KAUNAWAAN
SA KASULATAN

Tomo 2

it-2-TG
221220

5
4
3
2
13
12
1
11
10

6
7
8
9

Mga Larawan sa Unahan

Makabagong larawan ng Jerusalem, nakatanaw tungo sa silangan
Nilagyan ng numero ang mga lugar sa unang-siglong lunsod

1 Temple Mount
2 Isang kinikilalang lokasyon ng hardin ng Getsemani
3 Bundok ng mga Olibo
4 Betfage
5 Ilang ng Judea
6 Betania
7 Libis ng Kidron
8 Tipunang-tubig ng Siloam (unang siglo C.E.)
9 Libis ng Hinom
10 Lokasyon ng palasyo ni Herodes
11 Kinikilalang lokasyon ng Golgota
12 Lokasyon ng Tore (Tanggulan) ng Antonia
13 Tipunang-tubig ng Betzata

it-2-TG

Mga Larawan sa Likod

Kaliwang pahina

Itaas: Mga guho ng sinaunang Corinto, at sa likuran ay ang Acrocorinth

Gitna: Barya ni Tito na nagpapaalaala sa pagkabihag ng Jerusalem noong 70 C.E.

Ibaba: Dulaan sa Efeso; nasa harap ang *agora,* kung saan malamang na nagbebenta ng mga imahen ni Artemis. Ipinakikita sa isiningit na larawan ang isang imahen ng diyosang si Artemis, na sinasamba ng mga taga-Efeso

Kanang pahina

Ang apostol na si Pablo samantalang nangangaral sa Areopago sa Atenas

it-2-TG

IVDAEA CAPTA
S C

KAUNAWAAN

SA KASULATAN

Tomo 2: Kasakdalan - Zuzim, Mga at Indise

Hindi ipinagbibili ang publikasyong ito. Inilaan ito bilang bahagi ng pambuong-daigdig na pagtuturo sa Bibliya na sinusuportahan ng kusang-loob na mga donasyon.

Para sa donasyon, magpunta sa donate.jw.org.

Malibang iba ang ipinapakita, ang mga teksto sa Bibliya ay mula sa makabagong-wikang *Bagong Sanlibutang Salin ng Banal na Kasulatan.*

Kaunawaan sa Kasulatan
Insight on the Scriptures
Inimprenta Nobyembre 2022

Tagalog (*it*-2-TG)

Mga Tagapaglathala
Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.
Wallkill, New York, U.S.A.

Made in Japan

KASAKDALAN. Ang mga terminong Hebreo na nagpapahayag ng ideya ng kasakdalan ay hinalaw sa mga pandiwang gaya ng *ka·lal′* (pasakdalin [ihambing ang Eze 27:4]), *sha·lam′* (matapos [ihambing ang Isa 60:20]), at *ta·mam′* (matapos, sumapit sa kasukdulan [ihambing ang Aw 102:27; Isa 18:5]). Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ginagamit din ang mga salitang *te′lei·os* (pang-uri), *te·lei·o′tes* (pangngalan), at *te·lei·o′o* (pandiwa) sa katulad na paraan, anupat nagtatawid ng mga ideyang gaya ng dalhin sa kalubusan, kaganapan, o kahustuhan (Luc 8:14; 2Co 12:9; San 1:4), pagiging husto ang gulang, adulto, o may-gulang (1Co 14:20; Heb 5:14), nakaabot sa angkop o itinakdang layunin, o tunguhin (Ju 19:28; Fil 3:12).

Kahalagahan ng Tamang Pangmalas. Upang maunawaan nang tama ang Bibliya, dapat iwasan ang karaniwang palagay na ang lahat ng bagay na tinatawag na "sakdal" ay sakdal sa *ganap* na diwa, samakatuwid nga, sa isang antas na walang hangganan o limitasyon. Ang tanging nagtataglay ng kasakdalan sa ganitong ganap na diwa ay ang Maylalang, ang Diyos na Jehova. Dahil dito, masasabi ni Jesus tungkol sa kaniyang Ama: "Walang sinumang mabuti, maliban sa isa, ang Diyos." (Mar 10:18) Si Jehova ay walang-katulad sa kaniyang kahusayan, karapat-dapat sa lahat ng papuri, namumukod-tangi sa kaniyang mahuhusay na katangian at kapangyarihan, anupat "ang kaniyang pangalan lamang ang di-maabot sa kataasan." (Aw 148:1-13; Job 36:3, 4, 26; 37:16, 23, 24; Aw 145:2-10, 21) Dinakila ni Moises ang kasakdalan ng Diyos sa pagsasabing: "Sapagkat ipahahayag ko ang pangalan ni Jehova. Iukol ninyo ang kadakilaan sa ating Diyos! Ang Bato, sakdal ang kaniyang gawa, sapagkat ang lahat ng kaniyang mga daan ay katarungan. Isang Diyos ng katapatan, na sa kaniya ay walang masusumpungang kawalang-katarungan; matuwid at matapat siya." (Deu 32:3, 4) Ang lahat ng daan, salita, at kautusan ng Diyos ay sakdal, dalisay, walang kapintasan o depekto. (Aw 18:30; 19:7; San 1:17, 25) Kailanman ay walang makatuwirang dahilan upang tutulan, punahin, o pintasan Siya o ang kaniyang gawain, kundi sa halip ay papuri ang laging nauukol sa Kaniya.—Job 36:22-24.

May pasubali ang ibang kasakdalan. Kung gayon, ang kasakdalan ng sinupamang persona o ng alinpamang bagay ay *may pasubali,* relatibo o hindi ganap. (Ihambing ang Aw 119:96.) Samakatuwid nga, ang isang bagay ay "sakdal" ayon o may kaugnayan sa layunin na itinakda rito ng disenyador o maygawa nito, o sa paggagamitan dito ng tumanggap o gumagamit nito. Batay sa mismong kahulugan ng kasakdalan, kailangan na may isa na magpapasiya kung naabot na ang "pagkakumpleto," kung ano ang mga pamantayan ng kahusayan, anong mga kahilingan ang kailangang matugunan, at anong mga detalye ang mahalaga. Ang Diyos na Maylalang ang ultimong Tagapagpasiya kung ano ang sakdal, ang Tagapagtakda ng Pamantayan, kaayon ng sarili niyang matuwid na mga layunin at mga kapakanan.—Ro 12:2; tingnan ang JEHOVA (Isang Diyos ng moral na mga pamantayan).

Bilang halimbawa, ang planetang Lupa ay isa sa mga lalang ng Diyos, at sa pagtatapos ng anim na 'araw' ng paglalang ng mga bagay sa lupa, ipinahayag ng Diyos ang mga resulta bilang "napakabuti." (Gen 1:31) Nakaabot iyon sa kaniyang napakatataas na pamantayan ng kahusayan, samakatuwid, iyon ay sakdal. Gayunman, pagkatapos nito ay inatasan niya ang tao na "supilin iyon" na nangangahulugang lilinangin nila ang lupa at gagawin nilang isang hardin ng Diyos ang buong planeta, hindi lamang ang Eden.—Gen 1:28; 2:8.

Ang tolda, o tabernakulo, na itinayo sa ilang sa utos ng Diyos at ayon sa mga detalyeng ibinigay niya ay nagsilbing isang sagisag o makahulang modelo ng isang "mas dakila at lalong sakdal na tolda," na ang Kabanal-banalan niyaon ay ang makalangit na tahanan ni Jehova kung saan pumasok si Kristo Jesus bilang Mataas na Saserdote. (Heb 9:11-14, 23, 24) Sakdal ang makalupang tolda na iyon sa diwa na natugunan nito ang mga kahilingan ng Diyos, anupat tinupad ang itinalagang layunin nito. Subalit nang maisakatuparan na ang layunin ng Diyos hinggil dito, hindi na ito ginamit at hindi na ito umiral. Ito'y sapagkat lubhang nakatataas ang kasakdalang isinasagisag nito.

Ang lunsod ng Jerusalem at ang Sion na burol nito ay tinatawag noon bilang "ang kasakdalan ng kariktan." (Pan 2:15; Aw 50:2) Hindi ito nangangahulugan na ang bawat kaliit-liitang aspekto ng pisikal na anyo ng lunsod ay lubhang kaakit-akit. Sa halip, ang kasakdalan nito ay may kinalaman sa paggamit dito ng Diyos, yamang ang kagandahan ng lunsod ay resulta ng karilagang ibinigay niya roon, anupat ginawa itong kabisera ng mga haring pinahiran niya at dako ng kaniyang templo. (Eze 16:14) Ang mayamang lunsod ng komersiyo ng Tiro ay inilalarawan naman bilang isang barko na ang mga tagapagtayo, yaong mga nagtataguyod sa materyal na kapakanan ng lunsod, ay 'nagpasakdal sa kariktan nito,' anupat pinunô nila ito ng mga produktong luho mula sa maraming lupain.—Eze 27:3-25.

Kaya naman, sa bawat kaso, kailangang isaalang-alang ang konteksto upang matiyak kung sa anong diwa o kaugnayan tinutukoy ang kasakdalan.

Kasakdalan ng Kautusang Mosaiko. Kabilang sa mga probisyon ng Kautusang ibinigay sa Israel sa

pamamagitan ni Moises ang pagtatatag ng isang pagkasaserdote at ang paghahandog ng iba't ibang haing hayop. Bagaman nagmula ito sa Diyos, at sa gayo'y sakdal, hindi napasakdal ng Kautusan, ng pagkasaserdote nito, ni ng mga hain, yaong mga nasa ilalim ng Kautusan, gaya ng ipinakikita ng kinasihang apostol. (Heb 7:11, 19; 10:1) Sa halip na magdulot ng kalayaan mula sa kasalanan at kamatayan, lalo nitong ginawang hayag ang kasalanan. (Ro 3:20; 7:7-13) Gayunpaman, tinupad ng lahat ng mga paglalaang ito mula sa Diyos ang layuning itinalaga niya para sa mga ito; ang Kautusan ay nagsilbing isang "tagapagturo" upang akayin ang mga tao tungo kay Kristo, anupat naging isang sakdal na "anino ng mabubuting bagay na darating." (Gal 3:19-25; Heb 10:1) Ang Judiong mataas na saserdote ang siyang inatasan ng Kautusan upang mangasiwa sa mga kaayusan sa paghahain at siyang pumapasok sa Kabanal-banalan sa Araw ng Pagbabayad-Sala taglay ang haing dugo. Kaya naman, nang banggitin ni Pablo ang tungkol sa "kawalang-kakayahan sa Kautusan, palibhasa'y mahina ito dahil sa laman" (Ro 8:3), maliwanag na ang tinutukoy niya ay ang kawalang-kakayahan ng makalamang Judiong mataas na saserdote na "iligtas nang lubusan" yaong mga pinaglilingkuran niya, gaya ng ipinaliliwanag ng Hebreo 7:11, 18-28. Bagaman napanatili ng bayan ang isang tamang katayuan sa harap ng Diyos dahil sa paghahandog ng mga hain sa pamamagitan ng Aaronikong pagkasaserdote, hindi nito lubusan o ganap na inalis sa kanila ang kamalayan sa pagiging makasalanan. Tinukoy ito ng apostol na si Pablo sa pagsasabing hindi "kayang pasakdalin [ng mga haing pambayad-sala] yaong mga lumalapit," samakatuwid nga, kung tungkol sa kanilang budhi. (Heb 10:1-4; ihambing ang Heb 9:9.) Hindi kayang ilaan ng mataas na saserdote ang pantubos na halagang kailangan para sa isang tunay na katubusan mula sa kasalanan. Tanging ang namamalaging makasaserdoteng paglilingkod at mabisang hain ni Kristo ang makagagawa nito. —Heb 9:14; 10:12-22.

Ang Kautusan ay "banal," "mabuti," "mainam" (Ro 7:12, 16), at sinumang lubusang makapamumuhay ayon sa sakdal na Kautusang ito ay makapagpapatunay na siya'y isang taong sakdal, karapat-dapat sa buhay. (Lev 18:5; Ro 10:5; Gal 3:12) Sa dahilan ngang ito, ang Kautusan ay nagdulot ng kahatulan, sa halip na buhay, hindi dahil sa masama ang Kautusan kundi dahil sa di-sakdal at makasalanan yaong mga nasa ilalim nito. (Ro 7:13-16; Gal 3:10-12, 19-22) Lalong inihayag ng sakdal na Kautusan ang kanilang di-kasakdalan at pagkamakasalanan. (Ro 3:19, 20; Gal 3:19, 22) Sa bagay na ito, ipinakilala rin ng Kautusan si Jesus bilang Mesiyas, sapagkat siya lamang ang nakapag-ingat ng Kautusan sa lahat ng paraan, anupat pinatunayan ang kaniyang sarili bilang isang taong sakdal.—Ju 8:46; 2Co 5:21; Heb 7:26.

Ang Kasakdalan ng Bibliya. Ang Sagradong Kasulatan ay isang sakdal na mensahe mula sa Diyos, dalisay at totoo. (Aw 12:6; 119:140, 160; Kaw 30:5; Ju 17:17) Bagaman maliwanag na nagkaroon ng ilang pagkakaiba mula sa orihinal na mga sulat dahil sa libu-libong taon ng pagkopya, walang alinlangan na ang mga pagkakaibang ito ay lubhang maliliit, anupat kahit hindi lubusang walang-kapintasan ang ating mga kopya at mga salin sa kasalukuyan, walang-kapintasan naman ang mensahe mula sa Diyos na itinatawid ng mga ito.

Maaaring masumpungan ng mga indibiduwal na mas mahirap basahin ang Bibliya kaysa sa ibang aklat, anupat nangangailangan ng higit na pagsisikap at konsentrasyon, at baka matuklasan nila na marami silang hindi naiintindihan. Posibleng igiit ng ilang taong mapamuna na upang maging sakdal ang Bibliya, dapat ay hindi ito kakikitaan ng mga tila pagkakaiba o di-pagkakasuwato, ayon sa pamantayan nila. Gayunman, ang mga bagay na ito ay hindi nakababawas sa kasakdalan ng Sagradong Kasulatan. Ang tunay na panukat ng kasakdalan nito ay ang pag-abot nito sa mga pamantayan ng kahusayan na itinakda ng Diyos na Jehova, ang pagtupad nito sa layuning itinalaga niya, bilang tunay na Awtor, para rito, at gayundin ang pagiging malaya nito sa kabulaanan, bilang ipinahayag na Salita ng Diyos ng katotohanan. Idiniin ng apostol na si Pablo ang kasakdalan ng "banal na mga kasulatan" sa pagsasabing: "Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos at kapaki-pakinabang sa pagtuturo, sa pagsaway, sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay, sa pagdidisiplina sa katuwiran, upang ang tao ng Diyos ay maging lubos na may kakayahan, lubusang nasangkapan ukol sa bawat mabuting gawa." (2Ti 3:15-17) Ang nagawa ng Hebreong Kasulatan para sa bansang Israel noong sinunod nila ang mga iyon, ang nagawa ng nakumpletong Kasulatan para sa kongregasyong Kristiyano noong unang siglo, at ang magagawa ng Bibliya para sa mga tao sa kasalukuyan, ay nakakukumbinsing patotoo na taglay nito ang mga katangian bilang isang mahusay na instrumento ng Diyos upang maisakatuparan ang kaniyang layunin.—Ihambing ang 1Co 1:18.

Ang pinakadiwa ng buong Kasulatan, at ng mga turo ng Anak ng Diyos, ay nagpapakita na pangunahing nakasalalay sa puso ng indibiduwal ang pagtatamo ng unawa sa mga layunin ng Diyos, ang paggawa ng kaniyang kalooban, at ang pagkakamit ng kaligtasan tungo sa buhay. (1Sa 16:7; 1Cr 28:9; Kaw 4:23; 21:2; Mat 15:8; Luc 8:5-15; Ro 10:10)

Natatangi ang Bibliya sa kakayahan nitong "umunawa ng mga kaisipan at mga intensiyon ng puso," anupat isinisiwalat kung ano talaga ang taong iyon. (Heb 4:12, 13) Mula sa Kasulatan, malinaw na ang kaalaman tungkol sa Diyos ay hindi niya ginawang isang bagay na matatamo nang walang kahirap-hirap. (Ihambing ang Kaw 2:1-14; 8:32-36; Isa 55:6-11; Mat 7:7, 8.) Maliwanag din na pinangyari ng Diyos na ang kaniyang mga layunin ay maisiwalat sa mga mapagpakumbaba at maitago sa mga palalo, sapagkat 'ang paggawa nang gayon ay siyang naging paraan na sinang-ayunan niya.' (Mat 11:25-27; 13:10-15; 1Co 2:6-16; San 4:6) Kaya naman, bagaman ang mga indibiduwal na may mga pusong hindi tumutugon sa mensahe ng Bibliya ay nakasusumpong ng mga bagay sa Kasulatan na sa kanilang opinyon ay nagbibigay-matuwid sa kanilang pagtanggi sa mensahe, pagsaway, at disiplina nito, hindi ito nagpapakita na may anumang di-kasakdalan ang Bibliya. Sa halip, inilalarawan nito ang maka-Kasulatang mga puntong katatalakay lamang at sa gayo'y ipinakikita ang kasakdalan ng Bibliya sa pangmalas ng Awtor nito, na ang pangmalas ang siyang tanging pinakamahalaga. (Isa 29:13, 14; Ju 9:39; Gaw 28:23-27; Ro 1:28) Pinatutunayan ng paglipas ng panahon at ng pagsubok na ang mga bagay na may kaugnayan sa Salita at daan ng Diyos, na itinuturing ng marurunong sa sanlibutan bilang "mangmang" o "mahina," ay may nakahihigit na karunungan at lakas kung ihahambing sa mga teoriya, pilosopiya, at mga pangangatuwiran ng mga taong naninirang-puri rito.—1Co 1:22-25; 1Pe 1:24, 25.

Ang isang mahalagang kahilingan upang maunawaan at mapahalagahan ang sakdal na Salita ng Diyos ay ang pagkakaroon ng pananampalataya. Baka nadarama ng isang indibiduwal na may mga detalye at paliwanag na dapat sana ay nasa Bibliya, upang isiwalat ng mga ito kung bakit sa ilang espesipikong kaso ay sumang-ayon o di-sumang-ayon ang Diyos, o kung bakit niya ginawa ang isang partikular na pagkilos, at posible rin na madama ng indibiduwal na ang ibang mga detalyeng nasa Bibliya ay hindi naman kailangan. Subalit dapat niyang matanto na kung ang Bibliya ay isusunod sa mga pamantayan o panuntunan ng tao, gaya ng sarili niyang pamantayan, hindi na ito maituturing na sakdal ayon sa pangmalas ng Diyos. Upang ilantad ang kabulaanan ng gayong saloobin, sinabi ni Jehova na ang kaniyang mga kaisipan at mga lakad ay nakahihigit kaysa roon sa mga tao, at tiniyak niya na ang kaniyang salita ay "magtatagumpay" sa pagtupad ng kaniyang layunin. (Isa 55:8-11; Aw 119:89) At iyan ang ibig sabihin ng kasakdalan, gaya ng ipinakikita ng mga katuturang ibinigay sa pasimula ng artikulong ito.

Kasakdalan at Malayang Kalooban. Ang nabanggit na impormasyon ay tumutulong sa atin na maunawaan kung paano nagawang maging masuwayin ng sakdal na mga nilalang ng Diyos. Ang pagsasabing hindi ito kasuwato ng kasakdalan ay pagwawalang-bahala sa kahulugan ng terminong ito, anupat inihahalili ang personal na ideya na salungat sa katotohanan. Ang matatalinong nilalang ng Diyos ay pinagkalooban ng kakayahan at kalayaang magpasiya, ang pribilehiyo at pananagutang gumawa ng personal na desisyon hinggil sa landasing tatahakin nila. (Deu 30:19, 20; Jos 24:15) Maliwanag na ganito ang kalagayan ng unang mag-asawa, sa gayo'y maaaring subukin ang kanilang debosyon sa Diyos. (Gen 2:15-17; 3:2, 3) Bilang kanilang Maylikha, alam ni Jehova kung ano ang ibig niya mula sa kanila, at mula sa Kasulatan, maliwanag na ang ibig niya ay hindi pagsunod na awtomatiko at halos mekanikal, kundi pagsamba at paglilingkod na nagmumula sa mga puso't isip na inuudyukan ng tunay na pag-ibig. (Ihambing ang Deu 30:15, 16; 1Cr 28:9; 29:17; Ju 4:23, 24.) Kung *walang* kakayahang pumili si Adan at ang kaniyang asawa sa bagay na ito, hindi sana sila nakaabot sa mga kahilingan ng Diyos at hindi sana sila naging ganap at sakdal ayon sa kaniyang mga pamantayan.

Dapat tandaan na ang kasakdalan, kung mga tao ang pinag-uusapan, ay isang kasakdalang may pasubali, anupat nalilimitahan ng pagiging tao ng isa. Bagaman si Adan ay nilalang na sakdal, hindi siya maaaring lumampas sa mga hangganang itinakda sa kaniya ng kaniyang Maylalang; hindi siya maaaring kumain ng lupa, graba, o kahoy nang hindi dumaranas ng masasamang epekto; kung tubig ang lalanghapin niya sa halip na hangin, malulunod siya. Sa katulad na paraan, kung pakakainin niya ang kaniyang isip at puso ng maling mga kaisipan, aakay ito sa pag-iisip ng maling mga pagnanasa at sa dakong huli ay magdudulot ito ng kasalanan at kamatayan.—San 1:14, 15; ihambing ang Gen 1:29; Mat 4:4.

Maliwanag na mahahalagang salik ang personal na kalooban at pagpili ng isang nilalang. Kung igigiit natin na ang isang taong sakdal ay hindi maaaring tumahak sa maling landasin kapag may usaping moral na kasangkot, hindi ba dapat din nating ikatuwiran na ang isang *di-sakdal* na nilalang ay hindi maaaring tumahak sa *tamang* landasin kapag may gayong usaping moral na kasangkot? Ngunit may mga di-sakdal na nilalang na *pumipili* ng tamang landasin sa mga usaping moral na nagsasangkot ng pagkamasunurin sa Diyos, anupat pinipili pa nga nilang dumanas ng pag-uusig sa halip na lumihis sa gayong landasin; samantala, ang iba ay nagpapakasasa sa paggawa niyaong nalalaman nilang mali. Kung gayon, hindi lahat ng maling

pagkilos ay dahil sa di-kasakdalan ng tao. Mahahalagang salik ang kalooban at pagpili ng isang indibiduwal. Sa gayunding paraan, hindi ang kasakdalan bilang tao ang tanging garantiya na kikilos nang tama ang unang tao, kundi sa halip ay ang paggamit niya ng kaniyang malayang kalooban at pagpili na inudyukan ng pag-ibig para sa kaniyang Diyos at sa kung ano ang tama.—Kaw 4:23.

Ang unang makasalanan at ang hari ng Tiro. Sabihin pa, bago magkasala at maging di-sakdal ang tao, mayroon nang nagkasala at naging di-sakdal sa dako ng mga espiritu, gaya ng isinisiwalat ng mga salita ni Jesus sa Juan 8:44 at ng ulat sa kabanata 3 ng Genesis. Ang panambitang nakaulat sa Ezekiel 28:12-19, bagaman patungkol sa taong "hari ng Tiro," ay maliwanag na may pagkakatulad sa landasing tinahak ng espiritung anak ng Diyos na unang nagkasala. Ang pagmamapuri ng "hari ng Tiro," ang paggawa niyang 'diyos' sa kaniyang sarili, ang pagtawag sa kaniya bilang isang "kerubin," at ang pagbanggit sa "Eden, na hardin ng Diyos," ay tiyak na katugma ng impormasyon sa Bibliya tungkol kay Satanas na Diyablo, na nagmalaki, iniuugnay sa serpiyente sa Eden, at tinatawag na "diyos ng sistemang ito ng mga bagay."—1Ti 3:6; Gen 3:1-5, 14, 15; Apo 12:9; 2Co 4:4.

Ang di-ipinakilalang hari ng Tiro, na tumatahan sa lunsod na nag-aangking "sakdal sa kariktan," ay "puspos ng karunungan at sakdal [pang-uring nauugnay sa Heb. na *ka·lal′*] sa kagandahan," at "walang pagkukulang [sa Heb., *ta·mim′*]" sa kaniyang mga lakad mula nang siya'y lalangin hanggang sa ang kalikuan ay masumpungan sa kaniya. (Eze 27:3; 28:12, 15) Maaaring ang panambitan sa Ezekiel ay nagkaroon ng una o tuwirang pagkakapit sa linya ng mga tagapamahala ng Tiro sa halip na sa isang espesipikong hari. (Ihambing ang hulang ipinatungkol laban sa di-ipinakilalang "hari ng Babilonya" sa Isa 14:4-20.) Kung magkagayon, maaaring ang tinutukoy ay ang naunang landasin ng pagkakaibigan at pakikipagtulungan ng mga tagapamahala ng Tiro noong panahon ng mga paghahari nina David at Solomon, nang mag-abuloy pa nga ang Tiro para sa pagtatayo ng templo ni Jehova sa Bundok Moria. Kung gayon, sa pasimula ay walang masusumpungang pagkukulang sa saloobin ng mga opisyal ng Tiro may kinalaman sa Israel na bayan ni Jehova. (1Ha 5:1-18; 9:10, 11, 14; 2Cr 2:3-16) Gayunman, ang sumunod na mga hari ay lumihis sa 'walang-pagkukulang' na landasing ito, at ang Tiro ay hinatulan ng mga propeta ng Diyos na sina Joel at Amos, gayundin si Ezekiel. (Joe 3:4-8; Am 1:9, 10) Bukod sa maliwanag na pagkakatulad ng landasin ng "hari ng Tiro" at niyaong sa pangunahing Kalaban ng Diyos, inilalarawan din ng hulang ito kung paano maaaring gamitin sa limitadong mga diwa ang "kasakdalan" at "kawalang-pagkukulang."

Paano matatawag na "walang pagkukulang" ang di-sakdal na mga lingkod ng Diyos?

Pinatunayan ng matuwid na si Noe na siya'y "walang pagkukulang sa gitna ng kaniyang mga kapanahon." (Gen 6:9) Si Job naman ay "walang kapintasan at matuwid." (Job 1:8) Mayroon ding katulad na mga pananalitang ginamit hinggil sa iba pang mga lingkod ng Diyos. Yamang lahat ay mga inapo ng makasalanang si Adan at samakatuwid ay mga makasalanan, maliwanag na ang mga lalaking iyon ay "walang pagkukulang" at "walang kapintasan" sa diwa na nakaaabot sila nang lubusan sa mga kahilingan ng Diyos para sa kanila, mga kahilingang nagsaalang-alang sa kanilang di-kasakdalan at kawalang-kakayahan. (Ihambing ang Mik 6:8.) Kung paanong ang isang magpapalayok ay hindi aasa ng parehong kalidad kapag humuhubog siya ng isang plorera mula sa karaniwang luwad kaysa kung humuhubog siya ng plorerang yari sa espesyal at mainam na luwad, isinasaalang-alang din ng mga kahilingan ni Jehova ang kahinaan ng di-sakdal na mga tao. (Aw 103:10-14; Isa 64:8) Bagaman nakagagawa sila ng mga pagkakamali dahil sa di-kasakdalan ng kanilang laman, ang mga taong tapat na iyon ay nagpakita ng "pusong sakdal [sa Heb., *sha·lem′*]" kay Jehova. (1Ha 11:4; 15:14; 2Ha 20:3; 2Cr 16:9) Sa gayon, hanggang sa abot ng kanilang makakaya, ang kanilang debosyon ay kumpleto, ganap, anupat nakatutugon sa mga kahilingan ng Diyos para sa kanila. Yamang ang Diyos na siyang Hukom ay nalugod sa kanilang pagsamba, walang katuwiran ang sinumang tao o espiritung nilalang na hanapan ng pagkakamali ang kanilang paglilingkod sa Kaniya. —Ihambing ang Luc 1:6; Heb 11:4-16; Ro 14:4; tingnan ang JEHOVA (Kung bakit maaari siyang makitungo sa di-sakdal na mga tao).

Kinikilala ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang likas na di-kasakdalan ng sangkatauhang nagmula kay Adan. Ipinakikita ng Santiago 3:2 na ang isang tao ay magiging "taong sakdal, na may kakayahang rendahan . . . ang kaniyang buong katawan," kung kaya niyang rendahan ang kaniyang dila at hindi matisod sa salita; ngunit kung tungkol dito, "tayong lahat ay natitisod nang maraming ulit." (Ihambing ang San 3:8.) Gayunpaman, ipinakikita ng Kasulatan na may relatibong mga kasakdalan na maaaring makamit ng mga taong makasalanan. Sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagasunod: "Kaya nga dapat kayong magpakasakdal, kung paa-

nong ang inyong makalangit na Ama ay sakdal." (Mat 5:48) Dito, ang tinutukoy niya ay hinggil sa pag-ibig at pagkabukas-palad. Ipinakita niya na ang basta 'pag-ibig sa mga umiibig sa iyo' ay isang pag-ibig na di-kumpleto at may depekto. Kaya naman dapat pasakdalin, o lubusin, ng kaniyang mga tagasunod ang kanilang pag-ibig sa pamamagitan ng pag-ibig din sa kanilang mga kaaway, anupat tinutularan ang halimbawa ng Diyos. (Mat 5:43-47) Sa katulad na paraan, ang kabataang lalaki na nagtanong kay Jesus kung paano magtatamo ng buhay na walang hanggan ay sinabihan na ang kaniyang pagsamba, bagaman may kalakip nang pagkamasunurin sa mga utos ng Kautusan, ay kulang pa rin ng ilang mahahalagang salik. Kung 'ibig niyang maging sakdal,' ang kaniyang pagsamba ay dapat niyang lubusin (ihambing ang Luc 8:14; Isa 18:5) sa pamamagitan ng pagtupad sa mga aspektong ito. —Mat 19:21; ihambing ang Ro 12:2.

Ipinakikita ng apostol na si Juan na ang pag-ibig ng Diyos ay pinasasakdal sa mga Kristiyanong nananatiling kaisa Niya, na tumutupad sa salita ng kaniyang Anak at nag-iibigan sa isa't isa. (1Ju 2:5; 4:11-18) Ang gayong sakdal na pag-ibig ay nagwawaksi ng takot, anupat nagkakaloob ng "kalayaan sa pagsasalita." Dito, ipinakikita ng konteksto na ang tinutukoy ni Juan ay ang "kalayaan sa pagsasalita sa Diyos," gaya sa panalangin. (1Ju 3:19-22; ihambing ang Heb 4:16; 10:19-22.) Ang isa na nakararanas ng lubusang kapahayagan ng pag-ibig ng Diyos ay makalalapit sa kaniyang makalangit na Ama nang may pagtitiwala, anupat sa kaniyang puso ay hindi nakadaramang hinatulan siya na parang isang mapagpaimbabaw o di-sinang-ayunan. Alam niya na tinutupad niya ang mga utos ng Diyos at na ginagawa niya ang nakalulugod sa kaniyang Ama, at sa gayo'y malaya siyang gumawa ng mga kapahayagan at pakiusap kay Jehova. Hindi siya nakadarama na para siyang hinihigpitan ng Diyos sa kung ano ang pribilehiyo niyang sabihin o hilingin. (Ihambing ang Bil 12:10-15; Job 40:1-5; Pan 3:40-44; 1Pe 3:7.) Hindi siya pinipigilan ng malagim na pagkatakot; sa "araw ng paghuhukom," wala siyang nalalamang 'itim na marka' laban sa kaniya ni mayroon man siyang mga bagay na ibig itago. (Ihambing ang Heb 10:27, 31.) Kung paanong ang isang bata ay hindi natatakot humingi ng anuman mula sa kaniyang maibiging mga magulang, gayundin naman, ang Kristiyanong may pag-ibig na ganap na nalinang ay nakatitiyak na "anumang bagay ang hingin natin ayon sa kaniyang kalooban, tayo ay pinakikinggan niya. Karagdagan pa, kung alam nating pinakikinggan niya tayo may kinalaman sa anumang ating hinihingi, alam natin na tatanggapin natin ang mga bagay na hiningi yamang hiningi natin sa kaniya ang mga iyon."—1Ju 5:14, 15.

Kung gayon, hindi iwinawaksi ng "sakdal na pag-ibig" na ito ang lahat ng uri ng takot. Hindi nito inaalis ang mapagpitagang pagkatakot sa Diyos bilang kaniyang mga anak, na udyok ng paggalang sa kaniyang posisyon, kapangyarihan, at katarungan. (Aw 111:9, 10; Heb 11:7) Hindi rin naman nito inaalis ang normal na pagkatakot na nag-uudyok sa isang tao na umiwas sa panganib o protektahan ang kaniyang buhay hangga't maaari, ni inaalis nito ang takot na dulot ng biglaang pagkadama ng panganib.—Ihambing ang 1Sa 21:10-15; 2Co 11:32, 33; Job 37:1-5; Hab 3:16, 18.

Karagdagan pa, ang lubos na pagkakaisa ay natatamo sa pamamagitan ng "sakdal na bigkis" ng pag-ibig, anupat pinangyayari na ang mga Kristiyano ay "mapasakdal . . . sa isa." (Col 3:14; Ju 17:23) Ngunit maliwanag na ang kasakdalan ng pagkakaisang ito ay mayroon ding pasubali at hindi nangangahulugang mawawala na ang lahat ng pagkakaiba ng personalidad, gaya ng indibiduwal na mga abilidad, ugali, at budhi. Gayunman, kapag nakamtan ito, ang kalubusan nito ay umaakay sa nagkakaisang pagkilos, paniniwala, at turo.—Ro 15:5, 6; 1Co 1:10; Efe 4:3; Fil 1:27.

Ang Kasakdalan ni Kristo Jesus. Ipinanganak si Jesus bilang isang sakdal na tao—banal, walang kasalanan. (Luc 1:30-35; Heb 7:26) Sabihin pa, ang kaniyang pisikal na kasakdalan noon ay hindi walang hangganan kundi nalilimitahan ng kaniyang pagiging tao. Nakaranas siya ng pagkapagod, pagkauhaw, at pagkagutom, at siya'y isang mortal. (Mar 4:36-39; Ju 4:6, 7; Mat 4:2; Mar 15:37, 44, 45) Layunin ng Diyos na Jehova na gamitin ang kaniyang Anak bilang kaniyang Mataas na Saserdote alang-alang sa sangkatauhan. Bagaman si Jesus ay isang taong sakdal, kinailangan siyang "pasakdalin" (sa Gr., *te·lei·o'o*) para sa posisyong iyon, upang lubusang makatugon sa mga kahilingang itinakda ng kaniyang Ama, at makaabot sa itinalagang layunin o tunguhin. Ayon sa mga kahilingan, kailangang siya'y maging "tulad ng kaniyang 'mga kapatid' sa lahat ng bagay," anupat nagbabata ng pagdurusa, natututo ng pagkamasunurin sa ilalim ng pagsubok, na gagawin din ng kaniyang "mga kapatid" o mga sumusunod sa kaniyang yapak. Sa gayon, magagawa niyang "makiramay sa ating mga kahinaan, [bilang] isa na sinubok sa lahat ng bagay tulad natin, ngunit walang kasalanan." (Heb 2:10-18; 4:15, 16; 5:7-10) Karagdagan pa, pagkatapos ng kaniyang kamatayan bilang isang sakdal na hain at ng kaniyang pagkabuhay-muli, kailangan siyang tumanggap ng imortal na buhay bilang espiritu sa langit, sa gayo'y 'pinasasakdal magpakailanman' para sa kaniyang makasaserdoteng katungkulan. (Heb 7:15–8:4; 9:11-14, 24) Sa katulad na paraan, lahat niyaong mga maglilingkod kasama ni Kristo bilang mga katulong

na saserdote ay 'pasasakdalin,' samakatuwid nga, dadalhin sa makalangit na tunguhing inaabot nila at pinagtawagan sa kanila.—Fil 3:8-14; Heb 12:22, 23; Apo 20:6.

Ang "Tagapagpasakdal ng ating pananampalataya." Si Jesus ay tinatawag na "Punong Ahente [Punong Lider] at Tagapagpasakdal ng ating pananampalataya." (Heb 12:2) Totoo na bago dumating si Jesu-Kristo, ang pananampalataya ni Abraham ay "napasakdal" sa pamamagitan ng kaniyang mga gawa ng pananampalataya at pagkamasunurin, anupat nakamit niya ang pagsang-ayon ng Diyos at naging isang partido sa isang pinanumpaang tipan sa Diyos. (San 2:21-23; Gen 22:15-18) Ngunit ang pananampalataya ng lahat ng taong may pananampalataya na nabuhay bago ang ministeryo ni Jesus sa lupa ay di-kumpleto, o di-sakdal, sa diwang hindi nila naunawaan ang mga hulang noo'y hindi pa natutupad tungkol sa kaniya bilang Binhi at Mesiyas ng Diyos. (1Pe 1:10-12) Sa pamamagitan ng kaniyang kapanganakan, ministeryo, kamatayan, at pagkabuhay-muli tungo sa makalangit na buhay, ang mga hulang ito ay natupad, at tumibay ang pundasyon ng pananampalataya kay Kristo, pundasyong pinunan ng mga pangyayari sa kasaysayan. Sa gayon, ang pananampalataya sa pinasakdal na diwang ito ay "dumating" sa pamamagitan ni Kristo Jesus (Gal 3:24, 25), na napatunayang ang "lider" (*AT*), "tagapanguna" (*Mo*), o Punong Ahente ng ating pananampalataya. Mula sa kaniyang posisyon sa langit, patuloy siyang naging Tagapagpasakdal ng pananampalataya ng kaniyang mga tagasunod, sa pamamagitan ng pagbubuhos sa kanila ng banal na espiritu noong Pentecostes at sa pamamagitan ng pagbibigay ng mga pagsisiwalat na unti-unting pumuno at nagpasulong sa kanilang pananampalataya.—Gaw 2:32, 33; Heb 2:4; Apo 1:1, 2; 22:16; Ro 10:17.

'Hindi Mapasakdal Nang Bukod sa Atin.' Matapos niyang repasuhin ang rekord ng mga taong tapat noong yugto bago ang panahong Kristiyano mula kay Abel patuloy, sinabi ng apostol na wala sa mga ito ang "nagkamit ng katuparan ng pangako, yamang patiunang nakita ng Diyos ang isang bagay na mas mabuti para sa atin, upang hindi sila mapasakdal nang bukod sa atin." (Heb 11:39, 40) Maliwanag na ang "atin" dito ay tumutukoy sa mga pinahirang Kristiyano (Heb 1:2; 2:1-4), "mga kabahagi sa makalangit na pagtawag" (Heb 3:1) na para sa kanila ay "pinasinayaan [ni Kristo ang] isang bago at buháy na daan" tungo sa banal na dako ng makalangit na presensiya ng Diyos. (Heb 10:19, 20) Kabilang sa makalangit na pagtawag na iyon ang paglilingkod bilang makalangit na mga saserdote ng Diyos at ni Kristo sa loob ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo. Binibigyan din sila ng "kapangyarihang humatol." (Apo 20:4-6) Kung gayon, makatuwiran nga na ang makalangit na buhay at mga pribilehiyong tinatanggap ng mga tinawag ay ang "isang bagay na mas mabuti" na patiunang nakita ng Diyos para sa mga pinahirang Kristiyano na iyon. (Heb 11:40) Gayunman, ang pagsisiwalat sa kanila kapag kumilos na sila mula sa langit kasama ni Kristo upang puksain ang balakyot na sistema ang siyang magbubukas ng daan upang mapalaya sa pagkaalipin sa kasiraan yaong mga nasa sangnilalang na umaabot sa "maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." (Ro 8:19-22) Ipinakikita ng Hebreo 11:35 na ang mga taong tapat bago ang panahong Kristiyano ay nag-ingat ng integridad sa ilalim ng pagdurusa "upang sila ay makapagkamit ng mas mabuting pagkabuhay-muli," anupat maliwanag na mas mabuti iyon kaysa sa "pagkabuhay-muli" ng "mga patay" na binanggit sa pasimula ng talata, mga taong binuhay-muli ngunit muling namatay. (Ihambing ang 1Ha 17:17-23; 2Ha 4:17-20, 32-37.) Samakatuwid, para sa mga taong tapat na ito bago ang panahong Kristiyano, ang 'pagpapasakdal' sa kanila ay tiyak na may kaugnayan sa kanilang pagkabuhay-muli, o pagpapanumbalik sa buhay, at pagkatapos niyaon, sa kanilang 'paglaya sa pagkaalipin sa kasiraan' sa pamamagitan ng paglilingkod ng pagkasaserdote ni Kristo Jesus at ng kaniyang mga katulong na saserdote sa panahon ng Milenyong Paghahari.

Ang Panunumbalik ng Sangkatauhan sa Kasakdalan sa Lupa. Ayon sa panalanging, "Mangyari nawa ang iyong kalooban, kung paano sa langit, gayundin sa lupa," nakatakdang maranasan ng planetang ito ang buong puwersa at epekto ng pagpapatupad ng mga layunin ng Diyos. (Mat 6:10) Pupuksain ang balakyot na sistemang nasa ilalim ng kontrol ni Satanas. Lahat ng kapintasan at depekto ay aalisin mula sa mga makaliligtas na patuloy na sumusunod at nagpapakita ng pananampalataya, anupat ang mga nakaligtas ay makaaabot sa mga pamantayan ng Diyos sa kahusayan, pagiging kumpleto, at malusog. Batay sa Apocalipsis 5:9, 10, maliwanag na kabilang dito ang pagpapasakdal ng mga kalagayan sa lupa at ng mga taong nilalang. Sinasabi roon na ang mga taong 'binili para sa Diyos' (ihambing ang Apo 14:1, 3) ay magiging "isang kaharian at mga saserdote sa ating Diyos, at mamamahala sila bilang mga hari sa ibabaw ng lupa." Sa ilalim ng tipang Kautusan, tungkulin ng mga saserdote na magsilbing kinatawan ng mga tao sa harap ng Diyos sa paghahandog ng mga hain. Inatasan din silang magbantay sa pisikal na kalusugan ng bansa, anupat nanunungkulan sa paglilinis niyaong mga nadungisan, at humahatol kapag may mga gumaling mula sa ketong. (Lev 13-15) Higit pa rito,

mga saserdote ang may pananagutang tumulong sa mental at espirituwal na pagpapatibay at kalusugan ng taong-bayan. (Deu 17:8-13; Mal 2:7) Yamang ang Kautusan ay may “anino ng mabubuting bagay na darating,” maaasahan na ang makalangit na pagkasaserdote sa ilalim ni Kristo Jesus na maglilingkod sa panahon ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari (Apo 20:4-6) ay gaganap ng gayunding gawain. —Heb 10:1.

Ginagarantiyahan ng makahulang larawang nasa Apocalipsis 21:1-5 na mararanasan ng tinubos na sangkatauhan ang pag-aalis ng mga luha, pagdadalamhati, kirot, at kamatayan. Sa pamamagitan ni Adan, ang kasalanan, at ang ibinunga nitong pagdurusa at kamatayan, ay pumasok sa lahi ng tao (Ro 5:12), at tiyak na kabilang ang mga ito sa “mga dating bagay” na nakatakdang lumipas. Kamatayan ang kabayaran ng kasalanan, at bilang “huling kaaway, ang kamatayan ay papawiin” sa pamamagitan ng pamamahala ng Kaharian ni Kristo. (Ro 6:23; 1Co 15:25, 26, 56) Para sa masunuring sangkatauhan, mangangahulugan ito ng panunumbalik sa sakdal na kalagayang tinamasa noon ng tao sa Eden. Sa gayon, mararanasan na ng mga tao hindi lamang ang kasakdalan sa pananampalataya at pag-ibig kundi kasakdalan din sa diwa na mawawala na ang kasalanan. Lubusan at walang-pagkukulang na silang makatutugon sa matuwid na mga pamantayan ng Diyos para sa mga tao. Ang hula sa Apocalipsis 21:1-5 ay may kaugnayan din sa Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, yamang ang “Bagong Jerusalem,” na ang ‘pagbabang galing sa langit’ ay iniuugnay sa pag-aalis ng mga kapighatian ng sangkatauhan, ay ipinakikita bilang ang “kasintahang babae,” o niluwalhating kongregasyon, ni Kristo, samakatuwid, yaong mga bumubuo sa maharlikang pagkasaserdote ng Milenyong Paghahari ni Kristo. —Apo 21:9, 10; Efe 5:25-32; 1Pe 2:9; Apo 20:4-6.

Magkakaroon ng pasubali ang kasakdalan ng sangkatauhan, anupat malilimitahan ng kanilang pagiging tao. Gayunman, yaong mga nagtatamo nito ay magkakaroon ng kakayahang tamasahin ang buhay sa lupa sa pinakalubusang antas. “Ang lubos na pagsasaya ay nasa . . . mukha [ni Jehova],” at ang ‘pagtotolda ng Diyos sa sangkatauhan’ ay nagpapakitang ang tinutukoy ay ang masunuring sangkatauhan, yaong mga binabalingan ng mukha ni Jehova nang may pagsang-ayon. (Aw 16:11; Apo 21:3; ihambing ang Aw 15:1-3; 27:4, 5; 61:4; Isa 66:23.) Gayunman, ang kasakdalan ay hindi nangangahulugan na mawawala na ang pagkakasari-sari, gaya ng madalas ipalagay ng mga tao. Halimbawa, ang mga hayop, na produkto ng ‘sakdal na gawa’ ni Jehova (Gen 1:20-24; Deu 32:4), ay kakikitaan ng malawak na pagkakasari-sari. Gayundin naman, ang kasakdalan ng planetang Lupa ay hindi magiging salungat sa pagkakaroon ng pagkakasari-sari, pagbabagu-bago, o pagkakaiba-iba, kaya naman magkakaroon pa rin ng payak at masalimuot, simple at magarbo, maasim at matamis, magaspang at makinis, mga pastulan at mga kakahuyan, mga bundok at mga libis. At magkakaroon pa rin ng nakapagpapasiglang kasariwaan ng maagang tagsibol, ng init ng tag-araw at ng bughaw na kalangitan nito, ng kagandahan ng makulay na taglagas, at ng dalisay na kagandahan ng kalalagpak na niyebe. (Gen 8:22) Samakatuwid, ang sakdal na mga tao ay hindi magtataglay ng iisang personalidad, talento, at abilidad. Hindi ito ang tunay na kahulugan ng kasakdalan, gaya ng ipinakikita ng mga katuturang ibinigay sa pasimula ng artikulong ito.

KASAKIMAN. Labis-labis na pagnanasa, pagiging gahaman. Ang pandiwang Hebreo na *cha·madh′* at ang pandiwang Griego na *e·pi·thy·me′o* ay kapuwa nangangahulugang “magnais.” (Aw 68:16; Mat 13:17) Kung minsan, depende sa konteksto, ang mga salitang ito ay maaaring magpahiwatig ng masama at sakim na pagnanasa. (Exo 20:17; Ro 7:7) Ang salitang Griego naman na *ple·o·ne·xi′a* ay literal na nangangahulugang “pagnanais na magkaroon ng higit pa” at ginagamit ito sa Bibliya upang tumukoy sa “kasakiman” at “kaimbutan.”—Efe 4:19; 5: 3, tlb sa *Rbi8;* Col 3:5.

Ang kasakiman ay maaaring mahayag sa pag-ibig sa salapi, sa paghahangad ng kapangyarihan o pakinabang, sa kasibaan sa pagkain at inumin, sa pagkagahaman sa sekso o iba pang materyal na mga bagay. Binababalaan ng Kasulatan ang mga Kristiyano laban sa masamang katangiang ito at inuutusan sila nito na iwasan ang pakikipagsamahan sa sinumang nag-aangking isang “kapatid” na Kristiyano ngunit isang taong sakim. (1Co 5:9-11) Ang mga taong sakim ay inuuring kasama ng mga mapakiapid, mga mananamba sa idolo, mga mangangalunya, mga lalaking iniingatan ukol sa di-likas na mga layunin, mga magnanakaw, mga lasenggo, mga manlalait, at mga mangingikil, at ang totoo, ang mga taong sakim ay karaniwan nang nagsasagawa ng ilan sa mga bagay na ito. Kung hindi tatalikuran ng isang indibiduwal ang kaniyang kasakiman, hindi niya mamanahin ang Kaharian ng Diyos.—1Co 6:9, 10.

Nang tinutuligsa ng apostol na si Pablo ang mangmang na usapan at malaswang pagbibiro, ipinag-utos niya na ang pakikiapid at karumihan o kasakiman ay “huwag man lamang mabanggit sa gitna ninyo.” Maaaring nangangahulugan ito na hindi lamang dapat na huwag masumpungan sa gitna ng mga Kristiyano ang gayong mga gawain kundi dapat din na huwag man lamang maging paksa ng kanilang usapan ang mga iyon sa layuning bigyang-kasiyahan ang laman.—Efe 5:3; ihambing ang Fil 4:8.

Nahahayag sa mga Pagkilos. Ang kasakiman ay nagiging hayag sa isang pagkilos na siyang nagsisiwalat sa mali at labis-labis na pagnanasa ng isang indibiduwal. Sinasabi ng manunulat ng Bibliya na si Santiago na kapag ang maling pagnanasa ay naglihi na, nagsisilang ito ng kasalanan. (San 1:14, 15) Samakatuwid, ang taong sakim ay mahahalata sa kaniyang mga pagkilos. Sinasabi ng apostol na si Pablo na ang isang taong sakim ay isang mananamba sa idolo. (Efe 5:5) Dahil sa kaniyang sakim na pagnanasa, ginagawang diyos ng taong iyon ang bagay na ninanasa niya, anupat inuuna pa ito kaysa sa paglilingkod at pagsamba sa Maylalang.—Ro 1:24, 25.

Inihihiwalay Nito ang Isa Mula sa Diyos. Ang mga Kristiyano ay lumabas na mula sa isang sanlibutang punô ng lahat ng anyo ng masamang paggawi. Ipinakita ni Pablo na ang gayong mga bagay ay hindi lamang isinasagawa kundi hinahangad din nang may *kasakiman.* Ang mga taong nagsasagawa ng mga bagay na ito ay "hiwalay mula sa buhay na nauukol sa Diyos." Natututuhan ng mga nagiging Kristiyano na si Kristo na kanilang Uliran ay hindi nagsagawa ng gayong mga bagay, kaya naman dapat silang magbago ng kanilang pag-iisip at magbihis ng bagong Kristiyanong personalidad. (Efe 4:17-24; Ro 12:2) Kasabay nito, namumuhay sila sa gitna ng mga taong sakim sa sanlibutan at dapat silang mag-ingat upang manatili silang malinis bilang mga tagapagbigay-liwanag sa sanlibutan.—1Co 5:9, 10; Fil 2:14, 15.

Kung ang isang lalaki ay sakim sa di-tapat na pakinabang, hindi siya kuwalipikado na maging isang ministeryal na lingkod sa kongregasyong Kristiyano. (1Ti 3:8) Yamang ang gayong mga lalaki ay magsisilbing mga halimbawa sa kongregasyon, makatuwiran lamang na ang simulaing ito ay kumapit din sa lahat ng miyembro ng kongregasyon. (1Pe 5:2, 3) Pinatutunayan ito ng pananalita ni Pablo nang sabihin niya na ang mga taong sakim ay hindi magmamana ng Kaharian.—Efe 5:5.

Kaimbutan. Kapag ang hinahangad ng taong sakim ay pag-aari ng iba, iyon ay nagiging kaimbutan. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, iisang salitang Griego ang ginagamit para sa "kasakiman" at "kaimbutan." Sinabi ni Jesu-Kristo na ang kaimbutan ay nagpaparungis sa isang tao (Mar 7:20-23) at nagbabala siya laban dito. Ang babalang ito ay sinundan niya ng isang ilustrasyon hinggil sa mapagimbot na taong mayaman, na nang mamatay ay hindi na nakinabang sa kaniyang kayamanan ni nagkaroon pa man ng kontrol dito, kundi sa halip ay naging kaawa-awa sapagkat hindi siya "mayaman sa Diyos." (Luc 12:15-21) Pinapayuhan ang mga Kristiyano na yamang ang buhay nila ay "nakatagong kasama ng Kristo," dapat nilang patayin ang mga sangkap ng kanilang katawan may kinalaman sa kaimbutan, nakasasakit na pagnanasa, at lahat ng karumihan.—Col 3:3, 5.

KASALANAN. Anumang hindi kasuwato ng personalidad, mga pamantayan, mga daan, at kalooban ng Diyos, at samakatuwid ay salungat sa mga ito; anumang nakasisira sa kaugnayan ng isa sa Diyos. Maaaring ito ay sa salita (Job 2:10; Aw 39:1), sa gawa (paggawa ng mga maling gawa [Lev 20:20; 2Co 12:21] o di-paggawa niyaong dapat na gawin [Bil 9:13; San 4:17]), o nasa isip o saloobin ng puso (Kaw 21:4; ihambing din ang Ro 3:9-18; 2Pe 2:12-15). Ang kawalan ng pananampalataya sa Diyos ay isang malaking kasalanan, yamang nagpapakita ito ng kawalan ng pagtitiwala sa kaniya o sa kaniyang kakayahang kumilos. (Heb 3:12, 13, 18, 19) Bibigyang-linaw ito ng pagsusuri sa paraan ng paggamit ng mga termino sa orihinal na wika at sa mga halimbawang kaugnay ng mga ito.

Ang karaniwang terminong Hebreo na isinasalin bilang "kasalanan" ay *chat·ta'th';* sa Griego naman, ang karaniwang salita ay *ha·mar·ti'a.* Sa dalawang wikang ito, ang mga anyong pandiwa nito (sa Heb., *cha·ta'';* sa Gr., *ha·mar·ta'no*) ay nangangahulugang "sumala," sa diwang sumasala o hindi nakaaabot sa isang tunguhin, daan, marka, o bagay na inaasinta. Sa Hukom 20:16, ginagamit ang *cha·ta'',* kasama ang isang negatibong salita, upang ilarawan ang mga Benjamitang "nagpapahilagpos ng mga bato anupat gabuhok man ay hindi sumasala." Madalas gamitin ng mga Griegong manunulat ang *ha·mar·ta'no* may kinalaman sa isang maninibat na sumasala sa kaniyang pinupuntirya. Ang mga salitang ito ay kapuwa ginagamit upang tumukoy sa pagsala o di-pag-abot hindi lamang sa pisikal na mga bagay o mga tunguhin (Job 5:24) kundi gayundin sa moral o intelektuwal na mga tunguhin o mga marka. Sinasabi ng Kawikaan 8:35, 36 na ang nakasusumpong ng makadiyos na karunungan ay nakasusumpong ng buhay, ngunit ang 'sumasala [mula sa Heb., *cha·ta''*] sa karunungan ay gumagawa ng karahasan sa kaniyang kaluluwa,' na aakay sa kamatayan. Sa Kasulatan, kapuwa ang mga terminong Hebreo at Griego para sa kasalanan ay pangunahing tumutukoy sa pagkakasalang nagagawa ng matatalinong nilalang ng Diyos, sa kanilang pagsala sa marka may kinalaman sa kanilang Maylalang.

Ang Dako ng Tao sa Layunin ng Diyos. Ang tao ay nilalang ayon sa "larawan ng Diyos." (Gen 1:26, 27) Siya, tulad ng lahat ng iba pang bagay na nilalang, ay umiral at nalalang dahil sa kalooban ng Diyos. (Apo 4:11) Ang pag-aatas ng Diyos ng gawain sa tao ay nagpapakita na dapat siyang maglingkod ukol sa layunin ng Diyos para sa lupa. (Gen 1:28; 2:8, 15) Ayon sa kinasihang apostol, ang tao ay

nilalang upang maging “larawan at kaluwalhatian ng Diyos” (1Co 11:7), samakatuwid ay upang ipaaninag ang mga katangian ng kaniyang Maylalang, anupat gagawi siya sa paraang maaaninag sa kaniya ang kaluwalhatian ng Diyos. Bilang makalupang anak ng Diyos, ang tao ay dapat na maging kawangis o katulad ng kaniyang makalangit na Ama. Kung hindi, iyon ay magiging pagsalungat at pagdusta sa tulad-magulang na posisyon ng Diyos. —Ihambing ang Mal 1:6.

Ipinakita ito ni Jesus noong himukin niya ang kaniyang mga alagad na magpakita ng kabutihan at pag-ibig sa paraang nakahihigit sa ginagawa ng “mga makasalanan,” mga taong kilalang namimihasa sa makasalanang mga gawa. Sinabi niya na tanging sa pamamagitan ng pagsunod sa halimbawa ng awa at pag-ibig ng Diyos maaaring ‘patunayan [ng kaniyang mga alagad] na sila ay mga anak ng kanilang Ama na nasa langit.’ (Mat 5:43-48; Luc 6:32-36) Pinag-ugnay ni Pablo ang kaluwalhatian ng Diyos at ang pagiging makasalanan ng tao nang sabihin niyang “ang lahat ay nagkasala at *nagkukulang sa kaluwalhatian ng Diyos.”* (Ro 3:23; ihambing ang Ro 1:21-23; Os 4:7.) Sa 2 Corinto 3:16-18; 4:1-6, ipinakita ng apostol na yaong mga bumabaling mula sa kasalanan tungo kay Jehova “habang . . . may mga mukhang di-natatalukbungan ay nagpapaaninag ng kaluwalhatian ni Jehova tulad ng mga salamin, [at] binabagong-anyo tungo sa gayunding larawan mula sa kaluwalhatian hanggang sa kaluwalhatian,” dahil ang maluwalhating mabuting balita tungkol sa Kristo, na siyang larawan ng Diyos, ay sumisikat sa kanila. (Ihambing din ang 1Co 10:31.) Sumipi ang apostol na si Pedro mula sa Hebreong Kasulatan nang sabihin niya ang hayag na kalooban ng Diyos para sa kaniyang mga lingkod sa lupa, na sinasabi: “Ayon sa Isa na Banal na tumawag sa inyo, kayo rin mismo ay magpakabanal sa lahat ng inyong paggawi, sapagkat nasusulat: ‘Magpakabanal kayo, sapagkat ako ay banal.’ ”—1Pe 1:15, 16; Lev 19:2; Deu 18:13.

Samakatuwid, ang kasalanan ay nakasisira sa pagpapaaninag ng tao sa wangis at kaluwalhatian ng Diyos. Ginagawa nitong di-banal ang tao, samakatuwid nga, marumi, hindi dalisay, nadungisan sa espirituwal at moral na diwa.—Ihambing ang Isa 6:5-7; Aw 51:1, 2; Eze 37:23; tingnan ang KABANALAN.

Kung gayon, idiniriin ng lahat ng tekstong ito ang orihinal na layunin ng Diyos na ang tao ay dapat maging kasuwato ng personalidad ng Diyos, maging tulad ng kaniyang Maylalang, kung paanong nais ng isang amang tao na umiibig sa kaniyang anak na ito’y maging katulad niya sa pangmalas sa buhay, mga pamantayan ng paggawi, at mga katangian ng puso. (Ihambing ang Kaw 3:11, 12; 23:15, 16, 26; Efe 5:1; Heb 12:4-6, 9-11.) Dahil dito, kailangang sumunod at magpasakop ang tao sa kalooban ng Diyos, iyon man ay nakasaad bilang isang tuwirang utos o hindi. Samakatuwid, ang kasalanan ay isang *kabiguan* sa moral, isang pagsala sa marka, sa lahat ng mga aspektong nabanggit.

Ang Pagpasok ng Kasalanan. Bago nakapasok sa lupa ang kasalanan, ito ay unang lumitaw sa dako ng mga espiritu. Sa loob ng napakahabang panahon, ang lahat ng umiiral sa sansinukob ay lubos na kasuwato ng Diyos. Nagambala ang pagkakasuwatong ito dahil sa isang espiritung nilalang na tinutukoy na Mananalansang, Kalaban (sa Heb., *Sa·tan′;* sa Gr., *Sa·ta·nas′;* Job 1:6; Ro 16:20), at pangunahing Bulaang Tagapag-akusa o Maninirangpuri (sa Gr., *Di·a′bo·los*) sa Diyos. (Heb 2:14; Apo 12:9) Kaya naman sinabi ng apostol na si Juan: “Siya na nagpapatuloy sa paggawa ng kasalanan ay nagmumula sa Diyablo, sapagkat ang Diyablo ay nagkakasala na buhat pa nang pasimula.”—1Ju 3:8.

Sa pananalitang “pasimula,” malinaw na ang tinutukoy ni Juan ay ang pasimula ng landasin ng pagsalansang ni Satanas, kung paanong ginagamit ang “pasimula” sa 1 Juan 2:7; 3:11 upang tumukoy sa pasimula ng pagiging alagad ng mga Kristiyano. Ipinakikita ng mga salita ni Juan na mula nang maipasok ni Satanas ang kasalanan, nagpatuloy siya sa kaniyang makasalanang landasin. Kaya nga, ang sinumang tao na “nagpapakaabala o namimihasa sa kasalanan” ay maliwanag na isang ‘anak’ ng Kalaban, espirituwal na supling na nagpapaaninag ng mga katangian ng kaniyang “ama.”—*The Expositor’s Greek Testament,* inedit ni W. R. Nicoll, 1967, Tomo V, p. 185; Ju 8:44; 1Ju 3:10-12.

Yamang ang pagpapasidhi ng maling pagnanasa hanggang sa ito’y maglihi ay nauuna sa ‘pagsilang ng kasalanan’ (San 1:14, 15), ang espiritung nilalang na naging mananalansang ay nagsimula nang lumihis sa katuwiran, anupat lumayo na ang kaniyang loob sa Diyos, bago pa aktuwal na *mahayag* ang kasalanan.

Pagsalansang sa Eden. Ang kalooban ng Diyos na ipinahayag kay Adan at sa kaniyang asawa ay pangunahin nang positibo, anupat nagsasaad ng mga bagay na dapat nilang gawin. (Gen 1:26-29; 2:15) Ngunit isang pagbabawal ang ibinigay kay Adan. Pinagbawalan siyang kumain mula sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama (o humipo man lamang doon). (Gen 2:16, 17; 3:2, 3) Kapansin-pansin na ang pagsubok ng Diyos sa pagkamasunurin at debosyon ng tao ay nagpakita ng paggalang sa dignidad ng tao. Sa pamamagitan niyaon, ang Diyos ay hindi nagpahiwatig ng anumang masama tungkol kay Adan; hindi niya ginamit bilang pagsubok ang isang pagbabawal, halimbawa, sa bestiyalidad, pagpaslang, o iba pang katulad na

buktot na gawa, anupat ipahihiwatig ng gayong pagbabawal na iniisip ng Diyos na baka may karumal-dumal na mga inklinasyon si Adan. Ang pagkain ay isang gawaing normal at wasto, at sinabihan si Adan na "makakakain [siya] hanggang masiyahan" sa mga ibinigay ng Diyos sa kaniya. (Gen 2:16) Ngunit dito ay sinubok ng Diyos si Adan sa pamamagitan ng pagbabawal sa kaniya na kainin ang bunga ng isang punungkahoy, sa gayo'y ipinakita ng Diyos na may isinasagisag ang pagkain ng bungang iyon, samakatuwid nga, na ang isa na kakain niyaon ay magkakaroon ng kaalaman na magiging dahilan upang siya'y magpasiya para sa kaniyang sarili hinggil sa kung ano ang "mabuti" o "masama" para sa tao. Sa gayon ay hindi nagbigay ang Diyos ng isang mahirap na utos para sa tao ni nag-ukol man Siya kay Adan ng anumang nakapagpapababa ng dignidad nito bilang isang taong anak ng Diyos.

Ang babae ang unang taong nagkasala. Ang pagtukso sa kaniya ng Kalaban ng Diyos, na gumamit ng isang serpiyente upang makipagtalastasan sa kaniya (tingnan ang KASAKDALAN [Ang unang makasalanan at ang hari ng Tiro]), ay hindi isang lantarang panghihikayat na gumawa ng seksuwal na imoralidad. Sa halip, iyon ay isang panghihikayat na magnasa ng diumano'y intelektuwal na pagsulong at paglaya. Matapos niyang ipaulit muna kay Eva ang kautusan ng Diyos, na maliwanag na tinanggap nito mula sa asawa nito, sinalansang ng Manunukso ang pagiging totoo ng salita ng Diyos at ang Kaniyang kabutihan. Iginiit niya na ang pagkain ng bunga mula sa ipinagbabawal na punungkahoy ay magdudulot, hindi ng kamatayan, kundi ng kaliwanagan at tulad-diyos na kakayahang magpasiya para sa sarili kung mabuti o masama ang isang bagay. Isinisiwalat ng pananalitang ito na nang panahong iyon, lubusan nang lumayo ang puso ng Manunukso mula sa kaniyang Maylalang, anupat nagsasalita na siya ng lantarang pagsalungat at pasaring na paninirang-puri sa Diyos. Hindi niya inakusahan ang Diyos ng di-sinasadyang pagkakamali kundi ng tahasang pagsisinungaling, nang sabihin niya, "Sapagkat nalalaman ng Diyos . . ." Mabigat ang kaniyang kasalanan at kasuklam-suklam ang kaniyang paghiwalay, sapagkat sa pagnanais niyang makuha ang gusto niya, siya'y naging isang mapanlinlang na sinungaling at isang ambisyosong mamamaslang, yamang maliwanag na alam niyang hahantong sa kamatayan ang iminumungkahi niyang gawin ng taong nakikinig sa kaniya.—Gen 3:1-5; Ju 8:44.

Gaya ng ipinakikita ng ulat, nagsimulang tumubo sa babae ang di-wastong pagnanasa. Sa halip na lubusang marimarim at magalit dahil sa narinig niyang pagkuwestiyon sa pagiging matuwid ng kautusan ng Diyos, sinimulan niyang tingnan ang punungkahoy bilang kanais-nais. Inimbot niya ang lehitimong pag-aari ng Diyos na Jehova bilang kaniyang Soberano—ang kakayahan at karapatan ng Diyos na magpasiya kung ano ang mabuti at kung ano ang masama para sa kaniyang mga nilalang. Samakatuwid, nang pagkakataong iyon ay iniaayon na ni Eva ang kaniyang sarili sa mga daan, mga pamantayan, at kalooban ng mananalansang na sumalungat sa kaniyang Maylalang at sa kaniyang ulo na inatasan ng Diyos, ang kaniyang asawa. (1Co 11:3) Palibhasa'y nagtiwala sa mga salita ng Manunukso, siya'y nagpadaya at kumain ng bunga, sa gayo'y nasiwalat ang kasalanang isinilang sa kaniyang puso at isip.—Gen 3:6; 2Co 11:3; ihambing ang San 1:14, 15; Mat 5:27, 28.

Pagkatapos ay kumain din si Adan ng bungang iyon nang alukin siya ng kaniyang asawa. Ipinakita ng apostol na naiiba ang pagkakasala ng lalaki kaysa sa pagkakasala ng kaniyang asawa sapagkat si Adan ay hindi nalinlang ng propaganda ng Manunukso, samakatuwid, hindi siya naniwala sa pag-aangkin na maaaring kainin ang bunga ng punungkahoy nang walang katapat na parusa. (1Ti 2:14) Samakatuwid, malamang na ang pagkain ni Adan ay dahil sa paghahangad niya sa kaniyang asawa, at 'pinakinggan niya ang tinig nito' sa halip na ang tinig ng kaniyang Diyos. (Gen 3:6, 17) Sa gayo'y umayon siya sa lakad at kalooban ni Eva, at sa pamamagitan ni Eva, umayon din siya sa lakad at kalooban ng Kalaban ng Diyos. Kaya naman 'sumala siya sa marka,' anupat hindi siya kumilos ayon sa larawan at wangis ng Diyos. Hindi niya ipinaaninag ang kaluwalhatian ng Diyos, at, sa katunayan, ininsulto niya ang kaniyang makalangit na Ama.

Mga Epekto ng Kasalanan. Dahil sa kasalanan, nawala ang pagkakasuwato ng tao sa kaniyang Maylalang. Sa gayo'y sinira nito hindi lamang ang kaugnayan niya sa Diyos kundi pati ang kaugnayan niya sa iba pang mga nilalang ng Diyos, at nagdulot din ito ng pinsala sa tao mismo, sa kaniyang isip, puso, at katawan. Nagbunga ito ng katakut-takot na kasamaan sa lahi ng tao.

Kaagad na nakita sa paggawi nina Adan at Eva ang gayong kawalan ng pagkakasuwato. Ang pagtatakip nila sa kanilang mga katawang ginawa ng Diyos at ang pagtatangka nilang magtago ay malinaw na mga katibayan ng paglayo ng kanilang mga isip at puso. (Gen 3:7, 8) Dahil sa kasalanan, nakadama sila ng sumbat ng budhi, kabalisahan, kawalang-kapanatagan, at kahihiyan. Inilalarawan nito ang puntong idiniin ng apostol sa Roma 2:15, na ang kautusan ng Diyos ay 'nakasulat sa puso ng tao.' Samakatuwid, ang paglabag sa kautusang iyon ay lumikha ng kaligaligan sa kalooban ng tao, anupat nagparatang sa kaniya ng pagkakasala ang kani-

yang budhi. Para bang ang tao ay may likas na *lie detector,* anupat imposibleng maitago niya ang kaniyang pagkamakasalanan mula sa kaniyang Maylalang. Bilang tugon naman sa pagdadahilan ng tao sa nagbagong saloobin nito sa kaniyang makalangit na Ama, ang Diyos ay kaagad na nagtanong: "Kumain ka ba mula sa punungkahoy na mula roon ay iniutos ko sa iyo na huwag kumain?"—Gen 3:9-11.

Upang ipakitang tapat siya sa kaniyang salita, at para na rin sa ikabubuti ng iba pa sa kaniyang pansansinukob na pamilya, hindi maaaring kunsintihin ng Diyos na Jehova ang gayong makasalanang landasin, sa bahagi man ng kaniyang mga taong nilalang o ng espiritung anak na naging rebelde. Dahil sa kaniyang kabanalan, makatarungan niyang ipinataw ang hatol na kamatayan sa kanilang lahat. Pagkatapos, ang mag-asawa ay pinalayas mula sa hardin ng Diyos sa Eden, sa gayon ay inilayo sila sa isa pang punungkahoy na tinatawag ng Diyos na "punungkahoy ng buhay."—Gen 3:14-24.

Mga resulta nito sa buong sangkatauhan. Sinasabi ng Roma 5:12 na "sa pamamagitan ng isang tao ang kasalanan ay pumasok sa sanlibutan at ang kamatayan sa pamamagitan ng kasalanan, at sa gayon ang kamatayan ay lumaganap sa lahat ng tao sapagkat silang lahat ay nagkasala." (Ihambing ang 1Ju 1:8-10.) Ayon sa paliwanag ng ilan, nangangahulugan daw ito na lahat ng supling ni Adan sa hinaharap ay nakibahagi sa unang pagkakasalang ginawa ni Adan sapagkat, bilang ulo ng kanilang pamilya, siya ang kumakatawan sa kanila at sa gayo'y ginawa niya sila, sa diwa, na mga kabahagi niya sa kaniyang kasalanan. Gayunman, binabanggit ng apostol na "lumaganap" ang kamatayan sa lahat ng tao, na nagpapahiwatig ng progresibong epekto, hindi sabay-sabay na epekto, sa mga inapo ni Adan.

Karagdagan pa, sinabi rin ng apostol na ang kamatayan ay namamahala bilang hari "mula kay Adan hanggang kay Moises, *maging doon sa mga hindi nagkasala sa wangis ng pagsalansang ni Adan."* (Ro 5:14) Ang kasalanan ni Adan ay wasto lamang na tawaging isang "pagsalansang" yamang iyon ay paglabag sa isang ipinahayag na kautusan, isang tuwirang utos sa kaniya ng Diyos. Bukod pa riyan, nang magkasala si Adan, iyon ay resulta ng kaniyang sariling malayang pagpili, bilang isang sakdal na taong malaya sa anumang depekto. Maliwanag na hindi tinamasa ng kaniyang mga supling ang gayong kasakdalan. Kaya naman waring ang mga salik na ito ay hindi kasuwato ng pangmalas na 'nang magkasala si Adan, lahat ng kaniyang di-panaisisilang na mga inapo ay nagkasalang kasama niya.' Upang mapanagot ang lahat ng inapo ni Adan bilang mga kabahagi sa personal na kasalanan ni Adan, kailangang ipahayag nila sa paanuman ang kanilang *kalooban* na ibig nilang siya ang maging ulo ng kanilang pamilya. Subalit sa katunayan, hindi niloob ng sinuman sa kanila na maipanganak sila sa kaniya. Ang pagkapanganak nila sa Adanikong linya ay resulta ng makalamang kalooban ng kanilang mga magulang.—Ju 1:13.

Kung gayon, ipinakikita ng katibayan na ang kasalanan ay naipasa mula kay Adan tungo sa sumunod na mga salinlahi bilang resulta ng batas ng pagmamana. Maliwanag na ito ang tinutukoy ng salmista sa pagsasabing: "Sa kamalian ay iniluwal ako na may mga kirot ng panganganak, at sa kasalanan ay ipinaglihi ako ng aking ina." (Aw 51:5) Ang kasalanan, at ang mga resulta nito, ay pumasok at lumaganap sa buong lahi ng tao hindi lamang dahil si Adan ang *ulo* ng pamilya ng lahing ito kundi dahil siya, hindi si Eva, ang *ninunong pinagmulan* ng buhay ng tao. Mula sa kaniya, at mula rin kay Eva, tiyak na magmamana ang kaniyang mga supling hindi lamang ng pisikal na mga katangian kundi maging ng mga katangian ng personalidad, pati na ng hilig na magkasala.—Ihambing ang 1Co 15:22, 48, 49.

Tinukoy rin ni Pablo ang ganitong konklusyon nang sabihin niyang "kung paanong sa pamamagitan ng pagsuway ng isang tao [si Adan] ay marami ang ibinilang na makasalanan, sa gayunding paraan sa pamamagitan ng pagkamasunurin ng isang tao [si Kristo Jesus] ay marami ang ibibilang na matuwid." (Ro 5:19) Yaong mga "ibibilang na matuwid" sa pamamagitan ng pagkamasunurin ni Kristo ay hindi kaagad ibibilang na gayon sa sandaling iharap niya ang kaniyang haing pantubos sa Diyos, kundi progresibo silang sumasailalim sa mga pakinabang ng haing iyon habang nananampalataya sila sa paglalaang iyon at naipagkakasundo sa Diyos. (Ju 3:36; Gaw 3:19) Gayundin naman, ang sunud-sunod na mga salinlahi ng mga inapo ni Adan ay ibinilang na mga makasalanan yamang sila'y inianak ng kanilang likas na makasalanang mga magulang sa linya ni Adan.

Ang kapangyarihan at kabayaran ng kasalanan. "Ang kabayaran na ibinabayad ng kasalanan ay kamatayan" (Ro 6:23), at dahil ipinanganak sila sa linya ni Adan, ang lahat ng tao ay napasailalim ng "kautusan ng kasalanan at ng kamatayan." (Ro 8:2; 1Co 15:21, 22) Ang kasalanan, kasama ng kamatayan, ay "namahala bilang hari" sa sangkatauhan, anupat inalipin sila, at ipinagbili sila ni Adan sa pagkaaliping ito. (Ro 5:17, 21; 6:6, 17; 7:14; Ju 8:34) Ipinakikita ng mga pananalitang ito na ang kasalanan ay hindi lamang itinuturing na tumutukoy sa aktuwal na paggawa ng mali o di-paggawa ng tama kundi itinuturing din ito na isang *kautusan*

o *umuugit na simulain* o *puwersa* na kumikilos sa kanila, samakatuwid nga, ang likas na hilig sa paggawa ng masama na minana nila kay Adan. Kaya ang kanilang mana mula kay Adan ay nagbunga ng 'kahinaan ng laman,' o di-kasakdalan. (Ro 6:19) Ang "kautusan" ng kasalanan ay patuloy na gumagana sa mga sangkap ng kanilang laman, at sa diwa ay sinisikap nitong kontrolin ang kanilang landasin, upang gawin silang mga sakop nito, anupat hindi kasuwato ng Diyos.—Ro 7:15, 17, 18, 20-23; Efe 2:1-3.

Ang "haring" kasalanan ay maaaring 'mag-utos' sa iba't ibang paraan sa iba't ibang tao at sa iba't ibang panahon. Kaya naman nang mapansin ng Diyos ang galit ng unang anak ni Adan na si Cain laban sa kapatid nitong si Abel, binabalaan niya si Cain na dapat itong gumawa ng mabuti, sapagkat gaya ng sinabi niya: "Ang kasalanan ay nakaabang sa pasukan, at ikaw ang hinahangad niyaon; at mapananaigan mo ba naman iyon?" Gayunman, hinayaan ni Cain na mapanaigan siya ng kasalanan ng inggit at pagkapoot, na nag-udyok sa kaniya na pumaslang.—Gen 4:3-8; ihambing ang 1Sa 15:23.

Sakit, kirot, at pagtanda. Yamang ang kamatayang nararanasan ng tao ay karaniwan nang nauugnay sa pagkakasakit o pagtanda, makatuwirang isipin na ang mga ito ay kaakibat ng kasalanan. Sa ilalim ng tipan ng Kautusang Mosaiko sa Israel, kabilang sa mga kautusan may kaugnayan sa mga hain para sa kasalanan ang pagbabayad-sala para sa mga dumanas ng salot na ketong. (Lev 14:2, 19) Yaong humihipo ng bangkay ng isang tao o maging yaong pumapasok sa isang tolda kung saan namatay ang isang tao ay nagiging marumi at kailangang dalisayin sa seremonyal na paraan. (Bil 19:11-19; ihambing ang Bil 31:19, 20.) Iniugnay rin ni Jesus ang karamdaman sa kasalanan (Mat 9:2-7; Ju 5:5-15), bagaman ipinakita niya na ang espesipikong mga sakit ay hindi naman resulta ng anumang espesipikong pagkakasala. (Ju 9:2, 3) Ipinakikita ng ibang mga teksto ang kapaki-pakinabang na mga epekto ng katuwiran (isang landasing kabaligtaran ng pagkakasala) sa kalusugan ng isa. (Kaw 3:7, 8; 4:20-22; 14:30) Sa panahon ng paghahari ni Kristo, kapag inalis na ang kamatayan, na namamahalang kasama ng kasalanan (Ro 5:21), ang kirot ay mawawala na rin.—1Co 15:25, 26; Apo 21:4.

Ang Kasalanan at Kautusan. Sumulat ang apostol na si Juan na "ang bawat isa na namimihasa sa kasalanan ay namimihasa rin sa katampalasanan, kung kaya ang kasalanan ay katampalasanan" (1Ju 3:4); at na "lahat ng kalikuan ay kasalanan." (1Ju 5:17) Sa kabilang dako ay may binanggit naman ang apostol na si Pablo na mga taong "nagkasala nang walang kautusan." Sinabi pa niya na "hanggang sa Kautusan [na ibinigay sa pamamagitan ni Moises] ang kasalanan ay nasa sanlibutan, ngunit ang kasalanan ay hindi ipinaparatang laban sa kaninuman kapag walang kautusan. Gayunpaman, ang kamatayan ay namahala bilang hari mula kay Adan hanggang kay Moises, maging doon sa mga hindi nagkasala sa wangis ng pagsalansang ni Adan." (Ro 2:12; 5:13, 14) Ang mga salita ni Pablo ay dapat unawain ayon sa konteksto. Sa kaniyang liham na ito sa mga taga-Roma, ipinakikita ng kaniyang naunang mga pananalita na pinaghahambing niya yaong mga nasa ilalim ng tipang Kautusan at yaong mga nasa labas ng tipang iyon, samakatuwid nga ay wala sa ilalim ng kodigo ng kautusan nito, habang ipinakikita niya na ang dalawang grupong iyon ay kapuwa makasalanan.—Ro 3:9.

Sa loob ng humigit-kumulang 2,500 taon sa pagitan ng paglihis ni Adan at ng pagbibigay ng tipang Kautusan noong 1513 B.C.E., ang Diyos ay hindi nagbigay sa sangkatauhan ng anumang kumpletong kodigo o sistematikong kautusan na espesipikong tumukoy sa kasalanan at sa lahat ng mga epekto at anyo nito. Totoo, nagbigay siya ng ilang batas, gaya niyaong mga ibinigay kay Noe pagkatapos ng pangglobong Baha (Gen 9:1-7), gayundin ang tipan ng pagtutuli na ibinigay kay Abraham at sa kaniyang sambahayan, pati na sa kaniyang mga aliping banyaga. (Gen 17:9-14) Ngunit may kinalaman sa Israel, maaaring sabihin ng salmista na "sinasabi [ng Diyos] ang kaniyang salita sa Jacob, ang kaniyang mga tuntunin at ang kaniyang mga hudisyal na pasiya sa Israel. Hindi niya ginawa ang gayon sa alinpamang bansa; at kung tungkol sa kaniyang mga hudisyal na pasiya, hindi nila alam ang mga iyon." (Aw 147:19, 20; ihambing ang Exo 19:5, 6; Deu 4:8; 7:6, 11.) Hinggil sa tipang Kautusan na ibinigay sa Israel, maaaring sabihin, "Ang tao na gumagawa ng katuwiran ng Kautusan ay mabubuhay sa pamamagitan nito," sapagkat ang sakdal na panghahawakan at pagsunod sa Kautusang iyon ay magagawa lamang ng isang taong walang kasalanan, gaya sa kaso ni Kristo Jesus. (Ro 10:5; Mat 5:17; Ju 8:46; Heb 4:15; 7:26; 1Pe 2:22) Walang ibinigay na kautusang katulad niyaon mula noong panahon ni Adan hanggang noong ibigay ang tipang Kautusan.

'Likas na ginagawa ang mga bagay na nasa kautusan.' Hindi naman nangangahulugan na ang mga tao noong yugtong iyon sa pagitan nina Adan at Moises ay malaya sa kasalanan, yamang walang kumpletong kodigo ng kautusan na mapagbabatayan ng kanilang paggawi. Sa Roma 2:14, 15, sinasabi ni Pablo: "Sapagkat kailanma't ang mga tao ng mga bansa na walang kautusan ay likas na

gumagawa ng mga bagay na nasa kautusan, ang mga taong ito, bagaman walang kautusan, ay kautusan sa kanilang sarili. Sila mismo ang nagpapakita na ang diwa ng kautusan ay nakasulat sa kanilang mga puso, samantalang ang kanilang budhi ay nagpapatotoong kasama nila at, sa pagitan ng kanilang sariling mga kaisipan, sila ay inaakusahan o ipinagdadahilan pa nga." Yamang ang tao ay ginawa sa larawan at wangis ng Diyos, siya ay may likas na kabatiran sa moral, na nagpapagana sa budhi. Maging ang mga taong di-sakdal at makasalanan ay mayroon nito sa paanuman, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salita ni Pablo. (Tingnan ang BUDHI.) Yamang ang kautusan ay pangunahin nang isang 'alituntunin ng paggawi,' kumikilos ang likas na kabatirang ito sa moral sa kanilang mga puso gaya ng isang kautusan. Gayunman, nangingibabaw laban sa kautusang ito ang isa pang minanang kautusan, ang 'kautusan ng kasalanan,' na nakikipagdigma laban sa matuwid na mga hilig, anupat ginagawa nitong alipin yaong mga hindi lumalaban dito.—Ro 6:12; 7:22, 23.

Ang likas na kabatirang ito sa moral at ang kaakibat nitong budhi ay makikita maging sa kaso ni Cain. Bagaman ang Diyos ay hindi nagbigay ng kautusan may kinalaman sa pagpatay ng tao, ang paiwas na tugon ni Cain sa tanong ng Diyos ay nagpapakita na hinatulan siya ng kaniyang budhi matapos niyang paslangin si Abel. (Gen 4:8, 9) Ipinakita ng Hebreong si Jose ang 'kautusan ng Diyos na nasa kaniyang puso' nang sagutin niya ang mapang-akit na kahilingan ng asawa ni Potipar sa pagsasabing: "Paano ko magagawa ang malaking kasamaang ito at magkasala nga laban sa Diyos?" Bagaman hindi pa espesipikong hinahatulan noon ng Diyos ang pangangalunya, natanto ni Jose na mali iyon at labag sa kalooban ng Diyos para sa mga tao gaya ng ipinahayag niya sa Eden.—Gen 39:7-9; ihambing ang Gen 2:24.

Kaya naman, noong kapanahunan ng mga patriyarka mula kay Abraham hanggang sa 12 anak ni Jacob, ipinakikita ng Kasulatan na ang mga tao mula sa iba't ibang lahi at bansa ay may binanggit na mga "kasalanan" (*chat·ta'th'*), gaya ng kasalanan laban sa isang nagpapatrabaho (Gen 31:36), laban sa tagapamahalang nakasasakop sa isa (Gen 40:1; 41:9), laban sa isang kamag-anak (Gen 42:22; 43:9; 50:17), o laban sa isang kapuwa-tao (Gen 20:9). Sa paanuman, kapag ginagamit ng isa ang terminong iyon, ipinakikita niyang kinikilala niya na mayroon siyang kaugnayan sa pinagkasalahan at may pananagutan siyang igalang ang kapakanan ng taong iyon o ang kalooban at awtoridad niyaon, gaya sa kaso ng isang tagapamahala, at na huwag salungatin ang mga iyon. Sa gayo'y ipinakikita nila na mayroon silang likas na kabatiran sa moral. Subalit sa paglipas ng panahon, tumindi ang pananaig ng kasalanan sa mga hindi naglilingkod sa Diyos, kaya naman inilarawan ni Pablo ang mga tao ng mga bansa bilang lumalakad sa "kadiliman ang kanilang isip, at hiwalay mula sa buhay na nauukol sa Diyos . . . nawalan na ng lahat ng pakiramdam sa moral."—Efe 4:17-19.

Kung paano 'pinasagana' ng Kautusan ang kasalanan. Bagaman ang tao ay may likas na kabatiran sa kung ano ang tama at mali dahil sa kaniyang budhi, espesipikong tinukoy ng Diyos ang maraming aspekto ng kasalanan sa pamamagitan ng tipang Kautusan na ipinakipagtipan niya sa Israel. Samakatuwid, 'natikom' ang bibig ng sinumang taong inapo ng mga kaibigan ng Diyos na sina Abraham, Isaac, at Jacob na maaaring mag-angkin na siya ay walang-sala 'at ang buong sanlibutan ay nanagot sa Diyos ukol sa kaparusahan.' Ito ay sapagkat, dahil sa kanilang di-sakdal na laman na minana nila kay Adan, naging imposible na maipahayag silang matuwid sa harap ng Diyos sa pamamagitan ng mga gawa ng kautusan, "sapagkat ang tumpak na kaalaman tungkol sa kasalanan ay sa pamamagitan ng kautusan." (Ro 3:19, 20; Gal 2:16) Malinaw at detalyadong ipinaliwanag ng Kautusan kung ano ang buong lawak at saklaw ng kasalanan, anupat, sa diwa, 'pinasagana' nito ang pagkakamali at kasalanan, yamang napakaraming gawa at maging mga saloobin ang tinukoy nito bilang makasalanan. (Ro 5:20; 7:7, 8; Gal 3:19; ihambing ang Aw 40:12.) Patuloy na ipinaaalaala ng mga hain ng Kautusan sa mga nasa ilalim nito ang kanilang pagkamakasalanan. (Heb 10:1-4, 11) Sa pamamagitan ng mga ito, ang Kautusan ay nagsilbing isang tagapagturo na aakay sa kanila kay Kristo, upang sila'y "maipahayag na matuwid dahil sa pananampalataya."—Gal 3:22-25.

Paano 'makatatanggap ng pangganyak' ang kasalanan sa pamamagitan ng utos ng Diyos sa Israel?

Nang itawag-pansin ng apostol na si Pablo na hindi ang Kautusang Mosaiko ang paraan upang magtamo ng matuwid na katayuan ang mga tao sa harap ng Diyos na Jehova, sumulat siya: "Noong kaayon tayo ng laman, ang makasalanang mga pita na pinukaw sa pamamagitan ng Kautusan ay gumagana sa ating mga sangkap upang magluwal tayo ng bunga ukol sa kamatayan. . . . Ano, kung gayon, ang sasabihin natin? Ang Kautusan ba ay kasalanan? Huwag nawang maging gayon! Ang totoo ay hindi ko sana nakilala ang kasalanan kung hindi dahil sa

Kautusan; at, halimbawa, hindi ko sana nakilala ang kaimbutan kung hindi sinabi ng Kautusan: 'Huwag kang mag-iimbot.' Ngunit ang kasalanan, na tumatanggap ng pangganyak sa pamamagitan ng utos, ay nagdulot sa akin ng bawat uri ng kaimbutan, sapagkat kung hiwalay sa kautusan ang kasalanan ay patay."—Ro 7:5-8.

Kung wala ang Kautusan, hindi sana makikilala o mapag-uunawa ng apostol na si Pablo ang buong lawak o saklaw ng kasalanan, halimbawa, ang pagkamakasalanan ng kaimbutan. Gaya ng sabi ng apostol, "pinukaw" ng Kautusan ang makasalanang pita, at ang utos laban sa pag-iimbot ay naglaan ng "pangganyak" sa kasalanan. Dapat itong unawain kaayon ng pananalita ni Pablo na "kung hiwalay sa kautusan ang kasalanan ay patay." Hangga't ang kasalanan ay hindi espesipikong natutukoy, ang isang tao ay hindi maaaring akusahan ng paggawa ng mga kasalanan na hindi naman legal na tinutukoy bilang gayon. Bago dumating ang Kautusan, si Pablo at ang kaniyang mga kababayan ay namuhay nang di-napapatawan ng hatol para sa mga kasalanang hindi espesipikong tinukoy. Gayunman, sa pagpasok ng Kautusan, si Pablo at ang kaniyang mga kababayan ay itinalaga bilang mga makasalanan na nasa ilalim ng hatol na kamatayan. Dahil sa Kautusan, lalo silang nagkaroon ng kamalayan sa kanilang pagiging mga makasalanan. Hindi ito nangangahulugan na inudyukan silang magkasala ng Kautusang Mosaiko, kundi inilantad sila nito bilang mga makasalanan. Sa gayon, ang kasalanan ay tumanggap ng pangganyak sa pamamagitan ng Kautusan at nagdulot ng kasalanan kay Pablo at sa kaniyang mga kababayan. Inilaan ng Kautusan ang saligan upang mas marami pang tao ang mapatawan ng hatol bilang mga makasalanan batay sa marami pang ibang paglabag.

Samakatuwid, ang sagot sa tanong na "Ang Kautusan ba ay kasalanan?" ay tiyak na 'Hindi!' (Ro 7:7) Ang Kautusan ay hindi 'sumala sa marka' na para bang nabigo ito sa layunin ng Diyos para rito kundi, sa halip, nasapol nito ang *'bull's-eye,'* hindi lamang dahil ito'y naging mabuti at kapaki-pakinabang bilang isang giya at proteksiyon kundi dahil legal nitong pinatunayan na ang lahat ng tao, kasama ang mga Israelita, ay mga makasalanang nangangailangan ng katubusang mula sa Diyos. Inakay rin nito ang mga Israelita tungo kay Kristo bilang ang Manunubos na kailangan nila.

Mga Kamalian, mga Pagsalansang, at mga Pagkakamali [*Trespasses*]. Sa Kasulatan, malimit iugnay sa "kasalanan" (sa Heb., *chat·ta'th';* Gr., *ha·mar·ti'a*) ang "kamalian" (sa Heb., *'a·won'*; sa Ingles, *error*), "pagsalansang" (sa Heb., *pe'sha';* sa Gr., *pa·ra'ba·sis*), "pagkakamali" (sa Gr., *pa·ra'pto·ma;* sa Ingles, *trespass*), at iba pang katulad na mga termino. Lahat ng kaugnay na mga terminong ito ay nagpapakita ng espesipikong mga aspekto ng kasalanan, o mga anyo nito.

Mga kamalian, mga pagkakamali* [*"mistakes"*], *at kamangmangan. Halimbawa, ang *'a·won'* ay pangunahin nang may kaugnayan sa pagkilos nang may kalikuan o kamalian. Ang terminong Hebreo na ito ay tumutukoy sa isang kamaliang moral, isang pagpilipit sa kung ano ang tama. (Job 10:6, 14, 15) Maliwanag na yaong mga hindi nagpapasakop sa kalooban ng Diyos ay hindi pinapatnubayan ng kaniyang sakdal na karunungan at katarungan, at sa gayo'y tiyak na magkakamali. (Ihambing ang Isa 59:1-3; Jer 14:10; Fil 2:15.) Tiyak na dahil pinangyayari ng kasalanan na maging di-timbang ang isang tao, anupat pinipilipit nito kung ano ang matuwid (Job 33:27; Hab 1:4), ang *'a·won'* ang terminong Hebreo na pinakamalimit iugnay sa *chat·ta'th'* (kasalanan, pagsala sa marka) o pinakamalimit banggitin kasama nito. (Exo 34:9; Deu 19:15; Ne 4:5; Aw 32:5; 85:2; Isa 27:9) Ang pagiging di-timbang na ito ay lumilikha ng kalituhan at di-pagkakasuwato sa loob ng isang tao at mga suliranin sa kaniyang pakikitungo sa Diyos at sa iba pang mga nilalang ng Diyos.

Ang "kamalian" (*'a·won'*) ay maaaring sinasadya o di-sinasadya, alinman sa isang namamalayang paglihis mula sa kung ano ang tama o isang gawang di-namamalayan, isang "pagkakamali" (*shegha·ghah'*; sa Ingles, *mistake*), na, magkagayunman, nagdadala sa isang tao sa kamalian at pagkakasala sa harap ng Diyos. (Lev 4:13-35; 5:1-6, 14-19; Bil 15:22-29; Aw 19:12, 13) Sabihin pa, kung sinasadya ito, ang kamalian ay may mas mabigat na parusa kaysa kung ito'y isang pagkakamali lamang. (Bil 15:30, 31; ihambing ang Pan 4:6, 13, 22.) Ang kamalian ay salungat sa katotohanan, at yaong nagkakasala nang sinasadya ay pumipilipit sa katotohanan, isang landasin na lalo pang nagdudulot ng mas malubhang kasalanan. (Ihambing ang Isa 5:18-23.) Binabanggit ng apostol na si Pablo ang tungkol sa "mapanlinlang na kapangyarihan ng kasalanan," na nakapagpapatigas sa puso ng mga tao. (Heb 3:13-15; ihambing ang Exo 9:27, 34, 35.) Nang sipiin ng manunulat ding iyon ang Jeremias 31:34, kung saan ang orihinal na Hebreo ay kababasahan ng "kamalian" at "kasalanan" ng Israel, ginamit niya ang *ha·mar·ti'a* (kasalanan) at *a·di·ki'a* (kalikuan) sa Hebreo 8:12, at *ha·mar·ti'a* at *a·no·mi'a* (katampalasanan) sa Hebreo 10:17.

Sinasabi ng Kawikaan 24:9 na "ang mahalay na paggawi ng kamangmangan ay kasalanan," at ang mga terminong Hebreo na nagtatawid ng ideya ng kamangmangan ay madalas gamitin may kaugnayan sa pagkakasala, anupat kung minsa'y may-

pagsisising umaamin ang nagkasala, "Ako ay kumilos nang may kamangmangan." (1Sa 26:21; 2Sa 24:10, 17) Kung walang disiplina mula sa Diyos, ang makasalanan ay masasalabid sa kaniyang mga kamalian at may-kamangmangang maliligaw.—Kaw 5:22, 23; ihambing ang 19:3.

Pagsalansang, isang 'paglabag.' Ang kasalanan ay maaari ring nasa anyo ng isang "pagsalansang." Ang Griegong *pa·ra'ba·sis* (pagsalansang) ay pangunahin nang tumutukoy sa isang 'paglabag' (sa Ingles, *overstepping*), samakatuwid nga, paglampas sa espesipikong mga limitasyon o mga hangganan, lalo na halimbawa ang paglabag sa isang batas. Ginamit ni Mateo ang anyong pandiwa (*pa·ra·bai'no*) nang isalaysay niya ang tanong ng mga Pariseo at mga eskriba kung bakit 'nilalabag ng mga alagad ni Jesus ang tradisyon ng sinaunang mga tao,' at ang patanong na pagtugon ni Jesus kung bakit 'nilalabag' ng mga mananalansang na ito 'ang utos ng Diyos dahil sa kanilang tradisyon,' na sa pamamagitan niyao'y pinawalang-bisa nila ang salita ng Diyos. (Mat 15:1-6) Maaari rin itong mangahulugan ng "pagtabi," gaya ng 'paglihis' ni Hudas mula sa kaniyang ministeryo at pagka-apostol. (Gaw 1:25) Sa ilang tekstong Griego, ginagamit din ang pandiwang ito kapag tinutukoy ang isa na *"lumalampas,* at hindi namamalagi sa doktrina ng isa na Pinahiran."—2Ju 9, *ED.*

Sa Hebreong Kasulatan, may katulad na mga pagtukoy sa pagkakasala ng mga taong 'lumabag,' 'sumuway,' 'kumaligta,' o 'lumampas' (sa Heb., *'a·var'*) sa tipan o espesipikong mga utos ng Diyos.—Bil 14:41; Deu 17:2, 3; Jos 7:11, 15; 1Sa 15:24; Isa 24:5; Jer 34:18.

Ipinakikita ng apostol na si Pablo ang pantanging kaugnayan ng *pa·ra'ba·sis* at ng paglabag sa tatag na batas sa pagsasabing "kung saan walang kautusan, wala rin namang pagsalansang." (Ro 4:15) Samakatuwid, kung walang batas, o kautusan, ang makasalanan ay hindi matatawag na isang "mananalansang." Palaging ginagamit ni Pablo at ng iba pang manunulat na Kristiyano ang *pa·ra'ba·sis* (at *pa·ra·ba'tes,* "mananalansang") sa konteksto ng kautusan. (Ihambing ang Ro 2:23-27; Gal 2:16, 18; 3:19; San 2:9, 11.) Kung gayon, si Adan, palibhasa'y tumanggap ng isang tuwirang utos mula sa Diyos, ay nagkasala ng "pagsalansang" sa isang ipinahayag na kautusan. Ang kaniyang asawa, bagaman nalinlang, ay nagkasala rin ng pagsalansang sa kautusang iyon. (1Ti 2:14) Ang tipang Kautusang sinalita ng mga anghel kay Moises ay idinagdag sa tipang Abrahamiko "upang mahayag ang mga pagsalansang," upang 'sama-samang madala ang lahat ng bagay sa pagkakabihag sa kasalanan,' anupat legal na hinahatulan ang lahat ng inapo ni Adan, kabilang na ang Israel, ng pagkamakasalanan, at ipinakikita na maliwanag na lahat ay nangangailangan ng kapatawaran at kaligtasan sa pamamagitan ng pananampalataya kay Kristo Jesus. (Gal 3:19-22) Kaya naman, kung muling isasailalim ni Pablo ang kaniyang sarili sa Kautusang Mosaiko, gagawin na naman niyang isang "mananalansang" ng Kautusang iyon ang kaniyang sarili, anupat sakop ng kahatulan niyaon, at kung magkagayo'y itinatakwil niya ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos na naglaan ng paglaya mula sa kahatulang iyon.—Gal 2:18-21; ihambing ang 3:1-4, 10.

Ang Hebreong *pe'sha'* ay may ideya ng pagsalansang (Aw 51:3; Isa 43:25-27; Jer 33:8), gayundin ng "paghihimagsik," na isang paglayo o pagtanggi sa kautusan o awtoridad ng iba. (Job 34:37) Kung gayon, ang sinasadyang pagsalansang ay katumbas ng paghihimagsik laban sa pamamahala at awtoridad ng Diyos bilang ama. Dahil dito, ang kalooban ng nilalang ay sumasalungat sa kalooban ng Maylalang, anupat ang nilalang ay naghihimagsik laban sa soberanya ng Diyos, sa Kaniyang kataas-taasang pamamahala.

***Pagkakamali* [*"trespass"*].** Sa literal, ang Griegong *pa·ra'pto·ma* ay nangangahulugang "isang pagkabuwal sa tabi," samakatuwid, isang maling hakbang (Ro 11:11, 12) o pagsablay, isang "pagkakamali." (Efe 1:7; Col 2:13) Ang kasalanan ni Adan sa pagkain ng ipinagbabawal na bunga ay isang "pagsalansang" sapagkat nilabag niya ang kautusan ng Diyos; isa itong "pagkakamali" sapagkat siya ay nabuwal o gumawa ng maling hakbang sa halip na tumayo o lumakad nang matuwid kasuwato ng mga kahilingan ng Diyos at bilang pagsuporta sa Kaniyang awtoridad. Sa diwa, ang maraming batas at kahilingan ng tipang Kautusan ay nagbukas ng daan para sa marami sa gayong mga pagkakamali dahil sa di-kasakdalan niyaong mga nasa ilalim nito. (Ro 5:20) Ang bansang Israel sa kabuuan ay sumablay sa pagtupad sa tipang iyon. (Ro 11:11, 12) Yamang ang lahat ng iba't ibang batas ng Kautusang iyon ay bahagi ng iisang tipan, ang taong gumagawa ng "maling hakbang" sa isang batas ay nagiging manlalabag at "mananalansang" laban sa tipan sa kabuuan at samakatuwid ay laban sa lahat ng mga batas nito.—San 2:10, 11.

"Mga Makasalanan." Yamang "walang taong hindi nagkakasala" (2Cr 6:36), ang lahat ng mga inapo ni Adan ay wasto lamang na ituring na likas na "mga makasalanan." Ngunit sa Kasulatan, ang terminong "mga makasalanan" ay kadalasang kumakapit sa isang mas espesipikong paraan, anupat tumutukoy roon sa mga namimihasa sa kasalanan o kiláláng nagsasagawa ng kasalanan. Ang kanilang mga kasalanan ay hayag sa lahat. (Luc 7:37-39)

Ang mga Amalekita, na iniutos ni Jehova kay Saul na puksain, ay tinatawag na "mga makasalanan" (1Sa 15:18); ipinanalangin ng salmista na huwag nawang kunin ng Diyos ang kaniyang kaluluwa "kasama ng mga makasalanan," anupat ipinakilala ng kaniyang sumunod na mga salita na ang mga iyon ay "mga taong may pagkakasala sa dugo, na sa kanilang mga kamay ay may mahalay na paggawi, at ang kanilang kanang kamay ay punô ng panunuhol." (Aw 26:9, 10; ihambing ang Kaw 1:10-19.) Hinatulan si Jesus ng mga lider ng relihiyon dahil nakikisama siya sa "mga maniningil ng buwis at mga makasalanan," at ang mga maniningil ng buwis sa pangkalahatan ay itinuturing ng mga Judio bilang kadusta-dustang uri ng mga tao. (Mat 9:10, 11) Sinabi ni Jesus na ang mga ito, kasama ang mga patutot, ay nauuna sa mga Judiong lider ng relihiyon sa pagpasok sa Kaharian. (Mat 21:31, 32) Inamin ni Zaqueo, isang maniningil ng buwis at isang "makasalanan" sa paningin ng marami, na ilegal siyang nangikil ng salapi mula sa iba.—Luc 19:7, 8.

Kaya naman, nang sabihin ni Jesus na "magkakaroon ng higit na kagalakan sa langit dahil sa isang makasalanan na nagsisisi kaysa sa siyamnapu't siyam na matuwid na walang pangangailangang magsisi," maliwanag na ginagamit niya ang mga terminong ito sa *relatibong* diwa (tingnan ang KATUWIRAN [Kabutihan at Katuwiran]), sapagkat lahat ng tao ay likas na makasalanan at walang sinuman ang matuwid sa ganap na diwa.—Luc 15:7, 10; ihambing ang Luc 5:32; 13:2; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Iba't Ibang Kalubhaan ng Masasamang Gawa. Ang kasalanan ay kasalanan, at sa paanuman, ang isa na may-sala ay ginagawa nitong karapat-dapat sa "kabayaran" ng kasalanan, ang kamatayan. Gayunman, ipinakikita ng Kasulatan na sa pangmalas ng Diyos, ang masasamang gawa ng mga tao ay may iba't ibang antas ng kalubhaan. Halimbawa, ang mga lalaki ng Sodoma ay "talamak na mga makasalanan laban kay Jehova," at "napakabigat" ng kanilang kasalanan. (Gen 13:13; 18:20; ihambing ang 2Ti 3:6, 7.) Tinawag ding "isang malaking kasalanan" ang paggawa ng mga Israelita ng ginintuang guya (Exo 32:30, 31), at sa katulad na paraan, dahil sa pagsamba sa guya na pinasimulan ni Jeroboam, yaong mga kabilang sa hilagang kaharian ay 'pinagkasala niya ng malaking kasalanan.' (2Ha 17:16, 21) Ang kasalanan ng Juda ay naging "gaya ng sa Sodoma," anupat ginawa nitong nakamumuhi sa paningin ng Diyos ang kaharian ng Juda. (Isa 1:4, 10; 3:9; Pan 1:8; 4:6) Dahil sa gayong landasin ng pagwawalang-halaga sa kalooban ng Diyos, kahit ang mismong panalangin ng isa ay nagiging kasalanan. (Aw 109:7, 8, 14) Yamang ang kasalanan ay isang lantarang paghamak sa mismong persona ng Diyos, hindi niya ito ipinagwawalang-bahala; at habang lumulubha iyon, hindi kataka-takang nadaragdagan din ang kaniyang pagkagalit at poot. (Ro 1:18; Deu 29:22-28; Job 42:7; Aw 21:8, 9) Gayunman, hindi lamang siya napopoot dahil nasasangkot ang kaniya mismong persona kundi udyok din ito ng pinsala at kawalang-katarungang ginagawa sa mga tao at partikular na sa kaniyang tapat na mga lingkod.—Isa 10:1-4; Mal 2:13-16; 2Te 1:6-10.

Kahinaan at kawalang-alam ng tao. Isinasaalang-alang ni Jehova ang kahinaan ng di-sakdal na mga taong nagmula kay Adan, anupat yaong mga taimtim na humahanap sa Kaniya ay makapagsasabing, "Hindi pa niya ginawa sa atin ang ayon nga sa ating mga kasalanan; ni pinasapitan man niya tayo ng nararapat sa atin ayon sa ating mga kamalian." Ipinakikita ng Kasulatan ang kamangha-manghang awa at maibiging-kabaitan na ipinamalas ng Diyos sa kaniyang matiising pakikitungo sa mga taong laman. (Aw 103:2, 3, 10-18) Isinasaalang-alang din niya ang kawalang-alam bilang isa sa mga dahilan ng pagkakasala (1Ti 1:13; ihambing ang Luc 12:47, 48), hangga't ang kawalang-alam na iyon ay hindi sinasadya. Yaong mga sadyang tumatanggi sa kaalaman at karunungang iniaalok ng Diyos, anupat 'nalulugod sa kalikuan,' ay hindi mapagpapaumanhinan. (2Te 2:9-12; Kaw 1:22-33; Os 4:6-8) May ilan na pansamantalang naililigaw mula sa katotohanan ngunit kung tutulungan ay maipanunumbalik (San 5:19, 20), samantalang 'ipinipikit ng iba ang kanilang mga mata sa liwanag at kinalilimutan ang naunang paglilinis sa kanila mula sa kanilang mga kasalanan.'—2Pe 1:9.

Ano ang kasalanang walang kapatawaran?

Ang kaalaman ay may kaakibat na mas malaking pananagutan. Ang kasalanan ni Pilato ay hindi kasinlubha niyaong sa mga Judiong lider ng relihiyon na nagbigay kay Jesus sa gobernador, ni kasinlubha man ng kasalanan ni Hudas, na nagkanulo sa kaniyang Panginoon. (Ju 19:11; 17:12) Sinabihan ni Jesus ang mga Pariseo noong panahon niya na kung bulag sana ang mga ito, wala sana silang kasalanan, anupat maliwanag na nangangahulugang ang kanilang mga kasalanan ay mapatatawad ng Diyos salig sa kanilang kawalang-alam. Gayunman, dahil itinanggi nilang sila'y walang-alam, 'ang kanilang kasalanan ay nanatili.' (Ju 9:39-41) Sinabi ni Jesus na "wala silang maidadahilan para sa kanilang kasalanan" sapagkat nasaksihan nila ang makapangyarihang mga salita at mga gawa na nanggaling sa

kaniya bilang resulta ng espiritu ng Diyos na sumasakaniya. (Ju 15:22-24; Luc 4:18) Ang mga taong sadya at may-kabatirang namumusong sa espiritu ng Diyos na inihahayag sa gayong paraan, namumusong man sila sa salita o sa gawa, ay 'nagkakasala ng walang-hanggang kasalanan,' anupat wala nang kapatawarang maaasahan. (Mat 12:31, 32; Mar 3:28-30; ihambing ang Ju 15:26; 16:7, 8.) Maaaring ganito ang kaso ng ilan na naging mga Kristiyano at pagkatapos ay kusang tumalikod sa dalisay na pagsamba sa Diyos. Sinasabi ng Hebreo 10:26, 27, "kung sinasadya nating mamihasa sa kasalanan pagkatapos na matanggap ang tumpak na kaalaman sa katotohanan, wala nang anumang haing natitira pa para sa kasalanan, kundi may nakatatakot na paghihintay sa paghuhukom at may maapoy na paninibugho na lalamon doon sa mga sumasalansang."

Sa 1 Juan 5:16, 17, maliwanag na tinutukoy ni Juan ang sinasadya at may-kabatirang kasalanan nang ihambing niya ang "kasalanan na ikamamatay" sa kasalanan na hindi ikamamatay. (Ihambing ang Bil 15:30.) Kapag may katibayang nagpapahiwatig ng gayong sinasadya at may-kabatirang kasalanan, hindi ipananalangin ng Kristiyano ang isa na nagkakasala nang gayon. Sabihin pa, ang Diyos ang siyang pangwakas na Hukom may kinalaman sa saloobin ng puso ng makasalanan.—Ihambing ang Jer 7:16; Mat 5:44; Gaw 7:60.

Ang pagkakaiba ng isang pagkakasala at ng pamimihasa sa kasalanan. Ipinakikita rin ni Juan ang pagkakaiba ng isang pagkakasala at ng pamimihasa sa pagkakasala gaya ng makikita kung ihahambing ang 1 Juan 2:1 sa 3:4-8 ayon sa pagkakasalin sa *Bagong Sanlibutang Salin.* Hinggil sa kawastuan ng saling "ang bawat isa na namimihasa sa kasalanan [*poi·on′ ten ha·mar·ti′an*]" (1Ju 3:4), sinasabi ng *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1933, Tomo VI, p. 221): "Ang pangkasalukuyang aktibong pandiwari (*poion*) ay nangangahulugang ang kinaugaliang paggawa ng kasalanan." May kinalaman sa 1 Juan 3:6, kung saan ginagamit ang pariralang *oukh ha·mar·ta′nei* sa tekstong Griego, nagkomento ang iskolar ding iyon (p. 222): *"Linear present* . . . aktibong paturol na anyo ng *hamartano,* 'hindi nagpapatuloy sa pagkakasala.'" Kung gayon, may panahon na ang tapat na Kristiyano ay magkakamali o mahuhulog sa kasalanan dahil sa kahinaan o dahil siya'y nailigaw, subalit siya'y "hindi namimihasa sa kasalanan," anupat patuloy na lumalakad doon.—1Ju 3:9, 10; ihambing ang 1Co 15:33, 34; 1Ti 5:20.

Pakikibahagi sa mga kasalanan ng iba. Ang isang tao ay maaaring maging may-sala sa harap ng Diyos sa pamamagitan ng kusang-loob na pakikipagsamahan sa mga manggagawa ng kamalian, sa pamamagitan ng kaniyang pagsang-ayon sa kanilang paggawa ng masama, o sa pamamagitan ng pagtatakip niya sa kanilang paggawi upang hindi iyon malaman ng matatanda at hindi makagawa ang mga ito ng angkop na pagkilos. (Ihambing ang Aw 50:18, 21; 1Ti 5:22.) Samakatuwid, yaong mga nananatili sa makasagisag na lunsod ng "Babilonyang Dakila" ay 'tatanggap din ng bahagi ng kaniyang mga salot.' (Apo 18:2, 4-8) Ang isang Kristiyanong nakikipagsamahan o kahit nagsasabi lamang ng "isang pagbati" sa isa na umiwan sa turo ng Kristo ay nagiging "kabahagi sa kaniyang balakyot na mga gawa."—2Ju 9-11; ihambing ang Tit 3:10, 11.

Binabalaan ni Pablo si Timoteo na huwag maging 'kabahagi sa mga kasalanan ng iba.' (1Ti 5:22) Tiyak na ang naunang mga salita ni Pablo tungkol sa hindi pagpapatong ng mga kamay nang madalian sa sinumang tao ay tumutukoy sa awtoridad na ipinagkaloob kay Timoteo upang mag-atas ng mga tagapangasiwa sa mga kongregasyon. Hindi siya dapat mag-atas ng bagong kumberteng lalaki, sapagkat baka magmalaki ang taong iyon. Kung hindi susundin ni Timoteo ang payong ito, sa paanuman ay magkakaroon siya ng pananagutan para sa anumang kamaliang maaaring gawin ng isang iyon. —1Ti 3:6.

Salig sa nabanggit na mga simulain, ang isang buong bansa ay maaaring maging may-sala sa harap ng Diyos.—Kaw 14:34.

Mga Kasalanan Laban sa mga Tao, sa Diyos, at kay Kristo. Gaya ng naipakita na, iniuulat ng Hebreong Kasulatan na may ginawang mga pagtukoy sa kasalanan ang mga tao mula sa iba't ibang bansa noong panahon ng mga patriyarka. Ang mga ito ay pangunahin nang may kaugnayan sa mga pagkakasala laban sa ibang tao.

Yamang ang Diyos lamang ang pamantayan ng katuwiran at kabutihan, ang mga kasalanang nagagawa laban sa ibang tao ay hindi mga pagkabigong umayon sa 'larawan at wangis' ng mga taong iyon, kundi pagkabigong igalang o pangalagaan ang kanilang nararapat at wastong mga kapakanan, anupat nagkakasala sa kanila, nagdudulot ng di-makatarungang pinsala sa kanila. (Huk 11:12, 13, 27; 1Sa 19:4, 5; 20:1; 26:21; Jer 37:18; 2Co 11:7) Ibinigay ni Jesus ang mga simulaing dapat pumatnubay sa isang tao kung may malulubhang kasalanan na nagawa laban sa kaniya. (Mat 18:15-17) Bagaman ang kapatid ng isa ay nagkasala laban sa kaniya nang 77 ulit o 7 ulit sa isang maghapon, dapat patawarin ang nagkasalang iyon kung, matapos sawayin, siya ay nagpakita ng pagsisisi. (Mat 18:21, 22; Luc 17:3, 4; ihambing ang 1Pe 4:8.) Binanggit ni Pedro na may

mga tagapaglingkod sa bahay na sinasampal dahil sa kanilang mga pagkakasala laban sa mga may-ari sa kanila. (1Pe 2:18-20) Maaaring magkasala ang isa laban sa itinalagang awtoridad kung hindi niya ito pagpapakitaan ng nararapat na paggalang. Ipinahayag ni Pablo ang kaniyang sarili bilang malaya sa anumang kasalanan "laban sa Kautusan ng mga Judio [o] laban sa templo [o] laban kay Cesar."—Gaw 25:8.

Gayunpaman, ang mga pagkakasala laban sa mga tao ay mga pagkakasala rin laban sa Maylalang, na siyang dapat pagsulitan ng mga tao. (Ro 14:10, 12; Efe 6:5-9; Heb 13:17) Nang pigilan ng Diyos si Abimelec upang huwag nitong masipingan si Sara, sinabi Niya sa haring Filisteo, "Pinipigilan din kita na magkasala *laban sa akin."* (Gen 20:1-7) Natalos din ni Jose na ang pangangalunya ay isang kasalanan laban sa Maylalang ng lalaki at babae at laban sa Tagapagtatag ng pag-aasawa (Gen 39:7-9), gaya rin ng natanto ni Haring David. (2Sa 12:13; Aw 51:4) Sa ilalim ng Kautusan, ang mga kasalanang gaya ng pagnanakaw, pandaraya, o paglustay ng ari-arian ng iba ay inuuri bilang 'di-tapat na paggawi kay Jehova.' (Lev 6:2-4; Bil 5:6-8) Yaong mga nagpapatigas ng kanilang mga puso at nagtitikom ng kanilang kamay sa kanilang mga dukhang kapatid at yaong mga nagkakait ng kabayaran ng mga tao ay tatanggap ng pagsaway ng Diyos. (Deu 15:7-10; 24:14, 15; ihambing ang Kaw 14:31; Am 5:12.) Sinabi ni Samuel na malayong mangyari, sa ganang kaniya, "na magkasala [siya] laban kay Jehova sa pamamagitan ng pagtigil sa pananalangin" alang-alang sa kaniyang mga kapuwa Israelita at kapag kanilang hinihiling iyon. —1Sa 12:19-23.

Sa katulad na paraan, hinahatulan ng Santiago 2:1-9 ang pagpapakita ng paboritismo o pagtatangitangi sa gitna ng mga Kristiyano bilang kasalanan. Sinasabi ni Pablo na yaong mga hindi nagbibigay-pansin sa mahihinang budhi ng kanilang mga kapatid at sa gayo'y pinangyayaring matisod ang mga iyon ay 'nagkakasala laban kay Kristo,' ang Anak ng Diyos na nagbigay ng kaniyang sariling dugo para sa kaniyang mga tagasunod.—1Co 8:10-13.

Kaya nga, bagaman ang lahat ng kasalanan sa katunayan ay mga kasalanan laban sa Diyos, itinuturing ni Jehova ang ilang kasalanan bilang tuwirang mga pagkakasala laban sa kaniya mismo, mga kasalanang gaya ng idolatriya (Exo 20:2-5; 2Ha 22:17), kawalang-pananampalataya (Ro 14:22, 23; Heb 10: 37, 38; 12:1), kawalang-galang sa mga bagay na sagrado (Bil 18:22, 23), at lahat ng anyo ng huwad na pagsamba (Os 8:11-14). Tiyak na ito ang dahilan kung bakit sinabi ng mataas na saserdoteng si Eli sa kaniyang mga anak, na nagpakita ng kawalang-galang sa tabernakulo ng Diyos at sa paglilingkod dito: "Kung magkasala ang isang tao laban sa tao, ang Diyos ang mamamagitan para sa kaniya [ihambing ang 1Ha 8:31, 32]; ngunit kung laban kay Jehova magkasala ang isang tao, sino ang mananalangin para sa kaniya?"—1Sa 2:22-25; ihambing ang tal 12-17.

Pagkakasala laban sa sariling katawan. Noong magbabala si Pablo laban sa pakikiapid (seksuwal na pakikipagtalik sa labas ng pag-aasawang sinasang-ayunan ng Kasulatan), sinabi niya na "ang lahat ng iba pang kasalanan na magagawa ng isang tao ay nasa labas ng kaniyang katawan, ngunit siya na namimihasa sa pakikiapid ay nagkakasala laban sa kaniyang sariling katawan." (1Co 6:18; tingnan ang PAKIKIAPID.) Ipinakikita ng konteksto na idiniriin noon ni Pablo na ang mga Kristiyano ay magiging kaisa ng kanilang Panginoon at Ulo, si Kristo Jesus. (1Co 6:13-15) Ang mapakiapid ay may-kamalian at may-pagkakasalang nagiging kaisang-laman ng iba, na kadalasa'y isang patutot. (1Co 6:16-18) Yamang walang ibang kasalanan ang makapaghihiwalay sa katawan ng Kristiyano mula sa pakikipagkaisa nito kay Kristo upang gawin itong 'kaisa' ng iba pa, maliwanag na ito ang dahilan kung bakit ang lahat ng iba pang kasalanan ay tinutukoy rito bilang 'nasa labas ng katawan ng isa.' Ang pakikiapid ay maaari ring magdulot ng di-malulunasang pinsala sa sariling katawan ng nakikiapid.

Mga Kasalanan ng mga Anghel. Yamang ang mga espiritung anak ng Diyos ay dapat ding magpaaninag ng kaluwalhatian ng Diyos at magdulot ng papuri sa kaniya, anupat nagsasagawa ng kaniyang kalooban (Aw 148:1, 2; 103:20, 21), maaari rin silang magkasala sa gayunding *saligang* diwa gaya ng mga tao. Ipinakikita ng 2 Pedro 2:4 na nagkasala nga ang ilan sa mga espiritung anak ng Diyos, anupat "ibinulid sila sa mga hukay ng pusikit na kadiliman upang itaan sa paghuhukom." Maliwanag na tinutukoy ng 1 Pedro 3:19, 20 ang kalagayan ding iyon nang banggitin nito ang "mga espiritung nasa bilangguan, na naging masuwayin noon nang ang pagtitiis ng Diyos ay naghihintay noong mga araw ni Noe." At ipinahihiwatig ng Judas 6 na ang 'pagsala sa marka,' o pagkakasala, ng mga espiritung nilalang na iyon ay dahil 'hindi nila iningatan ang kanilang orihinal na kalagayan kundi iniwan ang kanilang sariling wastong tahanang dako,' ang wastong tahanang dako na maliwanag na tumutukoy sa langit na kinaroroonan ng Diyos.

Yamang ang hain ni Jesu-Kristo ay walang probisyon para sa pagtatakip ng mga kasalanan ng mga espiritung nilalang, walang dahilan upang maniwalang mapatatawad pa ang mga kasalanan ng masuwaying mga anghel na iyon. (Heb 2:14-17) Tulad ni Adan, sila'y sakdal na mga nilalang na walang likas na kahinaan na maaaring ituring na makapagpapa-

gaan ng kanilang kasalanan kapag hinatulan ang kanilang masamang gawa.

Pagpapatawad ng mga Kasalanan. Gaya ng ipinakita sa artikulong IPAHAYAG NA MATUWID (Kung paano 'ibinibilang' na matuwid), ang Diyos na Jehova sa diwa ay nagtatala ng 'kredito' ng katuwiran sa kuwenta niyaong mga namumuhay ayon sa pananampalataya. Sa paggawa nito, 'tinatakpan' o 'pinapawi' ng Diyos ang mga kasalanan na disin sana'y sisingilin sa kuwenta ng mga tapat na iyon. (Ihambing ang Aw 32:1, 2; Isa 44:22; Gaw 3:19.) Kaya naman, inihalintulad ni Jesus ang "mga pagkakamali" at "mga kasalanan" sa 'mga utang.' (Ihambing ang Mat 6:14; 18:21-35; Luc 11:4.) Bagaman ang kanilang mga kasalanan ay gaya ng iskarlata, 'hinuhugasan' ni Jehova ang mantsa na nagpapaging-dibanal sa kanila. (Isa 1:18; Gaw 22:16) Ang paraan ng pagpapahayag ng Diyos ng kaniyang magiliw na awa at maibiging-kabaitan samantalang pinananatili ang kaniyang sakdal na katarungan at katuwiran ay tinatalakay sa PAGSISISI; PAKIKIPAGKASUNDO; PANTUBOS; at iba pang kaugnay na mga artikulo.

Pag-iwas sa Kasalanan. Ang pag-ibig sa Diyos at sa kapuwa ay isang pangunahing paraan upang maiwasan ang kasalanan, na isang katampalasanan, yamang ang pag-ibig ay isang namumukodtanging katangian ng Diyos; ginawa niyang pundasyon ng kaniyang Kautusan sa Israel ang pag-ibig. (Mat 22:37-40; Ro 13:8-11) Sa ganitong paraan, ang mga Kristiyano ay maaaring maging kaisa ng Diyos at ng kaniyang Anak taglay ang kagalakan, at hindi hiwalay sa kaniya. (1Ju 1:3; 3:1-11, 24; 4:16) Ang mga ito ay tumatanggap ng patnubay ng banal na espiritu ng Diyos at maaaring "mabuhay ayon sa espiritu mula sa pangmalas ng Diyos," anupat huminto na mula sa mga kasalanan (1Pe 4:1-6) at nagluluwal ng matuwid na mga bunga ng espiritu ng Diyos kahalili ng balakyot na mga bunga ng makasalanang laman. (Gal 5:16-26) Sa gayo'y maaari silang magtamo ng kalayaan mula sa pananaig ng kasalanan. —Ro 6:12-22.

Kung ang isa ay may pananampalataya sa tiyak na gantimpala ng Diyos para sa katuwiran (Heb 11: 1, 6), mapaglalabanan niya ang panghihikayat ng kasalanan na makibahagi sa pansamantalang kasiyahan nito. (Heb 11:24-26) Yamang "ang Diyos ay hindi isa na malilibak," batid ng isang indibiduwal na hindi siya makaiiwas sa tuntunin na "anuman ang inihahasik ng isang tao, ito rin ang kaniyang aanihin," at sa gayo'y naipagsasanggalang siya mula sa panlilinlang ng kasalanan. (Gal 6:7, 8) Natatanto niya na ang mga kasalanan ay hindi maaaring itago nang habang panahon (1Ti 5:24) at na "bagaman ang isang makasalanan ay gumagawa ng masama nang isang daang ulit at nagpapatuloy nang mahabang panahon hangga't kinalulugdan niya," gayunma'y "magiging mabuti ang kalalabasan para sa mga natatakot sa tunay na Diyos," ngunit hindi para sa balakyot na hindi natatakot sa Diyos. (Ec 8:11-13; ihambing ang Bil 32:23; Kaw 23:17, 18.) Anumang materyal na kayamanang natamo ng balakyot ay hindi makabibili ng proteksiyon para sa kanila laban sa paghatol ng Diyos (Zef 1:17, 18), at ang totoo, sa kalaunan, ang yaman ng makasalanan ay magiging isang bagay na "nakaimbak para sa matuwid." (Kaw 13:21, 22; Ec 2:26) Yaong mga nagtataguyod ng katuwiran dahil sa pananampalataya ay makaiiwas sa pagpasan sa "mabigat na pasan" na dulot ng kasalanan, ang kawalan ng kapayapaan ng isip at puso, ang panghihinang bunga ng espirituwal na pagkakasakit.—Aw 38:3-6, 18; 41:4.

Ang kaalaman tungkol sa salita ng Diyos ang saligan ng gayong pananampalataya at ang paraan upang mapatibay iyon. (Aw 119:11; ihambing ang Aw 106:7.) Ang taong nagmamadali sa pagkilos nang hindi muna naghahanap ng kaalaman tungkol sa kaniyang landas ay 'sasala sa marka,' anupat nagkakasala. (Kaw 19:2, tlb sa *Rbi8*) Dahil natatanto niya na ang 'isang makasalanan ay makasisira ng maraming kabutihan,' sinisikap ng taong matuwid na kumilos taglay ang tunay na karunungan. (Ihambing ang Ec 9:18; 10:1-4.) Isang matalinong landasin ang umiwas na makipagsamahan sa mga nagsasagawa ng huwad na pagsamba at sa mga taong may inklinasyon sa imoralidad, sapagkat ang mga ito'y bumibitag sa isa tungo sa kasalanan at sumisira ng kapaki-pakinabang na mga ugali.—Exo 23:33; Ne 13:25, 26; Aw 26:9-11; Kaw 1:10-19; Ec 7:26; 1Co 15:33, 34.

Sabihin pa, maraming bagay na maaaring gawin o hindi gawin ng isa, o na maaari niyang gawin sa iba't ibang paraan, nang hindi siya pinapatawan ng hatol ng kasalanan. (Ihambing ang 1Co 7:27, 28.) Hindi kinukulong ng Diyos ang tao sa pamamagitan ng pagkarami-raming tagubilin may kaugnayan sa maliliit na detalye kung paano dapat gawin ang mga bagay-bagay. Maliwanag na inaasahan niyang gagamitin ng tao ang kaniyang katalinuhan, at binigyan din Niya siya ng sapat na kalayaan upang ipamalas ang kaniyang indibiduwal na personalidad at mga hilig. Maraming batas ang nakapaloob sa tipang Kautusan, ngunit kahit ang mga ito ay hindi nag-alis sa kalayaan ng mga tao na ipahayag ang kanilang sarili. Sa katulad na paraan, ang Kristiyanismo, na nagdiriin sa pag-ibig sa Diyos at sa kapuwa bilang patnubay na alituntunin, ay nagbibigay rin sa mga tao ng pinakamalawak na kalayaang posible na maaaring naisin ng mga taong may mga pusong nakahilig sa katuwiran.—Ihambing ang Mat 22:37-40; Ro 8:21; tingnan ang JEHOVA (Isang Diyos ng moral na mga pamantayan); KALAYAAN.

KASALANAN, HANDOG UKOL SA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

KASAMA. Nang babalaan ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano hinggil sa panganib na dulot ng masasamang "kasama," ginamit niya ang pangngalang Griego na *ho·mi·li′a.* (1Co 15:33) Ang salitang Griegong ito ay nauugnay sa pandiwang *ho·mi·le′o,* na nangangahulugang "makipag-usap." (Gaw 20:11) Nagpapahiwatig ito ng pakikipagsamahan o pakikipag-ugnayan sa iba, kadalasa'y sa pamamagitan ng pakikipag-usap subalit kung minsa'y sa pamamagitan ng pakikipagtalik. Ginamit ng Griegong *Septuagint* ang salitang ito upang isalin ang mga salitang Hebreo para sa "panghihikayat" sa Kawikaan 7:21 at "kaukulan bilang asawa" sa Exodo 21:10.

Ang mga nagnanais ng pagsang-ayon ng Diyos ay pumipili ng mga taong maibigin sa katuwiran at katotohanan bilang kanilang mga kasama. (2Ti 2:22) Hindi na rin sila 'nakikisama [sa literal, nakikihalubilo]' sa mga miyembro ng kongregasyon na ang paraan ng pamumuhay ay humantong sa opisyal na pagsaway dahil sa paggawi nang walang kaayusan. Bagaman patuloy silang nagpapamalas ng pag-ibig sa gayong mga indibiduwal, ipinakikita nila na hindi nila sinasang-ayunan ang walang-kaayusang paggawi ng mga ito. (2Te 3:6-15) Kung paanong ang mabubuting kasama ay makatutulong sa isa upang patuloy na lumakad kaayon ng karunungan ng Diyos, tiyak na makapipinsala naman sa kaniya ang masasamang kasama. Sinasabi ng kinasihang kawikaan: "Siyang lumalakad na kasama ng marurunong ay magiging marunong, ngunit siyang nakikipag-ugnayan sa mga hangal ay mapapariwara." (Kaw 13:20; ihambing ang Kaw 22:24, 25; 28:7; 29:3.) Ang salitang Hebreo na *ra·ʽah′,* na isinalin sa Kawikaan 13:20 bilang "nakikipag-ugnayan," ay isinasalin din bilang "nakikisama" at nauugnay sa salitang Hebreo na *re′aʽ,* na nangangahulugang "kapuwa; kasamahan."—Huk 14:20; Lev 19:18; Aw 15:3.

Ipinakikita ng maraming halimbawa sa Kasulatan na ang di-kanais-nais na mga kasama ay talagang makapipinsala sa isa. May-kamangmangang nakisama ang anak ni Jacob na si Dina sa mga babaing Canaanita, at humantong ito sa panghahalay sa kaniya ni Sikem, na anak ng isang Hivitang pinuno. (Gen 34:1, 2) Nakinig ang anak ni David na si Amnon sa masamang payo ng kaniyang kaibigang si Jehonadab at ginahasa niya ang kaniyang kapatid sa ama na si Tamar. Dahil dito'y napoot sa kaniya ang tunay na kapatid ni Tamar na si Absalom, na nagpapatay sa kaniya nang maglaon. (2Sa 13:3-29) Salungat sa mga utos ni Jehova, ang mga Israelita ay nakisama sa mga Canaanita, nakipag-alyansa sa mga ito ukol sa pag-aasawa, at tinularan ang mahalay na pagsamba ng mga ito, anupat nagalit sa kanila si Jehova at pinabayaan sila. (Deu 7:3, 4; Huk 3:5-8) Maging si Solomon ay tumalikod sa pagsamba kay Jehova nang kumuha siya ng mga asawang sumasamba sa huwad na mga diyos. (Ne 13:26) Dahil sa impluwensiya ni Jezebel na isang mananamba ni Baal, si Ahab ay naging mas masama kaysa sa lahat ng mga haring Israelita na nauna sa kaniya. (1Ha 21:25) Muntik nang mamatay ang makadiyos na si Jehosapat dahil sa malapít na pakikipagsamahan sa maharlikang sambahayan ni Ahab, at muntik na ring malipol ang maharlikang sambahayan ni David dahil sa pakikipag-alyansa ni Jehosapat kay Ahab ukol sa pag-aasawa.—2Cr 18:1-3, 29-31; 22:10, 11.

Ang nagkakaisang kalipunan ng mga tunay na Kristiyano, bagaman binubuo ng maliliit na grupo, mga kongregasyon, o nakapangalat na mga indibiduwal, ay isang "samahan ng mga kapatid," o isang kapatiran, na tinutukoy ng pananalitang Griego na *a·del·pho′tes.* (1Pe 2:17; 5:9) Upang manatiling bahagi ng kapatirang ito, iniiwasan ng mga tunay na Kristiyano ang anumang pakikipagsamahan sa sinumang nasa gitna nila na nagtataguyod ng huwad na mga turong lumilikha ng pagkakabaha-bahagi. (Ro 16:17, 18) Tinagubilinan ng Kristiyanong apostol na si Juan ang kaniyang mga kapananampalataya na huwag tanggapin sa kanilang mga tahanan o batiin ang gayong bulaang guro, yamang magbibigay iyon sa kaniya ng pagkakataon na maiharap ang kaniyang pilipit at maling doktrina. Kung babatiin ng isa ang gayong tao, magpapahiwatig ito ng pag-ayon sa kaniya at nagiging kabahagi siya sa "balakyot na mga gawa" nito. (2Ju 10, 11) Sa kabila ng napakaraming katibayan hinggil sa pagiging tiyak ng pagkabuhay-muli ng mga patay, alam ng apostol na si Pablo na ang pakikipagsamahan sa mga tumatanggi sa turong Kristiyanong ito ay makasisira sa pananampalataya ng isa. Kaya naman isinulat niya: "Huwag kayong palíligaw. Ang masasamang kasama ay sumisira ng kapaki-pakinabang na mga ugali."—1Co 15:12-22, 33; tingnan ang APOSTASYA.

KASAMAAN [sa Ingles, *evil*]. Yaong nagbubunga ng kirot, kalumbayan, o kabagabagan. Sa Tagalog, upang maitawid ang tamang diwa nito, ang napakalawak na salitang Hebreo na *raʽ* ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "masama," 'mapanglaw,' "pangit," "kapaha-pahamak," 'malubha,' "di-mapagbigay," at "mainggitin," depende sa konteksto. (Gen 2:9; 40:7; 41:3; Exo 33:4; Deu 6:22; 28:35; Kaw 23:6; 28:22) Ang salitang Griego na *ka·kos′* ay maaari namang bigyang-katuturan bilang yaong (1) masama sa moral at (2) mapaminsala; ang ilan sa mga salin nito ay: "masama," "nakasasakit,"

'mapaminsala,' "mali." (Ro 7:19; 12:17; Col 3:5; Tit 1:12; Heb 5:14) Ang pandiwang Hebreo naman na *qa·lal′* ay nangangahulugang "isumpa."—Tingnan ang SUMPA Blg. 3.

Gaya ng unang pagkagamit sa Kasulatan, ang salitang *ra'* ay ang mismong kabaligtaran ng mabuti. Si Adan ay inutusan na huwag kumain mula sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama (*ra'*) at binabalaan din siya may kinalaman sa mga ibubunga ng pagsuway rito. Samakatuwid, maliwanag na ang Diyos ang nagtatakda ng pamantayan may kinalaman sa kung ano ang mabuti at kung ano ang masama; walang karapatan ang tao na gumawa ng gayon nang hiwalay sa Diyos. Bagaman sumalansang si Adan sa malinaw na kautusan ng Diyos, ang pagsalansang na ito ay hindi maisisisi kay Jehova, "sapagkat sa masasamang bagay [isang anyo ng *ka·kos′*] ay hindi masusubok ang Diyos ni sinusubok man niya ang sinuman. Kundi ang bawat isa ay nasusubok kapag nahihila at naaakit ng sarili niyang pagnanasa."—San 1:13, 14; Gen 2:16, 17; 3:17-19.

Ang Kahulugan ng Pagpapasapit ni Jehova ng Kasamaan. Makatuwiran lamang na nagpasapit si Jehova kay Adan ng kasamaan o kapahamakan dahil sa kaniyang pagsuway. Kaya naman sa Kasulatan, si Jehova ay tinutukoy na Maylalang ng kasamaan o kapahamakan. (Isa 45:7; ihambing ang *KJ*.) Ang paglalapat niya ng parusa para sa kasalanan, samakatuwid nga, kamatayan, ay naging isang kasamaan, o kapahamakan, para sa sangkatauhan. Samakatuwid nga, ang kasamaan ay hindi laging tumutukoy sa masamang gawa. Ang mga halimbawa ng mga kasamaan o mga kapahamakang nilikha ni Jehova ay ang Baha noong mga araw ni Noe at ang Sampung Salot na pinasapit sa Ehipto. Subalit hindi mali ang pagpapasapit ng mga kasamaang ito. Sa halip, ang dalawang kasong ito ay nagsasangkot ng makatuwirang paglalapat ng katarungan laban sa mga manggagawa ng kamalian. Gayunman, dahil sa kaniyang awa, may mga pagkakataong nagpipigil si Jehova sa pagpapasapit ng binalak niyang kapahamakan o kasamaan bilang paglalapat ng kaniyang matuwid na paghatol dahil nagsisi yaong mga nasasangkot. (Jon 3:10) Karagdagan pa, sa pagbibigay niya ng babala, maibiging naglaan si Jehova ng mga pagkakataon sa mga manggagawa ng masama upang magbago ng kanilang landasin at sa gayo'y patuloy na mabuhay. —Eze 33:11.

Pag-iwas sa Kasamaan. Yamang si Jehova ang nagtatakda ng pamantayan ng mabuti at masama, kailangan na lubusang makilala ng indibiduwal ang pamantayang iyon upang mapag-unawa niya kung anong landasin ang dapat niyang tahakin. (Heb 5:14) Ang pag-ibig sa salapi ay kabilang sa masasama, o nakasasakit, na mga bagay na dapat iwasan. (1Ti 6:10) Hindi isang katalinuhan na mabalisa tungkol sa materyal na mga bagay, yamang, gaya ng sinabi ni Jesus, "sapat na para sa bawat araw ang sarili nitong kasamaan [*ka·ki′a*]," samakatuwid nga, ang kabagabagan, o kapighatian, na dulot ng bawat araw. (Mat 6:34) Sa pagbibihis ng bagong personalidad, kabilang ang "nakasasakit na pagnanasa" sa mga bagay na dapat iwaksi. (Col 3:5) Kung paanong tinukso ng Diyablo si Jesus sa pamamagitan ng kasamaan, nasusumpungan din ng mga Kristiyano na ang masasamang kaisipan ay bumabangon o inihaharap sa kanila. Ngunit upang huwag silang mahila sa kasalanan kapag nangyayari ito, dapat na sundan ng mga Kristiyano ang halimbawa ni Jesus at kaagad na iwaksi ang gayong kasamaan. (San 1:13-15; Mat 4:1-11; Fil 4:8) Bagaman dahil sa dikasakdalan ng tao ay nasusumpungan ng isang Kristiyano na patuluyan siyang nakikipaglaban sa makasalanang laman, gaya ni Pablo, at maaaring nagagawa niya ang masama na hindi niya nais gawin, hindi siya dapat magpadaig sa laman kundi dapat na patuloy niya itong labanan. (Ro 7:21; 8:8) Ang panganib ng hindi pamumuhay ayon sa matuwid na mga kahilingan ng Diyos ay malinaw na makikita sa sinabi ni Jesus may kinalaman sa tapat na alipin. Lalapatan ng pinakamatinding kaparusahan ang aliping iyon kung hindi niya tutuparin ang mga pananagutang ipinagkatiwala sa kaniya at mambugbog pa nga siya ng kaniyang mga kapuwa alipin. —Mat 24:48-51.

Pagtitiis ng mga Kristiyano ng Kasamaan. Hindi binibigyan ng Kasulatan ng karapatan ang mga Kristiyano na magdulot ng kasamaan sa iba, o gumanti. Ganito ang payo ng Bibliya: "Huwag gumanti kaninuman ng masama para sa masama." "Huwag ipaghiganti ang inyong sarili . . . 'Akin ang paghihiganti; ako ang gaganti, sabi ni Jehova.'" "Huwag kang padaig sa masama, kundi patuloy na daigin ng mabuti ang masama." (Ro 12:17, 19, 21) Bukod dito, sa relatibo nilang pagpapasakop sa mga pamahalaang namumuno sa kanila, ang mga lingkod ng Diyos ay hindi dapat masumpungang nagsasagawa ng masama, sapagkat ang gayong mga pamahalaan, sa pamamagitan ng kanilang mga tagapamahala na nagtataglay ng bigay-Diyos na budhi sa isang nakabababa o nakahihigit na antas, ay kumikilos laban sa kasamaan alinsunod sa batas ng lupain at marapat na gumagamit ng kanilang awtoridad upang parusahan ang mga manggagawa ng kamalian. (Ro 13:3, 4) Mananagot sila sa Kataas-taasang Hukom sa anumang maling paggamit ng kanilang awtoridad. Sa pagtitiis naman ng kasamaan alang-alang sa katuwiran, ang mga Kristiyano ay nagkakaroon ng pribilehiyo na makibahagi sa pagluwalhati sa banal na pangalan ng Diyos.—1Pe 4:16.

KASANGKAPANG PANGNIBEL. Tingnan ang PANGNIBEL, KASANGKAPANG.

KASIA [sa Heb., *qid·dahʹ; qetsi·ʽahʹ;* sa Ingles, *cassia*]. Bagaman dalawang salitang Hebreo ang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa halamang ito, ipinahihiwatig ng mga bersiyong Syriac at Targum na ang mga iyon ay parehong kumakapit sa iisang puno o sa produkto niyaon. Sa ngayon, ang *cassia bark tree* (*Cinnamomum cassia*) ay tumutubo sa silangang Asia at kabilang sa pamilya ng punong kanela. Maaari itong umabot sa taas na 12 m (40 piye) at ang mga dahon nito ay makikintab at matitigas. Kapag ang panloob na talob ng mga sanga (tinatawag na *cassia lignea*) ay hiniwa, iyon ay natutuyo at natutuklap, anupat kusang bumibilot, at pagkatapos ay dinadala sa pamilihan. Mas magaspang at mas matapang ang amoy ng talob ng kasia kaysa sa talob ng kanela. Ang mga bagong-usbong na bulaklak ay ginagamit sa paghahanda ng pagkain, at ang magulang na mga bulaklak naman, kapag natuyo, ay nagsisilbing mabangong insenso.

Nang ihanda ang banal na langis na pamahid noong ginagawa ang tabernakulo, ang kasia ay kasama sa mga sangkap na ginamit bilang "mga pinakapiling pabango." (Exo 30:23-25) Naging prominente ang kasia sa mga paninda ng mga mangangalakal at mga negosyante ng lunsod ng Tiro. (Eze 27:19) Sa Awit 45:8, ginamit ang salitang *qetsi·ʽahʹ* upang ilarawan ang mababangong kasuutan ng hari sa araw ng kaniyang kasal. Bukod sa tekstong ito, ang tanging paglitaw ng *qetsi·ʽahʹ* ay bilang pangalan ng ikalawang anak na babae ni Job, si Kezia, na ipinanganak matapos gumaling si Job sa kaniyang karamdaman.—Job 42:14.

KASINUNGALINGAN. Ang kabaligtaran ng katotohanan. Karaniwan na, ang pagsisinungaling ay nagsasangkot ng pagsasabi ng kabulaanan sa isang tao na may karapatang malaman ang katotohanan at ginagawa iyon sa layuning dayain o pinsalain siya o ang ibang tao. Ang kasinungalingan ay hindi naman laging sa pamamagitan lamang ng salita maipapahayag. Maipapahayag din ito sa gawa, samakatuwid nga, ang isang tao ay maaaring namumuhay sa isang kasinungalingan. Ang pandiwang Hebreo na nagtatawid ng ideya ng pagsasabi ng di-totoo ay *ka·zavʹ.* (Kaw 14:5) Ang isa pang pandiwang Hebreo na *sha·qarʹ* ay nangangahulugan namang "makitungo o kumilos nang may kabulaanan," at ang anyong pangngalan nito ay isinasalin bilang "kasinungalingan; panlilinlang; kabulaanan." (Lev 19:11; Aw 44:17; Lev 19:12; Aw 33:17; Isa 57:4) Ang Hebreong *shaw',* na isinasalin kung minsan bilang "kabulaanan," ay pangunahin nang tumutukoy sa bagay na walang kabuluhan, walang saysay. (Aw 12:2; Deu 5:20; Aw 60:11; 89:47; Zac 10:2) Maliwanag na ang pandiwang Hebreo naman na *ka·chashʹ* (manlinlang) ay may saligang kahulugan na "hindi nakasisiya." (Lev 19:11; Os 9:2) Ang terminong Griego na *pseuʹdos* at ang kaugnay na mga salita ay nauugnay sa pagsisinungaling at kabulaanan.

Ang ama, o tagapagpasimula, ng pagsisinungaling ay si Satanas na Diyablo. (Ju 8:44) Ang kasinungalingan niya na itinawid sa unang babaing si Eva sa pamamagitan ng isang serpiyente ay nagdulot noong bandang huli ng kamatayan kay Eva at sa asawa nitong si Adan. (Gen 3:1-5, 16-19) Nakaugat sa kasakiman at maling pagnanasa ang unang kasinungalingang iyon. Nilayon ito upang ang pag-ibig at pagsunod ng unang mag-asawa ay maibaling sa isa na sinungaling, na nagharap ng kaniyang sarili mismo bilang isang anghel ng liwanag, anupat isang tagapagpala. (Ihambing ang 2Co 11:14.) Ang lahat ng iba pang binigkas na mapaminsalang kasinungalingan mula noong panahong iyon ay kababanaagan din ng kasakiman at maling pagnanasa. Ang mga tao ay nagsisinungaling upang makaligtas sa nararapat na kaparusahan, upang makinabang sa ikapipinsala ng iba, at upang matamo o mapanatili ang ilang partikular na pakinabang, materyal na mga gantimpala, o ang papuri ng mga tao.

Ang lalo nang mabigat ay ang relihiyosong mga kasinungalingan, yamang isinasapanganib ng mga ito ang kinabukasan ng mga taong nadadaya ng mga ito. Sinabi ni Jesu-Kristo: "Sa aba ninyo, mga eskriba at mga Pariseo, mga mapagpaimbabaw! sapagkat tinatawid ninyo ang dagat at ang tuyong lupa upang gawing proselita ang isa, at kapag naging gayon siya ay pinangyayari ninyong mapahanay siya ukol sa Gehenna na makalawang ulit pa kaysa sa inyong sarili." (Mat 23:15) Kapag ipinagpapalit ng isang tao ang katotohanan ng Diyos tungo sa "kasinungalingan," ang kabulaanan ng idolatriya, maaari siyang maging isang manggagawa ng masama at buktot na bagay.—Ro 1:24-32.

Makikita sa kaso ng relihiyosong mga lider ng Judaismo noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa kung ano ang maaaring mangyari kapag iniwan ng isa ang katotohanan. Nagpakana sila na patayin si Jesus. Pagkatapos, nang buhayin siyang muli, sinuhulan nila ang mga kawal na nagbantay sa libingan upang ilihim ng mga ito ang katotohanan at magpalaganap sila ng isang kasinungalingan tungkol sa pagkawala ng katawan ni Jesus.—Mat 12:14; 27:1, 2, 62-65; 28:11-15; Mar 14:1; Luc 20:19.

Ang Diyos na Jehova ay hindi makapagsisinungaling (Bil 23:19; Heb 6:13-18), at kinapopootan niya ang "bulaang dila." (Kaw 6:16-19) Ang kautusan niya sa mga Israelita ay humihiling ng kabayaran para sa mga pinsalang idinulot ng panlilinlang

o mapaminsalang pagsisinungaling. (Lev 6:2-7; 19:11, 12) At tatanggapin naman ng isang taong naghaharap ng bulaang patotoo ang kaparusahang hinahangad niyang ipataw sa iba sa pamamagitan ng kaniyang mga kasinungalingan. (Deu 19:15-21) Ang pangmalas ng Diyos sa mapaminsalang pagsisinungaling, gaya ng makikita sa Kautusan, ay hindi nagbago. Yaong mga naghahangad na matamo ang kaniyang pagsang-ayon ay hindi maaaring mamihasa sa pagsisinungaling. (Aw 5:6; Kaw 20:19; Col 3:9, 10; 1Ti 3:11; Apo 21:8, 27; 22:15) Hindi sila maaaring mamuhay sa kasinungalingan, anupat nag-aangking iniibig nila ang Diyos samantalang napopoot naman sa kanilang kapatid. (1Ju 4:20, 21) Dahil nagbulaan sila sa banal na espiritu sa pamamagitan ng pagsisinungaling, si Ananias at ang kaniyang asawa ay namatay.—Gaw 5:1-11.

Gayunman, yaong mga taong nadala lamang ng situwasyon na magsinungaling ay hindi naman awtomatikong nakagawa ng kasalanang walang kapatawaran. Ipinakikita ng kaso ni Pedro, nang ikaila niya nang tatlong ulit si Jesus, na kapag ang isang tao ay tunay na nagsisisi, patatawarin siya ng Diyos.—Mat 26:69-75.

Bagaman tiyakang hinahatulan sa Bibliya ang mapaminsalang pagsisinungaling, hindi ito nangangahulugang obligado ang isang tao na magsiwalat ng katotohanan sa mga taong walang karapatan doon. Nagpayo si Jesu-Kristo: "Huwag ninyong ibigay sa mga aso ang anumang banal, ni ihagis man ang inyong mga perlas sa harap ng mga baboy, upang hindi nila yurakan ang mga iyon sa ilalim ng kanilang mga paa at bumaling at kayo ay lapain." (Mat 7:6) Kaya naman, sa ilang pagkakataon ay tumanggi si Jesus na magbigay ng kumpletong impormasyon o tuwirang mga sagot sa ilang tanong kung ang paggawa ng gayon ay magdudulot ng di-kanais-nais na pinsala. (Mat 15:1-6; 21:23-27; Ju 7:3-10) Maliwanag, ang naging pagkilos nina Abraham, Isaac, Rahab, at Eliseo nang iligaw nila o nang hindi nila sabihin ang buong katotohanan sa mga di-sumasamba kay Jehova ay dapat malasin sa gayunding paraan.—Gen 12:10-19; kab 20; 26:1-10; Jos 2:1-6; San 2:25; 2Ha 6:11-23.

Hinahayaan ng Diyos na Jehova na "ang pagkilos ng kamalian" ay mapasa mga taong mas pumipili sa kabulaanan "upang mapaniwalaan nila ang kasinungalingan" sa halip na ang mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo. (2Te 2:9-12) Ang simulaing ito ay inilalarawan ng pangyayari may kinalaman sa Israelitang si Haring Ahab maraming siglo bago nito. Tiniyak ng nagsisinungaling na mga propeta kay Ahab na magtatagumpay siya sa digmaan laban sa Ramot-gilead, samantalang ang propeta ni Jehova na si Micaias ay humula naman ng kasakunaan. Gaya ng isiniwalat kay Micaias sa pangitain, pinahintulutan ni Jehova ang isang espiritung nilalang na maging isang "espiritung mapanlinlang" sa bibig ng mga propeta ni Ahab. Samakatuwid nga, ginamit ng espiritung nilalang na ito ang kaniyang kapangyarihan sa kanila upang kanilang salitain, hindi ang katotohanan, kundi ang nais nilang sabihin at ang nais ni Ahab na marinig mula sa kanila. Bagaman binabalaan na, mas pinili ni Ahab na magpalinlang sa kanilang mga kasinungalingan, at buhay niya ang naging kabayaran nito.—1Ha 22:1-38; 2Cr 18.

KASIPAGAN. Patuloy at matiyagang paggawa; puspusang pagsisikap; pagiging masikap; sigasig. Karaniwan na, ang terminong ito ay nagpapahiwatig ng matuwid at kapaki-pakinabang na pagpapagal. Kabaligtaran ito ng kakuparan o ng pagkabatugan.

Sa Bibliya, ang salitang Griego na isinasaling "kasipagan" ay mas madalas isalin bilang "kasigasigan," "tunay na kasigasigan," o "marubdob na pagsisikap." Kung minsan, ang diwa ng salitang ito ay itinatawid ng saling "pagmamadali," "bilis," o "gawain."

Pinaaalalahanan ang mga Kristiyano na huwag maging makupad ang kanilang mga kamay o manghimagod sa paggawa nang may kahusayan. Sinabi ni Pablo: "Nais namin na ang bawat isa sa inyo ay magpakita ng gayunding kasipagan [sa literal, "bilisan"] upang magkaroon ng lubos na katiyakan ng pag-asa hanggang sa wakas, upang hindi kayo maging makupad, kundi maging mga tagatulad niyaong mga sa pamamagitan ng pananampalataya at pagtitiis ay nagmamana ng mga pangako." (Heb 6:11, 12; ihambing ang Kaw 10:4; 12:24; 18:9.) Sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad: "Magpunyagi kayo nang buong-lakas upang makapasok sa makipot na pinto, sapagkat, sinasabi ko sa inyo, marami ang maghahangad na makapasok ngunit hindi ito magagawa." (Luc 13:24) Si Pablo mismo ay isang halimbawa ng gayong puspusang pagpupunyagi. (Col 1:29; 2Te 3:7-9) Sabihin pa, si Jehova at ang kaniyang Anak ang pangunahing mga halimbawa ng kasipagan.—Ju 5:17; Isa 40:26.

Upang maiwasan ng mga Kristiyano na maging di-aktibo o di-mabunga, dapat silang 'magdagdag, bilang tugon [sa mga pangako ng Diyos], ng lahat ng marubdob na pagsisikap' habang idinaragdag nila sa kanilang pananampalataya ang kagalingan, kaalaman, pagpipigil sa sarili, pagbabata, makadiyos na debosyon, pagmamahal na pangkapatid, at pag-ibig. (2Pe 1:4-8) Nangangailangan ito ng patuloy na pagpapagal nang may kasipagan at pagtitiyaga (2Ti 2:15; Heb 4:11) at palagiang pagbibigay-pansin. (Heb 2:1) Ang malaking bahagi ng lakas na kinakailangan para rito ay nagmumula sa tulong ng espiritu ni Jehova. Wala nang mas mariin pang payo hinggil sa pangangailangang maging masipag

kaysa sa payo ng apostol na si Pablo: "Huwag magmakupad sa inyong gawain. Maging maningas kayo sa espiritu. Magpaalipin kayo para kay Jehova"! Ang kahilingang ito na maging masipag ay kapit sa lahat ng ministro ("maging abala tayo sa ministeryong ito"), ngunit lalo na itong kailangan sa mga namumuno o nangangasiwa ng mga pagtitipon at mga gawain sa kongregasyon, sapagkat "siya na namumuno, gawin niya iyon nang may tunay na kasigasigan."—Ro 12:7, 8, 11.

Sa kongregasyong Kristiyano, ang mga nagdarahop na tumatanggap ng materyal na tulong mula sa kongregasyon ay kailangang maging masipag. Ang alituntunin sa Kasulatan ay: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin." Pinapayuhan ang mga hindi nagtatrabaho na maging abala, "na sa paggawa nang may katahimikan ay dapat silang kumain ng pagkain na kanila mismong pinagpagalan." (2Te 3:10-12) Ang isang nag-aangking Kristiyano na tumatanggi o nagpapabaya sa paglalaan para sa kaniyang sambahayan ay 'nagtatwa na ng pananampalataya at lalong masama kaysa sa taong walang pananampalataya.' (1Ti 5:8) Maging ang mga babaing balong nagdarahop, bago sila ilagay sa talaan ng mga regular na pinaglalaanan ng materyal na tulong ng kongregasyon, ay kailangang may rekord ng gawaing Kristiyano, anupat 'masikap na sumusunod sa bawat mabuting gawa.'—1Ti 5:9, 10.

Mga Gantimpala ng Kasipagan. Mayayamang pagpapala ang matatamo ng taong masipag kapuwa ngayon at sa hinaharap. "Ang kamay ng masikap ang magpapayaman sa isa." (Kaw 10:4) "Ang kamay ng mga masikap ang siyang mamamahala." (Kaw 12:24) Ang kanilang kaluluwa "ay patatabain." (Kaw 13:4) Ang masipag na asawang babae ay yaong may "mga anak [na] bumabangon at ipinahahayag siyang maligaya; bumabangon ang nagmamay-ari sa kaniya, at pinupuri siya nito." Tungkol sa kaniya ay inihahayag: "Bigyan ninyo siya ng mga bunga ng kaniyang mga kamay, at purihin siya ng kaniyang mga gawa sa mga pintuang-daan." (Kaw 31:28, 31) Higit sa lahat, ang espirituwal na mga kapatid ni Kristo ay sinasabihan: "Gawin ang inyong buong makakaya upang tiyakin para sa inyong sarili ang pagtawag at pagpili sa inyo; sapagkat kung patuloy ninyong ginagawa ang mga bagay na ito ay hindi kayo sa anumang paraan mabibigo kailanman. Sa katunayan, gayon saganang ilalaan sa inyo ang pagpasok sa walang-hanggang kaharian ng ating Panginoon at Tagapagligtas na si Jesu-Kristo."—2Pe 1:10, 11.

KASTILYO. Ang salitang Hebreo na *bi·rah′,* isinalin bilang "kastilyo" o "nakukutaang dako," ay makikita lamang sa mga aklat ng Daniel, Esther, Mga Cronica, at Nehemias, na natapos isulat pagkaraan ng pagkatapon sa Babilonya, sa pagitan ng mga 536 B.C.E. at pagkaraan ng mga 443 B.C.E. —1Cr 29:1, tlb sa *Rbi8;* 2Cr 17:12; Es 1:2, tlb sa *Rbi8.*

Nang sumulat si Ezra gamit ang wika noong kaniyang panahon, iniulat niya na tinawag ni David na "kastilyo" ang templo ni Solomon noong pinasisigla nito ang bayan na lubusang suportahan ang pagtatayo niyaon.—1Cr 29:1, 19.

Nagtayo si Nehemias ng isang kastilyo o tanggulan sa HK lamang ng muling-itinayong templo, kung saan ito pinakamadaling salakayin. (Ne 2:8; 7:2) Maliwanag na ang kastilyong ito ay pinalitan ng mga Macabeo at muling itinayo ni Herodes na Dakila, na siyang nagbigay rito ng pangalang Tore (Tanggulan) ng Antonia. Dito sumailalim si Pablo sa interogasyon ng Romanong kumandante ng militar. —Gaw 21:31, 32, 37; 22:24; tingnan ang ANTONIA, TORE NG.

Sa pana-panahon, ang hari ng Persia ay tumitira sa "kastilyo ng Susan," mga 360 km (225 mi) sa S ng Babilonya. Dito nagtrabaho si Nehemias bilang katiwala ng kopa ng hari bago siya umalis patungong Jerusalem. (Ne 1:1) Ito rin ang tagpo ng isa sa mga pangitain ni Daniel. (Dan 8:2) Ngunit mas kilala ang "kastilyo ng Susan" bilang tagpo ng aklat ng Esther. (Es 1:2, 5; 3:15; 8:14) Waring ang "kastilyo ng Susan" ay hindi isang partikular na gusali kundi isang kalipunan ng maharlikang mga gusali na nasa loob ng isang nakukutaang lugar. Sinusuportahan ito ng ilang detalyeng binanggit sa ulat. Naroroon ang "bahay ng mga babae," kung saan inihahanda ang mga dalaga bago iharap kay Ahasuero. (Es 2:3, 8) Bago siya binigyan ng mataas na posisyon sa pamahalaan, araw-araw na nakapuwesto si Mardokeo "sa pintuang-daan ng hari" na nasa "kastilyo ng Susan." —Es 2:5, 21; 3:2-4; tingnan ang SUSAN.

KASUKLAM-SUKLAM NA BAGAY, gayundin ang **KARIMA-RIMARIM NA BAGAY.** Ang mga pangngalang Hebreo na *she′qets* (karima-rimarim na bagay) at *shiq·quts′* (kasuklamsuklam na bagay) ay nagmula sa salitang-ugat na *sha·qats′,* na ginagamit sa diwang "marimarim" (Lev 11:11, 13) at, kapag nasa anyong *causative,* "gawing karima-rimarim." (Lev 11:43; 20:25) Ang mga terminong Hebreong ito ay tumutukoy sa bagay na kasuklam-suklam mula sa punto de vista ng tunay na pagsamba kay Jehova. Sa maraming salin, ang mga ito ay karaniwan nang isinasalin sa mga salitang gaya ng "masuklam," "kasuklam-suklam," o "kasuklam-suklam na bagay." (Dan 11:31; 12:11) Ginamit naman ng mga manunulat ng Ebanghelyo na sina Mateo at Marcos ang Griegong *bde′lyg·ma* bilang sa-

lin ng Hebreong *shiq·quts′* (sa anyong pangmaramihan, *shiq·qu·tsim′*). (Dan 9:27; Mat 24:15; Mar 13:14) Ang terminong Griegong ito ay pangunahin nang nagpapahiwatig ng bagay na sanhi ng pagkasuklam.—Tingnan ang KARIMA-RIMARIM NA BAGAY.

Ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagkain ng partikular na mga hayop, anupat ipinahayag ang mga iyon bilang "maruming" kainin (at ihain). Samakatuwid, *para sa mga layuning ito,* ang gayong uri ng hayop ay dapat ituring na "karima-rimarim na bagay" at ang sinumang tao na kakain nito (o gagamit nito para sa paghahain) ay magiging "karima-rimarim," yamang sa paggawa niya ng gayon ay hinahamak niya ang mga utos ng Diyos. (Lev 7:21; 11:10-13, 20-23, 41, 42; 20:25; Isa 66:17) Gayunman, ang ipinagbawal na mga hayop ay hindi dapat ituring na karima-rimarim sa lahat ng paraan, gaya ng ipinakikita ng ibang mga teksto. Halimbawa, bagaman ang asno ay "maruming" kainin o ihain, karaniwan itong ginagamit ng mga Israelita bilang transportasyon at para sa pagdadala ng kargada (Exo 23:4, 5; Mat 21:2-5); nagkaroon ng mga kawan ng kamelyo si Haring David, at ginamit ang balahibo ng kamelyo bilang pananamit (1Cr 27:30, 31; Mat 3:4); at ang agila ay ginamit bilang angkop na metapora at simili upang sumagisag sa proteksiyon at pangangalaga ng Diyos sa Israel noong panahon ng Pag-alis. (Exo 19:4; Deu 32:9-12) Nang alisin na ang tipang Kautusan, ang utos na ituring ang gayong mga hayop bilang "karima-rimarim" na pagkain ay nagwakas.—Gaw 10:9-15; 1Ti 4:1-5; tingnan ang HAYOP, MGA.

Bagaman ang Hebreong *she′qets* ay pantanging ginagamit may kaugnayan sa "maruruming" hayop, ang salitang *shiq·quts′* naman ay pangunahin nang ginagamit may kinalaman sa mga idolo at mga idolatrosong gawain. Noong panahon ng Pag-alis, tinagubilinan ni Jehova ang mga Israelita na itapon ang "mga kasuklam-suklam na bagay" at ang "mga karumal-dumal na idolo ng Ehipto," ngunit hindi ito sinunod ng ibang mga indibiduwal, sa gayo'y nilapastangan nila ang pangalan ng Diyos. (Eze 20:6-9) Noong patungo na sila sa Lupang Pangako, dumaan ang Israel sa gitna ng mga bansang pagano at nakita nila 'ang mga kasuklam-suklam na bagay at mga karumal-dumal na idolo ng mga iyon, kahoy at bato, pilak at ginto.' Ipinag-utos sa kanila na "lubos na marimarim" sa gayong relihiyosong mga imahen bilang "bagay na nakatalaga sa pagkapuksa," anupat hindi nila dapat ipasok ang mga iyon sa kanilang mga tirahan. (Deu 29:16-18; 7:26) Mismong ang huwad na mga diyos at mga diyosa ng mga bansang iyon, kabilang na si Milcom, o Molec, gayundin sina Kemos at Astoret, ay mga "kasuklam-suklam na bagay." (1Ha 11:5, 7; 2Ha 23:13) Nang magsagawa ng gayong idolatriya ang Israel, ito rin ay naging kasuklam-suklam sa paningin ng Diyos, at dahil sa pagpaparungis sa templo nang dakong huli sa pamamagitan ng mga bagay na idolatroso, napoot ang Diyos sa bansang ito, na humantong sa pagkatiwangwang nito. (Jer 32:34, 35; Eze 7:20-22; Os 9:10) Sa pamamagitan ng 'paglilingkod sa kahoy at bato,' nasangkot sila sa "imoral na pakikipagtalik," o espirituwal na pakikiapid, sa gayo'y naputol ang kanilang pakikipagtalastasan sa Diyos.—Eze 20:30-32; ihambing ang Jer 13:27.

Tanging sa pamamagitan ng puspusan at maytapang na pagkilos ng ilang hari upang maalis sa lupain ang idolatriya kung kaya nakaranas ng pagpapala ang bansang iyon sa pana-panahon. (2Ha 23:24; 2Cr 15:8-15) Nilinaw ng Diyos na ang tanging paraan upang masauli ang mga Israelita mula sa kanilang dumarating na pagkabihag at mabalik sa kanilang dating katayuan bilang kaniyang bayan ay ang lubusang paglilinis ng kanilang sarili mula sa gayong mga gawain. (Eze 11:17-21) Sa isang katulad na hula, ang mga pagtukoy kay David bilang ang hari ng nilinis na bayang iyon at ang kanilang "isang pastol" at "pinuno hanggang sa panahong walang takda" ay maliwanag na tumutukoy sa isang mas malaking katuparan sa bansa ng espirituwal na Israel, ang kongregasyong Kristiyano, sa ilalim ng pinahirang Tagapagmana ng trono ni David, si Kristo Jesus.—Eze 37:21-25; ihambing ang Luc 1:32; Ju 10:16.

Sa Nahum 3:6, patiunang sinabi ng hula laban sa kabisera ng Asirya, ang Nineve, na ang kaniyang pulitikal at internasyonal na mga pagpapatutot ay magwawakas at na si Jehova ay 'maghahagis ng mga kasuklam-suklam na bagay [sa Heb., *shiq·qu·tsim′*]' sa kaniya. Maliwanag na ang gayong mga kasuklam-suklam na bagay ay tumutukoy, hindi sa mga bagay na idolatroso, kundi sa mga bagay na karaniwan nang marumi o nakapandidiri, gaya ng dumi, sa gayo'y ginagawang kasuklam-suklam sa paningin ng lahat ang ganid na lunsod na iyon. (Na 3:4-7) Ang mga bagay na may bahid ng dugo at kasuklam-suklam na aalisin mula sa mga ngipin ng Filisteo (Zac 9:6, 7) ay malamang na nauugnay sa paganong kaugalian na kainin ang inihaing mga hayop kasama ang dugo.—Ihambing ang Eze 33:25.

Bagaman ang mga Judio, partikular na ang kanilang relihiyosong mga lider noong naririto si Jesus sa lupa, ay maliwanag na ubod-ingat na umiwas sa anumang bagay na may kaugnayan sa literal na mga idolo, nagkasala pa rin sila ng kasuklam-suklam na mga gawain gaya ng pagsamba sa sarili, pagsuway, pagpapaimbabaw, kasakiman, at pagbubulaan, at sinabi ni Jesus na, tulad ng kanilang mga ninuno, ginawa nilang "yungib ng mga

magnanakaw" ang templo. (Mat 23:1-15, 23-28; Luc 16:14, 15; ihambing ang Mat 21:13 at Jer 7:11, 30.) Ang ganitong masamang kalagayan at saloobin ng puso ay humantong sa kanilang napakatinding paghihimagsik nang itakwil nila ang mismong Anak ng Diyos, at ipinakita ni Jesus na dahil dito'y tiyak na sasapit sa kanila ang kapuksaan.—Mat 21:33-41; Luc 19:41-44.

'Mga Kasuklam-suklam na Bagay na Humahantong sa Pagkatiwangwang.' Ang hula ni Daniel ay patiunang bumanggit ng "mga kasuklam-suklam na bagay" na nauugnay sa pagkatiwangwang. (Dan 9:27) Ang pangmalas ng nakararami hinggil dito ay kaayon ng sinaunang tradisyong Judio na nagsasabing ang pananalitang ito ay tumutukoy sa paglapastangan sa templo ni Jehova sa Jerusalem ng Siryanong si Haring Antiochus IV (Epiphanes) noong taóng 168 B.C.E. Sa pagtatangkang pawiin ang pagsamba kay Jehova, nagtayo si Antiochus ng isang altar sa ibabaw ng malaking altar ni Jehova at naghain siya roon ng isang baboy para kay Zeus (Jupiter) ng Olympia. Isang pananalitang kagaya niyaong kay Daniel (na nag-uugnay sa mga kasuklam-suklam na bagay at sa pagkatiwangwang) ang lumilitaw sa Apokripal na aklat ng 1 Macabeo (1:54) at ikinakapit sa pangyayaring iyon.

Gayunman, ito'y interpretasyon lamang ng mga Judio at hindi kinasihang pagsisiwalat. Ipinakita ni Kristo Jesus na mali ang ganitong pangmalas nang babalaan niya ang kaniyang mga alagad: "Kaya nga, kapag nakita ninyo ang kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang, na tinukoy sa pamamagitan ni Daniel na propeta, na nakatayo sa isang dakong banal, (gumamit ng kaunawaan ang mambabasa,) kung magkagayon yaong mga nasa Judea ay magsimula nang tumakas patungo sa mga bundok." (Mat 24:15, 16) Ipinakikita ng mga salitang ito na "ang kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang" ay hindi pa dumarating noon kundi darating pa lamang.

Ang paglapastangan ng mga pagano sa altar ng templo sa pangunguna ni Antiochus, bagaman talagang kasuklam-suklam sa paningin ng Diyos, ay hindi humantong sa pagkatiwangwang ng Jerusalem, ng templo, o ng bansang Judio. Ngunit 33 taon pagkamatay ni Jesus, "nakita [ng mga Kristiyano] ang kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang . . . na nakatayo sa isang dakong banal." (Mat 24:15) Noong 66 C.E., pinalibutan ng paganong mga hukbong Romano ang "banal na lunsod" na Jerusalem, na noo'y sentro ng paghihimagsik ng mga Judio laban sa Roma. Samakatuwid, malapit nang maging "sanhi ng pagkatiwangwang" ang kasuklam-suklam na bagay kung kaya iyon na ang huling hudyat upang ang mga Kristiyanong may kaunawaan ay "tumakas patungo sa mga bundok." (Mat 4:5; 27:53; 24:15, 16; Luc 19:43, 44; 21:20-22) Pagkatapos na sila'y makatakas, naganap ang pagtitiwangwang ng lunsod at ng bansa, anupat winasak ang Jerusalem noong taóng 70 C.E., at ang huling moog ng mga Judio, ang Masada, ay bumagsak sa mga kamay ng mga Romano noong 73 C.E.—Ihambing ang Dan 9:25-27.

Iba pang mga hula hinggil sa isang kasuklam-suklam na bagay. Gayunman, dapat pansinin na iniuugnay ng Daniel 11:31-35 at 12:9, 11 sa "panahon ng kawakasan" ang isang "kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang." Makatuwirang isipin na ang paglitaw ng mas huling katuparang ito ng "kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang" sa panahon ng kawakasan ay kahawig niyaong umiral noong unang siglo C.E., bagaman hindi ito limitado lamang sa lupain ng Israel.

Nang matiwangwang ang Jerusalem noong 70 C.E., naglaho na ang "dakong banal," ang Jerusalem, ang "banal na lunsod." (Mat 27:53) Gayunman, ang Kasulatan ay may binabanggit na isang "makalangit na Jerusalem," ang Mesiyanikong Kaharian, na sa lupa ay kinakatawanan ng mga pinahirang Kristiyano. (Heb 12:22) Mayroon ding mga iba pa na may-kabulaanang nag-aangking kumakatawan sa Kahariang iyon, at ipinakikita ng Apocalipsis kabanata 17 na ang huwad na pagsambang itinataguyod ng mga ito ay ititiwangwang, o wawasakin, ng "sampung sungay" (mga hari) ng isang makasagisag na "mabangis na hayop."

Mga Kasuklam-suklam na Bagay ng Babilonyang Dakila. Sa makahulang pangitain ng Apocalipsis 17 ay inilalarawan ang makasagisag na babaing imoral, ang Babilonyang Dakila. Siya ay tinatawag na "ina ng mga patutot at ng mga kasuklam-suklam na bagay sa lupa." May hawak siyang isang ginintuang kopa na 'punô ng mga kasuklam-suklam na bagay at ng maruruming bagay ng kaniyang pakikiapid sa mga hari sa lupa.' Bagaman nanunuyo siya sa makalupang mga kaharian upang matamo ang pabor ng mga ito, anupat nakaupo siya sa ibabaw ng isang makasagisag na mabangis na hayop na binubuo ng gayong mga kaharian, darating ang panahon na ang "hayop" na ito ay tatanggging isakay siya, babaling sa kaniya at lubusan siyang ititiwangwang.—Tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

Sa Apocalipsis 21:9, 10, 27, ipinakikitang imposible para sa mga taong patuloy na gumagawa ng "kasuklam-suklam na bagay" ang makapasok sa "Bagong Jerusalem," ang malinis na uring "kasintahang babae" ng Kordero.

KASULATAN, I [sa Ingles, *scripture*]. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang Griego na *gra·pheʹ* ("isang bagay na isinulat") ay tumutukoy lamang sa sagradong mga akda na nasa Salita ng Diyos, ang Bibliya. May iba pang mga dokumento na ginamit ng mga manunulat kapuwa ng Hebreo at Griegong Kasulatan, gaya ng opisyal na pampublikong mga rekord ng talaangkanan, mga kasaysayan, at iba pa, ngunit ang mga ito ay hindi itinuring na kinasihan o kapantay ng mga akda na kinilala bilang kanonikal. Kahit ang mga apostol ay maaaring may isinulat na iba pang mga liham sa ilang kongregasyon. Halimbawa, ang pananalita ni Pablo sa 1 Corinto 5:9: "Sa aking liham ay sinulatan ko kayo," ay nagpapahiwatig na may nauna na siyang liham sa mga taga-Corinto, isang liham na hindi na umiiral ngayon. Maliwanag na ang gayong mga akda ay hindi iningatan ng banal na espiritu ng Diyos para sa kongregasyong Kristiyano sapagkat mahalaga lamang ang mga iyon para sa mga sinulatan.

Ang salitang Griego na *gramʹma,* tumutukoy sa isang titik ng alpabeto, ay halaw sa pandiwang *graʹpho.* Kapag ginamit sa diwa ng "dokumento," kung minsan ay isinasalin ito sa ilang bersiyon bilang "kasulatan," at sa iba naman bilang "isinulat." Sa Juan 5:47 at 2 Timoteo 3:15, ang salitang ito ay ginagamit upang tumukoy sa kinasihang "mga isinulat" o "mga kasulatan" ng Hebreong Kasulatan. —Tingnan ang HEBREONG KASULATAN; KRISTIYANONG GRIEGONG KASULATAN.

Ginamit ni Kristo at ng mga Apostol. Madalas gamitin ni Jesu-Kristo at ng mga manunulat ng Kristiyanong Kasulatan ang salitang *gra·pheʹ* upang tukuyin ang mga akda ni Moises at ng mga propeta bilang awtoridad nila sa kanilang pagtuturo o sa kanilang gawain, sa dahilang ang mga akdang ito ay kinasihan ng Diyos. Kalimitan, ang Hebreong mga akdang ito ay tinutukoy sa kabuuan bilang "Kasulatan." (Mat 21:42; 22:29; Mar 14:49; Ju 5:39; Gaw 17:11; 18:24, 28) Kung minsan, ang salitang "Kasulatan" ay ginagamit sa diwang pang-isahan kapag isang partikular na teksto ang sinisipi, anupat tinutukoy iyon bilang bahagi ng buong kalipunan ng mga akda sa Hebreong Kasulatan. (Ro 9:17; Gal 3:8) Gayundin, maaaring tukuyin ang iisang teksto bilang isang "kasulatan," sa diwa na ito'y isang mapanghahawakang pananalita. (Mar 12:10; Luc 4:21; Ju 19:24, 36, 37) Sa 2 Timoteo 3:16 at 2 Pedro 1:20, lumilitaw na ang kinasihang mga akda kapuwa sa Hebreo at Griego ang tinutukoy ni Pablo at ni Pedro bilang "Kasulatan." Sa 2 Pedro 3:15, 16, itinuturing ni Pedro ang mga sulat ni Pablo bilang bahagi ng "Kasulatan."

Ang pananalitang "makahulang mga kasulatan" (Ro 16:26) ay maaaring tumukoy sa pagiging makahula ng buong Hebreong Kasulatan.—Ihambing ang Apo 19:10.

Binigyang-Katauhan. Yamang ang Kasulatan ay kinilala bilang kinasihan ng Diyos, bilang kaniyang Salita, ang tinig ng Diyos—sa diwa ay nagsasalita ang Diyos—kung minsan ay binibigyang-katauhan ito na para bang nagsasalita taglay ang awtoridad ng Diyos (kung paanong ang banal na espiritu, o aktibong puwersa, ng Diyos ay binigyang-katauhan ni Jesus, at tinukoy na nagtuturo at nagpapatotoo [Ju 14:26; 15:26]). (Ju 7:42; 19:37; Ro 4:3; 9:17) Sa gayunding kadahilanan, ang Kasulatan ay tinutukoy na para bang nagtataglay ng malayong pananaw at ng kakayahang mangaral.—Gal 3:8; ihambing ang Mat 11:13; Gal 3:22.

Mahalaga Para sa mga Kristiyano. Yamang laging ginagamit ni Jesu-Kristo ang Hebreong Kasulatan upang suportahan ang kaniyang turo, mahalaga na huwag lumihis doon ang kaniyang mga tagasunod. Idiniin ng apostol na si Pablo ang kahalagahan at katangian niyaon nang sabihin niya: "Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos at kapaki-pakinabang sa pagtuturo, sa pagsaway, sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay, sa pagdidisiplina sa katuwiran, upang ang tao ng Diyos ay maging lubos na may kakayahan, lubusang nasangkapan ukol sa bawat mabuting gawa."—2Ti 3:16, 17.

KASULATAN, II [sa Ingles, *deed*]. Isang nasusulat na kasunduan na may-kawastuang nilagdaan at sa ilang kaso ay tinatakan, anupat naglalaman ng legal na mga kundisyon upang maisagawa ang isang layunin; ang dokumentong nagpapatunay sa pagsasalin ng pagmamay-ari ng lupa't bahay. Ang salitang Hebreo na *seʹpher* ay ginamit lamang ng Bibliya sa partikular na diwang ito may kinalaman sa pagbili ni Jeremias ng isang bukid mula sa kaniyang pinsan na si Hanamel.—Jer 32:6-15.

Kapansin-pansin ang mga detalye may kinalaman sa paggawa ng kasulatang ito. Ang salaping ipinambili, "pitong siklo at sampung pirasong pilak," ay tinimbang sa harap ng mga saksi. (Jer 32:9) Kung ang pananalitang 'pito at sampu' ay ipapalagay na isang legal na termino na nangangahulugang 17 siklong pilak (mga $37), isa itong makatuwirang halaga kung isasaalang-alang ang panahon at mga kalagayan noong ipagbili ang ari-ariang iyon. Noon ay panahon ng digmaan at taggutom (ilang buwan na lamang bago mabihag ni Nabucodonosor ang Jerusalem).

Nang maibayad ang salapi, dalawang kasulatan, na ipinapalagay na magkatulad na magkatulad, ang ginawa 'ayon sa hudisyal na utos at sa legal na mga tuntunin.' Ang isa sa mga ito ay tinawag na "ang kasulatan ng pagkakabili, yaong tinatakan," at ang

isa naman ay “yaong iniwang bukás.” (Jer 32:11) Yaon lamang unang nabanggit ang sinasabing nilagdaan ng mga saksi, anupat naganap ang buong transaksiyon “sa paningin ng lahat ng mga Judio na nakaupo sa Looban ng Bantay.” (Jer 32:12) Pagkatapos, ang dalawang kasulatan ay parehong inilagay sa isang bangang luwad upang maingatan.—Jer 32:14.

Ang paggawa ng dalawang kasulatan ngunit isa lamang ang tinatatakan ay napakapraktikal na kaugalian. Dahil iniiwang bukás ang isang kopya, maaaring sumangguni rito ang mga partidong nasasangkot. Sakali mang masira ito, pag-alinlanganan ang pagiging tunay nito, o paghinalaang binago ito, ang tinatakang kopya ay maaaring iharap sa mga hukom ng lunsod at, matapos nilang suriin ang tatak, bubuksan nila ito upang paghambingin ang dalawang kopya.

KASUUTAN. Tingnan ang DAMIT; OPISYAL NA KASUUTAN; PAGHAPAK SA MGA KASUUTAN.

KATAAS-TAASAN. Pinakamataas kung tungkol sa dako, o posisyon. Ang salitang Hebreo na *ʽel·yohnʹ,* na ginagamit upang tumukoy kay Jehova bilang ang “Kataas-taasan,” ay ikinakapit din sa ibang mga persona o mga bagay: Sa Mesiyanikong Hari, ang Lalong Dakilang David, bilang nakahihigit sa ibang mga hari sa lupa (Aw 89:20, 27), sa dakong ipinangako sa Israel na mataas kaysa sa mga bansa (Deu 26:18, 19), sa *pinakaibabaw* na basket (Gen 40:17), sa *mataas* na pintuang-daan (2Ha 15:35), sa *mataas* na tipunang-tubig (2Ha 18:17), sa *mataas* na looban (Jer 36:10), sa *pinakaitaas* na palapag (Eze 41:7), sa *pinakaitaas* na mga silid-kainan (Eze 42:5), *Mataas* na Bet-horon (Jos 16:5), at sa *pinakaitaas* na bukal ng tubig ng Gihon (2Cr 32:30). Ipinakikita ng mga paggamit na ito na ang *ʽel·yohnʹ* ay nagpapahiwatig ng posisyon o kinalalagyan sa halip na kapangyarihan.

Kapag ikinakapit kay Jehova, idiniriin ng terminong “Kataas-taasan” na ang kaniyang posisyon ang pinakamataas sa lahat ng iba pa. (Aw 83:18) Unang lumitaw ang titulong ito sa Genesis 14:18-20 kasama ng *ʼEl* (Diyos), kung saan si Melquisedec ay tinatawag na “saserdote ng Kataas-taasang Diyos” at sa gayong katungkulan ay pinagpala niya si Abraham at gayundin ang Kataas-taasang Diyos. Ang “Kataas-taasan” ay ginagamit kasama ng banal na pangalang Jehova (Gen 14:22; Aw 7:17) at kasama ng *ʼElo·himʹ* (Diyos) na anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng kadakilaan (Aw 78:56), at lumilitaw rin ito nang mag-isa.—Deu 32:8; Aw 9:2; Isa 14:14.

Ang Aramaikong anyong pangmaramihan na *ʽel·yoh·ninʹ* ay lumilitaw sa Daniel 7:18, 22, 25, 27, kung saan maaari itong isalin bilang “Kadaki-dakilaan” (*NW*), anupat ang anyong pangmaramihan ay nagpapahiwatig ng kadakilaan o karingalan. Ang anyong Aramaiko sa pang-isahang bilang, *ʽil·laiʹ* (Kataas-taasan), ay ginagamit sa Daniel 7:25.

Ang salitang Griego na *hyʹpsi·stos* (Kataas-taasan), na ikinakapit kay Jehova, ay pangunahin nang ginagamit ni Lucas, sa kaniyang Ebanghelyo (dalawang beses sa patalastas ni Gabriel kay Maria tungkol sa kapanganakan ni Jesus) at sa Mga Gawa. (Luc 1:32, 35, 76; 6:35; 8:28; Gaw 7:48; 16:17) Ang iba pang mga paglitaw nito ay nasa Marcos 5:7 at Hebreo 7:1.

KATAMARAN. Kawalan ng pagnanais o pag-ayaw sa pagsisikap o pagtatrabaho; pagkabatugan; kakuparan. Ang pandiwang Hebreo na *ʽa·tsalʹ* ay nangangahulugang “magmakupad.” (Huk 18:9) Ang pang-uri na kaugnay ng pandiwang ito ay isinasaling “tamad.” (Kaw 6:6) Ang salitang Griego na *o·kne·rosʹ* ay nangangahulugang “makupad.” (Mat 25:26; Ro 12:11, *Int*) Ang isa pang termino, ang *no·throsʹ,* ay nangangahulugan namang “makupad, mapurol.”—Heb 5:11; 6:12.

Si Jehova at ang kaniyang Anak, bilang ang dalawang pinakadakilang Manggagawa, ay napopoot sa katamaran. Sinabi ni Jesus: “Ang aking Ama ay patuloy na gumagawa hanggang ngayon, at ako ay patuloy na gumagawa.” (Ju 5:17) Sa buong Salita ng Diyos, ang taong tamad ay binababalaan at ang katamaran ay hinahatulan.

Ang Pag-iisip ng Taong Tamad. Sa aklat ng Mga Kawikaan ay inilalarawan ang isang taong tamad. Una sa lahat, kumakatha siya ng mga hadlang sa sarili niyang isip upang mabigyang-katuwiran ang pagtanggi niyang simulan ang isang proyekto. “Ang daan ng tamad ay tulad ng bakod na matinik na palumpong.” (Kaw 15:19) Ang tingin niya sa kaniyang atas ay isang daan na punô ng matitinik na palumpong anupat napakahirap daanan. Pagkatapos ay gumagawa siya ng katawa-tawang mga pagdadahilan para sa kaniyang kakuparan, na sinasabi: “May leon sa labas! Sa gitna ng mga liwasan ay papaslangin ako!” anupat para bang sa gawain niya ay may naghihintay na panganib na hindi naman talaga umiiral. (Kaw 22:13) Kalimitan na, ang katamaran ay may kasamang karuwagan, isang pag-aatubili na may halong takot. (Mat 25:26, tlb sa *Rbi8;* 2Ti 1:7) Bagaman ang tamad ay pinayuhan at inudyukan na ng iba, pumipihit siya sa kaniyang higaan ‘tulad ng isang pinto sa paikutan nito,’ gaya ng isa na hindi makabangon. Napakatamad niya anupat hindi niya masubuan ang kaniyang sarili. “Itinatago [niya] ang kaniyang kamay sa mangkok na pampiging; labis siyang nanghihimagod upang ibalik iyon sa kaniyang bibig.” (Kaw 26:14, 15; 19:24) Ngunit di-

nadaya niya ang kaniyang sarili anupat iniisip niya sa sarili niyang puso na tama siya.

Ang gayong indibiduwal ay gumagawa ng mapanlinlang at di-makatotohanang mga pangangatuwiran. Maaaring isipin niya na makapipinsala ang trabaho sa kaniyang kalusugan o na siya'y pagod na pagod. Maaaring nadarama niya na ibang tao ang dapat sumuporta sa kaniya. O, "ipinagpapabukas" niya ang isang gawain. (Kaw 20:4) Nadarama niya na anumang maliit na bagay ang nagawa niya ay nagawa na niya ang kaniyang bahagi, gaya rin ng iba. Bagaman makatuwirang masasagot ng lahat ng masikap na tao ang alinman sa gayong mga argumento, siya ay "mas marunong sa kaniyang sariling paningin," anupat nadarama niyang ang mga taong iyon ang mangmang dahil nagpupunyagi sila at sinisikap nilang pasiglahin siya na gumawa rin ng gayon.—Kaw 26:13-16.

Ang taong tamad ay walang "kasiyahan sa sarili" o pagkakontento sa "pagkain at pananamit." (1Ti 6:6-8) Sa halip, nagnanasa siya ng mga bagay-bagay, anupat kadalasan na, ng mga bagay na higit pa kaysa sa pagkain o pananamit. "Ang tamad ay nagnanasa, ngunit ang kaniyang kaluluwa ay wala ni anuman." (Kaw 13:4) Wala siyang konsiderasyon o paggalang sa kaniyang kapuwa, at handa niyang ipagawa sa iba ang kaniyang gawain, anupat hinahayaan pa nga niyang ibang tao ang maglalaan ng mga bagay na ninanasa niya.—Kaw 20:4.

Ang Bunga ng Katamaran. Bagaman maaaring iniisip ng tamad na magsisipag siya sa kalaunan, ang bunga ng kaniyang katamaran ay biglang darating sa kaniya at magiging huli na ang lahat, sapagkat siya ay sinasabihan: "Kaunti pang tulog, kaunti pang idlip, kaunti pang paghahalukipkip ng mga kamay sa pagkakahiga, at ang iyong karalitaan ay tiyak na darating na tulad ng isang mandarambong, at ang iyong kakapusan na tulad ng lalaking nasasandatahan."—Kaw 6:9-11.

Maging sa literal man o sa makasagisag na diwa, ang paglalarawan sa kalagayan ng taong tamad ay totoo: "Dumaan ako sa tabi ng bukid ng taong tamad at sa tabi ng ubasan ng taong salat sa puso. At, narito! ang lahat ng mga iyon ay tinubuan ng mga panirang-damo. Tinakpan ng mga kulitis ang pinakaibabaw nito, at ang batong pader nito ay nagiba." "Dahil sa matinding katamaran ay lumulundo ang biga, at dahil sa pagbababa ng mga kamay ay tumutulo ang bahay."—Kaw 24:30, 31; Ec 10:18.

Ang sinumang umuupa sa taong tamad, o ang sinumang kinakatawanan niya, ay tiyak na madidismaya, mayayamot, at malulugi, sapagkat "kung paano ang sukà sa mga ngipin at kung paano ang usok sa mga mata, gayon ang taong tamad sa mga nagsusugo sa kaniya."—Kaw 10:26.

Ang katamaran ng makupad ay magdudulot sa kaniya ng kapahamakan sa bandang huli, sapagkat "ang paghahangad ng tamad ang papatay sa kaniya." Hinahangad niya ang mga bagay na hindi marapat mapasakaniya o mga bagay na mali. Maaari siyang mapahamak kung tatangkain niyang kunin ang mga iyon. Anuman ang kalagayan, ang paghahangad niya kasabay ng katamaran ay naglalayo sa kaniya sa Diyos na siyang Bukal ng buhay.—Kaw 21:25.

Ang tamad na Kristiyano ay hindi naglilinang ng mga bunga ng espiritu, na makapagpapasigla at makapagpapakilos sa kaniya (Gaw 18:25), kundi, sa katunayan ay nagdudulot ng kapahamakan sa kaniyang sarili. Binibigyang-kasiyahan niya ang mga pagnanasa ng laman. Hindi magtatagal at maaaring 'lalakad na siya nang walang kaayusan,' anupat "walang anumang ginagawa kundi nanghihimasok sa mga bagay na walang kinalaman" sa kaniya. —2Te 3:11.

Kung Ano ang Pangmalas Dito ng Kongregasyong Kristiyano. Sa sinaunang kongregasyong Kristiyano, isang kaayusan ang itinatag upang mabigyan ng materyal na tulong ang mga nagdarahop, lalo na ang mga babaing balo. Waring ang ilan sa mga nakababatang babaing balo ay nagpahayag ng pagnanais na gamitin ang kanilang kalayaan bilang mga balo upang masigasig na makabahagi sa ministeryong Kristiyano. (Ihambing ang 1Co 7:34.) Maliwanag na ang ilan ay binigyan ng materyal na tulong. Ngunit sa halip na gamitin nila nang wasto ang kanilang natamong higit na kalayaan at panahon, sila ay naging mga batugan, walang pinagkakaabalahan, at nagsimulang magpalipat-lipat sa mga bahay. Sila ay naging mga tsismosa at mga mapanghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao, na nagsasalita ng mga bagay na hindi dapat. Sa dahilang ito, tinagubilinan ng apostol na si Pablo ang tagapangasiwang si Timoteo na huwag ilagay sa talaan ng mga tutulungan ang gayong mga tao kundi hayaan silang mag-asawa at gamitin ang kanilang lakas at mga kakayahan sa pagpapalaki ng mga anak at sa pangangalaga ng isang sambahayan.—1Ti 5:9-16.

May kinalaman sa materyal na tulong sa kongregasyong Kristiyano, ang alituntunin sa Bibliya ay: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin." (2Te 3:10) Ang ulo ng pamilya ay dapat na maglaan para sa kaniyang sambahayan, at ang asawang babae ay hindi dapat kumain ng "tinapay ng katamaran."—Kaw 31:27; 1Ti 5:8.

Iwasan ang Katamaran sa Pag-aaral at sa Ministeryo. Nagpayo ang Kasulatan laban sa katamaran sa pag-aaral at pagkuha ng mas malalim

na unawa sa mga layunin ng Diyos, at sa pakikibahagi sa ministeryong Kristiyano. Sinaway ng apostol na si Pablo ang ilang di-sumusulong na mga Kristiyanong Hebreo, anupat itinawag-pansin niya: "Naging mapurol [makupad] kayo sa inyong pakikinig. Sapagkat bagaman dapat nga sanang maging mga guro na kayo dahilan sa panahon, kayo ay muling nangangailangan na may magturo sa inyo mula sa pasimula ng mga panimulang bagay ng mga sagradong kapahayagan ng Diyos; at kayo ay naging gaya ng nangangailangan ng gatas, hindi ng matigas na pagkain." (Heb 5:11, 12) Ipinaalaala rin niya: "Huwag magmakupad sa inyong gawain. Maging maningas kayo sa espiritu."—Ro 12:11.

KATAMPALASANAN. Tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

KATAPATAN [sa Ingles, *integrity*]. Kagalingan sa moral, pagiging ganap, kawalang-kapintasan at kawalang-pagkukulang ng isa.

Ang mga terminong Hebreo na nauugnay sa katapatan (*tom, tum·mah′, tam, ta·mim′*) ay may salitang-ugat na nangangahulugang "buo." (Ihambing ang Lev 25:30; Jos 10:13; Kaw 1:12.) Ang *ta·mim′* ay ginamit nang ilang ulit upang tumukoy sa pagiging ganap sa pisikal, o pagiging malusog, at kawalan ng pinsala, halimbawa, may kinalaman sa mga haing hayop. (Exo 12:5; 29:1; Lev 3:6) Subalit mas malimit, ang mga terminong ito ay naglalarawan ng kagalingan o kawalang-kapintasan sa moral.

Kapag ikinakapit sa Diyos, ang *ta·mim′* ay maykawastuang maisasalin bilang "sakdal," gaya ng paglalarawan sa mga gawa ni Jehova, sa kaniyang daan, kaalaman, at kautusan. (Deu 32:4; Job 36:4; 37:16; Aw 18:30; 19:7) Ang lahat ng katangian at kapahayagang ito ng Diyos ay nagpapamalas ng lubhang di-mapapantayang kaganapan at kalubusan, gayon na lamang ang kanilang kagalingan at kawalan ng kapintasan, o kakulangan, anupat malinaw na makikilala na ang kanilang Pinagmulan ay ang tanging tunay na Diyos.—Ro 1:20; tingnan ang KASAKDALAN.

Kahalagahan ng Katapatan ng Tao. Sa ilang kaso, ang Hebreong *tom* ay nagpapahiwatig lamang ng ideya ng tapat na motibo, kawalan ng maling intensiyon. (Ihambing ang Gen 20:5, 6; 2Sa 15:11.) Subalit, pangunahin na, ang kaugnay na mga terminong Hebreo na ito ay naglalarawan ng matatag na debosyon sa katuwiran. Idiniriin ng mga paggamit at mga halimbawa sa Bibliya na ang pag-uukol ng di-nasisirang debosyon sa isang *persona,* ang Diyos na Jehova, at sa kaniyang ipinahayag na kalooban at layunin ay mahalagang landasin.

Nasasangkot sa pinakamahalagang usapin. Ang unang mag-asawa ay binigyan ng pagkakataong magpakita ng katapatan sa Eden. Nasubok ng pagbabawal may kinalaman sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama ang kanilang debosyon sa kanilang Maylalang. Dahil sa impluwensiya ng Kalaban ng Diyos at sa pang-aakit nito sa kanila na maging makasarili, sila ay sumuway. Ang kanilang pagkadama ng hiya, pag-aatubiling humarap sa kanilang Maylalang, at hindi tuwirang pagtugon sa kaniyang mga tanong ay pawang nagpatunay sa kawalan nila ng katapatan. (Ihambing ang Aw 119:1, 80.) Gayunman, maliwanag na hindi sila ang unang sumira sa katapatan, yamang ang gayon ay ginawa na ng espiritung nilalang na siyang umakay sa kanila tungo sa isang mapaghimagsik na landasin.—Gen 3:1-19; ihambing ang kaniyang landasin sa panambitang binigkas laban sa hari ng Tiro sa Eze 28:12-15; tingnan ang SATANAS.

Ang paghihimagsik ni Satanas, na lantarang pinasimulan sa Eden, ay nagbangon ng isang usapin na may pansansinukob na kahalagahan—samakatuwid nga ay ang pagiging marapat ng soberanya ng Diyos sa lahat ng kaniyang mga nilalang, ang karapatan niyang humiling ng lubusang pagsunod mula sa kanila. Yamang ang usapin ay hindi hinggil sa kung sino ang may nakahihigit na kapangyarihan kundi sa halip ay isang usaping moral, hindi ito malulutas sa pamamagitan lamang ng paggamit ng kapangyarihan, halimbawa ay kung karaka-rakang lilipulin ng Diyos si Satanas at ang mag-asawa. Makatutulong ang bagay na ito upang maunawaan kung bakit ang kabalakyutan at ang pasimuno nito, si Satanas, ay pinahintulutang manatili nang mahabang panahon. (Tingnan ang KABALAKYUTAN.) Yamang mga tao ang unang ginamit ng Kalaban ng Diyos upang suportahan at itaguyod ang kaniyang landasin ng paghihimagsik (anupat ang pinakamaagang katibayan ng pagpanig kay Satanas ng mga espiritung anak ng Diyos ay lumitaw noon lamang bago ang Baha; Gen 6:1-5; ihambing ang 2Pe 2:4, 5), ang isyu hinggil sa katapatan ng tao sa kalooban ng Diyos bilang Soberano ay naging mahalagang bahagi ng pangkalahatang usapin (bagaman ang soberanya ni Jehova ay hindi naman nakadepende sa katapatan ng kaniyang mga nilalang). Makikita sa kaso ni Job ang katibayan nito.

Si Job. Si Job, na maliwanag na nabuhay sa loob ng yugto sa pagitan ng kamatayan ni Jose at ng panahon ni Moises, ay inilalarawan bilang isang lalaking "walang kapintasan [sa Heb., *tam*] at matuwid, at natatakot sa Diyos at lumilihis sa kasamaan." (Job 1:1; tingnan ang JOB.) Kalakip sa usapin sa pagitan ng Diyos na Jehova at ni Satanas ang katapatan ng tao at malinaw na makikita ito mula sa pagtatanong ng Diyos sa kaniyang Kalaban tungkol kay Job nang dumating si Satanas noong panahon

ng pagtitipon ng mga anghel sa mga korte ng langit. Pinaratangan ni Satanas ng maling motibo ang pagsamba ni Job sa Diyos, anupat sinabi niyang naglilingkod si Job hindi udyok ng dalisay na debosyon kundi para sa sakim na mga pakinabang. Sa gayon ay kinuwestiyon niya ang katapatan ni Job sa Diyos. Nang pahintulutan siyang alisan si Job ng napakarami nitong pag-aari at kunin maging ang mga anak nito, nabigo si Satanas na sirain ang katapatan ni Job. (Job 1:6–2:3) Pagkatapos ay inangkin niya na hangga't maililigtas ni Job ang kaniyang sarili, may-kasakiman nitong babatahin ang pagkawala ng kaniyang mga pag-aari at mga anak. (Job 2:4, 5) Pagkatapos nito, nang pasapitan siya ng isang makirot, anupat nakauupos na sakit at udyukan siya ng kaniyang sariling asawa na tumalikod na sa Diyos at gayundin batikusin siya nang may paghamak at siraang-puri ng kaniyang mga kasamahan na nagbigay ng maling impresyon sa mga pamantayan at layunin ng Diyos (Job 2:6-13; 22:1, 5-11), si Job ay tumugon na hindi niya itatakwil ang kaniyang pagiging isang taong nagpapakita ng katapatan. "Hanggang sa pumanaw ako ay hindi ko aalisin sa akin ang aking katapatan! Sa aking pagkamatuwid ay nanghahawakan ako, at hindi ko ito bibitiwan; hindi ako tutuyain ng aking puso sa lahat ng aking mga araw." (Job 27:5, 6) Dahil sa pagpapanatili niya ng katapatan, ang Kalaban ng Diyos ay napatunayang isang sinungaling.

Ipinakikita ng mapanghamong mga pananalita ni Satanas sa kaso ni Job na ipinangangatuwiran niyang lahat ng tao ay mailalayo sa panig ng Diyos, na walang isa man sa mga ito ang naglilingkod udyok ng dalisay at walang-pag-iimbot na motibo. Kaya naman ang mga tao, at gayundin ang mga espiritung anak ng Diyos, ay may kahanga-hangang pribilehiyo na magkaroon ng bahagi sa pagbabangong-puri sa soberanya ni Jehova sa pamamagitan ng pagtataguyod ng isang landasin ng katapatan sa kaniya. Sa paggawa ng gayon ay pinababanal din nila ang kaniyang pangalan. Yaong mga "walang kapintasan sa kanilang lakad ay kalugud-lugod" kay Jehova.—Kaw 11:20; ihambing ito sa maling pangmalas na iniharap ni Elipaz sa Job 22:1-3.

Saligan ng hatol ng Diyos. Ang pagtatamo ng isang nilalang ng kaayaayang hatol mula sa Diyos ay nakadepende sa landasin niya ng pag-iingat ng katapatan. (Aw 18:23-25) Gaya ng isinulat ni Haring David: "Si Jehova ang maglalapat ng hatol sa mga bayan. Hatulan mo ako, O Jehova, ayon sa aking katuwiran at ayon sa katapatan kong nasa akin. Pakisuyo, magwakas nawa ang kasamaan ng mga balakyot, at itatag mo nawa ang matuwid." (Aw 7:8, 9; ihambing ang Kaw 2:21, 22.) Ipinahayag ng naghihirap na si Job ang pagtitiwala na 'Titimbangin ako ni Jehova sa hustong timbangan at malalaman ng Diyos ang aking katapatan.' (Job 31:6) Pagkatapos nito ay bumanggit si Job ng maraming halimbawa mula sa aktuwal na buhay na, kung ginawa nga niya, magpapakita ng kawalan ng katapatan.—Job 31:7-40.

Ano ang kasangkot sa pag-iingat ng katapatan sa kaso ng di-sakdal na tao?

Yamang ang lahat ng tao ay di-sakdal at hindi nakaaabot nang may kasakdalan sa mga pamantayan ng Diyos, maliwanag na ang katapatan nila ay hindi nangangahulugan ng pagiging sakdal sa gawa o sa pananalita. Sa halip, ipinakikita ng Kasulatan na ito'y nangangahulugan ng pagiging buo o pagiging ganap ng debosyon ng puso. Dahil sa kahinaan, nakagawa si David ng ilang mabibigat na kamalian, ngunit, magkagayunman, siya ay 'lumakad na taglay ang katapatan ng puso' (1Ha 9:4), sapagkat tumanggap siya ng pagsaway at itinuwid niya ang kaniyang daan. Sa gayon ay pinatunayan niyang nananatili pa rin sa kaniyang puso ang tunay na pag-ibig para sa Diyos na Jehova. (Aw 26:1-3, 6, 8, 11) Gaya ng sinabi ni David nang maglaon sa kaniyang anak na si Solomon: "Kilalanin mo ang Diyos ng iyong ama at maglingkod ka sa kaniya nang may sakdal na puso at may nakalulugod na kaluluwa; sapagkat ang lahat ng puso ay sinasaliksik ni Jehova, at ang bawat hilig ng mga kaisipan ay kaniyang natatalos." Gayunman, ang puso ni Solomon ay hindi "naging sakdal kay Jehova na kaniyang Diyos tulad ng puso ni David na kaniyang ama."—1Cr 28:9; 1Ha 11:4; ang salitang "sakdal" sa dalawang tekstong ito ay nagmula sa isa pang terminong Hebreo, ang *sha·lem′,* gaya ng nasa 1Ha 15:14.

Samakatuwid nga, ang katapatan ay hindi limitado sa alinmang aspekto ng paggawi ng tao; hindi ito kapit lamang sa mga bagay na maliwanag na "relihiyoso." Para sa mga lingkod ng Diyos isa itong landasin ng buhay kung saan "lumalakad" ang indibiduwal, anupat patuloy na naghahanap upang malaman ang kalooban ni Jehova. (Aw 119:1-3) Pinastulan ni David ang bansang Israel "ayon sa katapatan ng kaniyang puso," kapuwa sa mga bagay na tuwirang nauugnay sa pagsamba kay Jehova at sa pangangasiwa niya ng pamahalaan. Ninais din niya na lahat ng nasa paligid niya at yaong mga gumaganap bilang kaniyang mga lingkod ay maging mga tao rin na nagpapakita ng katapatan, anupat "lumalakad sa paraang walang pagkukulang." (Aw 78:72; 101:2-7) Kailangan ng panahon upang ang isa

ay ‘maging walang pagkukulang’ sa harap ng Diyos, gaya nina Noe, Abraham, at ng iba pa.—Gen 6:9; 17:1; 2Sa 22:24.

Ang katapatan ay humihiling ng di-natitinag na pagkamatapat sa Diyos at ng panghahawakan sa katuwiran, hindi lamang sa ilalim ng kaayaayang mga kalagayan o mga situwasyon, kundi sa ilalim ng lahat ng uri ng kalagayan at sa lahat ng panahon. Pagkatapos idiin na yaon lamang nag-iingat ng katapatan, anupat “nagsasalita ng katotohanan sa kaniyang puso,” ang kaayaaya kay Jehova, sinabi ng salmista hinggil sa isang iyon na “sumumpa siya sa kaniyang ikasasama, at gayunma’y hindi siya nagbabago,” samakatuwid, kahit pa maging waring salungat sa kaniyang personal na mga interes ang bagay na taimtim niyang sinang-ayunan, tinutupad pa rin niya ang kaniyang pakikipagkasunduan. (Aw 15:1-5; ihambing ang pagkakaiba sa Ro 1:31; 1Ti 1:10.) Kaya nga, higit na makikita ang katapatan kapag nasusubok ang debosyon ng indibiduwal at kapag nagigipit siyang iwan ang kaniyang matuwid na landasin. Gawin man siyang isang katatawanan ng mga sumasalansang (Job 12:4; ihambing ang Jer 20:7) o tudlaan ng kanilang mapait na pananalita (Aw 64:3, 4), pagkapoot, at marahas na pang-uusig (Kaw 29:10; Am 5:10), dumaranas man siya ng pagkakasakit o ng nakapipighating kahirapan, dapat na ‘manghawakang mahigpit sa kaniyang katapatan’ ang isang tao, gaya ng ginawa ni Job, anuman ang kapalit.—Job 2:3.

Posible ang gayong landasin ng pag-iingat ng katapatan, hindi sa pamamagitan ng pagiging matatag ng personal na moral ng isang indibiduwal, kundi tanging sa pamamagitan ng malalim na pananampalataya at pagtitiwala kay Jehova at sa kapangyarihan Niyang magligtas. (Aw 25:21) Ipinangako ng Diyos na siya ay magiging isang “kalasag” at “moog,” anupat babantayan niya ang daan niyaong mga lumalakad sa katapatan. (Kaw 2:6-8; 10:29; Aw 41:12) Ang palagian nilang pagkabahala ukol sa pagtatamo ng pagsang-ayon ni Jehova ay nagdudulot ng katatagan sa kanilang buhay, anupat nakatutulong sa kanila na tumahak sa isang tuwid na landasin tungo sa kanilang tunguhin. (Aw 26:1-3; Kaw 11:5; 28:18) Bagaman ang mga walang kapintasan, gaya ng sinabi ni Job samantalang nagugulumihanan siya, ay maaaring magdusa dahil sa pamamahala ng balakyot at maaaring mamatay kasama ng balakyot, tinitiyak ni Jehova na batid niya ang buhay ng taong walang pagkukulang at ginagarantiyahan niyang mananatili ang mana ng gayong tao, magiging mapayapa ang kaniyang kinabukasan, at magmamay-ari siya ng kabutihan. (Job 9:20-22; Aw 37:18, 19, 37; 84:11; Kaw 28:10) Gaya sa kaso ni Job, sa pagiging isang taong nagpapakita ng katapatan, at hindi sa pamamagitan ng kayamanan ng isa, nagkakaroon ng tunay na halaga ang isang tao, anupat nagiging marapat sa paggalang ng iba. (Kaw 19:1; 28:6) Maituturing na maligaya ang mga anak na nagkapribilehiyong magkaroon ng gayong magulang (Kaw 20:7), anupat sila ay tumatanggap ng marilag na pamana sa halimbawa sa buhay ng kanilang ama, at nagtatamasa ng isang bahagi ng kaniyang mabuting pangalan at ng paggalang na natamo niya.

Bukod pa sa mga halimbawa nina Job at David, ang Hebreong Kasulatan ay nananagana sa iba pang mga halimbawa ng mga taong nagpakita ng katapatan. Sa pagiging handa niyang ihain ang kaniyang anak na si Isaac, nagpakita si Abraham ng matatag na pagkamatapat sa Diyos. (Gen 22:1-12) Naglaan si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahan ng mahuhusay na halimbawa ng katapatan sa ilalim ng pagsubok, sa panahon ng kabataan at ng katandaan. (Dan 1:8-17; 3:13-23; 6:4-23) Sa Hebreo kabanata 11, itinala ng apostol na si Pablo ang isang mahabang hanay ng mga taong nabuhay noong bago ang panahong Kristiyano na sa pamamagitan ng pananampalataya ay nagpakita ng katapatan sa ilalim ng sari-saring mahihirap na kalagayan.—Partikular na bigyang-pansin ang mga talata 33-38.

Katapatan Ayon sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Bagaman walang lumilitaw na eksaktong salita para sa salitang Ingles na *integrity* sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, nangingibabaw ang ideya nito sa buong bahaging ito ng Bibliya. Ipinakita ng Anak ng Diyos, si Jesu-Kristo, ang pinakamainam na halimbawa ng katapatan at ng sukdulang pagtitiwala sa lakas at pangangalaga ng kaniyang makalangit na Ama. Dahil dito, siya ay ‘pinasakdal’ para sa kaniyang posisyon bilang Mataas na Saserdote, at gayundin bilang Pinahirang Hari ng makalangit na Kaharian, isa na mas dakila kaysa sa kaharian ni David. (Heb 5:7-9; 4:15; 7:26-28; Gaw 2:34, 35) Ang katapatan ay nakapaloob sa utos na binanggit ni Jesus bilang ang pinakadakilang utos sa lahat—ibigin ang Diyos na Jehova nang buong puso, pag-iisip, kaluluwa, at lakas. (Mat 22:36-38) Ang kaniyang utos na “kaya nga dapat kayong magpakasakdal, kung paanong ang inyong makalangit na Ama ay sakdal” (Mat 5:48) ay nagdiriin din ng pagiging ganap ng debosyon ng isa sa katuwiran. (Ang mga terminong Griego para sa kasakdalan ay nagtatawid ng ideya ng bagay na ‘dinala sa kaganapan’ at sa gayon ay nahahawig sa kahulugan ng mga terminong Hebreo na natalakay na.)

Ang mga turo ni Jesus ay nagdiin ng pagtataglay ng dalisay na puso, tapat na pangmalas at intensiyon, at pagiging hindi mapagpaimbabaw—ang la-

hat ng ito ay mga katangiang pagkakakilanlan ng katapatan. (Mat 5:8; 6:1-6, 16-18, 22, 23; Luc 11:34-36) Ang apostol na si Pablo ay nagpakita ng katulad na pagkabahala gaya ni David at ng sinaunang mga lingkod ng Diyos hinggil sa pagiging walang kapintasan at walang pagkukulang. Sa kaniyang ministeryo at sa lahat ng kaniyang pakikitungo sa iba, hindi siya naparatangan ng anumang katiwalian o panlilinlang.—2Co 4:1, 2; 6:3-10; 8:20, 21; 1Te 1:3-6.

Ang pagmamatiyaga sa isang bigay-Diyos na atas sa harap ng pagsalansang, at pagbabata ng mga kakapusan, pang-uusig, at pagdurusa dahil sa panghahawakan sa isang landasin ng makadiyos na debosyon ay namalas din kay Pablo at sa iba pang unang mga Kristiyano bilang mga taong nagpapakita ng katapatan.—Gaw 5:27-41; 2Co 11:23-27.

KATARUNGAN. Ang pagpapanatili o paggagawad ng kung ano ang tama sa paraang walang kinikilingan at walang itinatangi at alinsunod sa isang pamantayan. Ang salitang Hebreo na *mish·pat′,* kadalasang isinasalin bilang "katarungan" o "kahatulan" (*NW, RS*), ay maaari ring magtawid ng ideya ng isang partikular na plano (Exo 26:30), kaugalian (Gen 40:13), alituntunin (2Cr 4:20), o karaniwang pamamaraan (Lev 5:10) ng paggawa ng mga bagay-bagay.

Ang dalawang salitang Hebreo na pinakamalimit isalin bilang "katarungan" sa *King James Version* (*tse′dheq* at *tsedha·qah′*) ay kadalasang isinasalin bilang "katuwiran" sa *Bagong Sanlibutang Salin.* (Gen 18:19; Job 8:3) Bagaman ang katarungan ay nauugnay sa batas, wala naman talagang pagkakaiba ang katarungan at ang katuwiran.—Ihambing ang Am 5:24.

Isang salitang Griego na isinasalin bilang "kasuwato ng katarungan" (*NW*) ang tumutukoy sa isang bagay na "matuwid" (*KJ, RS*) o nararapat. (Ro 3:8; Heb 2:2) "Kahatulan" at "paghihiganti" naman ang pangunahing mga kahulugan ng dalawang iba pang salitang Griego na kung minsan ay isinasalin bilang "katarungan."—Mat 12:20, *NW, RS;* Luc 18:7, *NW.*

Ang kataas-taasang Hukom at Tagapagbigay-Batas (Isa 33:22), ang Diyos na Jehova, "ay maibigin sa katuwiran at katarungan." (Aw 33:5) "Ang katarungan at ang saganang katuwiran ay hindi niya mamaliitin." (Job 37:23) Ginagarantiyahan nito na hindi niya kailanman pababayaan ang kaniyang mga matapat. (Aw 37:28) Si Jehova ay hindi nagtatangi sa pakikitungo sa kaniyang mga nilalang, kundi tinatanggap niya at pinagkakalooban niya ng kaniyang pagpapala ang lahat niyaong may takot sa kaniya at nagsasagawa ng katuwiran. (Gaw 10:34, 35) Pinarurusahan o ginagantimpalaan niya ang mga indibiduwal at mga bansa ayon sa kanilang mga gawa. (Ro 2:3-11; Efe 6:7-9; Col 3:22–4:1) Ang katarungan ni Jehova ay tinitimbangan din ng awa, dahil dito, ang mga tao at mga bansa ay nabibigyan ng pagkakataong tumalikod mula sa kanilang balakyot na mga daan at sa gayon ay maligtas mula sa paglalapat niya ng kaniyang masasamang hatol.—Jer 18:7-10; Eze 33:14-16; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Ang karunungan ni Jehova ay lubhang nakahihigit kaysa sa karunungan ng di-sakdal na mga tao, at ang tao, hindi ang Diyos, ang kailangang matuto ng landas ng katarungan. (Isa 40:14) Kaya nga, wala sa posisyon ang tao para hatulan ang mga pagkilos ng Diyos kung ang mga ito ay makatarungan o di-makatarungan, sa halip ay dapat niyang matutuhang iayon ang kaniyang pag-iisip sa pamantayan ng katarungan na isiniwalat ni Jehova sa kaniyang Salita. Sinabi ng Diyos sa mga Israelita: "Kung tungkol sa aking mga daan, hindi ba nakaayos nang wasto ang mga iyon, O sambahayan ng Israel? Hindi ba ang mga daan ninyo ang siyang hindi nakaayos nang wasto?" (Eze 18:29) Isa pa, dahil si Jehova ang Maylalang, walang saligan upang kuwestiyunin ang pagiging matuwid ng kaniyang mga ginagawa.—Ro 9:20, 21; tingnan din ang Job 40:8–41:34.

Kung gayon, mula't sapol ay makatuwiran na hinihiling ni Jehova na alamin niyaong mga nagnanais magtamo ng kaniyang pagsang-ayon ang kaniyang pamantayan ng katarungan at sundin iyon. (Isa 1:17, 18; 10:1, 2; Jer 7:5-7; 21:12; 22:3, 4; Eze 45:9, 10; Am 5:15; Mik 3:9-12; 6:8; Zac 7:9-12) Tulad ng Diyos, hindi sila dapat magtangi, yamang ang paggawa nito ay di-matuwid at lumalabag sa batas ng pag-ibig. (San 2:1-9) Gayunman, ang pagsasagawa ng katarungan ayon sa pamantayan ng Diyos ay hindi isang pabigat; sa katunayan, nakasalalay rito ang kaligayahan ng tao. (Aw 106:3; ihambing ang Isa 56:1, 2.) Ang katotohanang ito ay kinilala ng tanyag na huristang Ingles na si Blackstone: "Napakaingat na pinag-ugnay, at napakahigpit na hinabi [ng Diyos] ang mga batas ng walang-hanggang katarungan at ang kaligayahan ng bawat indibiduwal, anupat ang huling nabanggit ay hindi matatamo malibang tuparin ang unang nabanggit; at, kung ang naunang nabanggit naman ay kaagad na susundin, tiyak na ibubunga nito ang huling nabanggit."—*Chadman's Cyclopedia of Law,* 1912, Tomo I, p. 88.

Nakatutulong din sa kaligayahan at kapakanan ng mga sakop ng awtoridad ng pamahalaan ang wastong pagsasagawa nito ng katarungan. (Ihambing ang Kaw 29:4.) Yamang sa lahat ng pagkakataon ay magsasagawa ng katarungan si Kristo Jesus bilang Hari ng Kaharian ng Diyos at yaong lahat ng

naglilingkod sa mga administratibong tungkulin sa ilalim niya, ang kaniyang matapat na mga sakop ay malulugod na magpasakop sa kaniyang matuwid na pamamahala.—Isa 9:6, 7; 32:1, 16-18; 42:1-4; Mat 12:18-21; Ju 5:30; ihambing ang Kaw 29:2.

May kinalaman sa paglalapat ng katarungan at sa mga simulaing nasasangkot dito, tingnan ang HUKUMAN; KAUTUSAN; USAPIN SA BATAS.

KATAT. Isang lunsod ng Zebulon. (Jos 19:10, 15) Kadalasang itinuturing na ito rin ang Kitron. —Huk 1:30.

KATAWAN. Ang pisikal na kayarian ng tao o hayop. Ang salitang Hebreo na *gewi·yah′* ay tumutukoy sa katawan, buháy man ito (Gen 47:18) o patay. (1Sa 31:10; Aw 110:6) Ang Hebreong *nevelah′* ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *navel′* ("malanta"; Aw 1:3) at isinasalin bilang "bangkay" (Lev 5:2; Deu 14:8; Isa 26:19). Ang *ba·sar′,* na salitang Hebreo para sa laman, ay maaaring tumukoy sa buong katawan. (Ihambing ang Aw 16:9; tingnan ang LAMAN.) Ang karaniwang salitang Griego para sa "katawan" ay *so′ma* (Mat 5:29), ngunit ang *khros,* sa literal ay "balat," ay isinasalin bilang "katawan" sa Gawa 19:12. Ang salitang Griego na *pto′ma,* na nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *pi′pto* (mabuwal), ay tumutukoy sa isang nabuwal na katawan o "bangkay." (Mat 14:12) Ang iba't ibang uri ng pisikal na katawan ay binubuo ng iba't ibang uri ng laman, kasama ang puwersa ng buhay. —1Co 15:39; San 2:26; Gen 7:22; tingnan ang KALULUWA.

Mga Katawang Espirituwal. Kung may mga katawang pisikal na nakikita at nahihipo, mayroon ding mga katawang espirituwal na di-nakikita ng mga mata ng tao at hindi niya lubusang maunawaan. (1Co 15:44) Maluwalhati ang mga katawan ng mga espiritung persona (ang Diyos, si Kristo, ang mga anghel). "Hindi kailanman nakita ng sinuman ang Diyos." (1Ju 4:12) Hindi maaaring makita ng tao ang Diyos at patuloy na mabuhay. (Exo 33:20) Nang masulyapan ng apostol na si Pablo ang pagkakahayag ni Jesu-Kristo pagkatapos itong buhaying-muli, nabuwal siya sa lupa at nabulag ng kaningningan, anupat nangailangan ng isang himala upang mapanauli ang kaniyang paningin. (Gaw 9:3-5, 17, 18; 26:13, 14) Sa katulad na paraan, malayong mas makapangyarihan ang mga anghel kaysa sa mga tao. (2Pe 2:11) Sila ay mga personang maluwalhati at maningning at ganiyan ang kaanyuan nila kapag nagpapakita sila sa pisikal na paraan. (Mat 28:2-4; Luc 2:9) Napakalakas ng paningin ng espiritung mga anak na ito ng Diyos anupat nakikita at natatagalan nila ang kaningningan ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Luc 1:19.

Dahil hindi natin maaaring makita ang Diyos sa pamamagitan ng pisikal na mga mata, gumagamit siya ng *anthropomorphism* (pag-uukol ng mga katangiang pantao sa isang bagay na hindi tao) upang matulungan tayo na maunawaan at mapahalagahan ang mga bagay-bagay tungkol sa kaniya. Sinasabi ng Bibliya na mayroon siyang mga mata (Aw 34:15; Heb 4:13); mga bisig (Job 40:9; Ju 12:38); mga paa (Aw 18:9; Zac 14:4); puso (Gen 8:21; Kaw 27:11); mga kamay (Exo 3:20; Ro 10:21); mga daliri (Exo 31:18; Luc 11:20); ilong, mga butas ng ilong (Eze 8:17; Exo 15:8); at pandinig o tainga (1Sa 8:21; Aw 10:17). Hindi dapat ipalagay na mayroon siyang literal na mga sangkap na ito gaya natin. Ang apostol na si Juan, na may pag-asang mabuhay sa langit, ay nagsabi sa kaniyang mga kapuwa tagapagmana ng makalangit na buhay: "Mga minamahal, tayo ngayon ay mga anak ng Diyos, ngunit hindi pa nahahayag kung magiging ano tayo. Alam natin na kailanma't mahayag siya, tayo ay magiging tulad niya, sapagkat makikita natin siya kung ano nga siya." (1Ju 3:2) Iyon ay isang katawan na katulad ng "maluwalhating katawan" ni Jesu-Kristo (Fil 3:21), na "larawan ng di-nakikitang Diyos," "ang sinag ng kaniyang kaluwalhatian at ang eksaktong larawan ng kaniya mismong sarili." (Col 1:15; Heb 1:3) Samakatuwid, tatanggap sila ng mga katawan na walang kasiraan, imortal, anupat naiiba sa mga anghel sa pangkalahatan at sa mga tao, na mga mortal.—1Co 15:53; 1Ti 1:17; 6:16; Mar 1:23, 24; Heb 2:14.

Ang Katawang Laman ni Kristo. Noong pasinayaan ang Hapunan ng Panginoon, binigyan ni Jesus ng tinapay na walang pampaalsa ang 11 tapat na apostol, at sinabi niya: "Ito ay nangangahulugan ng aking katawan na siyang ibibigay alang-alang sa inyo." (Luc 22:19) Nang maglaon ay sinabi ng apostol na si Pedro: "Siya [si Jesus] mismo ang nagdala ng ating mga kasalanan sa kaniyang sariling katawan sa tulos."—1Pe 2:24; Heb 10:10; tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

Upang si Jesus ay maging "ang huling Adan" (1Co 15:45) at maging "katumbas na pantubos para sa lahat [sa sangkatauhan]," ang kaniyang katawang laman ay kinailangang maging isang tunay na katawan ng tao, hindi isang pagsasaanyong-laman. (1Ti 2:5, 6; Mat 20:28) Kinailangan itong maging sakdal, sapagkat ihahain ito upang maiharap sa Diyos na Jehova ang halagang pambili. (1Pe 1:18, 19; Heb 9:14) Walang taong di-sakdal ang makapaglalaan ng kinakailangang halaga. (Aw 49:7-9) Dahil dito, noong inihaharap ni Jesus ang kaniyang sarili upang magpabautismo para simulan ang kaniyang landasin ng pagsasakripisyo, sinabi niya sa kaniyang Ama: "Naghanda ka ng katawan para sa akin." —Heb 10:5.

Ang pisikal na katawan ni Jesu-Kristo ay hindi pinahintulutang mabulok at maging alabok gaya ng mga katawan nina Moises at David, mga lalaking ginamit upang lumarawan kay Kristo. (Deu 34:5, 6; Gaw 13:35, 36; 2:27, 31) Nang maagang pumaroon sa libingan ang kaniyang mga alagad noong unang araw ng sanlinggo, wala na ang katawan ni Jesus, at ang mga bendang ipinambalot sa kaniyang katawan ay naiwan sa libingan, anupat walang alinlangang naglaho ang kaniyang katawan nang hindi na dumaraan sa pagkabulok.—Ju 20:2-9; Luc 24:3-6.

Matapos buhaying-muli si Jesus, nagpakita siya taglay ang iba't ibang katawan. Napagkamalan siya ni Maria na isang hardinero. (Ju 20:14, 15) Nang muli siyang magpakita, pumasok siya sa isang silid kung saan nakatrangka ang mga pinto, taglay ang isang katawan na may mga marka ng sugat. (Ju 20:24-29) Ilang ulit siyang nagpakita at nakilala, hindi dahil sa kaniyang hitsura, kundi dahil sa kaniyang pananalita at pagkilos. (Luc 24:15, 16, 30, 31, 36-45; Mat 28:16-18) Noong minsan, nakilala siya ng kaniyang mga alagad nang maganap ang isang himala dahil sa utos niya. (Ju 21:4-7, 12) Palibhasa'y binuhay siyang muli bilang isang espiritu (1Pe 3:18), si Jesus ay maaaring magkatawang-tao kung kinakailangan gaya ng ginawa ng mga anghel noong nakalipas na mga panahon nang magpakita sila bilang mga mensahero. (Gen 18:2; 19:1, 12; Jos 5:13, 14; Huk 13:3, 6; Heb 13:2) Noong mga araw bago ang Baha, ang mga anghel na "hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako" ay nagsaanyong-laman at nag-asawa ng mga taong babae. Yamang ang anghelikong mga anak ng Diyos na ito ay hindi tunay na mga tao kundi nagkatawang-tao lamang, ang mga anghel na ito ay hindi napuksa ng Baha, kundi naghubad ng kanilang katawang-tao at bumalik sa dako ng mga espiritu.—Jud 6; Gen 6:4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4.

Makasagisag na Paggamit. Tinutukoy si Jesu-Kristo bilang Ulo ng "kongregasyon, na siyang katawan niya." (Efe 1:22, 23; Col 1:18) Ang Kristiyanong 'katawang' ito na isang kalipunan ng mga tao ay hindi nababaha-bahagi sa lahi, bansa, o iba pang salik, yamang may mga kinatawan dito ang mga Judio at ang mga tao ng lahat ng mga bansa. (Gal 3:28; Efe 2:16; 4:4) Ang lahat ay binautismuhan kay Kristo at sa kaniyang kamatayan sa pamamagitan ng banal na espiritu. Samakatuwid, silang lahat ay binautismuhan tungo sa iisang katawan. (1Co 12:13) Sa gayon, ang buong katawan ay sumusunod sa ulo, anupat namamatay ito sa kamatayang kauri ng kay Kristo at tinatanggap nito ang pagkabuhay-muli na kauri ng sa kaniya.—Ro 6:3-5; tingnan ang BAUTISMO (Bautismo kay Kristo Jesus at sa Kaniyang Kamatayan).

Ginagamit ng apostol na si Pablo ang paraan ng paggana ng katawan ng tao upang ilarawan kung paano tumatakbo ang kongregasyong Kristiyano, anupat inihalintulad niya ang mga sangkap, o miyembro, nito na nabubuhay sa lupa sa alinmang partikular na panahon sa isang katawan, na si Kristo ang di-nakikitang Ulo. (Ro 12:4, 5; 1Co 12) Idiniriin niya ang kahalagahan ng dakong kinaroroonan ng bawat sangkap, ang pagtutulungan, ang pag-ibig at pangangalaga sa isa't isa, at ang pagsasakatuparan ng gawain. Inilagay ng Diyos ang bawat isa sa posisyon nito sa katawan, at sa pamamagitan ng iba't ibang pagkilos ng banal na espiritu, isinasagawa ng katawan kung ano ang kinakailangan. Inilalaan ng Ulo, si Jesu-Kristo, bilang sangkap na tagapag-ugnay, sa ibang mga sangkap ng katawan ang mga bagay na kailangan ng mga ito sa pamamagitan ng "mga kasukasuan at mga litid," ang paraan at mga kaayusan upang makapaglaan ng pagkaing espirituwal at ng komunikasyon at koordinasyon, anupat "ang katawan" ay napakakaing mainam sa espirituwal at ang bawat bahagi ay nasasabihan tungkol sa atas na gagampanan nito.—Col 2:19; Efe 4:16.

Wastong Paggamit sa Katawan ng Isa. Dapat pahalagahan ng isang Kristiyano ang katawang ibinigay sa kaniya ng Diyos at dapat niyang ibigin ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng wastong pangangalaga sa kaniyang katawan upang maiharap niya ito sa Diyos samantalang nag-uukol ng kaayaaya at sagradong paglilingkod. (Ro 12:1) Kailangan dito ang paggamit ng katinuan at ang pangangalaga sa katawan sa pamamagitan ng pagkain at ng iba pang mga pangangailangan, gayundin ang pisikal na kalinisan, ngunit mayroon pang mas mahahalagang uri ng pangangalaga kaysa rito. Nasasangkot sa mga ito ang espirituwalidad, ang paghahanap sa Kaharian ng Diyos at sa kaniyang katuwiran, at ang pagiging matuwid sa moral. (Mat 6:25, 31-33; Col 2:20-23; 3:5) Nagpapayo ang apostol: "Ang pagsasanay sa katawan ay kapaki-pakinabang nang kaunti; ngunit ang makadiyos na debosyon ay kapaki-pakinabang sa lahat ng mga bagay, yamang hawak nito ang pangako sa buhay ngayon at yaong darating." —1Ti 4:8.

Kapag ang isang pinahirang sangkap, o miyembro, ng kongregasyong Kristiyano, ng katawan ni Kristo, ay nakiapid, kinukuha niya ang isang sangkap ng Kristo at ginagawa niya iyon na sangkap ng patutot. Ang gayong Kristiyano na nakikiapid ay nagpapasok ng karungisan sa moral at "nagkakasala [rin] laban sa kaniyang sariling katawan[g laman]." Isinasapanganib niyang maalis siya mula sa katawan ni Kristo, ang templong organisasyon, at inilalantad ang kaniyang sarili sa panganib na mahawa ng karima-rimarim na mga sakit. (1Co 6:13,

15-20; Kaw 7:1-27) Maaaring 'ibigay siya ng kongregasyon kay Satanas para sa pagkapuksa ng laman.'—1Co 5:5.

Ang isang sangkap, o miyembro, ng katawan ni Kristo, gayundin ang iba pang mga taong naaalay na nakikiugnay sa mga sangkap na ito na inianak sa espiritu, ay dapat na umiwas hindi lamang sa pisikal na pakikiapid kundi pati rin sa espirituwal na pakikiapid. Sa Kasulatan, ang isa na nakikipagkaibigan sa sanlibutan ay tinatawag na isang "mangangalunya." (San 4:4) Sinabi ni Jesus tungkol sa kaniyang mga alagad: "Hindi sila bahagi ng sanlibutan, kung paanong ako ay hindi bahagi ng sanlibutan." (Ju 17:16) Dahil dito, tinitiyak ni Jesus na yaong mga bumubuo sa mga sangkap ng kaniyang katawan ay malinis sa moral at sa espirituwal. (Efe 5:26, 27) Sinasabing ang kanilang "mga katawan ay napaliguan na ng malinis na tubig." (Heb 10:22) Gaya ng sinasabi ng apostol na si Pablo may kinalaman sa mga asawang lalaki: "Sa ganitong paraan dapat ibigin ng mga asawang lalaki ang kani-kanilang asawang babae na gaya ng sa kanilang sariling mga katawan. Siya na umiibig sa kaniyang asawang babae ay umiibig sa kaniyang sarili, sapagkat walang taong napoot kailanman sa kaniyang sariling laman; kundi pinakakain at inaaruga niya ito, gaya ng ginagawa rin ng Kristo sa kongregasyon, sapagkat tayo ay mga sangkap ng kaniyang katawan. 'Sa dahilang ito ay iiwan ng lalaki ang kaniyang ama at ang kaniyang ina at pipisan siya sa kaniyang asawa, at ang dalawa ay magiging isang laman.' Ang sagradong lihim na ito ay dakila. Nagsasalita nga ako may kaugnayan kay Kristo at sa kongregasyon."—Efe 5:28-32.

Tingnan ang mga bahagi ng katawan sa ilalim ng indibiduwal na mga pangalan.

KATINUAN [sa Ingles, *soberness*]. Ang mga salitang Griego na *ne'pho* (pandiwa) at *ne·pha'li·os* (pang-uri) ay pangunahin nang tumutukoy sa kalagayan ng pagiging hindi lasing. Gayunman, ang mga ito'y ginagamit sa Kasulatan pangunahin na sa isang makasagisag na diwa. Ang mga ito'y may ideya ng pagiging matino, katamtaman ang mga pag-uugali, mapagpuyat, mapagbantay, o ng pagpapanatili ng katinuan. Ang isang kaugnay na salita, *e·kne'pho,* na pangunahin nang nangangahulugang "mahimasmasan," ay ginamit sa Griegong *Septuagint* sa Genesis 9:24: "Si Noe ay *nanumbalik* [nagising] mula sa alak." Bilang karagdagan, ang terminong Griegong ito ay ginamit sa bersiyon ding iyon sa Joel 1:5, kung saan nanawagan ang propeta sa espirituwal na "mga lasenggo" ng Israel na "gumising," at sa Habakuk 2:19, kung saan inihula ang kaabahan para sa mga mananamba ng mga idolo na nagsasabi sa mga piraso ng kahoy at bato, "Gumising!"

Nang isa-isahin ng apostol na si Pablo ang mga kuwalipikasyon para sa mga inaatasan bilang mga tagapangasiwa sa mga kongregasyong Kristiyano, sinabi niyang ang isang tagapangasiwa ay dapat na "katamtaman ang mga pag-uugali" (sa Gr., *ne·pha'li·os*). Kasama rito ang hindi pagpapakalabis sa alak, yamang sinasabi rin na siya ay hindi dapat na isang "lasenggong basag-ulero." Ipinakikita ng salitang *ne·pha'li·os* na ang lalaking iyon ay may katinuan at nagpapakita ng pagiging katamtaman sa iba pang mga bagay, gaya ng pananalita at paggawi, bukod pa sa nakagawian na niyang maging katamtaman sa pag-inom ng alak.—1Ti 3:2, 3.

Ang mga babae sa kongregasyon ay binibigyan ng katulad na payo, na maging "seryoso, hindi naninirang-puri, *katamtaman ang mga pag-uugali,* tapat sa lahat ng mga bagay." (1Ti 3:11) Ang matatandang lalaki at babae ay pinapayuhan din nang ganito, anupat ang matatandang babae ay magpapakita ng halimbawa "upang mapanauli nila sa katinuan ang mga kabataang babae," upang maging mabubuting asawa at ina, na nagpapasakop sa kani-kanilang asawa.—Tit 2:2-5.

Nang ituwid ni Pablo ang kongregasyon sa Corinto, na naimpluwensiyahan ng ilang taong nagtataguyod ng maling doktrina, sinabi niya: "Ang masasamang kasama ay sumisira ng kapaki-pakinabang na mga ugali. *Gumising kayong may katinuan* [isang anyo ng *e·kne'pho*] sa matuwid na paraan at huwag mamihasa sa kasalanan, sapagkat ang ilan ay walang kaalaman sa Diyos. Nagsasalita ako upang makadama kayo ng kahihiyan." (1Co 15:33, 34) Dapat silang gumising mula sa pagkalango sa maling doktrina, na nagliligaw sa ilan at nagdudulot ng espirituwal na pagkakasakit at kamatayan pa nga. (1Co 11:30) Sa gayunding diwa, bago nito ay sumulat na siya sa mga taga-Tesalonica, na nililigalig ng mga taong nagtataguyod ng mga bagay na hindi itinuro ng mga apostol. Hinggil sa "araw ni Jehova," sinabi niya na ang araw na iyon ay biglang darating ngunit hindi niyaon aabutan ang tunay at tapat na mga Kristiyano gaya ng sa mga magnanakaw. Dahil dito, hindi sila dapat antukin, kundi dapat nilang tiyakin na sila'y mapagbantay. Dapat silang 'manatiling gising at *panatilihin ang kanilang katinuan* [sa literal, maging matino].'—1Te 5:2-6, 8.

Nagbabala rin si Pablo kay Timoteo hinggil sa dumarating na apostasya, at sa panganib na idudulot nito sa pagkakaisa ng mga Kristiyanong nagnanais na manatiling tapat. Si Timoteo lalung-lalo na, bilang tagapangasiwa, ay kinailangang magbantay upang *'mapanatili ang kaniyang katinuan* [maging matino ang pag-iisip] sa lahat ng mga bagay,'

upang 'magtiis ng kasamaan, gawin ang gawain ng isang ebanghelisador, lubusang ganapin ang kaniyang ministeryo.' (2Ti 4:3-5) Sa pagpapanatili niya ng kaniyang katinuan, matatanto ni Timoteo na hindi na magtatagal at mawawala na si Pablo (2Ti 4:6-8), at na sa bandang huli, si Timoteo mismo ay mawawala na rin, kaya naman ang mga bagay na kaniyang natutuhan ay dapat niyang ipagkatiwala sa mga taong tapat, na magiging lubusang kuwalipikado na magturo naman sa iba. (2Ti 2:2) Sa gayon, ang kongregasyon ay mapatitibay bilang isang pananggalang laban sa dumarating na apostasya, anupat nagiging "isang haligi at suhay ng katotohanan."—1Ti 3:15.

Sa gayunding paraan, ang apostol na si Pedro, palibhasa'y nalalaman niyang siya at ang kaniyang mga kapuwa apostol ay hindi na magtatagal (2Pe 1:14) upang magsilbing pamigil sa apostasya na pakana ng Diyablo, ay nagpayo sa mga Kristiyano na manghawakang mahigpit sa kanilang kaligtasan sa pamamagitan ni Kristo, anupat *'pinananatiling lubos ang kanilang katinuan* [sa literal, maging ganap na matino], na inilalagak ang kanilang pag-asa sa di-sana-nararapat na kabaitan na dadalhin sa kanila sa pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo.' (1Pe 1:13) Dahil napakakritikal ng panahon, at sumisidhi ang pag-uusig mula sa sanlibutan, dapat silang maging matino sa pag-iisip, maging mapagbantay, mapagpuyat, at huwag nilang pabayaan ang taimtim na pananalangin, upang magkamit sila ng lakas na kakailanganin nila para sa pagbabata. (1Pe 4:7) Binabalaan niya sila at pinayuhan na panatilihin ang kanilang katinuan, sapagkat ang Diyablo ay tulad ng isang leong umuungal na naghahanap ng masisila, at kailangan silang manindigang matatag laban sa Diyablo. Mangangailangan ito ng katinuan, pagkaseryoso, at pagpipigil sa sarili.—1Pe 5:8, 9.

KATIWALA. Isa na inatasang mangasiwa sa sambahayan o pag-aari ng iba. Ang salitang Hebreo na *so·khen'* ay isinasalin bilang "katiwala." (Isa 22:15) Ang *mo·shel',* na nangangahulugang "isa na namamahala," ay tumutukoy rin sa isang katiwala. (Gen 24:2, tlb sa *Rbi8*) Ang Griegong *oi·ko·no'mos* (katiwala) ay maaari ring isalin bilang "tagapamahala sa sambahayan."—Luc 12:42, tlb sa *Rbi8.*

Ang katiwala ay maaaring isang taong laya o isang pinagkakatiwalaang alipin. Waring ang 'di-matuwid na katiwala' na tinukoy ni Jesus sa isa sa mga ilustrasyon niya ay inilalarawan bilang isang taong laya. (Luc 16:1, 2, 4) Ang mga hari, at ang maraming mayayaman o mararangal na tao, ay may mga katiwala, at magkakaiba ang antas ng awtoridad na ipinagkakaloob nila sa kanilang mga katiwala. Hindi nalalayo rito ang kahulugan ng salitang Griego na *e·pi'tro·pos,* "tauhang tagapangasiwa," yamang kadalasan, ang katiwala rin ang nangangasiwa sa bahay at sa iba pang mga lingkod at ari-arian, at kung minsan ay pati sa mga negosyo.—Gal 4:1-3; Luc 16:1-3.

Si Abraham ay may tapat na lingkod, si Eliezer ng Damasco, ang tauhang nangangasiwa sa kaniyang mga ari-arian, na binubuo ng napakaraming alagang hayop at, noong minsan, ng maraming alipin, bagaman si Abraham ay walang pag-aaring lupain maliban sa isang loteng libingan. (Gen 13:2; 14:14; 15:2; 23:17-20; Gaw 7:4, 5) Bilang isang alipin sa Ehipto, si Jose ay nangasiwa sa bahay ni Potipar. (Gen 39:1-4, 8, 9) Nang maglaon, nagkaroon din siya ng isang katiwala. (Gen 44:4) Si Haring Elah ng Israel ay may tauhang namamahala sa kaniyang sambahayan sa Tirza. Malamang na ganito rin ang kaugalian ng iba pang sinaunang mga hari. (1Ha 16:9) Noong mga araw ni Haring Hezekias ng Juda, si Sebna ang katiwalang namamahala sa bahay ng hari, ngunit siya'y naging di-tapat at hinalinhan ni Eliakim na anak ni Hilkias.—Isa 22:15, 20, 21.

Ayon sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, si Herodes Antipas ay may tauhang tagapangasiwa sa kaniyang bahay. Ang asawa ng lalaking ito ay naglingkod kay Jesus mula sa kaniyang mga tinatangkilik. (Luc 8:3) Sa isang ilustrasyon, tinukoy ni Jesus ang isang tauhang tagapangasiwa ng mga trabahador sa ubasan na siyang nagbabayad sa kanila sa pagtatapos ng maghapon.—Mat 20:8.

Ang mga pananagutan at pangangasiwa ng isang katiwala ay angkop na lumalarawan sa ministeryong ipinagkatiwala ng Diyos na Jehova sa mga Kristiyano. Sa hula ni Jesus tungkol sa mga huling araw, binanggit niya ang "tapat at maingat na alipin"—na naglilingkod din bilang katiwala niya, isang tagapamahala sa sambahayan ng mga mananampalataya—na maglalaan ng espirituwal na "pagkain sa tamang panahon." (Mat 24:45; Luc 12:42-44) Ang mga tagapangasiwa sa kongregasyong Kristiyano ay "mga katiwala" rin, at mahigpit na hinihiling sa kanila ang katapatan. (Tit 1:7; 1Co 4:1, 2) Bilang isang apostol, lalo na't isang apostol sa mga Gentil, si Pablo ay inatasan upang maging isang pantanging katiwala. (1Co 9:17; Efe 3:1, 2) Itinawag-pansin ni Pedro sa lahat ng Kristiyano, mga tagapangasiwa at iba pa, na sila ay mga katiwala ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos na ipinamamalas sa iba't ibang paraan, at ipinakikita niya na ang bawat isa ay may larangan, o dako, sa kaayusan ng Diyos kung saan maisasakatuparan ang pagiging tapat na katiwala.—1Pe 4:10.

KATIWALA NG KOPA. Isang opisyal ng maharlikang korte na nagsisilbi ng alak o ng iba pang inumin sa hari. (Gen 40:1, 2, 11; Ne 1:11; 2:1) Kung

minsan, kasama sa mga tungkulin ng punong katiwala ng kopa ang pagtikim sa alak bago ito ibigay sa hari. Ito ay dahil laging may posibilidad na pagtangkaan ang buhay ng hari sa pamamagitan ng paglalagay ng lason sa kaniyang alak.

Ang isang pangunahing kuwalipikasyon para sa tungkuling ito ay ang pagiging lubusang mapagkakatiwalaan, yamang buhay ng hari ang nakataya rito. Isa ito sa pinakamararangal na posisyon sa korte. Kadalasang presente sa mga komperensiya at mga pakikipag-usap ng hari ang punong katiwala ng kopa. Palibhasa'y may malapit at karaniwan na ay matalik na kaugnayan sa hari, kadalasa'y malaki ang impluwensiya niya sa monarka. Ang katiwala ng kopa ni Paraon ang nagrekomenda kay Jose. (Gen 41:9-13) Mataas naman ang pagtingin ni Haring Artajerjes ng Persia sa kaniyang katiwala ng kopa na si Nehemias. (Ne 2:6-8) Nang maglakbay si Nehemias patungong Jerusalem, pinasamahan siya ni Artajerjes sa isang pangkat ng militar.—Ne 2:9.

Yamang madalas na kasama sa sinaunang mga ilustrasyon ang mga katiwala ng kopa, ipinahihiwatig nito na mahalaga ang kanilang posisyon. Lubhang napahanga ang reyna ng Sheba sa 'mga tagasilbi ni Solomon ng inumin at sa kanilang kagayakan.'—2Cr 9:4.

KATOTOHANAN. Ang terminong Hebreo na *'emeth',* kadalasang isinasalin bilang "katotohanan," ay maaaring tumukoy sa bagay na matatag, mapagkakatiwalaan, matibay, tapat, totoo, o naitatag bilang katotohanan. (Exo 18:21; 34:6; Deu 13:14; 17:4; 22:20; Jos 2:12; 2Cr 18:15; 31:20; Ne 7:2; 9:33; Es 9:30; Aw 15:2; Ec 12:10; Jer 9:5) Ang salitang Griego na *a·le'thei·a* ay kabaligtaran naman ng kabulaanan o kalikuan at nagpapahiwatig ng bagay na kaayon ng katotohanan o ng tama at wasto. (Mar 5:33; 12:32; Luc 4:25; Ju 3:21; Ro 2:8; 1Co 13:6; Fil 1:18; 2Te 2:10, 12; 1Ju 1:6, 8; 2:4, 21) Maraming iba pang pananalita sa orihinal na wika ang maaari ring isalin bilang "katotohanan" depende sa konteksto.

Si Jehova, ang Diyos ng Katotohanan. Si Jehova ang "Diyos ng katotohanan." (Aw 31:5) Tapat siya sa lahat ng kaniyang pakikitungo. Tiyak ang kaniyang mga pangako, sapagkat hindi siya makapagsisinungaling. (Bil 23:19; 1Sa 15:29; Aw 89:35; Tit 1:2; Heb 6:17, 18) Siya ay humahatol ayon sa katotohanan, samakatuwid nga, *ayon sa kung ano talaga ang isang bagay,* at hindi salig sa panlabas na kaanyuan. (Ro 2:2; ihambing ang Ju 7:24.) Ang lahat ng nagmumula sa kaniya ay dalisay at walang kapintasan. Ang kaniyang mga hudisyal na pasiya, kautusan, utos, at salita ay katotohanan. (Ne 9:13; Aw 19:9; 119:142, 151, 160) Ang mga ito ay laging tama at wasto, at kasalungat ng lahat ng kalikuan at kamalian.

Patotoo ng paglalang. Pinatotootohanan ng mga gawang paglalang na may Diyos. Ngunit, ayon kay Pablo, ang katotohanang ito ay sinasawata maging ng ibang mga tao na 'nakakakilala sa Diyos.' Sa halip na paglingkuran nila ang Diyos kaayon ng katotohanan tungkol sa kaniyang walang-hanggang kapangyarihan at pagka-Diyos, gumawa sila ng mga idolo at sinamba nila ang mga ito. Palibhasa'y hindi mga tunay na diyos, ang mga idolo ay isang kabulaanan, isang kasinungalingan. (Jer 10:14) Kaya nga, bagaman taglay ng mga taong ito ang katotohanan ng Diyos, ipinagpalit nila iyon "sa kasinungalingan at nagpakundangan at nag-ukol ng sagradong paglilingkod sa nilalang sa halip na sa Isa na lumalang." Ang pagbaling nila sa kabulaanan ng idolatriya ay umakay sa kanila sa lahat ng uri ng masasamang gawain.—Ro 1:18-31.

Kabaligtaran ng pagkamakasalanan ng tao. Ang masasamang gawain ng mga di-Judio at ang pagkamasuwayin ng mga Judio sa kautusan ng Diyos ay hindi sa anumang paraan personal na nakapagdulot ng pinsala sa Maylalang. Sa halip, dahil dito ay naging litaw na litaw ang kaniyang pagkamatapat, kabanalan, katuwiran, at nagdulot ito sa kaniya ng kaluwalhatian. Bagaman higit na natatanyag ang katuwiran ng Diyos dahil sa paggawa ng tao ng masama, hindi ito saligan upang sabihin na di-makatarungan ang Diyos sa paglalapat niya ng hatol laban sa mga manggagawa ng kasamaan. Yamang ang tao ay nilalang ng Diyos, wala siyang karapatan na saktan ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng paggawa ng kasalanan.

Iyan ang argumentong ginamit ni Pablo sa kaniyang liham sa mga taga-Roma, anupat sinabi niya: "Kung itinatanyag ng ating kalikuan ang katuwiran ng Diyos, ano ang sasabihin natin? Ang Diyos ay hindi tiwali kapag pinasisiklab niya ang kaniyang poot, hindi ba? (Nagsasalita akong gaya ng tao.) Huwag nawang mangyari iyan! Kung gayon nga, paanong hahatulan ng Diyos ang sanlibutan? Gayunman kung dahil sa aking kasinungalingan [ihambing ang Aw 62:9] ay higit na natanyag ang katotohanan ng Diyos sa kaniyang ikaluluwalhati, bakit hinahatulan pa rin ako bilang makasalanan? At bakit hindi sabihin, gaya ng may-kabulaanang ipinaparatang sa atin at gaya ng ipinahahayag ng ilang tao na sinasabi raw natin: 'Gawin natin ang masasamang bagay upang dumating ang mabubuting bagay'? Ang hatol laban sa mga taong iyon ay kasuwato ng katarungan." (Ro 3:5-8) Iniligtas ng Diyos ang kaniyang bayan, hindi upang sundin ang landasin ng kasalanan, kundi upang mamuhay

ayon sa katuwiran, nang sa gayo'y maluwalhati nila Siya. Noong dakong huli, sinabi ng apostol sa kaniyang liham: 'Ni huwag ninyong patuloy na iharap sa kasalanan ang inyong mga sangkap bilang mga sandata ng kalikuan, kundi iharap ninyo sa Diyos ang inyong sarili gaya niyaong mga buháy mula sa mga patay, gayundin ang inyong mga sangkap sa Diyos bilang mga sandata ng katuwiran.'—Ro 6: 12, 13.

Ano ang kahulugan ng pananalitang si Jesu-Kristo mismo "ang katotohanan"?

Tulad ng kaniyang Ama na si Jehova, si Jesu-Kristo ay 'puspos ng di-sana-nararapat na kabaitan at katotohanan.' (Ju 1:14; Efe 4:21) Noong narito sa lupa si Jesus, lagi niyang sinasalita ang katotohanan na tinanggap niya mula sa kaniyang Ama. (Ju 8:40, 45, 46) "Hindi siya nakagawa ng kasalanan, ni kinasumpungan man ng panlilinlang ang kaniyang bibig." (1Pe 2:22) Iniharap ni Jesus ang mga bagay ayon sa kung ano talaga ang mga ito. Bukod sa pagiging 'puspos ng katotohanan,' si Jesus mismo "ang katotohanan," at ang katotohanan ay dumating sa pamamagitan niya. Ipinahayag niya: "Ako ang daan at ang katotohanan at ang buhay." (Ju 14:6) At isinulat naman ng apostol na si Juan: "Sapagkat ang Kautusan ay ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang di-sana-nararapat na kabaitan at ang katotohanan ay dumating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo." —Ju 1:17.

Ang mga sinabi ni Juan ay hindi nangangahulugang mali ang Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises. Iyon din ay katotohanan, na kaayon ng pamantayan ng Diyos sa kabanalan, katuwiran, at kabutihan. (Aw 119:151; Ro 7:10-12) Gayunman, ang Kautusan ay nagsilbing tagapagturo na umaakay tungo kay Kristo (Gal 3:23-25) at may anino, o makahulang larawan, ng mas dakilang mga katunayan. (Heb 8:4, 5; 10:1-5) Bagaman ang Kautusan ay katotohanan, hindi ito ang buong katotohanan, yamang nagsilbi lamang itong anino, kaya naman kinailangan nitong magbigay-daan sa mga katunayang inilarawan nito. Idiniin ng apostol na si Pablo ang puntong ito sa kaniyang liham sa mga taga-Colosas: "Huwag kayong hatulan ng sinumang tao sa pagkain at pag-inom o may kinalaman sa kapistahan o sa pangingilin ng bagong buwan o ng isang sabbath; sapagkat ang mga bagay na iyon ay isang anino ng mga bagay na darating, ngunit ang katunayan ay sa Kristo." (Col 2:16, 17) Sa gayon, "ang katotohanan ay dumating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo" sa diwa na ginawa niyang aktuwal na katotohanan ang mga bagay na inilalarawan ng Kautusan. Yamang siya mismo ay hindi anino kundi ang katunayan, si Jesus "ang katotohanan." Si Jesus din ay naging 'lingkod alang-alang sa pagkamatapat ng Diyos' sapagkat tinupad niya ang mga pangako ng Diyos sa mga ninuno ng mga Judio sa pamamagitan ng paglilingkod sa tuling mga Judio at sa mga proselita.—Ro 15:8; tingnan ang JESU-KRISTO ('Nagpatotoo sa Katotohanan').

Sa katulad na paraan, nang banggitin ng apostol na si Pablo ang "katotohanan sa Kautusan," hindi ito nangangahulugan na may anumang kabulaanan sa Kautusan (Ro 2:20) kundi ipinakikita nito na ang Kautusan ay hindi ang buong katotohanan.

"Ang Espiritu ng Katotohanan." Ang espiritung nagmumula sa Diyos na Jehova ay dalisay at banal. Ito "ang espiritu ng katotohanan." (Ju 14:17; 15:26) Sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad: "Marami pa akong mga bagay na sasabihin sa inyo, ngunit hindi ninyo makakaya ang mga iyon sa kasalukuyan. Gayunman, kapag dumating ang isang iyon, ang espiritu ng katotohanan, aakayin niya kayo sa lahat ng katotohanan, sapagkat hindi siya magsasalita udyok ng kaniyang sarili, kundi anumang bagay ang kaniyang marinig ay sasalitain niya, at ipahahayag niya sa inyo ang mga bagay na darating."—Ju 16:12, 13.

Ituturo sa kanila ng espiritu ng Diyos ang lahat ng kailangan nilang malaman upang maisakatuparan ang kanilang gawain, anupat ipaaalaala at ipauunawa nito sa kanila ang mga bagay na dati na nilang narinig mula kay Jesus ngunit hindi nila naunawaan. (Ju 14:26) Ipahahayag din sa kanila ng espiritu ng Diyos "ang mga bagay na darating." Maaaring kasama rito ang pagbibigay-liwanag sa kahulugan ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, yamang ang mga ito ay mangyayari pa lamang noon at kabilang sa mga bagay na hindi nauunawaan ng kaniyang mga alagad. (Mat 16:21-23; Luc 24:6-8, 19-27; Ju 2:19-22; 12:14-16; 20:9) Sabihin pa, nang maglaon, tinulungan din ng espiritu ng Diyos ang mga tagasunod ni Kristo na makapanghula ng mga magaganap sa hinaharap. (Gaw 11:28; 20:29, 30; 21:11; 1Ti 4:1-3) Yamang ang banal na espiritu ng Diyos ay "ang espiritu ng katotohanan," hindi ito maaaring pagmulan kailanman ng kamalian kundi ipagsasanggalang nito ang mga tagasunod ni Kristo mula sa mga bulaang doktrina. (Ihambing ang 1Ju 2:27; 4:1-6.) Magpapatotoo ito sa katotohanan may kinalaman kay Jesu-Kristo. Mula noong Pentecostes 33 C.E. patuloy, nagpatotoo ang espiritu ng Diyos sa pamamagitan ng pagtulong sa mga alagad ni Jesus na maunawaan ang mga hulang malinaw na nagpapatunay na si Jesus ang Anak ng Diyos. Salig sa mga hulang ito, nagpatotoo naman sila sa iba. (Ju 15:26, 27; ihambing ang Gaw 2:14-36; Ro

1:1-4.) Subalit, bago pa ang Pentecostes, nagpapatotoo na "ang espiritu ng katotohanan" hinggil sa bagay na si Jesus ang Anak ng Diyos (1Ju 5:5-8), sapagkat sa pamamagitan ng espiritung ito, si Jesus ay pinahiran at nakapagsagawa ng makapangyarihang mga gawa.—Ju 1:32-34; 10:37, 38; Gaw 10:38; tingnan ang ESPIRITU.

Ang Salita ng Diyos ay Katotohanan. Iniharap ng Salita ng Diyos ang mga bagay ayon sa kung ano talaga ang mga ito, anupat isinisiwalat nito ang mga katangian, layunin, at utos ni Jehova, gayundin ang tunay na kalagayan ng mga bagay-bagay sa gitna ng sangkatauhan. Ipinakikita ng Salita ng katotohanan mula sa Diyos kung ano ang hinihiling upang ang isa ay mapabanal, maibukod para sa paggamit ni Jehova sa paglilingkod sa kaniya, at manatili sa kalagayang pinabanal. Kaya naman maaaring ipanalangin ni Jesus may kinalaman sa kaniyang mga tagasunod: "Pabanalin mo sila sa pamamagitan ng katotohanan; ang iyong salita ay katotohanan." (Ju 17:17; ihambing ang San 1:18.) Ang kanilang pagkamasunurin sa isiniwalat na katotohanan ng Salita ng Diyos ay umakay sa kanila tungo sa pagpapabanal, anupat ang katotohanan ang nagsilbing paraan na sa pamamagitan nito ay pinabanal nila ang kanilang kaluluwa. (1Pe 1:22) Sa gayon ay naging katangi-tangi sila bilang 'hindi bahagi ng sanlibutan' na hindi sumusunod sa katotohanan ng Diyos.—Ju 17:16.

'Paglakad sa Katotohanan.' Yaong mga nagnanais magtamo ng pagsang-ayon ng Diyos ay dapat lumakad sa kaniyang katotohanan at maglingkod sa kaniya sa katotohanan. (Jos 24:14; 1Sa 12:24; Aw 25:4, 5; 26:3-6; 43:3; 86:11; Isa 38:3) Kasama rito ang pagsunod sa mga kahilingan ng Diyos at ang paglilingkod sa kaniya sa katapatan at kataimtiman. Sinabi ni Jesu-Kristo sa isang babaing Samaritana: "Ang oras ay dumarating, at ngayon na nga, na sasambahin ng mga tunay na mananamba ang Ama sa espiritu at katotohanan, sapagkat, sa katunayan, hinahanap ng Ama ang mga tulad nito upang sumamba sa kaniya. Ang Diyos ay Espiritu, at yaong mga sumasamba sa kaniya ay dapat sumamba sa espiritu at katotohanan." (Ju 4:23, 24) Ang gayong pagsamba ay hindi nakasalig sa imahinasyon kundi kaayon ng aktuwal na kalagayan ng mga bagay-bagay, anupat kasuwato ng isinisiwalat ng Diyos sa kaniyang Salita tungkol sa kaniya mismo at sa kaniyang mga layunin.

Ang Kristiyanismo ay "ang daan ng katotohanan" (2Pe 2:2), at yaong mga tumutulong sa iba sa pagpapalawak ng mga interes ng Kristiyanismo ay nagiging "mga kamanggagawa sa katotohanan." (3Ju 8) Ang buong kalipunan ng mga turong Kristiyano, na naging bahagi noong dakong huli ng nasusulat na Salita ng Diyos, ay "ang katotohanan" o "ang katotohanan ng mabuting balita." Ang pagsunod sa katotohanang ito, anupat 'lumalakad' dito, ay mahalaga upang magtamo ng kaligtasan ang isang indibiduwal. (Ro 2:8; 2Co 4:2; Efe 1:13; 1Ti 2:4; 2Ti 4:4; Tit 1:1, 14; Heb 10:26; 2Ju 1-4; 3Ju 3, 4) May kinalaman sa mga gumagawi nang wasto, ang katotohanan—ang pagiging nakaayon ng kanilang mga daan sa Salita ng Diyos at ang aktuwal na mga resulta ng kanilang landasin—ay nagpapatotoo na sila'y mga halimbawa na karapat-dapat tularan. (3Ju 11, 12) Sa kabilang dako naman, ang isang tao na humihiwalay mula sa mga saligang turo ng Kristiyanismo, sa pamamagitan man ng paggawi nang di-wasto o ng pagtataguyod ng huwad na doktrina, ay hindi na "lumalakad" sa katotohanan. Ito ang naging kalagayan noon niyaong mga naggigiit na ang pagtutuli ay kailangan upang maligtas ang isang tao. Salungat sa Kristiyanong katotohanan ang kanilang turo, at yaong mga tumanggap niyaon ay huminto sa pagsunod sa katotohanan o sa paglakad dito. (Gal 2:3-5; 5:2-7) Sa katulad na paraan, nang ang apostol na si Pedro, sa kaniyang mga pagkilos, ay nagpakita ng di-wastong pagtatangi sa pagitan ng mga Judio at ng mga di-Judio, itinuwid siya ng apostol na si Pablo dahil hindi siya "lumalakad" kaayon ng "katotohanan ng mabuting balita."—Gal 2:14.

"Isang Haligi at Suhay ng Katotohanan." Ang kongregasyong Kristiyano ay nagsisilbing "isang haligi at suhay ng katotohanan," anupat iniingatan nito ang kadalisayan ng katotohanan at ipinagtatanggol at itinataguyod iyon. (1Ti 3:15) Dahil dito, napakahalaga na yaong mga pinagkatiwalaang mangasiwa sa kongregasyon ay may kakayahang gumamit ng "salita ng katotohanan" nang wasto. Nakatutulong sa kanila ang wastong paggamit ng Salita ng Diyos upang masugpo ang huwad na turo sa loob ng kongregasyon, anupat nagtuturo sa "mga hindi nakahilig sa mabuti; baka sakaling bigyan sila ng Diyos ng pagsisisi na umaakay sa isang tumpak na kaalaman sa katotohanan." (2Ti 2:15-18, 25; ihambing ang 2Ti 3:6-8; San 5:13-20.) Hindi lahat ay kuwalipikadong gumawa ng ganitong uri ng pagtuturo sa kongregasyon. Yaong mga lalaking may mapait na paninibugho at mahilig makipagtalo ay walang saligan para ipagyabang ang pagiging kuwalipikado nilang magturo. Magiging mali ang kanilang pag-aangkin. Gaya ng isinulat ng alagad na si Santiago: "Sino ang marunong at may-unawa sa inyo? Ipakita niya mula sa kaniyang mainam na paggawi ang kaniyang mga gawa na may kahinahunan na nauukol sa karunungan. Ngunit kung kayo ay may mapait na paninibugho at hilig na makipagtalo sa inyong mga puso, huwag kayong magyabang at magsinungaling laban sa katotohanan."—San 3:13, 14.

Upang ang kongregasyong Kristiyano ay maging “isang haligi at suhay ng katotohanan,” kailangang ipamalas ng mga miyembro nito sa kanilang buhay ang katotohanan, sa pamamagitan ng mainam na paggawi. (Efe 5:9) Sila ay dapat na nagpapatuloy at hindi lumilihis sa tamang paggawi, na para bang “may bigkis na katotohanan.” (Efe 6:14) Bukod sa pag-iingat ng personal na kadalisayan, dapat na mabahala ang mga Kristiyano hinggil sa kadalisayan ng kongregasyon. Nang idiniriin niya ang pangangailangan na panatilihing malinis ang kongregasyong Kristiyano mula sa karungisan ng mga taong tampalasan, isinulat ng apostol na si Pablo: “Alisin ninyo ang lumang lebadura, upang kayo ay maging isang bagong limpak, yamang sa inyo ay walang pampaalsa. Sapagkat si Kristo nga na ating paskuwa ay inihain na. Dahil dito ay ipagdiwang natin ang kapistahan, hindi sa lumang lebadura, ni sa lebadura ng kasamaan at kabalakyutan, kundi sa mga walang-pampaalsang tinapay ng kataimtiman at katotohanan.” (1Co 5:7, 8) Yamang si Jesu-Kristo ay inihain nang minsan lamang (ihambing ang Heb 9:25-28) bilang ang katunayan ng kordero ng Paskuwa, ang buong landasin ng buhay ng isang Kristiyano, tulad ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, ay dapat na maging malaya mula sa pagiging mapaminsala at sa kabalakyutan. Dapat na handa niyang alisin ang bagay na makasalanan upang maingatan ang kaniyang personal na kadalisayan at ang kadalisayan ng kongregasyon at sa gayon ay ‘maipagdiwang ang kapistahan sa mga walang-pampaalsang tinapay ng kataimtiman at katotohanan.’

KATUBUSAN. Tingnan ang PANTUBOS.

KATUWIRAN [sa Ingles, *righteousness*]. Ang Hebreong *tseʹdheq* at *tsedha·qahʹ* gayundin ang Griegong *di·kai·o·syʹne* ay may diwa ng “pagkamatuwid,” “katapatan,” anupat nagpapahiwatig ng isang *pamantayan* o *parisan* na nagtatakda ng kung ano ang matuwid. Malimit gamitin ang “katuwiran” may kaugnayan sa isang hukom, o sa kahatulan, anupat ang terminong ito ay nagkakaroon ng bahagyang legal na kahulugan (kaya naman kung minsan, ang mga termino sa orihinal na wika ay isinasalin bilang “katarungan”). (Aw 35:24; 72:2; 96:13; Isa 11:4; Apo 19:11) Sa Kautusang Mosaiko, sa Levitico 19:36, ang *tseʹdheq* ay ginamit nang apat na ulit may kaugnayan sa mga transaksiyon sa negosyo: “Magkaroon kayo ng *hustong* [“makatarungan,” *AT, KJ, Le*] timbangan, *hustong* mga panimbang, *hustong* epa at *hustong* hin.”

Ang Diyos ang Nagtatakda ng Pamantayan. Ganito ang sabi ng iskolar sa Griego na si Kenneth S. Wuest: “Ang Diyos ang ganap na pamantayan na nagtatakda ng diwa ng kahulugan ng *dikaios* [matuwid], at kasabay nito ay pinananatili niyang pareho at di-nagbabago ang diwa ng kahulugan nito, yamang Siya ang Isa na di-nagbabago.” Pagkatapos ay sinipi niya ang sinabi ni Cremer: “Sa diwa ng Bibliya, ang katuwiran ay isang kalagayan ng pagiging matuwid kung saan ang pamantayan ay ang Diyos, na isinusunod sa kaniyang pamantayan, na namamalas sa pag-uugaling iniaayon sa Diyos, at higit sa lahat ay may kinalaman sa kaugnayan nito sa Diyos, at sa paglakad sa harapan Niya. Ito ang, at tinatawag itong *dikaiosune theou* (katuwiran ng Diyos) (Rom. 3:21, 1:17), katuwiran na taglay ng Diyos, at may halaga sa Kaniya, tulad-Diyos na katuwiran, tingnan ang Efe. 4:24; sa ganitong katuturan ng katuwiran, dumating ang ebanghelyo (Rom. 1:17) sa daigdig ng mga bansa na karaniwang sumusukat dito sa pamamagitan ng ibang pamantayan.” —*Studies in the Vocabulary of the Greek New Testament,* 1946, p. 37.

Ipinakita ni Lucas ang diwa ng pagiging matuwid ng isang tao nang sabihin niya tungkol sa saserdoteng si Zacarias at sa asawa nitong si Elisabet (mga magulang ni Juan na Tagapagbautismo): “Sila ay kapuwa matuwid sa harap ng Diyos dahil sa paglakad nang walang kapintasan ayon sa lahat ng mga utos at mga kahilingan ng batas ni Jehova.” (Luc 1:6) Ang katuwiran ay sinusukat sa pamamagitan ng pag-ayon sa kalooban ng Diyos at sa kaniyang mga utos. Maaaring magkaiba-iba ang kaniyang espesipikong mga utos sa iba’t ibang panahon at sa iba’t ibang tao—hindi na naulit pa ang utos niya kay Noe na magtayo ng isang arka at hindi na rin kapit sa mga Kristiyano ang kaniyang utos may kinalaman sa pagtutuli. Gayunpaman, ang personal na mga pamantayan ng Diyos, ang kaniyang personalidad, at *kung ano* siya, gaya ng ipinahahayag ng kaniyang mga salita at mga daan, ay hindi nagbabago kailanman anupat naglalaan ng sakdal na pamantayan, ‘tulad-bato’ sa katatagan, na magagamit na panukat sa paggawi ng lahat ng kaniyang mga nilalang.—Deu 32:4; Job 34:10; Aw 92:15; Eze 18:25-31; 33:17-20.

Kabutihan at Katuwiran. Nang tukuyin ng apostol na si Pablo ang sakripisyong kamatayan ni Kristo, waring ipinakita niya ang pagkakaiba ng kabutihan at ng katuwiran nang kaniyang sabihin: “Sapagkat halos walang sinuman ang mamamatay para sa isang taong matuwid; totoo nga, para sa taong mabuti, marahil, ay may mangangahas pa ngang mamatay. Ngunit inirerekomenda ng Diyos sa atin ang kaniyang sariling pag-ibig anupat, samantalang tayo ay mga makasalanan pa, si Kristo ay namatay para sa atin.” (Ro 5:7, 8) Ang isang tao ay matatawag na “matuwid” kung tinutupad niya ang kaniyang wastong mga obligasyon, kung siya

ay makatarungan, walang itinatangi, matapat, hindi gumagawa ng masama o imoralidad, samakatuwid ay isa na kilalá sa katapatan ng paggawi at katuwiran. Gayunman, ipinahihiwatig ng pananalita ni Pablo na may kahigitan ang taong "mabuti." Sabihin pa, upang maging "mabuti," ang isang indibiduwal ay hindi maaaring maging liko o tiwali; gayunman, mayroon pang ibang mga katangian na nagpapaiba sa kaniya mula sa tao na pangunahing kilalá sa pagiging matuwid. Ipinakikita ng pagkakagamit sa terminong Griegong ito na ang taong kilalá sa kabutihan ay isa na mapagkawanggawa (nakahilig na gumawa ng mabuti o magdulot ng pakinabang sa iba) at mapagbigay (aktibong nagpapahayag ng gayong kabutihan). Hindi lamang siya nababahala sa paggawa ng kung ano ang hinihiling ng katarungan kundi higit pa rito ang ginagawa niya, anupat nauudyukan siya ng mabuting konsiderasyon sa iba at ng pagnanais na makinabang sila at makatulong sa kanila.—Ihambing ang Mat 12:35; 20:10-15; Luc 6:9, 33, 35, 36; Ju 7:12; Gaw 14:17; Ro 12:20, 21; 1Te 5:15.

Sa gayon, maliwanag na ipinakikita ni Pablo na bagaman maaaring makamit ng taong kilalá sa pagiging "matuwid" ang paggalang, maging ang paghanga pa nga, ng iba, baka hindi niya gaanong masaling ang kanilang puso anupat mauudyukan ang sinuman na mamatay para sa kaniya. Gayunman, ang taong namumukod-tangi sa kaniyang kabutihan, na mapagmalasakit, matulungin, makonsiderasyon, maawain, aktibong gumagawa ukol sa kapakinabangan ng iba, ay nagtatamo ng pagmamahal; at maaaring ang kabutihan niya ay sapat na makasasaling sa puso anupat, para sa gayong uri ng tao, baka handang mamatay ang isang tao.

Sa Kasulatan, mapapansin na ang "mabuti" ay kabaligtaran ng "buktot" (Ju 5:29; Ro 9:11; 2Co 5:10), "balakyot" (Mat 5:45; Ro 12:9), "masama" (Ro 16:19; 3Ju 11), at "kasamaan" (1Pe 3:11). Sa kabilang dako naman, ang isa na "matuwid" ay kabaligtaran ng "makasalanan" (ang taong di-matuwid). (Mar 2:17; Luc 15:7) Kung paanong ang isang tao ay maaaring maging makasalanan (dahil hindi siya nakatutugon sa matuwid na mga pamantayan) gayunma'y hindi naman matatawag o mauuri na "buktot," "balakyot," o "masama," maaari rin na ang isa ay taong "matuwid" subalit hindi naman matatawag o mauuri na isang taong "mabuti," ayon sa diwang natalakay na.

Kilalá si Jose ng Arimatea bilang kapuwa "mabuti at matuwid." Sabihin pa, ang mga terminong ito ay laging ginagamit sa relatibong diwa kapag ikinakapit sa mga taong di-sakdal. (Luc 23:50; ihambing ang Mat 19:16, 17; Mar 10:17, 18; tingnan ang KABUTIHAN [Ang Kabutihan ni Jehova].) Ang mga utos sa kautusan ng Diyos sa Israel ay "banal [yamang galing ito sa Diyos] at matuwid [yamang sakdal ito sa katarungan] at mabuti [yamang kapaki-pakinabang ito *sa bawat bagay* sa mga tumutupad ng mga ito]." —Ro 7:12; ihambing ang Efe 5:9.

Si Jehova, ang Isa na Matuwid. Ang mga salitang Hebreo na *tse'dheq* at *tsedha·qah'* at ang Griegong *di·kai·o·sy'ne* ay malimit lumitaw may kinalaman sa pagiging matuwid ng mga daan ng Diyos: bilang Soberano (Job 37:23; Aw 71:19; 89:14), sa pagpapataw at paglalapat ng kahatulan at katarungan (Aw 9:8; 85:11; Isa 26:9; 2Co 3:9), sa pagpapaparusa sa nag-aangking bayan niya (Isa 10:22), sa pagbabangong-puri ng kaniyang sarili sa kahatulan (Aw 51:4; Ro 3:4, 5), at sa pagbabangong-puri ng kaniyang bayan (Mik 7:9).

Si Jehova mismo ay tinatawag na "tinatahanang dako ng katuwiran." (Jer 50:7) Kaya naman siya ang Isa na Matuwid, at lahat ng katuwiran sa bahagi ng kaniyang mga nilalang ay nagmumula sa kaugnayan nila sa kaniya. Sinusunod ni Jehova ang kaniyang sariling pamantayan ng katuwiran at hindi siya lumilihis dito. Kaya naman lubos na makapagtitiwala sa kaniya ang kaniyang mga nilalang. Ganito ang nasusulat tungkol sa kaniya: "Ang katuwiran at ang kahatulan ang siyang tatag na dako ng iyong trono."—Aw 89:14.

Matuwid habang nagpapakita ng awa. Gayon na lamang ang katuwiran, katarungan, at kadalisayan ni Jehova anupat hindi niya maaaring kunsintihin ang anumang kasalanan. (Aw 5:4; Isa 6: 3, 5; Hab 1:13; 1Pe 1:15) Dahil dito, hindi niya maaaring patawarin ang mga kasalanan ng sangkatauhan kung hindi matutugunan ang katarungan—sa diwa, kung walang legal na saligan. Ngunit sa pamamagitan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan, ginawa niya ang makatarungang kaayusang ito sa pamamagitan ng paglalaan ng kaniyang Anak bilang isang haing handog, isang pampalubag-loob, o isang panakip sa mga kasalanan. Sa ganitong paraan, matuwid siyang makapagpapakita ng awa sa mga makasalanang tumatanggap sa kaayusang ito. Ipinapahayag ni Pablo ang bagay na ito sa ganitong paraan: "Ngunit ngayon hiwalay sa kautusan ay inihayag ang katuwiran ng Diyos, . . . oo, ang katuwiran ng Diyos sa pamamagitan ng pananampalataya kay Jesu-Kristo . . . Sapagkat ang lahat ay nagkasala at nagkukulang sa kaluwalhatian ng Diyos, at isa ngang kaloob na walang bayad na sila ay ipinahahayag na matuwid ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan sa pamamagitan ng pagpapalaya dahil sa pantubos na ibinayad ni Kristo Jesus. . . . upang siya [ang Diyos] ay *maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong* [likas na makasalanan ngunit] may pananampalataya kay Jesus."—Ro 3:21-26; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Hanapin ang Katuwiran ng Diyos. Pinayuhan ni Jesus ang kaniyang mga tagapakinig: 'Patuloy, kung gayon, na hanapin muna ang kaharian at ang katuwiran ng Diyos, at ang lahat ng iba pang mga bagay na ito ay idaragdag sa inyo.' (Mat 6:33) Kailangan na patuluyang hanapin ng isa ang Kaharian; dapat niyang nasain ang pamahalaang iyon at maging matapat doon. Ngunit hindi niya dapat kalimutan na iyon ay Kaharian ng *Diyos;* dapat siyang umayon sa kalooban ng Diyos, sa pamantayan ng Diyos ng tama at maling paggawi, at dapat niyang patuluyang 'baguhin ang kaniyang pag-iisip' upang ang bawat pitak ng kaniyang buhay ay maging alinsunod sa katuwiran ng Diyos. (Ro 12:2) Dapat siyang "magbihis ng bagong personalidad na nilalang ayon sa kalooban ng Diyos sa tunay na katuwiran at pagkamatapat."—Efe 4:23, 24.

Inakala ng mga Judio na ligtas sila at tatanggapin nila ang Kaharian ng Diyos sa pamamagitan ng pagsisikap na itatag ang sarili nilang katuwiran, ngunit hindi sila nagpasakop sa katuwiran ng Diyos. (Ro 10:1-3) Iyan ang dahilan kung bakit sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "Sapagkat sinasabi ko sa inyo na kung ang inyong katuwiran ay hindi nananagana nang higit kaysa roon sa mga eskriba at mga Pariseo, hindi kayo sa anumang paraan makapapasok sa kaharian ng langit." Ang mga taong ito ay may anyo ng katuwiran sa kanilang pagsunod sa ilang kahilingan ng Kautusan at sa mga tradisyong idinagdag nila. Ngunit sa katunayan ay pinawalang-bisa nila ang salita ng Diyos dahil sa kanilang tradisyon, at itinakwil nila si Kristo, ang daang inilaan ng Diyos na sa pamamagitan niya ay maaari sana silang magtamo ng tunay na katuwiran.—Mat 5:17-20; 15:3-9; Ro 10:4.

Ang katuwiran ay hindi sa pamamagitan ng sariling mga gawa. Dahil dito, maliwanag na ang di-sakdal na mga tao ay hindi kailanman makapagtatamo ng tunay na katuwiran—hindi nila maaabot ang katuwiran ng Diyos—sa pamamagitan man ng pagsandig sa mga gawa ng Kautusang Mosaiko o sa pamamagitan ng sarili nilang mga gawang pagmamatuwid sa sarili. (Ro 3:10; 9:30-32; Gal 2:21; 3:21; Tit 3:5) Ang mga taong tinawag ng Diyos bilang "matuwid" ay mga taong nanampalataya sa Diyos at hindi nagtiwala sa kanilang sariling mga gawa kundi sinuhayan nila ang pananampalatayang iyon sa pamamagitan ng mga gawang kasuwato ng kaniyang matuwid na pamantayan.—Gen 15:6; Ro 4:3-9; San 2:18-24.

Ang Kautusan ay matuwid. Hindi ito nangangahulugan na wala sa Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises ang pamantayan ng Diyos sa katuwiran. Ang totoo ay nakapaloob ito roon. Nagpaliwanag ang apostol: "Kaya nga, sa ganang sarili, ang Kautusan ay banal, at ang utos ay banal at matuwid at mabuti." (Ro 7:12; Deu 4:8) Tinupad nito ang layunin ng Diyos na mahayag ang mga pagsalansang at maging tagapagturo na aakay sa tapat-pusong mga Judio tungo kay Kristo, at ang pagkakaroon din ng anino ng mabubuting bagay na darating. (Gal 3:19, 24; Heb 10:1) Ngunit hindi ito nakapagdulot ng tunay at lubos na katuwiran sa mga nasa ilalim nito. Lahat sila ay mga makasalanan; hindi nila kayang tuparin nang ganap ang Kautusan; at hindi nagawang alisin ng kanilang mataas na saserdote ang kanilang mga kasalanan sa pamamagitan ng kaniyang mga hain at mga paglilingkod. Dahil dito, makapagtatamo lamang sila ng katuwiran sa pamamagitan ng pagtanggap sa paglalaan ng Diyos ng kaniyang Anak. (Ro 8:3, 4; Heb 7:18-28) Yaong mga tumatanggap kay Kristo ay ipinahahayag na matuwid, hindi bilang kabayaran, kundi bilang *kaloob,* at sa kanila, si Kristo ay naging "karunungan mula sa Diyos, at katuwiran din at pagpapabanal at pagpapalaya sa pamamagitan ng pantubos." Alinsunod dito, sa pamamagitan lamang ni Kristo maaaring dumating ang tunay na katuwiran. Dinadakila nito si Jehova, anupat ibinibigay sa kaniya, at hindi sa tao o sa sariling mga gawa, ang papuri bilang ang Bukal ng lahat ng katuwiran, "upang maging gaya nga ng nasusulat: 'Siya na naghahambog, ipaghambog niya si Jehova.' "—1Co 1:30, 31; Ro 5:17.

Mga Pakinabang ng Katuwiran. Iniibig ng Diyos ang mga matuwid at pinangangalagaan niya sila. Sumulat si David: "Isang kabataan ako noon, ako ay tumanda na rin, gayunma'y hindi ko pa nakita ang matuwid na lubusang pinabayaan, ni ang kaniyang supling na naghahanap ng tinapay." (Aw 37:25) Sinabi ni Solomon: "Hindi pababayaan ni Jehova na magutom ang kaluluwa ng matuwid, ngunit ang paghahangad ng mga balakyot ay kaniyang itataboy." (Kaw 10:3) Hahatulan ng Diyos ang tinatahanang lupa sa katuwiran sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, at lalalang siya ng "mga bagong langit at isang bagong lupa" na tatahanan ng katuwiran. (Gaw 17:31; 2Pe 3:13) Ipinangangako sa matuwid na sa dakong huli ay aariin nila ang lupa; papalisin mula sa lupa ang balakyot bilang "pantubos" sa matuwid, sapagkat hangga't nangingibabaw ang balakyot, hindi magkakaroon ng kapayapaan ang matuwid. At mapupunta sa matuwid ang mga pag-aari ng balakyot, gaya ng sinasabi ng kawikaan: "Ang yaman ng makasalanan ay nakaimbak para sa matuwid."—Kaw 13:22; 21:18.

Tinitiyak sa taong nagmamatiyaga sa katuwiran na tatanggap siya ng kabutihang-loob ng Diyos at ng pagsang-ayon ng mga taong matuwid ang puso ngayon at sa habang panahon, sapagkat "ang

alaala ng matuwid ay pagpapalain [at magiging “hanggang sa panahong walang takda”], ngunit ang pangalan ng mga balakyot ay mabubulok.”—Kaw 10:7; Aw 112:6.

Igalang at Pakinggan ang mga Matuwid. Isang katalinuhan na igalang yaong mga itinuturing ni Jehova bilang mga matuwid at sundin ang kanilang payo at pagsaway, na magdudulot ng kabutihan sa mga tumatanggap nito. Tumanggap si David ng saway mula kay Jehova sa pamamagitan ng mga lalaking matuwid, mga lingkod at mga propeta ng Diyos, at sinabi niya: “Saktan man ako ng matuwid, magiging maibiging-kabaitan pa nga iyon; at sawayin man niya ako, magiging langis pa nga iyon sa aking ulo, na hindi tatanggihan ng aking ulo.”—Aw 141:5.

“Ang Baluti ng Katuwiran.” Yamang sinasabi sa atin ng Bibliya, “Higit sa lahat na dapat bantayan, ingatan mo ang iyong puso, sapagkat nagmumula rito ang mga bukal ng buhay,” kailangang isuot ng mga Kristiyano “ang baluti ng katuwiran.” (Kaw 4:23; Efe 6:14) Bilang proteksiyon upang huwag sumamâ ang puso ng isang tao, mahalagang sumunod siya sa katuwiran ng Diyos yamang ang puso ng makasalanang tao ay mapandaya at mapanganib. (Jer 17:9) Kailangan ng puso ang maraming disiplina at pagsasanay. Makatitiyak lamang ang isang Kristiyano sa landasing ito kung mangunyapit siya sa Kasulatan, na ayon sa apostol na si Pablo ay “kapaki-pakinabang sa pagtuturo, sa pagsaway, sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay, sa pagdidisiplina sa katuwiran, upang ang tao ng Diyos ay maging lubos na may kakayahan, lubusang nasangkapan ukol sa bawat mabuting gawa.” Dapat niyang malugod na tanggapin ang disiplinang mula sa matuwid na mga lalaking gumagamit sa Salita ng Diyos sa gayong paraan.—2Ti 3:16, 17.

KAUNAWAAN [sa Ingles, *insight*]. Pangunahin na, ang kaunawaan ay ang kakayahang makita ang nasa likod ng isang situwasyon. Ang pagkilos nang may kaunawaan ay nangangahulugan ng pagkilos nang may kapantasan, karunungan. Ayon sa *Old Testament Word Studies* ni Wilson, ang pandiwang Hebreo na *sa·khal′* ay nangangahulugang “tingnan; maging pantas, maingat; kumilos nang may kapantasan, maging matalino.” (1978, p. 461) Sa gayon, ang *sa·khal′* ay isinasalin bilang “may kaunawaan” (Aw 14:2), ‘kumilos nang may kapantasan’ (1Sa 18:5; Kaw 10:19), ‘magtagumpay’ (Kaw 17:8), ‘pangyarihing magpakita ng kaunawaan’ (Kaw 16:23). Ang pangngalang *se′khel* naman ay isinasalin bilang “kaunawaan.”—1Sa 25:3; Aw 111:10.

Ang salitang Ingles na *insight* [kaunawaan] ay may malapit na kaugnayan sa *understanding* [unawa], ngunit may bahagyang pagkakaiba sa pagitan ng dalawang terminong ito. Ganito ang sabi ng *Theological Wordbook of the Old Testament:* “Samantalang ang *bin* [*understanding*] ay nagpapahiwatig ng ‘pagkilala ng pagkakaiba,’ ang [*sa·khal′*] naman ay nauugnay sa isang matalinong pagkaalam sa dahilan. Kalakip dito ang proseso ng pag-iisip nang mabuti sa isang masalimuot na pagkakaayos ng mga ideya na ang resulta ay paggawi nang may karunungan at paggamit ng mahusay at praktikal na sentido komun. Ang isa pang resulta na idiniriin nito ay ang pagiging matagumpay.”—Inedit ni R. L. Harris, 1980, Tomo 2, p. 877; tingnan ang UNAWA.

Sa Griegong Kasulatan, ang pandiwang *sy·ni′e·mi* ay isinasalin bilang “may kaunawaan” sa Roma 3:11, na sinisipi ng apostol na si Pablo mula sa Awit 14:2. Ang *sy·ni′e·mi* ay isinasalin din bilang ‘makuha ang diwa ng’ (Mat 13:13-15), ‘maintindihan’ (Mat 16:12), ‘maunawaan’ (Gaw 28:26), at ‘unawain’ (Efe 5:17).

Ang Diyos na Jehova ay nagbibigay ng kaunawaan sa kaniyang mga lingkod sa pamamagitan ng paglalaan sa kanila ng payo na magagamit nila upang ituwid ang kanilang mga hakbang at kontrolin ang kanilang mga pagkilos. (Aw 32:8; ihambing ang Dan 9:22.) Inilalaan niya ang gayong matalinong patnubay sa pamamagitan ng kaniyang Salita. Gayunman, upang magtamo ng kaunawaan, hindi lamang pagbabasa ng Bibliya ang dapat gawin ng isang tao. Dapat niya itong pahalagahan upang maudyukan siya na gawin ang lahat ng itinatagubilin ng Diyos. (Jos 1:7, 8; 1Ha 2:3) Kailangan din ang tulong ng espiritu ng Diyos. (Ne 9:20; ihambing ang 1Cr 28:12, 19.) Kapag natamo na ang kaunawaan, kailangan itong ingatan. Maaari itong maiwala ng isa kung tatalikod siya mula sa mga daan ng Diyos. —Aw 36:1-3; Kaw 21:16.

Maipakikita ang kaunawaan sa iba't ibang paraan, na ang resulta ay pagpapala sa nagtataglay nito at gayundin sa iba. Ang isa na “gumagawi nang may pakundangan [nang may kaunawaan] sa maralita” ay ipinapahayag ng salmista bilang maligaya. (Aw 41:1) Ang asawang babae na “pantas” (nagpapakita ng kaunawaan) ay inilalarawan bilang isang pagpapala mula kay Jehova. (Kaw 19:14) Ang kaunawaan, na tumitingin sa likod ng mga bagay na nakikita, ay tumutulong sa isa upang mabantayan niya ang kaniyang bibig (Kaw 10:19; 16:23) at upang malaman niya kung kailan siya mananahimik. (Am 5:13) Tinutulungan din nito ang isa na umiwas sa galit at palampasin ang pagsalansang. (Kaw 19:11) Ang taong may kaunawaan ay tumatanggap ng pagtutuwid. (Aw 2:10) Ayon sa Kawikaan 21:11, kapag ang taong marunong ay nagtamo ng kaunawaan —samakatuwid nga, kapag maingat niyang isinaalang-alang ang impormasyong taglay niya at bi-

lang resulta nito ay nagkakaroon siya ng mas malinaw na pagkaunawa sa isang bagay—"nagtatamo siya ng kaalaman," samakatuwid nga, alam niya kung ano ang gagawin hinggil sa bagay na iyon, kung anong mga konklusyon ang bubuuin, kung anong payo ang ibibigay.

KAUTUSAN [sa Ingles, *law*]. "1. Mga simulain at tuntunin na nagmumula sa isang pamahalaan at kumakapit sa isang grupo ng mga tao, maaaring mga batas o kaugalian at mga patakaran na kinikilala at ipinatutupad sa pamamagitan ng hudisyal na pasiya. 2. Anumang nasusulat o ipinahayag na alituntunin, o kalipunan ng mga alituntunin, na itinakda sa ilalim ng awtoridad ng estado o bansa." (*The American College Dictionary,* inedit ni C. L. Barnhart, 1966) "Isang utos ng Diyos o isang pagsisiwalat ng kaniyang kalooban . . . ang buong kalipunan ng mga utos o mga pagsisiwalat ng Diyos: ang kalooban ng Diyos . . . : isang alituntunin ng matuwid na pamumuhay o mabuting paggawi lalo na kapag ipinapalagay na may pagsang-ayon ito ng kalooban ng Diyos, ng budhi o moral na kalikasan, o ng likas na katarungan."—*Webster's Third New International Dictionary,* 1981.

Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang "kautusan" ay pangunahin nang isinasalin mula sa salitang Hebreo na *toh·rah′*, nauugnay sa pandiwang *ya·rah′,* nangangahulugan namang "pumatnubay, magturo, magtagubilin." Sa ilang kaso, isinasalin ito mula sa terminong Aramaiko na *dath*. (Dan 6:5, 8, 15) Sa *King James Version,* ang iba pang mga salita na isinasalin bilang "kautusan" ay *mish·pat′* (hudisyal na pasiya, hatol, paghatol, kahatulan), at *mits·wah′* (utos). Sa Griegong Kasulatan, ang salitang *no′mos,* mula sa pandiwang *ne′mo* (mamigay, mamahagi), ay isinasaling "kautusan."

Tinutukoy ang Diyos na Jehova bilang ang Pinagmumulan ng kautusan, ang Kataas-taasang Tagapagbigay-Kautusan (Isa 33:22), ang Soberano, na nagaatas ng awtoridad (Aw 73:28; Jer 50:25; Luc 2:29; Gaw 4:24; Apo 6:10), anupat kung hindi niya ipahihintulot o hindi niya papayagan ay walang iba na makahahawak ng awtoridad. (Ro 13:1; Dan 4:35; Gaw 17:24-31) Ang kaniyang trono ay nakatatag sa katuwiran at kahatulan. (Aw 97:1, 2) Ang ipinahayag na kalooban ng Diyos ay nagiging kautusan sa kaniyang mga nilalang.—Tingnan ang USAPIN SA BATAS.

Kautusan sa mga Anghel. Bagaman nakatataas sa mga tao, ang mga anghel ay sakop ng kautusan at mga utos ng Diyos. (Heb 1:7, 14; Aw 104:4) Binigyan pa nga ni Jehova ng utos at restriksiyon ang kaniyang kalaban na si Satanas. (Job 1:12; 2:6) Kinilala at iginalang ni Miguel na arkanghel ang posisyon ni Jehova bilang Kataas-taasang Hukom nang sabihin niya noong nakikipagtalo siya sa Diyablo: "Sawayin ka nawa ni Jehova." (Jud 9; ihambing ang Zac 3:2.) Inilagay naman ng Diyos na Jehova sa ilalim ng awtoridad ng niluwalhating si Jesu-Kristo ang lahat ng mga anghel. (Heb 1:6; 1Pe 3:22; Mat 13:41; 25:31; Fil 2:9-11) Kaya naman sa utos ni Jesus, isang anghelikong mensahero ang isinugo kay Juan. (Apo 1:1) Gayunman, sa 1 Corinto 6:3, binabanggit ng apostol na si Pablo na ang espirituwal na mga kapatid ni Kristo ay inatasang humatol sa mga anghel, maliwanag na dahil sa paanuman ay makikibahagi sila sa paglalapat ng kahatulan sa mga balakyot na espiritu.

Kautusan, o Batas, ng Paglalang ng Diyos. Sa *Webster's Third New International Dictionary,* ang isa sa mga ibinibigay na katuturan ng kautusan ay "ang namamasdang kawalang-pagbabago ng kalikasan." Bilang Maylalang ng lahat ng bagay sa langit at sa lupa (Gaw 4:24; Apo 4:11), nagtatag si Jehova ng mga kautusan, o mga batas, na umuugit sa lahat ng mga bagay na nilalang. Binabanggit sa Job 38:10 ang isang "tuntunin" sa dagat; binabanggit naman sa Job 38:12 na 'inuutusan ang umaga'; at itinatawag-pansin ng Job 38:31-33 ang mga konstelasyon ng mga bituin at "ang mga batas ng langit." Sinasabi rin sa kabanatang ito na ang Diyos ang namamahala sa liwanag, niyebe, graniso, ulap, ulan, hamog, at kidlat. Sa pagpapatuloy sa kabanata 39 hanggang 41, ipinakikita ang pangangalaga ng Diyos para sa kaharian ng mga hayop, at sinasabi na ang pagsilang, mga siklo ng buhay, at mga ugali ng mga hayop ay dahil sa mga tuntuning itinatag ng Diyos, hindi dahil sa anumang pakikibagay nila sa mga kalagayan sa proseso ng ebolusyon. Sa katunayan, noong lalangin niya ang mga anyo ng buhay, inilakip ng Diyos ang kautusan, o batas, na ang bawat isa ay magluluwal "ayon sa uri nito," anupat imposibleng maganap ang ebolusyon. (Gen 1:11, 12, 21, 24, 25) Ang tao rin ay nagluwal ng mga anak "ayon sa kaniyang wangis, ayon sa kaniyang larawan." (Gen 5:3) Sa Awit 139:13-16, tinutukoy ang paglaki ng sanggol sa bahay-bata mula sa kaniyang pagkabinhi, anupat ang mga bahagi nito ay nakatala na 'sa aklat ni Jehova' bago pa man aktuwal na umiral ang alinman sa mga iyon. Inilalarawan ng Job 26:7 na "ibinibitin [ni Jehova] ang lupa sa wala." Kinikilala ng mga siyentipiko sa ngayon na ang posisyon ng lupa sa kalawakan ay pangunahin nang dahil sa inter-aksiyon ng batas ng grabidad at ng batas ng puwersang *centrifugal.*

Kautusan kay Adan. Sa hardin ng Eden, inutusan ng Diyos sina Adan at Eva may kinalaman sa kanilang mga tungkulin na (1) punuin ang lupa, (2) supilin ito, at (3) magkaroon ng kapamahalaan sa lahat ng iba pang mga nilalang sa lupa, dagat, at himpapawid. (Gen 1:28) Binigyan sila ng mga kautusan hinggil sa kanilang pagkain, anupat

ipinagkaloob sa kanila ang nagkakabinhing mga pananim at mga bungangkahoy bilang pagkain. (Gen 1:29; 2:16) Gayunman, binigyan si Adan ng isang utos na nagbabawal sa pagkain mula sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama (Gen 2:17); itinawid kay Eva ang utos na ito. (Gen 3:2, 3) Tinutukoy si Adan bilang isa na sumalansang at nagkamali sapagkat nilabag niya ang isang ipinahayag na kautusan.—Ro 5:14, 17; 4:15.

Mga Kautusan kay Noe; Kautusan ng mga Patriyarka. Binigyan si Noe ng mga utos na may kaugnayan sa pagtatayo ng arka at sa pagliligtas sa kaniyang pamilya. (Gen 6:22) Pagkatapos ng Baha, binigyan siya ng mga kautusan na nagpahintulot sa tao na kumain ng karne; nagpahayag na sagrado ang buhay at samakatuwid ay pati ang dugo, na kinaroroonan ng buhay; nagbawal sa pagkain ng dugo; humatol sa pagpaslang; at nagtatag sa kaparusahang kamatayan para sa krimeng ito.—Gen 9:3-6.

Ang patriyarka noon ay isang ulo at tagapamahala ng pamilya. Tinutukoy si Jehova bilang ang dakilang Ulo ng Pamilya, o Patriyarka, ang "Ama, na siyang pinagkakautangan ng pangalan ng bawat pamilya sa langit at sa lupa." (Efe 3:14, 15) Sina Noe, Abraham, Isaac, at Jacob ay namumukod-tanging mga halimbawa ng mga patriyarka. Sila'y pinakitunguhan ni Jehova sa pantanging paraan. Inutusan si Abraham na tuliin ang lahat ng mga lalaki sa kaniyang sambahayan bilang isang tanda ng tipan ng Diyos sa kaniya. (Gen 17:11, 12) Tinupad niya ang "mga utos," "mga batas," at "mga kautusan" ni Jehova. Alam niya ang daan ni Jehova upang isagawa ang katuwiran at kahatulan at ibinigay niya sa kaniyang sambahayan ang mga utos na ito.—Gen 26:4, 5; 18:19.

Sa kalakhang bahagi, ang mga kautusang umuugit noon sa mga patriyarka ay nauunawaan din ng mga bansa noong panahong iyon at bahagyang maaaninag sa kanilang mga kautusan, yamang ang lahat ng mga bansang ito ay nagmula sa tatlong anak ng patriyarkang si Noe. Halimbawa, alam ng Paraon ng Ehipto na maling kunin ang asawa ng ibang lalaki (Gen 12:14-20), gaya rin ng mga hari ng mga Filisteo sa mga kaso ni Sara at ni Rebeka.—Gen 20:2-6; 26:7-11.

Noong mga araw ni Moises, ang mga Israelita ay nasa pagkaalipin sa Ehipto. Kusang-loob silang pumasok sa Ehipto noong buháy pa si Jacob ngunit inalipin sila pagkamatay ng anak ni Jacob, ang punong ministro na si Jose. Kaya sa diwa, ipinagbili sila sa pagkaalipin nang walang kapalit. Kasuwato ng patriyarkal na kautusan hinggil sa pagtubos at sa priyoridad ng panganay na anak, sinabi ni Jehova kay Paraon sa pamamagitan ng bibig nina Moises at Aaron: "Ang Israel ay aking anak, ang aking panganay. At sinasabi ko sa iyo: Payaunin mo ang aking anak upang makapaglingkod siya sa akin. Ngunit kung tatanggi kang payaunin siya, narito, papatayin ko ang iyong anak, ang iyong panganay." (Exo 4:22, 23) Hindi kailangan ang anumang halagang pantubos para sa pagpapalayang ito, ni binigyan man ang Ehipto ng anumang pantubos. At nang lisanin ng mga Israelita ang kanilang mapang-aliping mga panginoon, ang mga Ehipsiyo, "binigyan ni Jehova ng lingap ang bayan sa paningin ng mga Ehipsiyo, anupat ipinagkaloob sa kanila ng mga ito ang anumang hingin nila; at sinamsaman nila ang mga Ehipsiyo." (Exo 3:21; 12:36) Pumasok sila sa lupain taglay ang pagsang-ayon ng Paraon, hindi bilang mga bihag sa digmaan na maaaring alipinin, kundi bilang malalayang tao. Di-makatarungan ang ginawang pang-aalipin sa kanila, kaya maliwanag na tinitiyak lamang ni Jehova na bibigyan naman sila ng kabayarang kapalit ng kanilang pagpapagal.

Pinananagot ang pamilya kapag lumabag sa kautusan ang indibiduwal na mga miyembro nito. Ang patriyarkang ulo ang kinatawan na mananagot; sa kaniya isinisisi ang mga kamalian ng kaniyang pamilya at hinihilingan siyang parusahan ang indibiduwal na mga manggagawa ng kamalian sa pamilya.—Gen 31:30-32.

Pag-aasawa at pagkapanganay. Mga magulang ang nagsasaayos ng pag-aasawa ng kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae. (Gen 24:1-4) Pangkaraniwan ang pagbabayad ng dote. (Gen 34:11, 12) Sa mga mananamba ni Jehova, ang pakikipag-asawa sa mga mananamba sa idolo ay isang pagsuway at laban sa mga kapakanan ng pamilya.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1, 6-9.

Ang pagkapanganay ay inilalaan para sa panganay, anupat kaniya ito dahil sa pagmamana. Kalakip dito ang pagtanggap ng dobleng bahagi sa mga ari-arian. Gayunman, maaari itong isalin sa ibang tao ng ulo ng pamilya, ang ama. (Gen 48:22; 1Cr 5:1) Karaniwan na, ang pinakamatandang anak na lalaki ang nagiging patriyarkang ulo kapag namatay ang ama. Kapag nakapag-asawa na sila, ang mga anak na lalaki ay maaaring magtatag ng mga sambahayan na hiwalay sa pagkaulo ng kanilang ama at maaari na rin silang maging mga ulo ng pamilya.

Moralidad. Ang pakikiapid ay kadusta-dusta at marapat parusahan, lalo na sa kaso ng mga magkatipan o mga taong may asawa (pangangalunya). (Gen 38:24-26; 34:7) Isinasagawa naman ang pag-aasawa bilang bayaw kapag namatay ang isang lalaki na walang anak. Kung magkagayon, pananagutan ng kaniyang kapatid na kunin ang balo bilang asawa nito, at ang panganay na anak sa pag-aasawang ito ang magmamana sa ari-arian ng lalaking namatay at magpapanatili ng kaniyang pangalan. —Deu 25:5, 6; Gen 38:6-26.

Ari-arian. Karaniwan na, waring hindi nagmamay-ari ng mga ari-arian ang mga indibiduwal, maliban sa ilang personal na gamit; ang lahat ng mga kawan, mga kagamitan sa sambahayan, at mga kasangkapan ay pag-aari ng buong pamilya. —Gen 31:14-16.

Salig sa kaugnay na katibayan ng kasaysayan, naniniwala ang ilang iskolar na, kapag isinasalin ang isang lupain, ang lupain ay ipinakikita sa bumibili mula sa isang magandang puwesto, anupat tinutukoy ang eksaktong mga hangganan nito. Kapag sinabi ng bumibili, "Nakikita ko," ipinahihiwatig niya na legal niyang tinatanggap iyon. Nang ipangako ni Jehova kay Abraham na tatanggapin nito ang lupain ng Canaan, sinabihan muna si Abraham na tumingin sa lahat ng apat na direksiyon. Hindi sinabi ni Abraham, "Nakikita ko," marahil ay dahil sinabi ng Diyos na ibibigay niya ang Lupang Pangako sa *binhi* ni Abraham, anupat sa dakong huli pa iyon. (Gen 13:14, 15) Si Moises, bilang legal na kinatawan ng Israel, ay sinabihang "tingnan" ang lupain, anupat, kung tama ang pangmalas na katatalakay pa lamang, ipinahihiwatig nito na ang lupain ay legal na isinalin sa Israel, upang kunin nila iyon sa pangunguna ni Josue. (Deu 3:27, 28; 34:4; isaalang-alang din ang alok ni Satanas kay Jesus sa Mat 4:8.) Ang isa pang pagkilos na waring may katulad na legal na kahulugan ay: paglakad sa buong lupain o pagpasok dito sa layuning ariin ito. (Gen 13:17; 28:13) Sa ilang sinaunang dokumento, ang bilang ng mga punungkahoy na nasa isang piraso ng lupain ay nakatala sa bawat bilihan ng lupa.—Ihambing ang Gen 23:17, 18.

Pag-iingat. Kasangkot ang legal na pananagutan kapag nangako ang isang indibiduwal na iingatan o 'babantayan' niya ang isang tao, hayop, o bagay. (Gen 30:31) Bilang panganay ni Jacob, si Ruben ang may pananagutan sa pagkawala ni Jose. (Gen 37:21, 22, 29, 30) Dapat na pangalagaang mabuti ng tagapag-ingat yaong nasa kaniyang pangangasiwa. Kailangan niyang palitan ang mga hayop na ninakaw, ngunit hindi yaong mga hayop na basta na lamang namatay o nawala dahil sa mga pangyayaring hindi niya kontrolado, gaya ng paglusob ng mga nasasandatahang magnanakaw ng mga tupa. Kung ang isang alagang hayop ay mapatay ng isang mabangis na hayop, kailangang magpakita ng katibayan na nilapa nga ang hayop na iyon upang maalisan ng pananagutan ang tagapag-ingat.—Gen 37:12-30, 32, 33; Exo 22:10-13.

Mga alipin. Ang mga alipin ay maaaring binili o maaaring naging alipin dahil isinilang sila sa mga magulang na alipin. (Gen 17:12, 27) Ang mga alipin ay maaaring magtamasa ng napakarangal na posisyon sa sambahayan ng patriyarka, gaya sa kaso ng lingkod ni Abraham na si Eliezer.—Gen 15:2; 24:1-4.

Kautusan ng Diyos sa Israel—Ang Kautusan ni Moises. Noong 1513 B.C.E., sa Ilang ng Sinai, ibinigay ni Jehova sa Israel ang Kautusan sa pamamagitan ni Moises na naging tagapamagitan. Noong pinapasinayaan ang Kautusan sa Bundok Horeb, nagkaroon ng isang kasindak-sindak na pagtatanghal ng kapangyarihan ni Jehova. (Exo 19:16-19; 20:18-21; Heb 12:18-21, 25, 26) Binigyang-bisa ang tipan sa pamamagitan ng dugo ng mga toro at mga kambing. Naghandog naman ang bayan ng mga handog na pansalu-salo, at narinig nila nang basahin sa kanila ang aklat ng tipan, pagkatapos ay sumang-ayon silang maging masunurin sa lahat ng sinalita ni Jehova. Inilakip sa Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises ang marami sa mas naunang mga kautusan ng mga patriyarka.—Exo 24:3-8; Heb 9:15-21; tingnan ang TIPAN.

Ang unang limang aklat ng Bibliya (Genesis hanggang Deuteronomio) ay kadalasang tinutukoy bilang ang Kautusan. Kung minsan, ginagamit ang terminong ito upang tumukoy sa buong kinasihang Hebreong Kasulatan. Gayunman, sa pangkalahatan, ipinapalagay ng mga Judio na ang buong Hebreong Kasulatan ay binubuo ng tatlong seksiyon, ang "kautusan ni Moises," ang "mga Propeta," at ang "Mga Awit." (Luc 24:44) Dapat tuparin ng Israel ang mga utos na dumating sa pamamagitan ng mga propeta.

Sa Kautusan, ipinakikilala si Jehova bilang ang ganap na Soberano at, gayundin, bilang Hari sa isang pantanging paraan. Yamang si Jehova ay kapuwa Diyos at Hari ng Israel, ang pagsuway sa Kautusan ay kapuwa isang relihiyosong paglabag at *lèse-majesté,* isang pagkakasala laban sa Ulo ng Estado, na sa kasong ito ay laban sa Haring si Jehova. Sina David, Solomon, at ang kanilang mga kahalili sa trono ng Juda ay sinasabing nakaupo sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Obligado ang mga taong hari at mga tagapamahala sa Israel na sundin ang Kautusan, at noong sila'y naging mapang-api, sila'y naging mga manlalabag ng kautusan at nanagot sa Diyos. (1Sa 15:22, 23) Magkahiwalay ang pagkahari at ang pagkasaserdote, anupat ang paghihiwalay na ito ay upang magkaroon ng timbang na kapangyarihan at upang maiwasan ang paniniil. Lagi nitong ipinaalaala sa mga Israelita na si Jehova ang kanilang Diyos at tunay na Hari. Nilinaw ng Kautusan ang kaugnayan ng bawat indibiduwal sa Diyos at sa kaniyang kapuwa, at bawat indibiduwal ay maaaring lumapit sa Diyos sa pamamagitan ng kaayusan ng pagkasaserdote.

Ang Kautusan ay nagbigay ng pagkakataon sa mga Israelita na maging 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa.' (Exo 19:5, 6) Ang paghiling ng Kautusan ng bukod-tanging debosyon kay Jehova, ang walang-pasubaling pagbabawal nito sa anumang anyo ng haluang pananampalataya, at

ILANG BAHAGI NG TIPANG KAUTUSAN

TEOKRATIKONG PAMAHALAAN

Ang Diyos na Jehova ang Kataas-taasang Soberano (Exo 19:5; 1Sa 12:12; Isa 33:22)

Ang hari ay uupo sa "trono ni Jehova," magiging kinatawan Niya (1Cr 29:23; Deu 17:14, 15)

Ang ibang mga opisyal (mga pinuno ng mga tribo; mga pinuno ng libu-libo, ng daan-daan, ng lima-limampu, at ng sampu-sampu) ay pinili salig sa kanilang takot sa Diyos, gayundin sa kanilang pagiging mapagkakatiwalaan at di-tiwali (Exo 18:21, 25; Bil 1:44)

Dapat pag-ukulan ng paggalang ang lahat ng may bigay-Diyos na awtoridad: mga opisyal, mga saserdote, mga hukom, mga magulang (Exo 20:12; 22:28; Deu 17:8-13)

MGA RELIHIYOSONG PANANAGUTAN

(Ang mga ito ay binuod sa pinakadakilang utos sa Kautusan—ang ibigin si Jehova nang buong puso, pag-iisip, kaluluwa, at lakas; Deu 6:5; 10:12; Mar 12:30)

Kay Jehova lamang dapat iukol ang pagsamba (Exo 20:3; 22:20; Deu 5:7)

- Pag-ibig ang dapat na maging motibo sa kaugnayan ng isang tao sa Diyos (Deu 6:5, 6; 10:12; 30:16)
- Lahat ay dapat matakot sa Diyos upang huwag silang sumuway sa kaniya (Exo 20:20; Deu 5:29)
- Hindi dapat gamitin ang pangalan ng Diyos sa walang-kabuluhang paraan (Exo 20:7; Deu 5:11)
- Makalalapit lamang sila sa kaniya sa paraang sinasang-ayunan niya (Bil 3:10; Lev 10:1-3; 16:1)

Lahat ay may pananagutang mangilin ng Sabbath (Exo 20:8-11; 31:12-17)

Pagtitipon para sa pagsamba (Deu 31:10-13)

- Lahat ng lalaki ay hinilingang magtipun-tipon nang tatlong ulit sa isang taon: Paskuwa at Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, Kapistahan ng mga Sanlinggo, at Kapistahan ng mga Kubol (Deu 16:16; Lev 23:1-43)
- "Lilipulin" ang tao na sadyang nagpabaya sa pangingilin ng Paskuwa (Bil 9:13)

Pagsuporta sa mga saserdote

- Ang mga Levita ay tumatanggap ng ikapu, o ikasampu, ng lahat ng ani ng lupain mula sa ibang mga tribo (Bil 18:21-24)
- Ang mga Levita ay kailangang magbigay sa mga saserdote ng ikapu na binubuo ng pinakamainam sa mga tinanggap nila (Bil 18:25-29)

Paghahandog ng mga hain (Heb 8:3-5; 10:5-10)

- Iba't ibang handog na nakabalangkas sa Kautusan: karaniwang mga handog na sinusunog (Lev kab 1; Bil kab 28), mga handog na pansalu-salo (Lev kab 3; 19:5), mga handog ukol sa kasalanan (Lev kab 4; Bil 15:22-29), mga handog ukol sa pagkakasala (Lev 5:1–6:7), mga handog na mga butil (Lev kab 2), mga handog na inumin (Bil 15:5, 10), mga handog na ikinakaway (Lev 23:10, 11, 15-17)

Ipinagbabawal ang mga gawain ng huwad na relihiyon

- Idolatriya (Exo 20:4-6; Deu 5:8-10)
- Pagkukudlit ng mga hiwa sa sariling laman para sa patay o paglalagay ng tato sa katawan (Lev 19:28)
- Pagtatanim ng punungkahoy bilang sagradong poste (Deu 16:21)
- Pagpapasok ng mga bagay na karima-rimarim, nakatalaga sa pagkapuksa, sa bahay ng isa (Deu 7:26)
- Pagsasalita ng paghihimagsik laban kay Jehova (Deu 13:5)
- Pagtataguyod ng huwad na pagsamba (Deu 13:6-10; 17:2-7)
- Paglipat sa huwad na pagsamba (Deu 13:12-16)
- Pagtatalaga ng supling sa huwad na mga diyos (Lev 18:21, 29)
- Espiritismo, panggagaway (Exo 22:18; Lev 20:27; Deu 18:9-14)

MGA TUNGKULIN NG MGA SASERDOTE

(Sa pagganap ng kanilang mga tungkulin, ang mga saserdote ay tinutulungan ng mga Levita; Bil 3:5-10)

Ituro ang Kautusan ng Diyos (Deu 33:8, 10; Mal 2:7)

Maglingkod bilang mga hukom, anupat ikinakapit ang kautusan ng Diyos (Deu 17:8, 9; 19:16, 17)

Maghandog ng mga hain para sa bayan (Lev kab 1-7)

Gamitin ang Urim at Tumim upang sumangguni sa Diyos (Exo 28:30; Bil 27:18-21)

PAGIGING MIYEMBRO NG KONGREGASYON NG ISRAEL

Ang pagiging miyembro ng kongregasyon ng Israel ay hindi lamang para roon sa mga ipinanganak sa bansa

- Ang mga tao mula sa ibang mga bansa ay maaaring maging mga tinuling mananamba
- Ang gayong mga naninirahang dayuhan ay may pananagutang tumupad sa lahat ng kundisyon ng tipang Kautusan (Lev 24:22)

Mga restriksiyon na hahadlang sa pagiging miyembro ng kongregasyon ng Israel

- Bawal ang lalaking kinapon na dinurog ang mga bayag o pinutulan ng sangkap ng pagkalalaki (Deu 23:1)
- Bawal ang anak sa ligaw o ang kaniyang mga inapo hanggang sa "ikasampung salinlahi" (Deu 23:2)
- Bawal ang Ammonita o Moabita (maliwanag na mga lalaki) hanggang sa panahong walang takda, sapagkat hindi sila naging mapagpatuloy sa Israel kundi sinalansang nila ang mga ito noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto (Deu 23:3-6)

Ang mga anak na ipinanganak sa mga Ehipsiyo "bilang ikatlong salinlahi" ay maaaring tanggapin (Deu 23:7, 8)

SISTEMANG HUDISYAL

(Itinampok ng mga kautusang umuugit sa mga usapin sa batas ang katarungan at awa ni Jehova. Binigyan ang mga hukom ng kalayaang magpakita ng awa, depende sa mga kalagayan. Iningatan din ng mga kautusang ito ang bansa laban sa pagkahawa at pinangalagaan ng mga ito ang kapakanan ng bawat indibiduwal na Israelita)

Mga hukom

Ang mga saserdote, mga hari, at iba pang mga lalaki ay inatasan bilang mga hukom (Exo 18:25, 26; Deu 16:18; 17:8, 9; 1Ha 3:6, 9-12; 2Cr 19:5)

Ang pagtayo sa harap ng mga hukom ay itinuring na pagtayo sa harap ni Jehova (Deu 1:17; 19:16, 17)

Pagdinig sa mga kaso

Ang pangkaraniwang mga kaso ay inihaharap sa mga hukom (Exo 18:21, 22; Deu 25:1, 2; 2Cr 19:8-10)

Kung hindi makapagpasiya ang mababang hukuman, ang kaso ay ipinapasa sa mas matataas na hukuman (Exo 18:25, 26; 1Ha 3:16, 28)

Pambihira o mahihirap na kasong dinadala sa mga saserdote:

Mga kaso ng paninibugho o ng karumihang-asal ng asawang babae (Bil 5:12-15)

Kapag may saksing nagparatang ng paghihimagsik sa ibang tao (Deu 19:16, 17)

Kapag isang marahas na gawa o isa na naging dahilan ng pagbububo ng dugo ang isinagawa, o kapag ang kaso ay mahirap pagpasiyahan o pinagtatalunan (Deu 17:8, 9; 21:5)

Kapag ang isang tao ay nasumpungang pinatay sa parang at hindi alam kung sino ang mamamaslang (Deu 21:1-9)

Mga saksi

Kailangan ang di-kukulangin sa dalawang saksi upang maitatag ang katotohanan (Deu 17:6; 19:15; ihambing ang Ju 8:17; 1Ti 5:19)

Ang mga kamay ng mga saksi ang dapat na manguna sa pagpatay sa taong nagkasala. Ito ay upang mahadlangan ang pagbibigay ng bulaan, padalusdalos, o walang-ingat na patotoo (Deu 17:7)

Pagpapatotoo nang may kabulaanan

Mahigpit na ipinagbabawal ang pagsisinungaling kapag nagpapatotoo sa paglilitis (Exo 20:16; 23:1; Deu 5:20)

Kung bulaan ang akusasyon laban sa isang tao, tatanggapin ng bulaang saksi ang kaparusahang ipinapakana niya laban sa akusado (Deu 19:16-19)

Panunuhol, pagtatangi sa paghatol

Ipinagbabawal ang panunuhol (Exo 23:8; Deu 27:25)

Ipinagbabawal ang pagbaluktot sa katarungan (Exo 23:1, 2, 6, 7; Lev 19:15, 35; Deu 16:19)

Inilalagay lamang ang isang tao sa kulungan kapag mahirap ang kaso at kailangan itong pagpasiyahan ni Jehova (Lev 24:11-16, 23; Bil 15:32-36)

Mga kaparusahan

Mga hampas—hanggang 40 lamang, upang huwag madusta ang pinapalo (Deu 25:1-3; ihambing ang 2Co 11:24)

Pagpatay sa pamamagitan ng pagbato—pagkatapos ay maaaring ibitin sa tulos ang bangkay bilang isang isinumpa (Deu 13:10; 21:22, 23)

Pagganti—ang kagantihan ay isang katulad na kaparusahan (Lev 24:19, 20)

Mga bayad-pinsala: Kapag napinsala ng alagang hayop ng isang tao ang ari-arian ng ibang tao (Exo 22:5; 21:35, 36); kapag nagpaningas ng apoy ang isang tao at napinsala nito ang ari-arian ng iba (Exo 22:6); kapag napatay ng isang tao ang alagang hayop ng iba (Lev 24:18, 21; Exo 21:33, 34); kapag di-sinasadyang nakuha ng isang tao para sa pansarili niyang gamit ang isang bagay na "banal," gaya ng mga ikapu o mga hain (Lev 5:15, 16); kapag nilinlang ng isang tao ang isang kasamahan tungkol sa isang bagay na nasa kaniyang pangangasiwa o isang lagak sa kaniyang kamay o isang pagnanakaw o isang bagay na nasumpungan, anupat sumumpa siya nang may kabulaanan may kinalaman sa mga bagay na ito (Lev 6:2-7; Bil 5:6-8)

Mga kanlungang lunsod

Ang nakapatay nang di-sinasadya ay maaaring tumakas patungo sa pinakamalapit na kanlungang lunsod (Bil 35:12-15; Deu 19:4, 5; Jos 20:2-4)

Pagkatapos ay idaraos ang paglilitis sa lugar na nakasasakop sa pinangyarihan ng insidente

Ang isa na natuklasang nakapatay nang di-sinasadya ay kailangang manirahan sa kanlungang lunsod hanggang sa pagkamatay ng mataas na saserdote (Bil 35:22-25; Jos 20:5, 6)

Ang tahasang mamamaslang ay papatayin (Bil 35:30, 31)

PAG-AASAWA, MGA KAUGNAYANG PAMPAMILYA, KALINISANG-ASAL SA SEKSO

(Ipinagsanggalang ng Kautusan ang Israel sa pamamagitan ng pag-iingat sa pagiging sagrado ng pag-aasawa at buhay pampamilya)

Pag-aasawa—si Jehova ang nagkasal sa unang mag-asawa (Gen 2:18, 21-24)

Ang asawang lalaki ang may-ari sa asawang babae ngunit mananagot siya sa Diyos may kinalaman sa paraan ng pakikitungo niya rito (Deu 22:22; Mal 2:13-16)

Pinahintulutan ang poligamya ngunit kinontrol iyon upang mapangalagaan ang asawang babae at ang kaniyang mga supling (Deu 21:15-17; Exo 21:10)

Dapat pakasalan ng lalaki ang isang dalaga na dinaya niya upang masipingan (maliban kung hindi iyon pahihintulutan ng ama ng babae) (Exo 22:16, 17; Deu 22:28, 29)

Ang pag-aasawa bilang bayaw ay kaayusan kung saan kinukuhang asawa ng isang lalaki ang balo ng kaniyang kapatid kapag namatay ang kapatid niya na walang anak na lalaki; dinudusta ang lalaking ayaw gumawa nito (Deu 25:5-10)

Ipinagbabawal ang mga pakikipag-alyansa sa mga banyaga ukol sa pag-aasawa (Exo 34:12-16; Deu 7:1-4), ngunit pinahihintulutan ang pag-aasawa sa mga babaing bihag (Deu 21:10-14)

Ang mga babaing tagapagmana ng lupain ay dapat mag-asawa sa loob lamang ng kanilang tribo (Bil 36:6-9)

Diborsiyo

Asawang lalaki lamang ang maaaring makipagdiborsiyo (dahil sa isang bagay na marumi sa kaniyang asawa); hinihilingan siyang bigyan ng nasusulat na kasulatan ng diborsiyo ang kaniyang asawa (Deu 24:1-4)

Hindi pinahihintulutan ang diborsiyo kung pinakasalan ng lalaki ang kaniyang asawa matapos niya itong dayain upang masipingan (Deu 22:28, 29)

Hindi na maaaring muling mapangasawa ng isang lalaki ang babaing diniborsiyo niya pagkatapos na muling makapag-asawa ang babae at diborsiyuhin ito ng ikalawang asawa nito o pagkatapos na mamatay ang ikalawang asawa nito (Deu 24:1-4)

ILANG BAHAGI NG TIPANG KAUTUSAN (*karugtong*)

Ang pangangalunya ay may kalakip na parusang kamatayan para sa dalawang nagkasala (Exo 20:14; Deu 22:22)

Insesto

Hindi maaaring mapangasawa ng isang lalaking Israelita ang alinman sa mga sumusunod: Ang kaniyang ina, madrasta, o isang pangalawahing asawa ng kaniyang ama (Lev 18:7, 8; 20:11; Deu 22:30; 27:20); ang kaniyang kapatid na babae o kapatid na babae sa ama o sa ina (Lev 18:9, 11; 20:17; Deu 27:22); ang kaniyang apong babae (Lev 18:10); ang kaniyang tiya (alinman sa kapatid ng kaniyang ina o kapatid ng kaniyang ama) (Lev 18:12, 13; 20:19); ang kaniyang tiya sa pamamagitan ng pag-aasawa (alinman sa asawa ng kapatid ng kaniyang ama o asawa ng kapatid ng kaniyang ina) (Lev 18:14; 20:20); ang kaniyang manugang na babae (Lev 18:15; 20:12); ang kaniyang anak na babae, anak-anakang babae, ang anak na babae ng kaniyang anak-anakang babae o ng kaniyang anak-anakang lalaki, ang kaniyang biyenang babae (Lev 18:17; 20:14; Deu 27:23); ang asawa ng kaniyang kapatid na lalaki (Lev 18:16; 20:21), maliban sa pag-aasawa bilang bayaw (Deu 25:5, 6); ang kapatid na babae ng kaniyang asawa habang buháy pa ang huling nabanggit (Lev 18:18)

Hindi maaaring mapangasawa ng isang babaing Israelita ang alinman sa mga sumusunod: Ang kaniyang anak na lalaki o ang kaniyang anak-anakang lalaki (Lev 18:7, 8; 20:11; Deu 22:30; 27:20); ang kaniyang kapatid na lalaki o ang kaniyang kapatid na lalaki sa ama o sa ina (Lev 18:9, 11; 20:17; Deu 27:22); ang kaniyang lolo (Lev 18:10); ang kaniyang pamangking lalaki (alinman sa anak ng kaniyang kapatid na lalaki o ng kaniyang kapatid na babae) (Lev 18:12, 13; 20:19); ang kaniyang pamangking lalaki (alinman sa anak ng kapatid na lalaki ng kaniyang asawa o anak ng kapatid na babae ng kaniyang asawa) (Lev 18:14; 20:20); ang kaniyang biyenang lalaki (Lev 18:15; 20:12); ang kaniyang ama, amain, amain ng kaniyang ina, amain ng kaniyang ama, manugang na lalaki (Lev 18:7, 17; 20:14; Deu 27:23); ang kapatid na lalaki ng kaniyang asawa (Lev 18:16; 20:21), maliban sa pag-aasawa sa bayaw (Deu 25:5, 6); ang asawa ng kaniyang kapatid na babae habang buháy pa ang huling nabanggit (Lev 18:18)

Ang parusa sa insesto: kamatayan (Lev 18:29; 20:11, 12, 14, 17, 20, 21)

Pagtatalik sa panahon ng pagreregla

Kung sinadya ng isang lalaki at ng isang babae na magsiping habang nireregla ang babae, lilipulin sila (Lev 18:19; 20:18)

Ang lalaki na di-sinasadyang nakipagtalik sa kaniyang asawang babae sa panahon ng gayong karumihan (marahil ay hindi niya inaasahang nagsimula na ang pagreregla ng babae) ay nagiging marumi nang pitong araw (Lev 15:19-24)

Ugnayan ng mga magulang at mga anak

Inuutusan ang mga magulang (lalo na ang mga ama) na ituro sa kanilang mga anak ang Kautusan ng Diyos (Deu 6:6-9, 20-25; 11:18-21; Isa 38:19)

Dapat parangalan ng mga anak ang kanilang mga magulang (Exo 20:12; 21:15, 17; Lev 19:3; Deu 5:16; 21:18-21; 27:16)

Ipinagbabawal ang pagsusuot ng damit ng hindi kasekso (sa layuning manlinlang para sa imoral na mga layunin) (Deu 22:5)

Ang sodomiya ay may katapat na parusang kamatayan para sa dalawang taong nasangkot dito (Lev 18:22; 20:13)

Ang bestiyalidad ay hahantong sa kamatayan ng tao at hayop na nasangkot dito (Exo 22:19; Lev 18:23, 29; 20:15, 16; Deu 27:21)

Ang mahalay na pagsalakay (pagsunggab ng asawang babae sa mga pribadong sangkap ng kalabang lalaki ng kaniyang asawa habang nag-aaway ang mga ito) ay pinarurusahan ng pagputol sa kamay ng babae, sa halip na lapatan ng parusang mata sa mata, dahil sa pagpapahalaga ni Jehova sa kakayahang magkaanak ng babae at sa karapatan ng asawa nito na magkaroon ng mga anak sa babaing iyon (Deu 25:11, 12)

MGA GAWAIN SA NEGOSYO

(Itinaguyod ng Kautusan kapuwa ang pagkamatapat sa mga transaksiyon sa negosyo at ang paggalang sa tahanan at ari-arian ng iba)

Pagmamay-ari ng lupain

Ang lupain ay hinahati-hati sa mga pamilya (Bil 33:54; 36:2)

Ang lupain ay hindi ipinagbibili nang permanente kundi bumabalik ito sa may-ari nito sa Jubileo; ang halaga ng pagbebenta nito ay batay sa bilang ng pag-aani hanggang sa Jubileo (Lev 25:15, 16, 23-28)

Kung magkakaroon ng bilihan, ang pinakamalapit na kamag-anak ang may karapatang bumili (Jer 32:7-12)

Walang karapatan ang estado na kunin ang lupaing mana ng isang tao upang ipagamit sa publiko, kahit bayaran pa ito (1Ha 21:2-4)

Ang takdang bahagi ng mga Levita ay mga lunsod at ang mga pastulan ng mga ito

Sa 48 lunsod na itinakda, 13 ang naging mga lunsod ng mga saserdote (Bil 35:2-5; Jos 21:3-42)

Hindi maaaring ipagbili ang parang na pastulan ng isang lunsod ng mga Levita; pag-aari ito ng lunsod, hindi ng mga indibiduwal (Lev 25:34)

Kapag pinabanal ng isang tao ang bahagi ng isang bukid (isinaisantabi niya ang paggamit ng bahagi nito o ang bahagi ng bunga nito) para kay Jehova (para sa santuwaryo o sa pagkasaserdote), ito ang pamantayan sa pagtaya ng halaga nito: ang sukat ng lupa na hinahasikan ng isang homer ng sebada ay nagkakahalaga ng 50 siklo na pilak; ang halaga nito ay lumiliit alinsunod sa bilang ng mga taóng natitira hanggang sa susunod na Jubileo (Lev 27:16-18)

Kung nais itong tubusin ng nagpabanal dito, kailangan siyang magdagdag ng 20 porsiyento sa tinatayang halaga nito (Lev 27:19)

Kung hindi niya ito tutubusin at sa halip ay ipagbibili ito sa ibang tao, sa Jubileo ay magiging pag-aari ito ng saserdote bilang banal kay Jehova (Lev 27:20, 21)

Kung pababanalin ng isang tao kay Jehova ang isang bahagi ng bukid na binili niya sa iba, sa Jubileo ay babalik iyon sa orihinal na may-ari (Lev 27:22-24)

Kung ‘itatalaga’ ng isang tao ang alinman sa sarili niyang ari-arian (ang mga bagay na “nakatalaga” ay permanente at tanging para sa paggamit ng santuwaryo o para sa pagkapuksa; Jos 6:17; 7:1, 15; Eze 44:29), hindi ito maaaring ipagbili o tubusin; mananatili itong pag-aari ni Jehova (Lev 27:21, 28, 29)

Pagtubos ng ari-arian

Ang lahat ng lupain ay babalik sa orihinal na may-ari nito sa panahon ng Jubileo (maliban sa mga nabanggit na) (Lev 25:8-10, 15, 16, 24-28)

Maaaring tubusin ng mga Levita ang mga bahay nila sa kanilang mga lunsod kailanma’t naisin nila (Lev 25:32, 33)

Taon ng Jubileo: nagsisimula sa Araw ng Pagbabayad-Sala, sa ika-50 taon; nagsimula ang pagbilang noong taóng pumasok ang mga Israelita sa lupain (Lev 25:2, 8-19)

Mana

Ang panganay na anak ay nagmamana ng dobleng bahagi ng ari-arian (Deu 21:15-17)

Kapag walang anak na lalaki, mapupunta sa mga anak na babae ang mana. (Bil 27:6-8) Kung ang isang lalaki ay walang mga anak na lalaki o mga anak na babae, mapupunta ito sa kaniyang mga kapatid, sa mga kapatid ng kaniyang ama, o sa kaniyang pinakamalapit na kadugo (Bil 27:9-11)

Mga timbangan, mga panimbang, at mga panukat

Hinihiling ni Jehova ang pagkamatapat at pagiging husto ng timbang o sukat (Lev 19:35, 36; Deu 25:13-15)

Ang pandaraya ay karima-rimarim sa kaniya (Kaw 11:1)

Mga utang

Sa pagwawakas ng bawat pitong taon, ang mga kapatid na Hebreo ay pinalalaya mula sa mga utang (Deu 15:1, 2)

Ang banyaga ay maaaring piliting magbayad ng utang (Deu 15:3)

Paniguro para sa isang pautang

Kapag kinuha ng isang tao ang panlabas na kasuutan ng kaniyang kapuwa bilang paniguro para sa isang pautang, hindi niya dapat itago iyon nang magdamag (Kadalasan, ang kasuutang iyon ang ipinantutulog ng dukha dahil wala siyang ibang damit na pantulog) (Exo 22:26, 27; Deu 24:12, 13)

Hindi maaaring pasukin ng isang tao ang bahay ng iba upang kunin ang panagot o anumang bagay na paniguro para sa isang pautang. Kailangan siyang manatili sa labas ng bahay at hayaang ilabas ito sa kaniya ng taong iyon (Itinaguyod nito ang pagiging pribado ng tahanan ng isang tao) (Deu 24:10, 11)

Hindi maaaring kunin ng isa ang gilingang pangkamay o ang pang-ibabaw na batong panggiling nito bilang paniguro (Baka dahil dito ay hindi makapaggiling ng mga butil ang taong iyon upang mapakain ang kaniyang sarili at ang pamilya niya) (Deu 24:6)

MGA KAUTUSANG MILITAR

(Kinontrol ng mga kautusang ito ang ipinag-utos-ng-Diyos na pakikipagdigma ng Israel sa Lupang Pangako. Mahigpit na ipinagbabawal ang sakim na pananalakay at pakikidigma o ang pananakop sa labas ng mga hangganang itinakda ng Diyos)

Mga digmaan

Dapat na maging mga digmaan lamang ni Jehova (Bil 21:14; 2Cr 20:15)

Pinababanal ang mga kawal bago sila humayo sa pagbabaka (1Sa 21:1-6; ihambing ang Lev 15:16, 18)

Edad ng mga kawal

Dalawampung taóng gulang at pataas (Bil 1:2, 3; 26:1-4)

Ayon sa *Jewish Antiquities,* III, 288 (xii, 4), ni Josephus, naglilingkod ang mga ito hanggang sa edad na 50 taon

Mga eksemsiyon mula sa paglilingkod militar

Mga Levita, bilang mga ministro ni Jehova (Bil 1:47-49; 2:33)

Ang taong hindi pa nakapagpapasinaya ng bagong-tayong bahay o hindi pa nakikinabang sa bagong-tanim na ubasan (Deu 20:5, 6; ihambing ang Ec 2:24; 3:12, 13)

Ang lalaki na nakipagtipan at hindi pa niya nakukuha ang kaniyang asawa. Ang bagong-kasal na lalaki ay mananatiling malaya sa loob ng isang taon (Ang lalaki ay may karapatang magkaroon ng tagapagmana at makita ang pagsilang nito) (Deu 20:7; 24:5)

Ang lalaking matatakutin (Masisiraan lamang ng loob ang mga kapuwa kawal niya dahil sa kaniya) (Deu 20:8; Huk 7:3)

Ang kalinisan ay isang kahilingan sa kampo (yamang pinababanal ang mga kawal para sa pakikipagdigma) (Deu 23:9-14)

Hindi pinahihintulutan ang mga babae na susunud-sunod sa kampo para sa seksuwal na pakikipagtalik; iniiwasan ang pakikipagtalik sa mga babae sa panahon ng kampanya. Tiniyak nito ang relihiyoso at pisikal na kalinisan (Lev 15:16; 1Sa 21:5; 2Sa 11:6-11)

Hindi pinahihintulutan ang panggagahasa sa mga kababaihan ng kaaway, sapagkat iyon ay pakikiapid; at hindi pinahihintulutan ang pag-aasawa sa gayong mga babae hangga’t hindi natatapos ang kampanya. Ito ay upang maingatan ang relihiyosong kalinisan at isa rin itong pangganyak upang sumuko ang kaaway, sapagkat makatitiyak sila na hindi momolestiyahin ang kanilang mga kababaihan (Deu 21:10-13)

Mga pamamaraang militar laban sa mga kaaway na lunsod

Kung ang lunsod na sinalakay ay bahagi ng isa sa pitong bansa ng lupain ng Canaan (binanggit sa Deu 7:1), ang lahat ng tumatahan doon ay dapat italaga sa pagkapuksa. (Deu 20:15-17; Jos 11:11-14; Deu 2:32-34; 3:1-7) Kung mananatili ang mga ito sa lupain, maisasapanganib nila ang kaugnayan ng Israel sa Diyos na Jehova. Hinayaan lamang niya silang manirahan sa lupain hanggang noong malubos ang kanilang kaimbihan (Gen 15:13-21)

Para sa mga lunsod na hindi bahagi ng pitong bansang iyon, ihahayag muna sa kanila ang mga kundisyon ng pakikipagpayapaan. (Deu 20:10, 15) Kung susuko ang lunsod, ang mga tumatahan doon ay puwersahang pagtatrabahuhin. Kung hindi sila susuko, ang lahat ng lalaki at ang lahat ng babaing hindi birhen ay papatayin. Pinaliligtas naman ang iba upang gawing mga bihag. (Deu 20:11-14; ihambing ang Bil 31:7, 17, 18.) Pinapatay ang lahat ng lalaki upang huwag makapaghimagsik ang lunsod na iyon sa bandang huli at upang hindi rin makipag-asawa

ang mga lalaking ito sa mga babaing Israelita. Nakatulong din ang mga hakbang na ito upang maiwasan ang pagsamba sa ari ng lalaki at ang pagkalat ng mga sakit sa mga Israelita

Ang mga punungkahoy na pinagkukunan ng pagkain ay hindi maaaring putulin at gawing mga kayariang pangubkob (Deu 20:19, 20)

Ang mga karo ay sinusunog; ang mga kabayo ay pinipilay upang lumpuhin ang mga ito at hindi magamit sa pagbabaka, at sa kalaunan ay pinapatay ang mga ito (Jos 11:6)

MGA KAUTUSAN HINGGIL SA PAGKAIN AT KALINISAN

(Nakatulong ang mga ito upang mapanatiling hiwalay ang mga Israelita mula sa mga bansang pagano, upang maitaguyod ang kalinisan at kalusugan, at upang maipaalaala sa kanila na banal sila sa Diyos; Lev 19:2)

Paggamit ng dugo

Mahigpit na ipinagbabawal ang pagkain ng dugo. (Gen 9:4; Lev 7:26; 17:12; Deu 12:23-25) Ang parusa sa paglabag dito: kamatayan (Lev 7:27; 17:10)

Ang buhay (kaluluwa) ay nasa dugo (Lev 17:11, 14)

Ang dugo ng hayop na pinatay ay kailangang ibuhos sa lupa gaya ng tubig at takpan ng alabok (Lev 17:13; Deu 12:16)

Hindi maaaring kainin ang hayop na basta na lamang namatay o natagpuang patay (sapagkat ito ay marumi at ang dugo nito ay hindi napatulo nang wasto) (Deu 14:21)

Mga paggamit sa dugo na itinakda ng kautusan: inilalagay sa ibabaw ng altar para sa pagbabayad-sala; ginagamit para sa itinakdang mga paglilinis (Lev 17: 11, 12; Deu 12:27; Bil 19:1-9)

Paggamit ng taba

Hindi maaaring kainin ang anumang taba; ang taba ay kay Jehova (Lev 3:16, 17; 7:23, 24)

Ang pagkain ng handog na taba ay may kalakip na parusang kamatayan (Lev 7:25)

Mga hayop na pinatay

Sa ilang, ang mga alagang hayop na papatayin ay dapat dalhin sa tabernakulo. Kakainin ang mga ito bilang mga haing pansalu-salo (Lev 17:3-6)

Ang parusa sa paglabag dito: kamatayan (Lev 17: 4, 8, 9)

Ang maiilap ngunit malilinis na hayop na nahuli sa pangangaso ay maaaring patayin kaagad; ang dugo ay kailangang ibuhos (Lev 17:13, 14)

Nang makapasok na sa Lupang Pangako, ang malilinis na hayop ay maaari nang patayin bilang pagkain sa lugar ng tirahan ng isang tao kung malayo siya sa santuwaryo, ngunit ang dugo ay kailangang ibuhos sa lupa (Deu 12:20-25)

Mga hayop, mga isda, at mga insekto na maaaring kainin:

Bawat nilalang na may hati ang kuko, anupat may biyak doon, at ngumunguya ng dating kinain nito (Lev 11:2, 3; Deu 14:6)

Lahat ng nasa tubig na may mga palikpik at mga kaliskis (Lev 11:9-12; Deu 14:9, 10)

Mga insekto at may-pakpak at nagkukulupong mga nilalang na lumalakad na may apat na paa at may mga panluksong binti: nandarayuhang balang, nakakaing balang, kuliglig, at tipaklong (lahat ayon sa kani-kanilang uri) (Lev 11:21, 22)

Mga hayop, mga isda, mga ibon, at mga nagkukulupong nilalang na ipinagbabawal na kainin:

Mga hayop: kamelyo, kuneho sa batuhan, kuneho, baboy (Lev 11:4-8; Deu 14:7, 8)

Mga isda at iba pang mga nagkukulupong nilalang sa tubig na walang palikpik o kaliskis (Lev 11:10)

Mga ibon at mga lumilipad na nilalang: agila, lawing-dagat, buwitreng itim, lawing pula, lawing itim, lawing mandaragit, uwak, avestruz, kuwago, golondrina, halkon, munting kuwago, kuwagong may mahahabang tainga, sisne, pelikano, buwitre, kormoran, siguana, kandangaok, abubilya, paniki, anumang may-pakpak at nagkukulupong nilalang na lumalakad na may apat na paa (samakatuwid nga, gumagalaw na *gaya* ng mga hayop na lumalakad gamit ang apat na paa). Hindi tuwirang sinasabi sa Bibliya ang mga salik na batayan kung aling mga lumilipad na nilalang ang "marumi" sa seremonyal na paraan. Bagaman ang karamihan sa mga ibong "marumi" ay mga ibong maninila o mga kumakain ng bangkay, hindi naman lahat ay gayon (Deu 14:12-19; Lev 11:13-20; tingnan ang IBON at ang mga artikulo tungkol sa indibiduwal na mga ibon)

Ang mga nagkukulupong nilalang sa lupa: dagang-lupa, herboa, bayawak, tuko na malalapad ang paa, malaking bayawak, butiking-tubig, bayawak-buhangin, hunyango, alinmang nilalang na inilalakad ang kaniyang tiyan, ang kaniyang apat na paa (paraan ng paggalaw), o ang kaniyang maraming paa (Lev 11:29, 30, 42)

Ang hayop na basta na lamang namatay o patay na o nilapa ng mabangis na hayop (Lev 17:15, 16; Deu 14:21; Exo 22:31)

Ang mga hayop na inihahandog bilang panata o kusang-loob na handog, haing pansalu-salo ay maaaring kainin sa araw ng paghahandog at sa ikalawang araw ngunit hindi sa ikatlong araw; ang parusa sa paglabag dito, kamatayan. Ang haing pasasalamat ay dapat kainin sa *mismong* araw na iyon; walang ititira hanggang sa umaga (ikalawang araw). Ang paskuwa ay hindi dapat itira; dapat sunugin ang anumang hindi nakain (Lev 7:16-18; 19:5-8; 22:29, 30; Exo 12:10)

Mga bagay na nagiging sanhi ng karumihan:

Kapag ang isang lalaki ay nilabasan ng semilya

Ang taong iyon ay kailangang maligo at nagiging marumi hanggang sa gabi (Lev 15:16; Deu 23: 10, 11)

Ang kasuutang nalagyan ng semilya ay lalabhan at nagiging marumi hanggang sa gabi (Lev 15:17)

Ang mag-asawa, pagkatapos na magtalik, ay kailangang maligo at nagiging marumi hanggang sa gabi (Lev 15:18)

Panganganak

Ang babae ay nagiging marumi nang 7 araw pagkatapos manganak ng isang lalaki, bukod pa sa dagdag na 33 araw (ang unang 7 araw, na marumi para sa lahat, gaya ng sa pagreregla; ang 33 araw ay marumi lamang may kaugnayan sa

paghipo sa mga banal na bagay gaya ng mga pagkain ukol sa paghahain o may kinalaman sa pagpasok sa dakong banal) (Lev 12:2-4)

Kung babae ang anak, ang babae ay marumi nang 14 na araw, bukod pa sa dagdag na 66 na araw (Lev 12:5)

Pagreregla ng babae (Lev 12:2)

Ang babae ay marumi nang pitong araw sa karaniwang pagreregla; sa buong yugto ng di-normal o tumagal na pag-agas ng dugo, bukod pa sa dagdag na pitong araw (Lev 15:19, 25, 28)

Sa panahon ng kaniyang karumihan, anumang bagay na maupuan o mahigaan niya ay nagiging marumi (Lev 15:20)

Ang taong humipo sa kaniya o sa kaniyang higaan o sa kaniyang inupuan ay kailangang maglaba ng mga kasuutan nito at maligo at nagiging marumi hanggang sa gabi (Lev 15:21-23)

Kung ang kaniyang karumihan sa pagreregla ay mapasa isang lalaki, ito ay nagiging marumi nang pitong araw, at ang anumang higaan na hihigaan nito ay nagiging marumi (Lev 15:24)

Kailanma't mayroon siyang agas, siya ay marumi (Lev 15:25)

Mga pananggalang laban sa sakit

Ketong at iba pang mga salot

Saserdote ang tumitiyak kung iyon ay ketong o hindi (Lev 13:2)

Ang taong iyon ay ikukuwarentenas nang pitong araw at pagkatapos ay susuriin; kung huminto na ang salot, ikukuwarentenas siya nang pitong araw pa (Lev 13:4, 5, 21, 26); kung hindi na kumalat ang salot, ihahayag siyang malinis (Lev 13:6); kung kumalat ang salot, iyon ay ketong (Lev 13:7, 8)

Kung ang taong iyon ay ketongin, kailangang punitin ang kaniyang mga kasuutan, pababayaan niyang hindi nakaayos ang kaniyang ulo, tatakpan niya ang kaniyang bigote (o nguso), at tatawag siya: "Marumi, marumi!" Tatahan siyang nakabukod sa labas ng kampo hanggang sa gumaling ang salot (Lev 13:45, 46; Bil 5:2-4)

Agas ng ari (maliwanag na dahil sa sakit) (Lev 15:2, 3)

Ang higaan o ang mga bagay na uupuan o hihigaan ng gayong tao ay nagiging marumi (Lev 15:4)

Ang sinumang humipo sa taong inaagasan, sa kaniyang higaan, o sa anumang inuupuan niya ay nagiging marumi, o kung maduraan ng taong iyon ang ibang tao, ang naduraan ay ituturing na marumi (Lev 15:5-11)

Kapag nahipo ng isang inaagasan, ang mga sisidlang luwad ay babasagin, ang sisidlang kahoy ay babanlawan ng tubig (Lev 15:12)

Pagkatapos na huminto ang agas, ang taong iyon ay nagiging marumi nang pitong araw (Lev 15:13)

Ang kalinisan ng kampong militar ay iningatan sa pamamagitan ng kahilingan na ang pagdumi ay gawin sa labas ng kampo at ang dumi ay takpan (Deu 23:12, 13)

Mga tuntunin may kinalaman sa mga bangkay ng mga tao

Kapag ang isa ay humipo sa bangkay, buto, o dakong libingan ng tao, nagiging marumi siya nang pitong araw (kahit siya'y nasa malawak na parang). (Bil 19:11, 16) Kamatayan ang parusa sa isa na hindi magpapadalisay ng kaniyang sarili (Bil 19:12, 13) (Tingnan ang pamamaraan ng paglilinis sa Bil 19:17-19)

Ang lahat ng nasa tolda o pumasok sa tolda na may taong patay ay nagiging marumi gaya rin ng anumang bukás na sisidlan doon na walang takip na nakatali roon (Bil 19:14, 15)

Mga tuntunin may kinalaman sa mga bangkay ng mga hayop

Kapag ang isa ay bumuhat, humipo, o kumain ng bangkay ng isang malinis na hayop na basta na lamang namatay, siya ay nagiging marumi; kapag ang isa ay humipo ng bangkay ng alinmang maruming hayop, siya ay nagiging marumi. Kailangang maglinis siya ng kaniyang sarili (Lev 11:8, 11, 24-31, 36, 39, 40; 17:15, 16)

Kapag nasaling sa o nahulugan ng mga bangkay ng maruruming hayop ang mga kagamitang gaya ng mga sisidlan, mga patungan ng banga, mga pugon, mga kasuutan, mga balat, at telang sako, ang mga ito ay nagiging marumi (Lev 11:32-35)

Samsam na kinuha mula sa lunsod

Ang lahat ng bagay na maaaring gamitan ng apoy ay kailangang gamitan ng apoy (mga metal), pagkatapos ay dadalisayin ang mga iyon sa pamamagitan ng tubig na panlinis; ang iba pang mga bagay ay kailangang hugasan (Bil 31:20, 22, 23)

IBA PANG MGA KATUNGKULAN NA NAGSASANGKOT SA MGA KAPUWA NILALANG

(Espesipikong sinabi ng Kautusan na "iibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili"; Lev 19:18. Sinabi ni Jesus na ito ang ikalawang pinakadakilang utos sa Kautusan; Mat 22:37-40)

Sa mga kapuwa Israelita

Dapat magpakita ng pag-ibig; ipinagbabawal ang pagpaslang (Exo 20:13; Ro 13:9, 10)

Hindi dapat maghiganti o magkimkim ng sama ng loob laban sa kapuwa (Lev 19:18)

Pangangalaga sa mga dukha (Exo 23:6; Lev 25:35, 39-43)

Pangangalaga sa mga babaing balo at mga ulila (Exo 22:22-24; Deu 24:17-21; 27:19)

Paggalang sa ari-arian ng iba

Ipinagbabawal ang pagnanakaw; ipinag-utos na bayaran ang ninakaw (Exo 20:15; 22:1-4, 7)

Ang maling pagnanasa ng isa sa mga ari-arian at mga pag-aari ng kaniyang kapuwa ay ipinagbabawal (Exo 20:17)

Konsiderasyon para sa mga may kapansanan

Hindi maaaring tuyain o sumpain ang taong bingi; hindi niya maipagtatanggol ang kaniyang sarili laban sa mga pananalitang hindi niya naririnig (Lev 19:14)

Ang naglalagay ng halang sa daan ng taong bulag o nagliligaw sa kaniya ay susumpain (Lev 19:14; Deu 27:18)

Sa mga naninirahang dayuhan: hindi sila dapat pagmalupitan (Exo 22:21; 23:9; Lev 19:33, 34; Deu 10:17-19; 24:14, 15, 17; 27:19)

ILANG BAHAGI NG TIPANG KAUTUSAN (*karugtong*)

Sa mga alipin

Ang aliping Hebreo ay palalayain sa ikapitong taon ng kaniyang pagkaalipin o sa taon ng Jubileo, alinman ang mauna. Sa panahon ng kaniyang pagkaalipin, dapat siyang pakitunguhan bilang upahang trabahador, anupat may konsiderasyon (Exo 21:2; Deu 15:12; Lev 25:10)

Kung ang aliping lalaki ay pumasok na may asawa, ito ay lalabas o palalayaing kasama niya (Exo 21:3)

Kung binigyan siya ng kaniyang panginoon ng asawa (maliwanag na isang banyaga) samantalang siya ay nasa pagkaalipin, siya lamang ang palalayain; kung ang asawang ito ay magsilang sa kaniya ng mga anak, ang babae at ang mga anak ay mananatiling pag-aari ng kaniyang panginoon (Exo 21:4)

Kapag pinalaya ang isang aliping Hebreo, kailangan siyang bigyan ng kaniyang panginoon ng kaloob ayon sa kakayahan nitong magbigay (Deu 15:13-15)

Ang alipin ay maaaring paluin ng kaniyang panginoon. (Exo 21:20, 21) Kung mabalda ang alipin, kailangan siyang palayain. (Exo 21:26, 27) Kung mamatay ang alipin dahil sa pamamalo ng kaniyang panginoon, ang panginoon ay maaaring parusahan ng kamatayan; ang mga hukom ang magpapasiya kung ano ang parusa (Exo 21:20; Lev 24:17)

Sa mga hayop

Kung ang isa ay makasumpong ng isang alagang hayop na nahihirapan, pananagutan niyang tulungan iyon, kahit pag-aari iyon ng kaniyang kaaway (Exo 23:4, 5; Deu 22:4)

Ang mga hayop na pantrabaho ay hindi dapat pagtrabahuhin nang labis o pagmalupitan (Deu 22:10; ihambing ang Kaw 12:10)

Ang toro ay hindi dapat busalan kapag naggigiik ito, upang makakain ito mula sa mga butil na ginigiik nito (Deu 25:4; ihambing ang 1Co 9:7-10)

Hindi dapat kunin ng isang tao kapuwa ang inahing ibon at ang mga itlog nito, upang hindi malipol ang pamilya nito (Deu 22:6, 7)

Hindi dapat patayin ng isang tao sa iisang araw ang toro o tupa at ang anak nito (Lev 22:28)

MGA LAYUNIN NG KAUTUSAN

Inihayag nito ang mga pagsalansang; ipinakita nito na kailangang mapatawad ang mga pagsalansang ng mga Israelita at na kailangan ang isang mas dakilang hain na talagang makapagbabayad-sala para sa kanilang mga kasalanan (Gal 3:19)

Bilang isang tagapagturo, iningatan at dinisiplina nito ang mga Israelita, anupat inihanda sila para sa Mesiyas na magiging kanilang tagapagturo (Gal 3:24)

Ang iba't ibang aspekto ng Kautusan ay mga anino na kumatawan sa mas dakilang mga bagay na darating; tinulungan ng mga aninong ito ang matuwid-pusong mga Israelita upang makilala ang Mesiyas, yamang makikita nila kung paano niya tinutupad ang makahulang mga parisang ito (Heb 10:1; Col 2:17)

ang mga tuntunin nito may kinalaman sa relihiyosong kalinisan at pagkain ay nagsilbing isang "pader" anupat naging hiwalay na hiwalay ang bansang ito mula sa ibang mga bansa. (Efe 2:14) Halos imposible para sa isang Judio ang pumasok sa tolda o bahay ng isang Gentil o kumaing kasama ng mga Gentil nang hindi nagiging marumi sa relihiyosong paraan. Sa katunayan, noong nasa lupa si Jesus, ipinapalagay na kahit ang pagpasok sa isang bahay o gusali ng mga Gentil ay nakapagpaparumi sa isang Judio. (Ju 18:28; Gaw 10:28) Ipinagsanggalang din ang kabanalan ng buhay at ang dignidad at karangalan ng pamilya, ng pag-aasawa, at ng indibiduwal. Ang iba pang mga epekto, na maituturing na naging kaakibat na rin ng kanilang pagiging hiwalay sa relihiyon dahil sa tipang Kautusan, ay ang mga kapakinabangan sa kalusugan at ang proteksiyon mula sa mga sakit na karaniwan sa mga bansang nakapalibot sa mga Israelita. Ang mga kautusan hinggil sa moral na kalinisan, pisikal na sanitasyon, at pagkain ay walang alinlangang nag-ingat sa kanilang kalusugan kapag sinusunod nila ang mga ito.

Ngunit gaya ng sinabi ng apostol na si Pablo, ang tunay na layunin ng Kautusan ay "upang mahayag ang mga pagsalansang, hanggang sa dumating ang binhi." Ito ay isang 'tagapagturo na umaakay tungo kay Kristo.' Itinuro nito si Kristo bilang ang tunguhing inaabot ("si Kristo ang wakas ng Kautusan"). Isiniwalat nito na ang lahat ng mga tao, pati mga Judio, ay nasa ilalim ng kasalanan at na hindi maaaring matamo ang buhay sa pamamagitan ng "mga gawa ng kautusan." (Gal 3:19-24; Ro 3:20; 10:4) Ito ay "espirituwal," mula sa Diyos, at "banal." (Ro 7:12, 14) Sa Efeso 2:15, tinatawag itong "ang Kautusan ng mga utos na binubuo ng mga tuntunin." Isa itong pamantayan ng kasakdalan, anupat ang nakatutupad nito ay minamarkahan bilang sakdal at karapat-dapat sa buhay. (Lev 18:5; Gal 3:12) Yamang hindi kayang tuparin ng mga taong di-sakdal ang Kautusan, ipinakita nito na "ang lahat ay nagkasala at nagkukulang sa kaluwalhatian ng Diyos." (Ro 3:23) Tanging si Jesu-Kristo ang nakatupad nito nang walang kapintasan.—Ju 8:46; Heb 7:26.

Ang Kautusan ay nagsilbi ring "anino ng mabubuting bagay na darating," at ang mga bagay na nauugnay rito ay naging "makasagisag na mga paglalarawan," kaya naman madalas itong banggitin ni Jesus at ng mga apostol upang ipaliwanag ang makalangit na mga bagay at ang mga paksang may kinalaman sa doktrina at paggawing Kristiyano. Samakatuwid, ito ay isang mahalagang larangan na dapat pag-aralan ng mga Kristiyano.—Heb 10:1; 9:23.

Sinabi ni Jesus na ang buong Kautusan ay nakasalalay sa dalawang utos, samakatuwid nga, ibigin ang Diyos at ibigin ang kapuwa. (Mat 22:35-40) Kapan-

sin-pansin na sa aklat ng Deuteronomio (kung saan waring bahagyang binago ang Kautusan upang mapatnubayan nito ang Israel sa bagong mga kalagayan kapag namayan sila sa Lupang Pangako), ang mga salitang Hebreo para sa "ibigin," "inibig," at iba pa, ay lumilitaw nang mahigit sa 20 ulit.

Ang Sampung Salita (Exo 34:28), o ang Sampung Utos, ang saligang bahagi ng Kautusan ngunit isinama ang mga ito sa mga 600 iba pang kautusan, na pawang kumakapit sa mga Israelita at dapat nilang sundin. (San 2:10) Nilinaw ng unang apat sa Sampung Utos ang kaugnayan ng tao sa Diyos; nilinaw naman ng ikalima ang kaugnayan niya sa Diyos at sa kaniyang mga magulang; at ang huling lima, ang kaugnayan niya sa kaniyang kapuwa. Maliwanag na ang pagkakasunud-sunod ng huling lima ay ayon sa kalubhaan ng pinsalang idudulot sa kapuwa: pagpaslang, pangangalunya, pagnanakaw, pagpapatotoo nang may kabulaanan, at kaimbutan o sakim na pagnanasa. Dahil sa ikasampung utos, naging katangi-tangi ang Kautusan kung ihahambing sa mga kautusan ng lahat ng iba pang mga bansa sapagkat ipinagbabawal nito ang sakim na pagnanasa, isang utos na sa katunayan ay Diyos lamang ang makapagpapatupad. Ang totoo, tinukoy nito ang dahilan ng paglabag sa lahat ng iba pang mga utos.—Exo 20:2-17; Deu 5:6-21; ihambing ang Efe 5:5; Col 3:5; San 1:14, 15; 1Ju 2:15-17.

Ang Kautusan ay naglalaman ng maraming simulain at pumapatnubay na batas. Binigyan ang mga hukom ng kalayaang siyasatin at isaalang-alang ang mga motibo at saloobin ng mga manlalabag, pati ang mga kalagayan noong mangyari ang paglabag. Kung ang paglabag ay sinadya at ang nagkasala ay walang-galang at di-nagsisisi, tatanggapin niya ang buong kaparusahan. (Bil 15:30, 31) Sa ibang mga kaso, maaaring mas magaan ang hatol na ipapasiya. Halimbawa, bagaman ang isang mamamaslang ay walang-pagsalang papatayin, maaaring tumanggap ng awa ang isang nakapatay nang di-sinasadya. (Bil 35:15, 16) Ang may-ari ng isang toro na may ugaling manuwag ng mga tao at nakapatay ng isang tao ay maaaring patayin; o maaari siyang patawan ng mga hukom ng isang pantubos. (Exo 21:29-32) Maliwanag na may pagkakaiba ang isang nagnakaw nang sinasadya at ang isang nagkasala na kusang-loob na umamin kung kaya magkaiba rin ang parusang sinasabi sa Exodo 22:7 at yaong nasa Levitico 6:1-7.

Kautusan ng Budhi. Ipinakikita ng Bibliya na ang mga tao ay mayroon nito sapagkat ang "kautusan ay nakasulat sa kanilang mga puso." Yaong mga wala sa ilalim ng tuwirang kautusan mula sa Diyos, gaya ng Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ay ipinakikita bilang "kautusan sa kanilang sarili," sapagkat "inaakusahan o ipinagdadahilan pa nga" sila ng kanilang mga budhi sa kanilang sariling mga kaisipan. (Ro 2:14, 15) Ang budhing ito ay ipinaaaninag ng maraming makatarungang kautusan ng mga paganong lipunan, palibhasa'y orihinal itong inilakip sa kanilang ninunong si Adan at naipasa sa pamamagitan ni Noe.—Tingnan ang BUDHI.

Sa 1 Corinto 8:7, sinasabi ng apostol na si Pablo na ang kawalan ng tumpak na kaalamang Kristiyano ay maaaring magbunga ng isang mahinang budhi. Ang budhi ay maaaring maging isang mahusay o di-mahusay na giya, depende sa kaalaman at pagsasanay rito ng isang indibiduwal. (1Ti 1:5; Heb 5:14) Maaaring madungisan ang budhi ng isang tao at, kung magkagayon, maaari siyang iligaw nito. (Tit 1:15) Dahil palagi silang kumikilos nang salungat sa budhi, pinangyayari ng ilan na maging tulad ito ng pilat na wala nang pakiramdam, at sa gayon ay hindi na isang mapagkakatiwalaang giya para sundin.—1Ti 4:1, 2.

"Kautusan ng Kristo." Sumulat si Pablo: "Patuloy ninyong dalhin ang mga pasanin ng isa't isa, at sa gayon ay tuparin ninyo ang kautusan ng Kristo." (Gal 6:2) Bagaman winakasan ang tipang Kautusan noong Pentecostes, 33 C.E. ("yamang ang pagkasaserdote ay pinapalitan, nagkakaroon din ng pangangailangang palitan ang kautusan"; Heb 7:12), ang mga Kristiyano naman ay nasa "ilalim ng kautusan kay Kristo." (1Co 9:21) Ang kautusang ito ay tinatawag na ang "sakdal na kautusan na nauukol sa kalayaan," ang "kautusan ng isang malayang bayan," ang "kautusan ng pananampalataya." (San 1:25; 2:12; Ro 3:27) Inihula ng Diyos ang bagong kautusan na iyon sa pamamagitan ng propetang si Jeremias nang tukuyin niya ang isang bagong tipan at ang pagsulat ng kaniyang kautusan sa mga puso ng kaniyang bayan.—Jer 31:31-34; Heb 8:6-13.

Tulad ni Moises na tagapamagitan ng tipang Kautusan, si Jesu-Kristo ang Tagapamagitan ng bagong tipan. Isinulat ni Moises ang Kautusan sa anyong kodigo, ngunit si Jesus ay walang isinulat na anumang kautusan. Nagsalita siya at inilagay niya ang kaniyang kautusan sa isip at puso ng kaniyang mga alagad. Hindi rin nagtala ang kaniyang mga alagad ng mga kautusan na nasa anyong kodigo para sa mga Kristiyano, at hindi nila pinangkat-pangkat ang mga kautusan sa iba't ibang kategorya. Gayunpaman, ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay punô ng mga kautusan, mga utos, at mga batas na dapat tuparin ng isang Kristiyano.—Apo 14:12; 1Ju 5:2, 3; 4:21; 3:22-24; 2Ju 4-6; Ju 13:34, 35; 14:15; 15:14.

Tinagubilinan ni Jesus ang kaniyang mga alagad na ipangaral ang 'mabuting balita ng kaharian.' Ang utos niya ay matatagpuan sa Mateo 10:1-42; Lucas 9:1-6; 10:1-12. Sa Mateo 28:18-20, ibinigay sa mga alagad ni Jesus ang isang bagong utos na humayo, hindi lamang sa mga Judio, kundi sa lahat ng mga

bansa, upang gumawa ng mga alagad at bautismuhan sila ng isang bagong bautismo, "sa pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu, na itinuturo sa kanila na tuparin ang lahat ng mga bagay na iniutos ko sa inyo." Sa gayon, taglay ang awtorisasyon mula sa Diyos, si Jesus ay nagturo at nagbigay ng mga utos samantalang nasa lupa siya (Gaw 1:1, 2) at kahit pagkaakyat niya sa langit. (Gaw 9:5, 6; Apo 1:1-3) Ang buong aklat ng Apocalipsis ay naglalaman ng mga hula, mga utos, mga paalaala, at mga tagubilin sa kongregasyong Kristiyano.

Ang "kautusan ng Kristo" ay sumasaklaw sa buong landasin ng buhay at gawain ng isang Kristiyano. Sa tulong ng espiritu ng Diyos, maaaring masunod ng Kristiyano ang mga utos upang mahatulan siya nang may pagsang-ayon ng kautusang iyon, sapagkat "ang kautusan ng espiritung iyon [ang] nagbibigay ng buhay kaisa ni Kristo Jesus."—Ro 8:2, 4.

"Kautusan ng Diyos." Binanggit ng apostol na si Pablo na dalawang salik ang nakaiimpluwensiya sa pakikipaglaban ng Kristiyano, sa isang panig ay ang "kautusan ng Diyos," o "ang kautusan ng espiritung iyon na nagbibigay ng buhay," at sa kabilang panig naman ay ang "kautusan ng kasalanan," o ang "kautusan ng kasalanan at ng kamatayan." Inilalarawan ni Pablo ang pakikipagbakang ito, anupat sinasabing ang makasalanang laman na nahawahan ng kasalanan ay alipin ng "kautusan ng kasalanan." "Ang pagsasaisip ng laman ay nangangahulugan ng kamatayan," ngunit "ang Diyos, sa pamamagitan ng pagsusugo ng kaniyang sariling Anak sa wangis ng makasalanang laman at may kinalaman sa kasalanan, ay humatol sa kasalanan sa laman." Sa tulong ng espiritu ng Diyos, ang Kristiyano ay maaaring magwagi sa pakikipaglabang ito—kung mananampalataya siya kay Kristo, anupat pinapatay ang mga gawa ng katawan, at namumuhay ayon sa patnubay ng espiritu—at maaari siyang magtamo ng buhay.—Ro 7:21–8:13.

Kautusan ng Kasalanan at Kamatayan. Ipinaliliwanag ng apostol na si Pablo na, dahil sa kasalanan ng ama ng sangkatauhan na si Adan, "ang kamatayan ay namahala bilang hari" mula kay Adan hanggang sa panahon ni Moises (noong ibigay ang Kautusan) at na inihayag ng Kautusan ang mga pagsalansang kung kaya maaari nang paratangan ang mga tao ng kasalanan. (Ro 5:12-14; Gal 3:19) Ang alituntuning ito, o kautusan ng kasalanan, palibhasa'y gumagana sa di-sakdal na laman, ay may kapangyarihan dito, anupat inihihilig ito tungo sa paglabag sa kautusan ng Diyos. (Ro 7:23; Gen 8:21) Kamatayan naman ang idinudulot ng kasalanan. (Ro 6:23; 1Co 15:56) Hindi makapananaig ang kautusan ni Moises sa pamamahala ng mga haring kasalanan at kamatayan, ngunit darating ang kalayaan at tagumpay dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo.—Ro 5:20, 21; 6:14; 7:8, 9, 24, 25.

"Kautusan ng Pananampalataya." Ang "kautusan ng pananampalataya" ay ipinakikitang naiiba "sa [kautusan ng] mga gawa." Hindi maaabot ng tao ang katuwiran sa pamamagitan ng sarili niyang mga gawa o ng mga gawa ng Kautusan ni Moises, na para bang natamo niya ang katuwiran bilang kabayaran para sa mga gawa, kundi dumarating ang katuwiran sa pamamagitan ng pananampalataya kay Jesu-Kristo. (Ro 3:27, 28; 4:4, 5; 9:30-32) Gayunman, sinasabi ni Santiago na ang gayong pananampalataya ay dapat lakipan ng mga gawa na resulta ng pananampalataya ng isang tao at kasuwato niyaon.—San 2:17-26.

Kautusan ng Asawang Lalaki. Ang isang babaing may asawa ay may pananagutang sumunod sa "kautusan ng kaniyang asawa." (Ro 7:2; 1Co 7:39) Ang simulain ng pagkaulo ng asawang lalaki ay kapit sa buong organisasyon ng Diyos at matagal nang ipinatutupad sa mga sumasamba sa Diyos gayundin sa maraming iba pang grupo ng mga tao. Hawak ng Diyos ang posisyon ng asawang lalaki sa kaniyang "babae," "ang Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26, 31; Apo 12:1, 4-6, 13-17) Ang pambansang organisasyon ng mga Judio ay nasa katayuan ng isang asawang babae na ang asawang lalaki ay si Jehova.—Isa 54:5, 6; Jer 31:32.

Sa kautusan ng mga patriyarka, ang asawang lalaki ang di-matututulang ulo ng pamilya, anupat nagpapasakop sa kaniya ang asawang babae, bagaman maaari itong magbigay ng mga mungkahi, depende kung sasang-ayon ang asawang lalaki sa mga ito. (Gen 21:8-14) "Panginoon" ang itinawag ni Sara kay Abraham. (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Nagsusuot noon ang babae ng talukbong sa ulo bilang tanda ng pagpapasakop niya sa kaniyang ulong asawang lalaki.—Gen 24:65; 1Co 11:5.

Sa ilalim ng Kautusang ibinigay sa Israel, ang asawang babae ay dapat magpasakop. Maaaring pahintulutan o pawalang-saysay ng kaniyang asawa ang mga panatang binitiwan niya. (Bil 30:6-16) Hindi siya maaaring magmana, kundi isinasalin siya kasama ng lupaing mana, at sakaling ang manang iyon ay tubusin ng isang kamag-anak, kasama rin siya roon. (Ru 4:5, 9-11) Hindi niya maaaring diborsiyuhin ang kaniyang asawang lalaki, ngunit may karapatan ang asawang lalaki na diborsiyuhin ang asawa nito.—Deu 24:1-4.

Sa kaayusang Kristiyano, kahilingan para sa mga babae na kilalanin ang posisyon ng lalaki at huwag itong agawin. Sinasabi ng apostol na si Pablo na ang babaing may asawa ay nasa ilalim ng kautusan ng asawa nito hangga't ang asawang lalaki ay nabubuhay, ngunit itinatawag-pansin niya na ito'y magiging malaya pagkamatay ng lalaki, anupat hindi ito

magiging isang mangangalunya kung muli itong mag-aasawa.—Ro 7:2, 3; 1Co 7:39.

“Makaharing Kautusan.” Wasto lamang na ang “makaharing kautusan” ay maging prominente at mahalaga sa gitna ng iba pang mga kautusan na umuugit sa mga kaugnayan ng isang hari sa mga tao. (San 2:8) Pag-ibig ang buod ng tipang Kautusan; at ang kautusang “iibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili” (ang makaharing kautusan) ang ikalawa sa mga utos kung saan nakasalalay ang buong Kautusan at ang mga Propeta. (Mat 22:37-40) Bagaman wala sa ilalim ng tipang Kautusan, ang mga Kristiyano ay sakop ng kautusan ng Haring si Jehova at ng kaniyang Anak, ang Haring si Jesu-Kristo, may kaugnayan sa bagong tipan.

KAWAKASAN. Tingnan ang PANAHON NG KAWAKASAN.

KAWAL. Isang tao na naglilingkod sa isang hukbo. Sa Hebreong Kasulatan, ang mga tauhan ng militar ay kadalasang tinutukoy nang eksakto ayon sa espesipikong tungkulin na ginagampanan nila: mga kabalyero (Exo 14:9), mga mananakbo (1Sa 22:17), mga tagapagpahilagpos (2Ha 3:25), mga lalaking humahawak ng sibat at kalasag (2Cr 25:5), mga mamamana (2Cr 35:23; Job 16:13), o mga mambubusog (Isa 21:17). Ang salitang Griego para sa “kawal” ay *stra·ti·o′tes.*—Tingnan ang HUKBO, I.

Noong panahon ng pamumuno ng Roma sa Judea, karaniwan lamang na makakita ng mga kawal doon. Yamang sinabi ng isang opisyal ng hukbo sa Capernaum: “Sapagkat ako . . . ay . . . may mga kawal sa ilalim ko,” ipinahihiwatig nito na may mga kawal na nakahimpil doon sa ilalim ng kaniyang pamamahala. (Mat 8:5-9) May mga hukbong Romano na nakahimpil sa Tore ng Antonia sa Jerusalem, na nagsilbing isang sentro ng pagkontrol sa mga Judio. Nang dumalaw si Pablo sa Jerusalem sa huling pagkakataon, iniligtas siya ng kumandante ng militar doon mula sa mga mang-uumog, at muli na naman noong sumunod na araw dahil sa panggugulo ng mga Pariseo at mga Saduceo. (Gaw 21:30-35; 22:23, 24; 23:10) Nang masiwalat ang isang pakana laban sa buhay ni Pablo, naglaan ang kumandante ng mga tagapaghatid na binubuo ng 70 mangangabayo, 200 kawal, at 200 maninibat upang dalhin si Pablo hanggang sa Antipatris, anupat mula roon ay patuloy siyang sasamahan ng mga mangangabayo hanggang sa Cesarea.—Gaw 23:12-33.

Mga Kawal na Judio. Noon ay mayroon ding mga kawal na Judio, kabilang dito yaong mga lumapit kay Juan na Tagapagbautismo at nagtanong, “Ano ang aming gagawin?” Posibleng nagsisiyasat ang mga ito gaya ng ginagawa ng mga pulis, lalo na may kaugnayan sa mga kaugalian o sa paniningil ng buwis.—Luc 3:12-14.

Noong Patayin at Ilibing si Jesus. Mga kawal na Romano ang ginamit sa pagpatay kay Jesus, yamang ibinigay siya sa Romanong gobernador, anupat pinaratangan siya ng sedisyon laban sa Roma. Lubha siyang hinamak ng mga kawal na ito, anupat nilibak siya, dinuraan siya, at sinaktan siya bago nila siya dinala upang ibayubay. (Mat 27:27-36; Ju 18:3, 12; 19:32-34) Pinaghati-hatian nila sa kanilang sarili ang kaniyang mga panlabas na kasuutan at pinagpalabunutan nila ang kaniyang panloob na kasuutan. Maliwanag na apat na kawal ang ginamit mula sa hukbo na nagbayubay kay Jesus. (Ju 19:23, 24) Palibhasa'y namasdan ang mga kababalaghang naganap at ang mga kalagayan noong mamatay si Jesus, sinabi ng opisyal ng hukbo na nangasiwa sa pagpatay: “Tiyak na ang taong ito ang Anak ng Diyos.” (Mar 15:33-39) Mga kawal na Romano rin ang inilagay bilang mga bantay sa libingan ni Jesus. (Mat 27:62-66) Kung ang mga bantay na ito ay mga Judiong pulis ng templo, hindi na sana ipinakipag-usap pa ng mga Judio ang bagay na ito kay Pilato. Gayundin, ipinangako ng mga punong saserdote na aayusin nila sa gobernador ang mga bagay-bagay kung maririnig nito ang tungkol sa pagkawala ng katawan ni Jesus.—Mat 28:14.

Ang Unang Kristiyanong Gentil. Pagkaraan ng mga tatlo at kalahating taon, isang kawal na Romano, isang senturyon, ang nagsugo ng dalawa sa kaniyang mga tagapaglingkod sa bahay at ng “isang taimtim na kawal” upang anyayahan si Pedro sa Cesarea. Habang nangangaral pa sa kanila si Pedro, si Cornelio at ang kaniyang sambahayan, walang alinlangang kabilang yaong “taimtim na kawal” na naglilingkod sa kaniya, ay binuhusan ng banal na espiritu at naging ang unang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano na kinuha mula sa mga Gentil.—Gaw 10:1, 7, 44-48.

Pagpapalaya kay Pedro. Nang maglaon, inaresto ang apostol na si Pedro sa utos ni Herodes Agripa I anupat ibinilanggo siya at pinabantayan sa apat na rilyebo ng tig-aapat na kawal. Sa bawat rilyebo, dalawang kawal na bantay ang nagbabantay sa pinto ng bilangguan habang dalawa naman ang personal na nagbabantay kay Pedro, na nakatanikala sa kanila, isa sa magkabilang panig. Isang anghel ang nagpakita nang gabing iyon, kinalag nito ang mga tanikala ni Pedro at pinalaya siya mula sa bilangguan. Dahil dito, nagkaroon ng kaguluhan sa gitna ng mga kawal, at matapos siyasatin ni Herodes ang mga bantay na may pananagutan dito, iniutos niya na “dalhin sila upang maparusahan,” malamang ay upang patayin ayon sa kaugaliang Romano.—Gaw 12:4-10, 18, 19.

Nagpakita ng Kabaitan kay Pablo. Nang ang apostol na si Pablo ay dalhin sa Roma lulan ng isang barko dahil sa kaniyang pag-apela kay Cesar,

inilagay siya sa pag-iingat ng isang hukbo ng mga kawal sa ilalim ng pamamahala ng isang opisyal ng hukbo na nagngangalang Julio na nasa pangkat ni Augusto. Pinakitunguhan ng taong ito si Pablo nang may kabaitan at pinahintulutan siya nitong pumaroon sa kaniyang mga kaibigan upang tamasahin ang kanilang pangangalaga. Maliwanag na noong una ay hindi niya pinaniwalaan na may patnubay ng Diyos si Pablo, kaya naman mas nakinig siya sa may-ari ng barko at sa piloto. Ngunit matapos tangayin ang barko ng isang napakalakas na unos at ilang araw itong ipaghagisan nang matindi at nang ilahad ni Pablo ang pangitain nito kung saan tiniyak na maliligtas ang buhay ng lahat ng mga nasa barko, ang opisyal at ang kaniyang mga tauhan ay nakinig kay Pablo. Nang magsimulang mawasak ang barko malapit sa Malta, nilayon ng mga kawal na patayin ang lahat ng bilanggo, ngunit pinigilan sila ng opisyal na si Julio, palibhasa'y nais niyang madalang ligtas si Pablo. (Gaw 27:1, 3, 9-11, 20-26, 30, 31, 39-44) Sa Roma, pinahintulutan si Pablo na tumira sa kaniyang sariling bahay na inuupahan kasama ang isang kawal na nagbabantay sa kaniya.—Gaw 28:16, 30.

Makasagisag na Paggamit. Nang ipagtanggol niya ang kaniyang pagka-apostol sa kaniyang liham sa kongregasyon sa Corinto, sumulat si Pablo: "Sino nga ang kailanma'y naglilingkod bilang isang kawal sa kaniyang sariling gastos?" (1Co 9:7) Bagaman hindi tumanggap si Pablo ng materyal na tulong mula sa mga taga-Corinto, nangatuwiran siya rito na, bilang isang kawal na naglilingkod sa kaniyang Panginoong si Kristo, talagang may awtoridad siya na tumanggap nito. Itinuring din ni Pablo na mga kawal ni Kristo yaong mga nakipagtulungan sa kaniya sa pangangaral ng mabuting balita, anupat tinawag niya silang kaniyang 'mga kapuwa kawal.' —Fil 2:25; Flm 2.

Si Timoteo, na inatasan ni Pablo ng mabigat na pananagutan, ay sinulatan ng apostol: "Bilang isang mabuting kawal ni Kristo Jesus ay makibahagi ka sa pagtitiis ng kasamaan. Walang taong naglilingkod bilang kawal ang sumasangkot sa mga pangkabuhayang pangangalakal, upang makamit niya ang pagsang-ayon ng isa na nagtala sa kaniya bilang kawal." (2Ti 2:3, 4) Inaasahan ng isang mahusay na kawal na daranas siya ng mga kahirapan, at alam niya na kailangan siyang maging laging handang maglingkod at magbata sa ilalim ng pinakamahihirap na kalagayan. Hangga't nasa digmaan siya, hindi siya maghahanap ng kaalwanan at ng mga bagay na nakalulugod sa kaniya. Ang kaniyang panahon at lakas ay nauukol lamang sa pagsunod sa kaniyang pinuno. Bukod diyan, tinatalikdan ng isang kawal ang negosyo, bukid, hanapbuhay, o bokasyon upang makapaglingkod siya. Hindi siya nakikisangkot sa iba pang mga bagay na maglilihis ng kaniyang isip at lakas mula sa napakahalagang pakikipaglaban na kaniyang itinataguyod. Kung hindi, malamang na mangahulugan ito ng kaniyang buhay o ng buhay niyaong mga umaasa sa kaniya. Ayon sa mga istoryador, hindi pinahintulutan ang mga kawal na Romano na maghanapbuhay at pinagbawalan silang maging mga tagapagturo o mga tagapangasiwa ng mga ari-arian upang hindi sila mailihis mula sa kanilang layunin bilang mga kawal. Maging sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang bagong-kasal na lalaki, o ang taong hindi pa nakapag-aalay ng kaniyang bahay o may ubasan na hindi pa niya napag-aanihan ng bunga, ay malaya sa paglilingkod militar. At tiyak na hindi magiging mahusay na kawal ang isang taong matatakutin at masisiraan lamang ng loob ang kaniyang mga kapuwa kawal dahil sa kaniya; sa dahilang ito, sa ilalim ng Kautusan, ang gayong tao ay malaya sa paglilingkod militar. (Deu 20:5-8) Kaya madaling mauunawaan ng mga Kristiyano, kapuwa ng Judio at ng Gentil, ang puwersa ng ilustrasyon ni Pablo.

Sa isang liham sa mga taga-Efeso, malinaw na binalangkas ni Pablo na ang pakikipaglaban ng kawal na Kristiyano ay hindi laban sa dugo at laman kundi laban sa "balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako." Samakatuwid, ang baluti na kailangan para sa pakikipaglabang ito ay hindi maaaring manggaling sa sanlibutan, kundi ito'y dapat na ang baluti mula sa Diyos na Jehova, na siyang nagbibigay ng tagumpay sa ilalim ng kaniyang Kumandante ng hukbo, si Jesu-Kristo.—Efe 6:11-17.

KAWALANG-KAPINTASAN. Ang isang salitang Hebreo na isinasalin bilang "walang kapintasan" ay *tam.* Ginamit ito may kinalaman sa ulirang katayuan ni Job sa moral at may kaugnayan sa walang-kapintasang kagandahan ng Shulamita. (Job 1:1, 8; Sol 5:2; 6:9) Dahil sa mapayapa at tahimik na pamumuhay ni Jacob sa mga tolda na kabaligtaran naman ng lagalag at mapagsapalarang pamumuhay ng kapatid niya bilang isang mangangaso, siya ay tinukoy na walang kapintasan. (Gen 25:27) Ang isa pang salitang Hebreo na isinasalin kung minsan bilang "walang kapintasan" ay *ta·mim',* anupat mayroon itong diwa ng pagiging "walang pagkukulang; malusog; sakdal." (Kaw 2:21; 11:5, 20) Ang mga salitang Hebreo na *tam* at *ta·mim'* ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *ta·mam',* na nangangahulugang "maging ganap, matapos; sumapit sa kasukdulan; malipol." (Aw 19:13; 1Ha 6:22; Isa 18:5; Jer 24:10; ihambing ang 1Sa 16:11, kung saan ang parirala na isinaling "Ito na bang lahat ang mga batang lalaki?" ay literal na nangangahulugang "Kumpleto na ba ang mga batang lalaki?") Sa Griegong *Septuagint,* ang salitang Hebreo na *tam* ay isinasalin kung minsan bilang *a'mem·ptos.* (Job 1:1, 8; 2:3;

9:20) Lumilitaw rin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang ilang anyo ng salitang ito at maaari itong bigyang-katuturan bilang "walang kapintasan; walang kakulangan."—Luc 1:6; Fil 3:6; Heb 8:7; tingnan ang KASAKDALAN.

Kapag ginagamit upang ilarawan ang mga tao, ang terminong "walang kapintasan" ay dapat na ituring na relatibo at hindi ganap. Bumuo ang nagdurusang si Job ng maling mga palagay tungkol kay Jehova, anupat kalakip sa mga ito ang hinggil sa paraan ng pakikitungo ng Makapangyarihan-sa-lahat sa mga walang kapintasan. (Job 9:20-22) Nagpamalas naman si Zacarias, na ama ni Juan na Tagapagbautismo, ng kawalang-pananampalataya sa kapahayagan ni Jehova sa pamamagitan ng anghel na si Gabriel. (Luc 1:18-20) Gayunpaman, tinukoy pa rin sina Job at Zacarias bilang walang kapintasan, yamang nakatugon sila sa inaasahan ni Jehova sa mga tao na bagaman tapat ay may bahid ng di-kasakdalan.—Job 1:1; Luc 1:6.

Sa pangmalas ng kaniyang mga kapanahong Judio, walang kapintasan si Pablo bago siya naging isang alagad ni Jesu-Kristo. Ginagawa niya ang ipinag-uutos ng Kautusan, anupat ginagampanan niya ang mga pananagutang iniatang sa kaniya at iniiwasan niya ang ipinagbabawal. (Fil 3:6) Ngunit si Pablo ay hindi nagtatamasa noon ng isang walang kapintasang katayuan sa harap ni Jehova. Nagkakasala siya noon nang malubha bilang isang mang-uusig ng mga kapatid ni Kristo at bilang isang mamumusong at isang taong walang pakundangan.—1Ti 1:13, 15.

Nalulugod ang Kataas-taasan sa mga taong ang paggawi ay nagpapabanaag ng kanilang espirituwal na kalusugan, ng kanilang kadalisayan, at ng kanilang kawalang-kapintasan. (Kaw 11:20) Dahil dito, mahalaga na ang mga Kristiyano ay mamuhay nang walang kapintasan, anupat malaya sa anumang makatuwirang paghatol.—Fil 2:15; 1Te 5:23.

KAWALANG-KASIRAAN [sa Ingles, *incorruption*]. Ang katangian ng isang katawan na hindi dumaranas ng pagkabulok, pagkasira, o pagkapuksa.

Ang tuwirang mga pagtukoy sa kawalang-kasiraan ay sa Kristiyanong Griegong Kasulatan lamang makikita. Doon, ang salitang ito ay isinalin mula sa Griegong *a·phthar·si′a,* na binubuo ng negatibong unlaping *a* at ng isang anyo ng *phthei′ro.* Ang huling salitang ito ay nangangahulugang "pasamain" (2Co 7:2) o "sirain" (1Co 15:33), samakatuwid ay ibaba ang uri o kalagayan; gayundin, "patayin" o "puksain." (2Pe 2:12) Ginamit din ang anyong pang-uri na *a′phthar·tos* (walang-kasiraan).

Kasiraan at Pagiging Nasisira. Kapag isinasaalang-alang ang kawalang-kasiraan, makatutulong kung susuriin muna ang mga terminong Griego para sa kasiraan at pagiging nasisira. Tandaan na may pagkakaiba sa pagitan ng pagiging sirâ [*corrupt*] ng isang bagay at sa pagiging nasisira [*corruptible*] nito.

Ang kasiraan at pagiging nasisira ay maaaring tumukoy sa mga bagay na materyal at sa mga bagay na hindi materyal. Ang koronang hinahangad ng mga atletang Griego ay nasisira—nalalanta, natutuyot, o nabubulok. (1Co 9:25) Kahit ang ginto (na natutunaw sa *aqua regia*) at pilak ay nasisira. (1Pe 1:18; ihambing ang San 5:3.) Ang mga barko ay maaaring 'mawasak' o, sa literal, "lubusang masira" (mula sa anyong *intensive* ng *di·a·phthei′ro*), anupat nagigiba ang kanilang istraktura. (Apo 8:9) Ginagamit din ang salitang Griegong ito may kinalaman sa 'pagpapahamak' sa lupa. (Apo 11:18) Ang tao, na isang nilalang na laman, ay maaaring masira. (Ro 1:23) Sa kaniyang di-sakdal na kalagayan, ang kaniyang katawan ay maaaring dumaranas ng nakapipinsalang mga sakit at sa bandang huli ay naaagnas at nabubulok ito sa kamatayan. (Gaw 13:36) Tungkol naman sa mga bagay na hindi materyal, ang mabubuting ugali ay maaaring sumamâ, o masira, dahil sa masasamang kasama. (1Co 15:33) Ang pag-iisip ng mga tao ay maaaring mapasamâ, anupat naililihis mula sa kataimtiman, kalinisan, at katotohanan (2Co 11:3; 1Ti 6:5; 2Ti 3:8), na nauuwi sa kabulukan sa moral, ang pagsamâ ng personalidad ng indibidwal.—Efe 4:22; Jud 10.

Kahit ang katawan ng sakdal na mga tao ay maaaring masira, samakatuwid nga, maaaring malipol o mapuksa. Ito ang dahilan kung bakit sinabi ng apostol na si Pablo na ang binuhay-muling si Jesus ay "itinalagang huwag nang *bumalik pa sa kasiraan"* (Gaw 13:34), samakatuwid nga, hindi na siya muling mabubuhay sa isang nasisirang katawang-tao. Tanging dahil sa pagkilos ng Diyos kung kaya hindi nakakita ng kasiraan sa libingan ang makalupang katawang laman ng kaniyang Anak. (Gaw 2:31; 13:35-37) Gayunman, hindi pinreserba ang katawang iyon upang gamitin ng binuhay-muling si Jesus, yamang sinabi ng apostol na si Pedro na si Jesus ay "pinatay sa laman, ngunit binuhay sa espiritu." (1Pe 3:18) Kung gayon, lumilitaw na makahimalang pinaglaho ng Diyos ang katawang iyon, anupat hindi niya iyon hinayaang mabulok.—Tingnan ang KATAWAN (Ang Katawang Laman ni Kristo).

Ang mga anghel, bagaman mga espiritung nilalang, ay ipinakikitang may mga katawan na maaaring masira, yamang sinasabi na maaari silang dumanas ng pagkapuksa.—Mat 25:41; 2Pe 2:4; ihambing ang Luc 4:33, 34.

Pagkaalipin ng tao sa kasiraan. Kahit noong sakdal pa si Adan, ang katawang taglay niya ay maaaring masira. Napasailalim lamang siya sa "pagkaalipin sa kasiraan" noong maghimagsik siya laban sa

Diyos, at naisalin niya ang kalagayang ito sa lahat ng kaniyang supling, ang sangkatauhan. (Ro 8:20-22) Ang pagkaaliping ito sa kasiraan ay resulta ng kasalanan o pagsalansang (Ro 5:12) at nagdudulot ng di-kasakdalan ng laman na humahantong sa panghihina, sakit, pagtanda, at kamatayan. Dahil dito, ang isa na 'naghahasik may kinalaman sa laman ay mag-aani ng kasiraan mula sa kaniyang laman' at hindi siya magtatamo ng buhay na walang hanggan na ipinangako sa mga naghahasik may kinalaman sa espiritu.—Gal 6:8; ihambing ang 2Pe 2:12, 18, 19.

Kung Paano Magtatamo ng Kawalang-Kasiraan ang mga Kristiyano. Gaya ng nabanggit na, hindi tuwirang tinutukoy ng Hebreong Kasulatan ang kawalang-kasiraan, at lagi nitong idiniriin ang pagiging mortal ng kaluluwang tao. Dahil dito, binanggit ni Pablo na si Kristo Jesus ay "nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita." (2Ti 1:10) Sa pamamagitan ni Jesus, isiniwalat ng Diyos ang sagradong lihim ng kaniyang layunin na pagkalooban ang mga pinahirang Kristiyano ng pribilehiyong maghari sa langit kasama ng kaniyang Anak. (Luc 12:32; Ju 14:2, 3; ihambing ang Efe 1:9-11.) Nang ang kanilang Tagapagligtas na si Jesu-Kristo ay buhaying-muli mula sa mga patay, binigyan ng Diyos ang mga Kristiyanong iyon ng buháy na pag-asa ng 'isang walang-kasiraan at walang-dungis at walang-kupas na mana na nakataan sa langit.' (1Pe 1:3, 4, 18, 19; ihambing ang 1Co 9:25.) Ang mga Kristiyanong iyon ay ipinanganganak muli habang nasa laman pa, samakatuwid nga, pinagkakalooban ng katayuan bilang espirituwal na mga anak ng Diyos, anupat ipinanganganak sa pamamagitan ng "walang-kasiraang binhi sa pag-aanak, sa pamamagitan ng salita ng buháy at namamalaging Diyos."—1Pe 1:23; ihambing ang 1Ju 3:1, 9.

Bagaman pinakikitunguhan sila ng Diyos bilang kaniyang espirituwal na mga anak at bagaman taglay nila ang pangako ng isang manang walang-kasiraan, ang mga Kristiyanong ito na tinawag sa makalangit na Kaharian ay hindi nagtataglay ng imortalidad o kawalang-kasiraan habang naririto pa sila sa lupa sa katawang laman. Ito'y sapagkat *"naghahanap* [pa sila] ng kaluwalhatian at karangalan at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng pagbabata sa gawang mabuti." (Ro 2:6, 7) Maliwanag na ang hinahanap nilang "kawalang-kasiraan" ay hindi lamang nangangahulugan ng pagiging malaya sa kasiraan, o katiwalian, sa moral. Sa pamamagitan ng pagsunod sa halimbawa ni Kristo at pananampalataya sa kaniyang haing pantubos, ang mga Kristiyanong ito ay "nakatakas na mula sa kasiraan na nasa sanlibutan dahil sa masamang pita." (2Pe 1:3, 4) 'Iniibig nila ang ating Panginoong Jesu-Kristo sa kawalang-kasiraan' at 'nagpapakita sila ng kawalang-kalikuan sa kanilang turo.' (Efe 6:24; Tit 2:7, 8) Ipinakikita sa unang liham ni Pablo sa mga taga-Corinto na ang kawalang-kasiraan (pati na ang kaluwalhatian at karangalan) na hinahanap nila sa pamamagitan ng pagbabata nang tapat ay nauugnay sa pagluwalhati sa kanila sa panahon ng kanilang pagkabuhay-muli bilang aktuwal na espiritung mga anak ng Diyos.

Binubuhay Tungo sa Imortalidad at Kawalang-Kasiraan. Naging imortal si Kristo Jesus nang buhayin siyang muli mula sa mga patay, anupat mula noon ay nagkaroon siya ng "isang buhay na di-masisira." (1Ti 6:15, 16; Heb 7:15-17) Bilang "eksaktong larawan ng . . . mismong sarili" ng kaniyang Ama, na siyang Diyos na walang kasiraan (Heb 1:3; 1Ti 1:17), ang binuhay-muling si Jesus ay nagtatamasa rin ng kawalang-kasiraan.

Yamang ang mga kasamang tagapagmana ni Jesus ay nagiging kaisa niya sa wangis ng kaniyang pagkabuhay-muli, sila rin ay bubuhaying-muli hindi lamang tungo sa buhay na walang hanggan bilang mga espiritung nilalang kundi tungo sa imortalidad at kawalang-kasiraan. Palibhasa sila'y namuhay, naglingkod nang tapat, at namatay taglay ang nasisirang mga katawang-tao, tatanggap naman sila ng di-nasisirang mga katawang espiritu, gaya ng maliwanag na sinasabi ni Pablo sa 1 Corinto 15:42-54. Samakatuwid, maliwanag na ang imortalidad ay tumutukoy sa kalidad ng buhay na tatamasahin nila, na walang-katapusan at di-masisira, samantalang lumilitaw na ang kawalang-kasiraan ay may kinalaman sa organismo o katawan na ibibigay sa kanila ng Diyos, isa na likas na hindi mabubulok, masisira, o mapupuksa. Kung gayon, lumilitaw na pagkakalooban sila ng Diyos ng kapangyarihang sustinihan ang kanilang sarili, anupat hindi na sila aasa sa iba pang pinagmumulan ng enerhiya di-tulad ng iba niyang mga nilalang na laman at espiritu. Ito'y isang nakaaantig na katibayan ng tiwala ng Diyos sa kanila. Gayunman, ang gayong independiyente at di-mapupuksang pag-iral ay hindi nangangahulugan na wala nang kontrol sa kanila ang Diyos. Sila, gaya ng kanilang Ulo na si Kristo Jesus, ay patuloy na magpapasakop sa kalooban at patnubay ng kanilang Ama.—1Co 15:23-28; tingnan ang IMORTALIDAD; KALULUWA.

KAWALANG-PAGTATANGI [sa Ingles, *impartiality*]. Kawalan ng kinikilingan o paboritismo; patas na pakikitungo. Ang kawalang-pagtatangi ay ang hindi pagpapahintulot na ang posisyon, kakayahang magsalita nang mahusay, yaman, suhol, o, sa kabilang panig, sentimyento para sa isang dukha o kaya'y sa isang tao na nasa di-kaayaayang kalagayan, ay makaimpluwensiya sa paghatol o mga pag-

kilos ng isa upang paboran ang isang indibiduwal. Tinitiyak ng kawalang-pagtatangi na lahat ay pinakikitunguhan kasuwato ng kung ano ang patas at makatarungan, ayon sa kung ano ang nararapat sa bawat isa at pangangailangan ng bawat isa.—Kaw 3:27.

Ang pananalitang Hebreo na *na·sa'' pa·nim',* isinaling 'pakitunguhan nang may pagtatangi,' ay literal na nangangahulugang "itaas ang mukha." (Lev 19:15) Noon, ang isang paraan ng pagbati ng mga taga-Silangan ay ang mapagpakumbabang pagyukod at paghaharap ng mukha sa lupa. Bilang tanda ng pagtanggap at pagkilala sa pagbati, itinataas, o iniaangat, niyaong binati ang mukha niyaong yumukod. (Ihambing ang Gen 32:20, kung saan ang pariralang Hebreo na literal na nangangahulugang "itaas ang mukha" ay isinalin bilang 'magpakita ng magiliw na pagtanggap.') Nang maglaon, ang pananalitang ito ay ginamit na nang may paghamak, kapag ang tinutukoy ay ang tiwali at may-kinikilingang pakikitungo. Ang pariralang Hebreo na *nakhar' pa·nim'* (isinaling 'magtangi,' ngunit literal na nangangahulugang "kilalanin ang mukha") ay ginamit din sa gayong diwa. (Deu 1:17; 16:19) Ang pananalitang Griego na *lam·ba'no pro'so·pon* ('magpakita ng pagtatangi'; sa literal, "kunin o tanggapin ang mukha") ay itinulad naman sa Hebreo. (Luc 20:21; ihambing ang *Int.*) Ang mga anyong tambalan ng dalawang salitang ito ay isinasalin bilang "pagtatangi; paboritismo" (Ro 2:11; San 2:1), 'magpakita ng paboritismo' (San 2:9), at "nagtatangi" (Gaw 10:34). —Ihambing ang *Int.*

Hindi Nagtatangi si Jehova. Sinasabi ni Jehova na siya ay "hindi nakikitungo kaninuman nang may pagtatangi ni tumatanggap man ng suhol." (Deu 10:17; 2Cr 19:7) Nang ang apostol na si Pedro ay isugo ng Diyos upang ipahayag ang mabuting balita sa di-tuling Gentil na si Cornelio, sinabi niya: "Tunay ngang napag-uunawa ko na ang Diyos ay hindi nagtatangi, kundi sa bawat bansa ang tao na natatakot sa kaniya at gumagawa ng katuwiran ay kaayaaya sa kaniya."—Gaw 10:34, 35; Ro 2:10, 11.

Hindi maaaring kuwestiyunin ang mga pasiya at mga pagkilos ni Jehova, ang Maylalang at Kadakidakilaan. Magagawa niya sa kaniyang mga nilalang ang anumang kalugdan niya at wala siyang anumang pagkakautang kaninuman. (Ro 9:20-24; 11:33-36; Job 40:2) Nakikitungo siya sa mga indibiduwal o mga grupo, maging sa mga bansa, ayon sa kaniyang layunin at sa kaniyang sariling takdang panahon. (Gaw 17:26, 31) Gayunpaman, hindi nagtatangi ang Diyos. Ginagantimpalaan niya ang bawat tao, hindi ayon sa panlabas na anyo o mga pag-aari nito, kundi ayon sa kung ano ito at kung ano ang ginagawa nito. (1Sa 16:7; Aw 62:12; Kaw 24:12) Sinusundan ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ang gayunding landasin ng kawalang-pagtatangi.—Mat 16:27.

Hindi itinangi ang Israel. Pinanghahawakan ng ilang tao na si Jehova ay nakitungo nang may pagtatangi dahil ginamit at pinaboran niya ang Israel bilang kaniyang bayan noong sinaunang mga panahon. Gayunman, isisiwalat ng isang matapat na pagsusuri sa kaniyang mga pakikitungo sa Israel na mali ang gayong paratang. Pinili at pinakitunguhan ni Jehova ang Israel, hindi dahil sa kanilang kadakilaan at dami, kundi dahil sa kaniyang pag-ibig at pagpapahalaga sa pananampalataya at pagkamatapat ng kaniyang kaibigang si Abraham, ang ninuno ng mga ito. (San 2:23) Gayundin, pinagpakitaan niya sila ng mahabang pagtitiis dahil inilagay niya sa kanila ang kaniyang pangalan. (Deu 7:7-11; Eze 36:22; Deu 29:13; Aw 105:8-10) Kapag masunurin ang Israel, pinagpapala sila nang higit kaysa sa mga bansang wala sa ilalim ng Kautusan. Kapag masuwayin naman ang Israel, naging matiisin at maawain ang Diyos, gayunpama'y pinarurusahan niya sila. At bagaman kinalulugdan ang kanilang posisyon, mas mabigat ang kanilang pananagutan sa harap ng Diyos dahil taglay nila ang pangalan ng Diyos at dahil nasa ilalim sila ng Kautusan. Ito'y sapagkat may dalang mga sumpa ang Kautusan laban sa isa na lumalabag nito. Nasusulat: "Sumpain ang hindi tutupad sa mga salita ng kautusang ito sa pamamagitan ng pagsasagawa ng mga iyon." (Deu 27:26) Dahil sa paglabag nila sa Kautusan, ang mga Judio ay napasailalim ng sumpang ito, anupat karagdagan ito sa hatol sa kanila bilang mga supling ng makasalanang si Adan. (Ro 5:12) Sa gayon, upang matubos ang mga Judio mula sa pantanging kapansanang ito, hindi lamang kinailangang mamatay si Kristo kundi kinailangan din siyang mamatay sa isang pahirapang tulos, gaya ng ipinaliliwanag ng apostol na si Pablo sa Galacia 3:10-13.

Kaya nga, hindi itinangi ng Diyos ang Israel. Ginagamit noon ng Diyos ang Israel sa layuning pagpalain ang lahat ng mga bansa. (Gal 3:14) Sa pamamagitan nito, sa totoo ay gumagawa ang Diyos para sa kapakinabangan ng mga tao ng lahat ng mga bansa sa kaniyang takdang panahon. Kasuwato nito, sinasabi ng apostol: "Siya ba ay Diyos ng mga Judio lamang? Hindi ba gayundin siya sa mga tao ng mga bansa? Oo, sa mga tao rin ng mga bansa, kung totoong ang Diyos ay iisa, na siyang magpapahayag na ang mga taong tuli ay matuwid dahil sa pananampalataya at na ang mga taong di-tuli ay matuwid sa pamamagitan ng kanilang pananampalataya." (Ro 3:29, 30) Karagdagan pa, sa sinaunang Judiong komonwelt, ang mga tao mula sa ibang mga bansa ay maaaring mapasailalim ng pabor at pagpapala ng Diyos kung sasambahin nila si Jehova na

Diyos ng Israel at tutuparin nila ang kaniyang kautusan, gaya ng ginawa ng mga Gibeonita, ng mga Netineo (nangangahulugang "Mga Ibinigay"), at ng maraming naninirahang dayuhan.—Jos 9:3, 27; 1Ha 8:41-43; Ezr 8:20; Bil 9:14.

Bagaman matiisin at maawain si Jehova, anupat paulit-ulit niyang tinatanggap ang Israel kapag nagsisisi ang mga ito, tuluyan niya silang itinakwil bilang bayang nagtataglay ng kaniyang pangalan. (Luc 13:35; Ro 11:20-22) Kumakapit dito ang pananalita ng apostol: "Ibibigay niya sa bawat isa ang ayon sa kaniyang mga gawa: . . . poot at galit, kapighatian at kabagabagan, sa kaluluwa ng bawat tao na gumagawa niyaong nakapipinsala, sa Judio muna at gayundin sa Griego; ngunit kaluwalhatian at karangalan at kapayapaan para sa bawat isa na gumagawa ng mabuti, para sa Judio muna at gayundin para sa Griego. Sapagkat walang pagtatangi ang Diyos." —Ro 2:6-11.

Kaya, bagaman waring nagsisiwalat ng pagtatangi ang isang mababaw at makitid na pangmalas sa mga pakikitungo ng Diyos, inihahayag ng mas malalim at malawak na pangmalas ang kahanga-hangang kawalang-pagtatangi at katarungan na higit pa sa anumang maiisip ng tao. Kay husay nga ng kaniyang mga ginawa upang ang buong sangkatauhan ay magkaroon ng pagkakataong tumanggap ng pabor at buhay mula sa kaniya!—Isa 55:8-11; Ro 11:33.

Hindi itinangi si David. Gaya ng sinabi ni Jehova kay Moises, Siya ay Diyos na sa anumang paraan ay walang pinaliligtas sa kaparusahan para sa paggawa ng masama. (Exo 34:6, 7; Col 3:25) Maging ang minamahal niyang lingkod na si David, na sa kaniya ay nakipagtipan si Jehova ukol sa kaharian, ay hindi pinaligtas ng Diyos. Pinarusahan niya nang matindi si David dahil sa mga pagkakasala nito. Matapos magkasala si David laban sa Diyos may kaugnayan kay Bat-sheba at sa asawa nitong si Uria, sinabi ni Jehova sa kaniya: "Narito, magbabangon ako laban sa iyo ng kapahamakan mula sa iyong sariling sambahayan; at kukunin ko ang iyong mga asawa sa iyong paningin at ibibigay ko sila sa iyong kapuwa, at sisipingan nga niya ang iyong mga asawa sa paningin ng araw na ito. Samantalang kumilos ka nang palihim, gagawin ko naman ang bagay na ito sa harap ng buong Israel at sa harap ng araw."—2Sa 12:11, 12.

Isinisiwalat ng ulat ng Bibliya na talagang dumanas si David ng maraming kabagabagan mula sa sarili niyang pamilya. (2Sa kab 13-18; 1Ha 1) Bagaman hindi siya pinatay ng Diyos, bilang paggalang sa tipang kaharian na Kaniyang ipinakipagtipan kay David (2Sa 7:11-16), dumanas naman si David ng labis-labis na kalumbayan. Gaya ng sinabi ng isang naunang lingkod ng Diyos na si Elihu: "May Isa na hindi nagpapakita ng pagtatangi sa mga prinsipe." (Job 34:19) Gayunman, salig sa dumarating na hain ni Jesu-Kristo, mapatatawad ng Diyos si David at mapananatili pa rin Niya ang Kaniyang sariling katarungan at katuwiran. (Ro 3:25, 26) Sa pamamagitan ng hain ng kaniyang Anak, ang Diyos ay may makatarungan at walang-pagtatanging saligan upang pawalang-bisa ang kamatayan ni Uria at ng iba pa, anupat sa katapus-tapusan, walang sinuman ang di-makatarungang magdurusa.—Gaw 17:31.

Payo sa mga Hukom. Mariing nagpayo si Jehova sa mga hukom sa Israel may kinalaman sa kawalang-pagtatangi. Noon, ang mga hukom ay nasa ilalim ng mahigpit na utos: "Huwag kayong magtatangi sa paghatol." (Deu 1:17; 16:19; Kaw 18:5; 24:23) Hindi sila dapat magpakita ng pagtatangi sa isang taong dukha dahil lamang sa kaniyang karukhaan, dahil sa sentimyento o dahil sa pagtatangi laban sa mayaman. Ni dapat man nilang paboran ang isang taong mayaman dahil sa kaniyang kayamanan, anupat marahil ay pinaluluguran ito para sa kaniyang pabor, para sa suhol, o dahil sa takot sa kaniyang kapangyarihan o impluwensiya. (Lev 19:15) Nang dakong huli ay hinatulan ng Diyos ang di-tapat na Levitikong mga saserdote sa Israel dahil sa paglabag nila sa kaniyang kautusan at, gaya ng partikular niyang itinawag-pansin, dahil nagpakita sila ng pagtatangi, yamang gumanap sila bilang mga hukom sa lupain.—Mal 2:8, 9.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Sa kongregasyong Kristiyano, ang kawalang-pagtatangi ay isang kautusan; ang pagpapakita ng paboritismo ay isang kasalanan. (San 2:9) Yaong mga nagkasala ng mga gawa ng paboritismo ay nagiging "mga hukom na naggagawad ng mga balakyot na pasiya." (San 2:1-4) Hindi taglay ng gayong mga tao ang karunungan mula sa itaas, na malaya mula sa mga pagtatangi-tangi. (San 3:17) Yaong mga may mabibigat na posisyon sa kongregasyon ay nasa ilalim ng maselan na pananagutan na iniatang ng apostol na si Pablo kay Timoteo, isang tagapangasiwa: "Maykataimtiman kitang inuutusan sa harap ng Diyos at ni Kristo Jesus at ng piniling mga anghel na tuparin ang mga bagay na ito nang hindi patiunang humahatol, na walang anumang ginagawang pagkiling." Lalo na itong kumakapit kapag nagsasagawa ng mga hudisyal na paglilitis sa kongregasyon.—1Ti 5:19-21.

'Humahanga sa mga personalidad para sa sariling kapakinabangan.' Ang paglabag sa simulain ng kawalang-pagtatangi ay maaaring magbunga ng pinakamatinding kahatulan. Inilalarawan ng kapatid sa ina ni Jesus na si Judas ang mga tao na "mga mapagbulong, mga reklamador tungkol sa kanilang kalagayan sa buhay, lumalakad ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa, at ang kanilang

mga bibig ay nagsasalita ng mapagmalaking mga bagay, habang sila ay *humahanga sa mga personalidad* alang-alang sa kanilang sariling kapakinabangan." (Jud 16) Ang mga taong ito ay tinutukoy bilang "ang mga gumagawa ng mga paghihiwalay, mga taong makahayop, na walang espirituwalidad." (Jud 19) Maaaring maimpluwensiyahan ng gayong mga tao ang iba sa pamamagitan ng kanilang mapagmalaking mga salita at ng kanilang paghanga sa mga personalidad, gaya niyaong mga inilalarawan ni Pablo bilang mga taong "may-katusuhang pumapasok sa mga sambahayan at dinadala bilang kanilang mga bihag ang mahihinang babae na lipos ng mga kasalanan, naakay ng iba't ibang pagnanasa." (2Ti 3:6) Pagkapuksa ang naghihintay sa kanila. —Jud 12, 13.

"Karapat-dapat sa dobleng karangalan" —Paano? Dahil sa mga bagay na ito, paano kikilalanin niyaong mga nasa kongregasyong Kristiyano ang matatandang lalaki na namumuno sa mahusay na paraan bilang "karapat-dapat sa dobleng karangalan, lalo na yaong mga nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo"? (1Ti 5:17) Ito'y hindi dahil sa personalidad ng mga taong ito o dahil sa kanilang kakayahan, kundi dahil sa kanilang sikap at pagpapagal sa karagdagang mga pananagutan na iniatang sa kanila. Dapat igalang ang mga kaayusan at mga pag-aatas ng Diyos. Ang gayong mga lalaki ay dapat na tumanggap ng pantanging pakikipagtulungan at suporta upang maisakatuparan nila ang gawain ng kongregasyon ng Diyos. (Heb 13:7, 17) Itinatawag-pansin ni Santiago na kapatid sa ina ni Jesus na ang mga guro sa kongregasyon ay may mabigat na pananagutan sa Diyos, anupat tatanggap sila ng mas mabigat na hatol. (San 3:1) Kaya naman nararapat lamang na sila ay pakinggan, sundin, at bigyang-dangal. Sa katulad na dahilan, dapat parangalan at igalang ng asawang babae ang kaniyang asawang lalaki, na siyang pinagkalooban ng Diyos ng pananagutan sa sambahayan at hahatulan Niya alinsunod dito. (Efe 5:21-24, 33) Ang pag-uukol ng gayong paggalang sa mga lalaki na inilalagay ng kaayusan ng Diyos sa mabibigat na posisyon ay hindi pagtatangi.

Paggalang sa mga tagapamahala. Sinasabihan din ang mga Kristiyano na igalang nila ang mga tagapamahala ng mga pamahalaan ng tao. Ito'y hindi dahil sa personal na mga katangian ng mga taong ito, yamang ang ilan sa kanila ay maaaring tiwali, ni ito man ay dahil maaaring nasa posisyon ang mga ito upang magkaloob ng pantanging mga pabor. Iginagalang ng mga Kristiyano ang mga tagapamahala dahil ipinag-uutos ito ng Diyos; at dahil din sa kanilang katungkulan. Sinasabi ng apostol: "Ang bawat kaluluwa ay magpasakop sa nakatataas na mga awtoridad, sapagkat walang awtoridad malibang sa pamamagitan ng Diyos; ang umiiral na mga awtoridad ay inilagay ng Diyos sa kanilang relatibong mga posisyon. Kaya nga siya na sumasalansang sa awtoridad ay naninindigan laban sa kaayusan ng Diyos." (Ro 13:1, 2) Kapag ginamit ng mga lalaking ito ang kanilang awtoridad sa maling paraan, mananagot sila sa Diyos. Ang karangalan, o paggalang, na nararapat sa katungkulang ito ay iniuukol ng mga Kristiyano sa mga gumaganap sa katungkulang ito ayon sa alituntuning: "Ibigay sa lahat ang kanilang kaukulan, sa kaniya na humihiling ng buwis, ang buwis; sa kaniya na humihiling ng tributo, ang tributo; sa kaniya na humihiling ng takot, ang gayong takot; sa kaniya na humihiling ng karangalan, ang gayong karangalan." (Ro 13:7) Sa partikular na kasong ito, ang pag-uukol ng mga Kristiyano ng higit na karangalan, higit kaysa sa iniuukol sa ordinaryong mga mamamayan, ay hindi pagpapakita ng pagtatangi.

KAWALAN NG DIWA. Tingnan ang PANGITAIN.

KAWIKAAN, AKLAT NG MGA. Isang aklat na binubuo ng mga kawikaan o pantas na mga kasabihan na tinipon mula sa maraming iba pang koleksiyon. Isinasaad sa mismong aklat kung ano ang layunin nito: "Upang ang isa ay makaalam ng karunungan at disiplina, upang makakilala ng mga pananalita ng pagkaunawa, upang tumanggap ng disiplinang nagbibigay ng kaunawaan, katuwiran at kahatulan at katapatan, upang magbigay ng katalinuhan sa mga walang-karanasan, ng kaalaman at kakayahang mag-isip sa kabataan." (Kaw 1:2-4) "Ang layunin ay upang makalakad ka sa daan ng mabubuting tao at upang maingatan mo ang mga landas ng mga matuwid."—2:20.

Ipinakikita sa mga introduksiyon ng tatlo sa mga seksiyon ng aklat na ang mga kawikaang masusumpungan sa mga iyon ay kay Solomon. (Kaw 1:1; 10:1; 25:1) Makatuwiran namang magkagayon sapagkat si Solomon ay "nakapagsasalita ng tatlong libong kawikaan." (1Ha 4:32) Walang alinlangan na ang marami sa mga kawikaan sa mga seksiyong iyon, kung hindi man lahat, ay itinala noong panahon ng paghahari ni Solomon. Sinabi ni Solomon tungkol sa kaniyang sarili: "Bukod pa sa pagiging marunong ng tagapagtipon, patuluyan din niyang tinuruan ng kaalaman ang mga tao, at siya ay nagmuni-muni at lubusang nagsaliksik, upang makapagsaayos siya ng maraming kawikaan. Ang tagapagtipon ay nagsikap na makasumpong ng nakalulugod na mga salita at makasulat ng wastong mga salita ng katotohanan."—Ec 12:9, 10.

Gayunman, may iba't ibang argumento na iniharap upang ipakita na hindi kay Solomon ang karamihan sa mga kawikaan. Ang ilang kawikaan (Kaw 16:14; 19:12; 20:2; 25:3) ay sinasabing mapanghamak sa mga monarka at samakatuwid ay hindi kinatha noong panahon ni Solomon. Gayunman, kung susuriing mabuti, matutuklasan na sa halip na maging mapanghamak, dinadakila ng mga kawikaang ito ang mga hari at ipinakikita na dapat silang pag-ukulan ng angkop na pagkatakot dahil sa kanilang kapangyarihan. (Ihambing ang 24:21.) Inaangkin ng ilan na hindi tutukuyin ng isang poligamong tulad ni Solomon ang ugnayang pangmag-asawa sa paraang magpapahiwatig ng monogamya (5:15-19; 18:22; 19:13, 14); gayunman, nakakaligtaan nila na ang poligamya ay hindi itinaguyod ng Kautusan kundi pinahintulutan at inugitan lamang nito. At malamang na monogamya ang karaniwang kaugalian noon ng mga Judio. Nakakalimutan din ng gayong mga kritiko na ang Mga Kawikaan ay kinasihan ng Diyos at hindi basta mga opinyon ni Solomon. Gayunpaman, batay sa kaniyang mga obserbasyon at sariling mga karanasan, malamang na natanto ni Solomon ang karunungan ng pagsunod sa orihinal na pamantayan ng Diyos para sa pag-aasawa, ang monogamya.—Ihambing ang Ec 2:8; 7:27-29.

Ang mga kawikaang hindi iniuugnay kay Solomon ay nagmula sa mga kasabihan ng iba pang marurunong na tao at ng isang babae. (Kaw 22:17; 30:1; 31:1; tingnan ang AGUR; LEMUEL.) Hindi alam ang eksaktong panahon kung kailan tinipon ang lahat ng mga kawikaan. Ang huling ipinahiwatig na panahon na lumitaw sa mismong aklat ay yaong paghahari ni Hezekias. (25:1) Kaya may saligan upang maniwala na ang mga kawikaan ay natipon na sa anyong aklat nang mamatay ang tagapamahalang iyon noong mga 717 B.C.E. Ipinahihiwatig ng pag-uulit ng ilang kawikaan na ang aklat ay tinipon mula sa iba't ibang magkakahiwalay na koleksiyon.—Paghambingin ang 10:1 at 15:20; 10:2 at 11:4; 14:20 at 19:4; 16:2 at 21:2.

Istilo at Pagkakaayos. Ang aklat ng Mga Kawikaan ay isinulat sa Hebreong istilong patula, na binubuo ng mga ritmo ng kaisipan at gumagamit ng mga paralelismo, kung saan ang mga ideya ay alinman sa magkatulad (Kaw 11:25; 16:18; 18:15) o magkasalungat. (10:7, 30; 12:25; 13:25; 15:8) Ang unang seksiyon nito (1:1–9:18) ay binubuo ng maiikling diskurso ng isang ama para sa isang anak o mga anak. Nagsisilbi itong introduksiyon sa maikli at makahulugang mga kasabihan na masusumpungan sa sumunod na mga seksiyon ng aklat. Ang huling 22 talata ng aklat ay isinulat sa istilong akrostik, o alpabetiko, isang anyo ng komposisyon na ginamit din ni David sa ilan sa kaniyang mga awit.—Aw 9, 10, 25, 34, 37, 145.

Kinasihan ng Diyos. Pinatototohanan ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na ang aklat ng Mga Kawikaan ay bahagi ng kinasihang Salita ng Diyos. Ang apostol na si Pedro (1Pe 4:18; 2Pe 2:22; Kaw 11:31 [*LXX*]; 26:11) at ang alagad na si Santiago (San 4:6; Kaw 3:34, *LXX*) ay humalaw mula rito, gaya rin ng apostol na si Pablo nang sumulat siya sa mga taga-Corinto (2Co 8:21; Kaw 3:4, *LXX*), sa mga taga-Roma (Ro 12:16, 20; Kaw 3:7; 25:21, 22), at sa mga Hebreo (Heb 12:5, 6; Kaw 3:11, 12). Karagdagan pa, masusumpungan sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang maraming kaisipan na katulad ng nasa Mga Kawikaan.—Ihambing ang Kaw 3:7 sa Ro 12:16; Kaw 3:12 sa Apo 3:19; Kaw 24:21 sa 1Pe 2:17; Kaw 25:6, 7 sa Luc 14:7-11.

Ang Kaalaman kay Jehova ang Daan ng Buhay. Madalas na iniuugnay ng aklat ng Mga Kawikaan ang kaalaman sa kaunawaan, karunungan, pagkaunawa, at kakayahang mag-isip. Samakatuwid, ang kaalaman na sinisikap nitong ituro at itaguyod ay higit pa sa basta pagkaalam ng iba't ibang impormasyon. Itinatawag-pansin ng Mga Kawikaan na ang anumang tunay na kaalaman ay nagsisimula sa pagpapahalaga ng isa sa kaniyang kaugnayan kay Jehova. Sa katunayan, isinasaad sa kabanata 1, talata 7, ang tema ng aklat: "Ang pagkatakot kay Jehova ang pasimula ng kaalaman."

Sabihin pa, ang pinakamahalagang kaalaman na maaaring matamo ng isa ay tungkol sa Diyos mismo. Sinabi ng Kawikaan 9:10: "Ang kaalaman sa Kabanal-banalan ay siyang pagkaunawa." Ang kaalamang ito ay higit pa sa basta pagkabatid na umiiral ang Diyos at na siya ang Maylalang, higit pa nga sa pagkabatid sa maraming bagay tungkol sa kaniyang mga pakikitungo. Ang "kaalaman" sa kaniya ay tumutukoy sa isang masidhing pagpapahalaga sa kaniyang maiinam na katangian at dakilang pangalan, at sa isang malapít na kaugnayan sa kaniya.

Sinabi ni Jesu-Kristo sa mga Judio na mayroon nang kaalaman tungkol sa Diyos: "Walang sinuman ang lubos na nakakakilala sa Anak kundi ang Ama, ni may sinumang lubos na nakakakilala sa Ama kundi ang Anak at ang sinuman na sa kaniya ay nais ng Anak na isiwalat siya." (Mat 11:27) Ang pagkakilala o pagkaalam ng isa hinggil sa mga katangian ni Jehova ay magpapasidhi sa kaniyang wastong pagkatakot sa Diyos, at tutulong ito sa kaniya na matanto na si Jehova ay karapat-dapat sa buong pagsamba at paglilingkod at na ang kaalaman sa Diyos at ang pagsunod sa Kaniya ang siyang daan ng buhay. "Ang pagkatakot kay Jehova ay balon ng buhay, upang maglayo mula sa mga silo ng kamatayan," at, "Ang pagkatakot kay Jehova ay umaakay patungo sa buhay."—Kaw 14:27; 19:23.

Si Jehova na Maylalang. Taglay ang walang-kapantay na karunungan, si Jehova ang Maylalang

ng lahat ng bagay at Tagapagtakda ng mga batas na umuugit sa mga bagay na ito; kaya nararapat siyang sambahin ng lahat ng nilalang. (Kaw 3:19, 20) Ginawa niya ang taingang nakaririnig at ang matang nakakakita, kapuwa sa literal at moral na paraan. Dahil dito, ang isa ay dapat umasa sa Kaniya upang makakita at makarinig nang may tunay na pagkaunawa. At dapat matanto ng isang tao na magsusulit siya sa Isa na nakakakita at nakaririnig sa lahat ng bagay.—20:12.

Katuwiran. Dinadakila ng aklat na ito si Jehova bilang ang sentro ng lahat ng bagay at ang Isa na pinagmumulan ng lahat ng matuwid na simulain. Halimbawa: "Ang tapat na panukat at timbangan

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA KAWIKAAN

Isang aklat na binubuo ng mga seksiyon na nasa anyong diskurso at ng mga koleksiyon ng pantas na mga kasabihan may kinalaman sa praktikal na mga situwasyon sa buhay

Bagaman si Haring Solomon ang kinikilalang kumatha ng kalakhang bahagi ng Mga Kawikaan, noon lamang panahon ng paghahari ni Hezekias natipon ang kabuuan nito

---

Nakahihigit na halaga ng karunungan

- Karunungan, lakip ang pagkaunawa, ang siyang pangunahing bagay (4:5-8; 16:16)
- Mga bagay na kailangan upang magtamo ng karunungan (2:1-9; 13:20)
- Mga kapakinabangang dulot ng karunungan, gaya ng katiwasayan, proteksiyon, karangalan, at isang mas mahaba at mas maligayang buhay (2:10-21; 3:13-26, 35; 9:10-12; 24:3-6, 13, 14)
- Ang personipikasyon ng karunungan ang naging kamanggagawa ni Jehova (8:22-31)
- Ang masasaklap na kahihinatnan ng hindi pagkilos nang may karunungan (1:24-32; 2:22; 6:12-15)

Wastong saloobin tungkol kay Jehova

- Magtiwala kay Jehova (3:5, 6; 16:20; 18:10; 29:25)
- Matakot sa kaniya at iwasan ang kasamaan (3:7; 10:27; 14:26, 27; 16:6; 19:23)
- Parangalan siya, suportahan ang tunay na pagsamba (3:9, 10)
- Tanggapin ang kaniyang disiplina bilang kapahayagan ng kaniyang pag-ibig (3:11, 12)
- Pahalagahan ang kaniyang salita (3:1-4; 30:5, 6)
- Alamin kung ano ang kinapopootan ni Jehova at kumilos kasuwato ng kaalamang ito (6:16-19; 11:20; 12:22; 16:5; 17:15; 28:9)
- Kung palulugdan natin si Jehova, pangangalagaan at ipagsasanggalang niya tayo, at diringgin niya ang ating mga panalangin (10:3, 9, 30; 15:29; 16:3)

Maiinam na payo na umuugit sa buhay pampamilya

- Ang asawang babaing may kakayahan ay isang pagpapala mula kay Jehova (12:4; 14:1; 18:22; 31:10-31)
- Dapat sanayin at disiplinahin ng mga magulang ang kanilang mga anak (13:1, 24; 22:6, 15; 23:13, 14; 29:15, 17)
- Ang mga anak ay dapat magpakita ng matinding paggalang sa kanilang mga magulang (1:8, 9; 4:1-4; 6:20-22; 10:1; 23:22-26; 30:17)
- Ang pag-ibig at kapayapaan ay lubhang kanais-nais na mamalas sa tahanan (15:16, 17; 17:1; 19:13; 21:9, 19)
- Paglabanan ang imoralidad upang maiwasan ang maraming kirot at pagdurusa (5:3-23; 6:23-35; 7:4-27; 9:13-18)

Mga katangiang dapat linangin at mga katangiang dapat iwasan

- Linangin ang maibiging konsiderasyon sa dukha at napipighati (3:27, 28; 14:21, 31; 19:17; 21:13; 28:27)
- Maging bukas-palad, iwasan ang kasakiman (11:24-26)
- Linangin ang pagiging masikap; huwag maging tamad (6:6-11; 10:26; 13:4; 20:4; 24:30-34; 26:13-16)
- Ang kahinhinan at kapakumbabaan ay nagdudulot ng karangalan; ang kapangahasan at pagmamapuri ay humahantong sa kahihiyan (11:2; 16:18, 19; 25:6, 7; 29:23)
- Magpigil ng sarili may kaugnayan sa pagkagalit (14:29; 16:32; 25:28; 29:11)
- Iwasan ang mapaminsalang saloobin o ang pagnanais na maghiganti (20:22; 24:17, 18, 28, 29; 25:21, 22)
- Magsagawa ng katuwiran sa lahat ng bagay (10:2; 11:18, 19; 14:32; 21:3, 21)

Praktikal na mga panuntunan para sa pang-araw-araw na pamumuhay

- Tumugon sa disiplina, saway, payo (13:18; 15:10; 19:20; 27:5, 6)
- Maging isang tunay na kaibigan (17:17; 18:24; 19:4; 27:9, 10)
- Maging maingat sa pagpapaunlak sa pagkamapagpatuloy ng iba (23:1-3, 6-8; 25:17)
- Walang kabuluhan ang materyalismo (11:28; 23:4, 5; 28:20, 22)
- Nagdudulot ng mga pagpapala ang pagpapagal (12:11; 28:19)
- Linangin ang katapatan sa negosyo (11:1; 16:11; 20:10, 23)
- Mag-ingat sa pagiging tagapanagot para sa iba, lalo na para sa mga taong di-kilala (6:1-5; 11:15; 22:26, 27)
- Iwasan ang di-kaayaayang pananalita; tiyaking nakapagpapatibay ang iyong pananalita (10:18-21, 31, 32; 11:13; 12:17-19; 15:1, 2, 4, 28; 16:24; 18:8)
- Mapandaya ang labis na pagpuri (28:23; 29:5)
- Iwasan ang mga away (3:30; 17:14; 20:3; 26:17)
- Umiwas sa masasamang kasama (1:10-19; 4:14-19; 22:24, 25)
- Matutong makitungo nang may karunungan sa mga manunuya at gayundin sa mga mangmang (9:7, 8; 19:25; 22:10; 26:4, 5)
- Iwasan ang mga silo ng matapang na inumin (20:1; 23:29-35; 31:4-7)
- Huwag kainggitan ang balakyot (3:31-34; 23:17, 18; 24:19, 20)

ay kay Jehova; ang lahat ng mga batong panimbang ng supot ay kaniyang gawa." (Kaw 16:11) Bilang ang Tagapagbigay-Kautusan, kalooban niya na maugitan ng pagkamatapat at katarungan ang lahat ng transaksiyon. (11:1; 20:10) Sa pagkatakot sa Kaniya, natututuhan ng isang tao na ibigin ang Kaniyang iniibig at kapootan ang Kaniyang kinapopootan at sa gayo'y naitutuwid ang kaniyang paraan ng pamumuhay, sapagkat "ang pagkatakot kay Jehova ay nangangahulugan ng pagkapoot sa masama." (8:13) Isinisiwalat ng Mga Kawikaan na partikular na kinapopootan ni Jehova ang matayog na mga mata, ang bulaang dila, ang mga kamay na nagbububo ng dugong walang-sala, ang pusong kumakatha ng mga nakasasakit na pakana, ang mga paang nagmamadali sa pagtakbo sa kasamaan, ang bulaan at sinungaling na saksi, at ang isa na naghahasik ng mga pagtatalo sa gitna ng magkakapatid. (6:16-19; 12:22; 16:5) Ang isa na tunay na *napopoot* sa mga bagay na ito ay patungo na sa buhay.

Karagdagan pa, tinatanglawan ng aklat ng Mga Kawikaan ang daan ng matuwid sa pamamagitan ng pagpapakita kung ano ang sinasang-ayunan ni Jehova. "Ang mga walang kapintasan sa kanilang lakad ay *kalugud-lugod* sa kaniya," gayundin ang kanilang mga panalangin. (Kaw 11:20; 15:8, 29) "Ang isa na mabuti ay nagtatamo ng pagsang-ayon ni Jehova." (12:2) "Ang nagtataguyod ng katuwiran ay iniibig niya."—15:9.

Kahatulan at patnubay. Sa pamamagitan ng kaalaman at karanasan, natatanto ng isa na nakakakilala kay Jehova na, gaya nga ng sinasabi sa Kawikaan 21:30, "walang karunungan, ni anumang kaunawaan, ni anumang payo kapag salansang kay Jehova." Dahil dito, makarinig man siya ng ibang plano o mayroon man siya nito sa kaniyang sariling puso, ang taong makatuwiran ay mamumuhay kasuwato ng payo ni Jehova, yamang alam niya na ang kasalungat na payo, kahit waring matalino o kapani-paniwala, ay hindi makatatayo laban sa salita ni Jehova.—Kaw 19:21; ihambing ang Jos 23:14; Mat 5:18.

Sinabi ng kinasihang si Haring Solomon: "Magtiwala ka kay Jehova nang iyong buong puso . . . Sa lahat ng iyong mga lakad ay isaalang-alang mo siya, at siya mismo ang magtutuwid ng iyong mga landas." (Kaw 3:5, 6) Pinipili ng puso ng isang tao ang daan na nais niyang lakaran, ngunit piliin man niya ang tamang daan, dapat pa rin siyang umasa sa patnubay ni Jehova sa kaniyang mga hakbang upang magtagumpay.—16:3, 9; 20:24; Jer 10:23.

Matapos piliin ng indibiduwal ang landas ng buhay, dapat niyang kilalanin na lubhang interesado sa kaniya si Jehova. Ipinaaalaala sa atin ng Mga Kawikaan na ang mga mata ni Jehova "ay nasa lahat ng dako, nagbabantay sa masasama at sa mabubuti." (Kaw 15:3) "Sapagkat ang mga lakad ng tao ay nasa harap ng mga mata ni Jehova, at dinidili-dili niya ang lahat ng kaniyang landas." (5:21) Sinusuri ni Jehova, hindi lamang ang kaniyang panlabas na pagkatao, kundi pati ang kaniyang *puso.* (17:3) "Sinusukat ni Jehova ang mga puso" (21:2), at tinitimbang Niya ang tunay na halaga ng pag-iisip, motibo, at kaloob-loobang mga pagnanasa ng taong iyon.

Ipinakikita sa aklat na ang mga kahatulan ni Jehova ay lubus-lubusang matuwid at sa ikabubuti niyaong mga humahanap sa katapatan. Sa takdang panahon, lilipulin ng Diyos ang mga balakyot mula sa lupain, anupat ang kanilang kamatayan ang magiging kabayaran para sa kalayaan ng mga matuwid. Kaya naman sinasabi ng isang kawikaan: "Ang balakyot ay pantubos para sa matuwid; at ang nakikitungo nang may kataksilan ay kapalit ng mga matapat." (Kaw 21:18) Kabilang sa gayong mga balakyot ang mga mapagmapuri, na karima-rimarim kay Jehova. 'Hindi sila magiging ligtas sa kaparusahan.' (16:5) "Ang bahay ng mga palalo ay gigibain ni Jehova." (15:25) "Pagnanakawan niya ng kaluluwa" yaong mga nagnanakaw sa mga maralita.—22:22, 23.

Sa pamamagitan ng pagmamasid sa mga pakikitungong ito ni Jehova, maitutuwid ng taong may wastong kaisipan ang kaniyang mga landas. (Ihambing ang Kaw 4:26.) Nakikita niya na ang pagbibigay-daan sa pagtatangi sa pamamagitan ng panunuhol (17:23) o dahil sa impluwensiya ng ibang tao (18:5) ay nagiging dahilan upang baluktutin ng isa ang kahatulan. Kung 'aariin niyang matuwid ang balakyot at balakyot ang matuwid,' magiging karima-rimarim siya sa paningin ni Jehova. (17:15) Natututuhan din niya na huwag magkaroon ng kinikilingan kundi pakinggan munang mabuti ang magkabilang panig ng isang usapin bago siya humatol.—18:13.

Katiwasayan na may kaligayahan. Sa isa na nag-iingat ng praktikal na karunungan at kakayahang mag-isip na tinanggap niya mula kay Jehova, ang aklat ng Mga Kawikaan ay nagsasabi: "Si Jehova ang magiging iyo mismong pagtitiwala, at kaniya ngang iingatan ang iyong paa laban sa pagkabihag." (Kaw 3:21, 26; 10:29; 14:26) Kapag ang isa ay natatakot kay Jehova, "kung magkagayon ay magkakaroon ng kinabukasan." (23:17, 18) Karagdagan pa, bukod sa pag-asa sa hinaharap, mayroon din siyang kaligayahan at katiwasayan sa kasalukuyang panahon. (3:25, 26) "Kapag nalulugod si Jehova sa mga lakad ng isang tao ay pinangyayari niya na maging ang kaniyang mga kaaway ay makipagpa-

yapaan sa kaniya." (16:7) Hindi pahihintulutan ng Diyos na magutom ang matuwid. (10:3) Kung pararangalan ng isang tao ang Diyos sa pamamagitan ng kaniyang mahahalagang pag-aari, "mapupuno nang sagana ang [kaniyang] mga imbakan ng panustos." (3:9, 10) Daragdagan Niya ang mga araw ng buhay ng taong iyon.—10:27.

Kung ang isa ay 'manganganlong' sa pangalan ni Jehova (na inuunawa at kinikilala ang pangalang iyon ayon sa lahat ng kinakatawanan nito), masusumpungan niya na tulad iyon ng isang matibay na tore, isang dako na noong sinaunang mga panahon ay tinatakbuhan ng mga tao upang makaligtas sa kaaway.—Kaw 18:10; 29:25.

Ang kapakumbabaan sa harap ni Jehova ay nagdudulot ng "kayamanan at kaluwalhatian at buhay." (Kaw 22:4) Awa at katotohanan ang nais niya; mas mahalaga ang mga ito kaysa sa hain. Yaong mga lumalayo sa kasamaan, natatakot kay Jehova, at naglilingkod sa kaniya sa ganitong paraan ay hindi tatanggap ng kaniyang di-kaayaayang hatol. (Kaw 16:6; ihambing ang 1Sa 15:22.) Sa pamamagitan ng pagkaalam sa mga daan ni Jehova, ang isa ay makasusunod sa "buong landasin ng kabutihan."—Kaw 2:9.

Pinupuntirya ang Puso. Upang matupad ang layunin nito, pinupuntirya ng aklat ng Mga Kawikaan ang *puso.* Binabanggit nito nang mahigit sa 75 beses na ang puso ay tumatanggap ng kaalaman, pagkaunawa, karunungan, at kaunawaan; pinagmumulan ng mga salita at mga pagkilos; o naaapektuhan ng iba't ibang pangyayari at kalagayan. Ang puso ay dapat ituon sa kaunawaan (Kaw 2:2); ang puso ay dapat mag-ingat ng matuwid na mga utos (3:1); dapat isulat ang mga ito 'sa tapyas ng puso.' (3:3) Ang puso ay dapat ingatan nang "higit sa lahat." (4:23) Dapat na buong puso ang pagtitiwala ng isa kay Jehova.—3:5; tingnan ang PUSO.

Disiplina at ang puso. Ipinakikita ng Mga Kawikaan na napakahalaga ng iba't ibang anyo ng disiplina. (Kaw 3:11, 12) Sinasabi nito: "Ang sinumang umiiwas sa disiplina ay nagtatakwil ng sarili niyang kaluluwa, ngunit ang nakikinig sa saway ay nagtatamo ng puso." (15:32) Samakatuwid, inaabot ng saway ang puso at binabago ito, anupat tinutulungan ang isa na magtamo ng katinuan o kaunawaan. "Dahil sa kakapusan ng puso [kawalan ng kaunawaan] ay namamatay ang mga mangmang." (10:21) Sa dahilang ang puso ang dapat maabot sa pagsasanay sa mga anak, sinasabi sa atin: "Ang kamangmangan ay nakatali sa puso ng bata; ang pamalong pandisiplina ang maglalayo nito sa kaniya."—22:15.

Ang Espiritu at ang Kaluluwa. Ang Mga Kawikaan ay hindi isang aklat na nagsasaad ng karunungan ng hamak na mga tao, kung paano palulugdan o iimpluwensiyahan ang mga tao. Sa halip, inaarok ng Mga Kawikaan ang puso na nakaaapekto sa pag-iisip at motibo, ang espiritu o hilig ng kaisipan, at ang kaluluwa na binubuo ng bawat himaymay ng pagkatao at personalidad ng isa. (Heb 4:12) Bagaman maaaring isipin ng isang tao na tama siya, o maaaring ipagmatuwid niya ang kaniyang mga pagkilos, yamang "ang lahat ng mga lakad ng tao ay dalisay sa kaniyang sariling paningin," ipinaaalaala sa atin ng Kawikaan 16:2 na "sinusukat ni Jehova ang mga espiritu" at sa gayo'y alam niya kung ano ang saloobin ng isang tao. Ang kalakasan o kapangyarihan ay lubhang pinahahalagahan sa daigdig, ngunit "siyang mabagal sa pagkagalit ay mas mabuti kaysa sa makapangyarihang lalaki, at siyang sumusupil sa kaniyang espiritu kaysa sa bumibihag ng lunsod."—Kaw 16:32.

Kung kukunin ng isa ang kaalaman at karunungan na nasa aklat na ito na inilaan ng Diyos, malaki ang maitutulong nito sa kaniya upang maging maligaya siya sa buhay sa kasalukuyan at ilalagay siya nito sa daang patungo sa buhay na walang hanggan. Yamang "siyang nagtatamo ng puso ay umiibig sa kaniyang sariling kaluluwa," ang kinasihang payo at disiplina na nasa aklat, kung susundin, ay magdaragdag ng "kahabaan ng mga araw at mga taon ng buhay" at "magiging buhay sa iyong kaluluwa." (Kaw 19:8; 3:2, 13-18, 21-26) "Hindi pababayaan ni Jehova na magutom ang kaluluwa ng matuwid." (10:3) Ipinaalaala ni Solomon: "Siyang tumutupad ng utos ay nag-iingat ng kaniyang kaluluwa."—19:16.

Kaugnayan sa Iba. Inilalarawan ng Mga Kawikaan ang tunay na lingkod ng Diyos bilang isa na gumagamit ng kaniyang dila sa ikabubuti (Kaw 10:20, 21, 31, 32), na hindi nagsasalita nang may kabulaanan ni nananakit man ng iba sa pamamagitan ng di-pinag-isipang mga salita. (12:6, 8, 17-19; 18:6-8, 21) Kapag pinukaw sa galit, pinapawi niya ang pagngangalit ng kaniyang kalaban sa pamamagitan ng mahinahong sagot. (15:1; 25:15) Hindi siya nasisiyahan sa pakikipagtalo o pakikipag-away, at nagpipigil siya laban sa pagsilakbo sa galit, yamang batid niya na dahil dito ay maaari siyang makagawa ng kamangmangan na hindi na malulunasan. (Kaw 14:17, 29; 15:18; ihambing ang Col 3:8.) Sa katunayan, iniiwasan niya ang pakikisama sa mga hindi nagpipigil ng galit at sa mga magagalitin, sapagkat alam niya na dadalhin siya ng mga ito sa silo.—Kaw 22:24, 25; ihambing ang 13:20; 14:7; 1Co 15:33.

Gumawa ng mabuti, hindi ng masama. Hinihimok ng kinasihang Mga Kawikaan ang isa na magkusang gumawa ng mabuti sa iba. Hindi lamang siya dapat gumawa ng kabutihan sa mga 'tumatahang may katiwasayan' kasama niya, sa mga hindi gumagawa ng masama sa kaniya

(Kaw 3:27-30), kundi hinihimok din siyang gantihan ng mabuti ang masama. (25:21, 22) Dapat niyang maingat na bantayan ang kaniyang puso, na hindi niya lihim na ikagalak ang kapahamakang sumapit sa isa na kinayayamutan niya o sa isa na napopoot sa kaniya.—17:5; 24:17, 18.

Tsismis at paninirang-puri. Maraming sinasabi sa aklat ng Mga Kawikaan tungkol sa suliranin, pighati, at pinsala na dulot ng tsismis, gayundin sa kalubhaan ng pagkakasala ng isa na nagkakalat nito. Ang 'piling piraso ng pagkain' mula sa maninirang-puri ay "nilululon nang may kasibaan" ng nakikinig at hindi binabale-wala kundi tumitimo sa isip, anupat bumababa "sa mga kaloob-loobang bahagi ng tiyan." Kaya naman nagiging sanhi ito ng suliranin, at ang nagkuwento ay hindi 'makapaghuhugas ng kaniyang kamay' mula sa pagkakasala. Bagaman waring nagmamagandang-loob ang gayong tao at maaaring maikubli niya ang tunay na kalagayan ng kaniyang puso, titiyakin ng Diyos na ang poot at kasamaan na aktuwal na nasa loob niya ay "malalantad sa kongregasyon." Mahuhulog siya sa hukay na dinukal niya para sa iba.—Kaw 26:22-28.

Mga ugnayang pampamilya. Mahigpit na ipinapayo ng Mga Kawikaan ang pagiging tapat sa asawa. Ang isa ay dapat makasumpong ng kaluguran sa 'asawa ng kaniyang kabataan' at hindi dapat humanap ng kasiyahan sa iba. (Kaw 5:15-23) Ang pangangalunya ay magdudulot ng kapahamakan at kamatayan sa mga gumagawa nito. (5:3-14; 6:23-35) Ang mabuting asawang babae ay isang "korona" at pagpapala sa kaniyang asawa. Ngunit kapag gumagawi nang kahiya-hiya ang babae, siya'y 'parang kabulukan sa mga buto ng kaniyang asawa.' (12:4) At kahit ang manirahang kasama ng asawang babae na mahilig makipagtalo ay nakasisiphayo sa isang lalaki. (25:24; 19:13; 21:19; 27:15, 16) Maganda man at kahali-halina ang kaniyang panlabas na kaanyuan, siya'y tulad ng "gintong singsing na pang-ilong na nasa nguso ng baboy." (11:22; 31:30) Sa katunayan, ginigiba ng babaing mangmang ang kaniyang sariling bahay. (14:1) Malinaw na inilalarawan sa Kawikaan kabanata 31 ang natatanging halaga ng mabuting asawang babae—ang kaniyang kasipagan, pagiging mapagkakatiwalaan, at pangangasiwa sa sambahayan taglay ang katapatan at pagpapasakop sa kaniyang asawa.

Ipinakikita sa aklat na ang mga magulang ang lubos na may pananagutan sa kanilang mga anak, at idiniriin ang kahalagahan ng disiplina. (Kaw 19:18; 22:6, 15; 23:13, 14; 29:15, 17) Itinatampok ang pananagutan ng ama, ngunit dapat igalang ng anak kapuwa ang kaniyang ama at ina kung nais niya ng buhay mula kay Jehova.—19:26; 20:20; 23:22; 30:17.

Pangangalaga sa mga hayop. Maging ang pagmamalasakit sa mga alagang hayop ay binibigyang-pansin sa Mga Kawikaan. "Pinangangalagaan ng matuwid ang kaluluwa ng kaniyang alagang hayop." (Kaw 12:10) "Dapat mo ngang alamin ang kaanyuan ng iyong kawan."—27:23.

Katatagan at pagkamapananaligan ng pamahalaan. Ang Mga Kawikaan ay naglalahad ng mga simulain ng mabuting pamamahala. Dapat na lubusang siyasatin ng mga taong may mataas na katayuan, gaya ng mga hari, ang mga bagay-bagay (Kaw 25:2), dapat silang magpakita ng maibiging-kabaitan at katapatan (20:28), at dapat silang maging makatarungan sa kanilang mga sakop (29:4; 31:9), kasama na rito ang mga maralita (29:14). Hindi sila dapat gumamit ng mga taong balakyot bilang mga tagapayo kung nais nilang ang pamamahala ay matibay na maitatag sa pamamagitan ng katuwiran. (25:4, 5) Ang isang lider ay dapat na may kaunawaan at napopoot sa di-tapat na pakinabang.—28:16.

Samantalang "katuwiran ang nagtatanyag sa isang bansa" (Kaw 14:34), nagbubunga naman ng mabuway na pamahalaan ang pagsalansang. (28:2) Lubha ring nakasisira sa katatagan ang paghihimagsik, at sa Kawikaan 24:21, 22 ay ipinapayo ang hindi pakikisangkot dito: "Anak ko, matakot ka kay Jehova at sa hari. Sa kanila na pabor sa pagbabago ay huwag kang manghihimasok. Sapagkat ang kanilang kasakunaan ay darating nang biglang-bigla, anupat sino ang makababatid sa pagkalipol ng mga pabor sa pagbabago?"

Kapaki-pakinabang sa Pagpapayo. Yamang ang Mga Kawikaan ay sumasaklaw sa maraming pitak ng pamumuhay ng tao, maaaring gamitin ang mga ito bilang saligan sa pagbibigay ng saganang praktikal na payo at paalaala, kung paanong gayundin ang ginawa ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. "Ang puso ng matuwid ay nagbubulay-bulay upang makasagot." (Kaw 15:28) Gayunman, hindi katalinuhan na magpayo sa mga manunuya. "Siyang nagtutuwid sa manunuya ay nagdudulot ng kasiraang-puri sa kaniyang sarili, at siyang sumasaway sa balakyot—isang kapintasan sa kaniya. Huwag mong sawayin ang manunuya, upang hindi ka niya kapootan. Sawayin mo ang taong marunong at iibigin ka niya." (Kaw 9:7, 8; 15:12; ihambing ang Mat 7:6.) Hindi lahat ng tao ay manunuya, kaya naman kung ang isa ay nasa kalagayang magpayo sa iba, dapat niyang gawin iyon, gaya ng itinatawag-pansin ng mga salitang: "Ang mga labi ng matuwid ay nagpapastol sa marami."—Kaw 10:21.

KAYAMANAN. Kasaganaan sa mga materyal na pag-aari; gayundin, pagiging sagana sa espirituwal na mga katangian, mga pribilehiyo ng paglilingkod, at pagsang-ayon ng Diyos.

Sa buong Kasulatan, hindi ang pagmamay-ari ng materyal na kayamanan ang idiniriin kundi ang mabuting katayuan sa harap ng Diyos na Jehova, isang katayuang naiingatan ng isang tao sa pamamagitan ng patuloy na paggawa ng kalooban ng Diyos lakip ang pananampalataya. Hinimok ni Kristo Jesus ang iba na maging "mayaman sa Diyos" (Luc 12:21) at mag-imbak ng "mga kayamanan sa langit." (Mat 6:20; Luc 12:33) Ang rekord ng maiinam na gawa ng isang indibiduwal ay magiging tulad ng kayamanang idineposito niya sa Maylalang na nasa langit, anupat dahil dito ay tiyak na tatanggap siya ng namamalaging mga pagpapala. Ang mga tao na naging pinahiran-ng-espiritung mga tagasunod ni Jesu-Kristo ay makaaasa sa "maluwalhating kayamanan" ng isang makalangit na mana (Efe 1:18), at sa panahon ng kanilang 'paninirahan bilang dayuhan' sa lupa, sila ay magiging mayaman o mananagana sa pananampalataya, pag-ibig, kabutihan, at iba pang makadiyos na mga katangian. —Ihambing ang Gal 5:22, 23; San 2:5; 1Pe 2:11, 12; 2Pe 1:5-8.

Ang Mayayamang Patriyarka. Ang tapat na mga lingkod ng Diyos na Jehova, gaya ng mga patriyarkang sina Abraham at Job, ay hindi binigyan ng atas na tulungan ang mga taong nasa labas ng kanilang mga sambahayan upang tanggapin ng mga ito ang tunay na pagsamba. Sa dahilang ito, waring ginugol nila ang kalakhan ng kanilang panahon sa pangangalaga sa pisikal at espirituwal na mga pangangailangan ng kani-kanilang sambahayan. Pinagpala naman ni Jehova ang marubdob na mga pagsisikap ng mga lingkod niyang ito anupat nagkaroon sila ng maraming alagang hayop, mga lingkod, ginto at pilak.—Gen 12:16; 13:2; 14:14; 30:43; 32:10; Job 1:2, 3; 42:10-12.

Bagaman mayayaman, ang mga lalaking ito ay hindi materyalista. Kinilala nila na ang kanilang materyal na kasaganaan ay dahil sa pagpapala sa kanila ni Jehova, at hindi sila naging sakim sa kayamanan. Matapos talunin ni Abraham ang apat na magkakaalyadong hari at bawiin ang lahat ng mga pag-aaring kinuha ng mga ito mula sa Sodoma, maaari sana niyang palaguin nang husto ang kaniyang kayamanan. Ngunit tinanggihan niya ang alok ng hari ng Sodoma na kunin ang nabawing mga pag-aari, anupat sinabi niya: "Itinataas ko ang aking kamay bilang panunumpa kay Jehova na Kataas-taasang Diyos, na Maygawa ng langit at lupa, na, mula sa isang sinulid hanggang sa isang sintas ng sandalyas, wala, wala akong kukunin mula sa anumang bagay na iyo, upang hindi mo sabihin, 'Ako ang nagpayaman kay Abram.' Wala para sa akin!" (Gen 14:22-24) Nang mawala kay Job ang lahat ng kaniyang mga alagang hayop at mga anak niya, bumulalas siya: "Si Jehova ang nagbigay, at si Jehova ang nag-alis. Patuloy na pagpalain ang pangalan ni Jehova."—Job 1:21.

Ipinakita ni Abraham, ni Job, at ng mga iba pa na mapagkakatiwalaan sila sa mga kayamanan. Masisipag sila at ginamit nila sa wastong paraan ang kanilang mga materyal na pag-aari. Halimbawa, si Job ay naging laging handang tumulong sa mga dukha at mga napipighati. (Job 29:12-16) Dahil sa kanilang tamang saloobin, may mabuting dahilan ang Diyos na Jehova upang ipagsanggalang ang kaniyang mga lingkod laban sa pandaraya ng mga taong mapag-imbot at sakim.—Gen 31:5-12; Job 1:10; Aw 105:14.

Sasagana ang Israel Kung Magiging Masunurin. Gaya ng tapat na mga patriyarka, ang materyal na kasaganaan ng mga Israelita ay nakadepende sa pag-iingat nila ng kanilang wastong kaugnayan sa Diyos na Jehova. Mahigpit silang pinayuhan ni Moises na alalahaning si Jehova na kanilang Diyos ang nagbigay sa kanila ng kapangyarihang gumawa ng yaman. (Deu 8:18) Oo, si Jehova ang Isa na nagbigay ng manang lupain sa bansang iyon na nasa pakikipagtipan sa kaniya. (Bil 34:2-12) Maaari rin niyang tiyakin na tatanggap sila ng ulan sa kapanahunan nito at na hindi sila daranas ng kalugihan dahil sa mahinang ani o dahil sa pagsalakay ng mga hukbo ng kaaway.—Lev 26:4-7.

Layunin ng Diyos na ang Israel ay maging isang masaganang bansa, kung ito'y magiging masunurin. Sinabi ni Moises: "Bubuksan sa iyo ni Jehova ang kaniyang mabuting imbakan, ang langit, upang bigyan ng ulan ang iyong lupain sa kapanahunan nito at upang pagpalain ang bawat gawa ng iyong kamay; at tiyak na magpapahiram ka sa maraming bansa, samantalang ikaw ay hindi manghihiram. At ilalagay ka nga ni Jehova sa ulunan at hindi sa buntot; at mapapasaibabaw ka lamang, at hindi ka mapapasailalim, sapagkat lagi mong sinusunod ang mga utos ni Jehova na iyong Diyos." (Deu 28:12, 13) Magdudulot sana ng karangalan kay Jehova ang kasaganaan ng bansa, anupat magiging isang mariing patotoo sa nakapalibot na mga bansa na siya ang "Nagpapayaman" (1Sa 2:7) sa kaniyang bayan at na walang makakapantay sa Kautusang ibinigay niya sa kanila kung tungkol sa pangangalaga sa kapakanan ng lahat ng kasangkot.

Makikita sa kaso ni Haring Solomon na talagang naudyukan ng kasaganaan ng Israel ang ibang mga bayan upang luwalhatiin si Jehova. Noong pasimula ng kaniyang paghahari, nang bigyan siya ng pagkakataong hilingin kay Jehova kung ano ang nais niya,

hindi siya humingi ng malaking kayamanan kundi humiling siya ng karunungan at kaalaman upang mahatulan niya ang bansa. Ipinagkaloob ni Jehova kay Solomon ang kahilingan nito at binigyan din niya ito ng 'materyal na pag-aari at ng kayamanan at ng karangalan.' (2Cr 1:7-12; 9:22-27) Dahil dito, napaugnay sa pangalan ni Jehova ang mga ulat tungkol sa karunungan at materyal na pag-aari ni Solomon. Halimbawa, nang marinig ng reyna ng Sheba ang tungkol kay Solomon may kaugnayan kay Jehova, pumaroon siya mula sa isang malayong lupain upang tingnan kung totoo ang mga ulat tungkol sa karunungan at kasaganaan nito. (1Ha 10:1, 2) Inudyukan siya ng kaniyang nakita na kilalanin ang pag-ibig ni Jehova para sa Israel. Sinabi niya: "Totoo nga pala ang salitang narinig ko sa aking lupain tungkol sa iyong mga gawain at tungkol sa iyong karunungan. At hindi ako nanampalataya sa mga salita hanggang sa pumarito ako upang makita ng aking sariling mga mata; at, narito! ni hindi nga nasabi sa akin ang kalahati. Nahigitan mo sa *karunungan* at *kasaganaan* ang mga bagay na narinig na aking napakinggan. Maligaya ang iyong mga tauhan; maligaya ang mga lingkod mong ito na palaging tumatayo sa harap mo, na nakikinig sa iyong karunungan! Pagpalain nawa si Jehova na iyong Diyos, na nalugod sa iyo sa pamamagitan ng paglalagay sa iyo sa trono ng Israel; sapagkat iniibig ni Jehova ang Israel hanggang sa panahong walang takda, anupat inatasan ka niya bilang hari upang maglapat ng hudisyal na pasiya at katuwiran."—1Ha 10:6-9.

Bilang isang masaganang bansa, ang mga Israelita ay nasiyahan sa pagkain at inumin (1Ha 4:20; Ec 5:18, 19), at ang kanilang kayamanan ay nagsilbing proteksiyon nila laban sa mga suliranin ng karalitaan. (Kaw 10:15; Ec 7:12) Gayunman, bagaman ang pagtatamasa ng mga Israelita ng kasaganaan mula sa kanilang pagpapagal ay kasuwato ng layunin ni Jehova (ihambing ang Kaw 6:6-11; 20:13; 24:33, 34), tiniyak din niya na nababalaan sila hinggil sa panganib na makalimutan nila na siya ang Pinagmumulan ng kanilang materyal na pag-aari at magsimula silang magtiwala sa kanilang kayamanan. (Deu 8:7-17; Aw 49:6-9; Kaw 11:4; 18:10, 11; Jer 9:23, 24) Ipinaalaala sa kanila na ang kayamanan ay pansamantala lamang (Kaw 23:4, 5), na hindi ito maaaring ibigay sa Diyos bilang pantubos upang mailigtas ang isa mula sa kamatayan (Aw 49:6, 7), at na wala itong kabuluhan para sa mga patay (Aw 49:16, 17; Ec 5:15). Ipinakita sa kanila na ang labis na pagpapahalaga sa kayamanan ay aakay sa mapandayang mga gawain at sa pagkawala ng pagsang-ayon ni Jehova. (Kaw 28:20; ihambing ang Jer 5:26-28; 17:9-11.) Pinasigla rin sila na 'parangalan si Jehova ng kanilang mahahalagang pag-aari.'—Kaw 3:9.

Sabihin pa, ang kasaganaan ng bansa ay hindi nangangahulugan na yumaman ang bawat indibiduwal o na yaong mahihirap ay walang pagsang-ayon ng Diyos. Maaaring isadlak ng mga di-inaasahang pangyayari ang mga indibiduwal tungo sa karalitaan. (Ec 9:11, 12) Dahil sa kamatayan, ang ilan ay naulila o nabalo. Ang mga sakuna at pagkakasakit ay maaaring pansamantala o permanenteng makahadlang sa isang tao sa paggawa niya ng mga kinakailangan niyang gawin. Dahil dito, pinasigla ang mga Israelita na maging bukas-palad sa paggamit nila ng kanilang kayamanan upang tulungan ang mga dukha at mga napipighati sa gitna nila.—Lev 25:35; Deu 15:7, 8; Aw 112:5, 9; Kaw 19:17; tingnan ang DUKHA; KALOOB NG AWA, MGA.

Kayamanan sa Gitna ng mga Tagasunod ni Kristo Jesus. Di-tulad ng mga patriyarka at ng bansang Israel, ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo ay may atas na "gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa." (Mat 28:19, 20) Ang pagtupad sa atas na iyan ay nangangailangan ng panahon at pagsisikap na maaari rin sanang gamitin sa sekular na mga gawain. Dahil dito, ang isang tao na patuloy na nangungunyapit sa kaniyang kayamanan sa halip na magbawas ng mga pabigat sa kaniyang sarili upang magamit niya ang kaniyang panahon at pag-aari sa pagtupad sa atas na iyon ay hindi maaaring maging alagad ni Jesus, lakip ang pag-asang magtamo ng buhay sa langit. Kaya naman sinabi ng Anak ng Diyos: "Kay hirap na bagay nga para roon sa mga may salapi ang pumasok sa kaharian ng Diyos! Sa katunayan, mas madali pa sa isang kamelyo na makalusot sa butas ng karayom na panahi kaysa sa isang taong mayaman na makapasok sa kaharian ng Diyos." (Luc 18:24, 25) Ang mga salitang ito ay tugon sa naging reaksiyon ng isang mayaman at kabataang tagapamahala nang sabihan ito ni Jesus: "Ipagbili mo ang lahat ng mga bagay na taglay mo at ipamahagi mo sa mga taong dukha, at magkakaroon ka ng kayamanan sa langit; at halika maging tagasunod kita." (Luc 18:22, 23) May pananagutan ang mayaman at kabataang tagapamahalang iyon na tulungan ang kaniyang mga kapuwa Israelita na nagdarahop. (Kaw 14:21; 28:27; Isa 58:6, 7; Eze 18:7-9) Ngunit dahil hindi siya handa na iwan ang kaniyang mga materyal na pag-aari, anupat ginagamit ito sa pagtulong sa iba, at iukol ang kaniyang sarili sa pagiging tagasunod ni Jesu-Kristo, naging hadlang ito sa pagpasok niya sa Kaharian ng langit.

Gayunman, hindi naman dapat magpakadukha ang mga tagasunod ni Kristo at pagkatapos ay umasa na lamang sa suporta ng iba. Sa halip, dapat silang magpagal upang mapaglaanan nila ang kanilang mga pamilya at, upang "may maipamahagi [rin sila] sa sinumang nangangailangan." (Efe 4:28; 1Te

4:10-12; 2Te 3:10-12; 1Ti 5:8) Dapat silang maging kontento na sa pagkain at pananamit, anupat hindi nagpapakahirap upang yumaman. Kung gagawin nilang pangunahin sa kanilang buhay ang materyal na mga tunguhin, may panganib na masangkot sila sa di-tapat na mga gawain at maiwala nila ang kanilang pananampalataya dahil sa pagpapabaya sa espirituwal na mga bagay. Nangyari ito sa ilan, gaya ng ipinakikita ng mga salita ni Pablo kay Timoteo: "Yaong mga determinadong maging mayaman ay nahuhulog sa tukso at sa silo at sa maraming hangal at nakasasakit na mga pagnanasa, na nagbubulusok sa mga tao sa pagkapuksa at pagkapahamak. Sapagkat ang pag-ibig sa salapi ay ugat ng lahat ng uri ng nakapipinsalang mga bagay, at sa pag-abot sa pag-ibig na ito ang ilan ay nailigaw mula sa pananampalataya at napagsasaksak ng maraming kirot ang kanilang sarili."—1Ti 6:9, 10.

Siyempre pa, ang sinabi ni Jesus sa mayaman at kabataang tagapamahala ay hindi nangangahulugan na hindi maaaring magkaroon ng materyal na kayamanan ang isang Kristiyano. Halimbawa, noong unang siglo C.E., may mayayamang Kristiyano na kaugnay sa kongregasyon na nasa Efeso. Hindi tinagubilinan ng apostol na si Pablo si Timoteo na payuhan ang mayayamang kapatid na ito na alisin ang lahat ng kanilang materyal na mga bagay, ngunit sumulat siya: "Magbigay ka ng utos doon sa mayayaman sa kasalukuyang sistema ng mga bagay na huwag maging mataas ang pag-iisip, at na ilagak ang kanilang pag-asa, hindi sa walang-katiyakang kayamanan, kundi sa Diyos, na saganang naglalaan sa atin ng lahat ng mga bagay para sa ating kasiyahan; na gumawa ng mabuti, na maging mayaman sa maiinam na gawa, na maging mapagbigay, handang mamahagi, maingat na nag-iimbak para sa kanilang sarili ng isang mainam na pundasyon para sa hinaharap, upang makapanghawakan silang mahigpit sa tunay na buhay." (1Ti 6:17-19) Sa gayon, kinailangang bantayan ng mayayamang Kristiyanong ito ang kanilang saloobin, anupat iniingatan ang kayamanan sa wastong dako nito at bukaspalad itong ginagamit upang tumulong sa iba.

Mammon. Ang termino sa orihinal na wika na *ma·mo·nas′* (o, ang anyong Ingles nito na "mammon") ay karaniwang inuunawa na tumutukoy sa salapi o kayamanan. (Mat 6:24; Luc 16:9, 11, 13; ihambing ang *AS, KJ, NW.*) Walang katibayan na ang pananalitang ito ay naging pangalan ng isang espesipikong bathala. Ginamit ni Jesus ang terminong ito noong ipakita niya na ang isang tao ay hindi maaaring maging alipin ng Diyos kung pinapanginoon niya ang Kayamanan. (Mat 6:24) Hinimok niya ang kaniyang mga tagapakinig: "Makipagkaibigan kayo sa ganang inyo sa pamamagitan ng di-matuwid na kayamanan, upang kapag nabigo ang mga iyon ay tanggapin nila kayo sa walang-hanggang mga tahanang dako." (Luc 16:9) Yamang ang pagmamay-ari o pagnanasa sa materyal na kayamanan ay maaaring umakay sa mga gawang tampalasan, maaaring ito ang dahilan kung bakit tinukoy ang mga ito bilang "di-matuwid na kayamanan," na kabaligtaran ng espirituwal na kayamanan. Gayundin, ang materyal na kayamanan, partikular na ang salapi, ay aktuwal na pag-aari at nasa ilalim ng kontrol ni "Cesar," na siyang gumagawa ng salapi at nagtatakda ng partikular na halaga nito. Pansamantala lamang ang gayong kayamanan, at dahil sa mga kalagayan ng ekonomiya o iba pang mga pangyayari, ang isa ay maaaring dumanas ng pinansiyal na kawalan. Kaya naman, ang tao na may gayong kayamanan ay hindi dapat maglagak ng kaniyang tiwala sa mga iyon, ni dapat man niyang gamitin ang mga iyon gaya ng ginagawa ng sanlibutan sa pangkalahatan ukol sa makasariling mga layunin, halimbawa, ang pag-iipon ng mas marami pang kayamanan. (1Co 7:31) Sa halip, dapat siyang maging alisto at masikap sa pakikipagkaibigan sa mga may-ari ng walang-hanggang mga tahanang dako.

Ang mga may-ari ng "walang-hanggang mga tahanang dako" ay ang Diyos na Jehova at ang kaniyang Anak na si Kristo Jesus. (Ihambing ang Ju 6:37-40, 44.) Ang mga tao na hindi gumagamit ng kanilang "di-matuwid na kayamanan" sa wastong paraan (halimbawa, sa pagtulong sa mga nangangailangan at sa pagpapasulong ng "mabuting balita"; Gal 2:10; Fil 4:15) ay hindi maaaring maging mga kaibigan ng Diyos at ng kaniyang Anak na si Kristo Jesus. Ang kanilang kawalang-katapatan sa paggamit ng di-matuwid na kayamanan ay nagpapakitang hindi sila karapat-dapat na pagkatiwalaan ng espirituwal na kayamanan. (Luc 16:10-12) Ang gayong mga tao ay hindi maaaring maging mabubuting katiwala ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, anupat namamahagi ng espirituwal na kayamanan sa iba.—1Pe 4:10, 11.

KAYO. Tingnan ang ALGUDON; LINO, I, Blg. 2; TELA, I.

KAYUMANGGI. Tingnan ang KULAY, MGA.

KEBAR [mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang "Malaki(ng Kanal)"]. Isang "ilog" sa "lupain ng mga Caldeo" malapit sa komunidad ng mga Judiong itinapon sa Tel-abib. (Eze 1:1-3; 3:15) Nang banggitin ni Ezekiel ang *"ilog* ng Kebar," lumilitaw na ginamit niya ang pinakamalawak na diwa ng terminong Hebreo na *na·har′* (isinaling "ilog") anupat kasama rito ang maraming kanal ng Babilonya na dating umaagos sa matabang lupain na nasa pagitan ng ibabang bahagi ng mga ilog ng Eufrates at

Tigris. Ang ganitong paggamit ng salitang *na·har′* ay nahahawig sa katumbas nitong salitang Babilonyo na maaari ring tumukoy sa isang ilog o sa isang kanal. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Kebar.

Gayunman, sinasabi ng karamihan sa mga heograpo ng Bibliya na ang "ilog ng Kebar" ay ang Shatt en-Nil, na siyang *naru Kabaru* (o "Malapad na Kanal") na binanggit sa mga kontratang *cuneiform* na natagpuan sa lunsod ng Nippur, mga 85 km (50 mi) sa TS ng Babilonya. Sa itaas ng Babilonya, ang Shatt en-Nil ay nagsasanga mula sa Eufrates at umaagos patungong TS, dumaraan malapit sa Nippur, at muling sumasanib sa Eufrates sa T ng Ur, mga 240 km (150 mi) sa ibaba ng Babilonya.

Noong 613 B.C.E., sa Tel-abib, na malapit sa ilog ng Kebar, nakita ng propetang si Ezekiel ang kaniyang unang iniulat na pangitain, anupat dahil dito ay pitong araw siyang natigilan. Dito rin siya inatasan bilang "bantay sa sambahayan ng Israel." (Eze 1:1–3:21) Nang maglaon, nagkaroon pa siya ng katulad na mga pangitain na nagpaalaala sa kaniya ng kaniyang karanasan sa Kebar.—Eze 10:15, 20, 22; 43:3.

KEDAR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging maitim"].

1. Isa sa 12 anak ni Ismael.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29-31.

2. Isang tribong Arabe na nagmula sa anak ni Ismael na si Kedar at binanggit kasama ng "mga anak ng Silangan." Ang kanilang lupain ay tinatawag ding Kedar. (Jer 2:10; 49:28, 29) Palibhasa'y mga taong pagala-gala at nagpapastol, na may mga kawan ng tupa, kambing, at kamelyo (Isa 60:7; Jer 49:28, 29), maliwanag na nanirahan ang mga Kedarita sa disyerto ng Sirya-Arabia sa S ng Palestina sa HK bahagi ng Peninsula ng Arabia. Ang pagtukoy sa "mga pamayanan na tinatahanan ng Kedar" (Isa 42:11), bagaman posibleng tumutukoy sa pansamantalang mga kampamento, ay maaaring nagpapahiwatig na ang ilang bahagi ng mga iyon ay waring tinatahanan na. Maaaring dahil sa pagiging prominente nila sa mga tribong Arabe, ang pangalang Kedar ay kumapit nang maglaon sa lahat ng mga tribong naninirahan sa disyerto. Sa mga Targum at sa panitikang rabiniko, ang Arabia mismo ay tinatawag na Kedar kung minsan.

Sa Awit ni Solomon, inihalintulad ng babaing Shulamita ang kaniyang maitim na balat sa "mga tolda ng Kedar" (Sol 1:5, 6; ihambing ang Aw 120:5), yamang ang mga toldang iyon ay malamang na gawa sa balahibo ng itim na kambing, gaya ng mga tolda ng maraming makabagong-panahong Bedouin. Binabanggit sa hula ni Ezekiel ang "mga pinuno ng Kedar" kasama ng mga Arabe bilang mga mangangalakal ng mga lalaking kordero, mga barakong tupa, at mga kambing na lalaki para sa lunsod ng komersiyo ng Tiro.—Eze 27:21.

Noong panahon ng pangingibabaw ng Asirya sa Gitnang Silangan, inihula ng propetang si Isaias ang biglang paglalaho ng kaluwalhatian ng Kedar, anupat kaunti na lamang ang malalabi sa kaniyang makapangyarihang mga mambubusog. (Isa 21:16, 17) Maliwanag na ang mga Kedarita ang *Qidri* o *Qadri* na tinutukoy sa mga rekord ng mga kampanya ng pakikipagdigma ng Asirya. Isinama sila ng Asiryanong si Haring Ashurbanipal sa *Aribi* (mga Arabe) at Nebaiot (ihambing ang Isa 60:7) sa ulat ng isang kampanya at ipinaghambog ang mga asno, mga kamelyo, at mga tupa na kinuha niya sa kanila bilang samsam.

Nang maglaon, ang Kedar ay pinabagsak ni Nabucodonosor na hari ng Babilonya. (Jer 49:28, 29) Ang pananakop ng monarka sa H Arabia ay binanggit ng Babilonyong istoryador na si Berossus, na sinipi naman ni Josephus.—*Against Apion,* I, 129, 133 (19).

Isang mangkok na pilak (itinuturing na mula pa noong ikalimang siglo B.C.E.) na natagpuan sa Tell el-Maskhutah sa Ehipto ang may inskripsiyong Aramaiko: "Qainu bar [na anak ni] Gesem, hari ng Qedar [Kedar]." Posibleng ang Gesem na tinutukoy rito ay si "Gesem na Arabe" na sumalansang sa muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 2:19; 6:1, 2, 6.

Binabanggit sa mga rekord ng Asirya na sa dambana ni Haring Hazail ng Kedar ay may mga imahen ng huwad na mga diyos na sina Atarsamain (itinuring ng mga Asiryano na siya rin si Ishtar Dilbat), Dai, Nahai, Ruldaiu, Atarquruma, at Abirillu. Isang gintong bituin na may palamuting mahahalagang bato ang nagsilbing sagisag ng diyosang si Atarsamain. Ayon sa Babilonyong Talmud (*Ta'anit* 5*b*), sinamba rin ng mga tao ng Kedar ang tubig.

KEDEMA [Gawing Silangan; Sa Dakong Silangan]. Isang anak ni Ismael, huling binanggit sa pagkakasunud-sunod sa Genesis 25:15 at 1 Cronica 1:31. Bilang katuparan ng pangako ni Jehova kay Abraham (Gen 17:20), si Kedema ay naging isa sa 12 pinuno na nagmula kay Ismael.

KEDEMOT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "silangan"]. Ang pangalang ito ay tumukoy sa isang lunsod sa S ng Jordan. Lumilitaw na tumukoy rin ito sa ilang na nakapalibot dito. Mula sa Ilang ng Kedemot, si Moises ay nagsugo ng mga mensahero sa Amoritang si Haring Sihon, at humingi siya ng pahintulot na makaraan sa lupain nito. (Deu 2:26, 27) Noong una, ang Kedemot ay ibinigay sa mga Rubenita. Nang maglaon, ito'y iniatas sa

mga Meraritang Levita. (Jos 13:15, 18; 21:34, 36, 37; 1Cr 6:77-79) Karaniwang pinapaboran ng mga iskolar, bilang posibleng lokasyon nito, ang isa sa mga gulod na malapit sa pinagmumulan ng agusang libis ng Arnon, gaya ng Qasr ez-Zaʽfaran, na mga 16 na km (10 mi) sa HS ng ipinapalagay na lugar ng sinaunang Dibon.

KEDES [Banal na Dako].

1. Isang lunsod sa timugang Juda. (Jos 15:21, 23) Posibleng ito rin ang Kades-barnea.—Tingnan ang KADES, KADES-BARNEA.

2. Isang lunsod ng Neptali na ibinigay sa mga Gersonita at ibinukod bilang isang kanlungang lunsod. (Jos 20:7; 21:32, 33; 1Cr 6:71, 76) Dahil sa lokasyon nito, tinawag din itong "Kedes-neptali" (Huk 4:6) at "Kedes sa Galilea." (Jos 20:7) Yamang sa Kedes naninirahan si Hukom Barak, dito niya tinipon ang kaniyang 10,000 tauhan mula sa Neptali at Zebulon bago sila nagtagumpay sa hukbong Canaanita na pinamumunuan ni Sisera. (Huk 4:6, 10) Pagkaraan ng ilang siglo, ang lunsod ay nilupig ni Haring Tiglat-pileser III ng Asirya noong panahon ng pamamahala ni Haring Peka ng Israel (mga 778-759 B.C.E.).—2Ha 15:29.

Ipinapalagay na ang Kedes ay ang Tell Qades (Tel Qedesh). Iyon ay isang gulod kung saan matatanaw ang isang maliit ngunit matabang kapatagan na mga 20 km (12 mi) sa TK ng Dan.

3. Isang lugar sa Isacar na iniatas sa "mga anak ni Gersom." (1Cr 6:71, 72) Waring ito rin ang "Kision" na binanggit sa katulad na talaan sa Josue 21:28. Ang Tell Abu Qedeis (Tel Qedesh), na mga 4 na km (2.5 mi) sa TS ng Megido, ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon nito. Waring tutugma ito sa Josue 12:21, 22, kung saan ang Kedes ay lumilitaw na nasa kapaligiran ng Megido at Jokneam. Yamang sa Megido tinalo ni Barak si Sisera (Huk 5:19), maaaring malapit sa Kedes na ito (at hindi sa Blg. 2) pinatay ni Jael, sa loob ng kaniyang tolda, ang pinuno ng hukbong Canaanita na si Sisera.—Huk 4:11, 17, 21.

KEDORLAOMER. Isang hari ng sinaunang Elam na nagpalawak ng kaniyang kapangyarihan pakanluran hanggang sa mga hanggahan ng Ehipto bago pa pumasok si Abraham sa Lupang Pangako noong 1943 B.C.E. Pagkaraan ng kanilang 12-taóng pagkaalipin, limang hari na malapit sa timugang dulo ng Dagat na Patay ang naghimagsik laban sa kanilang punong-panginoon sa silangan. Nang ika-14 na taon, si Kedorlaomer at ang tatlong kaalyado niya, sina Amrapel ng Sinar, Ariok ng Elasar, at Tidal ng Goiim, ay dumating sa K upang sugpuin ang paghihimagsik. Mula H hanggang T, tinalo nila ang mga lunsod na nasa kahabaan ng mga ruta ng kalakalan sa S ng Jordan, at sa T ng Dagat na Patay sa teritoryong pinanirahan ng mga Amalekita nang maglaon. Dahil dito, madali na nilang naitaboy ang limang hari na pasimuno ng insureksiyon.

Kasama sa mga binihag ni Kedorlaomer ang pamangkin ni Abraham na si Lot, na naninirahan sa di-kalayuan. Nang mabalitaan ito ni Abraham, agad niya silang tinugis kasama ang 318 sa kaniyang nasasandatahang mga lingkod. Ginulantang nila sa Dan ang mas malakas na puwersa ng mga kaaway at, pagkatapos nilang tugisin ang mga iyon hanggang sa Hoba sa H ng Damasco ay nabawi nila si Lot at ang kaniyang mga pag-aari.—Gen 14:1-17.

Wala sa mga talaan ng sinaunang mga tagapamahala ng Elam ang pangalang Kedorlaomer, ngunit kinikilala na ito'y isang pangalang Elamita. Ang Kudur, na posibleng ibang anyo ng *Kedor,* ay ginagamit sa maraming tambalang pangalan. Ang Lagamar, na nahahawig sa *laomer,* ay pangalan ng isang bathalang Elamita.

KEHELATA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kongregasyon"]. Isa sa mga lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita noong nagpapagala-gala sila sa ilang. (Bil 33:22, 23) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

KEILA. Isang nakukutaang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 44; 1Sa 23:7) Marahil ang Keila ay itinatag, o pinamahalaan, ng isang (o mga) Calebita. (1Cr 4:15, 19) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Qila (Qeila), na nasa isang burol na mga 14 na km (8.5 mi) sa HK ng Hebron. Gaya ng rehiyon ng sinaunang Keila, sa ngayon ay mga butil ang itinatanim sa kapaligiran ng Khirbet Qila.—Ihambing ang 1Sa 23:1.

Noong tinutugis siya ni Haring Saul, iniligtas ni David ang Keila upang huwag itong mahulog sa mga kamay ng mga Filisteo. Gayunman, pagkaraan nito'y kinailangan niya at ng kaniyang mga tauhan na tumakas mula sa lunsod upang huwag silang maisuko ng mga may-ari ng lupain ng Keila sa hukbo ni Saul.—1Sa 23:5, 8-13.

Ang lunsod na ito'y muling tinirahan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. Noong panahong kinukumpuni ang mga pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias, may dalawang kalahating distrito ng Keila, at bawat isa'y may kani-kaniyang "prinsipe."—Ne 3:17, 18.

KELAIAS. Isa pang pangalan ng Levitang si Kelita, isang kapanahon ni Ezra na saserdote.—Ezr 10:23; tingnan ang KELITA Blg. 1.

KELAL [Kasakdalan]. Isang dating tapon na kabilang sa "mga anak ni Pahat-moab." Kasama siya sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang

banyaga dahil sa tagubilin ni Ezra.—Ezr 10:16, 17, 30, 44.

KELITA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “napakaikli” [samakatuwid nga, nabansot]].

1. Isa sa mga Levita noong mga araw ni Ezra na kumilala sa kanilang pagkakasala sa pagkuha ng mga asawang banyaga at sa gayon ay nagpaalis sa mga iyon. Tinatawag din siyang Kelaias. (Ezr 10:23, 44) Posibleng siya rin ang Blg. 2 at 3.

2. Isang Levita na tumulong kay Ezra sa ‘pagpapaliwanag ng kautusan sa bayan’ noong 455 B.C.E. —Ne 8:7, 8; tingnan ang Blg. 1.

3. Isang Levita na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa “mapagkakatiwalaang kaayusan” noong panahon ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 9, 10) Kung si Kelita mismo, sa halip na isang inapo, ang naroroon nang gawin ang kasunduang ito, maaaring siya rin ang Blg. 1 o Blg. 2.

KELUB [Basket; Hawla].

1. Inapo ni Juda; kapatid ni Suha at ama ni Mehir. (1Cr 4:1, 11) Ang saling “Kelub” ng kaniyang pangalan ay batay sa tekstong Masoretiko at ito ang makikita sa ilang salin. (*KJ, NW, Ro, AT*) Gayunman, tinatawag siyang “Caleb” sa Griegong *Septuagint,* Syriac na *Peshitta,* at sa Latin na *Vulgate* (mapanuring rebisyon ni Clement). Kaya naman, ito ang makikita sa mga salin nina Knox at Lamsa.

2. Ama ni Ezri na naglingkod kay Haring David bilang tagapangasiwa ng mga nagsasaka sa mga bukid.—1Cr 27:26.

KELUBAI. Tingnan ang CALEB Blg. 1.

KELUHI. Inapo ni Bani. Isa sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:34, 35, 44.

KEMOS. Ang pangunahing bathala ng mga Moabitang tinukoy bilang “bayan ni Kemos.” (Bil 21:29; Jer 48:46) Sinasabi ng ilang iskolar na ang bathalang ito rin ang Baal ng Peor dahil ang huling nabanggit ay iniuugnay sa mga Moabita. (Bil 25:1-3) Sa mga panahon ng matinding kagipitan, kung hindi man regular na ginagawa ng mga Moabita, malamang ay naghahain sila ng kanilang mga anak kay Kemos.—2Ha 3:26, 27.

Mas maiintindihan natin ang pangmalas ng mga Moabita sa kanilang diyos na si Kemos kung susuriin natin ang Batong Moabita, isang itim na basaltong stela na itinayo ni Haring Mesa ng Moab upang gunitain ang kaniyang paghihimagsik laban sa Israel. Ayon sa bantayog na ito, si Kemos ang nagbibigay ng mga tagumpay sa pagbabaka, at siya rin ang nag-uutos na makipagdigma. Kinilala ni Haring Mesa na si Kemos ang nagligtas sa kanila mula sa paniniil ng mga Israelita, at ikinatuwiran niya na ang kapighatiang dinanas nila sa mga kamay ni Omri na hari ng Israel ay dahil nagalit si Kemos sa kanila.

Tinukoy ni Jepte si Kemos bilang diyos ng mga Ammonita. (Huk 11:24) Kinukuwestiyon ng ilang iskolar ang kawastuan ng sinabi ni Jepte dahil, sa ibang mga talata, si Kemos ay palaging iniuugnay sa mga Moabita. Gayunman, dapat alalahanin na maraming sinasambang diyos ang mga Ammonita noon. (Huk 10:6) Karagdagan pa, yamang ang mga Ammonita at mga Moabita ay magkaratig na mga bayan, at parehong nagmula sa pamangkin ni Abraham na si Lot, hindi kataka-taka na kapuwa sumamba kay Kemos ang mga bansang ito.

Maliwanag na nakarating sa Israel ang pagsamba kay Kemos noong panahon ng paghahari ni Solomon. Tiyak na dahil sa impluwensiya ng kaniyang mga Moabitang asawa kung kaya nagtayo si Solomon ng isang mataas na dako para kay Kemos “sa bundok na nasa tapat ng Jerusalem.” (1Ha 11:1, 7, 8, 33) Pagkaraan ng mahigit na tatlong siglo, nang magsagawa si Josias ng malawakang reporma sa relihiyon, ang mataas na dakong ito ay ginawang di-karapat-dapat sa pagsamba.—2Ha 23:13.

Nang humula ng kapahamakan para sa Moab ang propetang si Jeremias, sinabi niyang yayaon sa pagkatapon si Kemos na pangunahing diyos nito pati na ang kaniyang mga saserdote at mga prinsipe. Ikahihiya ng mga Moabita ang kanilang diyos dahil sa pagiging inutil nito, kung paanong ikinahiya ng mga Israelita ng sampung-tribong kaharian ang Bethel, malamang ay dahil nasangkot ito sa pagsamba sa guya.—Jer 48:7, 13, 46.

KEMUEL.

1. Isang anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor at ng asawa nitong si Milca; samakatuwid, pamangkin ni Abraham. Nagkaroon siya ng isang anak na nagngangalang Aram.—Gen 22:20, 21.

2. Anak ni Siptan at isang pinuno ng tribo ni Efraim. Isa siya sa 12 lalaki na inatasan ni Jehova sa pamamagitan ni Moises upang maghati-hati ng lupain ng Canaan sa mga Israelita, anupat kumatawan siya sa tribo ni Efraim sa gawaing ito.—Bil 34:16-29.

3. Isang Levita na ama ni Hasabias, lider sa tribo ni Levi noong mga araw ni David.—1Cr 27:16, 17.

KENAANA [anyong pambabae ng Canaan].

1. Ama ni Zedekias na bulaang propetang kapanahon ng mga haring sina Ahab at Jehosapat. —1Ha 22:11, 24; 2Cr 18:10, 23.

2. Inapo ni Benjamin sa pamamagitan nina Jediael at Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

KENAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maglabas; magtamo; bumili"]. Anak ni Enos, apo ni Set, at apo sa tuhod ni Adan. Siya ay ama ni Mahalalel at nabuhay nang 910 taon. (Gen 5:3-14; 1Cr 1:1, 2) Maliwanag na si Kenan ay tinutukoy na si "Cainan, na anak ni Enos," sa talaan ni Lucas ng talaangkanan ni Jesus.—Luc 3:37, 38.

KENANI [pinaikling anyo ng Kenanias]. Isang Levita na nagtapat kay Jehova bago tinatakan ang "mapagkakatiwalaang kaayusan" na itinatag noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:3, 4, 38.

KENANIAS [malamang, Itinatag ni Jehova Nang Matibay].

1. Isang Levita na kapanahon ni Haring David. "Si Kenanias na pinuno ng mga Levita sa pagbuhat" ay isang taong bihasa at kuwalipikadong magturo sa iba hinggil sa wastong pagdadala ng sagradong Kaban.—1Cr 15:22, 25-27.

2. Isang Kohatita na mula sa pamilya ni Izhar. Si Kenanias at ang kaniyang mga anak ay itinalaga sa "mga gawaing panlabas," maliwanag na tumutukoy sa paglilingkod bilang mga hukom at mga opisyal, na umabot sa 6,000 nang panahong bilangin ni David ang mga Levita. (1Cr 26:29; 23:1-4, 12) Yamang mga Kohatita ang bumubuhat sa mga kagamitan ng santuwaryo noong mga araw ni Moises, posibleng ang Kenanias na ito at ang Blg. 1 ay iisa.—Bil 4:4, 5, 15.

KENAT. Isang lugar sa S ng Jordan. Binihag ito ni Noba, malamang na isang Manasita. Pagkatapos ay tinawag niya ito ayon sa kaniyang sariling pangalan. (Bil 32:42) Ngunit marahil ay hindi nanatili ang katawagang "Noba," sapagkat nang maglaon, "Kenat" ang iniulat na kinuha ng Gesur at Sirya. (1Cr 2:23) Nang maglaon, pinalitan ang pangalan nito ng Canatha. Isa ito sa orihinal na sampung lunsod ng Decapolis. Ipinapalagay na ang Kenat ay ang mga guho sa Qanawat, mga 90 km (60 mi) sa TTS ng Damasco at 7 km (4.5 mi) sa HK ng makabagong Soueida.

KENAZ.

1. Isa sa mga anak ng anak ni Esau na si Elipaz at isang shik sa lupain ng Edom.—Gen 36:11, 15, 42, 43; 1Cr 1:36, 53.

2. Ang ama nina Otniel at Seraias at kapatid ni Caleb na anak ni Jepune.—Jos 15:17; Huk 1:13; 3:9, 11; 1Cr 4:13.

3. Isang inapo ni Caleb na anak ni Jepune sa pamamagitan ni Elah.—1Cr 4:15.

KENITA. Isang miyembro ng isang bayan na naninirahan sa Canaan o sa kapaligiran nito noong mga araw ni Abram (Abraham). Gayunman, ang Kasulatan ay walang ibinibigay na tiyak na kawing ng angkan upang malaman ang pinanggalingan ng mga ito.—Gen 15:18-21.

Bagaman itinuturing ng ilang iskolar, salig sa kahawig na salitang Aramaiko, na ang "Kenita" ay nangangahulugang "panday," hindi ito matiyak. Ang Bibliya mismo ay hindi tumutukoy sa mga Kenita bilang mga panday, ngunit lumilitaw na ipinahihiwatig nito na ang ilan sa kanila ay mga pastol. (Ihambing ang Exo 2:15, 16; 3:1; Huk 1:16.) Ayon sa isa pang mungkahi, ang terminong "Kenita" ay iniuugnay sa isang salitang Hebreo na nangangahulugang "pugad," at angkop ito sa paglalarawan sa tahanang dako o 'pugad' ng mga Kenita na "nakatatag sa malaking bato."—Bil 24:21.

Noong panahong tumakas si Moises mula sa Ehipto patungong lupain ng Midian, nag-asawa siya ng isang mula sa Kenitang pamilya na naninirahan doon. Kapag ang tagpo ng isang pangyayari ay nagsasangkot sa kanilang paninirahan sa Midian, ang mga miyembro ng pamilyang ito ay tinatawag na mga Midianita; sa ibang mga kalagayan ay tinutukoy sila bilang mga Kenita. Ipinahihiwatig nito na ang biyenan ni Moises na si Jetro, "na saserdote ng Midian," at ang kaniyang bayaw na si Hobab ay maaaring mga Midianita mula sa heograpikong pangmalas. (Exo 2:15, 16; 3:1; 18:1; Bil 10:29, 30; Huk 1:16) Sa kabilang dako naman, kung ang mga kamag-anak ni Moises ay mga inapo ni Midian batay sa lahi, maaari nga silang tawaging mga Kenita dahil nagmula sila sa isang Kenitang sanga, o pamilya, ng mga Midianita, sa gayon ay magiging iba ang lahi nila sa mga Kenita na nabubuhay noong panahon ni Abraham bago ang kapanganakan ni Midian.

Nang lilisanin na ng mga Israelita ang rehiyon ng Bundok Sinai, hiniling ni Moises kay Hobab na samahan sila upang magsilbing "mga mata," o isang giya, para sa bansa dahil sa kaalaman niya sa lugar na iyon. Bagaman tumanggi sa pasimula, lumilitaw na sumama rin si Hobab, sapagkat ang mga Kenita ay binabanggit nang maglaon na nanirahan sa Ilang ng Juda sa T ng Arad.—Bil 10:29-32; Huk 1:16.

Noong dakong huli, si Heber na Kenita ay humiwalay mula sa iba pang mga Kenita at nagtayo ng kaniyang tolda sa Kedes. (Huk 4:11; tingnan ang KEDES Blg. 3.) Nang maibagsak ang mga hukbong Canaanita, si Sisera ay 'patakbong tumakas patungo sa tolda ni Jael na asawa ni Heber na Kenita, sapagkat may kapayapaan sa pagitan ni Jabin na hari ng Hazor at ng sambahayan ni Heber na Kenita.' Gayunman, doon nagwakas ang buhay ni Sisera sa kamay ni Jael.—Huk 4:17-21; 5:24-27.

Noong mga araw ni Haring Saul ang ilang mga Kenita ay naninirahan sa gitna ng mga Amalekita. Kaya nga, noong makikipagdigma na si Saul laban sa mga Amalekita, hinimok niya ang mga Kenita na humiwalay upang makatakas sa kapahamakan. Ang ganitong kabaitan ay ipinamalas sapagkat ang mga Kenita mismo ay 'nagpakita ng maibiging-kabaitan sa lahat ng mga anak ni Israel noong panahong umaahon ang mga ito mula sa Ehipto.' (1Sa 15:5, 6; ihambing ang Exo 18:8, 9; Bil 10:29-33.) Noong dakong huli, sinabi ni David kay Akis na lumusob siya "sa timog ng mga Kenita." (1Sa 27:10) Ngunit ito ay bahagi ng isang mapanlinlang na pakana. Ang totoo, ang mga Kenita ay may palakaibigang pakikipag-ugnayan sa mga Israelita. Kaya, ang ilang samsam na inagaw mula sa mga Amalekita ay ipinadala ni David "sa kanila na nasa mga lunsod ng mga Kenita," malamang na nasa bulubunduking pook ng timugang Juda.—1Sa 30:29.

Ang mga pamilya ng mga eskriba na naninirahan sa Jabez ay mga Kenita "na nanggaling kay Hammat na ama ng sambahayan ni Recab." (1Cr 2:55) Binabanggit sila may kaugnayan sa mga inapo ni Juda.—1Cr 2:3.

Ang pamumuhay ng mga Kenita kasama ng sari-saring mga tao sa iba't ibang panahon at lugar ay maaaring nagpapahiwatig na ang mga taong ito na pagala-gala o mistulang pagala-gala ay hindi lubusang napasanib sa anumang iba pang tribo o bayan.

Hindi espesipikong iniulat ng Bibliya kung ano ang nangyari sa mga Kenita na tinawag ding Kain. Ang kasabihan ni Balaam may kinalaman sa mga ito ay nagbangon ng tanong: "Hanggang kailan pa kaya bago ka dalhing bihag ng Asirya?" (Bil 24:21, 22) Kaya maaaring ang ilang Kenita ay nanirahan sa hilagang kaharian ng Israel at sa nakapalibot na mga lupain at kasama ng mga ito ay dinalang bihag ng mga Asiryano.—2Ha 15:29; 17:6.

KENIZITA [Ni (Kay) Kenaz].

1. Miyembro ng isang di-Israelitang bayan na nasa Canaan o malapit doon na ang teritoryo ay ipinangako ni Jehova sa binhi ni Abram. (Gen 15:18, 19) Maliwanag na ang mga Kenizita ay lumipat sa Negeb mula sa TS, anupat posibleng nangalat sa isang bahagi ng Edom at gayundin sa lugar na naging timugang Juda, at ginawa nila iyon bago sakupin ng Israel ang Lupang Pangako.

Ang mga Kenizita ay iniuugnay ng ilang iskolar kay Kenaz na isang shik ng Edom na nagmula kay Esau sa pamamagitan ni Elipaz (Gen 36:15, 16), at sa gayon ay itinuturing bilang isang prominenteng pamilyang Edomita. Gayunman, hindi matiyak ang aktuwal na pagkakakilanlan ng ninuno sa panig ng ama ng mga Kenizita yamang walang ibinibigay na detalye ang Bibliya may kinalaman dito. Noong panahon ni Abram, ang pagbanggit ni Jehova sa mga Kenizita bilang kasama sa mga naninirahan sa teritoryo na magiging pag-aari ng binhi ni Abram (Gen 15:18, 19) ay hindi sumusuporta sa pangmalas na ang mga Kenizita ay mga inapo ni Esau, na hindi pa ipinanganganak noon.

2. Ang tapat na si Caleb ay tinatawag na "anak ni Jepune na Kenizita." (Bil 32:12; Jos 14:6, 14) Si Jepune ay maaaring nagmula sa isang miyembro ng mga di-Israelitang Kenizita (Gen 15:18, 19) na nakisama sa mga inapo ni Jacob (Israel), anupat nag-asawa ng isang babaing Israelita. Gayunman, mas malamang na ang pangalang Kenizita sa kaniyang kaso ay nagmula sa isang ninunong ulo ng Judeanong pamilya na nagngangalang Kenaz, na ipinangalan din sa kapatid ni Caleb.—Jos 15:17; Huk 1:13; 1Cr 4:13.

KEPAR-AMMONI [Nayon ng mga Ammonita]. Isang lunsod na kasama sa mana ng tribo ni Benjamin. (Jos 18:21, 24) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito; may mga nagsasabi na ito ang Khirbet Kefr 'Ana, isang wasak na lugar na mga 5 km (3 mi) sa HHS ng Bethel.

KEPIRA [Nayon]. Isang Hivitang lunsod (Jos 9:7, 17). Isa ito sa apat na lunsod na nagpadala ng Gibeonitang mga embahador na nagpanggap na mula sa isang malayong lupain. Sa pamamagitan ng panlilinlang na ito ay nakumbinsi nilang makipagtipan sa kanila ang mga Israelita sa ilalim ni Josue. (Jos 9:3-27) Sa ngayon, madaling makilala ang Kepira dahil iniuugnay ito sa malawak na kaguhuan sa Khirbet Kefireh, 7 km (4.5 mi) sa KTK ng el-Jib (Gibeon) sa taluktok ng dati'y baytang-baytang na mga pader na pandepensa. Ang estratehikong posisyon ng Kepira ay nagsilbing panangggalang ng Gibeon laban sa pagsalakay ng mga kaaway mula sa kanluran. Noong panahong ipinamamahagi ang lupain, ang Kepira ay napunta sa mana ng Benjamin (Jos 18:26), at pagkatapos ng pagkatapon, kasama ito sa mga lunsod na muling pinamayanan.—Ezr 2:1, 25; Ne 7:29.

KERAN. Isang anak ng Horitang si Shik Dison.—Gen 36:26; 1Cr 1:41.

KEREN-HAPUC [posible, Sungay ng Itim na Pinta (sa Mata) [samakatuwid nga, sisidlan ng kolorete]]. Ang ikatlo at pinakabata sa mga anak na babae na ipinanganak kay Job nang pagpalain siya ni Jehova pagkatapos niyang dumanas ng malaking pagsubok at pagdurusa. (Job 42:12-14) Ang pangalang ito ay maaaring nagpapahiwatig ng magagandang mata, o maaaring ipinahihiwatig nito ang kaniyang pambihirang kagandahan sa kabuuan, yamang "walang mga babae ang nasumpungang ka-

singgaganda ng mga anak na babae ni Job sa buong lupain." (Job 42:15) Ang *antimony,* isang mangasul-ngasul na puting metalikong substansiya, ay nagbibigay ng makintab na itim na kulay at ginagamit ng mga babae sa Silangan noong panahon ng Bibliya bilang pantina sa kanilang mga pilikmata at marahil pati sa kanilang mga kilay, o ginagamit ito upang ipangkulay sa mga gilid ng talukap ng kanilang mga mata, sa gayon ay pinagtitinging malaki at makinang ang mga mata.—Tingnan ang 2Ha 9:30; Jer 4:30.

KERETEO, MGA. Pangalan ng isang bayan na iniuugnay sa mga Filisteo. (Eze 25:16; Zef 2:5) May mga Kereteong naglingkod sa mga hukbong militar ng piling bansa ni Jehova.—2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17.

Naniniwala ang ilang leksikograpo sa wikang Hebreo na ang *kere·thim′* ay nagmula sa salitang-ugat na *ka·rath′* (nangangahulugang "lipulin") at dapat isalin bilang "tagapuksa." Gayunman, ipinapalagay ng maraming komentarista sa Bibliya na ang terminong Hebreo para sa "mga Kereteo" (*kere·thim′*) ay tumutukoy sa nasyonalidad. Ngunit sumasang-ayon sila na maaaring *ka·rath′* ang talagang salitang-ugat ng *kere·thim′* at na maaaring si Jehova ay gumamit ng magkatunog na mga salita sa Ezekiel 25:16 nang manumpa siya: "Lilipulin ko [*hikh·rat·ti′*] ang mga Kereteo [*kere·thim′*]," na katumbas ng 'Papatayin ko ang mga pumapatay.'

Sa Ezekiel 25:15-17 at Zefanias 2:5-7, ang mga Kereteo at ang mga Filisteo ay magkasamang binanggit, at waring ipinahihiwatig nito na mayroon silang malapit na kaugnayan. Sa Griegong *Septuagint,* ang terminong "mga Kereteo" sa mga talatang ito ay pinalitan ng "mga Cretense," marahil ay upang iugnay sila sa mga Filisteo na "mula sa Creta [Captor]." (Am 9:7) Dahil dito, at yamang lumilitaw sa 1 Samuel 30:14, 16 na ang mga Kereteo ay konektado sa "lupain ng mga Filisteo," ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ang mga Kereteo at ang mga Filisteo ay iisang bayan lamang o kaya naman ay dalawang bayan na may malapit na kaugnayan. Sinasabi naman ng iba na maaaring ang mga Kereteo ay isang pangunahing tribo ng mga Filisteo.

Iminumungkahi na bagaman noong una ay dalawang bayan sila, maaaring ang mga Filisteo ang mas makapangyarihan o sila ang mas naunang dumating sa Canaan at sa gayo'y sila ang nangibabaw nang bandang huli, kung kaya isinunod sa pangalan nila ang lupaing tinawag na Filistia, bagaman hindi naman tuluyang naglaho ang pangalang mga Kereteo. Batay sa pangmalas na ito, ang nabanggit na mga hula ni Ezekiel at ni Zefanias ay nangangahulugang magpapasapit si Jehova ng paghihiganti at kaabahan sa lahat ng tumatahan sa mga lunsod ng Filistia, kapuwa sa mga Filisteo at mga Kereteo, mga hulang maliwanag na tinupad ng mga Babilonyo.

May mga Kereteong napabilang sa mga hukbong sandatahan ni David, at sila at ang mga Peleteo (na madalas banggitin kasama nila) ay maaaring naglingkod bilang tagapagbantay ng hari sa pangunguna ni Benaias. (2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17; ihambing ang 2Sa 23:22, 23; 1Cr 11:25.) Dahil dito, kadalasa'y iniuugnay sila ng mga iskolar sa "tagapagbantay na Cariano" na naglingkod pagkaraan pa ng mahigit 100 taon, noong panahon ng saserdoteng si Jehoiada. (2Ha 11:4, 19; tingnan ang CARIANO, TAGAPAGBANTAY NA.) Bagaman lumilitaw na ipinanganak silang mga banyaga, ang mga Kereteo noong mga araw ni David ay hindi basta mga mersenaryong naglilingkod lamang dahil sa personal na pakinabang (gaya ng karaniwang maling akala), kundi talagang tapat sila kay David bilang pinahiran ni Jehova. Naipakita nila ito nang may-katapatan silang manatili sa panig ni David nang mapilitan itong umalis sa Jerusalem dahil "ang puso ng mga lalaki ng Israel" ay sumunod sa rebeldeng si Absalom. (2Sa 15:13, 18) Nang maglaon, tumulong din ang mga Kereteo upang masugpo ang paghihimagsik ni Sheba na Benjamita, at sinuportahan nila si Solomon, na pinili ni David bilang kahaliling hari ng Israel.—2Sa 20:7; 1Ha 1:38, 39, 44.

KERIOT [Mga Bayan]. Isang lugar na binanggit sa dalawang hula laban sa Moab. (Jer 48:24; Am 2:2) Maaaring ipinahihiwatig ng kahulugan ng pangalan nito na ang lunsod ay binubuo noon ng ilang mas maliliit na bayan. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Keriot. Walang-katiyakang iminumungkahi ng ilang iskolar ang Saliya, isang dako na mga 16 na km (10 mi) sa STS ng Dibon at sa H ng Arnon. Naniniwala naman ang iba na marahil ang Keriot ay ang Ar din, sa T ng Arnon. Ang pangmalas na ito ay waring sinusuportahan ng bagay na ang Ar at ang Keriot, bagaman inihaharap bilang mga pangunahing lunsod (ihambing ang Am 2:1-3; Deu 2:9, 18), ay hindi lumilitaw na magkasama sa mga talaan ng mga bayang Moabita.—Ihambing ang Isa 15 at 16; Jer 48.

Bagaman walang pahiwatig ang Batong Moabita hinggil sa lokasyon ng Keriot, ipinakikita naman nito na ang diyos na si Kemos ay may santuwaryo roon.

KERIOT-HEZRON [Mga Bayan ng Hezron]. Isa pang pangalan ng Hazor (Blg. 3). Ito'y isang bayan ng Juda at ipinapalagay na ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), mga 20 km (12 mi) sa T ng Hebron.—Jos 15:25.

KERIT, AGUSANG LIBIS NG [Hinukay]. Isang agusang libis sa S ng Jordan kung saan nagkubli si Elias at pinakain ng mga uwak matapos niyang ipahayag kay Haring Ahab ng Israel ang isang dumarating na tagtuyot. (1Ha 17:1-7) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

KEROS [posible, Yumuko]. Ang pinagmulan ng isang pamilya ng mga Netineo na ang ilan sa mga inapo ay kabilang sa mga bumalik sa Jerusalem at Juda kasama ni Zerubabel pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 43, 44; Ne 7:6, 7, 46, 47.

KERUB. Isang lunsod sa Babilonia. Dito nanggaling ang ilang tapon na bumalik sa Jerusalem noong 537 B.C.E. Hindi matalunton ng mga ito ang kanilang talaangkanan kung kaya hindi nila mapatunayan na sila'y mga Israelita.—Ezr 2:59; Ne 7:61.

KERUBIN. Anghelikong nilalang na may mataas na ranggo, pantanging mga tungkulin, at naiiba sa mga serapin. Sa Bibliya, ang una sa 92 pagbanggit sa kanila ay nasa Genesis 3:24. Doon, sinasabi na matapos palayasin ng Diyos sina Adan at Eva mula sa Eden, naglagay siya ng mga kerubin (sa Heb., *keru·vim′*) sa S pasukan at ng nagliliyab na talim ng tabak "upang bantayan ang daan patungo sa punungkahoy ng buhay." Hindi sinasabi kung ilan ang eksaktong bilang ng mga kerubing inilagay roon.

Kasama sa mga dekorasyon ng tabernakulong itinayo sa ilang ang mga disenyong kerubin. Dalawang kerubin na yari sa pinukpok na ginto ang nasa ibabaw ng magkabilang dulo ng takip ng Kaban. Ang mga ito ay magkaharap at nakayukod sa takip at parang sumasamba. Bawat isa ay may dalawang pakpak na nakaunat nang paitaas at nakalilim sa takip na para bang binabantayan at pinoprotektahan ito. (Exo 25:10-21; 37:7-9) Mayroon ding ibinurdang mga pigura ng mga kerubin sa mga telang pantolda na nagsisilbing panloob na pantakip ng tabernakulo, at sa kurtinang partisyon sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan.—Exo 26:1, 31; 36:8, 35.

Di-tulad ng paniwala ng ilan, ang mga disenyong kerubin na ito ay hindi nakatatakot na mga pigurang kinopya sa dambuhalang may-pakpak na mga imaheng sinasamba noon ng mga bansang pagano. Ayon sa sinaunang tradisyong Judio (walang sinasabi ang Bibliya tungkol dito), ang mga kerubing ito ay may anyong tao. Ang mga ito'y mahuhusay na mga likhang-sining, na naglalarawan sa mga anghelikong nilalang na may maluwalhating kagandahan, at ang bawat detalye ng mga ito ay ginawa "ayon sa . . . parisan" na tinanggap ni Moises mula kay Jehova mismo. (Exo 25:9) Inilalarawan ng apostol na si Pablo ang mga ito bilang "maluwalhating mga kerubin na lumililim sa panakip na pampalubag-loob." (Heb 9:5) Ang mga kerubing ito'y iniugnay sa presensiya ni Jehova: "At doon ako haharap sa iyo at magsasalita ako sa iyo mula sa ibabaw ng takip, mula sa pagitan ng dalawang kerubin na nasa ibabaw ng kaban ng patotoo." (Exo 25:22; Bil 7:89) Kaya naman sinasabing si Jehova ay "nakaupo sa [o, sa pagitan ng] mga kerubin." (1Sa 4:4; 2Sa 6:2; 2Ha 19:15; 1Cr 13:6; Aw 80:1; 99:1; Isa 37:16) Sa makasagisag na paraan, ang mga kerubin ay nagsilbing "kawangis ng karo" na sinasakyan ni Jehova (1Cr 28:18), at ang mga pakpak ng mga kerubin ay naglalaan ng proteksiyon at mabilis na paglalakbay. Kaya naman, sa matulaing awit, inilarawan ni David kung gaano kabilis siya sinaklolohan ni Jehova, na gaya ng isa na 'dumating na nakasakay sa isang kerubin at dumating na lumilipad' at "nasa mga pakpak ng isang espiritu."—2Sa 22:11; Aw 18:10.

Ayon sa detalyadong mga arkitektural na plano ng maringal na templo ni Solomon, dalawang pagkalaki-laking kerubin ang dapat ilagay sa Kabanal-banalan. Ang mga ito'y gawa sa kahoy ng punonglangis na kinalupkupan ng ginto, at bawat isa ay may taas na sampung siko (4.5 m; 14.6 piye). Ang mga ito'y nasa bandang gitna ng silid at parehong nakaharap sa S, ang isa ay nakatayo sa H at ang isa naman ay nasa T. Bagaman sampung siko ang layo nila sa isa't isa, ang tig-isang dulo ng kanilang nakaunat na mga pakpak ay nagpapang-abot sa gitna ng silid, at ang mga pakpak na iyon ay lumililim sa kaban ng tipan at sa mga pingga nito, na nasa ibaba. Ang kabilang pakpak ng isang kerubin ay umaabot sa pader sa H at ang kabilang pakpak naman ng isa pa ay umaabot sa pader sa T. Sa gayon, okupado ng nakaunat na mga pakpak ng mga kerubin ang buong 20-sikong lapad ng silid. (Tingnan ang TEMPLO.) Mayroon ding nililok na inukit na mga kerubing kinalupkupan ng ginto sa dekorasyon ng mga pader at mga pinto ng templo. Napapalamutian din ng mga kerubin ang mga gilid ng mga tansong karwahe para sa tubig. (1Ha 6:23-35; 7:29-36; 8:6, 7; 1Cr 28:18; 2Cr 3:7, 10-14; 5:7, 8) Gayundin, may mga nakaukit na kerubing nakapalamuti sa mga pader at mga pinto ng templong nakita ni Ezekiel sa pangitain.—Eze 41:17-20, 23-25.

Naglahad din si Ezekiel ng ilang pangitain kung saan nakakita siya ng makasagisag na mga kerubin na di-pangkaraniwan ang kaanyuan. Matapos niyang tukuyin ang mga ito bilang "mga nilalang na buháy" (Eze 1:5-28), ipinakilala niya ang mga ito bilang "mga kerubin." (Eze 9:3; 10:1-22; 11:22) Sa mga pangitaing ito, ang mga kerubin ay ipinakikitang may malapit na kaugnayan sa maluwalhating persona ni Jehova at palagiang naglilingkod sa kaniya.

Sa makahulang aklat ni Ezekiel, sinabihan din siya na "magpailanlang . . . ng isang panambitan may kinalaman sa hari ng Tiro," at doo'y tinukoy niya ang hari bilang maluwalhating kerubing tumatakip, na dati'y nasa "Eden, na hardin ng Diyos," ngunit hinubaran ng kagandahan nito at ginawang gaya ng abo sa lupa. "Ito ang sinabi ng Soberanong Panginoong Jehova: . . . 'Ikaw ang pinahirang kerubin na tumatakip, at itinatag kita. Sa banal na bundok ng Diyos ay naroon ka. Sa gitna ng maaapoy na bato ay nagpalakad-lakad ka. Ikaw ay walang pagkukulang sa iyong mga lakad mula nang araw na lalangin ka hanggang sa ang kalikuan ay masumpungan sa iyo. . . . Aalisin kita bilang lapastangan mula sa bundok ng Diyos, at pupuksain kita, O kerubin na tumatakip ["O kerubing nagsasanggalang," *Vg*].' "—Eze 28:11-19.

KESALON [(Nasa) Balakang [samakatuwid nga, dalisdis]]. Isang lunsod na binanggit kasama ng Bundok Jearim at bahagi ng H hangganan ng Juda. (Jos 15:10) Sa ngayon, karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Kesla (Kesalon), na mga 17 km (11 mi) sa K ng Jerusalem.

KESED. Isa sa walong anak na isinilang ni Milca kay Nahor na kapatid ni Abraham.—Gen 22:20-22.

KESIL, KONSTELASYON NG [sa Heb., *ke·sil′,* "hangal"]. Bagaman ang salitang ito ay ginamit nang maraming ulit sa saligang diwa nito na "hangal" (ihambing ang Aw 49:10; 92:6; Kaw 1:22), gayunma'y ipinahihiwatig ng konteksto sa apat na talata (Job 9:9; 38:31; Am 5:8; at Isa 13:10 [dito ay nasa anyong pangmaramihan]) na ginamit ito upang tumukoy sa isang kalipunan o grupo ng mga bituin.

Ang terminong ito ay karaniwang itinuturing na kumakapit sa Orion, tinatawag ding ang mangangaso, isang napakaprominenteng konstelasyon na kinaroroonan ng higanteng mga bituin na Betelgeuse at Rigel. Isinalin ng Latin na *Vulgate* ang *kesil′* bilang "Orion" sa Job 9:9 at Amos 5:8. Tinutularan ng karamihan sa mga salin ang Latin na *Vulgate* sa pangmalas nito na ang *kesil′* ay tumutukoy sa Orion. Ang sinaunang mga bersiyong Targum at Syriac ay kababasahan ng "higante," at katumbas ito ng pangalang Arabe para sa konstelasyon ng Orion, *gabbar,* o "isa na malakas" (katumbas sa Hebreo, *gibbohr′*).

Ang terminong ito ay ginagamit sa Amos 5:8 may kaugnayan sa pagsaway sa Israel dahil hindi nito hinanap ang tunay na Diyos na si Jehova, ang Maylikha ng mga konstelasyon sa langit. Sa Isaias 13:9, 10, kung saan ginamit ang pangmaramihang *kesi·leh·hem′* (ang kanilang mga konstelasyon ng Kesil), inilalarawan ang "araw ni Jehova," kung kailan ang mga maniniil na mapagmapuri at palalo ay ibababa at ang mga bagay sa kalangitan ay hindi na magbibigay ng kanilang liwanag.

KESO. Sa matulain at makasagisag na pananalita, inilarawan ni Job kung paano siya nabuo sa bahay-bata ng kaniyang ina, anupat sinabi niya sa Dakilang Maylalang: "Hindi mo ba ako ibinuhos na gaya nga ng gatas at tulad ng keso upang kurtahin ako?"—Job 10:10.

Naiiba ang paggawa ng keso sa paggawa ng mantikilya. Ang mantikilya ay nabubuo sa pamamagitan ng pagbatí sa gatas. Upang makagawa naman ng keso noong sinaunang panahon, mabilis na kinukurta ang gatas sa pamamagitan ng substansiyang *rennet* na mula sa loob ng tiyan ng isang hayop o sa pamamagitan ng katas ng partikular na mga dahon o mga ugat. Matapos kurtahin, pinatutulo ang *whey* (malabnaw na bahagi ng gatas) at maaari nang kainin ang sariwang mga kulta.

Tinagubilinan si David na magdala ng "sampung bahagi ng gatas" sa pinuno ng 1,000 na kinabibilangan ng kaniyang mga kapatid sa hukbo ni Saul. (1Sa 17:17, 18) Sa orihinal, ang aktuwal na mababasa ay "sampung hiwa ng gatas," na maaaring nangangahulugang "sampung keso ng sariwang gatas." Ang Latin na *Vulgate* naman ay kababasahan ng "sampung maliliit na hulma [o, molde] ng keso." Noong panahon ng digmaang sibil na pinamunuan ni Absalom, ang mga kaibigan ni David ay nagpadala sa kaniya ng mga panustos na pagkain, at kabilang sa mga ito ang "mga kulta mula sa baka," na maaaring malalambot na keso.—2Sa 17:29.

KESULOT [Mga Balakang, [samakatuwid nga, mga dalisdis]]. Isang lunsod ng Isacar na nasa hangganan nito (Jos 19:18) at malamang na ito rin ang Kislot-tabor. (Jos 19:12) Karaniwang ipinapalagay na ito ang Iksal (Kislot Tavor), na nasa paanan ng mga burol ng Nazaret at mga 3 km (2 mi) sa TS ng lunsod na iyon. Kaya naman, ito ay nasa Kapatagan ng Jezreel sa dakong K ng Bundok Tabor.

KET [ח]. Ang ikawalong titik sa alpabetong Hebreo. Ang titik na ito ang pinakamagaralgal sa mga paimpit na tunog at kahawig ito ng tunog ng "ch" sa salitang Scottish na *loch* o sa salitang Aleman na *ach.* Sa Hebreo, ang bawat talata sa ikawalong seksiyon ng Awit 119 (tal 57-64) ay nagsisimula sa titik na ito.

Sa akdang ito, tinutumbasan ito ng transliterasyong *k* na dapat bigkasin nang may malakas na buga ng hangin.

KETONG. Isang karamdaman na sa Bibliya ay tinutukoy sa pamamagitan ng terminong Hebreo na *tsa·ra′ʹath* at ng salitang Griego na *le′pra.* Ang taong mayroon nito ay tinatawag na ketongin.

Sa Kasulatan, ang "ketong" ay hindi lamang tumutukoy sa ketong na alam natin sa ngayon, dahil hindi lamang mga tao ang maaaring maapektuhan nito kundi pati mga damit at mga bahay. (Lev 14:55) Ang ketong sa ngayon ay tinatawag na *Hansen's disease,* na pinangalanan nang ganito dahil si Dr. Gerhard A. Hansen ang nakatuklas sa mikrobyo na karaniwang ipinapalagay na sanhi ng karamdamang ito. Gayunman, bagaman mas malawak pa ang tinutukoy ng *tsa·ra'ath* kaysa sa ketong sa ngayon, walang alinlangan na ang ketong sa tao, na tinatawag sa ngayon na *Hansen's disease,* ay umiral din sa Gitnang Silangan noong panahon ng Bibliya.

Mga Uri ng Ketong, at ang Kanilang mga Epekto. Sa ngayon ang ketong, o *Hansen's disease,* na hindi gaanong nakahahawa, ay may tatlong pangunahing uri. Ang isa, ang *nodular type,* ay lumilikha ng pangangapal ng balat at pagtubo ng mga bukol, una ay sa balat ng mukha at pagkatapos ay sa iba pang mga bahagi ng katawan. Pinahihina rin nito ang mga *mucous membrane* ng ilong at lalamunan ng maysakit. Tinatawag itong *black leprosy.* Ang isa pang uri ay ang *anesthetic leprosy,* kung minsan ay tinatawag na *white leprosy.* Hindi ito kasinlubha ng *black leprosy* at pangunahin nang naaapektuhan nito ang mga *peripheral nerve.* Maaaring ang palatandaan nito ay balat na makirot kapag nahihipo, bagaman maaari rin itong lumikha ng pamamanhid. Ang ikatlong uri ng ketong ay kombinasyon ng mga sintomas ng dalawang nabanggit na uri.

Habang lumulubha ang ketong, ang mga bukol na naunang lumitaw ay nagnanana, ang buhok sa ulo at kilay ay maaaring malugas, ang mga kuko ay maaaring lumuwag, mabulok, at malagas. Pagkatapos, ang mga daliri, mga biyas, ilong, o mga mata ng maysakit ay maaaring unti-unting maagnas. Sa dakong huli, sa pinakamalulubhang kaso, ang maysakit ay namamatay. Tiyak na kabilang sa Biblikal na "ketong" ang gayong malubhang sakit at ipinakikita ito ng pagtukoy rito ni Aaron bilang isang karamdaman kung saan ang 'kalahati ng laman ay agnas na.'—Bil 12:12.

Tinutulungan tayo ng paglalarawang ito upang higit na maunawaan ang mga pagtukoy ng Bibliya sa nakapanghihilakbot na karamdamang ito at ang napakasamang ibinunga ng kapangahasan ni Uzias nang magtangka siyang maghandog ng insenso sa templo ni Jehova.—2Ha 15:5; 2Cr 26:16-23.

Diyagnosis. Sa pamamagitan ng Kautusang Mosaiko, naglaan si Jehova sa Israel ng impormasyon upang matiyak ng saserdote kung ang sakit ay ketong at upang malaman niya ang pagkakaiba nito sa ibang mga sakit sa balat na di-gaanong malubha. Batay sa nakatala sa Levitico 13:1-46, makikita na ang ketong ay maaaring magsimula sa isang singaw, langib, pantal, bukol, o pilat sa balat ng isa dahil sa apoy. Kung minsan ang mga sintomas ay kitang-kita. Ang balahibo sa apektadong bahagi ay namumuti, at ang karamdaman ay nakikitang mas malalim kaysa sa balat. Halimbawa, dahil sa isang puting singaw sa balat ay maaaring pumuti ang balahibo, at maaaring lumitaw ang sariwang laman sa singaw. Nangangahulugan ito na ang isa ay may ketong at ipahahayag siyang marumi. Gayunman, sa ibang mga kaso, ang karamdaman ay hindi mas malalim sa balat, kaya naman ikinukuwarentenas ang maysakit sa loob ng isang yugto at pagkatapos ay sinusuri siya ng saserdote, na siyang huling magpapasiya hinggil dito.

Kinikilala na ang ketong ay maaaring umabot sa isang kalagayan na hindi na ito nakahahawa. Kapag kumalat ito sa buong katawan, anupat ang kabuuan nito ay namuti, at wala nang makitang buháy na laman, tanda ito na tapos na ang pagkalat ng sakit at na mga marka na lamang ng pinsala ang naiwan. Sa gayon ay ipahahayag ng saserdote na malinis na ang maysakit, anupat ang karamdaman ay hindi na isang banta sa iba.—Lev 13:12-17.

Kapag nawala na ang karamdaman ng ketongin at gumaling na siya, may mga kaayusan na dapat sundin upang mapadalisay niya ang kaniyang sarili sa seremonyal na paraan, at kabilang sa mga ito ang paghahandog ng saserdote ng hain alang-alang sa kaniya. (Lev 14:1-32) Ngunit kung ang ketongin na hindi pa magaling ay ipahahayag na marumi ng saserdote, pupunitin ang mga kasuutan ng ketongin, ang kaniyang ulo ay pababayaang hindi nakaayos, tatakpan niya ang kaniyang bigote o nguso, at sisigaw siya ng "Marumi, marumi!" Kailangan siyang tumahang nakabukod sa labas ng kampo (Lev 13:43-46), isang hakbanging ginagawa upang hindi mahawahan ng ketongin yaong mga sa gitna nila ay nagtotolda si Jehova. (Bil 5:1-4) Waring noong panahon ng Bibliya, ang mga ketongin ay nagsasama-sama o naninirahang magkakasama, sa gayo'y natutulungan nila ang isa't isa.—2Ha 7:3-5; Luc 17:12.

Sa mga kasuutan at mga bahay. Maaari ring maapektuhan ng ketong ang mga kasuutang lana o lino, o ang isang kagamitang yari sa balat. Maaaring mawala ang salot sa pamamagitan ng paglalaba, at may mga kaayusan sa pagkukuwarentenas ng kagamitan. Ngunit kung magpatuloy ang salot na ito na manilaw-nilaw na luntian o mamula-mula, ang kagamitan ay may malubhang ketong at dapat sunugin. (Lev 13:47-59) Kung sa dingding ng isang bahay ay may lumitaw na mga uka na manilaw-nilaw na luntian o mamula-mula, ang bahay ay ipapakuwarentenas ng saserdote. Baka kailangang bakbakin ang mga batong apektado at pakayuran

ang loob ng bahay, anupat ang mga bato at ang kinayod na argamasa ay itatapon sa isang dakong marumi sa labas ng lunsod. Kung bumalik ang salot, ang bahay ay ipahahayag na marumi at gigibain, at ang mga materyales ay itatapon sa isang dakong marumi. Ngunit may kaayusan ukol sa pagpapadalisay para sa bahay na ipinahayag na malinis. (Lev 14:33-57) Ipinapalagay na ang ketong na nakaaapekto sa mga kasuutan o mga bahay ay isang uri ng amag, ngunit hindi ito matiyak.

Bilang Isang Tanda. Ang isa sa mga tanda na isinagawa ni Moises sa tulong ni Jehova upang patunayan sa mga Israelita na isinugo siya ng Diyos ay may kinalaman sa ketong. Gaya ng itinagubilin ni Jehova, ipinasok ni Moises ang kaniyang kamay sa pang-itaas na tupi ng kaniyang kasuutan, at nang ilabas niya iyon, "ang kaniyang kamay ay kinapitan ng ketong na tulad ng niyebe!" Pinanauli ito "gaya ng iba pang bahagi ng kaniyang laman" sa pamamagitan ng pagbabalik niya nito sa pang-itaas na tupi ng kaniyang kasuutan at muling paglalabas nito. (Exo 4: 6, 7) Kinapitan naman si Miriam ng "ketong na kasimputi ng niyebe" na isang pagkilos ng Diyos dahil nagsalita siya nang laban kay Moises. Nagsumamo si Moises sa Diyos na pagalingin si Miriam, na nangyari naman, ngunit ikinuwarentenas ito nang pitong araw sa labas ng kampo.—Bil 12:1, 2, 9-15.

Noong Panahon ni Eliseo. Si Naaman na Siryano ay "magiting at makapangyarihang lalaki, bagaman isang ketongin [o, kinapitan ng sakit sa balat]." (2Ha 5:1, tlb sa *Rbi8*) Dahil sa kaniyang pagmamapuri ay muntik na niyang maiwala ang kaniyang pagkakataon na mapagaling, ngunit nang maglaon ay ginawa rin niya ang gaya ng itinagubilin ni Eliseo, anupat lumubog siya sa Jordan nang pitong ulit, at "nanumbalik ang kaniyang laman tulad ng laman ng isang munting bata at siya ay naging malinis." (2Ha 5:14) Sa gayon ay naging mananamba siya ni Jehova. Gayunman, ang tagapaglingkod ni Eliseo na si Gehazi ay may-kasakimang kumuha ng kaloob mula kay Naaman sa ngalan ng propeta, anupat nagsinungaling siya tungkol sa kaniyang panginoon at, sa diwa, ginamit ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos bilang isang paraan upang makapagtamo ng materyal na pakinabang. Dahil sa kasalanan niyang ito, pinasapitan ng Diyos si Gehazi ng ketong at naging "isang ketongin na kasimputi ng niyebe."—2Ha 5:20-27.

Maraming ketongin sa Israel noong mga araw ni Eliseo. Apat na Israelitang ketongin ang nasa labas ng mga pintuang-daan ng Samaria nang si Eliseo ay nasa loob ng lunsod. (2Ha 7:3) Ngunit karamihan ng mga Israelita ay hindi nanampalataya sa lalaking ito ng tunay na Diyos, kung paanong hindi tinanggap si Jesus ng mga Judio sa sarili niyang teritoryo. Kaya naman sinabi ni Kristo: "Gayundin, maraming ketongin sa Israel noong panahon ni Eliseo na propeta, gayunma'y walang isa man sa kanila ang nilinis, maliban kay Naaman na taong taga-Sirya." —Luc 4:27.

Mga Pinagaling ni Jesus at ng Kaniyang mga Alagad. Noong panahon ng kaniyang ministeryo sa Galilea, pinagaling ni Jesus ang isang ketongin na inilarawan ni Lucas bilang "isang lalaking punô ng ketong." Inutusan siya ni Jesus na huwag sabihin iyon kaninuman: "Ngunit humayo ka at magpakita ka sa saserdote, at maghandog ka may kaugnayan sa paglilinis sa iyo, gaya ng iniutos ni Moises, bilang patotoo sa kanila."—Luc 5:12-16; Mat 8:2-4; Mar 1:40-45.

Nang isugo ni Kristo ang 12 apostol, bukod sa iba pang mga bagay ay sinabi niya sa kanila, "Gawing malinis ang mga ketongin." (Mat 10:8) Nang maglaon, samantalang dumaraan siya sa Samaria at Galilea, nagpagaling si Jesus ng sampung ketongin sa isang nayon. Isa lamang sa kanila, isang Samaritano, ang "bumalik, na niluluwalhati ang Diyos sa malakas na tinig" at sumubsob sa paanan ni Jesus, anupat pinasalamatan ito sa ginawa nito para sa kaniya. (Luc 17:11-19) Mapapansin din na si Kristo ay nasa Betania sa tahanan ni Simon na ketongin (na maaaring pinagaling ni Jesus) nang pahiran ni Maria si Jesus ng mamahaling mabangong langis mga ilang araw lamang bago ang kaniyang kamatayan.—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:1-8.

KETURA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gumawa ng haing usok"]. Isang asawa ni Abraham at ina ng anim sa kaniyang mga anak, sina Zimran, Joksan, Medan, Midian, Isbak, at Shuah, mga ninuno ng iba't ibang grupo ng mga tao sa H Arabia na nanirahan sa T at S ng Palestina. —Gen 25:1-4.

Sa 1 Cronica 1:32 ay tuwirang tinukoy si Ketura bilang "babae ni Abraham," at maliwanag na siya at si Hagar ang tinutukoy sa Genesis 25:6, kung saan binabanggit ang mga anak ng 'mga babae' ni Abraham. Samakatuwid, si Ketura ay isang pangalawahing asawa na hindi kailanman nagkamit ng katayuang tulad ng kay Sara na ina ni Isaac, na pinanggalingan ng ipinangakong Binhi. (Gen 17:19-21; 21:2, 3, 12; Heb 11:17, 18) Bagaman "ibinigay ni Abraham kay Isaac ang lahat ng kaniyang tinatangkilik," nagbigay ang patriyarka ng mga kaloob sa mga anak ng kaniyang mga babae at pagkatapos ay "inilayo niya sila mula kay Isaac na kaniyang anak, habang siya ay buháy pa, sa gawing silangan, sa lupain ng Silangan."—Gen 25:5, 6.

Sinasabi ng iba na kinuha ni Abraham si Ketura bilang babae niya bago pa mamatay si Sara, palibhasa'y iniisip nila na malayong magkaanak siya ng

anim na lalaki sa isang babae paglampas niya ng mga 140 taóng gulang at pagkatapos ay mabuhay pa hanggang sa sumapit sila sa edad na maaari na niya silang paalisin. Gayunman, nabuhay pa si Abraham nang mahigit 35 taon pagkamatay ni Sara at namatay siya sa edad na 175 taon. (Gen 25:7, 8) Kaya maaari pa niyang kunin si Ketura bilang asawa, magkaanak sa kaniya ng anim na lalaki, at makitang lumaki ang mga ito bago siya mamatay. Gayundin, malamang na isinaalang-alang ni Abraham ang damdamin ni Sara anupat hindi niya hahayaang muling magkaroon ng hidwaan sa sambahayan (tulad niyaong kinasangkutan nina Hagar at Ismael) sa pamamagitan ng pagkuha ng isa pang babae samantalang buháy pa si Sara. At kung ibabatay sa pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari gaya ng pagkakalahad sa aklat ng Genesis, talagang masasabing kinuha ni Abraham si Ketura bilang kaniyang asawa pagkamatay ni Sara.—Ihambing ang Gen 23: 1, 2; 24:67; 25:1.

Dahil lamang sa makahimalang pagpapanumbalik ng kanilang kakayahang mag-anak kung kaya sina Abraham at Sara ay nagkaanak ng isang lalaki, si Isaac, sa kanilang katandaan. (Heb 11:11, 12) Maliwanag na dahil sa pagpapanauli ng gayong kakayahan kung kaya nagkaanak si Abraham ng anim pang mga lalaki kay Ketura bagaman mas matanda na siya noon.

KEZIA [posible, Kasia]. Ang ikalawa sa tatlong anak na babae na ipinanganak kay Job nang ipanauli at pagpalain siya ni Jehova pagkatapos ng matinding pagsubok sa kaniya. (Job 42:14) Ang salitang Hebreo para sa "kasia" ay ginamit bilang isang pangalang pambabae, malamang na dahil sa bango ng kasia, at maaaring ipinangalan sa batang babaing ito bilang pahiwatig tungkol sa kaniyang kagandahan.—Job 42:15.

KHESIL [Balakang [samakatuwid nga, dalisdis]]. Pangalan ng isang bayan na kasama sa talaan ng mga lugar na nasa teritoryo ng Juda. (Jos 15: 21, 30) Ipinahihiwatig ng paghahambing ng Josue 15:30 sa Josue 19:4 at 1 Cronica 4:30 na maaaring ang Khesil at ang Betuel ay iisa.—Tingnan ang BETUEL Blg. 2.

KIBROT-HATAAVA [Mga Dakong Libingan ng Paghahangad]. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita sa ilang. Dito nagpakita ng sakim na pananabik sa pagkain ng Ehipto ang haluang pulutong. (Bil 11:4; 33:16, 17; Deu 9:22) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Rueis el-Eberij, na nasa kalagitnaan ng Jebel Musa, ang kinikilalang lugar ng Bundok Sinai, at ng Hazerot. Doon ay makahimalang naglaan si Jehova ng isang buwang suplay ng pugo para sa buong kampo. (Bil 11:19, 20, 31) Ngunit napakasakim ng bayan anupat "ang nanguha ng pinakakaunti ay nakapagtipon ng sampung homer" (2,200 L; 62 *bushel*). Sinasabi ng ulat na habang "ang karne ay nasa pagitan pa ng kanilang mga ngipin, bago pa iyon manguya, . . . sinaktan ni Jehova ang bayan sa isang lubhang lansakang pagpatay." Sa halip na tumutukoy sa literal na pagnguya, ang mga pananalitang ito ay maaaring nangangahulugang bago "mawala" o "maubos" (*AT, RS*) ang lahat ng inilaang karne, sapagkat dito ang salitang Hebreo na isinalin bilang "manguya" ay may saligang kahulugan na "nahiwalay." (Ihambing ang Joe 1:5.) Pagkatapos nito, ang mga namatay ay inilibing, at sa gayon ang lugar ay tinawag na Kibrothataava.—Bil 11:32-35.

KIBZAIM [Dobleng Pagpipisan (Pagtitipon)]. Isang Efraimitang lunsod na ibinigay sa mga Kohatitang Levita. (Jos 21:20-22) Lumilitaw na sa 1 Cronica 6:68 ito ay tinawag na Jokmeam.

KIDLAT. Ang nakasisilaw na mga kislap ng liwanag na resulta ng paglabas ng kuryente ng atmospera sa pagitan ng mga ulap o sa pagitan ng mga ulap at ng lupa. Ang penomenong ito na may kasamang makulog na bagyo ay karaniwan sa Israel kapag panahon ng maulang mga yugto ng tagsibol at taglagas, anupat pinakamadalas pagsapit ng malalamig na buwan ng Nobyembre o Disyembre.

Bilang Maylalang ng mga elementong kailangan upang makalikha ng kidlat, si Jehova ang pinagmumulan nito. (Job 37:3, 11) Kaya rin niya itong kontrolin at lumilitaw na gumamit siya ng kidlat at ng mga paraang kagaya nito upang iligtas ang kaniyang mga lingkod mula sa kanilang mga kaaway at upang ilapat ang kaniyang mga kahatulan. (2Sa 22:1, 15; Aw 18:14; 77:16-20; Zac 9:14; ihambing ang Job 36:32; Aw 97:4; 144:6.) Kaya naman angkop na ang mga kidlat ay iniuugnay sa trono ng Diyos (Apo 4:5; ihambing ang Apo 11:19), sa mga kapahayagan ng kaniyang galit (Apo 8:5; 16:18) at inilalarawan ang mga ito sa makasagisag na paraan na waring naguulat na naisagawa na nila ang kanilang atas. (Job 38:35) Sa Bundok Sinai, ang mga kislap ng kidlat ay kasabay ng kasindak-sindak na pisikal na mga palatandaan ng presensiya ng Diyos.—Exo 19:16; 20:18.

Ang kidlat (sa Heb., *ba·raq′*) ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa kinang ng pinakintab na metal. (Deu 32:41, tlb sa *Rbi8;* Eze 21:10, tlb sa *Rbi8;* Na 3:3; Hab 3:11) Sa Nahum 2:4, maaaring ang kinang o ang napakabilis na takbo ng mga karo ng kaaway sa mga lansangan ng Nineve ang tinutukoy ng mga salitang, "Patuloy na tumatakbo ang mga ito na parang mga kidlat." At ang nagniningning na mga mukha o kaanyuan ng mga

anghelikong nilalang ay inihahambing sa kidlat. —Dan 10:5, 6; Mat 28:2, 3; tingnan din ang Eze 1:14.

Ipinakita ni Kristo Jesus na ang kaniyang presensiya ay hindi mananatiling lihim, kung paanong imposibleng ikubli ang kidlat na “lumalabas mula sa mga silanganing bahagi at nagliliwanag hanggang sa mga kanluraning bahagi.” (Mat 24:23-27; Luc 17:20-24) Bago nito, nang bumalik ang 70 alagad na isinugo niya taglay ang ulat na maging ang mga demonyo ay napasasakop sa kanila sa pamamagitan ng paggamit ng kaniyang pangalan, tinukoy ni Jesus ang katiyakan ng panghinaharap na pagpapalayas kay Satanas mula sa langit, anupat sinabi niya: “Namamasdan ko na si Satanas na nahulog na tulad ng kidlat mula sa langit.”—Luc 10:1, 17, 18.

Sa Lucas 11:36, ang salitang Griego para sa kidlat (*a·stra·pe′*) ay tumutukoy sa liwanag o sinag ng isang lampara.

KIDON. Ang pangalan ng may-ari ng giikan o ang mismong giikan kung saan pinabagsak ni Jehova si Uzah noong inililipat sa maling paraan ang kaban ng patotoo mula sa Kiriat-jearim patungo sa Lunsod ni David. Lumilitaw na ang nabanggit na giikan ay nasa pagitan ng dalawang lugar na iyon at malapit sa bahay ni Obed-edom. (1Cr 13:6-14) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Pagkatapos ng nabanggit na insidente, ang lugar na ito ay tinawag na Perez-uzah, na nangangahulugang “Galit Laban kay Uzah.”

KIDRON, AGUSANG LIBIS NG [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “maging maitim”]. Isang malalim na libis sa pagitan ng Jerusalem at ng Bundok ng mga Olibo. Ito’y bumabagtas nang patimog-silangan at pagkatapos ay patimog sa kahabaan ng lunsod. Wala itong tubig maging sa taglamig, maliban kung talagang malakas ang ulan. Ang Libis ng Kidron (Nahal Qidron) ay nagsisimula mga ilang distansiya sa dakong H ng mga pader ng Jerusalem. Bagaman sa umpisa’y isa itong malapad at mababaw na libis, patuloy itong kumikitid at lumalalim. Pagdating nito sa tapat ng dating lugar ng templo, humigit-kumulang ay 30 m (100 piye) na ang lalim nito at 120 m (390 piye) ang lapad. Sa mas gawing T pa, sumasanib sa Libis ng Kidron ang Libis ng Tyropoeon at pagkatapos ay ang Libis ng Hinom. Mula roo’y nagpapatuloy ito nang patimog-silangan at tumatawid sa tigang na Ilang ng Juda patungong Dagat na Patay. Ang makabagong pangalan na ibinigay sa mababang bahagi ng libis ay Wadi en-Nar (nangangahulugang “*Wadi* ng Apoy”), na nagpapahiwatig na kadalasan ito’y mainit at tuyo.

Sa tapat ng Jerusalem, mga libingang inuka sa bato ang nasa matatarik at mababatong dalisdis ng S panig ng libis. Sa K panig naman nito, sa kalagitnaan ng dating lugar ng templo at ng pinagsasalubungan ng mga libis ng Tyropoeon at ng Kidron, ay naroon ang bukal ng Gihon. (Tingnan ang GIHON Blg. 2.) Di-kalayuan sa bukal na ito, ang Libis ng Kidron ay lumalapad at nagiging hantad na lugar. Iminumungkahi na ang hantad na lugar na ito ay ang sinaunang “hardin ng hari.”—2Ha 25:4.

Nang tumatakas si Haring David mula sa mapaghimagsik na si Absalom, tinawid niya nang naglalakad ang Libis ng Kidron. (2Sa 15:14, 23, 30) Sinumpa ni Simei si David nang pagkakataong iyon. Dahil dito, nang maglaon ay pinagbawalan siya ni Solomon na lumabas sa Jerusalem at tumawid sa Libis ng Kidron at kung hindi’y papatayin siya. (1Ha 2:8, 9, 36, 37) Ito rin ang libis na tinawid ni Jesus nang pumunta siya sa hardin ng Getsemani. (Ju 18:1) Noong naghahari ang mga hari ng Juda na sina Asa, Hezekias, at Josias, ang Libis ng Kidron ay ginamit na tapunan ng mga kagamitan sa idolatriya. (1Ha 15:13; 2Ha 23:4, 6, 12; 2Cr 15:16; 29:16; 30:14) Nagsilbi rin itong dakong libingan. (2Ha 23:6) Dahil dito, naging isang maruming lugar ang Libis ng Kidron, kaya naman makahulugan ang inihula ni Jeremias na balang-araw, bilang kabaligtaran, “ang lahat ng mga hagdan-hagdang lupain hanggang sa agusang libis ng Kidron” ay magiging “banal kay Jehova.” —Jer 31:40.

KILEAB. Ikalawang anak ni David na isinilang sa Hebron. Ang kaniyang inang si Abigail ay dating asawa ni Nabal. (2Sa 3:2, 3) Si Kileab ay tinatawag na Daniel sa 1 Cronica 3:1.—Tingnan ang DANIEL Blg. 1.

KILION [Isa na Nabibigo; Isa na Sumasapit sa Kawakasan]. Anak nina Noemi at Elimelec at kapatid ni Mahalon na asawa ni Ruth. Upang matakasan ang isang taggutom noong panahon ng mga Hukom, ang kanilang pamilya ay lumipat mula sa Betlehem, sa Juda, patungong Moab. Pagkamatay ng kaniyang ama, napangasawa ni Kilion ang Moabitang si Orpa. Siya at ang kaniyang kapatid ay parehong namatay nang walang anak sa Moab.—Ru 1:1-5; 4:9, 10.

KILMAD. Maliwanag na isang lugar na kasama sa mga nakikipagnegosyo sa Tiro ng maiinam na kasuutan, tininang mga tela, mga alpombra, at mga lubid.—Eze 27:2, 23, 24.

KILOS NG KATAWAN. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

KIMA, KONSTELASYON NG. Ginagamit ang terminong ito sa Job 9:9; 38:31; at Amos 5:8 upang tumukoy sa isang konstelasyon sa langit.

Kadalasang itinuturing na tumutukoy ito sa Pleiades, isang grupo ng mga bituin na binubuo ng pitong malalaking bituin at ng iba pang mas maliliit na bituin, na nababalot sa materya ng *nebula* (gas at alikabok) at mga 380 *light-year* mula sa araw. Sa Job 38:31, tinatanong ni Jehova si Job kung kaya nitong 'itali nang mahigpit ang mga bigkis ng konstelasyon ng Kima,' at iniuugnay ito ng ilan sa pagiging masinsin ng kumpol ng Pleiades, ang kumpol ng mga bituin na pinakamalamang na makita ng mga mata kahit walang teleskopyo. Bagaman hindi matiyak ang pagkakakilanlan ng partikular na konstelasyong tinutukoy, maliwanag na ang diwa ng tanong na iniharap ay kung kaya ba ng isang hamak na tao na bigkising magkakasama sa isang kumpol ang isang grupo ng mga bituin anupat bubuo ang mga ito ng isang permanenteng konstelasyon. Sa gayon, sa pamamagitan ng tanong na ito, ipinaunawa ni Jehova kay Job ang kababaan ng tao kung ihahambing sa Soberano ng Sansinukob.

KIMHAM [Nanlupaypay [sa pananabik]]. Ipinapalagay na anak ni Barzilai. Nang tanggihan ng matanda nang si Barzilai ang paanyaya na maging bahagi ng korte ni Haring David at irekomenda niyang si Kimham ang sumama kapalit niya, tumugon si David: "Kasama kong tatawid [sa Jordan] si Kimham, at gagawin ko mismo sa kaniya kung ano ang mabuti sa iyong paningin; at ang lahat ng pipiliin mong iatang sa akin ay gagawin ko para sa iyo." (2Sa 19:33, 37-40) Batay sa huling mga tagubilin ni David kay Solomon, lumilitaw na si Kimham ay nanatili sa maharlikang korte. (1Ha 2:7) Sa Jeremias 41:17, nabanggit ang "tuluyang dako ni Kimham" malapit sa Betlehem. Hindi alam kung ang Kimham na ito ay ang Kimham noong panahon ni David o isang lalaking kapangalan niya nang maglaon. Sinasabi ng ilang komentarista na maaaring binigyan si Kimham ng isang lupain kapalit ng kaniyang paglilingkod kay David, o na maaaring ito'y isang lugar kung saan nagtayo si Kimham ng isang tuluyang dako para sa mga manlalakbay.

KINA. Isang lunsod sa timugang Juda. (Jos 15:21, 22) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Khirbet Taiyib (Horvat Tov), na mga 30 km (19 na mi) sa SHS ng Beer-sheba. Ang pangalang ito ay waring napanatili sa kalapit na Wadi el-Qeini.

KINATAWAN [sa Ingles, *deputy*]. Ang pangunahing kahulugan ng pandiwaring Hebreo na isinaling "kinatawan" (*nits·tsav'*) ay isa na "inilagay," 'itinayo,' o 'inatasan' sa pamamagitan ng pagtatalaga upang gumanap sa isang tungkulin. (1Sa 22:9; Exo 7:15; Ru 2:5) Noong panahon ng paghahari ni Solomon (1037-998 B.C.E.), 12 kinatawan ang itinalaga sa matataas na administratibong posisyon. Inatasan silang maghalinhinan sa paglalaan ng pagkain at ng iba pang mga panustos para sa maharlikang sambahayan, isang buwan sa bawat taon.—1Ha 4:7.

Sa halip na humiling ng isang pangkalahatang buwis na pansuporta sa pamahalaan, mga pagkain ang kinukuha noon mula sa ani ng lupain. Kaya naman ang mga kinatawan ay mga tagapangasiwa ng produksiyon, pag-aani, pag-iimbak, at paghahatid ng buwanang kota, na tone-tonelada ang timbang. (1Ha 4:22, 23) Maaaring naglingkod din ang mga kinatawang ito bilang mga sibil na administrador sa kani-kanilang teritoryo, bukod pa sa kanilang pangangasiwa sa paglalaan ng mga panustos na pagkain.

Patas at makatuwiran ang sistemang ito, sapagkat nang itatag ang mga distrito, waring maingat na isinaalang-alang ang populasyon at ang pagkamabunga ng lupain, sa halip na ibatay lamang sa itinakdang mga hangganan ng mga tribo. Ang siyam sa mga administratibong distrito ay nasa K ng Jordan, at ang tatlo naman ay nasa S. Yamang ang talaan ng mga distrito ay hindi ayon sa pagkakasunud-sunod ng lokasyon, maaaring itinala ang mga ito ayon sa buwan kung kailan maglalaan ng mga panustos ang bawat kinatawan.

Sa tekstong Masoretiko, pitong kinatawan lamang ang tinukoy sa kani-kanilang personal na pangalan; ang limang iba pa ay itinala lamang bilang "anak ni" ganoon-at-ganito. (1Ha 4:8-19) Ang ilang salin naman (*AS; AT;* 3Ha, *Dy; Ro; RS*) ay naglagay lamang ng unlaping "Ben" (nangangahulugang "anak ni") sa pangalan ng ama, gaya ng "Ben-hur," "Ben-deker," "Ben-hesed," "Ben-abinadab," "Ben-geber." Upang walang bumangong suliranin na magiging sanhi ng kakapusan, ang 12 kinatawan ay inilagay sa ilalim ng pangangasiwa ng isa sa pangunahing mga prinsipe ni Solomon, "si Azarias na anak ni Natan." —1Ha 4:5.

Mayroon ding "mga malaprinsipeng kinatawan" na naglingkod bilang mga kapatas at mga tagapangasiwa ng mga trabahador na ginamit sa pagtatayo noong panahon ng paghahari ni Solomon. Waring ang dalawang ulat hinggil sa mga kinatawang ito, na nasa Unang Hari at Ikalawang Cronica, ay magkaiba lamang sa paraan ng klasipikasyon, anupat ang una ay nagtala ng 3,300 at 550 na may kabuuang 3,850 (1Ha 5:16; 9:23), at ang ikalawa naman ay nagtala ng 3,600 at 250, na may kabuuan din na 3,850. (2Cr 2:18; 8:10) Iminumungkahi ng mga iskolar (sina Ewald, Keil, Michaelis) na ang mga bilang sa Mga Cronica ay tumutukoy sa 3,600 di-Israelita at 250 Israelita, samantalang ang mga bilang naman sa Mga Hari ay tumutukoy sa 3,300 nakabababang kapatas at 550 punong tagapangasiwa, anupat kasama sa huling nabanggit na bilang ang 300 di-Israelita.

Noong panahon ng pamamahala ni Jehosapat, hari ng Juda (936-mga 911 B.C.E.), "isang kinatawan ang hari" sa Edom, na noon ay nasa ilalim ng kontrol ng Juda. (1Ha 22:47) Ipinahihiwatig nito na isang bise-tagapamahala ang inatasan o inaprubahang gumanap bilang kahalili ng hari.

Ang pananalitang "mga kinatawang tagapamahala" (sa Heb., *segha·nim',* laging ginagamit sa anyong pangmaramihan) ay lumilitaw nang 17 ulit sa Bibliya, halimbawa ay sa Ezra 9:2; Nehemias 2:16; Isaias 41:25; Jeremias 51:23; at Ezekiel 23:6. Tumutukoy ito sa mga nakabababang tagapamahala o mababang opisyal, na iba pa sa mga taong mahal, mga prinsipe, at mga gobernador. Isinasalin naman ito ng ilang tagapagsalin bilang "mga kinatawan." —*Mo, Ro.*

KINERET.

1. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali. (Jos 19: 32, 35) Sa ngayon, ipinapalagay na ito ang Khirbet el-'Oreimeh (Tel Kinnerot), na nasa isang gulod mahigit 3 km (2 mi) sa TK ng Capernaum kung saan matatanaw ang HK bahagi ng Dagat ng Galilea. Sa mga pader ng templo ng Karnak sa Thebes, Ehipto, makikita ang Kineret sa talaan ng mga Canaanitang lunsod na nilupig ni Thutmose III (na tinatayang naghari noong ika-16 na siglo B.C.E.).

2. Isang distrito o rehiyon ng Israel na sinalakay ng Siryanong si Haring Ben-hadad I dahil sa sulsol ni Haring Asa ng Juda. (mga 962 B.C.E.) (1Ha 15:20; ihambing ang 2Cr 16:4.) Kadalasang ipinapalagay na ang pananalitang "buong Kineret" ay tumutukoy sa matabang Kapatagan ng Genesaret.

3. Sinaunang pangalan ng Dagat ng Galilea. (Bil 34:11) Palibhasa'y sinasabi ng ilan na ang pangalang ito ay nauugnay sa salitang Hebreo para sa alpa (*kin·nohr'*), iminumungkahi nila na ipinangalan ito sa lawang iyon dahil hugis-alpa ang katubigang iyon. Noong nasa lupa si Jesus, ginamit ang mga pangalang Dagat ng Galilea at Dagat ng Tiberias, pati na ang Genesaret, na malamang ay anyong Griego ng pangalang ito.—Luc 5:1; Ju 6:1.

Ang lawang ito ay isa sa mga hangganan ng Lupang Pangako. (Bil 34:11) Bahagi rin ito ng K hangganan ng Amoritang kaharian ni Og. Pagkatapos masakop ng Israel ang Lupang Pangako, napasama ito sa K hangganan ng tribo ni Gad. (Deu 3:16, 17; Jos 13:24-27) Ang "mga disyertong kapatagan [sa Heb., *'ara·vah'*] sa timog ng Kineret" (Jos 11:2) ay maliwanag na tumutukoy sa seksiyon ng Libis ng Jordan na nasa T ng Dagat ng Galilea, na kilalá bilang Ghor.—Tingnan ang GALILEA, DAGAT NG.

KIOS. Isa sa malalaking pulo sa Dagat Aegeano na nakahiwalay sa K baybayin ng Asia Minor sa pamamagitan ng isang kipot na may lapad na 8 km (5 mi) o higit pa. Ang pulo (mula H hanggang T) ay may habang mga 50 km (30 mi) at ang lapad nito (mula S hanggang K) ay nag-iiba-iba mula 13 hanggang 29 na km (8 hanggang 18 mi).

Binanggit ang Kios sa ulat ng Gawa 20 tungkol sa paglalakbay ni Pablo pabalik sa Jerusalem nang papatapos na ang kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, noong mga 56 C.E. Ang barkong sinasakyan ni Pablo ay naglayag mula sa Mitilene (Gaw 20:14) mga 100 km (60 mi) sa dakong HS, malamang noong umaga, at 'nakarating sa tapat ng Kios' (Gaw 20:15), malamang ay pagkalubog ng araw. Kinabukasan, nagpatuloy ang paglalakbay hanggang sa Samos, na mga 100 km (60 mi) pa ang layo.

Noong panahong naglalakbay si Pablo, ang Kios ay itinuturing na isang malayang estadong-lunsod ng Romanong probinsiya ng Asia. Napanatili nito ang katayuang ito hanggang sa pamamahala ni Emperador Vespasian (69-79 C.E.). Sa ngayon, kapuwa ang pulo at ang pangunahing lunsod nito ay tinatawag ng mga Griego na Khios at Scio naman ang tawag dito ng mga Italyano.

KIR. Ang lugar na pinanggalingan ng mga Arameano patungong Sirya, bagaman hindi tiyak na ito ang kanilang orihinal na tahanan. (Am 9:7) Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos (1:5), ipinahiwatig ni Jehova na ang mga Arameano ay babalik sa Kir, ngunit bilang mga tapon. Natupad ang hulang ito nang bihagin ni Tiglat-pileser III ang Damasco na Arameanong kabisera, matapos siyang suhulan ng Judeanong si Haring Ahaz na gawin iyon, pagkatapos ay dinala niya sa pagkatapon sa Kir ang mga tumatahan doon.—2Ha 16:7-9.

Inilalarawan ng Isaias 22:5, 6 na ang Kir ay naghahanda laban sa "libis ng pangitain" (inaakalang kumakatawan sa Jerusalem). Ang hulang ito ay karaniwang inuunawa na natupad noong panahon ng kampanya ng Asiryanong si Haring Senakerib laban sa Juda. Dahil iniuugnay ang Kir sa Elam sa tekstong ito, iminumungkahi ng ilan na ito ay maaaring nasa kalakhang lugar ng Elam, sa S ng Ilog Tigris. (Ihambing ang Isa 21:2, kung saan ang Media na kiláng karatig-pook ng Elam ay itinatambal din sa Elam.) Hindi ginagamit ng Griegong *Septuagint* ang "Kir" sa alinman sa mga nabanggit na teksto kundi gumagamit ito ng iba't ibang salita para sa Hebreong *qir.* Sa gayon ay hindi matiyak ang aktuwal na lokasyon nito.

KIR-HARESET. Lumilitaw na isa pang pangalan ng Kir ng Moab, isang lunsod na kadalasang iniuugnay sa makabagong Karak.—2Ha 3:25; Isa 16:7; tingnan ang KIR NG MOAB.

KIR-HERES. Maliwanag na isang kahaliling pangalan ng Kir-hareset o Kir ng Moab, isang lunsod na karaniwang iniuugnay sa makabagong Karak.—Jer 48:31, 36; tingnan ang KIR NG MOAB.

KIRIAT [Bayan]. Isang lunsod ng Benjamin. Kadalasang ipinapalagay na ito rin ang Kiriat-jearim. Naniniwala ang ilang iskolar na ang pangalang Kiriat-jearim ay lumilitaw sa orihinal na tekstong Hebreo sa Josue 18:28, kung paanong lumilitaw rin ito sa Alexandrine Manuscript (*LXX*).—Tingnan ang KIRIAT-JEARIM.

KIRIATAIM [Doblihang Bayan].

1. Isang lunsod sa S ng Jordan. Ito'y itinayo o muling itinayo ng mga Rubenita. (Bil 32:37; Jos 13:15, 19) Nang maglaon ang lunsod ay napasailalim ng kontrol ng Moab. Sa mga hula nina Jeremias (48:1) at Ezekiel (25:9), binanggit ito bilang isang lunsod ng Moab na daranas ng kapahamakan. Mas maaga rito, ipinaghambog ng Moabitang si Haring Mesa noong ikasiyam na siglo B.C.E. na itinayo niya ang Qaryaten (lumilitaw na ang Kiriataim).

Karaniwang sinasabi ng mga iskolar na ito'y nasa lugar na malapit sa Quraiyat, mga 10 km (6 na mi) sa KHK ng Dibon. Gayunman, ang petsa ng mga labí na natagpuan doon ay hindi bago ang unang siglo B.C.E., kaya naman hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

2. Isang lugar sa Neptali at ibinigay sa mga Levitikong Gersonita. (1Cr 6:71, 76) Tinawag itong Kartan sa Josue 21:32.—Tingnan ang KARTAN.

KIRIAT-ARBA [Bayan ni Arba]. Sinaunang pangalan ng lunsod ng Hebron. Ang pangalang ito ay ginamit kahit noong pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:25) Gaya ng ipinahihiwatig ng pangalan ng lunsod na ito, waring ito'y itinatag ni Arba, "ang dakilang tao sa mga Anakim."—Jos 14:15; tingnan ang HEBRON Blg. 3.

KIRIAT-BAAL [Bayan ni Baal]. Isa pang pangalan ng Judeanong lunsod ng Kiriat-jearim. Karaniwang ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim), na mga 9 na km (5.5 mi) sa T ng Mataas na Bet-horon.—Jos 15:60; 18:14; tingnan ang KIRIAT-JEARIM.

KIRIAT-HUZOT [Bayan ng mga Lansangan]. Isang lugar na malamang na nasa Moab sa pagitan ng agusang libis ng Arnon at ng Bamot-baal. (Bil 22:36, 39, 41) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

KIRIAT-JEARIM [Bayan ng mga Kagubatan]. Isang Hivitang lunsod na iniugnay sa mga Gibeonita. (Jos 9:17) Kilala rin ito bilang Baala (Jos 15:9), Baale-juda (2Sa 6:2), at Kiriat-baal (Jos 15:60). Nang maglaon, ang Kiriat-jearim ay naging pag-aari ng Juda at naging kahangga ng teritoryong Benjamita. (Jos 15:1, 9; 18:11, 14; Huk 18:12) Lumilitaw na nanirahan dito ang mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Caleb.—1Cr 2:3, 50, 52, 53.

Noong ika-12 siglo B.C.E., ilang panahon pagkatapos ibalik ng mga Filisteo ang Kaban, dinala ito sa Kiriat-jearim dahil sa kahilingan ng mga lalaki sa kalapit na Bet-semes. Lumilitaw na nanatili ito roon hanggang noong ilipat ito ni Haring David sa Jerusalem pagkaraan ng mga 70 taon.—1Sa 6:20–7:2; 1Cr 13:5, 6; 16:1; 2Cr 1:4.

Ang kapanahon ni Jeremias na si propeta Urias ay anak ni Semaias ng Kiriat-jearim. (Jer 26:20) Ang mga inapo niyaong mga dating naninirahan sa lunsod ay may kinatawan din sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 25; Ne 7:6, 7, 29.

Karaniwang iminumungkahi ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim) bilang lugar na tumutugma sa paglalarawan ng Bibliya na ang Kiriat-jearim ay isang lunsod ng bulubunduking pook (Jos 15:48, 60) at nasa hangganan ng Juda at Benjamin sa kapaligiran ng iba pang Gibeonitang mga lunsod. Estratehiko ang posisyon ng lugar na ito sa ibabaw ng isang burol na mga 14 na km (8.5 mi) sa SHS ng Bet-semes at mga 13 km (8 mi) sa KHK ng Jerusalem. Ang lokasyong ito'y halos tumutugma sa sinabi ni Eusebius na ang Kiriat-jearim ay 9 na milyang Romano (13 km; 8 mi), at noong minsa'y 10 milyang Romano (15 km; 9 na mi), mula sa Jerusalem. Gayundin, yamang ang Deir el-ʽAzar ay nasa isang rehiyon na dati'y waring makahoy, kaayon na kaayon ito ng pangalang Kiriat-jearim, "Bayan ng mga Kagubatan."

KIRIAT-SANA [Bayan ng Sana]. Isa pang pangalan ng Debir. Ito'y isang Judeanong lunsod na iniatas sa mga Aaronikong saserdote at mga 13 km (8 mi) sa TK ng Hebron. (Jos 15:49; 21:13, 15) Itinuturing ng ilan na ang Kiriat-sana ay resulta ng pagkakamali ng tagakopya sa baybay ng Kiriat-seper.—Tingnan ang DEBIR Blg. 2.

KIRIAT-SEPER [Bayan ng Aklat]. Sinaunang pangalan ng Debir. Ito'y isang lunsod ng mga saserdote sa teritoryo ng Juda at mga 13 km (8 mi) sa TK ng Hebron.—Jos 15:15, 16; 21:13, 15; Huk 1:11, 12; tingnan ang DEBIR Blg. 2.

KIR NG MOAB. Isang mahalagang lunsod ng Moab, malamang na dating kabisera nito. Laging tinutukoy ng Aramaikong Targum ang Kir (ng Moab), Kir-hareset, at Kir-heres bilang Karak, anupat ipinahihiwatig na ang mga ito ay mga kahaliling

pangalan lamang para sa lugar ding iyon. Dahil dito, ang "Kir ng Moab" ay kadalasang iniuugnay sa makabagong Karak. (Isa 15:1) Ang lunsod na ito ay nasa isang maliit na talampas na mahigit sa 900 m (3,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat at mga 35 km (22 mi) sa T ng Dibon. Inihihiwalay ng matatarik na libis ang kalakhang bahagi ng Karak mula sa mas matatayog na karatig na bundok.

Sa pagtatapos ng ikasampung siglo B.C.E., sinalakay ng magkakaalyadong mga hukbo ng Israel, Juda, at Edom ang Kir-hareset. Kung wasto ang pagkakaugnay ng dakong ito sa Karak, walang alinlangang mula sa kalapit na mga bundok nagpaulan ng mga bato sa lunsod ang mga tagapaghilagpos. Bagaman maliwanag na hindi nakuha ang Kir-hareset, naging mahirap ang pagbabaka para sa hari ng Moab. Sa isang kadahilanang di-binanggit, tinangka niya, kasama ang 700 mandirigma, na makalusot sa mga hanay ng pagbabaka upang makarating sa hari ng Edom ngunit hindi sila nagtagumpay. Bilang huling solusyon, lumilitaw na hayagang inihain ng hari ng Moab ang sarili niyang panganay na anak, malamang na upang paglubagin ang diyos na si Kemos. (2Ha 3:5, 9, 25-27) Ang tekstong Hebreo (2Ha 3:27) ay maaari ring unawain na tumutukoy sa panganay na anak ng hari ng Edom, at sinasabi ng ilan na ipinahihiwatig ito ng Amos 2:1. Ngunit malayong magkaganito.

Sinabi sa hula ni Isaias na magdadalamhati ang mga Moabita dahil sa mga kakaning pasas ng Kir-hareset, marahil ay isang pangunahing produktong pangkalakal ng lunsod. (Isa 16:6, 7) Binanggit din ni Isaias ang kaniyang pagiging maingay gaya ng isang alpa dahil sa Moab at Kir-hareset. Kung paanong nanginginig ang mga kuwerdas ng alpa upang tumunog, gayon naantig ng mensahe ng kaabahan para sa Kir-hareset ang mga panloob na bahagi ni Isaias.—Isa 16:11; tingnan din ang Jer 48:31, 36.

KIROT. Pagkadama ng pisikal na hirap, bahagya man o matindi; maaari ring tumukoy sa matinding pagkabagabag ng isip o emosyon.

Dahil sa nakahahapong trabaho ng pagsasaka sa isinumpang lupa (Gen 3:17-19; 5:29), mga salitang nakasasakit (Kaw 15:1), di-pagtugon ng iba sa kabutihan (Ro 9:2), karamdaman at iba pang mga kapighatian (Job 2:13; 16:6), ang mga tao ay nakararanas ng mental, emosyonal, at pisikal na kirot. Sanhi rin ng kirot ang nakapanghihilakbot o nakatatakot na mga situwasyon, totoo man ang mga ito o pangitain lamang.—Aw 55:3, 4; Isa 21:1-3; Jer 4:19, 20; Eze 30:4, 9; tingnan din ang KIROT NG PAGDARAMDAM, MGA.

'Wala Nang Kirot.' Bagaman di-kaayaaya, ang pisikal na pagkadama ng kirot ay may kapaki-pakinabang na layunin yamang binabalaan nito ang isang tao hinggil sa panganib na mapinsala ang kaniyang katawan at sa gayon ay makagagawa siya ng mga hakbang upang maiwasan ang malubhang pinsala. Samakatuwid, ang katuparan ng pangako ng Diyos na 'hindi na magkakaroon pa man ng kirot' (Apo 21:4), ay hindi maaaring mangahulugan na magiging manhid na ang mga tao o na hindi na sila makadarama ng kirot. Sa halip, 'hindi na magkakaroon' ng mental, emosyonal, at pisikal na kirot na resulta na kasalanan at di-kasakdalan (Ro 8:21, 22) sa diwa na aalisin ang mga sanhi nito (gaya ng karamdaman at kamatayan). Ang kasakdalan ng katawan ay hindi nangangahulugan na ang isa ay lubusang hindi makakaramdam ng kirot, yamang kahit ang sakdal na taong si Jesus ay dumanas ng pisikal at emosyonal na kirot may kaugnayan sa kaniyang kamatayan at dahil sa pagiging manhid niyaong mga pinaglingkuran niya. (Mat 26:37; Luc 19:41) Inihula pa nga na siya ay magiging "isang taong nauukol sa mga kirot." (Isa 53:3) Sa pamamagitan ng pagpapagaling niya sa mga "napipighati ng iba't ibang karamdaman at mga pahirap" (Mat 4:24), pinasan ni Jesus ang mga kirot ng iba.—Isa 53:4.

Makasagisag na Paggamit. Sa Kasulatan, madalas tukuyin ang kirot sa makasagisag na diwa. Depende sa konteksto, maaari itong tumukoy sa pagpapagal (Kaw 5:10) o sa kapaki-pakinabang na pagkatakot at matinding paggalang sa Diyos na Jehova. (1Cr 16:30; Aw 96:9; 114:7) Kapag naliligalig, ang katubigan, mga bukal, at ang lupa ay inilalarawang dumaranas ng kirot. (Aw 77:16; 97:4; Jer 51:29; Hab 3:10) Sa pangmalas ni Jehova, ang di-tapat na Juda ay may di-malunasang kirot, kirot na maaaring ikamatay.—Jer 30:15.

Ang mga kirot, o mga hapdi, ay maaari ring tumukoy sa nakapipighating kalagayan. May kaugnayan kay Jesu-Kristo, sinabi ng apostol na si Pedro: "Binuhay siyang muli ng Diyos sa pamamagitan ng pagkakalag sa mga hapdi ng kamatayan, sapagkat hindi siya maaaring pigilan nito nang mahigpit." (Gaw 2:24) Bagaman walang kabatiran ang mga patay, ang kamatayan ay isang mapait at nakapipighating karanasan, kapuwa dahil sa kirot na kadalasang nauuna rito at dahil sa lubusang paghinto ng lahat ng gawain at pagkawala ng kalayaan na idinudulot ng nakapaparalisang kapit nito.—Ihambing ang Aw 116:3.

KIROT NG PAGDARAMDAM, MGA [sa Ingles, *labor pains*]. Ang kapighatiang kaugnay ng panganganak. Matapos itong magkasala, ipinahayag ng Diyos sa unang babae, si Eva, kung ano ang ibubunga niyaon sa pag-aanak. Kung nanatili siyang masunurin, patuloy sanang sasakaniya ang pagpapala ng Diyos at pawang kagalakan sana ang idudulot ng pag-aanak, sapagkat, "ang pagpapala ni

Jehova—iyon ang nagpapayaman, at hindi niya iyon dinaragdagan ng kirot." (Kaw 10:22) Ngunit magmula noon, sa pangkalahatan, ang di-sakdal na paggana ng katawan ay magiging sanhi ng kirot. Kaya naman sinabi ng Diyos (yamang kadalasan, ang mga bagay na *ipinahihintulot* niya ay sinasabing *ginagawa* niya): "Palulubhain ko ang kirot ng iyong pagdadalang-tao; sa mga hapdi ng panganganak ay magluluwal ka ng mga anak."—Gen 3:16.

Sa literal, ang pananalitang Hebreo sa talatang ito ng Kasulatan ay "ang iyong kirot at ang iyong pagdadalang-tao" at isinasalin ito ng ilang salin bilang "ang iyong kalumbayan at ang iyong paglilihi." (*KJ; Yg*) Ngunit ang anyo ng balarila na ginamit dito ay tinatawag na *hendiadys,* kung saan dalawang salita ang pinag-uugnay ng "at" bagaman iisang bagay ang tinutukoy. Ganito rin ang pagkakasalin sa pananalitang ito ng makabagong mga salin. (*AT; Mo; RS*) Kaya hindi naman sinasabi na lulubha, o madaragdagan, ang paglilihi, kundi ang kirot.

Totoo na maaaring maibsan ang kirot ng pagdadalang-tao at pag-aanak sa pamamagitan ng medikal na paggamot at sa paanuman ay maaari pa nga itong maiwasan sa pamamagitan ng pangangalaga at mga paghahanda. Ngunit, sa pangkalahatan, ang panganganak ay isa pa ring karanasan na nakapipighati sa pisikal.—Gen 35:16-20; Isa 26:17.

Makasagisag na Paggamit. Sa kabila ng mga kirot ng pagdaramdam na kaugnay ng pag-aanak, may kalakip na kaligayahan ang pagsisilang ng isang sanggol. Nang makipag-usap si Jesu-Kristo sa kaniyang mga apostol nang sarilinan noong gabi bago siya mamatay, ginamit niya ang situwasyong ito bilang isang ilustrasyon. Ipinaliwanag niya sa kanila na iiwan niya sila at pagkatapos ay sinabi niya: "Katotohanang-katotohanang sinasabi ko sa inyo, Kayo ay tatangis at hahagulhol, ngunit ang sanlibutan ay magsasaya; kayo ay mapipighati, ngunit ang inyong pamimighati ay magiging kagalakan. Ang isang babae, kapag nagsisilang siya, ay may pamimighati, sapagkat dumating na ang kaniyang oras; ngunit kapag nailuwal na niya ang bata, hindi na niya naaalaala ang kapighatian dahil sa kagalakan na isang tao ang ipinanganak sa sanlibutan. Kayo rin, sa gayon, ay talagang may pamimighati ngayon; ngunit makikita ko kayong muli at magsasaya ang inyong mga puso, at walang sinuman ang kukuha sa inyo ng inyong kagalakan."—Ju 16:20-22.

Sumapit nga sa kanila ang makirot na panahong ito sa loob ng tatlong araw, noong walang alinlangang tumangis sila at 'pinighati nila ang kanilang kaluluwa' sa pamamagitan ng pag-aayuno. (Luc 5:35; ihambing ang Aw 35:13.) Ngunit maaga noong kinaumagahan ng ikatlong araw, Nisan 16, at sa loob ng 40 araw pagkatapos nito, ang binuhay-muling si Jesus ay nagpakita sa ilan sa mga alagad. Gunigunihin ang kanilang kagalakan! Noong araw ng Pentecostes, ang ika-50 araw mula nang buhaying-muli si Jesus, ibinuhos sa kanila ang banal na espiritu ng Diyos, at sila ay naging maliligayang saksi ng kaniyang pagkabuhay-muli, una ay sa Jerusalem at nang maglaon ay sa malalayong bahagi ng lupa. (Gaw 1:3, 8) At walang sinuman ang makakakuha ng kanilang kagalakan.—Ju 16:22.

Inilarawan ng salmista ang nagkakatipong mga hari habang minamasdan nila ang karilagan at karingalan ng Sion na banal na lunsod ng Diyos, pati ang matitibay na tore at muralya nito. Sinabi niya: "Nakita nila mismo; at namangha nga sila. Naligalig sila, napatakbo sila sa takot. Ang panginginig ay nanaig sa kanila roon, mga hapdi ng panganganak na gaya ng sa babaing nanganganak." (Aw 48:1-6) Lumilitaw na inilalarawan ng awit na ito ang isang aktuwal na pangyayari nang malipos ng takot ang mga kaaway na hari sa kanilang isinaplanong pagsalakay sa Jerusalem.

Nang ihula niya ang pagkatalo na darating sa makapangyarihang Babilonya, binanggit ni Jeremias ang isang bayan mula sa hilaga, anupat ang ulat tungkol dito ay magdudulot ng matitinding kirot sa hari ng Babilonya, tulad ng babaing nanganganak. Natupad ito nang dumating si Ciro laban sa Babilonya at lalo na nang lumitaw sa pader ang mahiwagang sulat-kamay noong piging ng Babilonyong si Haring Belsasar. Binigyang-kahulugan ito kay Belsasar ng propetang si Daniel bilang pahiwatig ng biglang pagbagsak ng Babilonya sa mga Medo at mga Persiano.—Jer 50:41-43; Dan 5:5, 6, 28.

May kinalaman sa pagdating ng "araw ni Jehova," ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na magaganap ito habang ipinoproklama ang sigaw na "Kapayapaan at katiwasayan!" Kung magkagayon ay "kagyat na mapapasakanila ang biglang pagkapuksa gaya ng hapdi ng kabagabagan sa isang babaing nagdadalang-tao; at sa anumang paraan ay hindi sila makatatakas." (1Te 5:2, 3) Ang mga kirot ng pagdaramdam ay biglaang dumarating sa babaing manganganak, anupat hindi nalalaman nang patiuna ang eksaktong araw at oras nito. Sa pasimula ay mga 15 hanggang 20 minuto ang pagitan ng mga kirot, ngunit lalong dumadalas ang mga ito habang papalapit na ang panganganak. Karaniwan na, digaanong matagal ang pagdaramdam, lalo na sa ikalawang yugto nito, ngunit kapag nagsimula na ang mga kirot ng pagdaramdam, nalalaman ng babae na malapit na siyang manganak at na kailangan siyang sumailalim sa mahirap na karanasang iyon. Hindi ito 'matatakasan.'

Sa pangitain ng apostol na si Juan sa Apocalipsis, nakakita siya ng isang makalangit na babae na su-

misigaw "dahil sa kaniyang mga kirot at sa kaniyang matinding paghihirap na magsilang." Ang batang isinilang ay "isang anak na lalaki, isang lalaki, na magpapastol sa lahat ng mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal." Sa kabila ng mga pagsisikap ng dragon na lamunin ito, "ang kaniyang anak ay inagaw patungo sa Diyos at sa kaniyang trono." (Apo 12:1, 2, 4-6) Ipinahihiwatig ng pag-agaw ng Diyos sa anak na lalaking ito na tinatanggap ng Diyos ang bata bilang sarili niyang anak, kung paanong kaugalian noong sinaunang mga panahon na iharap ang isang bagong-silang na sanggol sa ama nito upang kaniyang tanggapin. (Tingnan ang KAPANGANAKAN.) Mangangahulugan ito na ang "babae" ay ang "asawa" ng Diyos, ang "Jerusalem sa itaas," ang "ina" ni Kristo at ng kaniyang espirituwal na mga kapatid.—Gal 4:26; Heb 2:11, 12, 17.

Sabihin pa, ang makalangit na "babae" ng Diyos ay sakdal, at ang panganganak ay walang kaakibat na literal na kirot. Samakatuwid, sa makasagisag na paraan, ipahihiwatig ng mga kirot ng pagdaramdam na malalaman ng "babae" na malapit na siyang manganak; maaasahan niyang magaganap ito sa di-kalaunan.—Apo 12:2.

Sino ang "anak na lalaki, isang lalaki" na ito? Sinasabing siya ay "magpapastol sa lahat ng mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal." Inihula sa Awit 2:6-9 na gagawin ito ng Mesiyanikong Hari ng Diyos. Ngunit nang makita ni Juan ang pangitaing ito, mahabang panahon na ang lumipas mula nang ipanganak si Jesus sa lupa at mula noong siya ay mamatay at buhaying-muli. Samakatuwid, waring tinutukoy ng pangitain ang pagsilang ng Mesiyanikong Kaharian na nasa mga kamay ng Anak ng Diyos na si Jesu-Kristo, na nang maibangon mula sa mga patay ay "umupo sa kanan ng Diyos, na mula noon ay naghihintay hanggang sa mailagay ang kaniyang mga kaaway bilang tuntungan para sa kaniyang mga paa."—Heb 10:12, 13; Aw 110:1; Apo 12:10.

Hinihintay ang katuparan ng pangyayaring ito, at habang papalapit ito, lalong sisidhi ang paghihintay rito sa langit at sa lupa, sapagkat ang natupad na hula ay isang tiyak na pahiwatig na malapit na ito. Gaya ng binanggit ng apostol sa mga Kristiyano, magiging gayundin ang pagdating ng "araw ni Jehova": "Kung tungkol nga sa mga panahon at mga kapanahunan, mga kapatid, hindi na ninyo kailangang sulatan pa kayo ng anuman." "Kayo, mga kapatid, kayo ay wala sa kadiliman, upang ang araw na iyon ay umabot sa inyo gaya ng sa mga magnanakaw."—1Te 5:1, 4.

KIS.

1. Isang Meraritang Levita na anak ni Mahali at kapatid ni Eleazar. Yamang namatay si Eleazar na walang mga anak na lalaki, anupat nagkaroon lamang ng mga anak na babae, kinuha ng mga anak ni Kis ang mga babaing tagapagmanang ito bilang mga asawa. Ang isa sa "mga anak ni Kis" ay si Jerameel.—1Cr 23:21, 22; 24:29.

2. Isang Benjamita; anak ni Jeiel at ng asawa nitong si Maaca. (1Cr 8:29, 30) Ang kaniyang kapatid na si Ner ang lolo ni Saul, na unang hari ng Israel. (1Cr 9:35-39) Lumilitaw na ang ama ni Kis na si Jeiel ay tinatawag ding Abiel.—Tingnan ang ABIEL Blg. 1.

3. Isang Benjamita na ama ni Haring Saul. (1Sa 14:51; Gaw 13:21) Siya ay isang mayamang miyembro ng pamilya ng mga Matrita. (1Sa 9:1; 10:21) Ang Kis na ito ay anak ni Ner at apo ni Jeiel (Abiel), sa gayon ay pamangkin ng Kis na Blg. 1 at kapatid ni Abner. (1Cr 8:29-33; 9:35-39) Ngunit sa 1 Samuel 9:1 ay tinatawag siyang anak ni Abiel, anupat lumilitaw na ginagamit ang terminong "anak" upang tumukoy sa kaniya, hindi bilang tunay na anak ni Abiel (Jeiel), kundi bilang apo nito.

Maliwanag na ang tahanan ni Kis ay nasa Gibeah, sa Benjamin (1Sa 10:26), bagaman ang kaniyang dakong libingan ay nasa Zela. (2Sa 21:14) Ang tanging pangyayaring binanggit sa Bibliya may kinalaman kay Kis ay ang pagsusugo niya sa kaniyang anak na si Saul at sa isang tagapaglingkod upang hanapin ang ilang nawawalang asnong babae.—1Sa 9:3, 4.

4. Isang Levita noong panahon ni Haring Hezekias; anak ni Abdi na mula sa mga anak ni Merari. Si Kis ay isa sa mga Levita na tumulong sa paglilinis ng templo noong unang taon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 29:1-5, 12-17.

5. Isang Benjamitang ninuno ng pinsan ni Esther na si Mardokeo.—Es 2:5-7.

KISI [pinaikling anyo ng Kusaias]. Lumilitaw na siya rin ang Meraritang Levita na si Kusaias, ama ng manunugtog na si Etan.—1Cr 6:19, 44; 15:17.

KISION. Isang lunsod ng Isacar sa hangganan nito. Iniatas ito sa mga Gersonita. (Jos 19:17, 18, 20; 21:27, 28) Ang "Kedes," na matatagpuan sa 1 Cronica 6:72, ay waring isa pang pangalan ng Kision.—Tingnan ang KEDES Blg. 3.

KISLEV. Pangalan ng ikasiyam na buwang lunar ng mga Judio pagkaraan ng pagkatapon, na pumapatak sa pagitan ng Nobyembre at Disyembre. (Ne 1:1; Jer 36:9; Zac 7:1) Katumbas ito ng ikatlong buwan sa kanilang sekular na kalendaryo.

Ito'y isang buwan ng taglamig, anupat maginaw at maulan. Mababasa natin na si Haring Jehoiakim ay "nakaupo sa bahay na pantaglamig, nang ikasiyam na buwan, at may braserong nagniningas sa harap niya." (Jer 36:22) Pagkaraan ng pagkatapon,

isang kapulungan sa Jerusalem ang iniutos ng saserdoteng si Ezra. Pasimula noong ika-20 araw ng buwan ng Kislev, ang taong-bayan ay nagtipon at "nanatiling nakaupo sa hantad na dako ng bahay ng tunay na Diyos, na nangangatog dahil sa bagay na ito at dahil sa pagbuhos ng ulan."—Ezr 10:9, 13.

Binanggit sa Juan 10:22 ang Kapistahan ng Pagaalay na idinaraos noon sa Jerusalem sa panahon ng taglamig. Gaya ng ipinakikita sa Apokripal na aklat ng 1 Macabeo (4:52-59), ang walong-araw na kapistahang ito ay pinasinayaan ni Judas Maccabaeus noong ika-25 araw ng Kislev ng taóng 165 B.C.E. upang gunitain ang muling pag-aalay ng templo sa Jerusalem. Sa ngayon, ang kapistahang ito ay kilala bilang Hanukkah.—Tingnan ang KAPISTAHAN NG PAG-AALAY.

KISLON [posible, Hangal]. Isang Benjamita noong mga araw ni Moises. Ang kaniyang anak na si Elidad ay tumulong nang hati-hatiin ang Lupang Pangako.—Bil 34:17, 21.

KISLOT-TABOR [Mga Balakang [samakatuwid nga, mga dalisdis] ng Tabor]. Isang lunsod na nagsilbing hangganan ng Zebulon. Lumilitaw na ang pangalang ito ay ibang anyo ng Kesulot. (Jos 19:12, 18) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Iksal (Kislot Tavor), na 3 km (2 mi) sa TS ng Nazaret at nasa paanan ng Bundok Tabor, na maaaring pinagkunan ng pangalan nito.

KISON, AGUSANG LIBIS NG. Isang ilog na tinukoy bilang ang Nahr el-Muqatta' (Nahal Qishon). Ang Kison ay umaagos nang paliku-liko patungong hilagang-kanluran mula sa mga burol na malapit sa Taanac. Binabagtas nito ang Kapatagan ng Jezreel, o Esdraelon ('Emeq Yizre'el), at matapos dumaan sa isang makitid na bangin sa pagitan ng Bundok Carmel at ng mga burol ng Galilea, pumapasok ito sa Kapatagan ng Aco (Acre) bago tuluyang bumuhos sa Mediteraneo. Ang tuwid na distansiya mula sa mga pinagmumulan ng Kison hanggang sa pasukan nito sa Look ng Aco ay mga 37 km (23 mi). Bagaman humigit-kumulang 6 na m (20 piye) ang lapad ng Kison sa bukal nito, ang agos nito sa Kapatagan ng Jezreel ay lumalapad pa nang mga 3 m (10 piye) sa kanluraning seksiyon ng kapatagan. Ang pinakamalapad na agos ng Kison ay mga 20 m (66 na piye) sa Kapatagan ng Aco. Maliban sa huling 10 km (6 na mi) nito, ang Kison ay kadalasang tuyo kapag tag-araw. Ngunit kapag tag-ulan, ito'y nagiging isang humuhugos na ilog, anupat inaapawan nito ang mga pampang nito at tinatangay ang lahat ng kaniyang madaanan. Dahil dito, ang kapatagang dinaraanan ng Kison ay nagiging isang malating rehiyon.

Noong panahon nina Barak at Debora, nagkaroon ng mahalagang papel ang agusang libis ng Kison sa pagliligtas sa mga Israelita mula sa paniniil ng mga Canaanita. Si Barak at ang kaniyang mga hukbo ay pumuwesto sa Bundok Tabor. Dahil dito, ang pinuno ng hukbong Canaanita na si Sisera, kasama ang kaniyang lubos na nasasandatahang mga hukbo at 900 karo, ay pumaroon sa Kison. (Huk 4:6, 7, 12, 13) Waring dehado sa labanang ito ang mga Israelita. Gayunman, nang utusan si Barak na siya at ang kaniyang 10,000 tauhan ay bumaba mula sa Bundok Tabor upang makipagbaka sa mga kaaway, ginawa nila ito. Sa pagkakataong ito'y nakialam ang Diyos na Jehova. "Mula sa langit ay nakipaglaban ang mga bituin, mula sa kanilang mga landas ay nakipaglaban sila kay Sisera."—Huk 4:14, 15; 5:20.

Ayon sa tradisyonal na pangmalas ng mga Judio na binanggit sa mga akda ni Josephus, "nagkaroon ng isang matinding unos na may malalakas na buhos ng ulan at graniso; at ang ulan ay inihampas ng hangin sa mga mukha ng mga Canaanita, anupat hindi sila makakita, sa gayo'y hindi nila nagamit ang kanilang mga busog at ang kanilang mga panghilagpos." (*Jewish Antiquities,* V, 205 [v, 4]) Tiyak na naging putik ang lupa dahil sa gayon kalakas na ulan, anupat napigilan ang mga karo at lumubog sa lusak ang mga kabayo at dahil sa takot ay tumakas ang mga kaaway mula sa mga tauhan ni Barak. Anuman ang nangyari, sa tulong ni Jehova, "ang buong kampo ni Sisera ay bumagsak sa pamamagitan ng talim ng tabak. Walang naiwan kahit isa." (Huk 4:15, 16; tingnan din ang Aw 83:9, 10.) Lumilitaw na tinangay ng mapanganib na agos ng Kison ang mga bangkay ng mga kaaway. (Huk 5:21) Patakbo namang tumakas si Sisera, ngunit namatay rin siya sa kahiya-hiyang paraan sa kamay ng isang babae, si Jael na asawa ni Heber na Kenita.—Huk 4:17-21.

Noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab ng Israel, pinatay ng propetang si Elias ang 450 propeta ni Baal sa agusang libis ng Kison.—1Ha 18:22, 40.

Ang "tubig ng Megido" (Huk 5:19) at ang "agusang libis na nasa tapat ng Jokneam" (Jos 19:11) ay itinuturing na ang Kison.

KITIM. Si Kitim ay nakatala bilang isa sa apat na "anak" ni Javan, bagaman ang pangalan ay lumilitaw lamang sa anyong pangmaramihan sa lahat ng mga pagtukoy sa Kasulatan. (Gen 10:4; 1Cr 1:7) Nang maglaon, ang pangalan ay ginamit upang kumatawan sa isang bayan at rehiyon.

Tinukoy ni Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 128 [vi, 1]) ang Kitim bilang "Chethimos" at iniugnay ito sa Ciprus at sa "pangalang *Chethim* na ibinigay ng mga Hebreo sa lahat ng mga pulo at sa karamihan sa mga bansang malapit sa dagat." Tinukoy ng sina-

unang mga taga-Fenicia ang mga tao ng Ciprus bilang *Kitti.* Sa pangkalahatan ay sinasang-ayunan ng makabagong mga awtoridad ang gayong pag-uugnay ng Kitim sa Ciprus.

Ang lunsod ng Kition (Citium) sa TS baybayin ng Ciprus ay higit na kilala bilang isang kolonya ng Fenicia, kaya naman minamalas ng ilang iskolar na hindi angkop ang pagtatala kay Kitim kasama ng mga inapo ni Japet. (Gen 10:2, 4; 1Cr 1:5, 7) Gayunman, ipinakikita ng katibayan na ang mga taga-Fenicia ay huling dumating sa Ciprus at ang kanilang kolonya sa Kition ay itinuturing na mula lamang noong mga ikasiyam na siglo B.C.E. Sa gayon, pagkatapos na tukuyin ng *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 3, p. 332) ang Kition bilang ang "pangunahing lunsod ng Fenicia sa Ciprus," isinusog nito: "Ang pinakasinaunang mga labí sa Citium ay yaong sa isang kolonyang Aegeano noong Edad Mycenaean (*mga* 1400-1100 BC)."—Tingnan din ang Tomo 16, p. 948.

Ang Kitim ay maaaring sumaklaw sa iba pang mga lugar bukod sa pulo ng Ciprus. Ipinahihiwatig ito ng pananalita ni Josephus, na sinipi kanina, tungkol sa paggamit sa Hebreo ng terminong iyon bilang sumasaklaw sa iba pang mga pulo at mga bansa sa Mediteraneo na kahangga ng dagat, anupat ang Ciprus ang pinakamalapit (sa Palestina) sa mga lupaing Kitim. Waring pinatototohanan ito ng mga pagtukoy sa "mga pulo" o "mga baybaying lupain" ng Kitim sa Ezekiel 27:6 at Jeremias 2:10. Itinuturing ng ilang komentarista na ang Kitim ay ginagamit din sa mas malawak na diwang ito sa Bilang 24:24, kung saan inihula ng propetang si Balaam, nabuhay na kapanahon ni Moises, na pipighatiin ng "mga barko mula sa baybayin ng Kitim" ang Asirya at Eber ngunit ang mananalakay ay malilipol sa bandang huli. Ipahihintulot ng pangmalas na ito na ang pagsalakay ay magmula sa baybaying dagat na rehiyon ng Macedonia, na mula sa bansang ito umabante si Alejandrong Dakila, anupat nilupig ang lupain ng "Asur" (Asirya-Babilonia) kasama ang Imperyo ng Medo-Persia; iminumungkahi ng iba na ang mga mananalakay ay mga Romano mula sa Mediteraneong mga baybaying lupain ng Italya. Ginagamit ng Latin na *Vulgate* ang "Italya" bilang kahalili ng "Kitim" sa Bilang 24:24, at ang Targum ni Onkelos ay kababasahan ng "mga Romano"; ngunit ginagamit ng Apokripal na aklat ng 1 Macabeo (1:1, *JB*) ang Kitim upang kumatawan sa lupain ng Macedonia.

Sa kapahayagan ni Isaias laban sa Tiro, ang Kitim (malamang na ang Ciprus) ang lugar kung saan natanggap ng pasilangang mga barko ng Tarsis ang balita tungkol sa pagbagsak ng Tiro, at "ang anak na dalaga ng Sidon" ay sinasabihan ni Jehova na 'tumawid patungong Kitim,' sa nabigong pagsisikap na makasumpong ng kanlungan. (Isa 23:1, 11, 12) Kasuwato ito ng katibayan ng kasaysayan na may mga kolonya ng Fenicia sa Ciprus noong panahong humula si Isaias (mga 778–pagkatapos ng 732 B.C.E.). Inilalahad sa isang inskripsiyon ni Senakerib ang pagtakas ni Haring Luli ng Sidon patungong pulo ng *Iadnana* (Ciprus) bilang resulta ng pagsalakay ng Asirya. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287, 288) Sa katulad na paraan, maliwanag na marami mula sa Tiro ang nanganlong sa Ciprus noong panahon ng 13-taóng pagkubkob ni Nabucodonosor sa Tiro, bilang katuparan ng proklamasyon ni Isaias.

Ang huling pagbanggit sa Kitim (sa pangalang iyon) ay nasa hula ni Daniel tungkol sa pagpapaligsahan ng "hari ng hilaga" at ng "hari ng timog," kung saan ang isang pagsalakay ng "hari ng hilaga" ay binigo ng "mga barko ng Kitim."—Dan 11:30; tingnan ang CIPRUS.

KITLIS. Isang lunsod sa Sepela na nasa teritoryong mana ng Juda. (Jos 15:33, 40) Ipinapalagay na ito ay ang makabagong-panahong Khirbet el-Maghaz (Mishlat Ma'ahaz), na 7 km (4.5 mi) sa TK ng Lakis.

KITRON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gumawa ng haing usok"]. Isang lunsod kung saan hindi pinalayas ng mga Zebulonita ang mga naninirahang Canaanita. (Huk 1:30) Bagaman may iba't ibang lokasyon na iminumungkahi para rito, walang isa man sa mga iyon ang tiyak. Maaaring ang sinaunang lunsod na ito sa Zebulon at ang Katat ay iisa.—Jos 19:15.

KOA. Isang grupo ng mga tao o rehiyon na binanggit sa Ezekiel 23:23 kasama ng Pekod at Soa at inihula ni Jehova na magiging bahagi ng mga hukbo ng kaaway na sasalakay sa di-tapat na Jerusalem at Juda. Ang Koa ay malamang na nasa S ng Babilonia at karaniwang iniuugnay sa *Qutu,* isang grupo ng mga tao na nanirahan sa S ng Tigris sa tuyong lupain sa pagitan ng mga ilog ng mataas na 'Adhaim at Diyala. Sa mga inskripsiyong Asiryano, ang *Qutu* ay kalimitang katambal ng *Sutu* (marahil ay ang Soa sa Eze 23:23), anupat ipinakikitang nakikipagdigma sila laban sa Asirya.

KOBRA [sa Heb., *pe'then*]. Isang napakamakamandag na ahas ng Asia at Aprika. Walang alinlangan na ang kobrang binanggit sa anim na talata ng Bibliya ay ang *Egyptian cobra* o aspid (*Naja haje*), na karaniwang ginagamit sa pang-eengkanto ng ahas, kapuwa noong panahon ng Bibliya at sa ngayon. Tulad ng *common cobra* ng India at ng *Asiatic king cobra,* pinalalapad ng *Egyptian cobra* ang leeg nito kapag nagalit.

Ang kobra ay umaatake sa pamamagitan ng paabanteng pagsugod ng nakatindig na katawan nito kasabay ang malakas na pagsagitsit. Kapag nanunuklaw ang kobra, mahigpit na sinasakmal ng panga nito ang bagay na kinagat at pagkatapos ay sinisimulan nito ang kakaibang pagnguya upang tiyaking makapapasok sa sugat ang sapat na lason. Dahil dito at sa napakatapang na lason ng kanilang kamandag, ang mga kobra ay kasama sa pinakamapanganib na mga hayop.

Kilalang-kilala ng mga Israelita ang ahas na ito, hindi lamang noong sila'y nasa Ehipto kundi noong nagpapagala-gala rin sila sa ilang. Nang magsalita si Moises sa mga Israelita sa ilang, tinukoy niya ang kamandag ng kobra bilang "ang malupit na lason ng mga kobra." (Deu 32:33) Tamang-tama ang terminong "malupit" upang ilarawan ang epekto ng kamandag ng kobra. Hinggil sa epekto nito, sinabi ni Findlay Russell, M.D., sa kaniyang aklat na *Snake Venom Poisoning* (1980, p. 362) na ang mga sintomas ay nagsisimula sa pamimigat ng mga talukap ng mata, at maaari itong sundan ng hirap sa paghinga, paralisis ng mga mata, dila, at lalamunan at posibleng may kasama pang pangingisay at *cardiac arrest* (paghinto ng tibok ng puso).

Ang lason ng kobra ay umaatake sa mga nerbiyo, pumaparalisa sa sistema ng palahingahan, at kalimita'y nakamamatay sa tao, malibang agad siyang mabigyan ng *antivenom* (panlaban sa kamandag). Binanggit ni Zopar ang "apdo ng mga kobra" at ang "kamandag ng mga kobra."—Job 20:14, 16.

Sa pamamagitan ng makasagisag na pananalita, pinag-ugnay ng salmista ang nakamamatay na kobra at ang leon at ganito ang sinabi niya tungkol sa mga nagtitiwala kay Jehova: "Ang batang leon at ang kobra ay tatapakan mo; yuyurakan mo ang may-kilíng na batang leon at ang malaking ahas." (Aw 91:13) Nang tukuyin ni Isaias ang muling pagtitipon sa bayan ni Jehova, humula siya ng nagbabagong mga kalagayan para sa kanila. Inilarawan niya ang panahon na "ang batang sumususo ay maglalaro sa lungga ng kobra; at sa siwang ng liwanag ng makamandag na ahas ay ilalagay nga ng batang inawat sa suso ang kaniyang kamay."—Isa 11:8, 11, 12.

Paano 'naririnig' ng kobra ang "tinig ng mga engkantador"?

Binanggit ng Bibliya ang tainga ng kobra at ang kakayahan ng kobra na "makinig sa tinig ng mga engkantador." (Aw 58:4, 5) Dahil ang mga ahas ay walang panlabas na butas ng tainga at sa tingin ng mga naturalista ay hindi sila tumutugon sa tunog, inakala ng marami na ang mga reptilyang ito'y bingi. Ganito ang komento ng *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 27, p. 159) tungkol dito: "Mali ang palagay na ito; ang mga ahas ay sensitibo sa ilang *sound wave* na inihahatid ng hangin at may kakayahan silang tumanggap ng mga ito sa pamamagitan ng isang mekanismo na nagsisilbing kahalili ng *tympanic membrane*. . . . Bukod diyan, bagaman ang karamihan ng mga ahas ay di-kasinsensitibo ng karamihan sa ibang mga uri ng tainga pagdating sa kalagitnaang lebel ng mabababang tono, hindi naman napakalaki ng agwat na ito. Gayunman, sa ilang ahas, ang pagiging sensitibo nila ay halos kasintalas ng karamihan sa mga bayawak na may pangkaraniwang uri ng mga butas ng tainga at mga mekanismo ng panggitnang tainga."

KOHAT. Ang ikalawang binanggit sa tatlong anak ni Levi (Gen 46:11; Exo 6:16; 1Cr 6:1) at ama nina Amram, Izhar, Hebron, at Uziel. (Exo 6:18; Bil 3:19; 1Cr 6:2) Siya ang pinagmulan ng mga Kohatita, isa sa tatlong pangunahing pangkat ng mga Levita. (Bil 3:17, 27) Siya ay malamang na ipinanganak sa lupain ng Canaan at nakatalang kabilang sa 66 na kaluluwa na "sumama kay Jacob sa Ehipto." (Gen 46:8, 11, 26; gayunman, tingnan ang BENJAMIN Blg. 1.) Kabilang sa mga inapo ni Kohat sina Moises, Aaron, Miriam (Exo 6:18, 20; Bil 26:58, 59), at ang mapaghimagsik na si Kora. (Bil 16:1-3) Si Kohat ay nabuhay nang 133 taon.—Exo 6:18.

KOHATITA [Ni (Kay) Kohat]. Isang inapo ni Kohat, na ulo ng pamilya at isa sa tatlong anak ni Levi. (Gen 46:11; Bil 26:57) Ang "mga Kohatita" o "mga anak ni Kohat" ay nahahati sa apat na pamilya, na mga inapo ng apat na anak ni Kohat: ang mga Amramita, Izharita, Hebronita, at Uzielita. (Bil 3:19, 27) Ang kanilang pinuno noong panahong magkampo ang Israel sa Bundok Sinai (1513 B.C.E.) ay si Elisapan na anak ni Uziel.—Bil 3:30.

Sina Moises at Aaron ay mga Kohatita na mula sa pamilyang Amramita (Exo 6:18, 20); ang mapaghimagsik na si Kora ay isang Kohatita na mula sa pamilya ng mga Izharita (Bil 16:1), gaya rin ng tapat na propetang si Samuel.—1Sa 1:1, 19, 20; 1Cr 6:33-38.

Isiniwalat ng sensus na kinuha sa Ilang ng Sinai na 8,600 lalaki, na may gulang na isang buwan pataas, ang kabilang sa mga pamilya ng mga Kohatita. (Bil 3:27, 28) Ayon sa ilang manuskrito ng Griegong *Septuagint,* ang bilang ay 8,300. Kung ang mas maliit na bilang na ito ay idaragdag sa 7,500 at sa 6,200 ng Bilang 3:22, 34, ang kabuuan ay magiging 22,000—ang mismong numero na masusumpungan sa Bilang 3:39. Ang kanilang kalalakihan na ang edad ay nasa pagitan ng 30 at 50 taon na "pumasok sa pangkat na naglilingkod para sa pagliling-

kod sa tolda ng kapisanan" ay may bilang na 2,750. —Bil 4:34-37.

Noong panahon ng paglalakbay sa ilang, ang mga Kohatita ay inatasang magkampo sa T na panig ng tabernakulo (Bil 3:29), sa pagitan niyaon at ng kampamento ng mga tribo nina Ruben, Simeon, at Gad. (Bil 2:10, 12, 14) Pribilehiyo at pananagutan ng mga Kohatita na dalhin ang kaban ng tipan, ang mesa ng tinapay na pantanghal, ang kandelero, ang mga altar, at ang mga kagamitan ng dakong banal, gayundin ang pantabing ng Kabanal-banalan (Bil 3:30, 31) pagkatapos na ang mga ito ay mailigpit at matakpan ni Aaron at ng kaniyang mga anak, na mga Kohatita rin. Maliban kay Aaron at sa kaniyang mga anak, hindi pinahihintulutan ang mga Kohatita na tingnan ang mga kagamitan kahit saglit man lamang o hipuin ang dakong banal, sapagkat ang paggawa niyaon ay mangangahulugan ng kamatayan. (Bil 4:4-15, 20) Bagaman pinaglaanan ng Israel ang mga Levita ng mga baka at mga karwahe para sa paglilipat ng mga kagamitan ng tabernakulo, ang mga Kohatita ay hindi binigyan ng mga ito. Tiyak na dahil sagrado ang mga bagay na nakaatas sa kanila, pinapasan nila sa balikat ang mga ito. (Bil 7:2-9) Sa mga Levita, sila ang huling umaalis mula sa kampamento.—Bil 10:17-21.

Pagkatapos ng pananakop sa Canaan, nang iatas sa mga Levita ang partikular na mga lunsod, ang mga Kohatita ay tumanggap ng 23; ang "mga anak" ni Aaron (samakatuwid nga, ang mga Kohatita) ay inatasan ng 13 lunsod mula sa mga teritoryo ng Juda, Simeon, at Benjamin, at ang natitirang mga Kohatita naman ay inatasan ng 10 iba pang mga lunsod mula sa mga teritoryo ng Efraim, Dan, at ng kalahati ng tribo ni Manases.—Jos 21:1-5, 9-26; 1Cr 6:54-61, 66-70.

Si Heman, isang Kohatita na mula sa pamilya ni Izhar, ay binigyan ni David ng isang katungkulang may kaugnayan sa pag-awit sa santuwaryo ni Jehova. (1Cr 6:31-38) Isang daan at dalawampung Kohatita, sa ilalim ng kanilang pinunong si Uriel, ang kabilang sa mga inatasan ni David na magdala ng kaban ni Jehova mula sa bahay ni Obed-edom patungo sa Jerusalem, at sa okasyong ito ay may malaking papel na ginampanan si Heman sa musika at pag-awit. (1Cr 15:4, 5, 11-17, 19, 25) Ayon sa Unang Cronica, nang hatiin ni David ang mga Levita ayon sa mga grupo, o mga pangkat, ang ilan sa mga Kohatita ay inatasang maging mga mang-aawit (25:1, 4-6) at mga bantay ng pintuang-daan (26:1-9); ang iba ay nangasiwa sa mga imbakan at sa mga bagay na pinabanal (26:23-28); at ang iba pa ay nagsilbing mga opisyal, mga hukom, at mga administrador. (26:29-32) Ang ilang Kohatita ay nagasikaso sa pagluluto at paghahanda ng magkakapatong na tinapay para sa Sabbath.—1Cr 9:31, 32.

Pinuri ng mga Kohatita si Jehova nang malaman nila na pagtatagumpayin niya ang Juda, sa ilalim ni Jehosapat, laban sa pinagsama-samang mga hukbo ng Ammon, Moab, at Seir. (2Cr 20:14-19) Noong panahon ni Haring Hezekias, tumulong ang mga Kohatitang Levita sa paglilinis ng bahay ni Jehova. (2Cr 29:12-17) Ang mga Kohatitang sina Zacarias at Mesulam ay kasama sa mga gumanap bilang mga tagapangasiwa nang kumpunihin ni Haring Josias ang templo.—2Cr 34:8-13.

KOKUS. Tingnan ang TINA, PAGTITINA.

KOLAIAS.

1. Ama ng bulaang propetang si Ahab na kabilang sa mga Judio na mga tapon sa Babilonya bago ang pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E. —Jer 29:21; tingnan ang AHAB Blg. 2.

2. Isang Benjamita at maliwanag na ninuno ng isang Sallu na naninirahan sa Jerusalem noong mga araw ni Nehemias pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:4, 7.

KOLONADA NI SOLOMON. Ayon sa mga akda ni Josephus, ang kolonadang ito ay orihinal na itinayo ni Solomon sa isang gawang-taong gulod sa S panig ng templo. Gayunman, ang kolonadang umiiral noong unang siglo C.E., ay sinasabing kabilang sa mga ipinagawa ni Herodes sa kaniyang proyekto ng muling pagtatayo. (*Jewish Antiquities,* VIII, 95-98 [iii, 9]; XX, 219-221 [ix, 7]; *The Jewish War,* I, 401 [xxi, 1]; V, 184-189 [v, 1]) Sa Kapistahan ng Pag-aalay noong taglamig ng 32 C.E., kinumpronta ng mga Judio si Jesus sa kolonada ni Solomon at pinilit nila siyang ipakilala ang kaniyang sarili bilang ang Kristo. (Ju 10:22-24) Pagkaakyat ni Jesus sa langit, madalas pa ring pumupunta sa lugar na ito ang kaniyang mga alagad, maliwanag na upang mangaral sa mga Judio roon.—Gaw 3:11; 5:12; LARAWAN, Tomo 2, p. 745.

KOMADRONA. Ang terminong Hebreo para sa "komadrona" ay isang pambabaing pandiwari ng pandiwang *ya·ladh′* (manganak; magsilang) at sa gayon ay literal na tumutukoy sa isang babae na tumutulong upang maipanganak o maisilang ang isang bata. (Tingnan ang KAPANGANAKAN.) Tinutulungan ng komadrona ang ina sa panahong naghihirap ito sa panganganak, at kapag naisilang na ang bata, pinuputol niya ang talimpusod nito at hinuhugasan ang sanggol. Noong sinaunang mga panahon, kinukuskusan din niya ito ng asin at binabalot ng mga telang pamigkis.—Eze 16:4.

Kung minsan ay naglilingkod bilang komadrona ang matatalik na kaibigan o mga kamag-anak at ang matatandang babae sa komunidad, ngunit yamang kailangan dito ang pantanging kaalaman,

kasanayan, at karanasan, lalo na kung maselan ang panganganak, kaunti lamang ang nagkokomadrona bilang kanilang hanapbuhay. Nang isilang si Benjamin, habang 'nahihirapan si Raquel sa panganganak' ay tiniyak ng komadrona kay Raquel na mailuluwal niya ang kaniyang anak, bagaman si Raquel mismo ay namatay. (Gen 35:16-19) Noong panahon ng komplikadong panganganak ni Tamar sa kambal na sina Perez at Zera, alistong kinilala ng komadrona ang isa na inaasahan niyang magiging panganay. Kaagad niyang tinalian ng isang sinulid na iskarlata ang nakaunat na kamay ni Zera. Gayunman, iniurong nito ang kaniyang kamay at naunang lumabas ang kaniyang kapatid, anupat naging sanhi ng pagkapunit ng kulampang ng ina.—Gen 38:27-30.

Nalagay naman sa napakaselan at mapanganib na posisyon ang mga komadrona ng mga Israelita noong panahon ng kanilang pagkaalipin sa Ehipto. Espesipikong ipinatawag ni Paraon ang dalawa sa kanila, si Sipra at si Pua, at inutusan silang patayin ang bawat Hebreong sanggol na lalaki pagkasilang nito. Malamang na ang dalawang babaing ito ang nagsilbing mga ulo ng propesyong ito at pananagutan nilang itawid sa kanilang mga kasamahan ang mga utos ng hari. Gayunman, "ang mga komadrona ay natakot sa tunay na Diyos, at hindi nila ginawa ang gaya ng sinabi sa kanila ng hari ng Ehipto, kundi pinananatili nilang buháy ang mga batang lalaki." Dahil dito ay tinawag sila ni Paraon upang magpaliwanag, anupat nagtanong: "Bakit ninyo ginawa ang bagay na ito?" Kunwa'y hindi nila kontrolado ang bagay na ito, nangatuwiran sila na ang mga babaing Hebreo ay "masisigla" at nakapagsilang na "bago makarating sa kanila ang komadrona." (Exo 1:15-19) Dahil natakot kay Jehova ang mga komadronang ito at tumanggi silang patayin ang mga sanggol, pinagpala at ginantimpalaan niya sila ng sarili nilang mga pamilya.—Exo 1:20, 21.

KOMBENSIYON. Isang pagtitipun-tipon ng mga tao para sa isang espesipikong layunin; isang kapulungan. Sa Kasulatan, ang terminong "kombensiyon" ay isang salin ng salitang Hebreo na *miq·ra'',* na nangangahulugang "isang pagpipisan," o "pagtitipon; pagtawag." Ang isa pang salin ng salitang Hebreo na ito ay "kombokasyon." Makikita ang saligang kahulugan nito sa Bilang 10:2 kung saan ginamit ito upang itawid ang ideya ng pagtipon sa kapulungan ng Israel.—Ihambing ang Isa 1:13, tlb sa *Rbi8.*

Ganito ang iskedyul ng "mga banal na kombensiyon": (1) Ang bawat Sabbath (Lev 23:3); (2) ang una at ikapitong araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa tuwing Nisan, na unang buwan (Marso-Abril) (Bil 28:18, 25; Lev 23:6-8); (3) ang Kapistahan ng mga Sanlinggo o Kapistahan ng Pag-aani na nang maglaon ay nakilala bilang Pentecostes at idinaraos sa ikatlong buwan, Sivan (Mayo-Hunyo) (Lev 23:15-21); (4) ang una at ikasampung araw ng ikapitong buwan, Etanim o Tisri (Setyembre-Oktubre), anupat ang ikasampung araw ay ang Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 23:23-27; Bil 29:1, 7); (5) ang unang araw ng Kapistahan ng mga Kubol, na nagsisimula sa ika-15 araw ng ikapitong buwan, Etanim o Tisri, gayundin ang araw pagkatapos ng pitong-araw na kapistahang iyon.—Lev 23:33-36.

Ang isang natatanging pagkakakilanlan ng lahat ng "mga banal na kombensiyon" na ito ay na hindi dapat gumawa ng mabigat na gawain ang taong-bayan habang nagaganap ang mga ito. Halimbawa, ang una at ikapitong araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay "mga banal na kombensiyon." May kinalaman sa mga ito ay sinabi ni Jehova: "Walang gawa ang gagawin sa mga araw na iyon. Tanging ang kailangang kainin ng bawat kaluluwa, iyon lamang ang maaari ninyong gawin." (Exo 12:15, 16) Gayunman, kapag panahon ng "mga banal na kombensiyon," ang mga saserdote ay abala sa paghahandog ng mga hain kay Jehova (Lev 23:37, 38), at tiyak na hindi ito paglabag sa alinmang utos na huwag gumawa ng pang-araw-araw na mga gawain. Ang mga okasyong ito ay hindi rin mga pagkakataon upang magpakabatugan ang buong bayan kundi mga panahon para makinabang sila nang husto sa espirituwal. Tuwing lingguhang araw ng Sabbath, ang taong-bayan ay nagtitipon para sa pangmadlang pagsamba at pagtuturo. Sa gayo'y napatitibay sila ng pangmadlang pagbabasa at pagpapaliwanag sa nasusulat na Salita ng Diyos, gaya rin ng ginawa sa mga sinagoga nang maglaon. (Gaw 15:21) Samakatuwid, bagaman ang taong-bayan ay hindi gumagawa ng mabigat na gawain sa panahon ng araw ng Sabbath o ng iba pang "mga banal na kombensiyon," iniuukol naman nila ang kanilang sarili sa pananalangin at pagbubulay-bulay tungkol sa Maylalang at sa kaniyang mga layunin. —Tingnan ang KAPULUNGAN.

KOMINO [sa Heb., *kam·mon',* sa Gr., *ky'mi·non,* sa Ingles, *cumin*], **KOMINONG ITIM** [sa Heb., *qe'tsach*]. Ang halamang komino (*Cuminum cyminum*) ay kabilang sa pamilya ng mga karot o mga parsli, tumataas nang mga 0.3 m hanggang 0.6 m (1 hanggang 2 piye), may mahahaba at makikitid na dahon at mga *umbel* (mga pumpon) ng bulaklak na maliliit at kulay-rosas o kulay puti na tumutubo sa mga dulo ng patindig na mga sanga nito. Higit na kilala ang halamang ito dahil sa malasa at aromatikong mga buto nito, na ginagamit sa mga bansa sa Gitnang Silangan at sa iba pang mga lupain bilang espesyang pampalasa sa tinapay, kakanin,

nilaga, at maging sa mga alak. Nang maglaon, ang mga buto ng *caraway,* na kahawig ng mga buto ng komino sa lasa at hitsura, ay mas karaniwan nang ginagamit kaysa sa komino dahil mas banayad at mas masustansiya ang mga ito.

Sa Isaias 28:25, 27, binanggit kasama ng komino ang halamang inilalarawan ng salitang Hebreo na *qe'tsach.* Tinutukoy ito ng mga tagapagsalin sa iba't ibang katawagan bilang *"fitches"* (*KJ*), *"fennel"* (*Mo*), at "eneldo" (*AT; RS*); ngunit waring "kominong itim" (*JP; NW*) ang pinapaboran ng konteksto at gayundin ng katumbas na pangalan nito sa Arabe (*qazha*). Sa kabila ng pangalang Ingles nito, ang kominong itim (*Nigella sativa*) ay hindi inuuri ng mga botaniko bilang kasama sa halamang komino, at bagaman kilala bilang *"nutmeg flower,"* naiiba rin ito sa inaalagaang halamang *nutmeg.* Ito ay kabilang sa pamilyang *Ranunculaceae* (*buttercup*), lumalaki na halos kasintaas ng komino, may kahawig na mga dahong tulad-pakô, ngunit nagsisibol ng isahan at kaakit-akit na mga bulaklak na ang mga talulot ay puti hanggang asul. Ang mga lalagyan ng mga buto nito ay may mga kompartment sa loob, at ang mumunti at itim na mga buto, mas maliliit kaysa sa komino, ay maaskad at aromatiko at ginagamit sa mga pagkain bilang pampaanghang. Paboritong espesya ito ng sinaunang mga Griego at mga Romano.—LARAWAN, Tomo 1, p. 543.

Bagaman sa ngayon ay hindi malawakang itinatanim sa rehiyon ng Palestina ang komino at kominong itim, noong panahon ng Bibliya ay mas popular ang mga ito sa lugar na iyon. Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, inilalarawan ni Jehova na pasaboy na ikinakalat ng magsasakang Israelita ang mga binhi sa inararong lupain, samantalang higit itong nag-iingat sa paghahasik ng mas mahahalagang butil, gaya ng trigo, mijo, at sebada. Ipinakikita rin niya na pagkatapos mag-ani, ang paggiik sa mga buto ng mga halamang komino at kominong itim ay hindi ginagamitan ng mabibigat na gulong o panggulong ng mga kasangkapang panggiik, kundi ang mga kapsula ng buto ay hinahampas ng isang baston o, para sa mas matitigas na supot ng buto ng kominong itim, ng isang tungkod upang hindi mapinsala ang maliliit at murang mga buto. Yamang kasunod ito ng payo ni Jehova sa bayan ng Israel na tumigil sila sa panunudyo dahil sa napipintong pagkalipol ng hilagang kaharian, lumilitaw na ang ilustrasyong ito ay ibinigay upang ipakitang makapipili ang bayan, alinman sa tumugon sila sa disiplinang hampas ng tungkod ni Jehova o sumailalim sa matindi at walang-lubay na paggiik na para bang dinudurog sila ng isang mabigat na karitong panggulong.—Isa 28:22-29.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang mga Israelita ay dapat magbayad ng ikapu o ikasampu "ng lahat ng bunga ng iyong binhi," na waring sumasaklaw sa lahat ng sinasakang pananim. (Deu 14:22; Lev 27:30) Noong mga araw ni Jesus, mahigpit na nagbabayad ang mga Pariseo ng ikasampu ng gayong maliliit na produkto gaya ng yerbabuena, eneldo, at komino (pawang mga bagay na maipagbibili), ngunit nagkasala sila dahil ipinagwawalang-bahala naman nila ang mas mabibigat na obligasyon.—Mat 23:23; ihambing ang Luc 11:42.

KOMPAS. Isang instrumento na ginagamit noon ng karpintero o ng iba pang bihasang manggagawa upang markahan o sulatan ng bilog o arko ang kahoy o iba pang materyales. Ang tanging pagtukoy ng Bibliya sa isang kompas ay nasa Isaias 44:13. Doon, ang idolatrosong mang-uukit ng kahoy ay sinasabing gumamit ng pising panukat, pulang yeso, at ng isang pait upang hubugin ang isang idolo. At, "sa pamamagitan ng kompas ay patuloy niyang tinatandaan iyon [maliwanag na upang tiyakin na maayos ang mga proporsiyon nito], at iyon ay unti-unti niyang ginagawang tulad ng wangis ng tao, tulad ng kagandahan ng mga tao, upang tumahan sa isang bahay." Ang salitang Hebreo para sa "kompas" (*mechu·ghah'*) ay nauugnay sa *chugh* (bilog). —Kaw 8:27; Isa 40:22.

KONGREGASYON. Isang grupo ng mga taong nagkakatipon para sa isang partikular na layunin o gawain. Sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ang salitang Hebreo na kadalasang isinasalin bilang "kongregasyon" ay *qa·hal',* na nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "tipunin." (Bil 20:8; Deu 4:10) Malimit itong gamitin may kinalaman sa isang organisadong lupon, anupat masusumpungan sa mga pananalitang "kongregasyon ng Israel" (Lev 16:17; Jos 8:35; 1Ha 8:14), "kongregasyon ng tunay na Diyos" (Ne 13:1), at "kongregasyon ni Jehova" (Bil 20:4; Deu 23:2, 3; 1Cr 28:8; Mik 2:5). Ang *qa·hal'* ay tumutukoy sa iba't ibang uri ng pagtitipon ng mga tao, halimbawa, para sa relihiyosong kadahilanan (Deu 9:10; 18:16; 1Ha 8:65; Aw 22:25; 107:32), para asikasuhin ang mga usaping pambayan (1Ha 12:3), at para sa pakikipagdigma (1Sa 17:47; Eze 16:40). Sa aklat ng Eclesiastes, si Solomon ay ipinakikilala bilang ang "tagapagtipon" (sa Heb., *qo·he'leth*). (Ec 1:1, 12) Bilang hari, tinitipon niya ang taong-bayan upang sumamba kay Jehova, anupat ang isang kapansin-pansing halimbawa ay nang tipunin niya sa bagong-tayong templo sa Jerusalem ang kaniyang mga sakop.—1Ha 8:1-5; 2Cr 5:2-6.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang Griego na isinalin bilang "kongregasyon" ay *ek·kle·si'a,* na pinagkunan ng salitang Ingles na *"ecclesia"* at ng salitang Tagalog na "iglesya." Ang *ek·kle·si'a* ay nanggaling sa dalawang salitang Griego, ang *ek,*

nangangahulugang "labas," at ang *ka·le′o,* nangangahulugang "tawagin." Samakatuwid, tumutukoy ito sa isang grupo ng mga taong tinawag o tinipon, maaaring sa opisyal o sa di-opisyal na paraan. Sa Gawa 7:38, ito ang salitang ginamit upang tukuyin ang kongregasyon ng Israel, at ginamit din ito para sa "kapulungan" na sinulsulan ng panday-pilak na si Demetrio laban kay Pablo at sa mga kasamahan niya sa Efeso. (Gaw 19:23, 24, 29, 32, 41) Gayunman, pinakamadalas itong gamitin upang tukuyin ang kongregasyong Kristiyano. Ikinakapit ito sa kalipunan ng mga kongregasyong Kristiyano (1Co 12:28); sa isang kongregasyon na nasa isang lunsod na gaya ng Jerusalem (Gaw 8:1), Antioquia (Gaw 13:1), o Corinto (2Co 1:1); o sa isang espesipikong grupo na nagtitipon sa isang tahanan (Ro 16:5; Flm 2). Kaayon nito, binabanggit din ang indibiduwal na mga kongregasyong Kristiyano o 'mga kongregasyon ng Diyos.' (Gaw 15:41; 1Co 11:16) May ilang bersiyong Ingles na gumamit ng *"church"* sa mga tekstong tumutukoy sa kongregasyong Kristiyano, gaya sa 1 Corinto 16:19. (*AS; KJ*) Ngunit yamang ang pagkaunawa ng marami sa *"church"* ay isang gusali para sa mga relihiyosong serbisyo sa halip na isang kongregasyong nagsasagawa ng pagsamba, ang salin na *"church"* ay maaaring magbigay ng maling ideya.

Sa *Septuagint,* ang salitang Griego na *ek·kle·si′a* ang kadalasang ginagamit bilang salin ng salitang Hebreo na *qa·hal′,* gaya sa Awit 22:22 (21:23, *LXX*).—Ihambing ang tlb sa *Rbi8.*

Ang Kongregasyon ng Israel. Pasimula noong panahon ni Moises, ang bansang Israel ay tinukoy bilang isang kongregasyon. Isinaayos ni Jehova na ang kongregasyong iyon ay mapamahalaan, hindi sa pamamagitan ng demokratikong paraan, ng mga tao, kundi sa pamamagitan ng teokratikong paraan, ng Diyos mismo. Sa layuning iyan, ang bansa ay dinala sa tipang Kautusan. (Exo 19:3-9; 24:6-8) Yamang si Moises ang tagapamagitan ng tipang iyon, maaaring sabihin: "Iniutos ni Moises sa atin ang isang kautusan, isang pag-aari ng kongregasyon ni Jacob." (Deu 33:4) Si Jehova ang kanilang Hukom, Tagapagbigay-Batas, at Hari. (Isa 33:22) Kaya naman, ang bansang Israel ay isang kongregasyon ng Diyos at maaaring tukuyin bilang ang "kongregasyon ni Jehova."—Bil 16:3; 1Cr 28:8.

Kung minsan, ang salitang Hebreo na *qa·hal′* (kongregasyon) ay ginagamit kaugnay ng salitang Hebreo na *'e·dhah′* (kapulungan). (Lev 4:13; Bil 20:8, 10) Ang *'e·dhah′* ay mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "itakda," sa gayo'y tumutukoy sa isang grupo na nagkatipon ayon sa pinagkasunduan, at malimit itong ikapit sa pamayanan ng Israel, gaya sa pananalitang "kapulungan ng Israel." (Exo 12:3) Sa bansang Israel, yaong mga aktuwal na kabilang sa Hebreong populasyon ang siyang bumubuo sa kongregasyon (*qa·hal′;* Bil 15:15), samantalang waring saklaw naman ng kapulungan (*'e·dhah′*) kapuwa ang mga Israelita at ang mga naninirahang dayuhang kasama nila. (Exo 12:19) Kaya naman, sa pinalawak na pagkakapit, waring kabilang sa mga miyembro ng kongregasyon yaong mga tuling naninirahang dayuhan.—Bil 15:14-16.

Gayunman, may mga hindi pinahihintulutang maging miyembro ng "kongregasyon ni Jehova." Walang lalaking kinapon o 'pinutulan ng kaniyang sangkap ng pagkalalaki' ang makapapasok doon; ang mga anak sa ligaw, mga lalaking Ammonita, at mga lalaking Moabita ay pinagbawalang pumasok doon "maging hanggang sa ikasampung salinlahi." Ngunit ang mga anak na ipinanganak sa mga Edomita at mga Ehipsiyo "bilang ikatlong salinlahi ay makapapasok sa ganang kanila sa kongregasyon ni Jehova." (Deu 23:1-8) Ang pagbabawal sa mga anak ng isang anak sa ligaw "hanggang sa ikasampung salinlahi" ay nagtaguyod sa kautusan ni Jehova laban sa pangangalunya. (Exo 20:14) At bagaman ang mga lalaking pinutulan ng kanilang sangkap sa sekso ay pinagbawalang makapasok sa "kongregasyon ni Jehova," makasusumpong sila ng kaaliwan sa mga salitang iniulat ni Isaias, na matatagpuan sa Isaias 56:1-7. Sabihin pa, ang mga indibiduwal na pinagbawalang makapasok sa "kongregasyon ni Jehova" sa sinaunang Israel ay posibleng makinabang sa mga paglalaan at pagpapala ni Jehova para sa lahat ng mga tao ng mga bansa.—Gen 22:15-18.

Ang mga indibiduwal na miyembro ng kongregasyon ng Israel ay pinagpapakitaan ng awa kapag nagkasala sila nang di-sinasadya. Ngunit sila'y lilipulin kung magkasala sila nang sinasadya. (Bil 15:27-31) Halimbawa, ang isang indibiduwal ay ihihiwalay mula sa kongregasyon, at papatayin, kung hindi siya magpapadalisay ng kaniyang sarili kapag siya'y marumi sa seremonyal na paraan, kung kumain siya ng karne ng haing pansalu-salo habang nasa gayong kalagayan, kung kumain siya ng taba ng mga handog o kaya'y ng dugo, o kung kumain siya ng mga banal na bagay samantalang siya'y marumi. (Bil 19:20; Lev 7:21-27; 17:10, 14; 22:3) Mayroon ding mga nilipol noon dahil sa pagtatrabaho sa araw ng Sabbath (Exo 31:14), pagbibigay kay Molec ng kanilang supling, pagbaling sa mga espiritista at sa mga manghuhula ng mga pangyayari, ilang uri ng seksuwal na imoralidad, at hindi 'pagpighati' sa kanilang sarili sa taunang Araw ng Pagbabayad-Sala.—Lev 20:1-6, 17, 18; 23:27-30; tingnan din ang Exo 30:31-33; Lev 17:3, 4, 8, 9; 18:29; 19:5-8.

Bagaman mga indibiduwal ang bumubuo sa kongregasyon ng Israel, ang bansa mismo ay binubuo ng mga tribo, mga pamilya, at mga sambahayan. Waring makikita ang kaayusang ito sa insidenteng

kinasangkutan ni Acan, sapagkat sa kasong iyon ang Israel ay lumapit kay Jehova, una ay tribu-tribo, pagkatapos ay pami-pamilya, sumunod ay samba-sambahayan, at sa katapus-tapusan ay bawat matipunong lalaki, hanggang sa mapili si Acan bilang ang nagkasala.—Jos 7:10-19.

Sa Israel, kadalasa'y may responsableng mga indibiduwal na kumakatawan sa bayan. (Ezr 10:14) Kaya naman, "mga pinuno sa mga tribo" ang naghandog matapos maitayo ang tabernakulo. (Bil 7:1-11) Sa katulad na paraan, mga saserdote, mga Levita, at "mga ulo ng bayan" ang nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" sa pamamagitan ng tatak noong mga araw ni Nehemias. (Ne 9:38–10:27) Noong naglalakbay ang Israel sa ilang, may "mga pinuno ng kapulungan, mga tinawag sa kapisanan, mga lalaking bantog," at 250 sa mga ito ang sumama kina Kora, Datan, Abiram, at On sa pagtitipun-tipon laban kay Moises at kay Aaron. (Bil 16:1-3) Bilang pagsunod sa tagubilin ng Diyos, pumili si Moises ng 70 sa matatandang lalaki ng Israel, na mga opisyal, upang tulungan siyang dalhin ang "pasan ng bayan" na hindi niya kayang balikating mag-isa. (Bil 11:16, 17, 24, 25) Binabanggit ng Levitico 4:15 ang "matatandang lalaki ng kapulungan," at lumilitaw na ang matatandang lalaki ng bansa, ang mga ulo, mga hukom, at mga opisyal nito ang nagsilbing mga kinatawan ng taong-bayan.—Bil 1:4, 16; Jos 23:2; 24:1.

Sa ilang, dalawang trumpetang pilak ang ginagamit para sa pagtitipon ng kapulungan at para sa paglikas ng kampo. Kapag parehong pinatunog ang mga trumpetang ito, tutuparin ng kapulungan ang kanilang pakikipagtipanan kay Moises sa pasukan ng tolda ng kapisanan. Kung iisa lamang ang pinatunog, "ang mga pinuno bilang mga ulo ng mga libu-libo ng Israel" ang pupunta roon. (Bil 10:1-4) Kung minsan, mga hari ang tumatawag ng mga pagtitipon. (1Ha 8:5; 2Cr 20:4, 5) Halimbawa, gumamit si Hezekias ng mga mananakbo upang papuntahin sa Jerusalem ang taong-bayan para sa malaking pagdiriwang ng Paskuwa noong kaniyang mga araw.—2Cr 30:1, 2, 10-13.

Nang maglaon, nagkaroon ng malaking kapangyarihan ang hudisyal na lupong nakilala bilang ang Sanedrin, na binubuo ng 71 miyembro—ang mataas na saserdote at 70 iba pang pangunahing lalaki ng bansa, "ang kapulungan ng matatandang lalaki."—Mat 26:59; Luc 22:66.

Noong panahon ng pagkatapon ng mga Judio sa Babilonya, o di-nagtagal pagkatapos nito, mga sinagoga ang karaniwang ginagamit bilang mga gusaling pinagtitipunan ng mga Judio. Nang maglaon, itinatag ang mga sinagoga sa iba't ibang lugar. Halimbawa, si Jesus ay nagturo sa sinagoga sa Nazaret. (Luc 4:16-21) Sa totoo, ang mga sinagoga ay mga paaralan kung saan binabasa at itinuturo ang Kasulatan, at ang mga ito ay mga dakong panalanginan at para sa pagbibigay ng papuri sa Diyos.—Gaw 15:21; tingnan ang SINAGOGA.

Natatangi ang katayuan ng kongregasyon ng Israel. Ipinaalaala sa kanila ni Moises: "Ikaw ay isang banal na bayan kay Jehova na iyong Diyos. Ikaw ang pinili ni Jehova na iyong Diyos upang maging kaniyang bayan, isang pantanging pag-aari, mula sa lahat ng mga bayan na nasa ibabaw ng lupa." (Deu 7:6) Ngunit dumating ang panahon na ang kongregasyong Judio ay hindi na naging kongregasyon ng Diyos, palibhasa'y itinakwil ng Diyos dahil sa pagtatakwil nito sa kaniyang Anak.—Gaw 4:24-28; 13:23-29; Mat 21:43; 23:37, 38; Luc 19:41-44.

Ang Kristiyanong Kongregasyon ng Diyos. Bago itinakwil ang bansang Judio at bago nagwakas ang posisyon nito bilang kongregasyon ng Diyos, ipinakilala ni Jesu-Kristo ang kaniyang sarili bilang ang "batong-limpak" na pagtatayuan niya ng tinatawag niyang "aking kongregasyon." (Mat 16:18) Ito ay ayon sa pagkaunawa ni Pedro, na kausap niya noong pagkakataong iyon, sapagkat nang maglaon ay ipinakilala ng apostol si Jesus bilang ang makasagisag na "bato" na itinakwil ng mga tao ngunit "pinili, mahalaga, sa Diyos" at bilang ang "pundasyong batong-panulok" na mapaglalagakan ng isa ng kaniyang pananampalataya nang walang kabiguan. (1Pe 2:4-6; Aw 118:22; Isa 28:16) Tuwirang ipinakilala ni Pablo si Jesu-Kristo bilang ang pundasyon na pinagtayuan ng kongregasyong Kristiyano. (Efe 2:19-22; 1Co 3:11) At yamang pag-aari ito ni Jehova, angkop itong tawaging "kongregasyon ng Diyos."—Gaw 20:28; Gal 1:13.

Si Kristo rin ang ulo ng Kristiyanong kongregasyon (sa Gr., *ek·kle·si'a*), na itinatag sa kaniya. Kaya naman sinasabi: "Ipinasakop din niya [ng Diyos] ang lahat ng mga bagay sa ilalim ng kaniyang mga paa, at ginawa siyang ulo sa ibabaw ng lahat ng mga bagay sa kongregasyon, na siyang katawan niya, ang kalubusan niya na pumupuno sa lahat ng mga bagay sa lahat."—Efe 1:22, 23; tingnan din ang Col 1:18.

Hinalinhan ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos ang kongregasyon ng Israel noong Pentecostes ng 33 C.E., nang ibuhos ang banal na espiritu sa mga tagasunod ni Jesus sa Jerusalem. Ang unang potensiyal na mga miyembro ng kongregasyong iyon ay pinili di-katagalan pagkatapos mabautismuhan si Jesus, noong pasimula ng kaniyang ministeryo sa lupa. (Gaw 2:1-4; Ju 1:35-43) Mula sa kaniyang unang mga tagasunod, pumili si Jesus ng 12 apostol (Luc 6:12-16), at nang maglaon, pinili niya si Saul ng Tarso, na naging "isang apostol sa

mga bansa." (Gaw 9:1-19; Ro 11:13) Ang 12 tapat na apostol ng Korderong si Jesu-Kristo, kasali na si Matias na pumalit kay Hudas, ang bumubuo sa pangalawahing mga pundasyon ng kongregasyong Kristiyano.—Gaw 1:23-26; Apo 21:1, 2, 14.

Ang kongregasyong ito ay tinutukoy bilang "ang kongregasyon ng panganay na nakatala sa langit," na ang hustong bilang, sa ilalim ni Kristo na ulo, ay 144,000. (Heb 12:23; Apo 7:4) Ang mga tinawag na ito ay "binili mula sa sangkatauhan" upang magsagawa ng pantanging gawain dito sa lupa at pagkatapos ay makasama ni Kristo sa langit bilang kaniyang kasintahang babae. Kung paanong may mga kahilingan para maging miyembro ng Hebreong kongregasyon ng Diyos, mayroon ding mga kahilingan para maging miyembro ng Kristiyanong "kongregasyon ng Diyos." Ang mga miyembro nito ay mga espirituwal na birhen na patuloy na sumusunod sa Kordero, si Jesu-Kristo, saanman siya pumaroon, "at walang nasumpungang kabulaanan sa kanilang mga bibig; sila ay walang dungis."—Apo 14:1-5.

Si Jehova ang pumipili sa mga miyembro ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos. (Ro 8:30; 2Te 2:13) Ang unang mga miyembro niyaon ay tinawag mula sa itinakwil na kongregasyong Judio, na tumanggi sa Anak ng Diyos bilang kanilang Mesiyas. Gayunman, pasimula kay Cornelio noong 36 C.E., ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay tinawag na rin mula sa mga bansa, anupat nasabi ni Pablo: "Walang Judio ni Griego man, walang alipin ni taong laya man, walang lalaki ni babae man; sapagkat kayong lahat ay iisang tao na kaisa ni Kristo Jesus." (Gal 3:28; Gaw 10:34, 35; Ro 10:12; Efe 2:11-16) Yamang ang tipang Kautusan, na pinamagitanan ni Moises at ginamit sa pangangasiwa sa kongregasyon ng Israel, ay tinupad ni Kristo at inalis na ng Diyos na Jehova (Mat 5:17; 2Co 3:14; Col 2:13, 14), ang mga miyembro ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos ay nakikibahagi sa mga pakinabang na dulot ng bagong tipan na pinamagitanan ng Lalong Dakilang Moises, si Jesu-Kristo. (Mat 26:28; Heb 12:22-24; Gaw 3:19-23) Bukod diyan, kung paanong pinapahiran ng langis ang mga saserdote at mga hari ng Israel noon (Exo 30:22-30; 2Ha 9:6), yaong mga pinili ng Diyos upang maging mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay pinapahiran ng banal na espiritu (2Co 1:21, 22; 1Ju 2:20) at inaampon ng Diyos na Jehova bilang kaniyang mga anak. —Efe 1:5.

Pangunahin na, ang kongregasyong Hebreo ay binubuo ng likas na mga Israelita. Samantala, ang mga miyembro ng pinahirang Kristiyanong kongregasyon ng Diyos ay espirituwal na mga Israelita, na bumubuo sa mga tribo ng espirituwal na Israel. (Apo 7:4-8) Yamang itinakwil ng karamihan sa likas na mga Israelita si Jesu-Kristo, "hindi lahat ng nagmumula sa Israel ay talagang 'Israel,'" samakatuwid nga, espirituwal na Israel. (Ro 9:6-9) At, hinggil sa Kristiyanong kongregasyon ng Diyos na binubuo ng espirituwal na mga Judio, sinabi ni Pablo: "Siya ay hindi Judio na gayon sa panlabas, ni ang pagtutuli man ay yaong nasa panlabas sa laman. Kundi siya ay Judio na gayon sa panloob, at ang kaniyang pagtutuli ay yaong sa puso sa pamamagitan ng espiritu."—Ro 2:28, 29.

Kadalasan, kapag binabanggit ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang "kongregasyon" sa pangkalahatang diwa, ang tinutukoy nito ay ang 144,000 miyembro niyaon, ang mga pinahirang tagasunod ni Kristo maliban kay Jesus. (Efe 5:32; Heb 12:23, 24) Gayunman, ang mga salita ni David na nakaulat sa Awit 22:22 at may-pagkasing ikinapit kay Jesu-Kristo sa Hebreo 2:12 ay nagpapakita na ang terminong "kongregasyon" ay maaaring ikapit na kabilang ang ulo nito, si Jesu-Kristo. Bilang bahagyang pagsipi sa sinabi ni David, ganito ang sabi ng manunulat ng liham sa mga Hebreo: "Sapagkat kapuwa siya na nagpapabanal at yaong mga pinababanal ay nagmumulang lahat sa isa, at sa dahilang ito ay hindi niya [ni Jesu-Kristo] ikinahihiyang tawagin silang 'mga kapatid,' gaya ng kaniyang sinasabi: 'Ipahahayag ko ang iyong pangalan sa aking mga kapatid; sa gitna ng kongregasyon ay pupurihin kita ng awit.'" (Heb 2:11, 12) Tulad ni David, na miyembro ng kongregasyon ng Israel na sa gitna niyaon ay pinuri niya si Jehova, si Jesu-Kristo, sa talatang ito, ay maaaring ituring na miyembro ng espirituwal na kongregasyon, yamang ang ibang kabilang doon ay tinatawag na "mga kapatid" niya. (Ihambing ang Mat 25:39, 40.) Si David ay kabilang sa Israelitang kongregasyon ng Diyos na Jehova, at si Jesu-Kristo ay miyembro rin nito noong siya'y nasa lupa, at nangaral siya sa mga miyembro nito. Isang nalabi ng kongregasyong iyon ang naging bahagi ng kongregasyon ni Jesus.

Ang Pagkakaorganisa sa Kongregasyong Kristiyano. Bagaman itinatag sa iba't ibang lugar ang mga Kristiyanong kongregasyon ng Diyos, ang mga ito ay hindi nagsasarili. Sa halip, kinikilala nilang lahat ang awtoridad ng Kristiyanong lupong tagapamahala na nasa Jerusalem. Ang lupong tagapamahala na ito ay binubuo ng mga apostol at matatandang lalaki ng kongregasyon sa Jerusalem, anupat wala itong karibal na mga lupon sa ibang dako na naghahangad na pangasiwaan ang kongregasyon. Sa tapat na Kristiyanong lupong tagapamahala na ito noong unang siglo C.E. isinumite ang usapin ng pagtutuli upang maisaalang-alang. Nang makagawa ng pasiya ang lupong tagapamahala ayon sa patnubay ng banal na espiritu, ang pasiyang iyon ay tinanggap at ipinatupad sa lahat ng

mga kongregasyong Kristiyano, anupat kusang-loob silang nagpasakop doon.—Gaw 15:22-31.

Ang lupong Kristiyano sa Jerusalem ay nagsusugo ng mga naglalakbay na kinatawan. Kaya naman, ang kababanggit na pasiya ng lupong tagapamahala ay inihatid ni Pablo at ng iba pa, anupat iniulat: "At habang naglalakbay sila sa mga lunsod ay dinadala nila sa mga naroroon ang mga tuntunin na naipasiya ng mga apostol at ng matatandang lalaki na nasa Jerusalem upang tuparin nila." Hinggil sa naging epekto nito, sinasabi: "Dahil nga rito, ang mga kongregasyon ay patuloy na napatatag sa pananampalataya at dumami ang bilang sa araw-araw." (Gaw 16:4, 5) Bago nito, "nang marinig ng mga apostol sa Jerusalem na tinanggap ng Samaria ang salita ng Diyos, isinugo nila sa kanila sina Pedro at Juan; at ang mga ito ay bumaba at nanalangin upang tumanggap sila ng banal na espiritu."—Gaw 8:14, 15.

Ang indibiduwal na mga kongregasyon ay nanghahawakang mahigpit sa tagubilin ng Kristiyanong lupong tagapamahala, na siyang nangangasiwa sa pag-aatas ng matatandang lalaki. (Tit 1:1, 5) Kaya naman, gaya ng itinagubilin ng Kristiyanong lupong tagapamahala sa ilalim ng impluwensiya ng banal na espiritu, may mga tagapangasiwa at mga katulong nila, mga ministeryal na lingkod, na inatasan para sa bawat kongregasyon. Ang mga lalaking inilagay sa pinagkakatiwalaan at responsableng mga katungkulang ito ay kailangang makaabot sa espesipikong mga kuwalipikasyon. (1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9) Ang mga naglalakbay na kinatawan ng lupong tagapamahala, gaya ni Pablo, ay sumusunod kay Kristo at nagpapakita ng mainam na halimbawang matutularan. (1Co 11:1; Fil 4:9) Sa katunayan, lahat niyaong may katungkulan bilang espirituwal na mga pastol ay dapat na maging "mga halimbawa sa kawan" (1Pe 5:2, 3), magpakita ng maibiging pagkabahala para sa mga indibiduwal sa loob ng kongregasyon (1Te 2:5-12), at tumulong sa mga may-sakit sa espirituwal.—Gal 6:1; San 5:13-16; tingnan ang MATANDANG LALAKI; MINISTRO, LINGKOD; TAGAPANGASIWA.

Kaya naman, kung paanong inorganisa ni Jehova ang kongregasyon ng Israel sa ilalim ng matatandang lalaki, mga ulo, mga hukom, at mga opisyal (Jos 23:2), isinaayos din Niya na mapangasiwaan ang kongregasyong Kristiyano sa pamamagitan ng pag-aatas doon ng matatandang lalaki sa mga posisyong pinagkakatiwalaan. (Gaw 14:23) At, kung paanong may mga panahon na kinatawanan ng responsableng mga lalaki ang buong kongregasyon ng Israel, gaya sa mga hudisyal na bagay (Deu 16:18), isinaayos ng Diyos na ang bawat indibiduwal na kongregasyong Kristiyano ay katawanin din sa mga bagay na iyon ng responsableng mga lalaki na inilagay ng banal na espiritu sa mga posisyong may awtoridad. (Gaw 20:28; 1Co 5:1-5) Gayunman, kung bumangon ang mga suliranin sa pagitan ng mga miyembro ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos, ang mga salita ni Jesu-Kristo na nakaulat sa Mateo 18:15-17 (na binigkas bago itinakwil ni Jehova ang Judiong kongregasyon ng Diyos, at sa gayo'y unang kumakapit dito) ay magsisilbing saligan sa pag-aayos o pag-aasikaso sa gayong mga problema.

Inilagay ng Diyos na Jehova ang mga sangkap sa espirituwal na "katawan" ni Kristo "ayon sa kaniyang kinalugdan." Ganito ang sabi ni Pablo: "Inilagay ng Diyos ang bawat isa sa mga ito sa kongregasyon, una, mga apostol; ikalawa, mga propeta; ikatlo, mga guro; pagkatapos ay makapangyarihang mga gawa; pagkatapos ay mga kaloob na pagpapagaling; tulong na mga paglilingkod, mga kakayahang manguna, iba't ibang wika." Hindi lahat ay gumaganap ng magkakaparehong gawain, ngunit ang lahat ay kailangan ng kongregasyong Kristiyano. (1Co 12:12-31) Ipinaliwanag ni Pablo na kaya inilaan ang mga apostol, mga propeta, mga ebanghelisador, mga pastol, at mga guro para sa kongregasyong Kristiyano ay "upang maibalik sa ayos ang mga banal, ukol sa ministeryal na gawain, ukol sa pagpapatibay sa katawan ng Kristo, hanggang sa makamtan nating lahat ang pagkakaisa sa pananampalataya at sa tumpak na kaalaman sa Anak ng Diyos, upang maging isang tao na husto ang gulang, hanggang sa sukat ng laki na nauukol sa kalubusan ng Kristo."—Efe 4:11-16.

Ang kongregasyon ng Israel ay pinaglaanan ng mga batas ng Diyos at ipinaunawa rito na "hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao." (Deu 8:1-3) Kinilala rin ni Jesu-Kristo na ang tao ay hindi maaaring mabuhay sa tinapay lamang "kundi sa bawat pananalitang lumalabas sa bibig ni Jehova." (Mat 4:1-4) Kaya naman, isinaayos na ang kongregasyong Kristiyano ay tumanggap ng kinakailangan nitong espirituwal na pagkain, anupat binanggit mismo ni Kristo ang "alipin" na sa pamamagitan nito'y ilalaan ang pagkaing iyon sa "mga lingkod ng sambahayan." Bilang bahagi ng kaniyang hula hinggil sa kaniya mismong pagkanaririto at sa "katapusan ng sistema ng mga bagay," ipinakita ni Jesus na sa pagdating ng "panginoon," aatasan nito ang "tapat at maingat na alipin" "sa lahat ng kaniyang mga pag-aari."—Mat 24:3, 45-47.

Mahalaga sa kongregasyon ng Israel ang mga pagtitipon para sambahin si Jehova at talakayin ang kaniyang kautusan. (Deu 31:12; Ne 8:1-8) Sa katulad na paraan, ang mga pagpupulong para sambahin si Jehova at pag-aralan ang Kasulatan ay mahalagang

pagkakakilanlan ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos. Ang manunulat ng liham sa mga Hebreo ay nagpaalaala sa mga tumanggap ng kaniyang liham na huwag nilang pabayaan ang kanilang pagtitipon. (Heb 10:24, 25) Kabilang sa mga gawain sa mga sinagogang Judio nang maglaon ang pagbabasa at pagtuturo ng Kasulatan, paghahandog ng mga panalangin, at pagbibigay ng papuri sa Diyos. Ang mga gawaing ito ay ipinagpatuloy sa mga dako ng kapulungang Kristiyano, ngunit hindi kasama ang mga ritwal na naparagdag sa mga serbisyo sa sinagoga nang maglaon. Sa sinagoga, walang nakabukod na uring saserdote, anupat ang pakikibahagi sa pagbabasa at pagpapaliwanag sa Kasulatan ay bukás sa kaninumang debotong lalaking Judio. Sa katulad na paraan, sa sinaunang kongregasyong Kristiyano, ang mga miyembro ay hindi pinagpangkat-pangkat bilang klero at lego o sa anupamang kahawig na dibisyon. Sabihin pa, sa kongregasyong Kristiyano man o sa sinagoga, ang mga babae ay hindi nagtuturo at walang awtoridad sa mga lalaki. —1Ti 2:11, 12.

Ang pagpapanatili ng wastong kaayusan sa mga pagpupulong ng Kristiyanong kongregasyon ng Diyos ay kasuwato ng bagay na si Jehova, na naglaan ng kaayusang pangkongregasyon sa gitna ng mga tagasunod ni Kristo, ay isang "Diyos, hindi ng kaguluhan, kundi ng kapayapaan." Nakatulong din ang kaayusang ito upang ang lahat ng mga dumadalo ay makinabang nang husto sa espirituwal. —1Co 14:26-35, 40; tingnan ang KAPULUNGAN.

KOP [ק]. Ang ika-19 na titik ng alpabetong Hebreo. Kapag isinasalin ang mga pangalang Hebreo na may titik na ito, ang *kop* ay kadalasang kinakatawanan sa Ingles ng mga titik "c" o "k," gaya sa "Cainan" at "Kis." Mas mariin ang tunog nito kaysa sa tunog ng titik na *kap* [כ] at binibigkas sa gawing likuran pa ng lalamunan, gaya ng mariing Ingles na "q" na pinatutunog sa likuran ng ngalangala. Sa Hebreo, ito ang unang titik sa bawat isa sa walong talata sa Awit 119:145-152.

KOPA. Tingnan ang SISIDLAN.

KOR. Isang panukat ng tuyong bagay at ginagamit din ito bilang panukat ng langis. Ang kor ay katumbas ng homer at nakapaglalaman ng sampung takal na bat. (1Ha 4:22; 5:11; 2Cr 2:10; Eze 45:14) Yamang ang takal na bat ay tinutuos na 22 L (5.81 gal), ang takal na kor ay katumbas ng 220 L (58.1 gal).

KORA [posible, Kalbo; Pagkakalbo].

1. Isa sa tatlong anak ni Esau sa kaniyang Hivitang asawa na si Oholibama; ipinanganak sa Canaan bago nanirahan si Esau sa bulubunduking pook ng Seir. (Gen 36:2, 5-8, 14; 1Cr 1:35) Si Kora ay isang shik sa lupain ng Edom.—Gen 36:18.

Isang "shik Kora" ang nakatala sa Genesis 36:16 bilang anak ni Elipaz at apo ni Esau. Gayunman, ang pangalang ito ay hindi lumilitaw na kasama ng mga inapo ni Elipaz sa Genesis 36:11, 12 o 1 Cronica 1:36. Wala ito sa Genesis 36:16 ng Samaritanong *Pentateuch,* at ipinapalagay ng ilang iskolar na ang paglitaw nito sa tekstong Masoretiko ay maaaring resulta ng pagkakamali ng tagakopya.

2. Isa sa mga anak ni Hebron na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:43.

3. Isang Kohatitang Levita mula sa pamilya ni Izhar. (Exo 6:16, 18, 21; 1Cr 6:1, 2, 22 [Maaaring ang Aminadab ay isa pang pangalan ni Izhar.]) Noong naglalakbay ang Israel sa ilang, naghimagsik si Kora laban sa awtoridad nina Moises at Aaron, anupat nakipagsabuwatan siya sa mga Rubenitang sina Datan, Abiram, at On, kasama ang 250 na "mga pinuno ng kapulungan" o "mga lalaking bantog." (Bil 16:1, 2) Ikinatuwiran nila na "ang buong kapulungan ay banal na lahat at si Jehova ay nasa gitna nila," at nagtanong, "Bakit nga kayo magmamataas sa kongregasyon ni Jehova?" (Bil 16:3-11) Nang maglaon ay nagsugo si Moises upang tawagin sina Datan at Abiram, ngunit tumanggi silang pumaroon, anupat iniisip na walang karapatan si Moises na ipatawag sila. (Bil 16:12-15) Si Kora, ang kaniyang kapulungan, at ang mataas na saserdoteng si Aaron ay sinabihang pumaroon sa harap ni Jehova, at lahat ay magdadala ng lalagyan ng apoy at insensong sinusunog.—Bil 16:16, 17.

Nang sumunod na araw, si Kora at ang 250 lalaki na kasama niya, lahat ay may dalang lalagyan ng apoy na may insensong sinusunog, ay tumayo sa pasukan ng tolda ng kapisanan kasama nina Moises at Aaron. Ang kaluwalhatian ni Jehova ay lumitaw sa buong kapulungan at ang Diyos ay nagsalita kina Moises at Aaron at nagsabing humiwalay sila mula sa gitna ng kapulungan, "upang malipol ko sila sa isang iglap." Ngunit namagitan sina Moises at Aaron para sa bayan, at sa gayon ay inutusan ng Diyos si Moises na palayuin ang kapulungan mula sa mga tabernakulo nina Kora, Datan, at Abiram. Sinunod naman nila ito. (Bil 16:18-27) Di-nagtagal, "ibinuka ng lupa ang bibig nito at nilamon sila at ang kanilang mga sambahayan at ang lahat ng tao na nauukol kay Kora at ang lahat ng pag-aari." Sila at ang lahat ng sa kanila ay nababang buháy sa Sheol, at tinakpan sila ng lupa.—Bil 16:28-34.

Yaong mga nasa harap ng tolda ng kapisanan na may dalang mga lalagyan ng apoy na punô ng insenso ay hindi nakatakas, sapagkat "lumabas ang apoy mula kay Jehova at tinupok ang dalawang daan at limampung lalaking naghahandog ng in-

senso." (Bil 16:35) Si Kora mismo ay kasama nila noon at sa gayon ay nalipol sa apoy na iyon na nagmula sa Diyos.—Bil 26:10.

Ang mga lalagyan ng apoy niyaong mga nakipagsabuwatan kay Kora ay ginawang mga laminang metal na pangkalupkop sa altar. Ginawa ito "sapagkat inihandog nila ang mga iyon sa harap ni Jehova, anupat ang mga iyon ay naging banal; at ang mga iyon ay magsisilbing isang tanda sa mga anak ni Israel." (Bil 16:36-40) Sa kabila ng napakalinaw na ebidensiyang ito ng paghatol ng Diyos, nang sumunod na araw mismo ay nagbulung-bulungan ang buong kapulungan ng Israel laban kina Moises at Aaron, anupat nagreklamo, "Kayo, pinatay ninyo ang bayan ni Jehova." Ito ay pumukaw ng galit ng Diyos, at sa kabila ng pagsusumamo nina Moises at Aaron, 14,700 ang namatay dahil sa isang salot mula kay Jehova, na tumigil lamang nang magbayad-sala si Aaron para sa bayan. (Bil 16:41-50) Pagkatapos nito, ang makasaserdoteng posisyon ni Aaron ay pinagtibay ng pag-uusbong ng kaniyang tungkod.—Bil 17.

Ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ang mga anak ni Kora ay hindi sumunod sa paghihimagsik ng kanilang ama, sapagkat sinasabi nito: "Gayunman, ang mga anak ni Kora ay hindi namatay." (Bil 26:9-11) Nang maglaon, ang mga inapo ni Kora ay naging prominente sa Levitikong paglilingkod.—Tingnan ang KORAHITA.

Sina Cain, Balaam, at Kora ay magkakasamang binanggit ng manunulat ng aklat ng Judas nang babalaan niya ang mga Kristiyano na mag-ingat laban sa mga taong makahayop na "nalipol sa mapaghimagsik na salita ni Kora!" Maliwanag na naghangad si Kora ng kaluwalhatian para sa kaniyang sarili. Kinuwestiyon niya ang mga pag-aatas ni Jehova, anupat naging isang rebelde, at sa gayon ay makatarungang pinarusahan ng kamatayan dahil sa kaniyang maling landasin.—Jud 10, 11.

KORAHITA [Ni (Kay) Kora]. Isang inapo ni Kora, na naghimagsik noong mga araw ni Moises. Ang mga Korahita ay isang sambahayan ng mga Kohatitang Levita sa panig ng ama at nagmula kay Kora sa pamamagitan ng kaniyang tatlong anak na sina Asir, Elkana, at Abiasap. (Exo 6:18, 21, 24; Bil 16:1-3) "Ang mga anak ni Kora ay hindi namatay" na kasama ng kanilang ama (Bil 26:10, 11), maliwanag na dahil hindi sila sumunod sa kaniya sa paghihimagsik.

Sa sensus sa Israel na kinuha sa Kapatagan ng Moab, "ang pamilya ng mga Korahita" ay inirehistrong kasama ng mga pamilyang Levita. (Bil 26:57, 58) Nang si David ay hindi pa makakilos dahil kay Haring Saul, kabilang ang ilang Korahita sa makapangyarihang mga lalaki na sumama sa kaniya sa Ziklag. (1Cr 12:1, 6) Ang Levitikong mang-aawit na si Heman at ang propetang si Samuel ay mga Korahita (1Cr 6:33-38), at inorganisa ni Haring David ang mga miyembro ng pamilya ni Heman bilang mga mang-aawit. (1Cr 15:16, 17; 16:37, 41, 42; 25:1, 4-6) Kabilang ang mga Korahita sa mga bantay ng pintuang-daan para sa bahay ni Jehova (1Cr 26:1-9, 19), at noong mga araw ni Jehosapat, "tumindig ang mga Levita ng mga anak ng mga Kohatita at ng mga anak ng mga Korahita upang pumuri kay Jehova na Diyos ng Israel sa tinig na pagkalakas-lakas," dahil sa ipinangakong kaligtasan mula sa pinagsama-samang mga hukbo ng Moab, Ammon, at Seir.—2Cr 20:14-19.

Ang mga anak ni Kora ay espesipikong binabanggit sa mga superskripsiyon ng Awit 42, 44-49, 84, 85, 87, at 88. Bagaman naging mapaghimagsik ang kanilang ninuno, hindi pinanagot ni Jehova ang mga anak ni Kora dahil sa kamalian niya, at dahil sa kanilang katapatan, sila ay pinagpala at nagkaroon ng karangalang maglingkod sa templo.

KORALES. Ang batong-apog na mga deposito ng mga organismo sa dagat na tinatawag na mga *polyp*. Ang maliliit na nilalang na ito na nabubuhay nang kumpul-kumpol sa mainit-init na katubigan ay sumisipsip ng mga *calcium salt* mula sa dagat, at mula sa mga iyon ay gumagawa sila ng sanga-sangang tulad-palumpong na mga kayariang sintigas ng bato. Sa kalaunan, may ilang uri ng korales na dumarami at nagiging malalaking bahura ng korales at pundasyon ng mga pulo ng korales. Iba-iba ang kulay ng korales, gaya ng sari-saring kulay ng puti, itim, at pula, anupat pula ang pinakamamahalin at pinakahahangad noong sinaunang mga panahon. (Ihambing ang Pan 4:7.) May panahong nakilala ang Tiro dahil sa pangangalakal nito ng korales, na inaani sa Mediteraneo, Dagat na Pula, at Karagatang Indian. (Eze 27:16) Mula sa likas na korales, ang mga bihasang manggagawa ay humuhubog at gumagawa ng sari-saring lubhang kanais-nais na palamuti.

Dahil sa kinikilalang halaga ng korales, ginamit ito ng Bibliya sa ilang kawili-wiling paghahambing. Walang pagsalang nakahihigit ang kaalaman at karunungan kaysa sa halaga ng korales. (Job 28:18; Kaw 3:15; 8:11; 20:15) Totoo rin ito kung tungkol sa isang asawang babae na may kakayahan, anupat "ang kaniyang halaga ay malayong higit kaysa sa mga korales."—Kaw 31:10.

KORBAN. Gaya ng ipinaliliwanag sa Marcos 7:11, ang "korban" ay "isang kaloob na inialay sa Diyos." Ang salitang Griego na isinalin doon bilang "korban" ay *kor·ban′,* na katumbas ng salitang Hebreo na *qor·ban′,* nangangahulugang isang handog.

Ang kormoran; isang ibong hindi dapat kainin ayon sa Kautusang Mosaiko

Ang *qor·ban′* ay ginamit sa Levitico at Mga Bilang, at doon ay tumutukoy ito kapuwa sa mga handog na may dugo at sa mga handog na walang dugo. (Lev 1:2, 3; 2:1; Bil 5:15; 6:14, 21) Ginamit din ang salitang Hebreo na ito sa Ezekiel 20:28 at 40:43. Kaugnay naman ng salitang Griego na *kor·ban′* ang *kor·ba·nas′,* na lumilitaw sa Mateo 27:6, kung saan iniulat na sinabi ng mga punong saserdote na hindi kaayon ng kautusan na kunin ang salaping kabayaran ng pagkakanulo ni Hudas, na inihagis nito sa templo, at ihulog ang mga pirasong pilak na ito sa "sagradong ingatang-yaman [isang anyo ng *kor·ba·nas′*]," sapagkat ang mga ito ay "halaga ng dugo."

Noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo dito sa lupa, bumangon ang isang masamang kaugalian may kaugnayan sa mga kaloob na inialay sa Diyos. Hinggil dito, tinuligsa ni Jesus ang mga Pariseo bilang mga mapagpaimbabaw sapagkat inuuna nila ang kanilang sariling tradisyon kaysa sa kautusan ng Diyos. Sa pagkukunwang iniingatan nila para sa Diyos yaong ipinahayag bilang "korban," kanilang isinaisantabi ang kahilingan ng Diyos na parangalan ng isa ang kaniyang mga magulang. (Mat 15:3-6) May kinalaman sa ari-arian ng isang tao o sa alinmang bahagi niyaon, maaaring basta na lamang sabihin ng taong iyon, 'Ito'y korban.' Nang panahong iyon, itinuturo ng mga Pariseo na kapag ipinahayag ng isang tao na ang kaniyang mga pag-aari ay "korban," o isang kaloob na inialay sa Diyos, hindi niya maaaring gamitin ang mga ito upang tugunan ang mga pangangailangan ng kaniyang mga magulang, kahit nagdarahop pa sila, bagaman kung nanaisin niya, maaari niyang gamitin ang mga pag-aaring iyon habang siya'y nabubuhay. Sa gayon, bagaman inaangkin ng mga Pariseo na pinararangalan nila ang Diyos, ang kanilang mga puso ay hindi kaayon ng kaniyang matuwid na mga kahilingan.—Mar 7:9-13.

Ginamit ng istoryador na si Josephus ang "korban" may kinalaman sa mga tao, sa pagsasabing: "Yaong mga naglalarawan sa kanilang sarili bilang 'Korban' sa Diyos—nangangahulugang yaong tinatawag ng mga Griego bilang 'isang kaloob'—kapag nagnanais na mapalaya sa obligasyong ito ay kailangang magbayad sa mga saserdote ng isang takdang halaga." (*Jewish Antiquities,* IV, 73 [iv, 4]) Gayunman, ang terminong "korban" ay mas karaniwang ginagamit may kinalaman sa ari-ariang inialay bilang isang kaloob sa Diyos.

KORDERO. Tingnan ang TUPA.

KORE.

1. Isang Kohatitang Levita na mula "sa mga anak ni Asap" at inapo ni Kora. (Exo 6:16, 18, 21; 1Cr 9:19; 26:1) Si Salum, isa sa "mga bantay-pinto ng tolda," ay inilalarawan bilang "anak ni Kore na anak ni Ebiasap na anak ni Kora," sa 1 Cronica 9:19. Hindi binabanggit ng tekstong ito ang lahat ng salinlahi sa pagitan ni Salum at ni Ebiasap, ngunit ang mga pangalang ibinigay ay kabilang sa iisang talaangkanang ito. Tinatawag ng 1 Cronica 26:1 ang bantay ng pintuang-daan na si Meselemias bilang "anak ni Kore."

2. Isang Levita, ang "anak ni Imnah" at "bantay ng pintuang-daan sa gawing silangan" ng templo noong mga araw ni Haring Hezekias. Siya ang "nangangasiwa sa mga kusang-loob na handog sa tunay na Diyos, upang ibigay ang abuloy kay Jehova at ang mga kabanal-banalang bagay," at mayroon siyang iba pang mga tauhan sa ilalim ng kaniyang pangangasiwa.—2Cr 31:14-16.

KORMORAN [sa Heb., *sha·lakh′;* sa Ingles, *cormorant*]. Isang malaking ibong-tubig na may mga paang tulad ng sa itik at nanghuhuli ng isda sa pamamagitan ng pagsisid. Ang tanging pagbanggit sa ibong ito ay sa talaan ng maruruming ibon sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kung saan ipinagbawal kainin ang mga ibon na karamiha'y mga ibong maninila at mga kumakain ng bangkay. (Lev 11:17; Deu 14:17) Kinilala ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang ibong ito bilang ang *ka·tar·ra′ktes,* na pangalang Griego para sa kormoran, samanta-

lang ginamit naman ng Latin na *Vulgate* ang *mergulus* (ang "maninisid") para sa ibong ito. Ang kormoran (*Phalacrocorax*) ay pangkaraniwan sa Palestina, lalo na sa kahabaan ng Baybayin ng Mediteraneo at gayundin sa ilang loobang katubigan gaya ng Dagat ng Galilea. Ang kormoran ay kamaganak ng mga ibong kabilang sa pamilya ng mga pelikano. Karaniwa'y mahaba ang katawan at matingkad ang kulay ng kormoran, at ito'y mabilis at sanay sa tubig, anupat lumalangoy sa ilalim ng tubig gamit ang kaniyang mga paang tulad ng sa itik. Dahil matalas at hugis-kalawit ang tuka nito, mahusay itong manghuli ng isda. Mula pa noong sinaunang mga panahon, tinuturuan na ng mga mangingisda sa Silangan at sa ilang bahagi ng India ang mga kormoran na manghuli ng isda para sa kanilang mga may-ari, anupat nilalagyan nila ng medyo maluwag na pamigkis ang leeg ng ibon para napakaliliit na isda lamang ang malulon nito.

KORONA. Isang kagayakan sa ulo, maaaring simple o marangya, na isinusuot ng mga taong may karangalan, gaya ng mga hari, mga reyna, iba pang mga tagapamahala, mga saserdote, at mga indibiduwal na pantanging pinararangalan o ginagantimpalaan. Pagkatapos ng Baha, ang mga korona ay ginamit bilang mga sagisag ng awtoridad, dignidad, kapangyarihan, karangalan, at gantimpala.

Maliwanag na ang sinaunang anyo ng korona ay yaong diadema (sa Heb., *ne'zer*), isang simpleng pamigkis na malamang ay unang ginamit upang huwag lumugay ang mahabang buhok ng may-suot nito. Gayunman, ginamit din ito bilang maharlikang putong maging ng mga taong may maiikling buhok. Ang gayong maninipis na pamigkis ay nakalarawan sa mga eskultura sa Ehipto, Nineve, at Persepolis. Nang maglaon, ipinakita ang pagkakaiba ng mga may-karangalan sa pamamagitan ng paggamit ng mga diademang may iba't ibang kulay at uri ng pagkakahabi o disenyo. Ang ilan sa mga pamigkis na ito ay mga 5 sentimetro (2 pulgada) ang lapad at gawa sa lino, seda, at maging sa pilak at ginto. Kung minsan ay isinusuot ang diadema sa ibabaw ng isang gora. Mayroon ding mga *radiated diadem* (may mga tulis sa buong palibot ng pamigkis at nakausling gaya ng mga sinag), at may mga diademang kinabitan ng mahahalagang bato.

Ang salitang Hebreo na *ne'zer,* bukod sa kahulugan nito na "diadema" (2Cr 23:11), ay maaaring tumukoy sa isang bagay na pinili, inihiwalay, o inialay, gaya sa kaso ng punong saserdote na may "tanda ng pag-aalay, ang pamahid na langis ng kaniyang Diyos." (Lev 21:10-12; ihambing ang Deu 33:16, tlb sa *Rbi8.*) Dahil sa saligang kahulugan na ito, may mga pagkakataong isinalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang *ne'zer* bilang "tanda ng pag-aalay," may kaugnayan sa laminang ginto na nasa turbante ng mataas na saserdote ng Israel. Nakasulat sa laminang ginto na ito ang mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova."—Exo 29:6; 39:30, tlb sa *Rbi8;* Lev 8:9.

Ang mga haring Hebreo, gaya ni Saul, ay nagsuot ng mga diadema bilang sagisag ng maharlikang pamamahala. (2Sa 1:10) Gayunman, ang pangunahing salitang Hebreo na tumutukoy sa korona sa karaniwang diwa at kadalasang isinasalin bilang "korona" ay *'ata·rah',* mula sa *'a·tar',* na nangangahulugang "palibutan." (Ihambing ang Aw 5:12.) Hindi ito laging tumutukoy sa isang diadema. Ang korona (*'ata·rah'*) na kinuha ni David bilang gantimpala sa pakikidigma niya laban sa mga Ammonita sa Raba ay dating nasa ulo ng idolong si Malcam. Hindi isiniwalat ang anyo ng koronang ito, ngunit "ang bigat niyaon ay isang talento na ginto [mga 34 na kg; 92 lb t], at iyon ay may mahahalagang bato." "Iyon ay napasaulo ni David," anupat posibleng sumandali niyang ipinatong ang mabigat na koronang ito sa kaniyang ulo, marahil upang ipahiwatig ang kaniyang tagumpay laban sa huwad na bathalang ito.—1Cr 20:2; tingnan ang MOLEC.

Gawa sa dalisay na ginto ang ilang korona (Aw 21:3); bilang karagdagan, ang iba naman ay kinakabitan ng mahahalagang bato. (2Sa 12:30) Kung minsan, pinagsasama-sama ang ilang pamigkis, o mga diadema, at waring ganito ang karaniwang anyo ng isang "maringal na korona." (Job 31:36) Ang pananalitang "maringal na korona" sa Zacarias 6:14 ay, sa literal, "mga korona" sa Hebreo, ngunit may kasama itong pandiwa na nasa pang-isahang bilang. Kaya, lumilitaw na ito ay nasa pangmaramihang bilang na nagpapahiwatig ng kadakilaan o karingalan.

May kinalaman sa di-tapat na si Zedekias, ang huling hari ng Juda, iniutos ni Jehova: "Hubarin mo ang turbante, at alisin mo ang korona." Maaaring tumutukoy ito sa isang makaharing turbante na pinapatungan ng isang ginintuang korona. (Ihambing ang Aw 21:3; Isa 62:3.) Parehong inalis ang dalawang sagisag na ito ng aktibong maharlikang kapangyarihan, at ipinahiwatig ng utos ng Diyos na ang aktibong pamamahala sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23) ay ipagpapaliban hanggang sa pagdating ng Mesiyanikong Hari ng Diyos.—Eze 21:25-27; Gen 49:10.

Isang "maharlikang putong" ng Imperyo ng Persia ang binanggit sa Esther 1:11; 2:17; 6:6-10. Sa ulat na ito, ang salitang Hebreo para sa "putong" (*ke'ther*) ay nagmula sa *ka·thar'* (palibutan). (Ihambing ang Huk 20:43.) Hindi inilarawan ng Bibliya ang Persianong "maharlikang putong," bagaman

ang monarkang Persiano mismo ay karaniwang nagsusuot ng putong na binubuo ng isang gorang matigas, marahil ay yari sa tela o pelus, na may asul at puting pamigkis sa palibot nito, anupat sa katunayan, ang pamigkis na iyon ay isang diadema.

Nang pagkaisahin ang Mataas at Mababang Ehipto sa ilalim ng iisang monarka, naging isang pinagsamang korona ang maharlikang putong ng Ehipto. Ang korona ng Mababang Ehipto (isang lapad na gorang pula na patulis ang likod at may isang bahaging nakausli na kurbado ang dulo at nakaungos nang pahilis patungo sa harapan) ay ipinatong sa korona ng Mataas na Ehipto (isang gorang bilog, mataas, puti at papatulis na may globito sa dulo). Kadalasa'y makikita ang *uraeus* (ang sagradong aspid ng Ehipto) sa harap ng korona. Ang maharlikang putong ng hari ng Asirya, na inilarawan bilang isang mataas na mitra, ay kadalasang napapalamutian ng mga pigurang gaya ng mga bulaklak at nakaayos sa mga pamigkis na seda o lino. Hugis-balisungsong ito na kahawig ng makabagong gora na *fez,* bagaman mas mataas ito. Mas simple naman ang mga koronang Griego at Romano; kung minsan, ang mga ito ay mga *radiated diadem* o kaya ay nasa anyong mga putong na dahon.

Binanggit ni Jehova ang mga lalaking naglalagay ng mga pulseras sa mga kamay ni Ohola at ni Oholiba at ng "magagandang korona" sa mga ulo ng mga ito. (Eze 23:36, 42) Nitong nakalipas na mga siglo, ang marangal at mayayamang babaing Arabe ay nagsusuot (sa palibot ng kanilang mga gorang hugis-bobida) ng mga korona na pabilog na ginto at may mga hiyas. Maaaring isang kahawig na uri ng putong ang isinuot ng ilang babae noong sinaunang panahon.

Ang salitang Griego na *ste'pha·nos* ay isinasalin bilang "korona." Bilang panlilibak sa maharlikang katayuan ni Kristo at malamang ay upang dagdagan din ang kaniyang matinding paghihirap, naglikaw ang mga kawal na Romano ng isang koronang tinik at ipinatong ito sa ulo ni Jesus. (Mat 27:29; Mar 15:17; Ju 19:2) May iba't ibang mungkahi hinggil sa halamang ginamit. Gayunman, hindi sinabi ng mga manunulat ng Ebanghelyo ang pangalan ng halamang iyon.

Noon, mga putong na dahon o bulaklak ang ginagamit may kaugnayan sa mga palaro. (2Ti 2:5) Ang mga nagwagi sa mga palarong Griego ay binibigyan ng mga korona o mga putong na kadalasa'y gawa sa mga dahon ng mga punungkahoy. Halimbawa, tumatanggap ng koronang gawa sa laurel ang mga nagtagumpay sa Palarong Pythian; tumatanggap naman ng mga koronang yari sa mga dahon ng ligáw na olibo ang mga nagwagi sa Palarong Olympian; at binibigyan ng mga koronang gawa sa pino o tuyong seleri ang mga nagwagi sa Palarong Isthmian (ginaganap noon malapit sa Corinto).

Makasagisag na Paggamit. Ang asawang babaing may kakayahan ay itinuturing na isang "korona sa nagmamay-ari sa kaniya," dahil ang kaniyang mabuting paggawi ay nagdudulot ng karangalan sa asawa niya, anupat itinataas ito sa pagtingin ng iba. (Kaw 12:4) Ang makasagisag na babaing Sion ay magiging isang "korona ng kagandahan" sa kamay ni Jehova, anupat posibleng ipinahihiwatig nito na siya ay produkto ng Kaniyang pagkakagawa na iniaangat ng kamay, wika nga, upang mamasdan siya ng iba nang may paghanga.—Isa 62:1-3.

Dahil sa ministeryo ni Pablo at niyaong mga kasamahan niya sa paglalakbay, naitatag ang isang kongregasyong Kristiyano sa Tesalonica, na ikinasaya ni Pablo bilang isang "koronang ipinagbubunyi," anupat naging isa ito sa mga pangunahing sanhi ng kaniyang kagalakan.—1Te 2:19, 20; ihambing ang Fil 4:1.

Ang ulong may uban ay tulad ng isang maluwalhating "korona ng kagandahan kapag ito ay nasusumpungan sa daan ng katuwiran," anupat isang uri ng buhay na ginugol sa pagkatakot kay Jehova at naging maganda sa Kaniyang pangmalas at marapat sa paggalang ng lahat ng tao bilang isang uliran. (Kaw 16:31; tingnan ang Lev 19:32.) Ang karunungan, tulad ng isang korona, ay dumadakila sa may-ari nito at gumaganyak ng paggalang sa kaniya. (Kaw 4:7-9) Si Jesu-Kristo, na ginawang "mas mababa nang kaunti kaysa sa mga anghel," ay "pinutungan [o, kinoronahan] ng kaluwalhatian at karangalan [bilang isang makalangit na espiritung nilalang na itinaas nang lubhang mas mataas kaysa sa mga anghel] dahil sa pagdurusa ng kamatayan." (Heb 2:5-9; Fil 2:5-11) Sa langit, tatanggapin ng mga pinahirang tagasunod ni Jesus bilang gantimpala sa kanilang katapatan ang "di-kumukupas na korona ng kaluwalhatian," "isa na walang kasiraan." (1Pe 5:4; 1Co 9:24-27; 2Ti 4:7, 8; Apo 2:10) Ngunit ang kawalang-katapatan na nagiging sanhi upang maiwala ng isa ang mga kapakanan ng Kaharian sa lupa ay nangangahulugan din na maiwawala niya ang makalangit na korona. Kaya naman ipinaalaala ng niluwalhating si Jesu-Kristo: "Patuloy mong panghawakang mahigpit ang iyong taglay, upang walang sinumang kumuha ng iyong korona."—Apo 3:11.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang Griego na *di·a'de·ma* ay isinasalin ng makabagong mga tagapagsalin bilang "diadema." Lagi itong ginagamit bilang sagisag ng makaharing dignidad, tunay man o inaangkin lamang. Ang "malaking dragon na kulay-apoy" (si Satanas na Diyablo) ay may diadema sa bawat isa sa pitong ulo nito. (Apo 12:

3, 9) Isang diadema ang nakagayak sa bawat isa sa sampung sungay ng makasagisag na "mabangis na hayop" na may pitong ulo at umaahon mula sa "dagat." (Apo 13:1) Ang isa na tinatawag na Tapat at Totoo, samakatuwid nga, si Jesu-Kristo, ay may *"maraming* diadema" sa kaniyang ulo, anupat ang mga ito ay nanggaling kay Jehova, ang marapat na Pinagmumulan ng awtoridad at kapangyarihan. (Apo 19:11-13; 12:5, 10) Gayundin sa Apocalipsis 6:2 at 14:14, inilalarawan si Jesu-Kristo bilang may suot na korona (*ste'pha·nos*).

KOSMETIK. Mga substansiyang ipinapahid sa mukha o sa iba pang mga bahagi ng katawan ng tao upang mabago, mapaganda o maging kaakit-akit ang kaanyuan ng isa. Ang gayong mga timplada ay maaaring ipahid sa balat, sa mga kuko, o sa buhok. Ang salitang Ingles na *"cosmetic"* ay hinalaw sa salitang Griego na *ko·sme·ti·kos',* na nangangahulugang "dalubhasa sa pagpapalamuti."

Noon, may mga manggagawa at mga tagapaghalo ng ungguento sa gitna ng mga Israelita (Exo 30:25; 1Sa 8:13; Ne 3:8), at karaniwang ginagamit ang mga ungguento (na kadalasa'y mabango), anupat marahil ay higit na ginagamit kaysa sa iba pang mga kosmetik. Kapag ipinapahid sa balat o sa buhok sa mga lugar na mainit at tuyo ang klima, nakatutulong ang mga ungguento upang mabawasan ang panunuyo. Ginagamit din noon ang mababangong langis, anupat noong isang pagkakataon, gayong langis ang ipinahid ng isang makasalanang babae sa mga paa ni Jesu-Kristo. (Luc 7:37, 38) Gayundin, ilang araw bago mamatay si Jesus, si Maria, na kapatid ni Lazaro, ay "dumating na may sisidlang alabastro ng mabangong langis, tunay na nardo, na napakamahal," at pinahiran siya.—Mar 14:3; Ju 12:3; Mat 26:6, 7; tingnan ang UNGGUENTO AT MGA PABANGO.

Nang dumating si Jehu sa Jezreel, bukod sa inasikaso ni Jezebel ang ayos ng kaniyang buhok o inayusan niya nang maganda ang kaniyang ulo, "pinintahan [din] niya ang kaniyang mga mata ng itim na pinta." (2Ha 9:30) May mga babae sa Israel noon na gumagamit ng pinta sa mata, gaya ng mga babae sa iba pang mga lupain sa Gitnang Silangan noong sinaunang panahon. (Eze 23:40) Noon, kadalasan ay kulay itim ang pinta sa mata, anupat sa pamamagitan ng kulay na ito, tumitingkad ang puti ng mga mata at nagmumukhang mas malaki ang mata. (Jer 4:30) Sa mga pagtukoy ng Kasulatan sa pagpipinta sa mata, hindi iniuugnay ang kaugaliang ito sa tapat na mga babae ng Israel sa pangkalahatan, bagaman ang isa sa mga anak na babae ni Job ay pinangalanan ng Keren-hapuc, na posibleng nangangahulugang "Sungay ng Itim na Pinta (sa Mata) [samakatuwid nga, sisidlan ng kolorete]."—Job 42:14.

Hindi hinahatulan ng Kasulatan ang may-kahinhinan at angkop na paggamit ng mga kosmetik at ng iba pang mga kagayakan. Gayunman, pinayuhan ni Pablo at ni Pedro ang mga babaing Kristiyano na gayakan ang kanilang sarili nang "may kahinhinan at katinuan ng pag-iisip, . . . sa paraan na angkop sa mga babae na nag-aangking nagpipitagan sa Diyos," at na ang kanilang kagayakan ay maging "ang lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu, na malaki ang halaga sa paningin ng Diyos." (1Ti 2:9, 10; 1Pe 3:3, 4) Gayundin, sa kinasihang pagsasaalang-alang sa halaga ng isang mabuting asawang babae, angkop na sinabi: "Ang halina ay maaaring magbulaan, at ang kariktan ay maaaring walang-kabuluhan; ngunit ang babaing may takot kay Jehova ang siyang nagkakamit ng papuri para sa kaniyang sarili."—Kaw 31:30.

KOZ [Tinik]. Isang inapo ni Juda. "Naging anak [ni Koz] sina Anub at Zobeba at ang mga pamilya ni Aharhel na anak ni Harum."—1Cr 4:1, 8.

KRIMEN AT KAPARUSAHAN. Mula pa noong sinaunang panahon, likas na sa tao ang pagiging makatarungan (Isa 58:2; Ro 2:13-15), yamang ginawa siya ayon sa larawan ng Diyos ng katarungan. (Gen 1:26; Aw 37:28; Mal 2:17) Ang unang sentensiyang ipinataw ni Jehova bilang pagpapatupad ng katarungan ay ipinahayag sa unang magasawang tao at sa serpiyente, na kumakatawan sa Diyablo. Kamatayan ang parusang ipinataw para sa pagsuway sa Diyos, na katumbas ng paghihimagsik laban sa soberanya ng Tagapamahala ng sansinukob. (Gen 2:17) Nang maglaon, dahil alam ni Cain na ang mga tao ay likas na makatarungan, naisip niya na nanaisin nilang patayin siya upang ipaghiganti ang pagpaslang niya sa kaniyang kapatid na si Abel. Ngunit hindi inatasan o pinahintulutan ni Jehova ang sinuman na maglapat ng kamatayan kay Cain, palibhasa'y nais niyang siya mismo ang magpataw ng kagantihan. Isinagawa niya ito nang pawiin niya ang linya ni Cain noong panahon ng Baha. (Gen 4:14, 15) Mga 700 taon bago ang Baha, ipinahayag ni Enoc ang dumarating na paglalapat ng Diyos ng hatol sa mga nagsasagawa ng di-makadiyos na mga gawa.—Gen 5:21-24; Jud 14, 15.

Pagkatapos ng Baha. Pagkatapos ng Baha, nagbigay pa ang Diyos ng ibang mga kautusan, kabilang na sa mga ito ang unang pagbibigay-pahintulot sa tao na maglapat ng parusa sa pagpaslang. (Gen 9:3-6) Nang maglaon, sinabi ni Jehova tungkol kay Abraham: "Sapagkat kinilala ko siya upang utusan niya ang kaniyang mga anak at ang kaniyang sambahayan na kasunod niya na ingatan nila ang daan ni Jehova at isagawa ang katuwiran at kahatulan."

(Gen 18:19) Ipinakikita nito na ang patriyarkal na lipunan ay nasa ilalim ng mga kautusan ng Diyos, na pamilyar na sa kanila.

Isiniwalat ni Jehova ang kaniyang pangmalas sa pangangalunya at ang kaparusahan para rito nang sabihin niya kay Abimelec na para na rin itong patay dahil kinuha nito si Sara upang gawing kaniyang asawa (bagaman hindi alam ni Abimelec na pag-aari ni Abraham si Sara). (Gen 20:2-7) Parusang kamatayan ang itinakda ni Juda kay Tamar dahil sa pagpapatutot.—Gen 38:24.

Ang Kautusan ng Diyos Para sa Israel. Nang organisahin ang Israel bilang isang bansa, ang Diyos ang naging kanilang Hari, Tagapagbigay-batas, at Hukom. (Isa 33:22) Ibinigay niya sa kanila ang "Sampung Salita," o "Sampung Utos," gaya ng madalas itawag sa mga ito, na naglalahad ng mga simulaing pinagbatayan ng kalipunan ng mga 600 iba pang kautusan. Pinasimulan niya ang "Sampung Salita" sa pagsasabi: "Ako ay si Jehova na iyong Diyos, na naglabas sa iyo mula sa lupain ng Ehipto." (Exo 20:2) Ito ang pangunahing dahilan kung bakit dapat sundin ang buong Kautusan. Ang pagsuway ay hindi lamang paglabag sa kautusan ng Ulo ng pamahalaan kundi pagkakasala rin laban sa Ulo ng relihiyon, ang kanilang Diyos, at ang pamumusong sa Diyos ay *lèse-majesté,* o pagtataksil sa tagapamahala.

Sa ilalim ng Kautusan, ikinapit din ang mga simulaing gumabay sa patriyarkal na lipunan. Gayunman, ang Kautusan ay mas detalyado at sinaklaw nito ang lahat ng aspekto ng mga gawain ng tao. Ang buong Kautusan, na nakatala sa Pentateuch, ay may *mataas na pamantayan ng moralidad* anupat kung sisikapin ng isang tao na sundin ang buong Kautusan, masusumpungan niya na hinahatulan siya nito bilang isang makasalanan at di-sakdal. "Ang utos ay banal at matuwid at mabuti," at "ang Kautusan ay espirituwal," ang sabi ng apostol na si Pablo. "Ito ay idinagdag upang mahayag ang mga pagsalansang." (Ro 7:12, 14; Gal 3:19) Ito ang buong kautusan ng Diyos para sa Israel, na nagsasaad ng mga simulain at opisyal na mga pasiya ni Jehova, anupat hindi isang kalipunan lamang ng mga kaso na maaaring bumangon o bumangon na.

Samakatuwid, ang mga parusa sa ilalim ng Kautusan ay makatutulong upang ipakita na ang kasalanan ay "lalo pang higit na makasalanan." (Ro 7:13) Itinatag ng batas ng *talion,* na humihiling ng mata para sa mata, ang isang pamantayan ng eksaktong katarungan. Ang Kautusan ay nagsilbi ukol sa kapayapaan at katahimikan ng bansa, iningatan nito ang bansa kapag sinusunod ito ng Israel, at ipinagsanggalang nito ang indibiduwal laban sa manggagawa ng kasamaan, anupat binabayaran siya kapag ang ari-arian niya ay ninakaw o sinira.

Hindi tuwirang sinasabi sa Sampung Utos, gaya ng pagkakatala sa Exodo 20 at Deuteronomio 5, kung ano ang parusa para sa bawat paglabag. Gayunman, tiyakang sinasabi ang mga parusang ito sa ibang mga talata. Para sa paglabag sa unang pitong utos, ang parusa ay kamatayan. Ang kaparusahan sa pagnanakaw ay pagbabayad sa isa na ninakawan ng ari-arian; ipapataw naman sa bulaang saksi ang parusang ilalapat sana sa inakusahan niya. Ang huling utos, laban sa kaimbutan o maling pagnanasa, ay hindi nilakipan ng parusa na maipatutupad ng mga hukom. Nakahihigit ito sa gawang-taong mga batas sapagkat ginawa nitong espirituwal na pulis ng bawat tao ang kaniyang sarili at pinuntirya nito ang ugat, o sanhi, ng paglabag sa lahat ng utos. Kung bibigyang-daan ang maling pagnanasa, sa kalaunan ay hahantong ito sa paglabag sa isa sa siyam na iba pang mga utos.

Malulubhang krimen sa ilalim ng Kautusan. *Mga krimen na pinapatawan ng kamatayan.* Sa ilalim ng Kautusan, parusang kamatayan ang itinakda para sa (1) pamumusong (Lev 24:14, 16, 23); (2) pagsamba sa alinmang diyos maliban kay Jehova, anumang anyo ng idolatriya (Lev 20:2; Deu 13:6, 10, 13-15; 17:2-7; Bil 25:1-9); (3) pangkukulam, espiritismo (Exo 22:18; Lev 20:27); (4) pagiging bulaang propeta (Deu 13:5; 18:20); (5) paglabag sa Sabbath (Bil 15:32-36; Exo 31:14; 35:2); (6) pagpaslang (Bil 35:30, 31); (7) pangangalunya (Lev 20:10; Deu 22:22); (8) may-kabulaanang pag-aangkin ng isang babaing ikakasal na siya'y birhen (Deu 22:21); (9) pakikipagtalik sa isang babaing ipinakipagtipan na (Deu 22:23-27); (10) insesto (Lev 18:6-17, 29; 20:11, 12, 14); (11) sodomiya (Lev 18:22; 20:13); (12) bestiyalidad (Lev 18:23; 20:15, 16); (13) pandurukot ng tao (Exo 21:16; Deu 24:7); (14) pananakit o panlalait sa magulang (Exo 21:15, 17); (15) pagpapatotoo nang may kabulaanan, kapag kamatayan ang magiging parusa sa isa na nililitis (Deu 19:16-21); (16) paglapit sa tabernakulo kung ang isa ay hindi awtorisado (Bil 17:13; 18:7).

Sa maraming kaso, ang parusang binabanggit ay 'paglipol,' kadalasa'y sa pamamagitan ng pagbato. Bukod sa itinakda ito para sa sinasadyang pagkakasala at para sa mapang-abuso at walang-galang na pananalita laban kay Jehova (Bil 15:30, 31), marami pang ibang bagay ang nilalapatan ng parusang ito. Ang ilan sa mga ito ay: hindi pagpapatuli (Gen 17:14; Exo 4:24); sinasadyang di-pagdiriwang ng Paskuwa (Bil 9:13); hindi pagdiriwang ng Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 23:29, 30); paggawa o paggamit ng banal na langis na pamahid para sa pangkaraniwang mga layunin (Exo 30:31-33, 38); pagkain ng dugo (Lev 17:10, 14); pagkain ng hain samantalang ang isa ay nasa maruming kalagayan (Lev 7:

20, 21; 22:3, 4, 9); pagkain ng tinapay na may lebadura sa panahon ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (Exo 12:15, 19); paghahandog ng hain sa ibang lugar maliban sa tabernakulo (Lev 17:8, 9); pagkain ng handog na pansalu-salo sa ikatlong araw mula sa araw ng paghahain (Lev 19:7, 8); hindi pagpapadalisay (Bil 19:13-20); ilegal na paghipo sa mga banal na bagay (Bil 4:15, 18, 20); pakikipagtalik sa babaing nireregla (Lev 20:18); pagkain ng taba ng mga hain.—Lev 7:25; tingnan ang PAGKALIPOL.

Mga kaparusahang ipinapataw ng Kautusan. Dahil sa mga kaparusahan sa ilalim ng Kautusang ibinigay ni Jehova sa pamamagitan ni Moises, ang lupain ay naingatang malinis sa paningin ng Diyos; ang mga nagsasagawa ng mga karima-rimarim na bagay ay inalis sa bayan. Gayundin, ang mga kaparusahan ay nakahadlang sa paggawa ng krimen at napanatili nito ang paggalang sa kabanalan ng buhay, sa batas ng lupain, sa Tagapagbigay-Kautusan, ang Diyos, at sa kapuwa-tao. At, kapag sinusunod ito, iniingatan ng Kautusan ang bansa mula sa pagbagsak ng ekonomiya at mula sa moral na kabulukan na nagdudulot ng nakapandidiring mga sakit at pisikal na pinsala.

Ang Kautusan ay hindi nagpataw ng malulupit na kaparusahan. Hindi maaaring parusahan ang isang tao dahil sa mga kamalian ng iba. Malinaw na inilahad ang mga simulaing dapat sundin. Ang mga hukom ay binigyan ng kalayaang magpasiya, anupat isinasaalang-alang nila ang mga detalye ng bawat kaso at sinusuri ang mga kalagayan, gayundin ang motibo at saloobin ng mga akusado. Kailangang mahigpit na ilapat ang katarungan. (Heb 2:2) Ang mamamaslang ay hindi makaiiwas sa parusang kamatayan sa pamamagitan ng pagbabayad ng salapi. (Bil 35:31) Kung ang isang tao ay nakapatay nang di-sinasadya, maaari siyang tumakas patungo sa isa sa mga kanlungang lunsod. Samantalang nakakulong siya sa loob ng hangganan ng lunsod, mapipilitan siyang kilalanin na ang buhay ay sagrado at na kahit ang di-sinasadyang pagpatay ay hindi maaaring ipagwalang-bahala, kundi humihiling ito ng kabayaran. Gayunman, yamang abala siyang gumagawa sa kanlungang lunsod, hindi siya magiging pabigat sa komunidad sa pinansiyal na paraan.—Bil 35:26-28.

Ang mga parusa para sa mga paglabag ay nilayong magbigay ng ginhawa at kabayaran sa biktima ng isang magnanakaw o ng isa na puminsala sa ari-arian ng kaniyang kapuwa. Kung hindi kayang bayaran ng magnanakaw ang itinakdang halaga, maaari siyang ipagbili sa biktima o sa iba pang tao bilang alipin, sa gayon ay mababayaran ang biktima at makapagtatrabaho ang kriminal para sa kaniyang panustos, upang hindi siya maging kargo ng bansa, gaya ng nangyayari kapag ibinibilanggo ang kriminal. Ang mga kautusang ito ay makatarungan at nakatulong upang makapagbagong-buhay ang kriminal.—Exo 22:1-6.

Sa ilalim ng Kautusan, inilapat ang hatol na kamatayan sa pamamagitan ng pagbato. (Lev 20:2, 27) Kung minsan ay ginagamit ang tabak, lalo na kung marami ang lalapatan ng kamatayan. (Exo 32:27; 1Ha 2:25, 31, 32, 34) Kung mag-apostata ang isang lunsod, ang lahat ng nasa lunsod ay itatalaga sa pagkapuksa sa pamamagitan ng tabak. (Deu 13:15) Sa Exodo 19:13, ipinahihiwatig ang pagpatay sa pamamagitan ng palaso, at sa Bilang 25:7, 8 naman ay sa pamamagitan ng sibat. Binabanggit ang pagpugot ng ulo, bagaman maaaring sa ibang paraan isinasagawa ang pagpatay at pagkatapos ay pinupugutan ng ulo ang bangkay. (2Sa 20:21, 22; 2Ha 10:6-8) Para sa mas karima-rimarim na mga krimen, itinakda ng Kautusan ang pagsunog at ang pagbibitin sa tulos. (Lev 20:14; 21:9; Jos 7:25; Bil 25:4, 5; Deu 21:22, 23) Isinasagawa lamang ang mga sentensiyang ito pagkatapos na patayin ang isang tao, gaya ng malinaw na sinasabi ng nabanggit na mga kasulatan.

Kadalasang pinapatay sa pamamagitan ng tabak ang mga bihag sa digmaan kung sila ay mga taong itinalaga sa pagkapuksa ayon sa utos ng Diyos. (1Sa 15:2, 3, 33) Ang iba na sumuko ay puwersahang pinagtatrabaho. (Deu 20:10, 11) Pinalilitaw ng mas matatandang salin ng pananalita sa 2 Samuel 12:31 na pinahirapan ni David ang mga naninirahan sa Raba ng Ammon, ngunit ipinakikita ng makabagong mga salin na pinagtrabaho lamang niya sila nang puwersahan.—Tingnan ang *NW; AT; Mo.*

Ang paghuhulog o paghahagis ng isang tao mula sa isang bangin o mataas na dako ay hindi ipinag-utos ng kautusan, ngunit ganitong parusa ang inilapat ni Haring Amazias sa 10,000 lalaki ng Seir. (2Cr 25:12) Tinangka itong gawin kay Jesus ng taongbayan ng Nazaret.—Luc 4:29.

Mahigpit na katarungan ang ipinatupad ng batas ng *talion* o kagantihan, mata para sa mata, kapag sinadya ang pagdudulot ng pinsala. (Deu 19:21) May isang ulat ng paglalapat ng parusang ito. (Huk 1:6, 7) Ngunit kailangang tiyakin ng mga hukom salig sa ebidensiya kung ang krimen ay sinadya o dahil sa kapabayaan o sakuna, at isaalang-alang ang iba pang mga detalye. Ang isang eksepsiyon sa batas ng pagganti ay ang kautusan hinggil sa situwasyon kung saan tinulungan ng isang babae ang kaniyang asawang nakikipag-away sa pamamagitan ng pagsunggab sa mga pribadong sangkap ng kalabang lalaki. Sa kasong ito, sa halip na sirain ang mga sangkap ng babae sa pag-aanak, ang kamay

niya ang puputulin. (Deu 25:11, 12) Ipinakikita ng kautusang ito ang pagpapahalaga ng Diyos sa mga sangkap sa pag-aanak. Isa pa, yamang ang babaing iyon ay pag-aari ng kaniyang asawang lalaki, may-kaawaang isinaalang-alang ng kautusang ito ang karapatan ng asawang lalaki na magkaanak sa kaniyang asawa.

Binabanggit ng Mishnah ang apat na paraan ng paglalapat ng parusang kamatayan: pagbato, pagsunog, pagpugot ng ulo, at pagbigti. Ngunit ang huling tatlong paraan ay hindi ipinahintulot o iniutos sa ilalim ng Kautusan. Ang mga paraang itinakda sa Mishnah ay bahagi ng idinagdag na mga tradisyon at labag sa utos ng Diyos. (Mat 15:3, 9) Ang isang halimbawa ng malulupit na kaugaliang ibinunga nito ay ang paraan ng mga Judio ng paglalapat ng parusang pagsunog. "Ang ordinansa para sa mga susunugin [ay ganito]: ilalagay nila siya sa dumi ng hayop na hanggang sa kaniyang mga tuhod at maglalagay sila ng isang tuwalyang yari sa magaspang na tela sa loob ng isa pa na yari sa malambot na tela at ipupulupot nila iyon sa kaniyang leeg; hihilahin ng isa[ng saksi] ang isang dulo at hihilahin naman ng isa pa ang kabilang dulo hanggang sa ibuka niya ang kaniyang bibig; isang mitsa [ayon sa Gemara (52a) ay isa itong makitid na piraso ng tingga] ang paniningasin at isusubo sa kaniyang bibig, at bababa ito sa loob ng kaniyang tiyan at susunugin nito ang kaniyang mga bituka."—*Sanhedrin* 7:2; isinalin ni H. Danby.

Yamang mula pa sa pasimula ay ginagabayan na ng batas ang mga tao, alinman sa batas ng Diyos o batas ng budhi na inilagay ng Diyos sa kanila, napatunayang miyentras mas mahigpit na nanghahawakan ang mga tao sa tunay na pagsamba, mas makatuwiran at makatao ang mga kaparusahang inilalapat ng kanilang mga batas, at miyentras mas lumilihis sila mula rito, lalo silang nagiging di-makatarungan. Makikita ito kapag inihambing ang mga batas ng sinaunang mga bansa sa mga batas ng Israel.

Ehipsiyo. Kakaunti ang nalalaman tungkol sa mga kaparusahang ipinataw ng mga Ehipsiyo. Naglapat sila ng parusang pambubugbog (Exo 5:14, 16), paglunod (Exo 1:22), pagpugot ng ulo na sinusundan ng pagbibitin ng bangkay sa tulos (Gen 40:19, 22), at pagpatay sa pamamagitan ng tabak, gayundin ng pagbibilanggo.—Gen 39:20.

Asiryano. Napakatitindi ng mga kaparusahan sa ilalim ng Imperyo ng Asirya. Kabilang sa mga ito ang pagpatay, pagputol ng mga bahagi ng katawan (gaya ng mga tainga, ilong, mga labi, o kaya ay pagkapon), pagbabayubay sa tulos, pagkakait ng libing, pamamalo, pagbabayad ng isang partikular na timbang ng tingga, at maharlikang *corvée* (puwersahang pagtatrabaho). Sa ilalim ng batas Asiryano, ang isang mamamaslang ay ibibigay sa pinakamalapit na kamag-anak ng pinaslang, at depende sa kaniyang pipiliin, maaari niyang patayin ang mamamaslang o kunin ang ari-arian nito. Maaari itong humantong sa alitan ng mga angkan, sapagkat hindi gaanong kontrolado ang paglalapat ng gayong parusa, at walang inilaang mga kanlungang lunsod, di-gaya sa Israel. Ang kaparusahan sa pangangalunya ay ipinauubaya sa asawang lalaki. Maaari niyang patayin ang kaniyang asawa, putulan ito ng mga bahagi ng katawan, parusahan ito ayon sa kaniyang kagustuhan, o palayain ito. Anuman ang ginawa niya sa kaniyang asawa ay dapat din niyang gawin sa lalaking nangalunya rito. Maraming bihag sa digmaan ang binalatan nang buháy, binulag, o pinutulan ng dila; sila ay ibinayubay, sinunog, at pinatay sa iba pang pamamaraan.

Babilonyo. Ang kodigo ni Hammurabi (gaya ng tawag dito, bagaman hindi ito isang kodigo kung ibabatay sa pagbibigay-katuturan ng mga abogado sa ngayon), na kinikilalang ibinatay sa mas naunang mga batas, ay isang kalipunan ng mga pasiya o "mga aklat ng mga kaso" na isinulat sa mga tapyas na luwad at nang maglaon ay kinopya (marahil sa ibang istilo ng pagsulat) sa isang stela na inilagay sa templo ni Marduk sa Babilonya. Malamang na naglagay ng mga kopya nito sa iba pang mga lunsod. Ang stelang ito, na nang maglaon ay dinala sa Susa ng isang manlulupig, ay natuklasan doon noong 1902.

Ibinatay ba sa kodigo ni Hammurabi ang Kautusang Mosaiko?

Di-tulad ng Kautusang Mosaiko, hindi ito nagtatag ng mga simulain. Sa halip, waring ang layon nito ay tulungan ang mga hukom na pagpasiyahan ang ilang kaso sa pamamagitan ng pagbibigay sa kanila ng mga saligan o sa pamamagitan ng pagtutuwid sa naunang mga pasiya upang ipakita kung ano ang dapat gawin sa mga kaso sa hinaharap. Halimbawa, hindi ito bumabanggit ng parusa sa pagpaslang, sapagkat mayroon nang ipinatutupad na kaparusahan para roon, at tiyak na mayroon na rin para sa iba pang karaniwang mga krimen. Hindi sinikap ni Hammurabi na saklawin ang lahat ng batas. Bawat isa sa mga tuntunin ng "kodigo" ay nagsisimula sa ganitong pormula: 'Kung ganito at ganoon ang gawin ng isang tao.' Dahil espesipikong mga situwasyon ang tinatalakay nito, sa halip na maglatag ng mga simulain, sinasabi lamang nito kung anong hatol ang dapat ibigay na aangkop sa isang simpleng kalipunan ng mga pangyayari. Pangunahin itong ibinatay sa mga batas na umiiral na, anupat

nagiging espesipiko lamang upang umangkop sa ilang mahihirap na situwasyon sa sibilisasyong Babilonyo noong panahong iyon.

Hinding-hindi ibinatay sa kodigo ni Hammurabi ang Kautusang Mosaiko. Halimbawa, sa kodigo ni Hammurabi ay may isang "madamaying" kaparusahan. Ayon sa isa sa mga alituntunin: "Kung [ang isang tagapagtayo ay] maging sanhi ng pagkamatay ng anak ng may-ari ng bahay [dahil marupok ang bahay anupat gumuho ito], papatayin ng isa ang anak ng tagapagtayong iyon." Sa kabaligtaran, sinasabi ng kautusan ng Diyos sa pamamagitan ni Moises: "Ang mga ama ay hindi papatayin dahil sa mga anak, at ang mga anak ay hindi papatayin dahil sa mga ama." (Deu 24:16) Ang karaniwang parusa sa pagnanakaw ng mga pag-aari ay kamatayan, hindi pagsasauli gaya ng ipinapataw ng Kautusang Mosaiko. Sa ilang kaso ng pagnanakaw, hinihiling ang pagsasauli ng hanggang maka-30 ulit ng ninakaw. Kung hindi ito kayang bayaran ng taong iyon, siya ay papatayin. Naglapat si Nabucodonosor ng parusang pagputol ng mga sangkap, at nagparusa rin siya sa pamamagitan ng apoy, gaya sa kaso ng tatlong kabataang Hebreo na inihagis niya nang buháy sa napakainit na hurno.—Dan 2:5; 3:19, 21, 29; Jer 29:22.

Persiano. Sa ilalim ni Dario na Medo, si Daniel ay hinatulang ihagis sa yungib ng mga leon, at ang kaniyang mga bulaang tagapag-akusa, kasama ang kanilang mga anak at mga asawa, ay namatay nang ilapat sa kanila mismo ang gayong parusa. (Dan 6:24) Nang maglaon, tinagubilinan ni Haring Artajerjes ng Persia si Ezra na maaari itong maglapat ng kahatulan sa lahat ng hindi tumutupad sa kautusan ng Diyos ni Ezra o sa kautusan ng hari, "ukol man sa kamatayan o ukol sa pagpapalayas, o ukol sa multang salapi o ukol sa pagkabilanggo." (Ezr 7:26) Ibinitin ni Ahasuero si Haman sa isang tulos na 50 siko (22 m; 73 piye) ang taas. Ibinitin din niya ang dalawang bantay-pinto na nagsabuwatan laban sa kaniyang buhay.—Es 7:9, 10; 2:21-23.

May natagpuang ilang tapyas na naglalaman ng mga batas na ginawa ni Dario I ng Persia. Ayon sa mga ito, ang parusa sa isang tao na dumaluhong sa kaniyang kapuwa gamit ang isang sandata at nanakit o pumatay rito ay paghampas ng panghagupit, mula 5 hanggang 200 hampas. Kung minsan, ang parusa ay pagbabayubay. Ayon sa mga Griegong manunulat tungkol sa mga batas Persiano, ang mga pagkakasala laban sa estado, sa hari, sa kaniyang pamilya, o sa kaniyang ari-arian ay karaniwang nilalapatan ng parusang kamatayan. Kadalasa'y kakila-kilabot ang mga kaparusahang ito. Walang gaanong impormasyon tungkol sa ordinaryong mga krimen, ngunit waring karaniwang kaparusahan ang pagputol ng mga kamay o mga paa o pagbulag.

Ibang mga Bansa sa Lugar ng Palestina. Bukod sa Israel, ang ibang mga bansa sa loob at sa palibot ng Lupang Pangako ay gumamit ng pagbibilanggo at paggagapos, pagputol ng mga bahagi ng katawan, pagbulag, pagpatay sa mga bihag sa digmaan sa pamamagitan ng tabak, pagwakwak sa mga babaing nagdadalang-tao, at paghahampas sa kanilang mga anak sa pader o sa bato hanggang sa mamatay ang mga ito.—Huk 1:7; 16:21; 1Sa 11:1, 2; 2Ha 8:12.

Romano. Bukod sa pagpatay sa pamamagitan ng tabak, kabilang na rito ang pagpugot ng ulo (Mat 14:10), ang ilan sa mas karaniwang mga kaparusahan ay ang sumusunod: pamamalo; paghagupit sa pamamagitan ng panghampas, na kung minsan ay kinakabitan ng mga buto o ng mabibigat na piraso ng metal, o ng mga pangawit sa mga dulo; pagbibitin; paghahagis mula sa mataas na batuhan; paglunod; paghahantad sa mababangis na hayop sa arena; pagpilit na sumali sa paligsahan ng mga gladyador; at pagsunog. Kadalasan, ang mga bilanggo ay ipinipiit sa mga pangawan (Gaw 16:24) o itinatanikala sa isang kawal na tanod. (Gaw 12:6; 28:20) Dahil sa *Lex Valeria* at *Lex Porcia,* naging eksemted ang mga mamamayang Romano sa panghahagupit—ang *Lex Valeria* ay kapag umapela sa taong-bayan ang isang mamamayan; ang *Lex Porcia* naman ay kapag wala ang gayong pag-apela.

Griego. Sa maraming kaso, ang mga kaparusahang ipinapataw ng mga Griego ay katulad niyaong sa mga Romano. Ang mga kriminal ay inihuhulog sa bangin o malalim na yungib, pinapalo hanggang sa mamatay, nilulunod, nilalason, at pinapatay sa pamamagitan ng tabak.

Para sa higit pang detalye, tingnan ang mga krimen at mga kaparusahan sa ilalim ng indibiduwal na mga katawagan.

KRIMSON. Tingnan ang KULAY, MGA.

KRISTAL. Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang kristal ay tumutukoy sa isang mineral na malinaw at tinatagos ng liwanag, malamang ay ang uri ng kwarts na tinatawag ngayon na batong kristal. Ang batong kristal ay purong anyo ng kwarts na binubuo ng silikon at oksiheno. Matatagpuan ito sa halos lahat ng uri ng bato sa karaniwang anyo nito na anim ang gilid. Ito'y walang kulay, malinaw, at malasalamin ang hitsura. Mas matigas ang batong kristal kaysa sa ibang karaniwang mineral, at kung minsa'y tinatabas ito at ginagawang mga batong hiyas.

Mahihiwatigan ang halaga ng "batong kristal" (sa Heb., *ga·vish′;* sa Ingles, *rock crystal*) noong mga

araw ni Job dahil tinukoy niya ito kasama ng korales at mga perlas, gayunma'y itinuring niyang mas mababa ang halaga ng lahat ng ito kaysa sa karunungan. (Job 28:18) Ginagamit ng Apocalipsis ang malinaw at maningning na purong kristal (sa Gr., *kry'stal·los*) upang ilarawan ang "isang malasalaming dagat na tulad ng kristal," ang kaningningan ng banal na lunsod, ng Bagong Jerusalem, na gaya ng "batong jaspe na kumikinang na sinlinaw ng kristal," at ang "isang ilog ng tubig ng buhay, malinaw na gaya ng kristal."—Apo 4:6; 21:11; 22:1.

KRISTIYANO. Ang anyong Latin ng terminong Griego na *Khri·sti·a·nos',* na tatlong ulit lamang masusumpungan sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ay tumutukoy sa mga tagasunod ni Kristo Jesus, ang mga tagapagtaguyod ng Kristiyanismo.—Gaw 11:26; 26:28; 1Pe 4:16.

"Sa Antioquia [Sirya] unang tinawag na mga Kristiyano ang mga alagad sa pamamagitan ng patnubay mula sa Diyos." (Gaw 11:26) Kung gayon, posible na ang pangalang ito ay ginagamit na noon pa mang taóng 44 C.E. nang maganap ang mga pangyayaring binanggit sa konteksto, bagaman hindi iyan matitiyak kung balarila lamang ng pariralang ito ang pagbabatayan; ipinapalagay ng ilan na ito'y noong mas dakong huli pa. Anuman ang naging kalagayan, pagsapit ng mga 58 C.E., sa lunsod ng Cesarea, ang terminong ito ay kilalang-kilala na at ginamit pa nga maging ng mga pampublikong opisyal, sapagkat noong panahong iyon ay sinabi ni Haring Herodes Agripa II kay Pablo: "Sa maikling panahon ay mahihikayat mo akong maging Kristiyano."—Gaw 26:28.

Kapag tinutukoy ng mga manunulat ng Bibliya ang kanilang mga kapananampalataya o inilalarawan ang mga tagasunod ni Kristo, gumagamit sila ng mga pananalitang gaya ng "mga mananampalataya sa Panginoon," "mga kapatid" at "mga alagad" (Gaw 5:14; 6:3; 15:10), "mga pinili" at "mga tapat" (Col 3:12; 1Ti 4:12), "mga alipin ng Diyos" at "mga alipin ni Kristo Jesus" (Ro 6:22; Fil 1:1), "mga banal," "kongregasyon ng Diyos," at "mga tumatawag sa Panginoon." (Gaw 9:13; 20:28; 1Co 1:2; 2Ti 2:22) Ang mga terminong ito na may doktrinal na kahulugan ay pangunahin nang ginamit bilang mga katawagan sa loob ng kongregasyon. Sa mga tagalabas, ang Kristiyanismo ay tinukoy bilang ang "Daan" (Gaw 9:2; 19:9, 23; 22:4), at tinawag naman ito ng mga kalaban bilang ang "sekta ng mga Nazareno" o ang "sektang ito."—Gaw 24:5; 28:22.

Sa Antioquia ng Sirya unang nakilala bilang mga Kristiyano ang mga tagasunod ni Kristo. Malayong mangyari na ang mga Judio ang unang tumawag na "mga Kristiyano" (Griego) o "mga Mesiyanista" (Hebreo) sa mga tagasunod ni Jesus, sapagkat itinakwil nila si Jesus bilang ang Mesiyas, o Kristo. Kaya naman maliwanag na hindi nila siya kikilalanin bilang ang Pinahiran, o Kristo, sa pamamagitan ng pagtawag na "mga Kristiyano" sa kaniyang mga tagasunod. Ipinapalagay ng ilan na maaaring binansagan silang mga Kristiyano ng mga pagano bilang paghamak o panlilibak, subalit ipinakikita ng Bibliya na ito'y isang pangalang ibinigay ng Diyos; sila ay "tinawag na mga Kristiyano . . . *sa pamamagitan ng patnubay mula sa Diyos."*—Gaw 11:26.

Sa tekstong ito, ang pandiwang Griego na *khre·ma·ti'zo* ay karaniwan nang isinasalin lamang bilang "tinawag," at ganito ang masusumpungan sa Gawa 11:26 sa karamihan ng mga salin. Gayunman, sinasabi ng ilang salin na may kinalaman ang Diyos sa pagpili sa pangalang "Kristiyano." Kapansin-pansin sa bagay na ito ang *Bagong Sanlibutang Salin,* ang *Young's Literal Translation,* at ang *The Simple English Bible.* Ang *Young's* ay kababasahan ng ganito: "Ang mga alagad din ay unang tinawag ng Diyos sa Antioquia bilang mga Kristiyano."

Ang salitang Griego na *khre·ma·ti'zo,* gaya ng pagkakagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ay laging iniuugnay sa isang bagay na sobrenatural, tila-orakulo, o mula sa Diyos. Sa Griegong diksyunaryo ng *Exhaustive Concordance of the Bible* ni Strong (1890, p. 78), binibigyang-katuturan ito bilang "bumigkas ng orakulo . . . samakatuwid nga, ipahayag mula sa Diyos." Ganito naman ang ibinigay na kahulugan ng *Greek and English Lexicon* ni Edward Robinson (1885, p. 786): "Sinalita may kaugnayan sa tugon ng Diyos, orakulo, kapahayagan, magbigay ng tugon, magsalita bilang isang orakulo, magbabala mula sa Diyos." Ayon sa *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer (1889, p. 671): "magbigay ng utos o payo ng Diyos, magturo ng mula sa langit . . . mautusan, mapayuhan, matagubilinan ng Diyos . . . maging tagapagsalita ng mga pagsisiwalat ng Diyos, palaganapin ang mga utos ng Diyos." Ganito naman ang sinabi ni Thomas Scott sa kaniyang *Explanatory Notes* (1832, Tomo III, p. 419) hinggil sa tekstong ito: "Ipinahihiwatig ng salita na isinagawa ito sa pamamagitan ng pagsisiwalat mula sa Diyos: sapagkat karaniwan nang ganito ang kahulugan nito sa Bagong Tipan, at isinasalin ito bilang 'binabalaan mula sa Diyos' o 'binabalaan ng Diyos,' kahit na sa Griego ay walang salita para sa DIYOS." May kinalaman sa Gawa 11:26, sinasabi naman ng *Commentary* ni Clarke: "Ang salita [na *khre·ma·ti'sai*] sa aming karaniwang teksto, na isinasalin namin bilang *tinawag,* ay nangangahulugan sa Bagong Tipan ng *magtalaga, magbabala,* o *humirang,* sa *utos ng Diyos.* Sa ganitong diwa ginamit ang salita, Mat. ii. 12 . . . Samakatuwid, kung ang pangalan ay ibinigay sa pamamagitan ng *pagtatalaga ng Diyos,* malamang na sina Saul at

Bernabe ang tinagubilinang magbigay nito; at na, samakatuwid, ang pangalang *Kristiyano* ay mula sa Diyos."—Tingnan ang Mat 2:12, 22; Luc 2:26; Gaw 10:22; Ro 7:3, *Int;* Heb 8:5; 11:7; 12:25, kung saan lumilitaw ang pandiwang Griegong ito.

Tinutukoy ng Kasulatan si Jesu-Kristo bilang ang Kasintahang Lalaki, ang Ulo at Asawang Lalaki ng kaniyang mga pinahirang tagasunod. (2Co 11:2; Efe 5:23) Angkop naman, kung paanong ang isang asawang babae ay nagagalak na tanggapin ang pangalan ng kaniyang asawang lalaki, ang uring "kasintahang babae" na ito ni Kristo ay nalulugod ding tumanggap ng isang pangalan na nagpapakilala sa mga miyembro nito bilang pag-aari ni Kristo. Sa ganitong paraan, ang unang-siglong mga Kristiyanong ito ay madaling nakilala ng mga nagmamasid sa kanila, hindi lamang sa pamamagitan ng kanilang gawain kundi sa pamamagitan din ng kanilang pangalan, bilang lubhang naiiba sa mga nagsasagawa ng Judaismo; sila noon ay isang lumalagong samahan kung saan walang Judio ni Griego man kundi ang lahat ay iisa sa ilalim ng kanilang Ulo at Lider, si Jesu-Kristo.—Gal 3:26-28; Col 3:11.

Ang Kahulugan ng Pagiging Isang Kristiyano. Ipinaaabot ni Jesus ang paanyaya na maging tagasunod niya, sa pagsasabing: "Kung ang sinuman ay nagnanais na sumunod sa akin, itatwa niya ang kaniyang sarili at buhatin ang kaniyang pahirapang tulos at patuloy akong sundan." (Mat 16:24) Yaong mga tunay na Kristiyano ay lubusang nananampalataya na si Jesu-Kristo ang pantanging Pinahiran at bugtong na Anak ng Diyos, ang Ipinangakong Binhi na naghain ng kaniyang buhay-tao bilang pantubos, na binuhay-muli at dinakila sa kanan ni Jehova, at tumanggap ng awtoridad upang manupil sa kaniyang mga kaaway at ipagbangong-puri ang soberanya ni Jehova. (Mat 20:28; Luc 24:46; Ju 3:16; Gal 3:16; Fil 2:9-11; Heb 10:12, 13) Itinuturing ng mga Kristiyano ang Bibliya bilang ang kinasihang Salita ng Diyos, ang ganap na katotohanan, anupat kapaki-pakinabang sa pagtuturo at pagdidisiplina sa tao.—Ju 17:17; 2Ti 3:16; 2Pe 1:21.

Higit pa sa basta pagpapahayag ng pananampalataya ang hinihiling sa mga tunay na Kristiyano. Mahalaga na ang paniniwala ay maipakita sa pamamagitan ng mga gawa. (Ro 10:10; San 2:17, 26) Palibhasa'y ipinanganak na makasalanan, yaong mga nagiging Kristiyano ay nagsisisi, nanunumbalik, nag-aalay ng kanilang buhay kay Jehova, upang sumamba at maglingkod sa kaniya, at pagkatapos ay nagpapabautismo sa tubig. (Mat 28:19; Gaw 2:38; 3:19) Dapat nilang panatilihing malinis ang kanilang sarili mula sa pakikiapid, idolatriya, at pagkain ng dugo. (Gaw 15:20, 29) Hinuhubad nila ang lumang personalidad kasama na rito ang mga silakbo ng galit, malaswang pananalita, pagsisinungaling, pagnanakaw, paglalasing, at "mga bagay na tulad ng mga ito," at iniaayon nila ang kanilang buhay sa mga simulain ng Bibliya. (Gal 5:19-21; 1Co 6:9-11; Efe 4:17-24; Col 3:5-10) "Huwag magdusa ang sinuman sa inyo," ang sulat ni Pablo sa mga Kristiyano, "bilang isang mamamaslang o magnanakaw o manggagawa ng kasamaan o bilang isang mapakialam sa mga bagay-bagay ng ibang tao." (1Pe 4:15) Ang mga Kristiyano ay dapat na maging mabait at makonsiderasyon, mahinahong-loob at may mahabang pagtitiis, anupat maibiging nagpipigil ng sarili. (Gal 5:22, 23; Col 3:12-14) Pinaglalaanan at pinangangalagaan nila ang mga sariling kanila at iniibig nila ang kanilang kapuwa gaya ng kanilang sarili. (1Ti 5:8; Gal 6:10; Mat 22:36-40; Ro 13:8-10) Ang pangunahing katangian na pagkakakilanlan ng mga tunay na Kristiyano ay ang namumukod-tanging pag-ibig nila sa isa't isa. "Sa ganito," ang sabi ni Jesus, "malalaman ng lahat na kayo ay aking mga alagad, kung kayo ay may pag-ibig sa isa't isa."—Ju 13:34, 35; 15:12, 13.

Tinutularan ng mga tunay na Kristiyano ang halimbawa ni Jesus bilang ang Dakilang Guro at Tapat na Saksi ni Jehova. (Ju 18:37; Apo 1:5; 3:14) "Humayo kayo at gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa" ang utos ng Lider nila. (Mat 28: 19, 20) Sa pagsasagawa nito, ang mga Kristiyano ay 'nagpapatotoo nang hayagan at sa bahay-bahay,' anupat hinihimok ang mga tao saanman na tumakas mula sa Babilonyang Dakila at maglagak ng kanilang pag-asa at pagtitiwala sa Kaharian ng Diyos. (Gaw 5:42; 20:20, 21; Apo 18:2-4) Sa totoo, ito ay mabuting balita, subalit ang paghahayag ng ganitong mensahe ay nagdudulot ng malaking pag-uusig at pagdurusa sa mga Kristiyano, gaya ng naranasan ni Jesu-Kristo. Hindi nakahihigit sa kaniya ang kaniyang mga tagasunod; sapat nang sila'y maging tulad niya. (Mat 10:24, 25; 16:21; 24:9; Ju 15:20; 2Ti 3:12; 1Pe 2:21) Kung ang isa ay "nagdurusa bilang isang Kristiyano, huwag siyang mahiya, kundi patuloy niyang luwalhatiin ang Diyos sa pangalang ito," ang payo ni Pedro. (1Pe 4:16) Ibinibigay ng mga Kristiyano kay "Cesar" ang mga bagay na nauukol sa nakatataas na mga awtoridad ng sanlibutang ito—karangalan, paggalang, buwis—ngunit kasabay nito'y nananatili silang hiwalay sa mga bagay-bagay ng sanlibutang ito (Mat 22:21; Ju 17:16; Ro 13:1-7), at dahil dito'y napopoot sa kanila ang sanlibutan.—Ju 15:19; 18:36; 1Pe 4:3, 4; San 4:4; 1Ju 2:15-17.

Mauunawaan natin kung bakit ang mga taong may gayon na lamang kataas na mga simulain sa moral at integridad, at may nakapupukaw-damdaming mensahe na ipinahayag nang buong kasigasigan at pagkatahasan, ay mabilis na nakatawag-pansin

noong unang siglo. Halimbawa, ang mga paglalakbay ni Pablo bilang misyonero ay nagmistulang isang apoy sa kaparangan na kumalat at nagpalagablab ng mga lunsod—Antioquia sa Pisidia, Iconio, Listra, Derbe, at Perga noong unang paglalakbay niya; Filipos, Tesalonica, Berea, Atenas, at Corinto naman noong ikalawa—anupat dahil dito ang mga tao ay natigilan, nag-isip, at nanindigan, alinman sa tinanggap nila ang mabuting balita ng Kaharian ng Diyos o tinanggihan iyon. (Gaw 13:14–14:26; 16:11–18:17) Iniwan ng libu-libo ang kanilang huwad na mga relihiyosong organisasyon, buong-pusong yumakap sa Kristiyanismo, at masigasig na nagsagawa ng gawaing pangangaral bilang pagtulad kay Kristo Jesus at sa mga apostol. Dahil naman dito, sila'y naging mga tudlaan ng pagkapoot at pag-uusig, na pangunahin nang sulsol ng mga lider ng huwad na relihiyon at ng mga pulitikal na tagapamahala na tumanggap ng maling impormasyon. Ang kanilang lider na si Jesu-Kristo, ang Prinsipe ng Kapayapaan, ay pinatay dahil sa paratang na sedisyon; ang mga Kristiyano naman na maibigin sa kapayapaan ay inaakusahan ng 'panggugulo sa ating lunsod,' 'pagtitiwarik sa tinatahanang lupa,' at pagiging mga tao na 'sa lahat ng dako ay pinagsasalitaan ng masama.' (Gaw 16:20; 17:6; 28:22) Noong panahong isulat ni Pedro ang kaniyang unang liham (mga 62-64 C.E.), waring ang gawain ng mga Kristiyano ay kilalang-kilala na sa mga lugar na gaya ng "Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, at Bitinia."—1Pe 1:1.

Patotoo ng mga Di-Kristiyano. Kinilala rin ng sekular na mga manunulat ng unang dalawang siglo ang pag-iral at impluwensiya ng unang mga Kristiyano sa kanilang paganong daigdig. Halimbawa, si Tacitus, isang Romanong istoryador na ipinanganak noong mga 55 C.E., ay bumanggit ng usap-usapan na nagpaparatang na si Nero ang may kagagawan ng pagsunog sa Roma (64 C.E.), at pagkatapos ay sinabi niya: "Sa gayon, upang patigilin ang usap-usapan, itinuro ni Nero bilang mga salarin, at pinarusahan nang may sukdulang kalupitan, ang isang grupo ng mga tao, na kinamuhian dahil sa kanilang mga kabuktutan [ayon sa pangmalas ng mga Romano sa mga bagay-bagay], at binansagan ng taong-bayan bilang mga Kristiyano. . . . Una, inaresto ang mga nag-aangking miyembro ng sekta; sumunod, depende sa kanilang mga salaysay, marami ang hinatulan, hindi naman talaga dahil sa bintang na panununog kundi dahil sa diumano'y pagkamuhi nila sa lahi ng tao. At sila ay namatay na inaalipusta: sinusuutan sila ng mga balat ng mababangis na hayop at niluluray ng mga aso hanggang sa mamatay; o ibinibitin sila sa mga krus, at, kapag nagdilim na ay sinisilaban sila upang magsilbing mga ilaw sa gabi." (*The Annals,* XV, XLIV) Si Suetonius, isa pang Romanong istoryador na ipinanganak noong huling bahagi ng unang siglo C.E., ay naglahad ng mga pangyayaring naganap noong panahon ng paghahari ni Nero, anupat kaniyang sinabi: "Pinatawan ng kaparusahan ang mga Kristiyano, isang grupo ng mga tao na nalulong sa isang bago at mapaminsalang pamahiin."—*The Lives of the Caesars* (Nero, XVI, 2).

Si Flavius Josephus, sa kaniyang *Jewish Antiquities* (XVIII, 64 [iii, 3]), ay bumanggit ng ilang pangyayari sa buhay ni Jesus, anupat idinagdag niya: "At ang tribo ng mga Kristiyano, na tinawag ayon sa kaniyang pangalan, ay hindi pa rin naglalaho hanggang sa araw na ito [mga 93 C.E.]." Nang mapaharap sa 'suliranin tungkol sa mga Kristiyano,' si Pliny na Nakababata, gobernador ng Bitinia noong 111 o 112 C.E., ay sumulat kay Emperador Trajan, anupat kaniyang binalangkas ang mga pamamaraang ginagamit niya at humingi ng payo. "Personal ko silang tinatanong kung sila ay mga Kristiyano," ang sulat ni Pliny. Kapag umamin sila, sila ay pinarurusahan. Gayunman, ang iba ay "nagkakaila na sila ay mga Kristiyano o naging mga Kristiyano." Nang ilagay sa pagsubok, ang mga ito ay hindi lamang naghandog ng mga haing pagano kundi kanila pa ngang "nilait ang pangalan ni Kristo: walang isa man sa mga bagay na ito, sa pagkaunawa ko, ang maipagagawa sa sinumang tunay na Kristiyano." Sa sagot ni Trajan sa sulat na ito, pinapurihan niya si Pliny sa paraan ng pag-aasikaso nito sa usapin: "Tama ang ginagawa mong pamamaraan . . . sa iyong pagsisiyasat sa mga kaso ng mga taong pinararatangan na mga Kristiyano."—*The Letters of Pliny,* X, XCVI, 3, 5; XCVII, 1.

Ang unang-siglong Kristiyanismo ay walang mga templo, hindi nagtayo ng mga altar, hindi gumamit ng mga krusipiho, at walang itinaguyod na mga klerigong may pantanging kasuutan at de-titulo. Ang unang mga Kristiyano ay hindi nagdiwang ng mga kapistahan ng estado at tumanggi sa lahat ng paglilingkod militar. "Ipinakikita ng isang maingat na pag-aaral sa lahat ng makukuhang impormasyon na hanggang noong panahon ni Marcus Aurelius [na namahala noong 161-180 C.E.], walang Kristiyano ang naging kawal; at walang kawal, pagkatapos na maging Kristiyano, ang nanatili sa paglilingkod militar."—*The Rise of Christianity,* ni E. Barnes, 1947, p. 333.

Gayunpaman, gaya ng binanggit sa sulat ni Pliny, hindi lahat ng nagtaglay ng pangalang Kristiyano ay gayon at di-nakipagkompromiso nang ilagay sa pagsubok. Gaya ng inihula, kumikilos na ang espiritu ng apostasya bago pa natulog sa kamatayan ang mga apostol. (Gaw 20:29, 30; 2Pe 2:1-3; 1Ju 2:18, 19, 22) Sa loob ng isang yugto na wala pang 300 taon, ang bukid ng trigo ng Kristiyanismo ay napuno ng

mga panirang-damo ng apostatang mga antikristo hanggang sa puntong ang balakyot na si Constantinong Dakila (na idinawit mismo sa pagpatay sa di-kukulangin sa pito sa kaniyang malalapít na kaibigan at kamag-anak) ay gumanap ng mahalagang papel sa mga pangyayaring humantong sa pagkabuo ng isang relihiyon ng estado na diumano'y "Kristiyanismo."

KRISTIYANONG GRIEGONG KASULATAN. Tinukoy ito sa gayong katawagan upang ipakita ang kaibahan nito sa Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan bago ang panahong Kristiyano. Ang huling bahaging ito ng Bibliya ay karaniwan nang tinatawag na Bagong Tipan. —Tingnan ang BIBLIYA.

Dalawampu't pitong kanonikal na aklat ang bumubuo sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Pagkamatay ni Jesus, walong lalaki ang sumulat ng mga aklat na ito sa ilalim ng pagkasi: sina Mateo, Marcos, Lucas, Juan, Pablo, Santiago, Pedro, at Judas. Hindi lahat ng mga lalaking ito ay tagasunod ni Jesus noong panahon ng kaniyang ministeryo; sa katunayan, ang tatlong apostol lamang na sina Mateo, Juan, at Pedro ang tiyak na mga tagasunod niya noon. Maaaring si Marcos ang "kabataang lalaki" na sumunod kay Jesus mula sa di-kalayuan matapos arestuhin si Jesus. (Mar 14:51, 52) Noong Pentecostes, si Santiago, si Judas, at marahil pati si Marcos ay naroroong kasama nila. (Gaw 1:13-15; 2:1) Nang maglaon, nakumberte ang apostol na si Pablo. Ang lahat ng mga manunulat na ito ay nagkaroon ng malapit na pakikipag-ugnayan sa lupong tagapamahala ng unang-siglong kongregasyon sa Jerusalem.

Sa anong wika orihinal na isinulat ang mga aklat na ito? Maliban sa aklat ng Mateo, na orihinal na isinulat sa Hebreo at nang maglaon ay isinalin sa Griego, ang lahat ng iba pang 26 na aklat ay isinulat sa karaniwang Griego, ang Koine, na siyang internasyonal na wika noong mga araw na iyon.—Tingnan ang MATEO, MABUTING BALITA AYON KAY.

Hindi basta nagkataon lamang na sa wikang Griego ginawa ng kinasihang mga lalaking Kristiyanong iyon, na pawang likas na mga Judio (Ro 3:1, 2), ang kanilang mga isinulat. Ang mga ito ay hindi pribadong mga pakikipagtalastasan kundi nilayong ipamahagi nang malawakan, upang mabasa at mapag-aralan ng lahat ng kongregasyon. (Col 4:16; 1Te 5:27; 2Pe 3:15, 16) Ang mga manunulat ay inutusan ng Diyos na palaganapin ang mabuting balita at ang turong ito hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa, sa mga lugar na hindi gumagamit ng Hebreo at Latin sa pagbasa. (Mat 28:19; Gaw 1:8) Maging sa mga teritoryong mas malapit sa Palestina, patuloy na dumarami ang mga di-Judio na nagiging bahagi ng lokal na mga kongregasyon. Karagdagan pa, kapag sumisipi sa Hebreong Kasulatan, malimit na ang Griegong *Septuagint* ang ginagamit ng mga manunulat na iyon.

Ang mga aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, itinala ayon sa tinatayang taon (C.E.) ng pagsulat, ay ang mga sumusunod: Mateo, 41; 1 at 2 Tesalonica, 50 at 51; Galacia, 50-52; 1 at 2 Corinto, 55; Roma, 56; Lucas, 56-58; Efeso, Colosas, Filemon, Filipos, 60-61; Hebreo, Mga Gawa, 61; Santiago, bago ang 62; Marcos, 60-65; 1 Timoteo, Tito, 61-64; 1 Pedro, 62-64; 2 Pedro, 64; 2 Timoteo, Judas, 65; Apocalipsis, 96; Juan at 1, 2, 3 Juan, 98. Ang yugtong ito na di-lalampas sa 60 taon ay malayung-malayo sa halos 11 siglong ginugol upang matapos ang Hebreong Kasulatan.

Nang dumating ang panahon upang ang mga aklat na ito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay tipunin sa isang tomo, hindi pinagsunud-sunod ang mga ito ayon sa kung alin ang mas unang isinulat. Sa halip, inayos ang mga ito sa lohikal na paraan ayon sa paksa, na maaaring pagpangkat-pangkatin bilang (1) ang limang makasaysayang aklat ng mga Ebanghelyo at Mga Gawa, (2) ang 21 liham, at (3) ang Apocalipsis.

Ang apat na Ebanghelyo (ang salitang "Ebanghelyo" ay nangangahulugang "mabuting balita"), isinulat nina Mateo, Marcos, Lucas, at Juan, ay nagbibigay sa atin ng apat na makasaysayang ulat ng buhay at gawain ni Jesus, na bawat ulat ay isang independiyenteng salaysay. Kung minsan, ang unang tatlo sa mga ito ay tinatawag na sinoptiko (nangangahulugang "magkatulad ng pangmalas") sapagkat halos magkakapareho ang paraan ng paglalahad ng mga ito sa ministeryo ni Jesus kung ihahambing sa Ebanghelyo ni Juan, gayunma'y mababanaag sa bawat ulat ang indibiduwalidad ng manunulat. Ang Ebanghelyo naman ni Juan ay naglalaan ng mga detalye na hindi inilakip ng tatlo. Pagkatapos, ang lohikal na kasunod ng mga ito ay ang Mga Gawa ng mga Apostol, na naglalaman ng kasaysayan ng kongregasyong Kristiyano mula nang itatag iyon noong Pentecostes hanggang pagkalipas ng halos 30 taon pagkamatay ni Jesus.

Ang panloob na mga gawain ng kongregasyon, ang mga suliranin nito, ang pangmadlang pangangaral nito, ang iba pa nitong mga pribilehiyo, at ang mga pag-asa nito ay tinatalakay sa 21 liham na kasunod ng makasaysayang seksiyon. Tinutukoy si Pablo bilang ang manunulat ng 13 liham. Karaniwan ding kinikilala na si Pablo ang sumulat ng liham sa mga Hebreo. Ang mga akdang ito ay sinundan ng isang grupo ng mga liham, na ang karamihan ay isinulat para sa lahat ng kongregasyon sa pangkalahatan, nina Santiago, Pedro, Juan, at Judas. At ang panghuli, na nagsisilbing kasiya-siyang

kasukdulan ng buong Bibliya, ay ang Apocalipsis na may patiunang pagpapaaninaw ng mahahalagang pangyayari sa hinaharap.

Gaano kalawak ang ginawang pagsipi ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan mula sa Hebreong Kasulatan?

Ang mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay daan-daang ulit na sumipi mula sa Hebreong Kasulatan. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay nagpapakita ng 320 talata bilang tuwirang mga pagsipi mula sa Hebreong Kasulatan. Ayon sa isang talaang inilathala nina Westcott at Hort, ang kabuuang bilang ng mga pagsipi at mga pagtukoy ay mga 890. (*The New Testament in the Original Greek,* Graz, 1974, Tomo I, p. 581-595) Ang lahat ng kinasihang Kristiyanong manunulat ay humalaw ng mga halimbawa mula sa Hebreong Kasulatan. (1Co 10:11) Walang alinlangang ginamit ng Kristiyanong mga manunulat na ito ang banal na pangalang Jehova kapag sumisipi sila mula sa Hebreong Kasulatan. Tinatanggap at kinikilala ng mas huling mga manunulat na ito ang Hebreong Kasulatan bilang kinasihan ng Diyos at kapaki-pakinabang upang ang tao ng Diyos ay lubusang masangkapan ukol sa bawat mabuting gawa.—2Ti 3:16, 17; 2Pe 1: 20, 21.

Pagkamatay ng mga apostol, ang di-kinasihang mga manunulat ay gumawa ng napakaraming pagsipi mula sa Griegong Kasulatan, kung paanong sumipi rin ang kinasihang mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya mula sa mga nauna sa kanila.

Sa ngayon, para sa pahambing na pagsusuri, mayroon tayong mahigit sa 13,000 manuskritong papiro at *vellum* na naglalaman ng kabuuan o isang bahagi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, na mula pa noong ika-2 hanggang ika-16 na siglo. Sa mga ito, mga 5,000 ang nasa wikang Griego, at ang nalalabi ay nasa iba pang mga wika. Ang mahigit sa 2,000 sa sinaunang mga kopya ay naglalaman ng mga Ebanghelyo, at ang mahigit sa 700 naman ay ng mga liham ni Pablo. Bagaman hindi na umiiral ngayon ang mismong orihinal na mga sulat, mayroon tayong mga kopya na mula pa noong ikalawang siglo, na napakalapit sa panahon nang isulat ang mga orihinal. Dahil sa napakalaking bilang na ito ng mga manuskrito, ang mga iskolar sa Griego, sa paglipas ng mga taon, ay nakagawa ng isang lubhang pinahusay na tekstong Griego ng Kasulatan, na nagpapatunay sa maraming aspekto na ang ating makabagong-panahong mga salin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay maaasahan at may integridad.—Tingnan ang MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA.

Dahil sa gabundok na mga manuskritong ito, isang iskolar ang nagsabi: "Ang kalakhang bahagi ng mga salita sa Bagong Tipan ay hindi saklaw ng lahat ng nagtatanging mga proseso ng kritisismo, sapagkat ang mga ito ay malaya sa pagbabago, at nangangailangan lamang na kopyahin. . . . Kung isasaisantabi ang maliliit na pagkakaiba, gaya ng mga pagbabago sa pagkakasunud-sunod, pagsisingit o pag-aalis ng pantukoy sa mga pangalang pantangi, at mga tulad nito, ang mga salita, sa aming opinyon, na pinag-aalinlanganan pa rin ay hindi pa hihigit sa ikasanlibong bahagi ng buong Bagong Tipan." (*The New Testament in the Original Greek,* Tomo I, p. 561) Maidaragdag din dito ang obserbasyon ni Jack Finegan: "Ang pagiging magkalapit ng panahon ng pinakamatatandang manuskrito ng Bagong Tipan at ng orihinal na mga teksto ay talaga namang kamangha-mangha. . . . Ukol sa kaalaman natin hinggil sa mga akda ng karamihan sa klasikal na mga awtor, dumedepende tayo sa mga manuskrito na ang pinakamatanda ay nagmula sa isang panahon sa pagitan ng ikasiyam at ikalabing-isang siglo A.D. . . . Kaya naman ang pagiging tumpak ng teksto ng Bagong Tipan ay higit na napagtitibay kaysa sa alinpamang sinaunang aklat. Ang mga salitang ipinatungkol ng mga manunulat ng Bagong Tipan sa kanilang daigdig at panahon ay nakatawid sa mas malalayong milya at siglo hanggang sa atin nang hindi gaanong nagbago ang anyo at tiyak namang hindi nabawasan ang kapangyarihan."—*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 449, 450.

Bilang isang mahalagang bahagi ng nasusulat na Salita ng Diyos, ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay may napakalaking kahalagahan. Ito'y naglalaman ng apat na ulat tungkol sa ministeryo ng bugtong na Anak ng Diyos, lakip ang pinagmulan niya, ang turo niya, ang halimbawa niya, ang sakripisyong kamatayan niya, at ang kaniyang pagkabuhay-muli. Ang makasaysayang rekord ng pagkabuo ng kongregasyong Kristiyano at ng pagbubuhos ng banal na espiritu, na naging dahilan upang matagumpay itong lumago, gayundin ang mga detalye may kinalaman sa mga suliranin nito at kung paano nalutas ang mga iyon—ang lahat ng ito ay napakahalaga sa paggana ng tunay na kongregasyong Kristiyano sa ngayon. Ang hiwa-hiwalay na mga aklat na magkakabukod na isinulat para sa partikular na mga tao o mga situwasyon, o nang may pantanging punto de vista at layunin sa isipan, ay sama-samang bumubuo ng isang napakahusay na kalipunan na may pagkakasuwato, kumpleto, at hindi kulang sa anumang detalye. Ito'y nagsisilbing kapupunan ng kanon ng Bibliya at sa kasalukuyan ay may pangkalahatang kahalagahan pangunahin

na sa espirituwal na Israel, na siyang kongregasyon ng Diyos, ngunit gayundin sa lahat ng taong naghahangad ng pagsang-ayon ng Diyos.

Para sa impormasyon hinggil sa nilalaman ng 27 aklat, sa mga manunulat ng mga iyon, sa panahon ng pagsulat, at sa katibayan ng autentisidad, tingnan ang indibiduwal na mga aklat ayon sa pangalan.

KRISTO. Ang titulong ito na nagmula sa Griegong *Khri·stos′* ay katumbas ng Hebreong *Ma·shi′ach,* "Mesiyas; Pinahiran." (Ihambing ang Mat 2:4, tlb sa *Rbi8.*) Ang "Kristo" ay hindi basta isang katawagan na idinaragdag upang maipakita ang kaibahan ng Panginoong Jesus sa mga kapangalan niya; ito'y isang opisyal na titulo.—Tingnan ang JESU-KRISTO; MESIYAS.

Ang pagdating ng Kristo, ang isa na papahiran ni Jehova ng Kaniyang espiritu upang maging Mesiyanikong Hari, ay inihula maraming siglo bago ang kapanganakan ni Jesus. (Dan 9:25, 26) Gayunman, nang ipanganak si Jesus, hindi pa siya naging Pinahiran o Kristo. Noong ihula ng anghel ang kaniyang kapanganakan, tinagubilinan nito si Jose: "Tatawagin mong Jesus ang kaniyang pangalan." (Mat 1:21) Ngunit nang ipatalastas din ng isang anghel sa mga pastol malapit sa Betlehem ang tungkol sa kapanganakang ito, may pananabik niyang binanggit ang panghinaharap na papel ni Jesus nang kaniyang sabihin: "Ipinanganak sa inyo ngayon ang isang Tagapagligtas, na siyang Kristo na Panginoon," samakatuwid nga, "na siyang *magiging* Kristo ang Panginoon."—Luc 2:11, tlb sa *Rbi8.*

Kapag ang personal na pangalan ni Jesus ay sinusundan ng titulong Kristo, itinatawag-pansin nito ang mismong persona at na siya ang isa na naging Pinahiran ni Jehova. Naganap ito nang siya'y sumapit sa edad na mga 30 taon, mabautismuhan sa tubig, at mapahiran ni Jehova ng kaniyang espiritu na nakita sa anyo ng kalapati na bumababa sa kaniya. (Mat 3:13-17) Ito ang puntong tinutukoy ni Pedro noong Pentecostes: "Ginawa siya ng Diyos bilang kapuwa Panginoon at Kristo, ang Jesus na ito," anupat maliwanag na naaalaala ang pananalita na narinig niyang binigkas mismo ni Jesus, na siyang unang gumamit sa terminong "Jesu-Kristo." (Gaw 2:36-38; Ju 17:3) Ang pananalitang "Jesu-Kristo" ay ginagamit din sa pambungad na mga salita ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Mat 1:1.

Sa kabilang dako, kapag inuna ang titulo kasunod ang pangalan at sinabing "Kristo Jesus" sa halip na "Jesu-Kristo," higit na idiniriin ang katungkulan o posisyong hawak ni Jesus. Pangunahin nitong itinatawag-pansin ang katungkulan, at pangalawahin ang may-hawak ng katungkulan, gaya sa katawagang Haring David o Gobernador Zerubabel. Ipinaaalaala nito ang natatanging opisyal na posisyon ni Jesus bilang ang Pinahiran ni Jehova, isang marangal na posisyon na doo'y hindi makikibahagi ang iba pa sa kaniyang mga tagasunod na mga pinahiran din. Tanging ang minamahal na Anak ni Jehova ang tinatawag na "Kristo Jesus." Ginamit ni Pablo ang pananalitang ito sa kaniyang unang kinasihang liham. (1Te 2:14) Ginamit din ito ni Lucas nang minsan sa Gawa 24:24 (*NW; RS*), may kaugnayan sa pagpapatotoo ni Pablo.

Ang paggamit ng pantukoy na "ang" kasama ng titulong ito ("ang Kristo") ay isa pang paraan upang itawag-pansin kung minsan ang katungkulang hawak ni Jesus. (Mat 16:16; Mar 14:61) Gayunman, maaaring dumepende sa kaayusan ng pangungusap sa balarila kung gagamit ng pantukoy o hindi, sapagkat sabi nga ni W. E. Vine: "Sa pangkalahatan, kapag ang titulo [na Kristo] ang siyang simuno ng pangungusap, mayroon itong pantukoy; kapag ito'y bahagi ng panaguri, wala itong pantukoy."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 1, p. 190.

Sa Kasulatan, hindi kailanman gumagamit ng maraming titulo sa unahan o kasunod ng pangalan ni Jesus; ngunit kung may isang titulo na nauuna sa personal na pangalan, ang iba pang titulo ay idinaragdag lamang kasunod ng pangalan. Wala tayong makikitang kombinasyon gaya ng *Panginoong Kristo* Jesus o ang *Haring Kristo* Jesus, subalit makakakita tayo ng *Panginoong* Jesu-*Kristo.* Sa tekstong Griego, ang pananalitang "ating Tagapagligtas, si Kristo Jesus," sa 2 Timoteo 1:10, ay may salitang "natin" sa pagitan ng "Tagapagligtas" at ng "Kristo" upang ipakilala kung sino ang Tagapagligtas, kaayon ng pananalitang "Kristo Jesus na ating Tagapagligtas [sa literal, "Kristo Jesus na Tagapagligtas natin"]." (Tit 1:4) Sa teksto ng 1 Timoteo 2:5, binabanggit ang "isang tao, si Kristo Jesus" bilang Tagapamagitan, ngunit ang "isang tao" ay hindi titulo. Nililinaw lamang ng pananalitang ito na si Kristo Jesus ay naging tao sa lupa.

Ang isang di-karaniwang paggamit sa titulong "Kristo" ay ang pagtukoy ni Pablo kay Moises sa halip na kay Jesus, nang sumulat siya: "Itinuring niya [ni Moises] ang kadustaan ni Kristo [*Khri·stou′,* "Pinahiran"] bilang kayamanan na nakahihigit kaysa sa mga kayamanan ng Ehipto; sapagkat tumingin siyang mabuti sa gantimpalang kabayaran." (Heb 11:26) Si Moises ay hindi kailanman pinahiran ng anumang literal na langis di-tulad ng mga mataas na saserdote at mga hari ng Israel. (Exo 30:22-30; Lev 8:12; 1Sa 10:1; 16:13) Ngunit maging si Jesus at ang kaniyang mga tagasunod ay hindi rin pinahiran ng literal na langis, gayunma'y tinutukoy sila ng Kasulatan bilang mga pinahiran. (Gaw 10:38;

2Co 1:21) Sa huling nabanggit na mga kaso, ang pagkapahid sa kanila sa pamamagitan ng banal na espiritu ng Diyos ang siyang nagsilbing pag-aatas ng Diyos bagaman walang ginamit na literal na langis na pamahid. Sa katulad na paraan, si Moises ay binigyan ng pantanging atas. Samakatuwid, maaaring tukuyin ni Pablo si Moises bilang pinahiran, o Kristo, ni Jehova, ang isa na binigyan ng atas sa lugar ng nagniningas na palumpong, isang pag-aatas na itinuring niyang kayamanan na nakahihigit sa lahat ng kayamanan ng Ehipto.—Exo 3:2–4:17.

Ginagamit din ang terminong “Kristo” kapag tinutukoy ang kongregasyong Kristiyano at ang kaugnayan nito sa Panginoong Jesu-Kristo. “Ngayon kayo ang katawan ni Kristo, at mga sangkap ang bawat isa,” sa espirituwal na diwa. (1Co 12:27) Yaong mga “binautismuhan kay Kristo Jesus ay binautismuhan sa kaniyang kamatayan,” taglay ang pag-asang maging “mga kasamang tagapagmana ni Kristo” sa makalangit na Kaharian. (Ro 6:3-5; 8:17) Nakikibahagi sila sa “mga pagdurusa ng Kristo,” anupat ‘dinudusta dahil sa pangalan ni Kristo.’ (1Pe 4:13, 14; 5:1) Sa maraming talata, inilalarawan ang kaugnayang ito bilang pagiging “kaisa ni Kristo” o “kay Kristo,” at ginagamit din ang binaligtad na pananalitang “si Kristo na kaisa ninyo,” lakip ang iba't ibang kahulugan nito. (Ro 8:1, 2; 16:10; 1Co 15:18; 1Te 4:16; Col 1:27) Yaon namang mga mahihina sa pakikipag-ugnayang iyon, na dapat sana'y malalakas, ay tinatawag na “mga sanggol kay Kristo.” (1Co 3:1) Sa kalaunan, ang lahat ng mga bagay na nasa langit at nasa lupa ay muling titipunin “kay Kristo.”—Efe 1:10.

Mga Bulaang Kristo. Sa kaniyang mga hula hinggil sa katapusan ng sistema ng mga bagay, nagbababala si Kristo sa kaniyang mga tagasunod: “Mag-ingat kayo na walang sinuman ang magligaw sa inyo; sapagkat marami ang darating salig sa aking pangalan, na nagsasabi, ‘Ako ang Kristo,’ at ililigaw ang marami. Sapagkat ang mga bulaang Kristo [sa Gr., *pseu·do'khri·stoi*] at ang mga bulaang propeta ay babangon at magbibigay ng mga dakilang tanda at mga kababalaghan upang iligaw, kung maaari, maging ang mga pinili.” (Mat 24:4, 5, 24) Ang gayong mga taong balakyot na may-kabulaanang umaangkin sa titulo at katungkulan ng Panginoong Jesu-Kristo ay kabilang sa *an·ti'khri·stos* (Griego para sa “antikristo”) na limang beses na binanggit ng apostol na si Juan.—1Ju 2:18, 22; 4:3; 2Ju 7; tingnan ang ANTIKRISTO.

Iba Pang Paggamit sa Terminong “Kristo.” Ginagamit ng saling *Septuagint* ng Hebreong Kasulatan ang salitang Griego na *khri·stos'* nang mahigit 40 beses, kalimita'y bilang isang titulo ng pinahirang mga saserdote, mga hari, at mga propeta. Si Aaron na mataas na saserdote ay “ang pinahiran,” anupat ‘inatasan alang-alang sa mga tao sa mga bagay na may kinalaman sa Diyos.’ (Lev 4:3, 5, 16; 8:12; Heb 5:1) Nang ipahayag ni Jehova ang kaniyang kahatulan sa sambahayan ni Eli, nangako siya na magbabangon siya ng isang tapat na saserdote na lalakad sa harap ng pinahiran (*khri·stos'*) ng Diyos sa lahat ng panahon.—1Sa 2:35.

Ang marangal na titulong ito ay ginamit din sa mga hari dahil sa kanilang kaugnayan kay Jehova sa katungkulan nila bilang hari. Kaya naman tinukoy ni Samuel si Saul bilang *khri·stos'* sa 1 Samuel 12:3, sa Griegong *Septuagint.* “Malayong mangyari, sa ganang akin,” ang bulalas ni David, “na iunat ang aking kamay laban [kay Saul na] pinahiran [*LXX, khri·ston'*] ni Jehova!” (1Sa 26:11) At hindi pinahintulutan ni David ang pamangkin niyang si Abisai na saktan si Saul. (1Sa 26:8, 9) Ipinapatay rin ni David ang Amalekita na nag-angking siyang pumatay kay Saul “ang pinahiran [*LXX, khri·ston'*] ni Jehova.” (2Sa 1:13-16) Ang gayong titulo at atas na maging hari ay iginawad din kay David, at mula noon ay tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang “pinahiran [*LXX, khri·stoi'*]” ni Jehova. (1Sa 16:12, 13; 2Sa 22:51) Si Haring Zedekias, na umupo sa trono bilang isang tagapagmana ni David, ay tinawag ding “ang pinahiran [*khri·stos'*] ni Jehova.”—Pan 4:20.

Ang mga propeta rin ay tinawag na mga pinahiran ni Jehova, gaya ng ipinahihiwatig ng paralelismo sa Awit 105:15. Inutusan ni Jehova ang kaniyang propetang si Elias: “Si Eliseo . . . ay pahiran mo bilang propeta na kahalili mo,” bagaman hindi iniulat ang mga detalye ng pagpapahid.—1Ha 19:16.

May iba pang mga kaso kung saan ginagamit ng Griegong *Septuagint* ang *khri·stos'* sa makahulang paraan. May sampung pagtukoy sa *khri·stos'* sa aklat ng Mga Awit, anupat partikular na natatangi yaong nasa Awit 2:1, 2: Nagkakagulo ang mga bansa at nagpipisan ang mga hari sa lupa “laban kay Jehova at laban sa kaniyang pinahiran.” Sinipi ng mga apostol ang hulang ito at ikinapit ang titulo sa ‘banal na lingkod na si Jesus, na pinahiran ni Jehova.’ (Gaw 4:24-27) Ang isang mas kakaibang halimbawa ay ang pagkakapit ng terminong ito sa Persianong hari na si Ciro. Bago siya ipanganak, ang hula ni Isaias (45:1-3) ay nagpahayag: “Ito ang sinabi ni Jehova sa kaniyang pinahiran [*LXX, khri·stoi'*], kay Ciro, na ang kanang kamay ay hinawakan ko.” Si Ciro ay hindi kailanman literal na pinahiran ng banal na langis di-tulad ng mga hari ng Israel, ngunit gaya ng iba pang mga kaso sa Bibliya, ang pananalitang “pinahiran” ay isang titulong ibinigay sa kaniya dahil siya'y inatasan at hinirang ng Diyos.—Tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

KRONOLOHIYA. Ang salitang Ingles na *"chronology"* ay nanggaling sa Griegong *khro·no·lo·gi'a* (mula sa *khro'nos,* panahon, at *le'go,* sabihin), samakatuwid nga, "ang pagkukuwenta ng panahon." Sa pamamagitan ng kronolohiya, maaaring ilagay ang mga pangyayari sa kanilang maayos na pagkakasunud-sunod o ilakip ang mga ito sa kaugnay na mga kaganapan at takdaan ng wastong petsa ang partikular na mga pangyayari.

Si Jehova ang "Sinauna sa mga Araw" at ang Diyos na Walang Hanggan. (Dan 7:9; Aw 90:2; 93:2) Ang kaniyang pagiging isang mahusay na Tagapag-ingat ng Panahon ay makikita hindi lamang sa eksaktung-eksaktong paggalaw ng mga bituin kundi maging sa sagradong rekord ng kaniyang mga pagkilos. Bilang katuparan ng kaniyang mga pangako o mga hula, pinasapit niya ang kaganapan ng mga pangyayari sa eksaktong panahong inihula para sa mga ito, iyon man ay pagkaraan lamang ng isang araw (Exo 9:5, 6), isang taon (Gen 17:21; 18:14; 21:1, 2; 2Ha 4:16, 17), mga dekada (Bil 14:34; 2Cr 36:20-23; Dan 9:2), mga siglo (Gen 12:4, 7; 15:13-16; Exo 12:40, 41; Gal 3:17), o mga milenyo (Luc 21:24; tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA). Tinitiyak sa atin na ang mga layunin niya para sa hinaharap ay walang pagsalang matutupad sa itinakdang panahon, hanggang sa mismong araw at oras na itinalaga para sa mga iyon.—Hab 2:3; Mat 24:36.

Palibhasa'y nilalang ng Diyos ang tao ayon sa Kaniyang larawan at wangis (Gen 1:26), nilayon Niya na sukatin nito ang daloy ng panahon. Sa pasimula pa lamang, sinasabi na ng Bibliya na ang "mga tanglaw sa kalawakan ng langit" ay magsisilbi upang "paghiwalayin ang araw at ang gabi; at . . . [bilang] mga tanda at para sa mga kapanahunan at para sa mga araw at mga taon." (Gen 1:14, 15; Aw 104:19) (Ang pagtalakay hinggil sa kung paano sinunod ang mga dibisyong ito buhat pa noong pasimula ng kasaysayan ng tao ay matatagpuan sa mga artikulong ARAW, II; BUWAN; KALENDARYO; SANLINGGO; TAON.) Ang pagkalkula at pagrerekord ng tao sa mga yugto ng panahon ay nagpapatuloy mula noong mga araw ni Adan hanggang sa kasalukuyan.—Gen 5:1, 3-5.

Mga Era. Upang maging tumpak ang kronolohiya, kailangang magtakda ng isang dako sa agos ng panahon bilang palatandaan na mula roon ay maaaring bumilang nang pasulong o paatras ayon sa mga yunit ng panahon (gaya ng oras, araw, buwan, taon). Ang pasimulang iyon ay maaaring basta ang pagsikat ng araw (para sa pagsukat ng mga oras ng isang araw), o ang paglitaw ng bagong buwan (*new moon,* para sa pagsukat ng mga araw ng isang buwan), o ang pasimula ng tagsibol (para sa pagsukat ng haba ng isang taon). Para sa pagbilang ng mas mahahabang yugto, ang mga tao ay nagtatag ng isang partikular na "era," anupat ginagamit ang isang namumukod-tanging pangyayari bilang pasimula para sa pagsukat ng mga yugtong binubuo ng maraming taon. Sa gayon, sa mga bansa ng Sangkakristiyanuhan, kapag sinabi ng isang tao na 'ngayon ay Oktubre 1, 1987 C.E. (*Common Era,* o Karaniwang Panahon),' ang ibig niyang sabihin ay na 'ngayon ang unang araw ng ikasampung buwan ng ikaisang libo siyam na raan at walumpu't pitong taon kung bibilang mula sa petsa na pinaniniwalaan ng ilan bilang panahon ng kapanganakan ni Jesus.'

Nitong bandang huli na lamang sinimulan ang gayong paggamit ng era sa sekular na kasaysayan. Lumilitaw na ang Griegong era, diumano'y ang kauna-unahang sekular na kaso ng gayong pagkalkula ng panahon, ay sinimulan lamang gamitin noong mga ikaapat na siglo B.C.E. (*Before the Common Era,* o Bago ang Karaniwang Panahon). Kinuwenta ng mga Griego ang panahon sa pamamagitan ng mga yugtong tig-aapat na taon na tinatawag na mga Olimpiyada, pasimula sa unang Olimpiyada na kinakalkulang nagsimula noong 776 B.C.E. Karagdagan pa, kadalasa'y tinutukoy nila ang espesipikong mga taon sa pamamagitan ng pagbanggit sa panahon ng panunungkulan ng isang partikular na opisyal. Nang maglaon, ang mga Romano ay nagtalaga ng isang era, anupat pinasimulan nilang kalkulahin ang mga taon mula sa tradisyonal na petsa ng pagkakatatag ng lunsod ng Roma (753 B.C.E.). Tinukoy rin nila ang espesipikong mga taon sa pamamagitan ng pagbanggit sa mga pangalan ng dalawang konsul na nanunungkulan nang taóng iyon. Gayunman, noon lamang ikaanim na siglo C.E. sinimulang kalkulahin ng isang monghe na nagngangalang Dionysius Exiguus ang tinatawag ngayon ng karamihan bilang Panahong Kristiyano, o, mas tumpak, Karaniwang Panahon. Sa mga taong Muhammadano (Islamiko) naman, ang mga taon ay pinepetsahan mula sa Hegira (ang pagtakas ni Muhammad mula sa Mecca noong 622 C.E.). Gayunman, walang katibayan na ang sinaunang mga Ehipsiyo, mga Asiryano, at mga Babilonyo ay palagiang gumamit ng gayong sistema ng mga era sa loob ng alinmang mahabang yugto ng panahon.

May kinalaman sa ulat ng Bibliya, walang partikular na era ang tuwirang tinutukoy bilang pasimula ng pagpepetsa ng lahat ng mga pangyayari. Hindi naman ibig sabihin na wala itong talaorasan upang maitakda ang nakaraang mga pangyayari sa kani-kanilang espesipiko at wastong lokasyon sa agos ng panahon. Kapag naglalahad ng partikular na mga pangyayari ang mga manunulat ng Bibliya, kaya nilang bumanggit ng eksaktong mga numero may kinalaman sa mga yugto na sumasaklaw ng

maraming siglo; ipinakikita nito na naging interesado sa kronolohiya ang bayan ng Israel at ang kanilang mga ninuno. Sa gayon, naisulat ni Moises na "nangyari sa pagwawakas ng apat na raan at tatlumpung taon [kung bibilang mula sa panahong tumawid si Abraham sa Eufrates noong patungo siya sa lupain ng Canaan, anupat maliwanag na nang panahong iyon binigyang-bisa ng Diyos ang tipan kay Abraham], nangyari nga sa mismong araw na ito na ang lahat ng hukbo ni Jehova ay lumabas mula sa lupain ng Ehipto." (Exo 12:41; tingnan ang PAG-ALIS; ihambing ang Gal 3:16, 17.) Muli, sa 1 Hari 6:1, sinasabi ng rekord na "nang ikaapat na raan at walumpung taon pagkalabas ng mga anak ni Israel mula sa lupain ng Ehipto," sinimulan ni Haring Solomon ang pagtatayo ng templo sa Jerusalem. Gayunman, kapuwa ang panahon ng pagbibigay-bisa sa tipang Abrahamiko at ang Pag-alis ay hindi malawakang ginamit bilang pasimula ng isang era kapag nag-uulat ng ibang mga pangyayari.

Samakatuwid, hindi dapat asahan na ang kronolohikal na mga salik sa Bibliya ay lubusang tutugma sa makabagong mga sistema kung saan lahat ng mga pangyayari ay may eksaktong petsa na kaayon ng isang itinakdang petsa sa nagdaang panahon, gaya halimbawa ng pasimula ng Karaniwang Panahon. Mas madalas, ang mga pangyayari ay itinatakda sa agos ng panahon gaya ng likas na ginagawa ng mga tao sa pang-araw-araw na buhay. Kung paanong sa ngayon ay maaaring tukuyin ang isang pangyayari sa pagsasabing naganap iyon "noong sumunod na taon pagkatapos ng tagtuyot," o "limang taon pagkaraan ng Digmaang Pandaigdig II," sa gayunding paraan, iniugnay ng mga manunulat ng Bibliya ang mga pangyayaring kanilang iniulat sa medyo bagu-bagong mga pananda ng panahon.

Hindi posibleng tiyakin ang ilang kronolohikal na petsa, yamang hindi sa lahat ng kaso ay alam natin ang eksaktong pasimula o pananda ng panahon na ginamit ng manunulat ng Bibliya. Gayundin, posible na mahigit sa isang pasimula sa pagpepetsa ng mga pangyayari ang ginamit ng manunulat habang tinatalakay niya ang isang partikular na yugto ng kasaysayan. Ang ganitong paggamit ng iba't ibang pasimula ay hindi nagpapahiwatig na malabo ang pagkaunawa ng manunulat o na siya'y nalilito; hindi natin wastong mahuhusgahan ang kaniyang mga pamamaraan salig lamang sa inaakala nating tamang paraan ng pag-uulat ng mga pangyayari alinsunod sa makabagong-panahong mga pamamaraan. At bagaman maaaring may mga pagkakamali ang mga tagakopya sa ilang mas mahihirap na bahagi, hindi katalinuhang bumuo ng ganitong mga palagay kung wala namang matibay na ebidensiya gaya ng magkakaibang bersiyon sa sinaunang mga kopyang manuskrito ng Kasulatan. Malinaw na ipinakikita ng taglay nating katibayan ang kahanga-hangang katumpakan at pag-iingat na naging pagkakakilanlan ng pagkopya sa mga aklat ng Bibliya, na naging dahilan naman upang maingatan ang kawastuan ng nilalaman ng mga ito.—Tingnan ang ESKRIBA; MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA.

Ang Kronolohiya ng Bibliya at ang Sekular na Kasaysayan. Kadalasang sinasabi ng ilan na kailangang "pagtugmain" o "pagkasunduin" ang ulat ng Bibliya at ang kronolohiyang matatagpuan sa sinaunang sekular na mga rekord. Yamang ang itinuturing na katotohanan ay yaong kaayon ng tunay na pangyayari o realidad, magiging mahalaga nga ang gayong pagtutugma—*kung* maipakikita na ang sinaunang sekular na mga rekord ay talagang eksakto at laging mapananaligan, sa gayo'y isang pamantayan ng katumpakan na magagamit bilang saligan. Yamang ang kronolohiya ng Bibliya ay madalas iharap ng mga kritiko bilang nakabababa kaysa sa kronolohiya ng mga bansang pagano, makabubuting suriin ang ilan sa sinaunang mga rekord ng mga bansa at mga bayan na ang mga gawain at pamumuhay ay nakaapekto at nagkaroon ng kaugnayan sa mga tao at mga pangyayari na iniulat sa Bibliya.

Ang Bibliya ay isang aklat ng kasaysayan, anupat higit itong makasaysayan kaysa sa iba pang mga sinaunang akda. Sa pangkalahatan, kulang-kulang ang mga kasaysayan ng sinaunang mga Ehipsiyo, mga Asiryano, mga Babilonyo, mga Medo, mga Persiano, at iba pa; ang kanilang mas naunang mga yugto ay alinman sa malabo o, ayon sa pagkakaharap nila, maliwanag na kathang-isip lamang. Halimbawa, ang sinaunang dokumentong kilala bilang The Sumerian King List ay nagsisimula nang ganito: "Nang ang paghahari ay ibaba mula sa langit, ang paghahari ay (unang) nasa Eridu. (Sa) Eridu, si A-lulim (ay naging) hari at namahala nang 28,800 taon. Si Alalgar ay namahala nang 36,000 taon. (Sa gayon) dalawang hari ang namahala roon sa loob ng 64,800 taon. . . . (Sa) Bad-tibira, si En-men-lu-Anna ay namahala nang 43,200 taon; si En-men-gal-Anna ay namahala nang 28,800 taon; ang diyos na si Dumu-zi, isang pastol, ay namahala nang 36,000 taon. (Sa gayon) tatlong hari ang namahala roon sa loob ng 108,000 taon."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 265.

Ang mga kaalamang mula sa mga sekular na impormasyon tungkol sa sinaunang mga bansang ito ay buong-tiyagang pinagsama-sama mula sa maliliit na piraso ng impormasyong nakuha sa mga bantayog at mga tapyas o mula sa mas huling mga akda ng tinatawag na klasikal na mga mananalaysay ng yugtong Griego at Romano. Bagaman ang mga arkeologo ay nakakuha ng sampu-sampung libong tapyas na luwad na nagtataglay ng Asiro-Babilon-

yong mga inskripsiyong *cuneiform,* bukod pa sa malaking bilang ng mga balumbong papiro mula sa Ehipto, ang karamihan sa mga ito ay mga tekstong relihiyoso o mga dokumento sa negosyo gaya ng mga kontrata, mga kasulatan ng bilihan, mga titulo, at katulad na mga bagay. Ang di-hamak na mas maliit na bilang ng *makasaysayang* mga akda ng mga bansang pagano, na naingatan alinman sa anyong mga tapyas, mga silinder, mga stela, o mga inskripsiyon sa bantayog, ay pangunahin nang mga materyal na lumuluwalhati sa kanilang mga emperador at nagsasalaysay ng kanilang mga kampanyang pangmilitar sa mararangyang pananalita.

Sa kabaligtaran, ang Bibliya ay nagbibigay ng isang lubhang ugnay-ugnay at detalyadong kasaysayan na sumasaklaw nang mga 4,000 taon, sapagkat hindi lamang nito tuluy-tuloy na iniuulat ang mga pangyayari mula sa pasimula ng tao hanggang sa panahon ng pagkagobernador ni Nehemias noong ikalimang siglo B.C.E. kundi masasabi ring naglalaan ito ng saligang pagtalakay sa yugto sa pagitan ni Nehemias at ng panahon ni Jesus at ng kaniyang mga apostol sa pamamagitan ng hula (kasaysayang isinulat nang patiuna) ni Daniel sa Daniel kabanata 11. Ang Bibliya ay naghaharap ng isang malinaw at tunay-na-buhay na ulat tungkol sa bansang Israel mula sa pagsilang nito at patuloy, anupat tahasang inilalarawan ang lakas nito at ang mga kahinaan nito, ang mga tagumpay nito at ang mga kabiguan nito, ang tamang pagsamba nito at ang huwad na pagsamba nito, ang mga pagpapalang tinamasa nito at ang masasamang kahatulan at mga kapahamakang sinapit nito. Bagaman ang pagkamatapat ng mga manunulat ng Bibliya ay hindi sapat na garantiya ng tumpak na kronolohiya, nagbibigay naman ito ng matatag na saligan upang magtiwala sa kanilang integridad at sa kanilang taimtim na pagkabahala na maiulat ang katotohanan.

Maliwanag na may detalyadong mga ulat noon na maaaring gamitin ng mga mananalaysay ng Bibliya, gaya ng mga manunulat ng Una at Ikalawang Hari at ng Una at Ikalawang Cronica. Ipinahihiwatig ito ng mahahabang talaangkanang natipon nila, na kinapapalooban ng daan-daang pangalan; gayundin ng kawing-kawing at makatotohanang paglalahad ng mga paghahari ng bawat isa sa mga hari ng Juda at ng Israel, pati na sa mga kaugnayan nila sa ibang mga bansa at sa isa't isa. Samantala, hindi pa rin matiyak ng makabagong mga istoryador ang tamang pagkakasunud-sunod ng partikular na mga haring Asiryano at Babilonyo, maging ng ilan na kabilang sa mas huling mga dinastiya. Ngunit hindi ito suliranin kung tungkol sa pagkakasunud-sunod ng mga hari ng Juda at ng Israel.

May mga pagtukoy sa "aklat ng Mga Digmaan ni Jehova" (Bil 21:14, 15), "aklat ng mga pangyayari nang mga araw ng mga hari ng Israel" (1Ha 14:19; 2Ha 15:31), "aklat ng mga pangyayari nang mga araw ng mga hari sa Juda" (1Ha 15:23; 2Ha 24:5), "aklat ng mga pangyayari kay Solomon" (1Ha 11:41), bukod pa sa maraming pagtukoy sa katulad na mga ulat ng kasaysayan o opisyal na mga rekord na sinipi nina Ezra at Nehemias. Ipinakikita ng mga ito na ang impormasyong itinala ay hindi lamang salig sa alaala o bibigang tradisyon kundi maingat na sinaliksik at kumpleto sa dokumentasyon. Sumisipi rin ang mga istoryador ng Bibliya mula sa mga rekord ng pamahalaan ng ibang mga bansa, yamang ang ilang bahagi ng Bibliya ay isinulat sa mga lupain sa labas ng Israel, kabilang na ang Ehipto, Babilonya, at Persia.—Tingnan ang AKLAT; ESTHER, AKLAT NG; EZRA, AKLAT NG.

Hangga't may-katapatang sinusunod ng mga Israelita ang Kautusang Mosaiko, ang isang salik na tiyak na nakatulong upang maging tumpak ang pagbilang nila ng mga taon ay ang pangingilin nila ng mga taon ng sabbath at mga taon ng Jubileo, anupat hinati-hati nila ang panahon sa mga yugto na tigpipitong taon at tiglilimampung taon.—Lev 25:2-5, 8-16, 25-31.

Ang isa pang dahilan kung bakit partikular na namukod-tangi ang ulat ng Bibliya mula sa kapanahon nitong mga akda ng mga bansang pagano ay ang pagkaunawa nito sa panahon, hindi lamang sa nakaraan at sa kasalukuyan kundi pati sa hinaharap, na makikita sa bawat pahina nito. (Dan 2:28; 7:22; 8:18, 19; Mar 1:15; Apo 22:10) Dahil naglalaman ito ng mga hula, naging lalong higit na mahalaga sa mga Israelita ang katumpakan ng kronolohiya kaysa sa alinman sa mga bansang pagano, palibhasa'y kadalasan nang may espesipikong mga yugto ng panahon na nasasangkot sa mga hulang iyon. Bilang Aklat ng Diyos, idiniriin ng Bibliya ang kaniyang pagiging eksakto sa panahon sa pagtupad ng kaniyang salita (Eze 12:27, 28; Gal 4:4) at ipinakikita nito na ang di-nagmimintis na mga hula ay patotoo ng kaniyang pagka-Diyos.—Isa 41:21-26; 48:3-7.

Totoo, may di-Biblikal na mga dokumentong mas matanda nang ilang siglo kaysa sa pinakamatatandang kopyang manuskrito ng Bibliya na natuklasan na. Palibhasa'y nililok sa bato o inukit sa luwad, talaga namang waring kahanga-hanga ang ilang sinaunang dokumento ng mga pagano, ngunit hindi ito nagbibigay-katiyakan na ang mga iyon ay wasto at malaya sa kabulaanan. Hindi ang materyales na pinagsulatan, kundi ang manunulat, ang kaniyang layunin, ang paggalang niya sa katotohanan, ang kaniyang debosyon sa matuwid na mga simulain—ito ang mahahalagang salik na nagbibigay ng matibay na saligan upang magtiwala, tungkol man sa kronolohiya o sa iba pang mga bagay. Tiyak na

nababale-wala ang katandaan ng sekular na mga dokumento dahil sa napakababang kalidad ng nilalaman ng mga ito kung ihahambing sa Bibliya. Yamang maliwanag na ang mga rekord ng Bibliya ay isinulat sa mga materyales na nasisira, gaya ng papiro at *vellum,* ang paulit-ulit na paggamit sa mga ito at ang mapanirang epekto ng mga lagay ng panahon sa kalakhang bahagi ng Israel (di-gaya ng tuyung-tuyong klima ng Ehipto) ang malamang na naging dahilan kung bakit wala nang umiiral na orihinal na mga kopya sa ngayon. Gayunman, dahil ang Bibliya ay kinasihang Aklat ni Jehova, kinopya ito nang maingat at napanatili ito sa hustong anyo nito hanggang sa ngayon. (1Pe 1:24, 25) Ang pagkasi ng Diyos, na sa pamamagitan niyaon ay naitala ng mga istoryador ng Bibliya ang kanilang mga ulat, ang tumitiyak na mapananaligan ang kronolohiya ng Bibliya.—2Pe 1:19-21.

Ang dahilan kung bakit ang sekular na mga kasaysayan ay hindi maaaring magsilbing pamantayan ng katumpakan na magagamit upang husgahan ang kronolohiya ng Bibliya ay malinaw na makikita sa komento ng manunulat ng arkeolohiya na si C. W. Ceram hinggil sa makabagong siyensiya ng pagpepetsa ng mga pangyayari sa kasaysayan: "Ang sinumang nag-aaral ng sinaunang kasaysayan sa unang pagkakataon ay malamang na magtataka sa tiyakang pagpepetsa ng makabagong mga istoryador sa mga pangyayaring naganap libu-libong taon na ang nakararaan. Mangyari pa, sa pagpapatuloy ng kaniyang pag-aaral, sisidhi pa ang pagkamanghang ito. Sapagkat habang sinusuri natin ang mga mapagkukunan ng impormasyon hinggil sa sinaunang kasaysayan, makikita natin na ang mga rekord ay kakaunti, di-tumpak, o maling-mali, kahit noon pa mang unang isulat ang mga ito. At yamang sa pasimula pa lamang ay malabo na ang mga ito, lalo pang lumabo ang mga ito nang makarating sa atin, palibhasa'y sinalanta ng paglipas ng panahon o ng kawalang-ingat at walang-pakundangang paggamit ng mga tao." Karagdagan pa, inilarawan niya ang balangkas ng kronolohikal na kasaysayan bilang "isang istrakturang binubuo ng mga pala-palagay, at isa na nanganganib na makalas sa bawat hugpungan nito."—*The Secret of the Hittites,* 1956, p. 133, 134.

Waring labis-labis ang pagtayang ito, ngunit kung tungkol sa sekular na mga rekord, mayroon itong saligan. Lilinawin ng kasunod na impormasyon kung bakit walang dahilan upang pag-alinlanganan ang katumpakan ng kronolohiya ng Bibliya dahil lamang sa hindi ito kaayon ng ilang sekular na rekord. Sa kabaligtaran pa nga, makapagtitiwala lamang ang isang tao sa gayong sinaunang sekular na pagpepetsa kung ang sekular na kronolohiya ay kasuwato ng rekord ng Bibliya. Kapag isinasaalang-alang ang mga rekord ng mga bansang paganong iyon na nagkaroon ng kaugnayan sa bansang Israel, dapat isaisip na ang ilan sa waring di-pagkakasuwato sa kanilang mga rekord ay maaaring dahil lamang sa kawalang-kakayahan ng makabagong mga istoryador na unawain nang wasto ang mga pamamaraang ginamit noong sinaunang panahon, kung paanong wala rin silang kakayahang unawain nang wasto ang mga pamamaraang ginamit ng mga istoryador ng Bibliya. Gayunman, maraming katibayan ng lantarang kawalang-ingat at pagkakamali o maging ng sinasadyang panghuhuwad sa bahagi ng paganong mga istoryador at mga kronologo.

Kronolohiya ng Ehipto. Sa iba't ibang yugto, ang kasaysayan ng Ehipto ay naging kaugnay niyaong sa Israel. Sa publikasyong ito, ipinakikita namin ang petsang 1728 B.C.E. bilang pagpasok ng Israel sa Ehipto, at pagkaraan ng 215 taon, ang 1513 B.C.E. bilang petsa ng Pag-alis. Ang pagsalakay ni Paraon Sisak sa Jerusalem ay naganap sa ikalimang taon ni Rehoboam noong 993 B.C.E.; si Haring So ng Ehipto ay kapanahon ng paghahari ni Hosea (mga 758-740 B.C.E.); at ang pakikipagbaka ni Paraon Neco kung saan namatay si Josias ay malamang na naganap noong 629 B.C.E. (1Ha 14:25; 2Ha 17:4; 2Cr 35:20-24) Ang agwat sa pagitan ng nabanggit na mga petsa at ng mga petsang karaniwang itinatakda ng makabagong mga istoryador ay sinlaki ng isang siglo o mahigit pa para sa Pag-alis at pagkatapos ay lumiit tungo sa mga 20 taon pagsapit ng panahon ni Paraon Neco. Ipakikita ng sumusunod na impormasyon kung bakit mas pinipili naming manghawakan sa kronolohiyang salig sa pagkalkula ng Bibliya.

Ang makabagong mga istoryador ay pangunahin nang umaasa sa partikular na mga dokumento gaya ng mga talaan ng mga hari o ng mga ulat ng kasaysayan ng Ehipto. Kabilang sa mga ito ay ang sumusunod: ang di-kumpletong Batong Palermo, na doo'y inilalahad ang itinuturing na unang limang "dinastiya" ng kasaysayan ng Ehipto; ang Turin Papyrus, na lubhang pira-piraso at nagbibigay ng isang talaan ng mga hari at ng kanilang mga paghahari mula sa "Matandang Kaharian" hanggang sa "Bagong Kaharian"; at ang iba pang mga inskripsiyon sa bato, na hindi rin kumpleto. Ang hiwa-hiwalay na mga talaang ito at ang iba pang nakabukod na mga inskripsiyon ay pinag-ugnay-ugnay sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod sa pamamagitan ng mga isinulat ni Manetho, isang Ehipsiyong saserdote noong ikatlong siglo B.C.E. Sa kaniyang mga akda, na tumatalakay sa kasaysayan at relihiyon ng Ehipto, ang mga paghahari ng mga Ehipsiyong monarka ay hinahati-hati sa 30 dinastiya, isang kaayusang ginagamit pa rin ng makabagong mga Ehiptologo. Ang mga mapagkukunang ito ng impormasyon, la-

kip ang mga kalkulasyong batay sa astronomiya, na salig naman sa mga tekstong Ehipsiyo na tumatalakay sa mga pagbabago ng hugis ng buwan at sa paglitaw ng Dog Star (Sothis), ay ginamit upang makabuo ng isang talahanayan ng kronolohiya.

Mga suliranin sa kronolohiya ng Ehipto. Maraming bagay ang hindi matiyak hinggil dito. Ang mga akda ni Manetho, na ginamit upang isaayos ang pira-pirasong mga talaan at iba pang mga inskripsiyon, ay naingatan lamang sa mga isinulat ng mas huling mga istoryador, gaya nina Josephus (unang siglo C.E.), Sextus Julius Africanus (ikatlong siglo C.E., samakatuwid ay mahigit sa 500 taon mula noong panahon ni Manetho), Eusebius (ikaapat na siglo C.E.), at Syncellus (huling bahagi ng ikawalong siglo o maagang bahagi ng ikasiyam na siglo C.E.). Gaya ng sinabi ni W. G. Waddell, ang mga pagsipi ng mga ito sa mga isinulat ni Manetho ay di-kumpleto at kadalasa'y pilipit at samakatuwid ay "napakahirap makatiyak kung alin ang tunay na sinabi ni Manetho at kung alin ang huwad o di-totoo." Matapos ipakita na kabilang sa materyal na pinagkunan ni Manetho ng impormasyon ang ilang di-makasaysayang tradisyon at alamat na "nagpapakilala sa mga hari bilang kanilang mga bayani, anupat hindi isinaalang-alang ang kronolohikal na pagkakasunud-sunod," sinabi niya: "Marami nang pagkakamali sa akda ni Manetho sa pasimula pa lamang: hindi lahat ay dahil sa pagpilipit ng mga eskriba at mga tagapagrebisa. Marami sa haba ng mga paghahari ang nasumpungang imposible: sa ilang kaso, ang mga pangalan at pagkakasunud-sunod ng mga hari ayon sa ibinigay ni Manetho ay napatunayang hindi maipagtatanggol sa liwanag ng ebidensiya mula sa mga bantayog."—*Manetho,* introduksiyon, p. vii, xvii, xx, xxi, xxv.

Sa aklat na *Studies in Egyptian Chronology,* ni T. Nicklin (Blackburn, Inglatera, 1928, p. 39), ipinakikita na malamang na ang dahilan kung bakit pagkahaba-haba ng marami sa mga yugtong binabanggit ni Manetho ay ang *magkakasabay* na paghahari sa halip na *magkakasunod* na paghahari: "Ang mga Dinastiya ni Manetho . . . ay hindi mga talaan ng mga tagapamahala sa buong Ehipto, kundi sa ilang bahagi ay mga talaan ng halos independiyenteng mga prinsipe, sa ilang bahagi . . . ng mga linya ng mga prinsipe na nang maglaon ay pinagmulan ng mga tagapamahala sa buong Ehipto." Sinabi ni Propesor Waddell (p. 1-9) na "marahil ay may ilang Ehipsiyong hari na namahala nang sabay-sabay; . . . sa gayon ay hindi iyon sunud-sunod na mga hari na halinhinang umupo sa trono, kundi iba't ibang hari na naghari nang sabay-sabay sa iba't ibang rehiyon. Kaya naman pagkalaki-laki ng naging kabuuang bilang ng mga taon."

Yamang ang Bibliya ay tumuturo sa taóng 2370 B.C.E. bilang ang petsa ng pangglobong Baha, tiyak na nagsimula ang kasaysayan ng Ehipto pagkatapos ng petsang iyon. Walang alinlangang ang nabanggit na mga suliranin sa kronolohiya ng Ehipto ang dahilan ng mga petsang itinataguyod ng makabagong mga istoryador na nagsasabing ang kasaysayan ng Ehipto ay nagsimula noon pang taóng 3000 B.C.E.

Karagdagan pa, mas nagtitiwala ang mga Ehiptologo sa sinaunang mga inskripsiyon. Gayunman, mapag-aalinlanganan ang pagiging maingat, makatotohanan, at tapat sa moral ng mga eskribang Ehipsiyo. Gaya ng sinabi ni Propesor J. A. Wilson: "Dapat magbigay ng babala tungkol sa tunay na halaga ng mga inskripsiyong Ehipsiyo sa kasaysayan. Iyon ay isang daigdig ng . . . mga mito at mga himala ng mga diyos." Matapos ipahiwatig na posibleng manipulahin ng mga eskriba ang kronolohiya ng mga pangyayari upang magdagdag ng papuri sa partikular na monarkang noo'y nasa kapangyarihan, sinabi niya: "Tiyak na tatanggapin ng istoryador ang kaniyang datos nang walang pag-aalinlangan, malibang may malinaw na dahilan upang magduda; ngunit dapat na handa siyang baguhin ang pagtanggap niyang iyon kapag may mga bagong materyal na magbibigay ng bagong liwanag sa dating interpretasyon."—*The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, p. 280, 281.

Kawalan ng impormasyon tungkol sa Israel. Hindi ito kataka-taka, yamang hindi lamang iniwasan ng mga Ehipsiyo na itala ang mga bagay na makasisira sa kanila kundi nagawa rin nilang burahin ang mga rekord ng isang naunang monarka kung ang impormasyon sa mga rekord na iyon ay di-kaayaaya sa paraon na naghahari sa panahong iyon. Kaya nga pagkamatay ni Reyna Hatshepsut, ipinakaskas ni Thutmose III ang pangalan at mga wangis nito mula sa mga relyebe ng bantayog. Tiyak na ang gawaing ito ang dahilan kung bakit walang nalalamang rekord ng Ehipto tungkol sa 215 taon ng paninirahan ng mga Israelita sa Ehipto o tungkol sa kanilang Pag-alis.

Hindi binabanggit sa Bibliya ang pangalan ng paraon na namamahala noong panahon ng Pag-alis; dahil dito, ang mga pagsisikap upang matukoy siya ay batay lamang sa pala-palagay. Isang dahilan ito kung bakit ang mga kalkulasyon ng makabagong mga istoryador sa petsa ng Pag-alis ay nagkakaiba-iba mula 1441 hanggang 1225 B.C.E., anupat may agwat na mahigit sa 200 taon.

Kronolohiya ng Asirya. Mula pa noong panahon ni Salmaneser III (maagang bahagi ng unang milenyo B.C.E.), bumabanggit na ang mga inskripsiyong Asiryano ng pakikipag-ugnayan sa mga

Israelita, anupat kung minsan ay tinutukoy ang mga pangalan ng ilang hari ng Juda at ng Israel. Kabilang sa mga inskripsiyong Asiryano ang mga inskripsiyong pandispley, gaya ng matatagpuan sa mga pader ng mga palasyo; sa maharlikang mga ulat ng kasaysayan; mga talaan ng mga hari, gaya niyaong mula sa Khorsabad; at ang mga talaang *limmu,* o eponimo.

Asiryanong mga inskripsiyong pandispley at mga ulat ng kasaysayan. Sa kaniyang *Assyrian Historiography* (1916, p. 5, 6), ganito ang paglalarawan ni Albert Olmstead sa Asiryanong mga inskripsiyong pandispley: "Maaari nating . . . gamitin ang inskripsiyong Pandispley upang punan ang mga puwang sa mga Ulat ng Kasaysayan [maharlikang mga kronika na nagtatala ng mga pangyayari taun-taon], ngunit wala ito ni bahagya mang awtoridad kapag hindi ito kaayon ng orihinal nito." Matapos ipakita na ang pangunahing layunin ng mga inskripsiyong pandispley na ito ay hindi ang pagbibigay ng isang ugnay-ugnay na kasaysayan ng paghahari, idinagdag niya: "Ang isa pang suliraning kasinlubha nito ay na halos walang kronolohikal na pagkakasunud-sunod ang mga ito. . . . Maliwanag na dapat mag-ingat sa paggamit ng mga ito."

Tungkol naman sa mga ulat ng kasaysayan, sinabi niya: "Mayroon tayo ritong isang karaniwang kronolohiya, at kung paminsan-minsan ay may makikitang mga pagkakamali, sinadya man o hindi, kahit papaano, ang relatibong kronolohiya ay kadalasan nang tama. . . . Ngunit isang malaking pagkakamali na ipalagay na ang mga ulat ng kasaysayan ay laging mapagkakatiwalaan. Karaniwan na, tinatanggap kaagad ng mas naunang mga istoryador ang nakasaad sa mga ito malibang may katibayan sila na talagang may pagkakamali. Nitong nakalipas na ilang taon, may natuklasang napakaraming bagong materyal na maaari nating gamitin upang suriin ang mga dokumento ni Sargon. . . . Idagdag pa rito ang mga pagtukoy sa banyagang mga mapagkukunan ng impormasyon gaya ng Hebreo o Babilonyo, at halos hindi na natin kailangan pang pag-aralan ang mga iyon upang makumbinsi tayo na talagang hindi mapananaligan ang mga ulat na iyon ng kasaysayan."

Maidaragdag pa rito ang patotoo ni D. D. Luckenbill: "Di-magtatagal at matutuklasan ng isa na hindi ang may-katumpakang paglalarawan sa mga pangyayari habang nagaganap ang mga ito, sa bawat taon ng paghahari ng hari, ang siyang motibong pumatnubay sa maharlikang mga eskriba. Kung minsan, ang iba't ibang kampanya ay waring inililipat nang walang malinaw na kadahilanan, ngunit mas madalas, maliwanag na ang kapalaluan ng hari ang dahilan kung bakit pinakikialaman ang kawastuan ng kasaysayan."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* 1926, Tomo I, p. 7.

Kadalasan, ang maharlikang mga ulat ng kasaysayan ay ilang ulit na binabago habang nagpapatuloy ang paghahari ng hari. Ang mas huling mga edisyon ay naglalahad ng bagong mga pangyayari, ngunit waring minamanipula rin nila ang mga katotohanan at mga estadistika ng nagdaang mga taon upang paluguran ang kapritso ng hari. Binanggit ni Propesor Olmstead ang "basta pagkuha ni [Ashurbanipal] nang unti-unti sa huling dalawang kampanya sa Ehipto ng kaniyang ama anupat sa huling edisyon ay naangkin na niyang lahat ang mga iyon."—*Assyrian Historiography,* p. 7.

Napakarami pang mga halimbawa ng gayong malinaw na pagka-di-maaasahan, sinadya man o hindi. Posibleng itala ng mga tagapagtipon ng mga talaan ng tributo ang isang basalyong hari bilang nagbabayad ng tributo kahit ipinakikita sa ibang mga rekord na patay na ito nang panahong iyon. Si George Smith, matapos niyang banggitin ang isang halimbawa kung saan ang mismong talaan ng tributo ni Esar-hadon ay iniuukol sa anak niyang si Ashurbanipal pagkaraan ng 13 taon, ay nagsabi na ang mas huling talaang ito ay "malamang na isang literal na kopya ng mas naunang dokumento, anupat hindi man lamang tiniyak kung naghahari pa ang mga haring ito, at kung talagang nagbayad ng tributo ang mga ito."—*The Assyrian Eponym Canon,* London, 1875, p. 179.

Mga talaang eponimo ("limmu"). Sa kabila ng nabanggit na ebidensiya, karaniwan nang pinaniniwalaan ng makabagong mga kronologo na, sa paanuman, ang mga talaang eponimo, o *limmu,* ay nakaiwas sa gayong katiwalian anupat halos di-mapupulaan dahil walang anumang pagkakamali sa mga ito. Ang mga talaang eponimong ito ay mga talaan lamang ng mga pangalan at mga ranggo ng mga opisyal o mga talaan ng gayong mga pangalan na may kasamang maikling pagbanggit sa isang kampanya ng pakikipagdigma o iba pang natatanging pangyayari. Halimbawa, isang seksiyon ng talaang eponimo ang kababasahan:

Bel-harran-bel-usur	(gobernador) ng Guzana	laban sa Damasco
	Salmaneser	lumuklok sa trono
Marduk-bel-usur	(gobernador) ng Amedi	sa lupain
Mahde	(gobernador) ng Nineve	laban sa [Samaria]
Assur-ishmeani	(gobernador) ng [Kakzi]	laban sa [Samaria]
Salmaneser	hari ng Asirya	laban sa [Samaria]

Mula rito ay makikita na walang nakatalang aktuwal na mga petsa, kundi itinuturing na ang bawat pangalan ay kumakatawan sa isang taon, sa gayon ay lumilitaw na posible ang isang taunang pagbilang. Sinisikap ng makabagong mga istoryador na pagtugmain ang kasaysayan ng Asirya at ng Bibliya sa pamamagitan ng mga talaang eponimong ito, partikular na para sa yugto mula 911 hanggang 649 B.C.E., na siyang pinagtatakdaan nila ng mga pangalan o mga eponimo na nasa mga talaan. Bilang isang saligang petsa, pinagbabatayan nila ang pagtukoy sa isang eklipse ng araw na binanggit sa isang tala na katapat ng pangalan ng isang Bur-Sagale, gobernador ng Guzana. Ang eklipseng ito ay noong buwan ng Sivan (Mayo-Hunyo) at karaniwang ipinapalagay ng mga istoryador na naganap noong Hunyo 15, 763 B.C.E. Ang pagiging mapananaligan ng petsang ito, at ang pagtutugma ng kasaysayan ng Asirya sa kasaysayan ng Juda at ng Israel na ibinatay nila sa petsang ito, ay tatalakayin sa bandang huli sa ilalim ng uluhang "Mga Kalkulasyong Batay sa Astronomiya."

Dahil kaunting-kaunti ang impormasyon sa mga talaang eponimo (kung ihahambing sa mga ulat ng kasaysayan at sa iba pang mga inskripsiyon), maliwanag na mahirap matuklasan ang mga pagkakamali. Kapag malinaw na may mga pagkakasalungatan sa pagitan ng mga talaang eponimo at ng mga ulat ng kasaysayan, gaya ng paglalagay ng isang partikular na kampanya sa ibang taon sa loob ng paghahari ng isang hari o sa panahon ng ibang eponimya, kadalasa'y itinuturing ng makabagong mga istoryador na ang pagkakamali ay nasa mga ulat ng kasaysayan sa halip na nasa mga talaang eponimo. Gayunman, kahit sa tinatawag na *Assyrian synchronistic history,* isang kiláláng tapyas na naglalaman ng maikling ulat ng mga ugnayan sa pagitan ng Asirya at ng Babilonia sa loob ng ilang siglo, walang anumang inaangkin bilang siguradong tumpak. Matapos magharap ng katibayan na nagpapakitang ang dokumentong ito ay isa lamang kopya ng isang mas naunang inskripsiyong pandispley, si A. T. Olmstead ay nagsabi: "Kaya maituturing natin na ang ating dokumento ay hindi man lamang isang kasaysayan sa tunay na diwa ng salitang ito, kundi isa lamang inskripsiyon na ginawa para sa kaluwalhatian ni Ashur [pangunahing diyos ng Asirya] at ng kaniyang bayan . . . Kapag tinanggap natin ang pangmalas na ito, hindi na tayo nababagabag ng maraming pagkakamali, kahit tungkol sa pagkakasunud-sunod ng mga hari, na lubhang nakababawas sa kahalagahan ng dokumento kung saan kailangang-kailangan ang patotoo nito."—*Assyrian Historiography,* p. 32.

Malinaw na dahil sa gayong pabagu-bagong kaayusan na gaya ng makikita sa mga talaang eponimo, napakahirap para sa makabagong mga iskolar na makabuo ng isang eksaktong kronolohiya, lalo na kapag ang nagtipon ng datos na sumasaklaw ng maraming siglo ay mga eskriba na maliwanag na di-gaanong maingat at di-gaanong nababahala sa katumpakan ng kasaysayan. Maliwanag din na nadarama ng makabagong mga istoryador na makatuwirang baguhin o pawalang-bisa ang pagbilang ng mga talaang eponimo ng Asirya kapag angkop itong gawin dahil sa ibang mga salik o katibayan.

Ang nabanggit na mga impormasyon ay umaakay sa konklusyon na alinman sa ang pagkakasulat ng kasaysayan ng Asirya ay hindi wastong nauunawaan ng makabagong mga istoryador o na napakababa ng kalidad nito. Alinman ang totoo, hindi tayo obligadong pagtugmain ang kronolohiya ng Bibliya at ang kasaysayan ayon sa pagkakaharap dito ng mga rekord ng Asirya. Samakatuwid, ang ipinakikita lamang namin ay yaong mas tiyak na mga pagkakatugma sa pagitan ng Asirya at ng Israel at ng Juda gaya ng ipinakikita sa ulat ng Bibliya.

Kronolohiya ng Babilonya. Pumasok ang Babilonya sa salaysay ng Bibliya pangunahin na mula noong panahon ni Nabucodonosor II at patuloy. Ang paghahari ng ama ni Nabucodonosor na si Nabopolassar ang nagsilbing pasimula ng tinatawag na Imperyong Neo-Babilonyo; nagwakas ito noong panahon ng mga paghahari ni Nabonido at ng kaniyang anak na si Belsasar at ng pagpapabagsak sa Babilonya sa pamamagitan ni Ciro na Persiano. Lubhang interesado sa yugtong ito ang mga iskolar ng Bibliya yamang saklaw nito ang panahon ng pagkawasak ng Jerusalem sa kamay ng Babilonya at ang kalakhang bahagi ng 70-taóng yugto ng pagiging tapon ng mga Judio.

Sinasabi ng Jeremias 52:28 na noong ikapitong taon ni Nabucodonosor (o Nabucodorosor), ang unang pangkat ng mga Judiong tapon ay dinala sa Babilonya. Kasuwato nito, isang inskripsiyong *cuneiform* ng Babylonian Chronicle (British Museum 21946) ang nagsasabi: "Ang ikapitong taon: Noong buwan ng Kislev ay pinisan ng hari ng Akkad ang kaniyang hukbo at humayo patungong Hattu. Nagkampo siya laban sa lunsod ng Juda at noong ikalawang araw ng buwan ng Adar ay nabihag niya ang lunsod (at) dinakip ang hari (nito) [na si Jehoiakin]. Isang hari na pinili niya mismo [si Zedekias] ang inatasan niya sa lunsod (at) pagkakuha sa pagkalaki-laking tributo ay dinala niya ito sa Babilonya." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 102; ihambing ang 2Ha 24:1-17; 2Cr 36:5-10.) (LARAWAN, Tomo 2, p. 326) Para sa huling 32 taon ng paghahari ni Nabucodonosor, walang nasumpungang ulat ng kasaysayan sa anyong kronika maliban sa isang pira-pirasong inskripsiyon tungkol sa isang kampanya laban sa Ehipto noong ika-37 taon ni Nabucodonosor.

Hinggil kay Awil-Marduk (Evil-merodac, 2Ha 25: 27, 28), may natagpuang mga tapyas na mula pa noong kaniyang ikalawang taon ng pamamahala. Hinggil naman kay Neriglissar, itinuturing na kahalili ni Awil-Marduk, may natuklasang mga tapyas ng kontrata na mula pa noong kaniyang ikaapat na taon.

Makatutulong ang isang Babilonyong tapyas na luwad upang maiugnay ang kronolohiya ng Babilonya sa kronolohiya ng Bibliya. Ang tapyas na ito ay naglalaman ng sumusunod na impormasyong batay sa astronomiya para sa ikapitong taon ni Cambyses II na anak ni Ciro II: "Taon 7, Tamuz, gabi ng ika-14, 1⅔ dobleng oras [tatlong oras at dalawampung minuto] pagsapit ng gabi, isang eklipseng lunar; nakikita sa buong landasin nito; umabot ito sa hilagaang kalahati ng bilog [ng buwan]. Tebet, gabi ng ika-14, dalawa at kalahating dobleng oras [limang oras] sa gabi bago mag-umaga [sa huling bahagi ng gabi], ang bilog ng buwan ay natakpan ng eklipse; ang buong landasin nito ay nakikita; sa timugan at hilagaang bahagi ay umabot ang eklipse." (*Inschriften von Cambyses, König von Babylon,* ni J. N. Strassmaier, Leipzig, 1890, Blg. 400, taludtod 45-48; *Sternkunde und Sterndienst in Babel,* ni F. X. Kugler, Münster, 1907, Tomo I, p. 70, 71) Maliwanag na ang dalawang eklipseng lunar na ito ay maiuugnay sa mga eklipseng lunar na nakita sa Babilonya noong Hulyo 16, 523 B.C.E., at noong Enero 10, 522 B.C.E. (*Canon of Eclipses* ni Oppolzer, isinalin ni O. Gingerich, 1962, p. 335) Sa gayon, ang tapyas na ito ay tumuturo sa tagsibol ng 523 B.C.E. bilang pasimula ng ikapitong taon ni Cambyses II.

Yamang ang ikapitong taon ni Cambyses II ay nagsimula noong tagsibol ng 523 B.C.E., ang kaniyang unang taon ng pamamahala ay 529 B.C.E. at ang kaniyang taon ng pagluklok, na siyang huling taon ni Ciro II bilang hari ng Babilonya, ay 530 B.C.E. Ang pinakabagong tapyas na ipinapalagay na nagmula noong paghahari ni Ciro II ay mula sa ika-5 buwan, sa ika-23 araw ng kaniyang ika-9 na taon. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* nina R. Parker at W. Dubberstein, 1971, p. 14) Yamang ang ikasiyam na taon ni Ciro II bilang hari ng Babilonya ay 530 B.C.E., ang kaniyang unang taon, ayon sa pagkalkulang iyon, ay 538 B.C.E. at ang kaniyang taon ng pagluklok ay 539 B.C.E.

Si Berossus. Noong ikatlong siglo B.C.E., si Berossus, isang Babilonyong saserdote, ay sumulat ng isang kasaysayan ng Babilonya sa wikang Griego, maliwanag na batay sa mga rekord na *cuneiform.* Tungkol sa kaniyang mga akda, sinabi ni Propesor Olmstead: "Tanging pagkaliliit na mga pira-piraso, mga buod, o mga labí, ang nakarating sa atin. At ang pinakamahahalaga sa mga pira-pirasong ito ay nakarating sa pamamagitan ng isang tradisyon na halos walang katulad. Sa ngayon, kailangan nating konsultahin ang isang makabagong saling Latin ng isang saling Armeniano ng nawalang orihinal na Griego ng Chronicle of Eusebius, na humiram ng ilang bahagi kay Alexander Polyhistor na humiram naman nang tuwiran kay Berossus, ng ilang bahagi kay Abydenus na lumilitaw na humiram naman kay Juba na humiram naman kay Alexander Polyhistor at sa gayon ay mula kay Berossus. Ang higit pang nakalilito, sa ilang kaso ay hindi kinikilala ni Eusebius na si Abydenus ay gumaya lamang kay Polyhistor, at pareho niyang sinipi ang mga ulat ng dalawang ito! At may mas masahol pa riyan. Bagaman sa pangkalahatan, ang kaniyang ulat na batay kay Polyhistor ang mas pinipili, waring ang ginamit ni Eusebius ay isang mababang kalidad ng manuskrito ng awtor na iyon." (*Assyrian Historiography,* p. 62, 63) Inaangkin din ni Josephus, Judiong istoryador noong unang siglo C.E., na sumipi siya kay Berossus. Ngunit waring lumilitaw na ang kronolohikal na datos na diumano'y mula kay Berossus ay napakahirap ituring na sigurado.

Iba pang mga salik na sanhi ng mga pagkakaiba. Kadalasan, ang manaka-nakang mga estudyante ng sinaunang kasaysayan ay nagpapagal taglay ang maling akala na ang mga tapyas na *cuneiform* (gaya marahil ng ginamit noon ni Berossus) ay laging isinusulat sa mismong panahon ng mga pangyayaring nakatala sa mga iyon o di-kalaunan pagkatapos ng mga iyon. Ngunit, maliban sa maraming *cuneiform* na dokumento sa negosyo na talagang kapanahon ng pangyayari, ang makasaysayang mga teksto ng Babilonya at kahit ang maraming tekstong batay sa astronomiya ay kadalasang napatutunayan na isinulat sa mas huli pang yugto. Sa gayon, ayon sa Asiryologong si D. J. Wiseman, ang isang bahagi ng tinatawag na Babylonian Chronicle, na sumasaklaw sa yugto mula sa pamamahala ni Nabu-nasir hanggang kay Shamash-shum-u-kin (isang yugto na pinepetsahan ng sekular na mga istoryador bilang mula 747-648 B.C.E.), ay "isang kopya na ginawa noong ikadalawampu't dalawang taon ni Dario [sinasabi ng talababa: Samakatuwid nga, 500/499 B.C. kung si Dario I] mula sa isang teksto na mas luma at may sira." (*Chronicles of Chaldaean Kings,* London, 1956, p. 1) Kaya, ang akdang ito ay hindi lamang atrasado nang mga 150 hanggang 250 taon mula sa mga pangyayaring nakatala rito kundi isa rin itong kopya ng isang mas naunang dokumento na may depekto, na marahil ay orihinal, ngunit posible ring hindi. Tungkol sa mga teksto ng Neo-Babylonian Chronicle, na sumasaklaw sa yugto mula kay Nabopolassar hanggang

kay Nabonido, ang awtor ding iyon ay nagsabi: "Ang mga teksto ng Neo-Babylonian Chronicle ay itinala sa isang uri ng maliliit na sulat na sa ganang sarili nito ay hindi tiyakang matatakdaan ng eksaktong petsa ngunit maaaring magpahiwatig na ang mga iyon ay isinulat mula sa isang panahon na halos kasabay ng mismong mga pangyayari hanggang noong wakas ng pamamahalang Achaemenido." Dahil dito, may posibilidad na ang mga tekstong iyon ay isinulat na lamang noong magwawakas na ang Imperyo ng Persia, na naganap noong 331 B.C.E., mga 200 taon pagkatapos na bumagsak ang Babilonya. Nakita na natin na sa paglipas ng ilang siglo, ang datos, lakip na ang mga numero, ay madaling mabago o mapilipit pa nga sa mga kamay ng mga paganong eskriba. Dahil sa lahat ng mga salik na ito, tiyak na hindi katalinuhang igiit na ang tradisyonal na mga petsa para sa mga paghahari ng mga haring Neo-Babilonyo ay siguradong tama.

Dahil sa kawalan ng magkakapanahong ulat ng kasaysayan at dahil madali ring baguhin ang datos, tiyak na posible na ang isa o higit pa sa mga tagapamahalang Neo-Babilonyo ay mas matagal na naghari kaysa sa ipinakikita ng tradisyonal na mga petsa. Ang bagay na walang natuklasang tapyas na sasaklaw sa mga huling taon ng gayong paghahari ay hindi palaging magagamit bilang matibay na argumento laban sa posibilidad na ito. Sa ilang kaso, may mga hari na naghari sa mas dakong huli pa ng agos ng panahon at wala namang natagpuang tapyas na magpapatotoo hinggil sa kanila. Halimbawa, kapuwa para kay Artajerjes III (Ochus) (na ayon sa mga istoryador ay namahala nang 21 taon [358 hanggang 338 B.C.E.]) at kay Arses (kinikilalang namahala nang 2 taon [337 hanggang 336 B.C.E.]), walang natuklasang kapanahong *cuneiform* na ebidensiya na makatutulong upang tiyakin ang haba ng kani-kanilang paghahari.

Sa katunayan, hindi alam ng mga istoryador kung saan ilalagay ang ilang Babilonyong hari na may mga rekord naman. Si Propesor A. W. Ahl (*Outline of Persian History,* 1922, p. 84) ay nagsabi: "Sa Contract Tablets, na natagpuan sa Borsippa, ay lumilitaw ang mga pangalan ng mga Babilonyong hari na hindi masusumpungan saanman. Malamang, nabuhay ang mga ito noong mga huling araw ni Dario I, anupat umabot sila hanggang noong mga unang araw ni Jerjes I, gaya ng ipinapalagay ni Ungnad." Gayunman, ito'y nananatiling pala-palagay lamang.

Kronolohiya ng Persia. Maraming mahahalagang pangyayari sa Bibliya ang naganap noong yugtong Persiano: ang pagbagsak ng Babilonya, na sinundan ng pagpapalaya ni Ciro sa mga Judio at ng pagwawakas ng 70-taóng pagkatiwangwang ng Juda; ang muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem, na natapos "noong ikaanim na taon ng paghahari ni Dario [I, na Persiano]"; at ang muling pagtatayo ni Nehemias ng mga pader ng Jerusalem, ayon sa utos na ibinigay noong ika-20 taon ni Artajerjes Longimanus.—2Cr 36:20-23; Ezr 3:8-10; 4:23, 24; 6:14, 15; Ne 2:1, 7, 8.

Sasapit tayo sa petsang 539 B.C.E. bilang pagbagsak ng Babilonya hindi lamang sa pamamagitan ng kanon ni Ptolemy kundi sa pamamagitan din ng iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon. Ipinakikita ng istoryador na si Diodorus, gayundin nina Africanus at Eusebius, na ang unang taon ni Ciro bilang hari ng Persia ay katugma ng Olimpiyada 55, taon 1 (560/559 B.C.E.), samantalang ang huling taon naman ni Ciro ay inilalagay sa Olimpiyada 62, taon 2 (531/530 B.C.E.). Ayon sa mga tapyas na *cuneiform,* siyam na taóng namahala si Ciro sa Babilonya, anupat patutunayan nito na nasakop niya ang Babilonya noong taóng 539.—*Handbook of Biblical Chronology,* ni Jack Finegan, 1964, p. 112, 168-170; *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* p. 14; tingnan ang nabanggit na mga komento sa ilalim ng "Kronolohiya ng Babilonya," gayundin ang PERSIA, MGA PERSIANO.

May ilang inskripsiyon ng mga Persianong hari na nakarating sa atin, gayunma'y hindi magagamit ang mga ito upang matiyak ang haba ng mga paghahari ng mga Persianong hari. Halimbawa, maraming tapyas na natakdaan ng petsa ang natagpuan sa Persepolis, ngunit hindi masusumpungan sa mga ito ang mga pangalan ng mga hari.

Mga Kalkulasyong Batay sa Astronomiya. Inaangkin na "sa pamamagitan ng mga patotoo ng astronomiya, ang isang relatibong kronolohiya [isa na nagtatatag lamang ng pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari] ay maaaring maging ganap na kronolohiya, partikular na, isang sistema ng mga petsa na nauugnay sa ating kalendaryo." (*The Old Testament World,* ni Martin Noth, 1966, p. 272) Bagaman ang mga bagay sa kalangitan ay inilaan ng Maylalang ng tao upang masukat ng tao ang panahon, ang pagtutugma ng datos ng astronomiya sa mga pangyayari sa buhay ng mga tao noong nakaraan ay apektado ng iba't ibang salik at interpretasyon ng mga tao anupat may posibilidad na magkamali.

Marami sa tinatawag na mga pagtutugma ng datos ng astronomiya at ng mga pangyayari o mga petsa ng sinaunang kasaysayan ay ibinabatay sa mga eklipseng solar o lunar. Gayunman, ang alinmang "partikular na bayan o lunsod ay makararanas, sa katamtaman, ng mga 40 eklipseng lunar at 20 bahagyang eklipseng solar sa loob ng 50 taon, [bagaman may] isang ganap na eklipse lamang sa loob ng

400 taon." (*Encyclopædia Britannica,* 1971, Tomo 7, p. 907) Kaya naman kung ganitong pamamaraan ang pagbabatayan, saka lamang tayo hindi gaanong mag-aalinlangan sa pagtatakda ng isang partikular na makasaysayang petsa kung may kasangkot na isang *tiniyak at ganap* na eklipseng solar na makikita sa isang *espesipikong lugar.* Sa maraming kaso, ang materyal mula sa sinaunang mga tekstong *cuneiform* (o iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon) na may kinalaman sa mga eklipse ay hindi naglalaan ng gayong espesipikong impormasyon.

Ang isang halimbawa nito ay ang eklipseng solar na ginagamit na saligan ng mga istoryador upang maiugnay ang kronolohiya ng Asirya sa kronolohiya ng Bibliya. Sa mga talaang eponimo ng Asirya, binabanggit na iyon ay naganap sa ikatlong buwan (kung bibilang mula sa tagsibol) noong panahon ng eponimya ni Bur-Sagale. Kinakalkula ng makabagong mga kronologo na iyon ang eklipseng naganap noong Hunyo 15, 763 B.C.E. Kung bibilang ng 90 taon paatras (o 90 pangalan sa mga talaang eponimo) mula sa petsang ito, sasapit sila sa 853 B.C.E. bilang petsa ng pagbabaka sa Karkar noong ikaanim na taon ni Salmaneser III. Inaangkin nila na itinala ni Salmaneser si Haring Ahab ng Israel bilang kasama sa kaaway na koalisyong kalaban ng Asirya sa pagbabakang iyon, at na pagkaraan ng 12 taon (ika-18 taon ni Salmaneser), tinukoy naman ng Asiryanong hari si Haring Jehu ng Israel bilang nagbabayad ng tributo. Batay rito, naghihinuha sila na taóng 853 B.C.E. ang petsa ng huling taon ni Ahab at 841 B.C.E. naman ang pasimula ng paghahari ni Jehu. Gaano ba katumpak ang mga kalkulasyong ito?

Una, bagaman ipinapalagay na ang eklipseng solar na iyon ay ganap, walang sinasabing ganito ang talaang eponimo. At, bagaman iniuugnay ng karamihan sa mga istoryador sa ngayon ang pagtukoy na ito sa eklipse noong 763 B.C.E., hindi lahat ng iskolar ay sumasang-ayon, anupat mas pinipili ng iba ang taóng 809 B.C.E., yamang nang taóng iyon ay naganap ang isang eklipse na makikita noon sa Asirya, kahit bahagya lamang (gaya rin ng naganap noong 857 at 817 B.C.E., atbp.). (*Canon of Eclipses* ni Oppolzer, tsart 17, 19, 21) Bagaman tumututol ang makabagong mga istoryador na palitan ang eklipseng solar noong 763 B.C.E. sa dahilang 'magpapasok ito ng kalituhan sa kasaysayan ng Asirya,' nakita na natin na ang mga Asiryano mismo ay nagpasok ng maraming kalituhan sa sarili nilang kasaysayan.

Bukod diyan, napakalayong mangyari na naroroon si Haring Ahab sa pagbabaka sa Karkar. Sa gayon, kahit sabihing ang mga paghahari nina Ahazias at Jehoram (na nakapagitan kina Ahab at Jehu) ay tumagal lamang nang 12 taon (ihambing ang 1Ha 22:40, 51; 2Ha 1:2, 17; 3:1), ang katibayan ay hindi sumusuporta upang tiyakang mailagay si Ahab sa pagbabaka sa Karkar. Samakatuwid, malamang na ang pagbanggit ni Salmaneser kay Jehu ay walang kaugnayan sa unang taon ng pamamahala ni Jehu. Maaari pang mabawasan nang husto ang inaangking kahalagahan ng ganitong pagtutugma dahil sa akusasyon na minanipula ng mga Asiryano ang mga taon ng kanilang mga kampanya at na kinilala nila na tumanggap ng tributo ang ilang hari mula sa mga taong patay na. Ang tsart na "Tampok na mga Petsa Noong Kapanahunan ng mga Hari ng Juda at ng Israel," na kalakip ng artikulong ito, ay nagpapakitang ang kamatayan ni Ahab ay naganap noong mga 920 B.C.E. anupat ang paghahari ni Jehu ay nagsimula naman noong mga 904 B.C.E.

Ang kanon ni Ptolemy. Si Claudio Ptolemy ay isang Griegong astronomo na nabuhay noong ikalawang siglo C.E., o mahigit sa 600 taon pagkatapos ng yugtong Neo-Babilonyo. Ang kaniyang kanon, o talaan ng mga hari, ay kaugnay ng isang akda tungkol sa astronomiya na isinulat niya. Tinatanggap ng karamihan sa makabagong mga istoryador ang impormasyon ni Ptolemy tungkol sa mga haring Neo-Babilonyo at sa haba ng kanilang mga paghahari.

Maliwanag na ibinatay ni Ptolemy ang kaniyang makasaysayang impormasyon sa mga mapagkukunan mula sa yugtong Seleucido, na nagsimula mahigit na 250 taon matapos bihagin ni Ciro ang Babilonya. Kaya nga hindi kataka-taka na ang mga petsa ni Ptolemy ay kaayon niyaong kay Berossus, isang Babilonyong saserdote noong yugtong Seleucido.

Mga eklipseng lunar. Ginamit ang mga ito upang sikaping patunayan ang mga petsang ibinibigay bilang partikular na mga taon ng mga haring Neo-Babilonyo batay sa kanon at datos ni Ptolemy sa mga rekord na *cuneiform.* Ngunit kahit may-katumpakan pang nakalkula o naitala ni Ptolemy ang mga petsa ng partikular na mga eklipse noong nakalipas (natuklasan ng isang makabagong astronomo na tatlong kalima ng mga petsa ni Ptolemy ay tama), hindi ito patunay na naitawid niya nang tama ang makasaysayang datos, samakatuwid nga, na ang pagtutugma niya ng mga eklipse at ng mga paghahari ng partikular na mga hari ay laging batay sa tunay na pangyayari sa kasaysayan.

Isang halimbawa ng mga suliraning maaaring bumangon kapag ibinatay ang pagpepetsa sa mga eklipseng lunar ay ang petsa ng kamatayan ni Herodes na Dakila. Ipinakikita ng mga akda ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XVII, 167 [vi, 4]; XVII, 188-214 [viii, 1–ix, 3]) na ang kamatayan ni Herodes ay nangyari di-nagtagal pagkatapos ng isang eklipseng lunar at di-kalaunan bago magsimula ang kapanahunan

ng Paskuwa. Pinepetsahan ng maraming iskolar ang kamatayan ni Herodes bilang 4 B.C.E. at binabanggit nilang patotoo ang eklipseng lunar ng Marso 11 (Marso 13, kalendaryong Julian) nang taóng iyon. Dahil sa ganitong pagkalkula, inilalagay ng maraming makabagong kronologo ang kapanganakan ni Jesus sa petsang sing-aga ng 5 B.C.E.

Gayunman, ang eklipseng iyon noong 4 B.C.E. ay may *magnitude* lamang na 36 na porsiyento at kakaunti ang makapapansin nito yamang naganap ito nang madaling-araw. May dalawa pang eklipse na naganap noong 1 B.C.E., anupat alinman sa mga ito ay maaaring tumugma sa isang eklipseng naganap di-kalaunan bago ang Paskuwa. Marahil, ang bahagyang eklipseng lunar ng Disyembre 27 (Disyembre 29, kalendaryong Julian) nang taóng iyon ay nakita sa Jerusalem ngunit malamang na hindi bilang isang kapansin-pansing pangyayari. Ayon sa mga kalkulasyong ibinatay sa *Canon of Eclipses* ni Oppolzer (p. 343), ang buwan ay papaalis na sa anino ng lupa habang nagtatakipsilim sa Jerusalem, at pagsapit ng dilim, muli na namang nakita ang kabilugan ng buwan. Gayunman, hindi ito kabilang sa kumpletong talaan nina Manfred Kudlek at Erich Mickler. Kaya naman sa puntong ito sa kasaysayan, hindi matiyak kung gaano kaprominente noon sa Jerusalem ang eklipseng iyon o kung talaga ngang nakita iyon sa Jerusalem. Mas kapansin-pansin kaysa sa alinman sa dalawang nabanggit ang gabing-gabing eklipseng lunar na naganap noong unang mga oras ng Enero 8, 1 B.C.E. (Enero 10, kalendaryong Julian). Isa itong ganap na eklipse na tumakip sa buwan sa loob ng 1 oras at 41 minuto. Tiyak na mapapansin ito ng sinumang taong gising, kahit maulap pa ang kalangitan. Kaya sa loob ng mga taon na tinatalakay rito, hindi lamang iisang eklipse ang naganap di-kalaunan bago ang isang Paskuwa. Kung mamalasin mula sa punto de vista ng impormasyong taglay natin sa ngayon, waring ang eklipseng pinakamalamang na napansin noon ay yaong naganap noong Enero 8, 1 B.C.E.—*Solar and Lunar Eclipses of the Ancient Near East From 3000 B.C. to 0 With Maps,* nina M. Kudlek at E. H. Mickler; Neukirchen-Vluyn, Alemanya; 1971, Tomo I, p. 156.

Gayunman, hindi lahat ng tekstong ginagamit ng mga istoryador sa pagpepetsa ng mga pangyayari at mga yugto ng sinaunang kasaysayan ay batay sa mga eklipse. May natagpuang mga talaarawang pang-astronomiya na nag-uulat ng posisyon ng buwan (may kaugnayan sa partikular na mga bituin o mga konstelasyon) sa una at huling pagkakita rito sa isang espesipikong araw sa Babilonya (halimbawa, "ang buwan ay isang siko mula sa harap ng hulihang paa ng leon"), lakip ang mga posisyon ng partikular na mga planeta nang mismong mga panahong iyon. Itinatawag-pansin ng makabagong mga kronologo na ang gayong kombinasyon ng posisyon ng mga bagay sa kalangitan ay aabutin nang libu-libong taon bago maulit. Ang mga talaarawang pang-astronomiyang ito ay mayroon ding mga pagtukoy sa mga paghahari ng partikular na mga hari at waring katugma ng mga petsa sa kanon ni Ptolemy. Bagaman ipinapalagay ng iba na waring hindi matututulan ang ganitong katibayan, may mga salik na lubhang nagpapahina rito.

Una, maaaring may mga pagkakamali ang mga obserbasyong ginawa sa Babilonya. Pangunahing binigyang-pansin ng mga astronomong Babilonyo ang mga pangyayari o mga penomeno sa kalangitan na nagaganap malapit sa kagiliran, sa pagsikat o paglubog ng buwan o ng araw. Gayunman, kung tatanawin mula sa Babilonya, ang kagiliran ay kalimitang malabo dahil sa mga bagyo ng buhangin. Sa pagkokomento sa mga salik na ito, sinabi ni Propesor O. Neugebauer na nagreklamo si Ptolemy dahil sa "kakulangan ng mapananaligang obserbasyon [mula sa sinaunang Babilonya] tungkol sa mga planeta. Sinabi niya [ni Ptolemy] na ang mga dating obserbasyon ay hindi gaanong mahuhusay, sapagkat ang binigyang-pansin ng mga ito ay ang paglitaw at paglalaho [ng mga bagay sa kalangitan] at ang mga bagay na nakapirme, mga penomeno na likas na napakahirap obserbahan."—*The Exact Sciences in Antiquity,* 1957, p. 98.

Ikalawa, ang totoo, ang karamihan sa natagpuang mga talaarawang pang-astronomiya ay isinulat, hindi noong panahon ng mga imperyong Neo-Babilonyo o Persiano, kundi noong yugtong Seleucido (312-65 B.C.E.), bagaman ang mga ito ay naglalaman ng datos na nauugnay sa mas naunang mga yugtong iyon. Ipinapalagay ng mga istoryador na ang mga ito ay mga kopya ng mas naunang mga dokumento. Ang totoo, walang natagpuang *kapanahong* mga tekstong pang-astronomiya na magagamit upang maitatag ang buong kronolohiya ng mga yugtong Neo-Babilonyo at Persiano (huling bahagi ng ikapitong siglo hanggang huling bahagi ng ikaapat na siglo).

Bilang panghuli, gaya sa kaso ni Ptolemy, bagaman ang impormasyong batay sa astronomiya (ayon sa pagpapakahulugan at pagkaunawa rito sa ngayon) sa mga tekstong natuklasan ay karaniwan nang tumpak, hindi ito katunayan na tumpak din ang makasaysayang impormasyong kalakip nito. Kung paanong ginamit ni Ptolemy ang mga paghahari ng sinaunang mga hari (ayon sa pagkaunawa niya sa mga iyon) bilang isa lamang balangkas na mapaglalapatan ng kaniyang datos na pang-astronomiya, sa gayunding paraan, maaaring isiningit lamang ng mga manunulat (o mga tagakopya) ng mga tekstong pang-astronomiya ng yugtong Seleucido sa kanilang

mga tekstong pang-astronomiya yaong tinatanggap, o "popular," na kronolohiya nang panahong iyon. Ang tinatanggap, o popular, na kronolohiyang iyon ay maaaring may mga pagkakamali sa kritikal na mga puntong tinalakay na sa artikulong ito. Bilang paglalarawan, posibleng sabihin ng isang sinaunang astronomo (o isang eskriba) na ang isang partikular na pangyayari sa kalangitan ay naganap sa taóng 465 B.C.E., ayon sa ating kalendaryo, at maaaring tama naman ang kaniyang sinabi kapag may-katumpakan itong kinuwenta upang matiyak ito. Ngunit baka sabihin din niya na ang taon kung kailan naganap ang pangyayaring iyon sa kalangitan (465 B.C.E.) ay ika-21 taon ni Haring Jerjes, at maaaring maling-mali siya. Sa simpleng pananalita, ang pagiging tumpak sa astronomiya ay hindi katunayan ng pagiging tumpak sa kasaysayan.

Arkeolohikal na Pagpepetsa. Ang mga suliraning nasasangkot sa pagtatakda ng mga petsa batay sa nahukay na sinaunang mga kasangkapan ay tinatalakay sa ilalim ng pamagat na ARKEOLOHIYA. Sa maikli, masasabi na kung walang mga inskripsiyon na aktuwal na natakdaan ng petsa, ang pagpepetsa sa pamamagitan ng sinaunang mga bagay gaya ng mga bibinga ng mga kagamitang luwad ay maituturing na kapaki-pakinabang lamang sa paghahambing. Samakatuwid nga, masasabi lamang ng arkeologo na 'ang partikular na suson na ito ng lupa at ang nilalaman niyaon sa bunton na *ito* ay maliwanag na kapanahon ng isang suson ng lupa sa bunton na *iyon* (o nauna roon o sumunod doon).' Sa gayon, isang pangkalahatang kronolohikal na pagkakasunud-sunod ang nabubuo, ngunit laging may posibilidad na ito'y ituwid at baguhin, anupat kung minsan ay umaabot sa daan-daang taon ang nasasangkot na mga pagbabago. Halimbawa, noong 1937, itinakda ng arkeologong si Barton ang ilang kagamitang luwad na mula sa "Sinaunang Edad Bronse" sa yugtong 2500-2000 B.C.E., samantalang noong sumunod na taon, itinala naman ni W. F. Albright ang yugto ring iyon bilang 3200-2200 B.C.E.

Dahil dito, gaya ng sinabi ni G. Ernest Wright: "Sa larangang ito, bihira tayong nakatitiyak sa mga bagay-bagay. Sa halip, kapag bumubuo ng mga palagay, mahalaga na laging magpalugit para sa pagkakamali. Ang katotohanan sa mga iyon ay nakasalalay sa kakayahan nila [ng mga arkeologo] na bigyang-kahulugan at pag-ugnay-ugnayin ang sari-sari at magkakaibang datos, ngunit sa sandaling may dumating na bagong impormasyon, baka kailanganing baguhin kaagad ang isang palagay, o baka kailanganin ng isang iskolar na baguhin nang kaunti ang paghaharap niyaon."—*Shechem, The Biography of a Biblical City,* 1965, paunang salita p. xvi.

Higit pa itong ipinakikita ng sinabi sa *Chronologies in Old World Archaeology,* inedit ni Robert Ehrich, inilimbag noong 1965 upang halinhan ang isang mas naunang akda noong 1954, at naglalaman ng isang kalipunan ng mga pangmalas hinggil sa "mabuway na kawing ng mga relatibong kronolohiya" na ipinahayag ng mga prominenteng arkeologo. Ang paunang salita (p. vii) ay nagsasabi: "Ang layunin ng aklat na ito ay iharap, nang sunud-sunod, ang mga kronolohiya ng iba't ibang magkakaratig na lugar ayon sa pangmalas sa mga ito noong 1964 ng mga espesyalista sa iba't ibang rehiyon. Sa kabila ng bagong impormasyon, pabagu-bago pa rin ang pangkalahatang situwasyon, at dahil sa dumarating na datos, ang ilang konklusyon ay magiging lipas na, posibleng bago pa man mailimbag ang tomong ito." Makabubuting isaisip ito kapag sinusuri ang mga petsang ibinibigay ng mga arkeologo para sa edad ng ilang lunsod, gaya ng Jerico, o sa yugto na itinatakda nila para sa pananakop ng Israel sa Palestina.

Mga Istoryador ng Yugtong Klasikal. Dito, ang terminong "klasikal" ay kumakapit sa yugto at kultura ng sinaunang mga Griego at mga Romano. Bukod sa mapagkukunan ito ng impormasyon hinggil sa kasaysayan ng Gresya at Roma, ang mga akda ng ilang klasikal na istoryador ay pinagbabatayan ng makabagong mga istoryador upang punan ang mga puwang o pagtibayin ang ilang datos sa rekord ng sinaunang Ehipto, Asirya, Babilonya, Persia, Sirya, at Palestina. Kabilang sa sinaunang mga Griegong istoryador sina: Herodotus (mga 484-425 B.C.E.); Thucydides (mga 471-401 B.C.E.); Xenophon (mga 431-352 B.C.E.); Ctesias (ikalima-ikaapat na siglo B.C.E.); at nang maglaon, sina Strabo, Diodorus Siculus, at Alexander Polyhistor ng unang siglo B.C.E.; at Plutarch ng una at ikalawang siglo C.E. Kabilang naman sa mga Romanong istoryador sina Titus Livius o Livy (59 B.C.E.–17 C.E.); Gnaeus Pompeius Trogus, isang kapanahon ni Livy; Pliny na Nakatatanda (23-79 C.E.); at Sextus Julius Africanus (ikatlong siglo C.E.), malamang na ipinanganak sa Libya. Bukod sa mga ito, pangunahin ding mapagkukunan ng impormasyon sina Manetho at Berossus (tinalakay na); si Josephus, isang Judiong istoryador na ang mga akda (bagaman kung minsa'y nagkakasalungatan sa kasalukuyang anyo ng mga ito) ay malaking tulong para sa unang siglo C.E.; at si Eusebius, eklesyastikal na istoryador at obispo ng Cesarea (mga 260-340 C.E.).

Lahat ng ito ay nabuhay pagkaraan ng yugtong Asiryano at Neo-Babilonyo at tanging ang unang apat na nabanggit ang nabuhay noong yugto ng Imperyo ng Persia. Samakatuwid, para sa mga yugtong Asiryano at Neo-Babilonyo, walang sinuman sa mga manunulat na ito ang nagharap ng impor-

masyon batay sa personal na kaalaman, kundi sa halip, itinala nila ang tradisyonal na mga pangmalas na narinig nila o, sa ilang kaso, kanilang nabasa at kinopya. Maliwanag na ang katumpakan ng kanilang datos ay depende sa katumpakan ng mga pinagkunan nila ng impormasyon.

Bukod diyan, sa ngayon, anumang nalalaman natin mula sa kanilang mga akda ay dumedepende sa mga kopya ng mga kopya, anupat ang pinakamatandang kopya ay kadalasang di-aaga kaysa sa yugto ng Edad Medya ng Karaniwang Panahon. Natalakay na natin kung paanong ang mga kronolohiya nina Manetho at Berossus ay sinira ng mga tagakopya. Tungkol naman sa mga kuwalipikasyon at pagkamaaasahan ng iba pang sinaunang mga istoryador ng yugtong klasikal, kapansin-pansin ang sumusunod:

Ang paraan ni Herodotus ng pagsulat ng kasaysayan—pagtatanong, paghahanap ng kaugnay na impormasyon, at saka pagbuo ng konklusyon—ay lubhang pinupuri ng iba. Ngunit sinasabi rin naman na kung minsan, "ang kaniyang datos ay hindi kasiya-siya" at na "naghaharap siya ng makatuwirang paliwanag kasama niyaong di-makatuwiran." Sinasabi rin na siya ay "maliwanag na kabilang sa kaisipang romantiko" at sa gayon ay kapuwa isang kuwentista at isang istoryador. (*The New Encyclopædia Britannica,* edisyon ng 1985, Tomo 5, p. 881, 882; edisyon ng 1910, Tomo XIII, p. 383) Tungkol kay Xenophon, sinasabing "ang kawalang-pagkiling, masusing pagsisiyasat, at pananaliksik ay hindi para sa kaniya" at na pinalamutian niya ang kaniyang mga salaysay ng "mga talumpating kathang-isip." (*The New Encyclopædia Britannica,* 1987, Tomo 12, p. 796) Inaakusahan naman ni George Rawlinson si Ctesias ng sinasadyang pagpapahaba sa yugto ng monarkiya ng Media "sa pamamagitan ng kusang paggamit ng isang sistema ng pag-uulit." Sinabi pa niya: "Bawat hari, o yugto, sa akda ni Herodotus ay lumilitaw sa talaan ni Ctesias nang makalawang ulit—isang pamamaraan na halatang-halata, anupat asiwang pinagtakpan ng walang-kuwentang paraan ng lansakang pag-iimbento ng mga pangalan."—*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* 1885, Tomo II, p. 85.

May kinalaman sa kasaysayang Romano noong yugto ng mga hari (bago itatag ang Republika), mababasa natin na ito ay "tumatalunton pabalik sa mga dako ng purong mitolohiya. Kalipunan lamang ito ng mga pabulang inilahad nang halos walang anumang pagtatangkang manuri, at nang hindi isinaalang-alang ang kronolohikal na pagkakasunud-sunod maliban kung kinakailangan upang maging maayos ang takbo ng kuwento o mapunan ang mga puwang gaya niyaong nasa pagitan ng pagtakas ni Eneas mula sa Troy at ng diumano'y taon ng pagkakatatag ng Roma." Maging sa yugto pagkatapos ng pagkakatatag ng Republika (mga 509 B.C.E.), handa pa ring ilakip ng mga istoryador ang popular na tradisyon sa mga tunay na pangyayari sa kasaysayan nang hindi ipinakikita ang pagkakaiba ng mga iyon. "Inimbento ang mga linya ng mga ninuno, isiningit ang likhang-isip na mga konsul [ang pagpepetsa ng mga Romano ay kadalasang ibinabatay sa panunungkulan ng mga konsul] at kathang-isip na mga tagumpay, at may mga tradisyon ng mga pamilya . . . na pormal na inilakip sa kasaysayan ng estado." Tungkol sa mga Romanong tagapag-ulat ng kasaysayan, sinasabi sa atin: "Ang nasumpungan nilang nakasulat ay kinokopya nila; kapag walang personal na karanasan, ang mga puwang ay pinupunan nila sa pamamagitan ng imahinasyon."—*The Encyclopædia Britannica,* 1911, Tomo XVI, p. 820, 821.

Si Thucydides. Si Thucydides ay itinuturing ng marami bilang naiiba sa karaniwang klasikal na mga istoryador na kadalasa'y pinararatangan ng di-katumpakan at kawalang-ingat. Kilala si Thucydides sa kaniyang metikulosong pananaliksik. Sinabi ng *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 11, p. 741) tungkol sa kaniya: "Halos hindi mapantayan ng sinumang iba pang istoryador ang kaniyang awtoridad. Sinunod niya ang isang istriktong pamamaraan sa kronolohiya, at ito'y tugmang-tugma kapag maaari itong suriin nang may katumpakan sa pamamagitan ng mga eklipseng binabanggit niya."

Kung minsan, kailangang bumaling sa klasikal na mga istoryador para sa kinakailangang impormasyon, lalo na para sa yugtong Persiano (na tinatalakay sa mga aklat ng Ezra, Nehemias, at Esther) at patuloy hanggang sa panahong apostoliko. Nakatutulong din ang kanilang mga akda upang matiyak ang panahon at mga pangyayari na katuparan ng mga bahagi ng makahulang mga pangitain ni Daniel (kab 7-9, 11), na lumalampas pa nga sa kapanahunang apostoliko. Gayunman, batay sa mga impormasyong natalakay na, walang dahilan upang ipantay sa Bibliya ang kanilang mga kasaysayan at mga kronolohiya. Kapag may lumitaw na mga pagkakaiba, ang isa ay makapagtitiwala sa rekord ng Bibliya, na ang sumulat ay alinman sa mga aktuwal na nakasaksi o yaong mga tulad ni Lucas na 'tumalunton sa lahat ng bagay mula sa pasimula nang may katumpakan.' (Luc 1:1-4) Dahil sa tumpak na impormasyon hinggil sa kronolohiya sa mga ulat ni Lucas at ng iba pa, posibleng itakda ang mga petsa para sa pangunahing mga pangyayari sa buhay ni Jesus at sa kapanahunang apostoliko.—Mat 2:1, 19-22; Luc 3:1-3, 21-23; at marami pang iba.

Ang Biblikal na Pagbilang sa Panahon. Maliwanag na kailangang mag-ingat nang husto sa paggamit ng sinaunang sekular na mga rekord. Kilala ang mga ito sa pagiging di-tumpak sa maraming bagay, at sa paanuman malamang na hindi rin tumpak ang kanilang mga kronolohiya. Sa kabaligtaran, ang Bibliya ay napatunayang totoo sa lahat ng larangang binabanggit nito, anupat nagbibigay ng pinakatumpak na larawan ng sinaunang mga panahong tinatalakay nito. Mapananaligan din ang kronolohiya nito.—Tingnan ang BIBLIYA (Autentisidad).

Kapag sinusukat ang mga yugto ng kapanahunan ng Bibliya kasuwato ng makabagong mga pamamaraan sa pagpepetsa, dapat tandaan na magkaiba ang kardinal at ordinal na mga numero. Ang mga kardinal na numero, gaya ng 1, 2, 3, 10, 100, at patuloy, ay mga buong bilang. Ngunit kung ordinal ang numero, gaya ng ika-3, ika-5, at ika-22, kailangan itong bawasan ng isa upang makuha ang buong bilang. Kaya sa pagtukoy sa "ikalabingwalong taon ni Nabucodonosor," ang terminong 'ikalabingwalo' ay isang ordinal na numero at kumakatawan sa 17 buong taon at ilang araw, sanlinggo, o buwan (gaanumang panahon ang lumipas mula nang matapos ang ika-17 taon).—Jer 52:29.

Kapag bumibilang ng mga taon mula sa isang petsa sa kalendaryo sa yugtong "B.C.E." hanggang sa isang petsa sa kalendaryo sa yugtong "C.E.," dapat isaisip na mula sa isang petsa na gaya ng Oktubre 1 ng taóng 1 B.C.E. hanggang sa Oktubre 1 ng taóng 1 C.E. ay may isang taon lamang, hindi dalawa, gaya ng makikita sa dayagram na ito:

B.C.E. | C.E.
2 1 1 2
Okt. 1 Okt. 1

Ito ay sa dahilang ang mga petsa ng taon ay mga ordinal na numero. Kaya mula noong mga Oktubre 1 ng taóng 2 B.C.E. (ang tinatayang panahon ng kapanganakan ni Jesus) hanggang Oktubre 1 ng 29 C.E. (ang tinatayang petsa ng bautismo ni Jesus) ay may kabuuang 30 taon, samakatuwid nga, isang buong taon at 3 buwan sa yugtong B.C.E. at 28 buong taon at 9 na buwan sa yugtong C.E.—Luc 3:21-23.

Mula sa Paglalang sa Tao Hanggang sa Kasalukuyan. Hindi matukoy ng makabagong mga istoryador ang alinmang espesipikong petsa bilang pasimula ng "makasaysayang yugto" ng sangkatauhan. Kaninumang kasaysayan ang gamitin nila, yaon mang sa Asirya, Babilonya, o Ehipto, lalong nagiging kaduda-duda at pabagu-bago ang kronolohiya habang tumatalunton sila pabalik sa ikalawang milenyo B.C.E., at pagsapit naman sa ikatlong milenyo B.C.E. ay napapaharap sila sa kalituhan at kalabuan. Kabaligtaran nito, ang Bibliya ay naglalaan ng ugnay-ugnay na kasaysayan anupat maaaring gumawa ng isang sistematikong pagbilang pabalik sa pasimula ng kasaysayan ng tao, isang pagbilang na pinadadali ng mga pagtukoy ng Bibliya sa ilang mahahabang yugto ng panahon, tulad ng yugto ng 479 na buong taon mula sa Pag-alis hanggang sa pasimula ng pagtatayo ng templo noong paghahari ni Solomon.—1Ha 6:1.

Upang makapagbilang kasuwato ng pagpepetsa ng makabagong kalendaryo, dapat tayong gumamit ng isang itinakdang petsa o saligang petsa (*pivotal date*) na magsisilbing pasimula, samakatuwid nga, isang petsa sa kasaysayan na may matibay na saligan upang tanggapin at katugma ng isang partikular na pangyayaring nakaulat sa Bibliya. Mula sa saligang petsang ito, maaari tayong bumilang nang paatras o pasulong at magtakda ng mga petsa mula sa kalendaryo para sa maraming pangyayaring tinutukoy sa Bibliya.

Isa sa gayong petsa, na kasuwato kapuwa ng Biblikal at sekular na kasaysayan, ay ang taóng 29 C.E., anupat ang unang mga buwan nito ay saklaw ng ika-15 taon ni Tiberio Cesar, na hinirang ng Senadong Romano bilang emperador noong Setyembre 15, 14 C.E. (kalendaryong Gregorian). Taóng 29 C.E. nang simulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang pangangaral at nang bautismuhan niya si Jesus pagkaraan marahil nang mga anim na buwan.—Luc 3:1-3, 21, 23; 1:36.

Ang isa pang magagamit bilang saligang petsa ay ang taóng 539 B.C.E., na sinusuhayan ng iba't ibang mapagkukunan ng impormasyon tungkol sa kasaysayan bilang ang taon ng pagpapabagsak sa Babilonya sa pamamagitan ni Ciro na Persiano. (Kabilang sa mga sekular na impormasyon hinggil sa paghahari ni Ciro ay ang mga akda nina Diodorus, Africanus, Eusebius, at Ptolemy, gayundin ang mga tapyas na Babilonyo.) Noong unang taon ni Ciro, inilabas ang kaniyang batas na nagpapalaya sa mga Judio mula sa pagkatapon. At gaya ng tinalakay sa artikulong CIRO, malamang na ginawa ang batas na ito noong taglamig ng 538 B.C.E. o noong malapit na ang tagsibol ng 537 B.C.E. Magbibigay ito sa mga Judio ng panahon upang makagawa ng kinakailangang mga paghahanda, makapaglakbay nang apat na buwan patungong Jerusalem, at makarating pa rin doon sa ikapitong buwan (Tisri, o mga Oktubre 1) ng 537 B.C.E.—Ezr 1:1-11; 2:64-70; 3:1.

Sa pamamagitan ng paggamit ng gayong mga saligang petsa, maiuugnay natin ang napakaraming pangyayari sa Bibliya sa espesipikong mga petsa sa

kalendaryo. Ang saligang balangkas na mapaglalapatan ng gayong kronolohiya ay gaya ng sumusunod:

Pangyayari	Petsa sa Kalendaryo	Panahong Lumipas
Mula sa paglalang kay Adan	4026 B.C.E.	
Hanggang sa pasimula ng Baha	2370 B.C.E.	1,656 na taon
Hanggang sa bigyang-bisa ang tipang Abrahamiko	1943 B.C.E.	427 taon
Hanggang sa Pag-alis mula sa Ehipto	1513 B.C.E.	430 taon
Hanggang sa pasimula ng pagtatayo ng templo	1034 B.C.E.	479 na taon
Hanggang sa mahati ang kaharian	997 B.C.E.	37 taon
Hanggang sa pagkatiwangwang ng Juda	607 B.C.E.	390 taon
Hanggang sa pagbabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon	537 B.C.E.	70 taon
Hanggang sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem	455 B.C.E.	82 taon
Hanggang sa bautismo ni Jesus	29 C.E.	483 taon
Hanggang sa kasalukuyan	2010 C.E.	1,981 taon
Kabuuang yugto ng panahon mula sa paglalang kay Adan hanggang 2010 C.E.		6,035 taon

Kung gayon, ano ang saligan sa Bibliya at, sa ilang kaso, ang sekular na kasaysayan na sumusuporta sa gayong kronolohiya? Nagbibigay kami rito ng higit pang mga detalye na magpapakita kung paano natiyak ang bawat isa sa nakatalang mga yugto ng panahon.

Mula sa paglalang kay Adan hanggang sa Baha. Ang 1,656 na taon sa yugtong ito ay nakaulat sa Genesis 5:1-29; 7:6, at maaaring balangkasin ang mga iyon gaya ng ipinakikita sa tsart na nasa gawing ibaba sa kanan.

Ang mga numerong ipinakikita para sa panahon bago ang Baha ay yaong masusumpungan sa tekstong Masoretiko, na siyang pinagbatayan ng makabagong mga salin ng Hebreong Kasulatan. Naiiba ang mga numerong ito sa masusumpungan sa Griegong *Septuagint,* ngunit ipinakikita ng katibayan na mas tumpak ang tekstong Masoretiko.

Ganito ang sabi ng *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Genesis, p. 272, tlb): "Ang panloob na katibayan ay makikitang talagang pabor sa Hebreo dahil sa proporsiyonal na pagkakatugma-tugma nito. Maliwanag na ang mga numero sa LXX ay sumusunod sa isang plano na doon iniayon ang mga iyon. Wala nito sa Hebreo, at ito'y pabor na pabor sa pagiging isang tunay na rekord nito ng talaangkanan. . . . Makabubuti ring piliin ang Hebreo dahil sa pisyolohikal na mga saligan; yamang ang haba ng buhay ay hindi naman talaga humihiling ng gayon kaatrasadong pagkaadulto gaya ng waring ipinahihiwatig ng mga numerong iyon [sa *Septuagint*]. . . . ang idinagdag ng Septuagint na 100 taon, sa bawat kaso, ay nagpapakita ng planong ilapit ang mga iyon sa isang mas proporsiyonal na pamantayan, na salig sa isang ipinapalagay na pisyolohikal na ideya. . . . Idagdag pa sa lahat ng ito ang bagay na ang Hebreo ang may pinakamatibay na pag-aangkin sa pagiging orihinal na teksto, dahil sa kilaláng masusi, at mapamahiin pa nga, na pag-iingat dito upang mapreserba ang teksto nito."—Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976.

Bagaman nais palawigin ng makabagong mga istoryador ang panahon ng pananahanan ng tao sa lupa nang mas maaga pa sa 4026 B.C.E., ang mga katotohanan ay salungat na salungat sa kanilang pangmalas. Ang libu-libong taon ng "panahon bago ang naisulat na kasaysayan" na ikinakatuwiran nila ay dumedepende sa espekulasyon, gaya ng makikita sa pananalitang ito ng prominenteng siyentipiko na si P. E. Klopsteg, na nagsabi: "Halikayo, pakisuyo, sa isang *kunwa-kunwariang* pamamasyal sa panahon bago ang naisulat na kasaysayan. *Gunigunihing* ikaw ay nasa era kung kailan lumitaw ang uring 'sapiens' mula sa klasipikasyong 'Homo' . . . magmadali patawid sa mga milenyo kung kailan ang kalakhang bahagi ng kasalukuyang impormasyon ay nakabatay sa *pala-palagay* at *interpretasyon* patungo sa era ng unang mga nakasulat na rekord, na maaaring pagkunan ng ilang impormasyon." (Amin ang italiko.)—*Science,* Disyembre 30, 1960, p. 1914.

Ang yugto ng panahon pagkatapos ng Baha ay nagsimula noong taóng 2369 B.C.E. Bagaman nais italaga ng ilan ang partikular na mga akdang

Mula sa paglalang kay Adan hanggang sa kapanganakan ni Set	130 taon
At hanggang sa kapanganakan ni Enos	105 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Kenan	90 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Mahalalel	70 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Jared	65 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Enoc	162 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Matusalem	65 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Lamec	187 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Noe	182 taon
Hanggang sa Baha	600 taon
Kabuuan	1,656 na taon

pictographic sa yugto ng 3300 hanggang 2800 B.C.E. (*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* ni P. J. Wiseman, 1949, p. 36), ang mga ito ay hindi naman mga dokumentong aktuwal na natakdaan ng petsa at ang ipinapalagay na edad ng mga ito ay batay lamang sa opinyon ng mga arkeologo.

Bagaman kung minsan ay iminumungkahing gamitin sa mga pagpepetsa ang *radiocarbon* (C-14) *technique,* ang paraang ito ng pagpepetsa ay may espesipikong mga limitasyon. Iniulat ng magasing *Science,* Disyembre 11, 1959, p. 1630: "Ang isang maituturing na mahusay na halimbawa ng 'pagiging di-maaasahan ng C^{14}' ay ang 6000-taóng saklaw ng 11 pagtiyak sa Jarmo . . . , isang napakasinaunang nayon sa hilagang-silangang Iraq na batay sa lahat ng arkeolohikal na katibayan ay tuluy-tuloy na hindi pinanirahan sa loob ng mahigit sa 500 taon." Kaya naman walang matibay o mapatutunayang ebidensiya na susuporta sa isang petsang mas maaga sa 2369 B.C.E. bilang pasimula ng lipunan ng tao pagkaraan ng Baha.

Mula 2370 B.C.E. hanggang sa tipan kay Abraham. Ang kronolohikal na balangkas ng yugtong ito ay mabubuod gaya ng sumusunod:

Mula sa pasimula ng Baha hanggang sa kapanganakan ni Arpacsad	2 taon
At hanggang sa kapanganakan ni Shela	35 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Eber	30 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Peleg	34 na taon
Hanggang sa kapanganakan ni Reu	30 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Serug	32 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Nahor	30 taon
Hanggang sa kapanganakan ni Tera	29 na taon
Hanggang sa kamatayan ni Tera, nang si Abraham ay 75 taóng gulang	205 taon
Kabuuan	427 taon

Ang saligan para sa mga numerong ito ay ang Genesis 11:10 hanggang 12:4. Ang pananalitang "pagkatapos ng delubyo" (Gen 11:10) na ginamit may kaugnayan sa kapanganakan ni Arpacsad ay makatuwirang tumutukoy sa aktuwal na pagbagsak ng tubig na nagsilbing palatandaan ng *pasimula* ng Baha (2370 B.C.E.), sa halip na tumukoy lamang sa pananatili ng tubig sa ibabaw ng lupa sa loob ng isang yugto ng panahon pagkatapos nito. Ipinahihiwatig din ito ng terminong Hebreo na ginamit para sa "delubyo."—Ihambing ang Gen 6:17; 7:4-6, 10-12, 17; 9:11.

Hindi binabanggit sa ulat ang petsa kung kailan tinangkang itayo ang Tore ng Babel. Ipinakikita ng Genesis 10:25 na ang pagkakabaha-bahaging ibinunga ng paggulo sa mga wika roon ay naganap noong 'mga araw ni Peleg.' Hindi naman ibig sabihin na ang pangyayaring iyon ay naganap noong ipanganak si Peleg. Sa katunayan, ipinakikita ng pananalitang "nang kaniyang mga araw" na ang pagkakabaha-bahagi ay naganap, hindi noong ipanganak si Peleg o karaka-raka pagkatapos nito, kundi noong isang panahon sa haba ng kaniyang buhay, na sumaklaw mula 2269 hanggang 2030 B.C.E. Kung, pagkaraan ng Baha, ang bawat lalaking magulang na nasa edad na 30 ay nagsimulang magkaanak ng isa tuwing ikatlong taon, anupat sa katamtaman ay nagkaroon ng isang anak na lalaki tuwing ikaanim na taon, at nagpatuloy ito hanggang sa edad na 90, kung gayon, sa isang yugto na mga 180 taon mula sa katapusan ng Baha (samakatuwid nga, pagsapit ng 2189 B.C.E.), ang populasyon ay posibleng umabot sa kabuuang bilang na mahigit sa 4,000 adultong lalaki. Sapat na ang katamtamang bilang na ito upang tumugma sa mga kalagayang kaugnay ng pagtatayo ng tore at ng pangangalat ng mga tao.

Maliwanag na binigyang-bisa ni Jehova kay Abraham yaong nakilala bilang tipang Abrahamiko noong panahong tumatawid si Abraham sa Eufrates patungo sa lupain ng Canaan. Yamang ang paglisan ni Abraham sa Haran at ang pagpasok niya sa Canaan ay kasunod ng pagkamatay ng kaniyang amang si Tera, itinakda ang petsa ng pagbibigay-bisa sa tipang ito bilang 1943 B.C.E.—Gen 11:32; 12:1-5.

Mula 1943 B.C.E. hanggang sa Pag-alis. Sinasabi sa Exodo 12:40, 41 na "ang pananahanan ng mga anak ni Israel, na nanahanan sa Ehipto, ay apat na raan at tatlumpung taon. At nangyari sa pagwawakas ng apat na raan at tatlumpung taon, nangyari nga sa mismong araw na ito na ang lahat ng hukbo ni Jehova ay lumabas mula sa lupain ng Ehipto." Bagaman isinasalin ng karamihan sa mga salin ang talata 40 sa paraang ang 430 taon ay tumutukoy lamang sa pananahanan sa Ehipto, ipinahihintulot ng orihinal na Hebreo ang pagkakasalin na unang nabanggit. Gayundin, sa Galacia 3:16, 17, iniuugnay ni Pablo ang 430-taóng yugtong iyan sa panahong nasa pagitan ng pagbibigay-bisa sa tipang Abrahamiko at ng paggawa ng tipang Kautusan. Maliwanag na nang kumilos si Abraham ayon sa pangako ng Diyos, anupat tinawid niya ang Eufrates noong 1943 B.C.E. patungo sa Canaan at aktuwal na lumipat "sa lupain" na itinuro ng Diyos sa kaniya, ang tipang Abrahamiko ay nabigyang-bisa. (Gen 12:1; 15:18-21) Eksaktong 430 taon pagkatapos ng pangyayaring ito, ang kaniyang mga inapo ay iniligtas mula sa Ehipto, noong 1513 B.C.E., at nang taon ding iyon ay ipinakipagtipan sa kanila ang tipang Kautusan. May katibayan na mula pa noong unang

mga panahon, ang yugto na binabanggit sa Exodo 12:40, 41 ay inuunawang nagsimula nang lumipat sa Canaan ang mga ninuno ng bansa; ipinakikita ito ng ganitong pagkakasalin sa Griegong *Septuagint:* "Ngunit ang pananahanan ng mga anak ni Israel na kanilang itinahan sa lupain ng Ehipto at sa lupain ng Canaan [ay] apat na raan at tatlumpung taon."

Ang yugto ng panahon mula sa paglipat ni Abraham sa Canaan hanggang sa pagbaba ni Jacob sa Ehipto ay 215 taon. Tinuos ang numerong ito mula sa sumusunod na mga impormasyon: Dalawampu't limang taon ang lumipas mula sa paglisan ni Abraham sa Haran hanggang sa kapanganakan ni Isaac (Gen 12:4; 21:5); mula noon hanggang sa kapanganakan ni Jacob ay 60 taon (Gen 25:26); at si Jacob ay 130 taóng gulang nang pumasok siya sa Ehipto (Gen 47:9); kaya ang kabuuan nito ay 215 taon (mula 1943 hanggang 1728 B.C.E.). Nangangahulugan ito na 215 taon din ang ginugol ng mga Israelita sa Ehipto kasunod nito (mula 1728 hanggang 1513 B.C.E.). Ang posibilidad na ang mga Israelita ay dumami nang husto sa loob ng 215 taon anupat umabot sila sa populasyong kinabibilangan ng 600,000 "matitipunong lalaki" ay ipinakikita sa ilalim ng pamagat na PAG-ALIS.—Exo 12:37.

Sinabi ni Jehova kay Abram (Abraham): "Tiyak na malalaman mo na ang iyong binhi ay magiging naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila, at paglilingkuran nila ang mga ito, at tiyak na pipighatiin sila ng mga ito sa loob ng apat na raang taon." (Gen 15:13; tingnan din ang Gaw 7:6, 7.) Ipinahayag ito bago pa man ipanganak ang ipinangakong tagapagmana o "binhi," si Isaac. Noong 1932 B.C.E., si Ismael ay isinilang kay Abram ng Ehipsiyong alilang babae na si Hagar, at noong 1918 B.C.E., isinilang naman si Isaac. (Gen 16:16; 21:5) Kung bibilang ng 400 taon paatras mula sa Pag-alis, na nagsilbing palatandaan ng katapusan ng 'pagpighati' (Gen 15:14), sasapit tayo sa 1913 B.C.E., at nang panahong iyon ay mga limang taóng gulang na si Isaac. Waring si Isaac ay inawat na noon sa suso at, palibhasa'y isa nang "naninirahang dayuhan" sa lupaing hindi kaniya, dinanas na niya ang pasimula ng inihulang kapighatian sa pamamagitan ng 'panunukso' ni Ismael, na noon ay mga 19 na taóng gulang. (Gen 21:8, 9) Bagaman ang panlilibak ni Ismael sa tagapagmana ni Abraham ay maaaring malasin sa makabagong panahon bilang di-gaanong mahalaga, iba ang pangmalas dito noong panahon ng mga patriyarka. Pinatutunayan ito ng reaksiyon ni Sara at ng pagsang-ayon ng Diyos sa pagpupumilit ni Sara na paalisin si Hagar at ang anak nitong si Ismael. (Gen 21:10-13) Ipinakikita rin ng detalyadong pagkakatala ng insidenteng ito sa banal na ulat na ito'y nagsilbing pasimula ng inihulang 400-taóng yugto ng kapighatian na magwawakas lamang sa Pag-alis.—Gal 4:29.

Mula 1513 B.C.E. hanggang sa mahati ang kaharian. Noong "ikaapat na raan at walumpung taon pagkalabas ng mga anak ni Israel mula sa lupain ng Ehipto," sa ikaapat na taon ng paghahari ni Solomon, sinimulang itayo ang templo sa Jerusalem. (1Ha 6:1) Ang 'ikaapat na raan at walumpu' ay isang ordinal na numero na kumakatawan sa 479 na buong taon at ilang bahagi ng isang taon, sa kasong ito ay isang buwan. Kung bibilang ng 479 na taon mula sa Pag-alis (Nisan 1513 B.C.E.), sasapit tayo sa 1034 B.C.E., anupat ang pagtatayo ng templo ay nagsimula sa ikalawang buwan, ang Ziv (katumbas ng huling bahagi ng Abril at unang bahagi ng Mayo). Yamang ito ang ikaapat na taon (isa pang ordinal na numero) ng pamamahala ni Solomon, ang kaniyang paghahari ay nagsimula noong 1037 B.C.E., tatlong buong taon bago nito. Maliwanag na ang kaniyang 40-taóng pamamahala ay sumaklaw mula Nisan 1037 hanggang Nisan 997 B.C.E., anupat naganap ang pagkakahati ng kaharian noong huling nabanggit na taon. Samakatuwid, ang kronolohikal na balangkas ng yugtong ito ay gaya ng ipinakikita sa ibaba.

Ang saligan ng mga numerong ito ay ang mga tekstong gaya ng Deuteronomio 2:7; 29:5; Gawa 13:21; 2 Samuel 5:4; 1 Hari 11:42, 43; 12:1-20.

Pangyayari	Petsa	Panahong Lumipas
Mula sa Pag-alis hanggang	1513 B.C.E.	
pagpasok ng Israel sa Canaan hanggang	1473 B.C.E.	40 taon
pagtatapos ng kapanahunan ng mga Hukom at pasimula ng paghahari ni Saul hanggang	1117 B.C.E.	356 na taon
pasimula ng paghahari ni David hanggang	1077 B.C.E.	40 taon
pasimula ng paghahari ni Solomon hanggang	1037 B.C.E.	40 taon
mahati ang kaharian	997 B.C.E.	40 taon
Kabuuang taon mula sa Pag-alis hanggang sa mahati ang kaharian (1513 hanggang 997 B.C.E.)		516 na taon

Itinatawag-pansin ng ilang kritiko ang apat na yugto na tig-aapatnapung taon na naganap sa yugtong ito, anupat sinasabi nilang katibayan ito ng 'basta paghahanap ng simetriya' ng mga manunulat ng Bibliya sa halip na ng isang tumpak na kronolohiya. Sa kabaligtaran, samantalang ang yugto ng pagpapagala-gala ng mga Israelita bago sila pumasok sa Canaan ay halos eksaktong 40 taon bilang katuparan ng hatol ng Diyos na nakaulat sa Bilang 14:33, 34 (ihambing ang Exo 12:2, 3, 6, 17; Deu 1:31; 8:2-4; Jos 4:19), maaaring ang tatlong iba pang yugto ay pawang may mga butal. Kaya naman ang paghahari ni David ay ipinakikitang aktuwal na tumagal nang 40½ taon, ayon sa 2 Samuel 5:5. Kung bibilangin ang opisyal na mga taon ng paghahari ng mga haring ito nang mula Nisan hanggang Nisan, gaya ng waring kinaugalian noon, maaaring mangahulugan ito na ang paghahari ni Haring Saul ay tumagal lamang nang 39½ taon, ngunit ang mga buwang nalalabi hanggang sa sumunod na Nisan ay itinuring na bahagi ng paghahari ni Saul at samakatuwid ay hindi *opisyal* na kabilang sa 40 opisyal na taon ng paghahari ni David. Sa paanuman, iyan ang kilalang kaugalian ng mga tagapamahalang Semitiko sa Mesopotamia, anupat ang mga buwan mula sa pagkamatay ng isang hari hanggang sa sumunod na Nisan ay tinaguriang "yugto ng pagluklok" ng kasunod na hari, ngunit ang kaniyang opisyal na unang taon ng pamamahala ay hindi nagsisimula hangga't hindi sumasapit ang buwan ng Nisan.

Hindi tuwirang binabanggit kung gaano kahaba ang yugto mula sa pagpasok sa Canaan hanggang sa pagtatapos ng kapanahunan ng mga Hukom, anupat natuos lamang ito sa pamamagitan ng deduksiyon. Samakatuwid nga, kung ang 123 taon ng kilalang mga yugto ng panahon (ng pagpapagala-gala sa ilang, nina Saul at David, at ng unang tatlong taon ng paghahari ni Solomon) ay babawasin mula sa 479 na taon sa pagitan ng Pag-alis at ng ikaapat na taon ni Solomon, 356 na taon ang matitira.

Hindi sinasabi sa Kasulatan kung paano hahatihatiin ang 356 na taóng ito (mula sa pagpasok ng Israel sa Canaan noong 1473 B.C.E. hanggang sa pasimula ng paghahari ni Saul noong 1117 B.C.E.). Gayunman, maliwanag na maraming yugto ng panahon ang nagpang-abot. Bakit? Kung bibilangin nang sunud-sunod, ang iba't ibang yugto ng paniniil, ng panunungkulan ng mga hukom, at ng kapayapaan gaya ng nakatala sa aklat ng Mga Hukom ay may kabuuang 410 taon. Upang tumugma ang mga yugtong ito sa nabanggit na 356-na-taóng yugto ng panahon, tiyak na may ilang yugto na magkakasabay sa halip na magkakasunod, at ito ang pangmalas ng karamihan sa mga komentarista. Sinusuportahan ng mga kalagayang inilalarawan ng mga ulat sa Bibliya ang ganitong paliwanag. Ang mga paniniil ay naganap sa iba't ibang lugar sa lupain at nakaapekto sa iba't ibang tribo. (MAPA, Tomo 1, p. 743) Kaya ang pananalitang "ang lupain ay hindi na nagkaroon ng kaligaligan," na ginagamit matapos ilahad ang mga tagumpay ng mga Israelita laban sa mga sumisiil sa kanila, ay maaaring hindi laging sumasaklaw sa buong lugar na pinaninirahan ng 12 tribo kundi maaaring tumutukoy lamang sa bahagi na pangunahing apektado ng partikular na paniniil.—Huk 3:11, 30; 5:31; 8:28; ihambing ang Jos 14:13-15.

Sa Gawa kabanata 13, nirepaso ng apostol na si Pablo ang mga pakikitungo ng Diyos sa Israel mula sa 'pagpili ng mga ninuno' hanggang sa panahon sa Ehipto, sa Pag-alis, sa pagpapagala-gala sa ilang, sa pananakop sa Canaan, at sa paghahati-hati ng lupain, at saka niya sinabi: "Ang lahat ng iyan ay sa loob ng mga apat na raan at limampung taon. At pagkatapos ng mga bagay na ito ay binigyan niya sila ng mga hukom hanggang kay Samuel na propeta." (Gaw 13:20) Malaking kalituhan ang ibinunga ng pagkakasalin ng *King James* sa tekstong ito, na kababasahan: "At pagkatapos nito ay binigyan niya sila ng mga hukom sa yugto na mga apat na raan at limampung taon, hanggang kay Samuel na propeta." Gayunman, ang pinakasinaunang mga manuskrito (kasali na rito ang Sinaitic, Vatican Manuscript No. 1209, at ang Alexandrine), pati na ang karamihan sa makabagong mga salin (gaya ng *JB, Kx,* at iba pa; tal 19, 20, *AS, RS, AT*), ay pawang umaayon sa naunang salin, na nagpapakitang ang kapanahunan ng mga Hukom ay *kasunod* ng 450 taon. Yamang ang yugto na "mga apat na raan at limampung taon" ay nagsimula sa 'pagpili ng Diyos sa mga ninuno' ng Israel, waring nagsimula ito noong taóng 1918 B.C.E. nang ipanganak si Isaac, ang orihinal na "binhi" na ipinangako kay Abraham. Samakatuwid, nagwakas iyon noong mga 1467 B.C.E., nang matapos ang panimulang pananakop sa Canaan, anupat sinimulan itong paghati-hatian. Yamang ang numero ay sinasabing tinantiya lamang, hindi na gaanong mahalaga ang pagkakaiba na mga isang taon.

Mula 997 B.C.E. hanggang sa pagkatiwangwang ng Jerusalem. Isang nakatutulong na giya hinggil sa kabuuang haba ng kapanahunang ito ng mga hari ang masusumpungan sa Ezekiel 4:1-7 na tumatalakay sa kunwa-kunwariang pagkubkob sa Jerusalem na isinagawa ng propetang si Ezekiel ayon sa utos ng Diyos. Si Ezekiel ay hihiga sa kaniyang kaliwang tagiliran sa loob ng 390 araw upang 'dalhin ang kamalian ng sambahayan ng Israel,' at sa kaniyang kanang tagiliran naman sa loob ng 40 araw upang 'dalhin ang kamalian ng sambahayan ni Juda,' at bawat araw ay ipinakitang kumakatawan sa isang taon. Maliwanag na ang dalawang

yugto (390 taon at 40 taon) na inilarawan sa gayong paraan ay kumakatawan sa haba ng pagtitimpi ni Jehova sa dalawang kaharian dahil sa idolatrosong landasin ng mga ito. Gaya ng ipinakikita sa *Soncino Books of the Bible* (komentaryo sa Ezekiel, p. 20, 21), ganito ang pagkaunawa ng mga Judio sa hulang ito: "Ang pagkakasala ng Hilagang Kaharian ay sumaklaw sa isang yugto na 390 taon ([ayon sa] Seder Olam [ang pinakamaagang kronika na naingatan sa wikang Hebreo pagkaraan ng pagkatapon], [at sa mga Rabbi na sina] Rashi at Ibn Ezra). Kinalkula ni Abarbanel, na sinipi ni Malbim, ang yugto ng pagkakasala ng Samaria bilang mula noong panahon ng pagkakahati sa ilalim ni Rehoboam . . . hanggang sa pagbagsak ng Jerusalem. . . . Ang *kanan* [na tagiliran, na inihiga ni Ezekiel] ay tumutukoy sa timog, samakatuwid nga ang Kaharian ng Juda na nasa gawing timog o kanan. . . . Ang katiwalian ng Juda ay tumagal nang apatnapung taon at nagsimula di-nagtagal matapos bumagsak ang Samaria. Ayon kay Malbim, ang panahong iyon ay kinakalkula mula sa ikalabintatlong taon ng paghahari ni Josias . . . nang simulan ni Jeremias ang kaniyang ministeryo. (Jer. i. 2)."—Inedit ni A. Cohen, London, 1950.

Ang yugto mula nang mahati ang kaharian noong 997 B.C.E. hanggang sa pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E. ay 390 taon. Bagaman totoo na ang Samaria, na kabisera ng hilagang kaharian, ay bumagsak na sa Asirya noong 740 B.C.E., nang ikaanim na taon ni Hezekias (2Ha 18:9, 10), malamang na may ilang bahagi ng populasyon na tumakas patungo sa timugang kaharian bago dumating ang mga Asiryano. (Pansinin din ang situwasyon sa Juda pagkatapos na mahati ang kaharian gaya ng inilalarawan sa 2Cr 10:16, 17.) Ngunit, higit na mahalaga, ang patuloy na pagmamasid ng Diyos na Jehova sa mga Israelita ng itinapong hilagang kaharian, anupat isinasali pa rin sila sa mga mensahe ng kaniyang mga propeta bagaman matagal nang bumagsak ang Samaria, ay nagpapakitang kinakatawanan pa rin ng kabiserang lunsod ng Jerusalem ang kanilang mga kapakanan at na ang pagbagsak nito noong 607 B.C.E. ay isang kapahayagan ng kahatulan ni Jehova hindi lamang laban sa Juda kundi laban sa bansang Israel sa kabuuan. (Jer 3:11-22; 11:10-12, 17; Eze 9:9, 10) Nang bumagsak ang lunsod, gumuho ang pag-asa ng bansa sa kabuuan (maliban sa ilan na nag-ingat ng tunay na pananampalataya).—Eze 37:11-14, 21, 22.

Sa tsart sa pahina 141-143, ang 390-taóng yugtong ito ay ginamit bilang isang mapagkakatiwalaang giya sa kronolohiya. Kung susumahin, ang mga taóng itinala para sa lahat ng paghahari ng mga hari sa Juda mula kay Rehoboam hanggang kay Zedekias ay may kabuuang 393 taon. Bagaman sinisikap ng ilang kronologo ng Bibliya na pagtugma-tugmain ang datos na may kinalaman sa mga hari sa pamamagitan ng maraming magkakasabay na paghahari at *"interregnum* [panahong bakante ang trono sa pagitan ng mga paghahari]" sa panig ng Juda, waring isang magkasabay na paghahari lamang ang mahalagang ipakita. Ito ay sa kaso ni Jehoram, na sinasabi (halimbawa, sa tekstong Masoretiko at sa ilan sa pinakamatatandang manuskrito ng Bibliya) na naging hari "samantalang si Jehosapat ay hari ng Juda," anupat nagbibigay ng saligan upang ipalagay na nagkaroon noon ng magkasabay na paghahari. (2Ha 8:16) Sa ganitong paraan, ang kabuuang yugtong ito ay hindi lumalampas ng 390 taon.

Ang tsart na ito ay hindi nilayong ituring bilang isang ganap na kronolohiya kundi, sa halip, isa itong mungkahing paglalahad ng mga paghahari ng dalawang kaharian. Tinatalakay ng sinaunang kinasihang mga manunulat ang mga katotohanan at mga numero na pamilyar na pamilyar sa kanila at sa mga Judio noon, at hindi naging suliranin ang iba't ibang pangmalas hinggil sa kronolohiya na pinanghawakan ng mga manunulat sa partikular na mga yugto. Hindi ganito ang kalagayan sa ngayon, kaya naman maaaring masiyahan na lamang tayo sa paggawa ng isang kaayusan na makatuwirang kasuwato ng ulat ng Bibliya.

Mula 607 B.C.E. hanggang sa pagbabalik mula sa pagkatapon. Ang haba ng yugtong ito ay itinakda ng sariling batas ng Diyos may kinalaman sa Juda, na "ang buong lupaing ito ay magiging isang wasak na dako, isang bagay na panggigilalasan, at ang mga bansang ito ay kailangang maglingkod sa hari ng Babilonya nang pitumpung taon."—Jer 25:8-11.

Ayon sa hula ng Bibliya, ang 70-taóng yugtong ito ay maaari lamang tumukoy sa panahon sa pagitan ng pagkatiwangwang ng Juda, na kaakibat ng pagkawasak ng Jerusalem, at ng pagbabalik ng mga Judiong tapon sa kanilang sariling lupain bilang resulta ng batas ni Ciro. Malinaw na sinasabi ng hula na ang 70 taon ay magiging mga taon ng *pagkatiwangwang ng lupain ng Juda.* Gayon ang pagkaunawa ng propetang si Daniel sa hulang ito, sapagkat sinabi niya: "Napag-unawa ko, akong si Daniel, sa pamamagitan ng mga aklat ang bilang ng mga taon na may kinalaman doon ay dumating kay Jeremias na propeta ang salita ni Jehova, na magaganap ang *mga pagkawasak* ng Jerusalem, samakatuwid ay pitumpung taon." (Dan 9:2) Matapos ilarawan ang pananakop ni Nabucodonosor sa Jerusalem, ang 2 Cronica 36:20, 21 ay nagsabi: "Karagdagan pa, dinala niyang bihag sa Babilonya yaong mga nalabi mula

sa tabak, at sila ay naging mga lingkod niya at ng kaniyang mga anak hanggang sa magsimulang maghari ang maharlikang pamahalaan ng Persia; upang tuparin ang salita ni Jehova sa pamamagitan ng bibig ni Jeremias, *hanggang sa mabayaran ng lupain ang mga sabbath nito.* Ito ay nangilin ng sabbath sa lahat ng mga araw ng pagkatiwangwang, upang ganapin ang pitumpung taon."

Ang huling pagkubkob sa Jerusalem ay sumapit noong ika-9 na taon ni Zedekias (609 B.C.E.), at bumagsak ang lunsod noong kaniyang ika-11 taon (607 B.C.E.), na katumbas naman ng ika-19 na taon ng aktuwal na pamamahala ni Nabucodonosor (kung bibilang mula sa kaniyang taon ng pagluklok noong 625 B.C.E.). (2Ha 25:1-8) Noong ikalimang buwan ng taóng iyon (sa buwan ng Ab, katumbas ng huling bahagi ng Hulyo at unang bahagi ng Agosto), ang lunsod ay sinunog, ang mga pader ay giniba, at ang karamihan sa mga tao ay dinala sa pagkatapon. Ngunit "ang ilan sa mga taong maralita sa lupain" ay hinayaang maiwan, at nanatili sila roon hanggang noong mapaslang si Gedalias, ang inatasan ni Nabucodonosor, na naging dahilan naman upang tumakas sila patungong Ehipto, anupat naiwan ang Juda na lubusang tiwangwang. (2Ha 25:9-12, 22-26) Iyon ay noong ikapitong buwan, ang Etanim (o Tisri, katumbas ng huling bahagi ng Setyembre at unang bahagi ng Oktubre). Kaya ang pagbilang sa 70 taon ng pagkatiwangwang ay tiyak na nagsimula noong mga Oktubre 1, 607 B.C.E., anupat natapos noong 537 B.C.E. Pagsapit ng ikapitong buwan ng huling nabanggit na taon, ang unang nakabalik na mga Judio ay dumating sa Juda, 70 taon mula sa pasimula ng lubusang pagkatiwangwang ng lupain.—2Cr 36:21-23; Ezr 3:1.

Mula 537 B.C.E. hanggang sa pagkakumberte ni Cornelio. Noong ikalawang taon pagkabalik mula sa pagkatapon (536 B.C.E.), ang pundasyon ng templo ay muling inilatag sa Jerusalem, bagaman noon lamang ikaanim na taon ng paghahari ni Dario I (Persiano) natapos ang muling-itinayong templo. (Ezr 3:8-10; 6:14, 15) Yamang hindi nakapaghari si Dario sa Babilonya maliban noong talunin niya ang rebeldeng si Nabucodonosor III noong Disyembre ng 522 at bihagin at patayin niya ito sa Babilonya di-nagtagal pagkatapos niyaon, ang taóng 522 B.C.E. ay maaaring ituring na taon ng pagluklok ni Haring Dario I. Kung gayon, ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay nagsimula noong tagsibol ng 521 B.C.E. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* p. 30) Samakatuwid, ang ikaanim na taon ni Dario ay nagsimula noong Abril 12, 516 B.C.E., at nagpatuloy hanggang sa katapusan ng Marso ng 515 B.C.E. Kung ibabatay rito, ang muling pagtatayo ni Zerubabel ng templo ni Jehova ay natapos noong Marso 6 ng 515 B.C.E.

Ang sumunod na mahalagang petsa ay ang ika-20 taon ni Artajerjes (Longimanus), ang taon nang pahintulutan si Nehemias na pumaroon sa Jerusalem upang muli itong itayo. (Ne 2:1, 5-8) Ang mga dahilan kung bakit mas pinipili ang petsang 455 B.C.E. para sa taóng iyon kaysa sa popular na petsang 445 B.C.E. ay tinatalakay sa artikulong PERSIA, MGA PERSIANO. Ang mga pangyayari nang taóng iyon na kinapapalooban ng muling pagtatayo ng Jerusalem at ng mga pader nito ay nagsilbing palatandaan ng pasimula ng hula hinggil sa "pitumpung sanlinggo" sa Daniel 9:24-27. Maliwanag na ang mga sanlinggong binanggit doon ay "mga sanlinggo ng mga taon" (Dan 9:24, *RS, AT, Mo*), na may kabuuang 490 taon. Gaya ng ipinakikita sa ilalim ng pamagat na PITUMPUNG SANLINGGO, tinukoy ng hula na lilitaw si Jesus bilang Mesiyas sa taóng 29 C.E.; na mamamatay siya sa "kalahati ng sanlinggo" o sa kalagitnaan ng huling sanlinggo ng mga taon, samakatuwid nga, sa taóng 33 C.E.; at na magwawakas ang yugto ng pantanging lingap ng Diyos sa mga Judio sa taóng 36 C.E. Samakatuwid, ang 70 sanlinggo ng mga taon ay nagtapos nang makumberte si Cornelio, 490 taon mula noong taóng 455 B.C.E.—Gaw 10:30-33, 44-48; 11:1.

Ang paglitaw ni Jesus bilang Mesiyas ay naganap sa mismong taóng inihula, marahil ay mga anim na buwan matapos simulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang pangangaral noong "ikalabinlimang taon ng paghahari ni Tiberio Cesar." (Luc 1:36; 3:1, 2, 21-23) Yamang hinirang ng Senadong Romano si Tiberio bilang emperador noong Setyembre 15 ng 14 C.E., ang kaniyang ika-15 taon ay mula noong huling bahagi ng 28 C.E. hanggang noong 29 C.E. (Tingnan ang TIBERIO.) Kung gayon, ipinakikita ng katibayan na ang bautismo ni Jesus at ang pagpapahid sa kaniya ay naganap noong taglagas ng taóng 29 C.E.

Yamang si Jesus ay "mga tatlumpung taóng gulang" nang bautismuhan siya noong 29 C.E. (Luc 3:23), ang kaniyang kapanganakan ay naganap 30 taon bago nito, o noong bandang taglagas ng 2 B.C.E. Ipinanganak siya noong panahon ng paghahari ni Cesar Augusto at ng pagkagobernador ni Quirinio sa Sirya. (Luc 2:1, 2) Ang pamamahala ni Augusto ay sumaklaw mula 27 B.C.E. hanggang 14 C.E. Ang Romanong senador na si P. Sulpicio Quirinio ay makalawang ulit na naging gobernador ng Sirya, anupat maliwanag na ang unang pagkakataon ay noong pagkatapos ni P. Quintilius Varus, na ang panunungkulan bilang emisaryo ng Sirya ay

TAMPOK NA MGA PETSA
Noong Kapanahunan ng mga Hari ng Juda at ng Israel

ANG LABINDALAWANG-TRIBONG KAHARIAN

	Petsa B.C.E.
SAUL nagsimulang mamahala bilang hari sa 12 tribo (40 taon)	1117
Propeta: Samuel	
Mga mataas na saserdote: Ahias, Ahimelec	
Kapanganakan ni David	1107
Natapos ni Samuel ang aklat ng Mga Hukom	c. 1100
Natapos ni Samuel ang aklat ng Ruth	c. 1090
Natapos ang aklat ng 1 Samuel	c. 1078
DAVID nagsimulang mamahala bilang hari ng Juda sa Hebron (40)	1077
Mga propeta: Natan, Gad, Zadok	
Mataas na saserdote: Abiatar	
David naging hari sa buong Israel; ginawang kabisera niya ang Jerusalem	1070
Natapos nina Gad at Natan ang 2 Samuel	c. 1040
SOLOMON nagsimulang mamahala bilang hari (40)	1037
Mga propeta: Natan, Ahias, Ido	
Mga mataas na saserdote: Abiatar, Zadok	
Nagsimula ang pagtatayo ng templo ni Solomon	1034
Natapos ang templong itinayo ni Solomon sa Jerusalem	1027
Isinulat ni Solomon ang Awit ni Solomon	c. 1020
Isinulat ni Solomon ang aklat ng Eclesiastes	b. 1000

PANSININ: Ang tsart na ito ay naglalaan ng isang sumaryo ng mahahalagang pangyayaring may kaugnayan sa mga hari ng Juda at ng Israel. Ginawang batayan ang rekord ng Bibliya hinggil sa mga taóng ipinamahala ng mga hari ng Juda upang maitakda ang ibang mga petsa. Ang mga petsang ibinigay para sa pamamahala ng mga Judeanong hari ay nagsisimula sa tagsibol ng nabanggit na taon at nagtatapos sa tagsibol ng sumunod na taon. Ang mga petsa naman ng paghahari ng mga hari sa Israel ay itinugma sa mga petsa ng paghahari ng mga hari sa Juda. Maraming inilaang impormasyon sa Bibliya tungkol sa mga hari na magkakasabay na namahala, at isinaalang-alang ang mga iyon upang maitakda ang mga petsang ito.

Nakatala rin dito ang mga mataas na saserdote at mga propetang binanggit sa rekord ng Bibliya may kaugnayan sa iba't ibang mga hari. Ngunit hindi masasabing kumpleto ang talaang ito. Ang Aaronikong pagkasaserdote ay unang nanungkulan sa tabernakulo, at pagkatapos ay sa templo, anupat lumilitaw na walang patlang ang hanay nito hanggang noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya. Ipinahihiwatig din ng Bibliya na, bukod sa mga propetang nabanggit ang mga pangalan, marami pa ang naglingkod sa sagradong katungkulang ito.—1Ha 18:4; 2Cr 36:15, 16.

KAHARIAN NG JUDA		KAHARIAN NG ISRAEL
REHOBOAM nagsimulang mamahala bilang hari (17 taon); bansa nahati sa dalawang kaharian	997	JEROBOAM nagsimulang mamahala bilang hari sa 10 tribo sa hilaga, lumilitaw na mula sa Sikem muna, pagkatapos ay mula sa Tirza (22 taon)
Mga propeta: Semaias, Ido		Propeta: Ahias
Sisak ng Ehipto sumalakay sa Juda at kinuha ang mga kayamanan mula sa templo sa Jerusalem	993	
ABIAS (ABIAM) nagsimulang mamahala bilang hari (3)	980	
Propeta: Ido		
ASA maliwanag na nagsimulang mamahala (41), ngunit ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay binilang mula 977	978	
Mga propeta: Azarias, Oded, Hanani		
	c. 976	NADAB nagsimulang mamahala bilang hari (2)
	c. 975	BAASA pinaslang si Nadab at pagkatapos ay nagsimulang mamahala bilang hari (24)
		Propeta: Jehu (anak ni Hanani)
Zera na Etiope nakipagdigma sa Juda	967	
	c. 952	ELAH nagsimulang mamahala bilang hari (2)
	c. 951	ZIMRI, isang pinuno ng militar, pinaslang si Elah at pagkatapos ay namahala bilang hari (7 araw)
	c. 951	OMRI, pinuno ng hukbo, nagsimulang mamahala bilang hari (12)
	c. 951	Tibni naging hari sa isang bahagi ng taong-bayan, anupat lalong nahati ang bansa
	c. 947	Omri nagtagumpay laban kay Tibni at naging nagsosolong tagapamahala sa Israel
	c. 945	Omri binili ang bundok ng Samaria at itinayo roon ang kaniyang kabisera
	c. 940	AHAB nagsimulang mamahala bilang hari (22)
		Mga propeta: Elias, Micaias

KAHARIAN NG JUDA	Petsa B.C.E.	KAHARIAN NG ISRAEL
JEHOSAPAT maliwanag na nagsimulang mamahala (25), ngunit ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay binilang mula 936	937	
Mga propeta: Jehu (anak ni Hanani), Eliezer, Jahaziel		
Mataas na saserdote: Amarias		
	c. 920	AHAZIAS, anak ni Ahab, 'naging hari' (2); maliwanag na buháy pa noon ang kaniyang ama;
		Mga taon ng pamamahala ni Ahazias maaaring bilangin mula mga 919
		Propeta: Elias
Jehoram na anak ni Jehosapat, sa paanuman ay nakasama ng kaniyang ama sa pamamahala	c. 919	
	c. 917	JEHORAM, anak ni Ahab, nagsimulang mamahala bilang nagsosolong hari ng Israel (12); ngunit sa di-kukulangin sa isang teksto, maaaring pati ang maikling paghahari ng kaniyang kapatid na si Ahazias, na namatay na walang anak, ay isinama sa pamamahala niya
		Propeta: Eliseo
JEHORAM naging opisyal na kasamang-tagapamahala ni Jehosapat, anupat mula sa panahong iyon ay maaaring bilangin ang paghahari ni Jehoram (8)	913	
Propeta: Elias		
Jehosapat namatay at Jehoram naging nagsosolong tagapamahala	c. 911	
AHAZIAS, anak ni Jehoram, nagsimulang mamahala (1), bagaman marahil ay pinahiran upang maging hari noong mga 907	c. 906	
Mataas na saserdote: Jehoiada		
ATHALIA inagaw ang trono (6)	c. 905	JEHU, isang pinuno ng militar, pinaslang si Jehoram at pagkatapos ay nagsimulang mamahala (28); ngunit waring ang kaniyang mga taon ng paghahari ay binilang mula mga 904
		Propeta: Eliseo
JEHOAS, anak ni Ahazias, nagsimulang mamahala bilang hari (40)	898	
Mataas na saserdote: Jehoiada		
	876	JEHOAHAZ nagsimulang mamahala bilang hari (17)
	c. 862	Jehoas maliwanag na nakasama sa paghahari ng kaniyang amang si Jehoahaz
	c. 859	JEHOAS, anak ni Jehoahaz, nagsimulang mamahala bilang nagsosolong hari ng Israel (16)
		Propeta: Eliseo
AMAZIAS nagsimulang mamahala bilang hari (29)	858	
Jehoas ng Israel binihag si Amazias, sinira ang pader ng Jerusalem, at kinuha ang mga kayamanan mula sa templo	p. 858	
	c. 844	JEROBOAM II nagsimulang mamahala bilang hari (41)
		Mga propeta: Jonas, Oseas, Amos
		Aklat ng Jonas naisulat
UZIAS (AZARIAS) nagsimulang mamahala bilang hari (52)	829	
Mga propeta: Oseas, Joel (?), Isaias		
Mataas na saserdote: Azarias (II)		
Aklat ng Joel marahil naisulat	c. 820	
Uzias 'naging hari' sa isang pantanging diwa, anupat posibleng malaya na sa pamumuno ni Jeroboam II	c. 818	
Aklat ng Amos naisulat	c. 804	
	c. 803	ZACARIAS 'nagsimulang maghari' sa isang diwa, ngunit maliwanag na ang paghahari ay lubusan lamang napagtibay bilang kaniya noong mga 792 (6 na buwan)
	c. 791	SALUM pinaslang si Zacarias at pagkatapos ay namahala bilang hari (1 buwan)
	c. 791	MENAHEM pinaslang si Salum at pagkatapos ay nagsimulang mamahala, ngunit waring ang kaniyang mga taon ng paghahari ay binilang mula noong mga 790 (10)
	c. 780	PEKAHIAS nagsimulang mamahala bilang hari (2)
	c. 778	PEKA pinaslang si Pekahias at pagkatapos ay nagsimulang mamahala bilang hari (20)
		Propeta: Oded

KAHARIAN NG JUDA	Petsa B.C.E.	KAHARIAN NG ISRAEL
JOTAM nagsimulang mamahala bilang hari (16)	777	
Mga propeta: Mikas, Oseas, Isaias		
AHAZ maliwanag na nagsimulang mamahala (16), ngunit ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay binilang mula 761	762	
Mga propeta: Mikas, Oseas, Isaias		
Mataas na saserdote: Urias (?)		
Ahaz maliwanag na naging sakop ni Tiglat-pileser III ng Asirya	c. 759	
	c. 758	HOSEA pinaslang si Peka at pagkatapos ay 'nagsimulang maghari' bilang kahalili niya, ngunit waring ang kaniyang kontrol ay lubusang naitatag o posibleng tumanggap siya ng suporta ng Asiryanong monarka na si Tiglat-pileser III noong mga 748 (9 na taon)
HEZEKIAS maliwanag na nagsimulang mamahala (29), ngunit ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay binibilang mula 745	746	
Mga propeta: Mikas, Oseas, Isaias		
Mataas na saserdote: Azarias (II o III)		
	p. 745	Aklat ng Oseas natapos
	742	Sinimulang kubkubin ng hukbong Asiryano ang Samaria
	740	Asirya nilupig ang Samaria, sinupil ang Israel; nagwakas ang hilagang kaharian
Senakerib sumalakay sa Juda	732	
Aklat ng Isaias natapos	p. 732	
Aklat ng Mikas natapos	b. 717	
Pagtitipon sa Mga Kawikaan natapos	c. 717	
MANASES nagsimulang mamahala bilang hari (55)	716	
AMON nagsimulang mamahala bilang hari (2)	661	
JOSIAS nagsimulang mamahala bilang hari (31)	659	
Mga propeta: Zefanias, Jeremias, ang propetisang si Hulda		
Mataas na saserdote: Hilkias		
Aklat ng Zefanias naisulat	b. 648	
Aklat ng Nahum naisulat	b. 632	
JEHOAHAZ namahala bilang hari (3 buwan)	628	
JEHOIAKIM nagsimulang mamahala bilang hari, sakop ng Ehipto (11)	628	
Mga propeta: Habakuk (?), Jeremias		
Aklat ng Habakuk marahil naisulat	c. 628	
Nabucodonosor II ginawang sakop ng Babilonya si Jehoiakim	620	
JEHOIAKIN nagsimulang mamahala bilang hari (3 buwan 10 araw)	618	
Nabucodonosor II kumuha ng mga Judiong bihag at mga kayamanan ng templo at dinala ang mga ito sa Babilonya	617	
ZEDEKIAS nagsimulang mamahala bilang hari (11)	617	
Mga propeta: Jeremias, Ezekiel		
Mataas na saserdote: Seraias		
Nabucodonosor II muling sumalakay sa Juda; pagkubkob sa Jerusalem nagsimula	609	
Mga pader ng Jerusalem nabutasan noong ika-9 na araw ng ika-4 na buwan	607	
Jerusalem at ang templo sinunog noong ika-10 araw ng ika-5 buwan	607	
Huling mga Judio umalis sa Juda noong mga kalagitnaan ng ika-7 buwan	607	
Jeremias isinulat ang aklat ng Mga Panaghoy	607	
Aklat ng Obadias naisulat	c. 607	

PANSININ: Pagkatapos na mabihag ang Samaria, ang sampung tribo ng kaharian ng Israel ay dinala sa pagkatapon. Ngunit ang lupain ay hindi naiwang tiwangwang, gaya ng nangyari sa Juda pagkatapos na mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Inilipat ng hari ng Asirya ang mga tao mula sa Babilonya, Cuta, Ava, Hamat, at Separvaim sa mga lunsod ng Israel upang manahanan doon. Naroroon pa ang kanilang mga inapo nang bumalik sa Jerusalem ang mga Judio noong 537 B.C.E. upang muling itayo ang templo.—2Ha 17:6, 24; Ezr 4:1, 2.

nagwakas noong 4 B.C.E. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang unang pagkagobernador ni Quirinio ay noong 3-2 B.C.E. (Tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO.) Si Herodes na Dakila ang hari noon ng Judea, at nakita natin na may katibayan na malamang na taóng 1 B.C.E nang siya'y namatay. Kaya naman ipinahihiwatig ng lahat ng taglay nating ebidensiya, at lalo na ng mga pagtukoy sa Kasulatan, na ang Anak ng Diyos ay ipinanganak bilang tao noong taglagas ng 2 B.C.E.

Ang mas huling kapanahunang apostoliko. Posibleng tantiyahin ang mga petsa ng ilang pangyayari sa yugtong ito. Ang hula ng malaking taggutom na binigkas ng propetang Kristiyano na si Agabo, at ang kasunod na pag-uusig na sulsol ni Herodes Agripa I, na humantong sa kamatayan ng apostol na si Santiago at sa pagkakabilanggo ni Pedro, ay maliwanag na nangyari noong mga 44 C.E. (Gaw 11:27-30; 12:1-4) Namatay si Herodes Agripa nang taóng iyon, at may katibayan na ang inihulang taggutom ay naganap noong mga taóng 46 C.E. Malamang na sa huling nabanggit na petsang ito isinagawa nina Pablo at Bernabe ang tulong bilang paglilingkod.—Gaw 12:25.

Maaaring petsahan ang unang pagdalaw ni Pablo sa Corinto batay sa panahon ng pagkaproconsul ni Galio. (Gaw 18:1, 11-18) Gaya ng ipinaliwanag sa artikulong GALIO, waring ang kaniyang pagkaproconsul ay sumaklaw mula sa tag-araw ng 51 C.E. hanggang sa tag-araw ng 52 C.E., bagaman mas pabor ang ilang iskolar sa 52/53 C.E. Samakatuwid, malamang na ang 18-buwang gawain ni Pablo sa Corinto ay nagsimula noong taglagas ng 50 C.E., anupat natapos noong tagsibol ng 52 C.E. Karagdagan pa, dalawa sa mga kasamahan ni Pablo sa Corinto, sina Aquila at Priscila, ang kamakailan lamang ay dumating doon mula sa Italya dahil sa utos ni Emperador Claudio na lisanin ng lahat ng mga Judio ang Roma. (Gaw 18:2) Sinabi ni Paulus Orosius, istoryador noong ikalimang siglo, na ang utos na ito ay ibinigay noong ikasiyam na taon ni Claudio, samakatuwid nga, noong 49 C.E. o maagang bahagi ng 50 C.E.

Ang dalawang taon na ginugol ni Pablo sa bilangguan sa Cesarea ay noong huling dalawang taon ng pagkagobernador ni Felix, anupat pagkatapos nito ay ipinadala si Pablo sa Roma ng kahalili ni Felix na si Porcio Festo. (Gaw 21:33; 23:23-35; 24:27) Hindi matiyak ang petsa ng pagluklok ni Festo, yamang iba't ibang konklusyon ang inihaharap ng katibayan ng kasaysayan. Gayunman, waring ang taóng 58 C.E. ang pinakaposibleng petsa. Ang kasunod nito na pagdating ni Pablo sa Roma ay maaaring ipalagay na naganap sa pagitan ng 59 at 61 C.E.

Ang malaking sunog na sumalanta sa Roma ay nangyari noong Hulyo ng 64 C.E. at sinundan ito ng mabagsik na pag-uusig sa mga Kristiyano, sa sulsol ni Nero. Malamang na di-kalaunan pagkatapos nito, naganap ang ikalawang pagkakabilanggo ni Pablo at ang pagpatay sa kaniya. (2Ti 1:16; 4:6, 7) Ang pagpapatapon naman kay Juan sa isla ng Patmos ay karaniwan nang ipinapalagay na naganap noong panahon ng paghahari ni Emperador Domitian. (Apo 1:9) Umabot sa sukdulan ang pag-uusig sa mga Kristiyano noong panahon ng kaniyang pamamahala (81-96 C.E.), lalo na noong huling tatlong taon. Ayon sa tradisyonal na pangmalas, si Juan ay pinalaya mula sa pagkatapon pagkamatay ni Domitian at namatay siya sa Efeso sa pagtatapos ng unang siglo C.E. Sa gayon, matapos isulat ni Juan ang kaniyang mga liham nang panahong iyon, nakumpleto ang kanon ng Bibliya at natapos ang kapanahunang apostoliko.

KRUS. Tingnan ang PAHIRAPANG TULOS.

KUB. Isang di-kilalang grupo ng mga tao na kabilang sa mga nakipag-alyansa sa Ehipto. Ang Kub ay nakatala kasama ng Etiopia, Put, Lud, at ng "mga anak ng lupain ng tipan" (maaaring tumutukoy sa mga Israelitang tumakas patungong Ehipto pagkatapos ng pagpaslang kay Gedalias noong 607 B.C.E.), at lahat ng mga ito'y itinalagang 'mabuwal sa pamamagitan ng tabak.' (Eze 30:4, 5) Ipinapalagay ng ilan na ang Kub ay tumutukoy sa Libya, at ganito ang salin dito ng ilang bersiyon.—*LXX; RS.*

KUBOL. Isang silungan na tulad-bubong, yari sa mga sanga at mga dahon ng punungkahoy, at kung minsan ay may sahig na kahoy na nakataas mula sa lupa; sa Hebreo, *suk·kah'* (*sokh* sa Pan 2:6), at sa Griego naman, *ske·ne'.* (Gaw 15:16) Kapag panahon ng taunang Kapistahan ng mga Kubol sa Jerusalem, ang mga kubol ay itinatayo sa mga bubungan ng bahay, sa mga looban, sa mga liwasan, maging sa bakuran ng templo, at sa tabi ng mga daan malapit sa Jerusalem. Mga sanga ng punong alamo, punong olibo, at puno ng langis, pati mga dahon ng palma at ng mabangong mirto ang ginagamit sa mga ito. Ito ay upang ipaalaala sa Israel na pinatahan sila ni Jehova sa mga kubol noong ilabas niya sila mula sa Ehipto.—Lev 23:34, 40-43; Ne 8:15; tingnan ang KAPISTAHAN NG MGA KUBOL.

Ginamit din sa maraming praktikal na layunin ang mga kubol. Gumawa si Jacob ng mga kubol na mapagsisilungan ng kaniyang kawan, at ang ipinangalan niya sa dakong iyon ay Sucot, nangangahulugang "Mga Kubol." (Gen 33:17) Gumamit ng mga kubol ang mga hukbo na nasa parang, partikular na ang mga opisyal.—1Ha 20:12, 16.

Noon, karaniwan nang nagtatayo ng kubol, o kubo, sa isang ubasan o sa gitna ng bukid upang may masilungan ang bantay mula sa init ng araw habang nagmamanman siya laban sa mga magnanakaw o mga hayop. (Isa 1:8) Sa lilim nito nananghalian ang mga mang-aani anupat nakatitipid sila ng oras na maaaksaya lamang kung uuwi pa sila mula sa bukid. Dahil sa masinsin at makapal na dahon sa bubong nito, hindi nababasâ ng ulan ang mga nakasilong dito. (Isa 4:6) Gayong uri ng kubol ang ginawa ni Jonas para sa kaniyang sarili upang magsilbing proteksiyon niya sa init ng araw habang hinihintay niya kung ano ang mangyayari sa Nineve, na laban dito ay humula siya.—Jon 4:5.

Makasagisag na mga Paggamit. Sa pamamagitan ng ilustrasyon, isinaysay ni Isaias ang tiwangwang na kalagayan ng Jerusalem ayon sa paningin ni Jehova, anupat inihalintulad niya ito sa isang kubol sa ubasan, na kabaligtaran ng isang matao at maunlad na lunsod. (Isa 1:8) Inilalarawan naman ni Jehova ang kaniyang sarili bilang tumatahan sa isang kubol ng mga ulap kapag pansamantala siyang bumababa mula sa langit tungo sa lupa. Doon nagkukubli ang kaniyang maringal na omnipotensiya, at mula roon lumalabas ang mga dagundong ng kulog. (Aw 18:9, 11; 2Sa 22:10, 12; Job 36:29) Inihahalintulad ni David sa "kubol" ni Jehova ang dakong kublihan niyaong mga nagtitiwala kay Jehova.—Aw 31:20.

Tinukoy ni Amos na muling itatayo ang "kubol ni David na nakabuwal." (Am 9:11) Ipinangako ni Jehova kay David na ang kaharian ni David ay magiging matatag hanggang sa panahong walang takda. May kinalaman sa pagbagsak ng kaharian ng Juda at ng huling hari nito na si Zedekias na mula sa linya ni David, kinasihan si Ezekiel na humula: "Kagibaan, kagibaan, kagibaan ang gagawin ko roon. Kung tungkol din dito, hindi nga iyon aariin ninuman hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan, at ibibigay ko iyon sa kaniya." (Eze 21:27) Mula noong panahong iyon, wala nang hari mula sa linya ni David ang umupo sa "trono ni Jehova" sa Jerusalem. (1Cr 29:23) Ngunit noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., itinawag-pansin ni Pedro na si Jesu-Kristo ay mula sa linya ni David at na ang isa na talagang tinukoy ng Diyos bilang ang permanenteng Hari. Ipinabatid ni Pedro sa mga Judiong nagkakatipon noon sa Jerusalem na, sa kanila mismong kapanahunan, ibinangon ni Jehova si Jesus at ginawa itong kapuwa Panginoon at Kristo. (Gaw 2:29-36) Nang maglaon, sinabi ng alagad na si Santiago na ang hula ni Amos ay natutupad sa pagtitipon ng mga alagad ni Kristo (mga tagapagmana ng Kaharian) kapuwa mula sa mga Judio at mula sa mga bansang Gentil.—Gaw 15:14-18; Ro 8:17.

KUBOL, KAPISTAHAN NG MGA. Tingnan ang KAPISTAHAN NG MGA KUBOL.

KULANTRO, BUTO NG [sa Heb., *gadh;* sa Ingles, *coriander seed*]. Ang manna na kinain ng mga Israelita sa ilang ay sinasabing "maputi na tulad ng buto ng kulantro" (Exo 16:31), maliwanag na kahawig nito hindi lamang ang kulay kundi pati ang pangkalahatang hitsura.—Bil 11:7.

Ang kulantro (*Coriandrum sativum*) ay isang taunang halaman na mula sa pamilya ng mga karot o mga parsli, tumataas ito nang mga 40 hanggang 50 sentimetro (16 hanggang 20 pulgada), anupat tulad-parsli ang mga dahon at kulay-rosas o kulay puti naman ang mga kumpol ng bulaklak nito. Ang bunga nito ay binubuo ng bilog na mga buto na kulay puting abuhin at may lapad na 1 hanggang 3 mm (0.04 hanggang 0.12 pulgada). Ang mga buto ay naglalaman ng aromatikong langis na kaayaaya ang lasa at ginagamit bilang espesya, gayundin bilang gamot sa di-gaanong maseselan na sakit sa tiyan.

Ang buto ng kulantro ay ginamit mula pa noong sinaunang mga panahon sa Ehipto at sa gayon ay walang alinlangang kilalang-kilala ito ng mga Israelita bago ang Pag-alis. Tumutubo ito nang ligáw sa lupaing iyon at gayundin sa mga lugar sa Palestina.

KULAY, MGA. Sa mga salita at mga ekspresyon sa Bibliya na tumutukoy sa kulay, hindi ginagamit ang maraming eksaktong termino na makikita sa makabagong mga tsart ng kulay. Itinawid ng mga manunulat ng Bibliya ang mga ideya ng kulay sa pamamagitan ng paglalarawan sa paksang isinasaalang-alang, o sa pamamagitan ng paghahalintulad ng mga bagay na di-pamilyar sa mga bagay na kilalang-kilala. (Exo 16:31; Apo 1:14) Ang hitsura ng pangkaraniwang mga bagay gaya ng dugo, niyebe, ilang uri ng ibon, apoy, mahahalagang bato, at iba pa, ay ginamit upang tumukoy sa kulay. (2Ha 3:22; Aw 51:7; Sol 5:11; Mat 16:2, 3; Apo 9:17) Ginagamit din ang mga kulay sa makasagisag na paraan at kung minsan ay may partikular na ideyang iniuugnay sa espesipikong mga kulay.

Ang *itim* ay binabanggit upang ilarawan ang buhok (Lev 13:31; Mat 5:36), mga kabayo (Zac 6:2, 6), balat (Job 30:30), at ang araw (Apo 6:12). Sa Apocalipsis 6:5, 6, ang kabayong itim ay lumalarawan sa taggutom. Binabanggit din ng Kasulatan ang "itim na marmol" at "itim na pinta."—Es 1:6; Jer 4:30.

Ang *asul* ay ginagamit upang ilarawan ang iba't ibang anyo ng mga tininang materyales, gaya ng sinulid, panali, tela, at kasuutan. (Exo 26:4, 31, 36; 39:22; Bil 4:7) Dapat lagyan ng panaling asul ang ibabaw ng panggilid na palawit ng bawat kasuutan

ng mga Israelita. (Bil 15:38, 39) Kabilang ang *asul na gaya ng jacinto* sa magagandang kulay na nakapalamuti sa mga baluting binanggit sa Apocalipsis 9:17.

Ang *kayumanggi* ay masusumpungan lamang sa isang paglalarawan sa mga tupa.—Gen 30:32, 33, 35, 40.

Krimson ang isa sa mga kulay ng mamahaling tininang materyales. (2Cr 2:7, 14; 3:14; Na 2:3) Ang mga kasalanan ay inihahalintulad din sa matingkad na kulay ng krimson.—Isa 1:18.

Makasagisag na inilalarawan na *kulay-apoy* ang kaanyuan ng malaking dragon na si Satanas na Diyablo. (Apo 12:3) Ang kabayo na ganito ang kulay ay sumasagisag naman sa digmaan, gaya ng ipinakikita sa Apocalipsis 6:4.

Kung minsan, ang kulay noon ng mamahaling lana ay *mamula-mulang abuhin.*—Eze 27:18.

Ang *luntian* (o berde) ay malimit na masumpungan sa Kasulatan, ngunit kadalasan ay hindi ito tumutukoy sa kulay lamang. Sa halip, ipinagugunita nito ang kasariwaan at kasiglahan ng tumutubong pananim, o kaya'y ipinahihiwatig nito ang malusog at masaganang kalagayan ng mga bagay. (Gen 1:30; 9:3; Exo 10:15; 2Ha 19:26; Apo 8:7) Ang *manilaw-nilaw na luntian* ay ginagamit naman may kinalaman sa kulay ng mga bagay na gaya ng mga bahid ng ketong sa tela at sa mga bahay na bato at argamasa o kapag inilalarawan ang dalisay na ginto.—Lev 13:49; 14:37; Aw 68:13.

Ang *purpura* at *mamula-mulang purpura* ay madalas tukuyin sa Kasulatan, bagaman walang mga pagtukoy hinggil sa pagkakaiba ng maraming sari-saring kulay na purpura na nalilikha ng iba't ibang tina o ng iba't ibang paraan ng pagtitina. (Exo 25:4; Bil 4:13; Eze 27:7, 16; Dan 5:7, 29; Mar 15:17, 20; Luc 16:19; Apo 17:4) Dahil sa pagiging mamahalin nito, ang kulay na ito ay kadalasang iniuugnay o sumasagisag sa kayamanan, karangalan, at maharlikang karingalan.

Ang *pula* o *mapula, mapulang gaya ng apoy,* at *manilaw-nilaw na pula* ay mga terminong ginagamit upang ilarawan ang iba't ibang mga bagay, gaya ng balahibo (Gen 25:25), mga tininang balat ng barakong tupa (Exo 25:5), mga hayop (Bil 19:2; Huk 5:10; Zac 1:8), pananamit (Isa 63:2), at ang kalangitan sa gabi (Mat 16:2, 3). Ang salitang Hebreo para sa "pula" o "mapula" (*'a·dhom'*) ay nagmula sa *dam,* nangangahulugang "dugo."—Gen 25:30; 9:6.

Ang *iskarlata,* na isang napakatingkad na pula, ay masusumpungan sa mga pagtukoy sa panali o sinulid, tela at kasuutan; gayundin sa kasalanan. (Gen 38:28, 30; Bil 4:8; Jos 2:18; Jer 4:30; Mat 27:28; Isa 1:18) "Ang mabangis na hayop" na inilalarawan sa Apocalipsis 17 ay kulay iskarlata (tal 3), anupat ipinakikitang iba ito sa "mabangis na hayop" ng kabanata 13. Nagagayakan ng purpura at iskarlata ang patutot na nakaupo sa kulay-iskarlatang mabangis na hayop. (Apo 17:3-5) Kaya naman ang pangitaing ito ay makalarawang sumasagisag sa pag-aangkin ng "mabangis na hayop" sa pagkahari at sa tinatamasang karangyaan at pagkamaharlika ng babaing nakasakay roon.

Ang *matingkad na pula* [sa Ingles, *vermilion*] (Jer 22:14; Eze 23:14) ay tumutukoy sa isang uri ng pinta na nalilikha mula sa mga *oxide* ng bakal o ng tingga. Waring una itong ginamit ng mga taga-Fenicia, na nag-angkat nito mula sa likas na mga deposito na matatagpuan sa Hilagang Aprika. Nang maglaon, ang mga depositong katulad niyaon sa Gitnang Silangan ay nilinang.

Puti ang kulay na pinakamadalas banggitin sa Kasulatan. Hindi lamang ito ginagamit sa paglalarawan kundi ginagamit din bilang sagisag ng katuwiran at espirituwal na kalinisan. (Apo 3:4; 7:9, 13, 14) Ang kabayong puti, gaya ng pagkakalarawan sa Apocalipsis 6:2 at 19:11, ay sumasagisag sa malinis at matuwid na pakikipagdigma sa ilalim ng pangunguna ni Jesu-Kristo.

Noon, ang puting kasuutan ay isinusuot kapuwa ng mga dukha at ng may matataas na katayuan. Kapag binabanggit naman ang kasuutan ng mga anghel, kadalasang inilalarawan sila bilang nakadamit ng puti. (Mar 16:5; Ju 20:12; Apo 19:14) Ang ilan pang mga bagay na inilalarawan bilang puti ay ang balahibo o buhok (Lev 13:3; Mat 5:36), laman (Lev 13:16), mga bukid ng butil na maaari nang anihin (Ju 4:35), at ang trono ng matuwid na paghatol ng Diyos (Apo 20:11). Inihalintulad naman ni Jesus ang mga eskriba at mga Pariseo sa mga pinaputing libingan. (Mat 23:27) Hinango niya ang ilustrasyong ito mula sa kaugalian na pagpapaputi sa mga libingan sa kapaligiran ng Jerusalem bago ang Paskuwa; ginagawa iyon noon upang ang mga taong magtutungo roon para ipagdiwang ang Paskuwa ay hindi maging marumi dahil sa paghipo sa mga libingan. Sa Bibliya, may binabanggit na iba't ibang antas ng kaputian, gaya halimbawa ng mamula-mulang puti (Lev 13:19, 24) at maputlang puti.—Lev 13:39.

Binabanggit din ang *naninilaw* at *dilaw na gaya ng asupre.*—Lev 13:30, 32, 36; Apo 9:17.

Halu-halong mga kulay. Bukod sa mas espesipikong mga kulay, marami ring pananalita sa Bibliya na naglalarawan ng mga bagay na waring may di-tiyak na mga kulay o may haluang mga kulay —bilang halimbawa: tagping kulay (Gen 30:32, 33), matitingkad na kulay (Isa 63:1), maraming kulay (Jer 12:9), iba't ibang kulay (Eze 27:7, 16, 24; Zac 6: 3, 7), mapula (1Sa 16:12; Sol 5:10), batik-batik (Zac 6:3, 6), may tagpi (Gen 31:10, 12), guhit-guhit (Gen

37:3; 2Sa 13:19), may kaitiman (Sol 1:6), may dalawang kulay (Eze 27:24), at sari-saring kulay (Eze 16:16; Eze 17:3).—Tingnan ang TINA, PAGTITINA.

Ang Balabal ni Kristo. Dahil sa kulay ng balabal na isinuot kay Jesu-Kristo noong araw na papatayin na siya, ipinangangatuwiran ng ilang tao na may pagkakasalungatan sa ulat ng Bibliya may kinalaman sa kasuutang iyon. Sinabi ni Mateo na sinuutan siya ng mga kawal ng *"iskarlatang* balabal" (Mat 27:28), samantalang sinasabi naman nina Marcos at Juan na ang kulay niyaon ay purpura. (Mar 15:17; Ju 19:2) Gayunman, sa halip na ituring na isang pagkakasalungatan, ang ganitong pagkakaiba sa paglalarawan sa kulay ng kasuutan ay katibayan ng pagkakaiba-iba ng indibiduwalidad ng mga manunulat ng Ebanghelyo at na hindi sila nagsabuwatan. Inilarawan ni Mateo ang balabal batay sa kung ano ang tingin niya rito, samakatuwid nga, ayon sa kaniyang pagtantiya sa kulay nito, at ang idiniin niya ay ang pagiging pula ng kasuutan. Hindi naman ang kapulahan nito ang idiniin nina Juan at Marcos, anupat tinawag nila itong purpura. Maaaring tawaging "purpura" ang anumang kulay na may mga sangkap kapuwa ng asul at ng pula. Kaya, sina Marcos at Juan ay nakakasuwato ni Mateo sa pagsasabing ang kasuutan ay may pagkapula. Sabihin pa, maaaring naiba nang kaunti ang kulay dahil sa kapaligiran at sinag ng liwanag. Sa pana-panahon, nag-iiba-iba ang kulay ng isang katubigan, depende sa partikular na kulay ng kalangitan at sa sinag ng liwanag sa isang takdang panahon. Kaya naman kung isasaalang-alang ang gayong mga salik, mauunawaan na hindi nagkakasalungatan ang mga manunulat ng Ebanghelyo nang ilarawan nila ang kulay ng balabal na isinuot kay Kristo ng mga nanlilibak na mga kawal na Romano noong huling araw ng kaniyang buhay bilang tao.

KULIGLIG [sa Heb., *char·gol′;* sa Ingles, *cricket*]. Isang uri ng lumuluksong insekto na kamag-anak ng tipaklong, bagaman naiiba sa tipaklong dahil sa prominenteng mga sungot sa dulo ng tiyan nito. Ang kuliglig-bahay at ang kuliglig-bukid ay parehong matatagpuan sa mga lupain ng Bibliya. Ang kaisa-isang pagbanggit sa insektong ito ay nasa Levitico 11:22, kung saan nakatala ito bilang malinis na pagkain.

Isinalin ng ilang bersiyon ng Bibliya (*KJ; Yg*) ang terminong Hebreo na *char·gol′* bilang "uwang." Ang pinakakaraniwang uri ng uwang ay gumagapang at hindi lumulundag. Ngunit marami ang naniniwala na ang salitang Hebreo ay tumutukoy sa isang uri ng lumuluksong insekto dahil itinala ito kasama ng balang. Gayunman, hindi matiyak kung aling lumuluksong insekto ang tinutukoy nito. Isinalin ng mga tagapagsalin ang *char·gol′* sa iba't ibang paraan bilang "lumilipad na balang" (*AT*), at "kuliglig" (*AS; NW; RS*); at kung minsa'y tinutumbasan na lamang ng transliterasyon ang salitang Hebreong ito.—*Le; Da; JB.*

KULITIS [sa Ingles, *nettle*]. Alinman sa sari-saring uri ng mga halaman na may mga dahong tulad-lagari ang gilid at kadalasan ay nababalutan ng nakatutusok na mga balahibo na may makating likido. Kapag nahawakan, ang mga dulo ng mga balahibo ay nababali, at ang matutulis na dulong iyon ay bumabaon sa balat, anupat ang likido ay nakapapasok sa sugat. Di-kukulangin sa apat na uri ng kulitis ang kilalang nabubuhay sa Palestina, anupat ang pinakakaraniwan ay ang *Roman nettle* (*Urtica pilulifera*), na maaaring tumaas nang 1.8 m (6 na piye) at kadalasang matatagpuan sa mga guho.

Ang mga terminong Hebreo na *cha·rul′* (Kaw 24:31; Zef 2:9) at *qim·mohs′* (Isa 34:13; Os 9:6) ay ikinakapit sa mga halamang tumutubo sa pinabayaang mga bukid at mga guho. Sa Job 30:7, ang *cha·rul′* ay tumutukoy sa matataas na halaman. Ang isa pang salitang Hebreo na *sir·padh′* ("matinik na palumpong," *KJ;* "kulitis," *Ro;* "nakatutusok na kulitis," *NW*) ay itinatapat naman sa mirto.—Isa 55:13.

Sa Kawikaan 24:31, ang isang anyo ng salitang *qim·mohs′* ("mga dawag," *AT;* "mga tinik," *KJ;* "mga panirang-damo," *NW*) ay itinuturing ng ilan na katugma ng *cha·rul′.* Kaya naman ipinapalagay ng ilang iskolar na ang *qim·mohs′* ay tumutukoy sa mga panirang-damo sa pangkalahatan; naniniwala naman ang iba na ang *cha·rul′* ay isang panlahatang termino na tumutukoy sa mga palumpong. Kinukuwestiyon din ng ilan ang pagkakasalin sa *cha·rul′* bilang "mga kulitis" sa Job 30:7 yamang hindi naman nanaisin ng mga tao na sumilong sa ilalim ng mga kulitis. Gayunman, sa isang pook na walang tubig, malamang na manganganlong ang mga tao sa lilim ng matataas na kulitis o, dahil sa gutom, maaaring tipunin nila ang mga halamang ito bilang pagkain. Kaya angkop naman ang pagkakasalin.

KULOG. Ang malakas na dagundong na kasunod ng pagkislap ng kidlat. Resulta ito ng biglaang pag-alsa ng hangin na napainit ng gayong paglalabas ng kuryente, anupat ang hangin ay ubod-bilis na nahahawi mula sa landas ng kidlat at pagkatapos ay bumabalik sa dati nitong kinaroroonan.—Job 28:26; 38:25.

Kung minsan, ang pandiwang Hebreo na *ra·'am′* (nangangahulugang "kulog") ay binabanggit may kaugnayan kay Jehova (1Sa 2:10; 2Sa 22:14; Aw 18:13), ang Isa na sa ilang pagkakataon ay gumamit ng kulog upang isagawa ang kaniyang kalooban. Halimbawa, noong panahon ni Samuel,

Silungan ng pastol na may kulungan ng tupa na nababakuran ng mga bato

nilito ni Jehova ang mga Filisteo sa pamamagitan ng kulog (sa Heb., *ra'am*). (1Sa 7:10; ihambing ang Isa 29:6.) Ang isa pang salitang Hebreo, *qohl,* kung minsan ay isinasaling "kulog" (1Sa 12:17, 18, tlb sa *Rbi8*), ay may saligang kahulugan na "ingay" (Exo 32:18, 19) o "tinig."—Deu 21:18; 1Ha 19:12.

Ang kasindak-sindak na dagundong ng kulog ay iniuugnay sa tinig ni Jehova. (Job 37:4, 5; 40:9; Aw 29:3-9) Nang marinig ng ilang Judio na nagsalita si Jehova kay Jesus mula sa langit, nagkaroon ng magkakaibang opinyon kung ang tunog ay kulog o tinig ng isang anghel. (Ju 12:28, 29; ihambing ang Apo 6:1; 14:2; 19:6.) Yamang ang dagundong ng kulog ay kadalasang patiunang nagpapahiwatig ng isang dumarating na bagyo, ang "mga kulog" ay maaaring tumukoy sa mga babala mula sa Diyos, gaya ng nasa Apocalipsis 8:5; 10:3, 4; 16:18.

Para sa mga Judio na nasa paanan ng Bundok Sinai, ang kulog na narinig nila ay isang palatandaan ng presensiya ng Diyos. (Exo 19:16; ihambing ang Apo 4:5; 11:19.) Maaaring ang pangyayaring ito o ang pag-akay ng Diyos sa Israel sa pamamagitan ng isang haliging ulap (isang dako ng kulog) ang tinutukoy ng mga salita ng salmista: "Sinagot kita [ni Jehova] sa kubling dako ng kulog."—Aw 81:7.

KULOG, MGA ANAK NG. Tingnan ang BOANERGES.

KULUNGAN. Tingnan ang HAWLA, KULUNGAN.

KULUNGAN NG TUPA. Ang nababakurang dako na kadalasang pinagdadalhan sa mga tupa kung gabi upang maipagsanggalang sila laban sa mga magnanakaw at mga hayop na naninila. Bagaman ginagamit din noon ang mga yungib at ang iba pang likas na mga silungan, kadalasan, ang mga kulungan ng tupa ay permanenteng mga kural na may mga batong pader (Bil 32:16; 1Sa 24:3; Zef 2:6) at isang pasukan. (Ju 10:1) Gaya ng mga kulungan ng tupa nitong kalilipas na mga panahon lamang, ang ibabaw ng mga batong pader ay maaaring natatakpan ng mga sanga ng matitinik na halaman. Baka mayroon ding mabababa at patag na mga istraktura sa loob ng nababakurang dako upang doon isilong ang mga tupa kapag masama ang panahon. Bagaman maaaring pinagsasama-sama sa iisang kulungan ang mga tupa ng ilang pastol, walang pangamba na magkakaroon ng kalituhan. Ito ay sa dahilang tumutugon lamang ang mga tupa sa tinig ng kani-kanilang pastol. Isang bantay-pinto ang naglilingkod sa pasukang-daan ng kulungan ng tupa at pinagbubuksan niya ang mga pastol tuwing umaga. —Ju 10:2-4.

KUMANDANTE NG MILITAR. Ang salitang Griego na *khi·li'ar·khos* (*chiliarch*) ay nangangahulugang "kumandante ng 1,000 kawal." Maliban sa pagkagamit nito sa Apocalipsis, tumutukoy ito sa isang *tribune* ng Romanong militar. May anim na *tribune* sa bawat hukbong Romano. Gayunman, hindi hinati-hati ang hukbo sa ilalim ng anim na iba't ibang kumandante; sa halip, ang bawat *tribune* ay nangangasiwa sa buong hukbo sa loob ng isang kanim ng taon. Sa bawat yugto na dalawang buwan, dalawang *tribune* ang nagsasalitan sa paglilingkod araw-araw.—Tingnan ang HUKBO, I (Romano).

Malaking awtoridad ang ipinagkaloob sa gayong kumandante ng militar. Humihirang at nag-aatas siya ng mga senturyon. Nangangasiwa siya sa mga paglilitis ng mga hukumang-militar at maaari siyang maglapat ng kaparusahang kamatayan.

Mayroon siyang lupon ng mga tagapaglingkod na nagsisilbing mga katulong. Ang kaniyang ranggo ay makikilala sa kaniyang pananamit: isang purpurang guhit sa kaniyang toga at isang gintong singsing ng karangalan. Dati, ang mga *tribune* na ito ay inihahalal ng taong-bayan; nang maglaon, ang Senado at ang iba pang mga tauhang sibil at militar ang nagkaroon ng pangunahing pananagutan sa pag-aatas sa kanila. Karaniwan na, ang kahilingan para rito ay sampung taóng paglilingkod sa hukbong panlupa o limang taon sa hukbong mangangabayo. Pinahintulutan ni Augusto ang mga anak ng mga senador na magsimula bilang mga *tribune.* Inireserba naman ni Tiberio sa kaniyang sarili ang karapatan ng pag-aatas sa kanila.

Noong pagdiriwang ng kaarawan ni Herodes, kabilang ang mga kumandanteng ito sa mga panauhing pandangal na pinalugdan ng mananayaw na si Salome. Sa harap ng gayong mga taong may ranggo, napilitan si Herodes na tuparin ang kaniyang sumpa at sa gayon ay iniutos na pugutan ng ulo si Juan na Tagapagbautismo. (Mar 6:21-26) Isang kumandante ng militar (*chiliarch*) ang kasama ng mga sundalong umaresto kay Jesus.—Ju 18:12.

Noong mga 56 C.E., si Claudio Lisias ang kumandante ng militar ng garison sa Jerusalem. Siya ang nagligtas kay Pablo kapuwa mula sa mga mang-uumog at mula sa nagkakagulong Sanedrin at siya rin ang sumulat ng isang liham ng paliwanag para kay Gobernador Felix nang ipuslit si Pablo sa Cesarea. (Gaw 21:30–24:22) May ilang kumandante ng militar na naroroon nang humarap si Pablo kay Herodes Agripa II.—Gaw 25:23.

Binabanggit din sa pangitain ni Juan, sa aklat ng Apocalipsis, ang "mga kumandante ng militar" bilang kasama sa mga lalapatan ng Diyos ng hatol.—Apo 6:15; 19:18.

KUNEHO [sa Heb., *'ar·ne'veth;* sa Ingles, *hare*]. Isang hayop na ngumangatngat, kabilang sa pamilyang *Leporidae,* at malapit na kamag-anak ng rabit ngunit mas malaki rito. Naiiba ito sa rabit dahil ang mga anak nito ay karaniwan nang hindi isinisilang sa isang lungga sa ilalim ng lupa kundi ipinanganganak na aktibo, mabalahibo, at mulat na ang mga mata. Kilala ang kuneho sa labing may hati, mahahabang tainga, nakatayong buntot, at mahahabang binti sa hulihan at paa, na magagamit sa mabilis na pagtakas sa mga kaaway nito. Ang pinakamatutulin na kuneho ay sinasabing nakaaabot sa bilis na 70 km/oras (43 mi/oras). Maraming iba't ibang uri ng kuneho, at ang katamtamang haba nila ay mga 0.6 m (2 piye). Ang karaniwang kulay nila ay abuhin o kayumanggi.

Sa Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang kuneho ay ipinagbawal kainin at tinukoy bilang ngumunguya ng dating kinain. (Lev 11:4, 6; Deu 14:7) Sabihin pa, ang tiyan ng mga kuneho at mga rabit ay walang iba't ibang kompartment o partisyon at hindi nila ibinabalik mula rito ang kanilang pagkain para muling nguyain, mga katangiang kaugnay ng siyentipikong klasipikasyon ng mga *ruminant* o mga ngumunguya ng dating kinain. Bagaman ang terminong Hebreo na ginamit dito para sa pagnguya ay literal na nangangahulugang "ibalik," hindi ang makabagong siyentipikong klasipikasyon ng 'pagnguya ng dating kinain' ang batayan ng pagkaunawa rito ng mga Israelita noong mga araw ni Moises. Samakatuwid, hindi dapat hatulan ang kawastuan ng pananalita ng Bibliya batay sa limitado at maituturing na bagong depinisyon ng hayop na ngumunguya ng dating kinain, gaya ng ginagawa ng maraming kritiko.

Noon, ang mga komentaristang may pananampalataya sa pagiging kinasihan ng rekord ng Bibliya ay walang nakitang pagkakamali sa sinabi ng Kautusan. Ganito ang obserbasyon ng *The Imperial Bible-Dictionary:* "Maliwanag na kapag nagpapahinga ang kuneho, paulit-ulit nitong nginunguya ang pagkain na naunang kinain nito; at ang gawaing ito ay matagal nang itinuturing ng marami bilang pagnguya ng dating kinain. Maging ang makata nating si Cowper, isang maingat na tagapagmasid ng likas na mga pangyayari, na nagrekord ng kaniyang mga obserbasyon sa tatlong kuneho na inalagaan niya, ay nagpapatotoo na 'maghapong nginunguya ng mga ito ang kanilang dating kinain hanggang sa gabi.'"—Inedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 700.

Gayunman, ipinakikita ng siyentipikong obserbasyon sa mga kuneho at mga rabit nitong nakaraang mga taon na hindi lamang ang waring pagnguya ng dating kinain ang nasasangkot. Ganito ang isinulat ni François Bourlière (*The Natural History of Mammals,* 1964, p. 41): "Ang kaugalian ng *'refection,'* o makalawang ulit na pagpaparaan ng pagkain sa bituka sa halip na minsan lamang, ay waring karaniwan sa mga rabit at mga kuneho. Karaniwan nang kinakain at nilululon ng mga alagang rabit nang di-nginunguya ang kanilang mga idinudumi sa gabi, at sa kinaumagahan ay halos ito ang kalahati ng laman ng kanilang tiyan. Sa mailap na rabit, ang *refection* ay nangyayari nang makalawang ulit sa maghapon, at iniuulat din ang kaugaliang iyan tungkol sa *European hare.* . . . Ipinapalagay na ang kaugaliang ito'y naglalaan sa mga hayop ng maraming bitamina B na produkto ng mga baktiryang nasa pagkain sa loob ng malaking bituka." Hinggil dito, ganito ang komento ng akdang *Mammals of*

the World (ni E. P. Walker, 1964, Tomo II, p. 647): "Maaaring katulad ito ng 'pagnguya ng dating kinain' na ginagawa ng mga mamalyang *ruminant.*" —Tingnan ang DATING KINAIN.

KUNEHO SA BATUHAN [sa Heb., *sha·phan′;* sa Ingles, *rock badger*]. Ang salitang Hebreo nito ay isinalin din bilang *"hyrax"* (*JB,* tlb) at *"coney."* (*KJ*) Ang kuneho sa batuhan ay kahawig ng isang malaking rabit ngunit may maliliit at pabilog na mga tainga, maiikling binti, at halos walang buntot. Ang mga paa nito ay may elastikong mga talampakan. Ang kuneho sa batuhan ay nakatira sa mababatong lugar, kung saan may mga butas at mga awang na madali nitong mapapasukan kapag may kahit kaunting banta ng panganib. Bagaman likas na mahiyain, maaari itong mangagat nang buong-bangis kapag nasukol. Halaman lamang ang kinakain nito. Maliwanag na ang kuneho sa batuhan na tinutukoy sa Bibliya ay ang uring kilalá bilang *Procavia syriaca.*

Kinukuwestiyon ng ilan ang klasipikasyon nito sa Kasulatan bilang isang hayop na ngumunguya ng dating kinain ngunit walang hati ang kuko. (Lev 11:5; Deu 14:7) Gayunman, sa pagmamasid ng soologong si Hubert Hendrichs sa mga kuneho sa batuhan na nasa Hellabrunn Zoological Gardens malapit sa Munich, Alemanya, napansin niya na ang mga ito'y may natatanging paraan ng pagnguya at paglulon. Natuklasan niya na talagang nginunguya ng mga kuneho sa batuhan ang kanilang dating kinain nang 25 hanggang 50 minuto bawat araw, kadalasa'y sa gabi. Ganito ang komento ng pahayagang Aleman na *Stuttgarter Zeitung* ng Marso 12, 1966 sa tuklas na ito: "Bagaman dati ay hindi alam ng kinikilalang soolohiya ang bagay na ito, hindi na ito bago. Sa ikalabing-isang kabanata ng Levitico . . . ay masusumpungan mo iyon."

May mga nag-aangkin na doblihan ang baak ng mga kuko sa paa ng kuneho sa batuhan. Gayunman, ang mga paa nito sa unahan, na may tig-aapat na daliring ang dulo ay tulad-kuko, at ang mga paa naman nito sa hulihan, na may tigtatatlong daliri at gayunding dami ng maliliit na kuko, ay ibang-iba sa mga paa ng isang hayop na 'may hati sa kuko' gaya ng baka.

Tinutukoy ng Kasulatan ang likas na karunungan ng kuneho sa batuhan. Bagaman hindi "makapangyarihan" at tila walang kakayahang ipagtanggol ang sarili, pinupunan ito ng kuneho sa batuhan sa pamamagitan ng paninirahan sa mga dakong mabato na mahirap marating.—Aw 104:18; Kaw 30:26.

KURAL. Isang maliit na kulungan ng mga hayop. (Zef 2:6; tingnan ang KULUNGAN NG TUPA.) Sa hula ni Mikas, ang muling-tinipon at pinagkaisang Israel ay inihahalintulad sa "mga tupa sa kural." (Mik 2:12, *NW; Le*) Dito, ginagamit ng tekstong Masoretiko ang salitang Hebreo na *bots·rah′,* na sa ibang mga talata ay isinasalin bilang "Bozra," ang pangalan ng isang lunsod ng Edom at ng isang lunsod ng Moab. Gayunman, dahil sa istilo ng parirala sa Mikas 2:12, naniniwala ang ilang iskolar na ang *bots·rah′* ay nangangahulugan ding "kural" o "kulungan." (*JP, Mo*) Kung bahagyang iibahin ang paglalagay ng tuldok-patinig sa salitang ito, magiging malapit ito sa Arabeng *sirat* (kural).

KUSAIAS. Isang Levita na mula sa pamilya ni Merari at ama o ninuno ni Etan, isa na kabilang sa pangkat ng mga Levitang mang-aawit at manunugtog noong mga araw ni David. (1Cr 15:16, 17) Maliwanag na si Kusaias ay tinatawag na Kisi sa 1 Cronica 6:44.

KUSTABLE [sa Ingles, *constable*]. Isang opisyal na tagapaglingkod na inatasan upang umalalay sa isang mahistradong Romano kapag humaharap ito sa publiko at upang magpatupad ng mga tagubilin nito. Ang terminong Griego para rito na *rhabdou′khos* ay literal na nangangahulugang "tagapagdala ng pamalo." (Gaw 16:35, 38; ihambing ang *Int.*) Ang terminong Romano naman nito ay *lictor,* at bilang tanda ng katungkulan at sagisag ng awtoridad ng mahistrado, ang *lictor* noon sa isang kolonyang Romano ay may dala-dalang *fasces.* Isa itong bungkos ng mga patpat na *elm* o *birch* na nakatali sa palibot ng hawakan ng isang palakol, samantalang ang talim naman ng palakol ay nakausli sa gilid ng bungkos.

Ang ilan sa mga tungkulin ng mga kustableng Romano ay katulad niyaong sa pulis, ngunit naiiba sila sa makabagong-panahong mga pulis sapagkat ang mga kustable ay umaalalay lamang sa mahistrado at may pananagutan na palagiang maglingkod dito. Hindi sila tuwirang nananagot sa panawagan ng bayan kundi sa mga utos lamang ng kanilang mahistrado.

Kapag humaharap sa publiko ang mahistrado, iniaanunsiyo ng kaniyang mga kustable ang pagdating niya, hinahawi nila ang pulutong upang makadaan siya, at tinitiyak nila na pinag-uukulan siya ng paggalang na nararapat sa kaniyang ranggo. Nagtatalaga sila ng mga bantay sa bahay niya. Inihahatid nila ang mga mensahe ng mahistrado, dinadala ang mga manlalabag sa harap ng mahistrado, at dinarakip nila ang mga manlalabag-batas, anupat kung minsan ay sila ang humahagupit sa mga iyon.

Ayon sa batas, ang mga kustable ay nakatalagang maglingkod nang isang taon, ngunit kadalasang nagiging mas matagal kaysa rito ang kanilang pagli-

lingkod. Ang karamihan sa kanila ay mga taong pinalaya. Ang mga kustableng Romano ay malaya sa paglilingkod militar at sinusuwelduhan sila sa kanilang paglilingkod.

Yamang ang Filipos ay isang kolonyang Romano, pinamahalaan ito ng mga mahistrado sibil ng imperyo, at ang mga ito ang nag-utos na hampasin ng mga pamalo sina Pablo at Silas. Nang sumunod na araw, isinugo ng mga mahistrado sibil ang mga kustable lakip ang utos na palayain sina Pablo at Silas. Gayunman, tinanggihan ni Pablo na palayain sila ng mga kustable, sa halip ay iginiit niya na kilalanin niyaong mga nakatataas sa mga ito, ng mga mahistrado sibil, ang nagawa nilang pagkakamali. —Gaw 16:19-40; tingnan ang MAHISTRADO.

KUTA. Ang terminong Hebreo para sa "kuta" (sa Ingles, *fortification*) ay may saligang diwa ng isang lugar na di-mapasok at mahirap marating. (Ihambing ang Zac 11:2, tlb sa *Rbi8*.) Ang mga kuta ng isang bayan ay magastos at mahirap itayo at nangangailangan ng sapat na hukbong pandepensa, kaya naman hindi lahat ng bayan ay nakukutaan. Kadalasan, ang mas malalaking lunsod ay may pader; ang mas maliliit na bayan sa lugar na iyon, kilala bilang mga sakop na bayan, ay walang pader. (Jos 15:45, 47; 17:11) Ang mga tumatahan sa mga bayang ito ay maaaring tumakas patungo sa lunsod na may pader sakaling sumalakay ang kaaway. Sa gayon, ang mga nakukutaang lunsod ay nagsilbing kanlungan para sa mga tao sa lugar na iyon. Pinatibay rin noon ang mga lunsod na nasa estratehikong lokasyon upang maipagsanggalang ang mga lansangang-bayan, mga pinagmumulan ng tubig, mga rutang patungo sa mga himpilan na pinagtataguan ng mga panustos, at mga linya ng komunikasyon.

Gayon na lamang ang tibay at taas ng mga kuta ng maraming lunsod sa Lupang Pangako anupat ang di-tapat na mga tiktik na isinugo ni Moises upang tiktikan ang Canaan ay nag-ulat na "ang mga nakukutaang lunsod ay napakalalaki" at "nakukutaan hanggang sa langit." Palibhasa'y walang pananampalataya, sa tingin nila'y hindi magagapi ang mga lunsod.—Bil 13:28; Deu 1:28.

Karaniwan na, ilang akre lamang ang saklaw ng mga lunsod ng mga lupain sa Bibliya. Gayunman, ang ilan ay higit na mas malalaki. Ang mga kabiserang lunsod ng Ehipto, Asirya, Babilonia, Persia, at Roma ay napakalalaki. Ang Babilonya ang isa sa mga lunsod na may pinakamahuhusay na pandepensa noong panahon ng Bibliya. Hindi lamang pagkatibay-tibay ng mga pader nito kundi nasa mga gilid pa ito ng isang ilog na naglaan ng mahusay na bambang na pandepensa at ng suplay ng tubig. Dahil dito, inakala ng Babilonya na kaya niyang hawakan ang kaniyang mga bihag magpakailanman. (Isa 14:16, 17) Ngunit sa isang gabi ay nakuha ang lunsod sa pamamagitan ng estratehiya ni Ciro na Persiano, na naglihis sa Eufrates upang makapasok sa lunsod ang kaniyang mga hukbo sa pamamagitan ng mga pintuang-daan na nasa mga pader sa kahabaan ng mga pantalan.—Dan 5:30.

Tatlong mahahalagang bagay ang kailangan ng isang nakukutaang lunsod: (1) mga pader na magsisilbing harang sa kaaway, (2) mga sandata upang makaganti ang mga hukbong tagapagtanggol at maitaboy nila ang mga sumasalakay, at (3) sapat na suplay ng tubig. Ang mga pagkain ay maaaring imbakin sa panahon ng kapayapaan; ngunit ang isang maaasahan at madaling marating na bukal ng tubig ay mahalaga para makatagal sa pagkubkob ang isang lunsod, gaanuman iyon kahaba.

Mga Bambang at mga Muralya. May ilang lunsod na napalilibutan ng bambang na punô ng tubig, lalo na kung may ilog o lawa sa malapit. Ang Babilonya sa may Eufrates ay isang kilaláng halimbawa nito, gaya rin ng No-amon (Thebes) na nasa mga kanal ng Nilo. (Na 3:8) Kapag walang malapit na katubigan, kadalasan ay iginagawa ang lunsod ng isang tuyong bambang. Nang muling itayo ang Jerusalem, nilagyan ito ng bambang.—Dan 9:25.

Sa gilid naman ng bambang, nagkakaroon ng isang "muralya" na gawa sa bunton ng lupa na dinukal noong hukayin ang bambang. (2Sa 20:15) Kung minsan, ang muralyang ito ay nilalatagan ng mga bato at nagiging isang dahilig na paahon sa pader na itinayo sa ibabaw ng muralya. Sa mga depensa ng lunsod ng Hazor sa gawing kanluran nito, natuklasan ng mga arkeologo ang isang bambang na 80 m (262 piye) ang lapad sa ibabaw, 40 m (131 piye) ang lapad sa ilalim, at mga 15 m (50 piye) ang lalim. Bukod pa rito, ang taas ng muralyang nalikha nang gawin ang bambang ay 15 m (50 piye). Dahil dito, ang tuktok ng muralya, kung susukatin mula sa sahig ng bambang, ay may taas na halos 30 m (100 piye). Sa ibabaw naman nito nakatayo ang pader ng lunsod.—Ihambing ang Aw 122:7.

Sabihin pa, napakahirap akyatin ang muralyang ito, lalo na ng mga pambundol, kung kaya nagtatayo ang mga mananalakay ng isang rampa, o "muralyang pangubkob," na pinagsasampahan ng mga pambundol. (2Sa 20:15; tingnan ang PAMBUNDOL.) Napakalapad ng bambang kung kaya hindi na gaanong epektibo ang mga pana ng hukbong sumasalakay, at halos walang silbi ang pagpapahilagpos mula sa sahig ng bambang. Sa kabilang dako naman, ang mga nagtatayo ng rampa para sa kanilang mga pambundol ay patuloy na pinupuntirya mula sa mga pader ng lunsod, anupat pinauulanan sila ng

mga palaso, mga bato, at kung minsan ay ng mga piraso ng nagliliyab na kahoy. Sabihin pa, hindi lahat ng lunsod ay may mga bambang o mga muralyang paahon, kaya naman ang tanging depensa na inaasahan ng iba ay ang kanilang patindig na mga pader.

Ang mga Pader. Pagkatapos ng bambang at ng muralya, ang pader ang sumunod na bahagi ng mga depensa. Ang ilang mga pader at mga tore ay naglaan ng nakukutaang mga posisyon para sa mga kawal at ng mga silid na mapag-iimbakan at maging ng mga hagdanan patungo sa pinakatuktok. Ang pader noon ay gawa sa malalaking bato, laryo, at lupa. Pagkalaki-laki ng ilan sa mga batong ginamit sa mga pader. Noong una, ang kalakhang bahagi ng mga pader ay gawa sa mga bato na walang argamasa. Nang maglaon, madalas nang gamitin ang argamasa sa pagitan ng mga bato. Upang makagawa ng argamasa, ang luwad ay niyuyurakan ng mga paa at hinahaluan ng tubig, gaya sa paggawa ng mga laryo. Kung hindi ay magbibitak-bitak ito at hihina ang pader na pandepensa.—Ihambing ang Eze 13:9-16; Na 3:14.

Kadalasan, ang sistema ng mga pader ay binubuo ng isang mataas na panloob na pader at isang mababang panlabas na pader. Kung minsan, gumagawa ng isang tuyong bambang sa pagitan ng mga pader na ito. Sa kahabaan ng panlabas na pader ay may mga *bastion* na alinman sa pabilog o parisukat ang hugis. Ang mga ito ay may pantay-pantay na mga puwang sa tuktok anupat maaaring makapagpahilagpos ang mga mamamana mula sa mga puwang at, kasabay nito, mayroon silang mapagkukublihan laban sa mga palaso ng kaaway at sa mga nagpapahilagpos ng mga bato. Nakaungos ang mga *bastion* mula sa pader hindi lamang upang lubusang makita ng mga mamamana ang nasa harap nila kundi upang makapagpahilagpos din sila sa kanan o sa kaliwa sa mga tagiliran ng mga hukbo ng kaaway na nagtatangkang umakyat o sumira sa pader.

Mas matibay at mas makapal naman ang panloob na pader. Nang maimbento ang malalaking pambundol, lalo na yaong katulad ng ginagamit noon ng mga Asiryano, mas matitibay at mas makakapal na pader ang itinayo na makatatagal sa pangwawasak ng kasangkapang ito. Isang batong pader sa Tell en-Nasbeh (Mizpa?) ang natuklasang may katamtamang kapal na 4 na m (13 piye), at tinatayang 12 m (39 na piye) ang dating taas nito. Mayroon ding pantay-pantay na mga puwang ang tuktok ng pader na ito, gaya ng halos lahat ng mga pader ng lunsod.

Mga Tore at mga Pintuang-daan. Noon, nagtatayo ng mga tore sa panloob na mga pader (bukod pa sa mga *bastion* o mga tore na nasa panlabas na mga pader). Mas matataas ang mga ito kaysa sa pader, anupat kung minsan ay nakaungos ang mga ito nang hanggang 3 m (10 piye) mula sa pader. May pantay-pantay na mga puwang ang tuktok ng mga ito at, kung minsan, sa bandang ibaba ng mga puwang ay may mga bukasan na maaaring gamitin ng mga mamamana at ng mga naghahagis ng bato. Dahil ang mga tore ay nakausli sa pader at hindi kailanman nagkakalayo nang mahigit sa dalawang hilagpos ng pana, kundi kadalasan ay mas magkakalapit pa nga, kitang-kita ng mga tagapagtanggol ang buong kahabaan ng pader. Gayundin, ang balkonahe sa tuktok ng tore ay may mga bukasan sa sahig nito upang ang mga pana, mga bato, at mga piraso ng nagliliyab na kahoy ay maiasinta nang deretso sa mga sumasalakay na nasa ibaba. Maraming ulit na binabanggit sa Kasulatan ang mga toreng ito. (Ne 3:1; Jer 31:38; Zac 14:10) Ang mga tore ay nagsilbi ring mga himpilan para sa mga bantay, na maaaring makakita sa kaaway habang papalapit ito mula sa malayo.—Isa 21:8, 9.

Kadalasan, isang *citadel* ang itinatayo sa pinakamataas na dako ng lunsod. Mayroon itong toreng tanggulan at sariling mga pader, bagaman ang mga ito ay hindi kasinlaki ng mga pader na nakapalibot sa lunsod. Ang *citadel* ang huling moog na pinanganganlungan at pinaglalabanan. Kapag nabutas ng mga kawal ng kaaway ang mga pader ng lunsod, kailangan nilang makipaglaban sa mga lansangan ng lunsod upang marating ang toreng ito. Gayong uri ng tore ang nasa Tebez, na sinalakay ni Abimelec matapos niyang bihagin ang lunsod anupat doon binasag ng isang babae ang bungo ni Abimelec sa pamamagitan ng paghahagis ng isang pang-ibabaw na gilingang-bato sa kaniyang ulo.—Huk 9:50-54.

Maliban sa mga toreng ito ng lunsod, nagtayo rin ng iba pang mga tore (sa Heb., *migh·dal′;* kapag pangmaramihan, *migh·da·lim′*) sa nakabukod na mga lugar. Itinayo ang mga ito bilang "mga himpilan ng pulisya" upang ipagsanggalang ang mga balon o iba pang mga pinagmumulan ng tubig, mga lansangang-bayan, mga hangganan, mga linya ng komunikasyon, o mga pinagkukunan ng panustos. Nakilala si Haring Uzias ng Juda sa pagtatayo ng mga tore sa Jerusalem at pati sa ilang; lumilitaw na itinayo ang mga ito upang ipagsanggalang ang mga imbakang-tubig na ginawa niya upang mapainom ang kaniyang mga alagang hayop. (2Cr 26:9, 10) Natagpuan sa Negeb ang ilan sa gayong mga tore.

Ang pinakamahinang bahagi ng mga depensa ng isang lunsod ay ang mga pintuang-daan nito; kaya naman ipinagtatanggol ang mga ito nang higit kaysa sa lahat ng iba pang bahagi ng mga pader. Sapat na dami lamang ng mga pintuang-daan ang itinata-

yo ayon sa pangangailangan ng mga tumatahan sa paglalabas-masok nila sa lunsod kapag panahon ng kapayapaan. Ang mga pintuang-daan ay gawa sa kahoy o sa kahoy at metal, anupat kung minsa'y binabalutan ito ng metal upang huwag tablan ng apoy. Sa arkeolohikal na mga paghuhukay, kadalasan, ang natatagpuang mga pintuang-daan ay bahagyang sunóg, anupat nagpapahiwatig na ginagamit noon ang apoy sa pagtatangkang tupukin ang mga pintuang-daan.—Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

Ang ilan sa mga hari ng Juda na kilala sa pagtatayo nila ng mga kuta ay si Solomon, na nagtayo ng "mga nakukutaang lunsod na may mga pader, mga pinto at halang"; si Asa, na nagtayo ng mga lunsod na may 'mga pader sa palibot at mga tore, mga pintong dalawahan at mga halang'; at si Uzias, na nagtayo ng "mga tore sa ilang" at ng "mga makinang pandigma" sa Jerusalem.—2Cr 8:3-5; 14:2, 6, 7; 26: 9-15.

Mga Kuta ng Hukbong Nangungubkob. Kung minsan, ang hukbong nangungubkob ay nagtatayo ng sarili nitong mga kuta sa palibot ng kanilang kampo. Ito ay upang maipagsanggalang ang kampo laban sa mga tagapagtanggol na pupuslit mula sa lunsod na kinukubkob o laban sa mga pagsalakay ng mga kaalyadong nasa labas ng lunsod. Ang nakukutaang mga kampong ito ay maaaring pabilog o biluhaba at napalilibutan ng pader na kadalasan ay may pantay-pantay na mga puwang sa tuktok at mga tore na may gayunding kayarian sa ibabaw. Para sa mga kutang ito, pumuputol sila ng mga punungkahoy anupat kung minsan ay milya-milya ang layo sa lunsod ng pinagkukunan nila ng mga ito. Sa kautusan ni Jehova, tinagubilinan ang mga Israelita na huwag pumutol ng mga namumungang punungkahoy para sa ganitong layunin.—Deu 20:19, 20.

Mga Kuta na may mga Tulos na Matutulis. Noong inihuhula ni Jesu-Kristo ang pagkawasak ng Jerusalem, sinabi niya na ang mga kaaway nito ay magtatayo sa palibot nito ng "kuta na may mga tulos na matutulis," o, "bakod na mga tulos." (Luc 19: 43, *Int*) Pinatotohanan ng istoryador na si Josephus na natupad nang eksakto ang hulang ito. Nangatuwiran si Tito na mas mabuti kung magtatayo sila ng kuta upang hindi makalabas ng lunsod ang mga Judio, sa gayon ay mapipilitang sumuko ang mga ito o, kung hindi man, mas madali na nilang makukuha ang lunsod dahil sa ibubunga nitong taggutom. Tinanggap naman ang kaniyang pangangatuwiran, at inorganisa ang hukbo upang isagawa ang proyektong ito. Nagpaligsahan ang mga hukbo at ang iba pang nakabababang mga pangkat ng hukbo upang tapusin ang gawaing ito; bawat indibiduwal ay napasigla ng pagnanais na mapalugdan ang mga nakatataas sa kaniya. Upang mailaan ang materyales para sa pagtatayo ng kutang ito, pinutol ang lahat ng mga punungkahoy sa mga karatig na lupain sa palibot ng Jerusalem hanggang sa distansiya na mga 16 na km (10 mi). Ang kahanga-hanga pa, ayon kay Josephus, sa loob lamang ng tatlong araw ay natapos ang kuta na may haba na mahigit sa 7 km (4.5 mi), isang gawain na karaniwang gugugol nang ilang buwan. Sa labas ng pader ng kutang ito, 13 lugar ang itinayo para sa mga garison, at ang pinagsama-samang sirkumperensiya ng mga ito ay umabot nang mga 2 km (1 mi).—*The Jewish War,* V, 491-511, 523 (xii, 1, 2, 4).

Mga Tuklas sa Arkeolohiya. Ipinagpatuloy ni Haring Solomon ang mga gawain sa pagtatayo ng kaniyang amang si David at namukod-tangi siya sa kaniyang mga ipinatayo. Bukod sa pagtatayo ng maringal na templo ni Jehova sa Jerusalem, pinatibay niya ang mga pader ng Jerusalem at nagtayo siya ng malalaking kuta sa Hazor, Megido, at Gezer. Nang hukayin ng mga arkeologo ang mga kutang ito, naging giya nila ang pananalita sa Bibliya na nasa 1 Hari 9:15: "At ito ang ulat niyaong mga tinawag para sa puwersahang pagtatrabaho na kinalap ni Haring Solomon upang maitayo ang bahay ni Jehova at ang kaniyang sariling bahay at ang Gulod at ang pader ng Jerusalem at ang Hazor at ang Megido at ang Gezer." Nasumpungan nila na ang mga pintuang-daan ng tatlong lunsod na huling nabanggit ay pawang itinayo ayon sa iisang natatanging plano, anupat ang bawat isa ay 17 m (56 na piye) ang lapad, may pasukan na may parisukat na mga tore sa magkabila at patungo sa isang portiko na 20 m (66 na piye) ang haba at may tatlong silid sa magkabilang panig. Waring kahawig ang mga ito ng paglalarawan sa mga pintuang-daan ng templo sa pangitain ni Ezekiel.—Eze 40:5-16.

Sa ibabaw mismo ng mga pader na itinayo ni Solomon sa Megido at Hazor ay may iba pang mga pader na itinayo, anupat posibleng si Ahab ang nagpagawa nito. Ang mga ito ay mas makakapal at mas matitibay, walang alinlangang dahil ito sa malalaking pambundol ng mga Asiryano na ginagamit na noong panahong iyon.

Ang tubig sa Megido ay nagmumula noon sa isang balon na nasa isang likas na yungib sa kanluraning paanan ng gulod na kinatatayuan ng lunsod. Upang makapagdala ng tubig sa lunsod, gumawa sila ng isang patindig na daanan na 30 m (98 piye) ang lalim, anupat 22 m (72 piye) ng distansiyang ito ang binutas sa taganas na bato; sa ganitong paraan ay naabot nila ang kapantayan ng balon. Mula rito, bumutas sila ng isang pahalang na lagusan na bahagyang nakadahilig at may distansiyang 67 m (220 piye) hanggang sa balon. Dahil palusong ito nang bahagya mula sa balon hanggang sa pinakapuno ng patindig na daanan, umaagos ang tubig papasók sa lunsod sa pamamagitan ng grabidad. Sa

labas naman, isang makapal na pader ang kumukulong sa balon.

Mas mahusay na kasanayan sa inhinyeriya ang kinailangan nang sarhan ni Hezekias ang daloy ng tubig na umaagos mula sa Gihon at humukay siya ng isang lagusan na mga 533 m (1,749 na piye) ang haba upang magdala ng tubig sa Jerusalem, anupat nakatagal ang lunsod sa isang mahabang pagkubkob.—2Cr 32:30.

Kadalasan, ang mga imbakang-tubig, kapuwa yaong pampubliko at yaong pang-indibiduwal, ay sa loob ng lunsod itinatayo upang magsuplay ng tubig sa lunsod kapag panahon ng pagkubkob. Sa isang bantayog (matatagpuan ngayon sa Louvre ng Paris) na itinayo ni Mesa na hari ng Moab sa Dibon na nasa Moab, masusumpungan ang ganitong inskripsiyon: "Itinayo ko rin ang mga pintuang-daan nito at itinayo ko ang mga tore nito at itinayo ko ang bahay ng hari, at ginawa ko kapuwa ang mga imbakan nito para sa tubig sa loob ng bayan. At walang imbakang-tubig sa loob ng bayan maging sa akropolis, kaya sinabi ko sa lahat ng taong-bayan, 'Gumawa ang bawat isa sa inyo ng sarili niyang imbakang-tubig sa kani-kaniyang bahay.' "

Makasagisag na mga Paggamit. Yamang ang mga tore sa ilang ang pinakaligtas na dakong kanlungan sa mga liblib na lugar, makikita natin kung bakit angkop ang sinasabi sa Kawikaan 18:10: "Ang pangalan ni Jehova ay matibay na tore. Doon tumatakbo ang matuwid at ipinagsasanggalang." Makahulugan din ang mga pananalita sa Awit 48: 'Sa mga tirahang tore ng Sion ay nahayag ang Diyos bilang matibay na kaitaasan. Libutin ninyo ang Sion, at ligirin ninyo ito, bilangin ninyo ang mga tore nito. Ituon ninyo ang inyong mga puso sa muralya nito. Suriin ninyo ang kaniyang mga tirahang tore, upang maisalaysay ninyo ito sa darating na salinlahi.' (Ihambing ang Heb 12:22.) Lalo na itong makahulugan para sa mga Judio na tumitingala noon sa pagkalaki-laking moog ng Jerusalem na nasa isang dakong mas mataas kaysa sa halos lahat ng iba pang pangunahing kabiserang lunsod sa kasaysayan ng tao, anupat may matitibay na pader na pandepensa. Sa pamamagitan ng propetang si Zacarias, tinukoy ni Jehova ang kaniyang sarili bilang 'isang pader na apoy sa buong palibot' ng Jerusalem. Nagbibigay ito sa kaniyang bayan ng pampatibay-loob at katiyakan na, bagaman maaaring gibain ang mga pader na bato, si Jehova mismo ang tunay na depensa ng kaniyang mga lingkod.—Aw 48:3, 11-13; Zac 2:4, 5.

KUTAMAYA. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

KUTSILYO. Isang kagamitang panghiwa o pamutol na may isa o dobleng talim. Noong sinaunang mga panahon, ang mga kutsilyong ginagamit sa mga lupain sa Bibliya ay yari sa bato (karaniwan nang batong pingkian), tanso, bronse, o bakal.

Ang terminong Hebreo na *ma·'akhe'leth,* na literal na tumutukoy sa isang instrumentong ginagamit kapag kumakain, ay kumakapit din sa malalaking kutsilyo gaya niyaong ginagamit noon upang pagputul-putulin ang mga bangkay ng mga hayop na ihahain. Isang "kutsilyong pangkatay" (sa Heb., *ma·'akhe'leth*) ang instrumentong kinuha ni Abraham nang ihahain na niya si Isaac (Gen 22:6, 10), at gayunding uri ng kutsilyo ang ginamit ng isang Levita upang pagputul-putulin sa 12 piraso ang katawan ng kaniyang namatay na babae. (Huk 19:29) Ang Kawikaan 30:14 ay bumabanggit naman ng "salinlahing ang mga ngipin ay mga tabak at ang mga panga ay mga kutsilyong pangkatay," sa gayo'y ginagamit ang gayunding terminong Hebreo upang lumarawan sa pagiging ganid.

Gumawa si Josue ng "mga kutsilyong batong pingkian" na gagamiting pantuli sa mga anak na lalaki ni Israel sa Gibeat-haaralot. (Jos 5:2-4) Kalakip sa terminong Hebreo na tumutukoy sa mga kutsilyong ito ang salitang *che'rev,* na karaniwang isinasalin bilang "tabak." (Ihambing ang Jos 5:2, tlb sa *Rbi8.*) Ang pangkaraniwang kutsilyong batong pingkian ng mga "Canaanita" ay may haba na mga 15 sentimetro (6 na pulgada) anupat nakaumbok ang pinakagitna ng dobleng talim nito.

Noong sinaunang mga panahon, isang uri ng kutsilyo ang ginagamit ng mga eskriba at mga kalihim bilang pantasa ng kanilang mga panulat na tambo at pambura. Sa Jeremias 36:23, binabanggit na isang "kutsilyo ng kalihim" ang ginamit upang pilasin ang balumbon ng aklat na ginawa ni Jeremias sa utos ni Jehova.

Marami sa sinaunang mga kutsilyong tanso ang may tuwid na talim na ang haba ay mula 15 hanggang 25 sentimetro (6 hanggang 10 pulgada); may natuklasan ding mga kutsilyo na nakakurba ang dulo ng talim. Kadalasan, ang puluhan at ang talim ay isang buong piraso lamang. Ang ibang mga puluhan naman ay gawa sa kahoy at ikinakabit sa talim.

Sa Kawikaan 23:1, 2 ay may makasagisag na pagtukoy sa kutsilyo, anupat inirerekomenda roon ang 'paglalagay ng kutsilyo sa sariling lalamunan' kapag kumakaing kasama ng hari, maliwanag na idiniriin na kailangang pigilan ng isa ang kaniyang gana sa pagkain kapag nasa gayong situwasyon.

KUWADRA. Tingnan ang SABSABAN, KUWADRA.

KUWAGO [sa Heb., *tach·mas'; kohs* (munting kuwago); *yan·shuph'* (kuwagong may mahahabang tainga); *'o'ach* (kuwagong agila)]. Isang ibong maninila na aktibo sa gabi at ilang ulit na binanggit sa

ulat ng Bibliya. Bagaman dating ipinapalagay na ang mga kuwago ay kamag-anak ng pamilya ng mga lawin, sa ngayo'y karaniwan silang iniuugnay sa ibang mga ibon na sa gabi kumakain, gaya ng *whippoorwill* at kandarapa.

Tulad ng lawin, ang kuwago ay may maikli at hugis-kalawit na tuka at malalakas na kukong mahigpit kumapit, ngunit naiiba ito sa lawin dahil malapad ang ulo nito, malalaki ang mata at tainga, at mayroon itong naibabaligtad na daliri sa bawat paa anupat, habang ang ibang mga daliri ay nakaturo sa unahan, ang nakahiwalay na daliring ito ay maaari namang ituro nang papalabas o patalikod pa nga, kung kaya mahigpit na nakakakapit ang ibong ito sa sari-saring bagay. Dahil sa malalaking mata nito na may lumalaking *iris,* napapakinabangan nito nang husto ang kaunting liwanag sa gabi, at di-tulad ng karamihan sa ibang mga ibon, ang mga mata ng kuwago ay parehong nakaharap sa unahan, anupat maaaring magkasabay na tumingin sa isang bagay. Ang malalambot na balahibo nito ay batik-batik na kulay kayumanggi, abuhin, itim, at puti, anupat masinsin at pinagtitinging malaki ang katawan ng ibong ito. Ayon sa isang artikulo sa *Scientific American* (Abril 1962, p. 78), napakahina ng tunog ng mga pakpak ng kuwago anupat hindi ito maririnig ng tao. Maliwanag na ang malalambot na balahibo sa ibabaw at ang mabalahibong mga gilid sa unahan at hulihan ng mga pakpak nito ay nakatutulong para mabawasan ang pagkabulabog ng daloy ng hangin. Kaya naman, ang kuwago ay nakasasalimbay nang walang ingay sa kadiliman at nakadadapo nang tahimik sa walang kamalay-malay na biktima nito, pangunahin na ang mga *rodent,* bagaman may mga kuwago ring kumakain ng mas maliliit na ibon at mga insekto. Iba't iba ang mga iyak ng kuwago, mula sa matinis na tili hanggang sa humuhugong na huni.

Ang Hebreong *tach·mas'* ay tumutukoy sa isang uri ng kuwago at kasama ito sa talaan ng 'maruruming' ibon. (Lev 11:13, 16; Deu 14:15) Ang salitang Hebreong ito, na kaugnay ng pandiwang nangangahulugang "mandahas," ay tamang-tama sa kuwago, na nabubuhay sa paninila ng maliliit na *rodent* at ibon. Ang uring ito ng kuwago ay iniuugnay sa *striated scops owl* (*Otus brucei*).

Kasama rin sa 'maruruming' ibon ang Hebreong *kohs,* na isinalin ng ilan bilang "munting kuwago" at tinatawag na *Athene noctua.* (Deu 14:16, *KJ, NW, RS;* tingnan din ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 428) Ang munting kuwago, na may haba na mga 25 sentimetro (10 pulgada), ang isa sa pinakapalasak na kuwago sa Palestina, anupat matatagpuan sa mga palumpungan, mga taniman ng olibo, at mga tiwangwang na kaguhuan. Noong namimighati ang salmista, pakiramdam niya'y tulad siya ng "munting kuwago sa mga tiwangwang na dako." (Aw 102:6) Bagay na bagay ang pangalang Arabe para sa uring ito ng kuwago, na nangangahulugang "ina ng mga guho."

Ang isa pang ibon na nakatalang 'marumi' sa Kautusang Mosaiko ay ang Hebreong *yan·shuph'.* Ipinapalagay ng ilan na ang pangalang ito'y nagpapahiwatig ng tunog ng "pagsingasing" o "magaralgal na paghihip" (ang salitang Heb. para sa "humihip" ay *na·shaph'*). Iniuugnay naman ito ng iba sa "takipsilim" (sa Heb., *ne'sheph*) at sa gayo'y nagpapahiwatig lamang ng isang ibong aktibo sa gabi. (Lev 11:17; Deu 14:16) Tinutukoy ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (p. 386) ang ibong ito bilang ang "kuwagong may mahahabang tainga" (*Asio otus*). Ang kuwagong may mahahabang tainga ay may haba na mga 38 sentimetro (15 pulgada) at tinatawag nang ganito dahil sa mga balahibong mukhang-tainga na nakatayo sa magkabilang gilid ng malapad na ulo nito. Naglalagi ito sa makahoy at tiwangwang na mga lugar at isa ito sa mga nilalang na sinasabing tatahan sa mga guho ng Edom.—Isa 34:11.

Ang abandonadong mga bahay sa mga guho ng Babilonya ay inihulang "mapupuno ng mga kuwagong agila [anyong pangmaramihan ng *'o'ach*]." (Isa 13:21) Ang ganitong mga kalagayan at ang pangalang Hebreo, na ipinapalagay na tumutukoy sa isang nilalang na "nagpapalahaw" nang may malungkot na iyak, ay tumutugma sa kuwagong agila. Iniuugnay naman ng ilan ang *'o'ach* sa *Bubo bubo aharonii,* isang uri ng kuwagong agila na nakatira sa mga disyerto ng Palestina. Gayunman, ang pagtukoy rito bilang *Egyptian* (o *dark desert*) *eagle owl* (*Bubo bubo ascalaphus*), na matatagpuan mula sa Morocco hanggang sa Iraq, ay katugma ng lokasyon ng hulang nakaulat sa Isaias 13. Ang kuwagong agila ang pinakamalaki at pinakamalakas sa mga kuwagong nasa mga rehiyong ito. Ang iyak nito ay malakas, mahaba at mapuwersa. Tulad ng ibang mga kuwago, ang malalaking mata nito ay kumikinang at kulay dilaw na mamula-mula kapag tinamaan ng liwanag sa gabi. Ang katangiang ito, pati na ang mapanglaw na iyak nito, ay tiyak na isang dahilan kung bakit ito naging sagisag ng masamang palatandaan sa mapamahiing mga taong pagano.

Naniniwala ang ilang iskolar na ang terminong *lilith',* na ginamit sa Isaias 34:14 bilang isa sa mga hayop na namamalagi sa mga guho ng Edom, ay tumutukoy sa isang uri ng kuwago. Ang pangalang ito ay sinasabing ginagamit sa ngayon "para sa *Strix,* ang *tawny owl."* (*The Interpreter's Dictionary*

of the Bible, inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 252) Gayunman, tingnan ang artikulong KANDARAPA.

KUWARENTENAS. Tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

KUWINTAS. Isang maliit na tanikala o tuhog ng mga abaloryo, ginto, pilak, korales, hiyas, at mga katulad nito, na isinusuot sa palibot ng leeg bilang palamuti. Noong sinauna, ang mga kuwintas ay isinusuot ng mga babae (Sol 1:10; 4:9; ihambing ang Eze 16:11) at maging ng mga lalaki, lalo na niyaong may mataas na katayuan. (Gen 41:41, 42; Dan 5:7, 16, 17, 29) Ang mga Midianita noong mga araw ni Gideon ay naglagay ng mga kuwintas sa mga leeg ng kanilang mga kamelyo, at sa mga kuwintas na ito, lumilitaw na may mga palamuting hugis-buwan na nakabitin bilang mga palawit. (Huk 8:21, 26) May mga panahon din noon na ginagamit ang mga tanikalang parang kuwintas bilang palamuti, gaya niyaong para sa mga haliging Jakin at Boaz ng templo.—2Cr 3:15-17.

Tungkol sa mapaghambog at balakyot na mga tao, sinasabi na "ang kapalaluan ay nagsilbing isang kuwintas sa kanila." (Aw 73:3, 6) Sa kabilang dako, ang disiplina ng isang ama at ang kautusan ng isang ina ay gaya ng isang magandang kuwintas sa leeg ng isang anak.—Kaw 1:8, 9.

KYRIOS. Tingnan ang PANGINOON.

L

LAADA. Isang inapo ni Juda at ikalawang binanggit sa dalawang anak ni Shela. Tinutukoy siya bilang "ama ni Maresa."—1Cr 4:21.

LABAHA. Isang matalas na instrumentong ginagamit upang ahitin ang buhok. Ang dalawang salitang Hebreo na ginagamit para sa labaha ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "ihantad." (Isa 3:17) Ang mga ispesimen ng instrumentong ito na natagpuan sa Ehipto ay yari sa bronse. Ang mga tuklas na ito ay kasuwato ng rekord ng Bibliya na ang mga labaha ay ginagamit na sa lugar na iyon mula pa noong sinaunang mga panahon.—Gen 41:14.

Bagaman ang mga lalaki ng Israel ay nagpapahaba ng balbas at may katamtamang haba ng buhok, lumilitaw na gumagamit sila ng labaha bilang pantabas; binabanggit din ang buhok na "ginupitan" (*KJ*), o "ipinagupit nang maikli" (*NW*), sa Gawa 18:18. (Tingnan din ang 2Sa 19:24; Eze 44:20.) Sa pamamagitan ng isang labaha, inahitan ng mga Levita ang kanilang buong laman nang italaga sila sa paglilingkod sa tolda ng kapisanan sa ilang. (Bil 8:7) Ang isang tao na nasa ilalim ng panata ng pagka-Nazareo ay hindi dapat gumamit ng labaha sa kaniyang ulo hangga't hindi natatapos ang panahon ng kaniyang panata. (Bil 6:5, 18; Huk 13:5; 16:17; Gaw 21:23, 24) Bago pa man siya ipinanganak, si Samuel, isang Levita, ay itinalaga na ng kaniyang ina ukol sa paglilingkod sa tolda ng kapisanan. Kailanman ay hindi dapat gamitan ng labaha ang mga buhok ng kaniyang ulo.—1Sa 1:11.

Patiunang nagbabala si Jehova sa Juda na ang Asiryano ay gagamitin ni Jehova bilang isang "labaha" upang 'ahitan ang ulo at ang balahibo ng mga paa' at upang 'alisin maging ang balbas,' anupat maliwanag na lumalarawan sa pagwasak sa kalakhan ng lupain ng Juda at sa pagtangay sa mga mamamayang nabihag.—Isa 7:20.

Ang mga tabak ay maaaring gawing kasintalas ng labaha; ipinakikita ito ng utos ng Diyos kay Ezekiel na gamitin niya ang tabak gaya ng labaha ng barbero upang putulin ang kaniyang buhok at balbas, at pagkatapos ay upang saktan ang isang katlo ng buhok sa pamamagitan ng tabak, anupat lumalarawan sa pagkapuksa sa pamamagitan ng tabak na sasapit sa isang bahagi ng mga taong-bayan ng Jerusalem. (Eze 5:1, 2, 12) Isinisiwalat din nito na ang pagbabarbero ay isa nang hanapbuhay noong sinaunang panahon.

Dahil sa nakasasakit na pinsalang maaaring likhain ng isang dila na ginamit nang may panlilinlang, ito ay inihahalintulad sa isang labaha.—Aw 52:2.

LABAN [Puti].

1. Ang apo ng kapatid ni Abraham na si Nahor. Siya ay anak ni Betuel at kapatid ni Rebeka (Gen 24:15, 29; 28:5), at siya ang ama nina Lea at Raquel. (Gen 29:16) Nanirahan si Laban sa lunsod ng Haran sa Padan-aram, isang lugar sa Mesopotamia.—Gen 24:10; 27:43; 28:6; 29:4, 5.

Si Laban ay tinawag na "anak ni Betuel na Siryano [sa literal, "ang Arameano"]." Tinukoy rin siya bilang "si Laban na Siryano." (Gen 28:5; 25:20; 31:

20, 24) Angkop sa kaniya ang gayong katawagan sapagkat naninirahan siya sa Padan-aram, na nangangahulugang “Kapatagan (Patag na Lupain) ng Aram (Sirya).” Si Laban ay isang Semita na nananahanan sa isang rehiyong pinaninirahan ng mga taong nagsasalita ng Aramaiko, isang wikang Semitiko.

Sa nabanggit na lugar, isinugo ng matanda nang si Abraham ang kaniyang lingkod upang humanap ng asawa para kay Isaac. (Gen 24:1-4, 10) Nang marinig ni Laban ang ulat ni Rebeka tungkol sa naging pagtatagpo nila ng lingkod ni Abraham at makita ang mga kaloob na ibinigay rito, tumakbo siya patungo sa lingkod, tinawag ito na pinagpala ni Jehova, at malugod itong tinanggap. (Gen 24:28-32) Pagkatapos ay pinangunahan ni Laban ang mga kasunduan may kinalaman sa pag-aasawa ni Rebeka, anupat ang pagsang-ayon sa pag-aasawa ay nagmula kapuwa sa kaniya at sa kaniyang amang si Betuel.—Gen 24:50-61.

Pagkalipas ng maraming taon, upang makaligtas sa paghihiganti ni Esau at upang humanap ng mapapangasawa, naglakbay si Jacob patungo sa tahanan ng kaniyang tiyo na si Laban sa Haran. (Gen 27:41–28:5) Nang panahong iyon ay mayroon nang dalawang anak na babae si Laban, sina Lea at Raquel (Gen 29:16), at posibleng mayroon din siyang mga anak na lalaki. (Gen 31:1) Nakipagkasundo si Laban kay Jacob na ibibigay niya rito ang kaniyang nakababatang anak na si Raquel bilang asawa kapalit ng pitong-taóng paglilingkod. Ngunit dinaya ni Laban si Jacob noong gabi ng kasal nito anupat inihalili niya kay Raquel ang kaniyang nakatatandang anak na si Lea. Nangatuwiran siya kay Jacob salig sa isang lokal na kaugalian at pagkatapos ay inialok kay Jacob si Raquel bilang ikalawang asawa kung maglilingkod ito sa kaniya ng karagdagang pitong taon.—Gen 29:13-28.

Nang sa wakas ay nais nang umalis ni Jacob, hinimok siya ni Laban na manatili at patuloy na maglingkod sa kaniya nang may kabayaran. (Gen 30:25-28) Nagkasundo sila na mapupunta kay Jacob ang lahat ng batik-batik at may-tagping kulay na mga tupa, ang mga tupang matingkad na kayumanggi sa gitna ng mga batang barakong tupa, at alinmang may-tagping kulay at batik-batik na mga kambing na babae. (Gen 30:31-34) Ngunit nang sumunod na mga taon ay malimit baguhin ni Laban ang orihinal na kasunduang ito kapag lubhang dumarami ang mga kawan ni Jacob, anupat ipinahihiwatig ito ng mga sinabi ni Jacob nang dakong huli kina Lea at Raquel at gayundin kay Laban. (Gen 31:4-9, 41) Nagbago na ang saloobin ni Laban kay Jacob at, kaayon ng tagubilin ni Jehova, ipinasiya ni Jacob na bumalik sa kaniyang sariling lupain kasama ang kaniyang pamilya at mga kawan.—Gen 31:1-5, 13, 17, 18.

Noong ikatlong araw pagkatapos na palihim na umalis si Jacob, nalaman ito ni Laban, tinugis niya si Jacob, at inabutan niya ito sa bulubunduking pook ng Gilead. Gayunman, tumanggap ng babala si Laban mula sa Diyos na huwag saktan si Jacob. (Gen 31:19-24) Ngunit nagtalo sina Laban at Jacob nang magkita sila. Binanggit ni Jacob ang kaniyang 20-taóng tapat na paglilingkod at pagpapagal at ang walang-katarungang pakikitungo sa kaniya ni Laban, anupat sampung ulit na binago nito ang kaniyang kabayaran.—Gen 31:36-42.

Lubhang nababahala si Laban na mabawi ang terapim, o mga idolo ng sambahayan, na ninakaw ni Raquel nang hindi nalalaman ni Jacob. Ang mga iyon ay hindi niya nasumpungan, sapagkat pinanatili ni Raquel na nakatago ang mga iyon. Ang relihiyosong mga ideya ni Laban ay maaaring naimpluwensiyahan ng mga taong sumasamba sa buwan sa lugar na tinitirhan niya, at maaaring ipinahihiwatig ito ng paggamit niya ng mga tanda at ng pagkakaroon niya ng terapim. Ngunit malamang na higit pa sa relihiyosong kadahilanan kung kaya nababalisa si Laban na makita at mabawi ang terapim. Ipinakikita ng mga tapyas na nahukay sa Nuzi malapit sa Kirkuk, Iraq, na, ayon sa mga batas noong panahon ng mga patriyarka sa partikular na lugar na iyon, kapag taglay ng isang lalaki ang gayong mga idolo ng sambahayan ng kaniyang asawa, maaaring magbigay ito sa kaniya ng karapatang humarap sa hukuman at angkinin ang ari-arian ng kaniyang yumaong biyenang lalaki. Kaya maaaring iniisip ni Laban na si Jacob mismo ang nagnakaw ng terapim upang sa dakong huli ay makuha nito ang mga ari-arian ni Laban mula sa kaniyang mga anak na lalaki. Posibleng ito ang dahilan kung bakit nang hindi masumpungan ni Laban ang mga diyos ng sambahayan, kaagad siyang gumawa ng isang kasunduan kay Jacob upang tiyaking hindi babalik si Jacob pagkamatay ni Laban taglay ang mga diyos ng sambahayan upang pagkaitan ng mana ang kaniyang mga anak.—Gen 31:30-35, 41-52.

Gumawa si Laban kay Jacob ng isang tipan ng kapayapaang pampamilya, at bilang pinakaalaala nito, nagtindig sila ng isang batong haligi at isang bunton ng mga bato. Gamit ang wikang Hebreo, tinawag ni Jacob ang bunton na Galeed, nangangahulugang “Bunton na Saksi.” Tinawag naman ito ni Laban na Jegar-sahaduta, gamit ang pananalitang Aramaiko, o Siryano, na may gayunding kahulugan. Tinawag din itong “Ang Bantayan.” (Gen 31:43-53) Pagkatapos magpaalam sa kaniyang mga apo at mga anak, umuwi na si Laban, at wala nang

binanggit pa tungkol sa kaniya ang ulat ng Bibliya. —Gen 31:54, 55.

2. Isang lugar na binanggit sa Deuteronomio 1:1 may kaugnayan sa "mga disyertong kapatagan sa tapat ng Sup." Hindi alam ang eksaktong lokasyon ng Laban.

LABI. Yamang bahagi ito ng bibig at malaki ang ginagampanan nito sa pagbigkas ng mga salita, ang "labi" (sa Heb., *sa·phah'*; sa Gr., *khei'los*) ay ginagamit sa makasagisag na paraan para sa pagsasalita o wika (Kaw 14:3; 1Co 14:21) at paminsan-minsan ay ginagamit ito sa paralelismo kasama ng "dila" (Aw 34:13; Kaw 12:19) at ng "bibig." (Aw 66:14; Kaw 18:7) Bago ginulo ang mga wika sa Babel, "ang buong lupa ay nagpatuloy na iisa ang wika [sa literal, "labi"] at iisa ang kalipunan ng mga salita." (Gen 11:1, 6-9; ganito rin ang pagkakagamit sa Aw 81:5; Isa 19:18.) Ipinangako ng Diyos sa pamamagitan ng propetang si Zefanias na magbibigay siya sa mga bayan ng "pagbabago tungo sa isang dalisay na wika [labi]"; sa gayon ay may-pagkakaisang magsasalita ang mga ito ng papuri kay Jehova at sa kaniyang matuwid na mga layunin sa pamamagitan ni Kristo Jesus.—Zef 3:9; ihambing ang Kaw 12:19.

Ang mga labi ay hindi isang tiyak na batayan ng nilalaman ng puso, yamang ang mga ito ay maaaring gamitin ng isa upang bumigkas ng mapagpaimbabaw na pananalita. (Mat 15:8) Gayunman, hindi maitatago ng mga labi ang tunay na kalagayan ng puso mula sa Diyos (Heb 4:13), at sa kalaunan ay ilalabas ng mga ito kung ano ang nasa puso.—Kaw 26:23-26; Mat 12:34.

Ninais iwasan ni Moises ang pagsasalita sa harap ni Paraon dahil siya ay "may mga labing di-tuli," samakatuwid nga, para bang ang mga labi niya ay may dulong balat sa ibabaw anupat napakahaba at napakakapal ng mga ito at hindi siya makapagsalita nang maalwan. Maaaring noon ay mayroon siyang isang uri ng kapansanan sa pagsasalita. (Exo 6:12, 30) Nais namang maglingkod ni Isaias nang tawagin siya ni Jehova, ngunit nanaghoy siya na para na rin siyang pinatahimik dahil nakita niya si Jehova sa isang pangitain, bagaman isa siyang lalaking may maruruming labi, at hindi siya karapat-dapat magdala ng malinis na mensahe ng Diyos. Sa gayon ay pinangyari ni Jehova na luminis ang mga labi ni Isaias.—Isa 6:5-7; ihambing ang Ju 15:3; Isa 52:11; 2Co 6:17.

Pinasigla ng hula ni Oseas ang Israel na maghandog kay Jehova ng "mga guyang toro" ng kanilang mga labi, na kumakatawan sa mga hain ng taimtim na papuri. (Os 14:2) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang hulang ito nang payuhan niya ang kaniyang mga kapananampalataya na maghandog sa Diyos ng "hain ng papuri, samakatuwid nga, ang bunga ng mga labi na gumagawa ng pangmadlang pagpapahayag ukol sa kaniyang pangalan."—Heb 13:15.

Sa makasagisag na paraan, ang "madulas na labi" ay tumutukoy sa mapanlinlang na pananalita. (Aw 12:2, 3) Ang gayong mga labi, gayundin ang mga labi na malupit o sinungaling, ay maaaring makapinsala—anupat sumusugat nang malalim gaya ng tabak o nakalalasong gaya ng ulupong. (Aw 59:7; 140:3; Ro 3:13) Ang tao na "nagbubukang maluwang ng kaniyang mga labi" ay isa na nagsasalita nang di-pinag-iisipan o nang may kamangmangan. (Kaw 13:3) Maaari siyang ipahamak nito, sapagkat pagsusulitin ng Diyos ang bawat isa ayon sa kaniyang mga salita.—Deu 23:23; Bil 30:6-8; Kaw 12:13; ihambing ang Job 2:10; Mat 12:36, 37.

LABINDALAWA, ANG. Tingnan ang APOSTOL.

LABIS NA PAGPURI [sa Ingles, *flattery*]. Pagbibigay-lugod sa iba sa pamamagitan ng tusong komendasyon; pambobola; di-totoo, di-taimtim, o sobrang pagpuri. Kadalasan, ginagawa ito upang bigyang-kasiyahan ang pag-ibig sa sarili o ang kapalaluan ng taong labis na pinupuri at sa gayon ay nakapipinsala ito sa kaniya. Ang motibo nito ay upang magtamo ang isa ng pabor o materyal na mga pakinabang mula sa ibang tao, upang makadama ng obligasyon ang taong iyon sa isa na labis na pumupuri sa kaniya, o upang parangalan siya. Kadalasan na, ginagamit ito upang siluin ang taong iyon. (Kaw 29:5) Ang paggamit ng labis na papuri ay hindi nagpapamalas ng karunungan mula sa itaas, kundi nagmumula sa sanlibutang ito, anupat kakikitaan ng pagkamakasarili, pagtatangi, at pagpapaimbabaw. (San 3:17) Ang pagiging di-taimtim, pagsisinungaling, pambobola o pagluwalhati sa mga tao, at pagsasamantala sa kapalaluan ng iba ay pawang di-kalugud-lugod sa Diyos.—2Co 1:12; Gal 1:10; Efe 4:25; Col 3:9; Apo 21:8.

Ang kaibahan ng landasing Kristiyano sa labis na pagpuri ay masusumpungan sa mga salita ng apostol sa 1 Tesalonica 2:3-6: "Sapagkat ang payo na ibinibigay namin ay hindi nagmumula sa kamalian o sa karumihan o sa panlilinlang, kundi, kung paanong kami ay napatunayan na ng Diyos bilang karapat-dapat na pagkatiwalaan ng mabuting balita, gayon kami nagsasalita, na pinalulugdan, hindi ang mga tao, kundi ang Diyos, na siyang sumusubok sa aming mga puso. Sa katunayan, kailanman ay hindi kami dumating na may pananalitang labis na mapamuri, (gaya ng alam ninyo) ni may balatkayo man para sa kaimbutan, saksi ang Diyos! Ni naghahanap man kami ng kaluwalhatian mula sa mga tao, hindi, mula sa inyo man o mula sa iba, bagaman

maaari sana kaming maging magastos na pasanin bilang mga apostol ni Kristo."

Bagaman sa wari'y nagdudulot ng maraming pakinabang ang paggamit ng labis na papuri, itinatawag-pansin ng Bibliya na "siyang sumasaway sa isang tao ay makasusumpong sa dakong huli ng higit na lingap kaysa sa kaniya na labis na mapamuri sa pamamagitan ng kaniyang dila." (Kaw 28:23) Kapag gumagamit ang isang tao ng labis na papuri upang malamangan niya ang ibang tao, kabaligtaran ito ng pag-ibig. Ang isang napopoot ay maaaring gumamit ng labis na papuri ngunit, sa bandang huli, ang panlilinlang niya ay gugulong pabalik sa kaniya gaya ng isang bato.—Kaw 26:24-28.

Ang isa na labis na pumupuri ay gumagamit ng madulas na pangungusap upang madaya ang kaniyang biktima. Ang mga pananalitang "labis na papuri," "madulas na dila (o labi)," "madudulas na salita" (Aw 5:9; 12:2, 3; Dan 11:32), "dulas," "kadulasan" (Kaw 7:21; Dan 11:34, tlb sa *Rbi8*), at 'doble-kara' (Eze 12:24, tlb sa *Rbi8*) ay mga salin ng salitang-ugat na Hebreo na *cha·laq'* o ng kaugnay nitong mga salita. Sa bawat nabanggit na halimbawa sa Bibliya, ang motibo ng isa na madulas magsalita ay masama.

Ang isang halimbawa ng kapaha-pahamak na resulta ng pagtanggap ng labis na papuri at ng paghanga ng mga tao ay si Herodes Agripa I, na labis na pinuri ng pulutong bilang diumano'y nagsasalita sa "tinig ng isang diyos." Dahil tinanggap niya ang labis na papuri at hindi niya ibinigay sa Diyos ang kaluwalhatian, siya ay sinaktan ng anghel ng Diyos at namatay. (Gaw 12:21-23) Sa kabilang dako naman, kaagad na pinigilan nina Bernabe at Pablo ang isang pulutong na nagnanais sumamba sa kanila. (Gaw 14:11-15) Gayundin, nang tangkain ng isang tagapamahalang Judio na ikapit kay Jesu-Kristo ang labis na mapamuring titulo na "Mabuting Guro," agad siyang itinuwid ni Jesus, na sinasabi: "Bakit mo ako tinatawag na mabuti? Walang sinumang mabuti, maliban sa isa, ang Diyos."—Luc 18:18, 19; ihambing ang Job 32:21, 22.

LADAN.

1. Isang Efraimitang ninuno ni Josue.—1Cr 7:22, 26, 27.

2. Isang Gersonitang Levita na pinagmulan ng ilang sambahayan sa panig ng ama. (1Cr 23:7-9; 26:21) Maliwanag na tinawag din siyang Libni. —Exo 6:17.

LADANO. Isang malambot na sahing na maitim o matingkad na kayumanggi na lumalabas mula sa mga dahon at mga sanga ng ilang uri ng *Cistus,* o *rockrose.* Ang sahing ay mapait ngunit mabango. Ginagamit ito sa mga pabango at, noon ay ginamit din nang malawakan sa medisina. May kinalaman sa substansiyang ito, ang sinaunang Griegong istoryador na si Herodotus (III, 112) ay sumulat: "Tinitipon ito mula sa mga balbas ng mga kambing na lalaki, kung saan ito makikitang nakadikit na gaya ng sahing, pagkagaling ng mga iyon sa mga palumpong na kanilang pinanginginainan. Ginagamit ito sa maraming uri ng ungguento, at ito ang pangunahing sinusunog ng mga Arabe bilang insenso."—Salin ni G. Rawlinson.

Ang salitang Hebreo na *nekho'th'* ay tumutukoy sa bagay na ito na dala ng isang pulutong ng mga Ismaelita na sa kanila ipinagbili si Jose at isa ito sa maiinam na produkto na ipinadala ni Jacob sa kaniyang mga anak bilang kaloob sa isa na namamahala sa Ehipto. (Gen 37:25; 43:11) Ang *nekho'th'* ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "mga espesya" (*KJ*), "sahing" (*AT, RS*), *"tragacanth"* (*Da*), "resina" (*Mo*), at, gaya ng katuturang ibinigay nina Koehler at Baumgartner, "ladano" (*NW*).—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 615.

LAEL [Pag-aari ng Diyos]. Isang Levita at ama ni Eliasap, ang pinuno ng sambahayan sa panig ng ama para sa mga Gersonita noong panahon ng paglalakbay ng Israel sa ilang.—Bil 3:24.

LAGARI. Isang kasangkapang pamutol na may talim na binubuo ng maraming maliliit na ngipin at may isa o dalawang hawakan. Ang sinaunang mga lagari ay hindi nakapuputol sa magkabilang direksiyon; ang ilan ay dinisenyong pumutol kapag hinihila ng gumagamit nito; ang iba naman ay kapag itinutulak. Karaniwan na, ang mga lagari ng mga Ehipsiyo noon ay yari sa bronse at kadalasan, nakaturo ang mga ngipin ng mga ito sa direksiyon ng hawakan. Ang gayong lagari ay nakapuputol lamang kapag hinihila ng taong gumagamit nito. Ang talim nito ay nakasuksok sa hawakan o ikinabit doon sa pamamagitan ng mga panaling katad. Mga lagaring may dalawang hawakan at talim na bakal ang ginamit noon ng mga Asiryano. Ginamit ng mga karpinterong Hebreo ang lagari sa pagputol ng kahoy, at mga lagaring nakapuputol naman ng bato ang ginamit ng kanilang mga mason.—Isa 10:15; 1Ha 7:9.

Pinagtrabaho ni David ang mga bihag na Ammonita sa mga gawaing gaya ng paglalagari ng mga bato. (2Sa 12:29-31) Kabilang sa kanilang mga kasangkapan ang "mga palakol," o, sa literal, "mga lagaring para sa bato," ayon sa tekstong Masoretiko sa 1 Cronica 20:3. Sa ilang kaso, waring ginamit na pamutol ng bato ang mga lagaring may talim na tanso at mga ngiping bato. Ngunit kung minsan, kapag tanso o bronse ang talim ng lagari, lumilitaw na nilalagyan iyon ng bagay na magaspang, gaya

ng pulbos ng esmeril, sa mismong talim upang mas madaling maputol ang bato.

Bago ang panahong Kristiyano, kung minsan ay naging napakatindi ng pag-uusig sa tapat na mga saksi ni Jehova anupat ang ilan sa kanila ay pinatay sa pamamagitan ng 'paglagari.' (Heb 11:37, 38) Ayon sa tradisyon, ipinapatay si Isaias ng balakyot na si Haring Manases sa gayong napakasakit na paraan, bagaman hindi ito sinasabi ng Kasulatan.

LAGDA. Ang markang pagkakakilanlan ng isang tao. Ang salitang "lagda" ay salin mula sa salitang Hebreo na *taw,* ang pangalan ng huling titik ng alpabetong Hebreo. (Ang *taw* ay isinasalin din bilang "marka"; Eze 9:4 [ihambing ang tlb sa *Rbi8*], 6.) Kung minsan, ang lagda ay maaaring marka ng singsing na panlagda o ng silinder na pantatak ng isang tao, o maaaring ito'y isang nasusulat na marka na pantanging ginagamit ng isang tao o isang markang pinili niya bilang pagkakakilanlan.

Upang igiit ang kaniyang kawalang-sala sa harap ng kaniyang tatlong "kasamahan" na nagsasabing mga kasalanan sa Diyos ang dahilan kung bakit siya nagdurusa, si Job ay nagharap ng ebidensiya at argumento tungkol sa kaniyang kawalang-kapintasan. Tumawag siya sa Diyos na dinggin ang kaniyang usapin at sagutin siya, na sinasabi: "O kung sana ay may nakikinig sa akin, na ayon sa aking lagda ay sasagutin ako ng Makapangyarihan-sa-lahat! O kung sumulat sana ng isang dokumento ang taong kalaban ko sa usapin sa batas!" (Job 31:35) Dito, ipinahahayag ni Job na nais niyang iharap sa Diyos ang kaniyang usapin, anupat inilalakip niya rito ang kaniyang sariling lagda bilang katibayan.

LAGNAT. Isang di-normal na pagtaas ng temperatura ng katawan. Ang lagnat ay maaaring indikasyon ng isang partikular na sakit. Bagaman ang mataas na lagnat ay maaaring maging sanhi ng pagbaba ng timbang at ng pagkawala ng mga fluido at asin sa katawan, anupat may kalakip na sakit ng ulo at iba pang hirap, kadalasan na, ang mismong lagnat ay bahagi ng paglaban ng katawan sa impeksiyon. Gayunman, kapag ang isang pangunahing sintomas ng isang sakit ay mataas na lagnat, maaari itong ipahiwatig ng pangalan ng sakit, gaya ng *scarlet fever, yellow fever,* at lagnat na dengue.

Sa Gitnang Silangan, ang isa sa pinakakaraniwang mga sakit na may kasamang lagnat ay ang malarya. Ang isa pang sakit na may kasamang lagnat ay ang disintirya, na espesipikong binanggit sa Bibliya. (Gaw 28:8) Ang isang palatandaan ng sakit na ito ay ang matinding pamamaga ng *colon,* anupat kung minsan ay nagiging dahilan ng pagdumi ng dugo at uhog. Sa Levitico 26:16, ang salitang Hebreo na *qad·da'chath* ay isinasalin bilang "nag-aapoy na lagnat"; sa Mateo 8:14, ang salitang Griego na *py·res'so* ay nangangahulugang "nilalagnat," o, sa literal, "inaapoy ng lagnat."

Bagaman ang Kautusan lakip ang mga probisyon nito ay pangunahin nang para sa espirituwal na kapakinabangan ng Israel at upang mapanatili itong hiwalay sa mga bansang pagano, isinisiwalat ng pagsusuri sa mga tuntunin ng Kautusan hinggil sa pagkain at kalinisan na nagdulot ito ng kapakinabangan sa ikalawang paraan—pinangalagaan nito ang bansa laban sa mga sanhi ng maraming sakit at sa pagkalat ng mga ito, kabilang na ang ilang nakahahawang sakit na may kasamang lagnat.

(1) Karaniwan na, hindi gaanong kumakain ng karne ang mga Hebreo, ngunit kung gusto ng pamilya na magpatay ng isang alagang hayop para makakain sila ng karne, dinadala nila ang hayop na iyon sa santuwaryo (maliban na lamang kung napakalayo na ng tinitirhan ng pamilya mula noong makapasok na sila sa Lupang Pangako). (Lev 17:3-5; Deu 12:20-27) Kakainin nila ang karne pagkatapos na maihandog ng saserdote ang ilang bahagi nito sa altar at makuha ang kaniyang takdang bahagi. May mga haing pansalu-salo na sa araw ring iyon dapat kainin. Ang iba naman ay hindi na maaaring kainin pagkatapos ng ikalawang araw, kundi ang laman ay susunugin sa apoy. Kung isasaalang-alang na mainit ang klima ng Palestina at na walang mga kasangkapan noon sa pag-iilado, ipinagsanggalang ng mga kahilingang ito ang mga Israelita laban sa mga karamdamang may kasamang lagnat na maaaring makuha sa mga *toxin* (lason) na nalilikha kapag ang ilang mga organismo ay mabilis na dumarami sa karne na hindi napanatiling ilado, gaya ng *Staphylococcus aureus* at *Salmonella.* (2) Ang karne ng ilang ipinagbabawal na hayop, gaya ng baboy, kuneho, mga hayop at mga ibon na kumakain ng bangkay, mga *rodent,* at ng ilang mga hayop sa tubig at mga isda, ay kilala na posibleng nagdadala ng iba't ibang sakit na kadalasang may kasamang lagnat. (Lev 11:1-31) (3) Nakatulong ang mga tuntunin sa kalinisan upang ang mga kagamitan sa pagluluto, pati ang suplay ng tubig na iniinom, ay maingatan sa kontaminasyon, isang pinagmumulan ng tipus at ng iba pang mga sakit na may kasamang lagnat. (Lev 11:32-38) (4) Ang sinumang humipo sa bangkay ng isang hayop na basta na lamang namatay o kumain ng anumang bahagi nito ay kailangang maglinis ng kaniyang sarili, sa gayon ay iniingatang huwag kumalat ang mga organismong iniuugnay sa ilang sakit na may kasamang lagnat. (Lev 11:39, 40) (5) Ang mga kautusan na nagsasabing takpan ng bawat indibiduwal ang kaniyang dumi, at takpan ng alabok ang dugo, ay nagsanggalang laban sa mga sakit na may kasamang lagnat, gaya ng *hepatitis.* (Lev 17:13;

Deu 23:12, 13) (6) Kung susundin ang mga batas hinggil sa moral, halos ganap na maglalaho ang lahat ng sakit na naililipat sa pagtatalik, mga sakit na maaaring makaapekto sa lahat ng mga sangkap ng katawan at kadalasang may kasamang lagnat. (Lev 18:20, 22, 23) (7) Ang mga kautusan sa pagkukuwarentenas ay nakahadlang sa pagkalat ng mga nakahahawang sakit.—Lev 13; Bil 19:11, 12, 16; 31:19.

Binabalaan ni Jehova ang Israel na kung hindi nila susundin ang kaniyang mga utos, manlulupaypay sila sa gutom, isa sa mga sanhi ng maraming sakit na may kasamang lagnat; pipighatiin sila ng tuberkulosis at nag-aapoy na lagnat, pamamaga at tulad-lagnat na init; pahihirapan sila ng mga bukol, mga singaw sa balat (mga sakit na kadalasang may kasamang lagnat), at pagkabulag. (Lev 26:14-16; Deu 28:22, 27) Natupad ang lahat ng ito pagkatapos ng paulit-ulit na paghihimagsik ng Israel laban kay Jehova at ng mga paglabag nila sa kaniyang mga kautusan.—Eze 4:16, 17; 33:10.

Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, nagpagaling siya ng maraming tao na nilalagnat. Isa na rito ay ang biyenang babae ng apostol na si Simon Pedro. (Mat 8:14, 15; Mar 1:29-31) Lumilitaw na dahil isa siyang manggagamot, itinawag-pansin ni Lucas kung gaano katindi ang lagnat sa kasong iyon, anupat inuri niya iyon bilang isang *"mataas* na lagnat." (Luc 4:38) Noong isang pagkakataon, pinagaling ni Jesus mula sa Cana ang anak na lalaki ng isang tagapaglingkod ni Haring Herodes Antipas, bagaman ang batang nilalagnat at mamamatay na ay nasa Capernaum na mga 26 na km (16 na mi) ang layo. Bilang resulta, ang lalaking iyon at ang kaniyang buong sambahayan ay naging mga mananampalataya.—Ju 4:46-54.

Ginamit ng apostol na si Pablo ang bigay-Diyos na kapangyarihang magpagaling, isa sa makahimalang mga kaloob na ibinigay sa ilang miyembro ng sinaunang kongregasyong Kristiyano sa pamamagitan ni Jesu-Kristo (1Co 12:7-9, 11, 30), upang pagalingin ang ama ni Publio, ang pangunahing lalaki at isang may-ari ng lupain sa pulo ng Malta, na napipighati dahil sa lagnat at disintirya. Nang malaman ito ng mga katutubo sa pulo, pumaroon sila kay Pablo, at pinagaling niya ang marami sa sari-saring mga sakit nila.—Gaw 28:7-9.

LAHAD. Isang inapo ni Juda at ikalawang binanggit sa dalawang anak ni Jahat.—1Cr 4:1, 2.

LAHI, (MGA). Tingnan ang BIBLIYA (Mga lahi at mga wika); TAO.

LAIS [Leon].

1. Isang lalaki na mula sa Galim, ang ama ni Palti (Paltiel), na sa kaniya ay ibinigay ni Saul bilang asawa ang anak nito na si Mical, na unang naging asawa ni David.—1Sa 25:44; 2Sa 3:15.

2. Isang Canaanitang lunsod sa hilaga na winasak ng mga Danita, na pagkatapos ay muling nagtayo nito at nagbigay rito ng pangalang Dan (Huk 18:27-29); tinatawag ding Lesem.—Jos 19:47; tingnan ang DAN Blg. 3.

LAISA [Leon]. Isang bayan sa teritoryo ng Benjamin. Ipinapalagay ni F.-M. Abel (*Géographie de la Palestine,* Paris, 1938, Tomo II, p. 368) na ito ay ang ʽIsawiya, na mga 2.5 km (1.5 mi) sa HHS ng Temple Mount sa Jerusalem. Sa makahulang pangitain ni Isaias tungkol sa dumadaluhong na Asiryano, habang humahayo ito sa nayon at nayon, tinatawagan ang Laisa na "magbigay-pansin" sa dumarating na pagsalakay.—Isa 10:30.

LAKAS NG LOOB [sa Ingles, *courage*]. Ang katangian ng pagiging matatag, matapang, mapangahas, magiting. Ang lakas ng loob ay kabaligtaran ng takot, kadunguan, at karuwagan.—Mar 6:49, 50; 2Ti 1:7.

Ang pandiwang Hebreo na pinakamalimit na nagtatawid ng diwa ng pagiging malakas ang loob ay *cha·zaqʹ.* Ito ay pangunahin nang nangangahulugang "magpakalakas." (2Sa 13:28; 2Cr 19:11; Eze 3:14) Kadalasan, ang *cha·zaqʹ* ay ginagamit na kasama ng *ʼa·matsʹ,* na nangangahulugang "magpakatibay." Ang mga pandiwang ito ay kapuwa masusumpungan sa mga pananalitang "Magpakalakas-loob kayo at magpakatibay" (Jos 10:25) at "Magpakalakas-loob kayo, at magpakatibay nawa ang inyong puso."—Aw 31:24.

Ang ideya ng panghihina ay ipinahihiwatig naman ng terminong Hebreo na *ra·phahʹ,* na kung minsan ay maaaring mangahulugang 'mawalan ng lakas ng loob' (Jer 49:24) o 'manghina ang loob.' (Kaw 24:10) Kapag isinasaling "lumaylay," gaya sa pariralang "Huwag nawang lumaylay ang iyong mga kamay," ito ay may kahulugang "mawalan ng lakas ng loob, maging napakahina upang makakilos."—Zef 3:16; Isa 13:7; Eze 7:17.

Sa Griego, ang pagiging matapang o malakas ang loob ay ipinahihiwatig sa pamamagitan ng mga pandiwang *thar·reʹo* (2Co 5:8) at *thar·seʹo.* (Mat 9:2) Ang pandiwang *tol·maʹo* ay isinasalin naman sa iba't ibang paraan bilang 'mangahas' (Jud 9; Ro 15:18), 'magkaroon ng lakas ng loob' (Mar 12:34), 'magpakatapang' (2Co 11:21), anupat ang idiniriin ay pagpapamalas ng lakas ng loob o katapangan sa isang gawain.

Mula't sapol, ang mga lingkod ng Diyos ay nangangailangan ng lakas ng loob upang manatiling tapat sa Kataas-taasan. Kaya naman, nang ang mga Israelita ay handa nang tumawid patungo sa

Lupang Pangako, sinabi sa kanila ni Moises: "Magpakalakas-loob kayo at magpakatibay," at kaniyang inulit ang payo ring ito sa inatasang kahalili niya na si Josue. (Deu 31:6, 7) Nang pinagtitibay ang mga salitang iyon ni Moises, sinabi mismo ni Jehova kay Josue noong dakong huli, "Magpakalakas-loob ka at magpakatibay . . . Magpakalakas-loob ka lamang at lubhang magpakatibay." (Jos 1:6, 7, 9) Upang magkaroon sila ng kinakailangang lakas ng loob, kailangan ng bansa na makinig, matuto, at sumunod sa kautusan ni Jehova. (Deu 31:9-12) Sa katulad na paraan, upang lumakas ang kaniyang loob at tumibay siya, sinabihan si Josue na regular na basahin ang kautusan ng Diyos at ingatang ikapit ito.—Jos 1:8.

Ang Kasulatan ay naglalaman ng maraming tuwirang utos na magtaglay ng lakas ng loob at ipinakikita rin nito kung paano iyon matatamo ng isa. (Aw 31:24) Makatutulong nang malaki ang pakikipagsamahan sa mga kapananampalataya. (Gaw 28:15) Sa Awit 27:14, si David, na isa mismong lalaking may lakas ng loob, ay nagsabi: "Magpakalakas-loob ka at magpakatibay ang iyong puso." Sa mga naunang talata ng Awit 27, isinisiwalat niya ang mga bagay na nakatulong sa kaniya na magpakalakas-loob: Pananalig kay Jehova bilang "ang moog" ng kaniyang buhay (tal 1), mga nakalipas na karanasan may kaugnayan sa kung paano pinakitunguhan ni Jehova ang kaniyang mga kalaban (tal 2, 3), pagpapahalaga sa templo ni Jehova ukol sa pagsamba (tal 4), pagtitiwala sa proteksiyon ni Jehova, at sa tulong at pagliligtas niya (tal 5-10), patuluyang pagtanggap ng turo hinggil sa mga simulain ng matuwid na daan ng Diyos (tal 11), at ang mga katangian ng pananampalataya at pag-asa (tal 13, 14).

Ang mga Kristiyano ay nangangailangan ng lakas ng loob upang manatiling di-nahahawahan ng mga saloobin at mga pagkilos ng isang sanlibutang may pakikipag-alit sa Diyos na Jehova at upang manatiling tapat sa Kaniya sa kabila ng kailangan nilang harapin ang pagkapoot ng sanlibutan. Sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad: "Sa sanlibutan ay may kapighatian kayo, ngunit lakasan ninyo ang inyong loob! Dinaig ko ang sanlibutan." (Ju 16:33) Hindi nagpadaig ang Anak ng Diyos sa impluwensiya ng sanlibutan, sa halip ay nagtagumpay siya laban sa sanlibutan sa pamamagitan ng pagiging hindi katulad nito sa anumang paraan. Ang mahusay na halimbawa ni Jesu-Kristo bilang isa na nanaig at ang resulta ng kaniyang walang-kapintasang landasin ay lubos na makapaglalaan sa isa ng kinakailangang lakas ng loob upang tumulad sa kaniya sa pananatiling hiwalay sa sanlibutan at pagiging di-nadungisan nito.—Ju 17:16.

LAKIS. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:21, 33, 39) Ipinapalagay na ang Lakis ay ang Tell ed-Duweir (Tel Lakhish), na isang gulod na napalilibutan ng mga libis at mga 24 na km (15 mi) sa K ng Hebron. Noong sinaunang panahon, ang lugar na ito'y nasa isang estratehikong posisyon sa pangunahing lansangan na nagdurugtong sa Jerusalem at sa Ehipto. May panahon na ang sukat ng lunsod na ito ay mga 8 ektarya (20 akre) at marahil ang populasyon ay nasa pagitan ng 6,000 at 7,500 katao.

Noong panahong sinasakop ng Israel ang Canaan, si Japia na hari ng Lakis ay nakisama sa apat na iba pang hari sa isang militar na pagsalakay laban sa Gibeon, isang lunsod na nakipagpayapaan kay Josue. (Jos 10:1-5) Bilang tugon sa paghingi ng Gibeon ng saklolo, magdamag na humayo ang hukbong Israelita mula sa Gilgal. Sa tulong ni Jehova, tinalo nila ang alyansa ng mga Canaanita, kinulong ang mga hari sa isang yungib, at pagkatapos ay pinatay ang mga iyon. (Jos 10:6-27; 12:11) Pagkatapos nito, ang lunsod ng Lakis ay nakuha nila pagkaraan ng wala pang dalawang-araw na labanan at ang mga naninirahan dito ay pinatay. Si Horam na hari ng Gezer, na sumaklolo sa Lakis, ay natalo rin.—Jos 10:31-35.

Pinag-uugnay ng ilang arkeologo ang kampanya ng Israel laban sa Lakis at ang isang makapal na suson ng abo na natuklasan sa Tell ed-Duweir, kung saan natagpuan ang isang *scarab* (hugis-uwang na hiyas) ni Ramses. Ngunit hindi sinasabi ng Bibliya na ang lunsod ng Lakis ay sinunog, gaya ng sinabi nito tungkol sa Jerico (Jos 6:24, 25), Ai (Jos 8:28), at Hazor (Jos 11:11). Sa halip, waring ipinahihiwatig ng Josue 11:13 na ang mga Israelita ay bihirang manunog ng "mga lunsod na nakatayo sa kanilang sariling bunton." Kaya walang maka-Kasulatang saligan upang ipalagay na ang pagkapuksa na naging sanhi ng suson ng abo na iyon ay naganap noong panahon ni Josue at pagkatapos ay ibatay roon ang petsa ng pananakop ng Israel sa Canaan. Kapansin-pansin din na hindi matukoy nang tiyakan kung sinong Ramses ang may-ari ng *scarab*. Ipinapalagay ng isang arkeologo na ang *scarab* ay pag-aari ni Ramses III at iminungkahi niya na ang Lakis ay winasak ng mga Filisteo noong ika-12 siglo B.C.E.

Noong paghahari ni Rehoboam (997-981 B.C.E.), ang Lakis ay pinalakas sa militar. (2Cr 11:5-12) Nang maglaon, noong mga 830 B.C.E., si Haring Amazias ay tumakas patungong Lakis upang makaligtas sa mga nagsabuwatan laban sa kaniya ngunit siya'y tinugis at pinatay roon.—2Ha 14:19; 2Cr 25:27.

Kinubkob ni Senakerib. Ang Lakis ay kinubkob ni Haring Senakerib ng Asirya noong 732 B.C.E. Mula sa Lakis ay isinugo niya sa Jerusalem sina

Rabsases, Tartan, at Rabsaris kasama ang isang makapal na hukbong militar upang pakilusin si Haring Hezekias na sumuko. Sa pamamagitan ng kaniyang punong tagapagsalita na si Rabsases, hinamon ni Senakerib si Jehova at nang maglaon ay nagsugo siya ng mga mensahero sa Jerusalem na may dalang mga liham na patuloy na nanunuya at nagbabanta upang pasukuin si Hezekias. Nang dakong huli, ang panghahamong ito sa Diyos na Jehova ay humantong sa paglipol ng anghel ng Diyos sa 185,000 mandirigmang Asiryano sa loob ng isang gabi. —2Ha 18:14, 17-35; 19:8-13, 32-35; Isa 36:1-20; 37:8-13, 33-36.

Sa palasyo ni Senakerib sa Nineve, makikita sa isang isinalarawang pagkubkob sa Lakis na ang lunsod na ito'y napalilibutan ng doblihang pader na may mga toreng magkakasinlayo ang pagitan at na sagana ang mga palma, ubas, at igos sa nakapalibot na maburol na lupain. Ang tagpo na naglalarawan ng pagtanggap ni Senakerib sa mga samsam ng Lakis ay may ganitong inskripsiyon: "Si Senakerib, hari ng daigdig, hari ng Asirya, ay umupo sa isang luklukang *nimedu* at masusi niyang tiningnan ang mga kamkam (na nakuha) mula sa Lakis (*La-ki-su*)." —*Ancient Near Eastern Texts*, inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 288.

Nabihag ng mga Babilonyo. Nang daluhungin ng mga Babilonyo sa ilalim ng pangunguna ni Nabucodonosor ang Juda (609-607 B.C.E.), ang Lakis at Azeka ang huling dalawang nakukutaang lunsod na bumagsak bago nakuha ang Jerusalem. (Jer 34:6, 7) Ang Lachish Letters (na isinulat sa mga bibinga ng mga kagamitang luwad, anupat 18 sa mga ito'y natagpuan sa Tell ed-Duweir noong 1935 at ang 3 pa noong 1938) ay waring may kaugnayan sa yugtong ito. Isa sa mga liham na ito, na maliwanag na ipinatutungkol ng isang himpilang militar sa kumandante sa Lakis, ay kababasahan ng ganito: "Inaabangan namin ang mga hudyat ng Lakis, ayon sa lahat ng palatandaan na ibinigay ng aking panginoon, sapagkat hindi namin makita ang Azeka." Ipinahihiwatig ng mensaheng ito na nakuha na ang Azeka kung kaya wala nang hudyat na natatanggap mula roon. Kawili-wili ring malaman na halos lahat ng mababasang liham sa Lachish Letters ay naglalaman ng mga salitang gaya ng "Iparinig nawa ni יהוה [Yahweh o Jehova] sa aking panginoon sa mismong araw na ito ang mabubuting pabalita!" (Lachish Ostracon IV) Ipinakikita nito na ang banal na pangalan ay karaniwang ginagamit noon.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 322.

Pagkatapos na matiwangwang ang Juda at Jerusalem sa loob ng 70 taon, ang Lakis ay muling tinirahan ng bumalik na mga Judiong tapon.—Ne 11: 25, 30.

Makahulang Pagbanggit. Sa Mikas 1:13, makahulang kinakausap ang Lakis: "Isingkaw mo ang karo sa pulutong ng mga kabayo, O babaing tumatahan sa Lakis. Siya ang naging pasimula ng kasalanan para sa anak na babae ng Sion, sapagkat sa iyo nasumpungan ang mga pagsalansang ng Israel." Ang mga salitang ito'y bahagi ng isang larawan ng pagkatalo at waring iminumungkahi nito na maghanda ang Lakis sa pagtakas. Hindi tinatalakay sa ibang bahagi ng Kasulatan ang "kasalanan" ng Lakis. Marahil ay isang anyo ng idolatriya ang dinala sa Jerusalem at nanggaling iyon sa Lakis. O, posibleng ang kasalanan ay may kaugnayan sa pananalig ng Juda sa mga kabayo at mga karo, na tinanggap nila sa Lakis mula sa Ehipto.

LAKUM. Isang hangganang dako ng Neptali. (Jos 19:32, 33) Posibleng ito ang Khirbet Kushsha (Horvat Kush), na nasa tabi ng Ilog Jordan at nasa T lamang ng Dagat ng Galilea.

LALAGYAN NG APOY. Ang mga lalagyan ng apoy ay ginamit sa iba't ibang paraan may kaugnayan sa paglilingkod sa santuwaryo. Lumilitaw na may mga gintong lalagyan ng apoy na pinaglalagyan noon ng mga sunóg na mitsang inalis mula sa mga lampara ng ginintuang kandelero. (Exo 25:38; 37:23; Bil 4:9) Maliwanag na ang mga tansong lalagyan ng apoy para sa altar ng handog na sinusunog ay nagsilbing mga pandakot ng abo o mga kagamitang pangkuha ng mga baga mula sa apoy. (Exo 27:3; 38:3) Ang mga lalagyan ng apoy ay pinagsusunugan din ng insenso. (Lev 10:1) Bawat umaga at sa pagitan ng dalawang gabi, ang mataas na saserdote ay nagpapausok ng mabangong insenso sa ibabaw ng ginintuang altar ng insenso.—Exo 30:7, 8.

Ang mga lalagyan ng apoy at ang iba pang mga kagamitang ginagamit sa kandelero at sa altar ng handog na sinusunog ay kailangang takpan kapag lumilikas ng kampo ang mga Israelita at inililipat ang tabernakulo sa ibang lokasyon sa panahon ng kanilang mga paglalakbay.—Bil 4:9, 14.

Gumawa si Solomon ng ginto at pilak na mga lalagyan ng apoy para sa templo; ang mga plano para sa mga ito ay ibinigay kay David sa pamamagitan ng pagkasi. Posibleng mas magarbo ang mga ito kaysa sa mga lalagyan ng apoy na ginamit sa tabernakulo sa ilang. (1Ha 7:48-50; 1Cr 28:11-19; 2Cr 4:19-22) Binanggit din na may mga lalagyan ng apoy na yari sa tunay na ginto at pilak, na kinuha mula sa templo noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya.—2Ha 25:15; Jer 52:19.

Sa Hebreo 9:4 ay may binabanggit na isang bagay na, kasama ng kaban ng tipan, iniuugnay sa Kabanal-banalan. Sa Griego, tinatawag itong

thy·mi·a·te′ri·on. Ang salitang iyan ay tumutukoy sa isang bagay na may kaugnayan sa pagsusunog ng insenso. Ito kaya ang altar ng insenso? Ganiyan ang pinalilitaw ng ilang salin, at ang binabanggit nila bilang suporta rito ay ang paggamit nina Philo at Josephus ng salitang *thy·mi·a·te′ri·on* upang tumukoy sa altar ng insenso. (*NIV, NE, JB, RS*) Sabihin pa, wala naman talaga sa loob ng Kabanal-banalan ang altar ng insenso. (Exo 30:1, 6) Sa halip, ito ay nasa labas mismo ng kurtina, o "nasa gawi roon ng kaloob-loobang silid," gaya ng binanggit sa 1 Hari 6:22. (Ihambing ang Exo 40:3-5.) Sa kabilang dako, ang *thy·mi·a·te′ri·on* ay wastong maisasalin bilang "insensaryo," at isang insensaryo ang aktuwal na ipinapasok ng mataas na saserdote sa Kabanal-banalan tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala. (Lev 16:12, 13) Sa Griegong *Septuagint,* ang salitang *thy·mi·a·te′ri·on* ay laging ginagamit upang tumukoy sa insensaryo (2Cr 26:19; Eze 8:11, *LXX*), bagaman ibang salita ang ginamit sa Levitico 16:12 nang inilalarawan ang mga kaganapan tuwing Araw ng Pagbabayad-Sala. Gayunman, ipinahihiwatig ng Judiong Mishnah na nang maglaon, isang pantanging ginintuang insensaryo ang ginamit sa Araw ng Pagbabayad-Sala. (*Yoma* 4:4; 5:1; 7:4) Kaya naman mas gusto ng ilang tagapagsalin na isalin ang *thy·mi·a·te′ri·on* bilang "insensaryo."—*NW, CC, Dy, Yg, Da, Kx.*

Maling Paggamit. Ginamit ng mga anak ni Aaron na sina Nadab at Abihu ang kanilang mga lalagyan ng apoy upang maghandog ng kakaibang apoy sa harap ni Jehova at dahil dito'y namatay sila. (Lev 10:1, 2) Sa katulad na paraan, ang mapaghimagsik na 250 lalaki na pinangungunahan ni Kora ay tinupok ng apoy nang dalhin nila ang kanilang mga tansong lalagyan ng apoy sa harap ni Jehova. (Bil 16:16-19, 35, 39) Pinasapitan ng ketong si Haring Uzias habang ilegal na gumagamit ng insensaryo. (2Cr 26:18, 19) Ang 70 matatandang lalaki ng Israel na nakita ni Ezekiel sa pangitain ay gumagamit ng mga insensaryo upang maghandog ng insenso sa mga idolo.—Eze 8:10, 11; tingnan ang INSENSO.

LALAKING MAY SUNDANG, MGA. Ang 'mga lalaking may sundang' ay mga miyembro ng isang panatikong pulitikal na paksiyon ng mga Judio noong unang siglo C.E. Nagsagawa sila noon ng organisadong mga pagpatay udyok ng pulitika. Nang magkagulo ang mga Judio sa Jerusalem laban kay Pablo noong kaniyang huling pagdalaw roon, naghinala ang kumandante ng militar na si Claudio Lisias na si Pablo ang Ehipsiyo na nanulsol ng sedisyon at nagsama sa ilang ng 4,000 "lalaking may sundang."—Gaw 21:30-38; 23:26, 27.

Ang pananalitang Griego na isinaling 'mga lalaking may sundang' ay literal na nangangahulugang "mga lalaki ng Sicarii." Ang salitang Griego para sa "Sicarii" (*si·ka′ri·oi*) ay nagmula sa Latin na *sicarii,* na hinango naman sa *sica* (sundang).

Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, partikular na kapag may kapistahan, ang 'mga lalaking may sundang,' o Sicarii, ay nakikihalubilo sa mga pulutong sa Jerusalem nang may nakatagong mga sundang sa kanilang mga kasuutan at sinasaksak nila ang kanilang mga kaaway samantalang araw na araw. Pagkatapos, upang hindi sila mapaghinalaan, kunwari ay kasama sila sa mga nagagalit dahil sa gayong mga pagpatay. Sinabi pa ni Josephus na ang Sicarii ay nanguna sa paghihimagsik laban sa Roma. Noong 66 C.E., sa pangunguna ni Eleazar na anak ni Jairo, sinakop at minasaker ng isang pangkat ng Sicarii ang garison ng mga Romano sa Masada. Ipinagpatuloy ng pangkat na ito ng mga makabayang panatiko ang pagsalansang sa Roma hanggang noong 73 C.E. kung kailan winasak ang mga depensa ng Masada. Gayunman, hindi na kinailangang lusubin ng mga Romano ang mismong tanggulan. Upang hindi sila mabihag, sistematikong minasaker ng Sicarii ang 960 lalaki, babae, at bata sa isang lansakang pagpapatiwakal. Ang nakaligtas lamang ay dalawang babae at limang bata na nagtago sa isang yungib.

LALAMUNAN. Tingnan ang LEEG.

LAMAM. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 40) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Lahm (Horvat Lehem), na mga 5 km (3 mi) sa S ng Lakis.

LAMAN. Ang Hebreong *ba·sar′* at ang Griegong *sarx* ay pangunahin nang tumutukoy sa malambot na substansiya ng isang pisikal na katawan, tao man, hayop, ibon, o isda. Sa mas espesipikong paraan ay tumutukoy ito sa mga bahaging binubuo pangunahin na ng kalamnan at taba. Idiniriin ng Bibliya na magkakaiba ang laman ng iba't ibang uri ng nabubuhay na bagay. (1Co 15:39) Ganito nga ang nasumpungan ng mga mananaliksik. Napansin nila na ang kemikal na komposisyon at kayarian ng mga selula ng laman ng mga tao, mga hayop, mga ibon, at mga isda ay may malalaking pagkakaiba-iba.

Ang Diyos na Jehova na Maylalang ang nasa likod ng pag-iral ng lahat ng laman at ng buhay ng mga ito. Tinutukoy siya ng Bibliya bilang "Si Jehova na Diyos ng mga espiritu [pati na ang puwersa ng buhay] ng lahat ng uri ng laman." (Bil 27:16; ihambing ang Gen 6:17.) Sinasabi niya na ang kaluluwa (buhay) ng nilalang na laman ay nasa dugo. (Lev 17:11-

14) Noong una, pananim at prutas, at hindi laman, ang ibinigay sa tao bilang kaniyang pagkain. Ngunit pagkatapos ng Baha, idinagdag ng Diyos ang laman ng hayop, gayunma'y iniutos niya na "ang laman na kasama ang kaluluwa nito—ang dugo nito—ang huwag ninyong kakainin."—Gen 9:3, 4.

Binanggit ang pagkain sa laman ng tao bilang isang sumpa mula sa Diyos. Nakapandidiri ito para sa mga Israelita, dahil likas na kinasusuklaman ito ng tao. (Deu 28:45, 53-57; 2Ha 6:28-30) Hindi rin nila maaaring kainin ang laman ng isang hayop na nilapa ng mabangis na hayop, o ng isa na basta na lamang namatay. Ang mga ito ay karima-rimarim, bukod pa sa hindi napatulo nang wasto ang dugo ng mga ito.—Exo 22:31; Lev 17:15, 16; Deu 14:21.

Iniutos ng Diyos sa kaniyang bayan na bago nila kainin ang laman ng isang hayop, ibubuhos nila sa lupa ang dugo nito at tatakpan nila iyon ng alabok, anupat nag-iingat na huwag makain ang dugo, dahil sa parusang kamatayan. (Deu 12:23-25; Lev 7:27) Muling inilahad ng lupong tagapamahala ng sinaunang kongregasyong Kristiyano ang pagbabawal na ito, anupat ipinagbawal ang pagkain ng mga hayop na binigti o hindi napatulo ang dugo. Idinagdag din nila ang pagbabawal sa pagkain ng karne bilang bahagi ng isang handog na pansalu-salo para sa mga idolo, isang karaniwang gawain sa gitna ng mga pagano noong mga araw na iyon. (Gaw 15:19, 20, 28, 29) Wasto naman na kumain ng laman ang mga Kristiyano, ngunit itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na ang laman ay hindi kailangang-kailangan ng tao bilang pagkain nang sabihin niya na kung ang pagkain niya ng karne ay isang katitisuran sa ibang mga Kristiyano, siya ay 'hindi na muling kakain ng karne.'—Ro 14:21; 1Co 8:13.

Ang katawang laman na ibinigay sa tao ay hindi dapat lapastanganin at hindi dapat sadyaing pagmalupitan o putulan, kahit ng may-ari mismo nito o ng ibang tao.—Lev 19:28; Deu 14:1; Exo 21:12-27.

Kaugnayan Bilang Magkamag-anak. Ang kaugnayan bilang magkamag-anak ay tinutukoy ng terminong "laman." Si Eva ang pinakamalapit na kamag-anak ni Adan yamang siya, gaya ng sinabi ni Adan, ay "buto ng aking mga buto at laman ng aking laman." (Gen 2:23; tingnan din ang Gen 29:14; 37:27; 2Sa 5:1.) Mariing binanggit ang malapit na kaugnayan ng lalaki sa kaniyang asawang babae: "Sila ay magiging isang laman." (Gen 2:24; Mat 19:5, 6) Tinatawag ni Pablo si Jesus bilang isa "na nagmula sa binhi ni David ayon sa laman."—Ro 1:3; ihambing ang 9:3.

Ang Tao, Sangkatauhan, mga Nilalang na Laman. Ang isang mas malawak na ideya ng salitang "laman," na ito'y binubuo ng nakikita at nahihipong mga bahagi ng katawan ay makikita sa paggamit sa salitang ito upang tumukoy sa buong katawan sa pangkalahatan. (Lev 17:14; 1Ha 21:27; 2Ha 4:34) Ginagamit din ito upang tumukoy sa tao, o indibiduwal, bilang isang tao na laman. (Ro 7:18; Col 2:1, 5) Ang buong sangkatauhan, lalo na mula sa pangmalas ng Diyos na Espiritu, ay inilalarawan bilang "laman" (Gen 6:12; Isa 66:16; Luc 3:6), at kung minsan ay kabilang din dito ang mga nilalang na hayop. (Gen 7:16, 21) Kadalasan, ipinakikita ng Bibliya ang pagkakaiba ng laman at ng Diyos na Espiritu, anupat partikular na idiniriin ang kawalang-kabuluhan ng tao kung ihahambing sa Diyos. (Gen 6:3; 2Cr 32:8; Aw 56:4) Gayunpaman, sa kabila ng nakatataas na posisyon ni Jehova, kinikilala at isinasaalang-alang niya ang bagay na ito sa pakikitungo niya sa sangkatauhan taglay ang nakahihigit na maibiging-kabaitan at maawaing mahabang pagtitiis.—Aw 78:39; ihambing ang Aw 103:13-15; 1Pe 1:24, 25.

Ang salitang "laman" ay maaari ring tumukoy sa isang bahagi ng katawan, partikular na sa ari ng lalaki. Binabanggit ng Levitico 15:2: "Kung ang sinumang lalaki ay may agas mula sa kaniyang ari [sa literal, "kaniyang laman"], ang kaniyang agas ay marumi."—Ihambing ang Gen 17:11; Exo 28:42; Efe 2:11; Col 2:13.

Mga Katawang Espirituwal. Sinabi ng apostol na si Pablo na "kung may katawang pisikal, mayroon ding espirituwal." (1Co 15:44) Pinatunayan ito ng apostol na si Pedro nang sabihin niya sa mga taong laman at may kalikasan ng tao, mga tinawag upang maging mga kasamang tagapagmana ni Kristo, na sila ay magiging mga kabahagi sa "tulad-Diyos na kalikasan," samakatuwid nga, buhay bilang espiritu sa di-nakikitang langit. (2Pe 1:4) Upang maging posible ito, kailangan silang magbago ng katawan, sapagkat "ang laman at dugo ay hindi makapagmamana ng kaharian ng Diyos, ni ang kasiraan man ay magmamana ng kawalang-kasiraan."—1Co 15:50-54.

Ang Katawang Laman ni Jesu-Kristo. Si Jesus, na siyang "Salita" ng Diyos, na "mula sa langit," ay naghubad ng espiritung kalikasan at "naging laman." (Ju 1:1; 1Co 15:47; Fil 2:5-8; Ju 1:14; 1Ti 3:16) Ipinanganak siya bilang tao at hindi bilang espiritu at hindi siya nagbihis lamang ng katawang laman, gaya ng ginagawa noon ng mga anghel. (Gen 18:1-3; 19:1; Jos 5:13-15) Pinatunayan ito ng apostol na si Juan nang sabihin niya na ang sinumang nagkakaila na dumating si Jesu-Kristo "sa laman" ay isang antikristo. (1Ju 4:2, 3) Upang mailaan niya ang pantubos para sa sangkatauhan at sa gayon ay matulungan yaong mga magiging kasama niya sa makalangit na pagtawag, ang Salita ay *naging* laman, anupat ipinanganak bilang isang ganap na tao,

at hindi nagsaanyong-laman. Ganito ang sinasabi sa atin ng Bibliya: “Yamang ang ‘mumunting mga anak’ ay mga kabahagi sa dugo at laman, siya rin sa katulad na paraan ay nakibahagi sa gayunding mga bagay.” (Heb 2:14-16) Ang kaniyang pakikipamayan sa lupa ay tinutukoy bilang “mga araw ng kaniyang laman.” (Heb 5:7) Sinabi ni Jesus, “Ang tinapay na ibibigay ko ay ang aking laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan.” Nagpatuloy siya sa pagsasabi na yaong mga umaasa na manatiling kaisa niya ay dapat na ‘kumain ng kaniyang laman at uminom ng kaniyang dugo.’ Palibhasa’y hindi nila naunawaan ang espirituwal at makasagisag na kahulugan ng kaniyang mga salita, inintindi ng ilan ang kaniyang pananalita bilang kanibalismo kung kaya nangilabot sila.—Ju 6:50-60.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, bagaman alam niyang papatayin siya bilang haing pantubos, ang kaniyang laman ay ‘namahingang may pag-asa.’ Ito’y dahil alam niya na bubuhayin siyang muli ng kaniyang Ama, na matagumpay na magagampanan ng kaniyang hain ang layunin ng pantubos, at na hindi makakakita ng kasiraan ang kaniyang laman. (Gaw 2:26, 31) Maliwanag na pinaglaho ng Diyos na Jehova ang katawang laman ni Jesus sa sarili Niyang paraan (anupat posibleng pinagwatak-watak Niya ang mga atomo na dating bumubuo rito). (Luc 24:2, 3, 22, 23; Ju 20:2) Hindi binawi ni Jesus ang kaniyang katawang laman dahil makakansela ang bisa ng pantubos na siyang dahilan kung bakit ito ibinigay. Nagpapatotoo ang apostol na si Pedro na si Kristo ay pumasok sa langit, sa dako ng mga espiritu, hindi ng laman, “siya na pinatay sa laman, ngunit binuhay sa espiritu.” (1Pe 3:18) Bago umakyat si Kristo sa langit bilang isang makapangyarihan at imortal na espiritung persona, siya ay nagpakita sa pamamagitan ng iba’t ibang katawang laman na naaangkop sa pagkakataon, sa layuning bigyan ang kaniyang mga alagad ng nakikita at nahihipong katibayan ng kaniyang pagkabuhay-muli.—Ju 20:13-17, 25-27; 21:1, 4; Luc 24:15, 16.

Ipinakikita ng liham ni Pablo sa mga Hebreo na ang kurtina ng santuwaryo na nasa harap ng Kabanal-banalan, na kumakatawan sa langit mismo, ay sumasagisag sa laman ni Jesus, sapagkat bago niya ihain ang kaniyang katawang laman, ang daan patungo sa buhay sa langit ay hindi pa nabubuksan.—Heb 9:24; 10:19, 20.

Ang Di-sakdal na Tao. Ang pananalitang “laman” ay kadalasang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa tao sa kaniyang di-sakdal na kalagayan, anupat ‘ipinaglihi sa kasalanan’ bilang supling ng mapaghimagsik na si Adan. (Aw 51:5; Ro 5:12; Efe 2:3) Sa mga taong nagsisikap na maglingkod sa Diyos, “ang espiritu [ang nag-uudyok na puwersa na nanggagaling sa makasagisag na puso] ay sabik, ngunit ang laman ay mahina.” (Mat 26:41) Sa loob ng mga lingkod na ito ng Diyos ay may patuluyang labanan. Ang banal na espiritu ng Diyos ay isang puwersa ukol sa katuwiran, ngunit ang makasalanang laman ay patuluyang nakikipagbaka laban sa impluwensiya ng espiritu at nanggigipit upang udyukan ang indibiduwal na gumawa ng mga gawa ng laman. (Ro 7:18-20; Gal 5:17) Ipinakikita ng Galacia 5:19-23 ang pagkakaiba ng mga gawa ng makasalanang laman at ng mga bunga ng espiritu.

Sinasabi rin sa atin ng apostol na si Pablo na ang Kautusang ibinigay sa Israel sa pamamagitan ni Moises ay ‘mahina dahil sa laman,’ ang di-sakdal na laman niyaong mga nasa ilalim ng Kautusan. Ang Kautusan na sa ilalim niyaon naglingkod ang Aaronikong pagkasaserdote ay espirituwal, anupat mula sa Diyos, ngunit sa pamamagitan nito, ang mga taong makalaman na “ipinagbili sa ilalim ng kasalanan” ay hinatulan, sa halip na ipahayag na matuwid. (Ro 8:3; 7:14; Heb 7:28) Ang mga mataas na saserdoteng mula sa linya ni Aaron sa laman, na inatasan ng Kautusan, ay hindi nakapagbigay ng nararapat na hain para sa kasalanan.—Heb 7:11-14, 23; 10:1-4.

Nang sabihin niyang ‘ang laman ay hindi napasasakop sa kautusan ng Diyos, ni maaari mang magkagayon,’ hindi sinasabi ng apostol na si Pablo na ang laman mismo ay sadyang masama. Sinasabi niya sa atin na si Jesu-Kristo, bagaman nakikibahagi sa dugo at laman, anupat nagiging “tulad ng kaniyang ‘mga kapatid,’ ” ay “walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan,” “sinubok sa lahat ng bagay tulad natin, ngunit walang kasalanan.” (Ro 8:7; Heb 2:14, 17; 4:15; 7:26) Pinatunayan ni Jehova na maaaring maging walang-kasalanan ang laman ng tao. “Ang Diyos, sa pamamagitan ng pagsusugo ng kaniyang sariling Anak sa wangis ng makasalanang laman at may kinalaman sa kasalanan, ay humatol sa kasalanan sa laman.” (Ro 8:3) Sa kalaunan, sa pamamagitan ng paglalaan ng hain ni Kristo, lahat ng nananampalataya ay magiging sakdal, at ang matuwid na mga kautusan ng Diyos ay buong-kasakdalang tutuparin ng sangkatauhan.—Apo 21:4.

Ang isa sa mga tukso na nakaimpluwensiya kay Eva upang magkasala ay “ang pagnanasa ng laman.” Ginamit ito ng Diyablo laban kay Kristo ngunit nabigo siya. (1Ju 2:16; Gen 3:6; Luc 4:1-4) Tinatalo ng mga tagasunod ni Jesus ang laman sa pamamagitan ng pagpapahintulot sa espiritu ng Diyos na gumana nang malaya sa kanilang mga buhay at sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova.—Gal 5:16, 22-26; Ro 8:1-4.

Ang Pakikipaglaban ay Hindi sa Laman. Hindi ang makalamang pangangatuwiran, kundi ang espiritu ni Jehova, ang nagsisiwalat ng mga layunin ng Diyos sa mga taong may pananampalataya at pumapatnubay sa kanila. (Mat 16:17; 1Co 2:9, 14; Efe 3:5) Alinsunod dito, hindi isinasagawa ng mga Kristiyano ang kanilang Kristiyanong pakikipagdigma 'ayon sa laman,' at hindi sila nakikipaglaban sa mga taong laman at dugo; ni gumagamit man sila ng makalamang mga sandata laban sa kaninuman. Nakikipaglaban sila sa "balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako." (2Co 10:3, 4; Efe 6:12) Nagtitiwala sila, hindi sa 'bisig na laman,' kundi kay Jehova na Espiritu. (Jer 17:5; 2Co 3:17) Sa tulong ng Diyos ay sinisikap nilang linisin ang kanilang sarili mula sa "bawat karungisan ng laman at espiritu," at tinitingnan at hinahatulan sila ng Diyos, hindi ayon sa kung ano sila sa laman, gaya ng madalas gawin ng tao, kundi ayon sa kung ano sila sa espirituwal.—1Co 4:3-5; 2Co 5:16, 17; 7:1; 1Pe 4:6; tingnan ang ESPIRITU; IPAHAYAG NA MATUWID; KALULUWA.

LAMBAT. Karaniwan na, isang materyal na binubuo ng pisi, sinulid, o lubid, na nilala. Ginagamit ang lambat sa panghuhuli ng isda (Ec 9:12; Isa 19:8; Mat 4:18-21), mga ibon (Kaw 1:17), at iba pang mga hayop (Isa 51:20). Ang ilan sa mga pangunahing materyales na ginagamit sa paggawa nito ay ang lino, hibla ng palma, at papiro.

Samantala, ibang-iba naman ang pinaggamitan sa mga lambat na metal. Halimbawa, mga lambat na yari sa tanso ang inilagay bilang palamuti sa kapital ng mga haliging Jakin at Boaz sa templo (tingnan ang KAPITAL), at isang tansong lambat o kayariang tila lambat naman ang ginamit bilang parilya para sa altar na pinaghahainan.—Exo 27:4, 5; 38:4; 1Ha 7:16-18, 41, 42; Jer 52:22, 23.

Makasagisag na Paggamit. Sa Bibliya, ang "lambat" ay kadalasang ginagamit sa makasagisag na diwa upang kumatawan sa mga paraang ginagamit sa paninilo ng iba—anupat pinalilibutan sila at dinadalang bihag, o pinasasapitan sila ng kapahamakan. (Job 18:8; 19:6; Aw 66:11; Pan 1:13; Eze 12:13; 17:20; 19:8; 32:3; Os 5:1; 7:12; Mik 7:2) Inihahalintulad sa pangubkob na lambat ang paraang ginamit ng mga Caldeo sa paglupig sa mga bansa noong nagpapalawak sila ng kanilang pamumuno. (Hab 1:6, 15-17) Gayundin, ang labis na pamumuri at ang mapagpakanang puso ng isang babaing imoral ay inihahambing sa mga lambat. (Kaw 29:5; Ec 7:26) Nagpahayag ang salmista ng pagtitiwala na ililigtas siya ni Jehova mula sa sala-salabid na mga lambat (Aw 25:15; 31:4; 140:5, 12) at na yaong mga naglalatag ng gayong mga lambat ang siyang masisilo sa mga iyon.—Aw 9:15; 35:7, 8; 57:6; 141:10.

May kinalaman sa kayarian at paggamit ng iba't ibang lambat, tingnan ang LAMBAT, PANGUBKOB NA; MANGHUHULI NG IBON; PANGANGASO AT PANGINGISDA.

LAMBAT, PANGUBKOB NA [sa Ingles, *dragnet*]. Isang uri ng lambat na ipinansusuyod sa sahig ng katubigan upang makahuli ng mga isda. (Eze 26:5, 14; 47:10) Sa sinaunang Ehipto, ang mga pangubkob na lambat ay gawa sa sinulid na lino at may mga pabigat na tingga sa ilalim at mga palutang na kahoy sa ibabaw. Malamang na kahawig ng mga ito ang mga lambat na ginamit ng mga Israelita.

Ang sinaunang paraan ng pangingisda gamit ang pangubkob na lambat ay malamang na kagayang-kagaya ng pamamaraan sa Gitnang Silangan nitong nakalipas na mga panahon. Ang pangubkob na lambat ay inihuhulog mula sa mga bangka upang makulong nito ang isang kawan ng mga isda, at ang mahahabang lubid na nakakabit sa magkabilang dulo ng lambat ay iniaahon sa baybayin. Pagkatapos, unti-unting hihilahin ng dalawang pangkat ng mga lalaki ang magkabilang dulo ng lubid patungo sa dalampasigan. (Mat 13:47, 48) Ang isa pang paraan ay ang paghila sa lambat hanggang sa ito'y maging parang malaking buslo. Sisisid naman ang mga mangingisda sa tubig at hihilahin ang isang bahagi ng gilid na may mga pabigat patungo sa ilalim ng buong lambat upang magkaroon ito ng lundo. Pagkatapos nito, iaahon ang lambat sa isang bangka o mga bangka. (Luc 5:6, 7) Kung minsan naman ay hinihila muna ang lambat sa mas mababaw na bahagi ng tubig bago ito alisan ng laman. —Ihambing ang Ju 21:8, 11.

Sa Kasulatan, makasagisag na ginagamit ang pangubkob na lambat may kaugnayan sa pagtitipon sa mga tao. (Mat 13:47, 48) Ginagamit din ito upang lumarawan sa puso ng babaing imoral (Ec 7:26) at maging sa mga pakana upang siluin ang iba. (Mik 7:2) Gayundin, ang pananakop sa digmaan ay inihahalintulad sa pangingisda gamit ang pangubkob na lambat.—Hab 1:15-17.

LAMEC.

1. Ang anak ni Metusael at isang inapo ni Cain. (Gen 4:17, 18) Ang buhay niya at ni Adan ay nagpang-abot. Si Lamec ay nagkaroon ng dalawang asawa, sina Ada at Zila, na magkasabay niyang naging asawa at siya ang unang nagkaroon ng higit pa sa isang asawa ayon sa ulat ng Bibliya. (Gen 4:19) Kay Ada ay nagkaroon siya ng mga anak na lalaki na nagngangalang Jabal, ang 'tagapagpasimula ng mga tumatahan sa mga tolda at ng mga may alagang hayop,' at Jubal, ang 'tagapagpasimula ng lahat niyaong humahawak ng alpa at ng pipa.' (Gen 4:20, 21) Kay Zila naman ay naging anak ni Lamec si

Tubal-cain, “ang panday ng bawat uri ng kasangkapang tanso at bakal,” at ang isang babae na nagngangalang Naama.—Gen 4:22.

Ang tulang kinatha ni Lamec para sa kaniyang mga asawa (Gen 4:23, 24) ay nagpapabanaag sa marahas na saloobin ng mga tao noong panahong iyon. Ang tula ni Lamec ay nagsasabi: “Dinggin ninyo ang aking tinig, kayong mga asawa ni Lamec; pakinggan ninyo ang aking pananalita: Isang lalaki ang pinatay ko dahil sinugatan ako, oo, isang kabataang lalaki dahil sa panununtok sa akin. Kung pitong ulit na ipaghihiganti si Cain, kung gayon si Lamec ay pitumpung ulit at pito.” Maliwanag na naghaharap si Lamec ng isang kaso ng pagtatanggol sa sarili, anupat nangangatuwiran na ang ginawa niya ay hindi sinasadyang pagpaslang, na gaya niyaong kay Cain. Inangkin ni Lamec na bilang pagtatanggol sa kaniyang sarili, napatay niya ang lalaki na nanakit at sumugat sa kaniya. Samakatuwid, ang kaniyang tula ay nagsisilbing pakiusap na huwag siyang patayin ng sinumang naghahangad na ipaghiganti ang lalaking dumaluhong sa kaniya.

Lumilitaw na walang sinuman sa mga inapo ni Cain, kabilang na rito ang mga supling ni Lamec, ang nakaligtas sa Baha.

2. Isang inapo ni Set; anak ni Matusalem at ama ni Noe. (Gen 5:25, 28, 29; 1Cr 1:1-4) Nagpang-abot din ang buhay ng Lamec na ito at ni Adan. Si Lamec ay nanampalataya sa Diyos, at pagkatapos na tawaging Noe (malamang na nangangahulugang “Kapahingahan; Kaaliwan”) ang pangalan ng kaniyang anak, sinabi niya: “Ang isang ito ay magdadala sa atin ng kaaliwan sa ating gawa at sa kirot ng ating mga kamay dahil sa lupang isinumpa ni Jehova.” (Gen 5:29) Natupad ang mga salitang ito nang ang sumpa sa lupa ay alisin noong panahong nabubuhay si Noe. (Gen 8:21) Nagkaroon si Lamec ng iba pang mga anak na lalaki at babae. Nabuhay siya nang 777 taon, anupat namatay mga limang taon bago ang Baha. (Gen 5:30, 31) Ang kaniyang pangalan ay nakasulat sa talaangkanan ni Jesu-Kristo sa Lucas 3:36.

LAMED [ל]. Ang ika-12 titik sa alpabetong Hebreo. Ang *lamed* ay karaniwan nang katumbas ng Ingles na “l.” Sa Hebreo, ginamit ng salmista ang titik na ito sa pasimula ng bawat isa sa walong talata sa Awit 119:89-96.

LAMI [Aking Tinapay]. Ang kapatid ni Goliat na Giteo. Ang ulat sa 1 Cronica 20:5 ay kababasahan, sa isang bahagi nito, “pinabagsak ni Elhanan na anak ni Jair si Lami na kapatid ni Goliat na Giteo,” sa isang pakikipagdigma sa mga Filisteo. Gayunman, sa katulad na teksto sa 2 Samuel 21:19 ay mababasa: “Pinabagsak ni Elhanan na anak ni Jaareoregim na Betlehemita si Goliat na Giteo.” Sa huling nabanggit na teksto, lumilitaw na ang *’eth-lach·mi′* (sa Tagalog, “Lami,” anupat ipinahihiwatig lamang ng terminong Hebreo na *’eth* na ang Lami ang layon ng isang pandiwa) ay may-kamaliang binasa ng isang tagakopya bilang *behth hal·lach·mi′* (“Betlehemita”). Samakatuwid, malamang na ang orihinal ay kababasahan ng, ‘pinabagsak si Lami,’ gaya ng mababasa sa katulad na teksto sa 1 Cronica 20:5. Pagtutugmain nito ang dalawang teksto sa puntong ito. Kaya maliwanag na si Lami ay kapatid ng Goliat na pinatay ni David. Sa kabilang dako naman, posible na may dalawang Goliat.—Tingnan ang GOLIAT.

LAMOK [sa Heb., *qe′rets*]. Alinman sa napakarami at sari-saring uri ng insektong may dalawang pakpak, bilog ang ulo at may mga binting mahahaba, balingkinitan at lima ang hugpungan. Ang mga babaing lamok ay may matibay na *proboscis* na ipinantutusok nila sa balat ng tao at mga hayop upang makasipsip ng dugo. Ang salitang Hebreo na isinaling “lamok” (*NW*) ay lumitaw bilang pangngalan tanging sa Jeremias 46:20, kung saan ginamit ito upang kumatawan sa mga Babilonyong nasa ilalim ng pamamahala ni Nabucodonosor, ang kaaway mula sa hilaga na darating laban sa Ehipto, ang ‘magandang dumalagang baka.’

LAMPARA. Isang sisidlang ginagamit upang makagawa ng artipisyal na liwanag. Mayroon itong mitsa na pampaningas ng mga likidong madaling magliyab gaya ng langis, anupat sinisipsip ng mitsa ang fluido na nagsisilbi namang gatong ng liyab ng apoy. Ang mga mitsa ay gawa sa lino (Isa 42:3; 43:17), binalatang tangkay ng halamang hungko, o abaka. Langis ng olibo ang fluido na karaniwang ipinampapaningas sa mga sinaunang lampara (Exo 27:20), bagaman ginagamit din noon ang langis mula sa punong *terebinth.*

Bawat isa sa limang maiingat na dalaga sa ilustrasyon ni Jesus ay may isang lampara at isang sisidlan na may langis. (Mat 25:1-4) May dala ring mga lampara at mga sulo yaong mga dumating upang arestuhin si Jesus.—Ju 18:3.

Karaniwan na, ang mga lamparang pambahay ay yari sa luwad, bagaman may natuklasan ding mga lamparang bronse sa Palestina. Ang karaniwang lampara ng mga Canaanita ay hugis-platito, pabilog ang ilalim at mataas ang gilid. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 952) Nilalagyan ng bahagyang yupi ang isang gilid ng labi nito, at doon ipinapatong ang mitsa. Kung minsan, nilalagyan ng yupi ang apat na sulok ng labi nito upang may mapag-

lagyan ng apat na mitsa. Nang maglaon, mga lamparang may iba't ibang hugis ang ginawa, anupat ang ilan ay sarado maliban sa dalawang butas ng mga ito, ang isa ay nasa ibabaw (malapit sa gitna) upang sa pamamagitan niyaon ay malagyan ng langis ang sisidlan at ang isa naman ay nagsisilbing bibig nito na pinaglalagyan ng mitsa. Ang ilang lampara ay may pabilog na tatangnan sa kabilang dulo na katapat ng bibig nito; kung minsan, ang tatangnan ay nakapahiga, ngunit kadalasa'y patayo. Kalimitan, ang mga lamparang Griego-Romano ay may mga anyo ng mga tao o mga hayop sa mitolohiya, samantalang ang mga Judio naman ay gumawa ng mga lamparang may mga disenyong gaya ng mga dahon ng punong ubas o mga balumbon.

Karaniwan ay kulay kayumanggi ang sinaunang mga lamparang hugis-platito. Ang mga lampara naman na ginawa noong unang siglo C.E. ay may iba't ibang kulay, kabilang na ang mapusyaw na kayumanggi, mamula-mulang kulay-kahel, at abuhin. Gayundin, noong mga panahong Romano, may mga lamparang pinahiran ng pulang pampakintab.

Noon, ang mga lampara na karaniwang ginagamit sa mga tahanan at iba pang mga gusali ay maaaring inilalagay sa isang butas sa pader, o sa isang istante sa pader o haligi, o baka ibinibitin ang mga ito sa kisame sa pamamagitan ng isang panali. Kung minsan, inilalagay ang mga ito sa mga patungang luwad, kahoy, o metal. Sa pamamagitan ng gayong mga patungan, kumakalat ang liwanag sa buong silid.—2Ha 4:10; Mat 5:15; Mar 4:21.

Hindi binabanggit sa Bibliya ang paggamit ng kandila. Ang langis ng lampara, na likido, ang ginagamit para magkaroon ng liwanag. Samakatuwid, hindi wasto ang malimit na salin ng *King James Version* sa Hebreong *ner* at sa salitang Griego na *ly'khnos* bilang "kandila," gaya sa Job 29:3 at Lucas 11:33, kung saan "lampara" ang angkop na ginagamit ng makabagong mga salin (gaya ng *AT, NW, RS*).

Ginamit sa Santuwaryo. Sa tabernakulo ng Israel, ang kandelero, o patungan ng lampara, ay yari sa ginto at may disenyong naiiba sa karaniwang kandelerong pambahay. Alinsunod sa mga tagubilin ng Diyos na Jehova (Exo 25:31), ito'y pinalamutian ng salit-salitang mga globito at mga bulaklak at may tatlong sanga sa bawat tagiliran ng pinakakatawan nito, anupat mayroon itong pitong lalagyan ng maliliit na lampara. Tanging mainam na napigang langis ng olibo ang ginagamit noon sa mga lamparang ito. (Exo 37:17-24; 27:20) Nang maglaon, nagpagawa si Solomon ng sampung gintuang kandelero at ng ilang pilak na kandelero para gamitin sa templo.—1Ha 7:48, 49; 1Cr 28:15; 2Cr 4:19, 20; 13:11.

Si Jehova—Isang Lampara at Bukal ng Liwanag. Si Jehova ang pangunahing Bukal ng liwanag at patnubay. Matapos mailigtas si David mula sa kamay ng kaniyang mga kaaway at mula rin sa kamay ni Saul, sinabi niya: "Ikaw ang aking lampara, O Jehova, at pinagliliwanag ni Jehova ang kadiliman ko." (2Sa 22:29) Naiiba naman nang bahagya ang pananalitang ginamit sa Mga Awit: "Ikaw ang magsisindi ng aking lampara,

Sinaunang lampara na napapalamutian ng disenyo ng isang menora (kandelerong Judio)

O Jehova," anupat doo'y inilalarawan si Jehova bilang siyang nagpapaningas ng lamparang dala ni David upang magbigay-liwanag sa kaniyang daan. —Aw 18:28.

Si Jesu-Kristo. Gaya ng nakita ng apostol na si Juan sa pangitain, "ang gabi ay hindi iiral" sa makalangit na Bagong Jerusalem. Hindi araw at buwan ang pinagmumulan ng liwanag ng lunsod, sapagkat ang kaluwalhatian mismo ng Diyos na Jehova ang tuwirang nagbibigay-liwanag sa lunsod, kung paanong ang ulap ng liwanag na tinatawag ng mga Hebreo bilang Shekina ang siyang nagbigay-liwanag sa Kabanal-banalan ng sinaunang tabernakulo at templo. (Lev 16:2; ihambing ang Bil 9:15, 16.) Ang "lampara" naman nito ay ang Kordero, si Jesu-Kristo. Pasisikatin ng "lunsod" ang espirituwal na liwanag nito sa mga bansa, ang mga tumatahan sa "bagong lupa," upang patnubayan sila.—Apo 21:22-25.

Ang mga Hari sa Linya ni David. Itinatag ng Diyos na Jehova si Haring David sa trono ng Israel, at sa ilalim ng patnubay ng Diyos, si David ay napatunayang isang marunong na tagapatnubay at lider ng bansa. Dahil dito, tinawag siyang "lampara ng Israel." (2Sa 21:17) Sa kaniyang tipan kay David ukol sa kaharian, nangako si Jehova: "Ang iyo mismong trono ay magiging isa na itinatag nang matibay hanggang sa panahong walang takda." (2Sa 7:11-16) Alinsunod dito, ang dinastiya, o linya ng pamilya, ng mga tagapamahala mula kay David sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Solomon ay naging gaya ng isang "lampara" sa Israel.—1Ha 11:36; 15:4; 2Ha 8:19; 2Cr 21:7.

Nang si Haring Zedekias ay alisin sa trono at dalhing bihag sa Babilonya upang doon mamatay, waring napatay ang "lampara." Ngunit hindi pinabayaan ni Jehova ang kaniyang tipan. Pansamantala lamang niyang sinuspende ang pamamahala sa trono "hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan." (Eze 21:27) Si Jesu-Kristo, ang Mesiyas at "anak ni David," ang siyang tagapagmana ng tronong iyon magpakailanman. Dahil dito, hindi kailanman mamamatay ang "lampara" ni David. Samakatuwid, bilang may-ari ng Kaharian magpakailanman, si Jesus ay isang walang-hanggang lampara.—Mat 1:1; Luc 1:32.

Ang Salita ng Diyos. Yamang "ang tao ay mabubuhay, hindi sa tinapay lamang, kundi sa bawat pananalitang lumalabas sa bibig ni Jehova" (Mat 4:4), ang Kaniyang mga utos ay tulad ng isang lampara, na nagbibigay-liwanag sa daan ng mga lingkod ng Diyos sa gitna ng madilim na sanlibutang ito. Ipinahayag ng salmista: "Ang iyong salita ay lampara sa aking paa, at liwanag sa aking landas." (Aw 119:105) Sinabi naman ni Haring Solomon: "Sapagkat ang utos ay isang lampara, at ang kautusan ay liwanag, at ang mga saway ng disiplina ang siyang daan ng buhay."—Kaw 6:23.

Nakita ng apostol na si Pedro ang katuparan ng maraming hula may kinalaman kay Jesu-Kristo, at naroon siya mismo nang magbagong-anyo si Jesus sa bundok. Dahil sa lahat ng ito, masasabi ni Pedro: "Dahil dito ay taglay namin ang makahulang salita na ginawang higit na tiyak; at mahusay ang inyong ginagawa sa pagbibigay-pansin dito na gaya ng sa isang lamparang lumiliwanag sa isang dakong madilim, hanggang sa ang araw ay magbukang-liwayway at ang bituing pang-araw ay sumikat, sa inyong mga puso." (2Pe 1:19) Samakatuwid, hinihimok ang isang Kristiyano na hayaang suminag sa kaniyang puso ang liwanag ng makahulang Salita ng Diyos. Kung magkagayon ay papatnubayan siya nito sa ligtas na daan "hanggang sa ang araw ay magbukang-liwayway at ang bituing pang-araw ay sumikat."

Ang mga Lingkod ng Diyos. Noong taóng 29 C.E., si Juan na anak ni Zacarias, isang saserdote, ay dumating at nagpahayag: "Magsisi kayo, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 3:1, 2; Luc 1:5, 13) Palibhasa'y tumalikod ang Israel mula sa pagsunod sa Kautusan, isinugo si Juan upang mangaral ng pagsisisi at itawag-pansin ang Kordero ng Diyos. Naipanumbalik niya kay Jehova na kanilang Diyos ang marami sa mga anak ni Israel. (Luc 1:16) Kaya naman sinabi ni Jesus tungkol kay Juan: "Ang taong iyon ay isang lamparang nagniningas at nagliliwanag, at sa loob ng maikling panahon ay ninais ninyong magsaya nang labis sa kaniyang liwanag. Ngunit taglay ko ang patotoong mas dakila kaysa sa taglay ni Juan, sapagkat ang mismong mga gawang iniatas sa akin ng aking Ama upang ganapin, na siyang mga gawa na aking ginagawa, ang nagpapatotoo tungkol sa akin na isinugo ako ng Ama."—Ju 5:35, 36.

Sinabi rin ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "Kayo ang liwanag ng sanlibutan. Ang isang lunsod ay hindi maitatago kapag nakatayo sa ibabaw ng bundok. Ang mga tao ay nagsisindi ng lampara at inilalagay iyon, hindi sa ilalim ng basket na panukat, kundi sa ibabaw ng patungan ng lampara, at ito ay nagliliwanag sa lahat niyaong mga nasa bahay. Sa gayunding paraan ay pasikatin ninyo ang inyong liwanag sa harap ng mga tao, upang makita nila ang inyong maiinam na gawa at magbigay ng kaluwalhatian sa inyong Ama na nasa langit." (Mat 5:14-16) Dapat maunawaan ng isang lingkod ng Diyos kung bakit siya binigyan ng liwanag, at dapat niyang matanto na isang malaking kamangmangan sa bahagi niya at ikapapahamak niya nang husto kung hindi niya ito pasisikatin mula sa kaniya gaya ng liwanag na nagmumula sa isang lampara.

Iba Pang Makasagisag na mga Paggamit. Anumang bagay na inaasahan ng isang tao upang magbigay-liwanag sa kaniyang daan ay isinasagisag ng lampara. Sa pamamagitan ng gayong paglalarawan, ipinakita sa isang kawikaan ang pagkakaiba ng matuwid at ng balakyot, anupat sinabi roon: "Ang liwanag ng mga matuwid ay magsasaya; ngunit ang lampara ng mga balakyot—ito ay papatayin." (Kaw 13:9) Ang liwanag ng matuwid ay higit at higit na nagniningning, ngunit kahit waring napakaningning ng lampara ng balakyot at tila napakasagana ng kaniyang daan, titiyakin ng Diyos na mauuwi siya sa kadiliman, kung saan walang pagsalang matitisod ang kaniyang paa. Ganiyan ang kahahantungan ng taong sumusumpa sa kaniyang ama at ina.—Kaw 20:20.

Kapag 'pinatay ang lampara' ng isang tao, nangangahulugan din ito na wala nang kinabukasang naghihintay sa kaniya. Sinasabi ng isa pang kawika-

an: "Sapagkat walang kinabukasan para sa sinumang masama; ang lampara ng mga taong balakyot ay papatayin."—Kaw 24:20.

Noong ipinahihiwatig ni Bildad na si Job ay may inililihim na kabalakyutan, sinabi niya tungkol sa balakyot: "Ang isang ilaw ay tiyak na magdidilim sa kaniyang tolda, at doon papatayin ang kaniyang sariling lampara." Sa dakong huli ng kaniyang argumento, idinagdag ni Bildad: "Hindi siya magkakaroon ng kaapu-apuhan ni ng supling man sa gitna ng kaniyang bayan." Sa liwanag ng pananalitang si Solomon ay isang lampara na ibinigay ng Diyos kay David na kaniyang ama, ang pagpatay sa lampara ng isa ay maaaring nangangahulugan na ang taong iyon ay hindi magkakaroon ng supling na mapagsasalinan niya ng kaniyang mana.—Job 18:6, 19; 1Ha 11:36.

Sa makasagisag na paraan, ang mata ng tao ay isang "lampara." Sinabi ni Jesus: "Ang lampara ng katawan ay ang mata. Kaya nga, kung ang iyong mata ay simple [taimtim; pawang nasa iisang direksiyon; nakapokus; bukas-palad], ang buong katawan mo ay magiging maliwanag; ngunit kung ang iyong mata ay balakyot, ang buong katawan mo ay magiging madilim." (Mat 6:22, 23, tlb sa *Rbi8*) Ang mata ay tulad ng isang lampara, sapagkat sa pamamagitan nito, ang katawan ay makalalakad nang hindi natitisod at hindi bumabangga sa anumang bagay. Sabihin pa, ang nasa isip ni Jesus ay 'ang mga mata ng puso' (Efe 1:18), gaya ng ipinakikita ng kaniyang mga salita sa konteksto.

Ganito ang sabi ng Kawikaan 31:18 tungkol sa mabuting asawang babae: "Ang kaniyang lampara ay hindi namamatay sa gabi." Dito, ginamit ang makasagisag na pananalita na nangangahulugang buong-sipag siyang nagtatrabaho sa gabi at bumabangon pa nga siya bago magbukang-liwayway upang ipagpatuloy ang kaniyang gawain.—Ihambing ang Kaw 31:15.

Ayon sa Kawikaan 20:27, "ang hininga ng makalupang tao ay ang lampara ni Jehova, na maingat na sumasaliksik sa lahat ng mga kaloob-loobang bahagi ng tiyan." Sa pamamagitan ng "inihihinga," o ibinubulalas, ng isang tao, mabubuti o masasamang pananalita man, isinisiwalat o binibigyang-liwanag niya ang kaniyang personalidad o kaloob-loobang katauhan.—Ihambing ang Gaw 9:1.

LANA, BALAHIBO NG TUPA [sa Ingles, *wool*]. Ang lana ay isang uri ng tela na hinahabi mula sa sinulid na gawa sa malambot at kulot na balahibo ng ilang hayop, partikular na ng mga tupa. Noong sinaunang mga panahon, ang balahibo ng tupa ay ginugupit at malawakang ginagamit ng mga Hebreo at ng iba pang mga tao upang gawing lana na ginagamit sa paggawa ng damit at sa pagbuburda. (Exo 35:4-6, 25; 36:8, 35, 37; 38:18; 39:1-8, 22-29; Lev 13:47; Kaw 31:13, 22; Eze 34:3) Ang damit na lana ay naglalaan ng proteksiyon mula sa init at lamig at ito'y komportable, anupat nagbibigay ng init sa katawan bagaman hindi ito gaanong mabigat at sumisipsip ito ng halumigmig nang hindi nagiging mamasa-masa sa pakiramdam ng taong may suot nito.

Sa ilalim ng Kautusan, kahilingan sa mga Israelita na ibigay sa mga saserdote "ang una sa ginupit na balahibo" ng kanilang mga kawan. (Deu 18:3-5) Yaong mga di-saserdote ay pinagbawalang 'magsuot ng pinaghalong tela na yari sa pinagsamang lana at lino.'—Deu 22:11; Lev 19:19; tingnan ang TELA, I (Iba Pang mga Pinaggagamitan).

Ang kahalagahan ng balahibo ng tupa noong sinaunang mga panahon ay makikita sa ginawang pagbabayad ng Moabitang si Haring Mesa ng "isang daang libong kordero at isang daang libong lalaking tupa *na hindi pa nagugupitan"* sa hari ng Israel bilang tributo. (2Ha 3:4) Ang lana ay isa ring mahalagang kalakal noon.—Eze 27:1, 2, 7, 16, 18.

Yamang karaniwa'y likas na kulay puti ang lana, kung minsan ay iniuugnay ito sa kaputian at kadalisayan. Halimbawa, sa pamamagitan ng propetang si Isaias, inihalintulad ni Jehova sa puting lana ang pinatawad na mga kasalanan, anupat sinabi niya: "Bagaman ang mga kasalanan ninyo ay maging gaya ng iskarlata, ang mga ito ay mapapuputing gaya ng niyebe; bagaman ang mga ito ay maging pula na gaya ng telang krimson, ang mga ito ay magiging gaya pa man din ng lana."—Isa 1:18-20.

Nagbibigay si Jehova ng "niyebeng tulad ng lana," anupat waring kinukumutan niya ng makapal na puting lana ang lupain.—Aw 147:16.

"Ang Sinauna sa mga Araw," ang Diyos na Jehova, ay makasagisag na inilalarawan sa pangitain bilang may buhok na gaya ng malinis na lana. (Dan 7:9) Ipinahihiwatig nito ang sukdulan niyang katandaan at karunungan, na kapuwa iniuugnay sa pagiging may-uban. (Ihambing ang Job 15:9, 10.) Sa katulad na paraan, nakita ng apostol na si Juan ang "isang tulad ng anak ng tao" at napagmasdan niya na ang 'ulo nito at ang buhok nito ay maputi na gaya ng puting balahibo ng tupa, gaya ng niyebe.' (Apo 1:12-14) Ang ganitong paglalarawan sa buhok ng isang iyon ay maaaring nagpapahiwatig na pumuti ito sa daan ng katuwiran.—Kaw 16:31.

LANGAW [sa Heb., *zevuv',* mga langaw]. Insektong may dalawang pakpak at kabilang sa *genus* na *Musca* na kadalasa'y nangingitlog sa mga bagay na nabubulok o sa mga basura. Ang maliliit na balahibong bumabalot sa katawan at mga binti ng langaw at pati na ang mga sapin ng madidikit na balahibo

sa dalawang paa nito ay may dalang baktirya—milyun-milyon sa bawat langaw.

Sumulat ang tagapagtipon: "Mga patay na langaw ang nagpapabaho at nagpapabula sa langis ng manggagawa ng ungguento." Ang pagkabulok ng mga patay na langaw ay nagpapabaho sa langis at nagpapaasim dito, anupat sinisira ito, kung paanong ang kaunting kamangmangan ay makasisira sa reputasyon ng isa na kilala sa kaniyang karunungan at kaluwalhatian.—Ec 10:1.

Binanggit ni Isaias na sisipulan ni Jehova ang mga langaw sa dulo ng mga kanal ng Nilo sa Ehipto at ang mga bubuyog ng lupain ng Asirya upang ang mga ito'y dumapo sa matatarik na agusang libis, mga awang ng malalaking bato, mga palumpungan ng mga tinik, at sa lahat ng mga dakong tubigan ng Juda. Maliwanag na dapat itong unawain sa diwang makatalinghaga, anupat ang mga langaw ay tumutukoy sa mga hukbo ng Ehipto at ang mga bubuyog naman ay sa mga hukbo ng mga Asiryano. —Isa 7:18, 19.

Ang pangalan ng diyos na pinakundanganan ng mga Filisteo sa Ekron ay "Baal-zebub," na nangangahulugang "May-ari ng mga Langaw." Kaya naman posibleng inisip ng mga mananamba niya na kaya niyang kontrolin ang mga insektong ito. Yamang iniuugnay kay Baal-zebub ang pagbibigay ng mga orakulo, iminumungkahi ng iba na maaaring ipinahihiwatig ng pangalan ni Baal-zebub na nagbibigay siya ng mga orakulo sa pamamagitan ng paglipad o paghiging ng langaw.—2Ha 1:2, 6; tingnan ang BAAL-ZEBUB; LANGAW NA NANGANGAGAT.

LANGAW NA NANGANGAGAT [sa Heb., *'a·rov';* sa Ingles, *gadfly*]. Hindi matiyak kung aling insekto ang tinutukoy ng orihinal na salitang Hebreo na binanggit ng Kasulatan may kinalaman sa ikaapat na salot sa Ehipto. Sa salot na ito unang pinaligtas ang mga Israelita sa Gosen. (Exo 8:21, 22, 24, 29, 31; Aw 78:45; 105:31) Ang *'a·rov'* ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "langaw na nangangagat" (*JB, NW, Ro*), "uwang" (*Yg*), "mga langaw" (*AS, KJ, RS*), "mga niknik" (*AT*), at *"dog fly"* (*LXX*).

Kasama sa katawagang Ingles na *"gadfly"* ang iba't ibang uri ng mga *horsefly* at *botfly.* Tinutusok ng mga babaing *horsefly* ang balat ng mga hayop at ng tao at pagkatapos ay sinisipsip nila ang dugo ng mga iyon. Habang nasa yugtong *larva,* ang mga *botfly* ay tumitira bilang mga parasito sa mga katawan ng hayop at ng tao. Yaong mga namumugad sa mga tao ay matatagpuan sa mga tropiko. Kaya naman, nagdulot ng matinding paghihirap sa mga Ehipsiyo at sa kanilang mga alagang hayop ang salot ng mga langaw na nangangagat, at sa ilang mga kaso ay ikinamatay pa nga nila ito.

LANGAY-LANGAYAN [sa Heb., *derohr';* sa Ingles, *swallow*]. Ang anyo ng salitang Hebreo na *derohr'* ay kapareho ng anyo ng isang salitang Hebreo na isinalin bilang "paglaya" (Lev 25:10; Isa 61:1), at ipinapalagay ng ilang komentarista na inilalarawan ng pangalang ito ang magandang langay-langayan at ang malayang paglipad nito.

Ang mga langay-langayan ay kalimitang gumagawa ng kanilang tulad-kopang mga pugad (na yari sa binilug-bilog na putik) sa mga bahay o iba pang mga gusali, kadalasa'y sa ilalim ng mga medyaagwa. May panahong namugad sila sa gusali ng templo sa Jerusalem, gaya ng ginagawa nila ngayon sa katulad na mga gusali sa buong Israel. Nang maglaon, ang taluktok ng templo ni Herodes ay nilagyan ng nakausling matutulis na ginintuang pako para huwag pamugaran ng mga ibon ang gusali. —*The Jewish War,* ni F. Josephus, V, 224 (v, 6).

Nang ipahayag ng salmista ang kaniyang pananabik sa mga looban ng bahay ni Jehova, binanggit niya ang langay-langayan na nakasumpong ng pugad na mapaglalagyan nito ng kaniyang mga inakáy—oo, sa mismong templo, maliwanag na sa isang dako sa palibot ng "maringal na altar" ni Jehova. (Aw 84:1-3) Bilang isang di-saserdoteng Levita, ang salmista ay naglilingkod lamang sa templo nang isang linggo sa bawat anim na buwan, ngunit alam niya na mas permanente ang paninirahan doon ng langay-langayan. Sa gayo'y ipinahayag niya ang kaniyang pananabik na mapasa mga looban ng tabernakulo ni Jehova hangga't maaari.

Ang isa pang pagtukoy sa langay-langayan ay nasa Kawikaan 26:2, na nagsasabing "gaya ng ibong may dahilan sa pagtakas at gaya ng langay-langayan sa paglipad, ang sumpa ay hindi rin dumarating nang walang tunay na dahilan." (*NW*) Isinalin ng ilang bersiyon ang tekstong Hebreo bilang isang "sumpa na walang dahilan [at] hindi lumalapag" (*RS;* tingnan din ang *AS, Ro*) at sa gayon, ipinapalagay nila na ang teksto ay nangangahulugan na ang gayong walang-dahilang sumpa ay hindi natutupad o "lumalapag" kundi sa halip ay tulad ng walang-tigil na paglipad ng langay-langayan habang walang-kapaguran itong lumilipad para tugisin ang insektong bibiktimahin nito. Sa nakapalibot na mga talata, tinatalakay ng manunulat ang taong mangmang at ang mga lakad nito. Kung gayon, sa salin na unang binanggit (*NW*), maaaring ang diwa ay, kung paanong ang paglipad ng mga ibon kapag tumatakas sila sa panganib o naghahanap ng pagkain ay may tunay na dahilan, gayundin naman, kung ang landasin ng mangmang ay magdulot sa kaniya ng sumpa, hindi iyon nangyari nang walang tunay na dahilan; ito'y dahil sa kaniyang kamangmangan. —Ihambing ang Kaw 26:3; gayundin ang 1:22-32.

Naglipana ang *common swallow* o *barn swallow* (*Hirundo rustica*) sa Palestina. May isang uri ng ganitong langay-langayan na namamalagi roon nang buong taon, samantalang ang iba naman ay dumarating doon mula sa timugang Aprika kapag Marso at umaalis kapag malapit nang magtaglamig. Marami ang dumaraan doon habang nandarayuhan sila kapag tagsibol at taglagas. Ang maliit na langay-langayang may mahahaba at malalakas na pakpak at, kadalasan, magkasangang buntot, ay may pambihirang ganda at mabilis lumipad, anupat nakapandarayuhan sa malalayong distansiya. Kadalasan, ang balahibo nito'y may iba't ibang makikisap na kulay. Ang awit nito ay kaayaayang kombinasyon ng banayad na paghuni at pagkatal.

LANGGAM [sa Heb., *nema·lah'*]. Mga insektong maliliit ngunit napakarami at napakalaganap, bumubuo ng mga kolonya, at binigyang-pansin sa Bibliya dahil sa kasipagan at likas na karunungan nito. (Kaw 6:6-8; 30:24, 25) Tinatayang may mahigit sa 10,000 uri ng langgam, anupat matatagpuan ang mga insektong ito sa lahat ng bahagi ng lupa maliban sa mga rehiyon ng polo.

Isang 'Bayan.' Sa Kawikaan 30:25, ang mga langgam ay tinatawag na isang 'bayan' (sa Heb., *'am*), katulad ng pagtukoy ni Joel sa mga balang bilang "isang bansa" (Joe 1:6), at ang pananalitang iyon ay angkop na angkop sa maliliit na nilalang na ito. Ang ilang kolonya ng langgam ay binubuo lamang ng ilang dosenang langgam, samantalang ang iba naman ay may pagkalaki-laking populasyon na umaabot nang daan-daang libo. Bagaman karaniwan nang katamtaman lamang ang laki ng kanilang pugad o lugar na saklaw ng kanilang mga lagusan, maaari itong lumawak hanggang sa umabot nang isang akre. Ang bawat kolonya ay may tatlong pangunahing uri ng langgam: ang reyna o mga reyna, ang mga lalaki, at ang mga manggagawa (mga babaing di-gumulang sa sekso). Gayunman, gaya ng sinasabi ng kawikaan, ang langgam ay 'walang kumandante, opisyal o tagapamahala.' (Kaw 6:7) Ang reyna ay hindi naman talaga isang tagapamahala at mas angkop na tawaging inang langgam, sapagkat ang pangunahin niyang gawain ay mangitlog. Bagaman maaaring mabuhay nang hanggang 15 taon ang reynang langgam, ang mga lalaki ay gumugulang at namamatay na pagkatapos nilang makipagtalik. Ang mga manggagawang langgam, na maaaring mabuhay nang hanggang anim na taon, ay may iba't ibang tungkuling ginagampanan, gaya ng paghahanap at pagtitipon ng pagkain para sa kolonya, pagpapakain sa reyna, pag-aalaga sa mga *larva,* paglilinis ng pugad, paghuhukay ng mga bagong silid kung kailangang palawakin ang pugad, at pagtatanggol dito. Iba-iba ang laki at proporsiyon ng mga manggagawang langgam, kahit sa iisang kolonya, anupat sa ilang kaso ang mas malalaki ang gumaganap bilang mga kawal sakaling may sumalakay sa pugad. Gayunman, sa kabila ng halos eksaktong pagkakahati-hati ng gawain (na sa ilang kolonya ay nakaayos ayon sa gulang ng mga manggagawa at sa iba naman ay ayon sa laki) at ng maituturing na masalimuot na panlipunang organisasyon ng mga langgam, walang palatandaan na mayroon silang nakatataas na opisyal, o tagapag-utos.

"Likas na Karunungan." Ang "karunungan" ng mga langgam ay hindi bunga ng matalinong pangangatuwiran kundi resulta ng mga likas na paggawi na ipinagkaloob sa kanila ng kanilang Maylalang. Binabanggit ng Bibliya na ang langgam ay 'naghahanda ng kaniyang pagkain sa tag-araw at nagtitipon ng kaniyang laang pagkain sa pag-aani.' (Kaw 6:8) Ang isa sa pinakakaraniwang uri ng langgam sa Palestina, ang *harvester ant* o *agricultural ant* (*Messor semirufus*), ay nag-iimbak ng maraming butil kapag tagsibol at tag-araw at pagkatapos ay ginagamit iyon sa mga kapanahunang mahirap humanap ng pagkain, gaya sa panahon ng taglamig. Ang langgam na ito ay karaniwang matatagpuan malapit sa mga giikan, kung saan maraming mga buto ng halaman at mga butil. Kapag ang nakaimbak na mga buto ay naging mamasa-masa dahil sa ulan, binubuhat ng mga *harvester ant* ang mga butil sa labas upang ibilad sa araw. Kinakagat pa nga nito ang sumusupling na bahagi ng buto upang hindi iyon tumubo habang nakaimbak. Mahahalata ang kinaroroonan ng mga kolonya ng mga *harvester ant* dahil sa mga landas na madalas nilang dinaraanan at dahil sa mga balat ng buto na naiiwan sa labas ng pasukan.

Mga Ulirang Katangian. Dahil sa mga nabanggit, ang isang maikling pagsusuri sa langgam ay nagbibigay ng puwersa sa payong ito: "Pumaroon ka sa langgam, ikaw na tamad; tingnan mo ang mga lakad nito at magpakarunong ka." (Kaw 6:6) Hindi lamang ang kanilang likas na paghahanda para sa hinaharap ang kapansin-pansin kundi pati ang kanilang tiyaga at determinasyon, anupat madalas ay binubuhat nila o pilit na kinakaladkad ang mga bagay na makalawang ulit ng kanilang timbang o mahigit pa, ginagawa ang kanilang buong makakaya upang gampanan ang kanilang atas, at hindi sumusuko sila man ay mahulog, dumausdos, o gumulong pababa sa isang malalim na dako. Yamang mahusay silang magtulungan, pinananatili nilang napakalinis ang kanilang pugad at pinagmamalasakitan nila ang kanilang mga kapuwa manggagawa, anupat kung minsan ay tinutulungan pang makabalik sa pugad ang mga langgam na nasugatan o nanlupaypay sa pagod.

LANGIS. Sa lahat ng mataba o mamantikang likido, ang pinakapamilyar sa mga Hebreo ay yaong nakukuha mula sa mga olibo. Karaniwan na, ang hinog na hinog na itim na mga olibo ang may pinakamaraming langis, subalit yaong mga kulay berde pa, ngunit nagsisimula nang magbago ang kulay, ang pinagkukunan ng langis na pinakamainam ang kalidad. Pagkatapos na maingat na makuha mula sa puno ang mga bunga, at maalisan ng maliliit na sanga at mga dahon ang mga olibo, dinadala ang mga iyon sa pisaang panlangis.

Halos kalahati ng kalamnan ng hinog na bunga ng olibo ay langis, na may iba't ibang uri depende sa pamamaraang ginamit sa pagpoproseso sa kalamnan ng bunga. Ang pinakamainam, tinatawag na "dalisay na napigang langis ng olibo," ay nakukuha sa pamamagitan ng isang simpleng proseso bago ilagay sa pisaan ang mga olibo. (Lev 24:2) Una, inilalagay ang mga olibo sa isang almires at binabayo hanggang sa magkadurug-durog ang mga ito o kung minsan ay pinipisa ang mga ito sa pamamagitan ng mga paa. (Mik 6:15) Pagkatapos, ang durog na bunga ay inililipat sa mga panalang basket kung saan "tumutulo" ang langis nito hanggang sa lubusang lumabas ang *"virgin" oil* o unang katas ng langis. Iniimbak ang dalisay na napigang langis sa mga bangang luwad, at ang sapal ay inililipat naman sa pisaan ng olibo.

Isang pangkaraniwang uri ng langis ang nalilikha kapag dinurog nang husto ang mga olibo sa isang almires o sa isang gilingang pangkamay. Pagkatapos tumagas ang langis mula sa sapal, pinatitining ito sa luwad na mga banga o mga tangke.

Ang pinakamababang uri ng langis ay yaong napipiga mula sa sapal sa pamamagitan ng pisaan ng olibo pagkatapos ng pagdurog sa mga iyon. Ang durog na kimpal ng sapal ay inilalagay sa mga basket at isinasalansan sa pagitan ng dalawang patindig na haligi ng pisaan ng olibo. Dinidiinan ng isang pabigat ang salansan ng mga basket upang mapiga ang langis, na pinadadaloy naman patungo sa malalaking imbakan upang mapatining. Habang naroroon, ang langis ay pumapaibabaw, anupat humihiwalay sa maliliit na piraso ng sapal at sa tubig na nasa ilalim bago naman ito isalin sa malalaking bangang luwad o sa espesyal na mga sisidlan upang iimbak.—Ihambing ang 2Cr 32:27, 28; tingnan ang PISAAN.

Isang Sagisag ng Kasaganaan. Kapag sinasabing 'ang mga pisaang tangke ay aapawan ng langis,' nagpapahiwatig ito ng malaking kasaganaan. (Joe 2:24) Hinanap-hanap ng nagdurusang si Job ang mga araw noong siya'y sagana pa nang "ang bato ay patuloy na nagbubuhos ng mga bukal ng langis" para sa kaniya. (Job 29:1, 2, 6) Pinangyari ni Jehova na si "Jacob," o ang mga Israelita, ay makasagisag na sumipsip ng "langis mula sa batong pingkian," lumilitaw na mula sa mga punong olibo na tumutubo sa mabatong kalupaan. (Deu 32:9, 13) Ipinahayag ni Moises na ang Aser ay magiging "isa na naglulubog ng kaniyang paa sa langis," anupat nagpapahiwatig na ang tribong ito ay magtatamasa ng materyal na mga pagpapala.—Deu 33:24.

Isang Mahalagang Kalakal at Pagkain. Dahil sagana ang langis ng olibo sa Palestina kung kaya naging mahalagang kalakal ito roon. Taun-taon, nagbibigay si Solomon kay Haring Hiram ng Tiro ng "dalawampung takal na kor [4,400 L; 1,160 gal] ng napigang langis" bilang bahagi ng bayad sa mga materyales para sa pagtatayo ng templo. (1Ha 5:10, 11) Ang Juda at Israel ay dating "mga negosyante" na nakikipagpalitan ng langis sa Tiro. (Eze 27:2, 17) Kabilang din ang mabangong langis at ang langis ng olibo sa mga paninindang binibili ng mistikong Babilonyang Dakila mula sa "mga naglalakbay na mangangalakal" sa lupa. —Apo 18:11-13.

Ang langis ng olibo, isang pampalakas na pagkain at isa sa mga taba na pinakamadaling tunawin ng katawan, ay isang pangunahing pagkain noon ng mga Israelita, anupat malamang na sa maraming pagkakataon ay inihahalili ito sa mantikilya sa hapag-kainan at kapag nagluluto. (Deu 7:13; Jer 41:8; Eze 16:13) Nagsilbi itong karaniwang panggatong sa mga lampara (Mat 25:1-9), at "dalisay na napigang langis ng olibo" naman ang pinagniningas sa mga lampara ng ginintuang kandelero sa tolda ng kapisanan. (Exo 27:20, 21; 25:31, 37) Ginamit din noon ang langis may kaugnayan sa mga handog na mga butil na inihahandog kay Jehova. (Lev 2:1-7) Bilang isang kosmetik, ipinapahid ito sa katawan pagkatapos maligo. (Ru 3:3; 2Sa 12:20) Itinuring na isang gawa ng pagkamapagpatuloy ang pagpapahid ng langis sa ulo ng isang panauhin. (Luc 7:44-46) Ginamit din ang langis upang mapalambot at mapaginhawa ang mga pasa at mga sugat (Isa 1:6), anupat kung minsan ay ibinubuhos itong kasama ng alak. —Luc 10:33, 34.

Relihiyosong Paggamit at Kahulugan. Inutusan ni Jehova si Moises na gumawa ng "isang banal na langis na pamahid" na may langis ng olibo at iba pang sangkap. Pinahiran ni Moises ng langis na ito ang tabernakulo, ang kaban ng patotoo, ang iba't ibang kagamitan ng santuwaryo, at ang mga muwebles niyaon. Ginamit din ito ni Moises nang pahiran niya si Aaron at ang mga anak nito, upang pabanalin sila bilang mga saserdote kay Jehova. (Exo 30:22-33; Lev 8:10-12) Noon, ang mga hari ay pinapahiran ng langis; halimbawa, nang pinapahiran ni Samuel si Saul, "kinuha ni Samuel ang prasko ng la-

ngis at ibinuhos iyon sa kaniyang ulo." (1Sa 10:1) Isang sungay ng langis naman ang ginamit nang pahiran si Solomon.—1Ha 1:39.

Noong inihuhula ang nakagagalak na mga epekto ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, sinabi na bibigyan niya yaong "mga nagdadalamhati dahil sa Sion . . . ng langis ng pagbubunyi kahalili ng pagdadalamhati." (Isa 61:1-3; Luc 4:16-21) Inihula rin na si Jesus ay personal na papahiran ni Jehova ng "langis ng pagbubunyi" na higit kaysa sa kaniyang mga kasamahan, anupat nagpapahiwatig na magtatamasa siya ng higit na kagalakan kaysa sa mga hinalinhan niya sa Davidikong dinastiya.—Aw 45:7; Heb 1:8, 9; tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

Kung paanong ang pagpapahid ng literal na langis sa ulo ng isa ay nakagiginhawa at nakarerepresko, gayundin naman ang pagpapahid ng Salita ng Diyos sa isang taong may-sakit sa espirituwal upang mapaginhawa, maituwid, maaliw, at mapagaling siya. Kaya naman, pinapayuhan ang matatandang lalaki ng kongregasyong Kristiyano na ipanalangin ang gayong tao, anupat makasagisag na "pinapahiran siya ng langis sa pangalan ni Jehova," isang mahalagang hakbang tungo sa kaniyang espirituwal na paggaling.—San 5:13-15; ihambing ang Aw 141:5.

LANGIS, PUNO NG [sa Heb., *'ets she'men*]. Ang pagkakakilanlan ng punong ito ay pinag-aalinlanganan. Ang pananalitang Hebreo ay nagpapahiwatig ng isang punong "mataba ang kahoy," sagana sa langis o katulad na substansiya. Matagal nang itinuturing na ito ang *oleaster* (*Elaeagnus angustifolia*), isang maliit na puno o palumpong na pangkaraniwan sa Palestina, na ang mga dahon ay luntiang-abuhin na kahawig niyaong sa punong olibo at nagluluwal ng bunga na pinagkukunan ng langis na lubhang nakabababa ang uri kaysa sa langis ng olibo. Bagaman ang kahoy nito ay matigas at pino ang hilatsa, anupat angkop sa pag-uukit, waring hindi ito tumutugma sa paglalarawang ibinigay tungkol sa 'puno ng langis' sa 1 Hari 6:23, 31-33. Sinabi roon na, nang itinatayo ang templo, ang dalawang kerubin, bawat isa ay may taas na 4.5 m (14.6 piye), gayundin ang mga pintong papasók sa Kabanal-banalan at ang "parisukat" na mga poste ng pinto para sa pangunahing pasukan patungo sa templo, ay yari sa kahoy ng 'puno ng langis.' Waring ang *oleaster* ay napakaliit na halaman upang angkop makatugon sa mga kahilingang ito.

Ang *King James Version* at *Revised Standard Version* ay tumutukoy sa kahoy ng punong olibo sa 1 Hari 6:23, at iminumungkahi na maaaring ang mga kerubin ay gawa sa ilang piraso na pinagdugtung-dugtong, yamang ang maikling katawan ng olibo ay hindi makapaglalaan ng napakahahabang mga tabla. Gayunman, dahil ang punong olibo sa Nehemias 8:15 ay tinukoy na naiiba sa puno ng langis, waring imposible ang mungkahing ito.

Dahil dito, inirerekomenda ng ilang iskolar ang *Aleppo pine* (*Pinus halepensis*), na pinaniniwalaan nilang maaaring noon ay tinatawag na puno ng langis dahil naglalabas ito ng alkitran at agwaras. Ang matayog na pinong ito ay isa sa pinakapangkaraniwang *evergreen* sa Palestina, at may katibayan na magpapakitang ang rehiyon sa palibot ng Jerusalem ay dating may malawak na kagubatan nito. Tumataas ito nang hanggang 20 m (66 na piye), anupat may talob na makinis at abuhin, mga dahong tulad-karayom at mapusyaw na luntian, at mga kono na kayumangging mamula-mula. Ang kahoy nito ay sinasabing may kalidad na malapit sa kalidad ng sedro. Samakatuwid, makatutugon ang punong ito sa mga kahilingan para sa pagtatayo ng templo; gayunman, dahil sa kawalan ng positibong katibayan, isinasalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang pananalitang Hebreo nito bilang "puno ng langis."

Ang mga sanga ng puno ng langis, kasama ng mga sanga ng olibo, mirto, at palma, ay ginamit sa Jerusalem noong Kapistahan ng mga Kubol. (Ne 8:15) Ang puno ng langis ay isa rin sa mga puno na inihulang magpapaganda sa ilang, sa hula ni Isaias ng pagsasauli.—Isa 41:19.

LANGIT. Ang Hebreong *sha·ma'yim* (laging nasa anyong pangmaramihan), na isinasaling "(mga) langit," ay waring may saligang diwa ng bagay na mataas o matayog. (Aw 103:11; Kaw 25:3; Isa 55:9) Hindi matiyak ang etimolohiya ng salitang Griego para sa langit (*ou·ra·nos'*).

Pisikal na Langit. Saklaw ng termino sa orihinal na wika ang buong lawak ng pisikal na langit. Kadalasan, ang konteksto ay naglalaan ng sapat na impormasyon upang matiyak kung aling dako ng pisikal na langit ang tinutukoy.

Langit ng atmospera ng lupa. Ang "langit" ay maaaring kumapit sa kabuuan ng atmospera ng lupa kung saan nabubuo ang hamog at ang nagyelong hamog (Gen 27:28; Job 38:29), lumilipad ang mga ibon (Deu 4:17; Kaw 30:19; Mat 6:26), humihihip ang hangin (Aw 78:26), kumikislap ang kidlat (Luc 17:24), at lumulutang ang mga ulap at nagbabagsak ng kanilang ulan, niyebe, o mga graniso (Jos 10:11; 1Ha 18:45; Isa 55:10; Gaw 14:17). Kung minsan ang tinutukoy ay ang "kalangitan" (*sky*), samakatuwid nga, ang mistulang bobida o balantok na nakaarko sa ibabaw ng lupa.—Mat 16:1-3; Gaw 1:10, 11.

Ang rehiyong ito ng atmospera ay karaniwan nang katumbas ng "kalawakan [sa Heb., *ra·qi'a'*;

sa Ingles, *expanse*]" na inanyuan noong ikalawang yugto ng paglalang na inilarawan sa Genesis 1:6-8. Maliwanag na ang "langit" na ito ang tinutukoy ng Genesis 2:4; Exodo 20:11; 31:17 nang banggitin ang paglalang ng 'langit at ng lupa.'—Tingnan ang KALAWAKAN.

Nang anyuan ang kalawakan ng atmospera, ang tubig sa ibabaw ng lupa ay inihiwalay sa iba pang tubig na nasa ibabaw ng kalawakan. Ito ang paliwanag sa pananalitang ginamit may kinalaman sa pangglobong Baha noong mga araw ni Noe, na "bumuka ang lahat ng bukal ng malawak na matubig na kalaliman at nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit." (Gen 7:11; ihambing ang Kaw 8: 27, 28.) Noong panahon ng Baha, lumilitaw na ang tubig na nakalutang sa ibabaw ng kalawakan ay bumaba na para bang dumaraan sa mga lagusan, gayundin bilang ulan. Nang maubos na ang laman ng napakalaking imbakang ito, ang gayong "mga pintuan ng tubig ng langit," sa diwa, ay "nasarhan." —Gen 8:2.

Malayong kalawakan. Saklaw ng pisikal na "langit" ang atmospera ng lupa hanggang sa ibayo pa nito sa mga rehiyon ng malayong kalawakan kasama ang mga bituin ng mga ito, "ang buong hukbo ng langit"—ang araw, buwan, mga bituin, at mga konstelasyon. (Deu 4:19; Isa 13:10; 1Co 15:40, 41; Heb 11:12) Inilalarawan ng unang talata ng Bibliya na nilalang ang gayong mabituing langit bago pa ginawa ang lupa upang panahanan ng tao. (Gen 1:1) Itinatanghal ng langit na ito ang kaluwalhatian ng Diyos, kung paanong ipinamamalas din ito ng kalawakan ng atmospera, yamang gawa ito ng "mga daliri" ng Diyos. (Aw 8:3; 19:1-6) Ang "mga batas ng langit" na itinakda ng Diyos ang komokontrol sa lahat ng gayong mga bagay sa kalangitan. Sa kabila ng kanilang makabagong kasangkapan at masulong na kaalaman sa matematika, hindi pa rin lubusang maunawaan ng mga astronomo ang mga batas na ito. (Job 38:33; Jer 33:25) Gayunman, pinagtitibay ng kanilang mga tuklas na talagang imposibleng masukat ng tao ang gayong langit o mabilang ang mga bituin nito. (Jer 31:37; 33:22; tingnan ang BITUIN.) Gayunman, ang mga ito ay binibilang at pinapangalanan ng Diyos.—Aw 147:4; Isa 40:26.

"Kalagitnaan ng langit" at 'mga dulo ng langit.' Ang pananalitang "kalagitnaan ng langit" ay kumakapit sa rehiyon na nasa loob ng kalawakan ng atmospera ng lupa kung saan lumilipad ang mga ibon, gaya ng agila. (Apo 8:13; 14:6; 19:17; Deu 4:11 [sa Heb., "puso ng langit"]) Ang waring katulad nito ay ang pananalitang "sa pagitan ng lupa at ng langit." (1Cr 21:16; 2Sa 18:9) Maliwanag na ang paglusob ng mga sumalakay sa Babilonya mula sa "dulo ng langit" ay nangangahulugang dumating sila sa kaniya mula sa malayong kagiliran (kung saan waring nagtatagpo ang lupa at ang kalangitan at kung saan waring sumisikat at lumulubog ang araw). (Isa 13:5; ihambing ang Aw 19:4-6.) Sa katulad na paraan, lumilitaw na ang pananalitang "mula sa apat na dulo ng langit" ay tumutukoy sa apat na direksiyon ng kompas, sa gayon ay nagpapahiwatig na saklaw ang apat na bahagi ng lupa. (Jer 49:36; ihambing ang Dan 8:8; 11:4; Mat 24:31; Mar 13:27.) Kung paanong napalilibutan ng langit ang lupa sa lahat ng panig nito, nakikita ni Jehova ang lahat ng bagay sa "silong ng buong langit" anupat saklaw ang buong globo.—Job 28:24.

Ang maulap na kalangitan. May isa pang termino, ang Hebreong *sha'chaq,* na ginagamit din upang tumukoy sa "kalangitan" o sa mga ulap nito. (Deu 33:26; Kaw 3:20; Isa 45:8) Ang salitang ito ay may salitang-ugat na nangangahulugang isang bagay na pinukpok nang pino o pinulbos, gaya ng "manipis na alikabok" (*sha'chaq*) sa Isaias 40:15. Angkop na angkop ang kahulugang ito, yamang ang mga ulap ay nabubuo kapag ang mainit na hangin, na sumisingaw mula sa lupa, ay lumamig hanggang sa marating nito ang tinatawag na *dewpoint,* at ang singaw nito ng tubig ay namuo at naging napakaliliit na partikula na kung minsan ay tinatawag na *water dust.* (Ihambing ang Job 36:27, 28; tingnan ang ULAP.) Isa pang dahilan kung bakit ito angkop ay sapagkat ang nakikitang asul na bobida ng kalangitan ay likha ng pangangalat ng mga sinag ng araw dahil sa mga molekula ng gas at sa iba pang mga partikula (kasama na ang alikabok) na bumubuo sa atmospera. Sa pamamagitan ng pag-aanyo ng Diyos sa gayong atmospera, sa diwa ay 'pinukpok niya ang kalangitan na sintigas ng salaming binubo,' anupat tinatakdaan ng tiyak na limitasyon, o malinaw na hangganan, ang asul na balantok ng atmospera na nasa ibabaw ng lupa.—Job 37:18.

"Mga langit ng mga langit." Ipinapalagay na ang pananalitang "mga langit ng mga langit" ay tumutukoy sa pinakamataas na langit at sumasaklaw sa buong lawak ng pisikal na langit, gaano man iyon kalaki, yamang ang langit ay nasa ibabaw ng lupa sa lahat ng direksiyon.—Deu 10:14; Ne 9:6.

Si Solomon, ang tagapagtayo ng templo sa Jerusalem, ay nagsabi na sa "mga langit, oo, sa langit ng mga langit" ay hindi magkasya ang Diyos. (1Ha 8:27) Bilang Maylalang ng mga langit, ang posisyon ni Jehova ay malayong mas mataas sa lahat ng mga ito, at "ang kaniyang pangalan lamang ang di-maabot sa kataasan. Ang kaniyang dangal ay nasa itaas ng lupa at langit." (Aw 148:13) Sinusukat ni Jehova

ang pisikal na langit anupat kasindali lamang iyon ng pagsukat ng isang tao sa isang bagay sa pamamagitan ng pag-uunat ng kaniyang mga daliri upang ang bagay na iyon ay malagay sa pagitan ng mga dulo ng hinlalaki at ng kalingkingan. (Isa 40:12) Ang sinabi ni Solomon ay hindi nangangahulugan na walang espesipikong tirahan ang Diyos. Ni nangangahulugan man iyon na siya ay omnipresente sa diwa na literal siyang nasa lahat ng dako at nasa lahat ng bagay. Mauunawaan natin ito yamang binanggit din ni Solomon na si Jehova ay nakikinig "mula sa langit, ang iyong tatag na dakong tinatahanan," samakatuwid nga, ang langit na dako ng mga espiritu.—1Ha 8:30, 39.

Kung gayon, sa pisikal na diwa, malawak ang saklaw ng terminong "langit." Bagaman maaari itong tumukoy sa pinakamalalayong bahagi ng kalawakan ng sansinukob, maaari rin itong tumukoy sa isang bagay na basta mataas, o matayog, anupat sa isang antas na higit sa pangkaraniwan. Dahil dito, yaong mga lulan ng mga barkong hinahampas ng bagyo ay sinasabing 'pumapaitaas sa langit, bumababa sa mga kailaliman.' (Aw 107:26) Gayundin, nilayon ng mga tagapagtayo ng Tore ng Babel na magtayo ng isang istraktura na ang "taluktok nito ay nasa langit," isang *"skyscraper,"* wika nga. (Gen 11:4; ihambing ang Jer 51:53.) At binabanggit ng hula sa Amos 9:2 na ang mga tao ay 'aakyat sa langit' sa kanilang bigong pagsisikap na umiwas sa mga kahatulan ni Jehova, maliwanag na nangangahulugang tatangkain nilang tumakas patungo sa matataas na bulubunduking rehiyon.

Espirituwal na Langit. Ang mga salitang iyon sa orihinal na wika na ginamit para sa pisikal na langit ay ikinakapit din sa espirituwal na langit. Gaya ng naipaliwanag na, ang Diyos na Jehova ay hindi tumatahan sa pisikal na langit, yamang isa siyang Espiritu. Gayunman, yamang siya ang "Isa na Mataas at Matayog" na tumatahan sa "kaitaasan" (Isa 57:15), ang saligang diwa ng bagay na "itinaas" o "matayog" na isinasaad ng salita sa wikang Hebreo ay angkop upang ilarawan ang "marangal na tahanan [ng Diyos] ng kabanalan at kagandahan." (Isa 63:15; Aw 33:13, 14; 115:3) Bilang Maylikha ng pisikal na langit (Gen 14:19; Aw 33:6), si Jehova rin ang May-ari nito. (Aw 115:15, 16) Anuman ang kalugdan niyang gawin dito ay ginagawa niya, lakip na ang makahimalang mga gawa.—Aw 135:6.

Kaya naman, sa maraming teksto, ang "langit" ay kumakatawan sa Diyos mismo at sa kaniyang posisyon bilang soberano. Ang kaniyang trono ay nasa langit, samakatuwid nga, sa dako ng mga espiritu na pinamamahalaan din niya. (Aw 103:19-21; 2Cr 20:6; Mat 23:22; Gaw 7:49) Mula sa kaniyang kataas-taasan o sukdulang posisyon, si Jehova, sa diwa, ay 'dumurungaw' sa pisikal na langit at lupa (Aw 14:2; 102:19; 113:6), at mula sa matayog na posisyong ito ay nagsasalita rin siya, sumasagot sa mga kahilingan, at naglalapat ng hatol. (1Ha 8:49; Aw 2:4-6; 76:8; Mat 3:17) Kaya mababasa natin na sina Hezekias at Isaias, sa harap ng malubhang pagbabanta, ay "patuloy na nanalangin . . . at humingi ng saklolo sa langit." (2Cr 32:20; ihambing ang 2Cr 30:27.) Ginamit din ni Jesus ang langit upang kumatawan sa Diyos nang tanungin niya ang mga lider ng relihiyon kung ang bautismo ba ni Juan ay "mula sa langit o mula sa mga tao." (Mat 21:25; ihambing ang Ju 3:27.) Inamin ng alibughang anak na nagkasala siya "laban sa langit" at laban din sa kaniya mismong ama. (Luc 15:18, 21) Kung gayon, ang pananalitang "ang kaharian ng langit" ay hindi lamang nangangahulugan na ito ay nakasentro at namamahala mula sa espirituwal na langit kundi na ito rin "ang kaharian ng Diyos."—Dan 2:44; Mat 4:17; 21:43; 2Ti 4:18.

Dahil din sa posisyon ng Diyos sa langit, kapuwa ang mga tao at ang mga anghel ay nagtataas ng kanilang mga kamay o mukha tungo sa langit kapag nananawagan sa kaniya upang kumilos (Exo 9:22, 23; 10:21, 22), kapag nanunumpa (Dan 12:7), at kapag nananalangin (1Ha 8:22, 23; Pan 3:41; Mat 14:19; Ju 17:1). Sa Deuteronomio 32:40, binabanggit ni Jehova na 'itinataas niya ang kaniyang kamay sa langit sa panunumpa.' Kasuwato ng Hebreo 6:13, maliwanag na nangangahulugan ito na sumusumpa si Jehova sa pamamagitan ng kaniyang sarili.—Ihambing ang Isa 45:23.

Tahanang dako ng mga anghel. Ang espirituwal na langit din ang "wastong tahanang dako" ng mga espiritung anak ng Diyos. (Jud 6; Gen 28:12, 13; Mat 18:10; 24:36) Kung minsan, ang pananalitang "hukbo ng langit," kadalasang ikinakapit sa mga bituing nilalang, ay lumalarawan sa anghelikong mga anak ng Diyos. (1Ha 22:19; ihambing ang Aw 103:20, 21; Dan 7:10; Luc 2:13; Apo 19:14.) Sa katulad na paraan, ang "langit" ay binibigyang-katauhan na waring kumakatawan sa mga anghel, ang "kongregasyon ng mga banal."—Aw 89:5-7; ihambing ang Luc 15:7, 10; Apo 12:12.

Kumakatawan sa Pamamahala. Nalaman na natin na ang langit ay maaaring tumukoy sa Diyos na Jehova sa kaniyang posisyon bilang soberano. Kaya nga, nang sabihin ni Daniel kay Nabucodonosor na dahil sa karanasang sasapitin ng emperador ng Babilonya ay 'malalaman niya na ang *mga langit* ay namamahala,' ang kahulugan niyaon ay kagaya rin ng pagkaalam "na ang *Kataas-taasan* ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao."—Dan 4:25, 26.

Gayunman, bukod pa sa pagtukoy nito sa Kataas-taasang Soberano, ang terminong "langit" ay maaari

ring tumukoy sa iba pang mga namamahalang kapangyarihan na dinadakila o itinataas sa mga taong kanilang nasasakupan. Ang mismong dinastiya ng mga Babilonyong hari na kinakatawanan ni Nabucodonosor ay inilalarawan sa Isaias 14:12 bilang tulad-bituin, isa na "nagniningning, anak ng bukang-liwayway." Sa paglupig sa Jerusalem noong 607 B.C.E., iniangat ng Babilonyong dinastiyang iyon ang trono nito "sa itaas ng mga bituin ng Diyos," anupat maliwanag na ang "mga bituin" na ito ay tumutukoy sa Davidikong linya ng mga Judeanong hari (kung paanong ang Tagapagmana ng Davidikong trono, si Kristo Jesus, ay tinatawag na "ang maningning na bituing pang-umaga" sa Apo 22:16; ihambing ang Bil 24:17). Sa pamamagitan ng pagpapabagsak nito sa Davidikong trono na awtorisado ng Diyos, sa diwa ay dinakila ng Babilonyong dinastiya ang sarili nito nang abot-langit. (Isa 14: 13, 14) Ang matayog na karingalan at malawakang pamumunong ito ay kinatawanan din sa panaginip ni Nabucodonosor ng isang makasagisag na punungkahoy na ang taas ay "umabot sa langit."—Dan 4:20-22.

Mga bagong langit at bagong lupa. Ang kaugnayan ng "langit" sa namamahalang kapangyarihan ay tumutulong upang maunawaan ang kahulugan ng pananalitang 'mga bagong langit at isang bagong lupa' na matatagpuan sa Isaias 65:17; 66:22 at sinipi ng apostol na si Pedro sa 2 Pedro 3:13. Palibhasa'y napuna ang gayong ugnayan, ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1891, Tomo IV, p. 122) ay nagkomento: "Sa Isa. lxv, 17, ang isang bagong langit at isang bagong lupa ay nangangahulugan ng isang bagong pamahalaan, bagong kaharian, bagong mga tao."

Kung paanong ang "lupa" ay maaaring tumukoy sa isang lipunan ng mga tao (Aw 96:1; tingnan ang LUPA), ang "mga langit" ay maaari ring sumagisag sa nakatataas na namamahalang kapangyarihan o pamahalaan sa ibabaw ng gayong "lupa." Ang hula na nangangako ng "mga bagong langit at isang bagong lupa," na ibinigay sa pamamagitan ni Isaias, ay unang kaugnay sa pagsasauli ng Israel mula sa pagkatapon sa Babilonya. Nang makabalik ang mga Israelita sa kanilang sariling lupain, pumasok sila sa isang bagong sistema ng mga bagay. Ginamit ng Diyos si Cirong Dakila sa pantanging paraan upang maipatupad ang pagsasauling iyon. Pagkabalik sa Jerusalem, si Zerubabel (isang inapo ni David) ang naglingkod bilang gobernador, at si Josue naman bilang mataas na saserdote. Kasuwato ng layunin ni Jehova, ang bagong kaayusang ito ng pamamahala, o "mga bagong langit," ang pumatnubay at nangasiwa sa mga taong nasasakupan. (2Cr 36:23; Hag 1: 1, 14) Sa gayon, gaya ng inihula ng talata 18 ng Isaias kabanata 65, ang Jerusalem ay naging 'sanhi ng kagalakan at ang kaniyang bayan naman ay sanhi ng pagbubunyi.'

Gayunman, ipinakikita ng pagsipi ni Pedro na maaasahan ang isang panghinaharap na katuparan, salig sa pangako ng Diyos. (2Pe 3:13) Yamang ang pangako ng Diyos, sa kasong ito, ay may kaugnayan sa pagkanaririto ni Kristo Jesus, gaya ng ipinakikita sa talata 4, tiyak na ang "mga bagong langit at isang bagong lupa" ay may kaugnayan sa Mesiyanikong Kaharian ng Diyos at sa pamamahala nito sa masunuring mga sakop. Sa pamamagitan ng kaniyang pagkabuhay-muli at pag-akyat sa langit sa kanan ng Diyos, si Kristo Jesus ay naging "mas mataas kaysa sa langit" (Heb 7:26) sa diwang inilagay siya "na lubhang mataas pa sa bawat pamahalaan at awtoridad at kapangyarihan at pagkapanginoon . . . hindi lamang sa sistemang ito ng mga bagay, kundi doon din sa darating."—Efe 1:19-21; Mat 28:18.

Ang mga Kristiyanong tagasunod ni Jesus, bilang "mga kabahagi sa makalangit na pagtawag" (Heb 3:1), ay inaatasan ng Diyos bilang "mga tagapagmana" na kaisa ni Kristo, na sa pamamagitan niya ay nilayon ng Diyos na "muling tipunin ang lahat ng mga bagay." "Ang mga bagay na nasa langit," samakatuwid nga, yaong mga tinawag ukol sa makalangit na buhay, ang unang titipunin tungo sa pakikipagkaisa sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo. (Efe 1:8-11) Ang kanilang mana ay "nakataan sa langit." (1Pe 1:3, 4; Col 1:5; ihambing ang Ju 14:2, 3.) Sila ay "nakatala" at ang kanilang "pagkamamamayan" ay sa langit. (Heb 12:20-23; Fil 3:20) Sila ang bumubuo sa "Bagong Jerusalem" na sa pangitain ni Juan ay nakitang "bumababang galing sa langit mula sa Diyos." (Apo 21:2, 9, 10; ihambing ang Efe 5:24-27.) Yamang sinasabi sa pasimula na ang pangitaing ito ay hinggil sa "isang bagong langit at isang bagong lupa" (Apo 21:1), makatuwiran lamang na ang mga ito ay kapuwa kinakatawanan sa kasunod na paglalarawan. Samakatuwid, tiyak na ang "bagong langit" ay katumbas ni Kristo kasama ang kaniyang "kasintahang babae," ang "Bagong Jerusalem," at ang "bagong lupa" naman ay makikita sa 'mga bayan ng sangkatauhan' na mga sakop nila at tumatanggap ng mga pagpapala mula sa kanilang pamamahala, gaya ng inilalarawan sa talata 3 at 4.

Ikatlong langit. Sa 2 Corinto 12:2-4, inilalarawan ng apostol na si Pablo ang isa na "inagaw . . . tungo sa ikatlong langit" at "patungo sa paraiso." Yamang walang ibang tao na binanggit sa Kasulatan na nagkaroon ng gayong karanasan, malamang na ito ay sariling karanasan ng apostol. Bagaman sinisikap ng ilan na pag-ugnayin ang pagtukoy ni Pablo sa ikatlong langit at ang sinaunang rabinikong pangmalas na ang langit ay may mga antas, anupat

"pitong langit" pa nga sa kabuuan, ang pangmalas na ito ay walang saligan sa Kasulatan. Gaya ng nakita na natin, ang langit ay hindi espesipikong tinutukoy na para bang nahahati ito sa iba't ibang palapag o antas, kundi sa halip ay dapat pagbatayan ang konteksto upang matiyak kung ang tinutukoy ay ang langit na nasa atmosperikong kalawakan ng lupa, ang langit ng malayong kalawakan, ang espirituwal na langit, o iba pa. Kung gayon, waring ang pagtukoy sa "ikatlong langit" ay nagpapahiwatig ng walang-kapantay na pamamahala ng Mesiyanikong Kaharian. Pansinin kung paanong *tatlong* beses na inuulit ang mga salita at mga ekspresyon sa Isaias 6:3; Ezekiel 21:27; Juan 21:15-17; Apocalipsis 4:8, maliwanag na bilang pagdiriin.

Ang paglipas ng dating langit at lupa. Tinutukoy ng pangitain ni Juan ang paglipas ng 'dating langit at ng dating lupa.' (Apo 21:1; ihambing ang 20:11.) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang makalupang mga pamahalaan at ang kanilang mga mamamayan ay ipinakikitang sakop ng pamamahala ni Satanas. (Mat 4:8, 9; Ju 12:31; 2Co 4:3, 4; Apo 12:9; 16:13, 14) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang "balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako," kasama ang kanilang mga pamahalaan, mga awtoridad, at mga tagapamahala ng sanlibutan. (Efe 6:12) Kaya ang paglipas ng "dating langit" ay nagpapahiwatig ng wakas ng pulitikal na mga pamahalaan na naiimpluwensiyahan ni Satanas at ng kaniyang mga demonyo. Kasuwato ito ng nakaulat sa 2 Pedro 3:7-12 may kinalaman sa pagkapuksa ng "mga langit . . . sa ngayon" na waring sa pamamagitan ng apoy. Sa katulad na paraan, inilalarawan ng Apocalipsis 19:17-21 ang pagkalipol ng isang pangglobong pulitikal na sistema kasama ang mga tagasuporta niyaon; sinasabi nito na ang makasagisag na mabangis na hayop ay "inihagis sa maapoy na lawa na nagniningas sa asupre." (Ihambing ang Apo 13:1, 2.) Kung tungkol naman sa Diyablo, ipinakikita ng Apocalipsis 20:1-3 na inihagis siya "sa kalaliman" sa loob ng isang libong taon at pagkatapos ay 'pinakawalan siya nang kaunting panahon.'

Pagbababa sa Bagay na Itinaas. Yamang ang langit ay kumakatawan sa bagay na mataas, ang pagbababa sa mga bagay na itinaas ay kinakatawanan kung minsan ng pagpapabagsak o ng 'pag-uga' o 'pagligalig' sa langit. Sinasabing "mula sa langit ay inihagis [ni Jehova] sa lupa ang kagandahan ng Israel" noong panahong itiwangwang ito. Kalakip sa kagandahang iyon ang kaharian nito at ang mga prinsipeng tagapamahala at ang kapangyarihan ng mga ito, at ang gayong kagandahan ay nilamon na waring sa pamamagitan ng apoy. (Pan 2:1-3) Ngunit nang maglaon, ang manlulupig ng Israel, ang Babilonya, ay dumanas ng pagligalig sa kaniyang sariling "langit" at ng pag-uga sa kaniyang "lupa" nang pabagsakin ng mga Medo at mga Persiano ang Babilonya at ang kaniyang makalangit na mga diyos ay mapatunayang huwad at walang kakayahang magligtas sa kaniya mula sa pagkawala ng pamumuno niya sa lupain.—Isa 13:1, 10-13.

Sa katulad na paraan, inihula na ang posisyon ng Edom na abot-langit ay hindi makapagliligtas sa kaniya mula sa pagkapuksa at na ang tabak ng paghatol ni Jehova ay matitigmak sa kaniyang mga kaitaasan, o "langit," anupat walang tutulong sa kaniya mula sa anumang makalangit, o mataas, na pagmumulan. (Isa 34:4-7; ihambing ang Ob 1-4, 8.) Yaong mga lubhang naghahambog, na may-kabalakyutan at may-katayugang nagsasalita anupat waring "inilagay nila ang kanilang bibig sa mismong langit," ay tiyak na malulugmok sa pagkawasak. (Aw 73:8, 9, 18; ihambing ang Apo 13:5, 6.) May dahilan ang lunsod ng Capernaum upang madamang pinagpakitaan ito ng malaking pabor dahil sa atensiyong tinanggap nito mula kay Jesus at sa kaniyang ministeryo. Gayunman, hindi ito tumugon sa kaniyang makapangyarihang mga gawa, nagtanong si Jesus, "Itataas ka kaya sa langit?" at sa halip ay humula siya, "Sa Hades ka ibababa."—Mat 11:23.

Pagdidilim ng Langit. Kadalasan, ang pagdidilim ng langit o ng mga bituin ay ginagamit upang kumatawan sa pag-aalis ng masagana at kaayaayang mga kalagayan, at sa paghahalili sa mga ito ng mga kalagayang nagbabadya ng kapahamakan at kapanglawan, gaya ng kapag tinatakpan ng madidilim na ulap ang lahat ng liwanag sa araw at gabi. (Ihambing ang Isa 50:2, 3, 10.) Ang paggamit na ito sa pisikal na langit may kaugnayan sa mental na pangmalas ng mga tao ay waring kahawig ng matandang kasabihang Arabe, "Ang kaniyang langit ay bumagsak sa lupa," anupat nangangahulugang lubhang nabawasan ang kataasan o kasaganaan ng isang iyon. Sabihin pa, bilang kapahayagan ng poot ng Diyos, may mga panahon na gumamit siya ng mga kababalaghan sa langit, anupat ang ilan sa mga ito ay literal na nagpadilim sa langit.—Exo 10:21-23; Jos 10:12-14; Luc 23:44, 45.

Ang gayong araw ng kadiliman ay sumapit sa Juda bilang katuparan ng kahatulan ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Joel, at umabot ito sa kasukdulan nang itiwangwang ng Babilonya ang Juda. (Joe 2:1, 2, 10, 30, 31; ihambing ang Jer 4:23, 28.) Anumang pag-asa na tatanggap sila ng tulong mula sa langit ay waring natuyo, at gaya ng inihula sa Deuteronomio 28:65-67, sila ay 'napasapanghihilakbot gabi at araw,' anupat walang kaginhawahan o pag-asa man sa umagang may sikat ng araw o sa gabing may sinag ng buwan.

Gayunman, sa pamamagitan ng propeta ring iyon, si Joel, binabalaan ni Jehova ang mga kaaway ng Juda na daranas sila ng gayunding situwasyon kapag naglapat siya ng kahatulan sa kanila. (Joe 3:12-16) Ginamit ni Ezekiel at ni Isaias ang mismong makasagisag na larawang ito nang ihula nila ang kahatulan ng Diyos sa Ehipto at sa Babilonya.—Eze 32:7, 8, 12; Isa 13:1, 10, 11.

Noong araw ng Pentecostes, sinipi ng apostol na si Pedro ang hula ni Joel nang himukin niya ang isang pulutong ng mga tagapakinig na 'maligtas mula sa likong salinlahing ito.' (Gaw 2:1, 16-21, 40) Ang mga hindi nakinig na kabilang sa salinlahing iyon ay dumanas ng isang panahon ng matinding kadiliman nang kubkubin ng mga Romano ang Jerusalem at sa wakas ay salantain nila ito pagkaraan ng wala pang 40 taon. Gayunman, bago ang Pentecostes, isang katulad na hula ang sinabi ni Jesus at ipinakita niyang matutupad ito sa panahon ng kaniyang pagkanaririto.—Mat 24:29-31; Luc 21:25-27; ihambing ang Apo 6:12-17.

Pagiging Permanente ng Pisikal na Langit. Sinabi ni Elipaz na Temanita tungkol sa Diyos: "Narito! Sa kaniyang mga banal ay wala siyang tiwala, at maging ang langit ay hindi malinis sa kaniyang paningin." Gayunman, sinabi ni Jehova kay Elipaz na siya at ang kaniyang dalawang kasamahan ay 'hindi nagsalita ng katotohanan tungkol sa akin gaya ng aking lingkod na si Job.' (Job 15:1, 15; 42:7) Sa kabaligtaran, sinasabi ng Exodo 24:10 na ang langit ay kumakatawan sa kadalisayan. Kaya walang dahilang binabanggit sa Bibliya upang wasakin ng Diyos ang pisikal na langit.

Ang pagiging permanente ng pisikal na langit ay makikita sa pagkakagamit nito sa mga simili na nauugnay sa mga bagay na walang hanggan, gaya ng mapayapa at matuwid na mga resultang idudulot ng Davidikong kaharian na minana ng Anak ng Diyos. (Aw 72:5-7; Luc 1:32, 33) Sa gayon, ang mga tekstong gaya ng Awit 102:25, 26 na nagsasabing ang langit ay 'naglalaho' at 'pinapalitang gaya ng kasuutang naluma na' ay hindi dapat unawain sa literal na diwa.

Sa Lucas 21:33, sinasabi ni Jesus na "ang langit at lupa ay lilipas, ngunit ang aking mga salita ay hindi sa anumang paraan lilipas." Ipinakikita naman ng ibang mga kasulatan na ang "langit at lupa" ay mananatili magpakailanman. (Gen 9:16; Aw 104:5; Ec 1:4) Kaya ang "langit at lupa" rito ay malamang na makasagisag, gaya rin ng 'dating langit at dating lupa' sa Apocalipsis 21:1; ihambing ang Mateo 24:35.

Idiniriin ng Awit 102:25-27 ang kawalang-hanggan at kawalang-pagkasira ng Diyos, samantalang ang langit at lupa na kaniyang pisikal na mga lalang ay maaaring masira, samakatuwid nga, *maaari* itong mapuksa—kung iyon man ang layunin ng Diyos. Di-gaya ng walang-hanggang pag-iral ng Diyos, ang pagiging permanente ng alinmang bahagi ng kaniyang pisikal na paglalang ay may pasubali. Gaya ng makikita sa lupa, ang pisikal na mga lalang ay kailangang patuluyang sumailalim sa proseso ng pagpapanibago upang ito ay tumagal o manatili sa kasalukuyang anyo nito. Ang pisikal na langit ay nakadepende sa kalooban ng Diyos at sa kaniyang kapangyarihang tumustos, gaya ng ipinahihiwatig sa Awit 148, kung saan, matapos tukuyin ang araw, buwan, at mga bituin, kasama ang iba pang mga lalang ng Diyos, sinasabi ng talata 6 na 'pinananatili sila ng Diyos magpakailanman, hanggang sa panahong walang takda. Isang tuntunin ang ibinigay niya, at hindi iyon lilipas.'

Ang mga salita ng Awit 102:25, 26 ay kumakapit sa Diyos na Jehova, ngunit sinipi ng apostol na si Pablo ang mga ito may kaugnayan kay Jesu-Kristo. Ito ay sapagkat ang bugtong na Anak ng Diyos ang personal na Ahente ng Diyos na ginamit sa paglalang ng pisikal na uniberso. Ipinakita ni Pablo ang kaibahan ng pagiging permanente ng pag-iral ng Anak kaysa roon sa pisikal na paglalang, na kapag nilayon ng Diyos ay maaari niyang 'balutin gaya ng isang balabal' at itago.—Heb 1:1, 2, 8, 10-12; ihambing ang 1Pe 2:3, tlb sa *Rbi8*.

Iba't ibang Patula at Makasagisag na mga Pananalita. Dahil mahalagang bahagi ang ginagampanan ng pisikal na langit sa pagtustos at pagpapaunlad ng buhay sa lupa—sa pamamagitan ng sikat ng araw, ulan, hamog, nakarerepreskong hangin, at iba pang mga pakinabang na dulot ng atmospera—tinutukoy ang mga ito sa matulaing paraan bilang "mabuting imbakan" ni Jehova. (Deu 28:11, 12; 33:13, 14) Binubuksan ni Jehova ang "mga pinto" nito upang pagpalain ang kaniyang mga lingkod, gaya noong magpababa siya sa lupa ng manna, "ang butil ng langit." (Aw 78:23, 24; Ju 6:31) Ang mga ulap ay tulad ng "mga pantubig na banga" sa mga pang-itaas na silid ng imbakang iyon, at ang ulan ay bumubuhos mula roon na parang dumaraan sa "mga paagusan," anupat may ilang salik, gaya ng mga bundok o kahit ang makahimalang pamamagitan ng Diyos, na lumilikha ng kondensasyon ng tubig na sinusundan ng pag-ulan sa espesipikong mga rehiyon. (Job 38:37; Jer 10:12, 13; 1Ha 18:41-45) Sa kabilang dako, may mga pagkakataon na ipinagkakait ng Diyos ang kaniyang pagpapala, anupat ang resulta nito ay 'nasasarhan' ang langit sa ibabaw ng lupain ng Canaan, kung kaya nagtitingin itong matigas at solidong gaya ng bakal at nagkakaroon ito ng metalikong kinang na kulay-tanso, at may atmosperang punô ng alikabok at walang ulan.—Lev 26:19; Deu 11:16, 17; 28:23, 24; 1Ha 8:35, 36.

Tumutulong ito sa atin na maunawaan ang larawang inihaharap sa Oseas 2:21-23. Matapos ihula ang kapaha-pahamak na mga resulta ng kawalang-katapatan ng Israel, binanggit naman ni Jehova ang hinggil sa panahon ng pagsasauli rito at ang ibubunga nitong mga pagpapala. Sa araw na iyon, sabi niya, "sasagutin ko ang mga langit, at sasagutin naman nila ang lupa; at sasagutin naman ng lupa ang butil at ang matamis na alak at ang langis; at sasagutin naman nila ang Jezreel." Maliwanag na lumalarawan ito sa pakiusap ng Israel na pagpalain sila ni Jehova sa pamamagitan ng kawing ng mga bagay na nilalang ni Jehova at binanggit dito. Sa dahilang iyon, minamalas na ang mga bagay na ito ay binigyang-katauhan, anupat para bang maaari silang humiling, o makiusap. Humihingi ang Israel ng butil, alak, at langis; ang mga produktong ito naman ay kumukuha ng kanilang pagkain bilang halaman at tubig mula sa lupa; ang lupa naman, upang mapaglaanan ang pangangailangang ito, ay nangangailangan ng (o makasagisag na tumatawag sa) araw, ulan, at hamog mula sa langit; at ang mga langit (na noon ay 'nasasarhan' pa dahil ipinagkait ng Diyos ang kaniyang pagpapala) ay makatutugon lamang kung diringgin ng Diyos ang pakiusap at isasauli sa bansa ang kaniyang lingap, sa gayon ay muli niyang paiikutin ang siklo ng produksiyon. Tinitiyak ng hula na gayon ang kaniyang gagawin.

Sa 2 Samuel 22:8-15, lumilitaw na ginagamit ni David ang larawan ng isang napakalakas na bagyo upang ipakita ang epekto nang mamagitan ang Diyos alang-alang kay David, anupat pinalaya siya mula sa kaniyang mga kaaway. Niligalig ng bangis ng makasagisag na bagyong ito ang pundasyon ng langit, at 'yumukod' iyon kasama ang madidilim at mabababang ulap. Ihambing ang mga kalagayan ng isang literal na bagyo na inilarawan sa Exodo 19:16-18; gayundin ang patulang mga pananalita sa Isaias 64:1, 2.

Si Jehova, ang "Ama ng makalangit na mga liwanag" (San 1:17), ay malimit tukuyin na 'nag-uunat ng langit,' kung paanong iniuunat ng isa ang telang pantolda. (Aw 104:1, 2; Isa 45:12) Ang langit, kapuwa ang kalawakan ng atmospera kung araw at ang mabituing langit kung gabi, ay mistulang isang pagkalaki-laking hugis-bobidang kulandong sa pangmalas ng mga tao sa lupa. Sa Isaias 40:22, inihahalintulad ito sa pag-uunat ng "manipis na gasa," sa halip na ng mas magaspang na telang pantolda. Inilalarawan nito ang maririkit na palamuti ng gayong makalangit na kulandong. Totoo naman, kapag maaliwalas ang gabi, ang libu-libong bituin ay parang telang leys na nakaunat sa ibabaw ng maitim na kalawakan. Mapapansin din na maging ang pagkalaki-laking galaksi na kilala bilang Via Lactea, o Milky Way, na kinaroroonan ng ating sistema solar, ay mistulang manipis na gasa kung titingnan mula sa lupa.

Batay sa mga nabanggit na, dapat na laging isaalang-alang ang konteksto upang matiyak ang diwa ng makasagisag na mga pananalitang ito. Kaya naman nang tawagan ni Moises "ang langit at ang lupa" upang maging mga saksi sa mga bagay na ipinahayag niya sa Israel, maliwanag na hindi ang mga nilalang na walang buhay ang tinutukoy niya kundi sa halip ay ang matatalinong tumatahan sa langit at lupa. (Deu 4:25, 26; 30:19; ihambing ang Efe 1:9, 10; Fil 2:9, 10; Apo 13:6.) Totoo rin ito may kaugnayan sa pagsasaya ng langit at ng lupa dahil sa pagbagsak ng Babilonya, na nasa Jeremias 51:48. (Ihambing ang Apo 18:5; 19:1-3.) Gayundin, tiyak na ang espirituwal na langit ang 'nagpapatak ng katuwiran,' gaya ng inilalarawan sa Isaias 45:8. Sa ibang mga kaso, literal na langit naman ang tinutukoy ngunit makasagisag na inilalarawan ito bilang nagsasaya o sumisigaw nang malakas. Kapag dumating si Jehova upang hatulan ang lupa, gaya ng inilalarawan sa Awit 96:11-13, ang langit, pati na ang lupa, dagat, at parang, ay magkakaroon ng masayang anyo. (Ihambing ang Isa 44:23.) Pinapapurihan din ng pisikal na langit ang kanilang Maylalang, kung paanong ang isang produkto na maganda ang pagkakadisenyo ay nagdudulot ng kapurihan sa bihasang manggagawa na lumikha rito. Sa diwa, isinasaysay nila ang kapangyarihan, karunungan, at karingalan ni Jehova.—Aw 19:1-4; 69:34.

Pag-akyat sa Langit. Sa 2 Hari 2:11, 12, ang propetang si Elias ay inilalarawan na "umakyat sa langit sa pamamagitan ng buhawi." Ang langit na tinutukoy rito ay ang atmosperikong langit kung saan namumuo ang mga buhawi, hindi ang espirituwal na langit na kinaroroonan ng Diyos. Hindi namatay si Elias nang panahong iyon ng pag-akyat niya, kundi nabuhay pa siya nang maraming taon pagkatapos siyang kunin tungo sa langit mula sa kahalili niyang si Eliseo. Hindi rin naman umakyat si Elias sa espirituwal na langit nang mamatay siya, yamang maliwanag na sinabi ni Jesus noong naririto Siya sa lupa na "walang taong umakyat sa langit." (Ju 3:13; tingnan ang ELIAS Blg. 1 (Hinalinhan ni Eliseo).) Noong Pentecostes, sinabi rin ni Pedro tungkol kay David na 'hindi ito umakyat sa langit.' (Gaw 2:34) Sa katunayan, walang anumang mababasa sa Kasulatan na nagpapakitang isang makalangit na pag-asa ang inialok sa mga lingkod ng Diyos bago dumating si Kristo Jesus. Ang gayong pag-asa ay unang lumitaw sa mga pananalita ni Jesus sa kaniyang mga alagad (Mat 19:21, 23-28; Luc 12:32; Ju 14:2, 3) at lubusan lamang nila itong naunawaan pagkaraan ng Pentecostes ng 33 C.E.—Gaw 1:6-8; 2:1-4, 29-36; Ro 8:16, 17.

Ipinakikita ng Kasulatan na si Kristo Jesus ang unang umakyat mula sa lupa patungo sa langit na kinaroroonan ng Diyos. (1Co 15:20; Heb 9:24) Sa pamamagitan ng pag-akyat na iyon at ng paghaharap niya roon ng kaniyang haing pantubos, ‘binuksan niya ang daan’ para sa mga kasunod niya—ang ini-anak-sa-espiritu na mga miyembro ng kaniyang kongregasyon. (Ju 14:2, 3; Heb 6:19, 20; 10:19, 20) Sa kanilang pagkabuhay-muli, dapat taglayin ng mga ito “ang larawan niyaong isa na makalangit,” si Kristo Jesus, upang makaakyat sila sa langit na dako ng mga espiritu, sapagkat ang “laman at dugo” ay hindi makapagmamana ng makalangit na Kahariang iyon.—1Co 15:42-50.

Sa anong paraan nasa “makalangit na mga dako” ang mga tao na naririto pa sa lupa?

Sa kaniyang liham sa mga taga-Efeso, tinutukoy ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na noon ay nabubuhay pa sa lupa na para bang nagtatamasa na ang mga ito ng isang makalangit na posisyon, anupat ibinangon at “pinaupo . . . [na] magkakasama sa makalangit na mga dako kaisa ni Kristo Jesus.” (Efe 1:3; 2:6) Ipinakikita ng konteksto na gayon ang pangmalas ng Diyos sa mga pinahirang Kristiyano dahil kaniyang ‘itinakda sila bilang mga tagapagmana’ kasama ng kaniyang Anak sa makalangit na mana. Bagaman narito pa sa lupa, sila ay dinakila, o ‘itinaas,’ ng gayong pag-aatas. (Efe 1:11, 18-20; 2:4-7, 22) Binibigyang-linaw rin ng mga puntong ito ang makasagisag na pangitain sa Apocalipsis 11:12. Gayundin, naglalaan ito ng susi upang maunawaan ang makahulang larawan na nasa Daniel 8:9-12, kung saan yaong ipinakita noong una bilang kumakatawan sa isang pulitikal na kapangyarihan ay sinasabing “patuloy na lumaki hanggang umabot sa hukbo ng langit,” at pinalaglag pa nga nito sa lupa ang ilan sa hukbong iyon at sa mga bituin. Sa Daniel 12:3, yaong mga lingkod ng Diyos sa lupa sa inihulang panahon ng kawakasan ay sinasabing sumisikat na “tulad ng mga bituin hanggang sa panahong walang takda.” Pansinin din ang makasagisag na paggamit ng mga bituin sa aklat ng Apocalipsis, mga kabanata 1 hanggang 3, kung saan ipinakikita ng konteksto na ang gayong “mga bituin” ay tumutukoy sa mga tao na maliwanag na nabubuhay pa sa lupa at sumasailalim sa mga karanasan at mga tukso sa lupa, anupat ang “mga bituin” na ito ang may pananagutan sa mga kongregasyon na nasa kanilang pangangalaga.—Apo 1:20; 2:1, 8, 12, 18; 3:1, 7, 14.

Ang daan tungo sa makalangit na buhay. Ang daan tungo sa makalangit na buhay ay nagsasangkot ng higit pa kaysa sa pagkakaroon lamang ng pananampalataya sa haing pantubos ni Kristo at ng mga gawa ng pananampalataya bilang pagsunod sa mga tagubilin ng Diyos. Ipinakikita ng kinasihang mga akda ng mga apostol at mga alagad na ang isa ay dapat ding tinawag at pinili ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Anak. (2Ti 1:9, 10; Mat 22:14; 1Pe 2:9) Kasangkot sa paanyayang ito ang paggawa ng maraming hakbang, o pagkilos, upang ang isa ay maging kuwalipikado para sa makalangit na mana; ang Diyos ang gumagawa ng marami sa mga hakbang na iyon, ang iba naman ay ginagawa niyaong tinawag. Kabilang sa gayong mga hakbang, o mga pagkilos, ang pagpapahayag na matuwid sa Kristiyano na tinawag (Ro 3:23, 24, 28; 8:33, 34); ang pagluluwal sa kaniya (‘pag-aanak sa kaniya’) sa pamamagitan ng banal na espiritu (Ju 1:12, 13; 3:3-6; San 1:18); ang pagbabautismo sa kaniya sa kamatayan ni Kristo (Ro 6:3, 4; Fil 3:8-11); ang pagpapahid sa kaniya (2Co 1:21; 1Ju 2:20, 27); ang pagpapabanal sa kaniya (Ju 17:17). Dapat ingatan ng isa na tinawag ang kaniyang katapatan hanggang sa kamatayan (2Ti 2:11-13; Apo 2:10), at pagkatapos siyang mapatunayang tapat sa pagkatawag at pagpili sa kaniya (Apo 17:14), sa wakas ay bubuhayin siyang muli tungo sa buhay bilang espiritu. —Ju 6:39, 40; Ro 6:5; 1Co 15:42-49; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID; PAGKABUHAY-MULI; PAGPAPABANAL; PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

LANSANGAN. Isang pampublikong daan sa isang lunsod o bayan. Ang karaniwang terminong Hebreo para sa lansangan (*chuts*) ay may saligang kahulugan na “sa labas.” (Isa 42:2, tlb sa *Rbi8*) Lumilitaw na sa sinaunang mga bayan at mga lunsod sa mga lupain sa Bibliya, ang karamihan ng mga lansangan ay hindi nilatagan ng bato. (Aw 18:42; Isa 10:6; Pan 2:21) Gayunman, sa Jerico at Gezer ay may natuklasang mga lagusan kung saan makaaagos ang tubig mula sa mga lansangan.

Karaniwan na, makikitid at paliku-liko ang mga lansangan noon. Ngunit mayroon din namang “malalapad na daan.” (Luc 14:21; ihambing ang Apo 21:21.) Ang mga lansangan ng Nineve ay may sapat na lapad upang makaraan ang mga karo. (Na 2:4) Ang Babilonya at Damasco ay may malalapad na kalsada o mga daan ng prusisyon, at ang ilang lansangan ng mga ito ay may pangalan. Noong yugtong Romano, ang “lansangan na tinatawag na Tuwid” sa Damasco ay isang daanang may tatlong kalye at mga 26 na m (85 piye) ang lapad.—Gaw 9:11; tingnan ang TUWID.

Isang malawak na lugar naman, ang liwasan, malamang na malapit sa isang pintuang-daan ng lunsod, ang maaaring magsilbing isang dako para sa

mga transaksiyon sa negosyo o para sa pagtitipon ukol sa pagtuturo. (Gen 23:10-18; Ne 8:1-3; Jer 5:1) Doon naglalaro ang mga bata (Zac 8:4, 5); sa pangkalahatan, ang mga lansangan ay kadalasang punô ng mga ingay ng mga gawain. (Job 18:17; Jer 33:10, 11; ihambing ang pagkakaiba sa Isa 15:3; 24:11.) Ang mga ito ay naging mga dako ng pangangalakal, anupat kung minsan ay sama-sama sa mga ito ang iisang uri ng tindahan, gaya halimbawa ng "lansangan ng mga magtitinapay" sa Jerusalem. (Jer 37:21) Ang "mga lansangan" na inialok ni Ben-hadad na italaga kay Ahab sa Damasco ay maliwanag na para sa pagtatayo ng mga tiangge, o mga pamilihan, upang itaguyod ang kapakanang pangkomersiyo ni Ahab sa kabiserang iyon ng Sirya. (1Ha 20:34) Sa gabi, lumilitaw na ang mga lansangan ng ilang lunsod ay nasa ilalim ng pagmamanman ng mga bantay.—Sol 3:1-3.

Sa mga lansangan din ipinatatalastas ang mga balita. (2Sa 1:20; Jer 11:6) Doon ay nagturo si Jesus at nagpagaling ng may sakit, gayunma'y hindi siya nakipagtalo ni sumigaw man nang malakas sa malalapad na daan, na maaaring maging dahilan upang labis siyang hangaan ng madla, anupat mapadadakila ang sarili niyang pangalan at mailalayo niya ang pansin mula sa Diyos na Jehova at sa mabuting balita ng Kaharian. (Luc 8:1; Mat 12:13-19; Isa 42:1, 2) Kaya naman si Jesus ay hindi gaya ng mga mapagpaimbabaw na hinatulan niya dahil sa pananalangin ng mga ito "sa mga panulukan ng malalapad na daan upang makita ng mga tao."—Mat 6:5.

LANSANGANG-BAYAN, DAAN. Ang mga terminong Hebreo na *mesil·lah'* (lansangang-bayan) at *de'rekh* (daan) at ang terminong Griego na *ho·dos'* (daan) ay pawang ginagamit upang tumukoy sa isang pampublikong daan, landas, o ruta, na karaniwan nang nasa pagitan ng mga bayan o mga lunsod.—Tingnan ang DAAN, ANG.

Mula pa noong sinaunang mga panahon, ang mga lunsod at mga kaharian sa lugar ng Palestina ay pinag-uugnay na ng mga lansangang-bayan at mga daan, kabilang na rito ang ilang mahahalagang ruta ng kalakalan. (Bil 20:17-19; 21:21, 22; 22:5, 21-23; Jos 2:22; Huk 21:19; 1Sa 6:9, 12; 13:17, 18; tingnan ang DAAN NG HARI.) Ang itinuturing na pangunahing ruta sa mga ito ay yaong nagmumula sa Ehipto patungo sa mga Filisteong lunsod ng Gaza at Askelon at unti-unting lumiliko nang pahilagang-silangan sa direksiyon ng Megido. Nagpapatuloy ito papuntang Hazor, sa H ng Dagat ng Galilea, at pagkatapos ay patungo naman sa Damasco. Ang rutang ito na dumaraan sa Filistia ang pinakamaikling ruta mula sa Ehipto patungo sa Lupang Pangako. Ngunit may-kabaitang inakay ni Jehova ang mga Israelita sa ibang daan upang hindi sila masiraan ng loob dahil sa posibleng pagsalakay ng mga Filisteo.—Exo 13:17.

Sa Lupang Pangako, lalong naging mahalaga sa mga Israelita na mantinihin ang isang mabuting sistema ng mga daan, yamang noon ay iisa lamang ang sentro ng pagsamba para sa buong bansa. Dahil dito, malalayong distansiya ang kinailangang lakbayin ng marami sa mga Israelita bawat taon upang matupad nila ang kahilingan ng Kautusan na ang lahat ng mga lalaki ay magtipon sa tatlong pangkapanahunang kapistahan. (Deu 16:16) Bukod diyan, ang mga ikapu, mga abuloy, at anumang handog noon, kusang-loob man ang mga ito o katungkulan, ay kailangang doon sa dakong pipiliin ni Jehova ihandog. (Deu 12:4-7) Nang maitayo na ni Solomon ang templo, ang Jerusalem ang siyang naging dakong pinili ni Jehova. Kaya naman, habang naglalakbay ang mga Israelita sa mga daang patungo at pabalik mula sa Jerusalem, nagkaroon ng maiinam na pagkakataon ang mga ama upang maituro sa kanilang mga anak ang kautusan ng Diyos.—Deu 6:6, 7.

Kinailangan ding asikasuhin ang pagmamantini ng mga daang patungo sa anim na kanlungang lunsod. Dapat na may sapat na mga palatandaan ang mga daang ito at walang mga harang na makasasagabal sa pagtakbo roon ng taong nakapatay nang di-sinasadya. (Deu 19:3) Ayon sa tradisyong Judio, isang posteng pananda na nagtuturo ng direksiyon patungo sa kanlungang lunsod ang inilagay sa bawat salubungang-daan.—Babilonyong Talmud, *Makkot* 10*b.*

Bagaman walang paglalarawan sa Bibliya hinggil sa sinaunang mga daan, nagbigay naman ito ng mga pahiwatig tungkol sa konstruksiyon at pagmamantini ng mga ito. Kung minsan, maaaring pinapatag ang mga burol at ang iba pang di-pantay na mga dako, at ang mga daan ay inaalisan ng mga bato at tinatambakan. (Isa 40:3, 4; 57:14; 62:10) Sinasabi ng istoryador na si Josephus na nilatagan ni Haring Solomon ng itim na bato ang mga daang patungo sa Jerusalem.—*Jewish Antiquities,* VIII, 187 (vii, 4).

Gayunman, walang anumang nalalaman nang tiyak tungkol sa kayarian ng sinaunang mga daan hanggang noong mga araw ng Imperyo ng Roma. Ang mga Romano ay nakilala sa paggawa ng mga manggagawa ng mga daan, anupat pinag-ugnay-ugnay nila ang kanilang pagkalawak-lawak na imperyo upang mapadali ang pagkilos ng kanilang mga hukbo. Ang kanilang mga daan ay may latag na malalapad na bato, at ang pinakasahig ng mga ito ay kadalasang may tatlong suson: (sa

pinakailalim) malalaki at magagaspang na tipak ng bato, (sa gitna) malalapad na batong sinimentuhan ng argamasa, at (sa ibabaw) kongkreto at dinurog na mga bato. Ang mga daan ay nakadahilig mula sa gitna patungo sa magkabilang gilid at may mga milyahe, panggilid na mga bato, at mga esterong lagusan ng tubig. Gayundin, may masusumpungan doong mga balon sa kumbinyenteng mga pagitan. Palibhasa'y halos tuwid na tuwid, ang mga daang Romano ay bumabagtas sa ibabaw ng mga burol sa halip na umikot sa gilid ng mga iyon. Ang tanyag na Romanong lansangang-bayan, ang Appian Way, ay may lapad na mga 5.5 m (18 piye) at nilatagan ng malalaking bloke ng lava. Habang patungo sa Roma bilang isang bilanggo, ang apostol na si Pablo ay naglakbay sa daang ito; hanggang sa ngayon ay ginagamit pa rin ang ilang bahagi nito.—Gaw 28:15, 16; tingnan ang APIO, PAMILIHAN NG.

Ang mga salita sa Isaias 19:23 tungkol sa pagkakaroon ng "lansangang-bayan mula sa Ehipto hanggang sa Asirya" ay tumutukoy sa mabuting ugnayan na mamamagitan balang-araw sa dalawang lupaing ito. Upang pangyarihin ang paglaya ng kaniyang bayan, si Jehova, wika nga, ay gumawa ng mga lansangang-bayan para sa kanila papalabas sa mga lupain ng kanilang pagkabihag.—Isa 11:16; 35:8-10; 49:11-13; Jer 31:21.

LAODICEA, MGA TAGA-LAODICEA.

Isang lunsod sa kanluraning bahagi ng Asia Minor, ang mga guho nito ay malapit sa Denizli, mga 150 km (90 mi) sa S ng Efeso. Nakilala ito noong una bilang Diospolis at Rhoas ngunit maliwanag na muli itong itinayo noong ikatlong siglo B.C.E. ng Seleucidong tagapamahala na si Antiochus II at ipinangalan sa asawa niyang si Laodice. Palibhasa'y nasa matabang libis ng Ilog Lycus, ang Laodicea ay nasa pinagsasalubungan ng pangunahing mga ruta ng kalakalan at iniuugnay ito ng mga daan sa mga lunsod na gaya ng Efeso, Pergamo, at Filadelfia.

Ang Laodicea ay nagtamasa ng malaking kasaganaan bilang isang lunsod na may mga pagawaan at bilang isang sentro ng pagbabangko. Mahihiwatigan ang malaking kayamanan ng lunsod mula sa bagay na noong dumanas ito ng malaking pinsala dahil sa lindol noong naghahari si Nero, muli itong nakapagtayo nang hindi tumatanggap ng anumang pinansiyal na tulong mula sa Roma. (*Annals* ni Tacitus, XIV, XXVII) Ang makintab at maitim na lana ng Laodicea at ang mga kasuutang yari sa mga ito ay kilalang-kilala noon. Bilang sentro ng isang bantog na paaralan sa medisina, malamang na ang lunsod ding ito ang gumawa ng gamot sa mata na kilala bilang pulbos ng Frigia. Ang isa sa mga pangunahing bathala na pinapakundanganan sa Laodicea ay si Asclepius, isang diyos ng medisina.

May malaking disbentaha ang lunsod na ito. Ditulad ng karatig na lunsod ng Hierapolis na may maiinit na bukal na bantog sa mga katangian nitong nakapagpapagaling, at ng Colosas na mayroon namang nakarerepreskong malamig na tubig, ang Laodicea ay walang permanenteng suplay ng tubig. Mula sa malayu-layong distansiya, ang tubig ay kinailangang paraanin sa lagusan patungong Laodicea at malamang na malahininga na pagdating sa lunsod. Sa panimulang bahagi ng distansiyang ito, ang tubig ay pinadadaloy sa pamamagitan ng isang paagusan at pagkatapos, mas malapit sa lunsod, ay pinadaraan sa kubikong mga bloke ng bato na binutasan sa gitna at sinemento.

Waring may malaking bilang ng mga Judio sa Laodicea. Ayon sa isang liham mula sa mga mahistrado ng Laodicea (na sinipi ni Josephus), ang mga Judio, bilang pagsunod sa utos ni Gaius Rabirius, ay pinahintulutang mangilin ng kanilang mga Sabbath at iba pang sagradong mga ritwal. (*Jewish Antiquities,* XIV, 241-243 [x, 20]) Sa paanuman ang ilan sa mga Judio ay talagang mayayaman. Ito ang mahihinuha mula sa bagay na, noong iutos ni Gobernador Flaccus na kumpiskahin ang taunang mga abuloy na para sana sa templo sa Jerusalem, ang halagang iniulat ay mahigit sa 20 libra ng ginto.

Noong unang siglo C.E., nagkaroon ng isang kongregasyong Kristiyano sa Laodicea at lumilitaw na nagtitipon ito sa tahanan ni Nimfa, isang Kristiyanong kapatid na babae roon. Walang alinlangan na nakatulong ang mga pagsisikap ni Epafras sa pagtatatag ng kongregasyong iyon. (Col 4:12, 13, 15) Gayundin, malamang na ang mga epekto ng gawain ni Pablo sa Efeso ay nakaabot hanggang sa Laodicea. (Gaw 19:10) Gayunpaman, bagaman hindi siya personal na nagmiministeryo roon, nababahala si Pablo para sa kongregasyon ng Laodicea at sumulat pa nga siya ng isang liham sa kanila. (Col 2:1; 4:16) Ngunit naniniwala ang ilang iskolar na ang liham ni Pablo ay kopya lamang niyaong ipinadala niya sa Efeso. Sabihin pa, iyan ay isang teoriya lamang, isang pagsisikap upang maipaliwanag kung bakit sa Bibliya ay walang liham mula kay Pablo para sa mga taga-Laodicea, bagaman sumulat si Pablo sa kanila. Maaaring ang liham sa Laodicea ay naglaman ng impormasyon na hindi natin kailangan ngayon, o maaaring inulit lamang nito ang mga punto na tinalakay na nang husto sa iba pang kanonikal na mga liham.

Ang kongregasyon sa Laodicea ay isa sa pitong kongregasyon sa Asia Minor na pinatungkulan ng niluwalhating si Jesu-Kristo, sa isang pagsisiwalat kay Juan, ng personal na mga mensahe. (Apo 1:11) Noong panahong iyon, sa pagtatapos ng unang siglo C.E., walang gaanong maibibigay na komendasyon sa kongregasyon ng Laodicea. Bagaman

mayaman ito sa materyal, dukha naman ito sa espirituwal. Sa halip na literal na ginto na ginagamit ng mga bangkero ng Laodicea, sa halip na mga kasuutang yari sa makintab at maitim na lana na gawa roon, sa halip na gamot sa mata na walang alinlangang ginawa ng mga manggagamot ng Laodicea, sa halip na kumukulo sa init at nakagagamot na tubig mula sa mga bukal ng karatig na Hierapolis, ang kongregasyon ng Laodicea ay nangangailangan ng ganitong mga bagay sa espirituwal na diwa. Nangangailangan ito ng "gintong dinalisay ng apoy" upang mapagyaman ang personalidad nito (ihambing ang 1Co 3:10-14; 1Pe 1:6, 7), puting panlabas na mga kasuutan upang mabigyan ito ng di-madurustang Kristiyanong kaanyuan na walang di-maka-Kristiyanong katangian na kahiya-hiyang tulad ng pisikal na kahubaran. (Ihambing ang Apo 16:15; 19:8.) Kinailangan itong mapahiran ng espirituwal na "pamahid sa mata" upang maalis ang pagkabulag nito sa katotohanan ng Bibliya at sa mga pananagutang Kristiyano. (Ihambing ang Isa 29:18; 2Pe 1:5-10; 1Ju 2:11.) Makabibili ito ng mga bagay na ito mula kay Kristo Jesus, ang isa na kumakatok sa pinto, kung magiliw nitong papapasukin at aasikasuhin si Jesus. (Ihambing ang Isa 55:1, 2.) Kinailangan nitong maging nakapagpapasigla sa init (ihambing ang Aw 69:9; 2Co 9:2; Tit 2:14) o nakapagpapaginhawa sa lamig (ihambing ang Kaw 25:13, 25), ngunit huwag manatiling malahininga.—Apo 3:14-22.

LAPIDOT [posible, Mga Sulo; Mga Kislap ng Kidlat]. Ang asawa ng propetisang Israelita na si Debora.—Huk 4:4.

LARAWAN [sa Ingles, *image*]. Anumang representasyon o wangis ng isang persona o bagay. —Mat 22:20.

Bago lalangin ng Diyos ang tao, sinabi niya, "Gawin natin ang tao ayon sa ating larawan [o, anino, anyo], ayon sa ating wangis." (Gen 1:26, 27, tlb sa *Rbi8*) Yamang sinabi ng Anak ng Diyos na ang kaniyang Ama ay "Espiritu," hindi posibleng maging magkawangis sa pisikal ang Diyos at ang tao. (Ju 4:24) Sa halip, ang tao ay may mga katangiang nagpapaaninag, o nagpapamalas, niyaong taglay ng kaniyang makalangit na Maylikha, mga katangiang malinaw na nagpapakita ng kaibahan ng tao sa mga hayop. (Tingnan ang ADAN Blg. 1.) Bagaman siya'y larawan ng kaniyang Maylalang, ang tao ay hindi ginawa upang pag-ukulan ng pagsamba.

Kung paanong ang sariling anak ni Adan na si Set (bagaman ipinanganak sa kaniya noong hindi na siya sakdal) ay 'ayon sa wangis ni Adan, ayon sa kaniyang larawan' (Gen 5:3), ang pagkakatulad ng wangis ni Adan sa Diyos ay nagpakilala sa kaniya noong pasimula bilang ang makalupang anak ng Diyos. (Luc 3:38) Sa kabila ng pagkahulog ng tao sa di-kasakdalan, ang bagay na ginawa ang tao noong pasimula ayon sa larawan ng Diyos ay binanggit pagkatapos ng Baha noong panahon ni Noe bilang saligan ng batas ng Diyos na nagpapahintulot sa mga tao na magsilbing mga tagapaglapat ng kamatayan sa mga mamamaslang. (Gen 9:5, 6; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.) Sa mga tagubilin sa mga Kristiyano may kinalaman sa talukbong sa ulo ng mga babae, sinabihan ang mga lalaking Kristiyano na hindi sila dapat maglagay ng gayong talukbong, yamang ang lalaki "ay larawan at kaluwalhatian ng Diyos," samantalang ang babae naman ay kaluwalhatian ng lalaki.—1Co 11:7.

Ang antas ba ng pagpapaaninag ni Jesus ng wangis ng kaniyang Ama ay hindi nagbago?

Ang panganay na Anak ng Diyos, na nang maglaon ay naging ang taong si Jesus, ay larawan ng kaniyang Ama. (2Co 4:4) Yamang maliwanag na ang Anak na iyon ang kausap ng Diyos nang sabihin Niya, "Gawin natin ang tao ayon sa *ating* larawan," ang Anak ay kawangis na ng kaniyang Ama, ang Maylalang, mula pa noong siya'y lalangin. (Gen 1:26; Ju 1:1-3; Col 1:15, 16) Noong narito siya sa lupa bilang isang taong sakdal, ipinaaninag niya ang mga katangian at personalidad ng kaniyang Ama sa sukdulang antas na posibleng maabot ng tao, anupat masasabi niya na "siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama." (Ju 14:9; 5:17, 19, 30, 36; 8:28, 38, 42) Gayunman, tiyak na naging higit pa ang pagkakawangis na ito noong buhaying-muli si Jesus ng kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova, tungo sa buhay bilang espiritu at nang ipagkaloob Niya sa kaniya ang "lahat ng awtoridad . . . sa langit at sa lupa." (1Pe 3:18; Mat 28:18) Yamang dinakila noon ng Diyos si Jesus sa "isang nakatataas na posisyon," naipaaninag ng Anak ng Diyos ang kaluwalhatian ng kaniyang Ama sa antas na mas nakahihigit kaysa noong bago niya lisanin ang langit upang pumarito sa lupa. (Fil 2:9; Heb 2:9) Mula noon, siya 'ang eksaktong larawan ng mismong sarili ng Diyos.' —Heb 1:2-4.

Ang lahat ng pinahirang miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay patiunang itinatalaga ng Diyos na "maitulad sa larawan ng kaniyang Anak." (Ro 8:29) Si Kristo Jesus ang kanilang huwaran hindi lamang sa paraan ng kanilang pamumuhay, habang sinusundan nila ang kaniyang mga yapak at tinutularan ang kaniyang landasin at mga daan, kundi pati sa kanilang kamatayan at pagkabuhay-muli. (1Pe 2:21-24; 1Co 11:1; Ro 6:5) Matapos taglayin ang makalupang "larawan niyaong isa na gawa sa alabok [si Adan]," tataglayin naman nila bilang mga

espiritung nilalang "ang larawan niyaong isa na makalangit [ang huling Adan, si Kristo Jesus]." (1Co 15:45, 49) Samantalang nabubuhay sila sa lupa, may pribilehiyo sila na 'ipaaninag ang kaluwalhatian ni Jehova tulad ng mga salamin,' kaluwalhatiang sumisikat sa kanila mula sa Anak ng Diyos anupat unti-unti silang binabagong-anyo tungo sa larawang inihahatid ng Anak na iyon na nagpapaaninag ng kaluwalhatian ng kaniyang Ama. (2Co 3:18; 4:6) Sa gayon ay nilalalang ng Diyos sa kanila ang isang bagong personalidad, isa na nagpapaaninag, o larawan, ng kaniya mismong banal na mga katangian.—Efe 4:24; Col 3:10.

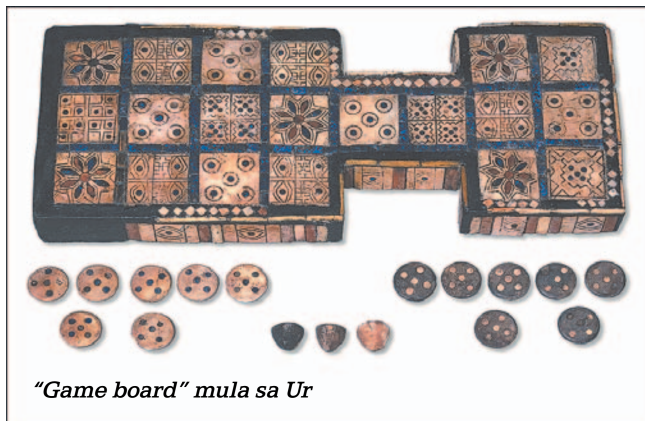
Ang Larawan ng Mabangis na Hayop. Pagkatapos ng pangitain tungkol sa isang mabangis na hayop na may pitong ulo na umahon mula sa dagat, nakita ng apostol na si Juan ang pangitain tungkol sa isang hayop na may dalawang sungay na umaahon mula sa lupa, anupat nagsasalitang gaya ng isang dragon at nagsasabi sa mga tumatahan sa lupa na "gumawa ng isang larawan ng mabangis na hayop [na may pitong ulo]." (Apo 13:1, 2, 11-14) Ang mga hayop ay palaging ginagamit sa Bibliya bilang mga sagisag ng pulitikal na mga pamahalaan. Samakatuwid, ang larawan ng mabangis na hayop na may pitong ulo ay tiyak na isang ahensiya na nagpapaaninag ng mga katangian at kalooban ng pulitikal na sistema na nagpupuno sa daigdig at kinakatawanan ng mabangis na hayop na may pitong ulo. Makatuwiran lamang na mayroon din itong pitong ulo at sampung sungay tulad ng kinakatawanan nitong mabangis na hayop na mula sa dagat. Kaya naman kapansin-pansin na isa pang hayop na may pitong ulo, na iba pa sa mabangis na hayop na mula sa dagat, ang inilalarawan sa Apocalipsis kabanata 17. Ang kahulugan nito, pati ng mabangis na hayop na may pitong ulo at ng hayop na may dalawang sungay, ay tinatalakay sa HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Pagkatapos ng unang pagkabanggit dito sa Apocalipsis kabanata 13, ang larawan ng hayop ay palagi nang tinutukoy kasama ng mabangis na hayop, partikular na may kaugnayan sa pagsamba sa mabangis na hayop na iyon at sa pagtanggap sa marka niyaon. May bahagi rin sa mga bagay na ito ang larawan ng hayop.—Apo 14:9-11; 15:2; 16:2; 19:20; 20:4; tingnan ang MARKA.

Paggamit ng mga Larawan. May ilang bagay na inanyuan ayon sa wangis ng mga halaman, mga bulaklak, mga hayop, at maging mga kerubin na ginawa ayon sa utos ni Jehova. Ang mga ito ay nagsilbing makasagisag na mga paglalarawan may kaugnayan sa pagsamba sa Diyos ngunit hindi pinag-ukulan ng pagpapakundangan, o pagsamba, gaya halimbawa sa pananalangin o paghahain. Gayunman, kung minsan ay ginagamit ang mga larawan may kaugnayan sa idolatriya. Para sa pagtalakay sa di-wastong paggamit ng mga larawan, tingnan ang IDOLO, IDOLATRIYA; IMAHEN.

LARAWAN NG HAYOP. Tingnan ang LARAWAN.

LARO AT PALARO, MGA. Sa pasimula pa lamang ng kasaysayan ng tao ay namalas na ang interes ng mga tao sa dibersiyon at paglilibang. Sinasabing kay Jubal, sa ikapitong salinlahi mula kay Adan, "nagpasimula ang lahat niyaong humahawak ng alpa at ng pipa." (Gen 4:21) Sa paglipas ng panahon, noong yugto pagkaraan ng Baha, naimbento rin ang mga laro.

"Game board" mula sa Ur

Sa Ehipto at Mesopotamia. Sa nakapangalat na mga lugar sa Ehipto, Palestina, at Mesopotamia, nakahukay ang mga arkeologo ng iba't ibang uri ng mga *game board,* mga *dice,* at mga bagay na ginagamit sa mga laro, anupat ang ilan sa mga ito ay umiral bago pa ang panahon ni Abraham. Sa isang relyebe naman mula sa pintuang-daan ng isang templo sa Ehipto ay inilalarawan si Ramses III na nakikipaglaro ng isang larong kahawig ng dama sa isa sa kaniyang mga babae. Noon, ang karamihan sa mga laro ay ginagamitan ng *dice* o ng mga patpat na inihahagis upang malaman ang magiging takbo ng laro.

Bukod sa mga tagpo ng pagsasayaw at pagtugtog ng mga instrumento sa musika, ang mga ipinintang larawan sa Ehipto ay kakikitaan din ng mga tagpo ng mga batang babaing Ehipsiyo na naglalaro ng mga bola, anupat inihahagis at sinasalo ang mga iyon nang salitan. Ang ibang mga laro noon ng mga kabataan, gaya ng hilahan, ay nangangailangan na-

man ng mga koponan ng manlalaro. Popular din noon ang mga holen.

Sa Israel. Walang tuwirang pagtukoy sa Bibliya hinggil sa mga laro ng mga Hebreo, ngunit may mga pahiwatig ito tungkol sa ilang anyo ng paglilibang bukod pa sa musika, pag-awit, pagsasayaw, at pag-uusap. Ang Zacarias 8:5 ay bumabanggit ng mga batang naglalaro sa mga liwasan, at sa Job 21:11, 12 ay may binabanggit naman na pag-awit at pagsasayaw ng mga batang lalaki. Noong panahon ni Jesus, naging laro ng mga bata ang paggaya sa masasaya at malulungkot na mga pangyayari. (Mat 11:16, 17) Sa mga paghuhukay sa Palestina, may nasumpungang mga laruan ng mga bata gaya ng mga *rattle,* mga pito, at maliliit na palayok at karo. Ang Job 41:5 ay maaaring nagpapahiwatig ng pag-aalaga ng maaamong ibon. Lumilitaw na noon ay nagsasanay sila sa pagpana ng mga palaso at pagpapahilagpos sa isang tudlaan. (1Sa 20:20-22, 35-40; Huk 20:16) Gayunman, waring ang mga Judio ay hindi nagsagawa ng mga larong may paligsahan hanggang noong yugtong Heleniko.

Popular noon sa Israel ang mga bugtong at mga larong palaisipan, gaya ng ipinakikita ng paghaharap ni Samson ng bugtong sa mga Filisteo.—Huk 14:12-14.

Sa Gresya. Humigit-kumulang noong panahong magsimulang humula si Isaias sa Juda, pinasimulang ilunsad ng mga Griego ang kanilang bantog na mga paligsahan ng mga atleta para sa Olympic bilang parangal kay Zeus, noong taóng 776 B.C.E. Bagaman nanatiling pinakabantog ang mga palaro sa Olympia, tatlo pang Griegong bayan ang naging mahahalagang sentro ng mga paligsahan. Sa Isthmus malapit sa Corinto ginaganap ang Palarong Isthmian, na itinalagang sagrado para kay Poseidon. Sa Delphi naman idinaraos ang Palarong Pythian, samantalang ang Palarong Nemean, na isa ring parangal kay Zeus, ay ginaganap malapit sa Nemea.

Noon, tuwing ikaapat na taon idinaraos ang Palarong Olympic at mayroon itong malalim na kaugnayan sa relihiyon. Prominenteng mga bahagi ng kapistahang ito ang relihiyosong mga paghahain at ang pagsamba sa apoy ng Olympic. Tuwing ikalawang taon naman ginaganap ang Palarong Isthmian, malapit sa Corinto.

Kabilang sa pangunahing programa ng lahat ng paligsahan ang takbuhan, pakikipagbuno, boksing, paghahagis ng *discus* at diyabelin, karera ng mga karo, at iba pang mga laro. Nananata noon ang mga kalahok na tutuparin nila ang mahigpit na sampung buwang iskedyul ng pagsasanay, anupat ginugugol nila rito ang malaking bahagi ng kanilang panahon. Istriktong pinangangasiwaan naman ng mga hurado na naninirahan kasama ng mga kalahok ang iskedyul ng pagsasanay. Kadalasan, ang mga nagsasanay ay pinag-eensayo sa ilalim ng mga kalagayang mas mahirap pa kaysa sa aktuwal na paligsahan, anupat ang mga mananakbo ay nagsasanay na may mga pabigat sa kanilang mga paa at ang mga boksingero naman ay nagsasanay nang nakasuot ng mabibigat na uniporme. Kadalasan na, maraming taon ang ginugugol para malinang ng isang tao ang kinakailangang mga katangian upang manalo sa mga palaro. Ang gantimpala noon ay isang simpleng putong o koronang dahon, anupat ligáw na olibo ang ginagamit sa Palarong Olympian, mga dahon naman ng pino sa Palarong Isthmian, laurel sa Palarong Pythian, at ligáw na seleri sa Palarong Nemean. Kadalasa'y idinidispley noon sa dulo ng takbuhan sa tabi ng reperi ang gantimpala, anupat gumaganyak ito sa mga kalahok sa mga takbuhan na lubusang magpunyagi samantalang itinutuon nila ang kanilang mata sa gantimpala. Gayunman, ang hindi pagsunod sa mga alituntunin ay magbubunga ng diskuwalipikasyon. Bago at pagkatapos ng okasyon, o sa panahon nito, ang mga palaro ang paksa ng usapan ng lahat. Ang mga nanalong atleta ay pinapupurihan, iniidolo, binibigyan ng maraming regalo, at ipinagpipiging. Pinagkakalooban naman ng Corinto ng panghabang-buhay na pensiyon ang mga atletang nagwawagi.

Sa Roma. Ibang-iba ang mga palarong Romano sa mga palarong Griego, anupat ang pangunahing mga bahagi ng mga ito ay paglalaban ng mga gladyador at iba pang mga pagtatanghal ng matinding kalupitan. Ang mga paligsahan ng mga gladyador ay orihinal na nagsimula noong ikatlong siglo B.C.E. bilang isang relihiyosong serbisyo sa mga libing; maaaring may malapit na kaugnayan ang mga ito sa sinaunang paganong mga ritwal kung saan ang mga mananamba ay naghihiwa ng kanilang sarili, anupat hinahayaan nilang dumanak ang kanilang dugo bilang parangal sa kanilang mga diyos o sa kanilang mga patay. (1Ha 18:28; ihambing ang pagbabawal ng gayong mga kaugalian sa Israel sa Lev 19:28.) Noong dakong huli, ang mga palarong Romano ay iniaalay na sa diyos na si Saturno. Wala nang hihigit pa sa mga ito sa kalupitan at kawalang-habag. Minsan ay nagdaos si Emperador Trajan ng mga palarong nagtampok ng 10,000 gladyador, na ang karamihan ay naglaban hanggang sa kamatayan bago natapos ang palaro. Mayroon ding ilang senador, mga babaing "maharlika," at isang emperador, si Commodus, na pumasok sa arena ng mga gladyador. Pasimula noong panahon ni Nero, maraming Kristiyano ang pinatay sa mga palabas na ito.

Mga Palarong Pagano na Dinala sa Palestina. Noong panahon ng paghahari ni Antiochus Epiphanes noong ikalawang siglo B.C.E., dinala sa Israel ng Helenisadong mga Judio ang kultura at

atletikong mga paligsahan ng mga Griego, at isang himnasyo ang itinayo sa Jerusalem, ayon sa unang kabanata ng Apokripal na aklat ng Unang Macabeo. Sa 2 Macabeo 4:12-15, binabanggit na pinabayaan maging ng mga saserdote ang kanilang mga tungkulin upang makibahagi sa mga palaro. Ngunit mahigpit na tinutulan ng iba ang gayong pagtanggap sa paganong mga kaugalian.

Noong unang siglo B.C.E., nagtayo si Herodes na Dakila ng isang dulaan sa Jerusalem, ng isang ampiteatro sa kapatagan, at ng isang dulaan at ampiteatro sa Cesarea, at itinatag niya ang pagdaraos ng mga palaro tuwing ikalimang taon bilang parangal kay Cesar. Bukod pa sa pakikipagbuno, karera ng mga karo, at iba pang mga paligsahan, naglunsad siya ng mga palarong nagmula sa mga palarong Romano, anupat nagsaayos siya ng mga labanan ng mababangis na hayop o kaya'y pinaglalaban niya ang gayong mga hayop at ang mga taong hinatulan ng kamatayan. Ayon kay Josephus, dahil sa lahat ng ito, nagsabuwatan ang nagalit na mga Judio upang paslangin si Herodes ngunit nabigo sila.—*Jewish Antiquities,* XV, 267-291 (viii, 1-4); XV, 331-341 (ix, 6).

Ang Pangmalas ng mga Kristiyano. Inilahad ni Tertullian, na isang manunulat noong ikalawa at ikatlong siglo C.E., ang posisyon ng unang mga Kristiyano hinggil sa mga libangang pangkaraniwan noon sa mga Romano. Sinabi niya na ang mga Kristiyano ay "walang pakialam, sa pananalita, panonood o pakikinig, sa kabaliwan ng sirkus, sa kawalang-kahihiyan ng dulaan, sa kalupitan ng arena, sa kapalaluan ng himnasyo." Idinagdag niya: "Bakit kayo magagalit sa amin, kung tinatanggap namin na may ibang mga kaluguran? . . . tinatanggihan namin ang nakalulugod sa inyo; ang nakalulugod sa amin ay hindi nagbibigay-kasiyahan sa inyo." (*Apology,* XXXVIII, 4, 5) May kinalaman sa pagsasanay sa katawan o disiplina sa kabuuan, binuod ng apostol na si Pablo ang saloobin ng mga Kristiyano sa payo niya kay Timoteo sa 1 Timoteo 4:7-10.

Ginamit sa mga Ilustrasyon. Buong-husay na ginamit nina Pablo at Pedro ang mga bahagi ng ilang palaro upang ilarawan ang mga puntong itinuturo nila. Naiiba sa gantimpalang hinahangad ng mga kalahok sa mga palarong Griego, ang koronang pinagsisikapang matamo ng isang pinahirang Kristiyano ay hindi isang lumilipas na putong na dahon, kundi ang gantimpalang imortal na buhay. (1Pe 1:3, 4; 5:4) Kailangan niyang tumakbo taglay ang determinasyong makamit ang gantimpala at dapat niyang panatilihing nakatuon doon ang kaniyang mga mata; ang paglingon sa likuran ay kapaha-pahamak. (1Co 9:24; Fil 3:13, 14) Upang hindi maging diskuwalipikado, dapat siyang makipaglaban ayon sa mga alituntunin ng isang malinis na pamumuhay. (2Ti 2:5) Mahalaga ang pagpipigil sa sarili, disiplina sa sarili, at pagsasanay. (1Co 9:25; 1Pe 5:10) Ang mga pagsisikap ng isang Kristiyano ay dapat niyang ipuntiryang mabuti, na isinasaisip ang tagumpay, kung paanong ang mga suntok ng isang sinanay na boksingero ay tumatama at hindi nagaaksaya ng lakas; ngunit ang pinupuntirya ng mga suntok ng Kristiyano ay hindi tao, kundi mga bagay, kabilang na rito yaong mga nasa loob niya mismo, na maaaring maging dahilan upang mabigo siya. (1Co 9:26, 27; 1Ti 6:12) Ang lahat ng nakasasagabal na pabigat at ang nakasasalabid na kasalanan ng kawalan ng pananampalataya ay kailangang alisin, kung paanong hinuhubad ng mga kalahok sa mga takbuhan ang nakasasagabal na damit. Ang Kristiyanong mananakbo ay kailangang handa sa isang takbuhan na nangangailangan ng pagbabata, at hindi sa takbuhang pabilisan sa isang maikling distansiya.—Heb 12:1, 2.

Sa Hebreo 12:1, mapapansing binabanggit ni Pablo na "napalilibutan tayo" ng isang malaking "ulap ng mga saksi [sa Gr., *mar·ty'ron*]." Hindi isang pulutong ng mga nagmamasid ang tinutukoy niya rito at ipinakikita ito ng nilalaman ng naunang kabanata na tinukoy ni Pablo nang sabihin niya, "Kung gayon nga, . . . " Samakatuwid, pinasisigla ni Pablo ang mga Kristiyano na magpatuloy sa takbuhan sa pamamagitan ng pagtatawag-pansin, hindi sa mga tagapagmasid lamang, kundi sa maiinam na halimbawa ng iba na mga mananakbo rin, at partikular niyang hinihimok ang mga Kristiyano na tumingin na mabuti sa isa na nagtagumpay na at ngayon ay kanilang Hukom, si Kristo Jesus.

Ang ilustrasyon sa 1 Corinto 4:9 ay maaaring halaw sa mga paligsahang Romano, anupat dito ay inihahambing si Pablo at ang kaniyang mga kapuwa apostol sa mga taong nasa panghuling palabas sa arena—yamang karaniwan nang inihuhuli noon ang pinakamadugong palabas, at yaong mga inirereserba para roon ay tiyak na mamamatay. Maaaring mga palarong Romano rin ang ipinahihiwatig ng Hebreo 10:32, 33. (Tingnan ang DULAAN, TEATRO.) Sa katunayan, maaaring si Pablo mismo ay nahantad sa mga panganib ng mga palarong Romano, yamang sa 1 Corinto 15:32 ay may tinutukoy siyang 'pakikipaglaban sa mababangis na hayop sa Efeso.' Ipinapalagay ng ilan na malayong mangyari na ang isang mamamayang Romano ay ihaharap sa mababangis na hayop sa arena, at iminumungkahi nila na ang pananalitang ito ay ginamit sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa tulad-hayop na mga mananalansang sa Efeso. Gayunman, ang pananalita ni Pablo sa 2 Corinto 1:8-10 tungkol sa napakalubhang panganib na naranasan nila sa distrito ng Asia, na kinaroroonan ng Efeso, at tungkol sa pagliligtas sa kaniya ng Diyos mula sa "gayon kalaking

bagay na gaya ng kamatayan" ay tiyak na mas tutugma sa pakikipaglaban sa literal na mababangis na hayop sa arena kaysa sa pananalansang ng mga tao kay Pablo sa Efeso. (Gaw 19:23-41) Kung gayon, maaaring isa ito sa ilang karanasan ni Pablo kung saan nalagay siya sa "bingit ng kamatayan" sa kaniyang ministeryo.—2Co 11:23; tingnan ang PAGLILIBANG.

LARYO. Karaniwan na, isang materyales para sa pagtatayo na gawa sa putik o luwad na pinatigas. Mula pa noong sinaunang panahon, ang laryo (sa Heb., *leve·nah'*; sa Ingles, *brick*) ay malawakan nang ginamit sa mga lupain sa Bibliya. Ang mga tagapagtayo ng sinaunang Babel ay walang nasumpungang bato sa kapaligiran ng lugar na pinili nila para sa kanilang lunsod, at dahil dito, mga laryo ang ginamit nila sa halip na bato, at bitumen ang nagsilbing argamasa para sa kanila. Lumilitaw na sa hurnuhan pinatutuyo noon ang mga laryo, samakatuwid nga, pinatitigas "sa pamamagitan ng apoy." (Gen 11:3) Sa sinaunang Ehipto, ang inaliping mga Israelita ay nagtrabaho sa paggawa ng laryo. Lalo pang pinahirap ang kalagayan nila nang sila na mismo ang pinagtipon ng dayami habang dati pa ring dami ng mga laryo ang ipinagagawa sa kanila. (Exo 5:7-19) Sa Lupang Pangako, patuloy na gumamit ng mga laryo ang mga Israelita sa gawaing pagtatayo, bagaman waring mas nagugustuhan noon ang bato. (Isa 9:10) Bagaman may saganang bato sa mga burol ng Palestina, sa ilang seksiyon ay kakaunti ang makukuhang de-kalidad na bato para sa pagtatayo. Kaya naman sa mabababang lupain, sa mga lunsod na gaya ng Jerico at Ezion-geber, hindi lamang sa mga pader ng lunsod ginamit ang mga laryo kundi pati rin sa mga tirahan. Sa makabagong panahon, sa mga bahagi ng Sirya at Palestina, yari sa tinabas na bato ang ilang bahagi ng mga bahay roon samantalang yari naman sa laryong pinatuyo sa araw ang iba pang bahagi, anupat tinabas na bato ang ginagamit sa mga pader na pinakahantad sa mga bagyo ng tagyelo.

Kapag ginagawa ang laryo, pagkatapos alisin mula sa putik o luwad ang anumang napahalong substansiya, karaniwang nilalagyan iyon ng dayami na tinadtad nang pino o ng iba pang materya ng halaman. Pinatutunayan ito ng pananalita sa Anastasi Papyri, mula sa sinaunang Ehipto, na kababasahan: "Walang sinumang makapaghulma ng mga laryo, at walang dayami sa paligid." (*Life in Ancient Egypt,* ni A. Erman, 1894, p. 117) Bagaman nakasumpong ng mga laryong walang dayami sa Ehipto, maliwanag na isa itong eksepsiyon at hindi ito naglalaan ng makatuwirang saligan para isiping gumawa na lamang ang mga Israelita ng mga laryong walang dayami nang sila na mismo ang sapilitang pinakuha ng mga iyon. Ipinakikita ng mga eksperimentong isinagawa nitong nakaraang mga taon na kapag nilalagyan ng dayami ang luwad, nagiging mas madali itong hubugin at ang mga laryong ginawa mula sa mga ito ay tatlong ulit na mas matibay.

Ang pinaghalong putik, o luwad, at dayami ay binabasa ng tubig, tinatapak-tapakan ng mga paa, at pagkatapos ay hinuhubog sa pamamagitan ng mga kamay o ng "hulmahan ng laryo" (sa Heb., *mal·ben';* Na 3:14) na may apat na gilid at yari sa kahoy. Malamang na binubudburan muna ng tuyong lupa ang mga gilid ng mga hulmahan upang maging mas madaling matanggal ang mga hulmahan. Kadalasan, habang basâ pa ang laryo, tinatatakan ito ng marka ng naghaharing monarka. Pagkatapos nito, ang mga laryo ay ibinibilad sa araw o niluluto sa hurnuhan upang matuyo.

Sa Babilonia, karaniwan nang sa hurnuhan pinatutuyo ang mga laryo, at sa pangkalahatan ang mga laryong ito ay ginagamit sa mga pader ng lunsod at sa mga pader at mga sahig ng mga palasyo. Kung minsan, ang mga laryong pinatuyo sa araw ay ginagamit sa loob ng mga gusali o inilalatag na kasama ng mga laryong pinatuyo sa apoy sa halinhinang mga suson na mga ilang piye ang kapal. Sa Ehipto, Asirya, at Palestina naman, waring mas pangkaraniwang patuyuin ang mga laryo sa araw. Mas mataas ang kalidad ng mga laryong niluto sa hurnuhan kaysa sa mga laryong pinatuyo sa araw. Ang huling nabanggit ay naaagnas kapag nababad sa baha at natutuyot naman sa matinding init ng tag-araw. Gayunman, sa ilang kaso, naging napakatitibay ng mga laryong pinatuyo sa araw, gaya niyaong mga nasa Ezion-geber, na tumagal nang maraming siglo.—Tingnan ang HURNUHAN.

Dahil malawakang ginamit ang mga laryong pinatuyo sa araw, mauunawaan natin kung bakit hindi natuklasan sa loob ng maraming siglo ang mga lugar ng ilang sinaunang lunsod. Ang gumuhong mga laryo ng dating mga lunsod ay naging mga bunton ng lupa na kahawig na kahawig ng lupa sa palibot ng mga ito. Sa Palestina at Sirya, kalimitang nasa mga bunton na ito ang mga guho ng ilang lunsod.

Iba't iba ang laki at hugis ng mga laryo. Sa Ehipto, pangkaraniwan noon ang mga laryong parihaba, at hugis-kalsong mga laryo naman ang ginamit sa paggawa ng mga arko. Humigit-kumulang, ang mga laryong Ehipsiyo ay may haba na 36 hanggang 51 sentimetro (14 hanggang 20 pulgada), may lapad na 15 hanggang 23 sentimetro (6 hanggang 9 na pulgada), at kapal na 10 hanggang 18 sentimetro (4 hanggang 7 pulgada). Sa Babilonia, may nasumpungang mga laryong kuwadrado, biluhaba, tatsulok, at hugiskalso. Gayunman, ang laryo noong dakong huli, gaya

niyaong mula sa panahon ni Nabucodonosor, ay karaniwan nang kuwadrado, anupat mga 30 sentimetro (12 pulgada) ang diyametro.

Binabanggit na noong panahon ni Isaias, gumawa ang Israel ng haing usok sa ibabaw ng mga laryo, at maaaring tumutukoy ito sa sahig ng dako para sa paghahandog ng hain o sa mga tisa ng bubong. —Isa 65:3.

LASA. Isang lugar na binanggit sa deskripsiyon ng hangganan ng Canaanita. (Gen 10:19) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Maaaring ang Lasa ay "malapit" sa Zeboiim (*NW; JP* [1962 ed.]) o maaaring ang saklaw ng hangganan ng Canaanita ay mula sa palibot ng Zeboiim "hanggang sa" Lasa. (*AT; RS*; *JB*) Batay sa pagtukoy ni Jerome at sa tradisyong Judio, marami ang nagsasabi na ang Lasa ay nasa Callirrhoe, malapit sa silanganing baybayin ng Dagat na Patay sa timog ng Wadi Zarqa Maʽin. Iniuugnay naman ng iba ang Lasa sa Lais (Dan).

LASARON. Isang maharlikang Canaanitang lunsod. Ang hari nito ay tinalo ng mga Israelita sa ilalim ng pangunguna ni Josue. (Jos 12:7, 8, 18) Karaniwang ipinapalagay na ang Lasaron ay ang distritong tinatawag na Sarona, na ayon kay Eusebius ay nasa pagitan ng Bundok Tabor at ng Dagat ng Galilea. Posibleng ang makabagong Sarona (Sharona), na mga 10 km (6 na mi) sa TK ng Tiberias, ang lokasyon ng sinaunang lugar na ito.

LASEA. Isang Cretenseng lunsod malapit sa daungang tinatawag na Magagandang Daungan. (Gaw 27:8) Ang Lasea ay kadalasang iniuugnay sa mga guho na mga 8 km (5 mi) sa S ng makabagong Kaloi Limniones (Magagandang Daungan).

LASON. Tingnan ang KAMANDAG.

LATA [sa Ingles, *tin*]. Isang metal na kulay puting mangasul-ngasul at napakadaling hubugin. Sa anim na produkto ng hurno ng sinaunang metalurhiko, ang lata ang pinakamadaling matunaw, anupat natutunaw kahit sa mababang temperatura na 232° C. (449° F.). (Eze 22:18, 20) Ang orihinal na salitang Hebreo na *bedhilʹ* ay nangangahulugang "yaong inihiwalay o ibinukod," samakatuwid nga, mula sa mahahalagang metal sa pamamagitan ng pagtunaw. Isinalin din ito bilang "duming naipon." —Isa 1:25.

Walang mga minahan ng lata sa Palestina. Nang unang tukuyin ang lata di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis, ibinilang ito sa mahahalagang samsam sa digmaan na nakuha mula sa mga Midianita. (Bil 31: 2, 22) Sa Tarsis kumukuha ng lata ang mga taga-Tiro. (Eze 27:12) Karamihan sa mabigat at maitim na *oxide* ng lata na tinatawag na *cassiterite* ay nanggaling sa buhanginan ng mga ilog sa Espanya at Inglatera. Waring ginamit ang lata sa paggawa ng mga hulog, sapagkat sa Zacarias 4:10 (kung saan binabanggit ang "hulog"), ang mababasa sa tekstong Masoretiko ay "ang bato [o, pabigat], ang lata." Sa Amos 7:7, 8, ang salitang Hebreo na isinalin bilang "hulog" ay maaaring mangahulugang lata o tingga. Ang pinakakapaki-pakinabang na gamit sa lata ay bilang panghalo na pampatigas. Sa sinaunang mga ispesimen ng bronse, may nasumpungang tanso na hinaluan ng 2 hanggang 18 porsiyentong lata.

LATAG NG BATO. Isang dako sa Jerusalem, na may latag ng bato, kung saan umupo sa luklukan ng paghatol ang Romanong si Gobernador Poncio Pilato nang humarap sa kaniya si Jesu-Kristo upang litisin. (Ju 19:13) Sa Hebreo, ang lugar na ito ay tinawag na *"Gabata,"* isang salita na di-matiyak ang pinagkunan at posibleng nangangahulugang "burol," "mataas na dako," o "hantad na lugar." Ang pangalang Griego nito, na *Li·tho′stro·ton* (Latag ng Bato), ay maaaring tumutukoy sa isang pari-parisukat na sahig, na may disenyong moseyk.

Sa paanuman, ang "Latag ng Bato" kung saan humarap si Jesus kay Pilato ay nauugnay sa "palasyo ng gobernador." (Ju 19:1-13) Maaaring ito ay isang hantad na dako sa harapan ng palasyo ni Herodes na Dakila; ipinapalagay naman ng ilang iskolar na ito'y isang lugar na malapit sa Tore ng Antonia o isang gitnang looban sa loob mismo ng Toreng iyon, sa HK ng bakuran ng templo. Gayunman, hindi pa rin alam ang eksaktong lokasyon ng Latag ng Bato.—Tingnan ang ANTONIA, TORE NG; PALASYO NG GOBERNADOR.

LATAK. Mga partikula na humihiwalay at naiipon sa ilalim kapag pinatining ang alak. Limang beses na lumilitaw sa Kasulatan ang terminong ito, anupat laging nasa anyong pangmaramihan (sa Heb., *shema·rim′*). Kapag ang mainam na alak ay "pinanatili sa latak" nang mahabang panahon upang maging laon, ito ay lumilinaw, tumatapang, at nagiging suwabe. (Isa 25:6) Sa kabilang dako naman, kapag hinayaang mamuo sa latak ang alak na sa simula pa lamang ay hindi na maganda dahil sa mababang kalidad ng ubas, ang lasa o amoy nito ay hindi bumubuti. Ang mga bagay na ito ay binabanggit ng mga propeta sa mga ilustrasyon. (Jer 48:11; Zef 1:12) Gayundin, sa makasagisag na pananalita, sinasabi ng salmista na mapipilitan ang "lahat ng balakyot sa lupa" na sairin ang kopa ng galit ni Jehova, anupat iinumin nila pati ang latak nito, hanggang sa kahuli-hulihang mapait na patak. —Aw 75:8; ihambing ang Eze 23:32-34; tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.

LATIN. Isang wika na kabilang sa Indo-Europeong pamilya at ang "magulang," o pinagmulan, ng mga wikang Romanse, samakatuwid nga, Italyano, Kastila, Pranses, Portuges, at Romaniano. Noong huling kalahatian ng ikalawang siglo C.E., pinalitan ng mga relihiyosong awtoridad ng Roma ang Latin ng Griego bilang ang wika ng Romanong diyosesis. Kabilang sa mga resulta nito ang paglalabas ng Latin na *Vulgate,* na ginawa ni Jerome noong ikaapat at ikalimang siglo C.E., anupat pumapangalawa lamang ito sa Griegong *Septuagint* bilang isang kiláláng sinaunang salin ng Bibliya.

Latin ang wikang ginamit ng Imperyo ng Roma at samakatuwid, noong nasa lupa si Jesu-Kristo, ito ang opisyal na wika ng Palestina, bagaman hindi ang karaniwang wika ng taong-bayan. Kaya naman hindi kataka-takang makasumpong ng mga anyong Latin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang salitang "Latin" mismo ay minsan lamang lumilitaw sa Bibliya, sa Juan 19:20, kung saan sinasabi sa atin na ang inskripsiyong inilagay sa ibabaw ni Jesus sa pahirapang tulos ay nakasulat sa Hebreo, Griego, at Latin.

Ang Latin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay lumilitaw sa iba't ibang anyo. Kabilang dito ang mahigit sa 40 Latin na pangalang pantangi ng mga tao at mga lugar, gaya ng Aquila, Lucas, Marcos, Pablo, Cesarea, at Tiberias. Masusumpungan sa bahaging ito ng Bibliya ang mga katumbas sa Griego ng mga 30 salitang Latin na pangmilitar, panghudisyal, pansalapi, at pambansa, gaya ng *centurio* (Mar 15:39, opisyal ng hukbo), *denarius* (Mat 20:2, denario), at *speculator* (Mar 6:27, tagapagbantay). Mayroon ding mga pananalita o mga idyomang Latin, gaya ng "sa pagnanais na palugdan ang pulutong" (Mar 15:15) at 'kumukuha ng sapat na paniguro.' (Gaw 17:9) Kung minsan, ang sintaks, o balangkas ng mga parirala at mga pangungusap, ay nagpapahiwatig ng impluwensiya ng Latin. Gayunman, pinagtatalunan ng iba't ibang iskolar kung gaano karami ang mga ito.

Ang karamihan sa mga anyong Latin ay masusumpungan sa Marcos at Mateo, anupat si Marcos ang gumamit ng pinakamaraming anyong Latin sa lahat ng iba pang mga manunulat ng Bibliya. Sumusuporta ito sa paniniwala na isinulat niya sa Roma ang kaniyang Ebanghelyo at pangunahin nang para sa mga Gentil, partikular na sa mga Romano. Hindi gaanong gumamit si Pablo ng mga anyong Latin; wala nito sa Griegong *Septuagint.*

Para sa mga umiibig sa Bibliya, ang pagkakaroon ng mga anyong Latin sa Kasulatan ay higit pa kaysa sa isang kawili-wiling puntong akademiko. Kaayon ito ng ipinakikita ng Bibliya na ang Palestina ay sakop ng Roma noong nasa lupa si Jesu-Kristo. Karagdagan pa, ipinakikita ng paggamit ng mga anyong Latin ng pinakamahuhusay na sekular na Griegong manunulat noong unang siglo na ang Kristiyanong Kasulatan ay talagang isinulat noong panahon ding iyon. Kaya naman ito ay nagsisilbing higit na patotoo ng autentisidad ng Kristiyanong Griegong Kasulatan.

LAUD. Ang salitang Hebreo na *sha·lish′* ay waring nauugnay sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "tatlo." (Ihambing ang Exo 14:7, tlb sa *Rbi8.*) Kaya naman, ang anyong pangmaramihan nito na *sha·li·shim′* sa 1 Samuel 18:6 ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "mga panugtog na tatlo ang kuwerdas" (*Ro*), "mga panugtog na may tatlong kuwerdas" (*Yg*), at "mga laud" (*NW*), na siyang pinapaboran ng ilang makabagong leksikon. Ang konteksto ng talatang ito ay nagpapahiwatig ng isang panugtog na magaan, yamang tinutugtog ito ng mga babaing Israelita samantalang umaawit at sumasayaw sila sa pagdiriwang ng mga tagumpay ni Haring Saul at ni David.—1Sa 18:6, 7.

LAUREL [sa Heb., *'o'ren*]. Isang punungkahoy na *evergreen,* kadalasan ay tumutubo bilang isang palumpong ngunit maaaring tumaas nang hanggang mga 15 m (50 piye). Ang buong punungkahoy (mga dahon, talob, mga ugat, at bunga) ay may langis na matagal nang ginagamit sa medisina. Ang mga dahon nito ay biluhaba at tulad-katad at makintab ang ibabaw.

Ang punungkahoy na ito ay binanggit bilang pinakahuli sa ilang punungkahoy sa Isaias 44:14; ito ang tanging pagbanggit sa punungkahoy na ito sa Hebreong Kasulatan. Iniuugnay ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 88) ang pangalang ito sa puno ng laurel (*Laurus nobilis*), karaniwan ding tinatawag na *sweet bay tree.* (Tingnan din ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 293.) Ang *Laurus nobilis* ay matatagpuan mula sa baybayin hanggang sa gitnang mga rehiyon ng kabundukan ng Palestina at tumutubo rin sa iba pang mga bansa sa Mediteraneo.

Ang mga dahon ng laurel ay ginamit ng sinaunang mga Griego sa paggawa ng mga putong, na inilalagay sa mga ulo ng mga nagwagi sa Palarong Pythian at ibinibigay rin sa mga humahawak ng katungkulan bilang sagisag ng karangalan.

LAWA NG APOY. Ang pananalitang ito ay sa aklat ng Apocalipsis lamang lumilitaw at maliwanag na makasagisag. Ibinibigay mismo ng Bibliya ang paliwanag at katuturan ng sagisag na ito sa pagsasabing: "Ito ay nangangahulugan ng

ikalawang kamatayan, ang lawa ng apoy."—Apo 20:14; 21:8.

Sa mga paglitaw nito sa aklat ng Apocalipsis, ipinakikita rin ng konteksto na makasagisag ang lawa ng apoy. Ang kamatayan ay sinasabing ihahagis sa lawa ng apoy na ito. (Apo 19:20; 20:14) Maliwanag na hindi maaaring literal na masunog ang kamatayan. Karagdagan pa, ang Diyablo, isang di-nakikitang espiritung nilalang, ay ihahagis sa lawang ito. Palibhasa'y espiritu, hindi siya maaaring mapinsala ng literal na apoy.—Apo 20:10; ihambing ang Exo 3:2 at Huk 13:20.

Yamang ang lawa ng apoy ay kumakatawan sa *"ikalawang* kamatayan" at yamang sinasabi ng Apocalipsis 20:14 na kapuwa ang "kamatayan at ang Hades" ay ihahagis doon, maliwanag na ang lawa ay hindi maaaring kumatawan sa kamatayang minana ng tao kay Adan (Ro 5:12), ni tumutukoy man ito sa Hades (Sheol). Samakatuwid, tiyak na sumasagisag ito sa ibang uri ng kamatayan, isa na hindi mapawawalang-bisa, sapagkat walang binabanggit ang ulat na ibibigay ng "lawa" yaong mga naroon, di-gaya ng gagawin ng Adanikong kamatayan at ng Hades (Sheol). (Apo 20:13) Kaya naman yaong mga hindi masusumpungang nakasulat sa "aklat ng buhay," na mga di-nagsisising mananalansang sa soberanya ng Diyos, ay ihahagis sa lawa ng apoy, na nangangahulugang walang-hanggang pagkapuksa, o ang ikalawang kamatayan.—Apo 20:15.

Bagaman nililinaw ng nabanggit na mga teksto na ang lawa ng apoy ay makasagisag, ginagamit ito ng iba para suportahan ang paniniwala sa isang literal na dako ng apoy at pagpapahirap. Ginagamit nila ang Apocalipsis 20:10, dahil sinasabi nito na ang Diyablo, ang mabangis na hayop, at ang bulaang propeta ay 'pahihirapan araw at gabi magpakailan-kailanman' sa lawa ng apoy. Gayunman, hindi ito maaaring tumukoy sa pagpapahirap sa mga may-malay. Yaong mga ihahagis sa lawa ng apoy ay daranas ng "ikalawang kamatayan." (Apo 20:14) Sa kamatayan ay walang kabatiran, o kamalayan, samakatuwid, walang pagkadama ng kirot o paghihirap.—Ec 9:5.

Sa Kasulatan, ang maapoy na pagpapahirap ay iniuugnay sa pagkapuksa at kamatayan. Halimbawa, sa Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan, ang salita para sa pagpapahirap (*ba'sa·nos*) ay ilang ulit na ginagamit upang tumukoy sa parusang kamatayan. (Eze 3:20; 32:24, 30) Sa katulad na paraan, hinggil sa Babilonyang Dakila, sinasabi ng aklat ng Apocalipsis na "ang mga hari sa lupa . . . ay tatangis at dadagukan ang kanilang sarili sa pamimighati dahil sa kaniya, kapag nakita nila ang usok na mula sa pagsunog sa kaniya, habang nakatayo sila sa malayo dahil sa kanilang takot sa pahirap [sa Gr., *ba·sa·ni·smou'*] sa kaniya." (Apo 18:9, 10) May kinalaman sa kahulugan ng pagpapahirap na ito, isang anghel ang nagpaliwanag: "Gayon ibubulid sa isang mabilis na paghahagis ang Babilonya na dakilang lunsod, at hindi na siya masusumpungan pang muli." (Apo 18:21) Kaya naman, ang maapoy na pagpapahirap dito ay katumbas ng pagkapuksa, at sa kaso ng Babilonyang Dakila, ito ay walang-hanggang pagkapuksa.—Ihambing ang Apo 17:16; 18:8, 15-17, 19.

Ang lawing itim; isang ibong hindi angkop kainin ayon sa Kautusang Mosaiko

Samakatuwid, yaong mga 'pahihirapan magpakailanman' (mula sa Gr., *ba·sa·ni'zo*) sa lawa ng apoy ay daranas ng "ikalawang kamatayan" na mula roo'y wala nang pagkabuhay-muli. Ang kaugnay na salitang Griego na *ba·sa·ni·stes'* ay isinasalin bilang "tagapagbilanggo" sa Mateo 18:34. (*RS, NW, ED;* ihambing ang tal 30.) Sa gayon, yaong mga ihahagis sa lawa ng apoy ay mapipigilan, o "mabibilanggo," nang walang hanggan sa kamatayan.—Tingnan ang GEHENNA; PAHIRAP.

LAWANG MATAMBO. Tingnan ang MATAMBONG LAWA.

LAWIN [sa Heb., *'ai·yah',* "lawing itim" (sa Ingles, *black kite*); *da·'ah',* "lawing pula" (*red kite*); at marahil *dai·yah',* "lawing mandaragit" (*glede*), ma-

Ang lawing-dagat, isang ibon na hindi ipinahintulot kainin sa ilalim ng Kautusang Mosaiko

lamang ay isang uri ng lawin]. Ang lawin ay pinagsamang ibong maninila at ibong kumakain ng bangkay. Ang lawing itim at ang lawing pula, mga karaniwang uri na matatagpuan sa Palestina, ay parehong kabilang sa maruruming ibon ayon sa Kautusan. (Lev 11:13, 14; Deu 14:12, 13) Sa talaang nasa Deuteronomio, *ra·'ah'* ang makikita sa halip na *da·'ah',* gaya ng nasa Levitico. Ngunit ipinapalagay na ito'y dahil napalitan ng eskriba ang Hebreong katumbas ng "d" (ד) ng "r" (ר), palibhasa'y magkahawig na magkahawig ang mga titik na ito.

Ipinapalagay na ang pangalang Hebreo na *'ai·yah'* ay isang paggaya sa malakas na huni ng lawing itim (na inuuri ng mga ornitologo bilang *Milvus migrans*).

Hindi tiyak kung ano ang orihinal na kahulugan ng pangalang Hebreo na *da·'ah',* ngunit sinasabing tumutukoy ito sa "sumasalimbay o sumisibad na paglipad," gaya sa pananalitang "dumating siyang sumisibad [mula sa Heb., *da·'ah'*] na nasa mga pakpak ng isang espiritu" (Aw 18:10), at sa mga pagtukoy sa 'pananaklot' ng agila. (Deu 28:49; Jer 48:40; 49:22) Kaya naman, ang pangalang ito'y tumutukoy sa isang ibong maninila, at iminumungkahi nina Koehler at Baumgartner (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 198) ang lawing pula (*Milvus milvus*).

Ginamit ni Job ang lawing itim bilang halimbawa ng napakatalas na paningin, habang ipinakikita niya na dahil sa pagkamalikhain ng tao at sa paghahanap nito ng kayamanan ay nakarating siya sa mga landas sa ilalim ng lupa na hindi nakikita kahit ng mga ibong maninila na malayo ang natatanaw. —Job 28:7.

Karamihan sa mga lawing itim ay dumaraan sa Palestina para magpalipas ng taglamig sa Aprika. Parami nang parami ang nagpapalipas ng taglamig sa Israel. Gumagawa sila ng mga pugad sa mga sanga ng matataas na punungkahoy at nag-iimbak ng pagkain sa pugad bago mangitlog. Ang lawing pula, na bibihirang dumating kapag taglamig, ay isang ibon na kayumangging mamula-mula, may mga guhit na itim at may puting-abuhing ulo.

LAWING-DAGAT [sa Heb., *pe'res;* sa Ingles, *osprey*]. Isa sa "mga lumilipad na nilalang" na itinalagang marumi at hindi dapat kainin ayon sa tipang Kautusan. (Lev 11:13; Deu 14:12) Ang pangalang Hebreo nito (*pe'res*) ay literal na nangangahulugang "ang bumabali." Sa paniwalang tumutukoy ito sa pagbali ng mga buto na ginagawa ng isang ibong maninila, isinalin ng *King James Version* ang *pe'res* bilang *"ossifrage,"* isang pangalang halaw sa Latin at nangangahulugang "nambabali ng buto." Ipinapalagay naman ng iba na ang pangalang Hebreong ito ay nagpapahiwatig ng isang ibon na "lumuluray ng nasila nito," at sa gayo'y hindi tumutukoy sa ibong nambabali ng mga buto.

Waring ang lawing-dagat (*Pandion haliaëtus*) ay kamag-anak ng lawin ngunit may ilang naiibang katangian, gaya ng mga paang hawig sa mga paa ng kuwago. Ang ulo at tuka ng lawing-dagat ay kahawig niyaong sa lawin. Ang katawan at mga pakpak nito ay matingkad na kayumanggi sa ibabaw at ang tiyan ay puti na may mga guhit na kayumanggi. Ito'y may haba na mga 65 sentimetro (26 na pulgada) at ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo ay halos 1.8 m (6 na piye). Ang lawing-dagat ay matatagpuan sa buong daigdig at nakatira malapit sa malalaking katubigan, kung saan ito kumakain ng mga isdang lumalangoy malapit sa ibabaw ng tubig. Ang ibong ito'y sumasalimbay sa ibabaw ng tubig nang halos walang kahirap-hirap, anupat buong-husay na nagpapaikut-ikot at umaali-aligid hanggang sa makakita ng mabibiktima. Pagkatapos ay matulin itong bumubulusok, anupat buong-lakas na bumabagsak sa tubig na una ang paa, at kung minsa'y lumulubog pa nga sa ilalim. Nasasangkapan ito para sa ganitong uri ng pag-atake, palibhasa'y masinsin ang balahibo nito sa bandang tiyan kung kaya nakakayanan nito ang malakas na pagbagsak sa tubig, at ang mga kuko ng magagaspang na daliri nito ay mahahaba, nakakurba, at napakatalas, sa gayo'y nahahawakan nito nang mahigpit ang madulas na biktima nito. Ayon sa mga tagapagmasid, habang lumilipad ang lawing-dagat patungo sa baybayin tangay ang isda upang doon ito kainin, lagi nitong inihaharap sa unahan ang ulo ng isda upang mabawasan ang pagsalungat nito sa hangin. Ang lawing-dagat ay pangkaraniwan sa baybayin at sa mga pulo ng timugang Sinai.

Ang iba pang iminumungkahi para sa ibong tinutukoy ng Hebreong *pe′res* ay ang agilang-dagat (*Haliaëtus albicilla,* iba pa sa lawing-dagat) at ang *lammergeier* (*Gypaetus barbatus*), isang buwitre na kilalang tumatangay ng mga buto at mga pagong at pagkatapos ay ibinabagsak ang mga ito sa batuhan upang mabasag at mabuksan.

LAWING MANDARAGIT [sa Heb., *dai·yah′;* sa Ingles, *glede*]. Ang pangalang Hebreo ng ibong ito ay nasa talaan ng maruruming ibon sa Deuteronomio 14:13 ngunit wala sa katumbas na talaan sa Levitico 11:14. Ang *dai·yah′* sa Deuteronomio 14:13 ay wala sa apat na manuskritong Hebreo, at gayundin sa Samaritanong *Pentateuch* at Griegong *Septuagint.* Naniniwala ang ilang iskolar na maaaring ito'y isang pagtutuwid ng eskriba na noong una ay inilagay sa mardyin ngunit nang maglao'y naisama sa mismong teksto. Gayunman, ang anyong pangmaramihan (*dai·yohth′*) ay makikita sa Isaias 34:15 bilang deskripsiyon ng mga ibong nagkakatipon sa mga guho ng Edom matapos itong itiwangwang.

Hindi tiyak ang pagkakakilanlan ng ibong ito. Iminumungkahi na ang pangalang Hebreo ay halaw sa pandiwang nangangahulugang "manaklot" o "sumisibad." Ang "lawing mandaragit" ay isang angkop na salin, yamang ito'y isang terminong ikinapit sa iba't ibang paraan sa maraming ibong maninila, bagaman lalung-lalo na sa lawing pula (*Milvus milvus*). Ipinapalagay ng karamihan sa makabagong mga iskolar na ang Hebreong *dai·yah′* ay ang lawin, yamang hindi lamang iisang uri ng ibong ito ang matatagpuan sa Palestina.—Tingnan ang LAWIN.

LAZARO [malamang na anyong Gr. ng pangalang Heb. na Eleazar, nangangahulugang "Ang Diyos ay Tumulong"].

1. Ang kapatid nina Marta at Maria; ang kaniyang pagkabuhay-muli ay isa sa namumukod-tanging mga himala ni Jesu-Kristo. (Ju 11:1, 2) Si Jesus ay may masidhing pag-ibig sa pamilyang ito na naninirahan sa Betania, "mga tatlong kilometro" mula sa Jerusalem sa daan na patungong Jerico. (Ju 11:5, 18, tlb sa *Rbi8*) Marahil ay madalas siyang pinatutuloy sa tahanan ng mga ito.—Luc 10:38-42.

Ang magkapatid na babae ay nagpasabi kay Jesus, na noon ay nasa kabilang ibayo ng Ilog Jordan, na may malubhang sakit ang kanilang kapatid na si Lazaro. Tiyak na umaasa sila na pagagalingin ito ni Jesus. (Ju 11:3, 21, 32) Ngunit sa halip na pumaroon kaagad sa Betania, o pagalingin si Lazaro mula sa malayo, gaya sa kaso ng alilang lalaki ng isang opisyal ng hukbo (Mat 8:5-13), si Jesus ay nanatili sa kaniyang kinaroroonan nang dalawang araw pa. Nang malapit na siya sa Betania, sinalubong siya ni Marta at pagkatapos ay ni Maria. Pumanaw na si Lazaro at apat na araw nang patay.—Ju 11:6, 17, 20, 30-32.

Habang nakikipag-usap kay Marta, sinamantala ni Jesus ang pagkakataon upang idiin ang pagkabuhay-muli. (Ju 11:23-27) Di-magtatagal at bibigyan niya ng higit na kahulugan ang kaniyang mga salita. Pagdating sa libingan o yungib na pinaglibingan kay Lazaro, ipinag-utos ni Kristo na alisin ang batong nakatakip sa pasukan nito. Pagkatapos, sa panalangin sa kaniyang makalangit na Ama, ipinakita ni Jesus na ang isang dahilan kung bakit nagaganap ang mga pangyayaring ito ay "upang maniwala sila [ang pulutong na naroroon] na isinugo mo ako." (Ju 11:38-42) Pagkatapos ay tinawag ni Jesus ang patay na si Lazaro mula sa libingan, at lumabas ito, na tiyak na ikinamangha at ikinagalak ng mga naroroon. —Ju 11:43, 44.

Bilang resulta ng himalang ito, marami ang nanampalataya kay Jesus, ngunit dahil din dito, nagpakana ang mga punong saserdote at mga Pariseo na patayin siya. Lalong nagalit ang mga punong saserdote nang ang isang malaking pulutong ng mga Judio ay pumaroon upang makita hindi lamang si Jesus kundi pati ang binuhay-muling si Lazaro. Dahil kay Lazaro, maraming Judio ang nanampalataya kay Jesus, kaya naman ang mga punong saserdote ay nagsanggunian na patayin din si Lazaro. (Ju 11:45-53; 12:1-11) Gayunman, walang katibayan sa Bibliya na isinagawa ng mga relihiyosong kaaway na ito ang kanilang masamang plano laban kay Lazaro.

Ang ulat ni Juan tungkol sa pagkabuhay-muli ni Lazaro ay tinuligsa ng ilang kritiko ng Bibliya. Itinatawag-pansin nila ang hindi pagbanggit ng ibang mga ulat ng Ebanghelyo sa pangyayaring ito. Gayunman, ipakikita ng pagsusuri sa iba't ibang Ebanghelyo na hindi isinalaysay kahit ng mga manunulat ng mga sinoptikong Ebanghelyo ang lahat-lahat ng ginawa ni Jesus. Halimbawa, tanging si Lucas ang nag-ulat ng pagbuhay-muli sa anak ng balo ng Nain. (Luc 7:11-15) Hindi sa lahat ng pagkakataon ay inulit ni Juan kung ano ang iniulat ng iba. Ang isang kapansin-pansing halimbawa nito ay ang pagkabuhay-muli ni Lazaro.

Ang himalang ito ng pagkabuhay-muli ni Lazaro ay mahalagang bahagi ng ministeryo ni Jesus, kapuwa upang ipakita ang kapangyarihan ng Anak ng Diyos at upang pasidhiin ang pananampalataya sa kaniya at sa pagkabuhay-muli. (Ju 11:4, 41, 42) Maliwanag na nangyari ito malapit sa pasimula ng taóng 33 C.E. Walang ibinigay na impormasyon ang Kasulatan tungkol sa mga kalagayan, lugar, o panahon ng kamatayan ni Lazaro pagkatapos ng kaniyang pagkabuhay-muli.—Tingnan ang PAGKABUHAY-MULI (Mga pagkabuhay-muli bago ibinigay ang pantubos).

Walang pangungusap sa Bibliya o anumang dahilan upang iugnay ang Lazarong ito sa pulubi sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro.

2. Ang pangalang ibinigay sa pulubi sa ilustrasyon ni Jesus na karaniwang tinatawag na ang talinghaga tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro. (Luc 16:19-31) Sa *Vulgate* ang salitang "mayaman" ay isinalin sa pang-uring Latin na *dives,* na madalas ay may-kamaliang ginagamit bilang pangalang pantangi para sa taong mayaman. Gayunman, ang pangalang Judio na Lazaro ay karaniwan noong sinaunang mga panahon, na pinatototohanan ng mga inskripsiyon sa mga imbakan ng buto ng patay.

Sa talinghaga, ang pulubing punô ng mga sugat, si Lazaro, ay inilagay sa pintuang-daan ng taong mayaman at nagnanasang mapakain ng mga bagay na nahuhulog mula sa saganang mesa ng taong mayaman. Nang maglaon ay namatay si Lazaro at dinala ng mga anghel sa dakong dibdib ni Abraham (isang dako na gaya niyaong kinalalagyan ng isang tao noong sinaunang mga panahon kapag nakahilig siya sa harap ng iba sa iisang higaan sa panahon ng kainan). Nakipag-usap si Abraham sa taong mayaman, na namatay rin, inilibing, at nasa Hades, anupat dumaranas ng mga pagpapahirap. "Isang malaking agwat" na hindi matatawid ang nasa pagitan ng taong mayaman at nina Abraham at Lazaro. Nang hilingin ng taong mayaman kay Abraham na isugo si Lazaro sa kaniyang limang kapatid upang 'makapagpatotoo sa kanila nang lubusan,' sa pagasang mailigtas sila sa gayunding karanasan, tinanggihan ito sa dahilang taglay ng mga ito sina "Moises at ang mga Propeta," at, kung ayaw nilang makinig sa mga iyon, "hindi rin naman sila mahihikayat kung may isang bumangon mula sa mga patay."—Tingnan ang ILUSTRASYON, MGA.

Ibinatay ba ni Jesus ang ilustrasyon tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro sa rabinikong mga paniniwala may kinalaman sa mga patay?

Sa ilang kaso, sinasabi ng mga guro at mga estudyante ng paghahambing sa mga relihiyon na ibinatay ni Jesu-Kristo ang ilustrasyong ito sa sinaunang rabinikong ideya at turo may kinalaman sa daigdig ng mga patay. Binanggit ni Josephus ang sumusunod na impormasyon hinggil sa umiiral na pangmalas noon ng mga Pariseo sa bagay na ito: "Naniniwala sila na ang mga kaluluwa ay nakaliligtas sa kamatayan at na sa ilalim ng lupa ay may mga gantimpala at mga kaparusahan para sa mga namuhay nang mabuti o masama: walang-hanggang pagkabilanggo ang kahihinatnan ng masasamang kaluluwa, samantalang ang mabubuting kaluluwa naman ay maalwang makatatawid tungo sa panibagong buhay." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 14 [i, 3]) Gayunman, tahasang tinanggihan ni Jesus ang mga bulaang turo, kabilang na yaong sa mga Pariseo. (Mat 23) Kaya naman tiyak na hindi niya gagamitin sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa taong mayaman at kay Lazaro ang bulaang rabinikong ideya tungkol sa daigdig ng mga patay. Dahil dito, dapat ipalagay na ang nasa isip ni Jesus ay ang katuparan ng ilustrasyon at na binuo niya ang mga detalye at salaysay nito kaayon ng mga katotohanan ng katuparan sa halip na ayon sa anumang di-makakasulatang turo.

Malinaw na ipinakikita ng konteksto at ng pananalita ng kuwento na isa itong talinghaga at hindi isang tunay na pangyayari. Hindi nito pinupuri ang karalitaan, ni hinahatulan man ang kayamanan. Sa halip, maliwanag na ang tinutukoy nito ay ang paggawi, ang pangwakas na mga gantimpala, at ang pagbabago ng espirituwal na katayuan, o kalagayan, niyaong inilalarawan ni Lazaro at ng taong mayaman. Ipinakikita rin ng pagtanggi ng mga kapatid ng taong mayaman kay Moises at sa mga propeta na ang ilustrasyon ay may mas malalim na kahulugan at layunin kaysa basta paghaharap lamang ng kaibahan ng karalitaan at ng pagtataglay ng kayamanan.

LEA [posibleng kaugnay ng salitang Akkadiano na nangangahulugang "baka," o ng salitang Arabe na nangangahulugang "bakang gubat"]. Ang nakatatandang anak na babae ni Laban, na apo ni Abraham sa pamangkin. Si Laban ay kapatid ni Rebeka, na ina ni Jacob, kaya si Lea ay pinsan ni Jacob. (Gen 22:20-23; 24:24, 29; 29:16) Si Lea ay hindi kasingganda ng kaniyang nakababatang kapatid na si Raquel; pantanging itinawag-pansin na ang kaniyang mga mata ay walang kinang, o malamlam (matamlay). (Gen 29:17) Sa kaso ng mga babaing taga-Silangan, ang maningning o makikinang na mata ay partikular na itinuturing na nagpapabanaag ng kagandahan.—Ihambing ang Sol 1:15; 4:9; 7:4.

Si Lea ang naging unang asawa ni Jacob sapagkat, noong gabi ng kasal, dinaya ni Laban si Jacob nang ibigay niya rito si Lea bilang asawa sa halip na si Raquel, na siyang iniibig ni Jacob. Nagreklamo si Jacob na nilinlang siya ni Laban, ngunit nangatuwiran ito na hindi kaugalian sa dakong iyon na ibigay sa pagaasawa ang nakababatang anak na babae bago ang panganay. Malamang na nakatalukbong si Lea, kaayon ng sinaunang kaugalian sa Silangan na lagyan ng makapal na talukbong ang babaing ikakasal, at tiyak na nakatulong ito upang magtagumpay ang pakana. Naglingkod si Jacob nang pitong taon para ibigay sa kaniya si Raquel, ngunit si Lea ang

tinanggap niya para sa pagpapagal na iyon. Ipinagkaloob sa kaniya si Raquel matapos niyang ipagdiwang ang sanlinggo ng pitong araw sa piling ni Lea, ngunit kinailangan niyang magtrabaho nang pitong taon pa upang makapagbayad siya para kay Raquel. —Gen 29:18-28.

Sinasabi ng ulat na si Lea ay "kinapopootan." (Gen 29:31, 33) Ngunit binabanggit din nito na, nang makuha na ni Jacob si Raquel nang dakong huli, 'nagpamalas siya ng higit na pag-ibig kay Raquel kaysa kay Lea.' (Gen 29:30) Tiyak na hindi nagtaglay si Jacob ng mapait na pagkapoot kay Lea kundi mas mahal niya si Raquel bilang kaniyang paboritong asawa. Patuloy niyang pinangalagaan si Lea at sinipingan ito. Kaya ang pagiging "kinapopootan" ni Lea ay nangangahulugan lamang na mas kaunti ang pag-ibig ni Jacob sa kaniya kaysa kay Raquel. —Tingnan ang POOT.

Si Lea ang ina ng pito sa mga anak ni Jacob, ang kaniyang anim na anak na lalaki na sina Ruben, Simeon, Levi, Juda, Isacar, at Zebulon at isang anak na babae, si Dina. (Gen 29:32-35; 30:16-21) Kaya naman sa Ruth 4:11 ay binabanggit si Lea, kasama ni Raquel, bilang isa sa mga "nagtayo ng sambahayan ni Israel." Naging isang karangalan ni Lea ang magsilang kay Levi, na pinagmulan ng makasaserdoteng tribo ng Israel, at kay Juda, na naging ama ng maharlikang tribo ng bansa.

Si Lea at ang kaniyang mga anak ay kasama ni Jacob nang ito'y lumisan sa Padan-aram at bumalik sa Canaan, ang lupaing sinilangan nito. (Gen 31:11-18) Bago salubungin ni Jacob si Esau patungo roon, bilang pagsasanggalang ay binaha-bahagi niya ang mga bata kina Lea at Raquel at sa kanilang mga alilang babae, anupat inilagay ang mga alilang babae at ang kanilang mga anak sa pinakaunahan, kasunod si Lea at ang kaniyang mga anak, at sina Raquel at Jose ang nasa hulihan nila. (Gen 33:1-7) Ang mga anak ni Lea ay sumama kay Jacob sa Ehipto, ngunit hindi sinasabi ng ulat ng Bibliya na sumama rin si Lea. (Gen 46:15) Hindi binanggit ang panahon, lugar, at sanhi ng kamatayan ni Lea, ngunit maaaring namatay siya sa Canaan. Anuman ang naging kalagayan, inilibing siya ni Jacob sa dakong libingan ng pamilya, ang yungib na nasa parang ng Macpela. Ipinakikita ng mga tagubilin ni Jacob may kinalaman sa kaniyang sariling labí na nais niyang ilibing siya sa pinaglibingan kina Abraham at Sara, Isaac at Rebeka, at Lea.—Gen 49:29-32.

LEBADURA. Isang substansiyang inihahalo sa masa bilang pampaalsa o sa mga likido bilang pampakasim, pantanging tumutukoy sa isang piraso ng pinakasim na masa na itinabi para sa pagluluto ng tinapay. Ganitong uri ng pampaalsa ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *se'or'* ("pinaasim na masa"; Exo 12:15) at ng salitang Griego na *zy'me* ("lebadura"; Luc 13:21). Isang bagay na may lebadura naman ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *cha·mets'.* —Lev 2:11.

Ang alak, na pinakasim na katas ng ubas o ng iba pang prutas, ay matagal nang kilala ng mga tao. Sabihin pa, kumakasim ang alak kahit hindi ito haluan ng lebadura.

Ang sinaunang mga Ehipsiyo ay gumagawa ng serbesa, na nangangailangan ng pampaasim, at nagluluto sila kapuwa ng tinapay na may lebadura at walang lebadura. Malamang na pamilyar ang mga Hebreo sa "serbesang trigo." (Isa 1:22; Os 4:18, *NW; Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 646) Maaaring ang likas na *yeast* na nakukuha mula sa mga espora ng ilang halamang-singaw ang isa sa mga nagsilbing pampaasim o pampaalsa sa mga produktong ito. Sa Ehipto ay may nahukay na buhaghag na mga tinapay na may patay na mga selula ng *yeast.* Sinasabi ring gumamit ang mga Ehipsiyo ng *natron* (*sodium carbonate*) sa paggawa ng tinapay. Bagaman hindi nakapagpapaalsa ang *sodium carbonate* na gaya ng nagagawa ng pinaasim na masa, lumilikha naman ito ng mga bula na siyang nagpapaumbok sa tinapay. Sa Ehipto, gaya rin sa Israel, waring ang pangunahing kaugalian sa paggawa ng tinapay ay ang pagtatabi ng kaunting piraso ng masa, anupat hinahayaan itong kumasim, at ang pinaasim na masang ito ay ginagamit bilang lebadura para sa isang bagong masa.

Sa Kautusan ng Diyos sa Israel. Ang handog na mga butil na ihahandog at pararaanin ng mga Israelita sa apoy para kay Jehova ay hindi gagawing "bagay na may lebadura." (Lev 2:11) Gayunman, maaaring gamitin ang lebadura may kaugnayan sa mga handog na pansalu-salo bilang pasasalamat, na kusang-loob na inihahain ng naghandog taglay ang espiritu ng pasasalamat dahil sa maraming pagpapala ni Jehova. Dapat na maging isang masayang kainan iyon; karaniwan na, tinapay na may lebadura ang kinakain sa maliligayang okasyon. Kasama ng karne (samakatuwid nga, ng hayop) na inihandog, pati ng mga tinapay na walang pampaalsa, magdadala siya ng mga tinapay na hugis-singsing na tinapay na may lebadura, anupat hindi ilalagay sa ibabaw ng altar ang mga ito kundi kakainin ng naghandog at ng nanunungkulang saserdote.—Lev 7:11-15.

Sa araw ng Pentecostes, kapag naghahandog ng mga unang bunga ng pag-aani ng trigo, ikinakaway ng mataas na saserdote sa harap ni Jehova ang dalawang tinapay na trigo na may lebadura. (Lev 23:15-21) Kapansin-pansin na noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., ang unang mga miyembro ng kon-

gregasyong Kristiyano, samakatuwid nga, ang mga alagad ni Jesu-Kristo na mula sa mga Judio, ay pinahiran ng banal na espiritu. Bilang ang dakilang Mataas na Saserdote ni Jehova, naiharap noon ni Jesu-Kristo sa Diyos ang una sa kaniyang mga kapatid na inianak sa espiritu. Ang mga ito ay mula sa makasalanang sangkatauhan. (Gaw 2:1-4, 41) Pagkaraan ng mga tatlong taon at apat na buwan, ang unang di-tuling mga Gentil na nakumberte sa Kristiyanismo, si Cornelio at ang kaniyang sambahayan, ay pinahiran ng banal na espiritu, sa gayon ay iniharap sila sa Diyos. Nagmula rin ang mga ito sa makasalanang sangkatauhan.—Gaw 10:24, 44-48; Ro 5:12.

Idinaraos ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa sa loob ng pitong araw pagkatapos ng araw ng Paskuwa, samakatuwid nga ay sa Abib, o Nisan, 15-21. Sa mga araw na iyon, walang anumang may lebadura o anumang pinaasim na masa ang dapat masumpungan sa mga bahay ng mga Israelita o 'makita' sa kanila. (Exo 12:14-20; 13:6, 7; 23:15) Ipinaalaala nito sa kanila ang mabilisang pagliligtas sa kanila ng kamay ni Jehova mula sa Ehipto, noong pagkakataong wala na silang panahong pakasimin ang kanilang mga masa dahil sa pagmamadali anupat dinala na lamang nila ang mga iyon kasama ng kanilang mga masahan.—Exo 12:34.

Makasagisag na Kahulugan. Sa Bibliya, kadalasan nang ginagamit ang "lebadura" upang tumukoy sa kasalanan o kasamaan. Sinabi ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad: "Mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at mga Saduceo," at, "Mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo, na siyang pagpapaimbabaw." Noong una ay hindi naintindihan ng mga alagad na gumagamit si Jesus ng isang sagisag, ngunit nang dakong huli ay naunawaan nilang binababalaan niya sila na mag-ingat laban sa huwad na doktrina at sa mapagpaimbabaw na mga gawain, samakatuwid nga, sa *"turo* ng mga Pariseo at mga Saduceo" na may nakasasamang epekto. (Mat 16:6, 11, 12; Luc 12:1) Binanggit din niya si Herodes (maliwanag na kasama rin yaong mga tagasunod sa partido nito) sa isa sa kaniyang mga babala, anupat sinabi: "Maging mapagmasid kayo, mag-ingat kayo sa lebadura ng mga Pariseo at sa lebadura ni Herodes." (Mar 8:15) Buong-tapang na tinuligsa ni Jesus ang mga Pariseo bilang mga mapagpaimbabaw yamang panlabas na pagtatanghal ang kanilang ikinababahala. (Mat 23:25-28) Itinawag-pansin niya ang maling punto de vista ng mga Saduceo hinggil sa doktrina. Inilantad niya ang pagpapaimbabaw at kataksilan sa pulitika ng mga tagasunod sa partido ni Herodes.—Mat 22:15-21; Mar 3:6.

Gayunding sagisag ang ginamit ng apostol na si Pablo nang utusan niya ang kongregasyong Kristiyano sa Corinto na itiwalag nila ang isang lalaking imoral mula sa kongregasyon, anupat sinabi niya: "Hindi ba ninyo alam na ang kaunting lebadura ay nagpapaalsa sa buong limpak? Alisin ninyo ang lumang lebadura, upang kayo ay maging isang bagong limpak, yamang sa inyo ay walang pampaalsa. Sapagkat si Kristo nga na ating paskuwa ay inihain na." Pagkatapos ay nilinaw niya kung ano ang "lebadura" na tinutukoy niya: "Dahil dito ay ipagdiwang natin ang kapistahan, hindi sa lumang lebadura, ni sa lebadura ng kasamaan at kabalakyutan, kundi sa mga walang-pampaalsang tinapay ng kataimtiman at katotohanan." (1Co 5:6-8) Dito ay humalaw si Pablo sa makalarawang kahulugan ng Judiong Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, na kasunod mismo ng pagdiriwang ng Paskuwa. Kung paanong sa di-kalaunan ay umaalsa ang buong limpak, o masa, ng tinapay dahil sa kaunting na pinaasim na masa, ang kongregasyon din bilang isang kalipunan ay magiging marumi sa paningin ni Jehova kung hindi nila aalisin ang nakasasamang impluwensiyang ito ng taong imoral. Dapat silang kumilos upang maalis sa gitna nila ang "lebadura" na ito, kung paanong hindi dapat magkaroon ng lebadura sa mga bahay ng mga Israelita kapag panahon ng kapistahang iyon.

Maging sa kaisipan ng sinaunang mga tao na hindi Hebreo, ang lebadura ay nauugnay sa kasamaan. Halimbawa, tinukoy ito ni Plutarch, isang Griegong biyograpo, bilang "produkto rin mismo ng kasamaan, at lumilikha ng kasamaan sa masa na hinaluan nito."—*Moralia,* IV, "The Roman Questions," 109.

Noong mga araw ni Amos, may-kabalintunaang sinabi ni Jehova sa sumasalansang na Israel: "Mula sa bagay na may lebadura ay magpausok kayo ng haing pasasalamat, at magtanyag kayo ng mga kusang-loob na handog." (Am 4:5) Dito, sinasabi sa kanila ng Diyos na ang pagsamba nila sa Bethel at sa Gilgal ay pawang pagsalansang sa kaniya, kaya sa diwa ay lubus-lubusin na nila ang kanilang ginagawa at maghandog sila sa ibabaw ng altar kapuwa ng tinapay na may lebadura at walang lebadura. Wala na ring kabuluhan ang lahat ng iyon sapagkat nagsasagawa sila ng idolatriya.

LEBANA [Puti; Kabilugan ng Buwan]. Pinagmulan ng isang pamilya na ang mga anak o mga inapo ay kabilang sa mga Netineo na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 43, 45; Ne 7:46, 48.

LEBANON [Puti[ng Bundok]]. Sa kabuuan, ang mas kanluranin sa dalawang hanay ng mga bundok na bumubuo sa mga kabundukan ng Lebanon.

Marahil ang pangalan nito ay hinalaw sa mapusyaw na kulay ng batong-apog na mga dalisdis at mga taluktok nito o sa mas matataas na dalisdis nito na nababalutan ng niyebe sa kalakhang bahagi ng taon. (Jer 18:14) Ang hanay ng mga bundok ng Lebanon na sumasaklaw mula HHS hanggang TTK sa distansiyang mga 160 km (100 mi) sa kahabaan ng Dagat Mediteraneo ay kahilera ng Kabundukan ng Anti-Lebanon sa distansiyang mga 100 km (60 mi). Ang dalawang kabundukan ay pinaghihiwalay ng isang mahaba at matabang libis, ang Beqaʽ (Coele-Sirya), na may lapad na 10 hanggang 16 na km (6 hanggang 10 mi). (Jos 11:17; 12:7) Sa libis na ito ay umaagos nang pahilaga ang Ilog Orontes, samantalang ang Litani (ang mababang bahagi nito ay tinatawag na Nahr el-Kasimiye) ay dumadaloy nang patimog at lumiligid sa palibot ng timugang dulo ng kabundukan ng Lebanon. Ang Nahr el-Kebir (Eleutherus) naman ay umaagos nang lampas pa sa hilagang dulo ng hanay ng mga bundok ng Lebanon.

Ang mga burol sa paanan ng Kabundukan ng Lebanon, maliban sa ilan, ay halos nasa tabi ng Dagat Mediteraneo, anupat makitid lamang ang baybaying kapatagan dito. Ang mga taluktok ng kabundukang ito ay may katamtamang taas na 1,800 hanggang 2,100 m (6,000 hanggang 7,000 piye), anupat dalawa sa mga ito ang may taas na mahigit pa sa 900 m (3,000 piye). Pawang matatarik ang silanganin at kanluraning mga dalisdis ng kabundukang ito.

Ang mga silanganing dalisdis nito ay tigang na tigang at halos walang malaki-laking batis. Ngunit ang mga kanluraning dalisdis na natutubigang mainam ay may mga batis at mga bangin. (Ihambing ang Sol 4:15.) Sa hagdan-hagdang mababababang dalisdis sa K panig ay may mga taniman ng butil, mga ubasan, at mga taniman ng prutas, gayundin ng mulberi, *walnut,* at olibo. (Ihambing ang Os 14:5-7.) Ang mga puno ng pino naman ay tumutubo nang sagana sa matabang lupa ng batong-buhangin nito, at sa mas matataas na dako ay may ilang maliliit na kakahuyan ng mariringal na sedro. Noong sinaunang panahon, nababalutan ng mga punungkahoy na ito ang kabundukan at ang kahoy ng mga ito ay ginagamit sa iba't ibang paraan. (1Ha 6:9; Sol 3:9; Eze 27:5; tingnan ang SEDRO.) Ang mga puno ng fresno, sipres, at enebro ay katutubo rin sa Kabundukan ng Lebanon. (1Ha 5:6-8; 2Ha 19:23; Isa 60:13) Kabilang sa mga hayop na naninirahan sa rehiyong ito ang chakal, gasela, hayina, at lobo. Noong sinaunang panahon, mas maraming kagubatan at hayop-gubat dito; ang rehiyon ay pinamumugaran ng mga leon at mga leopardo. (Sol 4:8; Isa 40:16) Posibleng ang bango ng malalawak na kagubatan nito ang tinutukoy noon na "bango ng Lebanon."—Sol 4:11.

Ang rehiyon ng Lebanon ay hindi nasakop ng mga Israelita sa pangunguna ni Josue, ngunit ito ang naging HK hanggahan ng lupain. (Deu 1:7; 3:25; 11:24; Jos 1:4; 9:1) Gayunman, ang mga paganong tumatahan sa lugar na iyon ay nagsilbing pagsubok sa katapatan ng Israel kay Jehova. (Huk 3:3, 4) Pagkaraan ng maraming siglo, nasakop ni Haring Solomon ang isang bahagi ng Lebanon at doon ay nagsagawa siya ng mga proyekto ng pagtatayo. (1Ha 9:17-19; 2Cr 8:5, 6) Posibleng kabilang dito ang "tore ng Lebanon, na nakatanaw sa Damasco." (Sol 7:4; gayunman, ipinapalagay ng ilan na tumutukoy ito sa isa sa mga taluktok ng Lebanon.) Noong panahong iyon ay kontrolado ni Hiram na hari ng Tiro ang isa pang bahagi ng Lebanon, na mula roon ay pinaglaanan niya si Solomon ng mga tablang sedro at enebro.—1Ha 5:7-14.

Makatalinghagang Paggamit. Marami sa mga pagtukoy ng Kasulatan sa Lebanon ang may kaugnayan sa pagkamabunga nito (Aw 72:16; Isa 35:2) at sa mayayabong na kagubatan nito, partikular na sa mariringal na sedro nito. (Aw 29:5) Ang Lebanon ay madalas gamitin sa makasagisag na paraan. Sinasabing ito ay nalito, anupat nakikiramay sa lupain ng Juda na sinamsaman ng hukbong Asiryano. (Isa 33:1, 9) Gayunman, ang hukbong Asiryano mismo ay daranas ng kapahamakan, anupat ibubuwal na tulad ng mga punungkahoy ng Lebanon. (Isa 10:24-26, 33, 34) Ang kapaha-pahamak na mga epekto ng kahatulan ni Jehova ay inihahalintulad sa pagkalanta ng bulaklak ng Lebanon. (Na 1:4) Gayunman, ang pagbabago ng kagubatan ng Lebanon tungo sa isang mabungang taniman ay tinutukoy sa isang hula ng pagsasauli anupat ipinahihiwatig nito na lubusang mababaligtad ang mga kalagayan.—Isa 29:17, 18.

Sa pamamagitan ni Jeremias, "sinabi ni Jehova may kinalaman sa bahay ng hari ng Juda, 'Ikaw ay gaya ng Gilead sa akin, ang ulo ng Lebanon.'" (Jer 22:6) Ang "bahay" ay waring tumutukoy sa kabuuan ng palasyo. (Jer 22:1, 5) Palibhasa'y nasa isang mataas na dako, ang lokasyon ng palasyo ay matayog at maringal, tulad ng Lebanon. Bukod diyan, maraming tablang sedro ang ginamit sa pagtatayo ng iba't ibang maharlikang gusali roon. (1Ha 7:2-12) Si Haring Jehoiakim mismo, na nakarinig sa mga salitang nakaulat sa Jeremias 22:6, ay gumamit ng entrepanyong sedro para sa kaniyang marangyang palasyo. (Jer 22:13-15) Kaya naman ang lugar ng palasyo ay tulad ng isang kamangha-manghang kagubatan ng mga gusaling sedro at angkop na maihahalintulad sa Lebanon at sa Gilead na may makapal na kakahuyan. Binabalaan ni Jehova ang Juda na kung si Haring Jehoiakim, ang kaniyang mga lingkod, at ang bayan ay hindi maglalapat ng katarungan, ang 'bahay na iyon ay magiging

isang kagibaan lamang' (Jer 22:1-5) at yaong mga nananahanan sa makasagisag na Lebanon (Jerusalem), "na namumugad sa mga sedro," ay daranas ng kapahamakan.—Jer 22:23; tingnan din ang Eze 17: 2, 3.

Sa katulad na paraan, ang pagnanasa ng Asiryanong si Haring Senakerib na 'umakyat sa kaitaasan ng mga bulubunduking pook, ang pinakamalalayong bahagi ng Lebanon,' at 'putulin ang matatayog na sedro nito' ay waring nagpapahiwatig ng kaniyang binabalak may kinalaman sa Jerusalem. (Isa 37:21-24) Ang makahulang mga salita hinggil sa karahasang ginawa sa Lebanon (Hab 2:17) ay maaaring tumutukoy sa kapahamakang sasapit sa Jerusalem. O ang mga ito ay maaaring unawain nang literal anupat nagpapahiwatig ng pagkakalbo ng mga kagubatan ng Lebanon dahil sa pananalanta ng digmaan.—Ihambing ang Isa 14:5-8.

Tinukoy ng hula ni Zacarias (10:10) ang panahon kapag ibabalik na ni Jehova ang kaniyang bayan sa lupain ng Gilead at Lebanon. Sa kasong ito, maaaring ang Lebanon ay tumutukoy sa teritoryo sa K ng Jordan, kung paanong ang Gilead ay tumutukoy naman sa lupain sa S ng Jordan.

LEBAOT [Mga Babaing Leon]. Isang lunsod sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda. (Jos 15:21, 32) Lumilitaw na tinawag din itong Bet-lebaot at iniatas ito sa tribo ni Simeon.—Jos 19:1, 2, 6; tingnan ang BET-LEBAOT.

LEB-KAMAI [Puso Niyaong mga Bumabangon Laban sa Akin]. Lumilitaw na ito ay isang pangalang *cryptographic* (mahiwaga ang pagkakasulat) para sa Caldea, o *Kas·dim'*. Lumilitaw lamang ito sa Jeremias 51:1, sa isang pangungusap may kinalaman sa gagawin ni Jehova sa Babilonya at sa mga tumatahan sa Caldea. Ang termino ay ginamit doon kaayon ng isang sistema na tinatawag na *athbash*, kung saan ang huling titik ng alpabetong Hebreo (*taw*) ay kumakatawan sa unang titik nito (*alep*), ang ikalawa sa huling titik (*shin*) ay kumakatawan sa ikalawang titik (*bet*), at patuloy. Kaya sa Jeremias 51:1 ang tunay na pangalan (*Kas·dim'*) ay ikinukubli sa pamamagitan ng pagbuo ng salitang Hebreo na *Lev qa·mai'* (Leb-kamai). Para sa "Leb-kamai," ang nasa Griegong *Septuagint* ay "mga Caldeo" at ang mga Targum ay kababasahan naman ng "lupain ng mga Caldeo."

LEBONA. Isang lugar na binanggit upang matukoy ang lokasyon ng Shilo. (Huk 21:19) Ipinapalagay na ito ang el-Lubban (Lubban Sharqiya), na mga 5 km (3 mi) sa KHK ng iminumungkahing lokasyon ng Shilo. Gayunman, nang iulat ng Bibliya na ang Shilo ay nasa "dakong timog ng Lebona," maaaring ipinahihiwatig nito na ang orihinal na lunsod ng Lebona ay nasa mas gawing S pa ng iminumungkahing lokasyon nito.

LECA. Malamang na isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Er. (1Cr 4:21) Salig sa konteksto, iminumungkahi na ang Leca ay isang nayon, ngunit hindi alam kung saan ang lokasyon ng gayong lugar.

LEEG. Ang bahagi ng isang tao o ng isang hayop na nagdurugtong sa ulo at katawan. Maliwanag na itinatampok ng mga terminong Hebreo para sa leeg ang kayarian ng mga buto nito na maaaring baliin (Exo 13:13; 1Sa 4:18) o ang batok ng leeg. (Gen 49:8; Jos 10:24) Sa Bibliya, ang terminong "leeg" ay malimit na ginagamit sa makasagisag na paraan.

Sa Hebreo, ang isa na tumatakas dahil sa pagkatalo ay literal na sinasabing nagbaling ng kaniyang "leeg" sa kaaway (ihambing ang Jos 7:8), samakatuwid nga, ng batok ng kaniyang leeg. Dahil dito, ang 'pagpapatong ng kamay ng isa sa batok' ng kaniyang mga kaaway ay nangangahulugan ng paglupig, o pagsupil, sa kanila. (Gen 49:8; 2Sa 22:41; Aw 18:40) Taglay ang katulad na kahulugan, sa mga bantayog ng Ehipto at Asirya, ang mga monarka ay inilalarawan sa mga eksena ng pagbabaka bilang nakatapak sa mga batok ng kanilang mga kaaway. Gayundin, inutusan ni Josue ang kaniyang mga kumandante ng hukbo: "Lumapit kayo. Ilagay ninyo ang inyong mga paa sa mga batok ng mga haring ito."—Jos 10:24.

Ang pamatok sa leeg ay nagpapahiwatig ng pagkaalipin o pagpapasakop. (Gen 27:40; Jer 30:8; Gaw 15:10) Ang malimit gamiting mga pananalita na "matigas ang leeg" at 'pinatigas na leeg' ay kumakatawan sa mapaghimagsik at mapagmatigas na espiritu. Bilang babala para sa atin, sinasabi ng Kasulatan na "ang taong paulit-ulit na sinasaway ngunit nagpapatigas ng kaniyang leeg ay biglang mababali, at wala nang kagalingan."—Kaw 29:1; Deu 9: 6, 13; 31:27; 2Ha 17:14; Aw 75:5; Isa 48:4.

Ang kahalagahan ng disiplina at awtoridad ng mga magulang (at gayundin ng mga utos at mga batas ng Diyos) ay idiniriin ng payo na 'ibigkis ang mga iyon sa leeg,' kung saan isinusuot ang magaganda at mamahaling mga palamuti. (Kaw 1:8, 9; 3:1-3; 6:20, 21) Ang paglakad na unat ang leeg ay nagpapahiwatig ng kapalaluan.—Isa 3:16.

Lalamunan. Maliwanag na ang salitang Hebreo para sa "lalamunan" ay tumutukoy sa harapang bahagi ng leeg na kinaroroonan ng mga sangkap para sa pagsasalita at paglulon. (Aw 149:6; Jer 2:25) Kung tungkol sa mga taong nagsisinungaling at nagbububo ng dugo, sinasabi ng Bibliya: "Sa

kanilang bibig ay walang anumang mapagkakatiwalaan; . . . ang kanilang lalamunan ay isang bukás na dakong libingan."—Aw 5:9; Ro 3:13.

LEHABIM. Isang pangalan na lumilitaw sa Genesis 10:13 at 1 Cronica 1:11 na kabilang sa mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Mizraim. Yamang ang pangalang Hebreo ay nasa anyong pangmaramihan, naniniwala ang maraming iskolar na ang tinutukoy ay isang tribo na ang pangalan ay kinuha mula sa isa sa mga anak ni Mizraim. (Gayunman, tingnan ang MIZRAIM.) Ang Lehabim ay karaniwan nang iniuugnay sa mga taga-Libya at sa paanuman ay waring bumuo sa isa sa mga tribo na naninirahan sa Libya noong sinaunang mga panahon. Bagaman mahirap matukoy kung sino sila, malamang na sila rin ang *Lu·vim′* na binanggit sa ibang bahagi ng tekstong Hebreo, gaya sa 2 Cronica 12:3, kung saan ang *American Standard Version* ay kababasahan ng "Lubim" at ang ibang mga salin ay kababasahan ng "mga taga-Libya."—*Mo; NW; RS.*

LEHI [Panga]. Pinangyarihan ng isa o, posible, dalawang tagumpay ng mga Israelita laban sa mga Filisteo. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito sa ngayon. Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Khirbet es-Suyag, na ang pangalan marahil ay hinalaw sa salitang Griego na *si·a·gon′* (panga), at wala pang 3 km (2 mi) sa S ng Bet-semes.

Sa Lehi ay pinabagsak ni Samson ang isang libong Filisteo sa pamamagitan ng sariwang panga ng isang asno. Pagkatapos ay tinawag niyang Ramat-lehi (na nangangahulugang "Matayog na Dako ng Panga") ang lugar na ito, malamang ay upang ipaalaala ang tagumpay na ibinigay sa kaniya roon ni Jehova. (Huk 15:9-19) Gayunman, maaaring noong una ang pangalan ng Lehi ay nagmula sa hugis ng malalaking bato nito.

Nang maglaon, ayon sa salin ng maraming tagapagsalin, pinabagsak ni Shamah ang maraming Filisteong nagkakatipon sa Lehi. (2Sa 23:11, 12; *AT, JB, NW, RS*) Gayunman, ang terminong Hebreo na *la·chai·yah′* ay literal na nangangahulugang "papasók sa nakatoldang nayon," at, sa pamamagitan ng kaunting pagbabago sa paglalagay ng tuldok-patinig, isinasalin itong "patungo sa Lehi."

LEMUEL [Pag-aari ng Diyos]. Isang di-ipinakilalang hari noong sinaunang mga panahon na ang mga salita ay nakaulat sa Kawikaan kabanata 31. Ang kaniyang pagkakakilanlan ay naging paksa ng maraming talakayan, anupat iminumungkahi ng ilang komentarista na ang Lemuel ay isa pang pangalan ni Solomon. Iniuugnay ng iba si Lemuel kay Hezekias. Ang mga salita ni Haring Lemuel ang bumubuo sa "mabigat na mensahe na ibinigay sa kaniya ng kaniyang ina bilang pagtutuwid." (Kaw 31:1) Gayunman, hindi alam ang panahon at mga kalagayan nang tanggapin ng hari ang gayong impormasyon mula sa kaniyang ina. Ang "mabigat na mensahe" na ito ay nagpapayo laban sa pagkakasangkot sa masamang babae, nagbababala kung paano binabaluktot ng nakalalangong inumin ang pagpapasiya, nagtatampok ng pangangailangang humatol nang matuwid, at pagkatapos ay naglalarawan sa isang mabuting asawang babae.

LENTEHAS [sa Heb., *'adha·shah′*; sa Ingles, *lentil*]. Isang taunang halaman na mula sa pamilya ng mga legumbre na matagal nang itinatanim ng tao at malawakan pa ring tumutubo sa Ehipto at Israel, gayundin sa ibang mga lupain. (2Sa 17:27, 28; 23:11) Ang maliit na halamang ito (*Lens esculenta*), may taas na mula sa 15 hanggang sa 46 na sentimetro (6 hanggang 18 pulgada), ay nabubuhay sa buhaghag at tuyong lupa. Ang dulo ng bungkos ng mga dahon nito, karaniwan ay anim na pares ng biluhabang maliliit na dahon, ay mga pangkuyapit. Ang bawat payat at maliliit na sanga nito ay inuusbungan ng dalawa hanggang apat na maliliit na bulaklak na tulad-gisantes. Ang maiikling supot ng buto na umuusbong naman mula sa mga bulaklak ay kahawig niyaong sa gisantes, at kadalasan ay mayroon itong dalawang maliit na buto na hugislente. Ang kulay ng mga buto nito at niyaong sa mga bulaklak ay nagkakaiba-iba depende sa uri ng halamang lentehas. Ang mga buto ay maaaring kayumangging mamula-mula, abuhin, o itim, at ang mga bulaklak naman, puti o mapusyaw na asul. Palibhasa'y mayaman sa protina at *carbohydrates*, ang mga buto, gaya noon, ay karaniwang ginagamit sa mga sopas. (Gen 25:34) Kapag inihahalo sa sebada, ang lentehas ay ginagamit sa paggawa ng tinapay. (Ihambing ang Eze 4:9.) Ang mismong halaman ay mainam na kumpay para sa mga alagang hayop.

LEON [sa Heb., *'ar·yeh′*; *'ari′*; *la·vi″*; *la′yish*; *sha′chal* (batang leon); *kephir′* (may-kilíng na batang leon); *levi·ya″* (babaing leon); sa Aramaiko, *'ar·yeh′*; sa Gr., *le′on*]. Isang malaki at kulay kayumangging manilaw-nilaw na mamalya na kabilang sa pamilya ng pusa. Mahaba ang buntot nito at may nakatungkos na balahibo sa dulo niyaon. Nagsisimulang tumubo ang natatanging makapal na kilíng ng lalaking leon kapag ito'y mga tatlong taóng gulang na. Bagaman naglaho na sa Palestina, napakaraming leon doon noong sinaunang panahon. Noon ay matatagpuan ang mga ito sa Kabundukan ng Anti-Lebanon (Sol 4:8), sa mga palumpungan sa kahabaan ng Jordan (Jer 49:19; 50:44; Zac 11:3), at sa "lupain ng kabagabagan at mahihirap na kalagayan," samakatu-

wid nga, ang ilang sa dakong T ng Juda.—Isa 30:6; ihambing ang Deu 8:15.

May mga panahon na kinailangang ipagsanggalang ng mga pastol ang kawan laban sa mga leon. Minsan, lakas-loob na pinabagsak ni David ang isang leon at sinagip niya ang tupang kinuha nito. (1Sa 17:34, 35) Gayunman, bihirang mangyari ito. Kalimita'y hindi kayang bugawin kahit ng "hustong bilang ng mga pastol" ang isang may-kilíng na batang leon. (Isa 31:4) Kung minsan, isang parte na lamang ng alagang hayop ang nababawi ng pastol mula sa bibig ng leon (Am 3:12), sa gayo'y mayroon siyang maihaharap na katibayan para hindi siya pagbayarin.—Exo 22:13.

Bagaman sina David, Samson, at Benaias ay pareparehong pumatay ng mga leon (Huk 14:5, 6; 1Sa 17:36; 2Sa 23:20), may mga iba naman na hindi nakatakas sa mga kuko ng leon. (2Ha 17:25, 26) Gumamit si Jehova ng mga leon upang ilapat ang kaniyang kahatulan sa isang propeta na sumuway sa kaniya (1Ha 13:24-28) at sa isang lalaki na ayaw makipagtulungan sa isa sa Kaniyang mga propeta. —1Ha 20:36.

Paulit-ulit na tinutukoy ng Kasulatan ang mga katangian at mga ugali ng leon, pati na ang dumadagundong na pag-ungal at pag-ungol nito. (Kaw 19:12; 20:2; Am 3:4, 8) Kadalasa'y hindi umuungal ang leon kapag naninila ng maiilap na hayop. Gayunman, kapag nambibiktima ng mga alagang hayop na nasa kulungan, kalimita'y uungal ito. Dahil sa nakapangingilabot na ingay, ang mga hayop ay magpapanakbuhan, masisira ang pananggalang na bakod, at mapapahiwalay sa kawan ang indibiduwal na mga hayop. Mahusay ang paglakad ng leon. (Kaw 30:29, 30) Kilalang-kilala ang lakas nito. (Huk 14:18; Kaw 30:30) Ang isang hampas ng malakas na pangalmot ng leon ay makababali ng leeg ng isang maliit na antilope. Kayang patayin at dalhin ng leon ang mga hayop na mas malalaki sa kaniya, at ang maiikli at malalakas na panga nito ay may matitibay na ngiping makababasag ng malalaking buto. (Aw 58:6; Joe 1:6; Isa 38:13) Hindi kataka-taka na ang taong tamad ay inilalarawang nagdadahilan kung bakit hindi siya kumikilos, sa pagsasabing: "May leon sa labas!" (Kaw 22:13; 26:13) Gayunman, palibhasa'y karne ang kinakain, maaaring mamatay ang mga leon dahil sa kawalan ng masisila. (Job 4:11; tingnan din ang Aw 34:10.) At "ang buháy na aso [bagaman hinahamak] ay mas mabuti pa kaysa sa [dating maringal ngunit ngayon ay] patay na leon."—Ec 9:4.

Sa maghapon, karaniwang natutulog ang leon sa lungga nito at sa gabi ito naninila. Sa paghahanap ng makakain, mananambang ito o kaya nama'y palihim na susundan ang kaniyang biktima hanggang sa makalapit siya at maabutan ito sa maikling habulan. (Job 38:39, 40; Aw 10:9; Pan 3:10) Pagkatapos ay kaya niyang dumaluhong sa bilis na mga 65 km/oras (40 mi/oras). Upang matutong pumatay ng nasila, ang mga anak ng leon ay nagsisimulang sumama sa kanilang ina sa paninila kapag tatlong buwan na sila. Inaawat sila sa suso pagkaraan ng anim o pitong buwan, sumasapit sa seksuwal na pagkamaygulang sa kanilang ikaapat na taon, at umaabot sa hustong laki ng katawan sa anim na taon.—Eze 19:2, 3.

Matagal nang nanghuhuli ng mga leon ang tao. Mga hukay at mga lambat ang ginagamit upang mabihag sila. (Eze 19:3, 4, 9) Sa sinaunang Asirya, ang panghuhuli ng mga leon ay isang paboritong isport ng monarka. Habang nakasakay sa kabayo o sa kaniyang karo, ang hari, na nasasandatahan ng busog at mga palaso, ay nanunugis ng mga leon. —LARAWAN, Tomo 1, p. 955.

Noong sinauna, ginamit ang gutóm na mga leon sa paglalapat ng kaparusahang kamatayan. Nakaligtas ang propetang si Daniel sa kahihinatnang ito dahil ipinagsanggalang siya ng anghel ni Jehova. (Dan 6:16, 17, 22, 24; ihambing ang Heb 11:33.) Noong unang siglo C.E., ang apostol na si Pablo ay iniligtas mula sa "bibig ng leon," maaaring sa literal o kaya'y sa makasagisag na paraan.—2Tim 4:17.

Ginamit na Palamuti at Sagisag. Napapalamutian ng nililok na mga leon ang mga panggilid na dingding ng mga karwaheng tanso na nakatalagang gamitin sa templo. (1Ha 7:27-36) Sa mga baytang paakyat sa trono ni Solomon, nakahanay ang mga estatuwa ng 12 leon bukod pa sa dalawang leon na nakatayo sa tabi ng mga patungan ng braso. (1Ha 10:19, 20) Ang templong nakita ni Ezekiel sa pangitain ay napapalamutian ng mga kerubin na may dalawang mukha, ang isa ay mukha ng tao at ang isa naman ay mukha ng may-kilíng na batang leon. —Eze 41:18, 19.

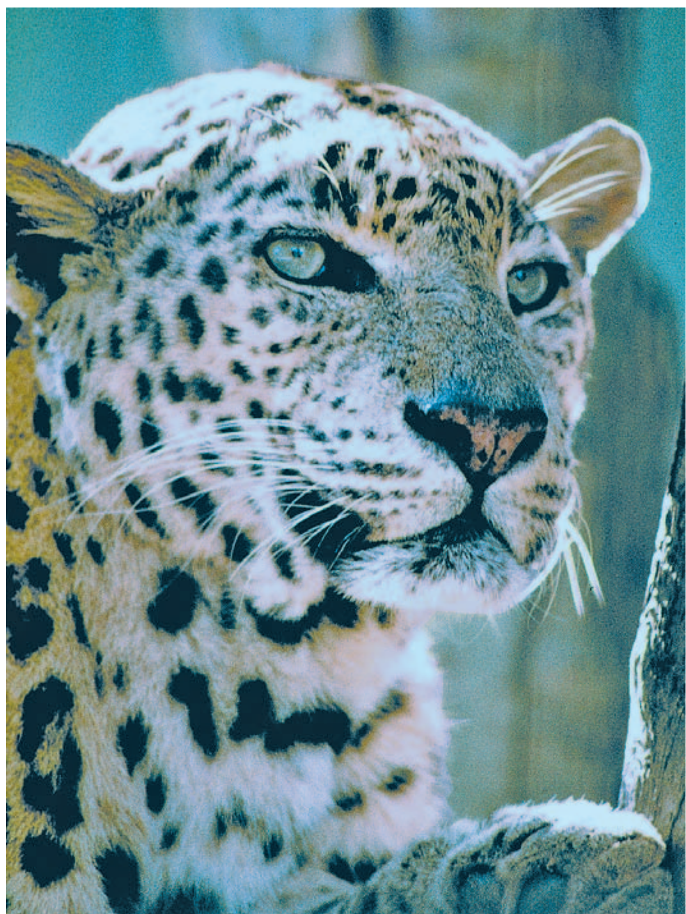
Karamihan sa mga pagtukoy ng Kasulatan sa leon ay makasagisag, o makatalinghaga. Ang buong bansang Israel (Bil 23:24; 24:9), ang tribo ni Juda (Gen 49:9) at ang tribo ni Gad (Deu 33:20), ay makahulang inihalintulad sa mga leon, na sumasagisag sa pagiging di-malulupig at sa lakas ng loob sa matuwid na pakikipagdigma. (Ihambing ang 2Sa 17:10; 1Cr 12:8; Kaw 28:1.) Inihahalintulad ni Jehova ang kaniyang sarili sa isang leon kapag naglalapat siya ng kahatulan sa kaniyang di-tapat na bayan. (Os 5:14; 11:10; 13:7-9) Ang pangunahing opisyal ng hukuman ng Diyos, si Jesu-Kristo, ay "ang Leon na mula sa tribo ni Juda." (Apo 5:5) Samakatuwid, angkop nga na ang leon, bilang sagisag ng may lakasloob na katarungan, ay iniuugnay sa presensiya at trono ni Jehova.—Eze 1:10; 10:14; Apo 4:7.

Dahil ang leon ay mabangis, ganid, at mapanila, ginagamit din ito upang kumatawan sa mga balakyot (Aw 10:9), sa mga taong sumasalansang kay Jehova at sa kaniyang bayan (Aw 22:13; 35:17; 57:4; Jer 12:8), sa mga bulaang propeta (Eze 22:25), sa balakyot na mga tagapamahala at mga prinsipe (Kaw 28:15; Zef 3:3), sa Kapangyarihang Pandaigdig ng Babilonya (Dan 7:4), at kay Satanas na Diyablo (1Pe 5:8). Ang mabangis na hayop na umaahon sa dagat at may pitong ulo at sampung sungay, na ang awtoridad ay nanggaling kay Satanas, ay inilarawang may bibig ng leon. (Apo 13:2) Sa Awit 91:13, waring ang leon at ang kobra ay tumutukoy sa kapangyarihan ng kaaway, anupat ang leon ay sumasagisag sa harapang pagsalakay at ang kobra naman ay sa pailalim na pagpapakana, o mga pagsalakay mula sa kubling dako.—Ihambing ang Luc 10:19; 2Co 11:3.

Nang panahong bumalik ang mga Israelita sa kanilang sariling lupain noong 537 B.C.E., maliwanag na ipinagsanggalang sila ni Jehova mula sa mga leon at iba pang ganid na mga hayop sa daan. (Isa 35:8-10) Sa lupaing iyon, tiyak na dumami ang mga leon at iba pang mga hayop na maninila noong panahon ng 70-taóng pagkatiwangwang niyaon. (Ihambing ang Exo 23:29.) Ngunit maliwanag na dahil sa pangangalaga ni Jehova sa kaniyang bayan, ang mga Israelita at ang kanilang mga alagang hayop ay hindi nasila ng mga leon di-tulad ng mga taong banyaga na pinamayan ng hari ng Asirya sa mga lunsod ng Samaria. (2Ha 17:25, 26) Kaya naman, sa pangmalas ng mga Israelita, waring ang leon ay kumakain ng dayami gaya ng toro, samakatuwid nga, hindi nananakit sa kanila o sa kanilang mga alagang hayop. (Isa 65:18, 19, 25) Gayunman, sa ilalim ng pamamahala ng Mesiyas, magkakaroon ng mas malaking katuparan ang mga hula ng pagsasauli. Ang mga tao na maaaring noong una ay may disposisyong ganid, makahayop at mabalasik ay magkakaroon ng pakikipagpayapaan sa mas maaamong kapuwa-tao at hindi maghahangad na saktan o pinsalain ang mga ito. Kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga diwa, iiral ang kapayapaan sa pagitan ng mga leon at ng mga alagang hayop.—Isa 11:1-6; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

LEOPARDO [sa Heb., *na·mer′;* sa Aramaiko, *nemar′;* sa Gr., *par′da·lis*]. Isa sa malalaking pusa, kadalasa'y may mapusyaw na kayumangging balahibo na manilaw-nilaw at may batik-batik na itim na pabilog at putul-putol. (Jer 13:23) Ang karaniwang haba ng leopardo ay 1.2 m (4 na piye), puwera ang buntot. Bagaman may ilang leopardong napatay malapit sa Jerusalem nitong nakaraang mga taon, maliwanag na mas marami ang bilang nila noon sa sinaunang Palestina. (Sol 4:8) Matatagpuan din noon sa Palestina ang *cheetah,* o leopardong naninila, na isa sa pinakamatutulin na mamalya. Maaaring saklaw ng katawagang Hebreo na *na·mer′* ang *cheetah* at pati na ang leopardo. Ang *cheetah* ay naiiba sa tunay na leopardo sapagkat ang mga kuko nito ay bahagya lamang naiuurong at ang batik-batik nito ay buu-buo, hindi tulad-singsing.

Ipinahihiwatig ng Kasulatan ang pagiging matulin ng leopardo (Hab 1:8) at ang pag-aabang nito malapit sa mga bayan, anupat handang sumunggab sa mga nagdaraang alagang hayop. (Jer 5:6; Os 13:7) Sa kabaligtaran naman, sa panahon ng pamamahala ng Mesiyas, ang leopardo at ang batang kambing ay inilalarawang payapang nakahigang magkasama.—Isa 11:6.

Inihula ng Kasulatan na sa ilalim ng pamamahala ng Mesiyas, ang leopardo at ang batang kambing ay payapang hihigang magkasama

Sa Daniel 7:6, ang leopardong may apat na pakpak at apat na ulo ay kumakatawan sa Kapangyarihang Pandaigdig ng Gresya, na lumupig sa Medo-Persia nang simbilis ng isang leopardo. Ang mabangis na hayop mula sa dagat, na nakita ng apostol na si Juan sa pangitain, ay tulad din ng isang leopardo.—Apo 13:1, 2; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang salitang Hebreo na *la'yish,* na sa ibang talata ay isinaling "leon" (Job 4:11; Kaw 30:30), ay isinalin bilang "leopardo" sa Isaias 30:6 (*NW*), yamang nabanggit na ang "leon" (*la·vi'*) sa tekstong iyon.

LESEM. Isa pang pangalan ng lunsod ng Lais. Nang maglaon ay tinawag itong Dan.—Jos 19:47; Huk 18:7, 27, 29; tingnan ang DAN Blg. 3.

LESEM, BATONG [sa Ingles, *leshem stone*]. Isang di-matukoy na mahalagang bato na nasa unang puwesto sa ikatlong hanay ng mga batong hiyas sa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote.—Exo 28:15, 19; 39:12.

Iba't ibang bato, gaya ng *amber,* jacinto, opal, at *tourmaline,* ang iminumungkahi para sa "batong *lesem,"* ngunit hindi mapatunayan ang alinman sa mga pag-uugnay na ito. Dahil dito, hindi isinalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang salitang Hebreo kundi pinanatili ito bilang batong *lesem.*

LETUSIM [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "patalasin; pukpukin; pandayin"]. Isang pangalang lumilitaw kasama ng mga inapo nina Abraham at Ketura sa pamamagitan ni Dedan. (Gen 25:3) Ang pangalang ito ay may pangmaramihang hulaping Hebreo na *im,* gaya rin ng mga pangalang Asurim at Leumim na lumilitaw sa teksto ring iyon. Dahil dito, maraming iskolar ang naniniwala na ang tinutukoy ay isang tribo o bayan. Dahilan sa kaugnayan nila kay Dedan, malamang na nanirahan ang tribong ito sa Peninsula ng Arabia, ngunit imposibleng matiyak kung aling tribo ang espesipikong tinutukoy.—Tingnan ang MIZRAIM.

LEUMIM [Mga Lipi ng mga Bansa; Mga Populasyon]. Isang pangalang lumilitaw sa Genesis 25:1-3 kasama ng Asurim at Letusim, na pawang mga inapo nina Abraham at Ketura sa pamamagitan ni Dedan. Ang paggamit ng pangmaramihang hulaping Hebreo na *im* sa pangalang Leumim ay maaaring magpahiwatig na kumakatawan ito sa isang tribo o bayan. Hindi posibleng gumawa ng espesipikong pagtukoy sa Dedanitang tribong ito. Gayunman, iminumungkahing nanahanan sila sa ilang bahagi ng Arabia, malamang ay sa kapaligiran na karaniwang iniuugnay kay Dedan.—Tingnan ang MIZRAIM.

LEVI [Pagkapit; Lumakip].

1. Ikatlong anak ni Jacob sa kaniyang asawang si Lea, ipinanganak sa Padan-aram. (Gen 35:23, 26) Nang ipanganak ito ay sinabi ni Lea: "Sa pagkakataong ito ay lalakip na ngayon sa akin ang aking asawa, sapagkat nagkaanak ako sa kaniya ng tatlong lalaki." Kaya ang bata ay tinawag na Levi, anupat ang kahulugan ng pangalang ito ay maliwanag na nauugnay sa pangarap ni Lea na magkaroon ng bagong buklod ng pagmamahalan sa pagitan nila ni Jacob. (Gen 29:34) Naging anak ni Levi sina Gerson (Gersom), Kohat, at Merari, mga pinagmulan ng tatlong pangunahing pangkat ng mga Levita.—Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16.

Si Levi, kasama ang kaniyang kapatid na si Simeon, ay gumawa ng marahas na pagkilos laban sa mga lumapastangan sa kanilang kapatid na si Dina. (Gen 34:25, 26, 31) Ang pagpapamalas na ito ng matinding galit ay isinumpa ni Jacob, na humula na ang mga inapo ni Levi ay pangangalatin sa Israel, isang hula na natupad nang ang mga Levita ay ipangalat sa 48 Levitang lunsod na nasa mga teritoryo ng iba't ibang tribo ng Israel sa lupain ng Canaan. (Gen 49:7; Jos 21:41) Si Levi ay sumama kay Jacob sa Ehipto at namatay roon sa edad na 137.—Exo 1: 1, 2; 6:16; tingnan ang LEVITA, MGA.

2. Isang ninuno ni Jesu-Kristo na tinutukoy bilang "anak ni Symeon" sa talaangkanan ni Jesus na iniulat ni Lucas. Nakatala siya sa linya sa pagitan nina David at Zerubabel.—Luc 3:27-31.

3. Ang "anak ni Melqui," na ikalawang tao na nauna kay Heli (ama ni Maria) sa talaangkanan ni Jesus ayon kay Lucas.—Luc 3:23, 24.

4. Isang maniningil ng buwis (Mar 2:14; Luc 5:27, 29) na naging isang apostol ni Jesu-Kristo at nakilala rin bilang Mateo.—Mat 9:9; 10:2-4; tingnan ang MATEO.

LEVIATAN [sa Heb., *liw·ya·than'*]. Ang salitang Hebreong ito ay lumilitaw nang anim na ulit sa Bibliya. Ipinapalagay na nagmula ito sa salitang-ugat na nangangahulugang "putong na itinirintas." Kaya naman ang pangalang ito ay nagpapahiwatig ng isang bagay na "nakatirintas," o "itinupi-tupi." Sa karamihan ng mga salin ng Bibliya, ang salitang ito'y tinumbasan ng transliterasyon.

Yamang lahat ng pagbanggit sa Leviatan, maliban sa Job 3:8, ay may kinalaman sa tubig, waring tumutukoy ito sa isang napakalaki at napakalakas na nilalang na nabubuhay sa tubig, bagaman hindi tumutukoy sa iisang espesipikong uri. Sa Awit 104:25, 26, inilarawan itong naglalaro sa dagat kung saan naglalayag ang mga barko, at dahil dito, marami ang nagsasabi na sa tekstong ito, ang Leviatan ay kumakapit sa isang uri ng balyena. Bagaman bihira

ang mga balyena sa Mediteraneo, kilalá naman sila roon, at makikita sa isang museo sa Beirut, Lebanon, ang ilang bahagi ng mga kalansay ng dalawang balyena. "Buwaya" ang ginamit ng *An American Translation* sa tekstong ito sa halip na Leviatan. Karagdagan pa, hindi rin makapagbibigay ng kumpirmasyon ang salitang "dagat" (*yam*) dahil sa Hebreo ay maaari itong tumukoy sa isang malaking katubigan sa looban gaya ng Dagat ng Galilea (Dagat ng Kineret) (Bil 34:11; Jos 12:3), o maging sa ilog ng Nilo (Isa 19:5) o sa Eufrates.—Jer 51:36.

Ang deskripsiyon ng "Leviatan" sa Job 41:1-34 ay tugmang-tugma sa buwaya, at ang "dagat" sa talata 31 ay maaaring tumutukoy sa isang ilog gaya ng Nilo o sa iba pang tabáng na katubigan. Gayunman, dapat pansinin na may mga buwaya, gaya ng mga *Nile crocodile* (*Crocodylus niloticus*), na matatagpuan sa kahabaan ng baybaying dagat at kung minsa'y lumulusong sa dagat mga ilang distansiya mula sa katihan.

Inilalarawan ng Awit 74 ang pagliligtas ng Diyos sa kaniyang bayan, at sa makasagisag na paraan ay tinutukoy ng mga talata 13 at 14 ang pagliligtas niya sa Israel mula sa Ehipto. Dito, ang terminong "mga dambuhalang hayop-dagat [sa Heb., *than·ni·nim′,* pangmaramihan ng *tan·nin′*]" ay ginamit na katumbas ng pananalitang "Leviatan," at maaaring ang pagdurog sa mga ulo ng Leviatan ay tumutukoy sa masaklap na pagkatalo ni Paraon at ng kaniyang hukbo noong panahon ng Pag-alis. Sa Aramaikong mga Targum, "ang malalakas ni Paraon" ang mababasa sa halip na "mga ulo ng Leviatan." (Ihambing ang Eze 29:3-5, kung saan inihalintulad si Paraon sa isang "dambuhalang hayop-dagat" sa gitna ng mga kanal ng Nilo; gayundin ang Eze 32:2.) Lumilitaw na ginamit ng Isaias 27:1 ang Leviatan (*LXX,* "ang dragon") bilang sagisag ng isang imperyo, isang internasyonal na organisasyong pinamumunuan ng isa na tinutukoy bilang "serpiyente" at "dragon." (Apo 12:9) Ang hulang ito ay tungkol sa pagsasauli ng Israel, kaya naman tiyak na kasama ang Babilonya sa 'pagbabaling ni Jehova ng pansin' sa Leviatan. Gayunman, binanggit din ng mga talata 12 at 13 ang Asirya at ang Ehipto. Kaya naman, maliwanag na ang Leviatan dito ay tumutukoy sa isang internasyonal na organisasyon o imperyo na sumasalansang kay Jehova at sa kaniyang mga mananamba.

LEVITA, MGA [Ni (Kay) Levi]. Mga inapo ni Levi na ikatlong anak ni Jacob kay Lea. (Gen 29:32-34) Kung minsan ang terminong ito ay tumutukoy sa buong tribo, ngunit kadalasa'y hindi kasama rito ang makasaserdoteng pamilya ni Aaron (Jos 14:3, 4; 21:1-3); kaya naman madalas lumitaw ang pananalitang "mga saserdote at mga Levita." (1Ha 8:4; 1Cr 23:2; Ezr 1:5; Ju 1:19) Tanging ang mga lalaking miyembro ng pamilya ni Aaron ang nanunungkulan noon bilang mga saserdote, samantalang ang iba pang miyembro ng tribo, yaong mga Levita, ay naglilingkod bilang kanilang mga katulong. (Bil 3:3, 6-10) Nagsimula ang kaayusang ito noong maitayo ang tabernakulo, yamang bago nito ay walang partikular na pamilya o tribo ang inatasan bilang tagapaghandog ng mga hain.—Exo 24:5.

Kinuha Bilang Pantubos Para sa mga Panganay. Ang mga Levita ay pinili ni Jehova bilang kahalili ng lahat ng panganay ng ibang mga tribo. (Exo 13:1, 2, 11-16; Bil 3:41) Mula sa gulang na isang buwan pataas, may 22,000 lalaking Levita na maaaring ipalit sa gayunding bilang ng mga panganay na lalaki ng ibang mga tribo. Isiniwalat ng sensus na kinuha sa Ilang ng Sinai na 22,273 ang mga panganay na anak na lalaki sa ibang mga tribo. Dahil dito, hiniling ng Diyos na isang pantubos na halagang limang siklo ($11) ang ibigay kay Aaron at sa kaniyang mga anak para sa bawat isa sa 273 panganay na lumabis kaysa sa mga Levita.—Bil 3:39, 43, 46-51.

Mga Tungkulin. Ang mga Levita ay binubuo ng tatlong pamilya na mula sa mga anak ni Levi na sina Gerson (Gersom), Kohat, at Merari. (Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16) Sa ilang, ang bawat pamilyang ito ay inatasan ng kani-kaniyang dako na malapit sa tabernakulo. Ang Kohatitang pamilya ni Aaron ay nagkampo sa harap ng tabernakulo sa dakong silangan. Ang natitirang mga Kohatita naman ay nagkampo sa dakong timog, ang mga Gersonita ay sa dakong kanluran, at ang mga Merarita ay sa dakong hilaga. (Bil 3:23, 29, 35, 38) Trabaho ng mga Levita ang pagtatayo, pagkakalas, at pagbubuhat ng tabernakulo. Kapag panahon na upang lumipat ng kampo, ibinababa ni Aaron at ng kaniyang mga anak ang kurtinang partisyon sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan at tinatakpan nila ang kaban ng patotoo, ang mga altar, at ang iba pang sagradong mga muwebles at mga kagamitan. Pagkatapos ay binubuhat ng mga Kohatita ang mga bagay na ito. Mga Gersonita ang nagdadala sa mga telang pantolda, mga pantakip, mga pantabing, mga tabing ng looban, at mga pantoldang panali (maliwanag na ang mga ito ang mga panali ng mismong tabernakulo), at mga Merarita naman ang nag-aasikaso sa mga hamba, mga haligi, may-ukit na mga tuntungan, mga pantoldang tulos at mga panali (mga panali ng loobang nakapalibot sa tabernakulo).—Bil 1:50, 51; 3:25, 26, 30, 31, 36, 37; 4:4-33; 7:5-9.

Sa ilalim ng paghahari ni David, organisadung-organisado ang gawain ng mga Levita dahil nagatas siya ng mga tagapangasiwa, mga opisyal, mga hukom, mga bantay ng pintuang-daan, mga ingat-

yaman, at ng napakaraming makakatulong ng mga saserdote sa templo, sa mga looban, at sa mga silid-kainan may kaugnayan sa paghahandog, paghahain, gawaing pagpapadalisay, pagtitimbang, pagsusukat, at sa iba't ibang tungkuling pagbabantay. Ang mga Levitang manunugtog ay inorganisa sa 24 na grupo, katulad ng mga pangkat ng mga saserdote, at halinhinan silang naglilingkod. Ang kanilang mga tungkulin ay pinagpasiyahan sa pamamagitan ng palabunutan. Ang partikular na atas ng mga grupo ng bantay ng pintuang-daan ay pinili rin sa gayong paraan.—1Cr 23, 25, 26; 2Cr 35:3-5, 10.

Noong panahon ni Moises, ang isang Levita ay ganap na makapanunungkulan pagsapit niya sa edad na 30 taon. Kabilang sa mga tungkulin niya ang pagbubuhat ng tabernakulo at ng mga kagamitan nito kapag ito'y inililipat. (Bil 4:46-49) May ilang tungkulin na maaari niyang gampanan pasimula sa edad na 25, ngunit lumilitaw na hindi kasama rito ang mabigat na paglilingkod, gaya ng paglilipat ng tabernakulo. (Bil 8:24) Noong panahon ni Haring David, ang edad ay ibinaba sa 20 taóng gulang. Ang dahilan ni David ay sapagkat ang tabernakulo (na noo'y hahalinhan na ng templo) ay hindi na kailangang ilipat-lipat. Ang katungkulang paglilingkod ay natatapos sa edad na 50 taon. (Bil 8:25, 26; 1Cr 23:24-26; tingnan ang EDAD.) Kailangang maging bihasa sa Kautusan ang mga Levita, yamang madalas silang tawagin upang basahin iyon sa madla at ituro iyon sa karaniwang mga tao.—1Cr 15:27; 2Cr 5:12; 17:7-9; Ne 8:7-9.

Panustos. Ang mga Levita ay pangunahing tinutustusan sa pamamagitan ng mga ikapu mula sa ibang mga tribo, na nagbibigay sa kanila ng ikasampu ng lahat ng bunga ng lupa at ng mga baka. Ang ikasampu naman ng mga ito ay ibinibigay ng mga Levita sa mga saserdote. (Bil 18:25-29; 2Cr 31:4-8; Ne 10:38, 39) Gayundin, bagaman ang mga Levita ay eksemted sa paglilingkod militar, sila, kasama ng mga saserdote, ay binabahaginan ng samsam mula sa pakikipagbaka. (Bil 1:45-49; 31:25-31; tingnan ang IKAPU.) Ang mga Levita ay hindi tinakdaan ng teritoryo sa Canaan, yamang si Jehova ang kanilang bahagi. (Bil 18:20) Gayunman, ang ibang mga tribo ng Israel ay nagbigay sa kanila ng kabuuang 48 lunsod na nakapangalat sa Lupang Pangako.—Bil 35:1-8.

Pinagmulan ng mga Tagasuporta sa Tunay na Pagsamba. Sa mga Levita nagmula ang ilang mahuhusay na halimbawa ng kasigasigan para sa tunay na pagsamba. Makikita ito sa insidente may kinalaman sa ginintuang guya at muli noong lisanin ng mga Levita ang teritoryo ni Jeroboam pagkatapos na mahati ang kaharian. (Exo 32:26; 2Cr 11:13, 14) Naging masigasig din sila sa pagsuporta sa mga haring sina Jehosapat, Hezekias, at Josias at gayundin sa mga gobernador na sina Zerubabel at Nehemias at sa saserdoteng-eskriba na si Ezra sa pagsisikap ng mga ito na isauli ang tunay na pagsamba sa Israel.—2Cr 17:7-9; 29:12-17; 30:21, 22; 34:12, 13; Ezr 10:15; Ne 9:4, 5, 38.

Gayunman, bilang isang tribo, hindi nila sinuportahan ang Anak ng Diyos sa kaniyang gawaing pagsasauli, bagaman may indibiduwal na mga Levita na naging mga Kristiyano. (Gaw 4:36, 37) Marami sa mga saserdoteng Levita ang naging masunurin sa pananampalataya. (Gaw 6:7) Nang mawasak ang Jerusalem at ang templo nito noong 70 C.E., ang mga rekord ng pamilya ng mga Levita ay nawala o nasira, anupat nagwakas ang sistemang Levitiko. Ngunit isang "tribo ni Levi" ang kabilang sa espirituwal na Israel.—Apo 7:4, 7.

Sa pangalan ng tribong ito kinuha ang pangalan ng aklat ng Bibliya na Levitico. Malawakang tinatalakay sa aklat na ito ang mga Levita at ang kanilang mga tungkulin.

LEVITICO. Ang ikatlong aklat ng Pentateuch, na naglalaman ng mga kautusan mula sa Diyos tungkol sa mga hain, kadalisayan, at iba pang mga bagay na nauugnay sa pagsamba kay Jehova. Ang Levitikong pagkasaserdote, sa pagganap sa mga tagubilin para rito, ay nag-ukol ng sagradong paglilingkod bilang "isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay."—Heb 8:3-5; 10:1.

Yugtong Saklaw. Hindi lalampas sa isang buwan ang yugtong sinaklaw ng mga pangyayari sa aklat. Ang kalakhang bahagi ng Levitico ay naglalaman ng mga ordinansa ni Jehova sa halip na mga salaysay ng iba't ibang pangyayari sa isang mahabang yugto ng panahon. Binabanggit sa huling kabanata ng Exodo, ang aklat na sinundan ng Levitico, na itinayo ang tabernakulo noong unang araw ng unang buwan nang ikalawang taon ng paglisan ng Israel mula sa Ehipto. (Exo 40:17) Pagkatapos, ang aklat naman ng Mga Bilang (na kasunod mismo ng ulat ng Levitico), sa unang mga talata nito (1:1-3), ay nagsisimula sa utos ng Diyos hinggil sa pagkuha ng isang sensus, na ibinigay kay Moises "noong unang araw ng ikalawang buwan nang ikalawang taon ng kanilang paglabas mula sa lupain ng Ehipto."

Kung Kailan at Saan Isinulat. Makatuwirang ipalagay na isinulat ang aklat noong 1512 B.C.E., sa ilang ng Sinai. Pinatutunayan ng mga pagtukoy ng Levitico hinggil sa buhay sa kampo na talagang isinulat ito sa ilang.—Lev 4:21; 10:4, 5; 14:8; 17:1-5.

Manunulat. Ang lahat ng nabanggit na katibayan ay nakatutulong din upang matukoy si Moises bilang ang manunulat ng aklat. Tinanggap niya ang impormasyon mula kay Jehova (Lev 26:46), at nagtapos ang aklat sa ganitong mga salita: "Ito ang

mga utos na ibinigay ni Jehova kay Moises bilang mga utos sa mga anak ni Israel sa Bundok Sinai." (27:34) Bukod diyan, ang Levitico ay bahagi ng Pentateuch, na kinikilala ng karamihan na isinulat ni Moises. Hindi lamang ang pambungad ng Levitico na "At . . . " ang nagpapahiwatig na nauugnay ito sa Exodo, at samakatuwid ay pati sa iba pang bahagi ng Pentateuch, kundi maging ang paraan ng pagtukoy rito ni Jesu-Kristo at ng mga manunulat ng Kristiyanong Kasulatan ay nagpapakitang alam nilang ito'y isinulat ni Moises at tunay na bahagi ng Pentateuch. Halimbawa, tingnan ang pagtukoy ni Kristo sa Levitico 14:1-32 (Mat 8:2-4), ang pagtukoy ni Lucas sa Levitico 12:2-4, 8 (Luc 2:22-24), at ang pag-uulit ni Pablo sa Levitico 18:5 gamit ang ibang pananalita (Ro 10:5).

Dead Sea Leviticus Scrolls. Siyam sa mga manuskritong natagpuan sa Dagat na Patay ang naglalaman ng mga piraso ng aklat ng Levitico. Ang apat sa mga ito, na pinaniniwalaang mula pa noong 125 hanggang 75 B.C.E., ay isinulat sa sinaunang mga titik Hebreo na ginamit bago ang pagkatapon sa Babilonya.

Kahalagahan ng Aklat. Nangako ang Diyos sa Israel na kung susundin nila ang kaniyang tinig, sila ay magiging "isang kaharian ng mga saserdote sa [kaniya] at isang banal na bansa." (Exo 19:6) Ang aklat ng Levitico ay naglalaman ng rekord hinggil sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG LEVITICO

Ang mga kautusan ng Diyos, lalo na may kinalaman sa paglilingkod ng mga saserdote sa Israel; para sa kapakinabangan ng bansa sa kabuuan, idiniin ang kalubhaan ng kasalanan at ang kahalagahan ng pagiging banal sapagkat banal si Jehova

Isinulat ni Moises noong 1512 B.C.E., samantalang nagkakampo ang Israel sa Bundok Sinai

---

Ang Aaronikong pagkasaserdote ay itinalaga at nagsimula nang gumana

- Isinagawa ni Moises ang pitong-araw na pagtatalaga (8:1-36)
- Noong ikawalong araw, nagsimula nang gumana ang pagkasaserdote; ipinakita ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon sa pamamagitan ng pagtatanghal ng kaniyang kaluwalhatian at pagtupok sa handog na nasa altar (9:1-24)
- Nilipol ni Jehova sina Nadab at Abihu dahil sa paghahandog ng kakaibang apoy; pagkatapos nito, ipinagbawal ang pag-inom ng mga inuming de-alkohol kapag naglilingkod sa santuwaryo (10:1-11)
- Binalangkas ang mga kahilingan para sa mga maglilingkod bilang saserdote; ibinigay ang mga tuntunin tungkol sa pagkain ng bagay na banal (21:1–22:16)

Ang paghahandog ng mga hain upang mapanatili ang sinang-ayunang kaugnayan sa Diyos

- Ibinigay ang mga kautusan may kinalaman sa mga hayop na tinatanggap bilang mga handog na sinusunog at kung paano dapat ihanda ang mga ito para sa paghahandog (1:1-17; 6:8-13; 7:8)
- Itinakda ang iba't ibang uri ng handog na mga butil gayundin kung paano ihahandog ang mga ito kay Jehova (2:1-16; 6:14-18; 7:9, 10)
- Inilahad ang paraan ng paghahandog ng mga haing pansalu-salo; ipinagbawal ang pagkain ng dugo at taba (3:1-17; 7:11-36)
- Tinukoy ang mga hayop na maaaring ibigay bilang handog ukol sa kasalanan para sa isang saserdote, sa kapulungan ng Israel, sa isang pinuno, o sa isa na kabilang sa bayan; binalangkas ang paraan ng paghahain ng handog na ito (4:1-35; 6:24-30)
- Ibinigay ang mga kautusan hinggil sa mga situwasyon na humihiling ng mga handog ukol sa pagkakasala (5:1–6:7; 7:1-7)
- Ibinigay ang mga tagubilin may kinalaman sa paghahandog na isasagawa sa araw ng pagpapahid sa saserdote (6:19-23)
- Ang lahat ng handog ay dapat na malusog; itinala ang mga depekto ng mga hayop na hindi angkop ihain (22:17-33)
- Binalangkas ang mga dapat gawin sa Araw ng Pagbabayad-Sala may kaugnayan sa paghahain ng isang toro at dalawang kambing—ang isang kambing ay para kay Jehova at ang isa naman ay para kay Azazel (16:2-34)

Detalyadong mga tuntunin na magsasanggalang laban sa karumihan at magpapanatili ng kabanalan

- Ang ilang partikular na mga hayop ay tinatanggap bilang malinis na pagkain at ang iba naman ay ipinagbabawal bilang marumi; ang pagkasaling o paghipo sa mga bangkay ay nagpaparumi sa isa (11:1-47)
- Pagkapanganak ng isang babae, dapat siyang dalisayin mula sa kaniyang karumihan (12:1-8)
- Dinetalye kung paano aasikasuhin ang mga kaso ng ketong (13:1–14:57)
- Ang agas mula sa ari ay nagpaparumi sa isa, at kahilingan ang pagpapadalisay (15:1-33)
- Dapat panatilihin ang kabanalan sa pamamagitan ng paggalang sa pagiging sagrado ng dugo at pag-iwas sa insesto, sodomiya, bestiyalidad, paninirang-puri, espiritismo, at iba pang karima-rimarim na gawain (17:1–20:27)

Mga sabbath at mga pangkapanahunang kapistahan para kay Jehova

- Itinakda ang mga araw at mga taon ng sabbath gayundin ang mga tuntunin at mga simulaing nauugnay sa Jubileo (23:1-3; 25:1-55)
- Dinetalye ang paraan ng pagdiriwang ng taunang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (kasunod ng Paskuwa) at ng Kapistahan ng mga Sanlinggo (nang maglaon ay tinawag na Pentecostes) (23:4-21)
- Binalangkas ang paraan ng pagdiriwang ng Araw ng Pagbabayad-Sala at ng Kapistahan ng mga Kubol (23:26-44)

Mga pagpapala dahil sa pagsunod, mga sumpa dahil sa pagsuway

- Kabilang sa mga pagpapalang idudulot ng pagsunod ang saganang ani, kapayapaan, at katiwasayan (26:3-13)
- Kabilang sa mga sumpang ibubunga ng pagsuway ang sakit, pagkatalo sa kamay ng mga kaaway, taggutom, pagkawasak ng mga lunsod, pagkatiwangwang ng lupain, at pagkatapon (26:14-45)

pagtatalaga ng Diyos ng isang pagkasaserdote para sa kaniyang bansa at sa pagbibigay niya sa kanila ng mga batas na tutulong sa kanila na manatiling banal sa kaniyang paningin. Bagaman ang Israel ay isa lamang makalarawang "banal na bansa" ng Diyos, na may mga saserdoteng "nag-uukol ng sagradong paglilingkod sa isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay" (Heb 8:4, 5), kung susundin nila ang kautusan ng Diyos, pananatilihin sila nitong malinis at nakahanay na maging mga miyembro ng kaniyang espirituwal na "maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa." (1Pe 2:9) Ngunit dahil naging masuwayin ang karamihan sa kanila, naiwala ng Israel ang pribilehiyong pagmulan ng kabuuang bilang ng mga miyembro ng Kaharian ng Diyos, gaya ng sinabi ni Jesus sa mga Judio. (Mat 21:43) Gayunpaman, ang mga kautusang nakatala sa aklat ng Levitico ay naging lubhang kapaki-pakinabang sa mga nagbigay-pansin sa mga iyon.

Ang mga kautusan hinggil sa kalinisan at pagkain, gayundin ang mga tuntunin tungkol sa kalinisang-asal sa sekso, ay nagsilbing panggalang nila laban sa sakit at kalisyaan. (Lev kab 11-15, 18) Gayunman, pantangi silang nakinabang sa mga kautusang ito sa espirituwal na paraan, sapagkat nakatulong ang mga ito upang maging pamilyar sila sa banal at matuwid na mga daan ni Jehova at upang maiayon nila ang kanilang buhay sa Kaniyang mga daan. (11:44) Karagdagan pa, ang mga tuntuning nakatala sa aklat na ito ng Bibliya, bilang bahagi ng Kautusan, ay nagsilbing tagapagturo na umakay sa mga mananampalataya tungo kay Jesu-Kristo, ang dakilang Mataas na Saserdote ng Diyos at ang isa na inilarawan ng napakaraming hain na inihandog alinsunod sa Kautusan.—Gal 3:19, 24; Heb 7:26-28; 9:11-14; 10:1-10.

Ang aklat ng Levitico ay napakahalaga pa rin sa ngayon sa lahat ng nais maglingkod kay Jehova sa kaayaayang paraan. Tunay na nakapagpapatibay ng pananampalataya na pag-aralan ang katuparan ng iba't ibang bahagi nito may kaugnayan kay Jesu-Kristo, sa haing pantubos, at sa kongregasyong Kristiyano. Bagaman totoo na wala sa ilalim ng tipang Kautusan ang mga Kristiyano (Heb 7:11, 12, 19; 8:13; 10:1), ang mga tuntuning nakatala sa aklat ng Levitico ay nagbibigay sa kanila ng kaunawaan hinggil sa pangmalas ng Diyos sa mga bagay-bagay. Samakatuwid, ang aklat ay hindi basta paglalahad ng nakababagot at di-praktikal na mga detalye, kundi isang kapaki-pakinabang na mapagkukunan ng impormasyon. Sa pamamagitan ng pagkuha ng kaalaman hinggil sa kung paano minamalas ng Diyos ang iba't ibang bagay, na ang ilan ay hindi espesipikong sinaklaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, matutulungan ang isang Kristiyano na iwasan yaong hindi kalugud-lugod sa Diyos at gawin yaong kalugud-lugod sa Kaniya.

LIBING. Tingnan ang PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

LIBINGAN [sa Ingles, *grave*]. Isang dakong himlayan ng mga patay. Bagaman ang terminong "libingan" sa ngayon ay karaniwang tumutukoy sa isang hukay sa lupa na pinaglilibingan, ang isang karaniwang paraan ng paglilibing noon ng mga Hebreo at ng iba pang mga tao sa Silangan ay sa pamamagitan ng paggamit ng isang likas na yungib o ng isang libingang inuka sa bato. Ang salitang Hebreo na *qe′ver* ang karaniwang ginagamit upang tumukoy sa isang dakong libingan o sa isang libingan. (Gen 23:7-9; Jer 8:1; 26:23) Ang kaugnay nitong salita na *qevu·rah′* ay maaari ring tumukoy sa isang libingan sa lupa o sa isang libingang inuka sa bato.—Gen 35:20; 1Sa 10:2.

Sa Griego, ang karaniwang salita para sa libingan (*grave*) ay *ta′phos* (Mat 28:1), at ang anyong pandiwa nito (*tha′pto*) ay nangangahulugang "ilibing." (Mat 8:21, 22) Ang salitang *mne′ma* (Luc 23:53) ay tumutukoy rin sa isang libingan (*tomb*) at ang salitang *mne·mei′on* (Luc 23:55) ay tumutukoy sa isang alaalang libingan (*memorial tomb*).

Yamang ang Hebreo at Griegong mga salitang ito ay tumutukoy sa indibiduwal na dakong libingan o sa isang lugar na pinaglilibingan, kadalasa'y ginagamit ang mga ito sa anyong pangmaramihan upang tumukoy sa maraming indibiduwal na libingan. Samakatuwid, ang mga ito ay iba sa Hebreong *she'ohl′* at sa Griegong *hai′des,* na parehong tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan, o sanlibingan, at sa gayo'y laging ginagamit sa anyong pang-isahan. Sa dahilang ito, maraming makabagong salin ang hindi tumulad sa ginawa ng *King James Version,* kung saan ang *she'ohl′* at *hai′des* ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "impiyerno," "libingan," at "hukay," kundi sa halip ay tinumbasan lamang nila ng transliterasyon sa Ingles ang mga salitang iyon.—Tingnan ang HADES; SHEOL.

Gayunpaman, yamang ang pagpasok ng isa sa Sheol ay ipinakikitang nagaganap kapag siya'y inililibing sa isang indibiduwal na libingan o sa isang dakong libingan, ang mga salitang tumutukoy sa gayong mga libingan ay mga terminong ginagamit *kasama* ng Sheol, bagaman hindi *katumbas* ng Sheol.—Job 17:1, 13-16; 21:13, 32, 33; Aw 88:3-12.

Sa Roma 3:13, sinipi ng apostol na si Pablo ang Awit 5:9, anupat inihalintulad niya sa "isang bukás na libingan" ang lalamunan ng mga taong balakyot at mapanlinlang. Kung paanong ang isang bukás na libingan ay naglalaman ng patay at kabulukan, ang kanilang mga lalamunan ay naglalabas ng

nakamamatay at bulok na pananalita.—Ihambing ang Mat 15:18-20.

Noon, isang kaugalian na paputiin ang mga libingan upang ang mga ito ay huwag mahipo ng mga tao nang di-sinasadya at huwag silang maging marumi. Ang mga libingang malapit sa Jerusalem ay pinapuputi isang buwan bago ang Paskuwa upang huwag maging marumi ang isang tao sa panahon ng pantanging yugtong ito ng pagsamba dahil sa di-sinasadyang paghipo sa isang libingan. Ibinatay ni Jesus sa kaugaliang ito ang ilustrasyon niya tungkol sa mga eskriba at mga Pariseo na nagtitinging matuwid sa labas ngunit sa loob ay 'punô ng pagpapaimbabaw at katampalasanan.'—Mat 23:27, 28.

Bagaman ang libingan ay inihahalintulad sa isang hukay na mula roo'y nanaisin ng isang tao na siya'y mailigtas, itinawag-pansin ni Job ang pagkasiphayo ng mga taong nagdurusa, na palibhasa'y walang malinaw na pag-asa o kaunawaan sa layunin ng kanilang Maylalang ay naghahangad nang mamatay at "nagbubunyi sapagkat may nasumpungan silang dakong libingan." (Job 3:21, 22) Ibang-iba ang saloobing iyan sa saloobin ng mga taong nag-ukol ng kanilang buhay sa paglilingkod sa kanilang Maylalang at buong-pagtitiwalang yumakap sa pangako ng pagkabuhay-muli.—Aw 16:9-11; Gaw 24:15; Fil 1:21-26; 2Ti 4:6-8; Heb 11:17-19; tingnan ang PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

Tingnan din ang ALAALANG LIBINGAN.

LIBIS. Isang mababang dako sa pagitan ng mga dalisdis, mga burol, o mga bundok. Ang Diyos na Jehova ang wastong kinikilalang maygawa ng mga kaanyuan sa topograpiya ng lupa, kabilang na ang maraming libis nito. (Aw 104:8) Sa Kasulatan, ang ilan ay basta tinawag na mga libis. (Jos 8:11; 1Sa 13:18) Ang iba naman ay "mga kapatagang libis," mga patag na lugar na mabababa at nasa pagitan ng mga bundok at mga burol. (Deu 11:11; tingnan ang KAPATAGAN.) Mayroon ding "mga agusang libis," na kung minsan ay patuluyang dinadaluyan ng mga batis ngunit kadalasan ay inaagusan lamang ng tubig kapag tag-ulan. (Deu 8:7; tingnan ang AGUSANG LIBIS.) Ginagamit ng ilang salin ang "lambak" o "(mga) libis" kapag ang tinutukoy ay "(mga) mababang kapatagan" (Gen 14:3; 1Cr 12:15), at "lambak" o "(mga) mababang lupain" para sa "Sepela," ang maburol na mababang lupain na nasa pagitan ng baybaying kapatagan ng mga Filisteo at ng matataas na lupain ng gitnang Palestina.—Deu 1:7; 1Ha 10:27.

Kabilang sa kiláláng mga libis na binanggit sa Kasulatan ay ang Libis ng Moab "sa tapat ng Bet-peor" (Deu 3:29; 34:6) at ang Libis ng Asin (2Sa 8:13), gayundin yaong nasa Hinom (Ne 11:30), Ipta-el (Jos 19:14), Zeboim (1Sa 13:18), at Zepata (2Cr 14:10). Kasama sa mga "kapatagang libis" sa rekord ng Kasulatan ay yaong nasa Sinar (Gen 11:2), Jerico (Deu 34:3), Mizpe (Jos 11:8), Lebanon (Jos 12:7), Ono (Ne 6:2), at Megido (2Cr 35:22; Zac 12:11).

Makasagisag at Makahulang Paggamit. Kung hindi dahil sa pangangalaga ng isang mabuting pastol, ang isang madilim na libis, o bangin, na may mga patibong at mababangis na hayop, ay mapanganib para sa isang kawan. Bagaman napaharap din si David sa iba't ibang kapahamakan, panatag siya sa pagkaalam na si Jehova ang kaniyang Pastol. Kaya naman maipahahayag niya: "Bagaman lumalakad ako sa libis ng matinding karimlan, wala akong kinatatakutang masama."—Aw 23:1, 4.

Maliwanag na "ang kapahayagan tungkol sa libis ng pangitain" ay nauugnay sa sinaunang Jerusalem. Bagaman ang lunsod na ito ay may kataasan, ito ay gaya ng isang "libis" dahil napalilibutan ito ng mas matataas na bundok.—Isa 22:1, 5.

Maliwanag na sa pamamagitan ng pag-aalis ng lahat ng hadlang sa pagbabalik ng kaniyang bayan mula sa pagkatapon sa Babilonya, sa diwa ay pinangyari ni Jehova na 'mátaas ang bawat libis,' 'mapatag ang mga burol at mga bundok,' at ang 'bakubakong lupain ay maging kapatagang libis' para sa kanila. (Isa 40:4) Hindi nauhaw sa daan ang mga Judiong nalabi. Natupad ang mga salita ni Jehova sa pamamagitan ni Isaias: "Sa mga hantad na burol ay magbubukas ako ng mga ilog, at sa gitna ng mga kapatagang libis, mga bukal."—Isa 41:18; ihambing ang Isa 35:6, 7, 10; 43:19-21; 48:20, 21.

LIBIS, KAPATAGANG. Tingnan ang KAPATAGAN.

LIBIS, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

LIBIS NG HINOM. Tingnan ang HINOM, LIBIS NG.

LIBNA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "puti"; o, posible, "punong estorake"].

1. Isang kampamento ng mga Israelita sa ilang. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.—Bil 33:20, 21.

2. Isang maharlikang Canaanitang lunsod na kinuha ni Josue bago niya sinakop ang Lakis. (Jos 10:29-32, 39; 12:15) Ang Libna ay isa sa mga lunsod sa teritoryo ng Juda na ibinigay sa "mga anak ni Aaron." (Jos 15:21, 42; 21:13; 1Cr 6:57) Pagkaraan ng maraming siglo, nanirahan dito ang biyenan ni Haring Josias.—2Ha 23:31; 24:18; Jer 52:1.

Nang maghimagsik ang mga Edomita noong ikasampung siglo B.C.E., ang Libna ay nagrebelde rin

laban kay Haring Jehoram ng Juda. (2Ha 8:22; 2Cr 21:10) Noong 732 B.C.E., ang hukbo ni Haring Senakerib ng Asirya ay lumipat mula sa Lakis patungong Libna. Nagsugo siya ng isang hukbong militar na mula sa Lakis upang pagbantaan ang Jerusalem. Samantalang nasa Libna, tumanggap ng mga ulat ang mga Asiryano na binabalak ni Tirhaka na hari ng Etiopia na makipaglaban sa kanila. Dahil dito, upang himuking sumuko ang Jerusalem, nagsugo si Senakerib ng mga mensahero sa ikalawang pagkakataon. Ang mga ito'y may dalang mga liham na nananakot kay Hezekias na hari ng Juda. Pagkatapos nito, ang anghel ni Jehova ay pumatay ng 185,000 sa hukbong Asiryano, na lumilitaw na nagkakampo pa malapit sa Libna.—2Ha 19:8-35; Isa 37:8-36.

Ang Tell es-Safi ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon ng sinaunang Libna. Gayunman, yamang mas pabor ang katibayan na iugnay ang Tell es-Safi sa Gat, ipinapalagay ng makabagong mga iskolar na ang Libna ay ang Tell Bornat (Tel Burena), na mga 8 km (5 mi) sa HHS ng Lakis.

LIBNI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "puti"].

1. Isang apo ni Levi at anak ni Gerson (Gersom). (Exo 6:17; 1Cr 6:17) Siya ang pinagmulan ng isang Levitikong pamilya (Bil 3:18, 21; 1Cr 6:19, 20) at maliwanag na tinatawag ding Ladan.—1Cr 23:6, 7; 26:21.

2. Isang Levita na nagmula kay Merari sa pamamagitan ni Mahali.—1Cr 6:29.

LIBNITA, MGA [Ni (Kay) Libni]. Isang pamilya ng mga Levita na nagmula kay Gerson sa pamamagitan ng anak nito na si Libni.—Bil 3:21; 26:58.

LIBRA [sa Gr., *li'tra*]. Isang timbang na sa Juan 12:3 (tlb sa *Rbi8*) at 19:39 (tlb sa *Rbi8*) lamang binabanggit. Kadalasan, ang terminong Griego nito ay tinutumbasan ng librang Romano (sa Lat., *libra*). Sa gayon, ito ay mga 327 g (11.5 onsa). Isinasalin ng ilang bersiyon ang salitang Griego na *mna* bilang "libra" (Luc 19:18, *KJ, Dy, JB, We*), ngunit mas angkop itong isalin bilang "mina." (*Da, Fn, NW, Ro*) Samantalang ang "libra" ay ginagamit sa Bibliya bilang isang timbang o sukat, ang "mina" naman ay isang timbang na pansalapi na nagpapahiwatig ng isang espesipikong halaga ng ginto o pilak.

LIBYA, MGA TAGA-LIBYA. Saklaw ng sinaunang Libya ang isang lugar sa hilagang Aprika sa K ng Ehipto. Karaniwang inaakala na ang mga tumatahan doon ay tinutukoy ng terminong Hebreo na *Lu·vim'*. (2Cr 12:3; "mga taga-Libya," *LXX, NW, RS*) Kung ang *Lu·vim'* ay isang naiibang anyo ng *Leha·vim'* (Lehabim), maaaring ipinahihiwatig nito na ang ilan sa mga taga-Libya ay nagmula kay Ham sa pamamagitan ni Mizraim. (Gen 10:13) Ipinakikita ng tradisyonal na Judiong pangmalas na matatagpuan sa mga akda ni Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 130-132 [vi, 2]) na ang mga taga-Libya ay mga inapo ni Ham sa pamamagitan ni Put. (Gen 10:6) Gayundin, ang Griegong *Septuagint* at ang Latin na *Vulgate* ay kababasahan ng "mga taga-Libya" sa Jeremias 46:9, Ezekiel 27:10, at 38:5 kung saan ang tekstong Hebreo ay nagsasabing "Put." Sabihin pa, posibleng kapuwa ang mga inapo ni Put at ni Mizraim ay namayan sa heograpikong rehiyon ng hilagang Aprika na tinawag na Libya. Mangangahulugan ito na ang katawagang "mga taga-Libya" ay higit na malawak kaysa sa terminong Hebreo na *Luvim'*.

Binihag ng hari ng Ehipto na si Sisak, itinuturing na tagapagtatag ng "dinastiya ng Libya," ang maraming lunsod nang salakayin niya ang Juda noong ikalimang taon ni Haring Rehoboam (993 B.C.E.). Kabilang ang mga taga-Libya sa kaniyang makapangyarihang hukbo ng mga karo at mga mangangabayo. Bagaman ang Jerusalem mismo ay pinaligtas, sinamsaman ni Sisak ang lunsod ng mga kayamanan nito. (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9) Pagkaraan ng mga 26 na taon (967 B.C.E.), ang mga taga-Libya ay may kinatawan sa mga hukbo ni Zera na Etiope, na pumasok sa Juda ngunit dumanas ng kahiya-hiyang pagkatalo. (2Cr 14:9-13; 16:8) Noong ikapitong siglo B.C.E., ang tulong ng mga taga-Libya at ng iba pa ay waring walang kabuluhan upang mailigtas ang Ehipsiyong lunsod ng No-amon mula sa kapahamakan sa mga kamay ng mga Asiryano. (Na 3:7-10) Inihula na ang mga taga-Libya at ang mga Etiope ay susunod sa "mga hakbang" ng "hari ng hilaga," anupat nagpapahiwatig na ang mga dating tagasuportang ito ng Ehipto ay mapapasailalim sa kaniyang kontrol.—Dan 11:43.

Noong taóng 33 C.E., kabilang sa mga Judio at mga proselita na nasa Jerusalem para sa Kapistahan ng Pentecostes ang mga tao mula sa "mga bahagi ng Libya, na patungong Cirene," samakatuwid nga, ang kanluraning bahagi ng Libya. Malamang na ang ilan sa mga ito ay binautismuhan bilang tugon sa diskurso ni Pedro at nang maglaon ay dinala nila ang mensahe ng Kristiyanismo pagbalik nila sa lupain na kanilang tinitirahan.—Gaw 2:10.

LICAONIA. Isang rehiyon sa Asia Minor kung saan wikang Licaonia ang sinasalita. (Gaw 14:6-11) Ang mga hangganan ng Licaonia ay lubhang nagpabagu-bago sa buong kasaysayan nito at hindi matiyak. Pangunahin na, noong yugtong tukuyin ang Licaonia sa rekord ng Bibliya, nasa timugang bahagi ito ng Romanong probinsiya ng Galacia at kahangga ng Pisidia at Frigia sa K, ng Capadocia sa S, at ng Cilicia sa T. Ang lugar na ito ay binubuo ng

kapatagang walang punungkahoy anupat limitado ang tubig. Gayunman, noong sinauna, ito ay maituturing na mabunga at may sapat na pastulan para sa maraming tupa.

Dumalaw ang apostol na si Pablo sa Derbe at Listra, dalawang lunsod ng Licaonia, noong panahon ng kaniyang una at ikalawang paglalakbay bilang misyonero. Maaaring tumigil din siya roon noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero habang naglalakbay siya "sa iba't ibang dako sa lupain ng Galacia."—Gaw 14:6, 20, 21; 16:1; 18:23.

LICIA. Isang bulubunduking rehiyon sa TK baybayin ng Asia Minor. Nasa dakong HK ng Licia ang Caria; sa dakong H, Frigia at Pisidia; at sa dakong HS, Pamfilia. Ang mga bundok sa teritoryo ng sinaunang Licia ay mga tagaytay ng Kabundukan ng Taurus. Partikular na sa silanganing kalahatian ng rehiyon, ang mga ito ay halos nasa baybayin. Ang mga libis ng ilog dito, pangunahin na yaong sa Xanthus (makabagong Koca), ay mataba. Maraming pananim sa mga burol, at ang mga dalisdis ng bundok ay naglalaan ng pastulan para sa mga tupa.

Dalawang lunsod ng Licia, ang Patara at Mira, ang espesipikong binanggit may kaugnayan sa mga paglalakbay ng apostol na si Pablo. Ngunit walang rekord na nangaral siya roon.—Gaw 21:1; 27:5.

LIDA. Ang Lida ay iniuugnay sa el-Ludd (makabagong Lod) sa Kapatagan ng Saron, mga 18 km (11 mi) sa TS ng Jope. Sa Lida, pinagaling ni Pedro ang paralisadong si Eneas. Dahil sa himalang ito, ang marami sa kapaligirang iyon ay tumanggap sa Kristiyanismo. (Gaw 9:32-35, 38) Ipinapalagay na ang Lida at ang Lod ay iisa.—1Cr 8:12, tingnan ang LOD.

LIDER, TAONG MAHAL, PRINSIPE.

May ilang salitang Hebreo na maaaring isalin sa iba't ibang paraan bilang "lider," "taong mahal," at "prinsipe." Ang mga salitang pinakamalimit lumitaw ay ang mga sumusunod:

Ang *na·ghidh',* nangangahulugang "lider," ay ikinakapit kina Saul at David may kaugnayan sa pagkakatalaga nila bilang mga hari sa Israel at kay Hezekias naman bilang hari ng Juda, taglay ang pananagutang pastulan ang bayan ni Jehova. (1Sa 9:16; 25:30; 2Sa 5:2; 2Ha 20:5) Pinili ni Jehova ang tribo ni Juda upang maging lider ng 12 tribo ng Israel, at sa Juda nanggaling ang makaharing dinastiya ni David.—1Cr 28:4; Gen 49:10; Huk 1:2.

Sa Daniel 9:25 at Isaias 55:4, tinutukoy si Jesus bilang "Mesiyas na Lider" at "lider at kumandante sa mga liping pambansa." Pinayuhan niya ang kaniyang mga alagad: "Ni huwag kayong patawag na 'mga lider,' sapagkat ang inyong Lider [*ka·the·getes'*] ay iisa, ang Kristo." (Mat 23:10) Sa kongregasyong Kristiyano, tanging si Jesu-Kristo ang nararapat magtaglay ng titulong "Lider," sapagkat hindi naman isang taong di-sakdal ang lider ng mga tunay na Kristiyano; si Kristo ang sinusundan nila. Bagaman may mga "nangunguna" sa paglilingkod sa Diyos, hindi sila binibigyan ng titulong "lider" o tinatawag man nang gayon, at susundan lamang ang kanilang halimbawa kung tumutulad sila kay Kristo.—1Co 11:1; Heb 13:7.

Ang *na·dhiv',* nangangahulugang "taong mahal," "isa na nagkukusa," "isa na bukas-palad," ay ginagamit sa Bilang 21:18, anupat kahanay ng terminong "mga prinsipe," para sa mga nagkusa sa Israel na humukay ng isang balon sa ilang. Inilalarawan din nito ang mga kusang-loob na nag-abuloy sa pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 35:5) Ayon sa pagkakagamit sa Job 12:21, nagpapahiwatig ito ng mga posisyong prominente at makapangyarihan.—Tingnan din ang Aw 83:9-11.

Ang salitang Hebreo na *cho·rim',* nangangahulugang "mga taong mahal," ay ginagamit para sa ilang maimpluwensiyang lalaki na nasa isang lunsod ng sampung-tribong kaharian ng Israel (1Ha 21:8, 11) at para sa mga Judio na humawak ng awtoridad sa ilalim ng Imperyo ng Persia. (Ne 5:7; 13:17) Marami sa mga taong mahal ng Juda at Jerusalem, kabilang si Daniel at ang kaniyang mga kasamahan, ang dinala ni Haring Nabucodonosor sa pagkatapon sa Babilonya noong 617 B.C.E., at ang iba naman ay pinatay niya noong 607 B.C.E.—Jer 27:20; 39:6; Dan 1:3, 6.

Ang *sar,* nangangahulugang "prinsipe," "pinuno," ay hinalaw sa isang pandiwa na nangangahulugang "mamuno." (Huk 9:22, tlb sa *Rbi8*) Bagaman madalas itong isinasalin bilang "prinsipe," hindi ito laging tumutukoy sa anak ng hari o sa isang taong maharlika. Ang mga ulo ng mga tribo ng Israel ay tinatawag na "mga prinsipe." (1Cr 27:22) Ganiyan din ang titulong ibinigay sa mga may mataas na katungkulan sa ilalim ni Paraon ng Ehipto at ni Haring Nabucodonosor ng Babilonya. (Gen 12:15; Jer 38:17, 18, 22; Es 3:12) Maaari ring taguriang *sar* ang isang pinuno ng hukbo. (Ne 2:9) Sa Daniel 8:11, 25, si Jehova ay tinatawag na "Prinsipe ng hukbo" at "Prinsipe ng mga prinsipe." Si Miguel na arkanghel 'ang dakilang prinsipe na nakatayo alang-alang sa mga anak ng bayan ni Daniel.' (Dan 12:1) Binabanggit sa Daniel 10:13, 20 ang di-nakikitang mga demonyong prinsipe na namamahala sa mga kapangyarihang pandaigdig ng Persia at ng Gresya.—Ihambing ang Efe 6:12.

Ang Awit 45, na ang talata 6 at 7 ay ikinakapit ng apostol na si Pablo kay Kristo Jesus (Heb 1:8, 9), ay may pananalitang: "Ang magiging kahalili ng iyong

mga ninuno ay ang iyong mga anak, na aatasan mo bilang mga prinsipe sa buong lupa." (Aw 45:16) Nasusulat naman tungkol kina Abraham, Isaac, at Jacob, mga lalaking kabilang sa linya ng angkan ng mga ninuno ni Kristo: "Sa pananampalataya ang lahat ng mga ito ay namatay, bagaman hindi nila nakamtan ang katuparan ng mga pangako, ngunit nakita nila ang mga iyon mula sa malayo at malugod na inasahan ang mga iyon." (Heb 11:8-10, 13) Sa pamamahala ni Kristo, hindi lamang siya magkakaroon ng nakabababang mga hari at mga saserdote sa langit (Apo 20:6) kundi magkakaroon din siya ng 'malaprinsipeng' mga kinatawan sa lupa na magsasagawa ng mga utos ng hari. (Ihambing ang Heb 2:5, 8.) Maliwanag na ang Isaias 32:1, 2 ay bahagi ng isang Mesiyanikong hula at inilalarawan nito ang mga pakinabang na idudulot ng gayong "mga prinsipe" sa ilalim ng pamamahala ng Kaharian.—Tingnan ang PINUNO; TAGAPAMAHALA; ULO (Posisyon ng Pamamahala).

LIHAM. Noong sinaunang mga panahon, ang pagsulat at pagpapadala ng opisyal, pangnegosyo, at personal na mga liham ay malawakang ginagamit bilang isang paraan ng pakikipagtalastasan. —2Sa 11:14; 2Ha 5:5-7; 10:1, 2; 2Cr 30:1; Ezr 4:7; Isa 37:14; Jer 29:1; Gaw 9:1, 2; 28:21; 2Te 2:2; Heb 13:22.

Ang salitang Hebreo na *se'pher* ay tumutukoy sa anumang bagay na isinulat at may iba't ibang kahulugan gaya ng "aklat; liham; sulat; kasulatan; nasusulat na dokumento." Ang salitang Griego naman na *gram'ma* ay maaaring tumukoy sa isang titik ng alpabeto o sa isang nasusulat na dokumento. (2Co 3:7; Gaw 28:21) Ang terminong Griego na *e·pi·sto·le'* ay ginagamit lamang may kaugnayan sa isang nasusulat na mensahe.—1Co 5:9.

Noon, kadalasan nang tinatatakan ang mga liham na kompidensiyal. (1Ha 21:8) Ang walang-galang na pagkilos ni Sanbalat nang magpadala siya kay Nehemias ng isang bukás na liham ay maaaring sinadya upang mahayag sa lahat ang mga bulaang paratang na nakasulat doon.—Ne 6:5.

Bukod sa papiro, kabilang sa mga materyales na ginagamit noong sinaunang mga panahon para sa pagsulat ng mga liham ang mga *ostracon* (maliliit na piraso ng basag na kagamitang luwad) at mga tapyas na luwad. Libu-libong tapyas na luwad ang natagpuan sa Babilonia at iba pang mga rehiyon. Matapos hugasan at linisin, ang makinis na luwad ay ginagawang tapyas at, habang basâ pa, sinusulatan ito sa pamamagitan ng panulat [*stylus*] anupat lumilikha ng hugis-tatsulok (*cuneiform*) na mga titik. Kadalasan, ang mga tapyas na ito ay inilalagay sa mga sobreng luwad. Kung tungkol sa mga kontrata, kung minsan ay nakasulat din ang teksto sa sobre. Ang mga sobre ay tinatatakan at pagkatapos ay niluluto sa isang hurnuhan o ibinibilad sa araw upang tumigas at maging matibay.—Tingnan ang ARKEOLOHIYA.

Kadalasang ang pagsulat ng mga liham ay ipinagagawa sa propesyonal na mga eskriba. Gaya sa korte ng Persia, ang gayong mga eskriba ay kadalasang laging presente at handang sumulat ng korespondensya opisyal ng pamahalaan. (Es 8:9; Ezr 4:8) Makikita rin ang mga eskriba sa mga pamilihan malapit sa mga pintuang-daan ng lunsod, kung saan maaari silang upahan ng taong-bayan upang sumulat ng mga liham at magtala ng mga transaksiyon sa negosyo.

Kung minsan, ang mga liham ay inihahatid ng mga mensahero (2Ha 19:14), mga mananakbo (2Cr 30:6), o mga sugo (Es 3:13; 8:14). Waring ang serbisyo ng koreo ay para lamang sa korespondensya opisyal hanggang noong mga panahong Romano. Dahil dito, ang karaniwang mga tao ay kailangang umasa sa naglalakbay na mga kakilala o mga mangangalakal upang maghatid ng kanilang mga liham.

Mayroon ding mga liham ng rekomendasyon noong sinauna. Gayunman, hindi kinailangan ng apostol na si Pablo ang gayong mga liham para sa mga Kristiyano sa Corinto o mula sa kanila upang patunayan na isa siyang ministro. Tinulungan niya silang maging mga Kristiyano anupat masasabi niya: "Kayo mismo ang aming liham, nakasulat sa aming mga puso at nakikilala at binabasa ng buong sangkatauhan."—2Co 3:1-3.

Noong unang siglo C.E., ang mga liham mula kina Pablo, Santiago, Pedro, Juan, Judas, at sa lupong tagapamahala sa Jerusalem ay nakatulong sa pagunlad at pagpapanatili ng pagkakaisa at kalinisan ng kongregasyong Kristiyano.—Gaw 15:22-31; 16:4, 5; 2Co 7:8, 9; 10:8-11.

LIHIM. Tingnan ang SAGRADONG LIHIM.

LIHIYA. Tingnan ang TAGAPAGLABA.

LIKHI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kumuha"]. Isang lalaki na mula sa tribo ni Manases na binanggit na ikatlo sa talaan ng mga anak ni Semida.—1Cr 7:19.

LILIM, ANINO. Isang dakong masisilungan, likha man ito ng isang malaking bato (Isa 32:2), isang ulap (Isa 25:5), isang kubol (Isa 4:6), isang punungkahoy (Sol 2:3; Eze 17:23; Os 4:13), o iba pang uri ng halaman (Jon 4:5, 6). Maaari itong maglaan ng kaayaayang proteksiyon mula sa init ng araw. Kaya naman, sa makasagisag na paraan, ang isa ay sinasabing napasailalim ng "lilim" niyaong nagsisilbi bilang o inaasahang maglalaan ng proteksiyon,

panakip, seguridad, o kanlungan. Sa gayon, may kinalaman sa mga estrangherong pinatuloy ni Lot sa kaniyang tahanan, sinabi niya sa mga lalaki ng Sodoma: "Huwag lamang ninyong gawan ng anuman ang mga lalaking ito, sapagkat iyan ang dahilan kung bakit sila pumarito sa lilim ng aking bubong." (Gen 19:8) At sa pamamagitan ng kaniyang propeta na si Isaias, nagpahayag si Jehova ng kaabahan sa mga nanganganlong sa "lilim ng Ehipto," samakatuwid nga, umaasa sa Ehipto ukol sa proteksiyon. (Isa 30:1-3; tingnan din ang Pan 4:20; Eze 31:6, 12, 17.) Si Jehova ay pantanging inilalarawan na naglalaan ng nagsasanggalang na lilim o anino sa kaniyang bayan (Aw 91:1; 121:5; Isa 25:4) o nagbibigay sa kanila ng tulad-lilim na proteksiyon sa ilalim ng kaniyang "kamay" o ng kaniyang "mga pakpak." (Aw 17:8; 36:7; 57:1; 63:7; Isa 49:2; 51:16) Sa kabilang dako, ang "matinding anino" o "matinding karimlan" ay iniuugnay sa dilim, panganib, maging sa libingan—ang "lupain ng kadiliman."—Job 10:21, 22; 24:17; 38:17; Aw 23:4.

Ang pagbabago ng laki ng anino at ang paglalaho nito sa bandang huli bilang resulta ng pagtaas at pagbaba ng araw ay ginagamit bilang isang simili upang ilarawan ang kaiklian ng buhay ng tao o ang kaniyang pagiging pansamantala. (1Cr 29:15; Job 8:9; 14:1, 2; Aw 102:11; 144:4; Ec 6:12; 8:13) Kapag sinasabi na ang mga araw ng isang indibiduwal ay "tulad ng aninong naglalaho," nangangahulugan ito na malapit na siyang mamatay. (Aw 102:11; 109:23) Bagaman ang mga aninong nalilikha ng araw ay laging nagbabago ng laki at direksiyon habang umiinog ang lupa, si Jehova ay hindi nagbabago. Gaya ng isinulat ng alagad na si Santiago: "Sa kaniya ay wala man lamang pagbabago sa pagbaling ng anino."—San 1:17.

Ang lumilitaw na anino, o madilim na kaanyuan ng isang bagay ay hindi solido at hindi ang tunay na bagay. Gayunma'y makapagbibigay ito ng ideya kung ano ang kabuuang hugis o disenyo ng bagay na pinagmulan nito. May kaugnayan dito, ipinaliwanag ni Pablo na ang Kautusan, lakip ang mga kapistahan, tabernakulo, at mga hain nito, ay may anino na kumakatawan sa mas dakilang mga bagay na darating. Sumulat siya: "Ang katunayan ay sa Kristo."—Col 2:16, 17; Heb 8:5; 9:23-28; 10:1.

May kinalaman sa makahimalang pag-atras ng anino na binanggit sa 2 Hari 20:9-11 at Isaias 38:8, tingnan ang ARAW, I.

LINDOL. Biglang pagyanig o pag-uga ng ibabaw ng lupa dahil sa mga puwersa sa loob ng globo. Ang pangngalang Hebreo na *ra'ʹash* ay hindi lamang tumutukoy sa "pagyanig" ng lupa o sa isang "lindol" (1Ha 19:11; Am 1:1), kundi pati sa "pagyanig" na likha ng mga yabag ng isang hukbo (Isa 9:5, tlb sa *Rbi8*), "pagkalampag" ng mga karong pandigma o ng diyabelin (Jer 47:3; Job 41:29), at "pagdagundong" ng mga kabayo (Job 39:24). Ang Griegong *sei·smosʹ* (lindol) ay tumutukoy sa pagyanig, pag-uga, o panginginig.—Mat 27:54; ihambing ang Mat 27:51; 28:4; Apo 6:13.

Maraming pag-uga at pagyanig ng lupa ang naganap sa buong kasaysayan ng Bibliya, kung minsan ay dahil sa likas na mga puwersang heolohika (Zac 14:5) at kung minsan ay dahil sa tuwirang gawa ng Diyos bilang paghatol o para sa mga layuning may kinalaman sa kaniyang mga lingkod. Ang heolohiya ng Israel ang dahilan ng mga paglindol sa lugar na iyon noong nakalipas na panahon, na patuloy pa ring nagaganap sa ngayon.

Ang lugar ng templo ng Jerusalem ay nasa ibabaw ng isang mahaba at mahinang bahagi sa ilalim ng lupa. Ang Moske ng el-Aqsa, na nasa lugar ng templo (hindi ang Dome of the Rock na isang dambana), ay ilang beses nang napinsala ng lindol.

Isang napakalakas na lindol, lumilitaw na kasabay ng aktibidad ng bulkan, ang nagsilbing kasindak-sindak na tagpo para sa pagpapasinaya ng tipang Kautusan sa Sinai. (Exo 19:18; Aw 68:8) Si Jehova ang gumawa ng pagtatanghal na ito ng kapangyarihan, sapagkat nagsalita siya mula sa bundok sa pamamagitan ng isang anghel.—Exo 19:19; Gal 3:19; Heb 12:18-21.

Kung minsan, ang kakila-kilabot na mga lindol ay dahil sa pagkilos ni Jehova upang hatulan ang mga lumalabag sa kaniyang kautusan. (Na 1:3-6) Isang lindol ang ginamit ni Jehova upang puksain ang mapaghimagsik na si Datan, si Abiram, at ang sambahayan ni Kora, anupat ibinuka ng lupa ang bibig nito at nilamon silang buháy patungo sa Sheol. (Bil 16:27, 32, 33) Naramdaman ni Elias na yumanig ang lupa bago magsalita si Jehova upang ituwid ang kaniyang pangmalas at isugo siya sa iba pang mga atas. (1Ha 19:11-18) Makahimalang naglaan ng tulong sa bayan ni Jehova ang mga lindol, gaya noong buong-tapang na salakayin ni Jonatan at ng kaniyang tagapagdala ng baluti ang isang himpilang Filisteo. Pinatibay ni Jehova ang kanilang pananampalataya sa kaniya sa pamamagitan ng pagpapasapit ng isang lindol na lumikha ng kalituhan sa buong kampo ng mga Filisteo, anupat nagpatayan ang mga ito at lubusang natalo.—1Sa 14:6, 10, 12, 15, 16, 20, 23.

Noong araw na mamatay si Jesus, mga alas tres ng hapon, isang lindol ang naganap, anupat nabiyak ang mga batong-limpak, nabuksan ang mga alaalang libingan, at napahagis ang mga bangkay mula sa kanilang mga libingan. Ang kurtina ng santuwaryo sa templo na muling itinayo ni Herodes ay

nahati sa dalawa, mula sa itaas hanggang sa ibaba. Bago nito, isang kadiliman ang sumapit sa lupain. Ipinapalagay ng ilan na dahilan ito sa pagputok ng bulkan, sapagkat ang mga bulkan ay kadalasang nagbubuga ng usok at alikabok na nagpapadilim sa kalangitan. Ngunit walang tunay na katibayan na ang lindol na ito ay resulta ng pagputok ng bulkan. (Mat 27:45, 51-54; Luc 23:44, 45) Isa pang lindol ang naganap noong araw ng pagkabuhay-muli ni Jesus, nang isang anghel ang bumaba mula sa langit at igulong ang bato mula sa harap ng kaniyang libingan. (Mat 28:1, 2) Samantalang ang apostol na si Pablo at ang kaniyang kasamahang si Silas ay nasa bilangguan sa Filipos, sinagot ang kanilang mga panalangin at mga awit ng papuri sa pamamagitan ng isang malakas na lindol anupat nabuksan ang mga pinto ng bilangguan at nakalag ang kanilang mga gapos. Naging dahilan ito upang makumberte ang tagapagbilanggo at ang kaniyang sambahayan. —Gaw 16:25-34.

Inihula ni Jesus na magkakaroon ng maraming malalakas na lindol bilang isang bahagi ng tanda ng kaniyang pagkanaririto. (Mat 24:3, 7, 8; Luc 21:11) Mula noong 1914 C.E., naging mas madalas ang mga paglindol, na nagbunga naman ng matinding kabagabagan. Noong 1984, sa pamamagitan ng datos na nakuha mula sa National Geophysical Data Center sa Boulder, Colorado, lakip ang impormasyon mula sa maraming pamantayang reperensiyang akda, may ginawang isang talaan ng mga lindol na may lakas na 7.5 o mahigit pa ayon sa Richter scale, o nagdulot ng pinsalang nagkakahalaga ng limang milyong dolyar (U.S.) o mahigit pa, o ikinamatay ng 100 katao o mahigit pa. Kinakalkula na nagkaroon ng 856 na gayong uri ng lindol sa loob ng 2,000 taon bago ang 1914. Ipinakikita ng talaan ding iyon na *sa loob lamang ng 69 na taon* pagkatapos ng 1914, nagkaroon ng 605 ng gayong uri ng lindol. Ang mga estadistikang ito ay isang paraan upang ipakita kung gaano katinding pagdurusa ang idinudulot ng mga lindol sa yugtong ito ng kasaysayan.

Makalarawan at Makasagisag na mga Paggamit. Ang mga lindol ay madalas gamitin sa Kasulatan upang ilarawan ang pag-uga at pagpapabagsak sa mga bansa at mga kaharian. Ang sinaunang Babilonya ay nagtiwala sa huwad na mga diyos na gaya nina Nebo at Marduk, anupat iniisip ng mga Babilonyo na ang kalangitan ay punô ng mga ito. Labis din silang umasa sa kanilang napakalakas na hukbong militar, ngunit sinabi ng Diyos laban sa Babilonya: “Liligaligin ko ang langit, at ang lupa ay mauuga mula sa kinaroroonan nito dahil sa poot ni Jehova ng mga hukbo.” (Isa 13:13) Malamang na lubhang nagulat ang Babilonya nang bumagsak ang kaniyang imperyo at maagaw ang teritoryong kontrolado niya bilang ang ikatlong kapangyarihang pandaigdig at siya ay naging isang probinsiya na lamang ng Imperyo ng Persia.—Dan 5:30, 31.

Sa ibang mga talata, inilalarawan ni David si Jehova bilang nakikipaglaban para sa kaniya na waring sa pamamagitan ng isang lindol. (2Sa 22:8; Aw 18:7) Sinabi ni Jehova na uugain niya ang langit at ang lupa, ang dagat at ang tuyong lupa, at na uugain niya ang lahat ng mga bansa alang-alang sa kaniyang bayan, anupat darating ang mga kanais-nais na bagay ng lahat ng mga bansa at pupunuin niya ng kaluwalhatian ang kaniyang bahay.—Hag 2:6, 7.

Ginamit ng apostol na si Pablo bilang ilustrasyon ang kasindak-sindak na pagtatanghal sa Sinai, anupat inihambing niya iyon sa mas dakila at mas kasindak-sindak na pagkakatipon ng Kristiyanong kongregasyon ng panganay sa harap ng Diyos at ng kaniyang Anak bilang Tagapamagitan sa makalangit na Bundok Sion. Nagpatuloy siya sa pamamagitan ng ilustrasyon hinggil sa lindol na naganap sa Sinai at nagbigay siya ng makasagisag na pagkakapit, anupat pinatibay ang mga Kristiyano na patuloy na maglingkod na may lakas ng loob at pananampalataya, yamang ang Kaharian at yaong mga nangungunyapit dito ay makapananatiling nakatayo samantalang ang lahat ng iba pang bagay sa makasagisag na langit at lupa ay magkakadurug-durog. —Heb 12:18-29.

Ang pinakamalakas na lindol, na darating pa lamang, ay makasagisag, anupat inilalarawan may kaugnayan sa ikapito sa makasagisag na pitong huling salot ng Apocalipsis. Binabanggit na gigibain nito, hindi lamang ang isa o dalawang lunsod, gaya ng nagagawa ng ilan sa pinakamalalakas na lindol, kundi “ang mga lunsod ng mga bansa.” Ang ulat ni Juan hinggil sa kataklismong ito ay nagsasabi: “Nagkaroon ng isang malakas na lindol na ang gaya nito ay hindi pa nangyayari buhat nang umiral ang tao sa lupa, napakalawak na lindol, napakalakas. At ang dakilang lunsod [Babilonyang Dakila] ay nahati sa tatlong bahagi, at ang mga lunsod ng mga bansa ay bumagsak.”—Apo 16:18, 19.

LINGKOD. Tingnan ang MINISTRO, LINGKOD.

LINO, I.

1. [sa Heb., *pe'sheth, pish·tah';* sa Gr., *li'non;* sa Ingles, *flax*]. Isang halaman na mula pa noong sinaunang panahon ay itinatanim na upang mapagkunan ng mga hibla na ginagawang telang lino (*linen*), gaya rin sa ngayon. Ang lino (*Linum usitatissimum*) ay maaaring tumaas nang mula 0.3 hanggang 1.2 m (1 hanggang 4 na piye). Ang payat na tangkay ng halamang ito, na may mga dahong tuwid at mapusyaw na berde, ay sa dulo lamang

nagsasanga. Ang dulo naman ng bawat sanga ay may bulaklak na matingkad o mapusyaw na asul (bibihirang puti) na may limang talulot.—LARAWAN, Tomo 1, p. 544.

Kapag ang lino ay mayroon nang 'mga usbong ng bulaklak,' maaari na itong anihin (Exo 9:31) sa pamamagitan ng pagbunot o pag-aasarol. Pagkatapos ay pinatutuyo ito. Malamang na ang mga tangkay ng lino na nasa bubong ng bahay ni Rahab sa Jerico ay inilatag doon upang patuyuin.—Jos 2:6.

Malamang na ang prosesong ginamit ng mga Hebreo sa paghahanda ng lino ay katugma ng paglalarawan ni Pliny na Nakatatanda, ng unang siglo C.E., sa kaniyang *Natural History* (XIX, III, 17, 18) at sa sinaunang pagsasalarawan na naingatan sa Beni Hasan sa Ehipto. Pagkatapos alisin ang mga buto, ang mga tangkay ng lino ay inilulubog sa tubig at dinadaganan ng bato upang hindi lumutang. Habang nakababad ito sa tubig, ang makahoy na bahagi ng lino ay nabubulok, anupat lumilitaw ang mga hibla. Kapag humiwalay na ang balat ng mga tangkay, ang mga tangkay ay hinahango sa tubig, ibinibilad sa araw at paulit-ulit na ibinibiling hanggang sa lubusang matuyo. Pagkatapos nito, ang lino ay pinupukpok ng mga malyete sa ibabaw ng malapad na bato, at ang mga hibla ay pinaghihiwa-hiwalay at nililinis sa pamamagitan ng pagsuklay. Ang mas mababang uri ng mga hibla na kadikit ng balat ay ginagamit bilang mga mitsa ng lampara (tingnan ang Isa 42:3; 43:17; Mat 12:20), samantalang ang mga hibla sa bandang loob, na mas maputi at mas pino, ay ginagawang estambre at pinakikinis sa pamamagitan ng paulit-ulit na paghahampas nito sa matigas na bato.

Sinasabing ang mababa at mabanlik na lupa, na karaniwan sa Ehipto, ay angkop na angkop sa pagtatanim ng lino. Sa sinaunang daigdig, ang bansang ito ay bantog sa mainam na lino. Kaya naman, ang salot ng granisong pinasapit ng Diyos, na sumira sa lino at sebada, ay isang matinding dagok sa ekonomiya ng Ehipto. (Exo 9:23, 31) Nang maglaon, sa kapahayagan laban sa Ehipto na iniulat ni Isaias (19:9), kabilang sa mga mapapahiya ang "mga manggagawa sa inikid na lino."—Tingnan ang Blg. 2.

2. [sa Ingles, *linen*]. Ang sinulid o tela na gawa sa halamang lino [tingnan ang Blg. 1]. (Exo 25:4; Huk 15:14) Ang karamihan sa mga kasuutan ng mga Hebreo ay yari sa lana o kaya'y sa lino. (Lev 13:47; Kaw 31:13, 22; Os 2:5, 9) Ipinagbawal ng Kautusan ang paghahalo ng dalawang materyales na ito upang gawing mga kasuutan ng mga Israelitang hindi saserdote. (Deu 22:11) Kabilang sa iba pang mga bagay na gawa sa lino ang mga sinturon (Jer 13:1) at mga layag. (Eze 27:7) Bagaman maliwanag na gumagawa ang mga Israelita ng sarili nilang lino, nagangkat pa rin sila nito mula sa Ehipto.—Kaw 7:16.

May iba't ibang kalidad ang lino, gaya ng ipinahihiwatig ng pagbanggit ng Kasulatan sa "mainam na lino" at "mainam na kayo." (Eze 16:10; 27:16) Mataas na kalidad ng lino ang isinusuot noon ng mayayaman, mga hari, at mga lalaking may mataas na katungkulan sa pamahalaan. (Gen 41:42; 1Cr 15:27; Es 8:15; Luc 16:19) Ang bangkay ni Jesus ay binalot ni Jose, na isang taong mayaman mula sa Arimatea, sa malinis at mainam na lino.—Mat 27:57-59.

Estambre ng mainam na lino na inikid ng mga babaing Israelita ang ginamit sa paggawa ng sampung telang pantolda ng tabernakulo, ng kurtinang naghihiwalay sa dakong Banal at sa Kabanal-banalan, ng pantabing para sa pasukan ng tabernakulo, at ng mga tabing ng looban at maging ng pantabing ng pintuang-daan nito. (Exo 35:25; 36:8, 35, 37; 38:16, 18) Ginamit din ang mainam na linong pinilipit para sa pamigkis, epod, at pektoral ng mataas na saserdote. (Exo 39:2, 3, 5, 8) Gayundin, ang mahahabang damit ng iba pang mga saserdote ay yari sa mainam na lino. (Exo 39:27-29) Waring lino ang pangunahing telang ginamit sa mga kurtina at mga kasuutang ginamit sa santuwaryo, at binurdahan ang mga ito ng tininang lana at ginto bilang palamuti.—Exo 35:35; 38:23.

Makasagisag na Paggamit. Inilarawan ang Babilonyang Dakila bilang nagagayakan ng mainam na lino at purpura at iskarlata, na tumutukoy sa karangyaan. (Apo 18:16) Ngunit hinggil sa kasintahang babae ni Kristo, ang mainam na lino sa kaniyang kasuutan ay malinaw na sinasabing lumalarawan sa "matuwid na mga gawa ng mga banal." Sa katulad na paraan, ang makalangit na mga hukbo ay ipinakikitang nadaramtan ng mapuputi, malilinis, at maiinam na lino, anupat nagpapahiwatig ng kanilang pakikipagdigma ayon sa katuwiran.—Apo 19:8, 11, 14; tingnan din ang Dan 10:5; Apo 15:6.

LINO, II. Isang Kristiyano sa Roma na binanggit ng apostol na si Pablo na nagpadala ng mga pagbati kay Timoteo. (2Ti 4:21) Ipinapalagay ni Irenaeus (ipinanganak noong mga 120/140 C.E.) at ng iba pang mga kasunod niya na ang Linong ito ang isang sinaunang tagapangasiwa sa Roma na may gayunding pangalan, ngunit ang palagay na ito ay batay lamang sa tradisyon.

LINTA [sa Heb., *'alu·qah';* sa Ingles, *leech*]. Isang uod na sumisipsip ng dugo at may katawang lapád, baha-bahagi at papakitid sa magkabilang dulo ngunit pinakamalapad sa hulihan. Ang mga linta ay may haba na mula mahigit sa 1 sentimetro (0.5 pulgada) hanggang mahigit sa 10 sentimetro (4 na pul-

gada). Ang mga nilalang na ito ay may panipsip sa magkabilang dulo ng katawan, at yaong nasa uluhan ay may mga pangang pangkagat.

Napakaraming linta sa mga batis at ilog ng Gitnang Silangan. Ang mga anak ng lintang *Limnatis nilotica,* kapag nalulon kasama ng tubig na iniinom, ay kumakapit sa mga *nasal cavity,* sa babagtingan, o sa *epiglottis* ng kanilang biktima. Mabilis silang lumalaki at mahirap tanggalin. Nakahahadlang sila sa paghinga at ito naman, pati ang pagkaubos ng dugo, ang kung minsa'y pumapatay sa biktima.

Ang tanging pagbanggit sa linta (sa Heb., *'aluqah'*) ay sa Kawikaan 30:15, kung saan tinutukoy ang walang-kabusugang kasakiman, anupat sinabi roon na "ang mga linta ay may dalawang anak na babae na sumisigaw: 'Magbigay ka! Magbigay ka!'" Iminumungkahi ng *Commentary* ni F. C. Cook na ang kasakiman ng linta ay minamalas dito bilang "anak na babae nito," anupat tinukoy sa anyong pangmaramihan upang magpahayag ng tindi. Ipinapalagay naman ng iba na ang "dalawang anak na babae" ay tumutukoy sa dalawang labi ng panipsip nito ng dugo. Kayang ubusin ng linta ang dugo na tatlong ulit ng timbang nito, at dahil sa isang malakas na *anticoagulant* sa laway nito ay tuluy-tuloy ang pagdaloy ng dugo mula sa biktima nito.

LIPI. Isang malaking grupo sa lipunan na may iisang mana at halos sinlaki ng isang tribo.

Sa tatlong pagkakataon na lumilitaw ang salitang Hebreo na *'um·mah',* tumutukoy ito sa isang malaking grupo ng mga di-Israelita at isinasalin ito bilang "lipi." Halimbawa, ang mga inapo ng 12 anak ni Ismael ay inilalarawan bilang "mga lipi" sa maagang bahagi ng kasaysayan ng etnikong grupong iyon. (Gen 25:16) Totoo rin ito sa mga inapo ni Midian. (Bil 25:15) Ang terminong ito ay matatagpuan din sa tulang Hebreo sa Awit 117:1, kung saan lumilitaw ito sa isang paralelismo kasama ng "mga bansa."

Ang salitang Hebreo na *she'vet,* na kadalasang isinasalin bilang "tribo," ay isinasalin bilang "lipi" sa Bilang 18:2. Isa itong eksepsiyon upang palitawin ang pagkakaibang ipinakikita ng tekstong Hebreo, sapagkat sa talatang ito ay lumilitaw ang mga salitang *mat·teh'* at *she'vet,* na kapuwa karaniwang isinasalin bilang "tribo."

LIRYO. Malamang na ang terminong Hebreo na *shu·shan'* at ang katumbas nito sa Griego na *kri'non,* kapuwa isinaling "liryo," ay sumasaklaw sa maraming uri ng mga bulaklak, gaya ng mga *tulip, anemone,* jacinto, *iris,* at gladyola. Ayon kina Koehler at Baumgartner, ang katawagang Hebreo ay hinalaw sa isang salitang Ehipsiyo na nangangahulugang "malaking bulaklak." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 958) Tinukoy ng Griegong istoryador na si Herodotus (II, 92) ang Ehipsiyong lotus bilang "liryo," at naniniwala ang marami na sa mga pagtukoy ng Kasulatan sa "liryo" o "yaring liryo" sa mga palamuti, ang tinutukoy ay ang Ehipsiyong lotus, isang liryong pantubig (*water lily*). (1Ha 7:19, 22, 26; 2Cr 4:5) Gayunman, yamang nagkaroon ng malaking bahagi ang lotus sa mga sagisag ng huwad na relihiyon ng Ehipto, ang pag-uugnay ng liryo sa lotus ay kuwestiyunable.

Ang mga liryo sa rekord ng Kasulatan ay matatagpuan sa mababang kapatagan, kasama ng matinik na mga panirang-damo, at sa mga pastulan kung saan nanginginain ang mga kawan at mga gasela. (Sol 2:1, 2, 16; 4:5) Maaaring itinanim din ang mga ito sa mga hardin (Sol 6:2, 3), at may pagtukoy sa mabangong amoy nito. (Sol 5:13) Posibleng may kaugnayan sa kagandahan ng liryo, binanggit ni Oseas, nang ihula niya ang pagsasauli ng Israel, ang panahon kapag ang bayan ng Diyos ay mamumulaklak na gaya ng liryo.—Os 14:5.

Noong ipinakikita ni Jesu-Kristo na hindi dapat pag-ukulan ng labis na pagpapahalaga ang materyal na mga bagay, gaya ng ginagawa ng karamihan, binanggit niya na kahit si Solomon sa buong kaluwalhatian nito ay hindi nagayakan na singganda ng mga liryo sa parang. Iminumungkahi na ang malamang na nasa isip ni Jesus ay ang *anemone.* Gayunman, maaaring ang tinutukoy lamang niya ay ang tulad-liryong mga bulaklak sa pangkalahatan, gaya ng maaaring ipalagay mula sa bagay na ang "mga liryo sa parang" ay ginamit bilang katumbas ng "pananim sa parang."—Mat 6:28-30; Luc 12:27, 28.

Hindi alam kung ano ang kahulugan ng mga pananalitang "Liryo," "Mga Liryo," na lumilitaw sa mga superskripsiyon ng Awit 45, 60, 69, at 80.

LISANIAS [isang kabuuang salita na mula sa mga salitang-ugat na nangangahulugang "maluwag; luwagan" at "kapighatian; kabagabagan"]. Ang tagapamahala ng distrito, o tetrarka, ng Abilinia nang pasimulan ni Juan na Tagapagbautismo ang kaniyang ministeryo (29 C.E.), noong panahon ng ika-15 taon ng pamamahala ni Tiberio Cesar. (Luc 3:1) Ang kabisera ng Romanong tetrarkiya ng Abilinia ay nasa Abila, malapit sa Damasco ng Sirya. Ang inskripsiyong umiral noong panahon ni Tiberio Cesar na natagpuan doon ay nagpapagunita ng isang pag-aalay ng templo na ginawa ng isang taong pinalaya ni "Lisanias na tetrarka." (*Corpus Inscriptionum Graecarum,* Tomo 3, Blg. 4521) Dahil sa tinukoy ni Josephus ang isang Lisanias na pinatay noong mga 34 B.C.E. ni Mark Antony sa panunulsol ni Cleopatra, itinuring ng ilan na nagkamali si Lucas. (*Jewish Antiquities,* XV, 92 [iv, 1]) Gayunman, hindi nagkamali si Lucas, sapagkat ang Lisanias na

binanggit niya ay iba sa naunang Lisanias (na anak ni Ptolemy) na, bago pinatay, ay namahala, hindi sa Abilinia, kundi sa kalapit na Chalcis, at hindi tinawag na isang tetrarka.

LISIAS. Tingnan ang CLAUDIO LISIAS.

LISTRA. Isang lunsod ng Licaonia, isang rehiyon na nasa timog at gitnang bahagi ng Asia Minor. Iniuugnay ang Listra sa isang gulod sa dakong H ng Hatunsaray, nasa isang lugar na mataba at natutubigang mainam na mga 32 km (20 mi) sa TTK ng Konya (Iconio).

Sa Listra na nasa Romanong probinsiya ng Galacia nakarating ang apostol na si Pablo at si Bernabe pagkatapos silang mapilitan na lisanin ang Iconio dahil sa pagtatangkang batuhin sila. Noon ay isang kolonyang Romano ang lunsod na ito, yamang mas maaga rito ay ginawa ito ni Augusto na isang kolonya. Gayunman, ang mga katutubo roon ay nagsasalita pa rin ng wikang Licaonia. Matapos pagalingin ni Pablo ang isang lalaking pilay mula pa nang kapanganakan nito, inakala ng mga pulutong na siya at si Bernabe ay mga diyos na nagkatawang-tao, sina Hermes at Zeus. Halos hindi nila mapigilan ang mga tao sa paghahain sa kanila. Ngunit nang maglaon, gayon na lamang ang panunulsol ng mga Judiong nagmula sa Iconio at sa Antioquia ng Pisidia sa mga tumatahan sa Listra laban kay Pablo anupat pinagbabato nila siya at kinaladkad ang kaniyang katawan sa labas ng lunsod, sa pag-aakalang patay na siya. Pagkatapos nito, nang palibutan siya ng mga kapuwa Kristiyano, bumangon si Pablo, pumasok sa Listra, at pagkatapos, kasama si Bernabe, umalis siya nang sumunod na araw patungong Derbe.—Gaw 14:1, 5-20.

Pagkatapos ng kanilang gawain sa Derbe, sina Pablo at Bernabe ay bumalik sa Listra, Iconio, at Antioquia. Pinalakas at pinatibay-loob nila ang mga alagad na kaugnay sa bagong-tatag na mga kongregasyong Kristiyano sa mga lunsod na iyon at humirang sila ng matatandang lalaki.—Gaw 14:21-23.

Nang maglaon, pagkatapos na malutas ng mga apostol at matatandang lalaki ng kongregasyon sa Jerusalem ang usapin ng pagtutuli (mga 49 C.E.), muling dumalaw si Pablo sa Derbe at Listra. Ang pagtukoy rito sa Gawa 16:1 ay maaaring nangangahulugan na ang kabataang lalaki na si Timoteo ay naninirahan noon alinman sa Listra o sa kalapit na Derbe. Ngunit ang katibayan ay waring pumapabor sa Listra. Sapagkat bagaman ang Derbe ay hindi na muling binanggit may kaugnayan kay Timoteo, espesipikong sinasabi sa Gawa 16:2 na si Timoteo ay "may mabuting ulat mula sa mga kapatid sa Listra at Iconio." (Tingnan din ang 2Ti 3:10, 11.) Napakahusay ng naging pagsulong ni Timoteo anupat pinili siya ni Pablo bilang kasamahan sa paglalakbay.—Gaw 16:3.

Nang dumalaw ang apostol na si Pablo sa iba't ibang lugar sa "lupain ng Galacia" noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, maaaring tumigil din siya sa Listra.—Gaw 18:23.

LITID. Matitibay na hibla ng himaymay na nagdurugtong sa mga buto o sumusuporta sa mga sangkap ng katawan. Sinasabing ang tao ay pinagsugpung-sugpong sa pamamagitan ng mga buto at mga litid.—Job 10:11; tingnan din ang Job 40:15-18.

Ang salitang Griego na *syn·de'smon* (isang anyo ng *syn'de·smos*) sa Colosas 2:19 ay isinasalin ng iba't ibang makabagong bersiyon ng Bibliya bilang "mga litid" (*AS-Tg; BSP; MB; NPV; NW*). Ang *syn'de·smos* ay nangangahulugang "yaong nagtatali upang magsama-sama, bigkis ng pagkakaisa, yaong nagkakabit" at ginagamit may kaugnayan sa mga litid. (*A Greek-English Lexicon,* nina H. G. Liddell at R. Scott, nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1701) Ang terminong Griego ring ito ay ginagamit sa mga pananalitang "gapos ng kalikuan" (Gaw 8:23), "nagbubuklod na bigkis ng kapayapaan" (Efe 4:3), at "sakdal na bigkis ng pagkakaisa" (Col 3:14).

Noong nakikipagbuno si Jacob sa isang anghel, hinipo ng anghel ang hugpungan ng kasukasuan ng hita ni Jacob anupat nalinsad ito. Ang ulat na isinulat ni Moises nang maglaon ay nagsasabi: "Iyan ang dahilan kung bakit ang mga anak ni Israel ay hindi nasanay na kumain ng litid ng ugat ng hita, na nasa hugpungan ng kasukasuan ng hita, hanggang sa araw na ito [ni Moises], sapagkat hinipo niya ang hugpungan ng kasukasuan ng hita ni Jacob sa litid ng ugat ng hita." (Gen 32:32) Maraming Judio ang sumusunod pa rin sa kaugaliang ito, anupat inaalis nila ang *sciatic nerve* pati na ang mga arterya at mga litid ng hayop bago ito kainin. Ang tuntuning ito ay itinuturing ng ilang Judiong komentarista na isang paalaala hinggil sa paglalaan ng Diyos sa Israel gaya ng ipinaghahalimbawa ng karanasan ng patriyarkang si Jacob, na ama ng 12 tribo.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, ang mga Israelita ay sinasabing may leeg na parang "litid na bakal," nangangahulugang sila ay mapagmatigas, sutil, at matigas ang leeg. (Isa 48:4; ihambing ang Exo 32:9.) Ang espirituwal na pagpapanauli ng Diyos sa kaniyang bayan ay inilarawan ng pagsasama-sama ng mga buto at ng paglalagay sa mga ito ng laman at mga litid.—Eze 37:6-8.

Noong magbabala si Pablo laban sa "pakunwaring kapakumbabaan" ng isa na nag-aangking Kristiyano, sinabi niya: "Hindi siya mahigpit na nanghahawakan sa ulo, sa isa na mula sa kaniya ang buong katawan, na pinaglalaanan at magkakasuwatong pinagbubuklod sa pamamagitan ng mga kasukasuan

at mga litid [*syn·de′smon*] nito, ay patuloy na lumalaki sa paglaki na ibinibigay ng Diyos." (Col 2:18, 19) Dito, ang pinahirang kongregasyong Kristiyano ay inihahalintulad sa isang katawan na may ulo. Ang pagtutulungan ng mga sangkap, o mga miyembro, sa isa't isa ay ipinakikita ng pananalita na ito ay "magkakasuwatong pinagbubuklod sa pamamagitan ng mga kasukasuan at mga litid nito," sa gayon ay ginagamit ni Pablo ang "mga litid" bilang metapora may kaugnayan sa espirituwal na katawan ni Kristo, na ang ulo nito ay si Jesus. Bilang ulo, pinaglalaanan ni Jesus ang mga sangkap ng katawan ng mga bagay na kinakailangan nila sa pamamagitan ng "mga kasukasuan at mga litid," ang mga paraan at mga kaayusan sa paglalaan ng espirituwal na pagkain, gayundin ng komunikasyon at koordinasyon. (Ihambing ang 1Co 12:12-30; Ju 15:4-10.) Sa literal na katawan ng tao, ang bawat sangkap ay may bahaging ginagampanan upang maging maayos ang paggana at paglaki nito, kapuwa sa pagtanggap ng pagkain at direksiyon at sa paghahatid ng mga iyon sa iba pang mga sangkap ng katawan. Ganito rin ang mga kalagayan sa kongregasyong katawan ni Kristo.

LIWANAG, TANGLAW [sa Ingles, *light*]. Ang terminong Hebreo na *'ohr* at ang terminong Griego na *phos* ay tumutukoy sa sinag na nanggagaling sa isang bagay na nagbibigay ng liwanag gaya ng isang lampara (Jer 25:10) o ng araw, anupat tumutukoy rin sa kabaligtaran ng kadiliman, sa literal at sa makasagisag na mga paraan. (Isa 5:20; Ju 11:10, 11) Karaniwang pinaniniwalaan na ang liwanag ay binubuo ng mga partikula ng enerhiya na may mga *wave property.* Gayunman, hanggang sa araw na ito, hindi pa rin lubusang masagot ng tao ang tanong na iniharap ng Maylalang ng liwanag mahigit sa tatlong milenyo na ang nakararaan: "Saan nga dumaraan ang liwanag kapag iyon ay nangangalat?" —Job 38:24.

Ang liwanag mula sa araw ay kombinasyon ng mga kulay, anupat bawat kulay ay may naiibang *wavelength.* Ang kulay ng isang bagay ay depende sa partikular na bahagi ng liwanag na mababanaag sa ibabaw nito. Sa gayon, ang liwanag ang lumilikha ng maraming kulay na kalugud-lugod sa mga mata ng tao. Mahalaga rin ito upang ang buhay sa lupa—mga halaman, mga hayop, at mga tao—ay magpatuloy.

Ang Bukal ng Liwanag. Ang Diyos na Jehova ang Nag-anyo ng liwanag at ang Maylalang ng kadiliman. (Isa 45:7) Unang araw ng paglalang noon nang sabihin niya: "Magkaroon ng liwanag." (Gen 1:3) Bago nito, nilalang niya ang langit (kasama ang "malalaking tanglaw" [*great lights*]—ang araw, buwan, at mga bituin; ihambing ang Aw 136:7-9) at ang lupa. (Gen 1:1) Kaya lumilitaw na kasangkot sa pagpapairal ng liwanag may kaugnayan sa lupa ang unti-unting pag-aalis niyaong dating humaharang sa mga sinag ng araw anupat hindi makarating ang mga iyon sa planetang ito. At malamang na naganap ang 'paghihiwalay' ng liwanag at ng kadiliman dahil sa pag-inog ng lupa habang umiikot ito sa palibot ng araw. (Gen 1:4, 5) Nang dakong huli, nagpasapit si Jehova sa mga Ehipsiyong sumasamba sa araw ng isang salot ng kadiliman, kadilimang hindi nakaapekto sa mga Israelita. (Exo 10:21-23) Nang akayin niya ang kaniyang bayan papalabas ng Ehipto, naglaan siya ng liwanag sa pamamagitan ng isang haliging apoy.—Exo 13:21; 14:19, 20; Aw 78:14.

Sa Kasulatan, ang liwanag ay paulit-ulit na iniuugnay sa Maylalang nito. Sinabi ng salmista: "O Jehova na aking Diyos, ikaw ay lubhang dakila. Dinamtan mo ang iyong sarili ng dangal at karilagan, binabalutan mo ang iyong sarili ng liwanag na parang kasuutan." (Aw 104:1, 2) Ang kapahayagang ito ay kasuwatung-kasuwato ng paglalarawan ni Ezekiel sa nakita niya sa pangitain: "Mayroon akong nakitang tulad ng kisap ng elektrum, gaya ng anyo ng apoy sa buong palibot sa loob nito, mula sa anyo ng kaniyang mga balakang at pataas; at mula sa anyo ng kaniyang mga balakang at pababa ay may nakita akong gaya ng anyo ng apoy, at siya ay may ningning sa buong palibot. May isang anyong gaya ng balantok na lumilitaw sa kaulapan kapag araw na may buhos ng ulan. Ganiyan ang anyo ng kaningningan sa palibot. Iyon ang anyo ng wangis ng kaluwalhatian ni Jehova." (Eze 1:27, 28) Maraming siglo bago nito, ang bahagyang pagpapamalas lamang ng kaluwalhatiang iyon ay sapat na upang magliwanag ang mukha ni Moises.—Exo 33:22, 23; 34:29, 30.

"Ang Diyos ay liwanag at walang anumang kadiliman kung kaisa niya." (1Ju 1:5) Siya ay matuwid, matapat, at banal (Deu 32:4; Apo 4:8), anupat ibang-iba sa karumal-dumal at maruruming gawain na karaniwang iniuugnay sa kadiliman. (Ihambing ang Job 24:14-16; 2Co 6:14; 1Te 5:7, 8.) Samakatuwid, ang mga taong lumalakad sa kadiliman sa pamamagitan ng pagkapoot sa kanilang kapatid at hindi pamumuhay ayon sa katotohanan ay hindi kailanman maaaring maging kaisa niya.—1Ju 1:6; 2:9-11.

Si Jehova ang "Ama ng makalangit na mga liwanag." (San 1:17) Hindi lamang siya "Tagapagbigay ng araw bilang liwanag kung araw, ng mga batas ng buwan at ng mga bituin bilang liwanag kung gabi" (Jer 31:35) kundi siya rin ang Bukal ng lahat ng espirituwal na kaliwanagan. (2Co 4:6) Ang kaniyang kautusan, mga hudisyal na pasiya, at salita ay liwanag para roon sa mga nagpapaakay sa mga iyon. (Aw 43:3; 119:105; Kaw 6:23; Isa 51:4) Ipinahayag

ng salmista: "Sa pamamagitan ng iyong liwanag ay nakakakita kami ng liwanag." (Aw 36:9; ihambing ang Aw 27:1; 43:3.) Kung paanong ang liwanag ng araw ay patuloy na tumitindi mula sa pagbubukang-liwayway hanggang sa "ang araw ay malubos," gayundin na ang landas ng mga matuwid, palibhasa'y tinatanglawan ng makadiyos na karunungan, ay lumiliwanag nang lumiliwanag. (Kaw 4:18) Ang pagsunod sa landasing itinatakda ni Jehova ay nangangahulugan ng paglakad sa kaniyang liwanag. (Isa 2:3-5) Sa kabilang dako, kapag minamalas ng isang tao ang mga bagay-bagay nang may maruming kaisipan o masamang balak, siya ay nasa matinding espirituwal na kadiliman. Gaya ng sinabi ni Jesus: "Kung ang iyong mata ay balakyot, ang buong katawan mo ay magiging madilim. Kung sa katunayan ang liwanag na nasa iyo ay kadiliman, kay tindi nga ng kadilimang iyon!"—Mat 6:23; ihambing ang Deu 15:9; 28:54-57; Kaw 28:22; 2Pe 2:14.

Ang Liwanag at ang Anak ng Diyos. Mula nang siya ay buhaying-muli at umakyat sa langit, si Kristo Jesus, ang "Hari niyaong mga namamahala bilang mga hari at Panginoon niyaong mga namamahala bilang mga panginoon," ay "tumatahan sa di-malapitang liwanag." Napakamaluwalhati ng liwanag na iyon anupat imposibleng tingnan siya ng mahihinang mata ng tao. (1Tim 6:15, 16) Sa katunayan, isang tao, si Saul (Pablo) ng Tarso, ang nabulag ng liwanag mula sa langit na nakita niya noong panahong isiwalat ng niluwalhating Anak ng Diyos ang kaniyang sarili sa mang-uusig na ito ng mga tagasunod ni Jesus.—Gaw 9:3-8; 22:6-11.

Noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa, si Jesu-Kristo ay isang liwanag, anupat naglaan siya ng espirituwal na kaliwanagan tungkol sa mga layunin at kalooban ng Diyos para sa mga magtatamo ng Kaniyang pagsang-ayon. (Ju 9:5; ihambing ang Isa 42:6, 7; 61:1, 2; Luc 4:18-21.) Sa pasimula, tanging ang "nawawalang mga tupa ng sambahayan ng Israel" ang tumanggap ng pakinabang mula sa "malaking liwanag" na iyon. (Isa 9:1, 2; Mat 4:13-16; 15:24) Ngunit ang espirituwal na kaliwanagan ay hindi lamang para sa likas na mga Judio at sa mga proselita. (Ju 1:4-9; ihambing ang Gaw 13:46, 47.) Nang iharap sa templo ang sanggol na si Jesus, tinukoy siya ng matanda nang si Simeon bilang "isang liwanag upang mag-alis ng talukbong mula sa mga bansa." (Luc 2:32) Gaya ng ipinaliwanag ni Pablo sa mga taga-Efeso, ang di-tuling mga di-Judio ay dating nasa kadiliman may kinalaman sa Diyos at sa Kaniyang mga layunin: "Kayo noong una ay mga tao ng mga bansa kung tungkol sa laman; tinawag kayong 'di-pagtutuli' niyaong tinatawag na 'pagtutuli' na ginawa sa laman ng mga kamay—na kayo nang mismong panahong iyon ay walang Kristo, hiwalay sa estado ng Israel at mga taga-ibang bayan sa mga tipan ng pangako, at kayo ay walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan." (Efe 2:11, 12) Gayunman, nang dalhin sa mga di-Judio ang mabuting balita tungkol sa Kristo, yaong mga malugod na tumugon ay 'tinawag mula sa kadiliman tungo sa kamangha-manghang liwanag ng Diyos.' (1Pe 2:9) Ngunit patuloy na hinayaan ng iba na bulagin sila niyaong isa na nag-aanyong "isang anghel ng liwanag" o kaliwanagan (2Co 11:14), ang "diyos ng sistemang ito ng mga bagay," upang 'ang kaliwanagan ng mabuting balita tungkol sa Kristo ay hindi makatagos.' (2Co 4:4) Mas gusto nila ang kadiliman, sapagkat nais nilang magpatuloy sa kanilang makasariling landasin.—Ihambing ang Ju 3:19, 20.

Ang mga Tagasunod ni Kristo ay Naging mga Liwanag. Yaong mga nanampalataya kay Kristo Jesus bilang "liwanag ng sanlibutan" at naging mga tagasunod niya ay naging "mga anak ng liwanag." (Ju 3:21; 8:12; 12:35, 36, 46) Ipinaalam nila sa iba ang mga kahilingan para sa pagtatamo ng pagsang-ayon ng Diyos at ng buhay, anupat ginawa nila iyon "sa liwanag," samakatuwid nga ay hayagan. (Mat 10:27) Sa katulad na paraan, si Juan na Tagapagbautismo ay nagsilbing liwanag nang 'mangaral siya ng bautismo bilang sagisag ng pagsisisi' at ituro niya ang pagdating ng Mesiyas. (Luc 3:3, 15-17; Ju 5:35) Gayundin, sa pamamagitan ng kanilang maiinam na gawa, sa salita at halimbawa, pinasisikat ng mga tagasunod ni Kristo ang kanilang liwanag. (Mat 5:14, 16; ihambing ang Ro 2:17-24.) "Ang bunga ng liwanag ay binubuo ng bawat uri ng kabutihan at katuwiran at katotohanan." Sa gayon ay inilalantad nito ang kabuktutan ng kahiya-hiyang mga gawa na nauukol sa kadiliman (pakikiapid, bawat uri ng karumihan, kasakiman, at ang mga katulad nito) na isinasagawa ng "mga anak ng pagsuway." Dahil dito, ang kahiya-hiyang mga gawang ito ay nakikita ayon sa tunay na liwanag ng mga ito at, sa diwa na nahahayag ang mga ito bilang mga bagay na hinahatulan ng Diyos, ang mga ito ay nagiging liwanag din. (Efe 5:3-18; ihambing ang 1Te 5:4-9.) Palibhasa'y nasasangkapan ng "mga sandata ng liwanag," ang espirituwal na kagayakang pandigma mula sa Diyos, ang mga Kristiyano ay nakikipagdigma "laban sa mga pamahalaan, laban sa mga awtoridad, laban sa mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito, laban sa balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako" at sa gayon ay nakatatayong matatag bilang sinang-ayunang mga lingkod ng Diyos.—Ro 13:12-14; Efe 6:11-18.

Iba Pang Makasagisag na mga Paggamit. Ang Kasulatan ay naglalaman ng maraming makasagisag na pagtukoy sa liwanag. Ang kakayahang makakita ay tinutukoy ng mga salitang 'liwanag ng aking mga mata.' (Aw 38:10) Ang 'pagbibigay ng

Diyos ng liwanag' sa isa ay nangangahulugang binibigyan niya sila ng buhay o pinahihintulutan niya silang patuloy na mabuhay. (Job 3:20, 23; ihambing ang Aw 56:13.) Ang "mga bata na hindi nakakita ng liwanag" ay yaong mga ipinanganak na patay. (Job 3:16; ihambing ang Aw 49:19.) Ang pananalitang "mabuti para sa mga mata ang makakita ng araw" ay maaaring ipalagay na nangangahulugang 'masarap mabuhay.'—Ec 11:7.

Sa makulay na pananalita, ang liwanag ng umaga ay inilalarawang 'humahawak sa mga dulo ng lupa at ipinapagpag ang mga balakyot mula roon,' sapagkat pinangangalat ng bukang-liwayway ang mga manggagawa ng kasamaan. Kadiliman ang kanilang "liwanag," sapagkat sanay silang gumawa ng kanilang masasamang gawa sa dilim ng gabi, at ang makasagisag na "liwanag" na ito ay kinukuha sa kanila ng literal na liwanag ng pagbubukang-liwayway.—Job 38:12-15; ihambing ang Job 24:15-17.

Kung paanong ang liwanag ng araw ay kitangkita, malinaw na malinaw rin ang masasamang hatol ni Jehova. Ipinahihiwatig ito sa Oseas 6:5: "Ang mga kahatulan sa iyo ay magiging gaya ng liwanag na sumisinag."

Ang 'liwanag ng mukha ng Diyos' ay nangangahulugan ng kaniyang pagsang-ayon. (Aw 44:3; 89:15) Ang pananalitang "pasinagin mo sa amin ang liwanag ng iyong mukha" ay nangangahulugang 'pagpakitaan mo kami ng lingap.' (Aw 4:6) Sa katulad na paraan, ang pagsang-ayon ng isang tagapamahala ay tinutukoy bilang "liwanag ng mukha ng hari."—Kaw 16:15.

Ang liwanag ay maaaring tumukoy sa pagiging maaliwalas o masayahin, na kabaligtaran naman ng karimlan. (Job 30:26) Maaaring ito ang dahilan kung bakit sinabi ni Job (29:24): "Ang liwanag ng aking mukha ay hindi nila iwinawaksi." Bagaman ang iba ay mapanglaw at nalulumbay, hindi ito naging dahilan upang mahawa si Job sa kanilang disposisyon.

Kung minsan, isang maningning na pag-asa, gaya ng kaligtasan o katubusan, ang inilalarawan ng liwanag. (Es 8:16; Aw 97:11; Isa 30:26; Mik 7:8, 9) Ang pagpapasikat ni Jehova ng kaniyang kaluwalhatian sa Sion ay tumukoy sa katubusan nito mula sa pagiging bihag. Bilang resulta, ang Sion ay pagmumulan ng kaliwanagan para sa mga bansa. (Isa 60:1-3, 19, 20; ihambing ang Apo 21:24; 22:5.) Sa kabilang dako, kapag ang araw, buwan, at mga bituin ay hindi nagbigay ng kanilang liwanag, nangangahulugan ito ng kapahamakan.—Isa 13:10, 11; Jer 4:23; Eze 32:7, 8; Mat 24:29.

LO-AMI [Hindi Ko Bayan]. Ang pangalan ng ikalawang anak na isinilang ng asawa ni Oseas na si Gomer. Iniutos ni Jehova na bigyan ng ganitong makahulugang pangalan ang bata upang ipakita na Kaniyang itinatwa ang walang-pananampalatayang Israel. (Os 1:8, 9) Iminumungkahi na ang batang ito ay hindi supling ni Oseas kundi anak ni Gomer sa pangangalunya (Os 1:2), sapagkat nang ipanganak si Jezreel, sinasabing si Gomer ay "nagsilang *sa kaniya* [kay Oseas] ng isang anak na lalaki," samantalang may kinalaman kay Lo-ami ay sinasabi lamang na "siya ay nagdalang-tao at nagsilang ng isang anak na lalaki."—Os 1:3, 8.

LOBO [sa Heb., *ze'ev';* sa Gr., *ly'kos;* sa Ingles, *wolf*]. Hayop na kumakain ng karne at kahawig ng malaking aso na *German shepherd,* ngunit mas mahahaba ang binti, mas malalaki ang paa, mas malapad ang ulo, at mas malalakas ang panga. Sa Palestina at Sirya, iniulat na ang mga lobo ay kadalasang naninila nang mag-isa, nang dalawahan o tatluhan, ngunit hindi pangkat-pangkat. Naghahanap sila ng masisila sa kadiliman ng gabi, anupat nagtatago sa buong maghapon. (Hab 1:8; Zef 3:3) Ang mga lobo ay mababangis, matatakaw, matatapang, at sakim, anupat madalas pumatay ng mga tupa na higit kaysa makakain o makakaladkad nila. Kaya nga, ang pastol noong sinaunang mga panahon ay kailangang maging malakas ang loob at mapamaraan upang maprotektahan niya ang kawan laban sa mga lobo.—Ju 10:12, 13.

Makatalinghaga ang karamihan sa mga pagtukoy ng Kasulatan sa lobo. Sa kaniyang hula noong malapit na siyang mamatay, inihalintulad ni Jacob ang kaniyang anak na si Benjamin sa isang lobo. Walang alinlangang tumutukoy ito sa kakayahan ng tribo sa pakikipaglaban. (Gen 49:27; tingnan ang BENJAMIN Blg. 2.) Ang walang-prinsipyong mga prinsipe ng Juda (Eze 22:27), mga bulaang propeta (Mat 7:15), mababagsik na mananalansang ng ministeryong Kristiyano (Mat 10:16; Luc 10:3), gayundin ang mga bulaang guro na magsasapanganib sa kongregasyong Kristiyano mula sa loob (Gaw 20:29, 30), ay inihalintulad sa mga lobo. Kabaligtaran ng kilabot na pananamsam ng mga lobo (Jer 5:6), ang lobo at ang kordero ay inilalarawang nasa kapayapaan at nanginginaing magkasama sa panahon ng pamamahala ng Mesiyas. Hindi lamang ito kapit sa mga pagbabagong magaganap sa buhay ng mga tao, kundi tiyak na lumalarawan ito sa gayong kapayapaan na iiral sa gitna ng mga hayop—Isa 11:6; 65:25.

LOD. Isang lunsod na may mga sakop na bayan. Lumilitaw na itinayo ito ng Benjamitang si Semed na 'anak' ni Elpaal. (1Cr 8:1, 12) Pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, ang Lod ay naging isa sa kanilang mga pinakakanluraning pamayanan. (Ezr 2:33; Ne 7:37; 11:35) Ipinapalagay na ito rin ang Lida, kung saan pinagaling ni Pedro si

Eneas. (Gaw 9:32-38) Yamang nasa isang matabang libis sa timugang gilid ng Kapatagan ng Saron, ang el-Ludd (Lod) ay matatagpuan mga 18 km (11 mi) sa TS ng Jope. Noong sinaunang panahon, ang lunsod na ito'y nasa salubungan ng itinuturing na pangunahing ruta na bumabagtas sa pagitan ng Ehipto at Babilonya at ng pangunahing lansangan na mula Jope patungong Jerusalem. Sa Karaniwang Panahon, dahil sa estratehikong lokasyon nito, nalantad ang lunsod sa mga pananalanta ng mga hukbo ng mga Romano, Saraceno, Krusado, at mga Mongol.

LO-DEBAR. Dito nakatira si Makir, isang kapanahon ni Haring David. (2Sa 9:4, 5; 17:27) Kadalasang ipinapalagay na ang Lo-debar at ang Debir sa Gad ay iisa.—Jos 13:24, 26; tingnan ang DEBIR Blg. 4.

LOG. Ang pinakamaliit na panukat ng likido na binanggit sa Bibliya. Ipinahihiwatig ng mga katibayan sa Talmud na ang log ay katumbas ng ikalabindalawa ng isang hin, o 0.014 bat. Batay sa mga tuklas sa arkeolohiya, ang bat ay tinatayang may sukat na 22 L (5.81 gal). Kung tama ang sukat na ito, ang isang takal na log ay makapaglalaman ng mga 0.31 L (0.66 pt). Ang isang takal na log ng langis ay bahagi ng itinakdang handog ng isang nilinis na ketongin.—Lev 14:2, 10, 12, 15, 21, 24.

LOIDA. Ang lola ni Timoteo at lumilitaw na ina ng kaniyang inang si Eunice. Hindi siya ang lola ni Timoteo sa panig ng ama at ipinahihiwatig ito ng salin ng Syriac na "ang ina ng iyong ina." Si Loida ay pinapurihan ni Pablo, na nagsabing si Loida ay isang babaing Kristiyano na may 'pananampalatayang walang pagpapaimbabaw.' (2Ti 1:5) Lumilitaw na ang tirahan ng kanilang pamilya ay sa Listra. (Gaw 16:1, 2) Ang paghahambing ng 2 Timoteo 1:5 sa 2 Timoteo 3:15 ay nagpapahiwatig na kapuwa tinuruan nina Loida at Eunice si Timoteo mula sa Kasulatan.

LOLO'T LOLA, MGA. Mga magulang ng ama at/o ina. Ang terminong "mga lolo't lola," gayundin ang "lolo" at "lola," ay bihirang matagpuan sa mga salin ng Bibliya. Ang "lola" sa 1 Hari 15:10, 13 ay isinalin mula sa salitang Hebreo para sa "ina" at angkop lamang na isalin bilang "lola" sapagkat si Maaca ay lola ni Asa at hindi niya ina. (1Ha 15:1, 2, 8) Lumilitaw na si Maaca ay nagpatuloy bilang inang reyna noong panahon ng paghahari ni Asa hanggang noong alisin siya dahil sa kaniyang idolatriya. (1Ha 15:13) Sa katulad na paraan, may mga pagkakataon na ang "ama" ay tumutukoy sa isang lolo o ninuno. (Gen 28:13; 2Sa 9:7) Ang mga lolo't lola ay tinutukoy rin ng mga pananalitang gaya ng "ama ng iyong ina" at 'ama ng ina.'—Gen 28:2; Huk 9:1.

Sinabi ng apostol na ang "mga anak o mga apo" ay dapat na "patuloy na magbayad ng kaukulang kagantihan sa kanilang mga magulang at mga lolo't lola [sa Gr., *pro·go'nois*]." (1Ti 5:4) Ang isa pang anyo ng gayunding salita (*pro·go'non*) ay isinasalin naman bilang "mga ninuno" sa 2 Timoteo 1:3. Ang lola (sa Gr., *mam'me*) ni Timoteo na si Loida ay pinapurihan dahil sa mayroon itong 'pananampalatayang walang pagpapaimbabaw,' at lumilitaw na nakatulong siya upang sumulong ang pananampalataya at espirituwal na paglaki ni Timoteo.—2Ti 1:5; 3:14, 15.

LO-RUHAMA [[Siya ay] Hindi Pinagpakitaan ng Awa]. Isang batang babaing isinilang ni Gomer, na asawa ni Oseas. Sinabihan ni Jehova ang propeta na bigyan ng ganitong pangalan ang bata sapagkat "hindi na [Siya] muling magpapakita ng awa sa sambahayan ng Israel." Sa gayon ay ipinaalam ng Diyos ang pagtatakwil niya sa Israel sa kabuuan. (Os 1:6-8) Mas maaga rito, nang ipanganak si Jezreel, sinasabing si Gomer ay "nagsilang sa kaniya [kay Oseas] ng isang anak na lalaki," ngunit may kinalaman kay Lo-ruhama ay sinasabi lamang na si Gomer ay "muling nagdalang-tao at nagsilang ng isang anak na babae," anupat walang personal na pagtukoy kay Oseas. Bagaman hindi espesipikong sinasabi ng ulat, iminumungkahi na ang batang ito ay bunga ng pangangalunya ni Gomer at hindi sariling supling ng propeta. (Os 1:2, 3) May di-tuwirang pagtukoy sa kaniyang makasagisag na pangalan sa Oseas 2:1, 23.

LOT. Isang apo ni Tera at anak ng kapatid ni Abraham (Abram) na si Haran; samakatuwid, pamangkin ni Abraham.—Gen 11:27.

Ang ama ni Lot na si Haran ay namatay sa Ur ng mga Caldeo. Sa gayon, sumama si Lot kina Tera, Abram, at Sarai mula sa Ur patungo sa lunsod ng Haran, kung saan namatay ang lolo niya na si Tera. (Gen 11:28, 31, 32) Pagkatapos ay naglakbay si Lot patungo sa Canaan kasama nina Abram at Sarai, at nang maglaon ay sumama siya sa kanila patungo at pabalik mula sa Ehipto. (Gen 12:4, 5; 13:1) Dahil dumami na ang natipong pag-aari nina Lot at Abram, hindi na sila nakayanang tustusan ng lupain nang bumalik sila sa Canaan. Gayundin, isang away ang bumangon sa pagitan ng kani-kanilang tagapag-alaga ng kawan. (Gen 13:5-7) Yamang hindi nais ni Abram na magpatuloy ang gayong kalagayan, iminungkahi niyang maghiwalay sila, anupat ang kaniyang pamangkin ang pinapili niya ng gusto nitong lupain. Pinili ni Lot ang isang lugar na natutubigang mainam, ang buong distrito ng Mababang Jordan.

Inilipat niya ang kaniyang kampo sa S at nang bandang huli ay nagtolda siya malapit sa Sodoma. (Gen 13:8-12) Ngunit hindi tinularan ni Lot ang mga Sodomita. Pinatunayan niya na isa siyang "taong matuwid" na "sa kaniyang nakita at narinig habang naninirahan sa gitna nila sa araw-araw, ay napahihirapan ang kaniyang matuwid na kaluluwa dahilan sa kanilang mga gawang tampalasan."—2Pe 2:8.

Noong panahong talunin ng apat na sumasalakay na magkakaalyadong hari ang limang hari sa lugar na iyon, kabilang na ang hari ng Sodoma, sinamsaman ng mga nagtagumpay ang lunsod at kinuhang bihag si Lot. Nang mabalitaan ito, pinisan ni Abram ang 318 alipin, nilupig ang mga mambibihag, binawi ang lahat ng ari-arian, at iniligtas si Lot.—Gen 14:1-16.

Dinalaw ng mga Anghel. Pagkaraan nito, nang dalawin si Lot ng dalawang anghel noong malapit nang puksain ang Sodoma, malugod niya silang pinatuloy. Ngunit pinalibutan ng mga lalaki ng lunsod ang bahay at mapilit nilang sinabi na ilabas sa kanila ang mga bisita para sa imoral na layunin. Sinikap ni Lot na ipagsanggalang ang kaniyang mga panauhin anupat inialok pa nga niya sa mga mang-uumog ang kaniyang dalawang anak na dalaga. Dahil sa galit, ipinagtulakan nang matindi ng mga mang-uumog si Lot, kung kaya ipinasok siya ng kaniyang mga panauhing anghel sa loob ng bahay at binulag ang balakyot na mga Sodomita.—Gen 19:1-11.

Iniligtas mula sa Sodoma. Pagkatapos ay ipinabatid ng mga anghel kay Lot na ang daing ng paghiyaw laban sa mga tumatahan sa Sodoma ay lumakas sa harap ni Jehova at na isinugo sila upang puksain ang lunsod. Ayon sa tagubilin, binabalaan ni Lot ang kaniyang magiging mga manugang, na maliwanag na nagbabalak kunin ang kaniyang mga anak upang maging mga asawa ngunit hindi pa iyon naisasagawa. (Ihambing ang Gen 19:8, 14.) Ngunit hindi siya pinakinggan ng kaniyang mga manugang. (Gen 19:12-14) Nang magbukang-liwayway na ay inapura sila ng dalawang anghel na umalis, anupat sinunggaban pa nga ang mga kamay ni Lot, ng kaniyang asawa, at ng kaniyang dalawang anak. Alinsunod sa kahilingan ni Lot, pinahintulutan siya ng mga anghel na tumakas patungo sa kalapit na lunsod ng Zoar. Pagdating doon ni Lot, pinasapit ni Jehova sa Sodoma at Gomorra ang maapoy na pagpuksa. Ngunit ang asawa ni Lot (na ang pangalan ay hindi binanggit sa Kasulatan) ay sumuway nang ito'y "lumingon mula sa likuran niya," marahil ay nanghihinayang sa mga bagay na naiwan. Dahil dito, siya "ay naging haliging asin."—Gen 19:15-26.

Nang maglaon ay nilisan ni Lot ang Zoar at nanahanan sa isang yungib sa isang bulubunduking pook. Palibhasa'y namatay sa Sodoma ang magiging mga manugang ni Lot, wala nang mapapangasawa ang kaniyang mga anak. Dahil dito, gumawa sila ng paraan upang makipagtalik sa kanila ang kanilang ama nang hindi nito namamalayan habang ito ay nasa impluwensiya ng alak. Ginawa nila ito upang makapagpanatili sila ng supling mula sa kanilang ama. Bilang resulta, ang mga anak ni Lot ay nagsilang ng tig-isang anak na lalaki, na siyang pinagmulan ng mga Moabita at ng mga Ammonita. —Gen 19:30-38; Deu 2:9, 19.

Isang Babala. Ang autentisidad ng ulat ng Kasulatan tungkol kay Lot ay pinatotohanan ni Jesu-Kristo. Ipinakita niya na "sa mga araw ng Anak ng tao," o sa panahon ng kaniyang pagkanaririto, ang mga kalagayan ay magiging katulad niyaong sa mga araw ni Lot nang ang mga tao ay walang pagkabahalang kumakain, umiinom, bumibili, nagtitinda, nagtatanim, at nagtatayo hanggang noong umulan ng apoy at asupre mula sa langit at pinuksa silang lahat. Ipinakita ni Kristo na sa panahong iyon sa hinaharap, hindi dapat balikan ng mga tao ang mga bagay na nasa likuran, at nagbigay siya ng isang mariing halimbawa upang ipakita ang napakasaklap na ibubunga ng paggawa ng gayon, sa pagsasabing: "Alalahanin ninyo ang asawa ni Lot."—Luc 17:26-32.

LOTAN. Isang anak ni Seir na Horita at isa sa mga shik ng Edom. (Gen 36:20, 29) Ang kaniyang mga anak ay sina Hori at Hemam (Homam), at ang kapatid niyang babae ay nagngangalang Timna. —Gen 36:22; 1Cr 1:38, 39.

LOTUS, PUNONG [sa Heb., *tse·'elim'* (pangmaramihan)]. Ang matinik na lotus (*Zizyphus lotus*) ay isang masangang palumpong o mababang puno, kadalasan ay tumataas lamang nang 1.5 m (5 piye). Ang mga dahon nito ay maliit, biluhaba, at tulad-katad, at sa punò ng bawat dahon ay may isang pares ng mga tinik. Ang tanging pagtukoy rito ay nasa Job 40:21, 22, kung saan binabanggit ang Behemot (ang hipopotamus) bilang nakahiga sa lilim ng punong ito. Bagaman ang punong ito ay matatagpuan sa mga tuyong lugar sa Palestina, binabanggit ng *A Dictionary of Life in Bible Times* na ito ay "saganang tumutubo sa mainit at mahalumigmig na latian" ng H Aprika.—Ni W. Corswant, Suffolk, 1960, p. 177.

LUBID. Tingnan ang PANALI, LUBID.

LUCAS. Isang manggagamot at tapat na kasamahan ng apostol na si Pablo. Siya ang manunulat ng Ebanghelyo ni Lucas at ng Mga Gawa ng mga Apostol. Makikita sa mga isinulat ni Lucas na mataas ang kaniyang pinag-aralan. Mapapansin din sa paggamit niya ng mga medikal na termino na isa siyang doktor.—Luc 4:38; Gaw 28:8.

Hindi tinukoy ni Lucas ang kaniyang sarili bilang isang saksi sa mga pangyayari sa buhay ni Kristo na nakatala sa kaniyang ulat ng Ebanghelyo. (Luc 1:2) Kaya lumilitaw na naging mananampalataya siya pagkaraan ng Pentecostes ng 33 C.E.

Sa aklat ng Mga Gawa, si Lucas ay tinutukoy sa di-tuwirang paraan sa pamamagitan ng mga panghalip na "kami" at "amin." (Gaw 16:10-17; 20:5–21:18; 27:1–28:16) Kasama siya ni Pablo sa Troas noong ikalawang paglalakbay ng apostol bilang misyonero at sinamahan niya ito mula roon patungong Filipos, kung saan siya maaaring nanatili hanggang sa pagbalik ni Pablo noong ikatlong paglalakbay nito bilang misyonero. Sinamahan ni Lucas si Pablo patungong Judea sa pagtatapos ng paglalakbay na iyon (Gaw 21:7, 8, 15), at habang nakabilanggo ang apostol nang mga dalawang taon sa Cesarea, malamang na doon isinulat ni Lucas ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo (mga 56-58 C.E.). Sinamahan niya si Pablo sa paglalakbay nito patungong Roma para sa paglilitis. (Gaw 27:1; 28:16) Yamang ang aklat ng Mga Gawa ay sumasaklaw sa mga pangyayari mula 33 C.E. hanggang noong dalawang taóng pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma ngunit hindi iniuulat ang kinahinatnan ng pag-apela ni Pablo kay Cesar, malamang na sa Roma natapos ni Lucas ang aklat ng Mga Gawa noong mga 61 C.E.

Nakiisa si Lucas kay Pablo sa pagpapadala ng mga pagbati sa mga Kristiyano sa Colosas nang sulatan sila ni Pablo mula sa Roma (mga 60-61 C.E.), at tinukoy siya ng apostol bilang "ang minamahal na manggagamot." (Col 4:14) Nang sumulat si Pablo kay Filemon mula sa Roma (mga 60-61 C.E.), inilakip niya ang mga pagbati mula kay Lucas, at tinukoy niya ito bilang isa sa kaniyang "mga kamanggagawa." (Flm 24) Ang pananalita ni Pablo na, "si Lucas lamang ang kasama ko," ay nagpapakita na hindi iniwan ni Lucas si Pablo at na kasama siya ng apostol bago ito mamatay bilang martir. —2Ti 4:11.

Ipinapalagay ng ilan na si Lucas ay isang Gentil, anupat pangunahin nang ibinabatay ito sa Colosas 4:11, 14. Sa dahilang unang binanggit ni Pablo ang "mga tuli" (Col 4:11) at saka tinukoy si Lucas (Col 4:14), sinasabi nila na si Lucas ay hindi kabilang sa mga tuli at sa gayon ay hindi Judio. Ngunit hindi tiyak ang bagay na ito. Sinasabi sa Roma 3:1, 2 na ipinagkatiwala ng Diyos sa mga Judio ang kaniyang kinasihang mga pananalita. Isa si Lucas sa mga pinagkatiwalaan ng gayong kinasihang mga pananalita.

Gayundin, walang saligan sa Kasulatan upang ipalagay na si Lucas ang Lucio na binanggit sa Gawa 13:1 o ang "kamag-anak" ni Pablo na may gayunding pangalan na tinukoy sa Roma 16:21.

LUCAS, MABUTING BALITA AYON KAY.

Isang ulat na pangunahin nang naglalahad ng mga pangyayari sa ministeryo ni Jesus sa lupa. Layunin nito na magharap ng isang tumpak na rekord ayon sa lohikal na pagkakasunud-sunod, anupat pinatutunayan kay Teofilo ang katiyakan ng mga itinuro sa kaniya nang bibigan. (Luc 1:3, 4) Gaya ng ipinahihiwatig ng pagkakaroon nito ng dako sa kanon ng Bibliya, makikinabang din sa rekord na ito ang maraming iba pang tao, kapuwa mga Judio at mga di-Judio. Bagaman kung minsan ay waring nangingibabaw ang pagkakaayos ayon sa paksa, ang Ebanghelyong ito ay may pangkalahatang balangkas na nasa kronolohikal na pagkakasunud-sunod.

Manunulat at Panahon ng Pagsulat. Bagaman hindi binanggit sa aklat ang kaniyang pangalan, ang manggagamot na si Lucas (Col 4:14) ay karaniwan nang kinikilala bilang ang manunulat ng ulat na ito. Sinusuportahan ito ng nasusulat na katibayan na mula pa noong ikalawang siglo C.E., anupat sa Muratorian Fragment (mga 170 C.E.) ay kinikilalang si Lucas ang sumulat ng Ebanghelyo. Ang ilang aspekto ng Ebanghelyong ito ay maituturing din na indikasyon na isang manggagamot na may mataas na pinag-aralan ang manunulat nito. Mas malawak ang bokabularyo nito kaysa sa pinagsamasamang bokabularyo ng tatlong iba pang Ebanghelyo. Kung minsan, ang mga paglalarawan sa mga sakit na pinagaling ni Jesus ay mas espesipiko kaysa sa iba pang mga ulat.—Ihambing ang Mat 8:14; Mar 1:30; Luc 4:38; Mat 8:2; Mar 1:40; Luc 5:12.

Maliwanag na natapos na ni Lucas ang kaniyang Ebanghelyo bago niya isulat ang aklat ng Mga Gawa. (Gaw 1:1, 2) Yamang sumama siya kay Pablo sa Jerusalem sa katapusan ng ikatlong paglalakbay ng apostol bilang misyonero (Gaw 21:15-17), maaari niyang matalunton nang may katumpakan ang mga bagay na may kinalaman kay Jesu-Kristo sa mismong lupain kung saan isinagawa ng Anak ng Diyos ang kaniyang gawain. Pagkatapos ng pagaresto kay Pablo sa Jerusalem at noong panahon ng pagkabilanggo ni Pablo sa Cesarea nang dakong huli, malamang na nagkaroon ng maraming pagkakataon si Lucas na makipag-usap sa mga saksi at kumonsulta sa mga nakasulat na rekord. Kaya makatuwirang ipalagay na ang Ebanghelyo ay maaaring isinulat sa Cesarea noong panahong nakabilanggo roon si Pablo sa loob ng mga dalawang taon (mga 56-58 C.E.).—Gaw 21:30-33; 23:26-35; 24:27.

Natatanging mga Punto. Gaya ng tatlong iba pang Ebanghelyo, ang ulat ni Lucas ay naglalaan ng saganang katibayan na si Jesus nga ang Kristo, ang Anak ng Diyos. Isinisiwalat nito na si Jesus ay isang taong mapanalanginin, isa na lubos na nanalig sa kaniyang makalangit na Ama. (Luc 3:21; 6:12-16;

11:1; 23:46) Naglalaman ito ng maraming suplementaryong detalye na kapag idinagdag sa mga masusumpungan sa tatlong iba pang Ebanghelyo ay bumubuo ng isang mas kumpletong larawan ng mga pangyayaring nauugnay kay Kristo Jesus. Halos ang buong mga kabanata 1 at 2 ay walang kahalintulad sa iba pang mga Ebanghelyo. Natatangi sa aklat na ito ang di-kukulangin sa anim na espesipikong himala at mahigit sa isang dosenang ilustrasyon. Ang mga himala ay: ang pagpapangyari ni Jesus na makahimalang makahuli ng maraming isda ang ilan sa kaniyang mga alagad (5:1-6), ang pagbabangon niya sa anak na lalaki ng babaing balo sa Nain (7:11-15), gayundin ang pagpapagaling niya sa isang babaing hukot na hukot (13:11-13), sa isang lalaking minamanas (14:1-4), sa sampung ketongin (17:12-14), at sa tainga ng alipin ng mataas na saserdote (22:50, 51). Kabilang sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG LUCAS

Ang ulat ni Lucas tungkol sa buhay ni Jesus, isinulat upang pagtibayin ang katiyakan ng mga pangyayaring nauugnay sa buhay ni Kristo at sa paraang makaaakit sa mga tao ng lahat ng mga bansa

Ang ikalawang Ebanghelyo na isinulat; malamang na inirekord ito sa pagitan ng 56 at 58 C.E.

Mga pangyayari bago ang pangmadlang ministeryo ni Jesus (1:1–4:13)

- Patiunang ipinatalastas ni Gabriel kay Maria na isisilang nito ang Anak ng Diyos; noong ipanganak si Jesus, tinukoy siya ng mga anghel bilang ang “Kristo na Panginoon”
- Sa edad na 12 taon, si Jesus ay nagtanong sa mga guro sa templo
- Noong bautismuhan siya ni Juan, bumaba kay Jesus ang banal na espiritu at isang tinig mula sa langit ang nagpakilala kay Jesus bilang ang Anak ng Diyos
- Nabigo si Satanas sa paulit-ulit na pagsisikap na tuksuhin si Jesus

Maagang bahagi ng ministeryo ni Jesus, sa kalakhan ay sa Galilea (4:14–9:62)

- Sa sinagoga sa Nazaret, binasa ni Jesus ang kaniyang atas mula sa balumbon ng Isaias; tinangka siyang patayin ng mga nakikinig
- Nagturo siya sa sinagoga sa Capernaum, nagpalayas ng demonyo, at nagpagaling ng maraming maysakit
- Hinamon siya sa mga usaping gaya ng pagpapatawad ng mga kasalanan at pagpapagaling sa panahon ng Sabbath
- Pagkapanalangin nang buong magdamag, pinili ni Jesus ang kaniyang 12 apostol
- Binigkas niya ang Sermon sa Bundok
- Pinagaling niya ang alipin ng isang opisyal ng hukbo at binuhay-muli ang anak na lalaki ng isang babaing balo
- Inilahad ni Jesus ang mga talinghaga tungkol sa dalawang taong may utang at sa manghahasik; nagsagawa siya ng marami pang himala, kasama na rito ang pagbuhay-muli sa anak na babae ni Jairo
- Isinugo ang mga apostol upang ipangaral ang Kaharian ng Diyos
- Kinilala ni Pedro si Jesus bilang ang Kristo; di-nagtagal, nasaksihan niya at ng dalawa pang apostol ang pagbabagong-anyo

Ang ministeryo ni Jesus nang dakong huli, sa kalakhan ay sa Judea at Perea (10:1–19:27)

- Isinugo ni Jesus ang 70 upang mangaral
- Inilahad niya ang talinghaga tungkol sa madamaying Samaritano
- Tinuruan niya ang kaniyang mga alagad kung paano mananalangin, pagkatapos ay pinasinungalingan niya ang paratang na nagpapalayas siya ng mga demonyo sa pamamagitan ni Beelzebub
- Nagbabala si Jesus laban sa materyalismo at hinimok niya ang mga alagad na hanapin ang Kaharian ng Diyos; binanggit niya ang tungkol sa munting kawan at sa tapat na katiwala
- Pinagaling niya ang isang babaing hukot na hukot at sinagot niya ang mga pagtutol sa pagsasagawa nito sa panahon ng Sabbath
- Ipinakita niya na yaong mga nais maging alagad ay dapat na humarap sa kaakibat na mga pananagutan
- Naglahad siya ng mga talinghaga, kasama na rito ang tungkol sa alibughang anak at sa taong mayaman at kay Lazaro
- Binabalaan ni Jesus ang kaniyang mga alagad tungkol sa pagtisod sa iba; ipinaghalimbawa niya ang pangangailangan na maging mapagpakumbaba
- Nagpagaling siya ng sampung ketongin, ngunit isa lamang, isang Samaritano, ang bumalik upang magpasalamat sa kaniya
- Inihambing ni Jesus ang “mga araw ng Anak ng tao” sa mga araw ni Noe at ni Lot
- Idiniin niyang muli ang pangangailangan na maging mapagpakumbaba—lalo na ng mayayaman—pagkatapos ay naglakbay siya patungong Jerico, kung saan nakumberte si Zaqueo
- Sa pamamagitan ng talinghaga tungkol sa mga mina, ipinakita niya na ang Kaharian ay hindi pa darating sa panahong iyon

Ang panghuling pangmadlang ministeryo ni Jesus, sa loob at sa palibot ng Jerusalem (19:28–24:53)

- Sakay ng isang asno, si Jesus ay pumasok sa Jerusalem at ibinunyi ng mga tao, ngunit tinangisan niya ang lunsod at inihula ang pagkatiwangwang nito
- Pinalayas niya sa templo yaong mga nagtitinda; pagkatapos ay may iniharap sa kaniya na mapandayang mga tanong tungkol sa mga buwis at sa pagkabuhay-muli
- Nang inihuhula ang pagkawasak ng templo at ang pagbagsak ng Jerusalem, binanggit din ni Jesus ang katapusan ng mga takdang panahon ng mga bansa
- Pinasinayaan niya ang Memoryal ng kaniyang kamatayan, at pagkatapos nito ay ipinagkanulo siya; nang tagpasin ni Pedro ang tainga ng alipin ng mataas na saserdote, pinagaling ni Jesus ang lalaki
- Matapos arestuhin, si Jesus ay dinala sa bahay ng mataas na saserdote, sa Sanedrin, at kay Pilato; pagkatapos ay ipinadala siya kay Herodes at nang dakong huli ay ibinalik kay Pilato
- Ibinayubay si Jesus; sa tulos, binanggit niya ang tungkol sa Paraiso sa isang manggagawa ng kasamaan na nakabayubay na kasama niya; noong mamamatay na siya, isang kadiliman ang sumapit sa lupa at ang kurtina ng santuwaryo ay nahati sa gitna
- Inilibing ang kaniyang katawan, ngunit sa loob ng tatlong araw ay nagpakita ang binuhay-muling si Jesus sa kaniyang mga tagasunod
- Sa katapus-tapusan, si Jesus ay nagsimulang umakyat sa langit samantalang nakatingin sila

mga ilustrasyon: ang dalawang taong may utang (7:41-47), ang madamaying Samaritano (10:30-35), ang hindi namumungang puno ng igos (13:6-9), ang malaking hapunan (14:16-24), ang nawawalang baryang drakma (15:8, 9), ang alibughang anak (15:11-32), ang di-matuwid na katiwala (16:1-8), ang taong mayaman at si Lazaro (16:19-31), at ang babaing balo at ang di-matuwid na hukom (18:1-8).

Ang materyal na lumilitaw sa Ebanghelyong ito hinggil sa kronolohiya ay tumutulong upang matukoy kung kailan isinilang si Juan na Tagapagbautismo at si Jesus at kung kailan nila sinimulan ang kani-kanilang ministeryo.—Luc 1:24-27; 2:1-7; 3:1, 2, 23; tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO.

Autentisidad. Ang autentisidad ng Ebanghelyo ni Lucas at ang pagkakasuwato nito at ng iba pang mga aklat ng Bibliya ay ipinahihiwatig ng maraming pagtukoy nito sa Hebreong Kasulatan at ng mga pagsipi nito mula roon. (Ihambing ang Luc 2:22-24; Exo 13:2; Lev 12:8; Luc 3:3-6; Isa 40:3-5; Luc 7:27; Mal 3:1; Luc 4:4, 8, 12; Deu 8:3; 6:13, 16; Luc 4:18, 19; Isa 61:1, 2.) Higit pang nagpapatotoo sa autentisidad ng aklat ang katuparan ng hula ni Jesus may kinalaman sa pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito.—Luc 19:41-44; 21:5, 6.

LUCIO [mula sa salitang-ugat na Lat. na nangangahulugang "liwanag; ilaw"].

1. Isang lalaking taga-Cirene na kaugnay sa kongregasyon ng Antioquia, Sirya, nang humayo si Pablo mula roon sa kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero.—Gaw 13:1-3.

2. Isang Kristiyanong "kamag-anak" ni Pablo na nakasama niya sa Corinto noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero nang isulat ng apostol ang kaniyang unang liham sa mga taga-Roma. Nakiisa si Lucio sa pagpapadala ng mga pagbati sa mga Kristiyano sa Roma.—Ro 16:21.

LUD, LUDIM.

1. Isang anak ni Sem (Gen 10:22; 1Cr 1:17) na ang mga inapo ay iniugnay ni Josephus (at ng iba pa) sa mga Lydiano ng TK Asia Minor. (*Jewish Antiquities,* I, 143, 144 [vi, 4]) Tinukoy ng mga inskripsiyong Asiryano noong ikapitong siglo B.C.E. ang mga Lydiano bilang *Luddu.*

2. Isang inapo ni Ham sa pamamagitan ni Mizraim. (Gen 10:6, 13; 1Cr 1:8, 11) Ang bayang nagmula sa Hamitikong Lud na ito ay maliwanag na "ang mga Ludim" na kilalá sa kanilang kahusayan sa paggamit ng busog at, kasama ang Hamitikong Put at Cus, isinama sila sa mga hukbong militar ng Ehipto. (Jer 46:8, 9; ihambing ang Eze 30:4, 5.) Ang kahawig na pagbanggit sa humahawak ng busog na Lud sa Isaias 66:19 ay waring tumutukoy sa Hamitikong Lud, sa halip na sa Semitikong Lud, bilang kasama sa mga bansang malayo sa Israel. Ang mga Ludim na nag-ukol ng paglilingkod militar sa Tiro ay mas mahirap tukuyin. (Eze 27:3, 10) Gayunman, ang pag-uugnay sa kanila kay Put sa teksto ay maaaring muling tumutukoy sa Hamitikong mga Ludim.

Dahil sa mga tekstong nabanggit ay makatuwirang ilagay ang Hamitikong mga Ludim sa Hilagang Aprika, ngunit hindi posibleng tukuyin ang kinaroroonan ng mga ito nang mas tiyakan. Inilalagay sila ng ilang iskolar sa kalakhang kapaligiran ng Libya, ngunit ginagawa nila iyon salig sa isang sinadyang pagbabago sa baybay ng pangalan tungo sa Lub sa halip na Lud.

LUHIT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tapyas; tabla"]. Isang lugar na binanggit sa mga hula ng kapahamakan laban sa Moab. (Isa 15:1, 5; Jer 48:5) Naniniwala ang ilang iskolar na ang Luhit ay isang Moabitang lunsod na nasa taluktok ng isang dakong paahon. Yamang sinabi nina Eusebius at Jerome na ito rin ang lugar na tinatawag na Loueitha, ito ay iniugnay sa Rujm Madinat er Ras, mga 20 km (12 mi) sa TK ng Karak, o sa kalapit na Khirbet Fas. Ayon naman sa iba, ang Luhit ay hindi isang lunsod kundi pangalan lamang ng dakong paahon o dalisdis na daraanan ng tumatangis na mga takas na Moabita.—Ihambing ang Bil 34:4.

LUKLUKAN NG PAGHATOL. Kadalasan, isang mataas na plataporma na nasa labas at may mga baytang, mula rito ang mga opisyal, samantalang nakaupo, ay nakapagsasalita sa harap ng mga pulutong at nakapagpapatalastas ng kanilang mga pasiya. (Mat 27:19; Ju 19:13; Gaw 12:21; 25:6, 10, 17) Ang ipinapalagay ng ilan na luklukan ng paghatol (tinatawag na Bema) sa Corinto, kung saan humarap si Pablo kay Galio, ay yari sa puti at asul na marmol. (Gaw 18:1, 12, 16, 17) Sa gilid nito ay may dalawang silid-hintayan na may mga sahig na moseyk at mga bangkô na marmol.

Ipinagkatiwala ng Diyos na Jehova ang lahat ng paghatol sa kaniyang Anak (Ju 5:22, 27), at dahil dito ang lahat ay haharap sa 'luklukan ng paghatol ni Kristo.' (2Co 5:10) Ito ay wasto ring tinatawag na "luklukan ng paghatol ng Diyos" sapagkat si Jehova ang Tagapagpasimula ng kaayusang ito at humahatol siya sa pamamagitan ng kaniyang Anak.—Ro 14:10.

LUMILIPAD NA NILALANG, MGA. Tingnan ang IBON.

LUNSOD. Isang maliit na lugar na pinamamayanan, bagaman sa lawak, populasyon, o kahalagahan ay nakahihigit kaysa sa isang bayan o nayon. Sa Kasulatan, ang salitang Hebreo na *'ir,* isinaling

"lunsod," ay lumilitaw nang halos 1,100 ulit. Kung minsan, ang salitang *qir·yah′* (bayan) ay ginagamit bilang singkahulugan nito o kaya'y kasama nito sa isang paralelismo—halimbawa, "Pagkatapos nito ay tatawagin kang Lunsod [*'ir*] ng Katuwiran, Tapat na Bayan [*qir·yah′*]," o "Ano't hindi pinabayaan ang lunsod [*'ir*] ng kapurihan, ang bayan [*qir·yath′*] ng pagbubunyi?"—Isa 1:26; Jer 49:25.

Ang "mga pamayanan" (sa Heb., *chatse·rim′*), "mga sakop na bayan" (sa Heb., *ba·noth′*), at "mga nayon" (sa Heb., *kepha·rim′*), na binabanggit din sa Hebreong Kasulatan, ay ipinakikitang naiiba sa "mga lunsod" at "mga bayan" sa diwa na ang mga ito ay hindi mga komunidad na may mga pader kundi, sa halip, iniuugnay sa lantad na lupain. (1Sa 6:18) Kung ang mga ito ay nasa mga karatig-pook o nasa mismong kapaligiran ng isang nakukutaang lunsod o bayan, inilalarawan ang mga komunidad na ito bilang "mga sakop na bayan," anupat literal na nangangahulugang "mga anak na babae" ng lunsod na may mga pader. (Bil 21:25; tingnan ang SAKOP NA BAYAN, MGA.) Ipinakita rin ng Kautusan ni Moises na may legal na pagkakaiba sa pagitan ng mga lunsod at mga bayan na may pader at ng mga pamayanan at mga nayon na walang pader. Kapag ipinagbili ng isang taong naninirahan sa isang pamayanan na walang pader ang kaniyang bahay, may karapatan siyang tubusin iyon kailanma't naisin niya, ngunit kung hindi niya kayang tubusin iyon, ibabalik ito sa kaniya sa taon ng Jubileo. Sa kabilang dako, kapag isang bahay na nasa isang lunsod na may pader ang ipinagbili, kailangang tubusin iyon ng nagbenta sa loob ng sumunod na taon, anupat kung hindi ay magiging permanenteng pag-aari iyon ng bumili, maliban sa kaso ng mga lunsod ng mga Levita. (Lev 25:29-34) Makikita rin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang pagkakaibang ito, at doon ang *po′lis* ay kadalasang tumutukoy sa isang "lunsod" na may pader at ang *ko′me* naman ay sa isang "nayon" na walang pader. Sa Marcos 1:38, ang salitang Griego na *ko·mo′po·lis* ay maaaring isalin bilang 'bayang nayon' o 'lunsod na nayon.' (Ihambing ang *Int.*) Tinawag ni Juan ang Betlehem bilang ang "nayon na dating kinaroroonan ni David," at tinukoy naman ito ni Lucas bilang isang lunsod yamang batid niya na pinatibay ni Rehoboam ang nayong ito.—Ju 7:42; Luc 2:4; 2Cr 11:5, 6.

Si Cain ang unang nagtayo ng lunsod, at ipinangalan niya ang lunsod na iyon sa kaniyang anak na si Enoc. (Gen 4:17) Kung nagkaroon man ng iba pang mga lunsod bago ang Baha, ang mga iyon ay naglaho na sa Delubyo noong 2370 B.C.E. Pagkaraan ng Baha, ang mga lunsod ng Babel, Erec, Acad, at Calne sa lupain ng Sinar ang nagsilbing pundasyon ng kaharian ni Nimrod. Pagkatapos ay pinalawak niya ito sa pamamagitan ng pagtatayo ng Nineve, Rehobot-Ir, Cala, at Resen (inilalarawan sa kabuuan bilang "ang dakilang lunsod") sa dakong H sa Libis ng Mesopotamia. (Gen 10:10-12) Sa kabilang dako naman, ang mga patriyarkang sina Abraham, Isaac, at Jacob ay hindi nagtayo ng mga lunsod kundi tumahan sila sa mga tolda bilang mga naninirahang dayuhan kahit noong makipamayan sila sa mga bayan at mga nayon sa Canaan at Ehipto. (Heb 11:9) Gayunman, pagkaraan ng mahabang panahon, iniulat ng mga tiktik na pumasok sa Canaan na maraming matitibay at nakukutaang lunsod sa lupaing iyon.—Bil 13:28; Deu 9:1.

Layunin ng Pagtatayo. Ang mga tao ay nagsimulang magtayo ng mga lunsod sa iba't ibang kadahilanan: para sa proteksiyon, industriya, komersiyo, at relihiyon. Kung ibabatay sa dami at laki ng mga templong natuklasan ng mga arkeologo, tiyak na relihiyon ang isa sa mga naging pangunahing pangganyak sa pagtatayo ng maraming sinaunang lunsod. Ang isang halimbawa ay ang lunsod ng Babel at ang toreng panrelihiyon nito. "Halikayo!" ang sabi ng mga tagapagtayo nito sa isa't isa, "Ipagtayo natin ang ating sarili ng isang lunsod at gayundin ng isang tore na ang taluktok nito ay nasa langit, at gumawa tayo ng bantog na pangalan para sa ating sarili, dahil baka mangalat tayo sa ibabaw ng buong lupa." (Gen 11:4-9) Dahil din sa panganib na maging mga alipin ng paladigmang mga indibiduwal na determinadong manakop, napilitan ang matatakuting mga tao na magsama-sama upang bumuo ng mga lunsod. Sa lahat ng kaso, binabakuran nila at kinukulong ng mga pader ang mga lunsod na ito, at isinasara nila ang mga pintuang-daan sa gabi at sa mga panahon ng panganib.—Jos 2:5; 2Cr 26:6.

Kadalasan na, ang hanapbuhay noon ng mga nakatira sa lunsod ay may kaugnayan sa agrikultura at pag-aalaga ng mga hayop, mga gawaing isinasagawa sa labas ng mga pader ng lunsod; ang karaniwang magsasaka ay sa loob pa rin ng lunsod naninirahan at hindi sa kaniyang bukid. Naging abala naman ang iba sa mga industriya ng mga gawang-kamay. Ang mga lunsod ay nagsilbi ring mga imbakang depo, mga sentro ng kalakalan, at mga pamilihan para sa pamamahagi ng paninda. Ang mga lunsod naman na gaya ng Tiro, Sidon, at Jope ay pangunahin nang naging mga sentro ng pagbabarko at ng pagpapalitan ng mga kalakal sa pagitan ng mga sasakyang naglalayag sa karagatan at ng mga pulutong na naglalakbay sa katihan.—Eze 27.

Maraming lunsod ang nagsimula bilang mga simpleng nayon lamang, pagkatapos ay lumawak at naging isang bayan o umunlad at naging isang lunsod, anupat kung minsan ay nagiging malalaking estadong-lunsod pa nga na kumokontrol sa buhay ng

daan-daang libong tao. Kasabay ng gayong pagsulong, ang pamamahala at ang hudisyal na kapangyarihan ay napapasakamay na lamang ng iilang lider ng pulitika at militar, at, kadalasan na, isang herarkiya ng makapangyarihang mga saserdote ang may hawak sa nangingibabaw na kapangyarihang nagdidikta ng pamumuhay sa lunsod. Kaya naman kitang-kita ang pagkakaiba nang magsimulang lumitaw sa tanawin ng daigdig ang mga Israelitang lunsod, yamang ang pamamahala sa mga ito ay nasa mga kamay ng mga administrador na inatasan sa teokratikong paraan at may tungkuling ipatupad ang bigay-Diyos na mga kautusan ng konstitusyon ng Israel. Sa bansang iyon, si Jehova ang Hari, Tagapagbigay-Kautusan, at Hukom, at kapag may-katapatang ginagampanan ng kaniyang nakikitang mga kinatawan ang kanilang mga tungkulin, ang bayan ay nagsasaya.—Isa 33:22; Ezr 7:25, 26; Kaw 29:2.

Pagpili ng Pagtatayuan ng mga Lunsod. Ang pagpili ng lokasyon para sa isang lunsod ay depende sa ilang salik. Yamang karaniwan nang ang pagdedepensa rito ang pinakamahalaga, kadalasa'y sa matataas na lugar itinatayo ang sinaunang mga lunsod. Bagaman nakahantad sila dahil dito, mahirap namang marating ang mga ito. (Mat 5:14) Iba naman ang kaso ng mga baybaying lunsod at niyaong mga nasa pampang ng ilog. Bilang karagdagan sa likas na mga harang, kadalasang nagtatayo noon sa palibot ng lunsod ng pagkalaki-laking mga pader o ng isang kayariang binubuo ng mga pader at mga tore; sa ilang kalagayan ay humuhukay pa nga ng mga bambang sa palibot nito. (2Ha 9:17; Ne 3:1–4:23; 6:1-15; Dan 9:25) Habang lumalaki ang mga lunsod, kung minsan ay kinakailangang iusod ang mga pader upang magkaroon ng mas malawak na lugar. Ang mga pasukan sa mga pader ay nilalagyan ng matitibay na pintuang-daan na makatatagal sa patuluyang pagkubkob. (Tingnan ang KUTA; PADER, DINGDING; PINTUANG-DAAN.) Nasa labas ng mga pader ang mga bukid, mga pastulan, at mga karatig-pook na kadalasa'y hindi naipagtatanggol sa panahon ng pagsalakay.—Bil 35:1-8; Jos 21:41, 42.

Napakahalaga ang isang suplay ng tubig na sagana at malapit at hindi ito dapat kaligtaan kapag pumipili ng pagtatayuan ng isang lunsod. Sa dahilang ito, itinuturing na angkop na angkop kung may mga bukal o mga balon sa loob ng mga hangganan ng mga lunsod. Sa ilang kaso, partikular na ang Megido, Gibeon, at Jerusalem, ang mga lunsod ay may mga paagusan ng tubig sa ilalim ng lupa at mga padaluyan na nagdadala ng tubig sa loob ng mga pader mula sa mga bukal sa labas. (2Sa 5:8; 2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Kadalasang gumagawa noon ng mga *reservoir* at mga imbakang-tubig bilang panahod at tipunan ng tubig sa panahon ng tag-ulan upang magamit iyon sa ibang pagkakataon. Kung minsan, mistulang bahay-pukyutan ang mga imbakang-tubig sa lupain dahil sa dami, palibhasa'y nagsisikap ang bawat sambahayan na magkaroon ng sarili nilang suplay ng tubig.—2Cr 26:10.

Dahil pare-pareho ang mga tunguhin at mga layunin sa pagtatayo ng sinaunang mga lunsod, maraming pagkakatulad ang disenyo at pagkakaayos ng mga ito. At, yamang kaunti lamang ang ipinagbago ng mga bagay-bagay sa paglipas ng maraming siglo, ang ilang lunsod sa ngayon ay halos walang ipinagkaiba sa kalagayan ng mga ito dalawa o tatlong milenyo na ang nakararaan. Pagpasok sa mga pintuang-daan, mabubungaran ng isa ang isang malawak at hantad na lugar, ang pamilihan ng lunsod o ang liwasan, kung saan isinasagawa ang lahat ng uri ng bentahan at bilihan at kung saan pinagkakasunduan at tinatatakan ang mga kontrata sa harap ng mga saksi. (Gen 23:10-18; 2Ha 7:1; Na 2:4) Ito ang pampublikong dako kung saan tinatanggap at ikinakalat ang mga balita (Ne 8:1, 3; Jer 17:19), kung saan idinaraos ng matatanda ang mga pagdinig (Ru 4:1-10), at kung saan maaaring magpalipas ng gabi ang isang manlalakbay sakaling walang sinumang magpatuloy sa kaniya. (Huk 19:15-21) Kung minsan naman ay may iba pang matutuluyan ang mga bisita sa lunsod.—Jos 2:1; Huk 16:1; Luc 2:4-7; 10:35; tingnan ang BAHAY-TULUYAN.

Ang ilang lunsod ay itinayo para sa pantanging mga layunin, gaya halimbawa ng Pitom at Raamses na itinayo sa pamamagitan ng mga aliping Israelita bilang mga imbakang dako para kay Paraon (Exo 1:11); nariyan din ang mga imbakang lunsod ni Solomon, ang kaniyang mga lunsod ng karo, at ang mga lunsod para sa kaniyang mga mangangabayo (1Ha 9:17-19), gayundin ang mga imbakang lunsod ni Jehosapat. (2Cr 17:12) Apatnapu't walong lunsod ang ibinukod para sa mga Levita—ang 13 ay para sa mga saserdote, at ang 6 ay mga kanlungang lunsod para sa nakapatay nang di-sinasadya.—Bil 35:6-8; Jos 21:19, 41, 42; tingnan ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA; LUNSOD NG KARO, MGA; LUNSOD NG MGA SASERDOTE, MGA.

Matatantiya ang laki ng maraming sinaunang lunsod batay sa mga labí ng mga pader ng mga ito, ngunit imposibleng matiyak ang laki ng populasyon ng mga ito. Tungkol sa Nineve, sinasabi sa atin na isa itong napakalaking metropolis: "[Ang] Nineve na dakilang lunsod, kung saan may mahigit sa isang daan at dalawampung libong tao na hindi man lamang nakakakilala ng pagkakaiba ng kanilang kanang kamay sa kanilang kaliwa."—Jon 4:11; 3:3.

Ang pangalang ibinigay sa mga lunsod na binabanggit sa Bibliya ay kadalasang may kahulugan at

layunin—isinisiwalat ng marami sa mga pangalang ito ang kanilang lokasyon, katangian, pinagmulang angkan ng mga tumatahan, at maging ang kanilang makahulang kahulugan. (Gen 11:9; 21:31; Huk 18:29) Kung minsan, upang ipakita ang pagkakaiba ng dalawang lunsod na magkapangalan, idinaragdag ang pangalan ng tribong kinaroroonan ng mga ito, gaya sa kaso ng “Betlehem sa Juda,” yamang may Betlehem din sa Zebulon. (Huk 17:7; Jos 19:10, 15) Ang mga nakapaloob na lunsod ay mga lunsod na pag-aari ng isang tribo ngunit nasa teritoryo naman ng ibang tribo.—Jos 16:9; tingnan ang NAKAPALOOB NA LUNSOD, MGA.

Makasagisag na Paggamit. Sa Hebreong Kasulatan, ang mga lunsod ay ginagamit sa makasagisag na paraan. (Kaw 21:22; Jer 1:18) Mababasa natin na gumamit si Jesus ng mga lunsod sa kaniyang mga ilustrasyon (Mat 12:25; Luc 19:17, 19), at gumamit din si Pablo ng lunsod sa isang tayutay. (Heb 11:10, 16; 12:22; 13:14) Sa Apocalipsis, ginagamit ang mga lunsod upang ilarawan ang ilang bagay: “ang banal na lunsod” na niyurakan ng mga bansa (Apo 11:2), ang “dakilang lunsod” na sa espirituwal na diwa ay tinatawag na Sodoma at Ehipto (Apo 11:8), ang “dakilang lunsod, [ang] Babilonya” (Apo 18:10-21; 17:18), at “ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, na bumababang galing sa langit mula sa Diyos at nahahandang gaya ng isang kasintahang babae na nagagayakan para sa kaniyang asawang lalaki.”—Apo 21:2-27; 22:14, 19; 3:12.

LUNSOD NG KARO, MGA. Mga lunsod noong sinaunang panahon na itinalaga upang paglagyan ng mga karo, lalo na ng mga karong pandigma. (2Cr 1:14; 9:25) May gayong mga lunsod si Solomon.—1Ha 9:17-19; 10:26; 2Cr 8:5, 6.

LUNSOD NG MGA LEVITA, MGA. Ang mga Levita ay hindi tinakdaan ng teritoryo, yamang si Jehova ang kanilang mana. (Bil 18:20; Deu 18:1, 2) Ngunit iniutos ng Diyos na magbigay sa kanila ang ibang mga tribo ng Israel ng kabuuang 48 lunsod at ng mga pastulan sa palibot ng mga ito. (Bil 35:1-8) Nang maglaon ay iniatas ang mga lunsod na iyon sa mga Levita (Jos 21:1-8), at 13 sa mga iyon ang naging mga lunsod ng mga saserdote. (Jos 21:19; tingnan ang LUNSOD NG MGA SASERDOTE, MGA.) Sa 48 lunsod, 6 ang itinalaga bilang mga kanlungang lunsod para sa mga nakapatay nang di-sinasadya.—Jos 20:7-9; tingnan ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA.

Ang pangangalat ng mga Levita sa gitna ng ibang mga tribo ng Israel ay katuparan ng hula ni Jacob bago siya mamatay.—Gen 49:5-7.

Ang mga Levita ay may karapatang tumubos kailanman ng mga bahay na ipinagbili nila sa loob ng kanilang mga lunsod, o kaya ang mga ito ay naisasauli sa kanila sa taon ng Jubileo. Ngunit ang mga pastulan na karatig ng kanilang mga lunsod ay hindi kailanman dapat ipagbili.—Lev 25:32-34; tingnan ang LEVITA, MGA.

LUNSOD NG MGA SASERDOTE, MGA.

Mga lugar sa Lupang Pangako na ibinukod bilang mga dakong tirahan ng mga Aaronikong saserdote at ng kanilang mga pamilya. Sa 48 lunsod na ibinigay ng ibang mga tribo ng Israel sa tribo ni Levi, 13 ang iniatas sa mga Kohatitang saserdote ng pamilya ni Aaron. (Jos 21:1-42; 1Cr 6:54-81) Siyam na lunsod ang ibinigay sa kanila ng mga tribo nina Juda at Simeon at apat naman ang ibinigay ng tribo ni Benjamin. Sa gayon, “ang lahat ng mga lunsod ng mga anak ni Aaron, na mga saserdote, ay labintatlong lunsod at ang mga pastulan ng mga ito.” (Jos 21:4, 9-19) Ang mga lunsod na ito ay ang Hebron (isang kanlungang lunsod), Libna, Jatir, Estemoa, Holon (lumilitaw na ang Hilen), Debir, Ain (Asan), Juta, Bet-semes, Gibeon, Geba, Anatot, at Almon (Alemet), anupat ang lahat ng ito, maliban sa Juta at Gibeon, ay muling binabanggit sa 1 Cronica 6:54-60.

Nang ang kaban ni Jehova ay dadalhin na niya sa Jerusalem, nagpasabi si David sa mga saserdote na nasa kani-kanilang lunsod upang magtipon ang mga ito. (1Cr 13:1-5) At espesipiko ring binabanggit na may mga lalaking inatasan upang mamahagi ng iniabuloy na mga bahagi sa kanilang mga kapatid na saserdote na tumatahan sa mga lunsod ng mga saserdote noong panahon ng paghahari ni Haring Hezekias.—2Cr 31:11-19.

LUNSOD NI DAVID. Tingnan ang DAVID, LUNSOD NI.

LUNTIAN. Tingnan ang KULAY, MGA.

LUPA. Ang ikalimang pinakamalaking planeta sa sistema solar at ang ikatlong planeta mula sa araw. Ito ay bilog na medyo lapád sa mga polo nito. Ipinakikita ng obserbasyon mula sa mga satelayt na may iba pang mga bahagyang iregularidad sa hugis ng lupa. Ang *mass* nito ay humigit-kumulang 5.98×10^{24} kg (13.18×10^{24} lb). Ang lawak (*area*) naman nito ay mga 510,000,000 km kuwadrado (197,000,000 mi kuwadrado). Ang mga sukat ng lupa ay (humigit-kumulang): sirkumperensiya sa ekwador, mahigit lamang nang kaunti sa 40,000 km (24,900 mi); diyametro sa ekwador, 12,750 km (7,920 mi). Saklaw ng mga karagatan ang mga 71 porsiyento ng pinakaibabaw nito, anupat ang nakalitaw na lupa ay mga 149,000,000 km kuwadrado (57,500,000 mi kuwadrado) lamang.

Ang lupa ay umiinog sa axis nito, kung kaya nagkakaroon ng araw at gabi. (Gen 1:4, 5) Ang isang araw na solar ay isang yugto na 24 na oras, ang panahong itinatagal para ang isang tao na nasa isang dako sa lupa ay muling mapunta sa posisyon ding iyon kung ibabatay sa posisyon ng araw. Ang tropikal na taon, na nauugnay sa pagbabalik ng mga kapanahunan (*seasons*), ay ang yugto sa pagitan ng dalawang magkasunod na pagbabalik ng araw sa *vernal equinox* at may katamtamang haba na 365 araw, 5 oras, 48 minuto, at 46 na segundo. Ang bilang na ito ang ginagamit sa pagkalkula sa kalendaryong nakabatay sa taóng solar, at dahil hindi eksakto ang bilang na ito, napakahirap gumawa ng isang tumpak na kalendaryo.

Ang axis ng lupa ay nakahilig nang 23° 27′ mula sa patayong posisyon kung ibabatay sa orbit ng lupa. Habang umiinog ang lupa sa axis nito, ang axis ng ating planeta ay nananatili sa iisang direksiyon kung ibabatay sa posisyon ng mga bituin saan man ang lokasyon nito sa kaniyang orbit sa palibot ng araw. Ang pagkakatagilid na ito ng axis ang lumilikha ng mga kapanahunan (*seasons*).

Ang atmospera ng lupa, na sa kalakhan ay binubuo ng nitroheno, oksiheno, singaw ng tubig, at iba pang mga gas, ay umaabot nang mahigit sa 960 km (600 mi) sa kalawakan mula sa ibabaw ng lupa. Ang dakong lampas pa rito ay tinatawag na "malayong kalawakan" (*outer space*).

Mga Termino sa Bibliya at Kahulugan ng mga Ito. Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang ginagamit para sa lupa bilang planeta ay *'e'rets.* Ang *'e'rets* ay tumutukoy sa (1) lupa, bilang kabaligtaran ng langit, o kalangitan (Gen 1:2); (2) lupain, bayan, teritoryo (Gen 10:10); (3) lupa (*ground*), ibabaw ng lupa (Gen 1:26); (4) mga tao sa buong globo (Gen 18:25).

Ang salitang *'adha·mah'* ay isinasaling "lupa" o "lupain." Ang *'adha·mah'* ay tumutukoy sa (1) lupang sinasaka, na nagbubunga ng pagkain (Gen 3:23); (2) piraso ng lupa, ari-ariang lupa (Gen 47:18); (3) lupa bilang materyal na substansiya (Jer 14:4; 1Sa 4:12); (4) nakikitang ibabaw ng lupa (Gen 1:25); (5) lupain, teritoryo, bayan (Le 20:24); (6) buong lupa, tinatahanang lupa (Gen 12:3). Waring ang *'adha·mah'* ay nauugnay sa salitang *'a·dham',* na ginamit upang tumukoy sa unang taong si Adan, yamang ginawa siya mula sa alabok ng lupa.—Gen 2:7.

Sa Griegong Kasulatan, ang *ge* ay tumutukoy sa lupa bilang sakahang lupain. (Mat 13:5, 8) Ginagamit ito upang tumukoy sa materyales na ginamit sa paggawa kay Adan, lupa [*earth*] (1Co 15:47); sa makalupang globo (Mat 5:18, 35; 6:19); sa lupa bilang tahanan ng mga taong nilalang at mga hayop (Luc 21:35; Gaw 1:8; 8:33; 10:12; 11:6; 17:26); sa lupain, teritoryo (Luc 4:25; Ju 3:22); sa lupa [*ground*] (Mat 10:29; Mar 4:26); sa lupain, baybayin, na ipinag-iiba sa mga dagat o mga katubigan. (Ju 21:8, 9, 11; Mar 4:1).

Ang *oi·kou·me'ne,* isinaling "sanlibutan" sa *King James Version,* ay tumutukoy sa "tinatahanang lupa."—Mat 24:14; Luc 2:1; Gaw 17:6; Apo 12:9.

Sa lahat ng nabanggit na diwa na ginagamitan ng mga salitang ito, ang anyo ng salita sa orihinal na wika, at lalo na ang tagpo o konteksto, ang pinagbabatayan upang malaman kung aling diwa ang tinutukoy.

Hinati ng mga Hebreo ang lupa sa apat na bahagi o rehiyon kaayon ng apat na direksiyon ng kompas. Sa Hebreong Kasulatan, ang mga salitang "sa harapan" at "sa harap" ay tumutukoy sa "silangan" at gayon ang pagkakasalin (Gen 12:8); ang "likuran" ay maaaring mangahulugang "kanluran" (Isa 9:12); "ang kanang panig" ay maaaring tumukoy sa "timog" (1Sa 23:24); at "ang kaliwa" ay maaaring isaling "hilaga" (Job 23:8, 9; ihambing ang *Ro*). Kung minsan, ang silangan ay tinatawag din (sa Heb.) na sikatan ng araw, gaya sa Josue 4:19. Ang kanluran (sa Heb.) ay ang lubugan ng araw. (2Cr 32:30) Ginamit din ang pisikal na mga katangian ng lupain. Halimbawa, yamang halos ang buong kanluraning hangganan ng Palestina ay ang "Dagat" (ang Mediteraneo), kung minsan ay ginagamit ang "Dagat" upang tumukoy sa kanluran.—Bil 34:6.

Paglalang. Ang pag-iral ng planetang ito ay inilalahad ng Bibliya sa simpleng pananalita: "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa." (Gen 1:1) Hindi binabanggit sa Bibliya kung gaano katagal nilalang ang mabituing langit at ang lupa. Dahil dito, walang saligan ang mga iskolar ng Bibliya upang tutulan ang siyentipikong mga pagkalkula sa edad ng planetang lupa. Tinatantiya ng mga siyentipiko na ang edad ng ilang bato ay tatlo at kalahating bilyong taon, at na ang edad ng lupa mismo ay mga apat hanggang apat at kalahating bilyong taon o mahigit pa.

May kinalaman sa panahon, mas espesipiko ang Kasulatan tungkol sa anim na araw ng paglalang sa ulat ng Genesis. Ang mga araw na ito ay may kinalaman, hindi sa paglalang sa materya o materyales ng lupa, kundi sa pagsasaayos at paghahanda nito para sa pananahanan ng tao.

Hindi isinisiwalat ng Bibliya kung lumalang ang Diyos ng buhay sa alinman sa iba pang mga planeta sa sansinukob. Gayunman, ang mga astronomo sa ngayon ay walang nakikitang patotoo na may umiiral na buhay sa alinman sa mga planetang ito at, sa katunayan, maliban sa lupa ay wala silang nalalamang planeta na sa ngayon ay may kakayahang sumuporta sa buhay ng mga nilalang na laman.

Layunin. Gaya ng iba pang mga bagay na nilalang, ang lupa ay umiral dahil sa kalooban ("ka-

gustuhan," *MB*) ni Jehova. (Apo 4:11) Nilalang ito upang manatili magpakailanman. (Aw 78:69; 104:5; 119:90; Ec 1:4) Tinutukoy ng Diyos ang kaniyang sarili bilang isang Diyos na may layunin at sinasabi niya na ang kaniyang mga layunin ay tiyak na matutupad. (Isa 46:10; 55:11) Nilinaw niyang mabuti ang kaniyang layunin para sa lupa nang sabihin niya sa unang mag-asawa: "Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa at supilin iyon, at magkaroon kayo ng kapamahalaan sa mga isda sa dagat at sa mga lumilipad na nilalang sa langit at sa bawat nilalang na buháy na gumagala sa ibabaw ng lupa." (Gen 1:28) Ang lupa at ang mga bagay na naroroon ay walang kapintasan. Pagkatapos niyang lalangin ang lahat ng bagay na kinakailangan, nakita ni Jehova na ang mga iyon ay "napakabuti" at 'nagpasimula siyang magpahinga' o huminto sa iba pang mga gawang paglalang sa lupa.—Gen 1:31–2:2.

Permanente rin ang pananahanan ng tao sa lupa. Nang ibigay ng Diyos sa tao ang kautusan may kinalaman sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama, ipinahiwatig niya na ang tao ay maaaring mabuhay sa lupa magpakailanman. (Gen 2:17) Tinitiyak sa atin ng mismong mga salita ni Jehova na ang "lahat ng mga araw na ang lupa ay nananatili, ang paghahasik ng binhi at pag-aani, at ang lamig at init, at ang tag-araw at taglamig, at ang araw at gabi, ay hindi maglilikat" (Gen 8:22) at na hindi na niya muling pupuksain ang lahat ng laman sa pamamagitan ng baha. (Gen 9:12-16) Sinabi ni Jehova na hindi niya ginawa ang lupa na walang kabuluhan kundi, sa halip, ibinigay niya ito sa mga tao bilang tahanan at na sa bandang huli ay aalisin niya ang kamatayan. Samakatuwid, layunin ng Diyos na ang lupa ay maging tirahan ng tao taglay ang kasakdalan, kaligayahan, at walang-hanggang buhay.—Aw 37:11; 115:16; Isa 45:18; Apo 21:3, 4.

Ang layuning ito ng Diyos na Jehova, na sagrado sa kaniya at hindi dapat mabigo, ay sinabi ng Bibliya: "At sa ikapitong araw ay natapos ng Diyos ang kaniyang gawain na ginawa niya . . . At pinasimulang pagpalain ng Diyos ang ikapitong araw at ginawa itong sagrado, sapagkat noon ay nagpapahinga na siya mula sa lahat ng kaniyang gawa na nilalang ng Diyos upang gawin." (Gen 2:2, 3) Sa ulat ng Genesis, ang ikapitong araw, o araw ng kapahingahan, ay hindi ipinakikitang natapos, di-gaya ng unang anim na araw. Ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na ang araw ng kapahingahan ng Diyos ay nagpatuloy sa buong kasaysayan ng mga Israelita hanggang sa panahon niya mismo at hindi pa rin natatapos. (Heb 3:7-11; 4:3-9) Sinasabi ng Diyos na ang ikapitong araw ay itinalaga bilang sagrado sa kaniya. Isasagawa niya ang kaniyang layunin para sa lupa; lubusan itong matatapos sa araw na iyon, anupat hindi na kailangan ang higit pang mga gawang paglalang para sa lupa sa panahong iyon.

Ang Pagkakasuwato ng Bibliya at ng mga Katotohanan sa Siyensiya. Sa Job 26:7, binabanggit ng Bibliya na "ibinibitin [ng Diyos] ang lupa sa wala." Sinasabi ng mga siyentipiko na ang lupa ay nananatili sa orbit nito sa kalawakan pangunahin na dahil sa paghihilahan ng grabidad at ng puwersang *centrifugal.* Sabihin pa, ang mga puwersang ito ay di-nakikita. Kaya ang lupa, gaya ng iba pang mga bagay sa kalangitan, ay nakalutang sa kalawakan na para bang nakabitin sa wala. Nang magsalita ang propetang si Isaias mula sa punto de vista ni Jehova, isinulat niya sa ilalim ng pagkasi: "May Isa na tumatahan sa ibabaw ng bilog ng lupa, na ang mga nananahanan doon ay gaya ng mga tipaklong." (Isa 40:22) Sinasabi ng Bibliya: "Siya [ang Diyos] ay gumuhit ng bilog sa ibabaw ng tubig." (Job 26:10) Dahil sa kaniyang batas, ang katubigan ay nananatili sa wastong dako nito. Hindi nito inaapawan ang lupain, ni kumakalat man ito sa kalawakan. (Job 38:8-11) Sabihin pa, mula sa pangmalas ni Jehova, ang ibabaw ng lupa, o ang ibabaw ng katubigan, ay pabilog, kung paanong sa tingin natin ay pabilog ang gilid ng buwan. Bago lumitaw ang lupain, ang ibabaw ng buong globo ay isang pabilog na masa ng dumadaluyong na katubigan.—Gen 1:2.

Kadalasan, ang mga manunulat ng Bibliya ay nagsasalita mula sa punto de vista ng isa na nagmamasid mula sa lupa, o mula sa kaniyang partikular na kinaroroonan, gaya ng madalas nating ginagawa sa ngayon. Halimbawa, binabanggit ng Bibliya ang "sikatan ng araw." (Bil 2:3; 34:15) Sinasamantala ito ng ilan upang siraan ang Bibliya na diumano'y hindi ito kaayon ng siyensiya, anupat sinasabing iniisip ng mga Hebreo na ang lupa ang sentro ng mga bagay-bagay at ang araw ang umiikot sa palibot nito. Ngunit ang mga manunulat ng Bibliya ay walang binanggit na gayong paniniwala. Nakakaligtaan ng mga kritikong ito na sila mismo ay gumagamit ng gayunding pananalita at na ito ay nasa lahat ng kanilang mga almanak. Pangkaraniwan lamang na marinig na sinasabi, 'sumisikat ang araw,' o 'lumubog na ang araw.' Binabanggit din ng Bibliya ang "dulo ng lupa" (Aw 46:9), "mga dulo ng lupa" (Aw 22:27), "apat na dulo ng lupa" (Isa 11:12), "apat na sulok ng lupa," at "apat na hangin ng lupa" (Apo 7:1). Ang mga pananalitang ito ay hindi maaaring gamiting patotoo na naniniwala ang mga Hebreo na parisukat ang lupa. Ang numerong apat ay kadalasang ginagamit upang tumukoy sa kabuuan, kung paanong mayroon tayong apat na direksiyon at kung minsan ay ginagamit natin ang mga pananalitang "sa mga dulo ng lupa," "sa apat na sulok ng lupa," upang tumukoy sa buong lupa.—Ihambing ang Eze 1:15-17; Luc 13:29.

Makalarawan at Makasagisag na mga Pananalita. Kung minsan, ang lupa ay ginagamit sa makalarawang paraan. Itinulad ito sa isang gusali sa Job 38:4-6, noong magharap si Jehova kay Job ng mga tanong may kinalaman sa paglalang sa lupa at sa pangangasiwa ni Jehova roon, na maliwanag na hindi kayang sagutin ni Job. Gumagamit din si Jehova ng makasagisag na pananalita na naglalarawan sa resulta ng pag-inog ng lupa. Sinabi niya: "[Ang lupa] ay nagbabagong tulad ng luwad sa ilalim ng pantatak." (Job 38:14) Noong panahon ng Bibliya, ang ilang pantatak na "panlagda" ng mga dokumento ay nasa anyong panggulong na may nakaukit na emblema ng manunulat. Iginugulong ito sa ibabaw ng malambot na dokumentong luwad o sobreng luwad upang mag-iwan dito ng marka. Sa katulad na paraan, sa pagbubukang-liwayway, ang bahagi ng lupa na dating madilim dahil sa gabi ay nagsisimulang lumiwanag at kakitaan ng anyo at kulay habang unti-unti itong sinisikatan ng araw. Yamang ang langit, na kinaroroonan ng trono ni Jehova, ay mas mataas kaysa sa lupa, ang lupa, sa makasagisag na paraan, ay kaniyang tuntungan. (Aw 103:11; Isa 55:9; 66:1; Mat 5:35; Gaw 7:49) Yaong mga nasa Sheol, o Hades, na karaniwang libingan ng sangkatauhan, ay itinuturing na nasa ilalim ng lupa.—Apo 5:3.

Inihahambing ng apostol na si Pedro ang literal na mga langit at lupa (2Pe 3:5) sa makasagisag na mga langit at lupa (2Pe 3:7). Ang "mga langit" sa talata 7 ay hindi tumutukoy sa sariling tahanang dako ni Jehova, sa lugar ng kaniyang trono sa langit. Ang langit ni Jehova ay hindi maaaring mayanig. Ang "lupa" sa talata ring iyon ay hindi rin naman ang literal na planetang lupa, sapagkat sinabi ni Jehova na ang lupa ay itinatag niya nang matibay. (Aw 78:69; 119:90) Gayunman, sinasabi ng Diyos na yayanigin niya kapuwa ang langit at ang lupa (Hag 2:21; Heb 12:26), na ang langit at lupa ay tatakas mula sa harap niya, at na ang bagong langit at isang bagong lupa ay matatatag. (2Pe 3:13; Apo 20:11; 21:1) Maliwanag na ang "langit" ay makasagisag at na ang nabanggit na "lupa" ay sumasagisag sa isang lipunan ng mga tao na nabubuhay sa lupa, gaya ng pagkakagamit sa Awit 96:1.—Tingnan ang LANGIT (Mga bagong langit at bagong lupa).

Ang lupa ay ginagamit din upang sumagisag sa mas matatag na mga elemento ng sangkatauhan. Ang maligalig at mabuway na mga elemento ng sangkatauhan ay inilalarawan ng pagdaluyong ng dagat.—Isa 57:20; San 1:6; Jud 13; ihambing ang Apo 12:16; 20:11; 21:1.

Sa Juan 3:31, ang isa na nagmula sa itaas ay ipinakikitang mas mataas kaysa sa isa na nagmula sa lupa (*ge*). Ang salitang Griego na *e·pi'gei·os,* "makalupa," ay ginagamit upang tumukoy sa makalupa at pisikal na mga bagay, lalo na kung ihahambing sa makalangit na mga bagay, at ginagamit din ito upang tumukoy sa bagay na mas mababa at yari sa mas hamak na materyales. Ang tao ay gawa sa materyales ng lupa. (2Co 5:1; ihambing ang 1Co 15:46-49.) Gayunpaman, mapalulugdan niya ang Diyos kung mamumuhay siya ng isang "espirituwal" na buhay, isang buhay na pinapatnubayan ng Salita at espiritu ng Diyos. (1Co 2:12, 15, 16; Heb 12:9) Palibhasa'y nahulog ang sangkatauhan sa kasalanan at dahil sa kanilang hilig sa materyal na mga bagay anupat napapabayaan o iniiwan nila ang espirituwal na mga bagay (Gen 8:21; 1Co 2:14), ang salitang "makalupa" ay maaaring magkaroon ng di-kanais-nais na kahulugan, anupat nangangahulugang "tiwali," o "salansang sa espiritu."—Fil 3:19; San 3:15.

LUWAD. Isang likas na materyal na pinung-pino at parang lupa, anupat malambot at madaling hubugin kapag basâ ngunit matigas kapag tuyo, lalo na kung pinatuyo sa pamamagitan ng apoy. Sa kalakhan ay binubuo ito ng mga *hydrous aluminum silicate.* Ang salitang Hebreo na *cho'mer* ay ginagamit upang tumukoy sa "luwad" ng magpapalayok (Isa 41:25), sa "luwad" sa ilalim ng pantatak (Job 38:14), sa "luwad" sa mga lansangan (Isa 10:6), sa "argamasa" sa pagitan ng mga laryo (Gen 11:3), at, bilang metapora, sa tao na gaya ng "luwad" sa mga kamay ng kaniyang Tagapag-anyo, ang Diyos na Jehova (Isa 45:9; ihambing ang Job 10:9). Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *pe·los'* ay tumutukoy sa "luwad" ng magpapalayok (Ro 9:21) at sa mamasa-masang "putik," o luwad, na ginamit ni Jesus upang pagalingin ang isang lalaking bulag (Ju 9:6, 11, 14, 15; tingnan din ang PAGKABULAG), samantalang ang *ke·ra·mi·kos'* naman ay naglalarawan sa mga sisidlang gawa sa "luwad" ng magpapalayok.—Apo 2:27.

Makasusumpong ng saganang luwad sa mabababang lupain ng Israel, at noong panahon ng Bibliya, ginagamit ito sa paggawa ng mga kagamitang luwad at mga laryo. (Jer 18:4, 6; Exo 1:14; Na 3:14; tingnan ang MAGPAPALAYOK.) Dahil bumabakat dito ang marka kapag mamasa-masa pa ito at nananatili ang bakat kahit natuyo na, naging kapaki-pakinabang ito sa paggawa ng mga tapyas na luwad at sa paglalagay ng mga marka ng pantatak sa mga dokumento at mga liham. Ginagamit din noon ang luwad upang tatakan, o takpan nang mahigpit, ang mga kagamitang luwad para sa alak o para sa pag-iingat ng mahahalagang rekord, gaya ng kasulatan ng ari-arian ni Jeremias. (Jer 32:14) Pangunahin nang naingatan ang Dead Sea Scrolls dahil sa mga bangang luwad na pinaglagyan sa mga ito.

Ang pagkakahawig ng luwad sa lupa ay tinutukoy ng mga ekspresyong gaya ng "luwad sa mga lansangan," 'ang tao ay gawa mula sa luwad,' o ang tao ay 'ibinababa sa luwad.' (Job 10:9; 30:19; 33:6; Isa 10:6) May isa pang metapora na iniuugnay sa kasabihang ang tao ay gawa mula sa luwad; ito ay ang pagiging Magpapalayok ni Jehova. (Isa 29:16; 45:9; 64:8; Ro 9:21) Hindi matibay na materyal ang luwad kahit lutuin pa ito hanggang sa tumigas, at ang pinaghalong bakal at luwad ay walang kabuluhan. (Dan 2:33-35, 41-43, 45) Kakaunting proteksiyon, kung mayroon man, ang nailalaan ng luwad. (Job 4:19; 13:12; Isa 41:25) Palibhasa'y isang bagay na napakapangkaraniwan, napakaliit lamang ng halaga nito bilang paninda.—Job 27:16.

LUZ [Punong Almendras].

1. Dating pangalan ng bayan ng Bethel. Maliwanag na ang mga Canaanitang naninirahan dito ang nagbigay ng pangalang ito. Ikinapit ni Jacob ang pangalang Bethel (na nangangahulugang "Bahay ng Diyos") sa lugar kung saan siya tumanggap ng isang panaginip na naglalaman ng pagsisiwalat mula sa Diyos. Nagkampo rin noon si Abraham sa lugar na iyon. (Gen 28:16-19; 35:6) Ipinapalagay na ang lokasyon ng Luz ay ang mga guho sa tabi ng nayon ng Beitin, mga 17 km (11 mi) sa H ng Jerusalem. Lumilitaw na nang bandang huli, marahil ay noong panahong sakupin ng Israel ang Canaan, tuluyan nang napalitan ng pangalang Bethel ang pangalang Luz. (Huk 1:22) Sa salin ng *King James Version* at *Revised Standard Version* sa Josue 16:2, ang hangganan ng Efraim ay inilarawan na "mula sa Beth-el hanggang sa Luz." Dahil dito, ipinapalagay ng iba na ang mga lugar na ito'y magkaiba at magkabukod na mga bayan. Gayunman, ang ibang makabagong salin ay kababasahan ng "Beth-el-luz" (*JP*), "Bethel-luz" (*JB*), "Bethel (samakatuwid nga, Luz)" (*AT*), o "Bethel na sakop ng Luz" (*NW*). Pagkatapos ng kabanata 1 ng aklat ng Mga Hukom, ang pangalang Luz ay hindi na ginamit.—Tingnan ang BETHEL Blg. 1.

Ang salitang Hebreo (na *luz*) na katumbas ng pangalan ng bayan ay ginamit din sa Genesis 30:37 at tumutukoy sa mga baston na mula sa punong almendras na ginamit ni Jacob.

2. Pangalan ng isang lunsod sa "lupain ng mga Hiteo." Itinayo ito ng isang lalaki na mula sa Bethel (Luz). Nakipagtulungan ang lalaking ito sa mga mandirigmang Israelita na mula sa sambahayan ni Jose upang pabagsakin ang Bethel. Tulad ni Rahab at ng pamilya nito, ang nabanggit na lalaki at ang kaniyang pamilya ay pinayaon nang walang pinsala. Ngunit, di-tulad ni Rahab, at marahil ay indikasyon ito na ang kaniyang pagtulong ay hindi salig sa tunay na pagkatakot at pagpapahalaga kay Jehova na Diyos ng Israel, hindi nakisama sa Israel ang lalaking ito. Mas ginusto niyang pumunta sa lupain ng mga Hiteo at magtayo roon ng kaniyang lunsod, na pinanganlan niyang Luz, tiyak na bilang pagalaala sa kaniyang sariling bayan. Hindi siya pinarangalan ng Bibliya sa pamamagitan ng pagbanggit sa kaniyang pangalan gaya ng ginawa nito kay Rahab. (Huk 1:23-26) Itinuturing ng ilan na malamang na ang pangalan ng lunsod sa paanuman ay makikita sa mga guho ng el-Louaize, na mga 20 km (12 mi) sa STS ng Sidon.

LYDIA. Ang babaing ito at ang kaniyang sambahayan ay kabilang sa mga unang tao sa Europa na tumanggap sa Kristiyanismo bilang resulta ng gawain ng apostol na si Pablo sa Filipos noong mga 50 C.E. Noong una ay naninirahan siya sa Tiatira, isang lunsod sa Asia Minor na kilalá sa industriya nito ng pagtitina. Nang maglaon, sa Filipos sa Macedonia, si Lydia ay nagtinda ng purpura, alinman sa pantina o ang mga kasuutan at mga kayo na kinulayan nito. Lumilitaw na siya ang ulo ng kaniyang sambahayan (maaaring kabilang dito ang mga alipin at mga lingkod), at samakatuwid, posibleng siya ay nabalo o walang asawa.—Gaw 16:14, 15.

Yamang "isang mananamba ng Diyos," malamang na si Lydia ay isang proselitang Judio. Maaaring kakaunti lamang ang mga Judio sa Filipos at walang sinagoga roon anupat noong araw ng Sabbath, siya at ang iba pang taimtim na mga babae ay nagkakatipon sa tabi ng isang ilog sa labas ng lunsod. Nang mangaral ang apostol na si Pablo sa mga babaing ito, si Lydia ay nakinig na mabuti. Matapos mabautismuhan kasama ang kaniyang sambahayan, namanhik siya kay Pablo at sa mga kasamahan nito na manatiling kasama niya, na sinasabi: "Kung hinahatulan ninyo ako bilang tapat kay Jehova, pumasok kayo sa aking bahay." Sadyang hindi maaaring tanggihan ang gayong taimtim na alok ng pagkamapagpatuloy. Ang manunulat ng Mga Gawa, ang kasamahan ni Pablo sa paglalakbay na si Lucas, ay nagsusog: "Talaga namang pinilit niya kaming pumaroon."—Gaw 16:11-15.

Nang maglaon, matapos palayain sina Pablo at Silas mula sa bilangguan, muli na naman silang pumunta sa tahanan ni Lydia. Doon ay pinatibay-loob nila ang mga kapatid at saka umalis patungong Filipos.—Gaw 16:36-40.

Maaaring ang pagkamapagpatuloy ni Lydia ang isang dahilan kung bakit sumulat si Pablo sa mga taga-Filipos: "Ako ay laging nagpapasalamat sa aking Diyos sa tuwing maaalaala kayo sa bawat pagsusumamo ko para sa inyong lahat, habang inihahandog ko ang aking pagsusumamo nang may kagalakan, dahil sa iniabuloy ninyo sa mabuting balita mula nang unang araw hanggang sa sandaling ito."—Fil 1:3-5.

M

MAACA. Ang pangalan ng ilang tao at ng isang kaharian.

[1-9: posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pisain"]

1. Isang anak na isinilang kay Nahor, kapatid ni Abraham, ng kaniyang babaing si Reuma. Ang bata ay maliwanag na isang lalaki, yamang hinalaw ng isang kaharian at ng mga tumatahan dito ang kanilang pangalan mula sa taong ito.—Gen 22:23, 24; 2Sa 10:6, 8.

2. Asawa ng Manasitang si Makir.—1Cr 7:14-16.

3. Isa sa mga babae ni Caleb (ang anak ni Hezron) na nagsilang ng ilan sa mga anak nito.—1Cr 2:18, 48, 49.

4. Ang asawa ni Jeiel "ang ama ni Gibeon."—1Cr 8:29; 9:35.

5. Isa sa mga asawa ni David at ang anak ni Talmai na hari ng Gesur. Siya ang ina ni Absalom. —2Sa 3:2, 3; 1Cr 3:1, 2.

6. Ama o ninuno ni Hanan, isang makapangyarihang lalaki mula sa mga hukbong militar ni David. —1Cr 11:26, 43.

7. Ama o ninuno ni Sepatias, isang prinsipe ng Israel na inatasang lider ng mga Simeonita sa pagoorganisa ni David ng paglilingkod sa hari.—1Cr 27:1, 16, 22.

8. Ama ni Akis, hari ng Gat, na sa kaniya tumakas ang mga alipin ni Simei noong maagang bahagi ng paghahari ni Solomon. (1Ha 2:39) Maaaring ang Maaca na ito rin ang Maoc ng 1 Samuel 27:2.—Tingnan ang MAOC.

9. Apo ni Absalom, ang pinakamamamahal na asawa ng Judeanong si Haring Rehoboam at ang ina ni Haring Abias (Abiam). (2Cr 11:20-22; 1Ha 15:1, 2, 9, 10) Itinuring siya na "ginang" sa kaharian, palibhasa'y inang reyna, hanggang noong alisin siya ng kaniyang apong si Haring Asa, nang isauli nito ang tunay na pagsamba, "sapagkat gumawa siya ng isang kakila-kilabot na idolo sa sagradong poste," o Asera. (1Ha 15:9-13; 2Cr 15:16) Tinatawag siyang Micaias sa 2 Cronica 13:2.

10. Isang maliit na kahariang umiral sa H Palestina noong panahon ng pagsalakay ng Israel, tinawag ding Maacat. Maliwanag na sasakupin sana ng teritoryo ng tribo ni Manases ang lugar na ito, ngunit ipinakikita ng ulat na hindi itinaboy ng mga Israelita ang mga tumatahan sa lupain, kung kaya 'patuloy silang nanahanan sa gitna ng Israel.' (Deu 3:14; Jos 13:13) Yamang karaniwang iniuugnay sa karatig na kaharian ng Gesur, lumilitaw na ang Maaca ay nasa dakong H ng kahariang iyon at naging kahangga ng rehiyon ng Basan. (Jos 12:5) Kadalasang itinuturing na sinaklaw nito ang lugar na mula sa mga timugang dalisdis ng Bundok Hermon pababa sa Lunas ng Hula at mula sa Ilog Jordan pasilangan sa gilid ng Disyerto ng Sirya, o, pangunahin nang sa hilagaang bahagi ng kasalukuyang distrito ng Golan.

Ang Maaca ay isang kahariang Arameano (Siryano), anupat ang mga tao nito marahil ay nagmula sa anak ni Nahor na may gayunding pangalan. (Gen 22:24; 1Cr 19:6) Nang makipagdigma ang mga Ammonita laban kay Haring David, binayaran nila ang paglilingkod ng hari ng Maaca, kabilang na ang iba. Ang maliit na bilang ng mga hukbo na inilaan ng Maaca, kung ihahambing doon sa mga ibang kaalyado, ay maaaring nagpapahiwatig ng kaliitan ng kahariang Maacateo. (2Sa 10:6-8) Ang tagumpay ni Joab laban sa mga Ammonita at sa kanilang mga kaalyadong Siryano ay nasundan ng isa pang tagumpay laban sa mga Siryano sa pamamagitan ni Haring David. (2Sa 10:13-19) Mula sa mas huling mga ulat, malamang na ang kaharian ng Maaca nang bandang huli ay napasailalim sa pamumuno ng kaharian ng Damasco.

MAACAT. Tingnan ang MAACA Blg. 10.

MAACATEO [Ng (Mula sa) [bayan ng] Maacat]. Isang naninirahan sa Arameanong kaharian ng Maaca (Deu 3:14; Jos 12:5; 13:13), isa na rito si Estemoa. (1Cr 4:19) Sinasabing ang Abel-bet-maaca (nangangahulugang "Daanang-tubig ng Bahay ni Maaca"), isang bayan sa H Palestina, ay pinangalanan nang gayon dahil malapit ito sa rehiyong pinaninirahan ng mga Maacateo.—1Ha 15:20.

MAADAI [pinaikling anyo ng Maadias]. Isang Israelita na kabilang sa "mga anak ni Bani" na tumanggap ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga iyon noong mga araw ni Ezra pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya. —Ezr 10:25, 34, 44.

MAADIAS [Ginagayakan ni Jah ang Kaniyang Sarili]. Isang saserdote at ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na sumama sa mga bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel. (Ne 12:1, 5) Ang Moadias na binanggit sa Nehemias 12:17 ay maaaring ang tao ring ito.

MAAI. Isang saserdote at manunugtog na nagmula kay Asap at tumugtog ng panugtog para sa

pag-awit sa pagpapasinaya ng pader ng Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 12:36.

MAALA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manghina; magkasakit"].

1. Isa sa mga anak na babae ni Zelopehad na mula sa tribo ni Manases. Hiniling ni Maala at ng kaniyang mga kapatid na babae ang mana ng kanilang ama, yamang wala itong mga anak na lalaki kundi limang anak na babae lamang. Sumangguni si Moises kay Jehova, na nagpasiya na ang mana ay dapat mapunta sa mga anak na babae ni Zelopehad. (Bil 26:28-33; 27:1-11) Pagkatapos nito, iniutos ni Jehova sa pamamagitan ni Moises na si Maala at ang iba pang mga anak na babae ni Zelopehad ay dapat mag-asawa sa loob lamang ng tribo ni Manases, upang ang mana ay hindi mapasalin sa ibang tribo. Kaya naman si Maala at ang kaniyang mga kapatid na babae ay "naging mga asawa ng mga anak ng mga kapatid na lalaki ng kanilang ama." (Bil 36:1-6, 10-12) Ang hudisyal na pasiyang iyon ay naging isang saligan may kinalaman sa mana. (Bil 36:7-9) Nang maglaon ay pumaroon sila sa harap ni Eleazar na saserdote at ni Josue, binanggit nila ang utos ni Jehova, at binigyan sila ng "mana sa gitna ng mga kapatid ng kanilang ama."—Jos 17:3, 4.

2. Isang inapo ni Manases na ang ina ay si Hamoleket. Hindi sinasabi kung ito ay anak na lalaki o anak na babae.—1Cr 7:17, 18.

MAARAT [Yungib; o, Hantad na Parang]. Isang bayan na nakaatas sa tribo ni Juda. (Jos 15:21, 59) Isang lugar na malapit sa nayon ng Beit Ummar sa maburol na lupain ng Juda, 11 km (7 mi) sa H ng Hebron, ang itinuturing na malamang na lokasyon nito. Iminumungkahi ng ilan na ang Maarat ay maaaring ibang pangalan ng Marot.—Mik 1:9, 12.

MAASAI [posibleng pinaikling anyo ng Maaseias]. Isang saserdote at inapo ni Imer na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:10, 12.

MAASEIAS [Gawain ni Jehova].

1. Isang Levitang manunugtog ng ikalawang pangkat na tumugtog ng panugtog na de-kuwerdas nang dalhin ang kaban ni Jehova mula sa bahay ni Obed-edom patungong Jerusalem noong mga araw ni David.—1Cr 15:17-20, 25.

2. Isa sa "mga pinuno ng daan-daan" na nakipagtipan sa mataas na saserdoteng si Jehoiada may kaugnayan sa pagtatatag kay Jehoas bilang ang marapat na haring kahalili ng mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia.—2Cr 23:1.

3. Isang opisyal na nasa ilalim ng pangangasiwa ni Hananias, isang prinsipe ni Haring Uzias ng Juda. Maliwanag na kasangkot siya sa pagrerehistro ng mga hukbong militar ni Uzias.—2Cr 26:11.

4. Ang "anak ng hari" (isang supling ng Judeanong si Haring Ahaz o posibleng isang opisyal na nagmula sa maharlikang angkan) na pinatay ng Efraimitang si Zicri nang salakayin ni Peka ng Israel ang Juda.—2Cr 28:1, 6, 7.

5. Ang pinuno ng lunsod ng Jerusalem at isa sa mga lalaking isinugo ni Haring Josias upang kumpunihin ang bahay ni Jehova.—2Cr 34:8.

6. Isang saserdote at ama ng isang Zefanias, isang kapanahon ni Jeremias.—Jer 21:1; 29:25; 37:3.

7. Ama ni Zedekias, isang bulaang propeta noong mga araw ni Jeremias.—Jer 29:21.

8. Anak ni Salum na bantay-pinto at maliwanag na isang Levita. Isang silid-kainan sa templo ang iniugnay sa kaniyang pangalan.—Jer 35:4.

9. Isa sa mga anak ng mga saserdote, mula sa sambahayan ni Jesua, na kabilang sa mga kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:18, 19, 44.

10. Isang saserdote na mula "sa mga anak ni Harim," kabilang sa mga nag-asawa ng mga babaing banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:21, 44.

11. Isang saserdote na mula "sa mga anak ni Pasur," kabilang din sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:22, 44.

12. Isang Israelita na mula "sa mga anak ni Pahat-moab," kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:25, 30, 44.

13. Ama o ninuno ng isang Azarias, isa sa mga nagkumpuni ng pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias.—Ne 3:23.

14. Isang lalaki na tumayo sa kanan ni Ezra nang basahin nito ang Kautusan sa mga Israelitang nagkakatipon sa Jerusalem.—Ne 8:2, 4.

15. Isang Levitang tumulong sa saserdoteng si Ezra sa pamamagitan ng pagpapaliwanag ng Kautusan sa mga Israelitang nagkakatipon sa Jerusalem.—Ne 8:7.

16. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 25.

17. Isang lalaki ng Juda na nanirahan sa Jerusalem pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:4, 5) Maaaring siya rin ang Asaias sa 1 Cronica 9:5.—Tingnan ang ASAIAS Blg. 4.

18. Isang lalaki ng Benjamin na isang ninuno ni Salu, isang tumatahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:7.

19. Isang saserdote na nakibahagi sa pag-aalay ng pader ng Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 12:41.

20. Isa pang saserdote na nakibahagi sa pag-aalay ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 12:42.

MAAT. Isa sa mga ninuno ni Jesus na nakatala sa talaangkanan nito ayon sa isinulat ni Lucas.—Luc 3:23, 26.

MAAZ [pinaikling anyo ng Ahimaaz]. Isa sa mga inapo ni Juda sa pamamagitan nina Jerameel at Ram.—1Cr 2:3, 25, 27.

MAAZIAS [Si Jehova ay Isang Moog].

1. Isang inapo ni Aaron na ginawang ulo ng ika-24 na grupo ng mga saserdote noong mga araw ni David.—1Cr 24:1, 18.

2. Isa sa mga saserdote, o ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 8.

MABANGONG KAHOY. Kabilang sa mararangyang bagay na dinala ng mga negosyante sa makasagisag na "Babilonyang Dakila" ay mga kagamitang yari sa "mabangong kahoy," o sa *"thyine wood."* (Apo 17:5; 18:11, 12, tlb sa *Rbi8*) Ang gayong kahoy, malamang na mula sa H Aprika, ay minamahalaga ng sinaunang mga Romano para sa paggawa ng napakamamahaling mga muwebles. Ang pinakamamahaling kahoy ay yaong mula sa ibabang bahagi ng katawan nito, ito ay dahil sa pagkakasari-sari ng hilatsa at malalapad na seksiyon ang makukuha rito. Ang kahoy ay mabango, matigas, at napakikintab nang husto; at dahil sa alun-alon o paikid na mga guhit sa hilatsa, may ilang mesa na tinawag na "mga mesang tigre" o "mga mesang pantera." Sa mga Griego, ang mahalimuyak na kahoy na ito ay ginamit sa pagsamba sa templo, at ang pangalan nito ay hinalaw sa terminong Griego para sa paghahandog ng mga handog na sinusunog.

Ang punungkahoy na pinagmumulan ng mabangong kahoy na ito ay kinikilala bilang ang punong *sandarac* (*Tetraclinis articulata*), isang punong *coniferous* (may tulad-karayom na mga dahon at namumunga ng mga kono) na katutubo sa H Aprika at mula sa pamilya ng mga sipres, anupat tumataas nang 4.5 hanggang 7.5 m (15 hanggang 25 piye). Ang kahoy nito ay kulay matingkad na kayumanggging mamula-mula at pino ang hilatsa.

MABUTING BALITA. Tumutukoy ito sa mabuting balita tungkol sa Kaharian ng Diyos at sa kaligtasan sa pamamagitan ng pananampalataya kay Jesu-Kristo. Sa Bibliya, tinatawag itong "mabuting balita ng kaharian" (Mat 4:23), "mabuting balita ng Diyos" (Ro 15:16), "mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo" (Mar 1:1), "mabuting balita tungkol sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos" (Gaw 20:24), "mabuting balita ng kapayapaan" (Efe 6:15), at "walang-hanggang mabuting balita" (Apo 14:6).

Ang salitang Griego na isinalin bilang "mabuting balita" ("ebanghelyo" sa *KJ* at sa iba pang bersiyon) ay *eu·ag·ge'li·on.* Ang "ebanghelisador" (anupat ang salitang Tagalog ay halos isang transliterasyon ng salitang Griego) ay isang mangangaral ng mabuting balita.—Gaw 21:8; 2Ti 4:5.

Ang Nilalaman Nito. Batay sa mga nabanggit na katawagan, magkakaideya tayo hinggil sa nilalaman at saklaw ng mabuting balita. Kabilang dito ang lahat ng katotohanan na sinalita ni Jesus at isinulat ng mga alagad. Bagaman ang mga tao noong sinauna ay umasa sa Diyos at nanampalataya sa pamamagitan ng kaalaman tungkol sa Kaniya, ang layunin at di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay unang 'malinaw na ipinabatid sa pamamagitan ng pagkakahayag sa ating Tagapagligtas, si Kristo Jesus, na pumawi sa kamatayan ngunit nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita.'—2Ti 1:9, 10.

Maraming siglo bago nito, ipinahayag ng Diyos ang mabuting balita kay Abraham, sa gayo'y ipinabatid niya ang paraan kung paano niya ilalaan ang mabuting balita. Sinabi niya: "Sa pamamagitan mo ay pagpapalain ang lahat ng bansa." (Gal 3:8) Nang maglaon, sa pamamagitan ng propetang si Isaias, binanggit ni Jehova ang tungkol sa pangangaral ng mabuting balita. Sa sinagoga sa Nazaret, bumasa si Jesu-Kristo mula sa hulang ito at pagkatapos ay nagsabi: "Ngayon ay natutupad ang kasulatang ito na karirinig lamang ninyo." (Luc 4:16-21) Inilarawan ng hula ni Isaias ang layunin at magiging epekto ng mabuting balita na ipangangaral, partikular na pasimula sa pagdating ng Mesiyas.—Isa 61:1-3.

Ang Pagsulong Nito. Noong ipanganak si Jesus, ipinatalastas ng anghel sa mga pastol: "Huwag kayong matakot, sapagkat, narito! ipinahahayag ko sa inyo ang mabuting balita tungkol sa malaking kagalakan na tataglayin ng lahat ng mga tao." (Luc 2:10) Inihanda ni Juan na Tagapagbautismo ang daan para sa pangangaral ni Jesus ng mabuting balita, sa pagsasabi sa mga Judio: "Magsisi kayo, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 3:1, 2) Sinabi naman ni Jesus tungkol sa pangangaral ni Juan: "Mula noong mga araw ni Juan Bautista hanggang ngayon ang kaharian ng langit ang tunguhin na pinagpupunyagian ng mga tao, at sinusunggaban ito niyaong mga patuloy na nagpupunyagi."—Mat 11:12.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, mga Judio at mga proselita lamang ang pinangaralan niya ng mabuting balita, anupat sinabi niya: "Hindi ako isinugo sa kaninuman maliban sa nawa-

walang mga tupa ng sambahayan ng Israel." (Mat 15:24) Nang isugo niya ang 12 apostol, iniutos niya sa kanila: "Huwag kayong pumaroon sa daan ng mga bansa, at huwag kayong pumasok sa isang Samaritanong lunsod; kundi, sa halip, patuluyan kayong pumaroon sa nawawalang mga tupa ng sambahayan ng Israel." (Mat 10:5, 6) Noong isang pagkakataon, nangaral siya sa isang babaing nagmula sa mga Samaritano, na kamag-anak ng mga Israelita, ngunit ito'y hindi dahil sinadya niyang pumasok sa lunsod upang mangaral. Gayunman, napakahusay ng naging pagtugon ng babae at ng iba pa kung kaya si Jesus ay nanatiling kasama nila nang dalawang araw.—Ju 4:7-42.

Pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, ipinag-utos niya sa kaniyang mga alagad: "Kaya humayo kayo at gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa, na binabautismuhan sila sa pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu, na itinuturo sa kanila na tuparin ang lahat ng mga bagay na iniutos ko sa inyo." (Mat 28:19, 20) Sinabi rin niya sa kanila na ang kanilang pangangaral ay aabot hanggang sa "pinakamalayong bahagi ng lupa." (Gaw 1:8) Ngunit sa loob ng mga tatlo at kalahating taon pagkaraan nito, ang mga alagad ay inakay ng banal na espiritu na mangaral sa mga Judio at mga Samaritano lamang. Pagkatapos ay isinugo ng Diyos si Pedro upang dalhin ang mabuting balita sa sambahayan ng Romanong opisyal ng hukbo na si Cornelio. (Gaw kab 10, 11; 15:7) Mula noon, ang mabuting balita ay ipinahayag na sa pinakamalawak na paraan at sa pinakamaraming dako.

Ang Kahalagahan Nito. Taglay ang matibay na pananalig, sumulat ang apostol na si Pablo hinggil sa paglalaang ginawa ng Diyos ukol sa kaligtasan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. Sinabi niya na kung may sinumang magpapahayag sa mga taga-Galacia ng anumang bagay na higit pa sa kanilang natutuhan, isang bagay na sa katunayan ay naiibang turo, "sumpain siya." Pagkatapos, habang tinutukoy ang pinagmulan ng mabuting balita na ipinahayag niya, sinabi ni Pablo: "Hindi ko ito tinanggap mula sa tao, ni itinuro man ito sa akin, kundi sa pamamagitan ng pagsisiwalat ni Jesu-Kristo." (Gal 1:8, 11, 12) Kinailangan ang mariing kapahayagang ito, sapagkat kahit noon ay mayroon nang nagtatangkang magpabagsak sa tunay na pananampalataya sa pamamagitan ng pangangaral ng 'ibang mabuting balita.' (2Co 11:4; Gal 1:6, 7) Nagbabala si Pablo tungkol sa dumarating na apostasya at sinabi niya na 'ang hiwaga ng katampalasanan' ay gumagana na; pinayuhan niya ang mga Kristiyano na alalahanin ang layunin ng mabuting balita at tumayong matatag at laging manghawakan sa mga tradisyong pinatnubayan ng espiritu at natutuhan nila sa pamamagitan ng mga apostol.—2Te 2:3, 7, 14, 15; tingnan ang TRADISYON.

Ang katapatan sa panghahawakan sa mabuting balita at sa patuloy na paghahayag nito ay itinuring ni Jesus na mas mahalaga kaysa sa kasalukuyang buhay ng isa, at kinilala ni Pablo ang pangangailangang ipahayag ito nang buong katapatan. (Mar 8:35; 1Co 9:16; 2Ti 1:8) Maaaring maiwala ng isang indibiduwal ang kaniyang pinakamamahal na mga pag-aari, at baka dumanas pa nga siya ng mga paguusig, ngunit, kapalit naman nito ay tatanggap siya ng sandaang ulit ngayon, "mga bahay at mga kapatid na lalaki at mga kapatid na babae at mga ina at mga anak at mga bukid, . . . at sa darating na sistema ng mga bagay ay ng buhay na walang hanggan."—Mar 10:29, 30.

Ang mabuting balita ang sukatan ng paghatol sa sangkatauhan: Ang pagtanggap at pagkamasunurin sa mabuting balita ay magbubunga ng kaligtasan; ang pagtatakwil at pagsuway rito ay magdudulot ng pagkapuksa. (1Pe 4:5, 6, 17; 2Te 1:6-8) Dahil sa bagay na ito, dapat na maging dalisay ang motibo ng indibiduwal sa pangangaral ng mabuting balita at dapat niya itong ipangaral mula sa puso, anupat nauudyukan ng pag-ibig para sa mga pinangangaralan niya. Gayon na lamang ang pagpapahalaga ng mga apostol sa nagbibigay-buhay na importansiya ng mabuting balita at lubha silang pinag-alab ng espiritu ng Diyos at ng pag-ibig kung kaya ibinahagi nila hindi lamang ang mabuting balita kundi pati ang kanilang "sariling mga kaluluwa" sa mga nakikinig sa pangangaral nila. (1Te 2:8) Sinabi ng Diyos na ang mga tagapaghayag ng mabuting balita ay may karapatang tumanggap ng materyal na tulong mula sa mga pinangangaralan nila. (1Co 9:11-14) Ngunit gayon na lamang ang pagpapahalaga ni Pablo at ng kaniyang matatalik na kasamahan sa kanilang pribilehiyo bilang mga tagapagdala ng mabuting balita anupat buong-ingat nilang iniwasang magtamo ng pinansiyal na pakinabang mula roon, o magtingin man lamang na nakikinabang sila sa kanilang pangangaral. Sa 1 Corinto 9:15-18 at sa 1 Tesalonica 2:6, 9, inilalarawan ng apostol na si Pablo ang kaniyang landasin ng pagkilos may kinalaman dito.

Mga Kaaway Nito. Ang mabuting balita ay buong-tinding sinalansang, at tinukoy ng apostol kung sino ang kaaway: "Ngayon, kung sa katunayan ay natatalukbungan ang mabuting balita na aming ipinahahayag, ito ay natatalukbungan doon sa mga nalilipol, na sa gitna nila ay binulag ng diyos ng sistemang ito ng mga bagay ang mga pag-iisip ng mga di-sumasampalataya, upang ang kaliwanagan ng maluwalhating mabuting balita tungkol sa Kristo, na siyang larawan ng Diyos, ay hindi makatagos." (2Co 4:3, 4) Ang pinakaunang mga kaaway ng mabuting balita ay ang relihiyosong mga lider ng

mga Judio. Gayunman, ang kanilang pakikipag-alit ay nagbunga ng mabuti para sa mga Gentil, o mga tao ng mga bansa, sapagkat ito ang nagbukas ng pagkakataon upang ang mga Gentil ay maging mga kabahagi rin sa "pangako kaisa ni Kristo Jesus sa pamamagitan ng mabuting balita."—Ro 11:25, 28; Efe 3:5, 6.

Ang mga kaaway ng mabuting balita ay nagdulot sa mga Kristiyano ng maraming paghihirap anupat kinailangan ng mga apostol na puspusang makipaglaban sa harap ng mga tagapamahala sa pagtatanggol at sa legal na pagtatatag ng mabuting balita upang lumaganap ito nang may lubos na kalayaan. —Fil 1:7, 16; ihambing ang Mar 13:9-13; Gaw 4:18-20; 5:27-29.

Ang Ministeryo ni Jesus sa Lupa at ang Kaniyang Pagbabalik. Kapansin-pansin na, sa loob ng mga anim na buwan bago lumapit sa kaniya si Jesus upang magpabautismo, si Juan na Tagapagbautismo ay nangaral: "Magsisi kayo, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na," at nang dumating si Jesus, tinukoy ni Juan si Jesus bilang "ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan!" (Mat 3:1, 2; Ju 1:29) Sa gayon ay ibinaling niya ang pansin ng mga tao tungo sa pinakahihintay na Mesiyanikong Hari.—Gaw 19:4.

Noong naririto si Jesus sa lupa, siya at ang kaniyang mga alagad ay nagpatalastas: "Ang kaharian ng langit ay malapit na." (Mat 4:17; 10:7) Si Jesus, na pinahiran bilang Kristo, ang Hari, ay nagsabi sa mga Pariseo na kaniyang mga kaaway: "Ang kaharian ng Diyos ay nasa gitna ninyo." (Luc 17:20, 21) Ito ang tema, o pinakapaksa, ng mabuting balita noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa. Gayunman, pagkamatay ni Jesus, hindi na iniulat na ipinahayag pa ng mga alagad na "malapit na" ang Kaharian. Sa halip, ito ang mabuting balita na ipinangaral nila: pagkamatay ni Jesus at pagkatapos niyang ibigay ang kaniyang buhay bilang pantubos na halaga ukol sa kaligtasan, umakyat siya sa langit at mula noon ay nakaupo na siya sa kanan ng Diyos. Ipinangaral din nila ang tungkol sa pagbabalik ni Jesus sa kalaunan at ang kaniyang dumarating na Kaharian.—Heb 10:12, 13; 2Ti 4:1; Apo 11:15; 12:10; 22:20; ihambing ang Luc 19:12, 15.

Tinanong si Jesus ng kaniyang mga alagad, "Ano ang magiging tanda ng iyong pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay?" Sa kaniyang sagot, inisa-isa ni Jesus ang ilang bagay na magaganap sa panahong iyon. Bukod sa iba pang mga bagay ay sinabi niya: "Ang mabuting balitang ito ng kaharian ay ipangangaral sa buong tinatahanang lupa bilang patotoo sa lahat ng mga bansa; at kung magkagayon ay darating ang wakas." (Mat 24:3, 14; Mar 13:10; ihambing ang Col 1:23.) Noong mga 96 C.E., sa Pagsisiwalat o Apocalipsis na ibinigay sa apostol na si Juan, nakita ni Juan ang isang "anghel na lumilipad sa kalagitnaan ng langit" na may "walang-hanggang mabuting balita na ipahahayag bilang masayang pabalita doon sa mga tumatahan sa lupa, at sa bawat bansa at tribo at wika at bayan, na nagsasabi sa malakas na tinig: 'Matakot kayo sa Diyos at magbigay sa kaniya ng kaluwalhatian, sapagkat dumating na ang oras ng paghatol niya.'" (Apo 14:6, 7) Ipinahihiwatig ng kinasihang mga pananalitang ito na sa "mga huling araw" ay magkakaroon ng walang-katulad na paghahayag ng mabuting balita ng Kaharian.

MACBANAI. Isang makapangyarihang lalaking Gadita na sumama sa pangkat ni David sa "dakong mahirap puntahan sa ilang" at naging isa sa mga ulo ng hukbo nito.—1Cr 12:8-14.

MACBENA. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa isang talaan ng mga inapo ni Caleb sa pamamagitan ng kaniyang babae na si Maaca, anupat ang anak nito na si Seva ay tinatawag na "ama ni Macbena at ama ni Gibea." (1Cr 2:48, 49) Iminumungkahi ng ilang komentarista, palibhasa'y napansin na marami sa mga pangalan sa seksiyong ito ang lumilitaw rin bilang mga pangalan ng mga bayan, na maaaring ang Macbena ay pangalan ng isang bayan na si Seva ang nagtatag o naging "ama."

MACEDONIA, TAGA-MACEDONIA. Isang rehiyon sa TS Europa na nasa gitnang bahagi niyaong tinatawag ngayon na Balkan Peninsula. Ito ay sumasaklaw mula sa Dagat Adriatico sa K hanggang sa Dagat Aegeano sa S, at nasa H ng Acaya. Bagaman marami itong matatabang kapatagan, ito ay pangunahin nang isang bulubunduking lugar. Noong sinaunang panahon, ang Macedonia ay nagsilbing isang mahalagang kawing sa pagitan ng silangan at kanluran. Ang *Via Egnatia* na itinayo ng mga Romano ay bumabagtas mula sa Dyrrachium at Apolonia sa K baybayin ng peninsula hanggang sa Neapolis sa S baybayin, at sa ibayo pa nito.

Ang mga taga-Macedonia ay mga inapo ni Japet, marahil ay sa pamamagitan ni Kitim na anak ni Javan. (Gen 10:2, 4, 5) Bagaman pangunahin itong iniuugnay sa pulo ng Ciprus, ang pangalang Kitim ay ginamit din noong sinaunang panahon upang tumukoy sa iba pang mga lugar. Isinulat ng istoryador na si Josephus na ang mga pulo at ang karamihan sa mga baybaying dagat (lumilitaw na yaong mga nasa lugar ng Mediteraneo) ay tinawag ng mga Hebreo na *"Chethim."* (*Jewish Antiquities,* I, 128 [vi, 1]) Maaaring ito ang dahilan kung bakit ang Macedonia ay tinawag na "Cethim" sa Apokripal na aklat ng Unang Macabeo (1:1 *Dy; Kx*) at naglalaan ito

ng posibleng saligan upang ipalagay na ang mga taga-Macedonia ay mga inapo ni Kitim.

Kasaysayan. Ang Macedonia ay naging prominente sa ilalim ng pamamahala ni Felipe II. Napagkaisa niya ang Macedonia at ang mga karatig na rehiyon, at bilang resulta ng kaniyang tagumpay sa Pagbabaka sa Chaeronea (338 B.C.E.), nangibabaw ang Macedonia sa karamihan sa mga estado ng Gresya. Pagkatapos ng pagpaslang kay Felipe, lumuklok sa trono ang kaniyang anak na si Alejandro (na Dakila). Pagkaraan ng dalawang taon, sinimulan ni Alejandro ang kaniyang malawakang kampanya ng pananakop. Noong panahong mamatay si Alejandro sa Babilonya (323 B.C.E.), naitayo niya sa pamamagitan ng kaniyang mga tagumpay sa digmaan ang isang imperyo na umabot sa India sa malayong S at nakasasakop sa Mesopotamia, Sirya, Palestina, Ehipto, Asia Minor, Tracia, Macedonia, at Gresya.—Tingnan ang Dan 2:31-33, 39; 7:6; 8:1-7, 20, 21; ALEJANDRO Blg. 1; HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA; IMAHEN.

Nang mahati ang imperyo pagkamatay ni Alejandro, si Antipater, na naging tagapamahala ng Macedonia samantalang nakikipagdigma si Alejandro sa silangan, ay nanatili sa kaniyang posisyon. Bago siya mamatay, ipinagkatiwala ni Antipater kay Polyperchon ang pamamahala sa halip na sa sarili niyang anak na si Cassander. Sinundan ito ng mga tunggalian sa pulitika na sa wakas ay humantong sa pagkilala kay Cassander bilang hari ng Macedonia. Hinalinhan siya ng kaniyang anak na si Alejandro ngunit di-nagtagal ay pinatay ito ni Demetrius Poliorcetes (anak ni Antigonus Cyclops, isa sa mga heneral ni Alejandrong Dakila). Muling bumangon ang kalituhan. Sa wakas, ang trono ay nakuha ni Antigonus Gonatas, anak ni Demetrius Poliorcetes. Bagaman makalawang ulit siyang itinaboy mula sa kaniyang kaharian, dalawang ulit din itong nabawi ni Antigonus, at ang Macedonia ay patuloy na pinamahalaan ng mga Antigonid hanggang sa mapasailalim ito ng administrasyong Romano. Noong kalagitnaan ng ikalawang siglo B.C.E., ang Macedonia ay naging isang probinsiya ng Roma. Sa loob ng ilang panahon noong unang siglo C.E., ito ay isinanib sa Acaya, sa dakong T, at Moesia, sa dakong H, upang bumuo ng isang probinsiya ng imperyo sa ilalim ng emisaryo ng Moesia. Ngunit noong 44 C.E., ang Macedonia ay muling naging isang probinsiya na nasa ilalim ng kontrol ng senado at ng kapamahalaan ng isang Romanong gobernador.—Tingnan ang GRESYA, MGA GRIEGO.

Ang Ministeryo ni Pablo. Ang Macedonia ang unang lugar sa Europa na dinalaw ng apostol na si Pablo noong kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero. Samantalang nasa Troas sa HK Asia Minor, si Pablo ay nagkaroon ng isang pangitain. "Isang lalaking taga-Macedonia ang nakatayo at namamanhik sa kaniya at nagsasabi: 'Tumawid ka sa Macedonia at tulungan mo kami.'" (Gaw 16:8, 9) Tumugon si Pablo sa pangitaing iyon at, kasama sina Lucas, Timoteo, at Silas (kung hindi man kasama ang iba pa), lumisan siya patungong Macedonia. Pagdating sa Neapolis (ang daungan ng Filipos sa HS Macedonia), pumaroon si Pablo sa Filipos at doon ay ipinahayag niya ang mabuting balita. (Gaw 16:11-40) Waring naiwan si Lucas sa Filipos nang maglakbay sina Pablo, Silas, at Timoteo sa Macedoniong mga lunsod ng Amfipolis (mga 50 km [30 mi] sa KTK ng Filipos) at Apolonia (mga 35 km [22 mi] sa TK ng Amfipolis). Pagkatapos ay nagpatotoo si Pablo sa Macedoniong mga lunsod ng Tesalonica (mga 45 km [28 mi] sa KHK ng Apolonia) at Berea (mga 65 km [40 mi] sa KTK ng Tesalonica). (Gaw 17:1-12) Dahil sa banta ng marahas na panguumog sa Berea, napilitan si Pablo na lisanin ang Macedonia. Ngunit iniwan niya sina Silas at Timoteo sa Berea upang mapangalagaan ng mga ito ang bagong grupo ng mga mananampalataya roon. Susunod na lamang sa kaniya sina Silas at Timoteo sa bandang huli. (Gaw 17:13-15) Palibhasa'y ikinababahala ni Pablo ang kapakanan ng bagong-tatag na kongregasyon sa Tesalonica, isinugo niya si Timoteo upang patibaying-loob ang mga kapatid doon. (1Te 3:1, 2) Marahil ay sinundan ni Timoteo si Pablo sa Atenas, sa Acaya, at pagkatapos ay pinabalik ito sa Tesalonica. Ngunit mas malamang na pinasabihan siya ni Pablo sa Berea na magtungo sa Tesalonica. Nang bumalik si Timoteo, ang mabuting ulat na dala niya ang nag-udyok kay Pablo upang isulat ang kaniyang unang liham sa mga taga-Tesalonica (1Te 3:6; Gaw 18:5). Di-nagtagal, ipinadala niya ang kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Tesalonica.

Noong panahon ng kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero, si Pablo ay nagplanong bumalik sa Macedonia. (1Co 16:5-8; 2Co 1:15, 16) Bagaman nanatili pa si Pablo nang kaunting panahon sa Efeso, pinauna niya sina Timoteo at Erasto sa Macedonia. (Gaw 19:21, 22) Pagkatapos nito, nagsulsol ng kaguluhan laban kay Pablo si Demetrio, isang panday-pilak na taga-Efeso. Nagkagulo sa lunsod, at habang dumaragsa sa dulaan ang mga taga-Efeso, sinunggaban nila at isinama "sina Gayo at Aristarco, mga taga-Macedonia, na mga kasamahan ni Pablo sa paglalakbay." (Gaw 19:23-29) Nang humupa ang kaguluhan, yumaon si Pablo patungong Macedonia. (Gaw 20:1) Lumilitaw na tumigil siya sa Troas. Doon ay ikinalungkot niya na hindi niya nakita si Tito, na isinugo naman sa Corinto, sa Acaya, upang tumulong sa paglikom ng salapi para sa mga banal sa Judea. (2Co 2:12, 13)

Nang magkagayon ay pumaroon si Pablo sa Macedonia, kung saan siya sinundan ni Tito at binalitaan tungkol sa naging pagtugon ng mga taga-Corinto sa unang liham ng apostol. (2Co 7:5-7) Pagkatapos nito, isinulat ni Pablo ang kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto at nang maglaon ay pumaroon siya sa timog patungong Gresya. Binalak niyang maglayag mula sa Gresya patungong Sirya, ngunit dahil sa isang pakana ng mga Judio laban sa kaniya, binago niya ang kaniyang plano at sa halip ay bumalik na lamang sa Macedonia. (Gaw 20:2, 3) Kabilang sa mga kasamahan niya sa paglalakbay ang tatlong taga-Macedonia, sina Sopatro, Aristarco, at Segundo.—Gaw 20:4.

Bagaman sila mismo ay mga dukha, napakabukas-palad ng mga Kristiyanong taga-Macedonia. Nag-abuloy sila nang higit kaysa sa kanilang talagang kakayahan para sa nagdarahop na mga kapatid sa Judea. (2Co 8:1-7; ihambing ang Ro 15:26, 27; 2Co 9:1-7.) Partikular na namumukod-tangi ang mga taga-Filipos sa pagsuporta sa ministeryo ni Pablo. (2Co 11:8, 9; Fil 4:15-17) Kahit noong ang apostol na ito ay nakabilanggo sa Roma sa unang pagkakataon, isinugo ng kongregasyon sa Filipos si Epafrodito upang maglingkod para sa mga pangangailangan ni Pablo. (Fil 2:25-30; 4:18) At ang mga taga-Tesalonica ay nagpamalas ng malaking pananampalataya at pagbabata at sa gayon ay naging halimbawa sa "lahat ng mga mananampalataya sa Macedonia at sa Acaya."—1Te 1:1-8; 4:9, 10.

Pagkatapos na mapalaya siya mula sa pagkabilanggo sa Roma, waring muling dumalaw si Pablo sa Macedonia at mula roon ay isinulat niya ang liham na kilala bilang Unang Timoteo. (1Ti 1:3) Ang liham kay Tito ay maaaring isinulat din mula sa Macedonia.

MACNADEBAI. Isang Israelitang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 40, 44.

MACPELA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "doble," posibleng ipinahihiwatig nito na ang yungib ay may dobleng pasukan o dalawang pinakalooban]. Ang pangalang ito ay ginamit upang tukuyin ang isang parang at isang yungib sa kapaligiran ng Hebron. Binili iyon ni Abraham kay Epron na Hiteo sa halagang 400 siklong pilak (mga $880). Ang yungib ay nagsilbing dakong libingan ng asawa ni Abraham na si Sara at ng limang iba pa: sina Abraham, Isaac, Rebeka, Jacob, at Lea.—Gen 23:14-19; 25:9; 49:30, 31; 50:13.

Ang yungib na libingan ay karaniwang iniuugnay sa Meʽarat HaMakhpela, na nasa makabagong Hebron, sa ilalim ng isang moskeng Muslim na nasa loob ng isang bakuran na tinatawag na Haram el-Khalil.

Sa Genesis 23:17 ang terminong Hebreo na tumutukoy sa lokasyon ng yungib ng Macpela may kaugnayan sa Mamre ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "silangan ng" (*RS*), "sa harap" (*AS*), "malapit" (*BE*), "katapat" (*JB*), at "nasa tapat ng Mamre" (*NW*). Kung tama ang kinikilalang lokasyon ng Mamre (er-Ramat el-Khalil), ang salin na "silangan ng Mamre" ay hindi magiging angkop, yamang ang lugar na ito ay mga 3 km (2 mi) sa H ng makabagong Hebron. Ang pariralang "Mamre, na siyang Hebron" (Gen 23:19), ay maaaring nangangahulugan na ang Mamre ay nasa distrito ng Hebron.

MADAGTANG PUNUNGKAHOY [sa Heb., *go'pher*]. Isang punungkahoy na ang kahoy ay ginamit ni Noe sa pagtatayo ng arka ngunit hindi matukoy nang may katiyakan. (Gen 6:14) Tinumbasan lamang ng *King James Version* ng transliterasyon ang pangalang Hebreo nito. Salig sa pagkakahawig ng pangalang Hebreo nito at ng terminong Hebreo para sa "alkitran" (*"pitch," KJ;* sa Heb., *ko'pher*), iniuugnay ito ng ilan sa isang uri ng madagtang punungkahoy. Karaniwang pinapaboran ng mga iskolar ang sipres, na isang napakatibay na punungkahoy at hindi madaling mabulok. —Tingnan ang SIPRES.

MADAI. Ang ikatlong nakatalang anak ni Japet. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Siya ang pinaniniwalaang pinagmulan ng mga Medo. Dahil sa pagkaunawang ito, sa ibang bahagi ng Bibliya, ang Hebreong *Ma·dhai'* ay isinasaling "mga Medo," o "Media," gaya sa 2 Hari 17:6; 18:11; Esther 1:3; Isaias 13:17; 21:2; at iba pang mga teksto. Ang mga Medo ay tinawag ding *Madaia* sa wikang Asiro-Babilonyo (Akkadiano) at *Mada* sa Matandang Persiano. May panahon noong nakalipas na nanirahan sila sa matalampas na rehiyon ng Iran, anupat namayan pangunahin na sa pagitan ng Kabundukan ng Elburz (sa T ng Dagat Caspian) at ng Kabundukan ng Zagros sa dakong S ng Asirya. Ang makabagong pangalang Iran ay halaw sa salitang Ingles na "Aryan," isang terminong ginagamit upang tukuyin yaong mga kabilang sa Japetikong angkan.

MADMANA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "dumi"].

1. Ang pangalang ito ay lumilitaw sa talaan ng mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Caleb. Sinasabing ipinanganak ng babae ni Caleb na si Maaca "si Saap na ama ni Madmana." (1Cr 2:49) Gayunman, itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ang terminong "ama" ay ginamit dito upang tumukoy sa "tagapagtatag" at itinuturing nilang ang

Madmana sa tekstong ito ay ang bayan na tinatalakay sa Blg. 2, anupat minamalas nila na si Saap ang nagtatag o marahil ay ang nagtayong-muli ng bayang ito pagkatapos itong mabihag. Mapapansin na ang mga pangalan ng Kiriat-jearim at Betlehem ay lumilitaw sa ganito ring konteksto sa sumunod na mga talata.—1Cr 2:50, 54.

2. Isang lunsod sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda. (Jos 15:21, 31) Bagaman maaaring napanatili sa Umm Deimneh ang sinaunang pangalan nito, walang labí sa lugar na iyon ang magpapatunay na iyon nga ang lunsod na ito. Pinapaboran ng mga iskolar nitong nakalipas na mga panahon ang Khirbet Tatrit, na mga 15 km (9.5 mi) sa HS ng Beer-sheba. Ipinahihiwatig ng paghahambing sa Josue 15:31 at sa katulad na mga talaan sa Josue 19:5 at 1 Cronica 4:31 na ito rin ang Bet-marcabot. Ang Bet-marcabot (na nangangahulugang "Bahay ng mga Karo") ay maaaring pangalawahing pangalan ng Madmana. —Tingnan ang BET-MARCABOT.

MADMEN [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "dumi"]. Waring isang lugar sa Moab na inihulang daranas ng kapahamakan sa pamamagitan ng tabak. Sa Jeremias 48:2, ang pariralang Hebreo na *gam-madh·men′ tid·dom′mi* ay isinaling "Ikaw rin, O Madmen, ay dapat na manahimik." Maraming iskolar ang naniniwala na ang unang *m* sa *madh·men′* ("Madmen") ay di-sinasadyang naulit mula sa naunang salita (*gam*). Kung wala ang unang *m,* ang mga katinig ng Madmen ay kapareho niyaong sa Dimon, kaya naman kadalasang ipinapalagay na iisang lugar ang Madmen at ang Dimon (posibleng ang Dimna, na mga 10 km [6 na mi] sa H ng Karak). Gayunman, maaaring ang Madmen ay hindi tumutukoy sa isang aktuwal na lokasyon, yamang ipinahihiwatig ng mga salin ng Griegong *Septuagint,* Syriac na *Peshitta,* at Latin na *Vulgate* na ang sinaunang tekstong Hebreo ay kababasahan, 'Oo, ikaw [Moab] ay lubusang patatahimikin.'

MADMENA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "dumi"]. Isang lugar na dinaanan ng Asiryano sa paghayo nito patungo sa Jerusalem. (Isa 10:24, 31, 32) Sa ngayon ay hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Madmena. Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Shu'fat, na mga 4 na km (2.5 mi) sa HHK ng Temple Mount sa Jerusalem.

MADON [mula sa pandiwang salitang-ugat na nangangahulugang "humatol"]. Isang maharlikang Canaanitang lunsod na nakipag-alyansa sa Hazor laban sa mga Israelita at nang dakong huli ay natalo. (Jos 11:1-12; 12:19) Karaniwang ipinapalagay na ang Madon ay ang Qarn Hattin (Horvat Qarne Hittim), na mga 8 km (5 mi) sa KHK ng Tiberias. Waring napanatili naman sa Khirbet Madin, na mga 1 km (0.6 mi) sa dakong T, ang sinaunang pangalan na ito. Gayunman, pinag-aalinlanganan ng ilan ang pag-uugnay ng Madon sa Khirbet Madin, sapagkat iyon ay batay lamang sa pagkakahawig ng pangalan ng Madin at ng pangalang ito sa Bibliya.

MAGADAN. Isang lugar na malapit sa Dagat ng Galilea na pinuntahan ni Jesus pagkatapos niyang makahimalang pakainin ang mga 4,000 lalaki. (Mat 15:39; ang mga manuskrito na mas huli ang petsa ay kababasahan dito ng "Magdala.") Ayon sa pinakamahuhusay na manuskritong Griego, tinukoy ni Marcos (8:10) ang teritoryo ring ito bilang "Dalmanuta."—Tingnan ang DALMANUTA.

Sa ngayon ay walang nalalamang lugar na tinatawag na Magadan sa rehiyong nakapalibot sa Dagat ng Galilea. Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na ang Magadan ay ang Magdala rin. Ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng bagay na sa Aramaiko, madalas halinhan ng titik na *l* ang *n* sa mga salitang Hebreo. Kaya ang Magadan ay maaaring nabago at naging Magdala. Iminumungkahi ng iba na marahil ay lumitaw ang "Magdala" sa mas huling mga kopya ng tekstong Griego dahil sa pagsisikap na itumbas ang Magadan sa makabagong Majdal.

Ang Magdala (posibleng ang Magadan) ay itinuturing na makabagong Majdal (Migdal), mga 6 na km (3.5 mi) sa HHK ng Tiberias sa Dagat ng Galilea. Palibhasa'y malapit sa dakong pinagsasalubungan ng daan na bumabagtas sa kahabaan ng Dagat ng Galilea mula sa Tiberias at ng daan na bumababa mula sa kanluraning mga burol, ang lugar na ito ay nasa isang estratehikong posisyon. Ipinahihiwatig ng mga guho ng isang maituturing na makabagong tore na natagpuan doon na ang Majdal ay dating nakabantay sa timugang pasukan na patungo sa Kapatagan ng Genesaret. Ang Majdal at ang Magdala (isang anyo ng Hebreong *migh·dal′*) ay kapuwa nangangahulugang "Tore." Ang lugar na ito ay madalas na iminumungkahi bilang tahanan ni Maria Magdalena.

MAGAGANDANG DAUNGAN [Maiinam na Daungan]. Isang daungang malapit sa lunsod ng Lasea na iniuugnay sa look na nasa T na baybayin ng Creta at may gayon pa ring pangalan sa makabagong Griego, Kaloi Limniones. (Gaw 27:7, 8) Ang look na ito ay mga 8 km (5 mi) sa S ng Cape Matala (Akra Lithinon), ang pinakatimugang dako ng Creta.

Noong mga 58 C.E. naglayag ang apostol na si Pablo, bilang isang bilanggo, mula sa Mira (sa timugang baybayin ng Asia Minor) na dumaraan sa Cinido patungong Roma. Ang mas direktang ruta

mula sa Cinido patungong Roma ay sa dakong H ng Creta. Ngunit maliwanag na dahil sa pasalungat ng hangin, malamang ay mula sa HK, napilitan ang mga marinero na maglakbay nang patimog mula sa Cinido patungong Creta at pagkatapos ay maglayag na nanganganlong sa T na baybayin ng pulo, anupat sa wakas ay dumating sa Magagandang Daungan nang may kahirapan.—Gaw 27:5-8.

Nang isaalang-alang nila na lumisan sa Magagandang Daungan, "mahabang panahon na ang lumipas," marahil dahil sa paghihintay roon upang humupa ang hangin o dahil sa mabagal at mahirap na paglalakbay. Tapos na noon ang pag-aayuno sa Araw ng Pagbabayad-Sala (huling bahagi ng Setyembre o maagang bahagi ng Oktubre), kung kaya ang paglalayag ay mapanganib.—Gaw 27:9.

Palibhasa'y madalas siyang napasa mga panganib sa dagat at personal nang nakaranas ng hindi kukulangin sa tatlong pagkawasak ng barko (2Co 11:25, 26), may-katalinuhang inirekomenda ni Pablo na magpalipas ng taglamig ang barko sa Magagandang Daungan. (Hindi isiniwalat sa ulat kung ang payo niya nang pagkakataong iyon ay kinasihan.) Gayunman, ang opisyal ng hukbo, maliwanag na siyang may kontrol sa mga bagay-bagay, ay mas nakinig sa payo ng piloto at ng may-ari ng barko. Ang Magagandang Daungan ay "di-kumbinyente" para doon magpalipas ng taglamig; kaya ipinayo ng karamihan na lumisan mula roon, at ang mga marinero ay lumayag patungo sa Fenix sa mas dako pa roon ng baybayin. Ang hanging T na marahang humihihip ay mapanlinlang. Hindi nagtagal, ang barko ay napanaigan ng maunos na hangin at nang bandang huli ay nawasak sa baybayin ng Malta, mga 900 km (560 mi) sa dakong K.—Gaw 27:9-15, 39-41; 28:1.

May kinalaman sa ulat na ito sa Mga Gawa, si James Smith ay sumulat: "Kapansin-pansin kung paanong ang bawat karagdagan sa ating kaalaman tungkol sa tagpo ng salaysay ay nagpapatibay sa pagiging tunay at tumpak nito. Lumilitaw ngayon, mula sa obserbasyon ni G. Brown at sa huling mga surbey, na ang Magagandang Daungan ay lubhang naipagsasanggalang ng mga pulo, na bagaman hindi ito maitutumbas sa Lutro [ipinapalagay na ang Fenix], malamang na isa itong napakainam na daungang pantaglamig; at kung isasaalang-alang ang pagiging pabugsu-bugso, ang pagiging malimit, at ang pagiging mapaminsala ng malalakas na hanging hilagaan, at ang katiyakan na, kapag dumating ang gayong malakas na hangin sa daanang mula sa Magagandang Daungan patungong Lutro,

Ang Magagandang Daungan, Creta, kung saan tumigil ang barko na sinasakyan ni Pablo bilang isang bilanggo patungong Roma

ay malamang na maipadpad sa laot ang barko, ang katalinuhan ng payo na ibinigay ng amo at may-ari ay lubhang kuwestiyunable, at na ang payong ibinigay ni San Pablo ay malamang na suportado maging ng mga prinsipyo sa paglalayag."—*The Voyage and Shipwreck of St. Paul,* London, 1866, p. 85, tlb.

MAGANDANG PINTUANG-DAAN. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

MAGBIS. Ang pangalan ng isang tao o isang lugar. Kabilang sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ang 156 na "mga anak ng Magbis." (Ezr 2:1, 30) Ipinapalagay ng ilan na ang Magbis ay ang Khirbet el-Makhbiyeh, na mga 5 km (3 mi) sa TK ng Adulam.

MAGDALENA, MARIA. Tingnan ang MARIA Blg. 3.

MAGDIEL [Mga Piling Bagay ng Diyos]. Isang inapo ni Esau, at isa sa mga shik ng Edom. (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51, 54) Ang Magdiel ay maaaring pangalan din ng isang lugar at isang tribo.—Tingnan ang TIMNA Blg. 3.

MAGNANAKAW. Isa na tahasang kumukuha ng pag-aari ng iba nang walang pahintulot, partikular na, isa na nandaraya at nanlilinlang o nagnanakaw nang palihim. Parehung-pareho ang mga pamamaraan ng mga magnanakaw noon at ngayon. Kadalasang sa gabi sila nagnanakaw (Job 24:14; Jer 49:9; Mat 24:43; Luc 12:39; Ju 10:10; 1Te 5:2-5; 2Pe 3:10; Apo 3:3; 16:15), at ang karaniwang pinapasukan nila ay ang bintana. (Joe 2:9) Sa kabilang dako naman, ang mga tulisan at ibang mga magnanakaw ay nag-aabang at dumadaluhong sa kanilang mga biktima sa mga liblib na lugar, kung saan halos imposibleng makahingi ng tulong. Kadalasan ay gumagamit sila ng karahasan o pinagbabantaan nila at isinasapanganib ang buhay ng mga pinagnanakawan nila.—Huk 9:25; Luc 10:30, 36; 2Co 11:26.

Ang mga termino sa orihinal na wika na isinaling "magnakaw" at "magnanakaw" ay maaari ring tumukoy sa pagkakait sa isang tao ng bagay na nararapat na mapasakaniya, o sa pagkuha ng mga bagay mula sa iba sa pamamagitan ng mapandayang mga paraan o sa pamamagitan ng paggamit, para sa sariling kapakinabangan, ng isang bagay na obligado ang isa na ibigay sa iba. Dahil hindi nagbabayad ng mga ikapu ang mga Judio bilang pagsuporta sa tunay na pagsamba sa templo, 'ninanakawan nila ang Diyos' noong panahon ni Malakias. (Mal 3:8, 9) Binabanggit sa Kawikaan 28:24 ang tungkol sa isang tao na nagnanakaw sa kaniyang ama o sa kaniyang ina, anupat maliwanag na nangangahulugang sa paanuman ay ipinagkakait niya sa kaniyang mga magulang yaong nararapat na mapasakanila. Hinatulan ni Jesu-Kristo ang mga tagapagpalit ng salapi dahil ang templo ay ginawa nilang isang "yungib ng mga magnanakaw." Ipinahihiwatig nito na napakataas ng singil nila para sa kanilang mga serbisyo.—Mat 21:12, 13.

Sa kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto, sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang ibang mga kongregasyon ay ninakawan ko sa pamamagitan ng pagtanggap ng mga paglalaan upang makapaglingkod sa inyo." (2Co 11:8) Wala namang pandaraya sa pagtanggap ni Pablo ng mga paglalaan mula sa iba. Ngunit maliwanag na nagsalita siya na para bang ninakawan niya ang mga kongregasyong iyon sa diwa na ginamit niya yaong tinanggap niya mula sa kanila upang tustusan ang kaniyang mga pangangailangan habang nagpapagal, hindi para sa kanila, kundi alang-alang sa mga taga-Corinto.

Sa ilang kaso, ang pagnanakaw ay maaaring tumukoy sa makatuwirang pagkuha ng bagay na may karapatan ang isang tao na kunin, anupat ang idiniriin ay ang *palihim na paraan* ng pagsasagawa nito. Halimbawa, 'ninakaw' ng mga Israelita ang bangkay ni Saul mula sa liwasan ng Bet-san.—2Sa 21:12.

Hinahatulan ng Diyos. Gayunman, karamihan sa mga pagtukoy ng Bibliya sa pagnanakaw ay may kinalaman sa di-matuwid na pagkuha ng ari-arian ng iba. Tuwirang binabanggit ng kautusan ni Jehova sa Israel: "Huwag kang magnanakaw." (Exo 20:15; Lev 19:11, 13; Deu 5:19; Mat 19:18) Kailangang magbayad ang magnanakaw nang makalawa, makaapat, o hanggang makalimang ulit pa nga, depende sa binalangkas ng Kautusan. Kung wala siyang kakayahang gawin iyon, ipagbibili siya sa pagkaalipin, anupat maliwanag na muli niyang makakamit ang kaniyang kalayaan kapag lubos na siyang nakabayad. (Exo 22:1-12) Bukod pa sa pagbabayad, ang napahiyang magnanakaw (Jer 2:26) ay magdadala ng handog ukol sa pagkakasala at hihilingan niya ang saserdote na magbayad-sala para sa kaniyang mga kasalanan.—Lev 6:2-7.

Nang bandang huli, ipinagwalang-bahala ng bansang Israel ang mga kautusang ito, at bilang resulta, ipinahintulot ni Jehova na salutin sila ng mga magnanakaw mula sa loob at labas ng bansa. (Deu 28:29, 31; Eze 7:22) Naging pangkaraniwan ang mapandayang mga gawain, lalo na ang paniniil sa mga taong dukha at nagdarahop.—Isa 1:23; 3:14; Jer 7:9-11; 21:12; 22:3; Eze 22:29; Mik 2:2.

Bagaman ang magnanakaw na nagnakaw dahil sa gutom ay maaaring hindi kasinsama ng isa na nagnakaw dahil sa kasakiman at masamang puso, gaya nina Acan at Hudas Iscariote (Jos 7:11, 20, 21; Kaw

6:30; Mat 15:19; Ju 12:4-6), hindi dapat magkasala ng pagnanakaw yaong mga nais magkamit ng pagsang-ayon ng Diyos. (Isa 61:8; Ro 2:21) Kahit wala sa ilalim ng Kautusang Mosaiko ang mga Kristiyano, inuutusan naman sila na ibigin ang kanilang kapuwa. "Ang pag-ibig ay hindi gumagawa ng masama sa kaniyang kapuwa"; kaya naman ang pagnanakaw ay hindi para sa mga Kristiyano. (Ro 13:9, 10; Mat 22:39; San 2:8) Kung nais ng isang magnanakaw na mamuhay sa ilalim ng pamamahala ng Kaharian ng Diyos, dapat niyang pagsisihan ang dati niyang landasin ng paggawi at dapat siyang matutong magtrabaho nang masikap para sa kaniyang ikabubuhay. (1Co 6:10; Efe 4:28; 1Pe 4:15) At ang dating magnanakaw na tunay na nagsisisi ay makaaasang patatawarin siya ni Jehova.—Eze 33:14-16.

Isang idyomang Hebreo na literal na nangangahulugang "nakawin ang puso" ang may diwang "paglalangan."—Gen 31:20, 26, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang 2Sa 15:6.

MAGOG.

1. Isang anak ni Japet at apo ni Noe. Ang pangalan niya ay lumilitaw na kabilang sa mga ulo ng pamilya na mula sa kanila ay nangalat sa lupa ang unang mga liping pambansa pagkaraan ng Baha. —Gen 10:1, 2, 5; 1Cr 1:5.

2. Isang pangalan na lumilitaw sa hula ni Ezekiel may kinalaman sa tulad-bagyong pagsalakay ni "Gog ng lupain ng Magog" laban sa muling-tinipong bayan ni Jehova. Lumilitaw na ginamit ito ng propeta upang tumukoy sa isang lupain o rehiyon sa "pinakamalalayong bahagi sa hilaga," na dito magmumula ang hukbo ni Gog, anupat ang kaniyang mga hukbong mandarambong ay inilarawan bilang "nakasakay sa mga kabayo, isang malaking kongregasyon, isa ngang malaking hukbong militar" na gumagamit ng tabak at busog.—Eze 38:2-4, 8, 9, 13-16; 39:1-3, 6.

Mula pa noong panahon ng Judiong istoryador na si Josephus, iminumungkahi na "ang lupain ng Magog" ay kaugnay ng mga tribong Scita na nasa HS Europa at Gitnang Asia. (*Jewish Antiquities,* I, 123 [vi, 1]) Ang mga Scita ay inilalarawan ng mga klasikal na manunulat noong mga panahong Griego at Romano bilang mga barbarong taga-hilaga, ganid at paladigma, nasasangkapan ng malalaking hukbo ng mangangabayo, lubusang nasasandatahan, at dalubhasa sa paggamit ng busog. Bagaman noong una ay maaaring hinalaw ang pangalang Scita kay "Askenaz," isa pang inapo ni Japet (Gen 10:2, 3), binabanggit ng 1959 na edisyon ng *Encyclopædia Britannica* (Tomo 20, p. 235) na "sa lahat ng klasikal na panitikan, ang Scitia ay karaniwang tumutukoy sa lahat ng rehiyon sa dakong hilaga at hilagang-silangan ng dagat na Itim, at ang Scita (*Skuthes*) naman ay tumutukoy sa sinumang barbaro na nanggaling sa mga bahaging iyon." Ipinakikita rin ng iba pang mga reperensiyang akda na ang terminong "Scita" ay ibinabagay sa paggamit upang sumaklaw sa lahat ng mga tribong pagalagala sa H ng Caucasus (ang rehiyon sa pagitan ng Dagat na Itim at ng Dagat Caspian), anupat katulad ito ng makabagong paggamit sa terminong "Tartar." Kaya ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* ay nagkokomento: "Sa sinaunang mga tao, ang pangalang 'mga Scita' ay isang malawak na katawagan, at gayundin ang Hebreong *'Magog.' "*—Inedit ni S. Jackson, 1956, Tomo V, p. 14.

Makalarawang Paggamit. Dahil iniwang malabo sa atin ng Bibliya (gayundin ng sekular na kasaysayan) ang tiyak na lokasyon ng "lupain ng Magog," pati na ang pagtukoy ng propeta sa "huling bahagi ng mga taon" (Eze 38:8), at dahil walang nalalamang gayong pagsalakay na naganap nang literal sa Israel, maaaring malasin na ang hula may kinalaman kay Magog ay may kaugnayan sa isang panahon sa hinaharap sa 'panahon ng kawakasan' sa Bibliya. Dahil dito, ang nakikita roon ng maraming komentarista ay isang hula ng pangwakas na pagsalakay ng mga kapangyarihang pandaigdig sa Kaharian ng Diyos, at nakikita nila na ang lupain ng Magog ay kumakatawan sa "sanlibutan na napopoot sa bayan at sa kaharian ng Diyos."—*Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary,* 1936, p. 307.

Sa gayon, maliwanag na ang lupain ng Magog ay may makasagisag na kahulugan. Yamang ang terminong "Scita," na kadalasang iniuugnay sa Magog, ay ginamit na singkahulugan ng bagay na malupit, ganid, at paladigma, lohikal lang na nagpapahiwatig ito ng pagiging laban sa bayan ng Diyos. Magiging ganiyan ang mga bansa ng sanlibutan kapag sinimulan na nila ang huling pag-atake sa tunay na pagsamba sa Diyos sa lupa dahil sa panunulsol ng pangunahing mananalansang ng Diyos, si Satanas na Diyablo.—Tingnan ang GOG Blg. 2.

3. Isang terminong ginamit sa Apocalipsis 20:8 may kaugnayan sa mga pangyayaring magaganap sa pagtatapos ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Jesu-Kristo at kasunod ng pagpapakawala kay Satanas mula sa kalaliman. Sa halip na tumukoy sa isang partikular na lupain o lokasyon, ang "Gog at Magog" dito ay ginamit upang ilarawan yaong mga nasa lupa na nagpapadala sa impluwensiya ng pinakawalang Kalaban at naghihimagsik laban sa pamamahala ng Diyos na ipinahahayag sa pamamagitan ng 'mga banal at ng lunsod na minamahal.'—Apo 20:3, 7-10.

MAGPAPALAYOK. Ang manggagawa ng luwad na mga palayok, pinggan, at iba pang mga sisidlan. Ang salitang Hebreo para sa magpapalayok

(*yoh·tser′*) ay literal na nangangahulugang "tagapag-anyo" o "isa na bumubuo" (Jer 18:4, tlb sa *Rbi8*), samantalang ang terminong Griego (*ke·ra·meus′*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "haluin," anupat marahil ay tumutukoy sa pangangailangang haluan ng tubig ang putik o luwad upang maihanda ito para gamitin. Mula pa noong sinaunang mga panahon, hinuhubog na ng mga magpapalayok ang luwad upang gawing mga sisidlan at niluluto nila ang mga ito sa hurnuhan, sa gayo'y nakalilikha sila ng matitigas na kagamitang hindi lumalambot kahit mabasâ. Maaaring mag-isang gumawa ang magpapalayok, ngunit kung minsan ay mayroon siyang mga katulong, kalimita'y mga aprentis. Sa mga Hebreo, waring may panahon noon na nagkaroon ng isang grupo ng mga magpapalayok na naglilingkod sa hari.—1Cr 4:21-23.

Ganito ang panimulang mga hakbang sa karaniwang paraan ng paggawa ng mga kagamitang luwad: hinuhugasan muna ang luwad at inaalisan ito ng dumi, inilalagay ito sa isang hantad na dako, at niyuyurakan ng paa ang mamasa-masang luwad upang lumagkit ito at maging madaling hubugin. (Isa 41:25) Pagkatapos, ang luwad ay nilalamas ng kamay at inilalagay sa ibabaw ng gulong ng magpapalayok.

Ang sinaunang gulong ng magpapalayok ay karaniwan nang gawa sa bato (bagaman kung minsan ay kahoy) at pangunahin na, ito'y lapad at bilog anupat may patayong ehe sa gitna at pinaiikot nang pahiga. Dahil mabigat ang gilid nito, matatag at tuluy-tuloy na umiikot ang gulong habang pinaiikot ito ng kamay. Nang maglaon, noong idagdag ang isang mas malaki at mas mabigat na gulong na pang-ibaba (sa mismong tagdan ng gulong na pang-ibabaw at umiikot din nang pahiga), naging posibleng paikutin ng nakaupong magpapalayok ang mga gulong sa pamamagitan ng kaniyang paa.

Matapos "ihagis" o ilagay sa ibabaw ng gulong ang walang-hugis na luwad, ginagamit ng magpapalayok ang kaniyang mga kamay sa paghubog ng isang sisidlan habang umiikot ang gulong. (Jer 18:3, 4) Pagkatapos, ang sisidlan ay maaaring ibilad sumandali at muling ilagay sa ibabaw ng gulong, kung saan maaari itong gamitan ng magpapalayok ng maliliit na bato, mga kabibi o iba pang kasangkapan upang pakinisin at pakintabin ito at lagyan ng disenyo sa ibabaw. Nagkakaiba-iba ang mga pamamaraan, ngunit maaari niya itong lagyan, halimbawa, ng disenyo ng lubid, sa pamamagitan ng paglalapat dito ng pinilipit na panali habang mamasa-masa pa ito. Kadalasan, ang mga sisidlan ay pinipintahan ng dekorasyon. Ang iba naman ay nilalagyan ng pampakintab (Kaw 26:23) at pagkatapos ay niluluto sa isang kalapit na hurnuhan ng mga kagamitang luwad. O kaya naman, maaari itong lagyan ng may-kulay na *"slip"* (ang tawag sa luwad ng magpapalayok na alanganing likido o solido) bilang dekorasyon, at pagkatapos ay muling iluluto sa hurnuhan ang kagamitang iyon.

Ang magpapalayok ay gumagawa ng iba't ibang kagamitan, mula sa malalaking banga (Pan 4:2) hanggang sa mga lampara, mga pugon, at mga laruang gaya ng mga manika at mga pigura ng mga hayop. Kabilang din sa kaniyang mga produkto ang mga mangkok, kopa, prasko, at iba pang mga sisidlan. (Lev 15:12; 2Sa 17:28; Jer 19:1; Luc 22:10) Nakalilikha rin siya ng mga palayok at ilang ihawan. Kung minsan, ang mga kagamitang luwad ay tinatatakan upang ipakita kung saang lugar ginawa ang mga ito. Kalimitan, itinatatak ng magpapalayok ang kaniyang sariling *"trademark"* sa hawakan ng isang palayok.

Kung minsan, gumagamit ang magpapalayok ng bukás na molde kung saan inilalapat ang luwad upang mahulma rito ang mga detalye niyaon. Nang maglaon, ito na ang paraan na kadalasang ginagamit sa paggawa ng mga lampara, anupat pinagdurugtong ang dalawang bahagi kapag ang luwad ay halos kasintigas na ng katad. Paminsan-minsan, may mga bagay na hinuhubog sa pamamagitan lamang ng mga kamay at hindi na ginagamitan ng gulong. Ngunit kadalasan, gumagamit ng gulong ang magpapalayok.

Madalas makatuklas ng basag na mga piraso ng mga kagamitang luwad sa mga lugar na pinaghuhukayan ng mga arkeologo, at kung minsan ay pagkarami-rami ng mga ito. (Tingnan ang PALAYOK, BASAG NA.) Ang sari-saring uri ng kagamitang luwad na natatagpuan ay itinuturing ng mga arkeologo bilang mga pantulong sa pagkilala sa iba't ibang kultura at gayundin sa pagtaya ng yugto ng paninirahan batay sa iba't ibang suson ng lupa sa mga lugar na iyon. Sinisikap din nilang tayahin ang dami ng populasyon ng isang partikular na lugar noong sinaunang mga panahon batay sa dami ng mga bibinga na natutuklasan doon.

Sa makasagisag na paraan, ang awtoridad ng magpapalayok sa luwad ay ginagamit upang ipakita ang kataas-taasang kapangyarihan ni Jehova sa mga indibiduwal at sa mga bansa. (Isa 29:15, 16; 64:8) Sa paningin ng Diyos, ang sambahayan ng Israel ay "gaya ng luwad sa kamay ng magpapalayok," anupat Siya ang Dakilang Magpapalayok. (Jer 18:1-10) Ang tao ay wala sa posisyong lumaban sa Diyos, kung paanong hindi maaaring hamunin ng luwad ang isa na humuhubog dito. (Isa 45:9) Kung paanong ang isang sisidlang luwad ay maaaring basagin at pagdurug-durugin, sa katulad na paraan, kayang magpasapit ni Jehova ng mapangwasak na

kapahamakan sa isang bayan bilang kaparusahan sa paggawa nila ng masama.—Jer 19:1-11.

Hinggil sa paggamit ng Mesiyanikong Hari ng bigay-Diyos na awtoridad laban sa mga bansa, ganito ang inihula: "Babaliin mo sila sa pamamagitan ng isang setrong bakal, dudurugin mo silang gaya ng sisidlan ng magpapalayok."—Aw 2:9; ihambing ang Dan 2:44; Apo 2:26, 27; 12:5.

Mula sa iisang limpak ng luwad, ang magpapalayok ay makagagawa ng isang sisidlan para sa marangal na gamit at ng isa naman para sa walang-dangal, pangkaraniwan, o ordinaryong gamit. Sa katulad na paraan, si Jehova ay may awtoridad na humubog ng mga indibiduwal ayon sa kaniyang kinalulugdan at nagparaya siya sa mga balakyot, "mga sisidlan ng poot na ginawang karapat-dapat sa pagkapuksa," ngunit ito'y naging sa kapakinabangan ng "mga sisidlan ng awa," mga taong bumubuo sa espirituwal na Israel.—Ro 9:14-26.

MAGPIAS. Isa sa mga ulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 20.

MAGTITINAPAY. Tingnan ang PAGLULUTO NG TINAPAY, MAGTITINAPAY.

MAHABANG DAMIT. Tingnan ang DAMIT.

MAHABANG PAGTITIIS. Matiyagang pagbabata sa kamalian o sa pagpukaw ng galit, lakip ang pagtangging isuko ang pag-asang bubuti ang nasirang kaugnayan. Samakatuwid, ang mahabang pagtitiis ay may layunin, anupat partikular na nakatuon sa kapakanan ng isa na sanhi ng di-kaayaayang situwasyon. Gayunman, hindi ito nangangahulugan ng pagkunsinti sa kamalian. Kapag natupad na ng mahabang pagtitiis ang layunin nito, o kapag wala nang dahilan upang patuloy na batahin ang situwasyon, nagwawakas ang mahabang pagtitiis. Maaari itong magwakas sa ikabubuti niyaong mga pumukaw ng galit o sa isang pagkilos laban sa mga gumawa ng kamalian. Anuman ang mangyari, ang espiritu ng isa na nagpapakita ng mahabang pagtitiis ay hindi napipinsala.

Ang literal na kahulugan ng pananalitang Hebreo na isinalin bilang "mabagal sa pagkagalit" ("may mahabang pagtitiis" sa ilang salin) ay "haba ng mga butas ng ilong [kung saan sumisingasing ang galit]." (Exo 34:6; Bil 14:18; tingnan ang GALIT.) Ang salitang Griego naman na *ma·kro·thy·mi'a* (mahabang pagtitiis) ay literal na nangangahulugang "kahabaan ng espiritu." (Ro 2:4, *Int*) Ang mga pananalitang Hebreo at Griego ay kapuwa tumutukoy sa pagtitiis, pagtitimpi, kabagalan sa pagkagalit. Sa pananalitang Tagalog na "mahabang pagtitiis," ang salitang "pagtitiis" ay may diwa ng "pagbabata, pagpapahintulot, pagpaparaya, pagpipigil, o pagpapaliban." Higit pa ang kahulugan ng "mahabang pagtitiis" kaysa basta pagbabata ng kirot o kabagabagan. Hindi ito nangangahulugan ng basta "pagtitiis nang mahabang panahon" kundi kasangkot dito ang kusang pagpipigil.

Isinisiwalat ng Kasulatan kung ano ang pangmalas ng Diyos sa mahabang pagtitiis at itinatawag-pansin nito ang kamangmangan at masasamang resulta ng hindi pagpapanatili ng "kahabaan ng espiritu." Ang taong may mahabang pagtitiis ay waring mahina, ngunit ang totoo ay gumagamit siya ng kaunawaan. "Siyang mabagal sa pagkagalit ay sagana sa kaunawaan, ngunit ang walang pagtitimpi ay nagtatanyag ng kamangmangan." (Kaw 14:29) Mas mabuti ang mahabang pagtitiis kaysa sa pisikal na kalakasan, at mas malaki ang magagawa nito. "Siyang mabagal sa pagkagalit ay mas mabuti kaysa sa makapangyarihang lalaki, at siyang sumusupil sa kaniyang espiritu kaysa sa bumibihag ng lunsod."—Kaw 16:32.

Ang taong hindi 'mahaba ang espiritu,' at sumisilakbo nang walang pagpipigil, ay madaling mapasukan ng lahat ng uri ng di-wastong kaisipan at makagawa ng maling pagkilos, sapagkat: "Gaya ng lunsod na nilusob, na walang pader, ang taong hindi nagpipigil ng kaniyang espiritu." (Kaw 25:28) "Inilalabas ng hangal ang kaniyang buong espiritu, ngunit siyang marunong ay nagpapanatili nitong mahinahon hanggang sa huli." (Kaw 29:11) Dahil dito, ang taong marunong ay nagpayo na huwag maging 'maikli ang espiritu' ng isa: "Huwag kang magmadaling maghinanakit sa iyong espiritu, sapagkat hinanakit ang nagpapahinga sa dibdib ng mga hangal."—Ec 7:9.

Ang Mahabang Pagtitiis ni Jehova. Nang paakyatin ni Jehova si Moises sa Bundok Horeb at ipakita niya rito ang ilang bahagi ng kaniyang kaluwalhatian, ipinahayag niya sa harap ni Moises: "Si Jehova, si Jehova, isang Diyos na maawain at magandang-loob, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan at katotohanan, nag-iingat ng maibiging-kabaitan sa libu-libo, nagpapaumanhin sa kamalian at pagsalansang at kasalanan, ngunit sa anumang paraan ay wala siyang pinaliligtas sa kaparusahan." (Exo 34:5-7) Ang katotohanang ito na mabagal si Jehova sa pagkagalit ay inulit nina Moises, David, Nahum, at ng iba pa.—Bil 14:18; Ne 9:17; Aw 86:15; 103:8; Joe 2:13; Jon 4:2; Na 1:3.

Bagaman ang mahabang pagtitiis ay isang katangian ni Jehova, palagi itong ipinakikita kasuwato ng kaniyang pangunahing mga katangian na pag-

ibig, katarungan, karunungan, at kapangyarihan. (1Ju 4:8; Deu 32:4; Kaw 2:6; Aw 62:11; Isa 40:26, 29) Dapat iukol ang katarungan, una sa lahat, sa sariling pangalan ng Diyos. Ang pangalang iyon ay dapat itanyag nang higit sa lahat ng iba pang pangalan sa sansinukob, at mahalaga ito para sa ikabubuti ng lahat ng kaniyang nilalang. Ang pagpapadakila sa pangalan niya ang isa sa mga pangunahing dahilan kung bakit siya nagpapakita ng mahabang pagtitiis, gaya nga ng ipinaliwanag ng apostol na si Pablo: "Ngayon, kung ang Diyos, bagaman niloloob na ipakita ang kaniyang poot at ihayag ang kaniyang kapangyarihan, ay nagparaya taglay ang labis na mahabang pagtitiis sa mga sisidlan ng poot na ginawang karapat-dapat sa pagkapuksa, upang maihayag niya ang kayamanan ng kaniyang kaluwalhatian sa mga sisidlan ng awa, na patiuna niyang inihanda ukol sa kaluwalhatian, samakatuwid nga ay tayo, na tinawag niya hindi lamang mula sa mga Judio kundi mula rin sa mga bansa, ano ngayon?" (Ro 9:22-24) Habang nagpapakita ng mahabang pagtitiis ang Diyos, siya ay kumukuha ng isang bayan ukol sa kaniyang pangalan. At pinadadakila niya ang kaniyang sarili sa buong lupa sa pamamagitan nila.—Gaw 15:14; 1Co 3:9, 16, 17; 2Co 6:16.

Noon pa mang pasimula ng kasaysayan ng tao ay ipinakita na ng Diyos ang kaniyang mahabang pagtitiis. Ang paghihimagsik ng unang mag-asawa ay humantong sa paglabag sa kaniyang kautusan. Ngunit sa halip na patayin sila kaagad, na makatarungan naman sanang gawin ng Diyos, nagpamalas siya ng mahabang pagtitiis udyok ng pag-ibig. Ito ay para sa kanilang di-pa-naisisilang na mga supling, na sa mga ito'y nangangahulugan ng buhay ang gayong mahabang pagtitiis (ang kaniyang pagtitiis ay nangangahulugan ng kaligtasan para sa marami [2Pe 3:15]). Higit na mahalaga, nasa isip din ng Diyos ang pagpapadakila sa kaniyang kaluwalhatian sa pamamagitan ng Binhing ipinangako. (Gen 3:15; Ju 3:16; Gal 3:16) At hindi lamang noong panahong iyon nagpakita ang Diyos ng mahabang pagtitiis kundi alam din niyang kakailanganin niyang pagtiisan ang di-sakdal na sangkatauhan sa loob ng ilang libong taon ng kasaysayan, anupat ipagpapaliban niya ang pagpaparusa sa isang sanlibutang nakikipag-alit sa kaniya. (San 4:4) Hindi naunawaan ng ilan, at inabuso pa nga nila, ang mahabang pagtitiis ng Diyos sa kanila, anupat sumala sila sa layunin nito dahil itinuring nila ito na kabagalan sa halip na maibiging pagtitiis.—Ro 2:4; 2Pe 3:9.

Higit kailanman, nakita ang mahabang pagtitiis ng Diyos sa kaniyang mga pakikitungo sa sinaunang bansang Israel. (Ro 10:21) Muli't muli niya silang tinatanggap pagkatapos silang humiwalay, maparusahan, at magsisi. Pinatay nila ang kaniyang mga propeta at nang dakong huli ay ang sarili niyang Anak. Sinalansang nila ang pangangaral ni Jesus at ng kaniyang mga apostol tungkol sa mabuting balita. Ngunit hindi naman nasayang ang mahabang pagtitiis ng Diyos. May isang nalabi na naging tapat. (Isa 6:8-13; Ro 9:27-29; 11:5) Ginamit niya ang ilan sa gayong mga taong tapat upang sumulat ng kaniyang Salita sa ilalim ng pagkasi. (Ro 3:1, 2) Ipinakita ng Kautusang ibinigay niya na ang buong sangkatauhan ay makasalanan at nangangailangan ng isang manunubos, at itinawag-pansin nito ang Isa na magbibigay ng kaniyang buhay bilang pantubos na halaga at dadakilain sa mataas na posisyon bilang Hari. (Gal 3:19, 24) Naglaan ang Kasulatan ng mga parisan ng Kahariang iyon at ng pagkasaserdote ni Kristo (Col 2:16, 17; Heb 10:1), at nagbigay ito ng mga halimbawa na maaaring nating tularan o iwasan. (1Co 10:11; Heb 6:12; San 5:10) Mahalaga sa sangkatauhan ang lahat ng bagay na ito ukol sa pagtatamo ng buhay na walang hanggan.—Ro 15:4; 2Ti 3:16, 17.

Hindi panghabang-panahon ang mahabang pagtitiis ni Jehova. Sa kabilang dako, nagpapakita ng mahabang pagtitiis ang Diyos tangi lamang kung kasuwato ito ng katarungan, katuwiran, at karunungan. Yamang ang mahabang pagtitiis ay ipinamamalas kapag may masama o nakagagalit na situwasyon, ipinakikita nito na layunin niyaon na bigyan ng pagkakataon yaong mga kasangkot sa masamang situwasyon na magbago o magpakabuti. Kapag sumapit ang mga bagay-bagay sa punto na doo'y nakikitang wala na silang pag-asang magbago, malalabag ang katarungan at katuwiran kung magpapatuloy ang mahabang pagtitiis. Sa gayon, kikilos ang Diyos ayon sa karunungan upang alisin ang masamang situwasyon. Dito nagwawakas ang kaniyang pagtitiis.

Ang isang halimbawa ng gayong pagtitimpi ng Diyos at ng pagwawakas nito ay ang pakikitungo ng Diyos sa mga tao bago ang Baha. Isang napakasamang kalagayan ang umiiral noon, at sinabi ng Diyos: "Ang aking espiritu ay hindi kikilos sa tao nang habang panahon sapagkat siya ay laman din. Kaya ang kaniyang mga araw ay aabot ng isang daan at dalawampung taon." (Gen 6:3) Nang maglaon, may kinalaman sa pag-abuso ng Israel sa mahabang pagtitiis ni Jehova, sinabi ni Isaias: "Ngunit sila ay naghimagsik at pinagdamdam ang kaniyang banal na espiritu. Siya ngayon ay naging kaaway nila; siya ay nakipagdigma laban sa kanila."—Isa 63:10; ihambing ang Gaw 7:51.

Dahil dito, pinamamanhikan ang mga Kristiyano na huwag "tanggapin ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sumala sa layunin nito." (2Co 6:1) Pinapayuhan sila: "Huwag ninyong pighatiin [palungkutin] ang banal na espiritu ng Diyos." (Efe

4:30, *Int*) Gayundin, "Huwag ninyong patayin ang apoy ng espiritu." (1Te 5:19) Kung gagawin nila ito, baka umabot sila sa punto ng pagkakasala at pamumusong laban sa espiritu ng Diyos, anupat sa diwa ay nilalapastangan iyon. Isa itong kaso na doo'y walang pagsisisi o kapatawaran, kundi pagkapuksa lamang.—Mat 12:31, 32; Heb 6:4-6; 10:26-31.

Si Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo ay naging halimbawa ng mahabang pagtitiis sa gitna ng mga tao. Tungkol sa kaniya, ang propetang si Isaias ay sumulat: "Siya ay ginipit, at hinayaan niyang pighatiin siya; gayunma'y hindi niya ibinubuka ang kaniyang bibig. Siya ay dinalang tulad ng isang tupa patungo sa patayan; at tulad ng isang tupang babae na sa harap ng kaniyang mga manggugupit ay napipi, hindi rin niya ibinubuka ang kaniyang bibig." (Isa 53:7) Tiniis niya ang mga kahinaan ng kaniyang mga apostol at ang mga pang-iinsulto at kawalang-galang sa kaniya ng galít at mababangis na kaaway. Gayunma'y hindi siya gumanti, sa salita man o sa gawa. (Ro 15:3) Nang magpadalus-dalos ang apostol na si Pedro at tagpasin ang tainga ni Malco, sinaway siya ni Jesus sa ganitong mga salita: "Ibalik mo ang iyong tabak sa kinalalagyan nito, . . . iniisip mo ba na hindi ako makahihiling sa aking Ama na paglaanan ako sa sandaling ito ng mahigit sa labindalawang hukbo ng mga anghel? Kung magkagayon, paano matutupad ang Kasulatan na dapat itong maganap sa ganitong paraan?"—Mat 26:51-54; Ju 18:10, 11.

Bakit mahalagang linangin ng mga Kristiyano ang mahabang pagtitiis?

Batay sa mga nabanggit na, maliwanag na ang mahabang pagtitiis ay nagmumula sa Diyos na Jehova. Ito ay isang bunga ng kaniyang espiritu. (Gal 5:22) Palibhasa'y ginawa ang tao ayon sa larawan at wangis ng Diyos, taglay niya ang katangiang ito sa isang antas at maaari niya itong pasulungin sa pamamagitan ng pagsunod sa Salita ng Diyos at sa patnubay ng Kaniyang banal na espiritu. (Gen 1:26, 27) Kaya naman inuutusan ang mga Kristiyano na linangin at ipamalas ang katangiang ito. (Col 3:12) Isa itong pagkakakilanlan ng isang ministro ng Diyos. (2Co 6:4-6) Sinabi ng apostol na si Pablo: "Magkaroon ng mahabang pagtitiis sa lahat." (1Te 5:14) Binanggit niya na mahalagang ipakita ang katangiang ito upang maging kalugud-lugod sa Diyos. Ngunit hindi tunay ang mahabang pagtitiis ng isa kung may kasabay itong pagbubulung-bulong at pagrereklamo. Ipinakita ni Pablo na ang kapuri-puring bagay ay ang 'pagkakaroon ng mahabang pagtitiis taglay ang kagalakan.'—Col 1:9-12.

Bukod sa kagalakang natatamo ng isa dahil sa pagpapakita ng mahabang pagtitiis, mayroon din itong malalaking gantimpala. Dahil sa mahabang pagtitiis ni Jehova, naluluwalhati ang kaniyang pangalan. Napatutunayang mali ang hamon laban sa pagiging matuwid at marapat ng soberanya ng Diyos, at siya ay naipagbabangong-puri. (Gen 3:1-5; Job 1:7-11; 2:3-5) Ano kaya kung pinatay na niya sina Adan, Eva, at Satanas noong panahon ng paghihimagsik? Baka isipin ng iba na may katuwiran si Satanas sa hamon nito. Ngunit sa pamamagitan ng mahabang pagtitiis, binigyan ni Jehova ang mga tao ng pagkakataong patunayan sa ilalim ng pagsubok na mas pinipili nilang magpasakop sa kaniyang soberanya at na nais nilang paglingkuran siya dahil sa kaniyang maiinam na katangian, oo, ipakita na mas pinipili nila ang soberanya ni Jehova kaysa sa ganap na pagsasarili, yamang alam nila na ito'y di-hamak na mas mabuti.—Aw 84:10.

Dahil sa mahabang pagtitiis ni Jesu-Kristo bilang pagsunod sa Diyos, siya ay tumanggap ng isang lubhang kamangha-manghang gantimpala, anupat siya'y dinakila ng kaniyang Ama sa nakatataas na posisyon ng pagkahari at binigyan Niya ng "pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan." (Fil 2:5-11) Bukod dito, tumanggap siya ng isang "kasintahang babae" na binubuo ng kaniyang espirituwal na mga kapatid, ang Bagong Jerusalem, na inilalarawan bilang isang lunsod, anupat sa mga batong pundasyon nito ay naroon ang mga pangalan ng 12 apostol ng Kordero.—2Co 11:2; Apo 21:2, 9, 10, 14.

Malaki rin ang gantimpala para sa lahat ng taong naglilinang ng mahabang pagtitiis at nagpapanatili nito kasuwato ng layunin ng Diyos. (Heb 6:11-15) Nakadarama sila ng kasiyahan sa pagtulad sa katangian ng Diyos, sa paggawa ng kaniyang kalooban, at sa pagtatamo ng kaniyang pagsang-ayon. Karagdagan pa, bilang resulta ng kanilang mahabang pagtitiis, matutulungan nila ang iba na makilala ang Diyos at magkamit ng buhay na walang hanggan.—1Ti 4:16.

MAHALALEEL. Tingnan ang MAHALALEL Blg. 1.

MAHALALEL [posible, Kapurihan ng Diyos].

1. Isang inapo ni Set sa pamamagitan ni Enos at ni Kenan; samakatuwid ay apo sa tuhod ni Set. Si Mahalalel ay nabuhay nang 895 taon. (Gen 5:6-17; 1Cr 1:1, 2) Sa talaangkanan ni Jesus ayon kay Lucas, tinutukoy siya sa pangalang Mahalaleel.—Luc 3:37, 38.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez at ninuno ni Ataias, isang naninirahan sa Jerusalem pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:4.

MAHALAT, I.

1. Anak ni Ismael, ang kapatid na babae ni Nebaiot at isa sa mga babaing kinuha ni Esau bilang asawa. (Gen 28:9) Posibleng siya rin ang Basemat sa Genesis 36:3.

2. Isang apo ni David sa kaniyang anak na si Jerimot. Siya ay naging isa sa mga asawa ni Rehoboam.—2Cr 11:18.

MAHALAT, II. Malamang na isang terminong pangmusika, marahil ay may teknikal na katangian, na matatagpuan sa mga superskripsiyon ng Mga Awit 53 at 88. Naniniwala ang ilan na ang terminong ito ay maaaring may kaugnayan sa isang pandiwang salitang-ugat na Hebreo na nangangahulugang "manghina; magkasakit," sa gayo'y nagpapahiwatig ng mapanglaw at malungkot na himig. Waring kasuwato ito ng mapanglaw na nilalaman ng dalawang awit na iyon, partikular na ng Awit 88.

MAHALAY NA PAGGAWI. Mga gawang nagpapakita ng mapangahas na saloobin, isang saloobing nagpapamalas ng kawalang-galang, panghahamak pa nga sa batas at awtoridad. Ang salitang Hebreo na *zim·mah'* ay isinasalin bilang "mahalay na paggawi" at "kahalayan sa moral." (Lev 18:17; 19:29) Ang terminong Griego na *a·sel'gei·a* (mahalay na paggawi) ay maaari ring isalin bilang "kahalayan; kawalang-pakundangan; walang-kahihiyang paggawi; kalaswaan sa paggawi." (Gal 5:19, tlb sa *Rbi8;* 2Pe 2:7, tlb sa *Rbi8*) Ang dalawang salitang ito ay hindi limitado sa seksuwal na imoralidad. Itinuturing ng Kasulatan na mahalay na paggawi ang mga bagay na gaya ng grupong panggagahasa (Huk 19:25; 20:6), pagpapatutot (Jer 13:27; Eze 23:44), at pagbububo ng dugo (Aw 26:9, 10; Eze 22:9; Os 6:9). Ang "taong walang prinsipyo" ay isa na sinasabing nagpapakana ng mahalay na paggawi, at yaong mga nag-iisip na ang paggawing ito ay "parang katuwaan lamang" ay itinuturing na hangal, o walang-kabuluhan sa moral.—Isa 32:7; Kaw 10:23.

"Mula sa Puso." Itinawag-pansin ni Jesus na ipinababanaag ng mahalay na paggawi kung ano talaga ang panloob na pagkatao ng isa. Sinabi niya: "Mula sa loob, mula sa puso ng mga tao, ay mga nakapipinsalang pangangatuwiran ang lumalabas: mga pakikiapid, . . . mga pangangalunya, . . . mahalay na paggawi . . . Ang lahat ng mga balakyot na bagay na ito ay lumalabas mula sa loob at nagpaparungis sa tao." (Mar 7:20-23) Ang mahalay na paggawi ay isa sa "mga gawa ng laman," isa sa mga pagnanasa ng laman na "nakikipagbaka laban sa kaluluwa." "Yaong mga nagsasagawa ng gayong mga bagay ay hindi magmamana ng kaharian ng Diyos," ang sabi sa Salita ng Diyos.—Gal 5:19, 21; 1Pe 2:11.

Ang mga Kristiyanong umiibig sa liwanag ng katotohanan ay sinasabihan: "Gaya ng sa araw ay lumakad tayo nang disente, hindi sa mga walang-taros na pagsasaya at mga paglalasingan, hindi sa bawal na pakikipagtalik at mahalay na paggawi." (Ro 13:13; Ju 3:19-21) Ang apostol na si Pedro ay nagpaliwanag: "Sapagkat ang panahong nagdaan [bago naging mga lingkod ng Diyos] ay sapat na upang maisagawa ninyo ang kalooban ng mga bansa nang lumalakad kayo sa mga gawa ng mahalay na paggawi." (1Pe 4:3) Sa katulad na paraan, pinaaalalahanan ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano, anupat inilarawan niya ang landasin ng makasanlibutang mga bansa na dati nilang kasakasama bilang "nasa kadiliman ang kanilang isip, at hiwalay mula sa buhay na nauukol sa Diyos . . . Palibhasa'y nawalan na ng lahat ng pakiramdam sa moral, ibinigay nila ang kanilang sarili sa mahalay na paggawi upang gumawa ng bawat uri ng karumihan nang may kasakiman."—Efe 4:17-19.

Gayunpaman, ang ilan sa mga nag-aangking lingkod ng Diyos at ni Kristo ay lumilihis mula sa daan ng liwanag at nagpapakita ng mapangahas at masuwaying saloobin sa kautusan at awtoridad ng Diyos. Namighati si Pablo sa mga nasa kongregasyon sa Corinto na hindi nagsisisi sa "karumihan at pakikiapid at mahalay na paggawi na kanilang isinagawa," sa kabila ng payo na magsisi sila. (2Co 12:21) Binabalaan ni Pedro ang unang mga Kristiyano na babangon ang mga bulaang guro mula sa kanilang mga kasama at na marami ang susunod sa kanilang mahahalay na paggawi, anupat magdudulot ng kadustaan sa daan ng katotohanan. (2Pe 2:1, 2) Ang mga salita ni Jesus sa mga kongregasyon sa Pergamo at Tiatira, na isinulat ng apostol na si Juan noong mga 96 C.E., ay nagpapahiwatig sa paanuman na natutupad na noon ang hula ni Pedro. (Apo 2:12, 14, 18, 20) Ipinahayag kapuwa ni Pedro at ni Juan ang kahatulang darating sa mga nagsasagawa ng mahalay na paggawi.—2Pe 2:17-22; Jud 7.

Sa kanilang pagtatangkang akitin at linlangin ang iba sa kongregasyong Kristiyano, ang ilang nagsasagawa ng mahalay na paggawi ay nangangatuwiran na malaki ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at na palalampasin niya ang kanilang mga kasalanan, yamang natatalos niya ang kanilang mga di-kasakdalan at kahinaan ng laman. Ngunit tinukoy ng kapatid sa ina ni Jesus na si Judas ang gayong mga tao bilang "di-makadiyos, na ginagawang dahilan ang di-sana-nararapat na kabaitan ng ating Diyos para sa mahalay na paggawi at nagbubulaan sa ating tanging May-ari at Panginoon, si Jesu-Kristo." (Jud 4) Walang kabuluhan ang kanilang pag-aangkin na sila ay mga Kristiyano. Hindi kaayaaya sa Diyos ang kanilang paglilingkod; ito ay gaya ng sinabi ng pantas na manunulat ng Israel:

"Ang hain ng mga balakyot ay karima-rimarim. Gaano pa kaya kapag dinadala ito ng isa na may kasamang mahalay na paggawi."—Kaw 21:27.

Sa ilalim ng Kautusan, ganito rin ang pangmalas laban sa mahalay na paggawi. Hindi nagbago ang Diyos hinggil sa bagay na ito. May mga batas noon na nagbabawal sa mahalay na paggawi, at ang parusa ay kamatayan. (Lev 18:17; 20:14) Namanhik si David sa Diyos na huwag kunin ang kaniyang buhay kasama ng "mga taong may pagkakasala sa dugo, na sa kanilang mga kamay ay may mahalay na paggawi."—Aw 26:9, 10.

Sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Jeremias at Ezekiel, binabalaan ni Jehova ang Israel may kinalaman sa kaniyang mga kahatulan laban sa kanila dahil sa kanilang mahalay na paggawi kapuwa sa pisikal at sa espirituwal na paraan. —Jer 13:26, 27; Eze 16:27, 43, 58; 22:9; 23:21-49; 24:13.

MAHALI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manghina; magkasakit"].

1. Apo ni Levi, anak ni Merari at kapatid ni Musi. (Exo 6:16, 19; 1Cr 6:19, 29; 24:26) Si Mahali ang ama nina Eleazar at Kis at ulo ng pamilya ng mga Mahalita. (Bil 3:20, 33; 1Cr 23:21; 24:28, 29) Ang kaniyang inapong si Serebias, tinukoy na "isang lalaking may karunungan mula sa mga anak ni Mahali," ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra.—Ezr 8:18.

2. Isang Levita, anak ni Musi, at samakatuwid ay pamangkin ng anak ni Merari na si Mahali.—1Cr 6:47; 23:23; 24:26, 30.

MAHALITA, MGA [Ni (Kay) Mahali]. Mga Levita na mga inapo ng anak ni Merari na si Mahali.—Bil 3:17, 20, 33; 26:58.

MAHALON [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manghina; magkasakit"]. Anak nina Elimelec at Noemi. Nang magkaroon ng isang taggutom noong mga araw ng mga Hukom, lumipat sila ng kaniyang mga magulang mula sa Betlehem sa Juda patungo sa Moab. Doon ay napangasawa ni Mahalon ang Moabitang si Ruth, ngunit namatay siyang walang anak. (Ru 1:1-5; 4:10) Bumalik si Ruth sa Juda kasama ng kaniyang biyenang babae at napangasawa si Boaz, bilang pagsunod sa batas ng pag-aasawa sa bayaw. (Ru 4:9, 10; Deu 25: 5, 6) Ang linyang ito ng pamilya ang pinanggalingan ni David at umakay tungo kay Jesu-Kristo. —Ru 4:22; Mat 1:5, 6, 16.

MAHANAIM [Dalawang Kampo]. Isang lugar sa S ng Jordan. Dito nakasalubong ni Jacob ang isang grupo ng mga anghel pagkatapos niyang humiwalay kay Laban. Nang magkagayon ay tinawag ni Jacob na "Mahanaim" ang lugar na ito. (Gen 32: 1, 2) Ang kahulugan ng pangalang ito ("Dalawang Kampo") ay maaaring tumutukoy sa "kampo ng Diyos," na kinakatawanan ng kaniyang mga anghel, at sa kampo ni Jacob. Lumilitaw na nang maglaon ay isang lunsod ang itinayo sa lugar na ito. Noong ika-15 siglo B.C.E., ang lunsod na ito ay unang iniatas sa mga Gadita at pagkatapos ay sa mga Levitang Merarita.—Jos 13:24, 26; 21:34, 38.

Habang namamahala si David mula sa Hebron, ang Mahanaim ay nagsilbi namang kabisera ng kaharian ng anak at kahalili ni Saul na si Is-boset. Ipinahihiwatig nito na ang Mahanaim ay nakukutaan at nasa isang estratehikong posisyon. (2Sa 2:8-11, 29) Maliwanag na sa lunsod na ito pinatay si Isboset. (2Sa 4:5-7) Nang tumatakas si David mula sa kaniyang mapaghimagsik na anak na si Absalom, pumaroon siya sa Gilead kung saan may-kabaitan siyang tinanggap sa Mahanaim. Nanatili siya roon ayon sa kahilingan ng kaniyang mga tagasuporta at hindi siya sumama sa pakikipagbaka na tumapos sa pagsisikap ni Absalom na agawin ang trono. (2Sa 17:24–18:16; 19:32; 1Ha 2:8) Noong panahon ng paghahari ng anak ni David na si Solomon, ang Mahanaim ay pinangasiwaan ng kinatawang si Ahinadab.—1Ha 4:7, 14.

Sa Awit ni Solomon 6:13 ang "sayaw ng dalawang kampo" ay maaari ring isalin bilang "sayaw ng Mahanaim" (*AS*) o "sayaw na Mahanaim." (*AT*) Marahil ang tinutukoy ay ang sayaw na nauugnay sa isang kapistahan na idinaraos sa Mahanaim. —Ihambing ang Huk 21:19, 21.

Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Mahanaim, ngunit ito ay nasa S ng Jordan at maliwanag na nasa H ng Jabok. (2Sa 2:29; Gen 31:21; 32: 2, 22) Iminumungkahi ng ilan ang Khirbet Mahneh (o, Mihna), na mga 19 na km (12 mi) sa H ng Jabok at mga gayunding distansiya sa S ng Jordan, ngunit ipinapalagay ng marami na napakalayo nito sa H ng Jabok. Ipinapalagay ni Yohanan Aharoni na ang Mahanaim ay ang Tell edh-Dhahab el-Gharbi, sa H pampang ng Jabok, mga 12 km (7.5 mi) sa S ng Jordan.—*The Land of the Bible,* isinalin at inedit ni A. Rainey, 1979, p. 314, 439.

MAHANE-DAN [Kampo ni Dan]. Isang lugar na minsang inilarawan bilang nasa "pagitan ng Zora at Estaol" (Huk 13:25) at noong isang pagkakataon bilang nasa K ng Kiriat-jearim. (Huk 18:11, 12) Naniniwala ang ilan na ang mga ito'y dalawang magkaibang lugar, yamang ang iminumungkahing mga lokasyon ng Estaol at Zora ay milya-milya ang layo at nasa TK ng Kiriat-jearim. Magkagayunman, hindi alam kung saan ang (mga) lokasyon ng Mahane-dan. Ang pangalan nito ay nangangahulugang "Kampo ni Dan" at sa gayo'y maaaring tumutukoy lamang sa isang pansamantalang pamayanan

o isang dakong pinagkampuhan at kumakapit sa mahigit sa isang lugar.

MAHARAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magmadali; mag-apura"]. Isang makapangyarihang lalaki ng mga hukbong militar ni David at isang Netopatita. (2Sa 23:8, 28; 1Cr 11:26, 30) Siya ay isang inapo ni Zera at inilagay nang maglaon sa pangangasiwa sa pangkat ng 24,000 na naglilingkod sa hari tuwing ikasampung buwan. —1Cr 27:1, 13.

MAHAT [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sindakin"].

1. Isang Kohatitang Levita at ninuno ni Samuel at ni Heman na mang-aawit sa bahay ni Jehova.—1Cr 6:31-35.

2. Isa sa mga Kohatitang Levita na tumulong sa paglilinis sa templo noong mga araw ni Haring Hezekias. (2Cr 29:12, 15, 16) Maliwanag na ang tao ring ito ay ginawang isang komisyonado sa ilalim ni Conanias at ni Simei na nangangasiwa sa 'abuloy at sa ikasampu at sa mga banal na bagay' sa templo. —2Cr 31:12, 13.

MAHAVITA. Isang katawagang ikinapit kay Eliel, isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. (1Cr 11:26, 46) Maaaring ginamit ang termino upang ipakitang iba ang taong ito sa Eliel ng 1 Cronica 11:47.

MAHAZIOT. Isang Kohatitang Levita at huling binanggit sa 14 na anak ni Heman. Si Mahaziot ay naging ulo ng ika-23 pangkat na naglilingkod na mga manunugtog sa templo ayon sa pagkakaorganisa ni David.—1Cr 25:4-6, 8, 9, 30.

MAHER-SALAL-HAS-BAZ [Magmadali, O Samsam! Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin; o, Nagmamadali Patungo sa Samsam, Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin]. Ang pangalang ibinigay sa ikalawang anak ni Isaias ayon sa utos ni Jehova.

Inutusan ni Jehova si Isaias na isulat ang makahulang mga salitang ito sa isang malaking tapyas at patotohanan ito sa pamamagitan ng mapagkakatiwalaang mga saksi. Pagkatapos nito, tinagubilinan niya ang propeta na ibigay sa bagong-silang na anak nito ang mismong pananalitang ito bilang pangalan, anupat ipinahahayag na bago makapagsabi ang batang lalaki ng, "Ama ko!" at "Ina ko!" ay susupilin ng hari ng Asirya ang mga kaaway ng Juda—ang Damasco at ang Samaria. (Isa 8:1-4) Ang makahulang kahulugan ng pangalang ito na ibinigay sa ikalawang anak ni Isaias ay natupad sa loob ng itinakdang yugto ng panahon. Noong panahon ng paghahari ni Haring Peka ng Israel, sinalakay ng Asiryanong monarka na si Tiglat-pileser III ang Israel, kinuha ang maraming lunsod, dinambong ang lupain, at dinala sa pagkabihag ang maraming tumatahan dito. Pagkatapos nito, si Peka ay pinaslang. (2Ha 15:29, 30) Binihag din ng hari ng Asirya ang kabiserang lunsod ng Sirya na Damasco, dinala ang bayan nito sa pagkatapon, at pinatay ang Siryanong si Haring Rezin. (2Ha 16:9) Sa ganitong paraan, ang mga haring ito na nagsabuwatan laban sa Juda ay kapuwa sumapit sa kanilang wakas. Nang maglaon, noong 740 B.C.E., pinabagsak ng mga Asiryano ang Samaria, anupat inalis ang mga apostatang Israelita mula sa lunsod na iyon at mula sa iba pang bahagi ng nasasakupan ng hilagang kaharian ng Israel. (2Ha 17:1-6) Sa gayon, ang batang lalaking ito na ipinanganak kay Isaias ng kaniyang asawa (na tinatagurian niyang "propetisa") ay napatunayan sa Israel bilang isang tapat at mapananaligang 'tanda at himala' mula kay Jehova.—Isa 8:3, 18.

MAHIKA AT PANGGAGAWAY. Mga lihim na sining at mahiwagang kapangyarihan na ipinapalagay na ginagamit sa pagsasagawa ng mga bagay na kahima-himala. Nauugnay ito sa espiritistikong kapangyarihan ng okultismo.

Sinasabi na ang *"black" magic* ay binubuo ng mga orasyon, pantanging mga sumpa, at ng *"evil eye"* na nagdudulot ng pinsala sa mga kaaway ng isa. Samantala, ang *"white" magic,* ayon sa mga nagsasagawa nito, ay nakalilikha ng mabuting resulta dahil kinokontra nito ang bisa ng mga orasyon at mga sumpa. Sa gitna ng ilang sinaunang mga tao, ipinagbawal ang *"black" magic* at pinarurusahan ito ng kamatayan. Subalit higit pa ang ginagawa ng Bibliya dahil ipinagbabawal nito ang bawat anyo ng espiritistikong mahika. (Lev 19:26; Deu 18:9-14) Sa pamamagitan ng mga pormula sa mahika, na nakukuha raw sa pamamagitan ng kahima-himalang kaalaman at karunungan, sinisikap ng nagsasagawa nito na impluwensiyahan ang mga tao at baguhin ang mga mangyayari sa hinaharap. Sa bagay na ito, magkaiba ang mahika at ang panghuhula [*divination*] dahil sinisikap lamang ng manghuhula na tuklasin ang mga mangyayari sa hinaharap sa halip na impluwensiyahan o baguhin ang mga iyon.—Tingnan ang PANGHUHULA.

Ang panggagaway na ginagamitan ng mahika ay salig sa paniniwala na ang masasamang espiritu ay maaaring hikayating umalis o pumasok sa isang tao, na maaari silang dayain at linlangin, at na maaari silang hulihin o ikulong sa isang piraso ng kahoy o isang imaheng luwad. Halimbawa, sinasabing sa pamamagitan ng paggawa ng mahiwagang mga landas ng pulot-pukyutan o iba pang kaayaayang mga bagay, ang mga demonyo ay maaaring pasunurin sa kagustuhan ng mahiko.

Dahil sa mga paniniwalang ito, nabuo ang isang tusong pangkat ng mga mahikong saserdote na kumokontrol sa buhay ng mga taong-bayan, anupat nangingikil ng malalaking halaga mula sa kanilang mga nasasakupan at nag-aangkin na mayroon silang kahima-himalang kapangyarihang nakahihigit sa taglay ng mga demonyo. Napaniwala ang mga taong-bayan na kayang pasunurin ng mga manggagaway na ito ang mga demonyo ngunit walang kapangyarihan ang mga demonyo laban sa mga manggagaway.

Ang mga espiritistikong gawain na ito, na binansagang mga siyensiya, ay inimbento at ginamit ng sinaunang mga Caldeo ng Babilonia. Noong ikawalong siglo B.C.E., sinabi ni Isaias na naglipana sa Babilonya ng panahon niya ang lahat ng uri ng panggagaway. (Isa 47:12-15) Pagkaraan ng mahigit sa isang siglo, noong mga araw ni Daniel, bahagi pa rin ng korte ng Babilonya ang mga mahikong saserdote. (Dan 1:20; 2:2, 10, 27; 4:7; 5:11) Ang pananalitang "mga mahikong saserdote" ay isang literal at tuwirang salin ng Hebreo.

Takót na takót ang mga Babilonyo sa mga taong may pisikal na depormidad na kung tawagi'y mga mangkukulam, sa paniniwalang gumagamit ng *"black" magic* ang mga ito. Samantala, sinasabi na mga saserdote naman ang mga dalubhasa sa *"white" magic.* Naniniwala sila na ang bulong na binigkas ng isang saserdote at nagpagaling sa isang taong may sakit ay maaaring pumatay sa taong iyon kung bibigkasin naman ng isang mangkukulam.

Nang mangalat ang mga tao sa buong lupa matapos guluhin ang mga wika sa Babel, posibleng dala nila ang ilang konsepto ng mga sining ng mahika. (Gen 11:8, 9) Sa ngayon, milyun-milyon ang nagsasagawa ng mahika ng *mantra,* samakatuwid nga, ang mistikong pormula, himno, o panalanging ginagamit sa panggagayuma sa popular na Hinduismo. Ang mga mahikong saserdote, mga doktor kulam, mga albularyo, at lahat ng uri ng manggagaway ay matatagpuan sa maraming lugar sa buong daigdig, kung paanong palasak ang mga ito sa gitna ng mga Ehipsiyo noong ika-18 siglo B.C.E., noong mga araw ni Jose. (Gen 41:8, 24) Mahigit na dalawang siglo pagkatapos maipagbili sa pagkaalipin si Jose, waring natularan ng mga mahikong saserdote ng Ehipto ang unang tatlong himalang ginawa ni Moises. (Exo 7:11, 22; 8:7) Ngunit hindi sila makapagpalabas ng mga niknik, anupat napilitan silang aminin na iyon ay "daliri ng Diyos!" Hindi rin nila nahadlangan ang pagtubo ng salot ng mga bukol sa kanilang sarili. —Exo 8:18, 19; 9:11.

Hinahatulan ng Bibliya. Natatangi ang Bibliya sa mga akda ng ibang sinaunang mga tao sapagkat hinahatulan nito ang mahihiwagang kapangyarihan at mga sining ng mahika. Hindi nito inirerekomenda ang *"white" magic* upang pawalang-bisa ang mga orasyon ng *"black" magic.* Sa halip, pinasisigla nito ang pananampalataya, panalangin, at pagtitiwala kay Jehova bilang proteksiyon laban sa di-nakikitang "balakyot na mga puwersang espiritu" at sa lahat ng kanilang mga gawain, lakip na ang mahika. (Efe 6:11-18) Sa Mga Awit, ang mga matuwid ay nananalanging mailigtas sa kasamaan; tinuruan naman tayo ni Jesus na manalangin upang mailigtas "mula sa isa na balakyot." (Mat 6:13) Samantala, ang Talmud at ang Koran ay nagbibigay-daan sa pamahiin at takot. Ang Apokripal na aklat ng Tobit ay naglalaman ng kakatwang mga talata tungkol sa panggagaway na ginagamitan ng mahika.—Tobit 6:5, 8, 9, 19; 8:2, 3; 11:8-15; 12:3; tingnan ang APOKRIPA (Tobit).

Samakatuwid, ibang-iba ang bansang Israel sa mga kapanahon nito, at upang manatiling gayon, binigyan sila ni Jehova ng espesipikong mga kautusan hinggil sa mga may matalik na kaugnayan sa okultismo. "Huwag mong pananatilihing buháy ang isang babaing manggagaway." (Exo 22:18) "Huwag kayong magsasagawa ng mahika." "Kung tungkol sa isang lalaki o isang babae na may espiritung sumasanib o espiritu ng panghuhula, sila ay papatayin nang walang pagsala." (Lev 19:26; 20:27) "Huwag masusumpungan sa iyo . . . ang mahiko o ang sinumang naghahanap ng mga tanda o ang manggagaway, o ang isa na nanggagayuma sa iba sa pamamagitan ng engkanto o ang sinumang sumasangguni sa espiritista."—Deu 18:10-14.

Ipinahayag din ng propeta ni Jehova na lilipulin ng Diyos ang lahat niyaong mga nagsasagawa ng mga panggagaway. (Mik 5:12) Ang mga indibiduwal na gaya nina Saul, Jezebel, at Manases, na tumalikod kay Jehova at bumaling sa iba't ibang uri ng panggagaway, ay mga halimbawang hindi dapat tularan.—1Sa 28:7; 2Ha 9:22; 2Cr 33:1, 2, 6.

Sinasabi rin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na laganap ang mga manggagaway sa Imperyo ng Roma noong panahon ni Jesus at ng mga apostol. Sa pulo ng Ciprus, may isang manggagaway na nagngangalang Bar-Jesus na tinuligsa ni Pablo dahil siya'y "punô ng bawat uri ng pandaraya at bawat uri ng kabuktutan, . . . anak ng Diyablo." (Gaw 13:6-11) Gayunman, may mga iba, gaya ni Simon ng Samaria, na huminto sa kanilang mga gawaing pagmamahika at yumakap sa Kristiyanismo. (Gaw 8: 5, 9-13) Noong isang pagkakataon sa Efeso, "tinipon ng marami sa mga nagsasagawa ng sining ng mahika ang kanilang mga aklat at sinunog ang mga iyon sa harap ng lahat. At tinuos nila nang samasama ang halaga ng mga iyon at nasumpungang nagkakahalaga ng limampung libong piraso ng pilak [kung denario, $37,200]." (Gaw 19:18, 19) Nang

sumulat siya sa mga nasa Galacia, inilakip ng apostol na si Pablo ang espiritistikong okultismo sa "mga gawa ng laman," anupat binabalaan niya sila "na yaong mga nagsasagawa ng gayong mga bagay ay hindi magmamana ng kaharian ng Diyos." (Gal 5:19-21) Nasa labas ng maluwalhating Kahariang iyon ang lahat ng mga nagpapatuloy sa maka-Babilonyang mga gawain na ito. (Apo 21:8; 22:15) Silang lahat ay pupuksain kasama ng Babilonyang Dakila, na napabantog dahil iniligaw niya ang mga bansa sa pamamagitan ng kaniyang mga panggagaway. —Apo 18:23; tingnan ang KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA (Responsable sa paggamit ng kapangyarihan).

MAHISTRADO. Sa ilalim ng pamahalaan ng Babilonya, ang mga tagapagpatupad-batas (sa Ingles, *police magistrate*) ay mga opisyal na sibil sa mga nasasakupang distrito na dalubhasa sa batas at may limitadong hudisyal na awtoridad. Kabilang sila sa mga opisyal na tinipon upang yumukod sa imaheng ginto ni Nabucodonosor.—Dan 3:2, 3.

Sa mga kolonyang Romano, ang pangangasiwa ng pamahalaan ay nasa mga kamay ng mga mahistrado sibil, tinatawag na *stra·te·goi'* sa mga Griegong lunsod. Ang lupon ng mga mahistrado ay maaaring binubuo ng 3, 4, kadalasa'y 5, o kaya ay 10 o 12 pa nga. Tungkulin ng mga ito ang pagpapanatili ng kaayusan, pangangasiwa sa pananalapi, paglitis at paghatol sa mga manlalabag-batas, at pag-uutos na ilapat ang kaparusahan. Kung minsan, lumilitaw ang kanilang mga pangalan at mga titulo sa mga baryang inilalabas ng lunsod. May nakaatas sa kanila na mga kustable, o mga *lictor,* na nagsasagawa naman ng kanilang mga utos.—Tingnan ang KUSTABLE.

Iniutos ng mga mahistrado sibil sa Romanong kolonya ng Filipos (Gaw 16:12) na ilagay sa mga pangawan sina Pablo at Silas, bagaman hindi sumailalim sa paglilitis ang mga ito. Nang sumunod na araw, nagsugo ng mga kustable ang mga mahistrado upang palayain ang mga ito. Ngunit upang maipagbangong-puri niya nang hayagan at legal ang mabuting balita na kaniyang ipinangangaral, iginiit ni Pablo na ang mga mahistrado mismo ang magpalaya sa kanila. Sa takot ng mga mahistrado na magalit ang Roma dahil sa pagpalo nila sa mga mamamayang Romano, namanhik sila kina Pablo at Silas at pinalaya nila ang mga ito.—Gaw 16:19-39.

MAHOL [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sumayaw; uminog"; o, posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tumugtog ng plawta"]. Isang tao na ang karunungan ng mga anak, bagaman malaki, ay hindi kapantay ng kay Haring Solomon. (1Ha 4:31) Minamalas ng ilan na ang katawagang "mga anak ni Mahol" ay nangangahulugang samahan ng mga manunugtog o mananayaw.—Ihambing ang Aw 150:4, kung saan ang gayunding salitang Hebreo ay isinaling "paikut-ikot na sayaw."

MAIBIGING-KABAITAN. Tingnan ang KABAITAN.

MAIIKLING HIBLA [sa Ingles, *tow*]. Ang orihinal na salitang Hebreo na isinalin nang ganito ay inuunawang tumutukoy sa magagaspang at maiikling hibla ng lino. Madaling magningas ang maiikling hiblang ito. Nang igapos ni Delaila si Samson sa pamamagitan ng sariwang mga litid, madali nitong napatid ang mga iyon, "kung paanong napapatid ang pinilipit na sinulid ng maiikling hibla kapag nakaamoy ito ng apoy." (Huk 16:8, 9) Itinalaga ni Jehova na sa gitna ng kaniyang sinaunang bayan, ang mga balakyot at ang mga gawa ng mga ito ay magkakasamang malilipol, sa pagsasabing: "Ang taong puspos ng sigla ay tiyak na magiging maiikling hibla, at ang bunga ng kaniyang gawa naman ay isang siklab; at kapuwa sila magliliyab nang magkasabay, na walang sinumang papatay sa apoy."—Isa 1:24, 31.

MAILAP NA ASNO. Tingnan ang ASNO.

MAILAP NA KAMBING. Tingnan ang KAMBING.

MAKADIYOS NA DEBOSYON. Pagpipitagan, pagsamba, at paglilingkod sa Diyos nang may pagkamatapat sa kaniyang pansansinukob na soberanya. Ginagamit sa Kasulatan ang salitang Griego na *eu·se'bei·a* at ang kaugnay nitong mga anyong pang-uri, pang-abay, at pandiwa. Ang anyong pangngalan nito, gaya ng pagkakagamit sa Bibliya, ay maaaring isalin nang literal bilang "nararapat na pagpipitagan" at tumutukoy sa pagpipitagan o debosyon sa isa na tunay na banal at matuwid. (Ihambing ang 2Pe 1:6, *Int.*) Kabaligtaran naman ng "makadiyos na debosyon" ang salitang "pagka-di-makadiyos" o "kawalang-pitagan" (sa Gr., *a·se'bei·a*).

Sa *Christian Words,* sumulat si Nigel Turner: "Ang *eusebeia* ay lumilitaw kung minsan sa makabagong mga inskripsiyon sa diwa na nagpapahiwatig ng personal na relihiyosong debosyon . . . ngunit ang mas malawak na kahulugan nito sa popular na Griego noong yugtong Romano ay 'pagkamatapat.' . . . Para sa mga Kristiyano, ang *eusebeia* ang pinakamataas na uri ng *debosyon* sa Diyos." (1981, p. 111) Ginagamit sa Bibliya ang pananalitang "makadiyos na debosyon" upang tumukoy sa personal na debosyon sa Diyos na Jehova taglay ang pagkamatapat.

Ang kaugnay na pang-uri na *eu·se·bes′,* nangangahulugang “taimtim; may makadiyos na debosyon,” ay lumilitaw sa Gawa 10:2, 7; 2 Pedro 2:9. Ayon kay John A. H. Tittmann, ang *eu·se·bes′* ay “nagpapahiwatig ng pagpipitagan sa Bathala na ipinakikita sa mga gawa, lalo na sa pagsamba sa Diyos; . . . [*eu·se·bes′*] ang isa na nagpapakita ng gayong pagkadeboto sa pamamagitan ng mga gawa.”—*Remarks on the Synonyms of the New Testament,* Edinburgh, 1833, Tomo I, p. 253, 254.

Ang pandiwang *eu·se·be′o* ay ginagamit sa 1 Timoteo 5:4 may kaugnayan sa pakikitungo ng mga anak o mga apo sa kanilang nabalong mga ina o mga lola. Sinasabi ng *A Greek and English Lexicon of the New Testament,* ni Edward Robinson (1885, p. 307), na ang *eu·se·be′o* ay maaaring mangahulugan ng pagpapakita ng debosyon sa sinuman. Dahil dito, ang ilang salin ng talatang ito ay kababasahan: “Una sa lahat ay dapat silang matutong magsagawa ng kanilang tungkulin sa kani-kanilang pamilya.” (*JB;* ihambing ang *The New English Bible* at ang *The Bible in Basic English.*) Ngunit ang Diyos ang Tagapagtatag ng kaayusan ng pamilya (Efe 3:14, 15), at inihahalintulad ng Bibliya ang sambahayan ng Diyos sa yunit ng pamilya. Samakatuwid, ang pagpipitagan, o makadiyos na debosyon, sa loob ng mga ugnayang pampamilya sa sambahayang Kristiyano ay katumbas ng pagpipitagan sa Diyos at ng pagkamasunurin sa mga utos ng Diyos may kinalaman sa pamilya at sa wastong paggawi ng mga miyembro nito. Kasuwato nito, isinasalin ang tekstong iyon sa ganitong paraan, “Kung ang sinumang babaing balo ay may mga anak o mga apo, matuto muna ang mga ito na magsagawa ng makadiyos na debosyon sa kanilang sariling sambahayan” (*NW*).

Ang ‘Sagradong Lihim ng Makadiyos na Debosyon.’ Ang pangunahing halimbawa ng makadiyos na debosyon ay si Jesu-Kristo. Sumulat ang apostol na si Pablo kay Timoteo: “Tunay nga, ang sagradong lihim ng makadiyos na debosyong ito ay kinikilalang dakila: ‘Siya ay nahayag sa laman, ipinahayag na matuwid sa espiritu, nagpakita sa mga anghel, ipinangaral sa gitna ng mga bansa, pinaniwalaan sa sanlibutan, tinanggap sa itaas sa kaluwalhatian.’ ” (1Ti 3:16) Ang sakdal na taong si Adan ay hindi nagpakita ng sakdal na halimbawa ng makadiyos na debosyon. Hindi rin ito magagawa ng sinuman sa kaniyang mga anak, yamang sila’y isinilang na di-sakdal. Sino kaya ang makagagawa nito? Ang pagparito ng Anak ng Diyos sa lupa at ang kaniyang landasin ng pag-iingat ng katapatan ang siyang nagbigay ng kasagutan, anupat nasiwalat ang solusyon sa sagradong lihim. Siya ang dapat tingnan ni Timoteo bilang ang sakdal na halimbawa ng paggawing nagpapamalas ng makadiyos na debosyon.—1Ti 3:15.

Si Jesu-Kristo ang kaisa-isang tao na nakapagpamalas ng makadiyos na debosyon nang may kasakdalan, sa lahat ng aspekto, anupat pinatunayan niya na ang taong laman ay maaaring mag-ingat ng gayong debosyon. Sa ilalim ng matitinding pagsubok, hanggang sa mismong wakas ng kaniyang makalupang landasin, si Jesus ay “matapat, walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan.” (Heb 7:26) Walang kapintasan na masusumpungan sa kaniyang katapatan at maiaakusa sa kaniya sa harap ng Diyos. Bago siya mamatay, sinabi niya: “Dinaig ko ang sanlibutan,” gayundin, “Ang tagapamahala ng sanlibutan ay dumarating. At wala siyang kapangyarihan sa akin.” (Ju 16:33; 14:30) Walang kalikuang masusumpungan sa kaniya. May-kawastuan niyang masasabi sa kaniyang mga kaaway: “Sino sa inyo ang humahatol sa akin ng kasalanan?” (Ju 8:46) Ang solusyon sa “sagradong lihim ng makadiyos na debosyong ito” ay napakadakila at napakahalaga para sa sangkatauhan anupat dapat itong ihayag sa buong sanlibutan. Si Jesu-Kristo mismo ang parisan ng Kristiyanong makadiyos na debosyon at paggawi sa kongregasyon.

Ang Pagsasanay, Lakip ang Pagkakontento, ay Mahalaga. Mahalaga ang puspusang pagsasanay upang matamo ng isang Kristiyano ang lubos na makadiyos na debosyon. Nasasangkot dito ang pagbabata ng pagsalansang at pag-uusig. (2Ti 3:12) Ang tunguhin, o layunin, ng isang tao sa pagsasanay ng kaniyang sarili ay hindi para magkamit ng sakim at materyalistikong pakinabang. Ngunit may matatamong pakinabang ang isa na kontento sa kaniyang kalagayan sa buhay at patuloy na nagsasagawa ng makadiyos na debosyon nang may kasiyahan sa sarili. “Hawak nito ang pangako sa buhay ngayon,” samakatuwid nga, espirituwal na kalusugan, kasiyahan, kaligayahan, at layunin sa buhay. Hawak din nito ang pangako sa buhay na “darating.”—1Ti 4:7, 8; 6:6-8; ihambing ang Kaw 3:7, 8; 4:20-22.

Bagaman maaaring dumanas ng pag-uusig at paghihirap ang isang tao na may makadiyos na debosyon, hindi siya dapat matakot, sapagkat “alam ni Jehova kung paano magligtas ng mga taong may makadiyos na debosyon mula sa pagsubok.” (2Pe 2:9) Pinayuhan ng apostol na si Pedro ang mga Kristiyano na idagdag sa kanilang pagbabata ang makadiyos na debosyon. (2Pe 1:5, 6) Pinaalalahanan niya sila na maging mga taong nakikilala sa kanilang “banal na mga paggawi at mga gawa ng makadiyos na debosyon” upang makaligtas sila sa paghuhukom sa araw ni Jehova.—2Pe 3:7, 10, 11; 1Pe 4:18.

Ang Kapangyarihan ng Makadiyos na Debosyon. Dapat kilalanin ng isang tao na nag-aangking may makadiyos na debosyon ang kapangyarihan nito na baguhin ang kaniyang personalidad at dapat siyang maging tapat at taimtim sa pagtata-

guyod ng pagkamakadiyos. (1Ti 6:11; Efe 4:20-24) Dapat niyang kilalanin na ang Salita ng Diyos ang kapahayagan ng Diyos hinggil sa daan ng makadiyos na debosyon, kaya naman dapat siyang sumunod sa mga panuntunan nito. (Tit 1:1; 2Pe 1:3) Yamang sa Diyos personal na iniuukol ang makadiyos na debosyon, ang kaniyang Salita at espiritu ay makatutulong sa isa upang makilala si Jehova sa personal at matalik na paraan at upang higit na maging kagaya niya—upang maging isang tagatulad niya. (Efe 5:1) Dahil dito, lalo pang maipaaaninag ng taong iyon ang maiinam na katangian ng Diyos na Jehova.—2Co 3:18.

Kung ang isa na nag-aangking naglilingkod sa Diyos ay nananalig sa sarili niyang mga ideya sa halip na manghawakan sa Bibliya at kung ang kaniyang turo ay hindi "kaayon ng makadiyos na debosyon" at sa gayon ang gurong iyon ay hindi kinakikitaan ng debosyon sa Diyos, siya ay "may sakit sa isip." (1Ti 6:3, 4) Binababalaan ng apostol na si Pablo ang kaniyang nakababatang kapuwa ministro na si Timoteo tungkol sa mga taong di-makadiyos na nag-aangking may debosyon sa Diyos. Pinaalalahanan niya si Timoteo na gamitin nang wasto ang Salita ng katotohanan, anupat iniiwasan ang walang-katuturang mga usapan na lumalapastangan sa kung ano ang banal, upang hindi malihis si Timoteo mula sa daan ng makadiyos na debosyon. Pagkatapos ay itinawag-pansin niya na lilitaw ang mga tao na magsasagawa ng lahat ng uri ng kabalakyutan, na paimbabaw na nagtataglay ng isang anyo ng makadiyos na debosyon ngunit nagbubulaan sa kapangyarihan nito. (2Ti 2:15, 16; 3:1-5) Ipinakita rin ni Judas na ang gayong mga tao ay walang tunay na pagpipitagan sa Diyos o debosyon sa kaniya, ni mayroon man silang paggalang o pagpapahalaga sa kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan. Gagamitin ng gayong mga tao ang pagkamakadiyos para sa materyalistiko o makalamang pakinabang. Ang kanilang pagpapaimbabaw ay masisiwalat dahil sa kanilang mahahalay na paggawi.—Jud 4.

Ano "ang hiwaga ng katampalasanang ito" na tinutukoy ni Pablo?

May isa pang hiwaga na salungat na salungat sa "sagradong lihim" ni Jehova. Iyon ay "ang hiwaga ng katampalasanang ito." Isang hiwaga iyon para sa mga tunay na Kristiyano dahil noong mga araw ng apostol na si Pablo, ang pagkakakilanlan ng "taong tampalasan" ay hindi pa nahahayag bilang isang uri na tiyakang matutukoy at malinaw na makikilala. Kahit pagkatapos na mahayag ang "taong" iyon, ang kaniyang pagkakakilanlan ay mananatiling hiwaga para sa maraming tao sapagkat ang kaniyang kabalakyutan ay isasagawa sa likod ng balatkayo ng makadiyos na debosyon at sa ngalan nito. Ang totoo, isang pag-aapostata iyon mula sa tunay na makadiyos na debosyon. Sinabi ni Pablo na "ang hiwaga ng katampalasanang ito" ay gumagana na noong kaniyang mga araw, sapagkat mayroon nang impluwensiya ng katampalasanan sa kongregasyong Kristiyano, na sa kalaunan ay magbubunga ng paglitaw ng uring-apostatang iyon. Sa dakong huli, ang isang iyon ay lilipulin ni Jesu-Kristo sa pagkakahayag ng kaniyang pagkanaririto. Ang apostatang "taong" iyon na pinakikilos ni Satanas ay magtataas ng kaniyang sarili "sa ibabaw ng bawat isa na tinatawag na 'diyos' o isang bagay na pinagpipitaganan" (sa Gr., *se′ba·sma*). Kaya naman bilang isang kasangkapan ni Satanas, ang pusakal na mananalansang na iyon sa Diyos ay magiging lubhang mapanlinlang at magdudulot ng pagkapuksa sa mga sumusunod sa kaniyang mga gawain. Magiging mabisa ang pagkilos ng "taong tampalasan" dahil ang kaniyang kabalakyutan ay ikukubli ng paimbabaw na makadiyos na debosyon.—2Te 2:3-12; ihambing ang Mat 7:15, 21-23.

MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA.

Tingnan ang KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA.

MAKAPANGYARIHAN-SA-LAHAT.

Ang salitang "Makapangyarihan-sa-lahat" ay isinalin mula sa salitang Hebreo na *Shad·dai′* at sa salitang Griego na *Pan·to·kra′tor.* Ang dalawang salitang ito ay maliwanag na nagtatawid ng ideya ng lakas o kapangyarihan.

Ang Terminong Hebreo. Sa tekstong Hebreo, ang *Shad·dai′* ay pitong ulit na ginamit kasama ng *'El* (Diyos), na bumubuo sa titulong "Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." (Gen 17:1; 28:3; 35:11; 43:14; 48:3; Exo 6:3; Eze 10:5) Sa iba pang 41 paglitaw nito, hindi nito kasama ang *'El* at isinalin ito bilang "Makapangyarihan-sa-lahat." Katulad ng *'Adho·nai′* (Soberanong Panginoon) at *'Elo·him′* (Diyos), ang *Shad·dai′* ay nasa anyong pangmaramihan upang magpahiwatig ng kadakilaan.—Gen 49:25; Bil 24:4; Aw 68:14.

Ang eksaktong pinagmulan ng salitang *Shad·dai′* ay pinagtatalunan. Ang mga tagapagsalin ng *Septuagint* ay gumamit ng ilang salitang Griego upang isalin ito, ngunit sa aklat ng Job ay ginamit nila ang salitang *Pan·to·kra′tor* (Pinakamakapangyarihan sa Lahat) nang 16 na ulit para sa salitang *Shad·dai′*. Sa ilang kaso, isinalin nila ito sa pamamagitan ng isang terminong Griego (*hi·ka·nos′*) na nangangahulugang "sapat" o "naaangkop" (Ru 1:20, 21; Job 21:15; 31:2; 40:2), at nang maglaon ay sinunod ng mga tagapagsalin sa Griego gaya nina Aquila at

Symmachus ang interpretasyong ito, anupat iniharap nila ang *Shad·dai′* bilang ang "Isa na Sapat (Naaangkop)."

Ang pangmalas ng ilang makabagong kritiko ay makikita sa komento sa Genesis 17:1 ng saling Katoliko na kilala bilang *The Jerusalem Bible* (tlb *b*), na nagsasaad: "Hindi tumpak ang karaniwang salin na 'Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat'; malamang na 'Diyos ng Bundok' ang kahulugan nito." Gayunman, nakasalig ang gayong kakaibang pangmalas sa maling akala na ang *Shad·dai′* ay nauugnay sa terminong Akkadiano na *shadu* (bundok). Ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 1000) ay nagkomento: "Ang pangmalas na ito ay hindi katanggap-tanggap at ang Shaddai ay dapat halawin sa salitang-ugat na *shadad* [*sha·dhadh′*], 'maging malakas o makapangyarihan,' gaya sa wikang Arabe."—Tingnan din ang *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon,* ni Benjamin Davidson, p. 702.

Sa teksto ng Bibliya, ang *sha·dhadh′* ay karaniwan nang nagpapahiwatig ng marahas na paggamit ng lakas, gaya ng pananamsam. (Ihambing ang Aw 17:9; Kaw 11:3.) Ganito ang sinasabi ng Isaias 13:6: "Magpalahaw kayo, sapagkat ang araw ni Jehova ay malapit na! Darating iyon na gaya ng pananamsam [*keshodh′*] mula sa Makapangyarihan-sa-lahat [*mish·Shad·dai′*]." Bagaman ang ideya ng marahas na pagkilos ay mahalaga kapag ginagamit ng Bibliya ang salitang-ugat na ito, iminumungkahi ng ilang iskolar na ang orihinal na diwa o pangunahing kahulugan lamang nito ay "magpakalakas" o "kumilos nang may kalakasan." Ang *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo IX, p. 162) ay nagsabi: "Gayunman, posible na ang orihinal na kahulugan nito ay 'pangingibabaw' o 'napakatinding lakas,' at na ang kahulugang ito ay nakapaloob sa [titulo ng] Diyos."

Ginamit ni Jehova ang titulong "Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat" (*'El Shad·dai′*) noong mangako siya kay Abraham may kinalaman sa kapanganakan ni Isaac, isang pangako na doo'y nangailangan si Abraham ng malaking pananampalataya sa kapangyarihan ng Diyos na tuparin ang pangakong iyon. Pagkatapos niyaon ay ginamit ito nang tukuyin ang Diyos bilang ang tagapagpala nina Isaac at Jacob na mga tagapagmana ng tipang Abrahamiko.—Gen 17:1; 28:3; 35:11; 48:3.

Kasuwato nito, nang maglaon ay nasabi ni Jehova kay Moises: "Nagpakita ako noon kay Abraham, kay Isaac at kay Jacob bilang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat [*be'El′ Shad·dai′*], ngunit may kinalaman sa aking pangalang Jehova ay hindi ako nagpakilala sa kanila." (Exo 6:3) Hindi ito maaaring mangahulugan na hindi alam ng mga patriyarkang ito ang pangalang Jehova, yamang malimit nila itong gamitin at maging ng mga iba pa na nauna sa kanila. (Gen 4:1, 26; 14:22; 27:27; 28:16) Sa katunayan, sa aklat ng Genesis, na naglalahad ng buhay ng mga patriyarka, ang salitang "Makapangyarihan-sa-lahat" ay lumilitaw lamang nang 6 na ulit, samantalang ang personal na pangalang Jehova ay masusumpungan nang 172 ulit sa orihinal na tekstong Hebreo. Gayunman, bagaman naunawaan ng mga patriyarkang ito, sa pamamagitan ng personal na karanasan, ang karapatan at mga kuwalipikasyon ng Diyos para sa titulong "Makapangyarihan-sa-lahat," hindi pa sila nagkaroon ng pagkakataong maunawaan ang lubos na kahulugan at mga implikasyon ng kaniyang personal na pangalang Jehova. Hinggil dito, ang *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 572) ay nagsabi: "Ang naunang pagsisiwalat, sa mga Patriyarka, ay may kinalaman sa mga pangako ukol sa malayong hinaharap; ipinahihiwatig nito na makatitiyak sila na Siya, si Yahweh, ay isang Diyos (*'el*) na may kakayahan (isang posibleng kahulugan ng *sadday*) na tuparin ang mga iyon. Ang pagsisiwalat sa lugar ng palumpong ay nakahihigit at mas personal, anupat ang kapangyarihan ng Diyos at ang kaniyang kagyat at namamalaging presensiya sa gitna nila ay lubusang nakapaloob sa pamilyar na pangalang Yahweh."—Inedit ni J. D. Douglas, 1980.

Ang pagkakaroon ng isa ng lakas o kapangyarihan ay nagpapahiwatig na may kakayahan siyang isagawa o tuparin ang kaniyang layunin at daigin ang anumang hadlang o pagsalansang sa layuning iyon, at yamang si Jehova ang Makapangyarihan-sa-lahat, walang sinumang makapipigil sa kaniyang kapangyarihan na tuparin ang kaniyang layunin. Kung minsan, ang titulo ng Diyos na "Makapangyarihan-sa-lahat" ay nagpapahiwatig ng marahas na pagkilos, gaya halimbawa sa Awit 68:14, nang 'ipangalat niya ang mga hari'; sa Joel 1:15, na naglalarawan sa "pananamsam [*shodh*] mula sa Makapangyarihan-sa-lahat [*mi·Shad·dai′*]" na darating sa "araw ni Jehova"; at sa Isaias 13:6, na nasipi na. Nagbibigay-katiyakan din ito na may kakayahan siyang magpala (Gen 49:25) at isa itong garantiya ng katiwasayan para sa mga nagtitiwala sa kaniya: "Ang sinumang tumatahan sa lihim na dako ng Kataas-taasan ay makasusumpong ng kaniyang matutuluyan sa pinakalilim ng Makapangyarihan-sa-lahat."—Aw 91:1.

Sa aklat ng Job, ang *Shad·dai′* ay lumilitaw nang 31 ulit, anupat ginamit ito ng lahat ng tauhan sa dramang inilahad doon. Ipinakikita roon ang kapangyarihan ni Jehova na magparusa o magdulot ng pighati (Job 6:4; 27:13-23), upang matanto niyaong mga nagsasabi, "Ano ba ang halaga ng Makapangyarihan-sa-lahat, upang paglingkuran natin siya, at paano tayo makikinabang sa pakikipagtalas-

tasan natin sa kaniya?" anupat nagtitiwala sa kanilang sariling lakas, na ipaiinom sa kanila ang "pagngangalit ng Makapangyarihan-sa-lahat." (Job 21:15, 16, 20) Kaya naman ang Makapangyarihan-sa-lahat ay marapat sa pagkasindak, panghihilakbot pa nga, yamang hindi maaaring ipagwalang-bahala ang kaniyang kalooban ni maaari mang labagin ang kaniyang kautusan nang hindi naparurusahan (Job 6:14; 23:15, 16; 31:1-3), bagaman hindi kaagad nakikita ang pagpapamalas niya ng lakas. (Job 24:1-3, 24; ihambing ang Exo 9:14-16; Ec 8:11-13.) Gayunman, ang kaniyang kapangyarihan at lakas ay laging ginagamit nang lubusang kaayon ng katarungan at katuwiran, hindi kailanman sa walang-kontrol, walang-pakundangan, pabagu-bago, o iresponsableng paraan. (Job 34:10, 12; 35:13; 37:23, 24) Kaya naman walang makatuwirang dahilan ang mga tao upang makipagtalo sa kaniya o hanapan siya ng pagkakamali. (Job 40:2-5) Yaong mga nagsasagawa ng katuwiran ay may-pagtitiwalang makalalapit sa kaniya at makapagtatamasa ng personal na kaugnayan sa kaniya. (Job 13:3; 29:4, 5; 31:35-37) Bilang ang Maylalang, siya ang Bukal ng buhay at karunungan.—Job 32:8; 33:4.

Sa hula sa Isaias 9:6 tungkol sa Mesiyas, ang titulong "Makapangyarihang Diyos" ay ikinapit sa ipinangakong Prinsipe ng Kapayapaan. Gayunman, ang pananalitang ito ay salin ng Hebreong *'El Gib·bohr',* hindi ng *'El Shad·dai'* gaya sa mga kasulatang nabanggit na.

Ang Terminong Griego. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *Pan·to·kra'tor* ay lumilitaw nang sampung ulit, at siyam sa mga ito ay nasa aklat ng Apocalipsis. Ang salitang ito ay may saligang kahulugan na "Makapangyarihan-sa-lahat," o "Pinakamakapangyarihan sa Lahat." Ang paggamit nito sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay sumusuporta sa pagkaunawa sa terminong Hebreo na *Shad·dai'* bilang nangangahulugang "Makapangyarihan-sa-lahat," yamang sa Hebreong Kasulatan ay wala nang iba pang katumbas na termino para sa *Pan·to·kra'tor.*

Sa 2 Corinto 6:18, sumipi si Pablo mula sa Hebreong Kasulatan nang himukin niya ang mga Kristiyano na iwasan ang huwad na pagsamba at ang paggamit ng walang-buhay at walang-kapangyarihang mga idolo, upang sila'y maging kuwalipikado bilang mga anak ng "Makapangyarihan-sa-lahat [*Pan·to·kra'tor*]." Batay sa mga pagsipi ng apostol, maliwanag na ang nabanggit na titulo ay tumutukoy sa Diyos na Jehova.

Sa katulad na paraan, sa buong Apocalipsis, ang titulong *Pan·to·kra'tor* ay ikinakapit sa Maylalang at Haring Walang Hanggan, si Jehova, gaya sa 'awit ni Moises na alipin ng Diyos at awit ng Kordero [si Jesu-Kristo],' na nagbubunyi sa Diyos na Jehova bilang ang isa na karapat-dapat sambahin at katakutan ng lahat ng mga bansa. (Apo 15:3; ihambing ang Apo 21:22.) Ang pagkakapit ng titulong ito sa Diyos na Jehova ay maliwanag na makikita sa Apocalipsis 19:6 kung saan ginagamit ang pananalitang *Hallelujah* (Purihin ninyo si Jah!). Sa katulad na paraan, ang pananalitang "ang Isa na ngayon at ang nakaraan at ang darating" (Apo 1:8; 4:8) ay maliwanag na tumutukoy sa Diyos na walang hanggan (Aw 90:2), anupat hindi lamang siya Makapangyarihan-sa-lahat noong sinaunang mga panahon kundi maging sa kasalukuyan at hanggang sa hinaharap kung kailan "darating" siya taglay ang pagpapamalas ng kaniyang buong kapangyarihan. Muli, pagkatapos niyang 'kunin ang kaniyang dakilang kapangyarihan' upang mamahala bilang hari, marahas na pagkilos ang ipinahihiwatig ng pagpapamalas ng kaniyang poot laban sa mga bansang sumasalansang, sa panahon ng "digmaan ng dakilang araw ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat." (Apo 11:17, 18; 16:14) Ang kaniyang Anak, si Kristo Jesus, "Ang Salita ng Diyos," ay ipinakikitang nagpapahayag ng gayong "poot ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat" laban sa mga bansa sa kaniyang posisyon bilang haring pinahiran ng Diyos. (Apo 19:13-16) Gayunman, ang gayong makapangyarihang mga kapahayagan ng mga hudisyal na pasiya ng Diyos ay lubusan pa ring kasuwato ng kaniyang mga pamantayan ng katotohanan at katuwiran.—Apo 16:5-7; tingnan ang DIYOS.

MAKAZ [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kamuhian"]. Isang lugar na pinangangasiwaan ng isa sa 12 kinatawan ni Solomon. (1Ha 4:7, 9) Ipinapalagay na ang Makaz ay ang Khirbet el-Mukheizin, na mga 5 km (3 mi) sa HK ng Ekron.

MAKEDA. Isang maharlikang Canaanitang lunsod sa Sepela. Sa yungib ng Makeda nagtago ang limang hari na nag-alyansa laban sa mga Gibeonita. Pansamantala silang kinulong doon hanggang noong patayin sila. Nang dakong huli, ang yungib na ito ang naging libingan nila. Pagkatapos nito, binihag ng hukbong Israelita sa ilalim ng pangunguna ni Josue ang lunsod ng Makeda at itinalaga nila iyon sa pagkapuksa. Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako, ang Makeda ay ibinigay sa tribo ni Juda.—Jos 10:5-29; 12:7, 8, 16; 15:20, 33, 41.

Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Makeda. Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Kheishum, na mga 4 na km (2.5 mi) sa HHS ng Azeka. Malawak na mga kaguhuan at mga karatig na yungib ang nagsisilbing palatandaan ng lugar na ito.

MAKELOT [Mga Nagkakatipong Karamihan]. Isa sa mga kampamento ng Israel sa ilang. (Bil 33:25, 26) Hindi matukoy kung saan ang lokasyon nito.

MAKI [posibleng pinaikling anyo ng Makir]. Isang Gadita at ama ni Geuel, isa sa 12 Israelita na isinugo upang tiktikan ang Canaan.—Bil 13:1, 2, 15, 16.

MAKIR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbili"].

1. Ang unang binanggit na anak ni Manases sa kaniyang Siryanong babae. Si Makir ang pinagmulan ng pamilya ng mga Makirita at tinatawag na "ama ni Gilead." Ang kaniyang asawa ay si Maaca, at nagkaroon siya ng mga anak samantalang buháy pa si Jose. (Gen 50:23; Bil 26:29; Jos 17:1; 1Cr 2:21, 23; 7:14-17) Binihag ng "mga anak ni Makir" ang pook ng Gilead, pinalayas ang mga Amorita, at tinanggap ang distritong iyon bilang mana. (Bil 32:39, 40; Deu 3:15; Jos 13:31) Si Zelopehad at ang mga anak na babae nito ay mula sa Manasitang pamilya ni Makir. (Bil 27:1; 36:1, 2; Jos 17:3) Sa awit ng tagumpay nina Debora at Barak, waring ginamit ang "Makir" sa matulaing pananalita upang kumatawan sa buong tribo ni Manases.—Huk 5:1, 14.

2. Anak ni Amiel (at isang tumatahan sa Lodebar) na sa kaniya nakipanahanan ang anak ni Jonatan na si Mepiboset hanggang sa ipasundo ito ni David at maglaan para sa pangangalaga rito. (2Sa 9:4-7, 13) Nang maglaon, noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom, kabilang si Makir sa mga taong naglaan kay Haring David at sa mga kasamahan nito ng pagkain at iba pang mga panustos.—2Sa 17:27-29.

MAKIRITA, MGA [Ni (Kay) Makir]. Isang pamilya na mula sa tribo ni Manases na nagmula sa kaniyang anak na si Makir.—Bil 26:29; tingnan ang MAKIR Blg. 1.

MAKTES [Almires]. Lumilitaw na isang seksiyon ng Jerusalem malapit sa Pintuang-daan ng mga Isda at sa ikalawang purok. Sa panahon ng kapahamakan ng Juda, ang mga naninirahan sa Maktes ay inihulang magpapalahaw, yamang titigil ang mga gawaing pangangalakal doon.—Zef 1:1, 2, 10, 11.

Ang salitang Hebreo na *makh·tesh′* ay tumutukoy sa "almires" (Kaw 27:22) o "hugis-almires na uka" (Huk 15:19), kaya naman, ginagamit ng ilang salin ang "Almires" sa halip na "Maktes" bilang pangalang pantangi. (*AT, JB, RS*) Iniuugnay ng Targum ang Maktes sa Libis ng Kidron, ang malalim na bangin sa kahabaan ng silanganing pader ng Jerusalem. Ngunit ang libis na ito'y wala sa kapaligiran ng mas kanluraning "Pintuang-daan ng mga Isda" at ng "ikalawang purok." Dahil dito, karaniwang ipinapalagay na ang Maktes ay tumutukoy sa isang bahagi ng Gitnang Libis (Libis ng Tyropoeon), marahil ay ang itaas na bahagi nito.

MALAAPOY NA AHAS. Ang pangngalang Hebreo na *sa·raph′,* sa anyong pangmaramihan nito, ay isinalin bilang "mga serapin" sa Isaias 6:2, 6 at literal na nangangahulugang "isa na malaapoy," o "isa na nagliliyab." Ginamit din ito kaugnay ng panlahatang terminong Hebreo para sa serpiyente (*na·chash′*) at isinalin bilang "makamandag." Marahil ay tumutukoy ito sa hapdi at pamamaga na dulot ng kamandag ng serpiyente. (Deu 8:15) Una itong binanggit noong parusahan ng Diyos ang mapaghimagsik na mga Israelita sa pamamagitan ng pagsusugo ng "makamandag na mga serpiyente [*han·necha·shim′ has·sera·phim′*]" sa gitna nila. Pagkatapos mamagitan si Moises, tinagubilinan siya ni Jehova na gumawa ng "isang malaapoy na ahas" at ilagay iyon sa isang posteng pananda. Kapag yaong mga kinagat ay tumingin doon, sila'y mapapagaling at mabubuhay. Inanyuan ni Moises ang ahas na yari sa tanso. (Bil 21:6-9; 1Co 10:9) Binigyan ito ni Jesus ng makahulang kahulugan sa pagsasabing: "Kung paanong itinaas ni Moises ang serpiyente sa ilang, gayundin kinakailangang itaas ang Anak ng tao, upang ang bawat isa na naniniwala sa kaniya ay magkaroon ng buhay na walang hanggan."—Ju 3:14, 15.

Sa hatol ng Diyos laban sa Filistia at sa deskripsiyon ng ilang na lugar na nasa T ng Juda, binanggit sa Isaias 14:29 at 30:6 ang isang "malaapoy na ahas na lumilipad." Ipinapalagay ng ilan na ang pananalitang "lumilipad" ay tumutukoy sa mabilis na pagsugod o tulad-kidlat na pagdaluhong ng makamandag na mga ahas kapag sila'y umaatake.

MALAKIAS. Isang Hebreong propeta at manunulat ng Bibliya. (Mal 1:1) Ang Kasulatan ay walang ibinibigay na impormasyon hinggil sa kaniyang pinagmulang angkan at personal na buhay. Ang nalalaman tungkol sa kaniya ay isinisiwalat sa aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Ipinakikita siya roon bilang isang lalaki na nagtaglay ng malaking sigasig para sa pangalan ni Jehova at pagsamba sa Kaniya.

MALAKIAS, AKLAT NG. Ang huling aklat ng Hebreong Kasulatan sa makabagong mga Bibliyang Tagalog. Sa tradisyonal na Judiong kanon, inilagay ito bilang pinakahuli sa mga akda ng tinatawag na mga pangalawahing propeta ngunit mas una sa Mga Akda (Hagiographa). Isa itong kapahayagan ni Jehova may kinalaman sa Israel sa pamamagitan ni Malakias.—Mal 1:1.

Mga Kalagayan Noong Panahon ni Malakias. Noong panahon ng panghuhula ni Malakias, napaka-

sama ng situwasyon sa gitna ng mga saserdote. Bagaman labag sa Kautusan, tumatanggap sila ng pilay, bulag, at may-sakit na mga hayop bilang hain sa altar ni Jehova. (Mal 1:8; Lev 22:19; Deu 15:21) Hindi nila binigyan ang bayan ng wastong patnubay at tagubilin, na naging dahilan upang matisod ang marami. (Mal 2:7, 8) Nagpapakita sila ng pagtatangi kapag humahatol sa mga usapin. (2:9) Ang lahat ng ito ay nagkaroon ng masamang epekto sa mga Israelita sa pangkalahatan, anupat dahil dito ay itinuring nilang di-gaanong mahalaga ang paglilingkod kay Jehova. (3:14, 15) Makikita ito sa hindi pagsuporta ng mga Israelita sa templo sa pamamagitan ng pagbabayad ng kanilang mga ikapu. Napakalayo na ng paglihis nila sa kanilang debosyon kay Jehova anupat lumilitaw na dinidiborsiyo nila ang kanilang mga asawa upang makapag-asawa ng mga babaing sumasamba sa huwad na mga diyos. Gayundin, may panggagaway, pangangalunya, pagsisinungaling, pandaraya, at paniniil sa gitna ng mga Israelita. (2:11, 14-16; 3:5, 8-10) Dahil dito, patiunang nagbabala si Jehova tungkol sa pagdating niya sa kaniyang templo upang humatol. (3:1-6) Kasabay nito, hinimok niyang magsisi ang mga manggagawa ng kasamaan, na sinasabi: "Manumbalik kayo sa akin, at manunumbalik ako sa inyo."—3:7.

Panahon ng Pagsulat. Ang panloob na katibayan ay naglalaan ng saligan upang matukoy kung kailan natapos ang aklat ng Malakias. Isinulat ito pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, sapagkat isang gobernador ang nangangasiwa noon sa mga Israelita. Ang pagsamba ay isinasagawa noon sa templo, na nagpapahiwatig na naitayo na itong muli. (Mal 1:7, 8; 2:3, 13; 3:8-10) Tumuturo ito sa isang yugto na mas huli kaysa sa panahon ni Hagai (520 B.C.E.) at ni Zacarias (520-518 B.C.E.), yamang naging aktibo ang mga propetang ito sa paghimok sa mga Israelita na tapusin ang templo. (Ezr 5:1, 2; 6:14, 15) Ang pagpapabaya ng Israel sa tunay na pagsamba at ang hindi nito panghahawakan sa kautusan ng Diyos ay waring katugma ng mga kalagayang umiiral noong muling dumating si Nehemias sa Jerusalem pagkatapos ng ika-32 taon ni Haring Artajerjes (mga 443 B.C.E.). (Ihambing ang Mal 1:6-8; 2:7, 8, 11, 14-16; Ne 13:6-31.) Samakatuwid, tulad ng aklat ng Nehemias, malamang na ang aklat ng Malakias ay isinulat pagkatapos ng 443 B.C.E.

Kasuwato ng Iba Pang mga Aklat ng Bibliya. Ang aklat na ito ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Sumipi ang apostol na si Pablo mula sa Malakias 1:2, 3 nang ipaliwanag niya na ang pagpili ng Diyos ay nakasalalay, "hindi sa isa na nagnanais ni sa isa na tumatakbo, kundi sa Diyos, na siyang may awa." (Ro 9:10-16) Si Jehova ay tinukoy sa aklat bilang ang Maylalang (Mal 2:10; ihambing ang Aw 100:3; Isa 43:1; Gaw 17:24-26) at bilang isang makatarungan, maawain, at di-nagbabagong Diyos anupat hindi niya hinahayaang di-naparurusahan ang sinasadyang pagkakasala. (Mal

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MALAKIAS

Isang kapahayagang nagdiriin na magsusulit sa Diyos na Jehova ang isa kapag ipinagwalang-bahala niya ang Kaniyang mga kahilingan

Isinulat ng propetang si Malakias, maliwanag na mga 95 taon pagkabalik ng unang mga Judiong tapon mula sa Babilonya

---

Inibig ni Jehova ang Israel, ngunit hinamak nila ang kaniyang pangalan (1:1-14)

- Inibig ni Jehova ang kaniyang bayan kung paanong inibig niya si Jacob, ngunit kinapootan niya si Esau
- Gayunpaman, hinamak ng mga saserdote ng Israel ang pangalan ng Diyos, yamang tumatanggap sila ng pilay at may-sakit na mga hayop bilang hain; tiyak na hindi sila magbibigay ng gayong mga hayop sa isang gobernador na tao

Sinaway ang mga saserdote at taong-bayan dahil hindi nila iningatan ang mga daan ni Jehova (2:1-17)

- Lumihis ang mga saserdote mula sa daan ng Diyos, anupat pinangyari nilang "matisod sa kautusan" ang marami, at sa gayo'y 'sinira nila ang tipan ni Levi'
- Ang iba ay nag-asawa ng mga babaing banyaga, at ang ilan ay nakitungo nang may kataksilan sa mga asawa ng kanilang kabataan sa pamamagitan ng pagdiborsiyo sa mga ito
- Pinanghimagod ng mga Israelita ang Diyos sa pagsasabing sinasang-ayunan niya ang mga gumagawa ng masama

Hahatulan at dadalisayin ng tunay na Panginoon ang kaniyang bayan (3:1-18)

- Darating si Jehova sa templo kasama ang mensahero ng tipan; dadalisayin at lilinisin niya ang mga Levita, at kalulugdan ni Jehova ang handog na kaloob ng Juda
- Ang mga manggagaway, mga mangangalunya, mga sumusumpa nang may kabulaanan, mga mandaraya, at mga maniniil ay mabilis na hahatulan
- Dalhin sa kamalig ni Jehova ang buong ikasampung bahagi upang tumanggap ng napakasaganang pagpapala
- Isang aklat ng alaala ang isusulat para sa mga natatakot kay Jehova; makikilala ng Kaniyang bayan ang pagkakaiba sa pagitan ng matuwid at ng balakyot

Ang pagdating ng dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova (4:1-6)

- Sa araw ni Jehova ay lubusang lilipulin ang mga balakyot, samantalang "sisikat ang araw ng katuwiran" sa mga natatakot sa pangalan ng Diyos
- Bago ang araw na iyon, magkakaroon ng isang gawaing pagsasauli, na isasagawa ng propetang si Elias

2:2, 3, 17; 3:5-7, 17, 18; 4:1; ihambing ang Exo 34: 6, 7; Lev 26:14-17; Ne 9:17; San 1:17.) Idiniin nito ang kahalagahan ng pangalan ng Diyos. (Mal 1: 5, 11, 14; 4:2; ihambing ang Deu 28:58, 59; Aw 35:27; Mik 5:4.) At nagpayo ito na alalahanin ang Kautusan ni Moises.—Mal 4:4.

Itinuon din ng aklat ang pansin ng Israel sa pagdating ng Mesiyas at sa araw ni Jehova. Bagaman binanggit nito na isusugo ni Jehova ang isa na tinatawag na "aking mensahero," ang isang iyon ay magiging tagapagpauna lamang ng mas dakilang "mensahero ng tipan" na kasama ni Jehova. (Mal 3:1) Ang kinasihang mga ulat nina Mateo (11:10-14; 17:10-13), Marcos (9:11-13), at Lucas (1:16, 17, 76) ay pawang nagpapakilala sa tagapagpauna ni Jesus na si Juan na Tagapagbautismo bilang ang "mensahero" at ang "Elias" sa Malakias 3:1 at 4:5, 6 sa unang katuparan ng mga ito.

MALAKING BATO. Tingnan ang BATO, I.

MALAKING DAGAT. Ang pagkalawak-lawak na katubigan na nasa pagitan ng Europa at Aprika, anupat ang Asia ay nasa gawing silangan nito. Samantalang tinawag ito ng mga Hebreo na Malaking Dagat, sa ngayon ay karaniwan itong tinatawag sa pangalan nito na nanggaling sa Latin, *Mediteraneo,* nangangahulugang "nasa Gitna ng Lupain," sapagkat halos nakukulong ito ng lupain. Dahil sa gayong kalagayan, bukod pa sa paghihip dito ng maiinit na hangin mula sa Disyerto ng Sahara, mas mabilis ang ebaporasyon nito kaysa sa karaniwan, kung kaya naman mas mataas ang densidad ng tubig nito. Iyan ang dahilan kung bakit sa Kipot ng Gibraltar, ang mas magaan na tubig mula sa Atlantiko ay nasa ibabaw at ang mas mabigat na tubig na galing sa Mediteraneo ay nasa ilalim. Makapaglalabas-masok lamang sa "nakapaloob" na dagat na ito ang mga barko sa pamamagitan ng makikitid na daanan—sa pamamagitan ng Kipot ng Gibraltar sa dakong K, sa pamamagitan ng Dardanelles at Bosporus sa dakong HS, at mula noong ika-19 na siglo, sa pamamagitan ng Kanal ng Suez sa dakong TS.

Sa ngayon, hindi naman mali na tawaging Malaking Dagat ang Mediteraneo, gaya ng ginawa ng sinaunang mga tao mula noong panahon ni Moises, sapagkat talagang tumutugma ito sa lahat ng ipinahihiwatig ng pangalang ito. (Bil 34:6, 7) Maliban sa iba't ibang sanga nito na mga dagat din, ang Mediteraneo ay may haba na mga 3,700 km (2,300 mi), anupat may sukat na mahigit na 970 km (600 mi) sa pinakamalapad na bahagi nito at may lawak na mga 2,510,000 km kuwadrado (969,100 mi kuwadrado). Ang pinakamalalim na bahagi nito ay 5,100 m (16,700 piye).

Dahil sa mga peninsula ng Italya at Gresya na nakausli mula sa H, nababaha-bahagi ito sa mga dagat ng Tirreno, Ioniano, Adriatico, at Aegeano, sa gayon ay lalong naging paliku-liko ang hugis nito at lalong humaba ang dalampasigan nito. Sa bandang gitna sa pagitan ng S at K, ang dagat ay kumikipot hanggang sa sukat na mga 150 km (90 mi) sa pagitan ng Sicilia at Hilagang Aprika, at doon ay mababaw ang tubig kung ihahambing sa ibang bahagi.

Binabanggit ng hula ni Ezekiel ang tungkol sa 'napakaraming' isda sa Malaking Dagat. (Eze 47:10) Matatagpuan sa mga tubig na ito ang maiinam na korales at maraming espongha, bukod pa sa mahigit na 400 uri ng isda.

Hindi lamang ang pangalang "Malaking Dagat" ang ginamit ng mga manunulat ng Bibliya (Jos 1:4; 9:1, 2; 15:12, 47; 23:4; Eze 47:15, 19, 20; 48:28) kundi tinukoy rin nila ito sa pamamagitan ng iba pang malalawak na termino. Para sa kanila, ang katubigang ito ang "kanluraning dagat," palibhasa'y ito ang naging kanluraning hangganan ng kanilang bigay-Diyos na lupain. (Deu 11:24; 34:1, 2) Mula sa lokasyon ng Jerusalem, minalas ito bilang ang "kanluraning dagat" na naiiba sa "silanganing dagat," samakatuwid nga, ang Dagat na Patay. (Joe 2:20; Zac 14:8) Tinawag din itong "dagat ng mga Filisteo" (Exo 23:31) o basta "Dagat" lamang.—Bil 34:5.

Mula pa noong unang panahon, tinawid ng mga taga-Fenicia at ng iba pang matatapang na taong naglalayag sa dagat ang Malaking Dagat, natuklasan nila ang marami sa mga pulo nito, at nakipagkalakalan sila sa maraming daungang lunsod nito. Binabanggit ng Bibliya ang mga pulong gaya ng Arvad, Cauda, Ciprus, Cos, Creta, Kios, Malta, Patmos, Rodas, Samos, at Samotracia. Gayundin, ang ilan sa mga baybaying lunsod at lugar sa mga pulong ito at sa kahabaan ng mga baybayin ng kontinente sa silanganing seksiyon ng Malaking Dagat ay nakatala sa Bibliya, samakatuwid nga: Aco (Tolemaida), Aczib, Adrameto, Alejandria, Amfipolis, Askelon, Atalia, Cinido, Dor, Fenix, Gebal, Lasea, Magagandang Daungan, Patara, Puteoli, Regio, Salamis, Salmone, at Siracusa.

Dumalaw si Jesu-Kristo sa mga rehiyon ng Tiro at Sidon (Mar 7:24, 31) na nasa daungang-dagat; nakarating si Pedro sa Jope at Cesarea (Gaw 10:5, 6, 24); nakarating naman si Pablo sa Pafos, Troas, Neapolis, Cencrea, Efeso, Asos, Mitilene, at Mileto (Gaw 13:13; 16:11; 18:18, 19; 20:14, 15). Kilalá ang Malaking Dagat sa malalakas na bagyo na naging dahilan ng pagkawasak ng maraming barko at pagkasawi ng maraming tao. Sa mga nakaligtas dito ay kabilang si Pablo at yaong mga naglayag na kasama niya.—Gaw 27:14, 15, 39-44.

MALAKING KAPIGHATIAN. Tingnan ang KAPIGHATIAN.

MALAKING PULUTONG. Isang pananalitang madalas lumitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Kung minsan, ginagamit ang "malaking pulutong" o "malalaking pulutong" upang tukuyin ang malalaking grupo ng mga taong nakarinig sa pangmadlang pagtuturo ni Jesu-Kristo. (Mat 14:14; 19:2; 20:29) Pagkatapos makita ng apostol na si Juan ang pangitain tungkol sa pagkapuksa ng makasagisag na Babilonyang Dakila, narinig niya "ang gaya ng isang malakas na tinig ng isang malaking pulutong sa langit." (Apo 19:1) Gayunman, sa Apocalipsis 7:9, may binabanggit na "isang malaking pulutong" na ang pagkakakilanlan ay matagal nang inaalam.

Sa kabanatang iyon, binanggit muna ng apostol na si Juan ang pagtatatak sa 144,000 alipin ng Diyos "mula sa bawat tribo ng mga anak ni Israel." (Apo 7:2-8) Pagkatapos nito, nakita niya sa pangitain ang "isang malaking pulutong" mula sa lahat ng mga bansa, mga tribo, mga bayan, at mga wika. Habang ang mga ito'y nakatayo sa harap ng trono ng Diyos, iniuukol nila sa Diyos at sa Kordero ang kanilang kaligtasan. Sila'y lumabas mula sa "malaking kapighatian." Naglilingkod sila sa Diyos sa kaniyang templo, at inilulukob niya ang kaniyang tolda sa kanila. Wawakasan ang lahat ng kanilang gutom at uhaw at bawat luha ay papahirin sa kanilang mga mata habang inaakay sila ng kaniyang Anak (ang Kordero; Ju 1:29) sa mga tubig ng buhay.—Apo 7:9-17.

Popular na mga Pangmalas. Iba't iba ang pangmalas hinggil sa kahulugan at pagkakakilanlan ng "malaking pulutong" na ito. Para sa maraming komentarista, ang 144,000 na tinatakan, na unang nabanggit, ay mga miyembro ng "espirituwal na Israel," at naniniwala sila na ang mga ito ay sumasagisag sa kongregasyong Kristiyano *habang ang mga ito ay nasa lupa.* Ipinapalagay nila na ang "malaking pulutong" ay kumakatawan sa kongregasyong Kristiyano ring iyon *na nasa langit,* kapag ang mga indibiduwal ay namatay nang tapat at binuhay nang muli. Naniniwala naman ang iba na ang 144,000 ay literal na nagmula "sa bawat tribo ng mga anak ni Israel" (Apo 7:4), samakatuwid nga, *mga Judio sa laman na naging mga Kristiyano,* at ipinapalagay nila na ang "malaking pulutong" ay kumakatawan sa lahat ng mga Kristiyanong *Gentil.* Gayunman, kung isasaalang-alang ang Apocalipsis kabanata 7 at iba pang kaugnay na mga teksto, makikita na nagkakasalungatan ang mga pangmalas na ito, at na ibang konklusyon ang tinutukoy ng mga tekstong ito.

Ang paniniwala na ang 144,000 na tinatakan ay ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano habang ang mga ito ay nasa lupa at na ang "malaking pulutong" naman ay ang binuhay-muling mga Kristiyano sa langit ay hindi kasuwato ng isa pang pagbanggit sa 144,000 na nasa Apocalipsis kabanata 14. Doon, ang 144,000 ay nakatayong kasama ng Kordero sa "Bundok Sion." Sa Hebreo 12:18-24, ipinakita ng apostol na si Pablo ang pagkakaiba ng nangyari sa mga Israelita sa makalupang Bundok Sinai at sa mga Kristiyanong 'lumapit sa isang Bundok Sion at isang lunsod ng Diyos na buháy, *makalangit* na Jerusalem, at laksa-laksang mga anghel, sa pangkalahatang kapulungan, at sa kongregasyon ng panganay na nakatala sa langit.' Maliwanag kung gayon na bagaman sinasabi ng Apocalipsis 14:3 na ang 144,000 ay "binili mula sa lupa," ipinakikita ng konteksto na sila ay nasa langit kasama ng makalangit na Kordero, si Kristo Jesus, at hindi nasa lupa. (Apo 14:3, 4) Pinasisinungalingan nito ang pangmalas na ang 144,000 ay kumakatawan sa kongregasyong Kristiyano habang ang mga ito ay nasa lupa at na sila rin ang "malaking pulutong" sa langit.

Karagdagan pa, ang pagpapakilala ng apostol na si Juan sa kaniyang pangitain tungkol sa "malaking pulutong" ay nagpapahiwatig na magkaibang-magkaiba ang mga ito at ang 144,000 na tinatakan. Sinabi niya: "Pagkatapos ng mga bagay na ito [ang ulat tungkol sa 144,000 na tinatakan] ay nakita ko, at, narito! isang malaking pulutong, na hindi mabilang ng sinumang tao." (Apo 7:9) Sa gayo'y ipinakikilala niya ang "malaking pulutong" bilang isang hiwalay na grupo at ipinakikita niya ang pagkakaiba ng espesipikong bilang ng 144,000 at ng di-mabilang na "malaking pulutong." Naiiba rin ang mga ito dahil sila'y hindi "mga anak ni Israel," kundi mula sa lahat ng mga bansa, mga tribo, mga bayan, at mga wika. Hindi sila makikitang nakatayo 'kasama ng Kordero' gaya ng pagkakalarawan sa 144,000 sa Apocalipsis 14:1, kundi sila'y nakatayo "sa harap ng Kordero." Pinatutunayan ng iba't ibang argumentong ito na ang "malaking pulutong" ay hiwalay at naiiba sa 144,000 na tinatakan.

Sa kabilang dako, kung ipapalagay na ipinakikita nito ang pagkakaiba ng mga Kristiyanong Judio at ng mga Kristiyanong Gentil, magiging salungat iyan sa kinasihang pananalita ng apostol na si Pablo na hindi mahalaga sa kongregasyong Kristiyano ang mga pagkakaiba sa laman, yamang ang lahat ng miyembro nito ay iisa at kaisa ni Kristo Jesus. (Ro 10:12; Gal 3:28) Yamang 'lubos nang naipagkasundo ni Jehova sa kaniyang sarili ang dalawang bayan [mga Judio at mga di-Judio] sa isang katawan' sa pamamagitan ni Kristo, mahirap isipin na, sa pangitaing ibinigay kay Juan, paghihiwalayin na naman niya ang dalawang grupo sa pamamagitan ng pagbubukod ng mga Judio sa laman mula sa mga Gentil. (Efe 2:11-21; Gaw 15:7-9) Lalo itong

nagiging malinaw kapag isinaalang-alang ang simulain ng Diyos na sinabi ni Pablo. Sumulat ang apostol: "Siya ay hindi Judio na gayon sa panlabas, ni ang pagtutuli man ay yaong nasa panlabas sa laman. Kundi siya ay Judio na gayon sa panloob, at ang kaniyang pagtutuli ay yaong sa puso sa pamamagitan ng espiritu." (Ro 2:28, 29) Isa pa, bakit walang binabanggit na 'pagtatatak' ng mga Kristiyanong Gentil sa banal na pangitaing ito? At bakit hindi maaaring lubos na matutuhan ng mga Kristiyanong Gentil ang bagong awit na inaawit ng 144,000? (Apo 14:3) Kaya naman, malinaw na ang 144,000 na tinatakan ay kabilang sa espirituwal na Israel, na binubuo kapuwa ng mga Kristiyanong Judio at Gentil, at hindi sa Israel sa laman.—Gal 6:16.

Ang Kanilang Pagkakakilanlan. Ang susi sa pagkakakilanlan ng "malaking pulutong" ay nasa paglalarawan sa kanila sa Apocalipsis kabanata 7 at sa mga talatang kahawig nito. Sa Apocalipsis 7:15-17, sinasabi na 'ilulukob ng Diyos ang kaniyang tolda sa kanila,' na sila'y aakayin sa "mga bukal ng mga tubig ng buhay," at na papahirin ng Diyos "ang bawat luha sa kanilang mga mata." Sa Apocalipsis 21:2-4 naman, makikita ang katulad na mga pananalitang: "Ang tolda ng Diyos ay nasa sangkatauhan," "papahirin niya ang bawat luha sa kanilang mga mata," at "hindi na magkakaroon ng kamatayan." Ang pangitaing iniulat dito ay may kinalaman sa mga taong nasa lupa, sa gitna ng sangkatauhan, at hindi sa langit, na pinanggagalingan 'ng Bagong Jerusalem na bumababa.'

Nagbabangon ito ng isang tanong: Kung ang "malaking pulutong" ay mga taong magtatamo ng kaligtasan at mananatili sa lupa, bakit sinasabing sila'y 'nakatayo sa harap ng trono ng Diyos at sa harap ng Kordero'? (Apo 7:9) Kung minsan, ang 'pagtayo' ay ginagamit sa Bibliya upang magpahiwatig ng pagkakaroon ng isang kinalulugdan o sinasang-ayunang katayuan sa paningin ng isa na sa harap niya ay nakatayo ang isang indibiduwal o grupo. (Aw 1:5; 5:5; Kaw 22:29; Luc 1:19) Sa katunayan, sa naunang kabanata ng Apocalipsis, "ang mga hari sa lupa at ang matataas ang katungkulan at ang mga kumandante ng militar at ang mayayaman at ang malalakas at ang bawat alipin at ang bawat malayang tao" ay ipinakikitang nagtatangkang magtago "mula sa mukha ng Isa na nakaupo sa trono at mula sa poot ng Kordero, sapagkat dumating na ang dakilang araw ng kanilang poot, at sino ang makatatayo?" (Apo 6:15-17; ihambing ang Luc 21:36.) Sa gayon, lumilitaw na ang "malaking pulutong" ay binubuo ng mga taong naingatan sa panahong iyon ng poot anupat nagawa nilang 'tumayo' bilang mga sinang-ayunan ng Diyos at ng Kordero.

Ang pag-akay sa kanila ng Kordero sa "mga bukal ng mga tubig ng buhay" ay may pagkakatulad sa Apocalipsis 22:17, na nagsasabi: "Ang espiritu at ang kasintahang babae ay patuloy na nagsasabi: 'Halika!' At ang sinumang nakikinig ay magsabi: 'Halika!' At ang sinumang nauuhaw ay pumarito; ang sinumang nagnanais ay kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad." Sa Kasulatan, ang "kasintahang babae" ay ipinakikilala bilang ang pinahirang kongregasyong Kristiyano, na ikakasal sa makalangit na Kasintahang Lalaki, si Kristo Jesus. (Efe 5:25-27; 2Co 11:2; Apo 19:7-9; 21:9-11) Maliwanag na ang paanyaya ng makalangit na uring "kasintahang babae" na "kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad" ay bukás sa walang-takdang bilang ng mga tao, sa "sinumang nagnanais." Gayundin naman, walang takdang bilang ang "malaking pulutong, kung kaya ang pangitain sa Apocalipsis 7:9 ay kasuwato niyaong nasa Apocalipsis 22:17.

Samakatuwid, ipinakikita ng lahat ng ebidensiya na ang "malaking pulutong" ay kumakatawan sa lahat ng taong hindi kabilang sa makalangit na uring "kasintahang babae," o 144,000 na tinatakan, ngunit sila'y nakatayong may pagsang-ayon sa panahon ng "malaking kapighatian" at iingatang buháy dito sa lupa.—Tingnan ang KONGREGASYON (Ang Kristiyanong Kongregasyon ng Diyos); LANGIT; LUPA (Layunin).

MALAKING PUNUNGKAHOY [sa Heb., *'e·lah'; 'e·lohn'*], **DAMBUHALANG PUNUNGKAHOY** [sa Heb., *'al·lah', 'al·lohn'*]. Ang mga salitang Hebreo na ito ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "ensina," *"elm,"* at *"teil tree"* sa *King James Version,* gayundin bilang *"terebinth"* sa *American Standard Version.* Gayunman, kinikilala ng maraming awtoridad na noong panahon ng Bibliya, maaaring ang mga salitang ito ay basta ikinapit sa malalaking punungkahoy sa pangkalahatan.

Sa Amos 2:9, ang taas ng mga taong Amorita ay itinulad sa sedro at ang kanilang lakas ay itinulad naman sa "mga dambuhalang punungkahoy." Ang "mga dambuhalang punungkahoy" na ito ay lalo nang sagana sa Basan, sa S ng Jordan, at ginagamit sa mga paghahambing kasama ng mga sedro ng Lebanon. (Isa 2:13; Zac 11:1, 2) Ang mga gaod ay yari sa kahoy ng mga ito. (Eze 27:6) Si Debora ay inilibing sa ilalim ng gayong punungkahoy sa Bethel, anupat naging dahilan upang panganlan iyon ng Alon-bacut, na nangangahulugang "Dambuhalang Punungkahoy ng Pagtangis." (Gen 35:8) Dahil sa lokasyon ng gayong mga punungkahoy sa mga burol at sa matataas na dako, ang mga ito ay naging popular na mga dakong malilim kung saan nagsagawa ng idolatrosong mga gawain ang mga huwad na mananamba.—Os 4:13.

Walang alinlangang kabilang sa mga dambuhalang punungkahoy ang ensina. Palibhasa'y kilalá sa

kanilang tatag at tibay, ang mga punong ensina ay nabubuhay nang napakatagal. May ilang uri ng ensina na tumutubo pa rin sa Basan at gayundin sa matatayog na bahagi ng Hauran, Gilead, Galilea, at Lebanon. Ang ilan sa mga ito ay *evergreen,* samantalang ang iba naman ay *deciduous* (samakatuwid nga, nalalagas ang mga dahon nila tuwing taglagas). Ang kanilang bunga, ang *acorn,* ay waring nakasuksok sa isang kopa at ito ay mayaman sa *tannin.* Pinaniniwalaan na ang kulay para sa sinulid na "iskarlatang kokus" na ginamit sa santuwaryo (Exo 25:4; 26:1) ay kinuha mula sa isang *scale insect* na nagdudulot ng sakit sa mga sanga ng isang uri ng ensina.—Tingnan ang TINA, PAGTITINA.

Ang isang puno na itinuturing na malamang na kabilang sa "malalaking punungkahoy" ng Bibliya ay ang *terebinth,* o punong agwaras (*Pistacia palaestina* o *Pistacia atlantica*). (Gen 12:6; 14:13) Isa itong karaniwang punungkahoy sa Palestina at may katawang mataba at sangang mahahaba. May ilang uri na maaaring umabot sa taas na 15 m (50 piye), anupat nakapaglalaan ng napakahusay na lilim. Sa pamamagitan ng mga paghiwa sa talob nito, makakakuha ng mabangong resina na ginagawang agwaras.

MALAYANG BABAE. Isang babae na hindi alipin. Ginagamit ang terminong ito bilang paglalarawan sa asawa ni Abraham na si Sara at sa "Jerusalem sa itaas." Mula nang palayain ng Diyos na Jehova ang mga Israelita mula sa pagkaalipin sa Ehipto at ibigay niya sa kanila ang Kautusan sa Bundok Sinai hanggang sa wakasan ang tipang Kautusan noong 33 C.E., pinakitunguhan ni Jehova ang bansang Israel bilang isang pangalawahing asawa. (Jer 3:14; 31:31, 32) Gayunman, ang Kautusan ay hindi nagbigay sa bansang Israel ng katayuan ng isang malayang babae, sapagkat isiniwalat nito na ang mga Israelita ay nasa ilalim ng kasalanan, samakatuwid ay mga alipin. Kung gayon, angkop na angkop na itinulad ni Pablo ang Jerusalem ng kaniyang panahon, na nasa pagkaalipin, sa alilang babae na si Hagar, ang babaing kinakasama ni Abraham, at ang "mga anak," o mga mamamayan, ng Jerusalem, sa anak naman ni Hagar na si Ismael. Sa kabaligtaran, ang orihinal na asawa ng Diyos, ang Jerusalem sa itaas, tulad ni Sara, ay isang malayang babae mula't sapol, at ang kaniyang mga anak ay malalaya rin naman. Upang maging isang malayang anak ng Jerusalem sa itaas, anupat nagtataglay ng "kaniyang kalayaan," ang isa ay kailangang palayain ng Anak ng Diyos mula sa pagkaalipin sa kasalanan.—Gal 4:22–5:1 at tlb sa 5:1 sa *Rbi8;* Ju 8:34-36.

MALCAM [Kanilang Hari].

1. Isang Benjamita at anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Hodes.—1Cr 8:1, 8, 9.

2. Ang pangunahing idolong diyos ng mga Ammonita. (2Sa 12:30; 1Cr 20:1, 2; Jer 49:1, 3) Posibleng siya rin si Milcom, si Molec, at si Moloc. (1Ha 11:5, 7; Gaw 7:43) Sa tekstong Masoretiko, ang tanging ipinagkaiba ng pangalang Malcam sa Milcom, na "kasuklam-suklam na bagay ng mga Ammonita," ay ang mga tuldok-patinig sa Hebreo. (1Ha 11:5) Salungat sa tagubiling ibinigay sa Josue 23:7, ang mga Judio ay nagsimulang manata ng mga sumpa sa pamamagitan ni Malcam. (Zef 1:5) Malalaman sa konteksto kung kailan isasalin ang salitang Hebreo bilang pangalan ng diyos na ito at kung kailan naman iyon isasalin bilang "kanilang hari."—Am 1:15; tingnan ang MOLEC.

MALCO [mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "hari"]. Ang alipin ng mataas na saserdote na sumama kay Hudas Iscariote at sa pulutong na patungong Getsemani, kung saan inaresto si Kristo. Tinaga ni Pedro ng tabak ang kanang tainga ni Malco (Ju 18:10; Mat 26:51; Mar 14:47), ngunit makahimalang pinagaling ito ni Jesus. (Luc 22:50, 51) Isa pang alipin ng mataas na saserdoteng si Caifas, na kamag-anak ni Malco, ang nakakilala kay Pedro nang maglaon, at umakay ito sa ikatlong pagkakaila ng apostol kay Kristo.—Ju 18:26, 27.

MALIKMATA [sa Ingles, *apparition*]. Ang salitang Griego na *phan′ta·sma* ay lumilitaw lamang sa dalawang ulat tungkol sa paglakad ni Jesus sa ibabaw ng tubig ng Dagat ng Galilea patungo sa kaniyang mga alagad na nasa isang bangka. (Mat 14:26; Mar 6:49) Ang natakot na mga alagad ay iniulat na nagsabi: "Ito ay isang malikmata!" Ang salitang *phan′ta·sma* ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "espiritu" (*KJ*), "multo" (*AS-Tg, AT, BSP, RS, Mo, MB, NPV*), "guniguni" (*Fn*), "bulaang pangitain" (*La*), at "malikmata" (*Da, ED, Dy, Kx, MR, NW*).

Ang malikmata ay isang ilusyon; isang bagay na hindi naman talaga presente ngunit pansamantalang pinaniniwalaan dahil sa aktibong imahinasyon o iba pang dahilan. Upang tiyakin sa kaniyang mga alagad na hindi isang malikmata ang nakikita nila at na siya ay totoo, sinabi ni Jesus: "Ako ito; huwag kayong matakot."—Mat 14:27; Mar 6:50.

Samakatuwid, ang situwasyong iyon ay naiiba sa nangyari nang ang binuhay-muling si Jesus ay biglang magpakita sa gitna ng kaniyang mga alagad, anupat inakala nilang nakakita sila ng "isang espiritu [sa Gr., *pneu′ma*]." (Luc 24:36, 37) Maliwanag na ang pananalita ni Jesus sa huling nabanggit na situwasyon ay hindi para kumbinsihin lamang sila na totoo siya kundi para tiyakin sa kanila na

nagpapakita siya sa kanila sa anyong taong laman at hindi sa anyong espiritu; kaya naman, sinabi niya sa kanila na "hipuin ninyo ako at tingnan, sapagkat ang isang espiritu ay walang laman at mga buto gaya ng namamasdan ninyong taglay ko." (Luc 24:38-43; ihambing ang Gen 18:1-8; 19:1-3.) Dahil dito, walang dahilan upang matakot sila na gaya ng pagkatakot ni Daniel sa kasindak-sindak at lubhang naiibang pagpapakita ng anghel. (Ihambing ang Dan 10:4-9.) Ang situwasyong iyon ay ibang-iba rin sa nangyari kay Saul ng Tarso, na nabulag nang magpakita sa kaniya si Jesus sa daang patungo sa Damasco.—Gaw 9:1-9; 26:12-14; tingnan ang PAGBABAGONG-ANYO; PANGITAIN.

MALINIS, KALINISAN. Maraming salitang Hebreo at Griego ang naglalarawan sa anumang bagay na malinis at dalisay, at pati sa pagpapadalisay, samakatuwid nga, ang pagsasauli tungo sa isang kalagayan na walang dungis, walang batik, malaya sa anumang bagay na nagpaparumi, nagbabanto, o nagpapasama. Bagaman ang mga salitang ito ay naglalarawan ng pisikal na kalinisan, mas madalas na ang mga ito ay naglalarawan ng moral o espirituwal na kalinisan. Kadalasan, ang pisikal at seremonyal na kalinisan ay nagkakatulad. Ang pandiwang Hebreo na *ta·her′* (maging malinis; linisin) ay karaniwan nang tumutukoy sa seremonyal o moral na kalinisan. Ang isang salitang Hebreo na singkahulugan ng *ta·her′* ay *ba·rar′*, na ang iba't ibang anyo ay nangangahulugang "linisin; piliin; manatiling malinis; magpakilalang malinis." (Eze 20:38; Ec 3:18; Aw 18:26; Jer 4:11) Ang salitang Griego naman na *ka·tha·ros′*, nangangahulugang "malinis; dalisay," ay ginagamit sa pisikal, moral, at relihiyosong diwa. (Mat 23:26; Mat 5:8; Tit 1:15) Ang "karumihan" ay hinalaw sa Hebreong *ta·me″* at isa itong salin ng Griegong *a·ka·thar·si′a*.—Lev 5:3; Mat 23:27; Gal 5:19.

Pisikal na Kalinisan. Dahil sa kanilang personal na mga kaugalian, ang bansang Israel ay naging isang bayan na maituturing na malusog, bagaman nagpagala-gala sila noon sa ilang sa loob ng 40 taon. Walang alinlangan na ito'y dahil sinunod nila ang mga kautusan ng Diyos sa kanilang buhay sa kampo, anupat kalakip doon ang diyagnosis at paggamot sa mga sakit. Sa ilalim ng kaayusang ito, idiniin ang kahalagahan ng malinis na tubig. Hindi lahat ng hayop ay inuri bilang malinis na pagkain. (Tingnan ang HAYOP, MGA.) Inugitan ng mga tuntunin na nagsilbing proteksiyon ang paghawak at pagtatapon, o paglilibing, ng mga bangkay. Nahadlangan ng pagkukuwarentenas ang pagkalat ng mga sakit na nakahahawa. Noon pa man ay isa nang kahilingan sa sanitasyon na ibaon sa hukay at tabunan ang dumi ng tao. (Deu 23:12-14) Ang mga kahilingan na paliligo nang malimit at paglalaba ng mga damit ay kapaki-pakinabang na mga probisyon din sa kodigo ng mga kautusan ng bansang iyon.

Madalas na ginagamit ng Kasulatan ang pisikal na kalinisan bilang sagisag o larawan ng espirituwal na kalinisan. Halimbawa, dito ay may binabanggit na "maningning, malinis, mainam na lino," at sinasabing lumalarawan iyon sa "matuwid na mga gawa ng mga banal." (Apo 19:8) Hinalaw rin ni Jesus ang isang simulain ng pisikal na kalinisan nang itinatawag-pansin niya ang espirituwal na karumihan at ang pagpapaimbabaw ng mga Pariseo. Ang mapandayang paggawi ng mga ito ay inihalintulad sa paglilinis ng labas ng isang kopa o pinggan nang hindi nililinis ang loob nito. (Mat 23:25, 26) Noong panahon ng huling hapunan ng Paskuwa, isang kahawig na ilustrasyon ang ginamit ni Jesus nang nakikipag-usap siya sa kaniyang mga alagad samantalang naroroon pa si Hudas Iscariote. Bagaman nakapaligo na sila at nahugasan na ng Panginoon ang kanilang mga paa, at samakatuwid ay 'lubusan na silang malinis' sa pisikal na paraan, gayunma'y sa espirituwal na paraan, "Hindi lahat sa inyo ay malinis," sabi ni Jesus.—Ju 13:1-11.

Mga 70 sanhi ng pisikal na karumihan at seremonyal na karungisan ang nakatala sa Bibliya. Ang ilan sa mga ito ay: pagkasaling o paghipo sa mga bangkay (Lev 11:32-40; Bil 19:11-19); pagkasaling o paghipo sa mga tao o mga bagay na marumi (Lev 15:4-12, 20-24; Bil 19:22); ketong (Lev 13:1-59); mga agas mula sa ari, kasali na ang semilyang lumabas sa panahon ng seksuwal na pagtatalik (Lev 15:1-3, 16-19, 32, 33); panganganak (Lev 12:1-5); pagkain ng karne ng maruruming ibon, isda, o hayop (Lev 11:41-47). Ang mga saserdote ay lalo nang obligado na maging malinis sa pisikal na paraan, gayundin sa seremonyal na paraan, kapag naglilingkod sila sa harap ni Jehova. (Exo 30:17-21; Lev 21:1-7; 22:2-8) Sa isang diwa, ang lupain ay maaaring marumhan sa pamamagitan ng pagpaslang at idolatriya.—Bil 35:33, 34; Eze 22:2-4; 36:25.

Seremonyal na Kalinisan. Tinutupad ito noon sa gitna ng mga Israelita anupat ang paglabag dito ay may parusang kamatayan. "Iingatan ninyong hiwalay ang mga anak ni Israel mula sa kanilang karumihan, upang hindi sila mamatay sa kanilang karumihan dahil sa pagpaparungis nila ng aking tabernakulo, na nasa gitna nila." (Lev 15:31) Kadalasang isinasagawa ang paglilinis sa pamamagitan ng paggamit ng tubig at abo ng isang pulang baka, at ang seremonyang ito ay ginagawa para sa mga tao, mga lugar, at mga bagay. (Bil 19:2-9) Sa Bilang 5:2, binabanggit ang tatlo sa pinakakaraniwang sanhi ng karumihan ng mga tao: "[1] lahat ng taong ketongin at [2] lahat ng inaagasan at [3] lahat ng marumi dahil sa isang namatay na kaluluwa."

Ketong. Ito noon ang pinakakarima-rimarim sa lahat ng mga sakit at ito'y nangailangan ng matitinding paghihigpit upang makontrol, lakip na rito ang matagal na pagbubukod sa maysakit at ang maingat at paulit-ulit na pagsusuri sa ketong upang matiyak kung gumaling na ito. (Lev 13:1-46; Deu 24:8) Kaya naman napakalaking pananampalataya ang kinailangan upang masabi ng maruming ketongin kay Jesus: "Panginoon, kung ibig mo lamang, mapalilinis mo ako." Hindi lamang ibig ni Jesus na gawin iyon kundi ipinakita rin niya na may kakayahan siyang pagalingin ang karima-rimarim na sakit na ito nang iutos niya: "Luminis ka." Pagkatapos ay sinabihan ni Jesus ang napagaling na lalaking iyon: "Humayo ka, magpakita ka sa saserdote, at maghandog ka ng kaloob na itinakda ni Moises."—Mat 8:2-4; Mar 1:40-44; tingnan ang KETONG.

Noong una, sa ilalim ng itinakdang mga tuntunin ng Kautusan, bago makabalik sa normal na pamumuhay ang isang biktima ng ketong na magaling na, isang seremonyang masalimuot at may dalawang bahagi ang kailangang gawin, anupat ang unang bahagi ay ginagamitan ng tubig, tablang sedro, sinulid na iskarlatang kokus, isopo, at dalawang ibon. Ang mga bagay na ito ay inilalaan ng ketonging gumaling na kapag iniharap na niya ang kaniyang sarili sa saserdote sa labas ng kampo ng Israel. Sa pagkakataong iyon, ang isa sa mga ibon ay papatayin sa ibabaw ng sariwang tubig, at isasahod ang dugo nito sa isang sisidlang luwad. Pagkatapos, ang sedro, sinulid na iskarlata, isopo at ang buháy na ibon ay isasawsaw sa dugo; ang gumaling na ketongin ay pitong ulit na wiwisikan ng saserdote ng dugong iyon, at ang buháy na ibon ay pakakawalan. Kapag naihayag na siyang malinis, ang taong iyon ay mag-aahit, maliligo, maglalaba ng kaniyang mga kasuutan, at papasok sa kampo, ngunit kailangan siyang tumahan sa labas ng kaniyang tolda nang pitong araw. Sa ikapitong araw, muli niyang aahitin ang lahat ng kaniyang buhok, pati na ang kaniyang mga kilay. Kinabukasan, magdadala siya ng dalawang barakong tupa at isang babaing kordero, na wala pang isang taon, kasama ng kaunting harina at langis, bilang handog ukol sa pagkakasala, handog ukol sa kasalanan, handog na sinusunog, at handog na mga butil. Ang handog ukol sa pagkakasala na isang barakong tupa at ang langis ang siyang unang ihahandog ng saserdote bilang handog na ikinakaway sa harap ni Jehova, pagkatapos ay papatayin ng saserdote ang barakong tupa; lalagyan niya ng dugo nito ang pingol ng kanang tainga, ang hinlalaki ng kanang kamay, at ang hinlalaki ng kanang paa ng taong nililinis. Sa katulad na paraan, maglalagay siya ng langis sa ibabaw ng dugo sa nabanggit na tatlong bahagi; magwiwisik din siya ng langis nang pitong ulit sa harap ni Jehova, at ang matitira rito ay ilalagay sa ulo niyaong nililinis. Pagkatapos nito, ihahandog ng saserdote ang hain ukol sa kasalanan, ang haing sinusunog, at ang haing mga butil, anupat ipinagbabayad-sala at inihahayag na malinis ang gumaling na ketongin. Kung, dahil sa mga kalagayan, ang taong lilinisin ay napakadukha, maaari niyang ihalili ang dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati para sa kordero at sa isa sa mga barakong tupa na ginagamit bilang handog ukol sa kasalanan at handog na sinusunog.—Lev 14:1-32.

Mga agas. May mga kautusan noon hinggil sa mga agas na likas at mga agas na dulot ng sakit; ang mga ito ay yaong nagmumula sa katawan kapuwa ng mga lalaki at mga babae, samakatuwid nga, mga agas mula sa ari. Kung ang isang lalaki ay kusang nilabasan ng semilya sa gabi, maliligo at maglalaba siya ng kaniyang mga kasuutan at mananatili siyang marumi hanggang sa sumunod na gabi. Ang isang babae naman ay bibilang ng pitong araw bilang ang yugto ng karumihan ng kaniyang karaniwang pagreregla.

Gayunman, kapag ang agos ng dugo ng isang babae ay di-pangkaraniwan, di-normal, o matagal, bibilang siya ng pitong araw pa pagkatapos na huminto iyon. Gayundin, ang isang lalaki ay bibilang ng pitong araw pagkatapos na huminto ang agas. (Ang gayong karamdaman ng kaniyang sistema sa pag-ihi ay hindi dapat ipagkamali sa normal na paglalabas niya ng semilya.) Anumang bagay na mahipo o maupuan (higaan, silya, síya, mga kasuutan, at iba pa) ng lalaking iyon o ng babaing iyon sa panahon ng kanilang karumihan ay nagiging marumi rin, at gayundin naman, ang sinumang humipo sa mga bagay na ito o sa taong marumi mismo ay dapat na maligo at maglaba ng kaniyang mga kasuutan, at mananatili siyang marumi hanggang sa kinagabihan. Bukod sa paliligo at paglalaba ng kanilang mga kasuutan, kapuwa ang lalaki at ang babae ay magdadala, sa ikawalong araw, ng dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati sa tolda ng kapisanan, at ihahandog ng saserdote ang mga iyon, ang isa bilang handog ukol sa kasalanan at ang isa naman bilang haing sinusunog, upang magbayad-sala para sa taong nilinis na.—Lev 15:1-17, 19-33.

Kapag nagtalik ang isang lalaki at ang kaniyang asawa at nilabasan ng semilya ang lalaki, dapat silang maligo at magiging marumi sila hanggang sa gabi. (Lev 15:16-18) Kung sa di-inaasahan ay magsimula ang regla ng asawang babae sa panahon ng pagtatalik, magiging marumi nang pitong araw ang asawang lalaki, gaya ng kaniyang asawang babae. (Lev 15:24) Kung sasadyain naman nilang hamakin ang kautusan ng Diyos at magtatalik sila samantalang nireregla ang babae, papatawan ng parusang kamatayan ang lalaki at ang babae. (Lev 20:18) Dahil sa mga nabanggit na dahilan, kapag kahilingan

ang seremonyal na kalinisan, gaya halimbawa kapag pinababanal ang mga lalaki para sa isang pakikipagbakang militar, kailangan silang umiwas sa pakikipagtalik sa kani-kanilang mga asawa.—1Sa 21:4, 5; 2Sa 11:8-11.

Ang panganganak ay nangangahulugan din ng isang yugto ng karumihan para sa ina. Kung lalaki ang sanggol, magiging marumi siya sa loob ng pitong araw, gaya sa panahon ng kaniyang pagreregla. Sa ikawalong araw ay tutuliin ang bata, ngunit sa loob ng 33 araw pa ay mananatiling marumi ang ina may kinalaman sa paghipo sa anumang bagay na banal o sa pagpasok sa santuwaryo, bagaman hindi naman magiging marumi ang lahat ng hihipuin niya. Kung babae ang sanggol, madodoble ang 40 araw na yugtong ito: 14 na araw at 66 na araw. Sa gayon, mula pa sa kapanganakan, ipinakikita na ng Kautusan ang kaibahan sa pagitan ng lalaki at ng babae, anupat itinatalaga nito ang babae sa isang mas nakabababang posisyon. Sa alinmang kaso, sa katapusan ng yugto ng pagpapadalisay, ang ina ay magdadala ng isang barakong tupa na wala pang isang taon bilang handog na sinusunog at isang inakáy na kalapati o isang batu-bato bilang handog ukol sa kasalanan. Kung napakadukha ng mga magulang anupat hindi sila makapagbibigay ng isang barakong tupa, gaya sa kaso nina Maria at Jose, dalawang kalapati ang maaaring gamitin bilang mga hain para sa paglilinis.—Lev 12:1-8; Luc 2:22-24.

Bakit sinasabi sa Kautusang Mosaiko na nagiging "marumi" ang isang tao dahil sa seksuwal na pakikipagtalik at panganganak?

Bumabangon ang tanong: Bakit ang normal at wastong mga bagay gaya ng pagreregla, seksuwal na pagtatalik ng mag-asawa, at panganganak ay itinuturing sa Kautusan bilang 'nagpaparumi' sa isa? Una sa lahat, itinaas nito sa antas ng kabanalan ang pinakamatalik na ugnayang pangmag-asawa, anupat tinuturuan nito ang mag-asawa ng pagpipigil sa sarili, pagpapahalaga sa mga sangkap sa pag-aanak, at paggalang sa pagiging sagrado ng buhay at dugo. Kapaki-pakinabang din sa kalusugan ang mahigpit na pagsunod sa mga tuntuning ito. Ngunit may isa pang aspekto hinggil sa bagay na ito.

Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang unang lalaki at babae taglay ang seksuwal na mga simbuyo at ang kakayahang magkaanak at inutusan niya sila na magsiping at magluwal ng mga anak. Samakatuwid, hindi kasalanan para sa sakdal na mag-asawa ang magtalik. Gayunman, nang suwayin nina Adan at Eva ang Diyos sa pagkain ng ipinagbabawal na bunga at hindi sa seksuwal na pagtatalik, nagkaroon ng malalaking pagbabago. Dahil sa kanilang mga budhing nakadama ng pagkakasala, natanto nilang sila ay hubad, at agad nilang tinakpan ang kanilang mga ari mula sa paningin ng Diyos. (Gen 3:7, 10, 11) Mula noon, hindi na maisakatuparan ng tao ang utos na magpakarami taglay ang kasakdalan, kundi, sa halip, ang namamanang bahid ng kasalanan at ang parusang kamatayan ang naipasa ng mga magulang sa kanilang mga anak. Kahit ang pinakamatuwid na mga magulang na lubos na may-takot sa Diyos ay nagluluwal ng mga anak na nahawahan ng kasalanan.—Aw 51:5.

Ang mga kahilingan ng Kautusan may kinalaman sa layunin ng mga sangkap sa pag-aanak ay nagturo sa mga lalaki at mga babae ng disiplina sa sarili, pagsupil sa mga pagnanasa, at paggalang sa paraang inilaan ng Diyos para sa pagpaparami. Mariing ipinaaalaala ng mga tuntunin ng Kautusan sa mga nilalang ang pagiging makasalanan nila; ang mga ito ay hindi lamang pangkalusugang mga pag-iingat upang matiyak ang kalinisan o mga pananggalang laban sa pagkalat ng mga sakit. Bilang isang tagapagpaalaala ng minanang pagkamakasalanan ng tao, angkop na kapuwa ang lalaki at ang babae na may mga agas ng ari dahil sa normal na paggana ng kanilang mga katawan ay mangilin ng isang yugto ng karumihan. Kapag ang isa ay dumanas ng di-normal at matagal na agas dahil sa depektibong mga sangkap, isang mas mahabang yugto ng karumihan ang dapat ipangilin; at sa katapusan nito, gaya rin kapag nanganak ang isang ina, bukod sa paliligo ay kailangan ang isang *handog ukol sa kasalanan,* upang makapagbayad-sala ang saserdote ng Diyos para sa taong iyon. Sa gayon, inamin ng ina ni Jesus na si Maria na nagmana siya ng kasalanan, anupat kinilala niyang hindi siya isang taong walang kasalanan, walang bahid dungis, sa pamamagitan ng paghahandog ng nagbabayad-salang hain pagkatapos niyang maipanganak ang kaniyang panganay.—Luc 2:22-24.

Mga bangkay. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko may kaugnayan sa mga bangkay, may iba't ibang antas ng karumihan: Kapag nakahipo ng patay na hayop ang isang tao, magiging marumi siya sa loob lamang ng araw na iyon; kapag nakahipo naman siya ng isang taong patay, magiging marumi siya sa loob ng isang linggo. Sa unang kaso, hinihilingan lamang ang isa na labhan ang kaniyang mga kasuutan, o kung sa di-sinasadya ay nakakain siya ng karne ng hayop na basta na lamang namatay o kaya'y nilapa ng mabangis na hayop, kailangan niyang maligo bukod pa sa maglaba ng kaniyang mga kasuutan. (Lev 5:2; 11:8, 24, 27, 31, 39, 40; 17:15) Ang ganito ring tuntunin ay ipinatupad sa mga saserdote, lakip ang karagdagang utos na

kung kakain sila ng anumang bagay na banal samantalang nasa maruming kalagayan, sila ay papatayin.—Lev 22:3-8.

Para sa mga taong nakahipo ng bangkay ng tao, isang mas masalimuot na seremonya ng pagpapadalisay ang kailangang gawin. Para sa layuning ito, may abo na inihahanda sa pamamagitan ng pagpatay sa isang pulang baka sa labas ng kampo. Pitong ulit na iwiwisik ng saserdote ang dugo nito sa harap ng tolda ng kapisanan. Pagkatapos, ang buong baka (balat, karne, dugo, dumi) ay susunugin, at ihahagis sa liyab nito ang tablang sedro, isopo, at sinulid na iskarlatang kokus. Ang abo ay iingatan at gagamitin "para sa tubig na panlinis," na sa ikatlo at ikapitong araw ay iwiwisik para sa pagpapadalisay sa isa na nakahipo ng bangkay ng tao. Sa pagwawakas ng pitong araw, lalabhan niya ang kaniyang mga kasuutan at maliligo siya, at pagkatapos ay ihahayag siya bilang malinis.—Bil 19:1-13.

Sa ilalim ng batas na ito, ang lahat ng taong nasa bahay o tolda nang mamatay ang isang tao, pati ang mismong tahanan at ang lahat ng bukás na sisidlan, ay magiging marumi. Magiging marumi rin ang isa kapag nakahipo siya ng kahit buto lamang ng isang taong patay sa lugar na pinangyarihan ng pagbabaka o kapag nakahipo siya ng anumang dakong libingan, o puntod. Ito ang dahilan kung bakit noong mga araw ni Jesus, isang kaugalian na paputiin ang mga libingan isang buwan bago ang Paskuwa upang huwag aksidenteng matalisod sa isang libingan ang mga tao at sa gayo'y hindi sila maging kuwalipikadong makibahagi sa piging. (Bil 19:14-19; Mat 23:27; Luc 11:44) Kapag may taong namatay sa harap o sa tabi ng isa na nasa ilalim ng panata ng pagka-Nazareo, nakakansela ang panahong nagugol na niya sa ilalim ng panata, at isang hain ang kailangang ihandog.—Bil 6:8-12; tingnan ang NAZAREO; SAMSON.

Sa ilalim ng tipang Kautusan, ang *mga lugar* at *mga bagay* na narumhan ay kailangang linisin. Kapag may naganap na pamamaslang ng isang di-nakikilalang salarin, una ay inaalam sa pamamagitan ng pagsukat kung aling lunsod ang pinakamalapit sa krimen. Pagkatapos, ang mga matatanda ng lunsod na iyon ay kailangang kumuha ng isang batang baka na hindi pa nagagamit na pantrabaho (bilang kapalit ng mamamaslang) at babaliin nila ang leeg nito sa isang agusang libis na dinadaluyan ng tubig, at sa ibabaw ng hayop ay kailangan nilang linisin ang kanilang sarili sa makasagisag na paraan mula sa anumang pananagutan sa pamamagitan ng paghuhugas ng kanilang mga kamay sa kawalang-sala, anupat nakikiusap na huwag ipataw sa kanila ang pagkakasala.—Deu 21:1-9.

Ang mga kasuutan at mga sisidlan na nasaling sa mga bangkay o narumhan sa iba pang mga paraan ay kailangang linisin ayon sa itinakdang mga pamamaraan. (Lev 11:32-35; 15:11, 12) Isang mas seryosong bagay naman ang pagkakaroon ng ketong sa isang kasuutan o sa mga dingding ng isang bahay, dahil kung hindi ito mapigilan sa pagkalat, kakailanganing sunugin ang kasuutan o lubusang gibain ang bahay.—Lev 13:47-59; 14:33-53.

Dapat munang linisin ang mga samsam sa digmaan bago ipasok ang mga ito sa kampo. Ang mga bagay na madaling magningas ay huhugasan sa tubig, ngunit ang mga bagay na metal ay dapat paraanin sa apoy.—Bil 31:21-24.

Kristiyanong Kalinisan. Ang mga Kristiyano ay wala sa ilalim ng Kautusan at ng mga kahilingan nito hinggil sa paglilinis, bagaman ang gayong Kautusan at ang mga kaugalian nito ay ipinatutupad pa rin noong mga araw na naririto si Jesus sa lupa. (Ju 11:55) Ang Kautusan ay may "anino ng mabubuting bagay na darating"; 'ang katunayan ay kay Kristo.' (Heb 10:1; Col 2:17) Kaya naman, sumulat si Pablo may kinalaman sa mga pagpapadalisay na ito: "Oo, halos lahat ng bagay ay nililinis ng dugo ayon sa Kautusan [winisikan ni Moises ng dugo ang aklat, ang bayan, ang tolda, at ang mga sisidlan], at malibang magbuhos ng dugo ay walang kapatawarang magaganap. Samakatuwid ay kinakailangan na ang makasagisag na mga paglalarawan ng mga bagay sa langit ay linisin sa ganitong mga paraan." "Sapagkat kung ang dugo ng mga kambing at ng mga toro at ang abo ng dumalagang baka na iwinisik doon sa mga nadungisan ay nakapagpapabanal hanggang sa ikalilinis ng laman, gaano pa ngang higit na ang dugo ng Kristo, na sa pamamagitan ng walang-hanggang espiritu ay naghandog ng kaniyang sarili nang walang dungis sa Diyos, ay makapaglilinis ng ating mga budhi mula sa patay na mga gawa upang makapag-ukol tayo ng sagradong paglilingkod sa Diyos na buháy?"—Heb 9:19-23, 13, 14.

Sa gayon, ang dugo ng Panginoong Jesu-Kristo ang naglilinis sa mga Kristiyano mula sa lahat ng kasalanan at kalikuan. (1Ju 1:7, 9) 'Inibig ni Kristo ang kongregasyon at ibinigay niya ang kaniyang sarili ukol dito, upang mapabanal niya ito, na nililinis ito sa paghuhugas ng tubig sa pamamagitan ng salita' para ito ay maging walang batik, banal, at walang dungis, "isang bayan na katangi-tanging kaniya, masigasig sa maiinam na gawa." (Efe 5:25-27; Tit 2:14) Samakatuwid, ang bawat miyembro ng Kristiyanong kongregasyong ito ay hindi dapat 'maging malilimutin sa paglilinis sa kaniya mula sa kaniyang mga kasalanan noong matagal nang panahon' kundi dapat na patuloy niyang ipamalas ang mga bunga ng espiritu ng Diyos (2Pe 1:5-9), anupat inaalaalang "ang bawat isa na namumunga ay

nililinis niya [ng Diyos], upang mamunga iyon nang higit pa."—Ju 15:2, 3.

Samakatuwid, ang mga Kristiyano ay dapat mag-ingat ng isang mataas na pamantayan ng pisikal, moral, at espirituwal na kalinisan, anupat nagbabantay laban "sa bawat karungisan ng laman at espiritu." (2Co 7:1) Dahil sa sinabi ni Jesus, na 'hindi ang bagay na pumapasok sa isang tao kundi ang bagay na lumalabas sa kaniya ang nagpaparungis,' ang mga benepisyaryong ito ng naglilinis na dugo ni Kristo ay higit na nagbibigay-pansin sa espirituwal na kalinisan. Nag-iingat sila ng "isang malinis na puso" at "isang malinis na budhi" sa harap ng Diyos. (Mar 7:15; 1Ti 1:5; 3:9; 2Ti 1:3) Sa gayong mga tao na may malinis na budhi, ang "lahat ng bagay ay malinis," na kabaligtaran naman ng mga taong walang pananampalataya na may mga budhing nadungisan, anupat sa kanila ay "walang anumang malinis." (Tit 1:15) Yaong mga nagnanais na manatiling malinis at may dalisay na puso ay sumusunod sa payo ng Isaias 52:11, na nagsasabi: "Huwag kayong humipo ng anumang bagay na marumi; . . . manatili kayong malinis, kayong mga nagdadala ng mga kagamitan ni Jehova." (Aw 24:4; Mat 5:8) Sa paggawa nila nito, ang kanilang "mga kamay" sa makasagisag na diwa ay nalilinis (San 4:8), at pinakikitunguhan sila ng Diyos bilang mga taong malinis.—2Sa 22:27; Aw 18:26; tingnan din ang Dan 11:35; 12:10.

Noong isang pagkakataon, bagaman wala na siya sa ilalim ng Kautusan, isinagawa ng apostol na si Pablo ang mga kahilingan ng Kautusan sa pamamagitan ng paglilinis ng kaniyang sarili sa seremonyal na paraan sa templo. Nangangahulugan ba ito na siya ay pabagu-bago? Hindi sinalansang ni Pablo ang Kautusan o ang mga alituntunin nito; ipinakita lamang niya na hindi hinihiling ng Diyos sa mga Kristiyano ang pagsunod dito. Kapag hindi naman salungat sa bagong mga katotohanang Kristiyano ang mga alituntunin nito, walang dahilan na tutulan ang pagsasagawa ng mga bagay na itinakda ng Diyos sa ilalim ng Kautusan. Gayong pagkilos ang ginawa noon ni Pablo upang hindi magkaroon ng di-kinakailangang hadlang sa pakikinig ng mga Judio sa mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo. (Gaw 21:24, 26; 1Co 9:20) Sa katulad na paraan, ipinangatuwiran din ng apostol na maaaring ang isang pagkain, sa ganang sarili nito, ay malinis, ngunit kung dahil sa pagkain niya nito ay matitisod ang kaniyang kapatid, iiwasan niyang kumain nito. (Ro 14:14, 15, 20, 21; 1Co 8:13) Sa lahat ng ito, nagpakita si Pablo ng malaking pagkabahala sa kaligtasan ng iba at ginawa niya ang kaniyang buong makakaya upang matamo nila ito. Kaya naman maaari niyang sabihin: "Ako ay malinis sa dugo ng lahat ng tao."—Gaw 20:26; 18:6.

MALKIAS [Ang Aking Hari ay si Jehova].

1. Isang Levita na nagmula kay Gersom at ninuno ng Levitang manunugtog na si Asap.—1Cr 6:39-43.

2. Inapo ni Aaron at ulo ng ika-5 sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David.—1Cr 24:1, 9.

3. Isang saserdote at ama ni Pasur.—1Cr 9:12; Ne 11:12; Jer 21:1; 38:1.

4. Ang "anak ng hari" na sa imbakang-tubig nito inihagis si Jeremias. (Jer 38:6) Sa pagkakataong ito, ang pananalitang "anak ng hari" ay maaaring tumukoy, hindi sa siya ay supling ng hari, kundi siya ay may malapit na kaugnayan sa maharlikang sambahayan o kaya ay isang opisyal na nagmula sa maharlikang angkan.—Tingnan ang JERAMEEL Blg. 3.

5. Isang Israelita na mula "sa mga anak ni Paros" na kabilang sa mga tumanggap ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 44.

6. Isa pang Israelita na mula "sa mga anak ni Paros" na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga. (Ezr 10:25, 44) Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan dito ng "Hasabias" sa halip na "Malkias."

7. Isang lalaki ng Israel na mula "sa mga anak ni Harim" na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:31, 44.

8. Isang Israelita, "na anak ni Harim." Kasama si Hasub, kinumpuni niya ang isang bahagi ng pader ng Jerusalem at ang Tore ng mga Lutuang Pugon pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 3:11) Maaaring siya rin ang Blg. 7.

9. Anak ni Recab at prinsipe ng distrito ng Bet-hakerem na nagkumpuni ng Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 3:14.

10. Miyembro ng samahan ng mga panday-ginto na nagkumpuni ng bahagi ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 3:31.

11. Isang saserdote na tumayo sa kaliwa ni Ezra nang basahin ng tagakopya ang Kautusan sa harap ng mga Israelita sa muling natatag na Jerusalem.—Ne 8:4.

12. Isa sa mga saserdote, o ang ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38–10:3.

13. Isang saserdote na nakibahagi sa mga seremonya ng pagpapasinaya para sa pader ng Jerusalem na muling itinayo sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias. (Ne 12:40-42) Maaaring siya rin ang Blg. 11.

MALKIEL [Ang Diyos ay Hari; o, Ang Aking Hari ay ang Diyos]. Apo ni Aser at anak ni Berias. (Gen 46:17) Siya ay tinatawag na "ama ni Birzait" (1Cr 7:31) at naging isang ulo ng pamilya sa Israel. —Bil 26:45.

MALKIELITA, MGA [Ni (Kay) Malkiel]. Isang pamilya ng mga Aserita na nagmula kay Malkiel. —Bil 26:44, 45.

MALKIRAM [Ang Aking Hari ay Mataas (Dinakila)]. Isa sa mga anak ni Haring Jeconias (Jehoiakin) bilang isang bilanggo sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

MALKI-SUA [Ang Aking Hari [ay Dumirinig ng Aking] Paghingi ng Tulong]. Isa sa mga anak ni Haring Saul. (1Sa 14:49; 1Cr 8:33; 9:39) Siya ay napabagsak ng mga Filisteo sa pagbabaka sa Bundok Gilboa (1Sa 31:2; 1Cr 10:2), at ang kaniyang bangkay (kasama niyaong sa mga kapatid niya na sina Jonatan at Abinadab at niyaong sa kaniyang amang si Saul) ay ibinitin ng mga Filisteo sa pader ng Betsan. Gayunman, kinuha ng magigiting na lalaki ng Israel ang mga bangkay, sinunog ang mga iyon sa Jabes, at inilibing doon ang mga buto ng mga iyon. —1Sa 31:8-13.

MALOTI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sumenyas; bumigkas"]. Isang Kohatitang Levita at isa sa 14 na anak ng mang-aawit na si Heman. (1Cr 25:4, 5) Naglingkod ang pamilya bilang mga manunugtog sa ilalim ng pangangasiwa ng kanilang amang si Heman. Nang organisahin ni David ang mga pangkat ng mga Levita upang maglingkod nang halinhinan sa bahay ni Jehova, ang ika-19 na palabunot ay nahulog kay Maloti, na gumanap ng pagkaulo sa pangkat na iyon ng 12 manunugtog. —1Cr 25:6, 26.

MALTA. Isang pulo sa Mediteraneo na mga 100 km (60 mi) sa T ng Sicilia at may lawak na mga 246 na km kuwadrado (95 mi kuwadrado). Sa Malta nawasak ang barkong sinasakyan ng apostol na si Pablo, at nanatili siya roon nang tatlong buwan. Noong panahong iyon ay pinagaling niya ang ama ni Publio at ang iba pa na may mga sakit.—Gaw 28:1, 7-9, 11.

Noon, iniugnay ng ilan ang salitang Griego na isinaling "Malta" (*Me·li′te*) sa Mljet (o, sa Italyanong Meleda) na malapit sa K baybayin ng Balkan Peninsula, sapagkat noong sinauna, ang pulong ito ay tinatawag na Melita. Ngunit itinuturo ng tradisyon at ng katibayan sa Kasulatan ang Malta bilang lugar kung saan nawasak ang barkong sinasakyan ni Pablo. Ang katawagang "dagat ng Adria," na sinasabing kinaroroonan ng barko nang papalapit na ito sa Malta, nang maglaon ay sumaklaw sa katubigan ng Mediteraneo sa S ng Sicilia at sa K ng Creta, kaya naman masasabing kahangga ng Malta ang dagat na ito.—Gaw 27:27.

Pagkawasak ng Barkong Sinasakyan ni Pablo. Ilang panahon pagkaraan ng Araw ng Pagbabayad-Sala (Setyembre o Oktubre), ang barkong sinasakyan ni Pablo bilang isang bilanggo ay lumisan sa Cretenseng daungan na tinatawag na Magagandang Daungan at pinanaigan ng isang maunos na hangin (ang Euroaquilo), lumilitaw na mula sa SHS. Itinaboy nito ang barko palayo sa baybayin ng Creta patungong Cauda, at ikinatakot ng mga marinero na masadsad sila sa "Sirte," ang mga kumunoy sa kahabaan ng mga baybayin ng hilagang Aprika. (Gaw 27:8, 9, 13-17) Hindi maaaring ipadpad ng SHS hangin ang sasakyang-dagat patungong Mljet, na mga 1,000 km (600 mi) sa HHK ng Cauda. Maliwanag na pagkatapos itong anurin nang mga dalawang linggo, ang barko ay naipadpad malapit sa Malta, mga 870 km (540 mi) sa KHK ng Cauda. —Gaw 27:33; tingnan ang EUROAQUILO.

Ang tinatawag ngayon na St. Paul's Bay, na nasa HS panig ng Malta, ay maaaring marating sa pamamagitan ng isang KHK landas nang hindi na dumadaong sa ibang bahagi ng pulo ng Malta. Marahil nang marinig ng kanilang sinanay na mga pandinig ang mga daluyong na humahampas sa mabatong Koura Head, na nakausli sa Mediteraneo mula sa silanganing panig ng St. Paul's Bay, inakala ng mga magdaragat na papalapit na sila sa katihan. Ang mga lalim na "dalawampung dipa" at "labinlimang dipa" (ang isang dipa ay katumbas ng 1.8 m; 6 na piye) na sinukat nila ay halos katumbas ng mga pag-arok na ginawa noong kalagitnaan ng ika-19 na siglo sa lugar ng St. Paul's Bay.—Gaw 27:27, 28.

Posibleng dahil mas pamilyar sila sa isa pa sa mga daungan ng Malta, kahit araw na ay hindi nakilala ng mga marinero na ang lupaing iyon ay ang Malta na. Ang pinakamalaki at pinakakilalang daungan ng pulo ay nasa Valletta, 13 km (8 mi) sa TS ng St. Paul's Bay.—Gaw 27:39.

May dalawang ilug-ilugan sa kahabaan ng kanluraning panig ng St. Paul's Bay. Malamang na sa isa sa mga ito ay umaasa ang mga magdaragat na 'maisasadsad nila ang barko' ngunit hindi sila nagtagumpay, anupat ang sanhi ng kabiguang ito (ayon sa literal na tekstong Griego) ay dahil 'napunta sila sa isang lugar ng dalawang dagat.' Maaaring nangangahulugan ito na ang barko ay napadako sa "isang lugar na pinagsasalubungan ng dalawang dagat" (*AS*) o sa "isang dakong mababaw na hinahampas ng dagat sa bawat panig." (*NW*) O, ang sasakyang-dagat ay naipit sa pagitan ng nagsasalubungang

mga agos at sumadsad. (Ihambing ang *JB, NE.*) Ang unahan ng barko ay di-makilos sapagkat nabaon ito, marahil ay sa burak at putik na nasa lalim na tatlong dipa sa ilang bahagi ng St. Paul's Bay, samantalang ang popa naman ay nagkawasak-wasak dahil sa alon.—Gaw 27:39-41.

Ang karanasan ni Pablo sa Malta. Nang pagkakataong iyon ay ipinasiya ng mga kawal na patayin si Pablo at ang iba pang mga bilanggo. Marahil ito ay dahil sa mahigpit na disiplina sa militar ng Roma kung saan pinananagot ang mga bantay kapag nakatakas ang mga bilanggong nasa ilalim ng kanilang kontrol. (Ihambing ang Gaw 12:19; 16:27.) Palibhasa'y pinigilan ng opisyal ng hukbo (senturyon) ang mga kawal dahil kay Pablo, ang lahat niyaong nakasakay, na may bilang na 276, ay nakaligtas sa pagkawasak ng barko, alinman sa pamamagitan ng paglangoy patungo sa baybayin o pagpapaanod patungo sa lupa gamit ang mga tabla at iba pang lumulutang na mga bagay mula sa nawasak na sasakyang-dagat.—Gaw 27:37, 42-44.

Ang mga tumatahan sa Malta na di-nakapagsasalita ng Griego ay nagpakita ng pambihirang makataong kabaitan sa mga nakaligtas, anupat nagpaningas pa ng apoy ang mga ito para sa kanila upang makapagpainit sila. Nang maglagay ang apostol na si Pablo ng isang bungkos na kahoy sa apoy na ito, isang makamandag na ulupong ang lumabas at kumapit sa kaniyang kamay. Palibhasa'y namangha na hindi namintog o namatay si Pablo, sinimulan siyang malasin ng mga tao ng Malta bilang isang diyos.—Gaw 28:1-6.

Sa ngayon ay wala nang mga ulupong na katutubo sa Malta. Malaki na ang ipinagbago nito mula noong unang siglo C.E. Bagaman ang Malta sa ngayon ay isa sa mga bansa sa daigdig na may pinakamakapal na populasyon, anupat may mga 1,280 katao sa bawat km kuwadrado (3,330 sa bawat mi kuwadrado), maaaring may malalawak na kakahuyan doon noong panahon ni Pablo. Maaaring nagkaroon ng kapansin-pansing epekto sa mga tirahan ng mga hayop-gubat ang pagdami ng populasyon. Dahil dito ay maaaring agad na naglaho ang lahat ng mga ulupong, gaya ng nangyari sa Arran, isang pulo na malapit sa TK baybayin ng Scotland. Gayunman, noon lamang 1853, isang ulupong ang iniulat na nakita malapit sa St. Paul's Bay.

MALUC [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mamahala bilang hari"; o, "hari"].

1. Isang Meraritang Levita at ninuno ng Levitikong mang-aawit na si Etan.—1Cr 6:44-47.

2. Isa sa mga saserdote na sumama kay Zerubabel nang bumalik ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 12:1, 2, 7.

3. Isang Israelita "sa mga anak ni Bani" na kabilang sa mga tumanggap ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:29, 44.

4. Isang Israelita "sa mga anak ni Harim" na kabilang sa mga kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito noong panahon ni Ezra. —Ezr 10:31, 32, 44.

5. Isa sa mga saserdote, o ninuno ng isang saserdote, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na ginawa noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38–10:4.

6. Isang Israelita, isa sa mga ulo ng bayan, na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na ginawa noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 27.

MALUKI. Isang makasaserdoteng pamilya na ang kinatawan ay naglingkod noong mga araw ng mataas na saserdoteng si Joiakim, at noong mga araw nina Ezra at Gobernador Nehemias.—Ne 12:12, 14, 26.

Ang pangalang Maluki ay nasa tekstong Masoretiko at may *kere*, o panggilid na nota, na dapat itong basahing "Melicu," at ang huling anyong ito ay masusumpungan sa *King James Version.* Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "Maluc," na inaakala ng ilang iskolar bilang ang orihinal na anyo. Iminumungkahi ng mga iskolar na ito (ngunit walang paraan upang mapatunayan ito) na ang pagdaragdag ng *i* (*yod* [י] sa Hebreo) sa dulo ng pangalan ay nangyari nang ang unang titik ng kasunod na salita ay di-sinasadyang naulit noong kinokopya ang manuskrito.

MALVA, MGA [sa Heb., *'o·roth'* o *'oh·roth';* sa Ingles, *mallows*]. Ang mababang malva ay isang halamang gumagapang na ang mga dahon ay halos bilog, medyo nakaumbok at tulad-lagari ang gilid anupat mahahaba ang tangkay. Ang mga bulaklak nito ay mahigit sa 1 sentimetro (0.5 pulgada) ang lapad at iba't iba ang kulay mula sa mapusyaw na asul hanggang sa puti. Ang mga bunga nito na lapád, pabilog at malagkit ay karaniwang tinatawag na mga *"cheese."*

Ang "mga malva" ay salin ng salitang Hebreo na *'o·roth'* (2Ha 4:39; Isa 26:19), itinuturing na pangmaramihan ng *'oh·rah',* "liwanag." (Es 8:16; Aw 139:12) Ayon sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina L. Koehler at W. Baumgartner (Leiden, 1958, p. 90), ang *'o·roth'* ay tumutukoy sa mababang malva (*Malva rotundifolia*). Ang pagkakakilanlang ito ay salig sa bagay na ang halamang ito ay napakasensitibo sa liwanag, kaya naman marahil ay binigyan ito ng katawagang Hebreo na nangangahulugang "[mga yerbang] liwanag." Gayundin,

ang bunga nito ay makakain, anupat kasuwato ng 2 Hari 4:39.—LARAWAN, Tomo 1, p. 543.

MALVAVISCO [sa Heb., *chal·la·muth′;* sa Ingles, *marshmallow*]. Isang halamang nabubuhay nang ilang taon na malapit na kamag-anak ng *hollyhock.* Ang makahoy na mga tangkay ng malvavisco (*Althaea officinalis*) ay tumataas nang hanggang 1.8 m (6 na piye). Ang malalaki at malalapad na dahon ng halamang ito ay may mga gatla at patulis ang dulo. Ang mga tangkay at mga dahon nito ay nababalutan ng malambot na balahibo. Ang mga bulaklak nito na mapusyaw na rosas at lima ang talulot ay may lapad na mga 5 sentimetro (2 pulgada). Sa mga panahon ng taggutom, ang puti at tulad-karot na ugat ng malvavisco ay ginagamit bilang pagkain. Ang tanging pagbanggit ng Kasulatan sa malvavisco ay tumutukoy sa kawalang-lasa nito.—Job 6:6.

Ang terminong Hebreo na *chal·la·muth′,* matatagpuan lamang sa Job 6:6, ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "itlog" (*AS, KJ*), *"purslain"* (*AT*), at gaya ng ibinigay na katuturan sa isang Hebreo at Aramaikong leksikon nina L. Koehler at W. Baumgartner, "malva-visco" (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 304).

Mamamana na kabilang sa bantay ng hari ng Persia

MAMAMANA [sa Ingles, *archer*]. Isang tao na gumagamit ng busog at palaso. Pagkaraan ng Baha, sa pamamagitan ng busog at palaso, naging posible sa tao na pumatay (para sa pagkain, pananamit, at tirahan) ng mga hayop na napakabibilis at napakamapanganib hulihin. Nang maging makapangyarihan si Nimrod, malamang na kabilang ang mga mamamana sa mga kinalap niya upang maglingkod sa kaniya.

Noong ika-20 siglo B.C.E., ang panganay na anak ni Abraham na si Ismael ay "naging isang mamamana" upang mapaglaanan ang kaniyang sarili sa ilang. (Gen 21:20) Si Esau na apo ni Abraham ay bihasa rin sa paggamit ng busog. (Gen 27:3) Pinatototohanan ng mga bantayog na noong sinaunang panahon, mga mamamanang mandirigma ang pangunahing ginagamit ng mga Ehipsiyo sa pag-atake, at makikita rin sa mga eskultura na may mga mamamanang Babilonyo. Noong mga araw ni Josue (Jos 24:12) at ni David (1Cr 12:1, 2), at pagkatapos nito, naging mahalagang bahagi ng hukbo ng Israel ang mga mamamana. (2Cr 14:8; 26:14) Mga mamamanang Filisteo, Siryano, at Ehipsiyo ang pumana sa mga haring sina Saul, Ahab, at Josias.—1Sa 31:1-3; 1Ha 22:34, 35; 2Cr 35:20, 23.

Inilalarawan ng mga relyebe sa Nineve ang mga Asiryanong mamamana na nakasakay sa mga karo at may dalang dalawang busog, isang mahaba at isang maikli. Kapag nagpapahilagpos sila ng isang palaso, hawak nila sa kanilang kamay ang ilan pang palaso, sa gayon ay nakapapana sila nang mabilis at sunud-sunod. Sa pag-atake ng mga Asiryano, waring pinauulanan muna nila ng palaso ang mga kaaway, at pagkatapos ay tinutugis nila ang mga iyon gamit ang tabak at sibat.

Sinasabing ang mga Persiano ang pinakamahuhusay na mamamana sa buong daigdig. Ipinakikita ng mga relyebe mula sa Persepolis at Susa ang mga kawal na Mediano at Persiano na may sakbat na mga busog at mga talanga. Mula sa edad na 5 hanggang 20, ang mga batang lalaking Persiano ay tinuturuan ng pamamana at pagsakay sa kabayo; ang kanilang mga mangangabayo ay bihasang pumana kahit patalikod. Kailangang makakilos nang mabilis at walang sagabal ang mga mamamana; iyan ang kailangan sa estratehiya ng mga Persiano sa pag-atake sa kalaban sa pamamagitan ng pagpapaulan sa kanila ng mga palaso.

Hindi gaanong naging prominente ang busog at palaso sa pakikipagdigma ng Kanluraning mga imperyo ng Gresya at Roma, di-tulad sa mga bansang Silanganin, bagaman sa ilang pagkakataon ay malaking bahagi ang ginampanan ng mga mamamana sa kanilang mga tagumpay. Maaaring ito'y dahil hinahawakan ng mga Griego ang busog nang malapit sa katawan kapag isinisipat ang palaso, isang istilong hindi gaanong epektibo, sa halip na hawakan ang busog nang malapit sa pisngi o mata gaya ng ginagawa ng mga Ehipsiyo at mga Persiano. Waring mga mersenaryong Cretense at taga-Asia ang pinanggalingan ng dalubhasang mga mamamana, samantalang ang mga Griego at mga Romano naman ay umasa sa tabak at sibat.—Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

Makasagisag na Paggamit. Sinabi ni Jacob tungkol sa kaniyang anak na si Jose: "Patuloy siyang nililigalig ng mga mamamana [sa literal,

mga may-ari ng mga palaso] at pinana siya." (Gen 49:23) Dito'y maliwanag na inihuhula niya ang masamang pakikitungo kay Jose ng kaniyang mga kapatid. Sinabi naman ni Job nang sa pakiwari niya'y napopoot ang Diyos sa kaniya: "Pinalilibutan ako ng kaniyang mga mamamana." (Job 16:13) Ang salitang Hebreo na *rav,* na isinalin dito bilang "mamamana," ay nagmula sa *ra·vav',* nangangahulugang "panain." (Gen 49:23) Lumilitaw rin ang salitang Hebreo na *rav* sa Kawikaan 26:10, na nagsasabi: "Gaya ng mamamana na umuulos ng lahat ng bagay ay gayon ang umuupa sa hangal o ang umuupa sa mga nagdaraan." Itinatawag-pansin ng kawikaang ito ang pinsalang maaaring idulot ng isang may mabigat na posisyon kapag isang taong di-kuwalipikado ang ginamit niya para sa isang partikular na atas.

MAMAMATAY-TAO. Tingnan ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA; PAGPASLANG.

MAMAMAYAN, PAGKAMAMAMAYAN. Ang isang mamamayan ay isang katutubo ng isang lunsod o estado o isang naturalisadong tumatahan doon anupat mayroon siyang mga karapatan at mga pribilehiyo na wala sa iba at, gayundin naman, binabalikat niya ang mga pananagutang inilakip sa gayong mga karapatan ng mga awtoridad na nagkaloob ng pagkamamamayan. Sa Bibliya, ang mga terminong "mamamayan" at "pagkamamamayan" ay sa Kristiyanong Griegong Kasulatan lamang lumilitaw. Ang mga salitang Griego na *po·li'tes* (mamamayan), *po·li·tei'a* (mga karapatan bilang isang mamamayan; pagkamamamayan; estado), *po·li'teu·ma* (pagkamamamayan; buhay bilang mga mamamayan), *syn·po·li'tes* (kapuwa mamamayan), at *po·li·teu'o·mai* (gumawi bilang isang mamamayan) ay pawang nauugnay sa *po'lis,* nangangahulugang "lunsod."

Bagaman hindi matatagpuan sa Hebreong Kasulatan ang mga terminong "mamamayan" at "pagkamamamayan," ang ideya ng pagiging mamamayan at hindi mamamayan ay naroroon sa mga terminong gaya ng "katutubo" at "naninirahang dayuhan." (Lev 24:22) Sa ilalim ng kaayusan ng Kautusang Mosaiko, ang kongregasyon, sa katunayan, ang siyang komonwelt kung saan maaaring tanggapin ang mga dayuhan, bagaman may ilang restriksiyon, upang tamasahin nila roon ang maraming pakinabang na karaniwan sa mga likas na Israelita. Maaaring sabihin na ang katumbas naman ng naturalisasyon ay ang pagtutuli sa isang lalaking naninirahang dayuhan, sa gayon ay pinagkakalooban siya ng pagkakataon na lubusang magtamasa ng mas malalaking pribilehiyo sa pagsamba kay Jehova, anupat maaari pa nga siyang makibahagi sa taunang kapistahan ng Paskuwa.—Exo 12:43-49; Bil 9:14; tingnan ang BANYAGA; NANINIRAHANG DAYUHAN.

Pagkamamamayang Romano. Ang pagkamamamayang Romano ay nagbibigay sa isang tao ng pantanging mga karapatan at mga kalayaan na kinikilala at tinatanggap sa buong imperyo. Halimbawa, labag sa batas ang pagpapahirap o paghagupit sa isang mamamayang Romano sa layuning paaminin siya, yamang ang mga anyong ito ng kaparusahan ay itinuturing na lubhang mapanghamak at para lamang sa mga alipin. Sa Jerusalem, iniligtas si Pablo ng mga kawal na Romano mula sa mga mang-uumog na Judio. Hindi muna nagpakilala si Pablo bilang isang mamamayang Romano, ngunit nang hahagupitin na siya, sinabi niya sa isang opisyal ng hukbo na nakatayo sa tabi: "Matuwid bang hagupitin ninyo ang isang tao na isang Romano at hindi pa nahahatulan?" "Buweno," patuloy ng ulat, "nang marinig ito ng opisyal ng hukbo, siya ay pumaroon sa kumandante ng militar at nagbigay-alam, na sinasabi: 'Ano ang balak mong gawin? Aba, ang taong ito ay isang Romano.'" Nang mabatid ang katotohanan hinggil sa bagay na ito, kaagad na "lumayo sa kaniya ang mga lalaki na magsisiyasat sana sa kaniya na may kasamang pagpapahirap; at ang kumandante ng militar ay natakot nang matiyak na siya ay isang Romano at na iginapos niya siya."—Gaw 21:27-39; 22:25-29; tingnan din ang Gaw 16:37-40.

Ang isa pang pakinabang at pribilehiyo na tinatamasa sa ilalim ng pagkamamamayang Romano ay ang karapatang iapela sa emperador ng Roma ang pasiya ng isang gobernador ng probinsiya. Sa kaso ng kasalanang may parusang kamatayan, ang isang mamamayang Romano ay may karapatang maipadala sa Roma para sa paglilitis sa harap mismo ng emperador. Kaya naman nang ipinakikipagtalo ang kaniyang kaso sa harap ni Festo, ipinahayag ni Pablo: "Nakatayo ako sa harap ng luklukan ng paghatol ni Cesar, kung saan ako dapat hatulan. . . . walang sinumang tao ang makapagbibigay sa akin sa [mga Judio] bilang pabor. Umaapela ako kay Cesar!" (Gaw 25:10-12) Minsang hilingin ng isa ang karapatang umapela sa Roma, hindi na niya ito maaaring bawiin. Kaya matapos suriin ang kaso ni Pablo, sinabi ni Haring Agripa II kay Festo: "Napalaya na sana ang taong ito kung hindi siya umapela kay Cesar."—Gaw 26:32.

Ang pagkamamamayang Romano ay maaaring matamo sa iba't ibang paraan. May mga pagkakataon na iginagawad ng mga emperador ang pantanging pabor na ito sa buu-buong lunsod o distrito, o sa mga indibiduwal, dahil sa ginawa nilang mga paglilingkod. Kung minsan, posible ring basta bilhin ang pagkamamamayan kapalit ng salapi, anupat ganito ang kaso ng kumandante ng militar na si Claudio Lisias, na nagsabi kay Pablo: "Binili ko ng mala-

king halaga ng salapi ang mga karapatang ito bilang isang mamamayan." Gayunman, sinagot ni Pablo ang pahayag ni Claudio Lisias na binili nito ang mga karapatan nito bilang mamamayan, sa pagsasabing, "Ngunit ako ay ipinanganak pa man din sa mga ito." —Gaw 22:28.

Espirituwal na Pagkamamamayan. Sa kaniyang mga liham, tinutukoy rin ni Pablo ang espirituwal na pagkamamamayan. Inilalarawan niya ang di-tuling mga Gentil na naging espirituwal na mga Israelita bilang yaong mga noong una ay walang Kristo, hiwalay sa Israel at mga taga-ibang bayan sa mga tipan, walang pag-asa, walang Diyos, ngunit 'ngayon ay kaisa ni Kristo Jesus.' "Kaya nga," pagpapatuloy niya sa temang iyon, "tiyak na hindi na kayo mga taga-ibang bayan at mga naninirahang dayuhan, kundi kayo ay mga kapuwa mamamayan ng mga banal." (Efe 2:12, 13, 19) May pantanging kahulugan ang isinulat ni Pablo sa mga Kristiyano sa Filipos, isa sa mga lunsod na pinagkalooban ng pagkamamamayang Romano at kung saan niyurakan ang kaniyang pagkamamamayang Romano sampung taon bago nito: "Kung para sa atin, ang ating pagkamamamayan ay nasa langit." (Fil 3:20) Sa liham ding iyon, pinayuhan niya ang kaniyang mga kapananampalataya na 'gumawi sa paraang karapat-dapat sa mabuting balita.' Ang salitang Griego na isinaling "gumawi" (*po·li·teu'o·mai*) ay literal na nangangahulugang "gumawi bilang isang mamamayan."—Fil 1:27; ihambing ang *Int.*

MAMBUBUSOG. Tingnan ang ARMAS, BALUTI; MAMAMANA.

MAMMON. Tingnan ang KAYAMANAN.

MAMRE [posible, Binusog].

1. Isang pinunong Amorita. Siya at ang kaniyang mga kapatid na sina Aner at Escol ay sumuporta kay Abraham upang talunin si Haring Kedorlaomer at ang mga kaalyado nito. Maliwanag na ginawa nila ito dahil sila'y mga kakampi o kaalyansa ni Abraham.—Gen 14:13, 24.

2. Isang lugar na karaniwang iniuugnay sa er-Ramat el-Khalil, na mga 3 km (2 mi) sa H ng Hebron. Gayunman, kasuwato ng Genesis 23:17, ipinapalagay ng ilan na ito'y nasa gawing K. (Tingnan ang MACPELA.) Dito nanirahan si Abraham sa loob ng mahabang panahon, at pansamantala ring nanirahan dito si Isaac. Nang dakong huli, sila at ang kani-kanilang mga asawa gayundin sina Jacob at Lea ay inilibing sa kalapit nitong yungib ng Macpela. (Gen 13:18; 35:27; 49:29-33; 50:13) Sagana sa tubig at maraming bukal ang lugar na ito. Noong panahon ni Abraham ay may isang dako ng malalaking punungkahoy sa Mamre, at dito'y nagtayo siya ng isang altar para kay Jehova. (Gen 13:18) Sa ilalim ng isa sa mga punungkahoy na iyon ay inasikaso niya ang mga anghel bago ang pagkapuksa ng Sodoma at Gomorra. (Gen 18:1-8) Dito rin siya pinangakuan ni Jehova ng isang anak na lalaki kay Sara. (Gen 18:9-19) Malapit sa Mamre ay matatanaw ni Abraham ang buong kapaligiran pababa hanggang Sodoma at doon niya nakita ang makapal na usok na pumapailanlang bilang resulta ng maapoy na pagkapuksa ng lugar na iyon.—Gen 19:27-29.

Mula pa noong panahon ni Josephus hanggang sa makabagong panahon, ang malalaking punungkahoy (na karaniwa'y mga ensina) sa lugar na iniuugnay ngayon sa Mamre ay patuloy na pinag-uukulan ng pansin. Sa nakalipas na mga siglo ay may mga dambanang itinayo roon, kadalasa'y may kaugnayan sa isang sinaunang punungkahoy na ipinapalagay na sa ilalim niyaon nakipag-usap si Abraham sa mga anghel. Nagtayo si Herodes na Dakila ng batong pader sa palibot ng tradisyonal na lugar na iyon. Noong ikaapat na siglo C.E., pagkatapos dumalaw sa lugar na iyon ang kaniyang biyenang babae, si Emperador Constantino ay nagpatayo roon ng isang basilika. Pinakundanganan din ng mga manlulupig na Muslim ang lugar na iyon.

MANA. Anumang ari-arian na sa pagkamatay ng may-ari nito ay isinasalin sa tagapagmana o sa mga may karapatang humalili sa kaniya; anumang bagay na tinanggap mula sa mga ninuno o mula sa mga hinalinhan ng isa. Ang pangunahing pandiwang Hebreo na ginagamit para rito ay *na·chal'* (pangngalan, *na·chalah'*). Kasangkot dito ang pagkuha o pagbibigay ng mana o minanang pag-aari, kadalasa'y resulta ng paghalili. (Bil 26:55; Eze 46:18) Kung minsan, ang pandiwang *ya·rash'* ay ginagamit sa diwa na "humalili bilang tagapagmana," ngunit mas madalas ay sa diwang "ariin" na walang kaugnayan sa paghalili. (Gen 15:3; Lev 20:24) Mayroon din itong kahulugan na "itaboy," anupat may kasangkot na aksiyong militar. (Deu 2:12; 31:3) Ang mga salitang Griego na may kinalaman sa mana ay nauugnay sa *kle'ros,* na orihinal na nangangahulugang "palabunot" ngunit sa kalaunan ay nangahulugang "bahagi" at nang dakong huli ay "mana." —Mat 27:35; Gaw 1:17; 26:18.

Sa Israel, ang mana ay pangunahing tumutukoy sa mga pag-aaring lupain, bagaman ginamit din ito may kinalaman sa madadalang ari-arian. Binabanggit din ng Bibliya ang pagmamana ng mga bagay na espirituwal. Ang mga Kristiyanong inianak sa espiritu ay tinatawag na "mga tagapagmana nga ng Diyos, ngunit mga kasamang tagapagmana ni Kristo." Kung mananatili silang tapat, makaaasa silang tatanggap sila ng "walang-hanggang mana."—Ro 8:17; Heb 9:15.

Kapanahunan ng mga Patriyarka. Ang tapat na mga patriyarkang Hebreo na sina Abraham, Isaac, at Jacob ay walang pag-aaring lupain, maliban sa parang na may yungib na ginamit bilang dakong libingan at sa parang na malapit sa Sikem na binili ni Jacob. (Gen 23:19, 20; 33:19) May kinalaman sa pananahanan ni Abraham sa Canaan, sinabi ng Kristiyanong martir na si Esteban: "Gayunma'y hindi niya siya binigyan dito ng anumang pag-aaring mamanahin, hindi, ni ng sinlapad-ng-talampakan; ngunit nangako siyang ibibigay ito sa kaniya bilang pag-aari, at sa kaniyang binhi na kasunod niya, samantalang noon ay wala pa siyang anak." (Gaw 7:5) Ang materyal na manang ipinamana ng mga lalaking ito ay ang kanilang bakahan at ang kanilang madadalang mga pag-aari. Dobleng bahagi (dalawang bahagi) ng ari-arian ang minamana ng panganay na anak na lalaki kung ihahambing sa itinakda para sa ibang mga anak na lalaki. Sa kaso ng patriyarkang si Job, ang kaniyang mga anak na babae ay tumanggap ng mana kasama ng kanilang mga kapatid na lalaki. Hindi sinasabi kung kasama rito ang lupaing mana.—Job 42:15.

Maaaring isalin ng ama sa iba ang pagkapanganay kung mayroon siyang mabuting dahilan, anupat ibinibigay ang mana ng panganay sa isang nakababatang anak na lalaki. Sa ganitong mga kaso na binanggit sa Bibliya, hindi iyon dahil sa kapritso o paboritismo, kundi may saligan kung bakit ipinasiya ng ama na ilipat sa iba ang mana ng pagkapanganay. Sa loob ng 14 na taon, si Ismael, bilang panganay na anak na lalaki ni Abraham, ang inaasahang magiging tagapagmana. (Gen 16:16; 17:18-21; 21:5) Ngunit dahil sa kahilingan ni Sara na sinang-ayunan naman ni Jehova, pinaalis ni Abraham si Ismael, na noon ay mga 19 na taóng gulang. Nang magkagayon, si Isaac ang nagmay-ari ng karapatan ng panganay at nang maglaon ay napunta sa kaniya ang lahat ng tinatangkilik ni Abraham, maliban sa mga kaloob na ibinigay ni Abraham sa mga anak na isinilang sa kaniya ni Ketura noong bandang huli. (Gen 21:8-13; 25:5, 6) Naiwala ni Ruben na panganay ni Jacob ang kaniyang mana ng pagkapanganay dahil nakiapid siya sa kinakasamang babae ng kaniyang ama. (Gen 49:3, 4; 1Cr 5:1, 2) Ibinigay naman ni Jacob ang nakahihigit na pagpapala kay Efraim, nakababatang anak ni Jose, sa halip na kay Manases, ang nakatatanda.—Gen 48:13-19.

Legal noon ang pagkakaroon ng mga kinakasamang babae. Sa katunayan, kung minsan ay tinutukoy sa Bibliya ang kinakasamang babae bilang "asawa" ng lalaking kapisan niya. Ang ama ng kinakasamang babae ay tinatawag na biyenan ng lalaking kapisan niya, at ang lalaki naman ay tinatawag na manugang ng ama ng kinakasamang babae. (Gen 16:3; Huk 19:3-5) Ang mga anak ng mga kinakasamang babae ay lehitimo at sa gayon ay may katayuang kapantay niyaong sa mga anak ng isang karaniwang asawa kung tungkol sa pagmamana.

Bago nagkaanak si Abraham, tinukoy niya ang kaniyang aliping si Eliezer bilang potensiyal na tagapagmana ng kaniyang mga pag-aari ngunit sinabihan siya ni Jehova na magkakaroon siya ng isang anak bilang tagapagmana.—Gen 15:1-4.

Yugto ng Kautusan. Sa ilalim ng Kautusan, ang isang ama ay pinagbawalan na gawing kaniyang panganay ang anak ng mas iniibig na asawa sa ikalulugi ng kaniyang tunay na panganay sa asawa na hindi gaanong iniibig. Kailangan niyang bigyan ang panganay ng dobleng bahagi ng lahat ng kaniyang pag-aari. (Deu 21:15-17) Kapag walang mga anak na lalaki, sa mga anak na babae mapupunta ang mana. (Bil 27:6-8; Jos 17:3-6) Gayunman, ang mga anak na babaing nagmana ng lupain ay kailangang mag-asawa tangi lamang sa pamilya ng tribo ng kanilang ama, upang ang kanilang mana ay huwag magpalipat-lipat sa tribo at tribo. (Bil 36:6-9) Kung walang mga anak, ang pagkakasunud-sunod ng pagsasalin ng mana ay (1) sa mga kapatid ng namatay, (2) sa mga kapatid ng kaniyang ama, (3) sa pinakamalapit na kadugo. (Bil 27:9-11) Ang asawang babae ay hindi tumatanggap ng mana mula sa kaniyang asawa. Kung walang mga anak, ang asawang babae ang itinuturing na may-ari ng lupain hanggang sa matubos ito niyaong may karapatang tumubos niyaon. Sa gayong kaso, ang asawang babae ay tinutubos kasama ng ari-arian. (Ru 4:1-12) Sa ilalim ng kautusan ng pag-aasawa bilang bayaw, ang unang anak na isisilang ng babae sa pamamagitan ng manunubos ay magiging tagapagmana ng namatay na asawa at magpapanatili ng pangalan nito.—Deu 25:5, 6.

Mga manang lupain. Si Jehova ang nagbigay sa mga anak ni Israel ng kanilang mana, anupat binalangkas niya mismo kay Moises ang mga hangganan ng lupain. (Bil 34:1-12; Jos 1:4) Ang mga anak ni Gad, ang mga anak ni Ruben, at ang kalahati ng tribo ni Manases ay pinagkalooban ni Moises ng kanilang takdang bahagi sa teritoryo. (Bil 32:33; Jos 14:3) Sa utos nina Josue at Eleazar, tinanggap ng iba pang mga tribo ang kanilang mana sa pamamagitan ng palabunutan. (Jos 14:1, 2) Kasuwato ng hula ni Jacob sa Genesis 49:5, 7, hindi binigyan sina Simeon at Levi ng hiwalay na seksiyon ng teritoryo bilang mana. Ang teritoryo ng Simeon ay binubuo ng lupain (kasama ang mga nakapaloob na lunsod) sa loob ng teritoryo ng Juda (Jos 19:1-9), samantalang ang Levi naman ay pinagkalooban ng 48 lunsod sa buong teritoryo ng Israel. Yamang ang mga Levita ay inatasan sa pantanging paglilingkod sa santuwaryo, sinasabing si Jehova ang kanilang

mana. Tumanggap sila ng ikapu bilang kanilang takdang bahagi o pinakamana bilang ganti sa kanilang paglilingkod. (Bil 18:20, 21; 35:6, 7) Ang mga pamilya ay binigyan ng mga atas sa loob ng teritoryo ng kanilang tribo. Habang dumarami ang mga pamilya at ipinamamana ang lupain sa mga anak, unti-unti itong nahahati sa mas maliliit na bahagi.

Yamang iisang pamilya ang nagmamay-ari ng lupain sa sali't salinlahi, hindi ito maaaring ipagbili nang panghabang-panahon. Sa diwa, kapag ibinenta ang lupain, pinauupahan lamang ito kapalit ng halaga ng mga aanihin mula rito, anupat ang halagang pambili ay batay sa bilang ng mga taon hanggang sa susunod na Jubileo, kung kailan ibinabalik sa orihinal na may-ari ang lahat ng lupaing pag-aari kung hindi pa ito natutubos bago ang Jubileo. (Lev 25:13, 15, 23, 24) Saklaw ng tuntuning ito ang mga bahay sa mga lunsod na walang pader, na itinuturing na bahagi ng malawak na parang. Kung tungkol naman sa isang bahay na nasa isang lunsod na may pader, ang karapatang tumubos ay mananatili lamang sa loob ng isang taon mula sa panahon ng pagbibili, at sa panahong iyon ay magiging pag-aari na ito ng bumili. Sa kaso ng mga bahay na nasa mga lunsod ng mga Levita, ang karapatang tumubos ay mananatili hanggang sa panahong walang takda sapagkat walang manang lupain ang mga Levita.—Lev 25:29-34.

Ipinakikita ng kaso ng ubasan ni Nabot na hindi maaaring sirain ang pagmamay-ari sa mana. Tumanggi si Nabot na ipagbili ito sa hari o ipagpalit ito sa ibang ubasan; ang monarkiya ay walang soberanong karapatan sa buong lupain. (1Ha 21:2-6) Gayunman, maaaring *italaga* ng isang tao ang isang bahagi ng kaniyang mana para kay Jehova upang magamit ng santuwaryo. Kapag nagkagayon, hindi ito maaaring tubusin, kundi mananatili itong pag-aari ng santuwaryo at ng pagkasaserdote niyaon. Kung nais ng isang tao na *pabanalin* ang isang bahagi ng kaniyang ari-arian upang pansamantalang gamitin sa santuwaryo, maaari niyang gawin iyon; at kung sa kalaunan ay nais niya itong tubusin, maaari niyang gawin iyon sa pamamagitan ng pagdaragdag ng isang kalima ng halaga nito. Walang alinlangang ipinagsanggalang nito ang ingatangyaman ng santuwaryo mula sa kalugihan at ikinintal din nito ang higit na paggalang sa santuwaryo at sa mga bagay na inihandog sa pagsamba kay Jehova. Kapag ang bukid na pinabanal ay ipinagbili sa ibang tao, sa Jubileo ay ituturing itong isang bukid na *nakatalaga* at hindi ito isasauli sa orihinal na may-ari kundi mananatiling pag-aari ng santuwaryo at ng pagkasaserdote niyaon.—Lev 27:15-21, 28; tingnan ang PAGPAPABANAL (Pagpapabanal ng Lupain).

Batay sa mga nabanggit, makikita natin na walang dako ang mga testamento sa bokabularyo o kaugalian ng mga Hebreo, yamang hindi kinailangan ang gayong dokumento dahil sa mga kautusan ng pagmamana. Kahit ang madadalang ari-arian ay ipinamamahagi ng may-ari nito habang buháy pa siya o kaya'y ipinamamahagi ayon sa mga kautusan ng pagmamana kapag namatay na siya. Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa alibughang anak, tinanggap ng nakababatang anak ang kaniyang bahagi sa ari-arian ng kaniyang ama bago pa ito mamatay dahil hiningi niya iyon.—Luc 15:12.

Mga pakinabang sa mga kautusan hinggil sa pagmamana. Ang mga kautusang umuugit sa mga minanang pag-aari at sa paghahati-hati sa mga ito sa mas maliliit na bahagi habang lumalaki ang populasyon ay nakatulong upang higit na magkaisa ang pamilya. Sa isang lupaing gaya ng Israel, kung saan maraming maburol na lupain, gaya sa Judea, naging kapaki-pakinabang ito sapagkat napilitan ang mga Israelita na gamitin ang lupain sa pinakamatipid na paraan, anupat gumawa pa nga sila ng hagdan-hagdang taniman sa mga dalisdis ng burol, kung kaya naman nadamtan ng kagandahan at luntiang pananim ang lupain, samantalang ang olibo, puno ng igos, palma, at puno ng ubas ay naglaan ng pagkain sa isang malaking populasyon. Yamang bawat tao ay nagmamay-ari ng lupain, lumikha ito ng higit na pagmamahal sa lupang kaniyang tinitirahan, nagtaguyod ng kasipagan, at, kasama ng tuntunin ng Jubileo, isinauli nito ang bansa sa orihinal na teokratikong katayuan nito tuwing ika-50 taon. Nakatulong naman ito upang mapanatili ang isang balanseng ekonomiya. Gayunman, gaya ng iba pang mga bahagi ng Kautusan, nang maglaon ay inabuso ito.

Gaya ng sinabi ni Jehova sa Israel, siya ang tunay na May-ari ng lupain. Sa kaniyang pangmalas, sila ay mga naninirahang dayuhan at mga nakikipamayan. Kaya naman pinalayas niya sila sa lupain kailanma't minarapat niya iyon. (Lev 25:23) Dahil sa kanilang maraming paglabag sa kautusan ng Diyos, ipinadala sila sa pagkatapon sa loob ng 70 taon sa ilalim ng kapangyarihan ng Babilonya at nanatili sila sa ilalim ng pamumunong Gentil kahit pagkatapos silang maisauli noong 537 B.C.E. Nang dakong huli, noong 70 C.E., lubusan silang binunot ng mga Romano mula sa lupain, anupat libu-libo sa kanila ang ipinagbili sa pagkaalipin. Pati ang kanilang mga rekord ng talaangkanan ay alinman sa nawala o nasira.

Ang Mana ng mga Kristiyano. Bilang anak ni David, minana ni Jesu-Kristo ang trono ni David. (Isa 9:7; Luc 1:32) Bilang Anak ng Diyos, minana naman niya ang makalangit na pagkahari sa pamamagitan ng pakikipagtipan ng Diyos sa kaniya. (Aw

110:4; Luc 22:28-30) Samakatuwid, minana ni Kristo ang mga bansa upang durugin niya ang lahat ng mga sumasalansang at upang mamahala siya magpakailanman.—Aw 2:6-9.

Ang mga pinahirang miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay tinutukoy na may makalangit na mana, anupat nakikibahagi sa mana ni Jesus bilang kaniyang "mga kapatid." (Efe 1:14; Col 1:12; 1Pe 1:4, 5) Kasama sa manang ito ang lupa.—Mat 5:5.

Dahil tinubos ng Diyos ang Israel mula sa Ehipto, sila ay naging kaniyang pag-aari o "mana." (Deu 32:9; Aw 33:12; 74:2; Mik 7:14) Lumarawan sila sa "bansa" ng espirituwal na Israel, na itinuturing ng Diyos bilang kaniyang "mana" sapagkat siya ang nagmamay-ari sa kanila, palibhasa'y binili niya sila sa pamamagitan ng dugo ng kaniyang bugtong na Anak, si Jesu-Kristo.—1Pe 2:9; 5:2, 3; Gaw 20:28.

Itinawag-pansin ni Jesu-Kristo na ang mga taong nag-iwan ng mahahalagang bagay alang-alang sa kaniyang pangalan at alang-alang sa mabuting balita ay "magmamana ng buhay na walang hanggan."—Mat 19:29; Mar 10:29, 30; tingnan ang PAG-AASAWA BILANG BAYAW; PAGKAPANGANAY; PANGANAY.

MANAEN [anyong Gr. ng Heb. para sa Menahem, nangangahulugang "Isa na Umaaliw"]. Isang lalaking kabilang sa mga propeta at mga guro sa kongregasyon sa Antioquia. Siya ay tinuruang kasama ng tagapamahala ng distrito na si Herodes (Antipas).—Gaw 13:1.

MANAHAT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magpahinga; manatili"].

1. Isang inapo ni Seir sa pamamagitan ni Sobal.—Gen 36:20, 23; 1Cr 1:38, 40.

2. Isang dako kung saan ipinatapon ang "mga anak ni Ehud" na naninirahan sa Geba sa isang ditiniyak na panahon. (1Cr 8:6) Ipinapalagay ng ilan na ito ang el-Malha (Manahat), mga 6 na km (3.5 mi) sa KTK ng Temple Mount sa Jerusalem.

MANAHATITA, MGA [Ng (Mula sa) Manahat]. Mga Judeanong nagmula kina Caleb at Salma na lumilitaw na bumuo sa isang bahagi ng populasyon ng Manahat. (1Cr 2:50, 51, 54; 8:6) Maaaring ang mga Manahatita rin ang mga Menuhot na binanggit sa 1 Cronica 2:52.

MANANAKBO, MGA. Matulin-tumakbong mga sugo o mga lingkod ng isang prominenteng tao na nagpapauna sa karo nito. Ang salitang ito ay isinalin mula sa pandiwaring anyo ng salitang Hebreo na *ruts,* nangangahulugang "tumakbo." Isinasalin naman ito ng ilang salin bilang "mga tagatakbo," "bantay," at "tanod." Ngunit may isa pang salita para sa "mga tagatakbo" o "mga lalaking tumatakbo," samakatuwid nga ay *ragh·li′,* o, kung mas kumpleto, *'ish ragh·li′.*

Ang "mga mananakbo" ay maaaring tumukoy sa mabibilis na mensahero o sa matulin-tumakbong mga tao, gaya ni Asahel na kapatid ni Joab, at ni Ahimaas na anak ni Zadok. (2Sa 2:18; 18:19, 23, 27) Noong isang pagkakataon, tumakbo si Elias nang marahil ay di-kukulangin sa 30 km (19 na mi), anupat nakarating siya sa Jezreel mula sa Carmel at nauna pa sa karo ni Haring Ahab. Ito ay dahil "ang mismong kamay ni Jehova ay suma kay Elias."—1Ha 18:46.

Sa opisyal na diwa, ang mga mananakbo ay matulin-tumakbong mga lalaki na pinili upang magpauna sa karo ng hari. Nang makipagsabuwatan si Absalom upang agawin ang pagkahari, gumamit siya ng 50 mananakbo sa unahan ng kaniyang karo upang magdagdag ng karangalan at dignidad sa kaniyang pakana; gayon din ang ginawa ni Adonias nang maglaon. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Naglingkod ang mga mananakbo bilang personal na hukbo ng hari, marahil ay gaya ng sariling mga guwardiya ng isang tao sa makabagong panahon. (1Sa 22:17; 2Ha 10:25) Naglingkod sila bilang mga bantay sa pasukan ng bahay ng hari at sinasamahan nila ang hari mula sa kaniyang bahay hanggang sa templo. (1Ha 14:27, 28; 2Ha 11:6-8, 11; 2Cr 12:10) Naghatid sila ng mga mensahe para sa hari. (2Cr 30:6) Noong mga araw ng Persianong si Haring Ahasuero, lumilitaw na inihalili sa mga mananakbong sugo ang mga lalaking nakasakay sa mabibilis na kabayong panghatid-sulat.—Es 3:13, 15; 8:10, 14.

Makatalinghagang Paggamit. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, may ilang pagbanggit sa simpleng pagtakbo dahil sa pagmamadali. (Mat 28:8; Mar 9:15, 25; 10:17; Ju 20:2) Gayunman, ginamit ng apostol na si Pablo ang pagtakbo sa makasagisag na paraan. Isinulat niya sa kongregasyon sa Corinto: "Hindi ba ninyo alam na ang mga mananakbo sa isang takbuhan ay tumatakbong lahat, ngunit isa lamang ang tumatanggap ng gantimpala? Tumakbo kayo sa paraang makakamit ninyo ito. Bukod diyan, ang bawat tao na nakikibahagi sa isang paligsahan ay nagpipigil ng sarili sa lahat ng bagay. Ngayon sila, sabihin pa, ay gumagawa nito upang tumanggap sila ng isang koronang nasisira, ngunit tayo naman ay ng isa na walang kasiraan. Kaya nga, ang paraan ng aking pagtakbo ay hindi walang katiyakan; ang paraan ng aking pagsuntok ay hindi upang sumuntok sa hangin; kundi binubugbog ko ang aking katawan at ginagawa itong alipin, upang, pagkatapos kong mangaral sa iba, ako naman ay hindi itakwil sa paanuman."—1Co 9:24-27.

Puspusang sinasanay ang mga kalahok sa mga palarong Griego, at napakahigpit ng disiplina sa kanila; maingat na binabantayan ang kanilang pagkain at paggawi. Ang mga alituntunin sa takbuhan ay mahigpit na ipinatutupad ng mga hurado. Kahit nauna ang isang mananakbo, ngunit nilabag naman niya ang mga alituntunin, walang kabuluhan ang kaniyang pagtakbo; gaya nga ng sinabi ng apostol: "Isa pa, kung ang sinuman ay nakikipaglaban maging sa mga palaro, hindi siya pinuputungan malibang nakipaglaban siya ayon sa mga alituntunin." (2Ti 2:5) Itinututok ng mga mananakbo ang kanilang mga mata sa gantimpala na nasa dulo ng takbuhan. "Tumakbo" si Pablo sa ganitong paraan nang buong-pag-iisip at buong-puso. (Gal 2:2; Fil 2:16; 3:14) Nang malapit na siyang mamatay ay nasabi niya: "Naipaglaban ko na ang mainam na pakikipaglaban, natakbo ko na ang takbuhin hanggang sa katapusan, natupad ko na ang pananampalataya. Mula ngayon ay nakalaan para sa akin ang korona ng katuwiran."—2Ti 4:7, 8.

Nang tinatalakay ang mga pakikitungo ng Diyos may kaugnayan sa pagpili Niya ng mga bubuo sa espirituwal na Israel, ipinaliwanag ni Pablo na ang Israel ayon sa laman ay umasa sa kanilang kaugnayan kay Abraham sa laman. (Ro 9:6, 7, 30-32) Inakala nilang sila ang mga pinili at "tumakbo" sila, o nagtaguyod sila ng katuwiran, ngunit sa maling paraan. Sa pagsisikap nilang itatag ang kanilang katuwiran sa pamamagitan ng sarili nilang mga gawa, hindi sila nagpasakop sa katuwiran ng Diyos. (Ro 10:1-3) Itinatawag-pansin ni Pablo ang katarungan ng Diyos nang Kaniyang itakwil ang Israel sa laman bilang isang bansa at buuin ang isang espirituwal na Israel. May kaugnayan sa pagtalakay na iyon, sinabi niya na "nakasalalay ito, hindi sa isa na nagnanais ni sa isa na tumatakbo, kundi sa Diyos, na siyang may awa."—Ro 9:15, 16.

MANASES [Isa na Nagpapangyaring Maging Malilimutin; Isa na Nagpapalimot].

1. Panganay na anak ni Jose at isang apo ni Jacob. Pagkatapos na si Jose ay maging administrador ng pagkain sa Ehipto, ibinigay sa kaniya ni Paraon si Asenat, na anak ni Potipera na saserdote ng On, bilang asawa, at ipinanganak nito kay Jose ang dalawang lalaki, sina Manases at Efraim. Ang ipinangalan ni Jose sa kaniyang panganay ay Manases, sapagkat, ang sabi niya: "Ipinalimot ng Diyos sa akin ang lahat ng aking kabagabagan at ang buong sambahayan ng aking ama."—Gen 41:45, 50-52.

Nang pagpalain ni Jacob sina Manases at Efraim, nagpumilit siyang ipatong ang kaniyang kanang kamay kay Efraim at ang kaniyang kaliwa kay Manases, sa gayon ay inilagay ang nakababatang si Efraim na una kay Manases. (Gen 48:13-20) Ayon sa ipinahihiwatig nito, magiging mas dakila si Efraim kaysa kay Manases.

Si Manases ay nagkaroon ng mga anak sa kaniyang Siryanong babae (1Cr 7:14), at tumagal pa ang buhay ni Jose anupat nakita niya ang mga anak ng anak ni Manases na si Makir.—Gen 50:22, 23.

2. Ang tribo ng Israel na nagmula sa anak ni Jose na si Manases at binubuo ng pitong pantribong pamilya. Mga isang taon pagkaalis ng mga Israelita sa Ehipto, ang matitipunong lalaki ng Manases mula 20 taóng gulang pataas ay may bilang na 32,200. (Bil 1:34, 35) Tiyak na kabilang dito si Gaddi, isa sa sampung lalaki na nagbalik ng masamang ulat pagkatapos na maniktik sa Lupang Pangako. (Bil 13:1, 2, 11, 25-33) Noong panahong kunin ang ikalawang sensus pagkalipas ng halos apat na dekada, ang mga rehistradong lalaki ng tribo ay dumami at naging 52,700, anupat mas marami nang 20,200 kaysa sa Efraim. (Bil 26:28-34, 37) Kaya maliwanag na ang nakabababang papel ng Manases *sa hinaharap* ang tinukoy nang magsalita si Moises hinggil sa "sampu-sampung libo ni Efraim" ngunit "libu-libo ni Manases."—Deu 33:17.

Sa ilang, ang tribo ni Manases, sa ilalim ng pangunguna ng pinuno nito na si Gamaliel na anak ni Pedazur, ay nagkampo sa K ng tabernakulo, kasama ng tribo nina Efraim at Benjamin. Ang tatlong-tribong pangkat na ito ang ikatlo sa pagkakasunud-sunod ng paghayo.—Bil 1:10, 16; 2:18-24; 7:54; 10:23.

Pananakop sa Magkabilang Panig ng Ilog Jordan. Nang matalo ng mga Israelita ang mga Amoritang hari na sina Sihon at Og, ang lupaing nasakop nila ay ipinagkaloob ni Moises sa mga Rubenita, mga Gadita, at sa kalahati ng tribo ni Manases sa kundisyon na makikibahagi ang mga tribong ito sa pananakop sa teritoryo sa K ng Jordan. (Bil 32:20-33; 34:14, 15; Deu 29:7, 8) Lumilitaw na ang hilagaang seksiyon ng lupain sa S ng Jordan ay pangunahin nang nakuha dahil sa pagsisikap ng mga Manasita, anupat ang ilang bahagi nito ay nasakop nina Jair, Noba, at ng "mga anak ni Makir." Dahil dito ay iniatas ni Moises sa kanila ang rehiyong ito.—Bil 32:39-42; Deu 3:13-15; 1Cr 2:21, 22.

Nang maglaon, ang mga lalaki mula sa "kalahati ng tribo ni Manases" na tumanggap na ng kanilang mana ay tumawid ng Jordan at nakibahagi sa pagbihag sa lupain sa dakong kanluran. (Jos 1:12-18; 4:12) Kasama rin sila sa mga nagkatipon sa harap ng Bundok Gerizim noong "binasa [ni Josue] nang malakas ang lahat ng mga salita ng kautusan, ang pagpapala at ang sumpa." (Deu 27:12; Jos 8:33, 34) Sa ilalim ng pangunguna ni Josue, iginupo ng mga Israelita ang kapangyarihan ng mga Canaanita, anupat tinalo ang 31 hari sa loob ng mga anim

na taon. (Jos 12:7-24) Pagkatapos nito, bagaman may natitira pang teritoryo na hindi pa nakukubkob, hinati-hati ni Josue, sa tulong ng mataas na saserdoteng si Eleazar at ng mga inatasan-ng-Diyos na kinatawan mula sa sampung tribo (kasama ang Manasitang si Haniel na anak ni Epod), ang lupain sa mga bahaging mana.—Bil 34:17, 23; Jos 13:1-7.

Lupaing Mana. Sabihin pa, tinanggap na ng kalahati ng tribo ni Manases ang mana nito sa S ng Jordan. Kasama rito ang Basan at ang isang bahagi ng Gilead. (Jos 13:29-31) Nasa dakong T ang Gad, anupat ang kahanggang lunsod ay ang Mahanaim. (Jos 13:24-26, 30) Ang kalakhan ng rehiyong ito ay isang mataas na talampas, na may katamtamang taas na mga 610 m (2,000 piye). Ito ang kinaroroonan ng Golan, isa sa anim na kanlungang lunsod, at ng Beestera (Astarot), isa pang lunsod ng mga Levita.—Jos 20:8, 9; 21:27; 1Cr 6:71.

Ang nalalabing kalahati ng mga Manasita ay tumanggap ng teritoryo sa K ng Jordan bilang kanilang mana. (Jos 17:2, 5) Ang hangganan nito sa T ay ang Efraim, sa HK ay ang Aser, sa HS ay ang Isacar, at sa K ay ang Dagat Mediteraneo. Mula sa Micmetat, ang hanggahan sa pagitan ng Efraim at Manases ay umaabot sa Tapua, nagpapatuloy sa kahabaan ng agusang libis ng Kana, at nagtatapos sa Mediteraneo. (Ihambing ang Jos 16:5-8; 17:7-10.) Samantalang ang mga Efraimita ay may ilang nakapaloob na lunsod sa Manases, ang mga Manasita naman ay inatasan ng mga nakapaloob na lunsod (Bet-sean, Ibleam, Dor, En-dor, Taanac, at Megido, pati ang mga sakop na bayan ng mga ito) kapuwa sa Isacar at Aser. (Jos 16:9; 17:11) Hindi napalayas ng mga Manasita ang mga Canaanita mula sa mga nakapaloob na lunsod na ito ngunit, nang maglaon, isinailalim nila ang mga ito sa puwersahang pagtatrabaho. (Jos 17:11-13; Huk 1:27, 28; ihambing ang 1Cr 7:29.) Ang dalawa sa mga nakapaloob na lunsod na ito, ang Taanac (Aner?) at ang Ibleam (Bileam o Gat-rimon?), ay iniatas sa mga Kohatitang Levita.—Jos 21:25, 26; 1Cr 6:70.

Kasaysayan. Nang matapos ang pamamahagi ng lupain, pinagpala ni Josue ang mga lalaki ng Ruben, Gad, at ng "kalahati ng tribo ni Manases" sa silangan at pinatibay-loob sila na patuloy na maglingkod kay Jehova. (Jos 22:1-8) Nilisan nila ang Shilo, naglakbay patungong Jordan, at pagkatapos ay nagtayo ng isang altar malapit sa ilog na iyon. Muntik na itong humantong sa digmaang sibil, palibhasa'y itinuring ito ng ibang mga tribo bilang isang gawang kawalang-katapatan at paghihimagsik. Gayunman, mapayapang nalutas ang usapin nang maipaliwanag na ang altar ay itinayo, hindi para sa paghahain, kundi upang magsilbing pinakaalaala ng katapatan kay Jehova.—Jos 22:9-31.

Noong mas dako pang huli, ang Manasitang si Hukom Gideon ang ginamit ni Jehova upang iligtas ang mga Israelita mula sa paniniil ng mga Midianita. (Huk 6:11-16, 33-35; 7:23; 8:22) Maliwanag na si Jepte ay isa pang hukom mula sa tribo ni Manases. Noong panahon ng kaniyang pagiging hukom ay napalaya ang Israel mula sa panliligalig ng mga Ammonita.—Huk 11:1, 32, 33.

Noong panahong naghahari ang unang hari ng Israel, si Saul, ang mga Rubenita, mga Gadita, at ang "kalahati ng tribo ni Manases" sa silangan ay nagtamo ng isang pangkatapusang tagumpay laban sa mga Hagrita at sa mga kaalyado ng mga ito. (1Cr 5:10, 18-22) Noong mga panahon ding iyon, ang ilang Manasita, kasama ang mga lalaking may namumukod-tanging kagitingan, ay kabilang sa mga tumakas mula kay Saul upang sumama kay David. (1Cr 12:19-21) Pagkamatay ni Saul at ng kaniyang kahaliling si Is-boset, 18,000 Manasita mula sa rehiyon sa K ng Jordan at libu-libo pa mula sa lugar na nasa S ng Jordan ang pumaroon sa Hebron upang gawing hari si David sa buong Israel (1070 B.C.E.).—1Cr 12:31, 37, 38.

Pagkalipas ng maraming taon, ang malawakang mga reporma sa relihiyon na isinagawa ng Judeanong si Haring Asa ay nag-udyok sa maraming Manasita na humiwalay sa hilagang kaharian "nang makita nila na si Jehova na kaniyang Diyos ay sumasakaniya." (2Cr 15:8, 9) Sa okasyon ng isang malaking kapulungan noong ika-15 taon ng paghahari ni Asa (963 B.C.E.), nakisama sila sa iba sa paggawa ng isang tipan upang hanapin si Jehova. (2Cr 15:10, 12) Gayundin, noong naghahari ang Judeanong si Haring Hezekias (745-717 B.C.E.), bagaman nilibak ng marami ang mga mensaherong isinugo niya upang ipaabot ang paanyaya na pumaroon sa Jerusalem para sa pagdiriwang ng Paskuwa, ang ibang Manasita ay handang magpakumbaba at malugod na tumugon. Pagkatapos, ang mga ito na handang tumugon ay nakibahagi sa pagwasak sa mga kagamitan sa idolatriya.—2Cr 30:1, 10, 11, 18; 31:1.

Mas maaga rito (mga 760 B.C.E.), dinala ni Tiglat-pileser (Tilgat-pilneser) III sa pagkatapon ang mga Manasita na nakatira sa S ng Jordan. (1Cr 5:23-26) Nang mga panahon ding ito, lumilitaw na may umiiral na mga pantribong alitan sa pagitan ng Efraim at ng Manases. Ngunit ang mga tribong ito ay kapuwa nagkaisa sa kanilang pagsalansang sa Juda.—Isa 9:20, 21.

Halos isang siglo pagkatapos na magwakas ang sampung-tribong kaharian, pinalawak ng Judeanong si Haring Josias ang kaniyang pagwasak sa mga altar, mga patungan ng insenso, mga sagradong poste, at mga imahen, na pawang ginagamit sa huwad na pagsamba, hanggang sa mga wasak na

dako ng Manases at sa iba pang mga lugar sa labas ng Juda (mula 648 B.C.E. at pagkatapos nito). Ipinakumpuni rin ng Judeanong haring ito ang templo, anupat ang gawain mismo ay tinustusan ng mga abuloy na tinanggap mula sa mga Israelita sa iba't ibang tribo, kasama na ang Manases.—2Cr 34:1-11.

Pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya (537 B.C.E.), ang ilang Manasita ay nanirahan sa Jerusalem.—1Cr 9:1-3.

Sa pangitain ni Ezekiel, ang atas na lupain ng Manases ay nasa pagitan ng Neptali at Efraim. (Eze 48: 4, 5) Ang Manases ay may kinatawan din bilang isa sa mga tribo ng espirituwal na Israel.—Apo 7:6.

3. Isang pangalan na lumilitaw sa tekstong Masoretiko sa Hukom 18:30, dahil sa pagbabagong ginawa ng mga eskriba. Ang ulat ay may kinalaman sa pag-aapostata ng mga Danita, at sinasabi sa *Bagong Sanlibutang Salin* na "si Jonatan na anak ni Gersom, na anak ni Moises, siya at ang kaniyang mga anak ay naging mga saserdote sa tribo ng mga Danita." (Tingnan din ang *AT; Mo; Ro; RS.*) Ang mga eskribang Judio ay nagsingit ng isang nakataas na titik (*nun* = n) sa pagitan ng unang dalawang titik sa orihinal na pangalang Hebreo upang kabasahan ng "ni Manases" sa halip na "ni Moises," anupat ginawa ito dahil sa pagsasaalang-alang kay Moises. Sa gayon ay sinikap ng mga eskriba na pagtakpan ang kadustaan o kahihiyan na maaaring idulot sa pangalan ni Moises ng pagkilos ni Jonatan. Bukod pa sa binagong tekstong Masoretiko, "ni Manases" ang lumilitaw sa Vatican Manuscript No. 1209 ng Griegong *Septuagint* at sa Syriac na *Peshitta.* Gayunman, "ni Moises" ang matatagpuan sa Alexandrine Manuscript ng Griegong *Septuagint* at sa Latin na *Vulgate* sa Hukom 18:30.

4. Hari ng Juda na anak at kahalili ni Haring Hezekias. (2Ha 20:21; 2Cr 32:33) Ang ina ni Manases ay si Hepziba. Siya'y 12 taóng gulang nang lumuklok siya sa trono bilang ang ika-14 na hari ng Juda mula kay David at namahala nang 55 taon (716-662 B.C.E.) sa Jerusalem. (2Ha 21:1) Ginawa niya ang masama sa paningin ni Jehova, anupat itinayong muli ang matataas na dako na winasak ng kaniyang ama, nagtayo ng mga altar para kay Baal, sumamba sa "buong hukbo ng langit," at nagtayo ng mga altar ng huwad na relihiyon sa dalawang looban ng templo. Pinaraan niya sa apoy ang kaniyang mga anak, nagsagawa ng mahika, gumamit ng panghuhula, at nagtaguyod ng mga espiritistikong gawain. Inilagay rin ni Manases sa bahay ni Jehova ang nililok na imahen ng sagradong poste na ginawa niya. Iniligaw niya ang Juda at Jerusalem "upang gawin ang masama nang higit pa kaysa sa mga bansa na nilipol ni Jehova mula sa harap ng mga anak ni Israel." (2Ha 21:2-9; 2Cr 33:2-9) Bagaman nagsugo si Jehova ng mga propeta, hindi pinakinggan ang mga ito. Nagkasala rin si Manases ng pagbububo ng pagkarami-raming dugong walang-sala (2Ha 21:10-16), na ayon sa panitikan ng mga Judiong rabbi ay kasama yaong kay Isaias, na sinasabi nila na nilagari sa utos ni Manases.—Ihambing ang Heb 11:37.

Pinarusahan si Manases dahil sa hindi pagbibigay-pansin sa mensahe ni Jehova, anupat dinala siyang bihag ng hari ng Asirya sa Babilonya, isa sa mga maharlikang lunsod ng Asiryanong monarka. (2Cr 33:10, 11) Si 'Manases ng Juda' ay binabanggit sa talaan ng Asiryanong si Haring Esar-hadon ng 22 nagbabayad-tributong "mga hari ng Hatti, ng baybay-dagat at ng mga pulo." Lumilitaw rin ang pangalan ni Manases sa isang talaan ng mga hari na nagbibigay ng tributo kay Ashurbanipal.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 291, 294.

Samantalang nasa pagkabihag, si Manases ay nagsisi, nagpakumbaba, at nanalangin kay Jehova. Dininig ng Diyos ang kaniyang paghiling ng lingap at isinauli siya sa paghahari sa Jerusalem. (2Cr 33: 12, 13) Pagkatapos ay "nagtayo [si Manases] ng pader sa dakong labas para sa Lunsod ni David," naglagay ng mga pinuno ng militar sa mga nakukutaang lunsod ng Juda, at inalis ang mga banyagang diyos at ang imaheng idolo mula sa bahay ni Jehova, gayundin ang mga altar na itinayo niya "sa bundok ng bahay ni Jehova at sa Jerusalem." Inihanda ni Manases ang altar ni Jehova at nagsimula siyang maghain sa ibabaw nito, anupat pinatitibay-loob din ang iba na maglingkod kay Jehova. Gayunman, ang bayan ay naghahain pa rin sa matataas na dako, bagaman para kay Jehova. (2Cr 33:14-17) Nang mamatay si Manases, hinalinhan siya sa paghahari ng kaniyang anak na si Amon.—2Cr 33:20.

5. Isang Israelita "sa mga anak ni Pahat-moab" na kabilang sa mga tumanggap ng mga asawang banyaga at nagpaalis sa mga ito 'pati na sa mga anak' noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:30, 44.

6. Isa pang Israelita, "sa mga anak ni Hasum," kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga dahil sa masigasig na paninindigan ni Ezra para sa dalisay na pagsamba.—Ezr 10: 33, 44.

MANASITA. Tingnan ang MANASES Blg. 2.

MANDRAGORAS [sa Heb., *du·dha·'im',* pangmaramihan; sa Ingles, *mandrake*]. Isang matibay na halamang yerba na mula sa pamilya ng mga patatas, ang mga dahon nito ay malalaki, hugis-itlog, o biluhaba at matingkad na luntian. Ang mga dahon ng mandragoras (*Mandragora officinarum*) ay waring direktang umuusbong mula sa punong-ugat

nito, naghihiwa-hiwalay nang pabilog, at nananatiling malapit sa lupa. Mula sa gitna ng pabilog na ito, sumisibol ang mga tangkay ng bulaklak, anupat bawat isa ay inuusbungan ng iisang bulaklak na puti, mangasul-ngasul o purpura. Ang bunga nito na pulang manilaw-nilaw, halos kasinlaki ng bilog na talong, ay nahihinog sa bandang panahon ng pag-aani ng trigo sa Palestina. (Gen 30:14) Inilalarawan ito bilang mabango at sariwa ang amoy tulad ng mansanas. (Tingnan ang Sol 7:13.) Ang mataba at kalimitan ay magkasangang punong-ugat ng mandragoras ay nahahawig sa mga binti ng tao. Naging sanhi ito ng maraming pamahiin at ng pag-uugnay ng mga kapangyarihan ng mahika sa halamang ito. —LARAWAN, Tomo 1, p. 544.

Noong sinaunang panahon, ang bunga ng mandragoras ay ginamit sa medisina bilang narkotiko at panlaban sa hilab. Gayundin, noon, at hanggang sa ngayon sa ilang lugar sa Gitnang Silangan, ay itinuturing ito bilang isang *aphrodisiac* (pampagana sa sekso) at bilang pantulong upang higit na maging palaanakin ang mga tao o upang magdalang-tao ang mga babae. Iniuulat ng rekord sa Genesis na nakipagkasundo si Raquel na ipagpalit sa kaniyang kapatid na si Lea ang isang pagkakataon niya na tumanggap ng kaukulan bilang asawa mula sa kaniyang asawang si Jacob para sa ilang mandragoras. (Gen 30:14, 15) Bagaman hindi isinisiwalat ng Bibliya ang kaniyang motibo, posibleng iniisip ni Raquel na makatutulong ito sa kaniya na magdalang-tao, sa gayon ay mawawakasan ang kadustaan ng kaniyang pagkabaog. Gayunman, mga ilang taon pa pagkaraan ng insidenteng ito bago siya aktuwal na nagdalang-tao.—Gen 30:22-24.

MANEH. Tingnan ang MINA.

MANG-AAWIT. Tingnan ang MUSIKA.

MANGANGALAKAL. Isang tao na bumibili at nagbebenta o nakikipagpalit ng kalakal upang tumubo; isang negosyante. Ang terminong Hebreo na isinasalin bilang "mangangalakal" ay literal na tumutukoy sa isang tao na 'naglalakbay sa iba't ibang lugar' upang mangalakal.—Gen 34:10, tlb sa *Rbi8*.

Maagang-maaga sa kasaysayan ng mga tao, nagkaroon sila ng kasanayan sa partikular na mga gawain, anupat nagpakadalubhasa sa kanilang hanapbuhay. (Gen 4:20-22) Natural lamang na sinundan ito ng komersiyo at pakikipagkalakalan, at nang maglaon, maraming indibiduwal ang eksklusibong nagtrabaho bilang mga mangangalakal at mga negosyanteng nagbebenta ng napakaraming uri ng paninda. Nang makarating si Abraham sa Canaan noong maagang bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E., mayroon nang ginagamit at kinikilalang mga panimbang at mga panukat sa pangangalakal. (Gen 23:16) Iniutos ng Kautusang Mosaiko na gawing pare-pareho at tapat ang mga panukat ng mga mangangalakal.—Deu 25:13-16; Kaw 11:1; 20:10; Mik 6:11.

May mga mangangalakal noon na may sariling tindahan; ang iba naman ay nagnegosyo sa mga lunsod sa mga pamilihan at mga tiangge. (Ne 13:20) Ang ilan ay nagmamay-ari ng mga barko na nagpaparoo't parito sa malalayong karagatan upang mag-uwi ng mahahalagang kalakal mula sa malalayong lupain. (Aw 107:23; Kaw 31:14) Ang ibang mga negosyante naman ay naglalakbay sa malalayong ruta ng kalakalan sa katihan noong sinaunang panahon. (1Ha 10:14, 15; 2Cr 9:13, 14) Sa gayong mga naglalakbay na mangangalakal, na patungo sa Ehipto, ipinagbili si Jose ng kaniyang mga kapatid. —Gen 37:25, 28.

Lahat ng mga bansa noon, maliliit at malalaki, ay may mga mangangalakal, at marami ang yumaman dahil sa kanilang gawain. Halimbawa, nariyan ang mga mangangalakal ng Etiopia (Isa 45:14), ng Asirya (Na 1:1; 3:16), ng kaharian ni Solomon (1Ha 10:28; 2Cr 1:16), at ng Sidon at Tiro (Isa 23:2, 8).

Sa hula ni Ezekiel, inilalarawan ang lunsod ng Tiro bilang isang malaking sentro ng komersiyo na pinaparoonan ng mga barko at mga naglalakbay na pulutong mula sa lahat ng bahagi ng daigdig upang makipagkalakalan. Inilalarawan din ng mismong hulang ito ang napakaraming uri ng kalakal na ibinebenta ng mga mangangalakal na ito, na nagpayaman sa daungang lunsod na iyon, gaya ng pilak, bakal, lata, tingga, mga kagamitang tanso, mga kabayo, mga mula, garing, ebano, turkesa, lana, tininang mga kayo, mga korales, mga rubi, trigo, espesyal na mga pagkain, pulot-pukyutan, langis, balsamo, alak, kasia, kania, mga kasuutang yari sa hinabing tela, mga pabango, mahahalagang bato, at ginto.—Eze 27:2, 12-25.

Ang salitang Griego na *em'po·ros* (ang *po'ros* ay nangangahulugang "paglalakbay") ay tumutukoy sa isang naglalakbay na mangangalakal, o sa isang tao na "naglalakbay." Ang isang halimbawa nito ay ang naglalakbay na mangangalakal sa ilustrasyon ni Jesus na naghahanap ng mamahalin at maiinam na perlas. (Mat 13:45) Sa makasagisag na aklat ng Apocalipsis, sinasabing yumaman ang mga naglalakbay na mangangalakal dahil sa "dakilang patutot . . . 'Babilonyang Dakila, ang ina ng mga patutot,'" at na sila ay tumatangis at nagdadalamhati dahil sa kaniyang pagbagsak at pagkapuksa. (Apo 17:1, 5; 18:3, 11-15) Ang Babilonyang Dakila ay mayroon ding sariling mga naglalakbay na mangangalakal, "ang mga taong matataas ang katungkulan sa lupa." —Apo 18:23.

MANGANGARAL, PANGANGARAL. Ang pinakamahusay na paraan upang malaman ang konsepto ng Bibliya hinggil sa "pangangaral" ay sa pamamagitan ng pagsusuri sa diwa ng orihinal na mga terminong Hebreo at Griego. Ang Griegong *ke·rys′so,* na karaniwang isinasalin bilang "mangaral," ay pangunahin nang nangangahulugang 'gumawa ng paghahayag bilang isang tagapagbalita, maging isang tagapagbalita, manungkulan bilang tagapagbalita, ipahayag (bilang manlulupig).' Ang kaugnay nitong pangngalan ay ang *ke′ryx,* na nangangahulugang 'tagapagbalita, pangmadlang mensahero, sugo, tagapag-anunsiyo (ang gumagawa ng mga paghahayag at nagpapanatili ng kaayusan sa mga kapulungan, atbp.).' Ang isa pang pangngalan na kaugnay nito ay ang *ke′ryg·ma,* na nangangahulugan namang 'yaong isinisigaw ng isang tagapagbalita, kapahayagan, patalastas (ng tagumpay sa mga palaro), utos, panawagan.' (*A Greek-English Lexicon,* nina H. Liddell at R. Scott, nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 949) Samakatuwid, ang *ke·rys′so* ay hindi nagtatawid ng ideya ng pagbigkas ng isang sermon sa isang eksklusibong grupo ng mga alagad kundi, sa halip, ng isang lantaran at pangmadlang paghahayag. Ipinakikita iyan ng paggamit sa salitang ito upang ilarawan ang "malakas na anghel na naghahayag [*ke·rys′son·ta*] sa malakas na tinig: 'Sino ang karapat-dapat na magbukas ng balumbon at magkalag ng mga tatak nito?' "—Apo 5:2; ihambing din ang Mat 10:27.

Ang salitang *eu·ag·ge·li′zo·mai* ay nangangahulugang "magpahayag ng mabuting balita." (Mat 11:5) Ang kaugnay na mga salita ay *di·ag·gel′lo,* "magpahayag nang malawakan; magbigay-alam" (Luc 9:60; Gaw 21:26; Ro 9:17) at *ka·tag·gel′lo,* "magpahayag; ipakipag-usap; maghayag." (Gaw 13:5; Ro 1:8; 1Co 11:26; Col 1:28) Ang pangunahing pagkakaiba ng *ke·rys′so* at ng *eu·ag·ge·li′zo·mai* ay na idiniriin ng *ke·rys′so* ang *paraan* ng paghahayag, na ito ay isang pangmadla at awtorisadong kapahayagan, at idiniriin naman ng *eu·ag·ge·li′zo·mai* ang *nilalaman* niyaon, ang paghahayag o pagdadala ng *eu·ag·ge′li·on,* ang mabuting balita o ebanghelyo.

Sa paanuman, ang *ke·rys′so* ay katumbas ng Hebreong *ba·sar′,* na nangangahulugang "maghatid ng balita; magpatalastas; gumanap bilang isang tagapaghatid ng balita." (1Sa 4:17; 2Sa 1:20; 1Cr 16:23) Gayunman, ang *ba·sar′* ay hindi nagpapahiwatig ng opisyal na katungkulan sa antas na gaya ng sa *ke·rys′so.*

Ang Pangangaral sa Hebreong Kasulatan. Si Noe ang unang taong tinukoy bilang "isang mangangaral" (2Pe 2:5), bagaman maaaring sa pamamagitan ng pangangaral ipinabatid ang mas naunang panghuhula ni Enoc. (Jud 14, 15) Bago ang Baha, maliwanag na ang pangangaral ni Noe ng katuwiran ay may kalakip na panawagan ukol sa pagsisisi at babala hinggil sa dumarating na pagkapuksa, gaya ng pinatutunayan ng pagtukoy ni Jesus sa 'hindi pagbibigay-pansin' ng mga tao noon. (Mat 24:38, 39) Samakatuwid, sa kalakhang bahagi, ang pangmadlang paghahayag ni Noe, na awtorisado ng Diyos, ay hindi isang pagdadala ng mabuting balita.

Pagkaraan ng Baha, maraming lalaki, gaya ni Abraham, ang naglingkod bilang mga propeta, anupat bumigkas ng mga pagsisiwalat ng Diyos. (Aw 105:9, 13-15) Gayunman, bago mamirmihan ang Israel sa Lupang Pangako, waring hindi hayagang isinasagawa ang regular na pangangaral o pangangaral bilang isang bokasyon. Ang sinaunang mga patriyarka ay hindi tinagubilinang gumanap bilang mga tagapagbalita. Subalit noong panahon ng pamamahala ng mga hari sa Israel, ang mga propeta ay gumanap bilang mga pangmadlang tagapagsalita na naghahayag ng mga batas, mga kahatulan, at mga panawagan ng Diyos sa pampublikong mga lugar. (Isa 58:1; Jer 26:2) Ang kapahayagan ni Jonas sa Nineve ay tugmang-tugma sa ideyang itinatawid ng *ke′ryg·ma,* at gayon nga ang pagkakalarawan dito. (Ihambing ang Jon 3:1-4; Mat 12:41.) Gayunman, karaniwan nang mas malawak ang ministeryo ng mga propeta kaysa sa ministeryo ng isang tagapagbalita o mangangaral, at sa ilang kaso ay gumagamit sila ng ibang tao upang gumanap bilang mga tagapagsalita nila. (2Ha 5:10; 9:1-3; Jer 36:4-6) Ang ilan sa kanilang mga mensahe at mga pangitain ay isinulat sa halip na ipinahayag nang bibigan (Jer 29:1, 30, 31; 30:1, 2; Dan kab 7-12); marami ang inihayag nang sarilinan sa kinauukulan, at gumamit din ang mga propeta ng makasagisag na mga pagkilos upang magtawid ng mga ideya.—Tingnan ang HULA; PROPETA.

Mga payo, babala, at kahatulan ang ipinapahayag noon, pati mabuting balita—ng mga tagumpay, mga pagliligtas, at mga pagpapala—at mga papuri sa Diyos na Jehova. (1Cr 16:23; Isa 41:27; 52:7; ang Hebreong *ba·sar′* ang ginamit sa mga tekstong ito.) May mga pagkakataong isinisigaw o inaawit ng mga babae ang mga balita tungkol sa mga pagbabakang napanalunan o sa kaginhawahang darating.—Aw 68:11; Isa 40:9; ihambing ang 1Sa 18:6, 7.

Tinutukoy rin ng Hebreong Kasulatan ang gawaing pangangaral na isasagawa ni Kristo Jesus at ng kongregasyong Kristiyano. Sinipi ni Jesus ang hula ng Isaias 61:1, 2 hinggil sa kaniyang atas na mula sa Diyos at sa kaniyang awtorisasyong mangaral. (Luc 4:16-21) Bilang katuparan ng Awit 40:9 (anupat ang naunang mga talata ay ikinapit ng apostol na si Pablo kay Jesus sa Heb 10:5-10), "inihayag [ni Jesus] ang mabuting balita [isang anyo ng *ba·sar′*] ng katuwiran sa malaking kongregasyon." Sinipi ng apostol

na si Pablo ang Isaias 52:7 (may kinalaman sa mensaherong nagdadala ng balita tungkol sa paglaya ng Sion mula sa pagkabihag) at iniugnay niya ito sa pangmadlang gawaing pangangaral ng mga Kristiyano.—Ro 10:11-15.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Bagaman si Juan na Tagapagbautismo ay pangunahin nang naging aktibo sa ilang na mga rehiyon, ginawa niya ang gawain ng isang mangangaral o pangmadlang mensahero, anupat ibinalita niya sa mga Judiong pumaroon sa kaniya ang pagdating ng Mesiyas at ng Kaharian ng Diyos at kasabay nito'y nanawagan siya sa kanila na magsisi. (Mat 3:1-3, 11, 12; Mar 1:1-4; Luc 3:7-9) Naglingkod din si Juan bilang isang propeta, guro (na may mga alagad), at ebanghelisador. (Luc 1:76, 77; 3:18; 11:1; Ju 1:35) Siya ay isang "kinatawan ng Diyos" at Kaniyang saksi.—Ju 1:6, 7.

Hindi nanatili si Jesus sa ilang na rehiyon ng Judea pagkatapos ng kaniyang 40-araw na pag-aayuno roon, ni ibinukod man niya ang kaniyang sarili gaya ng mga monghe. Natanto niya na kasangkot sa kaniyang atas mula sa Diyos ang gawaing pangangaral, at isinagawa niya ito nang hayagan, sa mga lunsod at mga nayon, sa lugar ng templo, mga sinagoga, mga pamilihan at mga lansangan, pati sa mga karatig na lupain. (Mar 1:39; 6:56; Luc 8:1; 13:26; Ju 18:20) Tulad ni Juan, hindi lamang siya basta nangaral. Higit niyang binigyang-pansin ang kaniyang pagtuturo kaysa sa kaniyang pangangaral. Ang pagtuturo (*di·da'sko*) ay naiiba sa pangangaral dahil ang isang guro ay hindi lamang basta naghahayag; siya'y nagbibigay ng instruksiyon, nagpapaliwanag, naghaharap ng mga bagay-bagay sa pamamagitan ng pangangatuwiran, at naglalaan ng mga katibayan. Kaya naman, kapuwa bago at pagkatapos ng kamatayan ni Jesus, ang gawain ng kaniyang mga alagad ay kombinasyon ng pangangaral at pagtuturo.—Mat 4:23; 11:1; 28:18-20.

Ganito ang tema ng pangangaral ni Jesus: 'Magsisi, sapagkat ang kaharian ng langit ay malapit na.' (Mat 4:17) Tulad ng isang opisyal na tagapagbalita, ipinagbigay-alam niya sa kaniyang mga tagapakinig ang gawain ng kaniyang Soberanong Diyos, at ang isang panahon ng oportunidad at pagpapasiya. (Mar 1:14, 15) Gaya ng inihula ni Isaias, hindi lamang siya nagdala ng mabuting balita at kaaliwan sa maaamo, sa mga may pusong wasak, at mga nagdadalamhati, at naghayag ng paglaya sa mga bihag, kundi ipinahayag din niya ang "araw ng paghihiganti ng ating Diyos." (Isa 61:2) Buong-tapang niyang ipinatalastas ang mga layunin, mga batas, mga paghirang, at mga kahatulan ng Diyos sa harap ng mga tagapamahala at ng bayan.

Pagkamatay ni Jesus. Pagkamatay ni Jesus, at partikular na mula noong Pentecostes ng 33 C.E., ipinagpatuloy ng kaniyang mga alagad ang gawaing pangangaral, una ay sa mga Judio at nang bandang huli ay sa lahat ng mga bansa. Yamang sila'y pinahiran ng banal na espiritu, natanto nila na sila'y mga awtorisadong tagapagbalita at paulit-ulit nila itong ipinaalam sa kanilang mga tagapakinig (Gaw 2:14-18; 10:40-42; 13:47; 14:3; ihambing ang Ro 10:15), kung paanong idiniin ni Jesus na siya'y 'isinugo ng Diyos' (Luc 9:48; Ju 5:36, 37; 6:38; 8:18, 26, 42), na Siyang nagbigay sa kaniya ng "utos kung ano ang sasabihin at kung ano ang sasalitain." (Ju 12:49) Kaya naman nang utusan silang ihinto ang kanilang pangangaral, ganito ang tugon ng mga alagad: "Kung matuwid sa paningin ng Diyos na makinig sa inyo sa halip na sa Diyos, kayo ang humatol. Ngunit kung para sa amin, hindi namin magagawang tumigil sa pagsasalita tungkol sa mga bagay na aming nakita at narinig." "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao." (Gaw 4:19, 20; 5:29, 32, 42) Ang gawaing pangangaral na ito ay mahalagang bahagi ng kanilang pagsamba, isang paraan ng pagpuri sa Diyos at isang kahilingan sa pagtatamo ng kaligtasan. (Ro 10:9, 10; 1Co 9:16; Heb 13:15; ihambing ang Luc 12:8.) Kaya naman kailangang makibahagi rito ang lahat ng alagad, mga lalaki at mga babae, hanggang sa "katapusan ng sistema ng mga bagay."—Mat 28:18-20; Luc 24:46-49; Gaw 2:17; ihambing ang Gaw 18:26; 21:9; Ro 16:3.

Ang unang mga Kristiyanong mangangaral na ito ay hindi mga taong mataas ang pinag-aralan kung ibabatay sa pamantayan ng sanlibutan. Napag-unawa ng Sanedrin na ang mga apostol na sina Pedro at Juan ay "mga taong walang pinag-aralan at pangkaraniwan." (Gaw 4:13) Tungkol naman kay Jesus, "namangha ang mga Judio, na sinasabi: 'Paanong ang taong ito ay may kaalaman sa mga titik, samantalang hindi siya nakapag-aral sa mga paaralan?'" (Ju 7:15) Itinawag-pansin ng sekular na mga istoryador ang gayunding mga punto. "Si Celsus, ang unang manunulat laban sa Kristiyanismo, ay nangungutya sa bagay na, ang mga manggagawa, mga sapatero, mga magsasaka, na pinakamangmang at pinakakakatwang mga tao, ang naging masisigasig na mangangaral ng Ebanghelyo." (*The History of the Christian Religion and Church, During the Three First Centuries,* ni Augustus Neander; isinalin ni Henry John Rose mula sa Aleman, 1848, p. 41) Ipinaliwanag ito ni Pablo sa ganitong paraan: "Sapagkat nakikita ninyo ang kaniyang pagtawag sa inyo, mga kapatid, na hindi marami na marunong ayon sa laman ang tinawag, hindi marami ang makapangyarihan, hindi marami ang ipinanganak na maharlika; kundi pinili ng Diyos ang mangmang na mga bagay ng sanlibutan, upang mailagay niya

sa kahihiyan ang mga taong marurunong."—1Co 1:26, 27.

Gayunman, bagaman wala silang mataas na edukasyon mula sa mga paaralan ng sanlibutan, hindi naman kulang sa pagsasanay ang unang mga Kristiyanong mangangaral. Puspusang sinanay ni Jesus ang 12 apostol bago niya sila isinugo upang mangaral. (Mat 10) Ang pagsasanay na ito ay hindi lamang basta pagbibigay ng mga instruksiyon, kundi isang praktikal na pagsasanay.—Luc 8:1.

"Kaharian ng Diyos" pa rin ang naging tema ng Kristiyanong pangangaral. (Gaw 20:25; 28:31) Gayunman, kung ihahambing sa kapahayagan nila noong bago ang kamatayan ni Kristo, ang kanilang kapahayagan ay nagkaroon ng karagdagang mga aspekto. Ang "sagradong lihim" ng layunin ng Diyos ay naisiwalat na sa pamamagitan ni Kristo; ang kaniyang sakripisyong kamatayan ay isa nang mahalagang salik sa tunay na pananampalataya (1Co 15:12-14); ang kaniyang itinaas na posisyon bilang Hari at Hukom na inatasan ng Diyos ay kailangang malaman, kilalanin, at pagpasakupan ng lahat ng nagnanais magtamo ng pagsang-ayon ng Diyos at ng buhay. (2Co 4:5) Kaya naman kadalasang binabanggit na 'ipinangangaral [ng mga alagad] si Kristo Jesus.' (Gaw 8:5; 9:20; 19:13; 1Co 1:23) Kung susuriin ang kanilang pangangaral, magiging maliwanag na ang ginawa nilang 'pangangaral ng Kristo' ay hindi upang ibukod siya sa isip ng kanilang mga tagapakinig na para bang sa paanuman ay hiwalay siya sa kaayusan at pangkalahatang layunin ng Kaharian ng Diyos. Sa halip, inihahayag nila kung ano ang ginawa ng Diyos na Jehova para sa kaniyang Anak at sa pamamagitan niya, kung paano natutupad at matutupad pa kay Jesus ang mga layunin ng Diyos. (2Co 1:19-21) Kaya naman, ang lahat ng gayong pangangaral ay para sa kapurihan at kaluwalhatian ng Diyos, "sa pamamagitan ni Jesu-Kristo."—Ro 16:25-27.

Hindi nila isinagawa ang kanilang pangangaral dahil lamang sa ito'y tungkulin nila, at ang kanilang pagbabalita ay hindi basta pagsasalita lamang ng isang mensahe sa pormal na paraan. Udyok ito ng taos-pusong pananampalataya at isinagawa taglay ang pagnanais na parangalan ang Diyos at taglay ang maibiging pag-asa na makapagdala ng kaligtasan sa iba. (Ro 10:9-14; 1Co 9:27; 2Co 4:13) Dahil dito, handa ang mga mangangaral na pakitunguhan sila ng marurunong sa sanlibutan bilang mangmang o kaya ay pag-usigin sila ng mga Judio bilang mga erehe. (1Co 1:21-24; Gal 5:11) Sa dahilan ding ito, sa kanilang pangangaral ay gumamit sila ng pangangatuwiran at panghihikayat upang tulungan ang mga nakikinig na maniwala at manampalataya. (Gaw 17:2; 28:23; 1Co 15:11) Sinabi ni Pablo na siya'y inatasan bilang "isang mangangaral at apostol at guro." (2Ti 1:11) Ang mga Kristiyanong ito ay hindi mga suwelduhang tagapagbalita kundi mga nakaalay na mananamba na nagbibigay ng kanilang sarili, anupat ibinibigay ang kanilang panahon at ang kanilang lakas sa gawaing pangangaral.—1Te 2:9.

Yamang ang lahat ng nagiging mga alagad ay nagiging mga mangangaral din ng Salita, mabilis na lumaganap ang mabuting balita, at nang panahong isulat ni Pablo ang kaniyang liham sa mga taga-Colosas (mga 60-61 C.E. o mga 27 taon pagkamatay ni Kristo), masasabi niya na ang mabuting balita ay "ipinangaral sa lahat ng nilalang na nasa silong ng langit." (Col 1:23) Samakatuwid, ang hula ni Kristo tungkol sa 'pangangaral ng mabuting balita sa lahat ng mga bansa' ay nagkaroon ng isang katuparan bago ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito noong 70 C.E. (Mat 24:14; Mar 13:10; MAPA, Tomo 2, p. 744) Ang mismong mga salita ni Jesus, gayundin ang aklat ng Apocalipsis, na isinulat pagkaraan ng pagkawasak na iyon, ay tumuturo sa mas malaking katuparan ng hulang ito sa panahong magsisimulang mamahala si Kristo sa Kaharian at bago puksain ang lahat ng kaaway ng Kahariang iyon, anupat isang angkop na panahon upang isakatuparan ang isang malaking gawaing pagbabalita. —Apo 12:7-12, 17; 14:6, 7; 19:5, 6; 22:17.

Anong mga resulta ang dapat asahan ng mga Kristiyanong mangangaral sa kanilang mga pagsisikap? Batay sa karanasan ni Pablo, "ang ilan ay nagsimulang maniwala sa mga bagay na sinabi; ang iba ay ayaw maniwala." (Gaw 28:24) Ang tunay na Kristiyanong pangangaral, na nakasalig sa Salita ng Diyos, ay humihiling ng partikular na pagtugon. Ito ay pangangaral na masigla, dinamiko, at higit sa lahat, naghaharap ng isyu na doo'y dapat pumili ng papanigan ang mga tao. May ilan na nagiging aktibong mananalansang ng mensahe ng Kaharian. (Gaw 13:50; 18:5, 6) May iba naman na nakikinig sa loob ng ilang panahon, ngunit sa bandang huli ay tumatalikod dahil sa iba't ibang kadahilanan. (Ju 6:65, 66) Ang iba ay tumatanggap ng mabuting balita at kumikilos ayon dito.—Gaw 17:11; Luc 8:15.

"Sa Bahay-bahay." Pumaroon mismo si Jesus sa mga tao taglay ang mensahe ng Kaharian, anupat nagturo sa kanila nang hayagan at sa kanilang mga tahanan. (Mat 5:1; 9:10, 28, 35) Nang isugo niya ang kaniyang unang mga alagad upang mangaral, iniutos niya sa kanila: "Sa anumang lunsod o nayon kayo pumasok, hanapin ninyo kung sino roon ang karapat-dapat." (Mat 10:7, 11-14) Makatuwiran lamang na kalakip sa gayong 'paghahanap' ang pagpunta sa mga tahanan ng mga tao, kung saan ang mga "karapat-dapat" ay tumutugon sa mensahe at kung saan makapanunuluyan ang mga alagad sa kinagabihan.—Luc 9:1-6.

Noong isang pagkakataon naman, si Jesus ay "nag-atas ng pitumpung iba pa at isinugo sila nang dala-dalawa sa unahan niya sa bawat lunsod at dako na kaniya mismong paroroonan." Hindi lamang sila mangangaral sa pampublikong mga lugar kundi paroroon din sila sa mga tao sa tahanan ng mga ito. Tinagubilinan sila ni Jesus: "Saanman kayo pumasok sa isang bahay ay sabihin muna, 'Magkaroon nawa ng kapayapaan ang bahay na ito.'"—Luc 10:1-7.

Noong mga araw pagkatapos ng Pentecostes 33 C.E., patuloy na dinala ng mga alagad ni Jesus ang mabuting balita sa mismong mga tahanan ng mga tao. Bagaman inutusan silang "tumigil na sa pagsasalita," sinasabi ng kinasihang rekord na "bawat araw sa templo at *sa bahay-bahay* ay nagpatuloy sila nang walang humpay sa pagtuturo at pagpapahayag ng mabuting balita tungkol sa Kristo, si Jesus." (Gaw 5:40-42; ihambing ang *Dy, NIV.*) Ang pananalitang "sa bahay-bahay" ay salin ng Griegong *kat' oi'kon,* sa literal, "ayon sa bahay"; ang diwa ng Griegong pang-ukol na *ka·ta'* ay *distributive* ("sa bahay-bahay") at hindi basta pang-abay ('sa tahanan'). (Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*) Ang pamamaraang ito ng pag-abot sa mga tao—ang tuwirang pagpunta sa kanilang mga tahanan—ay nagkaroon ng napakahusay na mga resulta. "Ang bilang ng mga alagad ay patuloy na lubhang dumami sa Jerusalem."—Gaw 6:7; ihambing ang 4:16, 17 at 5:28.

Sinabi ng apostol na si Pablo sa matatanda ng Efeso: "Mula nang unang araw na tumuntong ako sa distrito ng Asia . . . hindi ko ipinagkait ang pagsasabi sa inyo ng alinman sa mga bagay na kapaki-pakinabang ni ang pagtuturo sa inyo nang hayagan at sa bahay-bahay. Kundi lubusan akong nagpatotoo kapuwa sa mga Judio at sa mga Griego tungkol sa pagsisisi sa Diyos at pananampalataya sa ating Panginoong Jesus." (Gaw 20:18-21; ihambing ang *KJ, Dy, AS, RS, Mo, NIV, La.*) Dito ay tinutukoy ni Pablo ang kaniyang mga pagsisikap na mangaral sa mga lalaking ito noong hindi pa sila mga mananampalataya, mga taong nangangailangang makaalam ng "tungkol sa pagsisisi sa Diyos at pananampalataya sa ating Panginoong Jesus." Kaya naman mula sa pasimula ng kaniyang paglilingkod bilang misyonero sa Asia, hinanap ni Pablo "sa bahay-bahay" ang mga taong nakahilig sa espirituwal na mga bagay. Nang matagpuan niya sila, walang alinlangang bumalik siya sa kanilang mga tahanan upang turuan pa sila nang higit at, nang sila'y maging mga mananampalataya, bumalik din siya upang palakasin sila sa pananampalataya. Sa kaniyang aklat na *Word Pictures in the New Testament,* ganito ang komento ni Dr. A. T. Robertson sa Gawa 20:20: "Sa (ayon sa) mga bahay. Mahalagang pansinin na ang pinakadakilang mangangaral na ito ay nangaral sa bahay-bahay at ang kaniyang mga pagdalaw ay hindi mga sosyal na pagdalaw lamang."—1930, Tomo III, p. 349, 350.

Pangangaral sa Loob ng Kongregasyon. Karamihan sa gawaing pangangaral na nakaulat sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay may kaugnayan sa paghahayag na ginagawa sa labas ng kongregasyon. Gayunman, ang pangangaral sa loob ng kongregasyon, gaya ng ginagawa ng isang panlahatang tagapangasiwa, ay kalakip din sa payo ni Pablo kay Timoteo na "ipangaral mo ang salita, maging apurahan ka rito sa kaayaayang kapanahunan, sa maligalig na kapanahunan." (2Ti 4:2) Ang liham ni Pablo kay Timoteo ay isang liham pastoral, samakatuwid nga, ipinatungkol ito sa isa na nagsasagawa ng gawaing pagpapastol sa gitna ng mga Kristiyano at naglalaan ito ng payo may kinalaman sa gayong ministeryo ng pangangasiwa. Bago ibinigay ni Pablo ang payong ito na 'ipangaral ang salita,' binabalaan niya si Timoteo hinggil sa apostasyang nagsisimula nang mahayag, na lalago at higit pang lulubha. (2Ti 2:16-19; 3:1-7) Bilang karagdagan sa kaniyang payo kay Timoteo na manghawakan at huwag lumihis mula "sa *salita"* sa kaniyang pangangaral, ipinakita ni Pablo ang pangangailangang maging apurahan, sa pagsasabing, "sapagkat darating ang isang yugto ng panahon kapag hindi nila titiisin ang nakapagpapalusog na turo" kundi, sa halip ay hahanap sila ng mga guro na nagtuturo nang ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa at sa gayon ay "itatalikod nila ang kanilang mga tainga mula sa katotohanan," anupat ang inilalarawan niya ay hindi mga tagalabas, kundi yaong mga nasa loob ng kongregasyon. (2Ti 4:3, 4) Dahil dito, hindi dapat maiwala ni Timoteo ang kaniyang espirituwal na pagkatimbang kundi dapat siyang maging matatag sa buong-tapang na paghahayag ng Salita ng Diyos (hindi ng pilosopiya o ng walang-saysay na mga espekulasyon ng mga tao) sa kaniyang mga kapatid, bagaman maaari itong magdulot sa kaniya ng suliranin at pagdurusa mula sa mga may maling hilig sa loob ng mga kongregasyon. (Ihambing ang 1Ti 6:3-5, 20, 21; 2Ti 1:6-8, 13; 2:1-3, 14, 15, 23-26; 3:14-17; 4:5.) Sa paggawa nito, siya'y magsisilbing isang hadlang sa apostasya at magiging malaya sa pagkakasala sa dugo, gaya rin ni Pablo.—Gaw 20:25-32.

Ano ang layunin ng pangangaral ni Jesus "sa mga espiritung nasa bilangguan"?

Sa 1 Pedro 3:19, 20, pagkatapos niyang ilarawan ang pagkabuhay-muli ni Jesus tungo sa buhay bilang espiritu, sinabi ng apostol: "Sa kalagayan ding ito ay humayo siya at nangaral sa mga espiritung nasa bilangguan, na naging masuwayin noon nang

ang pagtitiis ng Diyos ay naghihintay noong mga araw ni Noe, habang itinatayo ang arka." Bilang komento sa tekstong ito, ganito ang sabi ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words:* "Sa I Ped. 3:19, ang malamang na tinutukoy ay hindi ang masayang pabalita (na wala namang tunay na katibayang ipinangaral ni Noe, ni may katibayan man na aktuwal na 'nasa bilangguan' ang mga espiritu ng mga taong nabuhay bago ang baha), kundi ang ginawa ni Kristo, matapos Siyang buhaying-muli, na paghahayag ng Kaniyang tagumpay sa mga espiritung anghel na nagkasala." (1981, Tomo 3, p. 201) Gaya ng nabanggit na, ang *ke·rys'so* ay maaaring tumukoy sa paghahayag, hindi lamang ng isang bagay na mabuti, kundi maging ng isang bagay na masama, gaya noong ihayag ni Jonas ang dumarating na pagkawasak ng Nineve. Ang tanging nakabilanggong mga espiritu na tinukoy sa Kasulatan ay yaong mga anghel noong mga araw ni Noe na 'ibinulid sa mga hukay ng pusikit na kadiliman' (2Pe 2:4, 5) at "itinaan sa mga gapos na walang hanggan sa ilalim ng pusikit na kadiliman ukol sa paghuhukom sa dakilang araw." (Jud 6) Samakatuwid, tiyak na ang pangangaral ng binuhaymuling si Jesus sa gayong di-matuwid na mga anghel ay isang pangangaral ng kahatulan. Mapapansin na ang aklat ng Apocalipsis na ibinigay ni Kristo Jesus kay Juan sa pamamagitan ng pangitain sa pagtatapos ng unang siglo C.E. ay naglalaman ng maraming impormasyon tungkol kay Satanas na Diyablo at sa kaniyang mga demonyo at gayundin sa kanilang lubusang pagkapuksa, samakatuwid nga ay isang pangangaral ng kahatulan. (Apo 12-20) Ang paggamit ni Pedro ng panahunang pangnagdaan ("nangaral") ay nagpapahiwatig na ang gayong pangangaral ay isinagawa bago niya isulat ang kaniyang unang liham.

MANGGAGAMOT. Tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

MANGGAGAPAS, PAGGAPAS. Noong sinaunang panahon, inaani ang mga butil sa pamamagitan ng pagputol sa mga butil gamit ang isang karit (Deu 16:9; Mar 4:29), o kung minsan, sa pamamagitan ng pagbunot dito mula sa lupa. Sa huling nabanggit na pamamaraan, buong tangkay ang inaani sa pamamagitan ng pagbunot sa mga ugat nito mula sa lupa, yamang mahalaga ito sa mga tuyong lupain kung saan kakaunti ang dayami at hindi gaanong tumataas ang mga halamang butil.

Ang sinaunang karit ay gawa sa kahoy o buto ng hayop na sinuksukan ng mga piraso ng batongpingkian na nagsilbing talim nito. Nang maglaon, ginamit naman ang mas pamilyar na nakakurbang metal na talim. Hinahawakan ng manggagapas ang mga tangkay sa isang kamay at pinuputol ang mga ito gamit ang kabilang kamay.

Inutusan ang mga Israelita na huwag gapasin ang mga gilid ng kanilang mga bukid. Sa halip, dapat silang mag-iwan ng kaunting halamang butil na nakatayo "para sa napipighati at sa naninirahang dayuhan." (Lev 19:9, 10) Matapos gapasin ang mga butil, tinitipon ito, itinatali sa mga tungkos, at isinasalansan sa mga bunton, marahil ay sa giikan. —Gen 37:6, 7; Ru 3:6, 7.

Makasagisag na Paggamit. Sa Kasulatan, ang mga salitang "gumapas" at "mag-ani" ay madalas gamitin sa makasagisag na paraan upang lumarawan sa resulta ng mga gawa ng isa, maging mabuti man o masama. Ang simulain ng Diyos ay nagsasabi: "Anuman ang inihahasik ng isang tao, ito rin ang kaniyang aanihin." Ipinakita ni Pablo na, samantalang ang isa na naghahasik may kinalaman sa laman ay nag-aani ng kasiraan mula roon, "siyang naghahasik may kinalaman sa espiritu ay mag-aani ng buhay na walang hanggan mula sa espiritu," at tiniyak niya sa mga Kristiyanong taga-Galacia na mag-aani sila kung hindi sila manghihimagod. (Gal 6:7-9; Kaw 22:8; Os 8:1, 7) Noong pinasisigla niya ang mga taga-Corinto na magpakita ng Kristiyanong pagkabukas-palad sa nagdarahop na mga kapananampalataya sa Judea, sinabi ng apostol sa kanila: "Siya na naghahasik nang kaunti ay mag-aani rin nang kaunti; at siya na naghahasik nang sagana ay mag-aani rin nang sagana."—2Co 9:5-7.

Isinugo ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad upang 'gumapas,' anupat nagpapahiwatig na ang mga tutugon ay titipunin nila bilang kaniyang mga alagad. (Ju 4:35-38) Ayon sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa makasagisag na "trigo" at "mga panirang-damo," sa "katapusan ng sistema ng mga bagay," isusugo ng Anak ng tao ang kaniyang anghelikong mga manggagapas upang 'tipunin mula sa kaniyang kaharian ang lahat ng mga bagay na sanhi ng ikatitisod at yaong mga gumagawa ng katampalasanan.' Ang "mga panirang-damo" na ito ("ang mga anak ng isa na balakyot") ay ihahagis sa isang makasagisag na maapoy na hurno, samantalang "ang trigo" ("ang mga anak ng kaharian") ay pananatilihing buháy at sila ay "sisikat nang maliwanag na gaya ng araw sa kaharian ng kanilang Ama." —Mat 13:24-30, 36-43.

Ipinakikita ng pangitain ni Juan sa Apocalipsis na ang niluwalhati at iniluklok na si Jesu-Kristo ang nangangasiwa sa gawaing pag-aani at pagbubukudbukod na ito. Sa pangitaing iyon, inilalarawan si Kristo bilang isa na "tulad ng isang anak ng tao, na may gintuang korona sa kaniyang ulo at isang matalas na karit sa kaniyang kamay." Bilang tugon

sa sigaw ng anghel, "Gamitin mo ang iyong karit at gumapas ka, sapagkat dumating na ang oras upang gumapas, sapagkat ang aanihin sa lupa ay lubusang hinog na," nakita ni Juan na 'isinulong ni Kristo ang kaniyang karit sa lupa, at ang lupa ay nagapasan.' Namasdan din ng apostol na pagkatapos nito, ang "punong ubas ng lupa" ay tinipon at inihagis sa "malaking pisaan ng ubas ng galit ng Diyos."—Apo 14:14-20; ihambing ang Apo 19:11-16.

Tingnan din ang PAG-AANI.

MANGGAGAWA NG TOLDA. Isang tao na gumagawa o nagkukumpuni ng mga tolda. Sa Gawa 18:3, tinukoy ang hanapbuhay nina Pablo, Aquila, at Priscila sa pamamagitan ng terminong Griego na *ske·no·poi·os'*. Iba't ibang opinyon ang inihaharap tungkol sa eksaktong uri ng bihasang manggagawa na tinutukoy ng salitang ito (kung ito ba'y manggagawa ng tolda, manghahabi ng tapestri, o manggagawa ng lubid); gayunman, kinikilala ng maraming iskolar na "waring walang dahilan upang lumayo pa sa saling 'mga manggagawa ng tolda.'"—*The Expositor's Greek Testament,* inedit ni W. Nicoll, 1967, Tomo II, p. 385.

Noong unang dumalaw si Pablo sa Corinto, nakipanuluyan siya kina Aquila at Priscila "dahil magkatulad ang kanilang hanapbuhay." (Gaw 18:1-3) Ang apostol na si Pablo ay mula sa Tarso sa Cilicia, isang lugar na kilala dahil sa tela nito na yari sa balahibo ng kambing, tinatawag na *cilicium* at ginagamit sa paggawa ng tolda. (Gaw 21:39) Para sa mga Judio noong unang siglo C.E., itinuturing na marangal na turuan ng isang hanapbuhay ang isang batang lalaki kahit tatanggap pa ito ng mas mataas na edukasyon. Kaya malamang na nagkaroon si Pablo ng karanasan sa paggawa ng mga tolda noong kabataan pa siya. Maaaring paggawa rin ng tolda ang naging trabaho ng apostol sa Tesalonica (1Te 2:9; 2Te 3:8) at sa iba pang mga lugar. (Gaw 20:34, 35; 1Co 4:11, 12) Hindi madali ang trabahong ito, sapagkat iniuulat na medyo matigas at magaspang ang *cilicium,* kaya naman mahirap itong tabasin at tahiin.

MANGGAGAWAY. Tingnan ang MAHIKA AT PANGGAGAWAY.

MANGHAHASIK, PAGHAHASIK. Karaniwan na, ang sinaunang pamamaraan ng paghahasik ng binhi, o pagpapangalat nito sa lupa para tumubo, ay sa pamamagitan ng "pagsasaboy." Kadalasan, dinadala ng manghahasik ang mga binhi sa isang tupi ng kaniyang kasuutan o sa isang sisidlan. Pagkatapos, dinadampot niya ang mga binhi mula sa lalagyan nito at isinasabog niya ito sa kaniyang unahan patungo sa kabilang direksiyon. Sa Israel, ang kapanahunan ng paghahasik ay nagsisimula nang bandang Oktubre at umaabot hanggang sa unang bahagi ng Marso, depende sa uri ng butil na inihahasik.

Ang Pagpapala ni Jehova. Si Jehova ang naglalaan ng binhi at nagpapatubo ng pananim, siya rin ang naglalaan ng sikat ng araw at ng ulan, anupat dahil sa mga ito ay namumunga ang bukid nang maraming ulit kaysa sa dami ng itinanim. (2Sa 23:3, 4; Isa 55:10) Sa gayon, ang buong sangkatauhan, matuwid man o balakyot, ay nakikinabang mula sa Maylalang.—Mat 5:45; Gaw 14:15-17.

Gayunman, karaniwan nang hindi espesipikong kinokontrol ng Diyos na Jehova ang mga salik na nagpapaging posible sa pagtubo ng pananim. Kaya naman kung minsan, maaaring magtamasa ng saganang ani ang mga taong balakyot, samantalang ang mga matuwid, dahil sa di-kaayaayang mga kalagayan, ay baka dumanas ng mahinang ani. —Ihambing ang Job 21:7-24.

Sa kabilang dako, kapag angkop sa kaniyang layunin, maaaring pagpalain ni Jehova ang manghahasik at bigyan ito ng saganang ani, at maaari niyang pahinain ang pamumunga ng pananim, depende sa katapatan at pagsunod sa Kaniya ng manghahasik. Halimbawa, nilayon ni Jehova na gawing isang dakila at malaking bansa sa Lupang Pangako ang Israel, kaya naman sagana niyang pinagpala ang kaniyang masunuring mga lingkod. Noong nakikipamayan si Isaac sa Canaan, bagaman nililigalig siya ng mga katutubo ng lupain, pinagpala siya ni Jehova anupat sa kaniyang paghahasik ay umaani siya nang hanggang sa isang daang takal mula sa isang takal na inihasik niya.—Gen 26:12.

Nakadepende sa espirituwal na kalagayan ng Israel ang tatanggapin nilang ani. Bago sila pumasok sa Lupang Pangako, sinabi sa kanila ni Jehova: "Kung patuloy kayong lalakad ayon sa aking mga batas at tutuparin ninyo ang aking mga utos at isasagawa ninyo ang mga iyon, . . . tiyak na aabutan ng inyong paggigiik ang inyong pamimitas ng ubas, at aabutan ng pamimitas ng ubas ang paghahasik ng binhi." Gayon na lamang kasagana ang magiging ani nila anupat hindi pa tapos ang pag-aani ay panahon na naman upang ihasik ang susunod na pananim. (Ihambing ang Am 9:13.) Sa kabilang dako naman, nagbabala ang Diyos: "Kung hindi kayo makikinig sa akin ni isasagawa ang lahat ng utos na ito, . . . maghahasik nga kayo ng inyong binhi sa walang kabuluhan, sapagkat tiyak na lalamunin iyon ng inyong mga kaaway." At idinagdag pa niya, "ang inyong lupa ay hindi magbibigay ng kaniyang ani." (Lev 26:3-5, 14-16, 20; ihambing ang Hag 1:6.) Nang maglaon, noong mga araw ng propetang si Jeremias, nagkatotoo ang babala ni Jehova. Bilang paglalarawan sa kanilang masamang ka-

lagayan, sinabi ni Jehova: "Naghasik sila ng trigo, ngunit mga tinik ang ginapas nila."—Jer 12:13.

Ang Kautusan ng Israel na Umuugit sa Paghahasik. Sa Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, iniutos ng Diyos na ang lupa ay hahasikan sa loob ng anim na taon, ngunit walang paghahasik o pag-aaning gagawin sa ikapitong taon (taon ng Sabbath) ni sa taon ng Jubileo. (Exo 23:10, 11; Lev 25:3, 4, 11) Sa pamamagitan nito ay nasubok ang kanilang pananampalataya at nagkaroon sila ng higit na panahon upang magtaguyod ng espirituwal na mga bagay; nakabuti rin ito sa lupa.

Yamang ang lupain ay kay Jehova, ito, sa diwa, ay banal, at ang kaniyang bayan ay banal. Kaya naman kinailangan ang pag-iingat upang maiwasan ang anumang uri ng karumihan. Kapag nahulog sa basang binhi ang bangkay ng isang maruming hayop, halimbawa, isang daga o isang butiki, ito ay nagiging marumi at hindi na dapat pang gamitin, samantalang kung tuyo ang binhi, ito ay malinis. Walang alinlangang iyon ay dahil maikakalat ng tubig sa buong binhi ang karumihan.—Lev 11:31, 37, 38.

Noon, hindi rin pinahihintulutan ang paghahasik ng pinaghalu-halong magkakaibang binhi, bagaman maaaring maghasik ng magkakaibang uri ng binhi, bawat uri ay dapat na may kani-kaniyang lugar sa bukid na iyon. (Lev 19:19; Isa 28:25) Marahil ito'y upang manatiling palaisip ang mga Israelita hinggil sa kanilang pagiging hiwalay at pagiging natatangi bilang bayan ng Diyos, na nasa ilalim ng kaniyang Pagkahari. Kapag nilabag ng isang Israelita ang kautusang ito, anupat pinaghalo niya ang dalawang magkaibang uri ng binhi, ang lahat ng bunga ng kaniyang bukid o ubasan ay magiging bagay na "nakatalaga." Sa gayon ay mapupunta iyon sa santuwaryo.—Deu 22:9; ihambing ang Lev 27:28; Bil 18:14.

Makatalinghagang Paggamit. Nang inilalarawan niya ang pangangalaga at pagpapala ni Jehova sa mga nalabi na bumalik mula sa Babilonya, sumulat ang salmista: "Yaong mga naghahasik ng binhi na may mga luha ay gagapas na may hiyaw ng kagalakan. Siya na walang pagsalang yumayaon, na tumatangis pa man din, na may dala-dalang isang supot ng binhi, ay walang pagsalang papasok na may hiyaw ng kagalakan, na dala-dala ang kaniyang mga tungkos." (Aw 126:1, 5, 6) Sa kanilang paglaya, naging napakaliligaya niyaong mga bumalik mula sa Babilonya, ngunit maaaring tumangis sila nang hinahasikan nila ng binhi ang tiwangwang na lupa na 70 taóng hindi nasaka. Gayunpaman, muli silang tinipon ni Jehova alang-alang sa kaniyang pangalan, at yaong mga nagpatuloy sa gawaing paghahasik at muling pagtatayo ay nagtamasa ng bunga mula sa kanilang pagpapagal. Nang mahinto ang pagtatayo ng templo, pansamantalang ipinagkait ni Jehova ang bunga ng lupain, ngunit sa pamamagitan ng mga propetang sina Hagai at Zacarias, muling napasigla ang bayan sa gawain at muli nilang natamo ang lingap ng Diyos.—Hag 1:6, 9-11; 2:15-19.

Upang ilarawan ang tiyak na katuparan ng kaniyang salita, ginamit ni Jehova ang paghahasik at ang proseso ng pagtubo ng pananim.—Isa 55:10, 11.

Pagiging masikap at bukas-palad. Nagbigay si Solomon ng isang simulain may kaugnayan sa pagkabukas-palad at masipag na paggawa nang isulat niya: "Siyang nagbabantay sa hangin ay hindi maghahasik ng binhi; at siyang tumitingin sa mga ulap ay hindi gagapas." Ang isang taong nagpapaliban, anupat naghihintay ng panahon kapag waring kaayaaya na sa kaniya ang lahat ng bagay para gawin niya ang gawaing inilagay ng Diyos sa harapan niya, o naghahanap ng dahilan upang makaiwas sa pagtatrabaho, ay hindi tatanggap ng anuman mula sa Diyos. Sa halip, inirekomenda ni Solomon ang pagiging masikap, sapagkat, sinasabi niya sa talata 5, ang Diyos ang "gumagawa ng lahat ng bagay" at hindi nauunawaan ng tao ang lahat ng paraan ng paggawa ng Diyos. Kaayon nito, ipinapayo niya: "Sa umaga ay ihasik mo ang iyong binhi at hanggang sa kinagabihan ay huwag mong pagpahingahin ang iyong kamay; sapagkat hindi mo nalalaman kung saan ito magtatagumpay, kung dito o doon, o kung ang dalawa ay parehong magiging mabuti."—Ec 11:4-6.

Waring ganito rin ang iniisip ng apostol na si Pablo nang pasiglahin niya ang mga Kristiyano sa Corinto na maging bukas-palad may kaugnayan sa tulong bilang paglilingkod para sa mga kapatid sa Jerusalem, na dumanas ng mga paghihirap at nawalan ng kanilang mga pag-aari dahil pinag-usig sila ng mga Judio. Sinabi ni Pablo: "Siya na naghahasik nang kaunti ay mag-aani rin nang kaunti; at siya na naghahasik nang sagana ay mag-aani rin nang sagana. . . . Bukod diyan, magagawa ng Diyos na managana sa inyo ang kaniyang buong di-sana-nararapat na kabaitan, upang habang lagi kayong may lubos na kasapatan sa lahat ng bagay ay magkaroon kayo ng sagana para sa bawat gawang mabuti. . . . Ngayon siya na saganang naglalaan ng binhi sa manghahasik at ng tinapay na kakainin ay maglalaan at magpaparami ng binhi na inyong ihahasik at magpapalago sa mga bunga ng inyong katuwiran." Pagkatapos ay binanggit ni Pablo ang mabuting ibubunga nito, bukod sa paglingap ng Diyos at pananagana sa materyal na paraan, samakatuwid nga, na ang gayong pagkabukas-palad ay nagbubunga ng pasasalamat at pagluwalhati sa Diyos, pati na ng pag-ibig at mga panalangin niyaong mga

tinutulungan, para roon sa mga tumutulong. Lumalago rin ang pag-ibig sa loob ng kongregasyon dahil dito.—2Co 9:6-14.

Pangangaral ng mabuting balita. Inihalintulad ni Jesu-Kristo ang paghahasik ng binhi sa pangangaral ng salita, ang mabuting balita ng Kaharian. Siya ang Manghahasik ng mga katotohanan ng Kaharian, at si Juan na Tagapagbautismo ay gumawa rin bilang isang manghahasik. Ang mga alagad naman ni Jesus ay isinugo upang gumapas sa mga bukid na nahasikan na at mapuputi na para sa pag-aani. Kaya naman sinabi niya sa kanila: "Tumatanggap na ng kabayaran ang manggagapas at nagtitipon na ng bunga para sa buhay na walang hanggan, upang ang manghahasik at ang manggagapas ay makapagsayang magkasama. . . . Isa ang manghahasik at iba naman ang manggagapas. Isinugo ko kayo upang gapasin ang hindi ninyo pinagpagalan. Iba ang nagpagal [sa paghahasik], at kayo ang pumasok sa pakinabang ng kanilang pagpapagal [sa pamamagitan ng paggapas]."—Ju 4:35-38.

Sa ilustrasyon tungkol sa manghahasik, muling inihalintulad ni Jesus ang gawaing pangangaral sa paghahasik. Sa talinghagang ito, ang binhing inihasik ay "ang salita ng kaharian." Ipinakita ni Jesus na maaaring makaapekto sa pagsibol at pagtubo ng binhi sa puso ng mga tao ang mga kalagayang umiiral nang ihasik ang binhi.—Mat 13:1-9, 18-23; Luc 8:5-15.

Ang trigo at ang mga panirang-damo. Sa ibang ilustrasyon naman, inihalintulad ni Jesus ang kaniyang sarili sa isang manghahasik ng mainam na binhi, at inihalintulad naman niya ang binhi sa "mga anak ng kaharian." Ang isa pang manghahasik, isang kaaway na naghahasik ng mga panirang-damo sa bukid, ay ang Diyablo. Dito, maliwanag na humuhula si Jesus tungkol sa apostasyang darating, anupat sa panahong iyon, sa loob at sa gitna ng kongregasyong Kristiyano, ay magkakaroon ng mga taong may-kabulaanang mag-aangkin na mga lingkod sila ng Diyos at magtatangkang dungisan ang kongregasyon at ilayo ang mga alagad.—Mat 13:24-30, 36-43; ihambing ang Gaw 20:29; 2Co 11:12-15; 2Te 2:3-9; 1Ti 4:1; 2Ti 4:3, 4; 2Pe 2:1-3.

'Paghahasik may kinalaman sa laman.' Pagkatapos niyang isa-isahin ang mga bunga ng espiritu at ang mga gawa ng laman, at paalalahanan ang bawat isa na patunayan ang kaniyang sariling gawa, sinabi ng apostol na si Pablo: "Huwag kayong palíligaw: Ang Diyos ay hindi isa na malilibak. Sapagkat anuman ang inihahasik ng isang tao, ito rin ang kaniyang aanihin; sapagkat siyang naghahasik may kinalaman sa kaniyang laman ay mag-aani ng kasiraan mula sa kaniyang laman, ngunit siyang naghahasik may kinalaman sa espiritu ay mag-aani ng buhay na walang hanggan mula sa espiritu." —Gal 5:19-23; 6:4, 7, 8.

Sa Roma 1:24-27, binabanggit ni Pablo ang isang halimbawa ng paghahasik may kinalaman sa laman, pati ang mga bunga nito. Ang ibang mga halimbawa ay yaong tao na nagkasala ng insesto sa kongregasyon ng Corinto, anupat nagsagawa ng maruruming bagay na makalaman; gayundin sina Himeneo at Alejandro, na nagtaguyod ng maruruming turo at pamumusong, at ibinigay kay Satanas "para sa pagkapuksa ng laman," samakatuwid nga, upang maalis mula sa kongregasyon ang gayong makalamang elemento.—1Co 5:1, 5; 1Ti 1:20; 2Ti 2:17, 18.

Pagtuturo at pangangalaga sa kongregasyon. Nang sumulat siya sa kongregasyon sa Corinto, inihambing ni Pablo ang kaniyang pagtuturo at pagtulong sa kongregasyon sa gawaing paghahasik, at ipinaliwanag niya sa kanila na, dahil sa paggawa nito, mayroon siyang awtoridad na tumanggap ng materyal na mga bagay mula sa kanila bilang tulong sa pagtupad niya sa kaniyang ministeryo. Ngunit hindi niya ginawa ang gayon, upang huwag siyang magbigay ng anumang balakid sa mabuting balita.—1Co 9:11, 12.

Kung paanong ang binhi ay mapayapang inihahasik ng isang magsasaka, ang mabuting balita ay inihahasik din nang payapa, anupat nang walang pakikipagtalo, hidwaan, kaguluhan, at paggamit ng dahas. At ang mga naghahasik nito ay mga taong mapayapa, hindi mahilig makipagtalo, hindi palaaway, o magugulo. Kaya naman upang magbunga ng katuwiran ang kanilang paghahasik, dapat umiral sa kongregasyong Kristiyano ang mapapayapang mga kalagayan.—San 3:18.

Ang pagkabuhay-muli. Noong tinatalakay niya ang espirituwal na pagkabuhay-muli, ang paglilibing sa pisikal na katawan ay inihalintulad ni Pablo sa paghahasik ng isang binhi, anupat sinabi niya: "Gayunpaman, may magsasabi: 'Paano ibabangon ang mga patay? Oo, sa anong uri ng katawan sila paririto?' Ikaw na taong di-makatuwiran! Ang inihahasik mo ay hindi binubuhay malibang mamatay muna ito; at kung tungkol sa inihahasik mo, inihahasik mo, hindi ang katawan na tutubo, kundi ang isang butil lamang, maaaring trigo o alinman sa iba pa; ngunit binibigyan ito ng Diyos ng katawan ayon sa kaniyang kinalugdan, at sa bawat isa sa mga binhi ay ang sarili nitong katawan. . . . At may mga katawang makalangit, at mga katawang makalupa . . . Gayundin naman ang pagkabuhay-muli ng mga patay. Inihahasik ito sa kasiraan, ibinabangon ito sa kawalang-kasiraan. . . . Inihahasik itong isang katawang pisikal, ibinabangon itong isang katawang es-

pirituwal. . . . Sapagkat ito na nasisira ay kailangang magbihis ng kawalang-kasiraan, at ito na mortal ay kailangang magbihis ng imortalidad." —1Co 15:35-53.

Yaong mga pinili ng Diyos upang maging mga kasamang tagapagmana ng kaniyang Anak, at upang tumanggap ng kawalang-kasiraan at imortalidad, ay kailangang mamatay at magsuko ng kanilang katawang laman upang makapagtamo ng isang makalangit na katawan sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli. Nakakatulad ito ng nangyayari sa isang binhi na itinanim, anupat iyon ay 'namamatay,' naaagnas, at ang anyo at hitsura ay ibang-iba sa halamang isinisibol nito.

Para sa pagtalakay hinggil sa paghahasik na binabanggit sa Isaias 28:24, lakip ang makatalinghagang kahulugan nito, tingnan ang PAG-AARARO.

MANGHUHULA NG MGA PANGYAYARI.

Isang indibiduwal na nag-aangking makapagsasabi ng mga mangyayari sa hinaharap. Ayon sa Bibliya, kasama rito ang mga mahikong saserdote, espiritistikong mga manghuhula, mga astrologo, at iba pa. (Tingnan ang ESPIRITISMO; PANGHUHULA.) Ang salitang Hebreo na *yid·de'o·ni',* na isinalin bilang "manghuhula ng mga pangyayari," ay nagmula sa salitang-ugat na *ya·dha'* (alam) at nagpapahiwatig ng kaalamang lingid sa pangkaraniwang tao. Madalas itong lumitaw kasama ng *'ohv,* na nangangahulugang "espiritista." (Deu 18:11) May mga indibiduwal na nagkaroon ng kapangyarihan ng okultismo dahil nakipag-ugnayan sila sa mga demonyo, ang balakyot na mga anghel na kaaway ng Diyos at nasa ilalim ni Satanas na Diyablo, na tagapamahala ng mga demonyo. (Luc 11:14-20) Noong sinaunang mga panahon, iba't ibang pamamaraan ang ginagamit ng mga manghuhulang ito para makuha ang kanilang mga mensahe ng prediksiyon: pagmamasid sa mga bituin (Isa 47:13), pagsusuri sa atay at iba pang mga lamang-loob ng mga hayop na inihain (Eze 21:21), pagpapakahulugan sa mga tanda (2Ha 21:6), pagsangguni sa diumano'y mga espiritu ng mga patay, at iba pa.—Deu 18:11.

Ang buhay ng mga Ehipsiyo, tulad ng mga Babilonyo, ay kontrolado ng kanilang mga manghuhula. (Isa 19:3) Samantala, ang tunay na mga lingkod ng Diyos ay hindi kailanman umaasa sa gayong mga tao para sa impormasyon. Nang ibigay ang Kautusan sa Israel di-nagtagal matapos silang lumaya sa pagkaalipin sa Ehipto, mahigpit silang pinagbawalan na huwag sumangguni sa "mga manghuhula ng mga pangyayari." (Lev 19:31) Ang isa na magkakaroon ng "imoral na pakikipagtalik" sa mga iyon ay lilipulin mula sa bayan ng Diyos. At kung tungkol sa isa na nagsasagawa nito, ganito pa ang sabi ng kautusan: "Kung tungkol sa isang lalaki o isang babae na may espiritung sumasanib o espiritu ng panghuhula, sila ay papatayin nang walang pagsala." (Lev 20:6, 27) Pagkaraan ng halos 40 taon, noong nakahanda nang pumasok ang Israel sa Lupang Pangako at palayasin ang mga tumatahan doon, pinaalalahanan ito: "Huwag mong pag-aralang gawin ang ayon sa mga karima-rimarim na bagay ng mga bansang iyon. Huwag masusumpungan sa iyo . . . ang sinumang sumasangguni sa espiritista o ang manghuhula ng mga pangyayari o ang sinumang sumasangguni sa patay."—Deu 18:9-11.

Pagkaraan ng mahigit na 350 taon, inalis ng unang hari ng Israel, si Saul, mula sa lupain ang lahat ng manghuhula ng mga pangyayari. Gayunman, bago siya namatay, lumayo na siya nang husto kay Jehova anupat personal siyang sumangguni sa isang "dalubhasang espiritista sa En-dor" para magpahula. Noong una ay natatakot ang babae na isagawa ang kaniyang sining, ngunit dahil sa pagpupumilit ni Saul na "iahon [niya] si Samuel," pinalitaw niya ang isang pangitain. Inilarawan niya ito bilang 'isang matandang lalaking nadaramtan ng isang damit na walang manggas.' Kumbinsido si Saul na iyon ang propetang si Samuel. (1Sa 28:3, 7-19) Ngunit hindi maaaring si Samuel iyon, sapagkat patay na siya, at ang mga patay "ay walang anumang kabatiran." (Ec 9:5) Noong nabubuhay pa si Samuel, tiyak na hindi siya makikipag-ugnayan sa isang espiritista, at hindi makikipagtulungan sa mga iyon ang Diyos na Jehova at ang kaniyang mga banal na anghel. Sinabi mismo ng Diyos sa kaniyang bayan: "Kung sasabihin nila sa inyo: 'Sumangguni kayo sa mga espiritista o sa mga may espiritu ng panghuhula na humuhuni at nagsasalita nang pabulong,' hindi ba sa Diyos nito dapat sumangguni ang alinmang bayan? Dapat bang sumangguni sa mga patay para sa mga buháy? Sa kautusan at sa katibayan!" Sinabi pa ni Jehova: "Tiyak na lagi nilang sasalitain ang ayon sa kapahayagang ito na hindi magkakaroon ng liwanag ng bukang-liwayway."—Isa 8:19, 20.

Halos 400 taon pagkaraang maghari si Saul, "ginawa [ni Haring Manases ng Juda] nang lansakan ang masama sa paningin ni Jehova, upang galitin siya," kasama na rito ang pagsangguni sa mga manghuhula ng mga pangyayari, na dumami sa ilalim ng kaniyang pamamahala. (2Ha 21:6; 2Cr 33:6) Inalis ng matuwid na si Haring Josias, apo ni Manases, ang lahat ng mga ito mula sa lupain. —2Ha 23:24.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang tanging pagbanggit sa makademonyong panghuhula ay noong palayain ng apostol na si Pablo ang "isang alilang babae na may espiritu, isang demonyo ng panghuhula" sa lunsod ng Filipos. Nakapaglaan siya

sa kaniyang mga panginoon ng maraming pakinabang "sa pagsasagawa ng sining ng panghuhula." Talagang makademonyo at tahasang salansang sa Diyos ang gawaing ito. Lumikha ng malaking kaguluhan para kay Pablo sa Filipos ang mga panginoon ng batang babae na mula sa kaniya'y pinalayas ang demonyo. Dinala nila si Pablo at ang kaniyang kasamahang si Silas sa harap ng mga mahistrado, at iniutos naman ng mga ito na hampasin sila at pagkatapos ay itapon sila sa piitan.—Gaw 16:12, 16-24.

MANGHUHULI NG IBON. Taong nambibitag ng mga ibon. (Kaw 6:5; Aw 124:7) Sa mga Hebreo, waring pangunahin itong ginagawa sa pamamagitan ng mga bitag, mga silo, o mga lambat, bagaman maaaring gumamit din sila noon ng ibang mga pamamaraan, gaya ng busog at palaso, at panghilagpos.

Pagkatapos ng Baha, ang mga ibon, basta't wastong napatulo ang dugo, ay maaari nang kainin ng tao. (Gen 9:2-4) Bagaman nang maglaon ay ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagkain ng ilang uri ng ibon, napakaraming klase ang itinuring na "malinis" upang kainin. (Deu 14:11-20) Dapat 'ibuhos at takpan ng alabok' ang dugo ng mga ibong nahuli sa pangangaso. (Lev 17:13, 14) Bukod sa paggamit sa mga ito bilang pagkain (Ne 5:18; 1Ha 4:22, 23), ang ilan sa mga ibong nahuhuli, partikular na ang mga inakáy na kalapati at mga batu-bato, ay maaaring gamitin sa paghahain (Lev 1:14), at malamang na mga manghuhuli ng ibon ang nagsusuplay ng ilan sa mga kalapating ipinagbibili sa templo sa Jerusalem noong panahong naririto si Jesus sa lupa. (Ju 2:14, 16) Malamang na ang ilang ibon na magaganda ang balahibo o mahuhusay umawit ay ipinagbili upang gawing mga alagang hayop.—Ihambing ang Job 41:5; 1Ha 10:22.

Mga Bitag at mga Silo. Sa mga terminong Hebreo na ginagamit na pantukoy sa mga bitag at mga silo, dalawa (*moh·qesh′* at *pach*) ang ipinapalagay na pangunahing nauugnay sa mga kasangkapang ginagamit ng mga manghuhuli ng ibon. Iminumungkahi na ang *moh·qesh′* ("silo"; Am 3:5) ay tumutukoy sa isang silo na minamaniobra ng isang manghuhuli ng ibon (o ng isang pangkat nila), samantalang ang *pach* naman (Job 22:10; Aw 91:3) ay isang bitag na kusang umiigkas kapag may ibong pumasok sa loob niyaon. Inaakit ang ibon na pumasok sa bitag sa pamamagitan ng isang pain. (Kaw 7:23) Ang salitang Hebreo para sa "manghuhuli ng ibon" (*ya·qush′* o *ya·qohsh′*) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *ya·qosh′*, nangangahulugang "mag-umang ng silo."—Jer 50:24.

Noong sinaunang mga panahon, kailangang pag-aralan ng manghuhuli ng ibon ang iba't ibang ugali at kakatwang mga katangian ng bawat uri ng ibon; kailangan din siyang gumamit ng tusong mga pamamaraan upang maitago ang mga bitag na kaniyang inilalagay at huwag mahalata ang mga ito. (Ihambing ang Job 18:10; Aw 64:5, 6; 140:5.) Dahil sa lokasyon ng mga mata ng ibon sa magkabilang gilid ng ulo nito, mas malawak ang saklaw ng paningin ng karamihan sa kanila kaysa sa mga tao. Gayundin, may ilang ibon na nakakakilala sa mga bagay na nasa malayo na kailangan nang gamitan ng largabista upang makita ng mga tao. Ang ganiyang paningin, bukod pa sa pagiging likas na maingat ng mga ibon, ay nagdiriin sa katotohanan ng kawikaan na "walang kabuluhan ang paglaladlad ng lambat sa harap ng mga mata ng anumang may mga pakpak."—Kaw 1:17.

Ang tao, palibhasa'y hindi niya kayang makita nang patiuna ang hinaharap at limitado ang kaniyang kakayahang humarap sa kapahamakan, ay inihahalintulad sa 'mga ibon na nahuhuli sa bitag [sa Heb., *bap·pach′*], nasisilo sa isang kapaha-pahamak na panahon, kapag ito ay biglang nahuhulog sa kanila.' (Ec 9:12) Ang mga matuwid ay napapaharap sa mga tusong silo, mga natatagong bitag, at kaakit-akit na mga paing inilalatag sa kanilang landas upang akayin sila tungo sa teritoryo ng mga balakyot na naghahangad na sila'y ipahamak sa moral at espirituwal. (Aw 119:110; 142:3; Os 9:8) Hinatulan ang mga bulaang propetisa dahil sa 'panghuhuli nila ng mga kaluluwa na para bang ang mga iyon ay mga bagay na lumilipad.' (Eze 13:17-23) Gayunman, dahil si Jehova ay sumasakaniyang tapat na mga lingkod, ang kanilang "kaluluwa ay tulad ng ibong nakatakas mula sa bitag ng mga nagpapain. Ang bitag ay nasira, at tayo ay nakatakas." (Aw 124:1, 7, 8) Nanalangin ang salmista: "Ingatan mo ako mula sa pagkakahawak ng bitag [*phach*] na iniumang nila sa akin at mula sa mga silo [*u·mo·qeshohth′*, pambabaing anyong pangmaramihan ng *moh·qesh′*] ng mga nagsasagawa ng bagay na nakasasakit. Ang mga balakyot ay sama-samang mahuhulog sa sarili nilang mga lambat, habang ako naman ay dumaraan."—Aw 141:9, 10.

MANGKOK. Tingnan ang HUGASAN; SISIDLAN.

MANGMANG. Sa halip na tumukoy sa isang tao na kulang sa mental na kakayahan, ang salitang "mangmang," ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ay karaniwan nang tumutukoy sa isang indibiduwal na humahamak sa tamang pangangatuwiran at gumagawi nang walang katinuan sa moral anupat sumasalungat sa matuwid na mga pamantayan ng Diyos. Ang iba't ibang terminong Hebreo na tumutukoy sa gayong tao ay *kesil′* ("hangal"; Kaw 1:22), *'ewil′* ("mangmang"; Kaw 12:15), *na·val′* ("hangal"; Kaw 17:7), at *lets* ("manunuya"; Kaw 13:1). Ang Griegong

a′phron naman ay tumutukoy sa isa na "di-makatuwiran" (Luc 12:20), ang *a·no′e·tos* ay sa isa na "hangal" (Gal 3:1), at ang *mo·ros′* ay sa isa na "mangmang" (Mat 23:17; 25:2).

Ang lalaking si Nabal ay isang halimbawa ng taong mangmang (1Sa 25) gaya rin ng mga taong nakakakilala sa tunay na Diyos at pagkatapos ay sumasamba naman sa mga bagay na nilalang. (Ro 1:20-25) Sinabi ni Isaias na ang isang taong mangmang, o hangal, ay magsasalita "lamang ng kahangalan, at ang kaniya mismong puso ay gagawa ng bagay na nakasasakit, upang magsagawa ng apostasya at upang magsalita ng bagay na liko laban kay Jehova, upang payauning walang laman ang kaluluwa ng gutóm, at maging ang nauuhaw ay pinayayaon niya nang walang nainom." (Isa 32:6) Hinahamak ng mangmang ang karunungan at disiplina. (Kaw 1:7) Sa halip na makinig sa payo, patuloy na lumalakad ang mangmang sa daan na itinuturing niyang "tama sa kaniyang sariling paningin." (Kaw 12:15) Madali siyang maghinanakit at sumusugod agad sa pakikipagtalo. (Ec 7:9; Kaw 20:3) Sinasabi niya sa kaniyang puso (anupat makikita sa kaniyang mga pagkilos ang hindi tuwirang binibigkas ng kaniyang bibig): "Walang Jehova."—Aw 14:1.

Angkop lamang na tukuyin ni Jesu-Kristo ang mga eskriba at mga Pariseo bilang "mga mangmang at mga bulag," samakatuwid nga, mga taong kulang ng karunungan at walang kabuluhan sa moral, sapagkat pinilipit nila ang katotohanan sa pamamagitan ng gawang-taong mga tradisyon at sumunod sila sa isang mapagpaimbabaw na landasin. Bukod dito, sinuhayan ni Jesus ang kawastuan ng katawagang ito nang ilarawan niya ang kanilang kawalan ng kaunawaan. (Mat 23:15-22; 15:3) Gayunman, kapag tinatawag ng isang indibiduwal ang isang kapatid bilang isang "kasuklam-suklam na mangmang," anupat hinahatulan at hinahamak niya ang kaniyang kapatid bilang walang kabuluhan sa moral, magiging marapat siya sa Gehenna.—Mat 5:22; Ro 14:10-12; Mat 7:1, 2.

Ang taong mangmang na nagtayo ng kaniyang bahay sa buhanginan at ang taong mayaman na ang lupain ay nagbubunga nang sagana, anupat dahil dito'y nagplanong magpalawak ng kaniyang mga imbakan at pagkatapos ay lubusang magpakasaya sa buhay, ay mga halimbawa ng maiinam na ilustrasyon ni Jesus na hango sa pang-araw-araw na buhay at nagdiriin sa kamangmangan ng pagpapabaya sa espirituwal na mga bagay at hindi pagtatamasa ng tunay na pagpapala dahil dito. Karagdagan pa, isang kahibangan kung ang isang tao ay hindi 'patuloy na magbabantay' sa espirituwal na paraan, gaya ng idiniin sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa limang mangmang na dalaga na, sa kanilang paglabas upang salubungin ang kasintahang lalaki, ay hindi nagdala ng langis para sa kanilang mga lampara.—Mat 7:24-27; Luc 12:16-21; Mat 25:1-13.

Upang ang isang tao ay maging tunay na marunong, dapat siyang magpakamangmang sa paningin ng sanlibutan, "sapagkat ang karunungan ng sanlibutang ito ay kamangmangan sa Diyos." Hindi yaong marurunong sa sanlibutan kundi yaong mga hinahamak bilang mga taong walang kaalaman, mga mangmang, ang pinili ni Jehova upang kumatawan sa kaniya. Dahil dito ay naging litaw na litaw ang kamangmangan ng sanlibutang ito. Bukod dito, pinapawi nito ang lahat ng dahilan para maghambog ang isang indibiduwal na pinagpakitaan ng pabor. Sa halip, ang lahat ng kaluwalhatian ay marapat lamang na napupunta sa Bukal ng karunungan, si Jehova.—1Co 3:18, 19; 1:18-31.

Kapag sinasagot ng isang tao ang mangmang 'ayon sa kamangmangan nito,' sa diwa na tinutularan niya ang magaspang na pamamaraan nito ng pakikipagtalo, ang taong iyon ay nagiging kaayon ng maling mga pangangatuwiran at mga lakad ng mangmang. Upang huwag maging gaya ng mangmang sa bagay na ito, tayo ay pinapayuhan ng kawikaan: "Huwag mong sagutin ang sinumang hangal ayon sa kaniyang kamangmangan." Sa kabilang dako naman, ipinakikita ng Kawikaan 26:4, 5 na maaaring maging kapaki-pakinabang kung ang mangmang ay sasagutin "ayon sa kaniyang kamangmangan," sa diwa na susuriin ang kaniyang mga argumento, ilalantad ang mga iyon bilang kamangmangan, at ipakikita na mali ang kaniyang mga konklusyon batay sa sarili niyang mga pangangatuwiran.

MANGUNGULTI. Isang tao na dalubhasa sa hanapbuhay na pagkukulti; sa kasanayang ito, ang mga balat ng hayop ay ginagawang katad na maaari namang gamitin sa paggawa ng iba't ibang uri ng kagamitan. (2Ha 1:8; Mat 3:4) Walang alinlangan, ang gawaing pagkukulti noong sinauna ay isinagawa ring kagaya nitong kamakailan sa Gitnang Silangan, samakatuwid nga, sa isang kultihan na may isa o dalawang silid, na kinaroroonan ng mga kasangkapan at mga tangke para sa paghahanda sa mga balat. Kasama sa karaniwang proseso ng paghahanda sa katad ang (1) pagpapaluwag sa mga balahibo, kadalasa'y gamit ang isang timpladang may apog; (2) pagtanggal sa mga balahibo, maliliit na piraso ng laman, at taba na nakadikit sa balat; at (3) pagkulti sa balat gamit ang likido na maaaring gawa mula sa talob ng *sumac* o ng ensina, o mula sa iba pang mga uri ng halaman.

Nagpalipas si Pedro "nang maraming araw sa Jope kasama ng isang Simon, na isang mangu-

ngulti," na ang bahay ay nasa tabi ng dagat.—Gaw 9:43; 10:32.

MANINIBAT, MGA. Mga kawal na nasasandatahan ng mga sibat. Noong sinauna, sila ang bumubuo ng isang seksiyon ng impanterya na may magagaan na sandata, at sinusuportahan sila ng mga mamamana at mga tagapaghilagpos. Kadalasan, may dalang mga sibat ang mga tagapagpatakbo ng karo at mga kabalyero. Ang mga maninibat ay bahagi ng mga hukbong Romano na sumakop noon sa Palestina, anupat 200 sa mga ito ang kasama nang palihim na ihatid si Pablo papalabas ng Jerusalem.—Gaw 23:23.

MANININGIL NG BUWIS. Sa Imperyo ng Roma, mga opisyal ng imperyo ang sumisingil o lumilikom ng buwis na pantao at buwis sa lupa bilang bahagi ng kanilang tungkulin. Ngunit ang awtoridad na maningil ng mga buwis na ipinapataw sa mga kalakal na iniluluwas o inaangkat at sa mga panindang idinaraan ng mga mangangalakal sa isang bayan ay maaaring mabili sa pampublikong subasta. Kaya naman ang karapatang maningil ng gayong mga buwis ay napupunta sa mga taong nag-alok ng pinakamalaking bayad. Sa paniningil nila ng mga buwis, kumikita sila dahil ang mga buwis na nalilikom nila ay lumalabis sa halagang ibinayad nila sa subasta. Ipinagkakatiwala naman ng mga taong ito, kilala bilang mga *publican,* sa pangalawahing mga kontratista ang karapatang maningil ng buwis sa ilang bahagi ng kanilang teritoryo. Ang pangalawahing mga kontratista naman ay may mga tauhan na personal na naniningil ng mga buwis. Halimbawa, lumilitaw na si Zaqueo ang pinuno noon ng mga maniningil ng buwis sa loob at sa palibot ng Jerico. (Luc 19:1, 2) At si Mateo naman, na tinawag ni Jesus upang maging isang apostol, ay isa sa mga aktuwal na naniningil ng mga buwis, anupat waring ang tanggapan niya ng buwis ay nasa Capernaum o malapit doon.—Mat 10:3; Mar 2:1, 14.

Dahil dito, nagkaroon ng maraming Judiong maniningil ng buwis sa Palestina. Mababa ang tingin sa kanila ng mga kababayan nila, yamang kadalasan ay sumisingil sila nang higit kaysa sa takdang buwis. (Mat 5:46; Luc 3:12, 13; 19:7, 8) Karaniwang iniiwasan naman ng ibang mga Judio na kusang makipagsamahan sa mga maniningil ng buwis at inuuri nila ang mga ito sa mga taong kilala bilang mga makasalanan, kasama na rito ang mga patutot. (Mat 9:11; 11:19; 21:32; Mar 2:15; Luc 5:30; 7:34) Kinaiinisan din nila noon ang mga maniningil ng buwis dahil naglilingkod ang mga ito sa isang banyagang kapangyarihan, sa Roma, at malapitang nakikipagugnayan sa mga Gentil na "marurumi." Kaya naman kapag ang isang "kapatid" na napatunayang isang di-nagsisising manggagawa ng kamalian ay itinuring na gaya ng "maniningil ng buwis," nangangahulugan iyon ng hindi pagkakaroon ng kusang pakikipagsamahan sa kaniya.—Mat 18:15-17.

Hindi kinunsinti ni Kristo Jesus ang katiwaliang laganap sa gitna ng mga maniningil ng buwis. Ngunit handa siyang tumulong noon sa espirituwal na paraan sa mga nais makinig sa kaniya, kahit pa tinuligsa siya sa paggawa niya nito. (Mat 9:9-13; Luc 15:1-7) Sa isa sa kaniyang mga ilustrasyon, ipinakita ni Jesus na ang maniningil ng buwis na mapagpakumbabang umamin na siya'y makasalanan at nagsisi ay higit na matuwid kaysa sa Pariseo na buong-pagmamapuring minalas ang kaniyang sarili bilang matuwid. (Luc 18:9-14) At ang mapagpakumbaba at nagsising mga maniningil ng buwis (gaya nina Mateo at Zaqueo) ay napahanay na maging mga miyembro ng Kaharian ng langit.—Mat 21:31, 32.

MANIPIS NA ULAP. Tingnan ang SINGAW, MANIPIS NA ULAP.

MANLALANGOY. Isang tao na nakasisisid, nakalulutang at nakapagpaparoo't parito sa tubig sa pamamagitan ng kaniyang mga bisig at mga binti. Karaniwan na, marunong lumangoy ang sinaunang mga tao. (Eze 47:5; Gaw 27:42, 43) Sa isang sinaunang tekstong Ehipsiyo, binanggit ng isang ama na ang kaniyang mga anak ay nag-aral lumangoy, at ang mga relyebe naman ng Asirya ay kakikitaan ng mga mandirigmang lumalangoy, anupat kadalasa'y gumagamit sila ng pinalobong mga balat ng hayop.

Noon, napakahalaga na ang mga mangingisda ay marunong lumangoy. Kapag gumagamit sila ng pangubkob na lambat, kung minsan ay sumisisid sila sa tubig at hinihila nila sa ilalim ang isang bahagi ng gilid nito na may pabigat upang magkaroon ito ng lundo. Bagaman lumilitaw na isa siyang mahusay na manlalangoy (Ju 21:7, 8), ang mangingisdang si Pedro, noong lumalakad siya sa ibabaw ng tubig, ay nagpasimulang lumubog at tumawag kay Jesu-Kristo upang iligtas siya. Malamang na ito'y dahil sa di-pangkaraniwang malalaking alon noon, at pati sa personal na takot ni Pedro.—Mat 14:27-31.

Sa isang hula laban sa Moab, tinukoy ni Isaias ang karaniwang mga pagkilos ng isang manlalangoy, anupat sinabi niya: "Ang kamay ni Jehova ay mananatili sa bundok na ito, at ang Moab ay yuyurakan sa kinaroroonan nito kung paanong ang bunton ng dayami ay niyuyurakan sa tapunan ng dumi. At itatampal [sa literal, iuunat] niya ang kaniyang mga kamay sa gitna nito gaya ng pagtampal ng manlalangoy upang makalangoy, at ibababa niya ang kapalaluan nito sa pamamagitan ng mapanlinlang na mga galaw ng kaniyang mga kamay." (Isa

25:10, 11) Ipinahihiwatig ng saling ito, gayundin ng salin sa Griegong *Septuagint,* na iniuunat ni Jehova ang kaniyang kamay laban sa Moab upang magpasapit doon ng mapaminsalang mga dagok. Gayunman, sa ibang salin, pinalilitaw na ang Moab ang siyang lumalangoy. Bilang halimbawa, sinasabi ng *American Translation:* "Ang kamay ng PANGINOON ay mamamalagi sa bundok na ito, ngunit ang Moab ay yuyurakan sa kinatatayuan nito, kung paanong ang dayami ay niyuyurakan sa tubig ng hukay ng dumi; at bagaman ibinubuka niya ang kaniyang mga kamay sa gitna nito, kung paanong ibinubuka ng isang manlalangoy ang kaniyang mga kamay sa paglangoy, ang kaniyang pagmamapuri ay ibababa sa kabila ng lahat ng panlilinlang ng kaniyang mga kamay."

MANNA. Ang pangunahing pagkain ng mga Israelita noong panahon ng kanilang 40-taóng paglalakbay sa ilang. (Exo 16:35) Unang naglaan si Jehova ng manna sa Ilang ng Sin noong huling kalahatian ng ikalawang buwan mula nang lumabas sa Ehipto ang Israel noong 1513 B.C.E. (Exo 16:1-4) Nagsilbi itong pagkain para sa kanila hanggang sa makapasok sila sa Canaan noong 1473 B.C.E. at makakain sila ng bunga ng Lupang Pangako.—Jos 5:10-12.

Noon, lumilitaw ang manna sa lupa kapag sumingaw na ang latag ng hamog na namumuo sa kinaumagahan, anupat "sa ibabaw ng ilang ay may pinong bagay na malaniyebe, pinong tulad ng nagyelong hamog sa ibabaw ng lupa." Nang una itong makita ng mga Israelita, sinabi nila, "Ano ito?" o, sa literal, *"man hu'?"* (Exo 16:13-15; Bil 11:9) Dito malamang na nagmula ang pangalan, anupat nang maglaon ay tinawag mismo ng mga Israelita ang pagkaing ito bilang "manna."—Exo 16:31.

Paglalarawan. Ang manna ay "maputi na tulad ng buto ng kulantro" at ang "hitsura" ay tulad ng sahing ng bedelio, isang malinaw na substansiya na parang pagkit anupat ang anyo ay nahahawig sa perlas. Ang lasa nito ay maihahambing sa "tinapay na lapad na may pulot-pukyutan" o "nilangisang tinapay na matamis." Pagkatapos itong gilingin sa gilingang pangkamay o dikdikin sa almires, ang manna ay pinakukuluan o niluluto at ginagawang tinapay.—Exo 16:23, 31; Bil 11:7, 8.

Walang natural na substansiyang kilala ngayon ang lubusang tumutugma sa paglalarawan ng Bibliya sa manna, kaya naman walang gaanong saligan para iugnay ito sa isang kilalang produkto. Lalo pa nga't may makahimalang mga aspektong nasasangkot sa paglalaan ni Jehova ng manna sa mga Israelita. Ang paglitaw ng manna ay hindi nakadepende sa panahon ng taon o sa partikular na lokasyon sa ilang. Bagaman nagkakaroon ng mga uod at nagsisimulang bumaho ang manna sa lahat ng ibang mga araw kapag inimbak nang magdamag, ang karagdagang omer ng manna na tinipon sa ikaanim na araw, na magsisilbing pagkain sa panahon ng Sabbath, ay hindi nasisira. Walang masusumpungang manna sa panahon ng Sabbath, anupat naipatutupad nito sa mga Israelita ang pangingilin ng Sabbath.—Exo 16:19-30.

Ang ulo ng pamilya ang siyang nagtitipon o nangangasiwa sa pagtitipon ng manna para sa buong sambahayan. Yamang natutunaw ang manna kapag uminit na ang araw, tiyak na mabilis niyang tinitipon ang tinatayang suplay na kailangan ng sambahayan at pagkatapos ay tinatakal iyon. Kaunti man o marami ang natipon, depende sa laki ng sambahayan, ang dami ng nakolekta ay laging nagiging isang omer (2.2 L; 2 tuyong qt) para sa bawat tao. (Exo 16:16-18) Tinukoy ito ng apostol na si Pablo nang pasiglahin niya ang mga Kristiyano sa Corinto na gamitin ang kanilang labis na materyal na tinatangkilik upang punan ang kakulangan sa materyal ng kanilang mga kapatid.—2Co 8:13-15.

Layunin. Pinabayaan ni Jehova na magutom ang mga Israelita sa ilang at saka niya sila pinaglaanan ng manna upang ituro sa kanila na "hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao." Ginawa ito ni Jehova 'sa layuning pagpakumbabain sila at ilagay sila sa pagsubok upang mapabuti sila sa kanilang wakas.' (Deu 8:3, 16) Nang magsawa ang mga Israelita sa manna at pasimulan nila itong tawaging "kasuklam-suklam na tinapay," pinarusahan sila ni Jehova sa kanilang paghihimagsik sa pamamagitan ng pagsusugo sa gitna nila ng makamandag na mga serpiyente, na naging sanhi ng kamatayan ng marami.—Bil 21:5, 6.

Tinukoy ng salmista ang manna bilang "ang butil ng langit" (Aw 78:24), "tinapay mula sa langit" (Aw 105:40), at "ang mismong tinapay ng mga makapangyarihan" (Aw 78:25). Yamang inilalarawan ang mga anghel bilang "makapangyarihan sa kalakasan" (Aw 103:20), kung gayon ay maaari silang tawaging "mga makapangyarihan." Gayunman, hindi ito nangangahulugan na aktuwal na kumakain ng manna ang mga anghel kundi, maaaring ginamit sila ng Diyos nang paglaanan niya ng manna ang mga Israelita. (Ihambing ang Gal 3:19.) O, yamang ang langit ay tahanang dako ng "mga makapangyarihan," maaaring tinutukoy lamang ng pananalitang "tinapay ng mga makapangyarihan" na ito'y nagmula sa langit.

Upang makita ng panghinaharap na mga salinlahi ang manna, inutusan si Aaron na mag-ingat sa harap ni Jehova ng isang banga na naglalaman ng isang omer (2.2 L; 2 tuyong qt) ng manna. Nang mayari na ang ginintuang kaban ng tipan, isang "ginintuang banga" na may manna ang inilagay sa loob ng

sagradong kaban na ito. (Exo 16:32-34; Heb 9:4) Gayunman, pagkaraan ng mga limang siglo, nang ilipat ang Kaban mula sa toldang itinayo para rito ni David patungo sa templong itinayo naman ni Solomon, wala na ang ginintuang banga. (2Sa 6:17; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10) Natupad na nito noon ang layunin nito.

Makasagisag na Paggamit. Bagaman ang manna ay paglalaan ng Diyos (Ne 9:20), hindi ito nagdulot ng walang-hanggang buhay sa mga Israelita. Idiniin ni Jesu-Kristo ang bagay na ito, at pagkatapos ay idinagdag niya: "Ako ang tinapay na buháy na bumaba mula sa langit; kung ang sinuman ay kumain ng tinapay na ito siya ay mabubuhay magpakailanman; at, ang totoo, ang tinapay na ibibigay ko ay ang aking laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan." (Ju 6:30-33, 48-51, 58) Kumakain ang tapat na mga tagasunod ni Kristo ng makalangit na manna, o "tinapay ng buhay," na ito. Ginagawa nila iyon sa makasagisag na paraan sa pamamagitan ng pagsasagawa ng pananampalataya sa kapangyarihang tumubos ng inihaing laman at dugo ni Jesus. Sa paggawa niyaon, nabubuksan sa kanila ang pag-asang mabuhay magpakailanman, sa langit man kasama ni Kristo o sa Paraiso sa lupa.

Ginamit din ni Kristo sa makasagisag na paraan ang banga na may manna nang tiyakin niya sa kaniyang pinahiran-ng-espiritung mga tagasunod na yaong mga mananaig ay tatanggap ng "nakatagong manna," isang di-nasisirang panustos na pagkain o ang bunga ng gayong panustos, anupat sa kaso nila, imortalidad at kawalang-kasiraan sa langit.—Apo 2:17; 1Co 15:53.

MANOA. Isang lalaking Danita mula sa bayan ng Zora sa Sepela (Jos 15:33) at ama ni Hukom Samson. Si Manoa ay isang taimtim na mananamba ni Jehova.

Isang araw ay nagpakita sa baog na asawa ni Manoa ang isang anghel, na nagpatalastas na magsisilang ito ng isang anak na lalaki na magiging isang Nazareo ng Diyos. Nang ipabatid ito kay Manoa, nagsumamo siya kay Jehova na muling isugo ang mensahero upang turuan sila kung paano palalakihin ang bata. Sinagot ni Jehova ang panalangin at isinugo ang anghel sa ikalawang pagkakataon. Nang mag-alok si Manoa na maghain ng pagkain sa harap ng mensahero, sinabi nito na maghain na lamang siya ng handog na sinusunog para kay Jehova, na ginawa naman niya. Matapos pumailanlang ang mensaherong ito sa liyab na pumapaitaas mula sa altar, saka lamang nakilala ni Manoa na ito ay anghel ni Jehova. Dahil dumanas sila ng ganitong karanasan, natakot si Manoa na baka siya at ang kaniyang asawa ay mamatay. Ngunit pinawi nito ang kaniyang takot, na sinasabi: "Kung kinalugdan lamang ni Jehova na patayin tayo, hindi na sana siya tumanggap ng handog na sinusunog at handog na mga butil mula sa ating kamay, at hindi na sana niya ipinakita sa atin ang lahat ng mga bagay na ito, at hindi na sana niya ipinarinig sa atin ngayon ang anumang bagay na tulad nito."—Huk 13:2-23.

Pagkalipas ng maraming taon, si Manoa at ang kaniyang asawa, palibhasa'y 'hindi alam na iyon ay mula kay Jehova,' ay tumutol sa kagustuhan ni Samson na mag-asawa ng isang babaing Filisteo na taga-Timnah. (Huk 14:1-4; ihambing ang Deu 7:3, 4.) Pagkatapos nito, sinamahan ni Manoa at ng kaniyang asawa si Samson sa Timnah, bagaman hindi sila sumama sa kaniya hanggang sa tahanan ng babaing Filisteo. Kaya hindi nila nasaksihan ang pagpatay ni Samson sa isang batang leon sa pamamagitan lamang ng kaniyang mga kamay. Noong isang pagkakataon naman, nang balak na ni Samson na iuwi sa kaniyang tahanan ang babaing Filisteo, muli siyang pumaroon sa Timnah kasama ang kaniyang mga magulang. Lumiko siya upang siyasatin ang bangkay ng leon na pinatay niya at nakasumpong siya sa loob nito ng isang kulupon ng mga bubuyog at pulot-pukyutan. Nang muling makasama ang kaniyang mga magulang, inalok niya sila ng pulot-pukyutan na kinayod niya mula sa bangkay ng leon, at kinain nila iyon. Pagkatapos nito, lumilitaw na nagpatuloy ang pamilya sa paglalakbay, at tiyak na ang dalawang magulang ay naroon sa piging na isinaayos ni Samson sa Timnah.—Huk 14:5-10.

Naunang mamatay si Manoa sa kaniyang anak, sapagkat inilibing si Samson sa dakong libingan ni Manoa sa pagitan ng Zora at Estaol.—Huk 16:31.

MANSANAS [sa Heb., *tap·pu'ach*]. Maraming pala-palagay hinggil sa kung anong punungkahoy at bunga ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *tap-pu'ach.* Ang salitang ito mismo ay nagpapahiwatig ng isang bagay na natatangi dahil sa *bango* o *amoy* nito. Nagmula ito sa salitang-ugat na *na·phach',* nangangahulugang "humihip; humingal; maghabol ng hininga." (Gen 2:7; Job 31:39; Jer 15:9) May kinalaman dito, si M. C. Fisher ay sumulat: "Ang kaugnayan [sa *na·phach'*] ay waring malayo kung ibabatay sa semantika, ngunit ang mga ideya ng 'paghinga' at 'paglalabas ng amoy sa hininga' ay magkaugnay. Ang kaugnay na anyong *puah* ay kapuwa nangangahulugang 'humihip' (nauugnay sa hangin) at 'maglabas ng kaayaayang amoy sa hininga, maging mabango.'"—*Theological Wordbook of the Old Testament,* inedit ni R. L. Harris, 1980, Tomo 2, p. 586.

May ilang prutas na iminumungkahi para sa *tap-pu'ach* sa halip na mansanas, kasama na rito ang kahel, *citron, quince,* at *apricot.* Pangunahin nang tinututulan ang mansanas bilang katumbas ng *tap-pu'ach* dahil mainit at tuyo ang klima ng kalak-

hang bahagi ng Palestina anupat hindi angkop sa pagtatanim ng mansanas. Gayunman, ang kaugnay na salitang Arabe na *tuffah* ay pangunahin nang nangangahulugang "mansanas," at kapansin-pansin na ang Hebreong pangalan ng mga lugar ng Tapua at Bet-tapua (malamang na pinanganlan nang gayon dahil pangkaraniwan ang prutas na ito sa kapaligiran ng mga iyon) ay nasa anyong Arabe pa rin sa pamamagitan ng paggamit ng salitang iyon. (Jos 12:17; 15:34, 53; 16:8; 17:8) Ang mga lugar na ito ay hindi matatagpuan sa mababababang lupain kundi nasa maburol na lupain, kung saan karaniwan nang katamtaman ang klima. Karagdagan pa, posibleng nagkaroon ng mga pagbabago ng klima noon. Sa ngayon ay may mga puno ng mansanas na tumutubo sa Israel, na katugmang-katugma naman ng paglalarawan sa Bibliya. Si William Thomson, na gumugol ng maraming taon sa Sirya at Palestina noong ika-19 na siglo, ay nag-ulat pa nga na nakakita siya ng mga taniman ng mansanas sa lugar ng Askelon sa Kapatagan ng Filistia.—*The Land and the Book,* nirebisa ni J. Grande, 1910, p. 545, 546.

Ang puno ng mansanas (*Pyrus malus*) ay pangunahin nang binabanggit sa Awit ni Solomon, kung saan ang mga kapahayagan ng pag-ibig ng pastol na kaibigan ng Shulamita ay inihalintulad sa kaaya-ayang lilim ng puno ng mansanas at sa tamis ng bunga nito. (Sol 2:3, 5) Inihambing ng hari ang hininga ng Shulamita sa bango ng mga mansanas. (Sol 7:8; tingnan din ang 8:5.) Sa Mga Kawikaan (25:11), ang pananalitang angkop at nasa tamang panahon ay inihahalintulad sa "mga mansanas na ginto sa mga inukit na pilak." Ang tanging iba pang pagtukoy sa mansanas ay nasa Joel 1:12. Ang karaniwang paniniwala na mansanas ang bungang ipinagbawal sa Eden ay walang anumang saligan sa Kasulatan. Gayundin, ang pananalitang Ingles na *"apple of the eye"* na matatagpuan sa *King James Version* (Aw 17:8; Kaw 7:2; at iba pa) ay hindi pananalitang Hebreo, yamang ang literal na salin nito ay "balintataw ng mata [ng isa]."

MANTIKILYA. Isang produkto na pangunahin nang gawa sa taba na namumuo kapag kinalog o binatí ang gatas o krema. Noong panahon ng Bibliya, ang produktong ito mula sa gatas ay di-tulad ng mantikilya sa makabagong mga bansa sa Kanluran, sapagkat medyo lusaw ito sa halip na buo at matigas. (Job 20:17) Kaya naman binibigyang-katuturan nina Koehler at Baumgartner ang salitang Hebreo na *chem·'ah'* bilang manamis-namis at sariwang mantikilya na malambot pa. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 308) Sinasabi naman ni Franciscus Zorell na ang salitang ito ay tumutukoy sa "malapot at kurtadong gatas." (*Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti,* Rome, 1968, p. 248) Sa Hukom 5:25, ang salita ring ito ay isinalin bilang "kurtadong gatas."

"Ang pagbabatí [sa literal, pagpipiga] ng gatas ang naglalabas ng mantikilya." (Kaw 30:33) Noon, ginagawa ito sa pamamagitan ng paglalagay sa gatas sa isang sisidlang balat at pagkatapos ay minamasa iyon, inaalog sa ibabaw ng mga tuhod, o ibinibitin sa pagitan ng dalawang pingga at mabilis na pinauugoy nang paroo't parito hanggang sa matamo ang tamang lapot.

Bagaman itinuturing na isang espesyal na pagkain, ang mantikilya ay kinakain at kinalulugdan na noon pa mang panahon ng mga patriyarka. Kabilang ito sa mga inihain ni Abraham sa piging na inihanda niya para sa kaniyang mga panauhing anghel (Gen 18:8); nang pumaroon kay David ang kaniyang mga kaibigan nagdala sila ng mantikilya at iba pang mga kaloob na panustos.—2Sa 17:29.

Sa Awit 55:21, ginagamit ang "mantikilya" sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa kaiga-igaya, madulas, at malangis na mga salita ng isang traidor.

MANUGANG NA BABAE. Ang asawa ng anak na lalaki. Ang mga salitang Hebreo (*kal·lah'*) at Griego (*nym'phe*) na isinaling "manugang na babae" ay isinasalin din kung minsan bilang "kasintahang babae."—Sol 4:8-12; Isa 61:10; Jer 7:34; Ju 3:29; Apo 18:23; 21:2, 9; 22:17.

Yamang ang ama ang kadalasang nagsasaayos ng pag-aasawa ng kaniyang anak na lalaki noong panahon ng mga patriyarka, sa kalakhang bahagi ay siya ang pumipili ng kaniyang magiging manugang na babae. (Gen 24) Ang babae ay tinatanggap sa sambahayan ng kaniyang biyenan, at kapag lumipat ang sambahayan, kasama rin siyang lumilipat. (Gen 11:31) Ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pakikipagtalik ng isang lalaki sa kaniyang manugang na babae anupat kamatayan ang parusa sa sinumang lalabag dito.—Lev 18:15; 20:12; Eze 22:11.

Lubhang nagkakaiba-iba ang saloobin at pakikitungo ng mga manugang na babae sa kanilang mga biyenan. Halimbawa, si Ruth ay naging isang napakamatapat na kasama ng kaniyang biyenang si Noemi, higit kaysa kay Orpa, anupat sinabi niya kay Noemi, "Ang iyong bayan ay magiging aking bayan, at ang iyong Diyos ay aking Diyos. Kung saan ka mamamatay ay mamamatay ako." (Ru 1:6-17, 22; 4:14, 15) Ang mga Hiteong asawa naman ni Esau ay naging sanhi ng pighati ng kanilang mga biyenang sina Isaac at Rebeka. (Gen 26:34; 27:46) Inihula ni Kristo Jesus na dahil sa mensahe ng Kaharian ay magkakaroon ng pagkakabaha-bahagi sa pagitan ng mga manugang na babae at mga biyenang babae.—Luc 12:53.

MANUNUBOS. Tingnan ang PAGTUBOS, MANUNUBOS.

MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA. Bagaman nakahihigit sa tao ang pinagmulan ng nilalaman ng Banal na Kasulatan, ang pagsulat at preserbasyon nito ay isinagawa ng mga tao. Sinimulan itong tipunin ni Moises sa ilalim ng pagkasi ng Diyos noong 1513 B.C.E., at isinulat ng apostol na si Juan ang huling bahagi nito pagkaraan ng mahigit 1,600 taon. Noong una, ang Bibliya ay hindi iisang aklat lamang, ngunit sa paglipas ng panahon, kinailangang igawa ng mga kopya ang iba't ibang aklat nito. Halimbawa, pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, nagkaroon ng gayong pangangailangan sapagkat hindi lahat ng pinalayang mga Judio ay bumalik sa lupain ng Juda. Sa halip, marami ang namayan sa ibang mga lugar, at nagsulputan ang mga sinagoga sa malawak na teritoryo ng mga Judiong nasa Pangangalat. Ang mga eskriba ay naghanda ng mga kopya ng Kasulatan na kailangan sa mga sinagogang ito kung saan nagtitipon ang mga Judio upang makinig sa pagbasa ng Salita ng Diyos. (Gaw 15:21) Nang maglaon, sa gitna ng mga tagasunod ni Kristo, nagpagal ang maiingat na tagakopya upang makagawa ng mga kopya ng kinasihang mga sulat para sa kapakinabangan ng dumaraming mga kongregasyong Kristiyano upang ang mga iyon ay mailibot at maipabasa sa iba't ibang kongregasyon.—Col 4:16.

Bago nauso ang pag-iimprenta gamit ang isahang tipong letra (mula noong ika-15 siglo C.E.), ang orihinal na mga sulat ng Bibliya at pati ang mga kopya ng mga iyon ay sulat-kamay lamang. Kaya naman tinawag ang mga ito na mga manuskrito (sa Latin, *manu scriptus,* "isinulat ng kamay"). Ang isang manuskrito ng Bibliya ay sulat-kamay na kopya ng Kasulatan, buo man o ilang bahagi lamang, anupat naiiba sa kopya na inimprenta. Ang mga manuskrito ng Bibliya ay pangunahin nang nasa anyong balumbon at *codex.*

Mga Materyales. Ang mga manuskrito ng Kasulatan ay maaaring katad, papiro, o *vellum.* Halimbawa, ang kilaláng Dead Sea Scroll of Isaiah ay isang balumbong katad. Ang papiro, isang uri ng papel na gawa sa ubod ng isang halamang-tubig, ay ginamit para sa mga manuskrito ng Bibliya sa orihinal na mga wika at para sa mga salin nito hanggang noong mga ikaapat na siglo C.E. Noong panahong iyon, sinimulan itong halinhan ng *vellum,* isang pinong klase ng pergamino na karaniwan nang gawa sa balat ng guya, kordero, o kambing, anupat isa itong pagsulong sa sinaunang paggamit ng balat ng hayop bilang materyales na mapagsusulatan. Ang mga manuskritong gaya ng bantog na Codex Sinaiticus (Sinaitic Manuscript) at Codex Vaticanus (Vatican Manuscript No. 1209) na mula noong ikaapat na siglo C.E. ay mga *codex* na pergamino, o *vellum.*

Ang *palimpsest* (sa Lat., *palimpsestus;* sa Gr., *palim′pse·stos,* nangangahulugang "kinayod muli") ay isang manuskrito na doo'y inalis o kinayod ang mas naunang sulat upang muli itong masulatan. Ang isang kilaláng *palimpsest* ng Bibliya ay ang Codex Ephraemi Syri rescriptus ng ikalimang siglo C.E. Kung ang mas naunang sulat (ang sulat na kinayod) sa *palimpsest* ang siyang mahalaga, kadalasa'y mababasa ng mga iskolar ang binurang sulat na iyon sa pamamagitan ng teknikal na mga pamamaraan gaya ng paggamit ng kemikal na mga *reagent* at potograpiya. Ang ilang manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay mga *lectionary,* mga piniling bahagi ng Bibliya na binabasa sa mga relihiyosong serbisyo.

Mga Istilo ng Pagsulat. Ang mga manuskrito ng Bibliya na isinulat sa Griego (mga salin man ng Hebreong Kasulatan, o mga kopya ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, o pareho) ay maaaring uriin, o klasipikahin, ayon sa istilo ng pagsulat, na nakatulong din sa pagpepetsa sa mga ito. Ang mas matandang istilo (ginamit partikular na hanggang noong ikasiyam na siglo C.E.) ay ang manuskritong *uncial,* na isinusulat gamit ang hiwa-hiwalay na malalaking titik. Sa ganitong istilo, karaniwan nang walang puwang sa pagitan ng mga salita at halos walang bantas at tuldik. Ang Codex Sinaiticus ay manuskritong *uncial.* Noong ikaanim na siglo, nagsimulang magkaroon ng pagbabago sa istilo ng pagsulat, anupat nang bandang huli ay nabuo (noong ikasiyam na siglo C.E.) ang manuskritong *cursive,* o *minuscule,* na isinusulat gamit ang maliliit na titik, na ang marami ay isinusulat nang kabit-kabit. Ang karamihan ng umiiral na mga manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay may sulat na *cursive.* Nanatiling popular ang mga manuskritong *cursive* hanggang noong magsimula ang pag-iimprenta.

Mga Tagakopya. Sa abot ng alam natin ngayon, wala nang sulat-kamay na orihinal na manuskrito ng Bibliya ang umiiral. Gayunman, ang Bibliya ay naingatan sa tumpak at mapananaligang anyo sapagkat ang mga tagakopya ng Bibliya, sa pangkalahatan, palibhasa'y kinikilala nilang kinasihan ng Diyos ang Kasulatan, ay naging metikuloso sa kanilang paggawa ng mga kopyang manuskrito ng Salita ng Diyos.

Ang mga taong kumopya ng Hebreong Kasulatan noong mga araw ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa at sa loob ng maraming siglo bago ang panahong iyon ay tinawag na mga eskriba (sa Heb., *soh·pherim′*). Kabilang sa unang mga eskriba si Ezra, na tinukoy sa Kasulatan bilang "isang dalubhasang tagakopya." (Ezr 7:6) Bagaman sinadya ng mas huling mga eskriba na gumawa ng ilang pagbabago sa tekstong Hebreo, ang mga iyon ay nakita

ng humaliling mga eskriba, ang mga Masorete, at itinala nila sa Masora, o mga nota sa mga gilid ng Hebreong tekstong Masoretiko na kanilang ginawa.

Ang mga tagakopya ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay lubha ring nagpakaingat upang makopya nang tumpak ang teksto ng Kasulatan.

Paano tayo nakatitiyak na hindi nabago ang Bibliya?

Bagaman naging maingat ang mga tagakopya ng mga manuskrito ng Bibliya, nakapasok sa teksto ang ilang maliliit na pagkakamali ng mga eskriba at ang ilang pagbabago na ginawa nila. Sa kabuuan, ang mga ito ay hindi mahalaga at hindi nakaaapekto sa pangkalahatang integridad ng Bibliya. Ang mga ito ay nakita at iwinasto sa pamamagitan ng maingat na iskolastikong pagsusuri o mapanuring paghahambing-hambing sa maraming umiiral na manuskrito at sinaunang bersiyon. Sinimulan ang mapanuring pag-aaral sa tekstong Hebreo ng Kasulatan noong papatapos na ang ika-18 siglo. Inilathala ni Benjamin Kennicott sa Oxford (noong 1776-1780) ang nilalaman ng mahigit sa 600 Masoretikong manuskritong Hebreo, at inilathala naman ng Italyanong iskolar na si Giambernardo de Rossi sa Parma ang mga paghahambing ng 731 manuskrito noong 1784 hanggang 1798. Gumawa rin ng mga *master text* ng Hebreong Kasulatan ang Alemang iskolar na si Baer at, nang bandang huli, si C. D. Ginsburg. Noong 1906, inilabas ng iskolar sa Hebreo na si Rudolf Kittel ang unang edisyon ng kaniyang *Biblia Hebraica* (Ang Bibliyang Hebreo), kung saan naglaan siya ng isang tekstuwal na pagsusuri sa pamamagitan ng mga talababa, na naghahambing sa maraming manuskritong Hebreo ng tekstong Masoretiko. Ang saligang teksto na ginamit niya ay ang teksto ni Ben Chayyim. Ngunit nang makuha niya ang mas matatanda at mas mahuhusay na tekstong Masoretiko ng mga Ben Asher, sinikap ni Kittel na makagawa ng isang bago at naiibang ikatlong edisyon, na tinapos naman ng kaniyang mga kasamahan pagkamatay niya.

Ang ika-7, ika-8, at ika-9 na edisyon ng *Biblia Hebraica* (1951-1955) ang nagsilbing saligang teksto sa pagsasalin ng Hebreong Kasulatan tungo sa Ingles sa *New World Translation of the Holy Scriptures* na unang inilathala noong 1950-1960. Nang lumabas ang isang bagong edisyon ng tekstong Hebreo, ang *Biblia Hebraica Stuttgartensia,* may petsang 1977, ito naman ang ginamit upang rebisahin ang impormasyon sa mga talababa ng *New World Translation* na inilathala noong 1984.

Ang unang inimprentang edisyon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay yaong lumitaw sa Complutensian Polyglott (sa Griego at Latin) ng 1514-1517. Pagkatapos, noong 1516, inilathala ng iskolar na Olandes na si Desiderius Erasmus ang kaniyang unang edisyon ng isang Griegong *master text* ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Marami itong mali, ngunit pinahusay ang teksto nito sa apat na sunud-sunod na edisyon mula 1519 hanggang 1535. Nang maglaon, ang tagapaglimbag at patnugot na taga-Paris na si Robert Estienne, o Stephanus, ay naglabas ng ilang edisyon ng Griegong "Bagong Tipan," na pangunahin nang ibinatay sa teksto ni Erasmus, ngunit may kalakip na mga pagwawasto batay sa Complutensian Polyglott at sa 15 mas huling manuskrito. Ang ikatlong edisyon ng tekstong Griego ni Stephanus (inilabas noong 1550), sa diwa, ang naging "Received Text" (tinawag na *textus receptus* sa Latin), na ginamit para sa maraming maagang bersiyon sa Ingles, kabilang na ang *King James Version* ng 1611.

Ang isang natatanging teksto nitong nakalipas na mga panahon ay ang Griegong *master text* na inihanda ni J. J. Griesbach, na gumamit ng mga materyal na tinipon ng iba ngunit nagbigay-pansin din sa mga pagsipi sa Bibliya ng sinaunang mga manunulat na gaya ni Origen. Bukod pa riyan, pinag-aralan ni Griesbach ang teksto ng iba't ibang bersiyon, gaya ng Armeniano, Gothic, at Philoxenian. Sa kaniyang pangmalas, ang umiiral na mga manuskrito ay bumubuo ng tatlong pamilya, o grupo, ang Byzantine, Western, at Alexandrian, anupat mas pabor siya sa mga teksto ng huling nabanggit. Inilabas ang mga edisyon ng kaniyang Griegong *master text* sa pagitan ng 1774 at 1806, at inilathala naman ang kaniyang pangunahing edisyon ng buong tekstong Griego noong 1796-1806. Ang teksto ni Griesbach ang ginamit para sa saling Ingles ni Sharpe noong 1840 at ito rin ang tekstong Griego na inilimbag sa *The Emphatic Diaglott,* ni Benjamin Wilson, noong 1864.

Ang isang Griegong *master text* ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na malawakang tinanggap ay yaong ginawa noong 1881 ng mga iskolar ng Cambridge University na sina B. F. Westcott at F. J. A. Hort. Ito ay resulta ng 28-taóng independiyenteng pagpapagal, bagaman regular silang nagsasanggunian. Tulad ni Griesbach, hinati-hati nila ang mga manuskrito ayon sa mga pamilya o grupo at pangunahin nilang sinangguni ang tinagurian nilang *"neutral text,"* kabilang na rito ang bantog na Sinaitic Manuscript at ang Vatican Manuscript No. 1209, parehong mula noong ikaapat na siglo C.E. Bagaman kumbinsido na sina Westcott at Hort kapag ang mga manuskritong ito ay magkasuwato at lalo na kapag sinusuportahan ang mga ito ng iba pang mga manuskritong *uncial,* hindi pa rin sila nakontento sa gayong pangmalas. Isinaalang-alang nila ang bawat

posibleng salik upang malutas ang mga problemang dulot ng nagkakasalungatang mga teksto; at kapag parehong makatuwiran ang dalawang teksto, ipinakikita rin nila iyon sa kanilang *master text.* Ang teksto nina Westcott at Hort ang pangunahing ginamit sa pagsasalin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan tungo sa Ingles sa *New World Translation.* Gayunman, kinonsulta rin ng New World Bible Translation Committee ang iba pang mahuhusay na tekstong Griego, gaya ng tekstong Griego ni Nestle (1948).

Hinggil sa kasaysayan ng teksto ng Kristiyanong Griegong Kasulatan at sa mga resulta ng makabagong tekstuwal na pananaliksik, si Propesor Kurt Aland ay sumulat: "Masasabi nang tiyakan, salig sa 40-taóng karanasan at taglay ang mga resultang ibinunga ng pagsusuri . . . sa mga manuskrito sa 1,200 bahagi na pinag-aralan: Ang teksto ng Bagong Tipan ay buong-kahusayang naitawid, mas tumpak kaysa sa iba pang mga akda na ginawa noong sinaunang mga panahon; ang posibilidad na may matatagpuan pang mga manuskrito na magdudulot ng malaking pagbabago sa teksto nito ay zero."—*Das Neue Testament—zuverlässig überliefert* (Ang Bagong Tipan—May-Katumpakang Naitawid), Stuttgart, 1986, p. 27, 28.

Ang mga teksto ng umiiral na mga manuskrito ng Kristiyanong Kasulatan (sa Griego at iba pang mga wika) ay may pagkakaiba-iba. Maaasahan namang magkakaroon ng mga pagkakaiba-iba dahil sa di-kasakdalan ng tao at dahil sa paulit-ulit na pagkopya sa mga manuskrito, lalo na ng maraming di-propesyonal na tagakopya. Kung ang ilang manuskrito ay may iisang ninunong manuskrito, nagmula marahil sa isang partikular na rebisyon ng naunang mga teksto, o ginawa sa isang partikular na lugar, malamang na magkakaroon ang mga ito ng magkakaparehong kaibahan sa teksto, at sa gayo'y masasabi na ang mga ito ay kabilang sa iisang pamilya, o grupo. Salig sa pagkakahawig ng gayong mga pagkakaiba, sinikap ng mga iskolar na klasipikahin ang mga teksto ayon sa mga grupo, o mga pamilya, anupat lumaki ang bilang ng mga ito sa paglipas ng panahon, hanggang sa magkaroon ng mga tekstong Alexandrian, Western, Eastern (Syriac at Caesarean), at Byzantine, na kinakatawanan ng iba't ibang manuskrito o ng iba't ibang bersiyon na matatagpuan sa maraming manuskrito. Ngunit sa kabila ng mga pagkakaiba na partikular na makikita sa iba't ibang pamilya ng manuskrito (at ng mga pagkakaiba-iba sa loob ng bawat grupo), ang Kasulatan ay nakarating sa atin nang halos walang ipinagkaiba sa orihinal na kinasihang mga akda. Sa pangkalahatan, ang mga pagkakaiba-iba sa teksto ay hindi nakaaapekto sa mga turo ng Bibliya. At sa pamamagitan ng iskolastikong mga pagsusuri, naiwasto ang mga pagkakamaling may anumang kahalagahan, kung kaya sa ngayon ay taglay natin ang isang tunay at mapananaligang teksto.

Mula nang ilabas nina Westcott at Hort ang kanilang pinahusay na tekstong Griego, maraming mapanuring edisyon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang inilabas. Natatangi sa mga ito ang *The Greek New Testament* na inilathala ng United Bible Societies at nasa ikatlong edisyon na ngayon. Ang pananalita rito ay katulad na katulad niyaong sa ika-26 na edisyon ng tinatawag na tekstong Nestle-Aland, na inilathala noong 1979 sa Stuttgart, Alemanya.—Tingnan ang KRISTIYANONG GRIEGONG KASULATAN.

Mga Manuskrito ng Hebreong Kasulatan. Posibleng mga 6,000 manuskrito ng buo o ilang bahagi ng Hebreong Kasulatan ang umiiral sa ngayon at matatagpuan sa iba't ibang aklatan. Ang karamihan ay kababasahan ng tekstong Masoretiko at nagmula noong ikasampung siglo C.E. o pagkatapos nito. Sinikap ng mga Masorete (noong ikalawang kalahatian ng unang milenyo C.E.) na itawid nang tumpak ang tekstong Hebreo at wala silang anumang binago sa pananalita ng mismong teksto. Gayunman, upang maingatan ang tradisyonal na bigkas ng tekstong puro katinig, nag-imbento sila ng isang sistema ng paglalagay ng mga tuldok-patinig at tuldik. Bukod pa rito, sa kanilang Masora, o mga panggilid na nota, itinawag-pansin nila ang anumang kakatwa sa teksto at itinala nila ang mga pagtutuwid na ipinapalagay nilang kailangan. Ang tekstong Masoretiko ang lumilitaw sa inimprentang mga Bibliyang Hebreo sa makabagong panahon.

Ang nasirang mga manuskrito ng Hebreong Kasulatan na ginamit sa mga sinagogang Judio ay hinahalinhan ng beripikadong mga kopya, at ang nasirang mga manuskrito naman ay itinatago sa isang *genizah* (isang silid-imbakan o bodega sa sinagoga). Kapag napuno na iyon, ang mga manuskrito ay kinukuha at pormal na ibinabaon sa lupa. Tiyak na maraming sinaunang manuskrito ang naglaho sa ganitong paraan. Ngunit ang mga nakaimbak sa *genizah* ng sinagoga sa Matandang Cairo ay naingatan, malamang na dahil iyon ay napapaderan at nalimutan na sa loob ng maraming siglo. Pagkatapos ng pagkukumpuni sa sinagoga noong 1890 C.E., muling sinuri ang mga manuskrito sa *genizah* nito, at mula roon, ang halos kumpletong mga manuskrito ng Hebreong Kasulatan at ang napakaraming piraso nito (ang ilan ay sinasabing mula pa noong ika-anim na siglo C.E.) ay nakarating sa iba't ibang aklatan.

Ang isa sa pinakamatatandang umiiral na piraso ng manuskrito na naglalaman ng mga talata ng Bibliya ay ang Nash Papyrus, na natagpuan sa Ehipto

at iniingatan sa Cambridge, Inglatera. Maliwanag na bahagi ito ng isang koleksiyon ng mga tagubilin; ito'y nagmula noong ikalawa o unang siglo B.C.E., binubuo lamang ng apat na piraso na may 24 na linya ng tekstong bago ang panahong Masoretiko, at naglalaman ng Sampung Utos at ng ilang talata ng Deuteronomio, kabanata 5 at 6.

Mula noong 1947, maraming Biblikal at di-Biblikal na mga balumbon ang natagpuan sa iba't ibang lugar sa K ng Dagat na Patay, at ang mga ito ay tinatawag na Dead Sea Scrolls. Pinakamahalaga sa mga ito ang mga manuskritong natuklasan sa ilang yungib sa Wadi Qumran (Nahal Qumeran) at sa kapaligiran nito. Ang mga ito ay tinatawag ding mga teksto ng Qumran at maliwanag na dating pag-aari ng isang relihiyosong komunidad ng mga Judio na nakasentro sa kalapit na Khirbet Qumran (Horvat Qumeran). Ang unang tuklas dito ay ilang bangang luwad na naglalaman ng sinaunang mga manuskrito, na nasumpungan ng isang Bedouin sa isang yungib na mga 15 km (9.5 mi) sa T ng Jerico. Ang isa sa mga ito ay ang napabantog na Dead Sea Scroll of Isaiah (1QIs[a]), isang balumbong katad na napreserbang mabuti at naglalaman ng buong aklat ng Isaias, maliban sa ilang bahagi na kulang. (LARAWAN, Tomo 1, p. 322) Ito ay kakikitaan ng sulat Hebreo na ginamit bago ang panahong Masoretiko at ipinapalagay na ginawa noong pagtatapos ng ikalawang siglo B.C.E. Samakatuwid, mas matanda ito nang mga isang libong taon kaysa sa pinakamatandang umiiral na manuskrito ng tekstong Masoretiko. Ngunit bagaman may ilang pagkakaiba ito sa tekstong Masoretiko sa pagbaybay at pagkakaayos ng balarila, hindi ito naiiba kung tungkol sa doktrina. Kabilang sa mga dokumentong natuklasan sa kapaligiran ng Qumran ang mga piraso ng mahigit sa 170 balumbon, anupat ang mga pirasong ito ay bahagi ng lahat ng aklat ng Hebreong Kasulatan maliban sa Esther, at ang ilang aklat ay may mahigit sa isang kopya. Ang manuskritong mga balumbon at mga pirasong ito ay ipinapalagay na mula noong mga 250 B.C.E. hanggang noong mga kalagitnaan ng unang siglo C.E., at kakikitaan ng higit sa isang uri ng tekstong Hebreo, gaya niyaong ginamit sa tekstong Masoretiko o sa Griegong *Septuagint.* Patuloy pa ring pinag-aaralan ang mga materyal na ito.

Ang isang natatanging *vellum* ng manuskritong Hebreo ng Hebreong Kasulatan ay ang Cairo Karaite Codex of the Prophets. Mayroon itong Masora at mga tuldok-patinig, at ipinakikita sa *colophon* nito na natapos itong gawin ng kilaláng Masorete na si Moses ben Asher ng Tiberias noong mga 895 C.E. Ang isa pang mahalagang manuskrito (916 C.E.) ay ang Petersburg Codex of the Latter Prophets. Ang Aleppo Sephardic Codex, na dating iniingatan sa Aleppo, Sirya, at ngayo'y nasa Israel, ay dating naglalaman ng buong Hebreong Kasulatan. Ang orihinal na teksto nito na puro katinig ay iwinasto, binantasan, at nilagyan ng Masora ni Aaron ben Asher, anak ni Moses ben Asher, noong mga 930 C.E. Ang pinakamatandang pinetsahang manuskrito ng kumpletong Hebreong Kasulatan sa Hebreo ay ang Leningrad Manuscript No. B 19[A], na iniingatan sa Public Library sa St. Petersburg, Russia. Kinopya ito noong 1008 C.E. "mula sa iwinastong mga aklat na inihanda at nilagyan ng mga nota ni Aaron ben Moses ben Asher na guro." Ang isa pang natatanging manuskritong Hebreo ay isang *codex* ng Pentateuch na iniingatan sa British Library (Codex Oriental 4445), na naglalaman ng Genesis 39:20 hanggang Deuteronomio 1:33 (maliban sa Bil 7:46-73 at 9:12–10:18, na wala roon o maaaring idinagdag ng ibang tagakopya nang bandang huli) at malamang na ginawa noong ikasampung siglo C.E.

Maraming manuskrito ng Hebreong Kasulatan ng Bibliya ang isinulat sa Griego. Ang isang natatanging manuskrito ay nasa koleksiyon ng Fouad Papyri (Inventory Number 266, pag-aari ng Société Egyptienne de Papyrologie, Cairo), na naglalaman ng ilang bahagi ng Genesis at ng ikalawang kalahatian ng Deuteronomio batay sa salin ng *Septuagint.* Ginawa ito noong unang siglo B.C.E. at makikita sa iba't ibang talata nito ang banal na pangalan na nakasulat sa parisukat na mga titik Hebreo kasama ng tekstong Griego. Ang ilang piraso ng Deuteronomio, kabanata 23 hanggang 28, ay makikita sa Rylands Papyrus iii. 458 ng ikalawang siglo B.C.E., na iniingatan sa Manchester, Inglatera. Ang isa pang pangunahing manuskrito ng *Septuagint* ay naglalaman ng mga piraso ng Jonas, Mikas, Habakuk, Zefanias, at Zacarias. Sa balumbong katad na ito, ipinapalagay na ginawa noong pagtatapos ng unang siglo C.E., ang banal na pangalan ay kinakatawanan ng Tetragrammaton na nakasulat sa sinaunang mga titik Hebreo.—Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1562-1564.

Mga Manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang Kristiyanong Kasulatan ay isinulat sa Koine. Bagaman wala nang orihinal na sulat-kamay na manuskrito nito ang umiiral sa ngayon, ayon sa isang kalkulasyon ay may umiiral pang mga 5,000 kopyang manuskrito ng Kasulatang ito sa Griego, buo man o ilang bahagi lamang.

Mga manuskritong papiro. Kabilang sa mga *codex* na papiro na natagpuan sa Ehipto noong mga 1930 ang napakahahalagang papiro ng Bibliya, anupat noong 1931 ay ipinatalastas na nabili na ang mga ito. Ang ilan sa mga Griegong *codex* na ito (pinetsahan ng mula ikalawa hanggang ikaapat na siglo C.E.) ay binubuo ng mga bahagi ng walong aklat ng Hebreong Kasulatan (Genesis, Mga Bilang,

Deuteronomio, Isaias, Jeremias, Ezekiel, Daniel, at Esther), at tatlo ang naglalaman ng ilang bahagi ng 15 aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang karamihan sa mga papirong ito ng Kasulatan ay binili ng isang Amerikanong kolektor ng mga manuskrito, si A. Chester Beatty, at iniingatan ngayon sa Dublin, Ireland. Ang iba naman ay naging pagmamay-ari ng University of Michigan at ng iba pa.

Ang internasyonal na simbolo para sa mga papiro ng Bibliya ay isang malaking titik "P" na sinusundan ng maliit na numerong nakaangat. Ang Chester Beatty Papyrus No. 1 (P^{45}) ay binubuo ng mga bahagi ng 30 pilyego mula sa isang *codex* na malamang na dati'y mga 220 pilyego. Ang P^{45} ay naglalaman ng mga bahagi ng apat na Ebanghelyo at ng aklat ng Mga Gawa. Ang Chester Beatty Papyrus No. 3 (P^{47}) ay isang pira-pirasong *codex* ng Apocalipsis na may sampung pilyego na medyo sira na. Pinaniniwalaan na ang dalawang papirong ito ay mula noong ikatlong siglo C.E. Lubhang katangi-tangi ang Chester Beatty Papyrus No. 2 (P^{46}) na pinaniniwalaang mula noong mga 200 C.E. Mayroon itong 86 na pilyegong medyo sira mula sa isang *codex* na malamang na dati'y may 104 na pilyego, at naglalaman pa rin ito ng siyam sa kinasihang mga liham ni Pablo: Roma, Hebreo, Unang Corinto, Ikalawang Corinto, Efeso, Galacia, Filipos, Colosas, at Unang Tesalonica. Kapansin-pansin na kasama sa sinaunang *codex* na ito ang liham sa mga Hebreo. Yamang hindi binanggit sa liham ang pangalan ng sumulat nito, tinututulan ng ilan ang pagtukoy kay Pablo bilang manunulat nito. Ngunit yamang ang liham na ito ay kabilang sa P^{46} na maliwanag na pantanging binubuo ng mga liham ni Pablo, ipinahihiwatig nito na noong mga 200 C.E., tinatanggap ng unang mga Kristiyano ang Hebreo bilang isang kinasihang akda ng apostol na si Pablo. Kabilang din sa *codex* na iyon ang liham sa mga taga-Efeso, sa gayo'y pinabubulaanan din ang mga argumento na diumano'y hindi si Pablo ang sumulat ng liham na ito.

Sa John Rylands Library, sa Manchester, Inglatera, may isang maliit na piraso ng papiro ng Ebanghelyo ni Juan (ilang talata ng kabanata 18) na itinala sa katalogo bilang Rylands Papyrus 457. Ang internasyonal na simbolo para rito ay P^{52}. Ito ang pinakamatandang umiiral na piraso ng manuskrito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat isinulat noong unang kalahatian ng ikalawang siglo, posibleng noong mga 125 C.E., mga 25 taon lamang pagkamatay ni Juan. Yamang maliwanag na noong panahong iyon ay may kopya ng Ebanghelyo ni Juan na ginagamit sa Ehipto (ang lugar kung saan natuklasan ang piraso), ipinakikita nito na ang mabuting balita ayon kay Juan ay talagang isinulat noong unang siglo C.E. at ni Juan mismo, hindi ng isang di-kilalang manunulat noong huling bahagi ng ikalawang siglo C.E., pagkamatay ni Juan, gaya ng dating inaangkin ng ilang kritiko.

Ang pinakamahalagang dagdag sa koleksiyon ng mga papiro ng Bibliya mula nang matuklasan ang Chester Beatty Papyri ay ang Bodmer Papyri, inilathala sa pagitan ng 1956 at 1961. Partikular na natatangi ang Papyrus Bodmer 2 (P^{66}) at Papyrus Bodmer 14, 15 (P^{75}), kapuwa isinulat noong mga 200 C.E. Ang Papyrus Bodmer 2 ay naglalaman ng malaking bahagi ng Ebanghelyo ni Juan, samantalang ang Papyrus Bodmer 14, 15 ay kababasahan ng malaking bahagi ng Lucas at Juan at may tekstong kahawig na kahawig ng Vatican Manuscript No. 1209.

Mga manuskritong "vellum." Ang mga manuskrito ng Bibliya na isinulat sa *vellum* ay naglalaman kung minsan kapuwa ng Hebreo at Kristiyanong Griegong Kasulatan ng Bibliya, bagaman ang ilan ay naglalaman lamang ng Kristiyanong Kasulatan.

Ang Codex Bezae, na may simbolong titik "D," ay isang mahalagang manuskrito ng ikalimang siglo C.E. Bagaman hindi alam kung saang lugar ito nagmula, nakuha ito sa Pransiya noong 1562. Naglalaman ito ng mga Ebanghelyo, aklat ng Mga Gawa, at ng ilan pang talata, at ito'y isang manuskritong *uncial,* na isinulat sa Griego sa mga pahina sa kaliwa at kahanay ng tekstong Latin sa mga pahina sa kanan. Ang *codex* na ito ay iniingatan sa Cambridge University sa Inglatera, anupat ipinagkaloob ito ni Theodore Beza sa institusyong iyon noong 1581.

Ang Codex Claromontanus (D_2) ay isinulat din sa Griego at Latin sa magkatapat na mga pahina, Griego sa kaliwa at Latin naman sa kanan. Naglalaman ito ng kanonikal na mga liham ni Pablo, kasama na ang Hebreo, at ipinapalagay na ito'y mula noong ikaanim na siglo. Iniulat na natagpuan ito sa monasteryo ng Clermont, Pransiya, at napunta kay Theodore Beza, ngunit ngayo'y iniingatan sa Bibliothèque Nationale sa Paris.

Kabilang sa mas bagong-tuklas na mga manuskritong *vellum* ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang Codex Washingtonianus I, na naglalaman ng mga Ebanghelyo sa wikang Griego (sa karaniwang kaayusang Kanluran: Mateo, Juan, Lucas, at Marcos). Ito ay nakuha noong 1906 sa Ehipto at iniingatan sa Freer Gallery of Art, Washington, D.C. Ang internasyonal na simbolo ng *codex* na ito ay "W," at ipinapalagay na isinulat ito noong ikalimang siglo C.E., bagaman lumilitaw na dahil sa pagkasira, ang isang bahagi ng Juan ay hinalinhan noong ikapitong siglo C.E. Ang Codex Washingtonianus II, na may simbolong "I," ay matatagpuan din sa Freer Collection at naglalaman ng mga bahagi ng kanoni-

Ang Sinaitic Manuscript, ng ikaapat na siglo C.E., na naglalaman ng malaking bahagi ng Bibliya sa Griego

kal na mga liham ni Pablo, kasama na ang Hebreo. Pinaniniwalaang isinulat ang *codex* na ito noong ikalimang siglo C.E.

Hebreo at Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang pinakamahalaga at pinakakumpletong umiiral na mga manuskrito ng Bibliya sa Griego ay isinulat sa *vellum* gamit ang mga titik na *uncial.*

Vatican Manuscript No. 1209. Ang Vatican Manuscript No. 1209 (Codex Vaticanus), na may internasyonal na simbolong "B," ay isang *codex* na *uncial* na mula noong ikaapat na siglo C.E., posibleng ginawa sa Alejandria, at dating naglalaman ng buong Bibliya sa Griego. Nang dakong huli, binakat ng isang tagapagwasto ang mga titik, marahil ay dahil lumabo na ang orihinal na sulat, ngunit nilaktawan niya ang mga titik at mga salita na iniisip niyang mali. Malamang na ang *codex* na ito ay dating may mga 820 pilyego, anupat 759 na lamang ang natitira. Ang kalakhang bahagi ng Genesis ay wala na, gayundin ang isang bahagi ng Mga Awit, ang Hebreo 9:14 hanggang 13:25, at ang buong Una at Ikalawang Timoteo, Tito, Filemon, at Apocalipsis. Ang Codex Vaticanus ay iniingatan sa Vatican Library sa Roma, Italya, at pinaniniwalaang naroon na mula pa noong ika-15 siglo. Gayunman, naging napakahigpit ng mga awtoridad ng Vatican Library sa pagpapahintulot sa mga iskolar na suriin ang manuskrito at noon lamang 1889-1890 sila naglathala ng isang kumpletong potograpikong kopya ng buong *codex.*

Sinaitic Manuscript. Ang Sinaitic Manuscript (Codex Sinaiticus) ay mula rin noong ikaapat na siglo C.E., ngunit maaaring mas matanda nang kaunti ang Codex Vaticanus. Ang Sinaitic Manuscript ay may simbolong א (*alep,* unang titik sa alpabetong Hebreo), at bagaman maliwanag na dati itong naglalaman ng buong Bibliya sa Griego, nawala na ang isang bahagi ng Hebreong Kasulatan nito. Gayunman, naroroon pa rin ang buong Kristiyanong Griegong Kasulatan. Malamang na ang *codex* na ito ay orihinal na binubuo ng di-kukulangin sa 730 pilyego, bagaman ang kabuuan o mga bahagi lamang ng 393 ang beripikadong umiiral sa ngayon. Natuklasan ito (ang isang bahagi noong 1844 at ang isa naman noong 1859) ng iskolar ng Bibliya na si Konstantin von Tischendorf sa Monasteryo ng St. Catherine sa Bundok Sinai. Ang 43 pilyego ng *codex* na ito ay iniingatan sa Leipzig, ang ilang bahagi ng tatlong pilyego ay nasa St. Petersburg, Russia, at ang 347 pilyego ay iniingatan sa British Library sa London. Iniulat na 8 hanggang 14 na pilyego pa ang natuklasan sa monasteryo ring iyon noong 1975.

Alexandrine Manuscript. Ang Alexandrine Manuscript (Codex Alexandrinus), na may simbolong titik "A," ay isang Griegong manuskritong *uncial* na naglalaman ng kalakhang bahagi ng Bibliya, kasama ang aklat ng Apocalipsis. Sa posibleng 820 orihinal na pilyego nito, 773 ang naingatan. Karaniwan nang ipinapalagay na ang *codex* na ito ay mula noong unang kalahatian ng ikalimang siglo C.E.; iniingatan din ito sa British Library.—LARAWAN, Tomo 2, p. 336.

Codex Ephraemi Syri rescriptus. Ang Codex Ephraemi Syri rescriptus (Codex Ephraemi), na may internasyonal na simbolong titik "C," ay ipinapalagay rin na mula noong ikalimang siglo C.E. Isinulat ito sa *vellum* gamit ang mga *uncial* na Griego at isa itong *codex* na muling sinulatan, o isang manuskritong *palimpsest*. Inalis ang orihinal na tekstong Griego, at ang ilang pilyego ay sinulatan ng mga diskurso ni Ephraem Syrus (ang Siryano) sa wikang Griego. Malamang na ginawa ito noong ika-12 siglo nang magkaroon ng kakapusan sa *vellum.* Gayunman, ang pinatungang teksto ay nabasa na. Bagaman maliwanag na ang "C" ay dating naglalaman ng buong Kasulatan sa Griego, 209 na pilyego na lamang ang natitira, anupat ang 145 nito ay bahagi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Samakatuwid, ang *codex* na ito ay naglalaman na lamang ng ilang bahagi ng mga aklat ng Hebreong Kasulatan at ilang bahagi ng lahat ng aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan maliban sa Ikalawang Tesalonica at Ikalawang Juan. Iniingatan ito sa Bibliothèque Nationale sa Paris.

Pagkamapananaligan ng Teksto ng Bibliya. Lalong natatampok ang pagiging mapananaligan ng Bibliya kapag inihambing ito sa klasikal na mga akdang sekular, yamang napakakaunti lamang ng umiiral na manuskrito ng mga iyon at walang isa man sa mga iyon ang orihinal at sulat-kamay na manuskrito. Bagaman mga kopya lamang ang mga iyon na ginawa maraming siglo pagkamatay ng mga awtor, ang gayong huling mga kopya ay tinatanggap ng makabagong-panahong mga iskolar bilang sapat na katibayan ng autentisidad ng teksto.

Ang umiiral na mga manuskritong Hebreo ng Kasulatan ay ginawa nang buong ingat. Tungkol sa teksto ng Hebreong Kasulatan, sinabi ng iskolar na si W. H. Green: "Hindi kalabisang sabihin na walang ibang sinaunang akda ang naitawid sa atin nang may gayong katumpakan." (*Archaeology and Bible History,* ni J. P. Free, 1964, p. 5) Ang yumaong iskolar ng teksto ng Bibliya na si Sir Frederic Kenyon ay nagbigay ng ganitong katiyakan sa introduksiyon ng kaniyang pitong tomo na pinamagatang *The Chester Beatty Biblical Papyri*: "Ang una at pinakamahalagang konklusyong mabubuo batay sa pagsusuri sa mga ito [sa mga papiro] ay ang kasiya-siyang konklusyon na pinagtitibay ng mga ito ang saligang kawastuan ng umiiral na mga teksto. Walang kapansin-pansin o malaking pagkakaiba ang makikita alinman sa Luma o sa Bagong Tipan. Walang mahahalagang talata ang inalis o idinagdag, at walang mga pagkakaiba ang nakaaapekto sa mahahalagang katotohanan o mga doktrina. Ang mga pagkakaibaiba sa teksto ay nakaaapekto sa maliliit na bagay lamang, gaya ng pagkakasunud-sunod ng mga salita o eksaktong mga salitang ginamit. . . . Ngunit ang pangunahing kahalagahan ng mga ito ay ang kanilang pagpapatunay sa integridad ng ating umiiral na mga teksto, sa pamamagitan ng ebidensiyang may mas maagang petsa kaysa sa dati nang taglay. Sa gayong aspekto, ang mga ito ay isang tuklas na may makasaysayang kahalagahan."—London, 1933, Fasciculus I, p. 15.

Tungkol naman sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, sinabi ni Sir Frederic Kenyon: "Ang pagitan ng mga petsa ng orihinal na komposisyon at ng pinakasinaunang umiiral na ebidensiya ay napakaliit anupat sa katunayan ay hindi na mahalaga, at ang huling saligan para sa anumang pag-aalinlangan na nakarating sa atin ang Kasulatan gaya ng pagkakasulat dito noon ay napawi na ngayon. Kapuwa ang *autentisidad* at ang *pangkalahatang integridad* ng mga aklat ng Bagong Tipan ay maituturing na ganap nang napatunayan."—*The Bible and Archæology,* 1940, p. 288, 289.

Maraming siglo na ang nakararaan, si Jesu-Kristo, "ang saksing tapat at totoo" (Apo 3:14), ay paulit-ulit at mariing nagpatotoo sa pagiging tunay ng Hebreong Kasulatan, gaya rin ng ginawa ng kaniyang mga apostol. (Luc 24:27, 44; Ro 15:4) Ang umiiral na sinaunang mga bersiyon, o mga salin, ay higit pang nagpapatunay sa kawastuan ng nilalaman ng naingatang Hebreong Kasulatan. Ang mga manuskrito at mga bersiyon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan naman ay nagbibigay ng di-matututulang patotoo sa kamangha-manghang preserbasyon at tumpak na pagtatawid ng bahaging iyon ng Salita ng Diyos. Kaya naman isang tunay at lubos na mapananaligang teksto ng Bibliya ang taglay natin sa ngayon. Buong-linaw na pinatototohanan ng isang masusing pagsusuri sa naingatang mga manuskrito ng Banal na Kasulatan ang matapat na preserbasyon nito at ang pagiging namamalagi nito, anupat nagiging mas makahulugan ang kinasihang pananalita: "Ang luntiang damo ay natuyo, ang bulaklak ay nalanta; ngunit kung tungkol sa salita ng ating Diyos, iyon ay mananatili hanggang sa panahong walang takda."—Isa 40:8; 1Pe 1:24, 25.

MAOC. Ama ni Akis, hari ng Filisteong lunsod ng Gat, kung kanino nanganlong si David at ang 600 lalaki nito mula kay Saul. (1Sa 27:1-3) Maaaring siya rin ang Maaca sa 1 Hari 2:39, bagaman hindi tiyakan ang gayong pagtukoy. Ang pangalang Maaca ay kahawig na kahawig ng Maoc, at posible na si Akis, na namamahala noong nagtatago si David, ang siya pa ring Filisteong hari ng Gat nang magsimula ang pamamahala ni Solomon.

MAON.

1. Inapo ni Caleb sa pamamagitan ni Samai. Maaaring si Maon ang ama ng mga taga-Bet-zur o ang

pangunahing lalaki o nagtatag ng lunsod na iyon. —1Cr 2:42, 45.

2. Lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 55) Tinugis ni Haring Saul ng Israel si David at ang mga tauhan nito hanggang sa ilang na lugar na nakapalibot sa Maon. Ngunit dahil sa balitang lumusob ang mga Filisteo, napilitan si Saul na itigil ang paghabol. (1Sa 23:24-28) Nang maglaon, si Nabal, na isang mayamang may-ari ng lupain at lumilitaw na naninirahan sa Maon, ay hindi nagpakita ng pagkamapagpatuloy sa mga tauhan ni David. (1Sa 25:2-11) Ipinapalagay na ang lunsod na ito ay ang Tell Ma'in (Horvat Ma'on [Bi-Yehuda]) na nasa ibabaw ng isang mataas na burol na mga 13 km (8 mi) sa TTS ng Hebron.

MAPAGPAIMBABAW. Isang taong nagkukunwari; isang taong ang ikinikilos ay hindi kaayon ng kaniyang sinasabi.

Bagaman ang mga salitang nagmula sa salitang-ugat na Hebreo na *cha·neph'* ay isinasalin bilang "mapagpaimbabaw" o "pagpapaimbabaw" sa ilang salin, gaya ng *King James Version, Douay,* at *Leeser,* ginamit ng ibang mga tagapagsalin ang iba't ibang salita na gaya ng "lapastangan" (*Yg*), "walang-pitagan" (*Ro*), "walang-diyos" (*RS*), at "apostata" (*NW*). Ayon sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* nina Brown, Driver, at Briggs (1980, p. 337, 338), ang *cha·neph',* kapag ginagamit bilang isang pang-uri, ay maaaring bigyang-katuturan bilang "lapastangan, di-relihiyoso . . . , walang-diyos"; o, kung isang pandiwa, "marumhan, lapastanganin . . . , lumihis mula sa kung ano ang tama." Sa Kasulatan, ang *cha·neph'* ay iniuugnay sa mga lumilimot sa Diyos (Job 8:13), mga balakyot (Job 20:5), mga manggagawa ng kasamaan (Isa 9:17), at ginagamit itong kabaligtaran ng mga matuwid at mga walang-sala.—Job 17:8; tingnan ang APOSTASYA.

Ang salitang Griego na isinalin bilang "mapagpaimbabaw" (*hy·po·kri·tes'*) ay nangangahulugang "isa na sumasagot," at nangangahulugan ding isang artista sa teatro. Noon, ang mga artistang Griego at Romano ay gumagamit ng malalaking maskara na may mekanikal na mga kagamitang pampalakas ng tinig. Kaya naman sa paglipas ng panahon, ang salitang Griego na *hy·po·kri·tes'* ay ginamit sa diwang metapora upang kumapit sa isa na nagbubulaan, o isa na nagkukunwari. Lumilitaw rin ang salitang ito sa Griegong *Septuagint* sa Job 34:30; 36:13. Ang mga mapagpaimbabaw ay "mga di-tapat" (ihambing ang Luc 12:46 sa Mat 24:51), at ang "pagpapaimbabaw" (*hy·po'kri·sis*), gaya ng pagkakagamit sa Kasulatan, ay maaari ring tumukoy sa "kabalakyutan" at "katusuhan."—Ihambing ang Mat 22:18; Mar 12:15; Luc 20:23; tingnan din ang Gal 2:13, kung saan ang *hy·po'kri·sis* ay isinalin bilang "pagkukunwari."

Tinukoy ni Jesu-Kristo bilang mapagpaimbabaw ang mga taong nagbibigay ng mga kaloob ng awa nang may pagpaparangya, ang mga nananalangin at nag-aayuno upang makita sila ng mga tao, at ang mga pumupuna sa tulad-dayaming mga pagkakamali ng kanilang mga kapatid ngunit nagwawalang-bahala sa kanilang sariling tulad-tahilang mga pagkakamali. Tinawag niyang mapagpaimbabaw yaong mga nag-aangking lingkod ng Diyos ngunit hindi napag-uunawa ang kahalagahan ng panahong kinabubuhayan nila at ng mga pangyayaring nagaganap, gayong kaagad naman nilang nasasabi ang magiging lagay ng panahon batay sa kaanyuan ng lupa at kalangitan.—Mat 6:2, 5, 16; 7:1-5; Luc 6:42; 12:54-56.

Noong nasa lupa ang Anak ng Diyos, hindi lamang niya tinuligsa ang mga lider ng relihiyon ng Israel sa kanilang pagpapaimbabaw kundi sinabi rin niya ang mga dahilan kung bakit. Hanggang salita lamang ang paglilingkod na iniukol ng mga ito sa Maylalang, anupat pinawalang-bisa nila ang salita ng Diyos dahil sa kanilang mga tradisyon. (Mat 15:1, 6-9; Mar 7:6, 7) Ang kanilang mga ikinikilos ay hindi kaayon ng kanilang mga sinasabi. (Mat 23:1-3) Hindi lamang sinadyang tanggihan ng mga eskriba at mga Pariseo ang pagkakataong makapasok sa Kaharian ng langit, kundi dinagdagan pa nila ang kanilang kasalanan sa pamamagitan ng paghadlang sa iba na makapasok doon. Nagpapakahirap sila na makumberte ang isang tao, ngunit pinangyayari lamang nila siyang makalawang ulit na mapahanay ukol sa Gehenna kaysa sa kanila. Metikuloso sila sa maliliit na bagay ng Kautusan ngunit ipinagwalang-bahala nila ang mas mabibigat na bagay nito—katarungan, awa, at katapatan. Palibhasa'y mga mapagpaimbabaw, nagtaglay lamang sila ng waring malinis na panlabas na kaanyuan, ngunit sa loob ay punô sila ng pagmamalabis. Katulad ng mga pinaputing libingan, na sa labas ay magaganda, sila'y nagtinging matuwid sa mga tao, ngunit sa loob ay "punô [sila] ng pagpapaimbabaw at katampalasanan." Itinayo nila ang mga libingan ng mga propeta at pinalamutian ang mga alaalang libingan ng mga matuwid, anupat nag-aangkin na kung sa ganang kanila ay hindi nila ibububo ang dugo ng mga iyon. Gayunman, pinatunayan ng kanilang landasin ng pagkilos na sila ay kagayang-kagaya ng kanilang mapamaslang na mga ninuno. (Mat 23:13-36) Sa katunayan, ang turo ng mga Pariseo at mga Saduceo ay paimbabaw lamang.—Mat 16:6, 12; Luc 12:1; tingnan din ang Luc 13:11-17.

Ang isang kapansin-pansing halimbawa ng pagpapaimbabaw ay ang ipinakita ng mga alagad ng mga Pariseo at ng mga tagasunod sa partido ni Herodes nang lumapit sila kay Jesus hinggil sa usapin ng buwis. Una ay labis nila siyang pinuri, na

sinasabi: "Guro, alam naming ikaw ay tapat at nagtuturo ng daan ng Diyos sa katotohanan." Pagkatapos ay nagharap sila ng mapandayang tanong: "Kaayon ba ng kautusan na magbayad ng pangulong buwis kay Cesar o hindi?" Angkop lamang na tukuyin sila ni Jesus bilang mapagpaimbabaw, yamang hindi naman talaga nila nais makakuha ng sagot sa kanilang tanong kundi nais lamang nila siyang hulihin sa kaniyang pananalita.—Mat 22:15-22; Luc 20:19-26; LARAWAN, Tomo 2, p. 544.

Ang pagpapaimbabaw ay hindi maikukubli nang panghabang-panahon. (Luc 12:1-3) Hinahatulan ng Diyos ang mga mapagpaimbabaw bilang di-karapat-dapat sa walang-hanggang buhay. (Mat 24:48-51) Samakatuwid, ang pag-ibig at pananampalataya ng isang Kristiyano ay dapat na walang pagpapaimbabaw. (Ro 12:9; 2Co 6:4, 6; 1Ti 1:5) Ang karunungan mula sa itaas ay hindi mapagpaimbabaw. —San 3:17.

MAPANG-ABUSONG PANANALITA. Ang orihinal na salitang Griego na *bla·sphe·mi'a* at ang pandiwang *bla·sphe·me'o* ay pangunahin nang tumutukoy sa mapanirang-puri at mapang-abusong mga salita.—Tingnan ang PAMUMUSONG.

Gaya ng ipinakikita ng sumusunod na mga teksto at ng nakapalibot na mga talata, noong panahong ibayubay siya, si Kristo ay pinagwikaan ng mapang-abusong pananalita ng mga nagdaraan, na nagsabi, "Bah! Ikaw na diumano'y tagapagbagsak ng templo at tagapagtayo nito sa tatlong araw, iligtas mo ang iyong sarili sa pamamagitan ng pagbaba mula sa pahirapang tulos." Gayunding pananalita ang sinabi ng isa sa mga manggagawa ng kasamaang nasa tabi niya. (Mar 15:29, 30; Mat 27: 39, 40; Luc 23:39) Si Pablo at ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano ay naging tampulan ng gayong pananalita ng mga taong hindi nakauunawa sa kanilang layunin, mensahe, at budhing Kristiyano (Gaw 18:6; Ro 3:8; 14:16; 1Co 10:30; 1Pe 4:4), ngunit sila mismo ay 'hindi dapat magsalita nang nakapipinsala tungkol sa kaninuman,' at sa kanilang paggawi ay hindi sila nagbigay ng makatuwirang dahilan upang mapagsalitaan nang may pang-aabuso ang kanilang gawain o mensahe. (Efe 4:31; Col 3:8; 1Ti 6:1; Tit 2:5; 3:2; ihambing ang 2Pe 2:2.) Kahit ang mga anghel ay "hindi naghaharap ng akusasyon . . . sa mapang-abusong mga salita, at hindi nila ito ginagawa dahil sa paggalang kay Jehova." (2Pe 2:11) Ngunit gayong uri ng pananalita ang *maaasahan* mula sa mga nagpapakasasa sa mahalay na paggawi, sa mga mapagmapuri at may sakit sa isip may kinalaman sa mga pagtatanong at mga debate, at sa mga nagwawalang-halaga o walang-galang sa mga inatasan ng Diyos. —1Ti 6:4; 2Pe 2:10-12; Jud 8-10.

Ang salitang *ga·dhaph'* sa Hebreong Kasulatan ay may gayunding kahulugan. Bagaman maliwanag na orihinal itong tumutukoy sa marahas na pisikal na pananakit, ginagamit ito sa makasagisag na paraan upang mangahulugang "magsalita nang may pang-aabuso," samakatuwid nga, manakit sa pamamagitan ng mapandustang mga salita. (Bil 15:30; 2Ha 19:6; Eze 20:27) Sa ulat kung saan ang anak ng isang babaing Israelita ay sinasabing 'lumapastangan' sa pangalan ni Jehova (Lev 24:11, 16), ang salitang Hebreo na *na·qav',* pangunahin nang nangangahulugang "ulusin; butasin" (2Ha 12:9; 18:21), ay may diwa ng pamumusong. Sa mga kasong ito, ang tinutukoy ay mabagsik o magaspang na pananalita, na nakatuon laban sa Diyos na Jehova mismo o laban sa kaniyang bayan. Ipinakikita ng pagsusuri sa konteksto kung anong uri ng "mapang-abusong pananalita" ang binabanggit.—Tingnan ang PANLALAIT; SUMPA Blg. 2 at 3.

MAPANIBUGHUIN, PANINIBUGHO.

Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang "paninibugho" ay maaaring isang positibo o isang negatibong katangian o emosyon. (Kaw 14:30; Zac 1:14) Ang pangngalang Hebreo na *qin·'ah'* ay may iba't ibang kahulugan gaya ng "paghingi ng bukod-tanging debosyon; hindi pagpapahintulot na magkaroon ng kaagaw; sigasig; pag-aalab; paninibugho [matuwid o makasalanan]; pagkainggit." Ang Griegong *ze'los* ay may kahawig na kahulugan.—2Co 11:2; 12:20.

Ang Paninibugho ni Jehova. Inilalarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang isang "Diyos na humihiling ng bukod-tanging debosyon." (Exo 20:5, tlb sa *Rbi8;* Deu 4:24; 5:9; 6:15) Sinasabi rin niya: "Si Jehova, na ang pangalan ay Mapanibughuin, siya ay isang mapanibughuing Diyos." (Exo 34:14) Ano ang dahilan at uri ng kaniyang paninibugho? Hindi iyon ang mainggitin at makasariling paninibugho ng mga tao. Iyon ay paninibugho, sigasig o pag-aalab para sa kaniyang banal na pangalan, anupat may kinalaman doon, siya mismo ang nagsabi: "Ako ay magpapakita ng bukod-tanging debosyon para sa aking banal na pangalan."—Eze 39:25.

Para sa kaniyang pangalan. Kapag isinaalang-alang ng isa kung ano ang isinasagisag ng pangalan ng Diyos, magiging malinaw kung bakit siya 'humihingi ng bukod-tanging debosyon.' (Eze 5:13) Ang kaniyang pangalan ay kumakatawan sa lahat ng tama at matuwid. Siya ay banal, malinis, matuwid, at matapat sa sukdulang antas. (Isa 6:3; Apo 4:8; 16:5) Ang kaniyang soberanya ay mahalaga sa pag-iral ng sansinukob, at ang katapatan sa kaniyang soberanya at mga batas ay kailangan upang maging maayos at mapayapa ang buong sangnilalang. (Kaw 29:2; 1Co 14:33) Samakatuwid, ang kaniyang paninibugho ay dalisay at malinis at para sa

ikabubuti ng kaniyang mga nilalang, yamang ang kanilang debosyon ay hindi naman nagdudulot sa kaniya ng anumang pakinabang, palibhasa'y siya ang Maylalang, Tagapaglaan, at Tagapagbigay ng lahat ng mabubuting bagay. (Job 41:11; Aw 145:16; Ro 11:35; San 1:17; Apo 4:11) Ngunit dahil sa debosyon niya sa katuwiran, ang kaniyang puso ay napasasaya taglay ang maibiging pagpapahalaga, kapag ang kaniyang mga lingkod ay naninindigan sa katuwiran at nag-uukol ng bukod-tanging debosyon sa kaniya. —Kaw 23:15, 16; 27:11.

Yaong mga naglilingkod sa Diyos ay makaaasang itatatag niya ang katuwiran, yamang nagtitiwala sila sa sigasig niya para sa kaniyang pangalan. Ipinakita niya ang kaniyang sigasig sa pamamagitan ng kaniyang mga pakikitungo sa sinaunang Israel, at sinasabi niya sa atin ang tungkol sa pagpuksa sa makalupang mga pamahalaan at pagtatatag ng pamahalaan ng Prinsipe ng Kapayapaan sa pamamagitan ng katarungan at katuwiran, na sinasabi: "Ang mismong sigasig ni Jehova ng mga hukbo ang gagawa nito."—Isa 9:6, 7; Zef 3:8, 9.

Para sa katuwiran. May kaugnayan sa kaniyang pag-ibig sa katuwiran at sa paghingi niya ng bukod-tanging debosyon, si Jehova ay walang itinatangi. Binabalaan ni Moises ang katipang bayan ng Diyos, ang Israel, na kung pababayaan ninuman ang tipan, "ang galit ni Jehova at ang kaniyang pag-aalab ay uusok laban sa taong iyon, . . . at papawiin nga ni Jehova ang kaniyang pangalan mula sa silong ng langit." (Deu 29:19-21) Dahil sa pag-aapostata, pagsamba sa mga idolo, at imoralidad ng lunsod ng Jerusalem, sinabi ng Diyos na hahatulan niya ito at ibibigay niya rito "ang dugo ng pagngangalit at paninibugho." (Eze 16:38; 23:25) Naganap ito nang wasakin ng mga Babilonyo ang lunsod at ang templo na doo'y inilagay ang pangalan ni Jehova, ang pangalan na labis nilang siniraang-puri. Gayunpaman, hindi pinangibabawan o pinawi ng kaniyang paninibugho ang mga layunin niya at ang awa niya, sapagkat iniligtas ni Jehova ang isang nalabi upang bumalik at muling itayo ang templo.

Para sa kaniyang bayan. Dahil sa pag-ibig niya sa kaniyang bayan at dahil taglay nila ang kaniyang banal na pangalan, si Jehova ay mapanibughuin para sa kanila taglay ang maalab na sigasig. Kung paanong may-paninibughong ipinagsasanggalang ng asawang lalaki ang kaniyang asawang babae bilang mahalaga sa kaniya, sa gayunding paraan, sinabi ni Jehova: "Siya na humihipo sa inyo ay humihipo sa itim ng aking mata." (Zac 2:8) Kaya naman dahil sa mapaminsalang mga gawa ng mga bansa laban sa kaniyang bayan, inihula ng Diyos: "Ako ay maninibugho para sa Sion ng matinding paninibugho, at ako ay maninibugho para sa kaniya taglay ang matinding pagngangalit," at gayundin, na siya ay magiging masigasig alang-alang sa kaniyang lupain at mahahabag sa kaniyang bayan. —Zac 8:2; 1:14; Joe 2:18.

Pagpukaw kay Jehova sa paninibugho. Sa kaniyang paghingi ng bukod-tanging debosyon, si Jehova ay hindi isa na malilibak. (Gal 6:7) Ang sinuman sa kaniyang mga lingkod na tumatangging mag-ukol sa kaniya ng buong-pusong debosyon, anupat hindi umiibig sa kaniya nang buong puso, pag-iisip, kaluluwa, at lakas, ay nagsisikap na maglingkod sa dalawang panginoon. Ipinaliwanag ni Jesus na ang resulta ng landasing ito ay kapaha-pahamak, sapagkat iibigin ng gayong tao ang isang panginoon at hahamakin naman niya ang ikalawa. (Mat 6:24) 'Pinupukaw sa paninibugho' ng gayong tao si Jehova. (Deu 32:16; 1Ha 14:22) Sa isang pangitaing ibinigay kay Ezekiel, ipinakita ni Jehova sa kaniya ang isang "sagisag ng paninibugho," maliwanag na isang idolatrosong sagisag, sa pintuang-daan patungo sa templo. (Eze 8:3, 5) Dahil tinalikuran ng Juda ang bukod-tanging debosyon sa kaniya, nagningas ang paninibugho ni Jehova laban sa kanila.

Sinabi ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano: "Hindi kayo maaaring makibahagi sa 'mesa ni Jehova' at sa mesa ng mga demonyo. O 'pinupukaw ba natin si Jehova sa paninibugho'? Hindi tayo mas malakas kaysa sa kaniya, hindi ba?" (1Co 10:21, 22; Deu 32:21) Itinawag-pansin niya na kung sinasadya ng isang Kristiyano na mamihasa sa kasalanan pagkatapos niyang tanggapin ang tumpak na kaalaman sa katotohanan, ang tanging maaasahan niya ay paghuhukom at isang "maapoy na paninibugho na lalamon doon sa mga sumasalansang."—Heb 10: 26, 27.

Si Jesu-Kristo. Yamang mas matalik ang kaugnayan ng Anak ng Diyos sa kaniyang Ama kaysa sa sinupaman sa Kaniyang mga nilalang, at dahil higit siyang may kakayahang tumulad sa Kaniya at magsiwalat sa iba tungkol sa Kaniya, masasabi ni Jesus: "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama." (Ju 14:9; Mat 11:27; Ju 1:18) Dahil dito, ang kaniyang sigasig at paninibugho para sa katuwiran at sa pangalan ng kaniyang Ama ay higit sa taglay ng lahat ng iba pa. (Heb 1:9; Aw 45:7) Sa lahat ng pagkakataon ay nag-uukol siya ng bukod-tanging debosyon kay Jehova. (Mat 4:10; Ju 8:29) Noong narito siya sa lupa, ang kaniyang puso ay nagningas sa sigasig, o sa paninibugho, dahil ang pangalan ni Jehova ay sinisiraang-puri ng maibigin-sa-salaping mga mangangalakal sa templo. (Ju 2:13-17) Kung paanong tinupad niya roon ang hula sa Awit 69:9, "Inuubos ako ng sigasig para sa iyong bahay," makatitiyak din ang kaniyang mga tagasunod na

magpapakita siya ng sigasig upang lubusang itatag ang walang-hanggang katuwiran, katarungan, at paggalang sa pangalan at soberanya ni Jehova bilang katuparan ng hula sa Awit 45:3-6.

Ang mga Mananamba ng Diyos na may Bukod-tanging Debosyon. Ang lahat ng naging tunay na mananamba ng Diyos ay nagpakita ng sigasig sa paglilingkod sa kaniya at ng paninibugho para sa kaniyang pangalan. Ang propetang si Elias, na gumawa ng makapangyarihang mga gawa upang maibaling ang marami sa Israel mula sa huwad na pagsamba tungo sa pagsamba kay Jehova, ay nagsabi: "Lubos akong naging mapanibughuin para kay Jehova na Diyos ng mga hukbo." (1Ha 19:10, 14) Nagpakita si Pinehas ng debosyong nakalulugod sa Diyos at dahil sa kaniyang sigasig ay nailigtas niya ang Israel mula sa pagkalipol nang patayin niya ang isang pinuno ng Israel na nagparumi sa kampo nang magpasok ito roon ng maruming pagsamba kay Baal na may kasamang pagsamba sa ari ng lalaki. Ito ay sa dahilang, bilang isang Israelita at saserdote, 'hindi pinahintulutan ni Pinehas na magkaroon ng kaagaw' si Jehova.—Bil 25:11; ihambing ang 2Ha 10:16.

Ang kongregasyong Kristiyano ay dapat magbantay taglay ang gayunding paninibugho, upang walang maruming bagay ang sumibol bilang isang "ugat na nakalalason" na lilikha ng kaguluhan at magpaparungis sa marami. (Heb 12:15) Kung may sinumang tiwali na makapupuslit sa loob at magtatangkang magparungis sa iba, ang kongregasyon ay dapat na 'magpakita ng kasigasigan, anupat pinawawalang-sala ang sarili nito sa harap ni Jehova taglay ang pagkagalit at sigasig.' Dapat nilang 'alisin ang taong balakyot mula sa gitna nila.'—1Co 5:4, 5, 13; 2Co 7:11, 12.

Dahil dito, ang mga Kristiyano ay kailangang magpakita ng "makadiyos na paninibugho" alang-alang sa mga kapuwa Kristiyano. Samakatuwid nga, dapat silang maging maningas sa pagnanais na gawin ang lahat ng magagawa nila sa pagtulong sa isa't isa na mag-ingat ng bukod-tanging debosyon sa Diyos at manatiling masunurin kay Kristo. Inihalintulad ng apostol na si Pablo ang kaniyang espirituwal na mga kapatid sa isang birheng ipinakipagtipan kay Kristo bilang Kaniyang kasintahang babae na mapapangasawa. May-paninibugho niya silang ipinagsanggalang upang maingatan silang walang dungis para kay Kristo. (2Co 11:2; ihambing ang Apo 19:7, 8.) Ang kaniyang sigasig para sa kanila ay ipinahihiwatig ng maraming kapahayagan sa mga liham niya sa kongregasyon sa Corinto at sa mga iba pa. At ang paninibugho naman ni Kristo mismo para sa kaniyang "kasintahang babae" (Apo 21:9) ay makikita sa kaniyang matitinding pananalita sa mga kongregasyon gaya ng nakaulat sa Apocalipsis, kabanata 1 hanggang 3.

Pagpukaw sa paninibugho sa wastong paraan. Pinagpakitaan ni Jehova ng awa ang bansang Israel nang ang Mesiyas ay itakwil ng lahat, maliban ng isang nalabi. Ang nalabi ng nananampalatayang mga Judio ang naging pasimula ng kongregasyong Kristiyano; naroon na ngayon ang pabor ni Jehova sa halip na sa itinakwil na bansang Judio. Ipinakita ni Jehova ang pagbabagong ito sa pakikitungo sa pamamagitan ng mga tanda at mga palatandaan at makapangyarihang mga gawa. (Heb 2:3, 4) Binuksan niya ang daan upang ang mga Gentil ay tumanggap ng kaniyang pabor. Ngunit hindi niya lubusang 'pinagsarhan ng pinto' ang Israel. Gaya ng itinatawag-pansin ng Kasulatan: "Natisod ba sila [ang lahat ng mga Israelita] kung kaya sila tuluyang nabuwal? Huwag nawang mangyari iyan! Ngunit dahil sa kanilang maling hakbang ay may kaligtasan ang mga tao ng mga bansa, upang pukawin sila sa paninibugho." (Ro 11:11) Maraming siglo bago nito, iyon ang sinabi ni Jehova na kaniyang gagawin, na nagbunga naman ng kaligtasan para sa ilan. (Deu 32:21; Ro 10:19) Palibhasa'y marubdob na hinahangad ng apostol na si Pablo ang ikabubuti ng kaniyang mga kapuwa Israelita, sinunod niya ang simulaing ito, na sinasabi: "Yamang ako, sa katunayan, ay isang apostol sa mga bansa, niluluwalhati ko ang aking ministeryo, kung sa anumang paraan ay magagawa kong pukawin sa paninibugho yaong mga sarili kong laman at mailigtas ang ilan sa kanila."—Ro 11:13, 14; 10:1.

Maling Sigasig. Maaaring taimtim ang isang tao sa kaniyang sigasig, o paninibugho, para sa isang partikular na adhikain ngunit maaaring mali iyon at di-kalugud-lugod sa Diyos. Ganiyan ang marami sa mga Judio noong unang siglo. Sinikap nilang magkamit ng katuwiran sa pamamagitan ng sarili nilang mga gawa sa ilalim ng Kautusang Mosaiko. Ngunit ipinakita ni Pablo na ang kanilang sigasig ay mali dahil sa kawalan ng tumpak na kaalaman. Kaya naman hindi nila tinanggap ang tunay na katuwiran na nagmumula sa Diyos. Kailangan nilang makita ang kanilang kamalian at kailangan silang bumaling sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo upang tumanggap sila ng katuwiran at kalayaan mula sa paghatol ng Kautusan. (Ro 10:1-10) Si Saul ng Tarso ay isa sa gayong uri ng mga tao yamang labis-labis noon ang kaniyang sigasig para sa Judaismo, anupat kaniyang "pinag-uusig ang kongregasyon ng Diyos at winawasak iyon." Ubod-ingat niyang tinutupad ang Kautusan bilang "isa na napatunayang walang kapintasan." (Gal 1:13, 14; Fil 3:6) Gayunman, mali ang kaniyang paninibugho para sa Judaismo. Ngunit dahil taimtim ang kaniyang puso, pinagpakitaan siya ni Jehova ng di-sana-nararapat na kabaitan sa pamamagitan ni

Kristo anupat ibinaling Niya siya sa tunay na pagsamba.—1Ti 1:12, 13.

Paninibugho at Inggit. Ang isang taong may di-wastong paninibugho ay naghihinala sa iba nang walang sapat na dahilan o naghihinanakit kapag ibinigay sa iba yaong iniisip niyang dapat na sa kaniya ibinigay. Ang isang taong mainggitin naman, dahil sa pagiging di-kontento, ay nagnanasa o nagiimbot sa mabuting kalagayan at mga tagumpay ng iba. Kadalasan, mula sa konteksto ay matitiyak kung sa anong diwa ginagamit sa Bibliya ang mga salitang Hebreo na karaniwang isinasalin bilang "mapanibughuin" o "paninibugho" at kung minsan ay "inggit." Totoo rin ito kung tungkol sa salitang Griego para sa "paninibugho," bagaman ang wikang Griego ay mayroon ding hiwalay na salita, *phtho'nos,* para sa "inggit."

Sa kongregasyon ng Corinto noong unang siglo, may nakapasok na ambisyosong mga tao na nagtutuon ng pansin sa kanilang sarili, naghahambog tungkol sa mga tao, at lumilikha ng hidwaan sa kongregasyon. Ang kongregasyon ay nahati-hati sa mga paksiyon na may-paninibughong nananalig, dumadakila, at sumusunod sa mga tao. Itinawagpansin ni Pablo na ang gayong paninibugho ay makalaman, hindi espirituwal. (1Co 3:3; 2Co 12:20) Ipinaliwanag niya na ang makadiyos na pag-ibig ay hindi mapanibughuin sa di-wastong paraan, kundi sa halip, ito ay nagtitiwala at umaasa, anupat laging kumikilos para sa kapakanan ng iba.—1Co 13:4, 5, 7.

Ang uri ng paninibugho na tinuligsa ni Pablo sa kongregasyon ng Corinto ay hindi matuwid. Hindi ito ukol sa kapakanan ng bukod-tanging debosyon kay Jehova. Sa halip, ito ay isang anyo ng idolatriya at nagmumula sa mga demonyo, at sanhi ito ng inggit at hidwaan. Paulit-ulit na nagbababala ang Bibliya laban dito, anupat ipinakikitang nakaaapekto ito sa mismong puso. Ang kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ay sumulat: "Kung kayo ay may mapait na paninibugho at hilig na makipagtalo sa inyong mga puso, huwag kayong magyabang at magsinungaling laban sa katotohanan. Hindi ito ang karunungan na bumababa mula sa itaas, kundi yaong makalupa, makahayop, makademonyo. Sapagkat kung saan may paninibugho at hilig na makipagtalo, naroon ang kaguluhan at bawat buktot na bagay."—San 3:14-16; Ro 13:13; Gal 5:19-21.

Ang maling uri ng paninibugho ay may masamang epekto sa pisikal na kalusugan ng isa, sapagkat "ang pusong mahinahon ay buhay ng katawan, ngunit ang paninibugho ay kabulukan ng mga buto." (Kaw 14:30) Ang paninibugho ay resulta ng pagkikimkim ng hinala o hinanakit. Maaari itong maging higit na mapaminsala kaysa sa pagngangalit o galit sapagkat maaaring mas malalim ang pagkakaugat nito, mas nagtatagal at pabalik-balik, at mas mahirap pahupain. Kadalasan, binabale-wala nito ang matinong pag-iisip. (Kaw 27:4) At dahil sa paninibugho ng isang lalaki na makatuwiran lamang na magngalit sa isa na nangalunya sa kaniyang asawa, siya ay hindi tatanggap ng anumang pagdadahilan o pantubos!—Kaw 6:32-35.

Ang maling uri ng paninibugho ay maaaring umakay sa isang tao na magkasala sa Diyos, gaya ng ginawa ng sampung kapatid sa ama ni Jose. (Gen 37:11; Gaw 7:9) Maaari itong humantong sa kamatayan ng isang indibiduwal at ng iba pa na nasasangkot, gaya ng nangyari kina Datan at Abiram at sa mga miyembro ng kanilang mga sambahayan. (Aw 106:16, 17) Mas malala pa rito, dahil sa paninibugho, ang di-sumasampalatayang mga Judio ay gumawa ng malulubhang krimen laban sa mga apostol, bukod pa sa pamumusong at tangkang pagpaslang.—Gaw 13:45, 50; 14:19.

Paninibugho ng Asawa. Mabuti ang paninibugho ng isang tao sa kaniyang asawa kung ito ay wastong paninibugho, samakatuwid nga, sigasig para sa kapakanan at kabutihan ng kabiyak. Ngunit ang di-wastong paninibugho, o paghihinala nang walang saligan, ay mali at di-maibigin, at maaari itong makasira sa pag-aasawa.—1Co 13:4, 7.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, may probisyon para sa mga kaso ng paninibugho kung pinaghihinalaan ng asawang lalaki ang kaniyang asawang babae ng lihim na pangangalunya. Kung wala ang kahilingang dalawang saksi na magpapatunay sa akusasyon upang makakilos ang mga taong hukom at mailapat nila ang hatol na kamatayan, itinakda ng Kautusan na ang mag-asawa ay dapat humarap sa kinatawan ni Jehova, ang saserdote. Ang pagkilos na ito ay katumbas ng paghiling kay Jehova na ibigay ang kaniyang hatol, yamang siya ang nakababatid ng buong katotohanan. Kung nangalunya ang babae, tatanggapin nito, bilang tuwirang kaparusahan mula kay Jehova, ang pagkawala ng kakayahan nitong magkaanak. Ngunit kung walang saligan ang paninibugho ng asawang lalaki, dapat niyang kilalanin na walang pagkakasala ang kaniyang asawa sa pamamagitan ng pagsiping niya rito upang ito ay magkaanak.—Bil 5:11-31.

Binababalaan ang mga Lingkod ng Diyos Laban sa Pagpapaligsahan. Ang pagpapaligsahan o kompetisyon, na karaniwang-karaniwan sa kasalukuyang sistema ng mga bagay, ay hindi nararapat. Ang manunulat ng aklat ng Eclesiastes ay nagsabi: "Nakita ko mismo ang lahat ng pagpapagal at ang lahat ng kahusayan sa paggawa, na iyon ay nagbubunga ng pagpapaligsahan [sa Heb., *qin·'ath'*] sa isa't isa; ito rin ay walang kabuluhan at paghahabol sa hangin."—Ec 4:4; ihambing ang Gal 5:26.

Kung ang lingkod ng Diyos ay mapanibughuin sa mga tagumpay, mga pag-aari, o mga nagagawa ng iba, maaaring tubuan siya ng inggit at kaimbutan, anupat baka mainggit pa nga siya sa mga taong masasama ngunit nananagana. Nagbababala ang Kasulatan laban dito; bagaman sa wari'y matagal silang nananagana, tatanggap sila ng mabilis na paghatol sa takdang panahon ng Diyos, gaya ng nasusulat: "Huwag kang mag-init dahil sa mga manggagawa ng kasamaan. Huwag kang mainggit sa mga gumagawa ng kalikuan. Sapagkat gaya ng damo ay mabilis silang malalanta." (Aw 37:1, 2) Ang pagkainggit sa mga tulad nila ay maaaring umakay sa isang tao na tularan ang kanilang marahas na lakad, na karima-rimarim kay Jehova. —Kaw 3:31, 32; 23:17; 24:1, 19; ihambing ang Aw 73:2, 3, 17-19, 21-23.

MAPAPAIT NA GULAY [sa Heb., *mero·rim'*]. Kasama ng inihaw na kordero at tinapay na walang lebadura, ang mga Israelita ay dapat kumain ng mapapait na gulay o mga yerba sa gabi ng Paskuwa (Exo 12:8), at nagpatuloy ito bilang kaayusan sa lahat ng pagdiriwang ng Paskuwa sa hinaharap. (Bil 9:11) Walang espesipikong binanggit hinggil sa uri o mga uri ng mapapait na gulay. Lumilitaw na ang mapapait na gulay ay nilayong magpaalaala sa mga Israelita ng kanilang mapait na karanasan noong panahon ng pagkaalipin nila sa Ehipto.

Ang gayunding terminong Hebreo (*mero·rim'*) ay lumilitaw sa Panaghoy 3:15 at kadalasang isinasaling "kapaitan," o "mapapait na bagay," bagaman iminumungkahi ng ilan ang "mapapait na yerba (o gulay)" bilang isang angkop na salin upang tumugma sa binanggit na ahenho sa bersikulo ring iyon.

MARA [Mapait]. Mara ang pangalang iminungkahi ng balo ni Elimelec na itawag sa kaniya upang ipahayag ang kapaitang dinanas niya dahil sa pagkamatay ng kaniyang asawa at mga anak na sina Mahalon at Kilion. Umalis si Noemi sa Betlehem na may asawa at dalawang anak (Ru 1:1, 2), ngunit bumalik siya mula sa Moab na isang malungkot at walang-anak na balo. Noong panahong iyon, ang kaniyang matatagal nang mga kaibigan, ang mga babae sa Betlehem, ay nagtanong: "Ito ba si Noemi?" Palibhasa'y namimighati pa rin, tumugon siya: "Huwag ninyo akong tawaging Noemi [nangangahulugang "Ang Aking Kaigayahan"]. Tawagin ninyo akong Mara [nangangahulugang "Mapait"], sapagkat lubha akong pinapait ng Makapangyarihan-sa-lahat. Punô ako nang ako ay umalis, at wala akong dala nang pabalikin ako ni Jehova."—Ru 1:19-21.

MARAH [Kapaitan]. Isa sa mga unang pinagkampuhan ng Israel sa Peninsula ng Sinai. Pinanganlan itong "Marah" dahil sa mapait na tubig na matatagpuan dito. (Exo 15:23; Bil 33:8) Bagaman katatapos pa lamang silang iligtas mula sa mga Ehipsiyo sa Dagat na Pula, ang mga Israelita ay nagbulung-bulungan dahil sa kawalan ng pananampalataya nang hindi nila mainom ang tubig sa Marah. Nang maglaon, ayon sa utos ni Jehova, si Moises ay naghagis ng punungkahoy sa tubig, at ang tubig ay tumamis. Hindi binabanggit ng Bibliya kung anong uri ng punungkahoy ito, kaya naman walang saligan para matukoy ito. Sabihin pa, maaaring itinuro ni Jehova si Moises sa isang punungkahoy na may natural na mga sangkap na nagpapatamis ng tubig. Gayunpaman, hindi na kailangan pang humanap ng makasiyentipiko o likas na paliwanag hinggil dito, yamang ang pagbuti ng tubig ay walang alinlangang makahimala.—Exo 15:23-25; ihambing ang 2Ha 2:19-22; 4:38-41.

Ginamit ni Jehova ang mga kalagayan sa Marah upang subukin ang pananampalataya ng mga Israelita sa kakayahan niyang pangalagaan sila. Ang masamang tubig ay makapagdudulot ng sakit. (2Ha 2:19) Kaya naman, inilalarawan ng pagpapatamis sa tubig ang kakayahan ni Jehova na ingatan ang mga Israelita mula sa mga karamdamang naranasan ng mga Ehipsiyo. Ito ang "tuntunin" na itinuro ni Jehova sa mga Israelita: Kung susunod sila sa kaniya bilang kanilang Diyos, hindi sila dadapuan ng mga karamdamang inilagay niya sa mga Ehipsiyo.—Exo 15:25, 26.

Karaniwang ipinapalagay na ang Marah ay ang 'Ein Hawwara na 80 km (50 mi) sa TTS ng makabagong Suez, mga ilang kilometro lamang papaloob mula sa Dagat na Pula.

MARCOS. Ang Romanong huling pangalan ng anak ni Maria ng Jerusalem. Ang kaniyang pangalang Hebreo ay Juan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob." (Gaw 12:12, 25) Si Marcos ay pinsan ni Bernabe, naging kasama siya sa paglalakbay ni Bernabe at ng iba pang sinaunang mga misyonerong Kristiyano, at kinasihan siya upang isulat ang Ebanghelyo na nagtataglay ng kaniyang sariling pangalan. (Col 4:10) Si Marcos ang Juan Marcos na binanggit sa aklat ng Mga Gawa at ang Juan ng Gawa 13:5, 13.

Lumilitaw na siya ay isa sa mga unang mananampalataya kay Kristo. Ang tahanan ng kaniyang ina ay ginamit bilang isang dako ng pagsamba ng sinaunang kongregasyong Kristiyano, na maaaring nangangahulugan na kapuwa siya at si Marcos ay naging mga tagasunod ni Jesus bago namatay si

Kristo. (Gaw 12:12) Yamang si Marcos lamang ang bumabanggit ng bahagyang nadaramtang kabataang lalaki na tumakas noong gabi ng pagkakanulo kay Jesus, may dahilan upang maniwalang si Marcos mismo ang kabataang lalaking iyon. (Mar 14:51, 52) Kaya malamang na si Marcos ay naroroon nang ibuhos ang banal na espiritu sa mga 120 alagad ni Kristo noong Pentecostes 33 C.E.—Gaw 1:13-15; 2:1-4.

Pagkatapos nilang maisakatuparan ang tulong bilang paglilingkod sa Jerusalem, sina Bernabe at Saul (Pablo) ay 'bumalik at isinama nila si Juan, ang may huling pangalang Marcos.' Lumilitaw na si Marcos ay nagsilbi bilang kanilang tagapaglingkod, marahil ay nag-aasikaso ng kanilang pisikal na mga pangangailangan habang naglalakbay sila. (Gaw 12:25; 13:5) Sa isang di-isiniwalat na dahilan, nang dumating sila sa Perga sa Pamfilia, "si Juan [Marcos] ay humiwalay sa kanila at bumalik sa Jerusalem." (Gaw 13:13) Nang maglaon, nang naghahanda si Pablo sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, bagaman determinado si Bernabe na isama si Marcos, "hindi iniisip ni Pablo na wastong isama nila ang isang ito, yamang humiwalay ito sa kanila mula sa Pamfilia at hindi sumama sa kanila sa gawain." "Isang matinding pagsiklab ng galit" ang sumunod, at sila ay naghiwalay; isinama ni Bernabe si Marcos patungong Ciprus at isinama naman ni Pablo si Silas patungong Sirya at Cilicia.—Gaw 15:36-41.

Gayunman, ilang panahon pagkatapos nito, anumang hidwaan ang namagitan kina Pablo, Bernabe, at Marcos ay maliwanag na naayos na, sapagkat si Marcos ay kasama ni Pablo sa Roma at nakiisa sa kaniya sa pagpapadala ng mga pagbati sa mga Kristiyanong taga-Colosas (mga 60-61 C.E.). Maganda ang pagkakatukoy sa kaniya ni Pablo, sa pagsasabing: "Si Aristarco na aking kapuwa bihag ay nagpapadala sa inyo ng kaniyang mga pagbati, at gayundin si Marcos na pinsan ni Bernabe, (na may kinalaman sa kaniya ay tumanggap kayo ng mga utos na tanggapin siya kung sakaling paririyan siya sa inyo)." (Col 4:10) Si Marcos ay kabilang din sa mga binanggit ni Pablo na nagpadala ng mga pagbati kay Filemon nang sulatan ito ng apostol mula sa Roma (mga 60-61 C.E. rin). (Flm 23, 24) Nang maglaon (mga 65 C.E.), noong si Pablo ay muling nabilanggo sa Roma, espesipikong hiniling niya kay Timoteo na "kunin mo si Marcos at isama mo siya, sapagkat kapaki-pakinabang siya sa akin sa paglilingkod."—2Ti 4:11.

Si Juan Marcos ay nakasama rin ni Pedro sa Babilonya, sapagkat binanggit siya na nagpadala ng mga pagbati sa unang liham ng apostol (isinulat mga 62-64 C.E.). Tinawag siya ni Pedro na "Marcos na aking anak," marahil ay nagpapahiwatig ng matibay na buklod ng Kristiyanong pagmamahal na umiral sa pagitan nila. (1Pe 5:13; ihambing ang 1Ju 2:1, 7.) Sa gayon, si Marcos, na minsang naging sanhi ng suliranin, ay nagtamo ng papuri at pagtitiwala ng mga prominenteng lingkod ng Diyos at nagtamasa ng mas malaking pribilehiyo ng pagiging kinasihan upang isulat ang isang ulat ng ministeryo ni Jesus. —Tingnan ang JUAN Blg. 4; MARCOS, MABUTING BALITA AYON KAY.

MARCOS, MABUTING BALITA AYON KAY. Ang kinasihan-ng-Diyos na rekord ng ministeryo ni Jesu-Kristo na isinulat ni Juan Marcos. Ang ulat na ito ng "mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo" ay nagsisimula sa gawain ng tagapagpauna ni Kristo, si Juan na Tagapagbautismo, at nagtatapos sa isang ulat ng mga pangyayaring nauugnay sa pagkabuhay-muli ni Jesus. Samakatuwid, sumasaklaw ito sa panahon mula sa tagsibol ng 29 hanggang sa tagsibol ng 33 C.E.—Mar 1:1.

Ang Ebanghelyong ito, ang pinakamaikli sa apat, ay isang mabilis at deskriptibong rekord ng ministeryo ni Jesu-Kristo bilang ang mapaghimalang Anak ng Diyos. Malimit gamitin dito ang mga salitang "kaagad" o "karaka-raka." (Mar 1:10, 12, 18, 21, 29) Halos pantay ang pagkakahati ng ulat sa pagitan ng pag-uusap at ng aksiyon.

Pinagkunan ng Impormasyon. Ipinakikita ng sinaunang tradisyon na si Pedro ang naglaan ng saligang impormasyon para sa Ebanghelyo ni Marcos, at kasuwato ito ng bagay na si Marcos ay kasama ni Pedro sa Babilonya. (1Pe 5:13) Ayon kay Origen, isinulat ni Marcos ang kaniyang Ebanghelyo "alinsunod sa mga tagubilin ni Pedro." (*The Ecclesiastical History,* Eusebius, VI, XXV, 3-7) Sa kaniyang akdang "Against Marcion" (IV, V), sinabi ni Tertullian na ang Ebanghelyo ni Marcos ay "masasabing talagang kay Pedro, na ang interprete ay si Marcos." (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo III, p. 350) Inilahad ni Eusebius ang pananalita ni "Juan na presbitero" gaya ng pagkakasipi ni Papias (mga 140 C.E.): "At ganito ang sinasabi noon ng Presbitero, 'Si Marcos ay naging interprete ni Pedro at may-katumpakan niyang isinulat ang lahat ng natatandaan niya, hindi nga ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga bagay na sinabi o ginawa ng Panginoon. . . . Hindi naman mali ang ginawa ni Marcos sa pagsulat nang gayon sa isahang mga punto ayon sa natatandaan niya. Sapagkat may isang bagay na binigyan niya ng pansin, na huwag kaligtaan ang anumang narinig niya at huwag maglagay ng maling mga pananalita sa mga iyon.' "—*The Ecclesiastical History,* III, XXXIX, 12-16.

Maliwanag na si Juan Marcos ay may iba pang mga pinagkunan ng impormasyon. Yamang nagtitipon

noon sa tahanan ng kaniyang ina ang unang mga alagad ni Jesus (Gaw 12:12), tiyak na may kakilala si Marcos na iba pang mga tao, bukod kay Pedro, na lubos na nakakakilala kay Jesu-Kristo, mga indibiduwal na nakakita sa pagsasagawa Niya ng Kaniyang gawain at nakarinig sa Kaniyang pangangaral at pagtuturo. Dahil malamang na siya ang "kabataang lalaki" na tinangkang dakpin ng mga umaresto kay Kristo ngunit "tumakas na hubad," lumilitaw na si Marcos mismo sa paanuman ay nagkaroon ng personal na pakikipag-ugnayan kay Jesus.—Mar 14: 51, 52.

Maliwanag na Isinulat Para sa mga Di-Judio. Bagaman ang mabuting balita ayon kay Marcos ay magiging kawili-wili at kapaki-pakinabang para sa mga mambabasang Judio, lumilitaw na hindi ito espesipikong isinulat para sa kanila. Waring pangunahin itong isinulat para sa mga mambabasang di-Judio, lalo na sa mga taga-Roma. Ang pagiging maikli at tahasan nito ay itinuturing na partikular na angkop sa kaisipan ng mga mambabasang taga-Roma. Ang mga terminong Latin ay tinutumbasan kung minsan ng transliterasyon tungo sa Griego, gaya nang gamitin ang salitang Griego na *prai·to′ri·on* para sa terminong Latin na *praetorium.* (Mar 15: 16, *Int*) Gayundin, ang salitang Griego na *ken·ty·ri′on* ay ginamit para sa salitang Latin na *centurio,* isang opisyal na namamahala sa isang daang kawal. —Mar 15:39, *Int.*

Ang ulat ay naglalaman ng mga paliwanag na hindi na kakailanganin pa ng mga mambabasang Judio. Sinasabi nito na ang Jordan ay isang ilog at na makikita ang templo mula sa Bundok ng mga Olibo. (Mar 1:5; 13:3) Binabanggit nito na ang mga Pariseo ay nagsasagawa ng "pag-aayuno" at na ang mga Saduceo ay "nagsasabing walang pagkabuhaymuli." (2:18; 12:18) Ipinaliliwanag din ng Ebanghelyong ito na ang hayop na Pampaskuwa ay inihahain sa "unang araw ng mga tinapay na walang pampaalsa" at na ang "Paghahanda" ay "ang araw bago ang sabbath."—14:12; 15:42.

Bagaman karaniwan nang hindi kailangang ipaliwanag ang mga terminong Semitiko para sa mga mambabasang Judio sa pangkalahatan, ang Ebanghelyo ni Marcos ay naglalaan ng maraming gayong paliwanag. Ibinigay ang kahulugan ng "Boanerges" ("Mga Anak ng Kulog"), *"Talita kumi"* ("Dalagita, sinasabi ko sa iyo, Bumangon ka!"), "korban" ("isang kaloob na inialay sa Diyos"), at *"Eli, Eli, lama sabaktani?"* ("Diyos ko, Diyos ko, bakit mo ako pinabayaan?").—Mar 3:17; 5:41; 7:11; 15:34.

Panahon at Lugar ng Pagsulat. Ayon sa sinaunang tradisyon, ang Ebanghelyo ni Marcos ay unang inilabas sa Roma, anupat pinatotohanan ito ng sinaunang mga manunulat gaya nina Clemente, Eusebius, at Jerome. Si Marcos ay nasa Roma noong panahon ng unang pagkakabilanggo roon ni Pablo. (Col 4:10; Flm 1, 23, 24) Nang maglaon, kasama siya ni Pedro sa Babilonya. (1Pe 5:13) Pagkatapos, noong panahon ng ikalawang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma, hiniling ni Pablo kay Timoteo na pumaroon sa kaniya sa lalong madaling panahon at isama si Marcos. (2Ti 4:11) Malamang na bumalik si Marcos sa Roma noong panahong iyon. Yamang hindi binabanggit ang pagkawasak ng Jerusalem bilang katuparan ng hula ni Jesus, lumilitaw na isinulat ni Marcos ang kaniyang ulat bago maganap ang pangyayaring iyon noong 70 C.E. Ang pagkanaroroon niya sa Roma nang minsan, posible na dalawang beses pa nga, noong mga taóng 60-65 C.E. ay nagpapahiwatig na maaaring doon natapos ni Marcos ang kaniyang Ebanghelyo noong mga taóng iyon.

Ilang Namumukod na Katangian ng Ulat ni Marcos. Bagaman sa kalakhan ay sumaklaw si Marcos ng materyal na kahawig niyaong kina Mateo at Lucas, naglaan din siya ng mga suplementaryong detalye. Binibigyang-liwanag ng ilan sa mga ito kung ano ang nadama ni Jesus tungkol sa ilang bagay. 'Napighati siya dahil sa pagkamanhid ng mga puso' ng mga taong tumutol sa pagpapagaling niya ng isang lalaki na may tuyot na kamay sa panahon ng Sabbath. (Mar 3:5) Nang hindi malugod na tanggapin si Jesus ng mga tao sa kaniyang sariling teritoryo, "siya ay nagtaka sa kanilang kawalan ng pananampalataya." (6:6) At siya'y "nakadama ng pag-ibig" sa mayamang binata na nagtanong kung ano ang mga kahilingan upang matamo ang buhay na walang hanggan.—10:21.

Ang isa pang natatangi sa ulat ni Marcos ay ang ilang detalye may kinalaman sa katapusan ng buhay ni Jesus sa lupa. Iniulat niya na noong litisin si Jesus, hindi nagkakasuwato ang mga bulaang saksi. (Mar 14:59) Ang lalaking nagdaraan na pinilit maglingkod upang bumuhat ng pahirapang tulos ni Jesus ay si Simon ng Cirene, "ang ama nina Alejandro at Rufo." (15:21) At iniulat ni Marcos na tiniyak ni Pilato na patay na si Jesus bago niya pinahintulutan si Jose ng Arimatea na kunin ang katawan upang mailibing.—15:43-45.

Ang isa sa apat na ilustrasyon ni Jesus na masusumpungan sa Ebanghelyo ni Marcos ay natatangi sa aklat na ito. (Mar 4:26-29) Bumabanggit ang ulat ng di-kukulangin sa 19 na himala na isinagawa ni Jesu-Kristo. Ang dalawa sa mga ito (ang pagpapagaling sa isang lalaking bingi na may kapansanan din sa pagsasalita at sa isang lalaking bulag) ay matatagpuan lamang sa Ebanghelyo ni Marcos.—Mar 7:31-37; 8:22-26.

Mga Pagtukoy sa Hebreong Kasulatan. Bagaman waring pangunahin nang sumulat si Marcos para sa mga taga-Roma, ang rekord na ito ay naglalaman ng mga pagtukoy at mga pagsipi mula sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MARCOS

Ang maikli at mabilis na ulat ni Marcos tungkol sa buhay ni Jesus, anupat ipinakikilala si Jesus bilang ang mapaghimalang Anak ng Diyos

Ito ang pinakamaikling Ebanghelyo, anupat ikatlong isinulat (mga 60-65 C.E.), maliwanag na para sa mga di-Judio

---

Nagsagawa si Jesus ng isang puspusang kampanya ng pangangaral ng Kaharian

Si Jesus ay binautismuhan at nagsimulang mangaral, "Ang kaharian ng Diyos ay malapit na" (1:9-11, 14, 15)

Inanyayahan niya sina Simon, Andres, Santiago, at Juan na iwan ang hanapbuhay na pangingisda at maging kaniyang mga tagasunod (1:16-21)

Pagkatapos na mangaral sa sinagoga sa Capernaum, nangaral siya sa buong Galilea (1:21, 22, 35-39)

Si Levi, isang maniningil ng buwis, ay tumugon sa paanyaya na maging tagasunod ni Jesus (2:14-17)

Bumuo si Jesus ng isang pangkat ng 12 apostol na mangangaral (3:13-19)

Gumamit siya ng maraming ilustrasyon sa pagtuturo tungkol sa Kaharian ng Diyos upang yaon lamang mga karapat-dapat ang makakuha sa ganap na diwa ng sinasabi niya (4:1-34)

Napaharap si Jesus sa kawalan ng pananampalataya samantalang nagpapatotoo sa kaniyang sariling teritoryo (6:1-6)

Pinag-ibayo ni Jesus ang gawaing pangangaral sa pamamagitan ng pagsusugo sa kaniyang mga apostol (6:7-13)

Ang kaniyang gawain ay umabot sa Fenicia at sa Decapolis (7:24, 31)

Nagbagong-anyo si Jesus taglay ang kaluwalhatian ng Kaharian (9:1-8)

Sa labas ng Jerusalem, inihula niya 'ang pagdating ng Anak ng tao taglay ang dakilang kapangyarihan at kaluwalhatian' (13:1-37)

Ang mapaghimalang Anak ng Diyos

Sa sinagoga sa Capernaum, pinalaya niya ang isang tao mula sa pag-ali ng demonyo; pagkatapos, pinagaling niya ang biyenang babae ni Simon gayundin ang maraming iba pa na may iba't ibang karamdaman (1:23-34, 40-42)

Sa pamamagitan ng pagpapagaling sa isang paralitiko, ipinakita ni Jesus ang kapangyarihan niya na magpatawad ng mga kasalanan (2:1-12)

Ang mga maysakit na naghahanap ng lunas ay dumagsa mula sa lahat ng dako (3:1-12)

Matapos pahupain ang bagyo sa Dagat ng Galilea, pinalayas niya ang mga demonyo mula sa isang lalaki at pinahintulutan niya silang pumasok sa isang kawan ng mga baboy (4:35–5:17)

Pinagaling niya ang isang babaing inaagasan ng dugo at binuhay niyang muli ang anak na babae ni Jairo (5:21-43)

Pagkatapos magpakain ng 5,000 sa pamamagitan ng dalawang isda at limang tinapay, si Jesus ay lumakad sa ibabaw ng Dagat ng Galilea na noo'y hinahampas ng hangin (6:35-52)

Pinalayas niya ang demonyo mula sa anak na babae ng isang babaing Sirofenisa at pinagaling niya ang isang lalaking bingi na may kapansanan sa pagsasalita (7:24-37)

Nagpakain siya ng 4,000 sa pamamagitan ng pitong tinapay; sa Betsaida, pinanauli niya ang paningin ng isang lalaking bulag (8:1-9, 22-26)

Mula sa isang pipi at binging batang lalaki, pinalayas ni Jesus ang isang demonyo na hindi mapaalis ng mga alagad; pinanauli niya ang paningin ng isang pulubing bulag sa Jerico (9:14-29; 10:46-52)

Isinumpa niya ang isang puno ng igos, na nang maglaon ay nalanta (11:12-14, 20)

Hindi nagtagumpay ang mga sumasalansang sa Anak ng Diyos

Pagkatapos ng mga pagsisikap ni Satanas na tuksuhin si Jesus sa ilang, si Jesus ay pinaglingkuran ng mga anghel (1:12, 13)

Nang punahin si Jesus ng mga eskriba ng mga Pariseo dahil sa pagkain niyang kasama ng mga maniningil ng buwis at mga makasalanan, sila ay pinasinungalingan ni Jesus (2:15-17)

Nang maglaon, tumutol ang mga Pariseo sa pangingitil ng kaniyang mga alagad ng mga uhay ng butil sa panahon ng Sabbath at sa pagpapagaling ni Jesus sa panahon ng Sabbath; nakiisa sila sa mga Herodiano sa paghahangad na patayin siya (2:23–3:6)

Buong-husay na pinasinungalingan ni Jesus ang akusasyon na nagpapalayas siya ng mga demonyo sa pamamagitan ni Satanas (3:20-30)

Pinugutan ng ulo ang tagapagpauna ni Jesus na si Juan na Tagapagbautismo, ngunit nagpatuloy si Jesus sa pagtuturo (6:14-29, 34)

Nagreklamo ang mga Pariseo at mga eskriba na winawalang-halaga ng mga alagad niya ang kanilang tradisyon tungkol sa paghuhugas ng mga kamay; inilantad ni Jesus ang kanilang pagpapaimbabaw at ipinaliwanag ang tunay na pinagmumulan ng karumihan (7:1-23)

Tinanong ng mga Pariseo si Jesus tungkol sa diborsiyo upang subukin siya, ngunit hindi sila nagtagumpay (10:1-12)

Kinuwestiyon ng mga punong saserdote, mga eskriba, at matatandang lalaki ang awtoridad ni Jesus pagkatapos niyang linisin ang templo, ngunit napatahimik niya sila (11:15-18, 27-33)

Inilahad niya ang talinghaga tungkol sa ubasan upang ilantad ang pagsalansang ng mga lider ng relihiyon sa kalooban ng Diyos at ang layunin nilang patayin si Jesus; hinangad nilang dakpin siya ngunit natatakot sila sa pulutong (12:1-12)

Tinanong ng mga Pariseo at mga Herodiano si Jesus kung tama bang magbayad ng mga buwis kay Cesar; nagharap ang mga Saduceo ng mahirap na tanong tungkol sa pagkabuhay-muli. Pawang nabigo ang mga ito na hulihin si Jesus (12:13-27)

Ipinagkanulo ni Hudas si Jesus; natisod ang mga alagad; inaresto si Jesus at hinatulan ng Sanedrin bilang nararapat sa kamatayan; gayunpaman, inihula niya na 'uupo siya sa kanan ng kapangyarihan at darating na kasama ng mga ulap sa langit' (14:1, 2, 10, 11, 17-21, 27-65)

Ginipit si Pilato upang hatulan si Jesus ng kamatayan; si Jesus ay namatay sa tulos at inilibing (15:1-47)

Ipinatalastas ng mga anghel ang pagkabuhay-muli ni Jesus (16:1-8)

Hebreong Kasulatan. Ang gawain ni Juan na Tagapagbautismo ay ipinakikitang isang katuparan ng Isaias 40:3 at Malakias 3:1. (Mar 1:2-4) Masusumpungan din sa ulat ang ilang halimbawa na doo'y ikinapit, sinipi, o tinukoy ni Jesus ang Hebreong Kasulatan. Kabilang sa mga ito: Ang paglilingkod sa Diyos nang hanggang salita lamang (Mar 7:6, 7; Isa 29:13); ang pagpaparangal sa mga magulang (Mar 7:10; Exo 20:12; 21:17); ang paglalang sa lalaki at babae at ang pagtatatag ng pag-aasawa (Mar 10:6-9; Gen 1:27; 2:24); ang iba't ibang utos (Mar 10:19; Exo 20:12-16; Lev 19:13); ang mga komento ni Jesus may kinalaman sa templo (Mar 11:17; Isa 56:7; Jer 7:11); ang pananalita niya tungkol sa pagtatakwil sa kaniya (Mar 12:10, 11; Aw 118:22, 23); ang mga salita ni Jehova kay Moises sa nagniningas na tinikang-palumpong (Mar 12:26; Exo 3:2, 6); ang dalawang dakilang utos tungkol sa pag-ibig (Mar 12:29-31; Deu 6:4, 5; Lev 19:18); ang makahulang mga salita ni Jehova sa Panginoon ni David tungkol sa pagsupil sa mga kalaban (Mar 12:36; Aw 110:1); ang pangangalat ng mga alagad ni Jesus (Mar 14:27; Zac 13:7); ang pananalita ni Jesus tungkol sa pagpapabaya sa kaniya ng Diyos (Mar 15:34; Aw 22:1); ang mga tagubilin niya sa isang ketongin na pinagaling (Mar 1:44; Lev 14:10, 11); at ang kaniyang makahulang pananalita may kinalaman sa kasuklam-suklam na bagay na sanhi ng pagkatiwangwang (Mar 13:14; Dan 9:27).

Malinaw na ipinakikita ng mga pagtukoy ng ulat ni Marcos mula sa Hebreong Kasulatan na si Jesu-Kristo ay nagtiwala rito at na ginamit niya ang Kasulatang ito sa kaniyang ministeryo. Ang Ebanghelyo ay naglalaan din ng saligan upang higit na makilala ang Anak ng tao, na "dumating, hindi upang paglingkuran, kundi upang maglingkod at ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng marami."—Mar 10:45.

Mahaba at Maikling Konklusyon. Inaakala ng ilan na ang Marcos 16:8, na nagtatapos sa mga salitang "at wala silang pinagsabihan ng anuman, sapagkat natatakot sila," ay masyadong bitin upang maging orihinal na katapusan ng Ebanghelyong ito. Gayunman, hindi angkop ang palagay na iyan kung isasaalang-alang ang pangkalahatang istilo ni Marcos. Isa pa, sumasang-ayon ang mga iskolar na sina Jerome at Eusebius ng ikaapat na siglo na ang tunay na rekord ay nagwawakas sa mga salitang "sapagkat natatakot sila."—Jerome, liham 120, tanong 3, gaya ng inilathala sa *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum,* Vienna at Leipzig, 1912, Tomo LV, p. 481; Eusebius, "Ad Marinum," I, gaya ng inilathala sa *Patrologia Græca,* Paris, 1857, Tomo XXII, tud. 937.

Maraming manuskrito at bersiyon ang nagdaragdag ng isang mahaba o isang maikling konklusyon pagkatapos ng mga salitang ito. Ang mahabang konklusyon (binubuo ng 12 talata) ay masusumpungan sa Alexandrine Manuscript, Codex Ephraemi Syri rescriptus, at Codex Bezae Cantabrigiensis. Lumilitaw rin ito sa Latin na *Vulgate,* Curetonian Syriac, at Syriac na *Peshitta.* Ngunit wala ito sa Sinaitic Manuscript, Vatican Manuscript No. 1209, Sinaitic Syriac codex, at Armenian Version. Ang maikling konklusyon naman ang matatagpuan sa ilang mas huling manuskrito at bersiyon. Kapuwa mababasa sa Codex Regius ng ikawalong siglo C.E. ang dalawang konklusyon, anupat ibinibigay muna ang mas maikli. Naglalakip ito ng isang nota sa bawat konklusyon, na nagsasabing ang mga bahaging iyon ay ginagamit ng ilang grupo, bagaman maliwanag na hindi nito kinikilala ang alinman sa dalawa bilang mapananaligan.

Sa pagkokomento sa mahaba at maikling konklusyon ng Ebanghelyo ni Marcos, ang tagapagsalin ng Bibliya na si Edgar J. Goodspeed ay nagsabi: "Ang Maikling Konklusyon ay mas angkop na karugtong ng Marcos 16:8 kaysa sa Mahaba, ngunit ang alinman sa mga ito ay hindi maituturing na orihinal na bahagi ng Ebanghelyo ni Marcos."—*The Goodspeed Parallel New Testament,* 1944, p. 127.

MARDOKEO.

1. Isa na bumalik sa Jerusalem at Juda noong 537 B.C.E. pagkatapos ng 70 taon ng pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 2) Si Mardokeo ay isang prominenteng Israelita at lider na tumulong kay Zerubabel at kinilala sa unang pagkakatala sa talaangkanan ng muling natatag na komunidad sa Juda.—Ne 7:5-7.

2. Ang "anak ni Jair na anak ni Simei na anak ni Kis na Benjaminita" (Es 2:5), nakatatandang pinsan at tagapag-alaga kay Esther. (Es 2:7) Si Mardokeo ay sa aklat lamang ng Bibliya na Esther inilarawan. Isinasalaysay ng aklat na iyon ang kaniyang prominenteng papel sa mga pangyayari sa Imperyo ng Persia noong maagang bahagi ng ikalimang siglo B.C.E. Ipinakikita ng katibayan na siya ang sumulat ng aklat ng Esther.

Pinag-aalinlanganan ng ilan ang autentisidad ng aklat o kung si Mardokeo ay isang tunay na persona. Ang kanilang pagtutol, na siya ay di-kukulangin sa 120 taóng gulang at may magandang pinsan na mas bata nang 100 taon, ay salig sa maling palagay na diumano, ipinakikita ng Esther 2:5, 6 na si Mardokeo ay yumaon sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Haring Jeconias. Gayunman, ang layunin ng Bibliya sa tekstong ito ay hindi upang isalaysay ang kasaysayan ni Mardokeo kundi upang ipakita ang kaniyang angkan. Maaaring si Kis ang lolo sa tuhod ni Mardokeo, o baka isa pa ngang mas naunang ninuno na "dinala sa pagkatapon." Isa pang pangmalas, kasuwato ng pananalita sa Bibliya, ay na si

Mardokeo, bagaman ipinanganak sa pagkatapon, ay itinuring na dinala sa pagkatapon noong 617 B.C.E., yamang siya ay nasa mga balakang ng kaniyang mga ninuno, palibhasa'y di-pa-naisisilang.—Ihambing ang Heb 7:9, 10.

Matapat Bilang Lingkod ng Hari. Ayon sa ulat, si Mardokeo, bagaman isang Judiong tapon, ay isang lingkod ng hari. Narinig niya na si Reyna Vasti ay pinatalsik ni Haring Ahasuero ng Persia mula sa puwesto nito at na ang lahat ng magagandang kabataang dalaga sa buong imperyo ay tinitipon upang mula sa mga ito ay makahanap ng kapalit para sa katungkulan ng pagkareyna. Ang pinsan ni Mardokeo na si Esther, isang babaing "may magandang tindig at kahali-halinang anyo," ay iniharap bilang kandidato sa pagkareyna, ngunit hindi isiniwalat na isa siyang Judio. (Es 2:7, 8) Siya ang napiling maging reyna. Nagpatuloy si Mardokeo sa kaniyang mga tungkulin, anupat 'nakaupo sa pintuang-daan ng hari,' nang may maghatid sa kaniya ng impormasyon na dalawa sa mga opisyal ng korte, sina Bigtan at Teres, ang nagpapakanang pagbuhatan ng kamay si Haring Ahasuero. Binabalaan niya ang hari sa pamamagitan ni Esther, at ang kaniyang gawa ng pagkamatapat ay itinala sa "aklat ng mga pangyayari nang mga araw."—Es 2:21-23.

Tumangging Yumukod kay Haman. Kasunod nito, si Haman na Agagita ay ginawang punong ministro ni Ahasuero, na nag-utos na ang lahat ng nasa pintuang-daan ng hari ay magpatirapa kay Haman sa kaniyang itinaas na posisyon. Matatag na tumanggi si Mardokeo at idinahilan na isa siyang Judio. (Es 3:1-4) Ipinakikita ng pagkilos ni Mardokeo salig sa kadahilanang ito na may kinalaman iyon sa kaniyang kaugnayan, bilang isang nakaalay na Judio, sa kaniyang Diyos na si Jehova. Natanto niya na ang pagpapatirapa sa harap ni Haman ay hindi lamang basta pagsubsob sa lupa sa isang taong dinakila, gaya ng ginawa ng mga Israelita noong nakalipas na mga panahon, bilang simpleng pagkilala sa nakatataas na posisyon ng isa bilang tagapamahala. (2Sa 14:4; 18:28; 1Ha 1:16) Sa kaso ni Haman, may mabuting dahilan si Mardokeo para hindi yumukod sa kaniya. Malamang na si Haman ay isang Amalekita, at ipinahayag ni Jehova na makikipagdigma siya sa Amalek "sa sali't salinlahi." (Exo 17:16; tingnan ang HAMAN.) Hindi iyon isang usaping pampulitika, kundi nasasangkot doon ang katapatan ni Mardokeo sa Diyos.

Galít na galít si Haman, lalo na nang malaman niyang si Mardokeo ay isang Judio. Gayon na lamang katindi ang kaniyang pagkapoot anupat nasira ang kasiyahan niya sa lahat ng kaniyang kapangyarihan at mga pribilehiyo hangga't nakaupo si Mardokeo sa may pintuang-daan at tumatangging yumukod sa kaniya. Palibhasa'y hindi lamang si Mardokeo ang nais niyang paghigantihan, hinimok niya ang hari na magpalabas ng isang batas na magpapahintulot na puksain ang lahat ng kababayan ni Mardokeo sa nasasakupan ng Persia.—Es 3:5-12.

Ginamit Upang Iligtas ang Israel. Sa harap ng utos na puksain ang lahat ng Judio sa imperyo, naniniwala si Mardokeo na si Esther ay binigyan ng maharlikang dangal nito noong mismong panahong iyon para sa katubusan ng mga Judio. Ipinakita niya kay Esther ang mabigat na pananagutan nito at inutusan ito na mamanhik at humingi ng tulong sa hari. Bagaman manganganib ang kaniyang buhay sa paggawa nito, sumang-ayong sumunod si Esther.—Es 4:7–5:2.

Pabor naman para kay Mardokeo at sa mga Judio (sapagkat may kinalaman iyon sa isyu hinggil sa pagkamatapat ni Mardokeo sa hari) ang naganap noong isang gabing hindi makatulog si Haring Ahasuero; sa patnubay ng Diyos, napagtuunan niya ng pansin ang opisyal na aklat ng mga talaan ng estado. Sa gayo'y naipaalaala sa hari na hindi pa nagagantimpalaan si Mardokeo sa nakaraan nitong paglilingkod, samakatuwid nga, noong ibunyag nito ang pakanang sedisyon nina Bigtan at Teres. Dahil dito ay ninais ng hari na bigyan ng malaking parangal si Mardokeo—na ikinapahiya naman ni Haman, na siyang inutusang magsaayos at hayagang magpatalastas ng pagpaparangal na ito.—Es 6:1-12.

Nagtagumpay si Esther na maipakitang nagkasala si Haman ng pagsisinungaling at paninirang-puri sa mga Judio at ng tusong pagpapakana laban sa sariling kapakanan ng hari. Ipinag-utos ng nagngangalit na si Ahasuero na lapatan ng hatol na kamatayan si Haman, at ang tulos na may taas na 22 m (73 piye) na itinindig ni Haman para kay Mardokeo ang siyang ginamit upang pagbitinan ng katawan ni Haman.—Es 7:1-10.

Si Mardokeo ang inihalili kay Haman bilang punong ministro at tinanggap niya ang singsing na panlagda ng hari na pantatak sa mga dokumento ng estado. Inatasan ni Esther si Mardokeo upang mamahala sa sambahayan ni Haman, na ibinigay ng hari kay Esther. Nang magkagayon ay ginamit ni Mardokeo ang awtorisasyon ng hari upang maglabas ng isang kontra-batas na nagbibigay sa mga Judio ng legal na karapatang ipagtanggol ang kanilang sarili. Para sa mga Judio, iyon ay nangahulugan ng katubusan at kagalakan. Marami sa mga nasa Imperyo ng Persia ang kumampi sa mga Judio, at pagsapit ng Adar 13, ang araw kung kailan magkakabisa ang mga kautusan, nakahanda na ang mga Judio. Sinuportahan sila ng lahat ng mga opisyal dahil sa mataas na posisyon ni Mardokeo. Sa Susan ay lumawig pa ng isang araw ang labanan. Mahigit 75,000

kaaway ng mga Judio sa Imperyo ng Persia ang napuksa, kabilang na ang sampung anak ni Haman. (Es 8:1–9:18) Taglay ang pagpapatibay ni Esther, ipinag-utos ni Mardokeo ang taunang pagdiriwang ng kapistahan ng ika-14 at ika-15 araw ng Adar, ang 'mga araw ng Purim,' para sa kasayahan at pagpipiging at pagbibigayan ng mga kaloob sa isa't isa at sa mga dukha. Tinanggap ng mga Judio ang kapistahan at ipinatupad nila iyon sa kanilang mga supling at sa lahat ng mga pumipisan sa kanila. Bilang ikalawa sa imperyo, si Mardokeo ay iginalang ng nakaalay na bayan ng Diyos, ang mga Judio, at patuloy siyang gumawa para sa kanilang kapakanan.—Es 9:19-22, 27-32; 10:2, 3.

Isang Taong May Pananampalataya. Si Mardokeo ay isang tao na may pananampalataya na tulad niyaong mga tinukoy ng apostol na si Pablo sa Hebreo kabanata 11, bagaman hindi binanggit doon ang pangalan niya. Nagpakita siya ng lakas ng loob, katatagan, at katapatan sa Diyos at sa kaniyang bayan, at sinunod niya ang simulaing sinabi ni Jesus nang maglaon: "Kung gayon, ibayad ninyo kay Cesar ang mga bagay na kay Cesar, ngunit sa Diyos ang mga bagay na sa Diyos." (Mat 22:21) Siya at si Esther ay mula sa tribo ni Benjamin, na hinggil dito ay humula ang patriyarkang si Jacob: "Si Benjamin ay patuloy na manlalapa na tulad ng lobo. Sa umaga ay kakainin niya ang hayop na hinuli at sa gabi ay hahatiin niya ang samsam." (Gen 49:27) Ang gawain ng mga Benjamitang ito ay naganap sa dapithapon ng kasaysayan ng bansang Israel, noong wala na sa trono ang kanilang mga hari at nasa ilalim na sila ng pamumunong Gentil. Posibleng sina Mardokeo at Esther ang nagkapribilehiyong puksain ang kahuli-hulihan sa kinapopootang mga Amalekita. Ipinakikita ng interes ni Mardokeo sa kapakanan ng kaniyang mga kababayan na siya'y nananampalataya na mula sa mga anak ni Israel ay darating ang Binhi ni Abraham na magpapala sa lahat ng mga pamilya sa lupa.—Gen 12:2; 22:18.

MAREAL. Isang lokasyon sa hangganan ng Zebulon. (Jos 19:10, 11) Ipinapalagay ng ilan na ito ang Tell Ghalta (Tel Reʽala), na mga 6 na km (3.5 mi) sa SHS ng Jokneam sa Libis ng Jezreel.

MARESA, MARESHA [Lugar sa Bukana (Pinakataluktok)].

1. Inapo ni Juda at tinatawag na "ama" ni Hebron. (1Cr 2:3, 42) Bagaman maaaring ipalagay na si Maresa ang ninuno ng mga naninirahan sa lunsod ng Hebron, malayo itong mangyari yamang ang Hebron na binanggit dito ay may mga anak at sa gayon ay maliwanag na isang tao.—1Cr 2:43.

2. Inapo ni Juda sa pamamagitan ni Shela. Si Laada ay ipinakikilala bilang "ama ni Maresa." (1Cr 4:21) Bagaman posible na ang Maresa na ito (o ang kaniyang amang si Laada) ang nagtatag ng bayan ng Maresa, o na siya rin ang Judahita na binanggit sa Blg. 1, hindi tiyak ang mga bagay na ito.

3. Isa sa siyam na lunsod na nasa rehiyon ng Sepela ng Juda. (Jos 15:44) Napakahalaga ng Maresa at ng estratehikong posisyon nito yamang ito ay nasa tabi ng isa sa mga libis na nagsisilbing likas na ruta mula sa baybaying kapatagan paahon sa kabundukan at patungong Hebron. Ipinapalagay na ang Maresa ay ang Tell Sandahannah (Tel Maresha), na mga 1.5 km (1 mi) sa T ng Beit Jibrin (Bet Guvrin).

Ginawa ni Haring Rehoboam, na kahalili ni Solomon, na isang tanggulang lunsod ang Maresa. Dahil dito ay tumibay ang depensa ng Juda laban sa pagsalakay mula sa daang iyon. (2Cr 11:5, 8) Mula sa T, si Zera na Etiope ay sumalakay kasama ang kaniyang pagkalaki-laking hukbo ng isang milyong lalaki. Sinalubong sila ng hukbo ni Haring Asa sa Maresa, at sa lugar na ito naganap ang pagbabaka na nagbunga ng tagumpay ng Juda sa tulong ng Diyos. Tinugis ni Asa ang natalong hukbong Etiope nang mga 35 km (22 mi) patungong Gerar, sa TK ng Maresa. (2Cr 14:9-13) Ang Maresa, o Maresha, ay bayan ng propetang si Eliezer, na may-katumpakang humula na mabibigo ang pakikipagsosyo ni Haring Jehosapat kay Ahazias ng Israel sa negosyong paggawa ng mga barko. (2Cr 20:35-37) Sa hula ni Mikas, na nagbababala ng kaparusahan sa apostatang Juda at Israel, espesipikong binanggit ang Maresa.—Mik 1:15.

Pagkatapos ng pagkatapon, ang Maresa ay nakilala bilang Marisa. Patuloy itong naging isang napakahalagang lugar, bagaman naging kolonya ng mga Sidonio at moog ng mga Idumeano nang maglaon. Nang dakong huli ay winasak ito ng mga Parto noong 40 B.C.E.

MARIA [mula sa Heb. na Miriam, posibleng nangangahulugang "Mapaghimagsik"]. May animna Maria na binanggit sa Bibliya.

1. Si Maria na ina ni Jesus. Siya ang anak ni Heli, bagaman sa talaangkanan na ibinigay ni Lucas ay itinatala ang asawa ni Maria na si Jose bilang ang "anak ni Heli." Sinasabi ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1881, Tomo III, p. 774): "Sa pagbuo sa mga talahanayan ng kanilang angkan, batid ng marami na tanging mga lalaki ang pinagbabatayan ng mga Judio, anupat inaalis, kapag ang dugo ng lolo ay naipasa sa apong lalaki sa pamamagitan ng isang anak na babae, ang pangalan ng anak na babae mismo, at ibinibilang ang asawa ng anak na babaing iyon na anak na lalaki ng lolo sa panig ng ina (Bil. xxvi, 33; xxvii, 4-7)." Tiyak na ito ang dahilan kung

bakit sinasabi ng istoryador na si Lucas na si Jose ang "anak ni Heli."—Luc 3:23.

Si Maria ay mula sa tribo ni Juda at isang inapo ni David. Kaya naman masasabi tungkol sa kaniyang anak na si Jesus na ito ay "nagmula sa binhi ni David *ayon sa laman.*" (Ro 1:3) Sa pamamagitan ng kaniyang ama-amahan na si Jose, isang inapo ni David, si Jesus ay may *legal* na karapatan sa trono ni David, at sa pamamagitan ng kaniyang ina, bilang "supling," "binhi," at "ugat" ni David, taglay niya ang likas na *minanang* karapatan sa "trono ni *David na kaniyang ama.*"—Mat 1:1-16; Luc 1:32; Gaw 13:22, 23; 2Ti 2:8; Apo 5:5; 22:16.

Kung tama ang tradisyon, ang asawa ni Heli, ang ina ni Maria, ay si Ana, na ang kapatid na babae ay may anak na nagngangalang Elisabet, na ina ni Juan na Tagapagbautismo. Batay sa tradisyong ito ay pinsan ni Maria si Elisabet. Sinasabi mismo ng Kasulatan na si Maria ay kamag-anak ni Elisabet, na "mula sa mga anak na babae ni Aaron" ng tribo ni Levi. (Luc 1:5, 36) Inaakala ng ilan na ang kapatid ni Maria ay si Salome, na asawa ni Zebedeo, na ang dalawang anak, sina Santiago at Juan, ay kabilang sa mga apostol ni Jesus.—Mat 27:55, 56; Mar 15:40; 16:1; Ju 19:25.

Dinalaw ng Anghel. Humigit-kumulang noong pasimula ng 2 B.C.E., ang anghel na si Gabriel ay isinugo ng Diyos sa dalagang si Maria sa bayan ng Nazaret. "Magandang araw, isa na lubhang kinalulugdan, si Jehova ay sumasaiyo," ang lubhang dipangkaraniwang pagbati ng anghel. Nang sabihin nito sa kaniya na siya ay maglilihi at magsisilang ng isang anak na lalaki na tatawaging Jesus, si Maria, na noon ay katipan pa lamang ni Jose, ay nagtanong, "Paano ito mangyayari, yamang wala akong pakikipagtalik sa lalaki?" "Ang banal na espiritu ay darating sa iyo, at ang kapangyarihan ng Kataastaasan ay lililim sa iyo. Sa dahilan ding iyan kung kaya ang ipanganganak ay tatawaging banal, Anak ng Diyos," ang paliwanag ng anghel. Bagaman ikinasabik ang mangyayari, gayunma'y taglay ang angkop na kahinhinan at kapakumbabaan, tumugon siya: "Narito! Ang aliping babae ni Jehova! Maganap nawa ito sa akin ayon sa iyong kapahayagan."—Luc 1:26-38.

Upang higit pang patibayin ang kaniyang pananampalataya sa napakahalagang karanasang ito, sinabi kay Maria na ang kaniyang kamag-anak na si Elisabet, bagaman nasa katandaan na nito, ay anim na buwan nang nagdadalang-tao, dahil inalis ng makahimalang kapangyarihan ni Jehova ang pagkabaog nito. Dinalaw ito ni Maria, at nang pumasok siya sa tahanan ni Elisabet, ang sanggol sa bahaybata nito ay lumukso sa kagalakan, pagkatapos ay binati ni Elisabet si Maria, anupat sinabi: "Pinagpala ka sa gitna ng mga babae, at pinagpala ang bunga ng iyong bahay-bata!" (Luc 1:36, 37, 39-45) Sa gayon ay bumigkas si Maria ng kinasihang mga salita na dumadakila kay Jehova dahil sa kaniyang kabutihan.—Luc 1:46-55.

Pagkatapos ng mga tatlong-buwang pagdalaw kay Elisabet sa mga burol ng Juda, bumalik si Maria sa Nazaret. (Luc 1:56) Nang malaman ni Jose (malamang ay dahil ipinagtapat ni Maria sa kaniya ang bagay na iyon) na nagdadalang-tao si Maria, binalak niya itong diborsiyuhin nang palihim sa halip na ilantad ito sa hayag na kahihiyan. (Ang mga magkatipan ay minamalas na kasal na, at ang diborsiyo ay kahilingan upang putulin ang tipanan.) Ngunit nagpakita ang anghel ni Jehova, anupat isiniwalat kay Jose na yaong pinangyaring ipaglihi ni Maria ay sa pamamagitan ng banal na espiritu. Sa gayon ay sumunod si Jose sa tagubilin mula sa Diyos at kinuha si Maria bilang kaniyang asawa, "ngunit hindi siya nakipagtalik dito hanggang sa ito ay makapagsilang ng isang anak na lalaki; at tinawag niyang Jesus ang kaniyang pangalan."—Mat 1:18-25.

Nagsilang kay Jesus sa Betlehem. Habang patuloy na nagaganap ang dramang ito, ang batas ni Cesar Augusto, na pumipilit sa bawat isa na magparehistro sa bayan na kaniyang pinanggalingan, ay napatunayang may patnubay ng Diyos dahil sa panahon ng pagpapatupad nito, sapagkat kailangang matupad ang hula may kinalaman sa lugar na pagsisilangan kay Jesus. (Mik 5:2) Alinsunod dito, isinama ni Jose si Maria, na noon ay "kagampan," sa isang mahirap na paglalakbay na mahigit 110 km (68 mi) mula sa kanilang tahanan sa Nazaret sa H patungo sa Betlehem sa T. Dahil walang dako sa silid-tuluyan para sa kanila, ang kapanganakan ng bata ay nangyari sa ilalim ng napakaabang mga kalagayan, anupat ang bagong-silang na sanggol ay inihiga sa isang sabsaban. Malamang na naganap ito noong mga Oktubre 1 ng taóng 2 B.C.E. —Luc 2:1-7; tingnan ang MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 537; JESU-KRISTO.

Pagkarinig sa sinabi ng anghel na: "Ipinanganak sa inyo ngayon ang isang Tagapagligtas, na siyang Kristo na Panginoon, sa lunsod ni David," ang mga pastol ay nagmamadaling pumaroon sa Betlehem at nasumpungan doon ang tanda: ang sanggol ni Maria na "nakabalot ng mga telang pamigkis at nakahiga sa sabsaban." Isinaysay nila sa maligayang pamilyang ito ang inawit ng malaking anghelikong koro: "Kaluwalhatian sa kaitaasan sa Diyos, at sa lupa ay kapayapaan sa gitna ng mga taong may kabutihang-loob." Sa gayon ay "pinasimulang ingatan ni Maria ang lahat ng mga pananalitang ito, na bumubuo ng mga palagay sa kaniyang puso."—Luc 2:8-20.

Noong ikawalong araw ay ipinatuli ni Maria ang kaniyang anak bilang pagsunod sa kautusan ni Jehova. Pagkaraan ng ika-40 araw ay dinala niya at ng kaniyang asawa ang bata sa templo sa Jerusalem upang gumawa ng itinakdang paghahandog. Hinihiling ng Kautusan ang paghahain ng isang batang barakong tupa at isang inakáy na kalapati o isang batu-bato. Kung hindi abot-kaya ng pamilya ang tupa, dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati ang ihahandog. Ipinakikita ng paghahandog ni Maria ng "isang pares ng batu-bato o dalawang inakáy na kalapati" na si Jose ay isang taong dukha. (Luc 2:21-24; Lev 12:1-4, 6, 8) Pagkakita sa bata, si Simeon, isang taong matuwid, ay pumuri kay Jehova dahil sa pagpapahintulot sa kaniya na makita ang Tagapagligtas bago siya mamatay sa kaniyang katandaan. Pagbaling kay Maria, sinabi niya: "Oo, isang mahabang tabak ang patatagusin sa iyo mismong kaluluwa," na hindi nangangahulugang uulusin siya ng literal na tabak, kundi sa halip ay ipinahihiwatig nito ang kirot at pagdurusa na daranasin niya may kaugnayan sa inihulang kamatayan ng kaniyang anak sa isang pahirapang tulos.—Luc 2:25-35.

Bumalik sa Nazaret. Pagkalipas ng ilang panahon, isang anghel ang nagbabala kay Jose tungkol sa isang pakana ni Herodes na Dakila na patayin ang bata, at tinagubilinan niya si Jose na tumakas na kasama si Jesus patungong Ehipto. (Mat 2:1-18) Pagkamatay ni Herodes, ang pamilya ay bumalik at namayan sa Nazaret, kung saan, noong sumunod na mga taon, si Maria ay nagsilang ng iba pang mga anak, na di-kukulangin sa apat na anak na lalaki at mga anak na babae.—Mat 2:19-23; 13:55, 56; Mar 6:3.

Bagaman hindi hinihiling ng Kautusan na dumalo ang mga babae, kinaugalian ni Maria na sumama kay Jose taun-taon sa paglalakbay na mga 150 km (93 mi) patungong Jerusalem para sa taunang pagdiriwang ng Paskuwa. (Exo 23:17; 34:23) Sa isa sa mga paglalakbay na ito, noong mga 12 C.E., ang pamilya ay pauwi na at nakayaon na ng layong isang araw mula sa Jerusalem nang matuklasan nila na nawawala ang batang si Jesus. Kaagad na bumalik sa Jerusalem ang kaniyang mga magulang upang hanapin siya. Pagkatapos ng tatlong araw ay nasumpungan nila siya sa templo na nakikinig at nagtatanong sa mga guro. Bumulalas si Maria: "Anak, bakit mo kami pinakitunguhan nang ganito? Narito, ang iyong ama at ako ay naghahanap sa iyo nang may pagkabagabag ng isip." Tumugon si Jesus: "Bakit kailangang hanapin ninyo ako? Hindi ba ninyo alam na ako ay dapat na mapasabahay ng aking Ama?" Tiyak na ang dako kung saan makatuwirang masumpungan ang Anak ng Diyos ay ang templo, na doon ay maaari siyang tumanggap ng maka-Kasulatang turo. "Pinakaingatan [ni Maria] ang lahat ng mga pananalitang ito sa kaniyang puso."—Luc 2:41-51.

Ang 12-taóng-gulang na batang si Jesus ay nagpamalas ng napakahusay na kaalaman para sa gayong edad. "Lahat niyaong nakikinig sa kaniya ay patuloy na namamangha sa kaniyang unawa at sa kaniyang mga sagot." (Luc 2:47) Ang kaalaman at unawa ni Jesus sa Kasulatan ay nagpapakita ng mainam na pagsasanay ng magulang. Si Maria at gayundin si Jose ay malamang na naging lubhang masikap sa pagtuturo at pagsasanay sa bata, anupat pinalaki ito sa "disiplina at pangkaisipang patnubay ni Jehova" at nilinang dito ang pagpapahalaga sa kaugaliang dumalo sa sinagoga bawat Sabbath.—Luc 4:16; Efe 6:4.

Iginalang at Minahal ni Jesus. Pagkaraan ng kaniyang bautismo, hindi nagpakita si Jesus ng pantanging paboritismo kay Maria; tinukoy niya ito, hindi bilang "ina," kundi bilang "babae" lamang. (Ju 2:4; 19:26) Sa paanuman, hindi ito kapahayagan ng kawalang-galang, gaya ng maaaring maging unawa rito ayon sa makabagong-panahong paggamit sa Tagalog. Sa Aleman, halimbawa, ang salitang ginamit sa ganitong paraan ay nangangahulugang ginang. Si Maria ay ina ni Jesus ayon sa laman; ngunit mula nang ipanganak si Jesus sa pamamagitan ng banal na espiritu noong panahon ng kaniyang bautismo, siya ay pangunahin nang Anak ng Diyos, anupat ang kaniyang "ina" ay "ang Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26) Idiniin ni Jesus ang katotohanang ito noong isang pagkakataon nang magambala ni Maria at ng iba pang mga anak nito si Jesus sa panahon ng isang sesyon ng pagtuturo sa pamamagitan ng paghiling kay Jesus na pumaroon sa labas sa kinaroroonan nila. Ipinabatid ni Jesus na sa katunayan ang kaniyang ina at malalapit na kamag-anak ay yaong mga nasa kaniyang espirituwal na pamilya, anupat ang espirituwal na mga bagay ay nauuna kaysa sa mga kapakanang ukol sa laman.—Mat 12:46-50; Mar 3:31-35; Luc 8:19-21.

Nang maubos ang alak sa isang kasalan sa Cana ng Galilea at sabihin ni Maria kay Jesus, "Wala silang alak," tumugon ito: "Ano ang kinalaman ko sa iyo, babae? Ang aking oras ay hindi pa dumarating." (Ju 2:1-4) Ginamit ni Jesus dito ang isang sinaunang anyo ng pagtatanong na lumilitaw nang ilang ulit sa Hebreong Kasulatan (Jos 22:24; Huk 11:12; 2Sa 16:10; 19:22; 1Ha 17:18; 2Ha 3:13; 2Cr 35:21; Os 14:8) at anim na ulit sa Griegong Kasulatan. (Mat 8:29; Mar 1:24; 5:7; Luc 4:34; 8:28; Ju 2:4) Kung isasalin nang literal, ang tanong ay: "Ano sa akin at sa iyo?" na nangangahulugang, "Ano ang pagkakatulad nating dalawa?" o, "Sa ano tayo nagkakatulad?" o, "Ano ang kinalaman ko sa iyo?" Sa bawat pagkakataon kung saan ginagamit ito, ang tanong ay nagpapahiwatig ng pagtutol sa bagay na iminu-

mungkahi, ipinapanukala, o hinihinala. Samakatuwid, maibiging ipinahayag ni Jesus ang kaniyang banayad na pagsaway sa ganitong paraan, anupat ipinahihiwatig na ang utos na tinatanggap niya ay nanggagaling, hindi sa kaniyang ina kundi mula sa Kataas-taasang Awtoridad na nagsugo sa kaniya. (1Co 11:3) Palibhasa'y matalas ang pakiramdam at mapagpakumbaba, madaling nakuha ni Maria ang punto at natanggap ang pagtutuwid. Matapos magbigay-daan at hayaang si Jesus ang manguna, sinabi niya sa mga tagapaglingkod: "Anuman ang sabihin *niya* sa inyo, gawin ninyo."—Ju 2:5.

Nakatayo si Maria sa tabi ng pahirapang tulos nang ibayubay si Jesus. Para sa kaniya, si Jesus ay higit pa kaysa sa isang minamahal na anak, si Jesus ang Mesiyas, ang kaniyang Panginoon at Tagapagligtas, ang Anak ng Diyos. Lumilitaw na si Maria ay isa nang balo noon. Dahil dito, bilang panganay sa sambahayan ni Jose, ginampanan ni Jesus ang kaniyang pananagutan nang hilingin niya sa apostol na si Juan, malamang na pinsan niya, na iuwi si Maria sa tahanan ng apostol at alagaan ito na parang sarili nitong ina. (Ju 19:26, 27) Bakit hindi ipinagkatiwala ni Jesus si Maria sa isa sa kaniyang sariling mga kapatid sa ina? Walang binabanggit na naroroon ang sinuman sa kanila. Isa pa, hindi pa sila mga mananampalataya, at itinuring ni Jesus na higit na mahalaga ang espirituwal na kaugnayan kaysa sa kaugnayan sa laman.—Ju 7:5; Mat 12:46-50.

Isang Tapat na Alagad. Ipinakikita ng huling pagbanggit ng Bibliya kay Maria na siya ay isang babaing may pananampalataya at debosyon na mayroon pa ring malapit na pakikipag-ugnayan sa iba pang mga tapat pagkaakyat ni Jesus sa langit. Ang 11 apostol, si Maria, at ang mga iba pa ay nagkatipon sa isang silid sa itaas, at "ang lahat ng mga ito ay may-pagkakaisang nagpapatuloy sa pananalangin."—Gaw 1:13, 14.

2. Si Maria na kapatid nina Marta at Lazaro. Sa Betania, mga 2 milyang Romano (2.8 km; 1.7 mi) mula sa Temple Mount sa Jerusalem at nasa S dalisdis ng Bundok ng mga Olibo, dinalaw ni Jesus ang tahanan ng mga kaibigan niyang ito na pinagukulan niya ng pantanging pagmamahal. (Ju 11:18) Sa isang pagdalaw ni Jesus noong ikatlong taon ng kaniyang ministeryo, si Marta, dahil sa determinasyon nito na maging isang mabuting punong-abala, ay labis-labis na nabahala para sa pisikal na kaalwanan ni Jesus. Sa kabilang dako naman, si Maria ay nagpakita ng ibang uri ng pagkamapagpatuloy. Siya ay 'nakaupo sa paanan ng Panginoon at patuloy na nakikinig sa kaniyang salita.' Nang magreklamo si Marta dahil hindi tumutulong ang kaniyang kapatid, pinapurihan ni Jesus si Maria, anupat sinabi, "Sa ganang kaniya, pinili ni Maria ang mabuting bahagi, at hindi ito kukunin sa kaniya."—Luc 10:38-42.

Nakitang Binuhay-Muli si Lazaro. Ilang buwan pagkatapos ng nabanggit na pagdalaw sa tahanang iyon, si Lazaro ay nagkasakit, anupat malapit nang mamatay. Kaya nagpasabi sina Maria at Marta kay Jesus, na malamang na nasa gawing S ng Jordan sa Perea. Gayunman, nang dumating si Jesus, si Lazaro ay apat na araw nang patay. Nang mabalitaan ang pagdating ni Jesus, dali-daling pumaroon si Marta upang batiin ito, samantalang si Maria ay "nanatiling nakaupo sa tahanan." Nang makabalik na si Marta mula sa hangganan ng nayon at ibulong niya sa kaniyang kapatid na lipos ng pamimighati, "Ang Guro ay naririto at tinatawag ka," saka pa lamang nagmadaling lumabas si Maria upang salubungin si Jesus. Sa paanan nito ay humikbi siya, "Panginoon, kung narito ka lamang noon, hindi sana namatay ang aking kapatid." Ginamit niya ang eksaktong mga salita na sinabi ng kaniyang kapatid nang unang pumaroon si Marta upang salubungin si Jesus. Sa pagkakita sa mga luha ni Maria at niyaong mga Judiong kasama nito, ang Panginoon ay naantig na dumaing at tumangis. Pagkatapos na isagawa ni Jesus ang kamangha-manghang himala ng pagbabangon kay Lazaro mula sa mga patay, "marami sa mga Judio na nagsiparoon kay Maria [upang aliwin ito] . . . ang nanampalataya sa kaniya."—Ju 11:1-45.

Nagpahid ng Langis kay Jesus. Limang araw bago ang huling Paskuwa ni Jesus, siya at ang kaniyang mga alagad ay muling naging mga panauhin sa Betania, sa pagkakataong ito ay sa tahanan ni Simon na ketongin, kung saan naroroon din si Maria at ang pamilya nito. Si Marta ay naghahain ng hapunan; si Maria ay muling nag-ukol ng kaniyang pansin sa Anak ng Diyos. Habang nakahilig si Jesus, "kumuha si Maria ng isang librang mabangong langis, tunay na nardo, napakamamahalin" (nagkakahalaga ng mga isang taóng kabayaran ng isang trabahador) at ibinuhos ito sa ulo at mga paa ni Jesus. Bagaman noong pagkakataong iyon ay hindi ito naunawaan ng karamihan, ang gawang ito na udyok ng pag-ibig at pagpapahalaga kay Jesus, sa katunayan, ay tumutukoy sa paghahanda sa kamatayan at libing ni Jesus na napakalapit na noon. Gaya noong una, ang kapahayagan ng pag-ibig ni Maria ay pinuna ng iba, at gaya noong una, ang kaniyang pag-ibig at debosyon ay ipinagtanggol at lubhang pinahalagahan ni Jesus. "Saanman ipangaral ang mabuting balitang ito sa buong sanlibutan," ang pahayag niya, "ang ginawa ng babaing ito ay sasabihin din bilang pag-alaala sa kaniya."—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:1-8.

Ang nabanggit na insidente, ang pagpapahid ni Maria ng langis kay Jesus, gaya ng iniulat nina Mateo, Marcos, at Juan, ay hindi dapat ipagkamali sa pagpapahid na binanggit sa Lucas 7:36-50. Ang

dalawang pangyayari ay may ilang pagkakatulad, gayunman ay may mga pagkakaiba. Ang naunang pangyayari, na iniulat ni Lucas, ay naganap sa hilagang distrito ng Galilea; ang huling pangyayari naman ay sa timog sa Betania sa Judea. Ang nauna ay sa tahanan ng isang Pariseo; ang huli ay sa tahanan naman ni Simon na ketongin. Ang naunang pagpapahid ay ginawa ng isang babaing di-binanggit ang pangalan na kilala ng madla bilang "isang makasalanan," malamang na isang patutot; ang huli ay ginawa ng kapatid ni Marta na si Maria. Mayroon ding agwat na mahigit sa isang taon sa pagitan ng dalawang pangyayari.

Pinupuna ng ilang kritiko na sinasalungat ni Juan sina Mateo at Marcos sa pagsasabing ibinuhos ang pabango sa mga paa ni Jesus sa halip na sa kaniyang ulo. (Mat 26:7; Mar 14:3; Ju 12:3) Sa pagkokomento sa Mateo 26:7, sinabi ni Albert Barnes: "Gayunman, walang pagkakasalungatan dito. Malamang na ibinuhos niya ito *kapuwa* sa ulo nito at sa mga paa nito. Yamang iniulat nina Mateo at Marcos ang una, si Juan, na sumulat ng kaniyang ebanghelyo upang iulat ang bahagi ng mga pangyayaring hindi nila binanggit, ay nagsalaysay na ang ungguento ay ibinuhos din sa mga paa ng Tagapagligtas. Ang pagbubuhos ng ungguento sa *ulo* ay pangkaraniwan. Ang pagbubuhos nito sa *mga paa* ay isang gawa ng namumukod-tanging *kapakumbabaan* at pagmamahal sa Tagapagligtas, at sa gayon ay nararapat na partikular na iulat."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974.

3. Si Maria Magdalena. Ang kaniyang pangalang pagkakakilanlan (na nangangahulugang "Ng (Mula sa) Magdala") ay malamang na nagmula sa bayan ng Magdala (tingnan ang MAGADAN) sa kanluraning baybayin ng Dagat ng Galilea na nasa kalagitnaan ng Capernaum at ng Tiberias. Walang ulat na dinalaw ni Jesus ang bayang ito, bagaman malaking panahon ang ginugol niya sa nakapalibot na lupain. Hindi rin tiyak kung ito ang sariling bayan o dakong tinitirahan ni Maria. Yamang tinutukoy siya ni Lucas bilang "si Maria *na tinatawag na* Magdalena," ipinapalagay ng ilan na may ipinahihiwatig si Lucas na isang bagay na natatangi o kakaiba.—Luc 8:2.

Nagpalayas si Jesus ng pitong demonyo mula kay Maria Magdalena, sapat na dahilan upang manampalataya siya kay Jesus bilang ang Mesiyas at upang suhayan niya ng namumukod-tanging mga gawa ng debosyon at paglilingkod ang gayong pananampalataya. Una siyang binanggit sa ulat ng ikalawang taon ng pangangaral ni Jesus, noong si Jesus at ang kaniyang mga apostol ay 'naglalakbay sa bawat lunsod at sa bawat nayon, na ipinangangaral at ipinahahayag ang mabuting balita ng kaharian ng Diyos.' Kasama si Juana na asawa ng tauhang tagapangasiwa ni Herodes, si Susana, at ang iba pang mga babae, si Maria Magdalena ay patuloy na naglingkod sa mga pangangailangan ni Jesus at ng kaniyang mga apostol mula sa kanilang mga tinatangkilik.—Luc 8:1-3.

Ang pinakaprominenteng pagbanggit kay Maria Magdalena ay may kaugnayan sa kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus. Nang si Jesus, bilang ang Kordero ng Diyos, ay dalhin sa patayan, si Maria ay kabilang sa mga babae "na mga sumama kay Jesus mula sa Galilea upang maglingkod sa kaniya" at "nagmamasid mula sa malayo" habang nakabitin si Jesus sa pahirapang tulos. Kasama niya noon ang ina ni Jesus na si Maria, si Salome, at gayundin "ang isa pang Maria" (Blg. 4).—Mat 27:55, 56, 61; Mar 15:40; Ju 19:25.

Pagkalibing kay Jesus, si Maria Magdalena at ang iba pang mga babae ay yumaon upang maghanda ng mga espesya at mabangong langis bago magsimula ang Sabbath sa paglubog ng araw. Pagkatapos ng Sabbath, sa pagbubukang-liwayway, noong unang araw ng sanlinggo, dinala ni Maria at ng iba pang mga babae ang mabangong langis sa libingan. (Mat 28:1; Mar 15:47; 16:1, 2; Luc 23:55, 56; 24:1) Nang makita ni Maria na ang libingan ay nakabukas at lumilitaw na walang laman, dali-dali siyang humayo upang sabihin ang nakagugulat na balita kina Pedro at Juan, na tumakbo naman patungo sa libingan. (Ju 20:1-4) Pagkabalik ni Maria sa libingan, nakaalis na sina Pedro at Juan, at noon niya tiningnan ang loob at natigilan siya nang makita niya ang dalawang anghel na nakaputi. Pagkatapos ay bumaling siya sa likuran at nakita si Jesus na nakatayo. Sa pag-aakalang ito ang hardinero, itinanong niya kung nasaan ang katawan ni Jesus, upang maasikaso niya iyon. Nang tumugon ito ng "Maria!" ay kaagad na nahayag sa kaniya kung sino ito at sa kabiglaanan ay niyakap niya ito, anupat bumulalas, *"Rab·bo′ni!"* Ngunit wala nang panahon noon para sa mga kapahayagan ng pagmamahal na nauukol sa lupa. Makakasama na lamang nila si Jesus sa loob ng maikling panahon. Dapat na magmadali si Maria na ipabatid sa iba pang mga alagad ang tungkol sa pagkabuhay-muli nito at na si Jesus ay aakyat, gaya ng sinabi nito, "sa aking Ama at inyong Ama at sa aking Diyos at inyong Diyos."—Ju 20:11-18.

4. "Ang isa pang Maria." Siya ang asawa ni Clopas (Alfeo) (tingnan ang CLOPAS) at ina ni Santiago na Nakabababa at ni Joses. (Mat 27:56, 61; Ju 19:25) Bagaman walang anumang maka-Kasulatang suporta, sinasabi ng tradisyon na si Clopas at si Jose, ang ama-amahan ni Jesus, ay magkapatid. Kung totoo ito, magiging tiya ni Jesus ang Mariang ito, at mga pinsan niya ang mga anak nito.

Hindi lamang kabilang si Maria sa mga babae "na mga sumama kay Jesus mula sa Galilea upang

maglingkod sa kaniya" kundi isa rin siya sa mga nakasaksi sa pagbabayubay kay Jesus. (Mat 27:55; Mar 15:40, 41) Kasama si Maria Magdalena, nanatili siya sa labas ng libingan ni Jesus noong masaklap na hapong iyon, Nisan 14. (Mat 27:61) Noong ikatlong araw, silang dalawa at ang mga iba pa ay pumaroon sa libingan taglay ang mga espesya at mabangong langis sa layuning pahiran ang katawan ni Jesus at nagulat sila nang masumpungan nilang nakabukas ang libingan. Ipinaliwanag ng isang anghel na si Kristo ay ibinangon mula sa mga patay, kaya iniutos nito, "Humayo kayo, sabihin ninyo sa kaniyang mga alagad." (Mat 28:1-7; Mar 16:1-7; Luc 24:1-10) Habang nasa daan sila, ang binuhay-muling si Jesus ay nagpakita sa Mariang ito at sa mga iba pa.—Mat 28:8, 9.

5. Si Maria na ina ni Juan Marcos. Siya rin ang tiya ni Bernabe. (Gaw 12:12; Col 4:10) Ang kaniyang tahanan ay ginamit bilang dakong pinagtitipunan ng sinaunang kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem. Ang kaniyang anak na si Marcos ay nagkaroon ng malapit na pakikipag-ugnayan sa apostol na si Pedro, na maliwanag na nakatulong nang malaki sa espirituwal na paglaki ni Marcos, sapagkat tinutukoy siya ni Pedro bilang "si Marcos na aking anak." (1Pe 5:13) Nang mapalaya mula sa bilangguan ni Herodes, si Pedro ay kaagad na pumaroon sa tahanan ni Maria "kung saan marami ang nagtitipon at nananalangin." Ang bahay ay malamang na malaki, at ipinahihiwatig ng pagkanaroroon ng isang alilang babae na si Maria ay isang babaing maykaya sa buhay. (Gaw 12:12-17) Yamang tinukoy iyon bilang *kaniyang* tahanan, at hindi ng kaniyang asawa, malamang na isa siyang balo.—Gaw 12:12.

6. Si Maria ng Roma. Pinadalhan siya ni Pablo ng mga pagbati sa liham nito sa mga taga-Roma at pinapurihan siya nito dahil sa kaniyang "maraming pagpapagal" alang-alang sa kongregasyon sa Roma. —Ro 16:6.

MARINERO. Isa na naglalayag o tumutulong sa pagpapatakbo ng isang barko; isang magdaragat. (1Ha 9:26, 27; Eze 27:8, 9; Apo 18:17-19) Mapanganib ang buhay ng sinaunang mga marinero. Halos wala silang magawa kapag ipinaghahampasan sila ng bagyo sa dagat. Sumulat ang salmista: "Dahil sa kapahamakan ay natutunaw ang kanila mismong kaluluwa. Sila ay susuray-suray at hahapay-hapay na tulad ng taong lasing, at ang kanila ngang buong karunungan ay nagkakalitu-lito. At dumaraing sila kay Jehova sa kanilang kabagabagan."—Aw 107:26-28.

Inilalahad ng Gawa 27:15-19 ang isang malinaw na ulat tungkol sa mga hakbang na ginawa ng mga marinero noong minsang may bagyo. Ang maliit na bangka, na hinihila ng barko at maliwanag na nagsisilbing bangkang salbabida kung kinakailangan, ay isinampa sa kubyerta. Ang mga pantulong, posibleng mga lubid o mga tanikala, ay ginamit upang talian ang barko sa ilalim, samakatuwid nga, pinaraan ang mga ito sa ilalim ng kasko ng barko at hinigpitan sa kubyerta. Ibinaba ang kasangkapang panlayag. Maaaring nangangahulugan ito na inirolyo ang pangunahing layag. Itinapon ang ibang mga kagamitan upang pagaanin ang barko at lalo itong lumutang.—Ihambing ang Jon 1:5; Gaw 27:38; tingnan ang BARKO.

MARKA. Sa gitna ng mga di-Israelita, ang mga hayop at pati ang mga alipin ay nilalagyan ng herong tanda bilang indikasyon ng pagmamay-ari. Sa kaso ng mga tao, ang gayong mga marka ng pagmamay-ari ay inilalagay sa isang hantad na dako ng katawan, gaya ng noo. Kung minsan, ipinakikilala ng mga tao na sila ay mga mananamba ng huwad na mga diyos sa pamamagitan ng paglalagay ng marka ng kanilang bathala sa kanilang noo. Gayunman, ipinagbawal ng kautusan ni Jehova sa Israel ang paglalagay ng nakasisirang mga marka ng tato sa mga tao. Nakatulong ito upang mahadlangan ang anumang idolatrosong mga gawain at nagturo ito ng kaukulang paggalang sa mga lalang ng Diyos.—Lev 19:28; tingnan ang HERONG TANDA.

Makasagisag na Paggamit. Tinutukoy ng Kasulatan ang mga markang inilagay sa mga tao at binabanggit nito ang mga iyon sa makasagisag na diwa. Sa pangitain ni Ezekiel, isang lalaking may tintero ng kalihim ang inutusang pumaroon sa Jerusalem at 'lagyan ng marka [sa Heb., *taw*] yaong mga nagbubuntunghininga at dumaraing dahil sa lahat ng karima-rimarim na bagay na ginagawa sa gitna nito.' Ipinakikita ng pagkilos nilang ito na sila ay mga taong matuwid, mga lingkod na nauukol kay Jehova, at samakatuwid ay karapat-dapat ingatan kapag inilapat na ang kahatulan ni Jehova. Ang makasagisag na marka sa kanilang noo ang nagpapatunay sa bagay na ito.—Eze 9; ihambing ang Eze 9:4, tlb sa *Rbi8;* 2Pe 2:6-8.

Samantala, sa pangitain ni Juan, ang mga taong tumatanggap ng marka (o, lilok) ng mabangis na hayop sa kanilang noo o sa kanilang kamay ay nakahanay sa pagkapuksa. Ang marka sa noo ay hayagang nagpapakilala sa kanila bilang mga mananamba ng mabangis na hayop at samakatuwid ay mga alipin nito. Sa gayo'y ipinakikita sila bilang mga sumasalansang sa Diyos, sapagkat tinanggap ng mabangis na hayop ang awtoridad nito mula sa dragon, si Satanas na Diyablo. Ang pagkakaroon ng marka sa kamay ay makatuwirang sumasagisag sa aktibong pagsuporta sa mabangis na hayop,

yamang ang kamay ay ginagamit sa pagsasakatuparan ng gawain.—Apo 13:1, 2, 16-18; 14:9, 10; 16:1, 2; 20:4.

MARMOL. Isang malakristal na batong-apog (*calcium carbonate*) na pino ang hilatsa, may iba't ibang kulay, salat, at istraktura ng kristal, at napakikintab nang husto. Ang iba't ibang kulay nito ay mula sa puting-puti hanggang sa sari-saring tingkad ng abuhin, kayumanggi, dilaw, pula, berde, at itim. Ang mga guhit o mga ugat nito ay dahil sa nakahalong mga *metal oxide* at mga materya ng karbon.

Lumilitaw na walang matatagpuang marmol sa Palestina. Ang Lebanon ay napagkunan ng iba't ibang uri ng marmol; ngunit sa pulo ng Paros sa Aegeano at sa Arabia natagpuan ang pinakamahuhusay na klase ng marmol. Nang ilarawan ng dalagang Shulamita sa mga dama sa korte ni Haring Solomon ang kaniyang minamahal na kaibigang pastol, sinabi niya: "Ang kaniyang mga binti ay mga haliging marmol na nakapatong sa may-ukit na mga tuntungang yari sa dalisay na ginto." (Sol 5:15) Noong mga araw ni Reyna Esther, ang palasyo ng Persia sa Susan ay may mga haliging marmol, at ang ilang bahagi ng sahig nito ay yari sa itim na marmol. (Es 1:6) Nakatala rin ang marmol bilang isa sa mahahalagang paninda ng "mga naglalakbay na mangangalakal sa lupa" na tumatangis dahil sa pagbagsak ng Babilonyang Dakila tungo sa pagkapuksa.—Apo 18:11, 12.

Hindi matiyak kung gumamit si Solomon ng marmol sa kaniyang programa ng pagtatayo. Sinabi ni Josephus na "puting marmol" ang ginamit, ngunit ang salitang Hebreo na kadalasang isinasaling "marmol" sa 1 Cronica 29:2 ay malamang na tumutukoy sa "alabastro" kung kaya gayon ang itinumbas dito sa ilang salin. (*JB, NW; Jewish Antiquities,* VIII, 64 [iii, 2]) Kaayon ito ng sinasabi sa *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* nina Brown, Driver, at Briggs (1980, p. 1010), at sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner (Leiden, 1958, p. 966).

MAROT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mapait"]. Isang bayan na binanggit ng propetang si Mikas sa kaniyang hula na patiunang nagsasabi ng kaparusahan ni Jehova sa Jerusalem at Juda. (Mik 1:12) Hindi matukoy ang lokasyon nito. Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Maarat ng Josue 15:59.

MARSENA. Isa sa pitong prinsipe na sinangguni ni Ahasuero hinggil sa pagtangging sumunod ni Vasti.—Es 1:14.

MARS' HILL. Tingnan ang AREOPAGO.

MARTA. Isang babaing Judio, kapatid nina Lazaro at Maria ng Betania. (Ju 11:1, 2) Maliwanag na malimit dumalaw si Kristo sa kanilang tahanan kapag siya ay nasa kapaligiran ng Jerusalem. Ang mga buklod ng pagmamahalan ay umiral sa pagitan niya at ng tatlong ito, sapagkat espesipikong sinasabi: "Iniibig nga ni Jesus si Marta at ang kaniyang kapatid na babae at si Lazaro."—Ju 11:5.

Iniulat ni Lucas na noong pumasok si Jesus sa "isang nayon," "tinanggap siya ng isang babae na nagngangalang Marta bilang panauhin sa bahay." (Luc 10:38) Salig sa Mateo 26:6, Marcos 14:3, at Juan 12:1-3, iniharap ang palagay na si Marta ang asawa, o ang balo, o ang anak pa nga ni Simon na ketongin. Gayunman, walang ibinibigay na espesipikong mga pananalita ang Kasulatan na sumusuporta sa mga pangmalas na ito.

Noong isang pagkakataon, nang dumalaw si Jesus sa tahanan nina Lazaro, Maria, at Marta, si Maria ay 'umupo sa paanan ng Panginoon at patuloy na nakinig sa kaniyang salita,' samantalang si Marta "ay nagagambala sa pag-aasikaso sa maraming tungkulin." Sinikap ni Marta na makuha ang tulong ni Maria, sa pagsasabing: "Panginoon, hindi ka ba nababahala na pinababayaan akong mag-isa ng aking kapatid na mag-asikaso sa mga bagay-bagay? Kaya nga sabihin mo sa kaniya na tulungan ako." Maliwanag na nababahala si Marta na masapatan ang materyal na mga pangangailangan ni Jesus. Ngunit idiniin ni Kristo ang nakahihigit na halaga ng espirituwal na mga bagay at binigyan niya ito ng may-kabaitang saway, sa pagsasabing: "Marta, Marta, ikaw ay nababalisa at nababagabag tungkol sa maraming bagay. Gayunman, iilang bagay ang kinakailangan, o isa lamang. Sa ganang kaniya, pinili ni Maria ang mabuting bahagi, at hindi ito kukunin sa kaniya." (Luc 10:38-42) Masisiyahan na si Kristo sa isang putahe ng pagkain kung ang paggawa niya nito ay mangangahulugan na maging si Marta ay magtatamo ng mas malaking pakinabang mula sa kaniyang pagtuturo.

Bagaman waring si Marta ay labis na nababahala sa materyal na mga bagay, hindi dapat isipin na kulang siya ng interes sa espirituwal na mga bagay. Pagkamatay ni Lazaro, si Marta ang sumalubong kay Jesus nang maglakbay ito patungong Betania, samantalang si Maria, noong una, ay nakaupo sa tahanan (posibleng dahil sa pamimighati o dahil sa dami ng dumadalaw na mga kaibigan). Si Marta ay nagpakita ng pananampalataya kay Kristo nang sabihin niya na hindi sana namatay si Lazaro kung naroroon lamang si Jesus. Kinilala rin niya: "Alam kong babangon siya sa pagkabuhay-muli sa huling araw," nagpapakitang naniniwala siya sa pagkabuhay-muli. Sa pag-uusap na iyon, ipinaliwanag ni Jesus na siya "ang pagkabuhay-muli at ang buhay," anupat itina-

tampok na bagaman mamatay ang isa na nananampalataya sa kaniya, ito ay muling mabubuhay. Nang tanungin ni Kristo si Marta, "Pinaniniwalaan mo ba ito?" malinaw na ipinakita niya ang kaniyang pananampalataya sa pamamagitan ng pagtugon: "Oo, Panginoon; naniniwala ako na ikaw ang Kristo na Anak ng Diyos, ang Isa na darating sa sanlibutan." (Ju 11:19-27) Siyempre pa, hindi nito inaalis ang posibilidad ng pagkakaroon niya ng ilang pag-aalinlangan tungkol sa kung ano ngayon ang magagawa o gagawin ni Jesus sa kalagayan ng kaniyang patay na kapatid. (Ihambing ang saloobin ng mga apostol na inilahad sa Luc 24:5-11.) Sa libingan ni Lazaro, nang ipag-utos ni Kristo na alisin ang bato, sinabi ni Marta: "Panginoon, sa ngayon ay nangangamoy na siya, sapagkat apat na araw na." Ngunit bilang tugon ay nagtanong si Jesus: "Hindi ko ba sinabi sa iyo na kung maniniwala ka ay makikita mo ang kaluwalhatian ng Diyos?" Nasaksihan niya iyon nang buhaying-muli ang kaniyang kapatid.—Ju 11:39-44.

Pagkatapos ng pagkabuhay-muli ni Lazaro, umalis si Kristo. Sa kalaunan, bumalik siya sa Betania at nakipagtipon kasama ng iba pa, kabilang na sina Marta, Maria, at Lazaro, sa tahanan ni Simon na ketongin. Isang hapunan ang inihanda at muli "si Marta ay naglilingkod." Si Lazaro ay nasa tabi ng mesa, at sa okasyong iyon pinahiran ni Maria si Jesus ng mamahaling mabangong langis. (Ju 12:1-8; Mat 26:6-13; Mar 14:3-9) Walang sinabi ang Kasulatan may kinalaman sa sumunod na mga pangyayari sa buhay ni Marta at sa panahon at mga kalagayan ng kaniyang kamatayan.

MARTILYO. Isang kasangkapan na ginagamit bilang pamukpok at pambaón; isang malyete. Noon, ginagamit ang mga martilyo upang magbaón ng mga pako (Jer 10:4) at mga pantoldang tulos (Huk 4:21), sa pagtitibag bilang pambiyak ng mga bato sa pamamagitan ng paulit-ulit na pagpukpok at maging sa paghubog at pagpapakinis ng mga bato para sa pagtatayo (1Ha 6:7), at sa paghubog ng metal, halimbawa ay sa paggawa ng mga idolo.—Isa 41:7; 44:12.

Kabilang ang bato, metal, at kahoy sa iba't ibang materyales na ginagamit noon sa paggawa ng mga ulo ng martilyo. Malamang na yari sa kahoy ang martilyo, o malyete, na ginamit ni Jael upang itarak ang pantoldang tulos sa mga pilipisan ni Sisera.—Huk 4:21; 5:26.

Sa makasagisag na diwa, ang salita ng kahatulan ni Jehova ay inihahambing sa isang martilyong pampanday na dumudurog sa malaking bato. (Jer 23:29) Gayundin, sa kamay ni Jehova, ang Babilonya ay tulad ng martilyong pampanday na bumabasag sa mga bansa at mga kaharian.—Jer 50:23; ihambing ang Jer 25:8, 9, 17-26.

MARUMING HAYOP. Tingnan ang HAYOP, MGA.

MAS. Isang inapo ni Sem sa pamamagitan ni Aram. (Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17, sa *Sy* at sa anim na manuskritong Heb.) Sa 1 Cronica 1:17 ang tekstong Masoretiko ay kababasahan ng "Mesec" sa halip na "Mas." Ngunit malamang na isa itong pagkakamali ng eskriba, yamang si Mesec ay nakatala bilang isang "anak" ni Japet.—Gen 10:2; 1Cr 1:5.

Iniuugnay ng ilan si Mas at ang kaniyang mga inapo sa Mons Masius, isang bulubunduking rehiyon sa hilagang Mesopotamia na binanggit ng Griegong heograpo na si Strabo. (*Geography,* 16, I, 23) Iniuugnay ng iba ang Mas sa isang bahagi ng disyerto ng Sirya-Arabia na tinatawag na "(lupain ng) *Mas*" sa mga ulat ng kasaysayan ng Asirya at inilarawan bilang "ang disyerto kung saan ang nakatutuyot na uhaw ay pangkaraniwan, kung saan wala man lamang mga ibon sa langit at kung saan walang mga burikong gubat (ni) mga gaselang nanginginain."—*Archaeology and the Old Testament,* ni M. F. Unger, 1964, p. 98; *Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 299.

MASA. Isang inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Ismael. (Gen 25:12-14; 1Cr 1:29, 30) Malamang na ang mga supling ni Masa ay namayan sa isang lugar sa H Arabia. Sa mga ulat ng kasaysayan ni Tiglat-pileser III, ang Mas'a (Masa sa Bibliya?) ay binabanggit na kasama ang Tema at ang iba pang mga lokasyon sa H Arabia. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 283) Iniugnay ang Masa sa *Ma·sa·noi* na ayon sa Griegong heograpo na si Ptolemy (ikalawang siglo C.E.) ay matatagpuan sa HS ng "Duma" (ang lugar ng Dumat al-Ghandal sa H Arabia?).

Ang salitang Hebreo na *mas·sa'* ay matatagpuan din sa Kawikaan 30:1 (may pamanggit na pantukoy na *ha*) at sa Kawikaan 31:1 (walang pantukoy). Ito ang naging dahilan ng mga salin na 'Agur na anak ni Jakeh, ng Masa' at 'Lemuel na hari ng Masa.' (Ihambing ang *AT, JB, Ro, RS* o ang iba pang mga salin ng mga ito.) Gayunman, maliwanag na sina Agur at Lemuel ay mga Israelita, at kung gayon, ang *mas·sa'* ay angkop na isinasaling "orakulo" (*AS*), "deklarasyon" (*Yg*), at "mabigat na mensahe" (*NW;* ihambing ang Kaw 30:5, 9; 31:30 sa Aw 12:6; Ro 3:1, 2).

MASAH [Pagsubok]. Isa sa mga pangalan ng isang lugar na malapit sa Repidim kung saan makahimalang pinaglaanan ng tubig ang mga Israelita. Gaya ng itinagubilin ni Jehova, si Moises at ang ilang matatandang lalaki ng Israel ay pumaroon sa bato sa Horeb. Doo'y hinampas ni Moises ang bato.

Ang tubig na lumabas mula roon ay umagos na parang ilog sa ilang na iyon. Dahil inilagay ng mga Israelita si Jehova sa pagsubok sa pamamagitan ng kanilang pagbubulung-bulungan at kawalan ng pananampalataya, pinangalanan ni Moises ng Masah (na nangangahulugang "Pagsubok") ang lugar na ito. At dahil sa kanilang pagtatalo, tinawag niya itong Meriba (na nangangahulugang "Pagtatalo"). —Exo 17:1-7; Aw 105:41.

Nang malapit nang mamatay si Moises, binabalaan niya ang Israel na huwag nilang ilagay sa pagsubok si Jehova gaya ng ginawa nila sa Masah. (Deu 6:16; tingnan din ang Deu 9:22.) Pagkatapos, nang pagpalain niya ang Israel, muli niyang binanggit ang pangyayaring ito, at ipinakita niyang nagbunga ito ng pagsubok kay Levi. (Deu 33:8) Sa kasong ito, ang Levi ay maaaring tumutukoy sa mga ulo ng tribo, samakatuwid nga, kina Moises at Aaron.

Nang maglaon, pinayuhan ng salmista ang mga Israelita na huwag nilang patigasin ang kanilang mga puso gaya ng salinlahi na nagpagala-gala sa ilang. Nang banggitin niya ang Meriba at ang Masah, maliwanag na ang tinutukoy niya ay ang pagbubulung-bulungan ng Israel sa Repidim dahil sa tubig, anupat ang pangyayaring ito ay nagsilbing larawan ng kanilang landasin ng kawalang-pananampalataya sa loob ng 40 taon. (Aw 95:8-11) Lumilitaw na ito ang ibig sabihin ng siniping mga salita ng salmista (mula sa Griegong *Septuagint*) na masusumpungan sa Hebreo kabanata 3: "Huwag ninyong patigasin ang inyong mga puso na gaya niyaong pangyayari nang mapukaw ang mapait na galit [Meriba], gaya noong araw nang ginagawa ang pagsubok [Masah] sa ilang, kung saan sinubok ako ng inyong mga ninuno ng isang pagsubok, at gayunma'y nakita nila ang aking mga gawa sa loob ng apatnapung taon [sa literal, "at nakita nila ang aking mga gawa nang apatnapung taon"]." (Heb 3:8, 9) Maaaring kalakip din sa Awit 95:8 at Hebreo 3:8 ang pagbubulung-bulungan ng Israel nang maglaon sa Meriba sa lugar ng Kades dahil sa tubig.—Bil 20:1-13.

MASAHAN [sa Ingles, *kneading trough*]. Isang hugis-mangkok na kagamitan na mababaw at karaniwa'y nabibitbit. Noon, ito ay kadalasang gawa sa kahoy ngunit kung minsa'y yari sa luwad o sa bronse. Dito pinaghahalo ang harina at tubig upang gawing masa. Sa paggawa ng tinapay na may lebadura, ang masa ay kadalasang hinahaluan ng isang piraso ng pinaasim na masa na itinira mula sa nagdaang pagluluto ng tinapay. Hinahayaan munang umalsa sa masahan ang limpak ng masa bago ito iluto. (Gen 18:6; 1Sa 28:24) Karaniwan na, mga kamay ang ginagamit kapag nagmamasa, bagaman kung minsan ay ginagamit din ng mga Ehipsiyo ang kanilang mga paa, kapag nagmamasa sa isang malaking masahan.—Os 7:4.

Iba't iba ang laki ng mga masahan. Gayunman, ang isang uri ng masahang luwad na kadalasang ginagamit noon ay tila mangkok na may diyametrong humigit-kumulang 25 sentimetro (10 pulgada) at may lalim na mga 8 sentimetro (3 pulgada).

Isang mahalagang pagkain ng mga Hebreo ang tinapay at regular silang nagluluto nito. Kaya naman para sa mga Israelita at sa iba pang mga tao noong sinaunang panahon, ang masahan ay isang napakahalagang kasangkapan. Noong mga araw ni Moises, ang mga palakang tumakip sa Ehipto bilang ikalawang dagok na pinasapit dito ni Jehova ay pumasok sa mga tahanan at nasumpungan maging sa mga masahan. (Exo 8:3) Nang maglaon, nang dalidaling lisanin ng mga Israelita ang Ehipto, "dinala ng bayan ang kanilang masang harina bago pa ito mapaasim, at ang kanilang mga masahan na nakabalot sa kanilang mga balabal na nakapasan sa kanilang balikat." (Exo 12:33, 34) Yamang noon ay mahalagang kagamitan sa tahanan ang masahan, palibhasa'y ginagamit ito sa paggawa ng 'pang-araw-araw na tinapay,' maliwanag na ang pagpapala rito ni Jehova ay nagpapahiwatig na tiyak na magkakaroon ng saganang pagkain sa tahanan, samantalang ang pagsumpa niya rito ay nangangahulugan naman ng gutom.—Deu 28:1, 2, 5, 15, 17.

MASAL. Isang lunsod ng Aser na iniatas sa mga Gersonita. Lumilitaw na ito'y isa pang pangalan ng Misal. (Jos 21:27, 30; 1Cr 6:71, 74) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

MASEIAS [Si Jah ay Isang Kanlungan]. Ninuno ng kasamahan ni Jeremias na si Baruc at ni Seraias na pinunong tagapangasiwa.—Jer 32:12; 51:59.

MASIGASIG, ANG. Isang katawagan na nagpapaiba sa apostol na si Simon mula sa apostol na si Simon Pedro at maliwanag na katumbas ng terminong "Cananeo" na ginamit nina Mateo at Marcos. (Mat 10:4; Mar 3:18; Luc 6:15; Gaw 1:13) Ang pagtawag kay Simon bilang "ang masigasig" ay hindi naman nangangahulugan na dati siyang kasama sa pulitikal na pangkat na tinatawag na mga *Zealot.* Maaaring ang katawagang iyon ay isa lamang bansag na angkop sa kaniyang personalidad.

MASKIL. Ang salitang ito ay lumilitaw sa superskripsiyon ng 13 awit (32, 42, 44, 45, 52, 53, 54, 55, 74, 78, 88, 89, 142) at posibleng nangangahulugang "mapagdili-diling tula." Gayunman, dahil di-matiyak ang kahulugan ng salitang Hebreong ito, hindi na ito isinalin ng maraming bersiyon. May pahiwatig hinggil sa kahulugan nito—isang salita na kahawig ng anyo nito [*ipinagpatuloy sa pahina 337*]

ANG Babilonya ay tunay na isang kahanga-hangang lunsod—ang nagtataasan nitong mga pader, ang Processional Way nito, ang bantog na Hanging Gardens, at ang mahigit na 50 templo.

Maagang-maaga sa kasaysayan ng tao, ang Babel (nang maglaon ay tinawag na Babilonya) ay naging isang prominenteng sentro ng pagsamba na salansang sa tunay na Diyos na si Jehova. (Gen 10:9, 10) Binigo ni Jehova ang layunin ng mga tagapagtayo nito sa pamamagitan ng pagggulo sa wika ng mga tao at pagpapangalat sa kanila patungo sa lahat ng dako sa lupa. (Gen 11:4-9) Sa gayon, ang huwad na pagsamba na nagmula sa Babilonya ay lumaganap sa ibang mga lupain.

Ang pagsalansang ng Babilonya kay Jehova ay humantong sa pagbagsak nito. Sa hula, inilarawan ni Jehova ang Babilonya bilang isang leon na may mga pakpak ng agila; inihula rin niya na babagsak ito at matitiwangwang. Noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E., ang Babilonya ay nakuha ni Cirong Dakila, na ang pangalan ay inihula ni Jehova. Bumagsak ang Babilonya ayon sa mismong paraan na inihula. Nang bandang huli, ang lunsod ay naging "mga bunton ng mga bato," anupat hindi na muling maitatayo.—Jer 51:37; tingnan ang Isa 44:27–45:2.

MGA PANGUNAHING LUNSOD

Babilonya: Kabisera ng pulitika at relihiyon ng imperyo; maraming Judio ang naging tapon dito

Tema: Lumilitaw na ikalawang kabisera, itinatag ni Haring Nabonido, na nag-iwan kay Belsasar ng pangangasiwa sa Babilonya

Nineve: Kabisera ng Asirya, na bumagsak sa isang koalisyon ng mga Caldeo at mga Medo noong 632 B.C.E.

Carkemis: Dito tinalo ni Nabucodonosor II ang mga hukbong Ehipsiyo, sa gayo'y nagsimulang mangibabaw ang Babilonya sa Sirya

Jerusalem: Naging sakop ng Babilonya noong 620 B.C.E. Kinubkob ng mga hukbong Babilonyo noong 618-617 at noong 609-607 B.C.E.

Tiro: Sumuko sa mga hukbong Babilonyo pagkatapos ng 13-taóng pagkubkob

Muling-itinayong
Ishtar Gate

Ang *ziggurat* sa Ur. Malamang na ang toreng itinayo sa Babel ay isang relihiyosong *ziggurat* na gaya nito

Inilalahad ng inskripsiyong ito ang paghahambog ni Nabucodonosor II tungkol sa lahat ng ginawa niya upang palakihin at palawakin ang Babilonya (Ihambing ang Dan 4:30)

Mga Pader ng Babilonya. Ang lunsod ay waring di-magagapi. Ipinagsasanggalang ito ng napakalalaking doblihang pader. May ikalawang hanay ng mga pader na nakapalibot sa silangang bahagi ng lunsod; isang pader din ang nagsisilbing pananggalang sa kahabaan ng silangang pampang ng Eufrates na dumaraan sa lunsod. Ang templo ni Marduk ang tampok na bahagi ng Babilonya. Nauugnay dito ang tore ng Etemenanki (itinuturing ng ilan bilang ang Tore ng Babel), na umaabot sa taas na 91 m (300 piye)

Dekorasyon mula sa Processional Way ng Babilonya. Kapansin-pansin na sa Bibliya, ang Babilonya ay isinasagisag ng isang leon (Dan 7:4)

Luwad na modelo ng atay ng tupa, inukitan ng mga tanda at mga pormula sa mahika; ginamit sa Babilonya para sa panghuhula (Ihambing ang Eze 21:20-22)

Ito ang sinasabing pinakamatandang halimbawa ng *horoscope;* mula sa Babilonia; pinaniniwalaang mula pa noong ikalimang siglo B.C.E.

Si Nabonido, ang huling kataas-taasang monarka ng Babilonya, at ang mga sagisag ng mga diyos niya (buwang gasuklay ng diyos-buwan na si Sin, may-pakpak na araw ng diyos-araw na si Shamash, bituin ni Ishtar). Hindi nailigtas ang Babilonya ng mga bagay sa kalangitan at ng mga diyos na iniuugnay sa mga ito (Isa 47:12-15)

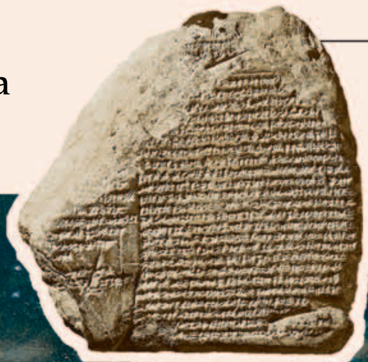

Ang mga guho ng sinaunang Babilonya ay nagpapatotoo sa pagkamaaasahan ng hula ng Bibliya. Ang Babilonya noon "ang kagayakan ng mga kaharian"; ito ngayon ay "tiwangwang na kaguhuan" (Isa 13:19-22; Jer 50:13)

Ang pagbagsak ng Babilonya

Ang Nabonidus Chronicle —isang tapyas na *cuneiform* na nagpapatunay sa biglaang pagbagsak ng Babilonya kay Ciro

Ang Pananakop ng Babilonya sa Jerusalem

ANG sinaunang Jerusalem ay nagtamasa ng isang natatanging karangalan: Iyon ang tanging lunsod sa lupa na pinaglagyan ni Jehova ng kaniyang pangalan. (1Ha 11:36) Iyon din ang naging sentro ng dalisay na pagsamba kay Jehova. Doon itinayo ang kaniyang templo, at dahil dito ang Jerusalem ay matatawag na "pahingahang-dako" ng Diyos. (Aw 132:13, 14; 135:21) Karagdagan pa, ang Jerusalem ang dako kung saan umupo sa "trono ni Jehova" ang mga haring nagmula sa Davidikong linya, na kumatawan sa kaniya sa pamamagitan ng pagpapatupad sa kaniyang mga kautusan. —1Cr 29:23.

Kabaligtaran nito, ang sinaunang Babilonya ang sentro na mula roo'y lumaganap sa buong lupa ang huwad na pagsamba. Kaya naman may pantanging kahulugan ang pagpapahintulot ni Jehova na wasakin ng Babilonya ang di-tapat na Jerusalem. Noong 620 B.C.E., ang Jerusalem ay naging sakop ng Babilonya. (2Ha 24:1) Pagkaraan ng tatlong taon, noong 617 B.C.E., ipinatapon ng mga Babilonyo ang marami sa mga tumatahan sa Jerusalem—mga maharlika, makapangyarihang mga lalaki, at mga bihasang manggagawa—at sinamsam ang mga kayamanan ng lunsod. (2Cr 36:5-10) Nang dakong huli, ang lunsod, pati na ang templo, ay winasak at libu-libong Judio ang dinala sa pagkatapon.—2Cr 36:17-20.

Naganap ang pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., isang napakahalagang taon kung isasaalang-alang ang mga hula sa Bibliya. Bagaman ang petsang ito ay naiiba sa ginagamit ng maraming komentarista sa Bibliya, ito ang palaging ginagamit sa publikasyong ito. Bakit? Sapagkat mas pinaniniwalaan namin ang patotoo ng Bibliya kaysa sa mga konklusyon ng mga iskolar batay sa pira-pirasong ulat ng kasaysayan na nakuha sa mga tapyas na *cuneiform*.

Ang kronikang Babilonyo na naglalahad tungkol sa pagbihag ni Nabucodonosor sa Jerusalem, pagdakip sa hari, at pag-aatas sa isa na pinili niya mismo; 617 B.C.E.

Ayon sa ilang arkeologo, ang "Sunóg na Silid" na ito na nahukay sa Jerusalem ay mula pa noong mawasak ang Jerusalem sa panahon ng huling hari ng Juda

Ang Imperyo ng Medo-Persia

ANG mga Medo at mga Persiano ay paulit-ulit na binabanggit sa Kasulatan sapagkat nagtaguyod sila ng patakaran ng pagpaparaya sa relihiyon na nakatulong upang matupad ang mga hula sa Bibliya.

Pinahintulutan ni Jehova na ang mga Judio ay madalang bihag sa Babilonya, isang bansang hindi nagpapalaya ng mga bihag nito. Gayunman, inihula ng Diyos ang pagsasauli sa mga Judio sa kanilang sariling lupain. (Jer 27:22; 30:3) Ang Medo-Persia, na sa Bibliya ay isinasagisag ng oso (Dan 7:5), ay naglingkod sa ikatutupad ng layuning iyon ni Jehova.

Di-nagtagal pagkatapos bumagsak ang Babilonya, nagpalabas ang Persianong si Haring Ciro ng batas na ang dating bihag na mga Judio ay maaari nang bumalik sa kanilang sariling lupain at muling itayo ang templo ni Jehova. (Ezr 1:2-4) Nang maglaon ay kinilala ni Dario I ang batas na ito. (Ezr 6:1-11) Nang malinawan ni Haring Ahasuero (maliwanag na si Jerjes I) ang tungkol sa situwasyon, nilagdaan niya ang isang batas na bumigo sa pakana na lipulin ang mga Judio. (Es 7:3–8:14) Noong 455 B.C.E., pinahintulutan naman ni Haring Artajerjes Longimanus si Nehemias na muling itayo ang mga pader ng Jerusalem, sa gayo'y pinasimulan ang makahulang pagbilang ng panahon hanggang sa paglitaw ng Mesiyas.—Ne 2:3-8; Dan 9:25.

MGA PANGUNAHING LOKASYON

Pasargadae: Isang dating kabisera ng Persia

Susan: Dating kabisera ng Elam na naging sentro ng administrasyon ng Imperyo ng Medo-Persia

Persepolis: Isang maharlikang lunsod na itinayo ng mga emperador na sina Dario I, Jerjes I, at Artajerjes Longimanus

Ecbatana: Kabisera ng imperyo kapag tag-araw; dati itong kabisera ng Media

Babilonya: Isang maharlikang lunsod ng imperyo; dahil napakainit dito kapag tag-araw, ang lunsod ay nagsilbi lamang na kabisera kapag taglamig

Gaugamela: Ang dako kung saan natalo ni Alejandrong Dakila ang malaking hukbo ng Persia sa ilalim ni Dario III noong 331 B.C.E., sa gayo'y naging hudyat ng pagtatapos ng imperyo

Relyebe na naglalarawan sa mga Medo (nakasumbrerong pabilog) at mga Persiano (nakasumbrerong may-uka)

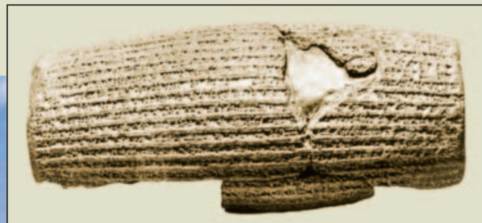

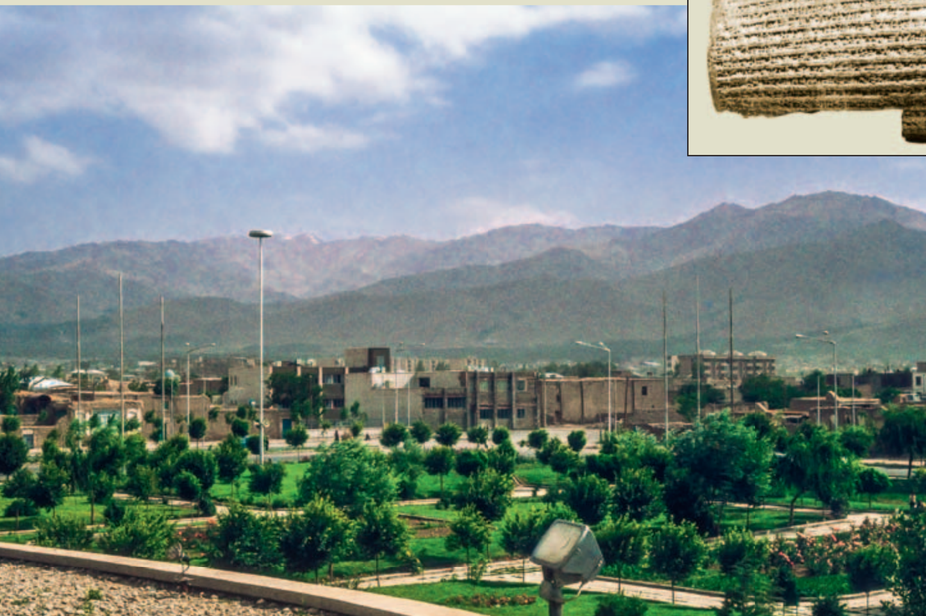

Silinder na pantatak ni Dario I at ang marka nito. Ipinapakita nito si Dario na nangangaso ng leon, habang nasa langit ang kaniyang diyos na si Ahura Mazda. Sinuportahan ni Dario ang mga Judio sa muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem

Ang Cyrus Cylinder, isang siyam-na-pulgada (23 sentimetro) na dokumentong luwad na nag-uulat tungkol sa pagbihag ni Ciro sa Babilonya at sa pagpapalaya sa mga tapon

Makabagong Hamadan (sa Iran), lokasyon ng sinaunang Ecbatana. May palasyo noon dito si Cirong Dakila. Lubhang nakinabang ang mga Judio sa kaniyang patakaran ng pagpaparaya sa relihiyon

Mga guho ng sinaunang Persepolis.
Dito nagtayo ng mga palasyo sina Dario I,
Jerjes I, at Artajerjes Longimanus

Mga nahukay sa sinaunang kabayanan sa Susan

Mga dekorasyong karaniwang makikita sa bulwagan ng pagdinig ng palasyo sa Susan

Sina Mardokeo at Esther sa harap ni Haring Ahasuero (maliwanag na si Jerjes I)

Bumalik ang mga Tapon Mula sa Babilonya

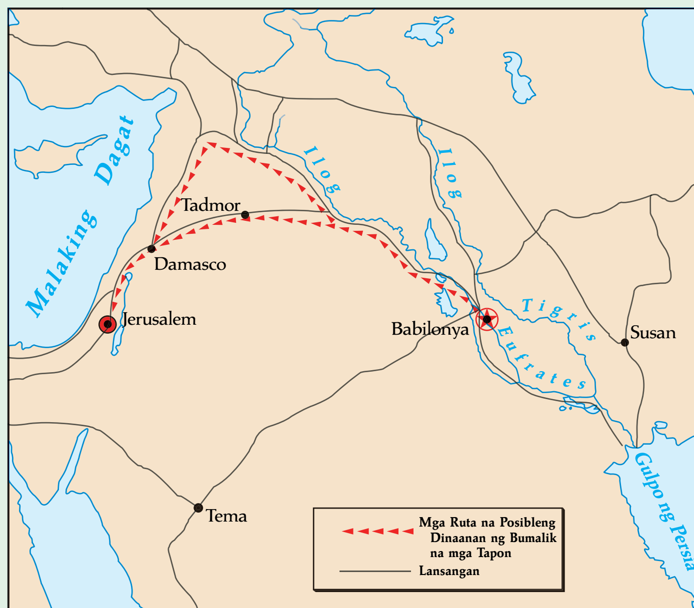
NOONG 607 B.C.E., ang dating maunlad na lupain ng Juda ay ginawang "tiwangwang na kaguhuan, na walang tumatahan," nang ang mga Judiong bihag ay dalhin sa pagkatapon sa Babilonya at isang nalabi ang tumakas patungong Ehipto. (Jer 9:11) Gayunman, hindi iiwan ng Diyos ng maibiging-kabaitan ang kaniyang bayan na nasa pagkatapon magpakailanman. Inihula niya na sila ay "kailangang maglingkod sa hari ng Babilonya nang pitumpung taon," at pagkatapos ay ililigtas niya ang isang tapat na nalabi. (Jer 25:11, 12; 29:10-14) At kahit ang tila di-maigugupong kapangyarihang pandaigdig ng Babilonya ay hindi maaaring bumigo sa ipinahayag na layunin ng Diyos. Ipinakikita ng pagbabalik ng mga Judiong tapon na walang-pagsalang natutupad ang mga hula ni Jehova.

Ang Cyrus Cylinder, na naglalahad ng patakaran ni Ciro na ibalik ang mga bihag sa kanilang sariling lupain at tumulong sa pagsasauli ng kanilang mga templo

Bago pa man magwakas ang 70 taon ng pagkatapon, bumagsak ang Babilonya, noong 539 B.C.E., sa sumasalakay na mga hukbo ng Persianong si Haring Ciro. Pagkatapos, noong unang taon ni Ciro bilang tagapamahala ng Babilonya, nagpalabas siya ng isang batas na nagbukas ng daan upang makabalik sa Jerusalem ang mga Judiong tapon. (Ezr 1:1-4) Isang nalabi na may bilang na 42,360 (kasama na ang mga lalaki, mga babae, at mga bata) ang naglakbay at dumating sa Juda noong 537 B.C.E. (Ezr 1:5–3:1; 4:1) Nagwakas ang 70-taóng pagkatiwangwang nang eksakto sa panahon!

Gayunman, hindi lahat ng tapon ay bumalik nang panahong iyon. Noong 468 B.C.E., isa pang grupo ng mga Judio ang bumalik kasama ng saserdoteng si Ezra, na nagdala sa Jerusalem ng mga kaloob para sa templo. (Ezr 7:1–8:32) Pagkatapos, noong 455 B.C.E., naglakbay si Nehemias mula sa Susan upang muling itayo ang mga pader ng Jerusalem. (Ne 2:5, 6, 11) Walang sinasabi ang Kasulatan tungkol sa eksaktong rutang tinahak ng mga nagsibalik. Ipinakikita sa mapa ang ilang ruta na posibleng dinaanan nila.

TINUPAD ng kamangha-manghang mga pangyayari sa kasaysayan ng Gresya ang mga hula sa Bibliya. Waring malayong mangyari na ang Gresya ay magiging isang kapangyarihang pandaigdig yamang ang mga bayan nito ay nahahati-hati sa mga tribo at mga estadong-lunsod na may kani-kaniyang pamahalaan.

Ngunit itinampok ng mga hula sa Bibliya na itinala noong ikaanim na siglo B.C.E. ang isang malaking pagbabago. Nang sagisagan ang Gresya una bilang isang leopardo na may mga pakpak at pagkatapos ay bilang isang kambing na lalaki na may isang sungay na kapansin-pansin, inihula nito sa isang malinaw na paraan na yuyurakan ng Gresya ang Kapangyarihang Pandaigdig ng Medo-Persia. Isiniwalat din nito na ang kapangyarihan ng isang "sungay na kapansin-pansin" ay mababali at na apat na iba pa ang tutubo na kahalili nito. —Dan 7:6; 8:5-8, 20-22; 11:3, 4.

Si Alejandrong Dakila ang "sungay na kapansin-pansin" na iyon. Pasimula noong 334 B.C.E., pinangunahan niya ang isang maliit ngunit disiplinadong hukbong Griego tungo sa sunud-sunod na tagumpay. Palibhasa'y simbilis ng kidlat, nilupig niya ang Asia Minor, Sirya, Palestina, Ehipto, at ang buong Imperyo ng Medo-Persia hanggang sa India. Ngunit sa loob lamang ng ilang taon ay namatay si Alejandro, at sa loob ng maituturing na maikling panahon ay nahati sa apat ang kaniyang imperyo, at napunta sa apat sa kaniyang mga heneral.

Ang Imperyo ng Gresya ay panandalian lamang, ngunit nagtagal ang mga epekto nito. Bago siya namatay, naipalaganap ni Alejandro ang kulturang Griego at ang wikang Griego sa lahat ng nasasakupan niya. Ang karaniwang Griego ay naging *lingua franca* [karaniwang wika] ng maraming nasyonalidad, at nang maglaon ay nakatulong ito sa mabilis na paglaganap ng Kristiyanismo sa buong lugar ng Mediteraneo.

Ang Atenas; nasa harap ang lugar ng sinaunang *agora* at nasa likod sa kanan ang akropolis nito. Bagaman hindi na isang kapangyarihang pandaigdig ang Gresya, ang Atenas ay isa pa ring internasyonal na sentrong pangkultura

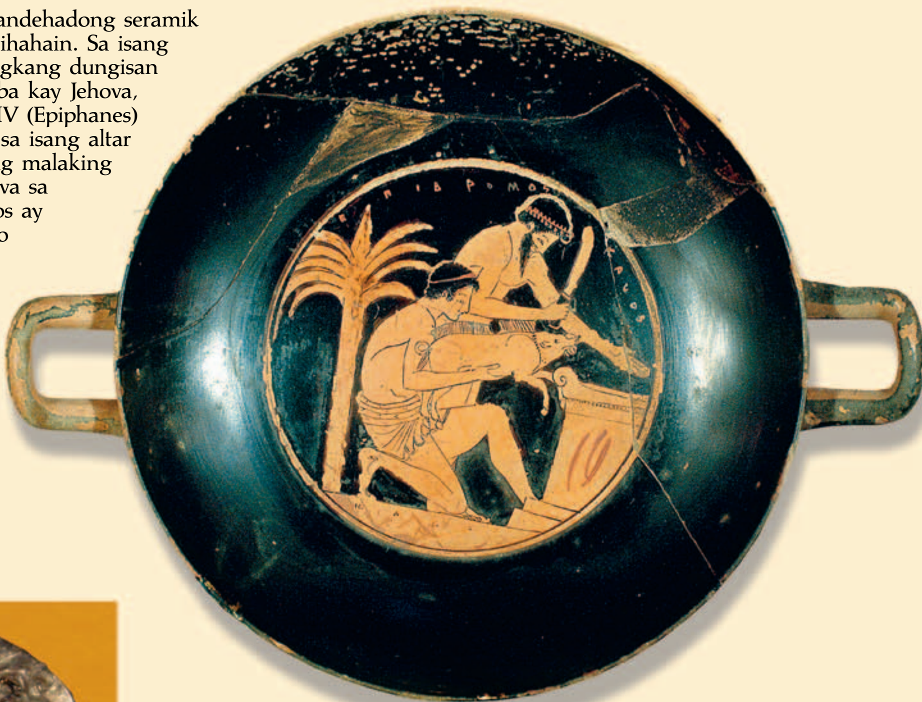
Noong 323 B.C.E., sa edad na 32 taóng gulang, si Alejandro ay dinapuan ng lagnat na dulot ng malarya at namatay. Pagsapit ng 301 B.C.E., itinatag ng apat sa kaniyang mga heneral ang kanilang sarili sa kapangyarihan: si Ptolemy Lagus sa Ehipto at Palestina; si Seleucus Nicator sa Mesopotamia at Sirya; si Lysimachus sa Tracia at Asia Minor; at si Cassander sa Macedonia at Gresya (Dan 7:6; 8:8; 11:4)

Ang mga palarong Griego, gaya ng ipinakikita dito sa relyebeng natagpuan sa Atenas, ay nauugnay sa relihiyong Griego at nagtataguyod ng Helenismo. Kaya naman isang himnasyo na itinatag sa Jerusalem ang nagpasamâ sa mga kabataang Judio

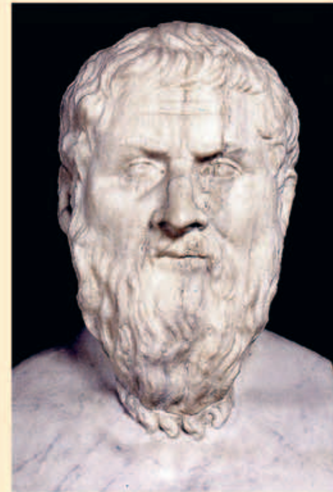
Ipinakikita ng isang bandehadong seramik ang isang baboy na inihahain. Sa isang mabalasik na pagtatangkang dungisan at pawiin ang pagsamba kay Jehova, gumawa si Antiochus IV (Epiphanes) ng gayong paghahain sa isang altar na itinayo sa ibabaw ng malaking altar sa templo ni Jehova sa Jerusalem at pagkatapos ay inialay niya ang templo kay Zeus

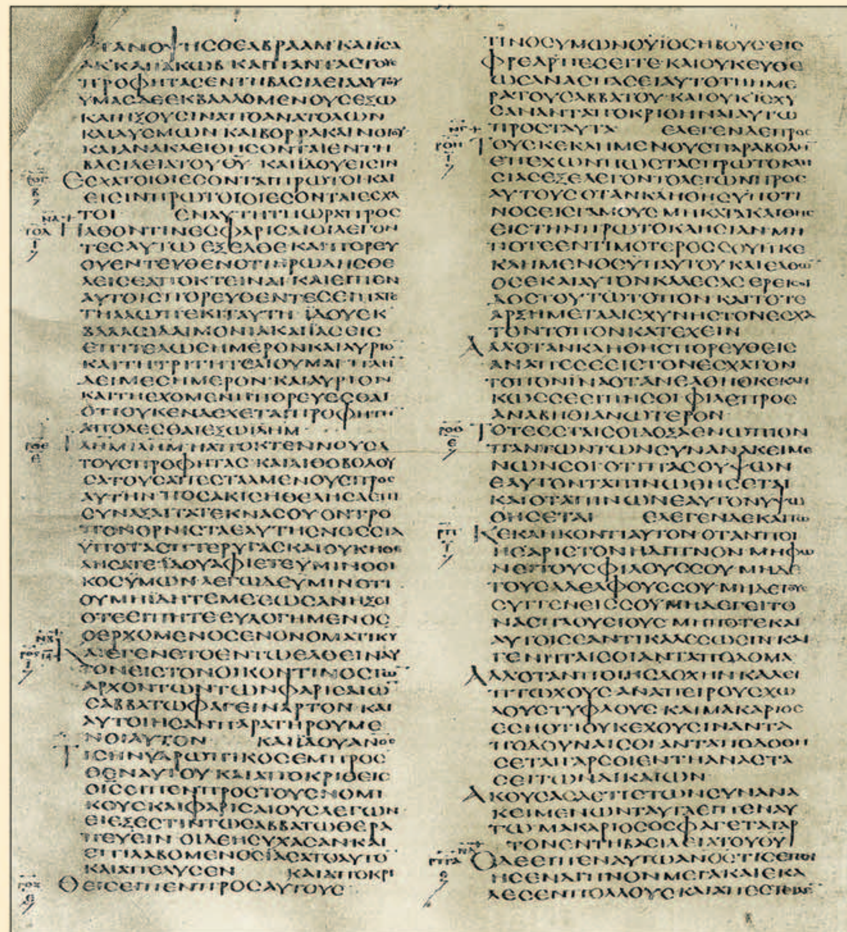
Barya na may wangis ni Antiochus IV (Epiphanes)

Sinaunang Corinto. Ang mga Kristiyano sa unang-siglong kongregasyon dito ay kinailangang makipaglaban sa impluwensiya ng pilosopiyang Griego at sa mga gawain ng relihiyon nito na nakasisira sa moral

Malaki ang nagawa ng pilosopo na si Plato, mula sa ikaapat na siglo B.C.E., upang maipalaganap ang Griegong paniniwala sa imortalidad ng kaluluwa

Ang Alexandrine Manuscript, sa Griego, noong ikalimang siglo C.E. Ang kalakhang bahagi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ay orihinal na isinulat sa Koine, ang karaniwang Griego

[*karugtong ng pahina 320*] ang isinasalin sa ibang mga talata bilang "kumikilos nang may kapantasan," 'gumagawing may karunungan,' "gumagawi nang may pakundangan," "may kaunawaan," at iba pa.—1Sa 18:14, 15; 2Cr 30:22; Aw 41:1; 53:2.

MASON. Isang bihasang manggagawa sa laryo o bato. (2Ha 12:12; 22:6) Noong sinaunang mga panahon, ang mga kantero ay nagtatabas at naglalagari ng mga bato na ginagamit naman nila sa pagtatayo ng mga pader at ng iba't ibang uri ng mga gusali. (2Sa 5:11; 1Ha 7:9-12; 1Cr 22:2; 2Cr 24:12) Nagtayo rin sila ng mga dakong libingan (Isa 22:16) at mga paagusan ng tubig.—2Ha 20:20.

Ang ilan sa mga kasangkapang ginagamit noon ng mga mason ay ang martilyo, palakol, lagaring para sa bato, kasangkapang pangnibel, pising panukat, at hulog. (1Ha 6:7; 7:9; Isa 28:17; Zac 4:10) Gaya ng makikita sa mga bantayog, kabilang sa mga kagamitan ng mga Ehipsiyong mason ay ang malyete at pait, na walang alinlangang ginamit din ng mga Israelitang kantero. Kapag may itinatayo noon sa Ehipto, ang mga bato ay sinusukat at minamarkahan ng maiitim na linya, na nagsisilbing giya ng mga tagatibag ng bato, at isang marka o numero na inilalagay sa bawat bato ang nagsasabi kung saan ang magiging puwesto ng batong iyon sa istrakturang itinatayo.

Ang sinaunang mga mason ay napakahusay sa pagtabas ng mga bato anupat hindi na kailangang gumamit ng argamasa. Hanggang sa araw na ito, imposibleng maipasok ang talim ng isang kutsilyo sa pagitan ng naglalakihang mga bato ng labí ng ilang istraktura sa Palestina na nagmula pa noong panahon ng mga Herodes.—Tingnan ang ARKITEKTURA.

MASREKA. Lumilitaw na tahanan ni Samla, isang Edomitang hari. (Gen 36:31, 36; 1Cr 1:43, 47) Ang pangalang Masreka ay maaaring napanatili sa bundok na kung tawagin ng mga Arabe ay Jebel el-Mushraq, na mga 50 km (30 mi) sa TK ng Ma'an. Ipinapalagay ni Eusebius na ang Masreka ay nasa mas dako pang H, mas malapit sa Dagat na Patay.

MATA, PANINGIN. Ang mata ay ang sangkap ng paningin, isang "kamera" na napakahusay at kusang nagpopokus anupat naghahatid ng mga impulso sa utak, kung saan ang bagay na nakapokus sa retina ng mata ay binibigyang-kahulugan bilang isang bagay na nakikita. Ang Hebreong *'a'yin* at ang Griegong *o·phthal·mos'* ay kapuwa ginagamit sa literal at sa makasagisag na mga diwa. Ang terminong Hebreo ay ginagamit din upang tumukoy sa isang "bukal." (Gen 24:13; Exo 15:27) Ang pagkakaroon ng dalawang mata, gaya sa katawan ng tao, ay nagdudulot ng *stereoscopic vision* (kakayahang makakita ng tatlong dimensiyon). Ang pagkawala ng paningin ay isang napakalubhang kapansanan dahil ang paningin ang waring pinakamahalagang daluyan ng impormasyon tungo sa isip.

Ang mata ay isa sa pinakamagagandang bahagi ng katawan. (Sol 1:15; 4:9; 7:4) Ang kapansanan sa mata ay lubhang nakasisira ng anyo at nakapipinsala anupat ang isa ay hindi maaaring maglingkod bilang saserdote sa ilalim ng tipang Kautusan kung siya ay bulag o may karamdaman sa alinmang mata. (Lev 21:18, 20) Sa Israel, sa ilalim ng Kautusan, kapag napinsala ng isang tao ang mata ng kaniyang alipin, kailangan niyang palayain ang aliping iyon. (Exo 21:26) Upang ipahiya at durugin ang lakas ng kanilang mga kaaway, sinunod ng ilang sinaunang mga bansa ang malupit na kaugalian ng pagbulag sa mga prominenteng lalaki na kabilang sa nabihag na mga kaaway.—Huk 16:21; 1Sa 11:2; 2Ha 25:7.

Makikita sa kayarian ng mata ang kamangha-manghang pagkakadisenyo rito ng Maylikha, at ang proseso kung paano binibigyang-kahulugan ng utak ang impormasyong inihahatid ng mata ay hindi pa gaanong nauunawaan ng mga siyentipiko. Itinatampok ng lahat ng ito ang katalinuhan ng Disenyador nito. Ang Diyos na Jehova mismo ay nagpapatotoo na siya ang lumalang ng mata, anupat sinabi niya: "Ang Isa na nag-aanyo ng mata, hindi ba siya makakakita?"—Aw 94:9; Kaw 20:12.

Ang mga Mata ni Jehova. Tinutulungan ng Diyos ang mga tao na maunawaan at mapahalagahan ang mga bagay na may kinalaman sa kaniya sa pamamagitan ng paghahalintulad ng mga ito sa mga bagay na nakikita at alam na alam natin. Kaya sa makasagisag na paraan ay sinasabi niyang ang kaniyang "mga mata" ay nasa kaniyang bayan, na maliwanag na tumutukoy sa kaniyang pagbabantay at maibiging pangangalaga sa kanila. Sinabi ng apostol na si Pedro: "Ang mga mata ni Jehova ay nasa mga matuwid." (1Pe 3:12) Idiniriin ng Diyos ang pangangalagang ito at pagiging sensitibo niya sa kanilang kapakanan sa pamamagitan ng pagtukoy niya sa kaniyang mga lingkod bilang "balintataw" ng kaniyang mata, anupat ginagamit ito bilang metaporang naglalarawan sa kahalagahan nila sa kaniyang paningin at sa kaniyang mabilis na pagkilos alang-alang sa kanila kapag nais silang saktan ng kaaway.—Deu 32:10; Aw 17:8.

Nang ilarawan ni Jeremias ang obserbasyon ng Diyos sa mga ikinikilos ng lahat ng tao, sumulat siya na ang Kaniyang "mga mata ay nakadilat sa lahat ng lakad ng mga anak ng mga tao, upang ibigay sa bawat isa ang ayon sa kaniyang mga lakad." (Jer 32:19) Tungkol sa pagiging omnisyente ni Jehova at sa kaniyang layunin na magpakita ng katarungan sa lahat, sumulat ang apostol na si Pablo: "Walang

nilalang na hindi hayag sa kaniyang paningin, kundi ang lahat ng bagay ay hubad at hayagang nakalantad sa mga mata niya na pagsusulitan natin." (Heb 4:13; 2Cr 16:9; Aw 66:7; Kaw 15:3) Tungkol sa masusing pagsusuri ng Diyos sa mga tao, sinabi ng salmista: "Ang kaniyang mga mata ay nagmamasid, ang kaniyang nagniningning na mga mata ay nagsusuri sa mga anak ng mga tao."—Aw 11:4.

Ang kakayahan ni Jehova na alamin ang mga katangian at mga hilig ng isang tao o ang henetikong kayarian nito maging habang nabubuo ito sa bahay-bata, gaya sa kaso nina Jacob at Esau (Gen 25:21-23; Ro 9:10-13), ay ipinakikita ng mga salita ng salmistang si David: "Nakita ng iyong mga mata maging ang aking pagkabinhi, at sa iyong aklat ay nakatala ang lahat ng bahagi nito, tungkol sa mga araw nang bigyang-anyo ang mga iyon at wala pa ni isa man sa kanila."—Aw 139:15, 16.

Makatalinghagang Paggamit. Ang mata ng tao ay isang mahalagang daluyan ng impormasyon tungo sa isip, anupat malaki ang impluwensiya nito sa mga emosyon at mga pagkilos. Tinukso ni Satanas si Eva sa pamamagitan ng pagbubuyo rito na nasain ang isang bagay na nakikita ng mga mata nito. (Gen 3:6) Tinangka niyang udyukan si Jesus na magkasala sa pamamagitan ng di-wastong paghahangad sa mga bagay na nakikita ng mga mata nito. (Luc 4:5-7) At sinasabi sa atin ng apostol na si Juan na "ang pagnanasa ng mga mata" ay isa sa mga bagay na nagmumula sa sanlibutang ito, na lilipas sa dakong huli. (1Ju 2:16, 17) Ipinahahayag din ng mga mata ang karamihan sa mga emosyon, kung kaya ginagamit ng Kasulatan ang mga pananalitang "matayog [palalo] na mga mata" (Kaw 6:17); "makikinang na mga mata" (ng masama at mapang-akit na babae—Kaw 6:25); "mga matang punô ng pangangalunya" (2Pe 2:14); "matang di-mapagbigay" (Kaw 23:6); "matang mainggitin" (Kaw 28:22); 'balakyot na mata' ('masamang mata,' *AS-Tg*) na kabaligtaran ng "mabait na mata."—Mat 20:15; Kaw 22:9.

Ang galaw ng mga mata ay malinaw na nagpapahayag ng damdamin ng isang indibiduwal. Ang mga ito ay maaaring magpakita ng habag o ng kawalan niyaon (Deu 19:13); maaaring 'ikindat' ang mga ito sa pang-aalipusta, o upang magpakana ng kataksilan. (Aw 35:19; Kaw 6:13; 16:30) Ang isa na ayaw tumupad o ayaw gumawa ng isang bagay para sa iba ay maaaring sabihing nagpipikit o nagkukubli ng kaniyang mga mata. (Mat 13:15; Kaw 28:27) Ang mga mata ng hangal ay sinasabing "nasa dulo ng lupa," na nagpaparoo't parito nang walang tiyak na tinatanaw, anupat ang kaniyang kaisipan ay kung saan-saan nakararating at hindi sa dapat nitong pagtuunan. (Kaw 17:24) Pati ang kalusugan, sigla, o kaligayahan ng isang tao ay makikita sa hitsura ng kaniyang mga mata. (1Sa 14:27-29; Deu 34:7; Job 17:7; Aw 6:7; 88:9) Sinabi ni Haring Jehosapat kay Jehova: "Ang aming mga mata ay nakatuon sa iyo."—2Cr 20:12.

Sa ilang konteksto, ang "paningin" at "mga mata" ay tumutukoy sa pangmalas (Gen 19:14; Kaw 12:15; Mat 21:42), presensiya (Gen 23:11), kabatiran (Bil 15:24), atensiyon (Gen 44:21; Luc 4:20), o pakikiramay (Kaw 28:27) ng isang tao. Ang salitang Hebreo na *'a'yin* (mata) ay maaari ring tumukoy sa anyo ng isang bagay, gaya ng "nakikitang bahagi" ng lupa (Exo 10:5, tlb sa *Rbi8*), ang "hitsura" ng manna at ng elektrum (Bil 11:7, tlb sa *Rbi8;* Eze 1:4), ang 'kislap' ng alak (Kaw 23:31), ang "kislap" ng yelo (Eze 1:22), at ang "hitsura" ng tanso (Dan 10:6).—Ihambing ang Zac 5:6, tlb sa *Rbi8.*

Pagkakita sa Diyos; kay Jesus. Kayang tingnan ng mga espiritung nilalang, ng mga anghel, ang kaningningan ni Jehova (Mat 18:10; Luc 1:19), na hindi naman matatagalan ng mga mata ng tao, sapagkat si Jehova mismo ang nagsabi kay Moises: "Walang tao ang makakakita sa akin at mabubuhay pa." (Exo 33:20) Sinabi ni Juan: "Walang taong nakakita sa Diyos kailanman." (Ju 1:18) Samakatuwid, nang sabihin ni Jesus sa kaniyang alagad na si Felipe: "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama" (Ju 14:9), at nang sabihin ng apostol na si Juan: "Siya na gumagawa ng masama ay hindi nakakita sa Diyos" (3Ju 11), maliwanag na ang tinutukoy nila ay pagkakita sa Diyos, hindi sa pamamagitan ng pisikal na mga mata ng tao, kundi sa pamamagitan ng 'mga mata ng puso' na tinukoy ng apostol na si Pablo. (Efe 1:18) Yaong mga nakakakita sa pamamagitan ng mga mata ng puso ay yaong mga tunay na *nakakakilala* sa Diyos, anupat pinahahalagahan ang kaniyang mga katangian, at iyan ang dahilan kung bakit masasabi ni Juan: "Siya na hindi umiibig ay hindi nakakilala sa Diyos, sapagkat ang Diyos ay pag-ibig."—1Ju 4:8.

Gayundin naman, yamang sinabi ni Jesus na 'hindi na siya makikita pa ng sanlibutan' (Ju 14:19), ang pananalita sa Apocalipsis 1:7 na: "Makikita siya [si Jesu-Kristo] ng bawat mata," ay tiyak na tumutukoy, hindi sa literal na mata, kundi, sa halip, sa epekto sa isip ng mga taong nagmamasid sa mga katibayan na makikita nila sa pamamagitan ng kanilang literal na mga mata kapag humahayo na siya upang puksain ang kaniyang mga kaaway. Gayunman, malinaw na sinasabi sa Bibliya na ang Diyos ay literal na makikita niyaong mga tinatawag ng Diyos tungo sa buhay sa langit kasama ni Kristo, anupat kailangang buhayin silang muli taglay ang isang makalangit na espirituwal na katawan. —1Pe 1:4; 1Co 15:50-54; ihambing ang 1Pe 3:18.

Espirituwal na Paningin. Ang espirituwal na mata gayundin ang pisikal na mata ay kaloob mula sa Diyos. (Kaw 20:12) Nangangako siya na pagagalingin niya ang espirituwal na mga mata gayundin ang pisikal na mga mata at na aalisin niya ang lahat ng sanhi ng pagluha. (Isa 35:5; Apo 21:4) Hindi maaaring maunawaan ng isa ang mga layunin ng Diyos kung wala siyang kaloob na espirituwal na paningin. Sa kabilang dako, ikinukubli ni Jehova ang kaniyang katotohanan mula sa mga mata niyaong mga sutil o mapaghimagsik, anupat hinahayaang 'magdilim ang kanilang mga mata.' (Ro 11:8-10; Luc 19:42) "Sila ay may [literal na] mga mata, ngunit hindi sila makakita [sa espirituwal na paraan]."—Jer 5:21; Isa 59:10.

Itinawag-pansin din ni Jesus na ang espirituwal na paningin ng isa ay dapat na panatilihing malinaw at nakapokus. Sinabi niya: "Ang lampara ng katawan ay ang mata. Kaya nga, kung ang iyong mata ay simple [taimtim; nasa iisang direksiyon; nakapokus; bukas-palad], ang buong katawan mo ay magiging maliwanag; ngunit kung ang iyong mata ay balakyot, ang buong katawan mo ay magiging madilim. Kung sa katunayan ang liwanag na nasa iyo ay kadiliman, kay tindi nga ng kadilimang iyon!" (Mat 6:22, 23, tlb sa *Rbi8*) Ipinayo pa ni Jesus na ang isang tao ay hindi dapat magprisintang alisin ang isang maliit na "dayami" mula sa mata ng kaniyang kapatid upang matulungan itong maglapat ng mas kaayaayang mga hatol, gayong ang sarili niyang kakayahan na maglapat ng tamang hatol ay nahahadlangan ng isang "tahilan."—Mat 7:3-5.

Nakita ng apostol na si Juan ang trono ng Diyos at sa palibot nito ay may apat na nilalang na buháy na punô ng mga mata sa harap at sa likuran. (Apo 4:6, 8) Ang mga nilalang na nasasangkapan nang gayon ay makapagbabantay nang patuluyan, anupat nakikita nila ang lahat ng bagay. Lubusan nilang mababatid kung ano ang nagaganap dito sa lupa at makapagbibigay-pansin sila sa Diyos sa lahat ng bagay at matutupad nila ang lahat ng kaniyang mga tagubilin hinggil sa mga nais niyang ipagawa. (Ihambing ang Aw 123:2; gayundin ang Eze 1:18; 10:12.) Pinapayuhan ni Jehova ang kaniyang mga lingkod na huwag hayaang 'mahiwalay mula sa kanilang mga mata' ang kaniyang mga pananalita. —Kaw 4:20, 21; Luc 10:23; tingnan ang PAGKABULAG.

MATAAS NA SASERDOTE. Ang isa na pangunahing kumakatawan sa bayan sa harap ng Diyos. Siya rin ang inatasang mangasiwa sa lahat ng iba pang mga saserdote.

Iba't ibang termino ang ginagamit ng Bibliya upang tukuyin ang mataas na saserdote, halimbawa, ang "mataas na [sa literal, dakilang] saserdote" (Bil 35:25, 28; Jos 20:6, tlb sa *Rbi8*), "ang saserdote, ang pinahiran" (Lev 4:3), ang "punong [o, mataas na; sa literal, pangulong] saserdote" (2Cr 26:20, tlb sa *Rbi8;* 2Ha 25:18, tlb sa *Rbi8*), ang "ulo" (2Cr 24:6), o basta "saserdote" (2Cr 26:17). Sa huling nabanggit na kaso, kadalasa'y nililinaw ng konteksto kung ang mataas na saserdote ang tinutukoy. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, maliwanag na ang pananalitang "mga punong saserdote" ay ginamit upang tumukoy sa mga pangunahing lalaki sa pagkasaserdote. Kasama rito ang sinumang dating mataas na saserdote na inalis sa tungkulin at posibleng pati ang mga adultong lalaki sa pamilya ng mga mataas na saserdote at ang mga ulo ng 24 na pangkat ng mga saserdote.—Mat 2:4; Mar 8:31.

Ang atas ni Aaron, na unang mataas na saserdote ng Israel, ay nagmula sa Diyos. (Heb 5:4) Ang mataas na pagkasaserdote sa Israel ay pinasimulan kay Aaron at isinalin mula sa ama tungo sa pinakamatandang anak na lalaki, maliban kung ang anak na iyon ay mamatay o maging di-kuwalipikado, gaya ng nangyari sa dalawang pinakamatatandang anak na lalaki ni Aaron, na nagkasala laban kay Jehova at namatay. (Lev 10:1, 2) Bilang katuparan ng hulang nagmula sa Diyos, pinatalsik ni Haring Solomon sa tungkulin ang isang mataas na saserdote at inihalili sa puwesto nito ang ibang kuwalipikadong lalaki na mula sa linya ni Aaron. (1Ha 2:26, 27, 35) Nang maglaon, noong ang bansa ay nasa ilalim ng pamamahala ng mga Gentil, ang mga tagapamahalang Gentil na iyon ay nag-alis at nag-atas ng mga mataas na saserdote ayon sa sarili nilang kagustuhan. Gayunpaman, sa buong kasaysayan ng bansa hanggang sa mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E., waring nasunod naman ang linya ni Aaron bagaman maaaring nagkaroon ng mga eksepsiyon, gaya ni Menelaus, tinatawag ding Onias (*Jewish Antiquities,* XII, 238, 239 [v, 1]), na ayon sa 2 Macabeo 3:4, 5 at 4:23 ay isang Benjamita.

Mga Kuwalipikasyon at mga Kahilingan Para sa Katungkulan. Kasuwato ng dignidad na kaakibat ng katungkulang ito, gayundin ng pagiging malapit ng mataas na saserdote kay Jehova bilang kinatawan ng bansa sa harap Niya, at ng makasagisag na kahulugan ng katungkulang ito, mahigpit ang mga kahilingan para rito.

Nakatala sa Levitico 21:16-23 ang mga pisikal na depekto na maaaring maging dahilan ng diskuwalipikasyon ng mga saserdote. Mayroon ding karagdagang pagbabawal para sa mataas na saserdote: Tanging isang dalaga ng Israel ang maaari niyang maging asawa; hindi siya maaaring mag-asawa ng isang babaing balo. (Lev 21:13-15) Bukod dito, hindi niya maaaring dungisan ang kaniyang sarili dahil sa patay, samakatuwid nga, hindi siya maaaring humipo ng anumang bangkay ng tao, kahit ang bangkay ng kaniyang ama o ng kaniyang ina, sapagkat

magiging marumi siya dahil dito. Hindi rin niya pababayaang hindi nakaayos ang kaniyang buhok at hindi niya pupunitin ang kaniyang mga kasuutan dahil sa patay.—Lev 21:10-12.

Hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya kung anong edad nagiging kuwalipikadong maglingkod ang isa bilang mataas na saserdote. Bagaman binabanggit nito na 50 taon ang edad ng pagreretiro para sa mga Levita, wala itong sinasabing anumang pagreretiro para sa mga saserdote, at ipinakikita ng mga ulat nito na panghabang-buhay ang atas ng mataas na saserdote. (Bil 8:24, 25) Walumpu't tatlong taóng gulang si Aaron nang sumama siya kay Moises sa harap ni Paraon. Lumilitaw na pinahiran siya bilang mataas na saserdote noong sumunod na taon. (Exo 7:7) Namatay siya sa edad na 123 taon. Sa buong panahong ito, naglingkod siya nang hindi nagreretiro. (Bil 20:28; 33:39) Sa paglalaan ng mga kanlungang lunsod, tinukoy ang panghabang-buhay na panunungkulan ng mataas na saserdote sa kahilingan na ang nakapatay nang di-sinasadya ay dapat na manatili sa lunsod hanggang sa mamatay ang mataas na saserdote.—Bil 35:25.

Pagtatalaga. Makikita sa mga pribilehiyong ibinigay kay Aaron di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto ang ilang pahiwatig hinggil sa katungkulang ibibigay sa kaniya ni Jehova. Sa ilang, habang nasa daan patungong Sinai, si Aaron ang inutusang kumuha ng isang banga ng manna at maglagay niyaon sa harap ng Patotoo bilang bagay na iingatan. Nangyari ito noong wala pang tolda ng kapisanan o kaban ng tipan. (Exo 16:33, 34, tlb sa *Rbi8*) Nang maglaon, si Aaron ang lubusang nangasiwa sa sagradong tolda at sa Kaban nito. Si Aaron at ang dalawa sa kaniyang mga anak na lalaki, kasama ang 70 sa matatandang lalaki ng Israel, ang espesipikong tinukoy na may pribilehiyong umakyat sa isang bahagi ng Bundok Horeb, kung saan nakakita sila ng isang pangitain ng Diyos.—Exo 24:1-11.

Gayunman, unang binigkas ni Jehova ang kaniyang layunin na ibukod si Aaron at ang mga anak nito ukol sa pagkasaserdote noong ibigay niya kay Moises ang mga tagubilin para sa paggawa ng mga kasuutan ng mga saserdote. (Exo 28) Matapos ibigay ang mga tagubiling ito, binalangkas ng Diyos kay Moises ang pamamaraan para sa pagtatalaga sa pagkasaserdote at saka Niya tuwirang ipinabatid: "Ang pagkasaserdote ay mapapasakanila bilang isang batas hanggang sa panahong walang takda." —Exo 29:9.

Kaayon ng karingalan at kalinisan ni Jehova, si Aaron at ang kaniyang mga anak ay hindi makapagsasagawa ng mga tungkulin ng mga saserdote hangga't hindi sila napababanal at napupuspos ng kapangyarihan sa pamamagitan ng serbisyo ng pagtatalaga. (Exo 29) Si Moises, bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan, ang nagsagawa ng pagtatalaga. Pagkatapos ng isang seremonya ng pagpapabanal na tumagal nang pitong araw mula Nisan 1 hanggang 7, 1512 B.C.E., ang mga saserdote ay lubusang naitalaga, anupat napuspos ng kapangyarihan ang kanilang mga kamay upang gumanap bilang mga saserdote. (Lev 8) Nang sumunod na araw, Nisan 8, isang panimulang serbisyo ng pagbabayad-sala ang isinagawa para sa bansa (katulad na katulad ito ng karaniwang mga serbisyo sa Araw ng Pagbabayad-Sala na iniutos na ipagdiwang taun-taon tuwing Tisri 10; inilarawan sa Levitico 9 ang unang pagganap na ito ng mga saserdote sa kanilang tungkulin). Angkop lamang ito at kinakailangan, sapagkat ang bayan ng Israel ay nangangailangan noon ng paglilinis mula sa kanilang mga kasalanan, lakip na rito ang kalilipas na pagsalansang nila may kaugnayan sa ginintuang guya. —Exo 32.

Sa pagtatalaga sa mataas na saserdote, ang isa sa pinakamahahalagang hakbang na kinailangang gawin ni Moises ay ang pagpapahid kay Aaron sa pamamagitan ng pagbubuhos sa ulo nito ng sagradong langis na pamahid na pantanging tinimpla alinsunod sa mga tagubilin ng Diyos. (Lev 8:1, 2, 12; Exo 30:22-25, 30-33; Aw 133:2) Nang maglaon, ang mga mataas na saserdoteng humalili kay Aaron ay tinukoy bilang "pinahiran." Bagaman ang Bibliya ay walang iniulat na aktuwal na pagpapahid sa kanila ng literal na langis, isinasaad naman nito ang ganitong kautusan: "At ang mga banal na kasuutan ni Aaron ay magiging sa kaniyang mga anak na kahalili niya upang pahiran sila sa mga iyon at upang puspusin ng kapangyarihan ang kanilang kamay sa mga iyon. Pitong araw na isusuot ang mga iyon ng saserdote na hahalili sa kaniya mula sa kaniyang mga anak at papasok sa tolda ng kapisanan upang maglingkod sa dakong banal."—Exo 29:29, 30.

Mga Kasuutan Para sa Katungkulan. Sa kaniyang karaniwang mga gawain, ang mataas na saserdote ay nagsusuot ng mga linong kasuutan na katulad ng isinusuot ng mga katulong na saserdote. Ngunit sa ilang okasyon ay nagsusuot siya ng pantanging mga kasuutang maluwalhati at maganda. Inilalarawan ng Exodo kabanata 28 at 39 ang disenyo ng mga kasuutang ito at kung paano ginawa ang mga ito sa ilalim ng pangunguna ni Moises ayon sa iniutos ng Diyos. Ang pinakapanloob na kasuutan (maliban sa *mga karsonsilyong lino* na "mula sa mga balakang hanggang sa mga hita," at isinusuot ng lahat ng saserdote "bilang pantakip sa hubad na laman"; Exo 28:42) ay ang *mahabang damit* (sa Heb., *kut·to'neth*), na yari sa mainam na lino (malamang ay puti) at hinabing may disenyong pari-pari-

Mga kasuutan ng mataas na saserdote ng Israel

sukat. Lumilitaw na ang mahabang damit na ito ay may mahahabang manggas at hanggang sakong. Malamang na ito'y hinabi nang buo. Isang paha na yari sa mainam na linong pinilipit at hinabi nang may sinulid na asul, mamula-mulang purpura, at iskarlatang kokus ang ibinibigkis sa katawan, malamang ay sa ibabaw ng baywang.—Exo 28:39; 39:29.

Ang *turbante,* na maliwanag na naiiba sa putong ng mga katulong na saserdote, ay yari rin sa mainam na lino. (Exo 28:39) Sa pinakaharap ng turbante ay may nakakabit na isang *makintab na laminang dalisay na ginto* na nililukan ng mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova." (Exo 28:36) Ang laminang ito ay tinatawag na "ang banal na tanda ng pag-aalay."—Exo 29:6; 39:30.

Nakapatong naman sa mahabang damit na lino ang *asul at walang-manggas na damit* (sa Heb., *me'il′*). Malamang na hinabi rin ito nang buo, anupat may matibay na sinepa sa palibot ng bukasan nito sa itaas upang hindi iyon mapunit. Kapag isinusuot, ang asul at walang-manggas na damit na ito ay sa ulo pinadaraan. Mas maikli ang kasuutang ito kaysa sa mahabang damit na lino, at sa palibot ng laylayan nito ay may salit-salit na ginintuang mga kampanilya at mga granadang yari sa sinulid na asul, mamula-mulang purpura, at iskarlata. Maririnig ang mga kampanilya habang inaasikaso ng mataas na saserdote ang kaniyang gawain sa santuwaryo.—Exo 28:31-35.

Ang *epod,* na isang tulad-eprong kasuutan na may pangharap at panlikod na mga bahagi at lampas lamang nang kaunti sa baywang, ay isinusuot ng lahat ng saserdote at kung minsan, ng ibang mga tao na hindi saserdote. (1Sa 2:18; 2Sa 6:14) Ngunit espesyal ang pagkakaburda ng epod ng magandang kasuutan ng mga mataas na saserdote. Yari ito sa mainam na linong pinilipit at lanang tinina sa mamula-mulang purpura, sinulid na iskarlatang kokus, at sinulid na ginto na gawa sa pinitpit na ginto na ginawang maninipis na lamina at pinagputul-putol upang maging mga sinulid. (Exo 39:2, 3) Mayroon itong dalawang dugtungang pambalikat na ang haba ay posibleng mula balikat hanggang pamigkis. Sa ibabaw ng mga dugtungang pambalikat ay may dalawang enggasteng ginto, na bawat isa ay may batong onix, at ang bawat bato ay may lilok na anim na pangalan ng mga anak ni Israel (Jacob) ayon sa pagkakasunud-sunod ng kanilang kapanganakan. Isang pamigkis na yari sa gayunding materyales ang nagbibigkis sa epod sa baywang, anupat ang pamigkis ay nasa "ibabaw" ng epod, at posibleng nakakabit sa epod bilang bahagi niyaon.—Exo 28:6-14.

Walang alinlangan na ang *pektoral ng paghatol* ang pinakamamahalin at pinakamaringal na bahagi ng damit ng mataas na saserdote. Yari ito sa materyales na katulad niyaong sa epod, parihaba ang hugis nito, anupat may haba na doble ng lapad nito, ngunit itiniklop upang maging parisukat na mga 22 sentimetro (9 na pulgada) ang bawat gilid. Ang pagtitiklop na iyon ay nakalikha ng wari'y isang bulsa o lukbutan. (Tingnan ang PEKTORAL.) Ang pektoral ay napapalamutian ng 12 mahahalagang bato

na nakalagay sa mga enggasteng ginto, anupat ang bawat bato ay nililukan ng pangalan ng isa sa mga anak ni Israel. Ang mga batong ito na rubi, topacio, esmeralda, at iba pang mga hiyas ay nakaayos sa apat na hanay. Dalawang tanikalang ginto, na pinagkawing-kawing sa kayariang lubid, ang ginawa sa ibabaw ng pektoral, at nilagyan ng mga argolyang ginto ang mga kanto nito; ang mga argolya sa itaas ay nakakabit sa mga dugtungang pambalikat sa pamamagitan ng mga tanikalang ginto. Sa pamamagitan ng mga panaling asul, ang dalawang argolya sa ibaba ay nakakabit naman sa mga dugtungang pambalikat ng epod, sa mismong ibabaw ng pamigkis.—Exo 28:15-28.

Inilagay ni Moises "sa pektoral" ang *Urim at ang Tumim.* (Lev 8:8) Hindi alam kung ano talaga ang Urim at ang Tumim. Itinuturing ng ilang iskolar na ang mga ito ay mga palabunot na inihahagis o binubunot mula sa pektoral, at ayon sa patnubay ni Jehova ay nagbibigay, pangunahin na, ng sagot na "oo" o "hindi" sa isang tanong. Kung gayon nga, maaaring nakalagay ang mga ito sa "lukbutan" ng pektoral. (Exo 28:30, *AT; Mo*) Maaaring ipinahihiwatig ito ng teksto sa 1 Samuel 14:41, 42. Gayunman, naniniwala ang iba na ang Urim at Tumim ay may kaugnayan sa mga batong nasa pektoral, ngunit waring malayong magkaganito. Ang iba pang mga pagtukoy sa Urim at sa Tumim ay masusumpungan sa Bilang 27:21; Deuteronomio 33:8; 1 Samuel 28:6; Ezra 2:63; at Nehemias 7:65.—Tingnan ang URIM AT TUMIM.

Ang magagandang kasuutang ito ay isinusuot ng mataas na saserdote kapag lumalapit siya kay Jehova upang sumangguni hinggil sa isang mahalagang bagay. (Bil 27:21; Huk 1:1; 20:18, 27, 28) Gayundin, kapag Araw ng Pagbabayad-Sala, pagkatapos niyang maihandog ang mga handog ukol sa kasalanan, ang mga puting kasuutang lino ay pinapalitan niya ng kaniyang mga kasuutang maluwalhati at maganda. (Lev 16:23, 24) Lumilitaw na isinusuot din niya sa iba pang mga okasyon ang huling nabanggit na mga kasuutan.

Sa mga tagubiling nasa Levitico kabanata 16 may kinalaman sa Araw ng Pagbabayad-Sala, hindi espesipikong binabanggit na matapos isuot ng mataas na saserdote ang kaniyang maluwalhating kasuutan ay itataas niya ang kaniyang mga kamay at pagpapalain niya ang bayan. Gayunman, sa ulat may kinalaman sa serbisyo ng pagbabayad-sala na isinagawa noong sumunod na araw pagkatapos maitalaga ang pagkasaserdote, na katulad na katulad ng mga ginawa noong Araw ng Pagbabayad-Sala, ganito ang mababasa natin: "Pagkatapos ay itinaas ni Aaron sa bayan ang kaniyang mga kamay at pinagpala sila." (Lev 9:22) Ipinakita ni Jehova kung paano pagpapalain ang bayan nang ipag-utos niya kay Moises: "Salitain mo kay Aaron at sa kaniyang mga anak, na sinasabi, 'Ganito ninyo pagpapalain ang mga anak ni Israel, na sinasabi sa kanila: "Pagpalain ka nawa ni Jehova at ingatan ka. Pasinagin nawa ni Jehova sa iyo ang kaniyang mukha, at lingapin ka niya nawa. Iharap nawa ni Jehova sa iyo ang kaniyang mukha at magtalaga sa iyo ng kapayapaan."'"—Bil 6:23-27.

Pananagutan at mga Tungkulin. Ang dignidad, pagkaseryoso, at pananagutan ng katungkulan ng mataas na saserdote ay idiniriin ng bagay na ang kaniyang mga pagkakasala ay maaaring magdala ng pagkakasala sa bayan. (Lev 4:3) Tanging ang mataas na saserdote ang makapapasok sa Kabanal-banalang silid ng santuwaryo, at iyon ay minsan lamang sa isang taon, sa Araw ng Pagbabayad-Sala. (Lev 16:2) Kapag pumapasok siya sa tolda ng kapisanan sa araw na iyon, walang ibang saserdote ang pinahihintulutang pumasok sa loob ng tolda. (Lev 16:17) Siya ang nangangasiwa sa lahat ng serbisyong isinasagawa sa Araw ng Pagbabayad-Sala. Sa pantanging mga okasyon, nagbabayad-sala siya para sa kaniyang sambahayan at para sa bayan (Lev 9:7) at siya ang namamagitan sa harap ni Jehova alang-alang sa bayan kapag lumalagablab ang galit ni Jehova laban sa kanila. (Bil 15:25, 26; 16:43-50) Kapag bumabangon ang mga tanong na may pambansang kahalagahan, siya ang lumalapit kay Jehova taglay ang Urim at Tumim. (Bil 27:21) Siya ang nangangasiwa sa pagpatay at pagsunog sa pulang baka, na ang abo ay inilalagay sa tubig na panlinis. —Bil 19:1-5, 9.

Maliwanag na kung nanaisin ng mataas na saserdote, maaari siyang makibahagi sa anumang tungkulin o seremonyang isinasagawa ng mga saserdote. Pagsapit ng panahon ni Haring David, lumaki na ang bilang ng mga saserdote. Upang makapaglingkod ang lahat, isinaayos ni David ang mga saserdote sa 24 na pangkat. (1Cr 24:1-18) Nagpatuloy ang sistemang ito habang umiiral ang pagkasaserdote. Gayunman, di-tulad ng mga katulong na saserdote, ang paglilingkod ng mataas na saserdote sa santuwaryo ay walang limitasyon, at maaari siyang maglingkod doon kahit kailan. (Maaaring tumulong doon ang mga katulong na saserdote sa anumang panahon, ngunit may ilang tungkulin na ang tanging may pribilehiyong magsagawa ay ang mga saserdoteng kabilang sa partikular na pangkat na naglilingkod sa panahong iyon.) Gaya rin ng mga katulong na saserdote, ang mga kapanahunan ng kapistahan ang pinakamagawaing mga panahon para sa mataas na saserdote.

Ang santuwaryo, ang paglilingkod dito, at ang ingatang-yaman ay nasa ilalim ng pangangasiwa

ng mataas na saserdote. (2Ha 12:7-16; 22:4) Sa pananagutang ito, lumilitaw na may pangalawahing saserdote na pangunahing katulong niya. (2Ha 25:18) Nang maglaon, ang katulong na ito, na tinatawag na Sagan, ang nangangasiwa kahalili ng mataas na saserdote kapag sa anumang kadahilanan ay hindi magagampanan ng mataas na saserdote ang kaniyang tungkulin. (*The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, p. 75) Si Eleazar, na anak ni Aaron, ay binigyan ng isang pantanging atas ng pangangasiwa.—Bil 4:16.

Ang mataas na saserdote rin ang nangunguna sa pagtuturo sa bansa hinggil sa relihiyon.—Lev 10:8-11; Deu 17:9-11.

Siya at ang sekular na mga tagapamahala (si Josue, ang mga Hukom, at, sa ilalim ng monarkiya, ang hari) ang nagsilbing matataas na hukuman ng bansa. (Deu 17:9, 12; 2Cr 19:10, 11) Pagkatapos mabuo ang Sanedrin (nang maglaon), ang mataas na saserdote ang nangasiwa sa lupong iyon. (Ayon sa ilang tradisyon, hindi niya pinangangasiwaan ang bawat kaso—kundi kapag nais lamang niya.) (Mat 26:57; Gaw 5:21) Ang mataas na saserdoteng si Eleazar ay tumulong kay Josue sa paghahati-hati ng lupain sa 12 tribo.—Jos 14:1; 21:1-3.

Ang kamatayan ng mataas na saserdote ay kailangang ipatalastas sa mga kanlungang lunsod sa buong lupain; mangangahulugan ito ng paglaya ng lahat ng mga nananatili sa loob ng mga hangganan ng mga kanlungang lunsod dahil sa pagkakasala ng di-sinasadyang pagpatay ng tao.—Bil 35:25-29.

Ang Linya ng mga Mataas na Saserdote. Para sa linya ng angkan ng mga mataas na saserdote at mga pangalan ng aktuwal na mga naglingkod sa katungkulang ito, pakisuyong tingnan ang kalakip na tsart. Sa Bibliya, iilang pangalan lamang ang espesipikong binanggit na naglingkod sa katungkulang ito, ngunit makikita roon ang mga rekord ng talaangkanan ng linya ni Aaron. Tiyak na marami sa mga nakatala sa mga talahanayang ito ng angkan ang naglingkod bilang mga mataas na saserdote, bagaman hindi iniuulat ng Bibliya ang kanilang mga ginawa ni tiyakan man nitong binabanggit na humawak sila ng gayong katungkulan. Ang iilang pangalan na binanggit nito bilang humawak ng gayong katungkulan ay hindi sapat upang punan ang mahabang panahong lumipas, partikular na mula nang magsimula ang pagkasaserdote noong 1512 B.C.E. hanggang sa mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Gayundin, kadalasan ay may mga pangalang hindi isinama sa mga talahanayan ng angkan, kaya posibleng may mga naglingkod din sa katungkulang iyon ngunit hindi nabanggit ang kanilang mga pangalan. Samakatuwid, ang tsart ay hindi nilayong maglaan ng kumpleto at tumpak na talaan ngunit matutulungan nito ang mambabasa na magkaroon ng mas malinaw na ideya hinggil sa linya ng mga mataas na saserdote.

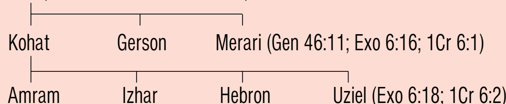
Ang Pagkasaserdote ni Melquisedec. Ang unang saserdoteng binanggit sa Bibliya ay si Melquisedec, na "saserdote ng Kataas-taasang Diyos" at hari ng Salem (Jerusalem). Nasalubong ni Abraham ang saserdoteng-hari na ito pagkabalik niya matapos niyang talunin ang tatlong haring kasabuwat ng Elamitang si Haring Kedorlaomer. Ipinakita ni Abraham na kinikilala niyang nagmula sa Diyos ang awtoridad ni Melquisedec sa pamamagitan ng pagbibigay rito ng ikasampu ng mga bunga ng kaniyang tagumpay at sa pamamagitan ng pagtanggap niya sa pagpapala ni Melquisedec. Hindi binanggit ng Bibliya ang rekord ng pinagmulang angkan, kapanganakan, o kamatayan ni Melquisedec. Wala siyang mga hinalinhan ni mga kahalili man.—Gen 14:17-24; tingnan ang MELQUISEDEC.

Ang Mataas na Pagkasaserdote ni Jesu-Kristo. Ayon sa aklat ng Bibliya na Mga Hebreo, si Jesu-Kristo, mula nang siya'y buhaying-muli at pumasok sa langit, ay "isang mataas na saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec magpakailanman." (Heb 6:20; 7:17, 21) Upang ilarawan ang kadakilaan ng pagkasaserdote ni Kristo at ang kahigitan nito sa Aaronikong pagkasaserdote, ipinakita ng apostol na si Pablo na si Melquisedec ay naging hari at saserdote sa pamamagitan ng pagtatalaga ng Kataas-taasang Diyos, at hindi sa pamamagitan ng pagmamana. Si Kristo Jesus, na hindi mula sa tribo ni Levi, kundi mula sa Juda at mula sa linya ni David, ay hindi nagmana ng kaniyang katungkulan sa pamamagitan ng pagiging inapo ni Aaron, kundi tuwiran siyang hinirang ng Diyos, gaya ni Melquisedec. (Heb 5:10) Ganito ang pangakong iniulat sa Awit 110:4: "Si Jehova ay sumumpa (at hindi siya magsisisi): 'Ikaw ay isang saserdote hanggang sa panahong walang takda ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec!'" Dahil sa pagaatas na ito, si Kristo ay naging makalangit na Haring-Saserdote, at taglay rin niya ang awtoridad ng Kaharian dahil nagmula siya kay David. Kaya naman siya ang naging tagapagmana ng pagkaharing ipinangako sa tipang Davidiko. (2Sa 7:11-16) Samakatuwid ay hawak niya kapuwa ang katungkulan ng pagkahari at pagkasaserdote, gaya ni Melquisedec.

Makikita rin ang kahigitan ng mataas na pagkasaserdote ni Kristo sa bagay na si Levi, na siyang pinagmulan ng pagkasaserdoteng Judio, sa diwa ay nagbigay ng mga ikapu kay Melquisedec, yamang si Levi ay nasa mga balakang pa ni Abraham nang magbigay ang patriyarkang ito ng ikasampu sa saserdoteng-hari ng Salem. Karagdagan pa, sa gayong diwa ay pinagpala rin ni Melquisedec si Levi,

LINYA NG MGA MATAAS NA SASERDOTE SA ISRAEL

Matatagpuan sa 1 Cronica 6:1-15, 50-53 at Ezra 7:1-5 ang mga talaangkanan ng mga mataas na saserdote. Hindi nakatala sa mga ito ang lahat ng pangalan; may ilang kawing na hindi binanggit, gaya ng pangkaraniwan sa mga talahanayan ng angkan ng mga Hebreo. Si Josephus at ang mga Judiong rabbi ay nagsingit ng karagdagang mga pangalan, ngunit hindi matiyak ang katumpakan ng mga iyon. Ipinahihiwatig ng tandang pananong sa mga pangalang nakasulat sa makakapal na letra na ang indibiduwal ay posibleng naglingkod bilang mataas na saserdote (at ang ilan ay malamang na gayon nga) ngunit sa Bibliya ay nakatala lamang sa linya ng angkan ng mataas na saserdote at hindi espesipikong binanggit na naglingkod bilang gayon.

1512 B.C.E.—PASIMULA NG PAGKASASERDOTE NG ISRAEL

AARON — Moises (Exo 6:20; 1Cr 23:13)

ELEAZAR (Exo 6:23; Lev 10:1-7; Bil 20:25-28; 1Cr 6:3)

Nadab (namatay) — Abihu (namatay) — Itamar (Exo 6:23; 1Cr 24:1, 2) (Ang kaban ng tipan ay nasa Shilo mula noong masupil ang lupain [mga 1467 B.C.E.] hanggang noong panahon ni Eli, at pansamantala rin itong nanatili sa Bethel.—Jos 18:1; Huk 20:18, 26-28)

PINEHAS (Ibinigay ni Jehova sa kaniyang linya ang tipan para sa pagkasaserdote.—Exo 6:25; Bil 25:10-13; Jos 22:13; Huk 20:27, 28)

ABISUA? (1Cr 6:4, 5; Ezr 7:5)

BUKI? (1Cr 6:5; Ezr 7:4)

UZI? (1Cr 6:5, 6; Ezr 7:4)

(Lumilitaw na ang linya ni Itamar ang nanungkulan nang panahong ito)

ELI (Unang mataas na saserdote mula sa linya ni Itamar; hinalinhan niya si Abisua o si Uzi, ayon kay Josephus, *Jewish Antiquities,* V, 361, 362 [xi, 5]; VIII, 12 [i, 3]; ihambing ang 1Cr 24:3)

Zerahias (1Cr 6:6; Ezr 7:4)

Meraiot (1Cr 6:6, 7; Ezr 7:3, 4)

Amarias (1Cr 6:7)

Ahitub (2Sa 8:17; 1Cr 6:7, 8; 18:16)

Hopni — Pinehas

(Nabihag ng mga Filisteo ang Kaban. Namatay si Eli at ang kaniyang mga anak. Pitong-buwang nanatili sa teritoryo ng mga Filisteo ang Kaban. [1Sa 4:17, 18; 6:1] Ibinalik ang Kaban, pansamantala'y sa Bet-semes, pagkatapos ay napasa Kiriat-jearim [Baale-juda] sa bahay ni Abinadab sa loob ng maraming taon, hanggang noong mabihag ni David ang Sion.—1Sa 6:14, 15; 7:2; 2Sa 6:2, 3)

Icabod (1Sa 4:19-22)

AHITUB? (1Sa 14:3; 22:9)

AHIAS (Malamang ay kapatid ni Ahimelec. Naglingkod sa tabernakulo sa Shilo.—1Sa 14:3)

(Tinangka ni David na dalhin sa Jerusalem ang Kaban; pinatay si Uzah. Dinala ni David sa bahay ni Obed-edom na Giteo ang Kaban; tatlong-buwang nanatili roon ang Kaban; pagkatapos ay inilipat ito ni David sa Jerusalem.—2Sa 6:1-11)

AHIMELEC (Tumulong kay David; nasawi nang ipapatay ni Saul ang 85 saserdote ng Nob.—1Sa 21:1-6; 22:9-18)

ZADOK (Maaaring siya ang "ikalawang" saserdote noong panahon ng paghahari ni David. [Tingnan ang 2Ha 25:18; Jer 52:24.] Nanatiling tapat kay David noong tangkain ni Adonias na agawin ang trono. Hinirang ni Solomon bilang mataas na saserdote kahalili ni Abiatar.—2Sa 8:17; 15:24-29; 19:11; 1Ha 1:7, 8, 32-45; 2:27, 35; 1Cr 24:3)

(Inilagay sa bagong-tayong templo ni Solomon ang Kaban.—1Ha 8:1-6)

ABIATAR (Tumakas at sumama kay David. [1Sa 22:20-23; 23:6, 9; 30:7] Ngunit nang maglaon ay sumuporta kay Adonias at pinatalsik ni Solomon sa tungkulin. Naiwala ng sambahayan ni Eli ang mataas na pagkasaserdote, bilang katuparan ng mga salita ni Jehova sa 1 Samuel 2:30-36.—1Ha 2:27, 35)

Bumalik sa linya ni Eleazar ang katungkulan

AHIMAAS? (2Sa 15:27, 36; 17:20; 1Cr 6:8)

AZARIAS (I)? (1Ha 4:2; 1Cr 6:9)

(Ang tatlong sumusunod na pangalan, Amarias, Jehoiada, at Zacarias, ay maliwanag na mga kawing na hindi isinama sa 1Cr 6:1-15)

AMARIAS (Noong panahon ni Haring Jehosapat.—2Cr 19:11)

JEHOIADA (Noong panahon nina Ahazias, Athalia, at Jehoas.—2Ha 11:4–12:9; 2Cr 22:10–24:15)

ZACARIAS? (Binato hanggang sa mamatay, anupat may pahintulot ni Haring Jehoas.—2Cr 24:20-22)

JOHANAN? (1Cr 6:10)

AZARIAS (II) (Malamang na siya ang saserdoteng sumalansang kay Haring Uzias dahil sa mapangahas na pagkilos nito.—1Cr 6:10; 2Cr 26:17-20)

(Ang dalawang sumusunod na pangalan, Urias at Azarias, ay maaaring mga kawing na hindi binanggit sa 1Cr 6:1-15)

URIAS? (Ang saserdoteng nagtayo ng altar na katulad ng paganong altar sa Damasco, ayon sa utos ni Haring Ahaz.—2Ha 16:10-16)

AZARIAS (II o III) (Mula sa linya ni Zadok; naglingkod noong panahon ni Haring Hezekias. Maaaring siya rin si Azarias II na naunang itinala, o iba pa na kapangalan nito.—2Cr 31:10-13)

AMARIAS? (1Cr 6:11; Ezr 7:3)

AHITUB (Ne 11:11; 1Cr 6:11, 12; 9:11; Ezr 7:2)

MERAIOT? (Siya'y isang saserdote, isang inapo ni Ahitub, ngunit maaaring hindi naglingkod bilang mataas na saserdote.—1Cr 9:11; Ne 11:11)

ZADOK? (1Cr 6:12; 9:11; Ezr 7:2; Ne 11:11)

SALUM? (Mesulam) (1Cr 6:12, 13; 9:11; Ezr 7:2; Ne 11:11)

HILKIAS (Noong panahon ni Haring Josias.—2Ha 22:4-14; 23:4; 1Cr 6:13; 2Cr 34:9-22)

AZARIAS (III o IV)? (1Cr 6:13, 14)

SERAIAS (Pinatay ni Nabucodonosor sa Ribla matapos bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. —2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14; Ezr 7:1; Jer 52:24-27)

JEHOZADAK? (Dinala ni Nabucodonosor sa pagkatapon sa Babilonya noong 607 B.C.E. Ang anak niyang si Jesua [Josue] at posibleng ang iba pa niyang mga anak ay isinilang noong panahon ng pagkatapon. Sabihin pa, hindi na siya nakapanungkulan sa templo.—1Cr 6:14, 15; Ezr 3:2)

(Naglaho ang kaban ng tipan; wala na sa mga templong itinayo sa Jerusalem nang dakong huli)

PAGKABALIK MULA SA PAGKATAPON

JOSUE (Jesua) (Bumalik noong 537 B.C.E. kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:2; 3:2; Ne 12:10; Hag 1:1; Zac 3:1; 6:11)

JOIAKIM? (Ne 12:10, 12; nanungkulan noong panahong bumalik si Ezra sa Jerusalem, ayon kay Josephus, *Jewish Antiquities,* XI, 121 [v, 1])

ELIASIB (Noong panahon ni Nehemias.—Ne 3:20; 12:10, 22; 13:4, 6, 7)

JOIADA? (Ne 12:10, 11, 22; 13:28)

JOHANAN (Jonatan?) (Ne 12:11, 22, 23)

JADUA? (Malamang ay noong panahon ni Dario na Persiano o 'hanggang noon.'—Ne 12:11, 22)

MULA SA PANAHON NI DARIO (II) NA PERSIANO

(Mula sa panahong ito, ang talaan ng mga mataas na saserdote na naglingkod hanggang noong panahon ng mga Macabeo ay kinuha sa Apokripal na mga aklat ng Una at Ikalawang Macabeo at sa *Jewish Antiquities* [XI-XX], ni Josephus. Mas maraming mataas na saserdoteng binanggit si Josephus kaysa sa Unang Macabeo. Mula noong panahon ng mga Macabeo hanggang sa mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E., ang pangunahing mapagkukunan ng impormasyon ay si Josephus. Tatlo lamang ang binanggit ng Bibliya [sina Anas, Jose Caifas, at Ananias]. Sa karamihan ng kaso, waring nasunod naman ang linya ng mga mataas na saserdote, bagaman ang mga paganong tagapamahala ay nag-alis at nag-atas ng mga mataas na saserdote ayon sa sarili nilang kagustuhan.)

LINYA NG MGA MATAAS NA SASERDOTE NG ISRAEL (*karugtong*)

ONIAS I
SIMON I
ELEAZAR
MANASES
ONIAS II (Ipinagpatuloy sa tudling sa kanan) ➩

SIMON II
ONIAS III
JOSUE (Sa Gr., Jesus); tinawag ding Jason
ONIAS (Tinawag ding Menelaus)
JAKIM (Tinawag na Alcimus sa Griego); tinawag ding Jacimus

ANG MGA MACABEONG SASERDOTENG-HARI

JONATAN
SIMON (Kapatid ni Jonatan)
JOHN HYRCANUS
ARISTOBULO I ➩

ALEXANDER JANNAEUS
HYRCANUS II (Pansamantalang naagaw ni Aristobulo II ang pamamahala)
ANTIGONUS

PAGKATAPOS NA MAGING HARI SI HERODES NA DAKILA (Mat 2:1)
(Hinirang ni Herodes)

HANANEL (Anyong Latin ng Gr. na Ananelus)
ARISTOBULO III
HANANEL (ikalawang pagkakataon)
JESUS (anak ni Phabet) ➩

SIMON (anak ni Boethus)
MATIAS (Matatias) (manugang ni Boethus)
JOAZAR (anak ni Boethus)

(Hinirang ni Arquelao, Hari ng Judea—Mat 2:22)

ELEAZAR (anak ni Boethus) ➩

JESUS (anak ni Sie) (Joazar ibinalik ng pulutong sa puwesto)

(Hinirang ni Quirinio, Gobernador ng Sirya—Luc 2:2)

ANAS (Ananus) (anak ni Set) (Hinirang ni Quirinio; pinatalsik ni Valerius Gratus, gobernador ng Judea, noong mga 15 C.E. Siya ang biyenan ni Caifas. Pagkatapos mapatalsik, patuloy pa rin siyang naging maimpluwensiya.—Luc 3:2; Ju 18:13, 24; Gaw 4:6)

(Hinirang ni Valerius Gratus, Gobernador ng Judea)

ISMAEL (anak ni Phabi)
ELEAZAR (anak ni Anas)
SIMON (anak ni Camithus)
JOSE CAIFAS (Nanungkulan sa panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa at noong maagang bahagi ng ministeryo ng mga apostol. Bilang mataas na saserdote, siya ang nangasiwa sa paglilitis kay Jesus sa harap ng Sanedrin, kasama ng kaniyang biyenang si Anas. [Mat 26:3, 57; Luc 3:2; Ju 11:49, 51; 18:13, 14, 24, 28] Ipinatawag nila ni Anas sina Pedro at Juan at inutusan ang mga ito na huminto sa pangangaral. [Gaw 4:6, 18] Si Caifas ang mataas na saserdoteng nagbigay ng mga liham kay Saul para sa sinagoga sa Damasco upang maaresto ang mga Kristiyano.—Gaw 9:1, 2, 14)

(Hinirang ni Vitellius, Gobernador ng Sirya)

JONATAN (anak ni Anas) ➩

TEOFILO (anak ni Anas)

(Hinirang ni Herodes Agripa I)

SIMON (Cantheras) (anak ni Boethus)
MATIAS (Matatias) (anak ni Anas) ➩

ELIONAEUS (anak ni Cantheras)

(Hinirang ni Herodes, Hari ng Chalcis)

JOSE (anak ni Camydus)
ANANIAS (anak ni Nedebaeus) (Nangasiwa sa Sanedrin noong litisin si Pablo.—Gaw 23:2; 24:1)

(Hinirang ni Herodes Agripa II)

ISMAEL (anak ni Phabi)
JOSE (Cabi) (anak ng dating mataas na saserdoteng si Simon)
ANAS (Ananus) (anak ni Anas)
JESUS (anak ni Damnaeus)
JESUS (anak ni Gamaliel) ➩

MATIAS (Matatias) (anak ni Teofilo)
PHANAS (Phannias o Pinehas; anak ni Samuel) (Noong panahon ng pakikipagdigma sa Roma, ang taongbayan, hindi si Herodes, ang nag-atas sa kaniya bilang mataas na saserdote)

yamang ayon sa alituntunin, ang mababa ay pinagpapala ng mas dakila. (Heb 7:4-10) Itinawag-pansin din ng apostol na ang pagtukoy kay Melquisedec bilang "walang ama, walang ina, walang talaangkanan, walang pasimula ng mga araw ni wakas ng buhay" ay lumalarawan sa walang-hanggang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo, na binuhay-muli tungo sa "isang buhay na di-masisira."—Heb 7:3, 15-17.

Gayunpaman, bagaman ang pagkasaserdote ni Kristo ay hindi niya minana kay Aaron sa pamamagitan ng pagiging inapo nito sa laman, at bagaman wala siyang hinalinhan o kahalili sa kaniyang katungkulan, tinupad niya ang mga bagay na isinasagisag ng Aaronikong mataas na saserdote. Nilinaw ito ng apostol nang ipakita niya na ang tulad-toldang tabernakulo na itinayo sa ilang ay isang parisang lumalarawan sa "tunay na tolda, na itinayo ni Jehova, at hindi ng tao" at na ang mga Levitikong saserdote ay nagsagawa ng "sagradong paglilingkod sa isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay." (Heb 8:1-6; 9:11) Sinabi niya na inalis ni Jesu-Kristo, sa pamamagitan ng paghahandog nito ng sarili nitong sakdal na katawan at hindi ng mga haing hayop, ang bisa ng mga haing hayop o ang pangangailangan ukol sa mga ito; pagkatapos, si Jesus ay "pumasok sa langit," "hindi taglay ang dugo ng mga kambing at ng mga guyang toro, kundi taglay ang sarili niyang dugo, nang minsanan sa dakong banal at nagtamo ng walang-hanggang katubusan para sa atin." (Heb 4:14; 9:12; 10:5, 6, 9) Pumasok siya sa dakong banal na isinasagisag ng Kabanal-banalan na pinapasok noon ni Aaron, samakatuwid nga, "sa langit mismo, upang ngayon ay humarap sa mismong persona ng Diyos para sa atin."—Heb 9:24.

Ang hain ni Jesus bilang ang antitipikong Mataas na Saserdote ay hindi na kailangang ulitin na gaya ng ginagawa noon ng mga Aaronikong saserdote, dahil ang kaniyang hain ay aktuwal na nakapagaalis ng kasalanan. (Heb 9:13, 14, 25, 26) Karagdagan pa, walang saserdote na mula sa Aaronikong pagkasaserdote ang maaaring mabuhay nang napakahaba upang lubusang makapagligtas o makapagdulot ng ganap na kaligtasan at kasakdalan sa lahat ng kaniyang pinaglilingkuran, ngunit 'magagawa ni Kristo na iligtas nang lubusan yaong mga lumalapit sa Diyos sa pamamagitan niya, sapagkat siya ay laging buháy upang makiusap para sa kanila.'—Heb 7:23-25.

Bukod sa paghahandog ng mga hain, pinagpapala rin ng mataas na saserdote ng Israel ang bayan at siya ang pangunahing nagtuturo sa kanila ng matuwid na mga kautusan ng Diyos. Totoo rin ito kung tungkol kay Jesu-Kristo. Nang humarap siya sa kaniyang Ama sa langit, siya'y "naghandog ng isang hain ukol sa mga kasalanan nang walang hanggan at umupo sa kanan ng Diyos, na mula noon ay naghihintay hanggang sa mailagay ang kaniyang mga kaaway bilang tuntungan para sa kaniyang mga paa." (Heb 10:12, 13; 8:1) Samakatuwid, "sa ikalawang pagkakataon na siya ay magpapakita, ito ay hiwalay sa kasalanan at doon sa mga marubdob na naghahanap sa kaniya para sa kanilang kaligtasan." —Heb 9:28.

Makikita pa sa ibang diwa ang kahigitan ni Jesu-Kristo bilang Mataas na Saserdote. Nang maging isang tao na may dugo at laman tulad ng kaniyang "mga kapatid" (Heb 2:14-17), siya'y lubusang nasubok; dumanas siya ng lahat ng uri ng pagsalansang, pag-uusig, at nang dakong huli, ng isang kahiya-hiyang kamatayan. Gaya ng nakasaad: "Bagaman siya ay Anak, natuto siya ng pagkamasunurin mula sa mga bagay na kaniyang pinagdusahan; at pagkatapos na siya ay mapasakdal, siya ang nagkaroon ng pananagutan sa walang-hanggang kaligtasan ng lahat ng sumusunod sa kaniya." (Heb 5:8, 9) Ipinaliliwanag ni Pablo ang mga pakinabang na matatanggap natin dahil sa pagkakasubok na iyon kay Jesus: "Sapagkat yamang siya mismo ay nagdusa nang inilalagay sa pagsubok, magagawa niyang saklolohan yaong mga nalalagay sa pagsubok." (Heb 2:18) Yaong mga nangangailangan ng tulong ay makatitiyak sa kaniyang maawain at madamaying konsiderasyon. "Sapagkat," sabi ni Pablo, "taglay natin bilang mataas na saserdote, hindi ang isa na hindi magawang makiramay sa ating mga kahinaan, kundi ang isa na sinubok sa lahat ng bagay tulad natin, ngunit walang kasalanan."—Heb 4:15, 16.

Mga Kristiyanong Katulong na Saserdote. Si Jesu-Kristo ang tanging saserdote "sa paraang gaya ng kay Melquisedec" (Heb 7:17), ngunit tulad ni Aaron na mataas na saserdote ng Israel, si Jesu-Kristo ay may lupon ng mga katulong na saserdote na inilaan sa kaniya ng kaniyang Ama na si Jehova. Ang mga ito'y pinangakuan na magiging mga kasamang tagapagmana niya sa langit, kung saan makikibahagi rin sila bilang mga kasamang hari sa kaniyang Kaharian. (Ro 8:17) Sila'y tinatawag na "isang maharlikang pagkasaserdote." (1Pe 2:9) Sa pangitain sa aklat ng Bibliya na Apocalipsis, sila'y ipinakikitang umaawit ng isang bagong awit kung saan sinasabi nilang sila'y binili ni Kristo sa pamamagitan ng kaniyang dugo at 'ginawang isang kaharian at mga saserdote sa ating Diyos, at na mamamahala sila bilang mga hari sa ibabaw ng lupa.' (Apo 5:9, 10) Nang maglaon, sa pangitain ding iyon, ipinakita na sila'y may bilang na 144,000. Inilalarawan din na sila'y "binili mula sa lupa," bilang mga tagasunod ng Kordero, anupat "binili mula sa sangkatauhan bilang mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero." (Apo 14:1-4; ihambing ang San 1:18.) Sa kabanatang ito ng Apocalipsis (14), may babalang

ibinigay hinggil sa marka ng hayop, at ipinakita na ang pag-iwas sa markang ito ay "nangangahulugan ng pagbabata para sa mga banal." (Apo 14:9-12) Ang 144,000 na ito na binili ang mga nagbabata nang may katapatan, anupat mabubuhay at mamamahala bilang mga hari na kasama ni Kristo, at 'magiging mga saserdote ng Diyos at ng Kristo, at mamamahala bilang mga hari na kasama niya sa loob ng isang libong taon.' (Apo 20:4, 6) Sumapit sila sa ganitong maluwalhating katayuan dahil sa mga paglilingkod ni Jesus bilang mataas na saserdote.

Mga Makikinabang sa Makalangit na Pagkasaserdote. Ipinahihiwatig ng pangitain na nakaulat sa Apocalipsis tungkol sa Bagong Jerusalem kung sino ang tatanggap ng mga paglilingkod ng dakilang Mataas na Saserdote at ng mga kasama niya bilang makalangit na mga katulong na saserdote. Pinaglingkuran ni Aaron at ng kaniyang pamilya, gayundin ng makasaserdoteng tribo ni Levi, ang taong-bayan ng 12 tribo sa lupain ng Palestina. Kung tungkol sa Bagong Jerusalem, "ang mga bansa ay lalakad sa pamamagitan ng liwanag nito." —Apo 21:2, 22-24.

Tingnan din ang SASERDOTE.

MATAKAW [sa Ingles, *glutton*]. Isang taong makasarili at sakim, na mahilig sa labis na pagpapakasasa, lalo na, isa na masiba sa pagkain. Ang anumang anyo ng katakawan ay salungat na salungat sa mga panuntunan at simulain ng Bibliya.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang isang anak na ayaw magbago sa pagiging matakaw at lasenggo ay dadalhin ng kaniyang mga magulang sa matatandang lalaki ng lunsod, na mag-uutos naman na pagbabatuhin siya hanggang sa mamatay. (Deu 21:18-21) Bilang babala sa iba, hinatulan sa Mga Kawikaan maging ang pakikipagsamahan sa matatakaw: "Ang nakikisama sa matatakaw ay humihiya sa kaniyang ama." "Huwag kang sumama sa mga labis uminom ng alak, sa matatakaw kumain ng karne. Sapagkat ang lasenggo at ang matakaw ay sasapit sa karalitaan, at ang antok ay magdaramit sa isa ng mga basahan lamang." (Kaw 28:7; 23:20, 21) Ang terminong Hebreo na ginamit dito para sa "matakaw" at 'matakaw kumain' ay *zoh·lel'*. Posibleng ang pangunahing diwa ng salitang ito ay "mapagwaldas," samakatuwid nga, maaksaya, mapagtapon. —Ihambing ang Deu 21:20, tlb sa *Rbi8*.

Sa pagsisikap na siraan si Jesu-Kristo, ang isa sa mga paratang ng paninirang-puri na ipinukol sa kaniya ng kaniyang mga kalaban ay: "Narito! Isang taong matakaw at mahilig uminom ng alak." Pinasinungalingan ni Jesus ang bulaang paratang sa basta pagsasabing, "Ang karunungan ay pinatutunayang matuwid ng mga gawa nito" o "ng lahat ng mga anak nito." (Mat 11:19; Luc 7:34, 35) Sa ibang pananalita, sinabi ni Jesus na, 'Masdan ninyo ang aking matuwid na mga gawa at paggawi at malalaman ninyo na kabulaanan ang paratang na iyon.'

Walang dako sa kongregasyong Kristiyano ang katakawan, at nais tiyakin ng apostol na si Pablo na hindi ito makapapasok doon. Kaya naman nang iwan niya si Tito sa Creta upang mag-asikaso sa bagong-tatag na organisasyong Kristiyano roon, ipinaalaala niya kay Tito ang sinabi ng isa sa sariling mga propeta ng Creta (ipinapalagay na si Epimenides, isang Cretenseng makata noong ikaanim na siglo B.C.E.): "Ang mga Cretense ay laging mga sinungaling, mapaminsalang mababangis na hayop, matatakaw [sa literal, mga tiyan] na di-nagtatrabaho." Samakatuwid, ang mga aatasan ni Tito bilang mga tagapangasiwa, sabi ni Pablo, ay dapat na mga lalaking malaya sa lahat ng gayong mga akusasyon, mga lalaking hindi lasenggo o sakim at may mahusay na pagpipigil sa sarili.—Tit 1:5-12.

Bagaman hindi nakatala nang bukod bilang isang "gawa ng laman," ang katakawan ay kadalasan nang kaakibat ng mga paglalasingan at mga walang-taros na pagsasaya, at tiyak na kalakip ito sa malawak na pananalitang "mga bagay na tulad ng mga ito," anupat ang mga nagsasagawa ng mga iyon ay "hindi magmamana ng kaharian ng Diyos." (Gal 5:19, 21) Ang pagiging katamtaman sa mga kaugalian sa pagkain, gayundin sa lahat ng iba pang gawain, ay isang katangiang Kristiyano.—1Ti 3:2, 11.

MATAMBONG LAWA. Ang salitang Hebreo na *'agham'*, na isinaling "matambong lawa," ay malamang na isang katubigan na likas na naipon sa isang mababang dako. (Exo 7:19; 8:5; Aw 107:35; 114:8; Isa 35:7; 41:18) Ang hula na nagsasabing gagawin ng Diyos na "mga matambong lawa ng tubig" ang Babilonya ay buong-linaw na nagpapakita na magiging matindi ang pagkatiwangwang nito.—Isa 14:23.

MATAN. Isang ninuno ni Jose, ang ama-amahan ni Jesu-Kristo. Maaaring si Matan ay lolo ni Jose. —Mat 1:15, 16.

MATANA [Kaloob]. Isa sa mga kampamento ng Israel. Nasa pagitan ito ng agusang libis ng Arnon at ng teritoryo ni Sihon na Amorita. (Bil 21:13-21) Ipinapalagay na ang sinaunang lokasyon nito ay ang Khirbet el-Medeiyineh (o, Mudaiyina), na mga 15 km (9.5 mi) sa HS ng Dibon.

MATANDANG LALAKI. Ang salitang Hebreo na *za·qen'* at ang salitang Griego na *pre·sby'te·ros*, kapuwa nangangahulugang "matandang lalaki," o "matanda," ay hindi lamang ginagamit upang tumukoy sa mga taong may-edad na (Gen 18:11; Deu 28:50; 1Sa 2:22; 1Ti 5:1, 2) o sa isa na mas nakata-

tanda (Luc 15:25) kundi ikinakapit din ito sa pantanging paraan doon sa mga humahawak ng posisyong may awtoridad at may pananagutan sa isang komunidad o bansa. Sa huling nabanggit na diwa pinakamadalas gamitin ang mga terminong ito sa Hebreo at sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Mula pa noong sinaunang mga panahon at hanggang sa ngayon, nakaugalian nang igalang ang matandang lalaki, anupat nirerespeto siya dahil sa kaniyang karanasan at kaalaman at dahil sa karunungan at matinong pagpapasiya na natamo niya mula rito. Sa maraming bansa, nagpapasakop ang mga tao sa patnubay ng kanilang matatandang lalaki, maaaring sa matatandang miyembro ng mga linya ng kanilang pamilya o sa mga taong kilalá dahil sa kanilang kaalaman at karunungan. Dahil dito, ang pananalitang "matandang lalaki" ay nagkaroon ng dalawang kahulugan, anupat maaaring gamitin sa pisikal na diwa o bilang isang katawagan ng posisyon o katungkulan. Ang mga pagtukoy sa "matatandang lalaki ["mga dignitaryo," *JB*] sa lupain ng Ehipto" at sa 'matatandang lalaki ng Moab at sa matatandang lalaki ng Midian' ay hindi sumasaklaw sa bawat may-edad na lalaki sa mga bansang iyon kundi kumakapit sa mga naglilingkod bilang isang sanggunian upang mangasiwa at pumatnubay sa mga gawain ng bansa; sila ang "mga prinsipe [sa Heb., *sa·rim′;* "mga pinuno," *AT*]" ng mga bansang iyon.—Gen 50:7; Bil 22:4, 7, 8, 13-15; Aw 105:17, 21, 22.

Sa gayunding paraan, ang mga pananalitang "matatandang lalaki ng Israel," "matatandang lalaki ng kapulungan," "matatandang lalaki ng aking bayan," "matatandang lalaki sa lupain," ay ginagamit sa opisyal na diwa, anupat hindi kumakapit sa bawat may-edad na lalaki sa bansang Israel. (Bil 16:25; Lev 4:15; 1Sa 15:30; 1Ha 20:7, 8) Sa iilang kaso kung saan lumilitaw ang *zeqe·nim′* (matatandang lalaki) nang walang kasamang mga salita na magbibigay-linaw, ang konteksto ang dapat pagbatayan upang malaman kung ang tinutukoy nito ay yaong mga may-edad na lalaki lamang o yaong mga may opisyal na katungkulan bilang mga pinuno.

Matatandang Lalaki (Matatanda) ng Israel. Bago pa man ang Pag-alis, ang mga Israelita ay mayroon nang "matatandang lalaki" na naghaharap ng mga bagay-bagay sa bayan, gumaganap bilang kanilang mga tagapagsalita, at gumagawa ng mga pasiya. Nang pabalik na si Moises sa Ehipto, inutusan siyang iharap ang kaniyang atas sa matatandang lalaking ito, at ang mga lalaking ito, o malamang na ang mga pangunahin sa kanila, ay sumama sa kaniya nang pumaroon siya sa harap ni Paraon.—Exo 3:16, 18.

Nang iharap ni Moises, bilang kinatawan ng Diyos, ang tipang Kautusan sa bansa, ang opisyal na "matatandang lalaki" ang kumatawan sa bayan nang pumasok sila sa pakikipagtipang iyon kay Jehova. (Exo 19:3-8) Pagkaraan ng ilang panahon, nang magreklamo ang mga Israelita dahil sa mga kalagayan sa ilang, ipinagtapat ni Moises kay Jehova ang suliraning ito, palibhasa'y nabibigatan na siya sa pangangasiwa sa bansa. Pagkatapos ay inutusan ng Diyos si Moises: "Magtipon ka para sa akin ng pitumpung lalaki mula sa matatandang lalaki ng Israel, na kilala mong sila ay matatandang lalaki ng bayan at mga opisyal sa kanila, . . . at kukunin ko ang ilang bahagi ng espiritu na sumasaiyo at ilalagay ko iyon sa kanila, at tutulungan ka nila sa pagdadala ng pasan." (Bil 11:16, 17) Ang "matatandang lalaki" na ito ay inatasan sa paglilingkod na ito sa teokratikong paraan. (Bil 11:24, 25) Pagkatapos, ginamit sila ni Jehova upang makatulong ni Moises sa pananagutang manguna at mangasiwa.

Nang maglaon, sinakop ng pagala-galang mga Israelita ang Lupang Pangako at muli silang namirmihan sa mga bayan at mga lunsod, gaya ng kanilang paraan ng pamumuhay sa Ehipto. Ang matatandang lalaking iyon ang nagkaroon ng pananagutan sa taong-bayan sa bawat komunidad. Gumanap sila bilang isang lupon ng mga tagapangasiwa para sa kani-kanilang komunidad, anupat naglaan ng mga hukom at mga opisyal para sa paglalapat ng katarungan at pagpapanatili ng kapayapaan, mabuting kaayusan, at espirituwal na kalusugan.—Deu 16:18-20; 25:7-9; Jos 20:4; Ru 4:1-12.

Ang mga pagtukoy sa 'buong Israel, sa matatandang lalaki nito at sa mga ulo nito at sa mga hukom nito at sa mga opisyal nito,' (Jos 23:2; 24:1), 'sa matatandang lalaki ng Israel at sa lahat ng mga ulo ng mga tribo, sa mga pinuno ng mga sambahayan sa panig ng ama' (2Cr 5:2), ay hindi nangangahulugang ang "mga ulo," "mga hukom," "mga opisyal," at "mga pinuno" ay naiiba pa sa "matatandang lalaki." Sa halip, ipinahihiwatig lamang ng mga ito na yaong mga binanggit sa gayong espesipikong paraan ay humawak ng pantanging mga katungkulan sa loob ng lupon ng matatandang lalaki.—Ihambing ang 2Ha 19:2; Mar 15:1.

Yaong mga naglilingkod sa bansa bilang "matatandang lalaki" ay tinutukoy ng mga pananalitang "matatandang lalaki ng Israel" (1Sa 4:3; 8:4), "matatandang lalaki sa lupain" (1Ha 20:7), "matatandang lalaki ng kapulungan" (Huk 21:16), o, noong mahati na ang kaharian, "matatandang lalaki ng Juda at Jerusalem," para sa timugang kaharian.—2Ha 23:1.

Tulad ng marami sa mga hari at mga saserdote ng Israel, sa kabuuan ay hindi naging tapat ang "matatandang lalaki" sa kanilang pananagutan sa Diyos at sa bayan. (1Ha 21:8-14; Eze 7:26; 14:1-3) Dahil naiwala nila ang suporta ng Diyos, 'mga

batang lalaki ang magiging kanilang mga prinsipe,' at 'sasalakay ang itinuturing na mababa laban sa isang dapat parangalan.' (Isa 3:1-5) Sa gayon, idiniriin ng Hebreong Kasulatan na hindi sapat ang pagiging may-edad ng isa, yamang "ang ulong may uban ay [magiging] korona ng kagandahan" lamang kapag 'nasusumpungan ito sa daan ng katuwiran.' (Kaw 16:31) Hindi "lamang yaong mga sagana sa araw ang marurunong, ni yaon lamang matatanda ang nakauunawa ng kahatulan," kundi yaong mga tao na, bukod sa makaranasan ay pinapatnubayan din ng espiritu ng Diyos at nakapagtamo ng unawa hinggil sa kaniyang Salita.—Job 32:8, 9; Aw 119:100; Kaw 3:5-7; Ec 4:13.

Nagpatuloy ang pangangasiwa ng lupon ng "matatandang lalaki" sa buong kasaysayan ng bansa, kahit noong panahon ng pagkatapon nila sa Babilonya at pagkatapos silang maisauli sa Juda. (Jer 29:1; Ezr 6:7; 10:7, 8, 14) Noong nasa lupa si Jesus, ang "matatandang lalaki" (sa Gr., *pre·sby'te·roi*) ay aktibo sa mga kapakanang pambayan, kapuwa sa komunidad (Luc 7:3-5) at sa buong bansa. Ang "kapulungan ng matatandang lalaki" (sa Gr., *presby·te'ri·on*) sa Jerusalem ang isa sa pangunahing pinagmulan ng pagsalansang kay Jesus at sa kaniyang mga alagad.—Luc 22:66; Gaw 22:5.

Ang Matatanda sa Kongregasyong Kristiyano. Batay sa mga impormasyong ito, madali nating maunawaan ang mga pagtukoy sa "matatandang lalaki" (*pre·sby'te·roi*) ng kongregasyong Kristiyano. Kung paano ang kaayusan sa Israel sa laman, gayundin sa espirituwal na Israel, anupat ang "matatandang lalaki," o matatanda, ay yaong mga may pananagutang mangasiwa sa kongregasyon.

Noong araw ng Pentecostes, kumilos ang mga apostol bilang isang lupon, anupat si Pedro ang nagsilbing tagapagsalita sa pamamagitan ng pagkilos ng ibinuhos na espiritu ng Diyos. (Gaw 2:14, 37-42) Maliwanag na sila ay "matatandang lalaki" sa espirituwal na diwa dahil sa kanilang matagal at matalik na pakikipagsamahan kay Jesus at dahil personal niya silang inatasan na magturo. (Mat 28:18-20; Efe 4:11, 12; ihambing ang Gaw 2:42.) Makikita sa saloobin niyaong mga nagiging mananampalataya na kinikilala nila na ang mga apostol ay may awtoridad na mamahala sa bagong bansa na nasa ilalim ni Kristo (Gaw 2:42; 4:32-37; 5:1-11) at na may awtoridad ang mga ito na magbigay ng mga atas para sa paglilingkod, sa tuwirang paraan man bilang isang lupon o sa pamamagitan ng mga kinatawan, anupat ang kilaláng halimbawa nito ay ang apostol na si Pablo. (Gaw 6:1-6; 14:19-23) Nang uminit ang usapin ng pagtutuli, nagpulong ang "matatandang lalaki" kasama ang mga apostol upang isaalang-alang ang bagay na ito. Ang kanilang pasiya ay ipinabatid sa mga kongregasyon sa lahat ng lugar at tinanggap ito bilang opisyal na utos. (Gaw 15:1-31; 16:1-5) Kaya, kung paanong naglingkod sa buong bansang Israel ang ilang "matatandang lalaki," maliwanag na ang "matatandang lalaki" na ito kasama ang mga apostol ay bumuo ng isang lupong tagapamahala para sa buong kongregasyong Kristiyano sa lahat ng lupain. Nang dakong huli, pumaroon si Pablo sa Jerusalem at nakipagkita kay Santiago at sa "lahat ng matatandang lalaki," anupat isinaysay niya sa kanila ang mga resulta ng kaniyang gawain at tumanggap siya ng payo mula sa kanila hinggil sa partikular na mga bagay.—Gaw 21:15-26.

Sa ilang kaso, ang terminong "matatandang lalaki" ay binabanggit bilang kabaligtaran ng mga nakababatang lalaki o kasama ng matatandang babae ngunit walang ipinahihiwatig na pananagutan sa kongregasyon. Sa gayong mga kaso, tinutukoy lamang ng terminong ito ang mga lalaking may-edad na. (Gaw 2:17, 18; 1Ti 5:1, 2) Ginagamit din ito upang tumukoy sa "mga tao ng sinaunang mga panahon." (Heb 11:2) Gayunman, sa karamihan ng mga kaso sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang tinutukoy na "matatandang lalaki" ay yaong mga may pananagutang mangasiwa sa kongregasyon. Sa ilang teksto, ang "matatandang lalaki" ay tinatawag na "mga tagapangasiwa" (sa Gr., *e·pi'sko·poi;* 'mga obispo,' *KJ*). Ginamit ni Pablo ang terminong ito nang kausapin niya ang "matatandang lalaki" ng nag-iisang kongregasyon ng Efeso, at ikinapit niya iyon sa mga nasa gayong posisyon sa kaniyang liham kay Tito. (Gaw 20:17, 28; Tit 1:5, 7) Samakatuwid, ang mga terminong ito ay kapuwa tumutukoy sa iisang posisyon, anupat ipinahihiwatig ng *pre·sby'te·ros* ang may-gulang na mga katangian ng isa na inatasan sa gayong katungkulan, at ipinahihiwatig naman ng *e·pi'sko·pos* ang mga tungkuling kaakibat ng pag-aatas na iyon.

May kinalaman sa salitang Griego na *pre·sby'te·ros,* sinabi ni Manuel Guerra y Gomez: "Ang eksaktong salin ng terminong ito [*pre·sby'te·ros*] sa halos karamihan ng mga tekstong Helenistiko, na naingatan hanggang sa ngayon, ay ang saling *matandang lalaki* na singkahulugan ng *lalaking may-gulang.* Pantanging ipinahihiwatig nito ang pagkamaygulang sa pagpapasiya at kahusayan sa pamamatnubay. . . . May teknikal na diwa man ito o wala, ang terminong ito [*pre·sby'te·ros*], kapuwa sa Helenistiko at sa Israelitang daigdig, ay tumutukoy, hindi sa matandang may sakit, kundi sa halip, sa lalaking may-gulang, na dahil sa kaniyang karanasan at kapantasan ay karapat-dapat na mamahala sa kaniyang pamilya o sa kaniyang bayan."—*Episcopos y Presbyteros,* Burgos, Espanya, 1962, p. 117, 257.

Maliwanag na ang edad, o ang aktuwal na dami ng mga taon na nabuhay ang isa, ay isang salik upang maging kuwalipikadong maglingkod bilang isang "matandang lalaki" sa sinaunang Israel. (1Ha 12:6-13) Kaya sa gayunding paraan, ang "matatandang lalaki," o mga tagapangasiwa, sa kongregasyong Kristiyano ay hindi mga kabataang lalaki, gaya ng ipinakikita ng pagtukoy ng apostol sa kanila bilang mga may asawa at mga anak. (Tit 1:5, 6; 1Ti 3:2, 4, 5) Gayunpaman, hindi pisikal na edad ang nag-iisa o pangunahing salik, gaya ng makikita sa iba pang mga kuwalipikasyong binanggit (1Ti 3:2-7; Tit 1:6-9), ni may itinakda mang espesipikong edad. Maliwanag na si Timoteo, na nag-atas ng "matatandang lalaki," ay kinilala rin bilang isang matandang lalaki, bagaman bata-bata pa. —1Ti 4:12.

Kalakip sa mga kahilingan para sa posisyon bilang isang "matandang lalaki" sa kongregasyong Kristiyano ang isang mataas na pamantayan ng paggawi at espirituwalidad. Ang kakayahang magturo, magpayo, at sumaway ay isang mahalagang salik upang sang-ayunan ang isa bilang "matandang lalaki." (1Ti 3:2; Tit 1:9) May-kataimtimang inutusan ni Pablo si Timoteo na 'ipangaral ang salita, maging apurahan dito sa kaayaayang kapanahunan, sa maligalig na kapanahunan, sumaway, sumawata, magpayo, na lubusang taglay ang mahabang pagtitiis at sining ng pagtuturo.' (2Ti 4:2) Bilang "mga pastol," pananagutan ng "matatandang lalaki" ang espirituwal na pagpapakain sa kawan, gayundin ang pangangalaga sa mga may-sakit sa espirituwal at ang pagsasanggalang sa kawan laban sa tulad-lobong mga elemento. (Gaw 20:28-35; San 5:14, 15; 1Pe 5:2-4) Karagdagan pa, palibhasa'y naging masigasig si Pablo sa pagtuturo "nang hayagan at sa bahay-bahay," ipinaalaala rin niya kay Timoteo ang pananagutan nito na 'gawin ang gawain ng isang ebanghelisador, lubusang ganapin ang iyong ministeryo.' —Gaw 20:20; 2Ti 4:5.

Bawat kongregasyong Kristiyano ay may sariling lupon ng "matatandang lalaki," o "mga tagapangasiwa," anupat palaging binabanggit ang mga ito sa anyong pangmaramihan, gaya niyaong nasa Jerusalem (Gaw 11:30; 15:4, 6; 21:18), Efeso (Gaw 20:17, 28), at Filipos (Fil 1:1). Binabanggit ang "lupon ng matatandang lalaki" (sa Gr., *pre·sby·te′ri·on*) may kinalaman sa 'pagpapatong ng mga kamay' kay Timoteo. (1Ti 4:14) Ang "matatandang lalaki," bilang mga tagapangasiwa ng kongregasyon, ay 'namuno' sa kanilang mga kapatid.—Ro 12:8; 1Te 5:12-15; 1Ti 3:4, 5; 5:17.

Bilang "matatandang lalaki" na may awtoridad bilang apostol, kung minsan ay pinangangasiwaan nina Pablo at Pedro ang ibang "matatandang lalaki" sa ilang kongregasyon (ihambing ang 1Co 4:18-21; 5:1-5, 9-13; Fil 1:1; 2:12; 1Pe 1:1; 5:1-5), gaya ng ginawa ng apostol na si Juan at ng mga alagad na sina Santiago at Judas—pawang mga manunulat ng mga liham sa mga kongregasyon. Inatasan ni Pablo sina Timoteo at Tito na katawanin siya sa ilang lugar. (1Co 4:17; Fil 2:19, 20; 1Ti 1:3, 4; 5:1-21; Tit 1:5) Sa maraming kaso, bagong-tatag na mga kongregasyon ng mga mananampalataya ang inasikaso ng mga lalaking ito; ang atas ni Tito ay 'ituwid ang mga bagay na may depekto [o kulang, kapos]' sa mga kongregasyon sa Creta.

Sina Pablo, Bernabe, Tito, at maliwanag na pati si Timoteo ay iniulat na nakibahagi sa pag-aatas ng mga tao bilang "matatandang lalaki" sa mga kongregasyon. (Gaw 14:21-23; 1Ti 5:22; Tit 1:5) Walang rekord na gumawa ng sariling mga pag-aatas ang mga kongregasyon. Nang inilalahad ang muling pagdalaw nina Pablo at Bernabe sa Listra, Iconio, at Antioquia, sinabi ng Gawa 14:23 na *"nag-atas* sila ng matatandang lalaki [sa Gr., *khei·ro·to·ne′san·tes*] para sa kanila sa bawat kongregasyon" ("sa bawat isa sa mga iglesyang ito ay nag-atas sila ng matatanda," *JB*; "nag-atas sila ng matatanda para sa kanila sa bawat iglesya," *RS*). May kinalaman sa kahulugan ng pandiwang Griego na *khei·ro·to·ne′o,* ganito ang mababasa sa *The Acts of the Apostles,* ni F. F. Bruce (1970, p. 286): "Bagaman ang etimolohikal na diwa ng [*khei·ro·to·ne′o*] ay 'ihalal sa pamamagitan ng pagtataas ng mga kamay', nang maglaon ay ginamit ito sa diwa na 'italaga', 'atasan': ihambing ang salita ring iyon na may unlapi [*pro,* "sa unahan"] sa x. 41." Ang *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, pagkatapos na ibigay muna ang karaniwang mga katuturan ng *khei·ro·to·ne′o,* ay nagsasabi: "nang maglaon, sa pangkalahatan, *atasan, . . . atasan sa isang katungkulan* sa Iglesya." (Nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1986) Gayundin naman, ang *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 673) ay nagsasabi: "Kung sinusundan ng isang *accusative, atasan* o *ilagay sa isang katungkulan,* bagaman walang halalan o mga boto." Inatasan ang mga lalaking Kristiyanong ito sa katungkulan bilang "matandang lalaki," o matanda, nang walang anumang sumusuportang boto ng iba na nagtaas ng kanilang mga kamay.

Nang sumulat si Pablo kay Timoteo, sinabi niya: "Ang matatandang lalaki na namumuno sa mahusay na paraan ay kilalaning karapat-dapat sa dobleng karangalan, lalo na yaong mga nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo." (1Ti 5:17) Dahil sa sumusunod na talata (18) at gayundin sa sinundang pagtalakay kung paano pararangalan ang mga babaing

balo sa materyal na paraan (tal 3-16), maliwanag na kalakip sa "dobleng karangalan" na ito ang materyal na tulong.

Sino ang "dalawampu't apat na matatanda" na nasa makalangit na mga trono?

Sa aklat ng Apocalipsis, lumilitaw ang terminong *pre·sby'te·roi* nang 12 ulit at ikinakapit ito sa mga espiritung nilalang. Ipinahihiwatig ng kanilang mga kapaligiran, damit, at mga ikinikilos kung sino sila.

Ang apostol na si Juan ay nagkaroon ng isang pangitain hinggil sa trono ni Jehova sa langit, na napalilibutan ng 24 na nakabababang trono kung saan nakaupo naman ang 24 na matatanda na nadaramtan ng mapuputing panlabas na kasuutan at may mga ginintuang korona sa kanilang mga ulo. (Apo 4:1-4) Sa pagpapatuloy ng pangitain, nakita ni Juan na ang 24 na matatanda ay hindi lamang paulit-ulit na sumusubsob bilang pagsamba sa harap ng trono ni Jehova kundi nakikibahagi rin sila sa iba't ibang bahagi ng pangitain habang nagaganap ito. (Apo 4:9-11; 5:4-14; 7:9-17; 14:3; 19:4) Kitang-kita silang nakikibahagi sa paghahayag ng Kaharian na sa diwa ay nagsasabing kinuha ni Jehova ang kaniyang dakilang kapangyarihan at nagsimula na siyang mamahala bilang hari.—Apo 11:15-18.

Sa sinaunang Israel, ang "matatandang lalaki [matatanda] ng Israel" ay kumatawan at nagsalita para sa buong bansa. (Exo 3:16; 19:7) Sa gayunding paraan, ang "matatanda" ay maaaring kumatawan sa buong kongregasyon ng espirituwal na Israel. Samakatuwid, malamang na ang 24 na matatanda na nakaupo sa mga tronong nasa palibot ng Diyos ay kumakatawan sa buong lupon ng mga pinahirang Kristiyano na, palibhasa'y naging tapat hanggang sa kamatayan, tumanggap ng ipinangakong gantimpala ng isang makalangit na pagkabuhay-muli at ng mga trono na malapit sa trono ni Jehova. (Apo 3:21) Makahulugan din ang bilang na 24, sapagkat ito ang bilang ng mga pangkat ng mga saserdoteng inorganisa ni Haring David upang maglingkod sa templo sa Jerusalem. Ang mga pinahirang Kristiyano ay magiging "isang maharlikang pagkasaserdote."—1Pe 2:9; 1Cr 24:1-19; Luc 1:5-23, 57-66; Apo 20:6; tingnan ang TAGAPANGASIWA.

MATANIAS [Kaloob ni Jehova].

1. Isang Levita, anak ni Heman. Pinili siya sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ikasiyam na pangkat ng mga Levitikong manunugtog na naglilingkod ayon sa pagkakaayos ni David.—1Cr 25:1, 4, 8, 9, 16.

2. Isang Levita na mula sa mga anak ni Asap at isang ninuno ni Jahaziel. (2Cr 20:14) Maaaring siya ang Matanias na binanggit sa 1 Cronica 9:15 at Nehemias 13:13. Maaaring ibang Matanias o ang kinatawan ng sambahayang iyon ang binanggit sa Nehemias 12:8; ihambing ang Nehemias 11:17, 22; 12:25.

3. Isang Levitang inapo ni Asap na tumulong sa paglilinis sa bahay ni Jehova noong panahon ni Haring Hezekias.—2Cr 29:12-16.

4. Isang anak ni Haring Josias at tiyo ni Haring Jehoiakin. Iniluklok siya sa trono ng Juda ni Nabucodonosor na hari ng Babilonya, na bumago sa kaniyang pangalan tungo sa Zedekias.—2Ha 24:15-17; tingnan ang ZEDEKIAS Blg. 4.

5. Isang Israelitang kabilang sa "mga anak ni Elam" na nagpaalis sa mga asawang banyaga.—Ezr 10:25, 26, 44.

6. Isang Israelitang kabilang sa "mga anak ni Zatu" na nagpaalis sa mga asawang banyaga.—Ezr 10:25, 27, 44.

7. Isang Israelitang kabilang sa "mga anak ni Pahat-moab" na nagpaalis sa mga asawang banyaga.—Ezr 10:25, 30, 44.

8. Isang Israelitang kabilang sa "mga anak ni Bani" na nagpaalis sa mga asawang banyaga.—Ezr 10:25, 34, 37, 44.

MATAPANG NA INUMIN. Tingnan ang artikulong ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.

MATAT [malamang na pinaikling anyo ng Heb. na Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"].

1. Isang malayong ninuno ni Jesu-Kristo sa pamamagitan ni Maria. Siya ay tinatawag na "anak ni Levi" at isa sa mga tao na nakatala sa yugto sa pagitan nina Zerubabel at David.—Luc 3:29.

2. Isang mas malapit na ninuno ni Jesus sa pamamagitan ni Maria. Ang ama ni Maria na si Heli ay tinutukoy na "anak" ng Matat na ito, na malamang na lolo ni Maria.—Luc 3:23, 24.

MATATA [malamang na pinaikling anyo ng Heb. na Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"]. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda na anak ni Natan at apo ni David. Isa siyang ninuno ni Jesus, ayon sa talaangkanan ni Kristo sa panig ng ina na iniulat ni Lucas.—Luc 3:23, 31.

MATATAAS NA DAKO. Ang salitang Hebreo na karaniwang isinasalin bilang "matataas na dako" (*ba·mohth'*) ay kadalasang iniuugnay sa pagsamba, ngunit maaari rin itong tumukoy sa matataas na lugar, mga burol, at mga bundok (2Sa 1:19, 25 [ihambing ang 1Sa 31:8]; Am 4:13; Mik 1:3), "matataas na alon sa dagat" (sa literal, matataas na dako sa dagat) (Job 9:8), at mga kaitaasan, o "matataas na dako ng mga ulap" (Isa 14:14).

Maliwanag na ang mga pananalitang 'sumakay sa matataas na dako sa lupa' at 'tumuntong sa matataas na dako' ay dapat unawain na tumutukoy sa matagumpay na pagsakop sa isang lupain, sapagkat, sa diwa, ang isa na kumokontrol sa lahat ng matataas na dako, samakatuwid nga, sa mga burol at mga bundok ng isang bansa, ay panginoon ng lupain. —Deu 32:13; 33:29.

Mga Sentro ng Huwad na Pagsamba. Ang matataas na dako, o ang mga lugar o mga dambana kung saan isinasagawa ang idolatriya, ay matatagpuan hindi lamang sa mga burol at mga bundok kundi pati sa mga libis, mga batis, mga lunsod, at sa ilalim ng mga punungkahoy. (Deu 12:2; 1Ha 14:23; 2Ha 17:29; Eze 6:3) Ang mga ito ay may mga altar para sa paghahain, mga patungan ng insenso, mga sagradong poste, mga sagradong haligi, at mga nililok na imahen. (Lev 26:30; Bil 33:52; Deu 12:2, 3; Eze 6:6) Sa maraming matataas na dako ay may naglilingkod na mga patutot na lalaki at babae. (1Ha 14:23, 24; Os 4:13, 14) Kalimitan, sa matataas na dako isinasagawa ang mahahalay na ritwal, lakip na ang seremonyal na pagpapatutot at paghahain ng mga bata.—Isa 57:5; Jer 7:31; 19:5.

Mayroon ding mga bahay, o mga santuwaryo, ng matataas na dako kung saan may nangangasiwang mga saserdote at kung saan iniingatan ang mga imahen ng mga bathala. (1Ha 12:31; 13:32; 2Ha 17:29, 32; 23:19, 20; Isa 16:12) Kaya naman, kung minsan, ang katawagang "mataas na dako" ay maaaring tumutukoy sa gayong santuwaryo sa halip na sa isang mataas na lugar para sa pagsamba. Ipinahihiwatig ito ng pagbanggit ni Ezekiel sa matataas na dako na may sari-saring kulay. (Eze 16:16) Marahil, ang matataas na dakong ito ay mga santuwaryong tulad-tolda.

Bago pumasok sa Lupang Pangako ang mga Israelita, inutusan silang sirain ang sagradong matataas na dako ng mga Canaanita at ang lahat ng kagamitan ng huwad na pagsamba na nauugnay sa mga iyon. (Bil 33:51, 52) Ngunit hindi ito ginawa ng mga Israelita, at pagkamatay ni Josue at ng nakatatandang salinlahi, pumasok ang malawakang apostasya.—Huk 2:2, 8-13; Aw 78:58.

Hindi Lahat ng Matataas na Dako ay Hinatulan. Ayon sa kautusan ni Jehova, ang mga hain ay dapat lamang ihandog sa dakong itinalaga niya. Noong mga araw ni Josue, batid ng mga Israelita na ang di-sinasang-ayunang pagtatayo ng altar para sa handog na sinusunog ay maituturing na paghihimagsik kay Jehova. (Deu 12:1-14; Jos 22:29) Gayunman, may mga indikasyon na nang alisin sa tabernakulo ang sagradong Kaban (1Sa 4:10, 11; 6:1, 10-14; 7:1, 2), nagkaroon na rin ng sinang-ayunang paghahain sa ibang mga lugar, anupat sa ilang kaso ay ginagawa ito nang regular at hindi lamang sa pantanging mga pagkakataon. (1Sa 7:7-9; 10:8; 11:14, 15; 16:4, 5; 1Ha 3:3; 1Cr 21:26-30) Sa mataas na dako na nasa isang lunsod na di-binanggit ang pangalan, sa lupain ng Zup, ay may itinayong istraktura at waring doon maaaring kainin ang mga haing pansalu-salo. Mga 30 katao, o baka higit pa, ang kasya sa bulwagang kainan doon. Maging ang mga babae sa lunsod ay pamilyar sa paraan ng paghahain doon. (1Sa 9:5, 11-13, 22-25) Maaari ring isang kaugalian noon ng mga pamilya ang taunang paghahain, hindi sa tabernakulo, kundi sa kani-kanilang lunsod.—1Sa 20:6, 29.

Noon, ipinahintulot ang paghahain sa matataas na dako sapagkat wala pang bahay na naitatayo para sa pangalan ni Jehova. Dahil dito, kinailangang maghain si Solomon sa bantog na mataas na dako sa Gibeon, na kinaroroonan ng tabernakulo noong panahong iyon.—1Ha 3:2-4; 1Cr 16:37-40, 43; 21:29; 2Cr 1:3, 13; tingnan ang ALTAR; HANDOG, MGA.

Ang Paghahari ni Solomon at ang Sampung-Tribong Kaharian. Noong huling bahagi ng kaniyang paghahari, si Haring Solomon ay nagtayo ng matataas na dako para sa huwad na mga diyos na sinasamba ng kaniyang mga asawang banyaga. Isang dahilan ito kung bakit iniwan ng mga Israelita ang tunay na pagsamba kay Jehova at naglingkod sa huwad na mga diyos. Kaya naman, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ahias, sinabi ni Jehova na ang sampung tribo ay pupunitin mula sa anak ni Solomon at na si Jeroboam ang mamamahala sa mga ito.—1Ha 11:7, 8, 30-35.

Bagaman tiniyak ni Jehova kay Jeroboam na ang paghahari niya ay magiging matatag kung patuloy siyang maglilingkod sa Diyos nang may katapatan, nang siya'y maging hari ay nangamba siya na baka maghimagsik ang mga Israelita kung patuloy na aahon ang mga ito sa Jerusalem upang sumamba. Sa dahilang ito, itinatag niya ang pagsamba sa guya sa Dan at Bethel at nagtayo siya roon ng matataas na dako. (1Ha 11:38; 12:26-33) Sa panahon ng sampung-tribong kaharian, ang idolatrosong pagsamba ay nagpatuloy sa matataas na dako. "Sinaliksik ng mga anak ni Israel ang mga bagay na hindi tama para kay Jehova na kanilang Diyos at patuloy na nagtayo para sa kanilang sarili ng matataas na dako sa lahat ng kanilang mga lunsod, mula sa tore ng mga bantay hanggang sa nakukutaang lunsod." —2Ha 17:9.

Sa ilalim ng pagkasi, inihula ng propetang si Amos na ang "matataas na dako ni Isaac" ay magiging tiwangwang. Maliwanag na ang "matataas na dako ni Isaac" ay tumutukoy sa sagradong matataas na dako kung saan nagsagawa ng apostatang pagsamba ang mga Israelita ng sampung-tribong kaharian, na mga inapo ni Isaac sa pamamagitan ni Jacob, o Israel. Ipinahihiwatig din ito ng pagbanggit sa

pananalitang "matataas na dako ni Isaac" kasama ng "mga santuwaryo ng Israel."—Am 7:9; tingnan din ang Os 10:2-10.

Pagkatapos dalhin ng hari ng Asirya sa pagkatapon ang sampung-tribong kaharian, ang matataas na dako ay nanatili pa nang ilang panahon, yamang ang mga taong banyaga na inilipat ng hari ng Asirya sa teritoryo ng Samaria ay nagpatuloy sa paggamit ng matataas na dako sa kanilang pagsamba. (2Ha 17:24, 29-32) Mga 100 taon pagkaraan nito, ibinagsak ng tapat na si Haring Josias ng Juda ang altar at ang mataas na dako sa Bethel at nilapastangan niya ang altar sa pamamagitan ng pagsusunog ng mga buto ng tao sa ibabaw niyaon. Inalis din niya ang lahat ng bahay ng matataas na dako na nasa mga lunsod ng Samaria, inihain (pinatay) niya ang lahat ng saserdote ng matataas na dako, at nagsunog siya ng mga buto ng tao sa ibabaw ng mga altar. (2Ha 23:15-20) Tinupad nito ang isang hula na binigkas ng isang di-ipinakilalang "lalaki ng Diyos" mahigit 300 taon ang kaagahan.—1Ha 13:1, 2.

Sa Kaharian ng Juda. Tinularan ni Haring Rehoboam ang pag-aapostata ng kaniyang amang si Solomon, at ang kaniyang mga sakop ay nagpatuloy sa pagtatayo ng matataas na dako at sa pagsasagawa ng mahahalay na ritwal. (1Ha 14:21-24) Gayundin, ang anak at kahalili ni Rehoboam na si Abiam ay "lumakad sa lahat ng kasalanan ng kaniyang ama."—1Ha 15:1-3.

Si Asa, na humalili kay Abiam sa trono, ay naglingkod kay Jehova nang may katapatan at gumawa ng determinadong pagkilos upang alisin sa kaharian ang lahat ng bagay na ginagamit sa huwad na pagsamba. (1Ha 15:11-13) "Inalis niya mula sa lahat ng lunsod ng Juda ang matataas na dako at ang mga patungan ng insenso." (2Cr 14:2-5) Gayunman, maliwanag na ipinakikita ng 1 Hari 15:14 at 2 Cronica 15:17 na ang matataas na dako ay hindi naalis. Posible na bagaman inalis ni Asa ang matataas na dako na para sa pagsamba sa huwad na mga diyos, itinira naman niya yaong mga ginagamit ng mga tao upang sambahin si Jehova. O marahil ay muling nagkaroon ng matataas na dako noong malapit nang magtapos ang kaniyang paghahari, at ang mga iyon ay patuloy na umiral hanggang noong wasakin ng kaniyang kahalili na si Jehosapat. Ngunit kahit noong panahon ng paghahari ni Jehosapat, hindi pa rin lubusang nawala ang matataas na dako. (1Ha 22:42, 43; 2Cr 17:5, 6; 20:31-33) Napakalalim ng pagkakaugat sa Juda ng pagsamba sa matataas na dako anupat hindi lahat ng mga iyon ay permanenteng naalis ng mga reporma nina Asa at Jehosapat.

Di-tulad ng kaniyang amang si Jehosapat, si Haring Jehoram ay gumawa ng matataas na dako sa mga bundok ng Juda. (2Cr 21:1, 11) Ang relihiyosong kalagayan ng kaharian ay nanatiling napakasama sa panahon ng mga paghahari ni Ahazias at ng mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia, anak nina Ahab at Jezebel. (2Ha 8:25-27; 2Cr 22:2-4, 10) Bagaman noong pasimula ng paghahari ni Jehoas ay may isinagawang espesipikong mga reporma upang maisauli ang tunay na pagsamba, muling lumitaw ang apostasya pagkamatay ng mataas na saserdoteng si Jehoiada, at hindi nawala ang matataas na dako. (2Ha 12:2, 3; 2Cr 24:17, 18) Patuloy na umiral ang matataas na dako bilang mga sentro ng bawal na pagsamba sa panahon ng mga paghahari nina

Mataas na dako sa Gezer.
May itinayong mga sagradong haligi rito

Amazias, Azarias (Uzias), at Jotam. (2Ha 14:1-4; 15:1-4, 32-35) Ang sumunod na Judeanong hari, si Ahaz, ay hindi lamang naghain at gumawa ng haing usok sa matataas na dako kundi pinaraan pa nga niya sa apoy ang kaniyang sariling anak. (2Ha 16:2-4) Gumawa rin siya ng iba pang "matataas na dako para sa paggawa ng haing usok sa ibang mga diyos."—2Cr 28:25.

Noong mga araw ni Haring Hezekias, isa pang malawakang paglilinis ang isinagawa upang alisin ang matataas na dako. (2Ha 18:1-4, 22; 2Cr 32:12) Pagkatapos ng pagdiriwang ng dakilang Paskuwa noong kaniyang paghahari, ang mga Israelita ay lumibot sa mga lunsod ng Juda at Benjamin at maging sa Efraim at Manases at kanilang pinagdurug-durog ang mga sagradong haligi, pinutol ang mga sagradong poste, at ibinagsak ang matataas na dako at ang mga altar.—2Cr 30:21, 23; 31:1.

Ang pagsasauling ito sa tunay na pagsamba ay hindi nagtagal. Muling itinayo ng anak ni Hezekias na si Manases ang mismong matataas na dako na winasak ng kaniyang ama. (2Ha 21:1-3; 2Cr 33:1-3) Dahil kay Manases, ang mga tao ay gumawi nang mas balakyot pa kaysa sa paganong mga Canaanita na nilipol ni Jehova. Kaya ipinasiya ng Makapangyarihan-sa-lahat na magpasapit ng kapahamakan sa Juda at Jerusalem. (2Ha 21:9-12) Matapos siyang mabihag ng hari ng Asirya at dalhin sa Babilonya, si Manases ay nagsisi. Pagkabalik sa Jerusalem, gumawa siya ng mga hakbang upang alisin ang mga kagamitan ng huwad na pagsamba. Ngunit ang bayan ay naghahandog pa rin ng mga hain sa matataas na dako, gayunma'y hindi para sa huwad na mga diyos kundi para kay Jehova. (2Cr 33:10-17) Tungkol naman sa kahalili ni Manases, ang anak niyang si Amon, hindi nito ipinagpatuloy ang mga repormang pinasimulan ng kaniyang ama kundi pinarami pa niya ang pagkakasala.—2Cr 33:21-24.

Si Josias, na humalili kay Amon, ay gumawa ng tama sa paningin ni Jehova at nanghawakan sa kautusan ni Moises. Inalisan niya ng trabaho ang mga saserdote ng mga banyagang diyos, na naghahandog ng haing usok sa matataas na dako. Ibinagsak niya ang matataas na dako hindi lamang sa buong Juda kundi pati sa mga lunsod ng Samaria. Ang mga lugar na ginagamit sa huwad na pagsamba ay nilapastangan upang hindi na magamit ang mga ito sa paraang pupukaw ng galit ni Jehova.—2Ha 23:4-20; 2Cr 34:1-7.

Ang ulat na nagsasabing ginawang di-karapat-dapat ni Josias para sa pagsamba ang matataas na dakong itinayo ni Solomon ay waring nagpapatibay sa konklusyon na bagaman giniba ng naunang mga hari ang matataas na dako, ang mga ito ay muling itinayo. Makatuwiran lamang isipin na giniba rin ng tapat na mga haring sina Asa at Jehosapat ang matataas na dakong ito ng huwad na pagsamba na itinayo noong panahon ng paghahari ni Solomon.

Bagaman wala nang binabanggit na matataas na dako sa mga ulat ng Mga Hari at Mga Cronica pagkatapos na lubusang pawiin ni Josias ang lahat ng bakas ng huwad na pagsamba, iniuulat na ang huling apat na hari ng Juda, samakatuwid nga, sina Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, at Zedekias, ay gumawa ng masama sa paningin ni Jehova. (2Ha 23:31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19) Muling nagsagawa ng apostatang pagsamba sa matataas na dako ang mga Israelita. Kaya sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ezekiel, binabalaan ni Jehova ang bansa hinggil sa napakasamang ibubunga nito sa kanila: "Magpapasapit ako sa inyo ng isang tabak, at tiyak na wawasakin ko ang inyong matataas na dako. At ang inyong mga altar ay matitiwangwang at ang inyong mga patungan ng insenso ay mawawasak, at ang mga napatay sa inyo ay pangyayarihin kong mabulagta sa harap ng inyong mga karumal-dumal na idolo."—Eze 6:3, 4.

Kapansin-pansin na walang anumang iniulat na pagsamba sa matataas na dako pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya. Gaya ng inihula, nakinabang sa kanilang mapait na karanasan ang tapat na mga Judiong nalabi at nakilala nila si Jehova.—Eze 6:9, 10.

MATATAH [pinaikling anyo ng Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"]. Isang Israelita na mula "sa mga anak ni Hasum" na nag-asawa ng mga babaing banyaga ngunit nagpaalis sa mga iyon noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 33, 44.

MATATIAS [mula sa Heb. na Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"].

1. Ang pangalang Griego na sa *Septuagint* ay ikinapit sa Korahitang Levita na si Matitias, ang panganay ni Salum.—1Cr 9:31; tingnan ang MATITIAS Blg. 2.

2. Anyong Griego na ginamit sa *Septuagint* para sa "Matitias," isa sa "mga anak ni Jedutun."—1Cr 25:3; tingnan ang MATITIAS Blg. 1.

3. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda na tinawag na "anak ni Amos" sa talaangkanan ni Jesus sa panig ng ina.—Luc 3:23, 25.

4. Isa pang lalaki ng Juda, tinatawag na "anak ni Semein," na nabuhay pagkaraan ng mga araw ni Zerubabel at binabanggit sa talaangkanan ni Jesus na iniulat ni Lucas.—Luc 3:23, 26, 27.

MATENAI [pinaikling anyo ng Matanias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"].

1. Isang Israelita na mula "sa mga anak ni Hasum" na kumuha ng mga asawang banyaga ngunit

nagpaalis sa mga ito noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:25, 33, 44.

2. Isang Israelita na mula "sa mga anak ni Bani" na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 34, 37, 44.

3. Isang saserdote noong mga araw ni Joiakim na ulo ng sambahayan ni Joiarib sa panig ng ama.—Ne 12:12, 19.

MATEO [malamang na pinaikling anyo ng Heb. na Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"]. Isang Judio, kilala rin bilang Levi, na naging isang apostol ni Jesu-Kristo at manunulat ng Ebanghelyo na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Siya ay anak ng isang Alfeo at isang maniningil ng buwis bago naging isa sa mga alagad ni Jesus. (Mat 10:3; Mar 2:14; tingnan ang MANININGIL NG BUWIS.) Hindi isinisiwalat ng Kasulatan kung dati nang pangalan ni Levi ang Mateo bago siya naging isang alagad ni Jesus, kung tinanggap niya ito nang panahong iyon, o kung ibinigay ni Jesus ang pangalang iyon nang hirangin siya bilang isang apostol.

Lumilitaw na noong maagang bahagi ng kaniyang ministeryo sa Galilea (30 o maagang bahagi ng 31 C.E.) ay tinawag ni Jesu-Kristo si Mateo mula sa tanggapan ng buwis sa Capernaum o malapit doon. (Mat 9:1, 9; Mar 2:1, 13, 14) 'Pagkaiwan sa lahat ng bagay, tumindig si Mateo at sumunod kay Jesus.' (Luc 5:27, 28) Marahil upang ipagdiwang ang pagtanggap ng pagtawag sa kaniya na sumunod kay Kristo, si Mateo ay 'naghanda ng isang malaking piging bilang pagsalubong' na dinaluhan ni Jesus at ng kaniyang mga alagad gayundin ng maraming mga maniningil ng buwis at mga makasalanan. Nakabagabag ito sa mga Pariseo at mga eskriba, anupat dahil dito ay nagbulung-bulungan ang mga ito tungkol sa pagkain at pag-inom ni Kristo kasama ng mga maniningil ng buwis at ng mga makasalanan. —Luc 5:29, 30; Mat 9:10, 11; Mar 2:15, 16.

Nang maglaon, pagkaraan ng Paskuwa ng 31 C.E., pinili ni Jesus ang 12 apostol, at si Mateo ay isa sa kanila. (Mar 3:13-19; Luc 6:12-16) Bagaman ang Bibliya ay gumagawa ng iba't ibang pagtukoy sa mga apostol bilang grupo, hindi na nito binanggit pa si Mateo sa pangalan hanggang noong pag-akyat ni Kristo sa langit. Nakita ni Mateo ang binuhaymuling si Jesu-Kristo (1Co 15:3-6), tumanggap ng pangwakas na mga tagubilin mula rito, at nakita itong umakyat sa langit. Pagkatapos nito, siya at ang iba pang mga apostol ay bumalik sa Jerusalem. Ang mga apostol ay nasa isang silid sa itaas doon, at si Mateo ay espesipikong binanggit na kasama nila, kaya malamang na isa siya sa mga 120 alagad na tumanggap ng banal na espiritu noong araw ng Pentecostes 33 C.E.—Gaw 1:4-15; 2:1-4.

MATEO, MABUTING BALITA AYON KAY.

Ang kinasihang ulat ng buhay ni Jesu-Kristo na isinulat, walang alinlangang sa Palestina, ng dating maniningil ng buwis na si Mateo, o Levi. Ito ang unang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan at mula pa noong sinaunang mga panahon ay itinuturing na ito bilang ang unang Ebanghelyo na isinulat. Ang ulat ni Mateo ay nag-umpisa sa pinagmulang angkan ni Jesus bilang tao, sinundan ng kaniyang kapanganakan, at nagwakas sa pag-aatas ni Kristo sa kaniyang mga tagasunod, pagkatapos ng kaniyang pagkabuhay-muli, na humayo at "gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa." (Mat 28:19, 20) Samakatuwid, sumasaklaw ito sa panahon sa pagitan ng kapanganakan ni Jesus noong 2 B.C.E. at sa pakikipagtagpo niya sa kaniyang mga alagad bago siya umakyat sa langit noong 33 C.E.

Panahon ng Pagsulat. Sinasabi sa mga subskripsiyon, na lumilitaw sa katapusan ng Ebanghelyo ni Mateo sa maraming manuskrito (pawang ginawa pagkaraan ng ikasampung siglo C.E.), na ang ulat ay isinulat noong mga ikawalong taon pagkaakyat ni Kristo sa langit (mga 41 C.E.). Kaayon naman ito ng panloob na katibayan. Ang bagay na hindi binabanggit ang katuparan ng hula ni Jesus may kinalaman sa pagkawasak ng Jerusalem ay tumuturo sa panahon ng pagsulat bago ang 70 C.E. (Mat 5:35; 24:16) At ang pananalitang "hanggang sa mismong araw na ito" (27:8; 28:15) ay nagpapahiwatig na mahaba-habang panahon ang lumipas sa pagitan ng mga pangyayaring tinalakay at ng panahon ng pagsulat.

Orihinal na Isinulat sa Hebreo. Ang panlabas na katibayan na nagpapatunay na sa wikang Hebreo orihinal na isinulat ni Mateo ang Ebanghelyong ito ay mula pa kay Papias ng Hierapolis, na nabuhay noong ikalawang siglo C.E. Sinipi ni Eusebius ang sinabi ni Papias: "Tinipon ni Mateo ang mga orakulo sa wikang Hebreo." (*The Ecclesiastical History,* III, XXXIX, 16) Noong maagang bahagi ng ikatlong siglo, tinukoy ni Origen ang ulat ni Mateo at, sa pagtalakay sa apat na Ebanghelyo, sinipi ni Eusebius ang pananalita ni Origen na ang "una ay isinulat . . . ayon kay Mateo, na dating maniningil ng buwis ngunit nang maglaon ay naging isang apostol ni Jesu-Kristo, . . . sa wikang Hebreo." (*The Ecclesiastical History,* VI, XXV, 3-6) Isinulat ng iskolar na si Jerome (na nabuhay noong ikaapat at ikalimang siglo C.E.) sa kaniyang akdang *De viris inlustribus* (Hinggil sa Tanyag na mga Tao), kabanata III, na si Mateo ay "bumuo . . . ng isang Ebanghelyo ni Kristo sa Judea sa wika at mga titik na Hebreo para sa kapakinabangan niyaong mga mula sa pagtutuli na nanampalataya. . . . Bukod

dito, ang tekstong Hebreo mismo ay naingatan hanggang sa panahong ito sa aklatan sa Cesarea, na masikap na tinipon ng martir na si Pamphilus."—Salin mula sa tekstong Latin na inedit ni E. C. Richardson at inilathala sa seryeng "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur," Leipzig, 1896, Tomo 14, p. 8, 9.

Iminumungkahi na matapos tipunin ni Mateo ang kaniyang ulat sa Hebreo, maaaring siya mismo ang nagsalin nito sa Koine, ang karaniwang Griego.

Impormasyong Natatangi sa Ebanghelyo ni Mateo. Ipinakikita ng pagsusuri sa ulat ni Mateo na mahigit sa 40 porsiyento ng materyal na nilalaman nito ang hindi masusumpungan sa tatlong iba

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MATEO

Ang ulat ng apostol na si Mateo tungkol sa buhay ni Jesus; yamang pangunahing isinulat para sa mga Judio, ipinakikita ng Ebanghelyong ito na si Jesus ang inihulang Mesiyanikong Hari

Bilang ang unang Ebanghelyo na inirekord, malamang na una itong isinulat sa Hebreo mga walong taon pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Kristo

---

Tinupad ng mga detalye ng buhay ni Jesus ang Mesiyanikong mga hula

Ipinanganak si Jesus ng isang dalaga, na isang supling ni Abraham sa linya ni David, sa Betlehem (1:1-23; 2:1-6)

Pinatay ang mga sanggol na lalaki; tinawag siya mula sa Ehipto (2:14-18)

Lumaki siya sa Nazaret; inihanda ni Juan na Tagapagbautismo ang daan para sa kaniya (2:23–3:3)

Siya'y naging isang liwanag sa Galilea (4:13-16)

Nagsagawa siya ng maraming makahimalang pagpapagaling (8:16, 17)

Malugod niyang tinulungan ang mga napipighati (12:10-21)

Nagturo siya, na gumagamit ng mga ilustrasyon; manhid ang puso ng maraming tao (13:10-15, 34, 35)

Pumasok si Jesus sa Jerusalem sakay ng bisiro ng isang asno; ibinunyi siya ng mga pulutong bilang ang Anak ni David ngunit itinakwil ng Judiong "mga tagapagtayo" (21:1-11, 15, 42)

Ipinagkanulo siya ni Hudas kapalit ng 30 pirasong pilak, ang salapi na nang maglaon ay ipinambili ng parang ng magpapalayok (26:14, 15, 48, 49; 27:3-10)

Nangalat ang kaniyang mga alagad (26:31)

Nasa libingan si Jesus sa loob ng tatlong araw (12:39, 40)

Inihayag ni Jesus ang mabuting balita ng Kaharian ng Diyos

Pagkatapos na maaresto si Juan, inihayag ni Jesus: "Ang kaharian ng langit ay malapit na" (4:12-23)

Dinalaw niya ang lahat ng mga lunsod at mga nayon ng Galilea upang ipangaral ang mabuting balita ng Kaharian (9:35)

Tinagubilinan niya ang kaniyang 12 alagad at isinugo niya sila upang mangaral tungkol sa Kaharian (10:1–11:1)

Isiniwalat niya ang mga katotohanan tungkol sa Kaharian, anupat inilahad ang mga talinghaga tungkol sa manghahasik, trigo at mga panirang-damo, butil ng mustasa, lebadura, kayamanang nakatago sa parang, isang perlas na may mataas na halaga, isang lambat na pangubkob, mga manggagawa sa ubasan, dalawang anak, balakyot na mga tagapagsaka, at isang piging ng kasalan para sa anak na lalaki ng isang hari (13:3-50; 20:1-16; 21:28-41; 22:1-14)

Sinagot niya ang tanong ng kaniyang mga alagad tungkol sa tanda ng kaniyang pagkanaririto, anupat kalakip sa sagot niya ang isang hula tungkol sa pangglobong pangangaral ng mabuting balita ng Kaharian (24:3–25:46)

Inilantad ni Jesus ang pagpapaimbabaw ng mga lider ng relihiyon

Ipinakita niya na pinipilipit nila ang layunin ng Sabbath at na pinawawalang-bisa ng kanilang mga tradisyon ang Salita ng Diyos (12:3-7; 15:1-14)

Inilantad niya ang kanilang kawalan ng pananampalataya, mapamaslang na saloobin, pagpapaimbabaw at pagmamapuri (12:24-42; 16:1-4; 21:43-45; 23:2-36)

Ibinunyag niya ang kanilang ganap na pagwawalang-halaga sa katarungan, awa, at katapatan (23:23, 24; 9:11-13)

Nagbigay si Jesus ng maiinam na payo sa kaniyang mga tagasunod

Sa Sermon sa Bundok, ipinakita ni Jesus kung bakit magiging tunay na maligaya ang kaniyang mga alagad; nagbabala siya laban sa pagkapoot at hinimok niya sila na makipagpayapaan sa isa't isa at ibigin maging ang kanilang mga kaaway; sinabi niya ang panganib ng mapangalunyang mga kaisipan; nagbabala siya laban sa pagpapaimbabaw, nagturo kung paano mananalangin, nagbabala laban sa materyalismo, at nagpayo na hanapin muna ang Kaharian ng Diyos at ang Kaniyang katuwiran; pinag-ingat niya ang kaniyang mga tagapakinig na huwag maging labis na mapamuna, sinabi niya sa kanila na palaging manalangin, at hinimok niya sila na kilalanin na makipot ang daan patungo sa buhay at na dapat silang magluwal ng maiinam na bunga (5:1–7:27)

Nagpayo si Jesus tungkol sa pagpapakumbaba at nagbabala siya laban sa pagtisod sa iba; ipinakita niya kung paano lulutasin ang mga di-pagkakasundo (18:1-17, 21-35)

Binanggit niya ang pamantayang Kristiyano para sa pag-aasawa at diborsiyo (19:3-9)

Ang kamatayan at pagkabuhay-muli ng Anak ng Diyos

Noong gabi ng Paskuwa, pinasinayaan ni Jesus ang Memoryal ng kaniyang nalalapit na kamatayan (26:26-30)

Matapos ipagkanulo at arestuhin, hinatulan siya ng Sanedrin bilang nararapat sa kamatayan (26:46-66)

Siniyasat siya ni Pilato, pagkatapos ay hinagupit, nilibak, at ibinayubay (27:2, 11-54)

Inilibing si Jesus; siya'y binuhay-muli at nagpakita sa kaniyang mga tagasunod; inatasan niya sila na humayo at gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa (27:57–28:20)

pang Ebanghelyo. Natatangi ang talaangkanan ni Jesus na itinala ni Mateo (Mat 1:1-16), anupat may presentasyong naiiba sa ginawa ni Lucas (Luc 3:23-38). Ipinakikita ng paghahambing sa dalawa na ang iniulat ni Mateo ay ang legal na talaangkanan sa pamamagitan ng ama-amahan ni Jesus na si Jose, samantalang lumilitaw na ang iniulat naman ni Lucas ay ang likas na talaangkanan ni Jesus. Ang iba pang mga insidente na sa ulat ni Mateo lamang binabanggit ay: ang reaksiyon ni Jose sa pagdadalang-tao ni Maria, ang pagpapakita ng isang anghel kay Jose sa panaginip (Mat 1:18-25), ang pagdalaw ng mga astrologo, ang pagtakas patungong Ehipto, ang pagpatay sa mga batang lalaki sa Betlehem at sa mga distrito nito (kab 2), at ang panaginip ng asawa ni Pilato tungkol kay Jesus (27:19).

Di-kukulangin sa sampung talinghaga, o ilustrasyon, na masusumpungan sa ulat ni Mateo ang hindi binabanggit sa iba pang mga Ebanghelyo. Kabilang dito ang apat na nasa kabanata 13, yaong tungkol sa mga panirang-damo sa bukid, nakatagong kayamanan, "isang perlas na may mataas na halaga," at lambat na pangubkob. Ang iba pa ay ang mga ilustrasyon tungkol sa walang-awang alipin (Mat 18:23-35), mga manggagawa sa ubasan (20:1-16), kasal ng anak na lalaki ng hari (22:1-14), sampung dalaga (25:1-13), at mga talento (25:14-30).

Kung minsan ay naglalaan si Mateo ng mga suplementaryong detalye. Bagaman lumilitaw rin sa ulat ni Lucas ang materyal mula sa Sermon sa Bundok (Luc 6:17-49), ang Ebanghelyo ni Mateo ay malayong mas detalyado sa bagay na ito. (Mat 5:1–7:29) Bagaman binabanggit nina Marcos, Lucas, at Juan ang makahimalang pagpapakain sa mga 5,000 lalaki, idinagdag ni Mateo na ito'y "bukod pa sa mga babae at mga bata." (Mat 14:21; Mar 6:44; Luc 9:14; Ju 6:10) Binabanggit ni Mateo na dalawang lalaking inaalihan ng demonyo ang nakatagpo ni Jesus sa lupain ng mga Gadareno, samantalang isa lamang ang tinutukoy nina Marcos at Lucas. (Mat 8:28; Mar 5:2; Luc 8:27) Sinasabi rin ni Mateo na dalawang lalaking bulag ang pinagaling sa isang pagkakataon, samantalang isa lamang ang binabanggit nina Marcos at Lucas. (Mat 20:29, 30; Mar 10:46, 47; Luc 18:35, 38) Sabihin pa, tama ang lahat ng manunulat na ito sa punto na di-kukulangin sa isang tao ang nasangkot sa bawat insidente. Ngunit kadalasan ay mas espesipiko si Mateo may kinalaman sa bilang. Ito marahil ay dahil sa kaniyang dating hanapbuhay bilang maniningil ng buwis.

Ang Paggamit ni Mateo ng Hebreong Kasulatan. Tinataya na ang Ebanghelyo ni Mateo ay naglalaman ng mga isang daang pagtukoy sa Hebreong Kasulatan. Ang humigit-kumulang sa 40 sa mga ito ay aktuwal na pagsipi ng mga talata. Kasama sa mga ito ang sariling mga pagsipi at pagtukoy ni Kristo mula sa Hebreong Kasulatan, na kinabibilangan ng mga sumusunod: ang magiging mga kaaway ng isang tao ay mga tao sa kaniyang sariling sambahayan (Mat 10:35, 36; Mik 7:6); tinukoy si Juan na Tagapagbautismo bilang ang "Elias" na darating (Mat 11:13, 14; 17:11-13; Mal 4:5); pinaghambing ang mga karanasan ni Jesus at ni Jonas (Mat 12:40; Jon 1:17); ang utos na parangalan ang mga magulang (Mat 15:4; Exo 20:12; 21:17); paglilingkod sa Diyos nang hanggang salita lamang (Mat 15:8, 9; Isa 29:13); dalawa o tatlong saksi ang kailangan (Mat 18:16; Deu 19:15); mga pananalita tungkol sa pag-aasawa (Mat 19:4-6; Gen 1:27; 2:24); iba't ibang utos (Mat 5:21, 27, 38; 19:18, 19; Exo 20:12-16; 21:24; Lev 19:18; 24:20; Deu 19:21); ang templo ay ginawang "yungib ng mga magnanakaw" (Mat 21:13; Isa 56:7; Jer 7:11); ang pagtatakwil kay Jesus, "ang bato" na naging "pangulong batong-panulok" (Mat 21:42; Aw 118:22, 23); ang mga kalaban ng Panginoon ni David ay ilalagay sa ilalim ng kaniyang mga paa (Mat 22:44; Aw 110:1); ang kasuklam-suklam na bagay na nasa dakong banal (Mat 24:15; Dan 9:27); mangangalat ang mga alagad ni Jesus (Mat 26:31; Zac 13:7); sa wari'y pinabayaan ng Diyos si Kristo (Mat 27:46; Aw 22:1). Nariyan din ang mga pananalitang ginamit ni Jesus upang labanan ang mga tukso ni Satanas.—Mat 4:4, 7, 10; Deu 8:3; 6:16, 13.

Kapansin-pansin din ang kinasihang pagkakapit ni Mateo kay Jesus ng mga hula sa Hebreong Kasulatan, anupat pinatutunayang Siya ang ipinangakong Mesiyas. Partikular na magiging interesado rito ang mga Judio, na siyang orihinal na pinatutungkulan ng ulat. Kabilang sa mga hula: ang kapanganakan ni Jesus sa pamamagitan ng isang dalaga (Mat 1:23; Isa 7:14); ang pagsilang niya sa Betlehem (Mat 2:6; Mik 5:2); ang pagtawag sa kaniya mula sa Ehipto (Mat 2:15; Os 11:1); ang pagtaghoy dahil sa pinatay na mga bata (Mat 2:16-18; Jer 31:15); ang paghahanda ni Juan na Tagapagbautismo ng daan sa unahan ni Jesus (Mat 3:1-3; Isa 40:3); ang ministeryo ni Jesus na naghahatid ng liwanag (Mat 4:13-16; Isa 9:1, 2); ang pagdadala niya ng mga sakit ng mga tao (Mat 8:14-17; Isa 53:4); ang paggamit niya ng mga ilustrasyon (Mat 13:34, 35; Aw 78:2); ang pagpasok ni Jesus sa Jerusalem sakay ng bisiro ng isang asno (Mat 21:4, 5; Zac 9:9); ang pagkakanulo kay Kristo kapalit ng 30 pirasong pilak (Mat 26:14, 15; Zac 11:12).

Isang Tumpak at Kapaki-pakinabang na Rekord. Palibhasa'y isa siyang matalik na kasamahan ni Kristo noong mga huling taon ng buhay ni Jesus sa lupa at sa gayo'y aktuwal na nakasaksi sa Kaniyang ministeryo, hindi kataka-taka na makapag-uulat si Mateo ng isang nakaantig at makahu-

lugang Ebanghelyo. Taglay natin iyon sa rekord ng dating maniningil ng buwis na ito tungkol sa buhay ni Jesu-Kristo. Tinulungan siya ng espiritu ng Diyos na maalaala nang detalyado ang mga sinabi at ginawa ni Jesus sa lupa. (Ju 14:26) Dahil dito, maykatumpakang nailarawan ni Mateo si Jesus ng Nazaret bilang ang minamahal na Anak ng Diyos na may pagsang-ayon Niya, bilang ang isa na dumating "upang maglingkod at ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng marami," at bilang ang inihulang Mesiyanikong Hari na darating taglay ang kaluwalhatian. (Mat 20:28; 3:17; 25:31) Noong naririto si Jesus sa lupa, itinawag-pansin niya ang kaniyang mga gawa at may-katotohanan niyang nasabi: "Sa mga dukha ay ipinapahayag ang mabuting balita." (11:5) At sa ngayon, napakaraming tao, kapuwa likas na mga Judio at mga di-Judio, ang lubhang nakikinabang sa gayong mabuting balita ng Kaharian gaya ng nakaulat sa Ebanghelyo ni Mateo.—Mat 4:23, tlb sa *Rbi8*.

MATIAS [malamang na pinaikling anyo ng Heb. na Matitias, nangangahulugang "Kaloob ni Jehova"]. Ang alagad na pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pumalit kay Hudas Iscariote bilang apostol. Pagkaakyat ni Jesus sa langit, si Pedro, matapos sabihin na hindi lamang inihula ng salmistang si David ang paglihis ni Hudas (Aw 41:9) kundi isinulat din ni David (Aw 109:8) na "ang kaniyang katungkulan ng pangangasiwa ay kunin nawa ng iba," ay nagpanukala sa humigit-kumulang sa 120 alagad na nagkakatipon na punan ang bakanteng katungkulan. Iniharap sina Jose Barsabas at Matias upang pagpilian; pagkapanalangin, inihagis ang mga palabunot, at si Matias ang napili. Palibhasa'y naganap ilang araw na lamang bago ang pagbubuhos ng banal na espiritu, ito ang huling pagkakataong iniulat sa Bibliya na ginamit ang mga palabunot upang malaman ang pagpili ni Jehova sa isang bagay.—Gaw 1:15-26.

Ayon sa mga salita ni Pedro (Gaw 1:21, 22), si Matias ay naging tagasunod ni Kristo sa buong tatlo-at-kalahating-taóng ministeryo ni Jesus, nagkaroon ng malapít na pakikipag-ugnayan sa mga apostol, at malamang na isa sa 70 alagad o ebanghelista na isinugo ni Jesus upang mangaral. (Luc 10:1) Pagkatapos niyang mapili, 'ibinilang [siya ng kongregasyon] kasama ng labing-isang apostol' (Gaw 1:26), at karaka-raka pagkatapos nito, kapag binabanggit ng aklat ng Mga Gawa ang "mga apostol" o ang "labindalawa," kabilang na rito si Matias.—Gaw 2:37, 43; 4:33, 36; 5:12, 29; 6:2, 6; 8:1, 14; tingnan ang PABLO.

MATINGKAD NA PULA. Tingnan ang KULAY, MGA.

MATINIK NA PALUMPONG [sa Ingles, *brier*]. Ang matinik na palumpong ay isang halaman na ang tangkay ay makahoy at matinik, at maaaring ang pangalang ito ay tumutukoy sa maraming halaman na ganitong uri. Iniuugnay ng ilang iskolar ang terminong Hebreo na *bar·qanim′* (matitinik na palumpong) sa halaman na tinutukoy naman ng kaugnay na pangngalan sa Arabe, ang *Centaurea scoparia,* isang karaniwang tulad-dawag na halaman na may matitinik na uhay. Gumamit si Gideon ng *bar·qanim′* nang parusahan niya ang mga lalaki ng Sucot dahil sa pagtanggi ng mga ito na maglaan ng tinapay sa kaniyang nagugutom na mga kawal noong panahon ng kaniyang pakikipaglaban sa mga Midianita.—Huk 8:6, 7, 16.

Ang salitang Hebreo na *che′dheq* (matinik na palumpong) ay iniuugnay sa *Solanum coagulans,* ang *gray nightshade,* isang matinik na halaman. (*Thesaurus of the Language of the Bible,* bahagyang inedit ni M. Z. Kaddari, Jerusalem, 1968, Tomo 3, p. 88) Gamit ang terminong *che′dheq,* itinulad ng Kawikaan 15:19 ang landas ng taong tamad sa isang bakod na matinik na palumpong, waring sa diwa na iniisip-isip o ginuguni-guni niya ang mga balakid at tulad-tinik na mga problema sa bawat posible niyang gagawin, at batay roon ay nagdadahilan siya kung bakit hindi siya kikilos. Dahil sa moral na kabulukan ng bansang Israel, sinabi ng propetang si Mikas tungkol sa taong-bayan na ang "pinakamabuti sa kanila ay gaya ng matinik na palumpong [sa Heb., *keche′dheq*], ang pinakamatapat sa kanila ay masahol pa sa bakod na tinik," maliwanag na nangangahulugang kahit ang pinakamabuti sa mga Israelita ay nakasasakit sa mga nakikitungo sa kaniya kung paanong ang isang nakatutusok na matinik na palumpong o ang isang bakod na tinik ay nakasasakit sa sinumang masyadong lumalapit dito.—Mik 7:4.

MATITIAS [Kaloob ni Jehova].

1. Isang Levita na tumugtog ng alpa nang dalhin ang kaban ng tipan sa Jerusalem mula sa bahay ni Obed-edom. (1Cr 15:17-21, 25) Malamang na ang Matitias ding ito ang isa sa mga Levitang manunugtog na inilagay ni David sa harap ng Kaban "kapuwa upang magpaalaala at upang magpasalamat at pumuri kay Jehova na Diyos ng Israel" (1Cr 16:4, 5) at ang indibiduwal na nang maglaon ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan mula sa mga anak ni Jedutun upang pangunahan ang ika-14 na pangkat ng 12 Levitang manunugtog.—1Cr 25:1, 3, 9, 21.

2. Isang Kohatitang Levita na mula sa pamilya ni Kora at panganay na anak ni Salum. Ang Matitias na ito ay kabilang sa mga Levita na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya at "nasa katungkulan bilang katiwala sa mga bagay na niluluto sa kawali."—1Cr 9:31, 32.

3. Isang Levita o saserdote na tumayo sa kanan ni Ezra nang basahin ng tagakopya ang Kautusan ni Moises sa mga Judiong nagkakatipon sa Jerusalem. —Ne 8:1, 4.

4. Isang Israelita "sa mga anak ni Nebo" na kabilang sa mga tumanggap ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito 'pati na sa mga anak' noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 43, 44.

MATRED [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "itaboy [ang isa]"]. Ina ni Mehetabel na asawa ng Edomitang si Haring Hadar (Hadad). (Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50) Sa Genesis 36:39 ay ipinakikilala ng Syriac na *Peshitta* at ng Griegong *Septuagint* si Matred bilang anak na lalaki ni Mezahab, ngunit ayon sa tekstong Masoretiko, si Matred ay anak na babae ni Mezahab.

MATRITA, MGA [Ni (Kay) Matar (Ulan [sa gayon ay ipinanganak nang tag-ulan])]. Isang Benjamitang pamilya na kinabibilangan ni Haring Saul ng Israel. (1Sa 10:21) Ginagamit ng *King James Version* ang pangalang "Matri." Gayunman, ang salitang Hebreo rito na *mat·ri'* ay may kasamang pamanggit na pantukoy. Kaya ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay angkop na kababasahan ng "mga Matrita," gaya ng iba pang makabagong salin.—*AS; AT; RS.*

MATTAN [Kaloob].

1. Isang saserdote ni Baal na pinatay sa harap ng mga altar sa bahay ng huwad na diyos na iyon. Naganap ito nang ibagsak ng bayan, na pinangunahan ni Jehoiada na saserdote ni Jehova, ang bahay ni Baal at wasakin ang mga altar nito at gayundin ang mga imahen nito. Nang panahong iyon ang mang-aagaw ng kapangyarihan na si Athalia ay pinatay, at si Jehoas ay itinalaga bilang hari ng Juda.—2Ha 11:16-21; 2Cr 23:17.

2. Ang ama ng mang-uusig ni Jeremias na si Sepatias.—Jer 38:1, 4-6.

MATUSALEM [posible, Tao ng Suligi]. Anak ng tapat na propetang si Enoc; ama ni Lamec at lolo ni Noe. (Gen 5:21-29; 1Cr 1:1-4; Jud 14, 15) Bilang inapo ni Adan sa pamamagitan ni Set, si Matusalem ay kabilang sa ikawalong salinlahi ng tao. (Luc 3:37, 38) Ang haba ng kaniyang buhay ay umabot nang 969 na taon, ang pinakamahaba sa ulat ng Bibliya, at ito ay naging bukambibig dahil sa kahabaan. Namatay siya noong 2370 B.C.E., ang taon kung kailan nagsimula ang Baha. Sinasabi ng Kasulatan na si Matusalem ay "namatay," ngunit hindi siya nasawi sa Delubyo bilang resulta ng paglalapat ng Diyos ng hatol.—Gen 5:27; tingnan ang HABA NG BUHAY.

MAYA [sa Gr., *strou·thi'on;* sa Ingles, *sparrow*]. Ang salitang Griego na *strou·thi'on* ay isang pangmaliit na anyo na tumutukoy sa alinmang maliit na ibon, ngunit pangunahing ikinakapit sa mga maya. May isang uri ng *common house sparrow* (*Passer domesticus biblicus*) na sagana sa Israel. Ang mga maya ay maliliit na ibong kulay kayumanggi at kulay-abo, maiingay at mahilig makihalubilo, humuhuni-huni at sumisiyap-siyap, at lumilipad nang paroo't parito mula sa kanilang dapuan sa bubungan ng bahay, punungkahoy, o palumpong. Ang pangunahing kinakain nila ay mga buto ng halaman, mga insekto, at mga bulati. Karaniwan din ang *Spanish sparrow* (*Passer hispaniolensis*), lalo na sa hilaga at gitnang Israel.

Sa Bibliya, ang tanging tuwirang pagbanggit sa mga maya ay doon sa sinabi ni Jesus noong ikatlong paglalakbay niya sa Galilea, na maliwanag na inulit niya pagkaraan nang mga isang taon noong panahon ng kaniyang ministeryo sa Judea nang dakong huli. Matapos itawag-pansin na "ang dalawang maya ay ipinagbibili sa isang barya na maliit ang halaga [sa literal, isang *assarion,* nagkakahalaga nang wala pang limang sentimo, U.S.]" o, kung limang maya ang bibilhin ay "dalawang barya na maliit ang halaga," sinabi ni Jesus na bagaman ang maliliit na ibong ito ay itinuturing na napakaliit ang halaga, "gayunma'y walang isa man sa kanila ang mahuhulog sa lupa nang hindi nalalaman ng inyong Ama," at "Walang isa man sa kanila ang nalilimutan sa harap ng Diyos." Pagkatapos ay pinatibay-loob niya ang kaniyang mga alagad na huwag matakot, at tiniyak sa kanila na "Mas mahalaga kayo kaysa sa maraming maya."—Mat 10:29-31; Luc 12:6, 7.

Kapuwa noon at ngayon, ang mga maya ay ipinagbibili sa mga palengke sa Gitnang Silangan. Bilang pagkain, ang mga ito'y binabalahibuhan at tinutuhog sa mga patpat na kahoy at iniihaw (na parang barbekyu). Ayon sa isang sinaunang inskripsiyon ng batas ni Emperador Diocletian (301 C.E.) sa taripa, sa lahat ng mga ibong kinakain, ang mga maya ang pinakamura.—*Light From the Ancient East,* ni A. Deissmann, 1965, p. 273, 274.

Bagaman lumilitaw ang maya sa Hebreong Kasulatan sa *King James Version* (Aw 84:3; 102:7) at sa iba pang mga salin, maliwanag na ang terminong Hebreo (*tsip·pohr'*) na isinalin nang gayon ay isang panlahatang termino na sumasaklaw sa maliliit na ibon sa pangkalahatan at hindi espesipikong tumutukoy sa maya.

MAY-ARI NG LUPAIN. Mula pa noong sinaunang mga panahon, kinikilala na ang mga karapatan ng mga may-ari ng lupain o ng mga may-ari ng lupa (sa Heb., *be'a·lim',* sa literal, mga may-ari) sa kanilang mga pag-aari. Nakipagkasundo si Abra-

ham kay Epron na Hiteo upang mapasakaniya ang isang dakong libingan para sa kaniyang asawang si Sara, anupat nang dakong huli ay binili niya ang isang parang sa isang itinakdang halaga at ang transaksiyong iyon ay ginawang legal sa harap ng taong-bayan. (Gen 23:1-20) Noong panahon ng isang taggutom sa Ehipto, bumili si Jose ng lupain para kay Paraon mula sa mga Ehipsiyong may-ari ng lupain kapalit ng pagkain. (Gen 47:20-26) Ang tapat na lingkod ng Diyos na si Job, na naninirahan noon sa lupain ng Uz, ay nagkaroon naman ng mga ari-ariang maipamamana, walang alinlangang ang iba nito ay lupain, na ibinigay niya sa kaniyang mga anak na lalaki at mga anak na babae. (Job 1:4; 42:15) Gayunman, si Jehova ang Kataas-taasang May-ari ng Lupain, at ipinakikita ng mga pakikitungo niya na mananagot sa kaniya ang mga tao sa paraan ng paggamit nila sa kaniyang ari-arian. —Aw 24:1; 50:10-12.

Sa Israel. Nang dalhin ni Jehova sa Canaan ang Israel, ginamit niya ang kaniyang karapatan bilang Panginoon at May-ari ng buong lupa upang itaboy ang mga Canaanita, na sa diwa ay mga iskuwater sa lupaing iyon. (Jos 3:11; 1Co 10:26) Ang yugto ng pagpapahintulot ng Diyos na gamitin nila ang lupain ay nagwakas na. Bagaman mahigit sa 450 taon bago nito ay ipinangako ng Diyos na ibibigay niya ang lupain sa binhi ni Abraham, sinabi niya kay Abraham: "Ang kamalian ng mga Amorita [isang termino na ginagamit kung minsan para sa lahat ng mga tribong Canaanita] ay hindi pa nalulubos." (Gen 15:7, 8, 12-16) Kaya naman, gaya ng sinabi sa mga Judio ng Kristiyanong martir na si Esteban, 'hindi binigyan ng Diyos si Abraham ng anumang pag-aaring mamanahin sa lupain, hindi, ni ng sinlapad-ng-talampakan; ngunit nangako siyang ibibigay ito sa kaniya bilang pag-aari, at sa kaniyang binhi na kasunod niya, samantalang noon ay wala pa siyang anak.'—Gaw 7:5.

Hindi dapat manalakay at makipagdigma ang Israel upang palawakin pa ang kanilang teritoryo sa pamamagitan ng pagkuha sa ari-arian ng nakapalibot na mga bansa. Binabalaan ni Jehova ang Israel na dapat nilang igalang ang mga karapatan sa pag-aari ng ilang bansa na tinakdaan niya ng lupain. Ang mga bansang ito ay ang Edom, Moab, at Ammon, mga kamag-anak ng mga Israelita sa pamamagitan ni Esau (Edom) at ni Lot (Moab at Ammon). —Deu 2:4, 5, 9, 19.

Ipinagkatiwala lamang ang Lupang Pangako. Maging ang bayang Israel, na sa kanila ibinigay ng Diyos ang lupain upang pakinabangan nila iyon bilang mga may-ari ng lupain, ay sinabihan ni Jehova na hindi sila ang aktuwal na mga *may-ari* niyaon kundi ipinagkatiwala lamang iyon sa kanila. Sinabi niya may kinalaman sa pagbibili ng lupaing ari-arian ng pamilya: "Kaya ang lupain ay hindi ipagbibili nang panghabang-panahon, sapagkat ang lupain ay akin. Sapagkat kayo ay mga naninirahang dayuhan at mga nakikipamayan ayon sa aking pangmalas." (Lev 25:23) Pinatalsik ng Diyos ang mga Canaanita mula sa lupain dahil sa kanilang kasuklam-suklam na mga gawain. Nagbabala siya na kukunin din niya sa Israel ang lahat ng karapatan sa pagmamay-ari sa lupain at itataboy niya sila mula roon kung susunod sila sa gayong mga gawain, at nang gawin nga nila iyon noong dakong huli, sila ay pinayaon sa pagkatapon. (Lev 18:24-30; 25:18, 19; 26:27-33; Jer 52:27) Pagkatapos ng 70-taóng pagkatiwangwang ng kanilang lupain, mula 607 hanggang 537 B.C.E., may-kaawaan silang itinatag na muli roon ng Diyos, ngunit ngayon ay sa ilalim na ng pamumunong Gentil. Nang bandang huli, noong 70 C.E., lubusang winasak ng mga Romano ang Jerusalem at ipinangalat nila ang taong-bayan nito.

Sa loob ng bansa, ang mga tribo ay inatasan ng kani-kaniyang seksiyon ng lupain o ng mga lunsod na nasa loob ng mga hangganan ng ibang mga tribo. Ang mga saserdote at mga Levita ay binigyan ng mga lunsod na may mga pastulan. (Jos 15-21) Sa loob naman ng mga tribo, ang mga pamilya ay tinakdaan ng kanilang mana. Ang mga bahaging ito ay lumiit pa habang hinahati-hati ng mga pamilya ang kani-kanilang takdang bahagi dahil sa pagdami nila. Bilang resulta, lubusang nasaka at nagamit ang lupain. Ang mga mana ay hindi pinahintulutang magpalipat-lipat sa tribo at tribo. Upang maiwasan ito, ang mga babaing nagmana ng lupain (dahil wala silang buháy na mga kapatid na lalaki) ay kailangang mag-asawa sa loob lamang ng kanilang tribo upang mapanatili sa kanila ang kanilang mana.—Bil 36:1-12.

Kung ang isang lalaki ay mamatay na walang anak na lalaki, maaaring kunin ng kaniyang kapatid na lalaki (o ng pinakamalapit niyang kamag-anak, kung wala siyang kapatid na lalaki) ang kaniyang balo bilang asawa upang magkaroon ito ng supling mula sa nabalong babae. Maaari ring tubusin ng lalaking nag-asawa sa balong iyon ang mana ng namatay na lalaki, kung ito ay ipinagbili. (Ru 4:9, 10, 13-17) Kukunin ng panganay na anak ng babae ang pangalan, hindi ng tunay niyang ama, kundi ng unang asawa ng babae, sa gayon ay aariin niya ang lupaing mana nito at pananatilihin niyang buháy ang pangalan ng namatay na lalaki sa mana nito sa Israel.—Deu 25:5, 6.

Ang taon ng Jubileo. Sinabi ng Diyos sa Israel: "Walang sinuman ang dapat maging dukha sa gitna mo." (Deu 15:4, 5) Hangga't ipinangingilin nila

ang taon ng Jubileo, hindi masasadlak ang bansa sa isang situwasyon kung saan may dalawang uri lamang ng tao, ang mayamang-mayaman at ang dukhang-dukha. Tuwing ika-50 taon (binilang mula sa panahon ng pagpasok ng Israel sa Canaan), ang bawat tao ay babalik sa kaniyang mana, at anumang lupaing ipinagbili niya ay isasauli sa kaniya. Dahil sa kautusang ito, bumababa ang halaga ng lupain taun-taon habang papalapit ang Jubileo. Ang totoo, sa diwa ay inuupahan lamang ng taong bumili ang lupain, anupat ang halaga nito ay depende sa bilang ng pag-aani hanggang sa taon ng Jubileo. (Lev 25:13-16, 28) Ang mana ng isang tao ay hindi naman laging nananatili sa nakabili hanggang sa Jubileo. Kung ang orihinal na may-ari ay magkaroon ng sapat na salapi, maaari niyang tubusin ang lupain. Gayundin, maaari itong tubusin ng sinumang manunubos (malapit na kamag-anak) para sa orihinal na may-ari.—Lev 25:24-27.

Hindi maaaring pilitin ang isang tao na ipagbili ang kaniyang ari-arian. Ni may karapatan man ang pamahalaan na ariin ang alinmang lupain sa Israel. Ang isang halimbawa nito ay nang tanggihan ni Nabot na ipagbili kay Haring Ahab ang isang bukid na minana niya.—1Ha 21:1-4, 17-19; ihambing ang Eze 46:18.

Ang mga Levita. Bilang proteksiyon sa mga Levita, ang kanilang mga bukid ay hindi maaaring ipagbili; ito'y sa dahilang walang indibiduwal na lupaing mana ang mga Levita—mga bahay lamang sa mga lunsod ng mga Levita ang ibinigay sa kanila at ang mga pastulang nakapalibot sa mga iyon. Kapag ipinagbili ng isang Levita ang kaniyang *bahay* sa isang lunsod ng mga Levita, ang karapatang tumubos ay nananatili sa kaniya, at sa Jubileo, pinakamatagal na, ay ibabalik iyon sa kaniya.—Lev 25:32-34.

Habang nagluluwal ng ani ang mabungang lupain, ang Dakilang Propyetaryo ng buong lupain ay hindi dapat kaligtaan. Sa pamamagitan ng kaayusan ng pagbibigay ng ikapu, ang ikasampung bahagi ng ani ay dapat gamitin bilang panustos ng mga Levita sa kanilang mahahalagang gawain may kaugnayan sa pagsamba kay Jehova, sa gayon ay nakikinabang ang buong Israel sa espirituwal na paraan. —Bil 18:21-24; Deu 14:22-29.

Ang santuwaryo. Ang santuwaryo ni Jehova ay maituturing ding isang may-ari ng lupa dahil sa mga bukid na "pinabanal" kay Jehova; samakatuwid nga, ang mga ani mula sa mga bukid na ito ay napupunta sa santuwaryo sa isang yugto ng panahon na itinalaga ng may-ari. (Lev 27:16-19) Kung ang isang bukid na "pinabanal" ng may-ari ay hindi tinubos, kundi ipinagbili sa ibang tao, ang bukid na iyon ay magiging permanenteng pag-aari ng santuwaryo sa panahon ng Jubileo. (Lev 27:20, 21) Gayundin, ang mga bukid na "itinalaga" naman ng mga may-ari para sa santuwaryo ay mananatiling permanenteng pag-aari ng santuwaryo.—Lev 27:28.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Malinaw na makikita sa Bibliya na kinilala sa kongregasyong Kristiyano ang indibiduwal na mga karapatan sa pag-aari. Nang maitatag ang kongregasyon, noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., maraming Judio at proselita ng relihiyong Judio mula sa ibang mga lupain ang nagtipon sa Jerusalem upang ipangilin ang kapistahan. Marami sa mga ito ang naroon at nakapakinig sa diskurso ni Pedro at nagsimulang maging mga mananampalataya ni Kristo. (Gaw 2:1, 5, 9-11, 41, 42, 47) Nanatili sila upang matuto pa nang higit. Kaya, kusang-loob na ipinagbili ng mga Kristiyano ang kanilang mga pag-aari at ipinamahagi ang pinagbilhan upang matulungan ang mga dumalaw na ito at ang iba pang mga nangangailangan. Ang "lahat ng bagay [ay naging] para sa lahat." (Gaw 2:44-46) Hindi iyon sosyalismo o komunismo, kundi isang *kusang-loob na pagbabahagi* sa iba upang makatulong sa mga taong interesado sa mabuting balita at sa higit pang pagpapalaganap nito.

Nang maglaon, sa ganito ring kadahilanan, at dahil na rin sa pag-uusig sa mga Kristiyano ng mga tagapamahala ng Jerusalem, nagpatuloy ang kinagawiang iyon sa patnubay ng espiritu at ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos. Ipinagbili ang mga bukid at ang pinagbilhan ay dinala sa mga apostol, na siya namang nangasiwa sa programa ng pagtulong. (Gaw 4:31-37) Ngunit ang ari-arian ng bawat Kristiyano ay sarili niyang pag-aari at ang mga karapatan niya rito ay hindi maaaring panghimasukan; hindi siya obligadong ilagay ang kaniyang ari-arian sa isang pondo para sa lahat. Itinuring na isang pribilehiyo ang paggawa niyaon, hindi isang tungkulin. Tamang motibo ang nangibabaw at nagpakilos sa bukas-palad na mga Kristiyanong ito.

Gayunman, sa kaso nina Ananias at Sapira, nagpakana sila ng isang mapagpaimbabaw na palabas upang purihin at parangalan sila ng mga tao. Nagsabuwatan sila na ipagbili ang isang bukid at na isang bahagi lamang ng pinagbilhan nito ang ibigay sa mga apostol, anupat kanilang inangkin na bukas-palad nilang ibinigay ang buong pag-aari. Sa patnubay ng banal na espiritu, nahalata ni Pedro kung ano ang ginagawa nila. *Hindi* niya sinabi, 'Bakit hindi ninyo *ibinigay* sa amin ang *lahat* ng salaping natanggap ninyo kapalit ng bukid?' na para bang obligado silang gawin iyon. Sa halip, sinabi niya: "Ananias, bakit pinalakas ni Satanas ang iyong loob na magbulaan sa banal na espiritu at lihim na ipagkait ang bahagi ng halaga ng bukid? Hangga't na-

nanatili pa iyon sa iyo, hindi ba iyon nananatiling iyo, at pagkatapos na maipagbili iyon, hindi ba nasa pamamahala mo pa rin iyon? Bakit mo nga nilayon sa iyong puso ang ganitong gawa? Nagbulaan ka, hindi sa mga tao, kundi sa Diyos."—Gaw 5:1-4.

Pagkaraan ng mga tatlong oras, si Sapira, na hindi alam ang nangyari, ay pumasok at gumawa ng gayunding pag-aangkin, at sumagot si Pedro: "Bakit nga pinagkasunduan ninyong dalawa na subukin ang espiritu ni Jehova?" (Gaw 5:7-9) Nagkasala sila ng pagsisinungaling kay Jehova, anupat nilibak nila siya at ang kaniyang kongregasyon, na para bang wala roon ang espiritu ng Diyos. (Gal 6:7) Hindi naman sila pinilit na ibigay ang kanilang ari-arian batay sa isang uri ng koleksiyon para sa lahat.

Dapat Kilalanin ang Pagmamay-ari ni Jehova. Yamang si Jehova ang May-ari ng lahat ng lupain, dapat na igalang ng taong nagmamay-ari ng lupain sa planetang Lupa ang kaniyang pag-aaring ito at dapat niyang gamitin ito sa wastong paraan. Kung hindi, masisira ito at sa bandang huli ay tuluyan itong mawawala sa kaniya. (Kaw 24:30-34) Dapat ding kilalanin ng mga bansa ang bagay na ito. (Isa 24:1-6; Jer 23:10) Sa bandang huli, yaon mismong mga nagwawalang-bahala sa simulaing ito ay ipapahamak.—Apo 11:18.

Ang pagkilala na ang Diyos ang tunay na nagmamay-ari ng lupain ay hahadlang din sa isang tao na sikaping ariin ang isang lupain sa sakim o maling paraan. (Kaw 20:21; 23:10, 11) Nang iwan ng Israel ang kautusan ng Diyos, may mga tao na laban sa kanila ay nagpahayag ng kahatulan ang Diyos, anupat sinabi niya: "Sa aba ng mga nagdurugtong ng bahay sa bahay, at ng mga nagsusudlong ng bukid sa bukid hanggang sa wala nang dako at kayo na lamang ang tumatahan sa gitna ng lupain!"—Isa 5:8; Mik 2:1-4.

Sa kabilang dako, sinabi ni Jesus: "Maligaya ang mga mahinahong-loob, yamang mamanahin nila ang lupa." (Mat 5:5; Aw 37:9, 22, 29) Tinuruan niya ang kaniyang mga tagasunod na manalangin sa Diyos: "Dumating nawa ang iyong kaharian. Mangyari nawa ang iyong kalooban, kung paano sa langit, gayundin sa lupa." (Mat 6:10) Sa ilalim ng pang-Kahariang soberanya ng Dakilang May-ari ng Lupain, yaong mga tapat na gumagamit sa lupaing ipinagkatiwala niya sa kanila ay lubos na magagalak na magmay-ari nito sa ilalim ng ganap na katiwasayan. Nang magbigay ang Diyos ng mga hula ng pagsasauli sa pamamagitan ng bibig nina Isaias at Mikas, sinabi niya kung ano ang kaniyang pangmalas hinggil sa wastong mga kalagayan ng pagmamay-ari ng lupain. Ipinakikita ng mga ito kung anong situwasyon ang paiiralin niya kapag 'nangyari na ang kaniyang kalooban sa lupa.' Sinabi niya tungkol sa kaniyang bayan: "Tiyak na magtatayo sila ng mga bahay at maninirahan sa mga iyon; at tiyak na magtatanim sila ng mga ubasan at kakainin ang bunga ng mga iyon. Hindi sila magtatayo at iba ang maninirahan; hindi sila magtatanim at iba ang kakain." "At uupo sila, ang bawat isa sa ilalim ng kaniyang punong ubas at sa ilalim ng kaniyang puno ng igos, at walang sinumang magpapanginig sa kanila."—Isa 65:21, 22; Mik 4:4; tingnan ang BAYAN (MGA TAO) NG LUPAIN, TAO SA LUPA.

MAZAROT, KONSTELASYON NG. Iniuugnay ng Aramaikong Targum ang Mazarot sa *maz·za·lohth′* ng 2 Hari 23:5, "mga konstelasyon ng sodyako," o "labindalawang sagisag, o, konstelasyon." (*NW;* panggilid ng *KJ*) Naniniwala ang ilan na ang salitang ito ay hinalaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "bigkisan" at na ang Mazarot ay tumutukoy sa bilog ng sodyako. Ngunit sa Job 38:32, isang pang-isahang panghalip ang ginamit sa Hebreo sa pananalitang "sa takdang panahon niyaon," samantalang ang pagtukoy sa 2 Hari 23:5 ay nasa pangmaramihan. Kaya waring ang Mazarot ay tumutukoy sa isang partikular na konstelasyon sa halip na sa kabuuang bilog ng sodyako, ngunit sa kasalukuyan ay hindi ito posibleng matukoy nang tiyakan.

Sa Job 38:32 ay tinatanong ni Jehova si Job: "Mailalabas mo ba ang konstelasyon ng Mazarot sa takdang panahon niyaon? At kung tungkol sa konstelasyon ng Ash kasama ng mga anak nito, mapapatnubayan mo ba ang mga iyon?" Sa gayon, anuman ang tinutukoy ng partikular na mga konstelasyong ito, inihaharap ng Diyos kay Job ang tanong kung kaya ba niyang kontrolin ang nakikitang mga bagay sa kalangitan, anupat inilalabas ang isang partikular na grupo sa wastong kapanahunan nito o pinapatnubayan ang iba pang konstelasyon sa itinakdang landas nito sa langit.

MEA. Tingnan ang TORE.

MEARA [Yungib]. Isang lunsod o distrito ng mga Sidonio. Hindi pa ito nalulupig ng Israel noong matapos ang kanilang kampanyang militar sa ilalim ng pangunguna ni Josue. (Jos 13:2, 4) Dalawang lokasyon ang pansamantalang iminumungkahi para rito. Ang isa ay ang nayon ng Mghairiye, na mga 10 km (6 na mi) sa HS ng Sidon. Ang isa pa ay ang Mughar Jezzin (salitang Arabe para sa "Mga Yungib ng Jezzin"), na isang distrito ng mga yungib sa ibabaw ng Kabundukan ng Lebanon at nasa S ng Sidon.

MEBUNAI. Isang makapangyarihang lalaki sa hukbo ni David, isang Husatita. (2Sa 23:27)

Lumilitaw na siya rin ang Sibecai na binanggit sa 2 Samuel 21:18 at 1 Cronica 11:29; 20:4; 27:11.

MECONA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "itatag nang matibay"]. Isang bayan sa timugang Juda. Lumilitaw na ito'y malapit sa Ziklag at may kalakihan yamang nagkaroon ito ng mga sakop na bayan, o mga "anak na babae." (Ne 11:25, 28) Hindi posibleng matiyak ang eksaktong lokasyon nito. Karamihan sa iminumungkahing mga lokasyon para rito ay batay sa mga pagwawasto sa teksto.

MEDAD. Isa sa 70 matatandang lalaki ng Israel na pinili upang tumulong kay Moises noong panahon ng paglalakbay sa ilang. Bagaman sina Medad at Eldad ay hindi pumaroon sa tolda ng kapisanan kasama ng iba pa, "kabilang sila roon sa mga nakasulat." Kaya nang kunin ni Jehova ang ilang bahagi ng espiritu na sumasa kay Moises at ilagay iyon sa bawat isa sa 70 matatandang lalaki, ang mga ito rin ay tumanggap niyaon at nagsimulang gumanap bilang mga propeta sa kampo. (Bil 11:16, 17, 24-26) Nang imungkahi ni Josue kay Moises na pigilan sina Medad at Eldad, sinabi nito: "Naninibugho ka ba para sa akin? Huwag, nais ko nga na ang buong bayan ni Jehova ay maging mga propeta, sapagkat kung gayon ay ilalagay ni Jehova sa kanila ang kaniyang espiritu!"—Bil 11:27-29.

MEDAN. Isa sa anim na anak ni Abraham sa kaniyang babaing si Ketura. (Gen 25:1, 2; 1Cr 1:32) Hindi matukoy ang tribong Arabe na nagmula kay Medan, at hindi alam kung saan ito namayan. Gayunman, ang "Medan" ay maaaring kinakatawan sa "Badan," isang lugar sa T ng Tema na kinuha ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III noong ikawalong siglo B.C.E., yamang ang Arabeng "m" at "b" ay kalimitang nagkakapalit.

MEDEBA. Ang lugar na ito ay kinakatawanan ng makabagong Madaba, isang bayan na nasa mababa at hindi matarik na burol mga 20 km (12 mi) sa S ng hilagaang dulo ng Dagat na Patay. Idinurugtong ito ng sinaunang "daan ng hari" sa iba pang lunsod sa S ng Jordan. (Ihambing ang Bil 20:17.) Ang Madaba ay nasa isang kapatagan o talampas na walang punungkahoy ngunit mataba. Sa kapatagang ito, na "talampas ng Medeba," ay nakapanginginain ang mga kawan ng mga tupa at mga kambing.—Jos 13:9, 16.

Nang matalo ng mga Israelita ang Amoritang si Haring Sihon, ang Medeba ay napunta sa teritoryong ibinigay sa tribo ni Ruben. (Jos 13:8, 9, 15, 16) Lumilitaw na bago nito ay kinuha ng mga Amorita ang Medeba sa mga Moabita. (Bil 21:25-30) Pagkaraan ng ilang siglo, sa pakikipagdigma sa mga Ammonita, tinalo ng hukbo ni Haring David sa pangunguna ni Joab ang Arameanong (Siryanong) mga hukbong mersenaryo na nagkakampo sa harap ng Medeba.—1Cr 19:6-16.

Ayon sa Batong Moabita (taludtod 8), kinuha ni Haring Omri ng Israel (mga 951-941 B.C.E.) ang "lupain ng Mehedeba (Medeba)." Ipinahihiwatig ng taludtod 30 ng bantayog na ito na muling itinayo ni Haring Mesa ng Moab ang Medeba at ang iba pang lunsod sa lugar na iyon. Gayunman, maaaring muling nakuha ng mga Israelita ang pamumuno sa Medeba nang 'isauli ni Jeroboam II (mga 844-804 B.C.E.) ang hangganan ng Israel mula sa pagpasok sa Hamat hanggang sa dagat ng Araba.' (2Ha 14:25) Ngunit hindi ito nagtagal, yamang ipinakikita ng kapahayagan ni Isaias (mga 778–pagkatapos ng 732 B.C.E.) laban sa Moab na ang Medeba ay nasa ilalim noon ng kontrol ng mga Moabita at inihula na ang mga Moabita ay 'magpapalahaw' dahil sa pagkawala ng lunsod.—Isa 15:1, 2.

MEDO, MEDIA. Ang mga Medo ay isang lahing Aryano, samakatuwid, kabilang sa angkang Japetiko at maliwanag na nagmula sa anak ni Japet na si Madai. (Gen 10:2) May malapit silang kaugnayan sa mga Persiano sa lahi, wika, at relihiyon.

Bilang isang bayan, lumitaw lamang ang mga Medo sa kasaysayan ng Bibliya noong ikawalong siglo B.C.E., samantalang ang unang pagbanggit sa kanila sa taglay nating sekular na mga rekord ay mula pa noong panahon ng Asiryanong si Haring Salmaneser III, isang kapanahon ni Haring Jehu (mga 904-877 B.C.E.). Itinuturing na ang arkeolohikal at iba pang katibayan ay nagpapahiwatig na naroroon sila sa Talampas ng Iran mula noong bandang kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E. at patuloy.

Heograpiya. Bagaman walang alinlangan na nagbago ang mga hangganan nito, pangunahin na, ang sinaunang rehiyon ng Media ay nasa K at T ng Dagat Caspian, anupat inihihiwalay ng kabundukan ng Elburz mula sa baybaying lupain ng dagat na iyon. Sa HK, maliwanag na nakaabot ito sa ibayo ng Lawa ng Urmia hanggang sa libis ng Ilog Araxes, samantalang sa K hangganan nito, ang Kabundukan ng Zagros ay nagsilbing harang sa pagitan ng Media at ng lupain ng Asirya at ng mabababang lupain ng Tigris; sa gawing S ay ang malaking disyertong rehiyon, at sa T naman ay ang lalawigan ng Elam.

Sa gayon, pangunahin na, ang lupain ng mga Medo ay isang bulubunduking talampas na sa katamtaman ay mula 900 hanggang 1,500 m (3,000 hanggang 5,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat. Malaki-laking bahagi ng lupain ay tigang

na ilang, anupat sa pangkalahatan ay kaunti ang pag-ulan, bagaman may ilang matatabang kapatagan na lubhang mabunga. Ang karamihan sa mga ilog ay umaagos patungo sa malaking disyerto sa bandang gitna, kung saan naghihiwa-hiwalay ang tubig nito tungo sa mga latian na natutuyuan sa mainit na tag-araw at nag-iiwan ng deposito ng asin. Dahil sa likas na mga harang ay masasabing madali itong ipagtanggol. Ang kanluraning kabundukan ang siyang pinakamataas, anupat maraming taluktok ang mahigit sa 4,270 m (14,000 piye) ang taas, ngunit ang pinakamataas na nag-iisang taluktok, ang Bundok Damavand (5,771 m; 18,934 na piye), ay matatagpuan sa kabundukan ng Elburz malapit sa Dagat Caspian.

Mga Pangunahing Hanapbuhay. Maliwanag na noon, gaya rin ngayon, karamihan sa mga tao ay nanirahan sa maliliit na nayon o kaya naman ay nagpagala-gala, at ang pag-aalaga ng mga hayop ay isang pangunahing hanapbuhay. Ang mga tekstong *cuneiform* na nagsasalaysay ng mga pananalakay ng Asirya sa Media ay naghaharap ng gayong larawan at nagpapakita na ang magandang lahi ng mga kabayo na inaalagaan ng mga Medo ay isa sa pangunahing mga gantimpala na hinahangad ng mga mananalakay. Pinanginginain din ang mga kawan ng mga tupa, mga kambing, mga asno, mga mula, at mga baka sa maiinam na damuhan ng matataas na libis. Sa mga relyebe ng Asirya, kung minsan ay inilalarawan ang mga Medo na nakasuot ng damit na yari sa balat ng tupa na nakapatong sa kanilang mga tunika at nakasuot ng mga botang mataas ang pagkakasintas, mga kasangkapang kailangan sa gawaing pagpapastol sa mga talampas kung saan ang mga taglamig ay may dalang niyebe at matinding lamig. Ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan na ang mga Medo ay may mahuhusay na panday na gumagawa sa bronse at ginto.

Kasaysayan. Halos walang iniwang mga nakasulat na rekord ang mga Medo; ang mga bagay na nalalaman tungkol sa kanila ay hinalaw sa rekord ng Bibliya, mula sa mga tekstong Asiryano, at mula rin sa mga klasikal na Griegong istoryador. Lumilitaw na ang mga Medo ay inorganisa upang bumuo ng maraming maliliit na kaharian na nasa ilalim ng mga pinuno ng tribo, at tinutukoy ng mapaghambog na mga ulat ng mga Asiryanong emperador na sina Shamshi-Adad V, Tiglat-pileser III, at Sargon II ang kanilang mga tagumpay laban sa ilang pinuno ng lunsod ng malayong lupain ng mga Medo. Kasunod ng tagumpay ng Asirya laban sa kaharian ng Israel noong 740 B.C.E., ang mga Israelita ay ipinadala sa mga lugar na pinagtapunan sa kanila sa Asirya at "sa mga lunsod ng mga Medo," na ang ilan sa mga ito ay mga basalyo noon ng Asirya.—2Ha 17:6; 18:11.

Ang mga pagsisikap ng Asirya na supilin ang "di-mapagpasakop na mga Medo" ay nagpatuloy sa ilalim ng Asiryanong si Haring Esar-hadon, anak ni Senakerib at maliwanag na isang kapanahon ni Haring Manases ng Juda (716-662 B.C.E.). Sa isa sa kaniyang mga inskripsiyon, binabanggit ni Esar-hadon ang tungkol sa "isang distrito sa hanggahan ng disyerto ng asin na nasa lupain ng malayong mga Medo, sa gilid ng Bundok Bikni, ang bundok ng *lapis lazuli,* . . . mga makapangyarihang pinuno na hindi nagpasakop sa aking pamatok,—sila, kasama ng kanilang bayan, ng kanilang mga kabayong sinasakyan, mga baka, mga tupa, mga asno at mga kamelyo (na Bactrian),—pagkalaki-laking samsam, ay tinangay ko patungong Asirya. . . . Ipinataw ko sa kanila ang aking maharlikang tributo at buwis nang taunan."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. D. Luckenbill, 1927, Tomo II, p. 215, 216.

Ayon sa Griegong istoryador na si Herodotus (I, 96), ang mga Medo ay inorganisa upang bumuo

ng isang nagkakaisang kaharian sa ilalim ng isang tagapamahalang nagngangalang Deioces. Naniniwala ang ilang makabagong istoryador na si Deioces ang tagapamahalang nagngangalang Daiaukku sa mga inskripsiyon. Siya ay binihag at ipinatapon ni Sargon II sa Hamat bilang resulta ng isa sa mga paglusob ng Asirya sa rehiyon ng Media. Gayunman, itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na noon lamang panahon ni Cyaxares (o Kyaxares, isang apo ni Deioces ayon kay Herodotus [I, 102, 103]) nagsimulang magkaisa ang mga hari ng Media sa ilalim ng isang partikular na tagapamahala. Magkagayunman, maaaring katulad lamang sila ng mga hari ng maliliit na kaharian sa Canaan, na kung minsan ay nakikipaglaban sa ilalim ng pangunguna ng isang partikular na hari at kasabay nito ay nagtataglay pa rin ng malaking antas ng kasarinlan. —Ihambing ang Jos 11:1-5.

Patuloy ang paglakas ng mga Medo sa kabila ng mga pananalakay ng Asirya at noon ay ito ang naging pinakamapanganib na karibal ng Asirya. Nang si Nabopolassar ng Babilonya, ama ni Nabucodonosor, ay maghimagsik laban sa Asirya, inianib ni Cyaxares na Medo ang kaniyang mga hukbo sa mga Babilonyo. Kasunod ng pagbihag ng Media sa Asur noong ika-12 taon ni Nabopolassar (634 B.C.E.), nakipagtagpo si Cyaxares (tinatawag na *Ú-ma-kis-tar* sa mga rekord ng Babilonya) kay Nabopolassar sa tabi ng nabihag na lunsod, at "gumawa [sila] ng *entente cordiale* [kasunduan ng pagkakaibigan]." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 93) Sinasabi ni Berossus (nabatid sa pamamagitan nina Polyhistor at Abydenus, na kapuwa sinipi ni Eusebius) na napangasawa ng anak na lalaki ni Nabopolassar, si Nabucodonosor, ang anak ng Medianong hari, anupat ang pangalan ng babae ay Amytis (o Amuhea ayon kay Abydenus). (Eusebius, *Chronicorum liber prior,* inedit ni A. Schoene, Berlin, 1875, tud. 29, taludtod 16-19, tud. 37, taludtod 5-7) Gayunman, hindi magkasundo ang mga istoryador kung si Amytis ay anak ni Cyaxares o ng anak nito na si Astyages.

Tinalo ang Asirya kasama ng mga Babilonyo. Pagkatapos ng higit pang pakikipagbaka laban sa mga Asiryano, sa wakas, noong ika-14 na taon ni Nabopolassar (632 B.C.E.), nilupig ng pinagsamang mga hukbo ng mga Medo at mga Babilonyo ang Nineve. (Zef 2:13) Inilipat ang pakikipaglaban ng Asirya sa Haran (mga 360 km [225 mi]) sa K, ngunit bagaman tumanggap ang Asirya ng tulong mula sa Ehipto, hindi naging matagumpay ang pagsisikap na ipagpatuloy ang pamamahala ng Asirya at nahati ang Imperyo ng Asirya sa mga Medo at mga Babilonyo. (Na 2:8-13; 3:18, 19) Lumilitaw na kinuha ng mga Medo ang hilagaang bahagi ng teritoryo samantalang kinuha naman ng mga Babilonyo ang timugan at timog-kanlurang bahagi, lakip ang Sirya at Palestina. Pagkatapos nito ay tumulak si Cyaxares papasók sa Asia Minor hanggang sa Ilog Halys, kung saan ang isang pakikipagdigma laban sa Lydia ay nauwi sa pagkatalo ng magkabilang panig at ang Halys ay naging malayong kanluraning hangganan ng Imperyo ng Media. Ang imperyong ito naman ay lumawak hanggang sa kalakhang bahagi ng Talampas ng Iran, hilagang Mesopotamia, Armenia, at Capadocia.

Naiwala sa mga Persiano ang nangingibabaw na posisyon nito. Nang panahong ito, hawak ng mga Medo, na may kabisera sa Ecbatana (Ezr 6:2), ang nangingibabaw na posisyon sa kanilang kamag-anak na mga Persiano, na sumakop naman sa lugar sa dakong T ng Media. Kapuwa inilalahad ng mga Griegong istoryador na sina Herodotus (I, 107, 108) at Xenophon (*Cyropaedia,* I, ii, 1) na ibinigay ng kahalili ni Cyaxares na si Astyages (tinatawag na Ishtumegu sa mga tekstong *cuneiform*) ang anak na babae nito na si Mandane upang mapangasawa ng Persianong tagapamahala na si Cambyses, na ang resulta ay ang pagkapanganak kay Ciro (II). Nang maging hari siya ng Anshan, isang probinsiya ng Persia, pinagkaisa ni Ciro ang mga hukbong Persiano sa pagsisikap na alisin ang pamatok ng Media. Ipinahihiwatig ng Nabonidus Chronicle na "ang hukbo ni Ishtumegu [Astyages] ay naghimagsik" at "nakapangaw" nilang dinala siya kay Ciro, na pagkatapos nito ay umagaw naman sa kabisera ng Media. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 305) Mula sa puntong ito ang Media ay sumama sa Persia upang bumuo sa Imperyo ng Medo-Persia. Sa gayon, angkop na itinulad ng pangitaing tinanggap ng propetang si Daniel ang tambalang kapangyarihan ng Medo-Persia sa isang barakong tupa na may dalawang sungay, anupat ang mas mataas sa dalawang sungay "ang siyang tumubo nang dakong huli," na kumakatawan sa mataas na katayuan ng mga Persiano at sa kanilang pangingibabaw sa imperyo sa nalalabing panahon ng pag-iral nito.—Dan 8:3, 20.

Gayunman, ipinakikita ng katibayan na nagbigay si Ciro sa mga Medo ng mga posisyong may kapangyarihan at awtoridad anupat patuloy na napanatili ng mga ito ang malaking antas ng pagiging prominente sa kaniyang pamahalaan. Kaya naman, binigyang-kahulugan ng propetang si Daniel kay Haring Belsasar ang mahiwagang sulat sa pader bilang hula hinggil sa pagkakahati ng Imperyo ng Babilonya at sa pagbibigay rito "sa mga Medo at sa mga Persiano," at sa ibang bahagi ng aklat ng Daniel, ang mga Medo ay patuloy na unang nakata-

la sa pariralang “kautusan ng mga Medo at ng mga Persiano.” (Dan 5:28; 6:8, 12, 15) Nang sumunod na siglo ay binaligtad ng aklat ng Esther (Es 1:3, 14, 18, 19) ang pagkakasunud-sunod, maliban sa isa (Es 10:2) kung saan ang mga Medo ay nakatalang una sa mga Persiano may kinalaman sa kasaysayan.

Tinalo ang Babilonya kasama ng mga Persiano. Noong ikawalong siglo B.C.E., inihula ng propetang si Isaias na pupukawin ni Jehova laban sa Babilonya “ang mga Medo, na sa kanila ay walang kabuluhan ang pilak at ang ginto naman ay hindi nila kinalulugdan. At pagluluray-lurayin ng kanilang mga busog maging ang mga kabataang lalaki.” (Isa 13:17-19; 21:2) Dito, sa terminong “mga Medo” ay maaaring kabilang ang mga Persiano, kung paanong karaniwang ginagamit ng mga klasikal na Griegong istoryador ang terminong ito upang sumaklaw kapuwa sa mga Medo at mga Persiano. Maliwanag na ipinakikita ng kanilang paghamak sa pilak at ginto na sa kaso ng Babilonya, ang pangunahing motibo nila ay pananakop sa halip na samsam, anupat hindi sila mababayaran ng anumang suhol o tributo mula sa pagsasakatuparan ng kanilang ipinasiyang layunin. Ang mga Medo, tulad ng mga Persiano, ay gumamit ng busog bilang pangunahing sandata. Ang mga busog na kahoy, bagaman kung minsan ay kinakabitan ng bronse o tanso (ihambing ang Aw 18:34), ay malamang na ‘lumuray-luray sa mga kabataang lalaki ng Babilonya’ dahil sa pag-ulan ng mga palaso, na bawat isa’y pinakinis upang bumaon nang mas malalim. —Jer 51:11.

Mapapansin na tinutukoy ni Jeremias (51:11, 28) ang *“mga hari* ng Media” bilang kasama sa mga sumalakay sa Babilonya, anupat marahil ay ipinahihiwatig ng pangmaramihan na maging sa ilalim ni Ciro, mayroon pa ring isang nakabababang Medianong hari o mga hari, isang situwasyong hindi naman salungat sa sinaunang kaugalian. (Ihambing din ang Jer 25:25.) Kaya naman makikita natin na nang ang Babilonya ay mabihag ng pinagsamasamang mga hukbo ng mga Medo, mga Persiano, mga Elamita, at iba pang mga kalapit na tribo, isang Medo na nagngangalang Dario ang “ginawang hari sa kaharian ng mga Caldeo,” maliwanag na bilang isa na inatasan ni Haring Ciro na Persiano.—Dan 5:31; 9:1; tingnan ang DARIO Blg. 1.

Nilupig ni Alejandrong Dakila. Noong panahon ni Haring Ahasuero (pinaniniwalaang si Jerjes I), tinukoy pa rin “ang hukbong militar ng Persia *at Media,”* ang pribadong sanggunian ng hari ay binubuo ng “pitong prinsipe ng Persia at Media,” at ang mga kautusan ay kilala pa rin bilang “mga kautusan sa Persia at Media.” (Es 1:3, 14, 19) Noong 334 B.C.E., napagwagian ni Alejandrong Dakila ang kaniyang unang mahahalagang tagumpay laban sa mga hukbong Persiano, at noong 330 B.C.E. ay sinakop niya ang Media. Pagkamatay niya, ang timugang bahagi ng Media ang bumuo sa isang bahagi ng Imperyong Seleucido, samantalang ang hilagaang bahagi ay naging isang independiyenteng kaharian. Bagaman sa iba’t ibang panahon ay pinangibabawan ito ng mga Parto at ng Imperyong Seleucido, ipinakita ng Griegong heograpo na si Strabo na nagpatuloy ang isang dinastiyang Medianо noong unang siglo C.E. (*Geography,* 11, XIII, 1) Sa Jerusalem, ang mga Medo kasama ang mga Parto, mga Elamita, at mga tao ng iba pang mga nasyonalidad ay naroroon sa Pentecostes noong taóng 33 C.E. Yamang tinutukoy sila bilang “mga Judio, mga lalaking mapagpitagan, mula sa bawat bansa,” maaaring sila ay mga inapo ng mga Judiong ipinatapon sa mga lunsod ng mga Medo kasunod ng pananakop ng Asirya sa Israel, o marahil ang ilan ay mga proselita sa pananampalatayang Judio.—Gaw 2:1, 5, 9.

Pagsapit ng ikatlong siglo C.E., ang mga Medo ay napasama na sa iba pa sa bansa ng mga Iraniano, sa gayo’y hindi na umiral bilang isang bayan.

MEGIDO. Isa sa mas mahahalagang lunsod ng Lupang Pangako, mga 90 km (56 na mi) sa H ng Jerusalem at 31 km (19 na mi) sa TS ng makabagong lunsod ng Haifa. Itinayo ito sa isang lugar na mahigit na 4 na ektarya (10 akre), sa ibabaw ng isang gulod na kilalá sa ngayon bilang Tell el-Mutesellim (Tel Megiddo), na halos 21 m (70 piye) ang taas mula sa libis na nasa ibaba.—MGA LARAWAN at MAPA, Tomo 1, p. 953.

Estratehiko. Palibhasa’y nasa estratehikong lokasyon na ito na nakatunghay at prominente sa matabang kanluraning seksiyon ng Libis ng Jezreel (Kapatagan ng Esdraelon, kilalá rin bilang “kapatagang libis ng Megido”; 2Cr 35:22; Zac 12:11), madaling nakokontrol ng Megido ang mga pangunahing rutang pangkalakalan at pangmilitar na nagsasalubong doon. Kapuwa ang Bibliya at ang sekular na mga rekord ay naglalahad ng mahahalagang pagbabaka na pinaglabanan ng mga hukbo ng maraming bansa sa palibot ng Megido dahil sa estratehikong posisyon nito. Malapit sa lugar na ito “sa tabi ng tubig ng Megido,” tinalo ni Hukom Barak ang malalakas na hukbo ni Jabin na pinamumunuan ni Sisera at may 900 karo na kinabitan ng mga lingkaw na bakal. (Huk 4:7, 13-16; 5:19) Sa Megido namatay si Haring Ahazias ng Juda matapos siyang masugatan nang malubha malapit sa Ibleam dahil sa utos ni Jehu. (2Ha 9:27) Sa Megido nasugatan at namatay si Haring Josias ng Juda nang tangkain niyang pigilan

ang hukbong Ehipsiyo na pinamumunuan ni Paraon Necoh noong humahayo ito upang tulungan ang mga Asiryano sa may ilog ng Eufrates.—2Ha 23:29, 30; 2Cr 35:22.

Gaya ng ipinakikita ng arkeolohikal na mga paghuhukay, may mga panahon na ang Megido ay mahigpit na nakukutaan. Ipinakikita ng mga guhong nahukay na ito ay dating may mga pader na 4 hanggang 5 m (13 hanggang 16 na piye) ang kapal, na nang maglaon ay pinakapal pa tungo sa mahigit na 7.5 m (25 piye). Ang ibang mga seksiyon nito ay may taas pa rin na mahigit sa 3.3 m (11 piye) nang matagpuan.

Kasaysayan. Nang unang banggitin ang Megido, ang hari nito ay itinalang kabilang sa 31 hari na tinalo ni Josue noong pasimulan nilang sakupin ang Lupang Pangako. (Jos 12:7, 8, 21, 24) Nang hatihatiin ang lupain, ang Megido, kasama ang mga sakop na bayan nito, ay naging isang nakapaloob na lunsod ng tribo ni Manases, bagaman ito'y nasa teritoryo ng Isacar. (Jos 17:11; 1Cr 7:29) Gayunman, noong panahon ng mga Hukom, hindi napalayas ng Manases ang mga Canaanita sa moog na ito. Ngunit nang lumakas ang Israel, isinailalim nila sa puwersahang pagtatrabaho ang mga naninirahan sa lunsod na ito.—Huk 1:27, 28.

Sa ilalim ng paghahari ni David, noong lubusan nang palawakin ang mga hangganan ng kaharian, ang lahat ng mga elementong Canaanita sa loob ng Lupang Pangako ay sinakop, pati na ang Megido. Dahil dito, nailakip ni Solomon ang Megido sa ikalimang distrito na itinatag upang magtustos ng pagkain sa maharlikang sambahayan isang buwan sa isang taon.—1Ha 4:7, 8, 12.

Pinatibay rin ni Solomon ang Megido. Maaaring ito'y naging isa sa kaniyang mga lunsod ng karo kung saan nakakuwadra ang ilan sa kaniyang 12,000 kabayong pandigma. (1Ha 9:15-19; 10:26) Sa Megido ay natagpuan ng mga arkeologo ang napakalalawak na labí na sa palagay ng ilang iskolar ay mga kuwadrang makapaglalaman ng mahigit sa 450 kabayo. Noong una, ipinalagay na ang mga istrakturang ito ay mula noong panahon ni Solomon, ngunit binago ng maraming mas huling arkeologo ang petsang ito at itinalaga ang mga ito sa isang mas huling yugto, marahil ay noong panahon ni Ahab.

Ang hula ni Zacarias (12:11) ay bumabanggit ng 'matinding paghagulhol' na nangyari "sa kapatagang libis ng Megido." Maaaring ito'y tumutukoy sa panaghoy para kay Haring Josias, na napatay roon sa pagbabaka. (2Ha 23:29, 30) Naiiba nang kaunti ang Hebreong baybay ng Megido sa aklat ng Zacarias. Sa halip na ang karaniwang Hebreong baybay na *Meghid·doh′,* ang naroroon ay *Meghid·dohn′,* isang pinahabang anyo na katulad niyaong nasa Apocalipsis 16:16.—Tingnan ang HAR–MAGEDON.

MEHETABEL [malamang, Ang Diyos ay Gumagawa ng Mabuti].

Pintuang-daan ni Solomon sa Megido, tulad niyaong mga natagpuan sa Hazor at Gezer

1. Anak na babae ng babaing si Matred at asawa ng Edomitang si Haring Hadar (Hadad).—Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50.

2. Ninuno (malamang na lolo) ng Semaias na inupahan nina Tobia at Sanbalat upang sikaping udyukan si Nehemias na magkasala dahil sa takot. —Ne 6:10-14.

MEHIDA. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo na ang "mga anak" o mga inapo ay bumalik sa Juda mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 52; Ne 7:54.

MEHIR [posible, Halaga]. Isang lalaki na mula sa tribo ni Juda na anak ni Kelub (Caleb) at "ama ni Eston."—1Cr 4:1, 11.

MEHOLATITA [Ng (Mula sa) Abel-mehola]. Katawagan kay Adriel (manugang ni Saul) at sa kaniyang amang si Barzilai. (1Sa 18:19; 2Sa 21:8) Maliwanag na ipinakikita nito na sila'y mula sa bayan ng Abel-mehola.—Tingnan ang ABEL-MEHOLA.

MEHUJAEL [Sinaktan ng Diyos]. Apo sa tuhod ni Cain. Si Mehujael ang ama ni Metusael at lolo ni Lamec (hindi ang Lamec na inapo ni Set).—Gen 4: 17, 18.

MEHUMAN. Isa sa mga opisyal ng korte ng Persianong si Haring Ahasuero (Jerjes I) na namahala noong mga araw nina Mardokeo at Esther. Si Mehuman ang unang binanggit sa pitong opisyal ng korte na inutusan ni Ahasuero na magdala kay Reyna Vasti sa harap nito.—Es 1:10, 11.

ME-JARKON [Tubig ng Jarkon]. Naniniwala ang ilang iskolar na ang Me-jarkon sa teritoryo ng Dan (Jos 19:40, 41, 46) ay ang Nahr el-ʿAuja (Nahal Yarqon), na pumapasok sa Dagat Mediteraneo mga 6 na km (3.5 mi) sa HHS ng Jope. Ang bukal nito, na isa sa pinakamalalaking bukal sa Palestina, ay mga 20 km (12 mi) papaloob mula sa baybayin malapit sa iminumungkahing lokasyon ng Apek (Blg. 3).

Ipinapalagay naman ng iba na maaaring ang orihinal na tekstong Hebreo, tulad ng Griegong *Septuagint,* ay kababasahan ng 'at sa kanluran [o, sa dagat] ay ang Jarkon.' Ang Tell Qasileh (Tel Qasila), na nasa loob ng mga hangganan ng Tel Aviv-Yafo (Jope), ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon ng Jarkon.

MEKERATITA. Isang termino na nauukol sa isang tao o lugar na pinanganlang Mekera, na dito ay iniugnay si Heper, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, dahil sa angkang pinagmulan o dating tirahan nito. (1Cr 11:26, 36) Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang "Mekeratita" ay maaaring ibang anyo ng "Maacatita," gaya ng nasa 2 Samuel 23:34.

MELATIAS [Si Jah ay Naglaan ng Pagtakas]. Isang Gibeonita na tumulong sa pagkukumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias noong 455 B.C.E.—Ne 3:7.

MELEA. Isang ninuno ni Jesu-Kristo sa panig ng ina na nabuhay di-nagtagal pagkamatay ni Haring David.—Luc 3:31.

MELEC [Hari]. Isa sa mga anak ni Mikas at isang inapo ni Haring Saul ng Israel, sa katunayan, apo sa tuhod ng anak ni Saul na si Jonatan.—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

MELQUI [mula sa Heb., nangangahulugang "Aking Hari"]. Ang pangalan ng dalawang ninuno ni Jesu-Kristo sa panig ng ina.

1. Ang "anak" (o inapo) ni Adi at ama (o ninuno) ni Neri.—Luc 3:27, 28.

2. Ang "anak" (o inapo) ni Jannai at ama (o ninuno) ni Levi.—Luc 3:23, 24.

MELQUISEDEC [Hari ng Katuwiran]. Hari ng sinaunang Salem at "saserdote ng Kataas-taasang Diyos," na si Jehova. (Gen 14:18, 22) Siya ang unang saserdote na binanggit sa Kasulatan; hinawakan niya ang katungkulang iyon bago ang 1933 B.C.E. Palibhasa'y hari ng Salem, nangangahulugang "Kapayapaan," si Melquisedec ay tinukoy ng apostol na si Pablo bilang "Hari ng Kapayapaan" at, batay naman sa kaniyang pangalan, bilang "Hari ng Katuwiran." (Heb 7:1, 2) Ipinapalagay na ang sinaunang Salem ang pinagmulan ng lunsod ng Jerusalem, at ang pangalan nito ay inilakip sa pangalan ng Jerusalem, na kung minsan ay tinatawag na "Salem." —Aw 76:2.

Matapos talunin ni Abram (Abraham) si Kedorlaomer at ang kaniyang mga kakamping hari, pumaroon ang patriyarka sa Mababang Kapatagan ng Save o "Mababang Kapatagan ng hari." Doon ay "naglabas ng tinapay at alak" si Melquisedec at pinagpala si Abraham, na sinasabi: "Pagpalain si Abram ng Kataas-taasang Diyos, ang Maygawa ng langit at lupa; at pagpalain ang Kataas-taasang Diyos, na siyang nagbigay ng iyong mga maniniil sa iyong kamay!" Sa gayon ay binigyan ni Abraham ang haring-saserdote ng "ikasampu ng lahat ng bagay," samakatuwid nga, ng "mga pangunahing samsam" na nakuha niya sa kaniyang matagumpay na pakikipagdigma laban sa magkakaalyadong hari. —Gen 14:17-20; Heb 7:4.

Lumarawan sa Pagkasaserdote ni Kristo. Sa isang mahalagang Mesiyanikong hula, sinabi ni Jehova sa "Panginoon" ni David bilang Kaniyang

ipinanatang sumpa: "Ikaw ay isang saserdote hanggang sa panahong walang takda ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec!" (Aw 110:1, 4) Dahil sa kinasihang awit na ito, kinilala ng mga Hebreo na hahawakan ng ipinangakong Mesiyas ang katungkulan kapuwa ng saserdote at ng hari. Sa liham ng apostol na si Pablo sa mga Hebreo, tiniyak niya ang pagkakakilanlan ng isa na inihula, anupat tinukoy "si Jesus, na naging isang mataas na saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec magpakailanman."—Heb 6:20; 5:10; tingnan ang TIPAN.

Tuwirang hinirang. Maliwanag na si Jehova ang humirang kay Melquisedec upang maging saserdote. Nang talakayin ni Pablo ang katayuan ni Jesus bilang dakilang Mataas na Saserdote, sinabi niya na ang isang tao ay hindi tumatanggap ng karangalan "ayon sa kaniyang sariling kagustuhan, kundi tangi lamang kung tinawag siya ng Diyos, na gaya rin ni Aaron." Ipinaliwanag din niya na "hindi niluwalhati ng Kristo ang kaniyang sarili sa pagiging mataas na saserdote, kundi niluwalhati niyaong nagsalita may kinalaman sa kaniya: 'Ikaw ang aking anak; ako, ngayon, ako ay naging iyong ama,'" at pagkatapos ay ikinapit ng apostol kay Jesu-Kristo ang makahulang mga salita ng Awit 110:4.—Heb 5:1, 4-6.

'Tumanggap ng mga ikapu mula kay Levi.' Ang katayuan ni Melquisedec bilang saserdote ay hindi kaugnay ng pagkasaserdote sa Israel, at gaya ng ipinakikita ng Kasulatan, iyon ay nakahihigit sa Aaronikong pagkasaserdote. Ang isang salik na nagpapahiwatig nito ay ang paggalang na ipinakita kay Melquisedec ni Abraham, ang ninuno ng buong bansang Israel, pati na ng makasaserdoteng tribo ni Levi. Si Abraham, ang "kaibigan ni Jehova," na naging "ama ng lahat niyaong may pananampalataya" (San 2:23; Ro 4:11), ay nagbigay ng ikasampu, o "ikapu," sa saserdoteng ito ng Kataas-taasang Diyos. Ipinakita ni Pablo na ang mga Levita ay lumikom ng mga ikapu mula sa kanilang mga kapatid, na lumabas din mula sa mga balakang ni Abraham. Gayunman, itinawag-pansin niya na si Melquisedec "na ang talaangkanan ay hindi matatalunton mula sa kanila ay tumanggap ng mga ikapu mula kay Abraham," at "sa pamamagitan ni Abraham maging si Levi na tumatanggap ng mga ikapu ay nagbayad ng mga ikapu, sapagkat siya ay nasa mga balakang pa ng kaniyang ninuno nang salubungin siya ni Melquisedec." Kaya bagaman ang mga Levitikong saserdote ay tumanggap ng mga ikapu mula sa bayan ng Israel, sila naman, na kinatawanan ng kanilang ninunong si Abraham, ay nagbayad ng mga ikapu kay Melquisedec. Bukod diyan, masasabing nakahihigit ang pagkasaserdote ni Melquisedec sapagkat pinagpala niya si Abraham, anupat itinawag-pansin ni Pablo na "ang mababa ay pinagpapala ng mas dakila." Sa gayong mga kadahilanan, si Melquisedec ay angkop na lumarawan sa dakilang Mataas na Saserdote na si Jesu-Kristo.—Heb 7:4-10.

Walang mga hinalinhan ni mga kahalili. Malinaw na ipinakita ni Pablo na ang kasakdalan ay hindi matatamo sa pamamagitan ng Levitikong pagkasaserdote, sa gayon ay kailangan ang isang saserdote "ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec." Itinawag-pansin niya na si Kristo ay nagmula sa Juda, isang di-makasaserdoteng tribo, ngunit binanggit niya ang pagkakatulad ni Jesus kay Melquisedec at ipinakita na si Jesus ay naging saserdote "hindi ayon sa kautusan ng isang utos na nakasalig sa laman, kundi ayon sa kapangyarihan ng isang buhay na di-masisira." Si Aaron at ang kaniyang mga anak ay naging mga saserdote nang walang sumpa, ngunit ang pagkasaserdote ni Kristo ay iginawad sa pamamagitan ng isang sumpa ni Jehova. Gayundin, samantalang ang mga Levitikong saserdote ay namamatay at kinakailangang halinhan, ang binuhay-muling si Jesu-Kristo "palibhasa'y nananatiling buháy magpakailanman ay nagtataglay ng kaniyang pagkasaserdote nang walang mga kahalili" at sa gayon ay magagawa niyang "iligtas nang lubusan yaong mga lumalapit sa Diyos sa pamamagitan niya, sapagkat siya ay laging buháy upang makiusap para sa kanila."—Heb 7:11-25.

Paanong si Melquisedec ay "walang pasimula ng mga araw ni wakas ng buhay"?

Itinampok ni Pablo ang isang namumukodtanging katotohanan tungkol kay Melquisedec nang sabihin niya: "Sa pagiging walang ama, walang ina, walang talaangkanan, walang pasimula ng mga araw ni wakas ng buhay, kundi ginawang tulad ng Anak ng Diyos, siya ay nananatiling isang saserdote nang walang hanggan." (Heb 7:3) Tulad ng ibang mga tao, si Melquisedec ay ipinanganak at siya ay namatay. Gayunman, hindi binanggit ang mga pangalan ng kaniyang ama at ina, hindi sinabi kung saang angkan siya nagmula at kung sino ang naging mga supling niya, at walang impormasyon sa Kasulatan tungkol sa pasimula ng kaniyang mga araw o sa wakas ng buhay niya. Kaya si Melquisedec ay angkop na lumarawan kay Jesu-Kristo, na ang pagkasaserdote ay walang wakas. Kung paanong walang binabanggit sa ulat na may hinalinhan si Melquisedec sa pagkasaserdote o na may naging kahalili niya, si Kristo rin ay walang hinalinhang mataas na saserdoteng katulad niya, at ipinakikita ng

Bibliya na walang sinumang hahalili sa kaniya. Bukod diyan, bagaman ipinanganak si Jesus sa tribo ni Juda at sa makaharing linya ni David, ang kaniyang pinagmulang angkan sa laman ay walang kinalaman sa kaniyang pagkasaserdote, ni dahil man sa angkang pinagmulan niya bilang tao kung kaya iniatas sa kaniya kapuwa ang katungkulan ng saserdote at ng hari. Ang mga bagay na ito ay resulta ng sumpa ni Jehova sa kaniya.

Ayon sa isang pangmalas na lumilitaw sa mga Targum ng Jerusalem at na tinatanggap ng maraming Judio at ng iba pa, si Melquisedec at ang anak ni Noe na si Sem ay iisa. Si Sem ay buháy pa noon at buháy pa rin nang mamatay ang asawa ni Abraham na si Sara. Gayundin, espesipikong pinagpala ni Noe si Sem. (Gen 9:26, 27) Ngunit ang pag-uugnay na ito ay hindi matiyak. Hindi isiniwalat sa Kasulatan ang nasyonalidad, talaangkanan, at mga supling ni Melquisedec, at may mabuti namang dahilan. Sa ganitong paraan ay maaari siyang lumarawan kay Jesu-Kristo, na sa pamamagitan ng ipinanatang sumpa ni Jehova ay "naging isang mataas na saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec magpakailanman."—Heb 6:20.

MEM [מ; pinal, ם]. Ang ika-13 titik ng alpabetong Hebreo. Isa ito sa limang titik Hebreo na may ibang anyo kapag ginagamit bilang huling titik ng isang salita. Sa Hebreo, lumilitaw ito bilang ang unang titik sa bawat isa sa walong talata sa Awit 119:97-104; tingnan ang HEBREO, II.

MEMFIS. Isa sa mga kabisera ng sinaunang Ehipto, iniuugnay sa mga guho ng Mit Rahiney, mga 23 km (14 na mi) sa T ng Cairo, sa K panig ng Ilog Nilo. Sa loob ng mahabang panahon, ang Memfis ang pinakamahalagang lunsod sa "Mababang Ehipto" (samakatuwid nga, ang pook ng Delta at isang maliit na bahagi sa dakong T nito).

Sa Oseas 9:6 ang lunsod ay tinatawag na *Moph* sa tekstong Hebreo (isinasaling "Memphis" sa karamihang salin sa Ingles). Sa ibang talata ay tinutukoy ito ng Hebreong *Noph.*—Isa 19:13; Jer 2:16; 44:1; 46:14, 19; Eze 30:13, 16.

Kasaysayan. Ayon sa alamat na isinalaysay ng Griegong istoryador na si Herodotus (II, 99), ang Memfis ay itinatag ng isang tagapamahala na nagngangalang Menes; gayunman, walang katibayan ng kasaysayan ang natuklasan para sa diumano'y tagapagtatag na ito ng "Unang Dinastiya" ng mga tagapamahalang Ehipsiyo.

Ang heograpikong lokasyon ng Memfis ay angkop na angkop para sa isang kabiserang lunsod ng lupaing ito ng Nilo. Palibhasa'y bahagya lamang na nasa timog ng pinakapuno ng Delta (samakatuwid nga, ang dako kung saan nagsasanga-sanga ang Ilog Nilo), makokontrol nito hindi lamang ang pook ng Delta sa dakong hilaga kundi gayundin ang mga dumaraan sa Nilo. Dahil sa disyerto at mga bundok ay mahirap puntahan ang lunsod mula sa K, at ang Nilo mismo at ang mga burol sa ibayo nito ay nagsilbing proteksiyon mula sa S. Sa gayon, ang Memfis, na nasa hanggahan sa pagitan ng Mataas (timugan) at Mababang (hilagaang) Ehipto, ang may hawak ng pinakasusi sa buong Ehipto noong sinaunang panahon, gaya rin sa ngayon ng makabagong Cairo na nasa isang kalapit na lokasyon.

Komersiyo. Ang lunsod na ito ay isang malaking sentro ng komersiyo sa buong kasaysayan nito, anupat humina lamang pagkatapos ng pananakop ng Gresya nang ang Alejandria sa hilagaang baybayin ang maging pinakamaunlad na daungan ng bansa. Ayon sa ilang istoryador, napabantog ang Memfis dahil sa paggawa nito ng kristal, anupat ang Roma ang pangunahing umaangkat ng mga paninda nito. Nagtanim din ng mga punong akasya sa lugar na iyon upang magsuplay ng kahoy para sa paggawa ng muwebles, mga barko para sa hukbong-dagat ng Ehipto, at mga sandata sa militar.

Pulitika. Gayundin kung tungkol sa pulitika, ang Memfis ay naging lubhang prominente, lalo na noong yugto na tinatawag ng mga Ehiptologo na "Matandang Kaharian" at hanggang sa "Kalagitnaang Kaharian." Naniniwala ang karamihan sa mga istoryador na ang sentro ng pamahalaan ng pinakamaaagang dinastiya ay nasa Memfis, bagaman marahil ay inilipat sa Thebes (No-amon sa Bibliya, mga 480 km [300 mi] sa dako pang T) nang ilang panahon. Malamang na nasa Memfis pa ang kabisera nang si Abraham ay dumalaw sa Ehipto at magkaroon ng masamang karanasan dahil sa Paraong namamahala noon.—Gen 12:10-20.

Waring ipinakikita ng katibayan sa Bibliya na noong panahon ng pakikipamayan ng mga Israelita sa Ehipto, ang kabisera ng Ehipto ay nasa Mababang (Hilagaang) Ehipto na mula roon ay madaling mararating ang lupain ng Gosen, kung saan nananahanan ang mga Israelita. (Gen 47:1, 2; tingnan ang GOSEN Blg. 1.) Ang pakikipagtagpo ni Moises kay Paraon 'sa tabi ng Ilog Nilo' ay waring sumusuporta sa bagay na ang kabisera ay nasa Memfis sa halip na nasa ibaba sa pook ng Delta (gaya ng iminumungkahi ng ilan), sapagkat ang Nilo ay nahahati sa ilang sanga pagdating sa Delta.—Exo 7:15.

Dahil sa pagiging prominente nito, ang Memfis ay lumilitaw sa ilang hula may kinalaman sa Ehipto. Sa Jeremias 2:16, tinukoy ng propeta ang Nop (Memfis) at Tapanes (isang lunsod sa pook ng Delta) bilang "nanginginain sa [Israel] sa tuktok ng ulo," samakatuwid nga, nananamsam sa Israel at sa wari ay kinakalbo ito. Nangahulugan ito ng kahihiyan para sa

nag-aangking bayan ng Diyos, kasabay ng dalamhati. (Ihambing ang 2Ha 2:23; Isa 22:12.) Sa kaso kapuwa ng hilagang kaharian ng Israel at ng timugang kaharian (Juda), ang Ehipto, na dito ay kinakatawanan ng Memfis at Tapanes, ay napatunayang hindi maaasahan para sa tulong at suporta, at kasabay nito ay handa itong magsamantala sa katipang bayan ng Diyos para sa pansariling kapakinabangan.—Os 7:11; Isa 30:1-3; 2Ha 23:31-35.

Relihiyon. Ang Memfis ay isang sentro ng relihiyon at kaalaman sa Ehipto, ngunit noong ikawalong siglo B.C.E., inihula ni Isaias na ang ipinagmamalaking karunungan ng mga prinsipe (marahil ay makasaserdoteng mga prinsipe) ng Nop (Memfis) ay mabibigo at ang Ehipto ay maililigaw. (Isa 19:13) Maliwanag na ang gayong mga tagapayo ay nagtataguyod ng huwad na pagkadama ng katiwasayan sa Ehipto may kinalaman sa mapanalakay na kapangyarihan ng Asirya.

Ang mga bantayog ng paghahari sa Ehipto ng Etiopeng si Haring Tirhaka ay natagpuan sa Memfis. Bagaman nakaligtas si Tirhaka sa kaniyang pakikipagsagupaan sa Asiryanong si Haring Senakerib sa Canaan (732 B.C.E.; 2Ha 19:9), nang maglaon ay pinangalat ng anak ni Senakerib na si Esar-hadon ang hukbong Ehipsiyo, anupat sapilitang pinaurong ang mga ito sa Memfis. Ang sariling ulat ni Esar-hadon hinggil sa sumunod na labanan ay kababasahan: "Pinangunahan ko ang pagkubkob sa Memfis, ang maharlikang tirahan niya [ni Tirhaka], at nilupig ito sa loob ng kalahating araw sa pamamagitan ng malalaking hukay sa lupa, mga sira sa pader at mga hagdanang pansalakay; winasak ko (ito), giniba (ang mga pader nito) at sinunog ito." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 293) Lumilitaw na pagkalipas ng ilang taon ay nabawi ng mga hukbo ng Ehipto ang Memfis, anupat nagsagawa ng lansakang pagpatay sa garison ng mga Asiryano. Ngunit si Ashurbanipal, anak ni Esar-hadon, ay humayo patungong Ehipto at itinaboy ang mga tagapamahala mula sa Memfis at pinaatras sa Nilo (patimog).

Nang humina ang Asirya noong huling bahagi ng ikapitong siglo B.C.E., ang Memfis ay nabalik sa ilalim ng ganap na kontrol ng Ehipto. Kasunod ng pagtitiwangwang sa Juda ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor noong 607 B.C.E., ang lumilikas na mga Judio ay tumakas patungong Ehipto, anupat nanirahan sa Memfis at sa iba pang mga lunsod. (Jer 44:1) Sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Jeremias at Ezekiel, hinatulan sila ni Jehova ng kasakunaan at inihula na sasaktan ni Nabucodonosor ang Ehipto ng isang mapangwasak na dagok, anupat ang Memfis (Nop) ang makararanas ng buong puwersa ng pagsalakay. (Jer 44:11-14; 46:13, 14, 19; Eze 30:10-13) Ang mga Babilonyong sasalakay sa Memfis ay buong-pagtitiwalang lulusob sa lunsod samantalang araw na araw.—Eze 30:16.

Ang Memfis ay muli na namang dumanas ng matinding pagkatalo sa mga kamay ng Persianong si Haring Cambyses noong 525 B.C.E., anupat magmula noon ay naging sentro ng nasasakupan ng isang Persianong satrapa. Ang lunsod ay hindi na kailanman lubusang nakabawi mula sa mga epekto ng pananakop na ito. Sa pagbangon ng Alejandria sa ilalim ng mga Ptolemy, ang Memfis ay unti-unting humina at pagsapit ng ikapitong siglo ng Karaniwang Panahon ay naging malalawak na guho.

Kabilang ang Memfis sa mga pangunahing sagradong lunsod ng sinaunang Ehipto, kasama ng kalapit na On (Heliopolis). (Gen 41:50) Ang mga dambana na inialay sa diyos na si Ptah at sa sagradong toro na si Apis ay may pantanging kahalagahan. Ang diyos na si Ptah, ayon sa "teolohiya ng Memfis" na kinatha ng mga saserdote ng Memfis, ay ang manlalalang (kahati niya sa karangalang ito ang ibang mga diyos na gaya nina Thoth, Ra, at Osiris), at ang kaniyang mitolohikal na gawain ay lumilitaw na itinulad sa aktuwal na papel ng Paraon sa mga gawain ng mga tao. Inilalarawan ng klasikal na mga istoryador na ang templo ni Ptah sa Memfis ay pinalalaki at pinagaganda sa pana-panahon. Napapalamutian ito ng pagkalaki-laking mga estatuwa.

Ang torong Apis, isang buháy na toro na may pantanging tanda, ay inaalagaan sa Memfis at sinasamba bilang ang pagsasaanyong-laman ng diyos na si Osiris, bagaman sa ilang alamat ay iniuugnay rin ito sa diyos na si Ptah. Kapag namatay ito, isang pangmadlang pagdadalamhati ang isinasagawa, at binibigyan ang toro ng isang kahanga-hangang libing sa kalapit na Saqqara. (Nang ang libingan doon ay buksan noong ika-19 na siglo, natagpuan ng mga imbestigador ang mga embalsamadong katawan ng mahigit sa 60 toro at baka.) Ang pagpili ng isang bagong torong Apis at ang pagluluklok nito sa trono sa Memfis ay isang seremonyang ganito rin karangya. Maaaring naimpluwensiyahan ng pagsambang ito ang mapaghimagsik na mga Israelita sa kanilang ideya na sambahin si Jehova sa pamamagitan ng isang ginintuang guya. (Exo 32:4, 5) Ang pagsamba sa banyagang diyosa na si Astarte ay naging prominente rin sa Memfis, at may mga templo para sa mga diyos at mga diyosa ng Ehipto na gaya nina Hathor, Amon, Imhotep, Isis, Osiris-Sokar, Anubis, at iba pa. Ang buong hanay na ito ng mga sinaunang bathala at ang kanilang mga idolo ay nakatalagang puksain ayon sa hatol ng Diyos.—Eze 30:13.

Maharlikang mga dakong libingan. Ang katibayan ng kahalagahan ng Memfis noong nakalipas ay makikita sa malalawak na libingan malapit

sa sinaunang lokasyon, anupat ang mga lugar na ito ay kinatatayuan ng mga 20 piramide o maharlikang bantayog na libingan. Ang pagiging prominente ng Memfis bilang isang maharlikang dakong libingan ay walang alinlangang ipinahihiwatig ng hula ni Oseas laban sa walang-pananampalatayang Israel noong ikawalong siglo B.C.E., sa pagsasabing "titipunin sila ng Ehipto; ang Memfis naman ang maglilibing sa kanila." (Os 9:6) Kabilang sa mga piramide na matatagpuan sa Saqqara, malapit sa Memfis, ay ang Step Pyramid na itinayo ni Haring Djoser ("Ikatlong Dinastiya"), na itinuturing na ang pinakamatandang walang-suhay na kayariang bato na natuklasan. Sa mas dako pang KHK ng Memfis ay naroon ang lalo pang higit na kahanga-hangang mga piramide ng Giza at ang Great Sphinx. Sa ngayon tanging ang mga libingang ito at ang katulad na mga kayariang bato ang nalalabing palatandaan ng nakalipas na kaluwalhatian ng Memfis sa relihiyon. Gaya ng inihula, ang lunsod ay naging "isang bagay lamang na panggigilalasan."—Jer 46:19.

MEMORYAL. Tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

MEMUCAN. Ang punong tagapagsalita para sa pitong Medo-Persianong prinsipe noong pagkakataong tumangging sumunod si Vasti kay Haring Ahasuero. (Es 1:13-15) Sa opinyon ni Memucan, ginawan ni Vasti ng mali hindi lamang ang hari kundi maging ang mga prinsipe at ang bayan ng imperyo at dahil dito ay dapat itong alisin bilang reyna, upang sa gayon ay matuto ang lahat ng mga asawang babae sa imperyo na maging masunurin sa kani-kanilang mga asawang lalaki. Sumang-ayon ang hari at ang iba pang prinsipe kay Memucan, at isang batas ng hari hinggil dito ang isinulat kasama ng di-mababagong mga kautusan ng mga Medo at mga Persiano.—Es 1:16-22.

Ang "pitong prinsipe ng Persia at Media" na ito ay "bihasa sa kautusan at mga usapin sa batas." Sila ang pinakamalalapit na tagapayo ng hari, anupat "nakaupo sa mga pangunahing dako sa kaharian." (Es 1:13, 14) Ang bagay na ang hukumang Persiano ay mayroon ngang sanggunian na binubuo ng pitong tagapayo ay pinagtitibay ng Ezra 7:14.

MENA. Isang malayong ninuno ni Jesu-Kristo sa panig ng ina, hindi malayo ang kaugnayan kay David.—Luc 3:31.

MENAHEM [Isa na Umaaliw]. Anak ni Gadi at hari ng Israel sa loob ng sampung taon mula noong mga 790 B.C.E. Nang malaman niyang pinaslang ni Salum si Haring Zacarias, pumaroon siya mula sa Tirza patungong Samaria at pinatay roon ang mamamaslang. Nang magkagayon ay hinawakan niya ang pamamahala. Maliwanag na noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari, pinabagsak ni Menahem ang Tipsa "at ang lahat ng naroon at ang teritoryo nito mula sa Tirza, sapagkat hindi ito nagbukas." Lumilitaw na ang bayan ay atubiling pagbuksan siya ng pintuang-daan nito. (*LXX, Vg, Sy*) Pinagmalupitan niya ang taong-bayan: "Ang lahat ng babae nito na nagdadalang-tao ay kaniyang winakwak."—2Ha 15:10, 13-17.

Ginawa ni Menahem ang masama sa paningin ni Jehova. Itinaguyod niya ang pagsamba sa guya, anupat hindi niya nilisan ang mga kasalanan ni Jeroboam, ang unang hari ng sampung-tribong kaharian. Noong panahon ng kaniyang paghahari, sinalakay ni Haring Pul (Tiglat-pileser III) ang Israel, at si Menahem ay napilitang magbayad sa Asiryanong monarkang iyon ng "isang libong talento na pilak." ($6,606,000) Nakuha niya ang kabuuang halagang ito sa pamamagitan ng pagpapataw ng halagang 50 siklong pilak sa bawat isa sa "magigiting at makapangyarihang mga lalaki" ng Israel. Yamang ang isang talento na pilak ay katumbas ng mga 3,000 siklo, kinuha ang pilak mula sa mga 60,000 katao. Ibinigay ni Menahem ang pilak sa haring Asiryano, "upang ang mga kamay nito ay sumakaniya at upang pagtibayin ang kaharian sa kaniyang sariling kamay." Pagkatanggap sa halagang ito, nilisan ni Pul ang lupain.—2Ha 15:19, 20.

Binabanggit si Menahem sa isang inskripsiyon ni Tiglat-pileser III bilang "Menahem ng Samaria" (*Me-ni-hi-im-me* [al]*Sa-me-ri-na-a-a*), anupat nakatala roon, kasama ng Siryanong si Haring Rezon (*Rahi-a-nu*) at Haring Hiram (*Hi-ru-um-mu*) ng Tiro (naiiba sa Hiram noong mga araw ni David), bilang isang tagapamahala na inangkin ng Asiryanong monarkang iyon na nagbayad sa kaniya ng tributo. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 283) Namatay si Menahem noong mga 781 B.C.E., at hinalinhan siya ng kaniyang anak na si Pekahias sa trono ng Israel.—2Ha 15:22.

MENE. Ang pambungad na salita ng isang mahiwagang mensahe na makahimalang isinulat sa palitada ng pader ng bulwagang pampiging ni Haring Belsasar sa Babilonya noong gabi ng Oktubre 5, 539 B.C.E. (kalendaryong Gregorian), mismong bago bumagsak ang lunsod sa mga Medo at mga Persiano. Ayon kay Daniel, na binigyan ni Jehova ng kapangyarihang basahin ang inskripsiyon at bigyan ito ng pakahulugan, ang sulat ay kababasahan: "MENE, MENE, TEKEL at PARSIN." (Dan 5:25) Maliwanag na ang inskripsiyong iyon ay binubuo lamang ng mga katinig at nangangailangan ng may-katalinuhan at wastong pagbigkas,

at gayundin ng tamang pagpapakahulugan. Ang mga salita mismo ay literal na nangangahulugang: "Isang mina, isang mina, isang siklo, at kalahating mga siklo."

Sa pagbibigay ng tumpak na pakahulugan, sinabi muna ni Daniel: "Ito ang pakahulugan ng salita: MENE, binilang ng Diyos ang mga araw ng iyong kaharian at winakasan iyon." (Dan 5:26) Maging sa pamamagitan lamang ng bahaging iyon ng mensahe, dapat ay naging malinaw na kay Haring Belsasar ang mga bagay-bagay. Inalis ni Jehova sa trono ang dakilang si Nabucodonosor, na naging mas makapangyarihan kaysa kay Belsasar. Kaya magagawa Niyang paikliin ang bilang ng mga araw ng paghahari ni Belsasar at niyaong sa kaniyang kasamang-tagapamahala at ama, si Nabonido. Kayang pasapitin ni Jehova ang kawakasan ng dinastiyang ito. Ang salitang "MENE" ay makalawang ulit na lumitaw sa inskripsiyon, marahil dahil ang mensahe ay kumakapit sa dalawang tagapamahala sa kaharian ng Babilonya noong panahong iyon, kay Nabonido at kay Belsasar. Gayunman, sa pagbibigay ng pakahulugan, ginamit ni Daniel ang "MENE" nang minsan lamang, posibleng dahil si Belsasar lamang ang naroroon noong pagkakataong iyon.

Hindi isinisiwalat ng Bibliya kung bakit hindi nagawang basahin ng sinuman sa marurunong na tao ng Babilonya ang sulat. (Dan 5:8) Maaaring ito ay dahil sa mahiwagang katangian ng mensahe, o maaaring ang sulat mismo ay nasa mga titik o wika na hindi nila alam.

MENSAHERO. Isang tagapagdala ng mensahe na maaaring bibigan o nakasulat, o isa na isinugo upang gawin ang isang atas. (Gen 32:3-6; Huk 6:34, 35; 11:12-27; 2Sa 5:11; 1Ha 19:2; 2Ha 19:8-14; Luc 7:18-24; 9:52) Kung minsan, mga mananakbo ang gumaganap ng ganitong tungkulin. (2Cr 30:6-10; Jer 51:31) Para sa mas mabilis na komunikasyon, isinusugo ang mga mensahero sakay ng mga kabayo. (2Ha 9:17-19; Es 8:10-14; tingnan ang SUGO.) Kabilang sa mga mensahero noong sinaunang mga panahon ang mga tagapagbalitang naghahayag sa madla ng mga batas ng hari o ng estado. (Dan 3:4-6; 5:29) Maaaring isugo ang mga mensahero upang humiling ng kapayapaan (Isa 33:7), upang humiling ng tulong na pangmilitar (2Ha 16:7; 17:4), o upang humingi ng tributo o pasukuin ang isang lunsod (1Ha 20:1-9; 2Ha 18:17-35). Malaya silang pinararaan sa mga hangganan upang maisakatuparan nila ang kanilang misyon. Ang pagmamalupit sa mga mensahero ng hari na isinugo upang dumalaw bilang pagbibigay-galang ay napakaselan anupat maaari itong humantong sa digmaan.—2Sa 10:1-7; tingnan ang EMBAHADOR.

Kapuwa ang mga salitang Hebreo at Griego para sa "mensahero" ay maaaring tumukoy sa mga espiritung mensahero, o mga anghel. (Aw 104:4; Ju 1:51) Batay sa konteksto, maaaring malaman kung ang mensaherong tinutukoy ay tao o anghel. Halimbawa, sa Isaias 63:9, maliwanag na ang "sariling mensahero" ni Jehova ay ang kaniyang anghel, yamang ang mensaherong ito ang nagligtas sa mga Israelita.—Ihambing ang Exo 14:19, 20.

Bukod sa paggamit ng mga anghelikong mensahero upang maghatid ng impormasyon sa mga lalaki at mga babae sa lupa at upang gumanap ng iba pang mga atas (tingnan ang ANGHEL), paulit-ulit ding gumamit si Jehova ng mga taong mensahero. Ang kaniyang mga propeta at mga saserdote ay naging mga mensahero niya sa bansang Israel. (2Cr 36:15, 16; Hag 1:13; Mal 2:7) Tiyak ang katuparan ng mga kapahayagan ng kaniyang mga propeta, sapagkat si Jehova "ang Isa na lubusang tumutupad sa panukala ng kaniyang mga mensahero."—Isa 44:26.

"Mensahero ng Tipan." Bilang katuparan ng Malakias 3:1, dumating si Juan na Tagapagbautismo upang maging mensahero na maghahanda ng daan sa harap ni Jehova sa pamamagitan ng paghahanda sa mga Judio para sa pagdating ng punong kinatawan ng Diyos, si Jesu-Kristo.—Mat 11:10, 11; Mar 1:1-4; Luc 7:27, 28.

Bilang ang inihulang "mensahero ng tipan," si Jesu-Kristo ay dumating sa templo at nilinis niya iyon. (Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) Maliwanag na siya ang mensahero ng tipang Abrahamiko, yamang ang tipang ito ang saligan upang sa mga Judio unang maibigay ang pagkakataong maging mga tagapagmana ng Kaharian. Ito ang tipang binanggit ni Pedro nang manawagan siya sa mga Judio na magsisi. Kapansin-pansin din na ang tipang Abrahamiko ay tinukoy ng ama ni Juan na Tagapagbautismo, si Zacarias, may kaugnayan sa pagbabangon ni Jehova ng 'isang sungay ng kaligtasan sa sambahayan ni David,' anupat ang sungay na ito ay ang Mesiyas.—Ihambing ang Mat 10:5-7; 15:24; 21:31; Luc 1:69-75; Gaw 3:12, 19-26.

MENUHOT [Mga Pahingahang-Dako]. Ayon sa tekstong Masoretiko, lumilitaw na isang Judeanong pamilya na nagmula kay Sobal. (1Cr 2:4, 52) Ngunit mas kinikilingan ng ilang iskolar na baguhin ang tekstong Hebreo upang kabasahan ng "mga Manahatita," gaya ng nasa talata 54. (*JB, Mo*) At isang Judiong komentaryo sa Mga Cronica ang nagbigay ng isa pang salin na "na nangasiwa sa kalahati ng mga pahingahang-dako" at nagkomento: "Si Sobal ang nangasiwa sa kalahati ng mga himpilan ng mga pulutong na naglalakbay sa lupain ng Juda." —*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1952, p. 15.

MEONENIM, MALAKING PUNUNGKAHOY NG [Yaong mga Nagsasagawa ng Mahika]. Isang punungkahoy na abot-tanaw sa Sikem, dinaanan ng isang pangkat ng mga tauhan ni Haring Abimelec bago sila makipaglaban sa mga may-ari ng lupain sa lunsod na iyon. (Huk 9:34-37) Ang "malaking punungkahoy ng Meonenim" ay salin ng mga salitang Hebreo na *'e·lohn' me'oh·nenim'.* Ang *'e·lohn'* ay tumutukoy sa malalaking punungkahoy sa pangkalahatan, at ang *me'oh·nenim'* ay isang pandiwari na nangangahulugang "yaong mga nagsasagawa ng mahika." (Tingnan ang Deu 18:14.) Maaaring ganito ang ipinangalan sa punungkahoy na iyon dahil ang mga Canaanita o ang mga apostatang Israelita ay nagsagawa ng mahika roon. Iniuugnay rin ng ilang iskolar ang "malaking punungkahoy ng Meonenim" sa "malalaking punungkahoy ng More" na inilalarawan ding nasa kapaligiran ng Sikem.—Ihambing ang Gen 12:6; 35:4; Huk 9:6.

MEONOTAI. Isang inapo ni Juda na 'naging anak si Opra,' alinman sa ninuno sa panig ng ama ng isang tao na nagngangalang Opra o tagapagtatag ng isang lugar na may gayong pangalan.—1Cr 4:1, 14.

MEPAAT. Isang lunsod na orihinal na nakaatas sa mga Rubenita ngunit nang maglaon ay ipinagkaloob sa mga Meraritang Levita. (Jos 13:15, 18; 21:34, 36, 37; 1Cr 6:77-79) Noong mga araw ni Jeremias, pagkaraan ng mga walong siglo, ang Mepaat ay nasa ilalim ng kontrol ng mga Moabita. (Jer 48:21, 24) Ipinapalagay na ito ay ang Tell Jawa, na mga 11 km (7 mi) sa T ng 'Amman (Raba). Maaaring napanatili sa kalapit na Khirbet Nefa'a (o, Qureiyat Nafi') ang sinaunang pangalan na ito.

MEPIBOSET.

1. Isa sa dalawang anak ni Haring Saul kay Rizpa na anak na babae ni Aias. (2Sa 21:8) Kabilang siya sa pitong inapo ni Saul na ibinigay ni David sa mga Gibeonita upang magbayad-sala sa pagtatangka ni Saul na lipulin sila. (Tingnan ang GIBEON, MGA GIBEONITA.) Inilantad ng mga Gibeonita si Mepiboset at ang anim pang miyembro ng sambahayan ni Saul "sa bundok sa harap ni Jehova," matapos patayin ang mga ito "nang mga unang araw ng pag-aani, sa pasimula ng pag-aani ng sebada." (Ihambing ang Bil 25:4.) Gayunman, kumilos si Rizpa upang hindi lapitan ng mga ibon at mababangis na hayop ang mga ito, at nang maglaon ay iniutos ni David na tipunin ang mga buto ng mga ito at ilibing na kasama niyaong kina Saul at Jonatan sa dakong libingan ni Kis.—2Sa 21:1-14.

2. Anak ni Jonatan; apo ni Haring Saul. Nang dumating ang ulat mula sa Jezreel tungkol sa pagkamatay nina Saul at Jonatan, takót na takót na tumakas ang yaya ni Mepiboset buhat ang limangtaóng gulang na bata. Noong pagkakataong iyon, ang bata ay "nahulog at napilay" ang dalawang paa. (2Sa 4:4) Sa loob ng ilang taon pagkatapos nito, si Mepiboset ay nanirahan sa bahay ni Makir na anak ni Amiel sa Lo-debar. Nalaman ito ni David mula kay Ziba, isang dating lingkod sa sambahayan ni Saul. Tiyak na dahil naalaala niya ang kaniyang tipan kay Jonatan (1Sa 20:12-17, 42), nais ni David na magpakita ng maibiging-kabaitan sa sinumang "natitira sa sambahayan ni Saul." Dinala si Mepiboset sa harap ni David, at nang ipaliwanag ng hari na nais niyang magpakita ng maibiging-kabaitan kay Mepiboset kung kaya isasauli niya rito ang "lahat ng bukid ni Saul" at inaanyayahan niya ito na 'palagiang kumain ng tinapay sa aking mesa,' mapagpakumbabang tumugon si Mepiboset: "Ano ang iyong lingkod, anupat ibinaling mo ang iyong mukha sa asong patay na gaya ko?" Gayunman, kaayon ng kagustuhan ni David, si Ziba at ang lahat ng tumatahan sa kaniyang bahay (kabilang ang 15 anak at 20 lingkod) ay naging mga lingkod ni Mepiboset, na siyang binigyan ng ari-arian ni Saul. Pagkatapos ay nanirahan siya sa Jerusalem at palagiang kumain sa mesa ng hari. —2Sa 9.

Nang tumakas si David mula sa Jerusalem dahil sa sabuwatang binuo ni Absalom, sinalubong siya ni Ziba, na naglaan sa kaniya ng mga panustos. Nang itanong ni David kay Ziba kung nasaan si Mepiboset, sumagot ito: "Doon siya nananahanan sa Jerusalem; sapagkat sinabi niya: 'Ngayon ay isasauli sa akin ng sambahayan ng Israel ang maharlikang pamamahala ng aking ama.' " Dahil dito ay sinabi ng hari kay Ziba: "Narito! Sa iyo na ang lahat ng pag-aari ni Mepiboset." (2Sa 16:1-4) Pagbalik ni David sa Jerusalem, sinalubong ni Mepiboset ang hari, anupat sinasabi ng ulat na "hindi niya inasikaso ang kaniyang mga paa ni inasikaso man niya ang kaniyang bigote ni nilabhan man niya ang kaniyang mga kasuutan mula nang araw na umalis ang hari hanggang sa araw na dumating siyang payapa." Nang itanong ni David kung bakit hindi sumama sa kaniya si Mepiboset, ipinaliwanag ni Mepiboset na dinaya siya ng kaniyang lingkod at sinabi pa: "Sa gayon ay siniraang-puri niya ang iyong lingkod sa panginoon kong hari. Ngunit ang panginoon kong hari ay gaya ng isang anghel ng tunay na Diyos" (samakatuwid nga, makikita niya ang katotohanan tungkol sa bagay na ito). Maliwanag na nakita ni David ang kawalang-sala ni Mepiboset, kung kaya binago niya ang una niyang utos at sinabi: "Ikaw at si Ziba ay dapat maghati sa bukid." Tumugon si Mepiboset: "Kunin niya kahit pa

ang kabuuan, ngayong ang panginoon kong hari ay nakarating na nang payapa sa kaniyang bahay." —2Sa 19:24-30; ihambing ang Kaw 18:17; 25:8-10.

Nang hingin ng mga Gibeonita ang kamatayan ng mga inapo ni Saul bilang pambayad-sala sa pagtatangka ng haring iyon na lipulin sila, nahabag si David kay Mepiboset dahil sa sumpa kay Jehova sa pagitan nina David at Jonatan kung kaya pinaligtas niya si Mepiboset. (2Sa 21:7, 8) Wala nang iba pang sinabi ang Kasulatan tungkol kay Mepiboset, bagaman patuloy na nabuhay ang pamilya ni Saul hanggang sa isang mas huling salinlahi sa pamamagitan ng anak ni Mepiboset na si Mica (Mikas). (2Sa 9:12; 1Cr 9:39-44) Maliwanag na si Mepiboset ay may isa pang pangalan, Meribbaal, gaya ng ipinahihiwatig ng 1 Cronica 8:34 at 9:40.

MERAB [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging marami (sagana)"]. Ang nakatatanda sa dalawang anak na babae ni Haring Saul. (1Sa 14:49) Maliwanag na nangako si Saul na ibibigay niya ang isa sa kanila upang mapangasawa ng lalaking makatatalo kay Goliat (1Sa 17:25), at maaaring ito ang dahilan kung bakit inialok niya si Merab kay David. Pagkatapos ng kaniyang pakikipagsagupa kay Goliat, si David ay napatunayang isang marunong at matagumpay na mandirigma laban sa mga Filisteo, anupat si Saul ay 'natakot sa kaniya,' samantalang minahal naman siya ng mga tao sa Israel at Juda. (1Sa 18:15, 16) Nang ialok ni Saul si Merab kay David bilang asawa, pinasigla niya ito na patuloy na magpakagiting, habang iniisip sa loob niya, "Huwag siyang pagbuhatan ng aking kamay, kundi pagbuhatan sana siya ng kamay ng mga Filisteo," anupat umaasang mapapatay si David sa labanan. Palibhasa'y mapagpakumbaba, nag-atubili si David na tanggapin ang alok na maging manugang ng hari. Nang maglaon, hindi naman tinupad ni Saul ang kaniyang pangako, at si Merab ay hindi kailanman naging asawa ni David. Sinasabi ng ulat na ang nakababatang anak na babae, si Mical, "ay umiibig kay David," na maaaring nagpapahiwatig na hindi iniibig ni Merab si David. Anuman ang kalagayan, "nangyari nga na nang panahong ibibigay si Merab, na anak ni Saul, kay David, siya ay naibigay na kay Adriel na Meholatita bilang asawa." —1Sa 18:17-20.

Si Merab ay nagkaanak ng limang lalaki kay Adriel. Gayunman, nang maglaon ay ibinigay ni David ang mga anak na ito at ang dalawa pang miyembro ng sambahayan ni Saul sa mga Gibeonita, na pumatay naman sa pitong ito. Ginawa ito upang magbayad-sala dahil sa pagtatangka ni Saul na lipulin ang mga Gibeonita.—2Sa 21:1-10.

Inalagaan ng Kapatid ni Merab ang Kaniyang mga Anak. Ayon sa tekstong Masoretiko, ang 2 Samuel 21:8 ay may binabanggit na "limang anak ni Mical na anak na babae ni Saul na ipinanganak nito kay Adriel." Ngunit sinasabi ng 2 Samuel 6:23 na si Mical ay namatay na walang anak. Lumilitaw na tinangkang ayusin ng ilang eskriba ang suliraning ito kung kaya hinalinhan nila ng pangalan ni Merab ang Mical sa 2 Samuel 21:8. Ipinahihiwatig ito ng paggamit ng Griegong *Septuagint* (edisyon ni Lagarde) at ng dalawang manuskritong Hebreo ng pangalang "Merab" sa talatang ito. Gayunman, ang isang tradisyonal na paliwanag sa 2 Samuel 21:8 gaya ng lumilitaw sa halos lahat ng iba pang manuskritong Hebreo ay gaya ng sumusunod:

Ang kapatid ni Mical na si Merab ay asawa ni Adriel at ipinanganak nito kay Adriel ang limang anak na pinag-uusapan. Ngunit maagang namatay si Merab, at ang kaniyang kapatid na si Mical, na itinakwil ni David at walang anak, ang bumalikat sa pag-aalaga, o pagpapalaki, sa limang bata. Dahil dito, tinukoy sila bilang mga anak ni Mical sa halip na kay Merab. Kasuwato ng pangmalas na ito sa 2 Samuel 21:8, ang salin ng Bibliya ni Isaac Leeser ay tumutukoy sa "limang anak ni Mical na anak ni Saul, na pinalaki niya para kay Adriel," at isang talababa roon ang nagsasabi: "Yamang si Mical ay asawa ni David; ngunit ang mga anak ay kay Merab, na pinakamatandang anak na babae ni Saul, anupat ang mga ito'y malamang na tinuruan ng kapatid na babae ni Merab." Ang mga Targum ay kababasahan: "Ang limang anak ni Merab (na pinalaki ni Mical, na anak na babae ni Saul) na kaniyang ipinanganak." Ang iba pang mga salik, na hindi isiniwalat sa Kasulatan, ay maaaring nakaapekto sa paraan ng pagkakasulat ng tekstong ito.

MERAIAS [posible, Mapaghimagsik]. Isang saserdote at ulo ng sambahayan ni Seraias sa panig ng ama noong mga araw ni Joiakim pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 12:12.

MERAIOT [posible, Mga Mapaghimagsik].

1. Isang makasaserdoteng inapo ni Aaron sa pamamagitan ni Eleazar; tinatawag na "anak ni Zerahias."—1Cr 6:3-7, 52; Ezr 7:3, 4.

2. Isang saserdote na kinikilala bilang "anak ni Ahitub, isang lider sa bahay ng tunay na Diyos" at lumilitaw na ama ni Zadok.—1Cr 9:10, 11; Ne 11:11.

3. Pinagmulan ng isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama, na ang ulo ay si Helkai noong mga araw ni Joiakim. (Ne 12:12, 15) Ang "Meraiot," na pangalan ng sambahayang ito kasunod ng pagbabalik ng mga Judio mula sa pagkata-

pon sa Babilonya, ay maaaring ibang anyo ng "Meremot," ang pangalan ng isa sa mga saserdote na sumama kay Zerubabel patungong Jerusalem noong 537 B.C.E.—Ne 12:1, 3.

MERARI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging mapait"]. Anak ni Levi at kapatid nina Gerson (Gersom) at Kohat. (Gen 46:11; 1Cr 6:1, 16) Yamang si Merari ay binabanggit na pangatlo sa mga anak ni Levi, maaaring siya ang pinakabata. Isa siya sa 70 miyembro ng sambahayan ni Jacob "na pumaroon sa Ehipto." (Gen 46:8, 11, 26, 27) Si Merari ay nagkaroon ng dalawang anak, sina Mahali at Musi (Exo 6:19; 1Cr 6:19), at pinagmulan ng mga Merarita, isa sa tatlong pangunahing Levitang pamilya.—Bil 26:57.

MERARITA, MGA [Ni (Kay) Merari]. Isa sa tatlong pangunahing pamilya ng mga Levita. Sila'y nagmula sa anak ni Levi na si Merari, sa pamamagitan ng mga anak nito na sina Mahali at Musi. (Exo 6:16, 19; Bil 3:20; 26:57, 58) Sa unang sensus ng mga Israelita sa ilang, may naitalang 6,200 lalaking Merarita na mula sa gulang na isang buwan pataas. Sa mga ito, 3,200 ang 30 hanggang 50 taóng gulang at pumasok sa pangkat na naglilingkod "para sa paglilingkod sa tolda ng kapisanan." (Bil 3:33, 34; 4:42-45) Ang pinuno nila noon ay si Zuriel, at ang kanilang kampamento ay nasa H panig ng tabernakulo. (Bil 3:35) Noong panahon ng paglalakbay sa ilang, ang tatlong-tribong pangkat ng Juda ang unang lumilisan mula sa kampamento. Pagkatapos nito, ang mga Gersonita at mga Merarita 'bilang mga tagapagdala ng tabernakulo ay lumilisan,' na sinusundan naman ng tatlong-tribong pangkat ng Ruben at pagkatapos ay ng mga Kohatitang Levita. (Bil 10:14-21) Mga Merarita ang nangangasiwa sa mga hamba, mga barakilan, mga haligi, at sa may-ukit na mga tuntungan ng tabernakulo, gayundin sa "lahat ng mga kagamitan nito at lahat ng paglilingkod dito," bukod pa sa mga haligi, may-ukit na mga tuntungan, mga pantoldang tulos, at sa mga pantoldang panali ng looban. (Bil 3:36, 37) Upang mailipat ang mabibigat na bagay na ito, pinaglaanan sila ng apat na karwahe at walong baka. Sa ilang, sila at ang mga Gersonita ay nasa "ilalim ng kamay" ng anak ni Aaron na si Itamar.—Bil 7:6-8.

Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako sa ilalim ng pangangasiwa ni Josue, 12 lunsod ang iniatas sa mga Merarita, tig-aapat mula sa mga teritoryo ng mga tribo nina Ruben, Gad, at Zebulon. Ang isa sa mga ito, ang Ramot sa Gilead (sa teritoryo ng Gad), ay isang "kanlungang lunsod."—Jos 21:7, 34-40; 1Cr 6:63, 77-81.

Noong panahon ni David, 220 Merarita, kasama si Asaias na kanilang pinuno, ang tumulong sa ibang mga Levita sa pagdadala ng kaban ng tipan sa Jerusalem mula sa bahay ni Obed-edom. (1Cr 15:1-6, 25) Nang magkaroon ng pahingahang-dako ang Kaban, "binigyan ni David ng mga katungkulan sa pangunguna sa pag-awit sa bahay ni Jehova" ang ilang Merarita. (1Cr 6:31, 44-47) Ang ibang Merarita ay inatasan bilang mga bantay ng pintuang-daan.—1Cr 26:1, 10, 19.

Noong panahon ng reporma ng Judeanong si Haring Hezekias, kabilang ang mga Merarita sa mga Levitang naglinis sa templo. (2Cr 29:12, 15) Nang maglaon, noong ikapitong siglo B.C.E., ang mga Meraritang sina Jahat at Obadias ay inatasan ni Haring Josias na mangasiwa sa mga tagapagkumpuni ng templo.—2Cr 34:12, 13.

Kasama ang mga Merarita sa mga Levitang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E. (1Cr 9:14) Nang maglaon (noong 468 B.C.E.), kabilang din ang mga Merarita sa mga Levitang sumama kay Ezra mula sa Babilonya patungong Jerusalem.—Ezr 8:1, 18, 19, 31, 32.

MERATAIM [malamang, Dobleng Paghihimagsik]. Isang katawagan na kumakapit sa Babilonya o, posible, sa isang partikular na teritoryo sa Babilonia. (Jer 50:21, 23, 24) Maaaring tumutukoy ito sa *nar marratu* sa mga inskripsiyong Babilonyo, itinuturing na ang Gulpo ng Persia sa bahaging pinapasukan ng mga ilog ng Tigris at ng Eufrates. Maliwanag na ginamit ito bilang katunog ng pandiwang Hebreo na *ma·rah′* (maging mapaghimagsik). Bilang isang doblihang anyo na hinalaw sa *ma·rah′*, ang Merataim ay maaaring tumutukoy sa tindi ng paghihimagsik ng Babilonya. Mula noong mga araw ng tagapagtatag nito na si Nimrod, ang Babilonya ay patuloy na naging mapaghimagsik laban kay Jehova.—Gen 10:8-10.

MERED [Paghihimagsik]. Isang anak ni Ezrah na binanggit sa talaangkanan ng tribo ni Juda. Si Mered ay nagkaroon ng isang asawang Ehipsiyo, si Bitias na anak na babae ni Paraon, na dito ay nagkaroon si Mered ng mga anak. (1Cr 4:1, 17, 18) Ang asawang "Judio" na binanggit sa talata 18 ay maaaring isa pang asawa ni Mered.

MEREMOT.

1. Isa sa mga pangulong saserdote na sumama kay Zerubabel mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 537 B.C.E. (Ne 12:1-7) Isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama ng sumunod na salinlahi ang may pangalang "Meraiot," at posibleng si Meremot ang pinagmulan nito. (Ne

12:15) Ang mga pangalang ito ay magkatulad ang pagkakasulat sa mga titik Hebreo.

2. Anak ni Urias at isang prominenteng saserdote noong mga araw nina Ezra at Nehemias. Nang si Ezra at ang mga Judiong nalabi ay dumating sa Jerusalem mula sa Babilonya noong 468 B.C.E., si Meremot ay kabilang sa mga saserdote na sa mga kamay ng mga ito ay "tinimbang [nila] ang pilak at ang ginto at ang mga kagamitan sa bahay" ni Jehova. (Ezr 8:31-34) Si Meremot ay isang inapo ni Hakoz na ang ilang inapo ay hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan. (Ezr 2:61, 62) Ngunit maliwanag na napatunayan ng pangkat ng pamilya na kaniyang kinabibilangan ang angkan nito, yamang si Meremot ay nakibahagi sa makasaserdoteng mga tungkulin. Nakibahagi rin siya sa pagkukumpuni sa pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias.—Ne 3:3, 4, 21.

3. Isang saserdote, o ang ninuno ng isa sa mga nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38–10:5.

4. Isang Israelita na kabilang sa "mga anak ni Bani" na tumanggap ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito 'pati na sa mga anak' noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:25, 34, 36, 44.

MERES. Isa sa pitong prinsipe na sinangguni ni Ahasuero nang suwayin siya ni Vasti.—Es 1:14; tingnan ang MEMUCAN.

MERIBA [Pagtatalo].

1. Isang lugar sa kapaligiran ng kampamento ng mga Israelita sa ilang sa Repidim. Dito makahimalang naglaan si Jehova ng tubig nang hampasin ni Moises ng kaniyang tungkod ang bato sa Horeb. Pagkatapos nito, tinawag ni Moises na "Masah" (nangangahulugang "Pagsubok") at "Meriba" (nangangahulugang "Pagtatalo") ang lugar na ito. Ipinaalaala ng mga pangalang ito ang pakikipagtalo ng Israel kay Moises at ang pagsubok nila sa Diyos dahil sa kawalan ng tubig.—Exo 17:1-7.

2. Ang pangalang "Meriba" ay ibinigay rin nang maglaon sa isang lokasyon na malapit sa Kades. Dahil din ito sa pakikipagtalo ng Israel kay Moises at kay Jehova tungkol sa kawalan ng tubig. (Bil 20:1-13) Di-gaya ng lugar na malapit sa Repidim, kung saan nagkampo ang mga Israelita nang wala pang dalawang buwan pagkalabas nila sa Ehipto (Exo 16:1; 17:1; 19:1), hindi tinawag na Masah ang Meriba na ito. Kung minsan, upang ipakita na iba ito sa isa pang Meriba, tinutukoy ito ng Kasulatan sa pamamagitan ng mga pananalitang "tubig ng Meriba" (Aw 106:32) o "tubig ng Meriba sa Kades." (Bil 27:14; Deu 32:51) Gayunman, sa Awit 81:7, ang binanggit na pagsusuri ni Jehova sa Israel "sa tubig ng Meriba" ay maaaring tumutukoy sa insidente sa Meriba na malapit sa Repidim.—Ihambing ang Deu 33:8.

Hindi pinabanal nina Moises at Aaron si Jehova may kaugnayan sa makahimalang paglalaan ng tubig sa Meriba sa lugar ng Kades. Dahil dito, naiwala nila ang pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako. Ang pangyayaring ito ay waring naganap noong ika-40 taon ng pagpapagala-gala ng Israel sa ilang. —Bil 20:1, 9-13, 22-28; 33:38, 39.

MERIBAT-KADES [Pagtatalo sa Kades]. Isang timugang hangganan ng teritoryo ng Israel ayon sa nakita ni Ezekiel sa pangitain. (Eze 47:13, 19; 48:28) Ang pangalang Meribat-kades ay tumutukoy sa pakikipagtalo ng Israel kay Jehova sa "tubig ng Meriba" noong nananahanan sila sa Kades.—Bil 20:1-13; tingnan ang KADES, KADES-BARNEA; MERIBA Blg. 2.

MERIB-BAAL [posible, Nakikipaglaban kay Baal; o, Si Baal ay Gumagawa ng Legal na Pagtatanggol]. Apo ni Haring Saul, anak ni Jonatan, at ama ni Mikas. (1Cr 8:33, 34) Lumilitaw na ito ay isa pang pangalan ni Mepiboset. Ang ibang mga tao noon ay mayroon ding dalawang pangalan, gaya ni Esbaal, na tinawag ding Is-boset.—Ihambing ang 2Sa 2:8 sa 1Cr 8:33.

Ang pangalang Merib-baal ay masusumpungan sa dalawang waring magkaibang anyong Hebreo (*Meriv′ ba′ʽal* at *Meri-va′ʽal*) sa 1 Cronica 9:40. Ang unang anyo ay ginamit din sa 1 Cronica 8:34. Ang nagpapahiwatig na iisa ang tinutukoy ay ang bagay na si Mepiboset ay may isang anak na lalaki na nagngangalang Mica at si Merib-baal ay may isang anak na nagngangalang Mikas. (Ihambing ang 2Sa 9:12 sa 1Cr 9:40.) Nagkaroon ng mga anyong "Mica" at "Mikas" dahil lamang sa isang maliit na pagkakaiba sa baybay ng mga pangalang ito sa Hebreo.

MERODAC. Anyong Hebreo ng Marduk, ang pinakaprominenteng diyos ng Babilonya, na inihulang babagsak kasabay ng pagbagsak ng Babilonya. —Jer 50:2.

Tiyak na kinuha sa pangalan ng diyos na ito ang mga pangalan ng mga Babilonyong hari na sina Merodac-baladan (Isa 39:1) at Evil-merodac (2Ha 25:27). Nang maging prominente ang Babilonya matapos itong italaga ni Haring Hammurabi bilang kabisera ng Babilonia, nadagdagan din ang importansiya ni Merodac. Nang maglaon, iniukol sa kaniya ang mga katangian ng mas naunang mga diyos, at ipinapalagay na binago ng mga saserdoteng Babilonyo ang mitolohikal na mga ulat upang palitawin na si Merodac ang pumaslang kay Tiamat at lumalang sa daigdig at sa tao. Sa mga tekstong Babilonyo, si Marduk (Merodac) ay ipinakikilala bilang anak

ni Ea (diyos na namamahala sa elementong tubig), asawa ni Sarpanitu, at ama ni Nebo.

Ang pagkahari sa Babilonya ay may malapit na kaugnayan sa imahen ni Merodac sa kaniyang templo, ang Esagila. Noon, ang mga tagapamahala ng Babilonya ay hindi itinatalaga sa pamamagitan ng koronasyon kundi sila'y nagiging mga hari sa pamamagitan ng paghawak sa kamay ni Merodac. Inuulit ang seremonyang ito taun-taon sa kapistahan ng Bagong Taon. Kahit noong panahong pinamamahalaan ng Asirya ang Babilonia, ang mga hari ng Asirya ay obligadong pumunta sa lunsod ng Babilonya taun-taon para sa kapistahan ng Bagong Taon at gawing legal ang kanilang karapatan sa trono sa pamamagitan ng paghawak nila sa kamay ni Merodac.

May kinalaman sa pagbagsak ng Babilonya, inihula ng propetang si Jeremias na 'masisindak' si Merodac. Nagkatotoo ito sa diwa na hindi naipagtanggol ni Merodac ang dangal ng Kapangyarihang Pandaigdig ng Babilonya. Gayundin, yamang ang mga manlulupig ng Babilonya ay sumasamba sa ibang mga bathala, ang kinabukasan ni Merodac ay walang katiyakan at punô ng agam-agam.—Jer 50:2; tingnan ang BEL; DIYOS AT DIYOSA, MGA (Mga Bathala ng Babilonya).

MERODAC-BALADAN [mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang "Si Marduk ay Nagbigay ng Anak"]. Ang "anak ni Baladan" at hari ng Babilonya na nagpadala ng mga liham at isang kaloob kay Haring Hezekias ng Juda kasunod ng paggaling ng haring iyon mula sa pagkakasakit. (Isa 39:1) Tinatawag siyang "Berodac-baladan" sa 2 Hari 20:12, ngunit ang pagkakaibang ito ay karaniwan nang itinuturing na bunga ng isang pagkakamali ng eskriba, o kaya ay upang kumatawan sa pagsisikap na tumbasan ng transliterasyon ang isang Akkadianong katinig sa pamamagitan ng paggamit ng isang tunog na nasa pagitan ng "m" at "b."

Ang pangalan ni Merodac-baladan ay lumilitaw sa mga inskripsiyong *cuneiform* ng Asirya at Babilonya bilang "Marduk-apla-iddina." Doon ay lumilitaw siya bilang ang tagapamahala ng isang Caldeong distrito na tinatawag na Bit-Yakin, na nasa mga lupaing latian sa itaas ng bukana ng Gulpo ng Persia at sa T ng Babilonya. Inaangkin niya na siya'y nagmula sa maharlikang angkan, anupat ibinigay ang pangalan ni Haring Eriba-Marduk ng Babilonya (itinuturing na umiral noong maagang bahagi ng ikawalong siglo B.C.E.) bilang kaniyang ninuno.—*Iraq,* London, 1953, Tomo XV, p. 124.

Tinutukoy ni Tiglat-pileser III, na ang pamamahala ay umabot hanggang noong paghahari ni Haring Ahaz ng Juda (761-746 B.C.E.), si Merodac-baladan bilang tagapamahala ng isang tribong Caldeo at nagbigay-galang sa kaniya nang magsagawa ang mga Asiryano ng isang kampanya patungong Babilonia.

Si Merodac-baladan na nagkakaloob ng lupain sa isang opisyal; si Haring Hezekias ay labis-labis na nagmagandang-loob sa mga mensahero mula kay Merodac-baladan

Nagsugo ng Delegasyon kay Hezekias. Sinasabing si Merodac-baladan ay pumasok sa Babilonya at ipinroklamang hari ang kaniyang sarili noong panahon ng pagluklok ni Sargon II sa trono ng Asirya. Sinuportahan ng mga Elamita si Merodac-baladan sa pagkilos na ito, at bagaman di-nagtagal ay sinikap ni Sargon na alisin siya sa puwesto sa Babilonya, napanatili ng Caldeo ang kaniyang posisyon doon sa loob ng mga 12 taon, ayon sa Babylonian King List. Maaaring nang panahong ito niya isinugo kay Haring Hezekias ang kaniyang mga embahador, alinman noong ika-14 na taon ng Judeanong hari (732 B.C.E.) o di-nagtagal pagkatapos nito. Iminumungkahi ng ilan, kabilang na ang Judiong istoryador na si Josephus, na ang mga kapahayagan ng pagkabahala ni Merodac-baladan sa kalusugan ni Hezekias ay higit pa kaysa sa isang pormalidad at na ang pailalim na motibo nito ay ang sikaping makuha

ang suporta ng kaharian ng Juda, pati na yaong sa Elam, para sa isang koalisyon laban sa Asirya. Anuman ang kalagayan, ang pagpapakita ni Hezekias ng maharlikang imbakang-yaman at ng kaniyang taguan ng mga armas (2Ha 20:13) sa mga mensahero ng Caldeo ay tahasang hinatulan ng propetang si Isaias bilang pahiwatig ng pananakop ng Babilonya sa Juda sa bandang huli.—Isa 39:2-7.

Tinalo ng Asirya. Sa pagwawakas ng kaniyang pamamahala sa Babilonya na humigit-kumulang 12 taon, nakita ni Merodac-baladan nang ang kaniyang pangunahing suporta mula sa Elam ay maputol ng isang tagumpay ng Asirya laban sa kahariang iyon, at pagkatapos nito, siya ay sinalakay at napilitang tumakas mula sa Babilonya. Sa kabila ng pagkahulog ng Babilonya sa mga Asiryano, lumilitaw na napanatili pa rin ni Merodac-baladan ang kaniyang posisyon bilang tagapamahala sa Bit-Yakin. Ipinakikita ng Babylonian King List ang ikalawang paghahari na siyam na buwan (sinasabi ni Polyhistor na anim na buwan) ni "Mardukaplaiddin" bilang hari ng Babilonya noong ikalawang taon pagkamatay ni Sargon. Karaniwang tinatanggap na tumutukoy ito sa hari ring iyon na gumawa ng ikalawang pagsisikap na itatag ang kaniyang sarili sa trono ng Babilonya. Gayunman, mapapansin na ang mga inskripsiyong Babilonyo sa kasong ito ay tumutukoy sa kaniya bilang si "Mardukaplaiddin, isang katutubo ng Habi," kabaligtaran naman ng "Mardukaplaiddin, [na mula] sa dinastiya ng Dagat na Lupain," sa kaso ng mas maagang paghahari. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 272) Ang ikalawang paghaharing ito ay napakaikli, yamang mabilis na sinakop ng Asiryanong si Haring Senakerib ang Babilonya, at kinailangan ni Merodac-baladan na manganlong sa Elam, kung saan lumilitaw na nagwakas ang kaniyang maambisyong tunguhin. Sa kabila ng mga kabiguan ni Merodac-baladan, nang maglaon ang mga Caldeo ang naging pangunahing grupong etniko sa Imperyo ng Babilonya.

MEROM, TUBIG NG [Mataas na (Dinakilang) Dako]. Dito nagkampo ang magkakaalyadong hukbong Canaanita sa ilalim ng pamumuno ni Jabin na hari ng Hazor bago sila tinalo ni Josue. Malamang na sa unang pagkakataon ay nakasagupa ng mga Israelita ang mga Canaanita na nasasandatahan ng mga kabayo at mga karo. Makikita natin ito sa mga itinagubilin ng Diyos kay Josue na sunugin nila ang mga karo at pilayin nila ang mga kabayo.—Jos 11:1-9.

Gaya ng ipinaliwanag ni Y. Aharoni, "Malamang na ang 'tubig ng Merom' ay ang pinagkukunan ng tubig ng lunsod ng Merom na sa tabi nito'y nagtipon ang mga hukbong Canaanita. Ang Merom ay kilala kapuwa mula sa mga impormasyong Ehipsiyo noong ikalawang milenyo [B.C.E.] . . . at mula sa ulat ni Tiglat-pileser III tungkol sa kaniyang ekspedisyon sa Galilea . . . Karaniwang kinikilala na ang Merom ay ang Meirun na nasa paanan ng Jebel Jarmaq, ngunit dahil walang gulod sa lugar na ito na magpapatunay na gayon nga, mas pinapaboran na iugnay ito sa isang lugar na nasa mas gawing hilaga pa. Ang pangalan nito ay posibleng napanatili sa Jebel Marun at Marun er-Ras, at maaari nating isaalang-alang ang palagay na ito'y ang Tell el-Khirbeh, na isa sa malalaking gulod sa Canaan sa timugang bahagi ng Mataas na Galilea ng Canaan. Mula sa Hazor, ang deretsong distansiya ng dalawang iminumungkahing lugar ay mga pito hanggang walong milya."—*The Land of the Bible,* isinalin at inedit ni A. Rainey, 1979, p. 225, 226.

MERONOTITA. Katawagang ikinapit kina Jedeias at Jadon. Waring ipinakikilala sila nito bilang mga taga-Meronot. (1Cr 27:30; Ne 3:7) Naniniwala ang ilang iskolar na ang Meronot ay malapit sa Gibeah. Gayunman, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ipinapalagay ng iba na ito ay ang Beituniya, na wala pang 5 km (3 mi) sa HHK ng Gibeon.

MEROZ. Isang lugar na isinumpa ng isang anghel dahil sa hindi nito pagparoon "upang tumulong kay Jehova." (Huk 5:23) Maaaring hindi tinulungan ng mga naninirahan sa Meroz ang kumandanteng itinalaga ni Jehova na si Barak sa aktuwal na pakikipaglaban nito sa mga Canaanita na pinamumunuan ni Sisera. (Huk 5:5-16) O, kung ang Meroz ay nasa rutang dinaanan ng natalo at tumakas na si Sisera, marahil ay hindi siya pinigilan ng mga naninirahan dito. (Huk 4:17) Waring pinatutunayan ito ng sumunod na iniulat ng Bibliya na lakas-loob na pagpatay ni Jael kay Sisera. (Huk 5:24-27) Posibleng ang anghel na bumigkas ng sumpa ay nakipaglaban para sa Israel.

Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Meroz, bagaman ipinapalagay ng ilan na ito ay nasa Khirbet Marus, na mga 8 km (5 mi) sa T ng Kedes sa Neptali.

MESA.

1. Panganay na anak ni "Caleb na anak ni Hezron" na mula sa tribo ni Juda. Si Mesa ang ama ni, o tagapagtatag ng, Zip.—1Cr 2:18, 42.

2. Hari ng Moab noong panahon ng mga haring sina Jehosapat ng Juda at Ahab, Ahazias, at Jehoram ng Israel. Ang mga Moabita, na nasa ilalim ng pagsupil ng hilagang kaharian ng Israel, ay nagbayad kay Haring Ahab ng tributo na 100,000 kordero at 100,000 lalaking tupa na hindi pa nagugupitan, lumilitaw na mula sa isang lahi ng tupa na kilala sa

kalidad ng lana nito. Pagkamatay ni Ahab, naghimagsik si Mesa laban kay Haring Ahazias ng Israel. Ngunit namatay si Ahazias pagkaraan ng maikling pamamahala at hinalinhan siya ng kaniyang kapatid na si Jehoram, na nakipag-alyansa kay Jehosapat ng Juda at sa isang di-ipinakilalang hari ng Edom, upang muling supilin si Mesa. Palibhasa'y dumaan sa mahirap na ruta sa T ng Dagat na Patay, ang kanilang mga hukbo ay naubusan ng tubig. Ngunit nagbigay-katiyakan si Eliseo na propeta na kung maghuhukay ng mga estero sa natuyong agusang libis, pupunuin ni Jehova ng tubig ang mga iyon. —2Ha 1:1; 3:4-19.

Nangyari nga ito, at ang sinag ng araw sa ibabaw ng tubig maaga sa kinaumagahan ay nagtinging dugo sa mga Moabita, posibleng dahil sa pulang luwad sa mga esterong kahuhukay pa lamang. Nalinlang sila ng ilusyon anupat inakala nilang binalingan ng magkakaalyadong mga hukbo ng Israel, Juda, at Edom ang isa't isa. Makatuwiran namang isipin nila ito, yamang alam nila ang paninibughong umiiral sa pagitan ng Israel at ng Juda. Isa pa, walang pag-ibig ang mga Edomita sa mga lalaki ng Juda, na sa pagkakataong iyon ay kaalyado ng Israel.—2Ha 3:20-23; ihambing ang 2Cr 20:10, 11, 24, 25.

Palibhasa'y iniisip na nagpatayan na ang kanilang mga kaaway, sumigaw ang mga Moabita, "Kaya ngayon, sa pagsamsam, O Moab!" at pumasok sila sa kampo ng Israel, ngunit itinaboy lamang sila. Sinundan ito ng Israel ng pagwasak sa mga Moabitang lunsod, anupat sinarhan ang kanilang mga bukal, at pinunô ng bato ang kanilang mga lupain, hanggang sa makarating sila sa lunsod ng Kir-hareset (Kir ng Moab).—2Ha 3:23-25.

Nang makita ni Haring Mesa na nasukol na siya, nagsama siya ng 700 lalaking humahawak ng tabak at sa isang ganting pagsalakay ay tinangka niyang makalusot hanggang sa hari ng Edom (marahil dahil inisip niyang wala siyang gaanong makakasagupa roon), ngunit hindi niya iyon nagawa. "Nang dakong huli ay kinuha niya ang kaniyang panganay na anak na maghaharing kahalili niya at inihandog ito sa ibabaw ng pader bilang haing sinusunog."—2Ha 3:26, 27.

Sumasang-ayon ang karamihan sa mga komentarista na inihandog ni Mesa ang sarili niyang anak bilang hain sa kaniyang diyos na si Kemos. Sinasabi naman ng ilan na tumututol dito na ang inihain ay isang nabihag na anak ng hari ng Edom, anupat binabanggit ang Amos 2:1 bilang katibayan, kung saan tinutukoy ang Moab na 'nagsunog ng mga buto ng hari ng Edom upang maging apog.' Bagaman ipahihintulot ng balarilang Hebreo ang ganitong pagpapakahulugan, ang huling nabanggit na mungkahi ay waring salungat sa ibang mga bagay na alam na. Halimbawa, hindi ginagawa ng mga Moabita at mga Ammonita, mga karatig-bayan ng Israel, na ihandog ang mga kaaway nila bilang mga hain sa kanilang mga diyos, ngunit isang kilalang gawain ng kanilang relihiyon na ihandog ang sarili nilang mga anak bilang mga haing sinusunog upang paglubagin ang galit ng kanilang mga diyos. (Deu 12:30, 31; Mik 6:6, 7) Sa gayon ay mauunawaan kung bakit ang mananambang ito ni Kemos, si Mesa, nang mapaharap sa napipintong panganib na matalo, ay bumaling sa gayong marahas na hakbang.

Ang Batong Moabita. Ang Batong Moabita ay natuklasan sa Dhiban (Dibon) noong 1868. Karaniwan nang kinikilala na ito ay kay Mesa, at ang mga nilalaman nito ay kadalasang itinatakda sa yugto na magsisimula sa mga pangyayaring nakaulat sa ikatlong kabanata ng Ikalawang Hari. Sa bantog na inskripsiyong ito, ginugunita ni Mesa ang paggupo niya sa pamumuno ng Israel, na ayon sa kaniya ay tumagal nang 40 taon. Mayroon ding iba't ibang komento roon tungkol sa mga lugar na nabihag ni Mesa (Medeba, Atarot, Nebo, Jahaz). Sa paghahambog tungkol sa kaniyang pagiging napakarelihiyoso, sa pagtatayo niya ng mga lunsod at ng isang lansangang-bayan, gayundin tungkol sa isang inaangkin niyang tagumpay laban sa Israel, iniuukol ni Mesa ang lahat ng kapurihan sa diyos na si Kemos. Kilala rin ni Mesa ang Diyos ng Israel na si Jehova, sapagkat sa ika-18 taludtod ng dokumentong ito ay masusumpungan ang *Tetragrammaton.* Doon ay ipinagyayabang ni Mesa: "Kinuha ko mula roon ang [mga sisidlan] ni Yahweh, at dinala ang mga ito sa harap ni Kemos." (LARAWAN, Tomo 1, p. 946) Gayunman, gaya ng maaasahan, ang pagkatalo niya at ang paghahain niya ng kaniyang anak ay hindi binanggit. Ganito ang puna ng *Biblical Archaeology Review* (Mayo/Hunyo 1986, p. 57): "Ang mga inskripsiyon sa bantayog na nasa walang-suhay na mga bato o mga pader ng templo ay ginawa bilang propaganda at upang luwalhatiin ang pambansang diyos at ang tagapamahala ng bansa. Kaya hindi kataka-taka na hindi binanggit ni Mesa ang kampanyang pangmilitar ng mga hari ng Israel, Juda at Edom laban sa kaniyang bansa, na hinggil dito ay binibigyan tayo ng Bibliya ng detalyadong ulat."

3. [sa Heb., *Meh·sha'*]. Isang anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Hodes. Si Mesa ay naging ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 8-10.

4. [sa Heb., *Me·sha'*]. Isa sa mga hangganan ng pook na tinahanan ng mga inapo ni Joktan. (Gen 10:29, 30) Isinalin ng Griegong *Septuagint* ang pangalang Mesa bilang *Mas·se'.* Dahil dito, ipinapalagay na ang "Mesa" ay naiibang baybay ng "Masa," ang pangalan ng isang Ismaelita na ang mga inapo ay lumilitaw na namayan sa Arabia.—Gen 25:13, 14.

MESAC. Ang pangalang Babilonyo na ibinigay ng punong opisyal ng korte ni Nabucodonosor sa kasamahan ni Daniel na si Misael. Hindi tiyak kung ano ang kahulugan ng bagong pangalang ito, ngunit maaaring kalakip dito ang pagtukoy kay Aku, isang Sumerianong diyos.

Nag-ingat ng Katapatan Bilang Isang Kabataan. Si Mesac (Misael) ay dinalang bihag mula sa Jerusalem patungong Babilonya noong 617 B.C.E. kasama ni Jehoiakin at ng iba pa. Pagkatapos, sina Misael, Azarias, Hananias, at Daniel ay isinailalim ng mga maharlika ng Babilonya sa isang tatlong-taóng kurso ng pagsasanay, na sa katapusan nito ay napatunayang nakahihigit sila maging sa mga tagapayo ng hari. (2Ha 24:1, 6, 8, 12-16; Dan 1:1-7, 17-20) Sa loob ng panahong iyon, ang apat na ito ay nanatiling matatag sa kanilang debosyon sa Diyos, anupat tumanggi pa ngang dumhan ang kanilang sarili ng masasarap na pagkain ng hari.—Dan 1:8-16.

May tatlong malamang na dahilan kung bakit itinuring nilang 'nakapagpaparumi' ang masasarap na pagkain ng hari: (1) Ang mga Babilonyo ay kumakain ng mga hayop na ipinahahayag na marumi ng Kautusang Mosaiko; (2) hindi nila maingat na tinitiyak na wastong napatulo ang dugo ng mga hayop, marahil ang ilan ay binigti pa nga; (3) kalimitang inihahain muna ng mga pagano ang mga hayop sa kanilang mga diyos, anupat itinuturing ang pagkain ng gayong karne bilang isang bahagi ng pagsamba sa mga diyos na ito.—Dan 1:8; ihambing ang 1Co 10:18-20, 28.

Nang maglaon, pagkatapos na maiangat ni Nabucodonosor si Daniel sa isang mataas na posisyon sa pamahalaan sa korte ng hari, sa kahilingan ni Daniel ay inatasan niya sina Mesac, Sadrac, at Abednego sa pangangasiwa sa nasasakupang distrito ng Babilonya.—Dan 2:48, 49.

Tumangging Yumukod sa Imahen. Si Mesac at ang dalawa niyang kasamahan ay muling napansin ng hari dahil sa pagtanggi, sa paningin ng lahat ng iba pang tauhan sa pamahalaan, na yumukod sa harap ng malaking imahen na ginawa ni Nabucodonosor. Taglay ang lubos na pananampalataya kay Jehova, sinabi nila kay Nabucodonosor na hindi sila makikisama sa paglilingkod sa mga diyos ng hari. Hindi mahalaga kung ililigtas sila ng Diyos mula sa hurno o hindi; iingatan pa rin nila ang katapatan sa kaniya sa halip na magkompromiso upang mapalaya. (Sa Heb 11:34, 35 ay binabanggit yaong mga "nagpatigil ng puwersa ng apoy" at ayaw "tumanggap ng paglaya sa pamamagitan ng anumang pantubos, upang sila ay makapagkamit ng mas mabuting pagkabuhay-muli.") Dahil sa kanilang pananampalataya ay iningatan sila ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang anghel. Sa katunayan, nang lumabas sila, "ang amoy ng apoy ay hindi nanikit sa kanila." Si Nabucodonosor, na bago nito ay lubhang nagngalit anupat iniutos niyang painitin ang hurno nang pitong ulit pang higit kaysa sa kinagawian bago ihagis doon ang tatlong lalaki, ay kumilala ngayon sa kanilang Diyos bilang isang tagapagligtas. Karagdagan pa, iniutos niya na sinumang magsabi ng anumang masama laban sa Diyos ni Mesac ay dapat na pagputul-putulin at ang bahay nito ay dapat na gawing palikurang pambayan. —Dan 3:1-30.

MESEC.

1. Isa sa mga anak na isinilang kay Japet na anak ni Noe pagkatapos ng Baha. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Maliwanag na ang pangalang ito ay tumukoy rin sa kaniyang mga inapo at sa lupain na kanilang pinamayanan. Laging binabanggit ng propetang si Ezekiel ang Mesec kasama ng Tubal, anupat ipinahihiwatig na ang mga ito ay nasa H ng Palestina. Inilalarawan sila bilang nagluluwas ng mga alipin at mga tanso sa Tiro, bilang mga paladigma, at bilang alinman sa mga kaalyado o mga sakop ni 'Gog ng Magog' sa inihulang mabalasik na kampanya nito laban sa "mga bundok ng Israel." (Eze 27:13; 32:26; 38:2, 3; 39:1, 2; tingnan ang GOG Blg. 2.) Binabanggit ang Mesec nang hiwalay sa Tubal sa Awit 120:5, anupat maliwanag na lumalarawan sa isang agresibo at mabangis na bayan.

Mga isang libong taon pagkatapos ng Baha, sinimulang banggitin sa mga inskripsiyong Asiryano ang isang bayan na tinatawag na *Musku* na naninirahan sa isang lugar sa Asia Minor sa dakong K ng Asirya. Ang Asiryanong mga emperador na sina Tiglat-pileser I, Tukulti-Ninurta II, Ashurnasirpal II, at Sargon ay bumanggit lahat ng pakikipaglaban sa kanila. Ang bagay na madalas banggitin ang *Musku* kasama ng *Tabali* (maliwanag na ang Tubal sa Bibliya) ay dahilan upang maniwalang hinalaw sa Mesec ang pangalang *Musku.* Nang maglaon ay tinukoy ni Herodotus (III, 94) ang Moschi at ang Tibareni sa gayunding paraan.

Maraming iskolar ang nagmumungkahi na ang *Musku* ay dapat iugnay sa mga Frigiano, na lumilitaw na nangibabaw sa malaking bahagi ng kanluranin at gitnang Asia Minor noong malapit nang magtapos ang ikalawang milenyo B.C.E. Si Haring Mita ng Muski, binanggit ng Asiryanong si Emperador Sargon, ay ipinapalagay ng ilang iskolar na si Haring Midas din ng Frigia, na inilarawan sa tradisyong Griego bilang namamahala noong yugto ring iyon.

2. Si Mesec ay lumilitaw sa tekstong Masoretiko sa 1 Cronica 1:17 bilang isang inapo ni Sem, ngunit ang katumbas na talaangkanan sa Genesis 10:23 ay kababasahan ng "Mas."

MESELEMIAS [Si Jehova ay Nakikipagpayapaan (Nagbabayad; Gumaganti)]. Isang Kohatitang Levita at ulo ng angkan ng isang pangkat ng mga Korahita. Siya ay "nagkaroon ng mga anak at mga kapatid, mga lalaking may kakayahan, labingwalo," na inatasan kasama niya bilang mga bantay ng pintuang-daan ng santuwaryo noong panahon ng muling pag-oorganisa ni Haring David sa makasaserdote at Levitikong mga paglilingkod. (1Cr 26:1-3, 9) Malamang na siya rin ang Selemias ng 1 Cronica 26:14. Ang kaniyang anak na si Zacarias "ang bantay ng pintuang-daan sa pasukan ng tolda ng kapisanan."—1Cr 9:21.

MESEZABEL.

1. Isang lalaki ng Juda na mula sa pamilya ni Zera, na ang "anak" na si Petahias "ay nasa tabi ng hari para sa bawat bagay na tungkol sa bayan."—Ne 11:24.

2. Ama ni Berekias at ninuno ng Mesulam na nagkumpuni sa pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 3:4.

3. Isa sa "mga ulo ng bayan," o ang kaniyang inapo, na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 21.

MESILEMIT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"]. Isang saserdote at inapo ni Imer. (1Cr 9:10, 12) Malamang na siya rin ang Mesilemot sa Nehemias 11:13.

MESILEMOT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"].

1. Isang Efraimita na ang "anak" na si Berekias ay isa sa mga pangulo ng Efraim na humikayat sa mga Israelita noong mga araw ni Haring Peka na palayain ang mga bihag na kinuha ng mga ito sa isang matagumpay na kampanyang pangmilitar laban sa Juda.—2Cr 28:6-8, 12-15.

2. Isang saserdote na nagmula kay Imer at ninuno ng ilang saserdoteng naninirahan sa Jerusalem pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:10, 13, 14) Malamang na siya rin ang Mesilemit ng 1 Cronica 9:12.

MESIYAS. Halaw sa pandiwang salitang-ugat na Hebreo na *ma·shach'*, na nangangahulugang "pahiran." (Exo 29:2, 7) Ang Mesiyas (*ma·shi'ach*) ay nangangahulugang "pinahiran." Ang katumbas nito sa Griego ay *Khri·stos'*, o Kristo.—Mat 2:4, tlb sa *Rbi8*.

Sa Hebreong Kasulatan, ang anyong pandiwang pang-uri na *ma·shi'ach* ay ikinapit sa maraming tao. Si David ay opisyal na inatasang maging hari sa pamamagitan ng pagpapahid sa kaniya ng langis at sa gayon ay tinatawag siyang "pinahiran" o, sa literal, "mesiyas." (2Sa 19:21; 22:51; 23:1; Aw 18:50) Ang iba pang mga hari, gaya nina Saul at Solomon, ay tinukoy na "pinahiran" o "ang pinahiran ni Jehova." (1Sa 2:10, 35; 12:3, 5; 24:6, 10; 2Sa 1:14, 16; 2Cr 6:42; Pan 4:20) Ang terminong ito ay ikinapit din sa mataas na saserdote. (Lev 4:3, 5, 16; 6:22) Ang mga patriyarkang sina Abraham, Isaac, at Jacob ay tinawag na "mga pinahiran" ni Jehova. (1Cr 16:16, 22, tlb sa *Rbi8*) Ang Persianong si Haring Ciro ay tinukoy na "pinahiran," sapagkat itinalaga siya ng Diyos sa isang partikular na atas.—Isa 45:1; tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang transliterasyong *Mes·si'as* ay lumilitaw sa tekstong Griego sa Juan 1:41, kalakip ang ganitong paliwanag, "na kapag isinalin ay nangangahulugang Kristo." (Tingnan din ang Ju 4:25.) Kung minsan ang salitang *Khri·stos'* ay ginagamit nang mag-isa upang tumukoy sa Mesiyas o sa Pinahiran, o sa isa na nagaangking gayon. (Mat 2:4; 22:42; Mar 13:21) Gayunman, sa karamihan ng mga paglitaw nito, ang *Khri·stos'* ay kasama ng personal na pangalang Jesus, gaya sa mga pananalitang "Jesu-Kristo" o "Kristo Jesus," upang tukuyin *siya* bilang ang Mesiyas. Kung minsan naman, ang salitang ito ay ginagamit nang mag-isa ngunit espesipikong tumutukoy kay Jesus bilang Ang Kristo, gaya sa pananalitang, "si Kristo ay namatay para sa atin."—Ro 5:8; Ju 17:3; 1Co 1:1, 2; 16:24; tingnan ang KRISTO.

Ang Mesiyas sa Hebreong Kasulatan. Sa Daniel 9:25, 26, ang salitang *ma·shi'ach* ay *pantanging* kumakapit sa darating na Mesiyas. (Tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO.) Gayunman, maraming iba pang teksto sa Hebreong Kasulatan ang tumutukoy rin sa Isa na darating, bagaman hindi siya ang pantanging tinutukoy sa mga iyon. Halimbawa, maliwanag na ang Awit 2:2 ay unang natupad noong panahong tangkain ng mga Filisteong hari na ibagsak ang pinahirang si Haring David. Gayunman, ang ikalawang katuparan nito, sa inihulang Mesiyas, ay ipinakikita ng Gawa 4:25-27, kung saan ang teksto ay ikinakapit kay Jesu-Kristo. Gayundin, ang marami sa mga lalaking tinawag na "pinahiran" sa iba't ibang diwa ay patiunang lumarawan kay Jesu-Kristo at sa kaniyang gawain; kabilang na rito si David, ang mataas na saserdote ng Israel, at si Moises (na tinukoy bilang "Kristo" sa Heb 11:23-26).

Mga hula na hindi gumamit ng "Mesiyas." Maraming iba pang teksto sa Hebreong Kasulatan ang hindi espesipikong bumanggit ng "Mesiyas" ngunit inunawa ng mga Judio bilang mga hula tungkol sa isang iyon. Nakasumpong si Alfred Edersheim ng

456 na talata na "tinukoy ng sinaunang Sinagoga bilang Mesiyaniko," at sa pinakasinaunang mga akdang rabiniko ay may 558 pagtukoy na sumusuporta sa gayong mga pagkakapit. (*The Life and Times of Jesus the Messiah,* 1906, Tomo I, p. 163; Tomo II, p. 710-737) Halimbawa, inihula sa Genesis 49:10 na ang setro ng pamamahala ay mapupunta sa tribo ni Juda at na ang Shilo ay manggagaling sa linyang iyon. Kinikilala ng Targum ni Onkelos, ng mga Jerusalem Targum, at ng Midrash na ang pananalitang "Shilo" ay tumutukoy sa Mesiyas.

Maraming hula sa Hebreong Kasulatan ang naglalaan ng mga detalye tungkol sa pagmumulan ng Mesiyas, sa panahon ng kaniyang paglitaw, sa mga gawain niya, sa pagtrato sa kaniya ng iba, at sa dako niya sa kaayusan ng Diyos. Sa gayon, ang iba't ibang detalye hinggil sa Mesiyas ay magkakasamang bumubuo ng isang malaking larawan na tutulong sa mga tunay na mananamba upang makilala siya. Magsisilbi itong saligan ng pananampalataya sa kaniya bilang ang tunay na Lider na isinugo ni Jehova. Bagaman hindi patiunang nakilala ng mga Judio ang lahat ng mga hulang nauugnay sa Pinahiran, ipinakikita ng katibayan sa mga Ebanghelyo na may sapat silang kaalaman noon para makilala ang Mesiyas kapag lumitaw na siya.

Pagkaunawa Hinggil sa Mesiyas Noong Unang Siglo C.E. Isinisiwalat ng impormasyong inilalaan ng kasaysayan kung gaano kalawak ang kaalaman ng mga Judio tungkol sa Mesiyas noong unang siglo ng Karaniwang Panahon. Ang impormasyong ito ay pangunahin nang masusumpungan sa mga Ebanghelyo.

Hari at anak ni David. Karaniwan nang tinatanggap noon ng mga Judio na ang magiging Mesiyas ay isang hari na mula sa linya ni David. Nang magtanong ang mga astrologo tungkol sa "isa na ipinanganak na hari ng mga Judio," alam ni Herodes na Dakila na ang tinutukoy nila ay ang "Kristo." (Mat 2:2-4) Tinanong ni Jesus ang mga Pariseo kung kaninong inapo ang Kristo, o Mesiyas. Bagaman ang relihiyosong mga lider na iyon ay hindi naniniwala kay Jesus, alam nila na ang magiging Mesiyas ay anak ni David.—Mat 22:41-45.

Ipinanganak sa Betlehem. Binanggit sa Mikas 5:2, 4 na mula sa Betlehem ay lalabas ang isa na magiging "tagapamahala sa Israel" anupat "magiging dakila siya hanggang sa mga dulo ng lupa." Kinikilala noon na ito'y tumutukoy sa Mesiyas. Nang tanungin ni Herodes na Dakila ang mga punong saserdote at mga eskriba kung saan ipanganganak ang Mesiyas, sumagot sila, "Sa Betlehem ng Judea," at sinipi nila ang Mikas 5:2. (Mat 2:3-6) Alam din ito maging ng ilan sa karaniwang mga tao.—Ju 7:41, 42.

Isang propeta na gagawa ng maraming tanda. Sa pamamagitan ni Moises, inihula ng Diyos ang pagdating ng isang dakilang propeta. (Deu 18:18) Ang isang ito ay hinihintay ng mga Judio noong mga araw ni Jesus. (Ju 6:14) Ipinahihiwatig ng pagkakagamit ng apostol na si Pedro sa pananalita ni Moises, sa Gawa 3:22, 23, na alam niyang tatanggapin ito bilang hulang Mesiyaniko kahit ng mga relihiyosong mananalansang, at ipinakikita nito na nauunawaan ng marami ang Deuteronomio 18:18. Iniisip din ng babaing Samaritana na nasa tabi ng balon na ang magiging Mesiyas ay isang propeta. (Ju 4:19, 25, 29) Inaasahan din ng mga tao na ang Mesiyas ay gagawa ng maraming tanda.—Ju 7:31.

Ilang pagkakaiba sa paniniwala. Maliwanag na bagaman alam ng mga Judio ang tungkol sa pagdating ng Mesiyas, hindi pare-pareho ang kanilang nalalaman o nauunawaan tungkol sa isang iyon. Halimbawa, bagaman marami ang nakaaalam na siya'y magmumula sa Betlehem, hindi ito alam ng iba. (Mat 2:3-6; Ju 7:27) Naniniwala ang ilan na ang Propeta ay iba pa sa Kristo. (Ju 1:20, 21; 7:40, 41) May mga hula tungkol sa Mesiyas na hindi nauunawaan noon, maging ng mga alagad ni Jesus, partikular na yaong mga hula tungkol sa pagtatakwil sa Mesiyas, sa kaniyang pagdurusa, kamatayan, at pagkabuhay-muli. (Isa 53:3, 5, 12; Aw 16:10; Mat 16:21-23; 17:22, 23; Luc 24:21; Ju 12:34; 20:9) Ngunit nang maganap na ang mga ito at maipaliwanag ang mga hula, naunawaan ng kaniyang mga alagad at maging niyaong hindi pa mga alagad na ang mga tekstong iyon sa Hebreong Kasulatan ay makahula. (Luc 24:45, 46; Gaw 2:5, 27, 28, 31, 36, 37; 8:30-35) Yamang hindi nababatid ng karamihan sa mga Judio na ang Mesiyas ay kailangang magdusa at mamatay, idiniin ng unang mga Kristiyano ang puntong ito kapag nangangaral sila sa mga Judio.—Gaw 3:18; 17:1-3; 26:21-23.

Mali ang Inaasahan. Ipinakikita ng ulat ni Lucas na maraming Judio ang may-pananabik na umaasa na ang Mesiyas ay lilitaw noon mismong panahong narito sa lupa si Jesus. Si Simeon at ang iba pang mga Judio ay "naghihintay sa kaaliwan ng Israel" at sa "katubusan ng Jerusalem" noong dalhin ang sanggol na si Jesus sa templo. (Luc 2:25, 38) Noong panahon ng ministeryo ni Juan na Tagapagbautismo, ang mga tao ay "naghihintay" may kaugnayan sa Kristo, o Mesiyas. (Luc 3:15) Gayunman, marami ang umaasa na matutugunan ng Mesiyas ang kanilang mga inaakala tungkol sa kaniya. Ipinakikita ng mga hula sa Hebreong Kasulatan na ang Mesiyas ay gaganap ng dalawang magkaibang papel, una ay bilang isa na "mapagpakumbaba, at nakasakay sa asno," at ikalawa ay bilang isa na "kasama ng mga ulap sa langit" upang lipulin ang

NATATANGING MGA HULA HINGGIL KAY JESUS AT ANG KATUPARAN NG MGA ITO

Hula	Pangyayari	Katuparan
Gen 49:10	Ipinanganak sa tribo ni Juda	Mat 1:2-16; Luc 3:23-33; Heb 7:14
Aw 132:11; Isa 9:7; 11:1, 10	Mula sa pamilya ni David na anak ni Jesse	Mat 1:1, 6-16; 9:27; Gaw 13:22, 23; Ro 1:3; 15:8, 12
Mik 5:2	Ipinanganak sa Betlehem	Luc 2:4-11; Ju 7:42
Isa 7:14	Ipinanganak ng isang birhen	Mat 1:18-23; Luc 1:30-35
Jer 31:15	Mga sanggol pinatay pagkasilang niya	Mat 2:16-18
Os 11:1	Tinawag mula sa Ehipto	Mat 2:15
Mal 3:1; 4:5; Isa 40:3	Patiunang inihanda ang daan	Mat 3:1-3; 11:10-14; 17:10-13; Luc 1:17, 76; 3:3-6; 7:27; Ju 1:20-23; 3:25-28; Gaw 13:24; 19:4
Isa 61:1, 2	Inatasan	Luc 4:18-21
Isa 9:1, 2	Dahil sa ministeryo, mga tao sa Neptali at Zebulon nakakita ng malaking liwanag	Mat 4:13-16
Aw 78:2	Gumamit ng mga ilustrasyon	Mat 13:11-13, 31-35
Isa 53:4	Nagdala ng ating mga sakit	Mat 8:16, 17
Aw 69:9	Masigasig para sa bahay ni Jehova	Mat 21:12, 13; Ju 2:13-17
Isa 42:1-4	Bilang lingkod ni Jehova, hindi nakipagtalo sa mga lansangan	Mat 12:14-21
Isa 53:1	Hindi pinaniwalaan	Ju 12:37, 38; Ro 10:11, 16
Zac 9:9; Aw 118:26	Pumasok sa Jerusalem sakay ng bisiro ng asno; ibinunyi bilang hari na dumarating sa pangalan ni Jehova	Mat 21:1-9; Mar 11:7-11; Luc 19:28-38; Ju 12:12-15
Isa 28:16; 53:3; Aw 69:8; 118:22, 23	Itinakwil ngunit naging pangulong batong-panulok	Mat 21:42, 45, 46; Gaw 3:14; 4:11; 1Pe 2:7
Isa 8:14, 15	Naging batong katitisuran	Luc 20:17, 18; Ro 9:31-33
Aw 41:9; 109:8	Isang apostol nagtaksil, ipinagkanulo siya	Mat 26:47-50; Ju 13:18, 26-30; Gaw 1:16-20
Zac 11:12	Ipinagkanulo sa halagang 30 pirasong pilak	Mat 26:15; 27:3-10; Mar 14:10, 11
Zac 13:7	Nangalat ang mga alagad	Mat 26:31, 56; Ju 16:32
Aw 2:1, 2	Mga pinunong Romano at mga lider ng Israel, pinagtulungan ang pinahiran ni Jehova	Mat 27:1, 2; Mar 15:1, 15; Luc 23:10-12; Gaw 4:25-28
Isa 53:8	Nilitis at hinatulan	Mat 26:57-68; 27:1, 2, 11-26; Ju 18:12-14, 19-24, 28-40; 19:1-16
Aw 27:12	Paggamit ng mga bulaang saksi	Mat 26:59-61; Mar 14:56-59
Isa 53:7	Tahimik sa harap ng mga tagapag-akusa	Mat 27:12-14; Mar 14:61; 15:4, 5; Luc 23:9
Aw 69:4	Kinapootan nang walang dahilan	Luc 23:13-25; Ju 15:24, 25
Isa 50:6; Mik 5:1	Sinaktan, dinuraan	Mat 26:67; 27:26, 30; Ju 19:3
Aw 22:16, tlb sa *Rbi8*	Ibinayubay	Mat 27:35; Mar 15:24, 25; Luc 23:33; Ju 19: 18, 23; 20:25, 27
Aw 22:18	Pinagpalabunutan ang mga kasuutan	Mat 27:35; Ju 19:23, 24
Isa 53:12	Ibinilang kasama ng mga makasalanan	Mat 26:55, 56; 27:38; Luc 22:37
Aw 22:7, 8	Nilait samantalang nasa tulos	Mat 27:39-43; Mar 15:29-32
Aw 69:21	Binigyan ng sukà at apdo	Mat 27:34, 48; Mar 15:23, 36
Aw 22:1	Pinabayaan ng Diyos sa mga kaaway	Mat 27:46; Mar 15:34
Aw 34:20; Exo 12:46	Walang nabaling buto	Ju 19:33, 36
Isa 53:5; Zac 12:10	Inulos	Mat 27:49; Ju 19:34, 37; Apo 1:7
Isa 53:5, 8, 11, 12	Namatay bilang hain upang alisin ang mga kasalanan at gawing posible ang matuwid na katayuan sa Diyos	Mat 20:28; Ju 1:29; Ro 3:24; 4:25; 1Co 15:3; Heb 9:12-15; 1Pe 2:24; 1Ju 2:2
Isa 53:9	Inilibing kasama ng mayayaman	Mat 27:57-60; Ju 19:38-42
Jon 1:17; 2:10	Nasa libingan nang tatlong araw, pagkatapos ay binuhay-muli	Mat 12:39, 40; 16:21; 17:23; 27:64; 28:1-7; Gaw 10:40; 1Co 15:3-8
Aw 16:8-11, tlb sa *Rbi8*	Ibinangon bago dumanas ng kasiraan	Gaw 2:25-31; 13:34-37
Aw 2:7	Ipinahayag ni Jehova na Kaniyang Anak noong ianak sa espiritu at noong buhaying muli	Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Luc 3:21, 22; Gaw 13:33; Ro 1:4; Heb 1:5; 5:5

mga sumasalansang at paglingkurin sa kaniya ang lahat ng pamamahala. (Zac 9:9; Dan 7:13) Hindi naunawaan ng mga Judio na ang mga hulang ito ay nauugnay sa dalawang magkaibang paglitaw ng Mesiyas, na ang mga panahon ng kaganapan ay magkalayung-magkalayo.

Ang mga akdang Judio ay kaayon ng Lucas 2:38 sa pagsasabing hinihintay ng mga tao noong panahong iyon ang katubusan ng Jerusalem. Ang *The Jewish Encyclopedia* ay nagsabi: "Inaasam-asam nila ang ipinangakong manunubos ng sambahayan ni David, na magpapalaya sa kanila mula sa pamatok ng kinapopootang banyagang tagapamahala, tatapos sa di-makadiyos na pamamahala ng Roma, at magtatatag ng Kaniyang mapayapang paghahari." (1976, Tomo VIII, p. 508) Sinikap nila na gawin siyang isang makalupang hari. (Ju 6:15) Nang hindi niya tuparin ang kanilang mga inaasahan, itinakwil nila siya.

Maliwanag na inaasahan din ni Juan na Tagapagbautismo at ng kaniyang mga alagad na ang Mesiyas ay magiging isang makalupang hari. Alam ni Juan na si Jesus ang Mesiyas at ang Anak ng Diyos, yamang nakita niya nang pahiran ito ng banal na espiritu at narinig niya ang tinig ng Diyos na nagpahayag ng pagsang-ayon. Hindi nagkulang ng pananampalataya si Juan. (Mat 11:11) Kaya ang tanong niya na, "May iba pa ba kaming aasahan?" ay maaaring nangangahulugang, 'May iba pa ba kaming aasahan na siyang tutupad sa lahat ng inaasahan ng mga Judio?' Bilang tugon ay itinawag-pansin ni Kristo ang mga gawa na isinasagawa niya (mga bagay na patiunang inihula sa Hebreong Kasulatan). Bilang pagtatapos ay sinabi niya: "At maligaya siya na hindi natitisod sa akin." Ang sagot na ito, bagaman nagpahiwatig na kakailanganin ang pananampalataya at kaunawaan, ay makalulugod at makaaaliw kay Juan, anupat magbibigay-katiyakan sa kaniya na si Jesus ang Isa na tutupad sa mga pangako ng Diyos. (Mat 11:3; Luc 7:18-23) Gayundin, bago umakyat si Jesus sa langit, iniisip ng kaniyang mga alagad na sa panahong iyon ay ililigtas na niya ang Israel mula sa pamumuno ng mga Gentil at itatatag niya ang Kaharian (isasauli ang paghahari ng Davidikong linya) sa lupa.—Luc 24:21; Gaw 1:6.

Mga bulaang Mesiyas. Pagkamatay ni Jesus, sumunod ang mga Judio sa maraming bulaang Mesiyas, gaya ng inihula ni Jesus. (Mat 24:5) "Mula kay Josephus, lumilitaw na noong unang siglo bago ang pagkawasak ng Templo [noong 70 C.E.] maraming Mesiyas ang bumangon na nangangako ng kaginhawahan mula sa pamatok ng Roma, at agad silang nakaaakit ng mga tagasunod." (*The Jewish Encyclopedia,* Tomo X, p. 251) Pagkatapos, noong 132 C.E., si Bar Kokhba (Bar Koziba), isa sa pinakaprominente sa mga nag-aangking Mesiyas, ay ibinunyi bilang Mesiyas na hari. Libu-libong Judio ang napatay ng mga kawal na Romano nang sugpuin nila ang paghihimagsik na pinangunahan niya. Bagaman makikita sa kaso ng gayong mga bulaang Mesiyas na maraming Judio ang pangunahin nang interesado sa isang pulitikal na Mesiyas, ipinakikita rin nito na may-kawastuan silang naghihintay ng isang Mesiyas na *persona,* hindi lamang ng isang Mesiyanikong panahon o Mesiyanikong bansa. Naniniwala ang ilan na si Bar Kokhba ay isang inapo ni David, anupat posibleng nakatulong ito sa pag-aangkin niya na siya ang Mesiyas. Gayunman, yamang ang mga rekord ng talaangkanan ay maliwanag na nasira noong 70 C.E., hindi na mapatutunayan ng mga nag-angking Mesiyas nang dakong huli na sila ay mula sa pamilya ni David. (Samakatuwid, ang Mesiyas ay dapat lumitaw bago ang 70 C.E., gaya sa kaso ni Jesus, upang mapatunayan ang pag-aangkin niya bilang tagapagmana ni David. Ipinakikita nito na mali ang mga taong naghihintay pa rin sa paglitaw ng Mesiyas sa lupa.) Kabilang sa mga nag-angking Mesiyas nang dakong huli si Moises ng Creta, na naghambog na hahatiin niya ang dagat na nasa pagitan ng Creta at ng Palestina, at si Serenus, na nagligaw ng maraming Judio sa Espanya. Ang *The Jewish Encyclopedia* ay nagtala ng 28 bulaang Mesiyas sa pagitan ng mga taóng 132 C.E. at 1744 C.E. —Tomo X, p. 252-255.

Tinanggap si Jesus Bilang ang Mesiyas. Ipinakikita ng aktuwal na katibayang batay sa mga Ebanghelyo na si Jesus nga ang Mesiyas. Tinanggap ng mga tao noong unang siglo, na nasa posisyong magtanong sa mga saksi at magsuri sa mga ebidensiya, ang autentisidad ng mga impormasyong iyon. Lubos nilang natiyak ang katumpakan nito anupat naging handa silang magtiis ng pag-uusig at mamatay dahil sa kanilang pananampalataya salig sa mapananaligang impormasyong iyon. Ipinakikita ng mga ulat ng Ebanghelyo na maraming indibiduwal ang hayagang kumilala na si Jesus ang Kristo, o Mesiyas. (Mat 16:16; Ju 1:41, 45, 49; 11:27) Hindi sinabi ni Jesus na mali sila, at may mga pagkakataong inamin niya na siya ang Kristo. (Mat 16:17; Ju 4:25, 26) Kung minsan ay hindi tuwirang sinasabi ni Jesus na siya ang Mesiyas; paminsan-minsa'y tinatagubilinan niya ang iba na huwag itong ihayag. (Mar 8:29, 30; 9:9; Ju 10:24, 25) Yamang masusumpungan noon si Jesus sa mga lugar na doo'y maririnig siya ng mga tao at makikita nila ang kaniyang mga gawa, nais niyang maniwala sila salig sa matibay na ebidensiyang ito, upang ang maging pundasyon ng kanilang pananampalataya ay ang katuparan ng Hebreong Kasulatan na nasaksihan nila mismo. (Ju 5:36; 10:24, 25; ihambing ang Ju 4:41, 42.) Sa ngayon, ang ulat ng Ebanghelyo hinggil sa kung sino si Jesus at kung ano ang mga ginawa

niya ay inilaan kalakip ng Hebreong Kasulatan, na nagbigay ng maraming impormasyon tungkol sa kaniyang mga gagawin, upang malaman ng mga indibiduwal, at maniwala sila, na si Jesus nga ang Mesiyas.—Ju 20:31; tingnan ang JESU-KRISTO.

MESOBAB [Ibinalik (Isinauli); o, posible, Ditapat]. Isang pinuno na mula sa tribo ni Simeon na may malaking sambahayan at nakibahagi sa pag-agaw ng mga pastulan mula sa mga Hamita at mga Meunim malapit sa Gedor noong mga araw ni Haring Hezekias ng Juda.—1Cr 4:34-42.

MESOPOTAMIA [mula sa Gr., nangangahulugang "[Lupain] sa Pagitan ng mga Ilog"]. Terminong Griego para sa malawak na lupain na nasa pagitan ng mga ilog ng Tigris at ng Eufrates. Lumilitaw na katumbas ito ng katawagang Hebreo na "Aram-naharaim" na may kaugnay na kahulugan. (Aw 60:Sup) Sa katunayan, kadalasang isinasalin ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang "Aram-naharaim" bilang "Mesopotamia."—Tingnan ang ARAM Blg. 5.

Kapuwa sa sinauna at makabagong paggamit, ang terminong "Mesopotamia" ay ikinakapit sa iba't ibang paraan. Pangunahin na, sa malawak na diwa ng terminong ito, saklaw nito ang buong rehiyon na nasa pagitan ng Tigris at ng Eufrates at bumabagtas mula sa Gulpo ng Persia sa T hanggang sa kabundukan ng Turkey at Iran sa H. Kasama rito ang mabanlik na kapatagan ng sinaunang Babilonia na umaabot ng mga 400 km (250 mi) sa dakong T ng Baghdad. (Tingnan ang BABILONYA Blg. 2.) Gayunman, sa mas limitadong diwa, hindi kasama sa terminong "Mesopotamia" ang Babilonia, anupat tanging ang rehiyon sa dakong H ang tinatawag na Mesopotamia. Ang hilagaang rehiyong ito ay isang mababa at alun-along talampas na kakikitaan ng maraming lunas. Mabato rin ang lugar na ito.

Ang isang katibayan ng malawak na saklaw ng katawagang "Mesopotamia" noong unang siglo C.E. ay matatagpuan sa Gawa 7:2. Doon, binanggit ni Esteban na si Abraham ay nananahanan sa "Mesopotamia" samantalang si Abraham ay naroroon pa sa Ur, isang lunsod ng Babilonia. Gayunman, hindi matiyak kung kalakip din sa Hebreong "Aram-naharaim" ang Babilonia. Sa mga ulat kung saan may saligan upang matiyak ang heograpikong lokasyon na binanggit sa Hebreong Kasulatan, ang hilagaang lugar sa palibot ng Haran (Gen 24:2-4, 10) o ang hilagaang bulubunduking pook sa palibot ng Petor (Deu 23:4; ihambing ang Bil 23:7) ay inilalakip sa katawagang "Aram-naharaim" (Mesopotamia). Bagaman hindi tiyak ang saklaw ng lugar na nasa ilalim ng kontrol ng hari ng Mesopotamia na si Cusan-risataim (ang maniniil ng Israel noong panahon ni Hukom Otniel), ang sentro ng kaniyang pamahalaan ay maaaring nasa H rin. (Huk 3:8-10; tingnan ang CUSAN-RISATAIM.) Malamang na sa hilagang Mesopotamia umupa ng mga karo at mga mangangabayo ang Ammonitang si Haring Hanun para sa pakikipaglaban niya kay Haring David.—1Cr 19:6, 7.

Kabilang sa mga Judio at mga proselita na presente sa Jerusalem para sa Kapistahan ng Pentecostes noong 33 C.E. ang mga tumatahan sa Mesopotamia. (Gaw 2:1, 2, 9) Maaaring kasama sa mga ito ang mga naninirahan sa timugang bahagi ng lupaing iyon, samakatuwid ay ang Babilonia. Hinggil dito, kapansin-pansin na ayon sa ulat ng istoryador na si Josephus, "isang malaking bilang ng mga Judio" ang nasa Babilonia noong unang siglo B.C.E. —*Jewish Antiquities,* XV, 14 (ii, 2).

MESULAM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"].

1. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin na nanirahan sa Jerusalem; anak ni Elpaal.—1Cr 8:1, 17, 18, 28.

2. Isang Gaditang tumatahan sa Basan na nakatala sa talaangkanan bilang isang anak ni Abihail noong panahon ng mga paghahari ni Jotam at ni Jeroboam II (lumilitaw na dalawang magkaibang pagkakatala, sapagkat ang mga paghahari ng mga haring ito ay hindi nagpang-abot).—1Cr 5:11, 13, 14, 16, 17.

3. Lolo o ninuno ng kalihim ni Haring Josias na si Sapan.—2Ha 22:3.

4. Ama o ninuno ng mataas na saserdoteng si Hilkias noong naghahari si Haring Josias. (1Cr 9:11; Ne 11:11) Marahil si Mesulam mismo ay gumanap bilang mataas na saserdote. Ang ilan sa kaniyang mga inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. Lumilitaw na tinatawag siyang Salum sa 1 Cronica 6:12, 13 at Ezra 7:2. —Tingnan ang SALUM Blg. 7.

5. Isang Kohatitang Levita, isa sa ilan na nangangasiwa sa pagkukumpuni ng templo sa ilalim ni Haring Josias.—2Cr 34:1, 8, 12.

6. Isang saserdote na ang mga inapo (di-kukulangin sa tatlong salinlahi pagkatapos niya) ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:2, 3, 10, 12.

7. Isang Benjamita na ang anak na si Sallu ay isang ulo ng pamilya sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (1Cr 9:3, 7, 9) Ipinapalagay na siya rin ang Mesulam na nakatala sa Nehemias 11:7.

8. Isang Benjamitang ulo ng pamilya na nanirahan mismo sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon.—1Cr 9:3, 7-9.

9. Ang unang nakatalang anak ni Gobernador Zerubabel; inapo ni Haring David.—1Cr 3:1, 19.

10. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Ezra sa panig ng ama noong mga araw ng kahalili ni Jesua na si Joiakim. (Ne 12:12, 13) Posibleng siya rin ang Blg. 18 o 19.

11. Ulo ng sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama na nagmula kay Gineton; noong panahon ng panunungkulan ni Joiakim. (Ne 12:12, 16) Posibleng siya rin ang Blg. 18 o 19.

12. Isang bantay ng pintuang-daan noong mga araw nina Joiakim, Ezra, at Nehemias.—Ne 12:25, 26.

13. Isang pangulo sa gitna ng bayan na nagkatipon sa ilog ng Ahava para sa paglalakbay patungong Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. Si Mesulam ay isa sa ilan na inatasan ni Ezra na tumulong sa pagtitipon ng maraming Levita at Netineo upang isama sa paglalakbay. (Ezr 8:15-20) Posibleng siya rin ang Blg. 16, 17, 20, o 21.

14. Isang Levita na marahil ay sumalansang sa payo na paalisin ang mga asawang banyaga na nasumpungan ni Ezra sa gitna ng mga Israelita nang bumalik siya sa Jerusalem. Gayunman, ang teksto ay maaaring unawain na sumalansang lamang siya sa pamamaraang ginamit sa pagpapatupad nito.—Ezr 10:10-15, tlb sa *Rbi8.*

15. Isa sa "mga anak" o mga inapo ni Bani na malugod na tumugon sa payo ni Ezra sa pamamagitan ng pagpapaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:29, 44.

16. Anak ni Berekias na sa ilalim ng pangangasiwa ni Gobernador Nehemias ay nagkumpuni ng dalawang bahagi ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:4, 30) Ibinigay rin ni Mesulam ang kaniyang anak na babae upang mapangasawa ni Jehohanan na anak ni Tobia na Ammonita, isang pag-aasawa na naging sanhi ng pagkakabaha-bahagi sa gitna ng mga isinauling Israelita.—Ne 6:17-19; 4:3; tingnan ang Blg. 13.

17. Isang kasamang tagapagtayong-muli ng Pintuang-daan ng Matandang Lunsod sa proyekto ni Nehemias na pagkukumpuni ng pader; anak ni Besodeias.—Ne 3:6; tingnan ang Blg. 13.

18. Isa sa mga tumayo sa kaliwa ni Ezra nang bumasa ito mula sa Kautusan sa nagkakatipong pulutong noong ikapitong buwan ng 455 B.C.E. Malamang na si Mesulam ay isang saserdote.—Ne 8:2, 4; tingnan ang Blg. 10 at 11.

19. Isang saserdote (o ninuno ng isang saserdote) na lumagda sa tipan ng katapatan na ipinanukala ng mga Levita.—Ne 9:5, 38; 10:1, 7, 8; tingnan ang Blg. 10 at 11.

20. Isang pangulo ng bayan na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo rin sa mismong kontratang iyon.—Ne 10:1, 14, 20; tingnan ang Blg. 13.

21. Isa na nasa martsa ng pasinaya na isinaayos ni Nehemias nang matapos ang pader ng Jerusalem.—Ne 12:31, 33; tingnan ang Blg. 13.

MESULEMET [ang anyong pambabae ng Mesulam]. Anak ni "Haruz na mula sa Jotba" na naging asawa ng Judeanong si Haring Manases at ina ni Haring Amon.—2Ha 21:19, 20.

METAL. Sa mahigit na 100 elemento na kilala ng tao, mahigit sa 75 porsiyento ay metal. Ang ginto, pilak, tanso, bakal, at tingga ay espesipikong binabanggit sa Kasulatan. Ang unang mga pagtukoy ng Bibliya sa mga metal ay nasa Genesis 2:11 at 4:22.

Hinggil sa pisikal na mga katangian ng mga metal, ang mga ito ay di-napaglalagusan ng liwanag, natutunaw sa init, at napipitpit; ang mga ito ay may metalikong kinang at kadalasan ay mahuhusay na daluyan ng init at kuryente. Ang mga metal ay may kemikal at pisikal na mga katangiang pagkakakilanlan. Para sa espesipikong impormasyon at mga paglitaw sa Kasulatan, tingnan ang nabanggit na mga metal sa ilalim ng kani-kanilang pangalan; gayundin ang artikulong PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.

METEG-AMMA [Renda ng Amma (posible, Siko)]. Isang lugar na kinuha ni Haring David mula sa mga Filisteo. (2Sa 8:1) Yamang walang nalalamang anumang lokasyon na may ganitong pangalan, malamang na ang Meteg-amma ay isang makasagisag na termino na tumutukoy sa isa sa mga pangunahing lunsod ng mga Filisteo. Ang katulad na ulat sa 1 Cronica 18:1 ay nagsasabi ng ganito, "ang Gat at ang mga sakop na bayan nito." Sa 2 Samuel 8:1, maliwanag na itinuring ng *American Standard Version* na ang elementong "amma" sa Meteg-amma ay mula sa salitang Hebreo para sa "ina." Kaya naman, isinalin nito ang Meteg-amma bilang "ang renda ng inang lunsod." Ganitong diwa ang itinatawid ng *An American Translation,* na kababasahan ng "ang kontrol ng metropolis" sa halip na "Meteg-amma."

METUSAEL [Lalaki ng Diyos]. Isang inapo ni Cain sa pamamagitan ni Enoc. Si Metusael ay anak ni Mehujael at ama ni Lamec (hindi dapat ipagkamali sa ama ni Noe na si Lamec).—Gen 4:17, 18.

MEUNIM, MGA. Salig sa pangalan, ang mga Meunim ay itinuturing na mga taong Arabe na naninirahan sa loob at sa paligid ng Maʽan, isang lunsod na mga 32 km (20 mi) sa STS ng Petra.

Sa tulong ni Jehova, ang Judeanong si Haring Uzias (829-778 B.C.E.) ay matagumpay na na-

kipagdigma laban sa mga Meunim. (2Cr 26:1, 7) Marahil nang panahong iyon, ang ilan sa mga bihag na mga Meunim ay ginawang mga alipin sa templo, at kung gayon, ang kanilang mga inapo ay itinala nang dakong huli kasama ng mga Netineo na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 43, 50; Ne 7:52; ihambing ang Aw 68:18.

Noong panahon ng paghahari ni Hezekias (745-717 B.C.E.), pinabagsak ng isang pulutong ng mga Simeonita ang tumatahan sa tolda na mga Meunim sa kapaligiran ng Gedor.—1Cr 4:24, 39-41; tingnan ang AMMONIM, MGA.

MEZAHAB [Mga Tubig ng Ginto]. Magulang ni Matred at ninuno (marahil, babaing ninuno) ni Mehetabel na asawa ni Hadar (Hadad), ang huling binanggit sa mga hari ng Edom.—Gen 36:31, 39; 1Cr 1:50.

MEZOBAITA [Ng (Mula sa) Zoba]. Isang termino na tumutukoy sa tahanan ni Jaasiel.—1Cr 11:47.

MEZUZAH. Anyong Ingles ng salitang Hebreo na karaniwang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa isang hamba ng pinto o poste ng pinto. Ang *mezu·zah′* at ang anyong pangmaramihan na *mezu-zohth′* ay lumilitaw sa Exodo 12:7 (tlb sa *Rbi8*), 22, 23, may kinalaman sa pagwiwisik ng dugo ng hayop na Pampaskuwa sa mga poste ng pinto, at sa Exodo 21:6, hinggil sa isang alipin na nagnanais manatili sa paglilingkod sa kaniyang panginoon kung kaya siya dinala sa tapat ng pinto o ng "poste ng pinto" at nagpabutas siya ng tainga sa kaniyang panginoon sa pamamagitan ng balibol. May mga pagtukoy rin sa mga poste ng pinto ng templong itinayo ni Solomon (1Ha 6:31, 33; 7:5) at sa mga poste ng pinto ng makasagisag na templong nakita ni Ezekiel sa pangitain.—Eze 41:21; 45:19; 46:2.

Sa makabagong panahon, ang anyong Ingles na terminong *"mezuzah"* ay ginagamit upang tumukoy sa isang parihabang piraso ng pergamino na naglalaman ng tekstong Hebreo ng Deuteronomio 6:4-9 at Deuteronomio 11:13-21, karaniwang nakasulat sa 22 taludtod. Inirorolyo ang pergamino at inilalagay sa isang sisidlang kahoy, metal, o salamin na ikinakabit naman nang pahilig sa kanang poste ng pinto ng mga tahanan ng mga Ortodoksong Judio, anupat ang itaas na bahagi ay nakaturo nang papaloob at ang ibabang bahagi naman ay papalabas. Sa likuran ng pergaminong ito ay nakasulat ang salitang Hebreo na *Shad·dai′* (nangangahulugang "Makapangyarihan-sa-lahat") at kalimitan nang makikita iyon sa isang salaming bahagi ng lalagyan. Kung minsan, ang mga sisidlan ng mezuzah ay may artistikong mga palamuti. Kapag ang mga debotong Ortodoksong Judio ay pumapasok o lumalabas sa isang bahay, hinihipo nila ang mezuzah at bumibigkas sila ng panalanging, "Bantayan nawa ng Diyos ang aking paglabas at ang aking pagpasok mula ngayon at magpakailanman."—Ihambing ang Aw 121:8.

Ang paggamit ng mezuzah ay nakasalig sa isang literal na pagpapakahulugan sa utos na nasa Deuteronomio 6:9 (tlb sa *Rbi8*) at 11:20.

MIBHAR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pumili"]. Anak ni Hagri; isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. (1Cr 11:26, 38) Ipinapalagay ng ilan na ang 1 Cronica 11:38 ay hindi katugma ng katulad na talaan sa 2 Samuel 23:36, kung saan ang binabanggit ay si Bani na Gadita sa halip na si Mibhar. Sinasabi nila na ang Mibhar ay resulta ng isang pagbago sa Hebreong "mula sa Zoba" at na ang huling mga salita ng 1 Cronica 11:38 naman ay resulta ng pag-unawa sa *ba·ni′ hag·ga·dhi′* (Bani na Gadita) bilang *ben-hagh·ri′* (anak ni Hagri). Ito ay nananatiling pala-palagay lamang.

MIBSAM [Pinabanguhan; Langis ng Balsamo; Bangong Espesya].

1. Isa sa mga anak ni Ismael at pinagmulan ng isang pamilya.—Gen 25:13; 1Cr 1:29.

2. Isang inapo ni Simeon.—1Cr 4:24, 25.

MIBZAR [posibleng nangangahulugang "Kuta"]. Isa sa mga shik ng Edom, o Esau. Marahil ang pangalang Mibzar ay kumapit din kapuwa sa kaniyang mga inapo at sa lugar na kanilang pinamayanan. —Gen 36:40, 42; 1Cr 1:53.

MICA [pinaikling anyo ng Miguel o Micaias]. Ang mga pangalang Ingles na *Mica* at *Micah* ay resulta ng maliit na pagkakaiba ng baybay sa Hebreo.

1. Anak ni Mepiboset (Merib-baal) at apo ng anak ni Haring Saul na si Jonatan. Si Mica (tinawag ding Mikas) ay ama nina Piton, Melec, Tarea (Tahrea), at Ahaz.—2Sa 9:12; 1Cr 8:33-35; 9:39-41.

2. Isa sa mga Levita (o ang ninuno ng isang Levita) na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 9, 11.

3. Isang Levitang inapo ni Asap at anak ni Zicri (kilala rin bilang Zabdi at Zacur). Si Mica ay ama ni Matanias at tinatawag ding Mikas at Micaias.—1Cr 9:14, 15; Ne 11:17, 22; 12:35.

MICAIAS [Sino ang Tulad ni Jehova?].

1. Asawa ni Haring Rehoboam, anak ni Uriel ng Gibeah, at ina ni Haring Abias ng Juda. Tinatawag din siyang "Maaca."—2Cr 11:18, 20; 13:1, 2.

2. Anak ni Imla at isang propeta ni Jehova sa hilagang kaharian ng Israel noong panahon ng

paghahari ni Haring Ahab. (1Ha 22:8) Habang dinadalaw ni Haring Jehosapat ng Juda si Ahab, inanyayahan siya ng Israelitang hari na sumama sa isang kampanyang pangmilitar laban sa mga Siryano upang matamong muli ang pagmamay-ari sa Ramot-gilead. Tinanggap ito ni Jehosapat pero hiniling niya na sumangguni sa salita ni Jehova. Kaya ipinatawag ni Ahab ang 400 propeta at tinanong sila: "Hahayo ba ako laban sa Ramot-gilead sa digmaan, o magpipigil ba ako?" Sumagot sila nang positibo, na sinasabing ibibigay ni Jehova ang lunsod sa kamay ng hari. Gayunman, nais ni Jehosapat ng higit pang katiyakan, kaya atubiling ipinatawag ni Ahab si Micaias, ang propeta na laging humuhula ng masama para sa kaniya. Hinimok ng ipinadalang mensahero si Micaias na magsalita kay Ahab ng mga salitang tulad ng sa isa sa iba pang mga propeta. Noong una ay gayon ang ginawa ni Micaias, ngunit pinanumpa siya ni Ahab na salitain ang "katotohanan sa pangalan ni Jehova." Dahil dito, sinabi ni Micaias: "Nakikita ko nga ang lahat ng mga Israelita na nangangalat sa ibabaw ng mga bundok, tulad ng mga tupang walang pastol."—1Ha 22:1-17; 2Cr 18:1-16.

Pagkatapos ay sinimulang ilahad ni Micaias ang kaniyang pangitain tungkol kay Jehova na nakaupo sa Kaniyang makalangit na trono at nagtatanong sa nagkakatipong mga espiritung nilalang: "Sino ang lilinlang kay Ahab, upang siya ay umahon at mabuwal sa Ramot-gilead?" Isa sa mga espiritu ang nagboluntaryong yumaon at maging "isang espiritung mapanlinlang" sa bibig ng lahat ng propeta ni Ahab. Tumugon si Jehova: "Lilinlangin mo siya, at, higit pa riyan, ikaw ang magwawagi. Lumabas ka at gayon ang gawin mo." Pagkatapos ay sinabi ni Micaias kay Ahab na naglagay ang Diyos ng isang espiritung mapanlinlang sa bibig ng lahat ng propeta nito, "ngunit si Jehova mismo ay nagsalita ng kapahamakan tungkol sa iyo." Dahil doon ay sinampal ng bulaang propetang si Zedekias si Micaias sa pisngi at may-panlilibak na tinanong: "Alin bang daan ang dinaanan ng espiritu ni Jehova mula sa akin upang makipag-usap sa iyo?" May-katapangang tumugon si Micaias: "Narito! Makikita mo kung aling daan sa araw na iyon kapag papasok ka sa kaloob-loobang silid upang magtago." Pagkatapos ay iniutos ni Ahab na ilagay si Micaias sa bahay-kulungan, kung saan ang propeta ay pakakainin ng binawasang mga tustos ng tinapay at tubig hanggang sa dumating ang hari nang payapa. Gayunman, hindi na nakabalik si Ahab, dahil noong panahon ng pagbabaka sa Ramot-gilead, "may isang lalaking naghutok ng busog sa pagbabakasakali," anupat tumama ang palaso sa Israelitang hari, at sa kalaunan ay namatay ito. Ang huling mga salita ni Micaias kay Ahab ay: "Kung babalik ka man nang payapa, si Jehova ay hindi nagsalita sa akin." Ang kamatayan ng hari ay nagpatunay na si Micaias ay talaga ngang propeta ni Jehova.—1Ha 22:18-37; 2Cr 18:17-34.

3. Isa sa mga prinsipeng isinugo ni Haring Jehosapat sa buong Juda bilang mga guro, kasama ng mga Levita at mga saserdote. Taglay nila "ang aklat ng kautusan ni Jehova" habang tinuturuan nila ang mga tao sa lahat ng mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

4. Ama ng Acbor (Abdon) na isinugo, kasama ng iba pa, ni Haring Josias upang sumangguni kay Jehova may kinalaman sa mga salita ng kasusumpong na aklat ng Kautusan. Tinatawag din siyang Mikas. —2Ha 22:12, 13; 2Cr 34:20, 21.

5. "Anak ni Gemarias na anak ni Sapan." Naroroon siya sa silid-kainan ng kaniyang ama, si Gemarias, nang basahin ni Baruc sa madla ang balumbong naglalaman ng mga salita ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias laban sa Israel, sa Juda, at sa lahat ng bansa. Matapos marinig ang mensaheng ito, iniulat ni Micaias sa kalihim ni Haring Jehoiakim at sa mga prinsipe ang kaniyang narinig.—Jer 36:2, 9-13.

6. Ninuno ng saserdoteng si Zacarias, anupat itong huling nabanggit ay kabilang sa mga may mga trumpeta sa seremonya ng pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem. Tinatawag din siyang Mica.—Ne 11:22; 12:31, 35.

7. Isang saserdote na kabilang sa mga may mga trumpeta na tumugtog sa isa sa dalawang "koro ng pasasalamat" na nakibahagi sa martsa ng pasinaya para sa muling-itinayong pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 12:40, 41.

MICAL [malamang, Sino ang Tulad ng Diyos?]. Nakababatang anak na babae ni Haring Saul; naging asawa ni David. Inialok ni Saul kay David ang kaniyang nakatatandang anak na babae na si Merab bilang asawa ngunit ibinigay niya ito sa ibang lalaki. Gayunman, si Mical "ay umiibig kay David," at inialok siya ni Saul kay David kung makapagdadala ito ng dulong-balat ng isang daang Filisteo, palibhasa'y iniisip ni Saul na mapapatay si David sa pagtatangkang pumatay ng gayon karaming mandirigma ng kaaway. Tinanggap ni David ang hamon, anupat nagdala siya kay Saul ng 200 dulong-balat ng mga Filisteo, at ibinigay sa kaniya si Mical bilang asawa. Ngunit, pagkatapos nito, "nakadama si Saul ng higit pang takot dahil kay David" at naging kaaway siya ni David nang habang panahon. (1Sa 14:49; 18:17-29) Nang umabot na sa sukdulan ang pagkapoot ni Saul kay David, tinulungan ni Mical si David na matakasan ang poot ng hari. Noong panahong matagal na wala si David, ibinigay siya ni Saul kay Palti na anak ni Lais na mula sa Galim bilang asawa.—1Sa 19:11-17; 25:44.

Nang maglaon, nang sikapin ni Abner na makipagtipan kay David, tumanggi si David na makipagkita sa kaniya malibang dalhin niya si Mical. Sa pamamagitan ng mensahero, iniharap ni David ang kaniyang kahilingan sa anak ni Saul na si Is-boset, at kinuha si Mical mula sa asawa nito na si Paltiel (Palti) at ibinalik kay David.—2Sa 3:12-16.

Pinarusahan Dahil sa Kawalang-galang kay David. Nang ipag-utos ni David bilang hari na dalhin ang kaban ng tipan sa Jerusalem at ipakita niya ang kaniyang kagalakan para sa pagsamba kay Jehova sa pamamagitan ng napakasiglang pagsasayaw, habang "nabibigkisan ng isang epod na lino," pinagmasdan siya ni Mical mula sa bintana at "pinasimulan niya itong hamakin sa kaniyang puso." Pagbalik ni David sa kaniyang sambahayan, maypanunuyang ipinahayag ni Mical ang kaniyang damdamin, na nagpapakita ng kawalan ng pagpapahalaga sa sigasig na ipinamalas ni David para sa pagsamba kay Jehova at nagpapahiwatig na inakala niyang kahiya-hiya ang ikinilos ni David. Nang magkagayon ay sinaway siya ni David at maliwanag na pinarusahan din siya sa pamamagitan ng hindi na pagsiping sa kaniya, anupat namatay siya na walang anak.—2Sa 6:14-23.

Nag-alaga sa mga Anak ng Kaniyang Kapatid. Ang ulat sa 2 Samuel 21:8 ay may binabanggit na "limang anak ni Mical na anak na babae ni Saul na ipinanganak nito kay Adriel," na kabilang sa mga miyembro ng sambahayan ni Saul na ibinigay ni David sa mga Gibeonita bilang pagbabayad-sala sa pagtatangka ni Saul na lipulin sila. (2Sa 21:1-10) Waring may pagkakasalungatan ang 2 Samuel 21:8 at 2 Samuel 6:23, na nagpapakitang namatay si Mical na walang anak, ngunit maaaring maipaliwanag ito ng pangmalas na pinanghahawakan ng ilang komentarista, samakatuwid nga, na ang mga batang ito ang limang anak ng kapatid ni Mical na si Merab at na si Mical ang nagpalaki sa kanila dahil maagang namatay ang kanilang ina.—Tingnan ang MERAB.

MICMAS(H) [Nakaimbak na [samakatuwid nga, kubling] Dako]. Isang lugar na ipinapalagay na ang makabagong Mukhmas na nasa isang burol na mga 600 m (2,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat at mga 11 km (7 mi) sa HHS ng Jerusalem. Nasa H ito ng Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas), ang itinuturing na "banging tawiran ng Micmash." (1Sa 13:23) Palibhasa'y sumasanib sa Wadi Suweinit ang ibang mga *wadi* mula sa TK at HK, ang *wadi* na ito'y nagsisimula sa bulubunduking pook ng Efraim at umaabot hanggang sa Libis ng Jordan.

Tiyak na sa paghahandang palayain ang Israel mula sa kontrol ng mga Filisteo, pumili si Haring Saul ng isang hukbo ng 3,000 lalaki. Mula sa mga ito'y 2,000 ang nagkampong kasama niya sa Micmash at sa bulubunduking pook ng Bethel, ang iba naman ay pumuwesto sa Gibeah kasama ng kaniyang anak na si Jonatan. Nang maglaon, pinabagsak ni Jonatan ang "garison" ng mga Filisteo sa kalapit na Geba ("Gibeah," *Vg*). Bilang pagganti, nagtipon ang mga Filisteo ng isang malaking hukbo, pati na ng mga karo at mga mangangabayo. Lumilitaw na dahil dito'y napilitan si Saul na umurong mula sa Micmash tungo sa Gilgal. Palibhasa'y napipighati ng mga Filisteo, maraming Israelita ang nagtago sa mga yungib at sa mga hukay. Ang iba naman ay nanganlong sa S ng Jordan. Nang maglaon, ang pangangalat na ito ng mga mandirigmang Israelita sa harap ng banta ng mga Filisteo ang idinahilan ni Saul kung bakit hindi niya hinintay na si Samuel ang maghandog ng hain. Pagkatapos sawayin ni Samuel dahil sa kaniyang kapangahasan, pumaroon si Saul kay Jonatan sa Geba, kasama ang mas kaunting hukbo ng mga 600 lalaki. (1Sa 13:1-16) Ayon sa 1 Samuel 14:2, maliwanag na inilipat ni Saul ang kaniyang kampo sa Migron malapit sa Gibeah.

Pinasimulan ni Jonatan ang Paglupig sa mga Filisteo. Dahil tatlong pangkat ng mga mananamsam na Filisteo ang lumalabas mula sa kampo ng mga ito sa Micmash at isang hukbo ng mga Filisteo ang lumalabas sa "banging tawiran ng Micmash," ipinasiya ni Jonatan na tapusin na ang bantang ito. (1Sa 13:16-23) Upang maisagawa ito, tinawid niya ang banging tawiran, na (kung ang Wadi Suweinit) isang malalim na bangin na may napakatatarik na dalisdis sa dakong S ng Geba (Jabaʽ). Dalawang prominenteng burol na may matatarik at mababatong dalisdis ang makikita sa dako kung saan biglang lumiliko ang Wadi Suweinit. Maaaring ang mga ito ang 'tulad-ngiping malalaking bato' na pinanganlang Bozez at Sene, at marahil ang tulad-ngiping mga gilid ng mga ito ay hinubog ng erosyon sa loob ng mga 30 siglo. (1Sa 14:1-7) Napakaimposible para sa isang dayuhan na makalabas sa pasikut-sikot na mga gulod, bunton, at matutulis na bato sa *wadi.* Ngunit lumilitaw na kabisado ito ni Jonatan, palibhasa'y lumaki siya sa teritoryong Benjamita. Habang ang kampo ng kaniyang ama ay nasa Micmash at ang sa kaniya naman ay nasa Geba, tiyak na nagkaroon si Jonatan ng maraming pagkakataon para maging higit na pamilyar sa topograpiya ng lugar.

Si Jonatan at ang kaniyang tagapagdala ng baluti ay nagtungo sa Micmash at pagkatapos ay inilantad nila ang kanilang sarili sa himpilang Filisteo. Nang matanaw sila, sumigaw ang mga Filisteo: "Umahon kayo sa amin, at may isang bagay kaming ipaaalam sa inyo!" Pagkatapos nito, gamit ang kaniyang mga kamay at mga paa, ginapang at inakyat ni Jonatan, kasunod ang kaniyang tagapagdala ng baluti, ang matarik na daanan patungo sa himpilang Filisteo.

Magkasama nilang pinabagsak ang mga 20 Filisteo sa distansiyang mga kalahati ng sukat ng lupaing kayang araruhin ng isang pareha ng mga toro sa isang araw.—1Sa 14:8, 11-14, tlb sa *Rbi8.*

Dahil sa lindol na pinasapit ng Diyos, na ang mga epekto ay napansin ng mga bantay ni Saul, nagkagulo ang kampo ng mga Filisteo. Pagdating doon ni Saul at ng kaniyang mga tauhan, marami sa mga Filisteo ang nagpatayan na dahil sa kalituhan at ang iba naman ay tumakas. Malamang na bitbit ang mga sandata ng mga Filisteo na nasumpungan nila sa lugar na iyon, tinugis ng hukbo ni Saul ang tumatakas na mga hukbo ng kaaway. Palibhasa'y sumama sa kanila ang mga Israelita na nagtago at yaong mga dating pumanig sa mga Filisteo, "pinagbabagsak nila ang mga Filisteo mula sa Micmash hanggang sa Aijalon."—1Sa 14:15-23, 31.

Ayon sa 1 Samuel 13:5, ang mga hukbong Filisteo sa Micmash ay may 30,000 karong pandigma. Ang bilang na ito'y di-hamak na mas malaki kaysa sa bilang ng karong pandigma na ginamit sa ibang mga pakikipagbakang militar (ihambing ang Huk 4:13; 2Cr 12:2, 3; 14:9), at mahirap gunigunihin kung paano ginamit ang gayon karaming karong pandigma sa bulubunduking kalupaan. Dahil dito, karaniwang ipinapalagay na ang 30,000 ay isang pagkakamali ng eskriba. Ang Syriac na *Peshitta* at ang edisyon ni Lagarde ng Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng 3,000, at sinunod ng maraming bersiyon ng Bibliya ang ganitong pagkakasalin. (*AT, JB, Mo*) Gayunpaman, may iminumungkahi pang mas mabababang bilang.

Pagkaraan ng ilang siglo, binanggit ng hula ni Isaias na sa Micmash 'ilalapag' ng nanlulupig na Asiryano "ang kaniyang mga kagamitan." (Isa 10:24, 28) Pagkabalik ng mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E., lumilitaw na ang Micmas(h) ay muling tinirahan ng mga Benjamita. —Ezr 2:1, 2, 27; Ne 7:31; 11:31.

MICMETAT. Isang lugar sa hangganan ng Efraim at Manases. Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Juleijil, na matatagpuan di-kalayuan sa S ng Sikem. Tumutugma ito sa binabanggit ng Bibliya na ang Micmetat ay "nasa tapat ng Sikem."—Jos 16:5, 6; 17:7.

MICRI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magtinda"]. Isang Benjamita at ninuno ni Elah na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:1-3, 7, 8.

MIDIAN, MGA MIDIANITA [Ni (Kay) Midian].

1. Isa sa mga anak ni Abraham sa kaniyang babae na si Ketura; ama nina Epa, Eper, Hanok, Abida, at Eldaa. (Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:32, 33) Bago siya mamatay, binigyan ni Abraham ng mga regalo si Midian at ang iba pang mga anak ng kaniyang mga babae at pagkatapos ay pinayaon sila patungo sa lupain ng Silangan.—Gen 25:5, 6.

2. Ang mga inapo ng anak ni Abraham na si Midian ay tinutukoy sa kabuuan bilang "Midian" at "mga Midianita." (Bil 31:2, 3) Kung minsan, waring tinutukoy sila sa Bibliya bilang mga Ismaelita. (Ihambing ang Gen 37:25, 27, 28, 36; 39:1; Huk 8:22, 24.) Maaaring ipinahihiwatig nito na ang mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ng kaniyang mga anak na sina Ismael at Midian ay may malaking pagkakatulad sa paraan ng pamumuhay, at maaaring higit pa silang nagsanib dahil sa pakikipag-asawa sa isa't isa ng mga tao ng dalawang bayan. Lumilitaw rin na ang ilan man lamang sa mga Kenita ay kilala bilang mga Midianita. Yamang ang mga Kenita ay nabanggit na bilang isang bayan bago pa ang kapanganakan ni Midian, maaaring nangangahulugan ito na ang Kenitang bayaw ni Moises na si Hobab ay isang Midianita batay lamang sa heograpikong pangmalas.—Gen 15:18, 19; Bil 10:29; Huk 1:16; 4:11; tingnan ang ISMAELITA; KENITA.

Palibhasa'y mga inapo ni Abraham, malamang na nagsalita ang mga Midianita ng isang wikang kahawig na kahawig ng Hebreo. Halimbawa, lumilitaw na hindi nahirapan si Gideon na maintindihan ang mga Midianita. (Huk 7:13-15; 8:18, 19) Gayunman, may posibilidad din na natutuhan ni Gideon ang wika ng mga Midianita, yamang ang Israel ay sumailalim sa kanilang pamumuno sa loob ng pitong taon.—Huk 6:1.

Pangunahin na, ang mga Midianita ay pagala-gala at naninirahan sa mga tolda. (Huk 6:5, 6; Hab 3:7) Ngunit noong mga araw ni Moises, iniuulat din na tumahan sila sa mga lunsod. (Bil 31:9, 10) Nang panahong iyon ay talagang maunlad sila, anupat ang bilang ng kanilang mga asno at mga hayop sa kawan at bakahan ay umabot nang sampu-sampung libo. (Bil 31:32-34) Kabilang sa kanilang kayamanan ang mga gintong palamuti na may kabuuang bigat na mahigit sa 191 kg (512 lb t, nagkakahalaga ngayon nang mahigit sa $2,150,000).—Bil 31:50-52.

Lumilitaw na kapuwa ang mga lalaki at mga babae ay naggayak sa kanilang sarili ng mga gintong palamuti, kabilang na rito ang mga singsing na pang-ilong at mga hikaw. Ang mga Midianitang hari ay nagdamit ng "mga kasuutang lanang tinina sa mamula-mulang purpura," at maging ang kanilang mga kamelyo ay may mga kuwintas na maliwanag na kinabitan ng mga palamuting hugisbuwan.—Bil 31:50; Huk 8:21, 26.

Tiyak na natamo ng mga Midianita ang kanilang kayamanan sa pamamagitan ng pakikipagkalakalan at pandarambong. (Ihambing ang Gen 37:28; Huk 6:5, 6.) Noon pa mang panahon ni Jose, mayroon

nang naglalakbay na mga pulutong ng mga mangangalakal na Midianita na nagtutungo sa Ehipto. Ipinagbili si Jose ng kaniyang mga kapatid sa ama sa gayong naglalakbay na pulutong na papuntang Ehipto at may dalang mababangong resina.—Gen 37:25, 28.

Malamang na ilang panahon bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, nagtagumpay ang Edomitang si Haring Hadad (anak ni Bedad) laban sa mga Midianita sa parang ng Moab.—Gen 36:35; 1Cr 1:46.

Pinagkasala ang Israel. Nang maglaon, nagpamalas ang mga Midianita ng pagkapoot sa mga Israelita. Nakipagtulungan sila sa mga Moabita sa pag-upa sa propetang si Balaam upang sumpain ang Israel. (Bil 22:4-7) Nang mabigo ito, sa payo ni Balaam ay may-katusuhang ginamit ng mga Midianita at mga Moabita ang kanilang kababaihan upang ganyakin ang libu-libong lalaking Israelita na masangkot sa seksuwal na imoralidad at idolatriya may kaugnayan sa Baal ng Peor. (Bil 25:1-9, 14-18; 31:15, 16; 1Co 10:8; Apo 2:14) Pagkatapos nito, bilang pagsunod sa utos ng Diyos, naghiganti ang mga Israelita laban sa Moab. Ang Midianitang mga lunsod at mga kampong may pader sa lugar na iyon ay sinunog. Libu-libong alagang hayop at maraming gintong kagamitan ang kinuha bilang mga samsam. Maliban sa mga dalaga, lahat ay pinatay, pati ang limang hari ng Midian—sina Evi, Rekem, Zur, Hur, at Reba.—Bil 31.

Wala pang tatlong siglo pagkatapos nito, ang mga Midianita ay nakabawi mula sa dagok na ito at nagawa nilang siilin ang mga Israelita sa loob ng pitong taon. (Ihambing ang Huk 6:1; 11:25, 26.) Kasama ng mga Amalekita at "mga taga-Silangan," ang mga pagala-galang ito na tumatahan sa mga tolda, dala ang kanilang mga alagang hayop at di-mabilang na mga kamelyo, ay nakapasok sa lupain ng Israel hanggang sa Gaza, anupat dinambong ang mga alagang hayop ng mga Israelita at inubos din ang kanilang mga ani.—Huk 6:2-6.

Masaklap na Pagkatalo sa Kamay ni Gideon. Sa wakas, nang ang Israel ay humingi ng saklolo kay Jehova, ibinangon niya si Gideon upang iligtas sila. (Huk 6:7-16) Lubus-lubusan ang tagumpay na pinangyari ni Jehova sa pamamagitan ni Gideon anupat wala nang ulat ng higit pang panliligalig mula sa mga Midianita. (Huk 8:28) Pinatay ang kanilang mga prinsipe na sina Oreb at Zeeb, gayundin ang kanilang mga hari na sina Zeba at Zalmuna. (Huk 7:25; 8:5, 21; tingnan ang GIDEON.) Pagkaraan ng maraming siglo, tinutukoy pa rin ang tagumpay laban sa Midian kapag inilalarawan ang pagdurog sa lakas ng kaaway.—Isa 9:4; 10:24-26; tingnan din ang Aw 83:9-11.

Kabaligtaran ng dating pakikipag-alit ng mga Midianita, tinukoy ng isang hula ng pagsasauli ang panahon na "ang mga batang kamelyong lalaki ng Midian at ng Epa" ay magdadala ng mga kaloob sa Sion.—Isa 60:5, 6, 11-14.

3. Ang teritoryo na pinanirahan ng mga Midianita ay nakilala bilang "Midian" o "lupain ng Midian." (1Ha 11:18; Hab 3:7) Sinasang-ayunan ng karamihan na ang mga inapo ni Midian ay pangunahin nang nanirahan sa HK bahagi ng Arabia na nasa S lamang ng Gulpo ng ʽAqaba. Ngunit ang lawak ng mga lupaing pag-aari nila ay hindi matiyak at malamang na nagpabagu-bago sa kanilang buong kasaysayan. Noong nabubuhay pa si Moises, lumilitaw na maraming Midianita ang naninirahan malapit sa teritoryong Moabita at sa kapaligiran ng rehiyong kontrolado ng Amoritang si Haring Sihon. —Bil 22:4; 31:8-12; Jos 13:21.

Si Moises mismo ay gumugol ng mga 40 taon sa lupain ng Midian. Doon ay napangasawa niya si Zipora, isa sa pitong anak na babae ni Jetro na saserdote ng Midian. (Tingnan ang JETRO.) Nagkaroon si Moises ng dalawang anak sa kaniya, sina Gersom at Eliezer. Dahil sa gawain ni Moises bilang pastol para sa kaniyang biyenan, nakarating siya sa bulubunduking lugar sa palibot ng Horeb, anupat nagpapahiwatig na nanirahan siya sa kapaligiran ng Gulpo ng ʽAqaba. Gayunman, hindi matiyak kung ang rehiyon sa palibot ng Horeb ay bahagi noon ng "lupain ng Midian." (Exo 2:15-22; 3:1; 4:18-20; 18:1-4; Gaw 7:29, 30) Nang dakong huli, waring may bahagi ng Edom na tinukoy bilang Midian.—1Ha 11:14-18.

MIDIN. Isang lugar sa Ilang ng Juda. (Jos 15:20, 61) Maipapalagay na ang Midin ay ang Khirbet Abu Tabaq na nasa mababang kapatagan na tinatawag na el Buqeiʽa (Biqʽat Hureqanya; ang Libis ng Acor?) malapit sa HK dulo ng Dagat na Patay.

MIGDAL-EL [Tore ng Diyos]. Isang nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 35, 38) Ang isang posibleng lokasyon na iminumungkahi para sa Migdal-el ay ang Majadel. Ang lugar na ito ay nasa ibabaw ng isang burol na mga 17 km (11 mi) sa STS ng Tiro.

MIGDAL-GAD [Tore ng Mabuting Kapalaran]. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 37) Maipapalagay na ito ay ang Khirbet el-Mejdeleh (Horvat Migdal Gad), na mga 20 km (12 mi) sa K ng Hebron.

MIGDOL [Tore].

1. Isang dako sa Ehipto na ginamit upang matukoy ang lokasyon ng huling kampamento ng Israel sa Pihahirot bago tumawid sa Dagat na Pula. Magkakampo sila "sa harap ng Pihahirot sa pagitan ng

Migdol at ng dagat sa tapat ng Baal-zepon." (Exo 14:2; Bil 33:5-8) Karaniwan nang pinaniniwalaan ng mga iskolar na ang Migdol ay malamang na Ehipsiyong pagbigkas para sa Hebreong *migh·dal′,* nangangahulugang "tore," at na walang alinlangang tumutukoy ito sa isang himpilan ng militar o bantayan sa hanggahan ng Ehipto. Gayunman, may katibayan na may ilang gayong Migdol noon sa kahabaan ng hanggahan ng Ehipto; maging sa ngayon ay may tatlong iba't ibang nayon na may pangalang Mashtul, ang kasalukuyang anyo ng Migdol sa Ehipsiyo (na may pinagmulang Coptic). (Tingnan din ang Blg. 2.) Bagaman binabanggit ng isa sa Amarna Tablets ang isang Ma-ag-da-li′, wala itong ibinibigay na pahiwatig hinggil sa lokasyon nito. Yamang ang lokasyon ng iba pang mga lugar, ng Pihahirot at ng Baal-zepon, ay hindi nalalaman ngayon, hindi pa rin matiyak ang lokasyon ng Migdol. Itinuturing ng ilan na ito ay malamang na isang dako sa kataasan ng Jebel ʽAtaqah na nakatunghay sa hilagaang dulo ng Gulpo ng Suez. Bagaman ngayon ay walang nalalamang katibayan na maguugnay ng gayong dako sa pangalang Migdol, maliwanag na isa itong estratehikong lokasyon para sa isang bantayan o hanggahang himpilan.

2. Ang Migdol na binanggit ng mga propetang sina Jeremias at Ezekiel mga 900 taon pagkatapos ng Pag-alis. Bagaman maaaring ito rin ang dakong isinaalang-alang sa itaas, naniniwala ang karamihan sa mga komentarista na may ikalawang Ehipsiyong Migdol na tinutukoy.

Inihula ng propetang si Ezekiel ang isang pagkawasak na nakatakdang sumapit sa Ehipto, maliwanag na mula sa Babilonya, at pasasapitin ito "mula sa Migdol hanggang sa Seyene at hanggang sa hangganan ng Etiopia." (Eze 29:10; 30:6) Yamang ang Seyene ay nasa pinakadulong T ng sinaunang Ehipto, lumilitaw na ang Migdol na ito ay nasa pinakadulong H, sa gayon ay lumilikha ng isang deskripsiyon na katulad ng pamilyar na pariralang "mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba" na ginamit may kinalaman sa Palestina. (Huk 20:1) Pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., ang nagsilikas na mga Judio ay namayan sa Migdol, Tapanhes, Nop (Memfis), at sa lupain ng Patros. Ngunit masasaksihan noon ng Migdol at ng iba pang mga lugar ang 'lumalamong tabak' ni Haring Nabucodonosor ng Babilonya.—Jer 44:1; 46:13, 14.

Ang Migdol na ito ay kadalasang inuugnay sa isang tanggulan na inilarawan sa mga tekstong Ehipsiyong *hieroglyphic* na nagsisilbing bantay sa HS mga pasukan ng bansa. Tinutukoy ng The Antonine Itinerary (*Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*) na mula pa noong ikatlong siglo C.E. ang isang dako na tinatawag na Magdolo malapit sa Pelusium, anupat ang huling nabanggit na lugar ay nasa Baybayin ng Mediteraneo sa dakong maaaring tawaging pasukan patungong Ehipto ng mga nanggagaling sa Filistia. Bagaman walang katiyakan, pansamantalang iniuugnay ng ilang iskolar ang hanggahan-tanggulang ito na tinatawag na Migdol sa Tell el-Heir, mga 10 km (6 na mi) sa TTK ng Pelusium (Tell el Farame).

MIGRON [Giikan]. Isang lokasyon "sa may hangganan ng Gibeah" kung saan nagkakampo si Haring Saul nang patayin ni Jonatan at ng kaniyang tagapagdala ng baluti ang mga 20 lalaki sa himpilan ng mga Filisteo malapit sa Micmash. (1Sa 13:16, 23; 14:1, 2, 13-16) Ipinapalagay na ang Migron ay ang Tell Miryam, na humigit-kumulang 1 km (0.6 mi) sa KTK ng Mukhmas (Micmash).

Sa Isaias 10:28, ang Migron ay inihula bilang isa sa mga lunsod na daraanan ng mga Asiryano patungong Jerusalem. Yamang ang Migron ay binanggit kasunod ng Ai (Aiath) at bago ang Micmash, waring lumilitaw na ito'y nasa H at hindi nasa T ng Micmash. Dahil dito, iminumungkahi na mayroon pang isang Migron (ang Makrun sa dakong HK ng Micmash). Gayunman, kung ang Migron noong panahon ni Saul ay umiiral pa, waring malayong mangyari na wala pang 3 km (2 mi) mula roon ay may isa na namang bayan na may gayunding pangalan. Kaya maaaring itinatala lamang ng hula ang mga lunsod na maaapektuhan ng pagsalakay ng Asirya at hindi nito pinagsunud-sunod ang mga iyon ayon sa kanilang lokasyon o heograpikong posisyon. (Isa 10:24, 28-32) Sa gayon ang Migron ng Isaias 10:28 ay maaaring ang Migron din na binanggit sa 1 Samuel 14:2.

MIGUEL [Sino ang Tulad ng Diyos?].

1. Ang tanging banal na anghel, maliban kay Gabriel, na ang pangalan ay binanggit sa Bibliya, at ang kaisa-isang anghel na tinawag na "arkanghel." (Jud 9) Unang lumitaw ang pangalang ito sa ikasampung kabanata ng Daniel, kung saan si Miguel ay inilalarawan bilang "isa sa mga pangunahing prinsipe"; sinaklolohan niya ang isang nakabababang anghel na sinalansang ng "prinsipe ng kaharian ng Persia." Si Miguel ay tinawag na 'prinsipe ng bayan ni Daniel,' "ang dakilang prinsipe na nakatayo alang-alang sa mga anak ng . . . bayan [ni Daniel]." (Dan 10:13, 20, 21; 12:1) Ipinahihiwatig nito na si Miguel ang anghel na umakay sa mga Israelita sa pagtahak sa ilang. (Exo 23:20, 21, 23; 32:34; 33:2) Bilang suporta sa konklusyong ito, binanggit sa Bibliya na 'si Miguel na arkanghel ay nagkaroon ng pakikipaghidwaan sa Diyablo at nakipagtalo tungkol sa katawan ni Moises.'—Jud 9.

Ipinakikita ng katibayan mula sa Kasulatan na ang pangalang Miguel ay kumakapit sa Anak ng

Diyos bago siya umalis sa langit upang maging si Jesu-Kristo at pagkabalik din niya roon. Si Miguel ang kaisa-isang tinutukoy bilang "arkanghel," na nangangahulugang "punong anghel," o "pangunahing anghel." Ang terminong ito ay lumilitaw sa Bibliya sa anyong pang-isahan lamang. Waring ipinahihiwatig nito na iisa lamang ang itinalaga ng Diyos na maging puno, o ulo, ng hukbo ng mga anghel. Sa 1 Tesalonica 4:16, ang tinig ng binuhaymuling Panginoong Jesu-Kristo ay inilalarawan bilang tinig ng arkanghel, anupat ipinahihiwatig na siya mismo ang arkanghel. Binabanggit sa tekstong ito na bumababa siya mula sa langit na may "nag-uutos na panawagan." Samakatuwid, makatuwiran lamang na ang tinig na nagpapahayag ng nag-uutos na panawagang ito ay ilarawan ng isang salita na hindi makapagpapababa o makababawas sa malaking awtoridad na taglay na ngayon ni Kristo Jesus bilang Hari ng mga Hari at Panginoon ng mga panginoon. (Mat 28:18; Apo 17:14) Kung ang katawagang "arkanghel" ay kumakapit, hindi kay Jesu-Kristo, kundi sa ibang anghel, ang pagtukoy sa "tinig ng arkanghel" ay hindi magiging angkop. Kung kumakapit iyon sa ibang anghel, ang ilalarawan niyaon ay isang tinig na mas mababa ang awtoridad kaysa sa awtoridad ng Anak ng Diyos.

Mayroon ding iba pang mga pagkakatugma na nagpapatunay na si Miguel ay talaga ngang ang Anak ng Diyos. Pagkatapos ng unang pagbanggit ni Daniel kay Miguel (Dan 10:13), itinala niya ang isang hula na umaabot hanggang sa "panahon ng kawakasan" (Dan 11:40) at pagkatapos ay sinabi niya: "At sa panahong iyon ay tatayo si Miguel, ang dakilang prinsipe na nakatayo alang-alang sa mga anak ng . . . bayan [ni Daniel]." (Dan 12:1) Ang 'pagtayo' ni Miguel ay iniuugnay sa "isang panahon ng kabagabagan na hindi pa nangyayari magbuhat nang magkaroon ng bansa hanggang sa panahong iyon." (Dan 12:1) Sa hula ni Daniel, ang 'pagtayo' ay malimit na tumutukoy sa pagkilos ng isang hari, maaaring sa paghawak niya sa kaniyang maharlikang kapangyarihan o sa mabisang pagkilos niya sa kaniyang tungkulin bilang hari. (Dan 11:2-4, 7, 16b, 20, 21) Sinusuportahan nito ang konklusyon na si Miguel ay si Jesu-Kristo, yamang si Jesus ang Haring hinirang ni Jehova, na inatasang pumuksa sa lahat ng mga bansa sa Har–Magedon.—Apo 11:15; 16:14-16.

Sa aklat ng Apocalipsis (12:7, 10, 12) ay espesipikong binabanggit si Miguel may kaugnayan sa pagtatatag ng Kaharian ng Diyos anupat iniuugnay ang pangyayaring ito sa kabagabagan sa lupa: "At sumiklab ang digmaan sa langit: Si Miguel at ang kaniyang mga anghel ay nakipagbaka sa dragon, at ang dragon at ang mga anghel nito ay nakipagbaka. At narinig ko ang isang malakas na tinig sa langit na nagsabi: 'Ngayon ay naganap na ang kaligtasan at ang kapangyarihan at ang kaharian ng ating Diyos at ang awtoridad ng kaniyang Kristo, sapagkat ang tagapag-akusa sa ating mga kapatid ay naihagis na . . . Dahil dito ay matuwa kayo, kayong mga langit at kayo na tumatahan diyan! Sa aba ng lupa at ng dagat.' " Sa dakong huli ay inilalarawan si Jesu-Kristo bilang nangunguna sa makalangit na mga hukbo sa pakikipagdigma laban sa mga bansa sa lupa. (Apo 19:11-16) Mangangahulugan ito ng isang yugto ng kabagabagan para sa mga tao, na makatuwirang magiging bahagi ng "panahon ng kabagabagan" na iniuugnay sa pagtayo ni Miguel. (Dan 12:1) Yamang ang Anak ng Diyos ay makikipaglaban sa mga bansa, makatuwirang isipin na siya, kasama ang kaniyang mga anghel, ang isa na nakipagbaka noon sa nakahihigit-sa-taong dragon, si Satanas na Diyablo, at sa mga anghel nito.

Bago siya naging tao, si Jesus ay tinatawag na "ang Salita." (Ju 1:1) Taglay rin niya noon ang personal na pangalang Miguel. Sa pamamagitan ng patuloy na paggamit ng pangalang Jesus matapos siyang buhaying-muli (Gaw 9:5), ipinakikita ng "Salita" na siya rin ang Anak ng Diyos na nasa lupa noon. Itinatawag-pansin naman ng muli niyang paggamit ng kaniyang makalangit na pangalang Miguel at ng kaniyang titulo (o pangalan) na "Ang Salita ng Diyos" (Apo 19:13) na dati na siyang umiiral bago siya naging tao. Ang mismong pangalang Miguel ay nagtatanong, "Sino ang Tulad ng Diyos?" anupat itinatampok nito na ang Diyos na Jehova ay walang katulad, o walang kapantay, at na si Miguel na arkanghel niya ang kaniyang dakilang Tagapagtanggol o Tagapagbangong-Puri.

2. Ama ng pinunong si Setur, mula sa tribo ni Aser, na isa sa 12 na isinugo upang maniktik sa Canaan.—Bil 13:2, 13.

3. Ninuno ni Asap; mula sa pamilya ni Gersom na anak ni Levi.—1Cr 6:39, 40, 43.

4. Isa sa mga ulo na mula sa tribo ni Isacar; mula sa pamilya ni Tola.—1Cr 7:1-3.

5. Isang pinuno, mula sa tribo ni Manases, na lumipat sa panig ni David sa Ziklag.—1Cr 12:20.

6. Ama ni Omri, ulo ng isang sambahayan ni Isacar sa panig ng ama noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:18.

7. Isa sa mga anak ni Haring Jehosapat ng Juda; siya, kasama ng kaniyang mga kapatid, ay tumanggap ng mamahaling mga kaloob at mga nakukutaang lunsod mula sa kanilang ama. Ngunit nang maging hari ang kaniyang nakatatandang kapatid na si Jehoram, pinatay ni Jehoram ang lahat ng kaniyang anim na nakababatang kapatid, kasama na si Miguel.—2Cr 21:1-4.

8. Isang Gadita at inapo ni Buz; isang ninuno ng Blg. 9 na di-kukulangin sa limang salinlahi ang layo. —1Cr 5:11, 13, 14.

9. Isang Gadita, ang una sa pitong anak ni Abihail, isang inapo ng Blg. 8 at isang ulo ng isang sambahayan ni Gilead na nakatala sa talaangkanan noong mga araw ng Israelitang si Haring Jeroboam II at ng Judeanong si Haring Jotam.—1Cr 5:11-17.

10. Isang Benjamita; inapo ni Saharaim sa kaniyang asawang si Husim sa pamamagitan ni Elpaal at ni Berias.—1Cr 8:1, 8, 11-13, 16.

11. Ama ng Zebadias na umahon sa Jerusalem mula sa Babilonya kasama ni Ezra noong 468 B.C.E. —Ezr 8:1, 8.

MIJAMIN [Mula sa Kanang Kamay].

1. Inapo ni Aaron na pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ikaanim na pangkat ng makasaserdoteng paglilingkod noong mga araw ni Haring David.—1Cr 24:1, 3, 5, 9.

2. Isa sa mga ulo ng mga saserdote na bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel. (Ne 12:1, 5, 7) Maaaring siya ang pinagmulan ng sambahayan ni Miniamin sa panig ng ama na binanggit sa Nehemias 12:17 (kung saan ang pangalan ng ulo ng sambahayang iyon ay lumilitaw na di-sinasadyang inalis ng eskriba sa tekstong Hebreo).

3. Isa sa "mga anak ni Paros" na nagpaalis sa kanilang mga banyagang 'asawa pati na sa mga anak' gaya ng ipinayo ni Ezra.—Ezr 10:25, 44.

4. Isang saserdote (o posibleng ang ninuno ng isang saserdote) na nakatalang kabilang sa mga nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong panahon ni Nehemias. (Ne 9:38; 10:1, 7, 8) Waring siya rin ang Miniamin sa Nehemias 12:41.

Sa Hebreo, ang Mijamin ay waring pagpapaikli ng pangalang Miniamin.

MIJO [sa Heb., *do'chan;* sa Ingles, *millet*]. Ang salitang Hebreo na *do'chan* ay karaniwang inuunawa na tumutukoy sa karaniwang mijo (*Panicum miliaceum*), kung hindi man kabilang din dito ang iba pang kamag-anak o katulad na mga damo gaya ng *sorghum.* Ang karaniwang mijo ay nakikilala dahil sa malalapad na dahon nito at sa mga *panicle* nito, o kumpol ng mga buto, na mabuhok at maraming sanga-sanga. Ang mga tangkay ng halamang ito ay karaniwang ipinapakain sa mga alagang hayop, at ang maliliit na buto nito, na marami sa bawat *panicle,* ay ginagamit pa rin sa Gitnang Silangan sa paggawa ng tinapay, kadalasan ay inihahalo sa ibang binutil. (Eze 4:9) Sa Isaias 28:25, ang terminong Hebreo na *soh·rah'* ay maaaring tumutukoy rin sa mijo.

MIKAS [pinaikling anyo ng Miguel o Micaias].

1. Isang lalaki mula sa Efraim. Bagaman labag sa ikawalo sa Sampung Utos (Exo 20:15), kumuha si Mikas ng 1,100 pirasong pilak mula sa kaniyang ina. Nang magtapat siya at ibalik ang mga iyon, sinabi nito: "Walang pagsalang dapat kong pabanalin kay Jehova ang pilak mula sa aking kamay para sa aking anak, upang gumawa ng isang inukit na imahen at isang binubong estatuwa; at ngayon ay isasauli ko iyon sa iyo." Sa gayon ay nagdala siya ng 200 pirasong pilak sa isang panday-pilak, na gumawa ng "isang inukit na imahen at isang binubong estatuwa" na sa kalaunan ay napunta sa bahay ni Mikas. Si Mikas, na may "isang bahay ng mga diyos," ay gumawa ng isang epod at terapim at binigyang-kapangyarihan ang isa sa kaniyang mga anak upang maglingkod bilang saserdote para sa kaniya. Bagaman ang kaayusang ito ay waring naglalayong parangalan si Jehova, lubha itong di-wasto, sapagkat nilabag nito ang utos na nagbabawal sa idolatriya (Exo 20:4-6) at binale-wala ang tabernakulo ni Jehova at ang kaniyang kaayusan ng pagkasaserdote. (Huk 17:1-6; Deu 12:1-14) Nang maglaon, dinala ni Mikas si Jonatan, isang inapo ng anak ni Moises na si Gersom, sa kaniyang tahanan, anupat inupahan niya ang kabataang Levitang ito bilang kaniyang saserdote. (Huk 18:4, 30) May-kamaliang nakadama ng kasiyahan sa bagay na ito, sinabi ni Mikas: "Ngayon ay alam kong gagawan ako ng mabuti ni Jehova." (Huk 17:7-13) Ngunit si Jonatan ay hindi nagmula sa linya ni Aaron at sa gayon ay hindi man lamang kuwalipikado para sa makasaserdoteng paglilingkod, na lalo lamang nakaragdag sa kamalian ni Mikas.—Bil 3:10.

Nang mga araw na iyon, ang mga Danita, na naghahanap ng teritoryong matatahanan, ay nagsugo ng limang tiktik, na nang dakong huli ay nakarating sa Efraim "hanggang sa bahay ni Mikas at nagpalipas ng gabi roon." Samantalang malapit sa bahay ni Mikas, nakilala nila ang tinig ni Jonatan, natuklasan kung ano ang ginagawa niya roon, at pinasangguni nila siya sa Diyos upang malaman nila kung magtatagumpay ang kanilang pakay. Sinabi sa kanila ng saserdote: "Yumaon kayong payapa. Nasa harap nga ni Jehova ang inyong lakad na paroroonan ninyo." (Huk 18:1-6) Pagkatapos nito ay tiniktikan nila ang Lais at bumalik, na sinasabi sa kanilang mga kapatid ang tungkol dito, at sa gayon ang limang tiktik at 600 lalaking Danita na nabibigkisan para sa pakikidigma ay nagtungo sa lunsod na iyon. Nang patungo roon, habang dumaraan sila sa bahay ni Mikas, sinabi ng mga tiktik sa kanilang mga kapatid ang tungkol sa mga kagamitan nito sa relihiyon at iminungkahing kunin nila ang mga iyon. Kinuha ng mga Danita ang mga iyon at kinumbinsi rin ang Levita na mas mabuti na maging saserdote siya ng

isang tribo at pamilya sa Israel kaysa ng isang tao lamang. Pagkatapos ay kinuha nila siya, ang epod, ang terapim, at ang inukit na imahen at yumaon. —Huk 18:7-21.

Di-nagtagal pagkatapos nito, hinabol ni Mikas at ng isang pulutong ng mga lalaki ang mga Danita. Nang maabutan nila ang mga ito at tanungin sila kung ano ang nangyayari, sinabi ni Mikas: "Ang aking mga diyos na ginawa ko ay kinuha ninyo, gayundin ang saserdote, at yumayaon kayo, at ano pa ang nasa akin?" Dahil dito, nagbabala ang mga anak ni Dan na maaaring may sumalakay kung patuloy silang susundan ni Mikas at magrereklamo. Sa pagkakitang mas malakas ang mga Danita kaysa sa kaniyang pangkat, umuwi na si Mikas. (Huk 18:22-26) Pagkatapos nito, ibinagsak at sinunog ng mga Danita ang Lais, saka itinayo ang lunsod ng Dan sa kinaroroonan nito. Si Jonatan at ang kaniyang mga anak ay naging mga saserdote ng mga Danita, na 'nagpanatiling nakatindig sa ganang kanila sa inukit na imahen ni Mikas, na ginawa niya, sa lahat ng mga araw na ang bahay ng tunay na Diyos [ang tabernakulo] ay nananatili sa Shilo.'—Huk 18:27-31.

2. Isang Levita na mula sa Kohatitang pamilya ni Uziel, na dito ay naging ulo siya at ang kaniyang kapatid na si Isia naman ang ikalawa nang baha-bahaginin ni David ang mga atas ng mga Levita.—1Cr 23:6, 12, 20; 24:24, 25.

3. Inapo ni Haring Saul; anak ng anak ni Jonatan na si Merib-baal (Mepiboset). Tinatawag din siyang Mica.—1Cr 8:33-35; 9:39-41; 2Sa 9:12.

4. Isang Rubenita na anak ni Simei at ama ni Reaias. Ang kaniyang inapo na si Beerah ay isang pinuno ng tribo ni Ruben at dinala sa pagkatapon ng Asiryanong si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III).—1Cr 5:1, 3-6; 2Ha 15:29.

5. Ama ni Abdon (Acbor). Tinatawag din siyang Micaias, na mas mahabang anyo ng kaniyang pangalan.—2Cr 34:20; 2Ha 22:12.

6. Isang Levita at inapo ni Asap. (Ne 11:15, 17) Tinatawag din siyang Mica at Micaias.—1Cr 9:15; Ne 11:22; 12:35.

7. Manunulat ng aklat ng Bibliya na nagtataglay ng kaniyang pangalan at isang propeta ni Jehova noong namamahala ang mga haring sina Jotam, Ahaz, at Hezekias ng Juda (777-717 B.C.E.). Si Mikas ay kapanahon ng mga propetang sina Oseas at Isaias. Hindi tiyak ang eksaktong lawig ng kaniyang gawaing panghuhula. Ang kaniyang panghuhula ay lumilitaw na nagwakas sa pagtatapos ng paghahari ni Hezekias, nang makumpleto ang pagsulat ng aklat ng propetang ito.—Mik 1:1; Os 1:1; Isa 1:1.

Si Mikas ay isang katutubo ng nayon ng Moreset, na nasa TK ng Jerusalem. (Jer 26:18) Bilang isa na tumatahan sa mabungang Sepela, ang propeta ay may lubos na kabatiran sa buhay sa bukid, na kinasihan siyang pagkunan ng makahulugang mga ilustrasyon. (Mik 2:12; 4:12, 13; 7:1, 4, 14) Nanghula si Mikas sa mga panahong napakamaligalig noong laganap sa Israel at Juda ang huwad na pagsamba at katiwalian sa moral, gayundin noong nagsasagawa si Haring Hezekias ng mga reporma sa relihiyon. (2Ha 15:32–20:21; 2Cr 27-32) May mabuting dahilan kung bakit "ang salita ni Jehova na dumating kay Mikas" ay nagbabala na pangyayarihin ng Diyos na ang Samaria ay maging "isang bunton ng mga guho sa parang," at inihula na "ang Sion ay aararuhing gaya lamang ng isang bukid, at ang Jerusalem ay magiging mga bunton lamang ng mga guho." (Mik 1:1, 6; 3:12) Bagaman ang pagkagiba ng Juda at Jerusalem noong 607 B.C.E. ay nangyari maraming taon pagkaraan ng mga araw ni Mikas, malamang na nabuhay pa siya upang makita ang inihulang pagkawasak ng Samaria noong 740 B.C.E. —2Ha 25:1-21; 17:5, 6.

MIKAS, AKLAT NG. Isang makahulang aklat ng Hebreong Kasulatan na naglalaman ng salita ni Jehova sa pamamagitan ni Mikas may kinalaman sa Samaria at Jerusalem. (Tingnan ang MIKAS Blg. 7.) Binubuo ito ng tatlong pangunahing seksiyon, na bawat isa ay nagsisimula sa salitang "Dinggin."—Mik 1:2; 3:1; 6:1.

Tiyak na ipinahayag ni Mikas ang kaniyang makahulang mga salita may kinalaman sa pagkatiwangwang ng Samaria bago mawasak ang lunsod na iyon noong 740 B.C.E., at maliwanag na ang mga kapahayagang binigkas niya ay isinulat bago matapos ang paghahari ni Hezekias.

Noong panahon ni Mikas, laganap sa Israel at Juda ang napakasamang mga kalagayan sa moral. Sinisiil ng mga lider ang taong-bayan, lalo na ang mga dukha. Ang mga hukom, mga saserdote, at mga propeta ay interesado lamang sa salapi. Palasak ang idolatriya, pandaraya, paniniil, kawalang-katarungan, at pagbububo ng dugo. Mahirap magtiwala kahit sa matatalik na kaibigan at mga kapamilya.—Mik 1:7; 2:1, 2; 3:1-3, 9-12; 6:12; 7:2-6.

Tahasang inilarawan ng aklat ng Mikas ang mga kamalian ng Israel at Juda. Bagaman inihula nito ang pagkatiwangwang ng Samaria at Jerusalem dahil sa kanilang mga pagsalansang (Mik 1:5-9; 3:9-12), naglalaman din ito ng mga pangako ng pagsasauli at ng kasunod na mga pagpapala mula sa Diyos.—4:1-8; 5:7-9; 7:15-17.

Ang autentisidad ng aklat na ito ay lubusan nang napagtibay. Kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan, inilalarawan nito si Jehova bilang isang maawain at maibiging Diyos, na nagpapaumanhin sa kamalian at nagpapalampas ng pagsalansang. (Mik 7:18-20; ihambing ang Exo 34:6, 7; Aw 86:5.) Mula

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MIKAS

Isang tahasang kapahayagan hinggil sa masasamang gawain ng Israel at ng Juda, isang hula tungkol sa pagkatiwangwang ng Samaria at Jerusalem, at mga pangako ng pagsasauli

Sumasaklaw sa isang yugto bago ang pagkatiwangwang ng Samaria noong 740 B.C.E. at posibleng hanggang pagkatapos nito

Ipinakita ang pagkakaiba ng masasamang gawain ng Israel at Juda at ng matuwid na mga kahilingan ni Jehova

Samantalang nasa kanilang higaan, ang mga maniniil ay nagpapakanang mang-agaw ng mga tahanan at mga bukid; sa pagbubukang-liwayway, isinasagawa nila ang kanilang mga pakana (2:1, 2)

Ninanakawan ang walang kamalay-malay na mga nagdaraan; binibiktima ang mga babae at mga bata (2:8, 9)

Pinagsasamantalahan ng mga may pananagutang maglapat ng katarungan ang taong-bayan na para bang mga hayop ang mga ito (3:1-3)

Ang mga bulaang propeta ay sumisigaw, "Kapayapaan!" —ngunit nagpapabanal sila ng digmaan laban sa sinumang 'hindi naglalagay ng anuman sa kanilang mga bibig' (3:5)

Ang mga hukom, mga saserdote, at mga propeta ay interesado lamang sa pakinabang, gayunma'y inaangkin nilang nasa kanila ang suporta ni Jehova (3:9-11)

Halos wala nang sinumang matapat; ang mga prinsipe at mga hukom ay naghahangad ng suhol, at hindi mapagkatiwalaan kahit ang mga kapamilya (7:1-6)

Iniligtas ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa Ehipto at pinatnubayan at ipinagsanggalang niya sila; gaanuman karaming hain ay hindi makapagtatakip sa kanilang pagsalansang (6:3-7)

Hiniling niya sa kaniyang bayan na magsagawa ng katarungan, ibigin ang kabaitan, at lumakad nang may kahinhinan kasama niya (6:8)

Ang mga kahatulan ni Jehova laban sa Israel; maaapektuhan din ang Juda

Bilang resulta ng kahatulan ni Jehova, ang Samaria ay magiging isang bunton ng mga guho; aabot ang kasakunaan maging hanggang sa Juda at Jerusalem (1:3-16)

Sasapit sa Israel ang kapahamakan; hahati-hatiin ang kaniyang mga bukid at ibibigay sa iba (2:3-5)

Sasaktan ni Jehova ang kaniyang bayan; kakain sila ngunit hindi sila mabubusog, maghahasik sila ng binhi ngunit hindi sila makikinabang sa anumang bunga (6:13-16)

Muling titipunin ang nalabi at itataas ang tunay na pagsamba

Ang nalabi ng Israel ay titipuning "tulad ng mga tupa sa kural"; ang kanilang hari ay daraang una sa kanila at si Jehova ang nasa unahan nila (2:12, 13)

Sa huling bahagi ng mga araw, ang bundok ng bahay ni Jehova ay mátataás pa sa mga burol at huhugos doon ang mga tao ng maraming bansa; tuturuan sila ni Jehova at hindi na sila mag-aaral pa ng pakikipagdigma (4:1-4)

Ang isinauling bayan ay lalakad sa pangalan ni Jehova; ang Sion ay magiging malakas sa harap ng kaniyang mga kaaway (4:5-13)

Isisilang sa Betlehem ang isang tagapamahala na magpapastol sa pangalan ni Jehova; sa ilalim ng kaniyang pamamahala, ang Asiryano ay itataboy; ang nalabi ng Jacob ay magiging tulad ng nakarerepreskong hamog at tulad ng isang makapangyarihang leon (5:2-9)

Lilinisin ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa idolatriya at maglalapat ng paghihiganti sa masuwaying mga bansa (5:10-15)

Manalig kay Jehova; magwawakas ang pagsasaya ng "babaing kaaway" habang binibigyang-pansin ni Jehova ang kaniyang nagsisising bayan at nagtatamasa sila ng kamangha-manghang mga bagay, anupat nililipos ng takot ang nagmamasid na mga bansa; patatawarin ni Jehova ang mga kasalanan ng kaniyang bayan (7:7-20)

pa noong sinaunang panahon ay tinatanggap na ng mga Judio ang autentisidad ng aklat na ito. Mga isang siglo pagkamatay ni Mikas, ang mga salitang ipinahayag niya noong naghahari si Hezekias tungkol sa pagkatiwangwang ng Jerusalem ay sinipi ng ilang matatandang lalaki ng Juda bilang pagtatanggol kay Jeremias na propeta. (Jer 26:17-19; ihambing ang Mik 3:12.) Pagkaraan ng ilang siglo, may-pagtitiwalang sinabi ng Judiong mga punong saserdote at mga eskriba, salig sa hula ni Mikas, na ang Kristo ay isisilang sa Betlehem. (Mat 2:3-6; ihambing ang Mik 5:2.) Ang katuparan ng mga hula may kaugnayan sa Samaria, sa Jerusalem, at sa Mesiyas, o Kristo, ay katibayan na kinasihan ng Diyos ang aklat na ito. Kapansin-pansin din ang pagkakatulad sa Mikas 7:6 ng pananalita ni Jesus na ang magiging mga kaaway ng isang tao ay ang mga tao sa kaniyang sambahayan.—Mat 10:21, 35, 36.

MIKLOT.

1. Ama ni Simeah (Simeam); inapo ng Benjamitang si Jeiel ng Gibeon.—1Cr 8:1, 29-32; 9:35-38.

2. Lider na inatasan para sa paglilingkod sa hari sa ikalawang buwan sa pangkat na nasa pangunguna ni Dodai na Ahohita.—1Cr 27:1, 4.

MIKNEIAS [Mga Kawan (Alagang Hayop) ni Jehova]. Isa sa mga Levita na tumugtog ng mga alpa habang dinadala ang Kaban mula sa bahay ni Obed-edom patungo sa Jerusalem.—1Cr 15:17, 18, 21.

MIKTAM. Isang salitang Hebreo na matatagpuan sa mga superskripsiyon ng anim na awit na sinasabing kay David. (Aw 16, 56-60) Maaaring ipinangangahulugan lamang ng terminong ito na ang mga awit na ito ay mga isinulat na rekord ng mga pangyayaring nakalahad sa mga ito.

MILALAI. Isang Levitang manunugtog na nagmartsa sa isa sa mga prusisyon ng pagpapasinaya sa ibabaw ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias.—Ne 12:31, 36.

MILCA.

1. Anak ng kapatid ni Abraham (Abram) na si Haran, asawa ng kapatid ni Abraham na si Nahor (tiyo ni Milca), at kapatid ni Lot. (Gen 11:27, 29) Naging anak ni Betuel, isa sa walong anak ni Milca, si Rebeka.—Gen 22:20-23; 24:15, 24, 47.

2. Isa sa limang anak na babae ni Zelopehad na binigyan ng isang mana sa teritoryo ng Manases pagkamatay ng kanilang ama.—Bil 26:33; 27:1-4; 36:10-12; Jos 17:3, 4.

MILCOM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "hari"]. Maliwanag na siya rin si Molec, na diyos ng mga Ammonita. Ang matataas na dakong itinayo ni Haring Solomon noong lumihis siya sa tunay na pagsamba sa pagtatapos ng kaniyang paghahari ay para kay Milcom at sa iba pang mga bathala.—1Ha 11:4, 5, 7, 33; 2Ha 23:13; tingnan ang MOLEC.

MILETO. Isang lunsod sa K baybayin ng Asia Minor na ngayon ay mga guho na lamang. Malapit ito sa bukana ng Ilog Maeander (Menderes) at noong sinauna ay mayroon itong apat na daungan. Pagsapit ng ikapitong siglo B.C.E., waring ang Mileto ay ginawa ng mga Ioniano na isang maunlad na sentro ng komersiyo na maraming kolonya sa Dagat na Itim at sa Ehipto. Malawakang nakilala ang mga panindang lana ng Mileto. Ipinahihiwatig ito ng bagay na sa Ezekiel 27:18 ay itinatala ng Griegong *Septuagint* ang "lana mula sa Mileto" bilang isang paninda sa pakikipagkalakalan ng Tiro. Ang Mileto ay tahanan din ng bantog na mga pilosopong gaya ni Thales (mga 625-547 B.C.E.), itinuturing na siyang nagpasimula ng Griegong heometriya, astronomiya, at pilosopiya. Noong ikalimang siglo B.C.E., binihag at winasak ng mga Persiano ang Mileto dahil sa nakibahagi ito sa paghihimagsik. Nang maglaon (noong 334 B.C.E.), ang muling-itinayong lunsod ay nahulog sa mga kamay ni Alejandrong Dakila. Noong mga panahong Heleniko at Romano, nasaksihan ng Mileto ang maraming gawaing arkitektural. Ang isang kahanga-hangang kaguhuan mula sa yugtong ito ay ang isang malaking dulaan na itinayo sa isang malawak na parang.

Sa paglipas ng panahon, lumiit ang kahalagahan ng lunsod. Ipinapalagay na ito ay dahil sa pagkaipon ng banlik sa mga daungan nito na dala ng Ilog Maeander. Waring ang sinaunang Mileto ay nasa isang lungos na nakausli mula sa T na panig ng Gulpong Latmian. Ngunit sa ngayon, ang mga guho ng lunsod ay mga 8 km (5 mi) papaloob mula sa baybayin, at ang dating gulpo ay isa nang lawa.

Dinalaw ni Pablo. Sa Mileto nakarating ang apostol na si Pablo, noong mga 56 C.E. Dahil nais niyang makarating sa Jerusalem bago ang Pentecostes kung posible at dahil ayaw niyang gumugol ng di-kinakailangang panahon sa Asia Minor, ipinasiya ni Pablo, lumilitaw na nasa Asos noon, na lumulan sa isang barkong hindi daraan sa Efeso. Ngunit hindi naman niya kinaligtaan ang mga pangangailangan ng kongregasyon doon. Mula sa Mileto, walang alinlangang sa pamamagitan ng isang mensahero, ipinatawag ni Pablo ang matatandang lalaki ng kongregasyon ng Efeso, na mga 50 km (30 mi) ang layo. Lumilitaw na ang karagdagang panahong nagugol sa pagpapadala sa kanila ng mensahe hanggang sa makarating sila sa Mileto (marahil pinakamaikli na ang tatlong araw) ay mas mabilis kaysa sa magugugol kung si Pablo ang paroroon sa Efeso. Posibleng ito ay dahil sa mas malimit humintu-hinto sa pagbibiyahe ang (mga) barkong mula sa Asos na dumadaong sa Efeso kaysa sa (mga) barkong humihinto sa Mileto. O, maaaring ang mga kalagayan sa Efeso mismo ay makaaantala kay Pablo kung hihinto siya roon.—Gaw 20:14-17.

Nang kinakausap niya ang matatandang lalaki ng kongregasyon ng Efeso, sinariwa ni Pablo sa alaala nila ang kaniyang sariling ministeryo sa gitna nila, pinaalalahanan niya sila na magbigay-pansin sa kanilang sarili at sa kawan, binabalaan niya sila hinggil sa panganib mula sa "mapaniil na mga lobo" na papasok sa kongregasyon, at pinasigla niya sila na manatiling gising at ingatan sa isipan ang kaniyang halimbawa. Matapos sabihan na hindi na nila siya makikita, ang mga tagapangasiwang ito ay nanangis nang labis-labis, anupat "sumubsob sila sa leeg ni Pablo at magiliw siyang hinalikan," pagkatapos ay inihatid nila siya sa barko.—Gaw 20:18-38.

Sa isang di-tiniyak na panahon pagkatapos ng kaniyang unang pagkabilanggo sa Roma, waring bumalik si Pablo sa Mileto. Si Trofimo, na mas maaga rito ay sumama sa kaniya mula sa Mileto patungong Jerusalem, ay nagkasakit, anupat kinailangan siyang iwan doon ni Pablo.—Ihambing ang Gaw 20:4; 21:29; 2Ti 4:20.

MILO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "punuin"]. Ang "sambahayan ng Milo" ("Betmilo," *AT, JB, RS*) ay maaaring isang tanggulan o kuta. Marahil ay ito rin ang "tore ng Sikem." Lumilitaw na ang mga lalaki ng "sambahayan ng Milo" ay tumulong upang maging hari si Abimelec. Ang makahulang mga salita ng anak ni Gideon na si Jotam ay bumanggit ng kasakunaan para sa "sambahayan ng Milo" sa mga kamay ni Abimelec. Natupad ito nang silaban ni Abimelec ang kuta ng bahay

ni El-berit at ang lahat ng nanganlong doon ay namatay.—Huk 9:6, 20, 46-49.

MILYA. Isang panukat ng distansiya. (Mat 5:41) Sa Kasulatan, malamang na ang panukat na tinutukoy rito na *mi'li·on* ay ang milyang Romano (1,479.5 m; 4,854 na piye). Sa Lucas 24:13; Juan 6:19; 11:18, ang salitang *mi'li·on* ay hindi lumilitaw sa tekstong Griego, ngunit binabanggit ang mga sukat ng distansiya ayon sa mga estadyo (1 Romanong estadyo = 1⁄8 milyang Romano; 185 m; 606.75 piye). Sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ang mga sukat para sa mga estadyo sa Lucas 24:13; Juan 6:19; 11:18 ay ginawang mga kilometro (sa saling Ingles ay ginamit ang salitang *mile*). Halimbawa, ang "animnapung estadyo" ay isinasaad bilang "mga labing-isang kilometro" (7 mi).—Luc 24:13.

MINA. Yunit ng timbang at ng halaga ng salapi. (1Ha 10:17; Ezr 2:69; Ne 7:71) Ayon sa tekstong Hebreo ng Ezekiel 45:12, ang isang mina (maneh) ay katumbas ng 60 siklo. Subalit ang salin ng Griegong *Septuagint* sa kasulatang ito ay nagtatakda ng halagang 50 siklo para sa isang mina. (Tingnan ang *RS, Mo.*) Yamang ang malalaking bilang ng siklo na tinutukoy sa Bibliya ay nahahati sa tig-50, maaaring ipinahihiwatig nito na noong mas naunang panahon, ang isang mina ay binubuo ng 50 siklo.—Gen 23:15; Exo 30:24; 38:29; Bil 31:52; 1Sa 17:5.

May patotoo sa arkeolohiya na ang isang mina ay 50 siklo. Ang isang walang-sulat na panimbang na humigit-kumulang 4,565 g (12.2 lb t) na natagpuan sa Tell Beit Mirsim, kung hahatiin sa walong mina na tig-50 siklo, ay magiging isang siklo na 11.4 gramo. Ang halagang ito ay pangunahin nang katumbas ng aberids ng mga 45 may-sulat na panimbang ng siklo na nasumpungan sa Palestina. Kaya sa publikasyong ito, ang mina sa Hebreong Kasulatan ay tinatayang 50 siklo o 1⁄60 talento, samakatuwid nga, 570 g (18.35 onsa t). Alinsunod dito, ang pilak na mina sa makabagong mga halaga ay katumbas ng $110.10 at ang gintong mina naman ay $6,422.50.

May posibilidad din na, gaya sa siko, dalawang halaga ang itinakda para sa mina, ang isa ay marahil para sa maharlikang mina (ihambing ang 2Sa 14:26) at ang isa pa ay para sa pangkaraniwang mina.—Ihambing ang Eze 40:5.

Ang mina (*mna*) sa Kristiyanong Griegong Kasulatan (Luc 19:13-25) ay tinutuos na 100 drakma, yamang ito ang halagang ibinatay mula sa sinaunang mga manunulat na Griego. Halos kasinghalaga ng drakma ang denario. Kaya malaki-laking halaga rin ang mina. Ang halaga nito sa kasalukuyang panahon ay $65.40; noong unang siglo C.E., katumbas ito ng mga ikaapat na bahagi ng kita sa isang taon ng isang manggagawa sa agrikultura.

MINA, PAGMIMINA. Paghuhukay sa ilalim ng lupa upang makakita ng mga metal at mahahalagang bato. Isa itong industriya na halos kasintanda ng sangkatauhan. Tinutukoy ng ulat ng Genesis si "Tubal-cain, ang panday ng bawat uri ng kasangkapang tanso at bakal," na nabuhay noong mga araw bago ang Baha. (Gen 4:22) Nang isulat ni Moises noong mga 1513 B.C.E. ang paglalarawan sa ilog ng Pison, binanggit niya ang "lupain ng Havila, kung saan may ginto. At ang ginto ng lupaing iyon ay mabuti." (Gen 2:11, 12) Hindi alam kung ang ginto mula sa Opir ay namina sa mga deposito sa ilalim ng lupa o nakuha sa mga ilog.—1Ha 9:28; Job 28:16.

Malamang na ang mga metal na ito ay halos puro nang matagpuan sa ibabaw ng lupa. Sa kalaunan, nagsagawa rin ng mga pagmimina sa mga deposito sa ilalim ng lupa. Malalalim na daanan ang hinukay patungo sa mga inambatong sagana sa metal. Mga 3,600 taon na ang nakararaan, inilarawan ni Job kung paano "humukay [ang mga minero] ng madaraanan na malayo sa tinitirahan ng mga tao." Naghanap sila roon "sa karimlan at matinding anino," anupat sila'y umuguy-ugoy at nagpabitin-bitin sa pagbaba upang makuha ang ninanasang mga metal.—Job 28:1-11.

Nagsasagawa na ng malakihang pagmimina ang mga Ehipsiyo noong panahon ng Pag-alis; nang lisanin ng mga Israelita ang Ehipto, nagdala sila ng mga metal at mahahalagang bato na nang maglaon ay ginamit sa pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 12:35, 36; 35:22; 39:6-14) Ang mga minahan ng turkesa ng mga Ehipsiyo ay nasa Peninsula ng Sinai, mga 80 km (50 mi) mula sa Bundok Sinai. Natagpuan ang labí ng mga minahan ng mga Ehipsiyo sa kahabaan ng S baybayin ng Dagat na Pula.

Inilarawan ni Moises ang Lupang Pangako na malapit na noong pasukin ng mga Israelita bilang "isang lupain na ang mga bato ay bakal at mula sa mga bundok niyaon ay magmimina ka ng tanso."—Deu 8:9; tingnan ang BAKAL; PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY; TANSO.

MINASON. Isang katutubo ng Ciprus at "isa sa mga unang alagad." Si Pablo at yaong mga kasama niya ay patutuluyin sa tahanan ni Minason nang tinatapos ng apostol ang isang paglalakbay bilang misyonero noong mga 56 C.E. Ilang alagad mula sa Cesarea ang sumama sa pangkat ni Pablo mula sa Cesarea patungong Jerusalem, upang dalhin sila kay Minason.—Gaw 21:15-17.

MINI. Isang sinaunang kaharian na tinawag ng Diyos upang makipaglaban sa Babilonya. Noong panahong iyon, ang Mini ay kaalyado ng mga kahari-

an ng Ararat at Askenaz, anupat lahat ng ito ay nasa ilalim ng kontrol ni Ciro.—Jer 51:27-29.

Hindi matiyak ang eksaktong lokasyon ng sinaunang kahariang ito at ng mga tao nito. Inilagay ito ng ilang gumagawa ng mga mapa sa rehiyong nasa pagitan ng Lawa ng Van at ng Ilog Araxes. Ngunit ipinapalagay ng karamihan sa mga komentarista na ito'y nasa dakong TS ng Lawa ng Van.

Kung ang Mannai o mga Manneano ang naninirahan sa Mini gaya ng sinasabi ng ilang iskolar, ang Mini, batay sa mga inskripsiyong *cuneiform,* ay napasailalim ng panunupil sa iba't ibang pagkakataon, una ay sa mga Asiryano at pagkatapos ay sa Imperyo ng Media. Ayon sa isang kronikang Babilonyo, noong ikasampung taon ng paghahari ni Nabopolassar (636 B.C.E.), 'nabihag niya ang mga Manneano na tumulong sa kanila (samakatuwid ay sa mga Asiryano).' (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 91) Ngunit nang bumagsak ang Babilonya noong 539 B.C.E., ang Mini ay pinamumunuan na ng Imperyo ng Medo-Persia.

MINIAMIN [Mula sa Kanang Kamay].

1. Isa sa mga Levitang naglilingkod sa ilalim ng pangangasiwa ni Kore sa katungkulan bilang katiwala para sa pamamahagi ng banal na abuloy sa kanilang mga kapatid sa mga lunsod ng mga saserdote noong mga araw ni Haring Hezekias.—2Cr 31:14, 15.

2. Isa sa makasaserdoteng mga sambahayan sa panig ng ama na umiiral noong panahon ng mataas na saserdoteng si Joiakim. (Ne 12:12, 17) Maaaring ang "Mijamin" sa Nehemias 12:5 ang pinagmulan nito.

3. Isang saserdote na kabilang sa mga may mga trumpeta na nakibahagi sa seremonya para sa pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias. (Ne 12:40, 41) Posibleng siya ang saserdoteng tinawag na "Mijamin" sa Nehemias 10:7.

MINISTERYO. Ang gawain at paglilingkod na isinasagawa ng isang ministro, lingkod, o tagapaglingkod na mananagot sa isang nakatataas na awtoridad. Sa sinaunang Israel, ang mga Levita ay nagsilbi bilang mga lingkod, o ministro, ni Jehova. Ginamit din ang mga propeta upang maglingkod sa isang pantanging paraan. (Deu 10:8; 21:5; tingnan ang LEVITA, MGA; MINISTRO, LINGKOD; SASERDOTE.) Gayunman, nang dumating si Jesu-Kristo sa lupa, isang bagong ministeryo ang nagpasimula. Inatasan niya ang kaniyang mga tagasunod na gumawa ng mga alagad sa mga tao ng lahat ng mga bansa. (Mat 28:19, 20) Alinsunod dito, sa isang sanlibutang hiwalay sa Diyos, ang mga Kristiyano ay nagdala ng isang mensahe ng pakikipagkasundo sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo.—2Co 5:18-20.

Yaong mga malugod na tumugon sa "ministeryo ng pakikipagkasundo" (2Co 5:18) ay kinailangang sanayin, turuan, tulungan, at patnubayan sa wastong paraan upang maging matatag at manatiling matatag sa pananampalataya, at gayundin upang ganapin nila mismo ang paggawa ng alagad. (Ihambing ang 2Ti 4:1, 2; Tit 1:13, 14; 2:1; 3:8.) Kaya naman pagkaakyat niya sa langit, si Kristo Jesus, bilang ulo ng kongregasyon, ay nagbigay ng "mga kaloob na mga tao," mga apostol, mga propeta, mga ebanghelisador, mga pastol, at mga guro, "upang maibalik sa ayos ang mga banal, ukol sa ministeryal na gawain, ukol sa pagpapatibay sa katawan ng Kristo."—Efe 4:7-16; tingnan ang KALOOB MULA SA DIYOS.

Ang isa pang aspekto ng ministeryo sa loob ng kongregasyon ay may kinalaman sa pag-aasikaso sa materyal na pangangailangan ng mga kapatid na nagdarahop at karapat-dapat tulungan. Ang ministeryong iniatas kay Esteban at sa anim na iba pang lalaking may patotoo ay may kinalaman sa pamamahagi ng panustos na pagkain sa mga Kristiyanong babaing balo. (Gaw 6:1-6) Nang maglaon, ang mga kongregasyon sa Macedonia at Acaya ay nakibahagi sa isang ministeryo ng pagtulong sa mga dukhang kapatid sa Judea. (2Co 8:1-4; 9:1, 2, 11-13) Nang sa wakas ay matipon ang mga abuloy at naghahanda na si Pablo upang dalhin iyon sa Jerusalem, hiniling niya sa mga kapatid sa Roma na manalanging kasama niya upang ang ministeryong ito ng pagtulong ay maging kaayaaya sa mga banal na pagbibigyan nito.—Ro 15:25, 26, 30, 31.

Mga ilang taon bago nito, isang katulad na pagpapamalas ng pag-ibig ang ipinakita ng mga Kristiyanong nasa Antioquia, Sirya, nang magbigay sila ng tulong bilang paglilingkod para sa mga kapatid na nakatira sa Judea noong isang panahon ng taggutom.—Gaw 11:28-30.

MINISTRO, LINGKOD. Ito ang mga salin sa Tagalog ng terminong Ingles na *"minister"* na isinalin naman mula sa salitang Hebreo na *mesha·reth'* at sa Griegong *di·a'ko·nos.* Ang terminong Hebreo ay isang anyong pandiwari ng pandiwang *sha·rath',* nangangahulugang "magsilbi sa" o "maglingkod sa" isang nakatataas, at ginagamit ito sa sekular o sa relihiyosong diwa. (Gen 39:4; Deu 10:8) May kinalaman sa salitang *di·a'ko·nos,* ganito ang isinulat ni D. Edmond Hiebert sa *Bibliotheca Sacra:* "Ipinapalagay na ang terminong ito ay isang tambalan ng pang-ukol [na *di·a'*], na nangangahulugang 'dumaraan,' at ng pangngalan [na *ko'nis*], 'alabok,' kung kaya ang termino ay tumutukoy sa isa na nagmamadaling dumaraan sa alikabok upang magsagawa ng kaniyang paglilingkod. Ngunit ang iminumungkahing pinagmulang ito ay hindi karaniwang

tinatanggap sa ngayon. Mas malamang na ang pandiwang ugat ay [*di·e′ko*], ‘magtungo sa isang lugar mula sa ibang lugar,’ kahawig ng pandiwang [*di·o′ko*], ‘magmadaling sumunod, tumugis.’ Samakatuwid, ang pinakaugat na ideya ay isa na masipag at matiyagang nagsisikap upang maglingkod alang-alang sa iba.”—1983, Tomo 140, p. 153.

Sa Hebreo at sa Griego, ang mga salitang ito at ang kaugnay na mga anyo ng mga ito ay ikinakapit kapuwa sa lalaki at sa babae. (2Sa 13:17, 18; 1Ha 1:4, 15; 2Co 3:6; Ro 16:1) Si Josue ay naging lingkod (o, tagapaglingkod) ni Moises “mula sa kaniyang pagkabinata.” (Bil 11:28; Jos 1:1, tlb sa *Rbi8*) Ang tagapaglingkod ni Eliseo ay tinawag na kaniyang lingkod at tagapagsilbi. (2Ha 4:43; 6:15) Ang mga hari at mga prinsipe ay may kani-kanilang tagapaglingkod o mga lingkod (2Cr 22:8; Es 2:2; 6:3), anupat ang ilan sa kanila ay nagsisilbi sa mga maharlikang mesa.—1Ha 10:4, 5; 2Cr 9:3, 4.

Mga Anghelikong Lingkod ni Jehova. Lumalang ang Diyos na Jehova ng sampu-sampung milyong anghel, anupat ang lahat ng mga ito ay pawang nasa ilalim ng kontrol niya, at walang alinlangang tinatawag niya sila ayon sa kanilang mga pangalan, gaya ng ginagawa niya sa di-mabilang na mga bituin. (Aw 147:4) Naglilingkod ang mga ito sa kaniya bilang kaniyang mga lingkod, o ministro, anupat ginagawa ang kalooban niya sa sansinukob. (Aw 103:20, 21) Tungkol kay Jehova, sinabi ng salmista na ginagawa niyang “mga espiritu ang kaniyang mga anghel, lumalamong apoy naman ang kaniyang mga lingkod.” (Aw 104:4) Ang mga ito ay inilalarawan bilang “mga espiritung ukol sa pangmadlang paglilingkod, na isinugo upang maglingkod doon sa mga magmamana ng kaligtasan.” (Heb 1:13, 14) May mga anghel na naglingkod kay Jesu-Kristo sa ilang, matapos niyang biguin ang mga pagsisikap ni Satanas na ilihis siya mula sa pagsunod kay Jehova (Mat 4:11); isang anghel din ang nagpakita, anupat pinatibay siya nito noong nananalangin siya sa Getsemani. (Luc 22:43) Sa pangitain ng propetang si Daniel, kung saan may “isang gaya ng anak ng tao” na binigyan ng pamamahalang namamalagi nang walang takda sa lahat ng mga bayan at mga wika, milyun-milyong anghel ang ipinakikitang naglilingkod sa palibot ng trono ng Sinauna sa mga Araw.—Dan 7:9-14.

Ang Tribo ni Levi. Pagkatapos iligtas ni Jehova ang mga Israelita mula sa Ehipto, at nang organisahin ang bansa sa ilalim ng tipang Kautusan, pinili niya ang mga lalaki na mula sa tribo ni Levi bilang kaniyang pantanging mga lingkod. (Bil 3:6; 1Cr 16:4) Ang iba sa kanila, ang pamilya ni Aaron, ay mga saserdote. (Deu 17:12; 21:5; 1Ha 8:11; Jer 33:21) May iba't ibang tungkulin ang mga Levita sa kanilang paglilingkod; sila'y mga tagapag-ingat ng santuwaryo at ng lahat ng mga kagamitan nito, mga lingkod sa pag-awit, at iba pa.—Bil 3:7, 8; 1Cr 6:32.

Mga Propeta. Bukod sa lahat ng mga lalaki na mula sa tribo ni Levi, gumamit din si Jehova ng iba pa upang maglingkod sa kaniyang bayang Israel sa isang pantanging paraan. Ito ang mga propeta, na naglingkod bilang mga indibiduwal na itinalaga at inatasan ni Jehova. Ang ilan sa mga ito ay mula rin sa linya ng angkan ng mga saserdote, ngunit marami ang mula sa ibang mga tribo ng Israel. (Tingnan ang PROPETA.) Sila'y mga mensahero ni Jehova; isinusugo sila upang babalaan ang bansa kapag lumilihis ito mula sa Kautusan, at sinisikap nilang panumbalikin ang mga hari at ang bayan sa tunay na pagsamba. (2Cr 36:15, 16; Jer 7:25, 26) Ang kanilang mga hula ay nakatulong, nagpatibay-loob, at nagpalakas sa mga taong may matuwid na puso, lalo na sa mga panahon ng espirituwal at moral na kabulukan, at noong mga panahong ang Israel ay pinagbabantaan ng mga kaaway sa palibot nila.—2Ha 7; Isa 37:21-38.

Ang kanilang mga hula ay tumuturo rin kay Jesu-Kristo at sa Mesiyanikong Kaharian. (Apo 19:10) Nagsagawa si Juan na Tagapagbautismo ng isang namumukod-tanging gawain, anupat pinanumbalik niya ‘ang puso ng mga ama sa mga anak, at ang puso naman ng mga anak sa mga ama’ habang inihahanda niya ang daan para sa kinatawan ni Jehova, ang Panginoong Jesu-Kristo. (Mal 4:5, 6; Mat 11:13, 14; Luc 1:77-79) Hindi lamang sa kanilang mga kapanahon naglingkod ang mga propeta, sapagkat ganito ang isinulat ng apostol na si Pedro sa mga Kristiyano: “Isiniwalat sa kanila na, hindi sa kanilang sarili, kundi sa inyo, ipinaglilingkod nila ang mga bagay na sa ngayon ay ipinatalastas sa inyo sa pamamagitan niyaong mga nagpahayag ng mabuting balita sa inyo taglay ang banal na espiritu na ipinadala mula sa langit. Sa mismong mga bagay na ito ay nagnanasang magmasid ang mga anghel.”—1Pe 1:10-12.

Si Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo ang pangunahing lingkod, o ministro (*di·a′ko·nos*), ni Jehova. Siya ay “naging lingkod niyaong mga tuli alang-alang sa pagkamatapat ng Diyos, upang tiyakin ang mga pangako na Kaniyang binitiwan sa kanilang mga ninuno,” gayundin, “upang luwalhatiin ng mga bansa ang Diyos dahil sa kaniyang awa.” Kaya naman “sa kaniya ilalagak ng mga bansa ang kanilang pag-asa.”—Ro 15:8-12.

Kay Jehova mismo nagmula ang atas ni Jesus. Nang iharap niya ang kaniyang sarili upang magpabautismo, “ang langit ay nabuksan,” ang sabi ng ulat, “at nakita niyang [ni Juan na Tagapagbautismo] bumababa na tulad ng isang kalapati ang espiritu ng Diyos na lumalapag sa kaniya [kay Jesus]. Narito! May tinig din mula sa langit na nagsabi: ‘Ito

ang aking Anak, ang minamahal, na aking sinang-ayunan.'" (Mat 3:16, 17) Bago naging tao si Jesus, naglilingkod na siya kay Jehova sa loob ng di-mabilang na panahon, ngunit sa pagkakataong iyon ay pumasok siya sa isang bagong paglilingkod. Pinatunayan ni Jesus na siya nga ay lingkod, o ministro, ng Diyos, anupat naglingkod siya sa Diyos at sa kaniyang kapuwa. Kaya naman, sa sinagoga sa kaniyang sariling bayan ng Nazaret, kinuha ni Jesus ang balumbon ng Isaias at binasa ang sa ngayon ay kabanata 61, mga talata 1 at 2: "Ang espiritu ng Soberanong Panginoong Jehova ay sumasaakin, sa dahilang pinahiran ako ni Jehova upang maghayag ng mabuting balita sa maaamo. Isinugo niya ako upang bigkisan ang may pusong wasak, upang maghayag ng paglaya sa mga bihag at ng lubos na pagkakadilat ng mga mata sa mga bilanggo; upang ihayag ang taon ng kabutihang-loob ni Jehova." Pagkatapos ay sinabi niya sa mga nagkakatipon, "Ngayon ay natutupad ang kasulatang ito na karirinig lamang ninyo."—Luc 4:16-21.

Nang mangaral si Pedro sa unang Gentil na nakumberte, si Cornelio, inilarawan niya ang landasin ni Jesus noong panahon ng tatlo at kalahating taóng ministeryo nito sa lupa, anupat itinawag-pansin niya kay Cornelio si "Jesus na mula sa Nazaret, kung paanong pinahiran siya ng Diyos ng banal na espiritu at kapangyarihan, at lumibot siya sa lupain na gumagawa ng mabuti at pinagagaling ang lahat niyaong mga sinisiil ng Diyablo; sapagkat ang Diyos ay sumasakaniya." (Gaw 10:38) Literal na naglakad si Jesus sa buong teritoryong iniatas sa kaniya sa paglilingkod niya kay Jehova at sa mga tao. Hindi lamang iyan, kundi aktuwal niyang ibinigay ang kaniya mismong kaluluwa bilang pantubos para sa iba. Sinabi niya: "Ang Anak ng tao ay dumating, hindi upang paglingkuran, kundi upang maglingkod at ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng marami."—Mat 20:28.

Mga Ministrong Kristiyano. Sa kaniyang ministeryal na gawain, nagsama si Jesus ng maraming iba pa, mga apostol at mga alagad, na sinanay niya upang ipagpatuloy ang gayunding ministeryal na gawain. Isinugo niya muna ang 12, pagkatapos ay ang 70 iba pa. Sumakanila rin ang aktibong puwersa ng Diyos, anupat nakapagsagawa sila ng maraming himala. (Mat 10:1, 5-15, 27, 40; Luc 10:1-12, 16) Ngunit ang pangunahing gawain na dapat nilang isagawa noon ay ang pangangaral at pagtuturo ng mabuting balita ng Kaharian ng Diyos. Sa katunayan, ang pinakalayunin ng mga himala ay ang makapagbigay ng pangmadlang katibayan na sila'y inatasan at sinasang-ayunan ni Jehova.—Heb 2:3, 4.

Sinanay ni Jesus ang kaniyang mga alagad kapuwa sa pamamagitan ng salita at ng halimbawa. Hindi lamang siya nagturo nang hayagan kundi maging sa mga pribadong tahanan, anupat tuwirang dinadala sa mga tao ang mabuting balita. (Mat 9:10, 28; Luc 7:36; 8:1; 19:1-6) Batay sa mga ulat na ibinigay ng mga manunulat ng mga Ebanghelyo, maliwanag na naroroon ang mga alagad ni Jesus sa maraming pagkakataon na siya'y nagpatotoo sa iba't ibang uri ng tao, sapagkat nakatala ang mismong mga pag-uusap nila. Ayon sa aklat ng Mga Gawa, sinunod ng kaniyang mga alagad ang halimbawang iyan, anupat dumadalaw sila sa bahay-bahay upang ipahayag ang mensahe ng Kaharian.—Gaw 5:42; 20:20; tingnan ang MANGANGARAL, PANGANGARAL ("Sa Bahay-bahay").

Binanggit ni Jesus sa kaniyang mga alagad kung ano ang kahulugan ng pagiging isang tunay na lingkod, o ministro, ng Diyos, sa pagsasabing: "Ang mga hari ng mga bansa ay namamanginoon sa kanila, at yaong mga nagtataglay ng awtoridad sa kanila ay tinatawag na mga Tagapagpala. Gayunman, hindi kayo dapat magkagayon. Kundi siya na pinakadakila sa inyo ay maging gaya ng pinakabata, at ang gumaganap bilang pinuno ay maging gaya ng isang naglilingkod. Sapagkat sino ang mas dakila, ang nakahilig sa mesa o ang naglilingkod? Hindi ba ang nakahilig sa mesa?" Pagkatapos ay ginamit niya ang sarili niyang landasin at paggawi bilang halimbawa at nagpatuloy sa pagsasabi: "Ngunit ako ay nasa gitna ninyo na gaya niyaong naglilingkod." (Luc 22:25-27) Nang pagkakataong iyon, mariin niyang itinanghal ang mga simulaing ito, pati na ang kapakumbabaan, sa pamamagitan ng paghuhugas sa mga paa ng mga alagad.—Ju 13:5.

Itinawag-pansin pa ni Jesus sa kaniyang mga alagad na ang tunay na mga lingkod, o ministro, ng Diyos ay hindi tumatanggap ng labis na mapamuring relihiyosong mga titulo para sa kanilang sarili, ni iginagawad man nila ito sa iba. "Kayo, huwag kayong patawag na Rabbi, sapagkat iisa ang inyong guro, samantalang lahat kayo ay magkakapatid. Isa pa, huwag ninyong tawaging inyong ama ang sinuman sa lupa, sapagkat iisa ang inyong Ama, ang Isa na makalangit. Ni huwag kayong patawag na 'mga lider,' sapagkat ang inyong Lider ay iisa, ang Kristo. Ngunit ang pinakadakila sa inyo ay magiging lingkod [o, ministro] ninyo. Sinumang nagtataas ng kaniyang sarili ay ibababa, at sinumang nagbababa ng kaniyang sarili ay itataas."—Mat 23:8-12.

Ang mga pinahirang tagasunod ng Panginoong Jesu-Kristo ay tinutukoy bilang 'mga ministro ng mabuting balita,' gaya ni Pablo (Col 1:23); sila rin ay "mga ministro ng isang bagong tipan," yamang mayroon silang pakikipagtipan sa Diyos na Jehova, anupat si Kristo ang Tagapamagitan. (2Co 3:6; Heb 9:14, 15) Sa ganitong paraan, sila ay mga ministro ng Diyos at ni Kristo. (2Co 6:4; 11:23) Ang kuwalipikasyon nila ay nagmumula sa Diyos sa

pamamagitan ni Jesu-Kristo, hindi sa sinumang tao o organisasyon. Ang katibayan ng kanilang ministeryo ay hindi nakasulat sa isang papel o sertipiko, gaya ng isang liham ng rekomendasyon o awtoridad. Ang kanilang "liham" ng rekomendasyon ay masusumpungan sa mga taong tinuruan at sinanay nila upang maging mga ministro ni Kristo, tulad nila. Tungkol sa bagay na ito, sinabi ng apostol na si Pablo: "Kami ba, marahil, tulad ng ilang tao, ay nangangailangan ng mga liham ng rekomendasyon sa inyo o mula sa inyo? Kayo mismo ang aming liham, nakasulat sa aming mga puso at nakikilala at binabasa ng buong sangkatauhan. Sapagkat nahahayag kayo bilang isang liham ni Kristo na isinulat namin bilang mga ministro, isinulat hindi sa pamamagitan ng tinta kundi sa pamamagitan ng espiritu ng isang Diyos na buháy, hindi sa mga tapyas na bato, kundi sa mga tapyas na laman, sa mga puso." (2Co 3:1-3) Dito, ipinakikita ng apostol ang pag-ibig, pagkamalapít, magiliw na pagmamahal at pagmamalasakit ng ministrong Kristiyano sa kaniyang mga pinaglilingkuran, yamang sila'y 'nakasulat sa puso' ng ministro.

Kaya naman pagkaakyat ni Kristo sa langit, nagbigay siya ng "mga kaloob na mga tao" sa kongregasyong Kristiyano. Kabilang sa mga ito ang mga apostol, mga propeta, mga ebanghelisador, mga pastol, at mga guro, na ibinigay "upang maibalik sa ayos ang mga banal, ukol sa ministeryal na gawain, ukol sa pagpapatibay sa katawan ng Kristo." (Efe 4:7-12) Ang kanilang kuwalipikasyon bilang mga ministro ay nagmula sa Diyos.—2Co 3:4-6.

Ang Pagsisiwalat o Apocalipsis na ibinigay sa apostol na si Juan ay naglalarawan ng "isang malaking pulutong, na hindi mabilang ng sinumang tao, mula sa lahat ng mga bansa at mga tribo at mga bayan at mga wika." Di-tulad ng mga pinahirang kapatid ni Jesu-Kristo, ang mga ito ay hindi tinutukoy na kabilang sa bagong tipan at sa gayo'y mga ministro nito; gayunpaman, sila'y ipinakikitang may malinis na katayuan sa harap ng Diyos at "nag-uukol sila sa kaniya ng sagradong paglilingkod araw at gabi sa kaniyang templo." Sa gayo'y naglilingkuran sila at wastong matatawag na mga ministro, o lingkod, ng Diyos. Gaya ng ipinakikita kapuwa ng pangitain sa Apocalipsis at ni Jesus mismo (sa pamamagitan ng ilustrasyon), sa panahon ng pagkanaririto ni Kristo sa kaniyang maluwalhating trono, magkakaroon ng gayong mga tao na maibigin ding maglilingkod sa mga kapatid ni Jesu-Kristo, anupat tutulong, mag-aasikaso, at aalalay sa mga ito.—Apo 7:9-15; Mat 25:31-40.

Mga Ministeryal na Lingkod sa Kongregasyon. Pagkatapos itala ang mga kahilingan para sa mga maglilingkod bilang "mga tagapangasiwa" (*e·piʹsko·poi*) sa mga kongregasyon, itinala naman ng apostol na si Pablo ang mga kahilingan para sa mga aatasan bilang "mga ministeryal na lingkod" (*di·aʹko·noi*). (1Ti 3:1-10, 12, 13) Sa ibang mga talata, ang salitang Griego na *di·aʹko·nos* ay isinasalin lamang bilang "lingkod" (Mat 20:26; 22:13). Yamang ang lahat ng Kristiyano ay "mga lingkod" (mga ministro) ng Diyos, maliwanag na ang terminong *di·aʹko·noi* dito ay may isang partikular na diwa, isa na may kaugnayan sa kaayusan at istraktura ng kongregasyon. Kaya naman may dalawang grupo ng mga lalaki na gumaganap ng mga katungkulan sa kongregasyon: ang "mga tagapangasiwa," o "matatandang lalaki," at ang "mga ministeryal na lingkod." Sa bawat kongregasyon, karaniwan nang may ilang tagapangasiwa at ministeryal na lingkod.—Fil 1:1; Gaw 20:17, 28.

Ang talaan ng mga kahilingan para sa mga ministeryal na lingkod kung ihahambing sa talaan ng mga kahilingan para sa mga tagapangasiwa, gayundin ang mga katawagan para sa dalawang posisyong ito, ay nagpapahiwatig na ang mga ministeryal na lingkod ay hindi inatasan ng pananagutang magturo o magpastol (yamang ang isang pastol ay isang tagapangasiwa ng mga tupa). Ang kakayahang magturo ay hindi isang kahilingan sa kanilang atas. Ang mismong katawagang *di·aʹko·nos* ay nagpapahiwatig na ang mga lalaking ito ay naglilingkod bilang mga katulong ng lupon ng mga tagapangasiwa sa kongregasyon, anupat ang pangunahing pananagutan nila ay ang pag-aasikaso sa mga bagay-bagay na walang kaugnayan sa pagpapastol upang maituon ng mga tagapangasiwa ang kanilang panahon at atensiyon sa gawaing pagtuturo at pagpapastol.

Ang isang halimbawa ng simulaing umuugit sa kaayusang ito ay masusumpungan sa ginawa ng mga apostol nang bumangon ang mga suliranin may kinalaman sa araw-araw na pamamahagi (sa literal, ang paglilingkod, *di·a·ko·niʹa*) ng panustos na pagkain sa mga Kristiyanong nangangailangan sa Jerusalem. Pagkatapos sabihing hindi 'kalugud-lugod para sa kanila na iwanan ang salita ng Diyos' upang magpakaabala sa pag-aasikaso sa mga suliranin hinggil sa materyal na pagkain, tinagubilinan ng mga apostol ang mga alagad na "humanap kayo sa ganang inyo ng pitong lalaking may patotoo mula sa gitna ninyo, puspos ng espiritu at karunungan, upang maatasan namin sila sa mahalagang gawaing ito; ngunit iuukol namin ang aming sarili sa pananalangin at sa ministeryo [*di·a·ko·niʹai*] ng salita." (Gaw 6:1-6) Iyan ang simulain; ngunit hindi naman nangangahulugan na ang pitong lalaking pinili, sa kasong ito, ay hindi kuwalipikado bilang "matatandang lalaki" (*pre·sbyʹte·roi*), sapagkat hindi ito isang normal o pangkaraniwang situwasyon kundi isang pantanging suliranin na bumangon, isang maselang suliranin bunga ng pagkadama na may diskrimina-

syon dahil sa nasyonalidad. Yamang apektado ang buong kongregasyong Kristiyano, ito ay isang suliranin na nangangailangan ng "espiritu at karunungan," kaya naman maaaring ang pitong lalaking pinili, sa katunayan, ay "matatandang lalaki" sa espirituwal na diwa. Ngunit noong panahong iyon ay pansamantala silang gaganap ng isang iniatas na gawaing karaniwang ginagampanan ng "mga ministeryal na lingkod." Iyon ay isang gawaing "mahalaga" ngunit hindi kasinghalaga ng "ministeryo ng salita."

Sa pagkilos na ito, ang mga apostol ay nagpakita ng wastong pangmalas sa mga bagay-bagay, at maaasahan na ang mga lupon ng mga tagapangasiwa sa mga kongregasyong nabuo sa labas ng Jerusalem ay susunod sa halimbawa nila sa pag-aatas ng mga tungkulin sa "mga ministeryal na lingkod." Walang alinlangan na maraming mas pisikal, rutin, o mekanikal na bagay ang kinakailangang asikasuhin noon, marahil ay kabilang dito ang pagbili ng materyales para sa pagkopya ng Kasulatan o maging ang pagkopya mismo.

Ang mga kuwalipikasyong dapat matugunan ng mga ministeryal na lingkod ay nagsilbing mga pamantayan na nagsasanggalang sa kongregasyon laban sa anumang lehitimong akusasyon hinggil sa pagpili nito ng mga lalaki para sa partikular na mga tungkulin, sa gayo'y napapanatili nito ang matuwid na katayuan sa Diyos at ang isang malinis na reputasyon sa mga tagalabas. (Ihambing ang 1Ti 3:10.) Ang mga kuwalipikasyong ito ay umuugit sa moralidad, paggawi, at espirituwalidad at, kung susundin ang mga ito, ang mga lalaking mapipiling maglingkod ay makatuwiran, matatapat, maiingat, at maaasahan. Yaong mga naglilingkod sa mahusay na paraan ay magtatamo para sa kanilang sarili ng "isang mainam na katayuan at malaking kalayaan sa pagsasalita sa pananampalataya may kaugnayan kay Kristo Jesus."—1Ti 3:13.

Makalupang mga Tagapamahala. Pinahihintulutan ng Diyos ang mga pamahalaan ng sanlibutang ito na kumilos hanggang sa panahong itinakda niya para wakasan ang mga pamahalaang ito, at pagkatapos nito ay mamamahala ang Kaharian ni Kristo nang hindi matututulan. (Dan 2:44; Apo 19:11-21) Sa panahon ng kanilang ipinahintulot na pamamahala, nagsasagawa sila ng maraming serbisyo para sa mga tao, gaya ng pagpapapagawa ng mga lansangan, pagpapatakbo ng mga paaralan, pulisya at kagawaran ng pamatay-sunog, at iba pang mga serbisyo. Mayroon din silang mga batas ukol sa pagpaparusa sa mga magnanakaw, mamamaslang, at iba pang mga manlalabag-batas. Samakatuwid, habang isinasagawa nila ang mga serbisyong ito at makatarungang ipinatutupad ang mga batas na ito, sila ay mga "ministro" (*di·a'ko·noi*) ng Diyos. Kung may sinuman, kahit na isang Kristiyano, na lalabag sa gayong mga batas, ang kaparusahang tatanggapin niya sa mga kamay ng pamahalaan ay sa di-tuwirang paraan nagmula sa Diyos, sapagkat ang Diyos ay laban sa lahat ng kabalakyutan. Gayundin, kapag ipinagsasanggalang ng pamahalaan ang isang Kristiyano mula sa mga manlalabag-batas, gumaganap ito bilang ministro ng Diyos. Nangangahulugan ito na kung aabusuhin ng tagapamahala ang kaniyang awtoridad at kikilos siya laban sa Diyos, siya ay mananagot at magsusulit sa Diyos. Kung gigipitin ng gayong balakyot na tagapamahala ang isang Kristiyano na labagin ang kautusan ng Diyos, hindi nga siya kumikilos bilang ministro ng Diyos at siya ay tatanggap ng kaparusahan mula sa Diyos.—Ro 13:1-4.

Mga Bulaang Ministro. May mga taong nag-aangking mga ministro ng Diyos ngunit mga mapagpaimbabaw, anupat sa totoo'y mga ministro ni Satanas na lumalaban sa Diyos. Kinailangang makipaglaban ng apostol na si Pablo sa gayong mga bulaang ministro na nanggugulo sa kongregasyon sa Corinto. Tungkol sa kanila ay sinabi niya: "Ang gayong mga tao ay mga bulaang apostol, mapanlinlang na mga manggagawa, na nag-aanyong mga apostol ni Kristo. At hindi kataka-taka, sapagkat si Satanas mismo ay laging nag-aanyong isang anghel ng liwanag. Kaya nga hindi malaking bagay kung ang kaniyang mga ministro rin ay laging nag-aanyong mga ministro ng katuwiran. Ngunit ang kanilang wakas ay magiging ayon sa kanilang mga gawa."—2Co 11:13-15.

Ang paglitaw ng gayong mga bulaang ministro ay maraming ulit na inihula sa Kasulatan. Sinabi ni Pablo sa mga tagapangasiwa ng kongregasyon sa Efeso na pag-alis niya, papasok sa gitna ng kongregasyon ang mapaniil na mga lobo at hindi makikitungo nang magiliw sa kawan; magsasalita sila ng mga bagay na pilipit at ilalayo ang mga alagad upang pasunurin sa kanila. (Gaw 20:29, 30) Sa kaniyang mga liham, nagbabala rin si Pablo laban sa gayong apostatang mga ministro (2Te 2:3-12; 1Ti 4:1-5; 2Ti 3:1-7; 4:3, 4); inilarawan sila ni Pedro (2Pe 2:1-3); at inihula mismo ni Jesu-Kristo ang kanilang pag-iral at pagkapuksa (Mat 13:24-30, 36-43). —Tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

MINIT. Isa sa 20 lunsod ng mga Ammonita na nilupig ni Jepte pagkatapos niyang manata kay Jehova. (Huk 11:30-33) Pagkaraan ng ilang siglo, binanggit ang "trigo ng Minit" bilang isang kalakal ng Tiro. (Eze 27:2, 17) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Minit. Ang isa sa maraming posibleng lokasyon nito ay ang Khirbet Hanizeh (Umm el Hanafish), na mga 6 na km (3.5 mi) sa SHS ng Hesbon.

MIRA, I [sa Ingles, *myrrh*]. Isang aromatikong *gum resin.* (Sol 1:13; 4:6, 14; 5:1, 13) Hindi matiyak kung ano ang eksaktong pinagkukunan nito noong sinaunang panahon. Ngunit karaniwan na, ang mira ay resinang nakukuha sa iba't ibang matitinik na palumpong o maliliit na punungkahoy na kabilang sa *genus* na *Commiphora,* gaya ng *Commiphora myrrha* o *Commiphora abyssinica.* Ang mga palumpong na ito ay nabubuhay sa mababatong lugar, partikular na sa mga burol na batong-apog. Matapang ang amoy ng kahoy at talob ng mga ito. Bagaman ang resina ay kusang lumalabas sa tangkay o sa makakapal at matitigas na sanga, mapabibilis ang pagtagas nito kung hihiwaan ang talob. Sa simula ay malambot at malagkit ang resina ngunit tumitigas ito pagpatak sa lupa.

Ang mira ay isa sa mga sangkap ng banal na langis na pamahid. (Exo 30:23-25) Itinuring itong mahalaga dahil sa bango nito at ginamit sa mga kasuutan, higaan, at iba pang mga bagay. (Ihambing ang Aw 45:8; Kaw 7:17; Sol 3:6, 7.) Sa Awit ni Solomon, lumilitaw na nagpapahid ng likidong mira sa katawan ang dalagang Shulamita bago siya matulog. (Sol 5:2, 5) Kasama sa espesyal na pangangalaga at pagpapagandang ginawa kay Esther ang mga pagmamasaheng ginagamitan ng langis ng mira. (Es 2:12) Ang mira ay isa rin sa mga substansiyang ginamit sa paghahanda ng bangkay para sa libing. (Ju 19:39, 40) Lumilitaw na itinuring itong mahalaga anupat maaaring iharap bilang kaloob sa isa na ipinanganak na hari ng mga Judio.—Mat 2:1, 2, 11.

MIRA, II. Isang pangunahing lunsod sa probinsiya ng Licia. Ang Mira ay malapit sa baybayin ng TK Asia Minor at nasa isang burol na mga 3 km (2 mi) mula sa pampang ng ilog ng Andracus. Ang lugar na ito ay kilala ngayon bilang Demre. Lumilitaw na saklaw ng sinaunang pangalang Mira kapuwa ang lunsod at ang magandang daungan nito.

Bilang isang bilanggo na patungong Roma, ang apostol na si Pablo ay naglayag mula sa Cesarea, dumaan sa Sidon, at dumating sa Mira. Doon, siya at ang kaniyang mga kasamahan ay kinailangang lumipat sa isang barkong mula sa Alejandria na may lulang mga butil at maglalayag patungong Italya. (Gaw 27:1-6, 38) Ang Mira ay nasa mismong H ng Alejandria kung kaya maaaring kasama ito sa regular na ruta ng mga barkong galing sa Ehipsiyong lunsod na iyon. O kaya naman, maaaring dahil sa pasalungat na hangin (Gaw 27:4, 7) ay napilitang magbago ng direksiyon ang barkong mula sa Alejandria at dumaong ito sa Mira.

Sa Gawa 21:1, ang ilang sinaunang teksto ay nagdagdag ng "at Mira" pagkatapos ng "Patara." (Tingnan ang mga tlb sa *JB, NE, RS.*) Bagaman hindi naman ito salungat sa ibang bahagi ng ulat, walang sapat na katibayan upang matiyak kung ang pangalang Mira ay aktuwal na lumitaw sa orihinal na manuskrito.

MIRIAM [posible, Mapaghimagsik].

1. Anak ni Amram at ng kaniyang asawang si Jokebed, kapuwa mula sa tribo ni Levi; kapatid nina Moises at Aaron. (Bil 26:59; 1Cr 6:1-3) Bagaman hindi binanggit sa ulat ang kaniyang pangalan, tiyak na siya ang tinukoy na "kapatid nitong babae" na nagbantay upang makita kung ano ang mangyayari sa sanggol na si Moises habang ito'y nasa isang arka na inilagay sa gitna ng mga tambo sa ilog ng Nilo. (Exo 2:3, 4) Nang masumpungan ng anak na babae ni Paraon ang sanggol, "nahabag" siya rito, at nakilalang ito ay "isa sa mga anak ng mga Hebreo." Itinanong naman ni Miriam kung siya ba ay tatawag ng isang babaing Hebreo na mag-aalaga sa bata. Nang sabihin sa kaniya ng anak na babae ni Paraon na gawin iyon, "yumaon ang dalagita at tinawag ang ina ng bata" [si Jokebed], na siya namang inupahan upang mag-alaga kay Moises hanggang sa ito ay lumaki.—Exo 2:5-10.

Nanguna sa Kababaihan ng Israel sa Pag-awit. Pagkaraan ng maraming taon, pagkatapos masaksihan ang tagumpay ni Jehova laban sa mga hukbong militar ni Paraon sa Dagat na Pula at nang marinig ang awit ni Moises at ng mga lalaki ng Israel, pinangunahan ni "Miriam na propetisa" ang kababaihan ng Israel sa masayang pagtugtog ng tamburin at sa pagsasayaw. Bilang tugon sa awit na pinangunahan ni Moises, umawit si Miriam: "Umawit kay Jehova, sapagkat siya ay lubhang naging dakila. Ang kabayo at ang sakay nito ay ibinulid niya sa dagat."—Exo 15:1, 20, 21.

Nagreklamo Laban kay Moises. Habang nasa ilang ang mga Israelita, sina Miriam at Aaron ay nagsimulang magsalita laban kay Moises dahil sa kaniyang asawang Cusita. Palibhasa'y prominente at maimpluwensiya si Moises sa bayan, maaaring naging dahilan ito upang sina Miriam at Aaron ay manibugho at maghangad ng higit na awtoridad, anupat palagi nilang sinasabi: "Sa pamamagitan lamang ba ni Moises nagsasalita si Jehova? Hindi ba sa pamamagitan din natin ay nagsasalita siya?" Ngunit nakikinig si Jehova at kaagad na inutusan sina Moises, Miriam, at Aaron na pumaroon sa tolda ng kapisanan. Doon ay ipinaalaala ng Diyos sa dalawang mapagbulong na ang kanilang kapatid na si Moises ay Kaniyang lingkod, ang isa na kinakausap ng Diyos nang hindi pinadaraan sa iba kundi "bibig sa bibig." Sumunod ay tinanong ni Jehova sina Miriam at Aaron: "Bakit nga hindi kayo natakot na magsalita laban sa aking lingkod, laban kay Moises?" Ang galit ng Diyos ay nag-init laban sa kanila at, nang lumayo ang ulap mula sa ibabaw ng tolda, "si Miriam ay

kinapitan ng ketong na kasimputi ng niyebe." Nagmakaawa si Aaron para kay Miriam, namagitan si Moises para sa kaniya, at pinahintulutan ni Jehova si Miriam na bumalik sa kampo pagkalipas ng kahiya-hiyang pitong-araw na pagkukuwarentenas.—Bil 12:1-15.

Yamang si Miriam lamang ang kinapitan ng ketong, ipinahihiwatig nito na siya ang pasimuno ng maling paggawi noong pagkakataong iyon. (Tingnan ang AARON.) Ang kaniyang pagkakasala sa pagbubulung-bulong laban kay Moises ay maaaring mas malaki kaysa sa pagkakasala ni Aaron, anupat posible na isa itong kaso ng paninibugho ng isang babae sa kaniyang kapuwa babae (yamang nagsimula silang magsalita laban kay Moises dahil sa kaniyang asawang Cusita), at pumanig si Aaron sa kapatid niya sa halip na sa kaniyang hipag. Yamang si Miriam ay itinuring na propetisa, maaaring siya noon ang pinakaprominenteng babae sa Israel. Kaya marahil ay nangamba si Miriam na baka masapawan siya ng asawa ni Moises. Ngunit anuman ang tunay na dahilan, at yamang maling-mali kapuwa para kina Miriam at Aaron na magbulung-bulungan laban kay Moises, mas lalong mali para kay Miriam na gawin iyon dahil itinalaga ng Diyos na magpasakop ang babae sa lalaki. (1Co 11:3; 1Ti 2:11-14) Nang maglaon, ang makasalanang paggawi ni Miriam ay ginamit na babalang halimbawa, sapagkat sa pagtatapos ng paglalakbay sa ilang ay sinabihan ni Moises ang bayan na sundin ang mga tagubilin ng mga saserdote may kinalaman sa ketong at hinimok sila na alalahanin ang ginawa ni Jehova kay Miriam noong papalabas sila mula sa Ehipto.—Deu 24:8, 9.

Si Miriam ay namatay at inilibing sa Kades sa Ilang ng Zin, di-katagalan bago mamatay si Aaron. (Bil 20:1, 28) Pagkaraan ng maraming siglo, sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Mikas, ipinaalaala ni Jehova ang pribilehiyong tinamasa ni Miriam kasama ng kaniyang mga kapatid nang lumabas ang Israel mula sa Ehipto, na sinasabi: "Sapagkat iniahon kita mula sa lupain ng Ehipto, at mula sa bahay ng mga alipin ay tinubos kita; at isinugo ko sa unahan mo si Moises, si Aaron at si Miriam."—Mik 6:4.

2. Isang inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 17, 18.

MIRMA [posible, Panlilinlang]. Isang ulo sa panig ng ama na mula sa tribo ni Benjamin at anak ni Saharaim sa asawa nitong si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

MIRTO [sa Heb., *hadhas'*; sa Ingles, *myrtle*]. Ang mirto (*Myrtus communis*) ay tumutubo bilang palumpong o punungkahoy at pangkaraniwan ito sa Israel at Lebanon, anupat tumutubo nang mainam sa mabatong lupa. Makaaabot ito sa taas na 9 na m (30 piye) ngunit kadalasan ay makikita ito bilang isang palumpong na 2 hanggang 3 m (7 hanggang 10 piye) ang taas. Palibhasa'y isang *evergreen,* masinsin ang mga sanga nito at ang mga dahon ay makapal, makintab at matingkad na luntian; namumulaklak ito ng kumpul-kumpol na mabango at puting mga bulaklak na gumugulang at nagiging mga *berry* na itim na mangasul-ngasul. Halos ang buong halaman ay may mabango at tulad-espesyang langis na ginagamit sa mga pabango. Ang mga *berry* nito, bagaman aromatiko, ay nakakain. Sa ngayon, ang mirto ay matatagpuan partikular na sa Mataas na Galilea at sa libis ng Jordan, ngunit tumutubo rin ito sa lugar ng Jerusalem, kung paanong maliwanag na tumutubo rin ito roon noong panahon ng pangitain ni Zacarias na nakaulat sa Zacarias 1:8-11, 16.

Ang mababangong sanga ng mirto ay ginamit kasama ng mga sanga ng iba pang mga punungkahoy upang bubungan ang pansamantalang mga kubo o mga kubol sa labas na ginagamit ng mga Hebreo kapag panahon ng Kapistahan ng mga Kubol. (Ne 8:14, 15) Sa mga hula ng pagsasauli, ang mabango at magandang puno ng mirto ay inihulang tutubo kahalili ng nakatutusok na kulitis at sisibol kahit sa ilang.—Isa 41:19; 55:13.

Ang pangalang Hebreo ni Esther, asawa ng Persianong si Haring Ahasuero, ay Hadasa, na nangangahulugang "Mirto."—Es 2:7.

MISAEL [posible, Sino ang Tulad ng Diyos?; o, Sino ang sa Diyos?].

1. Isang Kohatitang Levita at anak ni Uziel. (Exo 6:18, 22) Pagkatapos patayin ni Jehova ang mga anak ni Aaron na sina Nadab at Abihu dahil sa paghahandog ng kakaibang apoy, si Misael at ang kaniyang kapatid na si Elsapan ang bumuhat sa mga bangkay ng mga ito patungo sa labas ng kampo.—Lev 10:1-5.

2. Ang orihinal na pangalan ng isa sa tatlong Judeanong kasamahan ni Daniel na pinanganlang "Mesac" ng pangunahing opisyal ng korte ng Babilonya.—Dan 1:6, 7; tingnan ang MESAC.

3. Isa sa mga lalaking tumayo sa kaliwa ni Ezra nang ang tagakopya ay bumasa mula sa aklat ng Kautusan sa mga Judiong nagkakatipon sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 8:3, 4.

MISAL [Dako ng Pagsangguni]. Isang lunsod ng Aser sa hanggahan nito. Ibinigay ito sa mga Gersonitang Levita at lumilitaw na tinatawag din itong Masal. Malamang na ang Misal ay di-kalayuan sa Bundok Carmel. (Jos 19:24-26; 21:27, 30; 1Cr 6:74) Gayunman, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

MISAM. Isang ulo ng isang sambahayan ng ninuno sa Benjamin; anak o inapo ni Elpaal.—1Cr 8:1, 11, 12.

MISIA. Isang rehiyon sa HK bahagi ng Asia Minor. Waring nagpabagu-bago ang mga hangganan nito, ngunit karaniwan na, ang hangganan ng Misia sa K hanggang H ay ang Dagat Aegeano, ang Hellespont (Dardanelles) at ang Propontis (Dagat ng Marmara). Ang Bitinia ay nasa S nito at ang Lydia naman ay nasa T. (Tingnan ang ASIA.) Habang nasa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, si Pablo, kasama sina Silas at Timoteo, ay nagsikap na pumaroon sa Bitinia, ngunit "hindi sila pinahintulutan ng espiritu ni Jesus. Kaya nilampasan nila ang Misia at bumaba sa Troas." (Gaw 15:40; 16:1-3, 7, 8) Yamang ang daungang-dagat ng Troas ay nasa Misia, maliwanag na nangangahulugan ito na bagaman si Pablo at ang kaniyang mga kasama ay dumaan sa Misia, nilaktawan nila ito bilang larangan ng gawaing pagmimisyonero. Ang iba pang mga lunsod ng Misia ay ang Adrameto (Gaw 27:2), Asos (Gaw 20:13, 14), at Pergamo.—Apo 1:11; tingnan ang TROAS.

MISMA.

1. Isang anak ni Ismael at pinuno ng isang liping Arabe.—Gen 25:14, 16; 1Cr 1:30, 31.

2. Isang Simeonita, anak ni Mibsam at ama ni Hamuel.—1Cr 4:24-26.

MISMANA [Katabaan]. Isa sa magigiting na lalaking Gadita sa hukbo na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag. Siya ay nakatalang ikaapat sa mga ulo ng hukbo ni David.—1Cr 12:1, 10, 14.

MISPAR [posible, Bilang]. Isang taong nangunguna na kabilang sa mga Judiong bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 2) Tinatawag siyang Misperet sa Nehemias 7:7.

MISPERET. Isa sa mga prominenteng lider na kabilang sa mga Judiong bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E. (Ne 7:6, 7) Sa isang katulad na ulat, ang kaniyang pangalan ay binabaybay na "Mispar." —Ezr 2:2.

MISRAITA, MGA. Isa sa apat na pamilya ng Kiriat-jearim na pinagmulan ng mga Zoratita at ng mga Estaolita.—1Cr 2:53.

MISREPOT-MAIM [Mga Pagsusunog sa Katubigan]. Dito tinugis ng mga Israelita ang mga hukbo ng mga Canaanitang hari sa hilaga na kaalyado ni Jabin matapos nilang talunin ang mga ito sa tubig ng Merom. (Jos 11:1-5, 8) Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako sa mga bahaging mana, ang lugar na mula sa Lebanon hanggang sa Misrepot-maim ay hindi pa nalulupig. (Jos 13:2, 6) Ipinapalagay ng ilan na ang Misrepot-maim ay ang mga guho sa Khirbet el-Musheirefeh (Horvat Mashref), na mga 20 km (12 mi) sa HHS ng Aco ('Akko). Sa lokasyong ito ay makapupunta sa mga lunsod sa Kapatagan ng Aco at gayundin sa Lunas ng Hula ang mga mamamayan ng Misrepot-maim. Marahil ay ibinigay sa Misrepot-maim (na nangangahulugang "Mga Pagsusunog sa Katubigan") ang pangalang ito dahil sa maiinit na bukal na matatagpuan mga 180 m (590 piye) mula sa lugar na ito.

MITILENE. Ang pangunahing lunsod ng Lesbos, isang pulo sa Dagat Aegeano na malapit sa K baybayin ng Asia Minor. Samantalang patungo siya sa Jerusalem noong mga 56 C.E., naglayag ang apostol na si Pablo patungong Mitilene mula sa Asos, isang daungang-dagat sa kontinente ng Asia Minor na mga 45 km (28 mi) sa dakong HHK. (Gaw 20:14) Yamang hindi binanggit na nagtungo si Pablo sa baybayin, ipinahihiwatig nito na ang barko ay nagbaba lamang ng angkla sa Mitilene, marahil ay dahil tumigil ang kinakailangang H hangin. Nang sumunod na araw, ang barko ay nagpatuloy sa TTK patungong Kios.—Gaw 20:15.

Pinaniniwalaan na noong una, ang Mitilene ay isang maliit na pulo na malapit sa silangang baybayin ng Lesbos. Ngunit habang lumalaki ang lunsod, maaaring idinugtong ito sa Lesbos sa pamamagitan ng isang tulay na lupa at lumawak ito sa baybayin. Dahil dito ay nagkaroon ng isang daungan sa H panig at ng isa pa sa T na panig ng tulay na lupa. Napabantog ang lunsod bilang isang sentro ng kaalaman sa panitikan at dahilan sa kagandahan ng arkitektura ng mga gusali nito.

MITKA [malamang, Tamis]. Isa sa mga kampamento ng Israel sa ilang. (Bil 33:28, 29) Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito. Kung ang tamang kahulugan ng Mitka ay "Tamis," ang pangalang ito ay maaaring tumutukoy sa mainam na tubig ng rehiyong iyon.

MITNITA. Isang termino na ikinapit kay Josapat, isa sa makapangyarihang mga lalaki sa mga hukbong militar ni David. Hindi alam kung ang "Mitnita" ay tumutukoy sa kaniyang dakong pinanggalingan o katawagan sa kaniyang pamilya. —1Cr 11:26, 43.

MITREDAT [mula sa Persiano, nangangahulugang "Kaloob ni Mithra"].

1. Ang ingat-yaman ni Ciro. Sa utos ng hari, isinauli niya sa mga Israelita ang mga 5,400 kagamitang ginto at pilak ng templo upang maibalik sa Jerusalem.—Ezr 1:7, 8, 11.

2. Isa na sumalansang sa muling pagtatayo ng templo pagkaraan ng pagkatapon. Kabilang siya sa

mga sumulat ng isang liham sa Persianong si Haring Artajerjes na doo'y may-kabulaanang inaakusahan ang mga Judio.—Ezr 4:7.

MIZA. Isang shik ng Edom; inapo ni Esau sa pamamagitan ni Reuel. (Gen 36:17; 1Cr 1:34-37) Si Miza ay apo ni Esau, sapagkat kabilang siya sa "mga anak [o, mga apo] ni Basemat, na asawa ni Esau," na anak ni Ismael at ina ni Reuel.—Gen 36:2, 3, 10, 13.

MIZPA, MIZPE [nangangahulugang "Bantayan"].

1. Isang rehiyon na tinirahan ng mga Hivita at nasa paanan ng Bundok Hermon ang nakilala bilang "lupain ng Mizpa." (Jos 11:3) Maaaring isang bahagi nito, kung hindi man ang buong lugar, ay tinawag na "kapatagang libis ng Mizpe." (Jos 11:8) Posibleng ang "lupain ng Mizpa" ay ang rehiyon sa palibot ng Banyas (Cesarea Filipos) sa dakong T ng Bundok Hermon o ang kapatagan sa S ng Bundok Hermon sa kahabaan ng Wadi et-Teim.

2. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:33, 38) Gayunman, di-tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ang isang iminungkahing lokasyon para rito ay ang Khirbet Safiyeh, na mga 9 na km (5.5 mi) sa T ng sinaunang Azeka.

3. Isang lunsod sa teritoryo ng Benjamin. (Jos 18:26, 28) Bagaman iminumungkahi ng ilan ang Nebi Samwil (mga 8 km [5 mi] sa HK ng Jerusalem) bilang posibleng lokasyon nito, pinapaboran ng karamihan ang Tell en-Nasbeh (mga 12 km [7.5 mi] sa H ng Jerusalem) bilang sinaunang lokasyon nito. Isang interpretasyon hinggil sa ilang tuklas sa arkeolohiya ang waring pumapabor sa Tell en-Nasbeh. Halimbawa, sa lugar na ito'y may natagpuang mga hawakan ng banga na nagtataglay ng itinuturing ng ilang iskolar na tatlong titik Hebreo para sa *m-s-p,* na posibleng isang pinaikling anyo ng Mizpa.

Sa Mizpa nagtipon at nagpasiyang kumilos ang lahat ng mga lalaking mandirigma ng Israel laban sa mga nasangkot sa lansakang krimen sa sekso na isinagawa sa Gibeah ng Benjamin. Nang tumanggi ang mga Benjamita na isuko ang nagkasalang mga lalaki ng lunsod na iyon, sumiklab ang ganap na digmaan. Nang bandang huli, halos malipol ang tribo ni Benjamin, anupat 600 matitipunong lalaki lamang ang nakatakas sa kanila. (Huk 20:1-48) Bago nito, sa Mizpa, sumumpa ang mga Israelita na hindi nila ibibigay ang kanilang mga anak na babae sa mga Benjamita bilang asawa. (Huk 21:1) Kaya naman, pagkatapos ng pagbabaka, kinailangang gumawa ng mga hakbang upang mapanatili ang tribo ni Benjamin. Isa sa mga ito ay ang pagbibigay sa mga Benjamita ng 400 dalaga mula sa Jabes-gilead. Ang iba pang mamamayan ng Jabes-gilead ay nilipol, dahil walang isa man sa mga naninirahan doon ang pumaroon sa Mizpa at sumuporta sa pakikipagbaka sa Benjamin.—Huk 21:5-12.

Pagkalipas ng ilang panahon, tinipon ng propetang si Samuel ang buong Israel at ipinanalangin niya sila. Nang pagkakataong iyon, ang mga Israelita ay nag-ayuno at nagtapat ng kanilang mga kasalanan. Nang mabalitaan ng mga Filisteo ang pagtitipon nila sa Mizpa, sinamantala ng mga ito ang situwasyon upang sumalakay. Ngunit nilito ni Jehova ang kaaway, at natalo ng mga Israelita ang kalaban. Lumilitaw na upang gunitain ang bigay-Diyos na tagumpay na ito, nagtindig si Samuel ng isang bato sa pagitan ng Mizpa at Jesana, at tinawag itong Ebenezer (na nangangahulugang "Bato ng Pagtulong"). Pagkatapos nito ay patuloy na humatol si Samuel sa Israel at, habang ginagawa niya ito, taun-taon niyang nililibot ang Bethel, Gilgal, at Mizpa. (1Sa 7:5-16) Noong 1117 B.C.E., sa isa pang pagtitipon sa Mizpa, ipinakilala ni Samuel si Saul bilang kauna-unahang hari ng Israel.—1Sa 10:17-25.

Noong ikasampung siglo B.C.E., itinayo ng Judeanong si Haring Asa ang Mizpa gamit ang mga materyales na nanggaling sa Rama, isang lunsod na napilitang lisanin ng Israelitang si Haring Baasa. (1Ha 15:20-22; 2Cr 16:4-6) Pagkaraan ng mga tatlong siglo, noong 607 B.C.E., inatasan ng nagtagumpay na hari ng Babilonya na si Nabucodonosor si Gedalias bilang gobernador sa mga Judiong nalabi sa lupain ng Juda. Si Gedalias ay nangasiwa mula sa Mizpa. Doon din nanirahan ang propetang si Jeremias. Ang nakaligtas na mga pinuno ng hukbo at ang iba pang mga Judio na nangalat ay pumaroon din sa Mizpa. Bagaman binabalaan siya, si Gobernador Gedalias ay hindi nag-ingat at pinaslang sa Mizpa. Ang mga Caldeo at ang mga Judiong kasama niya roon ay pinagpapatay rin. Pagkatapos nito, ang 70 lalaki na dumalaw sa Mizpa ay pinatay rin. Binihag ng pangkat ng mga mamamatay-taong ito, na pinangunahan ni Ismael na anak ni Netanias, ang natira sa taong-bayan. Nang maabutan sila ni Johanan na anak ni Karea, si Ismael kasama ang walong lalaki ay tumakas, ngunit nailigtas ang mga bihag. Nang maglaon ay dinala ang mga ito sa Ehipto. —2Ha 25:23-26; Jer 40:5–41:18.

Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang mga lalaki ng Mizpa at ang mga prinsipeng sina Salun at Ezer ay tumulong sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:7, 15, 19.

4. Isang lunsod sa S ng Jordan sa Gilead. (Huk 10:17; 11:11, 29) Marahil ay ang Mizpa rin na binanggit sa Oseas 5:1. Ang Mizpa ay bayan ni Jepte. (Huk 11:34) Iminumungkahi ng ilan para rito ang isang lokasyon sa Khirbet Jal'ad, mga 23 km (14 na mi) sa HK ng Raba ('Amman), o malapit

doon. Ngunit hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

5. Isang lunsod ng Moab. Dito pinatira ni David ang kaniyang mga magulang habang tinutugis siya ni Haring Saul. (1Sa 22:3) Hindi matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Mizpe. Naniniwala ang ilang iskolar na maaaring ito rin ang Kir ng Moab. (Isa 15:1) Iminumungkahi naman ng iba ang Ruzm el-Mesrife (na nasa KTK ng Madaba [sinaunang Medeba]) bilang lokasyon nito.

MIZRAIM. Nakatalang ikalawa sa mga anak ni Ham. (Gen 10:6) Si Mizraim ang pinagmulan ng mga tribong Ehipsiyo (gayundin ng ilang tribong di-Ehipsiyo), at ang kaniyang pangalan ay naging singkahulugan ng Ehipto. (Gen 10:13, 14; 50:11) Kaya ang salitang "Ehipto" sa mga saling Ingles ay aktuwal na salin ng Hebreong *Mits·ra'yim* (o *Ma·tsohr'* sa ilang kaso, 2Ha 19:24; Isa 19:6; 37:25; Mik 7:12). Ang Amarna Tablets, na isinulat noong unang kalahatian ng ikalawang milenyo B.C.E., ay tumutukoy sa Ehipto bilang *Misri,* katulad ng makabagong pangalang Arabe para sa lupaing iyon (*Misr*).

Pinaniniwalaan ng maraming iskolar na ang Mizraim ay isang doblihang anyo na kumakatawan sa dalawang bahagi ng Ehipto (samakatuwid nga, Mataas at Mababang Ehipto), ngunit ito ay pala-palagay lamang. (Tingnan ang EHIPTO, EHIPSIYO.) Lumilitaw na ang mga pangalan ng mga inapo ni Mizraim ay nasa mga anyong pangmaramihan: Ludim, Anamim, Lehabim, Naptuhim, Patrusim, Casluhim, at Captorim. (Gen 10:13, 14; 1Cr 1:11, 12) Dahil dito, kadalasang iminumungkahi na kumakatawan ang mga ito sa mga pangalan ng mga tribo sa halip na sa indibiduwal na mga anak. Bagaman posible ito, dapat pansinin na mayroon ding ibang mga pangalan na lumilitaw sa anyong doblihan o pangmaramihan, gaya ng Efraim, Apaim, at Diblaim (Gen 41:52; 1Cr 2:30, 31; Os 1:3), na ang bawat isa ay maliwanag na tumutukoy sa isang indibiduwal lamang.

MOAB, MGA MOABITA.

1. Ang anak ni Lot sa kaniyang nakatatandang anak na babae. Tulad ng kaniyang kapatid sa amang si Ammon, ipinaglihi si Moab pagkaalis ni Lot at ng mga anak na babae nito sa Zoar at noong manahanan sila sa isang yungib sa kalapit na bulubunduking pook. Si Moab ang ninuno ng mga Moabita. —Gen 19:30-38.

2. Ang teritoryo na tinahanan ng mga Moabita noong sinaunang panahon ay tinawag na "Moab," "parang ng Moab," "bukid ng Moab," at "lupain ng Moab." (Gen 36:35; Bil 21:20; Ru 1:2; 1Cr 1:46; 8:8; Aw 60:8) Mas maaga rito, ang mga Emim ay nanirahan sa lupaing ito ngunit lumilitaw na itinaboy sila ng mga Moabita. (Deu 2:9-11; ihambing ang tal 18-22.) Sa pagtatapos ng pagpapagala-gala ng Israel sa ilang, ang teritoryo ng Moab ay waring sumaklaw mula sa agusang libis ng Zered sa T hanggang sa agusang libis ng Arnon sa H (isang distansiya na mga 50 km [30 mi]), anupat ang Dagat na Patay ang hangganan sa K at ang Disyerto ng Arabia naman ay isang di-malinaw na hangganan sa S. (Bil 21:11-13; Deu 2:8, 9, 13, 18, 19) Ang rehiyong ito, na matarik ang pagtaas mula sa Dagat na Patay, ay pangunahin nang isang talampas na may mga bangin sa pagi-pagitan at may taas na mga 900 m (3,000 piye) mula sa kapantayan ng Dagat Mediteraneo. Noong sinaunang panahon, ito ay naglaan ng pastulan para sa malalaking kawan (2Ha 3:4) at may mga ubasan at mga taniman. (Ihambing ang Isa 16:6-10; Jer 48:32, 33.) Napagtamnan din ito ng mga butil.—Ihambing ang Deu 23:3, 4.

Sa isang mas naunang yugto, ang lupain ng Moab ay sumaklaw sa H ng Arnon kasama ang "mga disyertong kapatagan ng Moab sa kabila ng Jordan mula sa Jerico." (Bil 22:1) Ngunit ilang panahon bago dumating ang mga Israelita, kinuha ng Amoritang si Haring Sihon ang rehiyong ito, at ang Arnon ang naging hangganan ng Moab sa H. (Bil 21:26-30; Huk 11:15-18) Natalo rin ni Sihon ang mga Ammonita at itinulak sila patungo sa hilaga at silangan. Ang teritoryong nakuha ng mga Amorita mula sa dalawang bayan ay nasa pagitan ng Moab at Ammon, sa gayon ay naging kahangga ng Moab ang teritoryong Amorita sa hilaga at ang teritoryong Edomita sa timog. (Huk 11:13, 21, 22; ihambing ang Deu 2:8, 9, 13, 14, 18.) Sa pinakamalawak na sakop nito, ang teritoryo ng Moab ay mga 100 km (60 mi) mula H hanggang T at 40 km (25 mi) mula S hanggang K.

Malamang na dahil ang isang bahagi ng teritoryong Amorita ay pag-aari ng Moab noong una, patuloy itong tinawag na "lupain ng Moab." (Deu 1:5) Sa dating teritoryong ito ng mga Moabita nagkampo ang mga Israelita bago sila tumawid sa Jordan. (Bil 31:12; 33:48-51) Doon kinuha ang ikalawang sensus ng matitipunong lalaki ng Israel mula 20 taóng gulang pataas. (Bil 26:2-4, 63) Doon din nila tinanggap ang mga utos at mga hudisyal na pasiya ng Diyos tungkol sa mga lunsod ng mga Levita, mga kanlungang lunsod, at mana. (Bil 35:1–36:13) Doon binigkas ni Moises ang kaniyang mga huling diskurso at doon siya nakipagtipan sa Israel ng isang tipan na humihimok sa kanila na maging tapat kay Jehova. (Deu 1:1-5; 29:1) Nang dakong huli, umakyat si Moises sa Bundok Nebo upang tanawin ang Lupang Pangako at pagkatapos ay namatay siya roon. Sa loob ng 30 araw sa mga disyertong kapatagan ng Moab, ipinagdalamhati ng Israel ang kamatayan ni Moises.—Deu 32:49, 50; 34:1-6, 8.

Ang Kaugnayan ng Moab sa Israel. Bilang mga inapo ng pamangkin ni Abraham na si Lot, ang mga Moabita ay kamag-anak ng mga Israelita. Magkahawig na magkahawig ang kanilang mga wika, gaya ng makikita sa inskripsiyon sa Batong Moabita. Gayundin, tulad ng mga Israelita, waring kaugalian din ng mga Moabita ang pagtutuli. (Jer 9:25, 26) Gayunpaman, maliban sa ilan, gaya ni Ruth at ng makapangyarihang lalaki ni Haring David na si Itma (Ru 1:4, 16, 17; 1Cr 11:26, 46), ang mga Moabita ay nagpakita ng matinding poot sa Israel.

Bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako. Ipinahiwatig ng awit ni Moises tungkol sa pagpuksa ni Jehova sa hukbong militar ng Ehipto sa Dagat na Pula na ang balita tungkol dito ay magpapanginig sa "mga makapangyarihang pinuno ng Moab." (Exo 15:14, 15) Talaga ngang natakot ang mga Moabita at ipinahihiwatig ito ng pagtanggi ng kanilang hari na makaraan nang payapa ang Israel sa kaniyang nasasakupan pagkaraan ng mga 40 taon. (Huk 11:17) Gayunman, tuwirang iniutos ng Diyos sa mga Israelita na huwag salakayin ang mga Moabita, kaya lumigid sila sa teritoryo ng Moab pagdating nila sa timugang hangganan nito sa agusang libis ng Zered. (Bil 21:11-13; Deu 2:8, 9; Huk 11:18) Bagaman pinagbilhan ng mga Moabita ng pagkain at tubig ang mga Israelita (Deu 2:26-29), 'hindi nila sinaklolohan ng tinapay at tubig' ang Israel. (Deu 23:3, 4) Maliwanag na nangangahulugan ito na hindi sila magiliw na tinanggap ng mga Moabita ni naglaan man ang mga ito ng mga panustos nang hindi naghahangad ng pakinabang.

Nang maglaon, pagkatawid ng Israel sa agusang libis ng Arnon, nakasagupa nila ang mga Amorita sa ilalim ni Haring Sihon, na bago nito ay umagaw sa teritoryong Moabita sa H ng Arnon. Pagkatapos ng kanilang bigay-Diyos na mga tagumpay laban sa tagapamahalang ito at kay Haring Og ng Basan, nagkampo ang mga Israelita sa mga disyertong kapatagan ng Moab. (Bil 21:13, 21–22:1; Deu 2:24–3:8) Dahil napakalaki ng kampo ng mga Israelita, natakot ang mga Moabita at ang kanilang hari na si Balak, anupat nakadama sila ng nakapanlulumong takot. Bagaman hindi niya inangkin ang dating teritoryong Moabita na kinuha ng mga Israelita mula sa mga Amorita, natakot si Balak na baka makuha ang nasasakupan niya. Dahil dito, sumangguni siya sa matatandang lalaki ng Midian at pagkatapos ay nagsugo siya ng mga mensahero, na matatandang lalaki mula sa Moab at Midian, upang upahan ang propetang si Balaam na pumaroon at sumpain ang Israel. (Bil 22:2-8; ihambing ang Huk 11:25.) Sa ganitong paraan "nakipaglaban" si Balak sa mga Israelita. (Jos 24:9) Gayunman, pinangyari ni Jehova na pagpalain ni Balaam ang Israel at ihula pa nga na mangingibabaw ang Israel sa Moab. (Bil kab 23, 24; Jos 24:10; Ne 13:1, 2; Mik 6:5) Pagkatapos, dahil sa mungkahi ni Balaam, ginamit nila ang mga babaing Moabita at Midianita upang akitin ang mga lalaking Israelita sa imoralidad at idolatriya may kaugnayan sa Baal ng Peor. Maraming Israelita ang nagpadala sa tuksong ito, na naging dahilan ng pagkagalit ni Jehova at ng pagkamatay ng 24,000 lalaki. (Bil 25:1-3, 6, 9; 31:9, 15, 16) Dahil hindi nila sinaklolohan ang mga Israelita ng tinapay at tubig at dahil inupahan nila si Balaam upang sumpain ang Israel, ang mga Moabita ay pinagbawalang pumasok sa kongregasyon ni Jehova "maging hanggang sa ikasampung salinlahi." —Deu 23:3, 4; tingnan ang AMMONITA, MGA (Pakikipag-asawa sa mga Israelita).

Noong panahon ng mga Hukom. Noong kapanahunan ng mga Hukom, waring napalawak ng mga Moabita ang kanilang teritoryo sa H ng Arnon at, noong naghahari ang kanilang hari na si Eglon, waring nasakop nila ang teritoryong Israelita sa K ng Jordan hanggang sa "lunsod ng mga puno ng palma," ang Jerico. (Huk 3:12, 13; ihambing ang Deu 34:3.) Ang panunupil ng Moab sa Israel ay nagpatuloy nang 18 taon hanggang noong mapatay ni Ehud, isang kaliweteng Benjamita, si Haring Eglon habang nakikipag-usap ito sa kaniya nang sarilinan. Pagkatapos ay pinangunahan ni Ehud ang mga Israelita laban sa Moab, anupat pinabagsak nila ang mga 10,000 Moabita at sinupil ang mga ito.—Huk 3:14-30.

Noong mga panahong iyon, nang maapektuhan ng taggutom ang Juda, si Elimelec, kasama ang kaniyang asawang si Noemi at ang kanilang dalawang anak na sina Mahalon at Kilion, ay nangibang-bayan sa mas mabungang lupain ng Moab. Doon ay nakapag-asawa ang kanilang mga anak ng mga babaing Moabita, sina Ruth at Orpa. Pagkamatay ng tatlong lalaki sa Moab at nang bumuti ang mga kalagayan sa Israel, bumalik si Noemi sa Betlehem, kasama si Ruth. Doon ay napangasawa ni Boaz na isang kamag-anak ni Elimelec si Ruth, na tumalikod sa politeismo ng mga Moabita at naging mananamba ni Jehova. Sa gayon, si Ruth na isang Moabita ay naging ninuno ni David at, samakatuwid, pati ni Jesu-Kristo.—Ru 1:1-6, 15-17, 22; 4:13, 17.

Noon ding panahon ng mga Hukom, ang Israel ay nagsimulang sumamba sa mga bathala ng mga Moabita, walang alinlangang kasama rito ang diyos na si Kemos. (Huk 10:6; Bil 21:29; Jer 48:46) Dahil sa pagsunod sa gayong huwad na pagsamba ng karatig na mga bayan, naiwala ng mga Israelita ang pabor ni Jehova at nagdusa sila sa mga kamay ng kanilang mga kaaway. (Huk 10:7-10) Maging hanggang

noong panahon ni Samuel, ang di-tapat na Israel ay nililigalig ng mga Moabita.—1Sa 12:9-11.

Noong panahon ng mga paghahari nina Saul, David, at Solomon. Patuloy na nagkaroon ng mga suliranin sa mga Moabita maraming taon pagkatapos nito. Ang unang hari ng Israel, si Saul, ay matagumpay na nakipagdigma laban sa kanila. (1Sa 14:47) Kaya yamang itinuring ng mga Moabita si Saul bilang kaaway, mauunawaan natin kung bakit pumayag ang hari ng Moab na manirahan sa Mizpe sa Moab ang mga magulang ni David, isang lalaking tinutugis ni Saul.—1Sa 22:3, 4.

Nang maglaon, nang si David na ang naghahari, nagkaroon din ng pagdidigmaan sa pagitan ng Israel at Moab. Lubusang nasupil ang mga Moabita at pinagbayad sila ng tributo kay David. Lumilitaw na sa pagwawakas ng labanan, dalawang katlo ng mga lalaking mandirigma ng Moab ang pinatay. Waring pinahiga sila ni David sa lupa sa isang hanay at pagkatapos ay sinukat niya ang hanay na iyon upang italaga ang dalawang katlo na papatayin at ang isang katlo na pananatilihing buháy. (2Sa 8:2, 11, 12; 1Cr 18:2, 11) Posibleng sa labanan ding iyon 'pinabagsak ni Benaias na anak ni Jehoiada ang dalawang anak ni Ariel ng Moab.' (2Sa 23:20; 1Cr 11:22) Ang ganap na tagumpay ni David laban sa mga Moabita ay katuparan ng makahulang mga salita na binigkas ni Balaam mahigit na 400 taon bago nito: "Isang bituin ang tiyak na lalabas mula sa Jacob, at isang setro ang titindig nga mula sa Israel. At tiyak na babasagin niya ang mga pilipisan ng ulo ni Moab at ang bao ng ulo ng lahat ng mga anak ng kaguluhan ng digmaan." (Bil 24:17) Lumilitaw na may kaugnayan din sa tagumpay na ito, binanggit ng salmista na itinuring ng Diyos ang Moab bilang kaniyang "hugasan."—Aw 60:8; 108:9.

Gayunman, ipinagwalang-bahala ng anak ni David na si Solomon ang kautusan ng Diyos at nag-asawa ng mga babaing Moabita na hindi mananamba ni Jehova. Upang palugdan sila, nagtayo si Solomon ng isang mataas na dako para sa kanilang diyos na si Kemos. Pagkaraan pa ng mga tatlong siglo, noong panahon ng paghahari ni Josias, at saka lamang ginawang di-karapat-dapat sa pagsamba ang mataas na dakong ito.—1Ha 11:1, 7; 2Ha 23:13.

Hanggang sa pagkatapon ng mga Judio. Ilang panahon pagkatapos na humiwalay ang Israel mula sa Juda, waring nabawi ng mga Moabita ang teritoryo sa H ng Arnon. Sa itim na basaltong stela na tinatawag na Batong Moabita, binabanggit ni Haring Mesa ng Moab na ang rehiyon ng Medeba ay kinuha ni Haring Omri ng Israel. Yamang ang talampas ng Medeba ay nasa teritoryo ng Ruben (Jos 13:15, 16), lumilitaw na nakuha ng mga Moabita mula sa Israel ang lugar na ito anupat nang maglaon ay kinailangang muli itong bihagin ni Omri.

Maliwanag na ang Moab ay nanatiling nasa ilalim ng kontrol ng Israel noong panahon ng mga paghahari nina Omri at Ahab. Ngunit pagkamatay ni Ahab, si Haring Mesa ng Moab, na "nagbayad sa hari ng Israel ng isang daang libong kordero at isang daang libong lalaking tupa na hindi pa nagugupitan," ay naghimagsik. (2Ha 1:1; 3:4, 5) Ipinagugunita ng Batong Moabita ang paghihimagsik na ito. (LARAWAN, Tomo 1, p. 946) Kung wasto ang pagkakatukoy sa mga ito bilang ang mismong mga lugar na binanggit sa Bibliya, ang 10 sa mga lunsod na inaangkin ni Haring Mesa bilang kaniyang nasakop o nabihag o (muling) itinayo ay talagang nasa teritoryong Israelita sa H ng Arnon. Ang mga lunsod na ito ay Dibon, Atarot, Aroer, Kiriataim, Nebo, Baal-meon (Bil 32:34, 37, 38), Medeba, Bamot-baal, Jahaz (Jos 13:9, 17-19), at Bezer (Jos 20:8).

Di-tulad ng propagandang inskripsiyon ni Mesa, iniuulat ng Kasulatan na dumanas ng kahiya-hiyang pagkatalo ang mga Moabita. Matapos matamo ang tulong ni Haring Jehosapat ng Juda at ng hari ng Edom upang masugpo ang paghihimagsik ng mga Moabita, si Jehoram (na naging hari ng Israel mga dalawang taon pagkamatay ni Ahab) ay humayo laban sa Moab mula sa T, anupat dumaan sa Ilang ng Edom. Ngunit ang magkakaalyadong mga hukbo at ang kanilang mga hayop ay muntik nang mamatay dahil sa kawalan ng tubig. Sa gayon ay humingi sila ng tulong sa propetang si Eliseo, at bilang katuparan ng kaniyang hula na tutulong si Jehova alang-alang kay Jehosapat, ang agusang libis ay napuno ng tubig. Kinaumagahan, ang sinag ng araw sa ibabaw ng tubig ay nagtinging dugo sa mga Moabita. Sa pag-aakalang ang magkakaalyadong mga hukbo ay nagpatayan sa isa't isa, ang mga Moabita ay walang-ingat na pumaroon sa kampo ng mga Israelita, ngunit bumangon ang mga ito at tinugis sila. Habang nagpapatuloy ang pagbabaka, ang mga Moabitang lunsod ay winasak, ang mabubuting lupain ay pinunô ng bato, ang mga punungkahoy ay pinutol, at ang mga bukal ay sinarhan. Nang masukol si Haring Mesa sa lunsod ng Kir-hareset noong natatalo na siya sa pagbabaka, tinangka niya, kasama ang 700 lalaki, na makalusot hanggang sa hari ng Edom ngunit hindi sila nagtagumpay. Nang dakong huli, kinuha niya ang kaniyang panganay na anak at inihandog ito sa ibabaw ng pader bilang haing sinusunog. Dahil dito o sa iba pang kadahilanan, "nagkaroon ng malaking galit laban sa Israel" at itinigil ang pagkubkob.—2Ha 3:6-27.

Yamang ang kahiya-hiyang pagkatalong ito ay hindi naganap sa lupaing banyaga kundi nagdulot

ng kagibaan sa lupain ng Moab, makatuwirang isipin na mahaba-habang panahon ang kakailanganin bago makabangon ang Moab. Kaya malamang na mas maaga rito noong panahon ng paghahari ni Jehosapat nang sumama ang Moab sa mga hukbo ng Ammon at ng bulubunduking pook ng Seir upang salakayin ang Juda. Dahil namagitan si Jehova, ang tatlong hukbo ay bumaling sa isa't isa at naglipulan. (2Cr 20:1, 22-24) Naniniwala ang ilang iskolar na ang pangyayaring ito ang tinutukoy sa Awit 83:4-9.—Ihambing ang 2Cr 20:14 sa Aw 83:Sup.

Nang sumunod na mga taon, nagpatuloy ang alitan sa pagitan ng Moab at Israel. Pagkamatay ng propetang si Eliseo, laging sinasalakay ang Israel ng mga pangkat ng mandarambong na mga Moabita. (2Ha 13:20) Pagkaraan ng mga dalawang siglo, noong panahon ni Jehoiakim, ang katulad na mga pangkat ng mga Moabita ay naging sanhi ng pagkagiba ng Juda noong huling mga taon nito. (2Ha 24:2) Nang mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., nanganlong ang mga Judio sa Moab, anupat bumalik lamang sa Juda nang atasan si Gedalias bilang gobernador.—Jer 40:11, 12.

Pagkatapos ng pagkatapon. Pagkabalik ng mga Israelitang nalabi mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E., ang ilan ay nag-asawa ng mga babaing Moabita. Ngunit dahil sa payo ni Ezra, pinaalis nila ang mga asawang ito at ang kanilang mga anak. (Ezr 9:1, 2; 10:10, 11, 44) Pagkaraan ng maraming taon, gayunding situwasyon ang nadatnan ni Nehemias; maraming Israelita ang kumuha ng mga asawang Moabita.—Ne 13:1-3, 23.

Ang Moab sa Hula. Kasuwato ng mahabang kasaysayan nito ng pagsalansang sa Israel, ang Moab ay binabanggit na kabilang sa mortal na mga kaaway ng bayan ni Jehova. (Ihambing ang Isa 11:14.) Yamang hinatulan ito dahil sa pagdusta sa Israel at dahil sa pagmamapuri at kapalaluan, ang Moab ay matitiwangwang na tulad ng Sodoma. (Zef 2:8-11; tingnan din ang Jer 48:29.) Noon pa mang pagtatapos ng ikasiyam na siglo B.C.E., isinulat ni Amos na ang Moab ay daranas ng kapahamakan dahil 'sinunog nito ang mga buto ng hari ng Edom upang maging apog.' (Am 2:1-3) Bagaman inuunawa ng ilan na ang 2 Hari 3:26, 27 ay tumutukoy sa paghahandog ni Haring Mesa, hindi sa sarili niyang anak, kundi sa panganay ng hari ng Edom, malayong ganito ang nangyari. Gayunman, iniuugnay ng isang tradisyong Judio ang pangyayaring binanggit ni Amos sa pakikipagdigma laban kay Mesa at sinasabi nito na ilang panahon pagkatapos ng labanang ito ay hinukay ng mga Moabita ang mga buto ng hari ng Edom at pagkatapos ay sinunog ang mga iyon upang maging apog. Ngunit ang ulat ng Bibliya ay walang ibinibigay na saligan upang matiyak kung kailan ito naganap.

Lumilitaw na noong panahong mamatay si Haring Ahaz at habang namumuno ang Asirya noong ikawalong siglo B.C.E., binanggit ni Isaias (kab 15, 16) na ang sunud-sunod na mga Moabitang lunsod ay nakahanay ukol sa kapahamakan. Nagtapos siya sa mga salitang ito: "At ngayon ay nagsalita si Jehova, na sinasabi: 'Sa loob ng tatlong taon, ayon sa mga taon ng upahang trabahador, ang kaluwalhatian ng Moab ay madudusta rin na may bawat uri ng malaking kaguluhan, at ang mga malalabi ay kaunting-kaunti, hindi makapangyarihan.'"—Isa 16:14.

Mula sa mga ulat ng kasaysayan, hindi masasabi kung kailan eksaktong natupad ang mga hula nina Isaias at Amos. Gayunman, may katibayan na ang Moab ay talagang napasailalim ng pamatok ng Asirya. Binabanggit ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III na si Salamanu ng Moab ay kabilang sa mga nagbabayad ng tributo sa kaniya. Inaangkin ni Senakerib na tumanggap siya ng tributo mula kay Kammusunadbi na hari ng Moab. At tinutukoy ng mga Asiryanong monarka na sina Esar-hadon at Ashurbanipal ang Moabitang mga hari na sina Musuri at Kamashaltu bilang mga sakop nila. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 287, 291, 294, 298) Mayroon ding arkeolohikal na katibayan na noong mga ikawalong siglo B.C.E., pinaalis sa maraming lugar sa Moab ang mga naninirahan doon.

Tinukoy ng hula ni Jeremias noong ikapitong siglo B.C.E. ang panahon na pagsusulitin ni Jehova ang Moab (Jer 9:25, 26), anupat gagawin ito sa pamamagitan ng mga Babilonyo sa ilalim ni Haring Nabucodonosor. (Jer 25:8, 9, 17-21; 27:1-7) Maraming Moabitang lunsod ang ititiwangwang. (Jer 48) Lumilitaw na nang maranasan ng Juda ang paglalapat ng kahatulan ni Jehova sa pamamagitan ng mga Babilonyo, sinabi ng mga Moabita: "Narito! Ang sambahayan ni Juda ay tulad ng lahat ng iba pang bansa." Kaya dahil hindi nila kinilala na ang kahatulan ay talagang mula sa Diyos at na ang mga tumatahan sa Juda ay kaniyang bayan, makararanas ang mga Moabita ng kasakunaan at sa gayon ay kanilang 'makikilala si Jehova.'—Eze 25:8-11; ihambing ang Eze 24:1, 2.

Isinulat ng Judiong istoryador na si Josephus na, noong ikalimang taon matapos itiwangwang ang Jerusalem, si Nabucodonosor ay muling nakipagdigma laban sa Coele-Sirya, Ammon, at Moab at pagkatapos ay sinalakay ang Ehipto. (*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 [ix, 7]) May kinalaman sa pagpapatunay ng arkeolohiya na itiniwangwang ang

Moab, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* ay nagsabi: "Ipinakikita ng arkeolohikal na paggagalugad na sa kalakhang bahagi ay pinaalis sa Moab ang mga tumatahan doon *humigit-kumulang* mula noong pasimula ng ikaanim na siglo, at sa maraming dako *humigit-kumulang* mula noong ikawalong siglo. Mula noong ikaanim na siglo, ang mga taong pagala-gala ay lumibot sa lupain hanggang sa muling maging posible, dahil sa mga salik na pampulitika at pang-ekonomiya, ang mamuhay nang nakapirme noong huling mga siglo B.C."—Inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 418; ihambing ang Eze 25:8-11.

Nang maglaon, bilang katuparan ng Jeremias 48:47, malamang na pinahintulutan ni Ciro, ang manlulupig ng Babilonya, na makabalik ang mga Moabitang tapon sa kanilang sariling lupain.

Hindi maitatanggi na natupad nang eksakto ang mga hula may kinalaman sa Moab. Maraming siglo na ang nakararaan, naglaho ang mga Moabita bilang isang bayan. (Jer 48:42) Sa ngayon, ang itinuturing noon na mga Moabitang lunsod gaya ng Nebo, Hesbon, Aroer, Bet-gamul, at Baal-meon ay mga guho na lamang. Hindi na alam sa ngayon kung nasaan ang maraming iba pang lugar.

Ang tanging paliwanag kung bakit naglaho ang mga Moabita bilang isang bayan ay inilalaan ng Bibliya. Ganito ang sinabi sa 1959 na edisyon ng *Encyclopædia Britannica* (Tomo 15, p. 629): "Ang Israel ay nanatiling isang dakilang kapangyarihan samantalang ang Moab ay naglaho. Totoo na ang Moab ay patuluyang ginipit ng mga pulutong sa disyerto; ang lantad na kalagayan ng lupain ay ipinakikita ng sunud-sunod na wasak na mga kuta at mga kastilyo anupat napilitan maging ang mga Romano na itayo ang mga ito. Ngunit ang paliwanag ay matatagpuan sa loob ng Israel mismo, at partikular na sa gawain ng mga propeta."

Dahil naglaho na ang mga Moabita bilang isang bayan, makatuwirang isipin na ang pagbanggit sa Moab sa Daniel 11:41 kasama ng mga bansa sa "panahon ng kawakasan" (Dan 11:40) ay makasagisag lamang. Maliwanag na ang mga Moabita ay tumutukoy sa ilan na hindi nakontrol ng "hari ng hilaga."

Para sa impormasyon hinggil sa Batong Moabita, tingnan ang MESA Blg. 2.

MOADIAS [posible, Takdang Panahon (Pangkapanahunang Kapistahan; Kapisanan) ni Jah]. Isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama na si Piltai ang ulo noong mga araw ni Joiakim. (Ne 12:12, 17) Iminumungkahi na ang "Moadias" ay ibang anyo ng pangalang "Maadias" at na si Moadias rin ang saserdoteng si Maadias na sumama kay Zerubabel sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 12:1, 5.

MOISES [Hinango [samakatuwid nga, iniligtas mula sa tubig]]. "Lalaki ng tunay na Diyos," lider ng bansang Israel, tagapamagitan ng tipang Kautusan, propeta, hukom, kumandante, istoryador, at manunulat. (Ezr 3:2) Si Moises ay ipinanganak noong 1593 B.C.E., sa Ehipto, anak ni Amram, apo ni Kohat, at apo sa tuhod ni Levi. Ang kaniyang inang si Jokebed ay kapatid ni Kohat. (Ngunit tingnan ang JOKEBED.) Si Moises ay mas bata nang tatlong taon sa kaniyang kapatid na si Aaron. Si Miriam na kanilang kapatid na babae ay mas matanda nang ilang taon.—Exo 6:16, 18, 20; 2:7.

Maagang Bahagi ng Buhay sa Ehipto. Si Moises, isang batang "may maladiyos na kagandahan," ay nakaligtas sa batas ni Paraon na nag-uutos na patayin ang bawat bagong-silang na lalaking Hebreo. Itinago siya ng kaniyang ina nang tatlong buwan, pagkatapos ay inilagay siya sa isang arkang papiro sa gitna ng mga tambo sa pampang ng Ilog Nilo, kung saan siya nasumpungan ng anak na babae ni Paraon. Dahil sa matalinong pagkilos ng kaniyang ina at kapatid na babae, si Moises ay inalagaan at sinanay ng kaniyang ina na nagtrabaho para sa anak na babae ni Paraon, na nang maglaon ay umampon kay Moises bilang kaniyang anak. Bilang miyembro ng sambahayan ni Paraon, siya ay 'tinuruan sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo,' anupat naging "makapangyarihan sa kaniyang mga salita at mga gawa," walang alinlangang makapangyarihan kapuwa sa mental at pisikal na mga kakayahan.—Exo 2:1-10; Gaw 7:20-22.

Sa kabila ng kaniyang magandang posisyon at mga oportunidad sa Ehipto, ang puso ni Moises ay nasa inaaliping bayan ng Diyos. Sa katunayan, umasa siyang gagamitin siya ng Diyos upang magligtas sa kanila. Noong ika-40 taon ng kaniyang buhay, habang pinagmamasdan ang mga pasanin ng kaniyang mga kapatid na Hebreo, nakita niyang sinasaktan ng isang Ehipsiyo ang isang Hebreo. Sa pagtatanggol sa kaniyang kapuwa Israelita, pinatay niya ang Ehipsiyo at ibinaon ito sa buhanginan. Noon ginawa ni Moises ang pinakamahalagang pasiya sa kaniyang buhay: "Sa pananampalataya si Moises, nang malaki na, ay tumanggi na tawaging anak ng anak na babae ni Paraon, na pinili pang mapagmalupitan kasama ng bayan ng Diyos kaysa sa magtamo ng pansamantalang kasiyahan sa kasalanan." Sa gayon ay iniwan ni Moises ang karangalan at materyalismo na maaari sana niyang tamasahin bilang isang miyembro ng sambahayan ng makapangyarihang si Paraon.—Heb 11:24, 25.

Ang totoo, nadama ni Moises na dumating na ang panahon upang mailigtas niya ang mga Hebreo. Ngunit hindi nila pinahalagahan ang kaniyang mga pagsisikap, at napilitan si Moises na

tumakas mula sa Ehipto nang mabalitaan ni Paraon ang pagpatay sa Ehipsiyo.—Exo 2:11-15; Gaw 7:23-29.

Apatnapung Taon sa Midian. Isang mahabang paglalakbay sa ilang ang isinagawa ni Moises patungo sa Midian, kung saan siya nanganlong. Doon, sa tabi ng isang balon, muling nanaig ang lakas ng loob at kapusukan ni Moises upang tulungan yaong mga dumaranas ng kawalang-katarungan. Nang itaboy ng mga pastol ang pitong anak na babae ni Jetro at ang kawan ng mga ito, iniligtas ni Moises ang mga babae at pinainom ang kanilang mga kawan. Dahil dito ay inanyayahan siya sa bahay ni Jetro, kung saan nagtrabaho siya para kay Jetro bilang pastol ng kawan nito at nang maglaon ay napangasawa niya ang isa sa mga anak na babae ni Jetro, si Zipora, na nagsilang sa kaniya ng dalawang lalaki, sina Gersom at Eliezer.—Exo 2:16-22; 18:2-4.

Sinanay para sa paglilingkod sa hinaharap. Bagaman layunin ng Diyos na iligtas ang mga Hebreo sa pamamagitan ni Moises, hindi pa dumarating noon ang takdang panahon ng Diyos; at hindi pa rin kuwalipikado si Moises upang mangasiwa sa bayan ng Diyos. Kailangan pa niyang sumailalim sa 40-taóng pagsasanay. Ang mga katangian ng pagkamatiisin, kaamuan, kapakumbabaan, mahabang pagtitiis, kahinahunan ng kalooban, pagpipigil sa sarili, at pagkatutong maghintay kay Jehova ay kailangan niyang linangin nang higit pa upang maging karapat-dapat siyang manguna sa bayan ng Diyos. Kailangan siyang maturuan at maihanda upang mabata ang mga panghihina ng loob, mga kabiguan, at mga kahirapan na mapapaharap sa kaniya, at upang maasikaso niya nang may maibiging-kabaitan, kahinahunan, at katatagan ang maraming problema na maaaring idulot ng isang dakilang bansa. Marami siyang kaalaman, at ang pagsasanay sa kaniya bilang isang miyembro ng sambahayan ni Paraon ay walang alinlangang nagbigay sa kaniya ng dangal, pagtitiwala, at tibay ng loob at nagpasulong ng kaniyang kakayahang mag-organisa at mamuno. Ngunit ang mababang hanapbuhay ng pagpapastol sa Midian ay nagsilbing pagsasanay upang malinang niya ang maiinam na katangian na mas kailangan niya para sa atas na ibibigay sa kaniya. Sa katulad na paraan, si David ay sumailalim sa mahigpit na pagsasanay, kahit noong matapos na siyang pahiran ni Samuel, at si Jesu-Kristo ay sinubok, sinuri, at dinalisay, upang mapasakdal bilang Hari at Mataas na Saserdote magpakailanman. "Natuto siya [si Kristo] ng pagkamasunurin mula sa mga bagay na kaniyang pinagdusahan; at pagkatapos na siya ay mapasakdal, siya ay nagkaroon ng pananagutan sa walang-hanggang kaligtasan ng lahat ng sumusunod sa kaniya."—Heb 5:8, 9.

Inatasan Bilang Tagapagligtas. Sa pagtatapos ng kaniyang 40-taóng paninirahan sa Midian, pinapastulan ni Moises ang kawan ni Jetro malapit sa Bundok Horeb nang makita niya ang isang tinikang-palumpong na nagliliyab sa apoy ngunit hindi natutupok. Habang papalapit siya upang siyasatin ang kababalaghang ito, nagsalita ang anghel ni Jehova mula sa apoy, anupat isiniwalat na panahon na upang iligtas ng Diyos ang Israel mula sa pagkaalipin at inatasan si Moises na humayo salig sa Kaniyang pinakaalaalang pangalan na Jehova. (Exo 3:1-15) Sa gayon ay inatasan ng Diyos si Moises bilang Kaniyang propeta at kinatawan, at si Moises ay maaari nang tawaging isang pinahiran, o mesiyas, o "Kristo" gaya ng nasa Hebreo 11:26. Sa pamamagitan ng anghel, naglaan si Jehova ng mga kredensiyal na maihaharap ni Moises sa matatandang lalaki ng Israel. Ang mga ito ay ang tatlong himala na nagsilbing mga tanda. Dito, sa kauna-unahang pagkakataon sa Kasulatan, mababasa natin ang tungkol sa isang tao na binigyan ng kapangyarihang magsagawa ng mga himala.—Exo 4:1-9.

Naging kuwalipikado pa rin kahit kimi. Ngunit si Moises ay kimi, anupat nangatuwirang hindi siya matatas magsalita. Dito ay makikitang nagbago na si Moises kung ikukumpara noong magprisinta siyang maging tagapagligtas ng Israel 40 taon na ang nakararaan. Patuloy siyang nangatuwiran kay Jehova, anupat nang dakong huli ay hiniling niya kay Jehova na huwag sa kaniya ibigay ang atas na iyon. Bagaman ikinagalit ito ng Diyos, hindi niya itinakwil si Moises kundi inatasan ang kapatid ni Moises na si Aaron bilang tagapagsalita. Kaya kung paanong si Moises ang kinatawan ng Diyos, si Moises naman ang magiging gaya ng "Diyos" kay Aaron, na magsasalita bilang kinatawan niya. Sa sumunod na pakikipagkita sa matatandang lalaki ng Israel at mga pakikipagharap kay Paraon, lumilitaw na ibinigay ng Diyos kay Moises ang mga tagubilin at mga utos at itinawid naman ni Moises ang mga ito kay Aaron, anupat si Aaron ang aktuwal na nagsalita sa harap ni Paraon (isang kahalili ng Paraon na tinakasan ni Moises 40 taon na ang nakararaan). (Exo 2:23; 4:10-17) Nang maglaon, tinukoy ni Jehova si Aaron bilang "propeta" ni Moises, nangangahulugan na kung paanong si Moises ay propeta ng Diyos, na tinatagubilinan niya, si Aaron naman ay dapat tagubilinan ni Moises. Gayundin, sinabihan si Moises na siya ay ginawang "Diyos kay Paraon," samakatuwid nga, binigyan ng Diyos ng kapangyarihan at awtoridad kay Paraon,

kung kaya hindi na niya dapat katakutan ang hari ng Ehipto.—Exo 7:1, 2.

Bagaman sinaway siya, hindi kinansela ng Diyos ang atas ni Moises dahil sa pag-aatubili nitong tanggapin ang napakabigat na pananagutan bilang tagapagligtas ng Israel. Hindi tumutol si Moises dahil sa katandaan, bagaman 80 taóng gulang na siya noon. Pagkaraan ng 40 taon, sa edad na 120 taon, taglay pa rin ni Moises ang kaniyang kasiglahan at malinaw na pag-iisip. (Deu 34:7) Sa kaniyang 40-taóng pamamalagi sa Midian, nagkaroon si Moises ng maraming panahon upang magbulay-bulay, at nakita niya ang pagkakamaling nagawa niya sa pagsisikap na iligtas ang mga Hebreo sa sarili niyang pagkukusa. Nakilala niya ngayon ang mga kakulangan niya noon. At pagkaraan ng mahabang panahon na doo'y wala siyang anumang pakikipag-ugnayan sa publiko, tiyak na nagulat siya nang biglang ialok sa kaniya ang gayong atas.

Nang maglaon ay sinasabi sa atin ng Bibliya: "Ang lalaking si Moises ay totoong pinakamaamo sa lahat ng taong nasa ibabaw ng lupa." (Bil 12:3) Bilang isang taong maamo, kinilala niya na siya ay isang tao lamang, anupat di-sakdal at may mga kahinaan. Hindi niya ipinagpilitan ang kaniyang sarili bilang di-malulupig na lider ng Israel. Nagpakita siya, hindi ng pagkatakot kay Paraon, kundi ng lubos na kabatiran sa kaniya mismong mga limitasyon.

Sa Harap ni Paraon ng Ehipto. Sina Moises at Aaron ay naging mga pangunahing tauhan noon sa isang 'labanan ng mga diyos.' Sa pamamagitan ng mga mahikong saserdote, lumilitaw na pinangungunahan nina Janes at Jambres (2Ti 3:8), nanawagan si Paraon sa kapangyarihan ng lahat ng diyos ng Ehipto laban sa kapangyarihan ni Jehova. Pinatunayan ng unang himalang isinagawa ni Aaron sa harap ni Paraon ayon sa utos ni Moises na mas makapangyarihan si Jehova kaysa sa mga diyos ng Ehipto, bagaman lalo pang nagmatigas si Paraon. (Exo 7:8-13) Nang maganap ang ikatlong salot, maging ang mga saserdote ay napilitang umamin, "Ito ay daliri ng Diyos!" At napakatindi ng salot ng mga bukol na pinasapit sa kanila anupat hindi man lamang sila nakaparoon sa harap ni Paraon upang salansangin si Moises noong panahon ng salot na iyon.—Exo 8:16-19; 9:10-12.

Ang mga salot ay nagpalambot at nagpatigas ng puso. Sina Moises at Aaron ang nagpatalastas ng pagsapit ng bawat isa sa Sampung Salot. Dumating ang mga salot gaya ng ipinatalastas, na nagpapatunay na inatasan si Moises bilang kinatawan ni Jehova. Ang pangalan ni Jehova ay nahayag at naging usap-usapan sa Ehipto, anupat kapuwa nagpalambot at nagpatigas ng puso may kaugnayan sa pangalang iyon—nagpalambot ng puso ng mga Israelita at ng ilan sa mga Ehipsiyo; nagpatigas ng puso ni Paraon at ng kaniyang mga tagapayo at mga tagasuporta. (Exo 9:16; 11:10; 12:29-39) Sa halip na maniwalang napagalit nila ang kanilang mga diyos, *nalaman* ng mga Ehipsiyo na si Jehova ang humahatol sa kanilang mga diyos. Pagkatapos na mailapat ang siyam na salot, si Moises ay naging "lubhang dakila rin sa lupain ng Ehipto, sa paningin ng mga lingkod ni Paraon at sa paningin ng bayan."—Exo 11:3.

Nagkaroon din ng malaking pagbabago sa mga lalaki ng Israel. Noong una ay tinanggap nila ang mga kredensiyal ni Moises, ngunit nang dumanas sila ng mas matinding pahirap dahil sa utos ni Paraon, nagreklamo sila laban sa kaniya anupat umabot sa punto na namanhik si Moises kay Jehova dahil sa panghihina ng loob. (Exo 4:29-31; 5:19-23) Sa gayon ay pinalakas siya ng Kataas-taasan sa pamamagitan ng pagsisiwalat na tutuparin na Niya ngayon yaong hinintay nina Abraham, Isaac, at Jacob, samakatuwid nga, ang lubusang pagsisiwalat sa kahulugan ng kaniyang pangalang Jehova kapag iniligtas na niya ang Israel at itinatag ito sa lupang pangako bilang isang dakilang bansa. (Exo 6:1-8) Subalit hindi pa rin nakinig kay Moises ang mga lalaki ng Israel. Ngunit pagkatapos ng ikasiyam na salot, sila ay handa nang sumuporta at makipagtulungan sa kaniya, anupat pagkatapos ng ikasampung salot, maaari niya silang organisahin at akayin sa isang maayos na paraan, na "nasa hanay ng pakikipagbaka."—Exo 13:18.

Nangailangan ng lakas ng loob at pananampalataya upang makaharap kay Paraon. Dahil lamang sa lakas ni Jehova at sa pagkilos ng kaniyang espiritu sa kanila kung kaya nagampanan nina Moises at Aaron ang atas na ibinigay sa kanila. Ilarawan sa isip ang korte ni Paraon, ang hari ng kinikilalang kapangyarihang pandaigdig nang panahong iyon. Sa gitna ng napakaringal na kapaligiran, ang palalong si Paraon, ipinapalagay na isang diyos mismo, ay napalilibutan ng kaniyang mga tagapayo, mga kumandante ng militar, mga bantay, at mga alipin. Naroon din ang mga lider ng relihiyon, ang mga mahikong saserdote, na nangunguna sa pagsalansang kay Moises. Bukod kay Paraon, ang mga lalaking ito ang pinakamakapangyarihang mga tao sa kaharian. Ang kahanga-hangang hanay na ito ay handang sumuporta kay Paraon at sa mga diyos ng Ehipto. At maraming beses na humarap sina Moises at Aaron kay Paraon, anupat sa bawat pagkakataon ay lalo pang tumitigas ang puso ni Paraon, sapagkat determinado siyang panatilihin sa kaniyang kontrol ang pinakikinabangan niyang mga aliping Hebreo. Sa katunayan, matapos ipata-

lastas ang ikawalong salot, ipinagtabuyan sina Moises at Aaron mula sa harap ni Paraon, at pagkatapos ng ikasiyam na salot ay binantaan silang huwag nang tangkaing makita pang muli ang mukha ni Paraon kung ayaw nilang mamatay.—Exo 10: 11, 28.

Kung iisipin natin ang mga bagay na ito, mauunawaan natin kung bakit paulit-ulit na humiling si Moises kay Jehova ng katiyakan at lakas. Ngunit dapat pansinin na palagi niyang ginagawa kung ano ang mismong iniutos ni Jehova. Hindi niya binawasan ng isa mang salita ang iniutos ni Jehova sa kaniya na sabihin kay Paraon, at napakahusay ng pangunguna ni Moises anupat, noong panahon ng ikasampung salot, "ginawa ng lahat ng mga anak ni Israel ang gaya ng iniutos ni Jehova kay Moises at kay Aaron. Gayung-gayon ang ginawa nila." (Exo 12:50) Inihaharap si Moises sa mga Kristiyano bilang isang halimbawa ng namumukodtanging pananampalataya. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Sa pananampalataya ay iniwan niya ang Ehipto, ngunit hindi natakot sa galit ng hari, sapagkat nagpatuloy siyang matatag na parang nakikita ang Isa na di-nakikita."—Heb 11:27.

Bago ang ikasampung salot, si Moises ay nagkapribilehiyong pasinayaan ang Paskuwa. (Exo 12:1-16) Sa Dagat na Pula, kinailangang harapin ni Moises ang iba pang mga reklamo ng bayan, na waring nasukol na at malapit nang pagpapatayin. Ngunit nagpakita siya ng pananampalataya ng isang tunay na lider sa ilalim ng makapangyarihang kamay ni Jehova, anupat tiniyak sa Israel na pupuksain ni Jehova ang tumutugis na hukbong Ehipsiyo. Lumilitaw na sa krisis na ito ay tumawag siya kay Jehova, sapagkat sinabi sa kaniya ng Diyos: "Bakit patuloy kang dumaraing sa akin?" Pagkatapos ay inutusan ng Diyos si Moises na itaas ang tungkod nito at iunat ang kamay nito sa dagat at hawiin iyon. (Exo 14:10-18) Pagkaraan ng maraming siglo ay sinabi ng apostol na si Pablo, tungkol sa pagtawid ng Israel sa Dagat na Pula: "Ang ating mga ninuno ay napasailalim na lahat sa ulap at lahat ay tumawid sa dagat at lahat ay nabautismuhan kay Moises sa pamamagitan ng ulap at ng dagat." (1Co 10:1, 2) Si Jehova ang nagbautismo sa kanila. Upang maligtas mula sa kanilang mapamaslang na mga manunugis, ang mga ninunong Judio ay kinailangang magkaisa sa ilalim ni Moises bilang ulo at sumunod sa kaniyang pangunguna habang inaakay niya sila patawid ng dagat. Kaya ang buong kongregasyon ng Israel, sa diwa, ay inilubog sa tagapagpalaya at lider na si Moises.

Tagapamagitan ng Tipang Kautusan. Noong ikatlong buwan pagkatapos ng Pag-alis sa Ehipto, ipinakita ni Jehova sa buong Israel ang napakalaking awtoridad at pananagutan na iniatang niya sa kaniyang lingkod na si Moises at gayundin ang matalik na kaugnayan ni Moises sa Diyos. Sa harap ng buong Israel, na natipon sa paanan ng Bundok Horeb, tinawag ni Jehova si Moises sa bundok at nakipag-usap dito sa pamamagitan ng isang anghel. Sa isang pagkakataon ay nagkapribilehiyo si Moises na tamasahin ang marahil ay ang pinakakasindak-sindak na karanasan ng sinumang tao bago dumating si Jesu-Kristo. Habang siya'y nag-iisa sa itaas ng bundok, binigyan siya ni Jehova ng isang pangitain ng kaniyang kaluwalhatian, anupat itinakip kay Moises ang kaniyang "palad" bilang pantabing at pinahintulutan si Moises na makita ang kaniyang "likod," maliwanag na ang nalabing sinag ng kaluwalhatiang ipinakita ng Diyos. Pagkatapos ay nakipag-usap siya kay Moises nang personal, wika nga.—Exo 19:1-3; 33:18-23; 34:4-6.

Sinabi ni Jehova kay Moises: "Hindi mo maaaring makita ang aking mukha, sapagkat walang tao ang makakakita sa akin at mabubuhay pa." (Exo 33:20) At pagkaraan ng maraming siglo, sumulat ang apostol na si Juan: "Walang taong nakakita sa Diyos kailanman." (Ju 1:18) Sinabi ng Kristiyanong martir na si Esteban sa mga Judio: "Siya ito [si Moises] na napasagitna ng kongregasyon sa ilang kasama ng anghel na nagsalita sa kaniya sa Bundok Sinai." (Gaw 7:38) Kaya isang anghel ang kumatawan kay Jehova sa bundok. Gayunpaman, napakatindi ng kaluwalhatian ni Jehova na ipinakita ng Kaniyang anghel na kinatawan anupat ang balat ng mukha ni Moises ay nagliwanag kung kaya hindi makatingin sa kaniya ang mga anak ni Israel.—Exo 34:29-35; 2Co 3:7, 13.

Inatasan ng Diyos si Moises na maging tagapamagitan ng tipang Kautusan sa Israel, isang natatanging posisyon na hindi pa kailanman hinawakan ng sinumang tao sa harap ng Diyos maliban kay Jesu-Kristo, ang Tagapamagitan ng bagong tipan. Winisikan ni Moises ng dugo ng mga haing hayop ang aklat ng tipan, na kumakatawan kay Jehova bilang isang "partido," at ang bayan (walang alinlangang kinakatawanan ng matatandang lalaki) bilang ang kabilang "partido." Binasa niya ang aklat ng tipan sa bayan, na tumugon naman, "Ang lahat ng sinalita ni Jehova ay handa naming gawin at maging masunurin." (Exo 24:3-8; Heb 9:19) Bilang tagapamagitan, nagkapribilehiyo si Moises na pangasiwaan ang pagtatayo ng tabernakulo at ang paggawa ng mga kagamitan nito, na ang parisan ay ibinigay ng Diyos sa kaniya, at italaga ang pagkasaserdote sa katungkulan nito, anupat pinahiran ng langis na may pantanging halo ang tabernakulo at si Aaron na mataas na saserdote. Pagkatapos ay pinangasiwaan niya ang unang opisyal na mga paglilingkod ng

bagong-itinalagang pagkasaserdote.—Exo kab 25-29; Lev kab 8, 9.

Isang karapat-dapat na tagapamagitan. Maraming beses na umahon si Moises sa Bundok Horeb, anupat sa dalawang pagkakataon ay nanatili siya roon nang 40 araw at gabi. (Exo 24:18; 34:28) Pagkatapos ng una sa mga pagkakataong iyon ay bumalik siya na may dalang dalawang tapyas na bato na "sinulatan ng daliri ng Diyos," na naglalaman ng "Sampung Salita" o Sampung Utos, ang mga saligang kautusan ng tipang Kautusan. (Exo 31:18; Deu 4:13) Sa unang pagkakataong iyon ay ipinakita ni Moises na siya ay talagang kuwalipikado bilang tagapamagitan ni Jehova at ng Israel at lider ng dakilang bansang ito na marahil ay may tatlong milyon katao o higit pa. Noong nasa bundok si Moises, ipinaalam ni Jehova sa kaniya na ang bayan ay nagsagawa ng idolatriya at sinabi ni Jehova: "Ngayon ay pabayaan mo ako, upang lumagablab ang aking galit laban sa kanila at malipol ko sila, at gagawin kitang isang dakilang bansa." Isiniwalat ng kaagad na tugon ni Moises na ang pagpapabanal sa pangalan ni Jehova ang pinakamahalaga sa kaniya—na siya ay walang anumang pag-iimbot at hindi naghahangad ng katanyagan para sa kaniyang sarili. Hindi siya humiling ng anuman para sa kaniyang sarili kundi sa halip ay nagpakita siya ng pagkabahala sa pangalan ni Jehova na kamakailan ay dinakila Niya sa pamamagitan ng himala sa Dagat na Pula, at ng pagpapahalaga sa pangako ng Diyos kina Abraham, Isaac, at Jacob. Bilang pagsang-ayon sa pakiusap ni Moises, hindi nilipol ni Jehova ang bayan. Dito ay makikita natin na itinuring ni Jehova na lubusang nagagampanan ni Moises ang papel nito bilang tagapamagitan at na iginalang Niya ang kaayusan na doo'y inatasan niya si Moises sa katungkulang iyon. Sa gayon, si Jehova ay "nagbago ng isip tungkol sa kasamaan na sinalita niyang gagawin sa kaniyang bayan"—samakatuwid nga, dahil sa nagbagong mga kalagayan, binago niya ang kaniyang saloobin may kinalaman sa pagpapasapit ng kasamaan sa kanila.—Exo 32:7-14.

Ang sigasig ni Moises sa tunay na pagsamba habang naglilingkod siya bilang kinatawan ng Diyos ay natanghal nang bumaba siya mula sa bundok. Nang makita niya ang mga idolatrosong walang-taros sa pagsasaya, inihagis niya ang mga tapyas, anupat nabasag ang mga ito, at nanawagan siya kung sino ang papanig kay Jehova. Nakiisa kay Moises ang tribo ni Levi, at inutusan niya silang patayin ang mga nagsasagawa ng huwad na pagsamba. Dahil dito ay mga 3,000 lalaki ang napatay. Pagkatapos ay bumalik siya kay Jehova, kinilala ang malaking pagkakasala ng bayan, at nakiusap: "Ngunit ngayon kung pagpapaumanhinan mo ang kanilang kasalanan,—at kung hindi, pawiin mo ako, pakisuyo, mula sa iyong aklat na isinulat mo." Hindi minasama ng Diyos ang pakiusap ni Moises para sa kanila, kundi sumagot siya: "Ang sinumang nagkasala laban sa akin, papawiin ko siya mula sa aking aklat."—Exo 32:19-33.

Sa maraming pagkakataon ay kinatawanan ni Moises ang panig ni Jehova sa tipan, anupat iniutos ang pagsasagawa ng tunay at malinis na pagsamba at inilapat ang kahatulan sa mga masuwayin. Maraming beses din siyang namagitan para sa bansa, o sa mga indibiduwal, upang hindi sila lipulin ni Jehova.—Bil 12; 14:11-21; 16:20-22, 43-50; 21:7; Deu 9:18-20.

Hindi Mapag-imbot; Mapagpakumbaba; Maamo. Pangunahin nang interesado si Moises sa pangalan ni Jehova at sa Kaniyang bayan. Dahil dito, hindi siya naghangad ng kaluwalhatian o posisyon. Nang ang espiritu ni Jehova ay mapasa ilang lalaki sa kampo at nagsimula silang gumanap bilang mga propeta, gusto silang pigilan ng katulong ni Moises na si Josue, maliwanag na dahil inaakala niyang nakababawas ito sa kaluwalhatian at awtoridad ni Moises. Ngunit tumugon si Moises: "Naninibugho ka ba para sa akin? Huwag, nais ko nga na ang buong bayan ni Jehova ay maging mga propeta, sapagkat kung gayon ay ilalagay ni Jehova sa kanila ang kaniyang espiritu!"—Bil 11:24-29.

Bagaman siya ang inatasan ni Jehova bilang lider ng dakilang bansa ng Israel, si Moises ay handang tumanggap ng payo mula sa iba, lalo na kung ito ay kapaki-pakinabang sa bansa. Di-nagtagal pagkaalis ng mga Israelita sa Ehipto, dinalaw ni Jetro si Moises, at kasama nito ang asawa at mga anak ni Moises. Nakita ni Jetro kung gaano kahirap ang trabaho ni Moises, anupat pagod na pagod ito sa pag-aasikaso sa mga suliranin ng lahat ng pumaparoon sa kaniya. Iminungkahi nito ang isang sistematikong kaayusan na doo'y iaatas ni Moises sa iba ang ilang pananagutan, upang pagaanin ang kaniyang pasan. Pinakinggan ni Moises ang payo ni Jetro, tinanggap ito, at inorganisa ang bayan sa libu-libo, daan-daan, lima-limampu, at sampu-sampu, na may isang pinuno sa bawat pangkat bilang hukom. Tanging ang mahihirap na usapin ang dadalhin kay Moises. Kapansin-pansin din na nang ipaliwanag ni Moises kay Jetro ang kaniyang ginagawa, sinabi niya: "Kapag may bumangong usapin sa [bayan], iyon ay ilalapit sa akin at ako ay hahatol sa pagitan ng isang partido at ng kabila, at *ipakikilala ko ang mga pasiya ng tunay na Diyos at ang kaniyang mga kautusan."* Dito ay ipinahiwatig ni Moises na may tungkulin siyang humatol, hindi

ayon sa kaniyang sariling mga ideya, kundi ayon sa mga pasiya ni Jehova at na may pananagutan din siyang tulungan ang bayan na malaman at makilala ang mga kautusan ng Diyos.—Exo 18:5-7, 13-27.

Paulit-ulit na tinukoy ni Moises si Jehova, at hindi ang kaniyang sarili, bilang ang tunay na Lider. Nang magreklamo ang bayan tungkol sa pagkain, sinabi ni Moises sa kanila: "Ang inyong mga bulung-bulungan ay hindi laban sa amin [kina Moises at Aaron], kundi laban kay Jehova." (Exo 16:3, 6-8) Posibleng dahil nadama ni Miriam na baka maging mas prominente kaysa sa kaniya ang asawa ni Moises, siya at si Aaron ay nagsimulang magsalita nang may paninibugho at kawalang-galang laban kay Moises at sa awtoridad nito. Ipinakikita ng ulat na ang kanilang pananalita ay talagang kasuklam-suklam sapagkat sa puntong iyon ay sinasabi nito: "Ang lalaking si Moises ay totoong pinakamaamo sa lahat ng taong nasa ibabaw ng lupa." Lumilitaw na atubili si Moises na kontrahin sila, anupat may-kaamuang tiniis ang pang-aabuso. Ngunit ikinagalit ni Jehova ang pagkuwestiyon nilang ito, na sa katunayan ay isang lantarang pang-iinsulto kay Jehova mismo. Inasikaso niya ang usapin at nilapatan si Miriam ng matinding parusa. Dahil sa pag-ibig ni Moises sa kaniyang kapatid, namagitan siya para rito at bumulalas: "O Diyos, pakisuyo! Pagalingin mo siya, pakisuyo!"—Bil 12:1-15.

Masunurin, Mapaghintay kay Jehova. Naging mapaghintay si Moises kay Jehova. Bagaman tinatawag siyang tagapagbigay-kautusan sa Israel, kinilala niya na ang mga kautusan ay hindi nagmula sa kaniya. Hindi niya basta ipinilit ang anumang maibigan niya, anupat nagpapasiya sa mga bagay-bagay ayon sa kaniyang sariling kaalaman. Sa legal na mga usapin na wala pang saligan o doo'y hindi niya lubusang maunawaan kung paano ikakapit ang kautusan, isinasangguni niya ang bagay na iyon kay Jehova upang makapagtatag ng isang hudisyal na pasiya. (Lev 24:10-16, 23; Bil 15:32-36; 27:1-11) Maingat niyang isinasagawa ang mga tagubilin. Ang masalimuot na gawain ng pagtatayo ng tabernakulo at paggawa ng mga kagamitan nito at ng mga kasuutan ng saserdote ay masusing pinangasiwaan ni Moises. Ang ulat ay nagsasabi: "At ginawa ni Moises ang ayon sa lahat ng iniutos ni Jehova sa kaniya. Gayung-gayon ang ginawa niya." (Exo 40:16; ihambing ang Bil 17:11.) Madalas din nating mababasa na ang iba pang mga bagay ay isinagawa "gaya ng iniutos ni Jehova kay Moises." (Exo 39:1, 5, 21, 29, 31, 42; 40:19, 21, 23, 25, 27, 29) Naging kapaki-pakinabang sa mga Kristiyano na gayon ang ginawa niya, sapagkat sinabi ng apostol na si Pablo na ang mga bagay na ito ay "isang anino" at isang ilustrasyon ng makalangit na mga bagay.—Heb 8:5.

Nagkasala si Moises. Noong nagkakampo ang Israel sa Kades, malamang na sa ika-40 taon ng kanilang pagpapagala-gala, si Moises ay nakagawa ng isang malubhang pagkakamali. Idiniriin sa atin ng pangyayaring iyon na si Moises ay may lubhang natatanging posisyon at, bukod diyan, na mayroon siyang napakabigat na pananagutan kay Jehova bilang lider at tagapamagitan para sa bansa. Dahil sa kakapusan ng tubig, ang bayan ay buong-tinding nakipagtalo kay Moises, anupat sinisi siya sa pag-aahon sa kanila mula sa Ehipto patungo sa ilang. Nakapagbata na si Moises ng maraming bagay, anupat tiniis ang kasutilan at pagkamasuwayin ng mga Israelita, nakiramay sa kanilang mga paghihirap, at namagitan para sa kanila kapag nagkakasala sila, ngunit dito ay pansamantala niyang naiwala ang kaniyang kaamuan at kahinahunan ng kalooban. Samantalang dismayado at naiinis, sina Moises at Aaron ay tumayo sa harap ng bayan gaya ng iniutos ni Jehova. Ngunit sa halip na itawag-pansin na si Jehova ang Tagapaglaan, pinagsalitaan nila nang may kabagsikan ang bayan at ibinaling ang pansin sa kanilang sarili, anupat sinabi ni Moises: "Makinig kayo ngayon, kayong mga mapaghimagsik! Maglalabas ba kami ng tubig para sa inyo mula sa malaking batong ito?" Sa gayon ay hinampas ni Moises ang bato at pinadaloy ni Jehova ang tubig, na sapat para sa pulutong at sa kanilang mga kawan. Ngunit hindi kinalugdan ng Diyos ang iginawi nina Moises at Aaron. Nabigo silang isagawa ang kanilang pangunahing pananagutan, samakatuwid nga, ang pagdakila sa pangalan ni Jehova. Sila ay "naging masuwayin" kay Jehova, at si Moises ay 'nagsalita nang padalus-dalos sa pamamagitan ng kaniyang mga labi.' Nang maglaon ay itinalaga ni Jehova: "Sapagkat hindi kayo nagpakita ng pananampalataya sa akin upang pabanalin ako sa paningin ng mga anak ni Israel, kaya hindi ninyo dadalhin ang kongregasyong ito sa lupain na tiyak na ibibigay ko sa kanila."—Bil 20:1-13; Deu 32:50-52; Aw 106:32, 33.

Isang Manunulat. Si Moises ang manunulat ng *Pentateuch,* ang unang limang aklat ng Bibliya, samakatuwid ay Genesis, Exodo, Levitico, Mga Bilang, at Deuteronomio. Sa buong kasaysayan ng mga Judio, kinikilala nila na siya ang sumulat ng seksiyong ito, na tinatawag nilang Torah, o Kautusan. Malimit banggitin ni Jesus at ng mga manunulat na Kristiyano na si Moises ang nagbigay ng Kautusan. Karaniwan nang kinikilala na siya ang sumulat ng aklat ng Job, gayundin ng Awit 90 at posibleng pati ng Awit 91.—Mat 8:4; Luc 16:29; 24:27; Ro 10:5; 1Co 9:9; 2Co 3:15; Heb 10:28.

Ang Kaniyang Kamatayan at Libing. Ang kapatid ni Moises na si Aaron ay namatay sa edad na 123 taon habang nagkakampo ang Israel sa

Bundok Hor, sa hanggahan ng Edom, noong ikalimang buwan ng ika-40 taon ng kanilang paglalakbay. Dinala ni Moises si Aaron sa bundok, hinubaran ng makasaserdoteng mga kasuutan, at isinuot ang mga iyon sa pinakamatandang nabubuhay na anak at kahalili ni Aaron, si Eleazar. (Bil 20:22-29; 33:37-39) Pagkaraan ng mga anim na buwan, nakarating ang Israel sa Kapatagan ng Moab. Dito, sa sunud-sunod na mga pahayag, ipinaliwanag ni Moises ang Kautusan sa nagkakatipong bansa, anupat iniangkop ito sa situwasyon ng Israel kapag nagbago na ang kanilang kalagayan mula sa pagala-galang buhay sa kampo tungo sa isang buhay na nakapirme sa kanilang sariling lupain. Noong ika-12 buwan ng ika-40 taon (tagsibol ng 1473 B.C.E.), ipinatalastas niya sa bayan na si Josue ang hinirang ni Jehova upang humalili sa kaniya bilang lider. Pagkatapos ay inatasan si Josue at pinayuhan na magpakalakas-loob. (Deu 31:1-3, 23) Nang dakong huli, matapos bigkasin ang isang awit at pagpalain ang bayan, umahon si Moises sa Bundok Nebo ayon sa utos ni Jehova upang tanawin ang Lupang Pangako mula sa puwestong ito sa bundok at upang doon mamatay.—Deu 32:48-51; 34:1-6.

Si Moises ay 120 taóng gulang nang mamatay siya. Bilang patotoo na siya'y may likas na kalakasan, nagkomento ang Bibliya: "Ang kaniyang mata ay hindi lumabo, at ang kaniyang lakas ay hindi nawala." Inilibing siya ni Jehova sa isang lugar na hindi kailanman natuklasan. (Deu 34:5-7) Malamang na ito'y upang hindi makagawa roon ng dambana ang mga Israelita at masilo sa huwad na pagsamba. Maliwanag na hinangad ng Diyablo na gamitin ang katawan ni Moises sa gayong layunin, sapagkat si Judas, ang Kristiyanong alagad at kapatid sa ina ni Jesu-Kristo, ay sumulat: "Nang si Miguel na arkanghel ay magkaroon ng pakikipaghidwaan sa Diyablo at makipagtalo tungkol sa katawan ni Moises, hindi siya nangahas na magpataw ng hatol laban sa kaniya sa mapang-abusong mga salita, kundi nagsabi: 'Sawayin ka nawa ni Jehova.'" (Jud 9) Bago tumawid patungo sa Canaan sa ilalim ng pangunguna ni Josue, nagdaos ang Israel ng 30-araw na yugto ng pagdadalamhati para kay Moises.—Deu 34:8.

Isang Propeta na Kilala ni Jehova Nang "Mukhaan." Nang kuwestiyunin nina Miriam at Aaron ang awtoridad ni Moises, sinabi ni Jehova sa kanila: "Kung may propeta sa inyo para kay Jehova, sa pangitain ako magpapakilala sa kaniya. Sa panaginip ako magsasalita sa kaniya. Hindi gayon sa aking lingkod na si Moises! Sa kaniya ipinagkakatiwala ang aking buong sambahayan. Bibig sa bibig akong nagsasalita sa kaniya, sa gayon ay ipinakikita sa kaniya, at hindi sa pamamagitan ng mga bugtong; at ang kaanyuan ni Jehova ang kaniyang namamasdan. Bakit nga hindi kayo natakot na magsalita laban sa aking lingkod, laban kay Moises?" (Bil 12:6-8) Inilalarawan ng konklusyon ng aklat ng Deuteronomio ang natatanging katayuan ni Moises sa harap ni Jehova: "Ngunit wala pang bumabangong propeta sa Israel na gaya ni Moises, na nakilala ni Jehova nang mukhaan, kung tungkol sa lahat ng mga tanda at mga himala na pinagsuguan sa kaniya ni Jehova na gawin sa lupain ng Ehipto kay Paraon at sa lahat ng kaniyang mga lingkod at sa kaniyang buong lupain, at may kinalaman sa buong malakas na kamay at sa lahat ng dakilang bagay na kasindak-sindak na ipinakita ni Moises sa paningin ng buong Israel."—Deu 34:10-12.

Ayon sa mga salita ni Jehova, si Moises, bagaman hindi niya literal na nakita ang mismong persona ni Jehova, gaya ng nabanggit na, ay nagkaroon ng mas tuwiran, palagian, at matalik na kaugnayan kay Jehova kaysa kaninumang propeta na nauna kay Jesu-Kristo. Ang pananalita ni Jehova na: "Bibig sa bibig akong nagsasalita sa kaniya," ay nagsiwalat na personal na nakipag-usap kay Moises ang Diyos (sa pamamagitan ng mga anghel, na nakalalapit sa mismong presensiya ng Diyos; Mat 18:10). (Bil 12:8) Bilang tagapamagitan ng Israel, tinamasa niya ang isang halos patuluyan at tuwirang pakikipagtalastasan. Anumang oras ay maaari niyang iharap ang mga suliraning nagsasangkot sa buong bansa at tanggapin ang sagot ng Diyos. Ipinagkatiwala ni Jehova kay Moises 'ang Kaniyang buong sambahayan,' anupat ginamit si Moises bilang kaniyang matalik na kinatawan sa pag-oorganisa sa bansa. (Bil 12:7; Heb 3:2, 5) Ipinagpatuloy lamang ng sumunod na mga propeta ang pagtatayo sa ibabaw ng pundasyon na inilatag sa pamamagitan ni Moises.

Ang paraan ng pakikitungo ni Jehova kay Moises ay talagang kahanga-hanga anupat para bang aktuwal na nakita ni Moises ang Diyos, sa halip na basta nagkaroon lamang ng isang pangitain sa isip o isang panaginip na doo'y narinig niyang magsalita ang Diyos, na siyang karaniwang paraan ng pakikipagtalastasan ng Diyos sa kaniyang mga propeta. Ang mga pakikipag-ugnayan ni Jehova kay Moises ay totoong-totoo anupat tumugon si Moises na para bang nakita niya "ang Isa na di-nakikita." (Heb 11:27) Maliwanag na ang naging impresyon kay Moises ay katulad ng epekto kay Pedro ng pangitain ng pagbabagong-anyo pagkaraan ng maraming siglo. Ang pangitain ay totoong-totoo kay Pedro kung kaya nagsimula siyang makibahagi roon, anupat nagsalita siya nang hindi natatanto ang kaniyang sinasabi. (Luc 9:28-36) At ang apostol na si Pablo ay nagkaroon din ng isang pangita-

in na totoong-totoo anupat nang maglaon ay sinabi niya tungkol sa kaniyang sarili: “Kung sa katawan man ay hindi ko alam, o kung sa labas ng katawan ay hindi ko alam; alam ng Diyos.”—2Co 12:1-4.

Sa isang antas, ang pambihirang tagumpay ni Josue sa pagtatatag sa Israel sa Lupang Pangako ay walang alinlangang dahil sa maiinam na katangiang naikintal sa kaniya ng pagsasanay at halimbawa ni Moises. Si Josue ay lingkod ni Moises “mula sa kaniyang pagkabinata.” (Bil 11:28) Maliwanag na siya ay naging kumandante ng hukbo sa ilalim ni Moises (Exo 17:9, 10) at malapít kay Moises bilang tagapaglingkod nito sa maraming pangyayari.—Exo 24:13; 33:11; Deu 3:21.

Lumarawan kay Jesu-Kristo. Binanggit ni Jesu-Kristo na sumulat si Moises tungkol sa kaniya, sapagkat sa isang pagkakataon ay sinabi niya sa kaniyang mga kalaban: “Kung pinaniwalaan ninyo si Moises ay paniniwalaan ninyo ako, sapagkat ang isang iyon ay sumulat tungkol sa akin.” (Ju 5:46) Noong minsang kasama niya ang kaniyang mga alagad, “pasimula kay Moises at sa lahat ng mga Propeta ay binigyang-kahulugan niya sa kanila ang mga bagay na may kinalaman sa kaniyang sarili sa lahat ng Kasulatan.”—Luc 24:27, 44; tingnan din ang Ju 1:45.

Kabilang sa mga isinulat ni Moises tungkol kay Kristo Jesus ang mga salitang ito ni Jehova: “Isang propeta ang ibabangon ko para sa kanila mula sa gitna ng kanilang mga kapatid, na tulad mo; at ilalagay ko nga sa kaniyang bibig ang aking mga salita, at tiyak na sasalitain niya sa kanila ang lahat ng iuutos ko sa kaniya.” (Deu 18:18, 19) Nang sipiin ng apostol na si Pedro ang hulang ito, tiniyak niya na tumutukoy ito kay Jesu-Kristo.—Gaw 3:19-23.

Sa maraming paraan ay may pagkakatulad ang dalawang dakilang propetang ito, sina Moises at Jesu-Kristo. Noong sila'y mga sanggol pa, kapuwa sila nakatakas sa lansakang pagpatay na iniutos ng mga pinuno noong kani-kanilang panahon. (Exo 1:22; 2:1-10; Mat 2:13-18) Si Moises ay tinawag mula sa Ehipto kasama ang “panganay” ni Jehova, ang bansang Israel, na si Moises ang lider. Si Jesus ay tinawag mula sa Ehipto bilang ang panganay na Anak ng Diyos. (Exo 4:22, 23; Os 11:1; Mat 2:15, 19-21) Kapuwa sila nag-ayuno nang 40 araw sa ilang. (Exo 34:28; Mat 4:1, 2) Kapuwa sila dumating sa pangalan ni Jehova, anupat ang pangalan mismo ni Jesus ay nangangahulugang “Si Jehova ay Kaligtasan.” (Exo 3:13-16; Mat 1:21; Ju 5:43) Tulad ni Moises, ‘ipinahayag ni Jesus ang pangalan ni Jehova.’ (Deu 32:3; Ju 17:6, 26) Kapuwa sila natatangi sa kaamuan at kapakumbabaan. (Bil 12:3; Mat 11:28-30) Kapuwa sila may lubhang nakakukumbinsing mga kredensiyal na nagpapakitang isinugo sila ng Diyos—iba't ibang uri ng kagila-gilalas na mga himala, anupat nahigitan ni Jesu-Kristo si Moises sa pamamagitan ng pagbuhay-muli sa mga patay.—Exo 14:21-31; Aw 78:12-54; Mat 11:5; Mar 5:38-43; Luc 7:11-15, 18-23.

Si Moises ang tagapamagitan ng tipang Kautusan sa pagitan ng Diyos at ng bansang Israel. Si Jesus naman ang Tagapamagitan ng bagong tipan sa pagitan ng Diyos at ng “banal na bansa,” ang espirituwal na “Israel ng Diyos.” (1Pe 2:9; Gal 6:16; Exo 19:3-9; Luc 22:20; Heb 8:6; 9:15) Kapuwa sila naglingkod bilang hukom, tagapagbigay-kautusan, at lider. (Exo 18:13; 32:34; Dan 9:25; Mal 4:4; Mat 23:10; Ju 5:22, 23; 13:34; 15:10) Si Moises ay inatasan bilang katiwala at napatunayang tapat sa kaniyang pagiging katiwala sa ‘sambahayan ng Diyos,’ samakatuwid ay ang bansa, o kongregasyon, ng Israel. Si Jesus naman ay nagpakita ng katapatan sa sambahayan ng Diyos na itinayo niya bilang Anak ng Diyos, samakatuwid ay ang bansa, o kongregasyon, ng espirituwal na Israel. (Bil 12:7; Heb 3:2-6) At maging sa kamatayan ay may pagkakatulad sila: Kapuwa pinaglaho ng Diyos ang mga katawan nina Moises at Jesus.—Deu 34:5, 6; Gaw 2:31; Jud 9.

Sa pagtatapos ng 40-taóng paninirahan ni Moises sa ilang, habang pinapastulan niya ang kawan ng kaniyang biyenan, ang anghel ng Diyos ay makahimalang nagpakita sa kaniya sa apoy ng isang tinikang-palumpong sa paanan ng Bundok Horeb. Doon siya inatasan ni Jehova na iligtas ang Kaniyang bayan mula sa Ehipto. (Exo 3:1-15) Sa gayon ay hinirang ng Diyos si Moises bilang Kaniyang propeta at kinatawan, at si Moises ay matatawag nang isang pinahiran, o “Kristo.” Upang matamo ang natatanging posisyong iyon, kinailangang iwan ni Moises ang “mga kayamanan ng Ehipto” at hayaang siya'y “mapagmalupitan kasama ng bayan ng Diyos” at sa gayon ay dumanas ng kadustaan. Ngunit para kay Moises, ang gayong ‘kadustaan ng Kristo’ ay kayamanan na nakahihigit kaysa sa lahat ng yaman ng Ehipto.—Heb 11:24-26.

Katulad din nito ang nangyari kay Jesu-Kristo. Noong ipanganak siya sa Betlehem, ipinatalastas ng anghel na siya ay magiging “isang Tagapagligtas, na siyang Kristo na Panginoon.” Siya ay naging Kristo, o Pinahiran, matapos siyang bautismuhan ng propetang si Juan sa Ilog Jordan. (Luc 2:10, 11; 3:21-23; 4:16-21) Pagkatapos nito ay kinilala niya na siya “ang Kristo,” o Mesiyas. (Mat 16:16, 17; Mar 14:61, 62; Ju 4:25, 26) Itinuon din ni Jesu-Kristo ang kaniyang mata sa gantimpala at hinamak ang kahihiyang ibinunton sa kaniya ng mga tao, gaya ng ginawa ni Moises. (Fil 2:8, 9; Heb 12:2) Ang

kongregasyong Kristiyano ay binabautismuhan sa Lalong Dakilang Moises na ito—kay Jesu-Kristo, ang inihulang Propeta, Tagapagpalaya, at Lider. —1Co 10:1, 2.

MOLADA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magsilang; maging ama ni; magluwal"]. Isa sa mga lunsod sa timugang Juda na itinakda sa Simeon. Nanatili ang Molada sa kamay ng tribong ito hanggang noong panahon ng paghahari ni David. (Jos 15:21, 26; 19:1, 2; 1Cr 4:24, 28, 31) Pagkatapos ng pagkatapon, muling tinirahan ng mga Judeano ang lugar na ito.—Ne 11:25, 26.

Ang lokasyon ng Molada ay hindi pa natutukoy nang tiyakan.

MOLEC [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mamahala bilang hari" o "hari," ngunit kapareho ng mga patinig ng *bo'sheth,* "kahihiyan," anupat nagpapahiwatig ng pagkamuhi]. Isang bathala na partikular na iniuugnay sa mga Ammonita. (1Ha 11:5, 7, 33) Posibleng siya rin si Moloc (Gaw 7:43; ihambing ang Am 5:26) at si Milcom. (1Ha 11:5, 33) Sa Jeremias 32:35, si Molec ay tinukoy sa isang paralelismo kasama ni Baal, na nagpapahiwatig na ang mga ito ay magkaugnay, kung hindi man iisa. Ipinapalagay ng maraming awtoridad na ang "Molec" ay titulo sa halip na pangalan ng isang espesipikong bathala, at dahil dito, may mga nagsasabi na ang katawagang "Molec" ay maaaring hindi lamang sa iisang diyos ikinapit.

Ipinapalagay ng karamihan na ang Malcam na tinutukoy sa 2 Samuel 12:30 at 1 Cronica 20:2 ay ang imaheng idolo ng Ammonitang diyos na si Milcom, o Molec, bagaman ang terminong Hebreo para sa "Malcam" ay maaaring isalin bilang "kanilang hari." (Ihambing ang *KJ; AS.*) Sa mas naunang ulat ng Bibliya, tinukoy ang Ammonitang hari sa pamamagitan ng kaniyang pangalang Hanun. (2Sa 10:1-4) Kaya naman, makatuwirang isipin na Hanun, at hindi Malcam, ang pangalang nasa rekord ng Kasulatan kung ang tinutukoy ay ang hari at hindi ang idolo. Ipinapalagay rin na malayong mangyari na ang isang hari ay magsusuot ng korona na tumitimbang nang mga 34 na kg (92 lb t). Dahil dito, iminumungkahi na pansamantala lamang ipinatong ni David sa kaniyang ulo ang korona ni Malcam, marahil ay para ipahiwatig na nagtagumpay siya laban sa huwad na diyos na iyon. Ayon sa mababasa sa Targum, na siyang tinularan ng maraming tagapagsalin, mayroon lamang iisang mahalagang hiyas ang korona. Dahil dito ay nagkaroon ng palagay na ang mahalagang hiyas na iyon, at hindi ang mismong korona, ang napasaulo ni David.

Paghahain ng mga Anak kay Molec. Sa kautusan ng Diyos sa Israel, parusang kamatayan ang itinakda para sa sinuman, kahit sa naninirahang dayuhan, na magbibigay ng kaniyang supling kay Molec. (Lev 20:2-5) Sa kabila nito, ang mga apostatang Israelita, kapuwa sa kaharian ng Juda at sa sampung-tribong kaharian, ay nagparaan ng kanilang mga supling sa apoy.—2Ha 17:17, 18; Eze 23:4, 36-39.

Ipinapalagay ng ilan na ang 'pagpaparaan sa apoy' para kay Molec ay tumutukoy sa isang ritwal ng pagpapadalisay na sa pamamagitan nito'y itinatalaga o iniaalay kay Molec ang mga anak. Inuunawa naman ng iba na ito'y tumutukoy sa aktuwal na paghahain. Walang alinlangan na talagang naghain noon ng kanilang mga anak ang mga Canaanita at ang mga apostatang Israelita. (Deu 12:31; Aw 106:37, 38) Halimbawa, si Haring Ahaz ng Juda ay 'nagsunog ng kaniyang mga anak ["anak," *Sy*] sa apoy.' (2Cr 28:3) Ganito ang mababasa sa katulad na ulat na nasa 2 Hari 16:3: "Maging ang kaniyang sariling anak ay pinaraan niya sa apoy." Ipinakikita nito na kung minsan, ang 'pagpaparaan sa apoy' ay singkahulugan ng paghahain. Gayunman, malamang na iba-iba rin ang paraan ng pagsamba kay Molec sa iba't ibang lugar. Halimbawa, dahil sa impluwensiya ng kaniyang mga asawang banyaga, si Haring Solomon ay nagtayo ng matataas na dako para kay Molec at sa iba pang mga bathala, ngunit noon lamang panahon ni Ahaz nabanggit ang tungkol sa paghahain ng mga anak. (1Ha 11:7, 8) Kung ang kasuklam-suklam na gawaing ito ay dati nang ginagawa, tiyak na noon pa man ay tinuligsa na ito kasama ng iba pang anyo ng idolatriyang ginagawa noong namamahala ang iba't ibang mga hari. Dahil dito, naniniwala ang ilang komentarista na ang pananalitang 'paraanin sa apoy' ay orihinal na kumakapit sa isang ritwal ng pagpapadalisay ngunit nang maglaon ay tumukoy na rin sa aktuwal na paghahain.

Maliwanag na "ang pagpaparaan" para kay Molec na binanggit sa talababa sa Levitico 18:21 ay tumutukoy sa pagtatalaga o pag-aalay ng mga anak sa huwad na diyos na ito. Ganito ang iba't ibang pagkakasalin sa tekstong ito: "Huwag ibigay ang sinuman sa iyong mga anak para isakripisyo kay Molek." (*BSP*) "At huwag kang magbibigay ng iyong binhi, na iyong palilipatin kay Moloch sa pamamagitan ng apoy." (*AS-Tg*) "Huwag mong ihahandog kay Moloc ang alinman sa iyong mga anak." (*MB*) "Huwag mong pahihintulutang italaga kay Molec ang sinuman sa iyong supling."—*NW.*

Tanging sina Ahaz at Manases ang mga hari ng Juda na sinasabing nagparaan ng kanilang mga supling sa apoy. Gayunman, dahil sa pagtataguyod ng dalawang haring ito sa paghahain ng mga anak, maliwanag na lumaganap ang gawaing ito sa gitna ng mga Israelita. (2Ha 16:3; 21:6; Jer 7:31; 19:4, 5;

32:35; Eze 20:26) Sa ilang pagkakataon, posibleng pinapatay muna nila ang mga bata, sa halip na sunugin nang buháy.—Eze 16:20, 21.

Upang huwag nang paraanin ng mga tao ang kanilang mga anak sa apoy, dinungisan ni Haring Josias ang Topet, na pangunahing sentro ng pagsamba kay Molec sa Juda. (2Ha 23:10-13) Subalit hindi nito lubusang napawi ang gawaing iyon. Sinabi ni Ezekiel, na nagsimulang maglingkod bilang propeta 16 na taon pagkamatay ni Josias, na umiiral ang gawaing iyon noong kaniyang mga araw.—Eze 20:31.

Ipinapalagay na ang Molec na pinaghahainan ng mga bata ay anyong tao subalit may ulo ng toro. Sinasabi na ang imahen ay pinaiinit hanggang sa magbaga at ang mga bata ay inihahagis sa nakaunat na mga bisig nito, sa gayo'y nahuhulog sa nagliliyab na hurno sa ibaba. Ang ideyang ito ay batay sa paglalarawan ng Griegong istoryador na si Diodorus Siculus ng unang siglo B.C.E. hinggil kay Cronos o Moloc ng Cartago.—*Diodorus of Sicily,* XX, 14, 4-6.

Tungkol sa pagsasagawa ng astrolohiya may kaugnayan sa pagsamba kay Molec, tingnan ang ASTROLOGO.

MOLID [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magsilang; maging ama ni; magluwal"]. Isang lalaki ng Juda at inapo ni Hezron sa pamamagitan ni Jerameel. Si Molid ay anak ni Abisur sa asawa nitong si Abihail.—1Cr 2:4, 5, 9, 25-29.

MOLOC. Tingnan ang MOLEC.

MORE.

1. Noong panahon ni Abraham o bago pa nito, ang malalaking punungkahoy ng More ay nagsilbing isang kilaláng palatandaan na malapit sa Sikem at waring nagpatuloy iyon sa loob ng maraming siglo. (Gen 12:6; Deu 11:30; marahil ay tinukoy rin sa Gen 35:4; Jos 24:25, 26; Huk 9:6.) Iniuugnay ng ilang iskolar ang "malaking punungkahoy ng Meonenim" sa "malalaking punungkahoy ng More." (Huk 9:37) Marahil ay "More" ang pangalan ng orihinal na may-ari ng lupaing malapit sa Sikem at iyon ay may isang prominenteng punungkahoy o isang kalipunan o taniman ng malalaking punungkahoy.

2. Pangalan ng isang burol. Sa kapaligiran nito ay tinalo ni Gideon ang mga Midianita. (Huk 7:1) Karaniwang ipinapalagay na ang burol na ito ay ang kalbo at kulay-abong tagaytay ng Jebel Dahi (Giv'at Ha-More), na mga 8 km (5 mi) sa H ng iminumungkahing lokasyon ng balon ng Harod.

MORESET, MORESET-GAT [Pag-aari ng Gat]. Lumilitaw na bayan ng propetang si Mikas. (Jer 26:18; Mik 1:1) Ang Tell el-Judeideh (Tel Goded), na mga 35 km (22 mi) sa TK ng Jerusalem at mga 10 km (6 na mi) sa TS ng Gat, ay isang posibleng lokasyon nito. Ipinahihiwatig ng tambalang pangalang Moreset-gat (Mik 1:14) na sa paanuman, ang lunsod na ito'y naugnay sa Gat. Marahil ay pinamunuan ito ng Filisteong lunsod na iyon, yamang may iba pang mga lugar na nakontrol ang mga Filisteo bukod sa kanilang limang pangunahing lunsod (isa ang Gat sa limang iyon).—1Sa 6:18; 27:5.

Itinuturing ng ilan na ang Mikas 1:14 ay isang pagbibigay ng dobleng kahulugan sa pangalang Moreset (na nangangahulugang "Pag-aari"). Sa tekstong ito, ang terminong Hebreo para sa "pamamaalam na mga kaloob" ay tumutukoy sa isang tao o pag-aari na pansamantala o permanenteng isinuko o pinaalis. Kaayon nito, mawawalay sa Sion (Mik 1:13) ang lunsod na ito, at ang Moreset din mismo ang magsisilbing "pamamaalam na mga kaloob."

MORIA. Pangalan ng mabato at mataas na lugar na pinagtayuan ni Solomon ng maringal na templo para kay Jehova. Bago nito, binili ng kaniyang amang si David ang lugar na ito sa Jebusitang si Arauna (Ornan) upang pagtayuan ng altar, ayon sa tagubilin ng Diyos para matigil ang salot na bunga ng kasalanan ni David may kaugnayan sa pagkuha ng sensus.—2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28; 2Cr 3:1; tingnan ang ARAUNA.

Sa sinaunang tradisyong Judio, ang dakong kinaroroonan ng templo ay iniuugnay sa bundok na nasa "lupain ng Moria" kung saan tinangkang ihandog ni Abraham si Isaac, ayon sa utos ng Diyos. (Gen 22:2; tingnan ang *Jewish Antiquities,* VII, 329-334 [xiii, 4].) Mangangahulugan ito na ang bulubunduking rehiyon sa palibot ng Jerusalem ay ang "lupain ng Moria." Mula sa Beer-sheba, naglakbay si Abraham patungo sa "lupain ng Moria," at noong ikatlong araw, nakita niya mula sa malayo ang lugar na iyon na tinukoy ng Diyos.—Gen 21:33, 34; 22: 4, 19.

May mga tumututol na iugnay ang Bundok Moria sa kinaroroonan ng templo sa Jerusalem, dahil sa distansiya nito mula sa Beer-sheba at dahil hindi ito makikita "mula sa malayo." Ngunit si Abraham ay "patungo sa *lupain* ng Moria" nang maglakbay siya. Noong unang araw, si Abraham ay bumangon nang maaga, siniyahan niya ang kaniyang asno, nagsibak siya ng kahoy, ipinasan ito sa hayop, at nagsimulang maglakbay. (Gen 22:2, 3) Nang 'ikatlong araw ay itiningin ni Abraham ang kaniyang mga mata at nakita niya ang dako [ang *lupain* ng Moria] mula sa malayo.' Kaya nga, noong ikalawang araw lamang buong-araw na naglakbay si Abraham. Tungkol sa pagiging nakikita ng Bundok Moria at sa distansiya ng paglalakbay patungo roon, ganito ang sinabi ng *The Illustrated Bible Dictionary:* "Gayunman, ang distansiya mula sa T Filistia hanggang sa Jerusalem

ay *mga* 80 km, na maaaring lakbayin nang 3 araw, at sa Genesis ang lugar na tinutukoy ay hindi isang 'bundok Moria' kundi isang bundok sa lupain na may gayong pangalan, at ang kabundukang kinatatayuan ng Jerusalem ay nakikita sa malayo. Samakatuwid, walang dahilan upang mag-alinlangan na ang paghahain ni Abraham ay nangyari sa kinaroroonan ng Jerusalem nang maglaon, kung hindi man sa burol ng Templo." (Inedit ni J. Douglas, 1980, Tomo 2, p. 1025) Posible rin na aabot nang mahigit sa dalawang araw ang paglalakad nang mga 80 km (50 mi) mula Beer-sheba hanggang Bundok Moria.

Noong panahon ni Abraham, maliwanag na ang Bundok Moria ay malayo sa Salem. Kaya naman, hindi makikita ng mga tumatahan sa lunsod ang tangkang paghahain kay Isaac. Walang ulat na nasaksihan nila ito o na nagtangka silang makialam. Pagkalipas ng maraming siglo, waring naging liblib na lugar ang Bundok Moria yamang isang giikan ang naroroon noong mga araw ni David. Gayunman, walang binanggit na gusali sa lugar na iyon. —2Cr 3:1.

Sa ngayon, ang dambanang Islam na kilala bilang Dome of the Rock, ay nasa ibabaw ng Bundok Moria. —Tingnan ang JERUSALEM (Noong Bandang Huli).

MOSA [Isang Paglabas].

1. Isang inapo ni Juda at anak ni Caleb sa kaniyang babaing si Epa.—1Cr 2:46.

2. Isang Benjamita at inapo ni Haring Saul. Siya ay anak ni Zimri at ama ni Binea.—1Cr 8:33-37; 9:42, 43.

MOSERA, MOSEROT. Ang lugar kung saan nagkampo ang mga Israelita noong mamatay si Aaron. (Deu 10:6) Maliwanag na malapit ito sa Bundok Hor (kung saan namatay si Aaron). Gayunman, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. (Bil 33:38) Ang anyong pangmaramihan ng Mosera, "Moserot," ay lumilitaw sa Bilang 33:30, 31 at waring tumutukoy sa mas naunang kampamento roon ng mga Israelita.

MOZA [Sinaid (Pinisa; Piniga)]. Isang Benjamitang lunsod. (Jos 18:21, 26) Itinuturing na ang sinaunang lugar na ito ay nasa o malapit sa Qalunyah (Mevasseret Ziyyon), isang nayon na mga 7 km (4.5 mi) sa KHK ng Temple Mount sa Jerusalem. Natagpuan sa Jerico at Tell en-Nasbeh ang mga hawakan ng banga na may tatak ng pangalang Moza.

MUHON. Nang manirahan ang mga Israelita sa Canaan, binigyan ng isang lote ng lupa ang bawat pamilya, at ang gayong mga ari-arian ay nilagyan ng mga palatandaan, o mga muhon. Hindi inilarawan ang mga ito sa Bibliya, ngunit ang mga ito ay maaaring mga poste, mga bato, o mga tudling pa nga sa lupa. Ang salitang Hebreo para sa "muhon" (*gevul'*) ay kapareho niyaong para sa "hangganan" at "teritoryo." (Gen 10:19; 47:21) Ang ilang muhon sa Palestina ay may mga inskripsiyong pagkakakilanlan. Makakakita rin ng magarbong mga inskripsiyon sa mga palatandaan, o mga batong hangganan, sa Ehipto at Mesopotamia. Halimbawa, isang batong hangganan ni Nabucodonosor I na may inskripsiyon ang natuklasan sa Nippur.

Ipinagbawal ng kautusan ni Jehova ang pag-uurong ng mga muhon. (Deu 19:14; tingnan din ang Kaw 22:28.) Sa katunayan, susumpain noon ang

Batong hangganan mula sa Susa na nagtatampok ng mga sagisag ng mga diyos ng Babilonya na sina Ishtar (bituin na may walong tulis), Sin (buwang gasuklay), at Shamash (bilog na araw)

mag-uurong ng “muhon ng kaniyang kapuwa.” (Deu 27:17) Yamang ang mga may-ari ng lupa ay karaniwang umaasa sa ani mula sa kanilang mga lote ng lupa, ang pag-uurong ng muhon ay mangangahulugan ng pagkakait sa isang tao ng ilang bahagi ng kaniyang panustos. Ang paggawa nito ay katumbas ng pagnanakaw at ganito ito minamalas noong sinaunang panahon. (Job 24:2) Ngunit may mga taong walang prinsipyo na nagkasala ng ganitong mga pang-aabuso, at ang mga prinsipe noong panahon ni Oseas ay itinulad sa mga nag-uurong ng hangganan.—Os 5:10.

Si Jehova ay makonsiderasyon sa mga nabalo at sa mga walang ama. Kaya naman sinasabi na gigibain niya ang bahay ng mga palalo, “ngunit itatatag niya ang hangganan ng babaing balo.” (Kaw 15:25) Pagkatapos ay sinasabi rin ng Kawikaan 23:10, 11: “Huwag mong iuurong ang sinaunang hangganan, at sa bukid ng mga batang lalaking walang ama ay huwag kang papasok. Sapagkat ang kanilang Manunubos ay malakas; siya mismo ang magtatanggol ng kanilang usapin sa iyo.”

MUKHA. Ang mga salitang Hebreo at Griego para sa “mukha” (sa Heb., *pa·neh′;* sa Gr., *pro′so·pon*) ay ginagamit sa iba’t ibang diwa, gaya rin ng salitang Tagalog.

Kadalasang tumutukoy ito sa literal na mukha, ang harapang bahagi ng ulo. (Gen 50:1; Mat 6:16, 17; San 1:23) Sa katulad na paraan, maaari itong tumukoy sa harapan o unahang bahagi ng anumang bagay. (Exo 26:9; 2Sa 10:9; Eze 2:9, 10, kung saan ang terminong Hebreo para sa “mukha” ay isinasaling “pinakaharap,” o “harap.”) O maaaring ang tinutukoy nito ay ang ibabaw (Isa 14:21; Job 38:30; Gaw 17:26) o panlabas na kaanyuan ng isang bagay. —Luc 12:56; San 1:11.

Saloobin o Katayuan. Ang mga ekspresyon ng mukha ng isang tao ay mahalagang palatandaan ng kaniyang saloobin at damdamin. Kaya naman ang “mukha” ay madalas gamitin upang ilarawan ang saloobin ng Diyos at ng tao sa ilalim ng iba’t ibang kalagayan o upang ipahiwatig ang katayuan ng isa mula sa pangmalas ng Diyos o ng iba. Narito ang ilang malimit na paggamit:

Ang *‘paghanap sa mukha’* ay nangangahulugan ng paghiling ng pahintulot na humarap sa isa, maaaring sa Diyos o sa isang makalupang tagapamahala, anupat namamanhik ukol sa mapagbiyayang pansin o tulong. (Aw 24:6; 27:8, 9; 105:4; Kaw 29:26; Os 5:15) May kasabihan ang mga Hebreo na *‘pagtataas ng mukha ng iba,’* nangangahulugan ng ‘pagpapakita ng konsiderasyon’ sa isang iyon.—1Sa 25:35; tingnan ang KAWALANG-PAGTATANGI.

Ang *‘pagpapalambot sa mukha ng iba’* ay nagpapahiwatig ng pagpapahupa sa galit nito o pagtatamo ng kaniyang lingap at kabutihang-loob.—Exo 32:11; Aw 119:58.

Ang *‘pagpapasinag ng mukha ng isa’* sa iba ay nagpapakita ng lingap (Bil 6:25; ihambing ang Aw 80:7), at ang *‘paglalagay sa isang tao sa harap ng mukha ng isa’* ay tumutukoy sa mapagbiyayang pansin.—Aw 41:12; ihambing ang Aw 140:13.

Ang *“mukhaan”* ay maaaring tumukoy sa matalik na pagsasamahan o pagtatalastasan. Sa gayon, si Moises ay nagkapribilehiyo na magkaroon ng gayong malapít na kaugnayan sa Diyos at magamit nang lubusan ng Diyos anupat tinukoy siya bilang isang propeta “na nakilala ni Jehova nang mukhaan.” (Deu 34:10-12) Bagaman sinasabi na nakita ni Moises “ang kaanyuan ni Jehova” at na nakipag-usap si Jehova sa kaniya nang “bibig sa bibig,” gayunma’y hindi kailanman literal na nakita ni Moises ang mukha ni Jehova. Sa halip, gaya ng ipinakikita ng konteksto, ang saligan ng gayong pananalita ay ang pakikipag-usap ng Diyos kay Moises sa pamamagitan ng mga anghel na tagapagsalita sa hayagan at berbal na pakikipagtalastasan (sa halip na sa pamamagitan ng mga pangitain o mga panaginip). (Bil 12:6-8; Exo 33:20; Gaw 7:35, 38; Gal 3:19; ihambing ang Gen 32:24-30; Os 12:3, 4.) Ipinaalaala ni Moises sa Israel na ang Diyos ay nakipag-usap nang “mukhaan” sa kanila, yamang narinig nila ang malakas na tinig sa Sinai, bagaman hindi nila aktuwal na nakita si Jehova.—Deu 5:4; 4:11-15; Heb 12:19.

Sa kabaligtaran naman, bago naging tao si Jesus, personal niyang nakasama ang Ama, at itinawag-pansin niya na nakikita rin ng mga anghel, na mga espiritung anak ng Diyos, “ang mukha” ng Diyos, habang naglilingkod sila sa kaniyang makalangit na mga korte. (Ju 1:18; 8:57, 58; Mat 18:10; ihambing ang Luc 1:19.) Sa takdang panahon, makikita rin niyaong mga tinawag upang maging mga kasamang tagapagmana ni Kristo sa langit ang Diyos na Jehova.—1Ju 3:1-3.

Nang paghambingin ng apostol na si Pablo ang pagkaunawa ng sinaunang kongregasyong Kristiyano sa layunin ng Diyos at ang lubos na kaunawaang tatamuhin nila pagkatanggap nila ng kanilang makalangit na gantimpala, at nang maunawaan niya ang layunin ng Diyos sa kabuuan nito habang natutupad ang hula, sinabi niya: “Sapagkat sa kasalukuyan ay nakakakita tayo ng malabong anyo sa pamamagitan ng salaming metal, ngunit pagkatapos ay magiging mukhaan na.”—1Co 13:12; ihambing ang 2Co 3:18; 4:6.

Ang pagsasalita sa isa o paggawa ng anumang bagay sa kaniya *“nang mukhaan”* ay nagpapahiwatig ng prangka at harapang komprontasyon (Deu 7:10; Job 21:31), at sa negatibong diwa ay maaari itong magpahiwatig ng kapangahasan o kawalang-galang.

(Job 1:11; Isa 65:3) Ang isang kahawig na pananalita ay ang *'pagsaway ng mukha.'*—Aw 80:16.

Ang *'pagtutuon o paghaharap ng mukha ng isa'* ay may diwa ng pagtingin sa isang tunguhin, layunin, o pagnanais (Gen 31:21; 1Ha 2:15; 2Ha 12:17), at mayroon itong diwa ng masidhing intensiyon at determinasyon. (2Cr 20:3; Dan 11:16-19; Luc 9:51-53) 'Itinalaga ni Daniel ang kaniyang mukha kay Jehova' sa diwa na masikap niyang hinanap ang Diyos, anupat umaasa sa Kaniyang tulong. (Dan 9:3; ihambing ang 2Co 1:11.) Kadalasang mababanaag sa mukha ang matibay na determinasyon sa pamamagitan ng pagtitiim ng mga labi at panga, gayundin sa pagtitig. Hinggil kay Isaias, 'ginawa niyang parang batong pingkian ang kaniyang mukha' dahil sa kaniyang determinasyon na huwag siyang mailihis ng mga kaaway mula sa ministeryong iniatas sa kaniya. (Isa 50:7) Hinggil naman sa mapaghimagsik na mga Judeano, "ang kanilang mga mukha ay ginawa nilang matigas pa kaysa sa malaking bato" dahil sa kanilang pagmamatigas at pagtangging tumanggap ng pagtutuwid. (Jer 5:3) Sa kabilang dako, ang 'pagtatalaga ni Jehova ng kaniyang mukha laban' sa mga lumalabag sa kaniyang matuwid na kautusan ay nangangahulugan ng pagtatakwil at paghatol sa kanila, na humahantong sa kapahamakan o kamatayan.—Lev 17:10; 20:3-6; Jer 21:10; ihambing ang 1Pe 3:12.

Ang *'pagkukubli ng mukha'* ay may iba't ibang kahulugan, depende sa kalagayan. Ang pagkukubli ng Diyos na Jehova ng kaniyang mukha ay kadalasang nangangahulugan ng pagkakait ng kaniyang lingap o ng kaniyang umaalalay na kapangyarihan. Maaaring resulta ito ng pagsuway ng isang indibiduwal o ng isang kalipunan ng mga tao, gaya ng bansang Israel. (Job 34:29; Aw 30:5-8; Isa 54:8; 59:2) Sa ilang kalagayan, maaari itong mangahulugan na si Jehova ay nagpipigil na isiwalat ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng pagkilos o pagsagot, anupat hinihintay ang kaniyang takdang panahon. (Aw 13:1-3) Nang hilingin ni David na, "Ikubli mo ang iyong mukha mula sa aking mga kasalanan," siya'y namamanhik sa Diyos na pagpaumanhinan o isaisantabi ang gayong mga pagsalansang.—Aw 51:9; ihambing ang Aw 10:11.

Ang pagkukubli, o pagtatakip, ng isang tao o ng isang anghel ng kaniyang mukha ay maaaring magpahayag ng kapakumbabaan o mapitagang pagkatakot at paggalang. (Exo 3:6; 1Ha 19:13; Isa 6:2) Maaari rin itong maging tanda ng pagdadalamhati. (2Sa 19:4) Sa kabaligtaran, may-kabulaanang ipinahiwatig ni Elipaz na naging mapagmataas si Job dahil sa kasaganaan nito, anupat, sa diwa, 'tinatakpan niya ang kaniyang mukha ng kaniyang katabaan.' (Job 15:27) Gaya sa kalagayan ni Haman, kapag tinakpan ng iba ang mukha ng isa, maaari itong mangahulugan ng kahihiyan at posibleng pati ng kapahamakan.—Es 7:8; ihambing ang Aw 44:15; Jer 51:51.

Ang *'pagtatalikod ng mukha'* o *'hindi paghaharap ng mukha'* ay maaaring magpahiwatig ng mapang-insultong pagwawalang-bahala o paghamak. (2Cr 29:6; Jer 2:27; 32:33) Ipinakikita ng Diyos ang kaniyang paghamak sa mga tumatanggi sa kaniyang payo sa pamamagitan ng paghaharap sa kanila ng "likod, at hindi mukha," sa kanilang araw ng kasakunaan.—Jer 18:17.

Ang *'pagdura sa mukha'* ng iba ay tahasang nagpapakita ng pagdusta o panghihiya.—Bil 12:14; Deu 25:9; Isa 50:6; Mat 26:67.

Ang Persona, Pagkatao o Presensiya ng Isa. Yamang ang mukha ang pinakanatatanging bahagi ng katawan ng isang tao, anupat ipinakikilala siya nito nang higit kaysa sa alinpamang bahagi ng katawan at dito rin higit na nababanaag ang kaniyang personalidad, ang salitang "mukha" ay ginagamit kung minsan bilang metonimya para sa persona o pagkatao ng isa. Halimbawa, tingnan ang 2 Samuel 7:9; 17:11; at Gawa 3:19, kung saan ang mga pananalitang "sa harap mo" (sa pariralang "mula sa harap mo"), "iyong sariling pagkatao," at "persona" ay nagmula sa orihinal na mga salitang Hebreo o Griego para sa "iyong mukha" o "mukha."

Sa Hebreo, ang "tinapay na pantanghal" sa tabernakulo ay literal na tinatawag na tinapay ng mukha (Exo 25:30), samakatuwid nga, iyon ang tinapay ng presensiya ni Jehova. Idiniriin ng pananalitang ito ang kaniyang pagiging malapít sa bayan gaya ng isinasagisag sa santuwaryo.

Iba Pang mga Paggamit at mga Termino. Kung minsan, ang terminong Griego para sa "mukha" (*pro'so·pon*) ay tumutukoy sa "panlabas na kaanyuan" ng isang tao, dahil sa kaniyang kayamanan o karukhaan, mataas na ranggo o mababang posisyon, at iba pang katulad na mga bagay.—Mat 22:16; 2Co 5:12; Gal 2:6.

Kung minsan, ang salitang Hebreo na *'aph* (ilong; mga butas ng ilong) ay tumutukoy sa *dakong nakapaligid* sa ilong at sa gayon ay isinasalin bilang "mukha," kadalasan ay may kinalaman sa pagyukod. (Gen 3:19; 19:1; 48:12) Ang Hebreong *'a'yin* (mata) naman ay ginagamit may kaugnayan kay Jehova kapag nagpapakita siya sa kaniyang bayan nang "mukhaan" sa makasagisag na paraan.—Bil 14:14, tlb sa *Rbi8*.

MULA [sa Heb., *pe'redh; pir·dah'* (mulang-babae)]. Ang mula [sa Ingles, *mule*] ay supling ng asnong lalaki at kabayong babae. Ang katawan ng mula ay kahawig ng sa kabayo, ngunit ang maikli at

malaking ulo nito, mahahabang tainga, maikling kilíng, maliliit na paa, at buntot na may mahahabang balahibo, ay mga katangian ng asno. Nagsanib sa mula (*Equus asinus mulus*) ang ilan sa magagandang katangian ng mga magulang nito: ang tibay at katatagan ng asno, at ang lakas, sigla, at tapang ng kabayo. Di-tulad ng kabayo, ang mula ay bihirang magkasakit, mas matiisin kapag nagdadala ng mabibigat na pasan, at mas mahaba ang buhay. Ang *hinny,* na supling naman ng barakong kabayo at asnong babae, ay mas maliit sa mula at hindi kasinlakas at kasingganda nito. Maliban sa iilang eksepsiyon, ang lalaki at babaing mula ay kapuwa baog.

Ang mga mula ay kasama sa mga kaloob na dinadala kay Solomon ng mga haring nagnanais makarinig ng kaniyang karunungan. (1Ha 10:24, 25; 2Cr 9:23, 24) Malamang na ang ibang mga mula ay galing sa mga negosyanteng gaya ng mga taga-Fenicia. (Eze 27:8, 9, 14) Noong panahon ni David, ang mga mula ay sinasakyan ng mga taong prominente. Ang mulang-babae ni David ay itinalagang gamitin ni Solomon noong papahiran siya sa Gihon bilang hari.—2Sa 13:29; 18:9; 1Ha 1:33, 34, 38, 39.

Ang mga mula ay pinahahalagahan bilang mga tagapagdala ng pasan. (2Ha 5:17; 1Cr 12:40) Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Isaias, sinabi ni Jehova na ang mga mula ay isa sa mga transportasyong magdadala ng kaniyang nangalat na bayan pabalik sa Jerusalem. (Isa 66:20) Kaya naman, kapansin-pansin na bilang katuparan ng hula, ang mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ay nagdala ng 245 mula, bukod pa sa ibang mga hayop na pantrabaho.—Ezr 2:66; Ne 7:68.

Ang mga tao ay pinapayuhang huwag maging mga taong walang pagkaunawa, tulad ng kabayo o mula na ang sigla ay kailangang supilin sa pamamagitan ng renda o ng preno.—Aw 32:9.

MULING-PAGLALANG. Tingnan ang PAGLALANG, NILALANG; TRIBO.

MUPIM. Isa sa "mga anak" ni Benjamin (Gen 46:21); maliwanag na siya rin si Sepupam (Bil 26:39), si Sepupan (1Cr 8:5), at si Supim (1Cr 7:12).

MURALYA. Isang bunton ng lupa o mga bato, o isang pader pa nga, na itinayo bilang isang kuta sa palibot ng isang lugar.

Ang muralyang pangubkob (sa Heb., *so·lelahʹ*) ay isang bunton ng lupa (at kung minsan, ng mga bato) na itinindig ng isang hukbo upang maging isang dahilig na pagsasampahan ng mga pambundol at iba pang mga kasangkapang pangubkob laban sa isang nakukutaang lunsod. (2Sa 20:15) Nagtindig ng isang muralyang pangubkob ang Asiryanong hari na si Senakerib laban sa Lakis. Ipinakikita ng mga paghuhukay sa Lakis na ang muralyang ito ay pangunahin nang binubuo ng mga bato na pinagdikit-dikit ng maraming argamasa. Gayunman, hindi nakapagtindig si Senakerib ng muralyang pangubkob laban sa Jerusalem.—2Ha 19:32.

Inihula na magtitindig si Nabucodonosor na hari ng Babilonya ng mga muralyang pangubkob laban sa Jerusalem at laban sa Tiro. (Jer 6:6; Eze 21:22; 26:7, 8) Makahulang inilarawan ang pagkubkob laban sa Jerusalem nang tagubilinan si Ezekiel na maglilok ng isang modelo ng Jerusalem sa isang laryo at magtayo ng isang muralyang pangubkob laban doon.—Eze 4:1, 2.

Lumilitaw na ang muralya (sa Heb., *ma·tsohrʹ*) na binanggit sa Zacarias 9:3, 4 ay tumutukoy sa matibay na kuta ng Tiro, na binubuo ng matataas na pader na yari sa malalaking bloke ng bato. Pagkatibay-tibay ng lunsod ng Babilonya, anupat mayroon itong panloob na muralya at panlabas na muralya na kapuwa yari sa mga laryo.—Tingnan ang BABILONYA Blg. 1.

Sa ilang kaso, ang muralya (sa Heb., *chehl*) na bahagi ng mga kuta ng isang lunsod ay gawa sa lupa na dinukal noong hukayin ang isang bambang sa palibot ng lunsod. Ang taas ng muralyang nalikha nang gawin ang bambang sa Hazor ay mga 15 m (50 piye). Dahil dito, ang tuktok ng muralya, kung susukatin mula sa sahig ng bambang, ay may taas na halos 30 m (100 piye). Ang lunsod ng Jerusalem ay may sariling mga kuta, kasama na rito ang isang muralya.—Aw 122:7; 48:13; tingnan ang KUTA.

Ang tulong o "kaligtasan" na mula sa Diyos ay maaaring maging isang tiyak na pananggalang, anupat maihahambing sa mga pader at muralya. Sa gayon, habang maliwanag na tinutukoy ang Jerusalem, sinasabi ng Isaias 26:1 kung ano ang gagawin ng Diyos na Jehova para sa lunsod: "Itinatalaga niya ang kaligtasan bilang mga pader at muralya."

MUSARANYA, MGA [sa Heb., *chaphar·pa·rohthʹ;* sa Ingles, *shrewmice*]. Maliliit at tulad-dagang mga hayop na nababalutan ng pino at maiikling balahibo. Ipinapalagay na ang termino para sa musaranya sa orihinal na wika ay halaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "maghukay." (Gen 26:15) Kaya naman iminumungkahi ng maraming iskolar na maaaring tumutukoy ito sa alinman sa sari-saring uri ng mga hayop na naghuhukay ng lungga, kabilang na ang daga, bubuwit, dagang-lupa, herboa, at mga katulad nito. Gayunman, ayon kina Koehler at Baumgartner, ang *chaphar·pa·rohthʹ* ay tumutukoy sa "mga musaranya."—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 322.

Ang mga musaranya ay may mahahaba at payat na nguso, maliliit na mata, at pabilog na mga tainga

na waring nilamukos. Palibhasa'y malalakas kumain, sa isang maghapon, kayang kainin ng mga musaranya ang dami ng pagkaing higit sa kanilang timbang. Ang pangunahing kinakain nila ay mga insekto at mga bulati, bagaman kumakain din sila ng maliliit na hayop na kasinlaki nila o mas malalaki pa, gaya ng mga bubuwit. Tinukoy ni I. Aharoni ang uri ng musaranya na binanggit sa Isaias 2:20 bilang *Crocidura religiosa.—Osiris,* Brugge, 1938, Tomo 5, p. 463.

MUSI. Apo ni Levi at anak ni Merari. (Exo 6:16, 19) Si Musi ay nagkaanak ng tatlong lalaki at pinagmulan ng isang pamilya na tinatawag na mga Musita.—1Cr 23:23; Bil 26:58.

MUSIKA. Isa sa mga kaloob ng Diyos na magagamit ng tao upang papurihan at pasalamatan ang kaniyang Maylalang at upang ipahayag ang kaniyang damdamin, ang kaniyang lungkot at saya. Noon, ang pag-awit ay partikular na naging prominente sa pagsamba sa Diyos na Jehova, ngunit gumanap din ng mahalagang papel ang musikang tugtugin, o instrumental. Hindi lamang ito isinaliw sa awit ng mga manganganta kundi pinaganda rin nito ang kanilang pag-awit. Kaya naman hindi kataka-taka na mula sa pasimula hanggang sa katapusan nito, maraming pagtukoy sa Bibliya kapuwa sa musikang awitin at sa musikang tugtugin, anupat ang mga ito ay maaaring mayroon o walang kaugnayan sa tunay na pagsamba.—Gen 4:21; 31:27; 1Cr 25:1; Apo 18:22.

Kasaysayan. Sa Bibliya, ang unang pagtukoy sa musika ay nang panahon bago ang Baha, noong ikapitong salinlahi mula kay Adan: "[Kay Jubal] nagpasimula ang lahat niyaong humahawak ng alpa at ng pipa." Maaaring inilalarawan nito ang pagkakaimbento ng unang mga panugtog o marahil ay ang pagtatatag pa nga ng isang uri ng propesyon ng mga manunugtog.—Gen 4:21.

Noong panahon ng mga patriyarka, waring naging mahalagang bahagi ng buhay nila ang musika, kung ibabatay sa pagnanais ni Laban na mamaalam kay Jacob at sa kaniyang mga anak na babae nang may awitan at tugtugan. (Gen 31:27) Nagkaroon ng awitan na may kasaliw na tugtugan nang ipagdiwang ang pagkaligtas sa Dagat na Pula at ang matagumpay na pagbabalik ni Jepte, ni David, at ni Saul mula sa pakikipagbaka.—Exo 15:20, 21; Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7.

Sa dalawang okasyon na dinala ang Kaban patungo sa Jerusalem, kasama noon ang mga manganganta at mga manunugtog. (1Cr 13:8; 15:16) Noong mga huling taon ng buhay ni David, pinatnubayan ni Jehova, sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Natan at Gad, ang pagtatatag ng organisasyong pangmusika para sa santuwaryo.—1Cr 23:1-5; 2Cr 29:25, 26.

Sa templo ni Solomon lubusang gumana ang organisasyong pangmusika na sinimulan ni David. Makikita ang karingalan at pagkakasari-sari ng musika noong ialay ang templo sa dahilang ang mga manunugtog pa lamang ng trumpeta ay 120 na. (2Cr 5:12, 13) Ngunit nang magpabaya ang bansa sa kanilang katapatan kay Jehova, naapektuhan ang lahat ng aspekto ng tunay na pagsamba, pati na ang musika. Gayunman, nang isagawa ng mga haring sina Hezekias at Josias ang kanilang mga reporma, at nang bumalik ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, gumawa ng mga pagsisikap upang muling itatag ang kaayusan sa musika na sinabi ni Jehova na nais niya. (2Cr 29:25-28; 35:15; Ezr 3:10) Nang maglaon, noong pasinayaan ni Nehemias ang pader ng Jerusalem, nakaragdag nang malaki sa kagalakan ng okasyon ang mga Levitang mang-aawit na sinaliwan ng lahat ng iba't ibang uri ng panugtog. (Ne 12:27-42) Bagaman wala nang sinasabi pa ang Kasulatan tungkol sa musika may kaugnayan sa pagsamba sa templo pagkaraan ng panahon ni Nehemias, binabanggit naman sa ibang mga rekord, gaya ng Talmud, na ang musika ay ginagamit sa templo hanggang noong wasakin ang Jerusalem noong 70 C.E.

Gaano karami ang mga tauhan na naglaan ng musika sa templo sa Jerusalem?

Kaugnay ng mga paghahanda para sa templo ni Jehova, ibinukod ni David ang 4,000 Levita para sa paglilingkod bilang mga mang-aawit at mga manunugtog. (1Cr 23:4, 5) Sa mga ito, 288 ang "sinanay sa pag-awit kay Jehova, ang lahat ay mga bihasa." (1Cr 25:7) Ang buong kaayusan ay nasa ilalim ng pangangasiwa ng tatlong mahuhusay na manunugtog, sina Asap, Heman, at Jedutun (lumilitaw na nagngangalan ding Etan). Yamang ang bawat isa sa mga lalaking ito ay inapo ng isa sa tatlong anak ni Levi na sina Gersom (ninuno ni Asap), Kohat (ninuno ni Heman), at Merari (ninuno ni Jedutun), kung gayon, nagkaroon ng kinatawan ang tatlong pangunahing Levitang pamilya sa organisasyong pangmusika ng templo. (1Cr 6:16, 31-33, 39-44; 25:1-6) Ang mga anak ng tatlong lalaking ito ay may kabuuang bilang na 24, na pawang kabilang sa nabanggit na 288 dalubhasang manunugtog. Sa pamamagitan ng palabunutan, bawat anak ay inatasang maging ulo ng isang pangkat ng mga manunugtog. Sa ilalim ng kaniyang pangunguna, mayroon pang 11 "bihasa," na pinili naman mula sa sarili niyang mga anak gayundin sa iba pang mga Levita. Sa ganitong paraan,

ang 288 ([1 + 11] × 24 = 288) bihasang Levitang manunugtog, tulad ng mga saserdote, ay pinagbukud-bukod sa 24 na grupo. Kung hahati-hatiin sa gayong paraan ang lahat ng natitirang 3,712 "nag-aaral," sa katamtaman ay madaragdagan ng mga 155 ang bawat isa sa 24 na pangkat, anupat nangangahulugang sa bawat "bihasa" ay may nakaatas na mga 13 Levita sa iba't ibang yugto ng edukasyon at pagsasanay sa musika. (1Cr 25:1-31) Yamang mga saserdote ang mga manunugtog ng trumpeta, magiging karagdagan pa sila sa bilang ng mga Levitang manunugtog.—2Cr 5:12; ihambing ang Bil 10:8.

Musikang Tugtugin, o Instrumental. Kaunting-kaunting impormasyon ang ibinibigay ng Bibliya may kinalaman sa hugis o kayarian ng mahigit sa isang dosenang iba't ibang panugtog na binabanggit nito. Dahil dito, ang pangunahing pinagbabatayan ng karamihan sa mga iskolar ay ang mga natuklasan ng mga arkeologo tungkol sa mga panugtog na ginagamit sa makabagong-panahong mga bansa na nasa palibot. Gayunman, maaaring hindi laging mapagkakatiwalaan ang giyang ito, yamang noon, waring mas mahusay ang Israel sa musika kung ihahambing sa kaniyang mga kalapit na bayan. Karagdagan pa, iniuugnay ng ilan ang iba't ibang panugtog sa Kasulatan sa mga panugtog na ginagamit sa makabagong panahon sa Gitnang Silangan, mga panugtog na diumano'y may sinaunang pinagmulan. Ngunit ito man ay pala-palagay lamang.

Ang mga panugtog sa Bibliya ay maaaring pagpangkat-pangkatin gaya ng sumusunod:

De-kuwerdas: alpa, laud, sitara.

Hinihipan: gaita, (posibleng) nehilot, pipa, plawta, tambuli, trumpeta.

Pinupukpok: simbalo, sistro, tamburin.

Para sa higit pang impormasyon, tingnan ang indibiduwal na mga artikulo tungkol sa nabanggit na mga panugtog.

Walang dahilan upang maniwala na hindi pulido ang disenyo, pagkakayari, o tunog ng mga panugtog noon sa Israel. Sinasabi ng Bibliya na ang mga alpa at mga panugtog na de-kuwerdas para sa templo ay gawa sa pinakapiling kahoy ng algum na inangkat pa mula sa ibang lugar; ang mga trumpeta naman ay yari sa pilak. (1Ha 10:11, 12; Bil 10:2) Walang alinlangan na ang pinakabihasang mga manggagawa ang ginamit sa paggawa ng mga panugtog sa templo.

Kapuwa ang Kasulatan at ang di-Biblikal na mga manuskritong ginawa bago ang Karaniwang Panahon ay nagpapatotoo sa kalidad ng mga panugtog na iyon, gayundin sa kahusayan ng mga manunugtog na Israelita. Sinasabi sa Dead Sea Scrolls na may mga trumpeta na tinakdaan ng sari-sari at masasalimuot na hudyat na patutunugin nang "waring sa pamamagitan ng iisang bibig." Mangangailangan ito hindi lamang ng dalubhasang mga manunugtog kundi ng mga panugtog din na maaaring itono upang magkatugma-tugma. Ipinakikita ng kinasihang ulat na naging napakaayos ng musika noong pasinayaan ang templo ni Solomon: 'Ang [isang daan at dalawampung] mga manunugtog ng trumpeta at ang mga mang-aawit ay *nagkaisa sa pagpaparinig ng isang tunog.'*—2Cr 5:12, 13.

Apat na uri ng panugtog lamang ang tiyakang itinatala ng Bibliya bilang bahagi ng orkestra ng templo: trumpeta, alpa, panugtog na de-kuwerdas (sa Heb., *neva·lim′*), at simbalo. Bagaman tila hindi ito kumpletong orkestra kung ibabatay sa makabagong mga pamantayan, hindi naman ito nilayong maging isang *symphony orchestra,* kundi bilang saliw lamang sa pag-awit sa templo. Ang gayong kombinasyon ng mga panugtog ay angkop na angkop sa ganitong layunin.—2Cr 29:25, 26; Ne 12:27, 41, 42.

Tungkol sa mga panahon ng pagpapatunog sa sagradong mga panugtog na ito, binabanggit ng Kasulatan ang sumusunod may kaugnayan sa mga trumpeta: "Sa araw ng inyong pagsasaya at sa inyong mga kapanahunan ng pista at sa mga pasimula ng inyong mga buwan, hihipan ninyo ang mga trumpeta sa harap ng inyong mga handog na sinusunog at ng inyong mga haing pansalu-salo." (Bil 10:10) Nang maitatag na ang organisasyong pangmusika ng templo, malamang na inilakip sa mga trumpeta ang iba pang mga panugtog sa panahon ng gayong mga kapistahan at sa iba pang pantanging mga okasyon. Ang konklusyong ito, gayundin ang pamamaraang sinunod hinggil sa musika, ay waring ipinahihiwatig ng pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari na inilarawang naganap nang isauli ni Haring Hezekias ang mga sagradong paglilingkod matapos niyang linisin ang templo: "Nang sandaling pasimulan ang handog na sinusunog, ang awit kay Jehova ay nagsimula at gayundin ang mga trumpeta, sa ilalim nga ng pangunguna ng mga panugtog ni David na hari ng Israel. At ang buong kongregasyon ay yumuyukod habang ang awit ay umaalingawngaw at ang mga trumpeta ay tumutunog nang malakas—ang lahat ng ito ay hanggang sa matapos ang handog na sinusunog." (2Cr 29:27, 28) Ang bagay na ang mga trumpeta ay nasa 'ilalim ng pangunguna ng mga panugtog ni David' ay waring nangangahulugan na ang tunog na nalikha ng mga manunugtog ng trumpeta ay nagsilbing kapupunan ng ibang mga panugtog sa halip na mangibabaw sa mga iyon. Ang buong kalipunan ng mga manunugtog ay nakaposisyon "sa dakong silangan ng altar."—2Cr 5:12.

Musikang Inaawit. Mga lalaking Levita lamang ang mga mang-aawit noon sa templo. Hindi

kailanman sinasabi sa Kasulatan na nagkaroon ng mga babaing manganganta sa templo. Malinaw na ipinakikita ng isa sa mga Targum (tungkol sa Ec 2:8) na walang mga babaing mang-aawit sa koro. Palibhasa'y pinagbabawalan ang mga babae na pumasok man lamang sa ilang bahagi ng templo, talagang imposibleng magkaroon sila ng anumang opisyal na posisyon doon.—2Cr 5:12; Ne 10:39; 12:27-29.

Itinuring na napakahalaga ang pag-awit sa templo. Makikita ito sa maraming pagtukoy ng Kasulatan sa mga mang-aawit at sa 'pagpapalaya sa kanila mula sa tungkulin' na karaniwan sa ibang mga Levita upang lubusan nilang maiukol ang kanilang sarili sa kanilang paglilingkod. (1Cr 9:33) Ang pagtatala sa kanila nang bukod sa gitna niyaong mga bumalik mula sa Babilonya ay nagdiriin sa kahalagahan ng pagpapatuloy nila bilang isang pantanging pangkat ng mga Levita. (Ezr 2:40, 41) Maging ang awtoridad ng Persianong hari na si Artajerjes (Longimanus) ay ginamit para sa kanilang kapakanan, anupat pinalibre sila, kasama ng iba pang mga pantanging pangkat, mula sa 'buwis, tributo, at singil.' (Ezr 7:24) Nang maglaon, iniutos ng hari na dapat magkaroon ng "takdang paglalaan para sa mga mang-aawit ayon sa pangangailangan sa bawat araw." Bagaman si Artajerjes ang kinikilalang nagbigay ng utos na ito, malamang na si Ezra ang nagpalabas niyaon salig sa kapangyarihang ipinagkaloob sa kaniya ni Artajerjes. (Ne 11:23; Ezr 7:18-26) Sa gayon, mauunawaan natin kung bakit tinutukoy ng Bibliya ang mga mang-aawit bilang isang pantanging kalipunan, anupat binabanggit "ang mga mang-aawit at ang mga Levita," bagaman mga Levita rin sila.—Ne 7:1; 13:10.

Bukod sa pagsamba sa templo, may iba pang mga mang-aawit, kapuwa mga lalaki at mga babae, na binabanggit sa Kasulatan. Halimbawa, nariyan ang mga mang-aawit na lalaki at babae na tinutustusan noon ni Solomon sa kaniyang korte; gayundin ang mga 200 mang-aawit na lalaki't babae na bumalik mula sa Babilonya, bukod pa sa mga Levitang manunugtog. (Ec 2:8; Ezr 2:65; Ne 7:67) Ang mga di-Levitang mang-aawit na ito, na karaniwan sa Israel, ay ginagamit noon hindi lamang upang higit na mapasigla ang iba't ibang masasayang okasyon kundi upang umawit din ng mga panambitan sa mga panahon ng pamimighati. (2Sa 19:35; 2Cr 35:25; Jer 9:17, 20) Waring ang kaugalian ng pag-upa ng propesyonal na mga manunugtog sa mga panahon ng kagalakan at ng kalungkutan ay nagpatuloy hanggang noong panahong naririto si Jesus sa lupa.—Mat 11:16, 17.

Bagaman ang musika ay hindi gaanong prominente sa Kristiyanong Griegong Kasulatan kung ihahambing sa maraming pagtukoy rito sa Hebreong Kasulatan, binigyang-pansin din naman ito sa bahaging iyon ng Kasulatan. Sa Griegong Kasulatan, ang musikang tugtugin may kaugnayan sa tunay na pagsamba ay sa makasagisag na diwa lamang binabanggit (Apo 14:2); gayunman, waring ang pag-awit ay pangkaraniwan sa gitna ng mga lingkod ng Diyos. Halimbawa, si Jesus at ang kaniyang mga apostol ay umawit ng mga papuri pagkatapos ng Hapunan ng Panginoon. (Mar 14:26) Inilahad ni Lucas ang pag-awit nina Pablo at Silas sa loob ng bilangguan, at pinasigla ni Pablo ang kaniyang mga kapananampalataya na umawit ng mga awit ng papuri kay Jehova. (Gaw 16:25; Efe 5:18, 19; Col 3:16) Ang pananalita naman ni Pablo sa 1 Corinto 14:15 may kinalaman sa pag-awit ay waring nagpapahiwatig na isa itong regular na bahagi ng pagsambang Kristiyano. Nang itala ni Juan ang kaniyang kinasihang pangitain, sinabi niya na ang iba't ibang makalangit na nilalang ay umaawit sa Diyos at kay Kristo.—Apo 5:8-10; 14:3; 15:2-4.

Katangian ng Musika sa Bibliya. Dahil mas mataas ang antas ng moralidad ng mga Israelita at mas mahusay ang kanilang panitikan, gaya ng makikita sa mga tula at prosa ng Hebreong Kasulatan, malamang na ang musika ng sinaunang Israel ay nakahihigit din kaysa sa musika ng mga bansang kapanahon nito. Walang alinlangan na ang inspirasyon sa musika ng Israel ay lubhang mas marangal kaysa sa inspirasyon sa musika ng karatig na mga bansa. Kapansin-pansin ang isang Asiryanong bahorelyebe kung saan ipinakikita si Haring Senakerib na sumisingil kay Haring Hezekias ng tributo na binubuo kapuwa ng mga lalaki at mga babaing manunugtog.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 288.

Matagal nang naniniwala ang ilan na ang musika ng mga Hebreo ay puro melodya at walang armonya. Gayunman, ang pagiging prominente ng alpa at ng iba pang mga panugtog na de-kuwerdas sa Israel ay lubusang nagpapabulaan sa palagay na ito. Mahirap isipin na ang isang manunugtog ay gagamit ng isang panugtog na maraming kuwerdas at hindi niya mapapansin na kaayaaya ang kombinasyon ng partikular na mga tono o na ang isang espesipikong serye ng mga nota gaya sa isang *arpeggio* ay nakalilikha ng kaayaayang tunog. Si Curt Sachs, isang may-kabatirang mapagkukunan ng impormasyon hinggil sa kasaysayan ng musika, ay nagsabi: "Hindi kapani-paniwala ang malalim-ang-pagkakaugat na maling akala na ang armonya at *polyphony* [kombinasyon ng dalawa o higit pang mga bahagi ng musika o mga boses] ay pantanging pag-aari ng Edad-Medyang Kanluran at makabagong Kanluran." Sinabi pa niya na kahit sa mga primitibong kultura, maraming halimbawa ng musika sa mga *interval* na kinta, kwarta, tersera gayundin sa mga oktaba ang masusumpungan, at na sa gitna ng mga

taong ito, pati na sa ilang tribong Pygmy, ang nagpapang-abot na *antiphony* (halinhinang pag-awit ng dalawang pangkat ng mga manganganta) ay nauwi sa regular na pag-awit sa istilong *canon.*

Batay sa isang pambuong-daigdig na pananaliksik, iniharap ni Sachs ang konklusyon na "ang mga koro at mga orkestra na nauugnay sa Templo sa Jerusalem ay nagpapahiwatig ng mataas na pamantayan ng edukasyon, kasanayan, at kaalaman sa musika." Nagpatuloy siya: "Mahalagang kilalanin na ang musika ng sinaunang Kanluraning Silangan ay ibang-iba sa inaakala ng mga mananalaysay ng ikalabinsiyam na siglo. . . . Bagaman hindi natin alam kung ano ang tunog ng sinaunang musikang iyan, mayroon tayong sapat na katibayan hinggil sa kapangyarihan, dignidad, at kagalingan niyaon." —*The Rise of Music in the Ancient World: East and West,* 1943, p. 48, 101, 102.

Isang kahawig na konklusyon ang ipinahihiwatig ng Kasulatan. Bilang halimbawa, ang pananalitang "Sa [Para sa] tagapangasiwa" (*NW; AT*) ay mahigit sa 30 ulit na lumilitaw sa mga superskripsiyon ng Mga Awit. (Aw 11, at iba pa) Ang ibang mga salin naman ay kababasahan ng "tagapangasiwa ng koro" (*Kx; JB; Mo; RS*), "Pangulong Manunugtog" (*AS*), "Punong Manunugtog" (*KJ; Le; Ro*), at "Tagapangasiwa ng Banda" (*Fn*). Waring ang terminong Hebreo ay tumutukoy sa isa na sa paanuman ay nangangasiwa sa paraan ng pag-awit, sa pagsasaayos nito, sa pag-eensayo at pagsasanay sa mga Levitang mang-aawit, o sa opisyal na pag-awit dito. Marahil ay ipinatutungkol ito sa pinuno ng bawat isa sa 24 na grupo ng mga manunugtog sa santuwaryo, o maaaring isa sa mahuhusay na manunugtog, yamang sinasabi ng ulat na sila ay 'gaganap bilang mga tagapangasiwa.' (1Cr 15:21; 25:1, 7-31) Sa mga 20 iba pang Awit, mas espesipiko pa ang pagtukoy ng mga superskripsiyon sa "mga tagapangasiwa": "Sa tagapangasiwa ng mga panugtog na de-kuwerdas," "Sa tagapangasiwa sa mababang oktaba," at iba pa. (Aw 4, 12, at iba pa; tingnan ang SEMINIT.) Karagdagan pa, tinutukoy rin ng Kasulatan ang "mga ulo ng mga mang-aawit," "mga bihasa," at mga "nag-aaral." Ang mga ito ay pawang nagpapatotoo sa isang mataas na pamantayan ng musika.—Ne 12:46; 1Cr 25:7, 8.

Waring ang karamihan sa mga panggrupong pag-awit sa Israel noon ay sa istilong *antiphony,* anupat maaaring dalawang kalahati ng koro ang naghahalinhinan sa pag-awit ng magkakatulad na mga linya, o isang soloista at isang sumasagot na koro ang naghahalinhinan. Sa Kasulatan, lumilitaw na tinutukoy ito bilang 'pagtugon.' (Exo 15:21; 1Sa 18:6, 7) Ang ganitong uri ng pag-awit ay ipinahihiwatig ng mismong pagkakasulat ng ilan sa mga awit, gaya ng Awit 136. Ang paglalarawan sa dalawang malalaking koro ng pasasalamat noong panahon ni Nehemias at sa bahaging kanilang ginampanan noong pasinayaan ang pader ng Jerusalem ay nagpapahiwatig na ganitong istilo ng pag-awit ang ginawa nila.—Ne 12:31, 38, 40-42; tingnan ang AWIT.

Ang *chanting* naman ay masasabing nasa pagitan ng pag-awit at ng pagsasalita. Ang tono nito ay halos hindi nagbabago at paulit-ulit, anupat ritmo ang idiniriin. Bagaman popular pa rin ang *chanting* sa ilan sa mga pangunahing relihiyon ng daigdig, sa Bibliya, waring ginagamit lamang ito sa mga panambitan, gaya noong si David ay manambitan dahil sa pagkamatay ng kaniyang kaibigang si Jonatan at ni Haring Saul. (2Sa 1:17; 2Cr 35:25; Eze 27:32; 32:16) Tanging sa panambitan o panaghoy mas magandang gamitin ang istilong *chanting* sa halip na ang melodya ng musika o ang modulasyon at pagdiriin ng karaniwang pagsasalita.—Tingnan ang PANAMBITAN.

MUSITA, MGA [posible, Ni (Kay) Moises]. Isang Levitang pamilya na nagmula kay Musi na anak ni Merari.—Bil 3:17, 20, 33; 26:58.

MUSTASA [sa Gr., *si'na·pi*]. Isang yerba na mabilis lumaki, ang buto o butil nito ay tinukoy ni Jesus sa isang ilustrasyon tungkol sa Kaharian ng langit (Mat 13:31, 32; Mar 4:30-32; Luc 13:18, 19; tingnan ang ILUSTRASYON, MGA) at nang banggitin niya na maging ang kakaunting pananampalataya ay may malaking magagawa. (Mat 17:20; Luc 17:6) May ilang uri ng mga halamang mustasa na matatagpuang tumutubo nang ligáw sa Palestina, anupat ang *black mustard* (*Brassica nigra*) ang uri na pinakakaraniwang itinatanim. Kapag nasa matabang lupa, ang buto, pagkalipas ng ilang buwan, ay maaaring maging tulad-punungkahoy, isang halaman na may taas na hanggang 4.5 m (15 piye), anupat ang tangkay sa gitna ay sinlapad ng bisig ng tao. Ang mga bulaklak ng halamang mustasa ay dilaw at ang gilid ng mga dahon ay hindi pantay-pantay at matingkad na luntian ang kulay. Ang mga supot ng buto na umuusbong ay may hilera ng mga buto, anupat ang mga buto ng mustasang itim ay matingkad na kayumanggi. Kapag taglagas, ang mga tangkay at mga sanga ng mga halamang ito ay tumitigas at nagiging matibay, anupat napakatatag nito at kayang suportahan ang mga ibong gaya ng mga *linnet* at mga *finch* na kumakain ng mga buto nito.

Bagaman maaaring mangatuwiran ang iba na hindi ang buto ng mustasa ang "pinakamaliit" sa lahat ng mga buto, anupat ang mga buto ng orkid ay mas maliliit pa, at na hindi naman ito aktuwal na nagiging "isang punungkahoy," dapat tandaan na si

Jesus ay nagsasalita noon ng mga bagay na pamilyar sa kaniyang mga tagapakinig. Para sa mga tagapakinig ni Jesus, ang butil ng mustasa ay totoong kabilang sa pinakamaliliit na mga butong itinatanim, at kapansin-pansin na tinatawag ng mga Arabe na "mga punungkahoy" ang mga halamang mas maliliit pa kaysa sa mustasa.—Mat 13:31, 32.

MUT-LABEN. Isang pananalitang kasama sa superskripsiyon ng isa sa mga awit ni David (Aw 9), na ayon sa tradisyon ay nangangahulugang "[tungkol sa] pagkamatay ng anak na lalaki." Iminumungkahi ng ilang komentarista na ipinahihiwatig nito sa tagapangasiwa ng musika ang pangalan o marahil ang pambungad na mga salita ng isang pamilyar na awit na ang melodya ay gagamitin sa pag-awit sa salmong ito. Isang posibleng kahulugan ng salitang ito ang ibinibigay ng Targum, kung saan ang superskripsiyon ng Awit 9 ay kababasahan: "Sa pagkamatay ng lalaking humayo mula sa pagitan ng mga kampo," anupat tumutukoy sa isang tagapagtanggol. Maliwanag na ang tinutukoy rito ay si Goliat, ang Filisteong tagapagtanggol na tinalo ni David sa pagbabaka sa pagitan ng mga kampamento ng mga Israelita at ng mga Filisteo.—1Sa 17:45-51.

N

NAAM [Kaiga-igaya]. Anak ni Caleb na anak ni Jepune na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 15.

NAAMA [Kaiga-igaya].

1. Inapo ni Cain; kapatid na babae ni Tubal-cain at anak ni Lamec kay Zila.—Gen 4:17-19, 22.

2. Ammonitang asawa ni Solomon at ina ni Rehoboam.—1Ha 14:21; 2Cr 12:13.

3. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 41) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

NAAMAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging kaiga-igaya"].

1. Isang apo ni Benjamin sa pamamagitan ng kaniyang panganay na si Bela. (1Cr 8:1-4, 7) Yamang pinagmulan ng isang pamilya, ang mga Naamita sa tribo ni Benjamin (Bil 26:40), si Naaman mismo ay nakatala sa ibang dako bilang isa sa "mga anak" ni Benjamin.—Gen 46:21.

2. Isang Siryanong pinuno ng hukbo nang ikasampung siglo B.C.E., noong panahon ng mga paghahari ni Jehoram ng Israel at ni Ben-hadad II ng Sirya. Si Naaman, 'isang dakila, magiting at makapangyarihang lalaki na iginagalang,' ang isa na sa pamamagitan niya ay "nagbigay si Jehova ng kaligtasang ito sa Sirya." (2Ha 5:1) Walang ibinibigay na mga detalye ang Bibliya kung paano o kung bakit ginamit si Naaman upang magbigay ng kaligtasan sa Sirya. Ang isang posibilidad ay na si Naaman ang nanguna sa mga hukbong Siryano na matagumpay na lumaban sa mga pagsisikap ng Asiryanong si Haring Salmaneser III na daluhungin ang Sirya. Yamang walang pinapanigan ang Sirya, ito ay nagsilbing isang neutral na estado sa pagitan ng Israel at Asirya at maaaring nakatulong ito upang mapigilan ang agresibong pag-abante ng Asirya sa K hanggang sa dumating ang takdang panahon ni Jehova upang pahintulutan ang hilagang kaharian na humayo sa pagkatapon.

Pinagaling ang Ketong. Si Naaman ay isang ketongin, at bagaman hindi hinihiling ng mga Siryano ang pagbubukod sa kaniya gaya ng hinihiling ng kautusan ni Jehova sa mga ketongin sa Israel, tiyak na ikinatuwa niya ang balita na siya ay maaaring mapagaling sa nakapandidiring sakit na ito. Ang balitang iyon ay nakarating sa kaniya sa pamamagitan ng Israelitang batang babae na alipin ng kaniyang asawa na nagbalita na may isang propeta sa Samaria na nakapagpapagaling ng ketong. Kaagad na humayo si Naaman patungong Samaria dala ang isang liham ng pagpapakilala mula kay Ben-hadad II. Gayunman, pagkatapos ng malamig at may-paghihinalang pagtanggap sa kaniya ng Israelitang si Haring Jehoram, isinugo siya kay Eliseo. Hindi personal na hinarap ni Eliseo si Naaman, kundi inutusan lamang niya ang kaniyang lingkod na sabihin kay Naaman na maligo nang pitong ulit sa Ilog Jordan. Palibhasa'y nasaktan ang kaniyang amor propyo, at nadamang basta na lamang siya pinaparoo't parito nang walang anumang seremonya, nagngangalit na umalis si Naaman. Kung ang kaniyang mga tagapaglingkod ay hindi nakipagkatuwiranan sa kaniya at itinawag-pansin ang pagkamakatuwiran ng tagubilin, bumalik na sana si Naaman sa kaniyang bansa nang hindi gumagaling sa ketong. Ngunit gaya ng nangyari, naligo siya nang pitong ulit sa Jordan at makahimalang luminis, ang tanging ketongin na tinulungan ni Eliseo upang mapagaling.—2Ha 5:1-14; Luc 4:27.

Naging Mananamba ni Jehova. Puspos ng pasasalamat at mapagpakumbabang pagpapahalaga, ang Siryanong pinuno ng hukbo ay bumalik kay Eliseo, na may distansiyang marahil ay 50 km

(30 mi), at inalukan ito ng napakasaganang kaloob, na mariing tinanggihan ng propeta. Pagkatapos ay humingi si Naaman ng lupa ng Israel, "ang mapapasan ng isang pares na mula," na maiuuwi, upang sa lupa ng Israel ay makapaghandog siya ng mga hain kay Jehova, anupat isinumpang mula sa panahong iyon ay wala na siyang ibang diyos na sasambahin. Maaaring iniisip ni Naaman na maghandog ng mga hain kay Jehova sa isang altar na lupa.—2Ha 5:15-17; ihambing ang Exo 20:24, 25.

Sumunod ay hiniling ni Naaman na patawarin siya ni Jehova kapag yumuyukod siya sa harap ng diyos na si Rimon kasabay ng hari bilang pagganap ng kaniyang mga tungkuling pansibil, yamang lumilitaw na ang hari ay matanda na at mahina na anupat nagpapaalalay at sumasandig kay Naaman. Sa gayong kalagayan, ang pagyukod niya ay pagganap lamang sa kaniyang tungkuling alalayan ang hari at hindi personal na pagsamba. Naniwala si Eliseo sa taimtim na kahilingan ni Naaman, anupat tumugon, "Yumaon kang payapa."—2Ha 5:18, 19.

Pagkaalis ni Naaman, hinabol siya ng mapagimbot na lingkod ni Eliseo na si Gehazi. Nagsinungaling si Gehazi at pinalitaw niyang nagbago ang isip ni Eliseo at na tatanggapin na rin nito ang ilang kaloob. Malugod namang nagbigay si Naaman ng mga kaloob na pilak at mga kasuutan. Ngunit dahil sa sakim at mapanlinlang na pagkilos na ito ni Gehazi, anupat tinangka niyang gamitin sa maling paraan ang kaniyang katungkulan bilang tagapaglingkod ni Eliseo upang makinabang mula sa gawain ng espiritu ni Jehova, pinarusahan siya ni Jehova sa pamamagitan ng pagpapasapit ng ketong sa kaniya at sa kaniyang supling hanggang sa panahong walang takda.—2Ha 5:20-27.

NAAMATITA [Ng (Mula sa) Naama]. Isang katawagang ikinapit sa kasamahan ni Job na si Zopar. (Job 2:11; 11:1; 20:1; 42:9) Ipinakikilala rin ng katawagang ito ang kaniyang pamilya o ang lugar na kaniyang tinitirahan. Ang Djebel-el-Naʽameh sa HK Arabia ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon ng tahanan ni Zopar.

NAAMITA, MGA [Ni (Kay) Naaman]. Isang pamilya ng mga Israelita na nagmula sa apo ni Benjamin na si Naaman.—Bil 26:38, 40.

NAARA.

1. [Batang Babae; Kabataang Babae]. Isang asawa ng Judeanong si Ashur. Apat ang naging anak ni Ashur sa kaniya.—1Cr 4:1, 5, 6.

2. [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ipagpag"]. Isang lunsod sa hangganan ng Efraim. (Jos 16:5, 7) Ipinapalagay na ito rin ang Naaran. (1Cr 7:28) Karaniwang itinuturing na ang Naara ay ang *No·o·rath'* na binanggit sa *Onomasticon* ni Eusebius (136, 24). Waring tinatawag naman ni Josephus na Neara ang lugar na ito. Inilahad niya na ang kalahati ng tubig nito ay inilihis upang patubigan ang mga palma malapit sa palasyo ni Arquelao sa Jerico. (*Jewish Antiquities,* XVII, 340 [xiii, 1]) Ipinapalagay na ito ay ang Tell el-Jisr, na mga 3 km (2 mi) sa HK ng Jerico.

NAARAI [posibleng pinaikling anyo ng Nearias, nangangahulugang "Batang Lalaki (Kabataang Lalaki) ni Jah"]. Anak ni Ezbai at isang makapangyarihang lalaki sa mga hukbong militar ni David. (1Cr 11:26, 37) Maaaring siya rin ang "Paarai na Arbita" na binanggit sa 2 Samuel 23:35, na waring isang katulad na talaan.

NAARAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ipagpag"]. Isang lunsod ng Efraim sa hanggahan nito. (1Cr 7:20, 28) Lumilitaw na ito rin ang Naara.—Jos 16:5, 7; tingnan ang NAARA Blg. 2.

NABAL [Hangal; Mangmang]. Isang mayamang Maonitang may-ari ng mga tupa na nagpapastol at naggugupit ng kaniyang mga kawan sa Carmel ng Juda. Kilala rin si Nabal bilang isang Calebita, samakatuwid nga, isang inapo ni Caleb. Iilang tauhan sa Bibliya ang inilalarawang napakasama na gaya ni Nabal. "[Siya] ay mabagsik at masasama ang kaniyang mga gawa"; "napakawalang-kabuluhang tao [anak ni Belial] niya upang kausapin pa siya"; "ang iginanti pa niya . . . ay kasamaan bilang ganti sa kabutihan"; "ang kahangalan ay nasa kaniya."—1Sa 25:2, 3, 17, 21, 25.

Pinrotektahan ng mga tauhan ni David ang mga kawan ni Nabal na 3,000 tupa at 1,000 kambing mula sa mga pangkat ng mandarambong. Matapos pagpakitaan si Nabal ng ganitong kabaitan at hindi siya pagnakawan ng anuman, hinilingan ito ni David na maglaan ng ilang materyal na tulong para sa kaniya at sa kaniyang mga tauhan noong panahon ng paggugupit sa mga tupa, na karaniwan nang panahon ng pagpipiging at pagkabukas-palad. Ngunit 'sinigawan ni Nabal ng mga panlalait' ang mga mensahero ni David at pinaalis silang walang dala. Natakot ang mga tauhan ni Nabal sa magiging reaksiyon ni David ngunit hindi nila magawang kausapin si Nabal tungkol sa bagay na iyon. Gayunman, isa sa kanila ang nagsabi nito sa asawa ni Nabal na si Abigail. Samantalang papalapit na si David, na nagbabalak na patayin si Nabal, sinalubong siya ni Abigail na may dalang saganang kaloob na pagkain at inumin at hinikayat siyang huwag magkasala ng pagbububo ng dugo ng kaniyang asawa. Pagdating ni Abigail sa bahay, nadatnan niya si Nabal na "lasing na lasing," kaya naghintay siya hanggang sa kinaumagahan upang sabihin kay Nabal ang pakikipagkita niya kay David at na silang lahat ay muntik nang mamatay

dahil kay Nabal. Nang magkagayon, 'ang puso ni Nabal ay namatay sa loob niya, at siya mismo ay naging parang bato,' marahil ay nagpapahiwatig ng isang uri ng paralisis o tumutukoy sa naging epekto sa damdamin ni Nabal. (Ihambing ang Deu 28:28; Aw 102:4; 143:4.) Pagkaraan ng mga sampung araw, sinaktan ni Jehova si Nabal anupat namatay ito. (1Sa 25:2-38) Pagkatapos ay kinuha ni David ang maykatinuan at malakas-ang-loob na si Abigail bilang kaniyang asawa.—1Sa 25:39-42; 27:3; 30:5; 2Sa 2:2; 3:3.

NABI. Anak ni Vopsi na mula sa tribo ni Neptali. Siya ay isa sa 12 tiktik na isinugo ni Moises upang tiktikan ang lupain ng Canaan at kabilang sa mga bumalik taglay ang masamang ulat.—Bil 13:1-3, 14, 16, 31-33.

NABONIDO [mula sa wikang Babilonyo na nangangahulugang "Si Nebo [isang diyos ng Babilonya] ay Dakila"]. Huling kataas-taasang monarka ng Imperyo ng Babilonya; ama ni Belsasar. Salig sa mga tekstong *cuneiform,* ipinapalagay na namahala siya nang mga 17 taon (556-539 B.C.E.). Mahilig siya sa panitikan, sining, at relihiyon.

Sa kaniyang sariling mga inskripsiyon ay inaangkin ni Nabonido na nagmula siya sa maharlikang angkan. Ang isang tapyas na natagpuan malapit sa sinaunang Haran ay nagpapakita na ang ina o lola ni Nabonido ay isang deboto ng diyos-buwan na si Sin. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 311, 312) Bilang hari, si Nabonido ay nagpakita ng matinding debosyon sa pagsamba sa diyos-buwan, kapuwa sa Haran at sa Ur, kung saan prominente ang diyos na ito.—LARAWAN, Tomo 2, p. 324.

Itinatala ng mga tapyas na *cuneiform* ng ikawalong taon ni Nabucodonosor (Nisan 617-Nisan 616 B.C.E.) ang isang Nabu-na'id bilang ang isa na "namamahala sa lunsod," at naniniwala ang ilang istoryador na ito rin ang Nabonido na nang maglaon ay naging hari. Gayunman, mangangahulugan ito na napakabata pa ni Nabonido nang ilagay sa gayong administratibong posisyon at lilitaw na napakatanda na niya nang bumagsak ang Babilonya, mga 77 taon pagkaraan nito (539 B.C.E.).

Sa pagtalakay sa mga pangyayari noong ika-20 taon ni Nabucodonosor (Nisan 605-Nisan 604 B.C.E.), inilalarawan ng Griegong istoryador na si Herodotus (I, 74) ang isang kasunduan sa pagitan ng mga Lydiano at mga Medo na ang nagsilbing tagapamagitan ay si "Labynetus na Babilonyo." Ang Labynetus ay itinuturing na siyang paraan ng pagsulat ni Herodotus ng pangalan ni Nabonido. Nang maglaon, sinasabi ni Herodotus (I, 188) na si Ciro na Persiano ay nakipaglaban sa anak nina Labynetus at Nitocris.

Sa isang aklat ng Yale Oriental Series na pinamagatang *Nabonidus and Belshazzar,* isinusulong ni Propesor R. P. Dougherty ang ideya na si Nitocris ang anak na babae ni Nabucodonosor at sa gayon, si Nabonidus (Labynetus) ay manugang ni Nabucodonosor. (1929, p. 63; tingnan din ang p. 17, 30.) Batay naman dito, ang "anak" nina Nitocris at Nabonido (Labynetus), na binanggit ni Herodotus, ay ipinapalagay na si Belsasar, na talagang dinigma ni Ciro. Bagaman salig sa maraming panghihinuha, maaaring ipaliwanag ng argumentong ito ang dahilan ng pagluklok ni Nabonido sa trono ng Babilonya. Makakasuwato rin ito ng pagtukoy ng Bibliya kay Nabucodonosor bilang "ama" ng anak ni Nabonido na si Belsasar (Dan 5:11, 18, 22), yamang kung minsan ang terminong "ama" ay nangangahulugang lolo o ninuno. Batay sa pangmalas na ito, si Belsasar ay apo ni Nabucodonosor.—Gayunman, tingnan ang BELSASAR.

Ang pagluklok ni Nabonido sa trono ay kasunod ng pagpaslang kay Labashi-Marduk. Gayunman, sa isa sa mga inskripsiyon ni Nabonido, tinutukoy niya ang kaniyang sarili bilang "ang makapangyarihang kinatawan" nina Nabucodonosor at Neriglissar, anupat ipinahihiwatig na natamo niya ang trono sa lehitimong paraan at na hindi siya nang-agaw ng kapangyarihan.

Sa maraming prisma ay iniuugnay ni Nabonido ang panganay niyang anak, si Belsasar, sa kaniyang sarili sa mga panalangin niya sa diyos-buwan. (*Documents From Old Testament Times,* inedit ni D. W. Thomas, 1962, p. 73) Ipinakikita ng isang inskripsiyon na noong kaniyang ikatlong taon, bago siya lumabas sa isang kampanya na humantong sa pananakop sa Tema sa Arabia, inatasan ni Nabonido si Belsasar na maging hari sa Babilonya. Ipinahihiwatig ng teksto ring iyon na nagalit kay Nabonido ang mga tao sa kaniyang imperyo dahil iniuukol lamang niya ang kaniyang pagsamba sa diyos-buwan at dahil hindi siya nagpunta sa Babilonya upang ipagdiwang ang kapistahan ng Bagong Taon. Ang dokumentong tinatawag na Nabonidus Chronicle ay nagsasabi na noong ika-7, ika-9, ika-10, at ika-11 taon ng kaniyang paghahari, si Nabonido ay nasa lunsod ng Tema, at sa bawat kaso ay binabanggit ang pananalitang ito: "Ang hari ay hindi dumating sa Babilonya [para sa mga seremonya ng buwan ng Nisanu]; ang (imahen ng) diyos na si Nebo ay hindi dumating sa Babilonya, ang (imahen ng) diyos na si Bel ay hindi lumabas (ng Esagila sa prusisyon), ang kapista[han ng Bagong Taon ay hindi ipinagdiwang]." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Dahil may mga sira ang teksto, ang rekord ng iba pang mga taon ay hindi kumpleto.

Tungkol sa oasis na lunsod ng Tema ay nakaulat sa ibang teksto: "Pinaganda niya ang bayan, itinayo (roon) [ang kaniyang palasyo] tulad ng palasyo sa

Su·an·na (Babilonya).” (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 313) Lumilitaw na itinayo ni Nabonido ang kaniyang maharlikang tirahan sa Tema, at ipinakikita ng iba pang mga teksto na ang mga pulutong na nakasakay sa kamelyo ay nagdadala roon ng mga panustos mula sa Babilonia. Bagaman hindi binibitiwan ang kaniyang posisyon bilang hari ng imperyo, ipinagkatiwala ni Nabonido kay Belsasar ang pangangasiwa sa pamahalaan ng Babilonya. Yamang ang Tema ay isang salubungang lunsod na nasa sinaunang mga ruta ng mga pulutong na naglalakbay at dito dinadala noon ang ginto at mga espesya na dumaraan sa Arabia, ang interes dito ni Nabonido ay maaaring may kaugnayan sa ekonomiya o maaaring para sa estratehiyang militar. Ipinapalagay rin ng ilan na itinuring niyang makabubuti sa pulitikal na paraan kung pangangasiwaan niya ang mga bagay-bagay sa Babilonya sa pamamagitan ng kaniyang anak. Ang iba pang mga salik, gaya ng kaayaayang klima ng Tema at ng pagiging prominente sa Arabia ng pagsamba sa buwan, ay isinaalang-alang din bilang posibleng mga motibo kung bakit waring mas gusto ni Nabonido ang Tema.

Walang makukuhang impormasyon tungkol sa mga gawain ni Nabonido sa pagitan ng kaniyang ika-12 taon at ng kaniyang huling taon. Palibhasa'y inaasahan ni Nabonido ang pagsalakay ng mga Medo at mga Persiano sa ilalim ni Cirong Dakila, nakipag-alyansa siya sa Imperyo ng Lydia at sa Ehipto. Ipinakikita ng Nabonidus Chronicle na nakabalik na si Nabonido sa Babilonya noong taóng sumalakay ang Medo-Persia, samantalang ipinagdiriwang ang kapistahan ng Bagong Taon at dinadala sa lunsod ang iba't ibang diyos ng Babilonia. May kinalaman sa paglusob ni Ciro, sinasabi ng Chronicle na pagkatapos ng isang tagumpay sa Opis, nabihag niya ang Sippar (mga 60 km [37 mi] sa H ng Babilonya) at “tumakas si Nabonido.” Pagkatapos ay sinundan ito ng ulat ng pananakop ng Medo-Persia sa Babilonya, at sinasabi na pagbalik doon ni Nabonido ay ibinilanggo siya. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Inilalahad ng mga isinulat ni Berossus, isang Babilonyong saserdote noong ikatlong siglo B.C.E., na lumabas si Nabonido upang makipagbaka sa mga hukbo ni Ciro ngunit natalo siya. Sinasabi pa nito na nanganlong si Nabonido sa Borsippa (sa TTK ng Babilonya) at na, matapos bumagsak ang Babilonya, sumuko si Nabonido kay Ciro at pagkatapos ay ipinatapon siya sa Carmania (sa timugang Persia). Makakatugma ng ulat na ito ang rekord ng Bibliya sa Daniel kabanata 5, na nagpapakitang si Belsasar ang gumaganap na hari sa Babilonya noong panahong bumagsak ito.

Tungkol sa kawalan ng anumang tuwirang pagbanggit kay Nabonido sa kabanata 5 ng Daniel, mapapansin na ang paglalarawan ni Daniel ay tumatalakay sa iilang pangyayari lamang bago bumagsak ang Babilonya, at ang aktuwal na pagguho ng imperyo ay inilalahad sa iilang salita lamang. Gayunman, ang kaniyang pamamahala ay waring tinutukoy sa Daniel 5:7, 16, 29, kung saan inalok ni Belsasar si Daniel na maging *ikatlong* tagapamahala sa kaharian, anupat ipinahihiwatig na si Nabonido ang una at si Belsasar ang ikalawa. Kaya si Propesor Dougherty ay nagkomento: “Ang ikalimang kabanata ng Daniel ay maituturing na kaayon ng katotohanan sa hindi pagbibigay ng anumang dako kay Nabonido sa salaysay, sapagkat waring hindi siya nagkaroon ng bahagi sa mga pangyayaring naganap nang si Gobryas [na nangunguna sa hukbo ni Ciro] ay pumasok sa lunsod.”—*Nabonidus and Belshazzar,* p. 195, 196; tingnan din ang p. 73, 170, 181; tingnan ang Dan 5:1, tlb sa *Rbi8.*

Ano ang aktuwal na nilalaman ng Nabonidus Chronicle?

Ito ay isang piraso ng tapyas na luwad na tinatawag ding “Cyrus-Nabonidus Chronicle” at “The Annalistic Tablet of Cyrus,” at iniingatan ngayon sa British Museum. Pangunahin nang inilalarawan nito ang tampok na mga pangyayari noong naghahari si Nabonido, ang huling kataas-taasang monarka ng Babilonya, lakip ang isang maikling ulat ng pagbagsak ng Babilonya sa mga hukbo ni Ciro. Bagaman walang alinlangang ito ay orihinal na nagmula sa Babilonya at isinulat sa sulat na *cuneiform* ng Babilonya, sinasabi ng mga iskolar na sumuri sa istilo ng sulat nito na ito ay maaaring mula pa noong panahon ng yugtong Seleucido (312-65 B.C.E.), anupat dalawang siglo o higit pa pagkamatay ni Nabonido. Ipinapalagay ng ilan na malamang na ito'y kopya ng isang mas naunang dokumento. Lubhang niluluwalhati ng kronikang ito si Ciro samantalang minamaliit naman si Nabonido kung kaya ipinapalagay na ito'y isinulat ng isang eskribang Persiano, at sa katunayan ay tinutukoy ito bilang “propagandang Persiano.” Magkagayunman, nadarama ng mga istoryador na ang taglay nitong kaugnay na datos ay mapananaligan.

Bagaman maikli lamang ang Nabonidus Chronicle—ang tapyas ay may sukat na mga 14 na sentimetro (5.5 pulgada) sa pinakamalapad na bahagi nito at mga gayundin ang haba—ito pa rin ang pinakakumpletong rekord na *cuneiform* tungkol sa pagbagsak ng Babilonya. Sa ikatlo sa apat na tudling nito, pasimula sa linya 5, ang mahahalagang seksiyon ay nagsasabi: “[Ikalabimpitong taon:] . . . Noong buwan ng Tashritu, nang salakayin ni Ciro ang hukbo ng Akkad sa Opis na nasa Tigris, ang mga naninirahan sa Akkad ay naghimagsik, ngunit

pinagpapatay niya (*Nabonido*) ang nalilitong mga naninirahan doon. Ika-14 na araw, ang Sippar ay nabihag nang walang pagbabaka. Tumakas si Nabonido. Ika-16 na araw, si Gobryas (*Ugbaru*), gobernador ng Gutium at ang hukbo ni Ciro ay pumasok sa Babilonya nang walang pagbabaka. Pagkatapos ay inaresto si Nabonido sa Babilonya nang bumalik siya (roon). . . . Noong buwan ng Arahshamnu, nang ika-3 araw, pumasok si Ciro sa Babilonya, maliliit na luntiang sanga ang inilatag sa harap niya—ang kalagayan ng 'Kapayapaan' (*sulmu*) ay pinairal sa lunsod."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306.

Mapapansin na ang pariralang "Ikalabimpitong taon" ay hindi lumilitaw sa tapyas, yamang ang bahaging iyon ng teksto ay nasira. Ang pariralang ito ay isinisingit ng mga tagapagsalin sapagkat naniniwala sila na ang ika-17 opisyal na taon ng paghahari ni Nabonido ang huling taon niya. Kaya ipinapalagay nila na bumagsak ang Babilonya sa taóng iyon ng kaniyang paghahari at na, kung hindi nasira ang tapyas, ang mga salitang iyon ang makikita sa bahagi na sira na ngayon. Kahit na ang paghahari ni Nabonido ay mas mahaba pa kaysa sa karaniwang inaakala, hindi nito mababago ang kinikilalang petsa na 539 B.C.E. bilang taon ng pagbagsak ng Babilonya, sapagkat may iba pang mga mapagkukunan ng impormasyon na tumutukoy sa taóng iyon. Gayunman, ang salik na ito ay waring nakababawas sa kahalagahan ng Nabonidus Chronicle.

Bagaman wala roon ang taon, naroon naman sa nalalabing teksto ang buwan at araw ng pagbagsak ng lunsod. Sa paggamit ng mga ito, kinakalkula ng sekular na mga kronologo na ang ika-16 na araw ng Tashritu (Tisri) ay pumapatak ng Oktubre 11, sa kalendaryong Julian, at Oktubre 5, sa kalendaryong Gregorian, noong taóng 539 B.C.E. Yamang ang petsang ito ay kinikilala, anupat walang katibayan na salungat dito, ito ay magagamit bilang isang saligang petsa sa pagtutugma ng sekular na kasaysayan sa kasaysayan sa Bibliya.—Tingnan ang KRONOLOHIYA.

Kapansin-pansin na sinasabi ng Chronicle may kinalaman sa gabi ng pagbagsak ng Babilonya: "Ang hukbo ni Ciro ay pumasok sa Babilonya nang walang pagbabaka." Ito'y malamang na nangangahulugang hindi nagkaroon ng malaking labanan at kaayon ng hula ni Jeremias na 'ang makapangyarihang mga lalaki ng Babilonya ay titigil sa paglaban.'—Jer 51:30.

Kapansin-pansin din ang maliwanag na mga pagtukoy kay Belsasar sa Chronicle. Bagaman si Belsasar ay hindi espesipikong binanggit, batay sa huling mga bahagi ng Chronicle (tud. II, linya 5, 10, 19, 23), sinasabi ni Sidney Smith, sa kaniyang *Babylonian Historical Texts: Relating to the Capture and Downfall of Babylon* (London, 1924, p. 100), na ang tudling 1, linya 8, ay nagpapakitang ipinagkatiwala ni Nabonido ang paghahari kay Belsasar, anupat pinaghari niya ito nang kasabay niya. Paulit-ulit na sinasabi ng Chronicle na ang 'tagapagmanang prinsipe ay nasa Akkad [Babilonia]' samantalang si Nabonido mismo ay nasa Tema (sa Arabia). Bagaman hindi binabanggit sa Nabonidus Chronicle ang pangalan ni Belsasar ni tinukoy man doon ang kamatayan nito, hindi ito nangangahulugan na mapag-aalinlanganan ang pagiging tumpak ng kinasihang aklat ng Daniel, kung saan ang pangalang Belsasar ay lumilitaw nang walong beses at sa kamatayan nito nagwakas ang detalyadong ulat ng pagbagsak ng Babilonya na inilahad sa kabanata 5. Sa kabilang dako naman, inaamin ng mga eksperto sa *cuneiform* na ang Nabonidus Chronicle ay napakaikli, at karagdagan pa, gaya ng nabanggit na, ipinapalagay nila na isinulat iyon upang siraan si Nabonido, hindi upang magbigay ng detalyadong kasaysayan. Gaya nga ng sinabi ni R. P. Dougherty sa kaniyang akda na *Nabonidus and Belshazzar* (p. 200): "Ang ulat ng Kasulatan ay maituturing na nakahihigit *sapagkat* ginagamit nito ang pangalang Belsasar."—Amin ang italiko.

Bagaman sirang-sira ang tudling 4 ng Chronicle, ipinapalagay ng mga iskolar batay sa mga nalalabing bahagi nito na ito ay tungkol sa pagkubkob sa Babilonya nang dakong huli na isinagawa ng isang nang-agaw ng kapangyarihan. Inaakala na ang una sa gayong pagkubkob sa Babilonya na kasunod ng kay Ciro ay noong panahon ng pag-aalsa ni Nabuco-

Ang Nabonidus Chronicle, na naglalahad tungkol sa pagbagsak ng Babilonya

donosor III, na nag-angking anak ni Nabonido, si Nidintu-Bel. Natalo siya noong taon ng pagluklok ni Dario I sa pagtatapos ng 522 B.C.E.

NABOT. Isang Jezreelitang may-ari ng ubasan at biktima ng isang balakyot na pakana ni Reyna Jezebel. Ang ubasan ni Nabot sa Jezreel ay abot-tanaw sa palasyo ni Haring Ahab. Tinanggihan ni Nabot ang alok ni Ahab na bilhin ang ubasan o ipagpalit ito sa isang mas mainam na ubasan sa ibang lugar, dahil ipinagbawal ni Jehova na ipagbili nang panghabang-panahon ang mana ng pamilya. (1Ha 21:1-4; Lev 25:23-28) Ngunit nagpakana ang asawa ni Ahab na si Reyna Jezebel na dalawang saksi ang may-kabulaanang magparatang kay Nabot ng paglapastangan sa Diyos at sa hari. Sa gayon ay pinatay si Nabot at ang mga anak nito (2Ha 9:26), kaya nagawang angkinin ni Ahab ang ubasan. Dahil sa pagpaslang na ito, inihula ni Elias na hindi lamang uubusin ng mga aso si Jezebel kundi hihimurin din ng mga ito ang dugo ni Ahab sa mismong dako na pinaghimuran ng mga ito ng dugo ni Nabot. Ang supling ni Ahab ay lilipulin din. (1Ha 21:5-23) Ang kapahayagang ito mula sa Diyos ay natupad.—1Ha 22:34, 38; 2Ha 9:21, 24-26, 35, 36; 10:1-11.

NABUCODONOSOR, NABUCODOROSOR [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "O Nebo, Ipagsanggalang Mo ang Tagapagmana!"]. Pangalawang tagapamahala ng Imperyong Neo-Babilonyo; anak ni Nabopolassar at ama ni Awil-Marduk (Evil-merodac), na humalili sa kaniya sa trono. Si Nabucodonosor ay namahala bilang hari sa loob ng 43 taon (624-582 B.C.E.), anupat kasama sa yugtong ito ang "pitong panahon" kung kailan kumain siya ng pananim gaya ng toro. (Dan 4:31-33) Upang ipakita na iba ang monarkang ito sa Babilonyong tagapamahala na may gayunding pangalan ngunit nabuhay sa isang mas naunang yugto (ang dinastiya ng Isin), tinutukoy siya ng mga istoryador bilang Nabucodonosor II.

Ang mga impormasyon sa mga inskripsiyong *cuneiform* na taglay natin sa kasalukuyan tungkol kay Nabucodonosor ay waring kapupunan ng ulat ng Bibliya. Sinasabi sa mga ito na noong ika-19 na taon ng paghahari ni Nabopolassar ay tinipon niya ang kaniyang hukbo, gaya rin ng ginawa ng kaniyang anak na si Nabucodonosor, na noon ay tagapagmanang prinsipe. Ang dalawang hukbo ay maliwanag na kumilos nang magkahiwalay, at pagkabalik ni Nabopolassar sa Babilonya pagkaraan ng isang buwan, si Nabucodonosor ay matagumpay na nakipagdigma sa bulubunduking teritoryo, pagkatapos ay bumalik sa Babilonya na may dalang maraming samsam. Noong ika-21 taon ng paghahari ni Nabopolassar, si Nabucodonosor ay humayo kasama ang hukbong Babilonyo patungong Carkemis, upang doon makipaglaban sa mga Ehipsiyo. Pinangunahan niya sa tagumpay ang kaniyang mga hukbo. Nangyari ito noong ikaapat na taon ng Judeanong si Haring Jehoiakim (625 B.C.E.).—Jer 46:2.

Ipinakikita pa ng mga inskripsiyon na bumalik si Nabucodonosor sa Babilonya nang mabalitaan niyang namatay ang kaniyang ama, at noong ikaisa ng Elul (Agosto-Setyembre), lumuklok siya sa trono. Sa taóng ito ng pagluklok niya ay bumalik siya sa Hattu, at "noong buwan ng Sebat [Enero-Pebrero, 624 B.C.E.] dinala niya sa Babilonya ang napakaraming samsam mula sa Hattu." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 100) Noong 624 B.C.E., sa unang opisyal na taon ng kaniyang paghahari, muling pinangunahan ni Nabucodonosor ang kaniyang mga hukbo patungong Hattu; binihag niya at sinamsaman ang Filisteong lunsod ng Askelon. (Tingnan ang ASKELON.) Noong kaniyang ikalawa, ikatlo, at ikaapat na mga taon bilang hari, nagsagawa siya ng iba pang mga kampanya sa Hattu, at maliwanag na noong ikaapat na taon ay ginawa niyang basalyo ang Judeanong si Haring Jehoiakim. (2Ha 24:1) Gayundin, noong ikaapat na taon ay pinangunahan ni Nabucodonosor ang kaniyang mga hukbo patungong Ehipto, at sa sumunod na labanan ay maraming nasawi sa magkabilang panig.

Pananakop sa Jerusalem. Nang maglaon, maliwanag na dahil sa paghihimagsik ng Judeanong si Haring Jehoiakim laban kay Nabucodonosor, kinubkob ng mga Babilonyo ang Jerusalem. Lumilitaw na sa panahon ng pagkubkob na ito, si Jehoiakim ay namatay at ang anak nitong si Jehoiakin ay lumuklok sa trono ng Juda. Ngunit pagkalipas lamang ng tatlong buwan at sampung araw, nagwakas ang pamamahala ng bagong hari nang sumuko si Jehoiakin kay Nabucodonosor (noong buwan ng Adar [Pebrero-Marso] sa panahon ng ikapitong opisyal na taon ng paghahari ni Nabucodonosor [na nagwakas noong Nisan 617 B.C.E.], ayon sa Babylonian Chronicles). Isang inskripsiyong *cuneiform* (British Museum 21946) ang nagsasabi: "Ang ikapitong taon: Noong buwan ng Kislev ay pinisan ng hari ng Akkad ang kaniyang hukbo at humayo patungong Hattu. Nagkampo siya laban sa lunsod ng Juda at noong ikalawang araw ng buwan ng Adar ay nabihag niya ang lunsod (at) dinakip ang hari (nito) [na si Jehoiakin]. Isang hari na pinili niya mismo [si Zedekias] ang inatasan niya sa lunsod (at) pagkakuha sa pagkalaki-laking tributo ay dinala niya ito sa Babilonya." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 102; LARAWAN, Tomo 2, p. 326) Bukod pa kay Jehoiakin, dinala ni

Nabucodonosor ang iba pang mga miyembro ng maharlikang sambahayan, mga opisyal ng korte, mga bihasang manggagawa, at mga mandirigma tungo sa pagkatapon sa Babilonya. Ang tiyo ni Jehoiakin na si Matanias ang inilagay ni Nabucodonosor upang maging hari ng Juda, at pinalitan niya ng Zedekias ang pangalan ni Matanias.—2Ha 24:11-17; 2Cr 36:5-10; tingnan ang JEHOIAKIM; JEHOIAKIN; KRONOLOHIYA.

Pagkalipas ng ilang panahon, naghimagsik si Zedekias laban kay Nabucodonosor, anupat nakipag-alyansa sa Ehipto para sa proteksiyong militar. (Eze 17:15; ihambing ang Jer 27:11-14.) Dahil dito, binalikan ng mga Babilonyo ang Jerusalem, at noong Tebet (Disyembre-Enero) 10 ng ikasiyam na taon ng paghahari ni Zedekias, kinubkob ni Nabucodonosor ang Jerusalem. (2Ha 24:20; 25:1; 2Cr 36:13) Gayunman, dahil sa balita na isang hukbong militar ni Paraon ang lumabas mula sa Ehipto, pansamantalang itinigil ng mga Babilonyo ang pagkubkob. (Jer 37:5) Pagkatapos nito, napilitang bumalik sa Ehipto ang mga hukbo ni Paraon, at ipinagpatuloy ng mga Babilonyo ang pagkubkob laban sa Jerusalem. (Jer 37:7-10) Sa wakas, noong 607 B.C.E., noong Tamuz (Hunyo-Hulyo) 9 ng ika-11 taon ng paghahari ni Zedekias (ika-19 na taon ni Nabucodonosor kung bibilang mula sa taon ng pagluklok niya o noong ika-18 opisyal na taon ng kaniyang paghahari), nabutasan ang pader ng Jerusalem. Tumakas si Zedekias at ang kaniyang mga tauhan ngunit naabutan sila sa mga disyertong kapatagan ng Jerico. Yamang tumigil si Nabucodonosor sa Ribla "sa lupain ng Hamat," si Zedekias ay dinala roon sa harap niya. Ipinapatay ni Nabucodonosor ang lahat ng anak ni Zedekias, pagkatapos ay binulag niya si Zedekias at iginapos upang dalhin sa Babilonya bilang bilanggo. Pinangasiwaan ni Nebuzaradan na pinuno ng tagapagbantay ang mga huling bahagi ng pagkubkob, kasama na ang pagsunog sa templo at mga bahay sa Jerusalem, ang pagkuha sa mga kagamitan ng templo, at ang pagdadala ng mga bihag. Si Gedalias naman ang inatasan ni Nabucodonosor upang magsilbing gobernador niyaong mga hindi dinalang bihag.—2Ha 25:1-22; 2Cr 36:17-20; Jer 52:1-27, 29.

Ang Kaniyang Panaginip Tungkol sa Pagkalaki-laking Imahen. Sinasabi ng aklat ng Daniel na noong "ikalawang taon" ng paghahari ni Nabucodonosor (malamang na mula sa pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E. at samakatuwid ay tumutukoy sa ika-20 opisyal na taon ng kaniyang paghahari), nanaginip siya tungkol sa imahen na may ginintuang ulo. (Dan 2:1) Bagaman hindi nabigyang-kahulugan ng mga mahikong saserdote, mga salamangkero, at mga Caldeo ang panaginip na ito, nagawa iyon ng propetang Judio na si Daniel. Ito ang nag-udyok kay Nabucodonosor na kilalanin ang Diyos ni Daniel bilang "Diyos ng mga diyos at Panginoon ng mga hari at Tagapagsiwalat ng mga lihim." Pagkatapos ay inatasan niya si Daniel na maging "tagapamahala sa buong nasasakupang distrito ng Babilonya at punong prepekto sa lahat ng marurunong na tao ng Babilonya." Inatasan din ni Nabucodonosor ang tatlong kasamahan ni Daniel, sina Sadrac, Mesac, at Abednego, sa mga tungkulin ng pangangasiwa.—Dan 2.

Pagkatapon ng mga Judio Nang Dakong Huli. Pagkaraan ng mga tatlong taon, noong ika-23 taon ng paghahari ni Nabucodonosor, marami pang Judio ang dinala sa pagkatapon. (Jer 52:30) Malamang na kabilang sa mga itinapon ang mga Judio na tumakas patungo sa mga lupaing nasakop ng mga Babilonyo nang dakong huli. Sumusuporta sa konklusyong ito ang sinabi ng istoryador na si Josephus: "Noong ikalimang taon pagkatapos ng pananamsam sa Jerusalem, na ikadalawampu't tatlong taon ng paghahari ni Nabucodonosor, si Nabucodonosor ay humayo laban sa Coele-Sirya at, matapos itong sakupin, nakipagdigma siya kapuwa sa mga Moabita at mga Ammanita. At pagkatapos na malupig ang mga bansang iyon, sinalakay niya ang Ehipto upang kontrolin ito, pinaslang niya ang haring namamahala noon at iniluklok ang iba, at kinuha niya ang mga Judiong bihag doon at dinala sa Babilonya."—*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 (ix, 7).

Kinuha ang Tiro. Nang panahon ding iyon pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem noong 607 B.C.E., sinimulang kubkubin ni Nabucodonosor ang Tiro. Sa panahon ng pagkubkob na ito, ang mga ulo ng kaniyang mga kawal ay "nakalbo" dahil sa pagkiskis ng mga helmet at ang kanilang mga balikat ay "natalupan" dahil sa pagpapasan ng mga materyales na ginamit sa paggawa ng mga kayariang pangubkob. Yamang walang tinanggap na "kabayaran" si Nabucodonosor sa paglilingkod bilang kasangkapan ni Jehova sa paglalapat ng kahatulan laban sa Tiro, nangako Siya na ibibigay rito ang yaman ng Ehipto. (Eze 26:7-11; 29:17-20; tingnan ang TIRO.) Sa katunayan, isang pira-pirasong tekstong Babilonyo, na mula pa noong ika-37 taon ni Nabucodonosor (588 B.C.E.), ang bumabanggit sa isang kampanya laban sa Ehipto. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 308) Ngunit hindi matiyak kung may kaugnayan ito sa orihinal na pananakop o sa isang aksiyong militar nang dakong huli.

Mga Proyekto ng Pagtatayo. Bukod sa pagtatamo ng maraming tagumpay sa militar at sa pagpapalawak ng Imperyo ng Babilonya bilang katuparan ng hula (ihambing ang Jer 47-49), si Nabucodonosor ay nagpakaabala sa maraming gawaing pagtatayo. Upang maibsan ang pananabik ng kani-

yang reynang taga-Media sa sarili nitong bayan, iniuulat na itinayo ni Nabucodonosor ang Hanging Gardens, itinuturing na isa sa pitong kamangha-manghang gawa ng sinaunang daigdig. Marami sa umiiral na mga inskripsiyong *cuneiform* ni Nabucodonosor ang naglalahad ng kaniyang mga proyekto ng pagtatayo, kasama na ang pagtatayo niya ng mga templo, mga palasyo, at mga pader. Ang isang bahagi ng isa sa mga inskripsiyong ito ay nagsasabi:

"Si Nabucodonosor, Hari ng Babilonya, ang nagpanauli sa Esagila at Ezida, anak ako ni Nabopolassar. Bilang pananggalang sa Esagila, upang walang makapangyarihang kaaway at tagapagwasak ang makakuha sa Babilonya, upang ang linya ng pagbabaka ay hindi makarating sa Imgur-Bel, ang pader ng Babilonya, [ginawa ko] ang hindi pa nagagawa ng sinumang hari na nauna sa akin; sa bakod ng Babilonya ay gumawa ako ng isang bakod na matibay na pader sa dakong silangan. Humukay ako ng bambang, naabot ko ang taas ng tubig. Pagkatapos ay nakita ko na napakaliit ng pader na ginawa ng aking ama. Itinayo ko sa pamamagitan ng bitumen at laryo ang isang napakatibay na pader na hindi makikilos, tulad ng bundok, at idinugtong ito sa pader ng aking ama; inilatag ko ang mga pundasyon nito sa kailaliman ng lupa; ang taluktok nito ay itinaas kong tulad ng bundok. Upang patibayin ang pader na ito, nagtayo ako ng ikatlo, at sa pinakapuno ng isang pananggalang na pader ay naglatag ako ng isang pundasyon na mga laryo at itinayo ito sa kailaliman ng lupa at inilatag ang pundasyon nito. Ang mga kuta ng Esagila at Babilonya ay pinatibay ko at itinatag ko ang pangalan ng aking paghahari magpakailanman."—*Archaeology and the Bible,* ni G. Barton, 1949, p. 478, 479.

Ang nabanggit ay kasuwato ng paghahambog ni Nabucodonosor bago siya mawala sa kaniyang katinuan: "Hindi ba ito ang Babilonyang Dakila, na ako mismo ang nagtayo para sa maharlikang bahay sa lakas ng aking kapangyarihan at para sa dangal ng aking karingalan?" (Dan 4:30) Ngunit nang manauli ang kaniyang katinuan, bilang katuparan ng kaniyang panaginip na mula sa Diyos tungkol sa pinutol na punungkahoy, napilitan si Nabucodonosor na kilalaning maibababa ni Jehova yaong mga mapagmapuri.—Dan 4:37; tingnan ang KABALIWAN.

Napakarelihiyoso. Lumilitaw na si Nabucodonosor ay napakarelihiyoso, anupat nagtayo siya at nagpaganda ng mga templo ng maraming bathala ng Babilonya. Partikular na deboto siya sa pagsamba kay Marduk, ang pangunahing diyos ng Babilonya. Kinilala ni Nabucodonosor na ito ang nagbigay sa kaniya ng mga tagumpay sa militar. Lumilitaw na ang mga tropeo sa digmaan, kabilang na ang mga sagradong sisidlan ng templo ni Jehova, ay inilagak sa templo ni Marduk (Merodac). (Ezr 1:7; 5:14) Sinasabi sa isang inskripsiyon ni Nabucodonosor: "Para sa iyong kaluwalhatian, O dakilang MERODAC, ay gumawa ako ng isang bahay. . . . Tanggapin nawa nito ang saganang tributo ng mga Hari ng mga bansa at ng lahat ng bayan!"—*Records of the Past: Assyrian and Egyptian Monuments,* London, 1875, Tomo V, p. 135.

Maaaring ang imaheng ginto na itinayo ni Nabucodonosor sa Kapatagan ng Dura ay inialay kay Marduk at nilayong magtaguyod ng relihiyosong pagkakaisa sa imperyo. Palibhasa'y nagngalit dahil tumanggi sina Sadrac, Mesac, at Abednego na sambahin ang imahen kahit pagkatapos na bigyan sila ng ikalawang pagkakataon, iniutos ni Nabucodonosor na ihagis sila sa isang maapoy na hurno na pinainit nang pitong ulit na mas mainit kaysa sa karaniwan. Gayunman, nang ang tatlong Hebreo ay iligtas ng anghel ni Jehova, napilitan si Nabucodonosor na sabihing "walang umiiral na ibang diyos na nakapagliligtas na tulad ng isang ito."—Dan 3.

Lumilitaw rin na si Nabucodonosor ay lubhang umasa sa panghuhula kapag nagpaplano ng kaniyang mga pagkilos militar. Halimbawa, binabanggit sa hula ni Ezekiel na ang hari ng Babilonya ay gumamit ng panghuhula sa pagpapasiya kung sasalakay siya sa Raba ng Ammon o sa Jerusalem.—Eze 21:18-23.

NACON [posible, Nakatatag Nang Matibay]. Ayon sa 2 Samuel 6:6, ang pangalang Nacon ay nauugnay sa giikan kung saan namatay si Uzah nang sunggaban niya ang kaban ng tipan. Ang katulad na ulat sa 1 Cronica 13:9 ay kababasahan ng "Kidon."

NADAB [Nakahanda; Marangal; Bukas-palad].

1. Ang panganay na anak nina Aaron at Elisheba. (Exo 6:23; 1Cr 6:3) Ipinanganak si Nadab sa Ehipto at naglakbay siyang kasama ng Israel sa bantog na Pag-alis. Siya, kasama ang kaniyang nakababatang kapatid na si Abihu at ang 70 iba pang Israelita, ay tinawag kasama nina Aaron at Moises upang umahon sa Sinai, kung saan nila nakita sa isang pangitain si Jehova. (Exo 24:1, 9-11) Si Nadab at ang kaniyang tatlong kapatid ay pawang itinalaga sa pagkasaserdote kasama ng kanilang ama. (Exo 28:1; 40:12-16) Ngunit maliwanag na bago natapos ang araw na iyon, inabuso nina Nadab at Abihu ang kanilang katungkulan sa pamamagitan ng paghahandog ng kakaibang apoy. Hindi sinabi kung ano ang dahilan at naging kakaiba ang apoy na iyon, ngunit malamang na higit pa ito sa basta pagkalango (na ipinahiwatig ng kasunod na pagbabawal sa mga saserdote na huwag uminom ng alak o nakalalangong inumin kapag naglilingkod). Gayunman,

maaaring ang isang dahilan ng kanilang pagkakasala ay ang pagkalango nila. Dahil sa kanilang pagsalansang, pinatay sila ng apoy na mula kay Jehova at ang kanilang mga bangkay ay inilabas ng kampo. (Lev 10:1-11; Bil 26:60, 61) Namatay sina Nadab at Abihu bago pa man sila magkaroon ng anak, anupat naiwan ang kanilang mga kapatid na sina Eleazar at Itamar upang pagmulan ng dalawang makasaserdoteng sambahayan.—Bil 3:2, 4; 1Cr 24:1, 2.

2. Isang inapo ni Juda sa linya ni Jerameel; anak ni Samai at ama nina Seled at Apaim.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 30.

3. Isang anak ni Jeiel na mula sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 29, 30; 9:35, 36.

4. Anak ni Jeroboam at ikalawang hari ng hilagang sampung-tribong kaharian ng Israel. Si Nadab ay namahala sa loob ng dalawang taon, pasimula noong mga 976 B.C.E. Noong panahong iyon ay ipinagpatuloy niya ang pagsamba sa guya na pinasimulan ng kaniyang ama. Habang kinukubkob ni Nadab ang Gibeton, isang dating lunsod ng mga Levita (Jos 21:20, 23) na sinakop ng mga Filisteo, siya ay pinaslang ni Baasa. Pagkatapos ay pinatay rin ni Baasa ang lahat ng nalalabing miyembro ng sambahayan ni Jeroboam upang makuha niya ang trono. —1Ha 14:20; 15:25-31.

NAGAI. Ninuno ni Jesu-Kristo na nakatala sa talaangkanan nito ayon sa isinulat ni Lucas.—Luc 3:23, 25.

NAGKUKULUPON, BAGAY NA [sa Heb., *she'rets*]. Ang salitang-ugat na pinagkunan ng terminong ito ay nangangahulugang "magkulupon" o 'mapuno.' (Gen 8:17; Exo 8:3) Waring ang pangngalang ito ay kumakapit sa maliliit na nilalang na magkakasama nang maramihan. (Exo 8:3; Aw 105:30; ihambing ang Exo 1:7.) Una itong binanggit sa Genesis 1:20 sa unang paglitaw ng mga kaluluwang buháy noong ikalimang araw ng paglalang, nang ang tubig ay magsimulang bukalan ng kulupon ng mga kaluluwang buháy. Nilipol ng Baha ang 'mga bagay na nagkukulupon' sa lupa sa labas ng arka.—Gen 7:21.

Batay sa kautusan tungkol sa malilinis at maruruming bagay, ang terminong ito ay maaaring kumapit sa mga nilalang sa tubig (Lev 11:10); mga maypakpak na nilalang, kasama na ang mga paniki at mga insekto (Lev 11:19-23; Deu 14:19); mga nilalang sa katihan, kasama na ang mga *rodent,* bayawak, hunyango (Lev 11:29-31); gayundin sa mga nilalang na umuusad sa kanilang mga "tiyan" at mga nilalang na maraming paa (Lev 11:41-44). Marami sa mga ito, bagaman hindi lahat, ay "marumi" at hindi maaaring kainin ayon sa Kautusan.

NAGNININGNING, ISA NA. Isang katawagang naglalarawan na ikinapit sa "hari ng Babilonya." (Isa 14:4, 12) Ang pananalitang Hebreo na isinalin nang gayon (*NW, Ro, Yg*) ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang 'pasikatin.' (Job 29:3) Ang saling "Lucifer" (*KJ, Da*) ay hinalaw sa Latin na *Vulgate.*

Ang isa na "nagniningning" ay inilalarawan na nagsasabi sa kaniyang puso: "Sa itaas ng mga bituin ng Diyos ay itataas ko ang aking trono, at uupo ako sa ibabaw ng bundok ng kapisanan." (Isa 14:13) Tinutukoy ng katibayan sa Bibliya ang Bundok Sion bilang ang "bundok ng kapisanan." (Tingnan ang BUNDOK NG KAPISANAN.) Kaya nga, yamang ang mga bituin ay maaaring tumukoy sa mga hari (Bil 24:17; Apo 22:16), malamang na "ang mga bituin ng Diyos" ay ang mga hari ng Davidikong linya na namahala mula sa Bundok Sion. Ang "hari ng Babilonya" (ang dinastiya ng mga Babilonyong hari), na nagpamalas ng saloobin ni Satanas na diyos ng sistemang ito ng mga bagay, ay nagpahiwatig ng kaniyang ambisyon na itaas ang kaniyang trono "sa itaas ng mga bituin ng Diyos" sa pamamagitan ng paghahangad na gawing mga basalyo lamang ang mga hari sa linya ni David at sa dakong huli ay alisin ang mga ito sa trono. Tulad ng mga bituin na nagpapasinag ng liwanag, ang "hari ng Babilonya" ay sumikat nang maliwanag sa gitna ng sinaunang sanlibutan at maaaring tukuying isa na "nagniningning."

NAGYELONG HAMOG [sa Ingles, *hoarfrost*]. Malapilak na puting mga butil ng yelo na namumuo sa ibabaw ng mga bagay-bagay dahil sa kondensasyon kapag umabot ang temperatura sa antas ng pagyeyelo. Ang mga kristal na ito ng yelo ay mahahaba at hugis-karayom; kadalasang ang mga ito ay dumidikit nang patindig sa mga bagay kung saan ito namuo at ang karamihan nito ay nasa mga gilid. Lumilitaw ito kapag ang halumigmig sa atmospera ay nagyelo nang hindi dumaraan sa anyong likido, anupat namumuo sa mga punungkahoy, mga halaman, at iba pang mga bagay, kadalasan ay sa gabi. Karaniwan itong matatagpuan sa mga bintana.

Nagsalita si Jehova kay Job tungkol sa "nagyelong hamog mula sa langit," walang alinlangang dahil nabubuo ito mula sa atmospera sa pamamagitan ng kondensasyon. (Job 38:29) Sinabi ng salmista tungkol kay Jehova: "Nagpapangalat siya ng nagyelong hamog na tulad ng abo." (Aw 147:16) Napakadali kay Jehova ang magbigay ng nagyelong hamog anupat gaya lamang ito ng pagsasabog ng isang tao ng abo sa pamamagitan ng kaniyang kamay. Nagiiwan ito ng takip, o balot, sa mga bagay na gaya ng

punungkahoy, damo, at bahay, na para bang kinalatan ng abo ang ibabaw ng mga iyon sa pamamagitan ng di-nakikitang kamay ni Jehova.

Ang manna na inilaan ni Jehova sa mga Israelita sa panahon ng 40 taon ng pagpapagala-gala ng mga ito sa ilang ay inilalarawan nang ganito sa Exodo 16:14: "Sumingaw ang latag ng hamog at narito, sa ibabaw ng ilang ay may pinong bagay na malaniyebe, pinong tulad ng nagyelong hamog sa ibabaw ng lupa."

NAHALAL [Dakong Tubigan; Pastulan]. Isang lunsod sa Zebulon at nakaatas sa mga Meraritang Levita. (Jos 19:10, 14, 15; 21:34, 35) Tinawag din itong Nahalol. Sa halip na palayasin ang mga Canaanitang naninirahan sa lunsod na ito gaya ng iniutos ng Diyos, isinailalim sila ng mga Zebulonita sa puwersahang pagtatrabaho. (Huk 1:30; 2:2) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon ng Nahalal.

NAHALIEL [Agos (Agusang Libis) ng Diyos]. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita bago nila nakalaban ang Amoritang si Haring Sihon. (Bil 21:19-24) Ayon sa *Onomasticon* ni Eusebius, ito'y malapit sa Arnon. Kaya naman, ang Nahaliel ay karaniwang iniuugnay sa alinman sa dalawang *wadi* na ito, ang Wala (na sangang-ilog ng Arnon) at ang Zarqa Maʽin na mga 19 na km (12 mi) sa H ng Arnon. May mga lokasyon sa mga *wadi* na ito na tumutugma sa iminumungkahing lugar ng Matana at Bamot. Lumilitaw na nasa pagitan ng dalawang kampamentong ito ng mga Israelita ang Nahaliel.

NAHALOL [Dakong Tubigan; Pastulan]. Isa pang pangalan ng Nahalal. Isa itong lunsod sa Zebulon.—Huk 1:30.

NAHAM [Kaaliwan]. Bayaw ni Hodias, isang inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 19.

NAHAMANI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "aliwin"]. Isa na bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 7:6, 7.

NAHARAI. Isang Beerotita (Berotita) at isa sa mga tagapagdala ng baluti ni Joab. Si Naharai ay kabilang sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David.—2Sa 23:24, 37; 1Cr 11:26, 39.

NAHAS [Serpiyente].

1. Hari ng mga Ammonita noong magsimulang maghari si Saul. Dinala ni Nahas ang kaniyang hukbo laban sa Jabes sa Gilead. Ang ulat ay kababasahan: "Dahil dito ay sinabi ng lahat ng mga lalaki ng Jabes kay Nahas: 'Makipagtipan ka sa amin upang maglingkod kami sa iyo.' Nang magkagayon ay sinabi sa kanila ni Nahas na Ammonita: 'Sa kundisyong ito ay gagawin ko iyon sa inyo, sa kundisyon na dudukitin ang bawat kanang mata ninyo, at ilalagay ko iyon bilang kadustaan sa buong Israel.' Sinabi naman sa kaniya ng matatandang lalaki ng Jabes: 'Bigyan mo kami ng pitong araw na palugit, at magsusugo kami ng mga mensahero sa buong teritoryo ng Israel at, kung walang tagapagligtas sa amin, lalabasin ka nga namin.' " Nagtipun-tipon ang Israel sa panig ni Saul, pumaroon sa Jabes, at tinalo si Nahas. Kaunti lamang sa hukbo ni Nahas ang nakaligtas nang buháy.—1Sa 11:1-11; 12:11, 12.

Sa isang Dead Sea scroll na tinaguriang 4QSam[a] at pinaniniwalaang mula pa noong unang siglo B.C.E., ang sumusunod na impormasyon ay isiningit mismong bago ng 1 Samuel 11:1: "Lubhang siniil ni [Na]has, hari ng mga anak ni Ammon, ang mga anak ni Gad at ang mga anak ni Ruben, at dinukit niya ang [lahat ng] kanilang kanang mata at nagpasapit ng takot [at panghihilakbot] sa Israel. Walang isa mang natira sa mga anak ni Israel sa ibayo [ng Jordan na] ang kanang mata ay hindi inalis ni Naha[s na hari] ng mga anak ni Ammon; maliban sa pitong libong lalaki [na tumakas mula sa] mga anak ni [A]mmon at pumasok sa [J]abes-Gilead. Pagkaraan ng mga isang buwan . . ." (*Bible Review,* 1985, Tomo 1, Blg. 3, p. 28) Halos ito rin ang impormasyong inilahad ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* VI, 68-70 (v, 1).

Ayon kay Josephus (*Jewish Antiquities,* VI, 79 [v, 3]), ang Nahas na ito ay napatay sa pakikipagbaka sa mga hukbo ni Saul. Kung tama ang impormasyon ni Josephus, ang Nahas na nagpakita ng kabaitan kay David ilang taon pagkaraan nito ay malamang na isang anak at kahalili ng Nahas na tinalo ni Saul. Kung gayon, maaaring ang pangalang Nahas ay isang titulong iginawad sa ilang tao, tulad ng mga titulong "Abimelec," "Paraon," at "Jabin." Nang mamatay ang ikalawang Nahas na ito, nagsugo si David ng mga embahador sa anak nito na si Hanun. Gayunman, minasama niya ang marangal na intensiyon ni David at labis na hiniya ang mga kinatawan nito. Ito naman ang nagbunsod ng sunud-sunod na mga pangyayari na humantong sa pagkatalo ng mga Ammonita sa kamay ni David.—2Sa 10:1-5; 11:1; 12:26-31; 1Cr 19:1-5; 20:1-3.

2. Ang ama ni Abigail na kapatid na babae o kapatid sa ina ni David at posibleng ang ama ni Zeruias. Siya ang lolo ni Amasa, at marahil pati nina Abisai, Asahel, at Joab. (2Sa 17:25; 1Cr 2:16, 17) Si Abigail ay tinatawag na "anak ni Nahas," ngunit siya at ang kaniyang kapatid ay hindi tuwirang tinawag na mga anak na babae ni Jesse, na ama ni David, bagaman tinukoy sila bilang "mga kapatid na babae" ng mga anak ni Jesse, na dito ay kabilang si David. Nagbibigay-daan ito sa ilang posibleng mga

kaugnayan: (1) Na si Nahas ay isang babae, asawa ni Jesse at ang ina ng lahat ng nasasangkot (ang pangalang ito ay maaaring ibigay sa lalaki o babae), ngunit malayong mangyari ito dahil kadalasan, ang mga babae ay binabanggit lamang sa talaangkanan kapag may pantanging mga kadahilanan, na sa kasong ito ay waring wala naman. (2) Na ang Nahas ay isa pang pangalan ni Jesse, gaya ng iminumungkahi ng sinaunang tradisyong Judio. "Jesse" ang nasa Griegong *Septuagint* (edisyon ni Lagarde) sa 2 Samuel 17:25 sa halip na Nahas. (3) Na si Nahas ay dating asawa ng asawa ni Jesse (malamang na siyang totoo) at na nagsilang siya kay Nahas ng dalawang babae, sina Abigail at Zeruias, bago siya maging asawa ni Jesse at magsilang dito ng ilang anak na lalaki.—Tingnan ang ABIGAIL Blg. 2.

3. Isang naninirahan sa Ammonitang lunsod ng Raba. Ang anak niyang si Sobi ay nagpakita ng kabaitan kay David sa pamamagitan ng pagpapadala rito ng mga panustos nang tumakas ito patungong Mahanaim dahil sa paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Posibleng isa siyang Israelita na nanirahan sa Raba nang ang mga Ammonita roon ay matalo ng Israel.—2Sa 12:26-31.

NAHAT [Kapahingahan; Katahimikan].

1. Shik ng Edom, anak ni Reuel at apo ni Esau at ng asawa nitong si Basemat, anak ni Ismael.—Gen 36:2-4, 13, 17.

2. Isang Levita, inapo ni Kohat, at ninuno ni Samuel. (1Cr 6:16, 22-28) Lumilitaw na tinatawag din siyang "Tohu" at "Toa."—1Sa 1:1; 1Cr 6:33-35.

3. Isang Levita na inatasan ni Haring Hezekias bilang komisyonado upang tulungan sina Conanias at Simei na pangasiwaan "ang abuloy at ang ikasampu at ang mga banal na bagay" na dinadala sa templo.—2Cr 31:12, 13.

NAHOR.

1. Ama ni Tera at lolo ni Abraham. Si Nahor ay anak ni Serug at inapo ni Sem. Nabuhay siya nang 148 taon (2177 hanggang 2029 B.C.E.).—Gen 11:22-26; 1Cr 1:24-27; Luc 3:34-36.

2. Anak ni Tera; apo ni Nahor (Blg. 1); at kapatid ni Abraham. (Gen 11:26; Jos 24:2) Naging asawa ni Nahor si Milca, na kapatid ni Lot at anak ng isa pang kapatid ni Nahor, si Haran, samakatuwid ay pamangkin ni Nahor. Nagkaanak siya kay Milca ng 8 lalaki, at sa kaniyang babaing si Reuma ay nagkaanak siya ng 4 pang lalaki, anupat sa kabuuan ay 12; ang ilan sa mga ito ay naging mga ulo ng tribo. (Gen 11:27, 29; 22:20-24) Sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Betuel, si Nahor ay lolo nina Laban at Rebeka, at lolo sa tuhod nina Lea, Raquel, Jacob (Israel), at Esau.—Gen 24:15, 24, 47; 29:5, 16; 1Cr 1:34.

Sa ulat ng Genesis tungkol sa paglisan nina Tera at Abraham sa Ur ng mga Caldeo, hindi kabilang ang pangalan ni Nahor sa talaan ng mga naglakbay. (Gen 11:31) Ngunit waring sumunod siya nang maglaon, sapagkat nang ang lingkod ni Abraham ay maghanap ng asawa para kay Isaac, nagpunta siya sa Haran, kung saan nanahanan at namatay si Tera, at kung saan naninirahan ang apo ni Nahor na si Laban noong pumunta sa kaniya si Jacob. (Gen 11:31, 32; 12:4; 27:43) Ang lingkod ni Abraham ay pumaroon "sa lunsod ni Nahor," maaaring sa Haran mismo o sa isang kalapit na lugar, marahil ay ang Nahur na madalas banggitin sa mga tapyas ng Mari na mula noong ikalawang milenyo B.C.E. (Gen 24:10; 29:4; *The Biblical Archaeologist,* 1948, p. 16) At nang humiwalay si Jacob kay Laban, tumawag si Laban sa 'diyos ni Abraham at diyos ni Nahor' upang humatol sa pagitan nila.—Gen 31:53; tingnan ang HARAN Blg. 4.

NAHUM [Mang-aaliw [samakatuwid nga, isa na nagpapatibay-loob]].

1. Isang propetang Israelita noong ikapitong siglo B.C.E at ang manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Si Nahum ay maaaring nasa Juda nang panahong itala niya ang kaniyang hula. (Na 1:15) Ang kaniyang pagiging Elkosita ay maliwanag na nangangahulugang tumatahan siya sa Elkos, posibleng isang lunsod o nayon sa Juda.—Na 1:1; tingnan ang ELKOSITA.

2. Isang ninuno ni Jesu-Kristo na nabuhay pagkatapos ng pagkatapon sa linya ng kaniyang ina sa lupa na si Maria.—Luc 3:25.

NAHUM, AKLAT NG. Ang aklat na ito ng Bibliya ay isang makahulang "kapahayagan laban sa Nineve," ang kabisera ng Imperyo ng Asirya. Isinulat ito ni Nahum na Elkosita. (Na 1:1) Pinatototohanan ng katuparan sa kasaysayan ng makahulang kapahayagang iyon ang autentisidad ng aklat na ito. Ilang panahon pagkaraang dumanas ng kahiya-hiyang pagkatalo ang Ehipsiyong lunsod ng No-amon (Thebes) noong ikapitong siglo B.C.E. (3:8-10), ang aklat ng Nahum ay sinimulang isulat, at natapos ito bago maganap ang inihulang pagkawasak ng Nineve noong 632 B.C.E.—Tingnan ang ASIRYA; NINEVE.

Kasuwato ng Iba Pang mga Aklat ng Bibliya. Ang aklat ng Nahum ay lubusang kaayon ng iba pang bahagi ng Kasulatan sa paglalarawan kay Jehova bilang isang "Diyos na humihiling ng bukod-tanging debosyon," "mabagal sa pagkagalit at dakila sa kapangyarihan," ngunit sa anumang paraan ay hindi nag-uurong ng kaparusahan. (Na 1:2, 3; ihambing ang Exo 20:5; 34:6, 7; Job 9:4; Aw 62:11.) "Si Jehova ay mabuti, isang moog sa araw ng kabagaba-

gan. At nakikilala niya yaong mga nanganganlong sa kaniya." (Na 1:7; ihambing ang Aw 25:8; 46:1; Isa 25:4; Mat 19:17.) Ang mga katangiang ito ay malinaw na nakita nang iligtas niya ang mga Israelita mula sa paniniil ng Asirya at nang lapatan niya ng paghihiganti ang Nineve na may pagkakasala sa dugo pagkatapos niyang magtimpi ng mahabahabang panahon.

Kapansin-pansin din ang pagkakahawig ng Nahum kabanata 1 at ng Awit 97. Ang pananalita ng Isaias (10:24-27; 30:27-33) may kinalaman sa kahatulan ni Jehova laban sa Asirya ay katugma sa paanuman ng Nahum kabanata 2 at 3.—Ihambing din ang Isa 52:7; Na 1:15; Ro 10:15.

Tagpo sa Kasaysayan. Bagaman tiniyak sa kaniya na mabibigo ang sabuwatan ng Siryanong si Haring Rezin at ng Israelitang si Haring Peka na alisin siya sa pagkahari (Isa 7:3-7), ang walang-pananampalatayang si Ahaz ng Juda ay maykamangmangang humingi ng tulong sa Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III (Tilgat-pilneser). Nang dakong huli, 'napighati siya, at hindi napalakas' dahil sa gayong pagkilos sapagkat ang Juda ay napasailalim sa mabigat na pamatok ng Asirya. (2Cr 28:20, 21) Nang maglaon, ang anak at kahalili ni Ahaz na si Hezekias ay naghimagsik laban sa pamumuno ng Asirya. (2Ha 18:7) Pagkatapos, sinalakay ng Asiryanong monarka na si Senakerib ang Juda at sunudsunod na sinakop ang mga nakukutaang lunsod nito, na nagbunga ng malawakang pagkatiwangwang ng lupain. (Ihambing ang Isa 7:20, 23-25; 8:6-8; 36:1, 2.) Ang sumunod na Judeanong hari, si Manases, ay binihag ng mga Asiryanong pinuno ng hukbo at dinala sa Babilonya (na kontrolado noon ng Asirya).—2Cr 33:11.

Yamang matagal nang nagdurusa noon ang Juda sa ilalim ng panunupil ng Asirya, ang hula ni Nahum tungkol sa napipintong pagkawasak ng Nineve ay mabuting balita. Nagsalita si Nahum na para bang naganap na ang pagbagsak ng Asirya nang isulat niya: "Narito! Nasa ibabaw ng mga bundok ang mga paa niyaong nagdadala ng mabuting balita, niyaong naghahayag ng kapayapaan. O Juda, ipagdiwang mo ang iyong mga kapistahan. Tuparin mo ang iyong mga panata; sapagkat hindi na muling daraan sa iyo ang walang-kabuluhang tao. Lubus-lubusan siyang lilipulin." (Na 1:15) Hindi na magiging hadlang ang mga Asiryano; wala nang makapipigil sa mga Judeano sa pagdalo o pagdiriwang ng mga kapistahan. Lubusan silang ililigtas mula sa paniniil ng Asirya. (Ihambing ang Na 1:9.) Gayundin, ang lahat ng iba pang bayan na makaririnig ng tungkol sa pagkawasak ng Nineve ay "magpapalakpak ng kanilang mga kamay," o magsasaya, dahil sa kaniyang kapahamakan, sapagkat nagdulot sa kanila ng malaking pagdurusa ang kasamaan ng lunsod.—3:19.

Dahil sa pagiging agresibo ng mga Asiryano sa pakikipagdigma, ang Nineve ay naging isang "lunsod ng pagbububo ng dugo." (Na 3:1) Malupit at dimakatao ang pakikitungo nito sa kaniyang mga bihag sa digmaan. Ang ilan ay sinusunog o binabalatan nang buháy. Ang iba ay binubulag o pinuputulan ng ilong, mga tainga, o mga daliri. Kadalasan, ang mga bihag ay inaakay sa pamamagitan ng mga panaling nakakabit sa mga pangawit na nakatuhog sa ilong o mga labi. Talagang dapat puksain ang Nineve dahil sa pagkakasala nito sa dugo.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG NAHUM

Isang kapahayagan laban sa Nineve, ang kabisera ng Asirya
Isinulat bago mawasak ang Nineve noong 632 B.C.E.

Maghihiganti si Jehova sa kaniyang mga kalaban (1:1-6)

- Si Jehova ay humihiling ng bukod-tanging debosyon; bagaman mabagal siya sa pagkagalit, hindi siya magpipigil sa pagpaparusa kapag nararapat
- Walang sinuman ang makatatayo laban sa init ng kaniyang galit; sa harap niya ay natutuyo ang mga dagat, umuuga ang mga bundok, natutunaw ang mga burol, nayayanig ang lupa

Ang paglipol sa mga balakyot ay magdudulot ng kaginhawahan sa mga umaasa kay Jehova (1:7–3:19)

- Si Jehova ay pananggalang na moog sa mga umaasa sa kaniya, ngunit lilipulin niya ang kaaway
- Ipahahayag sa Juda ang mabuting balita; lilipulin ang "walang-kabuluhang tao," at isasagawa nang walang hadlang ang tunay na pagsamba
- Muling titipunin ni Jehova ang kaniyang bayan, ngunit iguguho ang Nineve, at susunugin ang mga karong pandigma nito
- Ang lunsod na may pagkakasala sa dugo ay darambungin bilang kaparusahan sa mga kasalanan nito; walang anumang makapagliligtas dito, ang mga mandirigma nito ay magiging parang mga babae
- Ang sugat na idinulot sa hari ng Asirya ay wala nang paggaling

NAIN. Isang lunsod ng Galilea kung saan binuhay muli ni Jesu-Kristo ang kaisa-isang anak na lalaki ng isang babaing balo. (Luc 7:11-17) Ang Nain ay iniuugnay sa nayon ng Nein (Na'im) sa HK panig ng Jebel Dahi (Giv'at Ha-More; ang burol ng More), mga 10 km (6 na mi) sa TTS ng Nazaret. Ito ay nasa kalakhang lugar na binanggit nina Jerome at Eusebius para sa sinaunang lugar na ito. Ang Nein, na nakatunghay sa Kapatagan ng Jezreel (Esdraelon), ay nasa isang kaakit-akit at likas na kapaligiran. Gayundin, tinutustusan ng tubig mula sa isang bukal doon ang maiinam na taniman ng mga puno ng

olibo at igos. Sa ngayon ay napakaliit ng nayong ito, ngunit ipinakikita ng mga guho sa lugar na iyon na mas malaki ito noong mas maagang mga siglo. —LARAWAN, Tomo 2, p. 738.

Noong 31 C.E., sa panahon ng kaniyang unang paglalakbay sa Galilea ukol sa pangangaral, pumaroon si Kristo Jesus sa Nain mula sa kapaligiran ng Capernaum. (Luc 7:1-11) Isang distansiya na mga 35 km (22 mi) ang naghihiwalay sa dalawang lokasyong ito. Maaaring ang "pintuang-daan" ay isa lamang pasukan sa pagitan ng mga bahay kung saan may daang papasók sa Nain, yamang wala namang katibayan na napalibutan ng pader ang lunsod. Malamang na sa silanganing pasukan ng Nain nasalubong ni Jesus at ng kaniyang mga alagad ang prusisyon ng libing, na marahil ay patungo sa mga libingan sa gilid ng burol na nasa TS ng makabagong Nein. Palibhasa'y nahahabag sa balo na nawalan pa ng anak, lumapit si Jesus sa langkayan at binuhay muli ang anak ng balo. Ang balita tungkol sa himalang ito ay lumaganap sa buong rehiyon at nakarating pa nga sa Judea. Maaaring ang pangyayaring ito ang tinutukoy rin ng mga salitang "ang mga patay ay ibinabangon," na bahagi ng tugon ni Jesus sa mga mensahero na nang maglaon ay isinugo ng nakabilanggong si Juan na Tagapagbautismo.—Luc 7:11-22.

NAIOT. Waring isang lugar kung saan nanirahan ang ibang propeta noong panahon ni Samuel. (1Sa 19:18–20:1) Maaaring tumutukoy ito sa isang lokalidad o purok ng bayan ng Rama, sa maburol na lupain ng Efraim. (Tingnan ang RAMA Blg. 5.) Pinatutunayan ng tagasuri ng teksto na si S. R. Driver ang pangmalas na ito, sa pagkokomento ng ganito: "Malamang na pangalan ito ng isang lokalidad sa Rama, anupat hindi na natin alam kung ano ang kahulugan nito."—*Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel,* Oxford, 1966, p. 159.

NAKALALANGONG INUMIN. Tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.

NAKALALASONG HALAMAN. Bagaman iminumungkahi ng ilan na tumbasan ang salitang Hebreo na *ro'sh* (o, *rohsh*) ng *hemlock, colocynth,* o *poppy,* hindi posible ang anumang tiyakang pagkilala sa halamang ito. Kung minsan, ang terminong Hebreong ito ay tumutukoy sa (1) isang mapait at nakalalasong halaman (Pan 3:5, 19), (2) lason o "kamandag" (Deu 32:33; Job 20:16), at (3) kapag ginamit may kaugnayan sa tubig, nakalalasong tubig (Jer 8:14; 9:15; 23:15). Lumilitaw ito sa makasagisag na diwa may kinalaman sa pagbaluktot sa katarungan (Os 10:4; Am 6:12) at sa mga nag-aapostata.—Deu 29:18; ihambing ang Gaw 8:23; Heb 12:15.

Tungkol sa Mesiyas, inihula na bibigyan siya ng "nakalalasong halaman" bilang pagkain. (Aw 69:21) Naganap ito nang si Jesu-Kristo, bago siya ibayubay, ay alukin ng alak na hinaluan ng apdo ngunit, nang matikman niya ito, tinanggihan niya ang nakahihilong inumin na malamang na nilayong makabawas sa kaniyang mga paghihirap. Sa pag-uulat sa katuparan ng hulang ito, ginamit ni Mateo (27:34) ang salitang Griego na *kho·le'* (apdo), ang termino na matatagpuan din sa Griegong *Septuagint* sa Awit 69:21. Gayunman, mira ang binabanggit sa ulat ng Ebanghelyo ni Marcos (Mar 15:23), at dahil dito ay bumangon ang pangmalas na sa kasong ito, ang "nakalalasong halaman" o "apdo" ay "mira." Ang isa pang posibilidad ay na ang inuming iyon ay hinaluan kapuwa ng apdo at mira.

NAKAMUMUHING BAGAY. Ang salitang Hebreo na *nid·dah'* ay lumilitaw nang 30 ulit sa Hebreong Kasulatan at posibleng hinalaw sa salitang-ugat na *na·dhah',* na nangangahulugang "itakwil; alisin sa isipan (huwag pag-isipan)." (Isa 66:5; Am 6:3) Ang *nid·dah'* ay nagpapahiwatig ng karumihan, isang bagay na nakamumuhi, maaaring sa pisikal, halimbawa'y dahil sa pagreregla (Lev 12:2, 5; 15:20, 24, 25, 33), o sa moral, halimbawa'y dahil sa idolatriya. (Ezr 9:11; 2Cr 29:5) Ang salitang Hebreo ring ito ay ginagamit may kinalaman sa "tubig na *panlinis"* (Bil 19:9-21; 31:23, *BSP, NW;* "tubig na ginagamit para sa pagreregla," Bil 19:9, tlb sa *Rbi8;* "tubig ukol sa paghihiwalay," *KJ;* "pinaka tubig para sa karumihan," *AS-Tg;* "tubig para sa pagpapadalisay," *JB*), anupat tumutukoy sa tubig na ginagamit upang alisin yaong marumi.

Kaya naman, sa Panaghoy 1:17, sinabi ni Jeremias na nang itiwangwang ang Jerusalem, ito ay "naging isang nakamumuhing bagay ["gaya ng isang babaing nireregla," *KJ;* "parang maruming bagay," *AS-Tg;* "nakamumuhi," *AT;* "kinasuklaman," *BSP*] sa gitna nila [samakatuwid nga, sa gitna ng nakapalibot na mga bansa]."

Bago wasakin ng Babilonya ang Jerusalem, sinabi ni Jehova tungkol sa taong-bayan ng Israel sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ezekiel: "Ang sambahayan ng Israel ay nananahanan sa kanilang lupa, at patuloy nilang pinarurumi iyon sa pamamagitan ng kanilang lakad at sa pamamagitan ng kanilang mga pakikitungo. Ang kanilang lakad sa harap ko ay naging tulad ng karumihan ng pagreregla [*nid·dah'*]." (Eze 36:17) Dahil sa idolatrosong mga gawain, ang Israel ay marumi sa espirituwal na paraan kung kaya dapat siyang iwasan ng kaniyang asawang nagmamay-ari, ang Diyos na Jehova, at

magkakabalikan lamang sila sa espirituwal na paraan pagkatapos na siya'y linisin. Kaya naman sa talata 25 ay sinabi ni Jehova: "At wiwisikan ko kayo ng malinis na tubig, at kayo ay magiging malinis; mula sa lahat ng inyong karumihan at mula sa lahat ng inyong mga karumal-dumal na idolo ay lilinisin ko kayo."—Ihambing ang Eze 18:6.

Sa Ezekiel 7:19, 20, ipinahayag ng Diyos ang kaniyang galit laban sa Israel dahil sa paggawa nila ng relihiyosong mga imahen sa pamamagitan ng kanilang pilak at ng kanilang ginto at sinabi niya na dahil dito'y pangyayarihin niyang itapon nila sa mga lansangan ang kanilang pilak at ang kanilang ginto gaya ng isang "nakamumuhing bagay [*nid·dah′*]." —Ihambing ang Isa 30:22; tingnan ang KASUKLAM-SUKLAM NA BAGAY, KARIMA-RIMARIM NA BAGAY.

Pagkamuhi. Ang iba pang mga pananalitang Hebreo na may diwa ng "pagkamuhi" ay *quts,* tumutukoy sa emosyonal na reaksiyon ng isa at binibigyang-katuturan bilang "mamuhi; magkaroon ng pagkamuhi sa; makadama ng nakapanlulumong takot sa" (Gen 27:46; 1Ha 11:25; Bil 22:3), at *ga·'al′,* nangangahulugan ding "mamuhi," ngunit nagpapahiwatig ng pagtatakwil sa bagay na kinamumuhian. (Lev 26:11, 15, 30; 2Sa 1:21, tlb sa *Rbi8*) Sa Griegong *Septuagint,* ang mga salitang Hebreong ito ay isinasalin kung minsan bilang *pro·so·khthi′zo,* nangangahulugang "masuklam" (Gen 27:46; Lev 26:15; ihambing ang Heb 3:10), at *bde·lys′so·mai,* na may diwa naman na "magpahayag ng pagkamuhi sa; masuklam sa."—Lev 20:23; 26:11; ihambing ang Ro 2:22.

Dahil nagkasala ang mga Canaanita ng seksuwal na imoralidad at kalisyaan, idolatriya, at mga espiritistikong gawain, kinamuhian sila ng Kataas-taasan, at dahil dito'y ipinag-utos niyang puksain sila. (Lev 20:2-23) Binabalaan ang mga Israelita na kung magiging masuwayin sila, kamumuhian din sila ni Jehova, anupat aalisin niya sa kanila ang kaniyang proteksiyon at pagpapala. Gayunman, dahil matapat siya sa kaniyang tipan sa Israel, hindi niya sila kamumuhian hanggang sa punto na lubusan niya silang lilipulin. (Lev 26:11-45) Sa kaso ng mga magiging balakyot, ang kanilang pagkabuhay-muli ay magiging tungo sa walang-hanggang "pagkamuhi" (sa Heb., *de·ra·'ohn′*). Iyon ay pagkabuhay-muli sa paghatol na hahantong sa walang-hanggang pagkalipol.—Dan 12:2; Ju 5:28, 29.

Ang tahasang pagtatakwil sa mga utos, saway, at mga paglalaan ni Jehova ay maituturing na diwastong pagkamuhi. Ito ang naging pagkakasala ng mga Israelita nang tanggihan nilang sundin ang mga utos ni Jehova at nang kamuhian nila ang manna bilang "kasuklam-suklam na tinapay." (Bil 21:5; Lev 26:15) Ipinapayo ng Kawikaan 3:11 na 'huwag kamuhian ang saway ni Jehova.'

Sa Roma 12:9 ay pinapayuhan ang mga Kristiyano: "Kamuhian ninyo ang balakyot." Ang terminong Griego na isinalin dito bilang "kamuhian" (*a·po·sty·ge′o*) ay ang anyong *intensive* ng pandiwang Griego na nangangahulugang "mapoot," at sa gayon ay literal na nangangahulugang "mapoot nang masidhi." Kapag hindi kinamuhian ng isang tao ang balakyot, anupat hindi na iyon karima-rimarim sa kaniya, kamumuhian naman siya ni Jehova.

NAKAPALOOB NA LUNSOD, MGA. Mga lunsod ng isang partikular na grupo ng mga tao o tribo na nasa loob ng teritoryo ng ibang tribo. Kabilang sa makabagong-panahong mga halimbawa ng nakapaloob na mga lugar ay ang Kanlurang Berlin na napalilibutan noon ng teritoryo ng Silangang Alemanya, at ang lupaing ibinigay sa Nagkakaisang mga Bansa na lubusang nakapaloob naman sa New York City. Sa loob ng apat na siglo, isang bahagi ng sinaunang Jerusalem ang nanatiling isang nakapaloob na Jebusitang lunsod sa teritoryo ng Israel hanggang noong tuluyan itong bihagin ni David. —Jos 15:63; Huk 1:21; 19:11, 12; 2Sa 5:6-9.

Nang hati-hatiin ang Lupang Pangako sa 12 tribo, nagkaroon ng mga lunsod na nasa loob ng kalakhang teritoryo ng isang tribo ngunit hawak naman ng ibang tribo. Ayon sa Josue 16:9, "ang mga anak ni Efraim ay nagkaroon ng mga nakapaloob [o, "nakahiwalay; nakabukod"] na lunsod sa gitna ng mana ng mga anak ni Manases" (tlb sa *Rbi8*), samakatuwid nga, "mga bayan na nakatalaga para sa mga Efraimita sa loob ng mana ng mga anak ni Manases." (*JB;* tingnan din ang Jos 17:8, 9.) Ang ilan sa mga anak ni Manases ay tumahan sa mga bayan na nasa loob ng mga hangganan ng Isacar at ng Aser.—Jos 17:11; 1Cr 7:29.

Ang mana ng Simeon ay binubuo ng mga lunsod na nasa loob ng teritoryo ng Juda, dahil ang takdang bahagi ng huling nabanggit ay "napakalaki para sa kanila." (Jos 19:1-9; MGA MAPA, Tomo 1, p. 744, 947) Ang 48 lunsod na pinangasiwaan ng mga Levita, kabilang na rito ang 6 na kanlungang lunsod, ay pawang nakapaloob sa teritoryo ng ibang mga tribo. (Jos 21:3-41) Sa ganitong paraan natupad ang hula ni Jacob bago siya mamatay may kinalaman kina Simeon at Levi, na 'magkakaroon sila ng bahagi sa Jacob, ngunit pangangalatin sila sa Israel.'—Gen 49:7.

NAKATALAGANG BAGAY. Sa kaniyang mga pakikitungo sa bansang Israel, may mga bagay, mga tao, o buu-buong mga lunsod pa nga na iniutos ng Diyos na Jehova na ilagay sa ilalim ng sagradong pagbabawal, anupat hindi maaaring gamitin ang mga ito sa anumang pangkaraniwan o di-banal na layunin. Binigyang-katuturan nina

Koehler at Baumgartner ang *che′rem* bilang isang "bagay o tao na nakatalaga (sa pagpuksa o sagradong paggamit at samakatuwid ay ibinukod mula sa di-banal na paggamit)," at ang anyong *causative* ng pandiwang *cha·ram′* bilang "palayasin (sa pamamagitan ng pagbabawal . . . ibukod mula sa lipunan at buhay, italaga sa pagkapuksa)." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 334) Samakatuwid, sa gayong diwa, ang mga bagay na nakatalaga ay naging "bawal" sa mga Israelita. Ang kaugnay nitong salita sa Arabe ay may ganito pa ring kahulugan hanggang sa ngayon. Sa mga Arabeng Muslim, ang sagradong teritoryo ng Mecca at Medina ay itinuturing na *haram;* at ang *harim* ng isang shik ay matagal nang ipinagbabawal sa lahat maliban sa panginoon ng harem o sa kaniyang mga bating.

Unang binanggit ang sagradong pagbabawal nang ibigay ang Kautusan. Sa Exodo 22:20 ay mababasa natin: "Ang maghahain sa alinmang diyos maliban lamang kay Jehova ay itatalaga sa pagkapuksa [isang anyo ng *cha·ram′*]." Ang batas na ito ay walang-pagtatanging ikinapit mismo sa mga Israelita, gaya noong magsagawa sila ng idolatriya sa Sitim, na ikinamatay ng mga 24,000 sa bansa. (Bil 25:1-9) Maaari ring sumailalim sa pagbabawal ang isa na nagtataglay ng isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa. Kaya naman may kinalaman sa relihiyosong mga imahen ng mga bansa ng Canaan, binabalaan ng Diyos ang mga Israelita: "Huwag kang magpapasok ng karima-rimarim na bagay [imahen] sa iyong bahay at ikaw ay maging isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa [*che′rem*] na tulad niyaon. Dapat kang lubos na marimarim doon at talagang kasuklaman mo iyon, sapagkat iyon ay isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa."—Deu 7:25, 26.

Ang sagradong pagbabawal ay hindi laging nangangahulugan ng pagkapuksa. Ang mga kagamitan, mga hayop, at pati mga bukid ay maaaring italaga kay Jehova at sa gayo'y magiging mga banal na bagay ukol sa sagradong paggamit ng mga saserdote o para sa paglilingkod sa templo. Gayunman, ang mga taong isinailalim sa sagradong pagbabawal ay walang pagsalang papatayin. Ang nakatalagang bagay ay hindi maaaring tubusin ng anumang halaga, at ito ang pangunahing pagkakaiba sa pagitan ng isang bagay na nakatalaga at ng isang bagay na pinabanal.—Lev 27:21, 28, 29; ihambing sa mga talata 19, 27, 30, 31; Bil 18:14; Jos 6:18, 19, 24; Eze 44:29; Ezr 10:8.

Mga Canaanita. Lubhang naitampok ang sagradong pagbabawal na ito noong panahon ng pananakop sa Canaan. Bago opisyal na pumasok ang Israel sa lupain, sinang-ayunan ni Jehova ang panata ng mga Israelita na italaga sa pagkapuksa ang mga lunsod ng kaharian ng Canaanitang hari ng Arad na sumalakay sa kanila sa Negeb. (Bil 21:1-3) Matapos sumalakay sina Sihon at Og sa Israel, ang kanilang mga kaharian, na nasa S ng Jordan, ang sumunod na sumailalim sa pagbabawal, anupat humantong iyon sa pagkapuksa ng lahat ng tao sa kanilang mga lunsod at tanging mga alagang hayop at iba pang mga samsam ang itinira. (Deu 2:31-35; 3:1-7) Nang maglaon, sa Kapatagan ng Moab, bago tumawid sa Jordan ang mga Israelita, muling idiniin ni Jehova ang kahalagahan ng malinis na pagsamba at ang pag-iwas sa lahat ng nakasasamang impluwensiya. Iniutos niya na pitong bansa sa Lupang Pangako ang ilagay sa ilalim ng sagradong pagbabawal at na ang idolatrosong mga mamamayan ng mga ito ay italaga sa pagkapuksa na isasagawa ng mga Israelita bilang tagapaglapat ng kaniyang mga hatol. (Deu 7:1-6, 16, 22-26) Tanging ang malalayong lunsod na hindi kabilang sa mga bansang ito ang bibigyan ng pagkakataong makipagpayapaan; subalit dapat lipulin yaong mga bansang tinukoy ng Diyos bilang nakatalaga sa pagkapuksa, "upang hindi nila kayo maturuang gawin ang ayon sa lahat ng kanilang mga karima-rimarim na bagay, na ginagawa nila sa kanilang mga diyos, at magkasala nga kayo laban kay Jehova na inyong Diyos." (Deu 20:10-18) Kung hindi nila lilipulin ang alinman sa mga ito, tiyak na mahahawa sila sa mga ito at marurumhan dahil sa kanilang huwad na relihiyon. Ang paglipol naman sa kanila ay mag-iingat sa buhay ng mga Israelita; ngunit lalong mahalaga, mapananatili nito ang kadalisayan ng pagsamba sa Soberano ng Sansinukob, ang Diyos na Jehova. Isasagawa rin ang pagbabawal na ito sa sinumang nag-aapostatang miyembro ng kanilang pamilya o sa mga tatahan sa alinmang Israelitang lunsod na itatatag sa Lupang Pangako. —Deu 13:6-17.

Sa kanluran ng Jordan, ang Jerico ang kauna-unahang lunsod na itinalaga sa pagkapuksa, anupat walang anumang itinira roon maliban sa mga metal na gagamitin sa templo. Dahil sa pananampalataya ni Rahab, siya at ang kaniyang pamilya ay hindi isinama sa pagbabawal. Bagaman mahigpit na nagbabala si Josue na posibleng maitalaga sa pagkapuksa ang buong bansa kung hindi nila susundin ang pagbabawal na iyon, kinuha pa rin ni Acan ang ilan sa ipinagbabawal na mga bagay at sa gayo'y ginawa ang kaniyang sarili na "isang bagay na nakatalaga sa pagkapuksa." Tanging ang kamatayan niya ang nagligtas sa buong bansa mula sa gayunding pagbabawal.—Jos 6:17-19; 7:10-15, 24-26.

Mga Gibeonita. Pagkatapos nito, maraming lunsod pa ang itinalaga sa pagkapuksa. (Jos 8:26, 27; 10:28-42; 11:11, 12) Hinggil sa mga lunsod na iyon, sinasabi ng ulat: "Walang lunsod na nakipagpayapaan sa mga anak ni Israel maliban sa mga Hivita na tumatahan sa Gibeon. Ang lahat ng iba pa ay kinu-

ha nila sa pamamagitan ng pakikipagdigma. Sapagkat naging pamamaraan nga ni Jehova na hayaang magpakasutil ang kanilang mga puso anupat magdeklara ng digmaan laban sa Israel, nang sa gayon ay maitalaga niya sila sa pagkapuksa, upang hindi sila tumanggap ng anumang paglingap, kundi malipol nga niya sila, gaya ng iniutos ni Jehova kay Moises."—Jos 11:19, 20.

Ang Pagkabigo ng Asirya. Ipinaghambog ng Asiryanong si Senakerib na walang diyos ang nakapagligtas sa mga bansang itinalaga ng kaniyang mga ninuno sa pagkapuksa. (2Cr 32:14) Subalit hindi naipatupad ng huwad na mga diyos ng Asirya ang gayong pagbabawal sa Jerusalem, at ipinakita ng tunay na Diyos na si Jehova na ang banta ni Senakerib ay walang saysay. Gayunpaman, nang maglaon, dahil sa pagkasutil at paghihimagsik ng taong-bayan, ang mismong lupain ng Juda ay itinalaga ng Diyos sa pagkapuksa, at dumanas ito ng pagkawasak sa mga kamay ni Nabucodonosor. (Jer 25:1-11; Isa 43:28) Pagkatapos nito, ang Babilonya naman ang lubusang itinalaga sa pagkapuksa.—Jer 50:21-27; 51:1-3; ihambing ang Apo 18:2-8.

Iba Pang Pagbanggit. Nang mamayan na ang Israel sa lupain, ang mga Israelitang tumatahan sa Jabes-gilead ay sumailalim sa pagbabawal dahil hindi nila sinuportahan ang nagkakaisang pagkilos laban sa tribo ni Benjamin bilang parusa sa kabalakyutan nito. (Huk 21:8-12) Hindi isinakatuparan ni Haring Saul nang lubusan ang mga kundisyon ng pagbabawal sa Amalek at sa hari nito, anupat idinahilan niya na ang mga bagay na hindi nilipol ay ihahandog kay Jehova bilang hain. Sinabihan siya na "ang pagsunod ay mas mabuti kaysa sa hain" at na ang paghahari ay ibibigay sa iba. (1Sa 15:1-23) Halos gayundin ang naging pagkakasala ni Haring Ahab may kinalaman sa Siryanong si Ben-hadad II. (1Ha 20:42) Itinalaga ng mga Ammonita at mga Moabita sa pagkapuksa ang mga tumatahan sa Bundok Seir.—2Cr 20:22, 23.

Binabanggit sa maraming hula ang sagradong mga pagbabawal. Inihula sa Malakias 4:5, 6 ang gawain ni "Elias na propeta bago dumating ang dakila at kakila-kilabot na araw ni Jehova," upang si Jehova ay 'hindi dumating at saktan nga ang lupa sa pamamagitan ng pagtatalaga nito sa pagkapuksa.' (Ihambing ang Mat 24:21, 22.) Inilalarawan sa Daniel 11:44 ang makasagisag na "hari ng hilaga" na humahayo dahil sa matinding pagngangalit upang "lumipol at magtalaga ng marami sa pagkapuksa." Dahil sa kaniyang galit, si Jehova ay inilalarawan bilang nagtatalaga ng "lahat ng mga bansa" sa pagkapuksa. (Isa 34:2; ihambing ang Apo 19:15-21.) Sinasabi na sa pamamagitan ng isang pagbabawal, itatalaga ng matagumpay na "anak na babae ng Sion" ang di-tapat na pakinabang at yaman ng mga kaaway na bayan ukol "sa tunay na Panginoon ng buong lupa." (Mik 4:13) Inihula na ang Jerusalem, kapag nailigtas na mula sa lahat ng kaniyang mga kaaway, ay tatahanan at "hindi na magkakaroon ng pagtatalaga sa pagkapuksa."—Zac 14:11; ihambing ang Apo 22:3.

Idiniriin ng mga kasulatang ito ang sinabi ng Diyos sa Deuteronomio 7:9, 10: "At nalalaman mong lubos na si Jehova na iyong Diyos ang tunay na Diyos, ang tapat na Diyos, na nag-iingat ng tipan at maibiging-kabaitan para roon sa mga umiibig sa kaniya at doon sa mga tumutupad ng kaniyang mga utos hanggang sa isang libong salinlahi, ngunit gumaganti nang mukhaan doon sa napopoot sa kaniya sa pamamagitan ng pagpuksa rito. Hindi siya mag-aatubili roon sa napopoot sa kaniya; gagantihan niya ito nang mukhaan." Ipinahayag naman ng Anak ng Diyos, na nagbigay ng kaniyang buhay bilang pantubos: "Siya na nananampalataya sa Anak ay may buhay na walang hanggan; siya na sumusuway sa Anak ay hindi makakakita ng buhay, kundi ang poot ng Diyos ay nananatili sa kaniya." (Ju 3:36) Maliwanag na ang isinumpang "mga kambing" sa makahulang talinghaga sa Mateo 25:31-46 ay mga tao na sa kanila'y nananatili ang poot ng Diyos at samakatuwid ay itinalaga sa walang-hanggang pagkapuksa.

Sa *Septuagint,* ang salitang *che'rem* ay karaniwang isinasalin sa pamamagitan ng Griegong *a·na'the·ma.*—Tingnan ang PANATA; SUMPA Blg. 2.

NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD.

Isang pananalita sa Roma 13:1 na tumutukoy sa mga awtoridad ng pamahalaan ng tao. Ang kasulatang ito ay isinasalin sa iba't ibang paraan: "Ang bawat kaluluwa ay magpasakop sa nakatataas na mga awtoridad, sapagkat walang awtoridad malibang sa pamamagitan ng Diyos; ang umiiral na mga awtoridad ay inilagay ng Diyos sa kanilang relatibong mga posisyon." (*NW*) "Ang bawat sakop ay maging masunurin sa mga awtoridad na namamahala, sapagkat walang awtoridad na hindi sumasailalim sa kontrol ng Diyos, at inilagay sa ilalim ng Kaniyang kontrol ang umiiral na mga awtoridad." (*We*) "Dapat sundin ng lahat ang mga awtoridad ng estado, sapagkat walang awtoridad na umiiral nang walang pahintulot ng Diyos, at ang umiiral na mga awtoridad ay inilagay roon ng Diyos."—*TEV.*

Bagaman hindi sa kaniya nagmula ang mga ito (ihambing ang Mat 4:8, 9; 1Ju 5:19; Apo 13:1, 2), hinayaan ng Diyos na Jehova na umiral ang mga awtoridad ng pamahalaan ng tao, at patuloy na umiiral ang mga ito dahil sa kapahintulutan niya. Gayunman, upang matupad ang kaniyang kalooban, magagawa ni Jehova na alisin, patnubayan, o kontrolin ang mga awtoridad na ito, kung iyon ang ipasiya niyang gawin. Ipinahayag ng propetang si Daniel

may kinalaman kay Jehova: "Kaniyang binabago ang mga panahon at mga kapanahunan, nag-aalis ng mga hari at naglalagay ng mga hari." (Dan 2:21) At sinasabi naman ng Kawikaan 21:1: "Ang puso ng hari ay gaya ng mga batis ng tubig sa kamay ni Jehova. Ibinabaling niya iyon saanman niya kalugdan."—Ihambing ang Ne 2:3-6; Es 6:1-11.

Mga Dahilan Upang Magpasakop ang mga Kristiyano. Samantalang walang dahilan upang salansangin ng mga Kristiyano ang isang kaayusang ipinahintulot ng Diyos, may mabuting dahilan upang magpasakop sila sa nakatataas na mga awtoridad. Karaniwan na, ang mga pinuno sa pamahalaan, bagaman maaaring tiwali, ay hindi nagpaparusa sa iba dahil sa paggawa ng mabuti, samakatuwid nga, dahil sa pagsunod sa batas ng lupain. Ngunit ang isang tao na nagnanakaw, pumapaslang, at gumagawa ng iba pang mga gawang tampalasan ay tatanggap ng di-kaayaayang hatol mula sa namamahalang awtoridad. Halimbawa, dahil sa kaniyang krimen, posibleng lapatan ng kamatayan ang isa na nagkasala ng sinasadyang pagpaslang. Yamang ipinahintulot ng Diyos na Jehova, pagkatapos ng Baha, ang kaparusahang kamatayan para sa mga mamamaslang (Gen 9:6), ang taong may awtoridad, sa paglalapat niya ng kamatayan sa manlalabag-batas, ay gumaganap bilang "lingkod ng Diyos, isang tagapaghiganti upang magpamalas ng poot sa nagsasagawa ng masama."—Ro 13:2-4; Tit 3:1; 1Pe 2:11-17.

Ang pagpapasakop ng mga Kristiyano sa nakatataas na mga awtoridad ay hindi lamang salig sa kakayahan ng mga ito na magparusa sa mga manggagawa ng kasamaan. Para sa isang Kristiyano, sangkot dito ang budhi. Nagpapasakop siya sa mga taong may awtoridad dahil kinikilala niya na kasuwato ito ng kalooban ng Diyos. (Ro 13:5; 1Pe 2:13-15) Kaya nga, ang pagpapasakop sa nakatataas na mga awtoridad—sa pulitikal na awtoridad ng sanlibutan—ay hindi kailanman maaaring maging lubus-lubusan. Imposible para sa isang Kristiyano na makapag-ingat ng mabuting budhi at magawa ang kalooban ng Diyos kung lalabagin niya ang kautusan ng Diyos dahil sa kahilingan ng pulitikal na awtoridad. Sa dahilang ito, ang pagpapasakop sa nakatataas na mga awtoridad ay dapat na laging malasin ayon sa liwanag ng sinabi ng mga apostol sa Judiong Sanedrin: "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao."—Gaw 5:29.

Yamang ang mga awtoridad ng pamahalaan ay naglalaan ng mahahalagang serbisyo upang matiyak ang kaligtasan, katiwasayan, at kapakanan ng kanilang mga nasasakupan, may karapatan silang tumanggap ng mga buwis at tributo bilang kabayaran sa kanilang mga serbisyo. Sa diwa na naglalaan sila ng kapaki-pakinabang na mga serbisyo, ang mga awtoridad ng pamahalaan ay maaaring tawaging "mga pangmadlang lingkod ng Diyos." (Ro 13:6, 7) May mga pagkakataon na tuwirang nakatulong sa mga lingkod ng Diyos ang mga serbisyong ito, gaya noong gawing posible ni Haring Ciro na makabalik sa Juda at Jerusalem ang mga Judio at muling maitayo ng mga ito ang templo. (2Cr 36:22, 23; Ezr 1:1-4) Kadalasan naman, ang mga kapakinabangan sa mga ito ay tinatamasa ng lahat kung wastong ginagampanan ng mga awtoridad ang kanilang mga tungkulin. Kabilang sa mga iyon ang pagpapanatili ng isang sistema ng batas kung saan maaaring bumaling ang mga tao ukol sa katarungan, proteksiyon laban sa mga kriminal at sa mga ilegal na pangkat ng mang-uumog, at iba pa.—Fil 1:7; Gaw 21:30-32; 23:12-32.

Sabihin pa, mananagot sa Diyos ang isang tagapamahala na gumagamit ng kaniyang awtoridad sa maling paraan. Sumulat ang apostol na si Pablo: "Huwag ipaghiganti ang inyong sarili, mga minamahal, kundi bigyan ninyo ng dako ang poot; sapagkat nasusulat: 'Akin ang paghihiganti; ako ang gaganti, sabi ni Jehova.'"—Ro 12:19; Ec 5:8.

NAKIKIPAMAYAN. Tingnan ang NANINIRAHANG DAYUHAN.

NALABI. Mga natira sa isang pamilya, bansa, tribo, o uri; mga nakaligtas sa isang pagpatay o pagpuksa o sa isang makasaysayang pangyayari; yaong mga nananatiling tapat sa Diyos mula sa isang bansa o kalipunan ng mga tao na humiwalay.

Si Noe at ang kaniyang pamilya ay mga nalabi ng sangkatauhang umiral bago ang Baha. Ang pandiwang *sha·'ar',* "maiwan," ay ginamit bilang paglalarawan sa kanila na tanging nanatiling buháy. (Gen 7:23) Nang maglaon, sa Ehipto, sinabi ni Jose sa kaniyang mga kapatid: "Dahil dito ay isinugo ako ng Diyos sa unahan ninyo upang maglagay ng isang nalabi [samakatuwid nga, mga nakaligtas na magpapatuloy ng mga inapo at linya ng pamilya; ihambing ang 2Sa 14:7] para sa inyo sa lupa at upang panatilihin kayong buháy sa pamamagitan ng isang malaking pagliligtas."—Gen 45:4, 7, tlb sa *Rbi8.*

Isang Nalabi ng Israel ang Bumalik Mula sa Pagkatapon. Sa Bibliya, ang malimit tukuyin bilang nalabi ay yaong mga kabilang sa bayan ng Diyos. Sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta, ang Diyos ay nagbabala ng kaparusahan sa Israel dahil sa kanilang pagkamasuwayin, subalit nagbigay rin siya ng kaaliwan sa pamamagitan ng paghula na isang nalabi ang maiingatan, babalik sa Jerusalem at muling magtatayo niyaon, at uunlad at magluluwal ng bunga.—Isa 1:9; 11:11, 16; 37:31, 32; Jer 23:3; 31:7-9.

Matapos tangayin ni Haring Nabucodonosor ng Babilonya ang mga bihag na kinabibilangan ni Haring Jehoiakin ng Juda noong 617 B.C.E., binigyan ni Jehova ng pangitain ang propetang si Jeremias. Sa pangitain, ang mabubuting igos ay kumakatawan sa mga tapon ng Juda na dinala sa Babilonya at na sa kalaunan ay isasauli ni Jehova sa kanilang lupain. Ang masasamang igos ay kumakatawan kay Haring Zedekias, sa kaniyang mga prinsipe, at sa iba pang tulad nila na hindi dinala sa pagkatapon noong panahong iyon (sa katunayan, sila ang nakararami sa mga tumatahan sa Jerusalem at sa Juda), at gayundin sa mga naninirahan sa Ehipto. Noong 607 B.C.E., halos lahat niyaong mga nasa Juda ay pinatay o ipinatapon sa pangkatapusang pagwasak ni Nabucodonosor sa Jerusalem. At nang maglaon, yaong mga nasa Ehipto, kasama na ang mga tumakas doon pagkatapos ng 607 B.C.E., ay nagdusa nang lumusob si Nabucodonosor sa lupaing iyon.—Jer 24:1-10; 44:14; 46:13-17; Pan 1:1-6.

Pinangakuan ni Jehova ang tapat na nalabi, yaong mga nagsisi sa kanilang mga kasalanang naging dahilan kung bakit niya sila ipinatapon, na titipunin niya silang tulad ng mga tupa sa kural. (Mik 2:12) Ginawa niya ito noong 537 B.C.E. nang bumalik ang isang nalabi ng mga Judio sa ilalim ni Zerubabel. (Ezr 2:1, 2) Dati ay "umiika-ika" sila, ngunit tinipon sila ni Jehova, at (bagaman nasa ilalim sila ng pamumuno ng Persia), dahil si Gobernador Zerubabel ang namamahala sa kanila at dahil muling itinatag ang tunay na pagsamba sa templo, muli nilang naging Hari ang Diyos. (Mik 4:6, 7) Magiging tulad sila ng "hamog mula kay Jehova," na nagdudulot ng pagpapanariwa at kasaganaan, at magkakaroon sila ng tibay-loob at lakas na gaya ng "isang leon sa gitna ng mga hayop sa kagubatan." (Mik 5:7-9) Lumilitaw na ang huling nabanggit na hula ay natupad noong panahon ng yugtong Macabeo, anupat dahil dito ay naingatan ang mga Judio sa kanilang lupain at naingatan ang templo, hanggang sa pagdating ng Mesiyas.

Kalakip sa pangalan ni Sear-jasub na anak ng propetang si Isaias ang pangngalang *she'ar'* (pandiwa, *sha·'ar'*) at nangangahulugan iyon ng "Isang Nalabi Lamang (Yaong mga Nalalabi) ang Babalik." Ang pangalang ito ay isang tanda na babagsak ang Jerusalem at na ang mga tumatahan dito ay yayaon sa pagkatapon ngunit maaawa ang Diyos at ibabalik niya sa lupain ang isang nalabi.—Isa 7:3.

Walang Nalabing Matitira sa Babilonya. Ginamit ng Diyos ang Babilonya upang parusahan ang kaniyang bayan, subalit nagmalabis ito at nalugod sa paniniil at pagmamalupit sa kanila at binalak nitong panatilihin silang tapon magpakailanman. Sa katunayan, ito'y sapagkat ang Babilonya ang pangunahing tagapagtaguyod ng huwad na pagsamba at napopoot siya kay Jehova at sa pagsamba sa Kaniya. Dahil dito, ipinahayag ng Diyos: "Puputulin ko mula sa Babilonya ang pangalan at nalabi at supling at kaapu-apuhan." (Isa 14:22) Nang bandang huli, ang Babilonya ay lubusan at permanenteng itiniwangwang, at wala nang babalik na nalabi upang muli siyang itayo.

Isang Nalabi ng Israel ang Tumanggap kay Kristo. Nang dumating si Jesu-Kristo sa bansang Israel, tinanggihan siya ng karamihan. Tanging isang nalabi ang nagpakita ng pananampalataya at naging mga tagasunod niya. Ikinapit ng apostol na si Pablo sa mga Judiong nalabi na ito ang ilang hula sa Isaias (10:22, 23; 1:9) nang sumulat siya: "Bukod diyan, si Isaias ay sumisigaw may kinalaman sa Israel: 'Bagaman ang bilang ng mga anak ni Israel ay maging tulad ng buhangin sa dagat, yaong nalabi ang maliligtas. Sapagkat si Jehova ay gagawa ng pakikipagsulit sa lupa, na tinatapos ito at pinaiikli.' Gayundin, gaya nga ng sinabi ni Isaias noong una: 'Malibang si Jehova ng mga hukbo ang nag-iwan sa atin ng isang binhi, naging gaya na sana tayo ng Sodoma, at ginawa na sana tayong katulad ng Gomorra.' " (Ro 9:27-29) Ginamit din ni Pablo ang halimbawa ng 7,000 natira noong panahon ni Elias na hindi lumuhod kay Baal, at sinabi niya: "Kaya nga, sa ganitong paraan, sa kasalukuyang kapanahunan din ay may nalabi na lumitaw ayon sa isang pagpili dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan."—Ro 11:5.

Ang Espirituwal na Nalabi. Sa Apocalipsis (12), iniulat ni Juan ang kaniyang pangitain tungkol sa isang babae sa langit, at isang dragon, at tinapos niya ang bahaging iyon ng pangitain sa pagsasabing: "At ang dragon ay napoot sa babae, at umalis upang makipagdigma sa mga nalalabi [*loi·pon'*] sa kaniyang binhi, na tumutupad sa mga utos ng Diyos at may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus." Ang 'mga nalalabi na may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus' ay ang natitirang mga kapatid ni Jesu-Kristo dito sa lupa matapos ihagis ang Diyablo sa lupa at ipahayag ang patalastas na: "Ngayon ay naganap na ang kaligtasan at ang kapangyarihan at ang kaharian ng ating Diyos at ang awtoridad ng kaniyang Kristo." Ang Diyablo, ang dragon, ay nakikipagdigma laban sa nalabing ito ng espirituwal na mga kapatid ni Kristo sa pamamagitan ng 'mababangis na hayop' at ng "larawan ng mabangis na hayop," na inilarawan sa Apocalipsis kabanata 13. Subalit nagtatagumpay ang nalabi, gaya ng isinisiwalat ng Apocalipsis kabanata 14. —Tingnan ang BINHI.

NANINIRAHANG DAYUHAN. Sa malawak na kahulugan nito, ang pangngalang Hebreo na *ger* ay tumutukoy sa sinumang naninirahan

bilang dayuhan sa labas ng kaniyang tinubuang lupain at may limitadong karapatang sibil. Maaaring nakikibahagi siya o hindi sa relihiyosong mga gawain ng mga katutubo ng lupaing tinitirahan niya. Sina Abraham, Isaac, Jacob, at ang kanilang mga inapo ay tinukoy bilang mga naninirahang dayuhan bago sila nabigyan ng legal na karapatang magmay-ari sa Lupang Pangako.—Gen 15:13; 17:8; Deu 23:7.

Kapag tinutukoy ng Bibliya ang isang taong di-lahing Israelita may kaugnayan sa komonwelt ng Israel, ang katawagang "naninirahang dayuhan" ay kumakapit kung minsan sa isa sa mga ito na naging isang proselita o isang ganap na mananamba ni Jehova. Kung minsan naman ay tumutukoy ito sa isang nakikipamayan sa lupain ng Palestina na kontento nang makipanirahan sa mga Israelita, anupat sumusunod sa saligang mga batas ng lupain ngunit hindi niya lubusang tinatanggap ang pagsamba kay Jehova. Ang konteksto ang magpapakita kung aling grupo ang tinutukoy ng terminong ito.

Isinasalin ng Griegong *Septuagint* ang *ger* bilang proselita (sa Gr., *pro·seʹly·tos*) nang mahigit sa 70 ulit. Ipinapalagay ng ilan na kadalasan, ang naninirahang dayuhan ay pumipisan sa isang sambahayang Hebreo ukol sa proteksiyon at waring kinakandili siya roon ngunit hindi bilang isang alipin. Mahihiwatigan ito sa pananalitang "iyong naninirahang dayuhan."—Deu 5:14; ihambing ang Deu 1:16; gayundin ang Lev 22:10, kung saan ginagamit ang terminong *toh·shavʹ,* nangangahulugang "nakikipamayan."

Nang ibigay ang tipang Kautusan sa Bundok Sinai, kalakip doon ang pantanging mga batas na umuugit, sa isang napakamaibiging paraan, sa kaugnayan ng naninirahang dayuhan sa likas na Israelita. Palibhasa'y disbentaha sa kaniya ang pagiging hindi likas na Israelita, ang naninirahang dayuhan ay binibigyan ng pantanging konsiderasyon at proteksiyon sa ilalim ng tipang Kautusan, na naglalaman ng maraming probisyon para sa mahihina at sa mga madaling mapagsamantalahan. Paulit-ulit na itinawag-pansin ni Jehova sa Israel na alam nila mismo ang mga kapighatian ng isang naninirahang dayuhan na wala sa sarili niyang lupain kung kaya dapat nilang ipakita sa mga naninirahang dayuhang kasama nila ang pagkabukas-palad at pagsasanggalang na hindi ipinamalas sa kanila. (Exo 22:21; 23:9; Deu 10:18) Pangunahin na, ang naninirahang dayuhan, lalo na ang proselita, ay dapat pakitunguhang gaya ng isang kapatid.—Lev 19:33, 34.

Bagaman ipinahihintulot ng mga kundisyon ng tipang Kautusan na maging miyembro ng kongregasyon ng Israel ang mga tao mula sa lahat ng bansa kung tatanggapin nila ang tunay na pagsamba kay Jehova at magpapatuli sila, nagtatakda rin ito ng mga eksepsiyon at mga restriksiyon. Halimbawa, hindi makapapasok sa kongregasyon ang mga Ehipsiyo at mga Edomita hanggang sa ikatlong salinlahi, samakatuwid nga, ang ikatlong salinlahi na naninirahan sa lupain ng Israel. (Deu 23:7, 8) Hindi pinapasok sa kongregasyon ang mga anak sa ligaw at ang kanilang mga inapo "hanggang sa ikasampung salinlahi." (Deu 23:2) Pinagbawalang makapasok ang mga Ammonita at mga Moabita "hanggang sa ikasampung salinlahi . . . hanggang sa panahong walang takda . . . Huwag kang gagawa ukol sa kanilang kapayapaan at sa kanilang kasaganaan sa lahat ng iyong mga araw hanggang sa panahong walang takda." (Deu 23:3-6) Ang lahat ng restriksiyong ito ay kumakapit sa mga kalalakihan ng mga bansang ito. Gayundin, walang lalaking pinutulan ng kaniyang mga sangkap sa sekso ang maaaring maging miyembro ng kongregasyon.—Deu 23:1.

Ang naninirahang dayuhan na naging tinuling mananamba ay nasa ilalim ng iisang kautusan kasama ng mga Israelita, samakatuwid nga, dapat niyang sundin ang lahat ng kundisyon ng tipang Kautusan. (Lev 24:22) Ang ilang halimbawa nito ay: Kailangan niyang ipangilin ang Sabbath (Exo 20:10; 23:12) at ipagdiwang ang Paskuwa (Bil 9:14; Exo 12:48, 49), ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa (Exo 12:19), ang Kapistahan ng mga Sanlinggo (Deu 16:10, 11), ang Kapistahan ng mga Kubol (Deu 16:13, 14), at ang Araw ng Pagbabayad-Sala (Lev 16:29, 30). Maaari siyang maghandog ng mga hain (Bil 15:14) at dapat niyang gawin iyon sa paraang katulad ng itinakda para sa likas na Israelita. (Bil 15:15, 16) Dapat na walang dungis ang kaniyang mga handog (Lev 22:18-20) at dapat niyang dalhin ang mga ito sa pasukan ng tolda ng kapisanan gaya ng ginagawa ng likas na Israelita. (Lev 17:8, 9) Hindi siya maaaring magsagawa ng anumang huwad na pagsamba. (Lev 20:2; Eze 14:7) Kailangan niyang patuluin ang dugo ng hayop na napatay sa pangangaso at lilipulin siya kung kakainin niya iyon nang hindi napatulo ang dugo. (Lev 17:10-14) Maaari siyang mapatawad kasama ng likas na Israel para sa mga kasalanan ng buong komunidad. (Bil 15:26, 29) Kailangan niyang sundin ang mga pamamaraan ukol sa pagpapadalisay, halimbawa, kung naging marumi siya dahil sa paghipo sa bangkay ng tao. (Bil 19:10, 11) Maliwanag na ang naninirahang dayuhan na maaaring bigyan ng bangkay ng hayop na basta na lamang namatay ay yaong hindi naging ganap na mananamba ni Jehova.—Deu 14:21.

Sa mga hudisyal na usapin, ang naninirahang dayuhan ay dapat tumanggap ng katarungang walang pagtatangi sa mga kasong kinasasangkutan ng isang likas na Israelita. (Deu 1:16, 17) Hindi siya dapat dayain o isailalim sa baluktot na kahatulan. (Deu

24:14, 17) Isinusumpa ang mga hindi nakikitungo nang makatarungan sa mga naninirahang dayuhan. (Deu 27:19) Ang naninirahang dayuhan at ang nakikipamayan, gaya rin ng likas na Israelita, ay maaaring tumakas patungo sa mga kanlungang lunsod para sa nakapatay nang di-sinasadya.—Bil 35:15; Jos 20:9.

Ang mga naninirahang dayuhan, yamang wala silang lupaing mana, ay maaaring mga mangangalakal o mga upahang trabahador. Ang ilan ay mga alipin. (Lev 25:44-46) Posible silang yumaman. (Lev 25:47; Deu 28:43) Gayunman, sa pangkalahatan, ibinilang sila ng Kautusan sa uring dukha at nagtakda ito ng mga kaayusan upang maipagsanggalang at mapaglaanan sila. Halimbawa, maaaring makibahagi ang naninirahang dayuhan sa mga ikapung inilalaan tuwing ikatlong taon. (Deu 14:28, 29; 26:12) Ang mga himalay ng bukid at ng ubasan ay dapat iwan para sa kaniya. (Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19-21) Maaari siyang makinabang sa anumang tutubo sa panahon ng mga taon ng Sabbath. (Lev 25:6) Bilang isang upahang trabahador, bibigyan siya ng proteksiyong kapantay niyaong sa katutubong Israelita. Maaaring ipagbili ng isang dukhang Israelita ang kaniyang sarili sa isang mayamang naninirahang dayuhan. Sa ganitong kaso, ang Israelita ay dapat pakitunguhan nang may kabaitan, gaya ng isang upahang trabahador, at maaari siyang tubusin kailanman, marahil ay ng kaniyang sarili o ng isang kamag-anak o kaya, sa pinakamatagal na, palalayain siya sa ikapitong taon ng kaniyang paglilingkod o sa Jubileo.—Lev 25:39-54; Exo 21:2; Deu 15:12.

Noong kapanahunan ng mga hari, nanatili ang mabuting kaugnayan sa pagitan ng mga naninirahang dayuhan at ng mga Israelita. Noong panahon ng pagtatayo ng templo sa Jerusalem, kinuha sila bilang mga trabahador sa konstruksiyon. (1Cr 22:2; 2Cr 2:17, 18) Nang kumilos si Haring Asa upang isauli ang tunay na pagsamba sa Juda, nagtipon sa Jerusalem ang mga naninirahang dayuhan mula sa buong Lupang Pangako kasama ng likas na mga Israelita, sa layuning pumasok nang magkakasama sa isang pantanging tipan upang hanapin si Jehova nang kanilang buong puso at kaluluwa. (2Cr 15:8-14) Matapos namang linisin ni Haring Hezekias ang templo, idineklara niya na ipagdiwang ang Paskuwa sa Jerusalem sa ikalawang buwan. Pinadalhan niya ng paanyaya ang buong Israel, at maraming naninirahang dayuhan ang tumugon.—2Cr 30:25.

Pagkatapos na maisauli ang nalabi ng mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya, muli nilang nakasama sa tunay na pagsamba sa templo ang mga naninirahang dayuhan, na binubuo ng mga grupong gaya ng mga Netineo (nangangahulugang "Mga Ibinigay"), mga alipin, mga bihasang mang-aawit na lalaki at babae, at mga anak ng mga lingkod ni Solomon. Kabilang sa mga Netineo ang mga Gibeonitang inatasan ni Josue sa permanenteng paglilingkod sa templo. (Ezr 7:7, 24; 8:17-20; Jos 9:22-27) Hanggang sa huling pagbanggit sa kanila, ang mga naninirahang dayuhang ito ay nanatiling matapat na mga tagapagtaguyod ng tunay na pagsamba kay Jehova, anupat naglingkod kasama ng nalabi ng tapat na mga likas na Israelita na bumalik mula sa Babilonya. (Ne 11:3, 21) Noong yugto pagkatapos ng pagkatapon, muling inilahad ng mga propeta ni Jehova ang mga simulain ng tipang Kautusan na nagsasanggalang sa mga karapatan ng naninirahang dayuhan.—Zac 7:10; Mal 3:5.

Inihula ng propetang si Ezekiel ang isang panahon na doo'y tatanggap ng mana sa lupain ang naninirahang dayuhan tulad ng isang katutubo sa gitna ng mga anak ni Israel. (Eze 47:21-23) Nang dumating si Jesu-Kristo, ipinangaral ang mabuting balita ng Kaharian sa mga Judio at mga proselita, at ang mga ito ay kapuwa maaaring maging mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano. Pagkatapos, noong panahon ni Cornelio (36 C.E.), isang di-tuling Gentil at ang sambahayan nito ang tinanggap ni Jehova, anupat tumanggap sila ng mga kaloob ng espiritu. (Gaw 10) Mula noon, ang di-tuling mga Gentil, pagkatanggap nila kay Kristo, ay tinatanggap na sa kongregasyong Kristiyano, "kung saan walang Griego ni Judio, pagtutuli ni di-pagtutuli, banyaga, Scita, alipin, taong laya, kundi si Kristo ang lahat ng bagay at nasa lahat." (Col 3:11; Gal 3:28) Inilalarawan ng Apocalipsis 7:2-8 ang espirituwal na Israel bilang binubuo ng 12 tribo na tig-12,000 bawat isa. Pagkatapos nito, binabanggit ng mga talata 9 hanggang 17 ang isang malaking pulutong na hindi mabilang ng sinumang tao, mga taong mula sa lahat ng mga bansa, mga tribo, mga bayan, at mga wika na nagbubunyi sa nakaluklok na Hari at sa kaniyang Kordero at tumatanggap ng lingap at proteksiyon ng Diyos.

Ang Nakikipamayan [*Settler*]. Ang nakikipamayan ay isang tao na tumatahan sa hindi niya sariling lupain o bansa. Ang salitang Hebreo para sa nakikipamayan (*toh·shav'*) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *ya·shav'*, nangangahulugang "manahanan." (Gen 20:15) Maliwanag na naging mga proselita ang ilan sa mga nakikipamayan noon sa Israel; ang iba naman ay kontento nang makipanahanan sa mga Israelita at sumunod sa saligang mga batas ng lupain ngunit hindi sila naging mga mananamba ni Jehova gaya ng mga tinuling proselita. Ang nakikipamayan ay naiiba sa banyaga, na karaniwa'y hindi pumipirmi at pinagpapakitaan lamang ng pagkamapagpatuloy na kadalasang iniuukol sa mga panauhin sa Silangan.

Ang nakikipamayan na isang di-tuling nananahanan sa lupain ay hindi maaaring kumain ng Paskuwa o ng anumang bagay na banal. (Exo 12:45; Lev 22:10) Kapag taon ng Sabbath at taon ng Jubileo, nakikinabang siyang kasama ng mga naninirahang dayuhan at ng mga dukha yamang maaari siyang makibahagi sa anumang ibinunga ng lupain. (Lev 25:6, 12) Siya o ang kaniyang supling ay maaaring bilhin ng mga Israelita bilang mga alipin at ipamana bilang permanenteng mana anupat walang karapatang tumubos o benepisyong mapalaya sa Jubileo. (Lev 25:45, 46) Sa kabilang dako, maaaring ipagbili ng isang Israelita ang kaniyang sarili bilang alipin sa isang nakikipamayan o sa mga miyembro ng pamilya nito, anupat nasa kaniya ang karapatang tumubos sa anumang panahon, gayundin ang paglaya sa kaniyang ikapitong taon ng pagkaalipin o sa Jubileo.—Lev 25:47-54; Exo 21:2; Deu 15:12.

Bagaman ang likas na mga Israelita lamang ang nagkaroon ng minanang pag-aari sa lupain, si Jehova ang talagang may-ari nito at maaari niya silang ilagay o alisin sa lupain ayon sa kaniyang layunin. May kinalaman sa pagbebenta ng lupain, sinabi niya: "Kaya ang lupain ay hindi ipagbibili nang panghabang-panahon, sapagkat ang lupain ay akin. Sapagkat kayo ay mga naninirahang dayuhan at mga nakikipamayan ayon sa aking pangmalas." —Lev 25:23.

"Ibang Tao" o "Taga-ibang Bayan" [*Stranger*]. Maliwanag na ang salitang Hebreo para sa "ibang tao" o "taga-ibang bayan" (*zar*) ay nagmula sa salitang-ugat na *zur,* na nangangahulugang "umiwas; málayô" (Aw 78:30; 69:8) at sa gayon ay may saligang kahulugan na "isa na lumalayo o umaalis." —*Theological Dictionary of the Old Testament,* inedit nina G. Botterweck at H. Ringgren, 1980, Tomo 4, p. 53.

Ang mga indibiduwal ay itinuturing na "ibang mga tao" kung hindi sila bahagi ng pamilya ni Aaron at ng tribo ni Levi, at kapit ito sa likas na Israelita at sa naninirahang dayuhan, gayundin sa lahat ng iba pang mga tao. Sa pamilya ni Aaron ipinagkatiwala ng Kautusan ang makasaserdoteng mga tungkulin (Exo 28:1-3), at sa pangkalahatan, sa tribo naman ni Levi iniatas ang iba pang mga gawain sa templo. (Bil 1:49, 50, 53) Ang lahat ng iba pang mga indibiduwal, kabilang na ang likas na mga Israelita mula sa 12 di-Levitikong tribo, ay inihalintulad sa "ibang mga tao" kung tungkol sa ilang gawain ng tribo ni Levi. (Exo 29:33, tlb sa *Rbi8,* "'di-Aaronita,' samakatuwid nga, isang tao na hindi nagmula sa pamilya ni Aaron"; panggilid ng *KJ,* "bawat isa na hindi Levita"; Bil 3:38, tlb sa *Rbi8,* "samakatuwid nga, isang di-Levita"; *JB,* "karaniwang tao." Tingnan din ang Lev 22:10; Bil 3:10.) Depende sa konteksto, ang karamihan ng paglitaw ng "ibang tao" sa Pentateuch ay tumutukoy sa sinumang hindi nagmula sa pamilya ni Aaron o sa tribo ni Levi, sapagkat hindi siya inatasan ng makasaserdote o ministeryal na mga pribilehiyo at mga tungkulin.

Ang "ibang tao" (di-Aaronita) ay hindi maaaring kumain ng hain ukol sa pagtatalaga (Exo 29:33), pahiran ng banal na langis na pamahid (Exo 30:33), o kumain ng anumang bagay na banal (Lev 22:10). Ang isang di-Aaronitang "ibang tao" ay hindi maaaring gumanap sa anumang tungkulin ng saserdote. (Bil 3:10; 16:40; 18:7) Ang isang di-Levitang "ibang tao," samakatuwid nga, kahit yaong mga nagmula sa alinman sa iba pang 12 tribo, ay hindi maaaring lumapit sa tabernakulo upang isaayos ito o ukol sa anumang layunin maliban kung maghahandog siya ng mga hain o kung lalapit siya sa mga saserdote sa pintuang-daan ng tolda ng kapisanan. (Lev 4:24, 27-29) Ang anak na babae ng isang saserdote na nag-asawa ng isang di-Aaronitang "ibang tao" ay hindi maaaring kumain mula sa abuloy na mga banal na bagay, gayundin ang kaniyang asawang "ibang tao."—Lev 22:12, 13.

Ang salitang 'ibang tao' o "di-kilala" ay ikinapit din sa mga lumihis mula sa bagay na kasuwato ng Kautusan kung kaya napahiwalay sila kay Jehova. Kaya naman ang patutot ay tinutukoy bilang "babaing di-kilala." (Kaw 2:16; 5:17; 7:5) Kapuwa ang mga mananamba ng huwad na mga diyos at ang mga bathala mismo ay tinatawag na "mga taga-ibang bayan."—Jer 2:25; 3:13.

Sa Hebreong Kasulatan, tinutukoy rin ang mga indibiduwal na hindi kakilala ng isa, o ang mga banyaga, bilang "ibang mga tao."—1Ha 3:18; Job 19:15.

Mga simulaing Kristiyano may kinalaman sa "ibang mga tao." Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pag-ibig sa "ibang tao" (sa Gr., *xe′nos;* sa Ingles, *stranger*) ay mariing itinatampok bilang isang katangian na dapat ipakita ng Kristiyano. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Huwag ninyong kalilimutan ang pagkamapagpatuloy [sa Gr., *phi·lo·xe·ni′as,* "pagkagiliw sa ibang mga tao"], sapagkat sa pamamagitan nito ang ilan, nang hindi nila namamalayan, ay nag-asikaso sa mga anghel." (Heb 13:2) Binanggit ni Jesus na ang pagkamapagpatuloy na ipinakita sa kaniyang mga kapatid, bagaman ang mga ito noong panahong iyon ay waring mga taga-ibang bayan o hindi kakilala, ay itinuturing niya na sa kaniya ipinakita. (Mat 25:34-46) Sumulat ang apostol na si Juan anupat pinapurihan niya si Gayo sa mabubuting gawa na ipinakita nito sa mga lalaking Kristiyano, kung tutuusin ay "ibang mga tao" kay Gayo, na isinugo upang dalawin ang kongregasyong kinaaaniban ni Gayo, at hinatulan naman ni Juan si Diotrepes, na hindi nagpakita ng paggalang sa mga ito.—3Ju 5-10; 1Ti 5:10.

Ang mga Kristiyano ay tinatawag na “mga dayuhan” at “mga pansamantalang naninirahan” sa diwa na hindi sila bahagi ng sanlibutang ito. (Ju 15:19; 1Pe 1:1) Mga dayuhan sila sapagkat hindi sila nakikiayon sa mga gawain ng sanlibutang napopoot sa Diyos. (1Pe 2:11) Sa pamamagitan ni Kristo, yaong mga nagmula sa mga bansang Gentil, na dating “mga taga-ibang bayan sa mga tipan ng pangako,” walang pag-asa at “walang Diyos sa sanlibutan,” ay ‘hindi na mga taga-ibang bayan at mga naninirahang dayuhan,’ kundi naging “mga kapuwa mamamayan ng mga banal at mga miyembro ng sambahayan ng Diyos.” (Efe 2:11, 12, 19) Sa katulad na paraan, ang “ibang mga tupa” na sinabi ni Jesus na titipunin niya upang isama sa “isang kawan” ay lumalagay sa posisyong hiwalay sa sanlibutan, anupat taglay nila ang lingap ng Diyos at ang pag-asang buhay.—Ju 10:16; Mat 25:33, 34, 46; ihambing ang Apo 7:9-17.

Ang isa na nagtatangkang magtipon ng relihiyosong mga tagasunod para sa kaniyang sarili ay tinutukoy ni Kristo bilang “isang magnanakaw” at “ibang tao,” isa na mapanganib para sa “mga tupa” ni Kristo, at itinuturing na bulaang pastol. Hindi kikilalanin ng tunay na “mga tupa” ni Jesus ang tinig ng isang bulaang pastol, kung paanong nanatiling hiwalay ang tapat na mga Israelita mula sa banyaga na nagtaguyod ng kakaibang mga diyos.—Ju 10: 1, 5; tingnan ang BANYAGA.

NAPIS [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “kaluluwa”]. Ang ika-11 sa nakatalang 12 anak ni Ismael. (Gen 25:13-16; 1Cr 1:29-31) Bilang pinuno, siya rin ang naging ulo ng isang tribong Ismaelita na sa kaniya nagmula ang pangalan at ipinapalagay na tumahan sa teritoryong ang hangganan ay ang S o HS hanggahan ng Lupang Pangako. Noong mga araw ni Saul, ang mga Israelitang tribo nina Ruben, Gad, at ang kalahati ng tribo ni Manases na nakatira sa S ng Jordan ay matagumpay na nakipagdigma sa mga Hagrita at sa mga kakampi ng mga ito, kabilang na ang tribo ni Napis, at bumihag ng napakaraming alagang hayop at mga tao. (1Cr 5:10, 18-22) Posible nga, gaya ng iminumungkahi ng ilang iskolar, na ang mga bihag na ito mula sa Napis ay pinagtrabaho bilang mga Netineong alipin ng santuwaryo at pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya, ang kanilang mga inapo ay tinawag na mga anak ni Nepusesim, o Nepusim.—Ne 7:46, 52; Ezr 2:43, 50.

NAPTUHIM. Nakatalang kabilang sa mga inapo ni Mizraim, ang anak ni Ham. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:11, 12) Gaya ng iba pang mga pangalan sa talaang ito, kadalasang itinuturing ng mga iskolar na ang waring anyong pangmaramihan ay nagpapahiwatig ng isang tribo o grupo ng mga tao. Yamang ipinapalagay na hinalaw ang pangalang ito mula sa heograpikong kaugnayan nito, madalas iugnay ng mga iskolar ang Naptuhim sa isang Ehipsiyong parirala na nangangahulugang “yaong mga mula sa Delta,” at ayon sa saligang ito, ang Naptuhim ay inilakip sa mga tumatahan sa Mababang (hilagang) Ehipto. Ang kawastuan ng mga pangmalas na ito ay hindi pa natitiyak.

NARCISO. Ulo ng isang sambahayan sa Roma. Nang isulat ni Pablo ang kaniyang liham sa mga taga-Roma, hiniling niya na ang kaniyang mga pagbati ay ipaabot sa “mga mula sa sambahayan ni Narciso na mga nasa Panginoon.”—Ro 16:11.

NARDO [sa Heb., *nerd;* sa Gr., *nar′dos*]. Isang maliit at aromatikong halaman (*Nardostachys jatamansi*) na matatagpuan sa Kabundukan ng Himalaya. Karaniwang ipinapalagay na ang mga tangkay at ugat ng halamang ito ang pinagmumulan ng nardo na binabanggit sa Kasulatan. (Sol 1:12; 4:13, 14; Mar 14:3) Ang halamang nardo ay may maiitim at mabalahibong mga tangkay na mga 5 sentimetro (2 pulgada) ang haba na tumutubo mula sa ugat nito. Ang mga dahon nito ay umuusbong mula sa itaas na bahagi ng halaman, na ang dulo ay may kulay-rosas na mga bulaklak.

Upang mapreserba ang halimuyak nito, ang pabangong nardo, isang likidong malabnaw at mamula-mula, ay inilalagay at tinatakpan nang mahigpit sa mga sisidlang alabastro, isang bato na di-gaanong matigas, kadalasan ay maputi at tulad-marmol, na ipinangalan sa Alabastron, Ehipto, kung saan ginagawa ang mga lalagyang yari sa materyales na ito. Noong sinaunang panahon, namumuhunan ang mga tao sa ungguentong nakalagay sa maliliit na sisidlang ito. (Ju 12:5) Ang isang libra ng mabangong langis, “tunay na nardo,” na ibinuhos ni Maria, mula sa isang sisidlang alabastro, sa ulo at mga paa ni Jesu-Kristo ‘para sa libing nito,’ ay tinatayang nagkakahalaga ng 300 denario, katumbas ng humigit-kumulang isang-taóng kita ng manggagawa. (Mar 14:3-9; Ju 12:3-8; Mat 20:2) Ipinahihiwatig ng napakataas na halaga nito na maaaring nagmula pa ito sa malayong India. Dahil napakamamahalin nito, ang nardo ay madalas na binabantuan o ginagawan pa nga ng imitasyon. Kaya kapansin-pansin na ginamit kapuwa ni Marcos at ni Juan ang pananalitang “tunay na nardo.”

NASASAKUPANG DISTRITO [sa Ingles, *jurisdictional district*]. Isang administratibong dibisyon ng isang pinamamahalaang lupain na nasa ilalim ng kontrol ng pamahalaang sentral. (Es 1:16; 2:3, 18) Bumabanggit ang Bibliya ng mga

nasasakupang distrito may kaugnayan sa Israel, Babilonya, at Medo-Persia. (1Ha 20:14-19; Es 1:1-3; Dan 3:1, 3, 30) Ang salitang Hebreo at Aramaiko para sa "nasasakupang distrito" (*medhi·nah'*) ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *din,* nangangahulugang "humatol."

Si Daniel na propeta ay ginawang tagapamahala sa buong nasasakupang distrito ng Babilonya, marahil ay ang pangunahing distrito na kinabibilangan ng lunsod ng Babilonya. (Dan 2:48) Ang kaniyang tatlong kasamahang Hebreo, sina Sadrac, Mesac, at Abednego, ay inatasan ding maglingkod sa mga administratibong tungkulin sa distritong ito. (Dan 2:49; 3:12) Waring ang Elam ay isa pang nasasakupang distrito ng Babilonya. (Dan 8:2) Posibleng dahil nanirahan sa nasasakupang distrito ng Babilonya, ang nakabalik na mga Judiong tapon ay tinatawag na "mga anak ng nasasakupang distrito." (Ezr 2:1; Ne 7:6) O, maaaring ang katawagang ito ay tumutukoy sa kanila bilang mga tumatahan sa Medo-Persianong nasasakupang distrito ng Juda. —Ne 1:3.

Kahit man lamang noong panahon ng paghahari ni Ahasuero (Jerjes I), ang Imperyo ng Medo-Persia ay binubuo ng 127 nasasakupang distrito, mula sa India hanggang sa Etiopia. Nakapangalat ang mga Judio sa malawak na pinamamahalaang lupaing ito. (Es 1:1; 3:8; 4:3; 8:17; 9:2, 30) Mismong ang lupain ng Juda, na may sarili nitong gobernador at mga nakabababang administratibong ulo, ay isa sa 127 nasasakupang distrito. (Ne 1:3; 11:3) Gayunman, waring ang Juda ay bahagi ng isa pang mas malaking pulitikal na dibisyon na pinangasiwaan ng isang mas mataas na opisyal ng pamahalaan. Lumilitaw na inihaharap ng opisyal na ito sa hari ang mabibigat na reklamo may kinalaman sa mga distrito na nasasakupan niya at pagkatapos ay hinihintay niya ang awtorisasyon ng hari upang kumilos. Gayundin, maaaring hilingin ng mga nakabababang opisyal na siyasatin ang mga gawain ng isang partikular na nasasakupang distrito. (Ezr 4:8-23; 5:3-17) Kapag may awtorisasyon mula sa hari, ang mga nasasakupang distrito ay maaaring tumanggap ng salapi mula sa maharlikang ingatang-yaman, at ang mga batas ng hari ay ipinadadala sa iba't ibang bahagi ng imperyo sa pamamagitan ng mga sugo. (Ezr 6:6-12; Es 1:22; 3:12-15; 8:10-14) Dahil dito, ang lahat ng tumatahan sa mga nasasakupang distrito ay pamilyar sa mga kautusan at mga batas ng pamahalaang sentral.—Ihambing ang Es 4:11.

Dahil sa sistema ng mga nasasakupang distrito na umiiral sa mga bansa noong sinaunang panahon, kadalasa'y lalong nahihirapan ang mga sakop na bayan. Ang bagay na ito ay kinilala ng marunong na manunulat ng Eclesiastes (5:8).—Tingnan ang PROBINSIYA.

NASON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "serpiyente"]. Pinuno ng tribo ni Juda noong nasa ilang. Si Nason ay anak ni Aminadab at kabilang sa ikalimang nakatalang salinlahi pagkatapos ni Juda. (1Cr 2:3-10) Ang kaniyang kapatid na babae ay asawa ni Aaron. (Exo 6:23) Si Nason ay isang kawing sa linya ng angkan na umakay tungo kay David at kay Jesus, anupat naging anak niya si Salmon na nag-asawa kay Rahab, at siya'y lolo ni Boaz na nag-asawa naman kay Ruth.—1Cr 2:11-15; Ru 4:20; Mat 1:4-6, 16; Luc 3:32.

Bilang pinuno ng Juda, ang nangungunang tribo ng Israel, tinulungan ni Nason si Moises sa unang pagrerehistro ng mga lalaking mandirigma sa ilang. Naghandog siya ng abuloy sa paglilingkod sa tabernakulo nang pasinayaan ang altar, at pinangunahan niya ang hukbo ng Juda na 74,600 katao na nanguna sa hanay ng paghayo ng Israel.—Bil 1:2-7; 2:3, 4; 7:2, 11-17; 10:14.

NATAN [[Ang Diyos] ay Nagbigay].

1. Isang inapo ni Juda. Ang anak ni Atai at ama ni Zabad. Ang lolo ni Natan ay isang Ehipsiyong lingkod na nagngangalang Jarha.—1Cr 2:3, 34-36.

2. Isang propeta ni Jehova noong panahon ng paghahari ni David; posibleng mula sa tribo ni Levi. Nang sabihin ng hari kay Natan na nais niyang magtayo ng templo para sa pagsamba kay Jehova, tumugon ang propeta: "Ang lahat ng nasa iyong puso—yumaon ka, gawin mo." (2Sa 7:1-3; 1Cr 17:1, 2) Ngunit nang gabing iyon, sinabihan ni Jehova si Natan na sa halip na si David ang magtatayo ng isang templo, isang namamalaging sambahayan ang itatayo ni Jehova para kay David, at na sa kalaunan ay isang inapo ni David ang magtatayo ng bahay ni Jehova. Kaya sa pamamagitan ni Natan, ipinahayag ni Jehova kay David ang isang tipan ukol sa isang kaharian "hanggang sa panahong walang takda" sa linya ni David.—2Sa 7:4-17; 1Cr 17:3-15.

Nang maglaon ay isinugo ni Jehova si Natan upang itawag-pansin kay David kapuwa ang bigat ng pagkakasala nito laban kay Uria na Hiteo may kaugnayan kay Bat-sheba at ang kaparusahang ipapataw ng Diyos dahil doon. Ginawa niya ito nang mataktika, ngunit mapuwersa, sa pamamagitan ng isang ilustrasyon. Sa gayon ay inakay si David na ipahayag, nang hindi niya namamalayan at walang kinikilingan, ang sarili niyang hatol sa gayong pagkilos. Pagkatapos ay sinabi sa kaniya ni Natan: "Ikaw mismo ang taong iyon!" at ipinahayag niya ang hatol ni Jehova kay David at sa sambahayan nito. —2Sa 12:1-18; tingnan din ang Aw 51:Sup.

Nang maglaon ay nagsilang si Bat-sheba kay David ng ikalawang anak na lalaki, na pinanganlang Solomon. Minahal ni Jehova ang batang ito; kaya isinugo niya ang kaniyang propetang si Natan, anupat "alang-alang kay Jehova" ay pinanganlan nito ang bata ng Jedidias, nangangahulugang "Minamahal ni Jah." (2Sa 12:24, 25) Noong huling mga araw ng buhay ni David, nang tangkain ni Adonias na agawin ang trono, gumawa si Natan ng angkop na mga pagkilos upang itawag-pansin iyon kay David. Pagkatapos ay nakibahagi si Natan sa pagpapahid at pagtatalaga kay Solomon bilang hari.—1Ha 1:5-40.

Lumilitaw na si Natan, kasama si Gad, ay nagpayo kay David hinggil sa wastong pagsasaayos ng mga panugtog may kaugnayan sa santuwaryo. (2Cr 29:25) Maliwanag na sina Natan at Gad ang ginamit upang itala ang impormasyon na nasa huling mga kabanata ng Unang Samuel at ang buong Ikalawang Samuel. (1Cr 29:29) Kalakip din "sa mga salita ni Natan na propeta" ang "mga pangyayari kay Solomon." —2Cr 9:29.

Maaaring ang Natan na ito ang ama nina Azarias at Zabud, na kapuwa humawak ng mahahalagang posisyon noong panahon ng paghahari ni Solomon. Si Azarias ay isang malaprinsipeng tagapangasiwa ng mga kinatawan, samantalang si Zabud naman ay naglingkod bilang isang saserdote at matalik na kaibigan at tagapayo ng hari.—1Ha 4:1, 5.

3. Ang ama ni Igal at kapatid ni Joel, dalawa sa makapangyarihang mga lalaking mandirigma ni David.—2Sa 23:8, 36; 1Cr 11:26, 38.

4. Isang anak na lalaki ni David sa kaniyang asawang si Bat-sheba, ipinanganak sa kaniya sa Jerusalem. (2Sa 5:13, 14; 1Cr 3:5) Ang likas na angkan ng Mesiyas ay matatalunton, mula kay David sa pamamagitan ni Natan at ng mga inapo nito hanggang kay Jesus, maliwanag na sa pamamagitan ng ina ni Jesus na si Maria. (Luc 3:23, 31) May kinalaman sa panahon na "titingin sila sa Isa na kanilang inulos," sinasabi ng hula ni Zacarias na magkakaroon ng mapait na pananaghoy at paghagulhol sa buong lupain, pami-pamilya, at lalo na para sa mga pamilya ni David, ni Levi, ng mga Simeita, at ng "pamilya ng sambahayan ni Natan." (Zac 12:10-14) Kung ang pamilya ng sambahayan ni Natan na tinutukoy rito ay nagmula sa anak ni David, ito nga ay isa sa mga pamilya ni David. Samakatuwid, maaapektuhan ng pananaghoy ang mga pamilya *sa loob* ng mga pamilya.

5. Isa sa siyam na pangulo ng mga tapon na nagkampo sa tabi ng ilog ng Ahava, na isinugo ni Ezra upang mangalap ng mga lingkod para sa mga paglilingkod sa bahay ng Diyos sa Jerusalem.—Ezr 8:15-17.

6. Isang dating tapon sa Babilonya, at isa sa 13 anak ni Binui na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 38-42, 44.

NATANAEL [mula sa Heb., nangangahulugang "Ang Diyos ay Nagbigay"]. Ipinapalagay na pangalan ni Bartolome, samakatuwid ay isa sa 12 apostol ni Jesus. Ang Bartolome, nangangahulugang "Anak ni Tolmai," ay isang terminong *patronymic* (samakatuwid nga, isang katawagan na hinalaw sa kaniyang ama). Ginagamit ng apostol na si Juan ang unang pangalan niya na Natanael, bagaman tinatawag siyang Bartolome nina Mateo, Marcos, at Lucas. Kapag ganito, pinag-uugnay nila sina Felipe at Bartolome, kung paanong iniuugnay rin ni Juan si Felipe kay Natanael. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:14; Ju 1:45, 46) Pangkaraniwan sa mga tao na makilala sa higit sa isang pangalan. Halimbawa, si "Simon na anak ni Juan" ay nakilala rin bilang Cefas at Pedro. (Ju 1:42) Hindi rin katangi-tangi para kay Natanael na tawaging Bartolome, o ang "Anak ni Tolmai," kung paanong may isa pang lalaki na tinawag lamang na Bartimeo, o "Anak ni Timeo." (Mar 10:46) Ang dalawang pangalang Natanael at Bartolome ay halinhinang ginagamit ng mga Kristiyanong manunulat ng sumunod na mga siglo.

Si Natanael ay mula sa Cana ng Galilea. (Ju 21:2) Sinimulan niyang sumunod kay Jesus noong maagang bahagi ng ministeryo ng Panginoon. Matapos tumugon sa panawagan ni Jesus na "Maging tagasunod kita," agad na hinanap ni Felipe ang kaibigan nitong si Natanael at inanyayahan siya, "halika at tingnan mo" ang Mesiyas. Itinanong ni Natanael, "Mayroon kayang anumang mabuting bagay na manggagaling sa Nazaret?" ngunit pagkatapos ay tumugon sa paanyaya. Nang makita siyang papalapit, sinabi ni Jesus: "Tingnan ninyo, isang tunay na Israelita, na sa kaniya ay walang panlilinlang." Malamang na si Natanael ay isang natatanging lalaki anupat nasabi ni Jesus ang bagay na iyon. Dahil sa sinabi iyon ni Jesus at kaniyang binanggit na nakita niya si Natanael sa ilalim ng puno ng igos bago siya tinawag ni Felipe, ipinahayag ni Natanael na si Jesus nga "ang Anak ng Diyos, . . . Hari ng Israel." Tiniyak sa kaniya ni Jesus na siya ay 'makakakita ng mga bagay na mas dakila kaysa sa mga ito.'—Ju 1:43-51.

Bilang isa sa 12, si Natanael ay laging kasama sa buong ministeryo ni Jesus, na sinasanay para sa paglilingkod sa hinaharap. (Mat 11:1; 19:25-28; 20:17-19, 24-28; Mar 4:10; 11:11; Ju 6:48-67) Pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, si Natanael at ang iba pa sa mga apostol ay bumalik sa kanilang pangingisda, at noong isang umaga nang papalapit na sila sa baybayin habang nakasakay sa isang bangka ay tinawag sila ni Jesus. Si Natanael,

di-tulad ni Pedro, ay nanatili sa bangka hanggang sa makarating ito sa baybayin, at pagkatapos, habang nag-aagahan kasama ng iba, ay mataman siyang nakinig sa makahulugang pag-uusap sa pagitan ni Jesus at ni Pedro. (Ju 21:1-23) Naroroon din siya kasama ng ibang mga apostol nang magtipon silang magkakasama para manalangin at noong araw ng Pentecostes.—Gaw 1:13, 14; 2:42.

NATAN-MELEC [Ang Hari ay Nagbigay]. Isang opisyal ng korte ng Juda na ang silid-kainan ay nasa mga portiko ng templo. Habang gumagawa ng mga hakbang laban sa huwad na pagsamba, ang mga kabayo na ibinigay ng mga Judeanong hari sa araw ay "pinatigil [ni Haring Josias] sa pagpasok sa bahay ni Jehova sa may silid-kainan ni Natan-melec." —2Ha 23:11.

NAYON. Tingnan ang LUNSOD.

NAZARENO [malamang na mula sa Heb. na *ne′tser,* "sibol"]. Isang naglalarawang katawagan na ikinapit kay Jesus at nang maglaon ay pati sa kaniyang mga tagasunod. Ang mga pangalang Nazareno at Nazareo ay hindi dapat ipagkamali sa isa't isa, sapagkat bagaman magkahawig ang baybay ng mga ito sa Tagalog, ang mga ito ay nagmula sa magkaibang mga salitang Hebreo na magkaiba rin ang kahulugan.—Tingnan ang NAZAREO.

Natural lamang at hindi kataka-taka na si Jesus ay tawaging Nazareno, yamang mula sa pagkasanggol (bago siya magtatlong taóng gulang) ay pinalaki siya bilang anak ng isang karpintero sa lunsod ng Nazaret, isang lugar na mga 100 km (60 mi) sa H ng Jerusalem. Isang kaugalian noong panahong iyon na iugnay ang mga tao sa mga lugar na pinagmulan nila.—2Sa 3:2, 3; 17:27; 23:25-37; Na 1:1; Gaw 13:1; 21:29.

Malimit tukuyin si Jesus noon ng lahat ng uri ng tao sa iba't ibang lugar bilang ang Nazareno. (Mar 1: 23, 24; 10:46, 47; 14:66-69; 16:5, 6; Luc 24:13-19; Ju 18:1-7) Ang pangalang iyon ay tinanggap at ginamit ni Jesus mismo. (Ju 18:5-8; Gaw 22:6-8) Sa karatulang inilagay ni Pilato sa pahirapang tulos, isinulat niya sa Hebreo, Latin, at Griego: "Si Jesus na Nazareno ang Hari ng mga Judio." (Ju 19:19, 20) Mula noong Pentecostes 33 C.E., si Jesu-Kristo ay madalas tukuyin ng mga apostol at ng iba pa bilang ang Nazareno o bilang nagmula sa Nazaret.—Gaw 2:22; 3:6; 4:10; 6:14; 10:38; 26:9.

Makahula. Binanggit ni Mateo na ang pangalang Nazareno ay inihula bilang isa pang tanda na magpapakilala kay Jesu-Kristo bilang ang ipinangakong Mesiyas. Itinawag-pansin niya ito sa kaniyang mga mambabasa nang sabihin niya kung paano iniuwi ni Jose si Maria at ang anak nito mula sa Ehipto pagkamatay ni Herodes. "Isa pa," isinulat ni Mateo, "yamang binigyan siya ng babalang mula sa Diyos sa isang panaginip, siya [si Jose] ay umalis patungo sa teritoryo ng Galilea, at dumating at tumahan sa lunsod na pinanganlang Nazaret, upang matupad yaong sinalita sa pamamagitan ng mga propeta: 'Siya ay tatawaging Nazareno.' "—Mat 2:19-23.

Ang Nazaret ay hindi binabanggit sa Hebreong Kasulatan. Ipinapalagay ng iba na sumisipi si Mateo mula sa isang makahulang aklat na hindi na umiiral o sa isang di-nakasulat na tradisyon; gayunman, ang pananalitang "sinalita sa pamamagitan ng mga propeta" ay pantanging ginagamit ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan upang tumukoy sa mismong kanonikal na koleksiyon ng Hebreong Kasulatan na taglay natin ngayon. Lumilitaw na upang maunawaan ang sinabi ni Mateo, dapat tandaan na ang Nazareno ay katumbas ng *ne′tser,* na ipinakitang nangangahulugang sibol.

Kung gayon, maliwanag na ang tinutukoy ni Mateo ay ang sinabi ni Isaias (11:1) tungkol sa Mesiyas: "Lalabas ang isang maliit na sanga mula sa tuod ni Jesse; at mula sa kaniyang mga ugat ay magiging mabunga ang isang sibol [*we·ne′tser*]." May isa pang salitang Hebreo, *tse′mach,* na nangangahulugan ding sibol, at ginamit ito ng iba pang mga propeta sa pagtukoy sa Mesiyas. Ginamit ni Mateo ang anyong pangmaramihan nang sabihin niyang binanggit ng *"mga* propeta" ang pagdating ng "Sibol" na iyon. Halimbawa, isinulat ni Jeremias na ang "sibol na matuwid" ay isang supling ni David. (Jer 23:5; 33:15) Inilarawan naman ni Zacarias ang isang haring-saserdote "na ang pangalan ay Sibol," isang hula na pantanging kumakapit kay Jesus na Nazareno, ang Tagapagtayo ng dakilang espirituwal na templo.—Zac 3:8; 6:12, 13.

NAZAREO [Isa na Pinili; Isa na Nakaalay; Isa na Nakabukod]. May dalawang uri ng Nazareo: yaong mga nagboluntaryo at yaong mga itinalaga ng Diyos. Matatagpuan sa aklat ng Mga Bilang, kabanata 6, ang mga tuntunin para sa boluntaryong mga Nazareo. Lalaki man o babae ay maaaring gumawa ng pantanging panata kay Jehova para mamuhay bilang Nazareo sa loob ng isang yugto ng panahon. Gayunman, kung ang panata ng isang anak na babae ay marinig ng kaniyang ama o ang panata ng isang asawang babae ay marinig ng kaniyang asawa at hindi sumang-ayon ang mga ito, maaaring kanselahin ng ama o ng asawa ang panatang iyon.—Bil 30:1-8.

Tatlong pangunahing restriksiyon ang ipinapataw sa mga nananata ng pagka-Nazareo: (1) Hindi sila dapat uminom ng anumang nakalalangong inumin; hindi rin sila dapat kumain ng anumang bunga ng

puno ng ubas, iyon man ay hilaw, hinog, o pinatuyo, ni maaari silang uminom ng anumang katas nito, iyon man ay sariwa, pinakasim, o ginawang sukà. (2) Hindi nila dapat gupitin ang buhok ng kanilang ulo. (3) Hindi sila dapat humipo ng bangkay, kahit yaong sa pinakamalapit na kamag-anak nila, gaya ng ama, ina, kapatid na lalaki, o kapatid na babae.—Bil 6:1-7.

Pantanging mga Panata. Ang taong gumawa ng pantanging panatang ito ay dapat "mamuhay bilang Nazareo [samakatuwid nga, nakaalay, nakabukod] para kay Jehova" at hindi para pahangain ang mga tao sa kaniyang pagpapakasakit. Sa halip, "sa lahat ng mga araw ng kaniyang pagka-Nazareo ay banal siya kay Jehova."—Bil 6:2, 8; ihambing ang Gen 49:26, tlb sa *Rbi8.*

Samakatuwid, ang mga kahilingang ipinataw sa mga Nazareo ay may pantanging kahalagahan at kahulugan sa pagsamba kay Jehova. Ang Nazareo ay tulad din ng mataas na saserdote na dahil sa kaniyang banal na katungkulan ay hindi maaaring humipo ng bangkay, kahit ng kaniyang pinakamalapit na kamag-anak. Dahil sa seryosong pananagutan ng mataas na saserdote at ng mga katulong na saserdote, pinagbawalan silang uminom ng alak o ng nakalalangong inumin kapag nagsasagawa ng kanilang sagradong mga tungkulin sa harap ni Jehova. —Lev 10:8-11; 21:10, 11.

Karagdagan pa, ang Nazareo (sa Heb., *na·zir'*) ay dapat 'magpakabanal sa pamamagitan ng pagpapahaba ng buhok ng kaniyang ulo,' dahil iyon ay magsisilbing pinakakoronang tanda upang agad na makilala ng lahat ang kaniyang banal na pagka-Nazareo. (Bil 6:5) Ang Hebreong salitang iyon na *na·zir'* ay ginamit may kaugnayan sa mga "di-napungusang" punong ubas sa panahon ng sagradong mga taon ng Sabbath at Jubileo. (Lev 25:5, 11) Kapansin-pansin din na ang laminang ginto sa harap ng turbante ng mataas na saserdote, kung saan nakalilok ang mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova," ay tinatawag na "banal na tanda ng pag-aalay [sa Heb., *ne'zer,* mula sa salitang-ugat din ng *na·zir'*]." (Exo 39:30, 31) Gayundin naman, ang opisyal na putong, o diadema, na isinusuot ng pinahirang mga hari ng Israel ay tinatawag ding *ne'zer.* (2Sa 1:10; 2Ha 11:12; tingnan ang KORONA; PAG-AALAY.) Sa kongregasyong Kristiyano, sinabi ng apostol na ang babae ay binigyan ng mahabang buhok sa halip na isang panakip sa ulo. Iyon ay isang likas na paalaala sa kaniya na ang posisyon niya ay iba sa posisyon ng lalaki. Dapat isaisip ng babae na kailangan niyang maging mapagpasakop dahil sa kaniyang posisyon sa kaayusan ng Diyos. Kaya sa pamamagitan ng gayong mga kahilingan—buhok na di-ginugupitan (na hindi likas sa lalaki), ganap na pag-iwas sa alak, gayundin ang pangangailangang maging malinis at walang dungis—idiniin sa nakaalay na Nazareo ang kahalagahan ng pagkakait sa sarili at lubos na pagpapasakop sa kalooban ni Jehova.—1Co 11:2-16; tingnan ang BUHOK; KALIKASAN; TALUKBONG SA ULO.

Mga kahilingan kapag nadungisan ang Nazareo. Ang isang Nazareo ay magiging marumi nang pitong araw kapag nakahipo siya ng bangkay, kahit pa hindi niya sinasadyang mahipo ang isang taong namatay sa tabi niya nang di-inaasahan. Sa ikapitong araw ay mag-aahit siya ng ulo at magpapadalisay ng kaniyang sarili, at sa sumunod na araw ay magdadala siya sa saserdote ng dalawang batu-bato (o, dalawang inakáy na kalapati), upang ang isa ay magsilbing handog ukol sa kasalanan at ang isa naman ay magsilbing haing sinusunog. Magdadala rin siya ng isang batang barakong tupa bilang handog ukol sa pagkakasala. Bukod diyan, ang isa na nanata ng pagka-Nazareo ay muling magsisimula sa pagbilang ng mga araw ng panata na dati niyang itinakda.—Bil 6:8-12.

Mga kahilingan sa pagtatapos ng panata. Kapag natapos na ang itinakdang yugto ng panata, ang Nazareo ay paroroon sa mga saserdote sa harap ng tolda ng kapisanan, dala ang itinakdang mga hain na isang batang barakong tupa bilang handog na sinusunog, isang babaing kordero bilang handog ukol sa kasalanan, at isang barakong tupa bilang haing pansalu-salo. Magdadala rin siya ng isang basket ng hugis-singsing na mga tinapay at maninipis na tinapay na walang pampaalsa (walang lebadura) at nilangisang mainam, lakip na ang angkop na handog na mga butil at mga handog na inumin. Bukod sa kinakailangang mga haing ito, magdadala ang Nazareo ng iba pang mga handog sa santuwaryo ayon sa makakayanan niya. (Bil 6:13-17, 21) Sumunod, ipaaahit ng Nazareo ang kaniyang mahabang buhok, at ilalagay iyon sa apoy na nasa ilalim ng haing pansalu-salo. Pagkatapos, ang ilang bahagi ng mga handog ay ilalagay ng nanunungkulang saserdote sa mga kamay ng Nazareo at ikakaway ng saserdote bilang handog na ikinakaway sa harap ni Jehova.—Bil 6:18-20.

Lumilitaw na nang maglaon, pinahintulutan ng mga Judio ang mayayamang indibiduwal na maglaan ng kinakailangang mga hain bilang pagkakawanggawa sa mga taong dukha na nais gumawa ng panata ng pagka-Nazareo.

Waring sinamantala ng apostol na si Pablo ang kaugaliang ito pagdating niya sa Jerusalem sa pagtatapos ng kaniyang ikatlong paglalakbay. Upang patahimikin ang usap-usapan na diumano'y 'tinuturuan ni Pablo ang lahat ng mga Judio sa gitna ng

mga bansa na huwag lumakad sa kapita-pitagang mga kaugalian' ng bansang Judio, nagrekomenda ang Kristiyanong mga kapatid ni Pablo ng isang plano. "Mayroon kaming apat na lalaki na may panata sa kanilang sarili," ang sabi nila kay Pablo. "Isama mo ang mga lalaking ito at maglinis ka ng iyong sarili sa seremonyal na paraan kasama nila *at sagutin mo ang kanilang mga gastusin,* upang mapaahitan nila ang kanilang mga ulo."—Gaw 21:20-26.

Tungkol sa haba ng panahon ng pagiging Nazareo ng isang tao, depende ito sa nananata. Ayon sa tradisyong Judio (hindi sa Bibliya), hindi iyon dapat bumaba sa 30 araw, sapagkat ipinapalagay na ang anumang mas mababa rito ay paghamak sa pagiging seryoso ng panata, anupat nagiging pangkaraniwan na lamang ito.

Panghabang-Buhay na mga Nazareo. Sa kaso ng mga itinalaga ni Jehova na maging panghabang-buhay na mga Nazareo at pinili para sa pantanging paglilingkod, hindi sila gumawa ng anumang panata at hindi sila natatakdaan ng isang limitadong yugto ng panahon (na ang pagbilang ng mga araw ay muling nagsisimula kapag nasira ang panata bago ito matapos). Dahil dito, ang mga utos ni Jehova sa kanila ay medyo naiiba sa mga kahilingan niya sa boluntaryong mga Nazareo. Si Samson ay isang panghabang-buhay na Nazareong itinalaga ng Diyos bago pa man siya ipinaglihi. Hindi rin ito kapasiyahan ng kaniyang ina. Dahil ang isisilang ay magiging Nazareo, inutusan ng anghel ang ina ni Samson na sundin ang ilang pantanging tuntunin: huwag uminom ng alak o nakalalangong inumin o kumain ng anumang bagay na marumi sa panahon ng kaniyang pagdadalang-tao.—Huk 13:2-14; 16:17.

Hinggil kay Samson, iniutos na "walang labaha ang daraan sa kaniyang ulo." (Huk 13:5) Gayunman, hindi siya pinagbawalang humipo ng mga bangkay. Dahil dito, hindi nadungisan ang kaniyang pagka-Nazareo nang patayin niya ang isang leon, o nang patayin niya ang 30 Filisteo at pagkatapos ay hubaran niya ang mga bangkay. Sa isa pang pagkakataon, taglay ang pagsang-ayon ng Diyos, pinatay niya ang isang libo sa mga kaaway "sa pamamagitan ng panga ng isang lalaking asno—isang bunton, dalawang bunton!"—Huk 14:6, 19; 15:14-16.

Sa kaso naman ni Samuel, ang kaniyang inang si Hana ang nanata, anupat itinalaga nito ang kaniyang di-pa-naipaglilihing anak para sa maglingkod kay Jehova bilang Nazareo. Sinabi niya sa Diyos sa panalangin: "Kung walang pagsalang . . . bibigyan mo nga ang iyong aliping babae ng isang supling na lalaki, ibibigay ko siya kay Jehova sa lahat ng mga araw ng kaniyang buhay ["at hindi siya iinom ng anumang alak o matapang na inumin," (1Ha 1:11, *LXX*)], at walang labaha ang daraan sa kaniyang ulo." (1Sa 1:9-11, 22, 28) Si Juan na Tagapagbautismo ay 'hindi kailanman iinom ng alak at matapang na inumin.' Bagaman kakaunti lamang ang detalye na ibinigay tungkol sa kaniyang pagka-Nazareo, binanggit ng ulat na itinalaga rin siya ng Diyos na maging Nazareo mula noong araw ng kaniyang kapanganakan.—Luc 1:11-15; ihambing ang Mat 3:4; 11:18.

Isa si Juan na Tagapagbautismo sa mga Nazareong ibinangon mismo ni Jehova. Gaya ng sinabi niya sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos: "Patuloy kong ibinabangon ang ilan sa inyong mga anak bilang mga propeta at ang ilan sa inyong mga kabataang lalaki bilang mga Nazareo." Subalit kung minsan ay hindi sila tinatanggap ni iginagalang, at tinangka pa nga ng suwail na Israel na sirain ang kanilang katapatan kay Jehova. (Am 2:11, 12) Nang umabot sa kasukdulan ang mga kasalanan ng Israel at alisin ito ni Jehova noong 607 B.C.E., ang di-tapat na mga Nazareo sa loob ng Jerusalem ay hindi nakatakas. Inilarawan ni Jeremias kung paano nangitim ang dating malulusog at malalakas na Nazareo nang ang kanilang balat ay manguluntoy sa kanilang mga buto dahil sa matinding taggutom.—Pan 4:7-9.

NAZARET [malamang, Bayang Sibol]. Isang lunsod sa Mababang Galilea kung saan tumira si Jesus noong kalakhang bahagi ng kaniyang buhay sa lupa, kasama ng kaniyang mga kapatid sa ina. (Luc 2:51, 52; Mat 13:54-56) Sina Jose at Maria ay kapuwa naninirahan sa Nazaret nang ipatalastas ni Gabriel ang nalalapit na kapanganakan ni Jesus. (Luc 1:26, 27; 2:4, 39) Nang maglaon, pagkabalik nila mula sa Ehipto, muli silang nanahanan sa Nazaret. —Mat 2:19-23; Luc 2:39.

Lokasyon. Iniuugnay ng karamihan sa mga iskolar ang Nazaret sa En Nasira (Nazerat) sa Galilea. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 539) Kung wasto ang pangmalas na ito, ang Nazaret ay nasa mababang kabundukan sa H lamang ng Libis ng Jezreel at humigit-kumulang ay nasa kalagitnaan ng T na dulo ng Dagat ng Galilea at ng Baybayin ng Mediteraneo. Ito ay nasa isang malalim na bahagi ng bundok na may mga burol na ang taas ay 120 hanggang 150 m (400 hanggang 500 piye) sa itaas nito. Ang lugar na ito ay matao, anupat maraming lunsod at bayan malapit sa Nazaret. Isa pa, tinataya na maaaring lakarin ang distansiya mula sa Nazaret hanggang sa Tolemaida sa Baybayin ng Mediteraneo sa loob ng pitong oras, hanggang sa Tiberias naman sa Dagat ng Galilea sa loob ng limang oras, at hanggang sa Jerusalem sa loob ng tatlong araw.

Noong isang pagkakataon, tinangka ng taongbayan ng Nazaret na ihagis si Jesus mula sa "gulod ng bundok na kinatatayuan ng kanilang lunsod." (Luc 4:29) Hindi ito nangangahulugan na ang Naza-

ret ay nasa mismong gulod o gilid, kundi na ito ay nasa isang bundok na may gulod na mula roon ay ninais nilang ihagis si Jesus. Iniuugnay ito ng ilan sa isang mabatong dalisdis na mga 12 m (40 piye) ang taas sa TK ng lunsod.

Ang Pagiging Prominente ng Nazaret. Mahirap sabihin nang may katiyakan kung gaano kaprominente ang Nazaret noong unang siglo. Ang pinakakaraniwang pangmalas ng mga komentarista ay na ang Nazaret noon ay isang nayon na nakabukod at walang halaga. Ang pangunahing pananalita sa Bibliya na ginagamit upang suportahan ang pangmalas na ito ay ang sinabi ni Natanael nang marinig niya na tagaroon si Jesus: "Mayroon kayang anumang mabuting bagay na manggagaling sa Nazaret?" (Ju 1:46) Inuunawa ng marami na nangangahulugan ito na ang Nazaret ay hinahamak, maging ng taong-bayan ng Galilea. (Ju 21:2) Ang Nazaret ay malapit sa mga ruta ng kalakalan sa lugar na iyon ngunit hindi tuwirang naroroon. Hindi ito binanggit ni Josephus, bagaman tinukoy niya ang kalapit na Japia bilang ang pinakamalaking nakukutaang nayon sa buong Galilea, anupat umakay sa ideya na ang Nazaret ay nahigitan ng karatig na bayang ito.

Sa kabilang dako, maaaring nagpahayag lamang ng pagkabigla si Natanael dahil sinabi ni Felipe na isang lalaki mula sa karatig na lunsod ng Nazaret sa Galilea ang ipinangakong Mesiyas, sapagkat inihula ng Kasulatan na ang isang iyon ay magmumula sa Betlehem sa Juda. (Mik 5:2) Hindi binanggit ni Josephus ang marami sa mga pamayanan sa Galilea, kaya maaaring walang partikular na ipinahihiwatig ang hindi niya pagbanggit sa Nazaret. Kapansin-pansin na hindi tinatawag ng Bibliya ang Nazaret bilang isang nayon, kundi laging isang "lunsod." (Luc 1:26; 2:4, 39) Karagdagan pa, ang kalapit na Sepphoris ay isang mahalaga at nakukutaang lunsod na may pandistritong hukuman ng Sanedrin. Gayunpaman, gaanuman ito kalaki at kaprominente, ang Nazaret ay kumbinyente para sa mahahalagang ruta ng kalakalan at mga pangunahing lunsod, kaya naman malamang na ang mga tumatahan dito ay kaagad nakatatanggap ng impormasyon tungkol sa mga aktibidad sa lipunan, relihiyon, at pulitika nang panahong iyon.—Ihambing ang Luc 4:23.

Ang Saloobin ng mga Tao. Habang lumalaki si Jesus, sumulong siya "sa lingap ng Diyos at ng mga tao." (Luc 2:52) Siya at ang kaniyang mga kapatid sa ina ay kilala ng taong-bayan ng Nazaret, at naging "kaugalian" niya na dumalo sa lokal na sinagoga bawat linggo. (Mat 13:55, 56; Luc 4:16) Nang siya ay mga 30 taóng gulang na, nilisan ni Jesus ang Nazaret at binautismuhan siya ni Juan. (Mar 1:9; Luc 3:23) Pagkaraan ng ilang buwan, noong malapit nang magsimula ang kaniyang ministeryo sa Galilea, si Jesus ay bumalik sa Nazaret at binasa niya nang malakas sa sinagoga ang Isaias 61:1, 2, anupat ikinapit niya ito sa kaniyang sarili. Nagpamalas ng kawalan ng pananampalataya ang mga tao at tinangka nilang patayin siya, "ngunit siya ay dumaan sa gitna nila at nagpatuloy sa kaniyang lakad," pagkatapos ay nanahanan siya sa Capernaum. —Luc 4:16-30; Mat 4:13.

Pagkaraan ng mahigit na isang taon, muling dinalaw ni Kristo ang Nazaret. (Mat 13:54-58; Mar 6:1-6) Bagaman ipinapalagay ng ilan na ito rin ang pangyayari sa Lucas 4:16-30, hindi gayon ang ipinahihiwatig ng pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari sa Mateo, Marcos, at Lucas, gayundin ng bagay na waring magkaiba ang mga aktibidad ni Jesus at ang mga resulta ng mga ito. Maaaring sa pagkakataong ito ay lumaganap na ang kaniyang kabantugan anupat naging mas maganda ang pagtanggap sa kaniya. Bagaman marami ang natisod dahil tagaroon lamang siya, walang binabanggit na tinangka ng mga tao na patayin siya noong pagkakataong iyon. Nagsagawa siya ng ilang makapangyarihang gawa, ngunit hindi marami, dahil sa kawalan ng pananampalataya ng mga tao. (Mat 13:57, 58) Pagkatapos nito ay umalis si Jesus at pinasimulan niya ang kaniyang ikatlong pag-ikot sa Galilea.—Mar 6:6.

NEA. Isang lunsod na binanggit sa deskripsiyon ng mga hangganan ng teritoryo ng Zebulon. (Jos 19:10, 13, 14, 16) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon ng Nea. Iniuugnay ito ng ilan sa Tell el-Wawiyat, na mga 1.3 km (0.8 mi) lamang sa HHK ng Rummana, mga 10 km (6 na mi) sa H ng Nazaret.

NEAPOLIS [Bagong Lunsod]. Isang lunsod ng Gresya sa hilagang dulo ng Dagat Aegeano na nagsilbing daungang-dagat ng Filipos. Ipinapalagay na ito ang makabagong Kavalla. Ang lunsod na ito ay nasa isang mabatong lungos sa bukana ng Gulpo ng Kavalla. Ang daungan nito ay nasa kanlurang panig, at ang Kavalla mismo ay mga 15 km (9.5 mi) sa TS ng mga guho ng Filipos. Ipinahihiwatig ng mga inskripsiyong Latin na ang lunsod na ito ay dumedepende sa Filipos noong mga panahong Romano, at waring mga Romano ang gumawa ng ilang bahagi ng isang paagusan doon. Ang Daang Egnatia, na ginawa ng mga Romano, ang nagdugtong sa Neapolis at sa Filipos at bumagtas ito nang pakanluran hanggang sa Durazzo (Durrës) sa Dagat Adriatico.

Ang Neapolis ang unang lugar sa Europa na pinuntahan ng apostol na si Pablo bilang tugon sa panawagan na "tumawid ka sa Macedonia." Mula roon ay pumunta siya sa Filipos, anupat posibleng inabot

siya ng tatlo o apat na oras sa pagtawid sa kabundukang nasa pagitan ng dalawang lunsod na ito. (Gaw 16:9-11) Pagkaraan ng mga anim na taon, walang alinlangan na muling dumaan si Pablo sa Neapolis. —Gaw 20:6.

NEARIAS [Batang Lalaki (Kabataang Lalaki) ni Jah].

1. Isang Simeonita, anak ni Isi. Pinangunahan ni Nearias at ng kaniyang tatlong kapatid ang isang hukbo ng 500 lalaki na tumalo sa mga Amalekita sa Bundok Seir at pagkatapos ay patuloy silang nanahanan doon.—1Cr 4:42, 43.

2. Anak ni Semaias, ama nina Elioenai, Hizkias, at Azrikam, at inapo ni David.—1Cr 3:1, 22, 23.

NEBAI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "umunlad; magbunga"]. Isa sa "mga ulo ng bayan" na ang inapo, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" noong mga araw ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 19.

NEBAIOT. Ang panganay sa 12 anak na lalaki ni Ismael at pinagmulan ng isa sa prominenteng mga tribong Arabe. (Gen 25:13-16; 1Cr 1:29-31) Ang kapatid na babae ni Nebaiot na si Mahalat (o posibleng si Basemat) ay napangasawa ng kanilang pinsang si Esau. (Gen 28:9; 36:2, 3) Ang mga inapo ni Nebaiot ay hindi nakilalang nanirahan sa alinmang espesipikong lokasyon; malamang na sila ay pagala-gala, anupat gumagala-gala na gaya ng mga Bedouin kasama ang kanilang mga kawan. Noong panahon ni Isaias, "ang mga kawan ng Kedar" (si Kedar ay kapatid ni Nebaiot) at "ang mga barakong tupa ng Nebaiot" ay pinag-ugnay sa isang hula na patiunang nagsasabi kung paanong ang gayong mga hayop ay magsisilbing sinang-ayunang mga hain sa altar ni Jehova.—Isa 60:7.

Sinikap na iugnay ng ilang iskolar ang mga inapo ni Nebaiot sa mga Nabateanong nabuhay nang dakong huli, ngunit ang katibayang sumusuporta sa gayong mungkahi ay hindi sapat.

NEBALAT. Isang lugar na tinirahan ng mga Benjamita pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:31, 34) Karaniwang ipinapalagay na ang Nebalat ay ang Beit Nebala (Horvat Nevallat). Palibhasa'y nasa isang mababang burol na mga 6 na km (3.5 mi) sa SHS ng makabagong Lida (Lod), matatanaw mula sa Beit Nebala ang TS dulo ng Kapatagan ng Saron.

NEBAT [Kaniyang Tiningnan]. Isang Efraimita at ama ni Haring Jeroboam I na unang tagapamahala ng sampung-tribong kaharian ng Israel.—1Ha 11:26; 2Ha 14:23, 24.

NEBO.

1. Isang Moabitang lunsod na napasailalim ng pamamahala ng Amoritang si Haring Sihon ilang panahon bago pumasok sa Lupang Pangako ang mga Israelita. (Ihambing ang Bil 21:26; 32:3; Isa 15:2.) Pagkatapos na talunin ng Israel si Sihon, muling itinayo ng mga Rubenita ang Nebo. (Bil 32:37, 38) Gayunman, pagsapit ng ikasiyam na siglo B.C.E., lumilitaw na naagaw sa mga Rubenita (1Cr 5:1, 8) ang lunsod, sapagkat, sa Batong Moabita, ipinaghambog ni Haring Mesa na nakuha niya ito mula sa Israel sa patnubay ng kaniyang diyos na si Kemos. Nang maglaon, binanggit kapuwa ni Isaias (noong ikawalong siglo B.C.E.) at ni Jeremias (noong ikapitong siglo B.C.E.) ang Nebo sa mga hulang nakatuon laban sa Moab.—Isa 15:2; Jer 48:1, 22.

Ang Nebo ay karaniwang iniuugnay sa Khirbet Mekhayyet (o, Qaryat el Mukhaiyat), na mga 8 km (5 mi) sa TK ng Hesbon. May mga guho ng isang sinaunang tanggulan sa lugar na ito. Gayundin, maraming bibinga ng mga kagamitang luwad (ipinapalagay na mula pa noong ika-12 hanggang sa pasimula ng ika-6 na siglo B.C.E.) ang natagpuan.

2. Isang lunsod, na ang mga kinatawan ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:1, 29) Lumilitaw na upang ipakita na iba ang Nebo na ito mula sa Blg. 1, tinutukoy ito bilang "isa pang Nebo." (Ne 7:33) Ang makabagong Nuba, na mga 11 km (7 mi) sa HK ng Hebron, ay iminumungkahi bilang isang posibleng lokasyon. Pero sa Ezra 10:43, 44, posibleng pangalan ito ng isang lalaki na ang mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon at nagpaalis sa kanilang mga asawa.

3. Maliwanag na isa sa mga bundok ng Abarim. Mula sa Bundok Nebo o mula sa taluktok ng Pisga (na maaaring isang bahagi ng Nebo o maaaring ang Nebo ay isang bahagi ng Pisga) ay natanaw ni Moises ang Lupang Pangako, at pagkatapos ay namatay siya roon. (Deu 32:48-52; 34:1-4) Ang Bundok Nebo ay karaniwang iniuugnay sa Jebel en-Neba (Har Nevo). Ang bundok na ito ay may taas na mahigit sa 800 m (2,630 piye) mula sa kapantayan ng dagat at mga 17 km (11 mi) sa S kung saan dumadaloy ang Jordan sa Dagat na Patay. Pinaniniwalaang ang Pisga ay maaaring ang Ras es-Siyaghah, isang mataas na bahagi na nasa HK ng taluktok ng Jebel en-Neba at mababa nang kaunti kaysa rito. Kung maaliwalas ang panahon makikita mula sa taluktok ng Ras es-Siyaghah ang isang kahanga-hangang tanawin ng mga bundok ng Hermon, Tabor, Ebal, at Gerizim (gitnang tagaytay ng bundok na kinaroroonan ng Betlehem at Hebron), gayundin ang Libis ng Jordan at ang Dagat na Patay.

4. Isang bathala na ang kahihiyang sinapit noong bumagsak ang Babilonya ay inihula ng propetang si Isaias. (Isa 46:1, 2) Sinamba si Nebo kapuwa sa Babilonia at Asirya. Iniugnay siya sa planetang Mercury at itinuring na anak nina Marduk at Sarpanitu at asawa ni Tashmitum. Para sa kaniyang mga mananamba, si Nebo ay isang diyos ng karunungan at pagkatuto, "ang diyos na nagtataglay ng katalinuhan," "siya na dumirinig mula sa malayo," "siya na nagtuturo," at "panginoon ng panulat sa tapyas." —*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* ni G. Rawlinson, 1885, Tomo I, p. 91; *Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 450.

Ang pagiging prominente ng bathalang ito ay ipinakikita ng pagtukoy ng Babilonyong hari na si Nabonido kay Nebo bilang "ang administrador ng buong daigdig sa ibabaw at ilalim ng lupa, na nagpapalawig sa haba ng aking buhay" at gayundin bilang ang isa "na nagpapahaba sa (panahon ng) aking pamamahala." Kinilala ni Nabonido na si Nebo ang naglagay sa kaniyang mga kamay ng "wastong setro, matuwid na baston, na (tanging) nagbibigay-katiyakan sa pagpapadakila ng bansa." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 310) Ang isa pang nagpapahiwatig ng kahalagahan ni Nebo sa relihiyon ng Babilonya ay ang bagay na isang anyo ng kaniyang pangalan ang lumilitaw sa mga pangalan ng mga Babilonyong hari na sina *Nabu*codonosor, *Nabo*polassar, at *Nabo*nido; gayundin sa *Nabu*zaradan (2Ha 25:8) at marahil sa Abed*nego.*—Dan 1:7.

Si Nebo ay kilaláng iniuugnay sa sinaunang lunsod ng Borsippa (makabagong Birs o Birs-Nimrud) malapit sa Babilonya. Sa panahon ng tagsibol, tuwing Araw ng Bagong Taon, ang imahen ni Nebo ay dinadala kasabay ng sagradong prusisyon mula sa Borsippa patungo sa Babilonya. Pagkatapos nito, kapag naibalik na ang imahen sa santuwaryo nito sa Borsippa, ang imahen ni Marduk (tinatawag din sa kaniyang titulo na Bel [Panginoon]) ay dinadala nang bahagya kasama niyaong kay Nebo. Kaya naman angkop na angkop na espesipikong binanggit ng hula ni Isaias ang dumarating na kadustaan nina Bel at Nebo sa pagbagsak ng Babilonya.—Isa 46:1, 2.

NEBUSAZBAN [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "O Nebo, Iligtas Mo Ako!"]. Ang Rabsaris, punong opisyal ng korte, sa mga hukbo ni Nabucodonosor na nagwasak sa Jerusalem noong 607 B.C.E. Si Nebusazban ay isa sa ilang prinsipe na nag-utos na palayain si Jeremias. (Jer 39:13, 14) Alinman sa tinutukoy si Nebusazban sa kaniyang titulo o isa pang tao ang tinawag ding Rabsaris sa pangkat na umupo sa Gitnang Pintuang-daan pagkatapos na unang mapasok ng mga Babilonyo ang pader ng Jerusalem.—Jer 39:2, 3.

NEBUZARADAN [mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang "Si Nebo ay Nagbigay ng Supling"]. Pinuno ng tagapagbantay at pangunahing tauhan sa mga hukbo ni Nabucodonosor nang aktuwal na wasakin ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Waring si Nebuzaradan ay wala roon nang panahong unang kubkubin at pasukin ang Jerusalem, sapagkat mga isang buwan pa ang lumipas bago siya "dumating sa Jerusalem," pagkatapos na si Haring Zedekias ay dalhin kay Nabucodonosor at bulagin.—2Ha 25:2-8; Jer 39:2, 3; 52:6-11.

Mula sa labas ng lunsod, pinangasiwaan ni Nebuzaradan ang mga pagkilos ng mga Babilonyo sa pagwasak sa lunsod, na nagsimula "noong ikapitong araw ng buwan" (ang ikalimang buwan, Ab), at kabilang dito ang pagsamsam sa mga kayamanan ng templo, paggiba sa pader, pag-aasikaso sa mga bihag, at pagpapahintulot sa ilan sa mga maralita na manatili roon. (2Ha 25:8-20; Jer 39:8-10; 43:5, 6; 52:12-26) Pagkaraan ng tatlong araw, noong ikasampung araw ng buwan, lumilitaw na si Nebuzaradan ay "dumating *sa* Jerusalem" ("pumasok sa Jerusalem," *RS, JB*) at, pagkatapos magsiyasat, sinunog niya ang bahay ni Jehova at pinaging abo ang lunsod. (Jer 52:12, 13) Sinabi ni Josephus na nang mismong araw ring iyon, na *ikasampung* araw ng ikalimang buwan, nang sunugin ang templo ni Solomon, ay sinunog din ang templong muling itinayo ni Herodes, noong 70 C.E.—*The Jewish War,* VI, 250 (iv, 5); VI, 268 (iv, 8); tingnan ang AB.

Sa utos ni Nabucodonosor, pinalaya ni Nebuzaradan si Jeremias at kinausap ito nang may kabaitan, anupat pinamili ito kung ano ang nais nitong gawin, inalok na aalagaan niya ito at pinagkalooban ito ng mga panustos. Si Nebuzaradan ay naging tagapagsalita rin para sa hari ng Babilonya sa pagaatas kay Gedalias bilang gobernador niyaong mga nanatili roon. (2Ha 25:22; Jer 39:11-14; 40:1-7; 41:10) Pagkaraan ng mga limang taon, 602 B.C.E., dinala ni Nebuzaradan ang iba pang mga Judio tungo sa pagkatapon, lumilitaw na yaong mga tumakas patungo sa mga nakapalibot na teritoryo.—Jer 52:30.

NECO(H). Isang paraon ng Ehipto na kapanahon ng Judeanong si Haring Josias. Ayon sa Griegong istoryador na si Herodotus (II, 158, 159; IV, 42), si Nechos (Neco) ay anak ni Psammetichus (Psammetichos, Psamtik I) at humalili sa kaniyang ama bilang tagapamahala ng Ehipto. Bagaman sinimulan niya ang paggawa ng isang kanal na magdurugtong sa Nilo at sa Dagat na Pula, hindi niya natapos ang proyektong ito. Gayunman, nagpadala siya ng isang plota ng mga taga-Fenicia upang maglakbay sa palibot ng Aprika. Ang paglalakbay

na ito ay matagumpay na natapos sa loob ng tatlong taon.

Sa pagtatapos ng 31-taóng paghahari (659-629 B.C.E.) ni Josias, paparating na si Paraon Neco upang tulungan ang mga Asiryano sa ilog ng Eufrates. Noong panahong iyon ay winalang-halaga ni Josias ang "mga salita ni Neco mula sa bibig ng Diyos" at sa Megido ay nasugatan siya nang malubha at namatay habang sinisikap na paatrasin ang mga hukbong Ehipsiyo. Pagkaraan ng mga tatlong buwan, dinalang bihag ni Paraon Neco si Jehoahaz, ang kahalili ni Josias sa trono, at ginawang kaniyang basalyo ang 25-taóng-gulang na si Eliakim, anupat pinalitan niya ng Jehoiakim ang pangalan ng bagong tagapamahala. Pinatawan din ni Neco ng mabigat na multa ang kaharian ng Juda. (2Cr 35:20–36:4; 2Ha 23:29-35) Sa Carkemis, pagkaraan ng mga tatlo o apat na taon (625 B.C.E.), ang mga hukbo ni Neco ay natalo ng mga Babilonyo sa ilalim ng pangunguna ni Nabucodonosor.—Jer 46:2.

NEDABIAS [Si Jah ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)]. Huling binanggit na anak ni Haring Jeconias (Jehoiakin), ipinanganak noong panahon ng pagkatapon ni Jeconias sa Babilonya. (1Cr 3:17, 18; 2Ha 24:15; Jer 29:1, 2, 4, 6) Si Nedabias ay isang inapo ni David mula sa tribo ni Juda at tiyo ni Zerubabel, ang gobernador pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 3:1, 17-19; Hag 1:1.

NEFILIM [Mga Tagapagbuwal; Yaong mga Nagpapangyari na Mabuwal [ang Iba]]. Ito ay transliterasyon ng salitang Hebreo na *nephi·lim′,* na nasa anyong pangmaramihan sa tatlong paglitaw nito sa Bibliya. (Gen 6:4; Bil 13:33 [dalawang beses]) Maliwanag na nagmula ito sa anyong *causative* ng pandiwang Hebreo na *na·phal′* (mabuwal) gaya halimbawa ng masusumpungan sa 2 Hari 3:19; 19:7.

Iniuulat ng Bibliya na nagalit si Jehova sa mga tao noong mga araw ni Noe bago ang Baha; ayon sa ulat, ang "mga anak ng tunay na Diyos" ay kumuha ng kani-kanilang asawa mula sa kaakit-akit na mga anak na babae ng mga tao. Pagkatapos ay binanggit nito na naroroon ang "mga Nefilim," anupat sinabi: "Ang mga Nefilim ay nasa lupa nang mga araw na iyon, at pagkatapos din niyaon, nang ang mga anak ng tunay na Diyos ay patuloy na sumiping sa mga anak na babae ng mga tao at ang mga ito ay manganak ng mga lalaki sa kanila, sila ang mga makapangyarihan [sa Heb., *hag·gib·bo·rim′*] noong sinauna, ang mga lalaking bantog."—Gen 6:1-4.

Pagkakakilanlan. Ang mga komentarista sa Bibliya, sa pagsusuri sa talata 4, ay nagharap ng ilang mungkahi hinggil sa pagkakakilanlan ng mga Nefilim. Inaakala ng ilan na ang pinagkunan ng pangalang iyon ay nagpapahiwatig na ang mga Nefilim ay 'nahulog na mga anghel,' mga anghel na nagkasala. Sinasabi naman ng iba, gamit ang isang kakaibang pangangatuwiran, na ipinahihiwatig ng katawagang Nefilim mismo na ang mga ito ay 'nahulog mula sa langit' dahil sila ay 'mga anak ng makalangit na mga nilalang.' Ang ibang mga iskolar, na nagtutuon ng kanilang pansin partikular na sa pananalitang "at pagkatapos din niyaon" (tal 4), ay nagsabi na ang mga Nefilim ay hindi 'nahulog na mga anghel' o ang "mga makapangyarihan," yamang ang mga Nefilim ay "nasa lupa nang mga araw na iyon" *bago* sumiping sa mga babae ang mga anak ng Diyos. Sinasabi ng mga iskolar na ito na ang mga Nefilim ay mga balakyot na tao lamang gaya ni Cain—mga magnanakaw, mga maton, at mga maniniil na nasa lupa hanggang noong mapuksa sila ng Baha. Isa pang grupo, na nagsuri hindi lamang sa kahulugan ng pangalang Nefilim kundi pati rin sa konteksto ng talata 4, ang nagpapalagay na ang mga Nefilim ay hindi mga anghel, kundi mga mestisong supling na ibinunga ng pakikipagtalik ng nagkatawang-taong mga anghel sa mga anak na babae ng mga tao.

Sila rin ang "gib·bo·rim′." Sa ilang salin ng Bibliya, inilipat ang kinalalagyan ng pariralang "at pagkatapos din niyaon," anupat inilagay ito malapit sa pasimula ng talata 4, sa gayon ay ipinakikilala ang mga Nefilim bilang ang "mga makapangyarihan," ang *gib·bo·rim′,* na binanggit sa huling bahagi ng talata. Halimbawa: "Nang mga araw na iyon, at pagkaraan din nito, may mga higante [sa Heb., *han·nephi·lim′*] sa lupa, na ipinanganganak sa mga anak ng mga diyos kailanma't sumiping sila sa mga anak na babae ng mga tao; ito ang mga bayani [sa Heb., *hag·gib·bo·rim′*] na mga lalaking bantog noong sinaunang panahon."—Gen 6:4, *AT;* tingnan din ang *Mo, NIV,* at *TEV.*

Ipinahihiwatig din ng Griegong *Septuagint* na ang "mga Nefilim" at "mga makapangyarihan" ay magkapareho sa pamamagitan ng paggamit ng iisang salitang *gi′gan·tes* (mga higante) upang isalin ang dalawang pananalita.

Sa pagrerepaso sa ulat, makikita natin na inilalahad ng mga talata 1 hanggang 3 ang hinggil sa pagkuha ng "mga anak ng tunay na Diyos" ng mga asawa at ang kapahayagan ni Jehova na wawakasan niya ang kaniyang pagtitiis sa mga tao pagkatapos ng 120 taon. Binabanggit naman ng talata 4 na ang mga Nefilim ay nasa lupa "nang mga araw na iyon," maliwanag na noon mismong mga araw na bigkasin ni Jehova ang kapahayagang iyon. Pagkatapos ay ipinakita nito na ang gayong kalagayan ay nagpatuloy 'pagkatapos niyaon, nang ang mga anak ng tunay na Diyos ay patuloy na sumiping sa mga anak

na babae ng mga tao,' at inilarawan nito nang mas detalyado ang resulta ng pagsasama ng "mga anak ng tunay na Diyos" at ng mga babae.

Sino ang 'mga anak ng Diyos' na nagkaanak ng mga Nefilim?

Sino ang "mga anak ng tunay na Diyos" na binanggit sa ulat? Sila ba ay mga lalaking mananamba ni Jehova (na naiiba sa balakyot na mga tao sa pangkalahatan), gaya ng sinasabi ng ilan? Maliwanag na hindi. Ipinahihiwatig ng Bibliya na ang kanilang pag-aasawa sa mga anak na babae ng mga tao ay nagbunga ng paglago ng kasamaan sa lupa. Si Noe at ang kaniyang tatlong anak, kasama ang kani-kanilang asawa, ang tanging sinang-ayunan ng Diyos at iniligtas sa Delubyo.—Gen 6:9; 8:15, 16; 1Pe 3:20.

Kaya naman kung ang nabanggit na "mga anak ng tunay na Diyos" ay mga tao lamang, bumabangon ang tanong, Bakit ang kanilang mga supling ay tinawag na "mga lalaking bantog" anupat itinuring na nakahihigit sa mga supling ng mga balakyot, o sa tapat na si Noe? Maitatanong din, Bakit binanggit ang kanilang pag-aasawa sa mga anak na babae ng mga tao bilang isang bagay na kakaiba? Ang pag-aasawa at pag-aanak ay nagaganap na sa loob ng mahigit 1,500 taon.

Samakatuwid, ang mga anak ng Diyos na binanggit sa Genesis 6:2 ay tiyak na mga anghel, espiritung "mga anak ng Diyos." Ang pananalitang ito ay ikinapit sa mga anghel sa Job 1:6; 38:7. Ang pangmalas na ito ay sinang-ayunan ni Pedro, na bumanggit ng "mga espiritung nasa bilangguan, na naging masuwayin noon nang ang pagtitiis ng Diyos ay naghihintay noong mga araw ni Noe." (1Pe 3:19, 20) May tinukoy rin si Judas na "mga anghel na hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako." (Jud 6) Ang mga anghel ay may kapangyarihan na magkatawang-tao, at gayon ang ginawa ng ilang anghel upang maghatid ng mga mensahe mula sa Diyos. (Gen 18:1, 2, 8, 20-22; 19:1-11; Jos 5:13-15) Ngunit ang langit ang wastong *tirahan* ng mga espiritung persona, at ang mga anghel doon ay may mga atas ng paglilingkod kay Jehova. (Dan 7:9, 10) Ang paglisan sa tirahang iyon upang manahanan sa lupa at ang pag-iwan sa kanilang atas ng paglilingkod upang sumiping sa mga babae ay paghihimagsik sa mga batas ng Diyos, isang pilipit na paggawi.

Sinasabi ng Bibliya na sa ngayon, ang masuwaying mga anghel ay "mga espiritung nasa bilangguan," yamang sila'y 'inihagis sa Tartaro' at "itinaan sa mga gapos na walang hanggan sa ilalim ng pusikit na kadiliman ukol sa paghuhukom sa dakilang araw." Waring ipinahihiwatig nito na lubhang nilimitahan ang kanilang pagkilos, anupat hindi na sila muling makapagkakatawang-tao gaya noong bago ang Baha.—1Pe 3:19; 2Pe 2:4; Jud 6.

Lumagong Kabalakyutan. "Ang mga makapangyarihan noong sinauna, ang mga lalaking bantog" na ibinunga ng mga pag-aasawang ito, ay hindi mga lalaking bantog sa paningin ng Diyos, sapagkat hindi sila nakaligtas sa Baha, kung paanong si Noe at ang kaniyang pamilya ay nakaligtas. Sila ay "mga Nefilim," mga maton, mga maniniil, na tiyak na nakapagpalubha sa mga kalagayan. Ang kanilang mga amang anghel, na nakaaalam ng kayarian ng katawan ng tao at may kakayahang magkatawang-tao, ay hindi lumalang ng buhay, kundi nabuhay sa mga katawang iyon ng tao at nagkaanak matapos sumiping sa mga babae. Kung gayon, ang kanilang mga anak, ang "mga makapangyarihan," ay ilegal na mga mestiso. Lumilitaw na hindi nagkaanak ang mga Nefilim.

Sa Mitolohiya. Ang kabantugan ng mga Nefilim at ang pagkatakot sa kanila ay mababanaag sa maraming mitolohiya ng mga taong pagano na nangalat sa buong lupa matapos guluhin ang mga wika sa Babel. Bagaman ang makasaysayang ulat ng Genesis ay lubhang pinilipit at pinaganda, kapansin-pansin ang pagkakahawig ng sinaunang mga mitolohiyang ito (isang halimbawa ang mitolohiya ng mga Griego), na nag-uulat na sumiping sa mga tao ang mga diyos at mga diyosa upang magluwal ng mga bayaning nakahihigit sa tao at ng nakatatakot na mga mestisong diyos na may mga katangian ng tao at ng diyos.—Tingnan ang GRESYA, MGA GRIEGO (Relihiyong Griego).

Isang Ulat na may Layuning Manakot. Ang sampung tiktik na naglahad sa mga Israelita sa ilang ng bulaang ulat tungkol sa lupain ng Canaan ay nagsabi: "Ang lahat ng mga taong nakita namin sa loob niyaon ay mga lalaking pambihira ang laki. At doon ay nakita namin ang mga Nefilim, ang mga anak ni Anak, na mula sa mga Nefilim; anupat sa aming sariling paningin ay naging tulad kami ng mga tipaklong, at naging gayundin kami sa kanilang paningin." Tiyak na may ilang malalaking lalaki sa Canaan, gaya ng ipinakikita ng ibang mga teksto sa Kasulatan, ngunit hindi sila kailanman tinawag na mga Nefilim maliban sa "masamang ulat" na ito, na nilayong maghasik ng matinding takot sa gitna ng mga Israelita.—Bil 13:31-33; 14:36, 37.

NEGEB [Timog]. Ang salitang Hebreo na *ne'ghev* ay ipinapalagay na halaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "maging tigang" at kadalasang tumutukoy sa medyo tigang na lugar sa T ng kabundukan ng Juda. Ang *ne'ghev* ay

Ang Negeb* (*ang timog ng Juda*), *bagaman bulubundukin, isang malaking populasyon ang minsang nanirahan dito

nangahulugan din ng "timog" at ginamit upang tumukoy sa isang dakong timugan (Bil 35:5), isang timugang hangganan (Jos 15:4), at isang timugang pintuang-daan (Eze 46:9). Sa ilang bersiyon, hindi pinanatiling magkaiba ang heograpikong katawagan at ang direksiyong "timog," anupat ang resulta ay mga saling nakalilito. Ang isang halimbawa nito ay ang Genesis 13:1, kung saan ang *ne'ghev* ay isinalin bilang "timog." (*AS, KJ, Le*) Dahil dito, lumilitaw na si Abraham ay naglakbay nang patimog mula sa Ehipto, gayong ang totoo, ang direksiyon niya ay pahilaga na dumaraan sa Negeb patungong Bethel. Ngunit ang kalituhang ito ay naiwasan sa maraming makabagong salin.—*AT, JB, NW, RS.*

Topograpiya. Waring ang saklaw ng Negeb noong sinaunang mga panahon ay mula sa distrito ng Beer-sheba sa H hanggang sa Kades-barnea sa dakong T. (Gen 21:14; Bil 13:17, 22; 32:8) Inilarawan ng propetang si Isaias ang rehiyong ito bilang isang lupain ng mahihirap na kalagayan, pinamumugaran ng mga leon, leopardo, at ahas. (Isa 30:6) Sa hilagaang seksiyon, masusumpungan ang pailan-ilang bukal, balon, at lawa. Ang tamarisko ay isa sa iilang punungkahoy na tumutubo roon. (Gen 21:33) Sa dakong TK ng Beer-sheba ay may dalawang maliliit na lugar at isang medyo may kalakihang lugar ng mga burol na buhangin. Ang kalakhang bahagi ng Negeb ay talampas na nasa pagitan ng 450 at 600 m (1,500 at 2,000 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat at may mga taluktok na hanggang 1,050 m (3,440 piye) ang taas. Sa dakong T at S ng Beer-sheba ay may matutulis na tagaytay na sa pangkalahatan ay bumabagtas mula sa S patungong K.

Kasaysayan. Ang mga imbakang-tubig, hagdan-hagdang mga pader, at mga guho ng maraming bayan na natagpuan sa Negeb ay nagpapahiwatig na noong sinaunang panahon, isang malaking populasyon ang nanirahan sa lugar na ito. Dito nakasumpong ng pastulan para sa kanilang malalaking kawan ang mga patriyarkang sina Abraham at Isaac. (Gen 13:1, 2; 20:1; 24:62) At noong panahon ni Abraham, tinalo ng Elamitang hari na si Kedorlaomer, kasama ang tatlong kaalyado nito, ang mga naninirahan sa Negeb.—Gen 14:1-7.

Pagkaraan ng ilang siglo, ang mga Israelitang tiktik na isinugo ni Moises ay pumasok sa Lupang Pangako mula sa Negeb, na nang panahong iyon ay tinatahanan ng mga Amalekita. (Bil 13:17, 22, 29) Sa ilalim ng pangunguna ni Josue, natalo ang lahat ng naninirahan sa Negeb (Jos 10:40; 11:16) at ang mga lunsod sa rehiyong ito ay naging bahagi ng teritoryo ng tribo ni Simeon. (Jos 19:1-6) Ang pagala-galang mga Kenita, na kamag-anak ni Moises dahil sa kaniyang asawa, ay nanirahan din sa Negeb. (Huk 1:16; ihambing ang 1Sa 15:6, 7.) Maliwanag na hindi napanatili ng mga Israelita ang kanilang kontrol sa lugar na ito. Sa paglipas ng mga taon, paulit-ulit silang nakipagsagupaan sa mga Canaanita ng Negeb at lalo na sa mga Amalekita. (Huk 1:9; 6:3; 1Sa 15:1-9; 30:1-20) Mula sa lunsod ng Ziklag na ibinigay sa kaniya ng Filisteong hari na si Akis, nilusob ni David ang mga Gesurita, mga Girzita, at mga Amalekita ng Negeb. (1Sa 27:5-8) Lumilitaw na noon lamang panahon ng paghahari ni David, pagkatapos na matalo ang mga Edomita, lubusang nakontrol ng Israel ang Negeb. (2Sa 8:13, 14) Maliwanag na ang mas huling hari ng Juda na si Uzias ay nagtayo ng mga tore at humukay ng mga imbakang-tubig sa rehiyong ito.—2Cr 26:10.

Pagkatapos wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem, inihula ni Obadias na ang mga Israelita ay isasauli sa kanilang lupain, kasama rito ang Negeb.—Ob 19, 20.

NEHELAM [Ng (Mula sa) Nehelam; o, posible, Ang Mánanaginíp]. Marahil ang bayan ng bulaang propetang si Semaias. (Jer 29:24, 31, 32) Ngunit walang nalalamang lokasyon na may ganitong pangalan. Kaya naman, iminumungkahi ng ilan na maaaring ang "ng Nehelam" ay isang katawagan sa pamilya at sa gayo'y isinasalin nila ito sa pariralang "ang Nehelamita." (*KJ, NE*) Naniniwala naman ang iba na marahil ay gumamit dito si Jeremias ng salitang Hebreo na katunog ng *cha·lam',* nangangahulugang "panaginip."—Ihambing ang Jer 23:25.

NEHEMIAS [Inaaliw ni Jah].

1. Isa na posibleng isang lider niyaong mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2; Ne 7:7.

2. Anak ni Azbuk at prinsipe ng kalahati ng distrito ng Bet-zur. Yamang ang bayan ng Bet-zur ay nasa bulubunduking pook ng Juda (Jos 15:21, 48, 58), si Nehemias ay maaaring isang Judeano. Noong 455 B.C.E., nakibahagi siya sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:16.

3. Anak ni Hacalias at kapatid ni Hanani; katiwala ng kopa ng Persianong si Haring Artajerjes (Longimanus) at, nang maglaon, gobernador ng mga Judio, tagapagtayong-muli ng pader ng Jerusalem, at manunulat ng aklat ng Bibliya na nagtataglay ng kaniyang pangalan.—Ne 1:1, 2, 11; 2:1; 5:14, 16.

Noong ika-20 taon ni Haring Artajerjes, noong buwan ng Kislev (Nobyembre-Disyembre), si Nehemias, habang nasa kastilyo ng Susan, ay nagkaroon ng mga panauhin, ang kaniyang kapatid na si Hanani at iba pang mga lalaki mula sa Juda. Nang magusisa siya, sinabi nila sa kaniya ang tungkol sa masamang kalagayan ng mga Judio at na giba pa rin ang pader at mga pintuang-daan ng Jerusalem. Napaluha si Nehemias. Nagdalamhati siya nang maraming araw pagkatapos nito, anupat patuluyang nag-ayuno at nanalangin. Ipinagtapat niya ang pagkakasala ng Israel at, salig sa mga salita ng Diyos kay Moises (Deu 30:1-4), nagsumamo siya kay Jehova na 'pangyarihing kahabagan siya' sa harap ni Haring Artajerjes upang magtagumpay ang kaniyang plano na muling itayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 1.

Nang maglaon, noong buwan ng Nisan (Marso-Abril), sinagot ang mga panalangin ni Nehemias. Napansin ng hari na mapanglaw ang mukha ni Nehemias at nagtanong kung bakit. Sa gayon ay sinabi sa kaniya ni Nehemias ang tungkol sa malungkot na kalagayan ng mga bagay-bagay sa Jerusalem. Nang tanungin kung ano ang hinahangad niyang matamo, si Nehemias, na kaagad namang nanalangin sa Diyos, ay humiling sa hari ng pahintulot na bumalik at muling itayo ang Jerusalem. Ang kahilingan ay ipinagkaloob. Karagdagan pa, tumanggap si Nehemias ng mga liham mula sa hari, na nagbibigay-karapatan sa kaniya na malayang dumaan sa mga lugar na nasasakupan ng mga gobernador sa K ng Ilog Eufrates at nagkakaloob din ng mga suplay ng kahoy para sa proyekto. Kasama ang mga pinuno ng hukbong militar at mga mangangabayo, lumisan siya patungong Jerusalem.—Ne 2:1-9.

Muling Itinayo ang Pader ng Jerusalem. Pagkatapos na mamalagi nang tatlong araw sa Jerusalem, si Nehemias, lingid sa kaalaman ninuman maliban sa ilang lalaking kasama niya, ay nagsiyasat sa lunsod sa gabi. Habang ang iba pa ay naglalakad, nakasakay si Nehemias sa isang hayop, malamang na isang kabayo o isang asno. Napakalawak ng kaguhuan anupat hindi na madaanan, pero natapos ni Nehemias ang kaniyang pagsusuri.—Ne 2:11-16.

Nang matapos ang kaniyang pagsusuri, isiniwalat ni Nehemias sa mga Judio ang kaniyang plano, anupat itinawag-pansin sa kanila ang patnubay ni Jehova sa bagay na iyon. Palibhasa'y napatibay-loob, tumugon sila: "Bumangon tayo, at magtayo tayo." Sa kabila ng mapang-alipustang mga salita ni Sanbalat na Horonita, ni Tobia na Ammonita, at ni Gesem na Arabe, ang gawaing pagkukumpuni ay nagsimula noong mga ikaapat ng Ab (Hulyo-Agosto).—Ne 2:17-20; ihambing ang Ne 6:15.

Habang sumusulong ang gawain, patuloy na inalipusta at nilibak nina Sanbalat at Tobia ang mga pagsisikap ng mga Judio na kumpunihin ang pader ng Jerusalem. Ipinanalangin ito ni Nehemias, "at ang bayan ay patuloy na nagtaglay ng puso para sa paggawa." Nang umabot na sa kalahati ang taas ng pader, pinag-ibayo nina Sanbalat, Tobia, at ng karatig na mga bayan ang kanilang pagsalansang hanggang sa punto na nagsabuwatan sila na makipaglaban sa Jerusalem. Paulit-ulit na tumanggap si Nehemias ng mga ulat na gayon ang pinakadiwa mula sa mga Judio na naninirahang malapit sa lunsod. Muling nagpamalas si Nehemias ng mapanalangining pananalig kay Jehova. Upang maharap ang maigting na situwasyon, sinandatahan niya ang mga manggagawa, isinaayos na magbantay ang iba, at binalangkas ang isang sistema ng paghudyat ng babala. Ni hindi man lamang hinuhubad ni Nehemias ang kaniyang mga damit sa gabi, maliwanag na upang maging handang lumaban sakaling may babalang hudyat mula sa nagbabantay.—Ne 4.

Bagaman apurahan ang situwasyon, si Nehemias ay hindi napakaabala anupat hindi na siya makapagbigay ng kaukulang pansin sa pagdaing ng mga Judio. Nang marinig ang kanilang mga reklamo na sinisiil sila dahil pinagbabayad sila ng patubo, sinaway niya ang mga taong mahal at ang mga kinatawang

tagapamahala, isinaayos ang isang malaking kapulungan, at, matapos ilantad ang kasamaang ito, iniutos niya na ituwid ang situwasyon.—Ne 5:1-13.

Pagkatapos nito, gumawa ang mga kaaway ng mga pagtatangka upang patigilin ang gawaing muling pagtatayo. Apat na ulit nilang sinubukang hikayatin si Nehemias upang ilayo siya mula sa kaniyang proyekto, ngunit sinabihan niya sila na hindi siya makaliliban mula sa malaking gawain na kaniyang ginagampanan. Sumunod ay nagpadala si Sanbalat ng isang bukás na liham na naglalaman ng mga bulaang paratang at nagmungkahing magtagpo sila upang magsanggunian. Tumugon si Nehemias: "Ang mga bagay na gaya ng sinasabi mo ay hindi nangyari, kundi kinakatha mo ang mga iyon mula sa iyong sariling puso." Iba namang panlilinlang ang sinubukan nina Tobia at Sanbalat, anupat inupahan ang isang Judio na takutin si Nehemias upang may-kamalian itong magtago sa templo. Ngunit hindi natakot si Nehemias, at ang gawaing pagkukumpuni ay matagumpay na natapos noong ika-25 araw ng Elul (Agosto-Setyembre), 52 araw lamang buhat nang magsimula ang gawaing pagtatayo. Gayunpaman, patuloy pa ring nagpadala si Tobia kay Nehemias ng mga liham ng pananakot.—Ne 6.

Nang tapos na ang pader, itinuon ni Nehemias ang kaniyang pansin sa gawaing pag-oorganisa sa mga lingkod sa templo. Sumunod ay naglagay siya ng dalawang lalaki upang mamahala sa lunsod, na isa sa mga ito ay ang kapatid niyang si Hanani. Nagbigay rin si Nehemias ng mga tagubilin may kinalaman sa pagbubukas at sa pagsasara ng mga pintuang-daan ng lunsod at sa pagbabantay sa mga iyon.—Ne 7:1-3.

Pagpapatala sa Talaangkanan. Nang panahong iyon ay napakaliit pa ng populasyon ng Jerusalem. Waring ito ang dahilan kung bakit inilagay ng Diyos sa puso ni Nehemias na tipunin ang mga taong mahal, ang mga kinatawang tagapamahala, at ang bayan upang itala sila sa talaangkanan, sapagkat ang impormasyong makukuha rito ay maaaring magsilbing saligan sa paggawa ng mga hakbang upang maparami ang populasyon ng Jerusalem. Lumilitaw na habang isinasaalang-alang ni Nehemias ang pagpapatalang ito sa talaangkanan, nasumpungan niya ang rekord niyaong mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ne 7:4-7.

Ibinalik ang Pagtupad sa Kautusan. Malamang na dahil sa utos ni Nehemias, isang kapulungan ang idinaos sa liwasan malapit sa Pintuangdaan ng Tubig. Bagaman maliwanag na si Ezra na saserdote ang nanguna sa pagtuturo tungkol sa Kautusan, nakibahagi rin doon si Nehemias. (Ne 8:1-12) Sumunod, idinaos ang walong-araw na Kapistahan ng mga Kubol. Pagkaraan ng dalawang araw ay muling nagtipon ang mga Israelita. Sa panahon ng kapulungang ito ay ginawa ang isang panlahatang pagtatapat ng pagkakasala ng Israel. Pagkatapos nito, isang nakasulat na kontrata ng pagtatapat ang binuo. Ang kontratang ito ng pagtatapat o "mapagkakatiwalaang kaayusan" ay pinatotohanan ng mga prinsipe, mga Levita, at mga saserdote. Si Nehemias, "na Tirsata [gobernador]," ang unang nagpatotoo rito sa pamamagitan ng tatak. (Ne 8:13–10:1) Ang buong bayan ay sumang-ayong iwasan ang pakikipag-asawa sa mga banyaga, ipangilin ang mga Sabbath, at suportahan ang paglilingkod sa templo. Sumunod, isang tao sa bawat sampu ang pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang permanenteng manahanan sa Jerusalem.—Ne 10:28–11:1.

Pagkatapos nito ay pinasinayaan ang pader ng Jerusalem. Para sa okasyong iyon, nag-atas si Nehemias ng dalawang malalaking koro ng pasasalamat at ng mga prusisyon upang lumibot sa pader sa magkabilang direksiyon. Ginawa ito, at ang lahat ay nagtagpo sa templo upang maghandog ng mga hain. Karagdagan pa, may mga lalaking inatasan upang mangasiwa sa mga abuloy para sa saserdote at mga Levita.—Ne 12:27-47.

Pagkaraan ng mga 12 taon, noong ika-32 taon ni Artajerjes, umalis si Nehemias sa Jerusalem. Nang bumalik siya, napakasama ng mga kalagayang nasumpungan niya sa gitna ng mga Judio. Si Eliasib na mataas na saserdote ay gumawa ng isang bulwagang kainan sa looban ng templo upang magamit ni Tobia, ang mismong lalaki na noong una ay matindi ang pagsalansang sa gawain ni Nehemias. Kaagad na kumilos si Nehemias. Inihagis niya ang lahat ng muwebles ni Tobia sa labas ng bulwagang kainan at itinagubiling linisin ang bulwagang kainan.

Karagdagan pa, gumawa si Nehemias ng mga hakbang upang matiyak ang pagbibigay ng mga abuloy para sa mga Levita at ipinatupad niya ang mahigpit na pangingilin ng Sabbath. Nilapatan din niya ng disiplina yaong mga kumuha ng mga asawang banyaga, na ang naging mga anak sa mga babaing ito ay hindi man lamang makapagsalita ng wikang Judio: "At pinasimulan kong kakitaan sila ng pagkakamali at isumpa sila at saktan ang ilang lalaki sa kanila at sabunutan ang kanilang buhok at pasumpain sila sa Diyos: 'Huwag ninyong ibigay ang inyong mga anak na babae sa kanilang mga anak na lalaki, at huwag ninyong tanggapin ang sinuman sa kanilang mga anak na babae para sa inyong mga anak na lalaki o sa inyo.'"

Ang 'pagkakita ni Nehemias ng pagkakamali' sa mga lalaking ito ay tiyak na nangangahulugang sinaway at pinagwikaan niya sila sa pamamagitan ng kautusan ng Diyos, anupat inilantad ang kanilang maling pagkilos. Inilalayo ng mga lalaking ito ang

isinauling bansa mula sa pabor ng Diyos, pagkatapos na may-kabaitan silang ibalik ng Diyos mula sa Babilonya upang isauli ang tunay na pagsamba sa Jerusalem. 'Isinumpa sila' ni Nehemias, na nangangahulugang binigkas niya ang mga kahatulan ng kautusan ng Diyos laban sa gayong mga manlalabag. 'Sinaktan' niya sila, malamang na hindi siya mismo ang gumawa, kundi iniutos niyang paluin sila bilang opisyal na hudisyal na pagkilos. Kaniyang 'sinabunutan ang (ilang bahagi ng) kanilang buhok.' Ito ay sagisag ng moral na pagkagalit at matinding kahihiyan sa harap ng bayan. (Ihambing ang Ezr 9:3.) Pagkatapos ay itinaboy ni Nehemias ang apo ng mataas na saserdoteng si Eliasib, na naging manugang ni Sanbalat na Horonita.—Ne 13:1-28.

Si Nehemias, Isang Namumukod-Tanging Halimbawa. Si Nehemias ay namumukod-tangi bilang isang mahusay na halimbawa ng katapatan at debosyon. Siya ay di-makasarili, anupat iniwan ang isang prominenteng posisyon bilang katiwala ng kopa sa looban ni Artajerjes upang isagawa ang muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem. Yamang maraming kaaway noon, maluwag sa kalooban na inilantad ni Nehemias ang kaniyang sarili sa panganib alang-alang sa kaniyang bayan at sa tunay na pagsamba. Hindi lamang niya pinangasiwaan ang gawaing pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem kundi nagkaroon din siya ng aktibo at personal na bahagi sa atas na iyon. Siya ay hindi nag-aksaya ng panahon, nagpatunay na malakas ang loob at walang takot, lubos na nanalig kay Jehova, at naging maingat sa anumang ginawa niya. Palibhasa'y masigasig sa tunay na pagsamba, alam ni Nehemias ang kautusan ng Diyos at ikinapit ito. Ikinababahala niya ang pagpapatibay ng pananampalataya ng kaniyang mga kapuwa Israelita. Ipinakita niya na isa siyang lalaking may wastong pagkatakot sa Diyos na Jehova. Bagaman masigasig na ipinatupad ang kautusan ng Diyos, hindi siya naghari-harian sa iba para sa makasariling pakinabang kundi nagpakita ng pagkabahala sa mga nasisiil. Hindi niya kailanman hiningi ang tinapay na nauukol sa gobernador. Sa halip, naglaan siya ng pagkain para sa maraming tao sa sarili niyang gastos. (Ne 5:14-19) Angkop na maipananalangin ni Nehemias: "Alalahanin mo ako, O Diyos ko, sa ikabubuti."—Ne 13:31.

NEHEMIAS, AKLAT NG.

Isang aklat ng Hebreong Kasulatan na pangunahin nang naglalahad ng mga pangyayari di-katagalan bago maging gobernador ng Juda si Nehemias at noong panahon ng kaniyang panunungkulan. (Ne 5:14; 13:6, 7) Sa pambungad na mga salita ng kinasihang ulat na ito, tinutukoy si "Nehemias na anak ni Hacalias" (1:1) bilang ang manunulat, at ang kalakhang bahagi ng ulat ay isinulat sa unang panauhan.

Panahong Saklaw at Panahon ng Pagsulat. Ang buwan ng Kislev (Nobyembre-Disyembre) ng isang partikular na taon na tinukoy bilang ika-20 taon ang nagsilbing pasimula ng makasaysayang salaysay ng aklat. (Ne 1:1) Gaya ng makikita sa Nehemias 2:1, malamang na iyon ay ika-20 taon ng paghahari ni Artajerjes. Maliwanag na sa kasong ito, ang ika-20 taon ay hindi tinutuos na nagsisimula sa buwan ng Nisan (Marso-Abril), sapagkat ang Kislev ng naturang ika-20 taon ay hindi maaaring mauna sa Nisan (binanggit sa Ne 2:1) ng taon ding iyon. Kaya posible na gumamit si Nehemias ng sarili niyang paraan ng pagbilang ng panahon, anupat tinuos ang taóng lunar bilang nagsisimula sa Tisri (Setyembre-Oktubre), ang buwan na kinikilala ng mga Judio sa ngayon bilang pasimula ng kanilang taóng sibil. Posible rin na tinuos ang paghahari ng monarka mula sa aktuwal na petsa ng kaniyang pagluklok sa trono. Maaaring gayon ang ginawa bagaman tinutuos pa rin noon ng mga eskribang Babilonyo ang mga taon ng paghahari ng Persianong hari ayon sa kinaugalian nilang paraan ng pagbilang na mula Nisan hanggang Nisan, na siyang ginagawa nila gaya ng makikita sa kanilang mga tapyas na *cuneiform.*

Batay sa mapananaligang katibayan mula sa kasaysayan at sa katuparan ng hula sa Bibliya, ang Nisan ng ika-20 taon ng paghahari ni Artajerjes ay pumapatak sa taóng 455 B.C.E. (Tingnan ang PERSIA, MGA PERSIANO [Ang mga Paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes].) Alinsunod dito, ang Kislev bago ang Nisan ng ika-20 taóng iyon ay papatak sa 456 B.C.E., at ang ika-32 taon ng paghahari ni Artajerjes (ang huling petsang binanggit sa Nehemias [13:6]) ay sasaklaw sa ilang bahagi ng 443 B.C.E. Samakatuwid, ang aklat ng Nehemias ay sumasaklaw sa isang yugto mula Kislev ng 456 B.C.E. hanggang pagkaraan ng 443 B.C.E.

Nilisan ni Nehemias ang Jerusalem noong ika-32 taon ng paghahari ni Artajerjes. Pagbalik niya, natuklasan niya na hindi tinutustusan ng mga Judio ang mga saserdote at mga Levita, na nilalabag nila ang kautusan ng Sabbath, na marami ang nag-asawa ng mga babaing banyaga, at na hindi man lamang marunong magsalita ng wika ng mga Judio ang mga supling na ibinunga ng mga pakikipag-asawang ito. (Ne 13:10-27) Ipinahihiwatig ng gayong paglubha ng mga kalagayan na matagal na panahong nawala si Nehemias. Ngunit hindi matiyak kung gaano kahabang panahon ang lumipas mula noong 443 B.C.E. bago natapos ni Nehemias ang aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan.

Kasuwato ng Ibang mga Aklat ng Bibliya. Dinadakila ng aklat ng Nehemias ang Diyos na Jehova. Ipinakikilala siya nito bilang ang Maylalang (Ne 9:6; ihambing ang Gen 1:1; Aw 146:6; Apo 4:11), isang Diyos na sumasagot sa taimtim na

mga panalangin ng kaniyang mga lingkod (Ne 1:11–2:8; 4:4, 5, 15, 16; 6:16; ihambing ang Aw 86: 6, 7), at ang Tagapagtanggol ng kaniyang bayan (Ne 4:14, 20; ihambing ang Exo 14:14, 25). Siya'y "isang Diyos ng mga pagpapatawad, magandang-loob at maawain, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan" (Ne 9:17; ihambing ang Bil 14:18), ang "Diyos ng langit, ang Diyos na dakila at kakila-kilabot, na nag-iingat ng tipan at ng maibiging-kabaitan doon sa mga umiibig sa kaniya at nag-iingat ng kaniyang mga utos."—Ne 1:5; ihambing ang Deu 7:9, 10, 21.

Masusumpungan sa aklat ng Nehemias ang maraming pagtukoy sa Kautusan. Ang mga ito ay may kaugnayan sa mga kapahamakang ibubunga ng pagsuway at mga pagpapalang idudulot ng pagsisisi (Lev 26:33; Deu 30:4; Ne 1:7-9), mga pautang (Lev 25:35-38; Deu 15:7-11; Ne 5:2-11), mga pakikipag-alyansa sa mga banyaga ukol sa pag-aasawa (Deu 7:3; Ne 10:30), mga Sabbath, pagpapalaya mula sa pagkakautang (Exo 20:8; Lev 25:4; Deu 15:1, 2; Ne 10:31), apoy ng altar (Lev 6:13; Ne 10:34), Kapistahan ng mga Kubol (Deu 31:10-13; Ne 8:14-18), at pagpasok ng mga Moabita at mga Ammonita sa kongregasyon ng Israel (Deu 23:3-6; Ne 13:1-3), gayundin may kinalaman sa mga ikapu, mga unang bunga, at mga abuloy.—Exo 30:16; Bil 18:12-30; Ne 10:32-39.

Naglalaman din ang aklat na ito ng makasaysayang impormasyon na masusumpungan sa ibang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG NEHEMIAS

Mga pangyayaring nauugnay sa muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem at sa kasunod nito na pag-aalis ng maling mga gawain ng mga Judio

Sumaklaw ng isang yugto na nagsimula mahigit na 80 taon pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya

---

Sa harap ng pagsalansang, muling itinayo ang mga pader ng Jerusalem

- Sa Susan, nalaman ni Nehemias na giba pa rin ang pader ng Jerusalem; nanalangin siya kay Jehova upang humingi ng tulong, pagkatapos ay hiniling niya sa Persianong monarka na si Artajerjes na pahintulutan siyang umalis at muling itayo ang lunsod at ang pader nito; pumayag si Artajerjes (1:1–2:9)
- Pagdating sa Jerusalem, siniyasat ni Nehemias ang gibang mga pader sa kadiliman ng gabi; pagkatapos ay isiniwalat niya sa mga Judio ang kaniyang layunin na muling itayo ang mga iyon (2:11-18)
- Sinalansang nina Sanbalat, Tobia, at Gesem, pawang mga banyaga, ang muling pagtatayo; sa simula ay nanuya sila, pagkatapos ay nagsabuwatan sila na makipaglaban sa Jerusalem; sinandatahan ni Nehemias ang mga manggagawa, at ipinagpatuloy nila ang pagtatayo (2:19–4:23)
- Nabigo ang mga pakana laban kay Nehemias, at natapos ang pader sa loob ng 52 araw (6:1-19)
- Pinasinayaan ang pader; sa seremonya, dalawang koro ng pasasalamat at prusisyon ang humayo sa magkabilang direksiyon sa ibabaw ng pader at nagtagpo sa templo; nagkaroon ng malaking pagsasaya (12:27-43)

Isinaayos ang mga bagay-bagay sa Jerusalem

- Nang matapos ang pader, naglagay si Nehemias ng mga pintuang-daan sa Jerusalem upang mapanatili itong ligtas at binigyan niya ng mga tungkulin ang mga bantay ng pintuang-daan, mga mang-aawit, at mga Levita; inatasan niya sina Hanani at Hananias upang mangasiwa sa lunsod (7:1-3)
- Sinimulan ni Nehemias ang paggawa ng isang rekord ng talaangkanan ng bayan; nasumpungan niya ang aklat ng talaangkanan ng mga bumalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel; ang mga saserdoteng hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan ay pinagbawalang manungkulan "hanggang sa ang saserdote na may Urim at Tumim ay tumayo" (7:5-73)
- Kakaunti ang naninirahan sa Jerusalem, kaya itinalaga sa pamamagitan ng palabunutan na ang isa sa bawat sampu sa bayan ay manirahan sa lunsod (7:4; 11:1, 2)

Mga pagsisikap upang pasulungin ang espirituwal na kalagayan ng mga Judio

- Sumang-ayon ang mayayamang Judio na magsauli sa kanilang mga dukhang kapatid, na may-kamalian nilang siningil ng patubo sa mga pautang (5:1-13)
- Sa isang pangmadlang kapulungan, binasa ni Ezra ang Kautusan at nakibahagi ang ilang Levita sa pagpapaliwanag nito; tumangis ang bayan ngunit hinimok silang magsaya sapagkat ang araw na iyon ay banal; nagsaya rin sila sapagkat naunawaan nila ang binasa sa kanila (8:1-12)
- Nang sumunod na araw, dahil sa pagbabasa nila ng Kautusan, nalaman ng bayan na dapat nilang ipagdiwang ang Kapistahan ng mga Kubol; sinunod nila ito at idinaos ang kapistahan nang may malaking pagsasaya (8:13-18)
- Pagkatapos, nagkaroon ng isang pagtitipon na doo'y ipinagtapat ng bayan ang kanilang mga kasalanan bilang bansa at nirepaso ang mga pakikitungo ni Jehova sa Israel; nanata rin sila na tutuparin nila ang Kautusan, iiwasan ang pakikipag-asawa sa mga banyaga, at gagampanan ang mga pananagutan na maglaan para sa templo at sa mga paglilingkod dito (9:1–10:39)
- Matapos pasinayaan ang pader, nagkaroon ng isa pang pangmadlang pagbabasa mula sa Kautusan; nang maunawaan nila na hindi dapat pahintulutang makapasok sa kongregasyon ang mga Ammonita at mga Moabita, pinasimulan nilang ibukod "ang buong haluang pangkat" mula sa Israel (13:1-3)
- Pagkatapos niyang mawala nang matagal na panahon, bumalik si Nehemias sa Jerusalem at nasumpungan niyang sumamâ ang mga kalagayan; ipinalinis niya ang mga bulwagang kainan, iniutos ang pag-aabuloy ng mga ikapu bilang panustos sa mga Levita at mga mang-aawit, ipinatupad ang pangingilin ng Sabbath, at sinaway yaong mga nag-asawa ng mga babaing banyaga (13:4-30)

bahagi ng Hebreong Kasulatan. (Ne 9:7-35; 13:26; ihambing ang Ne 13:17, 18 sa Jer 17:21-27.) At binibigyang-linaw ng kasaysayang iniuulat sa aklat ang ibang mga talata ng Bibliya. Ang karanasan ni Nehemias at ng iba pang mga Judio noong muli nilang itayo ang pader ng Jerusalem ay may pagkakatulad sa Awit 123 at 129. (Ne 4:1-5, 9; 6:1-14) Nang pakilusin ni Jehova si Haring Artajerjes na gawin ang Kaniyang kalooban sa pamamagitan ng pagpapahintulot ng hari kay Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem, ipinaghalimbawa nito ang sinasabi sa Kawikaan 21:1: "Ang puso ng hari ay gaya ng mga batis ng tubig sa kamay ni Jehova. Ibinabaling niya iyon saanman niya kalugdan."—Ne 2:4-8.

Itinatala kapuwa ng aklat ng Ezra (2:1-67) at ng aklat ng Nehemias (7:6-69) ang bilang ng mga tapon mula sa iba't ibang pamilya o sambahayan na bumalik na kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya. Magkatugma ang mga ulat sa pagbibigay ng 42,360 na kabuuang bilang ng mga Israelita na bumalik, bukod pa sa mga alipin at mga mang-aawit. (Ezr 2:64; Ne 7:66) Gayunman, may mga pagkakaiba sa mga bilang na itinala para sa bawat pamilya o sambahayan, at ang suma total ng mga bilang mula sa bawat talaan ay higit na mas mababa sa 42,360. Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang mga pagkakaibang ito ay dahil sa pagkakamali ng mga eskriba. Bagaman hindi lubusang maipagwawalang-bahala ang bagay na iyan, posibleng may iba pang mga dahilan kung bakit nagkaroon ng gayong mga pagkakaiba.

Maaaring magkaiba ang mga reperensiyang pinagbatayan nina Ezra at Nehemias ng kani-kanilang talaan. Halimbawa, maaaring gumamit si Ezra ng isang dokumento kung saan nakalista yaong mga nagpatala na babalik sa kanilang sariling lupain, samantalang baka kumopya naman si Nehemias mula sa isang rekord kung saan nakalista yaong mga aktuwal na bumalik. Yamang may mga saserdote na hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan (Ezr 2:61-63; Ne 7:63-65), makatuwirang ipalagay na gayundin ang naging problema ng marami sa iba pang mga Israelita. Dahil dito, posibleng ang 42,360 ay kabuuan ng bilang mula sa bawat pamilya at ng maraming iba pa na hindi nakapagpatunay ng kanilang pinagmulang angkan. Ngunit maaaring nang maglaon ay napatunayan ng ilan ang kanilang tamang talaangkanan. Posibleng ito ang dahilan kung bakit maaaring pareho pa rin ang suma total kahit may pagkakaiba-iba ng mga bilang.

NEHILOT. Isang transliterasyon ng *nechi·lohth′,* isang terminong Hebreo na di-matiyak ang pinagkunan at kahulugan, anupat sa superskripsiyon lamang ng Awit 5 ito lumilitaw. Waring ang Nehilot ay isang pananalitang pangmusika, at marami ang naniniwala na tumutukoy ito sa isang panugtog na hinihipan, anupat iniuugnay nila ito sa isang salitang-ugat na Hebreo na may kaugnayan sa *cha·lil′* (plawta). Gayunman, maaaring ang pariralang "para sa Nehilot" ay tumutukoy sa isang melodya. Isinasalin ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate* ang terminong ito bilang "[para] sa kaniya na nagmamana."

NEHUM. Lumilitaw na isa pang baybay para sa Rehum, isa sa mga lalaking bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel. —Ezr 2:2; Ne 7:7.

NEHUSTA. Anak na babae ni Elnatan ng Jerusalem at asawa ni Haring Jehoiakim. Nang ang unang mga bihag ay dalhin sa Babilonya noong 617 B.C.E. pagkatapos ng tatlong-buwang pamamahala ng kaniyang anak na si Jehoiakin, si Nehusta ay kasamang dinala at malamang na habang-buhay nang nanatili roon.—2Ha 24:6, 8, 12; Jer 29:2.

NEIEL. Isang lunsod ng Aser. (Jos 19:24, 27) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Ya'nin (Horvat Ya'anin), na mga 15 km (9.5 mi) sa STS ng Aco.

NEKODA [Batik-batik].

1. Ang ninuno ng isang grupo ng mga Netineo na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 43, 48; Ne 7:46, 50.

2. Ang ninuno ng isang grupo na 'hindi masabi ang sambahayan ng kanilang mga ama at ang kanilang pinanggalingan.' (Ezr 2:59, 60; Ne 7:61, 62) Yamang ang mga pangalan nina Delaias at Tobias na kasama ni Nekoda sa mga talatang ito ay hindi lumilitaw sa ibang talaan ng bumalik na mga tapon, ipinapalagay na ang Nekodang ito ay iba sa Blg. 1.

NEMUEL.

1. Una sa nakatalang limang anak ni Simeon at ulo ng pamilya ng mga Nemuelita. (Bil 26:12-14; 1Cr 4:24) Sa talaan ng mga pumaroon sa Ehipto kasama ni Jacob ay tinatawag siyang Jemuel. —Gen 46:8, 10; Exo 6:15.

2. Anak ni Eliab at apo sa tuhod ni Ruben. Ang kaniyang mga kapatid ay ang mga rebelde na sina Datan at Abiram na nilamon ng lupa.—Bil 26:5, 8, 9; Deu 11:6.

NEMUELITA, MGA [Ni (Kay) Nemuel]. Isang pamilya ng Simeon na nagmula kay Nemuel.—Bil 26:12.

NEPEG.

1. Anak ni Izhar at kapatid ni Kora at Zicri. Mula sa tribo ni Levi, siya ay pinsan nina Moises at Aaron. —Exo 6:16, 18, 20, 21.

2. Isa sa mga anak ni Haring David na ipinanganak sa Jerusalem.—2Sa 5:13-15; 1Cr 3:5, 7; 14:3-6.

NEPTALI [Mga Pakikipagbuno Ko].

1. Ang ikalawang anak na ipinanganak kay Jacob ng alilang babae ni Raquel na si Bilha sa Padan-aram. (Gen 35:25, 26; Exo 1:1, 4; 1Cr 2:1, 2) Yamang humalili si Bilha para sa kaniyang among babae na si Raquel, si Neptali, gaya ng kaniyang nakatatandang tunay na kapatid na si Dan, ay itinuring ng baog na si Raquel bilang sarili niyang anak. Bagaman ang kapatid niyang si Lea ay mayroon nang apat na anak nang panahong iyon (Gen 29:32-35), tuwang-tuwa si Raquel na nagtagumpay siyang magkaroon ng ikalawang anak sa pamamagitan ng kaniyang alilang babae anupat bumulalas siya: "Sa pamamagitan ng puspusang mga pakikipagbuno ay nakipagbuno ako sa aking kapatid. Ako rin naman ay nagwagi!" Ang pangalang ibinigay sa anak na ito, Neptali, (nangangahulugang "Mga Pakikipagbuno Ko"), ay angkop na nagpahayag ng damdamin ni Raquel noong panahong isilang ito.—Gen 30:2-8.

Nang maglaon, si Neptali mismo ay nagkaanak ng apat na lalaki, sina Jahzeel (Jahziel), Guni, Jezer, at Silem (Salum). (Gen 46:24; 1Cr 7:13) Nang ilahad ng mamamatay nang patriyarka na si Jacob sa kaniyang mga anak kung ano ang mangyayari sa kanila sa "huling bahagi ng mga araw," ang sinabi niya tungkol kay Neptali ay positibo, bagaman isa sa pinakamaikli.—Gen 49:1, 2, 21.

2. Ang tribo ng Israel na ipinangalan kay Neptali at binubuo ng apat na pantribong pamilya na nagmula sa kaniyang apat na anak na sina Jahzeel, Guni, Jezer, at Silem. (Bil 26:48, 49) Mga isang taon pagkaraang lisanin ng mga Israelita ang Ehipto, ang mga lalaking mandirigma ng tribong ito mula 20 taóng gulang pataas ay may bilang na 53,400. (Bil 1:42, 43) Habang nasa ilang, ang tribo ni Neptali, sa ilalim ng pangunguna ng pinuno nito na si Ahira, ay nagkampo sa H ng tabernakulo sa tabi ng mga tribo nina Aser at Dan. Bilang bahagi ng tatlong-tribong pangkat ng kampo ni Dan, ang tribo ni Neptali, kasama ang Dan at ang Aser, ay huli sa pagkakasunud-sunod ng paghayo at nagkaroon ng mahalagang posisyon bilang bantay sa likuran.—Bil 1:15, 16; 2:25-31; 7:78; 10:25-28.

Noong panahong kunin ang ikalawang sensus mga apat na dekada pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto, ang bilang ng matitipunong lalaki sa tribo ay 45,400 na lamang. (Bil 26:50) Kabilang sa mga lalaking nabawas sa tribo si Nabi, isa sa sampung tiktik na nagdala ng masamang ulat at nagpahina ng loob ng mga Israelita sa pagpasok sa Lupang Pangako.—Bil 13:14, 16, 31-33; 14:35-37.

Nang bandang huli, matapos tawirin ang Jordan at makibahagi sa pananakop sa Jerico at Ai sa ilalim ng pangunguna ni Josue, ang Neptali ang isa sa mga tribo na 'nakatayo para sa sumpa' sa harap ng Bundok Ebal. (Jos 6:24, 25; 8:28, 30-35; Deu 27:13) Nang hahati-hatiin na ang lupain sa mga mana ng bawat tribo, si Pedahel, bilang ang inatasan-ng-Diyos na kinatawan ng tribo ni Neptali, ay tumulong kina Josue at Eleazar na saserdote sa gawaing ito. —Bil 34:16, 17, 28; Jos 19:51.

Lupaing Mana. Ang teritoryong nakaatas sa tribo ni Neptali ay nasa hilagaang bahagi ng Lupang Pangako. (Deu 34:1, 2) Ang hangganan nito sa S ay ang Dagat ng Galilea at ang Ilog Jordan. Ang teritoryo ng Aser ay kahangga nito sa K. Ang lupaing iniatas sa Zebulon ay kahangga ng Neptali kapuwa sa K at sa T, at ang Isacar naman ay nasa T nito. (Ihambing ang Jos 19:32-34.) Maliwanag na ang paglalarawan sa hangganan ng Neptali bilang umaabot sa "Juda sa may Jordan" (Jos 19:34) ay hindi nangangahulugang umaabot ito sa teritoryo ng tribo ni Juda, na nasa bandang T at malayo sa Neptali. Sa kasong ito, ang "Juda" ay malamang na tumutukoy sa rehiyon sa S ng Jordan na tinatahanan ng pamilya ni Jair. Bagaman si Jair ay itinuturing na Manasita dahil sa kaniyang lola sa panig ng ama (Bil 32:41; Jos 13:29, 30), siya ay inapo ni Juda sa pamamagitan ng kaniyang lolo sa panig ng ama. (1Cr 2:5, 21, 22) Kaya ang rehiyong ibinigay sa pamilya ni Jair ay maaaring angkop na tawaging Juda salig sa pinagmulang angkan ni Jair.

Kabilang sa teritoryo ng Neptali ang 19 na nakukutaang lunsod at ang mga pamayanan ng mga ito. (Jos 19:35-39) Ang isa sa mga lunsod na ito, ang Kedes, ay ipinagkaloob sa mga Levita at binigyan ng sagradong katayuan bilang isang kanlungang lunsod. (Jos 20:7, 9) Ang dalawa pang lunsod, ang Hammat (Hamot-dor o Hammon) at ang Kartan (Kiriataim), ay itinalaga rin para sa mga Levita. (Jos 19:35; 21:6, 32; 1Cr 6:62, 76) Sa Bet-semes at Bet-anat, dalawa pang lunsod ng Neptali, ay hindi pinalayas ang mga Canaanita ngunit ipinasailalim sila sa puwersahang pagtatrabaho.—Huk 1:33.

Ang lupain na dating pinanirahan ng tribo ni Neptali, bagaman bulubundukin (Jos 20:7), ay mabunga. Partikular na mataba ang tatsulok na kapatagan (ng Genesaret) sa HK panig ng Dagat ng Galilea at ang rehiyon ng Hula. Ang pagpapala ni Moises na ipinatungkol kay Neptali ay maaaring tumutukoy sa lupaing mana ng tribo. "Si Neptali ay busóg sa pagsang-ayon at punô ng pagpapala ni Jehova. Ariin mo ang kanluran at timog." (Deu 33:23) Ang "kanluran" ay maaari ring isalin na "dagat"

(*AS,* tlb) o "lawa" (*RS*) at sa gayon ay maaaring tumukoy sa Dagat ng Galilea; at ang "timog" ay tumutukoy marahil sa pinakatimugang teritoryo ng Neptali na kahangga ng dagat na iyon. May posibilidad din na ang teksto, bagaman ipinahihiwatig nito ang Dagat ng Galilea, ay dapat kabasahan ng: "Ang dagat at ang mga isda nito ay kaniyang pag-aari." —Tlb sa *Rbi8.*

Mula Noong Panahon ng mga Hukom Hanggang sa Pagkatapon. Sa hulang binigkas ni Jacob nang mamamatay na siya, tinukoy niya si Neptali bilang "isang balingkinitang babaing usa." (Gen 49:21) Maaaring tumutukoy ito sa pagiging matulin at bihasa ng tribo sa pakikipagdigma, at waring pinatutunayan ito ng kasaysayan ng tribo. Sampung libong lalaki mula sa Neptali at Zebulon ang lakasloob na tumugon sa panawagan ni Barak na makipagbaka sa lubos na nasasandatahang mga hukbo na pinangungunahan ni Sisera at nang maglaon ay pinagpala silang magtagumpay. Maliwanag na si Barak mismo ay mula sa tribo ni Neptali, yamang lumilitaw na naninirahan siya sa Kedes na nasa Neptali. (Huk 4:6-15; 5:18) Sinuportahan din ng tribo ni Neptali si Hukom Gideon sa pakikipaglaban sa mga Midianita.—Huk 6:34, 35; 7:23, 24.

Pagkaraan ng maraming taon, 1,000 pinuno at 37,000 iba pang mandirigma mula sa tribo ni Neptali ang pumaroon sa Hebron upang gawing hari si David sa buong Israel. Ang ibang pagkain sa piging na idinaos may kaugnayan sa pangyayaring iyon ay nagmula pa sa Isacar, Zebulon, at Neptali. (1Cr 12:23, 34, 38-40) Sa pangunguna ni Haring David, lumilitaw na ang tribo ni Neptali ay nagkaroon ng malaking bahagi sa pagsupil sa mga kaaway ng Israel. —Aw 68:Sup, 1, 27.

Mga ilang dekada pagkaraang mahati ang kaharian ng Israel, niligalig ang Neptali ng Siryanong si Haring Ben-hadad I. (1Ha 15:20; 2Cr 16:4) Pagkaraan ng mga dalawang siglo, noong panahon ng paghahari ni Peka, ang mga tumatahan sa Neptali ay dinala ni Tiglat-pileser III sa pagkatapon sa Asirya. (2Ha 15:29) Halos isang siglo pagkatapos na bumagsak ang hilagang kaharian, buong-tapang na pinaabot ng Judeanong si Haring Josias ang pagwasak niya sa mga kagamitan sa idolatriya maging hanggang H sa mga wasak na dako ng Neptali na pinamumunuan ng Asirya.—2Cr 34:1-7.

Ang Hula ni Isaias. Maaaring ang kahihiyang idinulot ng mga Asiryano ang tinutukoy sa Isaias 9:1: "Ang karimlan ay hindi magiging gaya noong may kaigtingan sa lupa, gaya noong unang panahon nang ang lupain ng Zebulon at ang lupain ng Neptali ay hinahamak." Pagkatapos ay ipinahiwatig ni Isaias na sa darating na panahon ay bibigyang-dangal ang dating hinahamak—"ang daan sa tabi ng dagat, sa pook ng Jordan, Galilea ng mga bansa." Nagpatuloy siya: "Ang bayan na lumalakad sa kadiliman ay nakakita ng isang malaking liwanag. Para roon sa mga tumatahan sa lupain ng matinding dilim, ang liwanag ay sumikat sa kanila." (Isa 9:1, 2) Ang mismong mga salitang ito ay sinipi ni Mateo (4:13-17) at ikinapit kay Kristo Jesus, "ang liwanag ng sanlibutan," at sa kaniyang gawain. (Ju 8:12) Yamang ang Capernaum sa teritoryo ng Neptali ay itinuring ni Jesus na "kaniyang sariling lunsod" (Mat 4:13; 9:1), sa diwa ay maaaring sabihin na siya'y mula sa Neptali. Kaya naman ang makahulang mga salita ni Jacob tungkol kay Neptali, "Siya ay nangungusap ng maririkit na salita," ay angkop na maikakapit kay Jesus. (Gen 49:21) Ang Anak ng Diyos ay talagang nangusap ng "maririkit na salita," anupat maging ang mga opisyal na isinugo upang dakpin siya ay bumulalas: "Walang sinumang tao ang nakapagsalita nang tulad nito."—Ju 7:46.

Tinukoy sa mga Pangitain. Sa pangitain ni Ezekiel, ang atas na lupain ng Neptali ay nasa pagitan ng Aser at Manases (Eze 48:3, 4), at ang isa sa mga pintuang-daan ng lunsod na "Si Jehova Mismo ay Naroroon" ay ipinangalan sa Neptali. (Eze 48:34, 35) Sa pangitain naman ng apostol na si Juan, narinig niya na 12,000 ang tinatakan mula sa (espirituwal na) tribo ni Neptali.—Apo 7:4, 6.

NEPTOA. Pangalang iniuugnay sa isang bukal sa hangganan ng Juda at Benjamin. (Jos 15:1, 9; 18:11, 15) Karaniwang ipinapalagay na ang bukal na ito ang bukal na nasa Lifta ('En Neftoah), sa dakong S ng Kiriat-jearim at mga 4 na km (2.5 mi) sa KHK ng Temple Mount sa Jerusalem. Bagaman ang pag-uugnay na ito'y makakasuwato ng Josue 15:9, waring sinasabi naman ng Josue 18:15, 16 na ang "bukal ng tubig ng Neptoa" ay nasa K ng Kiriat-jearim. Iba't iba ang ginawa ng mga tagapagsalin ng Bibliya upang malutas ang tila pagkakasalungatang ito. Palibhasa'y sinunod ng *The Jerusalem Bible* ang salin ng Griegong *Septuagint,* pinalitan nito ng "patungo sa Gasin" ang pananalitang "sa gawing kanluran." Sa *Revised Standard Version,* ang teksto ay binago at iniayon sa Josue 15:9 anupat "tungo sa Epron" ang mababasa roon sa halip na "sa gawing kanluran." Isinalin naman ni Ronald A. Knox ang salitang Hebreo na *yam'mah* (sa gawing kanluran) ayon sa literal na kahulugan nito na "tungo sa dagat" at ipinaliwanag niya sa isang talababa: "Dapat itong mangahulugan na sa gawing kanluran, patungo sa Mediteraneo, ngunit waring maliwanag na sa dakong ito, ang hangganan ng Benjamin ay lumiko tungo sa silangan; at ipinapalagay na ang dagat ay ang Dagat na Patay, ang hangganan nito sa silangan."

NEPUSESIM, NEPUSIM. Isang ulo ng pamilya ng mga Netineo na ang ilan sa mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel, 537 B.C.E. (Ne 7:6, 7, 46, 52; Ezr 2:43, 50) Posibleng Ismaelita ang kaniyang pinagmulang angkan sa pamamagitan ng tribong Napis.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29-31; 5:19.

NER [Lampara]. Isang Benjamita, anak ni Abiel (Jeiel), ama nina Abner at Kis, at lolo ni Haring Saul.—1Sa 14:50, 51; 1Cr 8:33; 9:39; tingnan ang ABIEL Blg. 1.

NEREO. Isang kapatid na kasama ng kaniyang kapatid na babae ay inilakip sa mga pagbati ni Pablo sa kongregasyon sa Roma. (Ro 16:15) Matatagpuan din ang pangalang ito sa mga inskripsiyong Romano na nagtatala ng ilang kabilang sa sambahayan ng emperador, at gayundin sa alamat.

NERGAL. Isang bathala ng Babilonya na pantanging sinamba sa Cuta, isang lunsod na ayon sa kasaysayan ay inialay kay Nergal. Ang taong-bayan ng Cut (Cuta), na pinamayan ng hari ng Asirya sa teritoryo ng Samaria, ay nagpatuloy sa kanilang pagsamba sa bathalang ito. (2Ha 17:24, 30, 33) Iminumungkahi ng ilang iskolar na si Nergal ay unang iniugnay sa apoy at sa init ng araw at nang maglaon ay itinuring siya bilang isang diyos ng digmaan at pangangaso at isang tagapagdala ng salot. Sa mga tekstong relihiyoso, ang mga bansag kay Nergal ay nagpapahiwatig na pangunahin siyang itinuring bilang isang tagapuksa. Tinatawag siyang "ang nagngangalit na hari," "ang marahas," at "ang isa na sumusunog." Nang maglaon, si Nergal ay itinuring din bilang diyos ng daigdig ng mga patay at asawa ni Eresh-Kigal. Ipinapalagay na ang leon na may mga pakpak at may ulo ng tao ay sagisag ni Nergal.

Maliwanag na ang pangalan ni Nergal-sarezer na Rabmag, isa sa mga prinsipe ni Haring Nabucodonosor, ay kinuha sa pangalan ng diyos na ito.—Jer 39:3, 13.

NERGAL-SAREZER [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ipagsanggalang Nawa ni Nergal ang Hari"].

1. Isang Babilonyong prinsipe noong panahon ni Nabucodonosor.—Jer 39:3.

2. Isa pang mahalagang prinsipe sa mga hukbo ni Nabucodonosor noong bumagsak ang Jerusalem, naiiba sa Blg. 1 dahil sa karagdagang titulo na Rabmag. Ang Rabmag na ito ang tumulong sa pagpapalaya kay Jeremias.—Jer 39:3, 13, 14.

Dahil ang pangalang ito ay may kapansin-pansing pagkakatulad doon sa nasumpungan sa mga inskripsiyong Babilonyo (*Nergal-shar-usur*), inaakala ng ilang iskolar na ang prinsipeng ito ay si Neriglissar (anyong Griego), pinaniniwalaang ang humalili kay Haring Evil-merodac (Awil-Marduk).—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 308.

NERI [mula sa Heb., pinaikling anyo ng Nerias]. Isang inapo ni Haring David sa pamamagitan ni Natan sa maharlikang angkan ni Jesus. Ayon kay Lucas, si Sealtiel ay anak ni Neri, ngunit sinasabi ni Mateo na naging anak ni Jeconias si Sealtiel. (Mat 1:12; Luc 3:27) Marahil ay napangasawa ni Sealtiel ang anak na babae ni Neri, sa gayon ay naging kaniyang manugang. Pangkaraniwan sa mga Hebreong talaan ng angkan na tukuyin ang isang manugang bilang anak. Samakatuwid, parehong tama ang mga ulat.

NERIAS [Ang Aking Lampara ay si Jehova]. Anak ni Maseias, at ama kapuwa ni Baruc, kalihim ni Jeremias, at ni Seraias, ang isa na bumasa ng pagtuligsa sa Babilonya sa lunsod na iyon.—Jer 32:12; 36:4, 8, 14, 32; 43:3, 6; 45:1; 51:59-64.

NERO. Tingnan ang CESAR.

NETAIM. Isang lugar sa Juda. Dito nanirahan ang ilang magpapalayok na naglingkuran sa hari. (1Cr 4:21-23) Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon ng Netaim.

NETANEL [Ang Diyos ay Nagbigay].

1. Pinuno ng tribo ni Isacar; anak ni Zuar. (Bil 1:8, 16) Sa katungkulang ito, siya ang nangasiwa sa sensus sa ilang para sa Isacar, nagharap ng kaniyang kaloob nang pasinayaan ang altar ng tabernakulo, at nanguna sa isang hukbo ng 54,400.—Bil 2:5, 6; 7:11, 18-23; 10:15.

2. Ikaapat na binanggit na anak ni Jesse at nakatatandang kapatid ni Haring David.—1Cr 2:13-15.

3. Isang Levita na ang anak na si Semaias ay isang kalihim noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 24:6.

4. Isang saserdote na tumugtog ng trumpeta sa harap ng kaban ng tipan sa prusisyong sumabay rito patungong Jerusalem.—1Cr 15:24.

5. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan na nakatalaga noong panahon ni David sa gawing T ng santuwaryo na kinaroroonan ng mga kamalig; ikalimang anak ni Obed-edom.—1Cr 26:4, 8, 15.

6. Isang prinsipe na isinugo ni Haring Jehosapat upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

7. Isang pinunong Levita na nag-abuloy ng mga hayop para sa paghahain sa pagdiriwang ng daki-

lang Paskuwa na isinaayos ni Josias.—2Cr 35:9, 18, 19.

8. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Jedaias sa panig ng ama noong mga araw ng kahalili ni Jesua na si Joiakim.—Ne 12:12, 21.

9. Isang saserdote na kabilang sa mga anak ni Pasur na kumuha ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga iyon dahil sa panghihimok ni Ezra. (Ezr 10:22, 44) Posibleng siya rin ang Blg. 10.

10. Isang manunugtog sa isa sa mga prusisyong nagdiwang ng muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias. (Ne 12:31, 35, 36) Posibleng siya rin ang Blg. 9.

NETANIAS [Si Jehova ay Nagbigay].

1. Ikatlong binanggit sa apat na anak ni Asap na pinili ni David para sa paglilingkod sa santuwaryo bilang manunugtog. Sa 24 na pangkat, pinangunahan ni Netanias ang ikalima.—1Cr 25:1, 2, 12.

2. Isang Levita sa kalipunan na binubuo ng mga saserdote, mga Levita, at mga prinsipe na isinugo ni Haring Jehosapat noong ikatlong taon ng paghahari nito upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

3. Anak ni Selemias at ama ni Jehudi, na bumasa ng balumbon ni Jeremias kay Haring Jehoiakim noong 625 B.C.E.—Jer 36:14, 21, 23.

4. Ang anak ni Elisama at ama ni Ismael na pumaslang kay Gobernador Gedalias.—2Ha 25:23, 25; Jer 40:8, 14, 15; 41:1-18.

NETINEO, MGA [Mga Ibinigay]. Di-Israelitang mga alipin o mga lingkod sa templo. (1Cr 9:2; Ezr 8:17) Ang mga kinatawan ng 35 pamilyang Netineo ay kabilang sa mga bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 43-54, 58; Ne 7:46-56, 60; ang mga anak nina Akkub, Hagab, at Asena, na itinala ni Ezra, ay hindi binanggit ni Nehemias. Maaaring isinama sila sa ilalim ng iba pang mga pangalan ng pamilya.) Gayundin, noong 468 B.C.E., ang ilan sa mga Netineo ay sumama kay Ezra mula sa Babilonya patungong Jerusalem. (Ezr 7:1-7) Pagkatapos nito, ang ilang Netineo ay nakibahagi sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:26) Nakisama rin sila sa mga Israelita sa isang tipan na nangangakong hindi sila makikipag-alyansa sa mga banyaga ukol sa pag-aasawa. —Ne 10:28-30.

Malamang na ang marami sa mga Netineo ay mga inapo ng mga Gibeonita na ginawa ni Josue na "mga tagakuha ng kahoy at mga tagasalok ng tubig para sa kapulungan at para sa altar ni Jehova." (Jos 9:23, 27) Lumilitaw na ang ibang mga Netineo ay nagmula sa mga bihag na kinuha ni Haring David at ng kaniyang mga prinsipe. (Ezr 8:20; ihambing ang Aw 68:18.) Ang mga Netineo na kabilang sa pamilya ng mga Meunim ay maaaring mga inapo ng mga bihag na kinuha ng Judeanong si Haring Uzias. (2Cr 26:7; Ezr 2:50; Ne 7:52) Ang isa pang grupo, "ang mga anak ni Nepusim" (Nepusesim), ay maaaring mga inapo ni Ismael sa pamamagitan ni Napis. —Gen 25:13-15; Ezr 2:50; Ne 7:52.

Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, ang mga Netineo ay nanirahan sa Opel, lumilitaw na malapit sa lugar ng templo, at sa iba pang mga lunsod. (Ezr 2:70; Ne 3:26, 31; 7:73; 11:3, 21) Dahil sa kanilang gawain sa templo, pinalaya sila ng Persianong si Haring Artajerjes mula sa pagbabayad ng buwis, tributo, at singil.—Ezr 7:24.

NETOPA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tumulo; pumatak"], **MGA NETOPATITA.** Isang maliit na nayon ng Juda na malamang ay nasa Khirbet Bedd Faluh, mga 4 na km (2.5 mi) sa TTS ng Betlehem. Mga naninirahan sa Netopa. Pangunahing binabanggit ng Bibliya ang mga Netopatita. Ang mga ito noong una ay lumilitaw na kamag-anak ng mga nanirahan sa Betlehem.—1Cr 2:54.

Kabilang sa mga Netopatita ang makapangyarihang mga lalaki ni David na sina Maharai at Heleb (Heled; Heldai), na parehong naging mga ulo ng mga pangkat ng hukbo. (2Sa 23:8, 28, 29; 1Cr 11:26, 30; 27:13, 15) Pagkatapos ng pangkalahatang pagpapatapon sa Babilonya, may mga Netopatitang naiwan sa Juda, at sinuportahan nila si Gobernador Gedalias. (2Ha 25:23; Jer 40:8) Maraming inapo ng mga Netopatitang dinala sa Babilonya ang bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2: 1, 2, 22; Ne 7:26) Ang ibang mga Levita na nanirahan sa mga pamayanan ng mga Netopatita ay pumaroon sa Jerusalem noong pasinayaan ang muling-itinayong pader.—1Cr 9:14, 16; Ne 12:27, 28.

NEZIAS [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mangasiwa; makahigit; magbata"]. Ninuno ng isang grupo ng mga Netineo na bumalik kasama ni Zerubabel pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 54; Ne 7:46, 56.

NEZIB [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magtayo; maglagay; magtindig"]. Isang Judeanong lugar sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 43) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Beit Nesib (Horvat Neziv), na mga 11 km (7 mi) sa HK ng Hebron.

NGALANGALA. Tingnan ang BIBIG, BUNGANGA.

NGIPIN, MGA. Mga sangkap na matitigas at mabuto, nakakabit sa loob ng bibig at ginagamit sa pagnguya ng pagkain; sa kaso ng mga hayop, nagsisilbi ring sandata ang mga ito.

Palibhasa'y muntik na siyang mamatay dahil sa kaniyang mga paghihirap, ang tapat na lingkod ng Diyos na si Job ay nagsabi: "Ako ay bahagya nang nakatakas na *gabalat ng aking mga ngipin.*" (Job 19:20) Waring ang sinasabi lamang ni Job ay na nakatakas siya nang walang dala o halos walang dala. Bahagya na siyang nakatakas na gabalat ng kaniyang mga ngipin, samakatuwid nga, "gabalat" niyaong sa tingin ay wala namang balat.

Ang pananalitang *pagngangalit ng mga ngipin* ay kadalasang ginagamit upang tumukoy sa matinding galit (Job 16:9; Gaw 7:54) o panggigipuspos at kawalang-pag-asa. (Mat 8:12; 13:42, 50; 22:13; 24:51; 25:30) Ang gayong pagngangalit ay maaaring may kasamang mapapait na salita at marahas na pagkilos laban sa tampulan ng galit.

Sa Amos 4:6, ang pananalitang *"kalinisan ng mga ngipin"* ay inihahanay sa "kakapusan sa tinapay," anupat kumakatawan sa mga kalagayan ng taggutom.

Sumasagisag din ang mga ngipin sa mapangwasak na lakas ng isang bansa o bayan. (Dan 7:5, 7, 19; Joe 1:6; Apo 9:8) Inihahalintulad ni David sa mababangis na leon ang balakyot na mga kaaway ng matuwid, at nagsusumamo siya sa Diyos na patamaan sa panga ang mga ito at *basagin ang kanilang mga ngipin.* Hindi na sila makapananakit kapag nangyari iyon. (Aw 3:7; 58:6) Inilalarawan naman ang mga bulaang propeta ng Israel bilang sakim at matatakaw, anupat *"ipinangkakagat ang kanilang mga ngipin,"* at nagpapabanal sila ng digmaan laban sa sinumang hindi nagpapakain sa kanila.—Mik 3:5; ihambing ang Eze 34:2, 3; Mat 7:15; Gaw 20:29.

Noong mga araw bago ang pagkawasak ng Jerusalem, ganito ang isang karaniwang kasabihan ng mga tao: "Ang mga ama ang kumain ng hilaw na ubas, ngunit ang *mga ngipin* ng mga anak ang *nangilo.*" (Jer 31:29; Eze 18:2-4) Sa pamamagitan nito, sinikap nilang magdahilan upang huwag silang masisi sa masasamang kalagayan na sinapit ng bansa bunga ng kabalakyutan nito, anupat sinasabing ang dinaranas nila ay resulta ng ginawa ng kanilang mga ama.

NIBHAZ. Isang bathalang sinamba ng mga Avita, na pinamayan ng hari ng Asirya sa teritoryo ng Samaria pagkatapos niyang ipatapon ang mga Israelita nang bumagsak ang sampung-tribong kaharian. (2Ha 17:24-31) Maliban sa nag-iisang pagbanggit ng Kasulatan kay Nibhaz, wala nang masasabi nang may katiyakan tungkol sa kalikasan o anyo ng diyos na ito.

NIBSAN. Isang lunsod sa ilang ng Juda. (Jos 15:20, 61, 62) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Nibsan. Ngunit ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Maqari, na nasa isang patag na tagaytay na mga 16 na km (10 mi) sa TS ng Jerusalem.

NICANOR [malamang, Manlulupig]. Isa sa pitong lalaking "puspos ng espiritu at karunungan" na sinang-ayunan ng mga apostol na mag-asikaso sa araw-araw na pamamahagi sa sinaunang kongregasyon sa Jerusalem.—Gaw 6:1-6.

NICODEMO [Manlulupig ng Bayan]. Isang Pariseo at guro sa Israel, isang tagapamahala ng mga Judio (samakatuwid nga, isang miyembro ng Sanedrin) na binanggit lamang sa Ebanghelyo ni Juan. Humanga si Nicodemo sa mga tanda na ginawa ni Jesus sa Jerusalem nang panahon ng Paskuwa noong 30 C.E. Dahil dito, isang gabi ay dinalaw niya si Jesus at ipinahayag ang paniniwala na si Jesus ay dumating mula sa Diyos. (Malamang na dahil sa takot sa mga Judio ay isinagawa niya sa kadiliman ng gabi ang kaniyang unang pagdalaw.) Kay Nicodemo sinalita ni Jesus ang tungkol sa pagiging 'ipinanganak muli' upang makita ang Kaharian ng Diyos, ang tungkol sa walang taong umakyat sa langit, ang tungkol sa pag-ibig ng Diyos na ipinakita sa pamamagitan ng pagsusugo ng kaniyang Anak sa lupa, at ang tungkol sa pangangailangang manampalataya.—Ju 2:23; 3:1-21.

Pagkaraan ng mga dalawa at kalahating taon, sa Kapistahan ng mga Kubol, nagsugo ang mga Pariseo ng mga opisyal upang dakpin si Jesus. Nang bumalik na walang dala ang mga opisyal, minaliit sila ng mga Pariseo dahil sa pag-uulat nang pabor kay Jesus, na dahil dito ay naglakas-loob na magsalita si Nicodemo, na sinasabi: "Hindi hinahatulan ng ating kautusan ang isang tao malibang marinig muna sa kaniya at malaman kung ano ang kaniyang ginagawa, hindi ba?" Dahil dito ay tinuya siya ng iba. (Ju 7:45-52) Pagkamatay ni Jesus, dumating si Nicodemo kasama si Jose ng Arimatea, ang matatakuting alagad na iyon, na may dalang malaking rolyo ng mira at mga aloe (mga 100 librang Romano [33 kg; 72 lb]), isang mamahaling handog, upang gamitin sa paghahanda ng katawan ni Jesus para sa libing. (Ju 19:38-40) Walang maka-Kasulatang katibayan na nagpapatunay o nagpapabulaan sa mga tradisyon na nagsasabing si Nicodemo nang dakong huli ay naging isang alagad, pinalayas mula sa Sanedrin at Jerusalem, namatay bilang isang martir, at iba pa.

NICOLAS [Manlulupig ng Bayan].

1. Isa sa pitong kuwalipikadong lalaki na inirekomenda ng kongregasyon sa mga apostol upang ata-

san bilang mga tagapamahagi ng pagkain nang sa gayon ay matiyak ang makatarungan at patas na pakikitungo sa mga kabilang sa sinaunang kongregasyon ng Jerusalem pagkatapos ng Pentecostes, 33 C.E. Sa pito, tanging si Nicolas ang tinawag na "isang proselita mula sa Antioquia," na nagpapahiwatig na maaaring siya lamang ang di-Judio sa pangkat na iyon, yamang ang mga pangalang Griego ng iba pa ay pangkaraniwan maging sa likas na mga Judio.—Gaw 6:1-6.

2. Ang "sekta ni Nicolas" (o mga Nicolaita) ay hinahatulan sa dalawa sa pitong liham sa mga kongregasyon sa kabanata 2 at 3 ng Apocalipsis. Dahil sa pagkapoot sa "mga gawa ng sekta ni Nicolas," na kinapopootan din mismo ni Kristo Jesus, ang "anghel" ng kongregasyon ng Efeso ay pinapurihan. (Apo 2:1, 6) Gayunman, may ilan sa kongregasyon sa Pergamo na "nanghahawakang mahigpit sa turo ng sekta ni Nicolas," na mula roon ay hinimok silang lumayo at magsisi.—Apo 2:12, 15, 16.

Bukod pa sa nakasulat dito sa Apocalipsis tungkol sa sekta ni Nicolas, wala nang iba pang nalalaman tungkol dito, alinman sa mga gawain at mga turo nito, na hinahatulan, o sa pinanggalingan at pagsulong nito. Ang pang-ugnay na "gayundin naman" na karaka-rakang sumunod sa pagtukoy sa imoral at idolatrosong landasin na itinaguyod ng mga Israelita dahil sa "turo ni Balaam" (Apo 2:14, 15) ay maaaring nagpapahiwatig ng ilang pagkakatulad, ngunit ipinakikita ng Apocalipsis ang pagkakaiba ng dalawang ito. Walang dahilan upang iugnay ang sekta kay Nicolas na Kristiyanong taga-Antioquia (Blg. 1) dahil lamang sa siya ang tanging tao na may gayong pangalan sa Bibliya, gaya rin ng ginawa ng ilan sa mga manunulat ng sinaunang simbahan. Ni nararapat mang sabihin na kinuha ng isang sektang nag-apostata ang kaniyang pangalan upang bigyang-katuwiran ang kanilang paggawa ng masama. Mas malamang na si Nicolas ay isang indibiduwal na di-ipinakilala ng Bibliya na sa kaniya ipinangalan ang di-makadiyos na kilusan.

NICOPOLIS [Lunsod ng Pananaig]. Isang lunsod kung saan ipinasiya ng apostol na si Pablo na magpalipas ng taglamig noong isa sa kaniyang mga paglalakbay at na dito ay pinapunta niya si Tito. (Tit 3:12) Ang nota sa dulo ng liham ni Pablo kay Tito sa *King James Version,* na nagpapahiwatig na isinulat ito "mula sa Nicopolis ng Macedonia," ay hindi masusumpungan sa pinakamatatandang manuskrito. Maliwanag na hindi isinulat ni Pablo ang kaniyang liham mula sa Nicopolis, yamang ipinahihiwatig ng Tito 3:12 na wala pa siya roon kundi ipinasiya lamang niya na doon magpalipas ng taglamig.

Sa iba't ibang sinaunang mga lunsod na tinatawag na Nicopolis, waring ang Nicopolis ng Epirus na nasa isang peninsula sa HK Gresya at mga 10 km (6 na mi) sa H ng Preveza, ang pinakakatugma ng pagtukoy sa Bibliya. Yamang isa itong prominenteng lunsod, maaaring naging isang mainam na lugar ito upang doon ipahayag ni Pablo ang mabuting balita, at kumbinyente ang lokasyon nito kapuwa para kay Pablo (waring nasa Macedonia noon) at kay Tito (na nasa Creta). Maaaring inaresto si Pablo sa Nicopolis at pagkatapos ay dinala siya sa Roma upang ibilanggo sa kahuli-hulihang pagkakataon at patayin.

Itinatag ni Octavian (Augusto) ang Nicopolis bilang pinakaalaala ng kaniyang tagumpay sa digmaan sa dagat (noong 31 B.C.E.) laban kina Antony at Cleopatra sa karatig na Actium. Ang Palarong Actian na pinasinayaan niya bilang parangal sa diyos na si Apolo ay nagpapagunita rin sa pangyayaring ito. Sinaklaw ng mismong lunsod ang lugar ng Romanong kampamento, at sa dating kinaroroonan ng kaniyang tolda ay nagtayo si Octavian ng isang templo para sa diyos na si Neptune. Ang karamihan sa mga gusaling pampubliko ng lunsod, ayon sa istoryador na si Josephus, ay itinayo dahil sa interes at pinansiyal na tulong ni Herodes na Dakila.—*Jewish Antiquities,* XVI, 147 (v, 3).

NIGER [mula sa Lat., nangangahulugang "Maitim; Itim"]. Ang huling pangalang Latin na ibinigay kay Symeon, isa sa "mga propeta at mga guro" sa kongregasyon ng Antioquia, Sirya.—Gaw 13:1.

NIKNIK [sa Heb., *ken,* pangmaramihan, *kinnim′;* sa Gr., *ko′nops;* sa Ingles, *gnat*]. Alinman sa sari-saring uri ng maliliit na insektong may dalawang pakpak, na karamihan ay sumisipsip ng dugo. Ang salitang Hebreo na *kin·nim′* (o, *kin·nam′*) na ginamit may kinalaman sa ikatlong salot na pinasapit sa Ehipto (Exo 8:16-18; Aw 105:31), ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "mga niknik" (*NW, Ro, RS*), "mga lamok" (*AT*), at "mga kuto" (*KJ*). Ang iba pang salin ay *"sandflies"* at "mga pulgas."—*AS* (Exo 8:16, tlb).

Sa Isaias 51:6, ang terminong Hebreo na *ken* ay isinalin bilang "niknik" (*NW*) at "mga niknik" (*RS; AS,* tlb). Dito, maliwanag na ang *ken* ay pang-isahang anyo ng *kin·nim′* (o, *kin·nam′*) at hindi ibang salitang Hebreo na katulad ang anyo ngunit nangangahulugang "tamang paraan, sa paraang ito, sa gayon." Sa teksto, ang salitang nauna sa *ken,* ang *kemoh′,* ay nangangahulugang "tulad" o "sa katulad paraan."

Maliban dito, ang tanging pagbanggit ng Kasulatan sa niknik ay noong tuligsain ni Jesus ang mga eskriba at mga Pariseo dahil sinasala nila ang niknik ngunit nilululon naman ang kamelyo. Ang mga Judiong lider ng relihiyon ay metikuloso sa pagsunod

sa maliliit na bagay, anupat sinasala nila ang kanilang iniinom upang huwag silang maging marungis sa seremonyal na paraan dahil sa paglulon ng isang niknik. (Lev 11:21-24) Gayunman, ang pagwawalang-halaga nila sa mas mabibigat na bagay ng Kautusan ay katulad ng paglulon ng isang kamelyo, na isang hayop na marumi rin sa seremonyal na paraan.—Lev 11:4; Mat 23:23, 24.

NILALANG. Tingnan ang PAGLALANG, NILALANG.

NILO. Ang pangalang Griego na ibinigay sa ilog, na ang hilagang bahagi ng libis nito ang bumubuo sa lupain ng sinaunang Ehipto, anupat ang lupaing iyon ay maituturing na isang oasis ng ilog. (MAPA, Tomo 1, p. 531) Sa Hebreong Kasulatan, ang ilog na ito ay laging tinutukoy sa pamamagitan ng terminong *ye'or′* (kung minsan ay *ye'ohr′*). Ang salitang ito mismo ay nangangahulugang "ilog" o "kanal" (gaya ng nasa Daniel 12:5 at Isaias 33:21) o "lagusang punô ng tubig" (isang daanang ginawa para sa pagmimina, gaya ng nasa Job 28:10). Sa isang kaso, ang *ye'or′* ay ginamit upang tumukoy sa Ilog Tigris (Hidekel sa Bibliya) ng Mesopotamia. (Dan 12:5-7; ihambing ang 10:4.) Ang lahat ng iba pang paglitaw nito, gaya ng ipinahihiwatig ng konteksto, ay kumakapit sa Nilo o, kapag nasa anyong pangmaramihan, sa mga kanal ng Nilo. (Aw 78:44; Isa 7:18) Ang Ehipsiyong pangalan (*jrw*) para sa ilog, mula noong tinatawag na Ikalabingwalong Dinastiya, ay halos katugma ng sa Hebreo.

Ang Landas ng Nilo. Ang Nilo ay karaniwan nang itinuturing na ang pinakamahabang ilog sa daigdig. Ang haba nito na 6,671 km (4,145 mi) ay sinusukat buhat sa mga pinagmumulan nito, na nanggagaling sa mga rehiyon ng lawa ng makabagong Rwanda at Burundi. Ang mga pinagmumulang ito ay umaagos patungo sa Lawa ng Victoria, at mula rito ay isang ilog ang dumaraan patungo sa Lawa ng Albert (Lawa ng Mobutu Sese Seko); sa malayong hilaga, ang ilog ay tinatawag na Puting Nilo. Sa Khartoum, sumasanib sa Puting Nilo ang Asul na Nilo, na humuhugos pababa mula sa kabundukan ng hilagang Etiopia. Sa hilaga ng Khartoum nagsisimula ang mismong ilog ng Nilo, at ito ay tumatanggap ng tubig mula sa isa pang sangang-ilog, ang Ilog Atbara, anupat ang salubungan nito at ng Nilo ay mga 300 km (190 mi) sa HS ng Khartoum. Pagkatapos, ang Nilo ay umaagos nang paliku-liko sa ilang na talampas ng hilagang Sudan, na dumaraan sa anim na magkakahiwalay na latag ng matigas na batong granito na lumilikha ng anim na talon sa pagitan ng Khartoum at Aswan (Seyene sa Bibliya), sa dulo ng Nubia at pasimula naman ng sinaunang Ehipto. Sa wakas, pagkatapos na kumaunti ang tubig nito dahil sa ebaporasyon sanhi ng matinding init ng araw at dahil sa irigasyon sa Ehipto, bumubuhos ang tubig ng Nilo sa Dagat Mediteraneo na mga 2,700 km (1,700 mi) sa H ng Khartoum.

Ang Libis ng Nilo sa kabuuan ay makitid lamang. Sa kalakhang bahagi ng Nubia, ang ilog ng Nilo ay umaagos sa pagitan ng mga bangin na kahangga ng disyerto. Sa hilaga ng Aswan, sa dating Mataas na Ehipto, ang libis ay lumalapad, ngunit ang distansi-

Karaniwang tanawin sa pampang ng Nilo sa Ehipto

ya ng mabatong mga bangin sa magkabila ay hindi hihigit sa 20 km (12 mi). Gayunman, kapag umabot na ang ilog sa rehiyon na nasa H ng makabagong Cairo, naghihiwalay ito sa dalawang pangunahing sanga, tinatawag ngayon na Rosetta at Damietta, isinunod sa pangalan ng mga daungang lunsod sa baybayin ng Mediteraneo. Dahil sa pagsasangasangang ito ng tubig ng Nilo, nalikha ang latiang Delta ng Nilo. Noong sinaunang panahon, ang ilog ay may iba pang mga sanga, anupat ang mga klasikal na Griegong istoryador at heograpo ay bumabanggit ng lima hanggang pitong sanga. Ang mga sangang ito at ang ilan sa mga kanal ay napuno na ng banlik at maaaring lumiit nang husto o tuluyan nang nawala.

Pakinabang na Dulot ng Taunang Pagbaha. Ang isang naiibang katangian ng pangunahing ilog na ito ay ang regular na pagtaas ng tubig nito taun-taon at ang resulta nitong pagbaha sa mga pampang na kinaroroonan ng mga nayong agrikultural. Likha ito ng malalakas na pagbuhos sa panahon ng tag-ulan (at ng pagkatunaw ng niyebe sa mga bundok) sa Etiopia, anupat ang Asul na Nilo ay nagiging isang humuhugos na batis patungo sa salubungan nito at ng Puting Nilo, at tangay nito ang matabang banlik mula sa bulubunduking dako ng Etiopia. Nakapagpapataas din sa tubig ng Nilo ang Ilog Atbara. Bago itinayo ang Aswan High Dam, pinangyayari nito na mag-umpisang tumaas ang tubig sa Ehipto mula Hunyo, anupat umaabot sa pinakamataas sa buwan ng Setyembre at pagkatapos ay unti-unti nang bumababa. Kapag bumaba na ang tubig, ang naiiwan ay manipis na suson ng putik na nagiging napakatabang lupa.

Sa isang lupain na halos hindi inuulan, ang agrikultura ng Ehipto ay lubusang umaasa sa taunang mga pag-apaw na ito ng tubig sa mabababang lupain. Kapag hindi gaanong tumaas ang tubig, ang epekto ay gaya ng sa tagtuyot, anupat nagiging sanhi ng taggutom; kapag labis namang tumaas ang tubig, nasisira ang mga irigasyon (gayundin ang mga bahay). Ang pagkabahala ng mga Ehipsiyo sa tamang taas ng pag-apaw ng tubig ay makikita sa mga Nilometro (mga panukat ng taas ng ilog) na natuklasan sa sinaunang mga lokasyon. Kung hindi aapaw nang gayon ang tubig, ang mga disyerto sa magkabilang panig ay aabot sa mga pampang ng ilog. Gayunman, maliban sa ilang pagkakataon, napakaregular ng pagtaas at pagbaba ng tubig ng Nilo, anupat sa buong kasaysayan ng Ehipto, nakilala ito sa saganang ani at agrikultural na yaman.

Ang ekonomiya ng Ehipto ay lubos na nakadepende sa tubig ng Nilo. Malinaw na ipinahihiwatig ito ng panaginip ni Paraon, kung saan nakakita siya ng pitong matatabang baka na umahon sa Nilo at nanginain sa damuhan nito, gayundin ng pitong payat na baka na umahon din doon. Angkop na inilarawan nito kung paanong ang mahusay na produksiyon ay maaaring lamunin ng mga taon ng kasalatan na resulta ng di-sapat na pag-apaw ng tubig.—Gen 41:17-21.

Ang pagdaluyong ng tubig ng Nilo sa mga pampang nito ay ginamit upang ilarawan ang pagdating ng nagmamartsang mga hukbo (Jer 46:7, 8; 47:2, 3), samantalang ginamit naman ng propetang si Amos ang pagtaas at pagbaba ng tubig ng Nilo upang lumarawan sa kaligaligang sasapit sa di-tapat

na Israel. (Am 8:8; 9:5) Ginamit ng ibang mga propeta ang pagkatuyo ng Nilo upang lumarawan sa kasakunaang sasapit sa Ehipto bilang resulta ng paghatol ng Diyos. Kapag hindi umapaw ang Nilo, masasalanta hindi lamang ang agrikultura at ang pag-aalaga ng hayop kundi pati ang industriya ng pangingisda at ang produksiyon ng lino.—Isa 19:1, 5-10; Eze 29:9, 10; Zac 10:11.

Upang makapagtipon ng tubig-baha para magamit sa irigasyon sa panahon ng pagtatanim, nagtayo ang mga Ehipsiyo ng mga dikeng lupa para maimbak ang maputik na tubig sa malalaking tipunan. Kaya nang pasapitin ni Jehova ang unang salot sa Ehipto, noong gawin niyang dugo ang tubig nito, ang Nilo mismo, ang tubig sa mga kanal nito at sa mga lawang matambo, at ang "natipong tubig" ay pawang naging dugo.—Exo 7:14-25.

Iba Pang mga Katangian Nito. Bukod sa paglalaan ng tubig para sa pananim at mga alagang hayop, ang Nilo ang pinagmumulan ng tubig na maiinom ng mga Ehipsiyo. (Exo 7:18, 21, 24) Maliban sa pasimula ng pagbaha, ang tubig ay masarap inumin. Tumutubo sa gilid ng mga kanal ng Nilo at ng mga lawang matambo ang maraming halamang papiro; ito ang pinagkukunan ng materyales na mapagsusulatan ng mga Ehipsiyo at ginagamit din ito sa paggawa ng mga bangka. (Isa 18:2) Ang matambong mga baybayin at mga lawa ay tirahan ng maraming ibon na kumakain ng mga palaka at iba pang maliliit na hayop. (Exo 8:5, 9-11) Ipinakikita sa mga larawang Ehipsiyo ang mga nanghuhuli ng ibon sakay ng maliliit na bangka. Ang Nilo ay nagsilbi ring paliguan; iniulat sa Kasulatan na ang anak na babae ni Paraon ay naligo roon. (Exo 2:5) Makikita sa isang larawang Ehipsiyo ang halos gayunding eksena ng isang babaing maharlika na naliligo kasama ang kaniyang apat na tagapaglingkod na babae. Ang Nilo ay nagsilbi ring pangunahing daanan para sa buong lupain. Ang mga bangkang patungo sa H ay naglalakbay nang paayon sa agos, samantalang yaong mga patungo sa T (pasalungat sa agos) ay itinutulak ng mas malalakas na hangin na humihihip mula sa Dagat Mediteraneo sa hilaga. Ang mga barkong pangkalakal mula sa Fenicia at Creta ay nakapaglalayag nang pasalungat sa agos hanggang sa Thebes (No-amon sa Bibliya; Na 3:8) at lampas pa.

Ang Nilo ay nagsilbing pandepensa ng Ehipto laban sa pagsalakay. Naging mahirap lusubin ang lupain mula sa direksiyon ng Nubia-Etiopia dahil sa mga talon nito sa gawing T, samantalang ang latiang lupain sa palibot ng rehiyon ng Delta ay nakahadlang naman sa pagpasok ng malalaking hukbo mula sa kontinente ng Asia. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang paghahambog ng Asiryanong si Haring Senakerib na tutuyuin niya ng kaniyang mga paa ang mga kanal ng Nilo ay tumutukoy sa kaniyang kumpiyansa na kaya niyang daigin ang pandepensang mga bambang ng tubig sa palibot ng mga lunsod at moog ng Ehipto.—2Ha 19:24.

Ang mga siklo ng Nilo ang nagsilbing batayan para sa pangkapanahunang kalendaryo ng mga Ehipsiyo, na may tatlong kapanahunan na tig-aapat na buwan: *'Akhet,* o Pag-apaw; *Peret,* ang Paglitaw (maliwanag na tumutukoy sa lupa kapag kumati na ang tubig sa mga pampang); at *Shomu,* ang Tag-init (tag-araw). Ang pinakamagawaing yugto ay kapag nagsisimula nang bumaba ang tubig mula sa pinakamataas na pag-apaw nito; kapag nananatiling mataas ang tubig, nagsasaayos sila ng gawaing pagtatayo upang sa paanuman ay makapaglaan ng mga trabaho.

Ang sagisag na isang "malaking dambuhalang hayop-dagat na nahihigang nakaunat sa gitna ng kaniyang mga kanal ng Nilo," na tumukoy kay Paraon sa aklat ng Ezekiel, ay ipinapalagay na hinalaw sa mga buwaya na nakatira sa Nilo mula pa noong sinaunang panahon. (Eze 29:3-5) Marami ring hipopotamus dito na karaniwang iniuugnay sa hayop na tinatawag na "Behemot" sa Job 40:15.

Sinamba ng mga Ehipsiyo ang Nilo, tinawag sa pangalang Hapi, bilang isang diyos ng pag-aanak. Ang diyos na ito ay inilarawan bilang lalaki ngunit may malalaking suso ng babae; ang kaniyang ulo ay may putong na mga halamang pantubig at ang kaniyang matabang balakang ay may bigkis ng mangingisda. Ang mga kapistahan, na may kasamang paghahain, ay ginaganap taun-taon bilang parangal sa kaniya sa pasimula ng bawat yugto ng pagbaha. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang paglabas ni Paraon patungo sa Nilo, na binanggit sa Exodo 7:15, ay kaugnay ng isang relihiyosong gawain tuwing umaga, bagaman maaaring ginawa niya iyon upang makapaglakad-lakad lamang sa umaga o upang tingnan ang taas ng ilog.

NIMFA [Kasintahang Babae]. Isang babaing Kristiyano na nakatira sa Laodicea o Colosas, o malapit sa alinman sa mga ito. Sa kaniyang tahanan nagdaos ng mga pagtitipon ang isang kongregasyon, at pinadalhan siya ni Pablo ng mga pagbati.—Col 4:15.

NIMRA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "leopardo"]. Isang bayan sa S ng Jordan na itinayo o muling itinayo ng mga Gadita. Pinaikling anyo ito ng Bet-nimra.—Bil 32:3-5, 34, 36; tingnan ang BET-NIMRA.

NIMRIM [posible, Mga Leopardo]. Sa mga hula laban sa Moab, kapuwa tinukoy nina Isaias at Jeremias ang "tubig ng Nimrim." (Isa 15:5-9; Jer

48:34, 35) Dahil sa matabang rehiyon na nakapalibot doon, ipinapalagay ng ilan na ang tubig ng Nimrim ay ang Wadi Nimrin, na ang tubig ay umaagos patungo sa Jordan sa H ng Dagat na Patay. (Tingnan ang BET-NIMRA.) Gayunman, batay sa pagkakasunud-sunod ng mga lugar sa hula, waring ito ay nasa T ng Moab. Kaya mas ipinapalagay ng marami na ito ay ang Wadi en-Numeirah, na umaagos patungo sa TS dulo ng Dagat na Patay mga 17 km (11 mi) sa KTK ng Karak. Ayon sa mga hula, ang tubig na ito'y "matitiwangwang," maaaring sa makasagisag na diwa dahil sa pagtitiwangwang ng lupain o marahil ay dahil pipigilan ng mga hukbo ng kaaway ang mga batis nito.

NIMROD. Anak ni Cus. (1Cr 1:10) Hinalaw ng mga akdang rabiniko ang pangalang Nimrod mula sa pandiwang Hebreo na *ma·radh′,* nangangahulugang "maghimagsik." Kaya ang Babilonyong Talmud (*Erubin* 53*a*) ay nagsasabi: "Bakit nga ba siya tinawag na Nimrod? Sapagkat sinulsulan niya ang buong daigdig na maghimagsik (*himrid*) laban sa Kaniyang soberanya [soberanya ng Diyos]."—*Encyclopedia of Biblical Interpretation,* ni Menahem M. Kasher, Tomo II, 1955, p. 79.

Si Nimrod ang nagtatag at naging hari ng unang imperyo na umiral pagkatapos ng Baha. Nakilala siya bilang isang makapangyarihang mangangaso "sa harap ni" (sa negatibong diwa; sa Heb., *liph·neh′;* "laban kay" o "bilang pagsalansang kay"; ihambing ang Bil 16:2; 1Cr 14:8; 2Cr 14:10) o "sa harapan ni" Jehova. (Gen 10:9, tlb sa *Rbi8*) Bagaman sa kasong ito ay iniuugnay ng ilang iskolar ang isang positibong diwa sa Hebreong pang-ukol na nangangahulugang "sa harapan ni," ipinahihiwatig ng mga Judiong Targum, ng mga akda ng istoryador na si Josephus, at ng konteksto ng Genesis kabanata 10 na si Nimrod ay isang makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova.

Kabilang sa pasimula ng kaharian ni Nimrod ang mga lunsod ng Babel, Erec, Acad, at Calne, na pawang nasa lupain ng Sinar. (Gen 10:10) Kaya malamang na sinimulang itayo ang Babel at ang tore nito sa ilalim ng kaniyang pangunguna. Ang konklusyong ito ay kasuwato rin ng tradisyonal na pangmalas ng mga Judio. Isinulat ni Josephus: "Unti-unting binago [ni Nimrod] ang mga kalagayan upang maging mapaniil, anupat naniniwala na mapapawi sa mga tao ang pagkatakot sa Diyos tanging kung magagawa niya na patuloy silang umasa sa kaniya mismong kapangyarihan. Nagbanta siyang maghihiganti siya sa Diyos kung ibig Niyang muling magpabaha sa lupa; sapagkat magtatayo siya ng isang tore na mas mataas pa sa maaabot ng tubig at ipaghihiganti niya ang pagkapuksa ng kanilang mga ninuno. Sabik ang mga tao na sundin ang panukalang ito ni [Nimrod], anupat itinuring na pagkaalipin ang pagpapasakop sa Diyos; kaya pinasimulan nilang itayo ang tore . . . at naitayo ito sa bilis na higit sa lahat ng inaasahan."—*Jewish Antiquities,* I, 114, 115 (iv, 2, 3).

Lumilitaw na nang maitayo na ang Tore ng Babel, pinalawak ni Nimrod ang kaniyang nasasakupan hanggang sa teritoryo ng Asirya at itinayo niya roon "ang Nineve at ang Rehobot-Ir at ang Cala at ang Resen sa pagitan ng Nineve at ng Cala: ito ang dakilang lunsod." (Gen 10:11, 12; ihambing ang Mik 5:6.) Yamang maliwanag na ang pangalang Asirya ay nagmula sa anak ni Sem na si Asur, malamang na ang sinalakay ni Nimrod, bilang apo ni Ham, ay teritoryong Semita. Kaya lumilitaw na si Nimrod ang unang naging makapangyarihan o bayani, hindi lamang bilang mangangaso ng mga hayop kundi bilang isa ring mandirigma, isang taong nananalakay. (Gen 10:8) Ang *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong ay nagsabi: "Ang makapangyarihang mangangaso ay hindi limitado sa panghuhuli ng hayop at ipinakikita iyan ng malapit na kaugnayan nito sa pagtatayo ng walong lunsod. . . . Ang ginawa ni Nimrod na panghuhuli ng hayop bilang mangangaso ay maagang pahiwatig ng kaniyang natamo bilang manlulupig. Sapagkat ang pangangaso at kabayanihan ay may natatangi at likas na kaugnayan noong sinaunang panahon . . . Ang mga bantayog ng Asirya ay naglalarawan din ng maraming tagumpay sa pangangaso, at ang salitang iyon ay kalimitang ginagamit upang tumukoy sa pananalakay. . . . Sa gayon, ang panghuhuli ng hayop at ang pakikipagbaka, na sa bansa ring iyon ay malapitang pinag-uugnay maging sa paglipas ng panahon, ay maaaring lubusang nauugnay o nanggaling doon. Samakatuwid, nangangahulugan ito na pagkatapos ng baha, si Nimrod ang unang nagtatag ng isang kaharian, upang pagkaisahin ang hiwa-hiwalay at nakakalat na mga pamamahalang patriyarkal, at tinipon niya sila sa ilalim niya bilang kanilang nag-iisang ulo at panginoon; at lahat ng ito ay sa layuning salansangin si Jehova, sapagkat iyon ay marahas na pagsalakay ng kapangyarihang Hamitiko sa teritoryong Semitiko."—1894, Tomo VII, p. 109.

Hinggil sa kung paano ginawang diyos si Nimrod, tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA (Mga Bathala ng Babilonya).

NIMSI. Ama ni Jehosapat (hindi ang hari) at lolo ni Jehu. (1Ha 19:16; 2Ha 9:2, 14, 20; 2Cr 22:7) Ang pangalang ito ay nasumpungang nakasulat sa isang bibinga ng sinaunang kagamitang luwad na nahukay sa Samaria.

NINEVE. Isang Asiryanong lunsod na itinayo ni Nimrod, isang "makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova." Kasama ang Rehobot-Ir, Cala, at Resen, ito ang bumubuo sa "dakilang lunsod." (Gen 10:9, 11, 12; Mik 5:6) Pagkaraan ng mahabang panahon, ito ang naging kabisera ng Imperyo ng Asirya. Bilang kabisera, ang Nineve ay isang "lunsod ng pagbububo ng dugo" (Na 3:1), sapagkat ang mga Asiryano ay nagtaguyod ng maraming digmaan sa kanilang pananakop at gumamit ng malulupit na paraan ng pagpatay sa nabihag na mga mandirigma. Walang alinlangang yumaman nang husto ang lunsod dahil sa mga kampanyang pangmilitar. (Na 2:9) Lumilitaw na ang pangunahing bathala ng Nineve ay si Ishtar, isang diyosa ng pag-ibig at digmaan.

Arkeolohikal na Pagsusuri. Ang Kuyunjik at ang Nebi Yunus ("Propeta Jonas"), dalawang gulod na nasa S pampang ng Ilog Tigris sa tapat ng Mosul, H Iraq, ang palatandaan ng lokasyon ng dating dakilang lunsod ng Nineve. Isang makabagong nayon na may sementeryo at moske ang matatagpuan sa Nebi Yunus. Ito ang dahilan kung bakit hindi gaanong masuri ang gulod na iyon na nakatabon sa isang palasyo ni Esar-hadon. Gayunman, sa Kuyunjik, maraming isiniwalat ang mga pagdudukal may kinalaman sa dating kaluwalhatian ng Nineve. Kabilang sa mga natagpuan ang libu-libong tapyas na *cuneiform* mula sa aklatan ni Ashurbanipal at ang mga guho ng palasyo ni Senakerib at niyaong kay Ashurbanipal. Ang mga palasyong ito ay kahanga-hangang mga gusali. Batay sa mga natuklasan niya, isinulat ni Sir Austen Layard:

"Ang loob ng palasyong Asiryano ay tiyak na maringal at kahanga-hanga. Inakay ko ang mambabasa sa mga guho nito, at mahihinuha niya kung anong impresyon ang nilayong idulot ng mga bulwagan nito sa estranghero na noong sinaunang panahon ay papasok sa unang pagkakataon sa tirahan ng mga haring Asiryano. Pinapasok siya sa pintuan na binabantayan ng pagkalaki-laking mga leon o mga toro na yari sa puting alabastro. Sa unang bulwagan ay nasumpungan niya na napalilibutan siya ng nakaukit na mga rekord ng imperyo. Ang mga pagbabaka, mga pagkubkob, mga tagumpay, mga kabayanihan sa pagtugis, ang mga seremonya sa relihiyon, ay isinalarawan sa mga dingding, inukit sa alabastro, at pinintahan ng matitingkad na kulay. Sa ibaba ng bawat larawan ay nakaukit, sa mga titik na kinalupkupan ng makisap na tanso, ang mga inskripsiyon na naglalarawan sa mga tagpong ipinakikita. Sa itaas ng mga eskultura ay ipininta ang iba pang mga pangyayari—ang hari, pinaglilingkuran ng kaniyang mga bating at mga mandirigma, tinatanggap ang kaniyang mga bilanggo, nakikipag-alyansa sa iba pang mga monarka, o nagsasagawa ng isang sagradong tungkulin. Ang mga larawang ito ay may de-kulay na mga panggilid, na may masinsin at eleganteng disenyo. Ang makasagisag na punungkahoy, mga torong may pakpak, at pagkalaki-laking mga hayop, ay kitang-kita sa gitna ng mga palamuti. Sa kabilang dulo ng bulwagan ay naroon ang pagkalaki-laking wangis ng hari na sumasamba sa harap ng kataas-taasang bathala, o tumatanggap ng banal na kopa mula sa kaniyang bating. Pinaglilingkuran siya ng mga mandirigmang may dala ng kaniyang mga sandata, at ng mga saserdote o mga namamahalang diyos. Ang kaniyang mahahabang damit, at yaong sa mga tagasunod niya, ay napapalamutian ng mga kumpol ng mga pigura, mga hayop, at mga bulaklak, na pawang pinintahan ng matitingkad na kulay.

"Ang estranghero ay naglakad sa malalapad na piraso ng alabastro na ang bawat isa ay may inskripsiyon, na nagtatala sa mga titulo, talaangkanan, at mga tagumpay ng dakilang hari. Ang ilang pintuan, na binubuo ng pagkalalakíng may pakpak na mga leon o mga toro, o ng mga pigura ng mga tagapag-ingat na bathala, ay patungo sa iba pang mga silid, na patungo naman sa iba pang mas malalayong bulwagan. Sa bawat isa ay may iba pang mga eskultura. Sa mga dingding ng ilang bulwagan ay may sunud-sunod na pagkalaki-laking mga pigura—nasasandatahang mga lalaki at mga bating na kasunod ng hari, mga mandirigmang may dalang maraming samsam, may hilang mga bilanggo, o nagdadala ng mga kaloob at mga handog sa mga diyos. Sa mga dingding ng iba pang mga bulwagan ay inilalarawan ang mga saserdoteng may pakpak, o mga namamahalang diyos, na nakatayo sa harap ng mga sagradong punungkahoy.

"Ang mga kisame sa ibabaw niya ay nahahati sa kuwadradong mga pitak, na pinintahan ng mga bulaklak, o ng mga pigura ng mga hayop. Ang ilan ay kinalupkupan ng garing, anupat bawat pitak ay napalilibutan ng eleganteng mga panggilid at mga moldura. Ang mga biga, gayundin ang mga gilid ng mga kuwarto, ay maaaring kinalupkupan, o binalutan pa nga, ng ginto at pilak; at ang pinakapambihirang mga kahoy, na dito ay kapansin-pansin ang sedro, ay ginamit para sa kayariang-kahoy. Sa mga kuwadradong bukasan sa kisame ng mga kuwarto ay pumapasok ang liwanag."—*Nineveh and Its Remains,* 1856, Bahagi II, p. 207-209.

Noong Panahon ni Jonas. Ang propeta ni Jehova na si Jonas, noong ikasiyam na siglo B.C.E., ay nagpahayag ng dumarating na kapahamakan para sa Nineve dahil sa kabalakyutan ng mga tumatahan dito. Ngunit yamang nagsisi ang bayan, pati na ang hari, hindi winasak ni Jehova ang lunsod. (Jon 1:

1, 2; 3:2, 5-10) Noong panahong iyon ang Nineve ay isang dakilang lunsod, "na may layong nilalakad nang tatlong araw." (Jon 3:3) Ang populasyon nito ay mahigit sa 120,000 katao. (Jon 4:11) Ang paglalarawang ito sa Bibliya ay hindi sinasalungat ng arkeolohikal na katibayan. Sinabi ni André Parrot, Punong Tagapangasiwa ng French National Museums:

"Kung paanong sa ngayon, ang bahagi ng London na nakapaloob sa sinaunang hangganan nito ay ibang-iba sa tinatawag na 'kalakhang London' —isang termino na sumasaklaw sa mga karatig-pook at tumutukoy sa isang mas malaking lugar—maaaring ang pagkaunawa rin ng mga taong nakatira nang malayo sa Asirya sa salitang 'Nineve' ay bilang ang kilala sa ngayon na 'Asiryanong tatsulok' . . . , na mula sa Khorsabad sa hilaga hanggang sa Nimrud sa timog, at, kasama ang halos walang patlang na hanay ng mga pamayanan, sumasaklaw ng distansiya na mga dalawampu't anim na milya. . . .

"Tinantiya ni Felix Jones na ang populasyon ng Nineve ay maaaring may bilang na 174,000 katao, at kamakailan lamang, sa kaniyang mga pagdudukal sa Nimrud, natuklasan ni M. E. L. Mallowan ang isang stela ni Ashurnazirpal kung saan nakaulat na inanyayahan niya sa isang piging ang kamangha-manghang bilang na 69,574 na panauhin. Sinasabi ni Mallowan na, kung may palabis para sa mga banyaga, ang populasyon ng Kalakh (Nimrud) ay malamang na 65,000. Ngunit ang Nineve ay dalawang beses ang laki kaysa sa Nimrud, at sa gayon ay maaaring isipin na ang bilang sa Jonas 4:11 ay napatunayan nang di-tuwiran."—*Nineveh and the Old Testament,* 1955, p. 85, 86; tingnan ang JONAS Blg. 1; JONAS, AKLAT NG.

Katuparan ng Hula ang Pagkawasak Nito. Bagaman nagsisi ang mga Ninevita nang mangaral si Jonas (Mat 12:41; Luc 11:30, 32), sila ay muling nagpakasama at nagpatuloy sa kanilang balakyot na mga daan. Pagkaraan ng ilang taon matapos paslangin ang Asiryanong si Haring Senakerib sa Nineve sa bahay ng kaniyang diyos na si Nisroc (2Ha 19:36, 37; Isa 37:37, 38), inihula nina Nahum (1:1; 2:8–3:19) at Zefanias (2:13-15) ang pagkawasak ng balakyot na lunsod na iyon. Natupad ang kanilang mga hula nang ang Nineve ay kubkubin at bihagin ng pinagsamang mga hukbo ni Nabopolassar na hari ng Babilonya at ni Cyaxares na Medo. Maliwanag na ang lunsod ay sinunog, sapagkat maraming relyebeng Asiryano ang kakikitaan ng pinsala o bakas ng apoy at ng usok nito. Iniulat ng Babylonian Chronicle tungkol sa pagkawasak ng Nineve: "Tinangay nila ang napakaraming samsam ng lunsod at ng templo (at) [ginawang] isang bunton ng kaguhuan ang lunsod." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. Grayson, 1975, p. 94; LARAWAN, Tomo 1, p. 958) Hanggang sa araw na ito ang Nineve ay isang tiwangwang na kaguhuan, at kapag tagsibol, ang mga kawan ay nanginginain malapit sa gulod ng Kuyunjik o sa ibabaw nito.

Petsa ng Pagbagsak ng Nineve. Bagaman nabura na mula sa umiiral na tapyas na *cuneiform* na naglalahad ng pagbagsak ng Nineve, ang petsa ng pangyayaring ito, ang ika-14 na taon ni Nabopolassar, ay mauunawaan mula sa konteksto. Posible ring itugma ang pagkawasak ng Nineve sa balangkas ng kronolohiya ng Bibliya. Ayon sa isang kronikang Babilonyo, ang mga Ehipsiyo ay natalo sa Carkemis noong ika-21 taon ng paghahari ni Nabopolassar. Ipinakikita ng Bibliya na naganap ito noong ikaapat na taon ng paghahari ni Jehoiakim o noong 625 B.C.E. (Jer 46:2) Samakatuwid, ang pagkabihag ng Nineve (mga pitong taon ang kaagahan) noong ika-14 na taon ng paghahari ni Nabopolassar ay papatak sa taóng 632 B.C.E.—Tingnan ang ASIRYA (Ang pagbagsak ng imperyo).

NISAN. Ang pangalan ng unang buwang lunar ng mga Judio sa kanilang sagradong kalendaryo pagkaraan ng pagkatapon, na katumbas ng huling bahagi ng Marso at unang bahagi ng Abril. (Ne 2:1; Es 3:7) Ang buwang ito, na unang tinawag na "Abib," ay orihinal na itinuturing na ikapitong buwan at maliwanag na ito ang buwang tinutukoy sa Genesis 8:4. Noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto, itinalaga ni Jehova ang buwang ito bilang ang "una sa mga buwan ng taon." (Exo 12:2; 13:4; Bil 33:3) Mula noon, nagkaroon na ng pagkakaiba sa pagitan ng sagradong kalendaryo na pinasimulan ni Jehova at ng mas naunang sekular na kalendaryo. —Tingnan ang ABIB; KALENDARYO.

Madalas na napakalamig ng panahon sa buwang ito ng tagsibol, at sa Jerusalem ay nagpapaningas ang mga tao ng sigâ sa gabi upang maglaan ng init. (Ju 18:18) May panahon pa ngang umuulan ng niyebe sa Jerusalem hanggang Abril 6, gaya ng nangyari noong 1949. Sumasapit ang Nisan sa pagtatapos ng tag-ulan, at ang mga huling ulan o mga ulan sa tagsibol ay inaasahang darating upang mahinog ang mga butil bago ang pag-aani. (Deu 11:14; Os 6:3; Jer 5:24) Sa panahong ito ng taon, karaniwan nang umaapaw ang Ilog Jordan. (Jos 3:15; 1Cr 12:15) Nagsisimula ang pag-aani ng sebada sa mga baybaying kapatagan, at sa ibaba sa subtropikal na Libis ng Jordan naman ay nahihinog na ang mga trigo. (Ru 1:22; 2:23) Noong panahong iyon, ang inaning mga tangkay ng lino na nasa bubong ni Rahab sa Jerico ang pinagtaguan ng mga tiktik na Israelita.—Jos 2:6; 4:19.

Pagbabago sa Kalendaryong Lunar. Hiniling ng utos ng Diyos na maghandog ang mga Israelita

ng isang tungkos ng mga unang bunga ng kanilang ani sa ika-16 na araw ng Nisan (Abib) at pagkatapos nito ay maghandog sila ng ikalawang handog na mga butil sa ika-50 araw. Ang una sa mga paghahandog na ito ay karaniwang kasabay ng pag-aani ng sebada at ang ikalawa naman ay kasabay ng pag-aani ng trigo. Dahil sa utos na ito, kinailangang gumawa ng pagbabago sa kalendaryo ng mga buwang lunar na ginagamit ng mga Israelita. Nagkaroon ng pangangailangang punan ang kakulangan na 11¼ na araw sa pagitan ng buong taóng solar at ng mas maikling taóng lunar. Kung hindi ito gagawin, sa loob ng tatlong taon, magiging maaga nang mga 33 araw sa kapanahunan nito ang pagsapit ng buwan ng Nisan at lalong mas maaga kaysa sa pag-aani ng sebada. Hindi tinitiyak ng ulat sa Bibliya kung anong pamamaraan ang orihinal na ginamit ng mga Israelita upang pagtugmain ang mga ito, ngunit ipinakikita ng katibayan na idinaragdag ang isang ika-13 buwan tuwing ikalawa o ikatlong taon upang maibalik ang mga kapanahunan sa wastong dako ng mga ito sa taon ng kalendaryo. Malamang na tinitiyak ito sa pamamagitan ng simpleng obserbasyon, na iniuugnay ang bagong buwan (*new moon*) sa *vernal equinox,* o *spring equinox* ng araw, na sumasapit sa bandang Marso 21 ng bawat taon. Kung ang bagong buwan (*new moon*) na karaniwan nang palatandaan ng pasimula ng buwan ng Nisan (Abib) ay napakalayo sa panahon ng *spring equinox,* ang buwan ay ibinibilang na isang ika-13 buwan o buwang *intercalary* [isinisingit], at nagsisimula ang Nisan sa susunod na bagong buwan (*new moon*). Noon lamang ikaapat na siglo C.E. pinasimulang gamitin ng mga Judio ang isang tiyak at pamantayang kalendaryo.

Ang una sa mga kapistahan ng Nisan ay ang Paskuwa na orihinal na ipinagdiwang sa Ehipto; pumapatak ito sa ika-14 ng buwan at kabilang dito ang paghahain sa kordero ng paskuwa. (Exo 12:2-14; Lev 23:5; Deu 16:1) Ang kasunod na araw ang pasimula ng sanlinggong Kapistahan ng Tinapay na Walang Pampaalsa na sumasaklaw mula ika-15 hanggang sa ika-21 ng buwan. Sumasapit naman sa ika-16 ng Nisan ang paghahandog ng mga unang bunga ng pag-aani ng sebada.—Exo 12:15-20; 23:15; 34:18; Lev 23:6-11.

Pinasinayaan ang Hapunan ng Panginoon. Mahigit na 15 siglo pagkatapos ng Pag-alis, noong Nisan 14 ng taóng 33 C.E., nagtipon si Jesus at ang kaniyang 12 apostol sa Jerusalem upang ipagdiwang ang huling lehitimong Paskuwa, at pagkatapos nito, nang mapaalis na ang traidor na si Hudas, pinasinayaan niya ang memoryal ng kaniyang kamatayan sa pamamagitan ng Hapunan ng Panginoon. (Mat 26:17-30; 1Cor 11:23-25) Bago natapos ang Nisan 14, namatay siya bilang ang Kordero ng Diyos. Noong Nisan 16, ang araw kung kailan ikinakaway ng saserdote sa templo ang mga unang bunga ng pag-aani ng sebada, binuhay-muli si Jesus bilang ang unang bunga ng pagkabuhay-muli.—Luc 23:54–24:7; 1Co 15:20.

Bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Kristo na, "Patuloy ninyong gawin ito bilang pag-alaala sa akin," ang ika-14 na araw ng Nisan ay patuloy na ipinagdiriwang ng kaniyang mga tagasunod hanggang sa kasalukuyan bilang ang panahon ng pag-alaala sa kamatayan ni Kristo.—Luc 22:19, 20; tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

NISROC. Isang bathalang sinamba ni Senakerib na hari ng Asirya. Sa templo ni Nisroc pinaslang si Senakerib ng kaniyang mga anak na sina Adramelec at Sarezer. (2Ha 19:36, 37; Isa 37:38) Iminumungkahi ng maraming iskolar na iugnay si Nisroc sa diyos-apoy na si Nusku, na ipinapalagay na tumutulong upang talunin ang mga kaaway sa digmaan at naglilingkod bilang mensahero ng mga diyos at bilang tagapaglapat ng katarungan. Gayunman, sa ngayon ay hindi posibleng tiyakang maiugnay si Nisroc sa kaninumang kilalang bathala ng Asirya.

NIYEBE. Mga puting kristal ng nagyelong tubig na namuo mula sa singaw ng tubig sa atmospera. Kapag lumalagpak, nililinis ng bawat kristal ng niyebe ang atmospera at tinatangay nito ang mga *compound* ng mga elementong gaya ng asupre at nitroheno, sa gayon ay tumutulong sa pagtaba ng lupa at kasabay nito ay nagbibigay ng halumigmig. (Isa 55:10, 11) Ang niyebe ay maaaring pagkunan ng malinis na tubig na panghugas. (Job 9:30) Bagaman bihira o wala nito sa ilang lugar sa Palestina, kung minsan ay lumalagpak ito sa maburol na lupain kapag mga buwan ng Enero at Pebrero, gaya sa Jerusalem. (Ihambing ang 2Sa 23:20; 1Cr 11:22.) Sa kalakhang bahagi ng taon, may niyebe sa matataas na dako at sa mga bangin ng Kabundukan ng Lebanon; ang taluktok ng matayog na Bundok Hermon ay nababalutan ng niyebe halos sa buong taon. (Jer 18:14) Binabanggit ng Awit 68:14 ang niyebe sa Zalmon, na bahagi ng Bundok Hauran (Jebel ed Druz), sa S ng Jordan.

Kaya ring kontrolin ni Jehova ang niyebe, palibhasa'y siya ang Maygawa nito. (Job 37:6; Aw 147:16) Upang magsilbi ukol sa Kaniyang layunin, nag-imbak ang Diyos ng niyebe at graniso "para sa araw ng labanan at digmaan."—Job 38:22, 23.

Makatalinghagang Paggamit. Ang niyebe ay ginagamit sa mga simili sa Kasulatan upang maitawid ang ideya ng kaputian. (Exo 4:6; Bil 12:10; 2Ha 5:27; Dan 7:9; Mat 28:3; Apo 1:14) Kung minsan ay

iniuugnay ito sa kadalisayan. (Isa 1:18; Pan 4:7) Halimbawa, nagsumamo si David sa Diyos na dalisayin siya mula sa kasalanan, na hugasan siya upang siya ay maging “mas maputi pa sa niyebe.”—Aw 51:7.

Ang tatlong kasamahan ni Job, palibhasa’y hindi pinagmulan ng tunay na kaaliwan para sa kaniya, ay inihalintulad sa isang agusang-taglamig, na lumalaki dahil sa pagkatunaw ng yelo at niyebe sa kabundukan ngunit natutuyo sa init ng tag-araw. (Job 6:15-17) Sinasabing inaagaw ng Sheol ang mga makasalanan gaya ng pag-agaw ng tagtuyot at init sa tubig ng niyebe. (Job 24:19) Kung paanong ang niyebe ay di-inaasahan at nakapipinsala sa mga pananim kapag tag-araw, “ang kaluwalhatian ay hindi rin nararapat sa hangal.” (Kaw 26:1) Gayunman, ang isang tapat na sugo, na tumutupad sa kaniyang atas sa ikalulugod niyaong mga nagsugo sa kaniya, ay inihahalintulad sa isang inumin na pinalamig ng niyebe mula sa kabundukan at nakarerepresko sa isang mainit na araw ng pag-aani.—Kaw 25:13.

NO, NO-AMON [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang “Lunsod ni Amon [isang diyos ng Ehipto]”]. Isang prominenteng lunsod at dating kabisera ng Ehipto, na nasa magkabilang pampang ng mataas na Nilo at mga 530 km (330 mi) sa T ng Cairo. Kilala ito ng mga Griego bilang Thebes, ang pangalang karaniwang ginagamit ngayon.

Pinaniniwalaan ng ilang iskolar noon na ang Hebreong “No” ay isang maling salin ng Ehipsiyong pangalan nito. (Jer 46:25) Gayunman, itinatawag-pansin ni Propesor T. O. Lambdin na “ipinakikita ng mga pagsusuri kamakailan sa ponolohiyang Ehipsio-Coptic na ang Hebreong baybay ay malamang na tama at maaaring nagpapabanaag ng mas maagang Ehipsiyong pagbigkas . . . Ang suliranin ay lalong naging masalimuot dahil sa kawalang-katiyakan sa bahagi ng mga Ehiptologo may kinalaman sa tumpak na pagbasa sa mga katinig ng mismong Ehipsiyong salitang iyon.”—*The Interpreter’s Dictionary of the Bible,* inedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 615, 616.

Sa sinaunang mga tekstong Ehipsiyo, ang lunsod ay tinatawag na “ang Lunsod ni Amon.” Ito ay sapagkat naging pangunahing sentro ito ng pagsamba sa diyos na si Amon, na umangat mula sa pagiging maliit na bathala tungo sa posisyon ng punong diyos ng bansa, na itinumbas ng mga Griego kay Zeus (Jupiter). (Tingnan ang AMON Blg. 4.) Dito ay nagtayo ang mga paraon ng pagkalaki-laking mga monumento at mga templo, na sumasaklaw ng malawak na lugar sa S pampang ng Nilo (sa Karnak at Luxor), kabilang ang iba pang mariringal na templo at napakalaking libingan sa K pampang. Ang templo ni Amon sa Karnak ang itinuturing na pinakamalaking kayariang haligi na itinayo kailanman, ang ilan sa dambuhalang mga haligi nito ay mga 3.5 m (12 piye) ang diyametro.

Naging Kabisera ng Ehipto. Partikular na noong yugto na tinatawag na ang “Bagong Kaharian o Imperyo: mga Dinastiya 18-20,” natamo ng Thebes ang malaking katanyagan, anupat naging kabisera ito ng lupain. Dito, ang malayong distansiya mula sa dagat at mula sa tulay na lupa patungong Asia ay naglaan ng mainam na proteksiyon mula sa direksiyong iyon. Maaaring dahil sa ang pamahalaan sa Mababang Ehipto kasunod ng Pag-alis ng mga Israelita ay napakahina at nawalan ng kredibilidad, sinamantala ng mga maharlika ng Mataas na Ehipto ang situwasyon at natamo nila ang mataas na katayuan. Anuman ang nangyari, may katibayan ng malaking muling pag-oorganisa noong panahong iyon.

Sentro ng pagkasaserdote. Maging noong ilipat ang kontrol ng pangangasiwa sa ibang mga dako, ang No-amon (Thebes) ay patuloy na naging isang mayaman at prominenteng lunsod, ang sentro ng makapangyarihang pagkasaserdote ng Amon, na ang punong saserdote ay may ranggo na ikalawa sa Paraon mismo sa kapangyarihan at yaman. Ngunit noong ikapitong siglo B.C.E., ang pagsalakay ng Asirya ay nakarating sa Ehipto noong panahon ng pamamahala ng Asiryanong si Haring Esar-hadon. Ang kaniyang anak at kahalili na si Ashurbanipal ay muling lumusob, anupat nakaabot sa Thebes at lubusang sinamsaman ang lunsod. Maliwanag na ang pagkawasak na ito ang tinutukoy ng propetang si Nahum nang babalaan ang Nineve, ang kabisera ng Asirya, tungkol sa isang pagkawasak na gayundin katindi. (Na 3:7-10) Ang mga pandepensa ng No-amon, na nasa kahabaan ng daan mula sa Palestina at hanggang sa Nilo, ay nabigo, at ang mga kayamanan mula sa kaniyang mga kalakalan at mga relihiyosong templo ang naging gantimpala ng mananamsam na mga Asiryano.

Winasak. Gayunman, noong pagtatapos ng ikapitong siglo o noong maagang bahagi ng ikaanim na siglo, muling natamo ng No-amon ang isang waring prominenteng posisyon. Inihula ni Jeremias at ni Ezekiel ang kahatulan ng Diyos na Jehova sa punong diyos ng Ehipto, si Amon ng No, at kay Paraon at sa lahat ng Ehipsiyong diyos, na ang kahatulang ito ay sasapit sa pamamagitan ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor. (Jer 46:25, 26; Eze 30:10, 14, 15) Muling sinalakay ng Persianong tagapamahala na si Cambyses ang No-amon noong 525 B.C.E., at ang lunsod ay unti-unting humina, anupat noong bandang huli ay lubusan itong winasak ng mga Romano sa ilalim ni Gayo Cornelio Gallo dahil sa pakikibahagi nito sa paghihimagsik laban sa pamamahala ng Roma (30/29 B.C.E.). Sa ngayon ay maliliit na nayon

lamang ang makikita sa palibot ng napakalalaking kaguhuan ng mga templo ng inutil na mga diyos ng No.

NOA [sa Heb., *No·ʽah′*]. Isa sa limang anak na babae ni Zelopehad, mula sa tribo ni Manases. Dahil si Zelopehad ay namatay na walang anak na lalaki, iniutos ni Jehova na dapat ipagkaloob sa mga anak na babae ang pantribong pag-aari ng kanilang ama bilang mana. Nagsilbi itong isang legal na saligan. Nang maglaon ay iniutos din na ang mga anak na babae na magmamana ay dapat na maging asawa ng mga lalaking mula sa kanilang sariling tribo upang mapanatili ang mana, sa gayo'y hindi ito magpapalipat-lipat ng tribo.—Bil 26:28-33; 27:1-11; 36:6-12; Jos 17:3, 4.

NOADIAS [Tumupad si Jah sa Pakikipagtipanan; Si Jah ay Nakipagtagpo Ayon sa Pinagkasunduan].

1. Anak ni Binui; isang Levita na noong ikaapat na araw pagdating ni Ezra sa Jerusalem, 468 B.C.E., ay tumulong sa pagbibilang ng pilak, ginto, at mga kagamitan para sa templo.—Ezr 8:32, 33.

2. Isang propetisa na noong 455 B.C.E. ay tinukoy sa pangalan bilang isa na nagsikap na pahintuin ang muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem sa pamamagitan ng pananakot kay Nehemias.—Ne 6:14.

NOB. Isang lunsod na maliwanag na nasa teritoryo ng Benjamin at malapit sa Jerusalem. Bagaman pinag-aalinlanganan ang eksaktong lokasyon ng Nob, ipinahihiwatig ng Nehemias 11:31, 32 at ng Isaias 10:28-32 na malapit ito sa Anatot at posibleng malapit sa isang burol kung saan matatanaw ang Jerusalem. Ipinapalagay ng ilan na ito ay isang lugar sa Ras el Mushraf (Bundok Scopus), mga 1.5 km (1 mi) sa HS ng Temple Mount sa Jerusalem. Sa gayon ito'y nasa H lamang ng Bundok ng mga Olibo.

Nang tumakas si David mula kay Saul, pumaroon siya sa mataas na saserdoteng si Ahimelec, na nasa Nob, ang "lunsod ng mga saserdote," at tinanggap niya mula kay Ahimelec ang tinapay na pantanghal bilang pagkain para sa kaniyang mga tauhan, at ang tabak ni Goliat, na iniingatan doon. Marahil ay inilipat sa Nob ang tabernakulo nang sumapit sa Shilo ang di-kaayaayang hatol ng Diyos. (Ihambing ang 1Sa 14:3; Aw 78:60; Jer 7:12-14.) Nang maglaon, inakusahan ni Saul si Ahimelec ng pakikipagsabuwatan, yamang tinulungan nito si David. Sa utos ni Saul, pinatay ni Doeg na Edomita ang mataas na saserdote at ang 84 na iba pang saserdote. Pagkatapos ay pinatay ni Doeg ang mga lalaki, mga babae, mga bata, at mga hayop ng Nob. Si Abiatar lamang, na anak ni Ahimelec, ang nakatakas.—1Sa 21:1-9; 22:6-23.

Ang Nob ay isa sa mga lugar na binanggit may kaugnayan sa paghayo ng mga Asiryano patungo sa Jerusalem. (Isa 10:24, 32) Muli itong tinirahan ng mga Benjamita pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:31, 32.

NOBA.

1. [mula sa pandiwang salitang-ugat na nangangahulugang "tumahol"]. Isang Israelita. Malamang ay mula siya sa tribo ni Manases. Siya ang bumihag sa Kenat at sa mga sakop na bayan nito. Pagkatapos ay isinunod niya sa kaniyang pangalan ang pangalan ng lunsod.—Bil 32:42.

2. Isang lunsod sa S ng Jordan. Binihag ito ni Noba. (Bil 32:39, 42) Maliwanag na hindi nanatili ang pangalang Noba, sapagkat nang maglaon ay tinawag ito sa orihinal na pangalan nito na Kenat. (1Cr 2:23) Karaniwang ipinapalagay na ang mga guho sa Qanawat, mga 90 km (60 mi) sa TTS ng Damasco, ay ang sinaunang lugar na ito.

3. Isang lugar na nasa S ng Jordan at malapit sa Jogbeha sa Gad. (Bil 32:34, 35; Huk 8:11) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

NODAB. Isa sa mga grupong magkakakampi na lubusang natalo ng mga tribo nina Ruben at Gad at ng kalahati ng tribo ni Manases sa tulong ni Jehova. (1Cr 5:18-22) Wala nang ibang nalalaman tungkol sa tribong ito. Posibleng napanatili ang pangalan nito sa pangalan ng nayon ng Nudebe, na nasa disyerto sa S ng Palestina.

NOE [sa Heb., *No′ach,* malamang, Kapahingahan; Kaaliwan]. Anak ni Lamec at ikasampu sa linya ng angkan mula kay Adan sa pamamagitan ni Set; ipinanganak noong 2970 B.C.E., 126 na taon pagkamatay ni Adan. Nang panganlan si Noe ng kaniyang amang si Lamec, sinabi nito: "Ang isang ito ay magdadala sa atin ng kaaliwan sa ating gawa at sa kirot ng ating mga kamay dahil sa lupang isinumpa ni Jehova."—Gen 5:28-31.

Walang Pagkukulang sa Gitna ng Kaniyang mga Kapanahon. Ang sanlibutan noong panahon ni Noe ay sumamâ nang sumamâ. Ang mga anghel na nag-iwan ng kanilang orihinal na kalagayan at wastong tahanang dako ay nag-asawa ng mga babae at nagkaroon ng mga supling, "mga lalaking bantog," na nagsulsol ng karahasan na lumaganap sa lupa (Gen 6:1-4; Jud 6), hanggang sa 'ang bawat hilig ng mga kaisipan ng puso [ng tao] ay masama na lamang sa lahat ng panahon' at ang lupa ay naging "sira, sapagkat sinira ng lahat ng laman ang kanilang lakad sa lupa." (Gen 6:5, 11, 12) Ngunit iniwasan ni Noe ang kasamaang iyon at inilarawan siya ng Salita ng Diyos bilang "isang lalaking matuwid. Siya ay walang pagkukulang sa gitna

ng kaniyang mga kapanahon. Si Noe ay lumakad na kasama ng tunay na Diyos." (Gen 6:8, 9) Angkop lamang na tukuyin si Noe bilang "walang pagkukulang" sapagkat, di-tulad ng di-makadiyos na sanlibutang iyon, lubusan siyang nakaabot sa hinihiling ng Diyos sa kaniya.—Ihambing ang Gen 6:22; tingnan ang KASAKDALAN.

Nilayon ni Jehova na Puksain ang Sanlibutang Iyon. Nagtakda si Jehova ng panahon para wakasan ang di-makadiyos na sanlibutang iyon, na sinasabi: "Ang aking espiritu ay hindi kikilos sa tao nang habang panahon sapagkat siya ay laman din. Kaya ang kaniyang mga araw ay aabot ng isang daan at dalawampung taon." (Gen 6:3) Ito ay isang kapahayagan ng paghatol mula sa Diyos. Mga 20 taon pagkatapos nito, ang unang anak ni Noe (malamang na si Japet) ay isinilang (2470 B.C.E.), at ipinakikita ng ulat na pagkaraan ng dalawang taon ay isinilang naman si Sem. Hindi sinasabi kung kailan ipinanganak si Ham, ngunit ang tatlong anak na ito ay malalaki na at may-asawa na nang utusan ng Diyos si Noe na magtayo ng arka. Kaya malamang na 40 o 50 taon na lamang ang natitira noon bago ang Delubyo. (Gen 6:13-18) Yamang nakipagtipan sa kaniya si Jehova (Gen 6:18) at sa pakikipagtulungan ng kaniyang pamilya, nagsimula nang gumawa si Noe bilang isang tagapagtayo at "isang mangangaral ng katuwiran," na binababalaan ang balakyot na salinlahing iyon hinggil sa nagbabantang pagkapuksa.—2Pe 2:5.

Pagkaligtas sa Baha. Hindi naniwala ang mga tao na kikilos ang Diyos upang puksain ang isang balakyot na sanlibutan. Kaya tiyak na ang matibay na pananampalataya ni Noe ang nag-udyok sa kaniya na sumunod nang walang pasubali, anupat ginawa niya ang "ayon sa lahat ng iniutos ng Diyos sa kaniya. Gayung-gayon ang ginawa niya." (Gen 6:22) Dahil sa kaniyang di-natitinag na pananampalataya kay Jehova, kabilang siya sa 'malaking ulap ng mga saksi' na tinukoy ng Kristiyanong manunulat ng aklat ng Mga Hebreo. Doon ay mababasa: "Sa pananampalataya si Noe, pagkatapos mabigyan ng babala mula sa Diyos tungkol sa mga bagay na hindi pa nakikita, ay nagpakita ng makadiyos na takot at nagtayo ng arka ukol sa pagliligtas ng kaniyang sambahayan; at sa pamamagitan ng pananampalatayang ito ay hinatulan niya ang sanlibutan, at siya ay naging tagapagmana ng katuwiran na ayon sa pananampalataya."—Heb 11:7; 12:1.

Pitong araw bago magsimulang bumuhos ang tubig ng baha, tinagubilinan ni Jehova si Noe na tipunin ang mga hayop sa loob ng arka. Nang ikapitong araw ng sanlinggong iyon, "pumasok si Noe sa arka, at kasama niya ang kaniyang mga anak at ang kaniyang asawa at ang mga asawa ng kaniyang mga anak, bago ang tubig ng delubyo. . . . Pagkatapos ay isinara ni Jehova ang pinto sa likuran niya." Nang mismong araw na iyon, "dumating ang baha at pinuksa silang lahat."—Gen 7:1-16; Luc 17:27.

Sa loob ng arka ay nailigtas ang buhay ng tao at hayop. Napanatili rin ang tunay na pagsamba, at sa pamamagitan ni Noe at ng kaniyang pamilya ay naingatan ng Diyos ang kasaysayan ng paglalang, pati na ang isang sistema ng pagbilang ng panahon pabalik sa paglalang sa tao at ang orihinal na wika (sa kalaunan ay tinawag na Hebreo). Nag-ingat si Noe ng isang tumpak na rekord ng mahahalagang pangyayari habang nasa loob siya ng arka.—Gen 7:11, 12, 24; 8:2-6, 10, 12-14.

Pagpapala Pagkatapos ng Baha at ang Tipang Bahaghari. Pagkaraan ng mga isang taon sa loob ng arka, si Noe at ang kaniyang pamilya ay lumabas tungo sa isang bagong-linis na lupa. Ang arka ay lumapag sa Kabundukan ng Ararat. Bilang pagpapahalaga sa maibiging-kabaitan, awa, at proteksiyon ni Jehova, nagtayo si Noe ng isang altar at naghandog ng "ilan sa lahat ng malilinis na hayop at sa lahat ng malilinis na lumilipad na nilalang" bilang hain kay Jehova. Ikinalugod ito ni Jehova at isiniwalat niya kay Noe na hindi na susumpain ang lupa, ni sasaktan man ng Diyos ang lahat ng bagay gaya ng ginawa niya. Laging magkakaroon ng 'paghahasik ng binhi at pag-aani, at ng lamig at init, at ng tag-araw at taglamig, at ng araw at gabi.'—Gen 8:18-22.

Pinagpala ni Jehova ang mga nakaligtas sa Baha, at inutusan sila: "Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa." Pagkatapos ay gumawa siya ng mga bagong batas para sa kanilang kapakanan: (1) May-kabaitan niya silang pinahintulutan na kumain ng karne ng hayop; (2) ngunit yamang ang kaluluwa ay nasa dugo, ang dugo ay hindi dapat kainin; (3) itinatag ang paglalapat ng parusang kamatayan sa pamamagitan ng itinalagang awtoridad. Ang mga kautusang ito ay kapit sa buong sangkatauhan, bilang mga supling ng tatlong anak ni Noe.—Gen 1:28; 9:1-7; 10:32.

Pagkatapos gawin ang mga batas na ito, sinabi ni Jehova: "At kung tungkol sa akin, narito, itinatatag ko ang aking tipan sa inyo at sa inyong supling na kasunod ninyo, at sa bawat kaluluwang buháy na kasama ninyo, sa mga ibon, sa mga hayop at sa lahat ng nilalang na buháy sa lupa na kasama ninyo . . . Oo, itinatatag ko ang aking tipan sa inyo: Hindi na lilipulin pa ang lahat ng laman sa pamamagitan ng tubig ng isang delubyo, at hindi na magkakaroon pa ng delubyo na sisira sa lupa." Hanggang sa ngayon, ang bahaghari ay nagsisilbing "tanda," o tagapagpaalaala, ng tipang ito.—Gen 9:8-17; Isa 54:9.

Pagkalango ni Noe. Si Noe ay nabuhay nang 350 taon pagkaraan ng Baha. Tahasan at buong katapatang sinasabi ng ulat: "At si Noe ay nagpasimula bilang isang magsasaka at nagtanim ng isang ubasan. At siya ay nagsimulang uminom ng alak at nalango, kaya naghubad siya sa loob ng kaniyang tolda." (Gen 9:20, 21) Hindi ito nagpapahiwatig na si Noe ay isang lasenggo. Iniuulat ng Bibliya ang pangyayaring ito upang ibigay ang tagpo ng insidenteng kasunod nito, isang pangyayari na nakaapekto nang malaki sa kasaysayan ng daigdig. Bago ang Baha, hindi nagpapakasasa si Noe sa 'paginom' na gaya ng balakyot na lipunang iyon, na tiyak na ginagawa nila nang walang patumangga. Pinapurol nito ang kanilang pakiramdam at walang-alinlangang isa ito sa mga dahilan kung bakit ipinagwalang-bahala nila ang babala ng Diyos, anupat hindi nagbigay-pansin "hanggang sa dumating ang baha at tinangay silang lahat."—Mat 24:38, 39; Luc 17:27.

Habang natutulog si Noe sa kaniyang tolda, si Ham at maaaring pati ang anak nito na si Canaan ay gumawa ng isang bagay na maituturing na kawalang-galang kay Noe. Ang ulat ay kababasahan: "Nang dakong huli ay nagising si Noe mula sa pagkalango niya sa alak at nalaman niya ang ginawa sa kaniya ng kaniyang bunsong anak." Karaniwan nang ipinapalagay na si Ham ay tinutukoy rito bilang "bunsong anak" ni Noe. Gayunman, sa Bibliya, ang pananalitang ito ay tumutukoy kung minsan sa isang apo, na sa kasong ito ay si Canaan. Anuman ang naging situwasyon, sinabi iyon ng ama ni Canaan na si Ham sa kaniyang dalawang kapatid sa halip na takpan niya ang kahubaran ni Noe gaya ng ginawa nila. Nang malaman ito ni Noe, isinumpa niya si Canaan at pinagpala niya ang Diyos ni Sem na si Jehova.—Gen 9:20-27.

Paghihimagsik ni Nimrod. Si Noe ang unang patriyarka ng lipunang umiral pagkatapos ng Baha. (Gen 10:1-32) Gayunman, habang siya'y nabubuhay pa, muling bumangon ang huwad na relihiyon sa gitna niyaong mga nasa ilalim ng pangunguna ni Nimrod, gaya ng makikita sa kanilang mapaghimagsik na pagtatangkang magtayo ng 'isang tore na ang taluktok ay nasa langit' dahil baka mangalat sila "sa ibabaw ng buong lupa." Salungat ito sa utos ng Diyos na 'punuin ang lupa,' at isa ring paghihimagsik laban sa posisyon ni Noe bilang propeta ng Diyos. Namatay si Noe mga dalawang taon bago ipanganak si Abraham. Samakatuwid, nakita niya ang kahatulan ni Jehova sa mga tagapagtayo ng Tore ng Babel at ang pangangalat ng mga mapaghimagsik na iyon sa ibabaw ng lupa. Hindi nasangkot sina Noe at Sem sa pagtatayo ng tore kung kaya hindi nila naranasang guluhin ang kanilang wika, kundi patuloy nilang sinalita ang orihinal na wika ng tao, na ibinigay ng Diyos kay Adan.—Gen 9:1, 28, 29; 11:1-9.

Isang Makahulang Parisan. Ang mga propetang sina Isaias, Ezekiel, at Jesu-Kristo, gayundin ang mga apostol na sina Pedro at Pablo, ay pawang bumanggit sa lingkod ng Diyos na si Noe. Ipinakita ni Jesus at ni Pedro na ang mga araw ni Noe ay makahulang lumalarawan sa "pagkanaririto ng Anak ng tao" at sa isang panghinaharap na "araw ng paghuhukom at ng pagkapuksa ng mga taong di-makadiyos." Nang iligtas ni Jehova si Noe at ang pamilya nito at nang puksain niya ang balakyot na sanlibutang iyon, siya ay 'naglagay ng isang parisan para sa mga taong di-makadiyos tungkol sa mga bagay na darating.'—2Pe 3:5-7; 2:5, 6; Isa 54:9; Eze 14:14, 20; Mat 24:37-39; Heb 11:7; 1Pe 3:20, 21.

NOEMI [Ang Aking Kaigayahan]. Biyenan ni Ruth, na isang ninuno ni David at ni Jesu-Kristo. —Mat 1:5.

Si Noemi ay asawa ni Elimelec, isang Eprateo na mula sa Betlehem ng Juda, noong mga araw ng mga Hukom. Noong panahon ng isang matinding taggutom, siya at ang kaniyang asawa at dalawang anak, sina Mahalon at Kilion, ay lumipat sa Moab. Doon namatay si Elimelec. Nang maglaon, ang kanilang mga anak ay nag-asawa ng mga babaing Moabita, sina Ruth at Orpa, ngunit pagkaraan ng mga sampung taon ay namatay ang mga anak na ito nang walang anak.—Ru 1:1-5.

Ipinasiya ng nangungulilang si Noemi na bumalik sa Juda. Sinamahan siya ng kaniyang dalawang balong manugang, ngunit iminungkahi ni Noemi na bumalik ang mga ito at mag-asawa sa kanilang sariling lupain, sapagkat si Noemi ay "napakatanda na upang ariin ng isang asawa" at walang mailalaang mga anak na magiging mga asawa nila. Si Orpa ay bumalik, ngunit si Ruth ay pumisan kay Noemi, dahil sa pag-ibig kay Noemi at sa Diyos nito na si Jehova.—Ru 1:6-17.

Pagdating sa Betlehem, sinabi ni Noemi sa mga babaing bumabati sa kaniya: "Huwag ninyo akong tawaging Noemi [Ang Aking Kaigayahan]. Tawagin ninyo akong Mara [Mapait], sapagkat lubha akong pinapait ng Makapangyarihan-sa-lahat." (Ru 1:18-21) Yamang noon ay panahon ng pag-aani ng sebada, kusang-loob na yumaon si Ruth upang maghimalay para matustusan si Noemi at ang kaniyang sarili, at sa di-sinasadya ay napadako siya sa bukid ni Boaz. (Ru 2:1-18) Nang sabihin niya kay Noemi kung kaninong bukid siya nagtrabaho, napagunawa ni Noemi ang patnubay ni Jehova sa nangyari, yamang si Boaz ay isang malapit na kamag-anak ni Elimelec at samakatuwid ay isa sa kanilang mga manunubos. Tinagubilinan niya si Ruth na itawag-

pansin kay Boaz ang bagay na ito. (Ru 2:19–3:18) Agad na tumugon si Boaz, anupat sinunod ang kaugaliang legal na pamamaraan ng pagtubos sa ari-arian ni Elimelec mula kay Noemi. Sa gayon ay naging asawa ni Boaz si Ruth bilang kahalili ni Noemi, alinsunod sa batas ng pag-aasawa bilang kapatid, o bilang bayaw. Nang magkaanak sila ng isang lalaki, binigyan iyon ng mga kapitbahay na babae ng pangalang Obed, na sinasabi: "Isang anak na lalaki ang isinilang kay Noemi." Sa gayon, si Obed ay naging legal na tagapagmana ng Judeanong sambahayan ni Elimelec.—Ru 4:1-22.

NOGA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sumikat"]. Anak ni Haring David, ipinanganak sa kaniya sa Jerusalem.—1Cr 3:5-7; 14:3-6.

NOGALES, MGA PUNO NG [sa Heb., *eghohz'*; sa Ingles, *nut trees*]. Binanggit ng dalagang Shulamita sa Awit ni Solomon (6:11) na lumusong siya "sa hardin ng mga puno ng nogales." Maaaring ang mga puno ng nogales na tinutukoy rito ay mga *walnut tree* (*Juglans regia*). Ang punungkahoy na ito ay katutubo sa timog-silangang Europa at kanluraning Asia at sa kasalukuyan ay itinatanim ito sa Galilea at sa mga dalisdis ng Lebanon at Bundok Hermon. Binanggit ng Judiong istoryador na si Josephus na sagana itong tumutubo sa lugar ng Dagat ng Galilea noong unang siglo C.E. (*The Jewish War,* III, 516, 517 [x, 8]) Ang *walnut* ay isang magandang punungkahoy, anupat tumataas nang hanggang 9 na m (30 piye) at may mababangong dahon na naglalaan ng mainam na lilim. Ang kahoy nito ay may pinong hilatsa at gustung-gusto ng mga manggagawa ng kabinet dahil sa ganda. Ang bunga ng punungkahoy ay nakapaloob sa isang bunot na may *tannic acid* at kapag pinakuluan ay naglalabas ng tina na matingkad na kayumanggi. Ang laman ng mga nogales ay lubhang nagugustuhan dahil sa masarap na lasa nito at pinipisa upang maglabas ng langis na ang kalidad ay halos kapantay ng langis ng olibo.

NOHA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magpahinga; manatili"]. Ang ikaapat na nakatalang anak ni Benjamin. (1Cr 8:1, 2) Yamang hindi siya binanggit kasama ng mga nakatala sa Genesis kabanata 46, malamang na ipinanganak siya pagkatapos na pumasok sa Ehipto ang pamilya. Ipinapalagay ng ilan na ang Noha ay isa pang pangalan ni Sepupam o ang kaniyang inapo.—Bil 26:39.

NOO. Ang bahagi ng mukha sa gawing itaas ng mga mata. Ang isang pananalitang Hebreo na isinaling "noo" (Deu 14:1) at ang salitang Griego para sa "noo" (*me'to·pon*) ay literal na nangangahulugang "sa pagitan ng mga mata." Noong sinaunang panahon, ang noo, yamang napakaprominente at hantad na bahagi ng isang indibiduwal, ay isang dako kung saan minamarkahan ang mga alipin upang makita ng lahat kung sino ang panginoong may-ari sa mga ito. Minamarkahan din sa gayong paraan ang mga deboto ng ilang paganong diyos. Maging sa ngayon, sinusunod ng ilan ang kaugalian ng paglalagay ng mga relihiyosong marka sa noo, upang malaman ng iba ang debosyon nila sa kanilang mga relihiyosong paniniwala.

Marka sa Noo. Sa Bibliya, ang pagkakaroon ng marka sa "noo" ay ginagamit din sa makasagisag na paraan upang ipakita na ang isa ay alipin ng tunay na Diyos o ng iba. Sa Apocalipsis 7:2-4, tinutukoy roon ang pagtatatak sa noo na ginawa ng mga anghel sa 144,000 katao. (Tingnan ang PANTATAK, TATAK.) Sa ibang bahagi ng pangitain sa Apocalipsis, ang 144,000 ay inilalarawang may pangalan ng Kordero, si Jesu-Kristo, at pangalan ng kaniyang Ama na nakasulat sa kanilang mga noo. Bilang kasintahang babae ng Kordero, angkop lamang na tanggapin nila ang kaniyang pangalan. (Apo 14:1; 22:3, 4) Yamang ang wikang Hebreo ay makalawang ulit na binanggit sa aklat ng Apocalipsis (9:11; 16:16) at yamang ang apostol na si Juan ay isang Hebreo, maaaring ang sagradong *Tetragrammaton* ang nakasulat sa mga noo ng 144,000, anupat ipinakikilala sila nito bilang mga lingkod at mga saksi ni Jehova.

Gaya ng inilarawan sa Ezekiel 9:3-6, isang grupo ng mga tao ang minamarkahan sa kanilang noo bilang proteksiyon mula sa pagpuksa ng mga puwersang pamuksa ng Diyos, ngunit sa pagkakataong ito ay hindi sila minamarkahan ng mga anghel, ni minamarkahan man sila sa pamamagitan ng isang "pantatak," kundi ng isang lalaki na may "tintero ng kalihim." Yamang inilalarawan sila bilang "nagbubuntunghininga at dumaraing dahil sa lahat ng karima-rimarim na bagay na ginagawa," kapag 'minarkahan' sila, ipinakikita nila na sila ay mga alipin at mga deboto ni Jehova; ang kanilang mga pagkilos, mga gawain, at mga personalidad ay maliwanag na nagpapatunay sa bagay na ito sa harap ng lahat, anupat para bang nakasulat ito 'sa kanilang mga noo.'

Sa pagtatatak ng mga alipin para sa pandaigdig na makapulitikang "mabangis na hayop" (tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA [Ang mabangis na hayop na may pitong ulo na mula sa dagat]), isang makasagisag na marka ang inilalagay sa mga noo o sa mga kanang kamay ng mga tao, anupat sapilitan pa nga, gaya ng inilalarawan sa Apocalipsis 13: 16, 17. Ipinakikilala niyaong mga tumatanggap ng

marka na sila ay laban sa Diyos at nakatakdang tumanggap ng kaniyang galit na ibinubuhos nang walang halo.—Apo 14:9-11; tingnan ang MARKA.

Ang Mataas na Saserdote ng Israel. Sa Israel, sa harap ng turbante ng mataas na saserdote, sa ibabaw ng noo ng saserdote, ay may isang laminang ginto, "ang banal na tanda ng pag-aalay," na sa ibabaw nito ay nakasulat sa pamamagitan ng "mga lilok ng isang pantatak" ang mga salitang "Ang kabanalan ay kay Jehova." (Exo 28:36-38; 39:30) Bilang punong kinatawan ng Israel sa pagsamba kay Jehova, angkop lamang na panatilihing banal ng mataas na saserdote ang kaniyang katungkulan, at ang inskripsiyong ito ay magsisilbi ring paalaala sa buong Israel na kailangan nilang manatiling banal sa paglilingkod kay Jehova. Nagsilbi rin itong angkop na larawan ng dakilang Mataas na Saserdote, si Jesu-Kristo, at ng bagay na inialay siya ni Jehova sa makasaserdoteng paglilingkod na ito na nagtataguyod ng kabanalan ng Diyos.—Heb 7:26.

Babilonyang Dakila. Kabaligtaran naman nito, ang makasagisag na dakilang patutot ay may pangalang "Babilonyang Dakila" sa kaniyang noo. Matagal nang kinakatawanan ng sinaunang Babilonya yaong bagay na balakyot at salansang sa Diyos.—Apo 17:1-6; tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

Iba Pang Pagkagamit sa Terminong Ito. Ang isa pang makasagisag na paggamit sa salitang "noo" ay masusumpungan sa Isaias 48:4, kung saan sinabi ni Jehova na ang noo ng Israel ay tanso, maliwanag na dahil labis-labis ang pagkasutil at paghihimagsik nito. Sa Jeremias 3:3, ang pangahas at walang-kahihiyang pag-aapostata ng di-tapat na Jerusalem ay inilalarawan sa isang metapora bilang "ang noo ng isang asawang babaing nagpapatutot." Gayundin, sa Ezekiel 3:7-9, sinabi ng Diyos kay Ezekiel, na nanghula sa mga Israelitang matitigas ang ulo (sa literal, "matibay ang noo") at matitigas ang puso, na ginawa niyang "gaya ng diamante" ang noo ng propeta, sa diwang binigyan niya ito ng lakas ng loob, determinasyon at katapangan upang maihatid niya ang mensahe ng Diyos sa kanila.

Noong may-kapangahasang agawin ni Haring Uzias sa ilegal na paraan ang tungkulin ng saserdote anupat tinangka niyang maghandog ng insenso sa ibabaw ng altar ng insenso sa templo ni Jehova, ang kaniyang kasalanan at ang hatol ni Jehova ay maliwanag at kaagad na nahayag sa pamamagitan ng biglang paglitaw ng ketong sa kaniyang noo. —2Cr 26:16, 19, 20.

NOP. Ang kadalasang pangalan ng Memfis sa Hebreong Kasulatan, isang mahalagang lunsod sa sinaunang Ehipto.—Isa 19:13; Jer 2:16; 44:1; 46:14, 19; Eze 30:13, 16; tingnan ang MEMFIS.

NOPA. Ayon sa tekstong Masoretiko, lumilitaw na isang lugar sa Moab. (Bil 21:29, 30) Hindi alam sa ngayon kung saan ang dakong ito.

NUMERO. Tingnan ang BILANG, NUMERO.

NUN, I. Ama ng kahalili ni Moises na si Josue; anak ni Elisama na mula sa tribo ni Efraim.—Exo 33:11; Jos 1:1; 1Cr 7:20, 26, 27.

NUN, II [נ; pinal, ן]. Ang ika-14 na titik ng alpabetong Hebreo. Isa ito sa limang titik Hebreo na may ibang anyo kapag ginagamit bilang huling titik ng isang salita. Sa Hebreo, ito ang unang titik sa bawat isa sa walong talata sa Awit 119:105-112. —Tingnan ang HEBREO, II.

O

OBADIAS [Lingkod ni Jehova].

1. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Isacar; anak ni Izrahias at inapo ni Tola.—1Cr 7:1-3.

2. Isang Zebulonita na ang anak ay isang prinsipe ng tribong iyon noong panahon ng pamamahala ni David.—1Cr 27:19, 22.

3. Isang makapangyarihang Gaditang mandirigma na tumawid sa Jordan habang kasalukuyan itong umaapaw at sumuporta kay David noong mamuhay ito bilang isang takas dahil sa poot ni Saul. —1Cr 12:8, 9, 14, 15.

4. Ang katiwala ng sambahayan ni Haring Ahab. Bagaman balakyot sina Haring Ahab at Jezebel, si Obadias ay may malaking takot kay Jehova, anupat itinago niya ang 100 propeta ni Jehova "nang lima-limampu sa isang yungib" noong ipag-utos ni Jezebel na pataying lahat ang mga ito. Noong panahon ng tagtuyot na pinasapit ng Diyos na inihula ni Elias, pinaghatian ni Obadias at ng kaniyang panginoong si Ahab ang isang teritoryo, at ang bawat isa ay naghahanap ng damong maipakakain sa mga alagang hayop nang masalubong ni Elias si Obadias. Hindi nakita ni Ahab si Elias noong panahon ng tagtuyot, na tumagal ng mga tatlong taon. Nang utusan si Obadias na ipaalam kay Ahab na bumalik na si Elias, dahil sa matinding ta-

kot ay nag-atubili siyang pumaroon hanggang noong bigyan siya ng katiyakan na hindi aalis ang propeta, sapagkat tiyak na papatayin ni Ahab ang kaniyang lingkod kung ang ulat na ito ay hindi totoo.—1Ha 18:1-16.

5. Isang prinsipe na isinugo ni Jehosapat upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7, 9.

6. Isang malayong inapo nina Saul at Jonatan sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-38; 9:44.

7. Isang Meraritang Levita, isa sa mga tagapangasiwa sa pagkukumpuni ng templo na iniutos ni Haring Josias na gawin.—2Cr 34:8, 12.

8. Isang propeta ni Jehova at manunulat ng ikaapat sa tinatawag na mga aklat ng mga pangalawahing propeta. (Ob 1) Walang personal na impormasyon ang nalalaman tungkol sa propetang ito ng ikapitong siglo B.C.E.—Tingnan ang OBADIAS, AKLAT NG.

9. Isang Levita na bumalik mula sa Babilonya at nanirahan sa Jerusalem. (1Cr 9:2, 3, 14, 16) Maliwanag na tinatawag siyang Abda sa Nehemias 11:17. Posibleng siya rin ang Blg. 13.

10. Isang inapo ni David na nabuhay pagkatapos ng pagkatapon.—1Cr 3:5, 9, 10, 21.

11. Ulo sa sambahayan ni Joab sa panig ng ama na nanguna sa 218 lalaki ng pamilyang ito pabalik sa Jerusalem kasama si Ezra noong 468 B.C.E.; anak ni Jehiel.—Ezr 8:1, 9.

12. Isa sa mga saserdote (o kaniyang inapo) na lumagda bilang patotoo sa tipan ng katapatan na ginawa ng bumalik na mga tapon sa ilalim ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 5, 8.

13. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan noong mga araw nina Nehemias at Ezra. (Ne 12:25, 26) Posibleng siya rin ang Blg. 9.

OBADIAS, AKLAT NG. Ang pinakamaikling makahulang aklat ng Hebreong Kasulatan. Isinulat ito ni Obadias, na may kinalaman sa kaniya ay walang ibang impormasyong nalalaman maliban sa kaniyang pangalan. Ang aklat na ito ay naglalaman ng isang kapahayagan ng kahatulan ni Jehova laban sa Edom, naglalahad ng dahilan kung bakit ilalapat ang kahatulang iyon, at bumabanggit sa pagsasauli ng "sambahayan ni Jacob." Pinatototohanan ng pagkalipol ng mga Edomita bilang isang bayan at ng pagsasauli sa mga Israelita sa kanilang lupain na ang hula ni Obadias ay natupad nang may katumpakan.—Ob 17, 18; tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA.

Ang hula ay ibinigay dahil hindi tulad sa "kapatid" ang ginawang pakikitungo ng mga Edomita sa "mga anak ni Juda" nang dumanas ng pagkatalo ang mga ito. Sa pamamagitan ng kanilang ninunong si Esau, ang mga Edomita ay kamag-anak ng mga Israelita. Nagsaya ang mga Edomita dahil sa kapahamakan ng Juda, nakisali sila sa pagkuha ng samsam mula sa mga Judio, hinadlangan nila ang mga ito sa pagtakas mula sa lupain, at ibinigay pa nga nila ang mga ito sa kaaway. (Ob 12-14) Gaya ng makikita kung ihahambing ang hula ni Obadias sa mga salita ni Jeremias (25:15-17, 21, 27-29; 49:7-22) at ni Ezekiel (25:12-14; 35:1-15), malamang na naganap iyon noong wasakin ng mga hukbong Babilonyo ang Jerusalem at samakatuwid ay maipapalagay na isinulat ang aklat noong mga taóng 607 B.C.E.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG OBADIAS

Ang mga kahatulan ni Jehova laban sa Edom at ang pangako ng pagsasauli sa bayan ni Jehova

Isinulat noong mga 607 B.C.E., ang taon nang itiwangwang ng mga Babilonyo ang Jerusalem

---

Ang pakikibahagi ng Edom sa karahasang ginawa sa mga inapo ni Jacob

- Nang lupigin ang Jerusalem at dalhin sa pagkabihag ang mga tumatahan doon, ang Edom ay tumayo lamang sa tabi (tal 10, 11)
- Hindi sana siya nagsaya sa kapahamakan ng Juda, anupat nakisali sa pandarambong sa bayan ng Diyos at nagbigay ng mga natirang buháy sa kamay ng kaaway (tal 12-14)

Sasapitan ng kapahamakan ang Edom

- Nanawagan si Jehova sa mga bansa na bumangon laban sa Edom sa pagbabaka (tal 1)
- Sa kabila ng kaniyang waring ligtas na kinalalagyan, ang Edom ay ibababa (tal 2-4)
- Ang mga magnanakaw o mga mang-aani ay kumukuha lamang ng gusto nila at may itinitira pa; kapag bumagsak ang Edom, lubusan ang gagawing pandarambong sa kaniya; lilinlangin siya niyaong mga may pakikipagtipan sa kaniya, at pupuksain ang kaniyang mga taong marurunong at makapangyarihan (tal 5-9)
- Gagawin din sa sambahayan ni Esau ang uri ng pakikitungong ginawa nito sa Juda; maglalaho ang sambahayan ni Esau (tal 15, 18)

Isasauli ang sambahayan ni Jacob

- Ang Sion ay magiging banal; ang sambahayan ni Jacob ang magiging apoy na tutupok sa sambahayan ni Esau gaya ng pinaggapasan (tal 17, 18)
- Aariin ng isinauling bayan ni Jehova "ang mga bagay na dapat nilang ariin," pati na "ang bulubunduking pook ng Esau" (tal 19, 20)
- Ang paghahari ay magiging kay Jehova (tal 21)

Yamang ang marami sa mga bagay na inihula sa Obadias ay inihula rin sa aklat ng Jeremias, makalawang ulit nitong tinitiyak na matutupad ang salita ni Jehova may kinalaman sa Edom.—Ihambing ang Gen 41:32.

OBAL. Ang ika-8 sa nakatalang 13 anak ni Joktan, na ang bawat isa sa kanila ay pinagmulan ng isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha; inapo ni Sem. Hindi matiyak kung saan talaga nanirahan ang tribo ni Obal, ngunit may mga kahawig na pangalan na matatagpuan sa TK Arabia na sakop ng Yemen.—Gen 10:21, 25-30; 1Cr 1:20, 22.

OBED [Lingkod; Isa na Naglilingkod].

1. Isang inapo ni Juda; ang ama ni Jehu at anak ni Eplal na mula sa pamilya ni Jerameel.—1Cr 2:3, 25, 37, 38.

2. Ama ni Jesse, na ama ni Haring David. Si Obed ay anak ni Boaz sa kaniyang asawang si Ruth at isang ninuno ni Jesu-Kristo.—Ru 4:13-17, 21, 22; 1Cr 2:12; Mat 1:5; Luc 3:32.

3. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David.—1Cr 11:26, 47.

4. Isang Levita na mula sa pamilya ni Kora; ang apo ni Obed-edom at anak ni Semaias. Naglingkod siya bilang isang bantay ng pintuang-daan "sa bahay ni Jehova."—1Cr 26:1, 4, 7, 12.

5. Ama ng isang Azarias, isa sa "mga pinuno ng daan-daan" na tumulong sa mataas na saserdoteng si Jehoiada upang pabagsakin si Reyna Athalia nang sa gayon ay maitalaga si Jehoas bilang hari.—2Cr 23:1, 12-15, 20; 24:1.

OBED-EDOM [nangangahulugang "Lingkod ni Edom"].

1. Isang Giteo na sa kaniyang tahanan nanatili ang kaban ng tipan nang tatlong buwan matapos ang muntik na pagkabuwal nito at ang kasabay na kamatayan ni Uzah. Sa panahong nanatili ito roon, si Obed-edom at ang kaniyang sambahayan ay pinagpala ni Jehova, at nang malaman ito ni David ay kinilala niyang pahiwatig iyon na pabor kay Jehova na dalhin ang sagradong kaban sa Jerusalem.—2Sa 6:10-12; 1Cr 13:13, 14; 15:25.

Si Obed-edom ay isang "Giteo." Karaniwan na, ang terminong ito ay tumutukoy sa isang Filisteo na mula sa Gat, ngunit maaari rin itong tumukoy sa isa na mula sa Gat-rimon, isang Levitang lunsod sa Dan na nakaatas sa mga Kohatita. (Jos 21:20, 23, 24) Yamang ipinagkatiwala sa kaniya ang pangangalaga sa Kaban, kinailangang isa siyang Levita at sa gayon ay malamang na isang Giteo na mula sa Gat-rimon sa halip na isang Filisteong Giteo na mula sa Gat.

Ang pangalang Obed-edom ay maraming ulit na masusumpungang kasama ng mga Levitang manunugtog at mga bantay ng pintuang-daan noong panahon ni David. May di-kukulangin sa dalawang gayong indibiduwal na tinukoy (1Cr 15:21, 24; 16:38), ngunit sa kabila nito ay imposibleng matiyak kung ang ilan pang mga teksto ay tumutukoy kaninuman sa mga ito, o sa iba pang mga indibiduwal na kapanahon niya. Sa gayon, si Obed-edom, na Giteo, ay posibleng siya rin ang alinman sa Blg. 2 o Blg. 3.

2. Isang manunugtog at bantay ng pintuang-daan sa prusisyong nagdala sa Kaban sa Jerusalem. (1Cr 15:18, 21) Malamang na siya ang manunugtog na patuloy na naglingkod sa harap ng tolda ng Kaban sa Jerusalem. (1Cr 16:4, 5, 37, 38a) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

3. Isang bantay ng pintuang-daan sa prusisyon ding iyon. (1Cr 15:24) Maaaring siya rin ang "anak ni Jedutun." (1Cr 16:38b) Posibleng siya rin ang Blg. 1 o Blg. 4.

4. Isang Korahita sa permanenteng pangkat ng mga bantay ng pintuang-daan na, kasama ng 62 kamag-anak, ay inatasang bantayan ang T na panig ng bakuran ng santuwaryo sa Jerusalem.—1Cr 26:1, 4-8, 13, 15; tingnan ang Blg. 3.

5. Tagapag-ingat ng ginto, pilak, at iba pang kagamitan sa bahay ni Jehova noong panahon ng paghahari ni Haring Amazias. Nang salakayin ni Jehoas ng Israel ang Jerusalem sa pagitan ng 858 at 844 B.C.E., ang mga pag-aaring ito, at posibleng si Obed-edom mismo, ay dinalang lahat sa Samaria.—2Cr 25:23, 24.

OBIL. Isang Ismaelitang tagapag-alaga ng mga kamelyo ni David.—1Cr 27:30.

OBOT. Isang kampamento ng mga Israelita sa pagitan ng Punon at ng Iye-abarim. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito sa ngayon.—Bil 21:10, 11; 33:43, 44.

OCRAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magdala ng sumpa (kaguluhan)"]. Isang Aserita na ang anak na si Pagiel ay inatasang maging pinuno ng tribo ni Aser pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto.—Bil 1:13, 16; 2:27; 7:72, 77; 10:26.

ODED [[Ang Diyos ay] Nagpaginhawa].

1. Ama ng propetang si Azarias. (2Cr 15:1) Sinasabi ng 2 Cronica 15:8 na si Oded mismo ay propeta: "At nang marinig ni Asa ang mga salitang ito at ang hula ni Oded na propeta." Inaalis ng ilang iskolar ang mga salitang "ni Oded na propeta" diumano'y dahil pagkakamali ito ng tagakopya, ngunit hindi nito ipinaliliwanag kung bakit sinasabi ng manunulat na narinig ni Asa "ang mga salitang ito *at* ang hula." Ang iba ay gumagawa ng pagdaragdag upang kabasahan ng, "Narinig ni Asa ang mga sali-

tang ito at ang hula ni *Azarias na anak ni* Oded," upang maging katugma ng Griegong *Septuagint* (Alexandrine Codex), Syriac na *Peshitta,* at ng Latin na *Vulgate* (mapanuring rebisyon ni Clement), ngunit hindi pa rin nito naipaliliwanag ang nabanggit na suliranin. Ang ikatlong solusyon ay tanggapin *ang aktuwal na sinasabi* ng tekstong Masoretiko, na nagpapahiwatig na si Oded mismo ay bumigkas ng hula na hindi iniulat sa rekord. Binigyang-pansin ni Asa ang mga salita ni Azarias (2Cr 15:2-7) at pati ang sa ama nito na si Oded.

2. Isang propeta ng Samaria noong panahong nagpang-abot ang mga paghahari ni Peka ng Israel at ni Ahaz ng Juda (762-mga 759 B.C.E.). Matapos na lubusang talunin ng Israel at ng Sirya ang Juda, 200,000 bihag mula sa timugang kaharian ang dinala patungo sa Samaria. Gayunman, sinalubong ni Oded ang matagumpay na hukbo at binabalaan sila tungkol sa poot ng Diyos kung aalipinin nila ang kanilang mga kapatid. 'Tutal,' ang paliwanag niya, 'dahil lamang sa kabalakyutan ng Juda kung kaya pinahintulutan kayo ni Jehova na talunin sila. Ngayon ay huwag ninyo silang gawing mga lingkod ninyo anupat pasapitin ang pagngangalit ni Jehova sa inyo; ibalik ninyo ang mga bihag!' Sinuportahan si Oded ng apat na lider na Efraimita, at ang mga bihag ay inasikaso at pinauwi.—2Cr 28:5-15.

OG. Ang makapangyarihang Amoritang hari ng Basan (1Ha 4:19) na tinalo ng mga Israelita bago sila tumawid tungo sa Lupang Pangako. Si Og ay isa sa mga higanteng Repaim. Sa katunayan, ang kaniyang pagkalaki-laking bakal na langkayan (marahil ay isang sarkopagong yari sa itim na basalto) ay may sukat na 4 por 1.8 m (13.1 por 5.8 piye). (Deu 3:11, tlb sa *Rbi8*) Siya at si Sihon ang namahala sa mga Amorita sa S ng Jordan. (Deu 3:13; 4:46, 47) Ang nasasakupan ni Og ay mula sa Bundok Hermon hanggang sa Jabok, isang teritoryo sa S ng Jordan na kinabibilangan ng 60 nakukutaang lunsod at maraming bayan sa kabukiran. (Deu 3:3-5, 8-10; Jos 12:4, 5; ihambing ang Bil 21:23, 24.) Ang kaniyang dalawang pangunahing lunsod ay ang Edrei at Astarot.—Deu 1:4; Jos 13:12.

Ang pagkatalo ni Og sa mga kamay ng Israel ay naganap noong papatapos na ang 40-taóng pagpapagala-gala ng Israel, mismong bago sila magkampo sa Kapatagan ng Moab. Matapos talunin si Sihon, nakipagsagupaan ang Israel sa mga hukbo ni Og sa Edrei at, sa isang malaking bigay-Diyos na tagumpay, pinatay nila si Og at ang kaniyang buong hukbo at kinuha ang kaniyang mga lunsod at mga bayan bilang pag-aari. (Bil 21:33–22:1; Deu 3:1-13) Ang teritoryo ni Og ay naging bahagi ng mana ng Manases. (Bil 32:33; Deu 3:13; Jos 13:29-31) Ang tagumpay ay nagdulot ng takot sa mga tumatahan sa Canaan at naging isang dahilan kung bakit naudyukan si Rahab at ang mga Gibeonita na makipagpayapaan sa Israel upang hindi rin sila malipol. (Jos 2:10, 11; 9:9, 10) Ang tagumpay ay isang malaking pampatibay-loob sa Israel at inalaala maging pagkaraan ng maraming siglo.—Deu 31:4; Ne 9:22; Aw 135:10-12; 136:17-22.

OHAD. Ang ikatlong nakatalang anak ni Simeon. (Gen 46:10; Exo 6:15) Ang kaniyang pangalan ay hindi lumilitaw bilang pinagmulan ng isang pamilya sa mas huling talaan ng rehistro. —Bil 26:12-14.

OHEL [Tolda]. Isang anak ni Gobernador Zerubabel at inapo ni David.—1Cr 3:19, 20.

OHOLA [Ang Kaniyang Tolda [ng Pagsamba]]. Inilalarawan ng Ezekiel kabanata 23 ang Samaria (kumakatawan sa sampung-tribong kaharian ng Israel) bilang ang patutot na si Ohola, ang nakatatandang kapatid ni Oholiba, kumakatawan sa Jerusalem (ang kaharian ng Juda). Ang bagay na ang sampung-tribong kaharian ay nagtatag ng sarili nitong mga sentro ng pagsamba ay maaaring ipinahihiwatig ng pangalang Ohola, "Ang Kaniyang Tolda [ng Pagsamba]." Ang kaniyang espirituwal na pagpapatutot ay nagsimula sa Ehipto at nagpatuloy sa Lupang Pangako. Nang dakong huli ay nasangkot na rito ang panunuyo niya sa mga Asiryano at ang pagsasagawa ng karumal-dumal na idolatrosong mga gawain, kabilang na ang paghahain ng mga anak. Dahilan sa kawalang-katapatan nito sa kaniya, ibinigay ni Jehova si Ohola (ang hilagang kaharian) sa mga kamay ng mga Asiryano, na mga mangingibig nito.

OHOLIAB [Tolda ng Ama; posible, Ang Ama ang Aking Tolda [samakatuwid nga, pananggalang]]. Pangunahing katulong ni Bezalel sa pagtatayo ng tabernakulo; mula sa tribo ni Dan, anak ni Ahisamac. Si Oholiab ay "isang bihasang manggagawa at burdador at manghahabi sa sinulid na asul at lanang tinina sa mamula-mulang purpura at sinulid na iskarlatang kokus at mainam na lino." —Exo 31:6; 35:34; 36:1, 2; 38:23.

OHOLIBA [Ang Aking Tolda [ng Pagsamba] ay Nasa Kaniya]. Sa Ezekiel kabanata 23, ang kawalang-katapatan ng Jerusalem kay Jehova ay inilalarawan sa alegoriya hinggil sa patutot na si Oholiba. Waring ipinahihiwatig ng kahulugan ng pangalang Oholiba ang bagay na ang tolda, o santuwaryo, ni Jehova ay nasa kaniyang teritoryo. (Ihambing ang OHOLA.) Gayunman, sa halip na pahalagahan ito at isapuso ang kaparusahan na sumapit sa kaniyang

kapatid na si Ohola (Samaria) dahil sa kawalang-katapatan, hindi lamang ipinagpatuloy ni Oholiba ang rekord ng kataksilan na pinasimulan sa Ehipto kundi gumawi siya nang masahol pa sa kaniyang kapatid. Nagsagawa siya ng idolatriya nang malawakan at nagkaroon ng pulitikal na pakikisangkot sa mga Asiryano at mga Babilonyo. Dahil dito ang kaniyang dating mga mangingibig, ang mga Babilonyo, ay inihulang darating laban sa kaniya at gagawin siyang "bagay na katatakutan."

OHOLIBAMA [Tolda ng Mataas na Dako].

1. Isang Canaanitang asawa ni Esau. Ipinanganak niya kay Esau ang tatlong lalaki, sina Jeus, Jalam, at Kora, na pawang naging mga shik ng Edom. Si Oholibama ay anak ni Anah at apo ng Hivitang si Zibeon.—Gen 36:2, 5-8, 14, 18, 25; tingnan ang ANAH.

2. Ang katawagan sa isang Edomitang shik; ikinakapit ng ilang iskolar ang nakatalang mga pangalang ito sa mga lugar, anupat naniniwalang ang mga ito ay dapat kabasahan ng, "shik *ng* Oholibama," at iba pa.—Gen 36:40, 41; 1Cr 1:51, 52.

OLIBANO [sa Ingles, *frankincense*]. Isang produkto ng ilang partikular na uri ng mga puno at palumpong na insenso na kabilang sa *genus* ng *Boswellia,* kamag-anak ng punong agwaras, o *terebinth,* at gayundin ng mga punungkahoy na pinagkukunan ng balsamo at mira. Ang mga ito ay katutubo sa ilang bahagi ng Aprika at Asia. Ang terminong Hebreo para sa olibano (*levoh·nah′* o *levo·nah′*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "maging puti" at maliwanag na hinango ito mula sa malagatas na kulay nito. Ang Griegong *li′ba·nos* ay hinalaw sa Hebreo.

Binabanggit ng Awit ni Solomon ang "burol ng olibano," lumilitaw na sa makasagisag na paraan, ngunit maaaring ipinahihiwatig nito ang pagtatanim ng mga punong insenso sa maharlikang mga parke ni Solomon. (Sol 4:6, 12-16; Ec 2:5) Ang olibano ay isang pangunahing paninda na dinala ng mga pulutong ng mga negosyanteng taga-Silangan na naglakbay sa mga ruta ng espesya mula sa T Arabia paahon sa Gaza malapit sa Mediteraneo at patungong Damasco. Ipinahihiwatig ng mga pagtukoy ng Kasulatan na sa ganitong paraan ito inangkat papasók sa Palestina mula sa Sheba.—Isa 60:6; Jer 6:20.

Ang olibano ay nakukuha sa pamamagitan ng paggawa ng sunud-sunod na hiwa sa talob o sa pamamagitan ng pagtuklap sa talob nang may pagi-pagitan, anupat pinatutulo ang maputing katas (pagkatapos hiwain nang ilang ulit ay nagkakabahid ito nang dilaw o pula) at pinamumuo bilang mga patak na mga 2.5 sentimetro (1 pulgada) ang haba. Kapag natipon na, ang olibano ay binubuo ng maliliit na piraso, o butil, ng mabangong sahing na dagta na mapait ang lasa at naglalabas ng aromatikong amoy kapag sinunog.—Sol 3:6.

Bukod pa sa mga pagtukoy sa Awit ni Solomon, ang olibano ay palagiang binabanggit sa Hebreong Kasulatan may kaugnayan sa pagsamba. (Ihambing ang 2Co 2:14-16.) Isa itong sangkap ng banal na insenso na ginamit sa santuwaryo (Exo 30:34-38) at ginamit sa mga handog na mga butil (Lev 2:1, 2, 15, 16; 6:15; Jer 17:26; 41:4, 5) at sa bawat hanay ng tinapay na pantanghal ng santuwaryo (Lev 24:7). Ngunit hindi ito dapat ilakip sa mga handog ukol sa kasalanan (Lev 5:11) o sa "handog na mga butil ukol sa paninibugho." (Bil 5:15) Walang alinlangan na ito ay dahil ang huling nabanggit na mga handog ay may kaugnayan sa kasalanan, o pagkakamali, at hindi inihahandog bilang hain ng papuri o pasasalamat kay Jehova.

Binabanggit na nag-imbak ng olibano sa mga gusali ng muling-itinayong templo, kasunod ng pagbabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (1Cr 9:29; Ne 13:5, 9) Ang mga astrologong taga-Silangan na dumalaw sa batang si Jesus ay nagdala ng olibano (Mat 2:11), at binabanggit ito bilang isa sa mga kalakal na ipinagbili sa Babilonyang Dakila bago ito mapuksa. (Apo 18:8-13) Ang terminong Griego para sa makalangit na sisidlan ng insenso, sa Apocalipsis 8:3, 5, ay *li·ba·no·tos′* at hinalaw sa salitang Hebreo para sa "olibano."

Itinatala ng propetang si Isaias na hindi kinalulugdan at hindi sinasang-ayunan ni Jehova ang mga kaloob na insenso at ang paggamit nito kapag ang mga iyon ay inihahandog niyaong mga nagtatakwil sa kaniyang Salita.—Isa 66:3.

OLIBO [sa Heb., *za′yith;* sa Gr., *e·lai′a*]. Walang alinlangan na ang punong olibo ay isa sa pinakamahahalagang halaman noong panahon ng Bibliya, anupat kasinghalaga ng punong ubas at ng puno ng igos. (Huk 9:8-13; 2Ha 5:26; Hab 3:17; San 3:12) Maaga itong binanggit sa rekord ng Bibliya; pagkaraan ng Baha, isang dahon ng olibo na iniuwi ng isang kalapati ang nagpahiwatig kay Noe na ang tubig ay kumati na.—Gen 8:11.

Ang punong olibo (*Olea europaea*) ay hiyang sa mga dalisdis ng bundok ng Galilea at Samaria at sa gitnang matataas na lupain, gayundin sa buong lugar ng Mediteraneo. (Deu 28:40; Huk 15:5) Nabubuhay ito sa mabato at mayesong lupa, na tuyung-tuyo naman para sa maraming iba pang halaman, at nakatatagal ito sa malimit na tagtuyot. Noong panahon ng Pag-alis mula sa Ehipto, pinangakuan ang mga Israelita na ang lupaing papasukin nila ay

isang lupain ng "malalangis na olibo at pulot-pukyutan," na may "mga ubasan at mga punong olibo na hindi [nila] itinanim." (Deu 6:11; 8:8; Jos 24:13) Yamang mabagal lumaki ang puno ng olibo at maaaring umabot nang sampung taon o mahigit pa bago ito mapag-anihan nang sagana, isang malaking bentaha para sa mga Israelita na ang mga punong ito ay tumutubo na roon. Pagkahaba-haba ng buhay ng punong ito, anupat namumunga ito sa loob ng daan-daang taon, at iminumungkahi na ang ilan sa mga punong olibo sa Palestina ay mahigit na sa 1,000 taon.

Ang mga punong olibo ay isang nakarerepreskong tanawin sa buong Palestina, kadalasa'y nakatanim sa mabatong mga hagdan-hagdang lupain sa gilid ng burol o nakalatag sa pinakasahig ng mga libis. Ang punong ito ay maaaring tumaas nang mahigit sa 6 na m (20 piye). Ang mabukong katawan nito na may talob na kulay-abo ay may napakaraming sanga na hitik sa mga dahong pahaba at kulay berdeng abuhin. Bagaman hindi karaniwang itinuturing ng marami bilang isang *evergreen,* ang punong ito ay gayong uri ng punungkahoy. Karaniwan itong namumulaklak sa bandang Mayo kung kailan ito nababalutan ng libu-libong bulaklak na mapusyaw na dilaw. Binabanggit sa Bibliya na napakadaling malaglag ng mga bulaklak na ito. (Job 15:33) Ang bunga, o *berry,* ng olibo ay berde kapag hilaw pa ngunit kapag nahinog ay nagkukulay-matingkad na purpura hanggang itim. Ang pag-aani ay ginagawa sa panahon ng taglagas (Oktubre-Nobyembre), at malimit pa ring gamitin ang sinaunang pamamaraan ng pagpaspas sa puno sa pamamagitan ng mga pamalo. (Deu 24:20; Isa 24:13) Noong panahon ng Bibliya, kinukuha ng mga naghihimalay ang mga bungang naiwan. (Isa 17:6) Likas na salit-salitan ang pamumunga ng punong ito, samakatuwid nga, ang masaganang ani ay sinusundan ng mahinang ani sa sumunod na taon. Ang sariwang bunga nito ay may mapait na substansiya na naaalis kapag ibinabad sa tubig na may asin, pagkatapos, ang mga olibo ay kinakain nang hilaw o inatsara. Gayunman ang pangunahing pakinabang sa mga ito ay ang kanilang langis, na bumubuo ng hanggang 30 porsiyento o mahigit pa (ayon sa timbang) ng sariwang bunga. Ang isang mabungang puno ay mapagkukunan ng mula 38 hanggang 57 L (10 hanggang 15 gal) bawat taon. Napakatigas ng kahoy ng punong ito at dapat patuyuin nang maraming taon upang mapakinabangan sa paggawa ng mga kayariang kahoy.

Ang punong olibo ay hindi lamang nabubuhay nang maraming siglo kundi, kapag pinutol, magsisibol ito ng hanggang anim na bagong supang mula sa mga ugat nito na nagiging mga bagong puno, at kadalasan ay sa ganito ring paraan pinalalawig ng mga punong matatanda na ang kanilang buhay. Kalimitang itinatanim ang mga bagong puno sa pamamagitan ng paggamit ng mga sibol na pinutol mula sa isang punong magulang na. Kaya naman angkop na angkop ang ilustrasyon ng salmista nang ihalintulad niya ang mga anak ng taong pinagpala sa "mga sibol ng mga punong olibo sa buong palibot ng iyong mesa." —Aw 128:3.

Paghuhugpong. Ang mga ligáw na punong olibo na tumutubo sa mga gilid ng burol ay kadalasang hinuhugpungan ng mga pasanga mula sa mga alagang mabungang puno upang magluwal ang mga ito ng mabuting bunga. Parang hindi karaniwan, at hindi pa nga natural, na ihugpong ang ligáw na sanga sa isang alagang puno; pero ginagawa ito ng ilang magsasaka noong unang siglo. Tinukoy ni Pablo ang di-pangkaraniwang pamamaraang ito sa kaniyang ilustrasyon

Ang mga punong olibo ay hiyang sa mabatong lupa, na tuyung-tuyo naman para sa maraming iba pang halaman

sa Roma 11:17-24, kung saan inihalintulad niya ang mga Kristiyanong Gentil na naging bahagi ng "binhi ni Abraham" sa mga sanga ng isang ligáw na punong olibo na inihugpong sa isang alagang puno upang halinhan ang di-mabungang mga sanga na pinutol at kumakatawan sa likas na mga miyembrong Judio na itinakwil at inalis mula sa makasagisag na puno dahil sa kanilang kawalan ng pananampalataya. (Gal 3:28, 29) Pinatitingkad ng pagkilos na ito, na "salungat sa kalikasan," ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa gayong mga mananampalatayang Gentil at idiniriin nito ang mga pakinabang na natatamo nila bilang mga sanga ng "isang ligáw na olibo" nang tanggapin nila ang "katabaan" ng mga ugat ng alagang olibo, sa gayon ay inaalis nito ang anumang saligan upang maghambog ang mga Kristiyanong Gentil na ito.—Ihambing ang Mat 3:10; Ju 15:1-10; tingnan ang PAGHUHUGPONG.

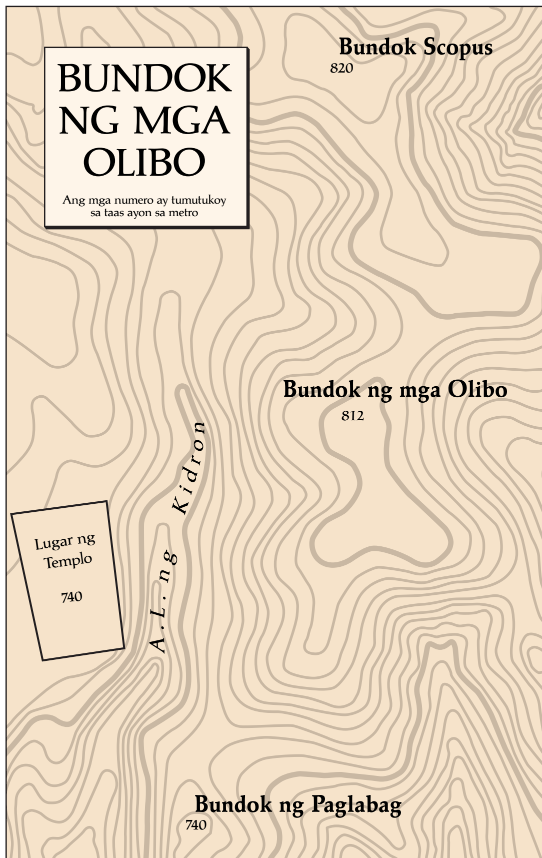
Mga Taniman at mga Pisaan. Kapag ipinahihintulot ng mga kalagayan, halos bawat nayon sa Palestina ay may sarili nitong taniman ng olibo. Ang pagmimintis nito sa pamumunga, halimbawa, kapag napinsala ito ng pangunahin nitong kaaway, ang higad, ay isang malubhang kasakunaan para sa bayan. (Am 4:9) Si Haring David ay nagkaroon ng mahahalagang taniman ng olibo sa rehiyon ng Sepela. (1Cr 27:28) Ang tagaytay ng bundok sa dakong S ng Jerusalem, mga "isang araw ng sabbath na paglalakbay" ang layo, ay kilalá sa mga olibo nito noong mga araw ni Haring David, at pagsapit ng panahon ni Zacarias ay tinatawag na itong "bundok ng mga punong olibo." (2Sa 15:30; Zac 14:4; Luc 19:29; 22:39; Gaw 1:12) Pinatototohanan ng maraming sinaunang batong pisaan ng olibo na natagpuan sa buong Palestina na ang punong ito ay malawakang itinanim. Kalimitan na, ang "mga hardin" noong panahong iyon ay mga taniman ng punungkahoy na ito at kadalasa'y may isang pisaan ng olibo. Kaya naman ang pangalan ng hardin na tinawag na Getsemani, kung saan tumigil si Jesus pagkatapos ng huling hapunan niya kasama ng kaniyang mga alagad, ay hinalaw sa terminong Aramaiko na *gath shema·neh,ʹ* nangangahulugang "isang pisaan ng langis." Kung minsan ay pinipisa rin ang mga olibo sa pamamagitan ng mga paa.—Mik 6:15.

Makasagisag na Paggamit. Ang punong olibo ay ginagamit sa Bibliya sa makasagisag na paraan bilang simbolo ng pagiging mabunga, kagandahan, at dangal. (Aw 52:8; Jer 11:16; Os 14:6) Ang mga sanga nito ay isa sa mga ginagamit kapag Kapistahan ng mga Kubol. (Ne 8:15; Lev 23:40) Sa Zacarias 4:3, 11-14 at Apocalipsis 11:3, 4, ginagamit ang mga punong olibo bilang sagisag ng mga pinahiran at mga saksi ng Diyos.

OLIBO, BUNDOK NG MGA.

Isang hanay ng mga burol na batong-apog sa silanganing panig ng Jerusalem. Ito'y may layo na "isang araw ng sabbath na paglalakbay" at nakahiwalay sa lunsod dahil sa Libis ng Kidron. (Eze 11:23; Zac 14:4; Gaw 1:12) Ang hanay na ito ng mga burol ay kinabibilangan ng tatlong pangunahing taluktok. Ang Bundok Scopus, na pinakamataas at nasa pinakadulong hilaga, ay may taas na mga 820 m (2,700 piye) at sa gayo'y mas mataas pa sa pangkalahatang taas ng Jerusalem. Ang tinaguriang Bundok ng Paglabag, o Bundok ng Pagkawasak, ang pinakadulong timog sa mga taluktok na ito at may taas na mga 740 m (2,430 piye). Ang gitnang taluktok, na katapat ng Temple Mount, ay mga 812 m (2,664 na piye) sa pinakamataas na bahagi nito at ito ang karaniwang tinutukoy sa Bibliya bilang ang Bundok ng mga Olibo. Noong sinaunang panahon, ang tagaytay na ito ay sagana sa palma, mirto, punungkahoy ng langis, at lalung-lalo na, sa mga punong olibo. (Ne 8:15) Dahil sa mga punong olibo nito kung kaya tinawag na "Bundok ng mga Olibo" ang kabundukang ito. Gayunman, nang kubkubin ng Roma ang Jerusalem noong 70 C.E., ang mga puno sa Bundok ng mga Olibo ay pinagpuputol.—*The Jewish War,* V, 523 (xii, 4).

May katangi-tanging mga pangyayari sa Bibliya na iniuugnay sa Bundok ng mga Olibo. Si Haring David ay nakatapak at tumatangis na umahon sa Bundok ng mga Olibo noong tumatakas siya mula sa mapaghimagsik niyang anak na si Absalom. (2Sa 15:14, 30, 32) Si Haring Solomon ay nagtayo ng matataas na dako para sa idolatrosong pagsamba sa bundok na ito sa "gawing kanan [timog] ng Bundok ng Pagkawasak." Gayunman, nang maglaon ang mga iyon ay ginawang di-karapat-dapat ni Haring Josias para sa pagsamba. (1Ha 11:7; 2Ha 23:13, tlb sa *Rbi8*) Noong unang siglo C.E., madalas makipagtagpo si Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad sa hardin ng Getsemani, na nasa mismong Bundok ng mga Olibo o nasa kapaligiran nito. (Mat 26:30, 36; Ju 18:1, 2) Kapag nasa Jerusalem, nakaugalian na ni Jesus at ng kaniyang mga alagad na magpalipas ng gabi sa Betania sa S dalisdis ng Bundok ng mga Olibo, walang alinlangang doon sa tahanan nina Marta, Maria, at Lazaro. (Mat 21:17; Mar 11:11; Luc 21:37; Ju 11:1) Lumilitaw na mula sa Betfage, malapit sa Betania, ay sinimulan ni Jesus (na nakaupo sa bisiro ng isang asno) ang kaniyang matagumpay na paghayo sa Bundok ng mga Olibo patungong Jerusalem. (Mat 21:1, 2; Mar 11:1; Luc 19:29) At sa Bundok ng mga Olibo niya ipinaliwanag sa kaniyang mga alagad kung ano ang magiging 'tanda ng kaniyang pagkanaririto.' (Mat 24:3; Mar 13:3) Nang dakong huli, matapos siyang buhaying-muli, mula sa

Bundok ng mga Olibo ay umakyat si Jesus sa langit. —Gaw 1:9-12.

OLIMPAS. Isang Kristiyano sa Roma na pinadalhan ng apostol na si Pablo ng mga pagbati.—Ro 16:15.

OMAR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sabihin"]. Ikalawang nakatalang anak ng panganay ni Esau na si Elipaz; isang shik ng Edom. —Gen 36:10, 11, 15; 1Cr 1:36.

OMEGA. Tingnan ang ALPHA AT OMEGA.

OMER. Isang panukat ng tuyong bagay na katumbas ng ikasampu ng isang epa. (Exo 16:16, 18, 22, 32, 33, 36) Ang takal na epa ay tinutuos na 22 L (20 tuyong qt) batay sa arkeolohikal na katibayan hinggil sa mailalaman ng katumbas nitong bat na panukat ng likido. (Ihambing ang Eze 45:10, 11). Sa gayon, ang isang takal na omer ay katumbas ng 2.2 L (2 tuyong qt).

Isinisiwalat ng paghahambing ng tekstong Hebreo ng Exodo 29:40 at Bilang 28:5 na ang 'ikasampung bahagi' ay nangangahulugang ikasampu ng isang epa, o isang omer. Naglalaan ito ng saligan upang ang Hebreong 'ikasampung bahagi' ay isalin bilang "ikasampu ng isang epa."—Bil 15:4, *AT, NW, Ro, JP.*

OMRI.

1. Ikalimang nakatala sa siyam na mga anak o mga inapo ni Beker, isang anak ni Benjamin.—1Cr 7:6, 8.

2. Prinsipe ng tribo ni Isacar noong panahon ng paghahari ni David; anak ni Miguel.—1Cr 27:18, 22.

3. Ikaanim na hari ng hilagang sampung-tribong kaharian ng Israel. Walang anumang nakaulat tungkol sa pinagmulang angkan ni Omri, kahit ang pangalan ng kaniyang ama o tribo. Si Omri ang pinagmulan ng ikatlong dinastiya ng Israel (yaong kina Jeroboam at Baasa ang nauna), anupat ang kaniyang anak na si Ahab at mga apong sina Ahazias at Jehoram ang humalili sa kaniya, at ang apat na ito sa kabuuan ay umabot nang mga 46 na taon (mga 951-905 B.C.E.) sa trono. Ang apo sa tuhod ni Omri na si Athalia ay namahala nang anim na taon sa trono ng Juda. (2Ha 8:26; 11:1-3; 2Cr 22:2) Si Jehu, na lumipol sa sambahayan ni Ahab at nagtatag ng sumunod na dinastiya ng Israel, ay tinatawag na isang "anak [samakatuwid nga, kahalili] ni Omri" sa Black Obelisk ni Salmaneser III. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 281) Sa katunayan, patuloy na tinawag ng mga Asiryano ang Israel bilang "ang lupain ni Omri" at ang mga hari ng Israel bilang "ang sambahayan ni Omri" sa loob ng mahabang panahon kahit tumigil na ang pamamahala ng kaniyang mga inapo—isang parangal sa kaniyang kapangyarihan.

Si Omri ay umupo sa trono, hindi sa pamamagitan ng pagmamana, kundi sa pamamagitan ng tabak. Siya ang pinuno ng hukbo ng Israel sa ilalim ni Haring Elah (at marahil sa ilalim ng hinalinhan niyang si Baasa) nang pabagsakin ni Zimri, pinuno ng kalahati ng mga karo, si Elah, anupat kinuha ang pagkahari para sa kaniyang sarili at nilipol ang sambahayan at mga kaibigan ni Baasa. Nang maiulat ito sa hukbong Israelita, na nagkakampo noon laban sa mga Filisteo sa Gibeton, ginawa ng "buong Israel," walang alinlangang ang mga ulo ng mga tribo "sa kampo," na maging kanilang hari si Omri. Kaagad silang umalis sa Gibeton at dumaluhong sa Tirza na kabisera ni Zimri. Palibhasa'y nakikita ang kawalang-pag-asa ng kaniyang ipinakikipaglaban, sinunog ni Zimri ang bahay ng hari habang nasa loob siya, anupat buong-saklap na winakasan ang kaniyang pitong-araw na pamamahala.—1Ha 16:8-20.

Ngunit isang bagong karibal ni Omri ang lumitaw —si Tibni na anak ni Ginat. Ang taong-bayan ay nanatiling nahahati sa loob ng mga apat na taon,

anupat nang panahong iyon ay ipinapalagay na nagngalit ang digmaang sibil hanggang sa talunin ng mga tagasuporta ni Omri yaong kay Tibni, anupat naitatag ang di-matututulang pamamahala para kay Omri. Namatay si Zimri noong ika-27 taon ni Haring Asa ng Juda (mga 951 B.C.E.). (1Ha 16:15-18) Nang dakong huli, noong ika-31 taon ni Asa (mga 947 B.C.E.), namatay si Tibni sa isang paraang di-binanggit, anupat iniwan kay Omri ang mga walong taon ng nagsosolong pamamahala.—1Ha 16:21-23, 29; tingnan ang KRONOLOHIYA.

Ang "kalakasan" ay iniuukol kay Haring Omri. (1Ha 16:27) Ayon sa taludtod 4 hanggang 8 ng Batong Moabita, sinakop ni Omri ang Moab, anupat ang panunupil ay ipinagpatuloy ni Ahab. (2Ha 3:4) Noong kalagitnaan ng kaniyang paghahari, may-katalinuhang inilayo ni Omri ang kaniyang kabisera mula sa Tirza, na napansin niyang napakadaling bihagin. Binili niya ang bundok na pag-aari ni Semer, na angkop na angkop para pagkutaan, at doon ay nagtayo siya ng isang bagong lunsod, ang Samaria, na may kakayahang makatagal sa mahahabang pagkubkob. (1Ha 16:23, 24) Tinatawag din siya sa mga inskripsiyong *cuneiform* bilang tagapagtatag nito, at ito rin ang naging kaniyang dakong libingan. (1Ha 16:28) Noong panahon ng kaniyang paghahari, dumanas si Omri ng iba't ibang kabiguan, gaya ng pangangailangang isuko ang ilang lunsod sa hari ng Sirya (1Ha 20:34) at magbayad ng tributo sa Asirya, anupat siya ang unang Israelitang hari na gumawa nito.

May kaugnayan sa relihiyon, ipinagpatuloy ni Omri ang pabulusok na kalagayan ng hilagang kaharian; ipinagpatuloy niya ang idolatriya ni Jeroboam; sa katunayan, 'patuloy niyang ginawa ang masama sa paningin ni Jehova at gumawa ng mas masama kaysa sa lahat ng nauna sa kaniya.' (1Ha 16:25, 26) Pagkalipas ng mga 200 taon, sa pamamagitan ni Mikas, hinatulan ni Jehova ang Israel dahil sa pagsunod sa "mga batas ni Omri."—Mik 6:16.

4. Isang Judahita na ang inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. —1Cr 9:3, 4.

ON. Pangalan ng isang tao at ng isang lugar.

1. [Kakayahang Magkaanak; Dinamikong Lakas]. Isang anak ni Peleth; isang pangunahing lalaki na mula sa tribo ni Ruben. (Bil 16:1) Kabilang siya sa mga nagprotesta laban kina Moises at Aaron, ngunit ang pangalan niya ay hindi lumilitaw na kabilang sa mga rebelde sa kanilang mga talumpati kay Moises noong dakong huli o nang parusahan sila ni Jehova ng pagkalipol. (Bil 16:2, 3, 12-14, 23-35) Ito ay maaaring dahil napakaliit ng bahaging ginampanan niya sa paghihimagsik, o maaaring ipinahihiwatig pa nga nito na humiwalay siya roon pagkatapos ng unang pagsaway ni Moises sa mga nagsabuwatan.

2. Isang sinauna at kilalang lunsod sa Ehipto, na di-kalayuan sa HS ng Cairo, sa S pampang ng Nilo at malapit sa dako kung saan nagsasanga ang ilog at nagsisimula ang rehiyon ng Delta. Sa mga rekord ng Ehipto, ang pangalan ng lunsod ay nakasulat bilang *Junu,* samantalang sa mga Asiro-Babilonyong rekord ay binabanggit ito bilang *Ana* o *Unu.* Ipinapalagay na ang Ehipsiyong pangalan ay nangangahulugang "Lunsod ng Haligi," marahil ay tumutukoy sa mga obelisko (matataas at papakitid na mga poste na ang patulis na dulo ay hugis-piramide) na dahil sa mga ito ay napabantog ang lunsod; o ang pangalan ay maaaring tumutukoy sa sagradong bato (tinatawag na *benben*) na kaugnay sa pagsamba sa diyos-araw na si Ra (Re). Tinawag ng mga Griego ang lunsod na ito na Heliopolis, nangangahulugang "Lunsod ng Araw," dahil ito ang pangunahing sentro noon ng Ehipsiyong pagsamba sa araw.

Ang On ay unang lumilitaw sa rekord ng Bibliya bilang ang lunsod ng saserdoteng si Potipera, na ang anak na si Asenat ay ibinigay kay Jose bilang asawa nito. (Gen 41:45, 50) Kalakip sa mismong pangalang Potipe*ra* ang pangalan ni Ra na diyos-araw.

Sa paglipas ng panahon, ang pagkasaserdote ng On ay naging napakayaman, anupat naging karibal ng pagkasaserdote ng Memfis sa bagay na ito at nahigitan lamang ng pagkasaserdote ng Thebes (No-amon sa Bibliya). Kaugnay ng templo nito para sa araw, isang paaralan ang pinangasiwaan para sa pagsasanay ng mga saserdote at para sa pagtuturo ng medisina. Ang mga Griegong pilosopo at mga iskolar ay pumaparoon upang mag-aral ng makasaserdoteng teolohiya, at ang On ay napabantog bilang ang sentro ng karunungang Ehipsiyo.

Inihula ng propetang si Jeremias na dadaluhungin ni Haring Nabucodonosor ang Ehipto at "pagdudurug-durugin niya ang mga haligi ng Bet-semes, na nasa lupain ng Ehipto." (Jer 43:10-13) Ang Bet-semes ay waring katumbas ng pangalang Griego na Heliopolis at nangangahulugang "Bahay ng Araw." Kaya malamang na ang tinutukoy rito ay ang lunsod ng On, at "ang mga haligi" na dudurugin ay maaaring tumutukoy sa maraming obelisko sa palibot ng templo ng araw.

Ang hula ni Ezekiel ay may gayunding babala. (Eze 30:10, 17) Dito ang paglalagay ng tuldok-patinig sa pangalang Hebreo ay naiiba roon sa nasa Genesis anupat ang pangalan ay literal na Aven (sa Heb., *'a'wen*). Iminumungkahi ng ilang iskolar na ginawa ito bilang pagbibigay ng ikalawang kahulugan, yamang ang Aven ay nangangahulugang "Pa-

nanakit; Bagay na Nakasasakit," at ang On ay isang sentro ng idolatriya.

Maaaring ito rin ang kaso sa Isaias 19:18, kung saan ang tekstong Masoretiko ay tumutukoy sa isa sa "limang lunsod sa lupain ng Ehipto na nagsasalita ng wika ng Canaan at nanunumpa kay Jehova" bilang "Ang Lunsod ng Pagkagiba [sa Heb., *'Ir ha-He'res*]." Sa Dead Sea Scroll of Isaiah ay *'Ir ha-Che'res,* nangangahulugang "Lunsod ng Araw," sa gayon ay tumutukoy sa On (Heliopolis). Dito muli ay maaaring may sinasadyang pagbibigay ng ikalawang kahulugan, anupat ang *He'res* (pagkagiba) ay ipinalit sa *Che'res* (isa pang salitang Hebreo para sa "araw" na hindi gaanong ginagamit kaysa sa *she'mesh*) dahil sa intensiyon ni Jehova na wasakin ang idolatrosong lunsod ng On. Ang pakahulugan sa bahaging ito ng bersikulo na masusumpungan sa mga Aramaikong Targum ay kababasahan: "(Lunsod ng) Bahay ng Araw, na wawasakin."

Maliban pa sa inihulang mapangwasak na pagsalakay ni Nabucodonosor, ang On (Heliopolis) ay maliwanag na dumanas ng higit pang dagok nang lupigin ni Cambyses II ang Ehipto (ayon kay Strabo, isang Griegong heograpo na nabuhay malapit sa pasimula ng Karaniwang Panahon). (*Geography,* 17, I, 27) Noong panahon ni Strabo, naiwala na ng Heliopolis ang importansiya nito at hindi na tinatahanan ang ilang bahagi nito. Sa ngayon, isang nayong tinatawag na Al-Matariya ang nasa sinaunang lokasyon, at ang tanging nalalabi sa dating karilagan ng lugar na iyon ay isang obelisko na yari sa pulang granito na mula pa noong paghahari ni Sesostris I. Ang ibang mga obelisko mula sa Heliopolis ay makikita ngayon sa New York, London, at Roma.

ONAM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kakayahang magkaanak; dinamikong lakas"].

1. Huli sa limang nakatalang anak ng Horitang shik na si Sobal, at apo ng ninuno ng mga Horita na si Seir.—Gen 36:20, 21, 23; 1Cr 1:40.

2. Isang anak ni Jerameel at kawing sa talaangkanan ng Jerameelita sa tribo ni Juda; ang pangalan ng kaniyang ina ay Atara.—1Cr 2:26, 28.

ONAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kakayahang magkaanak; dinamikong lakas"]. Isang anak ni Juda, ang kaniyang ikalawang anak sa Canaanitang anak na babae ni Shua. (Gen 38:2-4; 1Cr 2:3) Matapos patayin ni Jehova ang walang-anak at nakatatandang kapatid ni Onan na si Er dahil sa paggawa ng masama, sinabihan ni Juda si Onan na tuparin sa balo ni Er na si Tamar ang pag-aasawa bilang bayaw. Kung magkakaanak sila ng isang lalaki, hindi ito pagmumulan ng pamilya ni Onan, at ang mana ng panganay ay magiging pag-aari nito bilang tagapagmana ni Er; samantalang kung hindi magkakaroon ng tagapagmana, kay Onan mapupunta ang mana. Nang sipingan ni Onan si Tamar, "pinatapon niya ang kaniyang semilya sa lupa" sa halip na ibigay ito kay Tamar. Hindi masturbasyon ang ginawa ni Onan, sapagkat sinasabi ng ulat na "nang sipingan niya ang asawa ng kaniyang kapatid" ay pinatapon niya ang kaniyang semilya. Maliwanag na ito'y isang kaso ng "coitus interruptus," anupat sinadya ni Onan na huwag ipasok sa sangkap ni Tamar ang semilya na lumabas sa kaniya. Dahil sa pagsuway niya sa kaniyang ama, sa kaniyang kaimbutan, at sa kaniyang pagkakasala laban sa kaayusan ng Diyos sa pag-aasawa, hindi dahil sa pag-aabuso sa sarili, si Onan, na wala ring anak, ay pinatay ni Jehova.—Gen 38:6-10; 46:12; Bil 26:19.

ONESIFORO [Tagapagdala ng Pakinabang]. Isang Kristiyano na tinukoy sa ikalawang liham ni Pablo kay Timoteo. (2Ti 4:19) Kabaligtaran ng ibang mga nasa distrito ng Asia na tumalikod kay Pablo, si Onesiforo ay nanatiling isang matapat na tagasuporta at, noong siya'y nasa Roma, masikap niyang hinanap si Pablo sa kabila ng panganib na idudulot nito sa kaniya. Hindi niya ikinahiya ang mga gapos ng bilangguan ni Pablo kundi nag-ukol siya ng mabuting paglilingkod sa apostol, gaya ng ginawa niya sa Efeso. Lubhang pinahalagahan ni Pablo ang pagkamatapat na ito at ipinanalangin niya na si Onesiforo at ang sambahayan nito ay tumanggap ng awa ni Jehova.—2Ti 1:15-18.

Ang bagay na ang sambahayan ni Onesiforo ang pinadalhan ni Pablo ng mga pagbati sa halip na si Onesiforo mismo (2Ti 4:19) ay hindi naman nangangahulugan na siya ay patay na, bagaman maaaring posible iyon. Marahil ay wala lamang siya noon sa piling ng kaniyang pamilya o maaaring kasama na siya sa panlahatang pagbati na ipinadala sa kaniyang sambahayan ng mga mananampalataya.

ONESIMO [Kapaki-pakinabang]. Isang takas na alipin na tinulungan ni Pablo na maging isang Kristiyano. Si Onesimo ay lingkod ni Filemon, isang Kristiyanong taga-Colosas, ngunit tumakas siya mula sa Colosas patungong Roma. Maaari pa ngang ninakawan muna niya ang kaniyang panginoon upang makapaglakbay. (Col 4:9; Flm 18) Malaki ang posibilidad na nakilala niya si Pablo o nabalitaan man lamang ang tungkol dito sa pamamagitan ni Filemon; sapagkat, bagaman hindi espesipikong binabanggit na dumalaw si Pablo sa Colosas noong mga paglalakbay nito bilang misyonero, naglakbay naman si Pablo sa kalakhang lugar na iyon at kilala

niya si Filemon. (Gaw 18:22, 23; Flm 5, 19, 22) Anuman ang naging kalagayan, sa isang paraang dibinanggit, si Onesimo ay nakasama ni Pablo sa Roma at di-nagtagal ay naging isang Kristiyano. (Flm 10) Ibang-iba kung ihahambing sa dati niyang kawalang-silbi kay Filemon bilang alipin, ngayon ay naging lubha siyang kapaki-pakinabang kay Pablo bilang isang ministro, isang "tapat at minamahal na kapatid" na tinatawag ni Pablo na "ang aking sariling magiliw na pagmamahal."—Col 4:9; Flm 11, 12.

Magkagayunman, si Onesimo ay isa pa ring takas na alipin, at dahil sa kaayusang panlipunan nang panahong iyon ay kailangan siyang pabalikin ni Pablo sa may-ari sa kaniya, bagaman bantulot itong gawin iyon sapagkat siya ay naging isang napakahusay na kasamahan. Gayunman, hindi maaaring pilitin ng apostol si Onesimo na bumalik, kaya iyon ay nakasalalay at bunga ng sariling pagkukusang-loob ni Onesimo na umalis. Nang isugo si Onesimo, isinaayos ni Pablo na samahan ito ni Tiquico at na dalhin ng dalawang ito sa Colosas ang isang liham at isang ulat. (Col 4:7-9) Karagdagan pa, ibinigay ni Pablo kay Onesimo ang liham niya kay Filemon, bagaman matagal nang nakabilanggo si Pablo nang asahan niyang mapalalaya siya at asaming makadadalaw siya kay Filemon nang personal. (Flm 22) Ang huling liham na ito ay maituturing na liham ng muling pagpapakilala at rekomendasyon para kay Onesimo, kung saan tiniyak ni Pablo kay Filemon ang mabuting ministeryong Kristiyano at bagong personalidad ni Onesimo, at kung saan nakiusap siya na ang muling pagkikita nila ay maging tulad sana niyaong sa dalawang Kristiyano sa halip na yaong sa isang alipin at sa panginoon nito. Hiniling ni Pablo na ang anumang di-pa-nababayarang pagkakautang ni Onesimo kay Filemon ay singilin sa apostol. (Flm 12-22) Samantala, sa liham sa mga taga-Colosas na dala nina Onesimo at Tiquico, tinalakay ni Pablo ang mga simulaing Kristiyano na umuugit sa kaugnayan ng alipin at panginoon.—Col 3:22–4:1.

ONICA. Isang sangkap ng insenso na pantanging itinalaga para gamitin sa santuwaryo. (Exo 30:34-37) Naniniwala ang ilan na maaaring ang onica ay kinukuha sa nagsasarang *shell* ng ilang uri ng kabibi. Gayunman, yamang ang sangkap na ito ay ginagamit sa sagradong layunin, ipinapalagay ng iba na ito'y mula sa halaman sa halip na sa isang maruming hayop.

ONIX. Isang batong hiyas na di-gaanong mamahalin, isang matigas na uri ng agata; ang terminong ito ay kumakapit din sa guhit-guhit na calcedonia. Ang onix ay may mapuputing suson na kasalitan ng itim, kayumanggi, pula, abuhin, o berde. Maliwanag na ang mapusyaw na kulay na likha ng kombinasyon ng mapupulang suson na nababanaag sa mapuputing suson ng batong ito ay nagpaalaala sa mga Griego tungkol sa kuko ng daliri, na sa Griego ay *o′nyx.* Mula pa noong unang mga panahon, ang onix ay pinakamimithi na bilang mga palamuti, mga singsing, at mga abaloryo. Dahil sa mga suson nito na may iba't ibang kulay, naging napakapopular nito sa paglilok ng mga kameo.

Ang "lupain ng Havila" ay prominente bilang isang lugar na pinagkukunan ng onix noong sinaunang mga panahon ng Bibliya. (Gen 2:11, 12) Ang mga batong onix ay kabilang sa mahahalagang bagay na iniabuloy para sa paggawa ng mga bagay na may kaugnayan sa tabernakulo ng Israel. (Exo 25:1-3, 7) "Ang mga pangalan ng mga anak ni Israel . . . ayon sa pagkakasunud-sunod ng kanilang kapanganakan" ay nakalilok sa dalawang batong onix (anim na pangalan sa bawat bato) na nakalagay sa ibabaw ng mga dugtungang pambalikat ng epod ng mataas na saserdote "bilang mga batong pang-alaala para sa mga anak ni Israel." Sa isa pang batong onix ay inililok ang pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel at inilagay iyon sa panggitnang posisyon ng ikaapat na hanay ng mga bato sa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote.—Exo 28:9-12, 15-21; 35:5, 9, 27; 39:6-14.

Nang maglaon, personal na inihanda ni David ang maraming mahahalagang bagay, kabilang na rito ang mga batong onix, para sa pagtatayo ng templo sa Jerusalem. (1Cr 29:2) Kabilang din ang onix sa mahahalagang bato na nagsisilbing makasagisag na "pananamit" ng "hari ng Tiro" sa panambitang iniulat ni Ezekiel. (Eze 28:12, 13) Bilang pagkilala sa kahalagahan ng karunungan, sinabi ni Job na ang "pambihirang batong onix" at ang iba pang mahahalagang bagay ay hindi maipambibili ng walang-kasinghalagang makadiyos na karunungan.—Job 28:12, 16.

ONO. Isang lunsod na maliwanag na itinayo ng Benjamitang si Semed na "anak" ni Elpaal. (1Cr 8:1, 12) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang Ono ay muling tinirahan ng mga Benjamita. (Ezr 2:1, 33; Ne 7:6, 37; 11:31, 35) Ipinapalagay na ang Kafr ʽAna (Ono), na mga 11 km (7 mi) sa STS ng Jope, ang sinaunang lokasyon na ito. Ilang kilometro lamang ang layo ng lokasyong ito mula sa iminumungkahing mga lugar ng sinaunang Lod at Hadid. Posibleng ang "kapatagang libis ng Ono" (Ne 6:2) ay tumutukoy sa malawak na libis na kinaroroonan ng Kafr ʽAna. Ang "kapatagang libis" na ito ay iniuugnay rin sa "libis ng mga bihasang manggagawa [*geh ha·chara·shim′*]." (Ne 11:35) Ngunit ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Hebreong *geh ha·chara·shim′* ay tumutukoy sa ibang lokasyon at

tinutumbasan nila ito ng transliterasyong "Ge-harasim" bilang isang pangalang pantangi.—*JP;* ihambing ang 1Cr 4:14.

OPEL [Gulod [samakatuwid nga, umbok, pamimintog, usli, kataasan]]. Ang terminong Hebreo na *'O'phel* ay ginamit sa dalawang paraan. Karaniwan na, ito'y ginagamit may kaugnayan sa topograpiya at tumutukoy sa isang prominenteng burol o lungos. Ang isang anyo ng terminong ito ay ginagamit din para sa pamimintog o pag-umbok ng mga ugat sa katawan na kilala bilang almoranas.—Deu 28:27; 1Sa 5:6, 9, 12; 6:4, 5.

Isang burol o mataas na lugar sa Jerusalem o malapit dito ang tinawag na *ha·'O'phel,* o Opel. Batay sa mga pahiwatig sa Kasulatan at mga komento ni Josephus, ipinapalagay na ang Opel ay nasa TS sulok ng Moria. (2Cr 27:3; 33:14; Ne 3:26, 27; 11:21) Noong unang siglo C.E., ayon kay Josephus, ang Opel ay nasa isang lugar kung saan ang silanganing pader ay "karugtong ng silanganing portiko ng templo." (*The Jewish War,* V, 145 [iv, 2]) Maliwanag na ang Opel ay ang nakaumbok na lupain na bumabagtas pasilangan mula sa TS sulok ng burol ng templo ng Jerusalem.

Dahil sa pader at mataas na lokasyon nito sa Libis ng Kidron, nagkaroon ng malakas na depensa ang Opel. Gayunman, inihula ni Isaias na ang "Opel," lumilitaw na yaong nasa Jerusalem, ay magiging isang "hantad na parang."—Isa 32:14; ihambing ang pagtukoy sa tore at "gulod" (*'O'phel*) sa Mik 4:8.

Naniniwala ang mga iskolar na ang terminong *'O'phel* sa 2 Hari 5:24 ay tumutukoy sa isang prominenteng burol o nakukutaang lugar sa kapaligiran ng Samaria kung saan kinuha ng tagapaglingkod ni Eliseo na si Gehazi ang mga kayamanang tinanggap niya mula kay Naaman. Ipinahihiwatig nito na ang salitang ito'y ginamit para sa iba pang mga gulod at hindi lamang sa gulod na nasa Jerusalem.

OPIR.

1. Isang inapo ni Sem sa pamamagitan nina Arpacsad, Shela, Eber, at Joktan; ang ika-11 sa 13 anak na lalaki ni Joktan. (Gen 10:22-29; 1Cr 1:17-23) Malamang na ipinanganak si Opir mga 200 taon bago ang panahon ni Abraham, na isang inapo ni Peleg na kaniyang tiyo sa panig ng ama. (Gen 10:25; 11:18-26) Gaya ng kaniyang mga kapatid, lumilitaw na si Opir din ay ulo ng isa sa mga tribong Semita na ibinilang na kasama ng mga inapo ni Noe "ayon sa kanilang mga pamilya, ayon sa kanilang mga wika, sa kanilang mga lupain, ayon sa kanilang mga bansa." (Gen 10:31, 32) Tingnan ang Blg. 2 para sa posibleng mga lokasyon ng lupain ng Opir kung saan namayan ang tribong ito.

2. Isang lugar na kilaláng pinagmumulan ng maraming ginto na may napakataas na uri. Kaya noong panahon ni Job (mga 1600 B.C.E.), ang 'mahalagang inambato sa alabok' at "dalisay na ginto" ay binanggit kasama ng "ginto ng Opir." (Job 22:24; 28:15, 16) Inilalarawan ng Awit 45:9 ang malareynang abay na nagagayakan ng mahalagang ginto ng Opir, at sa Isaias 13:11, 12, sa kapahayagan laban sa Babilonya, ang pagiging pambihira ng gintong Opir ay ginagamit upang sumagisag sa pagkaunti ng mapaniil na mga tao sa Babilonya pagkatapos ng pagbagsak nito.

Nag-abuloy si David ng 3,000 talento na ginto mula sa Opir para sa pagtatayo ng templo, ginto na nagkakahalaga ng $1,156,050,000. (1Cr 29:1, 2, 4) Nang maglaon, ang pangkat ng mga barkong pangkalakal ng anak ni David na si Solomon ay regular na nagdadala mula sa Opir ng 420 talento na ginto. (1Ha 9:26-28) Ang katulad na ulat sa 2 Cronica 8:18 ay kababasahan ng 450 talento. Sinasabi ng ilang iskolar na ang pagkakaibang ito ay dahil sa paggamit ng mga titik ng alpabeto para sa mga numero, anupat maaaring naipagkamali ng isang sinaunang tagakopya ang Hebreong pamilang na titik na *nun* (נ), kumakatawan sa 50, sa titik na *kap* (כ), tumutukoy sa 20, o ang kabaligtaran nito. Gayunman, ipinakikita ng katibayan na lahat ng numero sa Hebreong Kasulatan ay isinusulat nang buo, sa halip na katawanin ng mga titik. Samakatuwid, ang mas malamang na paliwanag ay na parehong tama ang dalawang numero at na ang kabuuang halagang dinala ay 450 talento, na dito ay 420 ang pinakagakansiya.

Noong 1946, bilang patotoo sa mga ulat na ito sa Bibliya tungkol sa pag-angkat ng ginto mula sa Opir, isang piraso ng palayok ang nahukay sa HS ng Tel Aviv-Yafo. Doon ay may inskripsiyon na kababasahan ng "gintong Opir patungo sa *bet horon,* tatlumpung siklo."—*Journal of Near Eastern Studies,* 1951, Tomo X, p. 265, 266.

Bukod sa ito'y pinagkukunan ng napakaraming ginto, ang lupain ng Opir ay pinagmumulan din ng mga puno ng "algum" at mahahalagang bato na inaangkat ni Solomon. (1Ha 10:11; 2Cr 9:10) Gayunman, pagkaraan ng isang daang taon, nang tangkain ni Haring Jehosapat na magpadala ng isang ekspedisyon sa lupaing iyon, humantong ito sa kasakunaan, anupat ang kaniyang "mga barkong Tarsis" ay nagiba sa Ezion-geber sa bukana ng Gulpo ng 'Aqaba.—1Ha 22:48; tingnan ang TARSIS Blg. 4.

Lokasyon. Hindi matiyak sa ngayon ang eksaktong lokasyon ng Opir. Sa mga lugar na iminumungkahi, tatlo ang partikular na pinapaboran: ang India, ang Arabia, at ang HS Aprika—na pawang

mararating ng pangkat ng mga barko na naglalayag mula sa Ezion-geber sa bukana ng silanganing sanga ng Dagat na Pula. May kinalaman sa India, lahat ng produktong iniuwi ng mga barko nina Solomon at Hiram ay makukuha roon. Nagbigay rin ng katibayan si Josephus, si Jerome, at ang *Septuagint* na ang Opir ay nasa India. Sa kabilang dako, yaong mga naniniwala na ang Opir ay nasa rehiyon ng HS Aprika sa kapaligiran ng Somalia, sa ibabang dulo ng Dagat na Pula, ay nagsasabi na mas malapit ito kaysa sa India upang pagkunan ng lahat ng bagay na inangkat.

Gayunman, waring mas malamang na ang Opir ay isang rehiyon sa TK Arabia sa kapaligiran ng Yemen. Ang katibayang inihaharap para sa pangmalas na ito ay salig sa palagay na ang mga inapo ng anak ni Joktan na si Opir ay namayan sa Peninsula ng Arabia kasama ng mga tribong kapatid nito gaya ng mga inapo ni Sheba at ni Havila. (Gen 10:28, 29) Ang ulat ng pagdalaw ng reyna ng Sheba (na malamang na nagmula sa timugang Arabia) ay nasa pagitan ng dalawang pagbanggit sa pakikipagkalakalan ni Solomon sa Opir.—1Ha 9:26–10:11.

OPISYAL NA KASUUTAN. Inilalarawan ng salitang Hebreo na *'ad·de'reth* ang isang bagay na "maringal" (Eze 17:8; Zac 11:3) at, sa mga pagtukoy nito sa isang kasuutan, maliwanag na ang tinutukoy nito ay isang malapad na balabal o mahabang damit, marahil ay ipinapatong sa mga balikat at gawa sa mga balat o sa telang hinabi mula sa balahibo o lana.

Ang katibayan na isang mabalahibong kasuutan ang inilalarawan ng terminong ito ay makikita sa paglalarawan sa panganay ni Isaac na si Esau. Noong kapanganakan niya, siya ay "lumabas na mapula ang buong katawan tulad ng opisyal na kasuutang balahibo; kaya tinawag nilang Esau ang pangalan nito." (Gen 25:25) Malamang na ang pagkakahawig niya sa isang opisyal na kasuutan ay hindi dahil sa kaniyang mamula-mulang kulay kundi dahil sa pagiging mabalahibo niya.

Bilang salin ng *'ad·de'reth,* para sa opisyal na kasuutang ginamit nina Elias at Eliseo, ginamit ng *Septuagint* ang salitang Griego na *me·lo·te'* (nangangahulugang balat ng tupa o anumang magaspang at tulad-lanang balat). (1Ha 19:13) Ipinahihiwatig nito na ang kasuutang iyon ay gawa sa mga balat na hindi inalisan ng balahibo, katulad ng kagayakang isinusuot ng ilang Bedouin. Ang damit ng gayong mga propeta ni Jehova ang maaaring tinutukoy ni Pablo nang ilarawan niya ang pinag-usig na mga lingkod ng Diyos bilang "nagpagala-gala na nakabalat-tupa, na nakabalat-kambing." (Heb 11:37) Nagsuot si Juan na Tagapagbautismo ng damit na yari sa balahibo ng kamelyo, bagaman hindi binanggit na iyon ang kaniyang opisyal na kasuutan bilang isang propeta.—Mar 1:6.

Anuman ang disenyo ng mga ito, waring ang mga opisyal na kasuutang ito na yari sa balahibo ang naging pagkakakilanlan ng ilang propeta. Nang marinig ni Haring Ahazias ang paglalarawan sa "isang lalaki na may kasuutang balahibo, na may sinturong katad na nakabigkis sa kaniyang mga balakang," kaagad niyang nakilala na iyon ang propetang si Elias. (2Ha 1:8) Ang opisyal na kasuutang ito ang nagsilbing pamahid na instrumento na inihagis kay Eliseo nang 'tawagin' siya upang iwan ang araro at sumunod kay Elias. (1Ha 19:19-21) Nang maglaon, noong pumailanlang si Elias sa buhawi, iniwan niya ang kasuutang ito para sa kaniyang kahalili, anupat di-kalaunan ay ginamit nito ang kasuutan upang hatiin ang Ilog Jordan, gaya ng ginawa ng kaniyang panginoon. (2Ha 2:3, 8, 13, 14) Lumilitaw na kung minsan ay nagsusuot ang mga bulaang propeta ng kahawig na mga kasuutang yari sa balahibo upang linlangin ang mga tao para tanggapin sila ng mga ito bilang kinikilalang mga propeta ni Jehova, sa gayon ay nagiging waring higit na kapani-paniwala ang kanilang mga mensahe.—Zac 13:4.

Ang terminong *'ad·de'reth* ay ginamit din upang tumukoy sa mamahalin at maharlikang mga kasuutan, tulad niyaong ninakaw ni Acan, "isang opisyal na kasuutan mula sa Sinar, isa nga na maganda." (Jos 7:21, 24) Kilala ang sinaunang Babilonya, o Sinar, sa magaganda at mahahabang damit nito. Ang hari ng Nineve ay "naghubad ng kaniyang opisyal na kasuutan," walang alinlangan na isang marangya at mahabang damit, at nagdamit ng telang-sako upang ipakita ang kaniyang pagsisisi.—Jon 3:6.

OPISYAL NG HUKBO. Ang pananalitang ito ay isinalin mula sa mga terminong Griego na *he·ka·ton·tar'khes* (o *he·ka·ton'tar·khos*) at *ken·ty·ri'on,* at tumutukoy sa isang opisyal na namamahala sa isang daang kawal, o isang senturyon. Gaano man kalaki ang hukbong Romano, lagi itong nahahati sa 60 *century,* na bawat isa ay pinamamahalaan ng isang senturyon. Kung ang bilang ng hukbo ay bumaba pa sa 6,000, ang isang ikaanimnapung bahagi nito, kahit mababa pa sa 100, ay nasa ilalim pa rin ng isang senturyon. Ang mga opisyal na ito ng hukbo ay hinihirang ng mga *tribune* at inaaprubahan ng nakatataas na mga awtoridad sa pamahalaan. Ang posisyon ng senturyon ang pinakamataas na ranggo na maaaring marating ng isang karaniwang kawal, bagaman mayroon pang mga oportunidad para sa pagsulong sa loob mismo ng ranggo ng mga senturyon.

Ang mga senturyon ay mga lalaking nangunguna sa hukbo at gumaganap ng napakahalagang tungkulin. Bagaman nasa ilalim sila ng awtoridad

ng mga *tribune* at pananagutan nilang sundin ang utos ng mga ito, ang opisyal ng hukbo ang tunay at tuwirang pinuno ng mga kawal. Sinasanay niya ang mga kawal; gumagawa siyang kasama nila; iniinspeksiyon niya ang kanilang mga sandata, mga suplay, at pagkain; at kinokontrol niya ang kanilang paggawi. Siya ang tagadisiplina na nangangasiwa sa mga panghahagupit at sa paglalapat ng kaparusahang kamatayan at ang nagbibigay ng awtorisasyon sa pagpaparusa sa kaniyang mga sundalo. Sa kalakhang bahagi, ang pagiging handa at epektibo ng hukbong Romano ay higit na nakadepende sa mga senturyon kaysa kaninupaman; sa pangkalahatan, sila ang pinakamakaranasan at pinakamahahalagang lalaki sa hukbong Romano.—Tingnan ang HUKBO, I.

May binabanggit na mga opisyal ng hukbo sa ilang salaysay ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang opisyal ng hukbo mula sa Capernaum na humiling na gamitin ni Jesus ang kapangyarihan nito upang pagalingin ang kaniyang alipin ay pinapurihan ng Panginoon dahil sa kaniyang malaking pananampalataya. (Mat 8:5-13) Ang pananalita ng mga Judio na "Iniibig niya ang ating bansa at siya mismo ang nagtayo ng sinagoga para sa atin"; ang pagkilala ng senturyon na "Hindi ako karapat-dapat upang papasukin ka sa ilalim ng aking bubong"; at ang komento ni Jesus na "Kahit sa Israel ay hindi ako nakasumpong ng ganito kalaking pananampalataya," ay pawang nagpapahiwatig na ang opisyal ng hukbo ay isang Gentil. Higit pa itong kahanga-hanga kung isa siyang Romano, sapagkat hindi kilala ang mga Romano sa pagiging mahabagin sa kanilang mga alipin.—Luc 7:1-9.

Isang opisyal ng hukbo ang nangasiwa sa apat na kawal na pumatay kay Jesus. (Ju 19:23) Malamang na naroroon ang senturyong ito nang pag-usapan sa harap ni Pilato ang pag-aangkin ni Jesus na siya'y Anak ng Diyos. (Ju 19:7) Palibhasa'y napagmasdan ang paglilitis na iyon at ang iba pang mga pangyayari noong panahon ng pagbabayubay, pati ang makahimalang penomeno na kasabay ng kamatayan ni Jesus, "ang opisyal ng hukbo ay nagsimulang lumuwalhati sa Diyos," na sinasabi, "Tunay ngang ang taong ito ay matuwid," "Tiyak na ito ang Anak ng Diyos." (Luc 23:47; Mat 27:54) Walang alinlangang siya ang tinanong ni Pilato kung patay na si Jesus bago nito ibinigay ang katawan ni Jesus upang mailibing.—Mar 15:44, 45.

Si Cornelio, isang senturyon ng pangkat na Italyano at nakahimpil sa Cesarea, ang unang di-tuling Gentil na naging Kristiyano. (Gaw 10:1-48) Ipinahihiwatig ng pagkakaroon niya ng sariling bahay at mga tagapaglingkod na kawal na ang mga opisyal na may ganitong ranggo ay pinahihintulutang manirahan nang hiwalay sa karaniwang mga kawal.—Tingnan ang CORNELIO.

Noong mga 56 C.E, ang mga opisyal ng hukbo na nakahimpil sa Tore ng Antonia, kasama ang kanilang mga kawal at ang kumandante ng militar, ay nagmamadaling bumaba sa karatig na bakuran ng templo upang iligtas si Pablo mula sa mga mang-uumog. (Gaw 21:32) Nang maglaon, naiwasan ni Pablo na mahagupit sa utos ng kumandante ng militar nang sabihin niya sa isang opisyal ng hukbo na naroroon na isa siyang mamamayang Romano. (Gaw 22:25, 26) Nang matuklasan ni Pablo ang isang pakana laban sa kaniyang buhay, tinawag niya ang isang opisyal ng hukbo upang ihatid nito ang kaniyang pamangkin sa kumandante ng militar para sabihin ang impormasyong ito. Dalawang opisyal ng hukbo naman ang inutusang maghanda ng isang hukbong binubuo ng 470 kawal, mangangabayo, at maninibat upang tiyaking ligtas na mailalabas si Pablo mula sa Jerusalem.—Gaw 23:17, 23.

Si Julio, isang opisyal ng hukbo ng pangkat ni Augusto (tingnan ang AUGUSTO, PANGKAT NI), ang nagkaroon ng pananagutang dalhin si Pablo mula sa Cesarea patungong Roma. Pinakitunguhan niya si Pablo nang may kabaitan, bagaman noong una ay ipinagwalang-bahala niya ang payo ng apostol. Gayunman, nang bandang huli ay natutuhan ng senturyong ito na igalang ang opinyon ni Pablo, at naging kasangkapan siya upang mailigtas ang buhay ng apostol.—Gaw 27:1, 6, 11, 31, 43.

OPISYAL NG KORTE. Ang salitang Hebreo na *sa·ris′,* isinaling "opisyal ng korte" (1Ha 22:9), ay maaari ring isalin bilang "bating" (Es 2:3; Isa 56:3) at "opisyal" (Gen 40:2, 7). Sa Genesis 37:36 (*KJ*) ay isinasalin ito bilang "opisyal," at sinasabi sa isang panggilid na nota: "Ngunit hindi lamang sa mga bating tumutukoy ang salitang ito, kundi pati sa mga tagapangasiwa sa sambahayan, mga tauhan sa korte, at mga opisyal." Ang salitang Griego naman na *eu·nou′khos,* isinalin bilang "bating," ay maaaring tumukoy sa isang opisyal ng korte (Gaw 8:27) o sa isang tao na tinanggalan ng kakayahang magkaanak.—Mat 19:12.

Karaniwang ipinapalagay na ang mga opisyal ng korte ay mga lalaking nangangasiwa sa pribadong mga silid ng isang palasyo o mansiyon, gaya ni Blasto, tagapangasiwa sa silid-tulugan ni Haring Herodes. (Gaw 12:20) (Gayunman, ginagamit dito ang pananalitang Griego na *e·pi′ tou koi·to′nos,* isa na "nangangasiwa sa silid-tulugan.") Ngunit lubhang nagkakaiba-iba ang mga tungkulin ng mga opisyal ng korte ng hari. Sina Bigtan at Teres ay mga opisyal ng korte ng Medo-Persia na pinagkakatiwalaang mga lingkod, anupat waring tungkulin

nilang bantayan ang pinto ng pribadong silid ni Haring Ahasuero. (Es 2:21) Ang iba naman ay naglilingkod sa katauhan ng hari. (Es 1:10, 11) May ilang opisyal ng korte na tinutukoy ng Bibliya bilang mga lalaking humahawak ng mga katungkulang militar. (2Ha 25:19) Nang dalhin ni Nabucodonosor sa Babilonya si Haring Jehoiakin at ang ilan sa mga Judio noong 617 B.C.E., isang “pangunahing opisyal ng korte” sa Babilonya ang inatasan niyang maging tagapag-alaga nina Daniel, Hananias, Misael, at Azarias.—Dan 1:3, 7, 11.

Waring hindi lahat ng opisyal ng korte ay bating sa literal na diwa, samakatuwid nga, mga lalaking kinapon. Kadalasan, literal na mga bating ang nangangasiwa sa mga silid ng mga babae, o sa harem ng hari. Ngunit dahil sa uri ng tungkulin ng mga opisyal, gaya ng punong katiwala ng kopa (isang mataas na posisyon) at ng magtitinapay, hindi sila kailangang kapunin para sa katungkulang iyon, bagaman maaaring sila ay mga bating na itinaas sa mga posisyong iyon. (Gen 40:2) Sa korte ni Paraon, ang isang opisyal ng korte at pinuno ng tagapagbantay, si Potipar, ay lalaking may-asawa. (Gen 39:1) Ang “bating” na Etiope na binautismuhan ni Felipe na ebanghelisador ay isang lalaking may kapangyarihan na namamahala sa lahat ng kayamanan ni Reyna Candace. Isa siyang proselita sa relihiyong Judio, isang mananamba ni Jehova, anupat nasa ilalim ng Kautusan. Tiyak na hindi siya literal na bating, sapagkat ang lalaking kinapon ay hindi maaaring pumasok sa kongregasyon ng Israel at tanging mga Judio at mga proselita lamang ang binabautismuhan noon bago ang pagkakumberte ni Cornelio. (Gaw 8:26-38; 10:24, 34, 35, 44-47; Deu 23:1) Tinipon noon ni David ang kaniyang mga opisyal ng korte (na makatuwirang sabihing hindi literal na mga bating dahil sa saloobin ng mga Judio at sa Kautusan), kasama ang mga prinsipe at makapangyarihang mga lalaki, upang ipabatid sa kanila na ang kaniyang anak na si Solomon ang itinalagang magtayo ng templo ni Jehova.—1Cr 28:1-6; tingnan ang KATIWALA; KATIWALA NG KOPA.

OPNI. Isang lunsod ng Benjamin. (Jos 18:21, 24) Karaniwan itong iniuugnay sa Gophna na binanggit ni Josephus (*The Jewish War,* III, 55 [iii, 5]) at itinuturing na ito’y ang makabagong Jifna. Ang lugar na ito ay mga 5 km (3 mi) sa HHK ng Bethel at dahil dito’y waring nasa H ng teritoryo ng mga Benjamita. (Jos 18:11-13) Upang maging wasto ang nabanggit na pag-uugnay, kailangang ipalagay na ang Opni ay isang nakapaloob na Benjamitang lunsod sa Efraim o na ang hangganan ng Benjamin ay umabot hanggang sa gawing hilaga malapit sa Bethel anupat saklaw nito ang iminumungkahing lokasyon ng Opni.

OPRA.

1. [Bata[ng Lalaking Usa]]. Inapo ni Juda sa pamamagitan ni Meonotai.—1Cr 4:1, 14.

[2, 3: posible, Dako ng Alabok]

2. Isang lunsod ng Benjamin. (Jos 18:21, 23) Ang posibleng lokasyon nito ay maaaring matukoy mula sa salaysay ng mga pakikipagsagupaan ng Israel sa mga Filisteo noong panahon ng paghahari ni Saul. Mula sa kanilang kampo sa Micmash, ang mga pangkat ng mga mananamsam na Filisteo ay sumalakay sa tatlong magkakaibang direksiyon. Isang pangkat ang lumiko sa daan na patungo sa Opra. Ang isa naman ay pumunta sa gawing kanluran sa daan na patungong Bet-horon, samantalang ang isa pa ay naglakbay nang pasilangan “sa daan na patungo sa hangganan na nakaharap sa libis ng Zeboim.” Yamang may mga hukbong Israelita na nagkakampo sa Geba sa dakong T ng Micmash, lumilitaw na ang pangkat ng mga Filisteo na naglakbay sa daan na patungo sa Opra ay humayo nang pahilaga. Kaayon nito, maipapalagay na ang Opra ay nasa dakong H ng Micmash.—1Sa 13:16-18.

Kadalasang iniuugnay ng mga iskolar ang Opra sa lunsod na tinatawag na Efraim (2Sa 13:23; Ju 11:54) at Efrain (2Cr 13:19), na ipinapalagay na ang et-Taiyiba (mga 6 na km [3.5 mi] sa SHS ng Bethel).

3. Bayan ni Gideon. Dito siya inatasan ng anghel ni Jehova na iligtas ang Israel mula sa palad ng Midian. (Huk 6:11-32) Pagkatapos niyang magtagumpay laban sa mga hukbo ng kaaway, gumawa si Gideon ng isang epod mula sa iniabuloy na mga samsam at itinanghal niya iyon sa Opra. Nang dakong huli, ang epod na ito’y pinag-ukulan ng idolatrosong pagsamba. (Huk 8:24-27) Pagkamatay ni Gideon at matapos siyang ilibing sa Opra, “pinatay” ng ambisyoso niyang anak na si Abimelec “ang kaniyang mga kapatid . . . pitumpung lalaki, sa ibabaw ng isang bato, ngunit si Jotam na bunsong anak . . . ay natira.” (Huk 8:32; 9:5) Puwera si Abimelec, 70 ang naging anak ni Gideon. (Huk 8:30, 31) Samakatuwid, yamang si Jotam ay hindi napaslang, lumilitaw na 69 na anak lamang ang napatay ni Abimelec sa Opra. Ang mga salita ni Jotam nang maglaon tungkol sa insidenteng ito ay waring tumutukoy lamang sa intensiyon ni Abimelec na patayin ang lahat ng 70 anak. (Huk 9:18) Gayunman, gaya ng sinabi ng isang komentaryong Judio: “Tama pa ring gamitin ang buong bilang at sabihing ‘pitumpu’ ang pinatay.”—*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1950 (Joshua and Judges, p. 234).

Lumilitaw na ang Opra na ito’y nasa K ng Jordan. Ipinapalagay na ito ay ang el-ʽAffuleh (ʽAfula), na mga 45 km (28 mi) sa H ng Sikem.

ORAS. Ang salitang Griego na *ho'ra* (oras) ay ginagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan upang tumukoy sa isang maikling yugto ng panahon; isang takda at tiyak na panahon; o isang bahagi ng isang araw. Sa orihinal na Hebreo, walang masusumpungang termino para sa "oras" [*hour*]. Maaaring hinati-hati ng sinaunang mga Israelita ang isang maghapon sa apat na bahagi. (Ne 9:3) Sa halip na magtalaga ng partikular na mga oras, ginagamit ng Hebreong Kasulatan ang mga pananalitang "umaga," "tanghali," "katanghaliang tapat," at "pagabi na" bilang mga pananda ng panahon kapag nag-uulat ng mga pangyayari. (Gen 24:11; 43:16; Deu 28:29; 1Ha 18:26) Gayundin, marahil ang mas eksaktong mga katawagan na ginagamit nila noon ay ang "pagsikat ng araw" (Huk 9:33), ang "mahanging bahagi ng araw" (Gen 3:8), ang "kainitan ng araw" (Gen 18:1; 1Sa 11:11), at ang "oras ng paglubog ng araw" (Jos 10:27; Lev 22:7). Ang haing Pampaskuwa ay dapat patayin "sa pagitan ng dalawang gabi," na waring tumutukoy sa isang panahon pagkalubog ng araw at bago lubusang dumilim. (Exo 12:6) Sinusuportahan ng ilang iskolar, gayundin ng mga Judiong Karaite at ng mga Samaritano, ang pangmalas na ito, bagaman itinuturing ng mga Pariseo at ng mga Rabbinista na tumutukoy iyon sa panahon sa pagitan ng pasimula ng paglubog ng araw at ng talagang paglubog nito.

Iniutos ng Diyos na ang mga handog na sinusunog ay dapat ihandog sa ibabaw ng altar "sa umaga" at "sa pagitan ng dalawang gabi." Isang handog na mga butil ang inihahandog kasama ng bawat isa sa mga ito. (Exo 29:38-42) Kaya naman nang maglaon, ang mga pananalitang gaya ng "pag-aahon ng handog na mga butil," na maaaring sa umaga o sa gabi, depende sa konteksto, (gaya sa 1Ha 18:29, 36), at "panahon ng panggabing handog na kaloob" (Dan 9:21) ay ginamit upang tumukoy sa isang malinaw at espesipikong panahon.

Ang gabi naman ay hinati-hati sa tatlong yugto na tinatawag na mga pagbabantay. May binabanggit na "pagbabantay sa gabi" (Aw 63:6), "panggitnang pagbabantay sa gabi" (Huk 7:19), at "pagbabantay sa umaga" (Exo 14:24; 1Sa 11:11).

Ang Araw na may 24 na Oras. Kinikilalang sa Ehipto nagsimula ang paghahati ng araw sa 24 na oras, 12 para sa yugtong may liwanag ng araw, at 12 para sa gabi. Dahil sa pagbabagu-bago ng mga kapanahunan [*seasons*], hindi laging magiging pareho ang haba ng mga oras na ito sa araw-araw, anupat kapag panahon ng tag-araw ay nagiging mas mahaba ang mga oras ng liwanag at mas maikli naman ang mga oras ng gabi (maliban sa may bandang ekwador). Ang makabagong-panahong paghahati natin ng araw sa 24 na oras na may tig-60 minuto bawat oras ay resulta ng pinagsamang pagkalkula ng mga Ehipsiyo at ng matematika ng mga Babilonyo, na isang sistemang *sexagesimal* (salig sa bilang na 60). Ang kaugalian ng pagbilang ng isang araw mula hatinggabi hanggang sa sumunod na hatinggabi, anupat naiiwasan ang pabagu-bagong haba ng mga oras dahil sa pagpapalit-palit ng mga kapanahunan, ay pinasimulan naman noong bandang huli, marahil ng mga Romano.

Noong Unang Siglo. Noong unang siglo C.E., ginamit ng mga Judio ang pagbilang ng 12 oras sa maghapon, anupat nag-uumpisa ito sa pagsikat ng araw. Sinabi ni Jesus, "May labindalawang oras na liwanag ng araw, hindi ba?" (Ju 11:9) Sabihin pa, dahil dito, ang haba ng mga oras ay nagkakaiba-iba bawat araw, depende sa mga kapanahunan; nagiging magkasinghaba lamang ang mga oras nila at ang mga oras natin kapag panahon ng mga *equinox.* Maliwanag, ang bahagyang mga pagkakaibang ito, na hindi rin naman gaanong kalakihan sa Palestina, ay hindi nagdulot ng anumang malubhang problema. Ang umpisa ng araw nila ay katumbas ng mga 6:00 n.u. sa ating oras. Sa ilustrasyon tungkol sa mga manggagawa sa ubasan, binanggit ni Jesus ang ika-3 oras, ika-6, ika-9, ika-11, at, isang oras pagkalipas nito, "gumabi na" (na magiging ika-12 oras). Ayon sa pagkakasunud-sunod, ang mga oras na ito ay katumbas ng oras natin na 8:00 hanggang 9:00 n.u., 11:00 n.u. hanggang tanghali, 2:00 hanggang 3:00 n.h., 4:00 hanggang 5:00 n.h., at 5:00 hanggang 6:00 n.h. (Mat 20:3, 5, 6, 8, 12; Gaw 3:1; 10:9) Ang hatinggabi at "pagtilaok ng manok" ay mga katawagan para sa panahon na ginagamit din sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. (Mar 13:35; Luc 11:5; Gaw 20:7; 27:27; tingnan ang PAGTILAOK NG MANOK.) Sa ilalim ng pamumuno ng Roma, waring sinunod ng mga Judio ang paghahati-hating Romano na apat na pagbabantay sa gabi sa halip na tatlo gaya noong una.—Luc 12:38; Mat 14:25; Mar 6:48.

Isang Tila Pagkakasalungatan. Itinatawag-pansin ng ilan ang waring isang pagkakasalungatan sa pagitan ng pananalita sa Marcos 15:25, na nagsasabing si Jesus ay ibinayubay noong "ikatlong oras," at ng pananalita sa Juan 19:14, na nagpapakitang pagsapit ng "mga ikaanim na oras" ay papatapos pa lamang ang pangwakas na paglilitis kay Jesus sa harap ni Pilato. Noon, mababasa na ni Juan ang ulat ni Marcos, at walang alinlangan na maaari niyang ulitin ang oras na sinabi ni Marcos. Kung gayon, tiyak na may dahilan si Juan kung bakit naiiba ang oras na iniulat niya kaysa roon sa iniulat ni Marcos.

Bakit tila may pagkakasalungatan? Sari-saring mungkahi ang inihaharap. Gayunpaman, alinman

sa mga ito ay hindi nakapagbibigay ng kasiya-siyang sagot sa lahat ng mga pag-aalinlangan. Wala tayong sapat na impormasyon upang maipaliwanag nang may katiyakan kung bakit may pagkakaiba ang dalawang ulat. Marahil ang pagtukoy ni Marcos o ni Juan sa oras ay isang karagdagang impormasyon, anupat hindi ayon sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod. Anuman ang naging kalagayan, isang bagay ang tiyak: Ang mga manunulat na ito ay kapuwa kinasihan ng banal na espiritu.

Malinaw na ipinakikita ng mga sinoptikong Ebanghelyo na pagsapit ng ikaanim na oras, o alas 12 ng tanghali, matagal-tagal na ring nakabayubay si Jesus sa tulos anupat nakapagpalabunutan na ang mga kawal para sa kaniyang mga kasuutan, at napagsalitaan na siya nang may pang-aabuso ng mga punong saserdote, mga eskriba, mga kawal, at ng iba pang mga nagdaraan. Ipinakikita rin ng mga ito na noong mga 3:00 n.h., si Jesus ay nalagutan na ng hininga. (Mat 27:38-45; Mar 15:24-33; Luc 23:32-44) Gayunman, ang mahalagang bagay na dapat pakatandaan ay na namatay si Jesus para sa ating mga kasalanan noong Nisan 14, 33 C.E.—Mat 27:46-50; Mar 15:34-37; Luc 23:44-46.

Iba Pang Pagkagamit. Ang salitang *ho′ra* ay kadalasang ginagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan upang mangahulugang "karaka-raka" o sa loob ng isang napakaikling yugto. Halimbawa, ang babae na humipo sa palawit ng panlabas na kasuutan ni Jesus ay gumaling "mula nang oras na iyon." (Mat 9:22) Ang "oras" ay maaari ring tumukoy sa isang pantangi o mahalagang punto ng panahon na hindi tiyakang binabanggit o sa pasimula ng panahong iyon. Halimbawa, sinabi ni Jesus: "May kinalaman sa araw at oras na iyon ay walang sinuman ang nakaaalam" (Mat 24:36), "Ang oras ay dumarating na ang bawat isa na pumapatay sa inyo ay mag-aakalang nag-ukol siya ng sagradong paglilingkod sa Diyos" (Ju 16:2), at, "Ang oras ay dumarating kung kailan hindi na ako magsasalita sa inyo sa pamamagitan ng mga paghahambing" (Ju 16:25).

At bilang karagdagan, ang "oras" ay maaaring tumukoy sa isang di-espesipikong panahon sa isang maghapon, gaya noong sabihin ng mga alagad kay Jesus tungkol sa karamihan ng mga tao na sumunod sa kaniya sa isang liblib na dako: "Ang dako ay liblib at ang oras ay napakalalim na; payaunin mo ang mga pulutong."—Mat 14:15; Mar 6:35.

Makalarawan o Makasagisag na Paggamit. Kapag ginagamit sa makasagisag o makalarawang paraan, ang "oras" ay nangangahulugan ng isang maikling yugto ng panahon. Sinabi ni Jesus sa pulutong na dumating laban sa kaniya: "Ito ang inyong oras at ang awtoridad ng kadiliman." (Luc 22:53) Ang sampung sungay ng kulay-iskarlatang mabangis na hayop ay sinasabing lumalarawan sa sampung hari na tatanggap ng awtoridad bilang mga hari nang "isang oras" na kasama ng mabangis na hayop. (Apo 17:12) Tungkol naman sa Babilonyang Dakila, ganito ang sinasabi: "Sa isang oras ay dumating ang paghatol sa iyo!" (Apo 18:10) Kaayon ng mga salita ni Jesus sa Mateo 13:25, 38 tungkol sa trigo at sa panirang-damo, ng mga babala ni Pablo sa Gawa 20:29 at 2 Tesalonica 2:3, 7 may kinalaman sa dumarating na apostasya, at ng pananalita ni Pedro sa 2 Pedro 2:1-3, masasabi nga ni Juan, ang apostol na kahuli-hulihang namatay: "Mga anak, ito ang huling oras, at, gaya ng inyong narinig na ang antikristo ay darating, maging sa ngayon ay lumitaw na ang maraming antikristo; na dahil sa bagay na ito ay natatamo natin ang kaalaman na ito ang huling oras." Napakaikling panahon nga ito, "ang huling oras," ang huling bahagi ng kapanahunang apostoliko, anupat pagkatapos nito ay sisibol ang apostasya at lubusang mamumukadkad.—1Ju 2:18.

Gaya ng nakaulat sa Apocalipsis 8:1-4, noong panahon ng katahimikan sa langit na tumagal nang "mga kalahating oras," nakita ng apostol na si Juan ang isang anghel na may insenso na inihandog nito kasama ng mga panalangin ng lahat ng mga banal. Ipinaaalaala nito ang isang kaugalian sa templo sa Jerusalem kapag "oras ng paghahandog ng insenso." (Luc 1:10) Inihaharap ni Alfred Edersheim, sa *The Temple* (1874, p. 138), ang tradisyonal na Judiong salaysay tungkol sa "oras" na ito: "Dahan-dahang umaakyat sa hagdan na patungo sa Dakong Banal ang saserdoteng may dala ng insenso at ang kaniyang mga katulong . . . Pagkatapos, buong-pagpipitagang ikinakalat ng isa sa mga katulong ang mga uling sa ibabaw ng ginintuang altar; inaaayos naman ng isa pa ang insenso; at pagkatapos nito, ang punong nanunungkulang saserdote ay naiiwang mag-isa sa loob ng Dakong Banal, upang hintayin ang hudyat ng pangulo bago sunugin ang insenso. . . . Kapag ibinigay na ng pangulo ang utos, na tanda na 'sumapit na ang panahon ng insenso,' 'ang buong pulutong ng mga tao sa labas' ay lumilisan mula sa pinakaloob na looban, at nagpapatirapa sa harap ng Panginoon, anupat iniuunat nila ang kanilang mga kamay habang tahimik na nananalangin. Ito ang pinakataimtim na yugto, kapag nababalot ng matinding katahimikan ang pulutong ng mga mananamba sa buong lawak ng mga gusali ng Templo, samantalang sa loob ng santuwaryo mismo ay inilalagay ng saserdote sa ibabaw ng ginintuang altar ang insenso, at ang ulap ng 'kabanguhan' ay pumapailanlang sa harap ng Panginoon."

OREB [Uwak].

1. Isang prinsipe ng Midian. Sina Oreb at Zeeb ay nasa Midianitang hukbo ng mga haring sina Zeba at

Zalmuna na itinaboy ni Gideon at ng kaniyang 300 tauhan. Ang dalawang prinsipe ay nabihag at pinatay ng mga lalaki ng Efraim, at ang kanilang mga ulo ay dinala kay Gideon.—Huk 7:24, 25; 8:3-5; Aw 83:11.

2. Ang bato kung saan pinatay ang Midianitang prinsipe na si Oreb at nagtaglay ng kaniyang pangalan. Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.—Huk 7:25; Isa 10:26.

OREN. Isang anak ni Jerameel sa tribo ni Juda. —1Cr 2:25.

ORNAN. Isang Jebusita na binilhan ni David ng giikan na nang maglaon ay naging dako para sa templo. (1Cr 21:18-28; 2Cr 3:1) Si Ornan ay tinatawag ding Arauna.—Tingnan ang ARAUNA.

ORPA. Ang Moabitang asawa ni Kilion, at tulad ni Ruth, isang manugang ni Noemi. (Ihambing ang Ru 1:3-5 sa 4:10.) Pagkamatay ng kani-kanilang asawa, ang tatlong balong ito na walang anak, sina Noemi, Orpa, at Ruth, ay nagsimulang maglakbay mula sa Moab patungong Betlehem. Sa isang pagkakataon ay hinimok ni Noemi ang kaniyang dalawang manugang na bumalik sa mga tahanan ng kani-kanilang ina at mag-asawa sa Moab, ngunit kapuwa nila patuloy na sinasabi kay Noemi, "Hindi, kundi kasama mo kaming babalik sa iyong bayan." Mabait ang pakikitungo ni Orpa sa kaniyang biyenan, na maliwanag na lubhang napamahal na sa kaniya. (Ru 1:8-10) Maaaring nais niyang pumisan kay Noemi dahil nasiyahan siya sa buhay sa piling ng isang pamilyang Israelita. Ngunit idiniin ngayon ni Noemi na kung mananatiling kasama niya ang dalawang balong Moabitang ito, malaki ang posibilidad na habambuhay silang magiging balo sa Juda, yamang napakaliit na ng pag-asa ni Noemi na muling makapag-asawa at makapagluwal ng mga anak na lalaki, at mangyari man ito, tiyak niyang hindi nanaisin nina Orpa at Ruth na maghintay hanggang sa lumaki ang mga anak na lalaking iyon at gampanan ang pag-aasawa bilang bayaw ng mga balong Moabitang ito. Hindi sapat ang pagmamahal at pagpapahalaga ni Orpa upang maharap ang gayong posibilidad. Pagkatapos ng maraming pagtangis, nagpaalam siya kina Noemi at Ruth at bumalik "sa kaniyang bayan at sa kaniyang mga diyos."—Ru 1:3-15.

OSEAS [pinaikling anyo ng Hosaias]. Hebreong propeta at manunulat ng aklat ng Bibliya na Oseas; ipinakilala lamang bilang anak ni Beeri. Si Oseas ay naglingkod bilang propeta ni Jehova sa panahon ng mga paghahari ng mga haring sina Uzias, Jotam, Ahaz, at Hezekias ng Juda at gayundin ni Jeroboam II (anak ni Joas) ng Israel, noong huling bahagi ng ikasiyam na siglo at hanggang noong ikawalong siglo B.C.E. (Os 1:1) Kabilang sa mga propeta ng yugtong iyon sina Amos, Isaias, at Mikas.—Am 1:1; Isa 1:1; Mik 1:1.

Si Oseas ay maituturing na isang propeta (at malamang na isang sakop) ng sampung-tribong hilagang kaharian ng Israel. Ang kahariang iyon ang pangunahing pinagtuunan ng mga kapahayagan sa aklat ng Oseas. Bagaman ang Juda ay binanggit lamang doon nang 15 beses, at ang kabiserang lunsod nito, ang Jerusalem, ay hindi nabanggit ni minsan, tinukoy ng aklat ang Israel nang 44 na beses, 37 sa Efraim (ang pangunahing tribo ng Israel), at 6 sa Samaria, ang kabisera ng hilagang kaharian. Ang karamihan sa iba pang mga lugar na binanggit sa aklat ay bahagi ng hilagang kaharian o nasa mga hanggahan nito.—Os 1:4, 5; 5:1, 8; 6:8, 9; 10:5, 8, 15; 12:11; 14:6, 7.

Gayunpaman, lumilitaw na pinag-ukulan ni Oseas ng malaking importansiya ang mga hari ng Juda, anupat binanggit ang apat na naghari roon noong panahon ng kaniyang ministeryo, samantalang itinala lamang ang isa na namamahala sa Israel nang simulan niya ang kaniyang gawain. (Os 1:1) Ngunit sa halip na maging pahiwatig ito na ang propeta ay nagmula o ipinanganak sa Juda, maaaring ipinakikita nito na, tulad ng iba pang mga propeta ng Diyos, itinuring ni Oseas na tanging ang mga Judeanong hari sa pamilya ni David ang lehitimong mga tagapamahala sa bayan ng Diyos at na ang hilagang kaharian ng Israel ay isang malawakang relihiyoso at sibil na apostasya laban kay Jehova. Sabihin pa, ang pagtatalang ito ng mga tagapamahala sa dalawang kaharian ay nakatulong upang mas tumpak na matukoy ang petsa ng makahulang gawain ni Oseas.

OSEAS, AKLAT NG. Isang aklat ng Hebreong Kasulatan na isinulat ni "Oseas na anak ni Beeri." (Os 1:1) Dito, ang situwasyon ng pamilya ng manunulat ay inihalintulad sa kaugnayan ng Diyos sa Israel. (Kab 1-3) Ipinakikita ng aklat na ang basta pormal na relihiyosong seremonya ay hindi katanggap-tanggap kay Jehova. (6:6) Itinatampok din nito ang awa at maibiging-kabaitan ng Diyos.—2:19; 11:1-4; 14:4.

Panahon at Lugar ng Pagsulat. Nagsimulang maglingkod si Oseas bilang propeta noong panahong magkasabay na nagpupuno ang Judeanong si Haring Uzias (829-778 B.C.E.) at si Haring Jeroboam II ng Israel (mga 844-804 B.C.E.), at sa gayon ay hindi lalampas sa 804 B.C.E., kung kailan maliwanag na nagwakas ang paghahari ni Jeroboam. (Os 1:1) Ang ministeryo ng panghuhula ni Oseas ay nagpatuloy hanggang sa pamamahala ni Haring Hezekias ng Juda, na ang paghahari

ay nagsimula noong mga 745 B.C.E. Samakatuwid, umabot ito nang di-kukulangin sa 59 na taon, bagaman walang alinlangang sumaklaw ito ng ilang panahon sa mga paghahari nina Jeroboam II at Hezekias, sa gayo'y mas mahaba pa nang kaunti. Bagaman nagtala si Oseas ng isang hula may kinalaman sa pagkawasak ng Samaria (13:16), hindi niya iniulat ang katuparan nito, na malamang na gagawin niya kung ang pagsulat ng aklat ay umabot ng 740 B.C.E., ang petsa ng pagbagsak ng Samaria. Samakatuwid, maliwanag na ang aklat ng Oseas ay isinulat sa distrito ng Samaria at natapos sa pagitan ng 745 at 740 B.C.E.

Tagpo. Ang aklat ng Oseas ay pangunahin nang tungkol sa hilagang sampung-tribong kaharian ng Israel (tinatawag ding Efraim alinsunod sa pangunahing tribo nito, anupat halinhinang ginagamit sa aklat ang mga pangalang iyan). Nang magsimulang humula si Oseas noong panahon ng paghahari ni Haring Jeroboam, ang Israel ay nagtatamasa ng materyal na kasaganaan. Ngunit itinakwil ng mga tao ang kaalaman sa Diyos. (Os 4:6) Kabilang sa kanilang balakyot na mga gawain ang mga pagbububo ng dugo, pagnanakaw, pakikiapid, pangangalunya, at pagsamba kay Baal at sa mga guyang idolo. (2:8, 13; 4:2, 13, 14; 10:5) Pagkamatay ni Haring Jeroboam, naglaho ang kasaganaan, at umiral ang nakatatakot na mga kalagayan, na lipos ng kaguluhan at pagpaslang sa mga namumuno. (2Ha 14:29–15:30) Humula rin ang tapat na si Oseas sa gitna ng mga kalagayang ito. Sa katapus-tapusan, noong 740 B.C.E., ang Samaria ay bumagsak sa mga Asiryano at dito nagwakas ang sampung-tribong kaharian.—2Ha 17:6.

Ang Asawa at mga Anak ni Oseas. Sa utos ni Jehova, kumuha si Oseas sa ganang kaniya ng "isang asawang mapakiapid at ng mga anak sa pakikiapid." (Os 1:2) Hindi ito nangangahulugan na nag-asawa ang propeta ng isang patutot o ng isang babaing imoral na mayroon nang mga anak sa ligaw. Ipinahihiwatig nito na ang babae ay magiging mapangalunya at magkakaroon ng gayong mga anak pagkatapos niyang mapangasawa ang propeta. Nag-asawa si Oseas kay Gomer, na "nagsilang sa kaniya ng isang anak na lalaki," si Jezreel. (1:3, 4) Nang maglaon, nagsilang si Gomer ng isang anak na babae, si Lo-ruhama, at pagkatapos nito ay ng isang anak na lalaki na pinanganlang Lo-ami, maliwanag na parehong bunga ng kaniyang pangangalunya, yamang hindi binanggit ang propeta may kaugnayan sa kapanganakan ng mga ito. (1:6, 8, 9) Ang Lo-ruhama ay nangangahulugang "[Siya ay] Hindi Pinagpakitaan ng Awa," at ang kahulugan ng Lo-ami ay "Hindi Ko Bayan," mga pa-

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG OSEAS

Mga hula na pangunahin nang ipinatungkol sa Israel (ang hilagang kaharian, tinatawag ding Efraim) at nagdiriin sa pambihirang awa ni Jehova

Isinulat ni Oseas pagkatapos ng 745 B.C.E., di-katagalan bago dalhin ng Asirya sa pagkatapon ang Israel

---

Ang mga pakikitungo ni Jehova sa Israel ay inilarawan ng situwasyon ng pamilya ni Oseas (1:1–3:5)

Sinabihan si Oseas na mag-asawa ng isang babae na sa kalaunan ay magiging mapangalunya, na lalarawan sa kawalang-katapatan ng Israel kay Jehova

Nagkaanak si Oseas sa kaniyang asawang si Gomer ng isang anak na lalaki na pinanganlang Jezreel. Ang sumunod na dalawang anak ni Gomer, si Lo-ruhama (nangangahulugang "[Siya ay] Hindi Pinagpakitaan ng Awa") at si Lo-ami (nangangahulugang "Hindi Ko Bayan"), ay maliwanag na mga bunga ng pangangalunya nito; ang kahulugan ng mga pangalan ay nagpapahiwatig ng pag-uurong ni Jehova ng kaniyang awa sa Israel at sa pagtatakwil niya sa di-tapat na bayan

Pagkatapos dumanas ng paghatol ng Diyos dahil sa kanilang kawalang-pananampalataya at pagbaling sa pagsamba kay Baal, ang Israel ay isasauli at muling magtatamasa ng mga pagpapala, sa gayo'y matutupad ang kahulugan ng pangalang Jezreel (samakatuwid nga, "Ang Diyos ay Maghahasik ng Binhi")

Tinagubilinan si Oseas na kuning muli ang kaniyang nangalunyang asawa; ginawa niya iyon ngunit tinakdaan niya ito ng restriksiyon, anupat sinabihan ito na huwag makiapid—nagpapahiwatig ng situwasyon ng Israel hanggang noong manumbalik ito kay Jehova

Makahulang mga hatol laban sa Israel (at Juda) dahil sa kawalang-katapatan kay Jehova (4:1–13:16)

Sa pagsasagawa nila ng pandaraya, pagpaslang, pagnanakaw, pangangalunya, idolatriya, at espirituwal na pagpapatutot, ipinakita ng bayan na wala silang kaalaman sa Diyos; kaya naman hihingan sila ng pagsusulit

Dahil sa idolatriya at katiwalian sa moral ng Israel, at sa kanilang may-kamangmangang pulitikal na pakikipag-alyansa sa magkalabang mga kapangyarihan (Ehipto at Asirya), sa halip na manalig kay Jehova ukol sa katiwasayan, ang lupain ay wawasakin at ang mga makaliligtas ay dadalhin sa Asirya

Pamamanhik na manumbalik kay Jehova (14:1-9)

Ang bayan ay hinimok na makiusap kay Jehova na pagpaumanhinan sila, na maghandog ng mga toro ng kanilang mga labi, at huwag nang umasa sa alyansang militar at mga kabayong pandigma ukol sa proteksiyon

Ang panunumbalik nila kay Jehova ay magbubunga ng pagpapagaling, ng pag-ibig niya sa kanila nang bukal sa loob, at ng maunlad na kalagayan sa ilalim ng kaniyang pagpapala

ngalang nagpapahiwatig ng di-pagsang-ayon ni Jehova sa suwail na Israel. Sa kabilang dako, ang pangalan ng panganay na anak na "Jezreel," nangangahulugang "Ang Diyos ay Maghahasik ng Binhi," ay ikinapit sa bayan sa positibong paraan sa isang hula ng pagsasauli.—2:21-23.

Pagkasilang ng mga anak na ito, lumilitaw na iniwan ni Gomer si Oseas upang sumama sa kaniyang mga kalaguyo, ngunit hindi sinasabi na diniborsiyo siya ng propeta. Maliwanag na nang maglaon ay iniwan siya ng kaniyang mga mangingibig at nasadlak siya sa karalitaan at pagkaalipin, sapagkat waring ipinahihiwatig sa Oseas 3:1-3 na binili siya ng propeta na para bang naging alipin siya at kinuha siyang muli bilang asawa. Ang kaugnayan ni Oseas kay Gomer ay kahalintulad ng kaugnayan ni Jehova sa Israel, anupat handa ang Diyos na tanggaping muli ang kaniyang nagkasalang bayan matapos nilang pagsisihan ang kanilang espirituwal na pangangalunya.—Os 2:16, 19, 20; 3:1-5.

Itinuturing ng ilang iskolar ng Bibliya na ang pag-aasawa ni Oseas ay isang pangitain, maaaring habang siya'y nasa kawalan ng diwa o nananaginip, anupat hindi kailanman isinagawa. Gayunman, hindi sinabi ng propeta ni ipinahiwatig man niya na iyon ay isang pangitain, o isang panaginip. Ipinapalagay naman ng iba na ang kaniyang pag-aasawa ay isang alegoriya o isang talinghaga. Ngunit hindi gumamit si Oseas ng simboliko o makasagisag na terminolohiya nang talakayin niya iyon. Ang pangmalas na isa itong ulat hinggil sa aktuwal na pag-aasawa ni Oseas kay Gomer at sa literal na pagkakasauli ni Gomer sa propeta ay nagbibigay ng puwersa at kahulugan sa pagkakapit ng mga bagay na ito sa tunay na mga pangyayari sa Israel. Hindi nito sinisira ang simpleng ulat ng Bibliya, at kasuwato ito ng pagpili ni Jehova sa Israel, ng espirituwal na pangangalunya ng bansa nang dakong huli, at ng pagkakasauli ng bayan sa Diyos nang sila'y magsisi.

Istilo. Ang istilo ng pagsulat ni Oseas ay maikli at kakikitaan ng mabilis na pagbabago ng diwa. Ang aklat ay naglalaman ng mga pananalitang may matinding damdamin at puwersa sa anyong saway, babala, at payo, gayundin ng magiliw na mga pakiusap ukol sa pagsisisi. At naglalaman ito ng mahuhusay na tayutay.—Os 4:16; 5:13, 14; 6:3, 4; 7:4-8, 11, 12; 8:7; 9:10; 10:1, 7, 11-13; 11:3, 4; 13:3, 7, 8, 15; 14:5-7.

Pagiging Kanonikal. Ang aklat ng Oseas ang una sa tinatawag na mga pangalawahing propeta sa karaniwang mga Bibliyang Tagalog, gayundin sa sinaunang mga tekstong Hebreo at *Septuagint.* Espesipikong binanggit ni Jerome na ang isa sa mga dibisyon ng sagradong mga aklat ng mga Judio ay Ang Aklat ng Labindalawang Propeta, na doo'y maliwanag na kabilang ang aklat ng Oseas upang makumpleto ang bilang na 12. Si Melito ng ikalawang siglo C.E. ay nag-iwan ng isang katalogo na kinabibilangan ng mga aklat na ito, gaya rin ni Origen at ng iba pa.

Kasuwato ng Iba Pang mga Aklat ng Bibliya. Ang aklat na ito ay kasuwato ng mga kaisipang ipinahayag sa ibang bahagi ng Bibliya. (Halimbawa, paghambingin ang Os 6:1 at Deu 32:39; Os 13:6 at Deu 8:11-14; 32:15, 18.) Ang aklat ng Oseas ay tumukoy sa mga pangyayaring nakaulat sa ibang bahagi ng Kasulatan, gaya ng mga insidente may kinalaman kay Jacob (Os 12:2-4, 12; Gen 25:26; 32:24-29; 29:18-28; 31:38-41), ng Pag-alis ng Israel mula sa Ehipto (Os 2:15; 11:1; 12:13), ng kanilang kawalang-katapatan may kaugnayan sa Baal ng Peor (Os 9:10; Bil 25), at ng paghiling ng bansa ng isang taong hari (Os 13:10, 11; 1Sa 8:4, 5, 19-22).

Ginamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Makalawang ulit na sumipi si Jesu-Kristo mula sa Oseas 6:6, na ginagamit ang mga salitang "Ang ibig ko ay awa, at hindi hain." (Mat 9:13; 12:7) Tinukoy niya ang Oseas 10:8 nang magpahayag siya ng hatol sa Jerusalem (Luc 23:30), at ang pananalitang ito ay ginamit sa Apocalipsis 6:16. Ginamit kapuwa nina Pablo at Pedro ang Oseas 1:10 at 2:23. (Ro 9:25, 26; 1Pe 2:10) Sumipi si Pablo mula sa Oseas 13:14 (*LXX*) nang talakayin niya ang pagkabuhay-muli, nang kaniyang itanong: "Kamatayan, nasaan ang iyong tagumpay? Kamatayan, nasaan ang iyong tibo?"—1Co 15:55; ihambing din ang Oseas 14:2 sa Hebreo 13:15.

Natupad na mga Hula. Natupad ang makahulang mga salita sa Oseas 13:16 may kinalaman sa pagbagsak ng Samaria. Ipinakita rin ng hula ni Oseas na ang Israel ay iiwan ng kaniyang mga mangingibig sa gitna ng mga bansa. (Os 8:7-10) Sa totoo, hindi nakatulong ang mga ito nang ang Samaria ay wasakin at ang mga tumatahan sa Israel ay maging mga bihag ng Asirya noong 740 B.C.E.—2Ha 17:3-6.

Patiunang sinabi ng hula ni Oseas na ang Diyos ay magsusugo ng apoy sa mga lunsod ng Juda. (Os 8:14) Noong ika-14 na taon ng paghahari ni Haring Hezekias, ang Asiryanong si Haring Senakerib ay "sumampa laban sa lahat ng nakukutaang lunsod ng Juda at sinakop ang mga iyon." (2Ha 18:13) Gayunman, inihula rin ni Oseas na ililigtas ni Jehova ang Juda. (Os 1:7) Nangyari ito nang biguin ng Diyos ang plano ni Senakerib na salakayin ang Jerusalem, nang lipulin ng anghel ni Jehova ang 185,000 lalaki ng hukbong Asiryano sa isang gabi. (2Ha 19:34, 35) Ngunit isang lalong kapaha-pahamak na "apoy" ang sumapit nang ang Jerusalem at ang mga lunsod ng Juda ay wasakin ni Haring Nabucodonosor ng Babilonya noong 607 B.C.E.—2Cr 36:19; Jer 34:6, 7.

Magkagayunman, kaayon ng kinasihang mga hula ng pagsasauli na masusumpungan sa aklat ng Oseas, isang nalabi ng bayan ng Juda at Israel ang tinipon at lumabas mula sa lupain ng pagkatapon,

ang Babilonia, noong 537 B.C.E. (Os 1:10, 11; 2:14-23; 3:5; 11:8-11; 13:14; 14:1-8; Ezr 3:1-3) Ginamit ni Pablo ang Oseas 1:10 at 2:23 upang idiin ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos na ipinakikita sa "mga sisidlan ng awa," at ginamit din ni Pedro ang mga tekstong ito. Ipinakikita ng mga pagkakapit na ito ng mga apostol na ang mga hula ay tumutukoy rin sa maawaing pagtitipon ng Diyos sa isang espirituwal na nalabi.—Ro 9:22-26; 1Pe 2:10.

May masusumpungan ding Mesiyanikong hula sa aklat ng Oseas. Ikinapit ni Mateo ang mga salita ng Oseas 11:1 ("mula sa Ehipto ay tinawag ko ang aking anak") sa batang si Jesus, na dinala sa Ehipto ngunit nang maglaon ay ibinalik sa Israel.—Mat 2:14, 15.

OSO [sa Heb., *dov* o *dohv;* sa Gr., *arʹkos*]. Ang *Syrian brown bear* (*Ursus arctos syriacus*) ay dating makikita sa Palestina, ngunit masusumpungan pa rin ito sa H Sirya, sa HK Iran, at sa T Turkey. Ang kulay nito ay kadalasang mapusyaw na kayumanggi at may aberids na timbang na mga 140 kg (310 lb). Bagaman waring lampa ang oso, nakatatakbo ito nang napakabilis maging sa lubak-lubak na lupain; ang ilang uri ng oso ay umaabot sa bilis na halos 48 km (30 mi) bawat oras. Mahuhusay ring lumangoy ang mga oso, at karamihan sa kanila ay nakaaakyat ng puno.

Walang saligan ang palagay na nangyayakap o naninikil ang mga oso upang pumatay ng biktima. Kapag nakikipaglaban, inihahambalos ng oso ang kaniyang malalaking pangalmot, at sa lakas at bigat ng kaniyang mga bisig ay naikakalmot niya nang malalim ang kaniyang nakausling mga kuko sa katawan ng kaaway. Sa isang hampas lamang ay mapapatay niya ang isang hayop gaya ng usa. Kaya angkop na angkop na tukuyin ng Kasulatan ang oso na kasimpanganib ng leon. (Am 5:19; Pan 3:10) Sa katunayan, itinuturing ng mga naturalista ang oso na mas mapanganib pa kaysa sa malalaking pusa. Gayunman, kadalasan nang ang oso, tulad ng ibang hayop, ay hindi nananakit ng tao kundi umiiwas pa nga, bagaman umaatake ito kapag ginalit o nagulat.

Ang bangis ng babaing oso kapag nawala ang mga anak nito ay ilang ulit na binabanggit sa Kasulatan. (2Sa 17:8; Kaw 17:12; Os 13:8) Sa isang pagkakataon, mga oso ang ginamit ng Diyos upang puksain ang delingkuwenteng mga kabataan na lumibak sa propetang si Eliseo.—2Ha 2:24.

Sari-sari ang kinakain ng mga oso. Kumakain sila ng dahon at ugat ng mga halaman, prutas, *berry,* nuwes, itlog, insekto, isda, *rodent,* at mga tulad nito, at napakahilig din nila sa pulot-pukyutan. Bagaman may ilang eksepsiyon, waring mga halaman ang mas gustong kainin ng mga oso. Gayunpaman, sa sinaunang Israel, kapag kakaunti na ang mga prutas at iba pang di-karneng pagkain ng oso, kailangang maging mapagbantay ang mga nagpapastol ng mga tupa at kambing dahil sa pananalakay ng mga oso. Noong kabataan pa si David, sinagupa niya ang isang sumasalakay na oso upang maprotektahan ang kawan ng kaniyang ama.—1Sa 17:34-37.

Kapag ang mga oso ay gutóm at nakaamoy ng masisila, mariringgan sila ng di-mapakaling pagungol. Kaya naman inilalarawan ng propetang si Isaias ang mga Israelita na 'umuungol tulad ng mga oso' sa paghihintay sa katarungan at kaligtasan, ngunit paulit-ulit lamang na nabibigo. (Isa 59:11) Ang isang sumisibasib na oso ay angkop ding inihahalintulad sa isang balakyot na tagapamahala na sumasalakay at naniniil sa kaniyang maralitang mga sakop.—Kaw 28:15.

Sa pangitain ni Daniel tungkol sa kahila-hilakbot na mga hayop na sumasagisag sa mga kapangyarihang pandaigdig sa lupa, ang oso ay lumalarawan sa Kapangyarihang Pandaigdig ng Medo-Persia at sa kasakiman nito sa pananakop at pandarambong ng teritoryo. (Dan 7:5, 17) Nakita ni Juan sa pangitain ang isang hayop na kasingganid nito, ang mabangis na hayop mula sa dagat, na may pitong ulo at sampung sungay at may mga paang "gaya ng sa oso." (Apo 13:2) Ang kapayapaan sa gitna ng muling-tinipong bayan ni Jehova, sa ilalim ng pamamahala ng Mesiyas, ay ipinahihiwatig ng hula na nagsasabing ang oso ay manginginaing kasama ng baka.—Isa 11:7.

OTNI [pinaikling anyo ng Otniel]. Anak ni Semaias at apo ng Korahitang si Obed-edom, inatasan bilang isang Levitang bantay ng pintuang-daan sa harap ng santuwaryo. Si Otni at ang kaniyang mga kapatid ay "mga tagapamahala sa sambahayan ng kanilang ama, . . . may kakayahan at makapangyarihang mga lalaki."—1Cr 26:1, 4, 6-8, 15.

OTNIEL. Ang unang binanggit na hukom ng Israel pagkatapos ni Josue. Si Otniel ay "anak ni Kenaz, na nakababatang kapatid ni Caleb." (Huk 1:13; 3:9; Jos 15:17) Bagaman ang ganitong kaayusan sa balarila ay maaaring mangahulugan na ang nakababatang kapatid ni Caleb ay alinman kina Otniel at Kenaz, upang makatugma ng ibang mga teksto, dapat kilalanin si Otniel bilang pamangkin ni Caleb, o anak ng kapatid ni Caleb na si Kenaz. Kaya ang ilang salin ay kababasahan: "Si Otniel, na anak ng nakababatang kapatid ni Caleb, si Kenaz." (*AT, Mo*) Bukod diyan, si Caleb ay "anak ni Jepune," kaya hindi anak ni Kenaz gaya ni Otniel.—Bil 32:12; 1Cr 4:15.

Ang pag-aasawa ni Otniel kay Acsa na anak ni Caleb ay resulta ng kaniyang tagumpay laban sa Debir na moog ng mga Canaanita. Ipinangako ni Caleb na ibibigay niya si Acsa sa sinumang maka-

lulupig sa lunsod. (Jos 15:16-19; Huk 1:11-15) Si Otniel ay nagkaroon ng isang anak na lalaki na nagngangalang Hatat at nakapagtatag ng isang permanenteng pamilya sa tribo ni Juda. Pagkaraan ng maraming taon, noong panahon ng paghahari ni David, isang inapo ang pinili mula sa pamilyang ito upang maging ulo ng isang pangkat na naglilingkod na binubuo ng 24,000 katao.—1Cr 4:13; 27:1, 15.

Ang unang paniniil sa Israel ng mga haring banyaga dahil sa pagsuway ay tumagal nang walong taon. Nang sila ay "nagsimulang humingi ng saklolo kay Jehova," ibinangon Niya si Otniel upang iligtas sila. Palibhasa'y sumasakaniya ang espiritu ni Jehova, natalo ni Otniel si Cusan-risataim, "na hari ng Sirya," at siya'y humawak ng panlahatang pangangasiwa at naglapat ng mga hudisyal na pasiya sa kaniyang mga kapatid.—Huk 3:8-11.

OZEM.

1. Ikaapat na nakatalang anak ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25.

2. Ang ikaanim na binanggit na anak ni Jesse at nakatatandang kapatid ni David; tribo ni Juda.—1Cr 2:13, 15.

OZNI [posibleng pinaikling anyo ng Azanias]. Anak ni Gad at pinagmulan ng pantribong pamilya ng mga Oznita na binilang noong ikalawang pagrerehistro ng Israel sa ilang. (Bil 26:15, 16) Si Ozni ay tinatawag na Ezbon sa unang talaan ng mga anak ni Gad, kung saan ang pangalan ng ilan sa mga ito ay waring iba ang pagkakasulat sa Mga Bilang.—Gen 46:16.

OZNITA, MGA [Ni (Kay) Ozni]. Isang pamilya na mula sa tribo ni Gad na nagmula kay Ozni.—Bil 26:15, 16.

P

PAA. Ang Hebreong *re'ghel* at ang Griegong *pous* ay pangunahin nang tumutukoy sa pinakaibabang bahagi ng binti, ang bahagi ng katawan na ipinantatayo ng tao o ng hayop. Ang mga terminong ito ay kapuwa ginagamit sa literal at sa makasagisag na mga paraan.

Noong sinaunang mga panahon, gaya sa maraming bahagi ng lupa sa ngayon, mga paa ang pangunahing ginagamit bilang transportasyon. Ang ilan sa karaniwang mga tao ay naglalakad nang nakatapak, ngunit pangkaraniwang isinusuot ang mga sandalyas na binubuo ng suwelas at ng ilang mga panali. (Tingnan ang SANDALYAS.) Pagpasok sa bahay, inaalis ng isang tao ang kaniyang mga sandalyas. Isang mahalagang tanda ng pagkamapagpatuloy na halos isang tungkulin na ay ang paghuhugas ng mga paa ng isang panauhin; ang paglilingkod na ito ay ginagawa ng may-bahay o ng isang lingkod, o sa paanuman ay naglalaan ng tubig para sa layuning ito.—Gen 18:4; 24:32; 1Sa 25:41; Luc 7:37, 38, 44.

Yamang inaalis ang mga sandalyas kapag ang isa ay nakatuntong sa banal na lupa, ang mga saserdoteng nagsasagawa ng mga tungkulin sa tabernakulo o sa templo ay walang alinlangang naglilingkod nang nakatapak. (Exo 3:5; Jos 5:15) Hindi kasama ang mga sandalyas sa mga tagubilin sa paggawa ng mga kasuutan ng saserdote.—Exo kab 28; tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

Hinugasan ni Kristo ang mga Paa ng mga Alagad. Tinuruan ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad ng aral sa kapakumbabaan at paglilingkod sa isa't isa nang siya, na kanilang Panginoon, ay maghugas ng kanilang mga paa. (Ju 13:5-14; ihambing ang 1Ti 5:9, 10.) Nang pagkakataong ito ay sinabi ni Jesus: "Siya na nakapaligo na ay hindi na kailangang mahugasan maliban sa kaniyang mga paa, kundi lubusan na siyang malinis," anupat walang alinlangang tinutukoy niya ang bagay na bagaman nakapaligo na ang isang tao, maaalikabukan pa rin ang mga paa nito kahit sa kaunting paglalakad anupat kailangang hugasan ang mga ito nang madalas. Noong mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang mga saserdote at mga Levita na may tungkuling magbantay sa templo, matapos silang maligo nang maaga sa kinaumagahan, ay hindi kailangang muling maligo sa araw na iyon, kailangan lamang silang maghugas ng kanilang mga kamay at mga paa. (Tingnan din ang Exo 30:19-21.) Sa pagsasabing, "kayo ay malilinis, ngunit hindi ang lahat [anupat tinutukoy si Hudas]," maliwanag na binigyan ni Jesus ng karagdagang espirituwal na kahulugan ang kaniyang mga ikinilos sa pagkakataong iyon. (Ju 13:10, 11) Ipinakikita sa Efeso 5:25, 26, na nililinis ni Jesus ang kongregasyong Kristiyano sa "paghuhugas ng tubig sa pamamagitan ng salita" ng katotohanan. Makatuwiran kung gayon na ang tapat na mga tagasunod ni Jesus ay magpapakita ng mapagpakumbabang pagkabahala hindi lamang para sa pisikal na mga pangangailangan ng kanilang mga kapatid kundi lalo na para sa espirituwal na

mga pangangailangan ng mga ito. Sa gayon ay matutulungan nila ang isa't isa na manatiling malinis mula sa pang-araw-araw na mga tukso at mga silo na maaaring makarumi sa isang Kristiyano habang lumalakad siya sa sanlibutang ito.—Heb 10:22; Gal 6:1; Heb 12:13; tingnan ang PAGHUHUGAS NG MGA PAA.

"Paglalakad." Ang mga salitang "paa" at "mga paa" ay malimit gamitin upang tumukoy sa hilig ng isang tao o sa landasin na kaniyang tinatahak, mabuti man o masama. (Aw 119:59, 101; Kaw 1:16; 4:26; 5:5; 19:2; Ro 3:15) Ang salitang "lakad" ay ginagamit sa gayunding kahulugan, gaya sa pananalitang, "Si Noe ay lumakad na kasama ng tunay na Diyos," na nangangahulugang tinahak niya ang isang landasin na kasuwato ng kalooban at mga utos ng Diyos. (Gen 6:9; ihambing ang Efe 2:1, 2.) Sa makasagisag na paraan ay pinapatnubayan ng Diyos sa tamang landas ang mga paa ng kaniyang tapat mga lingkod, anupat ipinakikita sa kanila ang daan na dapat nilang lakaran upang hindi sila matisod tungo sa espirituwal na pagkabuwal o kaya ay masilo sa kasamaan, at kung minsan ay iniingatan pa nga niya sila upang huwag silang mabihag ng kaaway. (1Sa 2:9; Aw 25:15; 119:105; 121:3; Luc 1:78, 79) Sa kabilang dako, pangyayarihin niyang madulas ang balakyot at mabuwal sa pagkatalo. (Deu 32:35; Aw 9:15) Nagbababala si Jehova laban sa pakikisama sa isang landasin kasama ng masasamang tao, o sa pagparoon sa isang masamang landas. (Kaw 1:10, 15; 4:27) Pinapayuhan niya ang tao na bantayan ang mga paa nito kapag pumaparoon sa bahay ng Diyos. Dapat na lumapit ang tao taglay ang isang taimtim na puso upang makinig at matuto.—Ec 5:1.

Iba Pang Makasagisag na mga Paggamit. Ang iba pang makasagisag na mga pananalita ay ang 'madadapuan ng talampakan ng paa' at 'pahingahang-dako para sa talampakan ng paa,' samakatuwid nga, isang dakong tirahan o pag-aari (Gen 8:9; Deu 28:65); "sinlapad-ng-talampakan," upang tukuyin ang pinakamaliit na bahagi ng lupa na maaaring ariin ng isa (Gaw 7:5; Deu 2:5; ihambing ang Jos 1:3); 'magtaas ng paa,' tumahak sa o simulan ang isang landasin ng pagkilos (Gen 41:44); "gawin mong madalang ang iyong paa sa bahay ng iyong kapuwa," anupat hindi nagsasamantala sa kaniyang pagkamapagpatuloy (Kaw 25:17); 'lumalakad nang nakatapak,' sa kahihiyan o pagdadalamhati (ang mga bihag ay kadalasang inaakay nang nakatapak) (Isa 20:2); 'paglalagay ng isang bagay sa paanan' ng isang tao, bilang isang kaloob o handog (Gaw 5:1, 2); 'pagsubsob sa paanan ng isa,' bilang pangangayupapa (Mar 5:22); 'paglalagay sa ilalim ng mga paa,' ipinasakop (1Co 15:27; Heb 2:8); 'pagsugat o pagyapak sa ilalim ng mga paa,' sa tagumpay (Mal 4:3; Ro 16:20); 'paglalagay ng mga paa sa batok ng isang kaaway,' bilang sagisag ng pagsupil o paglupig sa kaniya (Jos 10:24); 'paghuhugas ng paa sa dugo,' sa paglalapat ng kamatayan sa mga kaaway (Aw 68:22, 23); 'pagtatakip sa mga paa,' nananabi (sa literal, 'pinananatiling nakatago ang mga paa'; Huk 3:24; 1Sa 24:3). Ang pariralang "naglulubog ng kaniyang paa sa langis" ay ginamit sa makahulang paraan upang tukuyin ang mataba, o saganang bahagi ng lupain na tataglayin ng tribo ni Aser sa gitna ng iba pang mga tribo ng Israel. (Deu 33:24) Inalisan ni Ruth ng takip ang mga paa ni Boaz at nahiga siya sa paanan nito upang itawag-pansin dito na kailangan itong gumawa ng legal na pagkilos may kinalaman sa pag-aasawa bilang bayaw.—Ru 3:4, 7, 8.

Mga paa na "pagkaganda-ganda." Espesyal ang turing ni Jehova sa mga paa niyaong naghahayag ng mabuting balita ng Kaharian, anupat tinatawag ang mga ito na "pagkaganda-ganda." (Isa 52:7; Ro 10:15) Ang mga paa ng isang Kristiyano ay dapat na may suot na "panyapak para sa mabuting balita ng kapayapaan" upang madala niya nang wasto ang mabuting balita. (Efe 6:15) Tinagubilinan ni Jesus ang kaniyang mga alagad na kapag yaong nasa bahay o lunsod ay hindi tumanggap sa kanila o nakinig sa kanilang mga salita, dapat nilang ipagpag ang alabok mula sa kanilang mga paa, sa gayon ay ipinakikitang ipinauubaya nila ang di-tumanggap na bahay o lunsod sa mga resulta na nakatakdang dumating mula sa nakatataas na pinagmumulan, mula sa langit.—Mat 10:14.

'Putulin mo ang iyong paa.' Binanggit ni Jesus ang tungkol sa 'pagputol sa paa ng isa,' hindi sa literal kundi sa makasagisag na diwa, nang sabihin niya: "Kaya nga, kung ang iyong kamay o ang iyong paa ay nagpapatisod sa iyo, putulin mo ito at itapon mula sa iyo." Ibig niyang sabihin, sa halip na hayaan ang isang sangkap ng katawan gaya ng isang kamay o isang paa na magpangyari sa may-ari nito na magkasala ng kasalanang walang kapatawaran, dapat niyang lubusang patayin ang gayong sangkap na para bang pinutol ito mula sa katawan.—Mat 18:8; Mar 9:45; ihambing ang Col 3:5.

Sa Kristiyanong "katawan." Nang ihalintulad ng apostol na si Pablo ang kongregasyong Kristiyano sa katawan ng tao, pinatingkad niya ang pagtutulungan ng mga miyembro sa isa't isa nang kaniyang sabihin: "Kung sasabihin ng paa: 'Sapagkat ako ay hindi kamay, hindi ako bahagi ng katawan,' hindi sa dahilang ito ay hindi iyon bahagi ng katawan."—1Co 12:15.

Tuntungan ng Diyos. Inilalarawan ni Jehova ang kaniyang soberanong posisyon sa pagsasabing siya'y nakaupo sa isang makalangit na trono at na

ang lupa ang kaniyang tuntungan. (Isa 66:1) Sinasabi niya sa Sion na pagagandahin niya ang dako ng kaniyang santuwaryo, at idinaragdag niya: "Luluwalhatiin ko ang mismong dako ng aking mga paa." —Isa 60:13, 14; tingnan ang DALIRI SA PAA; SAKONG.

PAARAI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ibukang mabuti"]. Isang Arbita at isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. (2Sa 23:8, 35) Maaaring siya rin ang Naarai na binanggit sa 1 Cronica 11:37, na waring isang katulad na talaan.

PAARALAN. Isang institusyon na naglalaan ng pagtuturo. Ang salitang Ingles na *"school"* ay hinalaw sa Griegong *skho·le′,* na pangunahin nang nangangahulugang "libreng panahon"; samakatuwid nga, yaong pinaggagamitan ng libreng panahon—talakayan, lektyur, pag-aaral, pagkatuto.

Iniatang ng Maylalang sa mga magulang ang pananagutang ituro sa kanilang mga supling ang tunay na kahulugan ng buhay, kapuwa ng pisikal na buhay at ng espirituwal na buhay. Sa sinaunang Israel, itinalaga rin niya ang tribo ni Levi upang maglaan ng edukasyon hinggil sa relihiyon.—Tingnan ang EDUKASYON.

Nang maglaon, nagkaroon ang mga Judio ng mga dako para sa mas mataas na edukasyon tungkol sa relihiyon. Halimbawa, nag-aral si Saul (Pablo) sa paanan ni Gamaliel. Kinukuwestiyon noon ng mga Judio ang mga kuwalipikasyon ng sinumang nag-aangking nagtuturo ng kautusan ng Diyos kung hindi ito nakapag-aral sa kanilang mga paaralan. —Gaw 22:3; Ju 7:15.

Noong siya ay nasa Efeso, nagbigay si Pablo ng mga pahayag sa sinagoga sa loob ng tatlong buwan, yamang ang mga sinagoga ay mga dako ng pagtuturo. Ngunit nang mahigpit na salansangin ng ilan ang mabuting balita, dinala ni Pablo ang mga alagad sa awditoryum ng paaralan ni Tirano, kung saan nagbigay siya ng mga pahayag araw-araw sa loob ng dalawang taon. Walang detalyeng inilaan tungkol sa layunin ng pagkakatatag ng paaralang iyon, ngunit maliwanag na pinahintulutan si Pablo na gamitin ang pasilidad na iyon, marahil ay sa loob ng ilang oras bawat araw.—Gaw 19:8-10, tlb sa *Rbi8.*

Ang mga dakong pinagtitipunan noon ng kongregasyong Kristiyano ay nagsilbing mga paaralan kung saan maaaring pag-aralan ang mga balumbon ng Hebreong Kasulatan at pati na ang mga akda ng mga apostol at ng kanilang mga kasamahan. Iilan lamang sa mga Kristiyano ang maaaring magkaroon ng lahat ng balumbong Hebreo o ng mga kopya ng lahat ng liham na para sa mga Kristiyano. Dahil dito, ang mga pulong noon ang naglaan ng pagkakataon para sa masusing pagsusuri at pagtalakay sa mga ito. (Col 4:16) Ang mga dukhang Kristiyano na walang ibang materyales na mapagsusulatan ay malamang na gumamit na lamang ng mga *ostracon,* samakatuwid nga, mga piraso ng basag na kagamitang luwad, bilang sulatán ng mga teksto sa Bibliya para sa kanilang personal na pag-aaral at paggamit. Sa panahon ng pulong, habang naririnig nilang binabasa ang Kasulatan o kapag nagkaroon sila ng pagkakataong gamitin ang mga balumbon, maaari nilang kopyahin ang mga ito, gamit ang tinta, sa mga bibinga ng mga kagamitang luwad. Kasabay nito, mahalagang bahagi pa rin ng edukasyong Kristiyano ang pag-aaral ng buong pamilya sa kanilang tahanan. (Efe 6:4; 1Co 14:35) Walang hiwalay na kaayusan para sa mga bata, na gaya ng makabagong-panahong *"Sunday school,"* ang binigyang-pahintulot o itinaguyod sa alinmang dako ng mga Judio o ng mga apostol na Kristiyano.

PABANGO. Tingnan ang UNGGUENTO AT MGA PABANGO.

PABIGAT. Tingnan ang PASANIN, PABIGAT.

PABLO [Munti; Maliit]. Isang Israelita na mula sa tribo ni Benjamin at isang apostol ni Jesu-Kristo. (Efe 1:1; Fil 3:5) Bagaman marahil ay taglay niya kapuwa ang pangalang Hebreo na Saul at ang pangalang Romano na Pablo mula sa pagkabata (Gaw 9:17; 2Pe 3:15), maaaring pinili ng apostol na ito na tawagin siya sa kaniyang pangalang Romano dahil sa kaniyang atas na ipahayag ang mabuting balita sa mga di-Judio.—Gaw 9:15; Gal 2:7, 8.

Ipinanganak si Pablo sa Tarso, isang prominenteng lunsod ng Cilicia. (Gaw 21:39; 22:3) Ang kaniyang mga magulang ay mga Hebreo at maliwanag na nanghahawakan sa Pariseong sanga ng Judaismo. (Gaw 23:6; Fil 3:5) Siya ay isang mamamayang Romano mula sa kaniyang kapanganakan (Gaw 22:28), anupat maaaring ang kaniyang ama ay pinagkalooban ng pagkamamamayan dahil sa ginawa nitong mga paglilingkod. Malamang na natutuhan ni Pablo ang hanapbuhay na paggawa ng tolda mula sa kaniyang ama. (Gaw 18:3) Ngunit, sa Jerusalem, nag-aral siya sa ilalim ng dalubhasang Pariseo na si Gamaliel, na nagpapahiwatig na si Pablo ay nagmula sa isang prominenteng pamilya. (Gaw 22:3; 5:34) Kung tungkol sa wikang sinasalita niya, bihasa si Pablo sa Griego at Hebreo. (Gaw 21:37-40) Noong naglalakbay si Pablo bilang misyonero, siya ay walang asawa. (1Co 7:8) Noong mga panahong iyon, kung hindi man mas maaga pa, mayroon siyang kapatid na babae at pamangking lalaki na naninirahan sa Jerusalem. —Gaw 23:16-22.

Nagkapribilehiyo ang apostol na si Pablo na sumulat ng mas maraming aklat, o mga liham, ng

Kristiyanong Griegong Kasulatan kaysa kaninuman. Binigyan siya ng mga kahima-himalang pangitain (2Co 12:1-5) at sa pamamagitan ng banal na espiritu ay nakapagsalita siya ng maraming wikang banyaga.—1Co 14:18.

Pang-uusig, Pagkakumberte, Maagang Bahagi ng Ministeryo. Ipinakikilala ng ulat ng Bibliya si Saul, o Pablo, bilang ang "kabataang lalaki" na sa kaniyang paanan ay inilapag ng mga bulaang saksi na bumato sa alagad ni Kristo na si Esteban ang kanilang mga panlabas na kasuutan. (Gaw 6:13; 7:58) Sinang-ayunan ni Pablo ang pagpaslang kay Esteban at dahil sa maling sigasig sa tradisyon, pinasimulan niya ang isang kampanya ng malupit na pag-uusig sa mga tagasunod ni Kristo. Kapag papatayin na ang mga ito, bumoboto siya laban sa mga ito. Sa panahon ng paglilitis sa mga ito sa mga sinagoga, sinisikap niyang pilitin ang mga ito na itakwil ang kanilang pananampalataya. Pinaabot niya ang kaniyang pang-uusig hanggang sa ibang mga lunsod bukod pa sa Jerusalem at kumuha pa siya ng nakasulat na awtorisasyon mula sa mataas na saserdote upang hanapin ang mga alagad ni Kristo hanggang sa H sa Damasco, sa Sirya, at upang gapusin ang mga ito at dalhin ang mga ito sa Jerusalem, malamang na upang litisin ng Sanedrin.—Gaw 8:1, 3; 9:1, 2; 26:10, 11; Gal 1:13, 14.

Habang papalapit si Pablo sa Damasco, isiniwalat ni Kristo Jesus ang kaniyang sarili kay Pablo sa isang maningning na liwanag at inatasan niya ito na maging isang tagapaglingkod at isang saksi ng mga bagay na nakita at makikita pa nito. Bagaman ang mga kasama ni Pablo ay nabuwal din sa lupa dahil sa paghahayag na ito at narinig din nila ang tinig ng isang nagsasalita, si Pablo lamang ang nakaunawa sa mga salita at nabulag, anupat kinailangan siyang akayin sa kamay patungong Damasco. (Gaw 9:3-8; 22:6-11; 26:12-18) Sa loob ng tatlong araw ay hindi siya kumain ni uminom man. Pagkatapos, habang nananalangin sa bahay ng isang Hudas sa Damasco, nakita ni Pablo sa isang pangitain ang alagad ni Kristo na si Ananias na pumasok at nagpanauli ng kaniyang paningin. Nang magkatotoo ang pangitain, si Pablo ay nabautismuhan, tumanggap ng banal na espiritu, kumain, at lumakas.—Gaw 9:9-19.

Iniuulat ng Gawa 9:20-25 ang paggugol ni Pablo ng panahon kasama ng mga alagad sa Damasco at ang "kaagad" na pagsisimula niyang mangaral sa mga sinagoga roon. Inilalahad nito ang kaniyang gawaing pangangaral hanggang noong mapilitan siyang lisanin ang Damasco dahil sa pakana ng mga Judio na patayin siya. Sa kabilang dako, binabanggit ng liham ni Pablo sa mga taga-Galacia na siya ay nagtungo sa Arabia pagkaraan niyang makumberte at pagkatapos ay bumalik siya sa Damasco. (Gal 1:15-17) Hindi posibleng matiyak kung kailan nagpunta si Pablo sa Arabia ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga pangyayaring ito.

Maaaring pumaroon agad si Pablo sa Arabia pagkaraan niyang makumberte upang bulay-bulayin ang kalooban ng Diyos para sa kaniya. Kung gayon nga, ang paggamit ni Lucas ng salitang "kaagad" ay mangangahulugan na kaagad na pinasimulan ni Pablo ang kaniyang pangangaral nang makabalik na siya sa Damasco at makasama ang mga alagad doon. Gayunman, sa Galacia 1:17, maliwanag na ang puntong idiniriin ni Pablo ay na hindi siya kaagad umahon patungong Jerusalem, na ang *tanging lugar sa labas ng Damasco* na kaniyang pinaroonan noong mga panahong iyon ay ang Arabia. Kaya ang paglalakbay patungong Arabia ay maaaring hindi naman kaagad na nangyari pagkaraan niyang makumberte. Maaaring gumugol muna si Pablo ng ilang araw sa Damasco at agad na gumawa ng pangmadlang pagtatakwil sa kaniyang dating landasin ng pagsalansang sa pamamagitan ng pagpapahayag niya ng pananampalataya kay Kristo sa mga sinagoga. Pagkatapos nito, maaaring naglakbay siya patungong Arabia (hindi binanggit sa ulat kung bakit) at nang makabalik siya ay ipinagpatuloy niya ang pangangaral sa Damasco, anupat naging masigasig sa paggawa nito hanggang sa magpakana ang mga mananalansang na patayin siya. Ang dalawang ulat ay kapupunan ng bawat isa sa halip na magkasalungat, at ang tanging palaisipan ay ang eksaktong pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari, na hindi naman nilinaw.

Pagdating sa Jerusalem (marahil noong 36 C.E.; ang tatlong taon na binanggit sa Galacia 1:18 ay posibleng nangangahulugang mga bahagi ng tatlong taon), nasumpungan ni Pablo na hindi naniniwala ang mga kapatid doon na siya ay isang alagad. Gayunman, "tinulungan siya ni Bernabe at dinala siya sa mga apostol," maliwanag na kina Pedro at 'Santiago na kapatid ng Panginoon.' (Si Santiago, bagaman hindi kabilang sa 12, ay maaaring tukuyin na isang apostol dahil gayon ang katayuan niya para sa kongregasyon sa Jerusalem.) Sa loob ng 15 araw si Pablo ay namalaging kasama ni Cefas (Pedro). Habang nasa Jerusalem, nagsalita si Pablo nang may tapang sa pangalan ni Jesus. Nang malaman ng mga kapatid na dahil dito ay tinatangka ng mga Judiong nagsasalita ng Griego na patayin si Pablo, "dinala nila siya sa Cesarea at pinayaon siya patungo sa Tarso."—Gaw 9:26-30; Gal 1:18-21.

Lumilitaw na si Pablo (noong mga 41 C.E.) ay nagkapribilehiyong makaranas ng isang kahima-himalang pangitain na parang totoong-totoo anupat hindi niya alam kung iyon ay sa katawan man o kung sa labas ng katawan nang agawin siya tungo sa "ikatlong langit." Ang *"ikatlong* langit" ay waring

tumutukoy sa walang-kapantay na pamamahala ng Mesiyanikong Kaharian.—2Co 12:1-4.

Nang maglaon, dinala ni Bernabe si Saul mula sa Tarso upang tumulong sa gawain sa Antioquia sa gitna ng mga taong nagsasalita ng Griego. Noong mga 46 C.E., pagkaraan ng isang taóng pagpapagal sa Antioquia, isinugo ng kongregasyon sina Pablo at Bernabe sa Jerusalem taglay ang tulong bilang paglilingkod para sa mga kapatid doon. (Gaw 11:22-30) Bumalik sila sa Antioquia kasama si Juan Marcos. (Gaw 12:25) Pagkatapos nito, ipinag-utos ng banal na espiritu na ibukod sina Pablo at Bernabe para sa pantanging gawain.—Gaw 13:1, 2.

Unang Paglalakbay Bilang Misyonero. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Bilang pagsunod sa utos ng espiritu, sinimulan ni Pablo ang kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero (mga 47-48 C.E.) kasama si Bernabe at si Juan Marcos bilang kanilang tagapaglingkod. Paglulan mula sa Seleucia, ang daungang-dagat ng Antioquia, naglayag sila patungong Ciprus. Sa mga sinagoga sa Salamis, sa S baybayin ng Ciprus, sinimulan nilang "ipahayag ang salita ng Diyos." Tinawid nila ang pulo at nakarating sa Pafos sa K baybayin. Doon tinangkang salansangin ng manggagaway na si Elimas ang patotoong ibinigay nila sa proconsul na si Sergio Paulo. Dahil dito ay pinasapitan ni Pablo ng pansamantalang pagkabulag si Elimas. Palibhasa'y lubhang namangha sa nangyari, si Sergio Paulo ay naging isang mananampalataya.—Gaw 13:4-12.

Mula sa Pafos, si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan ay naglayag patungong Asia Minor. Pagdating nila sa Perga sa Romanong probinsiya ng Pamfilia, iniwan sila ni Juan Marcos at bumalik ito sa Jerusalem. Ngunit humayo sina Pablo at Bernabe nang pahilaga patungong Antioquia sa Pisidia. Bagaman nakasumpong sila roon ng maraming interesado, nang dakong huli ay itinapon sila sa labas ng lunsod dahil sa sulsol ng mga Judio. (Gaw 13:13-50) Palibhasa'y hindi nasiraan ng loob, naglakbay sila nang patimog-silangan patungong Iconio, kung saan inudyukan din ng mga Judio ang mga pulutong laban sa kanila. Nang malaman nina Pablo at Bernabe na may pagtatangkang batuhin sila, tumakas sila patungong Listra sa rehiyon ng Licaonia. Matapos pagalingin ni Pablo ang isang lalaking pilay mula pa nang kapanganakan nito, inakala ng taong-bayan ng Listra na sina Pablo at Bernabe ay mga diyos na nagkatawang-tao. Ngunit nang maglaon, ibinaling ng mga Judiong nagmula sa Iconio at sa Antioquia ng Pisidia ang mga pulutong laban kay Pablo anupat binato siya ng mga iyon at kinaladkad ang kaniyang katawan sa labas ng lunsod, sa pag-aakalang patay na siya. Gayunman, nang palibutan siya ng mga kapuwa Kristiyano, bumangon si Pablo at pumasok sa Listra. Nang sumunod na araw ay umalis sila ni Bernabe patungong Derbe. Pagkatapos na gumawa ng maraming alagad doon, bumalik sila sa Listra, Iconio, at Antioquia (sa Pisidia), anupat pinalakas at pinatibay-loob ang mga kapatid at humirang ng matatanda upang maglingkod sa mga kongregasyong itinatag sa mga lugar na ito. Nang maglaon, nangaral sila sa Perga at pagkatapos ay naglayag mula sa daungang-dagat ng Atalia patungong Antioquia ng Sirya.—Gaw 13:51–14:28.

Usapin ng Pagtutuli. May ilang lalaki mula sa Judea na pumaroon sa Antioquia (noong mga 49 C.E.), na naggigiit na ang mga di-Judio ay kailangang tuliin bilang pagsunod sa Kautusang Mosaiko upang sila ay maligtas. Tinutulan ito nina Pablo at Bernabe. Ngunit bagaman si Pablo ay isang apostol, hindi siya nangahas na lutasin ang bagay na iyon sa sarili niyang awtoridad. Sa halip, pumaroon siya sa Jerusalem, kasama sina Bernabe, Tito, at iba pa, upang iharap ang usapin sa mga apostol at matatandang lalaki ng kongregasyon doon. Ang naging pasiya ay na hindi kahilingan ang pagtutuli para sa mga mananampalatayang Gentil ngunit dapat silang manatiling malaya mula sa idolatriya, sa pagkain at pag-inom ng dugo, at sa seksuwal na imoralidad. Bukod sa paglalaan ng isang liham na nagsasaad ng pasiyang ito, isinugo ng mga kapatid sa kongregasyon sa Jerusalem sina Hudas at Silas sa Antioquia bilang kanilang mga kinatawan upang linawin ang bagay na ito. Gayundin, sa isang pakikipag-usap kina Pedro (Cefas), Juan, at sa alagad na si Santiago, napagkasunduan na sina Pablo at Bernabe ay dapat na magpatuloy sa pangangaral sa di-tuling mga Gentil.—Gaw 15:1-29; Gal 2:1-10.

Ilang panahon pagkaraan nito, personal na pumaroon si Pedro sa Antioquia ng Sirya at nakisama sa mga Kristiyanong Gentil. Ngunit, nang dumating ang ilang Judio mula sa Jerusalem, maliwanag na nagpadala siya sa takot sa mga tao at lumayo sa mga di-Judio, sa gayon ay gumawi nang salungat sa patnubay ng espiritu na ang mga pagkakaiba sa laman ay hindi na mahalaga sa Diyos. Maging si Bernabe ay napadala sa ganitong paggawi. Nang mapansin ito, lakas-loob na sinaway ni Pablo si Pedro nang hayagan, yamang ang kaniyang paggawi ay hindi nakabubuti sa pagsulong ng Kristiyanismo. —Gal 2:11-14.

Ikalawang Paglalakbay Bilang Misyonero. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Nang maglaon, naisip nina Pablo at Bernabe na dalawin ang mga kapatid sa mga lunsod kung saan sila nangaral noong una silang maglakbay bilang mga misyonero. Dahil sa isang pagtatalo tungkol sa kung dapat bang isama si Juan Marcos, gayong iniwan sila nito noong unang pagkakataon, sina Pablo at Bernabe ay naghiwalay. Sa gayon ay pinili ni Pablo si Silas (Silvano) at

naglakbay sa Sirya at pagkatapos ay sa Asia Minor (mga 49-52 C.E.). Maliwanag na sa Listra, isinaayos ni Pablo na makasama niya ang kabataang lalaki na si Timoteo at tinuli rin niya ito. (Gaw 15:36–16:3) Bagaman ang pagtutuli ay hindi kahilingan sa mga Kristiyano, kung mananatiling di-tuli ang mestisong Judio na si Timoteo, tiyak na hindi magiging maganda ang pagtanggap ng mga Judio sa pangangaral ni Pablo. Sa gayon, nang alisin ni Pablo ang posibleng hadlang na ito, kumilos siya kaayon ng isinulat niya nang dakong huli sa mga taga-Corinto: "Sa mga Judio, ako ay naging gaya ng Judio."—1Co 9:20.

Isang gabi sa Troas sa Dagat Aegeano, si Pablo ay nagkaroon ng pangitain tungkol sa isang lalaking taga-Macedonia na namamanhik sa kaniya: "Tumawid ka sa Macedonia at tulungan mo kami." Yamang ipinalagay nila na ito ay kalooban ng Diyos, si Pablo at ang kaniyang mga kasamahang misyonero, kasama si Lucas na manggagamot, ay naglayag patungong Macedonia sa Europa. Sa Filipos, ang pangunahing lunsod ng Macedonia, si Lydia at ang kaniyang sambahayan ay naging mga mananampalataya. Nang palayasin ni Pablo ang demonyong nagbibigay ng kapangyarihang manghula sa isang batang babae, siya at si Silas ay ibinilanggo. Ngunit napalaya sila dahil sa isang lindol, at ang tagapagbilanggo at ang sambahayan niya ay naging mga Kristiyano. Sa kahilingan ni Pablo, salig sa kaniyang pagkamamamayang Romano, personal na pumaroon ang mga mahistrado sibil upang ilabas ang apostol at si Silas mula sa bilangguan. Matapos patibaying-loob ang mga kapatid, si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan ay naglakbay na dumaraan sa Amfipolis at Apolonia patungong Tesalonica. Isang kongregasyon ng mga mananampalataya ang nabuo roon. Gayunman, ang naninibughong mga Judio ay nagsulsol ng kaguluhan laban kay Pablo. Dahil dito, sila ni Silas ay pinayaon ng mga kapatid patungong Berea. Marami rin ang naging mga mananampalataya roon, ngunit dahil sa kaguluhang nilikha ng mga Judio mula sa Tesalonica ay napilitang umalis si Pablo.—Gaw 16:8–17:14.

Inihatid ng mga kapatid ang apostol sa Atenas. Ang pangangaral niya sa pamilihan doon ay humantong sa pagdadala sa kaniya sa Areopago. Ang kaniyang pagtatanggol ay nagpakilos kay Dionisio, isa sa mga hukom ng hukumang nagtitipon doon, at sa iba pa upang tanggapin ang Kristiyanismo. (Gaw 17:15-34) Sumunod ay pumaroon si Pablo sa Corinto, kung saan nakipanuluyan siya sa isang mag-asawang Judio, sina Aquila at Priscila, at nagtrabahong kasama nila nang pana-panahon bilang manggagawa ng tolda. Lumilitaw na sa Corinto isinulat ni Pablo ang kaniyang dalawang liham sa mga taga-Tesalonica. Pagkatapos na magturo sa Corinto sa loob ng isa at kalahating taon at magtatag ng kongregasyon doon, inakusahan siya ng mga Judio sa harap ni Galio. Ngunit pinawalang-saysay ni Galio ang kaso. (Gaw 18:1-17) Nang maglaon ay naglayag si Pablo patungong Cesarea, ngunit tumigil muna sa Efeso at nangaral doon. Mula sa Cesarea, ang apostol ay 'umahon at binati ang kongregasyon,' na tiyak na tumutukoy sa kongregasyon sa Jerusalem, at pagkatapos ay pumaroon sa Antioquia ng Sirya. (Gaw 18:18-22) Posibleng noong nasa Corinto pa si Pablo o marahil noong siya'y makarating na sa Antioquia ng Sirya, isinulat niya ang kaniyang liham sa mga taga-Galacia.

Ikatlong Paglalakbay Bilang Misyonero. (MAPA, Tomo 2, p. 747) Noong kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero (mga 52-56 C.E.), muling dinalaw ni Pablo ang Efeso at nagpagal doon nang mga tatlong taon. Mula sa Efeso ay isinulat niya ang kaniyang unang liham sa mga taga-Corinto at lumilitaw na isinugo niya si Tito upang tumulong sa mga Kristiyano roon. Pagkatapos ng isang kaguluhang isinulsol ng panday-pilak na si Demetrio laban sa kaniya, lumisan si Pablo sa Efeso at nagtungo sa Macedonia. Pagkatapos makatanggap ng balita mula sa Corinto sa pamamagitan ni Tito, isinulat ni Pablo, na nasa Macedonia, ang kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto. Bago lumisan sa Europa taglay ang abuloy mula sa mga kapatid sa Macedonia at Acaya para sa nagdarahop na mga Kristiyano sa Jerusalem, at malamang na noong siya ay nasa Corinto, isinulat ni Pablo ang kaniyang liham sa mga taga-Roma.—Gaw 19:1–20:4; Ro 15:25, 26; 2Co 2:12, 13; 7:5-7.

Noong papunta na siya sa Jerusalem, nagdiskurso si Pablo sa Troas at binuhay niyang muli si Eutico na namatay sa aksidente. Tumigil din siya sa Mileto, kung saan siya nakipagkita sa mga tagapangasiwa ng kongregasyon sa Efeso, sinariwa sa kanila ang kaniyang sariling ministeryo sa distrito ng Asia, at pinatibay-loob sila na tularan ang kaniyang halimbawa.—Gaw 20:6-38.

Pagkaaresto. Habang nagpapatuloy si Pablo sa kaniyang paglalakbay, ang mga propetang Kristiyano na kaniyang nadaanan ay humula na may mga gapos na naghihintay sa kaniya sa Jerusalem. (Gaw 21:4-14; ihambing ang 20:22, 23.) Natupad ang kanilang mga hula. Habang nasa templo si Pablo upang maglinis ng kaniyang sarili sa seremonyal na paraan, ang mga Judio mula sa Asia ay nagsulsol ng marahas na pang-uumog laban sa kaniya, ngunit iniligtas siya ng mga kawal na Romano. (Gaw 21:26-33) Habang papaakyat ng hagdan patungo sa kuwartel ng mga kawal, humingi si Pablo ng pahintulot na magsalita sa mga Judio. Nang sandaling banggitin niya ang kaniyang atas na mangaral sa mga Gentil, muling sumiklab ang karahasan. (Gaw 21:34–22:22) Sa loob ng kuwartel ng mga ka-

wal, iniunat si Pablo upang hampasin sa pagsisikap na matiyak kung ano ang kaniyang pagkakasala. Napigilan ito ng apostol nang sabihin niyang siya ay mamamayang Romano. Nang sumunod na araw, ang kaso ni Pablo ay dinala sa Sanedrin. Lumilitaw na nang mapagtanto niyang hindi siya mabibigyan ng makatarungang pagdinig, sinikap ni Pablo na gawing usapin sa kaniyang kaso ang pagkabuhay-muli upang lumikha ng pagkakabaha-bahagi sa pagitan ng mga Pariseo at mga Saduceo. Yamang naniniwala siya sa pagkabuhay-muli at "isang anak ng mga Pariseo," nagpakilala si Pablo bilang isang Pariseo at sa gayon ay nagawa niyang pag-awayin ang mga Saduceo, na hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli, at ang mga Pariseo.—Gaw 22:23–23:10.

Dahil sa isang pakana laban sa bilanggong si Pablo, kinailangan siyang ilipat mula sa Jerusalem tungo sa Cesarea. Pagkaraan ng ilang araw, ang mataas na saserdoteng si Ananias, ang ilan sa matatandang lalaki ng mga Judio, at ang orador na si Tertulo ay pumaroon sa Cesarea upang isampa ang kanilang kaso laban kay Pablo sa harap ni Gobernador Felix, anupat inakusahan si Pablo ng panunulsol ng sedisyon at pagtatangkang lapastanganin ang templo. Ipinakita ng apostol na walang katibayang sumusuporta sa kanilang mga paratang laban sa kaniya. Ngunit palibhasa'y umaasa si Felix na bibigyan siya ng suhol, pinanatili niyang nakakulong si Pablo nang dalawang taon. Nang si Felix ay halinhan ni Festo, muling iniharap ng mga Judio ang kanilang mga paratang. Ang kaso ay muling dininig sa Cesarea, at upang hindi ilipat sa Jerusalem ang paglilitis, umapela si Pablo kay Cesar. Nang maglaon, matapos ilahad ang kaniyang kaso sa harap ni Haring Herodes Agripa II, si Pablo at ang ilan pang bilanggo ay ipinadala sa Roma noong mga 58 C.E. —Gaw 23:12–27:1.

Una at Ikalawang Pagkakabilanggo sa Roma. Habang papunta roon, ang barkong sinasakyan ni Pablo at ng mga kasama niya ay nawasak sa pulo ng Malta. Matapos magpalipas doon ng taglamig, sa wakas ay nakarating sila sa Roma. (MAPA, Tomo 2, p. 750) Pinahintulutan si Pablo na manirahan sa kaniyang sariling bahay na inuupahan, bagaman mayroon siyang bantay na kawal. Di-nagtagal pagkarating niya, nagsaayos si Pablo ng pakikipagtipon sa mga pangunahing lalaki ng mga Judio. Ngunit iilan lamang ang naniwala. Patuloy na nangaral ang apostol sa lahat ng pumaparoon sa kaniya sa loob ng dalawang taon, mula noong mga 59 hanggang 61 C.E. (Gaw 27:2–28:31) Noong panahong iyon ay isinulat din niya ang kaniyang mga liham sa mga taga-Efeso (4:1; 6:20), mga taga-Filipos (1:7, 12-14), mga taga-Colosas (4:18), kay Filemon (tal 9), at maliwanag na yaon ding sa mga Hebreo. (LARAWAN, Tomo 2, p. 750) Lumilitaw na ipinahayag ni Cesar Nero na si Pablo ay walang-sala at pinalaya ito. Maliwanag na ipinagpatuloy ni Pablo ang kaniyang gawaing pagmimisyonero, kasama sina Timoteo at Tito. Matapos niyang iwan si Timoteo sa Efeso at si Tito sa Creta, si Pablo, na malamang na nasa Macedonia na noon, ay sumulat ng mga liham sa kanila may kaugnayan sa kanilang mga tungkulin. (1Ti 1:3; Tit 1:5) Hindi alam kung nakaabot sa Espanya ang gawain ng apostol bago ang huling pagkakabilanggo niya sa Roma. (Ro 15:24) Noong panahon ng pagkakabilanggong iyon (mga 65 C.E.) ay isinulat ni Pablo ang kaniyang ikalawang liham kay Timoteo, kung saan ipinahiwatig niya na malapit na siyang mamatay. (2Ti 4:6-8) Di-nagtagal pagkatapos nito, malamang na namatay si Pablo bilang martir sa mga kamay ni Nero.

Isang Halimbawa na Karapat-dapat Tularan. Dahil sa katapatan niya sa pagtulad sa halimbawa ni Kristo, masasabi ng apostol na si Pablo: "Maging mga tagatulad kayo sa akin." (1Co 4:16; 11:1; Fil 3:17) Naging alisto si Pablo sa pagsunod sa pag-akay ng espiritu ng Diyos. (Gaw 13:2-5; 16:9, 10) Hindi siya naging tagapaglako ng Salita ng Diyos, kundi nagsalita dahil sa kataimtiman. (2Co 2:17) Bagaman edukado, hindi sinikap ni Pablo na pahangain ang iba sa kaniyang pananalita (1Co 2:1-5) ni ninais man niyang palugdan ang mga tao. (Gal 1:10) Hindi niya iginiit na gawin ang mga bagay na may karapatan siyang gawin, kundi nakibagay siya sa mga tao na kaniyang pinangaralan, at nag-ingat na hindi makatisod sa iba.—1Co 9:19-26; 2Co 6:3.

Noong panahon ng kaniyang ministeryo, naging masigasig si Pablo, anupat naglakbay nang libu-libong milya sa dagat at sa lupa, na nagtatatag ng maraming kongregasyon sa Europa at Asia Minor. Kaya hindi niya kinailangan ang mga liham ng rekomendasyon na isinulat sa pamamagitan ng tinta, kundi sa halip ay maaari niyang itawag-pansin ang buháy na mga liham, mga taong naging mananampalataya dahil sa kaniyang mga pagsisikap. (2Co 3:1-3) Gayunma'y mapagpakumbaba niyang kinilala na siya ay isang alipin (Fil 1:1) na may pananagutang ipahayag ang mabuting balita. (1Co 9:16) Hindi niya inangkin ang anumang kapurihan, kundi ibinigay ang lahat ng karangalan sa Diyos bilang Siyang dahilan ng paglago (1Co 3:5-9) at Siyang nagpangyari sa kaniya na maging lubusang kuwalipikado para sa ministeryo. (2Co 3:5, 6) Lubhang pinahalagahan ng apostol ang kaniyang ministeryo, anupat niluwalhati ito at kinilalang ito ay tinaglay niya dahil sa awa ng Diyos at ng kaniyang Anak. (Ro 11:13; 2Co 4:1; 1Ti 1:12, 13) Sumulat siya kay Timoteo: "Ang dahilan kung bakit ako pinagpakitaan ng awa ay upang sa pamamagitan ko bilang pangunahing halimbawa ay maipakita ni Kristo Jesus ang lahat ng kaniyang mahabang pagtitiis bilang isang

uliran niyaong mga maglalagak ng kanilang pananampalataya sa kaniya ukol sa buhay na walang hanggan."—1Ti 1:16.

Dahil sa dati siyang mang-uusig ng mga Kristiyano, hindi itinuring ni Pablo na siya'y nararapat tawaging apostol at kinilala niya na naging apostol lamang siya dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos. Palibhasa'y nababahala na baka mawalan ng kabuluhan ang paggagawad sa kaniya ng di-sana-nararapat na kabaitang ito, nagpagal si Pablo nang labis kaysa sa iba pang mga apostol. Gayunma'y natanto niya na tanging sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos kung kaya niya nagawang tuparin ang kaniyang ministeryo. (1Co 15:9, 10) "Sa lahat ng bagay," ang sabi ni Pablo, "ay may lakas ako dahil sa kaniya na nagbibigay ng kapangyarihan sa akin." (Fil 4:13) Siya ay nagbata ng maraming bagay ngunit hindi nagreklamo. Nang inihahambing niya ang kaniyang mga karanasan sa mga karanasan ng iba, isinulat niya (mga 55 C.E.): "Sa mga pagpapagal ay lalong sagana, sa mga bilangguan ay lalong malimit, sa mga hampas ay labis-labis, sa bingit ng kamatayan ay madalas. Mula sa mga Judio ay limang ulit akong tumanggap ng apatnapung hampas na kulang ng isa, tatlong ulit akong hinampas ng mga pamalo, minsan akong binato, tatlong ulit akong nakaranas ng pagkawasak ng barko, isang gabi at isang araw ang ginugol ko sa kalaliman; sa mga paglalakbay ay madalas, sa mga panganib sa mga ilog, sa mga panganib sa mga tulisan, sa mga panganib sa sarili kong kalahi, sa mga panganib sa mga bansa, sa mga panganib sa lunsod, sa mga panganib sa ilang, sa mga panganib sa dagat, sa mga panganib sa gitna ng mga bulaang kapatid, sa pagtatrabaho at pagpapagal, sa mga gabing walang tulog ay madalas, sa gutom at uhaw, sa pag-iwas sa pagkain ay maraming ulit, sa ginaw at kahubaran. Bukod pa sa mga bagay na iyon na panlabas, may dumaragsa sa akin sa araw-araw, ang kabalisahan para sa lahat ng kongregasyon." (2Co 11:23-28; 6:4-10; 7:5) Bukod sa lahat ng ito at sa marami pang iba noong sumunod na mga taon, kinailangang makipagpunyagi ni Pablo sa "isang tinik sa laman" (2Co 12:7), posibleng isang sakit sa kaniyang mga mata o iba pang uri ng sakit.—Ihambing ang Gaw 23:1-5; Gal 4:15; 6:11.

Palibhasa'y di-sakdal, nakaranas si Pablo ng patuloy na paglalabanan sa pagitan ng kaniyang pag-iisip at ng makasalanang laman. (Ro 7:21-24) Ngunit hindi siya sumuko. Sinabi niya: "Binubugbog ko ang aking katawan at ginagawa itong alipin, upang, pagkatapos kong mangaral sa iba, ako naman ay hindi itakwil sa paanuman." (1Co 9:27) Pinanatili ni Pablo sa harap niya ang maluwalhating gantimpala ng imortal na buhay sa langit. Itinuring niya na walang anuman ang lahat ng pagdurusa kung ihahambing sa kaluwalhatiang tatanggapin bilang gantimpala sa katapatan. (Ro 8:18; Fil 3:6-14) Sa gayon, maliwanag na bago pa siya mamatay, naisulat ni Pablo: "Naipaglaban ko na ang mainam na pakikipaglaban, natakbo ko na ang takbuhin hanggang sa katapusan, natupad ko na ang pananampalataya. Mula ngayon ay nakalaan para sa akin ang korona ng katuwiran."—2Ti 4:7, 8.

Bilang isang kinasihang apostol, si Pablo ay may awtoridad na mag-utos, at gayon nga ang ginawa niya (1Co 14:37; 16:1; Col 4:10; 1Te 4:2, 11; ihambing ang 1Ti 4:11), ngunit mas pinili niyang magsumamo sa mga kapatid salig sa pag-ibig, na namanhik sa kanila sa pamamagitan ng "habag ng Diyos" at ayon sa "kahinahunan at kabaitan ng Kristo." (Ro 12:1; 2Co 6:11-13; 8:8; 10:1; Flm 8, 9) Siya ay naging banayad at nagpahayag ng magiliw na pagmamahal sa kanila, na nagpayo at nang-aliw sa kanila tulad ng isang ama. (1Te 2:7, 8, 11, 12) Bagaman may karapatan siyang tumanggap ng materyal na suporta mula sa mga kapatid, pinili niyang magtrabaho na ginagamit ang kaniyang mga kamay upang hindi maging isang magastos na pasanin. (Gaw 20:33-35; 1Co 9:18; 1Te 2:6, 9) Dahil dito, isang malapít na buklod ng pagmamahal na pangkapatid ang umiral sa pagitan ni Pablo at niyaong mga pinaglingkuran niya. Ang mga tagapangasiwa sa kongregasyon sa Efeso ay lubhang nasaktan at napaluha nang malaman na baka hindi na nila makikita ang kaniyang mukha. (Gaw 20:37, 38) Labis-labis na ikinabahala ni Pablo ang espirituwal na kapakanan ng kaniyang mga kapuwa Kristiyano at ninais niyang gawin ang buo niyang makakaya upang tulungan silang gawing tiyak ang kanilang makalangit na pagkatawag. (Ro 1:11; 15:15, 16; Col 2:1, 2) Palagi niya silang naalaala sa kaniyang mga panalangin (Ro 1:8, 9; 2Co 13:7; Efe 3:14-19; Fil 1:3-5, 9-11; Col 1:3, 9-12; 1Te 1:2, 3; 2Te 1:3) at hiniling niyang ipanalangin din nila siya. (Ro 15:30-32; 2Co 1:11) Naging pampatibay-loob sa kaniya ang pananampalataya ng mga kapuwa Kristiyano. (Ro 1:12) Sa kabilang dako naman, naging matatag si Pablo sa kung ano ang tama at hindi nag-atubiling ituwid maging ang isang kapuwa apostol nang kailanganin iyon para sa ikasusulong ng mabuting balita.—1Co 5:1-13; Gal 2:11-14.

Si Pablo ba ay isa sa 12 apostol?

Bagaman matibay ang kaniyang pananalig at mga patotoo may kinalaman sa pagka-apostol niya, hindi kailanman ibinilang ni Pablo ang kaniyang sarili sa "labindalawa." Bago ang Pentecostes, bilang resulta ng maka-Kasulatang paghimok ni Pedro, ang kapulungang Kristiyano ay humanap ng kapalit ng di-tapat na si Hudas Iscariote. Dalawang alagad

ang pinili bilang mga kandidato, marahil ay sa pamamagitan ng pagboto ng mga lalaking miyembro ng kapulungan (yamang nagsalita si Pedro sa "Mga lalaki, mga kapatid"; Gaw 1:16). Pagkatapos ay nanalangin sila sa Diyos na Jehova (ihambing ang Gaw 1:24 sa 1Sa 16:7; Gaw 15:7, 8) na *Siya* ang dapat magtalaga kung sino sa dalawa ang pinili niya upang maging kapalit ng di-tapat na apostol. Pagkatapos nilang manalangin, nagpalabunutan sila at "ang palabunot ay napunta kay Matias."—Gaw 1:15-26; ihambing ang Kaw 16:33.

Walang dahilan upang mag-alinlangan na si Matias ang pinili ng Diyos. Totoo, nang makumberte si Pablo, naging napakaprominente niya at nahigitan ng kaniyang mga pagpapagal yaong sa lahat ng iba pang mga apostol. (1Co 15:9, 10) Gayunman, walang anumang nagpapatunay na si Pablo mismo ay patiunang itinalaga sa pagka-apostol anupat ang Diyos, sa diwa, ay hindi kumilos ayon sa panalangin ng kapulungang Kristiyano, pinanatiling bakante ang puwestong iniwan ni Hudas hanggang sa makumberte si Pablo, at sa gayon ay itinuring na sariling kagustuhan lamang ng kapulungang Kristiyano ang paghirang kay Matias. Sa kabaligtaran, may matibay na ebidensiya na si Matias ay isang kapalit na hinirang ng Diyos.

Noong Pentecostes, ang pagbubuhos ng banal na espiritu ay nagbigay sa mga apostol ng natatanging mga kapangyarihan. Sila lamang ang ipinakitang nakapagpatong ng mga kamay sa mga bagong bautisado at nakapagbahagi sa mga ito ng makahimalang mga kaloob ng espiritu. (Tingnan ang APOSTOL [Makahimalang mga kapangyarihan].) Kung hindi talaga si Matias ang pinili ng Diyos, ang kawalan niya ng kakayahang gawin ito ay napansin sana ng lahat. Ipinakikita ng ulat na hindi ganito ang nangyari. Si Lucas, ang manunulat ng Mga Gawa, ay kasamahan ni Pablo sa paglalakbay at sa ilang partikular na gawain, at sa gayon ang aklat ng Mga Gawa ay tiyak na nagpapahiwatig at kaayon ng sariling pangmalas ni Pablo sa mga bagay-bagay. Tinutukoy ng aklat na iyon ang "labindalawa" bilang siyang nag-atas sa pitong lalaki na mag-aasikaso ng suliranin ng pamamahagi ng pagkain. Naganap ito pagkaraan ng Pentecostes ng 33 C.E. ngunit bago makumberte si Pablo. Kaya si Matias ay kinikilala rito bilang isa sa "labindalawa," at nakibahagi siya sa iba pang mga apostol sa pagpapatong ng mga kamay sa pito na hinirang.—Gaw 6:1-6.

Kung gayon, kaninong pangalan ang makikitang kasama niyaong mga nasa "labindalawang batong pundasyon" ng Bagong Jerusalem sa pangitain ni Juan—kay Matias o kay Pablo? (Apo 21:2, 14) Batay sa isang paraan ng pangangatuwiran, malamang na kay Pablo. Napakalaki ng naitulong niya sa kongregasyong Kristiyano dahil sa kaniyang ministeryo at lalo na dahil sa pagsulat niya ng malaking bahagi ng Kristiyanong Griegong Kasulatan (14 na liham ang kinikilalang isinulat niya). Sa mga aspektong ito, 'nakalalamang' si Pablo kay Matias, na hindi na espesipikong binanggit pagkatapos ng ulat sa Gawa kabanata 1.

Sa kabilang dako, kung tutuusin ay 'nakalalamang' din si Pablo sa marami sa orihinal na 12 apostol, na ang ilan ay bihira pa ngang binanggit maliban sa mga talaan ng mga apostol. Noong makumberte si Pablo, ang kongregasyong Kristiyano, ang espirituwal na Israel, ay naitatag na, o may pundasyon na, at lumalago na sa loob ng marahil ay isang taon o mahigit pa. Gayundin, ang unang kanonikal na liham ni Pablo ay maliwanag na isinulat lamang noong mga 50 C.E. (tingnan ang TESALONICA, MGA LIHAM SA MGA TAGA-) o 17 taon pa pagkaraang maitatag ang bagong bansa ng espirituwal na Israel noong Pentecostes ng 33 C.E. Ang mga salik na ito, pati na ang naunang katibayan na iniharap sa artikulong ito, ay nagbibigay-linaw sa bagay na ito. Kaya waring makatuwirang isipin na ang orihinal na pagkakapili ng Diyos kay Matias bilang ang kapalit ni Hudas sa "labindalawang apostol ng Kordero" ay hindi naapektuhan ng pagka-apostol ni Pablo nang dakong huli.

Kung gayon, ano ang layunin ng pagka-apostol ni Pablo? Si Jesus mismo ang nagsabi na iyon ay para sa isang partikular na layunin—hindi bilang kapalit ni Hudas—kundi upang maglingkod si Pablo bilang isang 'apostol [isa na isinugo] sa mga bansa' (Gaw 9:4-6, 15), at kinilala ni Pablo na ito ang layunin ng kaniyang pagka-apostol. (Gal 1:15, 16; 2:7, 8; Ro 1:5; 1Ti 2:7) Dahil dito, ang kaniyang pagka-apostol ay hindi kinailangan upang magsilbing isang pundasyon nang itatag ang espirituwal na Israel noong Pentecostes, 33 C.E.

PABOREAL [sa Heb., *tuk·ki·yim′* (pangmaramihan); sa Ingles, *peacock*]. Isang malaking ibon na matitingkad ang kulay, mula sa pamilya ng mga *pheasant* at halos kasinlaki ng pabo (*turkey*). Ang paboreal (*Pavo muticus* at *Pavo cristatus*) ay kilalang-kilala dahil sa maringal na buntot nito na may mga balahibong makikisap na berde at ginto na may malalaking "mata" na kulay asul. Naibubuka ng paboreal ang buntot na ito upang magmukhang isang kahanga-hangang abaniko na ang magkabilang dulo ay sumasayad sa lupa. Ipinapagaspas ng paboreal ang nakabukang buntot na ito, na lumilikha ng makaluskos na tunog at nagpapakinang sa mga balahibo. Maganda rin ang kulay ng leeg at dibdib nito na metalikong asul na maberde-berde. Dahil sa maringal na kagandahan nito, lubhang pinahahalagahan ang paboreal noon pa mang sinaunang mga panahon.

Noong panahon ni Haring Solomon, ang kaniyang pangkat ng mga barko ng Tarsis ay nagbibiyahe nang minsan sa bawat tatlong taon at nagdadala ng mga kargamentong "ginto at pilak, garing, at mga unggoy at mga paboreal." (1Ha 10:22) Bagaman ang ilan sa mga barko ni Solomon ay naglakbay patungong Opir (maliwanag na sa lugar ng Dagat na Pula; 1Ha 9:26-28), binabanggit ng 2 Cronica 9:21 na may mga barkong "pumaparoon sa Tarsis" (malamang ay sa Espanya) para magdala ng nabanggit na mga kalakal, kasama na ang mga paboreal. Dahil dito, hindi matiyak kung saang lugar o rehiyon inaangkat ang mga paboreal noon. Ang magagandang ibong ito ay ipinapalagay na katutubo sa TS Asia at sagana sa India at Sri Lanka. Naniniwala ang ilan na ang pangalang Hebreo (*tuk·ki·yim′*) ay dapat iugnay sa *tokei,* na pangalan ng paboreal sa Matandang Tamil. Maaaring nakuha ng pangkat ng mga barko ni Solomon ang mga paboreal nang maglayag sila sa kanilang karaniwang ruta at tumigil sa isang sentro ng kalakalang may pakikipag-ugnayan sa India. Kawili-wili ring malaman ang sinabi ni Frederick Drimmer sa *The Animal Kingdom:* "Sa loob ng maraming siglo, inakala ng mga siyentipiko na walang mga paboreal sa Aprika—ang kilalang mga tahanan ng mga ito ay ang East Indies at timog-silangang Asia. Gumuho ang paniwalang ito ng mga naturalista noong 1936, nang ang *Congo peacock* [*Afropavo congensis*] ay matuklasan sa Belgian Congo."—1954, Tomo II, p. 988.

Mas gusto naman ng iba na iugnay ang salitang Hebreo na *tuk·ki·yim′* sa *ky* ng Ehipto, isang uri ng unggoy.

PABULA. Kuwentong di-totoo, kathang-isip, mito, gawa-gawa, kabulaanan; mula sa Griegong *my′thos.* Masusumpungan ang *my′thos* sa 1 Timoteo 1:4 at 4:7; 2 Timoteo 4:4; Tito 1:14; 2 Pedro 1:16.

Ang *my′thos* ay kabaligtaran ng *a·le′thei·a,* "katotohanan," na nagpapahiwatig ng hayag at tunay na diwa ng isang bagay. Sa Galacia 2:5, ipinakikita ng "katotohanan ng mabuting balita" na naiiba ang tunay na turo ng ebanghelyo sa baluktot na mga bersiyon nito. Binabalaan ng mga apostol ang mga Kristiyano hinggil sa panganib na maitalikod sila mula sa katotohanan tungo sa mga kuwentong di-totoo, yamang ang mga ito ay walang totoong saligan kundi mga imahinasyon lamang ng mga tao. Ang Judaismo ay punô ng gayong mga kuwentong di-totoo, anupat ang tinatawag na bibigang kautusan, na nang maglaon ay inilakip sa Talmud, ay binubuo ng mga tradisyon ng matatanda. Ang Judaismo, na pangunahing kalaban ng Kristiyanismo noong unang siglo, ay lubhang naimpluwensiyahan ng mga pilosopiya at mga turong pagano.

Bilang isang halimbawa ng mga kuwentong di-totoo, isaalang-alang ito mula sa Palestinong Talmud (Talmud ng Jerusalem): "Sinabi ni R. Samuel b. Nahman sa ngalan ni R. Jonathan: Ang mga tapyas [na doo'y tinanggap ni Moises ang Sampung Utos] ay may haba na anim na sinlapad-ng-kamay at may lapad na tatlo: at dalawang sinlapad-ng-kamay ang hawak ni Moises, at dalawa naman ang sa Diyos, anupat may dalawang sinlapad-ng-kamay sa pagitan ng mga daliri nila; at noong sinasamba ng mga Israelita ang guya, tinangkang agawin ng Diyos ang mga tapyas mula sa mga kamay ni Moises; ngunit napakalakas ng mga kamay ni Moises anupat naagaw niya ang mga iyon mula sa Kaniya." Sinasabi pa ng kuwento na noong pagkakataong iyon ay "tumilapon ang mga titik" mula sa mga tapyas; bilang resulta, yamang "ang mga sulat ang sumusuhay sa mga ito," ang mga tapyas ay "naging napakabigat para sa mga kamay ni Moises, at nahulog, at nabasag."—*Ta'anit,* V, p. 116, 117, isinalin ni A. W. Greenup.

Ang mga akdang Apokripal ay sagana sa mga kuwentong di-totoo at likhang-isip, halimbawa ay ang pagpatay ni Daniel sa isang malaking dragon sa pamamagitan ng pinaghalu-halong alkitran, taba, at buhok (Dagdag sa Daniel 14:22-26, *Dy*), at ang pagkakaroon ni Tobias ng kapangyarihang manggamot at magpalabas ng demonyo, na nakuha niya sa puso, apdo, at atay ng isang dambuhalang isda. —Tobias 6:2-9, 19, *Dy.*

Dapat Tanggihan ng mga Kristiyano ang mga Pabula. Sa 1 Timoteo 1:4, tinagubilinan ni Pablo ang mga Kristiyano na huwag magbigay-pansin sa mga kuwentong di-totoo. Dahil sa mga ito ay maaaring masangkot ang mga Kristiyano sa pagsasaliksik na hindi naman talaga kapaki-pakinabang at maaaring ilayo ng mga ito ang kanilang isip mula sa katotohanan. Kabilang sa mga kuwentong di-totoo yaong mga ikinukuwento ng matatandang babae na ang buhay ay ginugugol sa makasanlibutang mga gawain. Nilalabag nila ang banal at matuwid na mga pamantayan ng Diyos. (1Ti 4:6, 7; Tit 1:14) Sa 2 Pedro 1:16, tinukoy ng apostol na si Pedro ang mga kuwentong di-totoo (na hindi lamang basta kathang-isip kundi ginawa rin nang may katusuhan upang ilihis ang isang Kristiyano) at ipinakita niya ang kaibahan ng mga iyon sa tunay at totoong ulat ng pagbabagong anyo, na kaniya mismong nasaksihan. (Mar 9:2) Sa 2 Timoteo 4:3, 4 naman, inihula ni Pablo na sa hinaharap, ang mga tao ay kusang-loob na babaling sa mga kuwentong di-totoo at tatalikod sa katotohanan.

PADAN [posible, Kapatagan (Patag na Lupain)]. Pinaikling anyo ng "Padan-aram." (Gen 35:9; 48:7) Lumilitaw na ito rin ang "parang ng Sirya [Aram]."

(Gen 28:6, 7; Os 12:12) Ang Padan ay isang rehiyon sa palibot ng lunsod ng Haran sa hilagang Mesopotamia. (Gen 28:7, 10; 29:4) Bagaman itinuturing ng ilan na ang Padan at ang Aram-naharaim ay iisa, waring mas malamang na ang Padan ay bahagi ng Aram-naharaim. (Gen 24:10, tlb sa *Rbi8;* 25:20, tlb sa *Rbi8*) Ganito ang mahihinuha natin yamang ang Aram-naharaim ay may bulubunduking teritoryo, samantalang ang Padan ay wala, kung tama ang pagkaunawa na ang pangalan nito ay nangangahulugang "kapatagan," o "patag na lupain."—Bil 23:7, tlb sa *Rbi8;* Deu 23:4, tlb sa *Rbi8.*

Pansamantalang nanirahan ang patriyarkang si Abraham sa Haran na nasa Padan. (Gen 12:4; 28: 7, 10) Nang maglaon, ang anak ni Abraham na si Isaac at ang apo niyang si Jacob ay kumuha ng mapapangasawa sa supling ng kaniyang mga kamag-anak sa lugar na iyon. (Gen 22:20-23; 25:20; 28:6) Si Jacob ay gumugol ng 20 taon sa Padan sa paglilingkod sa kaniyang biyenang si Laban. (Gen 31:17, 18, 36, 41) Habang naroroon, naging anak niya si Dina at 11 lalaki. (Gen 29:20–30:24) Ang kaniyang ika-12 anak na lalaki, si Benjamin, ay isinilang sa Canaan.—Gen 35:16-18, 22-26; 46:15; 48:7.

PADAN-ARAM. Tingnan ang PADAN.

PADER, DINGDING. Mga istrakturang itinatayo ng mga mason at nagsisilbing mga harang, mga hangganan, o mga bakod. Mula nang ang tao ay magsimulang magtayo ng mga bahay at mga lunsod, nagtatayo na rin siya ng mga pader at mga dingding na ginagamitan ng iba't ibang materyales, may sari-saring disenyo, at para sa maraming layunin. Ang laki at tibay ng mga istrakturang ito ay pangunahin nang nakadepende sa pagkakagawa ng mga ito at sa mga materyales na ginamit.

Ang mga pader ng palasyo ni David ay yari sa tinabas na bato. (2Sa 5:11) Sa katulad na paraan, waring ang panlabas na mga pader ng templo ni Solomon ay yari sa tinibag na bato, anupat ang bandang loob ng ilan sa mga pader ay binalutan ng mga tabla ng sedro. (1Ha 6:2, 7, 15) Ang panloob na mga entrepanyong kahoy na ito naman ay magarbong pinalamutian ng mga ukit at mga kalupkop na ginto. (1Ha 6:29; 1Cr 29:4; 2Cr 3:4, 7) May palitada ang bandang loob ng mga pader sa palasyo ni Belsasar. (Dan 5:5) Kadalasan, simple lamang ang pagkakagawa ng mga pader at mga dingding sa mga tahanan ng pangkaraniwang mga tao—mga laryong pinatuyo sa araw, mga batong di-tinabas, o materyal na ipinalitada sa isang kayariang kahoy. Kung minsan, ang pinakaibabaw ng mga ito ay pinapuputi.—Gaw 23:3.

Mga Pader ng Lunsod. Noong sinaunang panahon, dahil sa takot ay nagtayo ang mga tao ng pananggalang na mga pader sa palibot ng malalaking lunsod upang mahadlangan ang pagsalakay ng kaaway. (1Ha 4:13; Isa 25:12) Gayundin, kapag sinasalakay ang maliliit na "sakop na bayan" sa palibot (Bil 21:25), ang mga tumatahan sa mga ito ay nanganganlong sa loob ng lunsod na may pader. Ipinakita ng Kautusang Mosaiko na may legal na pagkakaiba sa pagitan ng mga bayan na may pader at ng mga bayan na walang pader, kung tungkol sa mga karapatan ng mga may-ari ng mga bahay. (Lev 25:29-31) Ang mga pader ay hindi lamang nagsilbing pisikal na harang sa pagitan ng mga tirahan sa lunsod at ng kaaway kundi isa rin itong mataas na posisyon na mula roo'y maipagsasanggalang ng mga tagapagtanggol ang mga pader laban sa pagsira rito, paggawa ng lagusan sa ilalim nito, o pagbutas dito sa pamamagitan ng mga pambundol. (2Sa 11:20-24; 20:15; Aw 55:10; Sol 5:7; Isa 62:6; Eze 4:1, 2; 26:9) Bilang panlaban, ang mga hukbong sumasalakay ay nagtitindig kung minsan ng mga pader na pangubkob na ginagamit naman nila bilang panangga habang nilulusob nila ang mga pader ng lunsod.—2Ha 25:1; Jer 52:4; Eze 4:2, 3; 21:22; tingnan ang KUTA.

Iba Pang mga Pader. Kadalasan, nagtatayo ng mga batong pader upang bakuran ang mga ubasan o mga bukid, at upang magsilbing mga kural o mga kulungan ng mga tupa. (Bil 22:23-25; Kaw 24:30, 31; Isa 5:5; Mik 2:12; Hab 3:17) At mayroon ding mga pader na nagsilbing mga pilapil sa gilid ng hagdan-hagdang mga dalisdis ng burol. (Job 24:11) Ang mga pader na ito ay halos permanenteng mga istraktura, anupat itinatayo gamit ang mga batong galing sa parang na hindi pa natatabasan at kung minsan ay sinisimentuhan ng luwad o argamasa.

Makasagisag na mga Pader. Sa Kasulatan, kung minsan ay binabanggit ang mga pader sa makasagisag na paraan bilang larawan ng proteksiyon at kaligtasan (1Sa 25:16; Kaw 18:11; 25:28) o bilang sagisag ng pagiging magkahiwalay. (Gen 49:22; Eze 13:10) Kasuwato ng huling nabanggit na diwa, sumulat si Pablo sa mga taga-Efeso: "Sapagkat siya [si Kristo] ang ating kapayapaan, siya na nagpaging-isa sa dalawang panig at gumiba sa pader na nasa pagitan na naghihiwalay sa kanila." (Efe 2:14) Alam na alam ni Pablo ang tungkol sa pader na nasa gitna ng looban ng templo sa Jerusalem, kung saan may nakapaskil na isang babala na sa diwa ay nagsasabing hindi dapat lumampas sa pader na iyon ang mga di-Judio kung ayaw nilang tumanggap ng parusang kamatayan. Gayunman, nang sumulat si Pablo sa mga taga-Efeso noong 60 o 61 C.E., bagaman maaaring tinukoy niya iyon sa makatalinghagang paraan, hindi naman niya ibig sabihin na pinawi na ang literal na pader, sapagkat nakatayo pa iyon noon. Sa halip, ang nasa isip ng apostol ay ang tipang

Kautusan, na nagsilbing pader na naghiwalay sa mga Judio at mga Gentil sa loob ng maraming siglo. Salig sa kamatayan ni Kristo halos 30 taon na noon ang nakararaan, ang makasagisag na "pader" na iyon ay pinawi.

Sinabihan si Jeremias na siya ay magiging gaya ng nakukutaang mga pader na tanso laban sa mga sumasalansang sa kaniya. (Jer 1:18, 19; 15:20) Sa isa pang ilustrasyon, ang bayan ng Diyos, bagaman waring tumatahan sa isang lunsod na walang literal na mga pader, anupat parang walang kalaban-laban, ay nagtatamasa ng kapayapaan at katiwasayan dahil sa di-nakikitang tulong ng Diyos. (Eze 38:11) O kung titingnan naman mula sa ibang punto de vista, ang maituturing na matibay na lunsod ay yaong lunsod na ang "pader na apoy" ay si Jehova (Zac 2:4, 5), o yaong may mga pader ng kaligtasan na itinayo ni Jehova, sa halip na mga pader na yari sa hamak na bato at laryo. (Isa 26:1) Ang "banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem," na bumababang galing sa langit, ay sinasabing may "malaki at napakataas na pader" na yari sa jaspe, na may taas na 144 na siko (64 na m; 210 piye), at sinasabi na mayroon itong 12 batong pundasyon na binubuo ng mahahalagang hiyas na sa mga iyon ay inililok ang mga pangalan ng 12 apostol. —Apo 21:2, 12, 14, 17-19.

PADON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tubusin"]. Ulo sa panig ng ama ng isang pamilya ng mga Netineo. "Ang mga anak ni Padon" ay bumalik kasama ni Zerubabel mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 2, 43, 44; Ne 7:46, 47.

PAFOS. Isang lunsod sa K baybayin ng pulo ng Ciprus. Dito nakaharap ni Pablo, pagkatapos niyang bagtasin ang pulo kasama nina Bernabe at Juan Marcos, ang manggagaway na si Bar-Jesus (Elimas), na sumalansang sa pangangaral nila kay Sergio Paulo na proconsul. Dahil dito ay makahimala siyang pinasapitan ni Pablo ng pansamantalang pagkabulag. Matapos masaksihan ang gawang ito, si Sergio Paulo ay nakumberte sa Kristiyanismo. —Gaw 13:6-13.

Dalawang lunsod ng Ciprus ang nagtaglay ng pangalang Pafos, ang "Matandang Pafos" at ang "Bagong Pafos." Ang Bagong Pafos, ang lunsod na tinutukoy sa ulat ng Mga Gawa, ay kabisera ng probinsiya ng Ciprus na nasa ilalim ng kontrol ng senado nang dalawin ni Pablo ang pulo noong panahon ng kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero. Ipinapalagay na kumakatawan sa lunsod na ito ang mga guho sa sinaunang daungang-dagat ng Pafos, mga 15 km (9 na mi) sa HK ng "Matandang Pafos" (Kouklia). Walang alinlangan na ang likas na daungan doon, na nagsilbing isang himpilan ng mga barko noong mga panahong Griego at Romano, ang dakong pinanggalingan ni Pablo at ng kaniyang mga kasamahan nang maglayag sila sa dakong HHK patungong Perga sa Asia Minor. Naroroon pa rin ang mga kayariang panangga ng sinaunang daungan sa Pafos, gayundin ang mga labí ng iba't ibang mga gusaling pampubliko at pribado at ng isang pader ng lunsod.

Walang alinlangan na muling dinalaw nina Bernabe at Marcos ang lugar na ito noong mga 49 C.E. —Gaw 15:36-39.

PAG-AAHIT. Tingnan ang BALBAS; PAGKAKALBO.

PAG-AALAY. Paghihiwalay o pagbubukod para sa isang sagradong layunin. Ang pandiwang Hebreo na *na·zar′* (ialay) ay may pangunahing kahulugan na "ingatang hiwalay; maihiwalay; ilayo." (Lev 15:31; 22:2; Eze 14:7; ihambing ang Os 9:10, tlb sa *Rbi8.*) Ang kaugnay na salitang Hebreo na *ne′zer* ay tumutukoy sa tanda o sagisag ng banal na pag-aalay na isinusuot bilang korona sa pinabanal na ulo ng mataas na saserdote o sa ulo ng pinahirang hari; tumutukoy rin ito sa pagka-Nazareo.—Bil 6:4-6; ihambing ang Gen 49:26, tlb sa *Rbi8.*

Noong italaga si Aaron bilang mataas na saserdote, isang turbanteng yari sa mainam na lino ang ipinatong sa kaniyang ulo. Gamit ang isang panali na sinulid na asul, ikinabit naman sa harap ng turbanteng iyon para makita ng lahat ang banal na "tanda ng pag-aalay [*ne′zer*]," isang kumikinang na laminang dalisay na ginto na doo'y nakalilok bilang tatak, sa wikang Hebreo, ang mga salitang "Ang Kabanalan ay kay Jehova." Pagkatapos, sa seremonya ng pagtatalaga, ibinuhos sa mataas na saserdote ang banal na langis na pamahid. (Exo 29:6, 7; 39:30, 31, tlb sa *Rbi8;* Lev 8:9, 12) Ang mataas na saserdote ay kailangang laging mag-ingat upang hindi siya makagawa ng anumang bagay na maaaring lumapastangan sa santuwaryo, "sapagkat ang tanda ng pag-aalay, ang pamahid na langis ng kaniyang Diyos, ay nasa kaniya."—Lev 21:12.

Ang salitang *ne′zer* ay tumutukoy rin sa "diadema," isang opisyal na putong na isinusuot ng pinahirang mga hari ng Israel bilang sagisag ng kanilang banal na katungkulan.—2Sa 1:10; 2Ha 11:12; 2Cr 23:11; Aw 89:39; 132:18; Kaw 27:24.

Kapag nanata ang isang tao ng panata ng pagka-Nazareo para kay Jehova, hindi niya dapat gupitin ang kaniyang buhok o ahitin ang kaniyang balbas hangga't nasa ilalim siya ng panata. Sa gayon, ang mahabang buhok niya ay nagsisilbing pinakakoronang tanda ng kaniyang pagka-Nazareo (*ne′zer*). (Bil 6:4-21) Sa paghahalintulad sa Jerusalem sa isa na sumira ng kaniyang sagradong mga panata ng kabanalan kay Jehova, ibinulalas ng propetang si

Jeremias: "Gupitin mo ang iyong di-nagupitang buhok [o "buhok na inialay"; *niz·rekhʹ,* isang anyo ng *neʹzer*] at itapon mo." (Jer 7:29) Sa pamamagitan ng isa pang propeta, inilarawan ni Jehova kung paanong ang suwail na Israel ay "pumaroon kay Baal ng Peor, at inialay nila ang kanilang sarili [*wai·yin·na·zeruʹ,* isang anyo ng pandiwang *na·zarʹ*] sa kahiya-hiyang bagay."—Os 9:10.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay may tinutukoy na ilang bagay na inialay. Ang "kapistahan ng pag-aalay" (*en·kaiʹni·a*) sa taglamig ay binabanggit may kaugnayan sa ministeryo ni Jesus sa lupa. (Ju 10:22; tingnan ang KAPISTAHAN NG PAG-AALAY.) Ang salitang Griegong ito na *en·kaiʹni·a* ay may salitang-ugat na katulad din ng sa *en·kai·niʹzo,* na sa Hebreo 9:18 ay isinasalin ng ilang bersiyon bilang "ialay" (*AS, KJ, Dy, Sp*), ngunit ng iba naman bilang "pasinayaan." (*CC, Mo, NE, NW, We*) Gayundin, sa Hebreo 10:20 ay isinasalin ito ng ilan bilang "ialay" (*AS, Dy, Sp*) at ng iba naman bilang "pasinayaan." (*CC, Mo, NW*) Itinawag-pansin ni Jesus ang tradisyonal na mga turo ng mga Pariseo may kinalaman sa "korban," samakatuwid nga, isang kaloob na inialay sa Diyos. (Mar 7:11; Mat 15:5; tingnan ang KORBAN.) Nagbababala rin si Jesus na darating ang panahon na ibabagsak ang templo ni Herodes, kasama na ang "maiinam na bato at mga bagay na inialay [*a·na·theʹma·sin*]" na naroroon.—Luc 21:5, 6.

PAG-AAMPON. Ang pagkilala o pagtanggap sa isa bilang anak bagaman hindi siya likas na anak niyaong umampon. Ang salitang Griego na isinaling "pag-aampon bilang mga anak" (*hui·o·the·siʹa*) ay isang teknikal at legal na termino na literal na nangangahulugang "paglalagay bilang anak." —Ihambing ang Ro 8:15, tlb sa *Rbi8.*

Bagaman ang pag-aampon ay hindi tinatalakay sa Hebreong Kasulatan bilang isang legal na proseso, ang gayong ideya ay mahihiwatigan sa ilang kaso. Bago isinilang sina Ismael at Isaac, lumilitaw na itinuring ni Abraham ang alipin niyang si Eliezer na parang isang inampong anak at ang isa na posibleng maging tagapagmana ng kaniyang sambahayan. (Gen 15:2-4) Ang pag-aampon ng mga alipin bilang mga anak ay matagal nang kaugalian sa Gitnang Silangan, at bilang mga inampon, mayroon silang mga karapatan sa pagmamana bagaman hindi nakahihigit sa mga karapatan ng likas na mga supling ng ama.

Itinuring kapuwa ni Raquel at ni Lea ang mga anak na isinilang kay Jacob ng kani-kanilang utusang babae bilang kanilang sariling mga anak, anupat 'isinilang sa ibabaw ng kanilang mga tuhod.' (Gen 30:3-8, 12, 13, 24) Pinamanahan din ang mga anak na ito kasama niyaong mga tuwirang isinilang ng legal na mga asawa ni Jacob. Sila ay likas na mga anak ng kanilang ama, at yamang ang mga aliping babae ay pag-aari ng mga asawang babae, sina Raquel at Lea ay may karapatang magmay-ari sa mga anak na ito.

Nang maglaon, ang batang si Moises ay inampon ng anak na babae ni Paraon. (Exo 2:5-10) Yamang pantay ang mga karapatan ng mga lalaki at mga babae sa ilalim ng batas Ehipsiyo, maaaring gamitin ng anak na babae ni Paraon ang kaniyang karapatang mag-ampon.

Sa bansang Israel, waring hindi karaniwang isinasagawa noon ang pag-aampon. Walang alinlangan na dahil sa batas ng pag-aasawa sa bayaw, naiwasan ang pangunahing dahilan kung bakit nag-aampon ng mga bata, samakatuwid nga, upang hindi mapawi ang pangalan ng magulang.—Deu 25:5, 6.

Ang Kahulugan Nito Para sa mga Kristiyano. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ilang ulit na binanggit ng apostol na si Pablo ang pag-aampon may kinalaman sa bagong katayuan niyaong mga tinawag at pinili ng Diyos. Palibhasa'y isinilang sila bilang mga inapo ng di-sakdal na si Adan, sila ay mga alipin ng kasalanan at hindi likas na mga anak ng Diyos. Dahil binili sila sa pamamagitan ni Kristo Jesus, tumanggap sila ng pag-aampon bilang mga anak at naging mga tagapagmana rin kasama ni Kristo, ang bugtong na Anak ng Diyos. (Gal 4:1-7; Ro 8:14-17) Hindi sila naging mga anak sa likas na paraan, kundi dahil sa pagpili ng Diyos ayon sa kaniyang kalooban. (Efe 1:5) Bagaman kinikilala na sila bilang mga anak ng Diyos mula sa panahong ianak sila ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, (1Ju 3:1; Ju 1:12, 13), ang lubos na katuparan ng kanilang pribilehiyo bilang mga espiritung anak ng Diyos ay nakadepende sa pananatili nilang tapat hanggang sa wakas. (Ro 8:17; Apo 21:7) Kaya naman binanggit ni Pablo na 'marubdob nilang hinihintay ang pag-aampon bilang mga anak, ang pagpapalaya mula sa kanilang mga katawan sa pamamagitan ng pantubos.'—Ro 8:23.

Ang gayong katayuan bilang mga ampon ay nagdudulot ng mga pakinabang ng kalayaan mula sa "espiritu ng pagkaalipin na sanhi ng pagkatakot," anupat hinahalinhan ito ng kumpiyansa bilang mga anak; ng pag-asa sa makalangit na mana na tiniyak ng patotoo ng espiritu ng Diyos. Kasabay nito, ang pag-aampon sa kanila bilang espirituwal na mga anak ay nagpapaalaala sa kanila na natamo nila ang gayong katayuan dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sa pagpili niya sa kanila at hindi dahil mayroon silang likas na karapatang maging mga anak.—Ro 8:15, 16; Gal 4:5-7.

Sa Roma 9:4, binanggit ni Pablo na ang mga Israelita sa laman ang "kinauukulan ng pag-aampon

bilang mga anak at ng kaluwalhatian at ng mga tipan at ng pagbibigay ng Kautusan," at maliwanag na tumutukoy ito sa natatanging katayuan na ipinagkaloob sa Israel noong sila ay katipang bayan pa ng Diyos. Kaya naman kung minsan ay tinutukoy ng Diyos ang Israel bilang "aking anak." (Exo 4:22, 23; Deu 14:1, 2; Isa 43:6; Jer 31:9; Os 1:10; 11:1; ihambing ang Ju 8:41.) Gayunman, upang sila ay maging tunay na mga anak, kailangan munang mailaan ang pantubos sa pamamagitan ni Kristo Jesus at dapat nilang tanggapin at sampalatayanan ang kaayusang iyon ng Diyos.—Ju 1:12, 13; Gal 4:4, 5; 2Co 6:16-18.

PAG-AANAK. Pribilehiyo na sa mga kababaihan lamang ipinagkaloob ng Maylalang. Pantangi niyang dinisenyo at sinangkapan ang babae para rito. Kasama sa utos na ibinigay sa unang mag-asawang tao sa Eden, at nang maglaon ay inulit sa mga nakaligtas sa Baha, ang paglilihi at pag-aanak. (Gen 1:28; 9:7) Gayunman, dahil sa kasalanan at pagsuway, ganito ang sinabi ni Jehova kay Eva tungkol sa pag-aanak: "Palulubhain ko ang kirot ng iyong pagdadalang-tao; sa mga hapdi ng panganganak ay magluluwal ka ng mga anak."—Gen 3:16; tingnan ang KAPANGANAKAN; KIROT NG PAGDARAMDAM, MGA.

Hinggil sa pag-aanak at pagiging ina, inirekomenda ng apostol na si Pablo na ang mga nakababatang babaing balo, na maaaring mabalisa kung hindi matutugunan ang kanilang likas na pagnanais na maging ina, ay mag-asawa at magsipag-anak sa halip na gugulin ang kanilang panahon sa pagpapalipat-lipat bilang 'mga tsismosa at mga mapanghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao.' (1Ti 5:11-15) Sinabi rin ni Pablo na ang mga babae sa kongregasyong Kristiyano ay 'maiingatang ligtas sa pamamagitan ng pag-aanak, kung mananatili sila sa pananampalataya at pag-ibig at pagpapabanal kasama ng katinuan ng pag-iisip.'—1Ti 2:15.

PAG-AANI. Ang pagtitipon ng mga ani; isa sa mga bagay na hindi maglilikat "sa lahat ng mga araw na ang lupa ay nananatili." (Gen 8:22) May kalakip na malaking pagsasaya ang panahon ng pag-aani, bagaman puspusang pagpapagal, sabihin pa, ang kailangan upang matipon ang mga ani. (Aw 126:5, 6; Isa 9:3; 16:9, 10) May ilang pangyayari sa Bibliya na binabanggit na naganap kaugnay ng panahon ng pag-aani.—Gen 30:14; Jos 3:15; Huk 15:1; Ru 1:22; 2:23; 1Sa 6:13; 2Sa 21:9; 23:13.

Ang mga Sabbath at ang Jubileo. Binalangkas ng kautusan ng Diyos sa Israel ang ilang partikular na kahilingan at probisyon may kinalaman sa pag-aani. Palibhasa'y mahalaga ang Sabbath, hindi maaaring lumiban ang mga Israelita sa obligasyon nila na ipangilin ito, anupat walang probisyon sa Kautusan para mag-ani sa araw na iyon kahit sa kaso ng kagipitan. (Exo 34:21; ihambing ang Ne 13:15.) Yamang walang paghahasik na gagawin sa taon ng Sabbath, pati na sa taon ng Jubileo, tiyak na wala ring mga ani na titipunin, maliban sa sumibol mula sa mga natapong butil ng nakaraang pag-aani. Ngunit hindi rin iyon dapat anihin ng may-ari, bagaman siya, ang kaniyang mga alipin at ang kaniyang mga upahang trabahador, ang mga nakikipamayan at ang mga naninirahang dayuhan, pati ang mga alagang hayop at ang maiilap na hayop, ay maaaring kumain mula sa bunga ng lupain.—Exo 23:10, 11; Lev 25:3-7, 11, 12, 20-22.

Ang mga Unang Bunga, at Pangangalaga sa mga Dukha. Noon, ang mga unang bunga ng bawat pag-aani ay dapat ihandog kay Jehova. (Lev 23:10, 11; Deu 26:1-4) Hindi dapat tipunin para sa personal na paggamit ang bunga ng isang punungkahoy hanggang sa ikalimang taon nito.—Lev 19:23-25.

Kung nagugutom ang isang Israelita, maaari siyang pumasok sa bukid o ubasan ng iba at kumain ng bunga nito hanggang sa siya ay mabusog, ngunit hindi siya maaaring magdala ng anuman sa isang lalagyan o gumamit ng karit upang ipamutol sa mga butil ng kaniyang kapuwa.—Deu 23:24, 25; ihambing ang Mat 12:1; Luc 6:1; tingnan ang PAGHIHIMALAY.

Sa panahon ng pag-aani, hindi dapat gapasin nang lubusan ng mga Israelita ang mga gilid ng kanilang mga bukid ni dapat man nilang pulutin ang mga himalay, yamang ang gayong mga tira ng kanilang mga bukirin ng mga butil at mga ubasan ay itinalaga para sa napipighati at sa naninirahang dayuhan.—Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19.

Kalagayan ng Panahon. Noong sinaunang panahon, gaya rin sa ngayon, bihirang umulan sa Lupang Pangako kapag panahon ng pag-aani; sa katunayan, nang magpasapit si Jehova ng ulan at kulog bilang sagot sa panalangin ni Samuel, nagsilbing patunay iyon sa mga Israelita na isang malaking kasamaan ang nagawa nila nang humingi sila ng isang taong hari. (1Sa 12:17-19; tingnan din ang Kaw 26:1.) Ngunit inaapawan naman noon ng Ilog Jordan ang mga pampang nito dulot ng huling mga pag-ulan sa maagang bahagi ng tagsibol at ng natutunaw na niyebe mula sa Kabundukan ng Lebanon.—Jos 3:15; 5:10, 11.

Mainit sa Palestina kapag panahon ng pag-aani, kaya naman doo'y lubhang nakarerepresko ang isang ulap ng hamog. (Isa 18:4) Ang isang inumin na pinalamig ng niyebe mula sa mga bundok ay nakagiginhawa, at maliwanag na ito, sa halip na ang pag-ulan ng niyebe, ang tinutukoy ng paralelismo sa Kawikaan 25:13, yamang isang kalamidad kung uulan ng niyebe sa panahon ng pag-aani.

Lino, Sebada, at Trigo. Sa kapaligiran ng Jerico, sinisimulang anihin ang lino sa ika-12 buwan, ang Adar (Pebrero-Marso), o sa maagang bahagi ng Nisan (Marso-Abril), ang unang buwan ng sagradong taon ng mga Hebreo. Binubunot at inaasarol ang mga tangkay ng lino at pagkatapos ay inilalatag ang mga ito upang matuyo. May mga tangkay ng lino sa bubong ni Rahab nang itago niya ang mga tiktik (Jos 2:6) noong mga unang araw ng Nisan. —Jos 2:16, 22, 23; 3:1, 2; 4:19.

Kasunod nito ay ang pag-aani ng sebada sa buwan ng Nisan (Marso-Abril). Panahon ng pag-aani ng sebada nang pumasok ang mga Israelita sa Lupang Pangako at nagsimula silang kumain ng bunga ng lupain noong Nisan 15. (Jos 3:15; 5:10, 11) Samantalang nagpapatuloy sa mga burol ng Palestina ang pag-aani ng sebada, kasunod naman nito ang pag-aani ng trigo sa kapatagan (Ru 1:22; 2:23; 2Sa 21:9), na nagsisimula sa buwan ng Ziv, o Iyyar (Abril-Mayo).

Pagkatapos, sa buwan ng Sivan (Mayo-Hunyo), ang pag-aani ng trigo ay nagsisimula na sa matataas na lupain. Samantalang hawak ng isang kamay niya ang mga tangkay ng butil, pinuputol ng manggagapas ang mga ito sa pamamagitan ng karit. —Ihambing ang Deu 23:25; Isa 17:5.

Ubas, Datiles, Igos, at Olibo. Unang nahihinog ang mga ubas sa buwan ng Tamuz (Hunyo-Hulyo), anupat sa buwan ng Ab (Hulyo-Agosto) nagsisimula ang pag-aani ng ubas; sa panahong ito ay hinog na rin ang mga olibo sa mabababang lupain. Sa buwan ng Elul (Agosto-Setyembre), nagpapatuloy ang pangkalahatang pag-aani ng ubas, hinog na ang mga datiles, nagsisimula namang mahinog ang mga granada, at natipon na ang mga igos na pantag-araw. (Bil 13:23) Pagsapit ng buwan ng Etanim, o Tisri (Setyembre-Oktubre), halos tapos na ang pangkalahatang pag-aani bagaman maaaring tinitipon pa rin ang mga olibo sa hilagang Galilea sa buwan ng Bul, o Heshvan (Marheshvan) (Oktubre-Nobyembre). Ang mga olibo ay inaani sa pamamagitan ng pagpaspas sa mga sanga ng punong olibo gamit ang isang pamalo. —Deu 24:20; tingnan ang KALENDARYO.

Mga Kapistahan. Ang tatlong pangunahing kapistahan ng Israel ay tuwirang nauugnay sa pag-aani. (Exo 23:14-17) Ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, na nagsisimula ng Nisan 15, ay kasabay ng pag-aani ng sebada. Kapag Nisan 16, ang "araw pagkaraan ng sabbath" (hindi laging nangangahulugan na isang lingguhang sabbath, yamang ang unang araw ng kapistahan ay itinatalaga bilang isang sabbath anumang araw iyon mapatapat), ikinakaway ng mataas na saserdote sa harap ni Jehova ang isang tungkos ng mga unang bunga ng pag-aani ng sebada.—Lev 23:6-11.

Ang Kapistahan ng mga Sanlinggo, o Pentecostes, ay ipinagdiriwang naman sa ika-50 araw mula Nisan 16. Ito ay sa panahon ng pag-aani ng trigo. Sa araw na iyon, dalawang tinapay na may lebadura at gawa sa mga unang bunga ng bagong butil ang inihahandog kay Jehova bilang handog na ikinakaway. (Lev 23:15-17) Maliwanag na ang pitong sanlinggo ng pag-aani sa pagitan ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa at Kapistahan ng Pentecostes ang tinutukoy ni Jeremias nang ilarawan niya si Jehova bilang "ang Isa na nagbabantay sa itinakdang mga sanlinggo ng pag-aani para sa atin," anupat iniingatan Niya ang yugtong iyon bilang isang panahon ng tagtuyo, yamang ang ulan ay makapipinsala sa pag-aani.—Jer 5:24; ihambing ang Am 4:7.

Sa Kapistahan ng mga Kubol, o ng Pagtitipon ng Ani, na nagsisimula sa ika-15 araw ng ikapitong buwan na Etanim, o Tisri, ang kalakhang bahagi ng taóng agrikultural ay sumasapit sa isang maligayang pagtatapos, yamang sa panahong iyon ay tapos na ang pangkalahatang pag-aani.—Lev 23:33-36, 39-43; tingnan ang KAPISTAHAN at ang iba't ibang kapistahan sa ilalim ng kani-kaniyang pamagat.

Makasagisag na Paggamit. Inihahambing sa pag-aani ang pagbabalik ng bayan mula sa pagkatapon at ang pagtitipon sa mga tao ukol sa buhay (Os 6:11; Mat 9:37, 38; Luc 10:2; Ju 4:35-38), gaya rin ng pagtitipon at pagpuksa sa mga balakyot. (Jer 51:33; Apo 14:17-20) Tinukoy ni Kristo Jesus bilang pag-aani ang "katapusan ng sistema ng mga bagay," anupat sa panahong iyon, titipunin ng mga anghel, na gaganap na mga manggagapas, ang lahat ng mga tulad-panirang-damo at ihahagis nila ang mga ito sa "maapoy na hurno," samantalang ang mga tulad-trigo naman ay "sisikat nang maliwanag na gaya ng araw sa kaharian ng kanilang Ama." (Mat 13:24-30, 36-43) Ang gawaing pag-aaning ito ay isinasagawa sa ilalim ng patnubay ni Jesu-Kristo, sapagkat sa aklat ng Apocalipsis, siya, bilang isa na "tulad ng isang anak ng tao," ay inilalarawan na may matalas na karit sa kaniyang kamay.—Apo 14:14-16; tingnan ang AGRIKULTURA; MANGGAGAPAS, PAGGAPAS.

PAG-AARARO. Ang mga palagay tungkol sa uri o anyo ng araro na ginamit ng mga magsasakang Hebreo noong panahon ng Bibliya ay salig sa sinaunang mga larawan ng mga araro na ginamit sa kalapit na mga lupain at sa mga araro na ginagamit ng mga magsasakang Arabe nitong nakalipas na mga panahon. Ang ilang araro ay binubuo lamang ng isang simpleng patulis na piraso ng kahoy, marahil ay nilagyan ng metal sa dulo, anupat nakakabit sa isang biga at hinihila ng isang hayop o mga hayop. Kapag ganitong uri ng araro ang ginagamit,

malamang na nabubuhaghag lamang ang ibabaw ng lupa anupat hindi lubusang nabubungkal iyon. Sabihin pa, dahil wala namang tuwirang katibayan, may posibilidad na gumamit din sila noon sa Israel ng mas mahuhusay na araro.

Noon, palibhasa'y tumitigas ang lupa dahil sa init ng tag-araw, kinaugalian nang ipagpaliban ang pag-aararo hanggang sa bumuhos ang mga ulan ng taglagas o taglamig na nagpapalambot sa lupa. Pagkatapos ay inaararo na ang lupa at inihahasik ang binhi. Sa kapanahunan ng pag-aararo, ang isang masipag na tao ay hindi matitinag ng mga araw na mas magiginaw o ng mga panahon ng pabagu-bagong klima o ng nagbabantang kaulapan, ngunit ang mga ito ay sasamantalahin ng isang tamad na magsasaka upang makaiwas siya sa pagtatrabaho. Kung wala siyang magiging ani, tiyak na hindi siya kaaawaan ng kaniyang mga kapitbahay dahil naging tamad siya noong panahon ng pag-aararo. (Kaw 20:4; Ec 11:4) Gayunman, kahit sa panahon ng pag-aararo ay dapat ipangilin ng mga magsasakang Israelita ang Sabbath.—Exo 34:21.

Hindi dapat pagtuwangin sa iisang araro ang isang toro at isang asno, walang alinlangang dahil magkaiba ang lakas at bilis ng mga ito. (Deu 22:10) Kadalasan na, isang pares ng baka ang humihila sa araro. (Luc 14:19; Job 1:14) Maaari ring magtrabaho nang sama-sama ang mga kalalakihan, bawat isa ay may isang pares, o pareha, ng mga baka, anupat magkakasunod na nag-aararo ng magkakahilerang mga tudling. Sa kaso ni Eliseo, gaya ng inilalahad sa 1 Hari 19:19, siya ang ika-12 at panghuli kaya naman maaari siyang huminto nang walang magagambalang sinuman sa likuran niya. Iniwan niya ang bukid at ginamit niyang panggatong ang kahoy na mga kasangkapan niya sa pag-aararo nang maghandog siya ng mga toro bilang hain. (1Ha 19:21) Sa *The Land and the Book* (nirebisa ni J. Grande, 1910, p. 121), iniulat ni W. M. Thomson na kayang-kayang hasikan ng isang tao ang dakong inararo ng isang grupo ng mga kalalakihan.

Makatalinghagang Paggamit. Kadalasan, ginagamit ang pangkaraniwang gawain ng pag-aararo bilang batayan ng ilustrasyon. Nang makumbinsi ng mga Filisteo ang asawa ni Samson na alamin mula sa kaniya ang sagot sa kaniyang bugtong, sinabi ni Samson na 'ipinang-araro nila ang kaniyang batang baka,' samakatuwid nga, ginamit nila sa kanilang kapakinabangan ang isang tao na dapat sana'y sa kaniya naglilingkod. (Huk 14:15-18) Samantala, hindi maaaring mag-araro ang isang tao sa isang mabatong dalisdis, at gaya ng ipinakikita ni Amos, hindi makatuwiran para sa mga lider ng Israel, pagkatapos nilang baluktutin ang katarungan at gumawa ng kalikuan, na umasang magtatamo sila ng pakinabang mula sa gayong landasin. (Am 6:12, 13) Sa Oseas 10:11, maliwanag na ginagamit ang pag-aararo (isang lalong mas mahirap na trabaho para sa isang dumalagang baka kaysa sa paggigiik) upang lumarawan sa mabigat o mapang-aliping pagtatrabaho, malamang ay ipinataw ng mga banyagang maniniil, na nakatakdang sumapit noon sa apostatang Juda. Ayon sa Jeremias 4:3, 4 at Oseas 10:12, 13, kailangang baguhin ng Juda at ng Israel ang kanilang paraan ng pamumuhay, anupat dapat nilang ihanda, palambutin, at linisin ang kanilang mga puso (ihambing ang Luc 8:5-15) na para bang inaararo at inaalisan nila ng mga tinik ang mga iyon, upang, sa halip na aksayahin nila ang kanilang mga pagsisikap at pagpapagal sa maling mga gawain na nagdudulot lamang ng masamang ani, mga pagpapala mula sa Diyos ang aanihin nila.

Upang ilarawan ang mga daan ni Jehova, na "kamangha-mangha sa layunin, na gumagawa nang may kahusayan sa mabungang paggawa," ginagamit sa Isaias 28:23-29 ang paglalarawan hinggil sa maayos, makabuluhan, at maingat na mga pamamaraan ng magsasaka sa pag-aararo, pagsusuyod, paghahasik, at paggigiik. Kung paanong panandalian ang pag-aararo at pagsusuyod, anupat paghahanda lamang ang mga ito bago ang paghahasik, gayundin naman, hindi habang-buhay na dinidisiplina o pinarurusahan ni Jehova ang kaniyang bayan, sa halip, ang pangunahing dahilan ng pagdidisiplina niya sa kanila ay upang palambutin sila at upang maging handa silang tumanggap ng kaniyang payo at patnubay, na nagluluwal ng mga pagpapala. (Ihambing ang Heb 12:4-11.) Kung paanong ang pag-aararo ay idinedepende sa tigas ng lupa, ibinabatay rin sa uri ng butil ang puwersa at bigat ng mga kasangkapang gagamitin sa paggigiik upang maalis ang ipa, anupat ang mga ito ay pawang lumalarawan sa karunungan ng Diyos dahil sa paglilinis niya sa kaniyang bayan at pag-aalis niya mula rito ng anumang di-kanais-nais, anupat ibinabagay niya ang kaniyang pakikitungo ayon sa kasalukuyang mga pangangailangan at mga kalagayan. —Ihambing ang Isa 21:10; 1:25.

Ang isang lunsod na 'inararong gaya lamang ng isang bukid' ay nangangahulugan ng isang lunsod na lubusang itiniwarik at itiniwangwang. (Jer 26:18; Mik 3:12) Maliwanag na ang pagtukoy ng Israel sa mga 'nag-araro sa aking likod mismo, anupat pinahaba nila ang kanilang mga tudling,' ay naglalarawan sa mga pagdurusa ng bansa sa ilalim ng maraming kaaway nito na walang-tigil at buong-kalupitang dumaluhong at nang-abuso sa kanila, habang ang likod ng Israel ay ginagawa nitong 'tulad ng lupa para roon sa mga tumatawid.' (Aw 129:1-3; Isa 51:23; ihambing ang Aw 66:12.) Sa hula

ng pagsasauli sa Amos 9:13-15, ipinakikita na dahil sa pagpapala ni Jehova, magiging napakamabunga ng lupa anupat ang pag-aani ay maaabutan pa ng panahon ng pag-aararo para sa susunod na panahon ng pagtatanim.—Ihambing ang Lev 26:5.

Kung paanong sinabi ni Jesus na ang kaniyang mga alagad ay dapat tumanggap ng pagkain, inumin, at tuluyan mula sa kanilang mga pinaglilingkuran, yamang "ang manggagawa ay karapat-dapat sa kaniyang kabayaran," ipinagtanggol din ng apostol na si Pablo ang karapatan ng mga nagpapagal sa ministeryong Kristiyano na tumanggap ng materyal na suporta mula sa iba, kung paanong ang taong nag-aararo ay nag-aararo na may makatuwirang pag-asang magiging kabahagi siya sa ani na kaniya ring pinagpagalan. Gayunman, personal at kusang-loob na pinili ni Pablo na huwag gamitin ang karapatan na umiwas sa sekular na trabaho, upang mailaan niya ang "mabuting balita nang walang bayad" sa mga pinaglilingkuran niya.—Luc 10:7; 1Co 9:3-10, 15, 17, 18.

Tinukoy ni Jesu-Kristo ang gawaing pag-aararo upang idiin ang kahalagahan ng buong-pusong paglilingkod bilang alagad. Nang ipahayag ng isang lalaki na nais niyang maging isang alagad ngunit nagtakda siya ng kundisyon na pahintulutan muna siyang magpaalam sa kaniyang mga kasambahay, tumugon si Jesus: "Walang taong naglagay ng kaniyang kamay sa araro at tumitingin sa mga bagay na nasa likuran ang karapat-dapat sa kaharian ng Diyos." (Luc 9:61, 62) Kung pahihintulutan ng isang mang-aararo na magambala siya sa kaniyang pagtatrabaho, magiging baluktot ang mga tudling na ginagawa niya. Sa katulad na paraan, ang taong inaanyayahan na maging Kristiyanong alagad ngunit nagpapahintulot na mailihis siya mula sa pagtupad niya sa kaakibat nitong mga pananagutan ay magiging hindi karapat-dapat sa Kaharian ng Diyos. Gaya ng ipinakita mismo ng Anak ng Diyos sa kaniyang kalagayan, kahit ang pinakamalalapit na ugnayang pampamilya ay pangalawahin lamang sa katapatan sa pagganap ng kalooban ng Diyos.—Mar 3:31-35; 10:29, 30.

PAG-AASAWA. Ang pagbubuklod ng isang lalaki at ng isang babae bilang mag-asawa ayon sa pamantayang itinakda ng Diyos. Ang pag-aasawa ay isang institusyong nagmula kay Jehova, na itinatag niya sa Eden. Ang pag-aasawa ang pinagmumulan ng yunit ng pamilya. Ang pangunahing layunin nito ay ang pagpaparami ng mga miyembro ng pamilya ng tao, upang mas marami pang tao ang umiral. Gumawa si Jehova na Maylalang ng lalaki at babae at itinakda niya ang pag-aasawa bilang ang wastong kaayusan para sa pagpaparami ng lahi ng tao. (Gen 1:27, 28) Ang unang kasalan ng tao ay isinagawa ni Jehova, gaya ng inilarawan sa Genesis 2:22-24.

Ang pag-aasawa ay nilayon na maging isang permanenteng ugnayan sa pagitan ng lalaki at babae, upang magtulungan sila sa isa't isa. Habang namumuhay silang magkasama na may pag-ibig at pagtitiwala, maaari silang magtamasa ng masidhing kaligayahan. Nilalang ni Jehova ang babae bilang kapareha ng lalaki sa pamamagitan ng paggamit sa tadyang ng lalaki, sa gayon ang babae ang pinakamalapit na kamag-anak sa laman ng lalaki dito sa lupa, anupat siya ay sarili niyang laman. (Gen 2:21) Gaya ng itinawag-pansin ni Jesus, hindi si Adan kundi ang Diyos ang nagsabi, "Iyan ang dahilan kung bakit iiwan ng lalaki ang kaniyang ama at ang kaniyang ina at pipisan siya sa kaniyang asawa at sila ay magiging isang laman." Maliwanag mula sa pananalita ng tekstong ito na monogamya ang orihinal na pamantayan ng pag-aasawa sa paningin ng Diyos na Jehova.—Mat 19:4-6; Gen 2:24.

Ang pag-aasawa ang normal na paraan ng pamumuhay ng mga Hebreo. Walang salita para sa matandang binata sa Hebreong Kasulatan. Yamang ang pangunahing layunin ng pag-aasawa ay ang pagkakaroon ng mga anak, angkop lamang ang pagpapalang binigkas ng pamilya ni Rebeka para sa kaniya: "Ikaw nawa ay maging libu-libong sampung libo" (Gen 24:60), gayundin ang pamamanhik ni Raquel kay Jacob: "Bigyan mo ako ng mga anak o kung hindi ay magiging patay na babae ako."—Gen 30:1.

Ang pag-aasawa ng isang indibiduwal ay nakaaapekto sa kaniyang pamilya, at gayundin sa buong tribo o sa buong komunidad ng patriyarka, sapagkat maaari itong makaapekto sa lakas ng tribo at pati sa ekonomiya nito. Kaya naman likas lamang at waring mahalaga na ang pagpili sa isang asawang babae at ang pagsasaayos ng lahat ng bagay may kinalaman sa kasunduan at pananalapi ay dapat na pagpasiyahan ng mga magulang o ng mga tagapag-alaga, bagaman kung minsan ay isinasaalang-alang din ang pagsang-ayon ng lalaki at babae (Gen 24:8) at kadalasan ay may nasasangkot na romantikong pag-ibig sa mga kaayusang ito. (Gen 29:20; 1Sa 18:20, 27, 28) Karaniwan na, ang unang mga hakbang o alok ng kasal ay ginagawa ng mga magulang ng binata, ngunit kung minsan ay ginagawa ito ng ama ng dalaga, lalo na kung hindi magkaranggo ang mga nasasangkot.—Jos 15:16, 17; 1Sa 18:20-27.

Waring naging karaniwang kaugalian na ang isang lalaki ay humanap ng mapapangasawa sa sarili niyang mga kamag-anak o tribo. Ang simulaing ito ay ipinahihiwatig ng pananalita ni Laban kay Jacob: "Mas mabuting ibigay ko [ang aking anak] sa iyo kaysa ibigay ko siya sa ibang lalaki." (Gen 29:19) Partikular na itong sinunod ng mga mananamba ni

Jehova, gaya ng ginawa ni Abraham nang magsugo siya sa kaniyang mga kamag-anak sa sarili niyang bayan upang ikuha ng mapapangasawa ang kaniyang anak na si Isaac sa halip na kumuha mula sa mga anak na babae ng mga Canaanita na sa gitna nila ay nananahanan siya. (Gen 24:3, 4) Ang pakikipag-asawa sa mga di-sumasamba kay Jehova ay hindi sinasang-ayunan at mahigpit na tinututulan. Isa itong uri ng kawalang-katapatan. (Gen 26:34, 35) Sa ilalim ng Kautusan, ipinagbawal ang pakikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga taong nagmula sa pitong bansang Canaanita. (Deu 7:1-4) Gayunman, maaaring mapangasawa ng isang kawal ang isang dalagang bihag mula sa ibang banyagang bansa matapos itong dumaan sa isang yugto ng pagpapadalisay, anupat sa panahong iyon ay ipagdadalamhati ng dalaga ang namatay niyang mga magulang at aalisin niya ang anumang bagay na may kaugnayan sa dati niyang relihiyon.—Deu 21:10-14.

Dote. Bago mapagtibay ang kasunduan sa pag-aasawa, kailangang magbayad ang binata o ang ama ng binata sa ama ng babae ng dote, o bayad sa pag-aasawa. (Gen 34:11, 12; Exo 22:16; 1Sa 18:23, 25) Walang alinlangan na itinuturing itong kabayaran sa nawalang paglilingkod ng anak na babae at sa pagsisikap at gastos ng mga magulang sa pag-aalaga at pagpapaaral dito. Kung minsan ay paglilingkod ang ibinabayad sa ama bilang dote. (Gen 29:18, 20, 27; 31:15) Sa Kautusan, may takdang halagang pambili para sa isang hindi pa naipakikipagtipang dalaga na dinaya ng isang lalaki upang masipingan.—Exo 22:16.

Seremonya. Kung tungkol sa mismong kasalan, ang pangunahin at pagkakakilanlang bahagi nito ay ang pormal na pagdadala sa kasintahang babae mula sa tahanan ng kaniyang ama tungo sa tahanan ng kaniyang asawang lalaki sa pinagkasunduang petsa. Inilalarawan nito ang pag-aasawa bilang pagtanggap sa kasintahang babae sa pamilya ng kaniyang asawang lalaki. (Mat 1:24) Ganito ang kasalan noong mga araw ng mga patriyarka bago ibigay ang Kautusan. Isa lamang itong sibil na okasyon. Walang relihiyosong seremonya o pormalidad, at walang saserdote o klerigo na nangangasiwa o nagbibigay-bisa sa pag-aasawa. Dinadala ng kasintahang lalaki ang kasintahang babae sa kaniyang bahay o sa tolda o bahay ng kaniyang mga magulang. Ang bagay na ito ay hayagang ipinaaalam, kinikilala, at inirerekord, at ang pag-aasawa ay nagkakabisa.—Gen 24:67.

Gayunman, bago pa nito, sa sandaling magawa na ang mga kaayusan sa pag-aasawa at ang lalaki at babae ay maging magkatipan na, sila ay itinuturing nang pinagbuklod bilang mag-asawa. Ang mga anak na babae ni Lot ay nasa kaniyang bahay pa noon at nasa ilalim ng kaniyang poder, ngunit ang mga lalaking katipan ng mga ito ay tinawag nang 'mga manugang ni Lot na kukuha sa kaniyang mga anak.' (Gen 19:14) Bagaman hindi napangasawa ni Samson ang isang babaing Filisteo kundi naging katipan lamang niya, ito ay tinukoy bilang kaniyang asawa. (Huk 14:10, 17, 20) Sinabi ng Kautusan na kung makiapid ang isang babaing ipinakipagtipan, siya at ang lalaking nagkasala ay papatayin. Kung hinalay siya nang labag sa kaniyang kalooban, ang lalaki ay papatayin. Sa kabilang dako, anumang kaso na nagsasangkot ng isang babaing hindi pa naipakikipagtipan ay inaasikaso sa ibang paraan.—Deu 22:22-27.

Ang mga pag-aasawa ay inirerehistro. Sa ilalim ng Kautusan, ang mga pag-aasawa, gayundin ang mga kapanganakang ibinubunga ng mga ito, ay itinatala sa opisyal na mga rekord ng komunidad. Dahil dito, mayroon tayong isang tumpak na talaangkanan ni Jesu-Kristo.—Mat 1:1-16; Luc 3:23-38; ihambing ang Luc 2:1-5.

Pagdiriwang. Bagaman walang pormal na seremonya ang mismong kasalan, napakasaya naman ng pagdiriwang ng mga kasalan sa Israel. Sa araw ng kasal, kadalasang gumagawa ng magarbong mga paghahanda ang kasintahang babae sa kaniyang sariling tahanan. Una ay naliligo siya at nagpapahid ng mabangong langis. (Ihambing ang Ru 3:3; Eze 23:40.) Kung minsan, sa tulong ng kaniyang mga tagapaglingkod na babae, nagsusuot siya ng mga pamigkis sa dibdib at ng isang mahabang damit na puti, kadalasan ay may magarbong burda, depende sa kaniyang pinansiyal na katayuan. (Jer 2:32; Apo 19:7, 8; Aw 45:13, 14) Ginagayakan niya ang kaniyang sarili ng mga palamuti at mga hiyas, kung mayroon siya nito (Isa 49:18; 61:10; Apo 21:2), at pagkatapos ay nagtatakip siya sa kaniyang sarili ng isang manipis na kasuutan na nagsisilbing talukbong, na mula sa ulo hanggang sa paa. (Isa 3:19, 23) Ito ang dahilan kung bakit madaling nalinlang ni Laban si Jacob anupat hindi nalaman ni Jacob na ang ibinigay sa kaniya ni Laban ay si Lea sa halip na si Raquel. (Gen 29:23, 25) Naglagay si Rebeka ng talukbong sa ulo nang lumapit siya upang salubungin si Isaac. (Gen 24:65) Sumagisag ito sa pagpapasakop ng kasintahang babae sa kasintahang lalaki—sa awtoridad nito.—1Co 11:5, 10.

Ang kasintahang lalaki ay nagagayakan din ng kaniyang pinakamainam na kasuutan at kadalasan ay mayroon siyang magandang putong sa kaniyang ulo. (Sol 3:11; Isa 61:10) Kasama ang kaniyang mga kaibigan, aalis siya sa kaniyang bahay sa gabi patungo sa tahanan ng mga magulang ng kasintahang babae. (Mat 9:15) Mula roon, ang prusisyon, na sinasabayan ng mga manunugtog at mga mang-aawit at kadalasan ay pati ng mga taong may dalang mga

lampara, ay humahayo patungo sa tahanan ng kasintahang lalaki o sa bahay ng kaniyang ama.

Lubha namang pinananabikan ng mga tao sa kahabaan ng ruta ang prusisyon. Maririnig ang mga tinig ng kasintahang babae at ng kasintahang lalaki na nagbubunyi. Ang ilan, partikular na ang mga dalagang may dalang mga lampara, ay sumasama sa prusisyon. (Jer 7:34; 16:9; Isa 62:5; Mat 25:1) Maaaring magtagal ang kasintahang lalaki sa kaniyang tahanan at posible ring maantala ang prusisyon bago ito umalis sa tahanan ng kasintahang babae, anupat maaaring gabing-gabi na, at ang ilan na naghihintay sa daan ay baka antukin na at makatulog, gaya sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa sampung dalaga. Malayo pa lamang ay maaaring naririnig na ang awitan at pagbubunyi, anupat ang mga nakaririnig niyaon ay sumisigaw: "Narito na ang kasintahang lalaki!" Ang mga tagapaglingkod ay handa nang bumati sa kasintahang lalaki pagdating niya, at yaong mga inanyayahan sa hapunan ng kasalan ay pumapasok na sa bahay. Kapag nakapasok na sa bahay ang kasintahang lalaki at ang kaniyang mga kasama at naisara na ang pinto, hindi na makapapasok ang mga panauhing nahuli. (Mat 25:1-12; 22:1-3; Gen 29:22) Itinuturing na isang malaking insulto ang pagtanggi sa paanyaya sa piging ng kasalan. (Mat 22:8) Ang mga panauhin ay maaaring paglaanan ng mahahabang damit (Mat 22:11), at ang kani-kanilang dako sa piging ay kadalasang itinatakda ng nag-anyaya.—Luc 14:8-10.

Kaibigan ng Kasintahang Lalaki. Malaking bahagi ang ginagampanan ng "kaibigan ng kasintahang lalaki" sa mga kaayusan at itinuturing na siya ang namamagitan sa kasintahang lalaki at sa kasintahang babae. Ang kaibigan ng kasintahang lalaki ay nagagalak na marinig ang tinig ng kasintahang lalaki habang nakikipag-usap ito sa kasintahang babae, at maligaya rin siya sapagkat ang kaniyang mga tungkulin ay pinagpala at matagumpay na natapos.—Ju 3:29.

Katibayan ng Pagkabirhen. Pagkatapos ng hapunan, dadalhin ng asawang lalaki ang kaniyang asawang babae sa silid-pangkasalan. (Aw 19:5; Joe 2:16) Sa gabi ng kasal, isang tela o kasuutan ang ginagamit at pagkatapos ay itinatago o ibinibigay sa mga magulang ng asawang babae upang ang mga marka ng dugo ng pagkabirhen ng babae ay magsilbing legal na proteksiyon para sa kaniya sakaling sa kalaunan ay paratangan siya na hindi na siya birhen o na naging patutot siya bago siya ikinasal. Kung wala ang gayong katibayan, maaari siyang batuhin hanggang sa mamatay dahil nagkunwari siyang isang walang-dungis na birhen noong ikasal siya at dahil nagdala siya ng malaking kadustaan sa sambahayan ng kaniyang ama. (Deu 22:13-21) Ang kaugaliang ito ng pagtatago ng gayong tela ay ginagawa pa rin ng ilang grupo ng mga tao sa Gitnang Silangan hanggang nitong nagdaang panahon.

Mga Pribilehiyo at mga Tungkulin. Ang asawang lalaki ang ulo ng sambahayan, at siya ang gumagawa ng huling pagpapasiya hinggil sa mga bagay na nakaaapekto sa kapakanan at pananalapi ng pamilya. Maaari pa nga niyang pawalang-saysay ang panata ng kaniyang asawa o anak na babae kung inaakala niyang makasasama ito sa pamilya. Maliwanag na may ganito ring awtoridad ang lalaki kapag naging katipan niya ang isang babae. (Bil 30:3-8, 10-15) Ang asawang lalaki ang panginoon, amo ng sambahayan, at itinuturing na may-ari (sa Heb., *ba'al*) ng babae.—Deu 22:22.

Inilalarawan ng Kawikaan 31 ang ilan sa mga tungkulin ng asawang babae sa kaniyang asawang lalaki, o may-ari, anupat kabilang dito ang gawaing-bahay, ang paggawa at pangangalaga ng mga damit, maging ang ilang pagbili at pagbebenta, at ang pangkalahatang pangangasiwa sa sambahayan. Bagaman ang babae ay nagpapasakop at maituturing na pag-aari ng asawang lalaki, nagtatamasa siya ng mainam na katayuan at maraming pribilehiyo. Dapat siyang ibigin ng kaniyang asawang lalaki, kahit pa nga siya ay isang pangalawahing asawa lamang o isa na kinuha bilang bihag. Hindi siya dapat pagmalupitan at dapat siyang paglaanan ng pagkain, pananamit, tirahan, at ng kaniyang kaukulan bilang asawa nang walang bawas. Gayundin, hindi maaaring gawing panganay ng asawang lalaki ang anak ng paboritong asawang babae sa ikalulugi ng anak ng asawang babae na "kinapopootan" (o hindi gaanong gusto). (Exo 21:7-11; Deu 21:11, 14-17) Iniibig ng tapat na mga lalaking Hebreo ang kani-kanilang asawang babae, at kung ang asawang babae ay marunong at kumikilos kaayon ng kautusan ng Diyos, kadalasan ay pakikinggan siya ng asawang lalaki o sasang-ayunan nito ang kaniyang mga ginagawa.—Gen 21:8-14; 27:41-46; 28:1-4.

Maging ang dalagang hindi pa naipakikipagtipan na dinaya ng isang lalaking walang asawa upang masipingan ay pinangalagaan din, sapagkat kung papayag ang ama, kailangan siyang pakasalan niyaong nandaya at hindi siya maaaring diborsiyuhin ng lalaking iyon sa buong buhay nito. (Deu 22:28, 29) Kung ang asawang babae ay pormal na akusahan ng kaniyang asawang lalaki na diumano'y hindi na siya birhen noong ikasal sila at ang paratang ay mapatunayang bulaan, ang kaniyang asawang lalaki ay pagmumultahin at hindi na siya maaaring diborsiyuhin nito kailanman. (Deu 22:17-19) Ang isang babae na inakusahan ng lihim na pangangalunya, kung walang sala, ay pangyayarihin ng kaniyang asawang lalaki na magdalang-tao upang

magkaanak siya at sa gayon ay maipagbigay-alam sa madla ang kaniyang kawalang-sala. Iginagalang ang dangal ng asawang babae. Ipinagbawal ang pakikipagtalik sa kaniya sa panahon ng kaniyang pagreregla.—Lev 18:19; Bil 5:12-28.

Ipinagbabawal na mga Pag-aasawa. Bukod sa pagbabawal sa pakikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga di-sumasamba kay Jehova, lalo na sa pitong bansa sa lupain ng Canaan (Exo 34:14-16; Deu 7:1-4), ipinagbawal din ang pakikipag-asawa sa ilang kadugo o kamag-anakan.—Lev 18:6-17.

Ang mataas na saserdote ay pinagbawalang mag-asawa ng isang babaing balo, isang babaing diniborsiyo o nilapastangan, o isang patutot; mag-aasawa lamang siya ng isang dalaga mula sa kaniyang bayan. (Lev 21:10, 13, 14) Ang iba pang mga saserdote ay hindi maaaring mag-asawa ng isang patutot o babaing nilapastangan, ni ng isang babaing diniborsiyo ng asawa nito. (Lev 21:1, 7) Ayon sa Ezekiel 44:22, maaari silang mag-asawa ng isang dalaga mula sa sambahayan ng Israel o ng isang babaing balo na balo ng isang saserdote.

Kung ang isang anak na babae ay nagmana ng ari-arian, hindi siya dapat mag-asawa ng hindi niya katribo. Sa gayon ay hindi magpapalipat-lipat sa tribo at tribo ang minanang pag-aari.—Bil 36:8, 9.

Diborsiyo. Nang itatag ng Maylalang ang pag-aasawa, wala siyang ibinigay na probisyon para sa diborsiyo. Ang isang lalaki ay dapat pumisan sa kaniyang asawa, at "sila ay magiging isang laman." (Gen 2:24) Sa gayon, ang isang lalaki ay magkakaroon lamang ng isang asawa na itinuturing na kaisang-laman niya. Pagkatapos na magkasala ang tao, na nagdulot ng kaniyang di-kasakdalan at pagsamâ, ay saka lamang nagkaroon ng diborsiyo.

Nang ibigay ng Diyos sa Israel ang Kautusan, hindi niya ipinasiyang ipatupad noong panahong iyon ang orihinal na pamantayan, ngunit nagbigay siya ng mga tagubilin hinggil sa pagdidiborsiyo upang hindi ito makasira sa kaayusan ng pamilya sa Israel o magdulot ng labis na kahirapan. Gayunman, pagsapit ng takdang panahon ng Diyos, isinauli niya ang kaniyang orihinal na pamantayan. Sinabi ni Jesus kung ano ang simulaing susundin sa kongregasyong Kristiyano—na "pakikiapid" (sa Gr., *por·nei'a*) ang tanging makatuwirang saligan para sa diborsiyo. Ipinaliwanag niya na hindi ipinatupad ng Diyos ang pamantayang ito sa pamamagitan ni Moises dahil sa katigasan ng puso ng mga Israelita.—Mat 19:3-9; Mar 10:1-11.

Kaya naman sa kongregasyong Kristiyano, maliban sa kamatayan na awtomatikong pumuputol sa buklod ng pag-aasawa, ang tanging iba pang saligan na maaaring pumutol dito ay ang "pakikiapid," na kung saan ang nagkasala ay nagiging kaisang-laman ng kaniyang katalik. Sa gayon ay maaari itong gamitin ng pinagkasalahang asawa bilang saligan upang pawalang-bisa ang pag-aasawa kung ito ang ipinasiya niyang gawin, at pagkatapos ang pinagkasalahan ay maaaring mag-asawang muli. (Mat 5:32; Ro 7:2, 3) Maliban sa pagpapahintulot sa bagay na ito sa kaso ng "pakikiapid" (sa Gr., *por·nei'a*), pinapayuhan ng Griegong Kasulatan ang mga Kristiyano na huwag man lamang nilang hiwalayan ang kanilang mga kabiyak, mananampalataya man o di-mananampalataya, at inutusan sila nito na kung hihiwalay sila ay huwag silang sisiping sa iba.—1Co 7:10, 11; Mat 19:9.

Sa ilalim ng Kautusan, maaaring diborsiyuhin ng asawang lalaki ang kaniyang asawa kung makasumpong siya rito ng isang bagay na 'marumi.' Sabihin pa, hindi kabilang dito ang pangangalunya, sapagkat hinahatulan ito ng parusang kamatayan. Maaaring ito ay mga paglabag gaya ng matinding kawalang-galang sa asawang lalaki o sa sambahayan ng ama nito, o isang bagay na nagdudulot ng kadustaan sa sambahayan nito. Kailangang bigyan siya ng asawang lalaki ng isang nasusulat na kasulatan ng diborsiyo, na nagpapahiwatig na sa paningin ng komunidad ay dapat na may sapat na saligan ang lalaki upang diborsiyuhin siya. Yamang ang kasulatan ay isang legal na dokumento, ipinahihiwatig nito na sinangguni ng lalaki ang matatandang lalaki o yaong mga may awtoridad sa kaniyang lunsod. Pagkatapos nito, ang babae ay maaaring mag-asawang muli, anupat ipagsasanggalang siya ng kasulatan mula sa anumang paratang ng pangangalunya sa hinaharap. Hindi pahihintulutang makipagdiborsiyo ang isang lalaki kung dinaya niya ang babae upang masipingan niya ito bago sila ikasal o kung pagkatapos ng kasal ay may-kabulaanan niyang pinaratangan ang babae na nilinlang siya nito sa pag-aangking ito'y birhen noong panahong ikasal sila.—Deu 22:13-19, 28, 29.

Pagkatapos ng isang diborsiyo, kung ang babae ay mag-asawa sa ibang lalaki at sa kalaunan ay diborsiyuhin siya ng lalaking ito o kaya ay mamatay ito, hindi na siya maaaring pakasalang muli ng kaniyang orihinal na asawa. Sa gayon ay naiwasan ang anumang pagpapakana upang magtamo ng diborsiyo mula sa ikalawang asawang lalaki o marahil upang mamatay pa nga ito para muling makasal ang orihinal na mag-asawa.—Deu 24:1-4.

Kinapopootan ni Jehova ang di-makatarungang diborsiyo, lalo na kung ang kaniyang tapat na mananamba ay may-kataksilang pinakitunguhan upang ang isa ay makapag-asawa ng isang babaing pagano na hindi kabilang sa kaniyang piling katipang bayan.—Mal 2:14-16; tingnan ang DIBORSIYO.

[*Ipinagpatuloy sa pahina 545*]

Ang mga Diyos ng mga Bansa

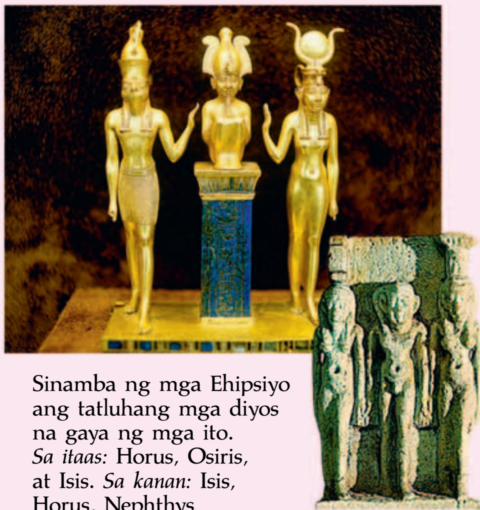
IPINAGBAWAL ng kautusang ibinigay ni Jehova sa Israel ang paggawa ng mga imahen para sa pagsamba. Ang tunay na Diyos ay Espiritu, at maling-mali na igawa siya ng anumang imahen na kakatawan sa kaniya. Sa kabaligtaran, maraming nahukay na imahen ng mga diyos ng sinaunang mga bansa. Ang mga ito ay "gawa [lamang] ng mga kamay ng tao, kahoy at bato." (Deu 4:28) Gaya ng sinasabi ng Bibliya, ang mga ito ay "walang-silbing mga diyos," anupat walang mga mata upang makita yaong mga sumasamba sa kanila ni may mga tainga man upang marinig sila. (1Cr 16:26; Aw 115:4-8) Sa ngayon ang mga ito ay mga relikya na lamang sa museo. Gayunpaman, maraming isinisiwalat ang mga ito tungkol sa pinagmulan ng mga relihiyosong paniniwalang laganap sa ngayon.

Ang tatluhang mga diyos ay nagsimula sa Babilonya. Makikita sa tapyas na batong ito ang isang dambana ng diyos-araw ng Babilonya na si Shamash, at ang mga sagisag ng isa sa tatluhang mga diyos: ang buwan (para sa diyos na si Sin), ang araw (para kay Shamash), at isang bituin (para kay Ishtar)

Sa sinaunang pantatak na ito, si Asur, ang pangunahing diyos ng mga Asiryano, ay ipinakikitang may tatlong ulo (sa itaas ng mga pakpak)

Sinamba ng mga Ehipsiyo ang tatluhang mga diyos na gaya ng mga ito. *Sa itaas:* Horus, Osiris, at Isis. *Sa kanan:* Isis, Horus, Nephthys

Katulad ng "Madonna and child" ng Sangkakristiyanuhan, sinamba rin noon ang imahen ng Ehipsiyong mag-ina (si Isis at ang sanggol na si Horus)

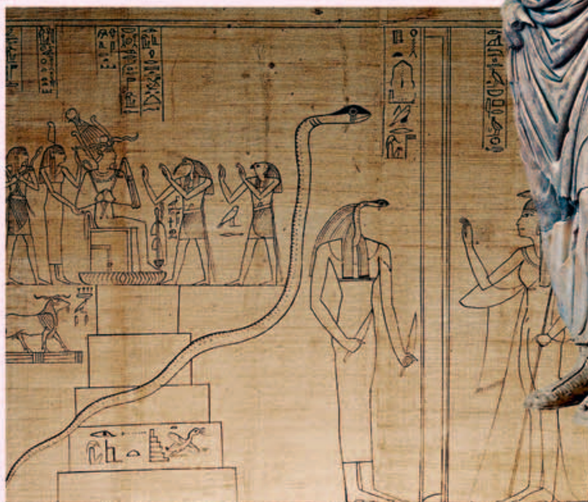

Inilantad ng sampung salot sa Ehipto na inutil ang mga idolong diyos nito. Ang unang salot—nang gawing dugo ang Nilo—ay naging kadustaan kay Hapi (kaliwa, ang diyos ng Nilo). Sagrado ang palaka para sa diyosang si Heqt (itaas), ngunit wala siyang naitulong sa mga Ehipsiyo nang mapuno ng mga palaka ang lupain dahil sa ikalawang salot. Pinakamatinding dagok ang pagkamatay ng mga panganay noong ikasampung salot, yamang ang anak ni Paraon ay itinuturing na anak ni Amon-Ra, na kinakatawanan ng isang barakong tupa (kanan)

Bago pa man ang Kristiyanismo, itinuring nang sagrado ang *crux ansata*, na krus ng mga Ehipsiyo

Ang mga serpiyente ay sinasamba noon. Makikita sa isang Ehipsiyong gawang-sining (sa dulong kaliwa) ang dalawang ahas na magkaekis at hawak ng diyos na nasa kaliwa, ang isang malaking ahas sa gitna ng larawan, at sa gawing kanan, ang isang diyosang may ulo ng ahas. May serpiyente rin ang estatuwa ng Griegong si Asclepius (sa kaliwa). Kapansin-pansin na sa Bibliya, isang serpiyente ang ginamit ni Satanas bilang tagapagsalita niya (Gen 3:1-15; Apo 12:9)

ANG kasaysayan ng Tiro ay nagsisilbing isang mahusay na halimbawa ng katuparan ng mga hula sa Bibliya. Una, ang lunsod na nasa mismong kontinente ay bumagsak; pagkatapos, ang pulong lunsod ay winasak. Kapuwa inihula ang mga pangyayaring ito.

Noong mga araw ni David at ni Solomon, may mapayapang ugnayan sa pagitan ng Israel at Tiro. (1Cr 14:1; 1Ha 9:10, 11) Ngunit ang mga taga-Tiro ay mga mananamba nina Melkart at Astarte. Abalang-abala ang Tiro sa komersiyo. Habang umuunlad ito, lalo naman itong nagiging palalo. Naging mananalansang ito ni Jehova, at humula ang mga propeta ni Jehova ng kapahamakan para sa Tiro.

Kinubkob ni Nabucodonosor II ang lunsod. Pagkaraan ng maraming taon, parang wala nang kabuluhan ang magpatuloy pa siya. Ngunit nagtiyaga siya hanggang sa bumagsak ang Tiro pagkatapos ng 13 taon, sa gayon ay natupad ang hula sa Bibliya na nagsabing siya ang lulupig dito.—Eze 26:7-12.

Nang maglaon, si Zacarias ay muling humula ng pagkawasak ng Tiro, ngunit para naman ito sa pulong lunsod. Upang marating ito, hinakot ni Alejandrong Dakila ang mga guho ng lunsod na nasa mismong kontinente upang makagawa ng isang daanan; nagtayo siya ng pagkalaki-laking mga toreng pangubkob. Bagaman ang mga pader ng Tiro ay may taas na 46 na m (150 piye), ang hula ay natupad. —Zac 9:3, 4; Eze 26:4, 12.

Hitsura ng Tiro mula sa himpapawid, kasama ang lugar sa palibot ng daanan, na ang malaking bahagi ay natabunan na

Mga sedro ng Lebanon. Si Hiram na hari ng Tiro ang naglaan ng tablang sedro para sa pagtatayo ng templo sa Jerusalem

Si Melkart, isa sa mga diyos ng sinaunang Tiro, gaya ng nakalarawan sa isang baryang pilak na tetradrakma (siklo) ng Tiro

Modelo ng isang uri ng barkong pangkalakal na maliwanag na ginamit ng sinaunang Tiro

Mga kalakal ng sinaunang Tiro: garing, langis, mahahalagang metal, kahoy, at kayo na tinina sa mamula-mulang purpura

Ang Imperyo ng Roma

INILALARAWAN ang Roma sa mga hula sa Bibliya bilang isang hayop na “nakatatakot at kahila-hilakbot at may di-pangkaraniwang lakas,” na may mga ngiping bakal. (Dan 7:7) Ito ang imperyo na pinahintulutan ni Jehova na magwasak sa Jerusalem noong 70 C.E.

Pinahintulutan ng Roma ang halos lahat ng uri ng relihiyosong gawain, hangga’t yaong mga nanghahawakan doon ay makikibahagi rin sa pagsamba sa emperador. Itinuring ang gayong pagsamba sa emperador bilang isang mahalagang salik sa ikapagkakaisa ng imperyo. Kaya ang sinumang tumangging makibahagi roon ay ibinilang na mga kaaway ng estado. Ang mga Kristiyano ay hindi nakisali sa gayong pagsamba. Kaya bagaman sila ay mga tapat na mamamayan, ang mga Kristiyano ay madalas na naging mga tudlaan ng malupit na pag-uusig. Kabilang sa mga nagsulsol ng gayong pag-uusig ay ang mga emperador na sina Nero, Domitian, Marcus Aurelius, at Diocletian. Nang gipitin ng mga lider ng relihiyon ng mga Judio, ipinag-utos pa nga ni Poncio Pilato, isang Romanong gobernador ng Judea, ang pagpatay kay Jesu-Kristo, anupat ginawa iyon para sa kaniyang pulitikal na kapakanan.

MGA PANGUNAHING LUNSOD

Roma: Ang kanluraning kabisera ng imperyo; pagkaraan ng 395 C.E., nahati ang imperyo, anupat may mga emperador kapuwa sa Roma at sa Constantinople; tumagal ang Silanganing Imperyo nang halos isang libong taon pagkaraang bumagsak ang Kanluraning Imperyo

Constantinople: Inilipat ni Constantino ang kabisera ng imperyo mula sa Roma tungo sa Byzantium, na binago niya ang pangalan upang parangalan ang kaniyang sarili

Karagatang Atlantiko
BRITANNIA
GERMANIA
GAUL
ESPANYA
ITALYA
Roma
Constantinople
GRESYA
Dagat na Itim
Dagat Caspian
Efeso
Cartago
Ilog Tigris
Ilog Eufrates
Antioquia
Dagat Mediteraneo
Cirene
Jerusalem
Alejandria
APRIKA
EHIPTO

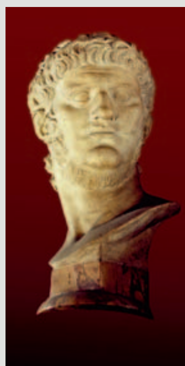
Si Augusto Cesar. Ipinanganak si Jesus noong panahon ng kaniyang pamamahala

Si Tiberio Cesar, gaya ng nakalarawan sa isang barya. Pinatay si Jesus noong panahon ng paghahari ni Tiberio

Si Claudio Cesar, ang nagpalayas sa mga Judio mula sa Roma

Si Cesar Nero, sa harapan niya nilitis ang apostol na si Pablo

Si Vespasian. Winasak ang Jerusalem at ang templo nito noong panahon ng kaniyang pamamahala

Si Tito, anak ni Vespasian, gaya ng ipinakikita sa isang baryang Romano. Siyam na taon pagkaraang wasakin ang Jerusalem, siya ay naging emperador

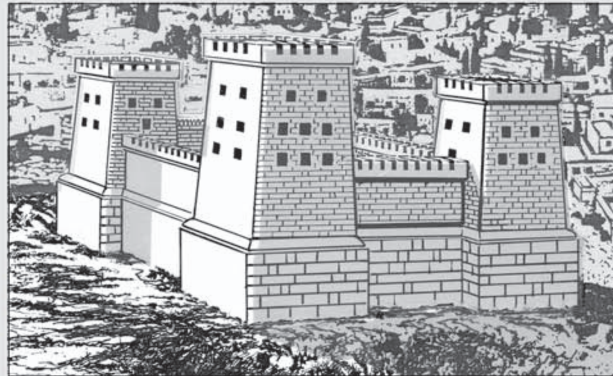
Si Domitian. Noong pamamahala niya, sukdulang pinag-usig ang mga Kristiyano at ipinatapon ang apostol na si Juan

Mga guho ng Romanong paagusan sa Cesarea. Ang daungang lunsod na ito, na itinayo ni Herodes na Dakila, ay isang opisyal na tirahan ng mga Romanong prokurador na namahala sa Judea

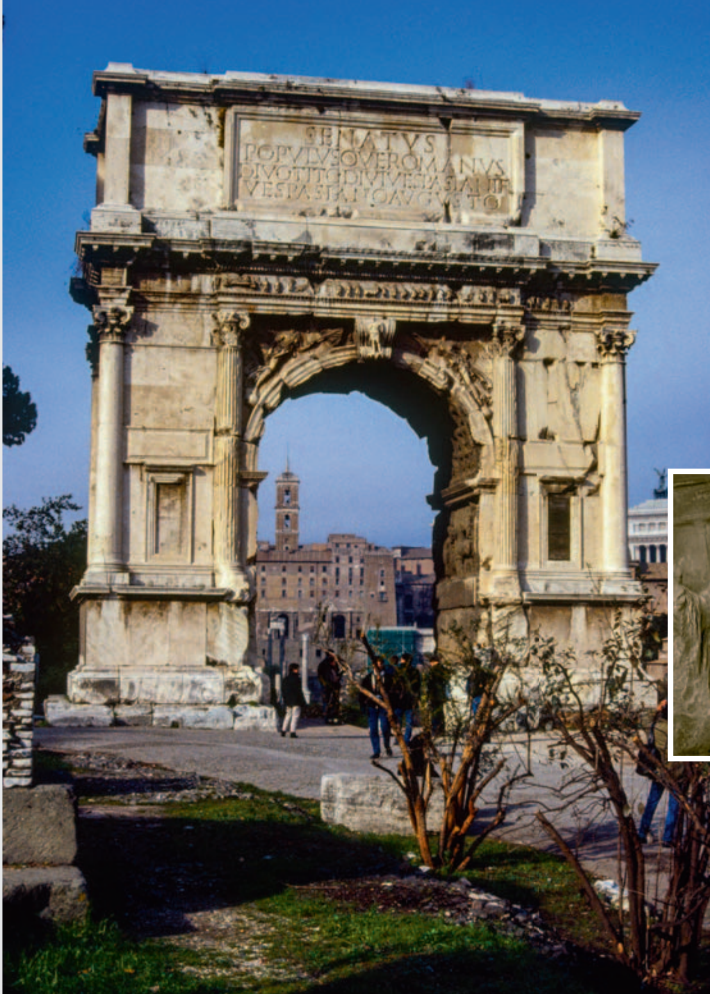
Ang mga haliging ito sa lugar ng sinaunang Samaria ay nagpapatotoo sa impluwensiya noon ng mga Romano

Isang larawan ng Tore (Tanggulan) ng Antonia. Ang toreng ito ay nasa hilagang-kanlurang sulok ng looban ng templo sa Jerusalem at ginamit ng mga Romano upang manmanan ang mga gawain sa lugar ng templo

Isang modelo ng karerahan ng kabayo na itinayo sa Jerusalem, maliwanag na sa utos ni Herodes na Dakila. Nagkaroon dito ng mga karera ng mga karo, ayon sa istilong Romano, at ang mga nahatulang tao ay pinalalaban sa mababangis na hayop

Ipinagugunita ng Arko ni Tito sa Roma ang tagumpay ng Roma laban sa Jerusalem noong 70 C.E.; makikita sa isang relyebe sa loob na bahagi (ibaba) ang mga kawal na Romanong may dalang mga sagradong sisidlan mula sa templo

Isang altar na itinalaga sa pagsamba kay Cesar. Dahil ayaw ng mga Kristiyano na magsunog ng insenso para sa emperador, naging mga tudlaan sila ng malupit na pag-uusig

Mga guho ng Colosseum sa Roma. Ipinaaalaala nito ang malupit na libangang popular sa sinaunang Roma

Ang Maagang Bahagi ng Buhay ni Jesus Bilang Tao

ANG ulat ng Bibliya hinggil sa maagang bahagi ng buhay ni Jesus ay maikli ngunit espesipiko. Ito ay hindi kathang-isip lamang kundi tunay na pangyayari sa kasaysayan. Bumabanggit ito ng mga lugar na mapupuntahan maging sa ngayon—Betlehem, Ehipto, Nazaret, at Jerusalem. Ang mga petsa at paliwanag ng Bibliya hinggil sa mga pangyayari ay nagsasangkot ng prominenteng mga tao gaya nina Cesar Augusto, Gobernador Quirinio, Haring Herodes na Dakila, at Arquelao—na pawang kilala sa sekular na kasaysayan.

Sa itaas: Isang larawan ng Betlehem, kung saan ipinanganak si Jesus.
Sa ibaba: Isang iginuhit na larawang nagpapakita ng mga kalagayan noong ipanganak siya

Isang modelo ng palasyo ni Herodes na Dakila, na nakadispley ngayon sa Jerusalem. Sinikap ni Haring Herodes na ipapatay ang batang si Jesus

Baryang bronse na ipinagawa ni Herodes na Dakila at may pangalan niya

Baryang bronse na ipinagawa ni Arquelao. Nang mabalitaan ni Jose na si Arquelao ang namamahala sa Judea, pinamayan niya ang kaniyang pamilya sa labas ng nasasakupan ni Arquelao, sa Nazaret

Isang replika ng lugar ng templo, gaya ng maaaring hitsura nito noong unang siglo sa Jerusalem

Sa edad na 12 taon, si Jesus ay nasa templo sa Jerusalem, nakaupo sa gitna ng mga guro at nakikinig at nagtatanong sa kanila

En Nasira (Nazerat) sa Galilea, ang posibleng lokasyon ng sinaunang Nazaret, kung saan lumaki si Jesus

Bilang isang kabataan sa Nazaret, nagtrabaho si Jesus bilang karpintero sa ilalim ng pangangasiwa ng kaniyang ama-amahan

Ang Ministeryo ni Jesus sa Lupa

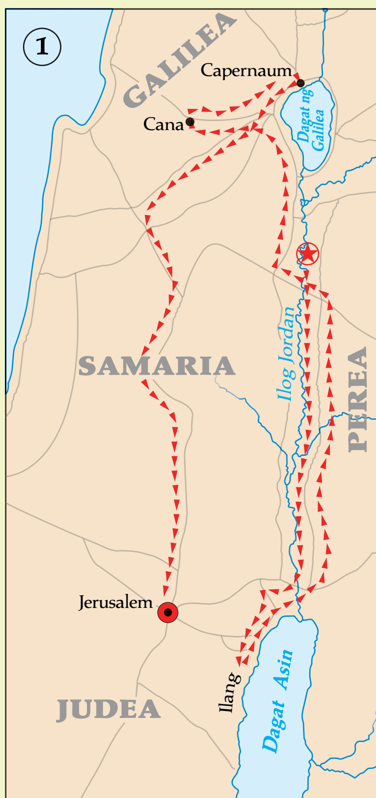
ANG ministeryo ni Jesu-Kristo ay nagkaroon ng malaking impluwensiya sa buhay ng mga tao sa lahat ng panig ng daigdig. Hindi pinahintulutan ni Jesus na mailihis siya mula sa kaniyang tunguhin. Gaya nga ng sinabi niya: "Dapat kong ipahayag ang mabuting balita ng kaharian ng Diyos, sapagkat sa dahilang ito ako isinugo."—Luc 4:43.

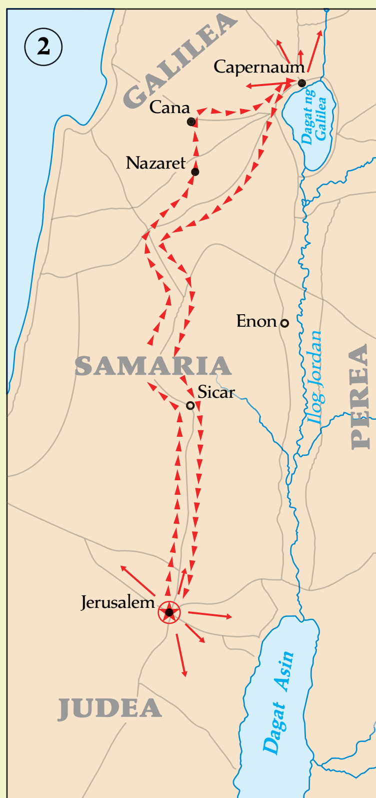
Gaya ng ipinakikita ng kalakip na mga mapa, malaking teritoryo ang nakubrehan niya—pangunahin na sa pamamagitan ng paglalakad. May kaugnayan sa mga kapistahang Judio, regular siyang naglakbay patungong Jerusalem noong panahon ng kaniyang ministeryo. Ipinakikita ng kalakip na mga mapa ang mga paglalakbay na espesipikong binanggit sa mga Ebanghelyo. Mula sa Jerusalem ay humayo siya upang mangaral sa teritoryo ng Judea. Ngunit ginugol niya ang kalakhang bahagi ng kaniyang panahon sa Galilea at puspusang nagpatotoo sa buong probinsiyang iyon. Naabot din niya sa kaniyang pagmiministeryo ang mga tao sa mga rehiyon ng Tiro at Sidon, Decapolis, at Perea. Lubusan siyang nagpatotoo tungkol sa katotohanan, anupat nag-iwan ng mainam na halimbawa para sa kaniyang mga tagasunod.—Ju 18:37; Gaw 1:8; Mat 28:19, 20.

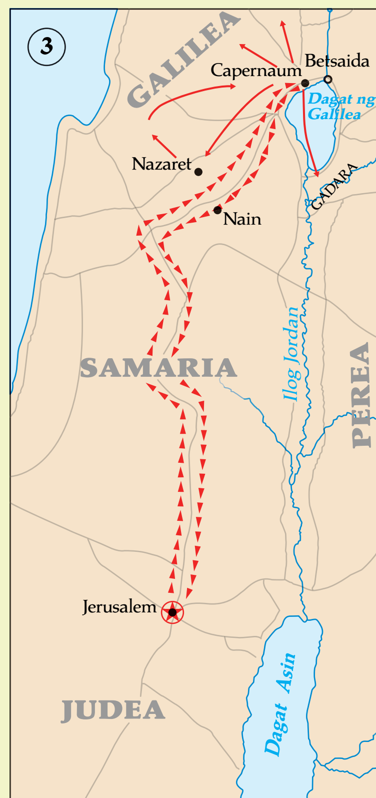

MGA PANGUNAHING LOKASYON
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Betania	Ju 11:1, 38-44; 12:1-9; Luc 24:50, 51
Betfage	Mat 21:1-9
Betsaida	Luc 9:10-17; Mar 8:22-26; Ju 1:44
Cana	Ju 2:1-11; 4:46-54
Capernaum	Luc 4:31-41; Mar 2:1-12; Mat 8:5-13; 17:24–18:35
Cesarea Filipos	Mat 16:13-20
Corazin	Mat 11:20-22
Decapolis	Mar 5:18-20; 7:31–8:9
Efraim	Ju 11:54
Emaus	Luc 24:13-32
Gadara	Mat 8:28-34
Ilang	Mat 4:1-11
Ilog Jordan	Mat 3:13-17
Jerico	Luc 18:35–19:27
Jerusalem	Ju 2:13–3:21; 5:1-47; 7:14–10:39; Mat 21:6–26:5; 26:14–28:15
Nain	Luc 7:11-17
Nazaret	Luc 4:16-30; Mar 6:1-6
Sicar	Ju 4:5-42
Sidon	Mar 7:24-30
Tiro	Mat 15:21-28

MGA YUGTO NG PANAHON NA SAKLAW NG MGA MAPA

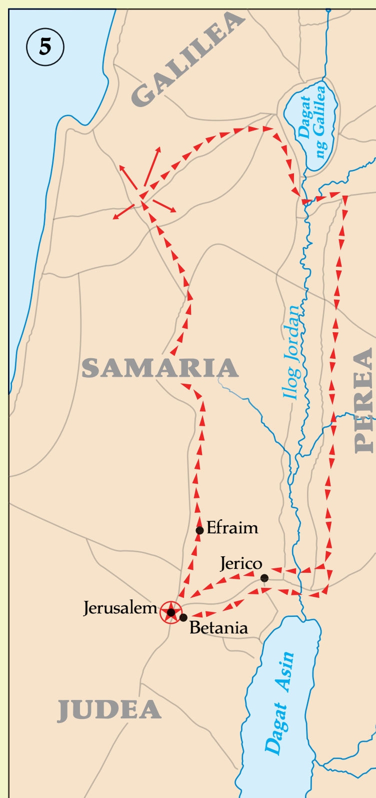
1: Mula taglagas ng 29 C.E. hanggang Paskuwa ng 30 C.E.

2: Pagkatapos ng Paskuwa ng 30 C.E. hanggang Paskuwa ng 31 C.E.

3: Pagkatapos ng Paskuwa ng 31 C.E. hanggang pagkatapos ng Paskuwa ng 32 C.E.

4: Pagkatapos ng Paskuwa ng 32 C.E. hanggang Kapistahan ng Pag-aalay noong 32 C.E.

5: Pagkatapos ng Kapistahan ng Pag-aalay noong 32 C.E. hanggang Nisan 14, 33 C.E.

Ang Unang-Siglong Jerusalem

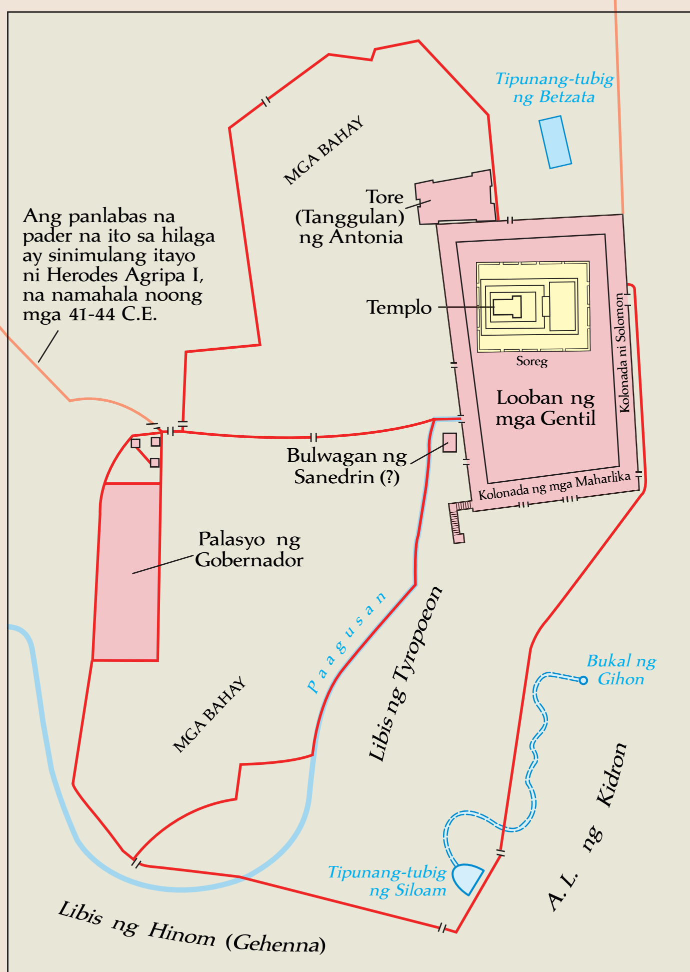
MALAKI na ang ipinagbago ng Jerusalem sa ngayon kung ihahambing sa kalagayan nito noong unang siglo. Gayunpaman, salig sa pagsasaliksik ng arkeolohiya, posible nang muling buuin, bagaman hindi tiyak, ang ilan sa mahahalagang bahagi ng lunsod. Makatutulong ito sa mga estudyante na gunigunihin ang mga pangyayaring naganap doon may kaugnayan sa ministeryo ni Jesus at ng kaniyang mga apostol.

Kapag si Jesus ay nasa Jerusalem sa mga panahon ng kapistahan, siya'y nagtuturo sa lugar ng templo kung saan matatagpuan ang mga tao. (Ju 7:14, 28; 18:20) Pagkamatay niya at matapos siyang buhaying-muli, 'pinunô ng kaniyang mga alagad ng kanilang turo ang Jerusalem.' (Gaw 5:28) Mula sa Jerusalem ay lumaganap ang kanilang pagpapatotoo hanggang sa "pinakamalayong bahagi ng lupa."—Gaw 1:8.

Dahil sa gawain ni Jesus at ng kaniyang mga alagad, napaharap ang bansa sa mahalagang isyu: Tatanggapin ba nila ang isa na isinugo ni Jehova bilang Mesiyas? Kikilalanin ba nila ang kanilang pangangailangan sa Kaharian ng Diyos? Bagaman may mga nanampalataya kay Jesus, ang karamihan ay hindi tumugon. Humantong sa kasukdulan ang kawalang-pananampalataya ng bansa nang ipabayubay nito si Jesus, na sinuportahan ng mga taga-Jerusalem. Bilang resulta, ang lunsod ay winasak noong 70 C.E., gaya ng inihula ni Jesus.—Luc 19:41-44.

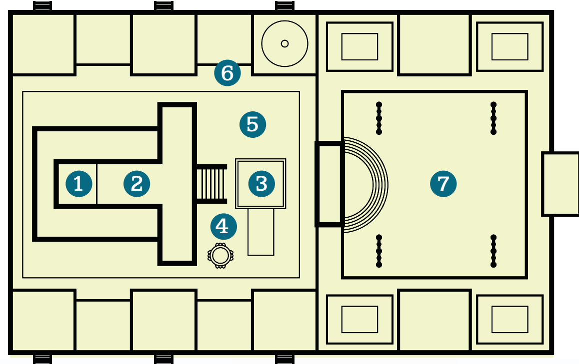
MGA PANGUNAHING LOKASYON
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Looban ng mga Gentil (?)	Ju 2:13-17; Mat 21:12, 13
Kolonada ni Solomon	Ju 10:22-39; Gaw 3:11–4:3; 5:12
Soreg	Efe 2:14, tlb sa *Rbi8*
Tore ng Antonia	Gaw 21:34–22:29; 23:10, 11, 16-30
Palasyo ng Gobernador	Ju 18:28–19:16
Bulwagan ng Sanedrin	Luc 22:66-71; Gaw 4:5-22; 5:27-41; 6:12–7:57; 22:30–23:10
Tipunang-tubig ng Betzata	Ju 5:1-9
Tipunang-tubig ng Siloam	Ju 9:6-11
Libis ng Hinom	Mar 9:47, 48; San 3:6

MGA BAHAGI NG TEMPLO

1. Kabanal-banalan
2. Banal
3. Altar ng Handog na Sinusunog
4. Malaking Tipunan ng Tubig na Yari sa Hinulmang Metal (Binubong Dagat)
5. Looban ng mga Saserdote
6. Looban ng Israel
7. Looban ng mga Babae
8. Looban ng mga Gentil
9. Harang (Soreg)
10. Kolonada ng mga Maharlika
11. Kolonada ni Solomon
12. Tore (Tanggulan) ng Antonia

Ang templo sa Jerusalem gaya ng maaaring hitsura nito noong unang siglo

Umupa ang mga Pariseo ng mga tao upang masukol si Jesus sa usapin ng pagbabayad ng buwis sa Roma

Isang denario na may larawan ni Tiberio Cesar

Poligamya. Yamang ang orihinal na pamantayan ng Diyos para sa sangkatauhan ay na maging isang laman ang asawang lalaki at asawang babae, hindi niya nilayong magkaroon ng poligamya, at ipinagbabawal ito sa kongregasyong Kristiyano. Ang mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod, na dapat magpakita ng halimbawa sa kongregasyon, ay dapat na mga lalaking may isang buháy na asawa lamang. (1Ti 3:2, 12; Tit 1:5, 6) Kasuwato ito ng kaugnayang inilalarawan ng tunay na pag-aasawa, samakatuwid nga, ang kaugnayan ni Jesu-Kristo at ng kaniyang kongregasyon, ang tanging asawa na pag-aari ni Jesus.—Efe 5:21-33.

Gaya sa kaso ng diborsiyo, ang poligamya, bagaman hindi orihinal na kaayusan ng Diyos, ay pinahintulutan hanggang noong bago umiral ang kongregasyong Kristiyano. Nagsimula ang poligamya di-nagtagal pagkatapos lumihis ng landas si Adan. Ang unang binanggit ng Bibliya na gumawa nito ay ang inapo ni Cain na si Lamec, na tungkol sa kaniya ay sinabi: "[Siya] ay kumuha ng dalawang asawa para sa kaniyang sarili." (Gen 4:19) May kinalaman sa ilan sa mga anghel, binabanggit ng Bibliya na bago ang Baha, 'ang mga anak ng tunay na Diyos ay kumuha ng kani-kanilang mga asawa, samakatuwid ay lahat ng kanilang pinili.'—Gen 6:2.

Ang pagkakaroon ng mga kinakasamang babae ay isinagawa sa ilalim ng kautusan ng mga patriyarka at sa ilalim ng tipang Kautusan. Ang kinakasamang babae ay may legal na katayuan; ang kaniyang posisyon ay hindi itinuturing na pakikiapid o pangangalunya. Sa ilalim ng Kautusan, kung ang panganay na anak na lalaki ng isang lalaki ay anak ng kaniyang babae, ang anak na ito ang tatanggap ng mana ng panganay.—Deu 21:15-17.

Walang alinlangan na lubhang bumilis ang pagdami ng mga Israelita dahil sa pagkakaroon ng mga kinakasamang babae at dahil sa poligamya, kaya naman, bagaman hindi itinatag ng Diyos ang mga kaayusang ito kundi pinahintulutan lamang niya at tinakdaan ng mga batas, may ginampanang layunin ang mga ito noong panahong iyon. (Exo 1:7) Maging si Jacob, na nagkaroon ng maraming asawa dahil sa panlilinlang ng kaniyang biyenan, ay pinagpalang magkaroon ng 12 anak na lalaki at ilang anak na babae mula sa kaniyang dalawang asawa at sa kanilang mga utusang babae na naging mga kinakasamang babae ni Jacob.—Gen 29:23-29; 46:7-25.

Kristiyanong Pag-aasawa. Ipinakita ni Jesu-Kristo ang pagsang-ayon niya sa pag-aasawa nang dumalo siya sa piging ng kasalan sa Cana ng Galilea. (Ju 2:1, 2) Gaya ng nabanggit na, monogamya ang orihinal na pamantayan ng Diyos, na muling itinatag ni Jesu-Kristo sa kongregasyong Kristiyano. (Gen 2:24; Mat 19:4-8; Mar 10:2-9) Yamang ang lalaki at ang babae ay nilalang na may kakayahang magpamalas ng pag-ibig at pagmamahal, ang kaayusang ito ay nilayong maging isang maligaya, pinagpala, at mapayapang kaayusan. Ginamit ng apostol na si Pablo ang halimbawa ni Kristo bilang asawang lalaki at ulo ng kongregasyon, na kasintahang babae nito. Isa itong pangunahing halimbawa ng magiliw na maibiging-kabaitan at pangangalaga na dapat ipakita ng asawang lalaki sa kaniyang asawa, anupat iniibig ito na gaya ng sarili niyang katawan. Sa kabilang dako, itinawag-pansin din niya na ang asawang babae ay dapat na magkaroon ng matinding paggalang sa kaniyang asawang lalaki. (Efe 5:21-33) Pinayuhan ng apostol na si Pedro ang mga asawang babae na magpasakop sa kani-kanilang asawang lalaki, anupat namamanhik sa mga ito sa pamamagitan ng malinis na paggawi, matinding paggalang, at isang tahimik at mahinahong espiritu. Binanggit niya si Sara, na tumawag sa asawa nitong si Abraham na "panginoon," bilang isang halimbawa na dapat tularan.—1Pe 3:1-6.

Ang pagiging malinis at matapat sa loob ng buklod ng pag-aasawa ay idiniriin sa buong Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sinabi ni Pablo: "Maging marangal nawa ang pag-aasawa sa gitna ng lahat, at maging walang dungis ang higaang pangmag-asawa, sapagkat hahatulan ng Diyos ang mga mapakiapid at mga mangangalunya." (Heb 13:4) Ipinayo niya na dapat igalang ng asawang lalaki at ng asawang babae ang isa't isa at ibigay nila sa isa't isa ang kaukulang pangmag-asawa.

'Mag-asawa sa Panginoon' ang payo ng apostol, na kaayon ng ginawa ng sinaunang mga mananamba ng Diyos na nakipag-asawa lamang doon sa katulad nilang mga tunay na mananamba. (1Co 7:39) Gayunman, itinawag-pansin ng apostol sa mga walang asawa na kung sila'y mananatiling walang asawa, makapaglilingkod sila sa Panginoon nang walang abala. Sinabi niya na dahil sa panahon, yaong mga may asawa ay dapat na mamuhay na 'tulad sa walang asawa,' samakatuwid nga, na hindi sila dapat magpakaabala sa mga pribilehiyo at mga pananagutan nila bilang asawa anupat ginagawa itong pangunahin sa kanilang buhay, kundi dapat nilang hanapin at itaguyod ang mga kapakanan ng Kaharian, at kasabay nito'y hindi pinababayaan ang kanilang mga pananagutan bilang asawa.—1Co 7:29-38.

Ipinayo ni Pablo na ang mga nakababatang babaing balo ay hindi dapat isama sa talaan ng mga aalagaan ng kongregasyon dahil lamang sa nais ng mga ito na ituon ang kanilang sarili sa ministeryong Kristiyano; mas makabubuti sa kanila ang mag-asawang muli. Sinabi niya ito dahil, ayon sa kaniya, baka mahadlangan sila ng kanilang seksuwal na mga simbuyo mula sa pagtupad sa

kanilang kapahayagan ng pananampalataya, anupat baka habang tumatanggap sila ng pinansiyal na suporta mula sa kongregasyon bilang masisipag na manggagawa, sila nama'y naghahanap ng mapapangasawa at nagiging mga walang pinagkakaabalahan at mapanghimasok. Sa gayon ay magdudulot sila ng di-kaayaayang hatol sa kanilang sarili. Ang pag-aasawa, pag-aanak, at pamamahala sa isang sambahayan, habang iniingatan pa rin ang pananampalatayang Kristiyano, ay sapat na mapagkakaabalahan nila, anupat maipagsasanggalang sila nito sa pagtsitsismis at pagsasalita ng mga bagay na hindi dapat. Dahil dito, matutulungan ng kongregasyon yaong talagang mga balo at kuwalipikado para sa gayong tulong.—1Ti 5:9-16; 2:15.

Di-Pag-aasawa. Nagbabala ang apostol na si Pablo na ang isa sa mga pagkakakilanlan ng apostasyang darating ay ang sapilitang di-pag-aasawa (*celibacy*), anupat "ipinagbabawal ang pag-aasawa." (1Ti 4:1, 3) Ang ilan sa mga apostol ay may asawa. (1Co 9:5; Luc 4:38) Nang ilahad ni Pablo ang mga kuwalipikasyon para sa mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod sa kongregasyong Kristiyano, sinabi niya na ang mga lalaking ito (kung may asawa) ay dapat na may isang asawa lamang.—1Ti 3:1, 2, 12; Tit 1:5, 6.

Ang mga Kristiyano at mga Batas Sibil sa Pag-aasawa. Sa panahon natin ngayon, sa karamihan ng mga bansa sa lupa ay may mga batas na itinakda si "Cesar," ang mga awtoridad ng pamahalaan, hinggil sa pag-aasawa at ang isang Kristiyano ay karaniwan nang dapat sumunod sa mga ito. (Mat 22:21) Hindi sinasabi sa rekord ng Bibliya na kahilingan ang isang relihiyosong seremonya o ang mga serbisyo ng isang klerigo. Ayon sa kaayusan noong panahon ng Bibliya, ang tanging kahilingan ay na gawing legal ang pag-aasawa ayon sa mga batas ng lupain at na iparehistro ang mga pag-aasawa at mga kapanganakan kung may gayong probisyon ang batas. Yamang ang "Cesar" na mga pamahalaan ay may gayong kontrol sa pag-aasawa, ang isang Kristiyano ay obligadong lumapit sa kanila upang gawing legal ang isang pag-aasawa. At kahit nais niyang gamitin ang pangangalunya ng kaniyang kabiyak bilang maka-Kasulatang saligan para wakasan ang pag-aasawa, dapat siyang kumuha ng legal na diborsiyo kung ito ay posible. Kaya naman, ang isang Kristiyano na muling nag-asawa nang hindi isinasaalang-alang ang maka-Kasulatan at legal na mga kahilingan ay lumalabag sa mga kautusan ng Diyos.—Mat 19:9; Ro 13:1.

Pag-aasawa at ang Pagkabuhay-Muli. Isang grupo ng mga sumalansang kay Jesus na hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli ang nagharap kay Jesus ng isang tanong upang ipahiya siya. Sa sagot niya sa kanila, isiniwalat niya na "yaong mga ibinilang na karapat-dapat magkamit ng sistemang iyon ng mga bagay at ng pagkabuhay-muli mula sa mga patay ay hindi mag-aasawa ni ibibigay man sa pag-aasawa."—Luc 20:34, 35; Mat 22:30.

Makasagisag na mga Paggamit. Sa buong Kasulatan, tinutukoy ni Jehova ang kaniyang sarili bilang isang asawang lalaki. Itinuring niya ang kaniyang sarili na asawa ng bansang Israel. (Isa 54:1, 5, 6; 62:4) Nang maghimagsik ang Israel laban kay Jehova sa pamamagitan ng pagsasagawa ng idolatriya o ng iba pang kasalanan laban sa kaniya, sinabing ito ay nagpatutot tulad ng isang di-tapat na asawang babae, kaya naman diniborsiyo niya ito. —Isa 1:21; Jer 3:1-20; Os 2.

Sa Galacia kabanata 4, inihalintulad ng apostol na si Pablo ang bansang Israel sa aliping si Hagar, ang kinakasamang babae ni Abraham, at ang mga Judio naman sa anak ni Hagar na si Ismael. Kung paanong si Ismael ay anak ng pangalawahing asawa ni Abraham, gayundin naman ang mga Judio ay mga anak ng pangalawahing "asawang babae" ni Jehova. Ang nagbubuklod sa Israel kay Jehova ay ang tipang Kautusan. Inihalintulad ni Pablo ang "Jerusalem sa itaas," ang "babae" ni Jehova, kay Sara, ang malayang asawang babae ni Abraham. Ang mga Kristiyano naman ang malalayang espirituwal na anak ng malayang babaing ito na "Jerusalem sa itaas."—Gal 4:21-31; ihambing ang Isa 54:1-6.

Bilang ang dakilang Ama, pinangangasiwaan ng Diyos na Jehova, tulad ni Abraham, ang pagpili ng isang kasintahang babae para sa kaniyang anak na si Jesu-Kristo—hindi isang babae sa lupa, kundi ang kongregasyong Kristiyano. (Gen 24:1-4; 2Te 2:13; 1Pe 2:5) Ang unang mga miyembro ng kongregasyon ni Jesus ay iniharap sa kaniya ng "kaibigan ng kasintahang lalaki," si Juan na Tagapagbautismo, na isinugo ni Jehova sa unahan ng kaniyang Anak. (Ju 3:28, 29) Ang kongregasyong kasintahang babaing ito ay 'kaisang-espiritu' ni Kristo, bilang kaniyang katawan. (1Co 6:17; Efe 1:22, 23; 5:22, 23) Kung paanong pinaliliguan at ginagayakan ng kasintahang babae sa Israel ang kaniyang sarili, tinitiyak ni Jesu-Kristo na bilang paghahanda para sa kasalan, ang kaniyang kasintahang babae ay napaliguan, anupat malinis at walang batik o dungis man. (Efe 5:25-27) Sa Awit 45 at Apocalipsis 21, ipinakikitang ang babae ay nagagayakan nang maganda para sa kasalan.

Sa aklat din ng Apocalipsis, inihula ni Jehova ang pagdating ng panahon kapag ang kasal ng kaniyang Anak ay malapit na at nakahanda na ang kasintahang babae, anupat nagagayakan ng maningning, malinis at mainam na lino. Inilarawan niya yaong mga inanyayahan sa hapunan ng kasal ng Kordero bilang maliligaya. (Apo 19:7-9; 21:2, 9-21) Noong

gabi bago siya mamatay, pinasinayaan ni Jesus ang Hapunan ng Panginoon, ang Memoryal ng kaniyang kamatayan, at tinagubilinan niya ang kaniyang mga alagad na patuloy itong ipagdiwang. (Luc 22:19) Ang pagdiriwang na ito ay patuloy na tutuparin "hanggang sa dumating siya." (1Co 11:26) Kung paanong noong sinaunang panahon ay dumarating ang kasintahang lalaki sa bahay ng kasintahang babae upang kunin ito mula sa mga magulang nito at dalhin ito sa tahanang inilaan niya para rito sa bahay ng kaniyang ama, gayundin ang pagdating ni Jesu-Kristo upang kunin ang kaniyang mga pinahirang tagasunod mula sa kanilang dating makalupang tahanan, anupat isasama niya sila upang kung nasaan siya ay dumoon din sila, sa bahay ng kaniyang Ama, sa langit.—Ju 14:1-3.

Tingnan ang PAG-AASAWA BILANG BAYAW.

PAG-AASAWA BILANG BAYAW. Isang kaugalian kung saan kinukuha ng isang lalaki bilang asawa ang walang-anak na balo ng kaniyang namatay na kapatid upang makapagluwal ng supling na magpapanatili sa linya ng kaniyang kapatid. Ang pandiwang Hebreo na nangangahulugang "tuparin ang pag-aasawa bilang bayaw" ay *ya·vam′,* at nauugnay sa mga terminong Hebreo para sa "bayaw" at "balo ng kapatid."—Gen 38:8; Deu 25:5, tlb sa *Rbi8;* 25:7.

Ang kautusan sa Deuteronomio 25:5, 6 may kinalaman sa pag-aasawa bilang bayaw ay kababasahan: "Kung ang magkapatid na lalaki ay manahanang magkasama at ang isa sa kanila ay mamatay na walang anak, ang asawa ng namatay ay hindi dapat mapunta sa ibang lalaki sa labas. Ang kaniyang bayaw ay dapat pumaroon sa kaniya, at kukunin siya nito bilang asawa at tutuparin sa kaniya ang pag-aasawa bilang bayaw. At mangyayari nga na ang panganay na ipanganganak niya ay dapat humalili sa pangalan ng kapatid nitong namatay, upang ang kaniyang pangalan ay hindi mapawi sa Israel." Walang alinlangang kumakapit ito sa natitirang kapatid na lalaki may asawa man o wala.

Si Jehova ang "pinagkakautangan ng pangalan ng bawat pamilya sa langit at sa lupa." (Efe 3:15) Ikinababahala niya ang pananatili ng pangalan at linya ng pamilya. Ang simulaing ito ay sinunod noong panahon ng mga patriyarka at nang maglaon ay inilakip sa tipang Kautusan sa Israel. Ang babae ay hindi dapat "mapunta sa ibang lalaki sa labas," samakatuwid nga, hindi siya dapat mapangasawa ng sinuman sa labas ng pamilya. Kapag kinuha siya ng kaniyang bayaw, dadalhin ng panganay, hindi ang pangalan ng bayaw, kundi ang pangalan ng lalaking namatay. Hindi ito nangangahulugan na sa lahat ng kaso ay magiging kapangalan ng namatay ang bata kundi nangangahulugang ipagpapatuloy ng bata ang linya ng pamilya at ang minanang pag-aari ay mananatili sa sambahayan ng lalaking namatay.

Lumilitaw na ang pananalitang "kung ang magkapatid na lalaki ay manahanang magkasama" ay hindi naman nangangahulugang nakatira sila sa iisang bahay kundi nakatira sila sa iisang lugar. Gayunman, sinasabi ng Mishnah (*Yevamot* 2:1, 2) na hindi ito nangangahulugang nakatira sila sa iisang komunidad kundi nabubuhay sila sa iisang panahon. Sabihin pa, kung masyadong magkalayo ang kanilang tirahan, magiging mahirap para sa natitirang kapatid na pangalagaan ang kaniyang sariling mana at ang mana ng kaniyang kapatid hanggang sa magkaroon ng isang tagapagmana na makagagawa nito. Ngunit ang mga mana ng pamilya ay kadalasang nasa iisang lugar.

Ang isang halimbawa ng pag-aasawa bilang bayaw noong panahon ng mga patriyarka ay ang nangyari kay Juda. Kinuha niya si Tamar upang mapangasawa ni Er na kaniyang panganay, ngunit dahil naging masama si Er sa paningin ni Jehova, pinatay siya ni Jehova. "Dahil doon ay sinabi ni Juda kay Onan [na kapatid ni Er]: 'Sipingan mo ang asawa ng iyong kapatid at tuparin mo sa kaniya ang pag-aasawa bilang bayaw at magbangon ka ng supling para sa iyong kapatid.' Ngunit alam ni Onan na ang supling ay hindi magiging kaniya; at nangyari, nang sipingan niya ang asawa ng kaniyang kapatid ay pinatapon niya ang kaniyang semilya sa lupa upang hindi magbigay ng supling sa kaniyang kapatid." (Gen 38:8, 9) Dahil tumanggi si Onan na gampanan ang kaniyang obligasyon may kinalaman sa kaayusan ng pag-aasawa bilang bayaw, pinatay siya ni Jehova. Pagkatapos ay sinabihan ni Juda si Tamar na maghintay hanggang sa lumaki ang kaniyang ikatlong anak na si Shela, ngunit hindi ipinatupad ni Juda kay Shela ang kaniyang tungkulin kay Tamar.

Nang maglaon, pagkamatay ng asawa ni Juda, minaniobra ni Tamar ang mga pangyayari upang makapagsilang siya ng isang tagapagmana mula sa kaniyang biyenan. Ginawa niya ito sa pamamagitan ng pagbabalatkayo, anupat naglagay siya ng isang alampay at isang talukbong sa kaniyang sarili, at umupo siya sa tabi ng daan na alam niyang daraanan ni Juda. Napagkamalan siya ni Juda na isang patutot at sinipingan siya nito. Humingi siya ng ilang bagay mula rito bilang katibayan ng kanilang pagsisiping, at nang lumabas ang katotohanan, hindi siya sinisi ni Juda kundi ipinahayag nito na mas matuwid si Tamar kaysa sa kaniya. Sinasabi ng rekord na hindi na siya nakipagtalik kay Tamar nang malaman niya kung sino ito. Kaya di-sinasadyang si

Juda mismo ang nakapagbangon ng isang tagapagmana para kay Er sa pamamagitan ng kaniyang manugang na babae.—Gen 38.

Sa ilalim ng Kautusan, sakaling ayaw tuparin ng bayaw ang kaniyang tungkulin, dadalhin ng balo ang usaping ito sa matatandang lalaki ng lunsod at ipaaalam sa kanila ang tungkol dito. Haharap sa kanila ang lalaki at sasabihin na ayaw niyang mapangasawa ang babae. Sa gayon ay huhubarin ng balo ang sandalyas ng lalaki mula sa paa nito at duduraan niya ito sa mukha. Pagkatapos nito, ang "pangalan [ng lalaki] ay tatawagin sa Israel na 'Ang bahay niyaong hinubaran ng kaniyang sandalyas,'" isang pananalitang dumudusta sa kaniyang sambahayan.—Deu 25:7-10.

Ang kaugaliang pag-aalis ng sandalyas ay maaaring nagmula sa ginagawa ng isang tao kapag inaari niya ang isang lupaing ari-arian, anupat nilalakaran niya ang lupa at ipinahahayag ang kaniyang karapatan bilang may-ari nito sa pamamagitan ng pagtayo roon suot ang kaniyang mga sandalyas. Kapag inalis niya ang kaniyang sandalyas at iniabot ito sa iba, tinatalikuran niya ang kaniyang posisyon at ari-arian sa harap ng itinalagang matatandang saksi sa pintuang-daan ng lunsod.—Ru 4:7.

Higit pa tayong maliliwanagan tungkol sa bagay na ito sa aklat ng Ruth. Isang Judeanong lalaki na nagngangalang Elimelec ang namatay, gayundin ang kaniyang dalawang anak na lalaki, anupat naiwan ang kaniyang balong si Noemi at dalawang nabalong manugang na babae. May isang lalaking tinukoy sa Bibliya bilang si "Kuwan" na isang malapit na kamag-anak ni Elimelec, marahil ay kapatid niya. Yamang ang lalaking ito ang pinakamalapit na kamag-anak, siya ang tinatawag na *go·'el',* o manunubos. Tumanggi ang isang ito na gampanan ang kaniyang tungkulin, hinubad ang kaniyang sandalyas, at maliwanag na ibinigay ito kay Boaz, sa gayon ay si Boaz ang naging sumunod na pinakamalapit na kamag-anak na may karapatang tumubos. Pagkatapos ay binili ni Boaz ang lupain ni Elimelec at sa gayon ay kinuha si Noemi, ngunit yamang napakatanda na ni Noemi upang magkaanak, ang balong manugang na si Ruth ang aktuwal na naging asawa ni Boaz upang magbangon ng isang anak sa pangalan ni Elimelec. Nang isilang ang batang si Obed, sinabi ng mga kapitbahay na babae: "Isang anak na lalaki ang isinilang kay Noemi," anupat itinuring nila na ang bata ay anak nina Elimelec at Noemi. Sina Boaz at Ruth ay nakapagsagawa ng paglilingkod kay Jehova, anupat ang pangalang ibinigay sa kanilang anak ay nangangahulugang "Lingkod; Isa na Naglilingkod." Pinagpala ni Jehova ang kaayusang ito, sapagkat si Obed ay naging ninuno ni David at sa gayon ay nasa linya ng angkan ni Jesu-Kristo.—Ru 4.

Maliwanag na ang karapatan sa pag-aasawa bilang bayaw ay nagsisimula sa pinakamalapit na kamag-anak na lalaki gaya ng nakabalangkas sa kautusan na umuugit sa pagmamana ng ari-arian, samakatuwid nga, ang pinakamatandang kapatid na lalaki, ang iba pang mga kapatid na lalaki ayon sa edad, pagkatapos ay ang tiyo sa panig ng ama, at ang iba pang mga kamag-anak na lalaki. (Bil 27:5-11) Sa Mateo 22:23-28 at Lucas 20:27-33 ay may binanggit hinggil sa pag-aasawa bilang bayaw na nagpapahiwatig na kapag ang isa na dapat kumuha sa walang-anak na balo ng isang lalaki ay namatay, ang pagganap sa tungkuling iyon ay ipapasa sa kasunod na kapatid na lalaki. Maliwanag na hindi puwedeng gumanap ang isang kapatid na lalaki kung mayroon pang ibang nakatatandang kapatid na lalaki, na may pangunahing obligasyon, maliban na lamang kung ayaw nitong gampanan ang obligasyong iyon.

PAG-AAWAY. Tingnan ang PAGTATALO, PAG-AAWAY.

PAG-AAYUNO. Pag-iwas sa lahat ng pagkain sa loob ng isang yugto ng panahon. Ang mga pag-aayunong udyok ng tamang motibo ay nilayong magpakita ng makadiyos na kalumbayan at pagsisisi dahil sa nagawang mga kasalanan. (1Sa 7:6; Joe 2:12-15; Jon 3:5) Angkop ding gawin ang mga ito noon sa harap ng nagbabantang malaking panganib, kapag lubhang nangangailangan ng patnubay ng Diyos, habang nagbabata ng mga pagsubok at napapaharap sa mga tukso, o kapag nag-aaral, nagbubulay-bulay, o nagtutuon ng pansin sa mga layunin ng Diyos. (2Cr 20:3; Ezr 8:21; Es 4:3, 16; Mat 4:1, 2) Ang pag-aayuno ay hindi isang uri ng pagpaparusa sa sarili, kundi ito'y pagpapakumbaba sa harap ni Jehova. (Ezr 8:21; 9:5; ihambing ang 1Ha 21:27-29.) Nag-ayuno si Jesus nang 40 araw, gaya ng ginawa ni Moises at ni Elias, na kapuwa nakitang kasama ni Jesus sa pangitain ng kaniyang pagbabagong-anyo.—Mat 17:1-9; Exo 34:28; Deu 9:9; 1Ha 19:7, 8.

Hindi ginamit ng Kautusang Mosaiko ang terminong "pag-aayuno," ngunit ganito ang iniutos nito may kaugnayan sa Araw ng Pagbabayad-Sala, "Pipighatiin ninyo ang inyong mga kaluluwa." (Lev 16:29-31; 23:27; Bil 29:7) Karaniwang inuunawa na ito'y tumutukoy sa pag-aayuno, at ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng Isaias 58:3, 5 at Awit 35:13.

Ang Isaias kabanata 58 ay tungkol sa isang panahon noon nang maging mabigat ang mga kasalanan ng mga Judio; gayunma'y hindi sila nagsisi nang taimtim, bagaman nagkunwari silang sumasamba kay Jehova, anupat naglingkod sa kaniya nang

hanggang salita lamang at nagsagawa ng relihiyosong mga gawa o mga kaugalian bilang pakitang-tao. Ang pag-aayuno ay isa sa mga kaugaliang iyon, at inakala nila na matatamo nila ang pansin at paglingap ng Diyos dahil doon. Palibhasa'y nabigo ito, itinanong nila taglay ang malaking pagtataka: "Sa anong dahilan kami nag-ayuno at hindi mo nakita, at pinighati namin ang aming kaluluwa at hindi mo pinapansin?" Sinabi ni Jehova sa kanila kung bakit. Kahit sa panahon ng pag-aayuno, samantalang hinihiling nila ang kaniyang matuwid na mga kahatulan at gumagawi na para bang nagsasagawa sila ng katuwiran, ang pansarili nilang kaluguran at kapakanan ang kanilang itinataguyod, anupat napasangkot sila sa pakikipaghidwaan, paniniil, at karahasan; hindi sila nagpakita ng makadiyos na kalumbayan at pagsisising kaugnay ng taimtim na pag-aayuno. Ang kanilang pag-aayuno ay hindi upang iparinig sa langit ang kanilang tinig, bagaman talagang maingay ang kanilang pakitang-taong paghagulhol. Tinuligsa ni Jehova ang kanilang mapagpaimbabaw na palabas: "Dapat bang maging ganito ang pag-aayuno na pipiliin ko, isang araw upang pighatiin ng makalupang tao ang kaniyang kaluluwa? Upang iyukod ang kaniyang ulo gaya ng halamang hungko, at upang maglatag siya ng telang-sako at abo bilang kaniyang higaan? Ito ba ang tinatawag mong pag-aayuno at araw na kaayaaya kay Jehova?"—Isa 58:1-5.

Upang maging kaayaaya ang pag-aayuno, dapat itong lakipan ng pagtutuwid sa nagawang mga kasalanan. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Isaias, ipinaalam ni Jehova kung ano ang itinuturing niyang tunay na pag-aayuno sa pagsasabing: "Hindi ba ito ang pag-aayuno na pipiliin ko? Na kalagin ang mga pangaw ng kabalakyutan, alisin ang mga panali ng pamatok, at payauning malaya ang mga nasisiil, at na baliin ninyo ang bawat pamatok? Hindi nga ba ang magbahagi ng iyong tinapay sa gutóm, at ang dalhin mo sa iyong bahay ang mga taong napipighati at walang tahanan? Na kung makakita ka ng sinumang hubad ay daramtan mo siya, at na hindi mo pagtataguan ang iyong sariling laman?"—Isa 58:6, 7.

Apat na Taunang Pag-aayuno ng mga Judio. Maraming pag-aayuno ang itinatag ng mga Judio, at may panahon noon na apat ang ipinangingilin nila nang taunan, maliwanag na upang magsilbing palatandaan ng kapaha-pahamak na mga pangyayaring kaugnay ng pagkubkob at pagtitiwangwang sa Jerusalem noong ikapitong siglo B.C.E. (Zac 8:19) Ang apat na taunang pag-aayunong ito ay: (1) "Ang pag-aayuno sa ikaapat na buwan" na lumilitaw na nagpagunita sa pagsira ng mga Babilonyo sa mga pader ng Jerusalem noong Tamuz 9, 607 B.C.E. (2Ha 25:2-4; Jer 52:5-7) (2) Winasak ang templo noong buwan ng Ab, ang ikalimang buwan sa kalendaryong Judio, at maliwanag na ipinagdiwang "ang pag-aayuno sa ikalimang buwan" bilang tagapagpaalaala ng pangyayaring ito. (2Ha 25:8, 9; Jer 52:12, 13) (3) Lumilitaw na "ang pag-aayuno sa ikapitong buwan" ay ipinagdiwang bilang isang malungkot na pag-alaala sa kamatayan ni Gedalias o sa lubusang pagkatiwangwang ng lupain pagkatapos na mapaslang si Gedalias, nang bumaba sa Ehipto ang mga natitirang Judio dahil sa takot sa mga Babilonyo. (2Ha 25:22-26) (4) "Ang pag-aayuno sa ikasampung buwan" ay maaaring kaugnay ng pagtanggap ng itinapong mga Judio na nasa Babilonya ng malungkot na balitang bumagsak na ang Jerusalem (ihambing ang Eze 33:21), o maaaring ipinagugunita nito ang pasimula ng matagumpay na pagkubkob ni Nabucodonosor laban sa Jerusalem nang ikasampung araw ng buwang iyon, noong 609 B.C.E.—2Ha 25:1; Jer 39:1; 52:4.

Nang magtanong ang ilang Judio sa pamamagitan ni Zacarias: "Tatangis ba ako sa ikalimang buwan, habang nagsasagawa ng pangingilin, gaya ng ginagawa ko nitong napakaraming taon na?" sumagot si Jehova: "Nang mag-ayuno kayo . . . sa loob ng pitumpung taon, talaga bang nag-ayuno kayo para sa akin, sa akin nga?" Ipinakita ng Diyos na ang tunay na pag-aayuno para sa kaniya ay dapat sanang nilakipan ng pagkamasunurin at na ang hinihiling niya ay pagkamatapat, kahatulan, kapayapaan, at isang taimtim na puso. Kung magkagayon, sa halip na mag-ayuno nang may pagdadalamhati at alalahanin ang nakalipas, maaari silang magbunyi at magsaya sa mga kapanahunan ng pista taglay ang mga pagpapala ng pagsasauli ng tunay na pagsamba at ng pagtitipon ng mga iba pa tungo sa paglilingkod kay Jehova.—Zac 7:3-7; 8:16, 19, 23.

Payo sa mga Kristiyano Hinggil sa Pag-aayuno. Noong si Jesus ay nasa lupa, tinagubilinan niya ang kaniyang mga alagad: "Kapag nag-aayuno kayo, huwag na kayong magmukhang malungkot na tulad ng mga mapagpaimbabaw, sapagkat pinasasamâ nila ang anyo ng kanilang mga mukha upang magtingin silang nag-aayuno sa mga tao. Katotohanang sinasabi ko sa inyo, Taglay na nilang lubos ang kanilang gantimpala. Ngunit ikaw, kapag nag-aayuno, langisan mo ang iyong ulo at hilamusan mo ang iyong mukha, upang magtingin kang nag-aayuno, hindi sa mga tao, kundi sa iyong Ama na nasa lihim; sa gayon ang iyong Ama na tumitingin sa lihim ang gaganti sa iyo." (Mat 6:16-18) Tinukoy niya rito ang di-taimtim na pag-aayuno ng mga Pariseo, na binanggit niya sa isang ilustrasyon noong isa pang pagkakataon. (Luc 18:9-14) Kaugalian noon ng mga Pariseo ang mag-ayuno nang

makalawang ulit sa isang sanlinggo, tuwing ikalawa at ikalimang araw ng sanlinggo.—Luc 18:12.

Ang basta pag-iwas ng isang tao sa pagkain dahil sa pormalidad ay inilalarawan ni Pablo bilang pagpapasakop sa mga tuntunin, "Huwag kang humawak, ni tumikim, ni humipo," at sinasabi niya na "ang mismong mga bagay na iyon ay mayroon ngang kaanyuan ng karunungan sa isang ipinataw-sa-sariling anyo ng pagsamba at pakunwaring kapakumbabaan, isang pagpapahirap sa katawan; ngunit ang mga iyon ay walang halaga sa pakikipagbaka sa pagbibigay-lugod sa laman."—Col 2:20-23.

Pinag-aayuno ng ilang sekta ng relihiyon ng Sangkakristiyanuhan ang kanilang mga miyembro, ngunit hindi iniuutos ng Bibliya na mag-ayuno ang mga Kristiyano. Noong makipag-usap si Jesus sa kaniyang mga alagad tungkol sa pag-aayuno, gaya ng nabanggit na (Mat 6:16-18), siya at ang kaniyang mga alagad ay nasa ilalim pa ng Kautusang Mosaiko at nangingilin ng Araw ng Pagbabayad-Sala at ng pag-aayuno nito.

Ang teksto tungkol sa pag-aayuno sa Mateo 17:21, na makikita sa *King James Version,* ay wala sa ilan sa pinakamahahalagang sinaunang manuskrito. Gayundin, bagaman ang *King James Version* ay bumabanggit ng pag-aayuno sa Marcos 9:29, Gawa 10:30, at 1 Corinto 7:5, ang mga tekstong ito, ayon sa mga manuskritong iyon, ay hindi tumutukoy sa pag-aayuno.

Inuunawa ng ilan ang Mateo 9:15 bilang isang utos na mag-ayuno ang mga Kristiyano. Ngunit sa katunayan, sinasabi lamang ni Jesus kung ano ang mangyayari kapag namatay siya. Samantalang si Jesus ay kasama ng kaniyang mga alagad sa lupa, hindi angkop na mag-ayuno sila. Nang mamatay siya, talagang nagdalamhati sila at nag-ayuno. Ngunit wala na silang dahilan upang mag-ayuno nang may pagdadalamhati matapos siyang buhaying-muli at lalo na pagkatapos ng kamangha-manghang pagbubuhos ng banal na espiritu. (Mar 2:18-20; Luc 5:33-35) Tiyak na hindi obligado ang mga Kristiyano na mag-ayuno sa anibersaryo ng kamatayan ng Panginoon, sapagkat nang itinutuwid ng apostol na si Pablo ang mga pag-abuso may kaugnayan sa pagkain ng hapunan sa dakong pinagtitipunan ng kongregasyon bago ang pangingilin ng Hapunan ng Panginoon, sinabi niya: "Tiyak namang may mga bahay kayo para sa pagkain at pag-inom, hindi ba? . . . Dahil dito, mga kapatid ko, kapag nagtitipon kayo upang kainin ito [ang Hapunan ng Panginoon], hintayin ninyo ang isa't isa. Kung ang sinuman ay gutóm, *kumain siya sa bahay,* upang huwag kayong magkatipon ukol sa paghatol."—1Co 11:22, 33, 34.

Bagaman hindi sila nag-aayuno bilang isang relihiyosong kahilingan, nag-ayuno ang unang mga Kristiyano sa pantanging mga okasyon. Nang isugo sina Bernabe at Pablo sa pantanging atas na maging mga misyonero sa Asia Minor, nag-ayuno sila at nanalangin. Karagdagan pa, naghahandog sila ng panalangin na "may mga pag-aayuno" kapag nag-aatas ng matatanda sa isang bagong kongregasyon. (Gaw 13:2, 3; 14:23) Samakatuwid, ang mga Kristiyano ay hindi inuutusang mag-ayuno ni pinagbabawalan man silang gawin iyon.—Ro 14:5, 6.

PAG-AKYAT SA LANGIT. Ang pagbabalik ni Jesu-Kristo sa langit 40 araw matapos siyang buhaying-muli.

Ang pag-akyat ni Jesus sa langit ay naganap sa Bundok ng mga Olibo (Gaw 1:9, 12), malapit sa bayan ng Betania (Luc 24:50), isang bayan na nasa silanganing panig ng Bundok ng mga Olibo. Isang maliit na grupo lamang, na binubuo ng kaniyang tapat na mga apostol, ang nakasaksi nito. (Gaw 1:2, 11-13) Sinasabi ng ulat na "habang nakatingin sila, siya ay itinaas at kinuha siya ng isang ulap mula sa kanilang paningin." Nanatili silang nakatingin sa langit hanggang noong sabihan sila ng mga anghel na huwag nang gawin iyon at ipabatid sa kanila ng mga ito: "Ang Jesus na ito na tinanggap sa kalangitan mula sa inyo ay gayon darating sa katulad na paraan kung paanong nakita ninyo siyang pumaparoon sa kalangitan."—Gaw 1:9-11.

Mapapansin na ang tinukoy ng mga anghel ay ang "paraan" (sa Gr., *tro′pos*) at hindi ang anyo (sa Gr., *mor·phe′*) ni Jesus noong lumisan siya. Nang kunin siya ng ulap, hindi na siya nakita ng mga mata ng tao. Ipinakikita ng ulat ng Mga Gawa na ang kaniyang pag-akyat sa langit ay walang pagpaparangya o pagkakaingay, anupat iilang tapat na mga tagasunod lamang ang nakakita nito at ang unang bahagi lamang ng kaniyang pag-akyat ang nakita nila. Dahil sa paraan ng kaniyang pag-akyat sa langit, naging posible na maging mga saksi sa bagay na ito ang mga apostol, kung paanong naging mga saksi sila sa pagkabuhay-muli ni Jesus. (Gaw 1:3) Kaya naman hindi siya basta 'naglaho' mula sa kanila, gaya ng ginawa niya noong una sa dalawang alagad sa Emaus, o gaya ng anghel na nagpakita kay Gideon na "naglaho sa kaniyang paningin." (Luc 24:31; Huk 6:21, 22) Sa katunayan, ang kaniyang pag-akyat sa langit ay mas nakakatulad niyaong sa anghel na nagpakita kay Manoa at sa asawa nito. Inutusan niya sila na maghanda ng isang hain, at "samantalang pumapailanlang ang liyab mula sa altar patungong langit, ang anghel ni Jehova ay pumailanlang sa liyab ng altar habang nakatingin si Manoa at ang kaniyang asawa."—Huk 13:20.

Yamang ipinakikita ng Gawa 1:3-9 na ang pag-akyat ni Jesus sa langit ay naganap 40 araw matapos siyang buhaying-muli, nangangahulugan ito na may lumipas na panahon sa pagitan ng mga pangyayaring nakaulat sa Lucas 24:1-49 na waring naganap noong araw na buhaying-muli si Jesus at ng pag-akyat niya sa langit gaya ng inilalarawan sa talata 51 ng kabanatang iyon. Mapapansin din na ang pananalitang "at nagsimulang madalang paakyat sa langit," na lumilitaw sa talatang iyon, ay wala sa ilang sinaunang manuskrito at sa gayon ay hindi ito inilagay sa ilang sinaunang salin (*NE, AT*). Gayunman, lumilitaw ito sa Bodmer Papyrus (P^{75}), Alexandrine Manuscript, Vatican Manuscript No. 1209, at sa iba pang mga sinaunang manuskrito.

Epekto sa mga Alagad. Hanggang noong araw na umakyat si Jesus sa langit, lumilitaw na iniisip pa rin ng mga alagad na mamamahala siya sa isang makalupang kaharian, gaya ng ipinakikita ng kanilang pananalita sa Gawa 1:6. Sa pamamagitan ng pagpapasimulang umakyat sa langit sa paraang nakikita siya ng kaniyang mga alagad upang masaksihan nila ang unang bahagi nito, nilinaw niya sa kanila na ang kaniyang Kaharian ay makalangit at, naiiba kay David na 'hindi umakyat sa langit,' ang magiging posisyon ni Jesus pasimula sa panahong iyon ay sa "kanan ng Diyos," gaya ng buong-tapang na pinatotohanan ni Pedro noong araw ng Pentecostes.—Gaw 2:32-36.

Ang paraan ng pag-akyat ni Jesus sa langit ay dapat ding magpaalaala sa kanila sa maraming pananalita ni Jesus noon na tumutukoy sa gayong makalangit na posisyon at dapat na makatulong sa kaniyang mga alagad na maunawaan ang mga iyon. Nagulat ang iba nang sabihin niya: "Ano, kung gayon, kung inyong mamasdan ang Anak ng tao na umaakyat sa dati niyang kinaroroonan?" (Ju 6:62); at sinabi niya sa mga Judio: "Kayo ay mula sa mga dakong ibaba; ako ay mula sa mga dakong itaas." (Ju 8:23) Noong gabi ng huling pakikipagtipon niya sa kaniyang mga apostol, sinabi niya sa kanila na 'paroroon siya sa Ama upang maghanda ng dako para sa kanila' (Ju 14:2, 28); habang kasama niya sila noong huling gabi ng kaniyang buhay bilang isang tao, iniulat niya sa kaniyang Ama na 'natapos na niya ang gawain sa lupa' na iniatas sa kaniya at nanalangin siya, na sinasabi: "Luwalhatiin mo ako sa iyong piling ng kaluwalhatiang tinaglay ko sa iyong piling bago pa ang sanlibutan," at sinabi rin niya, "paroroon ako sa iyo." (Ju 17:4, 5, 11) Nang arestuhin siya, gayundin ang ipinahiwatig niya sa harap ng Sanedrin. (Mat 26:64) Matapos siyang buhaying-muli, sinabi niya kay Maria Magdalena: "Huwag kang kumapit sa akin. Sapagkat hindi pa ako umaakyat sa Ama. Ngunit pumaroon ka sa aking mga kapatid at sabihin mo sa kanila, 'Aakyat ako sa aking Ama at inyong Ama at sa aking Diyos at inyong Diyos.'" (Ju 20:17) Gayunman, sa kabila ng lahat ng ito, maliwanag na ang kahulugan ng mga pananalitang ito ay naunawaan lamang nang lubusan ng mga alagad noong panahong umakyat si Jesus sa langit. Nang maglaon, binigyan si Esteban ng isang pangitain na doo'y nakita niya si Jesus sa kanan ng Diyos (Gaw 7:55, 56), at naranasan ni Pablo ang epekto ng makalangit na kaluwalhatian ni Jesus.—Gaw 9:3-5.

Pagpapasinaya sa Isang "Bago at Buháy na Daan." Bagaman pinasimulan ni Jesus ang kaniyang pag-akyat sa langit taglay ang isang pisikal na anyo, anupat nakita ito ng kaniyang mga alagad na nagmamasid, walang saligan upang isipin na patuloy siyang nagtaglay ng materyal na anyo matapos siyang takpan ng ulap. Sinabi ng apostol na si Pedro na si Jesus ay namatay sa laman ngunit binuhaymuli "sa espiritu." (1Pe 3:18) Ipinahayag ni Pablo ang tuntunin na "ang laman at dugo ay hindi makapagmamana ng kaharian ng Diyos." (1Co 15:50; paghambingin din ang sinabi ni Jesus sa Ju 12:23, 24 at ang 1Co 15:35-45.) Ang pag-akyat ni Jesus sa presensiya ng Diyos sa langit ay inihalintulad ni Pablo sa pagpasok ng mataas na saserdote sa Kabanal-banalang silid ng tabernakulo sa Araw ng Pagbabayad-Sala at espesipiko niyang binanggit na sa gayong okasyon, ang dugo lamang (hindi ang laman) ng mga haing hayop ang dinadala ng mataas na saserdote. (Heb 9:7, 11, 12, 24-26) Pagkatapos ay inihambing ni Pablo sa laman ni Kristo ang kurtina na siyang naghihiwalay sa unang silid at sa Kabanal-banalang silid. Kapag pumapasok ang mataas na saserdote sa Kabanal-banalan, sa makasagisag na presensiya ng Diyos, hindi niya dinadala ang kurtina kundi nilalampasan niya ang harang na iyon, anupat nasa likuran na niya iyon. Kaya naman sinabi ni Pablo na "mayroon tayong katapangan para sa daang papasók sa dakong banal sa pamamagitan ng dugo ni Jesus, na kaniyang pinasinayaan para sa atin bilang isang bago at buháy na daan sa pamamagitan ng kurtina, samakatuwid nga, ang kaniyang laman."—Heb 9:3, 24; 10:10, 19, 20; ihambing ang Ju 6:51; Heb 6:19, 20.

Ang pag-akyat ni Jesus sa langit upang iharap kay Jehova ang pantubos na halaga ng kaniyang dugo ay nagpasinaya ng "isang bago at buháy na daan" upang makalapit sa Diyos sa panalangin. Binuksan din nito ang daan patungo sa makalangit na buhay, kasuwato ng mismong pananalita ni Jesus na sa diwa, bago nito, "walang taong umakyat sa langit maliban sa kaniya na bumaba mula sa langit, ang Anak ng tao." (Ju 3:13) Kaya hindi si Enoc ni si Elias ang nagpasinaya ng daang ito, kung paanong hindi rin naman si David. (Gen 5:24; 2Ha 2:11; Gaw 2:34) Gaya ng sinabi ni Pablo: "Nililinaw ng banal na espiritu na ang daang papasók sa dakong banal

ay hindi pa naihahayag habang nakatayo pa ang unang tolda."—Heb 9:8; tingnan ang ELIAS Blg. 1; ENOC Blg. 2.

Ang Kawastuan ng Terminong Ito. May ilang tumututol sa ulat ng pag-akyat ni Jesus sa langit, anupat nagsasabing nagpapahiwatig ito ng primitibong konsepto na ang langit ay nasa "itaas" ng lupa, sa gayon ay nagpapakita ng kawalang-alam sa kayarian ng uniberso at sa pag-inog ng planetang Lupa. Gayunman, upang mapalugdan ang gayong mga kritiko, kakailanganing alisin sa wika ng tao ang halos lahat ng mga salitang "itaas," "ibabaw," at ang mga katulad nito. Maging sa *space age* na ito, mababasa pa rin natin na ang mga astronot ay "pumapailanlang" patungo sa "orbit na 184 na milya ang taas" sa ibabaw ng lupa (*The New York Times,* Hunyo 19, 1983), gayong alam natin na sa teknikal na paraan ay lumalayo sila mula sa ibabaw ng lupa hanggang sa distansiyang iyon. Kapansin-pansin na ang ulat tungkol sa isinugong mga anghel na nagpatalastas hinggil sa kapanganakan ni Jesus ay nagsasabi na pagkatapos ng kanilang misyon, *'umalis* ang mga anghel mula sa kanila patungo sa langit.' (Luc 2:15; ihambing ang Gaw 12:10.) Kaya ang pag-akyat ni Jesus sa langit, bagaman nagpasimula sa isang paitaas na direksiyon mula sa pangmalas ng kaniyang mga alagad, ay maaaring sinundan ng pagtungo sa alinmang direksiyong kinailangan upang makarating siya sa makalangit na presensiya ng kaniyang Ama. Umakyat siya hindi lamang may kinalaman sa direksiyon kundi, higit na mahalaga, may kinalaman din sa larangan ng gawain at antas ng pag-iral sa dako ng mga espiritu at sa maringal na presensiya ng Kataas-taasang Diyos, isang dako na hindi nakasalig sa mga dimensiyon o direksiyon ng tao.—Ihambing ang Heb 2:7, 9.

Kung Bakit Mahalaga. Ang pag-akyat ni Jesus sa makalangit na dako ay mahalaga sa ilang kadahilanan o layunin. Sinabi niya na kailangan niyang 'pumaroon' upang maipadala niya ang banal na espiritu ng Diyos bilang katulong ng kaniyang mga alagad. (Ju 16:7-14) Para sa mga alagad, ang pagbubuhos ni Jesus ng espiritung iyon noong araw ng Pentecostes ay isang malinaw na katibayan na nakarating na siya sa presensiya ng Diyos at na naiharap na niya sa Diyos ang halaga ng kaniyang haing pantubos. (Gaw 2:33, 38) Naging mahalaga rin ang pag-akyat niyang iyon sa langit para maiharap niya ang halaga ng kaniyang dugo, sapagkat hindi ito sa lupa gagawin, sa Kabanal-banalan ng templo sa Jerusalem, kundi sa "langit mismo . . . sa mismong persona ng Diyos." (Heb 9:24) Kinailangan din ito dahil si Jesus ay inatasan at niluwalhati bilang ang "dakilang mataas na saserdote na pumasok sa langit." (Heb 4:14; 5:1-6) Ipinaliwanag ni Pablo na "kung siya nga ay nasa lupa, hindi siya magiging saserdote," ngunit dahil siya ay "umupo sa kanan ng trono ng Karingalan sa langit," "nagtamo si Jesus ng isang higit na magaling na pangmadlang paglilingkod, anupat siya rin ang tagapamagitan ng isa rin namang mas mabuting tipan." (Heb 8:1-6) Dahil dito, ang mga Kristiyano na nagmana ng kasalanan ay naaaliw sa pagkaalam na sila'y "may katulong sa Ama, si Jesu-Kristo, isa na matuwid."—1Ju 2:1; Ro 8:34; Heb 7:25.

Bilang panghuli, kinailangan ni Jesus na umakyat sa langit upang mapangasiwaan niya ang Kaharian na ipinamana sa kaniya, anupat "ang mga anghel at ang mga awtoridad at ang mga kapangyarihan ay ipinasakop sa kaniya." (1Pe 3:22; Fil 2:6-11; 1Co 15:25; Heb 10:12, 13; ihambing ang Dan 7:14.) Yamang 'dinaig niya ang sanlibutan' (Ju 16:33), nagkaroon si Jesus ng bahagi sa pagtupad sa hula na nasa Awit 68:18, anupat 'umakyat siya sa kaitaasan at nagdala ng mga bihag,' na ang kahulugan ay ipinaliwanag ni Pablo sa Efeso 4:8-12.

PAG-ALI NG DEMONYO. Ang mapang-aliping kontrol at impluwensiya sa isang tao ng di-nakikitang balakyot na espiritu. Noong panahon ng Bibliya, ang mga taong inaalihan ng demonyo ay napipighati sa iba't ibang paraan: ang ilan ay di-makapagsalita, ang ilan ay bulag, ang ilan ay parang nababaliw, at ang ilan ay nagkaroon ng lakas na nakahihigit sa tao. Silang lahat ay pinagmalupitan ng di-nakikitang mga maton na ito. (Mat 9:32; 12:22; 17:15; Mar 5:3-5; Luc 8:29; 9:42; 11:14; Gaw 19:16) Nambiktima sila ng mga lalaki, mga babae, at mga bata. (Mat 15:22; Mar 5:2) Kung minsan, lumulubha ang paghihirap ng isang tao kapag maraming demonyo ang sabay-sabay na sumanib sa kaniya. (Luc 8:2, 30) Kapag napalayas ang demonyo, ang taong inalihan ay bumabalik sa normal at matinong pag-iisip. Magkaiba ang pag-ali ng demonyo at ang ordinaryong pisikal na sakit at karamdaman, sapagkat kapuwa pinagaling ni Jesus ang dalawang uring ito ng kalagayan.—Mat 8:16; 17:18; Mar 1:32, 34.

Kabilang sa pinakadakilang mga himala ni Jesus ang pagpapalaya sa mga taong inaalihan mula sa pang-aalipin ng mga demonyo. Walang kalaban-laban sa kaniya ang mga demonyo. Subalit hindi lahat ay natuwa sa kaniyang pagpapalayas ng mga demonyo. Inakusahan siya ng mga Pariseo ng pakikipagsabuwatan sa tagapamahala ng mga demonyo, si Beelzebub, bagaman sa katunayan, gaya ng sinabi ni Jesus, sila mismo ang mga supling ng Diyablo. (Mat 9:34; 12:24; Mar 3:22; Luc 11:15; Ju 7:20; 8:44, 48-52) Batid ni Jesus ang pinagmulan ng kaniyang kapangyarihang sumupil ng mga demonyo, at ha-

yagan niyang sinabi na iyon ay ang espiritu ni Jehova. (Mat 12:28; Luc 8:39; 11:20) Nakilala mismo ng mga demonyo kung sino si Jesus at tinawag nila siyang "Anak ng Diyos," "ang Banal ng Diyos," at "Jesus, Anak ng Kataas-taasang Diyos." (Mat 8:29; Mar 1:24; 3:11; 5:7; Luc 4:34, 41; Gaw 19:15; San 2:19) Ngunit hindi niya sila kailanman pinahintulutang magpatotoo tungkol sa kaniya. (Mar 3:12) Sa kabilang dako, isang lalaki na pinalaya mula sa kapangyarihan ng mga demonyo ang sinabihang ipahayag sa kaniyang mga kamag-anak ang 'lahat ng mga bagay na ginawa ni Jehova para sa kaniya.'—Mar 5:18-20.

Binigyan din ni Jesus ng awtoridad sa mga demonyo ang kaniyang 12 apostol, at nang maglaon ay pati ang 70 na kaniyang isinugo, anupat sa pangalan ni Jesus ay nakapagpagaling din sila ng mga inaalihan ng demonyo. (Mat 10:8; Mar 3:15; 6:13; Luc 9:1; 10:17) Kahit yaong hindi matalik na kasamahan ni Jesus o ng kaniyang mga apostol ay nakapagpalayas ng demonyo salig sa pangalan ni Jesus. (Mar 9:38-40; Luc 9:49, 50) Pagkamatay ni Jesus, taglay pa rin ng mga apostol ang kapangyarihang ito. Inutusan ni Pablo ang "isang demonyo ng panghuhula" na lumabas mula sa isang aliping babae, na lubha namang ikinagalit ng maibigin-sa-salaping mga panginoon nito. (Gaw 16:16-19) Ngunit nang may mga impostor, ang pitong anak na lalaki ng saserdoteng si Esceva, na magtangkang magpalayas ng demonyo sa pangalan ni "Jesus na ipinangangaral ni Pablo," silang pito ay sinunggaban ng taong inaalihan ng demonyo, binugbog nang husto at pinaghuhubaran.—Gaw 19:13-16.

Kadalasan, ang mabangis at di-makontrol na paggawi ng mga taong may sakit sa isip ay dahil sa pagali ng di-nakikitang mga kampon ni Satanas. Kung minsan, iniuulat na ang mga espiritista ay nakapagpapalayas ng mga demonyo, anupat ipinaaalaala nito ang sinabi ni Jesus: "Marami ang magsasabi sa akin sa araw na iyon, 'Panginoon, Panginoon, hindi ba kami . . . nagpalayas ng mga demonyo sa pangalan mo . . . ?' At kung magkagayon ay ipahahayag ko sa kanila: Hindi ko kayo kailanman nakilala!" (Mat 7:22, 23) Dahil dito, dapat nating sundin ang payo na, "Maging mapagbantay," at, "Isuot ninyo ang kumpletong kagayakang pandigma mula sa Diyos upang makatayo kayong matatag laban sa mga pakana ng Diyablo" at ng kaniyang mga demonyo.—1Pe 5:8; Efe 6:11.

PAG-ALIS [sa Ingles, *Exodus*]. Ang pagliligtas sa bansang Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto. Si Jehova ay nagsalita kay Abraham (bago 1933 B.C.E.), matapos ipangako na mamanahin ng binhi ni Abraham ang lupain, at nagsabi: "Tiyak na malalaman mo na ang iyong binhi ay magiging naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila, at paglilingkuran nila ang mga ito, at tiyak na pipighatiin sila ng mga ito sa loob ng apat na raang taon. Ngunit ang bansa na paglilingkuran nila ay hahatulan ko, at pagkatapos ay lalabas sila taglay ang maraming pag-aari. . . . Ngunit sa ikaapat na salinlahi ay babalik sila rito, sapagkat ang kamalian ng mga Amorita ay hindi pa nalulubos."—Gen 15:13-16.

Maliwanag na ang pasimula ng 400-taóng yugto ng kapighatian ay kinailangang maghintay ng paglitaw ng ipinangakong "binhi." Bagaman mas maaga rito ay dumalaw si Abraham sa Ehipto noong isang panahon ng taggutom sa Canaan at dumanas ng ilang suliranin sa Paraon doon, wala pa siyang anak noon. (Gen 12:10-20) Di-nagtagal matapos magsalita ang Diyos tungkol sa 400 taon ng kapighatian, nang si Abraham ay 86 na taóng gulang (noong taóng 1932 B.C.E.), ang kaniyang Ehipsiyong alipin at babae ay nagsilang sa kaniya ng isang anak na lalaki, si Ismael. Ngunit pagkaraan ng 14 na taon (1918 B.C.E.) ang malayang asawa ni Abraham na si Sara ay nagsilang sa kaniya ng isang anak na lalaki, si Isaac, at itinalaga ng Diyos ang anak na ito bilang ang isa na pagmumulan ng ipinangakong Binhi. Gayunman, hindi pa dumarating ang panahon ng Diyos upang ibigay kay Abraham o sa kaniyang binhi ang lupain ng Canaan, kung kaya sila, gaya ng inihula, ay naging 'mga naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila.'—Gen 16:15, 16; 21:2-5; Heb 11:13.

Panahon ng Pag-alis. Kung gayon, kailan nagsimula ang 400 taon ng kapighatian, at kailan ito nagwakas? Ayon sa tradisyong Judio, ang pagbilang ay nagsisimula sa kapanganakan ni Isaac. Ngunit ang aktuwal na katibayan ng *kapighatian* ay unang dumating nang araw na awatin sa suso si Isaac. Ipinakikita ng katibayan na ang kapighatian ay nagsimula noong 1913 B.C.E., nang si Isaac ay mga 5 taóng gulang at si Ismael naman ay mga 19 na taon. Noon "pinasimulang usigin niyaong ipinanganak ayon sa laman [si Ismael] yaong ipinanganak ayon sa espiritu." (Gal 4:29) Dahil sa paninibugho at pagkapoot, ang mestisong Ehipsiyong si Ismael ay nagsimulang 'manukso' sa batang si Isaac, anupat higit pa ito kaysa sa pag-aaway lamang ng mga bata. (Gen 21:9) Inilalarawan ng ibang mga salin ang pagkilos ni Ismael bilang 'panlilibak.' (*Yg; Ro,* tlb) Ang kapighatian ng binhi ni Abraham ay nagpatuloy habang nabubuhay si Isaac. Bagaman pinagpala ni Jehova si Isaac noong siya'y malaki na, pinag-usig siya ng mga tumatahan sa Canaan at napilitan siyang magpalipat-lipat ng lugar dahil sa mga suliraning idinulot nila sa kaniya. (Gen 26:19-24, 27) Nang bandang huli, noong mga huling taon

ng buhay ng anak ni Isaac na si Jacob, ang inihulang "binhi" ay pumaroon sa Ehipto upang doon manahanan. Nang maglaon ay naging mga alipin sila roon.

Ayon sa katibayan mula mismo sa Bibliya, ano ang petsa ng Pag-alis ng Israel mula sa Ehipto?

Sa gayon, ang 400-taóng yugto ng kapighatian ay sumasaklaw mula 1913 B.C.E. hanggang 1513 B.C.E. Isa rin itong yugto ng kagandahang-loob, o pagpapaparaya ng Diyos, na ipinakita sa mga Canaanita, na ang isang pangunahing tribo ay mga Amorita. Pagsapit ng huling nabanggit na petsa ay malulubos ang kanilang kamalian; malinaw na makikitang dapat silang patalsikin nang lubusan mula sa lupain. Bilang panimulang hakbang tungo sa gayong pagpapatalsik, ibabaling ng Diyos ang pansin niya sa kaniyang bayan sa Ehipto, anupat palalayain sila mula sa pagkaalipin at pasisimulan ang pagbalik nila sa Lupang Pangako.—Gen 15:13-16.

Ang 430-taóng yugto. Ang isa pang paraan ng pagkalkula ay binabanggit ng pananalita sa Exodo 12:40, 41: "At ang pananahanan ng mga anak ni Israel, na nanahanan sa Ehipto, ay apat na raan at tatlumpung taon. At nangyari sa pagwawakas ng apat na raan at tatlumpung taon, nangyari nga sa mismong araw na ito na ang lahat ng hukbo ni Jehova ay lumabas mula sa lupain ng Ehipto." Ang talababa sa Exodo 12:40 (*Rbi8*) ay nagsasabi may kinalaman sa pananalitang "na nanahanan": "Sa Hebreo ang pandiwang ito ay pangmaramihan. Ang panghalip na pamanggit na *'asher',* 'na,' ay maaaring ikapit sa 'mga anak ni Israel' sa halip na sa 'pananahanan.'" Isinasalin ng Griegong *Septuagint* ang talata 40 nang ganito: "Ngunit ang pananahanan ng mga anak ni Israel na kanilang itinahan sa lupain ng Ehipto at sa lupain ng Canaan [ay] apat na raan at tatlumpung taon." Ang Samaritanong *Pentateuch* ay kababasahan: ". . . sa lupain ng Canaan at sa lupain ng Ehipto." Ang lahat ng mga saling ito ay nagpapahiwatig na ang 430-taóng yugto ay sumasaklaw sa isang mas mahabang yugto ng panahon kaysa sa pananahanan ng mga Israelita sa Ehipto.

Ipinakikita ng apostol na si Pablo na ang 430-taóng yugtong ito (sa Exo 12:40) ay nagsimula noong panahong bigyang-bisa ang tipang Abrahamiko at nagwakas noong panahon ng Pag-alis. Sinasabi ni Pablo: "Karagdagan pa, sinasabi ko ito: May kinalaman sa tipang [Abrahamiko na] binigyang-bisa ng Diyos noong una, hindi ito pinawawalang-bisa ng Kautusang umiral pagkaraan ng apat na raan at tatlumpung taon [noon mismong taon ng Pag-alis], upang mapawi ang pangako. . . . ngunit may-kabaitan itong ibinigay ng Diyos kay Abraham sa pamamagitan ng isang pangako."—Gal 3:16-18.

Kung gayon, gaano kahabang panahon ang saklaw mula nang bigyang-bisa ang tipang Abrahamiko hanggang noong manahanan ang mga Israelita sa Ehipto? Sa Genesis 12:4, 5 ay malalaman natin na si Abraham ay 75 taóng gulang nang lisanin niya ang Haran at tawirin ang Eufrates noong patungo siya sa Canaan, na noong panahong iyon ay nagkabisa ang tipang Abrahamiko, ang pangakong binitiwan noon sa kaniya sa Ur ng mga Caldeo. Pagkatapos, batay sa impormasyong nauugnay sa talaangkanan na binanggit sa Genesis 12:4; 21:5; 25:26; at sa pananalita ni Jacob sa Genesis 47:9, makikita natin na may 215 taon sa pagitan ng pagbibigay-bisa sa tipang Abrahamiko at sa paglipat ni Jacob sa Ehipto kasama ang kaniyang pamilya. Ipakikita nito na ang mga Israelita ay aktuwal na nanirahan sa Ehipto nang 215 taon (1728-1513 B.C.E.). Ang bilang na ito ay kaayon ng ibang datos na nauugnay sa kronolohiya.

Mula sa Pag-alis hanggang sa pagtatayo ng templo. Dalawa pang kronolohikal na ulat ang kasuwato ng pangmalas na ito at nagpapatunay rito. Sinimulan ni Solomon ang pagtatayo ng templo noong kaniyang ikaapat na taon ng paghahari (1034 B.C.E.), at binabanggit ito sa 1 Hari 6:1 bilang ang "ikaapat na raan at walumpung taon" mula noong panahon ng Pag-alis (1513 B.C.E.).

'Mga 450 taon.' Nariyan din ang diskurso ni Pablo sa mga taga-Antioquia ng Pisidia na nakaulat sa Gawa 13:17-20 na doon ay tinutukoy niya ang isang yugto na "mga apat na raan at limampung taon." Ang pagtalakay niya sa kasaysayan ng Israel ay nagsisimula sa panahon noong 'piliin ng Diyos ang ating mga ninuno,' samakatuwid nga, mula nang panahong aktuwal na ipanganak si Isaac upang maging ang binhing ipinangako (1918 B.C.E.). (Tiyakang nasagot ng kapanganakan ni Isaac ang tanong hinggil sa kung sino ang kikilalanin ng Diyos bilang ang binhi, isang tanong na pinag-alinlanganan dahil sa pagkabaog ni Sara.) Pagkatapos, pasimula sa puntong ito ay isinalaysay ni Pablo ang mga gawa ng Diyos alang-alang sa kaniyang piling bansa hanggang noong panahong 'bigyan sila ng Diyos ng mga hukom hanggang kay Samuel na propeta.' Samakatuwid, ang yugto na "mga apat na raan at limampung taon" ay sumasaklaw mula sa kapanganakan ni Isaac noong 1918 B.C.E. hanggang sa taóng 1467 B.C.E., o 46 na taon pagka-

tapos ng Pag-alis noong 1513 B.C.E. (40 taon ang ginugol sa pagpapagala-gala sa ilang at 6 na taon naman sa pananakop sa lupain ng Canaan). (Deu 2:7; Bil 9:1; 13:1, 2, 6; Jos 14:6, 7, 10) Umaabot ito sa kabuuang bilang na malinaw na tumutugma sa pagtaya ng apostol na "mga apat na raan at limampung taon." Samakatuwid, ang dalawang pananalitang ito na nauugnay sa kronolohiya ay parehong sumusuporta sa taóng 1513 B.C.E. bilang ang taon ng Pag-alis at kasuwato rin ng kronolohiya ng Bibliya may kinalaman sa mga hari at mga hukom ng Israel.—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Mula 1943 B.C.E. hanggang sa Pag-alis).

Iba pang mga pangmalas. Ang petsang ito para sa Pag-alis, 1513 B.C.E., at pati na rin ang petsa ng pagsalakay ng Israel sa Canaan at pagbagsak ng Jerico noong 1473 B.C.E., 40 taon pagkatapos ng Pag-alis, ay napakaaga para sa ilang kritiko, anupat ipinapalagay nilang naganap ang mga pangyayaring ito noon lamang ika-14 o ika-13 siglo B.C.E. Ngunit bagaman inilalagay ng ilang arkeologo ang pagbagsak ng Jerico sa ika-13 siglo B.C.E., ang konklusyon nilang ito ay hindi salig sa sinaunang makasaysayang mga dokumento o patotoo na may gayong diwa, kundi salig sa mga kagamitang luwad na natuklasan. Ang gayong pagkalkula sa mga yugto ng panahon batay sa mga kagamitang luwad ay maliwanag na panghihinuha lamang, at ipinakikita ito ng ginawang pagsasaliksik sa Jerico. Matapos suriin ng mga arkeologo ang mga natuklasan doon, magkakaibang konklusyon at pagpepetsa ang iniharap nila.—Tingnan ang ARKEOLOHIYA (Mga pagkakaiba sa pagpepetsa); KRONOLOHIYA (Arkeolohikal na Pagpepetsa).

Sa kaso rin ng mga Ehiptologo, nagtatakda sila ng magkakaibang petsa para sa mga dinastiya ng Ehipto na siglu-siglo ang layo ng mga petsa sa isa't isa, kung kaya hindi magamit ang mga ito para sa alinmang espesipikong yugto. Dahil dito, imposibleng tukuyin nang tiyakan kung sino ang Paraon noong panahon ng Pag-alis, na ayon sa ilan ay si Thutmose III, at ayon naman sa iba ay si Amenhotep II, si Ramses II, at iba pa, ngunit lahat ng palagay na ito ay walang matibay na saligan.

Autentisidad ng Ulat ng Pag-alis. Tinatanggihan ng ilan ang ulat ng Pag-alis sa dahilang hindi gumawa ng anumang rekord tungkol sa Pag-alis ang mga Paraon ng Ehipto. Ngunit hindi naman ito kataka-taka, sapagkat ang mga hari noong mas makabagong mga panahon ay nagtala lamang ng kanilang mga tagumpay at hindi ng kanilang mga pagkatalo at madalas nilang sinikap burahin ang anumang ulat na salungat sa kanilang imahe o sa imahe ng bayan o sa ideolohiya na sinisikap nilang itimo sa taong-bayan. Maging nitong kalilipas na mga panahon, tinangka ng ilang tagapamahala na pawiin ang mga gawa at mga reputasyon ng kanilang mga hinalinhan. Anumang itinuturing na kahiya-hiya o di-kanais-nais ay hindi itinatala sa mga inskripsiyong Ehipsiyo o inaalis sa lalong madaling panahon. Halimbawa, ipinatanggal ng kahalili ni Reyna Hatshepsut, si Thutmose III, ang pangalan at wangis ng reyna mula sa rekord ng isang batong bantayog na natuklasan sa Deir al-Bahri sa Ehipto. —Tingnan ang *Archaeology and Bible History,* ni J. P. Free, 1964, p. 98 at ang larawang katapat ng p. 94.

Si Manetho, isang saserdoteng Ehipsiyo na maliwanag na napopoot sa mga Judio, ay sumulat sa wikang Griego noong mga 280 B.C.E. Sinipi ng Judiong istoryador na si Josephus ang sinabi ni Manetho na ang mga ninuno ng mga Judio ay "pumasok sa Ehipto nang laksa-laksa at sinupil ang mga tumatahan doon," at saka sinabi ni Josephus na si Manetho ay "umamin na pagkatapos nito ay pinalayas ang mga ito mula sa bansa, nanirahan sa tinatawag ngayon na Judaea, itinatag ang Jerusalem, at itinayo ang templo."—*Against Apion,* I, 228 (26).

Bagaman sa pangkalahatan ay lubhang di-makasaysayan ang ulat ni Manetho, kapansin-pansing binanggit niya na ang mga Judio ay nakarating sa Ehipto at lumabas doon, at sa iba pang mga akda, ayon kay Josephus, iniuugnay niya si Moises kay Osarsiph, isang saserdoteng Ehipsiyo, anupat nagpapahiwatig na, bagaman hindi iniuulat ng mga bantayog sa Ehipto ang bagay na ito, ang mga Judio ay *naroon* noon sa Ehipto at si *Moises* ang kanilang lider. Tinukoy ni Josephus ang isa pang Ehipsiyong istoryador, si Chaeremon, na nagsabing sina Jose at Moises ay magkasabay na pinalayas mula sa Ehipto; binabanggit din ni Josephus ang isang Lysimachus na naglahad ng isang kahawig na kuwento.—*Against Apion,* I, 228, 238 (26); 288, 290 (32); 299 (33); 304-311 (34).

Ang Bilang ng mga Kasama sa Pag-alis. Sa Exodo 12:37, itinala ang buong bilang na 600,000 "matitipunong lalaki na naglalakad" bukod pa sa "maliliit na bata." Sa aktuwal na sensus na kinuha mga isang taon pagkatapos ng Pag-alis, gaya ng nakaulat sa Bilang 1:2, 3, 45, 46, ang bilang nila ay 603,550 lalaki mula 20 taóng gulang pataas bukod pa sa mga Levita (Bil 2:32, 33), na sa mga ito ay may 22,000 lalaki mula sa gulang na isang buwan pataas. (Bil 3:39) Hindi kasama ang mga babae sa terminong Hebreo na *geva·rim′* (matitipunong lalaki). (Ihambing ang Jer 30:6.) Ang "maliliit na bata" ay mula sa Hebreong *taph* at tumutukoy sa isa na lumalakad nang patiyad. (Ihambing ang Isa 3:16.)

Ang karamihan sa ganitong "maliliit na bata" ay kailangang buhatin o kung hindi man ay hindi makalalakad sa buong haba ng paglalakbay.

"Sa ikaapat na salinlahi." Dapat nating tandaan na sinabi ni Jehova kay Abraham na sa ikaapat na salinlahi ay babalik sa Canaan ang kaniyang mga inapo. (Gen 15:16) Sa buong 430 taon mula nang panahong magkabisa ang tipang Abrahamiko hanggang sa Pag-alis ay nagkaroon ng mahigit sa apat na salinlahi, kahit isaalang-alang pa na mahaba ang buhay nila noon, ayon sa ulat. Ngunit ang mga Israelita ay *aktuwal na nasa Ehipto* nang 215 taon lamang. Ang 'apat na salinlahi' pagkatapos nilang pumasok sa Ehipto ay maaaring kalkulahin sa ganitong paraan, na ginagamit na halimbawa ang isa lamang tribo ng Israel, ang tribo ni Levi: (1) Levi, (2) Kohat, (3) Amram, at (4) Moises.—Exo 6:16, 18, 20.

Ang bilang ng umahon mula sa Ehipto, samakatuwid nga, 600,000 matitipunong lalaki bukod pa sa mga babae at mga bata, ay nangangahulugan na maaaring mahigit pa sa tatlong milyon katao ang lumabas. Bagaman tinututulan ng ilan, ito ay makatuwiran. Sapagkat, bagaman mayroon lamang apat na salinlahi mula kay Levi hanggang kay Moises, kapag minalas mula sa punto de vista ng lawig ng buhay ng mga lalaking ito na nabuhay nang mahabang panahon, bawat isa sa mga lalaking ito ay maaaring nakakita na ng ilang salinlahi o ilang henerasyon ng mga bata na ipinanganak noong siya'y nabubuhay. Maging sa kasalukuyang panahon, ang isang tao na 60 o 70 taóng gulang ay madalas na may mga apo na at maaari pa ngang may mga apo na sa tuhod (sa gayon ay apat na salinlahi ang sabay-sabay na nabubuhay).

Napakabilis na pagdami. Inilalahad ng ulat: "At ang mga anak ni Israel ay naging palaanakin at nagsimulang kumapal ang bilang; at patuloy silang dumarami at lumalakas nang napakabilis, anupat ang lupain ay napuno nila." (Exo 1:7) Sa katunayan, lubha silang dumami anupat sinabi ng hari ng Ehipto: "Narito! Ang bayan ng mga anak ni Israel ay higit na marami at mas malakas kaysa sa atin." "Ngunit habang lalo pa nila silang sinisiil ay lalo pa silang dumarami at lalo pa silang lumalaganap, kung kaya nakadama sila ng nakapanlulumong takot dahilan sa mga anak ni Israel." (Exo 1:9, 12) Gayundin, kung iisipin natin na ang poligamya, kasama ang pagkakaroon ng mga babae, o mga pangalawahing asawa, ay pinahihintulutan noon at na ang ilang Israelita ay nag-asawa ng mga babaing Ehipsiyo, makikita natin kung paano nangyari na dumami sila anupat nagkaroon ng populasyon na 600,000 adultong lalaki.

Pitumpung kaluluwa mula sa mismong sambahayan ni Jacob ang bumaba sa Ehipto o ipinanganak doon di-nagtagal pagkatapos nito. (Gen 46) Kung hindi natin isasama si Jacob, ang kaniyang 12 anak na lalaki, ang kaniyang anak na babae na si Dina, ang kaniyang apong babae na si Sera, ang tatlong anak ni Levi, at posibleng ang iba pa mula sa bilang ng mga ulo ng pamilya na nagsimulang dumami sa Ehipto, baka 50 lamang sa 70 ang matitira. (Hindi kasama ang mga anak ni Levi yamang hindi isinama ang mga Levita sa mas huling bilang na 603,-550.) Kaya kung magsisimula tayo sa katamtamang bilang na 50 ulo ng pamilya at isasaalang-alang ang sinabi ng Bibliya na "ang mga anak ni Israel ay naging palaanakin at nagsimulang kumapal ang bilang; at patuloy silang dumarami at lumalakas *nang napakabilis,* anupat ang lupain ay napuno nila" (Exo 1:7), madali nating maipakikita kung paanong posible na 600,000 lalaki na nasa edad ng pagsusundalo, sa pagitan ng 20 at 50 taóng gulang, ang nabubuhay noong panahon ng Pag-alis. Isaalang-alang ang sumusunod:

Dahil malalaki ang mga pamilya noon at nais ng mga Israelita na magkaroon ng mga anak upang matupad ang pangako ng Diyos, makatuwirang ipalagay na sa katamtaman, ang bawat lalaking ulo ng pamilya ay nagkaroon ng sampung anak (anupat mga kalahati nito ay mga lalaki) noong siya'y nasa pagitan ng 20 at 40 taóng gulang. Bilang palugit, maaari nating ipalagay na ang bawat isa sa orihinal na 50 na naging mga ulo ng pamilya ay nagsimulang magkaanak pagkaraan ng 25 taon mula nang pumasok sila sa Ehipto. At, yamang dahil sa kamatayan o iba pang mga kalagayan ay maaaring hindi magkaanak ang ilang anak na lalaki, o maaaring mapigilan ang kanilang pag-aanak bago sila sumapit sa 40 taóng gulang na itinakda natin, maaari rin nating bawasan ng 20 porsiyento ang bilang ng mga lalaking ipinanganak na naging mga ama. Sa simpleng pananalita, ito'y nangangahulugan na sa isang yugto na 20 taon, 200 anak na lalaki lamang, sa halip na 250, ang ipinanganak sa 50 orihinal na ulo ng pamilya na itinakda natin na magkakaroon ng sarili nilang mga pamilya.

Ang batas ni Paraon. Isa pang salik ang maaari nating isaalang-alang: ang batas ni Paraon na patayin ang lahat ng batang lalaki pagkasilang ng mga ito. Ang batas na ito ay waring hindi naging mabisa at panandalian lamang. Si Aaron ay ipinanganak tatlong taon bago isinilang si Moises (o noong 1597 B.C.E.), at lumilitaw na walang gayong batas na ipinatutupad noon. Tiyakang sinasabi ng Bibliya na hindi gaanong nagtagumpay ang batas ni Paraon. Ang utos ng hari ay hindi sinunod ng mga babaing Hebreo na sina Sipra at Pua, malamang na

mga nangunguna sa propesyon ng mga komadrona at nangangasiwa sa kanilang mga kasamahan. Lumilitaw na hindi nila tinagubilinan ang mga komadrona na gawin ang iniuutos sa kanila. Ang resulta: “Ang bayan ay patuloy pang dumami at lubhang lumakas.” Nang magkagayon ay iniutos ni Paraon sa kaniyang buong bayan na itapon sa ilog ng Nilo ang bawat bagong-silang na Israelitang batang lalaki. (Exo 1:15-22) Ngunit waring hindi naman ganoon katindi ang pagkapoot ng mga Ehipsiyo sa mga Hebreo. Iniligtas pa nga ng mismong anak na babae ni Paraon si Moises. Muli, maaaring di-nagtagal ay napag-isip-isip ni Paraon na mawawalan siya ng mapapakinabangang mga alipin kung patuloy na ipatutupad ang kaniyang batas. Alam natin na, nang maglaon, tumanggi ang Paraong namamahala noong panahon ng Pag-alis na payaunin ang mga Hebreo sa mismong dahilan na mahalaga sila sa kaniya bilang mga aliping trabahador.

Gayunman, upang maging mas katamtaman pa ang ating pagtaya, maaari nating bawasan ng halos isang katlo ang bilang ng mga batang lalaki na nakaligtas sa loob ng isang yugtong limang taon upang kumatawan sa posibleng mga epekto ng di-matagumpay na utos ni Paraon.

Isang kalkulasyon. Ibigay man ang lahat ng palugit na ito, napakabilis pa rin ng magiging pagdami ng populasyon, bukod pa sa nasa kanila ang pagpapala ng Diyos. Ang bilang ng mga batang ipinanganak sa loob ng bawat yugto na limang taon mula at pagkatapos ng 1563 B.C.E. (samakatuwid nga, 50 taon bago ang Pag-alis) hanggang noong 1533 (o 20 taon bago ang Pag-alis) ay magiging gaya ng sumusunod:

PAGLAKI NG POPULASYON NG KALALAKIHAN

B.C.E.	Mga Lalaking Ipinanganak
1563 hanggang 1558	47,350
1558 hanggang 1553	62,300
1553 hanggang 1548	81,800
1548 hanggang 1543	103,750
1543 hanggang 1538	133,200
1538 hanggang 1533	172,250
Kabuuan	600,650*

*Ipinapalagay na populasyon ng kalalakihan mula sa edad na 20 hanggang 50 noong panahon ng Pag-alis (1513 B.C.E.)

Mapapansin na kahit ang isang maliit na pagbabago sa paraan ng pagkukuwenta, halimbawa, kung daragdagan ng isa ang katamtamang bilang ng mga anak na lalaki na ipinanganganak sa bawat magulang na lalaki, ay magpaparami sa bilang na ito hanggang sa mahigit na isang milyon.

Ano ang ipinahihiwatig ng bilang ng mga tao na umalis sa Ehipto sa pangunguna ni Moises?

Bukod sa 600,000 matitipunong lalaki na binanggit sa Bibliya, lumabas ding kasama nila ang isang malaking bilang ng matatandang lalaki, isang mas malaki pang bilang ng mga babae at mga bata, at “isang malaking haluang pangkat” ng mga di-Israelita. (Exo 12:38) Kaya ang kabuuang populasyon na umahon mula sa Ehipto ay posibleng mahigit sa tatlong milyon katao. Hindi kataka-taka na ayaw na ayaw ng mga maharlikang Ehipsiyo na payaunin ang gayon kalaking pangkat ng mga alipin. Dahil dito ay nawalan sila ng isang kapaki-pakinabang na kayamanang pang-ekonomiya.

Sa pangkat nila ay may nakatatakot na bilang ng mga lalaking mandirigma anupat pinatototohanan ito ng ulat ng Bibliya: “Ang Moab ay lubhang natakot sa bayan, sapagkat marami sila; at ang Moab ay nakadama ng nakapanlulumong takot sa mga anak ni Israel.” (Bil 22:3) Sabihin pa, ang isang dahilan ng pagkatakot ng mga Moabita ay ang mga kababalaghang ginawa ni Jehova para sa Israel, ngunit ang isa pang dahilan ay ang kanilang napakalaking bilang, na hindi maaaring sabihin kung sila ay iilang libo lamang. Ang totoo, bahagya lang ang ipinagbago ng bilang ng populasyon ng Israel noong panahon ng paglalakbay sa ilang dahil napakarami ng namatay sa ilang bilang resulta ng kawalang-katapatan. —Bil 26:2-4, 51.

Sa sensus na kinuha di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis, ang mga Levita ay binilang nang bukod, at yaong mga mula sa gulang na isang buwan pataas ay may bilang na 22,000. (Bil 3:39) Maaaring bumangon ang tanong kung bakit ang lahat ng iba pang 12 tribo ay mayroon lamang 22,273 *panganay* na lalaki mula sa gulang na isang buwan pataas. (Bil 3:43) Madali itong mauunawaan kung isasaalang-alang ang mga ito: ang mga ulo ng pamilya ay hindi binilang; dahil sa poligamya, maaaring magkaroon ang isang lalaki ng maraming anak na lalaki ngunit iisa lamang ang panganay; at ang binilang ay ang panganay na anak na lalaki ng isang lalaki at hindi ng babae.

Mga Isyung Nasasangkot. Alinsunod sa pangako ng Diyos kay Abraham, ang Kaniyang takdang panahon ay dumating na upang iligtas Niya ang bansang Israel mula sa “hurnong bakal” ng Ehipto. Itinuring ni Jehova ang Israel bilang kaniyang panganay na anak salig sa pangako niya kay Abraham. Nang bumaba si Jacob sa Ehipto kasama

ang kaniyang sambahayan, pumaroon siya nang kusang-loob ngunit nang maglaon ay naging mga alipin ang kaniyang mga inapo. Bilang isang bansa, mahal sila ni Jehova gaya ng isang panganay na anak, at si Jehova ay may legal na karapatang ilabas sila mula sa Ehipto nang walang halagang kabayaran.—Deu 4:20; 14:1, 2; Exo 4:22; 19:5, 6.

Bilang pagsalansang sa layunin ni Jehova, ayaw ni Paraon na mawala sa kaniya ang malaking bansang iyon ng mga aliping manggagawa. Bukod diyan, nang lapitan ni Moises si Paraon taglay ang kahilingan sa pangalan ni Jehova na payaunin ang mga Israelita upang makapagdiwang sila ng isang kapistahan para sa Kaniya sa ilang, sumagot ito: "Sino si Jehova, anupat susundin ko ang kaniyang tinig upang payaunin ang Israel? Hindi ko kilala si Jehova." (Exo 5:2) Itinuturing ni Paraon ang kaniyang sarili na isang diyos at hindi niya *kinilala* ang awtoridad ni Jehova, bagaman tiyak na maraming beses na niyang narinig na ginamit ng mga Hebreo ang pangalang iyon. Matagal nang alam ng bayan ni Jehova ang kaniyang pangalan; tinawag pa nga ni Abraham na Jehova ang Diyos.—Gen 2:4; 15:2.

Ang isyung ibinangon dito ng saloobin at mga pagkilos ni Paraon ay hinggil sa pagka-Diyos. Kinailangan ngayon ng Diyos na Jehova na itaas ang kaniyang sarili nang higit kaysa sa mga diyos ng Ehipto, kabilang na si Paraon, na itinuturing na isang diyos. Ginawa niya ito sa pamamagitan ng pagpapasapit ng Sampung Salot sa Ehipto, na naging dahilan upang palayain ang Israel. (Tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA [Ang Sampung Salot].) Noong panahon ng huling salot, ang pagkamatay ng mga panganay, inutusan ang mga Israelita na maging handang lumabas ng Ehipto sa hapunan ng Paskuwa. Bagaman apurahan ang kanilang paglabas, anupat pinagmadali sila ng mga Ehipsiyo, na nagsabi, "Kaming lahat ay para na ring patay!" hindi sila lumabas na walang dala. (Exo 12:33) Dinala nila ang kanilang mga bakahan at mga kawan, ang kanilang masang harina bago pa iyon kumasim, at ang mga masahan nila. Bukod pa rito, ipinagkaloob ng mga Ehipsiyo sa Israel ang anumang hingin nila, anupat binigyan sila ng mga kagamitang pilak at mga kagamitang ginto at mga kasuutan. Gayunman, hindi ito pagnanakaw sa mga Ehipsiyo. Wala silang karapatang alipinin ang Israel, kaya dapat nilang ibigay ang kabayaran ng bayan.—Exo 12:34-38.

"Isang malaking haluang pangkat" ang lumabas na kasama ng Israel. (Exo 12:38) Ang mga ito ay pawang mananamba ni Jehova, sapagkat kailangang nakahanda na silang umalis kasama ng Israel habang inililibing ng mga Ehipsiyo ang kanilang mga patay. Ipinagdiwang nila ang Paskuwa, dahil kung hindi ay malamang na abala sila sa mga ritwal ng Ehipto para sa pagdadalamhati at paglilibing. Maaaring ang ibang kabilang sa pangkat na ito ay mga taong nagkaroon ng kaugnayan sa mga Israelita sa pamamagitan ng pag-aasawa. Halimbawa, maraming lalaking Israelita ang nag-asawa ng mga babaing Ehipsiyo, at may mga babaing Israelita na nag-asawa ng mga lalaking Ehipsiyo. Isang halimbawa nito ay ang taong pinatay sa ilang dahil sa paglapastangan sa pangalan ni Jehova. Siya ay anak ng isang lalaking Ehipsiyo at ang kaniyang ina ay si Selomit na mula sa tribo ni Dan. (Lev 24:10, 11) Mapapansin din na nagbigay si Jehova ng permanenteng mga tagubilin may kinalaman sa mga kahilingan sa mga naninirahang dayuhan at mga alipin upang makakain ang mga ito ng Paskuwa kapag dumating na ang Israel sa Lupang Pangako.—Exo 12:25, 43-49.

Ruta ng Pag-alis. Malamang na nasa iba't ibang lokasyon ang mga Israelita nang magsimula silang humayo palabas ng Ehipto, anupat sa pasimula ay hindi iisang malaking kalipunan. Ang iba ay maaaring sumama sa pangunahing kalipunan ng mga humahayo nang dumaan ang mga ito sa kinaroroonan nila. Ang pasimula ay sa Rameses, maaaring ang lunsod o isang distrito na may gayong pangalan, anupat ang unang bahagi ng paglalakbay ay hanggang sa Sucot. (Exo 12:37) Iminumungkahi ng ilang iskolar na, habang nagsisimulang humayo si Moises mula sa Rameses, ang mga Israelita ay nanggaling sa iba't ibang bahagi ng lupain ng Gosen at nagtagpo sa Sucot.—MAPA, Tomo 1, p. 536.

Bagaman ang mga Israelita ay apurahang umalis sa Ehipto, anupat pinagmadali ng mga Ehipsiyo, naging organisado pa rin ang kanilang pag-alis: "Ngunit ang mga anak ni Israel ay nasa hanay ng pakikipagbaka nang umahon mula sa lupain ng Ehipto," samakatuwid nga, posibleng tulad ng isang hukbo na may limang bahagi, anupat may bantay sa unahan, bantay sa likuran, pangunahing kalipunan, at dalawang pangkat na panggilid. Bukod sa mahusay na pangunguna ni Moises, pinangunahan din sila ni Jehova mismo, mula pa noong nagkakampo sila sa Etham, sa pamamagitan ng paglalaan ng isang haliging ulap upang patnubayan sila sa araw, na nagiging isang haliging apoy upang magbigay sa kanila ng liwanag sa gabi.—Exo 13:18-22.

Ang pinakamaikling ruta ay sa tuyong lupa na mga 400 km (250 mi) mula sa bandang H ng Memfis hanggang sa Lakis sa Lupang Pangako. Ngunit kapag sa rutang iyon dumaan ang mga Israelita, daraan sila sa baybayin ng Mediteraneo at sa kahabaan ng lupain ng mga Filisteo. Noong mga panahong nagdaan, ang kanilang mga ninuno na sina

Abraham at Isaac ay nagkaproblema sa mga Filisteo. Palibhasa'y alam ng Diyos na baka masiraan sila ng loob kung sasalakayin sila ng mga Filisteo, yamang wala silang kabatiran sa pakikidigma at dahil kasama nila ang kanilang mga pamilya at mga kawan, ipinag-utos niya na ang Israel ay bumalik at magkampo sa harap ng Pihahirot sa pagitan ng Migdol at ng dagat sa tapat ng Baal-zepon. Doon ay nagkampo sila sa tabi ng dagat.—Exo 14:1, 2.

Ang eksaktong rutang tinahak ng mga Israelita mula sa Rameses hanggang sa Dagat na Pula ay hindi matatalunton nang may katiyakan sa ngayon, yamang hindi na tiyakang matukoy ang mga lugar na binanggit sa ulat. Ipinakikita ng karamihan sa mga reperensiyang akda na tumawid sila sa lugar na tinatawag na Wadi Tumilat sa rehiyon ng Delta sa Ehipto. Gayunman, ito'y batay sa palagay na ang Rameses ay nasa HS sulok ng rehiyon ng Delta. Ngunit gaya ng sinabi ng Propesor ng Ehiptolohiya na si John A. Wilson: "Nakalulungkot, hindi nagkakasundo ang mga iskolar kung saan ang eksaktong lokasyon ng Rameses. Ang mga Paraon na nagngangalang Ramses, lalo na si Ramses II, ay nagpangalan ng maraming bayan sa kanilang sarili. Karagdagan pa, may mga pagtukoy sa lunsod na ito sa mga nahukay sa mga bayan ng Delta na hindi tiyakang makapag-aangkin na siyang lokasyon nito." —*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 9.

Iba't ibang dako na ang iminungkahi, pansamantalang tinanggap ng karamihan, at pagkatapos ay tinanggihan upang suportahan ang ibang posibleng lokasyon. Ang lugar ng Tanis (makabagong San el-Hagar) na 56 na km (35 mi) sa TK ng lunsod ng Port Said sa baybayin ng Mediteraneo ay popular, ngunit gayundin ang Qantir, na mga 20 km (12 mi) sa mas dako pang T. Kung tungkol sa unang lugar, ang Tanis, mapapansin na itinatala ng isang tekstong Ehipsiyo ang Tanis at (Per-)Rameses bilang magkahiwalay na mga dako, hindi iisa, at na ang ilan sa mga bagay na nahukay sa Tanis ay nagbibigay ng katibayan na nagmula ang mga ito sa ibang mga dako. Kaya naman sinabi pa ni John A. Wilson na "walang garantiya na ang mga inskripsiyon na nagtataglay ng pangalang Rameses ay orihinal na nagmula roon." Kung tungkol sa Tanis at Qantir, masasabing ang mga inskripsiyong may kinalaman kay Ramses II na natagpuan sa mga lugar na ito ay nagpapakita lamang ng kaugnayan sa Paraong iyon, ngunit hindi nagpapatunay na ang alinman sa mga lugar ay ang Raamses sa Bibliya na itinayo ng mga Israelita bilang imbakang dako bago pa man ang kapanganakan ni Moises. (Exo 1:11) Gaya ng ipinakikita sa artikulong RAAMSES, RAMESES, kakaunting katibayan ang sumusuporta sa pangmalas na si Ramses II ang Paraon noong panahon ng Pag-alis.

Ang rutang bumabagtas sa Wadi Tumilat ay pinapaboran din dahil sa popular na makabagong teoriya na ang pagtawid sa Dagat na Pula ay hindi aktuwal na naganap sa Dagat na Pula kundi sa isang lugar sa dakong H nito. Itinataguyod pa nga ng ilang iskolar na ang pagtawid ay naganap sa Lawa ng Serbonis, o malapit dito, na nasa baybayin ng Mediteraneo, anupat pagkalabas mula sa Wadi Tumilat ay lumiko ang mga Israelita sa H sa direksiyon ng baybayin. Ang pangmalas na ito ay tuwirang sumasalungat sa espesipikong pananalita sa Bibliya na inakay ng Diyos ang mga Israelita palayo sa ruta na patungo sa lupain ng mga Filisteo. (Exo 13:17, 18) Pinapaboran din ng iba ang isang ruta na dumaraan sa Wadi Tumilat ngunit sinasabi nila na ang isinagawang pagtawid sa "dagat" ay sa rehiyon ng Bitter Lakes sa H ng Suez.

Dagat na Pula, hindi 'dagat ng mga tambo.' Ang huling pangmalas na ito ay salig sa argumento na ang Hebreong *yam-suph'* (isinaling "Dagat na Pula") ay literal na nangangahulugang "dagat ng mga hungko, o, mga tambo, mga *bulrush,"* at samakatuwid ay tumawid ang mga Israelita, hindi sa sanga ng Dagat na Pula na tinatawag na Gulpo ng Suez, kundi sa isang dagat ng mga tambo, isang latiang dako na gaya ng rehiyon ng Bitter Lakes. Gayunman, dahil sa ganitong paniniwala, hindi sila kaisa ng mga tagapagsalin ng sinaunang Griegong *Septuagint,* na nagsalin sa *yam-suph'* tungo sa pangalang Griego na *e·ry·thra' tha'las·sa,* literal na nangangahulugang "Dagat na *Pula."* Ngunit ang mas mahalaga, ginamit kapuwa ni Lucas, na manunulat ng Mga Gawa (sa pagsipi kay Esteban), at ng apostol na si Pablo ang mismong pangalang Griegong ito nang inilalahad ang mga pangyayari noong panahon ng Pag-alis.—Gaw 7:36; Heb 11:29; tingnan ang DAGAT NA PULA.

Karagdagan pa, hindi kakailanganin ang isang malaking himala kung isang latian lamang ang tinawid, at ang mga Ehipsiyo ay hindi maaaring 'malulon' sa Dagat na Pula nang "ang dumadaluyong na tubig ay tumabon sa kanila" anupat lumubog sila "sa kalaliman tulad ng isang bato." (Heb 11:29; Exo 15:5) Ang kamangha-manghang himalang ito ay hindi lamang tinukoy nina Moises at Josue nang dakong huli kundi sinabi rin ng apostol na si Pablo na ang mga Israelita ay nabautismuhan kay Moises sa pamamagitan ng ulap at ng dagat. Ipinahiwatig nito na lubusan silang napalibutan ng tubig, anupat ang dagat ay nasa magkabilang panig at ang ulap ay nasa ibabaw at likuran nila. (1Co 10:1, 2) Ipahihiwatig din nito na ang tinawid na katubigan ay higit na

mas malalim kaysa sa isang katubigang malalakaran.

Ang ruta ng Pag-alis ay pangunahin nang depende sa dalawang salik: kung nasaan ang kabisera ng Ehipto noong panahong iyon, at kung alin ang katubigan na tinawid. Yamang ginamit ng kinasihang Kristiyanong Griegong Kasulatan ang pananalitang "Dagat na Pula," lubos tayong makapaniniwala na iyon ang katubigang tinawid ng Israel. Kung tungkol sa kabisera ng Ehipto, ang pinakaposibleng lokasyon ay ang Memfis, ang pangunahing sentro ng pamahalaan sa kalakhang bahagi ng kasaysayan ng Ehipto. (Tingnan ang MEMFIS.) Kung gayon nga, malamang na ang dako kung saan nagsimula ang Pag-alis ay di-kalayuan sa Memfis anupat si Moises ay naipatawag sa harap ni Paraon pagkalampas ng hatinggabi noong gabi ng Paskuwa at pagkatapos ay nakarating agad sa Rameses upang pasimulan ang paghayo patungong Sucot bago matapos ang ika-14 na araw ng Nisan. (Exo 12:29-31, 37, 41, 42) Ang pinakamatandang tradisyong Judio, na iniulat ni Josephus, ay nagsasabing nagsimula ang paghayo di-kalayuan sa H ng Memfis.—*Jewish Antiquities,* II, 315 (xv, 1).

Ang isang ruta na bumabagtas sa Wadi Tumilat ay napakalayo sa dakong H ng Memfis anupat hindi magiging posible ang nabanggit na mga kalagayan. Sa dahilang ito, iminumungkahi ng maraming mas naunang komentarista ang isa sa mga kilaláng ruta "ng mga peregrino" na dumaraan sa Ehipto, gaya ng ruta ng el Haj na nagmumula sa Cairo patawid sa Suez (sinaunang Clysma, nang dakong huli ay Kolsum) sa bukana ng Gulpo ng Suez.

Saan nahati ang Dagat na Pula upang makatawid ang Israel?

Dapat pansinin na nang marating nila ang ikalawang bahagi ng kanilang paglalakbay, sa Etham "sa gilid ng ilang," iniutos ng Diyos kay Moises na "bumalik sila at magkampo sa harap ng Pihahirot . . . sa tabi ng dagat." Dahil sa pagkilos na ito, aakalain ni Paraon na ang mga Israelita ay "nagpapagala-gala . . . dahil sa kalituhan." (Exo 13:20; 14:1-3) Ayon sa mga iskolar na mas pabor sa ruta ng el Haj, ang pandiwang Hebreo para sa "bumalik" ay mariin at hindi basta nangangahulugang "lumihis," kundi higit na nangangahulugan ng pagbuwelta o ng maliwanag na pag-iba ng daan. Iminumungkahi nila na pagdating sa isang dako sa H ng bukana ng Gulpo ng Suez, binaligtad ng mga Israelita ang kanilang hanay ng paghayo at lumigid patungo sa S panig ng Jebel ʽAtaqah, isang kabundukan na kahangga ng K panig ng Gulpo. Ang isang malaking hukbo, na gaya ng mga Israelita, ay hindi mabilis na makaalis mula sa gayong posisyon kung tutugisin mula sa H, at sa gayon ay masusukol sila anupat nakaharang ang dagat sa daraanan nila.

Gayon ngang larawan ang inihaharap ng tradisyong Judio noong unang siglo C.E. (Tingnan ang PIHAHIROT.) Ngunit, higit na mahalaga, ang gayong situwasyon ay tumutugma sa pangkalahatang larawan na ipinakikita sa Bibliya mismo, samantalang hindi tumutugma rito ang popular na mga pangmalas ng maraming iskolar. (Exo 14:9-16) Lumilitaw na ang pagtawid ay malayo mula sa bukana ng Gulpo (o kanlurang sanga ng Dagat na Pula) anupat ang mga hukbo ni Paraon ay hindi basta makaliligid sa dulo ng Gulpo at madaling makararating sa mga Israelita na nasa kabilang panig.—Exo 14: 22, 23.

Nagbago ang isip ni Paraon tungkol sa pagpapalaya sa mga Israelita nang mabalitaan niya ang kanilang pag-alis. Tiyak na ang pagkawala ng gayong bansang alipin ay mangangahulugan ng matinding dagok sa ekonomiya ng Ehipto. Hindi mahirap para sa kaniyang mga karo na abutan ang buong bansang ito na lumilikas, lalo na dahil "bumalik" sila. Ngayon, palibhasa'y iniisip niyang nagpapagala-gala ang Israel sa ilang dahil sa kalituhan, buong-pagtitiwala niya silang tinugis. Kasama ang pinakamagaling na hukbo na may 600 piling karo, ang lahat ng iba pang mga karo ng Ehipto na may sakay na mga mandirigma, ang kaniyang mga kabalyero, at ang lahat ng kaniyang hukbong militar, inabutan niya ang Israel sa Pihahirot.—Exo 14:3-9.

Waring napakapanganib ng posisyon ng mga Israelita noon. Maliwanag na sila'y nakulong sa pagitan ng dagat at ng kabundukan, anupat nakaharang ang mga Ehipsiyo sa likuran. Palibhasa'y iniisip na nasukol na sila, dinatnan ng takot ang puso ng mga Israelita at nagsimula silang magreklamo laban kay Moises. Ngayon ay kumilos ang Diyos upang ipagsanggalang ang Israel sa pamamagitan ng paglilipat ng ulap mula sa unahan tungo sa likuran. Sa isang panig, sa kinaroroonan ng mga Ehipsiyo ay madilim; sa kabila naman ay patuloy nitong pinagliliwanag ang gabi para sa Israel. Habang pinipigilan ng ulap ang mga Ehipsiyo mula sa pagsalakay, sa utos ni Jehova ay itinaas ni Moises ang kaniyang tungkod, at nahawi ang tubig ng dagat, anupat naiwang tuyo ang sahig ng dagat upang madaanan ng Israel.—Exo 14:10-21.

Ang luwang at lalim ng dakong tinawid. Yamang tinawid ng Israel ang dagat sa loob ng magdamag, malayong mangyari na nahawi ang tubig sa isang makitid na daanan. Sa halip, maaaring nahawi ito sa lapad na isang kilometro o mahigit pa. Masinsin man ang hanay ng paghayo, ang gayong

grupo, kasama ang anumang karwahe na mayroon sila, ang kanilang bagahe, at ang kanilang mga baka, kahit medyo dikit-dikit ang pagkakasunud-sunod, ay sasakop sa lawak na marahil ay 8 km kuwadrado (3 mi kuwadrado) o mahigit pa. Lumilitaw, kung gayon, na isang napakalapad na puwang ang nahawi sa dagat upang makatawid ang mga Israelita. Kung ang puwang ay mga 1.5 km (1 mi), malamang na ang haba ng hanay ng mga Israelita ay mga 5 km (3 mi) o mahigit pa. Kung ang puwang naman ay mga 2.5 km (1.5 mi), ang haba ay maaaring mga 3 km (2 mi) o mahigit pa. Mangangailangan ng ilang oras ang gayong hanay para makarating sa pinakasahig ng dagat at makapaglakbay patawid dito. Bagaman hindi sila nagkakagulong humayo dahil sa takot, kundi nanatili silang nasa hanay ng pakikipagbaka, tiyak na nagmadali silang kumilos.

Kung hindi dahil sa ulap, tiyak na madali silang maaabutan ng mga Ehipsiyo at marami ang mapapatay ng mga ito. (Exo 15:9) Nang ang mga Israelita ay makalusong na sa sahig ng dagat at ang ulap na nasa likuran nila ay magtungo sa unahan, nakita na sila ng mga Ehipsiyo at tinugis sila ng mga ito. Muli, dito ay idiniriin na kailangan na maluwang at mahaba ang tuyong sahig ng dagat, sapagkat napakalaki ng hukbong militar ni Paraon. Palibhasa'y determinadong puksain at muling bihagin ang kanilang dating mga alipin, ang buong hukbo ay sumugod hanggang sa pinakasahig ng dagat. Pagkatapos, sa oras ng pagbabantay sa umaga, na nagsisimula nang mga 2:00 hanggang 6:00 n.u., tumingin si Jehova mula sa ulap at pinasimulang lituhin ang kampo ng mga Ehipsiyo, anupat pinagaalisan ng mga gulong ang kanilang mga karo. —Exo 14:24, 25.

Ang mga Israelita, nang malapit nang mag-umaga, ay ligtas na nakatawid sa silangang baybayin ng Dagat na Pula. Pagkatapos ay inutusan si Moises na iunat ang kaniyang kamay upang ang tubig ay tumabon sa mga Ehipsiyo. Sa gayon "ang dagat ay nagsimulang bumalik sa dating kalagayan nito," at ang mga Ehipsiyo ay tumakas upang hindi nito maabutan. Ipinahihiwatig din nito na ang tubig ay bumuka nang maluwang, sapagkat kaagad silang maaapawan kung makitid ang daanan. Ang mga Ehipsiyo ay tumakas mula sa kumukubkob na mga pader ng tubig patungo sa kanlurang pampang, ngunit ang tubig ay patuloy na nagsalubong hanggang sa lubusan nitong matabunan ang lahat ng mga karong pandigma at mga kabalyero ng mga hukbong militar ni Paraon; walang isa man sa kanila ang natira.

Maliwanag na ang gayon kalaking kapahamakan ay imposibleng maganap sa isang latian. Karagdagan pa, sa isang mababaw na latian ay hindi mapapadpad sa baybayin ang mga bangkay, gaya ng aktuwal na nangyari, anupat "nakita ng Israel ang mga Ehipsiyo na mga patay na sa baybaydagat."—Exo 14:22-31; MAPA at LARAWAN, Tomo 1, p. 537.

"Namuo" ang tubig. Ayon sa paglalarawan ng Bibliya, ang dumadaluyong na tubig ay namuo upang makaraan ang Israel. (Exo 15:8) Ang salitang "namuo" ay ginagamit sa *American Standard Version,* sa *King James Version,* at sa mga salin nina J. N. Darby, I. Leeser, R. Knox, at J. Rotherham. Ayon sa katuturang ibinigay sa *Webster's Third New International Dictionary* (1981), ang mamuo ay nangangahulugang "magbago mula sa pagiging fluido tungo sa pagiging solido sa pamamagitan ng o gaya ng sa pamamagitan ng lamig . . . : magyelo . . . : pangyarihing (ang likido ay) mabuo o tumigas na gaya ng gulaman: makurta, maging buo." Ang salitang Hebreo rito na isinaling "namuo" ay ginagamit sa Job 10:10 may kinalaman sa pagkakurta ng gatas. Samakatuwid, ang pamumuo ng mga pader ng tubig ay maaaring hindi gaya ng pagtigas ng yelo, kundi maaaring gaya ng pamumuo ng gulaman o kurtadong gatas. Walang anumang bagay ang nakitang pumigil sa tubig ng Dagat na Pula sa magkabilang panig ng mga Israelita, kaya ang tubig ay waring namuo, nanigas, o nakurta, anupat nanatili itong nakatayo na parang pader sa magkabilang panig at hindi bumagsak at tumabon sa mga Israelita, na maaaring ikalipol nila. Ganito ang tingin ni Moises dito nang hatiin ng isang malakas na hanging S ang tubig at tuyuin ang lunas ng dagat anupat hindi ito nagputik, ni nagyelo, kundi madaling natawid ng karamihan.

Ang daanang nabuksan sa dagat ay may sapat na lapad upang ang mga Israelita, na posibleng tatlong milyon, ay makatawid na lahat hanggang sa silangang pampang pagsapit ng umaga. Pagkatapos, ang namuong tubig ay sinimulang pawalan at bumuhos ito mula sa magkabilang panig, anupat dumaluyong at umapaw sa mga Ehipsiyo habang ang Israel ay nakatayo sa silangang pampang at pinagmamasdan ang walang-katulad na pagliligtas ni Jehova sa isang buong bansa mula sa isang kapangyarihang pandaigdig. Nakita nila ang literal na katuparan ng mga salita ni Moises: "Ang mga Ehipsiyo na nakikita ninyo ngayon ay hindi na ninyo makikita pang muli, hindi, hinding-hindi na."—Exo 14:13.

Kaya sa pamamagitan ng isang kamangha-manghang pagtatanghal ng kapangyarihan ay dinakila ni Jehova ang kaniyang pangalan at iniligtas ang Israel. Sa S baybayin ng Dagat na Pula,

pinangunahan ni Moises ang mga anak ni Israel sa isang awit, habang ang kaniyang kapatid na si Miriam, ang propetisa, ay may hawak na isang tamburin sa kaniyang kamay at pinangungunahan ang lahat ng mga babae na may mga tamburin at nagsasayawan, anupat tumutugon ng awit sa mga lalaki. (Exo 15:1, 20, 21) Noon ay ganap na ibinukod ang Israel mula sa kanilang mga kaaway. Nang lumabas sila mula sa Ehipto ay hindi sila pinahintulutang mapinsala ng tao o hayop; wala man lamang asong umangil sa mga Israelita o naggalaw ng dila nito laban sa kanila. (Exo 11:7) Bagaman hindi binabanggit ng salaysay ng Pag-alis na personal na bumaba si Paraon sa dagat kasama ng kaniyang mga hukbong militar at napuksa, sinasabi ng Awit 136:15 na 'ibinulid ni Jehova si Paraon at ang kaniyang hukbong militar sa Dagat na Pula.'

Lumarawan sa mga Pangyayari sa Dakong Huli. Nang ilabas ng Diyos ang Israel mula sa Ehipto gaya ng ipinangako kay Abraham, itinuring niya ang bansang Israel bilang kaniyang anak, gaya nga ng sinabi niya kay Paraon, 'Ang Israel ay aking panganay.' (Exo 4:22) Nang maglaon, sinabi ni Jehova: "Noong bata pa ang Israel ay inibig ko siya, at mula sa Ehipto ay tinawag ko ang aking anak." (Os 11:1) Ang pagtukoy na ito sa Pag-alis ay isa ring hula na nagkaroon ng katuparan noong mga araw ni Herodes nang sina Jose at Maria ay bumalik mula sa Ehipto kasama si Jesus pagkamatay ni Herodes at mamayan sa Nazaret. Ikinapit ng istoryador na si Mateo ang hula ni Oseas sa pangyayaring ito, anupat sinabi tungkol kay Jose: "Nanatili siya roon hanggang sa pagkamatay ni Herodes, upang matupad yaong sinalita ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propeta, na nagsasabi: 'Mula sa Ehipto ay tinawag ko ang aking anak.' "—Mat 2:15.

Itinala ng apostol na si Pablo ang Pag-alis kasama ng mga bagay na sinabi niyang nangyari sa Israel bilang mga halimbawa o mga pagsasalarawan. (1Co 10:1, 2, 11) Kaya lumilitaw na sumasagisag ito sa isang bagay na mas dakila. Ang likas na Israel ay ginagamit sa Bibliya upang sumagisag sa espirituwal na Israel, ang Israel ng Diyos. (Gal 6:15, 16) Gayundin, sinabi ni Moises na may propetang darating na magiging tulad niya. (Deu 18:18, 19) Inasahan ng mga Judio na ang isang iyon ay magiging isang dakilang lider at tagapagligtas. Tinukoy ng apostol na si Pedro si Jesu-Kristo bilang ang Lalong Dakilang Moises. (Gaw 3:19-23) Kaya ang pagliligtas sa Israel sa Dagat na Pula at ang pagpuksa sa hukbong Ehipsiyo ay tiyak na lumarawan sa pagliligtas sa espirituwal na Israel mula sa kanilang mga kaaway na makasagisag na Ehipto sa pamamagitan ng isang malaking himala sa mga kamay ni Jesu-Kristo. At kung paanong napadakila ang pangalan ng Diyos dahil sa kaniyang ginawa sa Dagat na Pula, ang mas malaking katuparan ng makalarawang mga pangyayaring iyon ay lalong higit na magpapadakila at magpapabantog sa pangalan ni Jehova.—Exo 15:1.

PAG-ASA. Maaari itong mangahulugan ng pagtitiwala o pananalig; pagnanasa na may kasamang pag-asam sa bagay na ninanasa o paniniwala na makakamit ito; isa na pinakasentro ng mga pag-asa; isang dahilan upang umasa, o pangako; isang bagay na inaasahan, o pinagtutuunan ng pag-asa. Ang pandiwang salitang-ugat na Hebreo na *qa·wah',* kung saan nagmula ang mga terminong isinasalin bilang "pag-asa," ay may pangunahing kahulugan na 'maghintay' nang may-pananabik na pag-asam. (Gen 49:18) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang diwa ng terminong Griego na *el·pis'* (pag-asa) ay "pag-asam ng mabuti."

Walang Tunay na Pag-asa Kung Wala ang Diyos. Ang tunay na pag-asa na binabanggit sa Bibliya ay higit pa sa basta pagnanasa lamang, na maaaring walang saligan o posibilidad na matupad. Mas mainam din ito kaysa sa basta pag-asam lamang, sapagkat yaong mga bagay na inaasam ay hindi naman laging kanais-nais. Ipinakikita ng Bibliya na ang mga tao sa sanlibutan ay walang tunay at matibay na pag-asa. Ang sangkatauhan ay namamatay, at palibhasa'y wala silang kaalaman hinggil sa isang paglalaan mula sa isa na nakatataas, wala silang pag-asa sa hinaharap. Inilarawan ni Solomon ang kawalang-saysay ng kalagayan ng tao, kung hindi makikialam ang Diyos, bilang "kaylaking kawalang-kabuluhan! . . . Ang lahat ng bagay ay walang kabuluhan."—Ec 12:8; 9:2, 3.

Sinabi ng tapat na patriyarkang si Job na maging ang isang punungkahoy ay may pag-asang sumibol muli, ngunit ang tao, kapag namatay siya, ay lubusang naglalaho. Ngunit ipinahiwatig din ni Job na ang tinutukoy niya ay ang tao sa ganang sarili nito na walang tulong mula sa Diyos, sapagkat nagpahayag siya ng pag-asam at pag-asa na aalalahanin siya ng Diyos. (Job 14:7-15) Sa katulad na paraan, sinabihan ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na yamang sila ay may pag-asa ng pagkabuhay-muli, hindi sila dapat "malumbay na gaya rin ng iba na walang pag-asa." (1Te 4:13) Bukod dito, may kinalaman sa mga Kristiyanong Gentil, itinawag-pansin ni Pablo sa kanila na bago sila nagkaroon ng kaalaman hinggil sa paglalaan ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo, sila'y hiwalay sa bansa na noon pa man ay pinakikitunguhan na ng Diyos, at bilang mga Gentil, sila noon ay "walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan."—Efe 2:12.

Ang mga pananalita ng mga walang pag-asa sa Diyos at sa kaniyang pangako na pagkabuhay-muli ng mga patay ay katulad ng mga salita ng masuwa-

ying mga tumatahan sa Jerusalem na nagpakasasa sa makalamang kasiyahan, sa halip na magpakita ng pagsisisi at kalumbayan dahil sa nalalapit na pagkawasak ng kanilang lunsod bilang isang kahatulan mula sa Diyos. Sinabi nila: "Magkaroon ng kainan at inuman, sapagkat bukas ay mamamatay tayo." (Isa 22:13) Binabalaan ng apostol ang mga Kristiyano hinggil sa panganib na mahawahan sila ng saloobin ng mga taong ito na walang pag-asa. —1Co 15:32, 33.

Maling mga Pag-asa. Hindi itinatanggi ni Pablo na ang mga tao sa sanlibutan ay mayroon din namang itinataguyod na makatuwirang mga pag-asa, anupat kapuri-puri pa nga ang ilan sa mga ito. Sa halip, ipinakikita niya na kung wala ang Diyos ay walang patutunguhan ang mga pag-asa ng isang tao. Ang totoo, mawawalan ng saysay ang mga ito sa bandang huli.

Ngunit bukod sa di-gaanong mahalaga, pangkaraniwan, at normal na mga pag-asa ng tao mayroon ding masasamang pag-asa. May mga pag-asa na may-kabalakyutang inaasam. Sa ilang kaso, waring natutupad ang mga ito, ngunit sa totoo ay pansamantala lamang ang katuparan ng mga ito, sapagkat sinasabi ng isang kawikaan: "Ang pag-asam ng mga matuwid ay isang kasayahan, ngunit ang pag-asa ng mga balakyot ay maglalaho." (Kaw 10:28) Karagdagan pa, "Kapag namatay ang taong balakyot, ang kaniyang pag-asa ay naglalaho; at maging ang pag-asam na salig sa kapangyarihan ay naglaho." (Kaw 11:7) Kaya, ang sakim na mga pag-asa, at ang mga pag-asang nakasalig sa huwad na pundasyon ng materyalismo, sa mga kasinungalingan, sa maling mga pakikipag-ugnayan, o sa kapangyarihan o mga pangako ng mga tao, ay tiyak na mabibigo.

Ang Pinagmumulan ng Pag-asa. Ang Diyos na Jehova ang Pinagmumulan ng tunay na pag-asa at ang Isa na makatutupad sa lahat ng kaniyang mga pangako at sa mga pag-asa ng mga nagtitiwala sa kaniya. Sa pamamagitan ng kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan ay binigyan niya ng "kaaliwan at mabuting pag-asa" ang sangkatauhan. (2Te 2:16) Mula't sapol, siya ang pag-asa ng mga taong matuwid. Tinawag siyang "pag-asa ng Israel" at 'pag-asa ng mga ninuno ng Israel' (Jer 14:8; 17:13; 50:7), at ang Hebreong Kasulatan ay naglalaman ng maraming kapahayagan ng pag-asa, pagtitiwala, at pananalig sa kaniya. Dahil sa kaniyang maibiging-kabaitan sa bayan niya, kahit noong ang mga ito ay yayaon sa pagkatapon dahil sa pagkamasuwayin sa kaniya, sinabi niya sa kanila: "Nalalaman kong lubos ang mga kaisipan na iniisip ko tungkol sa inyo, . . . mga kaisipang ukol sa kapayapaan, at hindi ukol sa kapahamakan, upang bigyan kayo ng kinabukasan at pag-asa." (Jer 29:11) Pinanatiling buháy ng pangako ni Jehova ang pananampalataya at pag-asa ng tapat na mga Israelita noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya. Lubha nitong pinalakas ang mga lalaking gaya nina Ezekiel at Daniel, sapagkat sinabi ni Jehova: "May pag-asa ang iyong kinabukasan, . . . at ang mga anak ay tiyak na babalik sa kanilang sariling teritoryo." (Jer 31:17) Natupad ang pag-asang iyon nang bumalik noong 537 B.C.E. ang tapat na mga Judiong nalabi upang muling itayo ang Jerusalem at ang templo nito. —Ezr 1:1-6.

Wastong Umasa Ukol sa Gantimpala. Hindi kasakiman na umasa ang lingkod ng Diyos na tatanggap siya ng gantimpala. Sapagkat kapag ang isang tao ay may tamang pangmalas at wastong unawa tungkol sa Diyos, batid niyang ang maibiging-kabaitan at ang pagkabukas-palad ay namumukod-tanging mga katangian ng Diyos. Hindi lamang naniniwala ang taong iyon na umiiral ang Diyos, kundi gayundin "na siya ang nagiging tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya." (Heb 11:6) Ang pag-asa ay nakatutulong sa isang ministrong Kristiyano na manatiling timbang at magpatuloy sa paglilingkod sa Diyos, yamang nababatid niyang ilalaan ni Jehova ang kaniyang pang-araw-araw na mga pangangailangan. Itinawag-pansin ito ng apostol na si Pablo, anupat humalaw siya sa mga simulaing nakasaad sa Kautusan. Sinipi ni Pablo ang kautusan sa Deuteronomio 25:4: "Huwag mong bubusalan ang toro habang ito ay gumigiik." Pagkatapos ay idinagdag niya: "Tunay ngang nakasulat iyon para sa ating kapakanan, sapagkat ang taong nag-aararo ay dapat na mag-araro na may pag-asa at ang taong gumigiik ay dapat na gumawa nito sa pag-asang maging kabahagi."—1Co 9:9, 10.

Mahalaga sa Pananampalataya. Ang pag-asa ay mahalaga rin sa pananampalataya; ito ang pundasyon at saligan ng pananampalataya. (Heb 11:1) Sa kabilang dako naman, pinalilinaw at pinatatatag ng pananampalataya ang pag-asa. Upang palakasin ang mga Kristiyano, binanggit ng apostol na si Pablo ang mainam na halimbawa ni Abraham. Sa pangmalas ng tao, si Abraham at ang kaniyang asawang si Sara ay wala nang pag-asang magkaanak pa, ngunit ganito ang sinabi tungkol kay Abraham: "Bagaman wala nang pag-asa, gayunma'y salig sa pag-asa ay nagkaroon siya ng pananampalataya, upang siya ang maging ama ng maraming bansa ayon sa sinabi: 'Magiging gayon ang iyong binhi.'" Batid ni Abraham na kung tungkol sa pagkakaroon ng mga anak, ang katawan niya at yaong kay Sara ay "patay na." Subalit hindi siya nanghina sa pananampalataya. Bakit? "Dahil sa pangako ng Diyos ay hindi siya nag-urong-sulong sa

kawalan ng pananampalataya, kundi naging malakas sa pamamagitan ng kaniyang pananampalataya."—Ro 4:18-20.

Pagkatapos nito ay ikinapit ng apostol sa mga Kristiyano ang halimbawa ng pananampalataya at pag-asa ni Abraham, na sinasabi: "Magbunyi tayo, salig sa pag-asa ng kaluwalhatian ng Diyos . . . at ang pag-asa ay hindi umaakay sa kabiguan; sapagkat ang pag-ibig ng Diyos ay ibinuhos sa ating mga puso sa pamamagitan ng banal na espiritu, na ibinigay sa atin."—Ro 5:2 5.

Ang Pag-asa ng mga Kristiyano. Ang pag-asa ng mga Kristiyano at ng sangkatauhan mismo ay nakasalalay kay Jesu-Kristo. Ang pagtatamo ng walang-hanggang buhay sa langit o sa lupa ay nabuksan lamang sa sangkatauhan noong si Kristo Jesus ay "nagpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita." (2Ti 1:10) Sinabi sa inianak-sa-espiritung mga kapatid ni Kristo na sila ay nagkaroon ng makalangit na pag-asa dahil sa dakilang awa ng Diyos, na nagbigay sa kanila ng "isang bagong pagsilang tungo sa isang buháy na pag-asa sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay." (1Pe 1:3, 4; Col 1:5, 27; Tit 1:1, 2; 3:6, 7) Ang maligayang pag-asang ito ay matutupad "sa pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo." (1Pe 1:13, 21; Tit 2:13) Kaya naman, si Kristo Jesus ay tinatawag na "ating pag-asa" ng apostol na si Pablo.—1Ti 1:1.

Ang pag-asang ito na buhay na walang hanggan at kawalang-kasiraan para sa "mga kabahagi sa makalangit na pagtawag" (Heb 3:1) ay may matibay na saligan at talagang maaasahan. Sinusuhayan ito ng dalawang bagay na doon ay imposibleng magsinungaling ang Diyos, samakatuwid nga, ang kaniyang pangako at ang kaniyang sumpa, at ang pag-asa ay nasa kay Kristo, na ngayon ay isa nang imortal sa langit. Kaya naman, ang pag-asang ito ay tinutukoy bilang "angkla para sa kaluluwa, na kapuwa tiyak at matatag, at pumapasok ito sa loob ng kurtina [kung paanong ang mataas na saserdote ay pumapasok sa Kabanal-banalan sa Araw ng Pagbabayad-Sala], kung saan isang tagapagpauna ang pumasok alang-alang sa atin, si Jesus, na naging isang mataas na saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec magpakailanman."—Heb 6:17-20.

Dapat linangin at ingatan. Laging idiniriin ng Bibliya ang pangangailangan na ang mga Kristiyano ay manghawakan sa "isang pag-asa." (Efe 4:4) Humihiling ito ng patuloy na kasipagan at ng paggamit ng kalayaan sa pagsasalita at "paghahambog" sa pag-asa mismo. (Heb 3:6; 6:11) Ang pag-asa ay nalilinang sa pamamagitan ng pagbabata sa ilalim ng kapighatian. Umaakay ito sa isang sinang-ayunang kalagayan sa harap ng Diyos, na siyang pinagmumulan ng pag-asa. (Ro 5:2-5) Binabanggit ito kasama ng pananampalataya at pag-ibig bilang isa sa tatlong katangian na naging pagkakakilanlan ng kongregasyong Kristiyano mula nang maglaho ang makahimalang mga kaloob ng espiritu na umiiral noon sa unang-siglong kongregasyon.—1Co 13:13.

Mga katangian at kapakinabangan. Napakahalaga ng pag-asa para sa isang Kristiyano. Kaugnay ito ng kagalakan, ng kapayapaan, at ng kapangyarihan ng banal na espiritu. (Ro 15:13) Nakatutulong ito sa isa na magkaroon ng kalayaan sa pagsasalita sa paglapit sa Diyos para sa Kaniyang di-sana-nararapat na kabaitan at awa. (2Co 3:12) Tinutulungan din nito ang isang Kristiyano na makapagbata nang may pagsasaya, anuman ang kalagayan. (Ro 12:12; 1Te 1:3) Kung paanong ipinagsasanggalang ng helmet ang ulo ng isang mandirigma, ipinagsasanggalang din ng pag-asa ang mga kakayahang pangkaisipan, anupat tinutulungan ang isang Kristiyano na manatiling tapat. (1Te 5:8) Ang pag-asa ay nakapagpapatatag, sapagkat, samantalang hindi pa *taglay* ng pinahirang Kristiyano na narito pa sa lupa ang gantimpalang buhay sa langit, napakatibay ng kaniyang pagnanasa at pag-asam sa pag-asang iyon anupat sa kabila ng matitinding pagsubok at mga kahirapan, patuloy niyang hinihintay iyon nang may pagtitiis at pagbabata.—Ro 8:24, 25.

Ang pag-asa ay nakatutulong sa isang Kristiyano na panatilihing malinis ang kaniyang paraan ng pamumuhay, sapagkat alam niyang ang Diyos at si Kristo, kung kanino nakasalalay ang pag-asa, ay dalisay at na hindi siya makaaasang siya'y magiging tulad ng Diyos at tatanggap ng gantimpala kung nagsasagawa siya ng karumihan o kalikuan. (1Ju 3:2, 3) May malapit na kaugnayan ito sa pinakadakilang katangian, ang pag-ibig, sapagkat kung ang isa ay may tunay na pag-ibig sa Diyos, aasahan din niya ang lahat ng pangako ng Diyos. At, bukod pa rito, aasamin niya ang pinakamabuti para sa kaniyang mga kapatid sa pananampalataya, anupat iniibig sila at nagtitiwala sa kataimtiman ng kanilang puso kay Kristo.—1Co 13:4, 7; 1Te 2:19.

Nakahihigit sa pag-asa sa ilalim ng Kautusan. Bago pa ibigay ang Kautusan sa Israel, ang tapat na mga ninuno ng bansa ay umaasa na sa Diyos. (Gaw 26:6, 7; Gen 22:18; Mik 7:20; 2Ti 1:3) Hinihintay nila noon ang paglalaan ng Diyos para sa buhay. Nang dumating ang Kautusan, waring iyon na ang magiging katuparan ng kanilang pag-asa. Ngunit, sa kabaligtaran, inilantad ng Kautusan ang lahat bilang mga makasalanan sa harap ng Diyos at, sa pamamagitan ng paghahayag sa mga

pagsalansang, hinatulan nito ng kamatayan ang lahat ng nasa ilalim nito. (Gal 3:19; Ro 7:7-11) Ang Kautusan mismo ay banal, hindi masama. Gayunman, dahil sa mismong kabanalan at pagiging matuwid nito, inilantad nito ang mga di-kasakdalan ng mga nasa ilalim nito. (Ro 7:12) Gaya ng inihula sa pamamagitan ng mga propeta, kinailangan ng Diyos na magpasok ng "isang mas mabuting pag-asa" sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, anupat isinasaisantabi ang Kautusan at tinutulungan yaong mga nananampalataya kay Kristo na lumapit sa Diyos.—Heb 7:18, 19; 11:40; ihambing ang Jer 31:31-34.

Pag-asa para sa buong sangkatauhan. Ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay higit pang napadadakila yamang ang kamanghamanghang pag-asa na binuksan niya para sa espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo, na maging mga kasamang tagapagmana nito sa makalangit na pagtawag (Heb 3:1), ay mayroon ding malapit na kaugnayan sa isang pag-asa para sa buong sangkatauhan na nagnanais maglingkod sa Diyos. Pagkatapos niyang banggitin ang tungkol sa pag-asa niyaong mga magiging makalangit na "mga anak ng Diyos" at mga kasamang tagapagmana ni Kristo, ipinaliwanag ng apostol na si Pablo: "Ang maypananabik na pag-asam ng sangnilalang ay naghihintay sa pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos. Sapagkat ang sangnilalang ay ipinasakop sa kawalang-saysay, hindi ayon sa sarili nitong kalooban kundi sa pamamagitan niya na nagpasakop nito, salig sa pag-asa na ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." —Ro 8:14, 17, 19-21.

Ayon sa mga salita ni Pablo sa Roma 8:20, 21, hindi pinuksa ng Diyos na Jehova ang ninuno ng tao na si Adan noong magkasala ito, sa halip ay pinahintulutan niyang isilang ang mga tao mula sa isang disakdal na ama, anupat nakaharap sa kanila ang kawalang-saysay hindi dahil sa nakagawa sila ng sinasadyang pagkakasala, kundi dahil sa minanang di-kasakdalan. Gayunman, hindi sila pinabayaan ng Diyos na manatiling walang pag-asa, kundi maykabaitan siyang naglaan ng pag-asa sa pamamagitan ng ipinangakong "binhi" (Gen 3:15; 22:18), na si Jesu-Kristo. (Gal 3:16) Patiunang inihula ni Daniel ang panahon ng unang pagdating ng Mesiyas. (Dan 9:24-27) Napukaw ng pangangaral ni Juan na Tagapagbautismo ang mga pag-asam ng bansang Israel. (Mat 3:1, 2; Luc 3:15) Tinupad ni Jesus ang pag-asang iyon sa pamamagitan ng kaniyang ministeryo, kamatayan, at pagkabuhay-muli. Subalit ang pinakadakilang pag-asa ng sangkatauhan sa pangkalahatan, kapuwa ng mga buháy at ng mga patay ay nakasalalay sa Kaharian ni Kristo, kapag siya at ang kaniyang mga kasamang tagapagmana ay naglilingkod na bilang makalangit na mga hari at mga saserdote. Pagkatapos, ang nananampalatayang sangkatauhan sa bandang huli ay palalayain mula sa kasiraan ng di-kasakdalan at kasalanan at ganap na magiging "mga anak ng Diyos." Ang kanilang pag-asa ay lalong tumibay nang buhaying-muli ng Diyos ang kaniyang Anak mahigit na 1,900 taon na ang nakalilipas.—Gaw 17:31; 23:6; 24:15.

Inilaan ng Diyos na Jehova ang kaniyang Salita ang Bibliya kasama na ang mga tagubilin at mga halimbawa nito, upang magkaroon ng pag-asa ang lahat ng tao. (Ro 15:4; 1Co 10:11; 2Ti 3:16, 17) Ang pag-asang ito ay kailangang ihayag sa iba niyaong mga nagtataglay nito. Sa paggawa nito, maililigtas ng isa na nagtataglay ng pag-asa ang kaniyang sarili at yaong mga nakikinig sa kaniya.—1Pe 3:15; 1Ti 4:16.

PAG-AWAT SA SUSO. Ang proseso kung saan ang isang batang sumususo pa sa ina ay sinasanay na kumain sa ibang paraan. Noong sinaunang mga panahon, kadalasang pinasususo ng ina sa kaniyang dibdib ang anak niya sa loob ng ilang panahon, maliban sa ilang kalagayan, halimbawa ay hindi sapat ang kaniyang gatas o namatay siya nang di-inaasahan, anupat kailangang kumuha ng isang yayang babae na magpapasuso sa sanggol. (Exo 2:5-10) Ang pagtigil ng bata sa pagsuso sa dibdib ay isang mahalagang pangyayari sa kaniyang buhay. (Isa 11:8; 28:9) Ang maligayang kaganapang ito ay maaaring ipaghanda ng isang piging gaya ng isinaayos ni Abraham noong awatin sa suso si Isaac.—Gen 21:8.

Noong mga araw na iyon, mas matagal ang pagpapasuso ng mga babae sa kanilang mga anak kaysa sa ginagawa ngayon sa kalakhang bahagi ng lupa. Nang maawat si Samuel sa suso, nasa hustong gulang na siya upang mailagay sa pangangalaga ng mataas na saserdoteng si Eli at makapaglingkod sa tabernakulo. (1Sa 1:24-28) Malamang na hindi bababa sa tatlong taon ang kaniyang gulang noon, yamang sa gayong edad nagsisimula ang pagpaparehistro ng mga lalaking Levita. (2Cr 31:16) Sa kaniyang aklat na *Family, Love and the Bible* (London, 1960, p. 175), sinabi ni Raphael Patai tungkol sa mga batang Arabe: "May mga kaso na ang isang bata ay pinasuso hanggang sa ikasampung taon niya." Ipinakikita ng katibayan na si Isaac ay mga limang taóng gulang noong awatin siya sa suso. —Tingnan ang ISAAC.

Ang isang batang inawat sa suso, bagaman hindi na naghahanap ng gatas ng kaniyang ina, ay

nakasusumpong pa rin ng katiwasayan at kasiyahan sa mga bisig nito. Sa katulad na paraan, pinayapa at pinatahimik ni David ang kaniyang kaluluwa "tulad ng batang kaaawat sa suso sa piling ng kaniyang ina," at 'sa kaniya ay naging tulad ng batang kaaawat sa suso' ang kaniyang kaluluwa. Lumilitaw na napayapa, napatahimik, at nabigyang-kasiyahan ang kaniyang kaluluwa sapagkat hindi siya naghangad ng katanyagan, nagpamalas siya ng kapakumbabaan, umiwas siya sa kapalaluan, at hindi siya lumakad sa mga bagay na napakadakila para sa kaniya. Hinimok niya ang Israel na kumilos sa katulad na paraan, anupat mapagpakumbabang 'maghintay kay Jehova hanggang sa panahong walang takda.' —Aw 131:1-3.

PAG-AWIT. Tingnan ang MUSIKA.

PAGBABAGONG-ANYO. Isang makahimalang pangyayari na nasaksihan nina Pedro, Santiago, at Juan, kung saan ang "mukha [ni Jesus] ay suminag na gaya ng araw, at ang kaniyang mga panlabas na kasuutan ay nagningning na gaya ng liwanag." (Mat 17:1-9; Mar 9:2-10; Luc 9:28-36) Sinabi ni Marcos na nang pagkakataong iyon, ang mga panlabas na kasuutan ni Jesus ay naging "lalong higit na maputi kaysa sa magagawang pagpapaputi ng sinumang tagapaglinis ng damit sa ibabaw ng lupa," at iniulat naman ni Lucas na "nagiba ang kaanyuan ng kaniyang mukha." Ang pagbabagong-anyo ay naganap sa isang bundok ilang panahon pagkaraan ng Paskuwa ng 32 C.E. ngunit bago ang huling paglalakbay ni Jesus patungong Jerusalem.

Bago maganap ang pagbabagong-anyo, si Jesus at ang kaniyang mga alagad ay nasa rehiyon ng Cesarea Filipos, ang makabagong-panahong nayon ng Banyas. (Mar 8:27) Malayong mangyari na lumayo pa si Kristo at ang kaniyang mga apostol sa rehiyong iyon noong magtungo sila sa "napakataas na bundok." (Mar 9:2) Mula pa noong mga ikaapat na siglo C.E., kinikilala na ang Bundok Tabor bilang ang lugar ng pagbabagong-anyo, ngunit yamang ito ay mga 70 km (40 mi) sa TTK ng Cesarea Filipos, maliit ang tsansa na dito iyon naganap.—Tingnan ang TABOR Blg. 1.

Samantala, ang Bundok Hermon ay mga 25 km (15 mi) lamang sa HS ng Cesarea Filipos. Ito ay may taas na 2,814 na m (9,232 piye) mula sa kapantayan ng dagat anupat "isang napakataas na bundok." (Mat 17:1) Kaya naman maaaring ang pagbabagong-anyo ay naganap sa isang tagaytay ng Bundok Hermon. Ito ang pangmalas ng maraming makabagong iskolar, bagaman hindi pa rin matiyak ang eksaktong lokasyon dahil hindi ito binanggit ng Bibliya.

Malamang na naganap sa gabi ang pagbabagong-anyo, sapagkat "nag-aagaw-tulog" noon ang mga apostol. (Luc 9:32) Mas magiging matingkad ang pangyayaring ito kung sa gabi magaganap, at talaga namang nagpalipas sila ng gabi sa bundok, sapagkat noong sumunod na araw pa sila bumaba. (Luc 9:37) Gayunman, hindi sinasabi ng Bibliya kung gaano katagal ang pagbabagong-anyo.

Bago umakyat sa bundok, tinanong ni Kristo ang lahat ng kaniyang tagasunod: "Sino ako ayon sa sinasabi ng mga tao?" Sumagot si Pedro: "Ikaw ang Kristo." Sa gayon ay sinabi ni Jesus sa kanila na siya'y mamamatay at bubuhaying-muli (Mar 8:27-31), ngunit nangako rin siya na ang ilan sa kaniyang mga alagad ay 'hindi makatitikim ng kamatayan' hanggang sa makita muna nila "ang Anak ng tao na dumarating sa kaniyang kaharian," o "ang kaharian ng Diyos na dumating na sa kapangyarihan." (Mat 16:28; Mar 9:1) Natupad ang pangakong ito "pagkaraan ng anim na araw" (o 'walo' ayon kay Lucas, dahil lumilitaw na isinama niya ang araw nang bitiwan ang pangako at ang araw nang matupad iyon) noong sina Pedro, Santiago, at Juan ay sumama kay Jesus sa "isang napakataas na bundok" (Mat 17:1; Mar 9:2; Luc 9:28) kung saan nagbagong-anyo si Jesus sa harap nila habang nananalangin siya.

Noong magbagong-anyo si Jesus ay nakita rin sina Moises at Elias "nang may kaluwalhatian." (Luc 9:30, 31; Mat 17:3; Mar 9:4) Nag-uusap-usap sila tungkol sa isasagawa ni Kristo na "pag-alis [isang anyo ng salitang Griegong *e'xo·dos*] na itinalagang tuparin niya sa Jerusalem." (Luc 9:31) Maliwanag na ang *e'xo·dos* o pag-alis na iyon ay may kinalaman kapuwa sa kamatayan ni Kristo at sa kaniyang pagkabuhay-muli tungo sa buhay bilang espiritu.

Ipinapalagay ng ilang kritiko na ang pagbabagong-anyo ay panaginip lamang. Gayunman, malayong mangyari na sina Pedro, Santiago, at Juan ay magkaroon ng iisang panaginip. Ang naganap ay tinawag ni Jesus mismo na isang "pangitain" (Mat 17:9), ngunit hindi iyon ilusyon lamang. Aktuwal na naroroon si Kristo, bagaman sina Moises at Elias, na mga patay na, ay hindi literal na naroroon. Isinalarawan lamang sila sa pangitaing iyon. Ang salitang Griego na ginamit sa Mateo 17:9 para sa "pangitain" ay *ho'ra·ma,* isinalin ding "tanawin." (Gaw 7:31) Hindi ito nagpapahiwatig ng isang bagay na ditotoo, na para bang ang mga nagmamasid ay nakakakita ng isang guniguni. Alam din nila kung ano ang nangyayari, sapagkat gising na gising sila nang masaksihan nila ang pagbabagong-anyo. Aktuwal nilang nakita at narinig ng kanilang literal na mga mata at mga tainga kung ano ang nangyayari noong pagkakataong iyon.—Luc 9:32.

Habang inihihiwalay kay Jesus sina Moises at Elias, si Pedro, palibhasa'y "hindi niya natatanto kung ano ang kaniyang sinasabi," ay nagmungkahing magtayo ng tatlong tolda, anupat tig-iisa sina Jesus, Moises, at Elias. (Luc 9:33) Ngunit habang nagsasalita ang apostol, isang ulap ang namuo (Luc 9:34), maliwanag na sumasagisag (gaya sa tolda ng kapisanan sa ilang) sa presensiya ni Jehova doon sa bundok ng pagbabagong-anyo. (Exo 40:34-38) Mula sa ulap ay narinig ang tinig ni Jehova, na nagsasabi: "Ito ang aking Anak, ang isa na pinili. Makinig kayo sa kaniya." (Luc 9:35) Pagkaraan ng maraming taon, may kinalaman sa pagbabagong-anyo, tinukoy ni Pedro ang makalangit na tinig na narinig noon bilang tinig ng "Diyos na Ama." (2Pe 1:17, 18) Bagaman noong nakalipas na mga panahon ay nagsalita ang Diyos sa pamamagitan ng mga propeta, ipinahiwatig niya na isasagawa na niya iyon sa pamamagitan ng kaniyang Anak.—Gal 3:24; Heb 1:1-3.

Itinuring ng apostol na si Pedro na ang pagbabagong-anyo ay isang kamangha-manghang katibayan na mapananaligan ang makahulang salita, at palibhasa'y aktuwal niyang nasaksihan ang karingalan ni Kristo, naipabatid niya sa kaniyang mga mambabasa ang tungkol sa "kapangyarihan at pagkanaririto ng ating Panginoong Jesu-Kristo." (2Pe 1:16, 19) Naranasan ng apostol ang katuparan ng pangako ni Kristo na ang ilan sa kaniyang mga tagasunod ay "hindi nga makatitikim ng kamatayan hanggang sa makita muna nila ang kaharian ng Diyos na dumating na sa kapangyarihan." (Mar 9:1) Sa Juan 1:14, maaaring ang pagbabagong-anyo rin ang tinutukoy ng apostol na si Juan.

Sinabi ni Jesus sa kaniyang tatlong apostol: "Huwag ninyong sabihin ang pangitain sa kaninuman hanggang sa ang Anak ng tao ay ibangon mula sa mga patay." (Mat 17:9) At talagang hindi nila ikinuwento kaninuman ang kanilang nakita, lumilitaw na kahit sa ibang mga apostol. (Luc 9:36) Habang bumababa sila sa bundok, pinag-usapan ng tatlong apostol kung ano ang ibig sabihin ni Jesus na "pagbangong ito mula sa mga patay." (Mar 9:10) Ayon sa isang relihiyosong turo ng mga Judio noon, kailangang magpakita muna si Elias bago ang pagkabuhay-muli ng mga patay na siyang pasimula ng paghahari ng Mesiyas. Kaya naman nagtanong ang mga apostol: "Bakit, kung gayon, sinasabi ng mga eskriba na kailangan munang dumating si Elias?" Tiniyak sa kanila ni Jesus na dumating na si Elias, at naunawaan nila na si Juan na Tagapagbautismo ang tinutukoy niya.—Mat 17:10-13.

Ang pagbabagong-anyo ay waring nagpatibay kay Kristo para sa kaniyang mga pagdurusa at kamatayan. Nagbigay din ito ng kaaliwan sa mga tagasunod niya at nagpalakas ito ng kanilang pananampalataya. Ipinakita nito na taglay ni Jesus ang pagsang-ayon ng Diyos, at nagsilbi itong pangitain tungkol sa kaniyang panghinaharap na kaluwalhatian at kapangyarihan sa Kaharian. Patiuna nitong inilarawan ang pagkanaririto ni Kristo, kapag ganap na ang kaniyang makaharing awtoridad.

PAGBABANTAY. Tingnan ang GABI.

PAGBABASA. Pagkatuto ng isang tao mula sa nakikita niyang nakasulat; pagbigkas nang malakas sa anumang nakasulat.

Mula pa noong unang mga panahon, naging interesado na ang mga tao sa pagbabasa. Si Haring Ashurbanipal ng Asirya, na nagtayo ng isang aklatang binubuo ng 22,000 tapyas na luwad at teksto, ay nagsabi: "Nasisiyahan ako sa pagbabasa ng mga inskripsiyon sa bato mula sa panahon bago ang baha." (*Light From the Ancient Past,* ni J. Finegan, 1959, p. 216, 217) Maaaring tumutukoy ito sa ilang tradisyonal na ulat may kinalaman sa pangglobong Baha o kaya ay sa mga rekord ng Asirya bago sumapit ang isang lokal na baha. Ang tanging mga akda may kinalaman sa isang baha na natagpuan sa mga guho ng palasyo ni Ashurbanipal ay yaong ulat ng mga Babilonyo tungkol sa baha, na naglalaman ng maraming mitolohiya. Hindi matiyak sa ngayon kung talaga ngang ang mga paganong Asiryano ay nagkaroon ng tunay na mga ulat o mga akdang aktuwal na isinulat bago ang pangglobong Baha.

Sabihin pa, nagsimula ang pagbabasa noong pasimulan ang pagsulat. Tungkol sa taglay nating katibayan may kinalaman dito, tingnan ang PAGSULAT.

Sa rekord ng Bibliya tungkol sa mga pangyayari noong ika-16 na siglo B.C.E. noong mga araw ni Moises, kapansin-pansin na espesipikong tinutukoy ang pagbabasa at pagsulat. (Exo 17:14) Pinasigla ang bansang Israel na magbasa at magsulat. (Deu 6:6-9) Si Josue, bilang lider ng Israel na kahalili ni Moises, ay inutusang magbasa ng Kasulatan "araw at gabi," nang palagian, upang maging matagumpay siya sa atas na ibinigay ng Diyos sa kaniya. Upang maidiin kay Josue ang kahalagahan ng Salita ng Diyos, at walang alinlangang bilang pantulong din sa pagsasaulo, dapat niya itong basahin "nang pabulong."—Jos 1:8.

Ang mga hari ng Israel ay inutusan ng Diyos na sumulat para sa kanilang sarili ng mga kopya ng Kaniyang kautusan at basahin ito araw-araw. (Deu 17:18, 19; tingnan ang PAGBUBULAY-BULAY.) Dahil sa hindi nila pagsunod sa utos na ito, ang tunay na pagsamba ay napabayaan sa lupain, anupat nagbunga ito ng pagkasira ng moral ng mga tao, na humantong naman sa pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E.

Noon, makababasa si Jesus mula sa lahat ng kinasihang balumbon ng Hebreong Kasulatan na nasa mga sinagoga, kung saan sa isang iniulat na pangyayari ay binasa niya sa madla ang isang teksto at ikinapit niya iyon sa kaniyang sarili. (Luc 4:16-21) Gayundin, nang tatlong ulit siyang subukin ni Satanas, ang tugon ni Jesus sa tatlong pagkakataong iyon ay, "Nasusulat." (Mat 4:4, 7, 10) Maliwanag, pamilyar na pamilyar siya sa Kasulatan.

Napatunayan ng mga apostol, na pangalawahing mga batong pundasyon ng isang banal na templo, ang kongregasyong Kristiyano, na mahalaga sa kanilang ministeryo ang pagbabasa ng Kasulatan. Sa kanilang mga akda, sumipi sila nang daan-daang ulit mula sa Hebreong Kasulatan at inirekomenda rin nila sa iba na basahin ito. (Gaw 17:11) Napagunawa ng mga tagapamahalang Judio na sina Pedro at Juan ay mga taong walang pinag-aralan at pangkaraniwan. (Gaw 4:13) Ngunit hindi ito nangangahulugang hindi sila marunong bumasa at sumulat, yamang pinatutunayan ng mga liham na isinulat ng mga apostol na ito na sila'y nakababasa at nakasusulat. Gayunman, hindi sila naturuan sa mataas na edukasyon ng mga paaralang Hebreo, sa paanan ng mga eskriba. Sa ganito ring kadahilanan, namangha ang mga Judio sa pagkakaroon ni Jesus ng kaalaman, bagaman, gaya ng sinabi nila, "hindi siya nakapag-aral sa mga paaralan." (Ju 7:15) Laganap ang pagbabasa noong panahong iyon at ipinahihiwatig ito ng ulat may kinalaman sa bating na Etiope, isang proselita, na bumabasa mula sa isinulat ng propetang si Isaias, anupat dahil dito ay nilapitan siya ni Felipe. Ginantimpalaan ang bating na ito dahil sa kaniyang masidhing interes sa Salita ng Diyos, anupat tumanggap siya ng pribilehiyong maging tagasunod ni Kristo.—Gaw 8:27-38.

Ang bahagi ng Bibliya na isinulat bago ang unang siglo ay nasa mga wikang Hebreo at Aramaiko. Noong ikatlong siglo B.C.E., ang Hebreong Kasulatan ay isinalin sa Griego, na siyang internasyonal na wika noon. Ang buong Kristiyanong Kasulatan ay orihinal na isinulat sa Griego, maliban sa Ebanghelyo ni Mateo. Dahil dito, posible para sa karamihan ng mga taong marunong bumasa at sumulat sa Imperyo ng Roma ang magbasa ng Bibliya, at ito ay partikular nang mababasa kapuwa ng mga Judio sa Palestina at niyaong mga nasa Pangangalat.

Pinatutunayan ng pagtangkilik sa Bibliya ng napakaraming tao na isa itong aklat na madaling basahin at mahalaga, yamang di-hamak na nakahihigit ito sa lahat ng iba pang aklat pagdating sa dami ng nailathala at lawak ng sirkulasyon, at nang panahong isinusulat ang akdang ito, ang Bibliya ay naisalin na, ang kabuuan man nito o ang ilang bahagi lamang, sa mahigit na 3,000 wika at diyalekto, anupat bilyun-bilyong kopya ang ginawa. Iniuulat na makukuha ito ng mga 90 porsiyento ng populasyon ng lupa sa kanilang sariling wika.

Inilalahad ng Bibliya ang maraming kapakinabangan mula sa pagbabasa ng Kasulatan, kabilang na rito ang kapakumbabaan (Deu 17:19, 20), kaligayahan (Apo 1:3), at kaunawaan sa katuparan ng hula sa Bibliya (Hab 2:2, 3). Binababalaan nito ang mga mambabasa nito na maging mapamili sa mga babasahin: Hindi lahat ng aklat ay nakapagpapatibay at nakarerepresko sa isip.—Ec 12:12.

Kailangan ang tulong ng espiritu ng Diyos upang magkaroon ng wastong unawa sa Salita ng Diyos. (1Co 2:9-16) Upang matamo ang unawa at ang iba pang mga kapakinabangan, dapat basahin ng isang tao ang Salita ng Diyos taglay ang isang bukás na isip, anupat isinasaisantabi ang lahat ng maling akala at pinanghahawakang opinyon; kung hindi niya iyon gagawin, magkakaroon ng tila talukbong ang kaniyang pang-unawa, gaya ng nangyari sa mga Judio na nagtakwil sa mabuting balita na ipinangaral ni Jesus. (2Co 3:14-16) Hindi sapat ang pahapyaw na pagbabasa. Dapat itong pakadibdibin ng mambabasa, anupat pinagbubuhusan ng pansin ang pag-aaral ng materyal, binubulay-bulay ito nang husto, at sinisikap na personal na makinabang mula rito.—Kaw 15:28; 1Ti 4:13-16; Mat 24:15; tingnan ang PANGMADLANG PAGBABASA.

PAGBABATA. Ang pandiwang Griego na *hy·po·me′no,* literal na nangangahulugang "manatili o mamalagi sa ilalim," ay isinasalin bilang 'maiwan' sa Lucas 2:43 at Gawa 17:14. Nagkaroon din ito ng diwa na "manindigan; magmatiyaga; manatiling matatag," at sa gayon ay isinasalin bilang 'magbata.' (Mat 24:13) Ang pangngalang *hy·po·mo·ne′* ay kadalasang tumutukoy sa may lakas-loob, matatag, o matiising "pagbabata" na hindi nawawalan ng pag-asa sa harap ng mga hadlang, pag-uusig, pagsubok, o tukso.

Kung Bakit Ito Kailangan. Kabilang sa mga bagay na maaaring mapaharap sa mga Kristiyano ang pagwawalang-bahala ng iba, pandurusta, paninira, masidhing galit, pagkapoot ng malalapit na miyembro ng pamilya, pagmamalupit, pagkabilanggo, at maging ang kamatayan. (Mat 5:10-12; 10:16-22; 24:9, 10, 39; Mar 13:9, 12, 13; Apo 13:10) Nangangailangan ito ng pagbabata. Kung wala ang mahalagang katangiang ito, talagang hindi maaaring makamit ng isang tao ang walang-hanggang buhay. (Ro 2:7; Heb 10:36; Apo 14:12) Ito ay dahil mas mahalaga ang katapusan ng landasin ng isa bilang Kristiyanong alagad kaysa sa basta pagkakaroon niya ng mahusay na pasimula. Gaya nga

ng ipinahayag ni Jesu-Kristo: "Siya na nakapagbata hanggang sa wakas ang siyang maliligtas." (Mat 24:13) "Sa pamamagitan ng inyong pagbabata ay tatamuhin ninyo ang inyong mga kaluluwa."—Luc 21:19.

Ang mga taong tumatanggap kaagad ng "salita ng Diyos," kung mababaw lamang ang pagtanggap na iyon, ay walang pagbabata. Di-magtatagal at bibigay sila sa ilalim ng kapighatian o pag-uusig, at maiwawala nila ang pagsang-ayon at pagpapala ng Diyos. Ngunit yaong mga naglilinang ng masidhing pagpapahalaga sa "salita ng Diyos" ay nagbabata nang may katatagan. Sila ay "nagbubunga nang may pagbabata," anupat tapat na nagpapatuloy sa paghahayag ng mensahe ng Diyos sa kabila ng paghihirap, pagdurusa, at panghihina ng loob.—Luc 8:11, 13, 15.

Kung Paano Ito Mapananatili. Ang pagbubulay-bulay sa mainam na halimbawang ipinakita ng mga lingkod ng Diyos—ang mga propeta bago ang panahong Kristiyano, si Job, ang mga apostol na sina Pablo at Juan, at marami pang iba—at ang pagbibigay-pansin sa kinalabasan ng kanilang tapat na landasin ay maaaring maging isang malaking pampasigla sa isa upang mapanatili niya ang pagbabata kapag siya'y nagdurusa. (2Co 6:3-10; 12:12; 2Te 1:4; 2Ti 3:10-12; San 5:10, 11; Apo 1:9) Ang walang-kapintasang pagbabata ni Jesu-Kristo ang dapat niyang pakatandaan.—Heb 12:2, 3; 1Pe 2:19-24.

Mahalaga rin na huwag kailanman hayaan ng isa na mawala sa kaniyang isipan ang pag-asang Kristiyano, ang walang-hanggang buhay na malaya sa kasalanan. Kahit ang kamatayan sa mga kamay ng mga mang-uusig ay hindi makapagpapawalang-bisa sa pag-asang ito. (Ro 5:4, 5; 1Te 1:3; Apo 2:10) Ang pagdurusa sa kasalukuyan ay magtitinging napakadaling pagtiisan kapag inihambing sa katuparan ng dakilang pag-asang iyon. (Ro 8:18-25) Kung isasaalang-alang ang pag-asang mabuhay nang walang hanggan, ang anumang pagdurusa, bagaman matindi sa panahong ito, ay "panandalian at magaan." (2Co 4:16-18) Kung aalalahanin ng isa na pansamantala lamang ang mga pagsubok at kung manghahawakan siyang mahigpit sa pag-asang Kristiyano, makatutulong ito upang hindi siya mawalan ng pag-asa at maging di-tapat sa Diyos na Jehova.

Ang pagbabata sa daang Kristiyano ay hindi nakadepende sa personal na lakas. Ang Kataas-taasan ang siyang umaalalay at nagpapalakas sa kaniyang mga lingkod, anupat ginagawa niya ito sa pamamagitan ng kaniyang espiritu at ng kaaliwan mula sa Kasulatan. Siya ay "naglalaan ng pagbabata" para roon sa mga lubusang nananalig sa kaniya, kaya naman wasto lamang na manalangin ang mga Kristiyano ukol sa kaniyang tulong, lakip ang paghingi ng karunungang kailangan upang maharap ang isang partikular na pagsubok. (Ro 15:4, 5; San 1:5) Hinding-hindi ipahihintulot ni Jehova na ang sinuman ay mapasailalim sa isang pagsubok na imposibleng matiis niya. Kung ang isang tao ay aasa sa Kaniya ukol sa tulong, anupat hindi nawawalan ng pananampalataya kundi lubusang nagtitiwala kay Jehova, ang Makapangyarihan-sa-lahat ay gagawa ng daang malalabasan upang siya'y makapagbata.—1Co 10:13; 2Co 4:9.

Kapag dumaranas ng pagdurusa ang mga Kristiyano, walang limitasyon ang lakas na maaari nilang makuha. Nanalangin ang apostol na si Pablo para sa mga taga-Colosas na sila ay 'mapalakas taglay ang buong kapangyarihan ayon sa maluwalhating kalakasan ng Diyos nang sa gayon ay makapagbata nang lubos at magkaroon ng mahabang pagtitiis taglay ang kagalakan.' (Col 1:11) Ang isang halimbawa ng pagkilos ng "maluwalhating kalakasan" na ito ay ang pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay at ang pagtataas sa kaniya sa kanan ng Ama.—Efe 1:19-21.

Nais ng Diyos na Jehova at ng kaniyang Anak na ang lahat ay magtagumpay. Malinaw itong makikita sa pampatibay-loob may kinalaman sa pagbabata na ibinigay ni Jesu-Kristo sa mga miyembro ng mga kongregasyong Kristiyano sa Efeso, Smirna, Pergamo, Tiatira, Sardis, Filadelfia, at Laodicea.—Apo 2:1-3, 8-10, 12, 13, 18, 19; 3:4, 5, 7, 10, 11, 14, 19-21.

Wastong Pangmalas sa mga Pagsubok. Sa pagkaalam na nakadepende sa pagbabata ng isang tao ang kaniyang walang-hanggang kinabukasan at na makapagtitiwala siya sa tulong mula sa kaitaasan, ang mga Kristiyano ay hindi dapat matakot sa mga pagsubok at mga kapighatian, anupat naghihinanakit dahil sa mga iyon o nagbibigay-daan sa pagrereklamo, pagkahabag sa sarili, o kapaitan. Nagpayo ang apostol na si Pablo: "Magbunyi tayo samantalang nasa mga kapighatian, yamang alam natin na ang kapighatian ay nagbubunga ng pagbabata." (Ro 5:3) Ang mga pagsubok na napagtagumpayan nang may pagtitiis at katatagan sa tulong ng Diyos ay magsisiwalat na taglay ng isang Kristiyano ang kinakailangang katangian na pagbabata—isang bagay na hindi aktuwal na nalalaman at hindi nababatid sa pamamagitan ng karanasan bago nagpasimula ang kapighatian.

Dapat hayaan ang pagbabata na 'ganapin ang gawa nito' sa pamamagitan ng pagpapahintulot na lubusang matapos ang pagsubok nang hindi sinisikap na gumamit ng di-makakasulatang pamamaraan upang matapos ito agad. Sa ganitong paraan, ang

pananampalataya ay masusubok at madadalisay, at mahahayag ang nagpapalakas na kapangyarihan nito. Maaaring malantad ang mga larangan na doo'y mahina ang isa, anupat inilalagay ang isang Kristiyano sa posisyon na makita ang mga depekto at gumawa ng kinakailangang mga pagbabago. Ang humuhubog na epekto ng mga pagsubok, kung nabata ang mga ito nang may katapatan, ay maaaring makatulong sa isang tao na maging mas matiisin, madamayin, mahabagin, mabait, at maibigin sa pakikitungo sa kaniyang kapuwa. Sa gayon, sa pamamagitan ng pagpapahintulot sa pagbabata na 'ganapin ang gawa nito,' ang isang tao ay 'hindi magkukulang ng anumang' bagay na hinahanap ng Diyos na Jehova sa kaniyang sinang-ayunang mga lingkod.—San 1:2-4.

PAGBABAWAL. Ang salitang ito ay ginamit sa ilang makabagong bersiyon (*JB, NE, NW*) bilang salin ng Hebreong *che'rem,* na isinalin din sa *Bagong Sanlibutang Salin* bilang "bagay na nakatalaga sa pagkapuksa." Ang salitang Hebreong ito ay tumutukoy sa isang bagay na itinalaga sa Diyos anupat hindi na mababawi at hindi na matutubos pa at sa gayo'y ibinukod para sa sagradong layunin, ngunit pinakamalimit itong gamitin may kaugnayan sa mga bagay na ibinukod ukol sa lubusang pagkapuksa. Maaari itong ikapit sa isang indibiduwal. (Exo 22:20; ganito ang mababasa sa *JB:* "Ang sinumang maghahain sa ibang mga diyos ay mapapasailalim sa pagbabawal ["itatalaga sa pagkapuksa," *NW*]"; Lev 27:29) O maaari itong kumapit sa kaniyang mga pag-aari (Ezr 10:8); sa isang hayop, sa isang bukid, o sa anumang bagay na itinalaga ukol sa sagradong layunin (Lev 27:21, 28); o sa isang buong lunsod at sa lahat ng bagay na naroroon.—Deu 13:15-17; Jos 6:17.

Ang sagradong mga pagbabawal ay itinatampok sa ilang hula. (Mik 4:13; Zac 14:11) Para sa kumpletong pagtalakay hinggil sa paksang ito, tingnan ang NAKATALAGANG BAGAY.

PAGBABAYAD-SALA. Ang salitang Ingles na *"atonement"* (pagbabayad-sala) ay hinalaw sa pananalitang *"at one"* (kaisa) at, ayon sa pagkakagamit nito sa Bibliya, nangangahulugan ito ng pagtatakip ng mga kasalanan. Ang mga terminong may kaugnayan sa pagbabayad-sala ay maraming beses na lumilitaw sa Hebreong Kasulatan, lalo na sa mga aklat ng Levitico at Mga Bilang. Ang salitang Hebreo para sa pagbabayad-sala ay *ka·phar',* at malamang na ang orihinal na kahulugan nito ay "takpan," bagaman iminumungkahi rin ng iba ang "punasan."

Ang Pangangailangan ng Tao Ukol sa Pagbabayad-Sala. Kailangan ng tao ang pantakip sa kasalanan, o pagbabayad-sala, dahil sa minanang kasalanan (1Ha 8:46; Aw 51:5; Ec 7:20; Ro 3:23), na kagagawan mismo ng tao at hindi ng Diyos. (Deu 32:4, 5) Nang maiwala ni Adan ang buhay na walang hanggan bilang sakdal na tao, nagpamana siya ng kasalanan at kamatayan sa kaniyang mga supling (Ro 5:12), kung kaya sumailalim sa hatol na kamatayan ang mga inapo ni Adan. Dahil dito, upang muling matamo ng sangkatauhan ang pagkakataong magtamasa ng buhay na walang hanggan, kailangan ang eksaktong pambayad-sala para sa naiwala ni Adan, kasuwato ng legal na simulaing inilakip ni Jehova nang maglaon sa Kautusang Mosaiko, samakatuwid nga, mata para sa mata.—Deu 19:21.

Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang "pagbabayad-sala" ay may pangunahing ideya na "pantakip" o "pamalit," at yaong ibinibigay bilang pamalit, o "pantakip," para sa isang bagay ay dapat na kaparehung-kapareho nito. Samakatuwid, anumang bagay na ihahalili sa isang bagay na nawala ay dapat na maging "kaisa" ng bagay na iyon, anupat lubusang tinatakpan ang bagay na nawala bilang eksaktong katumbas niyaon. Dapat ay walang labis at walang kulang. Walang di-sakdal na tao ang makapaglalaan ng gayong pantakip o pambayad-sala upang maisauli ang sakdal na buhay-tao sa sinuman o sa buong sangkatauhan. (Aw 49:7, 8) Upang sapat na maipagbayad-sala ang naiwala ni Adan, kailangang mailaan ang isang handog ukol sa kasalanan na eksaktong katumbas ng halaga ng isang sakdal na buhay-tao.

Nagtatag ang Diyos na Jehova ng isang kaayusan ng pagbabayad-sala para sa mga Israelita na lumalarawan sa isang lalong dakilang paglalaan ukol sa pagbabayad-sala. Si Jehova at hindi ang tao ang dapat kilalaning nagtakda at nagsiwalat ng pamamaraan ukol sa pagbabayad-sala na tatakip sa minanang kasalanan at maglalaan ng kaginhawahan mula sa ibinunga nitong hatol na kamatayan.

Mga Haing Pambayad-Sala. Gaya ng iniutos ng Diyos, ang mga Israelita ay naghain ng mga handog ukol sa kasalanan upang magbayad-sala. (Exo 29:36; Lev 4:20) May partikular na kahulugan ang taunang Araw ng Pagbabayad-Sala, kung kailan ang mataas na saserdote ng Israel ay naghahandog ng mga haing hayop at nagbabayad-sala para sa kaniyang sarili, para sa ibang mga Levita, at para sa di-makasaserdoteng mga tribo ng Israel. (Lev 16) Ang mga hayop na inihahain ay dapat na walang dungis, na nagpapahiwatig na kailangang sakdal ang kanilang inilalarawan. Gayundin, malaking halaga ang nasasangkot sa pagbabayad-sala sapagkat buhay mismo ng inihahandog ang ibinibigay, anupat ibinubuhos ang dugo nito upang magbayad-

sala. (Lev 17:11) Ang mga handog ukol sa kasalanan na inihandog ng mga Israelita at ang iba't ibang bahagi ng taunang Araw ng Pagbabayad-Sala ay tiyak na nagkintal sa kanilang isip ng kalubhaan ng kanilang pagiging makasalanan at ng malaking pangangailangan nila na lubusang maipagbayad-sala. Gayunman, ang mga haing hayop ay hindi lubusang makapagbabayad-sala para sa kasalanan ng tao dahil ang mga hayop ay nakabababa sa tao, na binigyan ng kapamahalaan sa mga hayop.—Gen 1:28; Aw 8:4-8; Heb 10:1-4; tingnan ang HANDOG, MGA; PAGBABAYAD-SALA, ARAW NG.

Katuparan kay Kristo Jesus. Malinaw na iniuugnay ng Kristiyanong Griegong Kasulatan kay Jesu-Kristo ang lubos na pagbabayad-sala para sa mga kasalanan ng tao. Sa kaniya natupad ang mga sagisag at mga anino ng Kautusang Mosaiko, yamang siya mismo ang Isa na inilalarawan ng iba't ibang haing hayop. Bilang isang taong sakdal at walang kasalanan, si Jesus ang handog ukol sa kasalanan para sa lahat ng inapo ni Adan na sa kalaunan ay tutubusin mula sa minanang kasalanan at kamatayan. (2Co 5:21) Si Kristo ay "naghandog ng isang hain ukol sa mga kasalanan nang walang hanggan" (Heb 10:12), at walang alinlangang siya "ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan." (Ju 1:29, 36; 1Co 5:7; Apo 5:12; 13:8; ihambing ang Isa 53:7.) Ang kapatawaran ay nakasalalay sa pagbubuhos ng dugo (Heb 9:22), at tinitiyak sa mga Kristiyanong lumalakad sa liwanag na 'nililinis tayo ng dugo ni Jesus na Anak ng Diyos mula sa lahat ng kasalanan.'—1Ju 1:7; Heb 9:13, 14; Apo 1:5.

Ang sakdal na buhay-tao ni Jesus na inihandog bilang hain ang siyang antitipikong handog ukol sa kasalanan. Ito ang mahalagang bagay na nagsasakatuparan ng pagbili sa sangkatauhan, anupat tumutubos sa kanila mula sa minanang kasalanan at kamatayan. (Tit 2:13, 14; Heb 2:9) Si Kristo mismo ang nagsabi: "Ang Anak ng tao ay dumating, hindi upang paglingkuran, kundi upang maglingkod at ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos [sa Gr., *ly'tron*] na kapalit ng marami." (Mar 10:45; tingnan ang PANTUBOS.) Ang kaniyang hain ay naging eksaktong pambayad-sala sa naiwala ng makasalanang si Adan, yamang si Jesus ay sakdal at sa gayo'y katumbas ni Adan bago nagkasala ang unang tao.—1Ti 2:5, 6; Efe 1:7.

Ginawang posible ang pakikipagkasundo. Ang kasalanan ng tao ay lumilikha ng paghihiwalay sa pagitan ng Diyos at ng tao, sapagkat hindi sinasang-ayunan ni Jehova ang kasalanan. Maaayos lamang ang hidwaan sa pagitan ng tao at ng kaniyang Maylalang kung matutugunan ang kahilingan para sa isang tunay na "pantakip," o pambayad-sala, para sa gayong kasalanan. (Isa 59:2; Hab 1:13; Efe 2:3) Ngunit ginawang posible ng Diyos na Jehova ang pakikipagkasundo sa pagitan niya at ng makasalanang sangkatauhan sa pamamagitan ng sakdal na taong si Jesu-Kristo. Kaya naman isinulat ng apostol na si Pablo: "Nagbubunyi rin tayo sa Diyos sa pamamagitan ng ating Panginoong Jesu-Kristo, na sa pamamagitan niya ay tinanggap natin ngayon ang pakikipagkasundo." (Ro 5:11; tingnan ang PAKIKIPAGKASUNDO.) Upang matamo ang lingap ni Jehova, kailangang tanggapin ang paglalaan ng Diyos ukol sa pakikipagkasundo sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. Sa pamamagitan lamang nito posibleng maabot ang isang kalagayang katulad ng kay Adan bago siya nagkasala. Nakita ang pag-ibig ng Diyos nang gawin niyang posible ang gayong pakikipagkasundo.—Ro 5:6-10.

Natugunan ang katarungan dahil sa pampalubag-loob. Gayunman, kailangan pa ring matugunan ang katarungan. Bagaman nilalang na sakdal ang tao, naiwala niya ang kalagayang ito dahil sa kasalanan, kung kaya si Adan at ang kaniyang mga supling ay sumailalim sa kahatulan ng Diyos. Upang matugunan ang katarungan at ang mga simulain ng katuwiran, kinailangang ilapat ng Diyos ang sentensiyang nasa kaniyang kautusan laban sa masuwaying si Adan. Subalit udyok ng pag-ibig, nagtakda ang Diyos ng isang kaayusan ng paghahalili na makatutugon sa katarungan, kung saan ang nagsisising mga supling ng makasalanang si Adan ay maaaring patawarin at makipagpayapaan sa Diyos nang hindi nilalabag ang katarungan. (Col 1:19-23) Kaya naman 'isinugo ni Jehova ang kaniyang Anak bilang pampalubag-loob na hain para sa ating mga kasalanan.' (1Ju 4:10; Heb 2:17) Ang pampalubag-loob ay yaong bagay na nagpapalubag-loob o nagpapangyaring mabigyan ng lingap ang isa. Inaalis ng pampalubag-loob na hain ni Jesus ang dahilan upang hatulan ng Diyos ang tao anupat ginagawang posible na mapagkalooban siya ng lingap at awa ng Diyos. Sa kaso ng espirituwal na Israel at ng lahat ng iba pang gustong makinabang sa pampalubag-loob na ito, inaalis nito ang paratang na kasalanan at ang ibinunga niyaon na hatol na kamatayan.—1Ju 2:1, 2; Ro 6:23.

Ang ideya ng paghahalili ay itinatampok ng ilang teksto sa Bibliya na may kaugnayan sa pagbabayad-sala. Halimbawa, sinabi ni Pablo na "si Kristo ay namatay para sa ating mga kasalanan ayon sa Kasulatan" (1Co 15:3), at na "sa pamamagitan ng pagbili ay pinalaya tayo ni Kristo mula sa sumpa ng Kautusan sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa na kapalit natin [na mga Judio], sapagkat nasusulat: 'Isinumpa ang bawat tao na nakabayubay sa

tulos.' " (Gal 3:13; Deu 21:23) Ganito naman ang komento ni Pedro: "Siya mismo ang nagdala ng ating mga kasalanan sa kaniyang sariling katawan sa tulos, upang tayo ay matapos na sa mga kasalanan at mabuhay sa katuwiran. At 'sa pamamagitan ng kaniyang mga latay ay napagaling kayo.' " (1Pe 2:24; Isa 53:5) Isinulat din ni Pedro: "Si Kristo man ay namatay nang minsanan may kinalaman sa mga kasalanan, isang taong matuwid ukol sa mga di-matuwid, upang maakay niya kayo sa Diyos."—1Pe 3:18.

Kailangan ang pananampalataya dahil sa maibiging paglalaang ito. Nagpakita ng pag-ibig ang Diyos at si Kristo sa pamamagitan ng paglalaan ng lubusang pagbabayad-sala para sa minanang mga kasalanan ng tao. (Ju 3:16; Ro 8:32; 1Ju 3:16) Gayunman, upang makinabang doon, ang isang tao ay dapat na magpakita ng tunay na pagsisisi at manampalataya. Halimbawa, hindi kinalulugdan ni Jehova ang mga hain ng Juda kapag mali ang kanilang saloobin. (Isa 1:10-17) Isinugo ng Diyos si Kristo "bilang isang handog para sa pagpapalubag-loob sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniyang dugo." (Ro 3:21-26) Yaong mga nananampalataya at tumatanggap sa paglalaan ng Diyos para sa pagbabayad-sala sa pamamagitan ni Jesu-Kristo ay maaaring maligtas; yaon namang mga nagtatakwil dito ay hindi maliligtas. (Gaw 4:12) At "kung sinasadya [ng sinuman na] mamihasa sa kasalanan pagkatapos na matanggap ang tumpak na kaalaman sa katotohanan, wala nang anumang haing natitira pa para sa kasalanan, kundi may nakatatakot na paghihintay sa paghuhukom."—Heb 10:26-31.

PAGBABAYAD-SALA, ARAW NG. Ang Araw ng Pagbabayad-Sala (sa Heb., *yohm hak·kippu·rim'*, "araw ng mga pagtatakip") ay isang araw ng pagpapalubag-loob o ng pagtatakip sa mga kasalanan, na ipinagdiriwang ng Israel sa ikasampung araw ng ikapitong buwan ng sagradong taon, o tuwing Tisri 10. (Ang Tisri ay pumapatak ng Setyembre-Oktubre.) Sa araw na ito, ang mataas na saserdote ng Israel ay naghahandog ng mga haing pantakip sa kasalanan para sa kaniya, sa iba pang mga Levita, at sa bayan. Panahon din ito upang linisin ang tabernakulo, o ang mga templo nang maglaon, mula sa nagpaparuming epekto ng kasalanan.

Ang Araw ng Pagbabayad-Sala ay isang panahon ng banal na kombensiyon at ng pag-aayuno, gaya ng ipinahihiwatig ng utos na sa araw na iyon ay dapat 'pighatiin ng bayan ang kanilang mga kaluluwa.' Ito lamang ang pag-aayuno na iniutos sa Kautusang Mosaiko. Isa rin itong sabbath, isang panahon ng pagtigil sa pang-araw-araw na mga gawain.—Lev 16:29-31; 23:26-32; Bil 29:7; Gaw 27:9.

Sa loob ng isang taon, tanging sa Araw ng Pagbabayad-Sala pinahihintulutang pumasok ang mataas na saserdote sa Kabanal-banalang silid ng tabernakulo o ng templo. (Heb 9:7; Lev 16:2, 12, 14, 15) Kapag sumapit na ang taon ng Jubileo, nagsisimula ito sa Araw ng Pagbabayad-Sala.—Lev 25:9.

Ang kapatid ni Moises na si Aaron ang mataas na saserdote ng Israel nang itatag ang pagdiriwang na ito sa ilang ng Peninsula ng Sinai noong ika-16 na siglo B.C.E. Ang mga itinagubilin sa kaniya noon ang nagsilbing parisan ng sumunod na mga pagdiriwang ng Araw ng Pagbabayad-Sala. Higit nating mauunawaan ang kahulugan nito para sa mga Israelita kung ilalarawan natin sa isip ang kahanga-hangang mga pangyayari sa araw na iyon. Tiyak na nakatulong sa kanila ang gayong pagdiriwang upang higit nilang madama na sila ay makasalanan at na kailangan nila ng katubusan at upang higit nilang mapahalagahan ang saganang awa ni Jehova sa paggawa ng kaayusang ito para matakpan ang kanilang mga kasalanan noong nagdaang taon.

Mga Kaganapan sa Araw ng Pagbabayad-Sala. Sa Araw ng Pagbabayad-Sala, si Aaron ay pumapasok sa dakong banal taglay ang isang guyang toro bilang handog ukol sa kasalanan at isang barakong tupa bilang handog na sinusunog. (Lev 16:3) Sa araw na iyon ay inaalis niya ang kaniyang karaniwang kagayakang pansaserdote, naliligo siya sa tubig, at nagbibihis siya ng banal na mga kasuutang lino. (Lev 16:4) Pagkatapos, pagpapalabunutan ng mataas sa saserdote ang dalawang kambing (mga batang kambing na lalaki), na kinuha sa kapulungan ng mga anak ni Israel at parehung-pareho sa pagiging malusog at walang kapintasan. (Lev 16:5, 7) Pagpapalabunutan niya ang mga iyon upang malaman kung alin sa dalawa ang ihahain kay Jehova bilang handog ukol sa kasalanan at kung alin ang pakakawalan sa ilang bilang ang 'kambing para kay Azazel' na magdadala ng kanilang mga kasalanan. (Lev 16:8, 9; ihambing ang 14:1-7; tingnan ang AZAZEL.) Pagkatapos ay ihahain niya ang guyang toro bilang handog ukol sa kasalanan para sa kaniyang sarili at sa kaniyang sambahayan, na doo'y kasama ang buong tribo ni Levi, na kinabibilangan naman ng kaniyang pamilya. (Lev 16:6, 11) Kasunod nito, kukuha siya ng mabangong insenso at kukunin niya ang lalagyan ng apoy na punô ng nagniningas na baga mula sa altar at papasok siya sa loob ng kurtina sa Kabanal-banalan. Ang insenso ay sinusunog sa kaloob-loobang silid na ito, na kinaroroonan ng kaban ng patotoo, anupat ang usok ng nasusunog na insenso ay kumakalat sa ibabaw ng ginintuang takip ng Kaban na may dalawang kerubin na

yari sa ginto. (Lev 16:12, 13; Exo 25:17-22) Kailangang isagawa ang bagay na ito upang si Aaron ay muling makapasok nang ligtas sa Kabanal-banalan.

Pagkalabas mula sa Kabanal-banalan, si Aaron ay kukuha ng dugo ng toro, papasok sa silid na ito dala ang dugo, at pitong ulit niyang iwiwisik iyon sa pamamagitan ng kaniyang daliri sa harap ng takip ng Kaban sa dakong S. Sa gayon ay natatapos ang pagbabayad-sala para sa mga saserdote, anupat nagiging malinis sila at maaari nang mamagitan kay Jehova at sa kaniyang bayan.—Lev 16:14.

Ang kambing na kinahulugan ng palabunot "para kay Jehova" ay inihahain bilang handog ukol sa kasalanan para sa bayan. (Lev 16:8-10) Pagkatapos ay dadalhin ng mataas na saserdote ang dugo ng kambing na para kay Jehova sa loob ng Kabanal-banalan, at doon ay gagamitin niya ito upang magbayad-sala para sa 12 di-makasaserdoteng tribo ng Israel. Gaya ng ginawa sa dugo ng toro, ang dugo ng kambing ay iwiwisik "sa takip at sa harap ng takip" ng Kaban.—Lev 16:15.

Sa gayunding paraan nagbabayad-sala si Aaron para sa dakong banal at sa tolda ng kapisanan. Pagkatapos, kukuha siya ng dugo ng toro at ng 'kambing para kay Jehova' upang magbayad-sala para sa altar ng handog na sinusunog, anupat nilalagyan niya ng dugo ang mga sungay ng altar. "Iwiwisik din niya ang dugo sa ibabaw niyaon sa pamamagitan ng kaniyang daliri nang pitong ulit at lilinisin iyon at pababanalin iyon mula sa mga karumihan ng mga anak ni Israel."—Lev 16:16-20.

Pagkatapos, ibabaling naman ng mataas na saserdote ang kaniyang pansin sa kambing na para kay Azazel. Ipapatong niya ang kaniyang mga kamay sa ulo nito, ipagtatapat niya sa ibabaw nito ang "lahat ng kamalian ng mga anak ni Israel at lahat ng kanilang pagsalansang sa lahat ng kanilang mga kasalanan," ilalagay niya ang mga iyon sa ulo nito, at pakakawalan niya ito "sa ilang sa pamamagitan ng kamay ng isang taong nakahanda." Sa gayon ay dadalhin ng kambing ang mga kamalian ng mga Israelita patungo sa ilang, kung saan ito maglalaho. (Lev 16:20-22) Pagkatapos nito, lalabhan ng taong nagpakawala sa kambing ang kaniyang mga kasuutan at paliliguan niya ang kaniyang laman sa tubig bago siya pumasok sa kampo.—Lev 16:26.

Si Aaron naman ngayon ay papasok sa tolda ng kapisanan, maghuhubad ng mga kasuutang lino, maliligo, at magbibihis ng kaniyang karaniwang kasuutan. Kasunod nito, ihaharap niya ang kaniyang handog na sinusunog at ang handog na sinusunog para sa bayan (ang mga barakong tupa na binanggit sa Lev 16:3, 5) at magbabayad-sala siya, at pausukin niya ang taba ng handog ukol sa kasalanan sa ibabaw ng altar. (Lev 16:23-25) Itinakda ng Diyos na Jehova na para lamang sa kaniya ang taba ng hain, at pinagbawalan niya ang mga Israelita na kainin iyon. (Lev 3:16, 17; 4:31) Ang natira sa mga bangkay ng toro at ng kambing na handog ukol sa kasalanan ay aalisin sa looban ng tabernakulo at dadalhin sa isang lugar sa labas ng kampo, kung saan susunugin ang mga iyon. Ang nagsunog ng mga iyon ay maglalaba ng kaniyang mga kasuutan at paliliguan niya ang kaniyang laman sa tubig, pagkatapos ay makapapasok na siya sa kampo. (Lev 16:27, 28) Ang iba pang mga hain sa araw na iyon ay binabanggit sa Bilang 29:7-11.

Nagwakas ang Lehitimong Pagdiriwang. Bagaman ipinagdiriwang pa rin ng mga tagapagtaguyod ng Judaismo ang Araw ng Pagbabayad-Sala, ang gayong pagdiriwang ay ibang-iba sa pagdiriwang na itinatag ng Diyos, sapagkat wala silang tabernakulo, altar, at kaban ng tipan, hindi sila naghahain ng mga toro at mga kambing, at wala silang mga Levitikong saserdote. Sa kabilang dako, batid ng mga Kristiyano na ang mga lingkod ni Jehova ay wala na sa ilalim ng gayong pananagutan. (Ro 6:14; Heb 7:18, 19; Efe 2:11-16) Bukod diyan, dahil sa pagkawasak ng templo sa Jerusalem noong 70 C.E., nagwakas na ang paglilingkod ng tunay na mga Levitikong saserdote, at imposible nang patunayan ngayon kung sinu-sino ang karapat-dapat na gumanap bilang mga saserdote. Ganito ang sabi ng *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XVII, p. 294) tungkol sa mga Levita: "Pagkatapos na mawasak ang templo noong panahon ng pangangalat, naglaho na sila sa kasaysayan, anupat napasama sa maraming bihag na nangalat sa buong imperyo ng Roma."

Antitipikong Katuparan. Noong ipinagdiriwang pa ito nang wasto, ang taunang Araw ng Pagbabayad-Sala, tulad ng iba pang bahagi ng Kautusang Mosaiko, ay nagsisilbing larawan ng isang bagay na mas dakila. Kung susuriin ang pagdiriwang na ito sa liwanag ng kinasihang pananalita ng apostol na si Pablo, makikita natin na si Jesu-Kristo at ang kaniyang ginawang pagtubos sa sangkatauhan ay isinagisag ng mataas na saserdote ng Israel at ng mga hayop na ginamit sa seremonya ng pagbabayad-sala. Sa liham ni Pablo sa mga Hebreo, ipinakita niya na si Jesu-Kristo ang dakilang antitipikong Mataas na Saserdote. (Heb 5:4-10) Sinabi rin ng apostol na ang pagpasok ng mataas na saserdote sa Kabanal-banalan isang araw sa bawat taon taglay ang dugo ng mga haing hayop ay lumarawan sa pagpasok ni Jesu-Kristo sa langit mismo taglay ang sarili niyang dugo upang magbayad-sala para sa mga nananampalataya sa kaniyang hain. Sabihin pa, palibhasa'y walang kasalanan, hindi kinailangan

ni Kristo na maghandog ng hain para sa anumang personal na kasalanan, di-tulad ng mataas na saserdote ng Israel.—Heb 9:11, 12, 24-28.

Inihahain noon ni Aaron ang toro para sa mga saserdote at sa iba pang miyembro ng tribo ni Levi, anupat iwiniwisik niya ang dugo nito sa Kabanal-banalan. (Lev 16:11, 14) Sa katulad na paraan, iniharap ni Kristo ang halaga ng kaniyang dugo sa Diyos sa langit, kung saan makikinabang dito yaong mga mamamahalang kasama niya bilang mga saserdote at mga hari. (Apo 14:1-4; 20:6) Inihahain din noon ang kambing na para kay Jehova at iwiniwisik ang dugo nito sa harap ng Kaban na nasa Kabanal-banalan, para naman sa kapakinabangan ng di-makasaserdoteng mga tribo ng Israel. (Lev 16:15) Sa gayunding paraan, hindi lamang ang makasaserdoteng espirituwal na Israel ang nakikinabang sa iisang hain ni Jesu-Kristo, kundi pati ang sangkatauhan. Dalawang kambing ang kinailangan noon, sapagkat hindi posibleng ihain ang isang kambing at pagkatapos ay gamitin iyon upang dalhin ang mga kasalanan ng Israel. Ang dalawang kambing ay tinutukoy bilang isang handog ukol sa kasalanan (Lev 16:5) at itinuturing na magkapantay hanggang sa mapagpalabunutan, na nagpapahiwatig na iisa ang isinasagisag ng mga iyon. Kaayon nito, hindi lamang inihain si Jesu-Kristo kundi dinala rin niya ang mga kasalanan ng sangkatauhan na alang-alang sa kanila ay namatay siya bilang hain.

Ipinakita ng apostol na si Pablo na, yamang ang dugo ng mga toro at ng mga kambing ay hindi maaaring mag-alis ng mga kasalanan, naghanda ang Diyos ng isang katawan para kay Jesus (na ipinakita ni Jesus na handa niyang ihain noong iharap niya ang kaniyang sarili upang magpabautismo), at kaayon ng kalooban ng Diyos, ang mga tagasunod ni Kristo ay 'pinabanal sa pamamagitan ng paghahandog ng katawan ni Jesu-Kristo nang minsanan.' (Heb 10:1-10) Kung paanong ang natira sa mga katawan ng toro at ng kambing na inihandog sa Araw ng Pagbabayad-Sala ay sinusunog sa labas ng kampo ng Israel, binanggit ng apostol na nagdusa si Kristo (nang ibayubay siya) sa labas ng pintuang-daan ng Jerusalem.—Heb 13:11, 12.

Samakatuwid, maliwanag na bagaman ang Araw ng Pagbabayad-Sala ng mga Judio ay hindi lubusan at permanenteng nakapag-alis ng kasalanan kahit para sa Israel, ang iba't ibang bahagi ng taunang pagdiriwang na ito ay nagsilbing mga sagisag. Lumarawan ang mga iyon sa kamangha-manghang pagbabayad-sala para sa mga kasalanan, na isinagawa ni Jesu-Kristo, ang Mataas na Saserdote na ipinahahayag ng mga Kristiyano.—Heb 3:1; tingnan ang PAGBABAYAD-SALA; PANTUBOS.

PAGBABAYUBAY. Sa literal na diwa, ang pagpapako sa isang biktima, patay man o buháy, sa tulos o poste. Ang pagpatay kay Jesu-Kristo ang pinakakilalang halimbawa nito. (Luc 24:20; Ju 19:14-16; Gaw 2:23, 36) Iba't ibang paraan ng pagbabayubay ang isinasagawa ng mga bansa noong sinaunang panahon.

Ang mga Asiryano, na kilala sa kanilang malupit na pakikipagdigma, ay nagbayubay ng hubad na katawan ng mga bihag na nakatuhog sa matutulis na tulos na itinusok sa tiyan patungo sa dibdib. May ilang relyebe na nasumpungan sa mga bantayog, na ang isa ay naglalarawan ng pagsalakay at pananakop ng mga Asiryano sa Lakis, anupat ipinakikita roon ang pamamaraang ito ng pagbabayubay.—2Ha 19:8; LARAWAN, Tomo 1, p. 958.

Ang mga Persiano ay gumamit din ng pagbabayubay bilang isang paraan ng pagpaparusa. Sinasabi ng ilan na karaniwan nang pinupugutan muna nila ng ulo o binabalatan muna ang mga ibinabayubay. Ipinagbawal ni Dariong Dakila ang paghadlang sa muling pagtatayo ng templo sa Jerusalem, at ang sinumang lalabag sa utos na iyon ay ibabayubay sa isang kahoy na binunot sa sariling bahay nito. (Ezr 6:11) Noong panahon ng paghahari ng anak ni Dario, si Ahasuero (Jerjes I), dalawa sa mga bantay-pinto ng palasyo ang ibinitin, o ibinayubay, sa tulos, ang kaparusahan na karaniwang inilalapat ng mga Persiano sa mga traidor. (Es 2:21-23) Si Haman at ang kaniyang sampung anak ay ibinitin din sa tulos. (Es 5:14; 6:4; 7:9, 10; 9:10, 13, 14, 25) Si Herodotus (III, 125, 159; IV, 43) ay bumabanggit din ng iba pang mga halimbawa ng pagbabayubay na ginawa ng mga Persiano.

Ayon sa isang kautusang Judio, ang mga nakagawa ng kagimbal-gimbal na mga krimen na gaya ng pamumusong o idolatriya ay papatayin muna sa pamamagitan ng pagbato, o ng iba pang pamamaraan, at pagkatapos ay ilalantad ang kanilang mga bangkay na nasa mga tulos, o mga punungkahoy, bilang babalang halimbawa para sa iba. (Deu 21:22, 23; Jos 8:29; 10:26; 2Sa 21:6, 9) Maaaring pinapatay rin muna ng mga Ehipsiyo ang mga kriminal bago nila ibitin ang mga iyon sa tulos, gaya ng ipinahihiwatig ng makahulang mga salita ni Jose sa punong magtitinapay ni Paraon: "Iaangat ni Paraon ang iyong ulo mula sa iyo *at* tiyak na ibibitin ka sa isang tulos."—Gen 40:19, 22; 41:13.

Sinasabi na ang kaugaliang pagbabayubay ay nakuha ng mga Griego at ng mga Romano sa mga taga-Fenicia, at inalis ito sa imperyo noon lamang mga araw ni Constantino. Bihirang-bihirang ibayubay noon ang isang mamamayang Romano, sapagkat ito ay isang kaparusahan na kadalasang inilalapat sa mga alipin at sa mabababang uri ng mga

kriminal. Ang pagbabayubay ay itinuring kapuwa ng mga Judio at mga Romano bilang sagisag ng kadustaan at kahihiyan, anupat para lamang sa mga isinumpa.—Deu 21:23; Gal 3:13; Fil 2:8.

Noong unang siglo, kung may karapatan man ang mga Judio na magbayubay ng isang tao sa relihiyosong mga kadahilanan (isang bagay na pinag-aalinlanganan), maliwanag na hindi nila magagawa iyon para sa mga paglabag na sibil; tanging isang opisyal na Romano na gaya ni Poncio Pilato ang may gayong awtoridad. (Ju 18:31; 19:10) Gayunpaman, ang mga Judio, at lalo na ang kanilang mga punong saserdote at mga tagapamahala, ang pangunahin nang responsable sa pagbabayubay kay Kristo.—Mar 15:1-15; Gaw 2:36; 4:10; 5:30; 1Co 2:8.

Kung minsan, itinatali ng mga Romano sa tulos ang kanilang biktima, anupat maaari pa itong mabuhay nang ilang araw bago bumigay ang kaniyang pisikal na lakas dahil sa paghihirap na dulot ng kirot, uhaw, gutom, at pagkahantad sa araw. Gaya sa kaso ni Jesus, karaniwan nang ipinapako ng mga Romano sa tulos ang mga kamay (at malamang na pati ang mga paa) ng akusado. (Ju 20:25, 27; Luc 24:39; Aw 22:16, tlb sa *Rbi8;* Col 2:14) Yamang noon pa ma'y itinuturing na ng mga anatomista na ang pulso ay bahagi ng kamay, ipinapalagay ng ilang tao sa medisina na ang mga pako ay ibinabaon noon sa pagitan ng maliliit na buto ng pulso upang huwag mapunit ang laman na maaaring mangyari kung ang mga ito ay ibinaon sa mga palad. (Tingnan ang *The Journal of the American Medical Association,* Marso 21, 1986, p. 1460.) Kasuwato ito ng mismong paggamit ng Bibliya sa salitang "kamay" na kasama pati ang pulso sa mga tekstong gaya ng Genesis 24:47, kung saan sinasabi na ang mga pulseras ay isinuot sa "mga kamay," at Hukom 15:14, kung saan tinutukoy ang mga pangaw na nasa "mga kamay" ni Samson.

Hindi sinasabi ng ulat kung ang mga manggagawa ng kasamaan na nakabayubay sa tabi ni Jesus ay ipinako o itinali lamang sa mga tulos. Kung itinali lamang sila, maaaring ito ang dahilan kung bakit, noong si Jesus ay masumpungang patay na, sila ay buháy pa at kinailangan pang baliin ang kanilang mga binti. (Ju 19:32, 33) Pagkatapos baliin ang kanilang mga binti, di-nagtagal ay namatay sila dahil sa pangangapos ng hininga, yamang, gaya ng ipinapalagay ng ilan, hindi na nila maiaangat ang kanilang katawan upang maibsan ang igting ng kanilang mga kalamnan sa dibdib. Gayunman, hindi masasabi na ito talaga ang dahilan kung bakit mas huling namatay ang mga manggagawa ng kasamaan kaysa kay Jesus, sapagkat hindi naman nila naranasan ang mental at pisikal na pahirap na idinulot kay Jesus. Bago nito ay dumanas siya ng magdamag na paghihirap sa mga kamay ng kaniyang mga kaaway, bukod pa sa panghahagupit ng mga kawal na Romano, anupat marahil ay hanggang sa puntong hindi na niya mapasan ang kaniyang sariling pahirapang tulos, gaya ng kaugalian noon.—Mar 14:32–15:21; Luc 22:39–23:26.

Ano ang isinisiwalat ng orihinal na Griego may kinalaman sa hugis ng kasangkapan kung saan pinatay si Jesus?

Karamihan ng mga salin ng Bibliya ay nagsasabi na si Kristo ay "ipinako sa krus" sa halip na "ibinayubay." Ito'y dahil sa karaniwang paniniwala na ang pahirapang kasangkapan kung saan siya ibinitin ay isang "krus" na binubuo ng dalawang piraso ng kahoy sa halip na iisang istaka, o tulos. Ayon din sa tradisyon, at hindi batay sa Kasulatan, ang pinapasan lamang ng isang taong nahatulan ay ang pahalang na bahagi ng krus, na tinatawag na *patibulum,* o *antenna,* sa halip na ang dalawang bahagi niyaon. Sa ganitong paraan ay sinisikap ng ilan na iwasang mag-atang sa isang tao ng napakabigat na pasan na hindi niya kayang kaladkarin o pasanin hanggang sa Golgota.

Subalit, ano ang sinasabi ng mismong mga manunulat ng Bibliya may kinalaman sa mga bagay na ito? Ginamit nila ang pangngalang Griego na *stau·ros′* nang 27 ulit at ang mga pandiwang *stau·ro′o* nang 46 na ulit, ang *syn·stau·ro′o* (ang unlaping *syn* ay nangangahulugang "kasama") nang 5 ulit, at ang *a·na·stau·ro′o* (ang *a·na′* ay nangangahulugang "muli") nang minsan lamang. Ginamit din nila nang 5 ulit ang salitang Griego na *xy′lon,* na nangangahulugang "kahoy," upang tumukoy sa pahirapang kasangkapan kung saan ipinako si Jesus.

Kapuwa sa klasikal na Griego at Koine, ang *stau·ros′* ay walang diwa ng isang "krus" na binubuo ng dalawang kahoy. Ito ay nangangahulugan lamang ng isang patindig na tulos, istaka, pilote, o poste, na maaaring gamitin sa paggawa ng bakod, tanggulan, o kulungan. Ganito ang sabi ng *New Bible Dictionary* ng 1985 ni Douglas sa ilalim ng paksang "Cross," pahina 253: "Ang salitang Gr. para sa 'krus' (*stauros;* pandiwa, *stauroo* . . .) ay pangunahin nang nangangahulugan ng isang patindig na tulos o biga, at pangalawahin na ng isang tulos na ginagamit bilang isang kasangkapan sa pagpaparusa o paglalapat ng kamatayan."

Bukod diyan, ginamit din nina Lucas, Pedro, at Pablo ang *xy′lon* bilang singkahulugan ng *stau·ros′,* anupat ito'y karagdagang katibayan na si Jesus ay ibinayubay sa isang patindig na tulos na walang

nakapahalang na biga, sapagkat iyon ang kahulugan ng *xy′lon* sa pantanging diwang ito. (Gaw 5:30; 10:39; 13:29; Gal 3:13; 1Pe 2:24) Ang *xy′lon* ay lumilitaw rin sa Griegong *Septuagint* sa Ezra 6:11, na bumabanggit ng iisang biga o kahoy na doo'y ibabayubay ang isang manlalabag-batas.

Kung gayon, may-kawastuang itinatawid ng *Bagong Sanlibutang Salin* sa mambabasa ang saligang ideyang ito ng tekstong Griego sa pamamagitan ng pagsasalin sa *stau·ros′* bilang "pahirapang tulos," at sa pandiwang *stau·ro′o* bilang "ibayubay," samakatuwid nga, ipako sa tulos, o poste. Sa ganitong paraan ay hindi maipagkakamali ang *stau·ros′* sa tradisyonal at eklesyastikal na mga krus. (Tingnan ang PAHIRAPANG TULOS.) Makatuwiran ang sinabi ng Kasulatan na isang tao lamang tulad ni Simon ng Cirene ang pumasan sa pahirapang tulos, sapagkat kung ang diyametro niyaon ay 15 sentimetro (6 na pulgada) at ang haba niyaon ay 3.5 m (11 piye), malamang na iyon ay tumitimbang nang mahigit lamang sa 45 kg (100 lb).—Mar 15:21.

Pansinin ang sinabi ni W. E. Vine hinggil sa paksang ito: "Ang STAUROS (σταυρός) ay tumutukoy, pangunahin na, sa isang patindig na istaka o tulos. Ipinapako rito ang mga salarin upang patayin. Sa orihinal na paggamit, kapuwa ang pangngalan at ang pandiwang *stauroo,* ipako sa tulos o istaka, ay naiiba sa eklesyastikal na anyo ng krus na binubuo ng dalawang biga." Pagkatapos ay binanggit ng iskolar sa Griego na si Vine na sa mga Caldeo nagmula ang krus na binubuo ng dalawang piraso ng kahoy at na tinanggap ito ng Sangkakristiyanuhan mula sa mga pagano noong ikatlong siglo C.E. bilang sagisag ng pagbabayubay kay Kristo. —*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 1, p. 256.

Kapansin-pansin ang komentong ito sa aklat na *The Cross in Ritual, Architecture, and Art:* "Nakapagtataka, subalit walang alinlangang totoo, na matagal nang panahon bago pa ang kapanganakan ni Kristo, at mula pa noon sa mga lupaing hindi naman narating ng mga turo ng Simbahan, ang Krus ay ginagamit na bilang isang sagradong sagisag. . . . Si Bacchus ng Gresya, si Tamuz ng Tiro, si Bel ng Caldea, at si Odin ng Scandinavia, ay pawang isinasagisag ng isang kagamitang anyong-krus para sa kani-kanilang mga deboto."—Ni G. S. Tyack, London, 1900, p. 1.

Dagdag naman ng aklat na *The Non-Christian Cross,* ni J. D. Parsons (London, 1896): "Wala ni isang pangungusap sa alinman sa maraming akdang bumubuo sa Bagong Tipan, na, sa orihinal na Griego, ay nagbibigay kahit ng di-tuwirang katibayan na wari bang ang *stauros* na ginamit sa kaso ni Jesus ay iba pa sa pangkaraniwang *stauros;* wala ring katibayan na wari bang binubuo iyon, hindi ng iisang piraso ng kahoy, kundi ng dalawang piraso na magkapako sa anyong isang krus. . . . Nakapanlilinlang ang ginawa ng ating mga guro sa pagsasalin ng salitang *stauros* bilang 'krus' kapag isinasalin nila sa ating katutubong wika ang mga Griegong dokumento ng Simbahan, at na suportahan ang pagkilos na iyan sa pamamagitan ng paglalagay ng 'krus' sa ating mga leksikon bilang kahulugan ng *stauros* nang hindi maingat na ipinaliliwanag na ang pinakamahalaga ay na hindi iyan ang pangunahing kahulugan ng salita noong mga araw ng mga Apostol, na hindi iyan ang pangunahing katuturan nito kundi noong dakong huli na lamang, at nagkagayon lamang, kung nagkagayon nga, dahil, bagaman walang katibayang susuporta rito, sa di-malamang kadahilanan ay ipinalagay na ang partikular na *stauros* kung saan pinatay si Jesus ay may gayong partikular na hugis."—P. 23, 24; tingnan din ang *The Companion Bible,* 1974, Apendise Blg. 162.

Makasagisag na Paggamit. Bukod sa lubusang pagpapatotoo ng Kasulatan may kinalaman sa pisikal na pagbabayubay sa Panginoong Jesu-Kristo (1Co 1:13, 23; 2:2; 2Co 13:4; Apo 11:8), tinutukoy rin nito ang pagbabayubay sa diwang makasagisag at metaporiko, gaya sa Galacia 2:20. Pinatay ng mga Kristiyano ang kanilang lumang personalidad sa pamamagitan ng pananampalataya sa ibinayubay na si Kristo. (Ro 6:6; Col 3:5, 9, 10) "Bukod diyan, ibinayubay niyaong mga kay Kristo Jesus ang laman kasama ng mga pita at mga pagnanasa nito," ang sabi ni Pablo, anupat idinagdag niya na sa pamamagitan ni Kristo "ang sanlibutan ay naibayubay sa akin at ako naman sa sanlibutan."—Gal 5:24; 6:14.

Ang mga apostata, sa diwa, ay 'nagbabayubay muli sa Anak ng Diyos sa ganang kanila at naglalantad sa kaniya sa hayag na kahihiyan,' anupat ginagawa iyon sa pamamagitan ng tulad-Hudas na paghihimagsik laban sa kaayusan ng Diyos para sa kaligtasan.—Heb 6:4-6.

PAGBATI. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

PAGBATO. Sa ilalim ng Kautusan, ang isang manggagawa ng kamalian na marapat sa kaparusahang kamatayan ay kadalasang pinupukol ng mga bato hanggang sa mamatay. (Lev 20:2) Ginagawa ito upang 'alisin ang kasamaan sa gitna nila.' Maririnig ng buong Israel ang tungkol sa kaparusahang ito, at maikikintal sa kanilang mga puso ang pagkatakot sa paggawa ng gayong kasamaan. (Deu 13:5, 10, 11; 22:22-24) Ipinakita ng pagbato nila sa manggagawa ng kasamaan na masigasig sila sa tunay na pagsamba, anupat masidhi nilang ninanais na walang kadustaang sumapit sa pangalan ng Diyos at

hinahangad nilang mapanatiling malinis ang kongregasyon.

Bago batuhin ang isang manggagawa ng kamalian, di-kukulangin sa dalawang saksi ang kailangang magbigay ng magkasuwatong patotoo laban sa kaniya, at pagkatapos nito, sila ang unang maghahagis ng mga bato. (Lev 24:14; Deu 17:6, 7) Dahil sa posibilidad na siya ang magiging tagapuksa, maingat na mag-iisip ang isang tao bago siya magbigay ng patotoo at walang alinlangang naging hadlang ito sa pagtestigo nang may kabulaanan, na kung matutuklasan ay mangangahulugan ng sariling buhay ng sinungaling na saksi.—Deu 19:18-20.

Walang alinlangan na kadalasang sa labas ng lunsod isinasagawa ang pagbato. (Bil 15:35, 36; 1Ha 21:13; ihambing ang pagkakaiba sa Deu 22:21.) Pagkatapos nito, bilang babala, ang bangkay ay maaaring ibayubay sa isang tulos, ngunit hindi ito dapat lubugan doon ng araw. Ililibing ito sa araw ring iyon.—Deu 21:21-23.

Tinukoy ni Jesus ang Jerusalem bilang "ang pumapatay ng mga propeta at bumabato sa mga isinugo sa kaniya." (Mat 23:37; ihambing ang Heb 11:37.) Si Kristo mismo ay pinagtangkaang batuhin. (Ju 8:59; 10:31-39; 11:8) Sa ganitong paraan pinatay si Esteban. (Gaw 7:58-60) Sa Listra, "binato [ng mga panatikong Judio] si Pablo at kinaladkad siya sa labas ng lunsod, sa pag-aakalang patay na siya." —Gaw 14:19; ihambing ang 2Co 11:25.

Para sa mga paglabag na nilalapatan ng parusang pagbato, tingnan ang KRIMEN AT KAPARUSAHAN.

PAGBIBIGAY-KATUWIRAN. Tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

PAGBIBIGTI. Tingnan ang PAGBIBITIN.

PAGBIBITIN. Sa ilalim ng kautusang ibinigay ni Jehova sa Israel, maaaring ibitin sa tulos ang ilang kriminal matapos silang patayin, bilang "isinumpa ng Diyos," anupat itinatanghal sa madla bilang isang babalang halimbawa. Ang isang taong patay na ibinitin sa gayong paraan ay ibababa bago gumabi at ililibing; kung iiwan siya sa tulos nang buong magdamag, durungisan nito ang lupa na ibinigay ng Diyos sa mga Israelita. (Deu 21:22, 23) Sinunod ng Israel ang alituntuning ito kahit hindi Israelita ang pinatay.—Jos 8:29; 10:26, 27.

Ang dalawang anak at limang apo ni Saul na ibinigay ni David sa mga Gibeonita upang patayin ay hindi inilibing bago gumabi. Iniwan ang mga ito sa labas mula sa pasimula ng pag-aani ng sebada (Marso-Abril) hanggang noong umulan, maliwanag na hanggang sa matapos ang kapanahunan ng pag-aani. Nang pagkakataong iyon, waring pinahintulutan ang mga Gibeonita na gumamit ng naiibang pamamaraan dahil nakagawa ng pambansang pagkakasala si Haring Saul nang ipapatay niya ang ilang Gibeonita, sa gayon ay nilabag niya ang pakikipagtipan ni Josue sa mga ito ilang siglo bago nito. (Jos 9:15) Dahil dito, pinangyari ng Diyos na dumanas ang lupain ng tatlong-taóng taggutom upang ipakita ang kaniyang galit. Kaya naman, iniwang nakalantad ang mga bangkay ng mga ibinitin hanggang sa ipahiwatig ni Jehova na naglubag na ang kaniyang poot sa pamamagitan ng pagpapaulan upang wakasan ang yugto ng tagtuyot. Nang magkagayon, ipinalibing ni David ang mga buto ng mga lalaking iyon, anupat pagkatapos nito ay "hinayaan ng Diyos na siya ay mapamanhikan alang-alang sa lupain."—2Sa 21:1-14.

Iniuulat ng salaysay ng aklat ng Esther ang pagbibitin sa ilang tao. Sa bawat pagkakataon, iisang salitang Hebreo (*ta·lah'*, nangangahulugang "ibitin") ang ginagamit. Espesipikong sinasabi na ang sampung anak ni Haman ay pinatay ng mga Judio, pagkatapos ay ibinitin ang mga ito nang sumunod na araw. (Es 9:7-10, 13, 14) Maliwanag na ang ibang ibinitin ay pinakitunguhan sa gayunding paraan, anupat ang kanilang mga bangkay ay itinaas at inihantad sa publiko sapagkat ang kanilang mga krimen ay mga pagkakasala laban sa hari. (Es 2:21-23; 7:9, 10) Gayunding salitang Hebreo ang ginamit upang tumukoy sa pagbibitin sa punong magtitinapay ni Paraon.—Gen 40:22; 41:13.

Karaniwan nang mas malupit ang mga bansang nakapalibot sa Israel kaysa sa mga Israelita sa kanilang mga paraan ng pagpaparusa at pagdusta sa mga pinatay. Nang mabihag ng mga hukbo ng Babilonya ang Jerusalem, may-kalupitan nilang pinarusahan ang mga taong mahal, anupat ibinitin ang ilan sa mga prinsipe "sa pamamagitan lamang ng kanilang kamay."—Pan 5:12.

Si Jesu-Kristo ay ibinitin nang buháy, anupat ipinako sa isang tulos, sa utos ng pamahalaang Romano sa Palestina. (Ju 20:25, 27) Ipinaliliwanag ng apostol na si Pablo na napakahalaga sa mga Judio ng paraan ng pagkamatay ni Jesus, sapagkat "sa pamamagitan ng pagbili ay pinalaya tayo ni Kristo mula sa sumpa ng Kautusan sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa na kapalit natin, sapagkat nasusulat: 'Isinumpa ang bawat tao na nakabayubay sa tulos.'" —Gal 3:13; tingnan ang PAGBABAYUBAY.

Sa dalawang kaso ng pagpapatiwakal na napaulat sa Bibliya, pagbibigti, o pagbibitin ng kanilang sarili, ang pamamaraang ginamit ng mga nagpakamatay. Si Ahitopel, ang traidor na tagapayo ni David ay nagbigti ("ibinitin niya ang kaniyang sarili," *LXX*). (2Sa 17:23) Naging makahula ang pagkilos ni Ahitopel hinggil sa isa sa mga apostol ni Jesus na naging traidor, si Hudas Iscariote. (Aw 41:9; Ju 13:18)

Nagbigti rin si Hudas. (Mat 27:5) Lumilitaw na ang lubid, o marahil ang isang sanga ng punungkahoy kung saan nagbigti si Hudas, ay naputol, "at nang bumagsak siya nang patiwarik ay maingay na sumambulat ang kaniyang pinakaloob at ang lahat ng kaniyang bituka ay lumuwa."—Gaw 1:18.

PAGBUBULAY-BULAY. Ang malalim at nakapokus na pag-iisíp ng isang tao na seryosong nagninilay-nilay hinggil sa kaniyang nakalipas na mga karanasan, nagmumuni-muni tungkol sa mga nangyayari sa kasalukuyan, o nagdidili-dili hinggil sa mga bagay na posibleng mangyari sa hinaharap.

Upang makapagbulay-bulay nang maayos, kailangang hindi nagagambala ang isang tao, anupat mag-isa siyang nag-iisip. Halimbawa, si Isaac ay mag-isang lumabas at naglakad-lakad nang magdapit-hapon upang magbulay-bulay, posibleng tungkol sa nalalapit niyang pag-aasawa kay Rebeka. (Gen 24:63) Sa katahimikan naman ng mga pagbabantay sa gabi, nagbubulay-bulay ang salmista tungkol sa kadakilaan ng kaniyang Dakilang Maylalang. (Aw 63:6) Ang mga pagbubulay-bulay ng puso ay dapat na nakatuon sa kapaki-pakinabang na mga bagay, sa karilagan at mga gawa ni Jehova, sa mga bagay na kalugud-lugod sa kaniya (Aw 19:14; 49:3; 77:12; 143:5; Fil 4:8), at hindi sa mga pakana ng mga balakyot.—Kaw 24:1, 2.

Makatutulong ang kapaki-pakinabang na pagbubulay-bulay upang maiwasan ng isa ang pagbibigay ng walang-kabuluhang mga sagot. Seryoso niyang pag-iisipan ang mahahalagang bagay na ito, at bilang resulta, ang mga isasagot niya ay magmumula sa puso at hindi mga bagay na pagsisisihan niya sa dakong huli.—Kaw 15:28.

Nang atasan si Josue na maging tagapangasiwa ng bansang Israel, tinagubilinan siyang gumawa ng isang kopya ng kautusan ni Jehova, at sinabihan siya (gaya ng pagkakasalin sa maraming bersiyon ng Bibliya) na "magbulay-bulay" sa mga ito araw at gabi. (Jos 1:8; *AS, KJ, JB, RS*) Ang salitang Hebreo na ginamit dito para sa "magbulay-bulay" ay *ha·ghah′.* Ito ay may pangunahing kahulugan na "bumigkas ng di-maliwanag na mga tunog" at isinasalin bilang 'humalinghing,' 'umungol,' 'kumurukutok,' at 'bumulung-bulong.' (Isa 16:7; 31:4; 38:14; 59:3) Ang *ha·ghah′* ay mayroon ding mga kahulugan na "pabulong na magsalita" at "magbulay-bulay." (Aw 35:28; Kaw 15:28) Angkop na isinasalin ng *Bagong Sanlibutang Salin* ang terminong Hebreo na *ha·ghah′,* na masusumpungan sa Josue 1:8, bilang "babasahin mo ito nang pabulong." (Tingnan din ang Aw 1:2.) Makatutulong ang pagbabasa nang pabulong upang tumimo nang mas malalim sa isipan ang materyal na binubulay-bulay ng isang tao. Sinasabi ng *Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon* (isinalin ni S. Tregelles, 1901, p. 215) tungkol sa *ha·ghah′:* "Sa wastong pananalita, kinakausap ang sarili, anupat bumubulung-bulong at sa mahinang tinig, gaya ng kadalasang ginagawa ng mga nagninilay-nilay."—Ihambing ang Aw 35:28; 37:30; 71:24; Isa 8:19; 33:18.

Si Timoteo ay sinabihan ng apostol na si Pablo na dapat siyang magmuni-muni o magbulay-bulay tungkol sa kaniyang paggawi, ministeryo, at pagtuturo. Bilang isang tagapangasiwa, kinailangang pakaingatan ni Timoteo na ang itinuturo niya ay tamang doktrina at na uliran ang kaniyang paraan ng pamumuhay.—1Ti 4:15.

Maling Pagbubulay-bulay. Pagkatapos arestuhin ng kapitan ng templo ang mga apostol na sina Pedro at Juan at pagkatapos silang pagbantaan ng mga tagapamahalang Judio at utusan ng mga iyon na huwag nang magturo pa salig sa pangalan ni Jesus, bumalik ang mga apostol sa iba pang mga alagad. Nanalangin ang mga ito sa Diyos, anupat tinukoy nila ang makahulang mga salita ni David, na sinasabi: " 'Bakit nagulo ang mga bansa at ang mga bayan ay nagbulay-bulay ng walang-katuturang mga bagay?' . . . Kaya nga, kapuwa sina Herodes at Poncio Pilato kasama ang mga tao ng mga bansa at kasama ang mga tao ng Israel ay totoo ngang nagkatipon sa lunsod na ito laban sa iyong banal na lingkod na si Jesus, na iyong pinahiran, upang gawin ang mga bagay na patiunang itinalaga ng iyong kamay at layunin upang maganap."—Gaw 4:1-3, 18, 21, 23-28.

Ipinakikita ng konteksto na ang "walang-katuturang mga bagay" na binabanggit dito ay hindi mga bagay na karaniwang hinahangad ng mga tao sa buhay, kundi mga bagay na salat sa anumang kabutihan, mga bagay na lubusang walang saysay. Sa katunayan, ang mga ito ay nagsasangkot ng pag-iisíp, pagsasalita, at pagsisikap upang labanan si Jehova at ang kaniyang mga lingkod.—Gaw 4:25.

Sinabi ni Haring David tungkol sa mga napopoot sa kaniya at naghahangad na patayin siya: "Mga panlilinlang ang lagi nilang ibinubulung-bulong [isang anyo ng *ha·ghah′*] buong araw." (Aw 38:12) Ang mga pagbubulay-bulay na ito ay hindi lamang basta sumagi sa kanilang isipan. Ang mga ito'y malalim na nakaugat sa kanilang puso, anupat nakahilig sila na gawin ang balakyot na bagay na iyon. Sinasabi ng manunulat ng Mga Kawikaan tungkol sa gayong mga tao: "Pananamsam ang laging binubulay-bulay ng kanilang *puso,* at kaguluhan ang laging sinasalita ng kanilang mga labi."—Kaw 24:2.

Sinabi ni Jesus sa mga napopoot sa kaniya: "Bakit ninyo ipinangangatuwiran ang mga bagay na ito sa inyong mga *puso?"* (Mar 2:8) Tungkol sa lahat ng nais 'sumawata sa katotohanan sa likong paraan,' si-

nabi ng apostol na si Pablo: "Sila ay naging walang-isip sa kanilang mga pangangatuwiran at ang kanilang walang-talinong puso ay nagdilim." Ang mga nagbubulay-bulay sa gayong paraan ay hahantong sa kamatayan.—Ro 1:18, 21.

PAGBUBURDA. Ang sinaunang sining ng paggamit ng karayom upang magtahi ng iba't ibang kulay o uri ng sinulid o iba pang materyales sa mga tela o katad para makagawa sa mga iyon ng nakaumbok na palamuti. Ang pagtatahi ng mga disenyo at pigura sa tela sa pamamagitan ng karayom ay unang binanggit sa Bibliya may kaugnayan sa tabernakulo ng Israel. Pinuspos ni Jehova ng karunungan ng puso ang mga manggagawa sa tabernakulo na sina Bezalel at Oholiab upang gawin, bukod sa iba pang mga bagay, ang lahat ng gawain ng burdador, na iba pa sa gawain ng manghahabi.—Exo 35:30-35; 38:21-23.

Alinsunod sa tagubilin ng Diyos, may-kahusayang binurdahan ng mga pigurang kerubin ang mga telang pantolda ng tabernakulo, anupat ang mga pigurang iyon ay makikita sa loob ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan. (Exo 26:1; 36:8) Binurdahan din ng mga pigurang kerubin ang kurtina na siyang naghihiwalay sa mga silid na ito ng tabernakulo.—Exo 26:31-33; 36:35.

Upang gawin naman ang epod na isinusuot ng mataas na saserdote, nagpitpit sila noon ng mga laminang ginto hanggang sa maging maninipis na piraso ang mga ito, at mula rito ay pumutol sila ng mga hibla "upang itahing kasama ng sinulid na asul at lanang tinina sa mamula-mulang purpura at sinulid na iskarlatang kokus at mainam na lino, na gawa ng isang burdador." (Exo 39:2, 3; 28:6) Sa katulad na paraan, ang "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote ay ginawa rin ayon sa "gawa ng isang burdador."—Exo 28:15; 39:8.

Sa awit ng tagumpay nina Barak at Debora, inilalarawan ang ina ni Sisera bilang umaasa na babalik ito mula sa pakikipagbaka sa Israel anupat may dalang mga samsam na kinabibilangan ng mga burdadong kasuutan. (Huk 5:1, 28, 30) Dahil sa Kaniyang pag-ibig, sa makasagisag na paraan ay dinamtan ni Jehova ng mamahaling "burdadong kasuutan" ang Jerusalem. Ngunit maliwanag na ang idolatrosong mga tumatahan sa kaniya ay gumamit ng literal na mga burdadong kasuutan bilang pambalot sa mga imahen ng mga lalaki anupat inilalarawang nagpapatutot siya mismo sa mga ito. (Eze 16:1, 2, 10, 13, 17, 18) Inihula rin ni Jehova sa pamamagitan ni Ezekiel na, sa pagbagsak ng mayamang Tiro sa mga kamay ng mga Babilonyo, ang mga naalis sa trono na "mga pinuno sa dagat" ay 'maghuhubad ng kanilang mga burdadong kasuutan.'—Eze 26:2, 7, 15, 16.

PAGBUBUWIS. Isang pagtatakda ng halaga (maaaring sa anyong salapi, mga pag-aari, o pagtatrabaho) na ipinapataw ng isang awtoridad sa mga tao o mga ari-arian. Matagal nang ginagamit ang iba't ibang uri ng pagbubuwis upang tustusan ang mga serbisyo ng pamahalaan, ng mga pampublikong opisyal, at pati ng mga saserdote. Noong sinauna, kabilang sa mga buwis na ipinapataw ang ikapu, tributo, singil, pangulong buwis o buwis na pantao, at buwis sa mga kalakal na ibinebenta, iniluluwas, inaangkat, at mga panindang idinaraan ng mga mangangalakal sa isang bayan.

Mga Buwis Para sa Panustos ng Santuwaryo ni Jehova. Ang paglilingkod sa santuwaryo ay tinustusan sa pamamagitan ng pagbubuwis. Ang katungkulang ikapu ang pangunahing pinagmulan ng panustos para sa mga Aaronikong saserdote at mga Levita, at noong isang pagkakataon, tumanggap sila ng isang bahagi ng samsam sa digmaan alinsunod sa isang buwis na itinakda ni Jehova. (Bil 18:26-29; 31:26-47; tingnan ang IKAPU.) Tinagubilinan din ni Jehova si Moises na pagkatapos niyang kunin ang isang sensus, bawat taong nakarehistro ay magbibigay ng kalahating siklo ($1.10) bilang "abuloy kay Jehova," anupat iyon ay para sa tolda ng kapisanan. (Exo 30:12-16) Waring naging kaugalian ng mga Judio na magbigay ng isang takdang halaga bawat taon, bagaman hindi taun-taon ang pagkuha ng sensus. Halimbawa, siningil ni Jehoas ang "sagradong buwis na itinagubilin ni Moises." (2Cr 24:6, 9) Noon namang panahon ni Nehemias, inubliga ng mga Judio ang kanilang sarili na magbayad ng isang katlo ng isang siklo (mga 75 sentimo [U.S.]) sa taun-taon para sa paglilingkod sa templo.—Ne 10:32.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, nagbabayad ang mga Judio ng dalawang drakma sa templo. Nang tanungin si Pedro kung tinutupad ni Jesus ang ganitong pagbubuwis, tumugon siya ng "Oo." Sa kalaunan, nang tinatalakay ang bagay na ito, itinawag-pansin ni Jesus na hindi naniningil ng buwis ang mga hari mula sa kanilang mga anak, yamang ang mga anak nila ay bahagi ng maharlikang sambahayan na siyang ipinangongolekta ng buwis. Gayunman, bagaman siya ang bugtong na Anak ng Isa na sinasamba sa templo, tiniyak ni Jesus na mabayaran ang buwis na iyon upang hindi magbigay ng dahilang ikatitisod ng iba.—Mat 17:24-27.

Mga Buwis na Ipinataw ng mga Tagapamahala. Nang hari na ang namamahala sa Israel, may mga buwis, kabilang na ang ikasampung bahagi ng kawan at ng ani, na ipinataw upang matustusan ang hari, ang kaniyang sambahayan, at ang iba't ibang mga opisyal at mga lingkod ng pamahalaan. (1Sa 8:11-17; 1Ha 4:6-19) Sa pagtatapos ng paghahari ni Solomon, naging napakabigat para sa

bayan ang pangangalap ukol sa puwersahang pagtatrabaho at ang pagtustos sa pamahalaan anupat hiniling nila sa anak at kahalili ni Solomon, si Rehoboam, na pagaanin 'ang mahirap na paglilingkod at ang mabigat na pamatok.' Dahil tumanggi si Rehoboam na gawin iyon, sampung tribo ang naghimagsik.—1Ha 12:3-19; tingnan ang PUWERSAHANG PAGTATRABAHO; SAPILITANG PAGLILINGKOD.

Nang mapasailalim sa pamumuno ng mga banyaga, kinailangan ng mga Israelita na magpasakop sa iba pang uri ng pagbubuwis. Halimbawa, nang gawing basalyo ni Paraon Necoh si Jehoiakim at magpataw siya ng mabigat na multa o tributo sa Juda, nilikom ni Jehoiakim ang kinakailangang pondo sa pamamagitan ng paniningil sa kaniyang mga sakop ng isang espesipikong halaga "ayon sa pang-indibiduwal na takdang buwis ng bawat isa."—2Ha 23:31-35.

Noong yugtong Persiano, ang mga Judio (maliban sa mga saserdote at iba pang naglilingkod sa santuwaryo, na pinalibre ni Artajerjes Longimanus) ay kinailangang magbayad ng buwis (sa Aramaiko, *mid·dah'* o *min·dah'*), tributo (*beloh'*), at singil (*halakh'*). (Ezr 4:13, 20; 7:24) Ipinapalagay na ang *mid·dah'* ay tumutukoy sa pang-indibiduwal na buwis sa mga tao; ang *beloh',* isang buwis sa mga kalakal na ginagawa, ibinebenta o kinokonsumo; at ang *halakh',* isang singil sa mga naglalakbay kapag dumaraan sila sa mga istasyon sa daan o sa mga tawiran ng ilog. Ang *mid·dah'* (sa Ne 5:4, isinalin sa *AS, KJ, NW* bilang "tributo") ay malamang na napakataas, sapagkat marami sa mga Judio ang nangailangan pang manghiram ng salapi upang mabayaran ito. Bukod sa kailangan nilang paglaanan ang mga buwis na ipinapataw ng mga Persiano, karaniwan nang kailangan ding magbayad ng mga Judio ng para sa panustos ng gobernador.—Ne 5:14, 15.

Noong unang siglo C.E., lubhang kinaiinisan ng mga Judio ang pagbabayad ng mga buwis, hindi lamang dahil sa katiwaliang laganap sa mga maniningil ng buwis kundi dahil napipilitan din silang kilalanin na sakop sila ng Roma kapag nagbabayad sila nito. (Tingnan ang MANINININGIL NG BUWIS.) Gayunman, ipinakita kapuwa ni Jesu-Kristo at ng apostol na si Pablo na wastong magbayad ng mga buwis kay "Cesar," o sa "nakatataas na mga awtoridad." (Mat 22:17-21; Ro 13:1, 7; tingnan ang CESAR [Ang Diyos at si Cesar].) Kabilang sa iba't ibang uri ng buwis na binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang *te'los* (isang di-tuwirang buwis, impuwesto, o tributo; Mat 17:25; Ro 13:7). May pagtukoy rin sa *ken'sos* (isang pangulong buwis o buwis na pantao; Mat 17:25; 22:17, 19; Mar 12:14) at *pho'ros* (isang mas malawak na termino na ipinapalagay na tumutukoy sa isang buwis na ipinapataw sa mga bahay, mga lupa, at mga tao; Luc 20:22; 23:2).

PAGDADALAMHATI. Sa mga taga-Silangan, ang pagdadalamhati ay kadalasan nang may kasamang labis na pagpapamalas ng pamimighati, at ipinakikita ito sa mga ulat ng Bibliya tungkol sa mga yugto ng pagdadalamhati. Ang isang buong aklat ng Bibliya, ang Mga Panaghoy, ay isang kapahayagan ng pagdadalamhati dahil sa nangyari sa Jerusalem.

Mga Sanhi ng Pagdadalamhati. Noon, nagdadalamhati ang mga tao upang magpahayag ng pagsisisi (Ne 9:1, 2; Jon 3:5-9), o dahil sa dumarating na kapahamakan (Es 4:3; Jer 6:26; Am 5:16, 17) o isang kapaha-pahamak na kalagayang kasalukuyang umiiral (Joe 1:5-14). Walang alinlangan na ang pinakakaraniwang sanhi ng pagdadalamhati ay ang kamatayan. Ang pagkamatay ng isang kapamilya ay nagiging pasimula ng isang yugto ng pagdadalamhati (Gen 23:2; 27:41; 37:33-35), samantalang ang pagkamatay ng isang magulang o ng kaisa-isang anak ay inihaharap bilang mga kapanahunan ng pinakamatitinding pighati. (Aw 35:14; Am 8:10; Zac 12:10) Dahil sa pagkamatay ng isang lider ng bansa, nagkakaroon ng mga yugto ng pagdadalamhati na tumatagal nang mula 7 hanggang 30 araw. (Bil 20:29; Deu 34:8; 1Sa 31:8, 12, 13) Ang mga Ehipsiyo ay nanangis nang 70 araw dahil sa pagkamatay ng ama ni Jose na si Jacob, at nagkaroon ng karagdagang 7-araw na yugto ng mga ritwal ng pagdadalamhati sa Canaan.—Gen 50:3-11.

Mga Paraan ng Pagpapahayag ng Kalumbayan. Ang pagdadalamhati ay ipinapahayag sa pamamagitan ng salita at ng pagtangis, at sa pamamagitan din ng pagpapasamâ sa pisikal na anyo at sa pamamagitan ng pag-aayuno o kaya naman ay pag-iwas sa normal na mga gawain. Maaaring kasama sa pagtangis ang paghagulhol o malakas at mapait na paghiyaw (2Sa 1:11, 12; Es 4:1), ang dibdib ay dinadagukan (Isa 32:11, 12; Na 2:7; Luc 8:52), kadalasa'y hinahapak ang mga kasuutan (Huk 11:35; 2Ha 22:11, 19), nilalagyan ng alabok o abo ang ulo at isinusuot ang telang-sako (2Sa 13:19; 2Ha 6:30; Job 2:11, 12), hinuhubad ang mga sandalyas at tinatakpan ang ulo o mukha (2Sa 15:30; 19:4), binubunot o ginugupit ang buhok at inaahit ang balbas (Job 1:20; Ezr 9:3; Jer 41:5). Ang ilang tao naman, na sumusunod sa mga kaugaliang pagano, ay naghihiwa sa kanilang katawan (Jer 16:6; 47:5). Bilang karagdagan sa pag-aayuno, ang taong nagdadalamhati ay maaaring hindi magpahid ng langis sa kaniyang sarili o hindi maglaba ng kaniyang mga kasuutan (2Sa 14:2; 19:24; Dan 10:2, 3), anupat kung minsa'y nauupo sa lupa o sa abo.—2Sa 13:31; Job 2:8; Isa 3:26.

Kung minsan, may kinakathang malulungkot na elehiya bilang mga awit ng pagdadalamhati. (2Sa

1:17-27; 3:33, 34; 2Cr 35:25) Ang isang partikular na uri ng awit ay ang *shig·ga·yohn′,* isang terminong Hebreo na lumilitaw sa superskripsiyon ng Awit 7; isang kaugnay na termino ang makikita sa Habakuk 3:1. Ito'y isang komposisyong tulad sa isang panambitan at lumilitaw na nagpapahiwatig ng isang napakamadamdaming awit na may mabilis na pagbabago ng ritmo. Sa dalawang pagtukoy rito (Aw 7; Hab 3:2-19), mapapansin ang mga elemento ng panganib, matitinding silakbo ng pamamanhik o emosyon, na sinusundan ng pagsasaya kay Jehova.

Paminsan-minsan, inuupahan ang propesyonal na mga tagapagdalamhati sa mga libing, at ang mga manunugtog ay tumutugtog ng malulungkot na himig (Jer 9:17, 18; Mat 9:23). Ang mga ito ay ginagaya ng maliliit na batang naglalaro sa mga pamilihan noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa. (Mat 11:16, 17) Ang pipa o plawta ang paboritong panugtog sa pananaghoy.—Jer 48:36; Mat 9:23; tingnan ang *Jewish War* ni Josephus, III, 437 (ix, 5).

Pagkatapos ng libing, nakaugalian na ng mga babae na dumalaw sa libingan upang tumangis at magdalamhati. (Ju 11:31) Waring nagkakaroon ng salu-salo para sa libing sa panahon ng pagdadalamhati at, sa ilang pagkakataon, waring ito ay nagiging isang espesyal na piging.—Os 9:4; Jer 16:5, 7.

Mga Pagbabawal May Kaugnayan sa Pagdadalamhati. Kung minsan, ang bayan ng Diyos sa kabuuan, o bilang mga indibiduwal, ay tinatagubilinan na huwag ipagdalamhati ang pagkamatay ng ilan, gaya ng nahatulang mga manggagawa ng kamalian. (Lev 10:1, 2, 6) Inutusan ang propetang si Ezekiel na huwag magpamalas ng alinman sa mga tanda ng pagdadalamhati para sa kaniyang namatay na asawa, at sa gayo'y magsisilbi siyang isang palatandaan para sa mga Israelitang kasama niya sa Babilonya, yamang kapag inilapat ang kahatulan ng Diyos sa Jerusalem dahil sa kawalang-katapatan nito, sila ay lubhang matitigilan anupat hindi nila ito maipagdadalamhati. (Eze 24:15-24) Tumanggap din si Jeremias ng mga tagubiling kahawig nito.—Jer 16:5-13.

May mga kaugalian sa pagdadalamhati na ipinagbabawal sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kabilang na ang paghihiwa sa laman o ang 'pagpapakalbo ng mga noo' (Lev 19:28; Deu 14:1) at ang diwastong paggamit ng mga ikapu may kaugnayan sa mga patay. (Deu 26:12-14) Maaari namang lantarang ipagdalamhati ng mga saserdote ang ilang partikular na miyembro ng kanilang sariling pamilya, ngunit ang mataas na saserdote ay pinagbabawalang gawin iyon.—Lev 21:1-6, 10-12.

Panahon ng Pagdadalamhati. Sinasabi ng Eclesiastes 3:1, 4 na may "panahon ng pagtangis at panahon ng pagtawa; panahon ng paghagulhol at panahon ng pagluksu-lukso." Yamang ang lahat ng tao ay namamatay, ang puso ng marurunong ay sinasabing "nasa bahay ng pagdadalamhati" sa halip na sa bahay ng pigingan. (Ec 7:2, 4; ihambing ang Kaw 14:13.) Kaya naman, sinasamantala ng taong marunong ang pagkakataong magpahayag ng pakikiramay at magbigay ng kaaliwan, sa halip na palampasin ang gayong pagkakataon kapalit ng paghahanap ng kaluguran. Tinutulungan siya nitong maingatan sa kaniyang isipan ang kaniyang pagiging mortal at mapanatili ang isang tamang saloobin ng puso sa kaniyang Maylalang.

Binabanggit sa Kasulatan ang lehitimong mga motibo para sa pagdadalamhati. Bukod pa sa pagkamatay ng mga minamahal (Gen 42:38; 44:31), ang karima-rimarim na mga gawain ng huwad na relihiyon na lumalapastangan sa Diyos ay isang sanhi ng pagbubuntunghininga at pagdaing (Eze 9:4; ihambing ang 1Co 5:2), at wasto ring magpahayag ng pamimighati dahil sa sariling mga kamalian ng isa. (Aw 38:4, 6-10) Hinihimok ni Jehova yaong mga lumayo sa kaniya: "Manumbalik kayo sa akin nang inyong buong puso, at may pag-aayuno at may pagtangis at may paghagulhol. At hapakin ninyo ang inyong mga puso, at hindi ang inyong mga kasuutan." (Joe 2:12, 13; ihambing ang San 4:8, 9.) Gayundin naman, sa ibang mga talata, hindi ang panlabas na mga kapahayagan ng pamimighati o pagdadalamhati ang idiniriin, kundi ang panloob na mga damdamin at kirot ng puso, na palatandaan ng tunay na kalungkutan.—Aw 31:9, 10; Kaw 14:10; 15:13; Mar 14:72; Ju 16:6.

Maging ang kaniyang sarili ay tinutukoy ni Jehova bilang "nasaktan sa kaniyang puso." (Gen 6:6; ihambing ang Isa 63:9.) Maaari ring 'mapighati' ang banal na espiritu ng Diyos. (Efe 4:30) Yamang ang espiritung ito ay gumagana sa mga lingkod ng Diyos upang makapagluwal sila ng mga bunga ng katuwiran (Gal 5:22-24), yaong mga hindi nagpapahalaga sa paglalaang ito ng Diyos, yaong mga lumalaban sa pagkilos nito, at sumasalungat sa pagakay nito ay, sa diwa, 'pumipighati' rito.—Ihambing ang Isa 63:10; 1Te 5:19.

Isang Timbang na Pangmalas sa Pagdadalamhati. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, malimit pa ring magdalamhati ang mga tao kasama ang labis na panlabas na kapahayagan at ingay at kaguluhan. (Mar 5:38, 39) Bagaman si Jesus ay "dumaing sa loob niya" at tumangis sa ilang pagkakataon (Ju 11:33-35, 38; Luc 19:41; Mar 14:33, 34; Heb 5:7), walang rekord na ginamit niya ang ibang mas mapagparangyang mga kapahayagang nailarawan na. (Ihambing ang Luc 23:27, 28.) Nagpahayag din ng pamimighati at pagdadalamhati

ang kaniyang mga alagad. (Mat 9:15; Ju 16:20-22; Gaw 8:2; 9:39; 20:37, 38; Fil 2:27) Ipinahayag ni Pablo ang “malaking pamimighati at namamalaging kirot sa [kaniyang] puso” dahil sa kaniyang di-sumasampalatayang mga kamag-anak ayon sa laman. (Ro 9:2, 3) Nangamba siya na baka kailangan niyang ipagdalamhati yaong mga nasa kongregasyon sa Corinto na nagkasala at hindi pa nagsisisi (2Co 12:21), at binanggit niya nang “may pagtangis” yaong mga lumihis upang lumakad “bilang mga kaaway ng pahirapang tulos ng Kristo.” (Fil 3:17-19) Dahil sa kaniyang matindi at taos-pusong pagkabahala para sa kongregasyong Kristiyano (2Co 2:1-4), kuwalipikado siyang magturo sa iba hinggil sa pangangailangan ukol sa empatiya at simpatiya, anupat ‘nakikitangis sa mga taong tumatangis.’—Ro 12:15.

Gayunman, yamang nakapagpapahina ang pagdadalamhati at pamimighati (Aw 6:6, 7; Luc 22:45; Gaw 21:13; 2Co 2:6, 7), ang kalumbayang Kristiyano ay ipinakikita na laging kontrolado, timbang, at nadaraig pa nga ng pag-asa at nakapagpapalakas na kagalakan. (Mat 5:4; 1Co 7:29, 30; 2Co 6:10; ihambing ang Ne 8:9-12.) Kahit noong kaniyang kapanahunan, nagpakita si Haring David ng isang timbang, matino, at may-simulaing pangmalas tungkol sa pagdadalamhati, anupat habang may-sakit ang anak na naipaglihi dahil sa kaniyang mapangalunyang kaugnayan kay Bat-sheba, si David ay nag-ayuno at humiga sa lupa, anupat hinahanap ang tunay na Diyos alang-alang sa bata. Ngunit nang malaman niyang namatay na ang bata, si David ay tumindig, naghugas, nagpahid ng langis sa sarili, nagbihis, nanalangin kay Jehova, at pagkatapos ay humingi ng pagkain at nagsimulang kumain. Noong ipinaliliwanag ang kaniyang mga ikinilos sa kaniyang mga tagapaglingkod na nabigla, sinabi niya: “Ngayong patay na siya, bakit pa ako mag-aayuno? Maibabalik ko ba siyang muli? Paroroon ako sa kaniya, ngunit, kung tungkol sa kaniya, hindi siya babalik sa akin.” (2Sa 12:16, 19-23) Gayunman, nang maglaon ay nangailangan siya ng tulong mula sa prangkang si Joab upang mapagtagumpayan niya ang kaniyang matinding pamimighati sa pagkamatay ng anak niyang si Absalom.—2Sa 18:33; 19:1-8.

Bagaman “ang buong sangnilalang ay patuloy na dumaraing,” katiting lamang ang mga pagdurusa ng Kristiyano kung ihahambing sa maluwalhating pag-asang nasa unahan (Ro 8:18-22; 1Pe 1:3-7), at tinutulungan siya ng pangako ng pagkabuhay-muli upang huwag siyang “malumbay na gaya rin ng iba na walang pag-asa.”—1Te 4:13, 14.

Walang pakinabang ang pagdadalamhati at pag-aayuno kung wala itong kalakip na pagsunod sa salita ni Jehova. (Zac 7:2-7) Gayunman, “ang kalungkutan sa makadiyos na paraan ay nagbubunga ng pagsisisi tungo sa kaligtasan.” Nagkakaroon ng gayong kalungkutan kapag nakita ng isang tao na ang paggawa ng masama ay isang kasalanan laban sa Diyos. Ito ang nag-uudyok sa kaniya na humingi ng kapatawaran sa Diyos at talikuran ang kaniyang maling landasin. “Ngunit ang kalungkutan ng sanlibutan ay nagbubunga ng kamatayan.” Bagaman ang isang tao ay maaaring nalulungkot dahil nalantad ang kaniyang pagkakasala at ito’y nangahulugan ng kawalan para sa kaniya, wala siyang hangaring matamo ang kapatawaran ng Diyos. (2Co 7:10, 11) Halimbawa, ang mga luhang may-kaimbutang itinangis ni Esau sa pag-asang mabawi ang naiwala niyang pagkapanganay ay walang naging epekto kay Isaac o sa Diyos.—Heb 12:16, 17.

Makasagisag at Makahulang Paggamit. Sa makasagisag na paraan, maging ang lupain ay inilalarawan bilang nagdadalamhati dahil sa mga pagkawasak na dulot ng mga hukbong sumasalakay o ng salot. (Jer 4:27, 28; Joe 1:10-12; ihambing ang pagkakaiba sa Aw 96:11-13.) Palibhasa’y tiwangwang, ang lupain ay tutubuan ng mga panirangdamo at magkakaroon ng anyong pinabayaan at di-naaalagaan, tulad ng isang tao na hindi nag-aasikaso ng kaniyang mukha, buhok, o pananamit habang siya’y nagdadalamhati. Sa katulad na paraan, mistulang nagdadalamhati ang lupain na ang mga pananim ay sinalanta ng isang salot.

Dahil sa “tanda ng Anak ng tao” at sa pagkakasiwalat kay Kristo, “dadagukan ng lahat ng mga tribo sa lupa ang kanilang sarili sa pananaghoy,” o “sa pamimighati.” (Mat 24:30; Apo 1:7) Ang mga salot—kamatayan, pagdadalamhati, at taggutom—ay inihulang darating sa makasagisag na “Babilonyang Dakila” “sa isang araw,” anupat dahil dito ay tatangis at magdadalamhati yaong mga nakinabang sa kaniya. (Apo 18:2, 7-11, 17-19) Sa kabaligtaran, pangyayarihin ng Bagong Jerusalem ang mga kalagayan sa lupa kung saan ang luha, kamatayan, pagdadalamhati, paghiyaw, at kirot ay lilipas magpakailanman.—Apo 21:2-4.

PAGDADALANG-TAO. Ang paglilihi at pagbubuntis ng ina sa di-pa-naisisilang na supling sa loob ng kaniyang katawan.

Sa kaniyang utos kina Adan at Eva, “Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa,” ipinahiwatig ni Jehova na ang pagdadalang-tao ay magiging bahagi ng normal na papel na gagampanan ng babae. (Gen 1:28) Nang pumasok ang di-kasakdalan sa pamilya ng tao, ipinaliwanag ng Diyos na lulubha ang kirot ng pagdadalang-tao. (Gen 3:16; tingnan ang KIROT NG PAGDARAMDAM, MGA.) Ang salitang Hebreo na *ha·rah′* ay nangangahulugang “maglihi, magdalang-tao.” (1Cr 4:17; 7:23)

Ang katumbas na diwa sa Griego ay kadalasang ipinahahayag sa pamamagitan ng idyoma na "taglayin sa tiyan," na nangangahulugang "magkaanak," o magdalang-tao.—Mat 1:18, 23.

Sa mga Judio, ang mga anak, at lalo na ang mga anak na lalaki, ay minalas bilang isang pagpapala (Aw 127:3; 128:3; Gen 29:32-35; 30:5, 6), at ang pagkabaog naman bilang kahihiyan at kadustaan. (Luc 1:24, 25; Gen 25:21; 30:1) Dahil dito, hinangad ng mga babaing may asawa na sila'y magdalang-tao. (1Sa 1:2, 11, 20) Sa sandaling ipaglihi ang bata, ang lumalaking binhi o sanggol ay itinuturing nang isang kaluluwa. Anumang pagkilos na nagbunga ng pagkamatay ng lumalaking sanggol sa bahay-bata ay hinahatulan ayon sa alituntuning "kaluluwa para sa kaluluwa." (Exo 21:22, 23) Isang nakapanghihilakbot na gawa naman ng kaaway ang pagwakwak o pagbiyak sa tiyan ng isang babaing nagdadalang-tao.—Os 13:16; Am 1:13; 2Ha 8:12; 15:16.

May kalakip na kirot ang pagdadalang-tao kapag papatapos na ito (Aw 48:6; 1Te 5:3), ngunit naglalaho ang pansamantalang pamimighating iyon kapag naisilang na ang bata, at sa gayon, ang pagdadalang-tao ay karaniwang nagtatapos nang maligaya at kasiya-siya.—Ju 16:21, 22.

"Sa Aba ng mga Babaing Nagdadalang-tao." Noong sinasagot niya ang tanong ng mga apostol tungkol sa katapusan ng sistema ng mga bagay, binanggit ni Jesus ang tungkol sa pagtakas mula sa Judea at sinabi niya: "Sa aba ng mga babaing nagdadalang-tao at niyaong mga nagpapasuso ng sanggol sa mga araw na iyon!" (Mat 24:19; Mar 13:17; Luc 21:23) Ipinakita ng mga pangyayari bago at noong panahon ng pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E. na ang mga salitang iyon ay nagkaroon ng katuparan at nagkatotoo. Bagaman kadalasan ay posible para sa isang babae ang katamtamang aktibidad at pagkilos sa panahon ng kaniyang pagdadalang-tao (Luc 1:39, 56; 2:5), mahihirapan siya sa matagal at mabilis na paglalakad sa bulubunduking lalawigan, lalo na kung malapit na siyang manganak. Matinding kapighatian ang sinapit ng mga babaing nagdadalang-tao at niyaong mga nagpapasuso ng mga sanggol nang kubkubin ng mga hukbong Romano ang Jerusalem. Naging laganap ang taggutom. Sa panahon ng pagdadalang-tao, mahalagang makakain nang wasto ang isang babae. Halimbawa, kung wala siyang sapat na kalsyum, maaaring malagas ang kaniyang mga ngipin, sapagkat nangangailangan ng kalsyum ang katawan upang mabuo ang mga buto ng lumalaking sanggol. Karagdagan pa, ang pagiging likas na mapag-alaga ng babae bilang isang ina ay magpapatindi sa kaniyang paghihirap habang nakikita niyang namamatay sa gutom ang mga sanggol, yamang alam niya na malapit na siyang magluwal ng isang bata sa gayong mga kalagayan. Ganito ang isinulat ni Josephus tungkol sa ilang lalaking nagugutom sa kinubkob na Jerusalem: "Hindi nila kinaawaan ang mga ubanin o ang mga sanggol: ang mga bata ay aktuwal na binuhat kasama ang anumang bagay na kinakapitan ng mga ito at inihampas sa lupa."—*The Jewish War,* V, 433 (x, 3); ihambing ang Luc 23:29.

Makasagisag na Paggamit. Ang yugto ng pagdadalang-tao na nagtatapos sa pagsisilang ng bata ay ilang ulit na ginagamit sa makasagisag na diwa. Naiwala ng Israel ang pagsang-ayon ng Diyos dahil ang kaniyang di-tapat na mga mamamayan ay 'naglihi ng kabagabagan at nanganak ng bagay na nakasasakit.' (Isa 59:2-8; ihambing ang Aw 7:14.) Nagsimula ang prosesong ito nang pahintulutan nilang matamnan ng binhi ng "nakasasakit na mga kaisipan" at maling mga pagnanasa ang kanilang mga isip at mga puso at sa diwa ay malimliman ang mga iyon doon, anupat ang di-maiiwasang resulta ay ang pagsisilang ng "nakasasakit na mga gawa."—Ihambing ang San 1:14, 15.

Sa ibang talata, inilalarawan ni Isaias ang Israel bilang isang babae na sumisigaw dahil sa mga kirot ng pagdaramdam at nagsasabi sa Diyos: "Nagkagayon nga kami dahil sa iyo, O Jehova. Nagdalang-tao kami, nagkaroon kami ng mga kirot ng pagdaramdam; gayunman, nanganak kami ng hangin. Wala kaming naisasagawang tunay na pagliligtas kung tungkol sa lupain, at walang tumatahan sa mabungang lupain ang nahuhulog upang maipanganak ["mabuhay," *JP*]." (Isa 26:17, 18) Maaaring tumutukoy ito sa bagay na, sa kabila ng mga pagpapala ng Diyos (ihambing ang Isa 26:15) at ng pagbibigay niya sa Israel ng pagkakataong maging 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa' (Exo 19:6), hindi pa rin nakikita ng Israel ang matagal nang hinihintay na katuparan ng pangako may kinalaman sa Binhi na sa pamamagitan nito ay dadaloy ang mga pagpapala. (Gen 22:15-18) Ang sariling mga pagsisikap ng Israel ukol sa kaligtasan ay walang ibinungang anuman, isang kabulaanan lamang; bilang isang bansa, hindi ito makapagbigay ng kalayaan "sa pagkaalipin sa kasiraan" na dahil doon ay "patuloy na dumaraing na magkakasama at nasasaktang magkakasama" ang buong sangnilalang. (Ro 8:19-22; ihambing ang 10:3; 11:7.) Nang lupigin ito ng Babilonya, ang lupain ay 'naglaho' dahil sa karumihan nito na dulot ng paglabag sa tipan ng Diyos, at "bumaba ang bilang ng mga tumatahan sa lupain."—Isa 24:4-6.

Sa kabaligtaran, sa pamamagitan ng pagpapabalik sa kaniyang bayan mula sa pagkatapon, ang Jerusalem ay ginawa ni Jehova na tulad ng isang babaing pinagdalang-tao ng asawa nito at nagluwal ng maraming anak.—Isa 54:1-8.

Sinipi ng apostol na si Pablo ang hulang ito ng Isaias kabanata 54 at ikinapit ito sa "Jerusalem sa itaas [na] malaya, at siya ang ating ina." (Gal 4:26, 27) Maliwanag na ito ang susi upang maunawaan ang pangitaing nakaulat sa Apocalipsis 12:1-5, kung saan isang nagdadalang-taong makalangit na "babae" ang nagsilang ng "isang anak na lalaki, isang lalaki, na magpapastol sa lahat ng mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal." Ang pagpapastol sa mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal ay tuwirang kaugnay ng Mesiyanikong Kaharian ng Diyos, at sa gayon, ang pangitain ay tiyak na may kinalaman sa pagluluwal sa Kahariang iyon, anupat, pagkatapos na mabigo si Satanas sa pagsalakay sa bagong-silang na "anak," umalingawngaw ang ganitong sigaw: "Ngayon ay naganap na ang kaligtasan at ang kapangyarihan at ang kaharian ng ating Diyos at ang awtoridad ng kaniyang Kristo." (Apo 12:10) Ang panggigipuspos ng nagdadalang-taong makalangit na "babae" bago siya magsilang ay nagpapaalaala sa pananalita ni Pablo sa Galacia 4:19, kung saan lumilitaw na ang "mga kirot ng panganganak" ay kumakatawan sa masidhing interes at marubdob na pagnanais na makitang naabot ang lubos na pagsulong ng mga bagay-bagay (sa kaso ni Pablo, ang lubos na pagsulong ng mga mananampalatayang taga-Galacia bilang mga Kristiyano).

PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.

Ang proseso upang ihiwalay at linisin ang mga metal, at ang bihasang manggagawa na gumagawa nito. Sa pamamagitan ng paulit-ulit na pagtunaw sa metal sa mga dalisayang kalderong luwad na tinatawag na mga krisol, naaalis ang linab at mga dumi mula sa mahalagang metal. (Aw 12:6; Kaw 17:3; 27:21) May natagpuang mga labí ng mga tapunan ng linab sa rehiyong nasa palibot ng sinaunang Sucot, kung saan isinagawa ni Solomon ang ilang operasyon ng pagmimina at pagtutunaw ng metal. Kung minsan ay sinusunog ang mga dumi hanggang sa maglaho ang mga ito; may mga pagkakataon naman na ginagamit ang lihiya ng tagapagdalisay (tingnan ang TAGAPAGLABA) upang mamuo ang maruming linab at masagap ito sa ibabaw. (Isa 1:25; Mal 3:2) Ang tagapagdalisay ay nauupo sa harap ng kaniyang hurno at binubugahan niya ng hangin ang nagbabagang uling sa pamamagitan ng mga bulusan.—Jer 6:29; Mal 3:3.

Kadalasan, ang ginto ay may halong iba't ibang dami ng pilak. Hindi alam kung paano pinaghihiwalay ang mga ito noong panahon ng Bibliya, ngunit ang magkaibang mga pamamaraang ginagamit para sa dalawang ito ay waring tinutukoy sa Kawikaan 17:3 at 27:21: "Ang dalisayang kaldero ay para sa pilak at ang hurno ay para sa ginto." Maliwanag na ang *nitric acid* ay noon lamang ikasiyam na siglo C.E. natuklasan, kaya bago nito ay dinadalisay ang ginto sa pamamagitan ng ibang mga paraan. Halimbawa, kung ang ginto ay may kasamang tingga, maaaring alisin ang mga dumi bilang linab samantalang ang ginto naman ay kakapit sa tingga. Pagkatapos, kapag marahang pinakuluan ang tingga hanggang sa maglaho ito (isang pamamaraan na tinatawag na *cupelling*), maiiwan ang dalisay na ginto. Kailangan sa prosesong ito ang malaking kasanayan, sapagkat kung masyadong mataas ang temperatura o masyadong mabilis ang pagpapakulo, ang ginto ay matatangay ng tingga. Nalalaman ng tagapagdalisay kung paano tatantiyahin at kokontrolin ang pagdadalisay sa pamamagitan ng pagtingin sa kulay ng tunaw na metal. (Ihambing ang Aw 12:6; Jer 6:28-30; Eze 22:18-22.) Ang paggamit ng lihiya sa pagdadalisay ng pilak ay ipinahihiwatig sa Kasulatan.—Mal 3:2, 3.

Kung ang inambato ng tanso ay isang *oxide* o isang *carbonate,* kapag hinaluan ng uling ang dinurog na inambato at pagkatapos ay sinunog ito, ang tanso ay humihiwalay sa anyong metal. Gayunman, kung ang inambato ng tanso ay isang *sulfide,* kailangan muna itong painitan (*roasting*) upang masunog ang asupre at maglaho bilang *sulfur dioxide* at kasabay nito ay maging *copper oxide* ang *copper sulfide.* Pagkatapos ay maaari na itong sunugin kasama ng uling upang makuha ang purong metal.

Mas mahirap kunin ang bakal mula sa inambato dahil nangangailangan ito ng napakatinding init. Ang bakal ay natutunaw sa temperaturang 1,535° C. (2,795° F.) Gayunman, ang sinaunang mga tao ay gumawa ng mga tunawang hurno na may mga bulusang nagbubuga ng hangin anupat katulad ang mga ito ng makabagong-panahong mga hurnuhan ng metal. (Deu 4:20; Jer 6:29; Eze 22:20-22) Wala tayong mga detalye hinggil sa mga hurnuhan ng bakal ng mga Hebreo, ngunit maaaring ang mga ito ay katulad niyaong mga ginamit sa sinaunang India. Ang mga ito ay gawa sa luwad, hugis-peras, mga 1.2 m (4 na piye) ang diyametro sa ibaba, papakipot nang hanggang sa 0.3 m (1 piye) sa itaas, may mga bulusang yari sa balat ng kambing anupat may mga bokilyang nakakabit sa mga tubong luwad na nagsusuplay naman ng hangin sa ibaba ng hurno. Matapos lagyan ng uling, sinisindihan ito at idinaragdag ang inambato. Isa pang suson ng uling ang ipinapatong sa ibabaw nito, at tuluy-tuloy itong pinag-iinit sa loob ng tatlo hanggang apat na oras. Kapag natapos na ang prosesong ito, tinitibag ang harapan ng hurno upang makuha ang kimpal ng metal.

Madali namang kunin ang tingga mula sa karaniwang inambato nito, ang *galena,* samakatuwid nga,

lead sulfide. Una ay pinapainitan ang inambato habang binubugahan ng hangin upang ang *lead sulfide* ay maging *lead oxide;* ang asupre ay sumasanib sa oksiheno at nagiging gas na *sulfur dioxide.* Pagkatapos, ang *lead oxide* ay hinahaluan ng uling at pinaniningas sa isang hurnuhan ng metal; sa gayon ay naaalis ang *carbon dioxide,* anupat naiiwan ang likidong tingga sa krisol.

Makasagisag na Paggamit. Si Jehova mismo ay tinutukoy bilang isang tagapagdalisay. Ang kaniyang Salita ay dinalisay na mabuti. (2Sa 22:31; Aw 18:30; 119:140; Kaw 30:5) Ang subok na Salitang ito ay isang paraan na ginagamit ng Diyos upang dalisayin ang kaniyang bayan sa pamamagitan ng pagaalis ng lahat ng makasalanang linab ng karumihan. (Aw 17:3; 26:2; 105:19; Dan 12:9, 10; Mal 3:3) Dinadalisay rin ng maapoy na mga pagsubok ang mga tapat. (Isa 48:10; Dan 11:35; Zac 13:9; ihambing ang 1Pe 1:6, 7.) Sa kabilang dako, ang balakyot ay hinahatulan bilang maruming linab, anupat marapat lamang para sa walang-kabuluhang bunton ng linab. —Aw 119:119; Kaw 25:4, 5; Eze 22:18-20.

PAGDUKOT NG TAO. Pag-agaw, pagtangay, at pagtatago sa isang tao nang labag sa kaniyang kalooban sa pamamagitan ng pagpuwersa, pandaraya, o pananakot. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang pagdukot ng tao ay isang krimen na may kaparusahang kamatayan. Kung nanakawin o dudukutin ng isang indibiduwal ang isang tao at ipagbibili ito, o kung masumpungang kasama niya ang dinukot, ang nandukot ay papatayin. (Exo 21:16; Deu 24:7) Bago ibinigay ang kautusang ito sa Israel, ang anak ni Jacob na si Jose, na ipinagbili sa pagkaalipin, ay naging biktima ng pagdukot. (Gen 37:27, 28; 40:15) Nang maglaon, pinangyari ng Diyos na ang pagdukot na ito ay maging isang pagpapala para kay Jose sa Ehipto, at pinatawad ni Jose ang kaniyang mga kapatid sa kanilang balakyot na ginawa.—Gen 45:4, 5.

Nang sumulat siya kay Timoteo, nagkomento ang apostol na si Pablo na "ang kautusan ay pinagtitibay, hindi para sa taong matuwid," kundi para sa mga taong tampalasan, kabilang na rito ang mga nandurukot ng tao.—1Ti 1:8-11.

PAG-EEMBALSAMO. Ang proseso ng paglalagay ng mga substansiyang gaya ng mababangong langis sa isang bangkay (ng tao o hayop) upang mapreserba ito at huwag mabulok. Kung hindi man sa mga Ehipsiyo nagmula ang sining na ito, sa paanuman ay isinasagawa na nila ito noon pang sinaunang mga panahon. Momya ang tawag sa bangkay ng isang tao o isang hayop na pinreserba sa pamamagitan ng pag-eembalsamo ng sinaunang mga Ehipsiyo o ng iba pang uri ng pag-eembalsamo. Noong sinaunang panahon, hindi lamang mga Ehipsiyo ang nag-eembalsamo ng mga tao kundi maging ang mga Asiryano, mga Persiano, at mga Scita.

Pag-eembalsamo kay Jacob at kay Jose. Sa Bibliya, dalawang kaso lamang ang espesipikong tinawag na pag-eembalsamo at ang mga ito ay kapuwa naganap sa Ehipto. Doon namatay si Jacob, at pagkatapos ilahad ang kapahayagan ng pamimighati ni Jose sa pagpanaw ng kaniyang ama, sinasabi ng Bibliya: "Pagkatapos ay nag-utos si Jose sa kaniyang mga lingkod, na mga manggagamot, na embalsamuhin ang kaniyang ama. Kaya inembalsamo ng mga manggagamot si Israel, at gumugol sila ng buong apatnapung araw para sa kaniya, sapagkat ganito karaming araw ang kaugalian nilang gugulin sa pag-eembalsamo, at ang mga Ehipsiyo ay patuloy pang nanangis para sa kaniya nang pitumpung araw." (Gen 50:2, 3) Si Jose naman ay namatay sa edad na 110 taon, "at ipinaembalsamo nila siya, at inilagay siya sa isang kabaong sa Ehipto." (Gen 50:26) Sa kaso ni Jacob, lumilitaw na ang pangunahing layunin ng pag-eembalsamo ay upang mapreserba siya hanggang sa siya'y mailibing sa Lupang Pangako. Sa kaso naman ni Jose, maaaring ang pagiging prominente niya ang dahilan niyaon.—Gen 49:29-32; 50:13, 24, 25; Exo 13:18, 19; Jos 24:32.

Ayon kay Herodotus, kasama sa pamamaraan ng pag-eembalsamo ng mga Ehipsiyo ang paglalagay sa bangkay sa substansiyang *natron* sa loob ng *pitumpung* araw. Gayunman, nang embalsamuhin si Jacob ng mga manggagamot na Ehipsiyo noong sinaunang panahon, sinasabi ng Bibliya na "gumugol sila ng buong *apatnapung* araw para sa kaniya, sapagkat ganito karaming araw ang kaugalian nilang gugulin sa pag-eembalsamo, at ang mga Ehipsiyo ay patuloy pang nanangis para sa kaniya nang pitumpung araw." (Gen 50:3) Gumawa ng iba't ibang pagsisikap ang mga iskolar upang pagtugmain ang Genesis 50:3 at ang mga salita ni Herodotus. Una sa lahat, maaaring hindi kasama sa 40 araw ang panahon ng paglulubog sa bangkay sa *natron.* Subalit posible ring nagkamali lamang si Herodotus nang sabihin niya na ang bangkay ay inilalagay sa *natron* sa loob ng 70 araw. Nang maglaon, sinabi ng Griegong istoryador na si Diodorus Siculus (ng unang siglo B.C.E.) na ang Ehipsiyong proseso ng pag-eembalsamo ay tumatagal nang mahigit sa 30 araw. (*Diodorus of Sicily,* I, 91, 5, 6) Sabihin pa, maaaring may mga hakbang sa pag-eembalsamo ang mga Ehipsiyo na hindi tinalakay ng mga istoryador na ito, at posible na sa iba't ibang yugto sa kasaysayan ay iba-iba ang haba ng mga proseso ng pag-eembalsamo.

Paglilibing ng mga Hebreo at ng mga Kristiyano. Ipinakikita ng kalunus-lunos na hitsura ng mga labí ng mga tao na natagpuan sa mga libingan sa Palestina na hindi karaniwang kaugalian ng mga Hebreo na embalsamuhin ang mga patay (upang mapreserba man lamang ang mga iyon nang matagal-tagal gaya ng ginagawa ng mga Ehipsiyo) at na ang unang mga tagasunod ni Kristo ay hindi nagembalsamo ng kanilang mga patay upang ipreserba ang mga iyon nang pangmatagalan. Natanto ng tapat na mga Hebreo at ng mga tunay na Kristiyano na ang kaluluwa, ng tao man o ng hayop, ay namamatay at na ang katawan ay bumabalik sa alabok. (Ec 3:18-20; Eze 18:4) Napakalimitado ng pagtukoy ng Kasulatan sa pag-eembalsamo at tila karagdagang patotoo ito na hindi iyon karaniwang ginagawa sa gitna ng mga Hebreo at ng unang mga Kristiyano.

Ganito ang sinasabi ng Kasulatan tungkol sa paglilibing kay Haring Asa: "Inihiga nila siya sa higaan na pinunô ng langis ng balsamo at ng iba't ibang uri ng ungguento na pinaghalu-halo sa isang ungguento na natatangi ang pagkakagawa. Karagdagan pa, gumawa sila ng isang pagkalaki-laking panlibing na pagsunog para sa kaniya." Hindi ito pagsunog sa bangkay ng hari, kundi pagsusunog ng mga espesya. (2Cr 16:13, 14) At, kung ang paggamit na ito ng ungguento ay maituturing ngang isang anyo ng pag-eembalsamo, hindi ito ang uri na ginagawa ng mga Ehipsiyo.

Nang mamatay si Jesu-Kristo, nagdala si Nicodemo ng "isang rolyo ng mira at mga aloe, na mga isang daang libra nito," at binabanggit ng ulat: "Kaya kinuha nila ang katawan ni Jesus at binalot ito ng mga benda na may mga espesya, ayon sa kaugalian ng mga Judio sa paghahanda para sa libing." (Ju 19:39, 40) Gayunman, hindi ito espesipikong tinukoy bilang pag-eembalsamo, at naiiba ito sa mga proseso ng pag-eembalsamo na ginagawa ng mga Ehipsiyo. Ganito ang kaugaliang paraan noon ng paghahanda sa isang bangkay para sa libing, na tiyak na kapareho ng ginawa kay Lazaro bago siya inilibing. Ipinakikita sa kaso ni Lazaro na sa kaugaliang Judio, walang masalimuot na proseso ng pageembalsamo upang ipreserba ang bangkay sa loob ng mahabang panahon, sapagkat nang sabihin ni Jesus na, "Alisin ninyo ang bato," sinabi ni Marta: "Panginoon, sa ngayon ay nangangamoy na siya, sapagkat apat na araw na." Hindi iisipin ni Marta na gayon ang kalagayan ni Lazaro kung inembalsamo ito. Totoo na ang mga paa at mga kamay ni Lazaro ay natatalian ng mga pambalot at "ang kaniyang mukha ay nababalutan ng tela," ngunit maliwanag na iyon ay hindi sa layuning ipreserba ang kaniyang bangkay upang huwag itong mabulok.—Ju 11:39, 44; tingnan ang PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

PAGGALANG. Pagbibigay ng partikular na atensiyon o pakundangan sa isa na itinuturing na karapat-dapat sa respeto; isang pagkilala at pagbibigay ng kaukulang pagpapahalaga sa isang bagay o, lalo na, sa isang tao, sa kaniyang mga katangian, mga nagawa, katungkulan, posisyon, o awtoridad. Ang pagpapakita ng paggalang ay nangangahulugan ng pag-uukol ng "karangalan." Iba't ibang salita sa orihinal na wika ang nagtatawid ng ideya ng pag-uukol sa iba ng karangalan, paggalang, o kapaki-pakinabang na pagkatakot.—Tingnan ang KARANGALAN; TAKOT.

Kay Jehova at sa Kaniyang mga Kinatawan. Yamang siya ang Maylalang, karapat-dapat ang Diyos na Jehova sa pinakamalaking karangalan mula sa lahat ng kaniyang matatalinong nilalang. (Apo 4:11) Upang mabigyan siya ng gayong karangalan, ang mga indibiduwal ay kailangang mag-ukol ng tapat na pagsunod sa kaniya, pagsunod na nakasalig sa pagibig sa kaniya at sa pagpapahalaga sa ginawa niya alang-alang sa kanila. (Mal 1:6; 1Ju 5:3) Kasama rin dito ang paggamit sa mahahalagang pag-aari alang-alang sa tunay na pagsamba.—Kaw 3:9.

Kapag inaangkin ng isa ang isang bagay na nauukol sa Maylalang, nagpapakita siya ng kawalang-galang sa mga bagay na sagrado. Ginawa ito nina Hopni at Pinehas, na mga anak ng mataas na saserdoteng si Eli. Inagaw nila ang pinakamaiinam na bahagi ng bawat handog para kay Jehova. At dahil hindi gumawa si Eli ng matatag na mga hakbang laban sa kaniyang mga anak sa bagay na ito, pinarangalan niya sila nang higit kaysa kay Jehova. —1Sa 2:12-17, 27-29.

Kung ang Diyos na Jehova ay pinararangalan ng mga tao sa pamamagitan ng tapat na pagsunod sa kaniya at pagpapalawak sa mga interes ng pagsamba sa kaniya, pinararangalan naman ng Diyos ang mga tao sa pamamagitan ng pagpapala at pagbibigay-gantimpala sa kanila. (1Sa 2:30) Kaya naman, si Haring David, na tapat na naglingkod kay Jehova at nagnais na magtayo ng isang templo na paglalagyan ng sagradong kaban ng tipan, ay pinarangalan o ginantimpalaan ng isang tipan ukol sa isang kaharian.—2Sa 7:1-16; 1Cr 17:1-14.

Bilang mga tagapagsalita ni Jehova, ang mga propeta, lalo na ang Anak ng Diyos na si Jesu-Kristo, ay karapat-dapat sa paggalang. Ngunit sa halip na igalang ng mga Israelita, sila'y inabuso sa berbal at pisikal na paraan, anupat pinatay pa nga. Ang kawalang-galang ng Israel sa mga kinatawan ni Jehova ay umabot sa sukdulan nang patayin nila ang kaniyang Anak. Dahil dito, ginamit ni Jehova ang mga hukbong Romano upang maglapat ng kaniyang paghihiganti sa di-tapat na Jerusalem no-

ong 70 C.E.—Mat 21:33-44; Mar 12:1-9; Luc 20:9-16; ihambing ang Ju 5:23.

Sa kongregasyong Kristiyano. Yaong mga pinagkatiwalaan ng pantanging mga pananagutan bilang mga guro sa kongregasyong Kristiyano ay karapat-dapat sa suporta at pakikipagtulungan ng mga kapananampalataya. (Heb 13:7, 17) Sila ay "karapat-dapat sa dobleng karangalan," anupat kalakip dito ang kusang-loob na materyal na tulong para sa kanilang pagpapagal alang-alang sa kongregasyon.—1Ti 5:17, 18; tingnan ang MATANDANG LALAKI.

Gayunman, ang lahat ng Kristiyano ay karapat-dapat tumanggap ng karangalan mula sa kanilang mga kapananampalataya. Nagpayo ang apostol na si Pablo: "Sa pagpapakita ng dangal sa isa't isa ay manguna kayo." (Ro 12:10) Yamang mas alam ng indibiduwal na Kristiyano, kaysa sa kaniyang mga kapananampalataya, ang sarili niyang mga kahinaan at mga pagkukulang, wasto lamang na unahin niya ang iba kaysa sa kaniyang sarili, anupat pinararangalan o lubhang pinahahalagahan sila dahil sa kanilang tapat na gawa. (Fil 2:1-4) Ang mga babaing balo na nagdarahop at karapat-dapat ay pinararangalan noon sa pamamagitan ng pagbibigay sa kanila ng materyal na tulong mula sa kongregasyon. —1Ti 5:3, 9, 10.

Sa gitna ng mga miyembro ng pamilya. Wasto lamang na magpakita ang isang asawang babae ng kapaki-pakinabang na pagkatakot, o matinding paggalang, sa kaniyang asawang lalaki bilang ulo ng pamilya. (Efe 5:33) Kaayon ito ng nakatataas na posisyong ibinigay sa lalaki sa kaayusan ng Diyos. Ang lalaki, hindi ang babae, ang unang nilalang, at siya ay "larawan at kaluwalhatian ng Diyos." (1Co 11:7-9; 1Ti 2:11-13) Si Sara ay kilaláng halimbawa ng isang babaing nagpakita ng matinding paggalang sa kaniyang asawa. Mula sa puso ang paggalang niya, sapagkat tinukoy ni Sara ang kaniyang asawa bilang "panginoon," hindi lamang para iparinig iyon sa iba kundi kahit "sa loob niya."—1Pe 3:1, 2, 5, 6; ihambing ang Gen 18:12.

Sa kabilang dako, ang mga asawang lalaki ay pinaaalalahanan: "Patuloy na manahanang kasama [ng inyong mga asawang babae] sa katulad na paraan ayon sa kaalaman, na pinag-uukulan sila ng karangalang gaya ng sa isang mas mahinang sisidlan, yaong may katangiang pambabae, yamang kayo ay mga tagapagmana ring kasama nila ng di-sana-nararapat na biyaya ng buhay." (1Pe 3:7) Kaya naman, dapat isaalang-alang ng mga pinahirang Kristiyanong asawang lalaki na ang kanilang mga asawang babae ay may katayuang kapantay ng sa kanila bilang mga kasamang tagapagmana ni Kristo (ihambing ang Ro 8:17; Gal 3:28) at dapat pakitunguhan sa marangal na paraan anupat kinikilalang sila'y hindi kasinlakas ng mga lalaki.

Kung tungkol sa kaugnayan ng mga magulang sa kanilang mga anak, sila ay mga kinatawan ng Diyos at may awtoridad na magsanay, dumisiplina, at pumatnubay sa mga ito. Dahil dito, ang mga magulang ay karapat-dapat tumanggap ng karangalan, o paggalang. (Exo 20:12; Efe 6:1-3; Heb 12:9) Hindi ito limitado sa pagkamasunurin ng isang anak at sa pagpapakita niya ng mataas na pagpapahalaga sa kaniyang mga magulang. Kung kinakailangan, kalakip dito ang maibiging pangangalaga sa mga magulang sa pagtanda ng mga ito. (Ihambing ang Mat 15:4-6.) Sa kongregasyong Kristiyano, ang isa na hindi naglalaan para sa magulang na matanda na at nagdarahop ay itinuturing na lalong masama kaysa sa taong walang pananampalataya. (1Ti 5:8) Gaya ng itinawag-pansin ng apostol na si Pablo kay Timoteo, hindi papasanin ng kongregasyon ang pananagutang pangalagaan ang mga babaing balo na may mga anak o mga apo na makapagbibigay naman ng materyal na tulong.—1Ti 5:4.

Sa mga Tagapamahala at sa Iba. Dapat ding pag-ukulan ng karangalan, o paggalang, ang mga taong may mataas na katungkulan sa pamahalaan. Ipinakikita ng isang Kristiyano ang gayong paggalang, hindi upang magtamo ng anumang pabor, kundi dahil kalooban ito ng Diyos. Maaaring tiwali ang mga taong ito bilang mga indibiduwal. (Ihambing ang Luc 18:2-6; Gaw 24:24-27.) Ngunit iginagalang sila dahil sa kanilang katungkulan. (Ro 13:1, 2, 7; 1Pe 2:13, 14) Sa katulad na paraan, dapat ituring ng mga alipin ang mga may-ari sa kanila bilang karapat-dapat sa buong karangalan, anupat ginagawa ang gawaing iniatas sa kanila at hindi nagbibigay ng anumang dahilan upang dustain ang pangalan ng Diyos.—1Ti 6:1.

Kapag ang iba ay humihingi sa isang Kristiyano ng katuwiran para sa kaniyang pag-asa, gagawin niya iyon "taglay ang mahinahong kalooban at matinding paggalang [sa literal, takot]." Bagaman maaaring ibinangon ang mga tanong sa mapang-insultong paraan, ang isang Kristiyano ay mangangatuwiran sa mahinahon at banayad na paraan, anupat hindi sumasagot sa paraang naiinis, nagagalit, o masama ang loob. Bagaman hindi pinanghihinaan ng loob dahil sa takot sa mga tao, ang isang Kristiyano ay magpapamalas ng matinding paggalang, o mainam na pagkatakot, na para bang nasa harap siya ng presensiya ng Diyos na Jehova at ng Panginoong Jesu-Kristo. (1Pe 3:14, 15, tlb sa *Rbi8*) Sa bagay na ito, maaari niyang gawing halimbawa ang mga anghel na, bagaman mas malakas at makapangyarihan, ay hindi naghaharap ng mga akusasyon sa mapang-abusong mga salita.—2Pe 2:11.

PAGGAPAS. Tingnan ang MANGGAGAPAS, PAGGAPAS.

PAGGAWA, PAGPAPAGAL. Ang paggamit ng pisikal o mental na lakas upang maisakatuparan ang isang layunin o makagawa ng isang bagay; pinapupurihan ng Kasulatan ang paggawa, o pagpapagal. (Ec 5:18) Isang kaloob ng Diyos na ang tao ay kumain, uminom, at "magtamasa ng kabutihan dahil sa lahat ng kaniyang pagpapagal," at kalooban ng Diyos na ang tao ay "magsaya sa kaniyang mga gawa." (Ec 3:13, 22) Sa kaso ng tao, hindi pinasimulan ang paggawa dahil lamang sa siya'y nagkasala, sapagkat binigyan ni Jehova ng atas na gawain ang sakdal at walang-kasalanang lalaki at babae nang utusan niya sila na supilin ang lupa. (Gen 1:28) Gayunman, walang-kabuluhang pagpapagal ang ibinunga ng kasalanan.—Gen 3:19; ihambing ang Ro 8:20, 21.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, itinakda ang pagkakaroon ng mga yugto ng pagpapahinga mula sa pagtatrabaho. Ang mga Israelita ay hindi dapat gumawa kapag lingguhang araw ng Sabbath. (Exo 20:8-11) Gayundin, wala silang gagawing "anumang uri ng mabigat na gawain" sa mga panahon ng banal na kombensiyon.—Lev 23:6-8, 21, 24, 25, 34-36.

Si Jehova at ang Kaniyang Anak ay mga Manggagawa. Si Jehova ay isang manggagawa at kabilang sa kaniyang mga gawa ang paglalang ng mga bagay na gaya ng langit, lupa, mga hayop, at tao. (Gen 1:1; 2:1-3; Job 14:15; Aw 8:3-8; 19:1; 104:24; 139:14) Angkop lamang na kilalanin ang kadakilaan ng mga gawa ni Jehova, anupat pinupuri at pinasasalamatan siya dahil sa mga iyon. (Aw 92:5; 107:15; 145:4-10; 150:2) Ang mga gawa ng Diyos ay tapat at walang kahambing, pinapangyari sa pamamagitan ng karunungan, at ang mga iyon ay "katotohanan at kahatulan."—Aw 33:4; 86:8; 104:24; 111:7.

Isang "dakilang gawa" ang isinagawa ni Jehova nang iligtas niya ang mga Israelita mula sa pagkaalipin sa Ehipto at nang pangyarihin niyang ariin nila ang Canaan. (Huk 2:7) Kung minsan, kasangkot sa mga gawa niya ang paglalapat ng kaniyang hatol. (Jer 50:25) Kaya naman ganito ang inihula sa pamamagitan ni Isaias: "Sapagkat si Jehova ay titindig . . . upang magawa niya ang kaniyang gawain—ang kaniyang gawain ay pambihira." (Isa 28:21) Naganap ang gayong 'pambihirang gawain' noong 607 B.C.E. at muli noong 70 C.E., nang gawin, o pasapitin, ni Jehova ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito.—Hab 1:5-9; Gaw 13:38-41; tingnan ang KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA.

Ang personipikasyon ng karunungan ay inilalarawang nakapiling ni Jehova sa gawang paglalang bilang kaniyang "dalubhasang manggagawa." (Kaw 8:12, 22-31; ihambing ang Ju 1:1-3.) Noong naririto siya sa lupa bilang tao, ipinakita ng marunong na Anak ng Diyos, si Jesu-Kristo, na siya'y isang manggagawa at na, bagaman tapos na ang materyal na mga gawang paglalang may kinalaman sa lupa, nagpatuloy pa rin si Jehova sa paggawa, sapagkat sinabi ni Jesus: "Ang aking Ama ay patuloy na gumagawa hanggang ngayon, at ako ay patuloy na gumagawa." (Ju 5:17) Para kay Jesus, ang paggawa ng gawaing iniatas sa kaniya ni Jehova ay nakapagpapalusog, kasiya-siya, at nakarerepreskong gaya ng pagkain. (Ju 4:34; 5:36) Ang mga gawa ni Kristo ay ginawa sa pangalan ng kaniyang Ama; ang mga iyon ay mula sa kaniyang Ama at ipinakita ng mga iyon na siya'y "kaisa ng Ama." (Ju 10:25, 32, 37, 38; 14:10, 11; 15:24; Gaw 2:22) Matagumpay na natapos ni Jesus ang gawain sa lupa na iniatas sa kaniya ng Diyos.—Ju 17:4.

Sinabi ni Jesus: "Siya na nananampalataya sa akin, ang isa ring iyon ay gagawa ng mga gawa na aking ginagawa; at siya ay gagawa ng mga gawa na mas dakila kaysa sa mga ito, sapagkat ako ay paroroon sa Ama." (Ju 14:12) Maliwanag, hindi ibig sabihin ni Jesus na gagawa ang kaniyang mga tagasunod ng mga gawang higit na makahimala kaysa sa mga ginawa niya, sapagkat walang ulat sa Bibliya na nakagawa ang sinuman sa kanila ng himala na nakahihigit sa ginawang pagbuhay-muli ni Jesus kay Lazaro na apat na araw nang patay. (Ju 11:38-44) Ngunit, yamang noon ay paroroon na si Jesus sa Ama, at ang kaniyang mga tagasunod ay tatanggap ng banal na espiritu upang maging mga saksi niya "kapuwa sa Jerusalem at sa buong Judea at Samaria at hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa" (Gaw 1:8), mas malaking lugar ang sasaklawin nila at mas matagal silang gagawa kaysa kay Jesus, anupat sa diwang ito ay mas dakilang mga gawa ang gagawin nila kaysa sa ginawa niya.

Ang Pangangailangang Magtrabaho, o Gumawa. Sinabi ni Jesu-Kristo na "ang manggagawa ay karapat-dapat sa kaniyang kabayaran," anupat ipinahihiwatig na yaong mga nagpapagal may kaugnayan sa espirituwal na mga bagay ay hindi kukulangin ng mga pangangailangan nila sa buhay. (Luc 10:7) Gayunman, gaya ng itinawag-pansin ng apostol na si Pablo sa mga taga-Tesalonica, ang taong tamad na ayaw magtrabaho ay hindi karapat-dapat kumain ng pagkaing pinaghirapan ng iba kundi dapat siyang matutong gumawa sa pamamagitan ng kaniyang mga kamay upang mailaan niya ang kaniyang mga pangangailangan. (1Te 4:11; 2Te 3:10, 12) Gayundin, ang magnanakaw ay dapat na "huwag nang magnakaw pa" kundi "magtrabaho siya nang masikap."—Efe 4:28.

Kalidad ng Gawain ng mga Lingkod ng Diyos. Anumang gawain ang ginagawa niya, dapat tandaan ng lingkod ni Jehova ang kaniyang kaugnayan sa Diyos, anupat ginagawa ang lahat ng bagay "nang buong kaluluwa na gaya ng kay Jehova, at hindi sa mga tao." (Col 3:23) Nangangailangan ito ng kasipagan (Kaw 10:4; 13:4; 18:9) at pagkamatapat. Nagdudulot ng kaluwalhatian sa Diyos ang pagpapamalas ng gayong mga katangian, gaya ng ipinakikita ng payong ibinigay sa mga aliping Kristiyano: "Ang mga alipin ay magpasakop sa mga may-ari sa kanila sa lahat ng bagay, at lubos silang palugdan, na hindi sumasagot nang palabán, hindi nagnanakaw, kundi nagpapakita ng lubusan at mabuting pagkamatapat, upang kanilang magayakan ang turo ng ating Tagapagligtas, ang Diyos, sa lahat ng bagay."—Tit 2:9, 10; Efe 6:5-8; Heb 13:18.

Wastong Pangmalas sa mga Pag-aaring Natamo. Sa kanilang paggawa, ang mga Kristiyano ay dapat umasa sa pagpapala ng Diyos taglay ang pagpapahalaga at hindi sila dapat na labis na mabalisa tungkol sa kanilang materyal na mga pangangailangan. Pinayuhan ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod na hanapin muna ang Kaharian. (Mat 6:11, 25-33) Hinimok din niya sila: "Gumawa kayo, hindi para sa pagkaing nasisira, kundi para sa pagkaing nananatili para sa buhay na walang hanggan." (Ju 6:27) Kaya naman, may-katalinuhang minamalas ng mga lingkod ng Diyos ang salapi at ang materyal na mga bagay na natamo nila bunga ng kanilang paggawa bilang pangalawahin lamang sa lubhang mas mahahalagang espirituwal na kayamanan. Ang materyal na mga pag-aaring natamo nila sa pamamagitan ng pagpapagal ay ginagamit din nila upang isulong ang espirituwal na mga kapakanan, at sa gayo'y 'nakikipagkaibigan' sila sa Diyos at kay Kristo.—Ec 7:12; Luc 12:15-21; 16:9.

Di-wastong mga Gawa na Dapat Iwasan. Si Jehova ang nagtatakda kung aling mga gawa ang wasto at kung aling mga gawa ang di-wasto. "Dadalhin [Niya] sa kahatulan ang bawat uri ng gawa may kaugnayan sa bawat bagay na nakatago, kung ito ba ay mabuti o masama." (Ec 12:13, 14) Pakikitunguhan din ng Diyos ang bawat indibiduwal ayon sa gawa ng isang iyon. (Aw 62:12) Ito, at lalung-lalo na ang pag-ibig sa Diyos na Jehova, ay mabubuting dahilan upang iwasan ang di-wastong mga gawa at gawin ang mga gawang kalugud-lugod sa kaniyang paningin.—1Ju 5:3; Aw 34:14; 97:10; Am 5:14, 15.

Upang tamasahin nila ang pabor ng Diyos, dapat iwasan ng mga Kristiyano ang "mga gawa ng laman," na kinabibilangan ng mga bagay na gaya ng pakikiapid, mahalay na paggawi, idolatriya, pagsasagawa ng espiritismo, mga pagkakapootan, mga silakbo ng galit, at mga paglalasingan. Ang gayong mga gawain ay magiging dahilan upang hindi manahin ng isa ang Kaharian ng Diyos at maliwanag na kabilang ang mga iyon sa "di-mabungang mga gawa na nauukol sa kadiliman," mga gawang hindi nagdudulot ng kapakinabangan.—Gal 5:19-21; Efe 5:3-14; 1Pe 4:3; ihambing ang Ju 3:20, 21.

Wastong mga Gawa. Mahalagang umasa sa Diyos na Jehova upang magtagumpay ang mga gawa ng isa. (Aw 127:1; Kaw 16:3) Ang Diyos ang tumutulong at nagpapalakas sa mga nagsisikap sa paggawa ng kaniyang kalooban. (2Co 4:7; Fil 4:13) Bagaman sagana sa walang-kabuluhang mga gawa ang mga buhay ng mga tao (Ec 2:10, 11), ang mga gawang may kaugnayan sa tunay na pagsamba ay hindi sa walang kabuluhan. Binigyang-katiyakan ang mga Kristiyanong Hebreo: "Ang Diyos ay hindi liko upang limutin ang inyong gawa at ang pag-ibig na ipinakita ninyo para sa kaniyang pangalan, dahil kayo ay naglingkod sa mga banal at patuloy na naglilingkod." (Heb 6:10) Maliwanag na kabilang sa gayong gawa ang pagbibigay ng materyal na tulong o pagpapakita ng iba pang mga kabaitan sa mga nangangailangan o sa mga nagdurusa at inuusig. (Ihambing ang Efe 4:28; Fil 4:14-19; 1Ti 6:17, 18; San 1:27.) Kabilang sa iba pang maiinam na gawa ang pakikibahagi sa paggawa ng mga alagad (Mat 28:19, 20; 1Co 3:9-15) at, para sa mga lalaki, ang paglilingkod bilang tagapangasiwa sa isang kongregasyong Kristiyano at pagtuturo sa mga kapananampalataya.—1Te 5:12, 13; 1Ti 3:1; 5:17.

Pananampalataya at mga Gawa. Noon, hindi nagiging matuwid ang isang tao dahil lamang sa mga gawa ng Kautusang Mosaiko, na kinabibilangan ng mga bagay na gaya ng paghahandog ng mga hain, pagpapadalisay, at pagtutuli. (Ro 3:20; 4:1-10; Gal 3:2) Gayunman, bagaman hindi mga gawa ng Kautusang Mosaiko ang tinutukoy niya, sinabi ng alagad na si Santiago na "ang isang tao ay ipahahayag na matuwid sa pamamagitan ng mga gawa, at hindi sa pamamagitan ng pananampalataya lamang" (San 2:24), sapagkat kailangan ang praktikal na mga gawa na nagpapamalas ng pananampalataya ng isang tao, anupat magsisilbing patotoo nito. (Ihambing ang Mat 7:21-27; Efe 2:8-10; San 1:27; 2:14-17; 4:4.) Halimbawa, si Abraham ay may mga gawang nagpatunay sa kaniyang pananampalataya, gaya ng pagiging handa niyang ihandog si Isaac. Pinatunayan din ni Rahab ang kaniyang pananampalataya sa pamamagitan ng kaniyang mga gawa nang itago niya ang mga Israelitang tiktik.—Heb 11:17-19; San 2:21-25.

PAGGIGIIK. Ang proseso kung saan inaalis ang butil mula sa tangkay at ipa nito. Kung kaunti lamang ang gigiikin ng mga naghihimalay, o kung maliliit ang butil gaya ng komino, o kung palihim na maggigiik sa mapanganib na mga panahon, isang

tungkod o panlugas ang ginagamit noon upang hampasin ang mga butil sa pamamagitan ng kamay, maaaring sa lupa o sa isang pisaan ng ubas. —Huk 6:11; Ru 2:17; Isa 28:27.

Gayunman, sa giikan karaniwang isinasagawa ang paggigiik. Ito'y kadalasang nasa isang dako na mataas at mahangin, anupat isa itong patag at pabilog na lugar na hanggang 15 m (50 piye) ang diyametro at alinman sa yari sa bato o sa pinikpik na lupa. Ang mga giikan na hindi pribadong pag-aari ay kadalasang magkakatabi malapit sa isang nayon upang magamit ng buong komunidad. Ang mga tungkos ng sebada o trigo, mga pangunahing butil ng Palestina, ay inilalatag sa sahig (sa ngayon ay karaniwan nang pinatataas nang 30 hanggang 46 na sentimetro [12 hanggang 18 pulgada]). Dahil niyayapakan ang mga ito ng mga toro o ng ibang mga hayop habang patuloy silang lumiligid sa sahig, unti-unting nagkakaputul-putol ang dayami at humihiwalay sa ipa ang butil. Hindi binubusalan ang mga hayop habang niyayapakan nila ang mga butil.—Deu 25:4; Os 10:11; 1Co 9:9, 10.

Pinabilis ng mga kasangkapang panggiik na hinihila ng mga hayop ang prosesong ito at mas masinsing gumiik ang mga iyon kaysa sa mga paa lamang ng mga hayop. (Isa 41:15; Am 1:3) Sa mas makabagong mga panahon, ang ilan sa mga panggiik na ginamit ay mga karetang malalapad, sapad, at mabibigat anupat sa ilalim ng mga ito ay may matatalas na ngiping bato o bakal; ang iba naman ay mga kayariang humihila ng mabibigat at hugis-silinder na mga panggulong na may nakakabit na mga kutsilyo upang pagputul-putulin ang mga tangkay ng mga butil. Sa bawat pagligid ng gayong mga kareta at mga kagamitang panggulong, isang karagdagang hanay ang nagigiik, at dahil nakasakay sa ibabaw nito ang tagapagpatakbo, nakatutulong ang bigat niya upang higit itong maging epektibo.—Ihambing ang Isa 28:28.

Pagkatapos na masinsing magiik ang mga butil, anupat ilang ulit na ibinabaligtad sa prosesong ito, tinatahip naman iyon.—Tingnan ang PAGTATAHIP.

Palibhasa'y hantad at patag, ang mga giikan ay madalas gamitin sa iba pang mga layunin. Ang mga ritwal ng pagdadalamhati para kay Jacob ay idinaos sa giikan ng Atad, malapit sa Jordan. (Gen 50:10, 11) Ayon sa tagubilin ni Jehova, binili ni David ang giikan ni Arauna (Ornan), nagtayo siya roon ng isang altar, at naghain kay Jehova. (2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28) Nang maglaon, ang giikang ito ang naging lugar ng templo ni Solomon. (2Cr 3:1) Noong magsanggunian sina Jehosapat at Ahab na makipagdigma laban sa Sirya, nasa isang giikan sa pasukan ng pintuang-daan ng Samaria ang kanilang mga trono.—1Ha 22:10.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, ang paghampas at pagpuputul-putol sa mga tangkay ng mga butil sa giikan ay angkop na angkop na sagisag ng pakikitungong tatanggapin ng mga kaaway ni Jehova. (Isa 41:15; Jer 51:33; Mik 4:12, 13; Hab 3:12) Inilalarawan din ng paggigiik ang mapaniil na pakikitungo na ginagawa kung minsan ng mga tao sa iba. (2Ha 13:7) Bukod diyan, ang pagbubukod ng trigo mula sa ipa ay maaaring lumarawan sa pagbubukod sa matuwid mula sa balakyot alinsunod sa kahatulan ni Jehova. (Mat 3:12) Sa isa pang diwa, ang isang mahaba at masaganang paggigiik ay nagpapahiwatig ng kasaganaan at pagpapala ni Jehova.—Lev 26:5; Joe 2:24.

PAGGIGIIT NG SARILI. Ang terminong Griego na isinalin bilang "mapaggiit ng sarili" (Tit 1:7; 2Pe 2:10, *AS, KJ, NW*) ay literal na nangangahulugang "mapagpalugod sa sarili" at "tumutukoy sa isa na may-kapalaluang naggigiit ng kaniyang sariling kalooban, palibhasa'y pinangingibabawan siya ng pansariling interes at wala siyang konsiderasyon sa iba." (*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 3, p. 342) Samakatuwid, ang paggigiit ng sarili ay isang katangiang salungat sa diwa ng Kristiyanismo. Lalunglalo nang hindi ito dapat makita sa mga tagapangasiwang Kristiyano. (Tit 1:5, 7) Ang mga indibiduwal na humiwalay sa wastong paggawing Kristiyano ay inilarawan ng apostol na si Pedro bilang "mapusok" at "mapaggiit ng sarili."—2Pe 2:10.

PAGHAHABI. Ang proseso kung saan pinagsasala-sala ang mga grupo ng mga sinulid na pahaba at pahalang upang makagawa ng tela. Ang grupo ng mga sinulid na kahanay ng kahabaan ng kayo ay ang hiblang paayon [*warp*], at ang grupo naman na nakahabi rito sa anggulong 90° ay ang hiblang pahalang [*woof* o *weft*]. Ang mga sinulid na pahalang ay inihahabi nang salit-salitan sa ibabaw at ilalim ng mga sinulid na paayon. (Lev 13:59) Kadalasan ay mga kababaihan ang naghahabi ngunit lumilitaw na isa rin itong hanapbuhay ng mga kalalakihan. (2Ha 23:7; 1Cr 4:21) Ang habihan na ginamit ng mga Hebreo, mga Ehipsiyo, at iba pa ay hindi nalalayo sa isang hamba.—Huk 16:13, 14; Isa 19:1, 9, 10.

Ang sinaunang mga habihan ay maaaring patindig o pahiga. Ang isang uri ng patindig na habihan ay binubuo ng dalawang posteng patayo na may nakapahalang na biga sa ibabaw. Doon nakasabit ang mga sinulid na paayon na kinabitan ng mga pabigat upang manatiling tuwid. Sa ilang habihan, isang mas mababang biga ang ginagamit sa halip na mga pabigat, at sa iba naman, ang bigang ito ay maaaring paikutin upang magsilbing panggulong sa

hinabing tela. Samantala, ang isang karaniwang pahigang habihan ay binubuo ng dalawang magkaagapay na biga na bahagyang magkalayo at sinusuhayan ng apat na tulos na nakabaon sa lupa sa mga dulo ng mga biga. Iniuunat sa pagitan ng dalawang bigang ito ang mga sinulid na paayon. Posibleng sa gayong uri ng mabigat na biga inihahambing ang tagdang kahoy ng sibat ni Goliat nang ihalintulad ito sa "biga ng mga manggagawa sa habihan."—1Sa 17:4, 7.

Sa habihan, kadalasa'y hinahati sa dalawang pangkat ang mga sinulid na paayon, upang ang sinulid na pahalang ay makaraan sa ibabaw ng isang pangkat ng mga sinulid na paayon kapag hinila ito sa isang direksiyon at sa ilalim ng pangkat ding iyon kapag hinila ito sa kabilang direksiyon. Para rito, dalawang *"shed,"* o daanan, ang kailangan. Sa isang simpleng pahigang habihan, isang lapad na *"shed stick"* o patpat ang inilalagay sa ilalim ng kasalitang mga sinulid na paayon, at kapag itinagilid ito, nagkakaroon ng isang *"shed,"* kung saan isinusuot ang sinulid na pahalang patungo sa isang direksiyon. Pagkatapos, ang kasalitang mga sinulid na paayon, na sa pamamagitan ng mga silo ng sinulid ay nakakabit sa isang *"lease rod"* na nasa ibabaw ng hiblang paayon, ay itinataas sa pamamagitan ng pag-aangat sa *"lease rod"* mula sa hiblang paayon, anupat nagkakaroon ng isa pang *"shed"* kung saan ang hiblang pahalang ay isinusuot at hinihila patawid sa kabilang direksiyon. Pagkatapos ng bawat pagtawid sa hiblang paayon, ang sinulid na pahalang ay isinisiksik sa lumalaking tela sa pamamagitan ng isa pang patpat. Hinahatak ng manghahabi ang hiblang pahalang patawid sa hiblang paayon sa pamamagitan ng isang lansadera, na pangunahin nang isang pahabang kahoy na kinalalagyan ng sinulid. Palibhasa'y mabilis na pinagagalaw ng dalubhasang manghahabi ang lansadera, masasabi nga ni Job: "Ang mga araw ko ay naging mas matulin kaysa sa lansadera ng manghahabi."—Job 7:6.

Pagkatapos na mahabi ang tela sa ninanais na haba at ito ay mairolyo, pinuputol ito ng manggagawa sa habihan mula sa mga sinulid na paayon. (Isa 38:9, 12) Kabilang sa mga materyales na karaniwang ginagamit ng mga manghahabi ay ang balahibo ng hayop (Exo 36:14; Mat 3:4), lana, at lino. —Ihambing ang Kaw 31:13.

Makagagawa ng mga kayo na may sari-saring disenyo kung gagamit ng iba't ibang kulay ng sinulid sa hiblang paayon o sa hiblang pahalang o sa dalawang ito. O kaya naman, maaaring isang partikular na kulay lamang ng sinulid na pahalang ang pararaanin sa isang bahagi ng hiblang paayon. (Gen 37:23; 2Sa 13:18; Kaw 7:16) Maaari ring pag-ibahin ng manggagawa sa habihan ang pagkakasunud-sunod ng mga sinulid—anupat nagpaparaan ng isang grupo ng mga sinulid na pahalang sa ibabaw ng isang sinulid na paayon at pagkatapos ay sa ilalim naman ng dalawa patawid sa hiblang paayon, at pagkatapos ay pararaanin ang sumunod na grupo sa ibabaw ng dalawang sinulid na paayon, sa ilalim ng dalawa, pagkatapos ay sa ibabaw ng isa sa buong lapad ng hiblang paayon, gaya ng paghahabi ng *gabardine* sa ngayon. Sa pamamagitan ng pag-iiba-iba ng mga pamamaraan sa paghahabi, isang partikular na disenyo ang nalilikha sa kayo kahit na magkakulay ang mga sinulid na paayon at pahalang. Halimbawa, si Aaron ay binigyan ng isang mahabang damit na puti na yari sa mainam na lino at hinabi "nang may disenyong pari-parisukat." —Exo 28:39.

PAGHAHANAP NG PAGKAKAMALI.

Tingnan ang PAGKAKAMALI, PAGHAHANAP NG PAGKAKAMALI.

PAGHAHANDA. Isang pangalang itinawag sa araw bago ang lingguhang Sabbath, kung kailan naghahanda ang mga Judio para sa Sabbath.

Nang magsimulang maglaan si Jehova ng manna sa ilang, iniutos niya na dobleng dami nito ang titipunin sa ikaanim na araw, yamang ang bayan ay hindi dapat magtipon ng manna kapag Sabbath, o sa ikapitong araw. Kaya bilang paghahanda para sa lingguhang Sabbath, ang mga Judio ay nagtitipon ng ekstrang manna at niluluto o pinakukuluan nila iyon. (Exo 16:5, 22-27) Nang maglaon, "ang araw bago ang sabbath" ay tinawag na "Paghahanda," gaya ng paliwanag ni Marcos. (Mar 15:42) (Kahawig nito, sa wikang Aleman, ang *Samstag* [Sabado] ay tinatawag ding *Sonnabend* [sa literal, *"Sun evening"*] o "gabi bago mag-Linggo [*Sonntag*].") Ang araw ng Paghahanda ng mga Judio ay nagtatapos sa paglubog ng araw na sa ngayon ay tinatawag na Biyernes, kung kailan nagsisimula naman ang Sabbath, yamang para sa mga Judio, ang isang araw ay mula sa gabi hanggang sa gabi.

Kapag araw ng Paghahanda, inihahanda ng mga tao ang kanilang kakainin para sa susunod na araw, ang Sabbath, at tinatapos nila ang iba pang apurahang gawain na dapat nilang gawin bago ang Sabbath. (Exo 20:10) Itinakda ng Kautusan na ang katawan ng isang taong pinatay at ibinitin sa isang tulos ay "hindi dapat manatili nang buong magdamag sa tulos." (Deu 21:22, 23; ihambing ang Jos 8:29; 10:26, 27.) Yamang si Jesus at yaong mga ibinayubay kasama niya ay nasa mga tulos noong hapon ng Paghahanda, mahalaga sa mga Judio na madaliin ang kanilang kamatayan kung kinakailangan upang mailibing ang mga ito bago lumubog

ang araw. Lalo pa nga't ang araw na malapit nang magsimula paglubog ng araw ay isang regular na Sabbath (ang ikapitong araw ng sanlinggo) at isa ring Sabbath dahil noon ay Nisan 15 (Lev 23:5-7), samakatuwid ay isa itong 'dakilang' Sabbath. (Ju 19:31, 42; Mar 15:42, 43; Luc 23:54) Sinipi ni Josephus ang isang batas ni Cesar Augusto na nagsasabing ang mga Judio ay hindi obligadong humarap sa hukuman 'sa Sabbath o sa araw ng paghahanda para rito (Bisperas ng Sabbath) pagkatapos ng ikasiyam na oras,' anupat nagpapahiwatig na nagsisimula silang maghanda para sa Sabbath sa ikasiyam na oras ng Biyernes.—*Jewish Antiquities,* XVI, 163 (vi, 2).

May kinalaman sa umagang iyon nang litisin si Jesus at iharap siya kay Pilato, na naganap noong umagang bahagi ng Nisan 14 (palibhasa'y nagsimula ang araw ng Paskuwa noong nagdaang gabi), sinasabi ng Juan 19:14: "Ngayon ay paghahanda na ng paskuwa." (*NW, KJ, Da*) Ipinapalagay ng ilang komentarista na nangangahulugan ito ng "paghahanda *para* sa paskuwa," at gayon nga ang pagkakasalin dito ng ilang salin. (*AT, We, CC*) Gayunman, ipahihiwatig nito na hindi pa naipagdiriwang ang Paskuwa, gayong tuwirang ipinakikita ng mga ulat ng Ebanghelyo na naipagdiwang na ito ni Jesus at ng mga apostol noong nagdaang gabi. (Luc 22:15; Mat 26:18-20; Mar 14:14-17) Lubusang tinupad ni Kristo ang mga tuntunin ng Kautusan, kabilang na rito ang kahilingang ipagdiwang ang Paskuwa tuwing Nisan 14. (Exo 12:6; Lev 23:5; tingnan ang PASKUWA.) Ang araw ng paglilitis at pagpatay kay Jesus ay maaaring malasin bilang ang 'paghahanda *ng* paskuwa' sa diwa na iyon ang paghahanda para sa pitong-araw na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa na nagsimula naman noong sumunod na araw. Dahil magkatabi ang mga ito sa kalendaryo, ang buong kapistahan mismo ay kadalasang isinasama sa terminong "Paskuwa." At ang araw pagkaraan ng Nisan 14 ay laging isang Sabbath; karagdagan pa, noong 33 C.E., ang Nisan 15 ay pumatak sa regular na Sabbath, anupat ang araw na iyon ay isang "dakila" o dobleng Sabbath.

PAGHAHASIK. Tingnan ang MANGHAHASIK, PAGHAHASIK.

PAGHAHAYAG. Tingnan ang PAGKAKAHAYAG, PAGHAHAYAG.

PAGHAMPAS, PAMAMALO, PAMBUBUGBOG. Ipinahihintulot ng Kautusang Mosaiko ang pagpaparusa sa pamamagitan ng pamamalo. Ginagawa ito gamit ang isang tungkod. Mga hukom ang nagpapasiya kung ilang hampas ang ibibigay depende sa nagawang paglabag, anupat isinasaalang-alang din ang motibo, mga kalagayan, at iba pa. Ganito ang itinakdang posisyon: "Padadapain nga siya ng hukom at ipahahampas siya sa harap niya ayon sa bilang na katumbas ng kaniyang balakyot na gawa." Ang kaparusahan ay limitado sa 40 hampas. (Deu 25:2, 3) Ang dahilan ay sapagkat kung hihigit pa rito, madudusta ang taong iyon sa paningin ng kaniyang mga kababayan. Isa ito sa mga halimbawang nagpapakita na hindi ipinahihintulot ng Kautusan ang malupit o naiibang kaparusahan. Ang layunin ng kaparusahan ay magtuwid, hindi ang maghiganti at maging mabalasik na gaya ng mga kaparusahang inilalapat ng ibang bansa. Ang tagapalo mismo ay parurusahan kung lalampas siya sa legal na bilang ng mga hampas. Dahil dito, nilimitahan ng mga Judio sa 39 ang bilang ng mga hampas upang hindi sila magkamaling lumampas sa hangganan at sa gayon ay malabag ang kautusan.—2Co 11:24.

Pinahihintulutan ang isang Hebreong may-ari ng alipin na hampasin ang kaniyang aliping lalaki o aliping babae sa pamamagitan ng tungkod kung ang alipin ay masuwayin o mapaghimagsik. Ngunit kung mamatay ang alipin dahil sa paghampas, ang may-ari ng alipin ay parurusahan. Gayunman, kung mabuhay pa ang alipin nang isa o dalawang araw pagkaraan nito, iyon ay nagpapahiwatig na walang intensiyon ang may-ari na paslangin ang alipin. May karapatan siyang maglapat ng kaparusahan bilang disiplina, sapagkat ang alipin ay "kaniyang salapi." Malayong mangyari na sasadyain ng isang tao na lubusang sirain ang sarili niyang mahalagang pag-aari, yamang magiging kalugihan ito sa kaniya. Isa pa, kung ang alipin ay mamatay pagkaraan ng isang araw o higit pa, hindi maaaring matiyak kung ang ikinamatay niya ay ang pamamalo o iba pang sanhi. Kaya kung mananatiling buháy ang alipin nang isa o dalawang araw, hindi parurusahan ang kaniyang panginoon.—Exo 21:20, 21.

Kung pinaratangan ng isang lalaki ang kaniyang asawa na may-panlilinlang itong nag-angking dalaga noong panahong ikasal sila at ang paratang niya ay bulaan, didisiplinahin siya at pagmumultahin ng matatandang lalaki ng lunsod, na nagsisilbing mga hukom, dahil nagdala siya ng masamang pangalan laban sa isang dalaga ng Israel. Maaaring kabilang sa disiplinang ito ang paglalapat ng espesipikong bilang ng mga hampas.—Deu 22:13-19.

Paulit-ulit na idiniriin ng Kasulatan ang kahalagahan ng paghampas bilang paraan ng pagdidisiplina. Ipinakikita ng Kawikaan 20:30 na ang disiplina ay maaaring magkaroon nang malalim na epekto, anupat mabuti ang ibubunga nito sa indibiduwal. Ito ay kababasahan: "Masasakit na sugat ang kumakayod

ng kasamaan; at ang mga latay, ng mga kaloob-loobang bahagi ng tiyan." Dapat kilalanin ng taong dinidisiplina sa ganitong paraan na ang ginawa niya ay isang kamangmangan at na dapat siyang magbago. (Kaw 10:13; 19:29) Ang taong tunay na marunong ay maaaring maituwid sa pamamagitan ng mga salita at sa gayo'y hindi na kailangang lapatan ng mga hampas.

Yamang ang buong sangkatauhan ay iniluwal "sa kamalian" at ipinaglihi "sa kasalanan" (Aw 51:5), ipinapayo ng Kasulatan na dapat na mahigpit na gamitin ng mga magulang ang tulad-pamalong awtoridad, kung minsan ay sa pamamagitan ng literal na pamalo. (Kaw 22:15) Sa gayon ay maililigtas ang bata mula sa paghatol at sa kamatayan.—Kaw 23: 13, 14.

Lumilitaw na bukod sa pamalo, nang maglaon ay gumamit na rin ang mga Judio ng panghagupit. (Heb 11:36) Mas matinding kaparusahan ito kaysa sa pamamalo, at bagaman ginawa itong legal noong narito sa lupa si Jesus, hindi ito salig sa Kautusan. (Mat 10:17; 23:34) Ang Mishnah, na diumano'y nabuo mula sa bibigang tradisyon, ay naglalarawan sa paraan ng paghagupit:

"Iginagapos nila sa isang haligi ang dalawang kamay niya sa magkabilang panig, at sinusunggaban ng ministro ng sinagoga ang kaniyang mga kasuutan, mapunit man ang mga ito o magkagula-gulanit, upang mahubaran ang kaniyang dibdib. Inilalagay ang isang bato sa likuran niya kung saan tumatayo ang ministro ng sinagoga hawak ang isang *strap* na yari sa balat ng guya, na dinoble ang tupi, at [nakakabit] doon ang dalawang [iba pang] *strap* na nagtataas-baba.

"Ang hawakan ng *strap* ay may haba na isang sinlapad-ng-kamay at may lapad na isang sinlapad-ng-kamay; at ang dulo nito ay abot hanggang sa kaniyang pusod. Isang-katlo ng mga latay ang ilalapat sa kaniya sa harap at dalawang-katlo sa likod; at hindi siya hahampasin kapag nakatayo o kapag nakaupo, ngunit tanging kapag siya ay nakayukod nang mababa, sapagkat nasusulat, *Pahihigain siya ng hukom.* At ang nanghahampas, ay humahampas nang buong lakas niya gamit ang isang kamay.

" . . . Kung mamatay siya sa kamay nito, ang humahagupit ay walang kasalanan. Ngunit kung lumampas ng isa ang hagupit nito sa kaniya at siya ay mamatay, dapat itong tumakas at magtago dahil sa kaniya."

"Ilang latay ang ilalapat nila sa isang tao? Apatnapu kulang ng isa, sapagkat nasusulat, *Sa bilang na apatnapu;* [samakatuwid nga,] isang bilang na malapit sa apatnapu."—*Makkot* 3:12-14, 10; isinalin ni H. Danby.

Isang kakaibang anyo ng panghahagupit ang ginawa ni Gideon sa 77 prinsipe at matatandang lalaki ng Sucot na tumangging magbigay ng panustos sa kaniyang mga tauhan nang tinutugis niya ang mga hari ng Midian. Lumilitaw na gumawa siya ng mga panghagupit na yari sa mga tinik at matitinik na palumpong sa ilang upang hampasin sila. Sinasabing sila ay "tinuruan niya ng aral."—Huk 8: 7, 14, 16.

Gumamit naman ng mas matitinding anyo ng pamamalo ang ibang mga bansa, at hindi nila ito nilimitahan sa 40 hampas. Ang mga Israelita sa Ehipto ay binubugbog noon ng kanilang mga Ehipsiyong tagapangasiwa, at walang alinlangang napakatindi ng gayong pambubugbog.—Exo 5:14, 16; 2:11, 12.

Mga pamalo ang ginamit ng mga Romano sa paghampas, anupat hinuhubaran muna nila ng mga panlabas na kasuutan ang mga hahampasin. (Gaw 16:22, 23) Ang salitang Griego na isinaling 'hampasin ng mga pamalo' sa Gawa 16:22 ay *rha·bdi'zo,* na nauugnay sa *rha'bdos* (pamalo; baston). (Ihambing ang 1Co 4:21, *Int.*) Ang mga salitang Griegong ito ay kapuwa nauugnay sa *rha·bdou'khos,* isinasaling "kustable" sa Gawa 16:35, 38 at literal na nangangahulugang "tagapagdala ng pamalo."—Ihambing ang *Int.*

Gumamit din ang mga Romano ng panghagupit. Ang tao ay iniuunat, anupat lumilitaw na itinatali ang kaniyang mga kamay sa isang poste sa pamamagitan ng mahahabang piraso ng katad. (Gaw 22: 25, 29) Ang kumandante ang nagpapasiya sa bilang ng mga hampas na ilalapat. Kadalasan nang pinarurusahan muna ng hagupit ang isa bago siya ibayubay. Sinasabi ng ulat na matapos magpadala si Pilato sa mapilit na pagsigaw ng mga Judio na ibayubay si Jesus, at matapos niyang palayain sa kanila si Barabas, "sa gayon, nang panahong iyon ay kinuha ni Pilato si Jesus at hinagupit siya." (Ju 19:1; Mat 20:19) Kung minsan ay ginagamit ng mga Romano ang panghahagupit upang "siyasatin" ang mga biktima at paaminin sila o kunan ng testimonyo. (Gaw 22:24, 25) Ang dalawang pandiwang Griego para sa "hagupitin" ay *ma·sti·go'o* (Mat 10:17) at *ma·sti'zo* (Gaw 22:25). Ang mga ito ay kapuwa nauugnay sa *ma'stix,* na maaaring mangahulugang "panghahagupit" sa literal na diwa (Gaw 22:24; Heb 11:36) at, bilang metapora, "nakapipighating karamdaman (sakit)." (Mar 3:10; 5:34) Gayunman, ilegal ang paghagupit sa isang mamamayang Romano. Dahil sa *Lex Valeria* at *Lex Porcia,* na ipinatupad sa iba't ibang panahon sa pagitan ng 509 at 195 B.C.E., nalibre ang mga mamamayang Romano sa panghahagupit—ang *Lex Valeria* ay kapag umapela sa taong-bayan ang isang mamamayan;

ang *Lex Porcia* naman ay kapag wala ang gayong pag-apela.

Ang pinakakahila-hilakbot na instrumentong panghagupit ay tinatawag na *flagellum.* Binubuo ito ng isang hawakan na kinabitan ng ilang kurdon o mahahabang piraso ng katad. Ang mga pirasong ito ng katad ay nilalagyan ng matatalim na piraso ng buto o metal bilang pabigat upang lalong maging masakit at mas nakasusugat ang mga hampas. Ang pangngalang Griego na *phra·gel′li·on* ("panghagupit"; Ju 2:15) ay hinalaw sa Latin na *flagellum.* Ang kaugnay na pandiwang *phra·gel·lo′o* ay nangangahulugang "hagupitin."—Mat 27:26; Mar 15:15.

Sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad na dahil sa kaniyang pangalan ay hahampasin sila sa mga sinagoga. (Mar 13:9) Natupad ang hulang ito nang maraming ulit. Ang ilan sa mga apostol ay inaresto at dinala sa harap ng Judiong Sanedrin at pinagpapalo matapos silang tumangging huminto sa kanilang gawaing pangangaral. (Gaw 5:40) Bago makumberte si Saul, na nang maglaon ay naging ang apostol na si Pablo, may-kalupitan niyang pinag-usig ang mga Kristiyano, anupat ibinibilanggo sila at pinapalo sa bawat sinagoga. (Gaw 22:19) Ang pandiwang Griego na ginamit sa mga ulat na ito (*de′ro*) ay nauugnay sa *der′ma* ('balat'; Heb 11:37, *Int*) at may saligang kahulugan na "balatan." —Ihambing ang Luc 12:47, *Int.*

Pinaghahampas si Pablo sa pamamagitan ng mga pamalo sa lunsod ng Filipos. Ginamit niya ang insidenteng ito laban sa kaniyang mga manguusig, anupat sinamantala ang pagkakataong ipagtanggol at legal na itatag ang mabuting balita na ipinangangaral niya. Hayagan siyang pinalo at ibinilanggo, ngunit nang matuklasan ng mga mahistrado na isa siyang mamamayang Romano, labis silang natakot, sapagkat hindi lamang nila pinalo ang isang mamamayang Romano kundi ginawa nila iyon bago pa man siya mahatulan sa pamamagitan ng paglilitis. Sa kaso ring ito, sina Pablo at Silas ay itinanghal sa madla bilang mga salarin. Kaya nang utusan ng mga mahistrado ang tagapagbilanggo na palayain sina Pablo at Silas, tumugon si Pablo: "Pinalo nila kami nang hayagan nang hindi pa nahahatulan, mga taong Romano, at itinapon kami sa bilangguan; at pinalalayas ba nila kami ngayon nang palihim? Tunay ngang hindi! kundi sila mismo ang pumarito at maglabas sa amin." Kinailangang personal na kilalanin ng mga mahistrado ang kanilang pagkakamali. "Kaya isinaysay ng mga kustable ang mga pananalitang ito sa mga mahistrado sibil. Ang mga ito ay natakot nang marinig nila na ang mga lalaki ay mga Romano. Dahil dito ay pumaroon sila at namanhik sa kanila at, pagkatapos na mailabas sila, hiniling nila sa kanila na lisanin ang lunsod." (Gaw 16:22-40) Sa gayon, ang pangangaral ng mabuting balita ay napatunayan na hindi labag sa kautusan, sapagkat sa pamamagitan ng pagkilos na iyon ng mga mahistrado, ipinakita nila mismo sa madla na walang ginawang mali sina Pablo at Silas. Ganito ang ikinilos ni Pablo dahil nais niyang 'legal na itatag ang mabuting balita.'—Fil 1:7.

Makasagisag na Paggamit. Nang ihambing ni Haring Rehoboam ang ipatutupad niyang paraan ng pamamahala sa pamamahala ng kaniyang amang si Solomon, ginamit niya bilang metapora ang hagupit na isang mas matinding kaparusahan kaysa sa mga hampas. (Sa Hebreo, ang salita para sa "mga hagupit" [*ʽaq·rab·bim′*] ay literal na nangangahulugang "mga alakdan" at lumilitaw na isa itong uri ng panghampas na may mga buhol, o may mga simà sa dulo gaya ng pantibo ng alakdan, o marahil ay may maliliit na sangang mabuko o matitinik.)—1Ha 12:11-14, tlb sa *Rbi8.*

Nang makipagtipan si Jehova kay David ukol sa isang kaharian, sinabi Niya kay David na ang trono ay itatatag sa kaniyang linya ngunit kung gagawa ng kamalian ang kaniyang dinastiya o ang sinuman sa kaniyang linya ng angkan, 'sasawayin siya ni Jehova ng pamalo ng mga tao at ng mga hampas ng mga anak ni Adan.' (2Sa 7:14; Aw 89:32) Naganap ito nang pahintulutan ni Jehova na talunin ng mga hari ng mga bansang Gentil ang mga hari ng Juda, partikular na noong alisin ni Nabucodonosor, na hari ng Babilonya, si Zedekias mula sa trono sa Jerusalem.—Jer 52:1-11.

Sinabi ni Jehova na ang mga bansa na hindi naitaboy ng mga Israelita ay magiging 'hagupit sa kanilang mga tagiliran.' (Jos 23:13) Ipinakikita ng Isaias 10:24-26 na, kung gumamit ng tungkod ang Asiryano upang saktan ang Sion sa di-makatarungang paraan, magwawasiwas naman si Jehova ng "isang panghagupit" laban sa Asiryano. Ang disiplina mula kay Jehova ay inihahalintulad sa panghahagupit.—Heb 12:6.

Inihula ni Isaias na papasanin ng Mesiyas ang mga sakit at mga kirot niyaong mga nananampalataya sa kaniya. Sinabi niya: "Dahil sa kaniyang mga sugat ay nagkaroon ng pagpapagaling para sa amin." (Isa 53:3-5) Ikinapit ni Pedro ang hulang ito kay Jesu-Kristo, sa pagsasabing: "Siya mismo ang nagdala ng ating mga kasalanan sa kaniyang sariling katawan sa tulos, upang tayo ay matapos na sa mga kasalanan at mabuhay sa katuwiran. At 'sa pamamagitan ng kaniyang mga latay ay napagaling kayo.'"—1Pe 2:24.

PAGHAPAK SA MGA KASUUTAN. Isang pangkaraniwang tanda ng pamimighati ng mga

Judio, at maging ng iba pang mga taga-Silangan, lalo na kapag narinig nila na namatay ang isang malapit na kamag-anak. Sa maraming kaso ng paghapak sa kasuutan, ang pinupunit lamang ay ang harapang bahagi nito upang mahantad ang dibdib, sa gayon ay hindi naman lubusang hinahapak ang kasuutan anupat hindi na ito maaaring isuot.

Sa Bibliya, ang unang napaulat na nagsagawa ng kaugaliang ito ay si Ruben, panganay na anak ni Jacob; noong bumalik siya at hindi niya nakita si Jose sa balon, hinapak niya ang kaniyang mga kasuutan, na sinasabi: "Ang bata ay wala na! At ako—saan nga ako paroroon?" Bilang panganay, si Ruben ang partikular na may pananagutan sa kaniyang nakababatang kapatid. Ang kaniyang amang si Jacob naman, nang sabihan na diumano'y namatay ang kaniyang anak, ay naghapak din ng kaniyang mga balabal at nagsuot ng telangsako bilang pagdadalamhati (Gen 37:29, 30, 34); at sa Ehipto, nang palabasin na isang magnanakaw si Benjamin, ipinakita ng mga kapatid sa ama ni Jose ang kanilang pamimighati sa pamamagitan ng paghapak sa kanilang mga kasuutan.—Gen 44:13.

Kabaligtaran nito, nang puksain ni Jehova ang dalawang nakatatandang anak ni Aaron, sina Nadab at Abihu, dahil sa kanilang balakyot na gawa, tinagubilinan ni Moises ang kanilang amang si Aaron at ang dalawang natitirang anak nito: "Huwag ninyong pabayaang hindi nakaayos ang inyong mga ulo, at huwag ninyong pupunitin ang inyong mga kasuutan, upang hindi kayo mamatay." (Lev 10:6) Gayunman, sa ibang mga pagkakataon, ang nakabababang mga saserdote na nagmula sa Aaronikong linya ay pinahihintulutang magpakita ng gayong katibayan ng pamimighati kapag malapit na mga kamag-anak ang namatay, ngunit ang mataas na saserdote ay hindi pinahihintulutan na pabayaang hindi nakaayos ang kaniyang buhok o punitin ang kaniyang mga kasuutan.—Lev 21:1-4, 10, 11.

Marami pang ibang halimbawa ng mga nagpahayag ng kanilang pamimighati sa gayong paraan: si Job, na naghapak ng kaniyang damit na walang manggas nang ibalita sa kaniya ang pagkamatay ng kaniyang mga anak (Job 1:20); ang tatlong mapagpanggap na mga kaibigan niya, anupat nang una nila siyang makitang may sakit ay nagkunwari silang namimighati sa pamamagitan ng pagtangis, paghapak sa kanilang mga kasuutan, at pagsasaboy ng alabok sa hangin (Job 2:12); si Josue, matapos silang matalo sa Ai (Jos 7:6); ang kabataang lalaki na nagpatalastas na patay na si Haring Saul (2Sa 1:2); si David, nang may-kabulaanang sabihin sa kaniya na pinaslang ni Absalom ang lahat ng iba pa niyang mga anak (2Sa 13:30, 31); at si Haring Hezekias at ang kaniyang mga lingkod, na naghapak ng kanilang mga kasuutan nang marinig nila ang mga salitang sinabi ng Asiryanong si Rabsases laban kay Jehova at sa Jerusalem (Isa 37:1; 36:22). Gayundin, nang mabatid ni Reyna Athalia na magwawakas na ang pangaagaw niya sa trono, 'hinapak niya ang kaniyang mga kasuutan at nagsimulang sumigaw: "Sabuwatan! Sabuwatan!"'—2Ha 11:14.

Sa pagwawakas ng kasaysayan ng kaharian ng Juda, mapapansin ang pagkamanhid ng tumigas na puso ni Haring Jehoiakim at ng kaniyang mga prinsipe sapagkat nang basahin sa kanila ang hula ni Jeremias, na nagbababala hinggil sa mga kahatulan ni Jehova, hindi sila nakadama ng panghihilakbot at hindi nila 'hinapak ang kanilang mga kasuutan.' —Jer 36:24.

Gayunman, upang ipakita na ang gayong panlabas na pagtatanghal ay maaaring maging paimbabaw lamang o kaya ay di-taimtim at na wala itong halaga malibang taos-puso ang pamimighati ng isa, nagsalita si Jehova sa bayan ng Juda sa pamamagitan ng propetang si Joel at sinabi sa kanila: "Hapakin ninyo ang inyong mga puso, at hindi ang inyong mga kasuutan; at manumbalik kayo kay Jehova na inyong Diyos."—Joe 2:13.

Sa kalaunan, nang aminin ni Jesus na siya ang Anak ng Diyos, ang mataas na saserdoteng si Caifas ay pakunwaring nagpakita ng matinding pagkagalit at pagkasuklam sa pamamagitan ng paghapak sa kaniyang mga kasuutan. (Mat 26:65) Sa kabaligtaran, sina Pablo at Bernabe, bilang mga Kristiyanong tagasunod ni Jesus, ay nagpakita ng taimtim na pagkadismaya at pagkabagabag sa pamamagitan ng paghapak sa kanilang mga panlabas na kasuutan nang makita nila na sasambahin na sila ng mga taong-bayan ng Listra bilang mga diyos. —Gaw 14:8-18.

Kahilingan sa Kautusan na ang isang ketongin ay magsuot ng punít na kasuutan (Lev 13:45), marahil ay dahil iniuugnay ng mga Hebreo ang ketong sa kamatayan, na makikita sa mga ulat na gaya ng pagtukoy kay Miriam bilang "gaya ng isang patay" matapos siyang pasapitan ng nakapanghihilakbot na karamdamang iyon. (Bil 12:12) Kaya ang ketongin ay obligadong magsuot ng pagkakakilanlang kagayakan, anupat sa diwa ay ipinagdadalamhati ang kaniyang sarili bilang isa sa mga 'buháy na patay.'

Makasagisag na Paggamit. Noon, kung minsan ay pinupunit din ang damit upang magsilbing sagisag, gaya nang punitin ng propetang si Ahias ang kasuutang suot niya sa 12 piraso at sabihin kay

Jeroboam na kunin ang 10 sa mga iyon, anupat lumarawan iyon sa paghahati ng kaharian ni Solomon. (1Ha 11:29-39) Sa katulad na paraan, inilarawan ni Samuel ang pagtatakwil ni Jehova sa sambahayan ni Saul sa pamamagitan ng pagtukoy sa walang-manggas na damit ni Samuel na napunit mula sa pagkakahawak ni Saul.—1Sa 15:26-28.

PAGHIHIGANTI. Paglalapat ng kaparusahan sa isa dahil sa pinsala o pagkakasalang ginawa nito; pagganti. Ang salitang Griego na *ek·di·ke′o,* isinasalin bilang "ipaghiganti," ay literal na nangangahulugang "mula sa katarungan," anupat nagpapahiwatig na ang isinagawang pagkilos ay kumakatawan sa natamong katarungan. Ayon sa pagkakagamit ng Bibliya, ang "paghihiganti" ay kadalasang kumakapit sa kagantihang ipinapataw ng Diyos alang-alang sa katarungan, ngunit maaari rin itong tumukoy sa pagsasagawa ng isang tao ng bagay na minamalas niya na makatarungan o magpapangyaring maging pantay ang mga bagay-bagay ayon sa kaniyang ikasisiya.

Si Jehova ang Maghihiganti. Malibang ang isa ay kuwalipikado bilang tagapaghiganti dahil inatasan siya ni Jehova, o dahil itinalaga siya ng Kaniyang Salita sa gayong tungkulin, magkakamali siya kung tatangkain niyang ipaghiganti ang kaniyang sarili o ang iba. "Akin ang paghihiganti, at ang kagantihan," sabi ni Jehova. (Deu 32:35) Tinawag ng salmista ang Diyos: "O Diyos ng mga paghihiganti, Jehova." (Aw 94:1) Kaya naman hahatulan ng Diyos ang isang indibiduwal kung nagkikimkim siya ng sama ng loob o hinahangad niyang personal na gumanti dahil sa mga kamalian, tunay man o guniguni lamang, na ginawa sa kaniya o sa iba.—Lev 19:18; Ro 12:19; Heb 10:30.

Itinatawag-pansin ng Kasulatan na ang galit ng Diyos ay nasa lahat ng makasalanan at mananalansang, at na dahil lamang sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa paglalaan niya ng haing pantubos ni Jesu-Kristo kung kaya nagkaroon ng saligan upang mapagaan o mapigilan ang hustong ganting katarungan laban sa nagkasala. (Ro 5:19-21; 2Co 5:19; Heb 2:2, 3; tingnan ang PANTUBOS.) Sa gayong pagpapatawad ng Diyos sa kasalanan, kumikilos siya nang lubusang kasuwato ng kaniyang katuwiran, at matuwid din siya sa pagpapataw ng hatol sa mga makasalanan na tumatanggi sa kaniyang paglalaan; hindi nila matatakasan ang paghihiganti ng Diyos.—Ro 3:3-6, 25, 26; ihambing ang Aw 99:8.

May layunin ang paghihiganti ni Jehova. Nagdudulot ng ginhawa at pakinabang ang paghihiganti ni Jehova kapag kumikilos siya alang-alang sa mga nagtitiwala sa kaniya; karagdagan pa, naglalaan ito ng papuri sa kaniya bilang ang makatarungang Hukom. Sinabi ng salmista: "Ang matuwid ay magsasaya sapagkat nakita niya ang paghihiganti. . . . At sasabihin ng mga tao: 'Talagang may bunga para sa matuwid. Talagang may Diyos na humahatol sa lupa.'" (Aw 58:10, 11) Samakatuwid, ang pangunahing layunin ng paghihiganti ng Diyos ay upang itaguyod ang kaniyang soberanya at luwalhatiin ang sarili niyang pangalan. (Exo 14:18; Aw 83:13-18; Isa 25:1-5; Eze 25:14, 17; 38:23) Ipinagbabangong-puri rin ng kaniyang pagkilos ang mga lingkod niya bilang ang kaniyang tunay na mga kinatawan at inililigtas sila nito mula sa di-kanais-nais na mga kalagayan.—Exo 14:31; 15:11-16; Eze 37:16, 21-23; Aw 135:14; 148:14; Kaw 21:18.

Isang panahong itinakda para sa paghihiganti ng Diyos. Ipinakikita ng Kasulatan na ang Diyos ay may takdang panahon para sa malawakang pagpapahayag ng kaniyang paghihiganti sa mga kaaway niya. Inatasan ang propetang si Isaias na ihayag "ang araw ng paghihiganti ng ating Diyos." Ipinahayag ang paghihiganti ng Diyos laban sa sinaunang Babilonya, ang maniniil ng kaniyang bayan, nang gamitin Niya ang mga hukbo ng Medo-Persia upang igupo ang kapangyarihan nito noong 539 B.C.E. (Isa 61:1, 2; 13:1, 6, 9, 17) Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, sinipi niya ang isang bahagi ng hula ni Isaias (61:1, 2) at ikinapit niya ito sa kaniyang sarili. (Luc 4:16-21) Bagaman hindi sinasabi ng ulat na sinipi niya ang bahaging may kinalaman sa "araw ng paghihiganti," ang totoo ay ipinahayag niya ang "araw" na iyon, na sumapit sa Jerusalem noong 70 C.E. Inihula ni Jesus ang pagkakampo ng mga hukbo (ng mga Romano) sa palibot ng lunsod, anupat sinabihan niya ang kaniyang mga tagasunod na tumakas sila mula sa Jerusalem kapag nakita nila iyon, "sapagkat ito ay mga araw para sa paglalapat ng katarungan ["mga araw ng paghihiganti"], upang matupad ang lahat ng mga bagay na nakasulat."—Luc 21:20-22, *Int;* ihambing ang *AT, KJ, Ro, RS.*

Sinabi pa ni Jesu-Kristo, bago ang kaniyang kamatayan at pagkabuhay-muli: "May kinalaman sa araw at oras na iyon [ng paglalapat ng hatol sa makabagong-panahong sistema ng mga bagay] ay walang sinuman ang nakaaalam, kahit ang mga anghel sa mga langit kahit ang Anak, kundi ang Ama lamang." (Mat 24:36) Sa gayon ay isiniwalat niya na tiyak na ilalapat ang paghihiganti sa isang panahon na alam at itinakda ng Diyos. Upang ilarawan ang katiyakan ng pagkilos ng Diyos sa Kaniyang takdang panahon alang-alang sa Kaniyang pangalan at sa Kaniyang mga lingkod, inilahad ni Jesus ang

tungkol sa isang hukom na dahil sa pamimilit ng isang balo na bigyan niya ito ng katarungan ay nagpasiya: "Titiyakin kong magkamit siya ng katarungan ["Ipaghihiganti ko siya"]." Ikinapit ni Jesus sa Diyos ang ilustrasyong ito, na sinasabi: "Kung gayon nga, hindi ba tiyak na pangyayarihin ng Diyos na mabigyan ng katarungan ang ["maipaghiganti ang"] kaniyang mga pinili na sumisigaw sa kaniya araw at gabi, bagaman mayroon siyang mahabang-pagtitiis sa kanila?"—Luc 18:2-8, *Int.*

Karagdagan pa, sa pangitain ng apostol na si Juan na nakaulat sa aklat ng Apocalipsis, nakita ni Juan ang mga kaluluwa niyaong mga pinatay dahil sa salita ng Diyos at dahil sa gawaing pagpapatotoo na taglay nila noon, anupat sumisigaw: "Hanggang kailan, Soberanong Panginoon na banal at totoo, na magpipigil ka sa paghatol at sa paghihiganti para sa aming dugo sa mga tumatahan sa ibabaw ng lupa?" Ipinakikita ng sagot na tinanggap nila na may tiyak na panahon para sa paghihiganti, samakatuwid nga, kapag 'napuno na ang bilang ng kanila ring mga kapuwa alipin at ng kanilang mga kapatid na malapit nang patayin na gaya rin nila.' —Apo 6:9-11.

Isinisiwalat ng Kasulatan na ang paglalapat na ito ng paghihiganti ay magsisimula sa Babilonyang Dakila, pagkatapos ay sasapit ito sa 'mabangis na hayop at sa mga hari sa lupa at sa kanilang mga hukbo.'—Apo 19:1, 2, 19-21.

Inatasang mga Tagapaghiganti. Ang Panginoong Jesu-Kristo ang Punong Tagapaghiganti ng Diyos. Inaliw ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano sa ganitong mga salita: "Matuwid para sa Diyos na gantihan ng kapighatian yaong mga pumipighati sa inyo, ngunit, sa inyo na dumaranas ng kapighatian ay ginhawa na kasama namin sa pagkakasiwalat sa Panginoong Jesus mula sa langit kasama ang kaniyang makapangyarihang mga anghel sa isang nagliliyab na apoy, samantalang nagpapasapit siya ng paghihiganti doon sa mga hindi nakakakilala sa Diyos at doon sa mga hindi sumusunod sa mabuting balita tungkol sa ating Panginoong Jesus. Ang mga ito mismo ay daranas ng parusang hatol na walang-hanggang pagkapuksa mula sa harap ng Panginoon at mula sa kaluwalhatian ng kaniyang lakas."—2Te 1:6-9.

Sa kongregasyong Kristiyano. Inatasan ang mga apostol sa ilalim ni Jesu-Kristo na pangalagaan ang kongregasyong Kristiyano, ipagsanggalang ito mula sa karumihan, at ingatang hindi nito maiwala ang pabor ni Jehova. Kasuwato ng kaniyang bigay-Diyos na awtoridad, sumulat ang apostol na si Pablo sa kongregasyon sa Corinto, na dumaranas noon ng mga pagkakabaha-bahagi at mga suliranin dahil sa "mga bulaang apostol": "Inihahanda namin ang aming sarili na maglapat ng kaparusahan para sa ["ipaghiganti ang"] bawat pagsuway."—2Co 10:6, *Int;* 11:13; 13:10.

Ang matatandang lalaki na inatasang mangalaga sa kongregasyon ay binigyan ng awtorisasyon na maglapat ng "paghihiganti" anupat makagagawa sila ng mga hakbang upang pairalin ang katarungan at muling itatag ang kongregasyon sa katuwiran sa harap ng Diyos, sa pamamagitan ng pagtutuwid sa kamaliang nagawa. Ganito ang ginawa ng namamahalang mga miyembro ng kongregasyon sa Corinto, matapos silang ituwid ni Pablo, kaya naman isinulat ni Pablo sa kaniyang ikalawang liham sa kanila: "Kay laki ngang kasigasigan ang ibinunga nito sa inyo, . . . oo, pagtatama ng mali ["paghihiganti"]!" Nagpakita ng makadiyos na pagsisisi ang mga lalaking ito matapos na mabasa ang unang liham ni Pablo at inalis nila ang taong balakyot na tinutukoy roon, anupat ginawa ang lahat ng magagawa nila upang ituwid ang mga bagay-bagay sa harap ni Jehova. (2Co 7:8-12, *Int*) Gayunman, hindi awtorisado ang mga lalaking iyon na maglapat sa nagkasala ng buong parusa na hinihiling ng katarungan—ang buong paghihiganti sa pamamagitan ng pagpatay sa kaniya, gaya ng ipinahintulot noon na gawin ng mga hukom sa ilalim ng Kautusang Mosaiko. (Lev 20:10; Heb 10:28) Itinitiwalag lamang nila mula sa kongregasyon ang gayong masasamang tao na dinagsisisi. (1Co 5:13) Kung hindi magsisisi ang mga iyon, sa bandang huli ay tatanggapin nila ang buong katarungan para sa kanilang mga pagkakasala sa pamamagitan ng walang-hanggang kamatayan. (Heb 10:29, 30) Kaya naman ang Kristiyanong nagsasagawa ng kalikuan, gaya halimbawa ng pakikiapid, ay nanganganib, "sapagkat si Jehova ay naglalapat ng kaparusahan [sa literal, ay "tagapaghiganti"] dahil sa lahat ng bagay na ito."—1Te 4:3-6, *Int.*

Mga tagapamahala. Ang mga pinuno sa pamahalaan, na may tungkuling tiyakin na nailalapat ang katarungan, ang maaaring magpataw ng paghihiganti sa mga manggagawa ng kasamaan, pati na sa mga Kristiyano na lumalabag sa mga batas ng lupain na kaayon ng kung ano ang tama at kasuwato ng awtoridad na ipinahihintulot ng Diyos sa mga tagapamahalang ito. Sa gayong kalagayan, dituwirang inilalapat ng Diyos ang paghihiganti sa pamamagitan ng mga tagapamahalang ito, gaya ng isinulat ng apostol na si Pablo: "Sapagkat yaong mga namamahala ay kinatatakutan, hindi dahil sa mabuting gawa, kundi dahil sa masama . . . ito ay lingkod ng Diyos, isang tagapaghiganti upang magpamalas ng poot sa nagsasagawa ng masama."—Ro 13:3, 4; 1Pe 2:13, 14; ihambing ang Gen 9:6.

Ang Hilig ng Di-sakdal na Tao na Maghiganti. Hilig ng makasalanan at di-sakdal na mga tao na maghiganti sa mga gumagawa sa kanila ng kawalang-katarungan o sa mga taong kinapopootan nila. Ang lalaking nangalunya sa asawa ng ibang lalaki ay nanganganib na paghigantihan ng asawang lalaki, gaya ng sinasabi ng Kawikaan: "Sapagkat ang pagngangalit ng isang matipunong lalaki ay paninibugho, at hindi siya mahahabag sa araw ng paghihiganti. Hindi niya pakukundanganan ang anumang uri ng pantubos, ni magpapakita man siya ng pagsang-ayon, gaano man kalaki ang iyong regalo." (Kaw 6:32-35) Gayunpaman, ang paghihiganti ng isang tao sa sarili niyang pagkukusa ay kadalasang inilalapat kasabay ng walang-kontrol na galit at wala namang ibinubungang mabuti, kundi nagpapasapit lamang ng galit ng Diyos laban sa indibiduwal na naghihiganti.—San 1:19, 20.

Mga kaaway ng Diyos at ng kaniyang mga lingkod. Yaong mga napopoot sa Diyos ay nagpapakita ng pagkagalit sa mga lingkod ng Diyos, anupat naghahangad na maglapat ng paghihiganti sa kanila. Hindi ito isang tunay na pagpapairal ng katarungan, kundi isa itong pagnanais o pagkilos na resulta ng pagkagalit ng mga tao sa kung ano ang tama at matuwid, at isa itong pagtatangka na alisin yaong mga matuwid na ang mga salita at landasin ng pagkilos ay humahatol sa kanila bilang balakyot. (Aw 8:2; 44:15, 16) Sa ilang pagkakataon, pinatay ang mga lingkod ng Diyos dahil sa baluktot na kaisipan, na iyon ay paglalapat ng katarungan. (Ju 16:2) Gayunman, sa paglalapat nila ng kanilang inaangkin o ipinapalagay na "mapaghiganting katarungan," hindi nila napalugdan ang Diyos, kundi sa halip ay nakagawa sila ng dahilan upang sila ang paghigantihan. Totoo na may mga pagkakataon na ginamit ni Jehova ang mga bansa, gaya ng Babilonya, upang pasapitin ang paghihiganti niya sa kaniyang bayang Israel nang sirain nila ang kanilang tipan sa kaniya. (Lev 26:25) Ngunit ang mga bansang iyon, sa ganang kanila, ay kumilos dahil sa pagkapoot at masamang hangarin, anupat ipinakitang sila mismo ay mapaghiganti, at dahil dito, sila naman ang pinaghigantihan ni Jehova.—Pan 3:60; Eze 25:12-17.

Tingnan din ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA; TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.

PAGHIHIMAGSIK. Pagsuway o paglaban at pagsalansang sa isang nakatataas na awtoridad. Ang pagmamapuri, kasakiman, mga panggigipit, di-pagsang-ayon sa pasiya ng isang nakatataas, at ang paghahangad na makalaya sa tunay o guniguning pagpapasakop o paniniil, ay ilan sa pangunahing mga sanhi ng paghihimagsik.

Sinaunang Kasaysayan. Nagsimula ang paghihimagsik sa Diyos sa dako ng mga espiritu. Sa pamamagitan ng isang serpiyente, isang espiritung nilalang, na nang maglao'y tinawag na Satanas na Diyablo, ang nagsikap na hikayatin ang unang babaing si Eva na maghimagsik laban sa kaniyang Maylalang. Ginawa niyang kaakit-akit ang paghihimagsik, anupat ipinakita niyang ito ay magdudulot ng kaliwanagan. Nagpadala si Eva sa sakim na ambisyong 'maging tulad ng Diyos,' sa diwa na hinangad niyang siya ang magpasiya para sa kaniyang sarili kung ano ang mabuti at kung ano ang masama sa halip na sundin ang pagpapasiya ng Diyos. (Tingnan ang PUNUNGKAHOY [Makasagisag na Paggamit].) Sa pag-aakalang pinagkakaitan siya ng isang bagay na sa palagay niya'y nararapat mapasakaniya, pinili ni Eva na labagin ang utos ng Diyos. Pagkatapos nito, ang kaniyang asawang si Adan ay nagpadala sa panggigipit niya at sumali rin sa paghihimagsik na iyon. Ginawa ito ni Adan hindi dahil sa siya'y nalinlang at napaniwalang nagsasabi ng totoo ang serpiyente, kundi maliwanag na dahil may-kasakiman niyang pinili na makasama ang kaniyang makasalanang asawa sa halip na matamo ang pagsang-ayon ng Diyos.—Gen 3:1-6; 1Ti 2:14.

Sa loob ng maraming siglo pagkaraan nito, tila ang karamihan sa sangkatauhan ay ayaw magpasakop sa Diyos. Mula noong panahong mamatay si Abel hanggang noong ipanganak si Noe, isang yugtong mahigit 926 na taon, tanging si Enoc ang espesipikong binanggit na lumakad kasama ng Diyos. (Gen 5:22) Patuloy ring lumaganap ang paghihimagsik sa makalangit na dako. Noong mga araw ni Noe, masuwaying iniwan ng mga anghel, na naghahangad ng kaluguran ng laman, ang kanilang dako sa langit, nagkatawang-tao, nag-asawa ng mga babae, at nagkaanak.—Gen 6:4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4, 5; Jud 6.

Pagsapit ng panahon ni Noe, masyado nang tigmak ng espiritu ng paghihimagsik ang sangkatauhan anupat ipinasiya ng Diyos na Jehova na puksain ang lahi ng tao sa pamamagitan ng isang baha. Tanging si Noe at ang kaniyang sariling pamilya, walong tao lamang, ang nasumpungang karapat-dapat iligtas.—Gen 6:5-8; 7:13, 23.

Sa Israel. Pagkaraan ng maraming taon, ang Diyos na Jehova ay nagsimulang makitungo nang bukod-tangi sa bansang Israel. Subalit sa buong kasaysayan ng Israel, nagkaroon ng napakaraming kaso ng paghihimagsik ng buong bansa, mga grupo, o mga indibiduwal laban kay Jehova at laban sa kaniyang mga kinatawan. May mga pagkakataon na ang mga naghimagsik ay hindi naman talamak na mapaghimagsik. Halimbawa, sina Moises at Aaron ay may-katapatang naglingkod sa Diyos na

Jehova sa loob ng maraming taon. Gayunman, noong isang pagkakataon, dahil sa panggigipit mula sa mga Israelitang nakikipagtalo sa kanila, nawalan sila ng pagpipigil sa sarili at naghimagsik sa pamamagitan ng hindi pagluwalhati sa Diyos sa kaniyang makahimalang paglalaan ng tubig. (Bil 20:12, 24; 27:13, 14) Ngunit ang bansa sa kabuuan ay namihasa sa mapaghimagsik na landasin nito anupat sa Ezekiel 44:6 ay tinawag na "Paghihimagsik" ang sambahayan ng Israel, na para bang ang bansang Israel ay naging personipikasyon ng paghihimagsik.

Tiniyak ng Diyos na Jehova na maparusahan ang paghihimagsik na iyon. (1Sa 12:15; 15:23; 1Ha 13:21, 22, 26; Aw 5:10; Isa 1:20; 63:10; Jer 4:16-18; Eze 20:21; Os 13:16) Ang kaniyang kautusan ay nagtakda ng parusang kamatayan para roon sa mga namimihasa sa paghihimagsik sa mga magulang. (Deu 21:18-21) Pinuksa ng Diyos ang mapagmapuri at ambisyosong sina Kora, Datan, Abiram, at ang mga kasama nila dahil sa paghihimagsik kina Moises at Aaron na mga inatasang kinatawan ng Diyos. Nang tutulan ng mga Israelita ang pagiging matuwid ng pagpuksang iyon at magpakita sila ng mapaghimagsik na espiritu kina Moises at Aaron, 14,700 pa ang nasawi dahil sa isang salot mula kay Jehova. (Bil 16:1-3, 25-50) Kadalasan nang pinahihintulutan ni Jehova ang ibang mga bansa na magsilbing mga instrumento upang parusahan ang mga Israelita kapag ang mga ito'y nagpapadala sa panggigipit na tumulad sa nakapalibot na mga bansa at may-paghihimagsik na tumatalikod sa tunay na pagsamba.—Huk 2:3, 11-16; 3:4, 5; Ne 9:26, 27.

Ang paghihimagsik ni Haring Zedekias na sumira ng tipan. Noong panahong gawin ni Haring Nabucodonosor ang Judeanong si Haring Zedekias bilang isang basalyong hari, inutusan niya si Zedekias na makipagtipan sa kaniya sa pangalan ni Jehova. Samakatuwid, nang maghimagsik si Zedekias laban kay Nabucodonosor, palibhasa'y ibig niyang lumaya sa pagpapasakop sa isang banyagang kapangyarihan, naghimagsik din siya laban kay Jehova, na sa Kaniyang pangalan ay nangako siyang magiging isang tapat na basalyong hari. Dahil sa paghihimagsik ni Zedekias, itinalaga ni Jehova na siya ay mamamatay bilang isang bihag sa Babilonya.—2Ha 24:17-20; 2Cr 36:11-21; Eze 17:12-18.

Sa Gitna ng mga Kristiyano. Kinailangan din ng mga Kristiyano na makipaglaban sa mga taong mapaghimagsik. Inihula ng apostol na si Pablo ang isang apostasya, o paghihimagsik, sa gitna ng mga nag-aangking Kristiyano (2Te 2:3), at maging noong panahon niya, mayroon nang mga apostata. (1Ti 1:19, 20; 2Ti 2:16-19) Sumulat ang alagad na si Judas hinggil sa mga nagsasalita nang may pang-aabuso tungkol sa "mga maluwalhati" sa kongregasyong Kristiyano. Yamang tiyak ang pagkapuksa ng gayong mga mapaghimagsik, tinukoy ni Judas ang pagkapuksang iyon na para bang iyon ay naganap na, sa pagsasabing: "[Sila ay] nalipol sa mapaghimagsik na salita ni Kora!"—Jud 8, 11; tingnan ang APOSTASYA.

Wasto ang pagpapasakop sa awtoridad ng pamahalaan. Sa halip na maghimagsik, yaong mga nagnanais na magtamo ng pagsang-ayon ng Diyos bilang mga tagasunod ni Kristo ay tinatagubilinan na maging masunurin sa mga nangunguna sa loob ng kongregasyon (Heb 13:17) at sa mga awtoridad ng pamahalaan na nasa labas ng kongregasyon. (Tit 3:1, 2) Ang paghihimagsik laban sa sekular na awtoridad ng pamahalaan ay isang paghihimagsik laban sa Diyos, sapagkat ang mga awtoridad na ito ay umiiral dahil sa pagpapahintulot ng Diyos, at kalooban niya na ang mga Kristiyano ay magpasakop sa mga ito hangga't ang hinihiling ng mga ito ay hindi salungat sa kaniyang kautusan.—Ro 13:1-7; Gaw 5:29.

PAGHIHIMALAY [sa Ingles, *gleaning*]. Ang proseso ng pagtitipon o pangunguha ng anumang ani na natira sa isang pananim, na sinadya o di-sinadyang iwan ng mga mang-aani. Ang kautusan ng Diyos sa Israel ay espesipikong nagtagubilin sa kaniyang bayan na huwag gapasin nang lubusan ang mga gilid ng kanilang mga bukid, huwag balikan ang mga sanga ng punong olibo pagkatapos nilang mag-ani ng bunga nito sa pamamagitan ng pagpaspas sa puno, at huwag pitasin ang mga tira ng kanilang mga ubasan. Kahit sa di-sinasadya ay naiwan sa bukid ang isang tungkos ng mga butil, hindi iyon dapat balikan upang kunin. Ang paghihimalay ay bigay-Diyos na karapatan ng mga dukha sa lupain, ng napipighati, naninirahang dayuhan, batang lalaking walang ama, at babaing balo.—Lev 19:9, 10; Deu 24:19-21.

Ang ulat ng Ruth ay naglalaan ng isang namumukod-tanging halimbawa kung paano ikinapit ang maibiging probisyong ito ng kautusan ng Diyos. Bagaman may karapatang maghimalay, humingi muna si Ruth ng pahintulot sa nangangasiwa sa mga mang-aani bago niya gawin iyon, at maaaring ganito ang karaniwang kaugalian noon ng mga naghihimalay. May kabaitan namang pinakitunguhan si Ruth, anupat tinagubilinan pa nga ni Boaz ang kaniyang mga mang-aani na bumunot ng ilang uhay mula sa mga bungkos at iwanan ang mga iyon upang mahimalay ni Ruth. Bagaman dahil dito ay naging mas madali para kay Ruth na maghimalay, kinailangan pa rin niyang magsikap. Tuluy-tuloy at

buong-sipag siyang naghimalay sa likuran ng mga mang-aani ni Boaz mula umaga hanggang gabi, anupat umuupo lamang sa bahay nang kaunting panahon at humihinto upang kumain.—Ru 2:5-7, 14-17.

Maliwanag na ang mainam na kaayusang ito para sa mga dukha sa lupain, samantalang humihimok ng pagkabukas-palad, pagiging di-sakim, at pananalig sa pagpapala ni Jehova, ay hindi naman nagtataguyod ng katamaran. Binibigyang-liwanag nito ang pananalita ni David: "Hindi ko pa nakita ang matuwid na lubusang pinabayaan, ni ang kaniyang supling na naghahanap ng tinapay." (Aw 37:25) Kung sasamantalahin nila ang paglalaan sa kanila ng Kautusan, kahit ang mga dukha, kung masikap silang gagawa, ay hindi magugutom, at sila, ni ang kanilang mga anak, ay hindi mangangailangang mamalimos ng tinapay.

Makasagisag at Makatalinghagang mga Paggamit. Nang akusahan ng mga Efraimita si Gideon na diumano'y hindi niya sila tinawag sa labanan sa pasimula ng pakikipagbaka laban sa Midian, sinabi ni Gideon: "Hindi ba ang mga paghihimalay ng Efraim ay mas mabuti kaysa sa pamimitas ng ubas ng Abi-ezer [ang sambahayang kinabibilangan ni Gideon]?" Ipinaliwanag niya ang kaniyang ilustrasyon sa pagsasabing ang naging bahagi ng Efraim (bagaman kasunod lamang iyon ng panimulang pagbabaka) sa pagbihag sa mga prinsipe ng Midian na sina Oreb at Zeeb ay lubhang nakahihigit kaysa sa lahat ng ginawa mismo ni Gideon. (Huk 8:1-3; 6:11) Tinutukoy rin ng Kasulatan bilang "paghihimalay" ang pagpatay sa mga nalabi sa digmaan, pagkatapos ng kasagsagan ng pagbabaka. (Huk 20:44, 45) Yaong mga natira pagkatapos na maglapat si Jehova ng kahatulan ay inihahalintulad sa "paghihimalay kapag ang pamimitas ng ubas ay nagwakas na," at yaong mga nalabi sa mana ng Diyos sa gitna ng mga taong tiwali sa moral ay tinutukoy ni Mikas bilang ang "himalay ng pamimitas ng ubas."—Isa 24:13; Mik 7:1-8, 18; ihambing ang Jer 6:9; 49:9, 10.

PAGHIHIWA. Maliwanag na ang paghihiwa sa katawan o pagsugat sa mga braso, mga kamay, at mukha sa mga panahon ng pagdadalamhati ay isang karaniwang kaugalian sa gitna ng sinaunang mga tao. (Jer 47:5; 48:37) Maaaring ginagawa ito noon upang payapain o tamuhin ang pabor ng mga bathalang pinaniniwalaang namamahala sa mga patay. May kinalaman sa ganitong kaugalian ng mga Scita kapag namamatayan sila ng hari, isinulat ng Griegong istoryador na si Herodotus (IV, 71): "Pinuputol nila ang isang bahagi ng kanilang mga tainga, inaahitan ang kanilang ulo, kinukudlitan ng mga hiwa ang palibot ng kanilang braso, tinutuklap ang kanilang noo at ilong, at inuulos ng palaso ang kanilang kaliwang kamay."

Gayunman, noon ang paghihiwa sa laman o katawan ay hindi lamang isang ritwal sa pagdadalamhati. Palibhasa'y umaasang sasagutin ng kanilang diyos ang mga pamamanhik nila, naghiwa ng kanilang sarili ang mga propeta ni Baal "ayon sa kanilang kaugalian sa pamamagitan ng mga sundang at sa pamamagitan ng mga sibat, hanggang sa mapadanak nila ang kanilang dugo." (1Ha 18:28) Nagsasagawa rin ng ganitong mga ritwal ang iba pang sinaunang mga tao. Bilang halimbawa, sinasabi ni Herodotus (II, 61) na sa panahon ng kapistahan ni Isis, hinihiwa ng mga Cariano na nananahanan sa Ehipto ang kanilang noo sa pamamagitan ng mga kutsilyo.

Espesipikong ipinagbawal ng Kautusan ng Diyos ang paghihiwa sa laman para sa mga patay. (Lev 19:28; 21:5; Deu 14:1) Ito'y sapagkat noon ang Israel ay isang banal na bayan kay Jehova, isang pantanging pag-aari. (Deu 14:2) Dahil dito, ang Israel ay dapat manatiling malaya mula sa lahat ng idolatrosong gawain. Bukod diyan, ang gayong labis-labis na pagpapakita ng pagdadalamhati na may paghihiwa sa sariling laman ay hindi angkop para sa isang bayan na may lubos na kabatiran tungkol sa aktuwal na kalagayan ng mga patay at sa pag-asa sa pagkabuhay-muli. (Dan 12:13; Heb 11:19) Gayundin, ang pagbabawal laban sa pagpinsala sa sariling katawan ay magdiriin sa mga Israelita ng wastong paggalang sa lalang ng Diyos, ang katawan ng tao.

Gayunman, lumilitaw na may mga panahong winalang-bahala ng mga Israelita ang kautusan ng Diyos may kinalaman sa paghihiwa sa kanilang laman o katawan.—Jer 41:5; ihambing ang Mik 5:1.

PAGHUHUGAS NG MGA KAMAY. Noong sinaunang mga panahon, sa halip na ilubog ang mga kamay sa isang sisidlang punô ng tubig, kadalasa'y hinuhugasan ang mga ito sa pamamagitan ng pagbubuhos ng tubig sa mga ito. Pagkatapos, ang maruming tubig ay pinatutulo sa isang sisidlan o palanggana kung saan nakatapat ang mga kamay. —Ihambing ang 2Ha 3:11.

Itinakda ng Kautusan na ang mga saserdote ay maghuhugas ng kanilang mga kamay at ng kanilang mga paa sa tansong hugasan na nasa pagitan ng santuwaryo at ng altar bago maglingkod sa may altar o bago pumasok sa tolda ng kapisanan. (Exo 30:18-21) Sinabi rin ng Kautusan na sakaling may matagpuang isang taong pinatay at imposibleng matiyak kung sino ang pumaslang sa kaniya, ang matatandang lalaki ng lunsod na pinakamalapit sa taong pinatay ay kukuha ng isang batang baka, yaong hindi pa kailanman nagagamit na pantrabaho

o na hindi pa kailanman nakahahatak ng pamatok, at dadalhin nila iyon sa isang agusang libis na may dumadaloy na tubig at doon ay babaliin nila ang leeg nito. Pagkatapos nito, huhugasan ng matatandang lalaki ang kanilang mga kamay sa ibabaw ng batang baka, anupat ipinahihiwatig nito ang kanilang kawalang-sala sa pagpaslang. (Deu 21:1-8) Gayundin, ayon sa Kautusan, magiging marumi ang isang tao kung hihipuin siya ng isang inaagasan na hindi nakapagbanlaw ng kaniyang mga kamay. —Lev 15:11.

Ninais ni David na magkaroon ng mga kamay na malinis sa moral upang makasamba siya sa harap ng altar ni Jehova. (Aw 26:6) Sa kabilang dako, walang-kabuluhang tinangka ni Pilato na linisin sa kaniyang sarili ang pagkakasala sa dugo may kaugnayan sa kamatayan ni Jesus sa pamamagitan ng paghuhugas ng kaniyang mga kamay sa harap ng taong-bayan. Ngunit sa ganitong paraan ay talagang hindi niya matatakasan ang pananagutan sa kamatayan ni Jesus, yamang siya, hindi ang naghihiyawang mga mang-uumog, ang may awtoridad na magpasiya ng hatol kay Jesus.—Mat 27:24.

Noong unang siglo C.E., itinuring ng mga eskriba at mga Pariseo na ang paghuhugas ng mga kamay ay napakahalaga at nakipagtalo sila kay Jesu-Kristo may kinalaman sa paglabag ng kaniyang mga alagad sa mga tradisyon ng sinaunang mga tao dahil hindi nila hinuhugasan ang kanilang mga kamay bago kumain. Hindi ang pangkaraniwang paghuhugas ng mga kamay para sa kalinisan ang nasasangkot dito kundi isang maseremonyang ritwal. “Ang mga Pariseo at ang lahat ng mga Judio ay hindi kumakain malibang maghugas sila ng kanilang mga kamay hanggang sa siko.” (Mar 7:2-5; Mat 15:2) Ang isang taong kumakain na di-nahugasan ang mga kamay ay inihahanay ng Babilonyong Talmud (*Sotah* 4*b*) sa isa na sumisiping sa patutot, at sinasabi nito na ang isa na nagwawalang-bahala sa paghuhugas ng mga kamay ay “bubunutin mula sa sanlibutan.”—Tingnan ang PALILIGO, PAGHUHUGAS.

PAGHUHUGAS NG MGA PAA. Isang gawang nakagiginhawa at nagpapahiwatig ng pagkamapagpatuloy; sa sinaunang Gitnang Silangan, kadalasa’y ginagawa ito bago ang kainan, yamang karaniwang mainit ang klima roon at kinaugalian ng mga tao noon ang magsuot ng bukás na mga sandalyas, maglakad sa tuyong lupa, at maglakbay sa maalikabok na mga daan. Sa tahanan ng karaniwang mga tao, naglalaan ang punong-abala ng kinakailangang mga sisidlan at tubig, at hinuhugasan ng mga panauhin ang sarili nilang mga paa. (Huk 19:21) Kapag mas mayaman ang punong-abala, kadalasa’y ang alipin niya ang naghuhugas ng mga paa, at iyon ay itinuturing na isang mababang gawain. Ipinahiwatig ni Abigail na handa siyang sumunod sa kahilingan ni David na mapangasawa siya nito sa pagsasabing: “Narito ang iyong aliping babae bilang alila na maghuhugas ng mga paa ng mga lingkod ng aking panginoon.” (1Sa 25:40-42) Pantanging ipinakikita ang kapakumbabaan at magiliw na pagpapahalaga sa mga panauhin kapag ang punong-abala ang personal na naghugas ng mga paa ng mga panauhin.

Hindi lamang hinuhugasan ang mga paa bilang tanda ng pagkamapagpatuloy ng punong-abala sa kaniyang panauhin kundi kaugalian din na maghugas ng mga paa bago matulog ang isa. (Sol 5:3) Lalo pang kapansin-pansin ang kahilingan na dapat maghugas ang mga saserdoteng Levita ng kanilang mga paa at mga kamay bago sila pumasok sa tabernakulo o bago sila manungkulan sa may altar.—Exo 30:17-21; 40:30-32.

Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, maaaring alukin ng punong-abala ang kaniyang panauhin ng tubig na panghugas sa mga paa, maaaring halikan niya ito, at maaaring pahiran niya ng langis ang ulo nito. Hindi ginawa ng Pariseong si Simon ang tatlong kapahayagang ito ng pagkamapagpatuloy noong inaasikaso niya si Jesus sa kaniyang tahanan. Ngunit dumating ang isang makasalanang babae na tumatangis, at binasâ niya ng kaniyang mga luha ang mga paa ni Jesus, pinunasan ang mga ito ng kaniyang buhok, hinalikan ang mga ito, at pagkatapos ay pinahiran ang mga ito ng mabangong langis; sa gayon, itinawag-pansin ni Kristo na hindi ginawa ni Simon ang mga iyon at pagkatapos ay sinabi niya sa babae: “Ang iyong mga kasalanan ay pinatatawad na.”—Luc 7:36-50.

Noong huling gabi ng kaniyang buhay sa lupa, Nisan 14, 33 C.E., hinugasan ni Jesu-Kristo ang mga paa ng kaniyang mga apostol, anupat ginawa niya ito upang magturo sa kanila ng isang aral at ‘magbigay ng parisan,’ sa halip na magtatag ng isang seremonya. (Ju 13:1-16) May mga argumento na noon sa gitna ng mga apostol tungkol sa kung sino ang pinakadakila. Maging noong gabi ring iyon, pagkatapos niyang mahugasan ang kanilang mga paa, nagkaroon sila ng isa pang mainitang pagtatalo tungkol sa kung sino ang waring pinakadakila. (Luc 22:24-27) Ngunit ang ginawa ni Jesus ay hindi madaling malimutan. Noong gabing iyon, si Jesus at ang mga apostol ay nakikigamit lamang ng isang silid at hindi sila mga panauhin ninuman. Dahil dito, walang mga lingkod na maaaring maghugas ng kanilang mga paa, na walang alinlangang gaganap sa tungkuling iyon kung mga panauhin sila. Walang sinuman sa mga apostol ang nagkusang gumawa ng mababang paglilingkod na ito para sa iba. Gayunman, sa isang angkop na pagkakataon habang

kumakain sila, tumindig si Jesus, pagkatapos ay inilagay sa tabi ang kaniyang mga panlabas na kasuutan, binigkisan ang kaniyang sarili ng isang tuwalya, nilagyan ng tubig ang isang palanggana, at hinugasan ang kanilang mga paa. Sa gayon ay ipinakita niya na taglay ang kapakumbabaan, bawat isa ay dapat na maging lingkod ng iba at dapat magpakita ng pag-ibig sa praktikal na mga paraan, anupat gumagawa ng mga bagay para sa kaalwanan ng iba. Ganito ang ginawa ng mga babaing Kristiyano na naging mga punong-abala, gaya ng ipinakikita ng pagtukoy ng apostol na si Pablo sa mapagpatuloy na gawa ng paghuhugas ng mga paa bilang isa sa maiinam na gawa ng mga Kristiyanong babaing balo. (1Ti 5:9, 10) Hindi itinatala ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang pormal na paghuhugas ng mga paa bilang isang seremonya na kahilingan sa mga Kristiyano. Magkagayunman, ang halimbawang ibinigay ni Jesu-Kristo sa pamamagitan ng gawang ito ay nagsisilbing paalaala sa mga Kristiyano na paglingkuran nang may pag-ibig ang kanilang mga kapatid, maging sa maliliit na paraan at sa pamamagitan ng pagganap sa mababababang gawain alang-alang sa kanila.—Ju 13:34, 35; tingnan ang PALILIGO, PAGHUHUGAS.

PAGHUHUGPONG. Ang proseso kung saan ang supang (sibol, maliit na sanga) ng isang punungkahoy na nagluluwal ng mabuting bunga ay idinurugtong sa sanga ng isa pang punungkahoy na di-gaanong mahusay ang bunga upang permanenteng magsanib ang mga ito. Kadalasan, ginagawa ang paghuhugpong upang pagsamahin ang magagandang katangian ng supang (ang mabuting bunga nito) at ng sanga (ang lakas at tibay nito). Kapag kumapit na nang husto ang inihugpong na mga sanga, bagaman iba nang puno ang pinagkukunan ng mga ito ng sustansiya, magluluwal ang mga ito ng bunga na katulad niyaong sa punungkahoy na pinanggalingan ng mga ito.

Nang sumulat ang apostol na si Pablo sa mga Kristiyano sa Roma, inihambing niya ang mga di-Judiong Kristiyano sa mga sanga ng isang ligáw na olibo na inihugpong sa alagang olibo upang humalili sa likas na mga sanga na pinutol. Sinabi niya na ang gayong paraan ng paghuhugpong ay "salungat sa kalikasan." Ang likas na mga sanga ay tumutukoy sa mga Judio na dahil sa kawalan ng pananampalataya ay nawalan ng oportunidad na mapabilang sa mga nakahanay sa makalangit na Kaharian ng Mesiyas. Gayunman, ang paghuhugpong ng mga sanga ng ligáw na olibo, o mga di-Judiong Kristiyano, sa alagang olibo upang humalili sa "likas na mga sanga" ay hindi dahilan upang magkaroon ng matatayog na kaisipan ang mga Gentil na iyon, sapagkat ang tanging paraan upang maingatan nila ang kanilang posisyon ay sa pamamagitan ng pananampalataya. Gayundin, inilalarawan ng paghuhugpong ng mga sanga mula sa ligáw na olibo tungo sa alagang olibo ang permanenteng pagsasanib, o pagkakaisa, na pinangyari sa pagitan ng mga Judio at mga Gentil bilang magkakasamang mga miyembro ng "Israel ng Diyos."—Ro 11:17-24; Gal 3:28; 6:16; ihambing ang Ju 15:1-6; tingnan ang OLIBO.

PAG-IBIG. Pagkadama ng mainit at personal na pagkagiliw o masidhing pagmamahal, gaya halimbawa sa isang kaibigan, sa isang magulang o anak, at sa iba pa; mainit na pagkagiliw o pagkagusto sa iba; gayundin, ang mapagbiyayang pagmamahal ng Diyos sa kaniyang mga nilalang o ang mapitagang pagmamahal na dapat iukol ng mga ito sa Diyos; gayundin, ang may-kabaitang pagmamahal na angkop na ipakita ng mga nilalang ng Diyos sa isa't isa; ang masidhi o maalab na pagmamahal sa isang taong di-kasekso na nagsisilbing emosyonal na pangganyak para sa pag-aasawa. Ang isa sa mga singkahulugan ng pag-ibig ay "debosyon."

Bukod sa mga kahulugang iyan, ang Kasulatan ay may binabanggit ding pag-ibig na ginagabayan ng simulain, gaya ng pag-ibig sa katuwiran o kahit pa nga pag-ibig sa mga kaaway ng isa, anupat maaaring walang pagmamahal sa mga ito ang isang tao. Ang aspekto o kapahayagang ito ng pag-ibig ay isang walang-pag-iimbot na debosyon sa katuwiran at isang taimtim na pagkabahala sa walang-hanggang kapakanan ng iba, lakip ang aktibong pagpapahayag nito para sa kanilang ikabubuti.

Sa Hebreo, ang pandiwang *'a·hev'* o *'a·hav'* ("umibig") at ang pangngalang *'a·havah'* ("pag-ibig") ang mga salita na pangunahing ginagamit upang tumukoy sa pag-ibig ayon sa nabanggit na mga diwa, anupat ang konteksto ang pinagbabatayan kung anong diwa at antas ang tinutukoy.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan naman ay pangunahin nang ginagamit ang mga anyo ng mga salitang *a·ga'pe, phi·li'a,* at ang dalawang salitang hinalaw sa *stor·ge'* (ang *e'ros,* pag-ibig sa pagitan ng lalaki at babae, ay hindi ginagamit dito). *A·ga'pe* ang mas malimit lumitaw kaysa sa ibang mga termino.

Tungkol sa pangngalang *a·ga'pe* at sa pandiwang *a·ga·pa'o,* ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* ay nagsasabi: "Ang pag-ibig ay maaari lamang makilala sa pamamagitan ng mga pagkilos na iniuudyok nito. Ang pag-ibig ng Diyos ay makikita sa pagkakaloob ng Kaniyang Anak, I Juan 4:9, 10. Ngunit maliwanag na hindi ito ang pag-ibig na may layong magpalugod lamang, o basta pagkagiliw, samakatuwid nga, hindi ito nadama dahil sa anumang kagalingan ng mga pinagtutuunan nito, Rom. 5:8. Ito ay paggamit ng Diyos

ng kaniyang kalooban sa kusang-loob na pagpili, anupat ginawa nang walang partikular na dahilan maliban sa ito'y likas sa Diyos Mismo, ihambing ang Deut. 7:7, 8."—1981, Tomo 3, p. 21.

May kinalaman sa pandiwang *phi·le'o,* nagkomento si Vine: "[Ito] ay naiiba sa *agapao* sa dahilang ito, na ang *phileo* ay mas malapit na kumakatawan sa magiliw na pagmamahal. . . . Muli, ang umibig (*phileo*) sa buhay, udyok ng labis na pagnanais na ingatan ito, anupat kinaliligtaan ang tunay na layunin ng buhay, ay hinahatulan ng Panginoon, Juan 12:25. Sa kabaligtaran, ang umibig sa buhay (*agapao*) gaya ng pagkakagamit sa I Ped. 3:10, ay nangangahulugan ng pagsasaalang-alang sa tunay na mga interes ng buhay. Malayong maging angkop dito ang salitang *phileo."*—Tomo 3, p. 21, 22.

Ang *Exhaustive Concordance of the Bible* ni James Strong, sa Griegong diksyunaryo nito (1890, p. 75, 76), ay nagkomento sa ilalim ng *phi·le'o:* "Ang *pagiging isang kaibigan ng* (*pagkakaroon ng paggiliw sa* [isang indibiduwal o isang bagay]), samakatuwid nga, ang *pagkakaroon ng pagmamahal* (tumutukoy sa *personal* na pagkagiliw, dahil sa sentimyento o damdamin; samantalang ang [*a·ga·pa'o*] naman ay mas malawak, anupat lalo na itong sumasaklaw sa pagpapasiya at sa *kusang-loob* na pagsang-ayon ng kalooban dahil sa simulain, tungkulin at kagandahang-asal . . .)."—Tingnan ang PAGMAMAHAL.

Madalas na tumutukoy ang *a·ga'pe* sa pag-ibig na ginagabayan, o inuugitan, ng simulain. Karaniwan nang may kasama itong pagmamahal at pagkagiliw. Ang bagay na maaaring kalakip sa *a·ga'pe* ang pagmamahal at init ay makikita sa maraming talata. Sa Juan 3:35, sinabi ni Jesus: "Iniibig [*a·ga·pai'*] ng Ama ang Anak." Sa Juan 5:20, sinabi niya: "Minamahal [*phi·lei'*] ng Ama ang Anak." Tiyak na kalakip sa pag-ibig ng Diyos kay Jesu-Kristo ang masidhing pagmamahal. Ipinaliwanag din ni Jesus: "Siya . . . na umiibig [*a·ga·pon'*] sa akin ay iibigin [*a·ga·pe·the'se·tai*] ng aking Ama, at iibigin [*a·ga·pe'so*] ko siya." (Ju 14:21) Kasama sa pag-ibig na ito ng Ama at ng Anak ang magiliw na pagmamahal sa gayong maibiging mga tao. Ang mga mananamba ni Jehova ay dapat umibig sa kaniya at sa kaniyang Anak, at maging sa isa't isa, sa gayunding paraan. —Ju 21:15-17.

Kaya nga bagaman natatangi ang Kristiyanong pag-ibig dahil sa paggalang sa simulain, hindi naman ito pag-ibig na walang damdamin; kung magkakagayon, wala na itong ipinagkaiba sa mekanikal na katarungan. Ngunit hindi ito kontrolado ng damdamin o sentimyento; hindi nito kailanman ipinagwawalang-bahala ang simulain. Ang mga Kristiyano ay may-kawastuang nagpapakita ng pag-ibig sa iba na maaaring hindi nila partikular na minamahal o kinagigiliwan, anupat ginagawa nila iyon para sa kapakanan ng mga taong iyon. (Gal 6:10) Gayunman, kahit wala silang natatanging pagmamahal sa mga ito, nakadarama naman sila ng habag at taimtim na pagkabahala sa gayong mga kapuwa-tao, hanggang sa mga limitasyon at sa paraan na ipinahihintulot at ginagabayan ng matuwid na mga simulain.

Ngunit bagaman ang Kristiyanong *a·ga'pe* ay tumutukoy sa pag-ibig na inuugitan ng simulain, may maling uri din ng *a·ga'pe,* na udyok ng personal na pakinabang. Halimbawa, sinabi ni Jesus: "Kung iniibig [*a·ga·pa'te*] ninyo yaong mga umiibig sa inyo, ano ang kapurihan nito sa inyo? Sapagkat maging ang mga makasalanan ay umiibig doon sa mga umiibig sa kanila. At kung gumagawa kayo ng mabuti doon sa mga gumagawa ng mabuti sa inyo, ano nga ang kapurihan nito sa inyo? Maging ang mga makasalanan ay gayundin ang ginagawa. Isa pa, kung nagpapahiram kayo nang walang patubo doon sa mga mula sa kanila ay umaasa kayong tumanggap, ano ang kapurihan nito sa inyo? Maging ang mga makasalanan ay nagpapahiram nang walang patubo sa mga makasalanan upang mabalik sa kanila ang gayunding halaga." (Luc 6:32-34) Ang simulaing sinusunod ng gayong mga tao ay: 'Gawan mo ako ng mabuti at gagawan kita ng mabuti.'

Sinabi ng apostol na si Pablo tungkol sa isa na dati'y gumagawang kasama niya: "Pinabayaan ako ni Demas sa dahilang inibig [*a·ga·pe'sas*] niya ang kasalukuyang sistema ng mga bagay." (2Ti 4:10) Lumilitaw na inibig ni Demas ang sanlibutan dahil sa pagiging makasarili, posibleng para sa personal na pakinabang na makukuha rito. Sinabi ni Jesus: "Inibig [*e·ga'pe·san*] ng mga tao ang kadiliman sa halip na ang liwanag, sapagkat ang kanilang mga gawa ay balakyot. Sapagkat siya na gumagawa ng buktot na mga bagay ay napopoot sa liwanag at hindi lumalapit sa liwanag, *upang ang kaniyang mga gawa ay hindi masaway."* (Ju 3:19, 20) Dahil ang kadiliman ay nakatutulong upang maikubli ang kanilang balakyot na mga gawa, iniibig nila ito.

Iniutos ni Jesus: "Ibigin [*a·ga·pa'te*] ang inyong mga kaaway." (Mat 5:44) Ang Diyos mismo ang nagtatag ng simulaing ito, gaya ng sinasabi ng apostol na si Pablo: "Inirerekomenda ng Diyos sa atin ang kaniyang sariling pag-ibig [*a·ga'pen*] anupat, samantalang tayo ay mga makasalanan pa, si Kristo ay namatay para sa atin. . . . Sapagkat kung, noong tayo ay mga kaaway pa, naipagkasundo tayo sa Diyos sa pamamagitan ng kamatayan ng kaniyang Anak, lalo pa nga, ngayong tayo ay naipagkasundo na, na maliligtas tayo sa pamamagitan ng kaniyang buhay." (Ro 5:8-10) Ang isang namumukod-tanging halimbawa ng gayong pag-ibig ay ang

pakikitungo ng Diyos kay Saul ng Tarso, na naging ang apostol na si Pablo. (Gaw 9:1-16; 1Ti 1:15) Samakatuwid, ang pag-ibig sa ating mga kaaway ay dapat ugitan ng simulaing itinatag ng Diyos at dapat isagawa bilang pagsunod sa kaniyang mga utos, may kalakip man na init o pagmamahal ang pag-ibig na iyon o wala.

Ang Diyos. Sumulat ang apostol na si Juan: "Ang Diyos ay pag-ibig." (1Ju 4:8) Siya ang mismong personipikasyon ng pag-ibig, na kaniyang nangingibabaw na katangian. Gayunman, ang kabaligtaran nito ay hindi totoo, na 'ang pag-ibig (ang katangiang abstrak) ay Diyos.' Isiniwalat niya ang kaniyang sarili sa Bibliya bilang isang *Persona* at makasagisag niyang tinutukoy ang kaniyang "mga mata," "mga kamay," "puso," "kaluluwa," at iba pa. Mayroon siyang iba pang mga katangian, kabilang na ang katarungan, kapangyarihan, at karunungan. (Deu 32:4; Job 36:22; Apo 7:12) Bukod diyan, siya ay marunong mapoot, isang katangian na mismong kabaligtaran ng pag-ibig. Hinihiling ng kaniyang pag-ibig sa katuwiran na kapootan niya ang kabalakyutan. (Deu 12:31; Kaw 6:16) Kalakip sa pag-ibig ang pagkadama at pagpapahayag ng mainit at personal na pagmamahal, na maaari lamang madama ng isang *persona,* o na maaari lamang ipakita sa isang *persona.* Tiyak na ang Anak ng Diyos na si Jesu-Kristo ay hindi isang katangiang abstrak; binanggit niya na kasama siya noon ng kaniyang Ama, gumawa siyang kasama Niya, nagpalugod siya sa Kaniya, at nakinig siya sa Kaniya, at na nakikita ng mga anghel ang mukha ng kaniyang Ama, anupat imposibleng gawin ang mga bagay na ito sa isang katangiang abstrak lamang.—Mat 10:32; 18:10; Ju 5:17; 6:46; 8:28, 29, 40; 17:5.

Katibayan ng kaniyang pag-ibig. Sagana ang katibayan na si Jehova, na Maylalang at Diyos ng sansinukob, ay pag-ibig. Makikita ito sa pisikal na paglalang mismo. Talagang buong-ingat itong ginawa para sa kalusugan, kaluguran, at kapakanan ng tao! Ginawa ang tao hindi lamang upang umiral kundi upang masiyahan din sa pagkain, sa pagmamasid sa kulay at kagandahan ng mga nilalang, sa mga hayop at gayundin sa pakikipagsamahan sa kaniyang mga kapuwa-tao, at sa di-mabilang na iba pang mga kaluguran sa buhay. (Aw 139:14, 17, 18) Ngunit higit pang ipinamalas ni Jehova ang kaniyang pag-ibig nang gawin niya ang tao ayon sa kaniyang larawan at wangis (Gen 1:26, 27), na may kakayahang umibig at magkaroon ng espirituwalidad, at nang isiwalat niya ang kaniyang sarili sa tao sa pamamagitan ng kaniyang Salita at ng kaniyang banal na espiritu.—1Co 2:12, 13.

Ang pag-ibig ni Jehova sa sangkatauhan ay katulad ng pag-ibig ng isang Ama sa kaniyang mga anak. (Mat 5:45) Wala siyang anumang bagay na ipinagkakait kung para sa kanilang ikabubuti, gaanuman kalaking sakripisyo ang kailangan niyang gawin; ang kaniyang pag-ibig ay higit sa anuman na maaari nating madama o maipahayag. (Efe 2:4-7; Isa 55:8; Ro 11:33) Ang pinakadakilang kapahayagan ng kaniyang pag-ibig, ang pinakamaibiging bagay na maaaring gawin ng isang magulang, ay ginawa niya para sa sangkatauhan. Iyon ay ang pagbibigay ng buhay ng kaniyang sariling tapat at bugtong na Anak. (Ju 3:16) Gaya ng isinulat ng apostol na si Juan: "Kung para sa atin, tayo ay umiibig, sapagkat siya ang unang umibig sa atin." (1Ju 4:19) Kaya naman siya ang Bukal ng pag-ibig. Ang kapuwa apostol ni Juan, si Pablo, ay sumulat: "Sapagkat halos walang sinuman ang mamamatay para sa isang taong matuwid; totoo nga, para sa taong mabuti, marahil, ay may mangangahas pa ngang mamatay. Ngunit inirerekomenda ng Diyos sa atin ang kaniyang sariling pag-ibig anupat, samantalang tayo ay mga makasalanan pa, si Kristo ay namatay para sa atin."—Ro 5:7, 8; 1Ju 4:10.

Ang walang-hanggang pag-ibig ng Diyos. Walang hanggan ang pag-ibig ni Jehova sa kaniyang tapat na mga lingkod; hindi ito nabibigo o nagmamaliw, anuman ang maging kalagayan ng kaniyang mga lingkod, kaginhawahan man o kahirapan, o anumang bagay ang sumapit sa kanila, malalaki man o maliliit. Bumulalas ang apostol na si Pablo: "Sapagkat kumbinsido ako na kahit ang kamatayan kahit ang buhay kahit ang mga anghel kahit ang mga pamahalaan kahit ang mga bagay na narito ngayon kahit ang mga bagay na darating kahit ang mga kapangyarihan kahit ang taas kahit ang lalim kahit ang anupamang ibang nilalang ay hindi makapaghihiwalay sa atin sa pag-ibig ng Diyos na nasa kay Kristo Jesus na ating Panginoon."—Ro 8:38, 39.

Ang soberanya ng Diyos ay nakasalig sa pag-ibig. Lubhang ikinagagalak ni Jehova na ang kaniyang soberanya at ang pagtataguyod dito ng kaniyang mga nilalang ay pangunahin nang nakasalig sa pag-ibig. Ang nais niya ay yaon lamang mga umiibig sa kaniyang soberanya dahil sa kaniyang maiinam na katangian at dahil ito ay matuwid, yaong mga pumipili sa kaniyang soberanya nang higit sa iba pa. (1Co 2:9) Pinipili nilang maglingkod sa ilalim ng kaniyang soberanya sa halip na sikaping magsarili—ito ay dahil sa kanilang kaalaman tungkol sa kaniya at sa kaniyang pag-ibig, katarungan, at karunungan, na natatanto nilang dihamak na nakahihigit kaysa roon sa taglay nila. (Aw 84:10, 11) Nabigo ang Diyablo sa bagay na ito, anupat buong-paghahambog na naghangad ng kasarinlan para sa kaniyang sarili, gaya rin nina Adan at Eva. Sa katunayan, hinamon ng Diyablo ang pa-

raan ng pamamahala ng Diyos, anupat sa diwa ay sinabi niya na iyon ay di-maibigin at di-matuwid (Gen 3:1-5), at na ang mga nilalang ng Diyos ay naglilingkod sa Kaniya hindi dahil sa pag-ibig, kundi udyok ng pagiging makasarili.—Job 1:8-12; 2:3-5.

Pinahintulutan ng Diyos na Jehova ang Diyablo na mabuhay at ilagay sa pagsubok ang kaniyang mga lingkod, pati na ang kaniyang bugtong na Anak, hanggang sa punto ng kamatayan. Inihula ng Diyos na magiging tapat si Jesu-Kristo. (Isa 53) Paano niya ito nagawa, anupat isinalalay niya ang kaniyang salita sa mga kamay ng kaniyang Anak? Ito ay dahil sa pag-ibig. Kilala ni Jehova ang kaniyang Anak at alam niya kung gaano kasidhi ang pag-ibig ng kaniyang Anak sa Kaniya at sa katuwiran. (Heb 1:9) Lubus-lubusan ang pagkakilala niya sa kaniyang Anak. (Mat 11:27) Ganap ang kaniyang pagtitiwala at kumpiyansa sa katapatan ng Anak. Higit pa riyan, ang "pag-ibig . . . ay isang sakdal na bigkis ng pagkakaisa." (Col 3:14) Ito ang pinakamahigpit na bigkis sa sansinukob, ang sakdal na pag-ibig na permanenteng nagbibigkis sa Anak at sa Ama. Sa gayunding mga dahilan, maaaring pagtiwalaan ng Diyos ang kaniyang organisasyon ng mga lingkod, sa pagkaalam na pag-ibig ang mag-uudyok sa karamihan sa kanila na magtapat sa kaniya sa ilalim ng pagsubok at na ang kaniyang organisasyon ng mga nilalang ay hindi kailanman hihiwalay sa kaniya sa kabuuan nito.—Aw 110:3.

Si Jesu-Kristo. Sa loob ng di-mabilang na panahon, si Jesus ay matalik na nakasama ng kaniyang Ama, ang Bukal ng pag-ibig, anupat lubus-lubusan niya Siyang nakilala; dahil dito, maaari niyang sabihin: "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama." (Ju 14:9; Mat 11:27) Samakatuwid, ang pag-ibig ni Jesus ay ganap at sakdal. (Efe 3:19) Sinabi niya sa kaniyang mga alagad: "Walang sinuman ang may pag-ibig na mas dakila kaysa rito, na ibigay ng isa ang kaniyang kaluluwa alang-alang sa kaniyang mga kaibigan." (Ju 15:13) Bago nito, sinabi na niya sa kanila: "Binibigyan ko kayo ng isang bagong utos, na ibigin ninyo ang isa't isa; kung paanong inibig ko kayo ay ibigin din ninyo ang isa't isa." (Ju 13:34) Ang utos na ito ay bago, sapagkat ang Kautusan, na doo'y sumasailalim si Jesus at ang kaniyang mga alagad noong panahong iyon, ay nag-uutos sa isang tao: "Ibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili." (Lev 19:18; Mat 22:39) Hinihiling nito sa isa na ibigin ang iba gaya ng pag-ibig niya sa kaniyang sarili ngunit hindi nito hinihiling sa kaniya ang mapagsakripisyo-sa-sariling pag-ibig na handang magbigay ng sarili niyang buhay alang-alang sa iba. Ipinaghahalimbawa ng buhay at kamatayan ni Jesus ang pag-ibig na hinihiling ng bagong utos na ito. Bukod sa paggawa ng mabuti kung kinakailangan, ang tagasunod ni Kristo ay dapat magkusa, sa ilalim ng patnubay ni Kristo, na tumulong sa iba sa espirituwal na paraan at sa iba pang kaparaanan. Dapat siyang aktibong gumawa para sa kanilang ikabubuti. Ang pangangaral at pagtuturo ng mabuting balita sa ibang mga tao, na ang ilan sa kanila ay maaaring mga kaaway, ay isa sa pinakadakilang mga kapahayagan ng pag-ibig, sapagkat maaari itong magbunga ng buhay na walang hanggan para sa kanila. Dapat 'ibahagi ng Kristiyano hindi lamang ang mabuting balita ng Diyos kundi gayundin ang kaniyang sariling kaluluwa' sa pagtulong at sa paggawang kasama niyaong mga tumatanggap ng mabuting balita. (1Te 2:8) At dapat na maging handa siyang ibigay ang kaniyang kaluluwa (buhay) alang-alang sa kanila.—1Ju 3:16.

Kung Paano Natatamo ng Isa ang Pag-ibig. Sa pamamagitan ng banal na espiritu, nilalang ang unang lalaki at babae taglay ang isang antas ng nangingibabaw na katangiang ito ng Diyos, samakatuwid ay ang pag-ibig, at taglay ang kakayahang palawakin, palaguin, at pagyamanin ang pag-ibig na iyon. Ang pag-ibig ay isang bunga ng espiritu ng Diyos. (Gal 5:22) Ang makadiyos na pag-ibig ay hindi isang katangian na basta tinataglay ng isa, gaya marahil ng pisikal o mental na mga kakayahan, tulad ng pisikal na kagandahan, talino sa musika, o katulad na mga katangiang namamana. Ang makadiyos na pag-ibig ay hindi maaaring taglayin ng isang tao nang hiwalay sa pagkakilala at paglilingkod sa Diyos o hiwalay sa pagbubulay-bulay at pagpapahalaga. Tanging kung nililinang ng isa ang pag-ibig, saka lamang masasabi na tinutularan niya ang Diyos, ang Bukal ng pag-ibig. (Aw 77:11; Efe 5:1, 2; Ro 12:2) Nabigo si Adan na linangin ang pag-ibig sa Diyos; hindi siya sumulong hanggang sa mapasakdal niya ang pag-ibig. Ipinakikita ito ng bagay na hindi siya kaisa ng Diyos, anupat nakabigkis sa Diyos sa pamamagitan ng sakdal na bigkis na iyon ng pagkakaisa. Gayunpaman, kahit si Adan ay naging di-sakdal at makasalanan, naipasa niya sa kaniyang supling, "ayon sa kaniyang larawan," ang kakayahang umibig. (Gen 5:3) Sa pangkalahatan, ang sangkatauhan ay nagpapamalas ng pag-ibig, ngunit kadalasan ay isa itong pag-ibig na mali, may depekto, at pilipit.

Ang pag-ibig ay maaaring maging mali. Sa nabanggit na mga kadahilanan, maliwanag na ang isang tao ay posibleng magkaroon ng tunay at wastong pag-ibig tangi lamang kung hinahanap at sinusunod niya ang espiritu ng Diyos at ang kaalamang nagmumula sa Kaniyang Salita. Halimbawa, maaaring minamahal ng isang magulang ang kaniyang anak. Ngunit baka hayaan niyang magkaroon ng depekto ang pag-ibig na iyon o baka malihis siya ng landas dahil sa sentimyento, anupat

ibinibigay niya sa bata ang lahat ng magustuhan nito. Baka hindi niya gamitin ang kaniyang awtoridad bilang magulang upang magbigay ng disiplina at, sa ilang pagkakataon, ng aktuwal na pagpaparusa. (Kaw 22:15) Ang gayong diumano'y pag-ibig ay maaari pa ngang dahil ipinagmamapuri ng isa ang kaniyang pamilya, na nagpapakita naman ng pagiging makasarili. Sinasabi ng Bibliya na ang gayong tao ay hindi umiibig, kundi napopoot, sapagkat hindi niya isinasagawa ang pagkilos na magliligtas sa buhay ng kaniyang anak.—Kaw 13:24; 23:13, 14.

Hindi ito ang pag-ibig na nagmumula sa Diyos. Ang makadiyos na pag-ibig ay nag-uudyok sa isa na gumawa ng bagay na mabuti at kapaki-pakinabang sa ibang tao. "Ang pag-ibig ay nagpapatibay." (1Co 8:1) Ang pag-ibig ay hindi sentimentalidad. Ito ay matatag, matibay, pinapatnubayan ng makadiyos na karunungan, anupat una sa lahat, nanghahawakan ito sa bagay na malinis at tama. (San 3:17) Ipinakita ito ng Diyos sa Israel, na pinarusahan niya nang may katindihan dahil sa pagsuway, para sa kanila mismong walang-hanggang kapakanan. (Deu 8:5; Kaw 3:12; Heb 12:6) Sinabi ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano: "Kayo ay nagbabata dahil sa disiplina. Ang Diyos ay nakikitungo sa inyo gaya ng sa mga anak. Sapagkat anong anak siya na hindi dinidisiplina ng ama? . . . Karagdagan pa, nagkaroon tayo ng mga ama ng ating laman upang dumisiplina sa atin, at pinag-ukulan natin sila ng paggalang. Hindi ba tayo lalo pang magpapasakop sa Ama ng ating espirituwal na buhay at mabubuhay? Sapagkat sila sa loob ng ilang araw ay dumisiplina sa atin ayon sa kung ano ang inaakala nilang mabuti, ngunit ginagawa niya ang gayon para sa kapakinabangan natin upang makabahagi tayo sa kaniyang kabanalan. Totoo, walang disiplina ang waring sa kasalukuyan ay nakagagalak, kundi nakapipighati; gayunman pagkatapos doon sa mga sinanay nito ay nagluluwal ito ng mapayapang bunga, samakatuwid nga, ng katuwiran."—Heb 12:7-11.

Inilalagay ng kaalaman ang pag-ibig sa tamang direksiyon. Higit sa kaninupaman, sa Diyos dapat *unang* iukol ang pag-ibig. Kung hindi, malilihis ito ng landas at baka umakay pa nga ito sa pagsamba sa isang nilalang o bagay. Mahalagang malaman ng isang tao ang mga layunin ng Diyos, sapagkat kung magkakagayon ay malalaman niya kung ano ang pinakamabuti para sa sarili niyang kapakanan at sa kapakanan ng iba at kung paano ipamamalas ang pag-ibig sa wastong paraan. Ang ating pag-ibig sa Diyos ay dapat na 'buong puso, pag-iisip, kaluluwa, at lakas.' (Mat 22:36-38; Mar 12: 29, 30) Dapat na hindi lamang ito panlabas na kapahayagan, kundi pag-ibig na nagpapabanaag ng buong panloob na pagkatao ng isa. Nasasangkot sa pag-ibig ang mga emosyon. (1Pe 1:22) Ngunit kung ang pag-iisip ay walang kaalaman hinggil sa kung ano ang tunay na pag-ibig at kung paano ito gumagawi, may posibilidad na baka maituon ito sa maling direksiyon. (Jer 10:23; 17:9; ihambing ang Fil 1:9.) Dapat na may kaalaman ang pag-iisip hinggil sa Diyos at sa mga katangian niya, mga layunin niya, at kung paano niya ipinamamalas ang pag-ibig. (1Ju 4:7) Kasuwato nito, at yamang ang pag-ibig ang pinakamahalagang katangian, ang pag-aalay sa Diyos ay pag-aalay sa *persona* ni Jehova mismo (na ang nangingibabaw na katangian ay pag-ibig) at hindi sa isang gawain o isang adhikain. Pagkatapos nito, ang pag-ibig ay dapat isagawa sa pamamagitan ng kaluluwa, ng bawat himaymay ng katawan ng isang tao; at ang kaniyang buong lakas ay dapat gamitin sa pagsisikap na iyan.

Ang pag-ibig ay malawak. Ang tunay na pag-ibig na isang bunga ng espiritu ng Diyos ay malawak. (2Co 6:11-13) Hindi ito maramot, makitid, o limitado. Dapat itong ibahagi sa iba upang maging ganap. Dapat munang ibigin ng isang tao ang Diyos (Deu 6:5), ang kaniyang Anak (Efe 6:24), at pagkatapos ay ang buong samahan ng kaniyang mga kapatid na Kristiyano sa buong daigdig (1Pe 2:17; 1Ju 2:10; 4:20, 21). Dapat ibigin ng lalaki ang kaniyang asawa; gayundin, dapat ibigin ng babae ang kaniyang asawa. (Kaw 5:18, 19; Ec 9:9; Efe 5:25, 28, 33) Dapat ibigin ng isa ang kaniyang mga anak. (Tit 2:4) Ang buong sangkatauhan, kahit ang mismong mga kaaway ng isang tao, ay dapat ibigin, at ang mga gawang Kristiyano ay dapat iukol sa kanila. (Mat 5:44; Luc 6:32-36) Bilang komento sa mga bunga ng espiritu, na doo'y pag-ibig ang una, ang Bibliya ay nagsabi: "Laban sa gayong mga bagay ay walang kautusan." (Gal 5:22, 23) Walang anumang kautusan ang maaaring magtakda ng limitasyon sa pag-ibig na ito. Maaari itong isagawa kahit kailan, kahit saan, at sa anumang antas, doon sa mga kinauukulan nito. Sa katunayan, ang tanging bagay na dapat na maging pagkakautang ng mga Kristiyano sa isa't isa ay pag-ibig. (Ro 13:8) Ang pag-ibig na ito sa isa't isa ay isang pagkakakilanlan ng mga tunay na Kristiyano.—Ju 13:35.

Kung Paano Gumagawi ang Makadiyos na Pag-ibig. Ang pag-ibig, gaya niyaong ipinakikita ng Diyos, ay lubhang kamangha-mangha anupat mahirap itong bigyang-katuturan. Mas madali pang sabihin kung paano ito gumagawi. Sa sumusunod na pagtalakay ng mainam na katangiang ito, isasaalang-alang kung paano ito kumakapit sa mga Kristiyano. Nang sumulat ang apostol na si Pablo hinggil sa paksang ito, idiniin muna niya kung gaano ito kahalaga sa isang mananampalatayang Kristiyano

at pagkatapos ay dinetalye niya kung paano ito gumagawi nang walang pag-iimbot: "Ang pag-ibig ay may mahabang pagtitiis at mabait. Ang pag-ibig ay hindi mapanibughuin, ito ay hindi nagyayabang, hindi nagmamalaki, hindi gumagawi nang hindi disente, hindi naghahanap ng sarili nitong kapakanan, hindi napupukaw sa galit. Hindi ito nagbibilang ng pinsala. Hindi ito nagsasaya sa kalikuan, kundi nakikipagsaya sa katotohanan. Tinitiis nito ang lahat ng bagay, pinaniniwalaan ang lahat ng bagay, inaasahan ang lahat ng bagay, binabata ang lahat ng bagay."—1Co 13:4-7.

"Ang pag-ibig ay may mahabang pagtitiis at mabait." Tinitiis nito ang di-kaayaayang mga kalagayan at ang maling mga pagkilos ng iba, anupat ginagawa iyon nang may layunin, samakatuwid nga, upang itaguyod ang kaligtasan sa bandang huli niyaong mga gumagawa ng mali o niyaong mga kasangkot sa mga kalagayang iyon, at gayundin upang ipagbangong-puri, sa katapus-tapusan, ang soberanya ni Jehova. (2Pe 3:15) Ang pag-ibig ay mabait, anumang kalagayang nakapupukaw ng galit ang bumangon. Ang kagaspangan o kabagsikan sa bahagi ng isang Kristiyano sa kaniyang pakikitungo sa iba ay hindi magdudulot ng anumang kabutihan. Gayunpaman, ang pag-ibig ay maaari ring maging matatag at kumilos nang may katarungan alang-alang sa katuwiran. Maaaring disiplinahin niyaong mga may awtoridad ang mga manggagawa ng kamalian, ngunit dapat pa rin silang magpakita ng kabaitan. Ang hindi pagpapamalas ng kabaitan ay hindi magiging kapaki-pakinabang kapuwa sa di-mabait na tagapayo at sa isa na gumagawa ng kalikuan, kundi sa halip, baka pa nga ang huling nabanggit ay lalong mapalayo sa pagsisisi at matuwid na mga gawa.—Ro 2:4; Efe 4:32; Tit 3:4, 5.

"Ang pag-ibig ay hindi mapanibughuin." Hindi ito naiinggit sa mabubuting bagay na dumarating sa iba. Nagsasaya ito na makitang ang kaniyang kapuwa ay tumatanggap ng posisyong may higit na pananagutan. Hindi ito nayayamot kahit kaaway man niya ang tumatanggap ng mabubuting bagay. Ito ay bukas-palad. Ang Diyos ay nagpapaulan sa matuwid at sa di-matuwid. (Mat 5:45) Ang mga lingkod ng Diyos na may pag-ibig ay kontento sa kanilang kalagayan (1Ti 6:6-8) at sa kanilang dako, kaya naman hindi sila lumalampas sa kanilang hangganan o may-pag-iimbot man nilang hinahangad ang posisyon ng iba. Udyok ng pag-iimbot at pagkainggit, lumampas si Satanas na Diyablo sa kaniyang hangganan, anupat hinangad pa nga niyang sambahin siya ni Jesu-Kristo.—Luc 4:5-8.

Ang pag-ibig ay "hindi nagyayabang, hindi nagmamalaki." Hindi nito hinahangad ang papuri at paghanga ng mga nilalang. (Aw 75:4-7; Jud 16) Hindi pilit na ibinababa ng taong may pag-ibig ang ibang tao upang magtingin siyang mas dakila. Sa halip, dinadakila niya ang Diyos at may-kataimtiman niyang pinasisigla at pinatitibay ang ibang mga tao. (Ro 1:8; Col 1:3-5; 1Te 1:2, 3) Naliligayahan siya na makitang sumusulong ang kaniyang kapuwa Kristiyano. At hindi niya ipinaghahambog ang mga bagay na gagawin niya. (Kaw 27:1; Luc 12:19, 20; San 4:13-16) Natatanto niya na ang lahat ng kaniyang nagagawa ay dahil sa lakas na nanggagaling kay Jehova. (Aw 34:2; 44:8) Sinabi ni Jehova sa Israel: "Ang nagyayabang tungkol sa kaniyang sarili ay magyabang dahil sa mismong bagay na ito, sa pagkakaroon ng kaunawaan at sa pagkakaroon ng kaalaman tungkol sa akin, na ako ay si Jehova, ang Isa na nagpapakita ng maibiging-kabaitan, katarungan at katuwiran sa lupa; sapagkat ang mga bagay na ito ay kinalulugdan ko."—Jer 9:24; 1Co 1:31.

Ang pag-ibig ay "hindi gumagawi nang hindi disente." Hindi ito nagpapakita ng masamang asal. Hindi ito nasasangkot sa di-disenteng paggawi, gaya ng seksuwal na pang-aabuso o nakagigitlang asal. Hindi ito bastos, mahalay, walang-modo, walang-pakundangan, magaspang, o walang-galang sa kaninuman. Iniiwasan ng isang taong may pag-ibig ang paggawa ng mga bagay na makababagabag sa kaniyang mga kapatid na Kristiyano, sa panlabas na kaanyuan man o sa mga pagkilos. Tinagubilinan ni Pablo ang kongregasyon sa Corinto: "Maganap ang lahat ng bagay nang disente at ayon sa kaayusan." (1Co 14:40) Inuudyukan din ng pag-ibig ang isa na lumakad nang marangal sa paningin ng iba na hindi mga mananampalatayang Kristiyano.—Ro 13:13; 1Te 4:12; 1Ti 3:7.

Ang pag-ibig ay "hindi naghahanap ng sarili nitong kapakanan." Sinusunod nito ang simulain: "Patuloy na hanapin ng bawat isa, hindi ang kaniyang sariling kapakinabangan, kundi yaong sa ibang tao." (1Co 10:24) Dito makikita ang pagkabahala ng isa sa walang-hanggang kapakanan ng iba. Ang taimtim na pagkabahalang ito sa iba ang isa sa pinakamalalakas na puwersang nag-uudyok sa pag-ibig at isa rin sa pinakamabibisa at may pinakakapaki-pakinabang na mga resulta. Hindi ipinipilit ng taong may pag-ibig na gawin ang lahat ng bagay ayon sa *kaniyang* paraan. Sinabi ni Pablo: "Sa mahihina, ako ay naging mahina, upang matamo ko ang mahihina. Ako ay naging lahat ng bagay sa lahat ng uri ng tao, upang sa anumang paraan ay mailigtas ko ang ilan. Ngunit ginagawa ko ang lahat ng bagay alang-alang sa mabuting balita, upang maging tagapamahagi ako nito sa iba." (1Co 9:22, 23) Ni iginigiit man ng pag-ibig ang "mga karapatan" nito; higit na ikinababahala nito ang espirituwal na kapakanan ng ibang tao.—Ro 14:13, 15.

Ang pag-ibig ay "hindi napupukaw sa galit." Hindi ito naghahanap ng pagkakataon o ng dahilan upang mapukaw sa galit. Hindi ito nauudyukang magpakita ng mga silakbo ng galit, na isang gawa ng laman. (Gal 5:19, 20) Ang isa na may pag-ibig ay hindi kaagad naghihinanakit sa sinabi o ginawa ng iba. Hindi siya nangangambang baka masaktan ang kaniyang personal na "dignidad."

Ang pag-ibig ay 'hindi nagbibilang ng pinsala.' (Sa literal, hindi nito "tinutuos ang masamang bagay"; *Int.*) Hindi nito itinuturing na ito'y napinsala at sa gayon ay itatala nito ang pinsalang iyon bilang isang bagay na 'nasa mga aklat ng kuwenta,' upang ayusin, o singilin, sa takdang panahon, samantala ay hindi maaaring magkaroon ng kaugnayan ang napinsala at ang nakapinsala. Magpapabanaag iyan ng isang mapaghiganting saloobin, na hinahatulan sa Bibliya. (Lev 19:18; Ro 12:19) Ang pag-ibig ay hindi nagpaparatang ng masasamang motibo sa iba kundi handa itong magpasensiya at magtiwalang walang masamang intensiyon ang kaniyang kapuwa.—Ro 14:1, 5.

Ang pag-ibig ay 'hindi nagsasaya sa kalikuan, kundi nakikipagsaya sa katotohanan.' Ang pag-ibig ay nakikipagsaya sa katotohanan kahit salungat ito sa dating mga pinaniniwalaan o sa binitiwang mga pananalita. Nanghahawakan ito sa Salita ng Diyos na katotohanan. Lagi itong pumapanig sa tama, anupat hindi ito nalulugod sa kamalian, sa mga kasinungalingan, o sa anumang anyo ng kawalang-katarungan, sinuman ang biktima at ito man ay isang kaaway. Gayunman, kung ang isang bagay ay mali o nagliligaw, ang pag-ibig ay hindi natatakot na magsalita alang-alang sa katotohanan at sa kapakanan ng iba. (Gal 2:11-14) Gayundin, mas gusto pa nitong magtiis ng kamalian kaysa gumawa ng isa pang kamalian sa pagsisikap na ituwid ang suliranin. (Ro 12:17, 20) Ngunit kung ang isang tao ay may-kawastuang itinuwid ng isa na may awtoridad, ang taong maibigin ay hindi papanig, dahil lamang sa sentimyento, sa isa na pinarusahan ni hahanapan man niya ng pagkakamali ang pagtutuwid o ang isa na awtorisado na siyang nagsagawa ng pagtutuwid. Ang gayong pagkilos ay hindi pagpapakita ng pag-ibig sa indibiduwal na iyon. Maaaring matamo niya ang pabor niyaong isa na itinuwid, ngunit makapipinsala ito sa taong iyon sa halip na makatulong.

'Tinitiis ng pag-ibig ang lahat ng bagay.' Handa itong magbata, magdusa alang-alang sa katuwiran. Ang isang literal na salin nito ay, "tinatakpan nito ang lahat ng bagay." (*Int*) Hindi kaagad na ipagsasabi sa iba ng isang taong may pag-ibig kung sino ang nakagawa ng mali sa kaniya. Kung hindi gaanong malubha ang pagkakasala, palalampasin niya iyon. Kung ito naman ay malubha at ang landasing inirekomenda ni Jesus sa Mateo 18:15-17 ay kapit dito, susundin niya iyon. Sa gayong mga kaso, kung ang kabilang partido ay hihingi ng kapatawaran pagkatapos na ang kamalian ay maitawag-pansin sa kaniya nang sarilinan, at aayusin ang pinsalang naidulot niya, ipakikita naman niyaong isa na may pag-ibig na ang kaniyang pagpapatawad ay tunay, na lubusan na nitong tinakpan ang bagay na iyon, kung paanong gayundin ang ginawa ng Diyos.—Kaw 10:12; 17:9; 1Pe 4:7, 8.

'Pinaniniwalaan ng pag-ibig ang lahat ng bagay.' Ang pag-ibig ay may pananampalataya sa mga bagay na sinabi ng Diyos sa kaniyang Salita ng katotohanan, ito man ay waring hindi kaayon ng panlabas na kaanyuan ng mga bagay-bagay at ang di-sumasampalatayang sanlibutan man ay nanlilibak. Ang pag-ibig na ito, lalo na kapag iniuukol sa Diyos, ay isang pagkilala sa kaniyang pagkamatapat, salig sa kaniyang rekord ng katapatan at pagkamaaasahan, kung paanong nakikilala at iniibig natin ang isang tunay at tapat na kaibigan at hindi tayo nag-aalinlangan kapag nagsabi siya sa atin ng isang bagay na hindi natin mapatutunayan. (Jos 23:14) Pinaniniwalaan ng pag-ibig ang lahat ng sinasabi ng Diyos, bagaman maaaring hindi nito naiintindihan iyon nang lubusan, at handa itong maghintay nang may pagtitiyaga hanggang sa ang bagay na iyon ay maipaliwanag nang mas detalyado o hanggang sa magkaroon ng maliwanag na pagkaunawa rito. (1Co 13:9-12; 1Pe 1:10-13) Nagtitiwala rin ang pag-ibig na pinapatnubayan ng Diyos ang kongregasyong Kristiyano at ang kaniyang inatasang mga lingkod anupat sinusuportahan nito ang kanilang mga pasiya salig sa Salita ng Diyos. (1Ti 5:17; Heb 13:17) Gayunman, ang pag-ibig ay hindi labis na mapaniwalain, sapagkat sinusunod nito ang payo ng Salita ng Diyos na "subukin ang mga kinasihang kapahayagan upang makita kung ang mga ito ay nagmumula sa Diyos," at sinusubok nito ang lahat ng bagay ayon sa panukat ng Bibliya. (1Ju 4:1; Gaw 17:11, 12) Ang pag-ibig ay gumaganyak ng pagtitiwala sa tapat na Kristiyanong mga kapatid ng isa; hindi sila paghihinalaan o pagdududahan ng isang Kristiyano malibang lubusang napatunayan na mali sila.—2Co 2:3; Gal 5:10; Flm 21.

'Inaasahan ng pag-ibig ang lahat ng bagay.' Inaasahan nito ang lahat ng bagay na ipinangako ni Jehova. (Ro 12:12; Heb 3:6) Patuloy itong gumagawa, anupat matiyagang hinihintay na si Jehova ang magpabunga at magpalago sa mga bagay-bagay. (1Co 3:7) Inaasahan ng isang taong may pag-ibig na gagawin ng kaniyang mga kapatid na Kristiyano ang pinakamabuti anumang kalagayan ang dumating sa kanila, kahit ang ilan ay maaaring may mahinang pananampalataya. Natatanto niya na kung matiisin si Jehova sa gayong mahihina, dapat la-

mang na gayunding saloobin ang taglayin niya. (2Pe 3:15) At patuloy niyang inaakay yaong mga tinutulungan niyang matuto ng katotohanan, anupat umaasa at naghihintay na pakilusin sila ng espiritu ng Diyos upang paglingkuran Siya.

'Binabata ng pag-ibig ang lahat ng bagay.' Kailangan ang pag-ibig upang maingatan ng isang Kristiyano ang kaniyang integridad sa Diyos na Jehova. Sa kabila ng anumang maaaring gawin ng Diyablo upang subukin ang tibay ng debosyon at katapatan sa Diyos ng Kristiyanong iyon, ang pag-ibig ay magbabata sa paraan na makapananatili siyang tapat sa Diyos.—Ro 5:3-5; Mat 10:22.

"Ang pag-ibig ay hindi kailanman nabibigo." Hindi ito kailanman magwawakas o maglalaho. Dahil sa bagong kaalaman at pagkaunawa, maaaring ang mga bagay na dati nating pinaniniwalaan ay maituwid; nagbabago ang pag-asa habang natutupad ang mga bagay na inaasahan at nagkakaroon ng mga bagong bagay na aasahan, ngunit ang pag-ibig ay laging nananatili sa kalubusan nito at patuloy pang tumitibay nang tumitibay.—1Co 13:8-13.

"Panahon ng Pag-ibig." Ang dapat lamang pagkaitan ng pag-ibig ay yaong mga ipinakikita ni Jehova bilang di-karapat-dapat tumanggap nito, o yaong mga namimihasa sa landasin ng kasamaan. Ang pag-ibig ay ipamamalas sa lahat ng tao hanggang sa ipakita nila na kinapopootan nila ang Diyos. Doon magwawakas ang panahon ng pagpapakita ng pag-ibig sa kanila. Kapuwa ang Diyos na Jehova at si Jesu-Kristo ay umiibig sa katuwiran at napopoot sa katampalasanan. (Aw 45:7; Heb 1:9) Yaong mga masidhing napopoot sa tunay na Diyos ay hindi dapat pagpakitaan ng pag-ibig. Ang totoo, walang kabutihang idudulot kahit patuloy na magpamalas ng pag-ibig sa mga iyon, sapagkat ang mga napopoot sa Diyos ay hindi tutugon sa pag-ibig ng Diyos. (Aw 139:21, 22; Isa 26:10) Dahil dito, wasto lamang na mapoot ang Diyos sa kanila at mayroon siyang isang panahon upang kumilos laban sa kanila.—Aw 21: 8, 9; Ec 3:1, 8.

Mga Bagay na Hindi Dapat Ibigin. Sumulat ang apostol na si Juan: "Huwag ninyong ibigin ang sanlibutan o ang mga bagay man na nasa sanlibutan. Kung ang sinuman ay umiibig sa sanlibutan, ang pag-ibig sa Ama ay wala sa kaniya; sapagkat ang lahat ng bagay na nasa sanlibutan—ang pagnanasa ng laman at ang pagnanasa ng mga mata at ang pagpaparangya ng kabuhayan ng isa—ay hindi nagmumula sa Ama, kundi nagmumula sa sanlibutan." (1Ju 2:15, 16) Nang maglaon ay sinabi niya, "ang buong sanlibutan ay nasa kapangyarihan ng isa na balakyot." (1Ju 5:19) Dahil dito, yaong mga umiibig sa Diyos ay napopoot sa bawat balakyot na lakad.—Aw 101:3; 119:104, 128; Kaw 8:13; 13:5.

Bagaman ipinakikita ng Bibliya na dapat ibigin ng asawang lalaki at ng asawang babae ang isa't isa at na kalakip sa pag-ibig na ito ang pagsisiping (Kaw 5: 18, 19; 1Co 7:3-5), itinatawag-pansin din nito na mali na masangkot ang isa sa seksuwal na pag-ibig sa hindi niya asawa, isang gawaing makalaman at makasanlibutan. (Kaw 7:18, 19, 21-23) Ang isa pang bagay na makasanlibutan ay ang materyalismo, ang "pag-ibig sa salapi" (*phi·lar·gy·ri′a,* sa literal, "pagkagiliw sa pilak"; *Int*), na isang ugat ng lahat ng uri ng nakapipinsalang mga bagay.—1Ti 6:10; Heb 13:5.

Nagbabala si Jesu-Kristo laban sa paghahanap ng kaluwalhatian mula sa mga tao. Mariin niyang tinuligsa ang mapagpaimbabaw na relihiyosong mga lider ng mga Judio sapagkat nais nilang manalangin nang nakatayo sa mga sinagoga at sa mga panulukan ng malalapad na daan upang makita ng mga tao at iniibig nila ang tanyag na mga dako sa mga hapunan at ang mga upuan sa unahan sa mga sinagoga. Itinawag-pansin niya na tinanggap na nila nang lubos ang kanilang gantimpala, yaong kanilang iniibig at ninanasa, samakatuwid nga, ang karangalan at kaluwalhatian mula sa mga tao; dahil dito, hindi na sila dapat tumanggap ng anumang gantimpala mula sa Diyos. (Mat 6:5; 23:2, 5-7; Luc 11:43) Ang ulat ay kababasahan: "Marami maging sa mga tagapamahala ang talagang nanampalataya [kay Jesus], ngunit dahil sa mga Pariseo ay hindi nila siya ipinapahayag, upang hindi sila matiwalag mula sa sinagoga; sapagkat inibig nila ang kaluwalhatian ng tao nang higit pa kaysa sa kaluwalhatian ng Diyos."—Ju 12:42, 43; 5:44.

Nang nakikipag-usap sa mga alagad, sinabi ni Jesus: "Siya na may paggiliw [*phi·lon′*] sa kaniyang kaluluwa ang pupuksa nito, ngunit siya na napopoot sa kaniyang kaluluwa sa sanlibutang ito ang mag-iingat nito para sa buhay na walang hanggan." (Ju 12:23-25) Ang isang tao na mas gustong mag-ingat ng kaniyang buhay sa ngayon sa halip na maging handang ibigay ang kaniyang buhay bilang isang tagasunod ni Kristo ay mawawalan ng buhay na walang hanggan, ngunit ang isa na nagtuturing sa buhay sa sanlibutang ito bilang pangalawahin, at umiibig kay Jehova at kay Kristo at sa kanilang katuwiran nang higit sa anupamang bagay, ay tatanggap ng buhay na walang hanggan.

Kinapopootan ng Diyos ang mga sinungaling, sapagkat wala silang pag-ibig sa katotohanan. Ipinahayag niya sa apostol na si Juan sa pangitain: "Sa labas [ng banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem] ay naroon ang mga aso at ang mga nagsasagawa ng espiritismo at ang mga mapakiapid at ang mga mamamaslang at ang mga mananamba sa idolo at ang bawat isa na umiibig [*phi·lon′*] at gumagawa ng kasinungalingan."—Apo 22:15; 2Te 2:10-12.

Maaaring Lumamig ang Pag-ibig ng Isa. Nang sabihin ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad ang mga bagay na magaganap, binanggit niya na ang pag-ibig (*a·ga'pe*) ng marami na nag-aangking naniniwala sa Diyos ay lalamig. (Mat 24:3, 12) Sinabi ng apostol na si Pablo na, bilang bahagi ng mga panahong mapanganib na darating, ang mga tao ay magiging "mga maibigin sa salapi." (2Ti 3:1, 2) Samakatuwid, maliwanag na maaaring makaligtaan ng isang tao ang tamang mga simulain at maglaho ang wastong pag-ibig na dati niyang taglay. Idiniriin nito ang kahalagahan ng palagiang pagpapakita at paglinang ng pag-ibig sa pamamagitan ng pagbubulay-bulay sa Salita ng Diyos at sa paghubog sa buhay ng isa ayon sa Kaniyang mga simulain.—Efe 4:15, 22-24.

PAGIEL [Pagharap sa Diyos]. Pinuno ng tribo ni Aser noong nasa ilang; anak ni Ocran. (Bil 1:13, 16) Tumulong siya kay Moises sa pagkuha ng unang sensus ng Israel, naghandog ng kaniyang handog sa pagpapasinaya ng altar ng tabernakulo, at humawak sa militar na pamamahala sa kaniyang tribo.—Bil 1:4, 5, 13, 17-19; 2:27, 28; 7:11, 72-77; 10:26.

PAG-IIKID [sa Ingles, *spinning*]. Ang proseso ng paghatak at pagpilipit sa mga hibla ng halaman o balahibo ng hayop, gaya ng lino, bulak, balahibo ng tupa, at balahibo ng kambing, upang maging sinulid o estambre. Ang mga inikid na sinulid ay ginagamit noon sa paghahabi, pananahi, pagbuburda, o sa paggawa ng lubid.

Sa mga Hebreo at sa iba pang mga tao noon, panulid at kidkiran ang ginagamit sa prosesong ito. Sinasabi tungkol sa asawang babae na may kakayahan: "Ang kaniyang mga kamay ay iniuunat niya sa panulid, at tinatanganan ng kaniyang mga kamay ang kidkiran." (Kaw 31:19) Ang panulid [sa Ingles, *distaff*] ay isang patpat kung saan maluwag na nakapaikot ang mga hiblang nalinisan at nasuyuran o kininis (Isa 19:9). Nagkakaiba-iba ang mga pamamaraan, ngunit ang isa sa mga ito ay ang paghawak sa panulid sa kaliwang kamay. Hinahatak mula roon ang mahaba-habang mga hibla at ikinakabit sa kidkiran [sa Ingles, *spindle*]. Ang kidkiran naman ay isang mas maikling patpat na may pangawit sa isang dulo na pinagkakabitan ng mga hibla at isang *whorl* (isang lapad at bilog na bagay na yari sa mabigat na materyal na gaya ng bato) na malapit sa kabilang dulo. Gamit ang kaniyang kanang kamay, pinaiikot ng mang-iikid ang nakabiting kidkiran, sa gayo'y napipilipit ang mga hibla upang maging sinulid. Pagkatapos, ang inikid na sinulid na ito ay ipinupulupot sa puluhan ng kidkiran at hinihigpitan. Inuulit-ulit ang proseso hanggang sa ang lahat ng mga hibla sa panulid ay maging isang pagkahaba-habang sinulid.

Sa sinaunang Ehipto, kapuwa nag-iikid ng sinulid ang mga lalaki at mga babae, ngunit sa mga Hebreo, waring ang pag-iikid ay pangunahing ginagawa ng mga kababaihan. Nagkapribilehiyo ang mga babaing Israelita na mag-ikid at mag-abuloy ng mga materyales para sa pagtatayo ng tabernakulo.—Exo 35:25, 26.

Tinukoy ni Jesu-Kristo ang pag-iikid noong himukin niya ang kaniyang mga alagad na huwag mabalisa nang labis tungkol sa kanilang pananamit, kundi magtiwala na daramtan sila ng Diyos. Sinabi ni Jesus: "Pansinin ninyong mabuti kung paanong tumutubo ang mga liryo; hindi sila nagpapagal ni nag-iikid; ngunit sinasabi ko sa inyo, Kahit si Solomon sa kaniyang buong kaluwalhatian ay hindi nagayakan na gaya ng isa sa mga ito."—Luc 12:27, 28; Mat 6:28-30.

PAG-IINGAT. Ang pangangalaga sa anumang bagay bilang legal na pananagutan.

Ang kautusan sa Bibliya na buong-linaw na nagpapaliwanag sa mga pananagutan ng isang tagapag-ingat ay binabalangkas sa Exodo 22:10-13, may kinalaman sa mga hayop na ipinagkatiwala sa iba. Ang kautusang ito, na walang alinlangang ibinatay sa isang mas naunang kautusan ng mga patriyarka (Gen 31:39), ay nagsasabi: "Kung ang isang tao ay magbigay sa kaniyang kapuwa ng . . . anumang alagang hayop upang ingatan, at ito ay mamatay o mapilayan o matangay habang walang sinumang nakatingin, . . . ang isang iyon ay hindi magbabayad. Ngunit kung ang mga iyon ay talagang ninakaw sa kaniya, siya ay magbabayad sa may-ari ng mga iyon. Kung iyon ay talagang nilapa ng mabangis na hayop, dadalhin niya iyon bilang katibayan. Ang nilapa ng mabangis na hayop ay hindi niya babayaran."—Ihambing ang Gen 30:31.

Kapag sinabi ng isang pastol o tagapag-alaga ng kawan na iingatan o babantayan niya ang isang kawan o bakahan, ipinakikita niya na legal niyang tinatanggap ang pangangalaga sa mga hayop na ito. Ginagarantiyahan niya sa may-ari na ang mga ito ay pakakainin at hindi mananakaw, kung hindi ay babayaran niya ang mga ito. Gayunman, hindi lubusan ang kaniyang pananagutan, sapagkat pinawawalang-sala ng nabanggit na kautusan ang tagapag-alaga sakaling may mangyari na talagang hindi kontrolado ng tao, gaya ng pagsalakay ng mababangis na hayop. Ngunit upang hindi siya managot bilang tagapag-ingat, kailangan siyang magharap ng katibayan sa may-ari, gaya halimbawa ng nilapang bangkay ng hayop. Ang may-ari naman, kapag nasuri na niya ang katibayan, ay dapat magbigay ng desisyon na ang tagapag-ingat ay walang-sala.

Sa pangkalahatan, kumakapit din ang simulaing ito sa anumang pag-aari na ipinagkatiwala, maging sa mga kaugnayang pampamilya. Halimbawa, ang pinakamatandang kapatid na lalaki ang itinuturing na legal na tagapag-alaga ng kaniyang nakababatang mga kapatid. Kaya naman mauunawaan natin ang pagkabahala ng panganay na si Ruben para sa buhay ni Jose, gaya ng nakaulat sa Genesis 37:18-30, nang magbalak ang iba pa niyang mga kapatid na patayin ito. "Sinabi niya: 'Huwag nating patayin ang kaniyang kaluluwa.' . . . 'Huwag kayong magbubo ng dugo. . . . huwag ninyo siyang pagbuhatan ng marahas na kamay.' Ang layunin niya ay iligtas siya mula sa kanilang kamay upang maibalik siya sa kaniyang ama." At nang matuklasan ni Ruben na wala na si Jose, lubha siyang nabalisa anupat "hinapak niya ang kaniyang mga kasuutan" at bumulalas: "Ang bata ay wala na! At ako—saan nga ako paroroon?" Alam niya na maaari siyang papanagutin sa pagkawala ni Jose. Upang makaiwas sila sa pananagutan, may-katusuhang kumatha ng katibayan ang magkakapatid upang palabasin na isang mabangis na hayop ang pumatay kay Jose. Sa gayon, binasâ nila sa dugo ng kambing ang guhit-guhit na kasuutan ni Jose. Pagkatapos ay dinala nila ang katibayang ito kay Jacob, ang kanilang ama at patriyarkang hukom, na nagpawalang-sala naman kay Ruben mula sa anumang pananagutan yamang ipinalagay niya na napatay si Jose, batay sa duguang kasuutan nito na iniharap ng kaniyang mga kapatid bilang katibayan.—Gen 37:31-33.

PAG-IISIP. Kakayahan ng utak na ginagamit natin sa pagtitipon ng impormasyon, pangangatuwiran, at pagbuo ng mga konklusyon. Ang salitang "pag-iisip" ay salin ng ilang magkakaugnay na salitang Griego na nagpapahiwatig ng mga katangian ng isip, gaya ng kakayahan sa pag-iisip, talino o katalinuhan, mental na pang-unawa, pangangatuwiran, kaisipan, intensiyon, alaala, kalagayan ng isip o pangmalas, opinyon o palagay, hilig ng kaisipan, pangkaisipang saloobin, at kakayahang pangkaisipan. Bagaman kung minsa'y ginagamit ng ilang salin ang salitang "pag-iisip," ang ginagamit naman ng ibang mga salin ay ang deskriptibo at espesipikong mga termino na kababanggit lamang. Sa ilang dako sa tekstong Hebreo, ang mga salita para sa "alalahanin" at "isaalang-alang" ay maaaring isalin bilang "ingatan sa isipan" at "nasa isip" o "isipin." Sa Hebreong Kasulatan, ang "pag-iisip" ay lumilitaw sa ilang bersiyon bilang salin ng mga salitang Hebreo na ang literal at angkop na kahulugan ay "puso," "kaluluwa," at "espiritu."—Ihambing ang Deu 4:39, tlb sa *Rbi8;* 2Ha 9:15, *Ro;* Eze 20:32, *JB;* tingnan ang PUSO.

'Magbago sa Puwersa na Nagpapakilos sa Inyong Pag-iisip.' Ang pag-iisip ng di-sakdal na tao ay likas na nakahilig sa maling kaisipan. Tinatawag ito ng Bibliya na "makalamang takbo ng pag-iisip." (Col 2:18) Pinaalalahanan ang mga Kristiyano na sila ay dating mga kaaway ng Diyos dahil ang kanilang mga pag-iisip noon ay nasa mga gawang balakyot.—Col 1:21.

Ang pag-iisip ng taong "pisikal" (sa literal, "makakaluluwa"), na naiiba sa taong "espirituwal," ay nakakiling sa materyal na mga bagay. Ang puwersa na nagpapakilos sa kaniyang pag-iisip ay resulta ng pagmamana at ng mga bagay na itinuro sa kaniya at naranasan niya. Kapag napapaharap siya sa isang pagpapasiya, ikinikiling ng puwersang ito ang kaniyang pag-iisip tungo sa pagiging materyalistiko o makalaman. Kaya naman, ang mga Kristiyano ay inuutusang "magbago . . . sa puwersa [espiritu] na nagpapakilos sa inyong pag-iisip." (Efe 4:23) Sa pamamagitan ng pag-aaral ng Salita ng katotohanan mula sa Diyos at sa pamamagitan ng pagkilos ng espiritu ng Diyos, ang nagpapakilos na puwersang ito ay maaaring baguhin upang ang nangingibabaw na pangkaisipang saloobin ng isang tao ay maikiling sa tamang direksiyon. Sa gayon, kapag napapaharap sa isang pagpapasiya ang taong iyon, ikikiling ng puwersang ito ang kaniyang pag-iisip sa isang angkop na landasing espirituwal. (1Co 2:13-15) Kaya naman ang taong iyon ay nagkakaroon ng "pag-iisip ni Kristo," yamang si Kristo noon ay laging pinakikilos ng tamang puwersa, anupat laging espirituwal ang kaniyang hilig ng kaisipan.—1Co 2:16; Ro 15:5.

Hindi sapat ang basta kaalaman o talino upang ang isa ay magtamo ng pagsang-ayon ng Diyos. Hindi sapat ang mga ito upang mabago ang pag-iisip tungo sa kung ano ang kalooban ng Diyos. (Ro 12:2) Sinasabi ni Jehova: "Paglalahuin ko ang karunungan ng mga taong marurunong, at ang katalinuhan ng mga taong matatalino ay itatakwil ko." (1Co 1:19) Kailangan ang tulong ng espiritu ng Diyos upang magtamo ng tunay na pagkaunawa (Kaw 4:5-7; 1Co 2:11), karunungan, at katinuan. —Efe 1:8, 9.

Ang 'Kautusan ng Pag-iisip.' Ang kautusang pumapatnubay sa pagkilos ng binagong pag-iisip na ito ay tinatawag ng apostol na si Pablo bilang *kautusan ng pag-iisip.* Ito ang kumokontrol sa bagong pag-iisip ayon sa "kautusan ng Diyos," at nalulugod ang bagong pag-iisip sa kautusang ito. Ngunit ang "kautusan ng kasalanan" na kumikilos sa makasalanang laman ay nakikipaglaban sa 'kautusan ng pag-iisip,' at dahil dito ay may patuluyang labanan sa loob ng isang Kristiyano. Maaari kaya siyang magtagumpay? Oo, "salamat sa Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo na ating Panginoon!"

Salig sa haing pantubos ni Kristo, ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay naglalaan ng kapatawaran para sa mga kasalanan ng laman at, gayundin, ng tulong ng banal na espiritu. Naiiba ang kalagayan ng Kristiyano kaysa sa di-Kristiyano, gaya ng sinabi ni Pablo: "Sa gayon nga, sa aking pag-iisip ay alipin ako ng kautusan ng Diyos, ngunit sa aking laman ay sa kautusan ng kasalanan." —Ro 7:21-25; Gal 5:16, 17.

Paano magwawagi ang pag-iisip sa pagbabakang ito? Nililinaw pa ng apostol ang bagay na ito sa pagsasabing: "Yaong mga kaayon ng laman ay nagtutuon ng kanilang mga kaisipan sa mga bagay ng laman, ngunit yaong mga kaayon ng espiritu ay sa mga bagay ng espiritu. Sapagkat ang pagsasaisip ng laman ay nangangahulugan ng kamatayan, ngunit ang pagsasaisip ng espiritu ay nangangahulugan ng buhay at kapayapaan; sapagkat ang pagsasaisip ng laman ay nangangahulugan ng pakikipag-alit sa Diyos, sapagkat hindi ito [ang makasalanang di-sakdal na laman] napasasakop sa kautusan ng Diyos, ni maaari mang magkagayon. . . . Ngayon, kung ang espiritu niya na nagbangon kay Jesus mula sa mga patay ay tumatahan sa inyo, bubuhayin din niyaong nagbangon kay Kristo Jesus mula sa mga patay ang inyong mortal na mga katawan sa pamamagitan ng kaniyang espiritu na nananahan sa inyo." —Ro 8:5-11.

Ang "Pakahulugan" ng Espiritu. Sa Roma 8:26, 27, ipinakikita ni Pablo na kapag nananalangin ang mga lingkod ng Diyos, maaaring hindi nila laging nalalaman nang eksakto kung ano ang dapat nilang ipanalangin ayon sa kanilang pangangailangan. Ngunit batid ng Diyos na hangad nilang mangyari ang kaniyang kalooban. Alam din niya kung ano ang kailangan ng kaniyang mga lingkod. Pinangyari ng Diyos noon na maiulat sa kaniyang Salita ang maraming kinasihang panalangin, anupat ipinakikita ng mga ito kung ano ang kaniyang kalooban o pag-iisip para sa kanila. Samakatuwid, tinatanggap niya ang kinasihang mga panalanging ito bilang nagpapahayag ng mga bagay na nais hilingin at ipanalangin ng kaniyang bayan, kung kaya tinutupad niya ang mga ito. Kilala ng Diyos ang mga taong may matuwid na puso at alam din niya ang pakahulugan ng mga bagay na pinangyari niyang salitain ng kaniyang espiritu sa pamamagitan ng mga manunulat ng Bibliya. Alam niya kung ano ang "pakahulugan [pag-iisip, kaisipan] ng espiritu" kapag ang espiritu ay "nakikiusap," o namamagitan, para sa kanila.

Pag-ibig sa Pamamagitan ng Pag-iisip. Inihula ni Jehova ang paggawa ng isang bagong tipan na sa ilalim niyaon ay kikilos ang banal na espiritu upang maisulat ang kaniyang mga kautusan sa mga pag-iisip at mga puso ng kaniyang bayan. (Heb 8:10; 10:16) Sa ganitong paraan, maaari nilang tuparin ang dalawang utos na dito ay nakasalalay ang buong Kautusan at ang mga Propeta, samakatuwid nga, na 'iibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa at nang iyong buong pag-iisip, at ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili.' (Mat 22:37-40; Luc 10:27, 28) Dapat ibigin ng isang tao ang Diyos nang kaniyang buong puso (ang mga pagnanasa, damdamin, at mga emosyon ng panloob na personalidad), nang kaniyang buong kaluluwa (ang kaniyang buhay at buong pagkatao), at nang kaniyang *buong pag-iisip* (ang kaniyang mental na mga kakayahan). Ang huling parirala ay nangangahulugan na hindi lamang dapat umibig ang mga lingkod ng Diyos sa pamamagitan ng kanilang mga damdamin, emosyon, at lakas kundi dapat din nilang gamitin nang puspusan ang kanilang mga pag-iisip upang kumuha ng kaalaman tungkol sa Diyos at kay Kristo (Ju 17:3), upang umunawa (Mar 12:33; Efe 3:18), upang paglingkuran ang Diyos at isagawa ang kaniyang mga layunin, at upang makibahagi sa paghahayag ng mabuting balita. Pinapayuhan sila na 'panatilihing nakatuon ang kanilang mga pag-iisip sa mga bagay na nasa itaas' (Col 3:2), 'bigkisan ang kanilang mga pag-iisip ukol sa gawain,' at 'panatilihing lubos ang kanilang katinuan.' (1Pe 1:13) Natanto ng apostol na si Pedro na mahalagang 'gisingin ang kanilang malinaw na kakayahan sa pag-iisip' upang maingatan nila sa isipan ang mga bagay na kanilang natutuhan. (2Pe 3:1, 2) Dapat nilang 'ingatang malapit sa isipan ang pagkanaririto ng araw ni Jehova.'—2Pe 3:11, 12.

Noong nagsasalita si Pablo tungkol sa makahimalang mga kaloob ng espiritu na isinasagawa sa sinaunang kongregasyong Kristiyano, idiniin niya ang pangangailangang gamitin ang pag-iisip. Sinabi niya na kung mananalangin siya sa isang wika na hindi naman niya maisasalin, ang kaniyang pag-iisip ay di-mabunga. Bukod dito, kung aawit siya ng mga papuri sa gayunding paraan, paano nito matutulungan ang nakikinig na hindi nakauunawa sa wikang iyon? Dahil dito, sinabi niya na mas nanaisin niyang magsalita ng limang salita mula sa kaniyang pag-iisip, upang maturuan niya ang iba, kaysa sampung libong salita sa isang wika. Pagkatapos ay hinimok niya ang kaniyang mga kapatid na maging hustong-gulang sa mga kakayahan ng pang-unawa. —1Co 14:13-20.

Ang mga lingkod ni Jehova ay inuutusang 'lubos na magkaisa sa *iisang pag-iisip* at sa *iisang takbo ng kaisipan.'* (1Co 1:10; Fil 2:2; 1Pe 3:8) Sabihin pa, nangangahulugan ito ng pagkakaisa sa mga bagay na may kinalaman sa dalisay na pagsamba, ang mahahalagang bagay, at hindi sa indibiduwal

na mga kagustuhan o sa maliliit na bagay na malulutas kapag naabot na ang pagkamaygulang. (Ro 14:2-6, 17) Dapat silang "magkaroon ng magkatulad na kaisipan sa Panginoon" (Fil 4:2), at huwag magtalu-talo, kundi "mag-isip nang magkakasuwato."—2Co 13:11.

Dapat sikapin ng mga Kristiyano na makilala nang higit ang Diyos, ayon sa kung ano ang isinisiwalat niya hinggil sa kaniyang pag-iisip sa mga bagay-bagay. (Ro 11:33, 34; 16:25, 26) At dapat silang magkaroon ng pangkaisipang saloobin ni Jesu-Kristo sa pagkamasunurin at kapakumbabaan, sa gayo'y tataglayin nila "ang pag-iisip ni Kristo." (1Co 2:15, 16) Nagpayo si Pedro: "Yamang si Kristo ay nagdusa sa laman, magsakbat din kayo sa inyong sarili ng gayunding disposisyon ng kaisipan."—1Pe 4:1.

Pagpurol o Pagsamâ ng Pag-iisip. Palibhasa'y hindi lubusang nakatuon kay Jehova ang kanilang mga puso, ang mga Israelita sa Bundok Sinai ay naging *mapurol sa mental na pang-unawa,* gaya rin niyaong mga patuloy na nanghahawakan sa Kautusan matapos itong pawiin ng Diyos sa pamamagitan ni Jesus. (2Co 3:13, 14) Hindi nila natanto na si Jesus ang isa na pinatutungkulan ng Kautusan. (Col 2:17) Kung tungkol sa mga taong tumangging kilalanin ang Diyos ayon sa tumpak na kaalaman kundi sumamba sa mga bagay na nilalang, "ibinigay sila ng Diyos sa isang di-sinang-ayunang kalagayan ng isip"; *nasa kadiliman ang kanilang isip,* anupat gumagawa ng lahat ng uri ng walang-pakinabang at di-angkop na mga bagay. (Ro 1:28; Efe 4:17, 18) Kahit noong panahon ni Moises, ang katotohanan ay sinalansang ng mga taong napasamâ ang pag-iisip, at nang maglaon, nilabanan ng gayong mga tao ang tunay na Kristiyanismo, anupat ang ilan ay nag-angkin pa ngang mga Kristiyano, samantalang nagsisikap na hati-hatiin at gambalain ang mga kongregasyon. (2Ti 3:8; Fil 3:18, 19; 1Ti 6:4, 5) Palibhasa'y nadungisan ang kanilang mga pag-iisip at ang kanilang mga budhi, walang anumang malinis sa kanila. Kaya naman nagsasalita sila ng di-mapakikinabangan sa pagsisikap na linlangin ang mga pag-iisip ng mga tunay na Kristiyano sa pamamagitan ng pagdadala sa mga ito sa pagkaalipin sa mga ideya ng mga tao. (Tit 1:10-16) Ito ang dahilan kung bakit mahalaga para sa lahat ng mga Kristiyano, at partikular na para sa mga may mabibigat na posisyon, na maging *matino ang pag-iisip.*—Ro 12:3; 1Ti 3:2; Tit 2:6; 1Pe 4:7.

"Ang diyos ng sistemang ito ng mga bagay," ang Diyablo, ang may-pananagutan sa *pagbulag sa mga pag-iisip* ng mga di-sumasampalataya upang hindi makatagos ang kaliwanagan ng mabuting balita tungkol sa Kristo. (2Co 4:4) Kung gayon, may panganib na madaya ng pangunahing kaaway na ito ng Diyos ang mga Kristiyano sa pamamagitan ng kaniyang katusuhan, upang *pasamain ang kanilang mga pag-iisip* palayo "sa kataimtiman at sa kalinisan na nauukol sa Kristo." (2Co 11:3) Kaya naman ang mga Kristiyano ay kailangang magpakita ng pagkakaisa ng pag-iisip at pagkamakatuwiran, anupat patuloy na nananalangin, upang ang kapayapaan ng Diyos "na nakahihigit sa lahat ng kaisipan" ay magbantay sa kanilang mga kakayahang pangkaisipan sa pamamagitan ni Kristo Jesus.—Fil 4:2, 5-7.

Pagpapagaling at Pagbubukas ng Pag-iisip. Isinauli ni Jesus ang katinuan ng pag-iisip ng isang lalaking inaalihan ng mga demonyo, sa gayo'y ipinakita niya ang kaniyang kapangyarihang gawin ito kahit doon sa mga nabaliw dahil sa impluwensiya ng mga demonyo.—Mar 5:15; Luc 8:35.

Magagawa rin niyang buksan ang mga pag-iisip niyaong mga may pananampalataya upang maintindihan nila ang kahulugan ng Kasulatan. (Luc 24:45) Ang mga taong mahiyain o nakadaramang hindi sila matalino ay maaaring maaliw sa mga salita ng apostol na si Juan: "Alam natin na ang Anak ng Diyos ay dumating, at binigyan niya tayo ng talino upang tamuhin natin ang kaalaman sa isa na tunay [ang Diyos na Jehova]."—1Ju 5:20.

Ipinakita ni Pablo sa kongregasyon sa Corinto na siya ay matino sa pag-iisip bagaman sa kanilang paningin ay tila 'nasisiraan siya ng kaniyang isip' (o, 'wala sa sarili niya') nang maghambog siya hinggil sa kaniyang mga kredensiyal bilang apostol, isang bagay na hindi karaniwang gagawin ng isang Kristiyano. Ipinaliwanag niya na napilitan siyang gawin ito upang maibalik sila sa Diyos, upang mailigtas sila at hindi sila mapalayo. Ito ay dahil nagtuon sila ng pansin sa mga bulaang apostol at naibaling sa maling direksiyon.—2Co 5:13; 11:16-21; 12:11, 12, 19-21; 13:10.

PAGKABAOG. Ang ideya ng kawalang-kakayahang magluwal ng anak ay itinatawid ng mga salitang Hebreo na *'a·qar'* at *gal·mudh'* ("baog"; Gen 11:30; Isa 49:21). Bukod dito, sa Kawikaan 30:16, ang pagkabaog ay literal na inilalarawan bilang "pagkapigil ng bahay-bata." (Tlb sa *Rbi8*) Ang salitang Griego para sa "baog" ay *stei'ros.* (Luc 1:7, 36) Tinutukoy rin ang pagkabaog bilang "patay na kalagayan ng bahay-bata."—Ro 4:19.

Kabilang sa orihinal na utos ni Jehova kina Adan at Eva ang utos na, "Magpalaanakin kayo at magpakarami"; nang maglaon ay inulit ito sa mga anak ni Noe. (Gen 1:28; 9:7) Kaya naman noong sinaunang mga panahon, kapag ang isang babaing may asawa ay hindi makapagluwal ng anak, itinuturing iyon na

isang kadustaan, isang kapighatian, isang kaparusahan, at isa sa pinakamasaklap na kasawian. “Bigyan mo ako ng mga anak o kung hindi ay magiging patay na babae ako,” ang pakiusap ni Raquel sa kaniyang asawang si Jacob.—Gen 30:1.

May kakayahan si Jehova na gawing palaanakin ang isang babaing baog, gaya ng ipinakikita ng mga salita ni Jacob kay Raquel: “Ako ba ay nasa kalagayan ng Diyos, na nagkait sa iyo ng bunga ng tiyan?” Nang dakong huli ay sinabi sa atin, “Naalaala ng Diyos si Raquel, at siya ay dininig at sinagot ng Diyos anupat binuksan nito ang kaniyang bahay-bata. At siya ay nagdalang-tao at nanganak ng isang lalaki.” (Gen 30:2, 22, 23) May iba pang mga halimbawa na nagtatanghal sa kapangyarihan ni Jehova na magbigay ng anak sa mga babaing pinighati ng likas na pagkabaog sa loob ng mahabang panahon, gaya ng sumusunod: si Sara (Gen 11:30; 17:19; 21:1, 2); si Rebeka (Gen 25:21); ang ina ni Samson (Huk 13:2, 3); si Hana (1Sa 1:10, 11; 2:5); isang babaing Sunamita (2Ha 4:14-17); at si Elisabet (Luc 1:7, 36). Dahil sa pagpapala ni Jehova, lubhang naging palaanakin ang mga Israelita noong panahon ng pakikipamayan nila sa Ehipto anupat nabahala ang mga Ehipsiyo, palibhasa’y inisip ng mga ito na di-magtatagal ay magiging mas marami pa ang mga Israelita kaysa sa kanila. (Exo 1:7-12, 18-21) Si Jehova rin ang kinilalang nagkaloob ng paglilihi kay Ruth na ninuno ni David.—Ru 4:13.

Kapag ipinagkakait ni Jehova ang kaniyang pagpapala, maging ang lupain ay nagiging isang baog at tiwangwang na kaguhuan. Sa kabilang dako, dahil sa pagpapala ng Diyos, ang lupain ay nakapamumunga nang sagana. (Lev 26:3-5) Gayundin naman, sa pamamagitan ng mayamang pagpapala ni Jehova, ipinangako na “walang babaing nakukunan ni babaing baog ang iiral sa iyong lupain.” (Exo 23:26; Deu 7:13, 14; 28:4, 11; Aw 127:3-5; 128:3) Kabaligtaran nito, noong isang pagkakataon ay “mahigpit na sinarhan ni Jehova ang bawat bahay-bata” sa bahay ni Abimelec nang tangkain nitong kunin si Sara bilang asawa.—Gen 20:17, 18.

Dahil sa matinding kabagabagan na inihulang darating sa unang-siglong Jerusalem, sinabi ni Jesus na ang “mga babaing baog” ay magiging maligaya, walang alalahanin, yamang hindi sila mamimihagti na makitang nagdurusa ang kanilang mga anak. —Luc 23:29.

Humula si Isaias at ang salmista tungkol sa isang babaing baog na ang kadustaan at kahihiyan ay malilimutan, sapagkat magluluwal siya ng maraming anak, na pawang naturuan ni Jehova. (Aw 113:9; Isa 54:1-15) Ang mga salita ni Isaias ay ikinapit ng apostol na si Pablo sa “malayang babae,” samakatuwid nga, “ang Jerusalem sa itaas.”—Gal 4:26-31.

PAGKABIHAG. Sa kasaysayan ng Bibliya, maraming iba’t ibang pagkabihag ang binabanggit. (Bil 21:29; 2Cr 29:9; Isa 46:2; Eze 30:17, 18; Dan 11:33; Na 3:10; Apo 13:10; tingnan ang BIHAG.) Gayunman, sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ang salitang “pagkabihag” ay maaaring tumukoy sa maramihang pagpapatapon sa mga Judio mula sa Lupang Pangako noong ikawalo at ikapitong siglo B.C.E. na ginawa ng mga Kapangyarihang Pandaigdig ng Asirya at Babilonya, at tinatawag din itong “pagkatapon.”—Ezr 3:8; 6:21; Mat 1:17; tingnan ang PAGKATAPON; para sa pagtalakay sa “pagkabihag” na ginamit sa Galacia 3:19-25, tingnan ang PAGKAKULONG, PAGKABIHAG.

Nagbabala si Jeremias, si Ezekiel, at ang iba pang mga propeta tungkol sa malaking kapahamakang ito sa ganitong mga pananalita: “Ang sinumang ukol sa pagkabihag, sa pagkabihag!” “Ikaw naman, O Pasur, at ang lahat ng tumatahan sa iyong bahay, yayaon kayo sa pagkabihag; at paroroon ka sa Babilonya.” “May ganitong kapahayagan laban sa Jerusalem at sa buong sambahayan ng Israel . . . ‘Sa pagkatapon, sa pagkabihag ay yayaon sila.’ ” (Jer 15:2; 20:6; Eze 12:10, 11) Nang maglaon, may kinalaman sa pagbabalik ng mga bihag sa Babilonya, inilahad ni Nehemias (7:6): “Ito ang mga anak ng nasasakupang distrito na umahon mula sa pagkabihag ng itinapong bayan na dinala ni Nabucodonosor na hari ng Babilonya sa pagkatapon at nang maglaon ay siyang bumalik sa Jerusalem at sa Juda.”—Tingnan din ang Ezr 2:1; 3:8; 8:35; Ne 1:2, 3; 8:17.

Waring ang Asirya ang nagpasimula ng patakarang paalisin ang buong populasyon ng nabihag na mga bayan mula sa kanilang sariling lupain at patirahan ang teritoryong iyon sa mga bihag na mula naman sa ibang mga bahagi ng imperyo. Ang patakarang ito ng Asirya hinggil sa pagpapatapon ay hindi lamang ipinatupad laban sa mga Judio. Nang bumagsak ang Damasco, na kabisera ng Sirya, dahil sa mapangwasak na pagsalakay militar ng ikalawang kapangyarihang pandaigdig na ito, ipinatapon sa Kir ang taong-bayan ng Damasco, gaya ng inihula ng propetang si Amos. (2Ha 16:8, 9; Am 1:5) Dalawa ang naging epekto ng patakarang ito: Hinadlangan nito ang paghihimagsik ng ilang nalabi sa lupain; at ang nakapalibot na mga bansa na maaaring naging kaibigan ng mga kinuhang bihag ay hindi gaanong magnanais na tumulong sa baguhang mga banyaga na dinala roon mula sa malalayong lugar.

Kapuwa sa hilagang sampung-tribong kaharian ng Israel at sa timugang dalawang-tribong kaharian ng Juda, iisa ang pinakasanhi na humantong sa pagkabihag: ang pag-iwan sa tunay na pagsamba kay Jehova upang bumaling sa pagsamba sa huwad na mga diyos. (Deu 28:15, 62-68; 2Ha 17:7-18;

21:10-15) Sa bahagi naman ni Jehova, patuloy niyang isinugo ang kaniyang mga propeta upang babalaan ang dalawang bansa ngunit walang nangyari. (2Ha 17:13) Walang isa man sa mga hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel ang lubusang lumipol sa huwad na pagsambang pinasimulan ng unang hari ng bansang iyon, si Jeroboam. Ang Juda naman, na kaniyang kapatid na kaharian sa T, ay hindi nagbigay-pansin kapuwa sa tahasang mga babala ni Jehova at sa pagkabihag na dinanas ng Israel. (Jer 3:6-10) Nang maglaon, ang mga tumatahan sa dalawang kahariang iyon ay dinala sa pagkatapon, anupat bawat bansa ay nakaranas ng mahigit sa isang lansakang pagpapatapon.

Pasimula ng Pagkatapon. Noong panahon ng paghahari sa Samaria ng Israelitang si Haring Peka (mga 778-759 B.C.E.), dumating ang Asiryanong si Haring Pul (Tiglat-pileser III) laban sa Israel, binihag niya ang isang malaking bahagi sa H, at ipinatapon niya ang mga tumatahan doon tungo sa mga silanganing bahagi ng kaniyang imperyo. (2Ha 15:29) Ang monarka ring ito ang bumihag sa teritoryo sa S ng Jordan at mula sa dakong iyon ay "dinala [niya] sa pagkatapon yaong mula sa mga Rubenita at mula sa mga Gadita at mula sa kalahati ng tribo ni Manases at dinala sila sa Hala at Habor at Hara at sa ilog ng Gozan upang manatili hanggang sa araw na ito."—1Cr 5:26.

Noong 742 B.C.E., kinubkob ng hukbong Asiryano sa ilalim ni Salmaneser V ang Samaria. (2Ha 18:9, 10) Nang bumagsak ang Samaria noong 740 B.C.E., anupat nagwakas ang sampung-tribong kaharian, ang mga tumatahan doon ay dinala sa pagkatapon "sa Hala at sa Habor sa ilog ng Gozan at sa mga lunsod ng mga Medo." Ayon sa Kasulatan, ito ay sa dahilang "hindi nila pinakinggan ang tinig ni Jehova na kanilang Diyos, kundi patuloy na nilabag ang kaniyang tipan, maging ang lahat ng iniutos ni Moises na lingkod ni Jehova. Hindi sila nakinig ni nagsagawa man."—2Ha 18:11, 12; 17:6; tingnan ang SARGON.

Pagkatapos nito, ang mga bihag mula sa malalayo at nakapangalat na mga lugar ay dinala at pinamayan sa mga lunsod ng Samaria. "Pagkaraan nito ay nagdala ang hari ng Asirya ng mga tao mula sa Babilonya at Cuta at Ava at Hamat at Separvaim at pinatahan sila sa mga lunsod ng Samaria kahalili ng mga anak ni Israel; at pinasimulan nilang ariin ang Samaria at nanahanan sa mga lunsod nito." (2Ha 17:24) Dinala rin ng mga banyagang ito ang kanilang paganong relihiyon; "ang bawat bansa ay naging tagagawa ng kani-kanilang diyos." At dahil hindi nila pinakundanganan o iginalang si Jehova, "nagsugo [siya] ng mga leon sa gitna nila, at ang mga iyon ay pumatay sa gitna nila." Dahil dito, ibinalik ng hari ng Asirya ang isa sa mga saserdoteng Israelita, "at siya ay naging guro nila kung paano nila dapat katakutan si Jehova." Kaya naman gaya ng sinasabi ng ulat, "Kay Jehova sila natatakot, ngunit sila ay mga mananamba ng kani-kanilang mga diyos, ayon sa relihiyon ng mga bansa na mula roon ay dinala nila sila sa pagkatapon."—2Ha 17:25-33.

Noong siglong iyon mula nang bumagsak ang hilagang kaharian at patuloy, nagsimula ang iba pang mga bantog na pagkatapon. Bago ang kahiya-hiyang pagkatalo ni Senakerib sa kamay ng Diyos noong 732 B.C.E., sinalakay niya ang iba't ibang lugar sa Juda. Inangkin ni Senakerib sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan na 200,150 ang binihag niya mula sa mga bayan at mga tanggulan sa teritoryo ng Juda, bagaman, kung ibabatay sa konteksto ng mga ulat na iyon, malamang na ang bilang na iyon ay pinalabis. (2Ha 18:13) Ang kahalili niya na si Esar-hadon at ang Asiryanong monarka na kasunod nito, si Asenapar (Ashurbanipal), ay kapuwa nagdala ng mga bihag sa mga teritoryong banyaga.—Ezr 4:2, 10.

Noong 628 B.C.E., iginapos ni Paraon Neco ng Ehipto ang anak ni Josias na si Jehoahaz ng timugang kaharian at dinala itong bihag sa Ehipto. (2Cr 36:1-5) Ngunit pagkaraan pa ng mahigit sa isang dekada, noong 617 B.C.E., saka dinala sa pagkatapon sa Babilonya ang unang mga bihag mula sa Jerusalem. Dumating si Nabucodonosor laban sa mapaghimagsik na lunsod na iyon at tinangay ang prominenteng mga tao, kabilang si Haring Jehoiakin at ang kaniyang ina, at ang mga lalaking gaya nina Ezekiel, Daniel, Hananias, Misael, at Azarias, kasama ang mga "prinsipe at ang lahat ng magigiting at makapangyarihang mga lalaki—sampung libo ang dinala niya sa pagkatapon—at gayundin ang bawat bihasang manggagawa at tagapagtayo ng mga balwarte. Walang sinumang itinira maliban sa mababang uri sa mga tao ng lupain . . . Mga opisyal ng korte at ang mga pangunahing tao sa lupain ay dinala niya bilang itinapong bayan mula sa Jerusalem patungo sa Babilonya. Kung tungkol sa lahat ng magigiting na lalaki, pitong libo, at sa mga bihasang manggagawa at sa mga tagapagtayo ng mga balwarte, isang libo, ang lahat ng makapangyarihang lalaki na may kakayahang makipagdigma, dinala sila ng hari ng Babilonya bilang itinapong bayan sa Babilonya." Marami rin siyang kinuhang kayamanan mula sa templo. (2Ha 24:12-16; Es 2:6; Eze 1:1-3; Dan 1:2, 6) Ang tiyo ni Jehoiakin na si Zedekias ay pinaiwan bilang basalyong hari. May iba pa na mga kinikilala, kabilang na ang propetang si Jeremias, na nanatili rin sa Jerusalem. Dahil sa malaking bilang ng mga bihag na nakaulat sa 2 Hari 24:14, lumilitaw na ang bilang na 3,023 na nakatala sa Jeremias 52:28 ay tumutukoy sa mga may katungkulan, o sa mga ulo ng pamilya—anupat ang

kanilang mga asawa at mga anak, may bilang na libu-libo, ay hindi kasama sa bilang na ito.

Ang huling pagkabihag ng Jerusalem na isinagawa ni Nabucodonosor ay natapos noong 607 B.C.E., pagkaraan ng 18-buwan ng pagkubkob. (2Ha 25:1-4) Noong panahong iyon, ang karamihan sa mga tumatahan sa lunsod ay dinalang bihag. Ang ilan sa mga maralita sa lupain ay hinayaang maiwan "bilang mga tagapag-alaga ng ubasan at bilang mga sapilitang trabahador" sa ilalim ng pagkagobernador ni Gedalias sa Mizpa. (Jer 52:16; 40:7-10; 2Ha 25:22) Kabilang sa mga dinalang bihag sa Babilonya "ang ilan sa mga maralita sa bayan at ang iba pa sa bayan na naiwan sa lunsod at ang mga humiwalay . . . at ang iba pa sa mga dalubhasang manggagawa." Lumilitaw na ipinahihiwatig ng pananalitang "na naiwan sa lunsod" na malaking bilang ang namatay sa taggutom, sakit, o sunog, o kaya ay napatay sa digmaan. (Jer 52:15; 2Ha 25:11) Sa utos ng hari ng Babilonya ay pinatay ang mga anak ni Zedekias, ang mga prinsipe ng Juda, ang mga opisyal ng korte, ang ilang saserdote, at ang maraming iba pang prominenteng mamamayan. (2Ha 25:7, 18-21; Jer 52:10, 24-27) Maaaring ang lahat ng ito ang dahilan kung bakit waring kakaunti ang aktuwal na nakatala bilang mga dinala sa pagkatapon, na 832 lamang, malamang ay mga ulo ng sambahayan, anupat hindi kabilang ang kanilang mga asawa at mga anak. —Jer 52:29.

Pagkaraan ng mga dalawang buwan, pagkatapos na mapaslang si Gedalias, ang iba pa sa mga Judio na naiwan sa Juda ay tumakas patungong Ehipto, at isinama nila sina Jeremias at Baruc. (2Ha 25:8-12, 25, 26; Jer 43:5-7) Maaaring ang ilan sa mga Judio ay tumakas din patungo sa ibang mga bansa sa palibot. Malamang na sa mga bansang ito nagmula ang 745 bihag, mga ulo ng sambahayan, na itinapon pagkaraan ng limang taon nang pagdurug-durugin ni Nabucodonosor, bilang makasagisag na pamalo ni Jehova, ang mga bansang kahangga ng Juda. (Jer 51:20; 52:30) Sinabi ni Josephus na limang taon matapos bumagsak ang Jerusalem, dinaluhong ni Nabucodonosor ang Ammon at Moab at pagkatapos ay humayo siyang pababa upang maghiganti sa Ehipto.—*Jewish Antiquities,* X, 181, 182 (ix, 7).

Ang situwasyon ng Jerusalem ay naiiba sa situwasyon ng ibang nilupig na mga lunsod gaya ng Samaria, na muling tinahanan ng mga banyagang bihag mula sa ibang mga bahagi ng Imperyo ng Asirya. Kabaligtaran ng karaniwang patakaran ng mga Babilonyo sa mga lunsod na nilupig nila, ang Jerusalem at ang kapaligiran nito ay iniwang walang mga tao at tiwangwang, gaya ng patiunang itinalaga ni Jehova. Maaaring kuwestiyunin ng mga kritiko ng Bibliya kung bakit ang dating maunlad na lupain ng Juda ay biglang naging "tiwangwang na kaguhuan, na walang tumatahan," ngunit hindi maikakaila na walang katibayan sa kasaysayan o mga rekord mula sa yugtong ito ang nagpapatunay na hindi ito nangyari. (Jer 9:11; 32:43) Sinabi ng arkeologong si G. Ernest Wright: "Ang karahasang sumapit sa Juda ay maliwanag . . . batay sa arkeolohikal na mga pagsusuri na nagpapakitang sunud-sunod na mga lunsod ang nawalan ng tumatahan noong panahong iyon, anupat marami ang hindi na muling pinanirahan." (*Biblical Archaeology,* 1962, p. 182) Sumang-ayon si William F. Albright: "Wala ni isa mang nalalamang kaso na ang isang bayan sa mismong Juda ay patuluyang pinanirahan sa buong yugto ng pagkatapon."—*The Archaeology of Palestine,* 1971, p. 142.

Ang Kalagayan ng mga Tapon. Sa pangkalahatan, itinuring ang pagkabihag bilang isang yugto ng paniniil at pagkaalipin. Sinabi ni Jehova na sa halip na pagpakitaan ng awa ang Israel, "sa matandang lalaki ay ginawa mong [ng Babilonya] napakabigat ng iyong pamatok." (Isa 47:5, 6) Tiyak na may mga kabayaran (buwis, tributo, singil), batay sa kanilang inaani o kinikita, na siningil sa kanila gaya rin ng ipinataw sa iba pang mga bihag. Gayundin, maliwanag na paniniil ang mismong bagay na ang dakilang templo ni Jehova sa Jerusalem ay sinamsaman at winasak, ang mga saserdote nito ay pinatay o dinala sa pagkatapon, at ang mga mananamba rito ay dinala sa pagkabihag at ginawang mga sakop ng isang banyagang kapangyarihan.

Gayunman, ang pagiging tapon sa isang banyagang lupain ay hindi kasinsaklap kaysa kung ipinagbili sila sa malupit at habang-buhay na pagkaalipin o pinatay sila sa sadistikong paraan na karaniwang ginagawa ng mga Asiryano at mga Babilonyo sa kanilang mga nalupig. (Isa 14:4-6; Jer 50:17) Waring sa paanuman ay binigyan ng kalayaan sa pagkilos ang itinapong mga Judio at napangasiwaan nila ang kanilang sariling mga gawain. (Ezr 8:1, 16, 17; Eze 1:1; 14:1; 20:1) "Sa buong bayang itinapon, na pinayaon ko sa pagkatapon sa Babilonya mula sa Jerusalem," ang sabi ni Jehova: "Magtayo kayo ng mga bahay at tahanan ninyo, at magtanim kayo ng mga hardin at kainin ninyo ang bunga ng mga iyon. Kumuha kayo ng mga asawa at magkaanak kayo ng mga anak na lalaki at mga anak na babae; at kumuha kayo ng mga asawa para sa inyong mga anak na lalaki at ibigay ninyo ang inyong mga anak na babae sa mga asawang lalaki, upang magsilang sila ng mga anak na lalaki at mga anak na babae; at dumami kayo roon, at huwag kayong kumaunti. Gayundin, hanapin ninyo ang kapayapaan ng lunsod na doon ay pinayaon ko kayo sa pagkatapon, at ipanalangin ninyo iyon kay Jehova, sapagkat sa kapayapaan niyaon ay magkakaro-

on ng kapayapaan para sa inyo." (Jer 29:4-7) Ang ilan sa kanila ay nagkaroon ng mga kasanayan sa iba't ibang hanapbuhay na pinakinabangan nila nang magwakas na ang pagkatapon. (Ne 3:8, 31, 32) Naging dalubhasa ang iba sa kanila sa pagnenegosyo at pangangalakal. Maraming pangalang Judio ang natagpuan sa mga rekord ng negosyo. Dahil sa gayong pakikipagkalakalan at pakikihalubilo sa mga di-Judio, ang wikang Hebreo ay naimpluwensiyahan ng Aramaiko.

Ang yugto ng pagkabihag, na umabot ng 80 taon para sa ilan, ay natural lamang na nakaapekto sa pagsamba ng komunidad sa tunay na Diyos na si Jehova. Yamang walang templo, altar, at organisadong pagkasaserdote, hindi posibleng maghandog ng pang-araw-araw na mga hain. Gayunman, ang pagtutuli, pag-iwas sa maruruming pagkain, pangingilin ng Sabbath, at palagiang pananalangin ay magagawa ng tapat na mga Judio sa kabila ng panlilibak at panunuya ng iba. Hinggil sa bihag na si Daniel, ang 'paglilingkod niya nang may katatagan' sa kaniyang Diyos ay alam na alam ni Haring Dario at ng iba pa. Kahit noong legal na ipagbawal ang pagsusumamo sa iba maliban sa hari anupat nilakipan ito ng parusang kamatayan, "tatlong ulit nga sa isang araw ay iniluluhod [ni Daniel] ang kaniyang mga tuhod at nananalangin at naghahandog ng papuri sa harap ng kaniyang Diyos, gaya ng *lagi* niyang ginagawa bago pa nito." (Dan 6:4-23) Ang gayong katapatan sa kanilang limitadong pagsamba ay nakatulong upang hindi maiwala ng mga tapong ito ang kanilang pagkakakilanlan bilang isang bansa. Nakinabang din sila sa naobserbahan nilang pagkakaiba sa pagitan ng pagiging napakasimple ng pagsamba kay Jehova at ng mapagparangya at idolatrosong materyalismo ng Babilonya. Tiyak na nakinabang din sila sa pagkanaroroon ng mga propeta ni Jehova, sina Ezekiel at Daniel.—Eze 8:1; Dan 1:6; 10:1, 2.

Habang naoorganisa ang mga Judio sa mga lokal na sinagoga, kinailangan ang mas marami pang kopya ng Kasulatan sa mga komunidad ng mga Judiong tapon sa buong Media, Persia, at Babilonia. Nakilala si Ezra bilang "isang dalubhasang tagakopya ng kautusan ni Moises," na nagpapahiwatig na may mga kopya ng Kautusan ni Jehova na dinala mula sa Juda, na iginawa rin ng mga kopya. (Ezr 7:6) Tiyak na kabilang sa mahahalagang balumbong ito ng nakaraang mga salinlahi ang aklat ng Mga Awit, ngunit malamang na ang Awit 137, marahil pati ang Awit 126, ay kinatha noong panahon ng pagkabihag o di-nagtagal pagkatapos nito. Ang anim na tinatawag na mga Salmong Hallel (113 hanggang 118) ay inaawit noon sa mga dakilang kapistahan ng Paskuwa pagkabalik ng mga nalabi mula sa Babilonya.

Pagsasauli at ang Pangangalat. Walang maaasahang paglaya sa patakaran ng Babilonya na huwag pabalikin ang kanilang mga bihag. Ang Ehipto, na dating hinihingan ng tulong ng Israel, ay wala sa kalagayang tumulong sa paraang militar o sa iba pang paraan, at wala ring maitutulong ang iba pang mga bansa, kung hindi man sila tuwirang napopoot sa mga Judio. Ang kanilang tanging pag-asa ay ang makahulang mga pangako ni Jehova. Maraming siglo bago nito, binanggit ni Moises at ni Solomon ang pagsasauli na kasunod ng pagkabihag. (Deu 30:1-5; 1Ha 8:46-53) Tiniyak din ng ibang mga propeta na magkakaroon ng katubusan mula sa pagkatapon. (Jer 30:10; 46:27; Eze 39:25-27; Am 9:13-15; Zef 2:7; 3:20) Sa huling 18 kabanata (49-66) ng hula ni Isaias, malawakan niyang tinalakay ang temang ito ng pagsasauli. Gayunman, napatunayang mali ang mga bulaang propeta sa paghula ng mas maagang paglaya, at ang mga nagtiwala sa kanila ay ganap na nabigo.—Jer 28:1-17.

May-katumpakang inihula ng tapat na si Jeremias na ang Jerusalem at Juda ay matitiwangwang nang 70 taon, na susundan ng pagsasauli. (Jer 25:11, 12; 29:10-14; 30:3, 18) Tungkol dito, noong unang taon ni Dario na Medo, "napag-unawa [ni Daniel] sa pamamagitan ng mga aklat ang bilang ng mga taon na may kinalaman doon ay dumating kay Jeremias na propeta ang salita ni Jehova, na magaganap ang mga pagkawasak ng Jerusalem, samakatuwid ay pitumpung taon."—Dan 9:1, 2.

Ilang tapon ang bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya noong 537 B.C.E.?

Noong maagang bahagi ng 537 B.C.E., ang Persianong si Haring Ciro II ay nagpalabas ng isang batas na nagpapahintulot sa mga bihag na bumalik sa Jerusalem at muling itayo ang templo. (2Cr 36:20, 21; Ezr 1:1-4) Di-nagtagal, pinasimulan na ang mga paghahanda. Sa pangangasiwa ni Gobernador Zerubabel at ng mataas na saserdoteng si Jesua, naglakbay nang mga apat na buwan ang bumalik na mga tapon na may bilang na 42,360 bukod pa sa 7,537 alipin at mang-aawit. Magkaiba ang iniulat nina Ezra at Nehemias na bilang ng indibiduwal na sambahayang Israelita na bumalik, pero pareho ang iniulat nilang kabuuang bilang. (Tingnan ang NEHEMIAS, AKLAT NG.) Pagsapit ng ikapitong buwan, noong taglagas, naninirahan na sila sa kanilang mga lunsod. (Ezr 1:5–3:1) Sa patnubay ng Diyos, ang maharlikang linya ni David na umaakay tungo kay Kristo ay naingatan sa pamamagitan ni Jehoiakin (Jeconias) at ni Zerubabel. Gayundin, ang angkan ng Levitikong mataas na saserdote ay nanatiling walang patid sa pamamagitan ni Jehozadak at

pagkatapos ay sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Jesua.—Mat 1:11-16; 1Cr 6:15; Ezr 3:2, 8.

Nang maglaon, mas marami pang bihag ang bumalik sa Palestina. Noong 468 B.C.E., mahigit sa 1,750 ang sumama kay Ezra, at lumilitaw na mga adultong lalaki lamang ang kasama sa bilang na ito. (Ezr 7:1–8:32) Pagkaraan ng ilang taon, naglakbay si Nehemias mula sa Babilonya patungong Jerusalem nang mga dalawang beses, ngunit hindi binanggit kung ilang Judio ang bumalik na kasama niya.—Ne 2:5, 6, 11; 13:6, 7.

Winakasan ng pagkabihag ang pagkakahiwalay ng Juda at ng Israel. Nang dalhin ng mga manlulupig ang mga bihag tungo sa pagkatapon, hindi nila pinagbukud-bukod ang mga ito ayon sa pinanggalingang tribo. Sinabi ni Jehova, "ang mga anak ni Israel at ang mga anak ni Juda ay sinisiil na magkakasama." (Jer 50:33) Nang bumalik ang unang pangkat noong 537 B.C.E., kabilang sa kanila ang mga kinatawan mula sa lahat ng tribo ng Israel. Pagkatapos na muling maitayo ang templo, 12 lalaking kambing ang inihain, "ayon sa bilang ng mga tribo ng Israel." (Ezr 6:16, 17) Ang kanilang muling pagkakaisa pagkatapos ng pagkabihag ay ipinahiwatig sa mga hula. Halimbawa, ipinangako ni Jehova na 'ibabalik niya ang Israel.' (Jer 50:19) Karagdagan pa, sinabi ni Jehova: "Ibabalik ko ang mga nabihag sa Juda at ang mga nabihag sa Israel, at itatayo ko sila gaya ng sa pasimula." (Jer 33:7) Ipinakikita ng ilustrasyon ni Ezekiel tungkol sa dalawang patpat na ginawang iisa (37:15-28) na ang dalawang kaharian ay muling magiging iisang bansa. Inihula ni Isaias na si Jesu-Kristo ay magiging isang batong katitisuran "ng dalawang sambahayan ng Israel," na malayong mangahulugan na si Jesus, o ang 12 na isinugo niya noong kaniyang ikatlong paglalakbay sa Galilea, ay dadalaw sa mga pamayanan sa napakalayong Media upang mangaral sa mga inapo ng mga Israelita mula sa hilagang kaharian. (Isa 8:14; Mat 10:5, 6; 1Pe 2:8) Ang propetisang si Ana, na nasa Jerusalem noong isilang si Jesus, ay mula sa tribo ni Aser, isang tribo na dating kabilang sa hilagang kaharian. —Luc 2:36.

Hindi lahat ng Judio ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel; "isang nalabi lamang" ang nagbalik. (Isa 10:21, 22) Sa mga bumalik, iilan lamang sa kanila ang nakakita sa orihinal na templo. Ang marami sa matatanda ay hindi sumama dahil sa hirap ng paglalakbay. Ang iba naman, bagaman kaya nilang maglakbay, ay nagpasiyang magpaiwan na lamang. Tiyak na marami ang nagtamo ng kaunting materyal na kasaganaan sa paglipas ng mga taon at nasiyahan nang manatili sa kinaroroonan nila. Kung hindi pangunahin sa kanilang buhay ang muling pagtatayo ng templo ni Jehova, hindi nila susuungin ang mapanganib na pagbibiyaheng iyon, yamang hindi nila tiyak kung anong kinabukasan ang naghihintay sa kanila. At, sabihin pa, yaong mga nag-apostata ay walang dahilan upang bumalik.

Nangangahulugan ito na bilang isang bayan, ang iba sa mga Judio ay nanatiling nakapangalat at nakilala bilang ang *Di·a·spo·ra',* o "Pangangalat." Noong ikalimang siglo B.C.E., may mga komunidad ng mga Judio sa lahat ng 127 nasasakupang distrito ng Imperyo ng Persia. (Es 1:1; 3:8) Maging ang ilang inapo ng mga tapon ay nagkaroon pa rin ng matataas na posisyon sa pamahalaan: halimbawa, sina Mardokeo at Esther sa ilalim ng pamamahala ng Persianong hari na si Ahasuero (Jerjes I), at si Nehemias bilang maharlikang katiwala ng kopa ni Artajerjes Longimanus. (Es 9:29-31; 10:2, 3; Ne 1:11) Noong tinitipon ni Ezra ang Mga Cronica, isinulat niya na marami sa mga nakapangalat sa iba't ibang silanganing lunsod ang 'nananatili hanggang sa araw na ito' (mga 460 B.C.E.). (1Cr 5:26) Nang bumangon ang Imperyo ng Gresya, nagdala si Alejandrong Dakila ng mga Judio sa kaniyang bagong Ehipsiyong lunsod ng Alejandria, kung saan sila natutong magsalita ng Griego. Doon, noong ikatlong siglo B.C.E., pinasimulang isalin sa Griego ang Hebreong Kasulatan, isang bersiyon na nakilala bilang ang *Septuagint.* Dahil sa mga digmaang Siro-Ehipsiyo, maraming Judio ang nailipat sa Asia Minor at sa Ehipto. Nang malupig ni Pompey ang Jerusalem noong 63 B.C.E., nagdala siya ng mga Judio sa Roma bilang mga alipin.

Ang malawakang pangangalat ng mga Judio sa buong Imperyo ng Roma ay nakatulong sa mabilis na paglaganap ng Kristiyanismo. Nilimitahan ni Jesu-Kristo ang kaniyang pangangaral sa lupain ng Israel, ngunit inutusan niya ang kaniyang mga tagasunod na paabutin at palaganapin ang kanilang ministeryo "hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa." (Gaw 1:8) Ang mga Judio mula sa iba't ibang bahagi ng Imperyo ng Roma ay nasa Jerusalem upang dumalo sa kapistahan ng Pentecostes noong 33 C.E., at narinig nila ang mga Kristiyanong inianak sa espiritu na nangangaral tungkol kay Jesus sa mga wika ng Parthia, Media, Elam, Mesopotamia, Capadocia, Ponto, distrito ng Asia, Frigia, Pamfilia, Ehipto, Libya, Creta, Arabia, at Roma. Nang bumalik sa kani-kanilang lupain ang libu-libong ito, dala nila ang kanilang bagong-tuklas na pananampalataya. (Gaw 2:1-11) Sa karamihan ng mga lunsod na dinalaw ni Pablo, nakasumpong siya ng mga sinagoga kung saan madali siyang nakapagsalita sa mga Judiong nasa Pangangalat. Sa Listra, nakilala ni Pablo si Timoteo, na ang ina ay isang babaing Judio. Kararating pa lamang nina Aquila at Priscila mula sa Roma nang dumating si Pablo sa Corinto noong mga 50 C.E. (Gaw 13:14; 14:1; 16:1; 17:1, 2;

18:1, 2, 7; 19:8) Dahil maraming Judio sa loob at sa palibot ng Babilonya, pumaroon si Pedro upang isagawa ang kaniyang ministeryo sa gitna niyaong "mga tuli." (Gal 2:8; 1Pe 5:13) Ang komunidad na ito ng mga Judio sa mga lugar sa palibot ng Babilonya ang nanatiling pinakamahalagang sentro ng Judaismo sa loob ng ilang panahon pagkatapos na mawasak ang Jerusalem noong 70 C.E.

PAGKABINGI. Bahagya o ganap na kawalan ng kakayahang makarinig, kadalasa'y dulot ng sakit, sakuna, o malakas na ingay na maaaring matindi at biglaan o palagiang naririnig ng isa. Mayroon ding mga tao na ipinanganak na bingi. Sa Bibliya, ang isa pang dahilan ng pagkabingi ng isang tao ay kapag inalihan siya ng demonyo. (Mar 9:25-29) Ang salitang-ugat ng terminong Hebreo na *che·resh′* ("bingi"; Isa 35:5) ay tumutukoy sa pagkabingi o kaya'y sa pagtahimik at isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "magpakabingi," 'mabingi,' at 'manatiling tahimik.'—Aw 28:1; 35:22, tlb sa *Rbi8;* 50:3, tlb sa *Rbi8;* Mik 7:16.

Hinihiling ni Jehova, ang Maylalang ng tainga (Kaw 20:12), na ang kaniyang bayan ay magpakita ng konsiderasyon sa mga bingi. Hindi dapat tuyain o sumpain ng mga Israelita ang mga taong bingi, sapagkat hindi maipagtatanggol ng mga bingi ang kanilang sarili laban sa mga pananalitang hindi nila naririnig.—Lev 19:14; ihambing ang Aw 38:13, 14.

Ang mga salita sa Exodo 4:11, kung saan tinutukoy ni Jehova ang kaniyang sarili bilang ang 'gumagawa ng bingi,' ay hindi nangangahulugan na siya ang dahilan ng lahat ng kaso ng pagkabingi. Gayunman, maaaring pangyarihin ni Jehova na ang isang tao ay maging literal na bingi, pipi, o bulag para sa isang partikular na dahilan o layunin. Pansamantalang napipi ang ama ni Juan na Tagapagbautismo dahil hindi siya naniwala sa sinabi ng anghel. (Luc 1:18-22, 62-64) Maaari ring 'gawin' ng Diyos na maging bingi sa espirituwal ang ilang tao sa pamamagitan ng pagpapahintulot na manatili sila sa gayong kalagayan kung iyon ang gusto nila.—Ihambing ang Isa 6:9, 10.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesu-Kristo, ipinakita niya sa ilang pagkakataon ang kaniyang makahimalang kapangyarihan na magpagaling nang panauliin niya ang pandinig ng mga indibiduwal na literal na bingi. (Mat 11:5; Mar 7:32-37; Luc 7:22) Tinitiyak nito na sa ilalim ng kaniyang pamamahala sa lupa, ang lahat ng karamdaman, kasama na ang pagkabingi, ay aalisin.

Dahil sa pagtanggi ng balakyot na makinig sa tagubilin, inihambing siya ng salmista sa isang kobra na nagbibingi-bingihan sa tinig ng mga engkantador. (Aw 58:3-5) Sa katulad na paraan, ang mga Israelita noong mga araw ni Isaias, bagaman may mga tainga sila, ay parang bingi dahil mabagal sila sa pakikinig at pagtugon sa salita ni Jehova. (Isa 42:18-20; 43:8) Gayunman, pagkatapos ng inihulang pagsasauli mula sa pagkatapon, hindi na magiging bingi sa espirituwal na paraan ang bayan ng Diyos. Maririnig na nila ang salita ni Jehova, samakatuwid nga, magbibigay-pansin sila rito. (Isa 29:18; 35:5) Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, marami siyang binuksan na mga tainga ng pang-unawa, anupat ang mga gumaling ay nakakilos ayon sa kanilang narinig.—Mat 13:16, 23.

PAGKABUHAY-MULI. Ang salitang Griego na *a·na′sta·sis* ay literal na nangangahulugang "pagbangon; pagtayo." Malimit itong gamitin sa Kristiyanong Griegong Kasulatan may kaugnayan sa pagkabuhay-muli ng mga patay. Ang Hebreong Kasulatan, sa Oseas 13:14, na sinipi ng apostol na si Pablo (1Co 15:54, 55), ay may binabanggit na pagpawi sa kamatayan at paggawang-inutil sa Sheol (sa Heb., *she'ohl′;* sa Gr., *hai′des*). Ang *she'ohl′* ay isinalin sa iba't ibang bersiyon bilang "libingan" at "hukay." Sinasabing ang mga patay ay nagtutungo roon. (Gen 37:35; 1Ha 2:6; Ec 9:10) Ang pagkakagamit nito sa Kasulatan, pati na ang pagkakagamit ng Kristiyanong Griegong Kasulatan sa Griegong katumbas nito na *hai′des,* ay nagpapakitang tumutukoy ito, hindi sa isang indibiduwal na libingan, kundi sa karaniwang libingan ng sangkatauhan, ang sanlibingan. (Eze 32:21-32; Apo 20:13; tingnan ang HADES; SHEOL.) Ang paggawang-inutil sa Sheol ay mangangahulugan ng pagluwag ng kapit nito sa mga naroroon, anupat nagpapahiwatig na ang sanlibingan ay mawawalan ng laman. Sabihin pa, mangangailangan ito ng pagkabuhay-muli, isang pagbangon mula sa walang-buhay na kalagayan ng kamatayan o pagbangon mula sa libingan para sa mga naroroon.

Sa Pamamagitan ni Jesu-Kristo. Ayon sa mga nabanggit, ang turo ng pagkabuhay-muli ay nasa Hebreong Kasulatan. Gayunpaman, kinailangan pa rin ni Jesu-Kristo na 'magpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita.' (2Ti 1:10) Sinabi ni Jesus: "Ako ang daan at ang katotohanan at ang buhay. Walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan ko." (Ju 14:6) Sa pamamagitan ng mabuting balita tungkol kay Jesu-Kristo, isiniwalat kung paano darating ang *buhay na walang hanggan,* at higit pa riyan, ang *kawalang-kasiraan* para sa ilan. Pinatunayan ng apostol na ang pagkabuhay-muli ay isang tiyak na pag-asa, anupat ipinaliwanag niya: "Ngayon kung si Kristo ay ipinangangaral na ibinangon siya mula sa mga patay, paano ngang sinasabi ng ilan sa inyo na walang pagkabuhay-muli ng mga patay? Kung wala ngang

pagkabuhay-muli ng mga patay, hindi rin naman ibinangon si Kristo. Ngunit kung hindi ibinangon si Kristo, ang aming pangangaral ay tiyak na walang kabuluhan, at ang ating pananampalataya ay walang kabuluhan. Bukod diyan, nasusumpungan din kami bilang mga bulaang saksi tungkol sa Diyos, sapagkat nagpatotoo kami laban sa Diyos na ibinangon niya ang Kristo, ngunit hindi niya ibinangon kung ang mga patay ay talagang hindi ibabangon. . . . Karagdagan pa, kung hindi ibinangon si Kristo, ang inyong pananampalataya ay walang silbi; kayo ay nasa inyong mga kasalanan pa. . . . Gayunman, si Kristo nga ay ibinangon mula sa mga patay, ang unang bunga niyaong mga natulog na sa kamatayan. Sapagkat yamang ang kamatayan ay sa pamamagitan ng isang tao, *ang pagkabuhay-muli ng mga patay ay sa pamamagitan din ng isang tao.*" —1Co 15:12-21.

Noong nasa lupa si Kristo, siya mismo ay nagsagawa ng mga pagbuhay-muli. (Luc 7:11-15; 8:49-56; Ju 11:38-44) Ang pagkabuhay-muli tungo sa buhay na walang-hanggan ay posible lamang sa pamamagitan ni Jesu-Kristo.—Ju 5:26.

Isang Tiyak na Layunin ng Diyos. Ipinakita ni Jesu-Kristo sa mga Saduceo, isang sektang hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli, na ang mga isinulat ni Moises sa Hebreong Kasulatan, na taglay nila at inaangking pinaniniwalaan, ay nagpapatunay na may pagkabuhay-muli. Nangatuwiran si Jesus na nang sabihin ni Jehova na Siya "ang Diyos ni Abraham at ang Diyos ni Isaac at ang Diyos ni Jacob" (na noo'y mga patay na), itinuring Niyang buháy ang mga lalaking iyon dahil layunin Niya, bilang "Diyos, hindi ng mga patay, kundi ng mga buháy," na buhayin silang muli. Dahil sa Kaniyang kapangyarihan, ang Diyos ay "bumubuhay ng mga patay at tumatawag sa mga bagay na wala na para bang ang mga iyon ay umiiral." Inilakip ni Pablo ang katotohanang ito nang banggitin niya ang pananampalataya ni Abraham.—Mat 22:23, 31-33; Ro 4:17.

Ang kakayahan ng Diyos na bumuhay-muli. Para sa Isa na may kakayahan at kapangyarihang lumalang ng tao ayon sa Kaniyang sariling larawan, at nagbigay sa tao ng sakdal na katawan at ng potensiyal upang lubos na makapagpahayag ng kahanga-hangang mga katangiang itinanim sa personalidad nito, hindi imposible sa kaniya na bumuhay-muli ng isang indibiduwal. Kung ang mga prinsipyo ng siyensiya na itinatag ng Diyos ay ginagamit ng mga siyentipiko upang ang isang eksenang nakikita at naririnig ay maingatan at pagkatapos ay maipalabas sa pamamagitan ng pagrerekord ng video, napakadali nga para sa dakilang Soberano ng Sansinukob at Maylalang na buhaying-muli ang isang tao sa pamamagitan ng muling pagbuo sa personalidad nito at paglalagay niyaon sa isang bagong katawan. May kinalaman sa pagsasauli ng kakayahan ni Sara na magkaanak bagaman matanda na siya, sinabi ng anghel: "May anumang bagay ba na lubhang pambihira para kay Jehova?"—Gen 18:14; Jer 32:17, 27.

Kung Bakit Kinailangan ang Pagkabuhay-Muli. Noong pasimula, hindi naman kailangan ang pagkabuhay-muli. Hindi ito bahagi ng orihinal na layunin ng Diyos para sa sangkatauhan, sapagkat hindi naman nilayong mamatay ang mga tao. Sa halip, sinabi ng Diyos na ang lupa ay nilayon niyang mapuno ng mga taong *buháy* at hindi ng sangkatauhang humihina at namamatay. Ang kaniyang gawa ay sakdal at di-kakikitaan ng kapintasan, di-kasakdalan, o sakit. (Deu 32:4) Pinagpala ni Jehova ang unang mag-asawa, anupat sinabihan sila na magpakarami at punuin ang lupa. (Gen 1:28) Tiyak na hindi kasama sa pagpapalang iyon ang sakit at kamatayan. Ang Diyos ay hindi nagtakda ng limitasyon sa haba ng buhay ng tao, ngunit sinabi niya kay Adan na ang pagsuway ay magdudulot ng kamatayan. Ipinahihiwatig nito na maaari sanang mabuhay ang tao magpakailanman. Ang pagsuway ay magbubunga ng di-pagsang-ayon ng Diyos at mag-aalis ng kaniyang pagpapala, anupat magdadala ng sumpa.—Gen 2:17; 3:17-19.

Kaya naman, ang kamatayan ay pumasok sa lahi ng tao sa pamamagitan ng pagkakasala ni Adan. (Ro 5:12) Dahil sa pagkamakasalanan ng kanilang ama at sa ibinunga nitong di-kasakdalan, ang mga supling ni Adan ay walang mamanahing buhay na walang hanggan mula sa kaniya. Sa katunayan, wala ni *pag-asa* man lamang na mabuhay magpakailanman. 'Hindi makapagluluwal ng mainam na bunga ang bulok na punungkahoy,' ang sabi ni Jesus. (Mat 7:17, 18; Job 14:1, 2) Ang pagkabuhay-muli ay ipinasok, o *idinagdag,* upang madaig ang kapansanang ito sa bahagi ng mga anak ni Adan na nagnanais maging masunurin sa Diyos.

Layunin ng Pagkabuhay-Muli. Ipinakikita ng pagkabuhay-muli hindi lamang ang walang-limitasyong kapangyarihan at karunungan ni Jehova kundi pati ang kaniyang pag-ibig at awa, at ipinagbabangong-puri siya nito bilang ang Nag-iingat sa mga naglilingkod sa kaniya. (1Sa 2:6) Palibhasa'y may kapangyarihan siyang bumuhay-muli, kaya niyang ipakita na mananatiling tapat sa kaniya ang mga lingkod niya hanggang kamatayan. Masasagot niya ang akusasyon ni Satanas na nagsasabing "balat kung balat, at ang lahat ng pag-aari ng isang tao ay ibibigay niya alang-alang sa kaniyang kaluluwa." (Job 2:4) Mapahihintulutan ni Jehova si Satanas na gawin ang sukdulan, maging ang pagpatay sa ilan sa Kaniyang mga lingkod, sa walang-saysay nitong

pagsisikap na suportahan ang mga bulaang akusasyon nito. (Mat 24:9; Apo 2:10; 6:11) Ang pagiging handang mamatay ng mga lingkod ni Jehova alang-alang sa paglilingkod sa kaniya ay patunay na naglilingkod sila hindi dahil sa pansariling pakinabang kundi dahil sa pag-ibig. (Apo 12:11) Pinatutunayan din nito na kinikilala nila Siya bilang ang Makapangyarihan-sa-lahat, ang Soberano ng Sansinukob, at ang Diyos ng pag-ibig, na may kakayahang bumuhay-muli sa kanila. Pinatutunayan nito na nag-uukol sila ng bukod-tanging debosyon kay Jehova dahil sa kaniyang kahanga-hangang mga katangian at hindi dahil sa sakim na mga kadahilanan. (Pansinin ang ilan sa mga pananalita ng kaniyang mga lingkod, gaya ng nakaulat sa Ro 11:33-36; Apo 4:11; 7:12.) Ang pagkabuhay-muli ay isa ring paraan upang matiyak ni Jehova na ang kaniyang layunin sa lupa, na ipinahayag kay Adan, ay matutupad. —Gen 1:28.

Mahalaga sa kaligayahan ng tao. Ang pagkabuhay-muli ng mga patay, isang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, ay mahalaga sa kaligayahan ng sangkatauhan at sa pagpawi sa lahat ng pinsala, pagdurusa, at paniniil na sumapit sa sangkatauhan. Ang mga ito'y sumapit sa tao dahil sa kaniyang di-kasakdalan at pagkakasakit, mga digmaang ipinakipaglaban niya, kaniyang mga pamamaslang, at mga kalupitan ng mga taong balakyot na inudyukan ni Satanas na Diyablo. Hindi tayo magiging lubos na maligaya kung hindi tayo maniniwala sa pagkabuhay-muli. Ipinahayag ng apostol na si Pablo ang damdaming ito sa ganitong pananalita: "Kung sa buhay na ito lamang tayo umaasa kay Kristo, tayo sa lahat ng mga tao ang pinakakahabag-habag."—1Co 15:19.

Kailan Unang Ibinigay ang Pag-asa sa Pagkabuhay-Muli? Matapos magkasala si Adan at magdulot ng kamatayan sa kaniyang sarili at sa kaniyang magiging mga inapo, sinabi ng Diyos sa serpiyente: "At maglalagay ako ng alitan sa pagitan mo at ng babae at sa pagitan ng iyong binhi at ng kaniyang binhi. Siya ang susugat sa iyo sa ulo at ikaw ang susugat sa kaniya sa sakong."—Gen 3:15.

Aalisin ang isa na orihinal na nagpapangyari ng kamatayan. Sinabi ni Jesus sa mga relihiyosong Judio na sumasalansang sa kaniya: "Kayo ay mula sa inyong amang Diyablo, at ninanais ninyong gawin ang mga pagnanasa ng inyong ama. Ang isang iyon ay mamamatay-tao nang siya ay magsimula, at hindi siya nanindigan sa katotohanan, sapagkat ang katotohanan ay wala sa kaniya." (Ju 8:44) Pinatutunayan nito na ang Diyablo ang siyang nagsalita sa pamamagitan ng serpiyente, at na ang isang ito ay mamamatay-tao mula sa pasimula ng kaniyang landasin ng pagsisinungaling at kabalakyutan. Sa pangitaing ibinigay ni Kristo kay Juan nang maglaon, isiniwalat niya na si Satanas na Diyablo ay tinatawag ding "ang orihinal na serpiyente." (Apo 12:9) Si Satanas ay nagkaroon ng kapangyarihan at impluwensiya sa sangkatauhan nang udyukan niya ang kanilang amang si Adan na maghimagsik laban sa Diyos. Kaya sa unang hula, sa Genesis 3:15, ibinigay ni Jehova ang pag-asa na ang Serpiyenteng ito ay aalisin. (Ihambing ang Ro 16:20.) Hindi lamang dudurugin ang ulo ni Satanas kundi sisirain, wawasakin, o papawiin din ang lahat ng kaniyang mga gawa. (1Ju 3:8; *NW, KJ, AT*) Upang matupad ang hulang ito, kailangang pawalang-bisa ang kamatayang ipinasok ni Adan, kasama na rito ang pagbuhay-muli sa mga supling ni Adan na nagtutungo sa Sheol (Hades) dahil sa kaniyang pagkakasala, na ang mga epekto ay kanilang minana.—1Co 15:26.

Ang pagkabuhay-muli ay kaakibat ng pag-asa ng kalayaan. Inilalarawan ng apostol na si Pablo ang kalagayang ipinahintulot ng Diyos pagkatapos mahulog ang tao sa kasalanan at ang Kaniyang ultimong layunin sa paggawa niyaon: "Sapagkat ang sangnilalang ay ipinasakop sa kawalang-saysay [yamang ipinanganak sa kasalanan anupat lahat sila'y napapaharap sa kamatayan], hindi ayon sa sarili nitong kalooban [ang mga anak ni Adan ay isinilang sa mundo taglay ang ganitong kalagayan, bagaman sila mismo ay walang kontrol sa ginawa ni Adan, at hindi nila ito kagustuhan] kundi sa pamamagitan niya [ng Diyos, sa kaniyang karunungan] na nagpasakop nito, salig sa pag-asa na ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." (Ro 8:20, 21; Aw 51:5) Upang maranasan ang katuparan ng pag-asang ito ng maluwalhating kalayaan, yaong mga namatay ay kailangang buhaying-muli. Kailangan silang palayain mula sa kamatayan at sa libingan. Kaya naman, sa pamamagitan ng kaniyang pangakong "binhi" na dudurog sa ulo ng serpiyente, naglaan ang Diyos ng kahanga-hangang pag-asa para sa sangkatauhan.—Tingnan ang BINHI.

Ang saligan ng pananampalataya ni Abraham. Isinisiwalat ng Bibliya na nang tangkain ni Abraham na ihandog ang anak niyang si Isaac, mayroon siyang pananampalataya sa kakayahan at layunin ng Diyos na bumuhay ng mga patay. At gaya ng sinasabi sa Hebreo 11:17-19, tinanggap nga niya si Isaac mula sa mga patay "sa makatalinghagang paraan." (Gen 22:1-3, 10-13) Dahil sa pangako ng Diyos tungkol sa "binhi," nagkaroon ng saligan si Abraham upang manampalataya sa pagkabuhay-muli. (Gen 3:15) Bukod dito, siya at si Sara ay

nakaranas ng isang bagay na maihahalintulad sa isang pagkabuhay-muli nang panumbalikin ang kanilang kakayahang mag-anak. (Gen 18:9-11; 21:1, 2, 12; Ro 4:19-21) Sa matinding pagdurusa ni Job, nagpahayag siya ng katulad na pananampalataya sa pagsasabing: "O ikubli mo nawa ako sa Sheol, . . . na takdaan mo nawa ako ng hangganang panahon at alalahanin mo ako! Kung ang isang matipunong lalaki ay mamatay mabubuhay pa ba siyang muli? . . . Ikaw ay tatawag, at ako ay sasagot sa iyo. Ang gawa ng iyong mga kamay ay mimithiin mo."—Job 14:13-15.

Mga pagkabuhay-muli bago ibinigay ang pantubos. May mga pagkabuhay-muli na isinagawa mismo, o sa pamamagitan, ng mga propetang sina Elias at Eliseo. (1Ha 17:17-24; 2Ha 4:32-37; 13:20, 21) Gayunman, ang mga taong ito na binuhay-muli ay namatay rin, gaya ng mga binuhay-muli ni Jesus noong narito siya sa lupa at ng mga binuhay-muli ng mga apostol. Isinisiwalat nito na hindi bawat kaso ng pagkabuhay-muli ay tungo sa buhay na *walang hanggan.*

Dahil binuhay siyang muli ng kaibigan niyang si Jesus, malamang na buháy si Lazaro noong Pentecostes 33 C.E., nang ang banal na espiritu ay ibuhos at yaong mga unang may makalangit na pagtawag (Heb 3:1) ay pahiran at ianak sa espiritu. (Gaw 2:1-4, 33, 38) Ang pagkabuhay-muli ni Lazaro ay katulad niyaong mga isinagawa nina Elias at Eliseo. Ngunit malamang na binuksan nito kay Lazaro ang pagkakataong tumanggap ng isang pagkabuhay-muli na katulad niyaong kay Kristo, na hindi sana niya tatanggapin kung hindi siya binuhay-muli. Tunay na isang kamangha-manghang gawa ng pag-ibig sa bahagi ni Jesus!—Ju 11:38-44.

Isang "mas mabuting pagkabuhay-muli." Tungkol sa mga taong tapat ng sinaunang mga panahon, ganito ang sinabi ni Pablo: "Tinanggap ng mga babae ang kanilang mga patay sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli; ngunit ang ibang mga tao ay pinahirapan sapagkat ayaw nilang tumanggap ng paglaya sa pamamagitan ng anumang pantubos, upang sila ay makapagkamit ng mas mabuting pagkabuhay-muli." (Heb 11:35) Ang mga taong ito ay nagpakita ng pananampalataya sa pag-asa sa pagkabuhay-muli, dahil alam nila na ang buhay nila *noong panahong iyon* ay hindi ang pinakamahalagang bagay. Ang pagkabuhay-muli na mararanasan nila at ng iba sa pamamagitan ni Kristo ay mangyayari *pagkatapos* ng kaniyang pagkabuhay-muli at ng pagharap niya sa kaniyang Ama sa langit taglay ang halaga ng kaniyang haing pantubos. Nang panahong iyon, tinubos niya ang karapatan ng sangkatauhan sa buhay, anupat siya'y naging potensiyal na "Walang-hanggang Ama." (Heb 9:11, 12, 24; Isa 9:6) Siya'y isang "espiritung nagbibigay-buhay." (1Co 15:45) Nasa kaniya ang "mga susi ng kamatayan at ng Hades [Sheol]." (Apo 1:18) Palibhasa'y taglay na niya ang awtoridad na magbigay ng buhay na *walang hanggan,* sa takdang panahon ng Diyos ay magsasagawa siya ng isang "mas mabuting pagkabuhay-muli," yamang yaong mga daranas nito ay maaaring mabuhay magpakailanman. Walang isa man sa kanila ang kailangan pang mamatay muli. Kung masunurin sila, patuloy silang mabubuhay.

Makalangit na Pagkabuhay-Muli. Si Jesu-Kristo ay tinatawag na "panganay mula sa mga patay." (Col 1:18) Siya ang kauna-unahang binuhay-muli tungo sa buhay na walang hanggan. At ang kaniyang pagkabuhay-muli ay "sa espiritu," tungo sa buhay sa langit. (1Pe 3:18) Bukod diyan, ibinangon siya tungo sa mas mataas na uri ng buhay at mas mataas na posisyon kaysa sa dati niyang hawak sa langit bago siya pumarito sa lupa. Pinagkalooban siya ng imortalidad at kawalang-kasiraan, na hindi maaaring taglayin ng sinumang nilalang na laman, at ginawa siyang "mas mataas kaysa sa langit," anupat pumapangalawa sa Diyos na Jehova sa sansinukob. (Heb 7:26; 1Ti 6:14-16; Fil 2:9-11; Gaw 2:34; 1Co 15:27) Mismong ang Diyos na Jehova ang bumuhay-muli sa kaniya.—Gaw 3:15; 5:30; Ro 4:24; 10:9.

Gayunman, sa loob ng 40 araw matapos siyang buhaying-muli, nagpakita si Jesus sa kaniyang mga alagad sa iba't ibang pagkakataon at sa iba't ibang katawang laman, kung paanong nagpakita ang mga anghel sa mga tao noong sinaunang panahon. Gaya ng mga anghel na iyon, may kapangyarihan siyang magbihis at maghubad ng mga katawang lamang iyon kung gugustuhin niya, upang patunayan at ipakita na siya'y binuhay-muli. (Mat 28:8-10, 16-20; Luc 24:13-32, 36-43; Ju 20:14-29; Gen 18:1, 2; 19:1; Jos 5:13-15; Huk 6:11, 12; 13:3, 13) Ang kaniyang maraming pagpapakita, at partikular na ang pagpapakita niya nang minsanan sa mahigit na 500 katao, ay matibay na ebidensiya na totoo ang kaniyang pagkabuhay-muli. (1Co 15:3-8) Ang kaniyang pagkabuhay-muli, na pinatunayan ng marami, ay naglalaan ng "garantiya sa lahat ng mga tao" na tiyak na magkakaroon ng isang panghinaharap na araw ng pagtutuos o paghuhukom.—Gaw 17:31.

Pagkabuhay-muli ng "mga kapatid" ni Kristo. Yaong mga "tinawag at pinili at tapat," mga sumusunod sa yapak ni Kristo, "mga kapatid" niya, na inianak sa espiritu bilang "mga anak ng Diyos," ay pinangakuan ng isang pagkabuhay-muli na katulad ng sa kaniya. (Apo 17:14; Ro 6:5; 8:15, 16; Heb

2:11) Ganito ang isinulat ng apostol na si Pedro sa mga kapuwa Kristiyano: "Pagpalain nawa ang Diyos at Ama ng ating Panginoong Jesu-Kristo, sapagkat ayon sa kaniyang dakilang awa ay binigyan niya tayo ng isang bagong pagsilang tungo sa isang buháy na pag-asa sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ni Jesu-Kristo mula sa mga patay, tungo sa isang walang-kasiraan at walang-dungis at walang-kupas na mana. Ito ay nakataan sa langit para sa inyo."—1Pe 1:3, 4.

Inilarawan din ni Pedro ang pag-asang taglay nila bilang "mahalaga at napakadakilang mga pangako, upang sa pamamagitan ng mga ito ay maging mga kabahagi kayo sa tulad-Diyos na kalikasan." (2Pe 1:4) Kailangang mabago ang kanilang kalikasan, anupat isusuko nila ang kalikasan bilang tao upang matamo ang "tulad-Diyos" na kalikasan, at sa gayo'y makikibahagi sila kay Kristo sa kaniyang kaluwalhatian. Kailangan nilang dumanas ng isang kamatayan na tulad ng kay Kristo, anupat nananatiling tapat at isinusuko magpakailanman ang kanilang buhay bilang tao. Pagkatapos, sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli ay tatanggap sila ng mga katawang imortal at walang kasiraan tulad niyaong kay Kristo. (Ro 6:3-5; 1Co 15:50-57; 2Co 5:1-3) Ipinaliwanag ng apostol na si Pablo na hindi ang *katawan* ang binubuhay-muli. Sa halip, ang kanilang mararanasan ay inihalintulad niya sa pagtatanim at pag-usbong ng isang binhi, sapagkat "binibigyan ito ng Diyos ng katawan ayon sa kaniyang kinalugdan." (1Co 15:35-40) Yaong *kaluluwa,* ang mismong persona, ang siyang binubuhay-muli, na may katawang angkop sa kapaligiran kung saan siya bubuhaying-muli ng Diyos.

Sa kaso ni Jesu-Kristo, isinuko niya ang kaniyang buhay-tao bilang haing pantubos para sa kapakinabangan ng sangkatauhan. Ikinapit ng kinasihang manunulat ng aklat ng Mga Hebreo ang ika-40 Awit kay Jesus. Ayon sa kaniya, nang pumarito si Jesus "sa sanlibutan" bilang Mesiyas ng Diyos, sinabi Niya: "Ang hain at handog ay hindi mo ninais, ngunit naghanda ka ng *katawan* para sa akin." (Heb 10:5) Sinabi mismo ni Jesus: "Ang totoo, ang tinapay na ibibigay ko ay ang aking laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan." (Ju 6:51) Nangangahulugan ito na hindi na mababawi ni Kristo ang kaniyang katawan sa pagkabuhay-muli, dahil kung gayon ay binabawi niya ang haing inihandog niya sa Diyos para sa sangkatauhan. Isa pa, hindi na maninirahan sa lupa si Kristo. Ang kaniyang tahanan ay sa langit kasama ng kaniyang Ama, na hindi laman, kundi espiritu. (Ju 14:3; 4:24) Samakatuwid, tumanggap si Jesu-Kristo ng isang maluwalhating katawan na imortal at walang kasiraan, sapagkat 'siya ang sinag ng kaluwalhatian ni Jehova at ang eksaktong larawan ng kaniya mismong sarili, at pinananatili niya ang lahat ng bagay sa pamamagitan ng salita ng kaniyang kapangyarihan; at pagkatapos niyang gumawa ng pagpapadalisay para sa ating mga kasalanan ay umupo siya sa kanan ng Karingalan sa matatayog na dako. Sa gayon ay naging mas mabuti siya kaysa sa mga anghel [na makapangyarihang mga espiritung persona rin], anupat nagmana siya ng isang pangalang higit na magaling kaysa sa kanila.' —Heb 1:3, 4; 10:12, 13.

Isusuko ng tapat na mga kapatid ni Kristo, na makakasama niya sa langit, ang kanilang buhay bilang tao. Ipinakita ng apostol na si Pablo na kailangan nilang magkaroon ng mga bagong katawan na ibinagay, o binagong-anyo, para sa kanilang bagong kapaligiran: "Kung para sa atin, ang ating pagkamamamayan ay nasa langit, na mula sa dako ring iyon ay hinihintay natin nang may pananabik ang isang tagapagligtas, ang Panginoong Jesu-Kristo, na siyang *magbabagong-anyo* sa ating abang katawan upang maiayon sa kaniyang maluwalhating katawan ayon sa pagkilos ng kapangyarihang taglay niya."—Fil 3:20, 21.

Kung kailan magaganap ang makalangit na pagkabuhay-muli. Ang makalangit na pagkabuhay-muli ng mga kasamang tagapagmana ni Kristo ay magsisimula pagkabalik ni Jesu-Kristo sa makalangit na kaluwalhatian. Si Kristo mismo ay tinatawag na "unang bunga niyaong mga natulog na sa kamatayan." Pagkatapos ay sinabi ni Pablo na ang bawat isa ay bubuhaying-muli sa kani-kaniyang katayuan, "si Kristo ang unang bunga, pagkatapos ay yaong mga kay Kristo sa panahon ng kaniyang pagkanaririto." (1Co 15:20, 23) Ang mga ito, bilang "bahay ng Diyos," ay nasa ilalim ng paghatol habang sila'y nabubuhay bilang mga Kristiyano, pasimula sa mga unang miyembro noong Pentecostes. (1Pe 4:17) Sila ay *"isang uri* ng [sa literal, ilang] mga unang bunga." (San 1:18, *Int;* Apo 14:4) Si Jesu-Kristo ay maihahalintulad sa mga unang bunga ng sebada na inihahandog ng mga Israelita tuwing Nisan 16 ("si Kristo ang unang bunga"), at ang kaniyang espirituwal na mga kapatid naman na "mga unang bunga" ("isang uri ng mga unang bunga") ay maihahalintulad sa mga unang bunga ng trigo na inihahandog tuwing araw ng Pentecostes, na ika-50 araw mula Nisan 16.—Lev 23:4-12, 15-20.

Yamang nasa ilalim sila ng paghatol, sa pagbabalik ni Kristo ay panahon na upang ibigay ang gantimpala sa kanila, na kaniyang tapat na mga pinahiran, gaya ng ipinangako niya sa kaniyang 11 tapat na apostol noong gabi bago siya mamatay: "Paroroon ako upang maghanda ng dako para sa inyo. Gayundin, . . . ako ay muling darating at tatanggapin

ko kayo sa aking sarili, upang kung nasaan ako ay dumoon din kayo."—Ju 14:2, 3; Luc 19:12-23; ihambing ang 2Ti 4:1, 8; Apo 11:17, 18.

Ang "kasal ng Kordero." Bilang isang kalipunan, ang mga ito ay tinatawag na kaniyang (mapapangasawang) "kasintahang babae." (Apo 21:9) Sila'y ipinangakong ipakakasal sa kaniya, at kailangan silang buhaying-muli sa langit upang makibahagi sa "kasal ng Kordero." (2Co 11:2; Apo 19:7, 8) Inasam-asam ng apostol na si Pablo na tanggapin ang makalangit na pagkabuhay-muli. (2Ti 4:8) Sa panahon ng "pagkanaririto" ni Kristo, ang ilan sa kaniyang espirituwal na mga kapatid ay nabubuhay pa sa lupa, at "inanyayahan sa hapunan ng kasal ng Kordero," ngunit yaong mga kasama nila na namatay na ang unang bibigyang-pansin sa pamamagitan ng pagkabuhay-muli. (Apo 19:9) Ipinaliliwanag ito sa 1 Tesalonica 4:15, 16: "Sapagkat ito ang sinasabi namin sa inyo sa pamamagitan ng salita ni Jehova, na tayong mga buháy na natitira hanggang sa pagkanaririto ng Panginoon ay hindi sa anumang paraan mauuna roon sa mga natulog na sa kamatayan; sapagkat ang Panginoon mismo ay bababa mula sa langit na may nag-uutos na panawagan, may tinig ng arkanghel at may trumpeta ng Diyos, at yaong mga patay na kaisa ni Kristo ang unang babangon."

Idinagdag pa ni Pablo: "Pagkatapos tayong mga buháy na siyang natitira, kasama nila, ay aagawin sa mga ulap upang salubungin ang Panginoon sa hangin; at sa gayon ay lagi na tayong makakasama ng Panginoon." (1Te 4:17) Kaya naman, kapag may-katapatan na nilang natapos sa kamatayan ang kanilang makalupang landasin, ang mga nalabing inanyayahan sa "hapunan ng kasal ng Kordero" ay kaagad na bubuhaying-muli upang makasama ng kanilang mga kapuwa miyembro ng uring kasintahang babae sa langit. Hindi sila "matutulog sa kamatayan" nang mahabang panahon gaya ng mga apostol, kundi, pagkamatay nila, sila'y "babaguhin, sa isang iglap, sa isang kisap-mata, sa panahon ng huling trumpeta. Sapagkat ang trumpeta ay tutunog, at ang mga patay ay ibabangon na walang kasiraan, at tayo ay babaguhin." (1Co 15:51, 52) Gayunman, maliwanag na hindi magaganap ang "kasal ng Kordero" hangga't hindi natatapos ang paglalapat ng kahatulan sa "Babilonyang Dakila." (Apo 18) Pagkatapos ilarawan ang pagkapuksa ng "dakilang patutot" na ito, ganito ang sinasabi ng Apocalipsis 19:7: "Magsaya tayo at mag-umapaw sa kagalakan, at ibigay natin sa kaniya ang kaluwalhatian, sapagkat ang kasal ng Kordero ay dumating na at ang kaniyang asawa ay naghanda na ng kaniyang sarili." Kapag ang buong bilang ng 144,000 ay sinang-ayunan at "tinatakan" bilang mga tapat, at binuhay na silang muli sa langit, maaari nang magsimula ang kasalan.

Unang pagkabuhay-muli. Tinutukoy ng Apocalipsis 20:5, 6 ang pagkabuhay-muli ng mga maghaharing kasama ni Kristo bilang "ang unang pagkabuhay-muli." Tinukoy rin ng apostol na si Pablo ang unang pagkabuhay-muling ito bilang "ang mas maagang pagkabuhay-muli mula sa mga patay [sa literal na Ingles, *the out-resurrection the out of dead* (*ones*)]." (Fil 3:11, *NW, Ro, Int*) May kinalaman sa pananalitang ginamit dito ni Pablo, ganito ang sabi ng *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1931, Tomo IV, p. 454): "Maliwanag na ang iniisip lamang ni Pablo rito ay ang pagkabuhay-muli ng mga mananampalataya mula sa mga patay kung kaya doble ang *ex* [*out*] (*ten exanastasin ten ek nekron*). Sa paggamit ng pananalitang ito, hindi itinatanggi ni Pablo na may pangkalahatang pagkabuhay-muli, kundi idiniriin niya ang pagkabuhay-muli ng mga mananampalataya." Ganito ang sinabi ng *Commentaries* ni Charles Ellicott (1865, Tomo II, p. 87) hinggil sa Filipos 3:11: "'Ang pagkabuhay-muli mula sa mga patay;' samakatuwid nga, gaya ng ipinahihiwatig ng konteksto, ang *unang* pagkabuhay-muli (Apo. xx. 5), kapag, sa pagdating ng Panginoon, ang mga patay na kaisa Niya ang unang babangon (1 Tesalon. iv. 16), at ang mabibilis ay aagawin upang salubungin Siya sa mga ulap (1 Tes. iv. 17); ihambing ang Lucas xx. 35. Mga tunay na mananampalataya lamang ang kasama sa unang pagkabuhay-muli, at maliwanag na mauuna ito sa ikalawa, sa pagkabuhay-muli ng mga di-mananampalataya at mga ayaw manampalataya, kung panahon ang pag-uusapan . . . Anumang pagtukoy rito bilang isa lamang etikal na pagkabuhay-muli (Cocceius) ay sadyang hindi katanggap-tanggap." Ang isa sa mga saligang kahulugan ng salitang *e·xa·na'sta·sis* ay ang pagbangon mula sa higaan sa umaga; kaya naman ito'y isang mainam na paglalarawan ng isang pagkabuhay-muli na maagang magaganap, anupat tinatawag ding "ang unang pagkabuhay-muli." Ang salin ni Rotherham sa Filipos 3:11 ay kababasahan: "Kung sa anumang paraan ay makasusulong ako tungo sa mas maagang pagkabuhay-muli mula sa mga patay."

Pagkabuhay-Muli sa Lupa. Noong nakabitin si Jesus sa tulos, isa sa manggagawa ng kasamaan na nasa tabi niya, palibhasa'y natanto na si Jesus ay hindi karapat-dapat maparusahan, ay humiling: "Jesus, alalahanin mo ako pagdating mo sa iyong kaharian." Tumugon si Jesus: "Katotohanang sinasabi ko sa iyo ngayon, Makakasama kita sa Paraiso." (Luc 23:42, 43) Sa diwa ay sinabi ni Jesus: 'Sa mapanglaw na araw na ito, kung kailan waring malayong magkato-

too ang pag-aangkin ko sa isang kaharian, ay nagpakita ka ng pananampalataya. Tunay nga, pagdating ko sa aking kaharian, aalalahanin kita.' (Tingnan ang PARAISO.) Kung gayon, kailangang buhaying-muli ang manggagawa ng kasamaan. Ang taong ito ay hindi isang tapat na tagasunod ni Jesu-Kristo. Gumawa siya ng kasamaan, mga paglabag sa batas na marapat sa parusang kamatayan. (Luc 23:40, 41) Dahil dito, hindi siya makaaasang mapabilang sa mga tatanggap ng unang pagkabuhay-muli. Karagdagan pa, namatay siya 40 araw bago umakyat si Jesus sa langit at sa gayo'y bago ang Pentecostes, na naganap 10 araw pagkatapos ng pag-akyat ni Jesus. Nang Pentecostes na iyon, sa pamamagitan ni Jesus ay pinahiran ng Diyos ang unang mga miyembro na tatanggap ng makalangit na pagkabuhay-muli. —Gaw 1:3; 2:1-4, 33.

Sinabi ni Jesus na ang manggagawang iyon ng kasamaan ay mapapasa Paraiso. Ang salitang ito ay nangangahulugang "isang parke o dako ng kasiyahan." Ang salitang Hebreo para sa "hardin" (*gan*), gaya sa Genesis 2:8, ay isinalin ng *Septuagint* gamit ang salitang Griego na *pa·ra'dei·sos.* Ang paraisong patutunguhan ng manggagawang iyon ng kasamaan ay hindi ang "paraiso ng Diyos" sa Apocalipsis 2:7 na ipinangako sa taong "nananaig," sapagkat hindi naman siya nanaig sa sanlibutan kasama ni Jesu-Kristo. (Ju 16:33) Samakatuwid, hindi siya mapupunta sa makalangit na Kaharian bilang miyembro nito (Luc 22:28-30) kundi magiging isang sakop ng Kaharian kapag yaong mga kabilang sa "unang pagkabuhay-muli" ay umupo na sa mga trono, at mamahalang kasama ni Kristo sa loob ng isang libong taon.—Apo 20:4, 6.

Ang "mga matuwid at mga di-matuwid." Sinabi ng apostol na si Pablo sa isang grupo ng mga Judio na nanghahawakan din sa pag-asa ng pagkabuhay-muli na "magkakaroon ng pagkabuhay-muli kapuwa ng mga matuwid at mga di-matuwid." —Gaw 24:15.

Nililinaw ng Bibliya kung sino ang "mga matuwid." Una sa lahat, ang mga tatanggap ng makalangit na pagkabuhay-muli ay ipinahahayag na matuwid.—Ro 8:28-30.

Pagkatapos, ang mga taong tapat noong una gaya ni Abraham ay tinatawag ng Bibliya na matuwid. (Gen 15:6; San 2:21) Marami sa mga taong ito ang nakatala sa Hebreo kabanata 11, at ganito ang sinasabi ng manunulat tungkol sa kanila: "Ngunit ang lahat ng mga ito, bagaman pinatotohanan sila dahil sa kanilang pananampalataya, ay hindi nagkamit ng katuparan ng pangako, yamang patiunang nakita ng Diyos ang isang bagay na mas mabuti para sa atin [na mga inianak sa espiritu, mga pinahirang Kristiyano tulad ni Pablo], upang hindi sila mapasakdal nang bukod sa atin." (Heb 11:39, 40) Kaya ang pagpapasakdal sa kanila ay magaganap pagkatapos na mapasakdal yaong mga may bahagi sa "unang pagkabuhay-muli."

Nariyan din ang "malaking pulutong" na inilalarawan sa Apocalipsis kabanata 7, na hindi mga miyembro ng 144,000 na "tinatakan," at dahil dito'y walang "tanda," o "palatandaan," ng espiritu na sila'y inianak sa espiritu. (Efe 1:13, 14; 2Co 5:5) Inilalarawan silang lumalabas "mula sa malaking kapighatian" bilang mga nakaligtas. Waring ipinahihiwatig nito na ang pagtitipon sa grupong ito ay magaganap sa mga huling araw bago magsimula ang kapighatiang iyon. Ang mga ito ay matuwid sa pamamagitan ng kanilang pananampalataya, anupat nadaramtan ng mahahabang damit na puti na nilabhan sa dugo ng Kordero. (Apo 7:1, 9-17) Bilang isang grupo, hindi sila kailangang buhaying-muli, ngunit ang tapat na mga indibiduwal na kabilang sa grupong iyon, na mamamatay bago ang malaking kapighatian, ay bubuhaying-muli sa takdang panahon ng Diyos.

Gayundin, maraming taong "di-matuwid" ang nakalibing sa Sheol (Hades), na karaniwang libingan ng sangkatauhan, o sa "dagat," na nagsisilbing mga libingan sa tubig. Ang paghatol sa mga ito at sa mga "matuwid" na bubuhaying-muli sa lupa ay inilalarawan sa Apocalipsis 20:12, 13: "At nakita ko ang mga patay, ang malalaki at ang maliliit, na nakatayo sa harap ng trono, at nabuksan ang mga balumbon. Ngunit may iba pang balumbon na nabuksan; ito ang balumbon ng buhay. At ang mga patay ay hinatulan batay sa mga bagay na nakasulat sa mga balumbon ayon sa kanilang mga gawa. At ibinigay ng dagat ang mga patay na nasa kaniya, at ibinigay ng kamatayan at ng Hades ang mga patay na nasa kanila, at hinatulan sila nang isa-isa ayon sa kanilang mga gawa."

Kung kailan magaganap ang pagkabuhay-muli sa lupa. Sa Bibliya, mapapansin natin na ang paghatol na ito ay kasama ng mga pangyayaring magaganap sa panahon ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo at ng kaniyang kasamang mga hari at mga saserdote. Ang mga ito, sabi ng apostol na si Pablo, "ang hahatol sa sanlibutan." (1Co 6:2) "Ang malalaki at ang maliliit," mga tao mula sa lahat ng antas ng pamumuhay, ay naroroon, upang hatulan nang walang pagtatangi. Sila'y 'hahatulan batay sa mga bagay na nakasulat sa mga balumbon' na bubuksan sa panahong iyon. Hindi ito maaaring tumukoy sa rekord ng kanilang nakaraang buhay o sa isang talaan ng mga alituntunin na gagamitin upang hatulan sila batay sa kanilang nakaraang buhay. Yamang "ang kabayaran na ibinabayad ng kasalanan ay kamatayan," nang mamatay sila ay tinanggap na nila ang kabayaran para sa kanilang naging mga kasalanan. (Ro 6:

7, 23) Bubuhayin naman silang muli upang maipakita nila ang kanilang saloobin sa Diyos at kung nais nilang makinabang sa haing pantubos ni Jesu-Kristo na ibinigay para sa lahat. (Mat 20:28; Ju 3:16) Bagaman hindi sila papanagutin para sa nakaraan nilang mga pagkakasala, kailangan nila ng pantubos upang maiahon sila tungo sa kasakdalan. Kailangan silang magbago mula sa kanilang dating paraan ng pamumuhay at pag-iisip upang maging kasuwato ng kalooban at mga tuntunin ng Diyos para sa lupa at sa mga maninirahan dito. Samakatuwid, maliwanag na ang "mga balumbon" ay nagsasaad ng kalooban at kautusan ng Diyos para sa kanila sa panahon ng Araw ng Paghuhukom na iyon, anupat ang kanilang pananampalataya at pagkamasunurin sa mga bagay na ito ang magiging batayan ng paghatol upang sa wakas ay permanenteng mapasulat ang kanilang mga pangalan sa "balumbon ng buhay."

Pagkabuhay-Muli Tungo sa Buhay at sa Paghatol. Ibinigay ni Jesus ang nakaaaliw na katiyakang ito sa sangkatauhan: "Ang oras ay dumarating, at ngayon na nga, na maririnig ng mga patay ang tinig ng Anak ng Diyos at yaong mga nagbigay-pansin ay mabubuhay. . . . Huwag kayong mamangha rito, sapagkat ang oras ay dumarating na ang lahat ng nasa mga alaalang libingan ay makaririnig ng kaniyang tinig at lalabas, yaong mga gumawa ng mabubuting bagay tungo sa pagkabuhay-muli sa buhay, yaong mga gumawa ng buktot na mga bagay tungo sa pagkabuhay-muli sa paghatol." —Ju 5:25-29.

Isang hatol ng pagkondena. Sa kababanggit na mga salita ni Jesus, ang salitang "paghatol" ay isinalin mula sa salitang Griego na *kri′sis.* Ayon kay Parkhurst, ang mga kahulugan ng salitang ito sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay ang mga sumusunod: "I. *Paghatol*. . . . II. *Paghatol, katarungan.* Mat. xxiii. 23. Ihambing ang xii. 20. . . . III. *Hatol ng pagkondena, pagkondena, sumpa.* Marcos iii. 29. Juan v. 24, 29. . . . IV. *Ang sanhi* o *saligan ng pagkondena* o *kaparusahan.* Juan iii. 19. V. *Isang partikular na hukuman ng katarungan* ng mga Judio, . . . Mat. v. 21, 22."—*A Greek and English Lexicon to the New Testament,* London, 1845, p. 342.

Kung ang "paghatol" na tinutukoy ni Jesus ay isang paglilitis na maaaring humantong sa buhay, kung gayon ay wala itong pagkakaiba sa "pagkabuhay-muli sa buhay." Kaya naman, ipinahihiwatig ng konteksto na ang "paghatol" na tinutukoy ni Jesus ay isang hatol ng pagkondena.

Ang "mga patay" na nakarinig sa pagsasalita ni Jesus sa lupa. Kung isasaalang-alang ang mga sinabi ni Jesus, mapapansin natin na nang magsalita siya, may "mga patay" na nakarinig sa kaniyang tinig. Gumamit si Pedro ng kahawig na pananalita nang sabihin niya: "Sa katunayan, sa layuning ito ipinahayag din *sa mga patay* ang mabuting balita, upang sila ay mahatulan ayon sa laman mula sa pangmalas ng mga tao ngunit mabuhay ayon sa espiritu mula sa pangmalas ng Diyos." (1Pe 4:6) Ito'y dahil yaong mga nakarinig kay Kristo ay dating 'patay sa mga pagkakamali at mga kasalanan' bago sila makarinig ngunit magsisimula silang 'mabuhay' sa espirituwal dahil sa kanilang pananampalataya sa mabuting balita.—Efe 2:1; ihambing ang Mat 8:22; 1Ti 5:6.

Ang Juan 5:29 ay tumutukoy sa katapusan ng panahon ng paghatol. Upang matiyak ang kung aling panahon ang tinutukoy ng mga salita ni Jesus tungkol sa 'pagkabuhay-muli sa buhay at pagkabuhay-muli sa paghatol,' mahalagang pansinin yaong una niyang sinabi hinggil sa paksa ring iyon. Tinukoy niya yaong mga nabubuhay noon ngunit patay sa espirituwal (na ipaliliwanag sa ilalim ng subtitulong 'Pagtawid Mula sa Kamatayan Tungo sa Buhay'): "Ang oras ay dumarating, at ngayon na nga, na maririnig ng mga patay ang tinig ng Anak ng Diyos at yaong mga *nagbigay-pansin* [sa literal, salita por salita, "yaong mga nakinig"] ay mabubuhay." (Ju 5:25, *Int*) Ipinahihiwatig nito na hindi lamang yaong aktuwal na nakarinig ng kaniyang tinig ang tinutukoy niya kundi, sa halip, yaong mga "nakinig," samakatuwid nga, yaong mga matapos makinig ay tinanggap ang kanilang napakinggan bilang katotohanan. Sa Bibliya, ang mga terminong "makinig" at "pakinggan" ay malimit gamitin sa diwang "magbigay-pansin" o "sumunod." (Tingnan ang PAGKAMASUNURIN.) Yaong mga masunurin ay mabubuhay. (Ihambing ang paggamit sa terminong Griego rin na iyon [*a·kou′o*], "makinig" o "pakinggan," sa Ju 6:60; 8:43, 47; 10:3, 27.) Hinahatulan sila, hindi batay sa ginawa nila *bago* nila marinig ang kaniyang tinig, kundi batay sa ginawa nila *pagkatapos* nilang marinig iyon.

Kung gayon, nang tukuyin ni Jesus "yaong mga gumawa ng mabubuting bagay" at "yaong mga gumawa ng buktot na mga bagay," maliwanag na inilalagay niya ang kaniyang sarili sa panahong iyon, samakatuwid nga, sa katapusan ng panahon ng paghatol, anupat waring nagbabalik-tanaw siya o nirerepaso niya ang mga ikinilos ng binuhay-muling mga taong ito *pagkatapos* nilang magkaroon ng pagkakataong sumunod o sumuway sa "mga bagay na nakasulat sa mga balumbon." Tanging sa katapusan ng panahon ng paghatol makikita kung sino ang gumawa ng mabuti o ng masama. Ang kahihinatnan ng "mga gumawa ng mabubuting bagay"

(ayon sa "mga bagay na nakasulat sa mga balumbon") ay gantimpalang buhay; sa "mga gumawa ng buktot na mga bagay," isang hatol ng pagkondena. Ang resulta ng kanilang pagkabuhay-muli ay alinman sa tungo sa buhay o sa pagkondena.

Karaniwan sa Bibliya na ilahad ang mga bagay na di pa nangyayari na para bang naganap na ang mga iyon. Ito'y sapagkat ang Diyos "ang Isa na nagsasabi ng wakas mula pa sa pasimula, at ng mga bagay na hindi pa nagagawa mula pa noong sinaunang panahon." (Isa 46:10) Ganito rin ang ginawa ni Judas nang tukuyin niya ang masasamang tao na pumuslit sa kongregasyon, anupat sinabi niya tungkol sa kanila: "Sa aba nila, sapagkat sila ay lumakad sa landas ni Cain, at sumugod sa maling landasin ni Balaam dahil sa gantimpala, at *nalipol* [sa literal, pinuksa nila ang kanilang sarili] sa mapaghimagsik na salita ni Kora!" (Jud 11) Ginamit din ang ganitong pananalita sa ibang mga hula.—Ihambing ang Isa 40:1, 2; 46:1; Jer 48:1-4.

Dahil dito, ang istilong ginamit sa Juan 5:29 ay hindi kapareho niyaong sa Gawa 24:15, kung saan binanggit ni Pablo ang tungkol sa pagkabuhay-muli ng "mga matuwid at mga di-matuwid." Malinaw na ang tinutukoy ni Pablo ay yaong mga nagkaroon ng matuwid o di-matuwid na katayuan sa harap ng Diyos *sa buhay na ito* at bubuhaying-muli. Sila yaong "nasa mga alaalang libingan." (Ju 5:28; tingnan ang ALAALANG LIBINGAN.) Sa Juan 5:29, minamalas ni Jesus ang mga taong iyon *pagkatapos* nilang lumabas mula sa mga alaalang libingan at *pagkatapos* nilang mapatunayan, sa pamamagitan ng kanilang landasin sa panahon ng paghahari ni Jesu-Kristo at ng kaniyang kasamang mga hari at mga saserdote, na sila'y masunurin, kung kaya mayroon silang gantimpalang walang-hanggang "buhay," o kaya naman ay masuwayin, anupat karapat-dapat sa "paghatol [pagkondena]" mula sa Diyos.

Kaluluwang Tinubos Mula sa Sheol. Si Haring David ng Israel ay sumulat: "Lagi kong patiunang nakikita ang Panginoon sa harap ng aking mukha; sapagkat siya ay nasa aking kanan, upang hindi ako makilos . . . gayundin, bukod diyan, ang aking laman ay magpapahinga sa pag-asa: dahil hindi mo iiwan ang aking kaluluwa sa impiyerno [Sheol], ni matitiis mo man ang iyong Banal na makita ang kabulukan." (Aw 15:8-10, *LXX,* Bagster [16:8-11, *NW*]) Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., ikinapit ng apostol na si Pedro ang awit na ito kay Jesu-Kristo, nang ipahayag niya sa mga Judio na totoo ang pagkabuhay-muli ni Kristo. (Gaw 2:25-31) Kung gayon, ipinakikita kapuwa ng Hebreo at ng Griegong Kasulatan na yaong "kaluluwa" ni Jesu-Kristo ang binuhay-muli. Si Jesu-Kristo ay "pinatay sa laman, ngunit binuhay sa espiritu." (1Pe 3:18) "Ang laman at dugo ay hindi makapagmamana ng kaharian ng Diyos," ang sabi ng apostol na si Pablo. (1Co 15:50) Hindi rin puwede ang laman at mga buto. Walang buhay ang laman at mga buto kung walang dugo ang mga ito, sapagkat nasa dugo ang "kaluluwa," o yaong kinakailangan upang mabuhay ang nilalang na laman.—Gen 9:4.

Sa buong Kasulatan, maliwanag na walang "kaluluwa" na hiwalay at naiiba sa katawan. Kapag namatay ang katawan, namamatay rin ang kaluluwa. Kahit sa kaso ni Jesu-Kristo, nasusulat na "ibinuhos niya ang kaniyang kaluluwa hanggang sa mismong kamatayan." Nasa Sheol noon ang kaniyang kaluluwa. Nang panahong iyon, hindi siya umiiral bilang isang kaluluwa o bilang isang persona. (Isa 53:12; Gaw 2:27; ihambing ang Eze 18:4; tingnan ang KALULUWA.) Dahil dito, sa pagkabuhay-muli, hindi muling nagsasanib ang kaluluwa at ang katawan. Gayunman, espirituwal man o makalupa, kailangan ng indibiduwal ang isang katawan o organismo, sapagkat ang lahat ng persona, makalangit man o makalupa, ay may katawan. Upang maging isang persona muli, ang isang namatay ay kailangang magkaroon ng isang katawan, pisikal man o espirituwal. Sinasabi ng Bibliya: "Kung may katawang pisikal, mayroon ding espirituwal."—1Co 15:44.

Ngunit sa pagkabuhay-muli, pinagsasama-sama bang muli ang mga bahagi ng dating katawan? O isa ba itong eksaktong kopya ng dating katawan, anupat kaparehung-kapareho ng katawan ng taong iyon bago siya namatay? Hindi ganito ang ipinakikita ng Kasulatan tungkol sa pagkabuhay-muli ng pinahirang mga kapatid ni Kristo tungo sa langit: "Gayunpaman, may magsasabi: 'Paano ibabangon ang mga patay? Oo, sa anong uri ng katawan sila paririto?' Ikaw na taong di-makatuwiran! Ang inihahasik mo ay hindi binubuhay malibang mamatay muna ito; at kung tungkol sa inihahasik mo, inihahasik mo, hindi ang katawan na tutubo, kundi ang isang butil lamang, maaaring trigo o alinman sa iba pa; ngunit binibigyan ito ng Diyos ng katawan ayon sa kaniyang kinalugdan, at sa bawat isa sa mga binhi ay ang sarili nitong katawan."—1Co 15:35-38.

Yaong mga makalangit ay tumatanggap ng katawang espirituwal, sapagkat nalulugod ang Diyos na magkaroon sila ng katawang angkop sa kanilang makalangit na kapaligiran. Ngunit yaong mga kalugdan ni Jehova na buhaying-muli sa lupa, anong katawan ang ibibigay niya sa kanila? Hindi maaaring ang dati nilang katawan at ang eksaktong mga atomo niyaon. Kapag namatay ang isang tao at inilibing, ang kaniyang katawan ay mabubulok at magiging mga kemikal na maaaring sipsipin ng pananim. Ang pananim naman ay posibleng kainin ng mga tao. Ang mga elemento, yaong mga atomo ng orihinal na taong iyon, ay nasa maraming tao na. Sa

pagkabuhay-muli, maliwanag na ang mga atomong iyon ay hindi maaaring nasa orihinal na tao at kasabay nito'y nasa ibang mga tao rin.

Ang binuhay-muling katawan ay hindi rin kailangang maging eksaktong kopya ng katawan ng taong namatay. Kung nagkaputul-putol ang katawan ng isang tao bago siya namatay, babalik ba siya nang gayon? Hindi ito makatuwiran, sapagkat kung gayon ay baka wala siya sa kalagayang makapakinig at gumawa ng "mga bagay na nakasulat sa mga balumbon." (Apo 20:12) Ipagpalagay na namatay ang isang tao dahil naubusan siya ng dugo. Babalik ba siyang walang dugo? Hindi, sapagkat hindi siya maaaring mabuhay sa isang katawang makalupa kung walang dugo. (Lev 17:11, 14) Sa halip, bibigyan siya ng isang katawan ayon sa kinalulugdan ng Diyos. Yamang kalooban at kaluguran ng Diyos na ang taong binuhay-muli ay sumunod sa "mga bagay na nakasulat sa mga balumbon," kailangang malusog ang katawang iyon, anupat kumpleto ang kaniyang kakayahan. (Bagaman ang katawan ni Lazaro ay bahagya nang nabubulok, binuhay-muli ni Jesus si Lazaro na may buo at malusog na katawan. [Ju 11:39]) Sa ganitong paraan, ang indibiduwal ay wasto at makatuwirang mapagsusulit sa kaniyang mga gagawin sa panahon ng paghatol. Gayunman, matapos siyang buhaying-muli, hindi pa sakdal ang indibiduwal na iyon, sapagkat kailangan niyang manampalataya sa pantubos ni Kristo at kailangan niyang tanggapin ang mga paglilingkod ni Kristo at ng kaniyang 'maharlikang mga saserdote.'—1Pe 2:9; Apo 5:10; 20:6.

'Pagtawid Mula sa Kamatayan Tungo sa Buhay.' Binanggit ni Jesus yaong mga "may buhay na walang hanggan" dahil sila'y nakinig, nanampalataya, at sumunod sa kaniyang mga salita at pagkatapos ay naniwala sila sa Ama na nagsugo sa kaniya. Tungkol sa bawat isa sa kanila, ganito ang kaniyang sinabi: "Hindi siya hahantong sa paghatol kundi nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay. Katotohanang-katotohanang sinasabi ko sa inyo, Ang oras ay dumarating, at *ngayon na nga,* na maririnig ng mga patay ang tinig ng Anak ng Diyos at yaong mga nagbigay-pansin ay mabubuhay."—Ju 5:24, 25.

Yaong mga 'nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay *ngayon*' ay hindi yaong mga literal na namatay at nasa literal na mga libingan. Noong magsalita si Jesus, ang buong sangkatauhan ay nasa ilalim ng hatol na kamatayan sa harap ng Diyos na Hukom ng lahat. Kaya maliwanag na ang tinutukoy ni Jesus ay mga tao sa lupa na patay sa espirituwal na diwa. Tiyak na yaong mga patay sa espirituwal ang tinutukoy ni Jesus nang sabihin niya sa isang Judiong anak na gusto munang umuwi upang ilibing ang kaniyang ama: "Patuloy mo akong sundan, at hayaan mong ilibing ng mga patay ang kanilang mga patay."—Mat 8:21, 22.

Yaong mga naging Kristiyano na may tunay na paniniwala ay dating mga patay sa espirituwal sa sanlibutang ito. Ipinaalaala ito ng apostol na si Pablo sa kongregasyon, sa pagsasabing: "Kayo ang binuhay ng Diyos bagaman kayo ay patay sa inyong mga pagkakamali at mga kasalanan, na siyang nilakaran ninyo noong una ayon sa sistema ng mga bagay ng sanlibutang ito . . . Ngunit ang Diyos, na mayaman sa awa, dahil sa kaniyang dakilang pag-ibig na ipinang-ibig niya sa atin, ay bumuhay sa atin kasama ng Kristo, maging nang tayo ay patay sa mga pagkakamali—sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ay iniligtas na kayo—at ibinangon niya tayong magkakasama at pinaupo tayong magkakasama sa makalangit na mga dako kaisa ni Kristo Jesus."—Efe 2:1, 2, 4-6.

Samakatuwid, dahil hindi na sila lumalakad sa mga pagkakamali at mga kasalanan laban sa Diyos, at dahil na rin sa kanilang pananampalataya kay Kristo, inalis na ni Jehova ang kaniyang kahatulan mula sa kanila. Ibinangon niya sila mula sa espirituwal na kamatayan at binigyan sila ng pag-asang buhay na walang hanggan. (1Pe 4:3-6) Inilalarawan ng apostol na si Juan ang paglipat na ito mula sa pagiging patay sa mga pagkakamali at mga kasalanan tungo sa espirituwal na buhay sa pamamagitan ng mga salitang: "Huwag kayong mamangha, mga kapatid, na ang sanlibutan ay napopoot sa inyo. Alam natin na tayo ay nakatawid na mula sa kamatayan tungo sa buhay, sapagkat iniibig natin ang mga kapatid."—1Ju 3:13, 14.

Isang Di-Sana-Nararapat na Kabaitan ng Diyos. Ang paglalaan ng pagkabuhay-muli para sa sangkatauhan ay tunay na isang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos na Jehova sapagkat hindi siya obligadong gawin ito. Pag-ibig para sa sangkatauhan ang nag-udyok sa kaniya na ibigay ang kaniyang bugtong na Anak upang milyun-milyon, oo, libu-libong milyon pa nga, na namatay nang walang tunay na kaalaman sa Diyos, ang magkaroon ng pagkakataong makilala at ibigin siya, at upang yaong mga umiibig at naglilingkod sa kaniya ay magkaroon ng pag-asang ito at ng pampatibay-loob na magbata nang tapat maging hanggang kamatayan. (Ju 3:16) Inaliw ng apostol na si Pablo ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano sa pamamagitan ng pag-asa sa pagkabuhay-muli. Ganito ang isinulat niya sa kongregasyon sa Tesalonica hinggil sa mga namatay sa kongregasyong iyon at may pag-asa sa makalangit na pagkabuhay-muli: "Bukod diyan, mga kapatid, hindi namin ibig na kayo ay walang-alam may kinalaman sa mga natutulog sa kamatayan; upang hindi kayo malumbay na gaya rin ng

iba na walang pag-asa. Sapagkat kung tayo ay nananampalataya na namatay si Jesus at muling bumangon, sa gayunding paraan, yaong mga natulog na sa kamatayan sa pamamagitan ni Jesus ay dadalhin ng Diyos kasama niya."—1Te 4:13, 14.

Gayundin naman, ang mga Kristiyano, di-gaya ng iba na walang pag-asa, ay hindi dapat malumbay para sa mga namatay nang tapat sa Diyos at may pag-asang mabuhay sa lupa sa ilalim ng Mesiyanikong Kaharian ng Diyos, at maging para sa mga hindi nakakilala sa Diyos. Kapag binuksan ang Sheol (Hades), yaong mga naroroon ay lalabas. Binabanggit ng Bibliya ang marami sa mga nagtungo roon, kasama na yaong mga taga-sinaunang Ehipto, Asirya, Elam, Mesec, Tubal, Edom, at Sidon. (Eze 32:18-31) Ipinahiwatig ni Jesus na sa paanuman, may ilan sa di-nagsising mga tao mula sa Betsaida, Corazin, at Capernaum na mapapabilang sa mga naroroon sa Araw ng Paghuhukom. Dahil sa dati nilang saloobin, magiging napakahirap para sa kanila na magsisi. Gayunman, bibigyan sila ng pagkakataong gawin iyon.—Mat 11:20-24; Luc 10:13-15.

Kapit ang pantubos sa lahat ng binigyan nito. Dahil sa kadakilaan at lawak ng pag-ibig at di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos nang ibigay niya ang kaniyang Anak upang ang 'sinumang maniwala sa kaniya ay magkaroon ng buhay,' ang pagkakapit ng pantubos ay hindi limitado sa mga pipiliin ng Diyos para sa makalangit na pagtawag. (Ju 3:16) Sa katunayan, hindi lubusang maikakapit ang haing pantubos ni Jesu-Kristo kung ikakapit lamang ito sa mga magiging miyembro ng Kaharian sa langit. Hindi nito lubusang maisasakatuparan ang layunin kung bakit ito inilaan ng Diyos, sapagkat nilayon niya na ang Kaharian ay magkaroon ng makalupang mga sakop. Si Jesu-Kristo ay Mataas na Saserdote hindi lamang para sa mga katulong na saserdoteng kasama niya kundi para rin sa sangkatauhan na mabubuhay kapag siya at ang kaniyang mga kasamahan ay namahala na bilang mga hari at mga saserdote. (Apo 20:4, 6) Siya ay "sinubok sa lahat ng bagay tulad natin [na kaniyang espirituwal na mga kapatid], ngunit walang kasalanan." Kaya magagawa niyang makiramay sa mga kahinaan ng mga tao na taimtim na nagsisikap na maglingkod sa Diyos. Sinubok din sa ganitong paraan ang kasama niyang mga hari at mga saserdote. (Heb 4:15, 16; 1Pe 4:12, 13) Tutal, maglilingkod sila bilang mga saserdote para sa sangkatauhan, kasama na yaong mga bubuhaying-muli, sa loob ng Sanlibong Taóng Paghahari at sa panahon ng paghatol.

Inaasam ng mga lingkod ng Diyos ang araw kapag lubusan nang naisakatuparan ang pagkabuhay-muli. Upang matupad ang kaniyang mga layunin, itinakda ng Diyos ang tamang panahon para rito, na doo'y lubusang maipagbabangong-puri ang kaniyang karunungan at mahabang pagtitiis. (Ec 3:1-8) Siya at ang kaniyang Anak, na kapuwa may kakayahan at pananabik na bumuhay-muli ng mga patay, ang magsasakatuparan nito sa takdang panahong iyon.

May-kagalakang inaasam ni Jehova ang pagkabuhay-muli. Tiyak na may-kagalakang inaasam ni Jehova at ng kaniyang Anak na lubusang maisakatuparan ang gawaing iyon. Ipinakita ni Jesus ang ganitong pananabik at pagnanais nang mamanhik sa kaniya ang isang ketongin: "'Kung ibig mo lamang, mapalilinis mo ako.' Sa gayon ay nahabag [si Jesus], at iniunat niya ang kaniyang kamay at hinipo siya, at sinabi sa kaniya: *'Ibig ko.* Luminis ka.' At kaagad na naglaho sa kaniya ang ketong, at siya ay naging malinis." Iniulat ng tatlo sa mga manunulat ng Ebanghelyo ang nakaaantig na insidenteng ito na nagpapakita ng maibiging-kabaitan ni Kristo para sa sangkatauhan. (Mar 1:40-42; Mat 8:2, 3; Luc 5:12, 13) Hinggil naman sa pag-ibig ni Jehova at sa pagnanais niyang tumulong sa sangkatauhan, maaalaala natin ang mga salita ng tapat na si Job: "Kung ang isang matipunong lalaki ay mamatay mabubuhay pa ba siyang muli? . . . Ikaw ay tatawag, at ako ay sasagot sa iyo. Ang gawa ng iyong mga kamay ay *mimithiin* mo."—Job 14:14, 15.

May mga Iba na Hindi Bubuhaying-Muli. Bagaman ang haing pantubos ni Kristo ay ibinigay sa sangkatauhan sa pangkalahatan, ipinahiwatig ni Jesus na limitado ang aktuwal na pagkakapitan nito nang kaniyang sabihin: "Kung paanong ang Anak ng tao ay dumating, hindi upang paglingkuran, kundi upang maglingkod at ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng *marami."* (Mat 20:28) Karapatan ng Diyos na Jehova na huwag tumanggap ng pantubos para sa sinumang itinuturing niyang di-karapat-dapat. Tinatakpan ng pantubos ni Kristo ang mga kasalanan ng isang indibiduwal dulot ng kaniyang pagiging anak ng makasalanang si Adan, ngunit maaari niya itong madagdagan dahil sa kaniyang sinasadya at kusang-loob na landasin ng kasalanan, at maaari siyang mamatay dahil sa gayong kasalanan na hindi matatakpan ng pantubos.

Kasalanan laban sa banal na espiritu. Sinabi ni Jesu-Kristo na ang isang nagkasala laban sa banal na espiritu ay hindi patatawarin sa kasalukuyang sistema ng mga bagay ni doon sa darating. (Mat 12:31, 32) Kung gayon, ang taong hinatulan ng Diyos bilang nagkasala laban sa banal na espiritu sa kasalukuyang sistema ng mga bagay ay hindi makikinabang sa pagkabuhay-muli, yamang ang kaniyang mga kasalanan ay hindi kailanman patatawarin, at ang pagkabuhay-muli ay walang silbi para sa kaniya. Hinatulan ni Jesus si Hudas Iscariote nang

tawagin niya itong “anak ng pagkapuksa.” Ang pantubos ay hindi maikakapit kay Hudas, at yamang ang kaniyang pagkapuksa ay isang tatag na hudisyal na paghatol, hindi siya tatanggap ng pagkabuhay-muli.—Ju 17:12.

Sa kaniyang mga mananalansang, ang mga Judiong lider ng relihiyon, sinabi ni Jesus: “Paano kayo makatatakas mula sa kahatulan ng Gehenna [isang sagisag ng walang-hanggang pagkapuksa]?” (Mat 23:33; tingnan ang GEHENNA.) Ipinahihiwatig ng kaniyang mga salita na kung ang mga taong ito ay hindi babaling sa Diyos bago sila mamatay, tatanggap sila ng pangwakas na hatol. Kung gayon, walang magagawa ang pagkabuhay-muli para sa kanila. Lumilitaw na totoo rin ito sa kaso ng “taong tampalasan.”—2Te 2:3, 8; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

Yaong mga nakaalam na ng katotohanan, na naging mga kabahagi sa banal na espiritu, at saka nahulog, ay tinukoy ni Pablo bilang nahulog sa isang kalagayan na doo’y imposibleng “panumbalikin silang muli sa pagsisisi, sapagkat ibinabayubay nilang muli ang Anak ng Diyos sa ganang kanila at inilalantad siya sa hayag na kahihiyan.” Hindi na sila matutulungan pa ng pantubos. Samakatuwid, hindi sila tatanggap ng pagkabuhay-muli. Inihalintulad din ng apostol ang gayong mga tao sa isang bukid na nagsisibol lamang ng mga tinik at mga dawag at dahil dito’y itinatakwil at sinusunog. Ito’y isang paglalarawan ng kanilang hinaharap: ganap na pagkalipol.—Heb 6:4-8.

Muli, sinabi ni Pablo na kung para sa mga ‘nanadyang mamihasa sa kasalanan pagkatapos na matanggap ang tumpak na kaalaman sa katotohanan, wala nang anumang haing natitira pa para sa kasalanan, kundi may nakatatakot na paghihintay sa paghuhukom at may maapoy na paninibugho na lalamon doon sa mga sumasalansang.’ Pagkatapos ay sinabi niya: “Ang sinumang taong nagwalang-halaga sa kautusan ni Moises ay mamamatay nang hindi kinahahabagan, sa patotoo ng dalawa o tatlo. Gaano pa kaya katinding kaparusahan, sa palagay ninyo, ang karapat-dapat sa tao na yumurak sa Anak ng Diyos at itinuring na may pangkaraniwang halaga ang dugo ng tipan na sa pamamagitan nito ay pinabanal siya, at may paghamak na lumapastangan sa espiritu ng di-sana-nararapat na kabaitan? . . . Isang bagay na nakatatakot ang mahulog sa mga kamay ng Diyos na buháy.” *Mas matindi* nga ang kanilang kahatulan sapagkat hindi lamang sila papatayin at ililibing sa Sheol, gaya ng mga manlalabag sa Kautusan ni Moises. Sa halip, sila’y mapupunta sa *Gehenna,* kung saan wala nang pagkabuhay-muli.—Heb 10:26-31.

Sumulat si Pedro sa kaniyang mga kapatid at itinawag-pansin niya na sila, bilang ang “bahay ng Diyos,” ay nasa ilalim ng paghatol. Pagkatapos ay sumipi siya mula sa Kawikaan 11:31 (*LXX*) at binabalaan niya sila tungkol sa panganib ng pagsuway. Ipinahiwatig niya na ang paghatol sa kanila sa panahong iyon ay maaaring humantong sa hatol na walang-hanggang pagkapuksa, gaya ng isinulat ni Pablo.—1Pe 4:17, 18.

Binanggit din ng apostol na si Pablo ang tungkol sa ilan na “daranas ng parusang hatol na walang-hanggang pagkapuksa mula sa harap ng Panginoon at mula sa kaluwalhatian ng kaniyang lakas, sa panahon ng kaniyang pagdating upang luwalhatiin may kaugnayan sa kaniyang mga banal.” (2Te 1:9, 10) Kung gayon, ang mga ito ay hindi makaliligtas tungo sa Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, at yamang ‘walang-hanggan’ ang kanilang pagkapuksa, hindi sila tatanggap ng pagkabuhay-muli.

Pagkabuhay-Muli sa Loob ng 1,000 Taon. Walang sinumang nakaaalam ng eksaktong bilang ng lahat ng taong nabuhay sa lupa. Gayunman, bilang ilustrasyon, kung 20 bilyon (20,000,000,000) katao ang bubuhaying-muli ni Jehova, hindi magiging problema ang lugar na titirhan at ang pagkain nila. Sa kasalukuyan, ang lawak ng lupain ng ating planeta ay mga 148,000,000 km kuwadrado (57,000,000 mi kuwadrado), o mga 14,800,000,000 ektarya (36,500,000,000 akre). Kahit ibukod ang kalahati nito para sa ibang layunin, magkakaroon pa rin ng mahigit sa ⅓ ng isang ektarya (halos 1 akre) ang bawat tao. Tungkol naman sa produksiyon ng pagkain, ang ⅓ ng isang ektarya ay makapaglalaan ng higit na pagkain kaysa kakailanganin ng isang tao, lalo na kapag, gaya ng naipakita ng Diyos sa kaso ng bansang Israel, sagana ang pagkain dahil sa pagpapala ng Diyos.—1Ha 4:20; Eze 34:27.

Hinggil sa kakayahan ng lupa na maglaan ng pagkain, sinabi noon ng United Nations Food and Agriculture Organization na kahit pasulungin lamang nang kaunti ang mga pamamaraang pang-agrikultura, maging sa papaunlad na mga bansa, kayang-kaya ng lupa na pakainin nang hanggang siyam na ulit ang populasyong tinaya ng mga siyentipiko para sa taóng 2000.—*Land, Food and People,* Roma, 1984, p. 16, 17.

Subalit, paano mapangangalagaan ang libu-libong milyon katao na iyon, yamang ang karamihan sa kanila ay hindi nakakikilala sa Diyos at kailangang matutong sumunod sa kaniyang mga kautusan para sa kanila? Una, sinasabi ng Bibliya na ang kaharian ng sanlibutan ay magiging “kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo, at mamamahala siya bilang hari magpakailan-kailanman.” (Apo 11:15) At sinasabi rin ng Bibliya na “kapag may mga kahatulan mula

sa iyo [Jehova] para sa lupa, katuwiran ang siyang matututuhan ng mga tumatahan sa mabungang lupain.” (Isa 26:9) Sa kaniyang takdang panahon, kapag kailangan nang ipaalam sa kaniyang mga lingkod, isisiwalat ng Diyos kung paano niya isasagawa ito. —Am 3:7.

Paano magiging posible sa loob ng 1,000 taon na buhaying-muli at turuan ang bilyun-bilyong nasa libingan sa ngayon?

Ipinakikita ng isang ilustrasyon kung anong simple at praktikal na bagay ang iniisip ni Jehova para sa sangkatauhan. Hindi para humula kundi bilang isang ilustrasyon, ipagpalagay natin na yaong mga bumubuo sa “malaking pulutong” ng mga taong matuwid na “lumabas [nang buháy] mula sa malaking kapighatian” ng sistemang ito (Apo 7:9, 14) ay may bilang na mga 6,000,000 (mga 1⁄1000 ng kasalukuyang populasyon ng lupa). Ngayon, ipagpalagay natin na matapos gamitin ang 100 taon para sanayin sila at “supilin” ang isang bahagi ng lupa (Gen 1:28) ay layunin ng Diyos na ibalik ang tatlong porsiyento ng bilang na ito, mangangahulugan ito na ang bawat binuhay-muli ay tutulungan ng 33 sinanay na tao. Kung ang bilang na ito ay nadaragdagan ng tatlong porsiyento taun-taon at pagsasama-samahin, dodoble ang bilang na ito tuwing mga 24 na taon, at ang kabuuang 20 bilyon (20,000,000,000) ay maaaring buhaying-muli bago matapos ang ika-400 taon ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo. Kung gayon ay may sapat na panahon upang sanayin at hatulan ang mga binuhay-muli nang hindi nagagambala ang katahimikan at kaayusan sa lupa. Kung gayon, sa kaniyang walang-kapantay na kapangyarihan at karunungan, maluwalhating maisasakatuparan ng Diyos ang kaniyang layunin na kasuwatung-kasuwato ng balangkas ng mga kautusan at mga kaayusang ginawa niya para sa sangkatauhan mula pa noong pasimula, kasama na ang idinagdag na di-sana-nararapat na kabaitan ng pagkabuhay-muli.—Ro 11:33-36.

PAGKABUKAS-PALAD. Ang marangal at mapagmahal na pagnanais na pagpalain ang iba sa pamamagitan ng pagbibigay nang sagana at bukal sa loob. Ang salitang Hebreo na *na·dhivʹ,* isinasalin bilang “bukas-palad” sa Isaias 32:8, ay isinasalin din bilang ‘nagkukusa’ at ‘taong mahal.’ (Aw 51:12; Bil 21:18, tlb sa *Rbi8*) Ang pangngalang Griego na *ha·ploʹtes* (“pagkabukas-palad” [2Co 8:2; 9:11]; “pagkamapagbigay” [Ro 12:8]; “kataimtiman” [Efe 6:5]) ay may pangunahing kahulugan na “kasimplihan.” (2Co 11:3, *Int*) Si Jehova ang personipikasyon ng pagkabukas-palad, ang Isa na lubusang naglalaan ng lahat ng pangangailangan ng kaniyang masunuring mga nilalang “ayon sa kaniyang kalooban.” (1Ju 5:14; Fil 4:19) Sa kaniya nagmumula ang bawat mabuting kaloob at sakdal na regalo, kabilang na ang di-materyal na kaloob gaya ng karunungan. —San 1:5, 17.

Hinimok ni Moises ang kaniyang mga kapuwa Israelita na linangin ang makadiyos na katangiang ito ng pagkabukas-palad, kahit sa pagpapautang na may panagot. “Huwag mong patitigasin ang iyong puso o pagtitikuman ng iyong kamay ang iyong dukhang kapatid. Sapagkat dapat mong buksan nang lubusan ang iyong kamay sa kaniya . . . Dapat ka ngang magbigay sa kaniya, at ang iyong puso ay hindi dapat maging maramot sa pagbibigay mo sa kaniya . . . Iyan ang dahilan kung bakit ko iniuutos sa iyo, na sinasabi, ‘Dapat mong buksan nang lubusan ang iyong kamay sa iyong napipighati at dukhang kapatid sa iyong lupain.’ ”—Deu 15:7-11.

Sinasabi ng kawikaan: “Ang kaluluwang bukas-palad [sa literal, ang kaluluwang may kaloob na pagpapala] ay patatabain [pasasaganain], at ang saganang dumidilig sa iba ay sagana ring didiligin.” (Kaw 11:25) Ipinahayag naman ito ni Jesu-Kristo sa ganitong paraan: “May higit na kaligayahan sa pagbibigay kaysa sa pagtanggap.” (Gaw 20:35) Sinabi rin niya: “Ugaliin ang pagbibigay, at ang mga tao ay magbibigay sa inyo. Ibubuhos nila sa inyong kandungan ang sukat na mainam, pinikpik, niliglig at umaapaw. Sapagkat ang panukat na inyong ipinanunukat ay ipanunukat nila sa inyo bilang ganti.” —Luc 6:38.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Ang bantog na katotohanang ito ay ipinahayag din ng apostol na si Pablo sa ibang paraan: “Siya na naghahasik nang kaunti ay mag-aani rin nang kaunti; at siya na naghahasik nang sagana ay mag-aani rin nang sagana.” Yamang totoo ito, ang apostol ay nangatuwiran, “gawin ng bawat isa ang ayon sa ipinasiya niya sa kaniyang puso, hindi mabigat sa loob o sa ilalim ng pamimilit, sapagkat iniibig ng Diyos ang masayang nagbibigay.” (2Co 9:6, 7) Nagpatuloy si Pablo sa pamamagitan ng pagtatawag-pansin sa dakilang halimbawa ng pagkabukas-palad ni Jehova hindi lamang sa Kaniyang saganang paglalaan ng binhi sa manghahasik at ng tinapay na makakain kundi pati sa pagpapayaman Niya sa mga kapatid sa Corinto “ukol sa bawat uri ng pagkabukas-palad,” upang maging bukas-palad naman sila sa iba. Sinabi ni Pablo na ang gayong mga tanda ng pagkabukas-palad ay nagbubunga ng “kapahayagan ng pasasalamat sa Diyos.”—2Co 9:8-13.

Bilang pagpapasigla sa ganito ring makadiyos na pagkabukas-palad, sumulat si Pablo sa mga

taga-Roma (12:8): "Siya na namamahagi, gawin niya iyon nang may pagkamapagbigay." Sa mga Hebreo (13:16) naman ay sumulat siya: "Bukod diyan, huwag ninyong kalilimutan ang paggawa ng mabuti at ang pagbabahagi ng mga bagay-bagay sa iba, sapagkat sa gayong mga hain ay lubos na nalulugod ang Diyos." Ang mga kongregasyon sa Macedonia ay naging namumukod-tanging mga halimbawa ng bukas-palad na pagbibigay. Dahil may-kagalakan silang nagbigay nang "higit pa nga sa kanilang talagang kakayahan," anupat nagabuloy sila mula sa kanilang karalitaan, 'ang kayamanan ng kanilang pagkabukas-palad ay pinasagana.'—2Co 8:1-4.

Pansinin na ang mga kasulatang ito tungkol sa pagkabukas-palad at pagkamapagbigay ay hindi salungat o lihis sa ibang mga kasulatan na humahatol sa mga walang utang na loob, mga batugan, at mga tamad. Halimbawa, ang tamad na ayaw mag-araro kapag malamig ang panahon ay hindi karapat-dapat tumanggap ng anuman kapag namamalimos siya sa panahon ng pag-aani; siya na tumatangging magtrabaho ay walang karapatan sa pagkabukas-palad ng iba. (Kaw 20:4; 2Te 3:10) Noon, ang mga babaing balo ay hindi inilalagay sa talaan ng mga bibigyan ng tulong malibang kuwalipikado sila. (1Ti 5:9, 10) Ang mga abuloy na ibinigay ng mga kongregasyon sa buong Galacia, Macedonia, at Acaya ay hindi para sa nagdarahop na mga paganong mananamba sa pangkalahatan kundi para sa "mga banal" na nangangailangan.—1Co 16:1; 2Co 9:1, 2.

PAGKABULAG. Ang mga salitang Hebreo at Griego para sa "bulag" ay *'iw·wer'* at *ty·phlos',* kapuwa ginagamit sa literal at sa makasagisag na mga diwa.—Deu 27:18; Isa 56:10; Mat 15:30; 23:16.

Waring ang pagkabulag ay isang pangkaraniwang karamdaman sa sinaunang Gitnang Silangan. Bukod sa binanggit ito sa Bibliya nang napakaraming ulit, ang kapansanang ito ay malimit tukuyin ng sekular na mga akda, gaya ng Ebers Papyrus mula sa Ehipto, na naglalarawan ng ilang uri nito at ng mga sintomas, nagrereseta ng mga panghugas sa mata, at bumabanggit ng ilan sa mga kasangkapang ginagamit sa pag-oopera. Ang kautusan sa Israel hinggil sa pagganti, na humihiling ng kaluluwa para sa kaluluwa, *mata* para sa *mata,* ngipin para sa ngipin, kamay para sa kamay, paa para sa paa, ay hindi lamang nagdiin sa kabanalan ng buhay kundi mapuwersa rin nitong ikinintal sa mga Israelita na kailangan silang magpakaingat na huwag makapinsala sa iba. Idiniin din nito na kailangang tiyakin ng mga tao na totoo at tumpak ang anumang patotoo na ihaharap nila sa hukuman, yamang daranasin ng taong nagbibigay ng bulaang patotoo ang mismong kaparusahan na pasasapitin sana niya sa isang taong walang-sala. (Exo 21:23, 24; Deu 19:18-21; Lev 24:19, 20) Kung ang panginoon ng isang alipin ang sanhi ng pagkawala ng isang mata nito, hindi kailangang dukitin ang isa sa mga mata ng panginoong iyon, ngunit palalayain ang alipin. (Exo 21:26) Sa gayon, bagaman ang mga alipin ay maaaring piliting magtrabaho at maaaring paluin kung mapaghimagsik, dapat na maging palaisip ang kanilang mga panginoon na huwag maging labis na mabagsik.

Karaniwang kaugalian ng mga Asiryano at mga Babilonyo na dukitin ang mga mata niyaong mga natalo nila sa pakikidigma. Binulag ng mga Filisteo si Samson, at binulag naman ni Nabucodonosor si Haring Zedekias. (Huk 16:21; 2Ha 25:7; Jer 39:7) Sinabi ni Nahas, hari ng mga Ammonita, na tatanggapin niya ang pagsuko ng lunsod ng Jabes sa Gilead "sa kundisyon na dudukitin ang bawat kanang mata ninyo, at ilalagay ko iyon bilang kadustaan sa buong Israel."—1Sa 11:2; tingnan ang NAHAS Blg. 1.

Nakatala sa Bibliya ang ilang kaso ng pagkabulag dahil sa katandaan, anupat wala namang sakit ang mga mata kundi "lumabo" o "nanigas" lamang ang mga ito. Dahil dito, naakay si Isaac na igawad ang pagpapala sa isa na karapat-dapat, si Jacob. Nagsimulang lumabo ang paningin ng mataas na saserdoteng si Eli bago pa siya mamatay sa edad na 98 taon. Nagpakana naman ang asawa ni Jeroboam na samantalahin ang pagiging bulag ng matanda nang propetang si Ahias, ngunit binigo ni Jehova ang pakanang iyon. (Gen 27:1; 1Sa 3:2; 4:14-18; 1Ha 14:4, 5) Gayunman, kahit sa edad na 120 taon, iniulat tungkol kay Moises na "ang kaniyang mata ay hindi lumabo."—Deu 34:7.

Si Jehova, ang maygawa ng mata, ay makapagpapasapit din ng pagkabulag. (Exo 4:11) Binabalaan niya ang bansang Israel na kung itatakwil nila ang kaniyang mga batas at lalabagin ang kaniyang tipan, pasasapitan niya sila ng nag-aapoy na lagnat, na magpapalabo ng mga mata. (Lev 26:15, 16; Deu 28:28) Binulag ang balakyot na mga lalaki ng Sodoma at ang manggagaway na si Elimas. (Gen 19:11; Gaw 13:11) Nabulag si Saul ng Tarso sa kaningningan ng liwanag noong magpakita si Jesus sa kaniya "tulad sa isa na ipinanganak nang kulang sa buwan." Nanauli ang kaniyang paningin nang ipatong sa kaniya ni Ananias ang mga kamay nito, at "nalaglag mula sa kaniyang mga mata ang sa wari ay mga kaliskis." (1Co 15:8; Gaw 9:3, 8, 9, 12, 17, 18) Sa isang makahulang pananalita ng propetang si Zacarias, sinabi ni Jehova na ang mga kabayo niyaong mga paroroon laban sa Jerusalem ay sasapitan ng pagkabulag (Zac 12:4) at na sa araw na nauukol kay Jehova, ang lahat ng mga bayan na magsasagawa ng paglilingkod militar laban sa Je-

rusalem ay daranas ng salot kung saan ang mismong mga mata nila ay "mabubulok sa kanilang mga ukit."—Zac 14:1, 12.

Maliwanag na ang pagkabulag na sumapit sa hukbong militar ng mga Siryano dahil sa salita ni Eliseo ay mental na pagkabulag. Kung pisikal na pagkabulag ang pinasapit sa buong hukbo, lahat sana sila ay kinailangang akayin sa kamay. Ngunit inilalahad lamang ng ulat na sinabihan sila ni Eliseo: "Hindi ito ang daan, at hindi ito ang lunsod. Sundan ninyo ako." Hinggil sa penomenong ito, sinabi ni William James sa kaniyang *Principles of Psychology* (1981, Tomo 1, p. 59): "Ang isang lubhang nakatatawag-pansing epekto ng diperensiya sa 'cortex' ay ang *mental na pagkabulag.* Hindi naman ito pagkabulag sa mga nakikita ng mata, kundi ang *kawalan ng kakayahang maunawaan ang mga iyon.* Sa sikolohiya, ito ay maaaring tukuyin bilang ang *pagkawala ng mga ugnayan* sa pagitan ng mga nakikita ng mata at ng kahulugan ng mga ito; at nangyayari ito kapag naharangan ang mga daanan sa pagitan ng mga sentro ng paningin at ng mga sentro para sa ibang mga ideya." Lumilitaw na ito ang uri ng pagkabulag na inalis ni Jehova nang makarating sa Samaria ang hukbong Siryano. (2Ha 6:18-20) Maaaring mental na pagkabulag din ang dinanas ng mga lalaki ng Sodoma, yamang ipinakikita ng ulat na, sa halip na mabagabag sila dahil nawala ang kakayahan nilang makakita, pilit pa rin nilang hinahanap ang pinto ng bahay ni Lot.—Gen 19:11.

Hindi kuwalipikadong maglingkod ang isang lalaki bilang saserdote sa santuwaryo ni Jehova kung siya ay bulag. (Lev 21:17, 18, 21-23) Hindi rin kaayaaya kay Jehova ang paghahain ng isang hayop na bulag. (Deu 15:21; Mal 1:8) Ngunit mababanaag sa kautusan ni Jehova ang konsiderasyon at pakikiramay sa mga bulag. Isinusumpa ang isa na naglalagay ng halang sa daraanan ng taong bulag o nagliligaw sa kaniya. (Lev 19:14; Deu 27:18) Sinabi ng matuwid na lingkod ng Diyos na si Job: "Ako ay naging mga mata para sa bulag." (Job 29:15) Sinasabi mismo ni Jehova na sa hinaharap ay papawiin niya ang pagkabulag.—Isa 35:5.

Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, makahimala niyang pinanauli ang paningin ng maraming taong bulag. (Mat 11:5; 15:30, 31; 21:14; Luc 7:21, 22) Minsan, nang malapit na si Jesus sa Jerico, pinagaling niya ang bulag na si Bartimeo at ang kasamahan nito. (Mat 20:29-34; Mar 10:46-52; Luc 18:35-43) Noong isang pagkakataon naman, magkasabay niyang pinagaling ang dalawang lalaking bulag. (Mat 9:27-31) Karagdagan pa, pinagaling niya ang isang lalaking inaalihan ng demonyo na kapuwa bulag at di-makapagsalita. (Mat 12:22; ihambing ang Luc 11:14.) Unti-unti naman niyang pinanauli ang paningin ng isang lalaki. Maaaring ito ay upang maibagay ng lalaki, na nasanay na sa dilim, ang kaniyang mga mata sa matinding liwanag ng araw. (Mar 8:22-26) Isa namang taong bulag mula pa nang kapanganakan nito ang naging mananampalataya ni Jesus matapos panauliin ang paningin nito. (Ju 9:1, 35-38) Sa dalawang huling kaso, gumamit si Jesus ng laway o laway na hinaluan ng putik, ngunit hindi nababawasan ang pagiging makahimala ng mga pagpapagaling na ito dahil sa sinasabing pagkakahawig nito sa tradisyonal na panggagamot. Sa kaso ng taong bulag mula pa nang kapanganakan nito, siya ay sinabihang maghugas sa Tipunang-tubig ng Siloam bago siya nagkaroon ng paningin. (Ju 9:7) Walang alinlangang naging pagsubok ito sa kaniyang pananampalataya, kung paanong hinilingan si Naaman na maligo sa Ilog Jordan bago siya luminis mula sa kaniyang ketong.—2Ha 5:10-14.

Makasagisag na mga Paggamit. Sa maraming pagkakataon, ang pag-aapuhap ng mga bulag ay nagsisilbing ilustrasyon tungkol sa pagiging mahina. (Deu 28:29; Pan 4:14; Isa 59:10; Zef 1:17; Luc 6:39) Tiwalang-tiwala ang mga Jebusita na hindi maigugupo ang kanilang kuta anupat tinuya nila si David sa pagsasabing ang kanilang mga bulag, bagaman mahihina, ay makapagdedepensa sa tanggulan ng Sion laban sa Israel.—2Sa 5:6, 8.

Ang pagkabigong maglapat ng katarungan dahil sa katiwalian sa paghatol ay isinagisag ng pagkabulag, at maraming payo sa Kasulatan laban sa panunuhol, pagbibigay ng kaloob, o pagtatangi, yamang maaaring mabulag sa mga bagay na iyon ang isang hukom at makahadlang sa walang-pagtatanging paglalapat ng katarungan. "Ang suhol ay bumubulag ng mga taong malinaw ang paningin." (Exo 23:8) "Ang suhol ay bumubulag sa mga mata ng marurunong." (Deu 16:19) Ang isang hukom, matuwid man siya at may pang-unawa, ay maaaring maapektuhan ng isang kaloob mula sa mga nasasangkot sa kaso, namamalayan man niya iyon o hindi. Maingat na isinasaalang-alang ng kautusan ng Diyos ang nakabubulag na epekto hindi lamang ng isang kaloob kundi gayundin ng damdamin, yamang sinasabi nito: "Huwag mong pakikitunguhan nang may pagtatangi ang maralita, at huwag mong kikilingan ang pagkatao ng isang dakila." (Lev 19:15) Kaya udyok man ng sentimyento o upang maging popular sa karamihan, hindi dapat igawad ng isang hukom ang kaniyang desisyon laban sa mayaman dahil lamang sa mayaman ang mga ito.—Exo 23:2, 3.

Espirituwal na Pagkabulag. Sa Bibliya, higit na mahalaga ang espirituwal na paningin kaysa sa pisikal na paningin. Nang pagalingin niya ang taong bulag mula pa nang kapanganakan nito, ginamit ni

Jesus ang pagkakataong iyon upang itawag-pansin ang bigat ng pagkakasala ng mga Pariseo dahil nag-aangkin silang may espirituwal na paningin at kusang tumangging lumabas mula sa kanilang bulag na kalagayan. Katulad sila niyaong mga umiibig sa kadiliman sa halip na sa liwanag. (Ju 9:39-41; 3:19, 20) Sinabi naman ng apostol na si Pablo sa kongregasyon ng Efeso na naliwanagan na ang mga mata ng kanilang puso. (Efe 1:16, 18) Itinatawag-pansin ni Jesus na yaong mga nag-aangking Kristiyano ngunit hindi palaisip sa kanilang espirituwal na pangangailangan ay bulag at hubad, anupat hindi napag-uunawa na sila'y kahabag-habag at nag-aapuhap. (Apo 3:17) Kung paanong ang pagiging nasa kadiliman sa loob ng mahabang yugto ng panahon ay maaaring magdulot ng pagkabulag sa likas na mga mata, itinatawag-pansin ng apostol na si Juan na ang isang Kristiyano na napopoot sa kaniyang kapatid ay lumalakad nang walang patutunguhan sa nakabubulag na kadiliman (1Ju 2:11); at nagbababala naman si Pedro na ang isa na hindi naglilinang ng mga bungang Kristiyano, anupat ang pinakadakila sa mga ito ay pag-ibig, ay "bulag, na ipinipikit ang kaniyang mga mata sa liwanag." (2Pe 1:5-9) Ang pinagmumulan ng gayong kadiliman at espirituwal na pagkabulag ay si Satanas na Diyablo, na nag-aanyong isang anghel ng liwanag ngunit sa aktuwal ay "diyos ng sistemang ito ng mga bagay" at diyos ng kadiliman na bumulag sa mga pag-iisip ng mga di-sumasampalataya upang hindi nila maunawaan ang mabuting balita tungkol sa Kristo.—Luc 22:53; 2Co 4:4; 11:14, 15.

PAGKAIN. Ang mga terminong Hebreo at Griego na isinasalin bilang "pagkain" ay may iba't ibang literal na kahulugan, halimbawa ay "bagay na kinakain," "sustansiya," "tinapay," at "karne, o laman."

Matapos lalangin sina Adan at Eva, sinabi ng Diyos: "Narito, ibinigay ko sa inyo ang lahat ng pananim na nagkakabinhi na nasa ibabaw ng buong lupa at bawat punungkahoy na may bunga ng punungkahoy na nagkakabinhi. Sa inyo ay magsilbi ito bilang pagkain." Sinabi pa niya na sa lahat ng mga nilalang na hayop ay ibinigay niya "ang lahat ng luntiang pananim bilang pagkain." Gayundin, sinabi niya kay Adan: "Mula sa bawat punungkahoy sa hardin ay makakakain ka hanggang masiyahan," pagkatapos ay sinusugan niya ito ng pagbabawal hinggil sa isang punungkahoy, ang punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama.—Gen 1:29, 30; 2:16, 17.

Mula nang panahong iyon hanggang noong sumapit ang Baha, walang anumang pahiwatig sa Bibliya na ang tao ay kumain ng karne ng mga hayop. Totoo, noon ay may binanggit na malilinis at maruruming hayop, ngunit maliwanag na ito'y may kinalaman sa mga hayop na para sa paghahain.—Gen 7:2.

Nang utusan si Noe na maglulan ng mga hayop sa arka, sinabi ni Jehova sa kaniya: "Kung tungkol sa iyo, kumuha ka para sa iyo ng lahat ng uri ng pagkain na nakakain; at tipunin mo iyon sa iyo, at iyon ay magsisilbing pagkain para sa iyo at para sa kanila," anupat muli, waring ang tinutukoy na pagkain para sa mga tao at sa mga hayop na inilulan sa arka ay yaong mula sa mga pananim. (Gen 6:21) Pagkatapos ng Baha, pinahintulutan ni Jehova na kumain ng laman o karne ang tao, anupat sinabi Niya: "Bawat gumagalang hayop na buháy ay magiging pagkain para sa inyo. Gaya ng luntiang pananim, ibinibigay kong lahat iyon sa inyo. Tanging ang laman na kasama ang kaluluwa nito—ang dugo nito—ang huwag ninyong kakainin."—Gen 9:3, 4.

Mga Binutil. Sa mga lupain sa Bibliya, mga binutil ang pangunahing pagkain ng mga tao, gaya ng makikita sa bagay na kapuwa sa Hebreo at Griego, ang salitang "kumain" ay literal na nangangahulugang "kumain ng tinapay." (Gen 43:31, 32) Sebada at trigo ang pangunahing mga binutil doon; ang iba pang binanggit na binutil ay mijo at espelta, isang uri ng trigo. (Huk 7:13; Isa 28:25; Eze 4:9; Ju 6:9, 13) Bukod sa ginagawang tinapay, ang pangkaraniwang harina ay inilulugaw rin. Ang mga butil naman ay kadalasang kinakain nang inihaw o binusa; alinman sa hinahawakan ang isang bigkis ng uhay ng butil at itinatapat sa apoy o kaya'y binubusa sa isang kawali ang mga butil. (Ru 2:14; 2Sa 17:28) Ginagawa ring tinapay ang mga ito, anupat kadalasa'y hindi ginigiling nang pino ang butil. Gayunman, mas pino ang harinang ginagamit sa ilang uri ng tinapay. (Gen 18:6; Exo 29:2) Sa isang paraan ng pagluluto ng tinapay, ang masa ay inilalatag sa maiinit na bato o sa patag na ibabaw ng pinagsigaang mga bato. Kadalasan, hinahaluan ng pampaalsa o lebadura ang tinapay, bagaman may ilang uri na iniluluto nang walang pampaalsa. (Lev 7:13; 1Ha 19:6) Ginagamit din noon ang mga pugon, anupat ang mga limpak ng masa ay inilalatag sa ibabaw ng bato na nasa loob ng mga ito. Kung minsan, ang mga tinapay na lapad ay iniluluto sa kawali, sa ihawan, o sa kawa. Kapag niluto sa mga iyon, ginagamitan ang mga ito ng mantika, malamang ay langis ng olibo.—Lev 2:4, 5, 7; 1Cr 9:31; tingnan ang artikulong PAGLULUTO NG TINAPAY, MAGTITINAPAY.

Mga Gulay. Kabilang sa mga pagkain noon ang *beans* at mga lentehas, na inilalaga gaya ng nilagang lentehas na niluto ni Jacob at kapalit niyaon ay ipinagbili ni Esau ang kaniyang pagkapanganay. (Gen 25:34) Kung minsan, may sangkap na karne o langis ang nilaga. Maaari ring gumawa ng harina mula sa *beans* o sa pinaghalu-halong binutil, *beans,* at lentehas. (Eze 4:9) Isang nakarerepreskong pag-

kain naman noon ang isang uri ng pipino na mas malasa kaysa sa pipino sa Kanluran. Kapag kakaunti o marumi ang suplay ng tubig, maaaring kainin ang mga ito bilang panghalili sa tubig. Ang mga pipino ay kinakain nang hilaw, may asin o wala, at kung minsan ay nilalagyan ang mga ito ng palaman sa loob at pagkatapos ay niluluto. May-pananabik na ninasa ng mga Israelita ang mga pipino, ang mga pakwan, ang mga puero, ang mga sibuyas, at ang bawang na kinakain nila noon sa Ehipto. (Bil 11:4, 5) Itinatanim din sa Palestina ang mga pagkaing ito.

Binanggit ni Job ang "malvavisco," na ang katas ay inilarawan niya bilang matabang. (Job 6:6) Sinabi rin niya na yaong mga naghihikahos ay kumakain ng halamang asin at mga ugat ng mga punong retama.—Job 30:4.

Ang Mishnah (*Pesahim* 2:6) ay may binabanggit na *endive* at *chicory* na kinakain bilang mapapait na gulay kapag Paskuwa.—Exo 12:8.

Mga Prutas at mga Nuwes. Noon, isang natatanging pagkain sa Palestina ang olibo. Ang punong olibo ay maaaring umabot nang sampung taon o mahigit pa bago ito magsimulang mamunga nang sagana, ngunit dahil napakahaba ng buhay nito, napag-aanihan ito ng napakaraming bunga. Maaaring ang paraan ng pagkain noon sa mga bunga ng punong olibo ay gaya rin sa ngayon, samakatuwid nga, ibinababad muna sa tubig na may asin at saka kinakain. Pinagkunan din ng langis ang mga olibo para sa mga lutuing gaya ng nilaga at nilangisang tinapay. Ang Bibliya ay may binabanggit na "mga putaheng malangis."—Isa 25:6.

Ang isa pang mahalagang pagkain ay ang mga igos. (Deu 8:8) Kadalasan, kapag may nakita nang mga unang igos sa puno, agad na pinipitas at kinakain ang mga ito. (Isa 28:4) Pinatutuyo naman sa araw at pinipipi sa mga molde ang mga huling igos anupat ginagawang mga kakaning igos. (1Sa 25:18; 1Cr 12:40) Kapag ginamit bilang panapal, nakapagpapagaling ang mga ito. (Isa 38:21) Bukod sa karaniwang puno ng igos, ang punungkahoy na kilala bilang sikomoro (igos-mulberi) ay namumunga rin ng nakakaing igos. (1Cr 27:28; Am 7:14) Ang iba pang mga prutas ay ang datiles, ang granada, at ang mansanas.—Sol 5:11; Joe 1:12; Hag 2:19; tingnan ang MANSANAS.

Sa mga nuwes na kinakain sa Palestina, binabanggit ng Bibliya ang mga almendras at mga nuwes ng pistasyo.—Gen 43:11; Jer 1:11.

Isa sa pinakasaganang mga pagkain sa Palestina ay ang mga ubas. Nang tiktikan ng mga Israelita ang lupain ng Canaan, nag-uwi sila ng isang napakalaking kumpol ng ubas na binuhat ng dalawang lalaki sa pamamagitan ng isang pamingga. (Bil 13:23) Noon, ang mga ubas ay kinakain nang sariwa o kaya'y pinatutuyo (Bil 6:3) at pinipipi upang maging mga kakanin. (1Sa 25:18; 1Cr 12:40) Gaya sa ngayon, walang alinlangan na ang mga murang dahon nito ay kinakain din noon bilang luntiang gulay; ang mas magulang na mga dahon naman ay ipinakakain sa mga tupa at mga kambing.

Ang mga bunga ng punong algarroba ay kadalasang ipinakakain sa mga hayop, bagaman maaaring kinakain din ng mga tao ang mga ito kapag panahon ng kagipitan. Sa ilustrasyon ni Jesus, nagpahayag ang gutóm na alibughang anak ng pagnanasang kumain ng mga iyon.—Luc 15:16; tingnan ang ALGARROBA, BUNGA NG.

Mga Pampalasa at Pulot-Pukyutan. Ang mga pampalasang madalas ipanimpla noon ay ang yerbabuena, eneldo, komino, ruda, at dahon ng mustasa. (Mat 23:23; 13:31; Luc 11:42) Asin ang naging pangunahing sangkap na pampalasa at isa rin itong preserbatibo. Kaya naman ang "isang tipan ng asin" ay isang tiyak na tipan, anupat hindi dapat labagin. (Bil 18:19; 2Cr 13:5) Bukod diyan, binabanggit ng Mishnah (*Shabbat* 6:5) ang paminta. Ang bunga ng alcaparra naman ay ginamit bilang pampagana.—Ec 12:5.

Ang pulot-pukyutan ay itinuring na isang piling pagkain na nakapagpapaningning ng mga mata dahil sa idinudulot nitong kasiglahan. (1Sa 14:27-29; Aw 19:10; Kaw 16:24) Ang manna naman ay lasang tinapay na lapad na may pulot-pukyutan. (Exo 16:31) Kumain si Juan na Tagapagbautismo ng pulot-pukyutan at ng mga kulisap na balang.—Mat 3:4.

Laman, o Karne, Bilang Pagkain. Pagkatapos ng Baha, sinabi ng Diyos kay Noe na, bukod sa mga pananim, maaari na niyang gamitin bilang pagkain ang bawat gumagalang hayop na buháy. (Gen 9:3, 4) Gayunman, sa ilalim ng Kautusan, ang mga Israelita ay nilimitahang kumain lamang ng mga hayop na itinakda bilang malilinis. Nakatala ang mga ito sa Levitico, kabanata 11, at Deuteronomio, kabanata 14. Sa pangkalahatan, hindi gaanong kumakain ng karne ang karaniwang mga tao. Ngunit paminsan-minsan, isang kambing o isang kordero ang pinapatay bilang haing pansalu-salo o bilang pagtanggap sa isang panauhin. (Lev 3:6, 7, 12; 2Sa 12:4; Luc 15:29, 30) Mga alagang baka naman ang ipinapapatay ng mga mariwasa. (Gen 18:7; Kaw 15:17; Luc 15:23) Ang ilang uri ng pinangangasong hayop, gaya ng lalaking usa, gasela, maliit na usa, mailap na kambing, antilope, torong gubat, at gamusa, ay kinakain, at ang karne ng mga ito ay iniihaw o inilalaga. (Gen 25:28; Deu 12:15; 14:4, 5) Mahigpit na ipinagbawal ang pagkain ng dugo, gayundin ang pagkain ng taba.—Lev 7:25-27.

Kinakain din noon ang mga ibon. Sa ilang, makahimalang pinaglaanan ng pugo ang mga Israelita. (Bil 11:31-33) Kabilang sa malilinis na ibon ang mga kalapati, mga batu-bato, mga perdis, at mga maya. (1Sa 26:20; Mat 10:29) Bukod diyan, nagsilbi ring pagkain ang mga itlog.—Isa 10:14; Luc 11:11, 12.

Kabilang ang balang sa mga nakakaing kulisap, anupat ito at ang pulot-pukyutan ang naging pagkain ni Juan na Tagapagbautismo. (Mat 3:4) Sa ngayon, kumakain ng balang ang ilang Arabe. Karaniwan na, pagkatapos itong alisan ng ulo, mga paa, at mga pakpak, babalutan ito ng giniling na binutil at ipiprito sa langis o sa mantikilya.

Makahuhuli ng mga isda sa Mediteraneo at gayundin sa Dagat ng Galilea. Mga mangingisda ang ilan sa mga apostol ni Jesu-Kristo, at noong isang pagkakataon, matapos siyang buhaying-muli, nagluto si Jesus ng ilang isda sa ibabaw ng nagbabagang uling para sa kaniyang mga alagad. (Ju 21:9) Pinatutuyo rin noon ang mga isda, anupat nagsilbing kumbinyenteng pagkain ng mga manlalakbay. Malamang na pinatuyong isda ang ginawa ni Jesus sa dalawang makahimalang pagpapakain niya ng karamihan. (Mat 15:34; Mar 6:38) Ang isa sa mga pintuang-daan ng Jerusalem ay pinanganlang Pintuang-daan ng mga Isda, malamang na nagpapahiwatig na may pamilihan ng isda sa lugar na iyon o malapit doon. (Ne 3:3) Noong mga araw ni Nehemias, ang mga taga-Tiro ay nangalakal ng mga isda sa Jerusalem.—Ne 13:16.

Mga Produktong Gawa sa Gatas at mga Inumin. Mahahalaga ring pagkain noon ang gatas at ang mga produktong gawa sa gatas, anupat maaaring gatas ng baka, kambing, o tupa ang ginagamit. (1Sa 17:18) Karaniwan nang sa mga balat na sisidlan inilalagay ang gatas. (Huk 4:19) Madali itong umasim. Ang salitang Hebreo na *chem·ʼahʹ,* isinasalin bilang "mantikilya," ay maaari ring mangahulugang "kurtadong gatas." Isa ring kilalang pagkain noon ang keso. Sa katunayan, ang Libis ng Tyropoeon (mga Manggagawa ng Keso) ay bumabagtas sa K panig ng sinaunang lunsod ng Jerusalem. —Huk 5:25; 2Sa 17:29; Job 10:10; tingnan ang KESO.

Ang isa sa mga pangunahing produkto mula sa ubas ay alak. Kung minsan, ang alak ay hinahaluan ng espesya o kaya'y tinitimpla. (Kaw 9:2, 5; Sol 8:2; Isa 5:22) Nagaganap ang pamimitas ng ubas sa panahon ng taglagas. Kapag mainit ang klima, dinagtatagal ay kumakasim ang katas nito. Pagkatapos ng pag-aani ng ubas, may ilang buwan pa bago ang panahon ng Paskuwa. Kapag araw ng Paskuwa, nakaugalian na ng mga grupo ng pamilya na uminom ng ilang kopa ng alak, na sa panahong iyon ay makasim na. Samakatuwid, nang ipagdiwang ni Jesus ang Paskuwa ng 33 C.E., ang ininom niya ay tunay na pulang alak, na siya rin niyang inialok sa kaniyang mga alagad nang pasimulan niya ang Hapunan ng Panginoon. (Mar 14:23-25) Pinakasim na alak din ang ginawa ni Jesus sa isang piging ng kasalan. (Ju 2:9, 10) Ginagamit noon ang alak bilang gamot. (1Ti 5:23) Ang sukà na galing sa alak na mula sa ubas, puro man o kaya'y hinaluan ng mga espesya o ng mga katas ng prutas, ay ginagamit din noon. (Bil 6:3; Ru 2:14) Ang isa pang inumin ay ang serbesang trigo; maaari ring gumawa ng nakarerepreskong inumin mula sa katas ng granada.—Sol 8:2; Isa 1:22; Os 4:18.

Manna. Manna ang naging pangunahing pagkain ng mga Israelita sa ilang. Ayon sa paglalarawan sa Bilang 11:7, 8, tulad ito ng buto ng kulantro at kahawig ng sahing ng bedelio. Ginigiling ito sa mga gilingang pangkamay o dinidikdik sa almires, pagkatapos ay pinakukuluan o ginagawang mga tinapay na bilog anupat kalasa ito ng nilangisang tinapay na matamis. Tinutukoy ito bilang "ang mismong tinapay ng mga makapangyarihan."—Aw 78: 24, 25; tingnan ang MANNA.

Pagsasalo sa Pagkain. Noong panahon ng Bibliya, ang pagsasalo sa pagkain ay nagpapahiwatig ng bigkis ng pagsasamahan. (Gen 31:54; 2Sa 9:7, 10, 11, 13; tingnan ang KAINAN.) Ang pagtangging makisalo sa isang tao sa pagkain ay nagpapahiwatig naman ng galit o ng iba pang negatibong damdamin o saloobin. (1Sa 20:34; Gaw 11:2, 3; Gal 2:11, 12) Kadalasan, ginagamit ang pagkain bilang kaloob, upang makamit ang kabutihang-loob ng isang tao o matiyak na matatamo iyon, yamang kapag tinanggap ng isang tao ang kaloob, itinuturing na obligado siyang magpanatili ng mapayapang kaugnayan. —Gen 33:8-16; 1Sa 9:6-8; 25:18, 19; 1Ha 14:1-3.

Ang Pangmalas ng mga Kristiyano. Ang mga Kristiyano ay wala sa ilalim ng restriksiyon ng Kautusan may kinalaman sa malilinis at maruruming pagkain. Kahilingan lamang sa kanila na umiwas sa dugo at sa mga bagay na binigti, samakatuwid nga, sa mga bagay na hindi napatulo nang wasto ang dugo. (Gaw 15:19, 20, 28, 29) Ngunit maliban sa utos na ito mula sa Bibliya, hindi nila dapat gawing isyu ang pagkain o ang pag-iwas sa partikular na mga pagkain o kaya'y sikaping kontrolin ang budhi ng ibang tao ayon sa sarili nilang budhi may kaugnayan sa pagkain. Gayunman, binababalaan sila laban sa pagkain ng mga bagay na inihandog sa mga idolo at laban sa pagiging sanhi ng ikatitisod ng ibang tao dahil sa paggigiit ng kanilang kalayaang Kristiyano may kinalaman sa pagkain. (1Co 8; 10:23-33) Hindi dapat unahin ng mga Kristiyano ang pagkain o ang paraan ng paggamit nito anupat magiging pangalawahin ang Kaharian at ang espirituwal na mga kapakanan niyaon.—Ro 14:17; Heb 13:9.

Espirituwal na Pagkain. Nalugod si Jesus na gawin ang kalooban ng kaniyang Ama at tinukoy niya ito bilang pagkain niya. (Ju 4:32, 34) Patiuna niyang sinabi noon na aatasan niya "ang tapat at maingat na alipin" upang magbigay ng (espirituwal na) pagkain sa tamang panahon sa kaniyang mga alagad. (Mat 24:44-47; tingnan ang TAPAT AT MAINGAT NA ALIPIN.) Kung paanong sinabi ni Moises sa mga Israelita: "Hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao" (Deu 8:3), hinimok ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod na hanapin, hindi ang materyal na pagkain, kundi ang pagkaing nananatili para sa buhay na walang hanggan. (Ju 6:26, 27; ihambing ang Hab 3:17, 18.) Sinabi niya na huwag silang mabalisa tungkol sa pagkain at inumin, sapagkat "ang kaluluwa ay higit na mahalaga kaysa sa pagkain."—Mat 6:25; Luc 12:22, 23.

Tinukoy ng apostol na si Pablo ang mga panimulang bagay ng doktrinang Kristiyano bilang "gatas" at ang mas malalim na kaalaman bilang "matigas na pagkain." (Heb 5:12-14; 6:1, 2; 1Co 3:1-3) Sinabi naman ni Pedro na ang espirituwal na paglaki ay tinutustusan sa pamamagitan ng "di-nabantuang gatas na nauukol sa salita." (1Pe 2:2) Tinawag ni Jesus ang kaniyang sarili bilang "ang tinapay ng buhay," na nakahihigit sa manna na inilaan sa ilang, at itinawag-pansin niya na mayroon siyang suplay nito anupat ang kakain nito ay hindi na kailanman magugutom. (Ju 6:32-35) Palibhasa'y hindi palaisip sa espirituwal, ang ilan sa kaniyang mga tagasunod ay nangilabot sa sinabi niya nang ihalintulad niya ang kaniyang laman at dugo sa pagkain at inumin (na mula roon ay maaari silang "kumain" sa pamamagitan ng pananampalataya sa kaniyang haing pantubos) ukol sa buhay na walang hanggan.—Ju 6:54-60.

Nangangako si Jehova ng isang panahon kung kailan maglalaan siya ng kasaganaan kapuwa sa espirituwal at materyal na pagkain para sa kaniyang tapat na bayan sa buong lupa, anupat hindi magiging banta sa kanila ang anumang taggutom.—Aw 72:16; 85:12; Isa 25:6; tingnan ang PAGLULUTO, MGA KAGAMITAN SA PAGLULUTO; TAGGUTOM; at ang iba't ibang uri ng pagkain sa ilalim ng kani-kanilang pamagat.

PAGKAKAHAYAG, PAGHAHAYAG

[sa Ingles, *manifestation*]. Isang pagbubunyag, o nakikitang katibayan, isang pagtatanghal ng awtoridad o kapangyarihan. Ang terminong Griego na *e·pi·pha'nei·a,* isinalin bilang "pagkakahayag," ay ginagamit sa Kasulatan upang tumukoy sa mga araw ni Jesu-Kristo sa lupa at lalo na may kinalaman sa iba't ibang pangyayari sa panahon ng kaniyang pagkanaririto taglay ang maharlikang kapangyarihan.

Nahayag sa Laman ang Anak ng Diyos. Isinulat ng apostol na si Pablo ang mga salita sa 2 Timoteo 1:9-11 may kinalaman sa "pagkakahayag sa ating Tagapagligtas, si Kristo Jesus," sa laman. Ang pagsusugo sa Anak ng Diyos mula sa langit ay ukol sa pagbabangong-puri ng soberanya ni Jehova. Hahantong din ito sa 'pagpawi sa kamatayan' na minana kay Adan at isisiwalat nito ang pag-asa ng ilang tao na mabuhay sa langit taglay ang kawalang-kasiraan. Bilang bahagi ng pasulong na katuparan ng "sagradong lihim ng makadiyos na debosyong ito," si Jesus ay "nahayag sa laman." (1Ti 3:16) Ang pagsusugong ito ng Diyos sa kaniyang Anak ay tinukoy rin ni Pablo bilang isang 'paghahayag' ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos "na nagdadala ng kaligtasan sa lahat ng uri ng tao . . . , na tinuturuan tayo na itakwil ang pagka-di-makadiyos at makasanlibutang mga pagnanasa at mamuhay na taglay ang katinuan ng pag-iisip at katuwiran at makadiyos na debosyon sa gitna ng kasalukuyang sistemang ito ng mga bagay, habang hinihintay natin ang maligayang pag-asa at maluwalhating pagkakahayag ng dakilang Diyos at ng Tagapagligtas natin, si Kristo Jesus." (Tit 2:11-13) Ang pagkakahayag ni Kristo taglay ang kaluwalhatian, kapag naisakatuparan na, ay maghahayag din sa kaluwalhatian ng Diyos, na nagsugo sa kaniya.

Nahayag si Kristo sa Makalangit na Kaluwalhatian. Sa panahon ng pagkanaririto ni Kristo, itutuon niya ang kaniyang pansin sa kaniyang espirituwal na mga kapatid na natutulog sa kamatayan. Ang mga ito ang tinutukoy ni Pablo na 'umibig sa pagkakahayag ni Kristo' at tatanggap ng 'korona ng katuwiran bilang gantimpala,' anupat kabilang ang apostol sa mga ito. (2Ti 4:8) Kapag ang Panginoon ay 'bumaba mula sa langit na may nag-uutos na panawagan, may tinig ng arkanghel at may trumpeta ng Diyos,' ang mga patay na kaisa ni Kristo ang unang babangon, at tatanggapin sila ni Kristo sa kaniyang sarili. Sa gayon, sa kamangha-manghang paraan ay mahahayag siya sa kanila taglay ang kaniyang kaluwalhatian. Pagkatapos ay ihahayag naman niya ang kaniyang pagkanaririto sa mga kapatid niyang naririto pa sa lupa, at tatanggapin niya sila sa kaniyang sarili kapag sila'y namatay na.—1Te 4:15, 16; Ju 14:3; Apo 14:13.

Bilang Hari at Hukom. Noong si Kristo ay nasa harap ni Poncio Pilato, sinabi niya na ang kaniyang Kaharian ay hindi bahagi ng sanlibutang ito, bagaman hindi niya ikinaila na siya ay isang hari. (Ju 18:36, 37) Hindi niya inihayag noon ang kaniyang sarili bilang isang makapangyarihang tagapamahala, sapagkat hindi pa dumarating ang panahon upang hawakan niya ang awtoridad ng Kaharian. Gayunpaman, darating ang panahon kung kailan

malinaw na makikilala ang "pagkakahayag ng ating Panginoong Jesu-Kristo," kapag gumamit na siya ng awtoridad bilang ang "maligaya at tanging Makapangyarihang Tagapamahala" at "Hari niyaong mga namamahala bilang mga hari at Panginoon niyaong mga namamahala bilang mga panginoon." —1Ti 6:13-16; Dan 2:44; 7:13, 14.

Dahil sa dumarating na Kaharian at sa pagkakahayag ni Kristo, sinabi ni Pablo kay Timoteo: "Maykataimtiman kitang inuutusan sa harap ng Diyos at ni Kristo Jesus, na itinalagang humatol sa mga buháy at sa mga patay, at sa pamamagitan ng kaniyang pagkakahayag at ng kaniyang kaharian, ipangaral mo ang salita." (2Ti 4:1, 2) Sa gayo'y tinukoy ng apostol ang panahon kung kailan malinaw na mahahayag ang maluwalhating posisyon ni Kristo sa langit, na sa panahong iyon ay pasasapitin niya sa lupa ang mga kahatulan ng Diyos.

Kapag pinuksa ang "taong tampalasan." Nang sumulat si Pablo sa mga Kristiyano sa Tesalonica "may kaugnayan sa pagkanaririto ng ating Panginoong Jesu-Kristo," hinimok niya sila na huwag matinag mula sa kanilang katinuan ni mabagabag ng anumang mensahe "na wari bang ang araw ni Jehova ay narito na." Ang makasagisag na "taong tampalasan," na kumikilos na sa loob ng maraming siglo bilang pagsalansang sa Diyos at kay Kristo, ay papawiin "sa pamamagitan ng pagkakahayag ng kaniyang pagkanaririto." Makikilala niyaong "isa na tampalasan" ang pagkanaririto ni Kristo, hindi dahil sa pananampalataya, gaya ng mga Kristiyano, na umibig sa kaniyang pagkakahayag, kundi dahil sa kapangyarihan ni Jesus na mahahayag kapag pinuksa niya ang mga kabilang sa makasagisag na "taong" iyon.—2Te 2:1-8; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

Paghahayag ng Espiritu at ng Katotohanan. Nang maibuhos ang banal na espiritu sa mga alagad ni Kristo, ang di-nakikitang pagkilos nito sa mga alagad na iyon ay 'nahayag' sa pamamagitan ng nakikitang mga katibayan. Ang ilan sa mga ito ay: ang kakayahang magsalita ng mga wikang banyaga, mga kaloob na pagpapagaling, at kaunawaan sa kinasihang mga pananalita. (1Co 12:7-10) May binanggit din ang apostol na si Pablo na "paghahayag ng katotohanan" sa iba sa pamamagitan ng mabuting paggawi at pangangaral ng mga Kristiyano. —2Co 4:2.

PAGKAKALBO. Ang kawalan ng buhok sa ulo, bagaman hindi laging tumutukoy sa ganap na pagkaubos ng buhok. Kadalasan, ilang bahagi lamang ng ulo ang nakakalbo, samantalang tumutubo naman nang normal ang buhok sa ibang bahagi ng ulo. Ang ganitong uri ng pagkalugas ng buhok ay tinatawag na *pattern baldness* at mga 90 porsiyento ng lahat ng kaso ang may ganitong uri ng pagkakalbo. Binabanggit sa Bibliya ang "pagkakalbo" (sa Heb., *qor·chah'*), "kalbong bahagi ng tuktok" (sa Heb., *qa·ra'chath*), at "pagkakalbo sa noo" (sa Heb., *gib·be'ach* at *gab·ba'chath*). (Lev 13:41-44; 21:5) Hindi alam kung ano ang eksaktong sanhi ng pagkakalbo. Sa karamihan ng mga kaso, itinuturing na ito ay namamana, bagaman maaari ring maging sanhi ang impeksiyon, di-timbang na hormon, pagtanda, mga sakit sa nerbiyo, gayundin ang ilang medikal na panggagamot, at sipilis.

Ang pagkakalbo ay isang depekto na nakababawas sa pagiging kaakit-akit ng isa, kaya naman iniuugnay ito ng mga tao noong sinaunang mga panahon sa kahihiyan, pagdadalamhati, at kabagabagan. (Isa 3:24; 15:2; Jer 47:5; Eze 27:31; Am 8:10; Mik 1:16) Gayunman, sa ilalim ng Kautusan ni Moises, hindi itinuturing na karumihan ang pagkakalbo. (Lev 13:40) Sa Kautusang ibinigay sa pamamagitan ni Moises, hindi itinatala ang pagkakalbo bilang isang depekto na makahahadlang sa isa sa paglilingkod bilang saserdote. Sa pangitain ng propetang si Ezekiel, iniutos sa mga saserdote na hindi nila dapat hayaang nakalugay o naahitan ang kanilang buhok, kundi dapat nila itong gupitin.—Eze 44:20.

Ang propeta ni Jehova na si Eliseo ay kalbo. Pagkatapos niyang halinhan si Elias sa katungkulan ng propeta at samantalang umaahon siya mula sa Jerico patungong Bethel, nilibak siya ng isang pangkat ng mga bata na sumisigaw: "Umahon ka, kalbo! Umahon ka, kalbo!" Waring hindi ang pagiging kalbo ni Eliseo ang pangunahing dahilan ng kanilang pangungutya kundi dahil nakita nila na suot ng isang lalaking kalbo ang pamilyar na opisyal na kasuutan ni Elias. Ayaw nilang makita roon ang sinumang kahalili ni Elias. Gusto nilang magpatuloy na lamang siya sa pag-ahon sa Bethel o umakyat siya sa langit sa pamamagitan ng buhawi gaya ng ginawa ng dating may-suot ng opisyal na kasuutang iyon. (2Ha 2:11) Bilang sagot sa paghamong ito sa kaniyang pagiging kahalili ni Elias at upang maturuan ang mga batang ito at ang kanilang mga magulang ng wastong paggalang sa propeta ni Jehova, sa pangalan ng Diyos ni Elias ay isinumpa ni Eliseo ang nangungutyang pangkat na iyon. Naging pagsubok iyon sa kaniyang pagkapropeta. Ipinakita naman ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon kay Eliseo nang pangyarihin Niya na lumabas ang dalawang osongbabae mula sa kalapit na kakahuyan at lurayin ng mga ito ang 42 sa mga bata.—2Ha 2:23, 24.

Ginawang kaugalian ng ilang grupo ng mga tao ang pagpapakalbo sa pamamagitan ng pag-aahit ng kanilang buhok sa panahon ng pamimighati dahil sa pagkamatay ng isang kamag-anak o dahil sa relihi-

yosong mga kadahilanan, ngunit ipinagbawal ito sa mga Israelita. (Deu 14:1) Espesipikong inutusan ang mga saserdote na huwag magpakalbo o mag-ahit ng mga dulo ng kanilang mga balbas para sa mga patay. (Lev 21:5) Inutusan ang Israel na huwag gupitin ang buhok sa gilid ng kanilang mukha o ang dulo ng kanilang mga balbas.—Lev 19:27; Jer 9:26; tingnan ang BALBAS.

Sa Ehipto, karaniwang ipinaaahit ng mga lalaki ang buhok sa kanilang ulo, at itinuturing nila ang balbas bilang tanda ng pagdadalamhati o pagkaburara. Kaya naman nang ilabas si Jose sa bilangguan, nag-ahit muna siya bago siya dinala sa harap ni Paraon. (Gen 41:14) Gayunman, tinatakpan ng mga Ehipsiyo ng mga peluka ang kanilang pagkakalbo, at marami sa mga nag-aahit ng kanilang ulo at balbas ay nagsusuot ng peluka at nagtatali ng artipisyal na balbas. Ang Ebers Papyrus, isang Ehipsiyong akda sa medisina na mula pa noong ikalawang milenyo B.C.E., ay may 11 reseta para mapigilan ang pagkakalbo.

Sa Kautusan, dapat ahitan ng isa na may ketong sa ulo ang kaniyang ulo sa pasimula ng yugto ng pagkukuwarentenas sa kaniya, sa araw ng pagpapadalisay, at muli sa ikapitong araw. (Lev 13:33; 14:8, 9) Kung madungisan ang isang Nazareo, aahitan niya ang kaniyang ulo sa panahon ng pagtatatag ng kaniyang pagkakadalisay. (Bil 6:9) Ang babaing bihag na kukunin ng isang kawal na Israelita bilang asawa ay kailangang mag-ahit ng kaniyang ulo.—Deu 21:12.

Dumanas ng pansamantalang pagkakalbo ang mga hukbo ni Nabucodonosor noong isinasagawa nila ang napakahirap na pagkubkob sa lupaing lunsod ng Tiro. Sinabi ni Jehova kay Ezekiel na "ang bawat ulo ay nakalbo, at ang bawat balikat ay natalupan" habang isinasagawa ng hukbong militar ni Nabucodonosor ang "isang malaking paglilingkod" sa paglalapat ng kahatulan sa Tiro. Nakalbo ang kanilang mga ulo dahil sa pagkiskis ng kanilang mga helmet at natalupan naman ang kanilang mga balikat sa pagpapasan ng mga materyales (para sa paggawa ng mga tore at mga kuta).—Eze 26:7-12; 29:17, 18.

Sa ilang lugar noong mga araw ng mga apostol, halimbawa, sa imoral na lunsod ng Corinto, ang mga babae na nahuling nangangalunya o nakikiapid ay pinaparusahan sa pamamagitan ng pag-ahit sa kanilang buhok. Ang mga aliping babae naman ay ginugupitan nang maikli. Lumilitaw na tinutukoy ito ni Pablo bilang ilustrasyon nang sabihin niya na kung ang isang babae sa kongregasyong Kristiyano ay mananalangin o manghuhula nang di-nalalambungan ang kaniyang ulo, bagaman may buhok ito na pantalukbong, ipaahit na nga niya nang tuluyan ang kaniyang buhok upang lubusin ang kaniyang pagsalansang at ipakita ang kaniyang kahihiyan sa hindi niya paggalang sa simulain ng Diyos sa pagka-ulo.—1Co 11:3-10.

PAGKAKAMALI, PAGHAHANAP NG PAGKAKAMALI. Ang pagkakamali ay isang pagpapabaya, pagkukulang, depekto, di-kasakdalan; maaari itong mangahulugan ng hindi paggawa ng tama; gayundin ng pananagutan dahil sa pagkabigong gawin ang isang bagay o dahil sa isang masamang gawa. (Exo 5:16; Aw 50:20; Mat 18:15) Sa Bibliya, ang pagkakamali ay kadalasang tumutukoy sa isang dahilan upang masisi ang isa o sa isang partikular na sanhi upang di-sang-ayunan ang isa.

Paghahanap ng Pagkakamali. Ang pananalitang "kakitaan o humanap ng pagkakamali" ay lumilitaw kapuwa sa Hebreo at Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sa Hebreo ay salin ito ng pandiwang *riv,* na nangangahulugang "makipaglaban" sa pisikal, berbal, o legal na paraan. Kaya naman, iyon ay isinasalin bilang 'makipagtalo,' 'makipaglaban,' at 'ipakipaglaban ang usapin sa batas' (Gen 26:20; Deu 33:7; 1Sa 24:15), gayundin "kakitaan ng pagkakamali" o 'maghanap ng kamalian.'—Ne 5:7; 13:11, 17, 25; Aw 103:9; tingnan ang PAGTATALO, PAG-AAWAY.

Ang salitang Griego na *ai·ti'a,* na lumilitaw sa pananalitang "kakitaan o humanap ng pagkakamali," ay isinasalin din bilang "dahilan," "paratang," at "saligan." (Gaw 13:28; 25:18; Mat 19:3) Pagkatapos niyang siyasatin si Jesu-Kristo salig sa mga paratang na iniharap ng mga Judio, si Pilato ay walang nasumpungang katibayan ng pagkakasala sa kaniya at tatlong ulit niyang ipinatalastas sa mga Judio: "Wala akong masumpungang pagkakamali sa kaniya." (Ju 18:38; 19:4, 6) Ang "kakitaan o humanap ng pagkakamali" ay salin din ng Griegong *mem'pho·mai,* na nangangahulugang "sisihin; masisi."—Ro 9:19; Heb 8:8.

Mga Pakikitungo ni Jehova sa May-Pagkukulang na Sangkatauhan. Ang mga gawa ng Diyos na Jehova ay sakdal, walang pagkukulang (sa Heb., *ta·mim',* tumutukoy sa bagay na malusog, sakdal, walang pagkukulang), gaya rin naman ng lahat ng kaniyang mga salita at mga pagkilos. (Deu 32:4, tlb sa *Rbi8*) Dahil dito at dahil sa kaniyang pagiging makapangyarihan-sa-lahat, maaari niyang sabihin, gaya noong itinutuwid niya si Job: "Ang isa bang mapaghanap ng pagkakamali [sa literal, isa na nagpaparusa, nagtutuwid, dumidisiplina] ay dapat na makipagtalo sa Makapangyarihan-sa-lahat?" (Job 40:1, 2) Sinasabi ng apostol na si Pablo na ang Diyos ay may karapatang makitungo sa kaniyang mga nilalang sa paraang kinalulugdan Niya, kung paanong ang isang magpapalayok ay gumagawa ng iba't ibang sisidlan ayon sa nais niya. Ang Diyos

ay nagpaparaya sa "mga sisidlan ng poot" nang may layunin, gaya ng ginawa niya kay Paraon, samantalang kinaaawaan naman niya ang "mga sisidlan ng awa," at hindi natin makatuwirang makukuwestiyon ang pagkilos ng Diyos sa bagay na ito.—Ro 9:14-24.

Sa kabilang dako naman, ang mga lakad at mga gawa ng tao ay kadalasan nang may pagkukulang. Kasalanan at kamalian ang minana ng lahat ng tao mula kay Adan. (Ro 5:12; Aw 51:5) Ngunit "nalalaman" ni Jehova, na walang pagkukulang, "ang kaanyuan natin, na inaalaalang tayo ay alabok," at siya ay maawain. (Aw 103:13, 14) Itinuring niya ang tapat at masunuring si Noe bilang "walang pagkukulang sa gitna ng kaniyang mga kapanahon." (Gen 6:9) Iniutos niya kay Abraham, "Lumakad ka sa harap ko at ikaw ay maging walang pagkukulang." (Gen 17:1) Bagaman ang mga lalaking ito ay di-sakdal at namatay, sila'y itinuring ni Jehova, na 'tumitingin sa kung ano ang nasa puso,' bilang walang pagkukulang (1Sa 16:7; ihambing ang 2Ha 20:3; 2Cr 16:9.) Iniutos niya sa Israel: "Maging walang pagkukulang ka kay Jehova na iyong Diyos." (Deu 18:13; 2Sa 22:24) Inilaan niya ang kaniyang walang-pagkukulang na Anak (Heb 7:26) bilang isang haing pantubos, at salig dito ay maaari Niyang tawaging "matuwid," o walang pagkukulang yaong mga nananampalataya at sumusunod, samantalang kasabay nito ay pinananatili ang kaniyang posisyon bilang ang matuwid at walang-pagkukulang na Hukom.—Ro 3:25, 26; tingnan ang KASAKDALAN; KATAPATAN.

Ang Tipang Kautusan. Sinabi ng apostol na si Pablo na ang Kautusan ay "espirituwal" at "mainam" (Ro 7:14; 1Ti 1:8) at, pagkatapos niyang talakayin ang ikasampung utos nito, sinabi niya na "ang Kautusan ay banal, at ang utos ay banal at matuwid at mabuti." (Ro 7:7-12) Kung gayon, bakit sinabi rin niya: "Sapagkat kung ang unang tipan na iyon ay walang kakulangan [o, walang kapintasan], hindi na sana naghanap ng dako para sa ikalawa"? (Heb 8:7) Ipinaliwanag ni Pablo: "Kinakikitaan nga niya [ni Jehova, sa pamamagitan ni Jeremias] ng pagkakamali [o, sinisisi] ang mga tao." (Heb 8:8, 9; ihambing ang Jer 31:31, 32.) Sa iba pang teksto, ipinakita niya na may kawalang-kakayahan sa Kautusan, palibhasa'y "mahina ito dahil sa laman." (Ro 8:3) Gayundin, ipinakita niya sa lohikal na paraan na ang kasakdalan ay hindi matatamo sa pamamagitan ng Levitikong pagkasaserdote, na kinailangang palitan kasama ang kautusang umuugit dito; na "ang Kautusan ay walang anumang pinasakdal"; at na "hindi kayang pasakdalin" ng mga kaloob at mga hain nito "ang taong gumagawa ng sagradong paglilingkod may kinalaman sa kaniyang budhi."—Heb 7:11, 12, 19; 9:9.

Pakikitungo sa mga Pagkakamali ng Bawat Isa. Pinapayuhan tayo ng Bibliya na "patuloy ninyong pagtiisan ang isa't isa at lubusang patawarin ang isa't isa kung ang sinuman ay may dahilan sa pagrereklamo laban sa iba." (Col 3:13) Kung sisingilin tayo sa lahat ng ating pagkakamali, lahat tayo ay mahahatulan. Maraming pagkakamali ang maaaring palampasin at walang alinlangan na hindi dapat naisin ng isang Kristiyano na ihayag pa sa iba ang mga pagkakamali ng kaniyang mga kapatid. Sinasabi ng Kasulatan hinggil sa taong balakyot: "Ikaw ay umuupo at nagsasalita laban sa iyong sariling kapatid, nagbubunyag ka ng pagkakamali laban sa anak ng iyong ina."—Aw 50:16, 20.

Gayunman, tinuruan ni Jesu-Kristo ang kaniyang mga alagad hinggil sa dapat nilang gawin may kinalaman sa ilang malulubhang pagkakasala. Bilang unang hakbang, ipinayo niya: "Kung ang kapatid mo ay magkasala, pumaroon ka at ihayag ang kaniyang pagkakamali [sa literal, "sawayin siya"] na ikaw at siya lamang. Kung makinig siya sa iyo, natamo mo ang iyong kapatid." Pagkatapos nito ay binalangkas ni Jesus ang mga hakbang na dapat gawin kung mabigo ang unang pagsisikap na ito.—Mat 18:15-17; tingnan din ang Gal 6:1.

Isang Walang Pagkukulang na Ministeryo. Ang apostol na si Pablo, na lubhang nagpapasalamat at nagpapahalaga sa maluwalhating kayamanan ng ministeryo, ay nagsikap na luwalhatiin ang ministeryong ito sa pamamagitan ng maingat na pagbabantay sa bawat aspekto ng kaniyang buhay at paggawi. Sinabi niya sa kaniyang liham sa kongregasyon sa Corinto: "Sa anumang paraan ay hindi kami nagbibigay ng anumang dahilan na ikatitisod, upang ang aming ministeryo ay huwag makitaan ng pagkakamali." (2Co 6:3) Yaong mga kumukuwestiyon sa pagka-apostol ni Pablo ay kabilang sa kongregasyon doon at lagi nilang hinahanapan ng pagkakamali at sinisiraang-puri si Pablo upang maliitin siya at sirain ang awtoridad niya sa kongregasyon bilang apostol. Palibhasa'y nababatid niya ito at nalalaman din niya ang panganib na baka hanapan sila ng pagkakamali at magkaroon ng suliranin sa salapi, tiniyak niya sa kongregasyon na isusugo niya si Tito at ang isa pang mapagkakatiwalaang kapatid na inatasan ng mga kongregasyon upang magasikaso sa mga abuloy. "Sa gayon," isinulat ni Pablo, "iniiwasan namin na ang sinumang tao ay makakita sa amin ng pagkakamali may kaugnayan sa saganang abuloy na ito na pangangasiwaan namin." —2Co 8:16-21.

PAGKAKASALA. Tingnan ang KASALANAN; USAPIN SA BATAS.

PAGKAKASALA, HANDOG UKOL SA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

PAGKAKASALA SA DUGO [sa Ingles, *bloodguilt*]. Kung minsan, ang salitang Hebreo para sa "dugo" (*dam;* sa pangmaramihan, *da·mim′*) ay tumutukoy sa pagkakasalang bunga ng pagbububo ng dugong walang-sala at sa gayon ay isinasalin bilang "pagkakasala sa dugo."—Exo 22:2, tlb sa *Rbi8;* 1Ha 2:37, tlb sa *Rbi8.*

Ang "mga kamay na nagbububo ng dugong walang-sala" ay isa sa mga bagay na lubhang karima-rimarim kay Jehova mula pa noong sumigaw ang dugo ng matuwid na si Abel mula sa lupa. (Kaw 6:16, 17; Gen 4:10; Aw 5:6) Matagal na ring alam ng mga tao ang pagiging sagrado ng dugo; nang lumabas si Noe at ang kaniyang pamilya mula sa arka, ipinabatid sa kanila ang napakasasamang bunga na sasapit sa mga may pagkakasala sa dugo.—Gen 9:6; 37:21, 22; 42:22.

Nang sumapit ang takdang panahon, naglabas ng mga kautusan, anupat malinaw na tinukoy kung anu-anong krimen ang karapat-dapat sa kamatayan, at sa ganitong paraan, maiiwasan ng bawat isa ang paggawa ng bagay na maaaring magdala ng pagkakasala sa dugo sa kaniyang sariling ulo. Nagtatag naman ng ibang batas upang maipagsanggalang ang mga tao mula sa pagbububo ng dugong walang-sala. Kailangang gumawa ng mga halang sa palibot ng bubong ng mga bahay na patag ang bubungan upang huwag mahulog ang mga tao mula roon. (Deu 22:8) Kailangang bantayan ng isang tao ang kaniyang toro upang huwag itong makapanuwag ng mga tao. (Exo 21:29) Kung mapatay ang isang magnanakaw habang nanloloob ito sa gabi, wala roong nasasangkot na pagkakasala sa dugo; ngunit kung mapatay siya sa araw, iba namang kaso iyon. (Exo 22:2, 3) Nagsaayos ng mga kanlungang lunsod upang maipagsanggalang ang nakapatay nang di-sinasadya mula sa tagapaghiganti ng dugo. (Bil 35:25; Deu 19:9, 10; Jos 20:2, 3; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.) Kung mabigo si Ezekiel sa kaniyang tungkulin bilang isang bantay sa Israel, mapapasakaniya ang dugo ng mga tumatahan doon. (Eze 3:18, 20; 33:6, 8) Kung isasaisip ito, mauunawaan natin ang ibig tukuyin ng apostol na si Pablo nang sabihin niyang siya'y walang pagkakasala sa dugo.—Gaw 18:6; 20:26.

Itinatala ng Bibliya kapuwa yaong mga walang pagkakasala sa dugo at yaong mga may pagkakasala sa dugo, at ang mga ito ay nagsisilbing mainam na mga babalang halimbawa. Nariyan si Saul, na noong minsan ay nakaiwas na magkasala sa dugo dahil hindi niya pinatay si David; gayunman nang maglaon, dinalhan ni Saul ng pagkakasala sa dugo ang kaniyang buong sambahayan nang maykamangmangan niyang patayin ang ilan sa mga Gibeonita. (1Sa 19:5, 6; 2Sa 21:1) Mayroon ding ilan na nagkaroon ng pagkakasala sa dugo sa iba't ibang paraan. (Huk 9:24; 2Sa 1:16; 4:6-12) Sa kabilang dako, naiwasan ni David ang gayong pagkakasala nang dinggin niya ang babala ni Jehova na ipinarating sa kaniya sa pamamagitan ni Abigail. (1Sa 25:24-26, 31, 33) Winasak ang lunsod ng Jerusalem noong 607 B.C.E. dahil sa malubhang pagkakasala sa dugo. (Eze 22:2-4; 23:37, 45) Gaya rin ng mga lider noong panahon ni Jeremias, hindi maikakaila ng mga lider ng huwad na relihiyon noong mga araw ni Jesus ang kanilang pagkakasala sa dugo sapagkat, sa dalawang pagkakataong ito, kasimpula ng krimson ang kanilang mga laylayan dahil sa dugo ng tapat na mga lingkod ni Jehova. (Jer 2:34; Mat 23:35, 36; 27:24, 25; Luc 11:50, 51) Napakalaki ng pagkakasala sa dugo ng dakilang "patutot" na Babilonyang Dakila anupat sinasabing lasing siya sa dugo ng bayan ni Jehova.—Apo 17:5, 6; 18:24.

Tunay na hindi marapat ipamuhay ng gayong mga may pagkakasala sa dugo ang kalahati ng kanilang mga buhay, gaya ng sinabi ni David. (Aw 55:23) Gaya ng ginawa ni David, dapat ding idalangin ng lahat na iligtas sila ni Jehova kapuwa mula sa pagkakasala sa dugo at sa mga may pagkakasala sa dugo. (Aw 51:14; 59:2; 139:19) Gaya ng patiunang sinabi ng hula sa Apocalipsis, di-magtatagal at darating ang panahon kapag isang malakas na koro ng papuri ang paiilanlang kay Jehova dahil napuksa na ang mga huling elemento ng Babilonyang Dakila at naipaghiganti na magpakailanman ang dugo ng lahat ng mga walang-sala na ito.—Apo 19:1, 2.

Binabalangkas ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang tatlong magkakaibang paraan kung paano maaaring magkaroon ng pagkakasala sa dugo sa harap ng Diyos ang isang Kristiyano: (1) sa pamamagitan ng pagbububo ng dugo, pagpaslang —kabilang dito yaong mga aktibo o tahimik na sumusuporta sa mga gawain ng isang organisasyon na may pagkakasala sa dugo (gaya ng Babilonyang Dakila [Apo 17:6; 18:2, 4] o ng iba pang organisasyon na nagbubo ng napakaraming dugong walang-sala [Apo 16:5, 6; ihambing ang Isa 26:20, 21]); (2) sa pamamagitan ng pagkain o pag-inom ng dugo sa anumang paraan (Gaw 15:20); at (3) sa pamamagitan ng hindi pangangaral ng mabuting balita ng Kaharian, anupat ipinagkakait ang nagliligtas-buhay na impormasyong taglay nito.—Gaw 18:6; 20:26, 27; ihambing ang Eze 33:6-8.

PAGKAKASIWALAT. Tingnan ang PAGSISIWALAT.

PAGKAKULONG, PAGKABIHAG. Ang kalagayan ng isang taong pinipigilan ayon sa proseso o awtoridad ng batas; aktuwal na pagkabilanggo.

Ang isang halimbawa nito ay ang mestisong Israelita na nang-abuso sa pangalan ni Jehova samantalang siya'y nasa kampo ng Israel. Matapos siyang lumabag sa Kautusan, sinabi ng ulat: "Pagkatapos ay inilagay nila siya sa kulungan hanggang sa magkaroon ng malinaw na kapahayagan sa kanila ayon sa salita ni Jehova." (Lev 24:10-16, 23) Sa Israel, karaniwan nang hindi ikinukulong nang matagal ang mga kriminal sapagkat dapat nilang ilapat nang mabilis ang katarungan. (Jos 7:20, 22-25) Gayunman, sa kasong ito, at sa kaso ng manlalabag ng Sabbath sa Bilang 15:32-36, hinintay muna nilang linawin ni Jehova ang kautusan; ngunit nang matiyak na ang pasiya ni Jehova sa bagay na iyon, kaagad na inilapat ang hatol. Sa katulad na paraan, ikinulong si Pedro at ang iba pang mga apostol, bagaman hindi iyon makatarungan, samantalang hinihintay nila ang paglilitis sa harap ng Sanedrin noong sumunod na araw. (Gaw 4:3; 5:17, 18) Binabanggit din sa Kasulatan na si Jeremias ay di-makatarungang inilagay sa pag-iingat sa Looban ng Bantay, ngunit hindi ito basta pag-iingat bago ang paglilitis kundi aktuwal na pagbibilanggo.—Jer 37:21.

Sa Galacia 3:19-25, ang mga terminong "nababantayan" at "pagkakabihag" ay ginagamit sa espirituwal na diwa. Sinasabi ni Pablo na inihayag ng Kautusan ang mga pagsalansang at na "sama-samang dinala ng Kasulatan ang lahat ng bagay sa pagkakabihag sa kasalanan." Ngunit nagpatuloy siya: "Gayunman, bago dumating ang pananampalataya, tayo ay nababantayan sa ilalim ng kautusan, na sama-samang dinadala sa pagkabihag, na nakatingin sa pananampalatayang nakatalagang isiwalat." Sa gayon ay idiniin niya kung paanong ang likas na Israel ay nasa espirituwal na pagkabihag noon, anupat nababantayan o naiingatan ng Kautusan, hanggang noong dumating ang pananampalataya kay Kristo.

PAGKAKUMBERTE. Tingnan ang PAGSISISI (Pagkakumberte—Isang Pagtalikod).

PAGKALAGLAG. Tingnan ang ABORSIYON.

PAGKALANGO. Tingnan ang KALASINGAN, PAGLALASING.

PAGKALIPOL [sa Ingles, *cutting off*]. Sa Israel, kapag ginamit ang pananalitang ito bilang isang kaparusahan dahil sa paglabag sa Kautusan, nangangahulugan ito ng pagpatay. Naniniwala ang ilang rabinikong iskolar na nangangahulugan lamang ito ng pagtitiwalag mula sa kongregasyon ng Israel, bagaman nagkakaiba-iba ang kanilang opinyon.

Sa pamamagitan ng pagsusuri sa mga teksto ng Kasulatan na bumabanggit sa mga paglabag na tinakdaan ng kaparusahang ito, matitiyak na tumutukoy ito sa parusang kamatayan, na inilalapat ng mga awtoridad sa Israel o ng Diyos mismo. Yaong pinakamalulubhang krimen ang hinahatulan ng parusang pagkalipol. Kabilang sa mga ito ang kawalang-galang kay Jehova (ang Diyos at Hari ng Israel), idolatriya, paghahain ng mga anak, espiritismo, paglapastangan sa mga bagay na sagrado, at ang kasuklam-suklam na mga gawain gaya ng insesto, bestiyalidad, at sodomiya. Sa ilang pagkakataon, espesipikong binabanggit ang parusang kamatayan may kaugnayan sa paglabag na nilalapatan ng parusang 'pagkalipol.'—Exo 31:14; Lev 7:27; 18:6, 22, 23, 29; 20:3-6; 22:3, 4, 9; 23:28-30; Bil 4:15, 18, 20; 15:30, 31; tingnan din ang Exo 30:31-33, 38.

Maliwanag na nasa isip ng manunulat ng liham sa mga Hebreo ang ganitong pananalita sa Bilang 15:30: "Ang kaluluwa na gumagawa ng isang bagay nang sinasadya . . . lilipulin [sa Ingles, *cut off*] ang kaluluwang iyon mula sa gitna ng kaniyang bayan," nang sabihin niya: "Ang sinumang taong nagwalang-halaga sa kautusan ni Moises ay mamamatay nang hindi kinahahabagan, sa patotoo ng dalawa o tatlo." (Heb 10:28) Ginamit ni Jesus ang pananalitang iyon nang banggitin niya ang kaparusahan para sa makasagisag na "mga kambing": "Ang mga ito ay magtutungo sa walang-hanggang pagkalipol [sa Ingles, *cutting-off;* sa Gr., *koʹla·sin;* sa literal, "pagtagpas; pagpungos"], ngunit ang mga matuwid ay sa buhay na walang hanggan." (Mat 25:46) Dito, ipinakikitang ang kabaligtaran ng buhay ay kamatayan.

PAGKALUNGKOT. Tingnan ang PAGSISISI.

PAGKAMAKATUWIRAN. Ang salitang Griego na *e·pi·ei·kesʹ,* na isinasaling "pagkamakatuwiran," ay binibigyang-katuturan bilang "naaangkop, nararapat; samakatuwid, patas makitungo, walang-kinikilingan, katamtaman, matiisin, hindi iginigiit ang kaliit-liitang detalye ng kautusan; ipinahihiwatig nito ang uri ng pagkamakonsiderasyon na nagsasaalang-alang sa 'mga bagay-bagay sa paraang mahabagin at makatuwiran.'"—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, p. 144, 145.

Ang pagkamakatuwiran ay isang pagkakakilanlang katangian ng makalangit na karunungan. (San 3:17) Isa itong katangian na dapat taglayin ng isang lalaking hihirangin bilang isang tagapangasiwa sa isang kongregasyong Kristiyano. (1Ti 3:2, 3) Kailangan siyang maging makatuwiran sa kaniyang sarili mismo, sa pakikitungo niya sa iba, at sa pangmalas niya sa mga problema. Gayundin, ang mga Kristiyano sa pangkalahatan ay hinihimok na maging makatuwiran. Pinayuhan ng apostol na si Pablo ang mga taga-Filipos: "Makilala nawa ng lahat

ng tao ang inyong pagkamakatuwiran ["pagkamapagparaya," *Int*]." (Fil 4:5) At tinagubilinan naman si Tito na paalalahanan ang mga Kristiyano sa Creta na "maging makatuwiran [sa literal, mapagparaya]." (Tit 3:1, 2, tlb sa *Rbi8*) Angkop na angkop ito noon, yamang ang mga tumatahan sa Creta sa pangkalahatan ay may reputasyon bilang mga sinungaling, mapaminsalang mababangis na hayop, at matatakaw na di-nagtatrabaho.—Tit 1:12.

Sa 1 Pedro 2:18, pinapayuhan ang mga tagapaglingkod sa bahay na "magpasakop sa mga may-ari sa kanila taglay ang buong kaukulang pagkatakot, hindi lamang sa mabubuti at sa mga makatuwiran, kundi gayundin doon sa mga mahirap palugdan."

PAGKAMAMAMAMAYAN. Tingnan ang MAMAMAYAN, PAGKAMAMAMAYAN.

PAGKAMAPAGPATULOY. Ang magandang-loob at bukas-palad na pagtanggap at pag-aasikaso sa mga panauhin o ibang mga tao. Ang "pagkamapagpatuloy" ay isinalin mula sa Griegong *phi·lo·xe·ni'a,* literal na nangangahulugang "pag-ibig (pagkagiliw, o kabaitan) sa ibang mga tao."

Noong Sinaunang Panahon. Noong panahon ng mga patriyarka, bagaman kaugalian ng mga Ehipsiyo at ng iba pang mga tao ang pagiging mapagpatuloy, ang mga Semita ang pinakabantog sa katangiang ito. Itinuturing noon ang pangangalaga sa mga manlalakbay bilang isang mahalagang bahagi ng pamumuhay, at matindi ang paggalang na ipinakikita sa bisita, ito man ay estranghero, kaibigan, kamag-anak, o inanyayahang panauhin.

Mula sa mga ulat ng Bibliya, matututuhan natin na kinaugalian na noon ang pagiging mapagpatuloy sa manlalakbay. Binabati siya sa pamamagitan ng isang halik, lalo na kung isa siyang kamag-anak. (Gen 29:13, 14) Hinuhugasan ang kaniyang mga paa ng isang miyembro ng sambahayan, karaniwa'y ng isang lingkod (Gen 18:4), at pinakakain at inaalagaan ang kaniyang mga hayop. (Gen 24:15-25, 29-33) Kadalasan, hinihimok siyang manatili nang magdamag at kung minsan ay sa loob pa nga ng ilang araw. (Gen 24:54; 19:2, 3) Itinuturing na ang bisita ay nasa ilalim ng proteksiyon ng may-bahay sa panahon ng kaniyang pananatili sa tahanan nito. (Gen 19:6-8; Huk 19:22-24) Sa paglisan niya, maaaring samahan siya nang bahagya sa kaniyang paglalakbay.—Gen 18:16.

Itinuturing noon na mahalaga ang pagpapakita ng pagkamapagpatuloy, gaya ng makikita sa sinabi ni Reuel nang banggitin ng kaniyang mga anak na babae ang tungkol sa manlalakbay na "Ehipsiyo" (na ang totoo ay si Moises) na tumulong sa kanila na magpainom ng kanilang kawan. Bumulalas si Reuel: "Ngunit nasaan siya? Bakit ninyo iniwan ang lalaki? Tawagin ninyo siya, upang makakain siya ng tinapay."—Exo 2:16-20.

Sa mga lunsod. Maliwanag mula sa mga ulat ng Bibliya na, lalo na sa mga lunsod, ang mga di-Israelita ay maaaring hindi laging mapagpatuloy sa mga Israelita. (Huk 19:11, 12) Gayundin, malamang na sa mga lunsod ay hindi gaanong mapagpatuloy ang mga tao, di-gaya sa mas liblib na mga lugar. Gayunman, isang lalaking Levita, kasama ang kaniyang tagapaglingkod at ang kaniyang babae, ang umupo sa liwasan ng Gibeah pagkalubog ng araw, sa wari'y umaasang may mag-aalok sa kanila ng dako na doo'y maaari silang magpalipas ng magdamag. Ipinahihiwatig nito na kahit sa mga lunsod ay pangkaraniwan ang pagkamapagpatuloy. (Huk 19:15) Sa pangyayaring ito, sinabi ng lalaking Levita na mayroon siyang mga panustos para sa kaniyang grupo at para rin sa kaniyang mga hayop. (Huk 19:19) Kailangan lamang niya ng masisilungan. Ngunit dahil sa kasamaan ng mga Benjamitang tumatahan sa lunsod, napatunayang di-mapagpatuloy ang lugar na iyon, gaya ng pinatotohanan ng naganap nang dakong huli.—Huk 19:26-28.

Sa mga lingkod ng Diyos. Bagaman karaniwang kaugalian noon ang pagkamapagpatuloy, ang mainam na pagkamapagpatuloy na inilahad sa mga ulat ng Bibliya ay walang alinlangang dahil ang karamihan sa mga nagpakita nito ay mga lingkod ni Jehova. Partikular na kapansin-pansin ang pagkamapagpatuloy at paggalang na ipinakita sa mga propeta o sa pantanging mga lingkod ng Diyos. Habang kumakain ang tatlong anghel na pinaglaanan ni Abraham ng pagkain, nanatili siyang nakatayo sa tabi nila. Waring isa itong palatandaan ng paggalang ni Abraham sa mga lalaking iyon na nakilala niya bilang mga anghelikong kinatawan ni Jehova. (Gen 18:3, 7, 8) At gaya ni Abraham na "tumakbo" upang maghanda para sa kaniyang mga panauhin, ipinakita ni Manoa na nasasabik siyang ipaghanda ng pagkain ang lalaki na inakala niyang isang lalaki ng Diyos, ngunit sa totoo ay isang anghel. (Huk 13:15-18, 21) Isang prominenteng babae ng Sunem ang nagpakita ng pagkamapagpatuloy kay Eliseo dahil, gaya ng sabi niya: "Narito ngayon, alam na alam ko na ang palaging dumaraan sa atin ay isang banal na lalaki ng Diyos."—2Ha 4:8-11.

Hinatulan ang pagiging di-mapagpatuloy. Dahil ang mga Ammonita at mga Moabita ay tumangging magpakita ng pagkamapagpatuloy sa bansang Israel noong naglalakbay ang mga ito patungo sa Lupang Pangako, anupat inupahan pa nga ng mga Moabita si Balaam upang sumpain ang mga ito, itinalaga ni Jehova na walang lalaking

Ammonita o Moabita ang maaaring tanggapin sa kongregasyon ng Israel. (Deu 23:3, 4) Sa pangyayaring iyon, hindi ang basta pagtangging magpamalas ng makataong pagkamapagpatuloy kundi ang pagkapoot sa Diyos at sa kaniyang bayan ang nagudyok sa mga Ammonita at mga Moabita na maging di-mapagpatuloy at makipag-alit.

Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, hinatulan ni Jehova ang bayan ng Israel dahil hindi sila naging mapagpatuloy, anupat sinabi Niya sa kanila na walang kabuluhan ang kanilang pag-aayuno at pagyukod sa harap Niya kung kasabay nito ay hinahayaan nilang dumanas ng kawalan ng pagkain, pananamit, at tirahan ang kanilang mga kapatid.—Isa 58:3-7.

Noong Unang Siglo C.E. Ang pagpapakita ng pagkamapagpatuloy noong unang siglo ng Karaniwang Panahon ay halos kagaya rin noong mas naunang mga panahon, bagaman waring nabawasan ang antas ng pagpapakita nito dahil sa mga kalagayan. Palibhasa'y may hidwaan ang mga Samaritano at mga Judio, kadalasa'y hindi sila mapagpatuloy sa isa't isa. (Ju 4:7-9; 8:48) Gayundin, dahil sa pamumuno ng mga banyagang bansa, sumidhi ang mga alitan, at naglipana noon sa mga daan sa kanayunan ang mga magnanakaw. Maging ang ilang bahay-tuluyan ay pinangangasiwaan ng mga taong di-tapat at di-mapagpatuloy.

Gayunpaman, sa gitna ng mga Judio, ang mga kagandahang-asal na karaniwang ipinakikita sa panauhin ay gaya rin noong sinaunang mga panahon. Tinatanggap siya sa pamamagitan ng isang halik, pinapahiran ng langis ang kaniyang ulo, at hinuhugasan ang kaniyang mga paa. Sa mga piging, kadalasan nang pinauupo ang mga panauhin ayon sa ranggo at karangalan.—Luc 7:44-46; 14:7-11.

Pagkamapagpatuloy sa mga alagad ni Jesus. Nang isinusugo niya ang 12, at nang maglaon ay ang 70, upang mangaral sa Israel, sinabi ng Panginoong Jesu-Kristo na magiliw silang tatanggapin sa mga tahanan niyaong mga magpapahalaga sa mabuting balitang ipinangangaral nila. (Mat 10:5, 6, 11-13; Luc 10:1, 5-9) Bagaman si Jesus mismo ay "walang dakong mahihigan ng kaniyang ulo," inasikaso siya sa mga tahanan ng mga taong kumilala sa kaniya bilang isinugo ng Diyos.—Mat 8:20; Luc 10:38.

May tiwala si Pablo na ang kaniyang Kristiyanong kapatid na si Filemon ay magiging mapagpatuloy sa kaniya kapag dumalaw siya rito pagkalaya niya sa bilangguan. Hindi ito pagsasamantala kay Filemon, sapagkat alam ni Pablo batay sa nakaraan niyang pakikipagsamahan kay Filemon na labis itong masasabik na maglaan ng anumang makakayanan nito. (Flm 21, 22) Sa liham na isinulat ng apostol na si Juan noong mga 98 C.E., itinawagpansin niya na ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano ay may pananagutang tumulong sa isinugong mga naglalakbay na kinatawan, "upang tayo ay maging mga kamanggagawa sa katotohanan." Pinapurihan din ni Juan si Gayo dahil sa pagkamapagpatuloy nito, anupat sinabing ipinakita nito ang gayong saloobin sa mga isinugo na "ibang mga tao pa man din." Samakatuwid nga, ang mga iyon ay hindi dating personal na kakilala ni Gayo ngunit sa kabila nito, magiliw niya silang pinakitunguhan dahil sa kanilang paglilingkod sa kongregasyon.—3Ju 5-8.

Isang Tanda ng Tunay na Kristiyanismo. Ang taimtim na pagkamapagpatuloy, na mula sa puso, ay isang tanda ng tunay na Kristiyanismo. Pagkatapos ng pagbubuhos ng banal na espiritu noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., maraming bagong-kumberteng Kristiyano ang nanatili sa Jerusalem upang matuto nang higit pa tungkol sa mabuting balita ng Kaharian bago sila bumalik sa kani-kanilang tahanan sa iba't ibang bahagi ng lupa. Pinagpakitaan sila ng pagkamapagpatuloy ng mga Kristiyanong naninirahan sa Jerusalem, anupat inasikaso sila ng mga ito sa kanilang mga tahanan at ipinagbili pa nga ng mga ito ang kanilang mga pag-aari at itinuring na ang lahat ng bagay ay para sa lahat. (Gaw 2:42-46) Nang maglaon, isang organisadong kaayusan ang itinatag ng mga apostol para sa pamamahagi ng pagkain sa nagdarahop na mga babaing balo sa gitna nila.—Gaw 6:1-6.

Ang pagkamapagpatuloy ay isang kahilingan sa mga Kristiyano. Bagaman dumanas ng matinding pag-uusig ang marami at ang ilan naman ay dinambungan ng mga ari-arian, nag-utos si Pablo: "Huwag ninyong kalilimutan ang pagkamapagpatuloy." (Heb 13:2; 10:34) Ipinakita ni Pedro na dapat itong ipamalas nang maluwag sa kalooban, anupat sinabi niya: "Maging mapagpatuloy sa isa't isa nang walang bulung-bulungan." (1Pe 4:9; ihambing ang 2Co 9:7.) Upang idiin na ang pangunahing obligasyon nila ay sa kanilang mga kapananampalataya, sumulat si Pablo na ang mga kapuwa Kristiyano ay dapat na 'gumawa ng mabuti sa lahat, ngunit lalo na roon sa mga may kaugnayan sa atin sa pananampalataya.'—Gal 6:10.

Ang pagkamapagpatuloy ay isa sa mahahalagang katangiang hinihiling sa mga aatasan bilang mga tagapangasiwa sa mga kongregasyong Kristiyano. (1Ti 3:2; Tit 1:7, 8) Gayundin, tinagubilinan ni Pablo si Timoteo, isang tagapangasiwa sa Efeso, na ang mga Kristiyanong babaing balo na ilalagay sa talaan ng mga tatanggap ng materyal na tulong mula sa kongregasyon ay dapat na yaong mga 'nag-asikaso ng ibang tao.' (1Ti 5:9, 10) Maliwanag na tinanggap at pinatuloy ng mga babaing ito sa kani-

lang mga tahanan ang Kristiyanong mga ministro o mga misyonero na dumalaw o naglingkod sa kongregasyon, bagaman bago nito, tiyak na marami sa mga bisitang iyon ang "ibang tao" sa kanila. Isa si Lydia sa gayong mga babae. Pambihirang pagkamapagpatuloy ang ipinakita niya, anupat iniulat ni Lucas: "Talaga namang pinilit niya kaming pumaroon." —Gaw 16:14, 15.

Isang katunayan ng pananampalataya. Itinawag-pansin ng alagad na si Santiago na ang pagkamapagpatuloy ay mahalaga bilang isang gawa na nagpapakita ng pananampalataya ng isang tao. Sinabi niya: "Kung ang isang kapatid na lalaki o isang kapatid na babae ay nasa hubad na kalagayan at nagkukulang ng pagkaing sapat para sa araw, gayunman ay sinasabi sa kanila ng isa sa inyo: 'Yumaon kayong payapa, magpainit kayo at magpakabusog,' ngunit hindi ninyo sila binibigyan ng mga pangangailangan para sa kanilang katawan, ano nga ang pakinabang dito? Gayundin naman, ang pananampalataya, kung wala itong mga gawa, ay patay sa ganang sarili."—San 2:14-17.

Mga pagpapala. Sa pagrerekomenda ng pagkamapagpatuloy, binabanggit ng Kasulatan na malalaking espirituwal na pagpapala ang tinatanggap ng isa na mapagpatuloy. Sinabi ni Pablo: "Huwag ninyong kalilimutan ang pagkamapagpatuloy, sapagkat sa pamamagitan nito ang ilan, nang hindi nila namamalayan, ay nag-asikaso sa mga anghel." (Heb 13:2; Gen 19:1-3, 6, 7; Huk 6:11-14, 22; 13:2, 3, 8, 11, 15-18, 20-22) Si Jesus mismo ang nagsabi ng simulain: "May higit na kaligayahan sa pagbibigay kaysa sa pagtanggap."—Gaw 20:35.

Dahil sa pagpapahalaga sa gawain ni Jesus, naghanda si Mateo Levi ng isang malaking piging bilang pagsalubong kay Jesus at pinagpala naman siya sapagkat narinig niya ang sagot ni Jesus sa mapamunang mga tanong ng mga Pariseo at gayundin ang isa sa magagandang ilustrasyon na inilahad nito. Ang paggamit ni Mateo ng kaniyang bahay sa mapagpatuloy na paraang ito ay nagbukas ng pagkakataon upang mapatotohanan ang mga maniningil ng buwis at ang iba pang mga kakilala ni Mateo.—Luc 5:27-39.

Pagkatapos pagpakitaan ni Zaqueo si Jesus ng pagkamapagpatuloy udyok ng kaniyang pananampalataya, lubha siyang pinagpala nang marinig niyang sinabi ni Jesus: "Sa araw na ito ay dumating sa bahay na ito ang kaligtasan."—Luc 19:5-10.

Sa isang hula may kinalaman sa panahon ng pagbabalik niya taglay ang kaluwalhatian ng Kaharian, sinabi ni Jesus na ang mga tao ay pagbubukudbukurin, kung paanong ibinubukod ng pastol ang mga tupa mula sa mga kambing. Iyon ay salig sa pakikitungo nila sa kaniyang "mga kapatid," yamang hindi nila nakikita si Jesus sa pamamagitan ng kanilang pisikal na mga mata. Yaong mga nagpapakita ng pagkamapagpatuloy at kabaitan sa "mga kapatid" ni Kristo ay gumagawa niyaon dahil kinikilala nila ang mga ito bilang mga kapatid ni Kristo at mga anak ng Diyos. (Mat 25:31-46) Ipinakita rin ni Jesus na hindi ang basta makataong pagkamapagpatuloy ang magdudulot ng namamalaging gantimpala mula sa Diyos kundi ang pagkamapagpatuloy na iniuukol sa mga propeta ng Diyos dahil sa pagkilala sa kanila bilang mga kinatawan ng Diyos, mga alagad ni Kristo.—Mat 10:40-42; Mar 9:41, 42.

Kung Kailan Ito Hindi Dapat Ipakita. Sinasabi ng Bibliya sa mga Kristiyano na may ilan na hindi dapat pagpakitaan ng pagkamapagpatuloy. "Ang bawat isa na nagpapauna at hindi nananatili sa turo ng Kristo ay hindi kinaroroonan ng Diyos. . . . Kung may sinumang dumating sa inyo at hindi dala ang turong ito, huwag ninyo siyang tanggapin sa inyong mga tahanan o magsabi sa kaniya ng isang pagbati. Sapagkat siya na nagsasabi sa kaniya ng isang pagbati ay kabahagi sa kaniyang balakyot na mga gawa." (2Ju 9-11) Kung pahihintulutan ng isang Kristiyano na manatili ang taong iyon sa kaniyang tahanan o kung pakikisamahan niya ito, manganganib ang kaniyang espirituwalidad at sa diwa ay kinukunsinti niya ang landasin nito. Makapagliligaw ito sa iba at magiging kadustaan ito sa kongregasyon. Nakasaad din ang simulaing ito sa Roma 16: 17, 18; Mateo 7:15; 1 Corinto 5:11-13.

Mga Bahay-Tuluyan at mga Dakong Tuluyan. Lumilitaw na ang sinaunang bahay-tuluyan ay isa lamang dakong masisilungan ng manlalakbay, anupat naglalaan din ng lugar para sa kaniyang mga hayop. Maaaring ganiyan ang dakong tuluyan kung saan tumigil ang mga kapatid sa ama ni Jose sa kanilang paglalakbay mula sa Ehipto pabalik sa Canaan (Gen 42:27; 43:21) at kung saan nagpakita ang isang anghel sa asawa ni Moises na si Zipora.—Exo 4:24.

Noon, waring kung minsan ay nagpapaupa ng mga dakong tuluyan ang mga patutot. Nakipanuluyan kay Rahab na patutot ng Jerico ang dalawang tiktik na isinugo ni Josue, at pinagpakitaan sila ni Rahab ng kabaitan at pagkamapagpatuloy nang itago niya sila mula sa mga tumutugis sa kanila. (Jos 2:1-13) Nakipanuluyan naman si Samson sa bahay ng isang babaing patutot sa Gaza hanggang hatinggabi, kung kailan tinangay niya ang mga pintuangdaan ng lunsod upang hiyain ang mga Filisteo. —Huk 16:1-3.

Maliwanag na ang ilan sa mga bahay-tuluyan sa Palestina noong unang siglo C.E. ay mas mararangya, anupat marahil ay naglalaan ang mga ito hindi

lamang ng masisilungan kundi pati ng pagkain at iba pang mga serbisyo, na may takdang singil. Sa talinghaga ni Jesus, binayaran ng mapagpatuloy na Samaritano ang isang bahay-tuluyan para alagaan ang isang taong sugatán.—Luc 10:30-35.

Ang Panauhin. Noong sinaunang panahon, bagaman pinakikitunguhan nang may matinding paggalang at karangalan ang isang panauhin, inaasahang susundin niya ang ilang kagandahang-asal at kahilingan. Halimbawa, itinuturing na isa sa pinakamasasamang gawa ang makibahagi sa pagkain ng ibang tao at pagkatapos ay ipagkanulo siya o pinsalain siya. (Aw 41:9; Ju 13:18) Hindi dapat pangunahan ng panauhin ang kaniyang punong-abala o ang grupong nagkakatipon sa pamamagitan ng pag-ukupa sa upuang pandangal, o sa prominenteng dako, kundi dapat niyang ipaubaya sa punong-abala kung sino ang pauupuin doon. (Luc 14:7-11) Ni dapat man niyang 'sairin ang pagtanggap sa kaniya,' sa pamamagitan ng pagbababad sa tahanan ng kaniyang punong-abala o sa pagpunta roon nang napakadalas. (Kaw 25:17) Mapapansin na palaging nagbabahagi si Jesus ng espirituwal na mga pagpapala habang tinatamasa ang pagkamapagpatuloy ng kaniyang punong-abala. (Luc 5:27-39; 19:1-8) Sa katulad na dahilan, sinabi niya sa kaniyang isinugong mga alagad na kapag nakarating sila sa isang bayan, dapat silang manatili sa tahanan kung saan sila pinagpakitaan ng pagkamapagpatuloy at huwag silang "magpalipat-lipat sa bahay-bahay." Sa gayon ay hindi sila dapat maghanap ng lugar na doo'y higit silang mapaglalaanan ng may-bahay ng kaginhawahan, libangan, o materyal na mga bagay.—Luc 10:1-7; Mar 6:7-11.

Ang apostol na si Pablo, bagaman madalas maglakbay at tumanggap ng pagkamapagpatuloy ng marami sa kaniyang mga kapatid na Kristiyano, ay umiwas na maging pabigat sa pinansiyal sa kaninuman sa kanila. Kalimitan ay nagtatrabaho siya sa isang sekular na hanapbuhay, at siya ang nagsabi ng kautusan: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin." (2Te 3:7-12; 1Te 2:6) Dahil dito, may naisagot si Pablo sa mga paratang ng tinatawag na ubod-galing na mga apostol sa Corinto, na nag-akusa kay Pablo ng pagsasamantala sa mga Kristiyano sa kongregasyon doon. (2Co 11:5, 7-10) Maaari niyang ipaghambog na inilaan niya sa kanila ang mabuting balita nang walang anumang bayad, anupat hindi man lamang niya kinuha ang mga bagay na karapatan niyang kunin bilang apostol at ministro ng Diyos.—1Co 9:11-18.

Iwasan ang Paimbabaw na Pagkamapagpatuloy. Isang babala tungkol sa pagtanggap ng paimbabaw na pagkamapagpatuloy ang ibinibigay sa Kawikaan 23:6-8: "Huwag kang kumain ng pagkain ng sinumang may matang di-mapagbigay [sa literal, "masama ang mata"], ni maging mapaghangad ka man sa kaniyang masasarap na pagkain. Sapagkat gaya ng isa na nagninilay-nilay sa kaniyang kaluluwa, gayon din siya. 'Kumain ka at uminom,' ang sabi niya sa iyo, ngunit ang kaniyang puso ay hindi sumasaiyo. Ang iyong subo ng pagkain na kinain mo ay isusuka mo, at sasayangin mo lamang ang iyong mga salitang kaiga-igaya." Palibhasa'y hindi nagbibigay ng isang bagay nang bukal sa puso, kundi umaasa ng kagantihan kapalit ng ibinigay niya, ang gayong tao ay nagninilay-nilay nang laban sa iyo, anupat buong-init na nag-aanyaya sa iyo, ngunit mayroon siyang ibang motibo. Sa pakikibahagi mo sa kaniyang pagkain, at lalo na kung hinahangad mo ang kaniyang masasarap na pagkain anupat nais mong muling makakain niyaon, sa paanuman ay inilalagay mo ang iyong sarili sa ilalim ng kaniyang kapangyarihan. Baka mahirapan kang tanggihan ang isang kahilingan niya, at posibleng magkaproblema ka dahil dito. Pagkatapos ay mayayamot ka kung bakit ka nga ba kumaing kasama niya, at ang mga salitang kaiga-igaya na ipinahayag mo, sa pag-asang magtataguyod ang mga ito ng espirituwalidad at nakapagpapatibay na pagkakaibigan, ay tiyak na nasasayang lamang.—Ihambing ang Aw 141:4.

PAGKAMASUNURIN.

Ang pagpapasakop sa awtoridad, ang paggawa ng iniuutos, ang pagsunod sa hinihiling, o ang pag-iwas sa bagay na ipinagbabawal.

Sa Hebreong Kasulatan, ang diwa ng pagkamasunurin ay ipinapahayag ng salitang *sha·ma'*, na may pangunahing kahulugan na "makinig" o "pakinggan." Kaya naman, may mga pagkakataon na ang *sha·ma'* ay tumutukoy sa simpleng pakikinig, ang pagkakaroon ng kabatiran sa isang bagay sa pamamagitan ng mga sangkap sa pandinig. (Gen 3:10; 21:26; 34:5) Ngunit kapag ang bagay na sinasalita ay nagpapahayag ng kalooban, naisin, tagubilin, o utos, ang terminong Hebreo ay may diwa ng pagbibigay-pansin o pagsunod sa isa na nagsasalita. "Pinakinggan" ni Adan ang tinig ng kaniyang asawa, samakatuwid nga, nakiayon siya sa naisin ng kaniyang asawa na samahan niya ito sa pagkain ng ipinagbabawal na bunga. (Gen 3:17; ihambing ang 21:12.) Tumangging 'makinig' si Jose sa mga pagsusumamo ng asawa ni Potipar. (Gen 39:10) Natakot naman si Haring Saul sa bayan 'kung kaya sinunod [pinakinggan] niya ang kanilang tinig,' at sa gayo'y nilabag niya ang utos ng Diyos. (1Sa 15:24) Nagbigay si Jehova kay Abraham ng isang pangako hinggil sa isang binhi dahil "pinakinggan," o sinunod, ni Abraham ang tinig ni Jehova, anupat tinupad ang kaniyang mga utos.—Gen 22:18; 26:4, 5; ihambing ang Heb 11:8; tingnan ang TAINGA, PANDINIG.

Ginagamit din ang terminong Hebreo na ito upang tumukoy sa 'pakikinig' ng Diyos sa mga tao. Dito, hindi angkop ang terminong Tagalog na "pagkamasunurin," yamang hindi naman maaaring utusan ng mga tao ang Diyos. Maaari lamang silang makiusap o magsumamo sa kaniya. Kaya naman, nang sabihin ng Diyos kay Abraham na "kung tungkol kay Ismael ay *narinig* kita," ang ibig niyang sabihin ay na isinaalang-alang niya ang kahilingan ni Abraham at na kikilos siya kasuwato niyaon. (Gen 17:20) Sa katulad na paraan, 'naririnig' o tinutugon ng Diyos ang pagsamo ng mga tao sa mga panahon ng suliranin o kapighatian, anupat sinasagot ang kanilang mga pakiusap kapag nakikita niyang angkop na magpakita ng awa.—Gen 16:11; 29:33; 21:17; Exo 3:7-9; ihambing ang Deu 1:45.

Katulad ng *sha·maʽʹ,* ang pandiwang Griego na *hy·pa·kouʹo* (anyong pangngalan, *hy·pa·ko·eʹ*), na nagpapahayag ng ideya ng pagsunod, ay literal na nangangahulugang "makinig sa ilalim," samakatuwid nga, makinig nang may pagpapasakop o tumugon (gaya sa Gaw 12:13). Ang isa pang termino na nagtatawid ng diwa ng pagkamasunurin ay ang *peiʹtho,* na nangangahulugang "hikayatin." (Mat 27:20) Sa tinig na balintiyak (*passive voice*) at sa tinig na panggitna (*middle voice*), hindi lamang ito nangangahulugan ng mahikayat (Luc 16:31), magtiwala (Mat 27:43), manampalataya (Gaw 17:4) kundi nangangahulugan din ng pakinggan (Gaw 5:40), sundin (Gaw 5:36, 37). Sa terminong ito nagmula ang negatibong anyo na *a·pei·theʹo* (nangangahulugang hindi maniwala [Gaw 14:2; 19:9] o sumuway [Ju 3:36]), at ang iba pang kaugnay na mga termino.

Gaya ng ipinakikita ng mga salitang ito sa orihinal na mga wika ng Kasulatan, ang pagkamasunurin ay nakadepende sa pakikinig, samakatuwid nga, sa pagtanggap ng impormasyon o kaalaman (ihambing ang Luc 12:47, 48; 1Ti 1:13), at pagkatapos ay sa pagpapasakop sa kalooban o naisin ng isa na nagsasalita o nagpapahayag ng kalooban o naising iyon. Ang pagpapasakop naman ay nakadepende sa pagkilala sa awtoridad o karapatan ng isang iyon na hingin o hilingin ang pagtugon na inaasahan, at gayundin sa pagnanais o pagiging handa ng tagapakinig na pagbigyan ang kalooban ng isang iyon. Gaya ng ipinahihiwatig ng mga salitang Griego na *peiʹtho* at *a·pei·theʹo,* kasangkot din dito ang paniniwala at pagtitiwala.

Mahalaga sa Buhay ang Pagkamasunurin sa Diyos. Ang Diyos ang siyang unang may karapatan sa pagkamasunurin ng lahat ng kaniyang mga nilalang. Wasto lamang na sumunod sila sa kaniya nang walang pasubali yamang siya ang kanilang Maylikha, ang Bukal ng buhay at tumutustos dito. (Aw 95:6-8) Dahil siya'y isang Diyos na Marunong-sa-lahat at Makapangyarihan-sa-lahat, ang mga sinasabi niya ay dapat pag-ukulan ng sukdulang paggalang at pansin. Marapat lamang na ang isang amang tao ay umasa na susundin ng kaniyang mga anak ang kaniyang mga sinasabi, at kung mabagal tumugon ang isang bata, baka mariing sabihin ng isang magulang, *"Narinig* mo ba ako?" Lalong higit na marapat humiling ng pansin at pagtugon ang makalangit na Ama sa kaniyang mga pananalita. —Ihambing ang Deu 21:18-21; Kaw 4:1; Isa 64:8; 1Pe 1:14.

Walang maihahalili sa pagkamasunurin; hindi maaaring matamo ang lingap ng Diyos kung wala ito. Gaya ng sinabi ni Samuel kay Haring Saul: "Mayroon bang gayon kalaking kaluguran si Jehova sa mga handog na sinusunog at mga hain na gaya ng sa pagsunod [isang anyo ng *sha·maʽʹ*] sa tinig ni Jehova? Narito! Ang pagsunod [sa literal, ang pakikinig] ay mas mabuti kaysa sa hain, ang pagbibigay-pansin kaysa sa taba ng mga barakong tupa." (1Sa 15:22) Ang hindi pagsunod ay pagtanggi sa salita ni Jehova, anupat nagpapakita na ang isa ay hindi talaga naniniwala, nagtitiwala, o nananampalataya sa salitang iyon at sa Pinagmumulan niyaon. Kaya naman, ang hindi sumusunod ay walang ipinagkaiba sa isa na nanghuhula o gumagamit ng mga idolo. (1Sa 15:23; ihambing ang Ro 6:16.) Walang kabuluhan ang berbal na mga kapahayagan ng pagsang-ayon kung hindi sinusundan ng hinihiling na pagkilos; ang kawalan ng pagtugon ay katibayan ng kawalan ng paniniwala o paggalang sa pinagmumulan ng mga tagubilin. (Mat 21:28-32) Yaong mga nasisiyahan sa basta pakikinig at pagtanggap sa katotohanan ng Diyos, ngunit hindi naman *gumagawa* ng hinihiling nito, ay lumilinlang sa kanilang sarili sa pamamagitan ng maling pangangatuwiran at hindi tatanggap ng anumang pagpapala. (San 1:22-25) Nilinaw ng Anak ng Diyos na kahit yaong mga gumagawa ng mga bagay na *katulad* niyaong mga ipinag-utos, ngunit maliwanag na sa maling paraan o taglay ang maling motibo, ay hindi kailanman makapapasok sa Kaharian kundi lubusang itatakwil. —Mat 7:15-23.

Paglaban sa pagkamasuwaying bunga ng minanang kasalanan. Sa pasimula pa lamang, sinabi na ng Diyos sa tao na ang pagkamasunurin ay isang mahalagang bagay na nangangahulugan ng buhay at kamatayan. (Gen 2:16, 17) Kapit din ang alituntuning ito sa mga espiritung anak ng Diyos. (1Pe 3:19, 20; Jud 6; Mat 25:41) Ang kusang-loob na pagsuway ng sakdal na taong si Adan, bilang ulong may-pananagutan kay Eva at lalaking pinagmulan ng buhay ng pamilya ng tao, ay nagdulot ng kasalanan at kamatayan sa lahat ng kaniyang supling. (Ro 5:12, 19) Kung gayon, ang mga tao ay likas na

"mga anak ng pagsuway" at "mga anak ng poot," anupat hindi karapat-dapat sa lingap ng Diyos dahil sa paglabag nila sa kaniyang matuwid na mga pamantayan. Kung hindi lalabanan ang likas na hilig na ito sa pagkamasuwayin, hahantong ito sa landasin ng sukdulang pagkapuksa.—Efe 2:2, 3; 5:6-11; ihambing ang Gal 6:7-9.

Maawaing inilaan ng Diyos na Jehova ang paraan upang malabanan ng isa ang kasalanan sa laman at upang magtamo siya ng kapatawaran sa masasamang gawa na bunga ng di-kasakdalan at hindi ng kusang-loob na pagsuway. Sa pamamagitan ng kaniyang banal na espiritu, inilalaan ng Diyos ang puwersa ukol sa katuwiran na tumutulong sa mga taong makasalanan na makapagluwal ng mabubuting bunga. (Gal 5:16-24; Tit 3:3-7) Napapatawad naman ang mga kasalanan sa pamamagitan ng pananampalataya sa haing pantubos ni Kristo, at ang mismong pananampalatayang iyan ay pumipigil sa isa sa paggawa ng masama at nag-uudyok sa kaniya na maging masunurin. (1Pe 1:2) Kaya naman tinutukoy ni Pablo ang "pagkamasunurin [pakikinig nang may pagpapasakop] sa pamamagitan ng pananampalataya." (Ro 16:26; 1:16; ihambing ang Gaw 6:7.) Sa Roma 10:16-21, ipinakikita niya na ang pakikinig na nilakipan ng pananampalataya ay nagbubunga ng pagkamasunurin at na ang pagsuway (hindi paniniwala [mula sa *a·pei·theʹo*]) ng mga Israelita ay dahil sa kawalan ng pananampalataya. (Ihambing ang Heb 3:18, 19.) Yamang ang tunay na pananampalataya ay "ang mapananaligang paghihintay sa mga bagay na inaasahan" at "ang malinaw na pagtatanghal ng mga katunayan bagaman hindi nakikita," at yamang humihiling ito ng paniniwala na ang Diyos ay umiiral "at na siya ang nagiging tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya," yaong mga may pananampalataya ay napakikilos na sumunod, palibhasa'y nagtitiwala at nakatitiyak sa mga pagpapalang idudulot ng pagkamasunurin.—Heb 11:1, 6.

Kaayon nito, ang pakikipagtalastasan ng Diyos sa mga tao ay hindi gaya ng sa isang walang-malasakit na diktador na nagbibigay ng sunud-sunod na tahasang mga utos. Hindi ibig ng Diyos ang pagkamasunurin na tulad ng sa isang hayop na napapasunod gamit ang renda at kabisada. (Ihambing ang San 3:3; Aw 32:8, 9.) Ang hinihiling niya ay hindi isang mekanikal o pilít na pagsunod, na gaya niyaong iniukol ng mga demonyo kay Kristo at sa kaniyang mga alagad (Mar 1:27; Luc 10:17, 20), kundi pagsunod na udyok ng isang pusong mapagpahalaga. (Aw 112:1; 119:11, 112; Ro 6:17-19) Kaya naman ang mga kapahayagan ni Jehova ng kaniyang kalooban at layunin ay nilalakipan niya ng impormasyon na nakaaantig sa pagpapahalaga ng isa sa katarungan at katuwiran, sa pag-ibig at kabutihan, katalinuhan, pangangatuwiran, at karunungan. (Deu 10:12, 13; Luc 1:17; Ro 12:1, 2) Yaong mga may tamang saloobin ng puso ay sumusunod dahil sa pag-ibig. (1Ju 5:2, 3; 2Ju 6) Gayundin, ang mga tagapakinig ay nahihikayat na sumunod dahil sa pagiging totoo at tama ng mensaheng ibinibigay sa pamamagitan ng mga lingkod ng Diyos, kaya naman tinutukoy ng apostol na si Pedro ang "pagkamasunurin sa katotohanan na ang resulta ay walang-pagpapaimbabaw na pagmamahal na pangkapatid."—1Pe 1:22; ihambing ang Ro 2:8, 9; Gal 5:7, 8.

Malaking pagtitiis ang ipinakita ni Jehova sa Israel at tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang "araw-araw [na] bumabangon nang maaga" at nagsusugo ng kaniyang mga propeta upang payuhan at paalalahanan sila, anupat 'buong araw na iniuunat ang kaniyang mga kamay sa isang bayan na masuwayin at sumasagot nang palabán,' ngunit patuloy nilang pinatitigas ang kanilang mga puso na gaya ng batong esmeril, anupat may-pagkasutil na tumatanggi sa disiplina. (Jer 7:23-28; 11:7, 8; Zac 7:12; Ro 10:21) Kahit noong dumating na ang Mesiyas, sinikap nilang magpakamatuwid sa sarili nilang pamamaraan, sa pamamagitan ng mga gawa ng Kautusan. Dahil sa kanilang kawalan ng pananampalataya at pagkamasunurin sa mga tagubilin ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Anak, naiwala ng karamihan sa kanila ang pagkakataong mapabilang sa pamahalaan ng Kaharian, anupat nabuksan ang daan para sa maraming di-Judio na maging bahagi ng piniling bansa ng espirituwal na Israel.—Ro 10:1-4; 11:13-23, 30-32.

May ginagampanan ding papel sa pagkamasunurin ang wastong pagkatakot sa Diyos, sapagkat kinikilala ng isa ang pagiging makapangyarihan-sa-lahat ng Diyos at na ang Diyos ay hindi maaaring dayain ni malilibak man siya, yamang ibinibigay niya sa bawat isa ang ayon sa mga gawa ng isang iyon. (Ihambing ang Fil 2:12, 13; Gal 6:7, 8; Heb 5:7.) Ang kusang-loob na pagsuway o pagwawalang-bahala sa isiniwalat na kalooban ng Diyos ay nagdudulot ng "nakatatakot na paghihintay sa paghuhukom."—Heb 10:26-31.

Inilalahad ng Kasulatan ang maraming nakapagpapatibay na halimbawa ng tapat na pagsunod sa lahat ng uri ng kalagayan at situwasyon at sa harap ng lahat ng uri ng pagsalansang. Ang pinakamahusay na halimbawa ay ang ipinakita ng sariling Anak ng Diyos, na "nagpakababa . . . at naging masunurin hanggang sa kamatayan, oo, kamatayan sa pahirapang tulos." (Fil 2:8; Heb 5:8) Sa pamamagitan ng kaniyang landasin ng pagkamasunurin, siya ay nabigyang-katuwiran o napatunayang matuwid sa ganang sarili niya, at sa gayo'y makapaglalaan

ng isang sakdal na haing tutubos sa sangkatauhan mula sa kasalanan at kamatayan.—Ro 5:18-21.

Pagkamasunurin sa Ibang mga Nakatataas. Dahil sa posisyon ng Anak bilang Haring inatasan ng Diyos, siya ay kailangang sundin ng lahat ng iba pa. (Dan 7:13, 14) Siya ang "Shilo" na mula sa tribo ni Juda, ang isa na 'kinauukulan ng pagkamasunurin ng mga bayan' (Gen 49:10), ang propeta na tulad ni Moises na dapat pakinggan ng bawat kaluluwa kung hindi'y daranas sila ng pagkapuksa (Gaw 3:22, 23), isang "lider at kumandante sa mga liping pambansa" (Isa 55:3, 4), inilagay na "lubhang mataas pa sa bawat pamahalaan at awtoridad at kapangyarihan at pagkapanginoon" (Efe 1:20, 21), na sa kaniya ay dapat "lumuhod ang bawat tuhod" bilang pagkilala sa kaniyang bigay-Diyos na awtoridad (Fil 2:9-11). Siya ang Mataas na Saserdote na may mga tagubiling umaakay sa pagpapagaling at buhay na walang hanggan para sa mga nakikinig sa kaniya nang may pagpapasakop. (Heb 5:9, 10; Ju 3:36) Yamang siya ang Pangunahing Tagapagsalita ng Diyos, wasto lamang na sabihin ni Jesus na ang pagkamasunurin sa kaniyang mga pananalita ang tanging makapagbibigay ng matatag na pundasyon upang maging tiyak ang pag-asa ng mga tao sa hinaharap. (Mat 7:24-27) Ang pagkamasunurin ng kaniyang mga tagasunod ay patotoo na iniibig nila siya at ang pag-ibig na iyon ang nag-uudyok sa kanila na maging masunurin. (Ju 14:23, 24; 15:10) Yamang binigyan ng Diyos ang kaniyang Anak ng pangunahing papel sa katuparan ng lahat ng kaniyang layunin (Ro 16:25-27), ang buhay ay nakasalalay sa pagsunod sa "mabuting balita tungkol sa ating Panginoong Jesus," at kalakip sa pagkamasunuring ito ang pangmadlang pagpapahayag ng isa ng pananampalataya niya sa kaniya.—2Te 1:8; Ro 10:8-10, 16; 1Pe 4:17.

Bilang ulo ng kongregasyong Kristiyano, si Kristo Jesus ay naggagawad ng awtoridad sa iba, gaya ng ginawa niya sa mga apostol. (2Co 10:8) Ang mga taong ito ang naghahatid ng mga tagubilin ng Ulo ng kongregasyon, kaya naman wasto at mahalaga ang pagkamasunurin sa kanila (2Co 10:2-6; Fil 2:12; 2Te 3:4, 9-15), sapagkat ang espirituwal na mga pastol na ito ay "patuloy [na] nagbabantay sa inyong mga kaluluwa na gaya niyaong mga magsusulit." (Heb 13:17; 1Pe 5:2-6; ihambing ang 1Ha 3:9.) Ikinagagalak ng responsableng mga taong ito ang kusang-loob na pagtugon at pagkamasunurin, gaya ng ipinakita ng mga Kristiyanong taga-Roma at taga-Filipos at gayundin ni Filemon, na sa kaniya ay masasabi ni Pablo, "Ako ay sumusulat sa iyo, sa pagkaalam na gagawin mo ang higit pa kaysa sa mga bagay na sinasabi ko."—Ro 16:19; Fil 2:12, 17; Flm 21.

Pagkamasunurin sa mga magulang at mga asawang lalaki. Ang mga magulang ay may bigay-Diyos na likas na karapatan sa pagkamasunurin ng kanilang mga anak. (Kaw 23:22) Walang alinlangan na ang pagkamasunurin ni Jacob sa kaniyang mga magulang ay isa sa mga dahilan kung bakit 'inibig ni Jehova si Jacob ngunit kinapootan si Esau.' (Mal 1:2, 3; Gen 28:7) Bilang isang anak, si Jesus ay nagpasakop sa kaniyang mga magulang sa lupa. (Luc 2:51) Pinaaalalahanan ng apostol na si Pablo ang mga anak na "maging masunurin . . . sa inyong mga magulang sa lahat ng bagay." Dapat tandaan na ang liham niyang ito ay patungkol sa mga Kristiyano, kaya naman hindi maaaring maging kasama sa "lahat ng bagay" ang pagsunod sa mga utos na magbubunga ng pagsuway sa salita ng makalangit na Ama, ang Diyos na Jehova, sapagkat hindi iyan magiging "lubhang kalugud-lugod" sa Panginoon. (Col 3:20; Efe 6:1) Sa Kasulatan, hindi ipinagwawalang-bahala ang pagsuway sa mga magulang, at sa ilalim ng Kautusan, ang isang anak na patuloy na sumusuway ay kailangang patayin.—Deu 21:18-21; Kaw 30:17; Ro 1:30, 32; 2Ti 3:2.

Dahil sa pagkaulo ng lalaki, ang mga asawang babae ay kailangang maging masunurin sa kanilang mga asawang lalaki "sa bawat bagay." May kaugnayan dito, si Sara ay binanggit bilang isang halimbawang dapat tularan. (Efe 5:21-33; 1Pe 3:1-6) Sabihin pa, hindi lubusan ang pagkaulo at awtoridad ng asawang lalaki, kundi nakabababa sa pagkaulo at awtoridad ng Diyos at ni Kristo.—1Co 11:3.

Sa mga panginoon at sa mga pamahalaan. Ang mga alipin ay pinayuhan din na maging masunurin sa kanilang mga panginoon "sa lahat ng bagay," hindi sa pakitang-taong paglilingkod kundi bilang mga alipin ni Kristo, na may takot kay Jehova. (Col 3:22-25; Efe 6:5-8) Ang mga alipin na kailangang magbata ng mga pagdurusa ay maaaring tumingin kay Kristo Jesus bilang kanilang halimbawa, na magagawa rin ng mga Kristiyanong asawang babae na nasa ilalim ng gayunding mga kalagayan. (1Pe 2:18-25; 3:1) May pasubali at hindi ganap ang awtoridad ng kanilang mga panginoon. Kaya ang mga aliping Kristiyano ay magiging masunurin lamang sa "lahat ng bagay" na hindi salungat sa kalooban at mga utos ng Diyos.

Bilang panghuli, ang pagkamasunurin ay nauukol sa makalupang mga pamahalaan, mga awtoridad, at mga tagapamahala (Tit 3:1), yamang pinahintulutan sila ng Diyos na manungkulan at pinahintulutan pa nga silang mag-ukol ng ilang serbisyo sa kaniyang bayan. Kaya naman kahilingan sa mga Kristiyano na 'magbayad kay Cesar ng mga bagay na kay Cesar.' (Mar 12:14-17) Ang mahigpit na

dahilan para sa pagsunod ng mga Kristiyano sa mga batas ni Cesar at sa pagbabayad ng mga buwis ay hindi ang wastong pagkatakot sa "tabak" ng kaparusahan ni Cesar, kundi pangunahin na, ang budhing Kristiyano. (Ro 13:1-7) Yamang budhi ang siyang nagpapasiya, maliwanag na ang pagpapasakop ng Kristiyano sa mga pamahalaan ng tao ay limitado lamang sa mga bagay na hindi labag sa kautusan ng Diyos. Sa dahilang ito, may-katatagang sinabi ng mga apostol sa mga tagapamahalang nag-utos sa kanila na huminto sa pagtupad ng kanilang bigay-Diyos na atas na mangaral: "Dapat naming sundin ang Diyos bilang tagapamahala sa halip na mga tao."—Gaw 5:27-29, 32; 4:18-20.

PAGKAMATAPAT [sa Ingles, *loyalty*]. Sa Hebreong Kasulatan, ang pang-uring *cha·sidhʹ* ay ginagamit upang lumarawan sa isang taong "matapat," o "isa na may maibiging-kabaitan." (Aw 18:25, tlb sa *Rbi8*) Ang pangngalang *cheʹsedh* ay tumutukoy sa kabaitan ngunit hindi lamang ito nangangahulugan ng magiliw na pakikitungo o kabaitan na inuudyukan ng pag-ibig, bagaman kalakip dito ang gayong mga katangian. Ito ay kabaitan na maibiging nag-uugnay ng sarili nito sa isang bagay hanggang sa matupad ang layunin nito may kaugnayan sa bagay na iyon. Ganito ang uri ng kabaitang ipinakikita ng Diyos sa kaniyang mga lingkod at ipinakikita nila sa kaniya. Samakatuwid ay saklaw nito ang pagkamatapat, isang matuwid, nakatalaga o may debosyon, at banal na pagkamatapat, at isinasalin ito bilang "maibiging-kabaitan" at "matapat na pag-ibig."—Gen 20:13; 21:23; tingnan ang KABAITAN.

Sa Griegong Kasulatan, ang pangngalang *ho·si·oʹtes* at ang pang-uring *hoʹsi·os* ay may diwa ng kabanalan, katuwiran, pagpipitagan; pagiging deboto, taimtim; ng maingat na pagtupad sa lahat ng mga tungkulin sa Diyos. Kasangkot dito ang isang tamang kaugnayan sa Diyos.

Lumilitaw na walang salitang Tagalog ang eksaktong makapagpapahayag sa lubos na kahulugan ng mga salitang Hebreo at Griego, ngunit ang "pagkamatapat" (*loyalty*), kasama na rito ang diwa ng debosyon at katapatan (*faithfulness*), kapag ginagamit may kaugnayan sa Diyos at sa paglilingkod sa kaniya, ay halos siyang katumbas na kahulugan. Ang pagsusuri sa kung paano ginamit ng Bibliya ang mga terminong ito ang pinakamahusay na paraan upang malaman ang lubos na kahulugan ng mga ito.

Ang Pagkamatapat ni Jehova. Ang Diyos na Jehova, ang Isa na Kabanal-banalan, na nakatalaga sa katuwiran at nagpapakita ng di-masisirang maibiging-kabaitan sa mga naglilingkod sa kaniya, ay nakikitungo nang may katuwiran at katotohanan kahit sa kaniyang mga kaaway, at siya'y lubhang maaasahan. Sinasabi hinggil sa kaniya: "Dakila at kamangha-mangha ang iyong mga gawa, Diyos na Jehova, ang Makapangyarihan-sa-lahat. Matuwid at totoo ang iyong mga daan, Haring walang hanggan. Sino nga talaga ang hindi matatakot sa iyo, Jehova, at luluwalhati sa iyong pangalan, sapagkat ikaw lamang ang matapat?" (Apo 15:3, 4) Dahil ang pagkamatapat ni Jehova sa katuwiran at katarungan, gayundin ang kaniyang pag-ibig para sa kaniyang bayan, ay nag-uudyok sa kaniya na gumawa ng kinakailangang hudisyal na pagkilos, isang anghel ang napakilos na magsabi: "Ikaw, ang Isa na ngayon at ang nakaraan, ang Isa na matapat, ay matuwid, sapagkat iginawad mo ang mga pasiyang ito."—Apo 16:5; ihambing ang Aw 145:17.

Matapat si Jehova sa kaniyang mga pakikipagtipan. (Deu 7:9) Dahil sa kaniyang tipan sa kaibigan niyang si Abraham, sa loob ng maraming siglo ay nagpakita siya ng mahabang pagtitiis at awa sa bansang Israel. (2Ha 13:23) Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Jeremias, namanhik siya sa Israel: "'Manumbalik ka, O suwail na Israel,' ang sabi ni Jehova. 'Hindi ko na ititingin sa inyo ang aking mukha nang may galit, sapagkat ako ay matapat.'" (Jer 3:12) Yaong mga matapat sa kaniya ay lubusang makaaasa sa kaniya. Sa pamamagitan ng panalangin, si David ay humingi ng tulong sa Diyos at nagsabi: "Sa matapat ay kikilos ka nang may pagkamatapat; sa walang-pagkukulang at makapangyarihan ay makikitungo ka nang walang pagkukulang." (2Sa 22:26) Namanhik si David sa taong-bayan na talikuran ang masama at gawin ang mabuti, "sapagkat," sabi niya, "si Jehova ay maibigin sa katarungan, at hindi niya iiwan ang kaniyang mga matapat. Hanggang sa panahong walang takda ay tiyak na babantayan sila."—Aw 37:27, 28.

Yaong mga matapat kay Jehova ay makatitiyak na siya'y malapít sa kanila at na tutulungan niya sila hanggang sa katapusan ng kanilang tapat na landasin, at lubos silang magiging tiwasay, sa pagkaalam na maaalaala niya sila anumang kalagayan ang bumangon. Binabantayan niya ang kanilang daan. (Kaw 2:8) Binabantayan niya ang kanilang buhay o kaluluwa.—Aw 97:10.

Si Jesu-Kristo. Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, lubha siyang napatibay sa pagkaalam na patiunang inihula ng Diyos tungkol sa kaniya, bilang ang pangunahing "matapat" ng Diyos, na ang kaniyang kaluluwa ay hindi iiwan sa Sheol. (Aw 16:10) Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., ikinapit ng apostol na si Pedro ang hulang ito kay Jesus, sa pagsasabing: "Nakita [ni David] nang patiuna at sinalita ang tungkol sa pagkabuhay-muli ng Kristo, na hindi siya pinabayaan sa Hades ni nakakita man ng kasiraan ang

kaniyang laman. Ang Jesus na ito ay binuhay na muli ng Diyos, na sa bagay na ito ay mga saksi kaming lahat." (Gaw 2:25-28, 31, 32; ihambing ang Gaw 13:32-37.) Sa isang komento sa Gawa 2:27, sinasabi ng *The Expositor's Greek Testament* na ang salitang Hebreo na *cha·sidh′* (na ginamit sa Aw 16:10) ay "tumutukoy hindi lamang sa isa na makadiyos at taimtim, kundi pati sa isa na pinag-uukulan ni Jehova ng maibiging-kabaitan."—Inedit ni W. R. Nicoll, 1967, Tomo II.

Pagkamatapat, Isang Kahilingan ng Diyos. Isang kahilingan ni Jehova sa kaniyang mga lingkod ang pagkamatapat. Dapat nila siyang tularan. (Efe 5:1) Sinabihan ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na sila'y dapat "magbihis ng bagong personalidad na nilalang ayon sa kalooban ng Diyos sa tunay na katuwiran at pagkamatapat." (Efe 4:24) Nang inirerekomenda niya ang pananalangin sa kongregasyon, sinabi niya: "Kaya nga nais ko na sa bawat dako ay magpatuloy sa pananalangin ang mga lalaki, na itinataas ang matatapat na kamay, hiwalay sa poot at mga debate." (1Ti 2:8) Ang pagkamatapat ay isang mahalagang katangian upang ang isang lalaki ay maging kuwalipikadong maglingkod bilang isang tagapangasiwa sa kongregasyon ng Diyos.—Tit 1:8.

PAGKAMAYGULANG. Ang kalagayan ng pagiging husto ang gulang, hinog, o kumpleto batay sa isang pamantayan. (Tingnan ang KASAKDALAN.) Ang Bibliya ang naglalaan ng pamantayan upang malaman kung ano ang kasangkot sa espirituwal na pagkamaygulang (pagkakumpleto). Ayon sa pamantayang ito, ang may-gulang na Kristiyano ay hindi isang espirituwal na sanggol, na kadalasa'y pabagu-bago at madaling naililigaw o naiimpluwensiyahan ng iba kung tungkol sa doktrina. (Efe 4:11-14) Yamang nasanay ang kaniyang mga kakayahan sa pang-unawa, kaya niyang kilalanin kapuwa ang tama at ang mali. Hindi niya kailangang maturuan hinggil sa mga panimulang bagay. (Heb 5:11–6:2) Pinapatnubayan siya, hindi ng karunungan ng sanlibutan, kundi ng espiritu ng Diyos.—1Co 2:6, 10-13, tlb sa *Rbi8.*

Walang binabanggit ang Bibliya tungkol sa mga antas o yugto ng espirituwal na pagkamaygulang o pagkaadulto. Gayunman, kung paanong ang isang tao ay patuloy na lumalago sa kaalaman, karanasan, at kaunawaan matapos siyang maging isang adulto, sa katulad na paraan ay patuloy na sumusulong ang may-gulang na Kristiyano. Ang mga pagsubok na nararanasan niya ay maaaring magpatibay sa kaniyang pananampalataya at pagbabata. Sumulat ang alagad na si Santiago: "Ituring ninyong buong kagalakan, mga kapatid ko, kapag napaharap kayo sa iba't ibang pagsubok, yamang nalalaman ninyo na ang subok na katangiang ito ng inyong pananampalataya ay gumagawa ng pagbabata. Ngunit hayaang ganapin ng pagbabata ang gawa nito, upang kayo ay maging ganap [sa literal, sakdal] at malusog sa lahat ng bagay, na hindi nagkukulang ng anuman." (San 1:2-4) Gayundin, kung paanong nagkakaiba-iba ang pisikal na hitsura at ang mental na kakayahan at mga talento ng mga adulto, ang may-gulang na mga Kristiyano ay nagkakaiba-iba rin sa ilang katangian, anupat ang iba ay kapansin-pansin sa ilang aspekto, gaya ng kaalaman, pagpapasiya, lakas ng loob, o pagkabukas-palad; ang iba naman ay sa iba pang katangian. (Ihambing ang 1Co 7:7; 12:4-11, 27-31.) Kaya naman, kapag isinasaalang-alang ang pagkamaygulang, kailangang tandaan na hindi ang espesyal na mga abilidad o talento ang nagsisilbing batayan kung ang isa ay may-gulang na Kristiyano o hindi.

Ang kaayusan ng kongregasyon, kasama na ang mga apostol, propeta, ebanghelisador, pastol, at mga guro nito, ay nakatulong noon upang ang mga Kristiyano ay maging may-gulang sa espirituwal. (Efe 4:11-14; ihambing ang Col 1:28, 29; 4:12, 13.) Kung gayon, maliwanag na yaong mga naglilingkod bilang mga pastol at mga guro ay kailangang maging mga taong may-gulang sa espirituwal, hindi mga sanggol. Gayunman, hindi lamang espirituwal na pagkaadulto ang hinihiling sa isa na inaatasan bilang tagapangasiwa o ministeryal na lingkod. (1Ti 3:1-9, 12, 13; Tit 1:5-9) Halimbawa, isa sa mga kahilingan para sa isang tagapangasiwa ay na siya'y "isang lalaking namumuno sa kaniyang sariling sambahayan sa mahusay na paraan, may mga anak na nagpapasakop nang buong pagkaseryoso." (1Ti 3:4) Sa gayon, maaaring ang isang lalaki ay may-gulang sa espirituwal na paraan sa ilang aspekto, ngunit kung ang kaniyang mga anak ay mapaghimagsik at di-masupil, hindi siya magiging kuwalipikado para sa posisyon ng tagapangasiwa.

PAGKANARIRITO. Ang salitang Griego na isinasaling "pagkanaririto" ay *pa·rou·si′a,* na binubuo ng *pa·ra′* (nasa tabi) at *ou·si′a* (pagiging; hinalaw sa *ei·mi′,* na nangangahulugang "maging"). Kaya ang *pa·rou·si′a* ay literal na nangangahulugang "pagiging nasa tabi," samakatuwid nga, "pagkanaririto," o "presensiya." Ginagamit ito nang 24 na beses sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kadalasan ay hinggil sa pagkanaririto ni Kristo may kaugnayan sa kaniyang Mesiyanikong Kaharian.—Mat 24:3; tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1576, 1577.

Iba-iba ang salin ng maraming bersiyon sa salitang ito. Bagaman sa ilang teksto ay isinasalin nila ang *pa·rou·si′a* bilang "pagkanaririto" o "presensiya," mas madalas nila itong isalin bilang "pagdating." Dito hinalaw ang pananalitang "ikalawang pagdating" o "ikalawang pagparito" (*adventus* ["pagparito"

o "pagdating"] na siyang salin ng Latin na *Vulgate* para sa *pa·rou·si'a* sa Mat 24:3) may kaugnayan kay Kristo Jesus. Bagaman ang pagkanaririto ni Jesus ay tiyak na nagpapahiwatig ng pagdating niya sa dakong paroroonan niya, ang saling "pagdating" para sa *pa·rou·si'a* ay pantanging nagdiriin sa pagdating anupat naging malabo ang ideya ng pagkanaririto na kasunod ng pagdating. Bagaman maaaring isalin ang *pa·rou·si'a* kapuwa bilang "pagdating" at "pagkanaririto," karaniwan nang tinatanggap ng mga leksikograpo na ang *pagkanaririto* o *presensiya* ng isang persona ang pangunahing ideya na itinatawid ng salitang ito.

Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 1, p. 208, 209) ay nagsabi: "Ang PAROUSIA . . . ay nagpapahiwatig kapuwa ng pagdating at ng kasunod na presensiya. Halimbawa, sa isang liham na papiro [na isinulat sa wikang Griego] ay binabanggit ng isang babae na kailangan ang kaniyang *parousia* sa isang lugar upang maasikaso niya ang mga bagay-bagay may kinalaman sa kaniyang pag-aari roon. . . . Kapag ginagamit may kaugnayan sa pagbabalik ni Kristo, sa Pag-agaw sa Iglesya, ito ay nangangahulugan, hindi lamang ng Kaniyang panandaliang pagdating para kunin ang Kaniyang mga santo, kundi ng Kaniyang presensiya kasama nila mula sa sandaling iyon hanggang sa Kaniyang pagkakasiwalat at pagkakahayag sa sanlibutan." Ipinakikita ng *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott (nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1343) na kung minsan ay ginagamit ang *pa·rou·si'a* sa sekular na panitikang Griego upang tumukoy sa *"pagdalaw* ng isang maharlika o opisyal."

Sabihin pa, ang sekular na mga akdang Griego ay makatutulong upang matiyak ang diwa ng terminong Griegong ito. Gayunman, higit na makatutulong ang pagsusuri sa paggamit ng Bibliya mismo sa salitang ito. Halimbawa, sa Filipos 2:12, sinabi ni Pablo na ang mga Kristiyanong taga-Filipos ay masunurin "hindi lamang kapag naririyan [*pa·rou·si'ai*] ako, kundi lalo pa ngang higit ngayon na wala ako riyan [*a·pou·si'ai*]." Gayundin, sa 2 Corinto 10:10, 11, pagkatapos niyang tukuyin yaong mga nagsasabing "ang kaniyang mga liham ay mabigat at mapuwersa, ngunit ang kaniyang pagkanaririto [*pa·rou·si'a*] sa personal ay mahina at ang kaniyang pananalita ay kahamak-hamak," idinagdag ni Pablo, "Isaalang-alang ito ng gayong tao, na kung ano kami sa aming salita sa pamamagitan ng mga liham kapag wala riyan [*a·pon'tes*], magiging gayon din kami sa gawa kapag naririyan [*pa·ron'tes*]." (Ihambing din ang Fil 1:24-27.) Kaya dito, ang ipinakikitang pagkakaiba ay sa pagitan ng pagiging presente at ng pagiging wala sa tinutukoy na lugar, hindi sa pagitan ng pagdating at ng paglisan.

Dahil dito, ang apendise ng *Emphasised Bible* ni J. B. Rotherham (p. 271) ay nagsasabi: "Sa edisyong ito, ang salitang *parousia* ay pare-parehong isinalin bilang 'presensiya' (ang 'pagdating,' bilang isang salin ng salitang *ito,* ay hindi ginamit). . . . Ang diwa ng 'presensiya' ay buong-linaw [na makikita] dahil inihahambing ito sa 'pagiging wala' . . . anupat natural lamang na maitatanong,—Bakit hindi na lang ito laging isalin nang gayon?"

Ipinahihiwatig din ng pananalita ni Jesus sa Mateo 24:37-39 at Lucas 17:26-30 na ang *pa·rou·si'a* ni Jesus ay hindi basta isang panandaliang pagdating na sinusundan ng mabilis na paglisan kundi isang pagkanaririto, o presensiya, na sumasaklaw ng isang yugto ng panahon. Sa mga tekstong iyon, "ang mga araw ni Noe" ay inihahambing sa "pagkanaririto ng Anak ng tao" ("mga araw ng Anak ng tao," ayon sa ulat ni Lucas). Samakatuwid, ang paghahambing ni Jesus ay hindi lamang tumutukoy sa pagdating ng Delubyo bilang isang kasukdulan noong mga araw ni Noe, bagaman ipinakikita niya na ang kaniya mismong "pagkanaririto" o "mga araw" ay magkakaroon ng katulad na kasukdulan. Yamang "ang mga araw ni Noe" ay aktuwal na sumaklaw ng isang yugto ng mga taon, may saligan tayo upang maniwala na ang inihulang "pagkanaririto [o "mga araw"] ng Anak ng tao" ay sasaklaw rin ng isang yugto ng maraming taon, na ang kasukdulan ay ang pagkapuksa niyaong mga hindi nagbibigay-pansin sa oportunidad na inilaan upang magtamo ng kaligtasan.

Katangian ng "Parousia" ni Kristo. Sabihin pa, ang *pa·rou·si'a,* o pagkanaririto, ay maaaring makita, at sa anim na paglitaw ng salitang ito, ang tinutukoy ay ang nakikitang presensiya ng mga tao, gaya nina Estefanas, Fortunato, Acaico, Tito, at Pablo. (1Co 16:17; 2Co 7:6, 7; 10:10; Fil 1:26; 2:12) Ang *pa·rou·si'a* ay maaari ring hindi makita gaya ng ipinahihiwatig ng paggamit ni Pablo sa kaugnay na anyong pandiwa (*pa'rei·mi*) nang banggitin niya ang pagiging "naririyan sa espiritu" bagaman wala sa katawan. (1Co 5:3) Gayundin naman, tinutukoy ng Judiong istoryador na si Josephus, na sumulat sa wikang Griego, ang *pa·rou·si'a* ng Diyos sa Bundok Sinai, anupat doo'y ipinahiwatig ng mga kulog at kidlat ang kaniyang di-nakikitang presensiya.—*Jewish Antiquities,* III, 80 (v, 2).

Ang pagiging maka-Kasulatan ng isang di-nakikitang pagkanaririto o presensiya ay pinatutunayan din ng sinabi ng Diyos na Jehova kay Moises may kinalaman sa kaban ng tipan na nasa Kabanal-banalan ng tabernakulo: "At doon ako haharap sa iyo at magsasalita ako sa iyo mula sa ibabaw ng takip." (Exo 25:22) Ang presensiya ng Diyos ay hindi nakikita, yamang maliwanag na sinabi ng Kasula-

tan na "walang taong nakakita sa Diyos kailanman"—kahit si Moises o ang mataas na saserdote na pumapasok sa Kabanal-banalan. (Ju 1:18; Exo 33:20) Nang pasinayaan ni Haring Solomon ang templo sa Jerusalem, ang bahay na iyon ay napuno ng ulap ng "kaluwalhatian ni Jehova." Binanggit ni Solomon na si Jehova ay 'tumatahan sa templo.' Gayunpaman, sinabi rin ni Solomon: "Ngunit totoo bang ang Diyos ay mananahanan sa ibabaw ng lupa? Narito! Sa mga langit, oo, sa langit ng mga langit, ay hindi ka magkasya; gaano pa kaya sa bahay na ito na aking itinayo!" Gayunman, ang mga mata ng Diyos ay laging nakamasid sa bahay na iyon at ang mga panalanging binibigkas doon ay diringgin niya "sa [kaniyang] dakong tinatahanan, sa langit." —1Ha 8:10-13, 27-30; ihambing ang Gaw 7:45-50.

Ipinakikita ng mga ulat na ito na ang Diyos ay may kapangyarihang 'maging presente' sa lupa sa espirituwal na paraan (samakatuwid nga, hindi nakikita) samantalang nananatili siya sa langit. Sa ilang kaso, ang kaniyang presensiya ay maaaring sa pamamagitan ng isang anghelikong kinatawan na kumikilos at nagsasalita para sa Diyos, na maaari pa ngang magsabi, "Ako ang Diyos ng iyong ama," gaya ng ginawa ng anghel na nakipag-usap kay Moises sa nagliliyab na palumpong. (Exo 3:2-8; ihambing ang Exo 23:20; 32:34.) Gayundin naman, sinabi ni Jehova kay Moises na Siya ay 'paroroon' sa kaniya sa Bundok Sinai at "bababa" roon (Exo 19: 9, 11, 18, 20), ngunit ipinakita ng mga apostol na ang Kaniyang mga anghel ang kumatawan sa Diyos doon at naghatid ng Kaniyang tipan kay Moises. —Gal 3:19; Heb 2:2; tingnan ang MUKHA.

Yamang ang binuhay-muling Anak ni Jehova na si Jesu-Kristo ay pinagkalooban ng 'lahat ng awtoridad sa langit at sa lupa,' at siyang "eksaktong larawan ng . . . mismong sarili [ng Diyos]," makatuwiran lamang na magagawa rin niyang maging presente sa isang lugar nang di-nakikita. (Mat 28:18; Heb 1: 2, 3) May kinalaman dito, mapapansin natin na kahit noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, nakapagpagaling siya ng mga tao na nasa malalayong lugar, na para bang naroroon siya mismo.—Mat 8:5-13; Ju 4:46-53.

Maliwanag din na ipinasakop ng Diyos na Jehova sa kaniyang niluwalhating Anak ang mga anghel. (1Pe 3:22) Sa mga teksto hinggil sa pagkanaririto ni Jesus, siya ay laging inilalarawan na 'may kasamang' mga anghelikong hukbo o kaya'y 'nagsusugo sa kanila.' (Mat 13:37-41, 47-49; 16:27; 24:31; Mar 8:38; 2Te 1:7) Hindi naman ito nangangahulugan na ang kaniyang inihulang pagkanaririto taglay ang kapangyarihan at kaluwalhatian ng Kaharian ay nauugnay lamang sa pagsusugo niya sa lupa ng mga anghelikong mensahero o kinatawan, sapagkat ginagawa na ito noon pa mang unang siglo C.E. may kaugnayan sa mga apostol at sa iba pa. (Gaw 5:19; 8:26; 10:3, 7, 22; 12:7-11, 23; 27:23) Ipinakikita ng mga talinghaga ni Jesus at ng iba pang mga teksto na ang kaniyang pagkanaririto ay tulad ng sa isang panginoon na bumalik sa kaniyang sambahayan at tulad ng sa isang taong tumanggap ng paghahari at bumalik upang pamahalaan ang kaniyang nasasakupan, at na ang pagkanaririto ni Jesus ay nangangahulugan ng kaniya mismong pagsisiyasat at paghatol na susundan ng aktibong pagpapahayag o paglalapat ng kahatulang iyon at ng pagbibigay ng gantimpala sa mga sinang-ayunan. (Mat 24:43-51; 25:14-45; Luc 19:11-27; ihambing ang Mat 19:28, 29.) Yamang saklaw ng paghahari ni Jesus ang buong lupa, ang kaniyang pagkanaririto ay pambuong-daigdig (ihambing ang Mat 24:23-27, 30). Ipinahihiwatig ng kinasihang mga salita ni Pablo sa 1 Corinto 15:24-28, gayundin ng mga pagtukoy sa paghahari ni Kristo sa Apocalipsis (5:8-10; 7:17; 19:11-16; 20:1-6; 21:1-4, 9, 10, 22-27), na ang pagkanaririto ni Kristo ay ang panahon kung kailan lubusan niyang itutuon ang kaniyang pansin sa buong lupa at sa mga naninirahan dito, anupat gagamitin niya ang buong puwersa ng kaniyang kapangyarihan bilang hari upang isakatuparan ang kalooban ng kaniyang Ama para sa lupa at sa mga tumatahan dito. —Ihambing ang Mat 6:9, 10.

Ipinapalagay ng ilan, salig sa mga tekstong nagsasabi na si Jesus ay makikitang "dumarating na nasa mga ulap taglay ang dakilang kapangyarihan at kaluwalhatian" (Mar 13:26; Apo 1:7), na ang kaniyang pagkanaririto ay tiyak na makikita. Gayunman, gaya ng ipinaliwanag sa ilalim ng pamagat na ULAP (Makatalinghagang Paggamit), ang paggamit ng mga ulap may kaugnayan sa ibang mga pagpapamalas ng Diyos ng kaniyang sarili ay nagpapahiwatig ng pagiging di-nakikita sa halip na ng pagiging nakikita. Gayundin naman, ang 'pagkakita' ay maaaring tumukoy sa makasagisag na pagkakita, ang pagkaunawa sa pamamagitan ng isip at puso. (Isa 44:18; Jer 5:21; Eze 12:2, 3; Mat 13:13-16; Efe 1: 17, 18) Kung hindi ito kikilalanin ng isa, mangangahulugan ito na hindi rin niya kinikilala na ang kabaligtaran ng pagkakita, samakatuwid nga, ang pagkabulag, ay maaaring gamitin sa makasagisag o espirituwal na diwa, sa halip na sa literal na diwa. Gayunman, maliwanag na parehong ginamit ni Jesus ang pagkakita at ang pagkabulag sa gayong makasagisag o espirituwal na diwa. (Ju 9:39-41; Apo 3:14-18; ihambing din ang 2Co 4:4; 2Pe 1:9.) Matapos kausapin ni Jehova si Job "mula sa buhawi" (malamang na may kasamang mga ulap), sinabi ni Job: "Sa sabi-sabi ay nakarinig ako ng tungkol sa iyo,

ngunit ngayon ay nakikita ka nga ng aking mata." (Job 38:1; 42:5) Tiyak na ito rin ay sa pamamagitan ng pagkaunawa ng isip at puso sa halip na pagkakita ng literal na mata, dahil maliwanag na itinuturo ng Kasulatan na "walang taong nakakita sa Diyos kailanman."—Ju 1:18; 5:37; 6:46; 1Ju 4:12.

Kontra sa paniniwala na ang pagkanaririto ni Jesus ay makikita (sa diwang magpapakita si Jesus taglay ang isang katawang makikita ng mga mata ng tao), sinabi ni Jesus mismo na sa kaniyang kamatayan ay ihahain niya ang kaniyang laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan (Ju 6:51) at sinabi rin ng apostol na si Pablo na ang binuhay-muling si Jesus ay "tumatahan sa di-malapitang liwanag, na walang isa man sa mga tao ang nakakita o makakakita." (1Ti 6:14-16) Dahil dito ay masasabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad na "sandali na lamang at hindi na ako makikita ng sanlibutan." Totoo, makikita siya ng kaniyang mga alagad, hindi lamang dahil magpapakita siya sa kanila matapos siyang buhaying-muli kundi dahil pagsapit din ng takdang panahon ay bubuhayin silang muli upang makasama niya sa langit at 'makita ang kaluwalhatiang ibinigay sa kaniya ng kaniyang Ama.' (Ju 14:19; 17:24) Subalit hindi na siya makikita ng sanlibutan sa pangkalahatan sapagkat matapos siyang buhaying-muli bilang espiritung nilalang (1Pe 3:18), tanging sa kaniyang mga alagad nagpakita si Jesus. Sila rin lamang, hindi ang sanlibutan, ang nakakita sa pag-akyat niya sa langit, at tiniyak sa kanila ng mga anghel na naroroon na ang pagbabalik ni Jesus ay magaganap "sa katulad na paraan" (sa Gr., *tro′pos,* hindi *mor·phe′,* "anyo"), samakatuwid nga, hindi hayag sa madla, anupat tanging ang kaniyang tapat na mga tagasunod ang makauunawa.—Gaw 1:1-11.

Tiyak na ang masamang kalagayan ng puso lakip na ang maling mga inaasahan may kinalaman sa pagkanaririto ni Kristo ang isang sanhi ng saloobin ng mga manunuya. Inihula na sa "mga huling araw," sila ay mangungutya at magsasabi: "Nasaan itong ipinangakong pagkanaririto niya? Aba, mula nang araw na matulog sa kamatayan ang ating mga ninuno, ang lahat ng mga bagay ay nananatiling gayung-gayon mula noong pasimula ng sangnilalang."—2Pe 3:2-4; ihambing ang 1:16.

Maliwanag na mababatid ng mga tao ang nagaganap sa "pagkakasiwalat" (sa Gr., *a·po·ka′ly·psis*) ni Jesu-Kristo "kasama ang kaniyang makapangyarihang mga anghel sa isang nagliliyab na apoy, samantalang nagpapasapit siya ng paghihiganti doon sa mga hindi nakakakilala sa Diyos at doon sa mga hindi sumusunod sa mabuting balita tungkol sa ating Panginoong Jesus." (2Te 1:7-9) Gayunman, bago ang pagkakasiwalat na iyon, may magaganap pa rin na isang di-nakikitang pagkanaririto na hindi mapag-uunawa ng lahat maliban sa mga tapat. Maaalaala natin na nang ihalintulad ni Jesus ang kaniyang pagkanaririto sa "mga araw ni Noe," sinabi niya na noong panahon ni Noe ay 'hindi nagbigay-pansin' ang mga tao hanggang sa mapuksa sila sa pamamagitan ng tubig, at "magiging gayon ang pagkanaririto ng Anak ng tao."—Mat 24:37-39.

Mga pangyayari na magsisilbing tanda ng kaniyang pagkanaririto. Ipinangako ni Jesus na makakasama siya ng kaniyang mga tagasunod sa kanilang mga pagtitipon (Mat 18:20), at tiniyak din niya sa kanila na siya ay 'sasakanila' sa paggawa nila ng mga alagad "sa lahat ng mga araw hanggang sa katapusan ng sistema ng mga bagay." (Mat 28:19, 20) Sabihin pa, tiyak na higit pa rito ang tinutukoy ng *pa·rou·si′a* sa Mateo 24:3 at sa kaugnay na mga teksto. Maliwanag na nauugnay ito sa isang pantanging pagkanaririto, isa na magsasangkot at makaaapekto sa lahat ng tumatahan sa lupa at tuwirang nauugnay sa paggamit ni Jesus ng kaniyang lubos na awtoridad bilang Haring pinahiran ng Diyos.

Kabilang sa mga pangyayari na magsisilbing tanda ng pagkanaririto ni Jesus taglay ang kapangyarihan ng Kaharian ay: Ang pagkabuhay-muli ng kaniyang mga tagasunod na namatay na, na mga kasama niyang tagapagmana sa makalangit na Kaharian (1Co 15:23; Ro 8:17); ang pagtitipon niya sa iba pang mga tagasunod na nabubuhay sa panahon ng kaniyang pagkanaririto upang maging kaisa niya (Mat 24:31; 2Te 2:1); ang 'pagpawi' niya sa apostatang "taong tampalasan," anupat isasagawa ito 'sa pamamagitan ng pagkakahayag [*e·pi·pha·nei′ai*] ng pagkanaririto ni Jesus' (2Te 2:3-8; tingnan ang TAONG TAMPALASAN); ang pagpuksa sa lahat ng hindi nagbigay-pansin sa oportunidad ukol sa katubusan (Mat 24:37-39); at, ang pagpapasimula ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari (Apo 20:1-6). Tingnan din ang artikulong PAGBABAGONG-ANYO para sa impormasyon hinggil sa kung paano napasigla ang mga nakakita sa pangitaing iyon tungkol kay Kristo taglay ang kaluwalhatian ng Kaharian upang ipabatid sa iba ang "kapangyarihan at pagkanaririto ng ating Panginoong Jesu-Kristo."—2Pe 1:16-18.

Mga kalagayang kaakibat ng kaniyang pagkanaririto. Sa makasagisag na pananalita, ang aklat ng Apocalipsis ay naghaharap ng maraming impormasyon may kaugnayan sa pagkanaririto ni Kristo at sa kaniyang pagkakahayag at pagkakasiwalat. Ang makasagisag na larawan ng may-koronang mangangabayo na nakasakay sa kabayong puti na inilalarawan sa Apocalipsis 6:1, 2 ay tumutugma sa mangangabayo ng Apocalipsis 19:11-16, ang "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga pangi-

noon," si Kristo Jesus. Ipinakikita ng Apocalipsis kabanata 6 na kapag sumakay na si Kristo bilang nanlulupig na Hari, hindi niya kaagad aalisin ang kabalakyutan sa lupa, kundi sa halip, ang pagsakay niya ay may kaakibat na digmaan na mag-aalis ng "kapayapaan mula sa lupa," at kakapusan sa pagkain at nakamamatay na salot. (Apo 6:3-8) Katugma naman ito ng mga kaganapang binabanggit sa hula ni Kristo sa Mateo 24, Marcos 13, at Lucas 21. Samakatuwid, ang hula ni Jesus na masusumpungan sa mga ulat ng Ebanghelyo, na maliwanag na nauugnay sa pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito (naganap noong 70 C.E.), ay may pagkakapit din sa panahon ng pagkanaririto ni Kristo, at sa gayon ay naglalaan ng "tanda" na magpapahiwatig na naririto na si Jesus at namamahala na mula sa langit bilang Mesiyanikong Hari.—Mat 24:3, 32, 33; Luc 21:29-31.

Ang iba pang mga pagtukoy sa pagkanaririto ni Kristo sa pangkalahatan ay nagbibigay ng pampatibay-loob na manatiling tapat at magbata hanggang sa panahong iyon at sa mismong panahong iyon. —1Te 2:19; 3:12, 13; 5:23; San 5:7, 8; 1Ju 2:28.

Ang Pagkanaririto ng Araw ni Jehova. Sa kaniyang ikalawang liham, pinayuhan ni Pedro ang kaniyang mga kapatid na 'hintayin at ingatang malapit sa isipan ang pagkanaririto ng araw ni Jehova,' anupat ipinakikita iyon sa paraan ng kanilang pamumuhay. (2Pe 3:11, 12) Dapat nilang tiyakin na ang araw ng paghuhukom ni Jehova ay laging nasa kanilang isipan, anupat natatantong iyon ay malapit na. Sa nabanggit na "araw ni Jehova," ang namamahalang "mga langit" ng balakyot na sanlibutang ito ay pupuksain na para bang sa pamamagitan ng apoy at ang "mga elemento" na kasama niyaon ay hindi makatatagal kundi matutunaw dahil sa matinding init. Ang kasalukuyang sistema na nasa ilalim ng kontrol ni Satanas ay magwawakas.

Yamang ang Diyos na Jehova ay kumikilos sa pamamagitan ng kaniyang Anak at inatasang Hari, si Kristo Jesus (Ju 3:35; ihambing ang 1Co 15:23, 24), makatuwirang isipin na magkaugnay ang ipinangakong "pagkanaririto" ni Jehova at ang "pagkanaririto" ni Kristo Jesus. Aasahan natin na yaong mga mangungutya kapag ipinahayag ang una ay mangungutya rin kapag ipinahayag ang ikalawa. Muli, ang saloobin ng mga tao bago ang Delubyo ay ginamit bilang katumbas na parisan nito.—2Pe 3:5-7; ihambing ang Mat 24:37-39.

Ang Pagkanaririto ng Isa na Tampalasan. Sa 2 Tesalonica 2:9-12, sinabi ng apostol na ang "pagkanaririto ng isa na tampalasan" ay "ayon sa pagkilos ni Satanas taglay ang bawat makapangyarihang gawa at kasinungalingang mga tanda at mga palatandaan at taglay ang bawat likong panlilinlang." Ipinakikita rin nito na ang *pa·rou·si′a* ay nangangahulugan ng higit pa sa isang panandaliang pagdating, o pagparito, sapagkat kailangan ang mahaba-habang yugto ng panahon upang maisagawa ang lahat ng gayong mga gawa, mga tanda, mga palatandaan, at panlilinlang.

PAGKAPANGANAY. Ang karapatang likas na nauukol sa panganay na anak na lalaki ng isang ama. Ang mga terminong Hebreo at Griego para sa "pagkapanganay" (*bekho·rah′; pro·to·to′ki·a*) ay kapuwa nagmula sa mga salitang-ugat na may pangunahing ideya ng "panganay."

Sa kaayusan ng mga patriyarka, pagkamatay ng ama, ang pinakamatandang anak na lalaki ang nagiging ulo ng pamilya, anupat may awtoridad sa iba pang mga miyembro hangga't ang mga ito ay nasa loob ng sambahayan. Pananagutan niyang pangalagaan ang mga miyembro ng sambahayan ng kaniyang ama. Siya rin ang humahalili sa posisyon ng ama bilang kinatawan ng pamilya sa harap ni Jehova. Karaniwan nang ang panganay ang tumatanggap ng pantanging pagpapala ng ama. (Gen 27:4, 36; 48:9, 17, 18) Karagdagan pa, may karapatan siya sa dalawang bahagi ng ari-arian ng kaniyang ama; samakatuwid nga, tatanggap siya ng makalawang ulit ng dami ng tatanggapin ng bawat isa sa kaniyang mga kapatid. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, hindi maaaring kunin ng isang lalaki na may higit sa isang asawa ang pagkapanganay mula sa pinakamatandang anak at ibigay ito sa anak ng asawa na pinakaiibig niya.—Deu 21:15-17.

Noong panahon ng mga patriyarka, maaaring ilipat ng ama ang pagkapanganay sa ibang anak dahil sa isang partikular na dahilan, gaya sa kaso ni Ruben, na nawalan ng karapatan sa pagkapanganay dahil sa pakikiapid sa babae ng kaniyang ama. (1Cr 5:1, 2) Maaaring ipagbili ng panganay ang kaniyang pagkapanganay sa isa sa kaniyang mga kapatid, gaya ng ginawa ni Esau, na humamak sa kaniyang pagkapanganay at ipinagbili ito sa kaniyang kapatid na si Jacob kapalit ng isang pagkain. (Gen 25:30-34; 27:36; Heb 12:16) Walang rekord na iginiit ni Jacob ang pagkapanganay na kaniyang binili upang makuha niya ang dobleng bahagi sa ari-arian ni Isaac (personal na ari-arian, sapagkat wala namang lupaing pag-aari si Isaac, maliban sa parang ng Macpela, na kinaroroonan ng isang yungib na pinaglilibingan). Espirituwal na mga bagay ang nais ipamana ni Jacob sa kaniyang pamilya, samakatuwid nga, ang pangakong ibinigay kay Abraham may kinalaman sa binhi.—Gen 28:3, 4, 12-15.

Kung tungkol sa mga hari ng Israel, waring kalakip sa pagkapanganay ang karapatang humalili sa trono. (2Cr 21:1-3) Gayunman, bilang tunay na Hari ng Israel at kanilang Diyos, isinasaisantabi ni

Jehova ang gayong karapatan kapag angkop sa kaniyang mga layunin, gaya sa kaso ni Solomon.—1Cr 28:5.

Yamang si Jesu-Kristo ang "panganay sa lahat ng nilalang" at lagi siyang tapat sa Diyos na Jehova na kaniyang Ama, taglay niya ang pagkapanganay na dahil doon ay inatasan siyang maging "tagapagmana ng lahat ng bagay."—Col 1:15; Heb 1:2; tingnan ang MANA.

PAGKAPILAY. Tingnan ang PILAY, PAGKAPILAY.

PAGKASI. Ang kalagayan kapag ang isang tao ay pinakikilos ng espiritung nagmumula sa isa na nakahihigit-sa-tao o kapag ang isang bagay ay ginagawa sa ilalim ng patnubay ng gayong espiritu. Kapag si Jehova ang pinagmulan niyaon, ang resulta ay isang kapahayagan o mga akda na tunay na salita ng Diyos. Sa 2 Timoteo 3:16, sinabi ng apostol na si Pablo: "Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos." Ang pariralang "kinasihan ng Diyos" ay isinalin mula sa tambalang salitang Griego na *the·o'pneu·stos,* literal na nangangahulugang "hiningahan ng Diyos."

Iyon ang kaisa-isang paglitaw sa Kasulatan ng terminong Griegong ito. Malinaw na ipinakikita ng pagkakagamit nito sa talatang iyon na ang Diyos ang Pinagmulan at Maygawa ng Sagradong Kasulatan, ang Bibliya. Ang paglalarawan sa Kasulatan bilang "hiningahan ng Diyos" ay katulad ng pananalitang matatagpuan sa Hebreong Kasulatan sa Awit 33:6: "Sa pamamagitan ng salita ni Jehova ay nalikha ang langit, at ang buong hukbo nila ay sa pamamagitan ng espiritu [o hininga] ng kaniyang bibig."

Mga Resulta ng Pagkilos ng Espiritu ng Diyos. Kinasihan ang "lahat ng Kasulatan" sa pamamagitan ng banal na espiritu, o aktibong puwersa, ng Diyos. (Tingnan ang ESPIRITU.) Kumilos ang banal na espiritung iyon sa mga tao upang udyukan sila at patnubayan sila sa pagsulat ng mensahe ng Diyos. Kaya naman sinabi ng apostol na si Pedro tungkol sa mga hula ng Bibliya: "Alamin muna ninyo ito, na walang hula ng Kasulatan ang nagmumula sa anumang sariling pagpapakahulugan. Sapagkat ang hula ay hindi kailanman dumating sa pamamagitan ng kalooban ng tao, kundi ang mga tao ay nagsalita mula sa Diyos habang ginagabayan sila ng banal na espiritu." (2Pe 1:20, 21) Ipinakikita ng katibayan na ang espiritu ng Diyos ay kumilos sa isip at puso ng lahat ng manunulat ng Bibliya upang akayin sila sa tunguhing nilayon ng Diyos. Sinabi ni Haring David: "Ang espiritu ni Jehova ang nagsalita sa pamamagitan ko, at ang kaniyang salita ay nasa aking dila." (2Sa 23:2) Nang sipiin ni Jesus ang Awit 110, sinabi niya na isinulat iyon ni David "sa ilalim ng pagkasi [sa literal, sa espiritu]." (Mat 22:43) Ang katulad na ulat naman sa Marcos 12:36 ay nagsasabing "sa pamamagitan ng banal na espiritu."

Kung paanong pinakilos ng espiritu ni Jehova ang mga tao, o ginawa silang kuwalipikado, upang gampanan ang ibang mga atas mula sa Diyos—paggawa ng mga kasuutan ng mga saserdote at mga kasangkapan para sa tabernakulo (Exo 28:3; 35:30-35), pagganap ng tungkulin ng pangangasiwa (Deu 34:9), pangunguna sa hukbong militar (Huk 3:9, 10; 6:33, 34)—ginabayan din sila nito upang isulat ang Kasulatan. Sa pamamagitan ng espiritung iyon, maaari silang bigyan ng karunungan, unawa, kaalaman, payo, at kapangyarihan, na higit sa karaniwan at ayon sa kanilang partikular na pangangailangan. (Isa 11:2; Mik 3:8; 1Co 12:7, 8) Sinasabing tinanggap ni David ang arkitektural na plano ng templo "sa pamamagitan ng pagkasi [sa literal, sa pamamagitan ng espiritu]." (1Cr 28:12) Tiniyak ni Jesus sa kaniyang mga apostol na tutulungan sila ng espiritu ng Diyos, anupat tuturuan at papatnubayan sila nito, ipaaalaala nito sa kanilang mga pag-iisip ang mga bagay na narinig nila sa kaniya, at isisiwalat nito sa kanila ang mga bagay na mangyayari sa hinaharap. (Ju 14:26; 16:13) Sa gayong paraan, natiyak na ang kanilang mga ulat ng Ebanghelyo, lakip ang marami at mahahabang pagsipi sa mga diskurso ni Jesus, ay totoo at tumpak, kahit ang Ebanghelyo ni Juan na isinulat maraming dekada pagkamatay ni Jesus.

Kinontrol ng "kamay ni Jehova." Samakatuwid, ang mga manunulat ng Bibliya ay napasailalim ng "kamay" ni Jehova, o ng kapangyarihan niyang pumatnubay at kumontrol. (2Ha 3:15, 16; Eze 3:14, 22) Kung paanong mapangyayari ng "kamay" ni Jehova na ang kaniyang mga lingkod ay magsalita o tumahimik sa mga takdang panahon (Eze 3:4, 26, 27; 33:22), magagawa rin nitong pakilusin ang isa upang sumulat o kaya'y pigilan siya; magagawa nitong udyukan ang manunulat na sumulat tungkol sa partikular na mga bagay o pigilan siya na ilakip ang ibang materyal. Sa bawat kaso, ang maisusulat niya ay yaong nais ipasulat ni Jehova.

Kung Paano Pinatnubayan ng Diyos ang mga Manunulat. Gaya ng sinabi ng apostol, "sa maraming paraan" ay nagsalita ang Diyos sa kaniyang mga lingkod bago ang panahong Kristiyano. (Heb 1:1, 2) Sa kaso ng Sampung Utos, o Dekalogo, ang impormasyong inilaan ng Diyos ay nakasulat na, anupat kokopyahin na lamang iyon sa mga balumbon o sa iba pang materyales na ginamit ni Moises. (Exo 31:18; Deu 10:1-5) Sa ibang mga kaso, ang impormasyon ay idinikta nang berbalan at salita-por-salita. Nang ibigay ni Jehova ang malaking kalipunan ng mga kautusan at mga batas ng kaniyang tipan sa Israel, tinagubilinan niya si Moises: "Isulat

mo sa ganang iyo ang mga salitang ito." (Exo 34:27) Kadalasa'y ibinibigay rin sa mga propeta ang espesipikong mga mensahe na ihahatid nila, at ang mga iyon ay itinatala nila sa dakong huli at nagiging bahagi ng Kasulatan.—1Ha 22:14; Jer 1:7; 2:1; 11:1-5; Eze 3:4; 11:5.

Ginamit din ang mga panaginip at mga pangitain upang maghatid ng impormasyon sa mga manunulat ng Bibliya. Sa mga panaginip, na kung minsan ay tinatawag na mga pangitain sa gabi, maliwanag na inilalagay sa isip ng taong natutulog ang isang larawan ng mensahe o layunin ng Diyos. (Dan 2:19; 7:1) Ang mga pangitain namang ibinibigay samantalang may malay ang isa ay mas madalas gamitin upang maitawid sa isip ng manunulat ang mga kaisipan ng Diyos, anupat ang pagsisiwalat ay ikinikintal sa may-malay na isip sa pamamagitan ng mga larawan. (Eze 1:1; Dan 8:1; Apo 9:17) Ang ilang pangitain ay tinanggap habang nasa kawalan ng diwa ang isang tao. Bagaman may malay siya, maliwanag na buhos na buhos ang kaniyang pansin sa pangitaing tinatanggap niya samantalang siya'y nasa kawalan ng diwa anupat wala siyang kaalam-alam sa mga nangyayari sa paligid.—Gaw 10:9-17; 11:5-10; 22:17-21; tingnan ang PANGITAIN.

Sa maraming pagkakataon, mga anghelikong mensahero ang ginamit upang maghatid ng mga mensahe ng Diyos. (Heb 2:2) Kung minsan ay hindi binabanggit sa ulat ang malaking bahaging ginampanan ng gayong mga mensahero sa pagtatawid ng impormasyon. Kaya bagaman ang Kautusang ibinigay kay Moises ay iniulat na sinalita ng Diyos, ipinakita kapuwa nina Esteban at Pablo na ang ginamit ng Diyos sa paghahatid ng legal na kodigong iyon ay mga anghel. (Gaw 7:53; Gal 3:19) Yamang nagsalita ang mga anghel sa pangalan ni Jehova, ang mensaheng binigkas nila ay wastong matatawag na "ang salita ni Jehova."—Gen 22:11, 12, 15-18; Zac 1:7, 9.

Anuman ang partikular na paraang ginamit sa paghahatid ng mga mensahe, ang lahat ng bahagi ng Kasulatan ay may iisang katangian, anupat lahat ay kinasihan, o "hiningahan ng Diyos."

Yamang ang mga manunulat ng Bibliya ay nagpakita ng indibiduwalidad sa kanilang pagsulat, kaayon ba ito ng bagay na kinasihan ng Diyos ang Bibliya?

Ipinakikita ng katibayan na ang mga taong ginamit ng Diyos upang sumulat ng Kasulatan ay hindi parang mga robot lamang na basta nagtala ng anumang idinikta sa kanila. Tungkol sa apostol na si Juan, mababasa natin na ang Apocalipsis, na "hiningahan ng Diyos," ay iniharap sa kaniya "sa mga tanda" sa pamamagitan ng isang anghel, at na pagkatapos nito, si Juan ay "nagpatotoo sa salita na ibinigay ng Diyos at sa patotoo na ibinigay ni Jesu-Kristo, maging sa lahat ng bagay na kaniyang nakita." (Apo 1:1, 2) "Sa pamamagitan ng pagkasi [sa literal, "sa espiritu"]," si Juan ay 'dumating sa araw ng Panginoon' at sinabi sa kaniya: "Ang iyong nakikita ay isulat mo sa isang balumbon." (Apo 1:10, 11) Samakatuwid, lumilitaw na minabuti ng Diyos na hayaan ang mga manunulat ng Bibliya na gamitin ang kanilang sariling kaisipan sa pagpili ng mga salita at mga ekspresyon upang ilarawan ang mga pangitaing nakita nila (Hab 2:2); kasabay nito, kinokontrol at pinapatnubayan pa rin niya sila upang ang maisulat nila ay hindi lamang tumpak at totoo kundi angkop din sa kaniyang layunin. (Kaw 30:5, 6) Ipinakikita ng pananalita sa Eclesiastes 12:9, 10 na kinailangan ng manunulat ang personal na pagsisikap, yamang kailangan ang pagmumuni-muni, pagsasaliksik, at pagsasaayos upang angkop na maiharap ang "nakalulugod na mga salita at makasulat ng wastong mga salita ng katotohanan."—Ihambing ang Luc 1:1-4.

Tiyak na ito ang dahilan kung bakit iba-iba ang istilo ng pagsulat ng indibiduwal na mga manunulat at iba-iba rin ang ginamit nilang mga ekspresyon na maliwanag na nagpabanaag ng kanilang pinagmulan. Maaaring isinaalang-alang ng Diyos ang likas na mga kuwalipikasyon ng mga manunulat nang piliin niya sila para sa kanilang partikular na atas; maaaring patiuna rin niya silang inihanda para sa kaniyang partikular na layunin.

Bilang katibayan ng ganitong indibiduwalidad sa pagsulat, si Mateo, na dating isang maniningil ng buwis, ay gumawa ng maraming espesipikong pagtukoy sa mga numero at mga halaga ng salapi. (Mat 17:27; 26:15; 27:3) Si Lucas, "ang minamahal na manggagamot" (Col 4:14), ay gumamit naman ng natatanging mga pananalita na nagpabanaag ng kaniyang kaalaman sa medisina.—Luc 4:38; 5:12; 16:20.

Kahit sa mga kaso na sinabi ng manunulat na tinanggap niya ang "salita ni Jehova" o ang isang partikular na "kapahayagan," maaaring inihatid iyon, hindi salita-por-salita, kundi sa pamamagitan ng paglalagay sa isip ng manunulat ng isang larawan ng layunin ng Diyos, na pagkatapos ay ipapahayag niya sa pamamagitan ng mga salita. Ito marahil ang ibig sabihin ng mga manunulat kapag sinasabi nila na kanilang "nakita" (sa halip na "narinig") "ang kapahayagan" o "ang salita ni Jehova."—Isa 13:1; Mik 1:1; Hab 1:1; 2:1, 2.

Samakatuwid, ang mga taong ginamit sa pagsulat ng Kasulatan ay nakipagtulungan sa pagkilos ng

banal na espiritu ni Jehova. Sila ay naging masunurin at mapagpasakop sa patnubay ng Diyos (Isa 50:4, 5), anupat sabik na malaman ang kalooban at pag-akay ng Diyos. (Isa 26:9) Sa maraming kaso, mayroon silang partikular na mga tunguhin (Luc 1:1-4) o kaya'y tumugon sila sa isang pangangailangan (1Co 1:10, 11; 5:1; 7:1), at pinatnubayan sila ng Diyos upang ang maisulat nila ay tumugma at tumupad sa kaniyang layunin. (Kaw 16:9) Bilang mga taong espirituwal, nakaayon ang kanilang puso at isip sa kalooban ng Diyos, anupat 'taglay nila ang pag-iisip ni Kristo' at sa gayo'y hindi basta karunungan ng tao o "pangitain ng kanilang sariling puso" ang isinulat nila, gaya ng ginawa ng mga bulaang propeta.—1Co 2:13-16; Jer 23:16; Eze 13:2, 3, 17.

Maliwanag na ang banal na espiritu ay magkakaroon ng "sari-saring gawain (o, pagkilos)" sa mga manunulat ng Bibliya. (1Co 12:6) Maraming impormasyon noon ang maaari nilang magamit, na ang iba ay nakasulat na, gaya ng mga talaangkanan at mga ulat ng kasaysayan. (Luc 1:3; 3:23-38; Bil 21:14, 15; 1Ha 14:19, 29; 2Ha 15:31; 24:5; tingnan ang AKLAT.) Sa ganitong kaso, kikilos ang espiritu ng Diyos upang tiyakin na walang kamalian ang makapapasok sa Banal na Ulat at upang patnubayan din ang pagpili ng materyal na ilalakip. Maliwanag na hindi lahat ng sinabi ng ibang mga tao na inilakip sa Bibliya nang dakong huli ay kinasihan ng Diyos, ngunit ang *pagpili* ng materyal na magiging bahagi ng Banal na Kasulatan at ang *tumpak na pagtatala* niyaon ay pinatnubayan ng banal na espiritu. (Tingnan ang Gen 3:4, 5; Job 42:3; Mat 16:21-23.) Sa ganitong paraan, naingatan ng Diyos sa kaniyang kinasihang Salita ang isang rekord na nagpapakita kung ano ang nangyayari kapag ang mga tao ay nakikinig sa kaniya at kumikilos kaayon ng kaniyang layunin, at kung ano naman ang resulta kapag sila ay nag-iisip, nagsasalita, at gumagawi sa mga paraang nagwawalang-halaga sa Diyos o nagpapamalas ng kawalang-alam sa kaniyang matuwid na mga daan. Sa kabilang dako, ang impormasyon tungkol sa kasaysayan ng lupa bago nilalang ang tao (Gen 1:1-26), ang mga pangyayari sa langit (Job 1:6-12 at iba pang mga teksto), at ang mga hula, gayundin ang pagsisiwalat sa mga layunin ng Diyos at sa mga doktrina, ay hindi posibleng malaman ng mga tao malibang ihatid ang mga ito ng espiritu ng Diyos sa makahimalang paraan. Tungkol sa pantas na mga kasabihan at payo, bagaman maaaring marami nang natutuhan ang manunulat mula sa kaniyang personal na karanasan sa buhay at maaaring mas marami pa mula sa sarili niyang pag-aaral at pagkakapit niyaong mga bahagi ng Kasulatan na naisulat na, kailangan pa rin ang pagkilos ng espiritu ng Diyos upang matiyak na ang impormasyon ay angkop na maging bahagi ng Salita ng Diyos na "buháy at may lakas . . . at may kakayahang umunawa ng mga kaisipan at mga intensiyon ng puso."—Heb 4:12.

Makikita ito sa pananalita ng apostol na si Pablo sa kaniyang unang liham sa mga taga-Corinto. Nang magpayo siya hinggil sa pag-aasawa at sa pananatiling walang asawa, binanggit niya: "Ngunit sa iba naman ay sinasabi ko, oo, ako, hindi ang Panginoon . . . " Gayundin: "Ngayon may kinalaman sa mga birhen ay wala akong utos mula sa Panginoon, kundi ibinibigay ko ang aking opinyon." At bilang panghuli, may kinalaman sa babaing balo, sinabi niya: "Ngunit siya ay mas maligaya kung mananatili siya sa kaniyang kalagayan, ayon sa aking opinyon. Iniisip ko na taglay ko rin naman ang espiritu ng Diyos." (1Co 7:12, 25, 40) Maliwanag na ang pananalita ni Pablo ay nangangahulugan na wala siyang masisiping tuwirang turo ng Panginoong Jesus hinggil sa ilang partikular na punto. Kaya naman ibinigay ni Pablo ang kaniyang personal na opinyon bilang isang apostol na puspos ng espiritu. Gayunman, ang kaniyang payo ay "hiningahan ng Diyos" at sa gayo'y naging bahagi ng Sagradong Kasulatan, anupat may awtoridad na kapantay niyaong sa iba pang mga Kasulatang iyon.

Malinaw na may pagkakaiba sa pagitan ng kinasihang mga akda ng Bibliya at ng iba pang mga akda na hindi inilakip sa Sagradong Kasulatan bagaman waring kakikitaan ng patnubay ng espiritu. Gaya ng naipakita na, bukod sa kanonikal na mga aklat ng Hebreong Kasulatan, may iba pang mga akda na magagamit noon, gaya ng opisyal na mga rekord tungkol sa mga hari ng Juda at ng Israel, at posibleng humalaw sa mga ito ang mga taong tapat sa Diyos. Ang mga ito ay ginamit pa nga ng mga manunulat na kinasihang sumulat ng ilang bahagi ng Sagradong Kasulatan para sa kanilang pagsasaliksik. Gayundin ang kalagayan noong panahong apostoliko. Bukod sa mga liham na kasama sa kanon ng Bibliya, tiyak na sa paglipas ng mga taon ay marami pang ibang liham ang isinulat ng mga apostol at matatandang lalaki para sa maraming kongregasyon. Bagaman may patnubay ng espiritu ang mga manunulat na iyon, hindi kinilala ng Diyos ang gayong mga akda bilang bahagi ng walang-kamaliang Salita ng Diyos. Ang di-kanonikal na mga akdang Hebreo ay maaaring may ilang pagkakamali, at maging ang di-kanonikal na mga akda ng mga apostol ay maaaring nagpapabanaag ng kanilang di-kumpletong pagkaunawa noong unang mga taon ng kongregasyong Kristiyano. (Ihambing ang Gaw 15:1-32; Gal 2:11-14; Efe 4:11-16.) Gayunman, kung paanong ang Diyos, sa pamamagitan ng kaniyang espiritu, o aktibong puwersa, ay nagkaloob sa ilang Kristiyano ng "kaunawaan sa kinasihang mga pana-

nalita," maaari rin niyang patnubayan ang lupong tagapamahala ng kongregasyong Kristiyano upang makilala kung aling kinasihang mga akda ang dapat isama sa kanon ng Sagradong Kasulatan.—1Co 12:10; tingnan ang KANON.

Pagkilala sa Kasulatan Bilang Kinasihan. Malinaw ang katibayan na ang lahat ng Sagradong Kasulatan, habang unti-unting idinaragdag sa kanon ng Bibliya, ay may-pagkakaisang kinilala ng mga lingkod ng Diyos bilang kinasihan, kabilang na rito si Jesus at ang kaniyang mga apostol. Ang "pagkasi" ay nangangahulugan ng pagsulat ng mga akda na walang pagkakamali at may awtoridad na para bang isinulat ng Diyos mismo. Ito ang dahilan kung bakit maraming beses na kinilala ng mga propetang nakibahagi sa pagsulat ng Hebreong Kasulatan na ang Diyos ang pinagmulan ng kanilang mga mensahe, sa pamamagitan ng pananalitang "Ito ang sinabi ni Jehova," anupat ginawa nila iyon nang mahigit 300 beses. (Isa 37:33; Jer 2:2; Na 1:12) May-pagtitiwalang sinipi ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang Hebreong Kasulatan bilang sariling salita ng Diyos na sinalita sa pamamagitan ng inatasang mga manunulat, sa gayon ay tiyak na matutupad at maituturing na ultimong awtoridad sa anumang usapin. (Mat 4:4-10; 19:3-6; Luc 24:44-48; Ju 13:18; Gaw 13:33-35; 1Co 15:3, 4; 1Pe 1:16; 2:6-9) Dito masusumpungan ang "mga sagradong kapahayagan ng Diyos." (Ro 3:1, 2; Heb 5:12) Pagkatapos ipaliwanag ni Pablo sa Hebreo 1:1 na ang Diyos ay nagsalita sa Israel sa pamamagitan ng mga propeta, sumipi siya mula sa ilang aklat ng Hebreong Kasulatan, anupat iniharap niya ang mga teksto na para bang sinalita ng Diyos na Jehova mismo. (Heb 1:5-13) Ihambing ang kahawig na pananalita hinggil sa banal na espiritu sa Gawa 1:16; 28:25; Hebreo 3:7; 10:15-17.

Upang ipakita na lubos siyang nananalig na hindi nagkakamali ang Sagradong Kasulatan, sinabi ni Jesus na "hindi mapawawalang-bisa ang Kasulatan" (Ju 10:34, 35) at na "mauuna pang lumipas ang langit at lupa kaysa lumipas sa anumang paraan ang isang pinakamaliit na titik o ang isang katiting na bahagi ng isang titik mula sa Kautusan at hindi maganap ang lahat ng mga bagay." (Mat 5:18) Sinabi niya sa mga Saduceo na nagkakamali sila hinggil sa pagkabuhay-muli dahil "hindi ninyo alam ang Kasulatan ni ang kapangyarihan ng Diyos." (Mat 22:29-32; Mar 12:24) Naging handa siyang magpaaresto at sumailalim sa kamatayan mismo sapagkat batid niyang ito'y sa ikatutupad ng nasusulat na Salita ng Diyos, ang Sagradong Kasulatan.—Mat 26:54; Mar 14:27, 49.

Sabihin pa, ang nabanggit na mga pananalita ay tungkol sa Hebreong Kasulatan bago ang panahong Kristiyano. Ngunit malinaw rin na ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay iniharap at tinanggap bilang kinasihan sa gayunding paraan (1Co 14:37; Gal 1:8, 11, 12; 1Te 2:13), anupat minsan ay tinukoy ng apostol na si Pedro ang mga liham ni Pablo bilang kasama ng iba pang bahagi ng Kasulatan. (2Pe 3:15, 16) Sa gayon, ang buong kalipunan ng Kasulatan ang siyang bumubuo sa nagkakaisa at nagkakasuwatong nasusulat na Salita ng Diyos.—Efe 6:17.

Awtoridad ng mga Kopya at mga Salin. Ang nasusulat na Salita ng Diyos kung gayon ay maituturing na walang anumang kamalian. Totoo ito may kinalaman sa orihinal na mga sulat, na hindi na umiiral sa ngayon. Ang mga kopya ng orihinal na mga sulat na iyon at ang mga salin tungo sa maraming wika ay hindi makapag-aangkin ng ganap na katumpakan. Gayunman, may nakakukumbinsing ebidensiya at matibay na dahilan upang maniwala na ang taglay nating mga manuskrito ng Sagradong Kasulatan ay halos eksaktong mga kopya ng nasusulat na Salita ng Diyos, anupat ang mga puntong kinukuwestiyon ay hindi gaanong nakaaapekto sa kahulugan ng mensaheng itinatawid. Ang mismong layunin ng Diyos sa paghahanda ng Sagradong Kasulatan at ang kinasihang kapahayagan na "ang pananalita ni Jehova ay namamalagi magpakailanman" ay nagbibigay ng katiyakan na iningatan ng Diyos na Jehova ang panloob na integridad ng Kasulatan sa paglipas ng maraming siglo. —1Pe 1:25.

Bakit naiiba ang mga pananalitang ginamit ng Kristiyanong Griegong Kasulatan sa mga pagsipi nito sa Hebreong Kasulatan?

Sa maraming kaso, maliwanag na ang salin ng Griegong *Septuagint* ang ginamit ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan kapag sumisipi sila sa Hebreong Kasulatan. Kung minsan, ang pananalita ng *Septuagint,* ayon sa pagkakasipi nila, ay waring naiiba sa mababasa sa Hebreong Kasulatan na kilala sa ngayon (ang karamihan sa mga salin ngayon ay ibinatay sa Hebreong tekstong Masoretiko na mula pa noong mga ikasampung siglo C.E.). Halimbawa, ang pagsipi ni Pablo sa Awit 40:6 ay may pananalitang "ngunit naghanda ka ng katawan para sa akin," isang pananalitang matatagpuan sa *Septuagint.* (Heb 10:5, 6) Ngunit kahalili ng pananalitang iyan, ang taglay nating mga manuskritong Hebreo ng Awit 40:6 ay kababasahan ng "ang mga tainga kong ito ay binuksan mo." Hindi matiyak kung ang pariralang matatagpuan sa *Septuagint* ay nasa *orihinal* na tekstong Hebreo. Anuman ang naging kalagayan, pinatnubayan ng espiritu ng

Diyos si Pablo sa kaniyang pagsipi, at sa gayo'y may pagsang-ayon ng Diyos ang mga salitang iyon. Hindi ito nangangahulugan na ang buong saling *Septuagint* ay dapat ituring na kinasihan; gayunman, ang mga bahaging sinipi ng kinasihang mga Kristiyanong manunulat ay naging mahalagang bahagi ng Salita ng Diyos.

Sa ilang kaso, ang mga pagsipi ni Pablo at ng iba pa ay naiiba sa mababasa sa taglay nating mga manuskrito kapuwa ng Hebreo at Griegong mga teksto. Gayunman, maliliit lamang ang mga pagkakaiba, at kung susuriin, makikitang ang mga ito'y resulta lamang ng paggamit ng singkahulugang pananalita, paghahalimbawa, o pagdaragdag ng pampalinaw na mga salita o mga parirala. Halimbawa, sa Genesis 2:7, sinasabi na "ang tao ay naging isang kaluluwang buháy," samantalang nang sipiin ni Pablo ang bahaging ito, sinabi niya: "Ganito nga ang nasusulat: 'Ang *unang* taong si *Adan* ay naging kaluluwang buháy.'" (1Co 15:45) Sa pamamagitan ng pagdaragdag ng mga salitang 'una' at "Adan," naidiin niya ang ipinakikita niyang pagkakaiba ni Adan at ni Kristo. Ang idinagdag niya ay lubusang kaayon ng mga katotohanang nakaulat sa Kasulatan at hindi pumilipit sa diwa o nilalaman ng tekstong sinipi. Ang mga sinulatan ni Pablo ay may mga kopya (o mga salin) ng Hebreong Kasulatan na mas matatanda kaysa sa taglay natin sa ngayon at maaari nilang suriin ang kaniyang mga pagsipi, gaya ng ginawa ng mga taga-Berea. (Gaw 17:10, 11) Yamang inilakip ng kongregasyong Kristiyano noong unang siglo ang mga akdang iyon sa kanon ng Sagradong Kasulatan, ito'y ebidensiya na tinanggap nila ang gayong mga pagsipi bilang bahagi ng kinasihang Salita ng Diyos.—Ihambing din ang Zac 13:7 sa Mat 26:31.

"Mga Kinasihang Kapahayagan"—Tunay at Huwad. Ang salitang Griego na *pneu'ma* (espiritu) ay ginagamit sa pantanging paraan sa ilang akdang apostoliko. Halimbawa, sa 2 Tesalonica 2:2, hinimok ng apostol na si Pablo ang mga kapatid sa Tesalonica na huwag mabagabag o matinag mula sa kanilang katinuan "sa pamamagitan ng kinasihang kapahayagan [sa literal, "espiritu"] o sa pamamagitan ng bibigang mensahe o sa pamamagitan ng liham na para bang mula sa amin, na wari bang ang araw ni Jehova ay narito na." Maliwanag na ginamit ni Pablo ang salitang *pneu'ma* (espiritu) may kaugnayan sa mga paraan ng pakikipagtalastasan, gaya ng "bibigang mensahe" o "liham." Kaya naman sinabi ng *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (p. 126) tungkol sa tekstong ito: "Ang tinutukoy rito ng Apostol ay isang espirituwal na pahiwatig, bulaang prediksiyon, pananalita ng isang propeta." (Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976) Ang *Word Studies in the New Testament* ni Vincent ay nagsasabi: *"Sa pamamagitan ng espiritu.* Sa pamamagitan ng makahulang mga pananalita ng mga indibiduwal sa mga kapulungang Kristiyano, anupat nag-aangking may awtoridad ng mga pagsisiwalat ng Diyos." (1957, Tomo IV, p. 63) Kaya bagaman ang *pneu'ma* sa tekstong iyon at sa kahawig na mga kaso ay isinalin lamang na "espiritu" sa ilang salin, ang ibang mga salin ay kababasahan ng "mensahe ng Espiritu" (*AT*), "prediksiyon" (*JB*), "pagkasi" (D'Ostervald; Segond [Pranses]), "kinasihang kapahayagan" (*NW*).

Nililinaw ng mga salita ni Pablo na may tunay na "mga kinasihang kapahayagan," at mayroon ding huwad. Sa 1 Timoteo 4:1, tinukoy niya ang dalawang uring ito nang sabihin niya na "ang kinasihang pananalita [mula sa banal na espiritu ni Jehova] ay tiyakang nagsasabi na sa mga huling yugto ng panahon ang ilan ay hihiwalay mula sa pananampalataya, na nagbibigay-pansin sa nagliligaw na kinasihang mga pananalita at mga turo ng mga demonyo." Ipinakikita nito na ang huwad na "kinasihang mga pananalita" ay nagmumula sa mga demonyo. Sinusuportahan ito ng pangitaing ibinigay sa apostol na si Juan kung saan nakakita siya ng "tatlong maruruming kinasihang kapahayagan" na parang mga palaka na lumalabas sa bibig ng dragon, ng mabangis na hayop, at ng huwad na propeta, anupat espesipiko niyang binanggit na ang mga kapahayagang iyon ay "kinasihan ng mga demonyo," upang tipunin ang mga hari ng lupa sa digmaan ng Har–Magedon.—Apo 16:13-16.

Dahil dito, hinimok ni Juan ang mga Kristiyano na "subukin ang mga kinasihang kapahayagan upang makita kung ang mga ito ay nagmumula sa Diyos." (1Ju 4:1-3; ihambing ang Apo 22:6.) Pagkatapos ay ipinakita niya na ang tunay na mga kinasihang kapahayagan ng Diyos ay dumarating sa pamamagitan ng tunay na kongregasyong Kristiyano, hindi sa pamamagitan ng di-maka-Kristiyano at makasanlibutang mga pinagmulan. Sabihin pa, ang pananalita ni Juan ay kinasihan ng Diyos na Jehova, ngunit bukod pa rito, ang liham ni Juan ay nagsilbing matibay na saligan para sa ganitong tahasang pananalita: "Siya na nagtatamo ng kaalaman sa Diyos ay nakikinig sa atin; siya na hindi nagmumula sa Diyos ay hindi nakikinig sa atin. Sa ganitong paraan natin binibigyang-pansin ang kinasihang kapahayagan ng katotohanan at ang kinasihang kapahayagan ng kamalian." (1Ju 4:6) Hindi ito basta isang dogmatikong opinyon sapagkat ipinakita ni Juan na siya at ang iba pang tunay na mga Kristiyano ay nagpapamalas ng mga bunga ng espiritu ng Diyos, pangunahin na ang pag-ibig, at pinatunayan nila sa pamamagitan ng kanilang tamang paggawi at tapat na pananalita na sila'y talagang 'lumalakad sa liwanag' kaisa ng Diyos.—1Ju 1:5-7; 2:3-6,

9-11, 15-17, 29; 3:1, 2, 6, 9-18, 23, 24; ihambing ang pagkakaiba sa Tit 1:16.

PAGKASUTIL. Ang pangunahing kahulugan ng iba't ibang salita sa orihinal na wika na nagtatawid ng ideya ng pagkasutil ay tigas o tibay, lalo na sa masamang diwa. Kadalasan nang nagsasangkot ito ng sinasadyang pagtangging sumunod sa kalooban o mga utos ng Diyos. (Aw 78:8; 81:12; Isa 1:23; 65:2; Jer 3:17; 5:23; 7:23-26; 11:8; 18:12; Os 4:16; Gaw 7:51) Paulit-ulit na itinatampok sa Kasulatan ang kasakunaang sumasapit sa mga patuloy na nagpapakita ng pagkasutil. (Deu 29:19, 20; Ne 9:29, 30; Kaw 28:14; Isa 30:1; Jer 6:28-30; 9:13-16; 13:10; 16:12, 13; Dan 5:20; Os 9:15; Zac 7:12; Ro 2:5) Bilang halimbawa, itinakda ng kautusan ng Diyos sa Israel na ang isang sutil at mapaghimagsik na anak ay babatuhin hanggang sa mamatay.—Deu 21:18, 20.

Sa kaniyang mga pakikitungo sa mga tao, buong-pagtitiis na pinahintulutan ng Diyos na Jehova na manatiling buháy ang mga indibiduwal at mga bansa, bagaman karapat-dapat sila sa kamatayan. (Gen 15:16; 2Pe 3:9) Bagaman may ilan na tumugon dito anupat tumanggap sila ng awa (Jos 2:8-14; 6:22, 23; 9:3-15), lalo namang pinatigas ng iba ang kanilang sarili laban kay Jehova at laban sa kaniyang bayan. (Deu 2:30-33; Jos 11:19, 20) Yamang hindi hinahadlangan ni Jehova ang mga tao sa pagiging sutil, sinasabi na kaniyang 'hinahayaan silang magmatigas' o 'pinatitigas niya ang kanilang mga puso.' Kapag sa wakas ay naglapat siya ng paghihiganti sa mga sutil, ang resulta nito ay naitatanghal ang kaniyang dakilang kapangyarihan at naipahahayag ang kaniyang pangalan.—Ihambing ang Exo 4:21; Ju 12:40; Ro 9:14-18.

Ang isang halimbawa nito ay ang ginawa ng Diyos may kaugnayan sa Paraon na tumangging paalisin ang mga Israelita mula sa Ehipto. Nagpasapit si Jehova ng sampung mapangwasak na salot sa lupain ng Ehipto. Sa tuwing patitigasin ni Paraon ang kaniyang puso pagkatapos magwakas ang isang partikular na salot, ginagamit ito ni Jehova bilang pagkakataon upang higit na maitanghal ang kaniyang dakilang kapangyarihan sa pamamagitan ng iba pang mga himala. (Exo 7:3-5, 14–11:10) Kaya naman, natanto ng ilang Ehipsiyo na si Jehova ay isang Diyos na dapat sundin. Halimbawa, noong ipatalastas ang ikapitong salot, tiniyak kahit ng ilan sa mga lingkod ni Paraon na ang kanilang mga lingkod at mga alagang hayop ay ligtas na naisilong bago magsimula ang mapamuksang bagyo ng graniso. (Exo 9:20, 21) Sa wakas, nang muling patigasin ni Paraon ang kaniyang puso at pisanin niya ang kaniyang mga hukbo upang maghiganti sa mga Israelita matapos niyang palayain ang mga ito (Exo 14:8, 9; 15:9), siya at ang kaniyang mga hukbo ay pinuksa ni Jehova sa Dagat na Pula. (Exo 14:27, 28; Aw 136:15) Sa loob ng maraming taon pagkatapos nito, naipahayag ang pangalan ng Diyos sa gitna ng mga bansa habang pinag-uusapan nila kung ano ang ginawa ni Jehova sa mga Ehipsiyo dahil sa pagkasutil ng mga ito.—Exo 18:10, 11; Jos 2:10, 11; 9:9; 1Sa 6:6.

Yamang si Jehova ay patiunang nagbibigay ng babala hinggil sa kaniyang kahatulan sa mga sutil, hindi masasabing sa iba nagmula ang gayong kahatulan o na may ibang dahilan kung bakit iyon nangyari. Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, sinabi ni Jehova sa mapagmatigas na mga Israelita: "Dahil sa pagkaalam ko na ikaw ay matigas at na ang iyong leeg ay litid na bakal at ang iyong noo ay tanso, patuloy ko ring sinasabi sa iyo mula nang panahong iyon. Bago mangyari iyon ay ipinarinig ko na sa iyo, upang hindi mo sabihin, 'Ang aking idolo ang gumawa ng mga iyon, at ang aking inukit na imahen at ang aking binubong imahen ang nag-utos sa mga iyon.'"—Isa 48:4, 5; ihambing ang Jer 44:16-23.

PAGKATAPON. Pagpapalayas mula sa tinubuang lupain o tahanan ng isa sa pamamagitan ng awtoridad ng batas; sa literal na Hebreo, "isang paglisan." Si Cain, na pumatay sa kaniyang kapatid na si Abel, ay isinumpang palayasin mula sa lupa upang maging palaboy at takas sa lupa. Dati siyang magsasaka, ngunit pagkatapos nito ay hindi na tutugon ang lupa sa pagsasaka niya rito.—Gen 4:2, 3, 11-14.

Sinabihan ang Israel na dadalhin ni Jehova sa pagkatapon ang bansa kung hindi sila mananatiling tapat sa tipang ginawa niya sa kanila sa pamamagitan ni Moises. (Deu 28:36, 37, 64; 29:28) Kaya sa katunayan, sa ilang pagkakataon, ang Diyos ang Awtoridad na nagtalaga sa kaniyang bayan sa pagkatapon, bagaman pinahintulutan niya ang mga hukbo ng ibang mga bansa na maging kaniyang mga kasangkapan. Ang mga pagkakataong ito ay: (1) noong itapon ang Israel sa pamamagitan ng kamay ng mga Asiryano (2Ha 15:29; 18:9-12); (2) noong itapon sa Babilonya ang Juda (2Ha 25:8-11, 21); (3) noong itapon ang mga Judio sa pamamagitan ng mga kamay ng mga Romano (Luc 21:20-24).

Ang Israel. Dinala ni Tiglat-pileser III sa pagkatapon sa Asirya ang mga tumatahan sa Neptali bago nagwakas ang pamamahala ng Israelitang si Haring Peka noong mga 759 B.C.E. Lumilitaw na kasabay nito, dinala rin ng hari ng Asirya ang mga Rubenita, mga Gadita, at yaong mga mula sa silanganing kalahati ng tribo ni Manases. (2Ha 15:29; 1Cr 5:4-6, 26) Nang maglaon, kinubkob ni Salmaneser V ang Samaria, at pagkaraan ng tatlong taon, noong 740 B.C.E., ipinatapon niya o ng kaniyang kahalili, si Sargon II, ang marami sa mga tumatahan doon at "nagdala [siya] ng mga tao mula sa Babilonya at Cuta at Ava at Hamat at Separvaim at

pinatahan sila sa mga lunsod ng Samaria kahalili ng mga anak ni Israel."—2Ha 17:5, 6, 24.

Ang Juda. Noong 617 B.C.E., dinala ni Haring Nabucodonosor sa pagkatapon sa Babilonya ang maharlikang korte at ang mga pangunahing tao ng Juda. (2Ha 24:11-16) Pagkaraan ng mga sampung taon, noong 607 B.C.E., nang bumagsak sa Babilonya ang Jerusalem, kinuha ni Nebuzaradan, pinuno ng tagapagbantay na Babilonyo, ang karamihan sa mga nalabi at mga humiwalay na Judio at dinala niya ang mga ito sa Babilonya, anupat sa pagkatapong ito ay isang nalabi lamang ang bumalik pagkaraan ng 70 taon.—2Ha 25:11; Jer 39:9; Isa 10:21, 22; tingnan ang PAGKABIHAG.

Pagkatapos ng pagbagsak ng Babilonya, maraming Judio ang hindi bumalik sa sarili nilang lupain, sa gayon ay nagpatuloy ang kanilang pangangalat. Noong panahon ni Ahasuero (si Jerjes I, hari ng Persia, na namahala mula sa India hanggang sa Etiopia, sa 127 nasasakupang distrito), sinabi ni Haman bilang pagtuligsa sa mga Judio: "May isang bayan na nakapangalat at nakahiwalay sa gitna ng mga bayan sa lahat ng mga nasasakupang distrito na iyong pinamamahalaan."—Es 1:1; 3:8.

Noong Unang Siglo C.E. Noong unang siglo C.E., may mga pamayanan ng mga Judio sa Tesalonica, Atenas, Corinto, Efeso, Roma, at Babilonya, gayundin sa iba pang mga lunsod. (Gaw 17:1, 16, 17; 18:1, 4, 19) Maraming Judio ang nakatira sa Babilonya, kung saan nangaral si Pedro. (1Pe 5:13) Iniuulat ni Josephus na "isang malaking bilang" ng mga Judio ang nasa Babilonia noong unang siglo B.C.E. (*Jewish Antiquities,* XV, 14 [ii, 2]) Noong 49 o maagang bahagi ng 50 C.E., pinalayas ng Romanong emperador na si Claudio ang lahat ng mga Judio mula sa Roma. Nakaapekto rin ito sa mga Judio na naging mga Kristiyano, kabilang na sina Aquila at Priscila (Prisca), na nakilala ni Pablo sa Corinto noong mga 50 C.E., di-katagalan pagkaraang ilabas ang utos ni Claudio. (Gaw 18:2) Sinamahan nila si Pablo sa Efeso, at noong panahong sulatan niya mula sa Corinto ang mga kapuwa Kristiyano na nasa Roma (mga 56 C.E.), maliwanag na nakabalik na sila sa Roma, sapagkat patay na si Claudio at ang namamahala na noon ay si Nero. Bumalik na rin sa Roma ang marami sa iba pang mga Judio.—Gaw 18:18, 19; Ro 16:3, 7, 11.

Bilang katuparan ng hula ni Jesus sa Lucas 21:24, noong 70 C.E., pinalibutan ng hukbong Romano sa ilalim ni Tito ang Jerusalem, na noon ay punô ng mga Judio mula sa maraming lupain na nagkatipon para sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. Kinubkob ng mga Romano ang lunsod at tuluyan nila itong winasak; 1,100,000 Judio ang namatay at 97,000 ang dinalang bihag upang ipangalat sa gitna ng mga bansa.

PAGKAULO. Ang pangunahing simulain ng pagkaulo ay nakaulat sa 1 Corinto 11:3: "Ang ulo ng bawat lalaki ay ang Kristo; ang ulo naman ng babae ay ang lalaki; ang ulo naman ng Kristo ay ang Diyos."

Ang Dako ng Lalaki. Ang unang bahagi ng payong ito tungkol sa pagkaulo ay para sa lalaki; hindi siya independiyente at mayroon siyang "ulo" na dapat kilalanin. Kailangan niyang sundin ang mga tagubilin at parisan na inilaan ng kaniyang ulo, si Kristo. (1Ju 2:6) Hindi lamang ito kapit sa kaniyang mga relihiyosong gawain (Mat 28:19, 20) kundi pati sa kaniyang personal na mga gawain. Halimbawa, kung siya ay isang taong may pamilya, bilang paggalang sa sarili niyang ulo, si Kristo, dapat siyang sumunod sa payo na manahanang kasama ng kaniyang asawa ayon sa kaalaman, anupat 'pinag-uukulan ito ng karangalang gaya ng sa isang mas mahinang sisidlan,' at dapat siyang marubdob na magsikap na sanayin ang kaniyang mga anak sa wastong paraan. (1Pe 3:7; Efe 6:4) Inilaan sa Bibliya ang payong ito para sa lahat ng nasa kongregasyon ni Kristo, kaya ang pagsunod ng lalaki sa payong ito ay pagpapakita ng paggalang sa pagkaulo.—Efe 5:23.

Yamang ang lalaki ang unang nilalang, binigyan siya ng mas mataas na posisyon kaysa sa babae. (1Ti 2:12, 13) Ang babae ay ginawa mula sa tadyang na kinuha mula sa lalaki at sa gayon ay buto ng kaniyang mga buto at laman ng kaniyang laman. (Gen 2:22, 23) Nilalang ang babae alang-alang sa lalaki, hindi ang lalaki alang-alang sa babae. (1Co 11:9) Kaya naman sa kaayusan ng Diyos para sa pamilya, dapat na lagi siyang magpasakop sa kaniyang asawang lalaki at hindi niya dapat agawin ang awtoridad nito. (Efe 5:22, 23; 1Pe 3:1) Gayundin, sa kongregasyong Kristiyano, ang babae ay hindi dapat magturo sa ibang naaalay na lalaki ni magkaroon man ng awtoridad sa kanila.—1Ti 2:12.

Kinilala ng mga Hebreo noong sinaunang mga panahon ang nakatataas na posisyon ng lalaki sa pamilya at sa kaayusan ng mga tribo. Si Sara ay naging mapagpasakop, anupat tinawag niyang "panginoon" si Abraham, at pinapurihan siya dahil sa pagkilala niya sa pagkaulo nito. (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Sa ilalim ng tipang Kautusan, idiniin ang nakatataas na posisyon ng lalaki. Ang mga kalalakihan lamang ang inutusang magtipon para sa tatlong kapistahan ni Jehova sa dakong pinili niya, bagaman dumadalo rin noon ang mga babae. (Deu 16:16) Ang 'karumihan' ng babae sa seremonyal na paraan pagkasilang niya ng isang sanggol na babae ay makalawang ulit na mas matagal kaysa kung sanggol na lalaki ang isinilang niya.—Lev 12:2, 5.

Ang Dako ng Babae. Noong sinaunang mga panahon, may mga kalagayan na nagtatalukbong sa ulo ang babae upang magpakita ng pagpapasakop. (Gen 24:65) Nang talakayin ng apostol na si Pablo ang kaayusan sa pagkaulo sa loob ng kongregasyong Kristiyano, ipinaliwanag niya na kung ang babae ay mananalangin o manghuhula sa kongregasyon, anupat gaganap ng isang posisyon na iniatas ng Diyos sa lalaki, dapat siyang maglagay ng talukbong sa ulo. Sa pansamantalang pagganap niya sa mga bagay na ito dahil sa walang naaalay na lalaking Kristiyano na gagawa ng mga ito, hindi dapat ipangatuwiran ng babae na sapat na ang pagkakaroon niya ng mahabang buhok upang ipakita ang kaniyang pagpapasakop. Sa halip, dapat na ang sarili niyang mga pagkilos ang magpamalas ng kaniyang pagpapasakop at ng kaniyang pagkilala sa pagkaulo ng lalaki. Ginagawa ito ng babaing Kristiyano sa pamamagitan ng paglalagay ng talukbong sa ulo bilang "tanda ng awtoridad." Dapat itong gawin "dahil sa mga anghel," na nagmamasid sa mga pagkilos ng isang Kristiyano at nababahala sa kongregasyong Kristiyano bilang mga naglilingkod para rito. Sa pamamagitan ng paglalagay ng talukbong sa ulo kapag kinakailangan dahil sa espirituwal na mga kadahilanan, kinikilala ng babaing Kristiyano ang kaayusan ng Diyos sa pagkaulo.—1Co 11:5-16; Heb 1:14.

Ang wastong teokratikong kaayusang ito sa kongregasyon at sa loob ng pamilya ay hindi nakahahadlang sa babae sa kaniyang paglilingkod sa Diyos, ni sagabal man ito sa kaniyang mga pagsisikap na tuparin ang kaniyang mga gawain at mga pananagutan sa pamilya. Binibigyan siya nito ng lubos at maka-Kasulatang kalayaan na maglingkod sa kaniyang dako, samantalang nananatiling kalugud-lugod sa Diyos kasuwato ng simulaing, "Inilagay ng Diyos ang mga sangkap sa katawan, bawat isa sa kanila, ayon sa kaniyang kinalugdan." (1Co 12:18) Maraming babae noong sinaunang mga panahon ang nagkaroon ng maiinam na pribilehiyo samantalang kinikilala nila ang pagkaulo ng lalaki at nagtamasa sila ng maligaya at kasiya-siyang buhay. Kabilang sa mga ito sina Sara, Rebeka, Abigail, at ang mga babaing Kristiyanong gaya nina Priscila at Febe.

Pananagutan. Ang pagkaulo ay nagbibigay ng ilang karapatan sa isa, ngunit may kaakibat din itong mga tungkulin o obligasyon. 'Si Kristo ang ulo ng kongregasyon' kung kaya may karapatan siyang gumawa ng mga pasiya may kinalaman dito at isailalim ito sa kaniyang awtoridad. (Efe 5:23) Ngunit dahil sa kaniyang pagkaulo, may pananagutan din siyang pangalagaan ang kongregasyon at managot para sa kaniyang mga pasiya. Sa katulad na paraan, sa pagganap ng asawang lalaki sa kaniyang pagkaulo, mayroon siyang karapatan sa paggawa ng huling mga pagpapasiya at sa pangangasiwa. Gayunman, bukod pa rito, may tungkulin siyang dapat gampanan para sa kaniyang pamilya. Siya ang may pangunahing obligasyon na maglaan para sa kaniyang sambahayan sa materyal at espirituwal na paraan.—1Ti 5:8.

Dapat gampanan ng lalaking Kristiyano ang kaniyang pagkaulo nang may karunungan, anupat iniibig ang kaniyang asawa gaya ng kaniyang sarili. (Efe 5:33) Sa ganitong paraan ginagampanan ni Jesu-Kristo ang kaniyang pagkaulo sa kongregasyong Kristiyano. (Efe 5:28, 29) Bilang ulo ng kaniyang mga anak, hindi dapat inisin ng ama ang mga ito kundi dapat niya silang palakihin "sa disiplina at pangkaisipang patnubay ni Jehova." (Efe 6:4) At bilang mga pastol ng kawan ng Diyos, ang "matatandang lalaki" sa kongregasyong Kristiyano ay hindi dapat mamanginoon sa "mga tupa" ng Diyos kundi dapat nilang alalahanin na sakop sila ni Jesu-Kristo at ng Diyos na Jehova. (1Pe 5:1-4) Laging kumikilos si Jesu-Kristo alinsunod sa simulain ng pagkaulo, anupat ipinamamalas na lubusan niyang kinikilala ang pagkaulo ng kaniyang Ama sa salita at sa gawa. Kahit pagkatapos niyang pamahalaan ang lupa sa loob ng isang libong taon, kikilalanin niya ang pansansinukob na pagkaulo ni Jehova sa pamamagitan ng pagbibigay ng Kaharian kay Jehova, anupat siya ay 'magpapasakop din mismo sa Isa na nagpasakop ng lahat ng bagay sa kaniya, upang ang Diyos ay maging lahat ng bagay sa bawat isa.' (1Co 15:24-28; Ju 5:19, 30; 8:28; 14:28; Fil 2:5-8) Yamang ang mga Kristiyano ay mga tagasunod ni Jesu-Kristo, kinikilala rin nila ang kataas-taasang pagkaulo ni Jehova, anupat ipinatutungkol nila ang kanilang mga panalangin sa kaniya at kinikilala siya bilang Ama at Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Mat 6:9; Apo 1:8; 11:16, 17; tingnan ang ASAWANG LALAKI; PAMILYA.

PAGKAWALANG-ASAWA. Ang kalagayan ng pagiging walang asawa. Sa pasimula, matapos lalangin ang taong si Adan, "sinabi ng Diyos na Jehova: 'Hindi mabuti para sa lalaki na manatiling nag-iisa. Gagawa ako ng isang katulong para sa kaniya, bilang kapupunan niya.'" (Gen 2:18, 21-24) Mula noon, ang pag-aasawa ang naging normal na paraan ng pamumuhay ng mga tao, at bibihira ang hindi nag-aasawa anupat ito'y kung may pantanging mga dahilan lamang.—Tingnan ang PAG-AASAWA.

Isa sa gayong pantanging mga kaso yaong kay Jeremias. Inutusan siya ng Diyos na manatiling walang asawa at huwag mag-anak, yamang sasapit

sa bansang iyon ang mapanganib na mga kalagayan anupat ang mga bata ay walang-awang papatayin ng isang malupit na manlulupig. (Jer 16:1-4) Ang anak na babae ni Jepte ay isa pang eksepsiyon. Bilang paggalang sa panata ng kaniyang ama, kusang-loob siyang nanatiling walang asawa at buong-panahong naglingkod sa bahay ni Jehova. —Huk 11:34-40.

Tinalakay ng apostol na si Pablo ang kapakinabangan ng pagkawalang-asawa, kung ang isa ay hindi naman 'nagniningas sa pagnanasa' anupat nanganganib na makiapid. Ang landasin ng pagkawalang-asawa ay 'mas mabuti' sapagkat binibigyan nito ng kalayaan ang isa na makapaglingkod sa Diyos "nang walang abala." (1Co 7:1, 2, 8, 9, 29-38; 9:5) Hindi sinasabi kung ang apat na anak na babae ni Felipe na ebanghelisador ay nag-asawa nang dakong huli, ngunit noong panahong isulat ni Lucas ang kaniyang ulat ay tinukoy sila bilang "mga dalaga, na nanghuhula."—Gaw 21:8, 9.

Si Kristo Jesus, tulad ni Jeremias, ay nanatiling walang asawa. Sa pakikipag-usap ni Jesus sa kaniyang mga alagad hinggil sa kung dapat bang piliin ang pagkawalang-asawa kaysa sa pag-aasawa, sinabi niya, "Hindi lahat ng tao ay naglalaan ng dako para sa pananalitang ito, kundi yaong mga may kaloob lamang . . . at may mga bating na ginawang bating ang kanilang sarili dahil sa kaharian ng langit. Siya na makapaglalaan ng dako para rito ay maglaan ng dako para rito."—Mat 19:10-12.

Kung gayon, ang pagkawalang-asawa ay isang kaloob na ang pangunahing bentaha ay ang kalayaang ibinibigay nito. May kinalaman dito ay gumamit si Jesus ng makasagisag na pananalita. Ang mga tao ay 'naglalaan ng dako para rito,' hindi sa pamamagitan ng literal na pagpapakapon, kundi sa pamamagitan ng kusang-loob na pagpapasiya sa kanilang mga puso na manatiling walang asawa sa pisikal na paraan, sa buong buhay man nila o sa loob ng mas limitadong panahon, anupat nananatili sila sa kalagayang ito sa pamamagitan ng pagpipigil sa sarili.

Gayunman, ang turo at kaugalian na sapilitang di-pag-aasawa (*celibacy*) ng ilang sekta ng relihiyon ay walang batayan sa Kasulatan. Sa kabaligtaran ay nasusulat, "Sa mga huling yugto ng panahon ang ilan ay hihiwalay mula sa pananampalataya, . . . [anupat] ipinagbabawal ang pag-aasawa." (1Ti 4:1-3) Kapansin-pansin, marami o karamihan sa mga apostol ay may-asawa. (1Co 9:5) Ang hindi pag-aasawa ng mga taong may kaloob na pagkawalang-asawa ay hindi naman dahil sa panata ng di-pag-aasawa kundi dahil may pagnanais sila at kakayahan na iukol ang kanilang sarili sa paglilingkod sa Diyos nang walang asawa.

PAGKAWASAK, BUNDOK NG. Tingnan ang paksang OLIBO, BUNDOK NG MGA.

PAGKIT [sa Ingles, *wax*]. Maliwanag na ang pagkit na tinutukoy sa Bibliya ay ang pagkit ng mga bubuyog [*beeswax*], isang substansiyang matingkad na dilaw na ginagamit ng mga bubuyog sa paggawa ng mga dingding ng mga silid ng bahay-pukyutan na pinaglalagyan nila ng pulot-pukyutan o mga *larva.* Pagkatapos kumain ng napakaraming pulot-pukyutan, ang mga manggagawang bubuyog ay gumagawa ng pagkit sa pantanging mga glandula sa kanilang mga tiyan. Ang pagkit ay inilalabas sa pagkaliliit na butas sa balat at namumuo bilang maliliit na puting kaliskis sa labas ng tiyan. Pagkatapos, ang mga kaliskis ng pagkit ay inililipat sa bibig ng bubuyog, kung saan ito nginunguya bago gamitin sa pagtatayo. Kontrolado ng bubuyog ang paggawa ng pagkit at gagawa lamang siya nito kung kinakailangan.—Tingnan ang BUBUYOG.

Madaling ihiwalay ang pagkit sa pulot-pukyutan kung tutunawin ito sa mainit na tubig. Dahil dito, lulutang ang pagkit sa ibabaw, at maaari itong sagapin mula roon. Ang pagkatunaw ng pagkit ay ginagamit sa matulaing mga ilustrasyon sa Kasulatan upang ilarawan ang nababagabag na kalagayan ng puso (Aw 22:14), ang pagkatunaw ng mga bundok at ng mga kapatagan (Aw 97:5; Mik 1:4), at ang pagkapuksa ng mga kaaway ng Diyos. Bumulalas ang salmista: "Kung paanong ang pagkit ay natutunaw dahil sa apoy, malipol nawa ang mga balakyot mula sa harap ng Diyos."—Aw 68:1, 2.

PAGLALAKBAY. Ang salitang "paglalakbay" (sa Ingles, *journey*) ay kadalasang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa isang pangkalahatang distansiya na maaaring lakbayin. (Gen 31:23; Exo 3:18; Bil 10:33; 33:8) Ang distansiyang malalakbay sa isang araw ay depende sa uri ng transportasyon at sa mga kalagayan at kalupaang daraanan ng naglalakbay. Noon, ang katamtamang isang araw na paglalakbay sa katihan ay mga 32 km (20 mi) o mahigit pa. Ngunit ang "isang araw ng sabbath na paglalakbay" ay mas maikli pa. (Mat 24:20) Sinasabi ng Gawa 1:12 na "isang araw ng sabbath na paglalakbay" ang layo ng Jerusalem mula sa Bundok ng mga Olibo. Malamang na dahil tinuos niya ang mga distansiya mula sa dalawang magkaibang lugar, noong isang pagkakataon ay binanggit ni Josephus ang distansiyang ito bilang limang estadyo (925 m; 3,034 na piye) at sa isa pang pagkakataon ay anim na estadyo naman (1,110 m; 3,640 piye). Sinasabi ng mga impormasyong rabiniko, salig sa Josue 3:4, na ang "isang araw ng sabbath na paglalakbay" ay 2,000 siko (890 m; 2,920 piye).

PAGLALANG, NILALANG. Ang paglalang ay ang akto ng paglikha sa isang persona o bagay. Ang nilalang naman ay tumutukoy sa isang persona o bagay na nilikha. Ang Hebreong *ba·ra'* at ang Griegong *kti'zo,* na kapuwa nangangahulugang "lumalang," ay eksklusibong ginagamit sa mga gawang paglalang ng Diyos.

Sa buong Kasulatan, ipinakikilala ang Diyos na Jehova bilang Maylalang. Siya ang "Maylalang ng langit, . . . Tagapag-anyo ng lupa at Maylikha nito." (Isa 45:18) Siya ang "Tagapag-anyo ng mga bundok at ang Maylalang ng hangin" (Am 4:13) at "ang Isa na gumawa ng langit at ng lupa at ng dagat at ng lahat ng bagay na nasa mga ito." (Gaw 4:24; 14:15; 17:24) 'Ang Diyos ang lumalang ng lahat ng mga bagay.' (Efe 3:9) Kinilala ni Jesu-Kristo si Jehova bilang ang Isa na lumalang sa mga tao, anupat ginawa Niya silang lalaki at babae. (Mat 19:4; Mar 10:6) Kaya naman, angkop at bukod-tanging tinatawag si Jehova bilang "ang Maylalang."—Isa 40:28.

Ang lahat ng bagay ay 'umiral at nalalang' dahil sa kalooban ni Jehova. (Apo 4:11) Si Jehova, na umiiral sa lahat ng panahon, ay nag-iisa bago nagsimula ang paglalang.—Aw 90:1, 2; 1Ti 1:17.

Bagaman si Jehova, na isang Espiritu (Ju 4:24; 2Co 3:17), ay umiiral na mula't sapol, hindi ganiyan ang materyang bumubuo sa sansinukob. Samakatuwid, nang lalangin niya ang literal na langit at lupa, hindi gumamit si Jehova ng materyal na dati nang umiiral. Nililinaw iyan ng Genesis 1:1, na nagsasabi: "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa." Kung dati nang umiiral ang materya, hindi wastong gamitin ang terminong "pasimula" para sa materyal na mga bagay. Gayunman, matapos Niyang lalangin ang planetang Lupa, inanyuan ng Diyos "mula sa lupa ang bawat mailap na hayop sa parang at bawat lumilipad na nilalang sa langit." (Gen 2:19) Inanyuan din niya ang tao "mula sa alabok ng lupa," anupat inihihip sa mga butas ng ilong nito ang hininga ng buhay kung kaya ang tao ay naging isang kaluluwang buháy.—Gen 2:7.

Angkop ang pagkakasabi ng Awit 33:6: "Sa pamamagitan ng salita ni Jehova ay nalikha ang langit, at ang buong hukbo nila ay sa pamamagitan ng espiritu ng kaniyang bibig." Nang ang lupa ay 'wala pang anyo at tiwangwang,' anupat "may kadiliman sa ibabaw ng matubig na kalaliman," ang aktibong puwersa ng Diyos ay gumagalaw nang paroo't parito sa ibabaw ng tubig. (Gen 1:2) Samakatuwid, ginamit ng Diyos ang kaniyang aktibong puwersa, o "espiritu" (sa Heb., *ru'ach*), sa paglalang. Ang mga bagay na nilalang niya ay nagpapatotoo hindi lamang sa kaniyang kapangyarihan kundi maging sa kaniyang pagka-Diyos. (Jer 10:12; Ro 1:19, 20) At, yamang si Jehova ay "isang Diyos, hindi ng kaguluhan, kundi ng kapayapaan" (1Co 14:33), ang kaniyang gawang paglalang ay kakikitaan ng kaayusan at hindi ng kaguluhan o pagbabakasakali. Ipinaalaala ni Jehova kay Job na gumawa Siya ng espesipikong mga hakbang nang itatag Niya ang lupa at harangan ang dagat at ipinahiwatig Niya na may "mga batas ng langit." (Job 38:1, 4-11, 31-33) Karagdagan pa, ang paglalang at iba pang mga gawa ng Diyos ay sakdal.—Deu 32:4; Ec 3:14.

Ang unang nilalang ng Diyos ay ang kaniyang "bugtong na Anak" (Ju 3:16), "ang pasimula ng paglalang ng Diyos." (Apo 3:14) Ang isang ito, "ang panganay sa lahat ng nilalang," ay ginamit ni Jehova nang lalangin niya ang lahat ng iba pang bagay, yaong mga nasa langit at yaong mga nasa lupa, "ang mga bagay na nakikita at ang mga bagay na di-nakikita." (Col 1:15-17) Ganito ang kinasihang patotoo ni Juan tungkol sa Anak na ito, ang Salita: "Ang lahat ng bagay ay umiral sa pamamagitan niya, at kung hiwalay sa kaniya ay walang isa mang bagay ang umiral." Ipinakilala ng apostol ang Salita bilang si Jesu-Kristo, na naging laman. (Ju 1:1-4, 10, 14, 17) Bilang personipikasyon ng karunungan, ang Isang ito ay inilalarawang nagsasabi, "Ginawa ako ni Jehova bilang ang pasimula ng kaniyang lakad," at sinasabi niya na kasama siya noon ng Diyos na Maylalang bilang "dalubhasang manggagawa" ni Jehova. (Kaw 8:12, 22-31) Dahil sa malapít na pagsasamahan ni Jehova at ng kaniyang bugtong na Anak sa gawaing paglalang at dahil ang Anak na iyon ang "larawan ng di-nakikitang Diyos" (Col 1:15; 2Co 4:4), maliwanag na kausap ni Jehova ang Kaniyang bugtong na Anak at dalubhasang manggagawa nang sabihin Niya, "Gawin natin ang tao ayon sa ating larawan."—Gen 1:26.

Matapos lalangin ni Jehova ang kaniyang bugtong na Anak, ginamit niya siya upang pairalin ang makalangit na mga anghel. Iyan ay bago pa itinatag ang lupa, gaya ng isiniwalat ni Jehova nang tanungin niya si Job: "Nasaan ka nang itatag ko ang lupa . . . nang magkakasamang humiyaw nang may kagalakan ang mga bituing pang-umaga, at nang sumigaw sa pagpuri ang lahat ng mga anak ng Diyos?" (Job 38:4-7) Pagkatapos malikha ang makalangit na mga espiritung nilalang na ito, saka pa lamang ginawa, o pinairal, ang materyal na langit at lupa at ang lahat ng elemento. At, yamang si Jehova ang may pangunahing pananagutan sa lahat ng gawang paglalang na ito, sa kaniya iniuukol ang kapurihan para rito.—Ne 9:6; Aw 136:1, 5-9.

Nang sabihin nitong, "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa" (Gen 1:1), hindi tiniyak ng Kasulatan kung aling panahon ang tinutukoy nito. Kaya naman hindi mapupulaan ang paggamit dito ng terminong "pasimula," anumang edad

ang tinataya ng mga siyentipiko para sa makalupang globo at sa iba't ibang planeta at iba pang mga bagay sa kalangitan. Posibleng bilyun-bilyong taon na ang nakararaan mula nang aktuwal na lalangin ang materyal na langit at lupa.

Karagdagang mga Gawaing Paglalang Para sa Lupa. Matapos ilahad ang paglalang sa materyal na langit at lupa (Gen 1:1, 2), binalangkas ng Genesis kabanata 1 hanggang kabanata 2, talata 3 ang karagdagang mga gawaing paglalang sa lupa. Ang Genesis kabanata 2, mula sa talata 5 patuloy, ay isang katulad na ulat na nagsisimula sa ikatlong "araw," matapos lumitaw ang tuyong lupa ngunit bago lalangin ang mga halaman sa katihan. Nagdaragdag ito ng mga detalyeng hindi binanggit sa malawak na balangkas na nasa Genesis kabanata 1. Inilalahad ng kinasihang Rekord ang anim na yugto ng paglalang na tinatawag na "mga araw," at ang ikapitong yugto o "ikapitong araw" kung kailan huminto ang Diyos mula sa mga gawang paglalang sa lupa at nagpasimulang magpahinga. (Gen 2:1-3) Bagaman ang ulat ng Genesis tungkol sa gawaing paglalang may kaugnayan sa lupa ay hindi nagbibigay ng detalyadong botanikal at soolohikal na mga klasipikasyon na gaya ng ginagamit sa ngayon, saklaw ng mga terminong ginamit doon ang mga pangunahing dibisyon ng buhay at nagpapakitang ang mga ito ay nilalang at ginawa upang makapagparami ayon lamang sa kani-kanilang "uri."—Gen 1:11, 12, 21, 24, 25; tingnan ang URI, I.

Makikita sa kasunod na tsart ang mga gawaing paglalang ng Diyos sa loob ng anim na "araw" na binalangkas sa Genesis.

MGA GAWANG PAGLALANG NI JEHOVA SA LUPA

Araw	Mga Gawang Paglalang	Teksto
1	Liwanag; paghihiwalay ng araw at gabi	Gen 1:3-5
2	Kalawakan, paghihiwalay ng tubig sa ilalim ng kalawakan at ng tubig sa ibabaw nito	Gen 1:6-8
3	Tuyong lupa; pananim	Gen 1:9-13
4	Mga tanglaw sa langit nakita mula sa lupa	Gen 1:14-19
5	Mga kaluluwang nasa tubig at mga lumilipad na nilalang	Gen 1:20-23
6	Mga hayop sa katihan; tao	Gen 1:24-31

Ang Genesis 1:1, 2 ay tumutukoy sa isang panahon bago ang anim na "araw" na binalangkas sa tsart. Nang magsimula ang "mga araw" na ito, umiiral na ang araw, buwan, at mga bituin, yamang binanggit na sa Genesis 1:1 ang paglalang sa mga ito. Gayunman, bago ang anim na "araw" na ito, "ang lupa ay walang anyo at tiwangwang at may kadiliman sa ibabaw ng matubig na kalaliman." (Gen 1:2) Lumilitaw na nababalutan pa rin ang lupa ng isang kulandong ng mga suson ng ulap, anupat hinaharangan nito ang liwanag upang hindi makaabot sa ibabaw ng lupa.

Nang sabihin ng Diyos noong Unang Araw na, "Magkaroon ng liwanag," lumilitaw na tumagos sa mga suson ng ulap ang kalát na liwanag, bagaman hindi pa nakikita mula sa ibabaw ng lupa ang mga pinagmumulang iyon ng liwanag. Waring unti-unti ang prosesong ito, gaya ng ipinahihiwatig ng tagapagsalin na si J. W. Watts: "At unti-unti, ang liwanag ay umiral." (Gen 1:3, *A Distinctive Translation of Genesis*) Pinaghiwalay ng Diyos ang liwanag at ang kadiliman, anupat tinawag na Araw ang liwanag at tinawag namang Gabi ang kadiliman. Ipinahihiwatig nito na ang lupa ay umiinog sa axis nito habang umiikot ito sa palibot ng araw, upang ang mga hemisperyo nito, ang silangan at ang kanluran, ay magkaroon ng mga yugto ng liwanag at kadiliman.—Gen 1:3, 4.

Noong Ikalawang Araw, gumawa ang Diyos ng isang kalawakan [*expanse*] sa pamamagitan ng pagpapangyaring mahiwalay "ang tubig sa tubig." Ang ibang tubig ay nanatili sa lupa, ngunit ang malaking bahagi ng tubig ay pinailanlang nang mataas sa ibabaw ng lupa, at sa pagitan ng dalawang ito ay nagkaroon ng isang kalawakan. Tinawag ng Diyos na Langit ang kalawakan, ngunit ito'y may kaugnayan lamang sa lupa, yamang ang tubig na nakalutang sa ibabaw ng kalawakang iyon ay hindi sinasabing naglalaman ng mga bituin o iba pang mga bagay sa kalangitan.—Gen 1:6-8; tingnan ang KALAWAKAN.

Noong Ikatlong Araw, sa pamamagitan ng himala ng kapangyarihan ng Diyos, ang tubig sa lupa ay natipon at lumitaw ang tuyong lupa, na tinawag ng Diyos na Lupa. Nang araw ring iyon, hindi sa pamamagitan ng pagbabakasakali o mga proseso ng ebolusyon, kumilos ang Diyos upang ilakip sa mga atomo ng materya ang simulain ng buhay, anupat umiral ang damo, pananim, at mga namumungang punungkahoy. Ang bawat isa sa tatlong pangkalahatang dibisyong ito ay may kakayahang magparami ayon sa "uri" nito.—Gen 1:9-13.

Noong Ikaapat na Araw, naisakatuparan naman ang kalooban ng Diyos may kinalaman sa mga tanglaw, anupat iniulat: "Pinasimulang gawin ng Diyos ang dalawang malalaking tanglaw, ang mas malaking tanglaw para magpuno sa araw at ang mas maliit na tanglaw para magpuno sa gabi, at gayundin ang mga bituin. Sa gayon ay inilagay ng Diyos ang mga iyon sa kalawakan ng langit upang sumikat sa ibabaw ng lupa, at upang magpuno sa araw at sa gabi at upang paghiwalayin ang liwanag at ang kadiliman." (Gen 1:16-18) Batay sa deskripsiyon ng mga tanglaw na ito, lumilitaw na ang mas

malaking tanglaw ay ang araw at ang mas maliit na tanglaw ay ang buwan. Gayunman, saka lamang espesipikong binanggit sa Bibliya ang araw at buwan pagkatapos ng ulat nito tungkol sa Baha noong mga araw ni Noe.—Gen 15:12; 37:9.

Bago nito, noong unang "araw," ginamit ang pananalitang "Magkaroon ng liwanag." Ang salitang Hebreo na ginamit doon para sa "liwanag" ay *'ohr,* na nangangahulugang liwanag sa pangkalahatang diwa. Ngunit noong ikaapat na "araw," ang salitang Hebreo na ginamit ay naging *ma·'ohr',* na tumutukoy sa isang tanglaw o pinagmumulan ng liwanag. (Gen 1:14) Kaya noong unang "araw," maliwanag na tumagos sa mga kulandong ang kalát na liwanag, ngunit ang mga pinagmumulan ng liwanag na iyon ay hindi pa nakikita mula sa lupa. Ngunit maliwanag na nagbago ang mga kalagayan noong ikaapat na "araw."

Kapansin-pansin din na hindi ginamit sa Genesis 1:16 ang pandiwang Hebreo na *ba·ra'',* na nangangahulugang "lumalang." Sa halip, ginamit doon ang pandiwang Hebreo na *'a·sah',* na nangangahulugang "gumawa." Yamang ang araw, buwan, at mga bituin ay kasama sa "langit" na binanggit sa Genesis 1:1, nalalang na ang mga ito matagal na panahon bago pa ang Ikaapat na Araw. Noong ikaapat na araw, 'gumawa' ang Diyos upang ang mga bagay na ito sa kalangitan ay magkaroon ng bagong kaugnayan sa lupa at sa kalawakang nasa ibabaw niyaon. Nang sabihing, "Inilagay ng Diyos ang mga iyon sa kalawakan ng langit upang sumikat sa ibabaw ng lupa," ipinahihiwatig nito na maaari nang makita ang mga iyon mula sa lupa, na para bang ang mga iyon ay nasa kalawakang iyon. Gayundin, ang mga tanglaw ay "magsisilbing mga tanda at para sa mga kapanahunan at para sa mga araw at mga taon," anupat magiging giya ng tao sa iba't ibang paraan.—Gen 1:14.

Noong Ikalimang Araw, nilalang sa lupa ang unang mga kaluluwang di-tao. Hindi ito *iisang* nilikha na nilayon ng Diyos na magbago tungo sa ibang mga anyo, kundi literal na *kulu-kulupon* ng mga kaluluwang buháy ang iniluwal ng kapangyarihan ng Diyos. Sinasabi ng ulat: "Pinasimulang lalangin ng Diyos ang malalaking dambuhalang hayop-dagat at bawat kaluluwang buháy na gumagalaw, na ibinukal ng tubig ayon sa kani-kanilang uri, at bawat may-pakpak na lumilipad na nilalang ayon sa uri nito." Palibhasa'y nalugod sa Kaniyang nilikha, pinagpala ng Diyos ang mga iyon at, sa diwa'y sinabihan sila na "magpakarami," na posible naman, sapagkat ang mga nilalang na ito mula sa maraming iba't ibang uri ng pamilya ay pinagkalooban Niya ng kakayahang magparami "ayon sa kani-kanilang uri."—Gen 1:20-23.

Noong Ikaanim na Araw, "pinasimulang gawin ng Diyos ang mailap na hayop sa lupa ayon sa uri nito at ang maamong hayop ayon sa uri nito at bawat gumagalang hayop sa lupa ayon sa uri nito," anupat ang gawang ito ay naging mabuti, gaya ng lahat ng naunang mga gawang paglalang ng Diyos.—Gen 1: 24, 25.

Sa pagtatapos ng ikaanim na araw ng gawaing paglalang, lumikha ang Diyos ng isang bago at naiibang uri ng nilalang na nakahihigit sa mga hayop, bagaman mas mababa kaysa sa mga anghel. Ito ay ang tao, na nilalang ayon sa larawan ng Diyos at ayon sa kaniyang wangis. Sa maikli, binanggit ng Genesis 1:27 na "nilalang niya [ng Diyos] sila na lalaki at babae." Ipinakikita naman ng katulad na ulat sa Genesis 2:7-9 na inanyuan ng Diyos na Jehova ang tao mula sa alabok ng lupa, inihihip sa mga butas ng ilong nito ang hininga ng buhay, at ang tao ay naging isang kaluluwang buháy, na pinaglaanan ng paraisong tahanan at ng pagkain. Dito, ginamit ni Jehova ang mga elemento ng planetang Lupa at pagkatapos, nang maanyuan niya ang lalaki, nilalang naman niya ang babaing tao sa pamamagitan ng paggamit sa isa sa mga tadyang ni Adan bilang pundasyon. (Gen 2:18-25) Pagkatapos malalang ang babae, ang tao ay nakumpleto bilang isang "uri." —Gen 5:1, 2.

Sa gayo'y pinagpala ng Diyos ang sangkatauhan, anupat sinabihan niya ang unang lalaki at ang asawa nito: "Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa at supilin iyon, at magkaroon kayo ng kapamahalaan sa mga isda sa dagat at sa mga lumilipad na nilalang sa langit at sa bawat nilalang na buháy na gumagala sa ibabaw ng lupa." (Gen 1:28; ihambing ang Aw 8:4-8.) Pinaglaanan ng Diyos ang mga tao at ang iba pang mga makalupang nilalang sa pamamagitan ng pagbibigay sa kanila ng "lahat ng luntiang pananim bilang pagkain." Bilang resulta ng gayong gawang paglalang, iniulat ng kinasihang Rekord: "Pagkatapos ay nakita ng Diyos ang bawat bagay na ginawa niya at, narito! iyon ay napakabuti." (Gen 1:29-31) Palibhasa'y matagumpay na nagwakas ang ikaanim na araw at natapos ng Diyos ang gawang paglalang na ito, "siya ay nagpasimulang magpahinga noong ikapitong araw mula sa lahat ng kaniyang gawain na ginawa niya."—Gen 2:1-3.

Ganito nagtatapos ang repaso ng mga naisagawa sa bawat isa sa anim na araw ng gawaing paglalang: "At nagkaroon ng gabi at nagkaroon ng umaga," ang una, ikalawa, ikatlong araw, at patuloy. (Gen 1: 5, 8, 13, 19, 23, 31) Yamang ang haba ng bawat araw ng paglalang ay mahigit sa 24 na oras (gaya ng tatalakayin sa bandang huli), ang pananalitang ito ay hindi kapit sa literal na gabi at araw kundi

makasagisag. Sa gabi, ang mga bagay-bagay ay malabo; ngunit sa umaga, ang mga iyon ay makikita nang malinaw. Sa panahon ng "gabi," o pasimula, ng bawat yugto, o "araw," ng paglalang, ang layunin ng Diyos para sa araw na iyon, bagaman alam na alam niya, ay malabo pa sa sinumang anghelikong tagapagmasid. Gayunman, pagsapit ng "umaga," lubusang magliliwanag kung ano ang nilayon ng Diyos para sa araw na iyon, palibhasa'y naisagawa na ito sa panahong iyon.—Ihambing ang Kaw 4:18.

Haba ng mga Araw ng Paglalang. Hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya kung gaano kahaba ang bawat isa sa mga yugto ng paglalang. Ngunit tapos na ang anim na yugtong ito, anupat ganito ang sinabi hinggil sa ikaanim na araw (gaya rin sa naunang limang araw): "At nagkaroon ng gabi at nagkaroon ng umaga, ang ikaanim na araw." (Gen 1:31) Gayunman, walang sinasabing ganito hinggil sa ikapitong araw, kung kailan nagpasimulang magpahinga ang Diyos, anupat nagpapahiwatig na nagpatuloy pa ito. (Gen 2:1-3) Bukod diyan, mahigit sa 4,000 taon pagkatapos magsimula ang ikapitong araw, o araw ng kapahingahan ng Diyos, sinabi ni Pablo na nagpapatuloy pa ito. Sa Hebreo 4:1-11, tinukoy niya ang naunang mga salita ni David (Aw 95:7, 8, 11) at ang Genesis 2:2 at humimok siya: "Samakatuwid ay gawin natin ang ating buong makakaya na pumasok sa kapahingahang iyon." Noong panahon ng apostol na si Pablo, ang ikapitong araw ay libu-libong taon nang nagpapatuloy at hindi pa natatapos. Maliwanag na ang Sanlibong Taóng Paghahari ni Jesu-Kristo, na "Panginoon ng sabbath" (Mat 12:8), ay bahagi ng dakilang sabbath, samakatuwid nga, ang araw ng kapahingahan ng Diyos. (Apo 20:1-6) Ipinahihiwatig nito na libu-libong taon ang lilipas mula sa pasimula ng araw ng kapahingahan ng Diyos hanggang sa katapusan nito. Waring ang sanlinggo ng mga araw na nakasaad sa Genesis 1:3 hanggang 2:3, na ang huling araw ay isang sabbath, ay katulad ng paghahati-hati ng mga Israelita sa kanilang panahon, anupat nangingilin sila ng sabbath tuwing ikapitong araw ng sanlinggo, alinsunod sa kalooban ng Diyos. (Exo 20:8-11) At, yamang libu-libong taon nang nagpapatuloy ang ikapitong araw, makatuwirang isipin na ang haba ng bawat isa sa anim na yugto, o araw, ng paglalang ay di-bababa sa libu-libong taon.

Ang isang araw ay maaaring mas mahaba kaysa sa 24 na oras, gaya ng ipinakikita sa Genesis 2:4, kung saan tinutukoy ang *lahat* ng mga yugto ng paglalang bilang *isang* "araw." Ipinahihiwatig din ito ng kinasihang pananalita ni Pedro na "ang isang araw kay Jehova ay gaya ng isang libong taon at ang isang libong taon ay gaya ng isang araw." (2Pe 3:8) Mas katugma ng katibayang natagpuan sa lupa ang pagtatakda ng mas mahabang yugto ng panahon, hindi lamang 24 na oras kundi libu-libong taon, sa bawat araw ng paglalang.

Nauna sa mga Imbensiyon ng Tao ang mga Bagay na Nilalang. Libu-libong taon bago lumitaw ang mga imbensiyon ng tao, naglaan na si Jehova sa kaniyang mga nilalang ng mga bersiyon ng mga iyon. Halimbawa, ang paglipad ng mga ibon ay mile-milenyong nauna sa paggawa ng mga eroplano. Ang *chambered nautilus* at ang pugita ay gumagamit ng mga *flotation tank* upang pumailalim at pumaitaas sa karagatan gaya ng ginagawa ng mga submarino. Ang oktopus at pusit ay gumagamit ng *jet propulsion.* Ang mga paniki at mga dolphin ay mga eksperto sa sonar. Ang ilang reptilya at ibong-dagat ay may kani-kaniyang likas na *"desalination plant"* para makainom sila ng tubig-dagat.

Sa pamamagitan ng malikhaing pagdidisenyo ng kanilang mga pugad at paggamit nila ng tubig, ini-*air-condition* ng mga anay ang kanilang mga bahay. Ang mga mikroskopikong halaman, mga insekto, mga isda, at mga punungkahoy ay gumagamit ng sarili nilang *"antifreeze."* Nahahalata ng ilang ahas, lamok, ibong *mallee,* at *brush turkey* ang bahagyang pagbabago sa temperatura dahil sa kanilang likas na termometro. Gumagawa naman ng papel ang mga putakting *hornet, wasp,* at *yellow jacket.*

Kinikilalang si Thomas Edison ang nakaimbento ng de-kuryenteng bombilya ng ilaw, ngunit maaksaya ito sa enerhiya dahil nag-iinit ito. Samantala, ang mga nilalang ni Jehova—mga espongha, halamang-singaw, baktirya, *glowworm,* insekto, isda—ay lumilikha ng malamig na liwanag at may iba't ibang kulay pa.

Bukod sa mga kompas sa kanilang utak, maraming nandarayuhang ibon ang mayroon ding mga biyolohikal na orasan. Ang ilang mikroskopikong baktirya ay may mga *rotary motor* na mapaaandar nila nang atras-abante.

Makatuwiran nga ang sinabi ng Awit 104:24: "Kay rami ng iyong mga gawa, O Jehova! Sa karunungan ay ginawa mong lahat ang mga iyon. Ang lupa ay punô ng iyong mga likha."

Sinisikap ng ilang tao na pag-ugnayin ang ulat ng Bibliya tungkol sa paglalang at ang mitolohikal at paganong mga ulat, gaya ng kiláláng Babilonyong Epiko ng Paglalang. Ang totoo, may iba't ibang kuwento ng paglalang sa sinaunang Babilonya, ngunit ang isa na kilalang-kilala ay ang mito tungkol kay Marduk, ang pambansang diyos ng Babilonya. Sa maikli, inilalahad nito ang pag-iral ng diyosang si Tiamat at ng diyos na si Apsu, na naging mga magulang ng iba pang mga bathala. Lubhang napighati si Apsu sa ginagawa ng mga diyos na ito kung kaya ipinasiya niyang puksain sila. Gayunman, si Apsu ay pinatay ni Ea, isa sa mga diyos na ito, at

nang tangkain ni Tiamat na ipaghiganti si Apsu, pinatay naman siya ng anak ni Ea na si Marduk. Hinati ni Marduk ang katawan ni Tiamat at ginamit ang kalahati nito upang gawin ang kalangitan at ang kalahati naman para itatag ang lupa. Pagkatapos, nilalang ni Marduk ang sangkatauhan (sa tulong ni Ea), anupat ginamit niya ang dugo ng isa pang diyos, si Kingu, na tagapamahala ng mga hukbo ni Tiamat.

Humiram ba ang Bibliya sa mga Babilonyong kuwento ng paglalang?

Sa kaniyang aklat, binanggit ni P. J. Wiseman na, nang unang matuklasan ang mga Babilonyong tapyas tungkol sa paglalang, umaasa ang ilang iskolar na magkakaroon ng karagdagang tuklas at pagsasaliksik na magpapakitang may pagkakatulad ang mga iyon at ang ulat ng paglalang sa Genesis. Inakala ng ilan na magiging malinaw na ang ulat ng Genesis ay hiniram sa mga Babilonyo. Gayunman, lalo lamang luminaw ang malaking pagkakaiba ng dalawang ulat dahil sa karagdagang tuklas at pagsasaliksik. Walang pagkakatulad ang mga iyon. Sinipi ni Wiseman ang *The Babylonian Legends of the Creation and the Fight Between Bel and the Dragon,* inilabas ng Trustees of the British Museum, na naniniwalang "magkaibang-magkaiba ang pangunahing mga konsepto ng mga ulat ng mga Babilonyo at ng mga Hebreo." Ganito mismo ang kaniyang komento: "Nakalulungkot na sa halip na umalinsabay sa makabagong arkeolohikal na pagsasaliksik, patuloy na inuulit ng maraming teologo ang teoriyang napabulaanan na ngayon hinggil sa 'mga paghiram' ng mga Hebreo sa mga Babilonyo."—*Creation Revealed in Six Days,* London, 1949, p. 58.

Bagaman binabanggit ng ilan ang mga tila pagkakahawig ng Babilonyong epiko at ng ulat ng paglalang sa Genesis, kitang-kita sa naunang pagtalakay sa salaysay ng paglalang sa Bibliya at sa nabanggit na buod ng Babilonyong mito na talagang hindi magkahawig ang mga iyon. Samakatuwid, hindi na kailangang pakasuriin at paghambingin ang mga iyon. Gayunman, nang isaalang-alang niya ang waring mga pagkakahawig at mga pagkakaiba (gaya ng pagkakasunud-sunod ng mga pangyayari) ng mga ulat na ito, ganito ang puna ni Propesor George A. Barton: "Ang mas mahalagang pagkakaiba ay nasa relihiyosong mga konsepto ng dalawang ito. Ang tulang Babilonyo ay mitolohikal at politeistiko. Mababa ang konsepto nito tungkol sa pagkabathala. Ang mga diyos nito ay umiibig at napopoot, nakikipagsabuwatan at nagpapakana, nakikipaglaban at pumupuksa. Si Marduk, ang kampeon, ay nakapanlulupig lamang pagkatapos ng mabangis na pakikipaglaban, na halos sumasaid sa kaniyang kapangyarihan. Samantala, mababanaag sa Genesis ang pinakamarangal na monoteismo. Ang Diyos ay sukdulang panginoon ng lahat ng elemento ng sansinukob, anupat sinusunod ng mga ito ang bawat sabihin niya. Nakokontrol niya nang walang kahirap-hirap ang lahat ng bagay. Anumang salitain niya ay natutupad. Ipagpalagay natin, gaya ng karamihan sa mga iskolar, na may kaugnayan ang dalawang salaysay; ang pinakamahusay na panukat ng pagiging kinasihan ng ulat ng Bibliya ay ang ihambing ito sa ulat ng mga Babilonyo. Habang binabasa natin sa ngayon ang kabanata sa Genesis, isinisiwalat pa rin nito sa atin ang karingalan at kapangyarihan ng iisang Diyos, at pinupukaw nito sa makabagong tao, gaya rin sa sinaunang Hebreo, ang isang mapagpitagang saloobin sa Maylalang."—*Archaeology and the Bible,* 1949, p. 297, 298.

Sa pangkalahatan ay ganito ang sinabi tungkol sa sinaunang mga mito ng paglalang: "Wala pang natuklasang mito na tuwirang tumutukoy sa paglalang ng sansinukob, at yaong mga may kinalaman sa pagkakaorganisa ng sansinukob at sa pangkulturang mga proseso nito, sa paglalang sa tao at sa pagtatatag ng sibilisasyon ay kakikitaan ng politeismo at ng paglalabanan ng mga bathala na ibang-iba sa monoteismong Heb. ng Gn. 1-2."—*New Bible Dictionary,* inedit ni J. Douglas, 1985, p. 247.

"Isang Bagong Nilalang." Pagkatapos ng ikaanim na yugto, o "araw," ng paglalang, huminto na si Jehova sa gawaing paglalang sa lupa. (Gen 2:2) Ngunit nagsagawa siya ng dakilang espirituwal na mga bagay. Halimbawa, sumulat ang apostol na si Pablo: "Kung ang sinuman ay kaisa ni Kristo, siya ay isang bagong nilalang." (2Co 5:17) Dito, ang pagiging "kaisa" ni Kristo ay nangangahulugan ng pakikiisa kay Kristo bilang miyembro ng kaniyang katawan, ang kaniyang kasintahang babae. (Ju 17:21; 1Co 12:27) Para umiral ang kaugnayang ito, inilalapit ng Diyos na Jehova sa kaniyang Anak ang indibiduwal at iniaanak siya sa pamamagitan ng banal na espiritu. Bilang isang inianak-sa-espiritung anak ng Diyos, siya'y "isang bagong nilalang," na may pag-asang makibahagi kay Jesu-Kristo sa makalangit na Kaharian.—Ju 3:3-8; 6:44.

Muling-Paglalang. Binanggit din ni Jesus sa kaniyang mga apostol ang tungkol sa "muling-paglalang" at iniugnay niya iyon sa panahon "kapag ang Anak ng tao ay umupo sa kaniyang maluwalhating trono." (Mat 19:28; Luc 22:28-30) Ang salitang Griego na isinaling "muling-paglalang" ay ang *pa·lin·ge·ne·si'a,* na binubuo ng mga elementong nangangahulugang "muli; panibago; minsan pa" at "kapanganakan; pinagmulan." Ginamit ni Philo ang terminong ito tungkol sa pagsasauli ng daigdig sa dati pagkatapos ng Baha. Ginamit ito ni Josephus

may kinalaman sa muling pagtatatag ng Israel pagkatapos ng pagkatapon. Sinasabi ng *Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Kittel, na ang paggamit ng *pa·lin·ge·ne·si'a* sa Mateo 19:28 "ay lubusang kasuwato ng paggamit nina Philo at Josephus." (Isinalin ni G. Bromiley, 1964, Tomo I, p. 688) Kaya ang tinutukoy ay hindi ang bagong paglalang kundi ang pagpapanauli, o pagpapanibago, na sa pamamagitan niyao'y lubusang matutupad ang layunin ni Jehova para sa lupa.—Tingnan ang TRIBO ('Paghatol sa Labindalawang Tribo ng Israel').

Sa ilalim ng pamamahala ng Kaharian, saganang pagpapala ang tatamasahin ng masunuring sangkatauhan, ang "sangnilalang" na "palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos." (Ro 8:19-21; tingnan ang ANAK NG DIYOS, (MGA) [Maluwalhating Kalayaan ng mga Anak ng Diyos].) Sa sistema ng mga bagay na ipinangako at nilalang ng Diyos, "tatahan ang katuwiran." (2Pe 3:13) Ang katiyakan nito ay idiniriin ng apokaliptikong pangitain ni Juan at ng kaniyang sinabi: *"Nakita* ko ang isang bagong langit at isang bagong lupa."—Apo 21:1-5.

PAGLALAPAT, TAGAPAGLAPAT [sa Ingles, *execution, executioner*]. Upang magkabisa at maging kapaki-pakinabang ang mga kautusan, mga utos, at mga atas, kailangang ipatupad ang mga ito sa legal na paraan. Kadalasan, ang paglalapat ng hatol ay may kinalaman sa pagpapatupad ng mga parusa, lalo na ng parusang kamatayan, na ipinapataw dahil sa paglabag sa mga kautusan. Sa Kataas-taasang Kautusan, may Tagapagbigay-Kautusan at mayroon ding Tagapagpatupad ng Kautusan: "Si Jehova ang ating Hukom, si Jehova ang ating Tagapagbigay-batas, si Jehova ang ating Hari." "May Isa na tagapagbigay-kautusan at hukom." (Isa 33:22; San 4:12) Kaya si Jehova mismo ay isang tagapaglapat ng kahatulan at paghihiganti sa mga manlalabag ng Kaniyang kautusan.—Exo 12:12; Deu 10:17, 18; Eze 25:11-17; 2Te 1:6-9; Jud 14, 15.

Nag-atas din si Jehova sa iba ng ilang kapangyarihang maglapat ng hatol. Halimbawa: "Ang inyong dugo ng inyong mga kaluluwa ay sisingilin ko. . . . Mula sa kamay ng bawat isa na kaniyang kapatid, ay sisingilin ko ang kaluluwa ng tao. Sinumang magbububo ng dugo ng tao, sa pamamagitan ng tao ay ibububo ang kaniyang sariling dugo, sapagkat ayon sa larawan ng Diyos ay ginawa niya ang tao." (Gen 9:5, 6) May kinalaman dito, ang ilang pananagutan bilang tagapaglapat ng hatol ay napasabalikat ng "tagapaghiganti ng dugo." (Bil 35:19; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.) Depende sa mga kalagayan, kung minsan ay ipinagkakaloob sa mga saserdote ng Israel (Bil 5:15-31) o sa buong kongregasyon ang awtoridad bilang tagapaglapat ng hatol, anupat ang mga saksi ang nangunguna sa pagpatay sa isang manlalabag. (Lev 24:14-16; Deu 17:2-7) Humawak din ng kapangyarihang maglapat ng hatol ang mga hukom at mga hari o ang sinumang inatasan nila.—Huk 8:20, 21; 2Sa 1:15; 1Cr 14:16; 2Ha 9:6-9; 10:24-28; Jer 21:12; 22:3.

Noon, ang sinaunang mga tagapamahala ay napalilibutan ng pinagkakatiwalaang mga tagapagbantay na maaaring pagkatiwalaang magpatupad sa mga utos ng kanilang panginoon. Isa si Potipar sa mga humawak ng ganitong posisyon. (Gen 37:36; 41:12) Isa sa mga tagapagbantay ni Herodes ang pumugot sa ulo ni Juan na Tagapagbautismo.—Mar 6:27.

Sa Israel, inilalapat ang parusang kamatayan alinman sa pamamagitan ng pagbato o sa pamamagitan ng tabak. (Lev 20:2; 2Sa 1:15) Ang Mesiyanikong Hari ni Jehova, ang Panginoong Jesu-Kristo, at ang kaniyang matapat na mga kasamahan sa langit ay mga legal na tagapaglapat ng hatol, anupat ang "Hukom ng buong lupa" ang nagbigay sa kanila ng awtorisasyon sa gayong tungkulin.—Gen 18:25; Aw 149:6-9; Apo 12:7-9; 19:11-16; 20:1-3.

PAGLALASING. Tingnan ang KALASINGAN, PAGLALASING.

PAGLAPIT SA DIYOS. Sa isang sinaunang korte sa Silangan, makalalapit lamang ang isang indibiduwal sa harap ng monarka alinsunod sa itinakdang mga tuntunin at kung may pahintulot ng monarka. Karaniwan na, isang tagapamagitan ang nagsisilbing kinatawan ng mga nais makipag-usap sa tagapamahala, anupat siya ang nagpapakilala sa kanila at gumagarantiya na tunay ang kanilang mga kredensiyal. Ang pagpasok sa pinakaloob na looban ng Persianong si Haring Ahasuero, kung ang isa'y hindi ipinatawag, ay nangangahulugan ng kamatayan; ngunit bagaman isinapanganib ni Reyna Esther ang kaniyang buhay nang pumaroon siya sa harap ng hari, natamo niya ang pagsang-ayon nito. (Es 4:11, 16; 5:1-3) Ipinakikita ng mga pagkilos at mga salita ng mga kapatid ni Jose kung gaanong pag-iingat ang kailangan upang hindi magalit ang hari, sapagkat sinabi ni Juda kay Jose: "Kung paano sa iyo ay gayundin kay Paraon." (Gen 42:6; 43:15-26; 44:14, 18) Kaya ang paglapit sa harap ng isang makalupang tagapamahala, bagaman isa lamang siyang taong di-sakdal, ay kadalasan nang isang bagay na napakahirap gawin at isang pambihirang pribilehiyo.

Kabanalan ng Presensiya ng Diyos. Bagaman sinabi ni Pablo sa Atenas na ang Diyos ay 'hindi malayo sa bawat isa sa atin' (Gaw 17:27), at ipinakikita sa buong Bibliya na madaling lapitan ang Diyos, ang isa na lalapit sa kaniya ay kailangan pa ring makatugon sa tiyak na mga kahilingan at mag-

tamo ng kaniyang pahintulot o pagsang-ayon. Sa pangitain ni Daniel tungkol sa maringal at makalangit na hukuman ng "Sinauna sa mga Araw," na sa kaniya ay "nakaparoon" ang "anak ng tao" anupat "inilapit [ang anak ng tao] sa harap ng Isang iyon," ay makikita ang dangal, paggalang, at kaayusan na nauugnay sa presensiya ng Soberanong Tagapamahala ng sansinukob. (Dan 7:9, 10, 13, 14; ihambing ang Jer 30:21.) Ipinahihiwatig ng ulat sa Job 1:6 at 2:1 na sa itinakdang mga panahon ay inaanyayahan ding lumapit ang anghelikong mga anak ng Diyos sa kaniya mismong presensiya, at tiyak na nakaparoon din si Satanas dahil lamang sa pahintulot ng Soberanong Diyos.

Yamang ginawa ang tao ayon sa larawan at wangis ng kaniyang Maylalang anupat pinagkalooban siya ng kakayahang magpamalas ng mga katangian ng Diyos at yamang pananagutan niyang alagaan ang planetang Lupa at ang mga nilalang na hayop na naririto, kailangan niya ang pakikipagtalastasan sa kaniyang Diyos at Ama. (Gen 1:26, 27) Inilalarawan sa Genesis 1:28-30; 2:16, 17 ang gayong pagtatalastasan.

Bilang sakdal na mga nilalang, sa gayo'y walang pagkakasala o kamalayan sa kasalanan, sina Adan at Eva ay maaaring lumapit sa Diyos, sa pamamagitan ng pakikipag-usap, nang hindi nadarama na kailangang may mamagitan sa kanila at sa kanilang Maylalang, anupat nakalalapit sila sa kaniya gaya ng mga anak sa kanilang ama. (Gen 1:31; 2:25) Gayunman, naiwala nila ang kaugnayang iyon dahil sa kanilang pagkakasala at paghihimagsik, na nagbunga naman ng hatol na kamatayan. (Gen 3:16-24) Hindi sinasabi kung gumawa sila ng anumang pagsisikap na makalapit sa Diyos nang dakong huli.

Sa Pamamagitan ng Pananampalataya, Matuwid na mga Gawa, at mga Hain. Ipinakikita ng ulat hinggil sa paglapit ni Cain at ni Abel sa Diyos salig sa mga handog na ang pananampalataya at matuwid na mga gawa ay kahilingan sa paglapit sa Diyos. Dahil dito, hindi maaaring tanggapin ng Diyos si Cain malibang ito'y 'gumawa ng mabuti.' (Gen 4:5-9; 1Ju 3:12; Heb 11:4) Nang maglaon, noong panahon ni Enos, lumilitaw na ang pinasimulang "pagtawag sa pangalan ni Jehova" ay hindi ginagawa nang may kataimtiman (Gen 4:26), yamang ang taong may pananampalataya na binanggit pagkatapos ni Abel ay hindi si Enos kundi si Enoc, anupat ipinakikita ng kaniyang 'paglakad na kasama ng Diyos' na sinang-ayunan ang kaniyang paglapit. (Gen 5:24; Heb 11:5) Gayunman, ipinakikita ng hula ni Enoc, na nakaulat sa Judas 14, 15, na laganap ang kawalang-galang sa Diyos noong kaniyang mga araw.—Tingnan ang ENOS.

Dahil sa matuwid at walang-pagkukulang na landasin ni Noe sa gitna ng kaniyang mga kapanahon, naging posible na siya'y makalapit sa Diyos at maligtas. (Gen 6:9-19) Pagkaraan ng Baha, lumapit siya sa Diyos salig sa isang hain, gaya ng ginawa ni Abel; pinagpala siya at sinabi sa kaniya ang karagdagang mga kahilingan upang makamit ang pagsang-ayon ng Diyos, gayundin ang hinggil sa tipan ng Diyos sa lahat ng laman na gumagarantiyang hindi na muling magkakaroon ng pangglobong delubyo. (Gen 8:20, 21; 9:1-11) Waring ipinahihiwatig naman ng pananalitang "si Jehova, ang Diyos ni Sem," na ang anak na ito ni Noe ay higit na pinaboran ng Diyos kaysa sa kaniyang dalawang kapatid. —Gen 9:26, 27.

Ang pagkasaserdote ni Melquisedec. Bagaman si Noe ang naghandog sa altar para sa kaniyang pamilya, walang espesipikong binanggit na "saserdote" na kumatawan sa mga tao sa paglapit nila sa Diyos hanggang noong sumapit ang panahon ni Melquisedec. Ang pagkasaserdote ni Melquisedec ay kinilala ni Abraham, na 'nagbigay sa kaniya ng ikasampu ng lahat ng bagay.' (Gen 14:18-20) Sa Hebreo 7:1-3, 15-17, 25, tinutukoy si Melquisedec bilang isang makahulang larawan ni Kristo Jesus.

Paglapit ng ibang mga patriyarka. Dahil sa kaugnayan ni Abraham sa Diyos, naging kuwalipikado siya na tawaging 'kaibigan ng Diyos' (Isa 41:8; 2Cr 20:7; San 2:23), at ang kaniyang pananampalataya at pagkamasunurin, lakip ang kaniyang magalang na paglapit sa pamamagitan ng mga altar at mga handog, ay idiniriin bilang siyang saligan nito. (Gen 18:18, 19; 26:3-6; Heb 11:8-10, 17-19) Nakipagtipan ang Diyos sa kaniya. (Gen 12:1-3, 7; 15: 1, 5-21; 17:1-8) Ibinigay ang pagtutuli bilang tanda ng pakikipagtipang iyon, anupat sa loob ng ilang panahon ay naging kahilingan ito upang ang isa'y tanggapin ng Diyos. (Gen 17:9-14; Ro 4:11) Dahil sa gayong katayuan ni Abraham, naging kuwalipikado pa nga siya na magsumamo alang-alang sa iba (Gen 20:7), gayunma'y hindi kailanman nawala ang kaniyang matinding paggalang sa harap ng presensiya ni Jehova o ng Kaniyang kinatawan. (Gen 17:3; 18:23-33) Si Job, na malayong kamag-anak ni Abraham, ay naglingkod bilang saserdote para sa kaniyang pamilya, anupat naghandog siya ng mga haing sinusunog para sa kanila (Job 1:5); nagsumamo rin siya alang-alang sa kaniyang tatlong "kasamahan," at "tinanggap ni Jehova ang mukha ni Job." —Job 42:7-9.

Sina Isaac at Jacob, na mga tagapagmana ng pangako kay Abraham, ay lumapit sa Diyos sa pamamagitan ng pagtawag sa "pangalan ni Jehova" taglay ang pananampalataya, at sa pamamagitan ng

pagtatayo ng mga altar at paghahain ng mga handog.—Heb 11:9, 20, 21; Gen 26:25; 31:54; 33:20.

Si Moises ay tinagubilinan ng anghel ng Diyos na huwag lumapit sa nagniningas na palumpong at inutusang hubarin ang kaniyang mga sandalyas sapagkat nakatayo siya sa "banal na lupa." (Exo 3:5) Bilang inatasang kinatawan ng Diyos sa bansang Israel, si Moises ay nakalapit sa presensiya ni Jehova sa pantanging paraan noong siya'y nabubuhay, yamang nagsalita si Jehova sa kaniya nang "bibig sa bibig." (Bil 12:6-13; Exo 24:1, 2, 12-18; 34:30-35) Tulad ni Melquisedec, si Moises ay nagsilbi ring isang makahulang larawan ni Kristo Jesus.—Deu 18:15; Gaw 3:20-23.

Idiniin ang kahalagahan ng sinang-ayunang paglapit. Bago ibinigay ang tipang Kautusan, tinagubilinan ni Jehova ang buong bansang Israel na pabanalin ang kanilang sarili sa loob ng tatlong araw at labhan ang kanilang mga damit. Itinakda ang mga hanggahan sa paglapit at walang tao o hayop ang maaaring humipo sa bundok ng Sinai upang hindi sila tumanggap ng parusang kamatayan. (Exo 19:10-15) Pagkatapos ay "inilabas . . . ni Moises ang bayan mula sa kampo upang salubungin ang tunay na Diyos," anupat pinatayo niya sila sa paanan ng bundok, at umakyat siya sa bundok upang tanggapin ang mga kundisyon ng tipan sa gitna ng mga kulog at kidlat, usok at apoy, at mga tunog ng trumpeta. (Exo 19:16-20) Inutusan si Moises na huwag pahintulutang "ang mga saserdote at ang bayan ay . . . lumampas upang umahon patungo kay Jehova, upang hindi siya lumabas laban sa kanila." (Exo 19:21-25) Malamang na ang "mga saserdote" na binanggit dito ay ang pangunahing lalaki ng bawat pamilya sa Israel, yamang sa gayong katayuan ay 'palagian silang lumalapit kay Jehova' para sa kani-kanilang pamilya, gaya ni Job.

Sa Ilalim ng Tipang Kautusan. Sa pamamagitan ng tipang Kautusan, itinatag ang isang kaayusan na may probisyon na doo'y makalalapit sa Diyos ang mga indibiduwal at ang buong bansa sa pamamagitan ng itinalagang pagkasaserdote at ng mga haing itinakda ng Kautusan, kaugnay ng isang sagradong tabernakulo at, nang maglaon, ng isang templo. Ang mga anak ni Aaron na Levita ang naglingkod bilang mga saserdote para sa bayan. Ngunit kung mangangahas ang iba, maging ang mga Levita na hindi mula sa linya ni Aaron, na lumapit sa altar o sa banal na mga kagamitan upang magsagawa ng gayong paglilingkod, sila ay mamamatay. (Lev 2:8; Bil 3:10; 16:40; 17:12, 13; 18:2-4, 7) Kailangang matugunan ng mga saserdote ang mahihigpit na kahilingan may kinalaman sa pisikal at seremonyal na kalinisan, at kailangan nilang isuot ang itinakdang kagayakan kapag lumalapit sila sa altar o "sa dakong banal." (Exo 28:40-43; 30:18-21; 40:32; Lev 22:2, 3) Ang anumang kawalang-galang o paglabag sa mga tagubilin ng Soberanong Diyos hinggil sa paglapit sa kaniya ay magdudulot ng parusang kamatayan, gaya ng nangyari sa dalawang anak mismo ni Aaron. (Lev 10:1-3, 8-11; 16:1) Sa buong bansa, tanging si Aaron, at ang mga humalili sa kaniya bilang mataas na saserdote, ang makapapasok sa Kabanal-banalan sa harap ng kaban ng tipan, na iniuugnay sa presensiya ni Jehova; gayunman, makapapasok lamang siya roon sa isang araw sa bawat taon, sa Araw ng Pagbabayad-Sala. (Lev 16:2, 17) Sa ganitong natatanging posisyon, si Aaron ay patiunang lumarawan kay Kristo Jesus bilang ang Mataas na Saserdote ng Diyos.—Heb 8:1-6; 9:6, 7, 24.

Noong ialay ang templo sa Jerusalem, lumapit si Haring Solomon kay Jehova para sa bansa. Ipinanalangin niya na madilat nawa ang mga mata ni Jehova araw at gabi tungo sa bahay na iyon na doo'y inilagay Niya ang Kaniyang pangalan at na pakinggan Niya nawa ang mga pamamanhik ng hari, ng bansa, at pati ng mga banyagang sumama sa Israel, ng sinumang 'mananalangin *tungo sa bahay na ito.'* Sa gayong paraan, ang lahat ay makalalapit kay Jehova, mula sa hari hanggang sa pinakamababang tao sa bansa.—2Cr 6:19-42.

Sa Israel, ang paglapit sa Diyos hinggil sa mga bagay na nakaaapekto sa buong bansa ay isinasagawa ng hari, saserdote, at propeta. Sa ilang pagkakataon, ginagamit ang Urim at Tumim ng mataas na saserdote upang alamin ang patnubay ng Diyos. (1Sa 8:21, 22; 14:36-41; 1Ha 18:36-45; Jer 42:1-3) Ang paglabag sa kautusan ni Jehova hinggil sa wastong paraan ng paglapit sa kaniya ay magdudulot ng kaparusahan, gaya ng nangyari kay Uzias (2Cr 26:16-20), at maaari rin itong maging dahilan upang tuluyang putulin ni Jehova ang pakikipagtalastasan sa isa, gaya ng nangyari kay Saul. (1Sa 28:6; 1Cr 10:13) Hindi pahihintulutan ni Jehova ang anumang pagwawalang-bahala sa kaniyang Soberanong Presensiya at sa mga bagay na nauugnay roon, at makikita ito sa nangyari sa anak ni Abinadab na si Uzah, na sumunggab sa kaban ng tipan upang pigilan ito ngunit "lumagablab ang galit ni Jehova laban kay Uzah at pinabagsak siya roon ng tunay na Diyos dahil sa walang-pitagang pagkilos."—2Sa 6:3-7.

Hindi sapat ang ritwal at paghahain. Bagaman sinasabi ng iba na ang pagsamba kay Jehova ay sumulong lamang mula sa pagsambang puro ritwal at paghahain tungo sa isa na may moral na mga kahilingan, ibang-iba naman ang ipinakikita ng mga ebidensiya. Ang ritwal at paghahain ay hindi kailanman naging sapat sa ganang sarili kundi naglaan lamang ng makasagisag na legal na saligan para sa paglapit sa Diyos. (Heb 9:9, 10) Sa ka-

tapus-tapusan, si Jehova mismo ang nagpapasiya kung sino ang kaniyang tatanggapin; kaya naman sinasabi sa Awit 65:4: "Maligaya siya na iyong pinipili at pinalalapit, upang tumahan siya sa iyong mga looban." Ang pananampalataya, katuwiran, katarungan, pagiging malaya sa pagkakasala sa dugo, pagkamatapat, at pagkamasunurin sa ipinahayag na kalooban ng Diyos ay laging idiniriin bilang mga kredensiyal na kailangan upang makalapit sa Diyos, anupat ang makaaakyat sa bundok ni Jehova ay hindi yaong basta nagdadala ng mga kaloob sa Soberano ng Sansinukob kundi yaong "walang-sala ang mga kamay at malinis ang puso." (Aw 15:1-4; 24:3-6; 50:7-23; 119:169-171; Kaw 3:32; 21:3; Os 6:6; Mik 6:6-8) Kapag hindi taglay ng isa ang mga katangiang ito, ang kaniyang mga hain, pag-aayuno, at maging ang kaniyang mga panalangin ay karimarimarim at walang kabuluhan sa paningin ng Diyos. (Isa 1:11-17; 58:1-9; 29:13; Kaw 15:8) Kapag nakagawa ng pagkakasala ang isang tao, kailangan muna siyang magpamalas ng wasak na espiritu at durog na puso upang sang-ayunan ang kaniyang paglapit. (Aw 51:16, 17) Ang paglilingkod ng mga saserdote ay hindi makatutulong sa isa sa paglapit sa Diyos kung hinahamak ng gayong mga saserdote ang Kaniyang pangalan at naghahandog sila ng di-kaayaayang mga hain.—Mal 1:6-9.

Ang paglapit sa Diyos ay tinutukoy rin bilang pagharap sa isang hukuman at pagparoon sa harap ng hukom para sa paghatol. (Exo 22:8; Bil 5:16; Job 31:35-37; Isa 50:8) Sa Isaias 41:1, 21, 22, sinasabi ni Jehova sa mga liping pambansa na lumapit at iharap ang kanilang usaping ipinakikipagtalo at mga argumento para sa kaniyang paghatol.

Saligan Para sa Paglapit sa Diyos sa Ilalim ng Bagong Tipan. Bilang makalarawang legal na saligan, ang kaayusan ng tipang Kautusan, lakip ang mga haing hayop nito, ay umakay ng pansin tungo sa isang nakahihigit na saligan para sa paglapit sa Diyos. (Heb 9:8-10; 10:1) Dumating ito sa pamamagitan ng bagong tipan na magsisilbing paraan upang ang lahat ay 'makakilala kay Jehova, mula sa pinakamababa at maging hanggang sa pinakadakila.' (Jer 31:31-34; Heb 7:19; 8:10-13) Bilang ang kaisa-isang Tagapamagitan ng bagong tipang iyon, si Kristo Jesus ang naging "daan." Sinabi niya, "Walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan ko." (Ju 14:6, 13, 14) Sa pamamagitan ng kamatayan ni Kristo, inalis ang harang na naghihiwalay sa mga Judio mula sa di-tuling mga bansang Gentil na nasa labas ng pambansang tipan ng Diyos sa Israel, upang "sa pamamagitan niya tayo, ang dalawang bayan, ay may paglapit sa Ama sa pamamagitan ng isang espiritu." (Efe 2:11-19; Gaw 10:35) Kailangan ang pananampalataya sa Diyos bilang ang "tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya," gayundin sa pantubos, upang ang isa ay mapayapang makalapit sa Diyos at may-kabaitan Niyang tanggapin sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. (Heb 11:6; 1Pe 3:18) Alam niyaong mga lumalapit sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo Jesus bilang kanilang Mataas na Saserdote at Tagapamagitan na "siya ay laging buháy upang makiusap para sa kanila" (Heb 7:25), at sila'y may-pagtitiwalang 'makalalapit sila nang may kalayaan sa pagsasalita sa trono ng di-sana-nararapat na kabaitan.' (Heb 4:14-16; Efe 3:12) Hindi sila lumalapit taglay ang takot na baka sila hatulan. (Ro 8: 33, 34) Gayunpaman, nagpapamalas pa rin sila ng makadiyos na takot at sindak na angkop sa gayong paglapit sa Diyos na "Hukom ng lahat."—Heb 12:18-24, 28, 29.

Ang paglapit ng isang Kristiyano sa Diyos ay dapat lakipan ng espirituwal na mga hain at mga handog. (1Pe 2:4, 5; Heb 13:15; Ro 12:1) Ipinakikita ng Kasulatan na ang materyal na mga templo at ang mga imaheng ginto, pilak, at bato ay walang maitutulong sa paglapit sa tunay na Diyos. (Gaw 7:47-50; 17:24-29; ihambing ang Efe 2:20-22.) Ang mga kaibigan ng sanlibutan ay mga kaaway ng Diyos; sinasalansang niya ang mga palalo, ngunit ang mga mapagpakumbaba na may 'malilinis na kamay' at 'dalisay na puso' ay maaaring 'lumapit sa Diyos, at lalapit siya sa kanila.'—San 4:4-8.

Ang mga pinahirang Kristiyano na tinawag sa makalangit na pag-asa ay may "daang papasók sa dakong banal sa pamamagitan ng dugo ni Jesus," at, yamang lubusan nilang nakikilala ang "dakilang saserdote sa bahay ng Diyos," maaari silang "lumapit . . . na may tapat na mga puso sa lubos na katiyakan ng pananampalataya."—Heb 10:19-22.

Ang kahalagahan ng paglapit sa Diyos nang may pagtitiwala ay tumpak na binuod ng salmista sa pagsasabi: "Sapagkat, narito! sila mismong lumalayo sa iyo ay malilipol. Tiyak na patatahimikin mo ang lahat ng humihiwalay sa iyo sa imoral na paraan. Ngunit kung tungkol sa akin, ang paglapit sa Diyos ay mabuti para sa akin. Ang Soberanong Panginoong Jehova ang ginawa kong aking kanlungan, upang ipahayag ang lahat ng iyong mga gawa."—Aw 73:27, 28; tingnan ang PANALANGIN.

PAGLAYA. Tingnan ang JUBILEO; KALAYAAN.

PAGLIKOM. Nang si Pablo ay nasa Efeso noong mga 55 C.E., sumulat siya sa mga taga-Corinto: "Ngayon may kinalaman sa paglikom na para sa mga banal, kung paanong nagbigay ako ng mga utos sa mga kongregasyon ng Galacia, gayon din ang gawin ninyo." (1Co 16:1, 2) Ang salitang Griego na *lo·gi'a* ("paglikom") ay ginagamit na mula pa

noong ikatlong siglo B.C.E. Sa Bibliya, lumilitaw lamang ito sa dalawang nabanggit na talata.

Ang pananalitang "lumikom ng mga ikapu" sa Hebreo 7:5 ay nagmula sa isang salita (*a·po·de·ka·to'o*) na ibang-iba sa *lo·gi'a.*

Gayunman, ipinahihiwatig ng mga salitang ginamit ni Pablo sa 1 Corinto 16:1, 2 na malamang na ang tinutukoy niya ay isang paglikom ng salapi at hindi ng pagkain o pananamit, at nang banggitin niya ang "paglikom," tumutukoy ito sa isang pantanging paglikom na alam na ng mga taga-Corinto. Ang itinagubilin lamang ni Pablo ay kung paano isasagawa ang paglikom. Gagawin iyon nang pribado at sa "sariling bahay" ng isa, anupat kusang-loob 'ayon sa kasaganaan' ng bawat isa, gaya ng ginagawa sa "mga kongregasyon ng Galacia."—1Co 16:1, 2.

Si Pablo ay nagbigay ng "mga utos," hindi ayon sa sarili niyang kagustuhan anupat namimilit, kundi dahil siya ang nangunguna at nangangasiwa sa gawaing ito, na nagsasangkot ng ilang kongregasyon. (1Co 16:1) Siya at ang iba pang kasama niya ang maingat na nagplano ng proyektong ito. Bukod sa pagkabahala niya sa espirituwal na mga pangangailangan ng mga kongregasyon, laging isinasaisip ni Pablo ang pisikal na mga pangangailangan ng mga dukhang Kristiyano, at lumilitaw na ang paglikom na ito ay partikular nang para sa kapakanan ng mga Kristiyano sa Judea na noo'y nagigipit. (Gal 2:10) Sa ibang mga talata, tinukoy ni Pablo ang paglikom na ito sa pamamagitan ng mga pananalitang gaya ng "pag-aabuloy sa mga dukha ng mga banal sa Jerusalem" (Ro 15:26), "ministeryo . . . para sa mga banal" (2Co 9:1), "inyong saganang kaloob na ipinangako noong una," "pangmadlang paglilingkod na ito" (2Co 9:5, 12), "mga kaloob ng awa" (Gaw 24:17). Ang gayong maibiging pagkabahala sa pangangailangan ng mga kapuwa Kristiyano ay isa sa mga pagkakakilanlan ng unang-siglong Kristiyanismo.—Ju 13:35; tingnan ang ABULOY.

PAGLILIBANG [sa Ingles, *amusement*]. Gaya ng sinabi ng manunulat ng Eclesiastes: "Sa lahat ng bagay ay may takdang panahon, . . . panahon ng pagtangis at panahon ng pagtawa; panahon ng paghagulhol at panahon ng pagluksu-lukso." (Ec 3:1, 4) Ang salitang "pagtawa" sa nabanggit na teksto ay isinalin mula sa pandiwang Hebreo na *sa·chaq'*. Bagaman ang saligang kahulugan nito ay "pagtawa," ang salitang ito at ang kaugnay nitong salita na *tsa·chaq'* ay isinasalin din bilang 'magdiwang,' 'maglaro,' 'paglaruan,' 'pagkatuwaan' at "magkasayahan." (2Sa 6:21; Job 41:5; Huk 16:25; Exo 32:6; Gen 26:8) Ang ilang anyo ng pandiwang *sa·chaq'* ay ginamit sa Kawikaan 8:30, 31 may kaugnayan sa pagiging "nagagalak" ng "dalubhasang manggagawa" sa harap ni Jehova pagkatapos lalangin ang lupa; ginamit din ang mga ito upang ilarawan ang 'paglalaro' ng mga nilalang na hayop sa dagat at sa parang.—Aw 104:26; Job 40:20.

Mga Kapahayagan ng Kagalakan at Kaluguran. Hindi itinatampok ng rekord ng Bibliya ang mga paglilibang at dibersiyon ng mga Israelita. Ngunit ipinakikita nito na ang mga iyon ay itinuturing na wasto at nakabubuti kapag kaayon ng mga relihiyosong simulain ng bansa. Noon, ang pangunahing mga anyo ng paglilibang ay pagtugtog ng mga panugtog, pag-awit, pagsasayaw, pag-uusap, at paglalaro. Gustung-gusto nila ang paghaharap ng mga bugtong at mahihirap na tanong.—Huk 14:12.

Kasunod ng pagliligtas sa Israel sa Dagat na Pula, nagkaroon ng awitan, sayawan, at pagpapatunog ng tamburin bilang pagpuri kay Jehova. (Exo 15:20, 21) Nang maglaon, noong magpatalastas si Aaron ng "isang kapistahan para kay Jehova" matapos niyang gawin ang ginintuang guya, ang bayan ay kumain at uminom at pagkatapos ay tumindig "upang magkasayahan [*letsa·cheq'*]." Gayunman, sa kasong ito, ang kanilang sayawan at awitan ay may kalakip na huwad na pagsamba, anupat nagdulot iyon ng kadustaan.—Exo 32:5, 6, 18, 19, 25.

Noon, ang tatlong taunang kapistahan ay naglaan ng mga pagkakataon para sa pagsasaya at pagtupad sa mga kahilingan sa pagsamba na nakasaad sa Kautusan. Hinggil sa taunang kapistahan na ginaganap sa Shilo ay may binanggit na mga "paikut-ikot na sayaw." (Huk 21:21) Ang iba pang mga okasyon ay mga pagdiriwang ng tagumpay (Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7) at koronasyon ng hari. (1Ha 1:40) Bagaman partikular nang mga babae ang nagsasayaw noon, paminsan-minsan ay nagsasayaw rin ang mga lalaki, gaya ng ginawa ni David noong iahon ang Kaban sa Jerusalem. (2Sa 6:5, 14, 21; 1Cr 13:8; 15:29) Ang mga panahon ng pag-aani ng ubas at paggugupit sa mga tupa ay mga okasyon ng kagalakan at pagpipiging. (Jer 25:30; 2Sa 13:23-28) Maging ang mga kasalan ay mga panahon para sa pagsasaya, at tumulong noon si Jesus upang maging higit na masaya ang isang kasalang ginanap sa Cana. (Jer 7:34; 16:9; Ju 2:1-10) Sa Lucas 15:25, binabanggit na may isang konsyerto ng musika at sayawan noong ipagdiwang ang pagbabalik ng alibughang anak.

Sa Ehipto, ang mga alipin ay tinuturuan ng musika at pagsasayaw upang aliwin ang pinaglilingkuran nilang pamilya at ang mga panauhin ng mga ito. Ang mga Griego ay gumagamit din ng propesyonal na mga mananayaw na babae at mga musikero upang aliwin ang mga panauhin. Upang magbigay-kasiyahan, nagkaroon ng pagsasayaw sa kaarawan ni Herodes, kung kailan hiniling sa kaniya ang ulo ni Juan na Tagapagbautismo. (Mat 14:6-8) Ang pagsasayaw ay popular sa mga Griego bilang

isang uri ng paglilibang, bagaman ang kanilang pagsasayaw ay orihinal na nauugnay sa relihiyosong pagsamba.

Pagiging Timbang sa Paglilibang. May mga tekstong nagbababala laban sa di-angkop na mga anyo ng paglilibang at nagpapayo hinggil sa pangangailangang panatilihin ang pagsasaya sa tamang dako nito. Binabanggit ng Mga Kawikaan na may taong hangal, na para sa kaniya, ang pagsasagawa ng mahalay na paggawi ay parang "katuwaan [*sechohq′*]" lamang, at may taong nandaraya sa kaniyang kapuwa at nagsasabi: "Hindi ba nagbibiro [*mesa·cheq′*] lamang ako?" (Kaw 10:23; 26:19) Upang ipakita na hindi gaanong mahalaga ang paglilibang, sinasabi ng Kawikaan 14:13: "Maging sa pagtawa [*bi·sechohq′*] man ay maaaring nasasaktan ang puso; at sa pamimighati nauuwi ang pagsasaya." (Ihambing ang Ec 2:2; 7:2, 3, 6.) Hiniling ng nagsasayang mga Filisteo na ilabas ang bulag na si Samson upang mapagkatuwaan (*sa·chaq′*) nila siya, na nagbigay naman sa kaniya ng pagkakataong maibagsak sa kanila ang bahay.—Huk 16:25-30.

Palibhasa'y nababatid noon ni Jeremias ang kaselanan ng panahon at pinag-uusig siya dahil sa kaniyang pangangaral, sinabi niya na hindi siya umupong kasama "niyaong mga nagbibiruan [*mesa·chaqim′*]" at nagbubunyi. (Jer 15:17) Bagaman humula siya ng kapahamakan para sa Jerusalem, inihula rin niya na darating ang panahon na ang mga tumatahan doon ay muling hahayo nang may pagsasaya sa sayaw niyaong mga tumatawa, anupat nagagayakan ng mga tamburin. (Jer 30:19; 31:4) Sa katulad na paraan, inihula rin ni Zacarias na darating ang araw kung kailan mapupuno ng mga batang naglalaro ang mga liwasan ng isinauling Jerusalem.—Zac 8:5; tingnan ang DULAAN, TEATRO; LARO AT PALARO, MGA; PAGSASAYAW.

PAGLILIBING, MGA DAKONG LIBINGAN.

Ang paglilibing sa bangkay ng isang taong namatay ay napakahalaga para sa mga tao noong panahon ng Bibliya. Kaya naman, si Abraham, ang unang tao na tuwirang binanggit sa ulat na nagsagawa ng paglilibing, ay handang gumastos ng malaking halaga upang makabili ng isang angkop na dakong mapaglilibingan. (Tingnan ang BINILI.) Ang mga Hiteo (mga anak ni Het), na nagbenta sa kaniya, ay may mga 'piling' dakong libingan. (Gen 23:3-20) Nang maglaon, ang yungib na nabili ni Abraham ay naging dakong libingan ng kaniyang pamilya, anupat doon inilibing ang bangkay ng kaniyang asawa at, nang bandang huli, ang bangkay niya, at niyaong kina Isaac, Rebeka, Lea, at Jacob. (Gen 25:9; 49:29-32) Napakaimportante kay Jacob na huwag mailibing sa Ehipto ang bangkay niya, sa halip, nais niyang mailibing itong kasama ng kaniyang mga ninuno. (Gen 47:29-31) Dahil dito'y kinailangang embalsamuhin ang kaniyang bangkay, anupat kung hindi ay mabubulok ito sa mainit na paglalakbay mula sa Ehipto patungo sa yungib ng Macpela. (Gen 50:1-3, 13) Ganito rin ang kahilingan ni Jose, kung kaya inembalsamo rin ang kaniyang bangkay at inilagay sa isang kabaong, hanggang noong panahon ng Pag-alis kung kailan iyon inilipat. (Gen 50:24-26; Jos 24:32) Tiyak na ganito ang kanilang kahilingan dahil pareho silang nanampalataya sa mga pangako ng Diyos at kapahayagan ito ng pananalig nila na matutupad ang mga iyon sa dakong huli.—Heb 11:13-22, 39.

Gaya ni Abraham, waring mas gusto ng mga tao noon ang mga dakong libingan na pampamilya. (2Sa 19:34-37) Sina Gideon, Samson, at Asahel ay pare-parehong iniulat na inilibing 'sa dakong libingan ng kaniyang ama.' (Huk 8:32; 16:31; 2Sa 2:32) Gayunman, ang malimit gamiting pananalita na 'humiga, o ilibing, na kasama ng kaniyang mga ninuno' ay hindi nagpapahiwatig na magkakasama sila sa iisang dakong libingan, sapagkat ang pariralang ito ay ginagamit may kinalaman sa mga taong maliwanag na hindi naman inilibing sa mismong libingan ng kanilang mga ninuno. (Gen 15:15; Deu 31:16; 32:50; 1Ha 2:10; Gaw 13:36) Kung gayon, malamang na ang ibig sabihin nito ay na pare-pareho silang pumasok sa Sheol (Hades), na karaniwang libingan ng sangkatauhan. Ang karaniwang libingang ito ay tinatawag na "bahay ng kapisanan para sa lahat ng nabubuhay."—Job 30:23.

Noon, itinuturing na isang pagpapakita ng maibiging-kabaitan ang paglilibing sa bangkay ng iba, at isinapanganib pa nga ng mga lalaki ng Jabes-gilead ang kanilang buhay upang mailibing si Saul at ang kaniyang mga anak. (1Sa 31:11-13; 2Sa 2:4-6) Ang pagkakait ng libing sa isang tao ay itinuturing na kaabahan (Jer 14:16) at binabanggit na ito'y isang kapahayagan ng pagtatakwil ng Diyos sa mga tao dahil sa kanilang maling landasin. (Jer 8:1, 2; 9:22; 25:32, 33; Isa 14:19, 20; ihambing ang Apo 11:7-9.) Kung magkagayon, ang bangkay ay inilalantad upang kainin ng mga hayop at ng mga ibon. (Aw 79:1-3; Jer 16:4) Ipinakikita ng kahabag-habag na situwasyon ni Rizpa kung gaano pinahahalagahan ang paglilibing. Sa loob marahil ng ilang buwan, hindi niya iniwan ang mga bangkay ng kaniyang mga anak, hangga't hindi naililibing ang mga ito.—2Sa 21:9-14.

Ang kautusan ni Jehova sa pamamagitan ni Moises ay may probisyon pa nga para sa paglilibing ng mga kriminal. (Deu 21:23; ihambing ang Jos 8:29.) Si Ahitopel, bagaman nagpatiwakal, ay inilibing. (2Sa 17:23) Nang ipag-utos ni Solomon na patayin si Joab, itinagubilin din niya na ilibing ito. (1Ha

2:31) Bilang konsiderasyon, gusto sanang ipalibing ni Jehu ang balakyot na si Jezebel dahil siya'y "anak ng isang hari," subalit natupad ang hula ni Jehova na si Jezebel ay magiging "gaya ng dumi sa ibabaw ng bukid."—2Ha 9:10, 34-37; ihambing ang 2Cr 22:8, 9.

Maliban sa mga kaso nina Jacob at Jose, maliwanag na inililibing ng mga Israelita ang kanilang mga patay sa mismong araw na mamatay ang mga iyon. Kailangang ilibing agad ang bangkay dahil mabilis itong maagnas sa karaniwa'y mainit na klima ng mga lupain sa Bibliya. Ang sinungaling na si Ananias ay inilibing mga tatlong oras lamang pagkamatay niya. (Gaw 5:5-10) Karagdagan pa, sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang mga bangkay ay itinuturing na nakapagpaparumi sa mga humihipo niyaon, sa loob ng yugtong pitong araw. Tiyak na ang hudisyal na pasiyang ito ay salig sa katotohanan na ang kamatayan ay resulta ng kasalanan at di-kasakdalan. Gayunman, nakatulong din ito upang maiwasan ang paglaganap ng sakit at manatiling malusog ang mga tumutupad dito. Yaong mga hindi tumutupad sa pamamaraan ng pagpapadalisay na itinakda sa Kautusan ay pinapatawan ng parusang kamatayan. (Bil 19:11-20; ihambing ang Deu 21:22, 23.) Ginamit ni Josias ang mga buto ng mga mananamba sa idolo upang gawing di-karapat-dapat sa pagsamba ang relihiyosong mga altar ng mga ito, at nilapastangan din niya ang kanilang mga dakong libingan.—2Ha 23:14-16; 2Cr 34:4, 5.

Dahil sa pangmalas ng Bibliya hinggil sa mga bangkay, maliwanag na hindi ginagawa o sinasang-ayunan ang pagpapakundangan sa bangkay ng mga prominenteng lingkod ng Diyos. Ang Diyos mismo ang naglibing sa katawan ni Moises sa isang di-matukoy na lugar, kung kaya imposibleng dalawin ng mga deboto ang kaniyang dakong libingan. —Deu 34:5, 6; ihambing ang Jud 9.

Iba't iba ang mga dakong pinipili upang paglibingan. Ang paglilibing sa lupa, bagaman isang karaniwang pamamaraan sa Kanluran at tiyak na isinasagawa sa Gitnang Silangan, ay hindi gaanong ginagawa sa lugar na iyon. Ang yayang babae ni Rebeka na si Debora, at gayundin, noong una, si Haring Saul at ang kaniyang mga anak, ay inilibing sa ilalim ng malalaking punungkahoy. (Gen 35:8; 1Cr 10:12) Gayunman, gaya sa kaso ni Abraham, waring mas ginagamit noon ang likas na mga yungib o kaya'y artipisyal na mga yungib na hinukay sa malalambot na batong-apog na pangkaraniwan sa Palestina. Kadalasan, ang dakong libingan ay inihahanda mismo ng may-ari. (Gen 50:5; Isa 22:16; 2Cr 16:14) Maaaring malapit ito sa bahay ng taong iyon, anupat marahil ay nasa isang hardin (1Sa 25:1; 1Ha 2:34; 2Ha 21:25, 26). Ang pananalitang "sa kaniyang bahay" ay hindi nangangahulugang sa loob ng bahay na iyon, gaya ng makikita kung ihahambing ang 2 Cronica 33:20 sa 2 Hari 21:18.

Batay sa arkeolohikal na mga pagsusuri, magkakaideya tayo hinggil sa mga dakong libingan na ginamit noong sinaunang panahon. Sa Palestina, bukod sa mga simpleng libingan sa lupa, mayroon ding mga silid na inuka sa bato, at kadalasa'y nasa mga dalisdis ng burol. Waring mas ginagamit ang matataas na dako. (Jos 24:33; 2Ha 23:16; 2Cr 32:33; Isa 22:16) Ang silid ay maaaring pang-isahan lamang, at ang bangkay ay nakahiga sa isang dakong hinukay sa sahig. O maaaring ito'y pangmaramihan, anupat may mahahabang butas na sapat ang laki upang magkasya ang tig-iisang bangkay, at inuka sa mga gilid ng silid nang nakapahalang sa mga dingding. Ang makipot na bukasan kung saan ipinapasok ang bangkay ay tinatakpan naman ng tinabas na bato na kasukat niyaon. Sa ibang mga kaso, isang tulad-bangkô na butas, o patungan, ang inuuka sa mga dingding sa gawing likuran at tagiliran ng silid (Mar 16:5), o maaaring may dobleng hanay ng gayong mga patungan doon, sa gayo'y mas maraming bangkay ang mailalagay. Posible ring hindi lamang iisa ang silid ng libingan, bagaman waring pangkaraniwan sa mga Judio ang mga libingang may iisang silid. Sabihin pa, kapag ang bangkay ay nakalantad lamang sa isang patungan, kailangang sarhan ang pasukan upang hindi makapaminsala roon ang mababangis na hayop. Kaya naman, ang pangunahing pasukan patungo sa silid ay sinasarhan ng isang malaking bato, na kung minsan ay nabubuksan na gaya ng isang pinto, at kung minsan naman ay sinasarhan ng isang pabilog na bato na may daanan at iginugulong sa harap ng pasukan. Ang gayong pabilog na mga bato ay tumitimbang nang mga isang tonelada o mahigit pa.—Mat 27:60; Mar 16:3, 4.

Simple lamang ang sinaunang mga dakong libingan ng mga Judio. Kaya naman ibang-iba ang mga iyon sa mga libingang pagano, na kadalasa'y may mga ipinintang larawan sa dingding at iba pang palamuti. Bagaman nagtindig si Jacob ng isang haligi sa ibabaw ng libingan ni Raquel, marahil isang bato (Gen 35:20), waring ito'y pantanda lamang at hindi isang bantayog. (1Sa 10:2) Sa 2 Hari 23:17, isang "batong panlibingan" din ang binanggit na palatandaan ng isang libingan. Binanggit ni Jesus ang mga libingan "na hindi makilala, anupat lumalakad ang mga tao sa ibabaw ng mga iyon at hindi ito nalalaman." (Luc 11:44) Dahil ang mga patay ay itinuturing na nagdudulot ng seremonyal na karungisan, ang mga dakong libingan ng mga Judio ay malimit na pinapuputi upang makita ng mga dumaraan. (Mat 23:27) Sinasabing ang pagpapaputing

ito ay ginagawa taun-taon, bago sumapit ang Paskuwa.—The Mishnah, *Shekalim* 1:1.

Pagkamatay ng isang indibiduwal, ang buong bangkay ay hinuhugasan (Gaw 9:37) at pinapahiran ng mababangong langis at mga ungguento, na, kung itinuturing man na isang uri ng pag-eembalsamo, ay hindi yaong ginagawa ng sinaunang mga Ehipsiyo. (Ihambing ang Mar 14:3-8; Ju 12:3, 7.) Pagkatapos, ang bangkay ay binabalot ng tela, na kadalasa'y lino. (Mat 27:59; Ju 11:44) Karaniwan nang nilalakipan ng mga espesya na gaya ng mira at aloe ang gayong mga benda (Ju 19:39, 40), o kaya naman ay inihihiga ang bangkay sa langis at ungguento, gaya ng ginawa sa bangkay ni Haring Asa. (2Cr 16:14) Maliwanag na ang pagkalaki-laking "panlibing na pagsunog" para kay Haring Asa ay isang pagsusunog ng gayong mga espesya, na naglalabas ng mabangong amoy ng insenso. Maaaring ang ulo ay binabalot naman ng isang hiwalay na tela.—Ju 20:7.

May mga babaing pumaroon sa libingan ni Jesus noong ikatlong araw upang langisan ng mga espesya ang kaniyang katawan. Maaaring ginawa nila iyon sapagkat mabilis ang mga pangyayari noong ilibing si Jesus kaya naman gusto nilang kumpletuhin ang ginawa sa kaniyang katawan upang mapreserba ito nang mas mahabang panahon.—Mar 16:1; Luc 23:55, 56.

Noon, malamang na ang bangkay ay binubuhat patungo sa dakong paglilibingan sa pamamagitan ng isang langkayan, o kamilyang panlibing, na posibleng yari sa sulihiya, at maaaring may kasabay itong malaking prusisyon, at marahil ay may mga manunugtog ng malungkot na musika. (Luc 7:12-14; Mat 9:23) Sa dakong paglilibingan, maaaring may mga pananalitang binibigkas tungkol sa namatay habang tumatangis ang mga nakipaglibing.—2Sa 3:31-34; 2Cr 35:23-25.

Sa paglipas ng panahon, habang dumarami ang mga namamatay, nagkaroon na rin ng mga sementeryo. Ang mga ito ay karaniwan nang nasa labas ng mga pader ng lunsod. Gayunman, ang mga hari ng Juda ay inililibing sa "Lunsod ni David," at ang mga hari naman ng Israel ay inililibing sa kabiserang lunsod ng hilagang kaharian. (1Sa 25:1; 1Ha 22:37; 2Cr 9:31; 24:15, 16) Sa aklat na *Digging Up Biblical History* (1931, Tomo II, p. 186), ganito ang isinulat ni J. G. Duncan: "Bagaman kung minsan ay naglilibing ang mga Hebreo sa loob ng kanilang lunsod, karaniwan nang humuhukay sila ng mga batong-libingan sa isang dalisdis ng burol na malapit sa kanilang lunsod. Kapag may mga batong-libingan sa isang dalisdis ng burol, kadalasan nang ito'y palatandaan na nagkaroon ng pamayanan sa burol sa tapat niyaon o malapit doon, at, sa kabilang dako naman, kapag walang anumang palatandaan ng mga libingan malapit sa isang lugar, ito'y isang katibayan na hindi tinirahan ang lugar na iyon." Napakaraming mga dakong libingan na matatagpuan sa mga dalisdis sa palibot ng Jerusalem. (Ihambing ang Isa 22:16.) Pinaniniwalaan na ang pagtukoy sa "dakong libingan ng mga anak ng bayan" ("libingan ng karaniwang (mga) tao," *AS-Tg*) sa Libis ng Kidron ay tumutukoy sa isang dakong libingan para sa mga dukha. (Jer 26:23; 2Ha 23:6) Binabanggit din ang "parang ng magpapalayok" na pinaglilibingan ng mga taga-ibang bayan.—Mat 27:7; tingnan ang AKELDAMA.

Ang pagsusunog ng bangkay, na malawakang isinagawa ng mga Babilonyo, Griego, at Romano nang maglaon, ay bihirang isinasagawa ng mga Judio. Ang bangkay ni Saul at ng kaniyang mga anak ay sinunog, subalit ang kanilang mga buto ay inilibing.—1Sa 31:8-13; pansinin din ang Am 6: 9, 10.

Sa Hebreong Kasulatan, naiiba ang kahulugan ng mga salitang *qe'ver* ("dakong libingan [*burial place*]"; Gen 23:4) at *qevu·rah'* ("libingan [*grave*]"; Gen 35:20) sa Hebreong *she'ohl',* na tumutukoy, hindi sa isang indibiduwal na libingan o mga libingan, kundi sa karaniwang libingan ng sangkatauhan, samakatuwid nga, ang sanlibingan. Sa katulad na paraan, sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang Griego na *ta'phos* ("libingan [*grave*]"; Mat 27:61) at ang mga salitang *mne'ma* ("libingan [*tomb*]"; Mar 15:46) at *mne·mei'on* ("alaalang libingan [*memorial tomb*]"; Luc 23:55) ay naiiba sa salitang *hai'des,* na Griegong katumbas ng *she'ohl'.* —Tingnan ang ALAALANG LIBINGAN; HADES; SHEOL.

Mga Dakong Libingan ng mga Hari o mga Dakong Libingan ni David. Noong Pentecostes, sinabi ni Pedro: "Si David . . . ay kapuwa namatay at inilibing at ang kaniyang libingan ay nasa atin hanggang sa araw na ito." (Gaw 2:29) Ipinahihiwatig nito na ang dakong libingan ni Haring David ay umiiral pa noong taóng 33 C.E.

Sinasabi sa atin ng 1 Hari 2:10 na si David ay inilibing sa "Lunsod ni David," at lumilitaw na nang maglaon, dito na inilibing ang sumunod na mga hari ng Juda. Labindalawa sa 20 hari na sumunod kay David ang espesipikong binanggit na inilibing sa Lunsod ni David, bagaman hindi lahat ng mga ito ay inilagay sa "mga dakong libingan ng mga hari." Sina Jehoram, Joas (Jehoas), at Ahaz ay espesipikong binanggit na hindi inilibing doon. (2Cr 21:16, 20; 24:24, 25; 28:27) Ang "mga dakong libingan ng mga hari" ay maaaring isang partikular na lugar sa loob ng Lunsod ni David kung saan naroroon ang mga alaalang libingan ng mga hari, at hindi isang malaking libingan na maraming silid. Si Haring Asa

ay inilibing sa isang "maringal na libingang dako na kaniyang dinukal para sa kaniyang sarili sa Lunsod ni David" (2Cr 16:14), at si Hezekias ay sinasabing inilibing "sa sampahan patungo sa mga dakong libingan ng mga anak ni David." (2Cr 32:33) Ang ketonging si Haring Uzias ay inilibing na "kasama ng kaniyang mga ninuno, ngunit sa libingang parang ng mga hari, sapagkat sinabi nila: 'Siya ay ketongin.'" Tila ipinahihiwatig nito na sa lupa inihimlay ang kaniyang katawan sa halip na sa isang libingang hinukay sa bato.—2Cr 26:23.

Kung tungkol sa iba pang mga hari ng Juda, maliwanag na sina Manases at Amon ay inilibing sa ibang lokasyon, sa "hardin ni Uza." (2Ha 21:18, 23, 26) Nang iulat na ang tapat na si Haring Josias, na anak ni Amon, ay inilibing sa "dakong libingan ng kaniyang mga ninuno," maaaring ang tinutukoy ay ang maharlikang mga libingan sa Lunsod ni David o kaya'y ang mga dakong libingan nina Manases at Amon. (2Cr 35:23, 24) Tatlong hari ang namatay samantalang nasa pagkatapon: sina Jehoahaz (sa Ehipto), Jehoiakin at Zedekias (sa Babilonya). (2Ha 23:34; 25:7, 27-30) Si Jehoiakim ay inilibing na gaya ng "paglilibing sa asnong lalaki," anupat 'itinapon sa init ng araw at sa matinding lamig ng gabi' bilang katuparan ng hula ni Jeremias.—Jer 22:18, 19; 36:30.

Ang matuwid na mataas na saserdoteng si Jehoiada ay pinagkalooban ng karangalan na ilibing sa "Lunsod ni David kasama ng mga hari," anupat siya lamang ang hindi nagmula sa maharlikang angkan na binanggit na tumanggap ng gayong pagkilala. —2Cr 24:15, 16.

Hindi pa natutukoy ang lokasyon ng maharlikang mga dakong libingan na ito. Gayunman, dahil may nabanggit na "Mga Dakong Libingan ni David" sa Nehemias 3:16 at "sampahan patungo sa mga dakong libingan ng mga anak ni David" sa 2 Cronica 32:33, naniniwala ang ilan na ang malamang na lokasyon ng mga ito ay sa TS burol ng lunsod malapit sa Libis ng Kidron. Sa lugar na ito, maraming natagpuang tila mga sinaunang libingan na inuka sa bato, na ang mga pasukan ay mga parihabang daanan na nakalubog. Gayunman, hindi positibong matukoy ang mga ito. Ang anumang pagsisikap na matukoy ang mga ito ay naging komplikado hindi lamang dahil nawasak ang lunsod noong taóng 70 C.E. at noon ding 135 C.E., kundi dahil ginamit ding tibagan ng bato ng mga Romano ang timugang bahagi ng lunsod. Kaya naman, sirang-sira na ang mga libingang ito.

Ang mausoleo ni Reyna Helena ng Adiabene, na matatagpuan sa H ng makabagong lunsod ng Jerusalem, ay tinawag na "Mga Libingan ng mga Hari." Gayunman, itinayo ito noong unang siglo C.E. at hindi dapat ipagkamali sa maharlikang mga libingan na binanggit sa ulat ng Bibliya.

Ang "mga Bangkay ng Kanilang mga Hari." Sa Ezekiel 43:7-9, hinatulan ni Jehova ang sambahayan ng Israel at ang kanilang mga hari dahil dinungisan nila ang kaniyang banal na pangalan sa pamamagitan ng "kanilang pakikiapid at sa pamamagitan ng mga bangkay ng kanilang mga hari sa pagkamatay nila." Sinabi niya: "Ngayon ay ilayo nila sa akin ang kanilang pakikiapid at ang mga bangkay ng kanilang mga hari, at tiyak na tatahan ako sa gitna nila hanggang sa panahong walang takda." Ipinapalagay ng ilang komentarista na ipinahihiwatig nito na nagkasala ang mga Judio dahil gumawa sila ng mga dakong libingan para sa ilang hari malapit sa lugar ng templo. Sa talata 7, mga 20 manuskrito at edisyong Hebreo at mga Targum ang naglalaman ng pariralang "sa pagkamatay nila," samantalang ang tekstong Masoretiko naman ay kababasahan ng "sa kanilang matataas na dako," at ang Griegong *Septuagint* ay nagsasabing "sa gitna nila."

Ipagpalagay nang "sa pagkamatay nila" ang tamang salin ng talatang iyon. Hindi pa rin ito matibay na saligan upang maniwala na may sinuman sa mga hari ng Juda ang inilibing malapit sa bakuran ng templo. Ayon sa Kautusan, ang bangkay ng isang tao ay marumi. Kaya naman, ang paglilibing sa sinuman malapit sa templo ay magiging tahasang paghamak sa Diyos, at wala man lamang pahiwatig sa kasaysayan ng mga hari na nagkaroon ng gayong maliwanag at malubhang paglapastangan sa kabanalan ng templo. Malayong mangyari na bibigyan ng mas maringal na dakong libingan, halimbawa ay malapit sa templo, ang mga hari na hindi pinahintulutang ilibing sa "mga dakong libingan ng mga hari" o sa "mga dakong libingan ng mga anak ni David." Sa halip, malamang na ililibing sila sa isang di-gaanong prominente at mas nakabababang dako.

Ipinakikita ng higit pang pagsusuri sa Ezekiel 43:7-9 na ang tinatalakay roon ay idolatriya, at kung paanong ang "pakikiapid" na binanggit doon ay pangunahin nang makasagisag, gayundin naman, ang "mga bangkay ng kanilang mga hari" ay kumakatawan sa patay na mga idolong sinamba ng sambahayan ng Israel at ng kanilang mga tagapamahala. Kaya nga, sa Levitico 26:30, binabalaan ni Jehova ang mga Israelita na dahil sa kanilang pagkamasuwayin ay "gigibain ko ang inyong sagradong matataas na dako at puputulin ko ang inyong mga patungan ng insenso at ibubunton ko ang inyong sariling mga bangkay sa ibabaw *ng mga bangkay ng inyong mga karumal-dumal na idolo."* (Ihambing ang Jer 16:18; Eze 6:4-6.) Ipinakikita ng ulat na ang mga idolong iyon ay ipinasok sa lugar ng templo. (Eze 8:5-17) Mapapansin din na ang ilan sa mga ido-

long diyos na ito ay tinawag na mga hari, yamang ang salita para sa "hari" ay kasama sa mga pangalang Molec (1Ha 11:7), Milcom (1Ha 11:5), at Malcam (Jer 49:1). May kinalaman sa mga idolong diyos ng hilagang kaharian, ganito ang isinulat ng propetang si Amos (5:26): "At tiyak na bubuhatin ninyo si Sakut na inyong hari at si Kaiwan, ang inyong mga imahen, ang bituin ng inyong diyos, na ginawa ninyo para sa inyong sarili." Kaya naman, waring mas makatuwirang isipin na ang Ezekiel 43:7-9 ay isang pagkondena sa idolatriya sa halip na isang paglapastangan sa nakaalay na bakuran ng templo dahil sa di-wastong paglilibing doon ng mga tagapamahalang tao.

PAGLILIGTAS. Tingnan ang PANTUBOS; TAGAPAGLIGTAS.

PAGLILILOK [sa Ingles, *engraving*]. Ang sining ng pag-ukit ng mga disenyo o mga titik sa mga materyales na gaya ng kahoy (1Ha 6:29, 32), metal (Exo 39:30), o bato (Zac 3:9). Sa Kasulatan, maaaring ang kauna-unahang pagtukoy sa paglililok ay ang pagbanggit sa singsing na pantatak ni Juda. (Gen 38:18) Ang paglililok ay karaniwang ginagawa sa pamamagitan ng matutulis na kasangkapang bakal o maging sa pamamagitan ng mga tulis ng diamante. (Jer 17:1) Ngunit "daliri" ng Diyos ang umukit ng Sampung Utos sa bato.—Exo 31:18; 32:16; 34:1; 2Co 3:7.

Inililok ang mga pangalan ng anim na iba't ibang tribo ng Israel sa bawat isa sa dalawang batong onix na nasa mga dugtungang pambalikat ng epod ng mataas na saserdote, at inililok naman ang pangalan ng isang tribo sa bawat isa sa 12 mahahalagang bato na nakapalamuti sa kaniyang pektoral. Sa banal na tanda ng pag-aalay, ang kumikinang na laminang ginto sa turbante ng mataas na saserdote, ay nakalilok ang mga salitang: "Ang kabanalan ay kay Jehova." Palibhasa'y pinuspos ng espiritu ng Diyos, si Bezalel, kasama si Oholiab, ay naging kuwalipikadong gumawa ng espesyal na gawaing ito ng paglililok at naging kuwalipikado ring magsanay ng iba.—Exo 35:30-35; 28:9-12; 39:6-14, 30.

PAGLILINGKOD. Tingnan ang SAGRADONG PAGLILINGKOD; SAPILITANG PAGLILINGKOD.

PAGLILITIS. Tingnan ang USAPIN SA BATAS.

PAGLUHOD. Tingnan ang TUHOD, PAGLUHOD.

PAGLULUBOG. Tingnan ang BAUTISMO.

PAGLULUTO, MGA KAGAMITAN SA PAGLULUTO. Karaniwan na, ang paghahanda ng pagkain sa pamamagitan ng pagpapakulo o paglalaga, pag-iihaw, o pagluluto (sa Ingles, *baking*) ay itinuturing na tungkulin ng mga babae sa sambahayang Hebreo, ngunit may ilang pagkakataon na mga lalaki ang naghahanda ng mga pagkain. (Gen 18:6-8; 27:3-9, 14, 30, 31; 1Sa 8:13; 2Sa 13:8) Noong naninirahan sila sa mga tolda, malamang na ang mga Hebreo ay kadalasang sa labas nagluluto. Nang mamayan sila sa Canaan at manirahan sa mga bahay na bato, kung minsan ay nagluluto sila sa loob ng kanilang mga tahanan, partikular na kapag masama ang panahon. (Huk 6:19; 2Sa 13:7-11) Noon, pinakamagawain ang pagluluto para sa hapunan, na siyang pangunahing oras ng kainan sa buong maghapon. (Luc 14:12; Apo 3:20) Walang anumang maaaring iluto kapag regular na araw ng Sabbath, yamang ipinagbawal ng Kautusan kahit ang pagpapaningas ng apoy.—Exo 35:3.

Iba't ibang kagamitan at kasangkapan ang ginamit ng mga Hebreo sa paghahanda ng pagkain. Noon ay may gilingang pangkamay, na ginagamit ng mga babae sa sambahayan. (Deu 24:6; Mat 24:41; tingnan ang GILINGAN.) Para sa mga espesya o kakaunting butil, sapat na ang almires at pandikdik. (Bil 11:8; tingnan ang ALMIRES.) Ang masa ng tinapay ay hinahalo naman sa isang masahan (Exo 12:34) at niluluto sa isang apuyan o sa isang pugon.—Exo 8:3; 1Cr 9:31.

Ang mga tinidor ay ginamit sa tabernakulo at, nang maglaon, maging sa templo. (Exo 27:3; 2Cr 4:16) May binabanggit na tinidor na tatlo ang tulis na ginagamit ng mga saserdote. (1Sa 2:12-14) Maaaring kahawig nito ang tinidor na ginagamit ng mga tagapagluto sa sambahayan upang hanguin ang karne mula sa palayok o kaldero. Mayroon din silang iba't ibang uri ng kutsilyo na panghiwa ng karneng lulutuin. Walang pahiwatig sa Kasulatan na gumagamit sila ng kutsilyo at tinidor kapag kumakain.

Noon, ang mga sisidlang dinisenyo para sa pagluluto ay karaniwan nang gawa sa luwad, bagaman ang iba naman ay yari sa tanso, gaya niyaong partikular na binanggit may kaugnayan sa santuwaryo. (Lev 6:28) Kabilang ang mga kaldero sa mga kagamitan sa pagluluto na masusumpungan sa mga sambahayan; ang mga ito ay pabilog na mga lalagyan na iba't iba ang laki. Sa mga ipinintang larawan sa mga libingan ng mga Ehipsiyo, may makikitang mga bronseng kaldero na may mga paa, at posibleng ang mga sisidlang ito ang nasa isip ng nagrereklamong mga Israelita sa ilang nang sabihin nilang "nakaupo [sila] sa tabi ng mga kaldero ng karne" noong sila'y nasa Ehipto. (Exo 16:3) Ang salitang Hebreo na isinalin sa tekstong ito bilang "mga kaldero" ay yaong karaniwang ginagamit para sa palayok na maluwang ang bibig, na maaaring gamitin sa paghuhugas (Aw 60:8) o sa pagluluto. (2Ha 4:38-41; Eze 24:3-5) May iba't ibang laki ang mga

ito, mula sa may katamtamang laki na mga 30 sentimetro (12 pulgada) ang diyametro hanggang sa mga kalderong pagkalaki-laki. Ang sinaunang mga ispesimen ng medyo mababaw na uring ito ng kaldero ay walang mga hawakan, ngunit noong panahon ng nahating kaharian, ginamit sa Israel ang isang uri nito na may dalawang hawakan.

May natagpuan ding mga palayok na makipot ang bibig at may isa o dalawang hawakan. Halos pabilog ang mga ito, anupat may diyametro na mula 10 hanggang 36 na sentimetro (4 hanggang 14 na pulgada).

Ang mga Israelita ay mayroon ding mga kawa o malalalim na kawali at mga ihawan. Kalimita'y sa mga ito iniluluto ang mga handog na mga butil. (Lev 2:5, 7; 7:9; 1Cr 23:29) Nakatuklas sa Gezer ng ilang ispesimen ng ihawang luwad. Ang mga ito ay may maliliit na uka, anupat maihahambing sa *waffle iron* sa ngayon. Ginamit din noon ang mga ihawang bakal.—Eze 4:1-3.

Kung minsan, ginagamit ng Kasulatan ang palayok sa makasagisag na diwa. Ang Jerusalem, na nakatakdang wasakin noong 607 B.C.E., ay itinulad sa isang palayok na maluwang ang bibig, anupat ang mga tumatahan doon ang karne sa palayok.—Eze 11:1-12; 24:6-14; tingnan ang SISIDLAN.

PAGLULUTO NG TINAPAY, MAGTITINAPAY. Ang pinakakaraniwang terminong Hebreo para sa pagluluto ng tinapay, na isinalin lamang bilang 'magluto,' ay *'a·phah',* salitang-ugat ng *'o·pheh'* (magtitinapay). (Gen 19:3; 40:2) Ang isa pang salitang Hebreo para rito (*'ugh;* Eze 4:12) ay maliwanag na nauugnay sa *'u·ghah',* nangangahulugang "tinapay na bilog."—Gen 18:6; tingnan ang TINAPAY (Tinapay na Lapad, Tinapay na Walang Pampaalsa).

Sa tahanang Hebreo, pangunahing tungkulin ng mga babae ang pagluluto ng tinapay, bagaman sa ilang mas malalaking sambahayan ay mga alipin ang gumagawa nito. Nang magsalita si Samuel para kay Jehova sa mga Israelitang humihiling ng isang taong hari, sinabi niya: "Ang inyong mga anak na babae ay kukunin niya bilang mga tagapaghalo ng ungguento at mga tagapagluto at mga magtitinapay." (1Sa 8:13) Gayunman, maaaring pangasiwaan ng mga lalaki ang gawaing ito o sila mismo ang magluto ng tinapay, gaya ng ipinahihiwatig ng ginawa ni Lot nang dalawin siya sa Sodoma ng dalawang anghel. "Nagluto siya ng mga tinapay na walang pampaalsa, at sila ay kumain" sa inihandang piging.—Gen 19:1-3.

Noong panahon ng Bibliya, karaniwan nang sa mga pugon niluluto ang tinapay. (Tingnan ang PUGON.) Ngunit kung minsan, ang pagluluto ng tinapay ay ginagawa sa pamamagitan ng pagpapaningas ng apoy sa ibabaw ng mga batong pinagtabi-tabi. Kapag mainit na mainit na ang mga ito, pinapalis ang mga baga at inilalagay ang masa sa ibabaw ng mga bato. Pagkalipas ng ilang sandali, ibinabaligtad ang tinapay at saka iniiwan sa ibabaw ng mga bato hanggang sa lubusang maluto. (Os 7:8) Ang mga naglalakbay ay makapagluluto naman ng magaspang na tinapay sa isang mababaw na hukay na punô ng maliliit na bato na pinaiinit sa pamamagitan ng pagpapaningas ng apoy sa ibabaw ng mga iyon. Pagkatapos alisin ang mga baga, ipinapatong ang masa sa pinainit na mga bato, anupat marahil ay ilang ulit na ibinabaligtad habang naluluto ang tinapay.—1Ha 19:6.

Kadalasan, ang mga handog na mga butil na inihahain ng mga Israelita ay "niluto sa pugon," "mula sa ihawan," o kaya ay "mula sa kawa." (Lev 2:4-7) Noon, ang ihawan ay isang makapal na platong yari sa luwad na may mga uka (maihahambing sa makabagong *waffle iron*), bagaman ginagamit din ang mga ihawang bakal.—Eze 4:3.

May mga nagnenegosyo noon sa mga lunsod bilang mga magtitinapay. Samantalang si Jeremias ay nasa ilalim ng pag-iingat sa Looban ng Bantay sa Jerusalem noong panahon ng kakapusan bago bumagsak ang lunsod na iyon noong 607 B.C.E., nirarasyunan siya ng isang bilog na tinapay araw-araw "mula sa lansangan ng mga magtitinapay" hanggang sa maubos ang suplay. (Jer 37:21) Kaya maliwanag na may isang partikular na lansangan sa Jerusalem kung saan nakapuwesto ang mga negosyanteng magtitinapay. Pagkaraan ng maraming taon, nang muling itayo ang mga pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias, kinumpuni rin ang "Tore ng mga Lutuang Pugon." (Ne 3:11; 12:38) Hindi tiyak kung bakit gayon ang ipinangalan sa tore, ngunit posibleng dahil matatagpuan dito ang mga pugon ng mga negosyanteng magtitinapay kung kaya binigyan ito ng gayong di-pangkaraniwang pangalan.

Sa sinaunang Ehipto, maliwanag na itinuturing na isang importanteng tao ang magtitinapay ng hari. Makikita sa isang ipinintang larawan sa pader mula sa libingan ni Ramses III sa Libis ng mga Hari sa Thebes ang isang abalang-abalang gawaan ng tinapay ng isang Ehipsiyong hari, anupat ipinakikita roon ang pagmamasa ng harina sa pamamagitan ng paa, paggawa ng mga limpak ng tinapay, at ang paghahanda ng pugon. Gaya ng iniulat sa Genesis, isang Ehipsiyong magtitinapay ng hari ang partikular na napabantog sa kaniyang pagkakasala sa hari anupat siya ay ipinabilanggo. Sa bilangguan ay nananaginip siya kung saan nakita niya ang kaniyang sarili na may sunong na tatlong basket ng tinapay sa

kaniyang ulo, at may mga ibon na kumakain mula sa pinakaibabaw na basket. Noong ikatlong araw, ang "pinuno ng mga magtitinapay" na ito ay inilabas at "ibinitin," sa gayo'y natupad ang pakahulugang ibinigay ni Jose: "Ang tatlong basket ay tatlong araw. Tatlong araw mula ngayon ay iaangat ni Paraon ang iyong ulo mula sa iyo at tiyak na ibibitin ka sa isang tulos; at tiyak na kakainin ng mga ibon ang iyong laman mula sa iyo."—Gen 40:1-3, 16-22.

PAGMAMAHAL [sa Ingles, *affection*]. Isang masidhi, mainit, at personal na pagkagiliw, gaya ng nadarama ng tunay na magkaibigan para sa isa't isa.

Ang salitang Hebreo na *cha·shaq',* na isinasalin sa Deuteronomio 7:7 bilang 'magpakita ng pagmamahal,' ay may salitang-ugat na nangangahulugang "mapalakip." (Gen 34:8) Ang pandiwang Griego naman na *phi·le'o* ay isinasalin bilang 'magkaroon ng pagmamahal,' 'magnais,' 'magkaroon ng paggiliw,' at 'humalik.' (Mat 10:37; 23:6; Ju 12:25; Mar 14:44) Ang 'magkaroon ng pagmamahal' ay nagpapahiwatig ng napakalapít na buklod, katulad ng umiiral sa pagitan ng magulang at anak sa mga pamilyang may malapít na ugnayan. Gayon kasidhing pagmamahal ang nadama ni Jesus sa kaniyang kaibigang si Lazaro, anupat siya ay "lumuha" nang mamatay si Lazaro. (Ju 11:35, 36) Ang pananalita ring ito ang ginagamit upang ipakita ang masidhi, mainit, at personal na pagkagiliw ni Jehova sa kaniyang Anak at sa mga tagasunod ng kaniyang Anak, gayundin ang mainit na damdamin ng mga alagad para sa Anak ng Diyos.—Ju 5:20; 16:27; ihambing ang 1Co 16:22.

Mapapansin na may pagkakaiba sa pagitan ng mga pandiwang Griego na *phi·le'o* at *a·ga·pa'o,* bagaman hindi ipinakikita ng maraming tagapagsalin ang gayong pagkakaiba. (Tingnan ang PAG-IBIG.) May kinalaman sa pagkakaiba sa pagitan ng mga salitang ito, si F. Zorell (*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, tud. 1402) ay nagsabi: "Ang [*a·ga·pa'o*] ay tumutukoy sa isang uri ng pag-ibig sa isang tao o isang bagay na nadarama natin nang kusa at ayon sa sarili nating kagustuhan dahil sa malilinaw na kadahilanan; naiiba rito ang [*phi·le'o*] dahil nagpapahiwatig naman ito ng magiliw at mapagmahal na uri ng pag-ibig na likas nating nadarama sa ating puso para sa mga kamag-anak o mga kaibigan, at para sa mga bagay na itinuturing nating nakalulugod."

Kapansin-pansin na ginamit ang dalawang pandiwang ito sa Juan 21. Makalawang ulit na tinanong ni Jesus si Pedro kung iniibig siya nito, anupat ginamit niya ang pandiwang *a·ga·pa'o.* Sa dalawang pagkakataong iyon, marubdob na tiniyak ni Pedro na may pagmamahal siya kay Jesus, anupat ginamit naman niya ang mas magiliw na salitang *phi·le'o.* (Ju 21:15, 16) Nang dakong huli, itinanong ni Jesus: "May pagmamahal ka ba sa akin?" At muling sinabi ni Pedro na mayroon nga. (Ju 21:17) Sa gayon ay tiniyak ni Pedro kay Jesus ang kaniyang mainit at personal na pagkagiliw para rito.

Ang pag-ibig na pangkapatid (sa Gr., *phi·la·del·phi'a,* sa literal, "pagmamahal sa kapatid") ay dapat umiral sa gitna ng lahat ng miyembro ng kongregasyong Kristiyano. (Ro 12:10; Heb 13:1; tingnan din ang 1Pe 3:8.) Sa gayon, ang mga ugnayan sa loob ng kongregasyon ay dapat na maging malapít, masidhi, at mainit gaya ng sa isang likas na pamilya. Bagaman ang mga miyembro ng kongregasyon ay nagpapakita na ng pag-ibig na pangkapatid, inuudyukan silang gawin ito nang lalo pang higit.—1Te 4:9, 10.

Ang salitang Griego na *phi·lo'stor·gos,* na nangangahulugang "may magiliw na pagmamahal," ay ginagamit hinggil sa isang taong may matalik at mainit na kaugnayan sa iba. Ang isa sa mga salitang-ugat ng tambalang terminong ito, *ster'go,* ay kadalasan namang ginagamit upang tumukoy sa likas na pagmamahal, gaya ng umiiral sa pagitan ng mga miyembro ng pamilya. Pinasigla ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na linangin ang katangiang ito. (Ro 12:10) Sinabi rin ni Pablo na ang mga huling araw ay kakikitaan ng mga taong "walang likas na pagmamahal" (sa Gr., *a'stor·goi*) at na ang gayong mga tao ay karapat-dapat sa kamatayan. —2Ti 3:3; Ro 1:31, 32.

Ang pangngalang Griego na *phi·li'a* (pakikipagkaibigan) ay minsan lamang lumilitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kung saan nagbabala si Santiago na "ang pakikipagkaibigan sa sanlibutan ay pakikipag-alit sa Diyos . . . Samakatuwid, ang sinumang naghahangad na maging kaibigan [sa Gr., *phi'los*] ng sanlibutan ay ginagawa ang kaniyang sarili na kaaway ng Diyos."—San 4:4.

Pagkagiliw sa Salapi. Ang isang tao ay maaaring tubuan ng pag-ibig sa salapi (sa Gr., *phi·lar·gy·ri'a,* sa literal, "pagkagiliw sa pilak") at magdulot ng malaking pinsala sa kaniyang sarili. (1Ti 6:10, *Int*) Noong unang siglo C.E., ang mga Pariseo ay mga maibigin sa salapi, at isa ito sa mga pagkakakilanlan ng mga tao sa mga huling araw. (Luc 16:14; 2Ti 3:2) Kabaligtaran nito, ang paraan ng pamumuhay ng isang Kristiyano ay dapat na maging 'malaya mula sa pag-ibig sa salapi' (sa Gr., *a·phi·lar'gy·ros,* sa literal, "walang pagkagiliw sa pilak"). (Heb 13:5) Sa kongregasyong Kristiyano, upang maabot ng isa ang katungkulan ng tagapangasiwa, ang isa sa mga kuwalipikasyon na kailangan niyang matugunan ay ang pagiging "hindi maibigin sa salapi." —1Ti 3:3.

Magiliw na Pagmamahal (Magiliw na Pagkamahahabagin). Kadalasan nang nakaaapekto sa katawan ang masisidhing emosyon. Dahil dito, ang salitang Griego para sa mga bituka (*splag′khna*) ay kadalasang ginagamit upang tumukoy sa "magiliw na pagmamahal" o "magiliw na pagkamahahabagin." —Tingnan ang 2Co 6:12; 7:15; Fil 2:1; Col 3:12; Flm 7, 12, 20; 1Ju 3:17; tingnan ang HABAG.

PAGMAMAPURI [sa Ingles, *pride*]. Labis-labis na pagpapahalaga sa sarili; di-makatuwirang pagkadama ng pagiging nakahihigit sa iba kung tungkol sa talino, kagandahan, kayamanan, posisyon, at iba pa; mapanghamak na paggawi o pakikitungo; walang pakundangan o mapagmataas na pag-uugali; palalong pagkilos. Sa ilang kaso, ang pagmamapuri ay maaaring magkaroon ng mabuting kahulugan na tumutukoy sa pagkalugod o pagkagalak dahil sa isang partikular na gawa o tinataglay. Ang ilang singkahulugan ng pagmamapuri ay egotismo, pagmamataas, kapalaluan.

Ang pandiwang Hebreo na *ga·'ah′* ay literal na nangangahulugang "tumaas" at ito ang salitang-ugat ng maraming salitang Hebreo na nagtatawid ng ideya ng pagmamapuri. Ang kaugnay na mga anyong ito ay isinasalin bilang "kapalaluan," "pagtataas sa sarili," at, kapuwa sa mga diwang mabuti at masama, "karilagan," at "kadakilaan."—Job 8:11; Eze 47:5; Isa 9:9; Kaw 8:13; Aw 68:34; Am 8:7.

Ang salitang Griego na *kau·kha′o·mai,* na nangangahulugang "maghambog, magmapuri, magbunyi," ay ginagamit din kapuwa sa mabuti at masamang diwa, anupat ang konteksto ang nagbibigay-linaw kung paano ito ginamit.—1Co 1:29; Ro 2:17; 5:2.

Mapanlinlang at Mapaminsala ang Pagmamapuri. Maaaring hindi kinikilala ng taong mapagmapuri na siya ay mapagmapuri at maaaring binibigyan niya ng ibang dahilan ang kaniyang mga pagkilos dahil ayaw niyang tanggapin na siya ay mapagmapuri. Ang bawat isa ay dapat na lubusang magsuri ng kaniyang sarili at ng kaniyang mga motibo upang matiyak kung nagtataglay siya ng masamang katangiang ito. Ipinakita ng apostol na si Pablo ang pangangailangan ng isang tao na magkaroon ng tamang motibo, at ng kaalaman hinggil sa kaniyang sarili mismo may kinalaman sa bagay na ito, nang sabihin niya: "Kung ibinibigay ko ang lahat ng aking mga pag-aari upang pakainin ang iba, at kung ibinibigay ko ang aking katawan, upang ako ay makapaghambog [*kau·khe′so·mai*], ngunit wala akong pag-ibig, hindi ako nakikinabang sa paanuman."—1Co 13:3.

Kung gayon, ang pagmamapuri ay dapat na alisin ng isang tao sa kaniyang personalidad para sa kaniyang sariling kapakinabangan. Higit na mahalaga, dapat niya itong gawin kung nais niyang palugdan ang Diyos. Dapat pa nga itong kapootan ng isa, sapagkat sinasabi ng Salita ng Diyos: "Ang pagkatakot kay Jehova ay nangangahulugan ng pagkapoot sa masama. Ang pagtataas sa sarili at pagmamapuri at ang masamang lakad at ang tiwaling bibig ay kinapopootan ko."—Kaw 8:13.

Mapapahamak ang isang indibiduwal kung hindi niya iwawaksi ang kaniyang pagmamapuri. "Ang pagmamapuri ay nauuna sa pagbagsak, at ang palalong espiritu bago ang pagkatisod" (Kaw 16:18), at "ang bahay ng mga palalo ay gigibain ni Jehova." (Kaw 15:25) May maraming halimbawa ng pagbagsak ng mapagmapuring mga indibiduwal, dinastiya, at mga bansa.—Lev 26:18, 19; 2Cr 26:16; Isa 13:19; Jer 13:9; Eze 30:6, 18; 32:12; Dan 5:22, 23, 30.

Mapanlinlang ang pagmamapuri. Nagpapayo ang apostol na si Pablo: "Kung iniisip ng sinuman na siya ay mahalaga samantalang siya ay walang anuman, nililinlang niya ang kaniyang sariling isipan." (Gal 6:3) Waring pinipili ng taong mapagmapuri ang daan na pinakakapaki-pakinabang para sa kaniya, ngunit hindi niya isinasaalang-alang ang Diyos. (Ihambing ang Jer 49:16; Apo 3:17.) Sinasabi ng Bibliya: "Mas mabuti ang magkaroon ng mapagpakumbabang espiritu kasama ng maaamo kaysa makihati sa samsam kasama ng mga palalo."—Kaw 16:19.

Paghahambog. Ang pandiwang Griego na *kau·kha′o·mai* (maghambog) ay kalimitang ginagamit sa diwang mapag-imbot na pagmamapuri. Ipinakikita ng Bibliya na walang sinuman ang may anumang saligan para ipaghambog ang kaniyang sarili o ang kaniyang mga nagawa. Sa kongregasyong Kristiyano sa Corinto noon, may ilan na nagmamalaki hinggil sa kanilang sarili o sa ibang mga tao, anupat lumilikha ng mga pagkakabaha-bahagi sa loob ng kongregasyon. Sila ay nag-iisip ayon sa laman, anupat tumitingin sa mga tao sa halip na kay Kristo. (1Co 1:10-13; 3:3, 4) Ang mga taong ito ay hindi interesado sa espirituwal na kapakanan ng kongregasyon, kundi nais nilang maghambog may kaugnayan sa panlabas na mga kaanyuan, anupat hindi talaga nagnanais na tumulong sa kanilang mga kapuwa Kristiyano upang makapaglinang ang mga ito ng mabuting puso sa harap ng Diyos. (2Co 5:12) Dahil dito, ang kongregasyon ay sinaway nang matindi ng apostol na si Pablo, anupat ipinakita niyang walang dahilan upang ipaghambog nila ang sinuman kundi ang Diyos na Jehova lamang at ang mga ginawa Niya para sa kanila. (1Co 1:28, 29; 4:6, 7) Ang alituntunin ay: "Siya na naghahambog, ipaghambog niya si Jehova."—1Co 1:31; 2Co 10:17.

Higit pa rito ang ginawang pagtuligsa ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago sa mga naghahambog tungkol sa ilang proyekto sa sanlibutan na binabalak

nilang isagawa, anupat sinabi niya sa kanila: "Ipinagmamapuri ninyo ang inyong pangahas na mga pagyayabang. Ang lahat ng gayong pagmamapuri ay *balakyot.*"—San 4:13-16; ihambing ang Kaw 27:1.

Isang Mabuting Kahulugan. Ang salitang Hebreo na *ga·'ah',* ang salitang Griego na *kau·kha'o·mai,* at ang kaugnay na mga anyo ng mga ito ay ginagamit din sa positibong diwa upang tumukoy sa pagmamapuri o sa kaluguran dahil sa isang gawa o tinataglay. Tinukoy ng salmista ang Israel bilang "ang pagmamapuri ng Jacob, na iniibig [ni Jehova]." (Aw 47:4) Sa isang hula ng pagsasauli, sinabi ni Isaias na ang bunga ng lupain ay magiging "isang bagay na maipagmamalaki." (Isa 4:2) Sinabi ng apostol sa kongregasyon ng Tesalonica na, bilang resulta ng kanilang pananampalataya, pag-ibig, at pagbabata, "ipinagmamapuri namin mismo kayo sa gitna ng mga kongregasyon ng Diyos." (2Te 1:3, 4) Ipinagmamapuri ng mga Kristiyano na si Jehova ang kanilang Diyos, na nakilala nila siya, at na kaniyang kinikilala sila. Sinusunod nila ang simulaing: "Ang nagyayabang tungkol sa kaniyang sarili ay magyabang dahil sa mismong bagay na ito, sa pagkakaroon ng kaunawaan at sa pagkakaroon ng kaalaman tungkol sa akin, na ako ay si Jehova, ang Isa na nagpapakita ng maibiging-kabaitan, katarungan at katuwiran sa lupa."—Jer 9:24; ihambing ang Luc 10:20.

PAGNANAKAW. Tingnan ang MAGNANAKAW.

PAGPAPABANAL. Ang pagkilos o proseso kung saan ang isang indibiduwal o bagay ay ginagawang banal, inihihiwalay, o ibinubukod para sa paglilingkod sa Diyos na Jehova o sa paggamit niya; ang kalagayan ng pagiging banal, pinabanal, o dinalisay. Ang "pagpapabanal" ay nagtutuon ng pansin sa *pagkilos* na nagbubunga, naghahayag, o nagpapanatili ng kabanalan. (Tingnan ang KABANALAN.) Ang mga salitang hinalaw sa pandiwang Hebreo na *qa·dhash'* at ang mga salitang kaugnay ng pang-uring Griego na *ha'gi·os* ay isinasalin bilang "banal," "pinabanal," "ginawang sagrado," at "ibinukod."

Higit na mauunawaan ang paksang ito kapag isinaalang-alang kung paano ginamit ang mga salita sa orihinal na mga wika. Sa Kasulatan, ikinakapit ang mga ito (1) sa Diyos na Jehova, (2) kay Jesu-Kristo, (3) sa mga anghel, (4) sa mga tao at mga hayop, (5) sa mga bagay, (6) sa mga yugto ng panahon o sa mga pangyayari, at (7) sa mga pag-aaring lupain. Kung minsan ang salitang Hebreo para sa "pabanalin" ay ginagamit sa diwa ng paghahanda sa sarili upang mapasaangkop na kalagayan. Inutusan ni Jehova si Moises na sabihin sa nagrereklamong mga Israelita: "Pabanalin ninyo ang inyong sarili para sa kinabukasan, dahil tiyak na kakain kayo ng karne." (Bil 11:18) Bago tumawid sa Ilog Jordan ang Israel, ipinag-utos naman ni Josue: "Pabanalin ninyo ang inyong sarili, sapagkat bukas ay gagawa si Jehova ng mga kamangha-manghang bagay sa gitna ninyo." (Jos 3:5) Sa lahat ng kaso, ang termino ay may relihiyoso, espirituwal, at moral na diwa. Maaari itong magpahiwatig ng paglayo mula sa anumang bagay na di-nakalulugod kay Jehova o masama sa paningin niya, kabilang na ang pisikal na karumihan. Sinabi ng Diyos kay Moises: "Pumaroon ka sa bayan, at pabanalin mo sila ngayon at bukas, at labhan nila ang kanilang mga balabal. . . . sapagkat sa ikatlong araw ay bababa si Jehova sa paningin ng buong bayan sa ibabaw ng Bundok Sinai." (Exo 19:10, 11) Dito, ang salita ay ginagamit upang mangahulugan ng *pagdadalisay* o *paglilinis,* gaya sa 2 Samuel 11:4, na kababasahan: 'Pinababanal niya ang kaniyang sarili mula sa kaniyang karumihan.'

Sinabi ni Jehova sa Israel na dapat silang maging hiwalay sa mga bansa sa sanlibutan at maging malinis mula sa mga gawain ng mga iyon; binigyan niya ng mga kautusan ang Israel upang maingatan silang nakabukod, anupat kabilang na rito ang mga kautusan na nagsasabi kung ano ang malinis at kung ano ang marumi para kainin. Pagkatapos ay ibinigay niya sa kanila ang dahilan: "Sapagkat ako ay si Jehova na inyong Diyos; at pabanalin ninyo ang inyong sarili at magpakabanal kayo, sapagkat ako ay banal."—Lev 11:44.

Diyos na Jehova. Ang Diyos na Jehova ay banal at ganap na malinis. Bilang ang Maylalang at ang Soberano ng Sansinukob, may karapatan siya sa bukod-tanging pagsamba ng lahat ng kaniyang mga nilalang. Kaya naman sinasabi niya na ipakikita niya ang kaniyang kabanalan, anupat kikilos siya upang pabanalin ang kaniyang sarili at ang kaniyang pangalan sa paningin ng lahat ng nilalang: "Tiyak na dadakilain ko ang aking sarili at pababanalin ko ang aking sarili at ipakikilala ko ang aking sarili sa paningin ng maraming bansa; at kanila ngang makikilala na ako ay si Jehova." (Eze 38:23) Siya at ang kaniyang pangalan ay dapat na "pabanalin" niyaong mga naghahangad ng kaniyang lingap, at ng buhay, samakatuwid nga, dapat nilang panatilihin ang pangalang iyon sa wastong dako nito bilang hiwalay at nakatataas sa lahat ng iba pang pangalan. (Lev 22:32; Isa 8:13; 29:23) Itinuro ni Jesus sa kaniyang mga tagasunod ang pangunahing bagay na dapat ipanalangin: "Ama namin na nasa langit, pakabanalin [o, "ituring na sagrado; ituring na banal"] nawa ang iyong pangalan."—Mat 6:9, tlb sa *Rbi8*.

Jesu-Kristo. Pinili ng Diyos na Jehova ang kaniyang bugtong na Anak at isinugo niya ito sa lupa upang gawin ang isang pantanging gawain alang-alang sa pangalan ng Diyos at upang ibigay ang

kaniyang buhay bilang pantubos para sa sangkatauhan. Ngunit hindi siya tinanggap at iginalang ng bansang Judio bilang ang isinugong iyon; sa halip, itinanggi nila ang kaniyang pagiging anak at ang posisyon niya may kaugnayan sa kaniyang Ama. Tumugon siya sa kanila: "Sinasabi ba ninyo sa akin *na pinabanal ng Ama* at isinugo sa sanlibutan, 'Namumusong ka,' sapagkat sinabi ko, Ako ang Anak ng Diyos?"—Ju 10:36.

Sumulat ang apostol na si Pedro sa mga Kristiyano, anupat sinabihan niya sila na "pabanalin ang Kristo bilang Panginoon sa inyong mga puso." Ipinakita niya na yaong gumagawa nito ay iiwas sa masama at gagawa ng mabuti. Ang mga tao ng mga bansa ay nagtataglay sa kanilang mga puso ng pagkasindak at pagkatakot sa mga tao at sa iba pang mga bagay. Ngunit para sa isang Kristiyano, dapat magkaroon ng tamang dako si Kristo sa kaniyang pagmamahal at mga motibo. Nangangahulugan ito ng pagkilala sa posisyon ni Kristo bilang ang Punong Ahente ng Diyos ukol sa buhay, ang Mesiyanikong Hari, ang Mataas na Saserdote ng Diyos, at ang isa na nagbigay ng kaniyang buhay bilang pantubos. Dapat din niyang palaging isaisip ang halimbawa ni Kristo hinggil sa mabuting paggawi at dapat siyang magtaglay ng isang mabuting budhi may kaugnayan sa sarili niyang paggawi bilang isang Kristiyano. Kung may isang tao, isang tagapamahala pa nga, na may-kabagsikang humihingi ng katuwiran para sa pag-asa niya, ang isang Kristiyano na nagpapabanal kay Kristo sa kaniyang puso ay gagawa ng mainam na pagtatanggol, ngunit taglay ang mahinahong kalooban at matinding paggalang.—1Pe 3:10-16.

Mga Anghel. Ang mga anghel ng Diyos ay tinawag ni Jesus na mga "banal" na anghel, pinabanal, ibinukod para sa banal na paggamit ni Jehova. (Mar 8:38; Luc 9:26; ihambing ang Aw 103:20.) Humaharap sila sa sagradong presensiya ni Jehova, anupat nakikita nila ang kaniyang mukha.—Mat 18:10; Luc 1:19.

Mga Tao at mga Hayop. Noong sinaunang mga panahon, ang Diyos ay may piniling mga tao na ninais niyang gamitin para sa bukod-tanging paglilingkod sa kaniya, at pinabanal niya sila. Nang ipasiya niyang gamitin ang mga lalaki na mula sa tribo ni Levi upang mag-asikaso sa sagradong tabernakulo at gumanap sa mga paglilingkod dito, sinabi niya kay Moises: "Kung tungkol sa akin, narito! kinukuha ko ang mga Levita mula sa mga anak ni Israel na kahalili ng lahat ng panganay na nagbubukas ng bahay-bata ng mga anak ni Israel; at ang mga Levita ay magiging akin. Sapagkat ang lahat ng panganay ay akin. Nang araw na saktan ko ang lahat ng panganay sa lupain ng Ehipto ay pinabanal ko sa akin ang lahat ng panganay sa Israel mula sa tao hanggang sa hayop. Sila ay magiging akin. Ako ay si Jehova." Upang mapalaya ang mga panganay ng iba pang 11 tribo, hiniling sa mga Israelita na ibigay bilang kapalit ng mga ito ang lahat ng mga lalaki na mula sa tribo ni Levi. Pagkatapos ay magbibigay sila ng limang siklo ($11) sa santuwaryo para naman sa bawat panganay na lalaki na labis sa kabuuang bilang ng mga lalaking Levita. Sa pamamagitan nito, napalaya ang mga panganay mula sa pagiging ibinukod para sa eksklusibong paglilingkod kay Jehova.—Bil 3:12, 13, 46-48.

Pagkaraan nito, ang lahat ng panganay na lalaki na nagbubukas ng bahay-bata ay itinuring na pinabanal ngunit sila'y inihaharap sa templo at tinutubos sa pamamagitan ng pagbabayad ng limang siklo ($11). (Exo 13:2; Lev 12:1-4; Bil 18:15, 16) Yaong mga nasa ilalim ng panata ng pagka-Nazareo ay pinababanal sa panahon ng kanilang panata. (Bil 6:1-8) Ang panganay ng mga alagang hayop ay pinababanal din, anupat dapat ihain, o sa ilang kaso, dapat tubusin.—Deu 15:19; tingnan ang PANGANAY.

Mga saserdote. Nilayon din ni Jehova na magbukod ng isang pantanging pamilya sa tribo ni Levi upang maglingkod bilang kaniyang mga saserdote para sa paghahain, samakatuwid nga, si Aaron at ang kaniyang mga anak at ang kanilang mga inapong lalaki. (Exo 28:1-3, 41) Pagkatapos ay pinabanal sila lakip ang angkop na mga hain sa pamamagitan ng makasagisag at sunud-sunod na mga hakbang na inilalarawan sa Exodo kabanata 29. Pinabanal din ang walang-hanggang Mataas na Saserdote ni Jehova, si Jesu-Kristo, at ang kaniyang mga kapuwa saserdote, o mga katulong na saserdote, samakatuwid nga, yaong mga sumusunod sa yapak ni Kristo at pinahiran ng Diyos upang maging mga miyembro ng katawan ni Kristo.—2Te 2:13; Apo 1:6; 5:10.

Proseso ng Pagpapabanal. May isang partikular na proseso o pamamaraan na dapat pagdaanan ng isang tao na pababanalin bilang isa na sumusunod sa yapak ni Kristo. Bilang paggamit sa salitang *pabanalin* sa diwa na *dalisayin* o *linisin* mula sa kasalanan sa paningin ng Diyos, sumulat ang apostol na si Pablo: "Sapagkat kung ang dugo ng mga kambing at ng mga toro at ang abo ng dumalagang baka na iwinisik doon sa mga nadungisan ay nakapagpapabanal hanggang sa ikalilinis ng laman, gaano pa ngang higit na ang dugo ng Kristo, na sa pamamagitan ng walang-hanggang espiritu ay naghandog ng kaniyang sarili nang walang dungis sa Diyos, ay makapaglilinis ng ating mga budhi mula sa patay na mga gawa upang makapag-ukol tayo ng sagradong paglilingkod sa Diyos na buháy?"—Heb 9:13, 14.

"Ang dugo ng Kristo" ay tumutukoy sa halaga ng kaniyang sakdal na buhay bilang tao; at ito ang naghuhugas ng kasalanan ng taong nananampalataya sa kaniya. Samakatuwid, ito ay *tunay* (hindi lamang sa makasagisag na paraan [ihambing ang Heb 10:1-4]) na nagpapabanal sa ikadadalisay ng laman ng mananampalataya, sa pangmalas ng Diyos, anupat nagkakaroon ng malinis na budhi ang mananampalataya. Gayundin, ipinahahayag ng Diyos na matuwid ang gayong mananampalataya at ginagawang karapat-dapat na maging isa sa mga katulong na saserdote ni Jesu-Kristo. (Ro 8:1, 30) Ang gayong mga indibiduwal ay tinatawag na *ha'gi·oi,* "mga banal," "mga santo" (*KJ*), o mga taong pinabanal ukol sa Diyos.—Efe 2:19; Col 1:12; ihambing ang Gaw 20:32, na may binabanggit na "mga pinabanal [*tois hegi·a·sme'nois*]."

Kaya ang proseso para sa magiging mga kasamang tagapagmana ni Kristo ay, una, inilalapit sila ng Diyos na Jehova kay Jesu-Kristo sa pamamagitan ng pananampalataya sa katotohanan ng Salita ng Diyos. (Ju 6:44; 17:17; 2Te 2:13) Palibhasa'y tinanggap na ni Jehova, sila ay 'hinugasan nang malinis, pinabanal na, ipinahayag nang matuwid sa pangalan ng ating Panginoong Jesu-Kristo at sa espiritu ng ating Diyos.' (1Co 6:11) Sa gayon, si Kristo sa kanila ay naging 'karunungan, katuwiran, at pagpapabanal at pagpapalaya sa pamamagitan ng pantubos.' (1Co 1:30) Tungkol sa mga ito, sinabi ng apostol na si Pablo: "Sapagkat kapuwa siya [si Kristo] na nagpapabanal at yaong mga pinababanal ay nagmumulang lahat sa isa, at sa dahilang ito ay hindi niya ikinahihiyang tawagin silang 'mga kapatid.'" (Heb 2:11) Sila ay naging "mga anak ng Diyos" at "mga kapatid" ng Pangunahing Anak ng Diyos sa pamamagitan ng pagiging inianak sa espiritu.—Ro 8:14-17; Ju 3:5, 8.

Dapat panatilihin. Ang proseso ng pagpapabanal ay hindi ginagawa ng isang panig lamang. Dapat panatilihin ng isang mananampalataya ang kaniyang kalagayan bilang pinabanal yamang maaari niya itong maiwala.

Nagbigay si Kristo Jesus ng parisan para sa mga pinabanal. (Ju 13:15) Sa kaniyang panalangin sa Diyos, sinabi niya: "Pinababanal ko ang aking sarili alang-alang sa kanila, upang sila rin ay mapabanal sa pamamagitan ng katotohanan." (Ju 17:19) Nanatiling walang kapintasan si Jesus at iningatan niya ang kaniyang katayuan bilang ibinukod sa layuning pabanalin ang kaniyang mga tagasunod. Dapat nilang ingatan ang kanilang kalagayan bilang pinabanal hanggang sa katapusan ng kanilang buhay sa lupa. Para magawa ito, dapat nilang iwasan ang mga bagay na walang dangal at ang mga taong nagsasagawa ng mga bagay na walang dangal, upang sila'y maging "isang sisidlan para sa isang marangal na layunin, *pinabanal,* kapaki-pakinabang sa may-ari sa kaniya, naihanda para sa bawat gawang mabuti." (2Ti 2:20, 21) Dapat nilang matanto na binili sila sa pamamagitan ng sariling dugo ni Kristo, at na dahil sa kalooban ng Diyos ay 'pinabanal sila sa pamamagitan ng paghahandog ng katawan ni Jesu-Kristo nang minsanan.' (Heb 10:10) Pinapayuhan sila na "itaguyod . . . ang pagpapabanal na kung wala nito ay walang taong makakakita sa Panginoon."—Heb 12:14.

Bagaman sila ay nasa di-sakdal na laman pa rin, na nakahilig sa paggawa ng kasalanan, maaaring magtagumpay ang mga pinabanal. Sa pagbababala hinggil sa panganib na maiwala nila ang kanilang kalagayan bilang pinabanal, ipinaalaala ni Pablo sa kanila na 'sa pamamagitan ng dugo ng [bagong] tipan ay pinabanal sila.' (Heb 10:29; Luc 22:20) Bilang Tagapamagitan ng bagong tipan, tinutulungan sila ni Kristo na matupad ang mga kundisyon ng tipan sa pamamagitan ng pagsunod at malinis na paggawi upang maingatan nila ang kanilang kalagayan bilang pinabanal. "Sa pamamagitan nga ng isang haing handog ay pinasakdal niya nang walang hanggan yaong mga pinababanal." (Heb 10:14) Bilang Tagapamagitan at Mataas na Saserdote, 'nagagawa rin ni Kristo na iligtas nang lubusan yaong mga lumalapit sa Diyos sa pamamagitan niya.' (Heb 7:25) Ngunit kung babalik sila sa pamimihasa sa kasalanan, wala nang ikalawang hain pa, kundi ang naghihintay na lamang ay ang paghuhukom at pagkapuksa.—Heb 10:26, 27.

Kaya nga, ang mga pinabanal ay hindi tinawag para ipagpatuloy ang ginagawa nila bago sila pinabanal, o para balikan ang gayong landasin. Nagpapayo ang apostol: "Sapagkat ito ang kalooban ng Diyos, ang pagpapabanal sa inyo, na umiwas kayo sa pakikiapid; na ang bawat isa sa inyo ay dapat makaalam kung paano susupilin ang kaniyang sariling sisidlan sa pagpapabanal at karangalan." "Sapagkat tinawag tayo ng Diyos, hindi sa pagbibigay-daan sa karumihan, kundi may kaugnayan sa pagpapabanal."—1Te 4:3, 4, 7.

Ang Salita ng Diyos at ang espiritu. May malaking papel na ginagampanan ang Salita ng Diyos sa pagpapabanal, at dapat na maingat itong sundin upang mapanatili ang kalagayan bilang pinabanal. (Gaw 20:32) Isinusugo rin ng Diyos sa isang mananampalatayang pinabanal ang kaniyang banal na espiritu, na malakas na puwersang kumikilos sa mananampalataya para sa ikalilinis. Tinutulungan siya nito na maging masunurin, anupat pinananatili siya sa malinis na paraan ng pamumuhay. (1Pe 1:2) Sa patnubay ng espiritu ng Diyos, ang mga mananampalatayang iyon ay posibleng

maihandog bilang pinabanal, malinis, at kaayaaya sa Diyos. (Ro 15:16) Ang anumang karumihan ay pagwawalang-halaga sa espiritu ng Diyos at 'makapipighati' rito. (Efe 4:30; 1Te 4:8; 5:19) Maaari pa nga itong humantong sa pamumusong laban sa banal na espiritu, na walang kapatawaran.—Mat 12: 31, 32; Luc 12:8-10.

Pagpapabanal ng mga Dako. Ang dakong tinatahanan ni Jehova o ang anumang dakong tinatahanan niya sa makasagisag na paraan ay isang dakong pinabanal o banal, isang santuwaryo. Ang tabernakulo sa ilang at ang mga templong itinayo ni Solomon at ni Zerubabel (at muling itinayo at pinalaki ni Herodes na Dakila) ay tinawag na *miq·dash′* o *qo′dhesh,* mga dakong 'ibinukod' o 'banal.' Yamang nasa gitna ng isang makasalanang bayan ang mga dakong ito, sa pana-panahon, ang mga ito ay kinailangang dalisayin (sa makasagisag o makalarawang paraan) mula sa karungisan sa pamamagitan ng pagwiwisik ng dugo ng mga haing hayop.—Lev 16:16.

Jerusalem. Ang Jerusalem din, na lunsod ng dakilang Hari (Aw 48:1, 2; 135:21), at ang lugar na kinatatayuan nito ay itinuring na pinabanal. (Isa 48: 1, 2; 52:1; Ne 11:1; Dan 9:24) Sa katulad na paraan, ang Bagong Jerusalem, na makalangit na lunsod, ay isang santuwaryo na doo'y tanging mga pinabanal na indibiduwal lamang ang pinahihintulutang pumasok at hindi ang sinumang nagsasagawa ng anumang anyo ng karumihan (gaya ng espiritismo, pakikiapid, pagpaslang, idolatriya, at pagsisinungaling).—Apo 21:2; 22:14, 15, 19.

Hardin ng Eden, isang santuwaryo. Sa pamamagitan ng anghelikong kinatawan, pumaroon si Jehova sa hardin ng Eden upang makipag-usap at magbigay ng tagubilin kina Adan at Eva; isa itong malinis, walang-kapintasan, at sakdal na dako, kung saan ang tao ay may pakikipagpayapaan sa Diyos. (Gen 1:28; 2:8, 9; 3:8, 9; Deu 32:4) Kaya naman pinalayas sina Adan at Eva mula rito nang maghimagsik sila. Ang paraisong ito ay isang dakong ibinukod o pinabanal ng Diyos upang panirahanan ng malilinis at matuwid na mga tao. Yamang sina Adan at Eva ay naging mga makasalanan, pinalayas sila upang hindi sila makakain mula sa punungkahoy ng buhay at sa gayon ay mabuhay magpakailanman sa kabila ng pagiging makasalanan.—Gen 3:22-24.

Ang nagniningas na palumpong at ang Bundok Sinai. Nang atasan ni Jehova si Moises na muling bumaba sa Ehipto upang hanguin ang Kaniyang bayan mula sa pagkaalipin, anupat isinugo niya si Moises taglay ang Kaniyang pinakaalaalang pangalan na Jehova (Exo 3:15, 16), ipinadala ng Diyos ang kaniyang anghel, na nagpakita kay Moises sa isang nagniningas na palumpong. Nang lumapit si Moises, inutusan siya ng kinatawang anghel ni Jehova na alisin ang kaniyang mga sandalyas dahil, sabi nito, "ang dakong kinatatayuan mo ay banal [*qo′dhesh*] na lupa."—Exo 3:1-5.

Nang maglaon, noong magtipon ang bayan sa paanan ng Bundok Sinai, noong panahong ibigay ang tipang Kautusan, ipinag-utos ni Jehova kay Moises: "Magtakda ka ng mga hanggahan sa bundok at gawin mo itong sagrado," sapagkat naroroon si Jehova, anupat kinakatawanan ng kaniyang mga anghel. (Exo 19:23; Gal 3:19) Ang sinumang lumampas sa mga hanggahan ay papatayin, sapagkat walang sinumang di-awtorisado ang makalalapit sa presensiya ni Jehova. (Exo 19:12, 13) Gayunman, si Moises ay makalalapit yamang inatasan siya ng Diyos bilang tagapamagitan. Sa bagay na ito, makahulang lumarawan si Moises kay Jesu-Kristo, ang dakilang Tagapamagitan para sa mga pinahirang Kristiyano, sa paglapit nila sa makalangit na Bundok Sion. —Heb 12:22-24.

Mga kanlungang lunsod at mga kampo ng hukbo. May ilang lunsod sa Israel na ibinukod para sa pantanging layunin na maglaan ng dakong kanlungan para sa nakapatay nang di-sinasadya. Ang mga ito ay pinabanal, o binigyan ng "sagradong katayuan."—Jos 20:7-9.

Ang mga kampo ng hukbo ng Israel ay mga dako na pinabanal, sapagkat ang Diyos ay 'lumalakad sa loob ng kampo.' Dahil dito, kinailangang ingatan ang moral, espirituwal, at pisikal na kalinisan.—Deu 23:9-14; 2Sa 11:6-11.

Pagpapabanal ng mga Bagay. Yamang ang tabernakulo at ang templo ay mga gusaling pinabanal, ang mga bagay sa loob ng mga ito ay dapat ding maging banal, pinabanal. Ang kaban ng tipan, ang altar ng insenso, ang mesa ng tinapay na pantanghal, ang kandelero, ang altar ng handog na sinusunog, ang hugasan, ang lahat ng mga kagamitan, ang insenso at ang langis na pamahid, maging ang mga kasuutan ng mga saserdote, ay mga bagay na pinabanal. Tanging mga taong pinabanal—mga saserdote at mga Levita—ang maaaring humawak at magdala ng mga iyon. (Exo 30:25, 32, 35; 40:10, 11; Lev 8:10, 11, 15, 30; Bil 4:1-33; 7:1) Ang mga saserdoteng naglilingkod sa tabernakulo ay nag-uukol ng "sagradong paglilingkod sa isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay; kung paanong si Moises, nang malapit na niyang gawin ang buong tolda, ay binigyan ng utos mula sa Diyos: Sapagkat sabi niya: 'Tiyakin mo na gagawin mo ang lahat ng bagay ayon sa parisan ng mga iyon na ipinakita sa iyo sa bundok.' "—Heb 8:4, 5.

Mga hain at pagkain. Ang mga hain at mga handog ay pinabanal dahil inihahandog ang mga ito sa pinabanal na altar ayon sa itinakdang paraan. (Mat 23:19) Ang bahaging tinatanggap ng mga saserdote ay banal at hindi maaaring kainin ng mga hindi kabilang sa sambahayan ng mga saserdote, at kahit ang mga saserdote ay hindi maaaring kumain ng gayong mga bagay samantalang sila'y "marumi." (Lev 2:3; 7:6, 32-34; 22:1-13) Gayundin, ang tinapay na pantanghal ay banal, pinabanal.—1Sa 21:4; Mar 2:26.

Kung paanong pinabanal ang pagkaing inilaan ni Jehova para sa kaniyang mga saserdote, ang pagkaing inilalaan niya para sa kaniyang Kristiyanong mga lingkod ay pinabanal din, gaya ng nararapat sa lahat ng bagay na pinagsasaluhan o isinasagawa ng kaniyang pinabanal na mga lingkod. Nagbabala ang apostol na si Pablo laban sa mga taong walang budhi na nagtatanghal ng huwad na pagpapabanal, anupat "ipinagbabawal ang pag-aasawa, ipinag-uutos ang pag-iwas sa mga pagkain na nilalang ng Diyos upang pagsaluhan nang may pasasalamat niyaong mga may pananampalataya at may-katumpakang nakaaalam ng katotohanan. Ang dahilan nito ay sapagkat ang bawat nilalang ng Diyos ay mainam, at walang anuman ang dapat itakwil kung ito ay tinatanggap nang may pasasalamat, sapagkat ito ay napababanal sa pamamagitan ng salita ng Diyos at ng panalangin ukol dito." (1Ti 4:1-5) Kapag ipinahahayag ng Salita ng Diyos na malinis ang isang bagay, iyon ay malinis, at sa pamamagitan ng pagpapasalamat para rito sa panalangin ay tinatanggap iyon ng Kristiyano bilang pinabanal, at sa pagkain niyaon ay itinuturing siyang malinis ng Diyos.

Mga ikapu. Ang ikapu ng mga butil, mga bunga, at mga kawan na ibinubukod ng mga Israelita ay itinuring na pinabanal at hindi maaaring gamitin sa ibang layunin. (Lev 27:30, 32) Alinsunod dito, hindi ituturing na walang-sala sa harap ng Diyos ang sinuman na gumagamit sa isang pinabanal na bagay sa maling paraan o nananakit o nagsasalita ng masama laban sa sinuman sa mga indibiduwal na pinabanal ng Diyos, kabilang na rito ang mga pinahirang kapatid ni Kristo. Ipinakita ito ni Jesus sa mga Judio noong akusahan nila siya ng pamumusong. (Ju 10:36) Nagbabala ang apostol na si Pedro tungkol sa pagkapuksang sasapit sa mga taong balakyot na inilalarawan niya bilang 'mapusok, mapaggiit ng sarili, hindi nanginginig sa mga maluwalhati [na pinabanal ni Jehova] kundi nagsasalita nang may pang-aabuso.'—2Pe 2:9-12; ihambing ang Jud 8.

Mga Yugto ng Panahon o mga Pangyayari. Sinasabi sa atin ng Bibliya ang ginawa ng Diyos nang matapos na niya ang kaniyang gawang paglalang sa lupa: "Sa ikapitong araw ay natapos ng Diyos ang kaniyang gawain . . . , at siya ay nagpasimulang magpahinga . . . At pinasimulang pagpalain ng Diyos ang ikapitong araw at ginawa itong sagrado." (Gen 2:2, 3) Samakatuwid, ang "araw" na ito ay dapat gamitin ng mga tao bilang isang "araw" ng sagradong paglilingkod at pagsunod kay Jehova. Hindi ito dapat dungisan ng sariling mga gawa ng tao. Samakatuwid, nilapastangan nina Adan at Eva ang "araw" na iyon nang magsimula silang magsarili, upang gawin kung ano ang kinalulugdan nila sa lupa, nang hiwalay sa kanilang Soberano, si Jehova. Nagpapatuloy pa rin ang 'araw ng kapahingahan' ng Diyos, ayon sa nakaulat sa Hebreo 3:11, 13; 4:1-11. Yamang pinabanal ng Diyos ang "araw" na ito, anupat ibinukod ito para sa kaniyang layunin, sa "araw" na ito ay lubusang matutupad ang layuning iyan ukol sa lupa kaayon ng katuwiran.—Ihambing ang Isa 55:10, 11.

Ang mga araw ng Sabbath at ang pantanging mga araw ng piging ay pinabanal, tulad ng iba pang mga panahon, gaya ng taon ng Jubileo.—Exo 31:14; Lev 23:3, 7, 8, 21, 24, 27, 35, 36; 25:10.

Pagpapabanal ng Lupain. Sa Israel, maaaring pabanalin ng isang tao para sa Diyos ang isang bahagi ng kaniyang mana. Ginagawa niya ito sa pamamagitan ng pagbubukod dito anupat ang bunga ng lupain ay mapupunta sa santuwaryo, o maaari niyang bayaran sa santuwaryo ang halaga ng lupain (samakatuwid nga, ang mga ani nito) ayon sa pagtaya ng saserdote. Kung ipasiya niyang tubusin ito, kailangan niyang magdagdag ng isang ikalima ng halaga ng lupain (ibinabatay sa bilang ng pag-aani hanggang sa taon ng Jubileo) salig sa pagtaya ng saserdote. Sabihin pa, ang lupain ay ibabalik sa may-ari nito sa panahon ng Jubileo. —Lev 27:16-19.

Maliwanag na ang kasunod na mga talata ay tumutukoy sa may-ari na hindi tumubos ng lupain kundi nagbenta niyaon sa ibang tao, at ayon sa kautusan hinggil dito, nagiging permanenteng pag-aari ng santuwaryo ang lupain sa panahon ng Jubileo. Tungkol sa kautusang ito, sa Levitico 27:20, 21, ganito ang sinasabi ng *Commentary* ni Cook: "[Ang mga salitang iyon ay] maaaring tumutukoy sa isang kaso kung saan maaaring may-pandarayang ipinagbili ng isang tao ang kaniyang karapatan sa isang lupain at inangkin niya ang bayad matapos niyang ipanata ito ukol sa Santuwaryo." O maaaring tumutukoy ang mga ito sa isang kaso kung saan patuloy pa ring ginagamit ng isang tao ang lupain at pansamantala niyang tinutupad ang kaniyang panata sa pamamagitan ng pagbabayad ng isang takdang bahagi ng salaping pantubos bilang isang taunang upa ngunit

noong dakong huli ay ibinenta niya sa iba ang kaniyang karapatan upang magkaroon siya ng salapi. Ang gayong lupain ay itinuturing na "nakatalaga," dahil minalas niya bilang kaniya yaong bagay na pinabanal ukol sa santuwaryo, anupat winalang-galang niya ang pagpapabanal dito nang ikalakal niya ito.

Ang simulain ay maaaring katulad ng kautusan sa Deuteronomio 22:9: "Huwag mong hahasikan ang iyong ubasan ng dalawang magkaibang uri ng binhi, dahil baka ang kabuuang bunga ng binhi na ihahasik mo at ang bunga ng ubasan ay mapapunta sa santuwaryo." Gayon ang kahahantungan ng paglabag sa kautusang binanggit sa Levitico 19:19.

Nagkakaiba ang mga bagay na "pinabanal" at ang mga bagay na "nakatalaga" anupat ang bagay na "nakatalaga" ay hindi matutubos. (Tingnan ang PAGBABAWAL.) Ganito rin ang sinusunod na paraan may kinalaman sa mga bahay. (Lev 27:14, 15) Gayunman, kapag pinabanal ng isang tao ang isang lupain na binili niya mula sa minanang pag-aari ng iba, ang lupain ay ibabalik sa orihinal na may-ari nito sa panahon ng Jubileo.—Lev 27:22-24.

Sa Pag-aasawa. Sinasabi ng apostol na si Pablo sa may-asawang Kristiyano: "Ang di-sumasampalatayang asawang lalaki ay napababanal may kaugnayan sa kaniyang asawa, at ang di-sumasampalatayang asawang babae ay napababanal may kaugnayan sa kapatid na lalaki; kung hindi, ang inyong mga anak ay talagang magiging marurumi, ngunit ngayon ay mga banal sila." Dahil sa pagpapahalaga ni Jehova sa isang Kristiyano, ang kaugnayan niya sa kaniyang di-sumasampalatayang asawa ay hindi itinuturing na nagpaparungis. Ang kalinisan ng isang pinabanal ay hindi nakapagpapabanal sa kaniyang asawa upang maging isa sa mga banal ng Diyos, ngunit ang kaugnayan nila ay malinis at marangal. May mainam na pagkakataon ang di-sumasampalatayang asawa na magtamo ng mga pakinabang mula sa pagmamasid sa landasing Kristiyano ng sumasampalatayang asawa at maaaring siya mismo ay maligtas. (1Co 7:14-17) Dahil sa 'merito' ng sumasampalatayang asawa, ang mga anak ng kanilang pag-aasawa ay itinuturing na banal, anupat nasa ilalim ng pangangalaga at pagsasanggalang ng Diyos—hindi marumi na gaya niyaong mga anak na wala man lamang isang sumasampalatayang magulang.—Tingnan ang KABANALAN (Pinagpapala ni Jehova ang kabanalan).

PAGPAPABAYA. Ang salitang ito ay nangangahulugan ng hindi pagbibigay-pansin; pagwawalang-bahala; hindi pag-aalaga o pag-aasikaso sa (isang tao o isang bagay); pagkabigong tumupad o magsagawa (ng mga utos, tungkulin, at iba pa). Ang salitang ito ay maaaring magpahiwatig na kinusa o sinadya ang gayong pagkabigo, o nakaligtaan lamang iyon dahil sa kawalan ng interes o hindi pagbibigay ng sapat na pansin.

Ang isa sa mga terminong Hebreo na may kahulugang "pagpapabaya" ay ang pandiwang *pa·raʽʹ,* na literal na nangangahulugang "ilugay." (Bil 5:18) May diwa ito na "pabayaang hindi nakaayos" kung sa pisikal na hitsura (Lev 10:6), "hindi masupil" kung tungkol sa paggawi (Exo 32:25), at "pabayaan" o "iwasan" ang disiplina. (Kaw 13:18; 15:32; ihambing ang Exo 5:4, kung saan isinalin itong "pinatitigil.") Ang isa pa ay ang salitang *ʽa·zavʹ,* na literal na nangangahulugang "pabayaan; talikdan." (Deu 29:25; 1Ha 12:8) Kaayon nito, pinasigla ni Nehemias ang mga tunay na mananamba na huwag "pabayaan" ang bahay ng tunay na Diyos. (Ne 10:39; ihambing ang 13:11.) Ang isa pang terminong Hebreo na tumutukoy sa pagpapabaya ay literal na nangangahulugang "kaluwagan," gaya ng sa isang maluwag na busog.—Jer 48:10; ihambing ang Aw 78:57.

Ang salitang Griego na *a·me·leʹo* (mula sa *a,* "hindi," at *meʹlo,* "pagmalasakitan") ay mas malinaw na nagpapahiwatig ng kawalan ng pagkabahala o malasakit, kaysa ng di-sinasadyang pagkaligta o pagkabigong bigyang-pansin ang isang bagay. Matapos ilarawan ang matinding kaparusahan sa pagsuway sa Kautusang Mosaiko, sinabi ng apostol na si Pablo: "Paano tayo tatakas kung pinabayaan [sa Gr., *a·me·leʹsan·tes,* "hindi ikinabahala"] natin ang isang kaligtasan na gayon kadakila anupat pinasimulan itong salitain sa pamamagitan ng ating Panginoon . . . habang ang Diyos ay kasamang nagpapatotoo?" Dito ay ipinahihiwatig niya na hindi ito isang pagkaligta lamang, kundi isang kawalan ng pagkabahala, isang 'pag-anod papalayo' (tal 1), pagsuway sa salita ng Diyos na sinalita sa pamamagitan ng kaniyang bugtong na Anak.—Heb 2:1-4, *Int.*

Isang anyo ng salitang Griegong ito ang ginamit ni Mateo noong ilahad niya ang ilustrasyon ni Jesus tungkol sa piging ng kasalan. Ang mga inanyayahan ng hari sa piging ng kasalan ng kaniyang anak ay hindi dumating. Bakit? Hindi dahil sa nakaligtaan nila iyon, kundi, "walang pagkabahala silang umalis, ang isa sa kaniyang sariling bukid, ang isa pa sa kaniyang pangangalakal." Dahil sa kawalan nila ng pagkabahala, itinuring silang hindi karapat-dapat.—Mat 22:5, 8.

Ang kabataang lalaki na si Timoteo ay binigyan ng mabigat na pananagutan bilang isang tagapangasiwa sa Efeso. Pinaalalahanan siya ni Pablo: "Huwag mong pababayaan [o, di-bigyan ng sapat na pansin] ang kaloob na nasa iyo na ibinigay sa iyo sa pamamagitan ng panghuhula at nang ipatong sa iyo ng lupon ng matatandang lalaki ang kanilang mga kamay." Kinailangan ni Timoteo ang masikap

na pagkilos upang hindi maging pabayâ. Kinailangan niyang magbuhos ng pansin sa kaniyang pagbabasa, wastong pagtuturo, paggawi, pagpapayo, at halimbawa, anupat nagpapakita ng pagkabahala sa pamamagitan ng pagbibigay ng palagian at di-nababahaging pansin sa mga ito. Kung hindi ay maaari siyang mabigo dahil sa pagpapabaya, dahil sa kawalan ng tunay na pagkabahala sa pabor ng Diyos na ipinagkaloob sa kaniya.—1Ti 4:11-16, *Int.*

Sinipi ni Pablo ang mga salita ni Jehova may kinalaman sa Israel kung saan tinukoy Niya ang tipang Kautusan, na sinasabi, "ang tipan kong iyon ay sinira nila, bagaman ako ang nagmamay-ari sa kanila bilang asawa." (Jer 31:32) Sa halip na "bagaman ako ang nagmamay-ari sa kanila bilang asawa," ang *Septuagint* ay kababasahan: "at huminto ako sa pagkalinga sa kanila." Walang alinlangang ipinaliliwanag nito kung bakit ang pagsipi sa Hebreo 8:9 ay kababasahan: "Sapagkat hindi sila nanatili sa aking tipan, kung kaya't huminto ako sa pagkalinga [hindi nagpakita ng pagkabahala] sa kanila." Tiyak na hindi naging pabayâ si Jehova sa diwa na hindi siya nakapagbigay-pansin sa kanila o nakaligtaan niya sila. Sa halip, nagpakita siya ng matinding pagkabahala sa kaniyang katipang bayan hanggang sa ipagwalang-bahala nila ang kaniyang salita at maghimagsik sila laban sa kaniya. Noong pagkakataon iyon lamang at salig sa bagay na iyon kung kaya siya 'huminto sa pagkalinga [sa Gr., *e·me′le·sa*] sa kanila.'

PAGPAPADALISAY. Tingnan ang MALINIS, KALINISAN.

PAGPAPAGAL. Tingnan ang PAGGAWA, PAGPAPAGAL.

PAGPAPAGALING, KAGALINGAN. Ang pagpapanauli sa kalusugan ng maysakit; ang pagpapabuti, o pagbuo, ng isang bagay na nasira o napinsala; ang pagpapagaling ng iba't ibang karamdaman at depekto; ang pagbalik ng isang tao sa mabuting kalagayan. Ang pandiwang Hebreo na *ra·pha′* at ang pandiwang Griego na *i·a′o·mai* ang pangunahing mga salita sa Bibliya na naglalarawan sa gayong pagpapagaling kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga diwa. Ang pandiwang Griego na *the·ra·peu′o* ay isinasaling 'magpagaling' at 'pagalingin.' (Mat 4:23, 24) Kung minsan ay unti-unti ang pagpapagaling; sa ibang pagkakataon naman ay biglaan ito.

Kabilang sa mga pagpapalang ipinagkaloob ni Jehova sa buong sangkatauhan ay ang kakayahan ng kanilang pisikal na katawan na manauli o kusang gumaling kapag nasugatan ito o nagkasakit. Maaaring magrekomenda ang isang manggagamot ng ilang pamamaraan upang mapabilis ang paggaling, ngunit sa katunayan, ang bigay-Diyos na kakayahan ng katawan na manauli ang siyang nakapagpapagaling. Dahil dito, kinilala ng salmistang si David na bagaman isinilang siyang di-sakdal, maaalalayan siya ng kaniyang Maylalang sa panahon ng pagkakasakit at mapapagagaling ng Diyos ang lahat ng kaniyang karamdaman. (Aw 51:5; 41:1-3; 103:2-4) Pinanauli ni Jehova ang kalusugan ng katawan ng may-sakit na si Job (Job 42:10) at naglaan din ang Diyos ng pisikal na pagpapagaling sa kaniyang bayang Israel.—Exo 15:26.

Tungkol kay Jehova, nasusulat na kapuwa siya nanunugat at nagpapagaling, at ginagawa niya ito sa literal at sa makasagisag na mga paraan. Kaya naman, para sa kaniya, may panahon ng panunugat at may panahon ng pagpapagaling. (Deu 32:39; ihambing ang Ec 3:1, 3.) Halimbawa, pinarusahan ni Jehova ang di-tapat na si Jehoram, hari ng Juda, ng pisikal na karamdaman ng mga bituka na walang kagalingan. (2Cr 21:16, 18, 19) Kinilala ni Moises na si Jehova ang nagpasapit ng ketong kay Miriam, kaya naman namanhik siya sa Isa na tanging makapagpapagaling dito: "O Diyos, pakisuyo! Pagalingin mo siya, pakisuyo!" (Bil 12:10, 13) May kinalaman sa pag-aanak, pinagaling ni Jehova si Haring Abimelec, ang asawa nito, at ang mga aliping babae nito pagkaraan ng isang krisis na kinasangkutan ni Sara at ng binhing ipinangako.—Gen 20:17, 18.

Sa Bibliya, ang espirituwal na pagkasira, sa halip na ang pisikal na pagkasira, at ang kasunod na espirituwal na pagpapagaling, ay mga paksang may partikular na kahalagahan. Itinawag-pansin ang pananagutan ng mga lider ng likas na Israel sa mga bagay na ito. "Mula sa propeta hanggang sa saserdote, bawat isa ay gumagawi nang may kabulaanan" noong mga araw ni Jeremias, anupat kasabay nito ay nagkukunwari sila na pinagagaling nila ang pagkasira ng bayan ng Diyos at nag-aangking wala namang suliranin. (Jer 6:13, 14; 8:11) Sa bagay na ito ay kagayang-kagaya sila ng mga mang-aaliw ni Job, "mga manggagamot na walang kabuluhan." —Job 13:4.

Sa ilang pagkakataon, mga bagay naman na walang buhay ang pinagaling, sa diwa na muling binuo ang mga ito, gaya ng gibang altar na inayos ni Elias. (1Ha 18:30) Gayundin, pinabuti, o pinagaling, ng propetang si Eliseo ang tubig na malapit sa Jerico upang hindi na ito magpangyari ng mga pagkalaglag. (2Ha 2:19-22) Gayunman, lubusang dinurog ni Jeremias ang prasko ng magpapalayok anupat hindi na ito makukumpuni pa, samakatuwid nga, hindi na mapapagagaling, at sa gayon ay naglaan siya ng isang mainam na ilustrasyon. "Sa gayunding paraan," ang sabi ni Jehova, "babasagin ko ang bayang

ito at ang lunsod na ito kung paanong binabasag ng isa ang sisidlan ng magpapalayok anupat hindi na iyon makukumpuni [isang anyo ng *ra·pha'*; sa literal, pinagaling].”—Jer 19:11; ihambing ang 2Cr 36:15-17.

Si Jesus at ang Kaniyang mga Kasamang Tagapagpagaling. Kinilala ni Jesu-Kristo na ang ‘pagtuturo at pangangaral ng mabuting balita ng kaharian’ ang pinakamahalaga sa kaniyang ministeryo at na ang ‘pagpapagaling ng bawat uri ng karamdaman sa gitna ng mga tao’ ay pangalawahin lamang. Iyan ang dahilan kung bakit siya naawa sa mga pulutong, pangunahin na “sapagkat sila ay nabalatan at naipagtabuyan kung saan-saan tulad ng mga tupang walang pastol.”—Mat 4:23; 9:35, 36; Luc 9:11.

Nagpakita rin ng pagkahabag ang Dakilang Gurong ito sa maraming tao na sumunod sa kaniya dahil sa pag-asang pagagalingin niya sila sa kanilang pisikal na mga karamdaman. (Mat 12:15; 14:14; 19:2; Luc 5:15) Ang kaniyang makahimalang gawaing pagpapagaling ay nagsilbing nakikitang tanda para sa kaniyang salinlahi at karagdagang katibayan ng kaniyang pagiging Mesiyas, gaya ng inihula. (Mat 8:16, 17) Inilarawan din nito ang mga pagpapala ng pagpapagaling na gagawin sa sangkatauhan sa ilalim ng pamamahala ng Kaharian ng Diyos. (Apo 21:3, 4) Sa literal, pinagaling at pinanauli ni Jesus ang kalusugan ng maraming tao—pilay, baldado, bulag, pipi (Mat 15:30, 31), epileptiko, paralitiko (Mat 4:24), isang babaing dumaranas ng pagdurugo (Mar 5:25-29), isa na tuyot ang kamay (Mar 3:3-5), isang taong minamanas (Luc 14:2-4), at sa maraming pagkakataon, ang mga inaalihan ng demonyo ay pinalaya mula sa pagkaalipin kay Satanas.—Mat 12:22; 15:22-28; 17:15, 18; Mar 1:34; Luc 6:18; 8:26-36; 9:38-42; Gaw 10:37, 38.

Nagpagaling si Jesus ng mga tao sa iba't ibang paraan. Noong minsan, ang sinabi lamang ni Jesus ay “Tumayo ka, buhatin mo ang iyong teheras at lumakad ka,” at napagaling na ang isang taong may sakit malapit sa tipunang-tubig ng Betzata. (Ju 5:2-9) Noong isa pang pagkakataon, sinabi lamang ni Jesus ang salita at, bagaman nasa malayo, ang maysakit ay napagaling. (Mat 8:5-13) May mga pagkakataon din na personal niyang ipinatong ang kaniyang kamay sa maysakit (Mat 8:14, 15) o hinipo ang sugat at pinagaling iyon. (Luc 22:50, 51) May ilang taong may sakit na humipo lamang kay Jesus o sa palawit ng kaniyang kasuutan at pagkatapos ay napagaling na. (Mat 14:36; Mar 6:56; Luc 6:19; 8:43-47) At kahit maraming taon nang may karamdaman ang mga taong iyon ay napagaling niya sila.—Mat 9:20-22; Luc 13:11-13; Ju 5:5-9.

Sinalansang si Jesus ng ibang mga tao, palibhasa'y hindi sila nagpapahalaga sa kaniyang kamangha-manghang gawaing pagpapagaling. Lubhang ikinagalit ng mga lider ng relihiyon ang pagpapagaling ni Jesus ng mga tao sa araw ng Sabbath. (Mat 12:9-14; Luc 14:1-6; Ju 5:10-16) Sa isa sa mga pagkakataong iyon, pinatahimik ni Jesus ang mga sumasalansang sa pagsasabi: “Mga mapagpaimbabaw, hindi ba kapag sabbath ay kinakalagan ng bawat isa sa inyo ang kaniyang toro o ang kaniyang asno mula sa kuwadra at inaakay ito upang painumin? Hindi ba nararapat lamang, kung gayon, na ang babaing ito na isang anak ni Abraham, at iginapos ni Satanas, narito! labingwalong taon nga, ay makalagan mula sa gapos na ito sa araw ng sabbath?”—Luc 13:10-17.

Hindi ang paggamit ni Jesus ng kaniyang sariling kapangyarihan, kaalaman, o karunungan ang nagpagaling sa mga maysakit. Ni gumamit man siya ng *hypnotherapy, psychotherapy,* o anumang pamamaraang katulad nito. Sa halip, ang espiritu at kapangyarihan ni Jehova ang nagpangyari ng gayong pagpapagaling. (Luc 5:17; 9:43) Gayunman, hindi lahat ay may sapat na pagpapahalaga upang magbigay ng kaluwalhatian sa Diyos dahil sa mga pagpapagaling na ito. (Luc 17:12-18) Sa ngayon, hindi lahat ay kumikilala sa walang-hanggan at nakapagpapagaling na mga kapakinabangang inilalaan sa pamamagitan ng haing pantubos ni Kristo.—1Pe 2:24.

Ang kapangyarihang ito ng pagpapagaling na mula sa Diyos ay iniatas ni Jesus sa iba na naging matalik niyang mga kasama sa kaniyang ministeryo. Nang isugo ang 12 apostol, at nang maglaon ay ang 70 alagad, binigyan sila ng kapangyarihang magpagaling ng mga maysakit. (Mat 10:5, 8; Luc 10:1, 8, 9) Pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E., ang ilan, kabilang na sina Pedro, Juan, Felipe, at Pablo, ay binigyan ng kapangyarihang ito mula sa Diyos na makapagpagaling nang lubusan. (Gaw 3:1-16; 4:14; 5:15, 16; 8:6, 7; 9:32-34; 28:8, 9) Pagkatapos na maitatag nang matibay ang Kristiyanismo, at nang mawala na ang mga apostol, nawala na rin ang gayong “mga kaloob na pagpapagaling.”—1Co 12:8, 9, 28, 30; 13:8, 13.

Mahalaga na ang nagsasagawa ng pagpapagaling ay may lubos na pananampalataya at pagtitiwala kay Jehova at kumilala, gaya ni Jesus, na ang pagpapagaling ay naisasagawa sa pamamagitan ng kapangyarihan ng Diyos. (Mat 17:14-20; Ju 5:19) Gayunman, hindi kinailangang magkaroon ng pananampalataya ang mga maysakit bago sila gumaling. (Ju 5:5-9, 13) Ngunit marami sa kanila ang nagkaroon ng matibay na pananampalataya.—Mat 8:5-13; 15:28; Mar 5:34; Luc 7:1-10; 17:19; Gaw 14:8-10; tingnan ang PANANAMPALATAYA.

Noon, ang makahimalang pagpapagaling ay isang “tanda” ng suporta ng Diyos. (Gaw 4:22, 29,

30) Yaong mga tumangging kumilala sa tandang iyon ay bulag at bingi sa espirituwal. (Isa 6:10; Ju 12:37-41) Yamang ang pagpapagaling na mula sa Diyos ay nagsilbing tanda para sa mga di-sumasampalataya, hindi karaniwang isinasagawa ang mga ito alang-alang sa mga Kristiyanong inianak na sa espiritu. Kaya nang magkaproblema sa sikmura si Timoteo, sa halip na magsagawa ng makahimalang pagpapagaling, inirekomenda ni Pablo na uminom siya ng kaunting alak para sa kaniyang sakit.—1Ti 5:23.

Espirituwal na Pagpapagaling. Sa kabilang dako, kay Jehova nagmumula ang tunay na espirituwal na pagpapagaling sa mga nagsisisi. Nangangahulugan ito ng panunumbalik sa kaniyang pabor at ng muling pagtatamasa ng kaniyang mga pagpapala. (Isa 19:22; 57:17-19; Jer 33:6) Ang gayong pagpapagaling ay nagpapalakas sa mahihinang kamay at nangangatog na mga tuhod, nagdidilat ng bulag na mga mata, nagpapanauli ng pandinig sa bingi, nagpapagaling sa pilay, at nagbibigay ng kakayahang magsalita sa pipi, pawang sa espirituwal na paraan. (Isa 35:3-6) Ngunit yaong mga ayaw magbago sa kanilang pag-aapostata ay hindi kailanman makararanas ng pagpapagaling, o pagpapanauli sa mabuting kalusugan at kasaganaan sa espirituwal. (2Cr 36:15-17; Isa 6:10; Jer 30:12, 13; Gaw 28:24-28) Sa katulad na paraan, hindi pagagalingin ang Ehipto, ang kaniyang Paraon, at ang "hari ng Asirya."—Jer 46:11; Eze 30:21; Na 3:18, 19.

Ibinibigay ng Kasulatan ang lunas para sa mga taong may-sakit sa espirituwal.—Heb 12:12, 13; San 5:14-16; Apo 3:18.

PAGPAPAHID. Tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

PAGPAPAKAHULUGAN. Tingnan ang PAKAHULUGAN, PAGPAPAKAHULUGAN.

PAGPAPALA. Paggawang banal o pagpapahayag na banal sa isang bagay o persona; isang paghiling sa Diyos ukol sa kaniyang paglingap; paggagawad ng kabutihan; paglingap; pagpuri bilang banal; pagluwalhati; pagsasalita ng mabuti tungkol sa iba; pagsasanggalang o pagbabantay sa isa laban sa masama; pagdudulot ng kaligayahan.

Ang iba't ibang anyo ng mga salitang Hebreo na karaniwang isinasalin bilang "pagpalain" o "pagpapala" ay lumilitaw nang mga 400 ulit sa Kasulatan. Kadalasan, ang pandiwang *ba·rakh'* ay isinasalin bilang "pagpalain." Sa ilang talata, ang salitang ito ay isinasalin bilang "bumati na nawa'y mapabuti" (1Sa 25:14) at "batiin" (2Ha 4:29; 1Cr 18:10). Ang anyong pangngalan ng salitang Hebreo ay masusumpungan sa pangalan ng Mababang Kapatagan ng Beraca (nangangahulugang "Pagpapala"), sapagkat dito pinagpala ni Jehosapat at ng kaniyang bayan si Jehova. (2Cr 20:26) Ang isa pang pandiwa na gayundin ang anyo ay isinasalin naman bilang 'lumuhod.' —Gen 24:11; 2Cr 6:13; Aw 95:6.

Palibhasa'y naniniwala na magiging mapamusong kahit ang pagtatala ng pagsumpa ng sinuman laban sa Diyos, binago ng mga Judiong Soperim, o mga eskriba ang ilang talata upang kabasahan ng "pagpalain" sa halip na "isumpa" (1Ha 21:10, 13; Job 1:5, 11; 2:5, 9).—Tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1569.

Ang pandiwang Griego na *eu·lo·ge'o* ay literal na nangangahulugang "magsalita ng mabuti tungkol sa iba." Sa Roma 16:18, ang terminong *eu·lo·gi'a* (sa literal, pagpapala) ay ginagamit sa di-kaayaayang diwa, bilang "mapamuring pananalita" na dumadaya sa puso ng isa.

Ginagamit ng Kasulatan ang mga salitang "pagpalain" at "pagpapala" sa apat na pangunahing aspekto: (1) sa pagpapala ni Jehova sa mga tao; (2) sa pagpapala ng mga tao kay Jehova; (3) sa pagpapala ng mga tao kay Kristo; (4) sa pagpapala ng mga tao sa ibang mga tao.

Pagpapala ni Jehova sa mga Tao. "Ang pagpapala ni Jehova—iyon ang nagpapayaman, at hindi niya iyon dinaragdagan ng kirot." (Kaw 10:22) Pinagpapala ni Jehova yaong mga sinasang-ayunan niya sa pamamagitan ng pagsasanggalang, pagpapasagana, paggabay, pagbibigay ng tagumpay, at paglalaan ng mga pangangailangan nila, anupat nagdudulot ng kapaki-pakinabang na resulta para sa kanila.

Naipahayag ang kabutihang-loob ni Jehova para sa kaniyang mga nilalang sa lupa noong panahong likhain niya sila. May kinalaman sa mga hayop na nilalang noong ikalimang araw, ang pagpapalang binigkas ng Diyos ay isang kapahayagan ng kaniyang layunin para sa kanila. (Gen 1:22) Kung nanatiling masunurin sina Adan at Eva, ang pagpapala ng Diyos sa kanila noong pagtatapos ng ikaanim na araw ay nakatulong sana sa kanila na patuloy na tamasahin ang kaniyang paglingap, yamang inilaan niya ang lahat ng kanilang espirituwal at materyal na mga pangangailangan.—Gen 1:28; 2:9; 5:2.

Nang matapos ni Jehova ang kaniyang gawang paglalang sa lupa sa loob ng anim na araw ng paglalang, kumpleto na ang lahat ng pangangailangan ng kaniyang mga nilalang. (Gen 1:31) Pagkatapos nito, ang Diyos ay nagpasimulang magpahinga, o huminto sa paggawang ito, at pinagpala niya ang ikapitong araw at ipinahayag iyon bilang sagrado o banal. Kaligayahan na may kalakip na walang-katapusang pagpapala ang pag-asang inilagay sa harapan ng tao.—Gen 2:3; Exo 20:11.

Nang lumabas si Noe at ang kaniyang pamilya mula sa arka, nagpakita si Jehova ng paglingap sa kanila, anupat pinagpala niya sila at sinabi ang kaniyang kalooban para sa kanila. Sa paggawa nila ng kalooban ni Jehova, mananagana sila dahil sa kaniyang paglingap at proteksiyon.—Gen 9:1.

Ang pagpapala may kinalaman kay Abraham at sa kaniyang Binhi ay napakahalaga para sa buong sangkatauhan. (Gen 12:3; 18:18; 22:18) Pinagpala ni Jehova sina Abraham at Sara sa pamamagitan ng makahimalang pagpapanauli ng kanilang kakayahang mag-anak, anupat nagkaanak sila sa kanilang katandaan. (Gen 17:16; 21:2) Pinanagana niya si Abraham at ginamit siya upang lumarawan sa mas dakilang mga bagay. (Gal 4:21-26) Samakatuwid, ang pagpapala ng Diyos sa paglalaan Niya ng isang binhi kay Abraham ay may higit na kahulugan na mababanaag sa pangakong ang mga tao ng lahat ng mga bansa ay pagpapalain sa pamamagitan ng isa na inilalarawan ni Isaac, si Jesu-Kristo.—Gal 3:8, 14; Gaw 3:25, 26; Heb 6:13-20.

Ang pagpapala ni Jehova sa isang tao o bayan ay nakadepende sa pagsunod nito sa kaniya. (Exo 23:25) Maliwanag na ipinakikita sa Deuteronomio kabanata 27 at 28 na ang sumpa ni Jehova, na humahantong sa matinding kaparusahan, ay nasa mga masuwayin, samantalang ang kaniyang pagpapala naman ay nasa mga masunurin, anupat nagbubunga ng espirituwal na kasaganaan at sumasapat sa kanilang materyal na mga pangangailangan, at ito ay nakikita sa kanilang mga tahanan, lupain, supling, hayupan, suplay ng pagkain, paglalakbay, at sa lahat ng kanilang mga gawa. "Ang mga pagpapala ay para sa ulo ng matuwid." (Kaw 10:6, 7) Kapag buong-katapatang sumusunod ang bayan ni Jehova, nalulugod siyang 'buksan ang mga pintuan ng tubig sa langit at ibuhos ang isang pagpapala hanggang sa wala nang kakulangan.'—Mal 3:10.

Pagpapala ng mga Tao kay Jehova. Pinagpapala ng mga tao si Jehova pangunahin na sa pamamagitan ng pagpuri sa kaniya. Ang pagpapasalamat, pagkilala kay Jehova bilang ang pinagmumulan ng lahat ng mga pagpapala, pagsasalita ng mabuti tungkol sa kaniya sa lahat ng pagkakataon, at ang pagsamba at paglilingkod sa kaniya ay mga paraan din ng pagpapala kay Jehova. (Aw 26:12) Ang pangangaral ng mabuting balita ay isa pang paraan ng pagpapala kay Jehova, yamang pinapupurihan nito ang kaniyang pangalan at mga layunin.—Mat 24:14; Heb 13:15.

Noon, pinagpala ng mga tao si Jehova dahil sa pagliligtas niya sa kaniyang bayan mula sa paniniil (Exo 18:9, 10); dahil sa paglalaan niya ng kanilang mga pangangailangan (Deu 8:10); dahil sa kaniyang dangal, kalakasan, pamamahala, at kagandahan bilang ang Ulo ng lahat (1Cr 29:10-12, 20); dahil sa pagpapakilos niya sa kaniyang bayan upang suportahan ang pagsamba sa kaniya (2Cr 31:8); sa isang panalangin ng pagtatapat, dahil sa pag-iingat niya ng tipan at sa kaniyang awa (Ne 9:5, 31, 32); dahil sa pagbibigay niya ng karunungan at kalakasan (Dan 2:19-23); dahil sa pagsasanggalang niya sa kaniyang mga lingkod at pagtatanghal niya ng kaniyang soberanya (Dan 3:28; 4:34). Paulit-ulit na pinagpapala ng aklat ng Mga Awit si Jehova at tinatawagan nito ang lahat ng nasa langit at nasa lupa na purihin ang kaniyang pangalan dahil sa marami niyang mariringal na katangian. Ang isa pang dahilan para pagpalain ng tao si Jehova ay ang pagkakaloob niya ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo.—Aw 16:7; 103:1, 20-22; 145:2, 10; Ju 3:16; ihambing ang Gaw 2:8-11; Apo 7:11, 12; 14:6, 7.

Pagpapala ng mga Tao kay Kristo. Si Jesus mismo ay dapat ding pagpalain ng lahat. Pinagpala ni Elisabet ang ina ni Jesus na si Maria at ang di-panaisisilang noon na bunga ng bahay-bata nito. (Luc 1:42) Dahil sa makalangit na pinagmulan ni Jesus, gayundin dahil sa pagdating niya sa pangalan ni Jehova bilang kaniyang Anak, at sa kaniyang ministeryo, hain, pagkasaserdote, paghahari, at di-sana-nararapat na kabaitan, makatuwiran lamang na ipagbunyi siya bilang isa na pinagpala. (Ju 12:13; 2Co 8:9; Heb 1:2; 7:24-26) Bilang katuparan ng Awit 118:26, noong panahon ng kaniyang matagumpay na pagpasok sa Jerusalem, malugod siyang tinanggap ng pulutong bilang ang isa na pinagpala ni Jehova. (Mat 21:9) Pagpapalain siya ng lahat ng mga anghelikong nilalang at mga tagalupa.—Apo 5:12, 13.

Pagpapala ng mga Tao sa Ibang mga Tao. Di-tulad ni Jehova, na laging tumutupad ng pagpapalang binibigkas Niya, kapag nagpapahayag ng pagpapala ang isang tao para sa ibang tao, maaaring wala siyang kakayahang tuparin ito. Sa Bibliya, ang pagpapahayag ng isang tao ng pagpapala ay kadalasan nang isang pamamanhik para sa pagpapala ng Diyos, bagaman hindi ito laging binibigkas sa pamamagitan ng panalangin. Kaya naman, bagaman tao ang nagpapahayag ng gayong pagpapala, ang talagang Pinagmumulan niyaon ay ang Diyos. Karagdagan pa, ang pagpapala ng tao sa ibang mga tao ay kadalasan nang maaaring isang kapahayagan ng pasasalamat, isang mapagpahalagang pagkilala sa kanilang maiinam na katangian o mahusay na trabaho.

Nang mangatuwiran si Pablo hinggil sa kahigitan ng pagkasaserdote ni Melquisedec sa Levitikong pagkasaserdote, binanggit niya ang simulain na: "Hindi nga matututulan, ang mababa ay pinagpapala ng mas dakila." (Heb 7:7) Dito, ang tinutukoy ni

Pablo ay ang kakayahang magpala at isakatuparan iyon, ang pagkakaroon ng awtoridad mula sa Diyos para magpala o ng kapangyarihan upang tuparin ang pagpapala. Si Melquisedec ay isang saserdote ng Diyos at isang hari, kaya naman sa pagbibigay niya ng pagpapala kay Abraham, makapagsasalita siya para sa Diyos nang may-awtoridad at sa makahulang paraan.—Gen 14:18-20; Heb 7:1-4.

Kapag may mga indibiduwal na nakagagawa ng bagay na nagdudulot ng kapurihan kay Jehova, napakikilos ang iba na magpahayag ng pagpapala para sa mga ito. Pinagpala ni Moises si Bezalel at ang iba pang mga manggagawa nang matapos nila ang pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 39:43) Sa maraming pagkakataon, ang mga saserdote at mga Levita, bilang espirituwal na mga lider ng Israel, ay inatasan na pagpalain ang bayan. (Bil 6:23-27; Lev 9:22, 23; Deu 10:8; 21:5; 1Cr 23:13; 2Cr 30:27) Pinagpala ng mataas na saserdoteng si Eli ang mga magulang ni Samuel dahil sa pagkakaloob nila ng kanilang anak para maglingkod sa templo. (1Sa 2:20, 21) Pinagpala ni David ang bayan matapos niyang dalhin sa Jerusalem ang Kaban. (2Sa 6:18; 1Cr 16:2) May-karunungang tinularan ni Solomon ang gayunding pagkilos noong ialay niya kay Jehova ang templo. (1Ha 8:14, 55) Pinagpala ng matanda nang si Simeon ang mga magulang ni Jesus. (Luc 2:34) Pinagpala naman ni Jesus ang mga batang lumapit sa kaniya.—Mar 10:16.

Mga Pagkakataon Upang Magpahayag ng Pagpapala. Sa pamamagitan ng panalangin, ang isa ay pumupuri at nagpapasalamat sa Diyos, anupat pinagpapala niya ang Diyos. Gayundin naman, siya ay nagsasalita para sa kapakanan niyaong mga nagkakaisa sa pananampalataya at niyaong mga humahanap sa Diyos, anupat pinagpapala niya sila. Ang pagbigkas o paghingi ng pagpapala para sa pagkain bago kumain ay kadalasang ginagawa sa pamamagitan ng panalangin. Sa gayong panalangin ay pinasasalamatan at pinapupurihan si Jehova dahil sa kaniyang espirituwal at materyal na mga paglalaan, anupat hinihiling na patnubayan ni Jehova ang lakas na idudulot ng mga ito upang magamit iyon sa kapakinabangan ng mga makikibahagi rito at na palakasin sila ng pagkaing ito upang makapaglingkod sila sa kaniya. (1Sa 9:13; Mat 14:19; Luc 9:16) Nang pagpalain ang tinapay at ang alak noong panahon ng Hapunan ng Panginoon, ang Diyos ay pinapurihan at pinasalamatan anupat hiniling sa kaniya na lahat nawa ng makikibahagi sa mga iyon ay makinabang, sa espirituwal na paraan, sa mga bagay na isinasagisag ng mga iyon at manatili nawa silang nagkakaisa at nagtatapat bilang katawan ng Kristo.—Mat 26:26; 1Co 10:16.

Sa isang patriyarkal na lipunan, kadalasa'y pinagpapala ng ama ang kaniyang mga anak kapag malapit na siyang mamatay. Napakaimportante nito at lubhang pinahahalagahan. Kaya naman pinagpala ni Isaac si Jacob, sa pag-aakalang ito ang panganay niyang si Esau. Unang nagpahayag si Isaac ng pabor at kasaganaan kay Jacob sa halip na kay Esau, anupat walang alinlangang nagsumamo siya kay Jehova na tuparin ang pagpapala, yamang noon ay bulag at matanda na si Isaac. (Gen 27:1-4, 23-29; 28:1, 6; Heb 11:20; 12:16, 17) Nang maglaon, sinadyang pagtibayin at palawakin ni Isaac ang pagpapalang iyon. (Gen 28:1-4) Bago naman mamatay si Jacob, pinagpala muna niya ang dalawang anak ni Jose, pagkatapos ay ang kaniyang sariling mga anak. (Gen 48:9, 20; 49:1-28; Heb 11:21) Sa katulad na paraan, bago mamatay si Moises, pinagpala niya ang buong bansang Israel. (Deu 33:1) Sa lahat ng kasong ito, ipinakikita ng naging mga resulta na sila ay nagsalita sa makahulang paraan. Sa ilang pagkakataon noon, kapag nagpapahayag sila ng gayong mga pagpapala, ang kamay ng nagpapala ay ipinapatong sa ulo ng pinagpapala.—Gen 48:13, 14.

Ang isang pagpapala na binigkas bilang pagbati ay isang kahilingan na nawa'y mapabuti ang binati. Nang dalhin si Jacob sa harap ni Paraon, pinagpala niya si Paraon. (Gen 47:7; tingnan din ang 1Sa 13:10; 25:14; 1Ha 1:47; 2Ha 10:15.) Maaari ring ipagkaloob ang mga pagpapala sa panahon ng paglisan. Halimbawa, pinagpala si Rebeka ng kaniyang pamilya noong lilisanin na niya ang kanilang tahanan upang magpakasal kay Isaac.—Gen 24:60; tingnan din ang Gen 28:1; 2Sa 19:39; 1Ha 8:66.

Iniuugnay rin sa mga pagpapala ang pagbibigay ng kaloob. (Gen 33:11; Jos 14:13; 15:18, 19) Kaya naman ang kaloob mismo ay maaaring tawaging pagpapala, "isang pagpapalang kaloob." Ang mga kaloob ay maaaring ibigay bilang mga kapahayagan ng mabuting naisin para sa isang minamahal, upang makasumpong ng lingap, o kaya naman ay bilang isang kapahayagan ng pasasalamat.—1Sa 25:27; 30:26.

Ang mga pagpapala ay maaaring ipagkaloob bilang mga papuri. Pinagpala ni Boaz si Ruth dahil sa maibiging-kabaitan nito. (Ru 3:10) Pinagpala ng mga nagmamasid ang mga lalaking nagkusang-loob na maglingkod alang-alang sa pagsamba kay Jehova. (Ne 11:2) Ang mga magulang ay nararapat pagpalain ng kanilang mga anak.—Kaw 30:11.

Ang isang pagpapala ay maaaring isang kaayaaya o nakapagpapatibay na pananalita. Pinayuhan ni Jesus ang mga nakikinig sa kaniya na "pagpalain yaong mga sumusumpa" sa kanila. (Luc 6:28) "Patuloy na pagpalain yaong mga nang-uusig; kayo ay maging mapagpala at huwag manumpa." (Ro 12:14) Hindi ito nangangahulugan ng pagpuri sa mga sumasalansang, subalit sa pamamagitan ng mabuting pakikitungo sa gayong mga tao, na nilalakipan ng

mabait, makonsiderasyon, at tapat na pananalita na magiging kapaki-pakinabang sa kanila kung pakikinggan nila, maaaring matamo ang kanilang kabutihang-loob. (1Co 4:12; 1Pe 3:9) Dapat ding bigyang-pansin ng isa ang kaniyang paraan ng pagsasalita. (Kaw 27:14) Tunay na isang pagpapala na maitalikod ang isang tao mula sa masasamang gawa, anupat nagpapagal para sa ikabubuti ng taong iyon at sa kapurihan ni Jehova.—Gaw 3:26.

Pagiging Isang Pagpapala sa Iba. Ang isang tao ay maaaring maging isang pagpapala sa kaniyang kapuwa sa pamamagitan ng pagiging masunurin sa Diyos. Ang pakikipagsamahan ng gayong mga tao na pinagpapala ni Jehova ay nagdudulot ng pagpapala sa iba. Si Laban ay pinagpala dahil si Jacob ang nangangalaga noon sa kaniyang kawan. (Gen 30:27, 30) Nanagana ang sambahayan at bukid ni Potipar dahil sa pangangasiwa ni Jose. (Gen 39:5) Kung mayroon lamang sampung matuwid na mamamayan sa Sodoma, pinaligtas sana ito ng Diyos. (Gen 18:32) Dahil sa nakaalay na lingkod ng Diyos, maaaring magtamo ng kaayaayang konsiderasyon ng Diyos ang kaniyang di-sumasampalatayang asawa at ang kanilang maliliit na anak. (1Co 7:14) Sinabi ni Jesus na, sa panahon ng pinakamalaking kapighatian ng sanlibutan, “dahil sa mga pinili ay paiikliin ang mga araw na iyon,” sapagkat kung hindi ay “walang laman ang maliligtas.” (Mat 24:21, 22; ihambing ang Isa 65:8.) Ang pagtulad sa halimbawa ng mga pinagpala ng Diyos ay nagdudulot ng higit pang mga pagpapala. (Gal 3:9; Heb 13:7; 1Co 11:1; 2Te 3:7) Ang paggawa ng mabuti sa mga kapatid ni Kristo, na “mga pinili” ng Diyos, ay nagdudulot sa “mga tupa” ng mga pagpapala ni Jehova, kasama na ang gantimpalang buhay na walang hanggan.—Mat 25:31-34, 40, 46.

PAGPAPAREHISTRO, PAGREREHISTRO.

Pagpapatala o pagtatala, kadalasan na, ng pangalan at angkan ayon sa tribo at sambahayan. Hindi lamang ito isang simpleng pagkuha ng sensus o pagbilang sa mga indibiduwal. Ginamit noon sa iba’t ibang layunin ang pambansang mga pagrerehistro o pagpapaparehistro na tinutukoy sa Bibliya, halimbawa ay sa pagbubuwis, mga pag-aatas sa paglilingkod militar, o (para sa mga Levitang kabilang) mga pag-aatas sa mga tungkulin sa santuwaryo.

Sa Sinai. Sa utos ni Jehova, ang unang pagrerehistro ay naganap noong panahon ng pagkakampo sa Sinai noong ikalawang buwan ng ikalawang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto. Upang matulungan si Moises sa gawaing ito, sa bawat tribo ay pumili ng isang pinuno na babalikat sa pananagutan at pangangasiwa ng pagrerehistro sa tribo nito. Hindi lamang itinala noon ang lahat ng mga lalaki na 20 taóng gulang at pataas—kuwalipikado para sa paglilingkod sa hukbo—kundi nagpataw rin ang Kautusan sa mga inirehistro ng pangulong buwis na kalahating siklo ($1.10) para sa paglilingkod sa tabernakulo. (Exo 30:11-16; Bil 1:1-16, 18, 19) Umabot sa 603,550 ang kabuuang bilang na naitala, hindi kasama rito ang mga Levita, na hindi magkakaroon ng mana sa lupain. Walang binabayarang buwis sa tabernakulo ang mga ito at hindi sila hinihilingang maglingkod sa hukbo.—Bil 1:44-47; 2:32, 33; 18:20, 24.

Ipinakikita ng ulat sa aklat ng Mga Bilang na ang mga panganay na lalaki mula sa 12 tribo ay binilang din, at pati ang lahat ng lalaking Levita, mula sa gulang na isang buwan pataas. (Bil 3:14, 15) Ito’y sapagkat binili ni Jehova ang mga panganay bilang kaniyang pag-aari nang iligtas niya sila mula sa pagkapuksa ng mga panganay sa Ehipto. Ngayon ay nais niyang gamitin ang mga Levita bilang mga pantanging pinabanal niya para sa paglilingkod sa santuwaryo. Kaya, kailangang ibigay ng Israel kay Jehova ang mga Levita upang matubos ang mga panganay ng ibang tribo. Makikita sa kinalabasan ng pagbilang na noon ay may 22,000 lalaking Levita at 22,273 panganay na di-Levita. (Bil 3:11-13, 39-43) Upang matubos ang 273 panganay na lumabis kaysa sa mga Levita, kinailangang magbayad sa santuwaryo ng limang siklo ($11) para sa bawat isa.—Bil 3:44-51.

Binilang din noon ang mga Kohatita, mga Gersonita, at mga Merarita na ang edad ay nasa pagitan ng 30 at 50 taon. Binigyan ang mga ito ng pantanging mga atas ng paglilingkod sa santuwaryo.—Bil 4:34-49.

Sa Kapatagan ng Moab. Ang ikalawang iniulat na pagrerehistro ay yaong isinagawa sa Kapatagan ng Moab, pagkatapos ng salot dahil sa pagkakasala ng Israel may kaugnayan sa Baal ng Peor. Nasumpungan noon na ang bilang ng mga lalaki na 20 taóng gulang at pataas ay 601,730, anupat bumaba nang 1,820 mula sa sensus na kinuha halos 39 na taon bago nito. (Bil 26:1, 2, 51) Ang bilang naman ng mga Levita mula sa gulang na isang buwan pataas ay umabot ng 23,000, o mas mataas nang 1,000 kaysa sa unang sensus.—Bil 26:57, 62.

Ang Kapaha-pahamak na Pagrerehistro ni David. Iniuulat din ang pagrerehistro na isinagawa noong malapit nang magtapos ang paghahari ni Haring David, isang pagrerehistro na nagdulot ng kapahamakan. Ang ulat sa 2 Samuel 24:1 ay kababasahan: “At muling nag-init ang galit ni Jehova laban sa Israel, nang may isang mag-udyok kay David laban sa kanila, na sinasabi: ‘Yumaon ka, bilangin mo ang Israel at ang Juda.’” Hindi ipinakikilala roon kung sino ang ‘isa’ na gumawa ng pag-uudyok. Isa ba siyang taong tagapayo? Si Satanas?

O ang Diyos? Tumutulong ang 1 Cronica 21:1 na masagot ang tanong na ito, sa pagsasabing: "At tumindig si Satanas laban sa Israel at inudyukan si David na bilangin ang Israel." Ang saling ito sa *Bagong Sanlibutang Salin* ay kaayon ng tekstong Hebreo at ng mga salin sa wikang Griego, Syriac at Latin. Kasuwato rin ito ng mababasa sa iba pang mga salin.—*AT, NE, RS, JB, Mo.*

Gayunman, gaya ng binabanggit sa talababa ng *New World Translation* sa 1 Cronica 21:1, ang salitang Hebreo na *sa·tan′* ay maaari ring isalin bilang "isang mananalansang." Isinalin ito ni Byington bilang "isang Satanas"; ang salin naman ni Young ay kababasahan ng "isang kalaban." Kaya posible na ang "isang" nagpakilos kay David na ipasiya ang kapaha-pahamak na landasing iyon ay isang masamang taong tagapayo.

Kapansin-pansin, ipinakikita sa isang talababa ng *New World Translation* sa 2 Samuel 24:1 na ang tekstong ito ay maaaring isalin nang ganito: "At muling nag-init ang galit ni Jehova laban sa Israel, nang udyukan *niya* si David laban sa kanila." Ang salin naman sa *The Bible in Basic English* ay kababasahan: "Muling nagningas ang poot ng Panginoon laban sa Israel, at nang pinakikilos si David laban sa kanila, sinabi niya, Yumaon ka, kunin mo ang bilang ng Israel at Juda." Dahil dito, itinuturing ng ilang komentarista na ang 'isa' o "niya" na nag-udyok kay David na kumuha ng sensus ay si Jehova. Ayon sa pangmalas na ito, ang Kaniyang 'galit laban sa Israel' ay nauna pa sa pagkuha ng sensus at dahil iyon sa kalilipas lamang na mga paghihimagsik nila laban kay Jehova at sa kaniyang inatasang hari, si David, nang sumunod sila sa ambisyosong si Absalom at pagkatapos ay sa walang-kabuluhang si Sheba, na anak ni Bicri, sa pagsalansang kay David. (2Sa 15:10-12; 20:1, 2) Ang punto de vistang ito ay maitutugma sa pangmalas na si Satanas o isang masamang taong tagapayo ang nag-udyok kay David kung mamalasin na sinadyang pahintulutan ni Jehova ang pang-uudyok, halimbawa ay kung inalis niya ang kaniyang proteksiyon o ang kaniyang pumipigil na kamay.—Ihambing 1Ha 22:21-23; 1Sa 16:14; tingnan ang PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA (May kinalaman sa mga indibiduwal).

Sa bahagi ni David, maaaring nagkaroon siya ng maling motibo dahil sa kaniyang pagmamapuri at pagtitiwala sa bilang ng kaniyang hukbo, sa gayon ay hindi siya nagpamalas ng lubos na pananalig kay Jehova. Anuman ang nangyari, maliwanag na sa pagkakataong ito ay hindi pagluwalhati sa Diyos ang naging pangunahin kay David.

Tinutulan ni Joab. Nang utusan ni David ang kaniyang heneral na si Joab na magsagawa ng pagrerehistro, tumutol ito at nagsabi, "Dagdagan nawa ni Jehova na iyong Diyos ang bayan ng isang daang ulit ng dami nila habang nakikita iyon ng mismong mga mata ng panginoon kong hari. Ngunit kung tungkol sa panginoon kong hari, bakit niya kinalulugdan ang bagay na ito?" (2Sa 24:3) Ipinahihiwatig ng mga salita ni Joab na ang lakas ng bansa ay hindi nakadepende sa bilang kundi kay Jehova, na makapaglalaan ng malaking bilang kung iyon ang Kaniyang kalooban. Dahil sa pagpupumilit ni David, kinuha ni Joab ang sensus, ngunit labag iyon sa kalooban niya, anupat sinasabi ng ulat: "Ang Levi at Benjamin ay hindi niya inirehistro na kasama nila, sapagkat ang salita ng hari ay karima-rimarim kay Joab" (hindi binilang ang Levi dahil sa kautusan sa Bilang 1:47-49). Maaaring inihinto ni Joab ang sensus bago pa irehistro ang Benjamin o kaya ay inantala niya ang pagrerehistro, at si David naman ay natauhan at ipinatigil iyon bago pa man iyon matapos ni Joab. (1Cr 21:6) Maaaring iniwasan ni Joab ang Benjamin dahil ayaw niyang magalit ang tribong ito na tribo ni Saul, na nakipaglaban noon sa hukbo ni David na nasa ilalim ng pangunguna ni Joab bago ito sumama nang maglaon sa ibang mga tribo sa ilalim ni David. (2Sa 2:12-17) Walang alinlangang dahil hindi dapat isinagawa ang sensus, ang nakuhang bilang ay hindi itinala sa "ulat ng mga pangyayari nang mga araw ni Haring David." —1Cr 27:24.

Ayon sa rekord sa 1 Cronica 21:5, isiniwalat ng pagbilang na ang Israel noon ay may 1,100,000 lalaki at ang Juda ay may 470,000. Ang ulat naman sa 2 Samuel 24:9 ay nagsasabing may 800,000 lalaki ng Israel at 500,000 lalaki ng Juda. Dahil dito, naniniwala ang ilan na mayroon ditong pagkakamali ng eskriba. Ngunit hindi naman katalinuhang ipalagay na mali ang rekord kung hindi lubusang nauunawaan ang mga kalagayan, mga paraan ng pagbilang at iba pang mga bagay noon. Maaaring tinuos ng dalawang ulat ang mga bilang sa magkaibang paraan. Halimbawa, posibleng ang mga miyembro ng permanenteng hukbo at/o ang kanilang mga opisyal ay isinama o hindi isinama sa bilang. At maaaring ang magkaibang paraan ng pagtuos ay naging sanhi ng pagkakaiba-iba sa pagkakatala sa ilang mga lalaki, may kinalaman sa kung sila ba ay sa ilalim ng Juda o ng Israel itinala. Sa 1 Cronica 27 ay masusumpungan natin ang isang posibleng halimbawa ng gayong kaso. Nakatala roon ang 12 pangkat para sa paglilingkod sa hari, anupat binabanggit ang lahat ng tribo maliban sa Gad at Aser, at binabanggit ang Levi at ang dalawang kalahati ng tribo ni Manases. Maaaring ito ay sapagkat noong panahong iyon, ang mga lalaki ng Gad at ng Aser ay isinama sa ilalim ng ibang mga ulo, o may iba pang mga kadahilanan na hindi binanggit.

Ang hatol ni Jehova. Isinugo kay David si Gad na propeta ni Jehova, anupat pinapili nito si David, na siyang nag-utos na kunin ang sensus, ng isa sa tatlong anyo ng kaparusahan: isang taggutom sa loob ng tatlong taon, ang tabak ng mga kaaway ng Israel anupat aabutan sila nito sa loob ng tatlong buwan, o isang salot sa loob ng tatlong araw. Palibhasa'y mas nananalig sa awa ng Diyos kaysa sa awa ng tao, pinili ni David na 'mahulog sa kamay ni Jehova'; 70,000 katao ang namatay sa kasunod na salot.—1Cr 21:10-14.

Dito ay makikita ang isa pang pagkakaiba sa mga ulat ng Samuel at ng Mga Cronica. Samantalang ang sinasabi ng 2 Samuel 24:13 ay pitong taon na taggutom, ang sinasabi naman ng 1 Cronica 21:12 ay tatlo. (Sa ulat ng Samuel, ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "tatlo.") Ayon sa isang paliwanag, ang pitong taon na binabanggit sa Ikalawang Samuel ang siyang kabuuan ng pinalawig na tatlong-taóng taggutom na sumapit dahil sa pagkakasala ni Saul at ng kaniyang sambahayan laban sa mga Gibeonita. (2Sa 21:1, 2) Ang kasalukuyang taon noon (tumagal ang pagpaparehistro nang 9 na buwan at 20 araw [2Sa 24:8]) ang magiging ikaapat na taon, at ang tatlong taóng darating ang magiging kapupunan ng pitong taon. Bagaman maaaring ang pagkakaibang ito ay dahil sa pagkakamali ng tagakopya, muli ay masasabing kailangan munang lubos na malaman ng isa ang lahat ng pangyayari at kalagayan noon bago siya gumawa ng gayong konklusyon.

Para sa Paglilingkod sa Templo. Pagkalipas ng ilang panahon, si David, na matanda na noon, ay nag-utos na bilangin ang mga Levita para sa paglilingkod sa templo sa hinaharap, anupat maliwanag na may pagsang-ayon ito ni Jehova. Isiniwalat ng pagbilang na ito na mayroon noong 38,000 Levita na 30 taon ang edad pataas, pawang matitipunong lalaki. Itinala sila gaya ng sumusunod: 24,000 tagapangasiwa, 6,000 opisyal at hukom, 4,000 bantay ng pintuang-daan, at 4,000 manunugtog.—1Cr 23:1-5.

May kaugnayan sa pagtatayo ng templo ay mababasa natin: "Sa gayon ay binilang ni Solomon ang lahat ng lalaki na mga naninirahang dayuhan, na nasa lupain ng Israel, ayon sa sensus sa kanila na kinuha ni David na kaniyang ama; at ang nasumpungan ay isang daan at limampu't tatlong libo anim na raan. Kaya ginawa niyang mga tagapagdala ng pasan ang pitumpung libo sa kanila at mga maninibag sa bundok ang walumpung libo at mga tagapangasiwa ang tatlong libo anim na raan upang ang mga tao ay panatilihing naglilingkod."—2Cr 2:17, 18.

Mga Pagrerehistro Noong Dakong Huli. Nagsagawa ng iba pang mga pagrerehistro ang sumunod na mga hari ng Israel at ng Juda. Noong mga araw ni Haring Amazias, ang mga lalaki sa Juda at Benjamin mula 20 taon pataas ay umabot sa bilang na 300,000. (2Cr 25:5) Noon namang pagrerehistro sa panahon ni Haring Uzias, ang bilang ng hukbo ay 307,500 lalaki, anupat may 2,600 ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama na nangangasiwa sa kanila.—2Cr 26:11-13.

Noong 537 B.C.E., binilang din ang bumalik na mga tapon sa ilalim ni Zerubabel. Kabilang sa kanila ang 42,360 Israelita, gayundin ang 7,337 alipin at 200 mang-aawit (ang tekstong Masoretiko ng Nehemias ay nagsasabing 245 mang-aawit). —Ezr 2:64, 65; Ne 7:66, 67; tingnan ang NEHEMIAS, AKLAT NG.

Noong Panahon ng Kapanganakan ni Jesus. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, dalawang pagpaparehistro ang binabanggit na naganap pagkatapos na mapasailalim ang Judea sa Roma. Isinagawa ang mga ito hindi lamang upang alamin ang bilang ng populasyon kundi sa halip, ang mga ito ay pangunahin nang para sa pagbubuwis at pangangalap ng mga lalaki para sa paglilingkod militar. May kinalaman sa unang pagpaparehistro ay mababasa natin: "At nang mga araw na iyon [mga 2 B.C.E.] ay lumabas ang isang batas mula kay Cesar Augusto na ang buong tinatahanang lupa ay magparehistro; (naganap ang unang pagpaparehistrong ito noong si Quirinio ay gobernador ng Sirya;) at ang lahat ng mga tao ay naglakbay upang magparehistro, bawat isa sa kaniyang sariling lunsod." (Luc 2:1-3) May patnubay ng Diyos ang utos na ito ng emperador, sapagkat dahil dito ay napilitang maglakbay sina Jose at Maria mula sa lunsod ng Nazaret patungo sa Betlehem sa kabila ng pagiging kagampan ni Maria; sa gayon ay ipinanganak si Jesus sa lunsod ni David bilang katuparan ng hula.—Luc 2:4-7; Mik 5:2.

Dalawang pagpaparehistro sa ilalim ni Quirinio. Sinasabi ng mga kritiko ng Bibliya na ang tanging sensus na kinuha samantalang si Publio Sulpicio Quirinio ang gobernador ng Sirya ay yaong kinuha noong mga 6 C.E., na nagpaningas sa paghihimagsik ni Hudas na taga-Galilea at ng mga *Zealot.* (Gaw 5:37) Ang totoo, ito ang ikalawang pagpaparehistro sa ilalim ni Quirinio, sapagkat isinisiwalat ng mga inskripsiyong natuklasan sa Antioquia at di-kalayuan dito na ilang taon bago nito, si Quirinio ay naglingkod bilang emisaryo ng emperador sa Sirya. (*The Bearing of Recent Discovery on the Trustworthiness of the New Testament,* ni W. Ramsay, 1979, p. 285, 291) May kinalaman dito, ang *Dictionnaire du Nouveau Testament* sa Bibliyang Pranses ni Crampon (1939 ed., p. 360) ay nagsasabi: "Lubusang napatunayan ng mapanuring mga pagsasaliksik ni Zumpt (*Commentat. epi-*

graph., II, 86-104; *De Syria romana provincia,* 97-98) at ni Mommsen (*Res gestæ divi Augusti*) na si Quirinio ay makalawang ulit na naging gobernador ng Sirya." Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang panahon ng unang pagkagobernador ni Quirinio ay nasa pagitan ng mga taóng 4 at 1 B.C.E., malamang na mula 3 hanggang 2 B.C.E. Ngunit hindi lubusang mapananaligan ang kanilang paraan ng pagtukoy sa mga petsang ito, at nananatiling hindi tiyak ang aktuwal na yugto ng pagkagobernador na ito. (Tingnan ang QUIRINIO.) Gayunman, saklaw ng kaniyang ikalawang pagkagobernador ang 6 C.E., ayon sa mga detalyeng iniulat ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 26 (ii, 1).

Samakatuwid, tama ang istoryador at manunulat ng Bibliya na si Lucas nang sabihin niya may kinalaman sa pagpaparehistro noong panahon ng kapanganakan ni Jesus: "Naganap ang *unang* pagpaparehistrong ito noong si Quirinio ay gobernador ng Sirya," anupat ipinakikitang iba ito sa *ikalawa,* na naganap naman nang dakong huli sa ilalim ng Quirinio ring ito na siyang tinukoy ni Gamaliel gaya ng iniulat ni Lucas sa Gawa 5:37.

PAGPAPASAKOP. Kusang-loob na pagbibigay-daan o pagpapasailalim sa mga nakatataas, sa batas, o sa isang partikular na kaayusan. Kabilang dito ang pagpapasakop ni Jesu-Kristo sa kaniyang Ama (1Co 15:27, 28), ng kongregasyong Kristiyano kay Jesus (Efe 5:24) at sa Diyos (Heb 12:9; San 4:7), indibiduwal na mga Kristiyano sa mga nangunguna sa kongregasyon (1Co 16:15, 16; Heb 13:17, tlb sa *Rbi8;* 1Pe 5:5), mga babaing Kristiyano sa kaayusan sa kongregasyon hinggil sa pagtuturo (1Ti 2:11), mga alipin sa mga may-ari sa kanila (Tit 2:9; 1Pe 2:18), mga asawang babae sa kani-kanilang asawang lalaki (Efe 5:22; Col 3:18; Tit 2:5; 1Pe 3:1, 5), mga anak sa kanilang mga magulang (1Ti 3:4; ihambing ang Luc 2:51; Efe 6:1), at ng mga pinamamahalaan sa mga tagapamahala o nakatataas na mga awtoridad (Ro 13:1, 5; Tit 3:1; 1Pe 2:13). —Tingnan ang NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD; PAGKAMASUNURIN; PAGKAULO.

Ang pagpapasakop ng isang Kristiyano sa mga tao ay nagsasangkot sa kaniyang budhi at sa kaniyang kaugnayan sa Diyos. Kaya naman kapag ang pagpapasakop ay hahantong sa pakikipagkompromiso o sa paglabag sa kautusan ng Diyos, dapat niyang sundin ang Diyos sa halip na ang mga tao. (Gaw 5:29) Sa gayon, sina Pablo at Bernabe ay "hindi . . . nagbigay-daan sa pamamagitan ng pagpapasakop" sa mga bulaang kapatid na nagtataguyod ng pagtutuli at panghahawakan sa Kautusang Mosaiko bilang mga kahilingan upang magtamo ng kaligtasan, bagaman ang mga ito ay salungat sa isiniwalat na layunin ng Diyos.—Gal 2:3-5; ihambing ang Gaw 15:1, 24-29.

Ipinakikita ng 2 Corinto 9:13 na ang mga abuloy na ibinibigay alang-alang sa nagdarahop na mga kapuwa Kristiyano ay isang katibayan ng pagpapasakop ng indibiduwal sa mabuting balita, yamang isang obligasyong Kristiyano ang pagtulong sa nagdarahop na mga kapananampalataya.—San 1:26, 27; 2:14-17.

PAGPAPASINAYA. Isang inisyasyon, na may kasamang mapitagang mga seremonya, ng isang gusali, isang kaayusan, o isang dako. Ang salitang "pasinayaan" ay isinalin mula sa pandiwang Hebreo na *cha·nakh'* (anyong pangngalan, *chanuk·kah'*), kapag nangangahulugan itong "pasimulan, pormal na ialay." Isinalin din ito mula sa pandiwang Griego na *en·kai·ni'zo,* na pangunahin nang nangangahulugang "gawing bago, o itatag," halimbawa'y sa pamamagitan ng pag-aalay. Ang salitang Hebreo na *ne'zer,* ang banal na tanda ng pag-aalay, ay tinatalakay naman sa ilalim ng paksang PAG-AALAY.

Nang ipatupad ang tipan ng Kautusang Mosaiko, mapitagan itong pinasimulan sa pamamagitan ng angkop na mga seremonyang may kasamang paghahain ng mga hayop at pagwiwisik ng dugo sa ibabaw ng altar, sa aklat, at sa bayan. Ang pangyayaring ito ay tinukoy ng apostol na si Pablo bilang ang pagpapasinaya sa tipang iyon.—Exo 24:4-8; Heb 9:18-20.

Nang sabihin ni Pablo na "ang naunang tipan ay hindi rin naman pinasinayaan [isang anyo ng Gr. na *en·kai·ni'zo*] nang walang dugo" (Heb 9:18), ipinahiwatig niya na ang bagong tipan ay nagkabisa sa gayunding paraan—anupat pinasinayaan ng kamatayan, pagkabuhay-muli, at pag-akyat ni Jesus sa langit, kung saan iniharap ni Jesus ang halaga ng kaniyang buhay bilang tao at mula roo'y ibinuhos niya ang banal na espiritu sa kaniyang mga alagad. Yamang si Jesu-Kristo ay binuhay-muli sa espiritu, aktuwal siyang makapapasok sa tunay na "dakong banal," ang langit na kinaroroonan ni Jehova, at sa pamamagitan ng kaniyang haing pantubos ay naging posible rin na makapasok sa langit ang kaniyang pinahirang mga tagasunod. Dahil dito, masasabing pinasimulan, itinatag, o pinasinayaan niya ang daan patungo sa langit, isang paglalaan na gagamitin din ng iba pa.—Heb 10:19, 20.

May mababasa rin tayong mapitagang mga seremonya nang maghandog ang mga pinuno ng tribo noong pasinayaan ang altar ng tabernakulo sa ilang. (Bil 7:10, 11, 84-88) Isang pantanging kapulungan naman ang idinaos para sa pagpapasinaya ng templo ni Solomon at ng malaking altar na pinaghahainan.—1Ha 8:63; 2Cr 7:5, 9.

Nang muling itayo ang templo sa ilalim ng pangangasiwa ni Zerubabel pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, nagkaroon din ng mapitagang mga seremonya ng inisyasyon kung saan daan-daang hayop ang inihain. (Ezr 6:16, 17) Nang maglaon, ang mga pader sa palibot ng muling-itinayong Jerusalem ay kinumpuni sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias, at muli, isang magarbong kapistahan ng pagpapasinaya ang idinaos, anupat dalawang malalaking koro ng pasasalamat ang nakibahagi sa pagpuri kay Jehova.—Ne 12:27-43.

Bukod pa sa mariringal na pambansang seremonyang ito ng pagpapasinaya, mababasa rin natin ang hinggil sa isang tao na nagpapasinaya, o nagpapasimulang gumamit, ng kaniyang bahay (Deu 20:5), at ang superskripsiyon ng Awit 30, na kinikilalang isinulat ni David, ay nagsasabing ito ay "Awit ng pagpapasinaya ng bahay."

Pagkatapos na maitayo ni Nabucodonosor ang napakalaking imaheng ginto sa Kapatagan ng Dura, ipinatawag niya ang lahat ng satrapa, prepekto, gobernador, tagapayo, ingat-yaman, hukom, tagapagpatupad-batas, at ang lahat ng administrador ng mga nasasakupang distrito para sa kahanga-hangang mga seremonya ng pagpapasinaya. Sa gayo'y umaasa si Nabucodonosor na mapagkakaisa niya sa pagsamba ang lahat ng kaniyang nasasakupan. Ang tatlong kabataang Hebreo na presente sa okasyong ito ay tumangging magkompromiso ng kanilang pagsamba kay Jehova anupat hindi nakibahagi sa pambansang relihiyong ito.—Dan 3:1-30.

Hanggang sa ngayon, ipinagdiriwang pa rin ng mga Judio ang tinatawag nilang *Hanukkah* tuwing buwan ng Disyembre. Ito'y bilang pag-alaala sa kapistahan ng pagpapasinaya (sa Heb., *chanuk·kah′*) na idinaos kasunod ng paglilinis ng templo na isinagawa ni Judas Maccabaeus noong 165 B.C.E. matapos itong dungisan ni Antiochus IV Epiphanes.—Ju 10:22; tingnan ang KAPISTAHAN NG PAG-AALAY.

PAGPAPATAWAD. Tingnan ang KAPATAWARAN, PAGPAPATAWAD.

PAGPAPATIRAPA. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

PAGPAPATONG NG MGA KAMAY. Tingnan ang KAMAY.

PAGPASLANG [sa Ingles, *murder*]. Ang mga salita sa orihinal na wika na isinasalin sa magkaibang paraan bilang "pumatay" at "pumaslang" ay tumutukoy sa pagkitil ng buhay, anupat tinitiyak ng konteksto o ng ibang mga kasulatan kung ang nasasangkot ay sinasadya at di-ipinahintulot o di-matuwid na pagkitil ng buhay ng ibang tao. Halimbawa, sa utos na "Huwag kang papaslang" (Exo 20:13), ang salitang Hebreo rito para sa 'pagpaslang' (*ra·tsach′*) ay malinaw na tumutukoy sa sinasadya at di-matuwid na pagpatay. Ngunit sa Bilang 35:27, ang termino ring iyon ay tumutukoy sa isang akto na pinahihintulutang isagawa ng isang tagapaghiganti ng dugo. Samakatuwid, ang utos na "Huwag kang papaslang" ay dapat unawain alinsunod sa kabuuan ng Kautusang Mosaiko, na nagpahintulot sa pagkitil ng buhay ng tao sa ilalim ng ilang kalagayan, halimbawa ay sa paglalapat ng kamatayan sa mga kriminal.

Maagang Kasaysayan. Halos sa pasimula pa lamang ng kasaysayan ng tao, mayroon nang pagpaslang. Sa pamamagitan ng kaniyang pagsuway, ipinasa ng unang taong si Adan ang kasalanan at kamatayan sa kaniyang mga supling, anupat, sa diwa, siya ay naging isang mamamaslang. (Ro 5:12; 6:23) Ang Diyablo ang tahasang nagpasimuno sa pangyayaring ito nang ganyakin niyang magkasala ang asawa ni Adan na si Eva, sa gayon ay naging mamamatay-tao rin siya, isang mamamaslang, sa pasimula ng kaniyang landasin bilang isa na naninirang-puri sa Diyos.—Gen 3:13; Ju 8:44.

Wala pang 130 taon pagkatapos nito, naganap ang unang marahas na pagpaslang, isang *fratricide,* o pagpatay ng kapatid. Dahilan sa pagkapoot na udyok ng inggit, pinaslang ni Cain, panganay na anak ni Adan, ang kaniyang matuwid na kapatid na si Abel. (Gen 4:1-8, 25; 5:3) Dahil sa gawang ito, isinumpa si Cain at pinalayas upang maging palaboy at takas sa lupa. (Gen 4:11, 12) Pagkatapos ng Baha noong mga araw ni Noe, saka lamang pinahintulutan ng Diyos ang mga tao na maglapat ng kaparusahang kamatayan para sa pagpaslang.—Gen 9:6.

Sa Ilalim ng Kautusan. Pagkalipas ng maraming siglo, ibinigay sa mga Israelita ang Kautusang Mosaiko, at naglalaman ito ng maraming batas may kinalaman sa pagkitil ng buhay ng tao. Ipinakita nito na may pagkakaiba ang sinasadya at di-sinasadyang pagpatay. Ang mga salik na itinuturing na magpapabulaan sa pag-aangkin ng isang tao na hindi niya sinasadya ang pagpatay ay: Kung (1) dati na niyang kinapopootan ang taong pinatay (Deu 19:11, 12; ihambing ang Jos 20:5), (2) inabangan niya ang biktima (Bil 35:20, 21), o (3) gumamit siya ng isang bagay o kasangkapan na maaaring makamatay (Bil 35:16-18). Kahit ang mga alipin ay dapat ipaghiganti kung mapatay ang mga ito habang pinapalo ng kanilang mga panginoon. (Exo 21:20) Samantalang parusang kamatayan ang itinakda para sa mga tahasang mamamaslang at hindi maaaring tumanggap ng pantubos para sa kanila, maaari namang iligtas ng mga nakapatay nang di-sinasadya ang kanilang buhay kung sasamantalahin nila ang kaligtasang inilalaan sa kanila sa mga kanlungang lunsod.

—Exo 21:12, 13; Bil 35:30, 31; Jos 20:2, 3; tingnan ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA.

Itinuring na katumbas ng sinasadyang pagpaslang ang ilang sinasadyang pagkilos na di-tuwirang naging sanhi o maaaring magbunga ng kamatayan ng ibang tao. Halimbawa, maaaring patayin ang may-ari ng isang nanunuwag na toro na nagwalang-bahala sa patiunang mga babala na bantayan niya ang hayop na iyon kung makapatay ng tao ang kaniyang toro. Gayunman, sa ilang kaso, maaaring tumanggap ng pantubos kahalili ng buhay ng may-ari. Sa gayong kaso, walang alinlangang isasaalang-alang ng mga hukom ang mga kalagayan. (Exo 21:29, 30) Gayundin, ang isang indibiduwal na nagpakanang ipapatay ang isang tao sa pamamagitan ng paghaharap ng bulaang patotoo ay papatayin. —Deu 19:18-21.

Pinahintulutan ng Kautusan ang pagtatanggol sa sarili ngunit nilimitahan nito ang karapatan ng indibiduwal na makipaglaban para sa kaniyang ari-arian. Magkakasala sa dugo ang isang tao kung papatayin niya sa araw ang isang magnanakaw, kahit nahuli pa niya ang manlalabag-batas na ito sa akto ng panloloob sa kaniyang tahanan. Maliwanag na ito'y dahil hindi hinahatulan ng parusang kamatayan ang pagnanakaw, at ang magnanakaw ay maaaring makilala at malapatan ng katarungan. Gayunman, kung gabi ay mahirap makita ang ginagawa ng isa at mahirap matiyak ang intensiyon ng isang nanloloob. Dahil dito, kung mapatay ng isang tao sa dilim ang isang nanloloob, ituturing siyang walang-sala.—Exo 22:2, 3.

Noong unang siglo C.E., yaong mga nagsisikap na pumatay kay Jesus ay tinukoy bilang 'mga anak ng Diyablo,' ang unang mamamatay-tao. (Ju 8:44) Pinalamutian ng mga eskriba at mga Pariseo ang mga libingan ng mga matuwid, anupat inangkin na kung buháy na sila noon, hindi sila magiging kabahagi sa pagpatay sa mga propeta. Gayunma'y nagpamalas sila ng gayunding mapamaslang na saloobin laban sa Anak ng Diyos.—Mat 23:29-32; ihambing ang Mat 21:33-45; 22:2-7; Gaw 3:14, 15; 7:51, 52.

Ang Pagkapoot ay Itinutumbas sa Pagpaslang. Ang mga pagpaslang ay lumalabas mula sa puso ng isang indibiduwal. (Mat 15:19; Mar 7:21; ihambing ang Ro 1:28-32.) Samakatuwid, ang sinumang napopoot sa kaniyang kapatid ay magiging isang mamamatay-tao o mamamaslang. (1Ju 3:15) Iniugnay rin ni Kristo Jesus ang pagpaslang sa maling mga saloobin gaya ng patuloy na pagkapoot ng indibiduwal sa kaniyang kapatid, pagsasalita rito nang may pang-aabuso, o may-kamaliang paghatol at pagtuligsa rito bilang isang "kasuklam-suklam na mangmang." (Mat 5:21, 22) Ang gayong pagkapoot ay maaaring umakay sa aktuwal na pagpaslang. Waring sa ganitong pangmalas maaaring unawain ang mga salita ni Santiago (5:6), "Pinatawan ninyo ng hatol, pinaslang ninyo ang isa na matuwid." Sa ilang kaso, ang balakyot na mga taong mayayaman na nagpakita ng pagkapoot sa tunay na mga alagad ng Anak ng Diyos at kumilos upang siilin ang mga ito ay aktuwal na pumaslang ng mga Kristiyanong ito. Yamang itinuturing ni Kristo Jesus na ang pakikitungong iniuukol sa kaniyang mga kapatid ay sa kaniya ginagawa, sa makasagisag na paraan ay pinaslang din siya ng mga taong ito, at maliwanag na iyon ang nasa isip ni Santiago.—Ihambing ang San 2:1-11; Mat 25:40, 45; Gaw 3:14, 15.

Bagaman maaaring pag-usigin at paslangin pa nga ang mga tagasunod ni Kristo dahil sa katuwiran, hindi sila dapat masumpungang nagdurusa dahil sa pamamaslang o sa paggawa ng iba pang mga krimen.—Mat 10:16, 17, 28; 1Pe 4:12-16; Apo 21:8; 22:15.

PAGPIPIGIL SA SARILI. Pagsupil, pagpigil, o pagkontrol ng isa sa kaniyang sarili, sa kaniyang mga pagkilos, pananalita, o mga kaisipan. (Gen 43:31; Es 5:10; Aw 119:101; Kaw 10:19; Jer 14:10; Gaw 24:25) Ang mga terminong Hebreo at Griego na may kaugnayan sa pagpipigil sa sarili ay literal na nagpapahiwatig ng pagkakaroon ng kapangyarihan o kontrol sa sarili. Ang pagpipigil sa sarili ay isang 'bunga ng espiritu ng Diyos' (Gal 5:22, 23); at bagaman taglay ni Jehova ang kapangyarihan na walang limitasyon, nagpapakita siya ng pagpipigil sa sarili sa lahat ng panahon. Sa halip na karaka-rakang kumilos laban sa mga manggagawa ng kasamaan, pinahintulutan niyang lumipas ang panahon upang magkaroon sila ng pagkakataong tumalikod sa kanilang masasamang lakad at sa gayo'y magtamo ng kaniyang lingap.—Jer 18:7-10; 2Pe 3:9.

Gayunman, minsang mapatunayan na yaong mga binigyan ng panahon upang magsisi ay ayaw makinabang sa kaniyang awa, wasto lamang na hindi na magpigil si Jehova sa paglalapat ng kaniyang kahatulan. Isang halimbawa nito ang may kaugnayan sa mga nagtiwangwang sa Jerusalem. Palibhasa'y hindi nila kinilala na pinahintulutan lamang sila ni Jehova na masupil ang Israel upang disiplinahin ang mga Israelita dahil sa kanilang kawalang-katapatan, ang mga nagtiwangwang na ito ay nakitungo sa kanila nang walang awa at naglapat ng disiplina nang higit kaysa sa hinihiling ng kahatulan ng Diyos. (Ihambing ang Isa 47:6, 7; Zac 1:15.) Patiuna nang alam ni Jehova ang bagay na ito, at sa pamamagitan ng propetang si Isaias, ipinahiwatig niya na darating ang panahon na hindi na siya magpipigil sa pagpaparusa sa mga nagtiwangwang na iyon: "Nanahimik ako nang mahabang panahon. Nanatili

akong walang imik. Patuloy akong nagpigil ng aking sarili. Tulad ng babaing nanganganak, ako ay daraing, hihingal, at sisinghap nang magkakasabay. Ako ay magwawasak ng mga bundok at mga burol, at ang lahat ng kanilang pananim ay tutuyuin ko." —Isa 42:14, 15.

Si Kristo Jesus din ay nagpakita ng pagpipigil sa sarili. Nang itawag-pansin ng apostol na si Pedro sa mga tagapaglingkod sa bahay ang pangangailangang magpasakop sa mga may-ari sa kanila, sumulat siya: "Sa katunayan, sa landasing ito ay tinawag kayo, sapagkat maging si Kristo ay nagdusa para sa inyo, na nag-iwan sa inyo ng huwaran upang maingat ninyong sundan ang kaniyang mga yapak. . . . Nang siya ay laitin, hindi siya nanlait bilang ganti. Nang siya ay magdusa, hindi siya nagbanta, kundi patuloy na ipinagkatiwala ang kaniyang sarili sa isa na humahatol nang matuwid." —1Pe 2:21-23.

Sa "mga huling araw," ang kawalan ng pagpipigil sa sarili ay isa sa mga katangiang pagkakakilanlan niyaong mga hindi nagsasagawa ng tunay na Kristiyanismo. (2Ti 3:1-7) Gayunman, yamang ang mga Kristiyano ay dapat na maging mga tagatulad sa Diyos at sa kaniyang Anak (1Co 11:1; Efe 5:1), dapat silang magsikap na linangin ang pagpipigil sa sarili sa lahat ng bagay. (1Co 9:25) Sinabi ng apostol na si Pedro: "Idagdag sa inyong pananampalataya ang kagalingan, sa inyong kagalingan ang kaalaman, sa inyong kaalaman ang pagpipigil sa sarili, sa inyong pagpipigil sa sarili ang pagbabata, sa inyong pagbabata ang makadiyos na debosyon, sa inyong makadiyos na debosyon ang pagmamahal na pangkapatid, sa inyong pagmamahal na pangkapatid ang pag-ibig. Sapagkat kung ang mga bagay na ito ay nasa inyo at nag-uumapaw, pipigilan kayo ng mga ito sa pagiging alinman sa di-aktibo o di-mabunga may kinalaman sa tumpak na kaalaman sa ating Panginoong Jesu-Kristo."—2Pe 1:5-8.

Lalung-lalo nang dapat makita ang pagpipigil sa sarili sa gitna niyaong mga naglilingkod bilang mga tagapangasiwa sa mga kongregasyong Kristiyano. (Tit 1:8) Sa salita at gawa, kailangang panatilihin ng mga tagapangasiwa ang kanilang pagpipigil sa sarili upang maging epektibo sila sa pag-aasikaso sa mga suliranin sa loob ng kongregasyon. Nagpayo ang apostol na si Pablo kay Timoteo: "Karagdagan pa, tanggihan mo ang mangmang at walang-muwang na mga pagtatanong, yamang nalalaman mong lumilikha ng mga pag-aaway ang mga ito. Ngunit ang alipin ng Panginoon ay hindi kailangang makipag-away, kundi kailangang maging banayad sa lahat, kuwalipikadong magturo, nagpipigil sa ilalim ng kasamaan, nagtuturo nang may kahinahunan doon sa mga hindi nakahilig sa mabuti."—2Ti 2:23-25.

Kapag nawalan ng pagpipigil sa sarili ang isa, maaaring masira ang kaniyang mahabang rekord ng tapat na paglilingkod at maaari itong magdulot sa kaniya ng maraming suliranin. Ang isang halimbawa nito ay ang nangyari kay Haring David. Bagaman siya'y matapat sa tunay na pagsamba at may pag-ibig para sa matuwid na mga simulain ng kautusan ng Diyos (ihambing ang Aw 101), si David ay nangalunya kay Bat-sheba, at nag-utos pa nga na ilagay ang asawa nitong si Urias sa harap ng pagbabaka kung saan madali itong mamamatay. Dahil dito, sa loob ng maraming taon pagkatapos nito, si David ay sinalot ng matitinding suliranin sa loob ng kaniyang pamilya. (2Sa 12:8-12) Ipinakikita rin ng nangyari sa kaniya na isang katalinuhan ang umiwas sa mga situwasyong maaaring umakay sa pagkawala ng pagpipigil sa sarili. Bagaman maaari naman sana siyang umalis sa bubong ng kaniyang palasyo, maliwanag na patuloy na tiningnan ni David si Bat-sheba habang ito'y naliligo kung kaya nagkaroon siya ng masidhing pagnanasa rito.—2Sa 11:2-4.

Sa katulad na paraan, hindi makabubuti para sa isang taong walang pagpipigil sa sarili na manatiling walang-asawa kung maaari naman siyang pumasok sa isang marangal na pag-aasawa at sa gayo'y mapangalagaan ang kaniyang sarili mula sa pakikiapid. May kinalaman dito, sumulat ang apostol na si Pablo: "Kung wala silang pagpipigil sa sarili, mag-asawa sila, sapagkat mas mabuti ang mag-asawa kaysa magningas sa pagnanasa."—1Co 7: 9, 32-38.

PAGPUGOT NG ULO. Isang paraan ng paglalapat ng kaparusahang kamatayan na hindi itinakda ng Kautusang Mosaiko ngunit isinasagawa noon ng maraming bansa. Sa Israel, ang pagpugot ng ulo ay kadalasang isinasagawa matapos patayin ang isang indibiduwal at karaniwan itong ginagawa upang ipakita sa madla na isang kadustaan ang kamatayan ng taong iyon o upang ipabatid sa madla ang paghatol o bigyan sila ng babala.

'Iniangat ni Paraon ang ulo' ng kaniyang punong magtitinapay na maliwanag na pinugutan ng ulo. (Gen 40:19) Matapos pabagsakin ni David si Goliat sa pamamagitan ng isang bato mula sa kaniyang panghilagpos, kinuha niya ang tabak ni Goliat at "talagang pinatay niya ito" sa pamamagitan ng pagpugot ng ulo nito sa harap ng mga hukbo ng Israel at ng mga Filisteo. Dahil dito, lubhang natakot ang hukbo ng mga Filisteo at nauwi ito sa kanilang matinding pagkatalo. (1Sa 17:51, 52) Pinutol ng mga Filisteo ang ulo ni Saul pagkamatay niya, pagkatapos ay ibinitin nila sa pader ng lunsod ng Bet-san ang kaniyang bangkay pati ang mga bangkay ng kaniyang mga anak. (1Sa 31:9, 12) Pinaslang nina

Recab at Baanah, mga lalaking balakyot, ang anak ni Saul na si Is-boset at pinugutan siya ng ulo upang madala iyon kay David, sa pag-aakalang matatamo nila ang pabor ni David. Dahil dito ay ipinapatay sila ni David. (2Sa 4:5-12) Upang iligtas ang kanilang lunsod, kumilos ang taong-bayan ng lunsod ng Abel ng Bet-maaca ayon sa payo ng isang babaing marunong at pinutol nila ang ulo ni Sheba na anak ni Bicri, na inihagis nila kay Joab mula sa ibabaw ng pader. Hindi sinasabi kung pinatay muna si Sheba bago ito pinugutan ng ulo. (2Sa 20:15, 21, 22) Pinatay ng matatanda at bantog na mga tao ng Samaria ang 70 anak ni Ahab at inilagay nila ang ulo ng mga ito sa mga basket at ipinadala kay Jehu sa Jezreel, kung saan itinambak ang mga ito sa dalawang bunton sa may pintuang-daan ng lunsod bilang katibayan ng katuparan ng hatol ni Jehova na sinalita ni Elias.—2Ha 10:6-10; 1Ha 21:20-22.

Iniuulat ng Bibliya na iniutos ni Herodes Antipas na pugutan ng ulo si Juan na Tagapagbautismo sa bilangguan ayon sa kahilingan ng anak na babae ni Herodias. (Mat 14:8-11; Mar 6:24-28; Luc 9:9) Sa isang pangitain, "nakita [ni Juan] ang mga kaluluwa niyaong mga pinatay sa pamamagitan ng palakol dahil sa patotoo na kanilang ibinigay tungkol kay Jesus at dahil sa pagsasalita tungkol sa Diyos."—Apo 20:4; tingnan ang KRIMEN AT KAPARUSAHAN.

PAGPUKSA, PAGWASAK. Ang akto ng pagsira, paggiba, o paglipol. Ang pagkapuksa o pagkawasak ay kadalasang tumutukoy sa pisikal na wakas ng isang bagay o ng isang nilalang na buháy. (2Ha 21:3; Jer 18:7; Dan 2:12, 14, 18) Maaari rin itong tumukoy sa pagkawasak sa espirituwal na paraan. —1Co 3:17; tingnan ang TEMPLO (Mga Pinahirang Kristiyano—Isang Espirituwal na Templo).

Ang isang salitang Hebreo na karaniwang isinasalin bilang "puksain" ay ang *'a·vadh'.* (Lev 23:30; Aw 21:8, 10) Ang pangunahing kahulugan nito ay "mawala," "magiba," o "mamatay," at katumbas ito ng terminong Griego na *a·pol'ly·mi.* (Exo 10:7; 1Sa 9:20; Mar 3:6; 4:38; Luc 15:4) Ang anyong pangngalan ng *'a·vadh'* ay *'avad·dohn',* na nangangahulugang "pagkapuksa." (Job 26:6, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang ABADON; APOLYON.) Ang terminong Hebreo naman na *cha·ram'* ay nangangahulugang "italaga sa pagkapuksa," o ilagay sa ilalim ng sagradong pagbabawal, samakatuwid nga, ipagbawal ang paggamit sa pangkaraniwan o di-banal na layunin.—Exo 22:20, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang NAKATALAGANG BAGAY.

Upang itaguyod ang kaniyang pangalan at mga pamantayan ng katuwiran, may mga panahon na kinailangan ni Jehova na maglapat ng hatol sa mga nararapat puksain. Dahil sa kabalakyutan ng mga tao noong mga araw ni Noe, hinatulan sila ni Jehova sa pamamagitan ng isang pangglobong baha na pumuksa sa sanlibutan ng panahong iyon. (2Pe 3:5, 6) Gayundin, dahil sa 'malakas na sigaw ng pagdaing tungkol sa Sodoma at Gomorra' at dahil sa kanilang 'mabigat na kasalanan,' pinuksa ni Jehova ang mga lunsod na iyon at ang mga tumatahan doon. (Gen 18:20; 19:13, 24, 25) Bukod pa sa mga puwersa ng kalikasan, kung minsan ay gumagamit din si Jehova ng mga tao bilang mga tagapuksa. Sa kaso ng balakyot na mga bansa ng Canaan, ginamit ni Jehova ang kaniyang bayang Israel bilang pangunahing mga tagapaglapat ng kaniyang hatol.—Deu 9:1, 3, 4; 20:15-18.

May-katarungang pinupuksa ni Jehova ang mga tahasang lumalabag sa kautusan, mga sinungaling, at ang mga napopoot sa kaniyang mga lingkod. (Lev 23:30; Aw 5:6; 143:12) Kumikilos siya laban sa huwad na relihiyon at sa mga idolo nito. (Bil 33:52; Deu 12:2, 3) Nagpapasapit pa nga si Jehova ng kapuksaan sa kaniyang bayang Israel kapag sumusuway sila sa kaniyang tipan.—Deu 8:19, 20; 28:63; Jer 31:28.

Mananatili bang patay magpakailanman ang lahat ng mga taong pinuksa ng Diyos noong sinaunang mga panahon?

Ipinahihiwatig ng Bibliya na hindi lahat ng pagkapuksa ay walang hanggan. Ipinakikita ito ng makalawang ulit na paggamit sa salitang Hebreo na *'avad·dohn'* (pagkapuksa) bilang kahalintulad ng "Sheol." (Job 26:6; Kaw 15:11) Binanggit ng propetang si Zefanias na ang Asirya ay mawawasak, o mapupuksa, samantalang sinabi naman ni Ezekiel na ang mga Asiryano ay bababa sa Sheol. (Zef 2:13; Eze 32:21, 22) Nang banggitin ni Moises ang pagkapuksa ng mga rebeldeng sina Datan at Abiram, isinulat niya na sila'y nababang "buháy sa Sheol." (Bil 16:31, 33) Yamang ang Sheol sa Bibliya ay tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan na mula roo'y magkakaroon ng pagkabuhay-muli, maliwanag na hindi lahat ng pagkapuksa ay walang hanggan, kahit yaong pagkapuksa sa kamay ng Diyos.

Walang-Hanggang Pagkapuksa. Hindi ipinakikita ng Bibliya na ang lahat ng patay ay bubuhaying-muli. Ipinahiwatig ito ni Jesus nang banggitin niya na may "mga ibinilang na karapat-dapat magkamit ng sistemang iyon ng mga bagay at ng pagkabuhay-muli mula sa mga patay." (Luc 20:35) Ang posibilidad naman na may mga tatanggap ng walang-hanggang pagkapuksa ay ipinakikita ng mga salita ni Jesus sa Mateo 10:28: "Huwag kayong matakot doon sa mga pumapatay ng katawan ngunit hindi makapapatay ng kaluluwa; kundi sa halip ay matakot kayo sa kaniya na makapupuksa kapuwa sa

kaluluwa at katawan sa Gehenna." Tungkol sa tekstong ito, ang *The New International Dictionary of New Testament Theology* (inedit ni C. Brown, 1978, Tomo 3, p. 304) ay nagsabi: "Hindi itinuturo ng Mat. 10:28 ang pagiging imortal ng kaluluwa kundi ang pagiging di-mababago ng hatol ng Diyos sa mga di-nagsisisi." Gayundin, para sa pariralang Griego sa Mateo 10:28 na isinalin bilang 'pumuksa kapuwa sa kaluluwa at katawan sa Gehenna,' ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Bauer (nirebisa nina F. W. Gingrich at F. Danker, 1979, p. 95) ay nagbigay ng kahulugang "walang-hanggang kamatayan." Samakatuwid, ang paghahagis sa isa sa Gehenna ay nangangahulugan ng lubos na pagkapuksa na mula roo'y wala nang pagkabuhay-muli. —Tingnan ang GEHENNA.

"Ang Sodoma at Gomorra at ang mga lunsod sa palibot nila . . . ay nakalagay sa harap natin bilang isang babalang halimbawa sa pagdanas ng parusang hatol na walang-hanggang apoy." (Jud 7) Maliwanag na ang parusang iyan ay hindi lamang para sa mga lugar na iyon kundi para rin sa mga tumatahan doon, sapagkat ang mga tao roon ang gumawa ng malulubhang pagkakasala na humantong sa pagkalipol ng mga iyon.

Ang posibilidad ng walang-hanggang pagkapuksa ay partikular na mapapaharap sa ibang mga tao sa katapusan ng sistema ng mga bagay. Nang tanungin si Jesus ng kaniyang mga alagad kung ano 'ang magiging tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay,' inilakip niya sa kaniyang sagot ang talinghaga tungkol sa mga tupa at mga kambing. (Mat 24:3; 25:31-46) Tungkol sa "mga kambing," inihula na sasabihin ng makalangit na Hari: "Lumayo kayo sa akin, kayo na mga isinumpa, patungo sa walang-hanggang apoy na inihanda para sa Diyablo at sa kaniyang mga anghel," at idinagdag pa ni Jesus, "Ang mga ito ay magtutungo sa walang-hanggang pagkalipol." Maliwanag, ang saloobin at mga pagkilos ng ilang indibiduwal ay hahantong sa kanilang permanenteng pagkapuksa.

Gayunman, 'hindi nais ni Jehova na ang sinuman ay mapuksa kundi nais niya na ang lahat ay makaabot sa pagsisisi.' (2Pe 3:9; ihambing ang Eze 18:23, 32.) Sa katunayan, gayon na lamang ang pag-ibig ni Jehova sa mga tao anupat inilaan niya ang haing pantubos ng kaniyang sariling Anak, si Jesu-Kristo. (Ju 3:16; ihambing ang San 4:12.) Sa kabila ng maibiging paglalaang ito, ang karamihan ay tumatangging tumahak sa "daan na umaakay patungo sa buhay" at sa halip ay nananatili sa "daan na umaakay patungo sa pagkapuksa."—Mat 7:13, 14.

Ipinakikita ng Bibliya na maraming bagay, indibiduwal, at organisasyon ang tatanggap ng walang-hanggang pagkapuksa. Tinukoy ni Jesus si Hudas bilang "anak ng pagkapuksa." (Ju 17:12) Dahil sinadya ni Hudas na ipagkanulo ang Anak ng Diyos, siya'y itinalaga sa walang-hanggang pagkapuksa. Totoo rin ito kung tungkol sa mga namumusong sa banal na espiritu. Sila'y nagkakasala ng "walang-hanggang kasalanan" at hindi patatawarin "sa sistemang ito ng mga bagay ni doon sa darating." (Mar 3:28, 29; Mat 12:32; tingnan ang PAMUMUSONG.) Permanenteng pagkapuksa rin ang naghihintay sa mga indibiduwal na dahil sa sarili nilang pagpili ay "hindi nakakakilala sa Diyos at doon sa mga hindi sumusunod sa mabuting balita." (2Te 1:8, 9) Ang makasagisag na apostatang "taong tampalasan" ay tinatawag ding "anak ng pagkapuksa." (2Te 2:3; tingnan ang TAONG TAMPALASAN.) Isang hatol na walang-hanggang pagkapuksa ang ipinasiya para kay Satanas, sa kaniyang mga demonyo, sa makasagisag na "mabangis na hayop" at "bulaang propeta," at maging sa kamatayan at Hades. (Mat 25:41; Apo 20:10, 14, 15; 21:8) Ang lahat ng mga ito ay ihahagis sa "lawa ng apoy," samakatuwid ay pupuksain nang walang hanggan.—Tingnan ang LAWA NG APOY.

Noong panahon ng Bibliya, ang apoy ang itinuturing na pinakalubusang paraan ng pagpuksa. Kaya naman, ginamit ni Jesus ang apoy upang ilarawan ang lubusang pagkapuksa ng mga balakyot.—Mat 13:40-42, 49, 50; tingnan ang APOY.

PAGREREGLA. Ang pana-panahong pag-agas ng regla (dugo, fluido, at mga labí ng mga himaymay) mula sa matris ng babae. Karaniwan nang buwanan ang pagreregla ng mga babae, anupat dumarating humigit-kumulang tuwing ikaapat na linggo. Nagsisimulang magkaregla ang mga babae sa panahon ng pagdadalaga, at karaniwan nang nagpapatuloy ito hanggang sa panahon ng menopos, anupat ang bawat pagreregla ay kadalasang tumatagal nang mula tatlo hanggang limang araw.

Sa Kasulatan, iniuugnay sa karumihan ang pagreregla (Lev 12:2; Eze 22:10; 36:17), anupat kung minsan, ang isang anyo ng salitang Hebreo na may kinalaman dito (*nid·dah'*) ay isinasalin bilang "karumihan sa pagreregla." (Lev 15:25, 26) Ang isang anyo ng isa pang terminong Hebreo, *da·weh',* na maaaring tumukoy sa pagkakasakit (Pan 5:17), ay isinasalin naman bilang "babaing nireregla." (Lev 15:33; Isa 30:22) Pagreregla rin ang tinutukoy ng pariralang "kaugaliang bagay sa mga babae."—Gen 31:35.

"Marumi" sa Ilalim ng Kautusan. Ayon sa Kautusang Mosaiko, ang isang babae ay itinuturing na marumi sa loob ng pitong araw sa panahon ng normal na pagreregla. Ang higaan o anumang bagay na hihigaan o uupuan ng babaing nireregla ay magiging marumi rin. Ang sinumang humipo sa

babaing iyon o sa mga bagay na naparumi niya ay kailangang maglaba ng mga kasuutan nito at maligo, at ang taong iyon ay mananatiling marumi hanggang sa gabi. Kung ang karumihan sa pagreregla ng babae ay mapasaisang lalaki na sumiping sa kaniya (halimbawa, sa di-sinasadya ay nakipagtalik ang isang lalaki sa kaniyang asawa sa pasimula ng pagreregla nito), ang lalaki ay magiging marumi sa loob ng pitong araw, at ang higaan na hihigaan niya ay ituturing na marumi.

Ang babae ay mamalasin ding marumi sa yugto ng di-pangkaraniwang pag-agas ng dugo o ng 'pag-agos na mas matagal kaysa sa kaniyang karumihan sa pagreregla,' at sa panahong iyon ay naparurumi niya ang mga bagay na hinihigaan o inuupuan niya pati ang mga taong humihipo sa mga bagay na ito. Kapag tumigil na ang di-normal na pag-agas, bibilang siya ng pitong araw, at saka siya magiging malinis. Sa ikawalong araw, ang babae ay magdadala sa saserdote ng dalawang batu-bato o dalawang inakáy na kalapati, anupat magbabayad-sala ang saserdote para sa kaniya at ihaharap nito kay Jehova ang isa sa mga nilalang na iyon bilang handog ukol sa kasalanan at ang isa naman bilang handog na sinusunog.—Lev 15:19-30; tingnan ang MALINIS, KALINISAN.

Kung sinadya ng isang lalaki at ng isang babae na magsiping sa panahon ng karumihan sa pagreregla ng babae, lilipulin sila. (Lev 18:19; 20:18) Malamang na nakatulong sa kalusugan ang pagbabawal sa seksuwal na pagtatalik sa panahon ng pagreregla. Halimbawa, maaaring nahadlangan nito ang pamamaga sa kapaligiran ng ari, ang karaniwang *urethritis.* Dahil sa mga tuntunin ng Kautusan may kinalaman sa pagreregla o pag-agas ng dugo, maaaring naipaalaala rin sa mga Israelita ang kabanalan ng dugo. Hindi nagtatangi ang mga alituntuning ito laban sa mga babae, sapagkat nagiging marumi rin ang mga lalaki dahil sa mga agas na dinaranas ng mga ito. (Lev 15:1-17) Lalong mahalaga, ipinakikita ng mga tuntunin may kinalaman sa pagreregla ang konsiderasyon ni Jehova sa mga kababaihan. Bagaman wala na sa ilalim ng Kautusan ang Kristiyanong asawang lalaki, (Ro 6:14; Efe 2:11-16), makabubuti rin na isaalang-alang niya ang mga siklo at ang nagbabagong kalagayan ng kaniyang asawang babae, anupat nananahanang kasama nito "ayon sa kaalaman" at pinag-uukulan ito ng karangalang "gaya ng sa isang mas mahinang sisidlan, yaong may katangiang pambabae."—1Pe 3:7.

PAGRERETIRO. Pagtigil ng isa sa pagtatrabaho o sa ilang aspekto nito.

Nang atasan ni Jehova ang mga Levita (yaong mga hindi kabilang sa makasaserdoteng pamilya ni Aaron) upang maglingkod sa tolda ng kapisanan sa ilalim ng pangangasiwa ng mga saserdote, gumawa siya ng maibiging paglalaan para sa kanilang kapakanan. Iniutos niya kay Moises: "Ito ang nauukol sa mga Levita: Mula dalawampu't limang taóng gulang pataas ay paroroon siya upang pumasok sa pangkat na naglilingkod sa tolda ng kapisanan. Ngunit paglampas sa edad na limampung taon ay magreretiro siya mula sa pangkat na naglilingkod at hindi na maglilingkod pa. At tutulungan niya ang kaniyang mga kapatid sa tolda ng kapisanan sa pag-aasikaso ng katungkulan, ngunit hindi siya gagawa ng anumang paglilingkod."—Bil 8:23-26; 1Cr 23:3.

Inilalarawan sa Bilang kabanata 4 ang kaayusan ng paglilingkod ng mga Levita. Sinabi roon na irerehistro sila mula sa edad na 30 hanggang 50.

Mabigat na trabaho ang pagtatayo, pagkakalas, at pagbubuhat ng tolda ng kapisanan. Bawat isa sa 96 na may-ukit na tuntungang yari sa pilak para sa mga hamba ay tumitimbang nang isang talento (mga 34 na kg; 92 lb t); mayroon ding apat na tuntungan, na malamang ay gayundin ang timbang, para sa mga haliging nasa pagitan ng mga silid ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan, at limang tuntungang tanso para sa mga haliging nasa pasukan ng tabernakulo. (Exo 26:19, 21, 25, 32, 37; 38:27) Ang 48 hamba (na may haba na 4.5 m [14.6 piye]; may lapad na 67 sentimetro [26 na pulgada]) ay gawa sa akasya, isang mabigat na kahoy na may pinong hilatsa, at binalutan ng ginto. (Exo 26:15-25, 29) Mayroon ding mga barakilang binalutan ng ginto na nakapahalang sa magkabilang tagiliran at sa likuran ng tabernakulo. (Exo 26:26-29) Mabibigat ang lahat ng bagay na ito. Karagdagan pa, nariyan din ang bigat ng mga pantakip na yari sa balat ng poka, balat ng barakong tupa, balahibo ng kambing, at lino, pati na ang bigat ng pantabing na lino sa palibot ng looban, kasama ang mga haligi nito at gayundin ang may-ukit na mga tuntungan at mga pantoldang tulos nito, at iba pa. Kaya naman talagang nangangailangan ng pisikal na lakas ang pag-aasikaso sa tabernakulo. (Exo 26:1-14; 27:9-19) Anim na karwahe ang inilaan para sa paghakot ng mga gamit na ito. Ang natatakpang kaban ng tipan, mesa ng tinapay na pantanghal, ginintuang kandelero, at altar na pinaghahainan na binalutan ng tanso ay pinapasan ng mga Kohatita sa kanilang mga balikat habang naglalakad sila.—Bil 7:7-9; Exo 25:10-40; 27:1-8; Bil 4:9, 10.

Waring ang isa pang layunin ng kaayusan ng pagreretiro ay upang mabigyan ang lahat ng mga Levita ng pagkakataon na makapaglingkod sa santuwaryo, yamang limitado lamang ang kailangan sa kanila, lalo na noong ginagamit pa ang tolda ng kapisanan o tabernakulo. Walang inilaang pagreretiro

para sa mga saserdote, samakatuwid nga, ang mga Levita na mula sa pamilya ni Aaron.

Maliwanag na mula sa edad na 25 hanggang 30, ang isang Levita ay may ipinaglilingkod na limang taon na matatawag na "pagsasanay." Posibleng hindi ginamit ang nakababatang mga Levitang ito sa mabibigat na tungkulin, na para lamang sa mga 30 taóng gulang pataas—mga lalaking nasa hustong-gulang. (Tingnan ang EDAD.) Nang maglaon, pagkatapos na permanenteng mailagay sa Bundok Sion ang Kaban (at lalo na noong malapit nang itayo ang templo), ang mabigat na trabaho ng paglilipat-lipat sa santuwaryo ay nagwakas. Kaya naman isinaayos ni David na sa edad na 20 magsisimula ang paglilingkod ng mga Levita. Tiyak na ito'y dahil mas marami ang kakailanganing mag-asikaso sa lubhang pinalawak na paglilingkod sa templo. —1Cr 23:24-27.

Ang mga Levitang nagretiro sa edad na 50 ay hindi naman retirado sa lahat ng paglilingkod. Maaari pa rin silang magboluntaryo at 'tumulong sa kanilang mga kapatid sa tolda ng kapisanan sa pag-aasikaso ng katungkulan.' (Bil 8:26) Malamang ay naglingkod sila bilang mga tagapayo at tumulong sa pag-aasikaso sa ilang mas magagaan na trabahong kasama sa tungkulin ng mga Levita, ngunit hindi na sila binibigyan ng mabibigat na trabaho. Nagtuturo pa rin sila ng Kautusan sa bayan. (Deu 33:8-10; 2Cr 35:3) Ang mga kasamahan nila na nakatira sa mga kanlungang lunsod ay tumutulong sa mga nanganganlong doon.

Ang Ministeryong Kristiyano. Yaong mga nagiging espirituwal na "kapatid" ni Jesu-Kristo at mga sumusunod sa yapak niya ay tinawag na "isang maharlikang pagkasaserdote." (Heb 2:10-12; 1Pe 2:9) Walang inilaang pagreretiro para sa kanila. Bagaman nasa bilangguan, ang apostol na si Pablo ay aktibo sa kaniyang ministeryo at nagpatuloy sa kaniyang ministeryal na gawain hanggang sa siya'y patayin. (Gaw 28:30, 31; 2Ti 4:6, 7) Nanatiling aktibo si Pedro hanggang sa wakas ng kaniyang buhay. (2Pe 1:13-15) Napakatanda na ni Juan nang isulat niya ang kaniyang Ebanghelyo at ang tatlong kanonikal na liham noong mga 98 C.E.

Ang "malaking pulutong," na nakita ni Juan pagkatapos ng pangitain niya tungkol sa 144,000 na "tinatakan," ay sinasabing 'nag-uukol sa Diyos ng sagradong paglilingkod araw at gabi,' o patuluyan. Samakatuwid, hindi nagreretiro sa paglilingkod sa Diyos ang sinumang Kristiyano.—Apo 7:4, 9, 15.

PAGSALANSANG. Tingnan ang KASALANAN.

PAGSAMBA. Pag-uukol ng mapagpitagang pagpaparangal o paggalang. Saklaw ng tunay na pagsamba sa Maylalang ang bawat aspekto ng buhay ng isang indibiduwal. Sumulat ang apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto: "Kayo man ay kumakain o umiinom o gumagawa ng anupaman, gawin ninyo ang lahat ng bagay sa ikaluluwalhati ng Diyos." —1Co 10:31.

Nang lalangin ng Diyos na Jehova si Adan, hindi Siya nagtakda ng isang partikular na seremonya o isang pamamaraan para makalapit sa Kaniya ang sakdal na tao sa pagsamba. Gayunpaman, mapaglilingkuran o masasamba ni Adan ang kaniyang Maylalang sa pamamagitan ng tapat na paggawa ng kalooban ng kaniyang makalangit na Ama. Nang maglaon, sa bansang Israel, binalangkas ni Jehova ang isang paraan ng paglapit ukol sa pagsamba, na may kalakip na paghahain, isang pagkasaserdote, at isang santuwaryo. (Tingnan ang PAGLAPIT SA DIYOS.) Gayunman, isa lamang itong "anino ng mabubuting bagay na darating, ngunit hindi ang mismong kabuuan ng mga bagay." (Heb 10:1) Mula't sapol, ang pangunahing idiniriin ay ang pagsasagawa ng pananampalataya—ang paggawa ng kalooban ng Diyos na Jehova—at hindi ang seremonya o ritwal. —Mat 7:21; San 2:17-26.

Gaya nga ng sinabi ng propetang si Mikas: "Ano ang ihaharap ko kay Jehova? Ano ang dadalhin ko sa aking pagyukod sa harap ng Diyos na nasa kaitaasan? Ako ba ay maghaharap sa kaniya ng mga buong handog na sinusunog, ng mga guya na isang taóng gulang? Malulugod ba si Jehova sa libu-libong barakong tupa, sa sampu-sampung libong ilog ng langis? Ibibigay ko ba ang panganay kong anak na lalaki dahil sa aking pagsalansang, ang bunga ng aking tiyan dahil sa kasalanan ng aking kaluluwa? Sinabi niya sa iyo, O makalupang tao, kung ano ang mabuti. At ano ang hinihingi sa iyo ni Jehova kundi ang magsagawa ng katarungan at ibigin ang kabaitan at maging mahinhin sa paglakad na kasama ng iyong Diyos?"—Mik 6:6-8; ihambing ang Aw 50: 8-15, 23.

Mga Terminong Hebreo at Griego. Karamihan sa mga salitang Hebreo at Griego na maaaring tumukoy sa pagsamba ay maikakapit din sa mga gawa na hindi nagsasangkot ng pagsamba. Gayunman, matitiyak mula sa konteksto kung paano dapat unawain ang mga salitang iyon.

Ang isa sa mga salitang Hebreo na nagpapahiwatig ng pagsamba (*'a·vadh'*) ay may saligang kahulugan na "maglingkod." (Gen 14:4; 15:13; 29:15) Ang paglilingkod o pagsamba kay Jehova ay humihiling ng pagsunod sa lahat ng kaniyang mga utos, anupat ginagawa ang kaniyang kalooban nang may bukod-tanging debosyon sa kaniya. (Exo 19:5; Deu 30:15-20; Jos 24:14, 15) Samakatuwid, kung ang isa ay magsasagawa ng anumang ritwal o magpapakita ng debosyon sa iba pang mga diyos, tinatalikuran niya

ang tunay na pagsamba.—Deu 11:13-17; Huk 3: 6, 7.

Ang isa pang terminong Hebreo na nagpapahiwatig ng pagsamba ay *hish·ta·chawah′,* na pangunahin nang nangangahulugang “yumukod” (Gen 18:2), o mangayupapa. (Tingnan ang PANGANGAYUPAPA.) Bagaman kung minsan ang gayong pagyukod ay pagpapakita lamang ng paggalang o pagpapakundangan sa ibang persona (Gen 19:1, 2; 33:1-6; 37:9, 10), maaari rin itong maging isang kapahayagan ng pagsamba, anupat nagpapahiwatig ng pagpipitagan at pasasalamat sa Diyos at ng pagpapasakop sa Kaniyang kalooban. Kapag ginagamit may kinalaman sa tunay na Diyos o sa huwad na mga diyos, ang salitang *hish·ta·chawah′* kung minsan ay iniuugnay sa paghahain at pananalangin. (Gen 22:5-7; 24:26, 27; Isa 44:17) Ipinahihiwatig nito na karaniwan noon ang pagyukod kapag nananalangin o naghahandog ng hain.—Tingnan ang PANALANGIN.

Ang salitang-ugat na Hebreo na *sa·ghadh′* (Isa 44: 15, 17, 19; 46:6) ay pangunahin nang nangangahulugang “magpatirapa.” Ang katumbas nito sa Aramaiko ay karaniwang iniuugnay sa pagsamba (Dan 3:5-7, 10-15, 18, 28), ngunit sa Daniel 2:46 ay ginamit ito upang tumukoy sa pagbibigay-galang ni Haring Nabucodonosor kay Daniel, noong magpatirapa siya sa harap ng propeta.

Ang pandiwang Griego na *la·treu′o* (Luc 1:74; 2:37; 4:8; Gaw 7:7) at ang pangngalang *la·trei′a* (Ju 16:2; Ro 9:4) ay nagtatawid ng ideya ng pag-uukol, hindi ng basta ordinaryo at pangkaraniwang paglilingkod, kundi ng sagradong paglilingkod.

Ang salitang Griego na *pro·sky·ne′o* ay halos katumbas ng terminong Hebreo na *hish·ta·chawah′,* na kapuwa nagpapahiwatig ng ideya ng pangangayupapa at, kung minsan, ng pagsamba. Ang terminong *pro·sky·ne′o* ay ginagamit may kaugnayan sa pangangayupapa ng alipin sa isang hari (Mat 18:26) at gayundin sa gawa ng pagsamba na hiniling ni Satanas nang ialok niya kay Jesus ang lahat ng mga kaharian ng sanlibutan at ang kanilang kaluwalhatian. (Mat 4:8, 9) Kung nangayupapa noon si Jesus sa Diyablo, mangangahulugan iyon na nagpapasakop siya kay Satanas at na ginagawa niyang lingkod ng Diyablo ang kaniyang sarili. Ngunit tumanggi si Jesus, na sinasabi: “Lumayas ka, Satanas! Sapagkat nasusulat, ‘Si Jehova na iyong Diyos ang sasambahin mo [isang anyo ng Gr. na *pro·sky·ne′o* o, sa ulat ng Deuteronomio na sinipi ni Jesus, ng Heb. na *hish·ta·chawah′*], at sa kaniya ka lamang mag-uukol ng sagradong paglilingkod [isang anyo ng Gr. na *la·treu′o* o ng Heb. na *‘a·vadh′*].’ ” (Mat 4:10; Deu 5:9; 6:13) Sa katulad na paraan, ang pagsamba, pangangayupapa, o pagyukod sa “mabangis na hayop” at sa “larawan” nito ay nauugnay sa paglilingkod, sapagkat ang mga mananamba ng mga ito ay ipinakikilala bilang mga tagasuporta ng “mabangis na hayop” at ng “larawan” nito at may marka sa kamay (na ginagamit sa paglilingkod) o sa noo (para makita ng lahat). Yamang ang Diyablo ang nagbibigay ng awtoridad sa mabangis na hayop, ang pagsamba sa mabangis na hayop, sa katunayan, ay pagsamba o paglilingkod sa Diyablo.—Apo 13:4, 15-17; 14:9-11.

Ang iba pang mga salitang Griego na nauugnay sa pagsamba ay hinalaw sa *eu·se·be′o, thre·skeu′o,* at *se′bo·mai.* Ang salitang *eu·se·be′o* ay nangangahulugang “mag-ukol ng makadiyos na debosyon” o “magpakundangan, magpitagan.” (Tingnan ang MAKADIYOS NA DEBOSYON.) Sa Gawa 17:23, ang terminong ito ay ginamit may kinalaman sa makadiyos na debosyon o pagpapakundangan na iniukol ng mga lalaki ng Atenas sa isang “Di-kilalang Diyos.” Nagmula naman sa *thre·skeu′o* ang pangngalang *thre·skei′a,* ipinapalagay na tumutukoy sa isang “anyo ng pagsamba,” tunay man o huwad. (Gaw 26:5; Col 2:18) Ang tunay na pagsamba na isinagawa ng mga Kristiyano ay kinakitaan ng tunay na pagmamalasakit sa mga dukha at ng pagiging lubusang hiwalay sa di-makadiyos na sanlibutan. (San 1:26, 27) Ang salitang *se′bo·mai* (Mat 15:9; Mar 7:7; Gaw 18:7; 19:27) at ang kaugnay na terminong *se·ba′zo·mai* (Ro 1:25) ay nangangahulugang “magpitagan; magpakundangan; sumamba.” Ang mga pinag-uukulan naman ng pagsamba o ng debosyon ay tinutukoy ng pangngalang *se′ba·sma.* (Gaw 17:23; 2Te 2:4) May dalawa pang termino na nagmula sa gayunding pandiwang salitang-ugat, na may unlaping *The·os′,* Diyos. Ang mga ito ay *the·o·se·bes′,* nangangahulugang “may pagpipitagan sa Diyos” (Ju 9:31), at *the·o·se′bei·a,* tumutukoy sa “pagpipitagan sa Diyos.”—1Ti 2:10.

Pagsamba na Tinatanggap ng Diyos. Ang tanging pagsamba na tinatanggap ng Diyos na Jehova ay ang pagsamba niyaong mga gumagawi na kasuwato ng kaniyang kalooban. (Mat 15:9; Mar 7:7) Sinabi ni Kristo Jesus sa isang babaing Samaritana: “Ang oras ay dumarating na kahit sa bundok na ito [Gerizim] ni sa Jerusalem man ay hindi ninyo sasambahin ang Ama. Sinasamba ninyo ang hindi ninyo nakikilala; sinasamba namin ang aming nakikilala . . . Gayunpaman, ang oras ay dumarating, at ngayon na nga, na sasambahin ng mga tunay na mananamba ang Ama sa espiritu at katotohanan, sapagkat, sa katunayan, hinahanap ng Ama ang mga tulad nito upang sumamba sa kaniya. Ang Diyos ay Espiritu, at yaong mga sumasamba sa kaniya ay dapat sumamba sa espiritu at katotohanan.” —Ju 4:21-24.

Malinaw na ipinakikita ng mga salita ni Jesus na ang tunay na pagsamba ay hindi nakadepende sa mga bagay na nakikita at sa heograpikong lokasyon. Sa halip na umasa sa paningin o pandamdam, ang tunay na mananamba ay nananampalataya at, nasaan man siya, nananatili siyang may mapagpitagang saloobin sa Diyos. Sa gayon ay sumasamba siya, hindi sa tulong ng anumang bagay na kaniyang nakikita o nahahawakan, kundi sa espiritu. Yamang taglay niya ang katotohanang ayon sa isiniwalat ng Diyos, ang kaniyang pagsamba ay kasuwato ng katotohanan. Palibhasa'y nakilala na niya ang Diyos sa pamamagitan ng Bibliya at ng katibayan ng pagkilos ng espiritu ng Diyos sa kaniyang buhay, ang taong sumasamba sa espiritu at katotohanan ay tiyak na 'nakakakilala sa kaniyang sinasamba.'

PAGSAMPA. Ang pananalitang Hebreo na *Shir ham·ma·'alohth',* na superskripsiyon ng 15 awit (Aw 120-134), ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "Isang Awit ng mga antas" (*KJ*), "Isang gradwal na awit" (*Dy,* Aw 119-133), "Isang Awit ng mga Baytang ng Hagdanan" (tlb sa *Rbi8* sa Aw 120:Sup), "Awit sa mga Pagsampa" (*AS-Tg*), "Awit ng Pagahon" (*BSP*). Sinasabing ang apat sa mga awit na ito ay kinatha ni David at ang isa naman ay kinatha ni Solomon. Pinagtatalunan pa rin ang eksaktong kahulugan ng superskripsiyong ito.

Ayon sa tradisyong Judio (Mishnah, *Middot* 2:5), ang 15 awit na ito ay inaawit ng mga Levita habang umaakyat sila sa 15 baytang mula sa Looban ng mga Babae patungo sa Looban ng Israel sa templo na nasa Jerusalem. Gayunman, ang pangmalas na ito ay hindi na pinaniniwalaan ng karamihan sa ngayon. Sinasabi ng ilan na ang pariralang ito ay tumutukoy sa matayog na mensahe ng mga awit na ito, bagaman wala namang gaanong saligan ang pangmalas na nakatataas ang mga ito sa iba pang kinasihang mga awit. Naniniwala ang karamihan sa mga komentarista na inilakip sa mga awit na ito ang gayong pamagat dahil ang mga ito ay inaawit ng mga mananambang Israelita habang sila ay naglalakbay o umaahon patungo sa mataas na lunsod ng Jerusalem na nasa kabundukan ng Juda kapag masaya silang dumadalo sa tatlong pangunahing kapistahan doon taun-taon. (Deu 12:5-7; 16:16; Aw 42:4; Isa 30:29) Sa Ezra 7:9, ginagamit ang salitang *ma·'alah'* sa katulad na paraan upang tumukoy sa "pag-ahon" ng mga Israelita mula sa Babilonya patungong Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon. Sinusuportahan ng mga pananalita ng Awit 122:1-4 ang pangmalas na ito, ngunit iba't iba ang nilalaman ng iba pang mga awit na kabilang sa grupong ito kung kaya hindi pa rin matiyak ang kahulugan ng pananalitang ito.

PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

Bagaman bumabanggit ang Bibliya ng iba't ibang gawaing agrikultural, hindi nito detalyadong inilalarawan ang mga kagamitang ginamit noon sa pagsasaka. Gayunman, ang mga larawan ng mga kagamitan sa pagsasaka na nasa mga bantayog ng Ehipto at maging ang labí ng mga kagamitang natagpuan sa Ehipto at Palestina ay nagsisilbing kapupunan ng rekord ng Bibliya. Bukod diyan, malaki ang pagkakahawig ng mga ito sa simpleng mga kagamitan sa pagsasaka na ginagamit pa rin sa ilang bahagi ng Ehipto at Palestina.

Ang mga *tinidor* na ginamit noon sa pagtatahip (Isa 30:24; Jer 15:7), gaya niyaong mga ginamit nitong kalilipas na mga panahon, ay malamang na gawa sa kahoy at may ilang nakakurbang tulis.

Ang *suyod* ay hindi binabanggit sa Bibliya, ngunit ang pagsusuyod ay ipinakikitang naiiba sa pag-aararo. (Isa 28:24; Os 10:11) Pangunahing ginagamit ang makabagong suyod sa pagdurog at pagpatag ng lupa, bagaman ginagamit din ito sa paglalatag ng dayami, pagtatakip sa binhi, at pag-aalis ng mga panirang-damo. Noong sinaunang panahon, marahil ay isang tablang may pabigat o isang magaspang na kahoy ang kinakaladkad sa ibabaw ng inararong lupa upang durugin at patagin ang buu-buong lupa.

Ginamit ang *asarol* upang alisan ang lupa ng mga panirang-damo at malamang ay upang durugin din ang buu-buong lupa. Sa ilang makahulang talata, espesipikong binanggit ang paggamit ng mga asarol sa ubasan.—Isa 5:5, 6; 7:23-25.

Malamang na ginamit ang *asada* upang hukayin at bunutin ang mga ugat ng mga panirang-damo at upang buhaghagin ang lupa. Noong mga araw ni Saul, kabilang ito sa mga kasangkapan na kinailangang dalhin ng mga Israelita sa mga Filisteo upang ipahasa. (1Sa 13:20, 21) May natagpuang mga asadang bronse at bakal na kahawig ng makabagong asarol.

Ang simpleng kahoy na *araro* na ginagamit pa rin sa ilang bahagi ng mga lupain sa Bibliya ay walang gaanong ipinagbago sa paglipas ng mga siglo, gaya ng malinaw na makikita kung ihahambing ito sa mga larawan ng mga araro sa mga sinaunang bantayog at maging sa mga tapyas na luwad. Ang araro ay hindi kinakabitan ng mga gulong ni dinisenyo man ito para sa pagbubungkal ng mga tudling; binubuhaghag lamang nito ang lupa sa lalim na mga 8 o 10 sentimetro (3 o 4 na pulgada). Maliban sa metal na sudsod nito, ang araro ay gawa sa kahoy. (Ihambing ang 1Sa 13:20; 1Ha 19:19, 21; Isa 2:4.) Ang kalakhang bahagi ng araro ay isang kahoy na pinagkakabitan ng sudsod. Ang tanso at bronseng mga sudsod (sa katunayan, mga tulis lamang

ng sudsod) na natagpuan sa paghuhukay sa Israel ay karaniwan nang may mga yupi dahil sa paggamit.—Tingnan ang PAG-AARARO.

Ang *karit na pampungos* ay espesipikong binabanggit sa Bibliya may kaugnayan sa pagpungos ng punong ubas. (Isa 18:5) Yamang sinasabi ng Kasulatan na ang mga sibat ay gagawing mga karit na pampungos, at ang mga karit na pampungos naman ay gagawing mga sibat, maaaring ang kasangkapang ito ay binubuo ng matalas na talim na hugis-kutsilyo na nakakabit sa isang hawakan anupat maaaring kahawig ng karaniwang karit.—Isa 2:4; Joe 3:10.

Ang *karit* ay pangunahin nang ginagamit noon sa paggapas ng nakatayong halamang butil, bagaman binabanggit din ng Bibliya ang paggamit ng karit kapag inaani ang bunga ng punong ubas. (Joe 3:13; Apo 14:18) Bahagyang nakakurba ang mga karit na natagpuan sa Israel. Ang ilang karit na natagpuan ay binubuo ng mga piraso ng batong pingkian na ginatlaan, pinagkabit-kabit at idinikit sa isang piraso ng kahoy o buto ng hayop sa pamamagitan ng bitumen. May natagpuan ding mga bakal na talim ng karit, at ang mga ito ay nakakabit sa isang hawakan sa pamamagitan ng mga rimatse o basta isinusuksok dito.

Ang *panggiik na kareta* ay dinisenyo upang ihiwalay ang mga butil mula sa mga uhay nito. Malamang na ang panggiik na karetang ginamit noon ay kahawig ng dalawang uri ng kareta na ginagamit pa rin ngayon sa ilang bahagi ng mga lupain sa Bibliya. Ang isa ay binubuo ng mga tablang pinagdugtung-dugtong na ang unahan ay nakatikwas. Ang ilalim nito ay may matatalas na bato o mga talim. (Ihambing ang 1Cr 21:23; Job 41:30; Isa 41:15.) Tumatayo sa kareta ang tagapagpatakbo bilang pabigat. Ang isang uri naman ay may upuan para sa tagapagpatakbo at binubuo ng isang mababang kaha ng kariton na may apat na kanto. Ikinakabit sa kahang ito ang dalawa o tatlong magkakahilerang panggulong na may makikitid na piraso ng bakal. —Ihambing ang Isa 28:27, 28.

Ang *palang pantahip,* malamang na yari sa kahoy, ay ginagamit noon sa pagsasaboy ng giniik na mga butil nang pasalungat sa hangin upang matangay ang dayami at ipa.—Mat 3:12.

Tingnan din ang AGRIKULTURA.

PAGSASAULI. Pagpapanumbalik ng dating kalagayan. May kaugnayan sa pagbabalik ni Kristo, kapansin-pansin na ang Kasulatan ay bumabanggit ng "mga panahon ng pagsasauli [isang anyo ng Gr., *a·po·ka·ta′sta·sis*] ng lahat ng mga bagay na sinalita ng Diyos sa pamamagitan ng bibig ng kaniyang mga banal na propeta."—Gaw 3:20, 21.

Sa tekstong ito, ang *a·po·ka·ta′sta·sis* ay isinalin ng Ingles na *King James Version* bilang *"restitution."* Ang salitang Griegong ito mismo ay nagmula sa *a·po′,* na nangangahulugang "pabalik" o "muli," at *ka·thi′ste·mi,* na literal na nangangahulugang "ilapag." Sa Gawa 1:6, ang katumbas nito na anyong pandiwa ay isinalin bilang 'isauli.' Sinabi ng *Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Kittel, na ang saligang kahulugan ng terminong ito ay "pagbabalik sa dating kalagayan" o "pagsasauli." (Isinalin ni G. Bromiley, 1964, Tomo I, p. 389) Ginamit ito ng Judiong istoryador na si Josephus nang tukuyin niya ang pagbabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon. Sa mga akdang nakasulat sa papiro, ginamit ito may kaugnayan sa pagkukumpuni ng ilang gusali, pagsasauli ng mga ari-arian sa mga legal na may-ari, at pagbabalanse ng mga kuwenta.

Yamang hindi espesipikong sinasabi ng Gawa 3:21 kung anong mga bagay ang isasauli, dapat alamin kung ano ang "lahat ng mga bagay" na iyon sa pamamagitan ng pag-aaral sa mensahe ng Diyos na sinalita sa pamamagitan ng kaniyang mga propeta.

PAGSASAYAW. Ang maindayog na mga pagkilos ng katawan, kadalasa'y sinasaliwan ng musika, anupat maaaring mabagal o napakagulo. Ang pagsasayaw ay isang nakikitang kapahayagan ng mga emosyon at mga saloobin ng isa, kadalasan ay nagbabadya ng kagalakan at masidhing ligaya, ngunit kung minsan ay ng pagkapoot at paghihiganti (gaya ng ipinakikita sa mga sayaw na pandigmaan). Ang mga emosyon at mga damdaming ipinakikita sa sayaw ay higit pang pinatitingkad ng mga kostiyum na may angkop na mga kulay o ng makasagisag na mga aksesorya.

Ang pagsasayaw ay isang sining na napakatanda na, at mula pa noong sinaunang panahon ay ginagamit na ito ng halos lahat ng mga lahi bilang isang paraan ng pagpapahayag ng emosyon, partikular na sa pagsamba. Sa Hebreong Kasulatan ay may ilang pananalita na isinalin bilang "pagsasayaw," "paikut-ikot na sayaw," "sumasayaw," at "naglululukso." Ang pandiwang Hebreo na *chul,* na pangunahin nang nangangahulugang "uminog; bumaling," ay isinasalin din bilang "sumayaw." (Huk 21:21; ihambing ang Jer 30:23; Pan 4:6.) Dalawang pangngalan na nangangahulugang "sayaw; paikut-ikot na sayaw" ang hinalaw sa pandiwang ito, samakatuwid nga ay ang *ma·chohl′* (Jer 31:4; Aw 150:4) at ang *mecho·lah′.*—Sol 6:13; Huk 21:21.

Mga Sayaw ng Tagumpay at Kapistahan. Ipinahayag ng mga mananayaw ang kanilang taos-pusong papuri at pasasalamat kay Jehova matapos

masaksihan ng Israel ang nakapagpapasigla-ng-pananampalatayang pagtatanghal ng kapangyarihan ni Jehova nang puksain niya ang mga Ehipsiyo. Kaya habang sinasabayan ng mga kalalakihan si Moises sa pag-awit ng isang awit ng tagumpay, pinangunahan naman ni Miriam ang mga kababaihan sa pagsasayaw sa saliw ng mga tamburin. (Exo 15:1, 20, 21) Ang isa pang sayaw ng tagumpay na udyok ng masidhing relihiyosong damdamin ay ang sayaw ng anak na babae ni Jepte, na lumabas upang samahan ang kaniyang ama sa pagpuri kay Jehova dahil ibinigay Niya ang mga Ammonita sa mga kamay nito. (Huk 11:34) Habang nagsasayaw sa saliw ng musika ng mga laud at mga tamburin, sinalubong ng mga kababaihan ng Israel sina Saul at David pagkatapos ng tagumpay ni Jehova laban sa mga Filisteo. (1Sa 18:6, 7; 21:11; 29:5) Ang pagsasayaw ay bahagi rin ng ilang taunang kapistahang may kaugnayan sa pagsamba kay Jehova. (Huk 21:19-21, 23) Inirerekomenda rin ng Mga Awit ang pagsasayaw bilang isang paraan ng pagpaparangal at pagpuri kay Jehova. “Purihin ninyo si Jah! . . . Purihin nawa nila ang kaniyang pangalan nang may sayawan. Tumugtog nawa sila para sa kaniya na may tamburin at alpa.” “Purihin ninyo siya ng tamburin at ng paikut-ikot na sayaw.”—Aw 149:1, 3; 150:4.

Nang dumating na sa Jerusalem ang kaban ng tipan, naging isang napakasayang okasyon iyon, partikular na para kay Haring David, na nagpadala sa kaniyang emosyon sa pamamagitan ng napakasiglang pagsasayaw. “At sumayaw si David sa harap ni Jehova nang kaniyang buong lakas, . . . na naglululukso at sumasayaw sa harap ni Jehova.”—2Sa 6:14-17; 1Cr 15:29.

Ang pagsasayaw ay ginamit din ng mga tao sa mga bansang pagano para sa pagsamba. Ang mga prusisyon ng sinaunang Babilonya at ng iba pang mga bansa ay karaniwan nang nauugnay sa relihiyon, at kadalasan nang nagsasayaw sila ng mga sayaw na pamprusisyon bilang bahagi ng okasyon. Ang mga sayaw naman sa Gresya ay karaniwan nang mga pagsasadula ng mga alamat na may kaugnayan sa kanilang mga diyos, na inilalarawan din bilang nagsasayaw. Ang mga sayaw para sa pag-aanak ay nilayong pumukaw sa seksuwal na pagnanasa kapuwa ng mga mananayaw at ng mga nanonood. Ang mga Canaanita ay nagsagawa ng paikut-ikot na mga sayaw sa palibot ng kanilang mga idolo at mga sagradong poste bilang parangal sa mga puwersa ng kalikasan na nauugnay sa pagkapalaanakin. Ang pagsamba kay Baal ay iniuugnay sa magaslaw at walang-taros na pagsasayaw. Noong panahon ni Elias, nagsayaw sa gayong paraan ang mga saserdote ni Baal anupat, sa kalagitnaan ng makademonyong pagsasayaw na iyon ay naghiwa sila sa kanilang sarili sa pamamagitan ng mga kutsilyo habang patuloy silang “umiika-ika sa palibot” ng altar. (1Ha 18:26-29) Ang ibang mga salin ay nagsasabing sila ay “nagsagawa ng paika-ikang sayaw” (*AT*), “nagsayaw sa pahintu-hintong paraan” (*JP*), “nagsagawa ng papilay-pilay na sayaw” (*JB*), “nagsisilukso” (*AS-Tg*), “sasayaw-sayaw sa isang paa” (*BSP*). Nang gawin nila ang ginintuang guya, ang mga Israelita ay nagsagawa rin ng isang anyo ng paganong pagsasayaw sa harap ng kanilang idolo, kung kaya hinatulan sila ni Jehova dahil dito. —Exo 32:6, 17-19.

Iba Pang Pagbanggit ng Bibliya sa Pagsasayaw. Sa Israel, ang pagsasayaw ay karaniwan nang isinasagawa nang grupu-grupo, partikular na ng mga babae. Kapag sumasali sa pagsasayaw ang mga lalaki, mayroon silang sariling grupo, anupat lumilitaw na hindi nagsasayaw nang magkasama ang mga lalaki at mga babae. Ang mga sayaw ng mga Israelita ay nasa istilong pamprusisyon at paikut-ikot (Huk 21:21; 2Sa 6:14-16), ngunit ang mga istilong ito ay hindi katulad ng paganong mga sayaw na pamprusisyon o mga sayaw na paikut-ikot. Upang matiyak kung may pagkakatulad sa mga sayaw ng mga pagano ang mga galaw sa pagsasayaw, dapat isaalang-alang at ihambing sa mga iyon ang mga motibo at tunguhin ng mismong mga sayaw, ang binanggit na layunin ng mga sayaw, ang mga galaw ng katawan ng mga sumasayaw, at ang mga ideyang itinatawid ng gayong mga galaw sa mga nagmamasid.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *or·kheʹo·mai* ay isinalin bilang “sayaw.” Ayon kay W. E. Vine, ito ay “malamang na orihinal na nangangahulugang iangat, gaya ng pag-aangat ng mga paa; samakatuwid nga, lumukso nang paulit-ulit.” (*An Expository Dictionary of New Testament Words,* 1962, Tomo 1, p. 266) Lubhang nalugod si Herodes sa pagsasayaw ni Salome sa piging para sa kaniyang kaarawan anupat ipinagkaloob niya ang kahilingan nito at pinapugutan niya ng ulo si Juan na Tagapagbautismo. (Mat 14:6-11; Mar 6:21-28; tingnan ang SALOME Blg. 2.) Inihalintulad ni Jesu-Kristo ang kaniyang salinlahi sa mga bata na napagmasdan niyang naglalaro at nagsasayaw sa pamilihan. (Mat 11:16-19; Luc 7:31-35) Ngunit sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa alibughang anak, ibang salitang Griego naman ang ginamit, *kho·rosʹ,* kung saan hinalaw ang salitang Ingles na *“chorus.”* Ang salitang Griegong ito ay tumutukoy sa isang grupo ng mga mananayaw, maliwanag na isang tropa ng mga mananayaw na inuupahan upang magpalabas para sa gayong masayang okasyon.—Luc 15:25.

PAGSAWAY. Ang layunin ng pagsaway ay kumbinsihin ang isa na siya'y nagkasala upang mapakilos siya na kilalanin ang kaniyang mga pagkakamali

at ituwid ang mga ito. Ang pandiwang Hebreo na *ya·khach′* (sawayin) ay isang legal na termino na isinasalin din bilang 'pagsulitin' (Isa 37:4) at 'ituwid ang mga bagay-bagay' (Isa 1:18; 2:4). Ang katumbas nitong terminong Griego ay *e·legʹkho.* Ang dalawang terminong ito ay kadalasang nagpapahiwatig ng paghatol sa isa bilang nagkasala at paghimok sa kaniya na magsisi. Tungkol sa paggamit ng *e·legʹkho* sa Griegong *Septuagint* upang isalin ang maraming paglitaw ng *ya·khach′,* ang *Theological Dictionary of the New Testament* ay nagsasabi: "Tumutukoy ito sa pagdidisiplina at pagtuturo ng Diyos sa tao upang isagawa ang Kaniyang hudisyal na gawain. Sumasaklaw ito sa lahat ng aspekto ng edukasyon mula sa paghatol sa nagkasala hanggang sa pagpaparusa, mula sa pagtuturo sa matuwid sa pamamagitan ng matitinding pagsubok hanggang sa pagpatnubay sa kaniya sa pamamagitan ng aral at payo."—Inedit ni G. Kittel, 1964, Tomo II, p. 473.

Kung Kailan Ito Dapat Ibigay. Sa kautusan ng Diyos sa Israel, ang mga taong pinagkasalahan ay hinihimok: "Huwag mong kapopootan ang iyong kapatid sa iyong puso. Dapat mo ngang sawayin ang iyong kasamahan, upang hindi ka magtaglay ng kasalanan kasama niya." (Lev 19:17) Ang hinanakit sa isang kapatid na nagkasala ay hindi dapat hayaang lumala. Dapat sawayin ang nagkasala upang mabawi siya mula sa kasalanan. Kapag hindi nagampanan ang moral na pananagutang ito, maaari siyang maudyukan na higit pang magkasala, at ang taong hindi sumaway sa kaniyang kasamahan ay mananagot din sa pagkakasalang iyon.—Ihambing ang Mat 18:15.

Kung minsan, kailangang sawayin ng matatanda na kumakatawan sa kongregasyon ang mga nagkakasala nang malubha, anupat ginagawa pa nga ito sa harap ng iba na nakababatid sa makasalanang landasing iyon. Ang gayong pagsaway ay hindi lamang ibinibigay sa mga handang tumanggap nito. Kahilingan din sa matatanda na 'sawayin yaong mga sumasalungat' at "sawayin nang may kahigpitan" yaong mga "di-masupil" at "mga nagsasalita ng di-mapapakinabangan."—1Ti 5:20; Tit 1:9, 10, 13.

Bagaman ang pagsaway ay kapaki-pakinabang para sa tumatanggap nito, ang mga pagsisikap niyaong sumasaway ay hindi laging pinahahalagahan. Kaya naman ang Kawikaan 9:7, 8 ay nagbababala: "Siyang nagtutuwid sa manunuya ay nagdudulot ng kasiraang-puri sa kaniyang sarili, at siyang sumasaway sa balakyot—isang kapintasan sa kaniya. Huwag mong sawayin ang manunuya, upang hindi ka niya kapootan. Sawayin mo ang taong marunong at iibigin ka niya."

Wastong Saloobin. Yamang ang Kasulatan ay kinasihan ng Diyos, ang lahat ng saway na matibay na nakasalig dito ay sa kaniya talaga nagmumula. (2Ti 3:16) Ang saway ni Jehova ay isang kapahayagan ng pag-ibig, at hindi dapat kamuhian o tanggihan. (Kaw 3:11, 12) Bilang ulo ng kongregasyong Kristiyano, tinitiyak ni Jesu-Kristo, udyok ng pagmamahal niya sa mga miyembro nito, na ang kinakailangang saway ay naibibigay sa pamamagitan ng mga lalaking may espirituwal na kuwalipikasyon. (Apo 3:14, 19) Nauunawaan ng marurunong na "ang mga saway ng disiplina ang siyang daan ng buhay."—Kaw 6:23.

Ang makasalanang tao ay may tendensiyang tanggihan ang saway at maghinanakit sa taong ginagamit upang magbigay nito. Ngunit kung magpapadala ang isa sa gayong tendensiya, maihahambing siya sa isang hayop na walang katuwiran at hindi nakauunawa ng moral na pamantayan; ang sabi nga sa kinasihang kawikaan: "Ang napopoot sa saway ay walang katuwiran." (Kaw 12:1) Sa kabaligtaran, ang salmistang si David, na ilang ulit ding sinaway, ay sumulat: "Saktan man ako ng matuwid, magiging maibigingkabaitan pa nga iyon; at sawayin man niya ako, magiging langis pa nga iyon sa aking ulo, na hindi tatanggihan ng aking ulo."—Aw 141:5.

Bilang Kapahayagan ng Di-pagsang-ayon. Ang tahasang pagpapahayag ng di-pagsang-ayon o ang pagpigil sa isang tao sa pamamagitan ng salita o kilos ay karaniwang ipinahihiwatig ng pandiwang Hebreo na *ga·ʽar′.* (Gen 37:10) Ang isa pang pandiwang Hebreo na isinasalin bilang "sawayin" ay literal na nangangahulugang "hiyain." (Job 11:3) Sa Griego naman, ang diwa ng "sawayin" ay ipinahihiwatig ng salitang *e·pi·ti·maʹo,* na maaari ring mangahulugang "mahigpit na utusan," "pagsabihan," "sawatain."—Mat 12:16; Luc 18:39; 2Ti 4:2.

Ang isang kahulugan ng pagsaway na hindi limitado sa tao ay ang "pagpigil" o "pagpapatigil sa isang bagay." Ang pagsaway ni Jehova sa inihasik na binhi ay nagpapahiwatig na hinadlangan niya ang isang masaganang ani. (Mal 2:3) Ang pagsaway niya sa nanlalamong mga insekto ay nangangahulugang pinatigil niya ang pamiminsala ng mga ito sa mga pananim. (Mal 3:11) Inilarawan ng salmista ang mga kaaway ng bayan ng Diyos bilang mga hayop at namanhik siya sa Kataas-taasan na pigilan ang kapangyarihan nilang maminsala, sa pagsasabing: "Sawayin mo ang mabangis na hayop na nasa mga tambo, ang kapulungan ng mga toro." (Aw 68:30) Sinaway naman ni Jesu-Kristo ang hangin at ang lagnat.—Mar 4:39; Luc 4:39.

Kung minsan, ang salitang "pagsaway" ay may ideya ng "pagbababala." Kaya naman maaaring ipinahihiwatig ng mga salitang "pagsaway ng iyong mukha" na ang hitsura ng mukha ng isa ay parang nagbababala.—Aw 80:16.

Maaaring itanghal ng epekto ng isang pagsaway ang dakilang kapangyarihan ni Jehova. Ang isang kilaláng halimbawa nito ay ang paghati sa Dagat na Pula.—Aw 106:9.

Makatuwiran at Di-makatuwirang Pagsaway. Ang pagsaway ay maaaring makatuwiran o di-makatuwiran. Sinaway ni Jacob ang kaniyang anak na si Jose dahil sa inilahad nitong panaginip na waring lumalabag sa wastong ugnayan ng magulang at anak. (Gen 37:10) Nang sabihin ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad na malapit na siyang magdusa at mamatay, sinaway siya ni Pedro sa ganitong mga salita: "Maging mabait ka sa iyong sarili, Panginoon; hindi kailanman mangyayari sa iyo ang kahihinatnang ito." (Mat 16:22) Yamang nagkamali si Pedro, makatuwiran lamang na sawayin siya ni Jesus sa napakatinding pananalita: "Lumagay ka sa likuran ko, Satanas, sapagkat iniisip mo, hindi ang mga kaisipan ng Diyos, kundi yaong sa mga tao."—Mar 8:33.

Kapaki-pakinabang. Bagaman maaaring masakit ang saway mula sa isang taong marunong, sinasabi ng kinasihang payo: "Mas mabuti ang makinig sa saway ng marunong kaysa maging taong nakikinig sa awit ng mga hangal." (Ec 7:5) Kapag ang saway mula sa isang taong marunong ay tinanggap nang may tamang espiritu at ikinapit, makatutulong ito sa isa upang mapasulong ang kaniyang paggawi. Mas malalim ang epekto ng isang simpleng saway sa taong matino kaysa sa pagpaparusa ng 100 hampas sa taong hangal dahil sa kaniyang pagkakasala. (Kaw 17:10) Ang pagsaway ng kongregasyon sa pamamagitan ng pagtitiwalag ay makatutulong upang matauhan ang isang nagkasala, gaya ng lumilitaw na nangyari sa kaso ng isang lalaking gumawa ng insesto sa Corinto.—2Co 2:6, 7; 1Co 5:1-5.

PAGSIKAT NG ARAW, PAGLUBOG NG ARAW. Ang panahon kung kailan waring umaahon ang araw mula sa kagiliran, at ang panahon kung kailan ito naglalaho sa paningin pagbaba nito ng kagiliran. Ang mga panahong ito ay mahahalagang yugto sa pang-araw-araw na pamumuhay ng mga tao noong kapanahunan ng Bibliya. Para sa karamihan ng mga tao, hinahawi ng bukang-liwayway ang tabing mula sa maghapong aktibidad at isinasara naman ito ng takipsilim. Gaya ng isinulat ng salmista: 'Ang araw ay lumulubog. Nagpapangyari ka ng kadiliman, upang maging gabi; doon gumagala ang lahat ng maiilap na hayop sa kagubatan. Ang mga may-kilíng na batang leon ay umuungal dahil sa sisilain at dahil sa paghahanap ng kanilang pagkain mula sa Diyos. Ang araw ay nagsisimulang sumikat—nag-aalisan sila at nahihiga sila sa kani-kanilang taguang dako. Ang tao ay humahayo sa kaniyang gawain at sa kaniyang paglilingkod hanggang sa kinagabihan. Kay rami ng iyong mga gawa, O Jehova! Sa karunungan ay ginawa mong lahat ang mga iyon. Ang lupa ay punô ng iyong mga likha.'—Aw 104:19-24.

Ang pagsikat ng araw ay nagsisilbing palatandaan ng pasimula ng likas na yugto ng liwanag ng araw at, noong nasa lupa si Jesu-Kristo, ng pasimula ng pagbilang ng "labindalawang oras na liwanag ng araw." (Mar 16:2; Ju 11:9) Sabihin pa, marami ang gising na bago magbukang-liwayway, tulad ng masikap na babae sa Kawikaan 31:15. Binabanggit din na si Jesus ay bumangon bago sumikat ang araw, upang gumugol ng panahon sa pananalangin. (Mar 1:35) Kapag sumikat na ang araw, binubuksan ang malalaking pintuang-daan ng lunsod, pumaparoon ang mga lalaki sa kanilang mga bukid o mga ubasan, pumipila ang mga babae sa mga balon upang umigib, napupuno ng tao ang mga pamilihan, at dumadaong naman ang mga mangingisda upang ipagbili ang mga isdang nahuli sa nagdaang magdamag, pagkatapos nito ay nililinis at inaayos nila ang kanilang mga lambat.

Nagpapatuloy ang normal na mga aktibidad at pagtatrabaho sa maghapon hanggang sa paglubog ng araw. Kapag malapit na itong lumubog, bumabalik na ang mga lalaki mula sa kanilang mga bukid, ibinibigay ng kanilang mga panginoon ang kabayaran nila sa maghapong iyon, ipinapasan at iniuuwi ng mga babae ang kanilang suplay ng tubig sa gabi, isinasara ang mga pintuang-daan ng lunsod, at pinasisimulan ng mga bantay ang una sa apat na pagbabantay sa gabi, habang sa buong lunsod ay nagsisimulang magliwanag sa mga tahanan ang mga lamparang de-langis. (Huk 19:14-16; Mat 20:8-12; Deu 24:15; Gen 24:11; Ne 13:19; Mar 13:35) Gayunman, para sa marami, nagpapatuloy ang pagtatrabaho pagkatapos ng hapunan, habang naghahabi o nagsasagawa ng iba pang mga gawang-kamay sa bahay ang masisipag na lalaki at babae. (Kaw 31:18, 19; 2Te 3:8) Kung minsan ay ipinagpapatuloy pa ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang kanilang ministeryo at ang kaugnay nitong aktibidad hanggang sa gumabi.—Mat 14:23-25; Mar 1:32-34; 4:35-39; Luc 6:12; 2Co 6:4, 5.

Bagaman ang paglubog ng araw ay nagsisilbing palatandaan ng pagtatapos ng yugto ng liwanag ng araw, sa mga Judio naman ay ito ang umpisa ng bagong araw sa kalendaryo, na opisyal na nagsisimula sa paglubog ng araw, anupat binibilang mula sa gabi hanggang sa gabi. (Lev 23:32; ihambing ang Mar 1:21, 32, na nagpapakitang ang araw na iyon, isang sabbath sa kasong ito, ay nagwakas sa gabi.) Kung gayon, sa paglubog ng araw nagsimula ang Nisan 14 at sumapit ang panahon upang patayin ang kordero at kainin ang Paskuwa.—Exo 12:6-10; Deu 16:6; Mat 26:20; tingnan ang PASKUWA.

Dahil nagwawakas ang isang buong araw sa paglubog ng araw, may ilang bagay na hinihiling ang Kautusan na dapat isagawa sa pagkakataong iyon. Ang isang kasuutang kinuha bilang panagot ay kailangang ibalik sa may-ari nito "sa paglubog ng araw." (Exo 22:26; Deu 24:13) Sa pagkakataon ding iyon ay dapat ibigay ang kabayaran sa mga inupahang trabahador (Deu 24:15), ang isang bangkay na nakabitin sa isang tulos ay kailangang alisin at ilibing (Deu 21:22, 23; Jos 8:29; 10:26, 27), at ang isang tao na naging marumi sa seremonyal na paraan ay kailangang maligo at, pagkalubog ng araw, ituturing na siyang malinis muli (Lev 22:6, 7; Deu 23:11). Dahil winawakasan ng paglubog ng araw ang isang buong araw at pinasisimulan naman ang isang bagong araw, lalong nagiging makahulugan ang payo ng apostol: "Huwag hayaang lumubog ang araw na kayo ay pukáw sa galit."—Efe 4:26.

Ang pagsikat o pagniningning ng araw ay paminsan-minsang ginagamit sa makasagisag na paraan. Sa 2 Samuel 23:3, 4, ang paghahari ng isang matuwid na tagapamahala na natatakot sa Diyos ay sinasabing nakagiginhawa gaya ng "liwanag sa kinaumagahan, kapag sumisikat ang araw, isang umaga na walang ulap." (Ihambing ang Mal 4:2; Mat 17:2; Apo 1:16.) Alang-alang sa mga lingkod ng Diyos ay hinihiling kay Jehova: "Ang mga umiibig sa iyo ay maging gaya nawa ng araw kapag yumayaon sa kaniyang kalakasan."—Huk 5:31; Mat 13:43; Aw 110:3; Dan 12:3; ihambing ang pagkakaiba sa Mik 3:5, 6; Ju 3:19, 20.

Ang mga terminong "pagsikat ng araw" at "paglubog ng araw" ay ginagamit din sa isang heograpikong diwa, nangangahulugang mula sa S hanggang sa K. (Exo 27:13; Jos 1:4; Aw 107:3; Apo 16:12) Ito ang diwa ng Awit 113:3: "Mula sa pagsikat ng araw hanggang sa paglubog nito ang pangalan ni Jehova ay dapat purihin." (Tingnan din ang Mal 1:11; Isa 45:6.) Ang 'mula sa pagsikat ng araw hanggang sa paglubog ng araw' ay maaari ring mangahulugan ng buong araw.

PAGSISISI. Ang pandiwang "magsisi" ay nangangahulugang "magbago ng isip may kinalaman sa nakalipas (o nilayon) na pagkilos, o paggawi, dahil iyon ay ikinalungkot ng isa o hindi naging kasiya-siya sa kaniya," o "malungkot, mamighati, o mabagbag, dahil sa nagawa ng isa o hindi niya nagawa." Sa maraming teksto, ito ang diwa ng Hebreong *na·cham′*. Ang *na·cham′* ay maaaring mangahulugang "magbago ng isip, magsagawa ng yugto ng pagdadalamhati, magsisi" (Exo 13:17; Gen 38:12; Job 42:6), at gayundin "aliwin ang sarili" (2Sa 13:39; Eze 5:13), "paginhawahin ang sarili (halimbawa, mula sa mga kaaway)." (Isa 1:24) Nagpapahiwatig man ng pagkalungkot o ng kaaliwan, makikita na ito'y nagsasangkot ng pagbabago ng isip o damdamin.

Sa Griego, dalawang pandiwa ang ginagamit may kaugnayan sa pagsisisi: ang *me·ta·no·e′o* at ang *me·ta·me′lo·mai*. Ang una ay binubuo ng *me·ta′*, na nangangahulugang "pagkatapos," at ng *no·e′o* (nauugnay sa *nous*, pag-iisip, disposisyon, o moral na kamalayan), na nangangahulugan namang "matalos, mapag-unawa, maintindihan, o mabatid." Kaya, ang *me·ta·no·e′o* ay literal na nangangahulugang malaman *pagkatapos* (na kabaligtaran ng malaman *nang patiuna*) at nagpapahiwatig ng pagbabago ng isip, saloobin, o layunin. Sa kabilang dako naman, ang *me·ta·me′lo·mai* ay nagmula sa *me′lo*, na nangangahulugang "magmalasakit o maging interesado sa." Dahil sa unlaping *me·ta′* (pagkatapos) ang pandiwang ito ay nagkakaroon ng diwang 'nagsisisi.'—Mat 21:29; 2Co 7:8.

Samakatuwid, ang *me·ta·no·e′o* ay nagdiriin ng nagbagong *pangmalas* o *disposisyon*, isang pagtatakwil sa nakalipas o nilayong landasin o pagkilos bilang di-kanais-nais (Apo 2:5; 3:3), samantalang ang *me·ta·me′lo·mai* naman ay nagdiriin ng *damdamin* o *pagkadama* ng pagsisisi ng indibiduwal. (Mat 21:29) Ganito ang komento ng *Theological Dictionary of the New Testament* (inedit ni G. Kittel, Tomo IV, p. 629): "Kaya kapag pinagbubukod ng B[agong] T[ipan] ang mga kahulugan ng [mga terminong ito], nagpapakita ito ng malinaw na kabatiran sa di-mababagong diwa ng dalawang konseptong ito. Sa kabaligtaran naman, kadalasang hindi ipinakikita sa Helenistikong paggamit ang pagkakaiba ng dalawang salitang ito."—Isinalin ni G. Bromiley, 1969.

Sabihin pa, kapag nagbago ang pangmalas ng isa, kadalasan nang nagbabago rin ang kaniyang damdamin, o maaaring mauna ang pagkadama ng pagsisisi at pagkatapos ay hahantong ito sa isang tiyak na pagbabago ng pangmalas o kalooban. (1Sa 24:5-7) Kaya naman ang dalawang terminong ito, bagaman may magkaibang kahulugan, ay may malapit na kaugnayan sa isa't isa.

Pagsisisi ng Tao sa mga Kasalanan. Ang pagsisisi ay kailangan dahil sa kasalanan, ang pagkabigong makaabot sa matuwid na mga kahilingan ng Diyos. (1Ju 5:17) Yamang ang buong sangkatauhan ay ipinagbili ni Adan sa kasalanan, ang lahat ng kaniyang mga inapo ay kailangang magsisi. (Aw 51:5; Ro 3:23; 5:12) Gaya ng ipinakikita sa artikulong PAKIKIPAGKASUNDO, ang pagsisisi (na sinusundan ng pagkakumberte) ay isang kahilingan upang ang tao ay maipagkasundo sa Diyos.

Ang pagsisisi ng isa ay maaaring may kinalaman sa kaniyang buong landasin ng pamumuhay, isang

landasin na salungat sa layunin at kalooban ng Diyos, at sa halip ay kasuwato ng sanlibutang nasa ilalim ng kontrol ng Kalaban ng Diyos. (1Pe 4:3; 1Ju 2:15-17; 5:19) O maaaring iyon ay may kinalaman sa isang partikular na aspekto ng kaniyang buhay, isang maling gawain na dahil doo'y nadungisan at namantsahan ang kaniyang mahusay na landasin. Maaaring iyon ay pagsisisi sa iisa lamang masamang gawa o kaya'y isang maling tendensiya, hilig, o saloobin. (Aw 141:3, 4; Kaw 6:16-19; San 2:9; 4:13-17; 1Ju 2:1) Samakatuwid, ang saklaw ng mga pagkakamali ay maaaring napakalawak o espesipiko.

Sa katulad na paraan, maaaring ang paglihis ng isang tao mula sa katuwiran ay malaki o maliit lamang, at makatuwiran lamang na ang antas ng kaniyang pagsisisi ay dapat na katumbas ng antas ng kaniyang paglihis. Ang mga Israelita ay "nagpakatalamak . . . sa kanilang paghihimagsik" laban kay Jehova at 'nabulok' sila sa kanilang mga pagsalansang. (Isa 31:6; 64:5, 6; Eze 33:10) Sa kabilang dako naman, binabanggit ng apostol na si Pablo ang 'isang tao na nakagawa ng maling hakbang bago niya mabatid ito,' at ipinapayo niya na yaong may mga espirituwal na kuwalipikasyon ay "magsikap na ibalik sa ayos ang gayong tao sa espiritu ng kahinahunan." (Gal 6:1) Yamang maawaing isinasaalang-alang ni Jehova ang kahinaan ng laman ng kaniyang mga lingkod, hindi nila kailangang palagiang magdalamhati nang matindi dahil sa kanilang mga kamalian na bunga ng kanilang likas na di-kasakdalan. (Aw 103:8-14; 130:3) Kung buong-katapatan silang lumalakad sa mga daan ng Diyos, maaari silang magalak.—Fil 4:4-6; 1Ju 3:19-22.

Yaong mga nagsisisi ay maaaring dati nang nagtatamasa ng isang kaayaayang kaugnayan sa Diyos subalit naligaw at nawalan ng pagsang-ayon at pagpapala mula sa Diyos. (1Pe 2:25) Ang Israel noon ay may pakikipagtipan sa Diyos—sila ay "isang banal na bayan" na pinili mula sa gitna ng lahat ng mga bansa (Deu 7:6; Exo 19:5, 6); ang mga Kristiyano rin ay napasa isang matuwid na katayuan sa harap ng Diyos sa pamamagitan ng bagong tipan na si Kristo ang tagapamagitan. (1Co 11:25; 1Pe 2:9, 10) Sa kalagayan niyaong mga naligaw, ang pagsisisi ay umaakay sa muling pagkakaroon ng tamang kaugnayan sa Diyos at sa muling pagtatamasa ng mga pakinabang at mga pagpapalang nagmumula sa kaugnayang iyon. (Jer 15:19-21; San 4:8-10) Para naman sa mga hindi dating nagtatamasa ng gayong kaugnayan sa Diyos, gaya ng mga taong pagano sa di-Israelitang mga bansa noong panahong may bisa pa ang tipan ng Diyos sa Israel (Efe 2:11, 12) at gaya rin ng mga taong mula sa anumang lahi o nasyonalidad na hindi kabilang sa kongregasyong Kristiyano, ang pagsisisi ay isang pangunahin at napakahalagang hakbang upang sila'y mapasa isang tamang katayuan sa harap ng Diyos, tungo sa walang-hanggang buhay.—Gaw 11:18; 17:30; 20:21.

Ang pagsisisi ay maaaring gawin bilang isang grupo o bilang isang indibiduwal. Kaayon nito, dahil sa pangangaral ni Jonas ang buong lunsod ng Nineve, mula sa hari hanggang sa "pinakamababa sa kanila," ay nagsisi sapagkat sa paningin ng Diyos, silang lahat ay mga kabahagi sa kamalian. (Jon 3:5-9; ihambing ang Jer 18:7, 8.) Nang pakilusin ni Ezra ang buong kongregasyon ng pinabalik na mga Israelita, kinilala nilang nagkasala sila bilang isang komunidad sa harap ng Diyos, anupat nagpahayag sila ng pagsisisi sa pamamagitan ng kanilang mga kinatawang prinsipe. (Ezr 10:7-14; ihambing ang 2Cr 29:1, 10; 30:1-15; 31:1, 2.) Ang kongregasyon sa Corinto ay nagpahayag ng pagsisisi dahil kanilang pinahintulutan sa gitna nila ang isang manggagawa ng malubhang pagkakasala. (Ihambing ang 2Co 7:8-11; 1Co 5:1-5.) Hindi lubusang pinawalang-sala maging ng mga propetang sina Jeremias at Daniel ang kanilang sarili noong ipinagtatapat nila ang masasamang gawa ng Juda na umakay tungo sa kaniyang pagbagsak.—Pan 3:40-42; Dan 9:4, 5.

Kung ano ang kailangan sa tunay na pagsisisi. Kasangkot sa pagsisisi kapuwa ang isip at ang puso. Dapat aminin ng isa ang pagiging mali ng kaniyang landasin o pagkilos, at dito'y kailangan niyang kilalanin na matuwid ang mga pamantayan at kalooban ng Diyos. Ang pagiging walang-alam o pagiging nakalilimot sa kaniyang kalooban at mga pamantayan ay isang hadlang sa pagsisisi. (2Ha 22:10, 11, 18, 19; Jon 1:1, 2; 4:11; Ro 10:2, 3) Dahil dito, si Jehova ay maawaing nagsusugo ng mga propeta at mga mangangaral upang himukin ang mga tao na magsisi. (Jer 7:13; 25:4-6; Mar 1:14, 15; 6:12; Luc 24:27) Sa pagpapahayag ng mabuting balita sa pamamagitan ng kongregasyong Kristiyano, at partikular na mula noong panahong makumberte si Cornelio, "sinasabi [ng Diyos] sa sangkatauhan na silang lahat sa lahat ng dako ay dapat na magsisi." (Gaw 17:22, 23, 29-31; 13:38, 39) Ang Salita ng Diyos—nasusulat man o binibigkas—ang ginagamit sa 'paghikayat' sa kanila, anupat kinukumbinsi sila sa pagiging tama ng daan ng Diyos at sa pagiging mali ng kanilang sariling mga daan. (Ihambing ang Luc 16:30, 31; 1Co 14:24, 25; Heb 4:12, 13.) Ang kautusan ng Diyos ay "sakdal, na nagpapanauli ng kaluluwa."—Aw 19:7.

Binanggit ni Haring David ang tungkol sa 'pagtuturo ng mga daan ng Diyos sa mga mananalansang upang manumbalik sila sa kaniya' (Aw 51:13), anupat walang alinlangan na ang mga makasalanang ito ay mga kapuwa niya Israelita. Si Timoteo ay tinagubilinang huwag makipag-away kapag nakikitungo sa mga Kristiyano sa mga kongregasyong

pinaglilingkuran niya, kundi 'magturo nang may kahinahunan doon sa mga hindi nakahilig sa mabuti' dahil baka ang Diyos ay magbigay sa kanila ng "pagsisisi na umaakay sa isang tumpak na kaalaman sa katotohanan, at makabalik sila sa kanilang wastong katinuan mula sa silo ng Diyablo." (2Ti 2:23-26) Samakatuwid, ang panawagan na magsisi ay maaaring ibigay sa loob ng kongregasyon ng bayan ng Diyos, at gayundin sa labas nito.

Dapat maunawaan ng isang tao na nagkasala siya *laban sa Diyos.* (Aw 51:3, 4; Jer 3:25) Madali itong maiintindihan kung ang nasasangkot ay hayagan o tuwirang pamumusong, berbal na pang-aabuso sa pangalan ng Diyos, o pagsamba sa ibang mga diyos, halimbawa ay paggamit ng mga imaheng idolo. (Exo 20:2-7) Subalit kahit sa mga bagay na itinuturing ng isa na "pribado" o sa pagitan lamang niya at ng kaniyang kapuwa, ang mga kamaliang nagawa ay dapat kilalaning mga pagkakasala laban sa Diyos, anupat pagpapakita ng kawalang-galang kay Jehova. (Ihambing ang 2Sa 12:7-14; Aw 51:4; Luc 15:21.) Kahit ang mga kamaliang nagawa dahil sa kawalang-alam o nang di-sinasadya ay dapat na kilalaning nagpapangyari sa isa na maging may-sala sa harap ng Soberanong Tagapamahala, ang Diyos na Jehova.—Ihambing ang Lev 5:17-19; Aw 51:5, 6; 119:67; 1Ti 1:13-16.

Ang pangunahing naging gawain ng mga propeta ay kumbinsihin ang Israel sa pagkakasala nito (Isa 58:1, 2; Mik 3:8-11), iyon ma'y idolatriya (Eze 14:6), kawalang-katarungan, paniniil sa kapuwa (Jer 34:14-16; Isa 1:16, 17), imoralidad (Jer 5:7-9), o hindi pagtitiwala sa Diyos na Jehova, at, sa halip, pagtitiwala sa mga tao at sa kapangyarihang militar ng mga bansa (1Sa 12:19-21; Jer 2:35-37; Os 12:6; 14:1-3). Ang mensahe ni Juan na Tagapagbautismo at yaong kay Jesu-Kristo ay mga panawagan upang magsisi ang mga Judio. (Mat 3:1, 2, 7, 8; 4:17) Hinubad ni Juan at ni Jesus mula sa bayan at mula sa kanilang mga lider ng relihiyon ang balabal ng pagmamatuwid sa sarili at ng pagsunod sa gawang-taong mga tradisyon at pagpapaimbabaw, anupat inilantad nila ang pagkamakasalanan ng bansa.—Luc 3:7, 8; Mat 15:1-9; 23:1-39; Ju 8:31-47; 9:40, 41.

Dapat na makuha ng puso ang diwa. Samakatuwid, upang magsisi ang isa, dapat muna siyang makarinig at makakita nang may pagkaunawa, udyok ng isang pusong handang tumugon. (Ihambing ang Isa 6:9, 10; Mat 13:13-15; Gaw 28:26, 27.) Hindi lamang napag-uunawa at naiintindihan ng isip ang naririnig ng tainga at ang nakikita ng mata, kundi mas mahalaga rito, 'nakukuha ng kanilang mga puso [niyaong mga nagsisisi] ang diwa nito.' (Mat 13:15; Gaw 28:27) Samakatuwid, hindi lamang dapat na basta kinikilala ng kanilang isip na mali ang kanilang mga daan kundi dapat na nauunawaan din ng kanilang puso ang bagay na ito. Sa mga may kaalaman na sa Diyos, maaaring nangangahulugan ito na kailangan nilang 'alalahanin sa kanilang mga puso' ang gayong kaalaman sa kaniya at sa kaniyang mga utos (Deu 4:39; ihambing ang Kaw 24:32; Isa 44:18-20) upang 'matauhan sila.' (1Ha 8:47) Taglay ang tamang motibo ng puso, magagawa nilang 'baguhin ang kanilang pag-iisip, upang mapatunayan nila sa kanilang sarili ang mabuti at kaayaaya at sakdal na kalooban ng Diyos.'—Ro 12:2.

Kung ang puso ng isang tao ay may pananampalataya at pag-ibig sa Diyos, taimtim niyang pagsisisihan at ikalulungkot ang kaniyang maling landasin. Ang pagkaunawa sa kabutihan at kadakilaan ng Diyos ay magpapangyari sa mga nagkakasala na makadama ng matinding pagdadalamhati dahil sa pagdudulot nila ng kadustaan sa kaniyang pangalan. (Ihambing ang Job 42:1-6.) Ang pag-ibig sa kapuwa ay magpapangyari ring ikalungkot nila ang pinsalang idinulot nila sa iba, ang kanilang masamang halimbawa, marahil ay kung paano nila dinungisan ang reputasyon ng bayan ng Diyos sa gitna ng hindi nila mga kapananampalataya. Naghahangad sila ng kapatawaran dahil nais nilang parangalan ang pangalan ng Diyos at magpagal para sa kapakanan ng kanilang kapuwa. (1Ha 8:33, 34; Aw 25:7-11; 51:11-15; Dan 9:18, 19) Samantalang nagsisisi, nadarama nilang sila ay may 'wasak na puso,' "nasisiil at may mapagpakumbabang espiritu" (Aw 34:18; 51:17; Isa 57:15), sila'y 'may espiritu ng pagsisisi at nanginginig sa salita' ng Diyos, na nangangailangan ng pagsisisi (Isa 66:2), at sa diwa, sila'y 'nanginginig na pumaparoon kay Jehova at sa kaniyang kabutihan.' (Os 3:5) Nang may-kamangmangang kumilos si David dahil sa pagkuha niya ng sensus, siya'y "pinasimulang bagabagin ng kaniyang puso."—2Sa 24:10.

Samakatuwid, dapat na lubusang itakwil ng isa ang masamang landasin, buong-puso niya itong kapootan, at marimarim siya rito (Aw 97:10; 101:3; 119:104; Ro 12:9; ihambing ang Heb 1:9; Jud 23), dahil "ang pagkatakot kay Jehova ay nangangahulugan ng pagkapoot sa masama," kabilang na rito ang pagtataas sa sarili, ang pagmamapuri, ang masamang lakad, at ang tiwaling bibig. (Kaw 8:13; 4:24) Kalakip nito, dapat niyang ibigin ang katuwiran at matatag na ipasiyang patuloy na manghawakan sa matuwid na landasin pasimula sa panahong iyon. Kung wala ang pagkapoot na ito sa masama at pag-ibig sa katuwiran, walang tunay na puwersang aakay sa kaniya sa pagsisisi, anupat hindi ito hahantong sa tunay na pagkakumberte. Kaayon nito,

si Haring Rehoboam ay nagpakumbaba sa ilalim ng kapahayagan ng galit ni Jehova, subalit nang maglaon, si Rehoboam ay 'gumawa ng masama, sapagkat hindi niya lubusang pinagtibay ang kaniyang puso upang hanapin si Jehova.'—2Cr 12:12-14; ihambing ang Os 6:4-6.

Kalungkutan sa makadiyos na paraan, hindi ang kalungkutan ng sanlibutan. Sa kaniyang ikalawang liham sa mga taga-Corinto, tinukoy ng apostol na si Pablo ang "kalungkutan sa makadiyos na paraan" na ipinamalas ng mga ito bilang resulta ng pagsaway niya sa kanila sa kaniyang unang liham. (2Co 7:8-13) "Pinagsisihan" (*me·ta·me'lo·mai*) niya ang pagsulat sa kanila nang may labis na kahigpitan at ang pagdudulot sa kanila ng kirot, ngunit napawi sa kaniya ang gayong pagsisisi nang makita niyang ang kalungkutang ibinunga ng kaniyang pagsaway ay isang makadiyos na kalungkutan, anupat umakay sa marubdob na pagsisisi (*me·ta'noi·a*) sa kanilang maling saloobin at landasin. Batid niyang ang kirot na idinulot niya sa kanila ay nakatutulong sa ikabubuti nila at hindi magdudulot sa kanila ng "anumang pinsala." Ang kalungkutan na umaakay sa pagsisisi ay hindi rin naman nila dapat pagsisihan, sapagkat pinanatili sila nito sa daan ng kaligtasan; iniligtas sila nito mula sa pagtalikod sa tunay na pagsamba o mula sa pag-aapostata at binigyan sila nito ng pag-asa na walang-hanggang buhay. Ipinakita niya ang pagkakaiba ng kalungkutang ito sa "kalungkutan ng sanlibutan [na] nagbubunga ng kamatayan." Ang gayong kalungkutan ay hindi nagmumula sa pananampalataya at pag-ibig sa Diyos at sa katuwiran. Ang kalungkutan ng sanlibutan, bunga ng pagkabigo, pagkasiphayo, kawalan, kaparusahan dahil sa paggawa ng masama, at kahihiyan (ihambing ang Kaw 5:3-14, 22, 23; 25:8-10), ay kadalasan nang may kaakibat o dulot na kapaitan, hinanakit, at inggit; hindi ito humahantong sa namamalaging kapakinabangan, pagbabago sa ikabubuti, at tunay na pag-asa. (Ihambing ang Kaw 1:24-32; 1Te 4:13, 14.) Ipinagdadalamhati ng makasanlibutang kalungkutan ang di-kaayaayang mga bunga ng kasalanan, ngunit hindi nito ipinagdadalamhati ang kasalanan mismo at ang idinudulot nitong kadustaan sa pangalan ng Diyos.—Isa 65:13-15; Jer 6:13-15, 22-26; Apo 18:9-11, 15, 17-19; ihambing ang pagkakaiba sa Eze 9:4.

Inilalarawan ito ng kaso ni Cain, anupat siya ang unang tao na hayagang sinabihan ng Diyos na magsisi. Binabalaan ng Diyos si Cain na 'gumawa ng mabuti' upang hindi magwagi sa kaniya ang kasalanan. Subalit sa halip na magsisi sa kaniyang mapamaslang na pagkapoot, hinayaan niyang pakilusin siya nito na patayin ang kaniyang kapatid. Nang tanungin siya ng Diyos, maligoy siyang tumugon, at noon lamang patawan siya ng sentensiya at saka siya nagpakita ng pagsisisi—pagsisisi dahil sa bigat ng kaparusahan sa kaniya at hindi dahil sa kamaliang ginawa niya. (Gen 4:5-14) Sa gayo'y ipinakita niyang siya ay "nagmula sa isa na balakyot."—1Ju 3:12.

Nagpamalas din ng makasanlibutang kalungkutan si Esau nang malaman niyang tinanggap na ng kaniyang kapatid na si Jacob ang pagpapala ng pagkapanganay (isang karapatan na walang-pagpapahalagang ipinagbili ni Esau kay Jacob). (Gen 25:29-34) Sumigaw si Esau "nang lubhang malakas at mapait," at may pagluha anupat hinangad niya ang "pagsisisi" (*me·ta'noi·a*)—hindi sarili niyang pagsisisi, kundi "pagbabago ng isip" ng kaniyang ama. (Gen 27:34; Heb 12:17, *Int*) Pinagsisihan niya ang kaniyang naging kawalan at hindi ang materyalistiko niyang saloobin na nagpangyaring kaniyang 'hamakin ang pagkapanganay.'—Gen 25:34.

Pagkatapos niyang ipagkanulo si Jesus, si Hudas ay "nakadama ng matinding dalamhati [isang anyo ng *me·ta·me'lo·mai*]," sinikap niyang isauli ang suhol na ipinakipagkasundo niya, at pagkatapos ay nagpatiwakal siya sa pamamagitan ng pagbibigti. (Mat 27:3-5) Maliwanag na nalipos siya ng takot dahil sa bigat ng kaniyang ginawang krimen at, malamang, dahil sa kakila-kilabot na katiyakang hahatulan siya ng Diyos. (Ihambing ang Heb 10:26, 27, 31; San 2:19.) Nakadama siya ng matinding dalamhati bunga ng pagkakasala, kawalan ng pag-asa, o pagiging desperado pa nga, ngunit walang anumang katibayan na nagpamalas siya ng makadiyos na kalungkutan na umaakay sa pagsisisi (*me·ta'noi·a*). Hinanap niya, hindi ang Diyos, kundi ang mga Judiong lider upang ipagtapat sa kanila ang kaniyang pagkakasala, at isinauli niya ang salapi anupat maliwanag na taglay ang maling kaisipan na sa pamamagitan nito sa paanuman ay mapapagaan niya ang kaniyang ginawang krimen. (Ihambing ang San 5:3, 4; Eze 7:19.) Sa kaniyang krimeng kataksilan at pagkakaroon ng bahagi sa kamatayan ng isang taong walang-sala, idinagdag niya ang pagpaslang sa sarili. Ang kaniyang landasin ay kabaligtaran niyaong kay Pedro, na ang mapait na pagtangis pagkatapos niyang ikaila ang kaniyang Panginoon ay udyok ng taos-pusong pagsisisi, na umakay sa kaniyang pagkakasauli.—Mat 26:75; ihambing ang Luc 22:31, 32.

Samakatuwid, ang pagkalungkot, matinding dalamhati, at pagluha, ay hindi maaasahang mga sukatan ng tunay na pagsisisi. Matitiyak lamang ito batay sa kung ano ang *motibo* ng puso. Nagpahayag si Oseas ng pagtuligsa ni Jehova sa Israel, sapagkat sa kanilang kabagabagan ay "hindi sila humingi sa

[kaniya] ng saklolo mula sa kanilang puso, bagaman patuloy silang nagpapalahaw sa kanilang mga higaan. Dahil sa kanilang butil at matamis na alak ay patuloy silang naglilimayon . . . At bumalik sila, hindi sa anumang mas mataas." Ang pagdaing nila para sa tulong sa panahon ng kapahamakan ay udyok ng kasakiman, at kapag pinagkakalooban sila ng tulong, hindi nila ginagamit ang pagkakataong iyon upang pahusayin ang kanilang kaugnayan sa Diyos sa pamamagitan ng mas mahigpit na pagsunod sa kaniyang matataas na pamantayan (ihambing ang Isa 55:8-11); sila ay gaya ng "isang maluwag na busog" na hindi tumatama sa tudlaan. (Os 7:14-16; ihambing ang Aw 78:57; San 4:3.) Ang pag-aayuno, pagtangis, at paghagulhol ay wasto—ngunit tanging kung 'hinahapak' ng mga nagsisisi 'ang kanilang mga puso' at hindi lamang ang kanilang mga kasuutan.—Joe 2:12, 13; tingnan ang PAG-AAYUNO; PAGDADALAMHATI.

Pagtatapat ng masamang gawa. Samakatuwid, ang taong nagsisisi ay magpapakumbaba at hahanapin niya ang mukha ng Diyos (2Cr 7:13, 14; 33:10-13; San 4:6-10), anupat magsusumamo ukol sa kaniyang kapatawaran. (Mat 6:12) Hindi siya katulad ng mapagmatuwid-sa-sariling Pariseo sa ilustrasyon ni Jesus kundi katulad ng maniningil ng buwis na inilarawan ni Jesus bilang dumadagok sa sarili niyang dibdib at nagsasabi, "O Diyos, magmagandang-loob ka sa akin na isang makasalanan." (Luc 18:9-14) Sinasabi ng apostol na si Juan: "Kung sasabihin natin: 'Wala tayong kasalanan,' inililigaw natin ang ating sarili at ang katotohanan ay wala sa atin. Kung ipagtatapat natin ang ating mga kasalanan, siya ay tapat at matuwid upang patawarin tayo sa ating mga kasalanan at linisin tayo mula sa lahat ng kalikuan." (1Ju 1:8, 9) "Siyang nagtatakip ng kaniyang mga pagsalansang ay hindi magtatagumpay, ngunit siyang nagtatapat at nag-iiwan ng mga iyon ay pagpapakitaan ng awa."—Kaw 28:13; ihambing ang Aw 32:3-5; Jos 7:19-26; 1Ti 5:24.

Ang panalangin ni Daniel sa Daniel 9:15-19 ay isang huwaran ng taimtim na pagtatapat, anupat nagpapahayag ng pagkabahala pangunahin na para sa pangalan ni Jehova at ang pamamanhik nito ay nakasalig 'hindi sa aming matuwid na mga gawa, kundi sa iyong maraming kaawaan.' Ihambing din ang mapagpakumbabang pananalita ng alibughang anak. (Luc 15:17-21) Yaong mga nagsisisi ay maykataimtimang 'nagtataas ng kanilang puso pati ng kanilang mga palad sa Diyos,' anupat nagtatapat ng kanilang pagsalansang at naghahangad ng kapatawaran.—Pan 3:40-42.

Pagtatapat ng mga kasalanan sa isa't isa. Ang alagad na si Santiago ay nagpapayo: "Hayagang ipagtapat ang inyong mga kasalanan sa isa't isa at ipanalangin ang isa't isa, upang kayo ay mapagaling." (San 5:16) Ang gayong pagtatapat ay wasto lamang hindi dahil ang sinumang tao ay nagsisilbing "katulong ["tagapagtanggol," *RS*]" ng tao sa Diyos, yamang tanging si Kristo lamang ang makagaganap sa papel na iyan sa bisa ng kaniyang pampalubag-loob na hain. (1Ju 2:1, 2) Sa ganang sarili nila, ang mga tao ay hindi talaga makapagtatama ng mali sa harap ng Diyos, para sa kanilang sarili o para sa iba, yamang hindi nila mailalaan ang kinakailangang pambayad-sala. (Aw 49:7, 8) Gayunman, matutulungan ng mga Kristiyano ang isa't isa, at ang mga panalangin nila para sa kanilang mga kapatid, bagaman hindi naman nakaaapekto sa pagpapairal ng Diyos ng katarungan (yamang tanging ang pantubos ni Kristo ang nagdudulot ng kapatawaran ng mga kasalanan), ay mahalaga sa Diyos kapag pinakikiusapan siyang magkaloob ng kinakailangang tulong at lakas sa isa na nagkasala at naghahangad ng saklolo.—Tingnan ang PANALANGIN (Ang Pagsagot sa mga Panalangin).

Pagkakumberte—Isang Pagtalikod. Pinuputol ng pagsisisi ang maling landasin ng isang tao, anupat itinatakwil niya iyon, at ipinapasiya niyang tumahak sa isang tamang landasin. Kung tunay ang pagsisisi, masusundan ito ng "pagkakumberte." (Gaw 15:3) Kapuwa sa Hebreo at sa Griego ang mga pandiwang nauugnay sa pagkakumberte (sa Heb., *shuv;* sa Gr., *stre'pho; e·pi·stre'pho*) ay nangangahulugan lamang ng "bumaling, manumbalik, o bumalik." (Gen 18:10; Kaw 15:1; Jer 18:4; Ju 12:40; 21:20; Gaw 15:36) Kapag ginagamit sa *espirituwal* na diwa, maaari itong tumukoy alinman sa pagtalikod sa Diyos (samakatuwid nga, pagtalikod tungo sa isang makasalanang landasin [Bil 14:43; Deu 30:17]) o sa pagbaling sa Diyos mula sa isang maling lakad.—1Ha 8:33.

Ang pagkakumberte ay nagpapahiwatig ng higit pa kaysa basta isang saloobin o berbal na kapahayagan lamang; nagsasangkot ito ng "mga gawang angkop sa pagsisisi." (Gaw 26:20; Mat 3:8) Ito'y isang aktibong 'paghahanap,' 'pagsasaliksik,' 'pag-uusisa' kay Jehova nang buong puso at kaluluwa. (Deu 4:29; 1Ha 8:48; Jer 29:12-14) Nangangahulugan ito ng pagsisikap na matamo ang lingap ng Diyos sa pamamagitan ng 'pakikinig sa kaniyang tinig' gaya ng ipinapahayag sa kaniyang Salita (Deu 4:30; 30:2, 8), 'pagpapakita ng kaunawaan sa kaniyang katapatan' sa pamamagitan ng pagkakaroon ng higit na unawa at kabatiran sa kaniyang mga daan at kalooban (Dan 9:13), pagtupad sa kaniyang mga utos at 'pagsasagawa' ng mga iyon (Ne 1:9; Deu 30:10; 2Ha 23:24, 25), 'pag-iingat ng maibiging-kabaitan at katarungan' at 'palagiang pag-asa sa Diyos' (Os 12:6), pag-iwan sa paggamit

ng relihiyosong mga imahen o sa pagsamba sa mga nilalang upang 'ituon ang puso kay Jehova at maglingkod tangi lamang sa kaniya' (1Sa 7:3; Gaw 14:11-15; 1Te 1:9, 10), at paglakad sa kaniyang mga daan at hindi sa daan ng mga bansa (Lev 20:23) o sa sariling daan (Isa 55:6-8). Ang mga panalangin, hain, pag-aayuno, at pangingilin ng sagradong mga kapistahan ay walang kabuluhan at walang halaga sa Diyos malibang ang mga ito ay nilalakipan ng mabubuting gawa, katarungan, pagwawaksi sa paniniil at karahasan, at pagpapakita ng awa.—Isa 1:10-19; 58:3-7; Jer 18:11.

Kailangan dito ang "isang bagong puso at isang bagong espiritu" (Eze 18:31); kapag ang isa ay nagbago ng kaisipan, motibo, at tunguhin sa buhay, nagkakaroon siya ng isang bagong takbo ng pag-iisip, disposisyon, at lakas na gawin kung ano ang tama. Para sa isa na nagbago na ng landasin sa buhay, ang resulta nito ay isang "bagong personalidad na nilalang ayon sa kalooban ng Diyos sa tunay na katuwiran at pagkamatapat" (Efe 4:17-24), anupat malaya mula sa imoralidad, kaimbutan, at gayundin sa mararahas na pananalita at paggawi. (Col 3:5-10; ihambing ang pagkakaiba sa Os 5:4-6.) Sa gayong mga tao ay pinangyayari ng Diyos na 'bumukal' ang espiritu ng karunungan, anupat ipinaaalam sa kanila ang kaniyang mga salita.—Kaw 1:23; ihambing ang 2Ti 2:25.

Samakatuwid, ang tunay na pagsisisi ay may tunay na epekto, nagluluwal ng puwersa, at nagpapakilos sa isang tao na "manumbalik." (Gaw 3:19) Kaya naman maaaring sabihin ni Jesus sa mga nasa Laodicea: "Maging *masigasig* ka at magsisi." (Apo 3:19; ihambing ang Apo 2:5; 3:2, 3.) Kakikitaan ito ng 'malaking kasigasigan, pagpapawalang-sala sa sarili, makadiyos na takot, pananabik, at pagtatama ng mali.' (2Co 7:10, 11) Ang kawalan ng pagkabahala na ituwid ang mga kamaliang nagawa ay nagpapakita ng kawalan ng tunay na pagsisisi.—Ihambing ang Eze 33:14, 15; Luc 19:8.

Ang pananalitang "bagong kumberteng lalaki," "bago lamang kumberte" (*RS*), sa Griego (*ne·o'phy·tos*) ay literal na nangangahulugang "bagong tanim" o "bagong sibol." (1Ti 3:6) Ang gayong lalaki ay hindi dapat atasan ng ministeryal na mga tungkulin sa kongregasyon dahil baka "magmalaki siya at mahulog sa hatol na ipinataw sa Diyablo."

Anu-ano ang "patay na mga gawa" na dapat pagsisihan ng mga Kristiyano?

Ipinakikita ng Hebreo 6:1, 2 na kabilang sa "pangunang doktrina" ang "pagsisisi mula sa patay na mga gawa, at pananampalataya sa Diyos," na sinusundan ng turo tungkol sa mga bautismo, ng pagpapatong ng mga kamay, ng pagkabuhay-muli at walang-hanggang hatol. Ang "patay na mga gawa" (isang pananalita na tanging sa Heb 9:14 lamang muling lumilitaw) ay maliwanag na nangangahulugan ng hindi lamang basta makasalanang mga gawa ng kamalian, o mga gawa ng makasalanang laman na umaakay sa isa sa kamatayan (Ro 8:6; Gal 6:8), kundi lahat ng mga gawa na sa ganang sarili ay patay, walang kabuluhan, at walang bunga sa espirituwal na paraan.

Kabilang dito ang mga gawa ng pagbibigay-katuwiran sa sarili, ang mga pagsisikap ng mga tao na itatag ang sarili nilang katuwiran nang hiwalay kay Kristo Jesus at sa kaniyang haing pantubos. Samakatuwid, ang pormal na pagtupad ng mga Judiong lider ng relihiyon at ng iba pa, sa Kautusan, ay "patay na mga gawa" dahil salat ito sa *pananampalataya.* (Ro 9:30-33; 10:2-4) Dahil dito, sa halip na magsisi ay natisod sila kay Kristo Jesus, ang "Punong Ahente" ng Diyos "upang magbigay ng pagsisisi sa Israel at ng kapatawaran ng mga kasalanan." (Gaw 5:31-33; 10:43; 20:21) Gayundin naman, ang pagtupad sa Kautusan na para bang ito'y may bisa pa ay naging "patay na mga gawa" pagkatapos itong tuparin ni Kristo Jesus. (Gal 2:16) Sa katulad na paraan, ang lahat ng mga gawang maituturing sanang makabuluhan ay nagiging "patay na mga gawa" kung ang motibo sa paggawa nito ay hindi pag-ibig, pag-ibig sa Diyos at pag-ibig sa kapuwa. (1Co 13:1-3) Ang pag-ibig na ito naman ay dapat na "sa gawa at katotohanan," anupat kaayon ng kalooban at mga daan ng Diyos na ipinababatid sa atin sa pamamagitan ng kaniyang Salita. (1Ju 3:18; 5:2, 3; Mat 7:21-23; 15:6-9; Heb 4:12) Yaong bumabaling sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo Jesus taglay ang pananampalataya ay nagsisisi sa lahat ng mga gawang maituturing na "patay na mga gawa," at pagkatapos ay iniiwasan na niya ang mga iyon, sa gayo'y nagiging malinis ang kaniyang budhi.—Heb 9:14.

Ang bautismo (paglulubog sa tubig), maliban sa kaso ni Jesus, ay isang sagisag na itinakda ng Diyos kaugnay ng pagsisisi, kapuwa para sa mga kabilang sa bansang Judio (na hindi nakatupad sa tipan ng Diyos noong may bisa pa ito) at para sa mga tao ng mga bansa na 'nanumbalik' upang mag-ukol ng sagradong paglilingkod sa Diyos.—Mat 3:11; Gaw 2:38; 10:45-48; 13:23, 24; 19:4; tingnan ang BAUTISMO.

Di-nagsisisi. Dahil sa kawalan ng tunay na pagsisisi ay naging tapon ang Israel at ang Juda, dalawang ulit na winasak ang Jerusalem, at nang dakong huli, lubusang itinakwil ng Diyos ang bansa. Kapag sinasaway sila, hindi naman sila talaga bumabalik sa Diyos kundi patuloy silang "bumabalik

sa landasin ng karamihan, gaya ng kabayong dumadaluhong sa pagbabaka." (Jer 8:4-6; 2Ha 17:12-23; 2Cr 36:11-21; Luc 19:41-44; Mat 21:33-43; 23:37, 38) Sapagkat sa kanilang mga puso ay ayaw nilang magsisi at 'manumbalik,' ang mga bagay na narinig at nakita nila ay hindi nagdulot sa kanila ng kaunawaan at kaalaman; isang "talukbong" ang nakatakip sa kanilang mga puso. (Isa 6:9, 10; 2Co 3:12-18; 4: 3, 4) May bahagi rito ang di-tapat na mga lider ng relihiyon at mga propeta, gayundin ang mga bulaang propetisa, anupat pinalakas nila ang bayan sa kanilang paggawa ng masama. (Jer 23:14; Eze 13: 17, 22, 23; Mat 23:13, 15) Patiunang sinabi ng mga hulang Kristiyano na ang pagkilos ng Diyos sa hinaharap, anupat kaniyang sasawayin ang mga tao at tatawagin ang mga ito upang magsisi, ay sa katulad na paraan tatanggihan din ng marami. Inihula nito na ang mga bagay na kanilang daranasin ay magpapatigas at magpapapait lamang sa kanila hanggang sa mamusong sila sa Diyos, bagaman ang pagtatakwil nila sa kaniyang matuwid na mga daan ang ugat at sanhi ng lahat ng kanilang kabagabagan at kapahamakan. (Apo 9:20, 21; 16:9, 11) Ang gayong mga tao ay 'nag-iimbak ng poot para sa kanilang sarili sa araw ng pagsisiwalat sa matuwid na paghatol ng Diyos.'—Ro 2:5.

Kawalang-pagsisisi. Yaong mga 'namimihasa nang sinasadya sa kasalanan' pagkatapos matanggap ang tumpak na kaalaman sa katotohanan ay umabot na sa kawalang-pagsisisi, sapagkat itinakwil nila ang pinakalayunin ng kamatayan ng Anak ng Diyos at sa gayo'y napapabilang sa mga humatol sa kaniya ng kamatayan, anupat sa diwa ay "ibinabayubay nilang muli ang Anak ng Diyos sa ganang kanila at inilalantad siya sa hayag na kahihiyan." (Heb 6:4-8; 10:26-29) Dahil dito, ang kasalanang ito ay walang kapatawaran. (Mar 3:28, 29) Mas mabuti pa sana na "hindi nila nalaman nang may katumpakan ang landas ng katuwiran kaysa pagkatapos na malaman ito nang may katumpakan ay tumalikod sa banal na utos na ibinigay sa kanila." —2Pe 2:20-22.

Yamang sina Adan at Eva ay sakdal na mga nilalang, at yamang ang utos sa kanila ng Diyos ay malinaw at kapuwa nila nauunawaan, maliwanag na ang kanilang pagkakasala ay sinasadya at hindi ito mapagpapaumanhinan salig sa anumang kahinaan o di-kasakdalan ng tao. Kaya naman, ang mga salita sa kanila ng Diyos kasunod nito ay walang inialok na paanyayang magsisi sila. (Gen 3:16-24) Gayundin ang kaso ng espiritung nilalang na humikayat sa kanila sa paghihimagsik. Ang wakas niya at ang wakas ng iba pang mga anghelikong nilalang na sumama sa kaniya ay walang-hanggang pagkapuksa. (Gen 3:14, 15; Mat 25:41) Si Hudas, bagaman di-sakdal, ay namuhay nang may matalik na pakikipagsamahan sa sariling Anak ng Diyos, subalit siya'y naging traidor. Tinukoy siya mismo ni Jesus bilang "anak ng pagkapuksa." (Ju 17:12) Ang apostatang "taong tampalasan" ay tinatawag ding "anak ng pagkapuksa." (2Te 2:3; tingnan ang ANTIKRISTO; APOSTASYA; TAONG TAMPALASAN.) Sa katulad na paraan, ang lahat niyaong magiging kabilang sa makasagisag na "kambing" sa panahon ng makaharing paghatol ni Jesus sa sangkatauhan ay "magtutungo sa walang-hanggang pagkalipol," anupat hindi sila aanyayahang magsisi.—Mat 25: 33, 41-46.

Naglalaan ng Pagkakataon ang Pagkabuhay-Muli. Sa kabaligtaran naman, may kinalaman sa ilang Judiong lunsod noong unang siglo, binanggit ni Jesus ang isang panghinaharap na araw ng paghuhukom na doo'y magiging kasangkot ang mga ito. (Mat 10:14, 15; 11:20-24) Ipinahihiwatig niyaon na sa paanuman ay may mga taong bubuhaying muli mula sa mga lunsod na iyon, at bagaman dahil sa kanilang dating di-nagsisising saloobin ay magiging napakahirap para sa kanila na magsisi, sila'y magkakaroon ng pagkakataong magpamalas ng pagpapakumbaba at pagsisisi at "manumbalik" sa Diyos sa pamamagitan ni Kristo. Yaong mga hindi gagawa ng gayon ay tatanggap ng walang-hanggang pagkapuksa. (Ihambing ang Apo 20:11-15; tingnan ang ARAW NG PAGHUHUKOM.) Gayunman, yaong mga sumusunod sa isang landasin na gaya niyaong sa mga eskriba at mga Pariseo, na sadya at kusang lumaban sa paghahayag ng espiritu ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo, ay hindi bubuhaying muli, at sa gayo'y hindi sila "makatatakas mula sa kahatulan ng Gehenna."—Mat 23:13, 33; Mar 3:22-30.

Ang manggagawa ng kasamaan na nakabitin sa tulos. Ang magnanakaw na nakabayubay sa tabi ni Jesus at nagpakita ng pananampalataya sa kaniya ay pinangakuang mapapasa Paraiso. (Luc 23:39-43; tingnan ang PARAISO.) Bagaman sinisikap ipaliwanag ng iba na ang pangakong ito ay nagpapahiwatig na tiniyak sa manggagawa ng kasamaan na siya ay magtatamo ng walang-hanggang buhay, hindi naman ito kaayon ng mga katibayan mula sa maraming kasulatan na natalakay na. Bagaman inamin niya ang pagiging mali ng kaniyang gawaing kriminal na kabaligtaran ng kawalang-sala ni Jesus (Luc 23:41), walang anumang nagpapakita na kaniya nang 'kinapootan ang kasamaan at inibig ang katuwiran'; palibhasa'y malapit nang mamatay maliwanag na wala siya sa kalagayan na 'makapanumbalik' at makapagluwal ng "mga gawang angkop sa pagsisisi"; hindi siya nabautismuhan. (Gaw 3:19; 26:20) Samakatuwid, lumilitaw na sa kaniyang pagkabuhay-muli mula sa mga patay bibigyan siya

ng pagkakataong gawin ang mga pagkilos na ito. —Ihambing ang Apo 20:12, 13.

Yamang sakdal ang Diyos, paano niya maaaring 'ikalungkot' ang isang bagay?

Sa karamihan ng mga kaso kung saan ang Hebreong *na·cham'* ay ginagamit sa diwa ng "pagkalungkot," ang tinutukoy ay ang Diyos na Jehova. Sinasabi ng Genesis 6:6, 7 na "ikinalungkot ni Jehova na ginawa niya ang mga tao sa lupa, at siya ay nasaktan sa kaniyang puso"; gayon na lamang kalubha ang kanilang naging kabalakyutan anupat ipinasiya ng Diyos na papawiin niya sila mula sa ibabaw ng lupa sa pamamagitan ng pangglobong Baha. Hindi ito maaaring mangahulugan na ang Diyos ay nalungkot sa diwa na nagkamali siya sa ginawa niyang paglalang, sapagkat "sakdal ang kaniyang gawa." (Deu 32:4, 5) Ang pagkalungkot ay kabaligtaran ng kalugud-lugod na kasiyahan at pagsasaya. Kaya, maaaring ang Diyos ay nalungkot dahil pagkatapos niyang lalangin ang sangkatauhan, naging napakasama ng paggawi ng mga ito anupat naobliga siya noon (at makatuwiran lamang) na puksain ang buong sangkatauhan maliban kay Noe at sa kaniyang pamilya. Sapagkat ang Diyos ay 'hindi nalulugod sa kamatayan ng balakyot.'—Eze 33:11.

Ganito ang komento ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong: "Ang Diyos mismo ay binabanggit na nagsisisi [*na·cham',* nalulungkot]; subalit maaaring ang kahulugan lamang nito ay ang pagbabago niya ng kaniyang paggawi sa kaniyang mga nilalang, sa paggagawad man niya ng kabutihan o sa pagpapasapit niya ng kasamaan—ang pagbabagong iyon ng paggawi ng Diyos ay salig sa pagbabago ng kaniyang mga nilalang; at sa gayon, ayon sa pananalita ng mga tao, sinasabi na ang Diyos ay nagsisisi." (1894, Tomo VIII, p. 1042) Ang matuwid na *mga pamantayan* ng Diyos ay nananatiling matatag, hindi nagbabago, at hindi paiba-iba. (Mal 3:6; San 1:17) Walang mga kalagayan ang makapagpapabago ng kaniyang isip tungkol sa mga ito, ang makapagtatalikod sa kaniya sa mga ito, o ang makapagpapangyaring iwan niya ang mga ito. Gayunman, ang saloobin at mga pagtugon ng kaniyang matatalinong nilalang sa sakdal na mga pamantayang iyon at sa pagpapairal ng Diyos sa mga iyon ay maaaring mabuti o masama. Kung mabuti, kalugud-lugod ito sa Diyos, at kung masama naman ay nagdudulot ito sa kaniya ng pagkalungkot. Bukod diyan, ang saloobin ng mga nilalang ay maaaring magbago mula sa mabuti tungo sa masama o mula sa masama tungo sa mabuti, at yamang hindi binabago ng Diyos ang kaniyang mga pamantayan para pagbigyan lamang sila, ang pagkalugod niya (at ang kaakibat nitong mga pagpapala) ay maaaring magbago kaayon niyaon tungo sa pagkalungkot (at sa kaakibat nitong disiplina o kaparusahan) o kabaligtaran nito. Samakatuwid, ang kaniyang mga kahatulan at mga kapasiyahan ay lubusang malaya mula sa kapritso, pagbabagu-bago, pagka-di-maaasahan, o kamalian; sa gayo'y malaya siya mula sa anumang paiba-iba o kakatwang pagkilos.—Eze 18:21-30; 33:7-20.

Ang isang magpapalayok ay maaaring magsimulang gumawa ng isang uri ng sisidlan at pagkatapos ay baguhin ang istilo niyaon kung ang sisidlan ay "nasira ng kamay ng magpapalayok." (Jer 18:3, 4) Sa paghahalimbawang ito, *hindi* ipinakikita ni Jehova na siya ay gaya ng isang taong magpapalayok na 'ang kamay ay nakasisira,' kundi sa halip, na siya ay may *awtoridad* sa sangkatauhan bilang Diyos, awtoridad na magbago ng kaniyang pakikitungo sa kanila ayon sa kung paano sila tumutugon o hindi tumutugon sa kaniyang katuwiran at awa. (Ihambing ang Isa 45:9; Ro 9:19-21.) Maaari nga niyang 'ikalungkot ang kapahamakan na inisip niyang ilapat' sa isang bansa, o 'ikalungkot ang mabuti na sinabi niya sa kaniyang sarili na gawin sa ikabubuti nito,' anupat ang lahat ay depende sa pagtugon ng bansa sa kaniyang naunang pakikitungo sa kanila. (Jer 18:5-10) Samakatuwid, hindi sa ang Dakilang Magpapalayok, si Jehova, ay nagkakamali, kundi sa halip, ang tao na "luwad," ay dumaranas ng "metamorposis" (pagbabago ng anyo o kayarian) may kinalaman sa kalagayan ng kaniyang puso, anupat nagbubunga ito ng pagkalungkot, o ng pagbabago ng damdamin, sa bahagi ni Jehova.

Totoo ito may kaugnayan sa mga indibiduwal at gayundin sa mga bansa, at yamang ang Diyos na Jehova ay may binabanggit na 'ikinalungkot' niya ang ilan sa kaniyang mga lingkod, gaya ni Haring Saul, na tumalikod sa katuwiran, ipinakikita nito na hindi itinatadhana ng Diyos ang kinabukasan ng gayong mga indibiduwal. (Tingnan ang PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA.) Nang ikalungkot ng Diyos ang paglihis ni Saul, hindi ito nangangahulugan na nagkamali ang Diyos sa pagpili sa kaniya bilang hari anupat dapat lamang Niyang ikalungkot ang bagay na iyon. Sa halip, malamang na nalungkot ang Diyos dahil, bagaman may kakayahan at kalayaan si Saul na magpasiya, hindi niya ginamit nang wasto ang kahanga-hangang pribilehiyo at pagkakataon na ibinigay sa kaniya ng Diyos, at dahil kinailangang baguhin ng Diyos ang pakikitungo Niya kay Saul yamang nagbago ang saloobin nito.—1Sa 15:10, 11, 26.

Nang ipinapahayag ng propetang si Samuel ang hatol ng Diyos may kinalaman kay Saul, sinabi niya na "ang Kamahalan ng Israel ay hindi magbubula-

an, at hindi Siya magsisisi, sapagkat Siya ay hindi makalupang tao upang magsisi." (1Sa 15:28, 29) Ang makalupang mga tao ay malimit na napatutunayang di-tapat sa kanilang salita, hindi nakatutupad sa kanilang mga pangako, o hindi nakasusunod sa mga kundisyon ng kanilang mga kasunduan; palibhasa'y di-sakdal, nagkakamali sila sa kanilang paghatol kung kaya't nagsisisi sila. Hindi ito kailanman nangyayari sa Diyos.—Aw 132:11; Isa 45:23, 24; 55:10, 11.

Halimbawa, tiniyak ng tipan ng Diyos, na ginawa sa pagitan ng Diyos at ng "lahat ng laman" pagkatapos ng Baha, na ang Diyos ay hindi na muling magpapasapit ng baha sa buong lupa. (Gen 9:8-17) Samakatuwid, walang posibilidad na magbabago ang Diyos may kinalaman sa tipang iyon, o na kaniyang 'pagsisisihan iyon.' Sa katulad na paraan, sa kaniyang pakikipagtipan kay Abraham, ang Diyos ay "pumasok taglay ang isang sumpa" bilang "isang legal na garantiya" upang "ipakita nang lalong sagana sa mga tagapagmana ng pangako ang kawalang-pagbabago ng kaniyang layunin," anupat ang kaniyang pangako at ang kaniyang sumpa ay "dalawang bagay na di-mababago na doon ay imposibleng magsinungaling ang Diyos." (Heb 6:13-18) Ang ipinanatang tipan ng Diyos sa kaniyang Anak ukol sa isang pagkasaserdote na gaya ng pagkasaserdote ni Melquisedec ay isa ring bagay na hinggil dito ay 'hindi magsisisi' ang Diyos.—Heb 7:20, 21; Aw 110:4; ihambing ang Ro 11:29.

Gayunman, kapag siya ay nangangako o nakikipagtipan, ang Diyos ay maaaring gumawa ng mga kahilingan, o mga kundisyon na kailangang tuparin niyaong kaniyang mga pinangakuan o mga katipan. Ipinangako niya sa Israel na sila ay magiging kaniyang "pantanging pag-aari" at magiging 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa,' *kung* mahigpit nilang susundin ang kaniyang tinig at iingatan ang kaniyang tipan. (Exo 19:5, 6) Tinupad ng Diyos ang kaniyang bahagi sa tipan, ngunit hindi nakatupad ang Israel; paulit-ulit nilang nilapastangan ang tipang iyon. (Mal 3:6, 7; ihambing ang Ne 9:16-19, 26-31.) Kaya nang pawalang-bisa ng Diyos ang tipang iyon nang dakong huli, nagpakita siya ng lubos na katarungan, anupat tanging ang nagkasalang mga Israelita ang masisisi kung kaya hindi natupad ang kaniyang pangako.—Mat 21:43; Heb 8:7-9.

Sa katulad na paraan, maaaring "ikalungkot" at "talikuran" ng Diyos ang paglalapat niya ng isang kaparusahan kapag ang pagbababala niya hinggil sa gayong pagkilos ay nagbunga ng pagbabago ng saloobin at paggawi ng mga manlalabag. (Deu 13:17; Aw 90:13) Kapag bumalik sila sa kaniya, "babalik" siya sa kanila. (Zac 8:3; Mal 3:7) Sa halip na manatiling 'nasasaktan,' magsasaya na siya, sapagkat hindi siya nalulugod sa pagpapasapit ng kamatayan sa mga makasalanan. (Luc 15:10; Eze 18:32) Samantalang hindi lumilihis kailanman mula sa kaniyang matuwid na mga pamantayan, naglalaan ng tulong ang Diyos upang makabalik ang mga tao sa kaniya; hinihimok silang gawin ang gayon. May-kabaitan niya silang inaanyayahan na bumalik, anupat 'iniuunat niya ang kaniyang mga kamay' at sinasabi niya sa pamamagitan ng kaniyang mga kinatawan, "Manumbalik kayo, pakisuyo, . . . upang hindi ako magpangyari ng kapahamakan sa inyo," "Pakisuyo, huwag ninyong gawin ang ganitong uri ng karima-rimarim na bagay na kinapopootan ko." (Isa 65:1, 2; Jer 25:5, 6; 44:4, 5) Nagbibigay siya ng sapat na panahon para ang isa ay makapagbago (Ne 9:30; ihambing ang Apo 2:20-23) at nagpapakita siya ng malaking pagtitiis at pagtitimpi, yamang "hindi niya nais na ang sinuman ay mapuksa kundi nais niya na ang lahat ay makaabot sa pagsisisi." (2Pe 3:8, 9; Ro 2:4, 5) Noon, may mga pagkakataon na may-kabaitan niyang tinitiyak na ang kaniyang mensahe ay may kalakip na makapangyarihang mga gawa, o mga himala, na nagpapatunay na ang kaniyang mga mensahero ay inatasan ng Diyos at tumutulong upang tumibay ang pananampalataya ng mga nakikinig. (Gaw 9:32-35) Kapag walang tumutugon sa kaniyang mensahe, naggagawad siya ng disiplina; iniuurong niya ang kaniyang lingap at proteksiyon, anupat sa gayon yaong mga di-nagsisisi ay pinahihintulutan niyang dumanas ng mga kakapusan, taggutom, at paniniil mula sa kanilang mga kaaway. Sa pamamagitan nito ay maaari silang matauhan, maaaring manumbalik ang kanilang wastong pagkatakot sa Diyos, o maaari nilang matanto na hangal ang kanilang landasin at mali ang kanilang mga simulain.—2Cr 33:10-13; Ne 9:28, 29; Am 4:6-11.

Gayunman, ang kaniyang pagtitiis ay may mga hangganan, at kapag naabot na ang mga ito, siya'y 'nagsasawa na sa panghihinayang'; pagkatapos nito ang kaniyang kapasiyahan na maglapat ng kaparusahan ay hindi na magbabago. (Jer 15:6, 7; 23:19, 20; Lev 26:14-33) Siya'y hindi na "nag-iisip" o "bumubuo" lamang ng isang kapahamakan para sa gayong mga tao (Jer 18:11; 26:3-6) kundi sumapit na sa isang kapasiyahang hindi na mababago pa.—2Ha 23:24-27; Isa 43:13; Jer 4:28; Zef 3:8; Apo 11:17, 18.

Ang pagiging handang magpatawad ng Diyos sa mga nagsisisi, gayundin ang maawaing pagbubukas niya ng daan para sa gayong pagpapatawad kahit sa harap ng paulit-ulit na pagkakasala, ay nagsisilbing halimbawa para sa lahat ng kaniyang mga lingkod. —Mat 18:21, 22; Mar 3:28; Luc 17:3, 4; 1Ju 1:9; tingnan ang KAPATAWARAN, PAGPAPATAWAD.

PAGSISIWALAT. Ang salitang Griego (*a·po·ka′ly·psis*) na isinalin bilang "pagsisiwalat," o "pagkakasiwalat," ay nangangahulugang "paglalantad" o "pagbubunyag." Madalas itong gamitin may kinalaman sa mga pagsisiwalat ng espirituwal na mga bagay o ng kalooban at mga layunin ng Diyos. (Luc 2:32; 1Co 14:6, 26; 2Co 12:1, 7; Gal 1:12; 2:2; Efe 1:17; Apo 1:1; *Int*) Ang gayong mga pagsisiwalat ay dahil sa pagkilos ng espiritu ng Diyos. Hinggil sa pagsisiwalat ng "sagradong lihim," ganito ang isinulat ng apostol na si Pablo: "Sa ibang mga salinlahi ang lihim na ito ay hindi ipinaalam sa mga anak ng mga tao gaya ng isiniwalat na ngayon sa kaniyang banal na mga apostol at mga propeta sa pamamagitan ng espiritu, samakatuwid nga, na ang mga tao ng mga bansa ay magiging mga kasamang tagapagmana at mga kasangkap ng katawan at mga kabahagi natin sa pangako kaisa ni Kristo Jesus sa pamamagitan ng mabuting balita."—Efe 3:1-6; Ro 16:25.

Mariing pinatutunayan ng aklat ng Mga Gawa na ang pagsisiwalat ng sagradong lihim ay resulta ng pagkilos ng espiritu ng Diyos. Inakay ng espiritu sina Pedro, Pablo, at Bernabe upang mangaral sa mga di-Judio. Ang nanampalatayang mga di-Judio, samakatuwid nga, ang "mga tao ng mga bansa," ay tumanggap ng banal na espiritu samantalang nasa di-tuling kalagayan, sa gayo'y naging isang bayan ukol sa pangalan ng Diyos. (Gaw 10:9-48; 13:2-4) Sa ilalim ng pagkasi, inihula ito ng propetang si Amos, at noong unang siglo C.E., nakita ang katuparan ng kaniyang hula sa pamamagitan ng pagkilos ng espiritu ng Diyos.—Gaw 15:7-20; ihambing ang Am 9:11, 12, *LXX.*

Binabanggit din ng Bibliya ang "pagsisiwalat sa matuwid na paghatol ng Diyos" (Ro 2:5), ang "pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos" (Ro 8:19), at ang "pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo" at sa "kaniyang kaluwalhatian." (1Pe 1:13; 4:13) Makatutulong ang konteksto at ang kaugnay na mga teksto upang matukoy kung kailan magaganap ang gayong mga pagsisiwalat, o pagkakasiwalat. Sa bawat kaso, ang pagsisiwalat, o pagkakasiwalat, ay panahon ng pagbibigay ng gantimpala at pagpapala sa mga taong matuwid, o kaya nama'y panahon ng pagpuksa sa mga balakyot.

Pagsisiwalat sa mga Anak ng Diyos. Sa kaniyang liham sa mga taga-Roma, sinabi ng apostol na si Pablo na ang "mga anak" ng Diyos ay yaong mga tumanggap ng espiritu ng pag-aampon. Bilang mga kasamang tagapagmana ni Kristo, ang mga anak na ito ng Diyos ay luluwalhatiin. (Ro 8:14-18) Babaguhin ng Panginoong Jesu-Kristo ang kanilang abang katawan upang maiayon ito sa kaniyang maluwalhating katawan (Fil 3:20, 21), at mamamahala silang kasama niya bilang mga hari. (2Ti 2:12) Kaya ang "pagsisiwalat sa mga anak ng Diyos" ay tumutukoy sa panahon kapag naging maliwanag na niluwalhati na sila at naghahari na silang kasama ni Kristo Jesus. Napakaringal ng kaluwalhatiang isisiwalat sa kanila anupat magiging walang anuman ang lahat ng pagdurusang dinanas nila sa lupa. (Ro 8:18, 19) Ang pagsisiwalat na ito ay magdudulot ng dakilang mga pagpapala, sapagkat ganito ang isinulat ng apostol na si Pablo: "Ang sangnilalang din mismo ay palalayain sa pagkaalipin sa kasiraan at magtatamo ng maluwalhating kalayaan ng mga anak ng Diyos."—Ro 8:21.

Pagsisiwalat sa Matuwid na Paghatol ng Diyos. Sa Roma 2:5, ang "pagsisiwalat sa matuwid na paghatol ng Diyos" ay iniuugnay sa 'araw ng poot ng Diyos.' Samakatuwid, isisiwalat ang matuwid na paghatol ng Diyos kapag 'ibinigay niya sa bawat isa ang ayon sa kaniyang mga gawa,' buhay na walang hanggan doon sa mga nagbabata sa gawang mabuti at pagkapuksa naman doon sa mga sumusunod sa kalikuan.—Ro 2:6-8.

Pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo. "Ang pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo" at sa "kaniyang kaluwalhatian" ay panahon ng pagbibigay-gantimpala sa kaniyang tapat na mga tagasunod at paglalapat ng paghihiganti sa mga di-makadiyos. Sa gayo'y isisiwalat siya bilang maluwalhating Hari na pinagkalooban ng kapangyarihang magbigay ng gantimpala at magparusa. Ipinakikita ng Kasulatan na sa panahon ng pagkakasiwalat ng kaluwalhatian ni Kristo, 'mag-uumapaw sa kagalakan' ang pinahiran-ng-espiritung mga Kristiyano na may-katapatang nagbata ng pagdurusa. (1Pe 4:13) Ang subok na katangian ng kanilang pananampalataya ay masusumpungang isang dahilan ukol sa kapurihan at kaluwalhatian at karangalan sa panahon ng pagkakasiwalat kay Jesu-Kristo, at ang mga Kristiyanong iyon ay tatanggap ng di-sana-nararapat na kabaitan. (1Pe 1:7, 13) Samantala, ang mga hindi nakakakilala sa Diyos at hindi sumusunod sa mabuting balita tungkol sa Panginoong Jesus ay daranas ng walang-hanggang pagkapuksa, na magdudulot naman ng ginhawa sa mga dumanas ng kapighatian sa kanilang mga kamay.—2Te 1:6-10.

PAGSISIYASAT, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

PAGSULAT. Ang pagbuo ng mga titik sa isang materyales na mapagsusulatan upang magtawid ng mga salita o mga ideya. Ang unang taong si Adan ay pinagkalooban ng kakayahang magsalita ng isang wika. Subalit sa pasimula, walang gaanong dahilan, kung mayroon man, upang sumulat siya. Nagagawa noon ni Adan ang lahat ng pakikipagta-

lastasan sa pamamagitan ng pagsasalita at, bilang isang taong sakdal, hindi niya kailangang umasa sa isang nakasulat na rekord bilang pantulong sa isang di-sakdal na memorya. Gayunpaman, tiyak na may kakayahan si Adan na makaisip ng paraan upang makagawa ng isang nakasulat na rekord. Subalit hindi naglalaan ang Bibliya ng tuwirang patotoo na sumulat siya bago ang kaniyang pagsalansang o pagkatapos nito.

Ipinapalagay na maaaring ipinahihiwatig ng mga salitang "ito ang aklat ng kasaysayan ni Adan" na si Adan ang sumulat ng "aklat" na ito. (Gen 5:1) Bilang komento sa pariralang "ito ang kasaysayan" ("ito ang mga pinagmulan"), na madalas lumitaw sa buong Genesis, ganito ang sinabi ni P. J. Wiseman: "Ito ang pangwakas na pangungusap ng bawat seksiyon, at samakatuwid ay tumuturo ito pabalik sa salaysay na naitala na. . . . Karaniwan nang tumutukoy ito sa manunulat ng kasaysayang iyon, o sa may-ari ng tapyas na naglalaman niyaon."—*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* 1949, p. 53.

Ang pagsusuri sa nilalaman ng mga kasaysayang ito ay nagbabangon ng malaking pag-aalinlangan hinggil sa kawastuan ng pangmalas na iniharap ni Wiseman. Halimbawa, ayon sa pangmalas na ito, ang magiging konklusyon ng seksiyong nagsisimula sa Genesis kabanata 36, talata 10, ay ang mga salita sa Genesis 37:2 na, "Ito ang kasaysayan ni Jacob." Subalit halos ang buong ulat ay may kinalaman sa mga supling ni Esau at pahapyaw lamang nitong binanggit si Jacob. Sa kabilang dako, ang kasunod na impormasyon ay naghaharap ng detalyadong impormasyon tungkol kay Jacob at sa kaniyang pamilya. Karagdagan pa, kung tama ang teoriyang iyon, mangangahulugan ito na sina Ismael at Esau ang mga manunulat o mga may-ari ng pinakadetalyadong mga dokumento tungkol sa mga pakikitungo ng Diyos kina Abraham, Isaac, at Jacob. Waring hindi ito makatuwiran, sapagkat lilitaw na yaong mga walang bahagi sa tipang Abrahamiko ang siya pang may pinakamalaking interes sa tipang iyon. Mahirap isiping gayon na lamang ang pagkabahala ni Ismael sa mga pangyayaring may kaugnayan sa sambahayan ni Abraham anupat nagsikap siyang kumuha ng detalyadong ulat tungkol sa kanila, isang ulat na sumasaklaw ng maraming taon matapos siyang paalisin kasama ng kaniyang inang si Hagar.—Gen 11:27b–25:12.

Sa katulad na paraan, yamang hindi nagpahalaga si Esau sa mga bagay na sagrado (Heb 12:16), walang dahilan upang sumulat siya o magmay-ari kaya ng isang ulat na detalyadong tumatalakay sa mga pangyayari sa buhay ni Jacob, mga pangyayaring hindi naman nasaksihan ni Esau. (Gen 25:19–36:1) Gayundin, waring hindi makatuwirang isipin na ipagwawalang-bahala nina Isaac at Jacob ang kalakhang bahagi ng mga pakikitungo ng Diyos sa kanila, anupat kontento na lamang sila na magkaroon ng maiikling ulat tungkol sa mga talaangkanan ng ibang tao.—Gen 25:13-19a; 36:10–37:2a.

Pagsulat Bago ang Baha. Walang paraan upang masabi nang tiyakan kung ang ilan sa mga kasaysayang binanggit sa aklat ng Genesis ay isinulat bago ang Baha, at walang binabanggit ang Bibliya kung nagkaroon ng pagsulat bago ang Baha. Gayunman, dapat pansinin na ang pagtatayo ng mga lunsod, paglikha ng mga panugtog, at pagpapanday ng mga kasangkapang bakal at tanso ay matagal nang nagsimula bago pa ang Baha. (Gen 4:17, 21, 22) Kaya naman makatuwirang isipin na hindi rin gaanong mahirap sa mga tao ang bumuo ng isang paraan ng pagsulat. Yamang may iisang wika lamang noong una (na nakilala nang bandang huli bilang Hebreo; tingnan ang HEBREO, II) at yamang ang mga taong patuloy na nagsasalita ng wikang iyon, ang mga Israelita, ay kilalang gumagamit ng alpabeto, ipinahihiwatig nito na maaaring bago pa ang Baha ay mayroon nang pagsulat na ginagamitan ng alpabeto.

Binanggit ng Asiryanong si Haring Ashurbanipal na bumasa siya ng "mga inskripsiyon sa bato mula sa panahon bago ang baha." (*Light From the Ancient Past,* ni J. Finegan, 1959, p. 216, 217) Ngunit ang mga inskripsiyong ito ay maaaring nauna lamang sa isang malaking lokal na baha o maaaring mga ulat na nag-aangking naglalahad ng mga pangyayari bago ang Baha. Halimbawa, matapos nitong banggitin na walong hari ang namahala sa loob ng 241,000 taon, ang tinatawag na "The Sumerian King List" ay nagsabi: "(At) umapaw (sa lupa) ang Baha." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 265) Maliwanag na hindi mapananaligan ang gayong ulat.

Ayon sa kronolohiya ng Bibliya, ang pangglobong Baha ng mga araw ni Noe ay naganap noong 2370 B.C.E. Mas maaga rito ang mga petsang itinakda ng mga arkeologo sa maraming tapyas na luwad na kanilang nahukay. Ngunit ang mga tapyas na luwad na ito ay mga dokumentong walang petsa. Samakatuwid, ang mga petsang itinakda sa mga ito ay pala-palagay lamang at hindi matibay na saligan upang maiugnay ang mga ito sa panahon ng Bahang tinutukoy sa Bibliya. Wala ni isa man sa sinaunang mga kasangkapang nahukay ang natiyak na mula pa noong mga panahon bago ang Baha. May mga arkeologo na nagtakda ng mga bagay bilang nagmula sa panahon bago ang Baha ngunit, sa paanuman, ang mga tuklas na naging saligan nila ay maipangangahulugan lamang na katibayan ng isang malaking lokal na baha.

Pagsulat Pagkaraan ng Baha. Matapos guluhin ang orihinal na wika ng tao sa Babel, nagkaroon

ng iba't ibang sistema ng pagsulat. Ang mga Babilonyo, mga Asiryano, at iba pang grupo ng mga tao ay gumamit ng sulat na *cuneiform* (hugis-tatsulok), na ipinapalagay na binuo ng mga Sumeriano mula sa kanilang *pictographic* na pagsulat. May katibayan na nagpapakitang mahigit sa isang sistema ng pagsulat ang magkakasabay na ginagamit noon. Halimbawa, sa isang sinaunang ipinintang larawan sa pader sa Asirya ay makikita ang dalawang eskriba, ang isa ay gumagawa ng mga markang *cuneiform* sa isang tapyas gamit ang isang panulat na *stylus* (malamang na sa Akkadiano) at ang isa naman ay sumusulat sa isang piraso ng balat o papiro sa pamamagitan ng isang pinsel (posibleng sa Aramaiko). Ang sulat na *hieroglyphic* ng mga Ehipsiyo ay binubuo ng malilinaw na pagsasalarawan at mga hugis na heometrikal. Bagaman patuloy na ginamit ang sulat na *hieroglyphic* sa mga inskripsiyon sa mga bantayog at mga ipinintang larawan sa pader, dalawa pang anyo ng pagsulat (ang una ay *hieratic* at ang sumunod ay *demotic*) ang ginamit noon. (Tingnan ang EHIPTO, EHIPSIYO.) Sa mga sistemang walang alpabeto, ang isang pagsasalarawan (o ang mas huling anyo nito, kadalasa'y di-makilala, na binubuo ng mga patuwid o kabit-kabit na porma) ay maaaring kumatawan sa bagay na tinutukoy, sa isang ideya na ipinahihiwatig ng bagay na iyon, o sa isa pang salita o pantig na may kaparehong bigkas. Bilang paghahalimbawa, ang simpleng drowing ng isang mata ay maaaring gamitin sa Ingles upang tumukoy sa *"eye,"* sa panghalip panao na *"I,"* sa pandiwang *"see,"* sa pangngalang *"sea,"* o sa unang pantig ng salitang *"season."*

Ang sistemang alpabetiko na ginamit ng mga Israelita ay ponetiko, anupat ang bawat nakasulat na simbolo ng katinig ay kumakatawan sa isang partikular na tunog ng katinig. Gayunman, ang tunog ng patinig ay kailangang idagdag ng bumabasa, anupat konteksto ang tutulong upang matiyak kung anong salita ang tinutukoy sakaling may mga terminong pareho ng baybay ngunit magkaiba ang kombinasyon ng mga tunog ng patinig. Hindi ito naging problema noon; kahit sa makabagong mga magasin, pahayagan, at aklat sa Hebreo, halos lahat ng mga tuldok-patinig ay inalis na.

Kakayahan ng mga Israelita sa Pagbasa at Pagsulat. Ang mga saserdote ng Israel (Bil 5:23) at ang mga prominenteng tao, tulad nina Moises (Exo 24:4), Josue (Jos 24:26), Samuel (1Sa 10:25), David (2Sa 11:14, 15), at Jehu (2Ha 10:1, 6), ay marunong bumasa at sumulat, gayundin ang taong-bayan sa pangkalahatan, maliban sa ilan. (Ihambing ang Huk 8:14; Isa 10:19; 29:12.) Bagaman lumilitaw na makasagisag lamang, ang utos sa mga Israelita na sumulat sa mga poste ng pinto ng kanilang bahay ay nagpapahiwatig na marunong silang bumasa at sumulat. (Deu 6:8, 9) At kahilingan ng Kautusan na ang hari, sa pag-upo niya sa kaniyang trono, ay sumulat para sa kaniyang sarili ng isang kopya ng Kautusan at basahin iyon araw-araw.—Deu 17:18, 19; tingnan ang AKLAT.

Bagaman maliwanag na pangkaraniwan noon ang nakasulat na materyal sa wikang Hebreo, iilan lamang ang inskripsiyong Israelita na natagpuan. Malamang na ito ay dahil hindi nagtayo ang mga Israelita ng maraming bantayog na dumadakila sa kanilang mga nagawa. Ang kalakhang bahagi ng pagsulat, kabilang na ang mga aklat ng Bibliya, ay walang alinlangang ginawa sa papiro o pergamino gamit ang tinta, kaya naman hindi tatagal ang mga ito sa mamasa-masang lupa ng Palestina. Gayunman, naingatan ang mensahe ng Kasulatan sa paglipas ng maraming siglo sa pamamagitan ng napakaingat na pagkopya at paulit-ulit na pagkopya. (Tingnan ang ESKRIBA; MANUSKRITO NG BIBLIYA, MGA; TAGAKOPYA.) Tanging ang kasaysayan ng Bibliya ang sumasaklaw sa mismong pasimula ng tao at maging sa panahon bago pa nito. (Gen kab 1, 2) Sa ilang kaso, maaaring ang mga rekord na nakalilok sa bato at nakasulat sa mga tapyas na luwad, mga prisma, at mga silinder ay higit na matatanda kaysa sa pinakasinaunang manuskrito ng Bibliya na umiiral pa, gayunma'y walang namamalaging epekto ang mga rekord na iyon sa buhay ng mga tao sa ngayon —ang marami sa mga iyon (tulad ng The Sumerian King List) ay naglalaman ng mga tahasang kabulaanan. Kaya naman sa gitna ng sinaunang mga akda, ang Bibliya ay namumukod-tangi dahil nagharap ito ng isang makahulugang mensahe na dapat pakadibdibin.

PAGTAKAS, LUPAIN NG. Isang lupain sa "silangan ng Eden," kung saan nanahanan ang hinatulang mamamaslang na si Cain. (Gen 4:16) Ang salitang Hebreo na *nohdh* (pagtakas) ay hinalaw sa salitang-ugat na *nudh,* na ang isang anyo ay isinalin bilang "takas" sa mga talata 12 at 14. Hindi alam kung saan ang lokasyon ng lupaing ito.

PAGTAMBANG. Pag-aabang sa isang kubling dako upang sumalakay nang biglaan. Tatlong salitang Hebreo para sa "pagtambang" (*'e'rev, 'o'rev,* at *ma·'arav'*) ang nagmula sa salitang-ugat na *'a·rav',* na nangangahulugang "mag-abang." (Job 37:8; Jer 9:8; Aw 10:8; Huk 9:32) Sa katulad na paraan, ang salitang Griego para sa "pagtambang" (*e·ne'dra*) ay nauugnay sa pandiwang *e·ne·dreu'o,* na nangangahulugan ding "mag-abang."—Gaw 25:3; 23:21.

Napakahusay ng pagtambang na isinagawa ni Josue laban sa Ai. Isang gabi, 5,000 lalaki ang inilagay niya sa dakong K ng lunsod samantalang ang kalakhang bahagi ng kaniyang hukbo ay ikinalat naman

niya sa dakong H. Kinaumagahan, inilayo niya sa lunsod ang mga tagapagtanggol nito sa pamamagitan ng pagkukunwaring natatalo sila, sa gayon ay nagkaroon ng pagkakataon ang mga mananambang upang tumindig at kunin ang lunsod. (Jos 8:2-21) May isinagawang mga pagtambang noong mag-away ang mga may-ari ng lupain sa Sikem at ang anak ni Gideon na si Abimelec. (Huk 9:25, 31-45) Ilang beses na tinambangan ng mga Filisteo si Samson. (Huk 16:1-12) Tinambangan ni Saul ang Amalek at nang maglaon ay inakusahan niya si David ng pananambang laban sa kaniya. (1Sa 15:5; 22:8) Ang iba pang iniulat na mga pagtambang ay yaong mga isinagawa noong makipaglaban ang Israel sa tribo ni Benjamin (Huk 20:29-44), ang di-matagumpay na pagtambang ni Jeroboam laban sa Juda (2Cr 13:13-19), ang pagtambang na naging dahilan ng kalituhan ng mga sumasalakay sa Juda noong mga araw ni Jehosapat (2Cr 20:22, 23), ang mga pagtambang na binanggit nang ilarawan ang pagbagsak ng Jerusalem (Pan 4:19), at ang pagtambang na itinalaga ni Jehova laban sa Babilonya (Jer 51:12). Iningatan ni Jehova ang bumalik na mga Judiong tapon laban sa pagtambang.—Ezr 8:31; tingnan ang DIGMAAN.

Ang pangngalang Hebreo na *'e'rev,* na nangangahulugang "pagtambang," ay ginagamit upang ilarawan ang mga pamamaraan ng mga mangangaso. (Job 37:8; 38:40) Ang pandiwang Hebreo na *'a·rav'* ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang ilarawan ang pag-aabang ng patutot sa mga lalaki (Kaw 7:12; 23:28) at ang mga pamamaraan ng mga balakyot laban sa walang-sala at sa matuwid. (Aw 10:9; Kaw 1:11, 18; 12:6; 24:15; Mik 7:2; ihambing ang Job 31:9.) Sa Israel, parusang kamatayan ang itinakda para sa tao na natuklasang nagkasala ng pagpatay sa kaniyang kapuwa matapos niya itong abangan upang maisagawa iyon.—Deu 19: 11, 12.

Ang mahigit sa 40 Judio na "nagpasiyang sumailalim ng isang sumpa" ay nagpakana ng isang pagtambang laban sa apostol na si Pablo ngunit nahadlangan ng pamangkin ni Pablo ang kanilang balak gawin.—Gaw 23:12-35.

PAGTANGIS. Isang kapahayagan ng matinding emosyon (gaya ng pamimighati) sa pamamagitan ng pag-iyak. Kapuwa ang mga lalaki at ang mga babae noong sinauna, kabilang na ang makapangyarihang mga mandirigma na gaya ni David, ay tumangis, anupat hindi nila ito itinuring na isang tanda ng kahinaan. (Gen 42:24; 43:30; 45:2, 3, 14, 15; 46:29; Ru 1:9, 14; 2Sa 13:36; Job 30:25; Aw 6:6-8) Ang kamatayan ng isang mahal sa buhay o ng isang kaibigan ang isa sa mga pangunahing sanhi ng pagtangis. (2Sa 18:33–19:4; Luc 7:11-15; 8:49-56; Ju 20:11-15) At ang pagkamatay naman ng iginagalang at iniibig na mga indibiduwal ay maaaring maging dahilan ng pagtangis ng buong bansa (2Sa 3:31-34), anupat kung minsan ay mahahabang yugto ng panahon ang iniuukol sa gayong pagpapahayag ng pagdadalamhati. (Gen 50:1-3, 10, 11; Bil 20:29; Deu 34:8) Ang iba pang mga kalagayan na nagiging sanhi ng pagtangis ay ang pagkatalo sa pakikipagdigma (Deu 1:44, 45; Jer 31:15; Pan 1:16), pagkabihag (Aw 137:1), paniniil (Ec 4:1), malaking kapahamakan (Es 3:13, 14; 4:1-4), at matinding dalamhati dahil sa kasalanan (Ezr 10:1-4; Jer 3:21, 22; 31:9; Joe 2:12; Luc 22:54-62; San 4:8, 9; tingnan ang PAGDADALAMHATI). Ang pagtangis naman sa relihiyosong seremonya ay kaugnay sa pagsamba sa diyos ng Babilonya na si Tamuz.—Eze 8:14.

Bukod pa sa pagkadama ng personal na kawalan o pamimighati, ang matinding pagkabahala at masidhing damdamin para sa iba ay kadalasang nagiging sanhi rin ng pagtangis. Halimbawa, may mga pagkakataon na pinaalalahanan at itinuwid ng apostol na si Pablo ang kaniyang mga kapananampalataya nang may pagluha. (Gaw 20:31; 2Co 2:4) Binanggit niya nang may pagluha yaong mga "lumalakad bilang mga kaaway ng pahirapang tulos ng Kristo." (Fil 3:18, 19) At dahil sa pag-ibig at matalik na kaugnayan sa pagitan ni Pablo at ng mga tagapangasiwa ng kongregasyon sa Efeso, tumangis ang lahat nang malaman nila na posibleng hindi na nila makikita pang muli ang apostol.—Gaw 20:36-38.

May mga pagkakataong ang mga mananamba ni Jehova ay tumatangis habang nananalangin, gaya nina Hana, Hezekias, at Nehemias. (1Sa 1:9-11; 2Ha 20:1-5; Ne 1:2-4; Aw 39:12) Maging si Jesu-Kristo, noong narito siya sa lupa, ay nagsumamo at nakiusap sa kaniyang Ama nang "may malalakas na paghiyaw at mga luha."—Heb 5:7.

PAGTATAHIP [sa Ingles, *winnowing*]. Ang panghuling hakbang upang maibukod ang mga binutil na gaya ng sebada at trigo mula sa kanilang ipa at dayami. Kapag ang mga butil ay nagiik na at humiwalay na sa ipa, at nagkapira-piraso na ang mga dayami, tinatahip ang lahat ng ito anupat isinasaboy nang pasalungat sa hangin sa pamamagitan ng pala o tinidor na pantahip. (Isa 30:24) Ang ipa ay tinatangay ng hangin, na lalo nang lumalakas kapag gabi, at ang dayami ay inililipad sa tabi habang nalalaglag naman pabalik sa giikan ang mga binutil. (Ru 3:2; LARAWAN, Tomo 2, p. 953) Pagkatapos na bistayin o paraanin sa isang panala ang butil upang maalis ang maliliit na bato at iba pang katulad na bagay, maaari na itong gilingin o kaya ay imbakin.—Am 9:9; Luc 22:31.

Makasagisag na Paggamit. Kadalasan, ang 'pagtatahip' ay ginagamit sa makasagisag na diwa.

Halimbawa, nilayon ni Jehova na magsugo ng "mga mananahip" laban sa Babilonya at sa mga tumatahan sa kaniya upang tahipin siya ng mga iyon. (Jer 51:1, 2) Ang "mga mananahip" na iyon ay ang mga Medo at ang mga Persiano sa ilalim ni Ciro. Sa diwa, isinaboy nila sa ere ang Babilonya at ang mga tumatahan sa kaniya, upang ang mga iyon ay matangay ng hangin at liparing gaya ng ipa na susunugin. (Mat 3:12; Luc 3:17) Sa katulad na paraan, gaya ng inihula, bago pa ito ay ginamit ni Jehova ang Babilonya upang tahipin ang kaniyang bayan, anupat pinangalat niya sila sa pagkatalo. (Jer 15:7) At, sa pamamagitan ng propetang si Isaias, tiniyak ni Jehova sa kaniyang bayan na darating ang panahon na gagawin nilang gaya ng ipa ang kanilang mga kaaway at tatahipin nila ang mga ito. (Isa 41:14-16) Sa Jeremias 4:11 ang "nakapapasong hangin" na darating laban sa Jerusalem ay sinasabing "hindi para sa pagtatahip, ni para sa paglilinis man." Yamang ang isang dumadaluyong at nakapapasong hangin ay hindi angkop para sa pagtatahip, tumutukoy ito kung gayon sa mapaminsalang katangian nito.

PAGTATALAGA. Ang seremonyang tanda ng pagpapasimula ng panunungkulan ng pagkasaserdote. Ang salitang Hebreo para sa "pagtatalaga" (*mil·lu·ʼim′*) ay literal na nangangahulugang "pagpuno," o pagpuspos, samakatuwid nga, pagpuspos ng kapangyarihan sa kamay, pagbibigay-kapangyarihan. (Exo 29:22, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Eze 43:26, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang PUSPUSIN NG KAPANGYARIHAN ANG KAMAY.) Ginamit din ang terminong ito para sa "pagkakalupkop" ng mga hiyas.—1Cr 29:2.

Si Aaron at ang kaniyang mga anak ay kinuha mula sa Kohatitang pamilya ng tribo ni Levi upang maglingkod bilang mga saserdote para sa Israel. (Exo 6:16, 18, 20; 28:1) Ang pagtatalaga sa kanila ay sumaklaw nang pitong araw, anupat lumilitaw na pumatak ng Nisan 1-7, 1512 B.C.E., habang ang Israel ay nagkakampo sa paanan ng Bundok Sinai sa Peninsula ng Arabia. (Exo 40:2, 12, 17) Katatapos lamang magawa at maitayo ang tolda ng kapisanan noong unang araw ng buwan; ang makasaserdoteng pamilya ay pinili ni Jehova; at ngayon, si Moises, na kapatid ni Aaron, bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan, ay inutusang isagawa ang seremonya ng pagpapabanal at pagtatalaga sa kanila. Makikita sa Exodo kabanata 29 ang mga tagubilin para rito, at nasa Levitico kabanata 8 naman ang ulat ng pagsasagawa ni Moises sa seremonya.

Noong unang araw, habang ang presensiya ni Jehova ay kinakatawanan ng haliging ulap sa ibabaw ng tabernakulo (Exo 40:33-38), tinipon ni Moises ang lahat ng gagamitin sa paghahain: ang toro, ang dalawang barakong tupa, ang basket ng mga tinapay na walang pampaalsa, ang langis na pamahid, at ang mga kasuutan ng mga saserdote. Gaya ng itinagubilin, tinawag niya ang kongregasyon ng Israel, na malamang ay nangangahulugang ang matatandang lalaki na kinatawan ng buong kongregasyon, upang magtipon sa pasukan ng tolda ng kapisanan, sa labas ng kurtinang nakapalibot sa looban. Yamang maliwanag na nakikita nila ang mga kaganapan sa looban, malamang ay inalis noon ang pantabing ng pintuang-daan, na may lapad na 20 siko (8.9 m; 29 na piye).—Lev 8:1-5; Exo 27:16.

Hinugasan ni Moises si Aaron at ang mga anak ni Aaron na sina Nadab, Abihu, Eleazar, at Itamar (o, inutusan niya silang maghugas ng kanilang sarili) sa tansong hugasan na nasa looban at pagkatapos ay isinuot niya kay Aaron ang maluwalhating mga kasuutan ng mataas na saserdote. (Bil 3:2, 3) Sa pagsusuot kay Aaron ng magandang kasuutang ito, ipinagkatiwala sa kaniya ang mga kasuutang kumakatawan sa mga katangian at mga pananagutan ng kaniyang katungkulan. Pagkatapos nito ay pinahiran ni Moises ang tabernakulo, ang lahat ng mga kasangkapan at mga kagamitan nito, at ang altar ng handog na sinusunog, gayundin ang hugasan at ang mga kagamitang ginamit may kaugnayan sa mga iyon. Sa gayon ay pinabanal ang lahat ng ito upang bukod-tanging gamitin sa paglilingkod sa Diyos. Bilang panghuli, pinahiran ni Moises si Aaron sa pamamagitan ng pagbubuhos ng langis sa ulo nito.—Lev 8:6-12; Exo 30:22-33; Aw 133:2.

Ang Toro na Handog Ukol sa Kasalanan. Kasunod nito, binihisan ni Moises ang mga anak ni Aaron, at pagkatapos ay inutusan niya si Aaron at ang mga anak nito na ipatong ang kanilang mga kamay sa ulo ng toro na handog ukol sa kasalanan. Ang pagkilos nilang ito ay nagpapakitang kinikilala nila na ang handog na iyon ay para sa kanila, bilang makasaserdoteng sambahayan. Pagkatapos patayin ang toro, naglagay si Moises ng dugo sa altar at ang natira ay ibinuhos niya sa paanan ng altar, sa gayo'y sumasagisag iyon sa paglilinis mula sa karungisang dulot ng pagkamakasalanan ng mga saserdoteng nanunungkulan sa altar. Maliwanag na ang paglalagay ng dugo sa *mga sungay* ng altar ay nangangahulugan na ang *bisa* ng kaayusan sa paghahain ay nasa itinigis na dugo ng hain. (Heb 9:22) Kailangan ding gawin ang pagwiwisik ng dugo sa altar kapag inihahandog ang iba pang mga hain. (Lev 1:5, 11; 3:2; 4:6; 16:18) Gayunman, pansinin na yamang ito ay 'araw ng ordinasyon' ng pagkasaserdote at hindi ang pambansang araw ng pagbabayad-sala, ang dugo ng toro ay hindi ipinasok sa Kabanal-banalan. (Tingnan ang Lev 16:14.) Gaya sa ibang mga handog ukol sa kasalanan, ang taba na nasa ibabaw ng mga bituka,

ang lamad ng atay, at ang dalawang bato kasama ang taba ng mga ito ay inilagay sa ibabaw ng altar. (Lev 4:8-10, 20, 26, 31) Ang natira sa toro, pati na ang balat at ang dumi nito, ay dinala sa labas ng kampo upang sunugin.—Lev 8:13-17.

Mga Haing Barakong Tupa. Pagkatapos ay ipinatong ni Aaron at ng kaniyang mga anak ang kanilang kamay sa barakong tupa na handog na sinusunog, at saka ito pinatay, anupat iwinisik sa ibabaw ng altar ang dugo nito. Ang barakong tupa ay pinagputul-putol, hinugasan, at saka sinunog sa altar; ngunit hindi kasama ang dumi at ang balat nito. (Lev 7:8) Kung paanong ang barakong tupang ito na handog na sinusunog ay inihandog nang lubusan, anupat walang bahaging itinira upang kainin ng sinumang tao, gayundin naman, ang mga saserdoteng ito ay lubusang pinabanal para sa banal na makasaserdoteng paglilingkod kay Jehova.—Lev 8:18-21; ihambing ang Lev 1:3-9.

Yaong isa pang barakong tupa, "ang barakong tupa ng pagtatalaga," ay pinatay rin pagkatapos na ipatong doon ng mga saserdote ang kanilang mga kamay. Iba naman ang pinaggamitan sa dugo nito. Inilagay iyon sa pingol ng kanang tainga ni Aaron at ng kaniyang mga anak, sa hinlalaki ng kanilang kanang kamay, at sa hinlalaki ng kanilang kanang paa; kaya naman ang mga kakayahang isinasagisag ng mga sangkap na ito ng katawan ay lubusan nilang gagamitin may kaugnayan sa gawaing paghahain na bahagi ng kanilang paglilingkod. Ang natitirang dugo ay iwinisik ni Moises sa altar.—Lev 8:22-24.

Bago ihandog sa karaniwang paraan ang taba sa palibot ng mga sangkap ng barakong tupa, iyon ay inilagay sa ibabaw ng kanang binti ng barakong tupa, kasama ang isa sa bawat tatlong uri ng mga tinapay na walang pampaalsa na kinuha mula sa basket. Inilagay naman ang lahat ng ito sa mga palad ni Aaron at ng kaniyang mga anak at ikinaway ni Moises sa harap ni Jehova, anupat maliwanag na inilagay ni Moises ang kaniyang mga kamay sa ilalim ng mga kamay ng mga saserdote. Ito'y sagisag na ang kanilang mga kamay ay 'napuspos ng kapangyarihan,' samakatuwid nga, pinunô ng mga kaloob na hain at lubusang sinangkapan at binigyang-kapangyarihan para sa tungkuling paghahain. Ipinakikita nito na sila'y awtorisado hindi lamang upang maghandog ng mga taba sa altar kundi upang tumanggap din ng mga kaloob na panustos bilang saganang kaayusan ni Jehova para sa kaniyang mga saserdote. Karaniwan na, ang ikinaway na bahagi ng barakong tupa, yaong kanang binti, ay napupunta sa nanunungkulang saserdote bilang kaniyang takdang bahagi. (Lev 7:32-34; Bil 18:18) Ngunit sa pagkakataong ito, ang lahat ng iyon ay sinunog sa altar. Sa gayon, iyon ay kapuwa inihарap (ikinaway) kay Jehova at aktuwal na inihandog, bilang pagkilala na ang lahat ng iyon ay ipinagkaloob niya sa mga saserdote.—Lev 8:25-28.

Pagkatapos ay tinanggap ni Moises, na gumanap bilang saserdote sa serbisyong ito ng pagtatalaga, ang dibdib ng barakong tupa ng pagtatalaga bilang kaniyang takdang bahagi, matapos niya itong ihandog bilang handog na ikinakaway.—Lev 8:29; tingnan din ang Exo 29:26-28.

Ang dugo ng barakong tupa at ang langis na pamahid (na maliwanag na pinaghalo) ay iwinisik kay Aaron, sa kaniyang mga anak, at sa kanilang mga kasuutan, upang pabanalin sila. Ipinakita rin nito na sila ang may katungkulang maghain, ayon sa tagubilin ng espiritu ng Diyos. Walang binanggit na ang mga anak ni Aaron ay pinahiran sa pamamagitan ng pagbubuhos ng langis sa kanilang ulo, gaya ng ginawa kay Aaron.—Lev 8:30.

Sa pasukan ng tolda ng kapisanan, pakukuluan ni Aaron at ng kaniyang mga anak ang bahagi ng karne ng barakong tupa na hindi sinunog sa altar at hindi rin ibinigay kay Moises. Kakainin nila iyon, pati ang natitirang mga tinapay sa basket, ngunit anumang matira sa mga pagkaing ito ay susunugin sa kinaumagahan. Idiniin nito ang kalinisan at gayundin ang pagiging lubusan ng pagpapabanal sa kanila at ng kanilang paglilingkod (yamang ang mga kinain nila ay hindi bulok o luma, at ang mga natira ay *lubusang* sinunog). Kapansin-pansin din na walang lebadura ang mga tinapay.—Lev 8:31, 32; Exo 29:31-34.

Natapos ang Pagtatalaga. Ang pagtatalaga ay tumagal nang pitong araw, anupat hindi makapanunungkulan ang mga saserdote sa ganap na diwa hangga't hindi ito natatapos. Bawat araw, isang toro ang inihahain bilang handog ukol sa kasalanan upang dalisayin ang altar. Sa loob ng pitong araw, ang mga bagong-ordenadong saserdote ay kailangang magbantay sa pasukan ng tolda ng kapisanan araw at gabi, bilang pagtupad sa "tungkuling pagbabantay para kay Jehova," upang hindi sila mamatay.—Lev 8:33-36; Exo 29:35-42.

Noong ikawalong araw, palibhasa'y lubusan nang nasangkapan at naitalaga sa katungkulan, ang mga saserdote ay nanungkulan sa unang pagkakataon (nang hindi na kasama si Moises). Sila ay nagsagawa ng serbisyo ng pagbabayad-sala para sa bansang Israel, na noo'y lalo nang nangangailangan ng paglilinis hindi lamang dahil sa kanilang likas na pagkamakasalanan kundi dahil na rin sa kalilipas nilang pagsuway may kaugnayan sa ginintuang guya, na ikinagalit ni Jehova. (Lev 9:1-7; Exo 32:1-10) Sa pagtatapos ng unang serbisyong ito ng bagong-itinalagang mga saserdote, ipinakita ni Jehova ang kaniyang pagsang-ayon at pagtitibay sa kanilang katungkulan sa pamamagitan ng pagpapadala

ng makahimalang apoy, na tiyak na nagmula sa haliging ulap na nasa ibabaw ng tabernakulo, anupat tinupok nito ang natitirang hain sa ibabaw ng altar. —Lev 9:23, 24.

Ang Bibliya ay walang iniuulat na seremonya ng pagtatalaga para sa mga humalili kay Aaron. Maliwanag na sapat na ang isang serbisyo ng pagtatalaga upang mailagay ang sambahayan ni Aaron at ang lahat ng lalaking supling nito sa kanilang makasaserdoteng katungkulan minsan at magpakailanman, na magpapatuloy hanggang sa panahong walang takda, hanggang sa maitalaga sa katungkulan ang tunay at walang-hanggang mataas na saserdote na si Jesu-Kristo.—Heb 7:12, 17; 9:11, 12; tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE; SASERDOTE.

PAGTATALO, PAG-AAWAY. Pagtatalo hinggil sa isang usapin.—Deu 17:8; Jer 11:20; 25:31.

Ang Kasulatan ay nagpapayo laban sa pakikipagtalo, o pakikipag-away, nang walang dahilan. (Kaw 3:30) Sinasabi ng kawikaan: "Gaya ng isa na sumusunggab sa mga tainga ng aso ang sinumang dumaraan na ikinagagalit ang pag-aaway na hindi kaniya." (Kaw 26:17) Ang pananalita ng mga hangal ay agad na umaakay sa kanila sa mga pagtatalo, at ang mga mangmang ay hindi nagpipigil upang makaiwas sa pakikipagtalo. (Kaw 18:6; 20:3) "Ang pagpiga ng galit" ay humahantong sa pag-aaway (Kaw 30:33), samantalang kabaligtaran naman nito ang epekto ng kabagalan sa pagkagalit. —Kaw 15:18.

Ang pag-aaway ay sumisira ng mapayapang kapaligiran (Kaw 17:1) at dahil sa pag-aaway ay maaaring mawalan ng pagpipigil sa sarili kahit ang pinakamaamong tao. Halimbawa, ang pakikipagtalo ng Israel dahil sa kawalan ng tubig sa Kades ang nagtulak kina Moises at Aaron na kumilos nang padalus-dalos, anupat naiwala nila ang pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako. Ang totoo, ang di-makatuwirang pakikipagtalo ng Israel sa mga kinatawan ni Jehova ay pakikipagtalo kay Jehova. (Bil 20:2, 3, 10-13; 27:14; Aw 106:32) Yaong mga nasasangkot sa gayunding pakikipag-away o mararahas na pakikipagtalo sa mga lingkod ng Diyos ay nasa isang napakaselang kalagayan, isa na maaaring humantong sa kamatayan.—Ihambing ang Isa 41:8, 11, 12; 54:17.

Dahil sa masamang epekto ng pakikipag-away, ipinapayo ng kawikaan: "Bago sumiklab ang away, umalis ka na." (Kaw 17:14) Nagpakita si Abram (Abraham) ng mabuting halimbawa sa bagay na ito. Palibhasa'y ayaw niyang magkaroon ng mga pagtatalo sa pagitan ng kaniyang mga tagapag-alaga ng kawan at niyaong sa kaniyang pamangking si Lot, iminungkahi ni Abram na maghiwalay sila. Walang-pag-iimbot na ibinigay niya kay Lot ang pagkakataong pumili ng dakong mapagpapastulan nito ng mga hayop. (Gen 13:7-11) Sa kabilang dako, ang di-tapat na mga Israelita noong panahon ni Isaias ay hindi gumawi na katulad ng kanilang ninunong si Abraham. Sinasabi tungkol sa kanila: "Para sa pag-aaway at pagtatalo ay nag-aayuno kayo." Kahit sa panahon ng pag-aayuno ay nag-aaway sila. —Isa 58:4.

Ang Kautusang Mosaiko ay may binabanggit tungkol sa mga kaso ng pag-aaway na nagdulot ng pinsala sa katawan. Itinakda nito ang pagbibigay ng kaukulang kabayaran sa napinsala para sa panahong nawala sa kaniyang pagtatrabaho.—Exo 21: 18, 19.

Pagbubulung-bulungan. Ang pagbubulung-bulungan ay nakapanghihina ng loob at nakapipinsala. Hindi pa natatagalan pagkaalis sa Ehipto, nagbulung-bulungan ang mga Israelita laban kay Jehova, anupat hinahanapan nila ng pagkakamali ang pangungunang inilaan niya sa pamamagitan ng kaniyang mga lingkod na sina Moises at Aaron. (Exo 16:2, 7) Nang maglaon, gayon na lamang ang panghihina ng loob ni Moises dahil sa kanilang mga reklamo kung kaya hiniling niyang mamatay na siya. (Bil 11:13-15) Ang pagbubulung-bulungan ay maaaring magsapanganib sa buhay ng isang mapagbulong. Para kay Jehova, ang mga bagay na sinabi ng mga mapagbulong tungkol kay Moises ay isang mapaghimagsik na reklamo laban sa Kaniyang sariling pangunguna bilang Diyos. (Bil 14:26-30) Marami ang namatay dahil sa pamimintas.

Alinsunod dito, ginagamit ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang sinaunang mga halimbawa upang magbabala hinggil sa pagiging mapaminsala ng pagbubulung-bulungan, o pagrereklamo. (1Co 10:10, 11) Binanggit ni Judas ang tungkol sa mga "nagwawalang-halaga sa pagkapanginoon at nagsasalita nang may pang-aabuso tungkol sa mga maluwalhati," anupat inilarawan niya ang mga ito bilang "mga mapagbulong, mga reklamador tungkol sa kanilang kalagayan sa buhay, lumalakad ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa, at ang kanilang mga bibig ay nagsasalita ng mapagmalaking mga bagay, habang sila ay humahanga sa mga personalidad alang-alang sa kanilang sariling kapakinabangan." —Jud 8, 16.

Hinatulan ni Jesus ang mapamintas na saloobin nang kaniyang sabihin: "Huwag na kayong humatol upang hindi kayo mahatulan. Kung gayon, bakit mo tinitingnan ang dayami sa mata ng iyong kapatid, ngunit hindi mo isinasaalang-alang ang tahilan sa iyong sariling mata? . . . Mapagpaimbabaw! Alisin mo muna ang tahilan mula sa iyong sariling mata, at kung magkagayon ay makikita mo nang malinaw

kung paano aalisin ang dayami mula sa mata ng iyong kapatid."—Mat 7:1, 3-5; ihambing ang Ro 2:1.

Tingnan din ang HIDWAAN.

PAGTATRABAHO. Tingnan ang PUWERSAHANG PAGTATRABAHO; UPAHANG TRABAHADOR.

PAGTAWA. Ayon kay Gesenius, ang mga salitang Hebreo para sa pagtawa (*tsechoq′* at ang katulad na anyong *sechoq′*) ay *onomatopoeic,* samakatuwid nga, tinutularan ng mga ito ang tunog ng pagtawa (gaya ng isinusulat na mga bulalas sa Tagalog na "he he" at "ha ha"). Ang pangalan ni Isaac, *Yits·chaq′,* na nangangahulugan ding "Pagtawa," ay may gayunding paggaya sa tunog.

Sina Abraham at Sara ay tumawa nang sabihin sa kanila ng anghel na magkakaanak sila sa kanilang katandaan. Hindi sinaway si Abraham dahil sa kaniyang pagtawa, ngunit sinaway si Sara at ikinaila pa nga niya ang kaniyang pagtawa. Samakatuwid, waring ang pagtawa ni Abraham ay dahil sa kaniyang kagalakan sa kahanga-hangang pag-asa na siya'y magkaanak kay Sara sa kaniyang katandaan. Ngunit maliwanag na tumawa si Sara dahil naging waring katawa-tawa sa kaniya ang kahanga-hangang pag-asang iyon; para sa kaniya, waring kakatwang isipin na magkakaanak pa ang isang babaing katulad niya, na matanda na at matagal nang baog. (Gen 17:17; 18:9-15) Gayunman, sa dalawang kasong ito, ang pagtawa ay hindi nangangahulugan ng paghamak o sinasadyang panlilibak, at iniuulat na kapuwa sila nagpakita ng pananampalataya sa pangako ng Diyos. (Ro 4:18-22; Heb 11:1, 8-12) Nang maipanganak ang batang ito, walang alinlangan na nalugod ang mag-asawa, sapagkat maraming taon na itong hinahangad ng kanilang mga puso. Pinangalanan ni Abraham ang kanilang anak, at pagkatapos ay sinabi ni Sara: "Ang Diyos ay naghanda ng katatawanan sa akin: pagtatawanan ako ng lahat ng makaririnig niyaon." (Gen 21:1-7) Walang alinlangang namangha at nalugod ang iba nang marinig ang mabuting balita tungkol sa tinamong pagpapala nina Abraham at Sara mula kay Jehova.

Kung Kailan Angkop. Si Jehova ang "maligayang Diyos" at ibig niyang maging maligaya ang kaniyang mga lingkod. (1Ti 1:11) Gayunman, ipinakikita ng Kasulatan na mayroon lamang partikular na mga panahon kung kailan angkop ang pagtawa. May "panahon ng pagtangis at panahon ng pagtawa." (Ec 3:1, 4) Pinapayuhan tayo ng taong marunong na si Haring Solomon: "Yumaon ka, kainin mo ang iyong pagkain nang may pagsasaya at inumin mo ang iyong alak nang may mabuting puso, sapagkat ang tunay na Diyos ay nakasumpong na ng kaluguran sa iyong mga gawa." Gayunman, walang makatuwirang dahilan para magsaya kung ang gawain ng isa ay nagwawalang-bahala sa matuwid na mga daan ng Diyos.—Ec 9:7.

Kung Kailan Di-angkop. Mahalaga na mamuhay ang isa sa paraan na makapagtatamo siya ng mabuting pangalan kay Jehova. Kung gayon, sa sistemang ito ng mga bagay, may mga panahon na ang pagtawa ay sadyang di-angkop, baka nakapipinsala pa nga. Sa kaniyang eksperimento "upang hawakan nga ang kahibangan hanggang sa makita ko kung anong kabutihan ang mayroon sa mga anak ng sangkatauhan sa ginawa nila," sinabi ni Solomon sa kaniyang puso: "Pumarito ka ngayon, susubukan kita sa kasayahan. Gayundin, magtamasa ka ng kabutihan." Ngunit natuklasan niyang ito'y walang-kabuluhan. Nasumpungan niya na ang pagkakasayahan at pagtawa sa ganang sarili ay hindi tunay na nakapagbibigay-kasiyahan, sapagkat hindi nakapagdudulot ng tunay at namamalaging kaligayahan ang mga ito. Tiyak na kailangan ang tunay na pundasyon para sa namamalagi at nakapagpapatibay na kagalakan. Ibinulalas ni Solomon ang kaniyang damdamin: "Sinabi ko sa pagtawa: 'Kabaliwan!' at sa kasayahan: 'Ano ang ginagawa nito?'"—Ec 2:1-3.

Ipinakita ni Solomon na isang katalinuhan ang pamumuhay hindi lamang para sa paghahanap ng kasiyahan. Sinabi niya: "Mas mabuti ang pumaroon sa bahay ng pagdadalamhati kaysa pumaroon sa bahay ng pigingan, sapagkat iyon ang wakas ng lahat ng mga tao; at dapat itong isapuso niyaong buháy." Hindi ito nangangahulugan na nakahihigit ang kalungkutan kaysa sa pagsasaya. Tumutukoy ito sa isang espesipikong panahon, sa panahong may taong namatay at ang bahay ay nagdadalamhati. Pumaroon upang aliwin ang mga naulila sa halip na kalimutan na lamang sila at magpiging at magkasayahan. Ang pagdalaw sa mga nagdadalamhati ay hindi lamang makaaaliw sa mga naulila kundi makapag-uudyok din sa dumadalaw na maalaala ang kaiklian ng buhay, upang matanto niya na ang kamatayang sumapit sa bahay na iyon ay sasapit sa lahat sa di-katagalan at na dapat itong isaisip niyaong mga nabubuhay. Makagagawa lamang ang isang tao ng mabuting pangalan habang siya'y nabubuhay, hindi kapag malapit na siyang mamatay. At tanging ang isang mabuting pangalan sa Diyos ang bagay na tunay na mahalaga sa isa na mamamatay na.—Ec 7:2; Gen 50:10; Ju 11:31.

Sinabi pa ni Solomon: "Mas mabuti ang kaligaligan kaysa sa pagtawa, sapagkat sa pagsimangot ng mukha ay bumubuti ang puso." (Ec 7:3) Ang pagtawa ay mabuting kagamutan, ngunit may mga panahong kailangan nating seryosong pag-isipan ang ating buhay at kung paano natin ito ginagamit. Kung makita natin na masyadong maraming panahon ang ating sinasayang sa walang-saysay na

pagpipiging at na hindi tayo gumagawa ng mabuting pangalan sa pamamagitan ng mabubuting gawa, dapat tayong maligalig sa ating sarili, magsisi, at magbago; mapabubuti nito ang ating puso. Tutulungan tayo nitong gumawa ng mabuting pangalan upang ang araw ng ating kamatayan o ang panahon ng huling pagsisiyasat sa atin ng Diyos at ni Kristo ay maging mas mabuti para sa atin kaysa sa araw ng ating kapanganakan.—Ec 7:1.

"Ang puso ng marurunong ay nasa bahay ng pagdadalamhati, ngunit ang puso ng mga hangal ay nasa bahay ng kasayahan," ang sabi pa ni Solomon. "Mas mabuti ang makinig sa saway ng marunong kaysa maging taong nakikinig sa awit ng mga hangal." (Ec 7:4, 5) Kapag ang isa na may pusong marunong ay nasa bahay ng namatayan, nadarama niya ang pagkaseryoso ng kalagayan sa gayong lugar, at inuudyukan nito ang kaniyang puso na mag-ingat sa kung paano niya ginagamit ang kaniyang buhay. Ngunit ang mapagwalang-bahalang espiritu sa isang dako ng walang-taros na pagsasaya ay nakaaakit sa puso ng mangmang at dahil dito'y namumuhay siya taglay ang isang mababaw at mapagpabayang saloobin. Kung ang isang tao ay lumilihis sa tamang landas, ang saway ng isang taong marunong ang magbabalik sa kaniya sa daan ng buhay sa pamamagitan ng pagtutuwid sa kaniya at pagtulong sa kaniya na makagawa ng isang mabuting pangalan para sa kaniyang sarili. Ngunit paano makatutulong ang pakikinig sa awit ng isang mangmang o sa pambobola na nagkukubli ng mga pagkakamali at nagpapatigas sa atin sa isang maling landasin? Uudyukan tayo nito na patuloy na gumawa ng masamang pangalan, anupat hindi tayo itutuwid nito tungo sa mga daang aakay sa isang mabuting pangalan kay Jehova.

"Sapagkat gaya ng lagitik ng mga tinik sa ilalim ng palayok, gayon ang tawa ng hangal; at ito rin ay walang kabuluhan." (Ec 7:6) Ang mga tinik ay madaling magliyab ngunit madali ring maging abo. Baka hindi tumagal ang mga ito upang maluto ang pagkaing nasa palayok, anupat kung magkagayon ay hindi nito matatapos ang gawaing nilayon kung bakit pinagningas ang apoy. Kaya naman, ang nakikita, maingay, at nagliliyab na paglagitik ng mga ito ay walang saysay at walang kabuluhan. Ganiyan din ang mababababaw na halakhak at kahibangan ng mangmang. Karagdagan pa, ang mismong tunog ng pagtawa ng isang mangmang ay masakit sa tainga, palibhasa'y di-angkop sa panahon o sa okasyon, at maaaring makapagpahina ng loob sa halip na makapagpatibay. Hindi nito tinutulungan ang sinuman sa seryosong gawain ng pagkakaroon ng isang mabuting pangalan na maaalaala ng Diyos at ng sa gayo'y 'maging mas mabuti ang araw ng kamatayan kaysa sa araw ng kapanganakan.'

Pagtawang Pinalitan ng Pagdadalamhati. Sa kaniyang Sermon sa Bundok, sinabi ni Jesu-Kristo: "Maligaya kayo na tumatangis ngayon, sapagkat kayo ay tatawa," at, "Sa aba, kayo na tumatawa ngayon, sapagkat kayo ay magdadalamhati at tatangis." (Luc 6: 21, 25) Maliwanag na idiniriin ni Jesus na ang pagtangis niyaong mga nalulungkot dahil sa masasamang kalagayan sa relihiyon na umiiral noon sa Israel ay maaaring mapalitan ng pagtawa sa pamamagitan ng pananampalataya sa Kaniya. Samantala, kung tungkol naman sa mga nasisiyahan sa pagtawa at sa buhay, nang hindi nababahala sa kanilang kinabukasan, ang kanilang pagtawa ay mapapalitan ng pagdadalamhati. (Ihambing ang Luc 16:19-31.) Noong sumusulat siya sa mga Kristiyano, hinimok ng kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ang mga Kristiyanong may makasanlibutang pag-iisip: "Magbigay-daan kayo sa kahapisan at magdalamhati at tumangis. Palitan ninyo ng pagdadalamhati ang inyong pagtawa, at ng kalumbayan ang inyong kagalakan. Magpakababa kayo sa paningin ni Jehova, at itataas niya kayo." (San 4:4, 9, 10) Ang gayong pagkakataas ay magdudulot ng tunay na kaligayahan.

Upang Magpahayag ng Pag-alipusta. Sa Kasulatan, ang pagtawa ay madalas tukuyin bilang isang kapahayagan ng pag-alipusta. Ang pandiwang Hebreo na *tsa·chaq′* (tumawa) ay nangangahulugan ding "manukso; gawing katatawanan." —Gen 21:9; 39:14.

Maging ang mga hayop ay inilalarawang tumatawa bilang panlilibak. Mababasa rin na pinagtatawanan ng babaing avestruz ang humahabol na kabayo at ang nakasakay rito (dahil sa kaniyang bilis), at pinagtatawanan naman ng kabayo ang panghihilakbot kapag humahayo ito sa pagbabaka (dahil sa lakas at kawalang-takot nito). (Job 39:13, 18, 19, 22) Sinasabing pinagtatawanan ng Leviatan (buwaya) ang pagkalampag ng diyabelin, dahil sa kaniyang makapal na baluti.—Job 41:1, 29.

Kinailangang batahin ng mga lingkod ng Diyos ang maraming mapang-alipustang pagtawa laban sa kanila. Sinabi ni Job: "Ako ay naging isang katatawanan sa kaniyang kapuwa." (Job 12:4; 30:1) Si Jeremias ay naging katatawanan sa buong araw sa gitna ng kaniyang mga kapanahon. (Jer 20:7) Si Jesu-Kristo mismo ay pinagtawanan nang may panlilibak bago niya ibangon ang anak na babae ni Jairo mula sa kamatayan. (Mat 9:24; Mar 5:40; Luc 8:41-53) Gayunman, lahat niyaong nakababatid ng lakas at karunungan ng Diyos at masunurin sa kaniya ay may mabuting dahilan upang maging maligaya.—Mat 5:11, 12.

Ang Diyos na Jehova ay inilalarawang tumatawa nang may pang-aalipusta sa mga bansa, sa kanilang mapaghambog na mga salita, na nauuwi sa wala, at sa kalituhang dulot ng kanilang mangmang

na landasin laban sa kaniya. (Aw 59:8) Alam niya ang kaniyang sariling kapangyarihan at mga layunin, at pinagtatawanan niya ang mahina at walang-saysay na pagsalansang nila sa kaniya at sa kaniyang bayan. (Aw 2:1-4) Tiyak na ayaw ng isang taong marunong na pagtawanan siya ni Jehova. (Kaw 1:26) Bagaman hindi nalulugod si Jehova sa pagkamatay ng balakyot (Eze 18:23, 32), hindi siya nababahala sa kanilang mga pakana laban sa kaniyang bayan at tumatawa siya dahil nakikita niya ang araw ng pagliligtas para sa mga matuwid, kung kailan mabibigo ang mga pakana ng mga balakyot at ang kabalakyutan ay wawakasan magpakailanman.—Aw 37:12, 13, 20.

PAGTILAOK NG MANOK. Ito ang itinawag sa ikatlong yugto ng pagbabantay sa gabi, ayon sa paghahati-hati sa gabi na ginawa ng mga Griego at ng mga Romano. (Mar 13:35) Katumbas ito ng mga oras na mula mga hatinggabi hanggang mga alas tres ng umaga.

Nagkaroon ng mga talakayan tungkol sa paksang pagtilaok ng manok (sa Gr., *a·le·kto·ro·pho·ni'a*) dahil sa pagtukoy rito ni Jesus may kaugnayan sa hula niya hinggil sa gagawing pagkakaila sa kaniya ni Pedro sa tatlong pagkakataon. (Mat 26:34, 74, 75; Mar 14:30, 72; Luc 22:34; Ju 13:38) Salig sa mga pananalita sa Judiong Mishnah (*Bava Kamma* 7:7), nangangatuwiran ang iba na noon ay walang inaalagaang mga tandang sa Jerusalem, yamang nagdudulot ang mga ito ng karumihan sa seremonyal na paraan kapag kinakahig ng mga ito ang lupa. Sinasabi nila na ang pagtilaok ng manok na binanggit ni Jesus ay aktuwal na tumutukoy sa Romanong *gallicinium,* isang hudyat ng panahon na diumano'y isinasagawa sa pamamagitan ng pagpapatunog ng mga trumpeta ng bantay na Romano na nakapuwesto sa mga muralya ng Tore ng Antonia sa Jerusalem, sa pagtatapos ng ikatlong pagbabantay sa gabi.

Gayunman, ipinahihiwatig ng mga pagtukoy sa Judiong Talmud na noong mga panahong iyon ay may inaalagaang mga tandang sa Jerusalem. (Halimbawa, tingnan ang The Mishnah, *Eduyyot* 6:1.) Ang karagdagan pang pahiwatig ay ang paggamit ni Jesus, habang nagdadalamhati siya dahil sa lunsod ng Jerusalem, ng isang simili tungkol sa isang 'inahing manok na nagtitipon ng mga sisiw nito sa ilalim ng mga pakpak nito' upang ipakita ang ninais niyang gawin para sa Jerusalem. (Mat 23:37) Ang pinipili niyang mga ilustrasyon noon ay laging yaong madaling mauunawaan ng kaniyang mga tagapakinig. Kaya, sa pananalita niya kay Pedro, waring walang makatuwirang dahilan upang ipalagay na may ibang tinutukoy si Jesus maliban sa isang literal na pagtilaok ng manok.

Itinatawag-pansin ng iba ang tila isang pagkakasalungatan sa apat na ulat, yamang sina Mateo, Lucas, at Juan ay bumabanggit ng isa lamang pagtilaok ng manok, samantalang sinipi naman ni Marcos ang sinabi ni Jesus: "Katotohanang sinasabi ko sa iyo, Ikaw ngayon, oo, sa gabing ito, bago tumilaok ang tandang nang makalawang ulit, itatatwa mo nga ako nang tatlong ulit." Inulit niya ang pananalitang ito noong inilalahad niya kung ano ang nangyari nang dakong huli.—Mar 14:30, 72.

Maliwanag na isa lamang itong kaso kung saan ang ulat ng isang manunulat ay mas detalyado kaysa sa mga ulat ng iba at hindi isang pagkakasalungatan. Si Pedro ang sangkot sa insidenteng ito, at yamang si Marcos ang malapít na kasamahan niya sa loob ng mahaba-habang panahon at walang alinlangang isinulat ni Marcos ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo sa tulong ni Pedro o batay sa patotoo nito, makatuwiran lamang na ang ulat ni Marcos ang magiging mas detalyado. (May mga pagkakataong si Mateo naman ang nagbigay ng mas detalyadong paglalarawan ng ilang pangyayari, gaya ng makikita kung ihahambing ang Mat 8:28 sa Mar 5:2 at sa Luc 8:27, at ang Mat 20:30 sa Mar 10:46 at sa Luc 18:35.) Kaya, bagaman sinipi ni Marcos ang pananalita ni Jesus may kinalaman sa dalawang pagtilaok ng manok, binanggit lamang ng tatlong manunulat ang ikalawa at huling pagtilaok, na umantig kay Pedro anupat umiyak siya; ngunit sa pamamagitan nito ay hindi nila ikinaila na may naunang pagtilaok ng manok.

Sinasang-ayunan ng karamihan na noon pa man, at hanggang sa ngayon, ang pagtilaok ng manok ay isang tagapagpahiwatig ng panahon sa mga lupaing nasa dakong S ng Mediteraneo, at na may maagang pagtilaok ng manok sa bandang hatinggabi at gayundin bago magbukang-liwayway; samantalang sinasabi naman ng iba na may isa pa sa pagitan ng dalawang ito. May kinalaman sa Juan 13:38, sinasabi ng *Commentary* ni Clarke: "Hinahati ng mga Judio, at ng ilang iba pang mga bansa, ang pagtilaok ng manok sa *una, ikalawa,* at *ikatlong* ulit." Bagaman sa ngayon ay hindi posibleng itakda kung anong espesipikong mga oras naganap ang mga pagtilaok na ito ng manok, sapat nang malaman na nangyari ang mga ito at na bago ang ikalawang pagtilaok ng manok ay naganap ang tatlong pagkakaila ni Pedro.

PAGTITIIS. Tingnan ang MAHABANG PAGTITIIS.

PAGTITINA. Tingnan ang TINA, PAGTITINA.

PAGTITIPON. Tingnan ang KAPULUNGAN.

PAGTITIPON NG ANI, KAPISTAHAN NG. Tingnan ang KAPISTAHAN NG MGA KUBOL.

PAGTITIWALAG [sa Ingles, *expelling*]. Ang hudisyal na ekskomunikasyon ng mga delingkuwente mula sa pagiging miyembro at kasamahan sa isang komunidad o organisasyon. Sa relihiyosong mga samahan, ito ay isang likas na simulain at karapatan at maihahambing sa kapangyarihan ng mga kalipunang pulitikal at pambayan na maglapat ng kaparusahang kamatayan, magpalayas, at magpaalis ng kanilang mga miyembro. Sa kongregasyon ng Diyos, isinasagawa ito upang mapanatili ang kadalisayan ng organisasyon may kaugnayan sa doktrina at moralidad. Kailangang gamitin ang kapangyarihang ito upang patuloy na umiral ang organisasyon at lalo na ang kongregasyong Kristiyano. Dapat manatiling malinis ang kongregasyon at dapat nitong maingatan ang lingap ng Diyos upang maging karapat-dapat na gamitin niya at kumatawan sa kaniya. Kung hindi, ititiwalag o lilipulin ng Diyos ang buong kongregasyon.—Apo 2:5; 1Co 5:5, 6.

Ang Pagtitiwalag ni Jehova. Sa maraming pagkakataon, gumawa ng pagtitiwalag ang Diyos na Jehova. Hinatulan niya si Adan ng kamatayan at pinalayas ito at ang asawa nitong si Eva mula sa hardin ng Eden. (Gen 3:19, 23, 24) Pinalayas si Cain at ito'y naging palaboy at takas sa lupa. (Gen 4:11, 14, 16) Ang mga anghel na nagkasala ay inihagis naman sa Tartaro, isang kalagayan ng pusikit na kadiliman kung saan nakataan sila sa paghuhukom. (2Pe 2:4) Dalawampu't tatlong libong mapakiapid ang nilipol mula sa Israel sa isang araw. (1Co 10:8) Pinatay si Acan sa utos ni Jehova dahil ninakaw nito yaong nakatalaga kay Jehova. (Jos 7:15, 20, 21, 25) Si Kora na Levita kasama sina Datan at Abiram mula sa tribo ni Ruben ay nilipol dahil sa paghihimagsik, at pinakapitan ng ketong si Miriam anupat sa kalaunan ay mamamatay sana ito sa gayong kalagayan kung hindi nakiusap si Moises para sa kaniya. Magkagayunman, pitong araw siyang itiniwalag mula sa kampo ng Israel samantalang nakakuwarentenas.—Bil 16:27, 32, 33, 35; 12:10, 13-15.

Sa Ilalim ng Kautusang Mosaiko. Dahil sa malulubha o sinasadyang mga paglabag sa kautusan ng Diyos na ibinigay sa pamamagitan ni Moises, ang isang tao ay maaaring lipulin, samakatuwid nga, patayin. (Lev 7:27; Bil 15:30, 31) Kabilang sa mga paglabag na pinapatawan ng parusang ito ang apostasya, idolatriya, pangangalunya, pagkain ng dugo, at pagpaslang.—Deu 13:12-18; Lev 20:10; 17:14; Bil 35:31.

Sa ilalim ng Kautusan, upang maisagawa ang parusang paglipol, kailangang itatag ang katibayan sa bibig ng di-kukulangin sa dalawang saksi. (Deu 19:15) Ang mga saksing ito ang kailangang maunang bumato sa nagkasala. (Deu 17:7) Ipakikita nito ang kanilang sigasig sa kautusan ng Diyos at sa kadalisayan ng kongregasyon ng Israel at hahadlang din ito sa pagtestigo nang may kabulaanan, walang-ingat, o padalus-dalos.

Ang Sanedrin at mga sinagoga. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang mga sinagoga ay nagsilbing mga hukumang lumilitis sa mga manlalabag ng kautusang Judio. Ang Sanedrin ang pinakamataas na hukuman. Sa ilalim ng pamamahala ng Roma, ang awtoridad ng mga Judio ay hindi kasinlawak niyaong tinamasa nila sa ilalim ng teokratikong pamahalaan. Kahit hinatulan na ng Sanedrin ang isa bilang karapat-dapat sa kamatayan, hindi sa lahat ng pagkakataon ay mailalapat nila ang parusang kamatayan, dahil sa mga restriksiyon ng mga Romano. Ang mga sinagogang Judio ay may sistema ng ekskomunikasyon, o pagtitiwalag, na may tatlong hakbang o tatlong katawagan. Ang unang hakbang ay ang parusang *nidduy',* na hindi gaanong matagal, anupat sa pasimula ay 30 araw lamang. Sa ilalim ng parusang ito, pinagkakaitan ng ilang pribilehiyo ang isang tao. Maaari siyang pumaroon sa templo, ngunit may ilang paghihigpit sa kaniya roon, at ang lahat, maliban sa sarili niyang pamilya, ay pinagbabawalang lumapit sa kaniya sa distansiyang 4 na siko (mga 2 m; 6 na piye). Ang ikalawang hakbang ay ang *che'rem,* nangangahulugang isang bagay na itinalaga sa Diyos o ipinagbawal. Mas matindi ang hatol na ito. Ang manlalabag ay hindi maaaring magturo o turuan kasama ng iba, ni makapagsasagawa man siya ng anumang pakikipagkalakalan maliban sa pagbili ng mga pangangailangan niya sa buhay. Gayunman, hindi siya lubusang pinalalayas mula sa organisasyong Judio, at may pagkakataon siya na makabalik. Ang panghuli ay ang *sham·matta'',* isang lubusang pagputol ng kaugnayan sa kongregasyon. Naniniwala ang ilan na halos walang ipinagkaiba ang huling dalawang anyo ng ekskomunikasyon.

Ang isa na pinalayas bilang balakyot, anupat lubusang pinutol ang kaugnayan sa kaniya, ay ituturing na nararapat mamatay, bagaman maaaring walang awtoridad ang mga Judio na lapatan ng kamatayan ang isang iyon. Gayunpaman, ang anyo ng pagputol ng kaugnayan na ginamit nila ay naging isang napakabisang instrumento sa komunidad ng mga Judio. Inihula ni Jesus na ititiwalag ang kaniyang mga tagasunod mula sa mga sinagoga. (Ju 16:2) Dahil sa takot ng ilang Judio, at maging ng ilang tagapamahala, na matiwalag, o "mapaalis sa iglesya" (sa Ingles, *"unchurched"*), hindi nila ipinahayag si Jesus. (Ju 9:22, tlb sa *Rbi8;* 12:42) Ang isang halimbawa ng gayong pagkilos ng sinagoga ay sa kaso ng lalaking bulag na pinagaling at nagsa-

lita nang may pagsang-ayon tungkol kay Jesus.—Ju 9:34.

Noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa, nagbigay si Jesus ng mga tagubilin may kinalaman sa pamamaraang dapat sundin kung makagawa ng isang malubhang pagkakasala laban sa isang tao ngunit malulutas naman ang pagkakasalang ito nang hindi na isinasangkot pa ang kongregasyong Judio. (Mat 18:15-17) Ipinayo niya na marubdob na sikaping tulungan ang manggagawa ng kamalian, samantalang iniingatan din ang kongregasyong iyon laban sa mga nagkakasala nang paulit-ulit. Ang tanging kongregasyon ng Diyos na umiiral noon ay ang kongregasyon ng Israel. Ang 'pagsasabi sa kongregasyon' ay hindi nangangahulugang uupo ang buong bansa o ang lahat ng mga Judio sa isang partikular na komunidad upang hatulan ang manlalabag. May matatandang lalaki ng mga Judio na inatasan sa pananagutang ito. (Mat 5:22) Ang mga manlalabag na tatangging makinig kahit sa responsableng mga taong ito ay dapat malasin na "gaya ng tao ng mga bansa at gaya ng maniningil ng buwis," na iniiwasang makasalamuha ng mga Judio.—Ihambing ang Gaw 10:28.

Kongregasyong Kristiyano. Batay sa mga simulain ng Hebreong Kasulatan, ipinahihintulot ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, sa pamamagitan ng pag-uutos at pagbibigay ng parisan, ang pagtitiwalag mula sa kongregasyong Kristiyano. Sa pamamagitan ng paggamit ng bigay-Diyos na awtoridad na ito, napananatili ng kongregasyon ang kalinisan nito at ang mabuting katayuan nito sa harap ng Diyos. Sa bisa ng awtoridad na ipinagkaloob sa apostol na si Pablo, iniutos niya na itiwalag ang isang lalaking nagkasala ng insestong pakikiapid dahil kinuha nito ang asawa ng kaniyang ama. (1Co 5:5, 11, 13) Gumamit din siya ng awtoridad na magtiwalag laban kina Himeneo at Alejandro. (1Ti 1:19, 20) Lumilitaw naman na sinikap ni Diotrepes na gamitin ang pagtitiwalag sa maling paraan. —3Ju 9, 10.

Ang ilan sa mga paglabag na maaaring ikatiwalag sa kongregasyong Kristiyano ay pakikiapid, pangangalunya, homoseksuwalidad, kasakiman, pangingikil, pagnanakaw, pagsisinungaling, paglalasing, panlalait, espiritismo, pagpaslang, idolatriya, apostasya, at ang paghahasik ng pagkakabaha-bahagi sa kongregasyon. (1Co 5:9-13; 6:9, 10; Tit 3:10, 11; Apo 21:8) Bilang pagpapakita ng awa, binababalaan muna sa una at ikalawang pagkakataon ang isa na nagtataguyod ng isang sekta bago isagawa ang gayong pagtitiwalag sa kaniya. Sa kongregasyong Kristiyano, kumakapit ang simulaing ipinahayag sa Kautusan, samakatuwid nga, na dapat itatag ng dalawa o tatlong saksi ang katibayan laban sa akusado. (1Ti 5:19) Yaong mga hinatulang namimihasa sa pagkakasala ay sinasaway ayon sa Kasulatan sa harap ng "mga nagmamasid," halimbawa, niyaong mga tumestigo may kinalaman sa makasalanang paggawing iyon, upang sila man ay magkaroon din ng wastong pagkatakot sa gayong kasalanan.—1Ti 5:20; tingnan ang PAGSAWAY.

Pinapayuhan din ng Kasulatan ang kongregasyong Kristiyano na huwag nang makipagsamahan doon sa mga bagaman hindi itinuturing na nararapat sa ganap na pagtitiwalag ay magugulo at hindi lumalakad nang may kawastuan. Sumulat si Pablo sa kongregasyon ng Tesalonica may kinalaman sa mga ito: "Huwag na kayong makisama sa kaniya, upang siya ay mapahiya. Gayunma'y huwag ninyo siyang ituring na kaaway, kundi patuloy na paalalahanan siya bilang isang kapatid."—2Te 3:6, 11, 13-15.

Gayunman, may kinalaman sa sinuman na dating Kristiyano ngunit nang maglaon ay nagtakwil sa kongregasyong Kristiyano o natiwalag mula rito, iniutos ng apostol na si Pablo: "Tigilan ang pakikihalubilo sa" isang iyon; at sumulat ang apostol na si Juan: "Huwag ninyo siyang tanggapin sa inyong mga tahanan o magsabi sa kaniya ng isang pagbati."—1Co 5:11; 2Ju 9, 10.

Yaong mga itiniwalag ay maaaring muling tanggapin sa kongregasyon kung magpapakita sila ng taimtim na pagsisisi. (2Co 2:5-8) Isa rin itong proteksiyon sa kongregasyon, upang huwag malamangan ni Satanas ang kongregasyon sa pamamagitan ng pagpapakalabis nito mula sa pagkunsinti sa masamang gawa tungo sa pagiging malupit at di-mapagpatawad.—2Co 2:10, 11.

PAGTUBOS, MANUNUBOS. Ang pandiwang Hebreo na *ga·'al',* na unang lumilitaw sa Genesis 48:16, ay nangangahulugang "tubusin," samakatuwid nga, bawiin, o bilhing muli ang isang malapit na kamag-anak, ang ari-arian nito, o ang mana nito; ginamit din ito may kaugnayan sa isang tagapaghiganti ng dugo. (Aw 74:2; Isa 43:1) Maliwanag na ganito ang pagkakasunud-sunod ng pinakamalalapit na kamag-anak na may pananagutang maging manunubos (sa Heb., *go·'el'*): (1) kapatid na lalaki, (2) tiyo, (3) anak na lalaki ng tiyo, (4) iba pang lalaki na kamag-anak ng pamilya sa dugo.—Lev 25:48, 49; ihambing ang pagkakasunud-sunod sa Bil 27:5-11; tingnan ang TAGAPAGHIGANTI NG DUGO.

Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kung ipinagbili ng isang Israelita ang kaniyang sarili sa pagkaalipin dahil sa karalitaan, maaari siyang tubusin ng manunubos mula sa kaniyang pagkaalipin. (Lev 25:47-54) O, kung ipinagbili niya ang kaniyang lupaing mana,

maaaring tubusin ng kaniyang manunubos ang ari-ariang iyon at makababalik siya sa kaniyang pag-aari. (Lev 25:25-27) Gayunman, ang anumang bagay na "nakatalaga," o 'itinalaga sa pagkapuksa,' kahit buhay ng isang tao, ay hindi maaaring tubusin.—Lev 27:21, 28, 29; tingnan ang NAKATALAGANG BAGAY.

Ang isang halimbawa ng pagtubos na isinagawa ng isang *go·'el'* ay masusumpungan sa aklat ng Ruth. Nang banggitin ni Ruth na naghimalay siya sa bukid ni Boaz, ang kaniyang biyenan na si Noemi ay bumulalas: "Ang lalaking iyon ay kamag-anak natin. Siya ay isa sa ating mga manunubos." (Ru 2:20) Tinanggap ni Boaz ang pananagutang ito at pinagtibay niya ang isang tipan ng pagtubos sa harap ng mga hukom at mga saksi, ngunit saka lamang niya ginawa ang pribilehiyong ito nang tanggihan ito ng isa pang kamag-anak na mas malapit kaysa kay Boaz.—Ru 3:9, 12, 13; 4:1-17.

Si Jehova Bilang Manunubos. Sa pamamagitan ng hain ng kaniyang bugtong na Anak, si Jehova, bilang Manunubos, ay gumawa ng paglalaan upang matubos ang sangkatauhan mula sa kasalanan at kamatayan at mula sa kapangyarihan ng libingan. Kinailangang pumarito sa lupa ang Anak na ito, anupat siya'y naging "tulad ng kaniyang 'mga kapatid' sa lahat ng bagay," naging dugo at laman, at dahil dito'y isa siyang malapit na kamag-anak ng sangkatauhan. (Heb 2:11-17) Sumulat ang apostol na si Pablo sa mga Kristiyano: "Sa pamamagitan niya ay taglay natin ang paglaya sa pamamagitan ng pantubos dahil sa dugo ng isang iyon."—Efe 1:7; ihambing ang Apo 5:9; 14:3, 4; para sa higit pang detalye tingnan ang PANTUBOS.

PAGTUTULI. Ang pag-aalis ng bilot, o dulong-balat, mula sa titi ng lalaki. Ang pandiwang Hebreo na *mul* (tuliin) ay ginagamit sa literal at sa makasagisag na mga diwa. Ang pangngalang Griego na *pe·ri·to·me'* (pagtutuli) ay literal na nangangahulugang "paggupit sa palibot." (Ju 7:22) Ang "di-pagtutuli" naman ay isinalin mula sa terminong Griego na *a·kro·by·sti'a,* na ginamit sa Griegong *Septuagint* upang isalin ang salitang Hebreo para sa "dulong-balat."—Ro 2:25; Gen 17:11, *LXX.*

Ang pagtutuli ay mahigpit na iniutos ng Diyos na Jehova kay Abraham noong 1919 B.C.E., isang taon bago ipinanganak si Isaac. Sinabi ng Diyos: "Ito ang aking tipan na iingatan ninyo . . . Ang bawat lalaki sa inyo ay dapat magpatuli." Kabilang dito ang bawat lalaki sa sambahayan ni Abraham na binubuo kapuwa ng kaniyang mga inapo at niyaong mga nasa poder niya, kaya naman ikinapit ni Abraham, ng kaniyang 13-taóng-gulang na anak na si Ismael, at ng lahat ng kaniyang mga alipin ang "tanda ng tipan" na ito sa kanilang sarili. Kailangan ding tuliin ang mga alipin na kukunin nila sa hinaharap. Mula noon, ang sinumang lalaki sa sambahayan, alipin man o malaya, ay dapat tuliin sa ikawalong araw pagkapanganak sa kaniya. Ang pagwawalang-bahala sa kahilingang ito ng Diyos ay pinarurusahan ng kamatayan.—Gen 17:1, 9-14, 23-27.

Kaugalian noon sa Ehipto ang pagtutuli, gaya ng ipinakikita sa mga ipinintang larawan sa pader at maoobserbahan sa mga momya, ngunit hindi matiyak kung kailan ito sinimulang gawin sa bansang iyon at kung gaano ito kalaganap. May mga nagsasabi na si Jose bilang administrador ng pagkain ang nagpasimula nito sa Ehipto. Sinisipi naman ng iba si Herodotus bilang awtoridad sa pag-aangkin nila na hiniram lamang ni Abraham ang kaugaliang ito mula sa mga Ehipsiyo. Bilang sagot sa kababanggit na mga pag-aangkin, sinabi ni W. M. Thomson: "May kinalaman sa patotoo ni Herodotus, na dumating sa Ehipto pagkaraan pa ng labinlimang siglo, at, taglay ang malawak na kaalaman at pananaliksik, ay kadalasang sumusulat ng pawang walang kabuluhan, tahasan akong tumatanggi na ihanay ito sa kategorya ng patotoo ni Moises. Ang dakilang tagapagtatag ng Judiong komonwelt—ang pinakadakilang tagapagbigay-kautusan na napaulat—ipinanganak at pinalaki sa Ehipto, ang siyang nagsasabi ng mga katotohanan may kaugnayan sa pasimula ng pagtutuli sa gitna ng kaniyang bayan. Isang hamak na manlalakbay at istoryador—isang banyaga at Griego—ang dumating pagkaraan pa ng napakahabang panahon, at nagpahayag ng mga pananalita na bahagyang totoo at bahagyang mali, gaya ng ipinakikita ni Josephus sa sagot niya kay Apion; at pagkatapos, mahigit na dalawampung siglo pagkamatay ni Herodotus, ibinangon ng mapag-alinlangang mga awtor ang kaniyang may-kamaliang mga pananalita, at, matapos pilipitin at palawakin ang mga ito, tinangka nilang patunayan na ang pagtutuli ay hindi tinanggap ni Abraham mula sa Diyos (gaya ng malinaw na sinasabi ni Moises), kundi mula sa mga Ehipsiyo! Hindi matagumpay na maibubuwal ng ganitong mga sandata ang pagiging totoo ng sinabi ni Moises."—*The Land and the Book,* nirebisa ni J. Grande, 1910, p. 593.

Hindi lamang mga Ehipsiyo ang nagsagawa ng pagtutuli kundi pati rin ang mga Moabita, mga Ammonita, at mga Edomita. (Jer 9:25, 26) Nang maglaon, nagpatuli rin ang mga Samaritanong nanghahawakan sa mga kahilingang nakasulat sa Pentateuch. Sa kabilang dako, hindi nagsagawa ng pagtutuli ang mga Asiryano, mga Babilonyo, mga Griego, at lalo na ang mga Filisteo. Ang huling nabanggit, at hindi ang mga Canaanita sa pangkalahatan, ang partikular at may-paghamak na tinutukoy bilang "mga di-tuli," at sa pakikipaglaban sa kanila nakuha ang

mga tropeong dulong-balat.—Huk 14:3; 15:18; 1Sa 14:6; 17:26; 18:25-27; 2Sa 1:20; 1Cr 10:4.

May-katapatang tinupad ng mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Isaac at ni Jacob ang tipan ng pagtutuli. “Tinuli ni Abraham si Isaac na kaniyang anak nang walong araw na ang gulang, gaya ng iniutos ng Diyos sa kaniya.” (Gen 21:4; Gaw 7:8; Ro 4:9-12) Ang mga apo sa tuhod ni Abraham ay nagsabi kay Sikem at sa mga kababayan niya: “Hindi namin magagawa . . . na ibigay ang aming kapatid [na si Dina] sa isang lalaki na may dulong-balat . . . Tanging sa kundisyong ito lamang kami papayag sa inyo, na kayo ay *maging tulad namin,* sa pamamagitan ng pagpapatuli ng bawat lalaki sa inyo.” (Gen 34:13-24) Lumilitaw na dahil nakaligtaan ni Moises na tuliin ang kaniyang anak, napoot sa kaniya ang Diyos hanggang ang kaniyang asawa na si Zipora ang gumawa nito para sa kaniya.—Exo 4:24-26; tingnan ang ZIPORA.

Pagtutuli sa Ilalim ng Kautusan. Ang pagtutuli ay ginawang isang mahigpit na kahilingan ng Kautusang Mosaiko. “Sa ikawalong araw [pagkasilang ng isang lalaki] ay tutuliin ang laman ng dulong-balat nito.” (Lev 12:2, 3) Napakahalaga nito anupat, kung ang ikawalong araw ay tumapat sa lubhang iginagalang na Sabbath, isasagawa pa rin ang pagtutuli. (Ju 7:22, 23) Ang ilang halimbawa ng mga magulang na nasa ilalim ng Kautusang ito at may-katapatang tumuli sa kanilang mga anak noong ikawalong araw ay ang mga magulang ni Juan na Tagapagbautismo, ni Jesus, at ni Pablo. (Luc 1:59; 2:21; Fil 3:4, 5) Kahilingan din ng Kautusan na tuliin ang mga dayuhan bago sila pahintulutang kumain ng paskuwa.—Exo 12:43-48.

Bakit espesipikong itinakda ng Kautusan na sa ikawalong araw isasagawa ang pagtutuli?

Hindi ito ipinaliwanag ni Jehova, ni kailangan man niyang magpaliwanag. Ang kaniyang mga daan ay laging matuwid; ang mga dahilan niya sa pagsasagawa ng mga bagay-bagay ang pinakamabuti. (2Sa 22:31) Gayunman, nitong nakaraang mga taon, nalaman ng mga tao ang ilan sa mga pisikal na dahilan kung bakit ang ikawalong araw ay isang angkop na panahon para sa pagtutuli. Ang normal na dami ng elemento na nagpapangyaring mamuo ang dugo, tinatawag na bitamina K, ay masusumpungan lamang sa dugo ng bata pagsapit ng *ikalima* hanggang *ikapitong* araw pagkasilang nito. Ang isa pang sangkap na nagpapangyaring mamuo ang dugo, kilala naman bilang *prothrombin,* ay masusumpungang mga 30 porsiyento lamang ng normal na dami sa ikatlong araw ngunit sa ikawalong araw ay mas mataas ito kaysa sa alinpamang panahon sa buhay ng bata—anupat hanggang 110 porsiyento ng normal na dami. Kaya naman ang pagsunod sa mga tagubilin ni Jehova ay tutulong upang maiwasan ang panganib ng pagdurugo. Gaya ng puna ni Dr. S. I. McMillen: “May kinalaman sa dami ng bitamina K at *prothrombin,* ang pinakamabuting araw upang magsagawa ng pagtutuli ay ang *ikawalong* araw . . . [ang] araw na pinili ng Maylalang ng bitamina K.”—*None of These Diseases,* 1986, p. 21.

Kadalasan, bagaman hindi sa lahat ng pagkakataon, ang ulo ng sambahayan ang nagsasagawa ng pagtutuli. Nang maglaon, isang opisyal ang itinalaga at sinanay para sa operasyong ito. Pagsapit ng unang siglo, waring naging kaugalian na pangalanan ang bata kapag tinuli ito.—Luc 1:59, 60; 2:21.

Noong panahon ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang, hindi isinagawa ang pagtutuli sa mga sanggol na lalaki. Kaya naman pagkatawid nila sa Jordan, ipinatuli ni Josue sa Gilgal ang lahat ng mga lalaking iyon sa pamamagitan ng mga kutsilyong batong pingkian, at iningatan sila ni Jehova hanggang sa gumaling sila.—Jos 5:2-9; tingnan ang PANDURUSTA, KADUSTAAN.

Pagkatapos ng Pagkatapon. Dalawang siglo pagkabalik ng mga Judio mula sa Babilonya, nagsimulang mangibabaw sa Gitnang Silangan ang impluwensiyang Griego, at maraming grupo ng mga tao ang hindi na nagsagawa ng pagtutuli. Ngunit nang ipagbawal ng Siryanong si Haring Antiochus IV (Epiphanes) ang pagtutuli, natuklasan niya na mas nanaisin pa ng mga inang Judio ang mamatay kaysa ipagkait sa kanilang mga anak na lalaki ang “tanda ng tipan.” (Gen 17:11) Pagkaraan ng ilang taon, ganito rin ang naging resulta nang pagbawalan ng Romanong si Emperador Hadrian ang mga Judio na tuliin ang kanilang mga anak na lalaki. Gayunman, sinikap ng ilang atletang Judio na nais lumahok sa mga palarong Helenistiko (kung saan hubo't hubad ang mga mananakbo) na maging “di-tuli” sa pamamagitan ng isang operasyon na nilayong bahagyang makapagsauli ng dulong-balat upang maiwasan ang panlilibak at panunuya. Maaaring ang gawaing ito ang tinukoy ni Pablo nang payuhan niya ang mga Kristiyano: “Ang sinumang tao ba ay tinawag nang tuli? Huwag siyang maging di-tuli.” (1Co 7:18) Ang pandiwang Griego na isinalin dito bilang “maging di-tuli” (*e·pi·spa'o·mai*) ay literal na nangangahulugang “hilahin,” maliwanag na tumutukoy sa paghila sa bilot ng ari ng lalaki upang magtingin itong di-tuli.—Ihambing ang *Int.*

Hindi Kahilingan sa mga Kristiyano. Nang ipakita ni Jehova na tinatanggap na niya ang mga Gentil sa loob ng kongregasyong Kristiyano, at yamang maraming tao mula sa mga bansa ang

tumutugon sa pangangaral ng mabuting balita, kinailangang pagpasiyahan ng lupong tagapamahala sa Jerusalem ang tanong na, Kailangan bang tuliin sa laman ang mga Kristiyanong Gentil? Ang pasiya: Hindi kasama ang pagtutuli sa 'mga bagay na kinakailangang' gawin kapuwa ng mga Gentil at mga Judio.—Gaw 15:6-29.

Di-nagtagal pagkaraang ilabas ang utos, tinuli ni Pablo si Timoteo, hindi dahil sa relihiyosong paniniwala, kundi upang maiwasan ang kaagad silang tanggihan ng mga Judio na kanilang pangangaralan. (Gaw 16:1-3; 1Co 9:20) Tinalakay ng apostol ang paksang ito sa ilan sa mga liham niya. (Ro 2:25-29; Gal 2:11-14; 5:2-6; 6:12-15; Col 2:11; 3:11) "Tayo ang mga may *tunay na pagtutuli* [sa puso], na nauukol ng sagradong paglilingkod sa pamamagitan ng espiritu ng Diyos," ang isinulat ni Pablo sa mga Kristiyanong Gentil sa Filipos. (Fil 3:3) Sumulat naman siya sa mga taga-Corinto: "Ang pagtutuli ay walang anumang halaga, at ang di-pagtutuli ay walang anumang halaga, kundi ang pagtupad sa mga utos ng Diyos."—1Co 7:19.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, ang salitang "pagtutuli" ay ginagamit sa iba't ibang paraan. Halimbawa, pagkatapos na magtanim ng isang punungkahoy sa Lupang Pangako, sinabing "mananatili itong di-tuli" sa loob ng tatlong taon; ang bunga nito ay itinuring na "dulong-balat" nito at hindi iyon dapat kainin. (Lev 19:23) Sinabi ni Moises kay Jehova: "Narito! Ako ay may mga labing di-tuli, kaya paano ngang makikinig sa akin si Paraon?" (Exo 6:12, 30) Sa makasagisag na paraan, ang terminong "mga di-tuli" ay may-pandidiri at may-paghamak na tumutukoy roon sa mga marapat lamang ilibing sa isang pangkaraniwang dako kasama ng pinakamababababang uri ng mga taong napatay.—Eze 32:18-32.

Ang pagtutuli sa puso ay isang kahilingan ng Diyos kahit sa mga Israelitang tinuli na sa laman. Sinabi ni Moises sa Israel: "Tuliin ninyo ang dulong-balat ng inyong mga puso at huwag na ninyong patigasin pa ang inyong mga leeg." "Tutuliin ni Jehova na iyong Diyos ang iyong puso at ang puso ng iyong supling, upang ibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa alang-alang sa iyong buhay." (Deu 10:16; 30:6) Noong mga araw ni Jeremias, ipinaalaala rin niya ang bagay na ito sa suwail na bansang iyon. (Jer 4:4) Ang 'pagtutuli sa puso' ay nangangahulugang inaalis ng isang tao sa kaniyang isip, damdamin, o motibo ang anumang bagay na di-kalugud-lugod at marumi sa paningin ni Jehova at nagpapaging manhid sa puso. Sa katulad na paraan, ang mga tainga na hindi sensitibo o bingi ay tinutukoy bilang "di-tuli."—Jer 6:10; Gaw 7:51.

PAGTUTURO. Tingnan ang GURO, PAGTUTURO.

PAGTUYA. Tingnan ang PANUNUYA.

PAG-UKIT. Ang sining ng paglilok sa kahoy, bato, metal, at luwad. Sa ilalim ng paksang ito, ang pag-ukit at paglilok ay mga terminong halinhinang ginagamit bilang salin ng ilang salitang Hebreo. Gayunman, ang salitang Hebreo na *pe'sel,* na pinakamalimit gamitin, ay ginagamit may kinalaman sa inukit o nililok na mga imahen.

Sa Dekalogo (Exo 20:4) unang sinabihan ang Israel na huwag gumawa ng mga inukit na imaheng sasambahin, at nang maglaon ay inulit ito. "Sumpain ang tao na gumagawa ng inukit na imahen." (Deu 27:15; 4:16, 23; 5:8) Paulit-ulit na itinawag-pansin ng mga propeta ang kamangmangan ng paggawa ng mga inukit na idolo at pagsamba sa mga ito, at hinatulan nila ang gawaing ito. (Aw 97:7; Isa 42:17; 44:9-20; 45:20; Jer 10:14, 15; Na 1:14; Hab 2:18) Kung ang katipang bayan ng Diyos ay magpipitagan sa mga inukit na imahen sa kanilang pagsamba, mahahati ang kanilang bukod-tanging debosyon na nauukol kay Jehova. Kaya sa tuwing humihiwalay ang Israel mula sa Diyos at sumasamba sa mga bagay na inukit ng kanilang mga kamay, hindi kataka-taka na naiwawala nila ang pagsang-ayon ng Diyos.—Huk 18:18, 30, 31; 2Ha 21:7-9; 2Cr 33:7, 22; Eze 8:10.

Sa kabilang dako, ang mga gawang inukit para sa tabernakulo at sa malaking templo ni Solomon ay hindi dapat sambahin kundi nilayon upang magsilbing palamuti at sagisag. Si Jehova mismo ang nag-utos na gawin ang mga inukit na kagamitang ito, at inilagay ng Diyos ang kaniyang espiritu kina Bezalel at Oholiab, mga bihasang manggagawa na pinili upang mangasiwa sa pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 35:30, 31, 34) Sa kaayusan sa tabernakulo, ang ilang halimbawa ng mga inukit na kagamitang yari sa ginto at mahahalagang bato ay ang mga kasangkapang gaya ng kandelero, ang mga kerubin sa takip ng Kaban, ang mga lilok sa mga hiyas ng pektoral, at ang laminang ginto sa turbante ng mataas na saserdote. (Exo 25:18, 19, 31-40; 28:2, 21, 36) Sa templo ni Solomon, may mga kerubin, mga larawan ng puno ng palma, mga bulaklak, at mga palamuting hugis-upo na inukit sa mga tablang sedro, na pawang kinalupkupan ng ginto. (1Ha 6:18-35; 2Cr 2:7) Marami ring gawang inukit na matatagpuan sa makalarawang templo na nakita ni Ezekiel sa pangitain.—Eze 41:17-20.

Dahil hinahatulan ng Diyos ang paggamit ng inukit na mga idolo at mga imahen sa pagsamba, hindi kataka-taka na yaong mga natagpuan ng mga arkeologo sa Palestina ay may bahid o impluwensiya ng mga pagano. Hindi lamang umiwas ang mga Is-

raelita sa paggawa ng mga bantayog para sa kanilang dakilang mga lider kundi umiwas din sila sa pag-ukit ng mga relyebeng naglalarawan ng kanilang mga tagumpay sa militar. Samantala, masasalamin sa mga relyebe, mga estatuwa, at iba pang inukit na mga replika mula sa Ehipto, Asirya, Babilonia, at Persia ang pagsamba, pakikipagdigma, at pang-araw-araw na buhay ng sinaunang mga taong iyon. Isinisiwalat ng mga bagay na pinakakaraniwang natatagpuan na ang bato, luwad, kahoy, bubog, garing, mahahalagang hiyas, buto ng hayop, eskayola, kabibi, mga metal, at alabastro ay ginamit ng mga mang-uukit sa paggawa ng mga trono, mga leon, mga haligi, mga alahas, mga panlagda at mga pantatak, mga sarkopago, mga tapyas ng bato, mga muwebles, mga palamuti sa dingding, at mga kagamitan.

PAG-UUSIG. Panliligalig o sinasadyang pamiminsala sa mga tao dahil sa kanilang katayuan sa lipunan, lahing pinagmulan, o relihiyosong pananampalataya at mga paniniwala. Sa huling nabanggit, ang layunin ng pag-uusig ay upang pawiin ang gayong mga paniniwala at hadlangan ang paglaganap ng mga ito sa mga bagong kumberte. Ang pandiwang Hebreo na *ra·dhaph′* at ang Griegong *di·o′ko,* na nangangahulugang “pag-usigin,” ay maaari ring isalin bilang “tugisin, itaguyod, habulin.”—Exo 15:9; Deu 1:44; Ro 14:19; Luc 17:23.

May iba’t ibang uri ng pag-uusig. Maaaring nagsasangkot lamang ito ng berbal na pang-aabuso, panunuya, at pang-iinsulto (2Cr 36:16; Gaw 19:9), o maaaring may kasama itong mga panggigipit sa kabuhayan (Apo 13:16, 17), pinsala sa katawan (Mat 27:29, 30; Gaw 5:40), pagkabilanggo (Luc 21:12; Gaw 16:22-24), poot, at kamatayan. (Mat 24:9; Gaw 12:2) Maaaring ang pasimuno nito ay mga lider ng relihiyon (Mar 3:6; Gaw 24:1, 27), o maaaring isinasagawa ito ng mga taong walang-kabatiran (Gen 21:8, 9; Gal 4:29) at walang-alam (1Ti 1:13) o ng di-makatuwiran at panatikong mga pulutong. (Luc 4:28, 29; Gaw 14:19; 17:5) Ngunit kadalasan, ang mga taong ito ay mga ahente lamang ng mas makapangyarihan at masasamang manunulsol, ang di-nakikitang balakyot na mga puwersang espiritu.—Efe 6:11, 12.

Sa unang hula na nasa Genesis 3:14, 15, patiunang sinabi ng Diyos na Jehova ang tungkol sa alitan sa pagitan ng “serpiyente” at ng “babae” at sa pagitan ng kani-kanilang “binhi.” Pinatutunayan ng Bibliya ang katuparan ng hulang ito. Malinaw na ipinakilala ni Jesus ang serpiyente bilang si Satanas na Diyablo at kasabay nito’y sinabihan niya ang mga umuusig sa kaniya na sila ay ‘mula sa kanilang amang Diyablo,’ samakatuwid ay kabilang sa “binhi” nito. (Ju 8:37-59) Ipinakikita ng aklat ng Apocalipsis na magpapatuloy ang gayong pag-uusig hanggang sa panahon ng pagluklok ni Kristo bilang hari at sa loob ng isang yugto pagkatapos nito, sapagkat kapag si Satanas at ang kaniyang mga anghel ay inihagis sa lupa, ‘pag-uusigin ng dragon ang babae, anupat makikipagdigma sa mga nalalabi sa kaniyang binhi na sumusunod sa Diyos at nagpapatotoo kay Jesus.’ (Apo 12:7-17) Ang isang prominenteng ahente na matagal nang ginagamit ni Satanas ay ang “mabangis na hayop,” isang makasagisag na hayop na ipinaliliwanag sa artikulong HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA (Apo 13:1, 7); ang isa pa ay ang “Babilonyang Dakila,” na tinatalakay naman sa artikulong may gayong pamagat. (Apo 17:5, 6) Ang pakikipag-alit ni Satanas sa mga nagsisikap na gumawa ng kalooban ng Diyos ayon sa katuwiran at ang paggamit niya ng mga ahensiyang nabanggit ay makikita sa lahat ng yugto ng panahon ng Bibliya, gaya ng ipinakikita ng sumusunod na kasaysayan.

Kasaysayan. Ayon kay Jesus, ang kasaysayan ng pag-uusig ay nagsimula noon pang panahon ng anak ni Adan na si Cain. (Gen 4:3-8; Mat 23:34, 35) Pinatay ni Cain ang kapatid niyang si Abel dahil sa pag-udyok ng “isa na balakyot,” si Satanas na Diyablo. (1Ju 3:12) Nakasentro sa tapat na pagsamba kay Jehova ang usaping nasasangkot sa pagkamatay ni Abel. (Heb 11:4) Nang maglaon, si Job, isang lingkod ng Diyos na ang pangalan ay nangangahulugang “Tudlaan ng Pagkapoot,” ang naging tudlaan ng balakyot na pag-uusig na sulsol ni Satanas. Ang asawa at tatlong kaibigan ni Job ay mga instrumento lamang na ginamit ng pangunahing kaaway na ito ng Diyos at ng tao, nalalaman man nila iyon o hindi.—Job 1:8–2:9; 19:22, 28.

Sa ilang pagkakataon, ang mga tagapamahala ng Juda at Israel ay nagdulot ng paghihirap sa pantanging mga kinatawan ng Diyos. Halimbawa, si David (‘ang lalaking kalugud-lugod sa puso ng Diyos’; Gaw 13:22) ay naging pangunahing tudlaan ng pagkapoot ni Haring Saul. (1Sa 20:31-33; 23:15, 26; Aw 142:6) Noong panahon ng pamamahala nina Ahab at Jezebel, maraming propeta ni Jehova ang napilitang tumakas at magtago o kaya ay pinagpapapatay. (1Ha 18:13, 14; 19:10) Si Haring Manases ay nagbubo ng dugong walang-sala “na lubhang pagkaramirami.” (2Ha 21:16) Ipinapatay ni Haring Jehoiakim si Urias, “isang lalaki na nanghuhula sa pangalan ni Jehova.” (Jer 26:20-23) Dumanas si Jeremias ng matinding pag-uusig sa mga kamay ng mga opisyal ng pamahalaan. (Jer 15:15; 17:18; 20:11; 37:15, 16; 38:4-6) Dahil sa kawalang-katapatan ng kaniyang bayang Israel, may mga panahong pinahihintulutan ni Jehova ang ibang mga bansa na usigin sila, at dalhin pa nga sila sa pagkabihag.—Deu 30:7; Pan 1:3.

May mga pagkakataon din na ang marahas na pag-uusig, na ginawang legal ng batas ng pamahalaan, ay dinaranas niyaong mga nananatiling tapat kay Jehova, gaya noong ihagis sa maapoy na hurno ang tatlong Hebreo at nang itapon si Daniel sa mga leon. (Dan 3:13-20; 6:4-17) Noong naghahari ang Persianong si Haring Ahasuero, sumiklab ang pagsalakay at pag-uusig sa mga Judio sa pangkalahatan, at partikular na kay Mardokeo, dahil sa utos ng balakyot na si Haman na Agagita.—Es 3:1-12; 5:14.

Maaari ring pagmulan ng pag-uusig ang dating mga kasamahan (1Pe 4:4) o mga kaibigan at mga kapitbahay sa sariling bayan ng isa. (Jer 1:1; 11:21) Sinabi ni Jesus na kung minsan, ang malalapit na kamag-anak, mga miyembro ng sariling sambahayan ng isa, ay nagiging marahas na mang-uusig niyaong mga naniniwala sa kaniya.—Mat 10:21, 35, 36.

Gayunman, ang pangunahing mga taong manunulsol ng pag-uusig sa relihiyon ay ang mga tagapagtaguyod ng huwad na relihiyon. Totoo ito sa kaso ni Jeremias. (Jer 26:11) Ganito rin ang naging karanasan ng apostol na si Pablo. (Gaw 13:6-8; 19:23-29) Sa kaso ni Jesus, sinasabi ng ulat na "tinipon ng mga punong saserdote at ng mga Pariseo ang Sanedrin at . . . si Caifas, na siyang mataas na saserdote nang taóng iyon, ang nagsabi sa kanila: ' . . . hindi kayo nangangatuwiran na para sa inyong kapakinabangan na ang isang tao ay mamatay alang-alang sa bayan at upang hindi mapuksa ang buong bansa.' . . . Sa gayon mula nang araw na iyon ay nagsanggunian silang patayin [si Jesus]." (Ju 11:47-53) Bago tuluyang mamatay si Jesus sa pahirapang tulos, dumanas siya ng iba pang uri ng matinding pag-uusig sa mga kamay ng mga taong di-makadiyos, mga tagasuporta ng relihiyosong mga lider na determinadong patayin siya.—Mat 26:67; 27:1, 2, 26-31, 38-44.

Pag-uusig sa mga Kristiyano. Hindi nagwakas sa pagkamatay ni Jesus ang pag-uusig sa tapat na mga lingkod ni Jehova. Inihula ito ng dakilang Propetang ito tatlong araw bago siya ibayubay, nang sabihin niya sa di-tapat na Jerusalem: "Nagsusugo ako sa inyo ng mga propeta at mga taong marurunong at mga pangmadlang tagapagturo. Ang ilan sa kanila ay inyong papatayin at ibabayubay, at ang ilan sa kanila ay inyong hahagupitin sa inyong mga sinagoga at pag-uusigin sa lunsod-lunsod; upang dumating sa inyo ang lahat ng dugong matuwid na ibinubo sa lupa, mula sa dugo ng matuwid na si Abel hanggang sa dugo ni Zacarias na anak ni Barakias, na pinaslang ninyo sa pagitan ng santuwaryo at ng altar."—Mat 23:34, 35.

Maraming ulit ding binabalaan ni Jesus ang kaniyang mga alagad, na sinasabi, "Kayo ay magiging mga tudlaan ng pagkapoot ng lahat ng mga tao dahil sa aking pangalan . . . Kapag pinag-uusig nila kayo sa isang lunsod, tumakas kayo patungo sa iba." "Ang isang alipin ay hindi mas dakila kaysa sa kaniyang panginoon. Kung pinag-usig nila ako, pag-uusigin din nila kayo." "Ititiwalag kayo ng mga tao mula sa sinagoga. Sa katunayan, ang oras ay dumarating na ang bawat isa na pumapatay sa inyo ay mag-aakalang nag-ukol siya ng sagradong paglilingkod sa Diyos."—Mat 10:22, 23; Ju 15:20; 16:2.

Di-nagtagal pagkatapos ng Pentecostes 33 C.E., nagkaroon ng mga pag-aresto, mga pagbabanta, at mga pambubugbog. (Gaw 4:1-3, 21; 5:17, 18) Pagkatapos ay dinakip si Esteban at binato hanggang sa mamatay, ngunit nakapagpatotoo muna siya laban sa kaniyang mga mang-uusig, na sinasabi, "Sino sa mga propeta ang hindi pinag-usig ng inyong mga ninuno? Oo, pinatay nila yaong mga nagpatalastas nang patiuna may kinalaman sa pagdating ng Isa na matuwid, na sa kaniya kayo ngayon ay naging mga tagapagkanulo at mga mamamaslang." (Gaw 7:52-60; tingnan din ang Heb 11:36, 37.) Ang pagpaslang kay Esteban ay sinundan ng matinding pag-uusig na pinangunahan noon ni Saul ng Tarso, anupat dahil dito ay nangalat ang kongregasyon ng Jerusalem, ngunit lumawak naman ang gawaing pangangaral ng mabuting balita. (Gaw 8:1-4; 9:1, 2) Nang maglaon, ipinapatay ni Herodes Agripa I si Santiago na kapatid ni Juan sa pamamagitan ng tabak at malamang na ganito rin ang gagawin niya kay Pedro kung hindi ito makahimalang iniligtas ng anghel ni Jehova sa kalaliman ng gabi.—Gaw 12:1-11.

Nang makumberte siya sa Kristiyanismo, si Saul na mang-uusig ay naging si Pablo na pinag-uusig, gaya ng sabi niya, sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ni Jehova. Naganap ito nang sa wakas ay matanto niya na ang Panginoon mismo ang nilalabanan niya. (Gaw 9:4, 5; 22:4, 7, 8; 26:11, 14, 15; 1Co 15:9; Gal 1:13, 23; Fil 3:6) Mula sa ulat ng kaniyang ministeryo at mga paglalakbay pagkatapos niyaon, makikita natin kung paanong si Pablo naman ang dumanas ng maraming pag-uusig sa mga kamay ng mga kaaway ng Kristiyanismo.—Gaw 13:50; 2Co 6:3-5; 11:23-25; Gal 5:11; 2Ti 3:10, 11.

Iniuulat ng sekular na kasaysayan ang pag-uusig ng mga awtoridad ng Imperyo ng Roma sa mga Kristiyano mula noong mga araw ni Nero at pagkatapos niyaon. (Tingnan ang KRISTIYANO.) Iba't iba ang mga paratang, ngunit waring laging iisa ang layunin, samakatuwid nga, ang pagsupil sa Kristiyanismo.

Wastong Saloobin Hinggil sa Pag-uusig. Kung tinutupad ng isa ang mga utos ng Diyos bilang isang Kristiyano, imposibleng makaiwas siya sa pag-uusig, sapagkat "lahat niyaong mga nagnanasang mabuhay na [*ipinagpatuloy sa pahina 753*]

Ang Probinsiya ng Galilea

ANG Galilea, na nasa hilagang Palestina, ay isang probinsiyang maunlad at matao noong panahon ng Bibliya. Hanggang sa ngayon, ang heograpikong kaanyuan nito ay kaakit-akit —ang malalim at asul na Dagat ng Galilea, ang baku-bakong hilagaang kalupaan, at ang matatabang kapatagan. (Larawan sa ibaba) Sa magandang rehiyong ito ginugol ni Jesus ang kalakhang bahagi ng kaniyang buhay sa lupa, yamang pinalaki siya sa lunsod ng Nazaret sa Galilea.—Mat 2:21-23; Luc 2:51, 52.

Ang pagsasaka, pagpapastol, at pangingisda ay karaniwang mga hanapbuhay ng mga taga-Galilea, at ipinahihiwatig ito sa maraming talinghaga ni Jesus. Ang karaniwang mga taga-Galilea na masisikap at masisipag ay hinahamak ng mga Pariseo at mga punong saserdote sa Jerusalem. Dahil sa naiibang punto ng mga taga-Galilea, madali silang makilala ng kanilang mga kapuwa Judio.—Mat 26:73.

Sa Galilea naganap ang ilan sa namumukod-tanging mga pangyayari sa ministeryo ni Jesus. Sa isang gilid ng bundok sa Capernaum, binigkas ni Jesus ang kaniyang bantog na Sermon sa Bundok. (Mat 5:1, 2) Dito sa Galilea, makahimala niyang pinagaling ang maraming tao.—Mar 1:32-34; 6:53-56; Ju 4:46-54.

Paano tinanggap sa Galilea ang pangangaral at mga himala ni Jesus? Nang mangaral siya sa Nazaret na kaniyang sariling bayan, noong pasimula ay 'namangha ang mga tao sa kaakit-akit na mga salitang lumalabas sa kaniyang bibig.' Ngunit matapos silang ihambing ni Jesus sa mga Israelita noong mga araw ni Elias at Eliseo, tinangka nilang patayin siya. (Luc 4:22-30) Gayunman, sa pangkalahatan ay napakahusay ng pagtugon ng mga taga-Galilea sa ministeryo ni Jesus. Kaya naman, ang una niyang mga alagad ay kinuha niya mula sa mga taga-Galilea, at ang lahat ng kaniyang mga apostol (posibleng maliban kay Hudas Iscariote) ay mga taga-Galilea. (Mat 4:18-22; Luc 6:12-16) Ang grupo ng mga 120 alagad na tumanggap ng banal na espiritu noong araw ng Pentecostes 33 C.E. ay mga taga-Galilea.—Gaw 1:15; 2:1-7.

Ang matabang Kapatagan ng Jezreel, at nasa likod nito sa kaliwa ang Bundok Tabor

Hangganan ng Probinsiya
Lansangan

Dagat Mediteraneo
Kedes
Tolemaida
Corazin
Betsaida
Capernaum
Magadan
Dagat ng Galilea
Cana
Tiberias
Hippos
Bdk. Carmel
Sepphoris
Nazaret
Bdk. Tabor
Ilog Jordan
Nain
Gadara
Dor
Libis ng Jezreel (Esdraelon)
Megido

Mapa ng Galilea batay sa larawang kuha ng satelayt

Mga guho ng Cana. Dito ay ginawa ni Jesus na mainam na alak ang tubig (Ju 2:1-11)

Ang Nain gaya ng makikita sa ngayon. Dito ay lubhang pinagalak ni Jesus ang isang balo nang buhayin niyang muli ang anak na lalaki nito (Luc 7:11-17)

Mga guho ng Capernaum sa hilagang-kanlurang baybayin ng Dagat ng Galilea. Ang sinagoga noong unang siglo ay nasa ibaba ng mas bagong sinagoga na ipinakikita rito. Mula sa lugar na ito ay pumili si Jesus ng mga mangingisda at isang maniningil ng buwis upang maging mga apostol (Mat 4:18-22; 9:9)

Ang Tiberias, kung saan nanirahan si Herodes Antipas, na tagapamahala ng distrito, at maliwanag na ang dako kung saan pinatay si Juan na Tagapagbautismo (Mar 6:21-28)

Mga guho ng Corazin, isang lunsod na pinagwikaan ni Jesus dahil hindi nagsisi ang mga tumatahan dito (Luc 10:13)

Ang mabungang Kapatagan ng Genesaret, kung saan nagsagawa si Jesus ng maraming makahimalang pagpapagaling (Mat 14:34-36)

Sa Palibot ng Dagat ng Galilea

ANG loobang tubig-tabang na lawa na tinatawag na Dagat ng Galilea, Dagat ng Tiberias, o Lawa ng Genesaret, ay napalilibutan ng mga burol sa hilagang Palestina. (Larawan sa ibaba) Tulad ng hiyas sa isang malalim na lunas, ang lawa ay mga 210 m (700 piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng dagat. Ito ay may haba na mga 21 km (13 mi) at lapad na mga 12 km (7.5 mi). Maraming namumukod-tanging pangyayari sa ministeryo ni Jesus ang naganap kapuwa sa lawang ito at sa palibot nito.

Sa ilang pagkakataon, nagsalita si Jesus mula sa isang bangka sa mga pulutong na nagkakatipon sa baybayin ng dagat na ito. (Mar 4:1, 2) Ang Capernaum, isang lunsod sa hilagang baybayin, ay nakilala bilang ang "sariling lunsod" ni Jesus, bagaman madalas siyang naglalakbay noon. (Mat 9:1; Mar 2:1) Naglakad si Jesus sa ibabaw ng tubig ng dagat na ito at nagpakita siya malapit dito matapos siyang buhaying-muli. —Ju 6:1, 16-21; 21:1, 4-19.

MGA LOKASYON SA MAPA
Lakip ang Kaugnay na mga Kasulatan

Betsaida	Mar 8:22-26; Luc 9:10-17; 10:13
Capernaum	Luc 4:31-41; Mat 9:1-13; 11:23
Corazin	Mat 11:20-22
Dagat ng Galilea	Mat 14:24-34; Mar 4:35-41; Luc 5:1-11
Gadara	Mat 8:28-34
Kapatagan ng Genesaret	Mat 14:34-36
Magadan	Mat 15:39–16:4
Tiberias	Mat 14:1-11

Mga Pangyayari Bago ang Kamatayan ni Kristo

ANG mga pangyayari bago ang kamatayan ni Jesus ay naganap sa loob at sa palibot ng Jerusalem. Dito, ang Anak ng Diyos ay iniharap sa bansa bilang ang Hari nito. Habang papalapit siya sa lunsod, isang karamihan ng mga alagad ang sumigaw: "Pinagpala ang Isa na dumarating bilang Hari sa pangalan ni Jehova!" (Luc 19:37, 38) Ngunit itinakwil siya ng mga lider ng relihiyon ng bansa at may-kabulaanan siyang pinaratangan na inuudyukan niyang maghimagsik ang taong-bayan. Nang ang Romanong gobernador na si Poncio Pilato ay tuwirang magtanong kay Jesus kung siya ba ay isang hari, sumagot si Jesus: "Ang kaharian ko ay hindi bahagi ng sanlibutang ito." (Larawan sa ibaba) Nang iharap mismo ni Pilato si Jesus sa mga Judio, na sinasabi: "Tingnan ninyo! Ang inyong hari!" ang mga punong saserdote ay sumagot: "Wala kaming hari kundi si Cesar."—Ju 18:33-38; 19:14, 15.

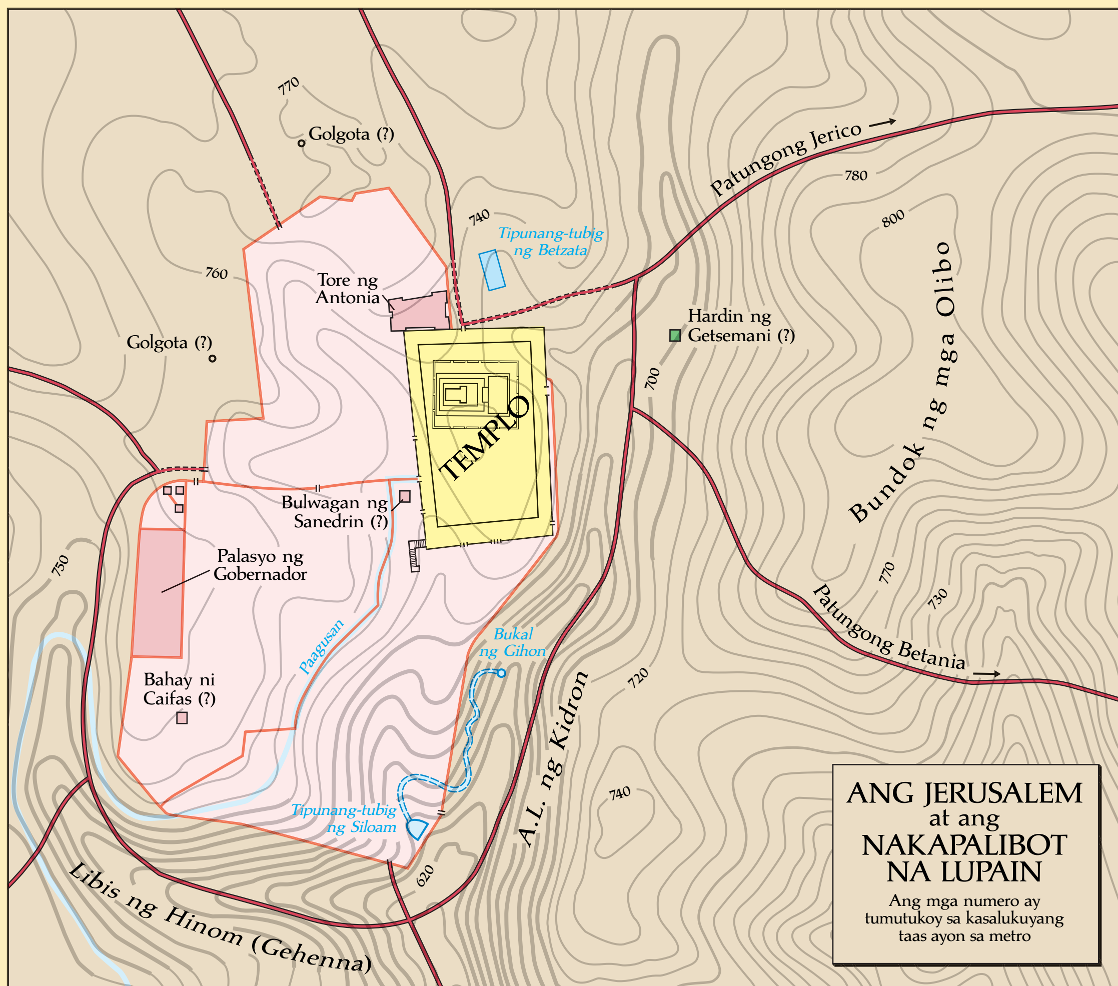

Sa itaas: Batong may pangalan ni Poncio Pilato sa Latin; natuklasan noong 1961

Kung Kailan at Kung Saan Naganap ang mga Pangyayari

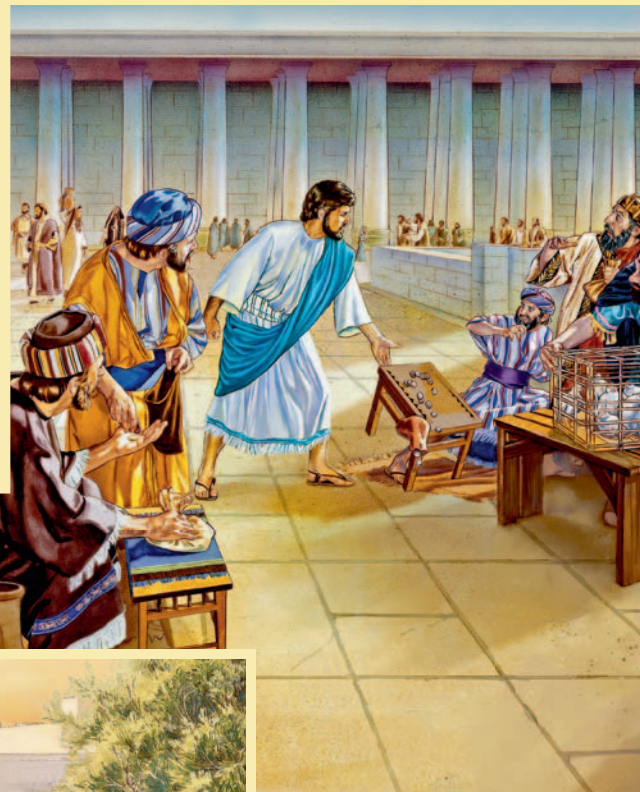
NISAN 9	
Betania	Ju 12:2-9
Patungo sa Jerusalem	Luc 19:29-44
NISAN 10	
Jerusalem, sa templo	Mar 11:15-18
NISAN 11	
Jerusalem, sa templo	Mat 21:23–24:2; Luc 21:1-4
Bundok ng mga Olibo, sa silangan ng Jerusalem	Mat 24:3–25:46
NISAN 12	
Jerusalem	Luc 22:1-6
NISAN 13	
Malapit sa Jerusalem at sa loob nito	Luc 22:7-13

NISAN 14	
Jerusalem	Ju 13:1–17:26; Mat 26:26-29
Hardin ng Getsemani, sa silangan ng Jerusalem	Mat 26:36-56
Jerusalem, sa bahay ni Caifas	Ju 18:13, 24; Mat 26:57-75
Jerusalem, sa bulwagan ng Sanedrin	Luc 22:66-71
Jerusalem, sa palasyo ng gobernador	Ju 18:28–19:16
Golgota, sa labas ng Jerusalem	Luc 23:33-46

Nisan 9: Habang papasók si Kristo sa Jerusalem, ibinunyi siya bilang Hari

Nisan 10: Pinalayas niya mula sa templo ang mga gumagamit nito para sa pangangalakal

Nisan 11: Inihula niya ang wakas ng lumang sistema at ang panahon ng kaniyang pagkanaririto bilang Hari taglay ang makalangit na kaluwalhatian

Nisan 14: Bago siya ibayubay, pinasinayaan niya ang Memoryal ng kaniyang kamatayan

Ang Paglaganap ng Kristiyanismo

BAGO umakyat sa langit si Jesu-Kristo noong 33 C.E., ibinigay niya sa kaniyang mga tagasunod ang atas na ito: "Kayo ay magiging mga saksi ko kapuwa sa Jerusalem at sa buong Judea at Samaria at hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa." (Gaw 1:8) Naging tapat sila sa kanilang atas.

Pagkaraan ng sampung araw, noong Pentecostes, bumaba ang banal na espiritu sa mga 120 alagad na naghihintay sa Jerusalem, at nagsimula silang magsalita "tungkol sa mariringal na mga bagay ng Diyos." (Gaw 2:1-4, 11) Nang araw ring iyon, mga 3,000 ang nabautismuhan. (Gaw 2:37-41) Sa loob ng maikling panahon, 'pinunô ng mga alagad ng kanilang turo ang Jerusalem.' (Gaw 5:27, 28, 40-42) Ano ang naging resulta? "Ang bilang ng mga alagad ay patuloy na lubhang dumami sa Jerusalem."—Gaw 6:7.

Mula sa Jerusalem, ang gawaing pagpapatotoo ay lumaganap. Dahil sa pagsalansang sa kanilang pagpapatotoo sa Jerusalem, ang mga alagad ay nangalat sa buong Judea at Samaria. Muli, nagbunga ito ng pagdami.—Gaw 8:1, 4, 14-17.

Noong 36 C.E., dinala ng apostol na si Pedro ang mabuting balita sa Cesarea, kung saan si Cornelio at ang kaniyang sambahayan, ang unang di-tuling mga Gentil na nakumberte, ay binautismuhan. (Gaw 10) Kasunod niyaon, lumilitaw na nagsimula sa Antioquia ng Sirya ang sistematikong pagpapatotoo sa mga di-Judio. Bilang resulta, "isang malaking bilang ng mga naging mananampalataya ang bumaling sa Panginoon." (Gaw 11:20, 21) Mula noon, ang gawaing pagpapatotoo ay lumaganap sa iba pang mga bansa at literal na umabot "hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa."

Modelo ng unang-siglong templo kung saan ipinakikita ang Kolonada ni Solomon sa gawing silangan. Ang mga apostol ay puspusang nagsagawa ng ministeryo sa lugar na ito (Gaw 3:11; 5:12)

Mga guhong Romano sa Samaria. Ang distrito ng Samaria ang unang rehiyon sa labas ng Judea kung saan ipinadala ang mga apostol para ipangaral ang Kristiyanong mabuting balita (Gaw 8:1-5)

Ang daungang lunsod ng Jope. Dito, binigyan ang apostol na si Pedro ng isang pangitain na nag-uutos sa kaniya na mangaral sa di-tuling mga Gentil (Gaw 10:9-29)

Ang Ministeryo ng Apostol na si Pablo

MATAPOS atasan ni Jesus si Pablo upang maging apostol sa mga bansa, buong-sigasig nitong ginampanan ang kaniyang gawain. (Ro 11:13) Nakarating siya sa Ciprus at Asia Minor sa kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero. Itinapon siya sa labas ng mga lunsod ng galít na mga mang-uumog, anupat pinagbabato pa nga at iniwan sa pag-aakalang patay na siya. Ngunit bumalik siya upang palakasin yaong mga naging alagad.

Noong kaniyang ikalawang paglalakbay, nakarating siya hanggang sa Macedonia at Gresya. Dito ay nakapagpatotoo siya sa Areopago sa Atenas, gaya ng nakalarawan sa ibaba.

Noong ikatlong paglalakbay ni Pablo, nangaral siya nang mga tatlong taon sa Efeso, isang salubungang-dako ng daigdig na Romano. Pagkatapos ay pumaroon siya sa Macedonia at Gresya upang patibayin ang mga kongregasyon doon.

Habang siya ay bilanggo ng pamahalaang Romano, sinamantala ni Pablo ang panahon sa pagsulat ng kinasihang mga liham na bahagi ng Bibliya sa ngayon.

Unang paglalakbay:	Gaw 13:1–14:28
Ikalawang paglalakbay:	Gaw 15:36–18:22
Ikatlong paglalakbay:	Gaw 18:23–21:19

Sa Damasco, sa lansangan na tinatawag na Tuwid. Pagkatapos na makumberte, ang nabulag na si Saul ay inakay patungo sa isang tahanan sa lansangang ito (Gaw 9:3-16)

Dulaan sa Efeso kung saan nagkagulo ang mga mananamba ni Artemis (nakasingit na larawan) upang magprotesta laban sa pangangaral ni Pablo (Gaw 19:29-41)

Mga guho ng Antioquia sa Pisidia. Pagkatapos ng kaniyang mahusay na pagpapatotoo sa sinagoga rito, itinapon si Pablo ng galít na mga mang-uumog sa labas ng lunsod (Gaw 13:14-50)

Kinikilalang lugar ng bilangguan ni Pablo sa Filipos. Si Pablo ay binugbog at ibinilanggo sa lunsod na ito, ngunit ang tagapagbilanggo at ang sambahayan nito ay naging mga Kristiyano (Gaw 16:19-34)

Pader ng sinaunang Tesalonica. Nangatuwiran si Pablo mula sa Kasulatan sa mga tagarito, ngunit dahil dito ay pinagkagulo ng galít na mga mang-uumog ang lunsod (Gaw 17:1-9)

Mga guho ng sinaunang Corinto (ibaba), at sa likuran ay ang Acrocorinth. Sinikap ni Pablo na patibayin ang mga Kristiyano sa Corinto laban sa imoral na paraan ng pamumuhay na nakapalibot sa kanila

Ang Akropolis sa Atenas gaya ng makikita sa ngayon (kanan). Nasa unahan sa gawing kanan ang Areopago, kung saan nagdiskurso si Pablo

Si Pablo ay pinabantayan sa isang bahay sa Roma sa loob ng dalawang taon; noong panahong iyon ay sumulat siya ng limang kinasihang liham sa mga kapuwa Kristiyano

Patungo sa Roma bilang isang bilanggo:
Gaw 23:11–28:31

Winasak ng mga Romano ang Jerusalem

NANG malapit na siyang mamatay noong 33 C.E., tinawag ni Jesus ang Jerusalem na "ang pumapatay ng mga propeta at bumabato sa mga isinugo sa kaniya." Sa kabuuan, itinaguyod ng lunsod ang dati nitong landasin at itinakwil nito ang Anak ng Diyos.—Mat 23:37.

Inihula ni Jesus kung ano ang mangyayari: "Ang mga araw ay darating sa iyo na ang iyong mga kaaway ay magtatayo sa paligid mo ng kuta na may mga tulos na matutulis." (Luc 19:41-44) Sinabi rin niya: "Kapag nakita ninyo ang Jerusalem na napaliligiran ng nagkakampong mga hukbo, kung magkagayon . . . yaong mga nasa Judea ay magsimula nang tumakas patungo sa mga bundok."—Luc 21:20, 21.

Noong 66 C.E., pagkatapos maghimagsik ang mga Judio, dumating laban sa Jerusalem ang mga hukbong Romano sa pangunguna ni Cestio Gallo. Ngunit, ayon sa komento ni Josephus, "biglang pinabalik [ni Gallo] ang kaniyang mga hukbo, . . . at, taliwas sa inaakala ng lahat, umalis sila sa lunsod." Nagbigay ito sa mga Kristiyano ng pagkakataong tumakas mula sa Jerusalem, na ginawa naman nila. Di-nagtagal at bumalik ang mga hukbong Romano sa pangunguna ni Tito. Sa pagkakataong ito'y nagtayo sila ng "kuta na mga tulos na matutulis," isang nakapalibot na bakod na 7.2 km (4.5 mi) ang haba. Pagkatapos kubkubin nang mga limang buwan, ang lunsod ay lubusang winasak at ang templo ay ginawang kaguhuan. Pagkaraan ng tatlong taon, noong 73 C.E., binihag ng mga hukbong Romano ang huling moog ng mga Judio, ang tanggulan ng Masada na nasa taluktok ng bundok. (Tingnan sa ibaba.)

Mga baryang Romano na nagpapaalaala sa pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E.

Idiniriin ng pagkawasak ng Jerusalem ang kahalagahan ng pagbibigay-pansin sa mga hula sa Bibliya.

Makikita sa Arko ni Tito sa Roma ang mga kawal na Romanong may dalang mga samsam mula sa templo

Pagkubkob at pagwasak ng mga Romano sa Jerusalem, 70 C.E.

[*karugtong ng pahina 736*] may makadiyos na debosyon may kaugnayan kay Kristo Jesus ay paguusigin din." (2Ti 3:12) Gayunman, nagagawang batahin ng mga tunay na Kristiyano ang lahat ng uri ng balakyot na pag-uusig at napananatili pa rin nila ang isang maligayang saloobin na hindi napopoot at naghahangad ng masama sa mga mang-uusig. Ito'y sapagkat nauunawaan nila ang mga usaping nasasangkot—ang pinagmumulan ng pag-uusig at kung bakit ito pinahihintulutan. Sa halip na magtaka at magalala dahil sa gayong mga karanasan, nagsasaya silang makibahagi kay Kristo sa pagsubok na ito sa pagkamatapat sa ilalim ng pag-uusig.—1Pe 4:12-14.

Gayunman, dapat tiyakin ng isang Kristiyano na siya ay nagdurusa dahil sa katuwiran. Ipinakikita ng ulat at parisan ng Bibliya na ang pakikibahagi sa pulitika, pagsasabuwatan, o anupamang uri ng krimen ay hindi dapat na maging dahilan upang pag-usigin ang isa. Bilang pagdiriin dito, humihimok ang apostol: "Panatilihing mainam ang inyong paggawi sa gitna ng mga bansa, upang, sa bagay na sinasalita nila laban sa inyo na gaya ng mga manggagawa ng kasamaan, luwalhatiin nila ang Diyos sa araw ng kaniyang pagsisiyasat bilang resulta ng inyong maiinam na gawa na dito sila ay mga saksi." (1Pe 2:11, 12) Sinundan niya ito ng payo tungkol sa pagpapasakop sa mga opisyal ng pamahalaan, sa mga may-ari ng mga alipin, sa mga asawang lalaki, anupat binanggit niya ang halimbawa ni Kristo Jesus bilang huwarang dapat sundin. (1Pe 2:13-25; 3:1-6) Maaaring maging maligaya ang isang Kristiyano kung nagdurusa siya alang-alang sa katuwiran (1Pe 3:13, 14) ngunit hindi siya kailanman dapat magdusa "bilang isang mamamaslang o magnanakaw o manggagawa ng kasamaan o bilang isang mapakialam sa mga bagay-bagay ng ibang tao."—1Pe 4:15, 16.

Pinahahalagahan din ng mga Kristiyano ang gantimpalang naghihintay sa mga nagbabata. May kinalaman sa gantimpalang ito, ipinahayag ni Jesus: "Maligaya yaong mga pinag-usig dahil sa katuwiran, yamang ang kaharian ng langit ay sa kanila." (Mat 5:10) Ang kaalaman tungkol sa pag-asa sa pagkabuhay-muli pati ang kaalaman tungkol sa Isa na siyang Pinagmumulan ng paglalaang iyon ay nagpapalakas sa kanila. Pinatitibay sila nito na maging matapat sa Diyos kahit na pinagbabantaan silang patayin ng mararahas na mang-uusig. Dahil sa kanilang pananampalataya sa naisakatuparan ng kamatayan ni Jesus, napalaya na sila mula sa pagkatakot sa gayong kamatayan. (Heb 2:14, 15) Mahalaga ang pangkaisipang saloobin ng isang Kristiyano upang makapag-ingat siya ng katapatan sa ilalim ng panggigipit ng pagsalansang. "Panatilihin ninyo sa inyo ang pangkaisipang saloobing ito na nasa kay Kristo Jesus din, na . . . naging masunurin hanggang sa kamatayan, oo, kamatayan sa pahirapang tulos." (Fil 2:5-8) "Dahil sa kagalakang inilagay sa harap [ni Jesus] ay nagbata siya ng pahirapang tulos, na hinahamak ang kahihiyan." —Heb 12:2; tingnan din ang 2Co 12:10; 2Te 1:4; 1Pe 2:21-23.

Mahalagang salik din ang saloobin ng Kristiyano sa mga mang-uusig mismo. Ang pag-ibig sa mga kaaway ng isa at pagpapala roon sa mga salansang ay nakatutulong sa isang tao upang makapagbata. (Mat 5:44; Ro 12:14; 1Co 4:12, 13) Alam din ng Kristiyano ang bagay na ito: Sinumang nag-iiwan ng tahanan at mga kamag-anak alang-alang sa Kaharian ng langit ay pinangangakuan ng sandaang ulit pa, ngunit "kasama [rin] ng mga pag-uusig." (Mar 10:29, 30) Totoo na hindi lahat ng nakaririnig sa mabuting balita ng Kaharian ay makapagbabata ng matinding pag-uusig, at ang ilan ay baka lumihis sa mga usapin upang makaiwas sa suliranin. (Mat 13:21; Gal 6:12) Ngunit mas makabubuting manalig sa lakas ni Jehova, anupat nananalangin gaya ni David ukol sa kaligtasan mula sa mga mang-uusig, palibhasa'y nababatid na hindi iiwan ng Diyos ang kaniyang mga lingkod sa kagipitan. Sa gayon ay masasabi ng isa ang gaya ng sinabi ng apostol: "Lubusan tayong nagtatagumpay sa pamamagitan niya na umibig sa atin."—Aw 7:1; 2Co 4:9, 10; Ro 8:35-37.

PAGWASAK. Tingnan ang PAGPUKSA, PAGWASAK.

PAGYUKOD. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

PAHAT-MOAB [Gobernador ng Moab]. Pinagmulan ng isang pamilya sa Israel. Kung isa siyang opisyal na namamahala sa Moab, gaya ng maaaring ipinahihiwatig ng pangalan niya, malamang na iyon ay noong panahong pinamumunuan ng Juda ang Moab. Gayunman, ang paghawak niya ng gayong posisyon ay hindi pa rin matiyak, yamang walang sinasabing personal na bagay tungkol sa kaniya sa ulat ng Kasulatan.

Ang mga inapo ni Pahat-moab na nakatala sa Ezra at Nehemias ay pawang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. Ilan sa kanila ang bumuo sa ikalawang pinakamalaking pamilya na bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 6; Ne 7:11) Nang makabalik si Ezra noong 468 B.C.E., anupat mas maraming inapo ni Pahat-moab ang sumama sa kaniya, ang ilan sa unang pangkat (o ang kanilang mga supling) ay kumuha ng mga asawang banyaga, ngunit tumugon sila sa payo ni Ezra na paalisin ang mga iyon. (Ezr 8:1, 4; 10:30, 44) Ang isa pang nagmula sa pamilyang ito, si Hasub, ay tumulong kay Nehemias na magkumpuni ng pader ng Jerusalem, at ang isang inapo o kinatawan nila ay nagpatotoo rin sa pamamagitan ng tatak sa kasunduan ng katapatan na iniharap di-nagtagal pagkatapos nito.—Ne 3:11; 9:38; 10:1, 14.

PAHIRAP. Ang salitang Griego na *ba·sa·ni′zo* (at ang kaugnay na mga termino) ay lumilitaw nang mahigit 20 ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ito'y pangunahin nang nangangahulugang "pagsubok sa pamamagitan ng batong panubok [*ba′sa·nos*]" at, kung palalawakin ang pagkakapit, "suriin o tanungin sa pamamagitan ng pagpapahirap." Itinatawag-pansin ng mga leksikograpo na sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ginagamit ito sa diwa ng 'panliligalig sa pamamagitan ng mga nakapipighating kirot; pagiging niligalig, binagabag.' —Mat 8:29; Luc 8:28; Apo 12:2.

Ginamit ng Bibliya ang *ba·sa·ni′zo* sa maraming pagkakataon. Halimbawa, isang alilang lalaki na may sakit na paralisis ang "lubhang napahihirapan" (*NW*) o "pinahihirapan ng kirot" (*NE*) na dulot nito. (Mat 8:6; ihambing ang 4:24.) Gayundin, "pinahihirapan [ni Lot] ang kaniyang kaluluwa" (*Ro*) o siya'y "naligalig" (*Mo, RS*) dahil sa mga gawang tampalasan ng mga tao sa Sodoma. (2Pe 2:8) Ginagamit pa nga ang salitang ito may kinalaman sa mahirap na paglalayag ng isang bangka.—Mat 14:24; Mar 6:48.

Ang Griegong pangngalang *ba·sa·ni·stes′* na lumilitaw sa Mateo 18:34 ay isinasalin bilang "mga tagapagbilanggo" sa ilang salin (*AT, Fn, NW;* ihambing ang Mat 18:30) at "mga tagapagpahirap" naman sa iba. (*AS, KJ, JB*) Kung minsan, ang pagpapahirap ay ginagamit sa mga bilangguan upang makakuha ng impormasyon (ihambing ang Gaw 22:24, 29, na nagpapakitang ginagawa ito noon, bagaman hindi ginamit ang *ba·sa·ni′zo* sa ulat na iyon), kaya nang maglaon, ang *ba·sa·ni·stes′* ay ikinapit sa mga tagapagbilanggo. May kinalaman sa paggamit nito sa Mateo 18:34, ganito ang komento ng *The International Standard Bible Encyclopaedia:* "Malamang, ang pagkabilanggo mismo ay itinuring na isang 'pahirap' (at walang alinlangang gayon nga ito), at ang kahulugan lamang ng 'mga tagapagpahirap' ay mga tagapagbilanggo." (Inedit ni J. Orr, 1960, Tomo V, p. 2999) Kung gayon, ang pagbanggit sa Apocalipsis 20:10 tungkol sa mga "pahihirapan . . . araw at gabi magpakailan-kailanman" ay maliwanag na nagpapahiwatig na sila'y malalagay sa kalagayang napipigilan. Ipinahihiwatig ng katulad na mga ulat sa Mateo 8:29 at Lucas 8:31 na ang isang kalagayang napipigilan ay maaaring tukuyin bilang "pahirap." —Tingnan ang LAWA NG APOY.

Tinutukoy ng ilang komentarista ang paggamit ng Bibliya sa salitang "pahirap" upang suportahan ang turo ng walang-hanggang pagdurusa sa apoy. Gayunman, gaya ng naipakita na, may maka-Kasulatang dahilan upang maniwala na hindi ganiyan ang diwa ng Apocalipsis 20:10. Sa katunayan, ipinakikita ng talata 14 na "ang lawa ng apoy," kung saan nagaganap ang pahirap, ay aktuwal na nangangahulugang ang "ikalawang kamatayan." At bagaman binanggit ni Jesus ang tungkol sa isang taong mayaman na "nasa paghihirap" (Luc 16:23, 28), gaya ng ipinakikita ng artikulong LAZARO (Blg. 2), hindi literal na karanasan ng isang tunay na tao ang inilalarawan ni Jesus kundi, sa halip, siya ay naglalahad ng isang ilustrasyon. Naglalaan ang Apocalipsis ng maraming iba pang halimbawa kung saan ang "pahirap" ay maliwanag na may diwang makatalinghaga o makasagisag, gaya ng ipinakikita ng konteksto. —Apo 9:5; 11:10; 18:7, 10.

PAHIRAPANG TULOS. Isang kasangkapan na gaya niyaong kinamatayan ni Jesu-Kristo sa pamamagitan ng pagbabayubay. (Mat 27:32-40; Mar 15:21-30; Luc 23:26; Ju 19:17-19, 25) Sa klasikal na Griego, ang salita (*stau·ros′*) na isinalin bilang "pahirapang tulos" sa *Bagong Sanlibutang Salin* ay pangunahin nang tumutukoy sa isang patindig na tulos, o poste, at walang katibayan na ginamit ito ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan upang tumukoy sa isang tulos na may nakapahalang na biga.—Tingnan ang PAGBABAYUBAY; *Int,* p. 1149-1151.

Ang aklat na *The Non-Christian Cross,* ni John Denham Parsons, ay nagsasabi: "Wala ni isang pangungusap sa alinman sa maraming akdang bumubuo sa Bagong Tipan, na, sa orihinal na Griego, ay nagbibigay kahit ng di-tuwirang katibayan na wari bang ang *stauros* na ginamit sa kaso ni Jesus ay iba pa sa pangkaraniwang *stauros;* wala ring katibayan na wari bang binubuo iyon, hindi ng iisang piraso ng kahoy, kundi ng dalawang piraso na magkapako sa anyong isang krus. . . . Nakapanlilinlang ang ginawa ng ating mga guro sa pagsasalin ng salitang *stauros* bilang 'krus' kapag isinasalin nila sa ating katutubong wika ang mga Griegong dokumento ng Simbahan, at na suportahan ang pagkilos na iyan sa pamamagitan ng paglalagay ng 'krus' sa ating mga leksikon bilang kahulugan ng *stauros* nang hindi maingat na ipinaliliwanag na ang pinakamahalaga ay na hindi iyan ang pangunahing kahulugan ng salita noong mga araw ng mga Apostol, na hindi iyan ang pangunahing katuturan nito kundi noong dakong huli na lamang, at nagkagayon lamang, kung nagkagayon nga, dahil, bagaman walang katibayang susuporta rito, sa di-malamang kadahilanan ay ipinalagay na ang partikular na *stauros* kung saan pinatay si Jesus ay may gayong partikular na hugis."—London, 1896, p. 23, 24.

Kung Bakit Kinailangang Mamatay si Jesus sa Isang Tulos. Nang panahong ibigay ng Diyos na Jehova ang kaniyang kautusan sa mga Israelita, tinanggap nila ang obligasyong sundin ang mga kahilingan nito. (Exo 24:3) Gayunman, bilang mga inapo ng makasalanang si Adan, hindi nila iyon na-

sunod nang lubusan. Sa dahilang ito, sila'y napasailalim sa sumpa ng Kautusan. Upang maalis sa kanila ang pantanging sumpang ito, si Jesus ay kinailangang ibitin sa isang tulos gaya ng isang isinumpang kriminal. May kinalaman dito ay sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang lahat niyaong sumasalig sa mga gawa ng kautusan ay nasa ilalim ng sumpa; sapagkat nasusulat: 'Sumpain ang bawat isang hindi nananatili sa lahat ng bagay na nakasulat sa balumbon ng Kautusan upang isagawa ang mga iyon.' . . . Sa pamamagitan ng pagbili ay pinalaya tayo ni Kristo mula sa sumpa ng Kautusan sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa na kapalit natin, sapagkat nasusulat: 'Isinumpa ang bawat tao na nakabayubay sa tulos.' "—Gal 3:10-13.

Makasagisag na Paggamit. Kung minsan, ang "pahirapang tulos" ay kumakatawan sa mga pagdurusa, kahihiyan, o pahirap na nararanasan ng isa bilang tagasunod ni Jesu-Kristo. Gaya ng sinabi ni Jesus: "Sinumang hindi tumanggap sa kaniyang pahirapang tulos at sumunod sa akin ay hindi karapat-dapat sa akin." (Mat 10:38; 16:24; Mar 8:34; Luc 9:23; 14:27) Ginagamit din ang pananalitang "pahirapang tulos" upang kumatawan sa kamatayan ni Jesus sa tulos, na naging dahilan upang maging posible ang katubusan mula sa kasalanan at ang pakikipagkasundo sa Diyos.—1Co 1:17, 18.

Ang kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos ang naging saligan upang alisin ang Kautusan, na siyang naghiwalay sa mga Judio at sa mga di-Judio. Kaya naman, sa pamamagitan ng pagtanggap nila sa pakikipagkasundo na naging posible dahil sa kamatayan ni Jesus, kapuwa ang mga Judio at mga di-Judio ay maaaring maging "isang katawan sa Diyos . . . sa pamamagitan ng pahirapang tulos." (Efe 2:11-16; Col 1:20; 2:13, 14) Naging katitisuran ito sa maraming Judio yamang iginiit nila na mahalaga ang pagtutuli at ang panghahawakan sa Kautusang Mosaiko upang matamo ang pagsang-ayon ng Diyos. Kaya naman sumulat ang apostol na si Pablo: "Mga kapatid, kung nangangaral pa rin ako ng pagtutuli, bakit pa ako pinag-uusig? Kung gayon nga, ang katitisuran ng pahirapang tulos ay napawi na." (Gal 5:11) "Lahat niyaong mga nagnanais na magpakita ng kalugud-lugod na kaanyuan sa laman ang siyang mga pumipilit sa inyo na magpatuli, upang huwag lamang silang pag-usigin dahil sa pahirapang tulos ng Kristo, si Jesus. Huwag nawang mangyari na ako ay maghambog, malibang sa pahirapang tulos ng ating Panginoong Jesu-Kristo, na sa pamamagitan niya ang sanlibutan ay naibayubay sa akin at ako naman sa sanlibutan." (Gal 6:12, 14) Dahil ipinahayag niya na ang kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos ang tanging saligan upang matamo ang kaligtasan, si Pablo ay pinag-usig ng mga Judio. Bunga ng pagpapahayag na ito, sa paningin ng apostol, ang sanlibutan ay naging gaya ng isang bagay na ibinayubay, hinatulan, o patay, samantalang minalas naman siya ng sanlibutan nang may pagkapoot, gaya ng isang kriminal na nakabayubay sa isang tulos.

Ang mga taong yumakap sa Kristiyanismo subalit nang maglaon ay bumaling sa imoral na paraan ng pamumuhay ay nagiging "mga kaaway ng pahirapang tulos ng Kristo." (Fil 3:18, 19) Ipinakikita ng kanilang mga pagkilos na wala silang pagpapahalaga sa mga pakinabang na dulot ng kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos. Kanilang 'niyurakan ang Anak ng Diyos at itinuring na may pangkaraniwang halaga ang dugo ng tipan na sa pamamagitan nito ay pinabanal sila.'—Heb 10:29.

PAKAHULUGAN, PAGPAPAKAHULUGAN.

Sa Bibliya, may dalawang uri ng tagapagbigay-kahulugan. Maaaring isa siyang tagapagsalin, isa na nagtatawid ng kahulugan ng mga salitang binigkas o isinulat sa isang wika sa mga taong nagbabasa o nagsasalita ng ibang wika, at maaari niya itong gawin nang bibigan o sa sulat. Sa kabilang dako, ang isang tagapagbigay-kahulugan ay maaaring isa na nagpapaliwanag ng mga hula sa Bibliya, anupat nagbibigay sa iba ng kahulugan, kahalagahan, at unawa hinggil sa makahulang mga panaginip, mga pangitain, at mga mensahe na mula sa Diyos.

Pagsasalin. Dahil sa paggulo sa wika ng mga tao noong itinatayo ang Tore ng Babel, ang pamilya ng tao ay biglang naging isang lahi na may iba't ibang wika. Ito naman ay nagbangon ng isang bagong propesyon, ang pagiging interprete o tagapagsalin. (Gen 11:1-9) Pagkalipas ng mga limang siglo, upang maikubli ni Jose ang kaniyang pagkatao bilang kanilang kapatid, gumamit siya ng isang tagapagsalin noong nakikipag-usap siya sa kaniyang mga kapatid na Hebreo sa wikang Ehipsiyo. (Gen 42:23) Ang isang anyo ng salitang Hebreo na *lits* (alipustain; libakin) ay isinasaling "tagapagsalin" sa tekstong ito. Kung minsan, ang salita ring ito ay isinasaling "tagapagsalita" kapag tumutukoy sa isang sugo na bihasa sa isang banyagang wika, gaya niyaong "mga tagapagsalita ng mga prinsipe ng Babilonya" na isinugo upang makipag-usap kay Haring Hezekias ng Juda.—2Cr 32:31.

Ang kaloob na pagsasalita ng mga wikang banyaga ay isa sa mga paghahayag ng ibinuhos na banal na espiritu ng Diyos sa tapat na mga alagad ni Kristo noong Pentecostes 33 C.E. Gayunman, hindi ito katulad ng naganap sa Kapatagan ng Sinar 22 siglo bago nito. Sapagkat, sa halip na mapalitan ng isang bagong wika ang kanilang orihinal na wika, nanatili sa mga alagad na ito ang kanilang inang-wika at kasabay nito ay nakapagsalita sila ng mga wika ng mga banyaga tungkol sa mariringal na mga bagay

ng Diyos. (Gaw 2:1-11) Kalakip ng kakayahang ito na magsalita ng iba't ibang wika, may iba pang makahimalang mga kaloob ng espiritu na ipinagkaloob sa mga miyembro ng sinaunang kongregasyong Kristiyano, kabilang na ang kaloob na pagsasalin ng mga wika. Binigyan din ng tagubilin ang mga Kristiyano may kinalaman sa wastong paggamit sa kaloob na ito.—1Co 12:4-10, 27-30; 14:5, 13-28.

Ang pinakakahanga-hangang halimbawa ng pagsasalin ng mga wika ay ang pagsasalin ng Bibliya sa napakaraming wika, isang napakalaking trabaho na tumagal nang maraming siglo. Sa ngayon, ang Aklat na ito, buo man o ilang bahagi lamang, ay mababasa sa mahigit na 3,000 wika. Gayunman, wala sa mga saling ito o sa mga tagapagsalin ng mga ito ang kinasihan. Ayon sa kasaysayan, ang gayong gawain ng pagsasalin ay nagsimula noon pang ikatlong siglo B.C.E. nang pasimulan ang paggawa sa Griegong *Septuagint* kung saan ang kinasihang Banal na Kasulatan sa Hebreo at Aramaiko, ang 39 na aklat gaya ng pagkakakilala ngayon sa mga ito, ay isinalin sa karaniwang Griego, o Koine, ang internasyonal na wika noong panahong iyon.

Ang mga manunulat ng 27 aklat ng Bibliya na bumubuo sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat kinumpleto ng mga aklat na ito ang kanon ng Bibliya, ay madalas sumipi mula sa Hebreong Kasulatan. Lumilitaw na kung minsan ay ginagamit nila ang Griegong *Septuagint* sa halip na personal na magsalin mula sa tekstong Hebreo ng Kasulatan. (Ihambing ang Aw 40:6 [39:7, *LXX*] sa Heb 10:5.) Gayunman, gumawa rin sila ng maituturing na malayang mga pagsasalin, gaya ng makikita kung paghahambingin ang Oseas 2:23 at Roma 9:25. Ang isang halimbawa kung saan sila gumawa ng saling nagpapakahulugan, sa halip na isang literal na salin, ay mapapansin kung paghahambingin ang Deuteronomio 30:11-14 at Roma 10:6-8.

Kadalasan, isinasalin ng mga manunulat na ito ng Bibliya ang mga pangalan ng mga tao, mga titulo, mga lugar, at mga pananalita para sa kapakinabangan ng kanilang mga mambabasa. Ibinigay nila ang kahulugan ng mga pangalang gaya ng Cefas, Bernabe, Tabita, Bar-Jesus, at Melquisedec (Ju 1:42; Gaw 4:36; 9:36; 13:6, 8; Heb 7:1, 2); gayundin ang mga kahulugan ng mga titulong Emmanuel, Rabbi, at Mesiyas (Mat 1:23; Ju 1:38, 41); ang kahulugan ng mga lugar tulad ng Golgota, Siloam, at Salem (Mar 15:22; Ju 9:7; Heb 7:2); at mga salin ng mga terminong *"Talita kumi"* at *"Eli, Eli, lama sabaktani?"* —Mar 5:41; 15:34.

Ayon sa sinaunang patotoo nina Jerome, Eusebius Pamphili, Origen, Irenaeus, at Papias, unang isinulat ni Mateo ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo sa wikang Hebreo. Hindi kilala kung sino ang nagsalin ng Ebanghelyong ito sa Griego nang bandang huli. Kung si Mateo mismo ang gumawa niyaon, gaya ng iniisip ng ilan, sa gayon ay ito lamang ang kilalang kinasihang salin ng Kasulatan.

Sa klasikal na Griego, ang salitang *her·me·neu'o* ay kadalasang nangangahulugang "ipaliwanag, bigyang-kahulugan." Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, may kahulugan itong "isalin." (Ju 1:42; 9:7; Heb 7:2) Kahawig ito ng pangalan ng Griegong diyos na si Hermes (Mercury), na itinuturing ng sinaunang mga mitologo hindi lamang bilang isang mensahero, sugo, at tagapagbigay-kahulugan para sa mga diyos kundi ang patron din ng mga manunulat, mga tagapagsalita, at mga tagapagsalin. Tinawag ng mga pagano sa Listra si Pablo na 'Hermes, yamang siya ang nangunguna sa pagsasalita.' (Gaw 14:12) Ang unlaping *me·ta'* ay nagpapahiwatig ng "isang pagbabago," kaya kapag idinagdag sa *her·me·neu'o,* ang resulta ay ang salitang *me·ther·me·neu'o·mai,* isang salita na lumilitaw din sa Bibliya nang ilang ulit. Ito ay nangangahulugang "baguhin o isalin mula sa isang wika tungo sa ibang wika," at lagi itong nasa tinig na balintiyak [*passive voice*], gaya ng *"kapag* isinalin."—Mat 1:23.

Pagpapakahulugan sa Hula. Ang *di·er·me·neu'o* ay isang mas malalim at mas masidhing anyo ng *her·me·neu'o.* Kadalasa'y ginagamit ito may kinalaman sa pagsasalin ng mga wika (Gaw 9:36; 1Co 12:30), ngunit nangangahulugan din ito ng "lubusang ipaliwanag; lubusang bigyang-kahulugan." Samakatuwid, *di·er·me·neu'o* ang salitang ginamit ni Lucas sa paglalahad kung paanong si Jesus, habang nasa daan patungo sa Emaus kasama ng dalawa sa kaniyang mga alagad, ay nagsimulang magsalita tungkol sa mga akda ni Moises at ng mga propeta, at pagkatapos ay "binigyang-kahulugan niya sa kanila ang mga bagay na may kinalaman sa kaniyang sarili sa lahat ng Kasulatan." Nang maglaon, sinabi ng dalawang alagad na iyon sa iba ang tungkol sa kanilang karanasan, kung paanong 'lubusang binuksan ni Jesus ang Kasulatan' sa kanila.—Luc 24:13-15, 25-32.

Kabaligtaran naman nito ang kahulugan ng *dy·ser·me'neu·tos.* Ginamit ito ni Pablo at masusumpungan lamang ito sa Hebreo 5:11, anupat nangangahulugang "mahirap bigyang-kahulugan," samakatuwid nga, "mahirap maipaliwanag."—Tingnan ang *Int.*

Ang isa pang salitang Griego na isinaling "pagpapakahulugan" ay *e·pi'ly·sis,* mula sa pandiwa na literal na nangangahulugang "kalagan o pakawalan" (samakatuwid nga, ipaliwanag o lutasin). Ang tunay na hula ay hindi nagmumula sa ipinahayag na mga opinyon o mga pakahulugan ng mga tao, kundi sa halip ay nagmumula sa Diyos. Kaya naman isinulat ni Pedro: "Walang hula ng Kasulatan ang nagmumula sa anumang sariling pagpapakahulugan

[*e·pi·ly′se·os*] . . . kundi ang mga tao ay nagsalita mula sa Diyos habang ginagabayan sila ng banal na espiritu." (2Pe 1:20, 21) Kung gayon, ang mga hula sa Bibliya ay hindi kailanman produkto ng matatalinong pangangatuwiran at mga prediksiyon ng mga tao batay sa kanilang personal na pagsusuri sa mga pangyayari sa tao o mga kalakaran ng tao.

Malinaw ang kahulugan ng ilang hula noon, kaya naman hindi na kinailangan pa ang pagpapakahulugan, gaya noong gamitin ang isang propeta upang ihula na ang mga Judeano ay 'yayaon sa pagkabihag sa hari ng Babilonya nang pitumpung taon' o na ang Babilonya ay magiging 'isang tiwangwang na kaguhuan.' Sabihin pa, hindi laging nalalaman ang *panahon* ng katuparan, bagaman sa ilang kaso ay tuwiran din itong binabanggit. Gayunman, maraming hula o partikular na mga bahagi ng mga hula ang bahagya lamang na nauunawaan noong panahong ibigay ang mga ito, anupat ang lubos na pagkaunawa o pagpapakahulugan sa mga ito ay naghihintay ng takdang panahon ng Diyos upang linawin ang mga ito. Totoo ito sa ilang hula ni Daniel at sa ilang hula may kinalaman sa Mesiyas at sa sagradong lihim na dito ay sangkot ito.—Dan 12:4, 8-10; 1Pe 1:10-12.

Walang nagawa ang lahat ng mahikong saserdote ng Ehipto kung tungkol sa pagpapakahulugan sa mga panaginip ni Paraon na pinasapit ng Diyos. "Walang tagapagbigay-kahulugan sa mga iyon para kay Paraon." (Gen 41:1-8) Pagkatapos ay itinawag-pansin kay Paraon na noon ay nabigyan ni Jose ng tamang pakahulugan ang mga panaginip ng punong katiwala ng kopa at ng punong magtitinapay ni Paraon. (Gen 40:5-22; 41:9-13) Gayunman, may kaugnayan doon ay hindi inangkin ni Jose ang karangalan kundi ibinaling niya ang pansin nila kay Jehova bilang ang Tagapagbigay-kahulugan ng mga panaginip, na sinasabi, "Hindi ba ang mga pakahulugan ay sa Diyos?" (Gen 40:8) Kaya nang tawagin siya sa harap ni Paraon upang bigyang-kahulugan ang panaginip ng hari, ipinahayag ni Jose: "Hindi ako ang dapat isaalang-alang! Ang Diyos ang magpapatalastas ng ikabubuti ni Paraon." (Gen 41:14-16) Pagkarinig sa pagpapakahulugan, kinilala maging ni Paraon na si Jose ay 'isa na kinaroroonan ng espiritu ng Diyos,' sapagkat "ipinaalam sa iyo [kay Jose] ng Diyos ang lahat ng ito."—Gen 41:38, 39.

Sa katulad na paraan, ginamit ng Diyos si Daniel upang ipaalam ang pakahulugan ng mga panaginip ni Nabucodonosor. Pagkatapos na manalangin muna sa Diyos upang maunawaan ang lihim at makuha ang sagot sa pamamagitan ng isang pangitain sa gabi, dinala si Daniel sa harap ng hari upang ipaalaala rito ang nalimutang panaginip at pagkatapos ay ibigay ang pakahulugan nito. (Dan 2:14-26) Sa kaniyang introduksiyon, ipinaalaala ni Daniel sa hari na hindi nabigyang-kahulugan ng lahat ng marurunong na tao, salamangkero, mahikong saserdote, at astrologo nito ang panaginip. "Gayunman," ang pagpapatuloy ni Daniel, "may umiiral na Diyos sa langit na isang Tagapagsiwalat ng mga lihim, . . . sa ganang akin, hindi dahil sa anumang karunungan na nasa akin nang higit kaysa sa kanino pa mang buháy kung kaya ang lihim na ito ay isiniwalat sa akin, maliban sa layon na ang pakahulugan ay maipaalam sa hari."—Dan 2:27-30.

Noong ikalawang pagkakataon naman, nang ang panaginip ng hari may kinalaman sa isang malaking punungkahoy na pinutol ay hindi mabigyang-kahulugan ng lahat ng mga mahikong saserdote, mga salamangkero, mga Caldeo, at mga astrologo, muling tinawag si Daniel, at muling naidiin na ang hula ay nagmula sa Diyos. Sa isang waring pagkilala sa bagay na ito, sinabi ng hari kay Daniel: "Nalalaman kong lubos na ang espiritu ng mga banal na diyos ay sumasaiyo," at "ikaw ay may kakayahan, sapagkat ang espiritu ng mga banal na diyos ay sumasaiyo."—Dan 4:4-18, 24.

Pagkaraan ng ilang taon, noon mismong gabing bumagsak ang Babilonya sa mga Medo at mga Persiano, ang may-edad nang lingkod na ito ni Jehova, si Daniel, ay muli na namang tinawag upang bigyang-kahulugan ang isang mensahe ng Diyos para sa isang hari. Nang pagkakataong ito, isang mahiwagang kamay ang sumulat ng MENE, MENE, TEKEL, PARSIN sa pader ng palasyo noong panahon ng piging ni Belsasar. Pawang hindi nabigyang-kahulugan ng marurunong na tao ng Babilonya ang mahiwagang sulat na iyon. Pagkatapos ay naalaala ng inang reyna na naroon pa si Daniel, ang isa na "kinaroroonan ng espiritu ng mga banal na diyos," gayundin ng "kaliwanagan at kaunawaan at karunungan na gaya ng karunungan ng mga diyos." Sa pagbibigay-kahulugan sa sulat, na isang hula mismo, muling dinakila ni Daniel si Jehova bilang ang Diyos ng tunay na hula.—Dan 5:1, 5-28.

PAKIKIAPID. Bawal na seksuwal na pagsisiping ng mga hindi mag-asawa ayon sa Kasulatan. Ang pandiwang Hebreo na *za·nah′* at ang kaugnay na mga anyo nito ay nagtatawid ng ideya ng pagpapatutot, imoral na pakikipagtalik, pakikiapid, o prostitusyon. (Gen 38:24; Exo 34:16; Os 1:2; Lev 19:29) Ang salitang Griego na isinalin bilang "pakikiapid" ay *por·nei′a*. May kinalaman sa mga katuturan ng *por·nei′a,* sinasabi ni B. F. Westcott sa kaniyang aklat na *Saint Paul's Epistle to the Ephesians* (1906, p. 76): "Ito ang pangkalahatang termino para sa lahat ng bawal na pakikipagtalik, (I) pangangalunya: Os. ii. 2, 4 (LXX.); Mat. v. 32; xix. 9; (2) bawal na pag-aasawa, I Cor. v. I; (3) pakikiapid, ang karaniwang diwa gaya rito [Efe 5:3]." Binibigyang-katuturan ng

Greek-English Lexicon of the New Testament ni Bauer (nirebisa nina F. W. Gingrich at F. Danker, 1979, p. 693) ang *por·nei'a* bilang *"prostitusyon, karumihang-asal, pakikiapid,* ng bawat uri ng bawal na seksuwal na pakikipagtalik." Ang *porneia* ay nagsasangkot sa napakaimoral na paggamit ng (mga) ari ng kahit isa man lamang tao; gayundin, maaaring may dalawa o higit pang partido (kabilang ang isa pang taong sumasang-ayon o isang hayop), kasekso man o hindi. (Jud 7) Ang panggagahasa ay pakikiapid, ngunit sabihin pa, ang isa na sapilitang ginahasa ay hindi nagkasala ng pakikiapid.

Nang isagawa ng Diyos ang unang kasalan ng mga tao, sinabi niya: "Iyan ang dahilan kung bakit iiwan ng lalaki ang kaniyang ama at ang kaniyang ina at pipisan siya sa kaniyang asawa at sila ay magiging isang laman." (Gen 2:24) Dito, ang pamantayang itinakda para sa lalaki at babae ay monogamya, at hindi ipinahintulot ang seksuwal na pakikipagtalik sa iba't ibang kapareha. Gayundin, hindi inaasahan na magkakaroon ng diborsiyo at muling pag-aasawa sa iba.—Tingnan ang DIBORSIYO.

Sa patriyarkal na lipunan, kinapootan ng tapat na mga lingkod ng Diyos ang pakikiapid, ito man ay sa pagitan ng mga taong walang-asawa, ipinakipagtipan, o may-asawa, at itinuring itong isang kasalanan laban sa Diyos.—Gen 34:1, 2, 6, 7, 31; 38:24-26; 39:7-9.

Sa Ilalim ng Kautusan. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ang isang lalaking nakiapid sa isang babaing hindi pa naipakikipagtipan ay kailangang magpakasal sa babae at magbayad sa ama nito ng halagang pambili para sa mga kasintahang babae (50 siklong pilak; $110), at hindi niya siya maaaring diborsiyuhin sa lahat ng kaniyang mga araw. Kahit tumanggi ang ama ng babae na ibigay ito upang mapangasawa niya, kailangang bayaran ng lalaki sa ama ang halagang pambili. (Exo 22:16, 17; Deu 22:28, 29) Gayunman, kung ang babae ay naipakipagtipan na, ang lalaki ay babatuhin hanggang sa mamatay. Kung sumigaw ang babae noong siya'y dinahas, hindi siya parurusahan, ngunit kung ang babaing ipinakipagtipan ay hindi sumigaw (anupat nagpapahiwatig ng pagsang-ayon), papatayin din siya.—Deu 22:23-27.

Ang kabanalan ng pag-aasawa ay idiniin ng batas na nagpaparusa ng kamatayan sa isang babaing nagpakasal habang nagkukunwaring isang birhen, anupat lihim palang nakiapid. Kung ang isang lalaki ay may-kabulaanang magparatang sa kaniyang asawa ng gayong krimen, iyon ay itinuturing na pagdadala ng malaking kadustaan sa sambahayan ng ama ng babae. Para sa mapanirang-puring pagkilos ng lalaki, siya ay "didisiplinahin" ng mga hukom, marahil sa pamamagitan ng pamamalo, at pagmumultahin ng 100 siklong pilak ($220), anupat ang salapi ay ibibigay naman sa ama ng babae. (Deu 22:13-21) Ang pagpapatutot ng anak na babae ng isang saserdote ay nagdadala ng kadustaan sa sagradong katungkulan nito. Ang babaing iyon ay papatayin, pagkatapos ay susunugin siya bilang isa na karima-rimarim. (Lev 21:9; tingnan din ang Lev 19:29.) Ang pakikiapid sa pagitan ng mga taong may-asawa (pangangalunya) ay isang paglabag sa ikapitong utos at karapat-dapat sa parusang kamatayan para sa dalawang kasangkot.—Exo 20:14; Deu 5:18; 22:22.

Kung ang isang lalaki ay nakiapid sa isang alilang babae na nakatalaga sa ibang lalaki, ngunit hindi pa siya natutubos o napalalaya, ilalapat ang kaparusahan, ngunit hindi sila papatayin. (Lev 19:20-22) Maliwanag na ito'y dahil hindi pa malaya ang babae at wala pa siyang ganap na kontrol sa kaniyang mga pagkilos, di-tulad ng isang malayang babaing ipinakipagtipan. Ang halagang pantubos ay hindi pa nababayaran, o sa paanuman ay hindi pa lubusang nababayaran, at siya'y isang alila na talî pa sa kaniyang panginoon.

Nang ang bayarang propeta na si Balaam ay hindi makapagdala ng sumpa sa Israel sa pamamagitan ng panghuhula, nakasumpong siya ng paraan upang magalit sa kanila ang Diyos: sa pamamagitan ng pag-akit sa kanila sa maling pagnanasa sa pakikipagtalik. Sa pamamagitan ng mga babae ng Moab, inakit niya ang mga Israelita na magsagawa ng maruming pagsamba sa Baal ng Peor na nagsasangkot ng pagsamba sa ari ng lalaki, anupat dahil dito ay 24,000 sa mga anak ni Israel ang namatay.—Bil 25:1-9; 1Co 10:8 (malamang, 1,000 ulo ng bayan ang pinatay at ibinitin sa mga tulos [Bil 25:4] at ang iba pa ay pinuksa sa pamamagitan ng tabak o ng salot).

Ipinagbabawal sa mga Kristiyano. Ibinalik ni Jesu-Kristo ang orihinal na pamantayan ng Diyos hinggil sa monogamya (Mat 5:32; 19:9) at ipinakita niya ang kabalakyutan ng pakikiapid sa pamamagitan ng paghahanay nito kasama ng pagpaslang, pagnanakaw, balakyot na pangangatuwiran, bulaang patotoo, at pamumusong. Itinawag-pansin niya na ang mga ito ay nagmumula sa loob ng isang tao, mula sa kaniyang puso, at nagpaparungis sa kaniya. (Mat 15:19, 20; Mar 7:21-23) Nang maglaon, ang lupong tagapamahala ng kongregasyong Kristiyano, na binubuo ng mga apostol at matatandang lalaki sa Jerusalem, ay sumulat sa mga Kristiyano noong mga 49 C.E., anupat binabalaan sila laban sa pakikiapid, at inihanay itong kasama ng idolatriya at ng pagkain ng dugo.—Gaw 15:20, 29; 21:25.

Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na ang pakikiapid ay isa sa mga gawa ng laman, kabaligtaran ng mga bunga ng espiritu ng Diyos, at nagbabala siya na ang nagsasagawa ng mga gawa ng laman ay

hindi magmamana ng Kaharian. (Gal 5:19-21) Nagpayo siya na dapat patayin ng isang Kristiyano ang kaniyang katawan "may kinalaman sa pakikiapid." (Col 3:5) Sa katunayan, nagbabala siya na hindi man lamang ito dapat maging paksa ng usapan ng mga Kristiyano na dapat maging banal. Sa katulad na paraan, hindi dapat bigkasin ng mga Israelita ang mga pangalan ng mga paganong diyos. Hindi ito nangangahulugan na hindi nila bababalaan ang kanilang mga anak tungkol sa mga diyos na ito, kundi, hindi nila dapat banggitin ang mga ito nang may anumang pagpapakundangan.—Efe 5:3; Exo 23:13.

Ang pakikiapid ay isang paglabag na maaaring ikatiwalag ng isang indibiduwal mula sa kongregasyong Kristiyano. (1Co 5:9-13; Heb 12:15, 16) Ipinaliwanag ng apostol na ang Kristiyanong nakikiapid ay nagkakasala laban sa kaniyang sariling katawan, anupat ginagamit sa imoral na layunin ang kaniyang mga sangkap sa pag-aanak. Nagkakaroon ito ng malubha at masamang epekto sa kaniya sa espirituwal na paraan, nagdudulot ng karungisan sa kongregasyon ng Diyos, at naghahantad sa kaniya sa panganib ng nakamamatay na mga sakit na naililipat sa pamamagitan ng pagtatalik. (1Co 6:18, 19) Pinanghihimasukan niya ang mga karapatan ng kaniyang mga kapatid na Kristiyano (1Te 4:3-7) sa pamamagitan ng (1) pagpapasok ng karumihan at kadusta-dustang kahibangan sa loob ng kongregasyon (Heb 12:15, 16), (2) pagkakait sa isa na pinakiapiran niya ng isang malinis na katayuang moral at, kung ang isang iyon ay walang-asawa, pagkakait sa isang iyon ng malinis na katayuan kapag pumasok iyon sa pag-aasawa, (3) pagkakait sa kaniyang sariling pamilya ng isang malinis na rekord sa moral, gayundin (4) pagkakasala sa mga magulang, asawang lalaki, o katipan ng isa na kaniyang pinakiapiran. Ipinagwawalang-halaga niya, hindi ang tao, na ang mga batas ay maaaring kumukunsinti o humahatol sa pakikiapid, kundi ang Diyos, na maglalapat ng kaparusahan para sa kaniyang kasalanan.—1Te 4:8.

Makasagisag na Paggamit. Ang bansang Israel, na nasa pakikipagtipan sa kaniya, ay tinukoy ng Diyos na Jehova bilang isang "asawang babae." (Isa 54:5, 6) Nang ang bansa ay maging di-tapat sa kaniya, anupat ipinagwalang-bahala siya at humingi ng tulong sa ibang mga bansa na gaya ng Ehipto at Asirya at nakipag-alyansa sa mga ito, ang Israel ay naging gaya ng isang di-tapat na asawang babae, isang mapangalunya, isang patutot, isa na nakikiapid sa iba't ibang lalaki. (Eze 16:15, 25-29) Gayundin, kung ang mga Kristiyanong nakaalay sa Diyos, o nag-aangking may gayong kaugnayan sa kaniya, ay maging di-tapat sa pamamagitan ng pagsasagawa ng huwad na pagsamba o sa pamamagitan ng pakikipagkaibigan sa sanlibutan, sila ay tinatawag na mga mangangalunya.—San 4:4.

May kinalaman sa makasagisag na kahulugan ng *por·nei'a* sa ilang teksto, ganito ang sabi ni F. Zorell (*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, tud. 1106): "Pag-aapostata mula sa tunay na pananampalataya, lubusan man o bahagya, pagtalikod mula sa iisang tunay na Diyos na si Jahve at pagbaling sa mga banyagang diyos [4Ha 9:22; Jer 3:2, 9; Os 6:10 atbp.; sapagkat ang buklod ng Diyos sa kaniyang bayan ay itinuring na gaya ng isang uri ng espirituwal na pag-aasawa]: Apo 14:8; 17:2, 4; 18:3; 19:2."—Kaniya ang mga braket; ang 4Ha sa Griegong *Septuagint* ay katumbas ng 2Ha sa tekstong Masoretiko.

Ang Babilonyang Dakila, na inilarawan sa aklat ng Bibliya na Apocalipsis bilang isang patutot, ay sumasagisag sa isang bagay na may kinalaman sa relihiyon. Ang kaniyang iba't ibang mga sekta, ang "Kristiyano" at ang pagano, ay nag-aangking mga organisasyon ng tunay na pagsamba. Ngunit nakisama siya sa mga tagapamahala ng sanlibutang ito para sa kapangyarihan at materyal na pakinabang, at "pinakiapiran [siya] ng mga hari sa lupa." Ang kaniyang maruming landasin ng pakikiapid ay naging karima-rimarim sa paningin ng Diyos at nagdulot ng lansakang pagbububo ng dugo at matinding kabagabagan sa lupa. (Apo 17:1-6; 18:3) Dahil sa kaniyang landasin, daranas siya ng kahatulan ng Diyos para sa mga nagsasagawa ng pakikiapid, samakatuwid nga, pagkapuksa.—Apo 17:16; 18:8, 9.

PAKIKIPAGKAMAY. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

PAKIKIPAGKASUNDO. Ang salitang "makipagkasundo" ay nangangahulugang ibalik ang pagkakasuwato o ang ugnayan bilang magkaibigan; gayundin, ayusin o lutasin, gaya ng paglutas sa mga di-pagkakasundo. Sa Griego, ang mga salitang nauugnay sa pakikipagkasundo ay hinalaw sa pandiwang *al·las'so,* na may saligang kahulugan na "baguhin, ibahin."—Gaw 6:14; Gal 4:20, *Int.*

Dahil dito, ang tambalang anyo na *ka·tal·las'so,* bagaman may saligang kahulugan na "makipagpalit," ay nagkaroon ng kahulugan na "makipagkasundo." (Ro 5:10) Ginamit ni Pablo ang pandiwang ito nang tukuyin niya ang 'pakikipagkasundong muli' ng isang babae sa asawa na kaniyang hiniwalayan. (1Co 7:11) Ang kaugnay na *di·al·las'so·mai* ay lumilitaw naman sa Mateo 5:24 sa mga tagubilin ni Jesus na dapat munang "makipagpayapaan" ang isang tao sa kaniyang kapatid bago siya maghandog ng kaloob sa altar.

Pakikipagkasundo sa Diyos. Sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma at sa ilan pang mga liham, ginamit niya ang *ka·tal·las'so* at *a·po·ka·tal·las'so* (isang pinasidhing anyo) nang talakayin niya kung paano

maipagkakasundong muli ang tao sa Diyos sa pamamagitan ng hain ni Kristo Jesus.

Kailangan ang gayong pakikipagkasundo sa Diyos dahil ang tao ay napalayo o napahiwalay sa Kaniya, nasira ang pagkakaibigan nila, at higit pa riyan, nagkaroon sila ng alitan. Nangyari ito dahil sa pagkakasala ng unang taong si Adan at sa ibinunga nitong pagkamakasalanan at di-kasakdalan na minana ng lahat ng kaniyang mga inapo. (Ro 5:12; ihambing ang Isa 43:27.) Kaya naman masasabi ng apostol na "ang pagsasaisip ng laman ay nangangahulugan ng pakikipag-alit sa Diyos, sapagkat hindi ito napasasakop sa kautusan ng Diyos, ni maaari mang magkagayon [dahil sa minanang di-kasakdalan at pagkamakasalanan]. Kaya yaong mga kasuwato ng laman ay hindi makapagpapalugod sa Diyos." (Ro 8:7, 8) Umiiral ang gayong alitan dahil ang sakdal na mga pamantayan ng Diyos ay hindi nagpapahintulot na sang-ayunan o kunsintihin niya ang kamalian. (Aw 5:4; 89:14) Hinggil sa kaniyang Anak, na nagpakita ng sakdal na mga katangian ng Ama, ganito ang isinulat: "Inibig mo ang katuwiran, at kinapootan mo ang katampalasanan." (Heb 1:9) Samakatuwid, bagaman ang "Diyos ay pag-ibig" at bagaman "gayon na lamang ang pag-ibig ng Diyos sa sanlibutan anupat ibinigay niya ang kaniyang bugtong na Anak" alang-alang sa sangkatauhan, ang sangkatauhan sa kabuuan ay may pakikipag-alit pa rin sa Diyos, anupat ang pag-ibig ng Diyos sa sanlibutan ay pag-ibig sa mga kaaway, isang pag-ibig na ginagabayan ng simulain (sa Gr., *a·ga′pe*) at hindi tumutukoy sa pagmamahal o pakikipagkaibigan (sa Gr., *phi·li′a*).—1Ju 4:16; Ju 3:16; ihambing ang San 4:4.

Yamang ang pamantayan ng Diyos ay sakdal sa katuwiran, hindi niya maaaring kunsintihin o sang-ayunan ang kasalanan, na paglabag sa kaniyang hayag na kalooban. Siya'y "magandang-loob at maawain" at "mayaman sa awa" (Aw 145:8, 9; Efe 2:4); subalit hindi niya winawalang-halaga ang katarungan para lamang makapagpakita ng awa. Gaya nga ng tumpak na obserbasyon sa *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1894, Tomo VIII, p. 958), ang ugnayan sa pagitan ng Diyos at ng taong makasalanan ay "isang legal na ugnayan, gaya niyaong sa isang soberano, taglay ang kaniyang hudisyal na kapasidad, at isang kriminal na lumabag sa kaniyang mga batas at naghimagsik sa kaniyang awtoridad, at sa gayo'y pinakikitunguhan bilang kaaway." Ito ang situwasyong kinasadlakan ng sangkatauhan dahil sa kasalanang minana nila sa kanilang unang ama na si Adan.

Ang saligan ng pakikipagkasundo. Posible lamang ang lubos na pakikipagkasundo sa Diyos tanging sa pamamagitan ng haing pantubos ni Kristo Jesus; siya "ang daan," at walang sinumang makaparoroon sa Ama kundi sa pamamagitan niya. (Ju 14:6) Ang kaniyang kamatayan ay nagsilbing isang "pampalubag-loob na hain [sa Gr., *hi·la·smon′*] para sa ating mga kasalanan." (1Ju 2:2; 4:10) Ang salitang *hi·la·smos′* ay tumutukoy sa isang "paraan ng pagpapalubag," isang "pagbabayad-sala." Maliwanag na ang hain ni Jesu-Kristo ay hindi isang "paraan ng pagpapalubag" sa diwa na pinapayapa nito ang nasaktang damdamin ng Diyos, anupat inaaliw siya, yamang tiyak na hindi gayon ang epekto ng pagkamatay ng kaniyang minamahal na Anak. Sa halip, pinaglubag, o tinugunan, ng haing iyon ang mga kahilingan ng sakdal na katarungan ng Diyos sa pamamagitan ng paglalaan ng makatarungan at matuwid na saligan para sa pagpapatawad ng kasalanan, upang ang Diyos ay "maging matuwid kahit ipinahahayag niyang matuwid ang taong [nagmana ng kasalanan ngunit] may pananampalataya kay Jesus." (Ro 3:24-26) Dahil inilaan ng hain ni Kristo ang paraan upang mabayaran (lubusang matugunan) ang mga kasalanan at di-matuwid na mga gawa ng tao, ginawa nitong *paborable* para sa tao na humiling at magtamo ng pagsasauli sa tamang kaugnayan sa Soberanong Diyos.—Efe 1:7; Heb 2:17; tingnan ang PANTUBOS.

Sa gayon, sa pamamagitan ni Kristo, ginawang posible ng Diyos na 'maipagkasundong muli sa kaniyang sarili ang lahat ng iba pang bagay sa paggawa ng kapayapaan sa pamamagitan ng dugo na itinigis ni Jesus sa pahirapang tulos,' anupat ang mga tao na dating "hiwalay at mga kaaway," yamang ang kanilang mga isipan ay nasa balakyot na mga gawa, ay maaari nang 'ipakipagkasundo sa pamamagitan ng katawang laman ng isang iyon sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan, upang sila ay iharap na banal at walang dungis at malaya sa anumang akusasyon sa harap niya.' (Col 1:19-22) Maaari na ngayong 'ipahayag na matuwid' ng Diyos na Jehova yaong mga pinili niyang maging kaniyang espirituwal na mga anak; hindi na sila maaaring akusahan, yamang sila'y mga taong lubusan nang naipagkasundo, at may pakikipagpayapaan, sa Diyos.—Ihambing ang Gaw 13:38, 39; Ro 5:9, 10; 8:33.

Kumusta naman ang mga taong naglingkod sa Diyos noong mga panahon bago ang kamatayan ni Kristo? Kabilang dito ang mga lalaking gaya ni Abel, na 'pinatotohanang siya ay matuwid, na ang Diyos ang nagpapatotoo may kaugnayan sa kaniyang mga kaloob'; si Enoc, na 'nagkaroon ng patotoo na lubos niyang napalugdan ang Diyos'; si Abraham, na "tinawag na 'kaibigan ni Jehova'"; sina Moises, Josue, Samuel, David, Daniel, Juan na Tagapagbautismo, at mga tagasunod ni Kristo (na sinabihan ni Jesus bago siya mamatay, "ang Ama mismo ay may pagmamahal sa inyo"). (Heb 11:4, 5; San 2:23; Dan 9:23; Ju 16:27) Pinakitunguhan ni Jehova

ang lahat ng mga ito at pinagpala niya sila. Kung gayon, bakit sila kailangang ipakipagkasundo sa pamamagitan ng kamatayan ni Kristo?

Maliwanag na ang mga taong ito ay nagtamasa ng isang antas ng pakikipagkasundo sa Diyos. Gayunpaman, sila, gaya ng iba pang nasa sanlibutan, ay nagmana pa rin ng kasalanan at kinilala nilang sila'y mga makasalanan sa pamamagitan ng mga haing hayop na kanilang inihandog. (Ro 3:9, 22, 23; Heb 10:1, 2) Totoo na ang ilang tao ay mas lantaran o talamak sa paggawa ng kasalanan kaysa sa iba, anupat mapaghimagsik pa nga; ngunit ang kasalanan ay kasalanan, anuman ang antas o tindi nito. Yamang ang lahat ay makasalanan, ang lahat ng taong nagmula kay Adan, anupat walang eksepsiyon, ay nangangailangan ng pakikipagkasundo sa Diyos na ginawang posible ng hain ng kaniyang Anak.

Ang may-pasubaling pakikipagkaibigan ng Diyos sa mga taong gaya niyaong mga tinalakay na ay salig sa ipinakita nilang pananampalataya, lakip ang paniniwala na sa takdang panahon ay ilalaan ng Diyos ang paraan upang lubusan silang mahango sa kanilang pagkamakasalanan. (Ihambing ang Heb 11:1, 2, 39, 40; Ju 1:29; 8:56; Gaw 2:29-31.) Samakatuwid, ang antas ng pakikipagkasundo na tinamasa nila ay nakadepende sa pantubos na ilalaan ng Diyos sa hinaharap. Gaya ng ipinakikita sa ilalim ng pamagat na IPAHAYAG NA MATUWID, "ibinilang" ng Diyos, o kaniyang "kinilala" o binigyan ng kredito, ang kanilang pananampalataya bilang katuwiran, at salig diyan, yamang ganap siyang nakatitiyak sa ilalaan niyang pantubos, pansamantala ay maaaring makipagkaibigan si Jehova sa kanila nang hindi nilalabag ang kaniyang mga pamantayan ng sakdal na katarungan. (Ro 4:3, 9, 10, *NW* at *KJ;* ihambing din ang 3:25, 26; 4:17.) Gayunpaman, sa kalaunan ay kailangang matugunan ang wastong mga kahilingan ng kaniyang katarungan, anupat ang "pagbibigay ng kredito" ay pupunan ng aktuwal na pagbabayad ng hinihiling na pantubos na halaga. Ang lahat ng ito ay nagtatampok sa kahalagahan ng posisyon ni Kristo sa kaayusan ng Diyos at nagpapakita na, kung hiwalay kay Kristo Jesus, ang mga tao ay walang angking katuwiran na makapagbibigay sa kanila ng mabuting katayuan sa harap ng Diyos. —Ihambing ang Isa 64:6; Ro 7:18, 21-25; 1Co 1:30, 31; 1Ju 1:8-10.

Mga hakbang na kailangan upang matamo ang pakikipagkasundo. Yamang ang Diyos ang siyang pinagkasalahan at kautusan niya ang nilabag at kasalukuyang nilalabag, ang tao ang dapat makipagkasundo sa Diyos at hindi ang Diyos sa tao. (Aw 51:1-4) Ang tao ay hindi haharap sa Diyos na para bang magkapantay lamang sila, ni mababago man ang paninindigan ng Diyos hinggil sa kung ano ang tama. (Isa 55:6-11; Mal 3:6; ihambing ang San 1:17.) Samakatuwid, ang Kaniyang mga kundisyon para sa pakikipagkasundo ay hindi maaaring kuwestiyunin o ikompromiso. (Ihambing ang Job 40:1, 2, 6-8; Isa 40:13, 14.) Bagaman sa maraming salin ay kababasahan ang Isaias 1:18 ng, "Halikayo ngayon, at tayo'y magkatuwiranan, ang sabi ng PANGINOON" (*KJ; AT; JP; RS*), ang mas angkop na salin ay: " 'Halikayo ngayon at ituwid natin ang mga bagay-bagay ["ayusin natin ang pagtatalo," *Ro*] sa pagitan natin,' ang sabi ni Jehova." Ang pagkakasalang sanhi ng di-pagkakasuwato ay kagagawan lamang ng tao, hindi ng Diyos.—Ihambing ang Eze 18:25, 29-32.

Hindi ito nakahadlang sa Diyos upang may-kaawaang buksan ang daan sa pakikipagkasundo. Ginawa niya iyon sa pamamagitan ng kaniyang Anak. Sumulat ang apostol: "Sapagkat, sa katunayan, si Kristo, samantalang tayo ay mahina pa, ay namatay para sa mga taong di-makadiyos sa takdang panahon. Sapagkat halos walang sinuman ang mamamatay para sa isang taong matuwid; totoo nga, para sa taong mabuti, marahil, ay may mangangahas pa ngang mamatay. Ngunit inirerekomenda ng Diyos sa atin ang kaniyang sariling pag-ibig [*a·ga'pen*] anupat, samantalang tayo ay mga makasalanan pa, si Kristo ay namatay para sa atin. Lalo pa nga, kung gayon, yamang ipinahayag na tayong matuwid ngayon sa pamamagitan ng kaniyang dugo, na maliligtas tayo mula sa poot sa pamamagitan niya. Sapagkat kung, noong tayo ay mga kaaway pa, naipagkasundo tayo sa Diyos sa pamamagitan ng kamatayan ng kaniyang Anak, lalo pa nga, ngayong tayo ay naipagkasundo na, na maliligtas tayo sa pamamagitan ng kaniyang buhay. At hindi lamang iyan, kundi nagbubunyi rin tayo sa Diyos sa pamamagitan ng ating Panginoong Jesu-Kristo, na sa pamamagitan niya ay tinanggap natin ngayon ang pakikipagkasundo." (Ro 5:6-11) Si Jesus, na "hindi nakakilala ng kasalanan," ay ginawang "kasalanan para sa atin," anupat namatay bilang isang taong inihandog ukol sa kasalanan, upang maalis sa mga tao ang paratang at parusa ng kasalanan. Palibhasa'y inalis na sa kanila ang paratang ng kasalanan, ang mga taong iyon ay maaaring maging matuwid sa paningin ng Diyos, at sa gayo'y "maging katuwiran ng Diyos sa pamamagitan niya [ni Jesus]."—2Co 5:18, 21.

Ipinakikita rin ng Diyos ang kaniyang awa at pagibig sa pamamagitan ng pagsusugo ng mga embahador sa makasalanang sangkatauhan. Noong sinaunang panahon, ang mga embahador ay pangunahin nang isinusugo sa panahon ng alitan (ihambing ang Luc 19:14), hindi sa panahon ng kapayapaan, anupat kalimitan, ang kanilang misyon ay tingnan kung maiiwasan ang isang digmaan o magsaayos ng mga kundisyon ng kapayapaan kung mayroon nang digmaan. (Isa 33:7; Luc 14:31, 32; tingnan

ang EMBAHADOR.) Isinusugo ng Diyos sa mga tao ang kaniyang mga Kristiyanong embahador upang maipabatid sa kanila ang kaniyang mga kundisyon para sa pakikipagkasundo at upang makinabang sila sa mga iyon. Gaya ng isinulat ng apostol: “Kami samakatuwid ay mga embahador na humahalili para kay Kristo, na para bang ang Diyos ay namamanhik sa pamamagitan namin. Bilang mga kahalili para kay Kristo ay nagsusumamo kami: ‘Makipagkasundo kayo sa Diyos.’ ” (2Co 5:20) Ang gayong pamamanhik ay hindi nangangahulugan na humina ang posisyon ng Diyos o ang pagtutol niya sa paggawa ng masama. Sa halip, isa itong maawaing paghimok sa mga manlalabag upang hanapin nila ang kapayapaan at sa gayo’y makatakas sa di-maiiwasang resulta ng matuwid na galit ng Diyos, ang pagkapuksa na sasapit sa lahat ng patuloy na sumasalansang sa kaniyang banal na kalooban. (Ihambing ang Eze 33:11.) Maging ang mga Kristiyano ay dapat mag-ingat na ‘huwag nilang tanggapin ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sumala sa layunin nito,’ na mangyayari nga kung hindi nila patuloy na hahanapin ang lingap at kabutihang-loob ng Diyos sa “kaayaayang panahon” at sa “araw ng kaligtasan” na may-kaawaang inilaan ng Diyos, gaya ng ipinakikita ng sumunod na mga salita ni Pablo.—2Co 6:1, 2.

Pagkatapos kilalanin ng indibiduwal ang kaniyang pangangailangang makipagkasundo at matapos niyang tanggapin ang paglalaan ng Diyos para sa pakikipagkasundo, samakatuwid nga, ang hain ng Anak ng Diyos, kailangan niyang pagsisihan ang kaniyang makasalanang landasin at makumberte, o manumbalik, mula sa pagsunod sa lakad ng makasalanang sanlibutan. Sa pamamagitan ng pamamanhik sa Diyos salig sa pantubos ni Kristo, maaari niyang matamo ang kapatawaran ng mga kasalanan at ang pakikipagkasundo, na magdudulot naman ng “mga kapanahunan ng pagpapaginhawa . . . mula sa mismong persona ni Jehova” (Gaw 3:18, 19) at ng kapayapaan ng isip at puso. (Fil 4:6, 7) Yamang hindi na siya isang kaaway na nasa ilalim ng poot ng Diyos, sa diwa ay “nakatawid na [siya] mula sa kamatayan tungo sa buhay.” (Ju 3:16; 5:24) Pagkatapos, dapat ingatan ng indibiduwal na iyon ang kabutihang-loob ng Diyos sa pamamagitan ng ‘pagtawag sa kaniya sa katapatan,’ ‘pananatili sa pananampalataya, at hindi paglihis mula sa pag-asa ng mabuting balita.’—Aw 145:18; Fil 4:9; Col 1:22, 23.

Sa anong diwa ‘ipinakipagkasundo ng Diyos ang isang sanlibutan sa kaniyang sarili’?

Sinabi ng apostol na si Pablo na ‘sa pamamagitan ni Kristo ay ipinakipagkasundo ng Diyos ang isang sanlibutan sa kaniyang sarili, na hindi ibinibilang sa kanila ang kanilang mga pagkakamali.’ (2Co 5:19) Hindi ito dapat unawain na awtomatiko nang naipagkasundo sa Diyos ang lahat ng tao sa pamamagitan ng hain ni Jesus, yamang karaka-rakang binanggit ng apostol ang gawain ng mga embahador na namamanhik sa mga tao na sila’y ‘makipagkasundo sa Diyos.’ (2Co 5:20) Ang totoo, inilaan ang paraan na sa pamamagitan niyaon ay maaaring magtamo ng pakikipagkasundo ang lahat ng nasa sanlibutan na *handang tumugon.* Kaya naman, dumating si Jesus upang “ibigay ang kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng marami,” at “siya na nananampalataya sa Anak ay may buhay na walang hanggan; siya na sumusuway sa Anak ay hindi makakakita ng buhay, kundi ang poot ng Diyos ay nananatili sa kaniya.”—Mat 20:28; Ju 3:36; ihambing ang Ro 5:18, 19; 2Te 1:7, 8.

Gayunpaman, nilayon ng Diyos na Jehova na “muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa.” (Efe 1:10) Bagaman kailangang puksain yaong mga tumatangging ‘magtuwid ng mga bagay-bagay’ (Isa 1:18) sa Diyos na Jehova, ang magiging resulta nito ay isang sansinukob na lubusang kasuwato ng Diyos, at ang sangkatauhan ay muling magtatamasa ng pakikipagkaibigan ng Diyos at masisiyahan sa saganang daloy ng kaniyang mga pagpapala gaya noong pasimula sa Eden.—Apo 21:1-4.

Winakasan ng Diyos na Jehova ang kaniyang pakikipagtipan sa Israel bilang isang bansa dahil sa kawalang-katapatan nito at sa pagtanggi nito sa kaniyang Anak. (Mat 21:42, 43; Heb 8:7-13) Maliwanag na ito ang tinutukoy ng apostol nang sabihin niya na ‘ang pagtatakwil sa kanila ay nangahulugan ng pakikipagkasundo para sa sanlibutan’ (Ro 11:15), sapagkat gaya ng ipinakikita ng konteksto, sa ganitong paraan ay nabuksan ang daan para sa sanlibutang nasa labas ng komunidad o kongregasyon ng mga Judio. Sa gayon, ang mga bansang di-Judio ay nagkaroon ng oportunidad na makasama ng tapat na mga Judiong nalabi sa isang bagong tipan bilang bagong bansa ng Diyos, ang espirituwal na Israel.—Ihambing ang Ro 11:5, 7, 11, 12, 15, 25.

Bilang katipang bayan ng Diyos, ang kaniyang “pantanging pag-aari” (Exo 19:5, 6; 1Ha 8:53; Aw 135:4), ang mga Judio ay nagtamasa ng isang antas ng pakikipagkasundo sa Diyos, bagaman kailangan pa rin nila ng lubusang pakikipagkasundo sa pamamagitan ng inihulang Manunubos, ang Mesiyas. (Isa 53:5-7, 11, 12; Dan 9:24-26) Sa kabilang dako, ang mga bansang di-Judio ay ‘hiwalay sa estado ng Israel at mga taga-ibang bayan sa mga tipan ng pangako, at sila’y walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan,’ sapagkat wala silang sinang-ayunang katayuan sa harap niya. (Efe 2:11, 12) Gayunpaman,

kasuwato ng sagradong lihim may kinalaman sa Binhi, nilayon ng Diyos na magdulot ng mga pagpapala para sa mga tao ng "lahat ng bansa sa lupa." (Gen 22:15-18) Sa gayon, ang paraan ng pagsasagawa nito, ang hain ni Kristo Jesus, ay nagbukas ng daan upang yaong mga kabilang sa mga bansang di-Judio na hiwalay sa Diyos ay maging "malapit sa pamamagitan ng dugo ng Kristo." (Efe 2:13) Bukod diyan, inalis din ng haing ito ang dibisyon sa pagitan ng Judio at ng di-Judio, sapagkat tinupad nito ang tipang Kautusan at inalis iyon, sa gayo'y pinahintulutan si Kristo na 'lubos na maipagkasundo sa isang katawan sa Diyos ang dalawang bayan sa pamamagitan ng pahirapang tulos, sapagkat pinatay niya ang pag-aalitan [ang dibisyong nilikha ng tipang Kautusan] sa pamamagitan ng kaniyang sarili.' Maaari na ngayong lumapit sa Diyos ang Judio at ang di-Judio sa pamamagitan ni Kristo Jesus, at nang maglaon, ang mga di-Judio ay dinala sa bagong tipan bilang mga tagapagmana ng Kaharian kasama ni Kristo.—Efe 2:14-22; Ro 8:16, 17; Heb 9:15.

PAKIKIPAGTALASTASAN. Sa mga lupain sa Bibliya noong sinaunang panahon, ang impormasyon at mga ideya ay inihahatid mula sa isang tao tungo sa ibang tao sa iba't ibang paraan. Ang malaking bahagi ng pangkaraniwang mga balitang lokal at mula sa ibayong-dagat ay itinatawid nang bibigan. (2Sa 3:17, 19; Job 37:20) Ang mga manlalakbay, na kadalasa'y nagbibiyahe kasama ng mga pulutong na naglalakbay, ang naglalahad ng mga balitang galing sa malalayong lugar kapag sila'y huminto upang kumain, uminom, at kumuha ng iba pang mga panustos sa mga lunsod o mga lugar sa kahabaan ng mga ruta ng mga pulutong na naglalakbay. Dahil natatangi ang lokasyon ng lupain ng Palestina may kaugnayan sa Asia, Aprika, at Europa, binabagtas ito ng mga pulutong na naglalakbay patungo sa at mula sa malalayong lugar. Kaya naman ang mga tumatahan dito ay madaling makasasagap ng impormasyon hinggil sa mahahalagang pangyayari sa mga lupaing banyaga. Maaaring makuha ang mga balitang pambansa at mula sa ibayong-dagat mula sa pamilihan ng lunsod.

Kung minsan, ang pakikipagtalastasan sa malalapit na distansiya ay naisasagawa sa pamamagitan ng mga hudyat na naririnig o nakikita o sa pamamagitan ng mga salita. (Jos 8:18, 19; 1Sa 20:20-22, 35-39) Pagkatapos lisanin ng Israel ang Ehipto, si Moises ay tinagubilinang gumawa ng dalawang trumpetang pilak na gagamitin sa pakikipagtalastasan. Ang mga tunog na lilikhain ng mga Aaronikong saserdote mula sa mga trumpetang ito ay nagsisilbing hudyat para sa pagtitipon ng kapulungan, pagtitipon ng mga pinuno, maayos na paglikas ng kampo, o panawagan sa pakikipagdigma laban sa kaaway. (Bil 10:1-10) Ang paghihip ni Gideon sa tambuli ay nagsilbing hudyat sa kaniyang mga tauhan para pasimulan nila ang matagumpay na pakikipagbaka laban sa Midian.—Huk 7:18-22; tingnan ang SUNGAY, TAMBULI; TRUMPETA.

Kalimitan, ang mga mensaheng salita o nasusulat na ipinadadala ng mga opisyal ay inihahatid ng mga mananakbo. (2Sa 18:19-32) Ang mga mananakbong may dalang mga liham mula kay Haring Hezekias ay humayo sa Israel at Juda anupat tinawagan ang bayan na pumaroon sa Jerusalem para sa isang pagdiriwang ng Paskuwa. (2Cr 30:6-12) Ang mga sugo naman na naglilingkod sa Persianong si Haring Ahasuero ay nakasakay sa mabibilis na kabayong panghatid-sulat at sa gayong paraan nila ipinamahagi ang maharlikang kontra-batas na bumigo sa pakana ni Haman na lipulin ang mga Judio sa Imperyo ng Persia. (Es 8:10-17) Ukol sa epektibong pangangasiwa, gumamit ng mga nasusulat na liham at mga dokumento ang karamihan sa mga pamahalaan noong sinaunang panahon. Depende sa panahon at lugar, ang mga ito'y kadalasang nasusulat sa mga materyales na gaya ng mga tapyas na luwad, papiro, at mga balat ng hayop. Maraming sinaunang pakikipagtalastasang pampamahalaan o mga dokumentong pangnegosyo ang natagpuan ng mga arkeologo. Ang mga batas ng hari ay ipinahahayag ng mga tagapagbalita. (Dan 3:4-6) Sabihin pa, gumagamit din noon ng mga mensahero ang ibang mga tao maliban sa mga tagapamahala.—Tingnan ang MENSAHERO; SUGO; TAGAPAGBALITA.

Sa paglipas ng panahon, ang pakikipagtalastasan sa loob ng isang bansa o sa pagitan ng malalayong distansiya ay naging depende sa mga daan o mga lansangang-bayan. May mahuhusay na lansangan sa sinaunang Israel at Juda, at ang mga ito'y pinanatiling maayos. Nang maglaon, nagtayo ang mga Romano ng maiinam na lansangan mula sa Roma patungo sa lahat ng bahagi ng Imperyo, anupat napadali ang opisyal na pakikipagtalastasan at ang paglalakbay ng mga sundalo. Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, napakaraming tao ang naglakbay sa mga lansangang iyon. Ang mga Kristiyano, lalo na si Pablo at ang kaniyang mga kapuwa misyonero, ay dumaraan sa mga ito kapag naglalakbay patungong Asia Minor at Europa upang magtatag ng mga kongregasyong Kristiyano at muling dalawin ang mga ito.

Ang mga barkong naglalayag sa Dagat Mediteraneo, na humihinto sa iba't ibang daungan, ay naghahatid din ng opisyal na pakikipagtalastasan, lakip ang mga balitang pangkalahatan. Kung minsan, ang pamahalaang Romano ay gumagamit ng mga barko (kadalasa'y sa tag-araw) upang maghatid ng opisyal na mga mensahe, ngunit waring ang kalakhan ng gayong pakikipagtalastasan ay inihahatid sa

pamamagitan ng mga ruta sa katihan. Mas maaasahan ang mga ito.

Isang opisyal na sistema ng koreo ang binuo ng mga Romano, ngunit ginamit lamang iyon para sa pakikipagtalastasang pampamahalaan. Ang mga tao sa pangkalahatan ay nagpapadala ng mga liham sa pamamagitan ng kanilang mga kakilala. Nang malutas ng lupong tagapamahala sa Jerusalem ang usapin ng pagtutuli at isang liham ang ipinadala upang ipatalastas ito, inihatid ito nang tuwiran at personal. (Gaw 15:22-31) Ganito rin ang ginawa sa kinasihang mga liham na gaya niyaong ipinadala ni Pablo sa mga Kristiyano sa Colosas, anupat iyon ay inihatid nina Tiquico at Onesimo.—Col 4:7-9; tingnan ang LIHAM.

Si Jehova ay isang Diyos na nakikipagtalastasan at talos niya ang pangangailangan ng kaniyang bayan para sa nasusulat na pakikipagtalastasan. Siya mismo ang may pananagutan sa pagkakasulat ng Sampung Utos sa mga tapyas na bato. (Exo 31:18) Sa pamamagitan ng pagkasi ng Diyos, maraming tapat na mga lalaking Hebreo (pasimula kay Moises noong 1513 B.C.E.) ang pinakilos na isulat ang mga pakikipagtalastasan ni Jehova.

PAKIKIPAGTIPAN [sa Ingles, *engagement*]. Ang sumpaan ng dalawang tao na magpapakasal sila sa hinaharap. Sa mga Hebreo, ang pakikipagkasundo para sa pag-aasawa ay kadalasang ginagawa ng mga magulang ng lalaki at babae, partikular na ng mga ama. (Gen 24:1-4; 38:6; 21:21) Kadalasa'y isinasaalang-alang ang mga kagustuhan ng binata hinggil sa bagay na ito. (Huk 14:2) Sa kalagayan ng mga babae na nagmana ng ari-arian ng mga ninuno dahil namatay ang kanilang ama nang walang anak na lalaki, maaari silang maging asawa ng sinumang maibigan nila, basta't ito'y katribo nila. (Bil 36:6) Sa kaso ni Isaac, si Jehova talaga ang pumili ng kasintahang babae para sa kaniya. (Gen 24:50, 51) Ang pagpili ng kasintahang babae at ang pagaalok ng kasal, na kadalasang ginagawa ng mga magulang o ng ama ng kasintahang lalaki, ay sinusundan ng kasunduan para sa pagpapakasal. Ito ay isang pormal na kasunduan na ginagawa ng mga magulang para sa kasintahang babae at, kadalasan, ng isang kaibigan o legal na kinatawan para naman sa kasintahang lalaki.—Gen 24:1-4; Ju 3:29.

Ang isang prominenteng bahagi ng pakikipagtipan ay ang *mo'har* o dote. Ang terminong *mo'har* ay lumilitaw nang tatlong ulit sa Bibliya. (Gen 34:12; Exo 22:16, 17; 1Sa 18:25) Kadalasan nang sa mga magulang ibinabayad ang dote. Sa kaso ni Rebeka, ang lingkod ni Abraham ay nagbigay ng "mga piling bagay" sa ina at sa kapatid nito na si Laban na siyang nanguna sa paggawa ng mga kaayusan. (Gen 24:53) Ang *mo'har* ay maaari ring isang uri ng paglilingkod. (Gen 29:15-30; Jos 15:16) Ipinakikita ng Exodo 22:16, 17 na ang *mo'har* ay ibinabayad sa ama ng isang babaing dinaya upang masipingan, bilang bayad-pinsala sa nagawang pagkakasala, kahit tumanggi ang ama na ibigay ang babae sa pagaasawa. May mga pagkakataon na ang kasintahang babae ay binibigyan ng kaniyang ama ng regalo bilang "pamamaalam na kaloob," at kung minsan, gaya sa kaso ni Rebeka, ang kasintahang babae ay binibigyan ng mga kaloob sa panahong ginagawa ang kasunduan para sa pagpapakasal.—1Ha 9:16; Jos 15:17-19; Gen 24:53.

Para sa mga Hebreo, ang magkatipan ay talî na sa isa't isa at parang kasal na, bagaman magsasama pa lamang sila kapag tapos na ang mga pormalidad ng kasal.—Gen 19:8, 14; Huk 14:15, 16, 20.

Sa mga Judio, kinikilalang may bisa ang pakikipagtipan anupat kung sakaling hindi matuloy ang kasal dahil nagbago ang isip ng kasintahang lalaki o dahil sa isang makatuwirang kadahilanan, ang dalaga ay hindi maaaring makasal sa iba malibang mapalaya muna siya sa pamamagitan ng kaukulang proseso ng batas, samakatuwid nga, sa pamamagitan ng isang kasulatan ng diborsiyo. (Mat 1:19) Kung ang babaing ipinakipagtipan ay makiapid sa ibang lalaki habang siya'y may pakikipagtipan sa kaniyang kasintahang lalaki, hahatulan siya bilang isang mangangalunya at parurusahan ng kamatayan. (Deu 22:23, 24) Kapag ang isang lalaki ay sumiping sa isang aliping babae na nakatalaga para sa ibang lalaki ngunit hindi pa natutubos, o napalalaya, kapuwa sila may-sala at parurusahan. Gayunman, hindi sila papatayin dahil ang babae ay hindi pa napalalaya.—Lev 19:20-22.

Ang lalaking malapit nang ikasal ay malaya sa tungkuling militar.—Deu 20:7.

May kinalaman sa edad ng pakikipagtipan, walang restriksiyon na binabanggit sa Bibliya. Sa mga lupain sa Gitnang Silangan sa ngayon, kadalasang pinag-aasawa ang kasintahang babae pagkalampas niya sa edad na 16 at kung minsan ay kahit mas bata pa rito. Ipinagbawal ng mga Talmudista ang pag-aasawa kapag ang isang lalaki ay wala pang 13 taon at isang araw at kapag ang babae ay wala pang 12 taon at isang araw.

Karaniwan nang hindi umaabot nang maraming taon ang agwat sa pagitan ng pakikipagtipan at pagaasawa, bagaman kung minsan ay kinakailangan ang isang mahabang agwat upang mabayaran ng kasintahang lalaki ang itinakdang halaga o maibigay niya ang hinihiling na paglilingkod. Sa kaso ni Jacob, ang yugto ng pakikipagtipan ay pitong taon, anupat sa panahong iyon ay naglingkod siya para kay Raquel ngunit si Lea ang ibinigay sa kaniya.

Pagkatapos ay naghintay pa siya ng isang linggo bago ibinigay sa kaniya si Raquel, bagaman naglingkod pa siya kay Laban nang pitong taon para kay Raquel.—Gen 29:20-28.

Dapat na ituring ng isang Kristiyano ang kaniyang binigkas na pangako bilang may bisa, at sa kaso ng pakikipagtipan ukol sa pag-aasawa, dapat niyang sundin ang simulaing sinabi ni Jesus: "Ang inyo lamang salitang *Oo* ay mangahulugang Oo, ang inyong *Hindi,* Hindi; sapagkat ang lumabis sa mga ito ay mula sa isa na balakyot" (Mat 5:37), at ni Santiago: "Kundi ang inyong *Oo* ay mangahulugang Oo, at ang inyong *Hindi,* Hindi, upang huwag kayong mahulog sa paghatol."—San 5:12.

Ang Kasintahang Babae ni Kristo. Si Jesu-Kristo ay may katipang kasintahang babae, ang kongregasyong Kristiyano, na siyang katawan niya. (Efe 1:22, 23) Noong Pentecostes, 33 C.E., tinanggap ng unang mga miyembro ng "kasintahang babae" ang banal na espiritu kasama ang makahimalang kaloob nito na mga wika. Katulad ito ng mga kaloob na ibinibigay sa panahong ginagawa ang kasunduan para sa pagpapakasal, na sa espirituwal na kasintahang babae ni Kristo ay nagsisilbing "isang paunang tanda ng [kanilang] mana, sa layuning palayain sa pamamagitan ng pantubos ang sariling pag-aari ng Diyos, sa kaniyang maluwalhating kapurihan." (Efe 1:13, 14) Tinukoy ng apostol na si Pablo yaong mga pinangaralan niya ng katotohanan tungkol kay Kristo at naging mga Kristiyano bilang mga ipinangako sa pag-aasawa, at pinayuhan niya sila na panatilihin ang kanilang kalinisan bilang isang malinis na dalaga para sa Kristo. (2Co 11:2, 3) Yaong mga ipinakipagtipan, o ipinangako, sa Kristo, habang narito pa sila sa lupa, ay itinuturing na ipinakipagtipan na at inaanyayahan sa hapunan ng kasal ng Kordero.—Apo 19:9.

PAKO. Ang sinaunang mga pako ay kahawig na kahawig ng malalaking pako sa makabagong panahon, bagaman ang ilang uri ng pako noon ay may apat na kanto sa puluhan at mas mahaba ang patulis na dulo kaysa sa mga ginagamit sa ngayon. Lumilitaw na gawa sa bronse ang kauna-unahang mga pako, bagaman ang mas malalaking pako noong dakong huli ay gawa sa bakal. Naghanda si David ng "bakal na pagkarami-rami upang gawing mga pako para sa mga pinto ng mga pintuang-daan" ng itatayong templo. (1Cr 22:3) May natuklasang mga pakong pampalamuti na gawa sa bronse at kinalupkupan ng palarang ginto, at sinasabing ang mga ito ay mula pa noong mga 1300-1200 B.C.E. May kinalaman sa mga pakong ginamit sa pagtatayo ng templo ni Solomon, ganito ang sinasabi: "Ang bigat para sa mga pako ay limampung siklong ginto [0.6 kg; 1.5 lb t]."—2Cr 3:8, 9.

Noong 1968, sa isang nahukay na libingan na nasa HS lamang ng Jerusalem, nasumpungan ang mga labí ng isang Judio na pinatay noong unang siglo sa pamamagitan ng pagpapako sa kaniya sa isang pahirapang tulos. Gaya ng ipinakikita ng kasunod na mga pag-aaral, isang pakong bakal na may habang 11.5 sentimetro (4.5 pulgada) ang nanatiling nakabaon sa buto ng kanang sakong nito. Maaaring katulad ng pakong ito ang mga pakong ginamit ng mga kawal na Romano noong ibayubay nila si Jesu-Kristo. Hindi naniwala si Tomas na binuhay-muli si Kristo hanggang noong makita niya "ang bakas ng mga pako" sa mismong laman ni Jesus.—Ju 20:24-29.

Makasagisag na Paggamit. Winakasan ng kamatayan ni Jesus sa pahirapang tulos ang tipan ng Kautusang Mosaiko. Nang tinutukoy ang pagkakakansela niyaon, itinawag-pansin ni Pablo na inalis ng Diyos ang Kautusan "sa pamamagitan ng pagpapako nito sa pahirapang tulos." (Col 2:13, 14) "Yaong mga nagsasagawa ng pagtitipon ng mga pangungusap" ay inihalintulad ni Solomon sa "mga pakong ibinaon," posibleng dahil sila at ang kanilang mabubuting salita mula kay Jehova ay nagdudulot ng katatagan at naglalaan ng suporta sa tagapakinig. —Ec 12:11.

PAKWAN [sa Heb., *'avat·ti'ach*]. Isang malaking prutas na biluhaba o bilog na matigas ang balat, maraming buto, at may matamis na ubod na lubhang matubig. Isa ito sa mga pagkain na ninasa ng haluang pulutong at ng mga Israelita habang nasa ilang sila pagkaalis nila sa Ehipto. (Bil 11:4, 5) Ang mga pakwan (*Citrullus vulgaris*) ay matagal nang itinatanim sa Ehipto at sa iba pang bahagi ng Gitnang Silangan.

PALA. Isang kagamitang pandakot na mahaba ang hawakan. Mga palang yari sa tanso ang ginamit noon sa tabernakulo upang alisin ang abo mula sa altar ng handog na sinusunog. (Exo 27:1-3; 38:3; Bil 4:14) Sa ganitong paraan din ginamit ang mga tansong pala na ginawa ng manggagawang Hebreong taga-Fenicia na si Hiram para sa templong itinayo ni Solomon. (1Ha 7:13, 14, 40, 45) Kabilang ang mga ito sa mga kagamitan sa templo na tinangay ng mga Babilonyo noong 607 B.C.E.—2Ha 25:8, 14; Jer 52:18.

Ginamit noon ang mga pala, marahil ay yari sa kahoy, sa pagtatahip ng mga butil. (Isa 30:24) Ang malapad na palang pantahip ay ginamit sa giikan upang madakot ang giniik na mga butil at isaboy ito nang pasalungat sa hangin, na siyang tumatangay sa mga pinagtahipan, gaya ng ipa, samantalang bumabagsak naman sa giikan ang mga butil. Sa makahulang paraan, inilarawan ni Juan na

Tagapagbautismo ang Mesiyas bilang may isang makasagisag na palang pantahip sa kamay, na gagamitin niya upang ihiwalay ang simbolikong "trigo" mula sa "ipa."—Mat 3:1, 12; tingnan ang PAGTATAHIP.

PALABUNOT, KAPISTAHAN NG MGA. Tingnan ang PURIM.

PALABUNOT, PALABUNUTAN. Ang pagpapalabunutan ay isang sinaunang kaugalian na ginagawa upang pagpasiyahan ang isang usaping pinagtatalunan. Sa pamamaraang ito, naghahagis ng maliliit na bato o maliliit na piraso o tapyas ng kahoy o ng bato sa loob ng mga tupi ng isang kasuutan, "ang kandungan," o sa loob ng isang plorera, at pagkatapos ay inaalog ang mga iyon. Ang may-ari ng palabunot na nahulog o nabunot ang siyang napili. Tulad ng isang sumpa [sa Ingles, *oath*], ang palabunutan ay nagpapahiwatig ng panalangin. Ang panalangin ay alinman sa binibigkas o ipinahihiwatig, anupat hinihiling at inaasam na sana'y mamagitan si Jehova. Ang palabunot (sa Heb., *goh·ral'*) ay ginagamit sa literal at sa makasagisag na mga paraan anupat may diwa na "sukat," "bahagi," o "takdang bahagi."—Jos 15:1; Aw 16:5; 125:3; Isa 57:6; Jer 13:25.

Mga Pinaggagamitan. Sinasabi ng Kawikaan 16:33: "Sa kandungan inihahagis ang palabunot, ngunit ang bawat pasiya sa pamamagitan nito ay mula kay Jehova." Sa Israel, ang wastong gamit ng palabunutan ay upang wakasan ang isang kontrobersiya: "Ang palabunutan ay nagpapatigil ng mga pagtatalo, at pinaghihiwa-hiwalay nito kahit ang mga makapangyarihan." (Kaw 18:18) Hindi ito ginamit para sa paglilibang, paglalaro, o pagsusugal. Walang kasangkot na taya, pustahan, o papremyo—walang natatalo o nananalo. Hindi ito ginagawa upang payamanin ang templo o ang mga saserdote, ni ginagawa man ito para sa kawanggawa. Kabaligtaran nito, makasariling pakinabang ang iniisip ng mga kawal na Romano nang magpalabunutan sila para sa mga kasuutan ni Jesus gaya ng inihula sa Awit 22:18.—Mat 27:35.

Unang binanggit sa Bibliya ang pagpapalabunutan may kaugnayan sa pagpili ng mga kambing para kay Jehova at para kay Azazel sa Araw ng Pagbabayad-Sala. (Lev 16:7-10) Noong panahon ni Jesus, isinasagawa ito ng mataas na saserdote sa templo ni Herodes sa pamamagitan ng pagbunot niya mula sa isang sisidlan ng dalawang palabunot na sinasabing yari sa kahoy na *boxwood* o sa ginto. Pagkatapos, ang mga palabunot, na minarkahang "Para kay Jehova" at "Para kay Azazel," ay ipinapatong sa mga ulo ng mga kambing.

Noon, nagsagawa ng palabunutan upang maitalaga ang pagkakasunud-sunod ng paglilingkod sa templo para sa 24 na pangkat ng pagkasaserdote. (1Cr 24:5-18) Dito, isinulat ng kalihim ng mga Levita ang mga pangalan ng mga ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama, at maliwanag na sunud-sunod na pinili ang mga ito. Gayundin, sa ganitong paraan hinati-hati ang mga Levita sa paglilingkod sa templo bilang mga mang-aawit, mga bantay ng pintuang-daan, mga ingat-yaman, at iba pa. (1Cr 24:31; kab 25, 26; Luc 1:8, 9) Pagkabalik mula sa pagkatapon, palabunutan ang paraang ginamit upang isaayos ang pagtustos ng kahoy para sa paglilingkod sa templo at upang italaga kung sino ang maninirahan sa Jerusalem.—Ne 10:34; 11:1.

Bagaman hindi tuwirang binabanggit ang mga palabunot may kaugnayan sa Urim at Tumim na inilagay ni Moises sa pektoral na suot ng mataas na saserdote (Lev 8:7-9) at hindi naman talaga alam kung ano ang Urim at Tumim, gayunpaman ay ginamit ang mga ito upang lutasin ang mga problema sa paraang kahawig ng dalawang palabunot. Waring ang Urim at Tumim ay may kaugnayan sa palabunutang binabanggit sa 1 Samuel 14:41, 42. Kung minsan ay tinutukoy ang mga ito bilang mga sagradong palabunot. Kapag bumangon ang isang tanong na mahalaga sa bansa, anupat hindi ito mapagpasiyahan, tatayo ang mataas na saserdote sa harap ni Jehova at tatanggapin niya ang pasiya ni Jehova sa pamamagitan ng mga sagradong palabunot na ito.

Iniutos ni Jehova na isagawa ang paghahati-hati ng Lupang Pangako sa 12 tribo sa pamamagitan ng pagpapalabunutan. (Bil 26:55, 56) Tinatalakay ito nang detalyado sa aklat ng Josue, anupat ang mga salitang "palabunot" o "palabunutan" ay lumilitaw nang mahigit sa 20 ulit sa mga kabanata 14 hanggang 21. Nagpalabunutan noon sa harap ni Jehova sa tolda ng kapisanan sa Shilo at ito'y sa ilalim ng pangangasiwa ni Josue at ng mataas na saserdoteng si Eleazar. (Jos 17:4; 18:6, 8) Pinili rin ang mga lunsod ng mga Levita sa pamamagitan ng palabunutan. (Jos 21:8) Maliwanag na pinangyari ni Jehova na mahulog ang palabunot kasuwato ng kaniyang naunang hula may kinalaman sa kalakhang lokasyon ng mga tribo.—Gen 49.

Ginamit din noon ang palabunutan upang ituro kung sino ang mga nagkasala. Sa kaso ni Jonas, nagpalabunutan ang mga marinero upang malaman kung sino ang dahilan kung bakit sumapit sa kanila ang bagyo. (Jon 1:7, 8) Sa pamamagitan ng palabunutan, naituro si Jonatan bilang ang isa na lumabag sa mangmang na panata ni Saul.—1Sa 14:41, 42.

Ginamit ng mga kaaway ng Israel ang palabunutan upang paghati-hatian ang samsam at ang mga bihag sa digmaan. (Joe 3:3; Ob 11) Ipinahagis naman ni Haman ang "Pur, na siyang Palabunot" bilang isang anyo ng panghuhula upang alamin ang

angkop na araw para sa paglipol sa mga Judio sa buong Imperyo ng Persia. (Es 3:7) Ang anyong pangmaramihan nito ay *pu·rim′,* na pinagkunan ng pangalan ng Kapistahan ng Purim, tinatawag ding Kapistahan ng mga Palabunot.—Es 9:24-26.

Noong Panahon ng mga Apostol. Ginamit ng mga alagad ni Jesus ang palabunutan, lakip ang kanilang panalangin, upang pagpasiyahan kung sino ang hahalili kay Hudas Iscariote bilang isa sa 12 na nakasaksi sa mga gawain ni Jesus at sa kaniyang pagkabuhay-muli; si Matias ang napili. (Gaw 1:21-26) Ang salitang Griego rito ay *kle′ros* at nauugnay ito sa salitang *kle·ro·no·mi′a,* nangangahulugang mana. Ang *kle′ros* ay ginagamit sa Colosas 1:12 at 1 Pedro 5:3 may kinalaman sa mana, o takdang bahagi, na ibinigay ng Diyos sa mga Kristiyano.

Ngunit wala tayong mababasa na ginamit ang palabunutan pagkaraan ng Pentecostes 33 C.E. para sa pagpili sa mga tagapangasiwa at sa kanilang mga katulong o upang pagpasiyahan ang mahahalagang bagay. Ang pagpili sa mga tagapangasiwa at sa kanilang mga katulong ay dapat na salig sa katibayan ng mga bunga ng banal na espiritu sa kanilang buhay (1Ti 3; Tit 1), samantalang ang ibang mga pasiya ay salig naman sa katuparan ng hula, sa patnubay ng mga anghel, sa mga simulain ng Salita ng Diyos at ng mga turo ni Jesus, at sa patnubay ng banal na espiritu. (Gaw 5:19-21; 13:2, 3; 14:23; 15:15-19, 28) Sinasabi ng apostol na si Pablo: "Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos at kapaki-pakinabang . . . sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay." —2Ti 3:16.

PALAKA [sa Heb., *tsephar·de′a‛;* sa Gr., *ba′trakhos*]. Isang ampibyan na walang buntot, makinis ang balat at may mahahabang binti sa hulihan na maskulado at angkop na angkop na panlukso. Sa Hebreong Kasulatan, ang tanging pagbanggit sa mga palaka ay may kaugnayan sa ikalawang dagok na pinasapit ni Jehova sa Ehipto. (Exo 8:1-14; Aw 78:45; 105:30) Tulad ng ibang mga salot, ito'y isang kahatulan sa mga bathalang sinasamba sa lupaing iyon. (Exo 12:12) Ang palaka ay sagrado kay Heqt, isang Ehipsiyong diyosa na inilalarawang may ulo ng palaka.

Sa Apocalipsis 16:13, ang "maruruming kinasihang kapahayagan" ay inihahalintulad sa mga palaka. Angkop ito yamang ayon sa Kautusang Mosaiko, ang mga palaka ay marumi anupat hindi dapat kainin.—Lev 11:12.

PALAKOL. Isang kasangkapang may talim sa pinakaulo nito na nakakabit sa isang hawakan at ginagamit na pamutol ng kahoy o bato; ginagamit din ito noon bilang sandata.

May ilang salitang Hebreo at Griego na tumutukoy sa kasangkapang ito. Ang salitang Hebreo na *gar·zen′,* na matatagpuan sa Bibliya at tumutukoy sa isang palakol na pansibak ng kahoy, ay matatagpuan din sa inskripsiyon ng Siloam upang tumukoy sa isang uri ng palakol na ginagamit sa paghuhukay ng bato. (Deu 19:5; Isa 10:15) Ayon sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* nina Koehler at Baumgartner (Leiden, 1958, p. 650), ang salitang Hebreo na *saghar′,* lumilitaw sa Awit 35:3, ay tumutukoy sa isang "kabilaang palakol." At sa 2 Hari 6:5, 6 naman, ang salitang Hebreo na *bar·zel′,* literal na nangangahulugang "bakal," ay nangangahulugang "talim ng palakol."

Sa Apocalipsis 20:4, binabanggit na may mga tagapagmana ng makalangit na kaharian na "pinatay sa pamamagitan ng palakol dahil sa patotoo na kanilang ibinigay tungkol kay Jesus at dahil sa pagsasalita tungkol sa Diyos." Yamang kung minsan ay ginagamit ng pulitikal na estado ang palakol sa paglalapat ng kamatayan, malamang na nangangahulugan ito na hinatulan ng mga pamahalaan ng tao ang matapat na mga lingkod na iyon ng Diyos bilang karapat-dapat mamatay.

PALAL [pinaikling anyo ng Pelalias, nangangahulugang "Si Jah ay Namamagitan"]. Tagapagkumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias; anak ni Uzai.—Ne 3:25.

PALAMUTI. Bahagi ng kagayakan na hindi naman talaga kailangan sa ganang sarili nito ngunit nagpapaganda sa kaanyuan ng isang tao o bagay. Noon, karaniwan nang mga babae ang gumagamit ng mga palamuti ngunit gumagamit din ng mga ito ang mga lalaki; ginamit ang mga ito upang pagandahin ang mga gusali; kung minsan, pati mga hayop ay nilalagyan ng mga palamuti.

Isinisiwalat ng mga pagtukoy ng Bibliya at ng ebidensiyang nahukay ng mga arkeologo na ang mga tao noong mas sinaunang mga panahon ay hindi lamang kakikitaan ng interes sa mga palamuti kundi mayroon din silang pambihirang kakayahan at kasanayan sa paggawa ng napakaartistikong mga palamuti. Ang mga artisano noon ay gumawa ng lubhang mapalamuting mga obra sa paghahabi, pagbuburda, pag-ukit ng kahoy at garing, at pagpaplatero. Ang mga labí ng mga palasyo sa Asirya, Babilonya, Persia, at sa lunsod ng Mari ay pawang kakikitaan ng magagarbong palamuti, anupat may malalaking miyural ang mga iyon sa panloob na mga dingding at mga bahorelyebe na mahusay ang pagkakaukit at naglalarawan ng mga tagpo sa digmaan, pangangaso, at mga gawain sa palasyo, upang gayakan kapuwa ang panloob at panlabas na mga pader. Kadalasa'y pagkalaki-laking mga pigura

naman ng dambuhalang mga hayop ang nakatanod sa mga pintuan ng palasyo. Sa mga pagsasalarawan sa mga relyebe, ang hari at ang iba pang mga tao ay kakikitaan ng magagandang burda sa kanilang mga kasuutan. Pati ang guwarnisyon ng mga kabayo ay lubhang napapalamutian ng mga borlas at mga lilok. (Ihambing ang mga kuwintas ng mga kamelyo ng mga Midianita; Huk 8:21, 26.) Mga ipinintang larawan naman sa mga libingan ang pangunahing mapagkukunan ng katibayan mula sa Ehipto, bagaman mayroon ding ilang sinaunang kasangkapan doon na naingatan, gaya ng mga silyang trono, maharlikang mga karo, at iba pang mga bagay.

Hebreo at Kristiyano. Maagang binabanggit sa ulat ng Bibliya ang mga alahas, gaya ng gintong singsing na pang-ilong at mga pulseras na ibinigay kay Rebeka ng lingkod ni Abraham. (Gen 24:22, 30, 47, 53) Nang si Jose ay maging punong ministro ni Paraon, tumanggap siya ng isang gintong kuwintas bukod pa sa sariling singsing na panlagda ng monarkang iyon. (Gen 41:41-43) Sa lahat ng lupain sa Bibliya, pangkaraniwan lamang ang gayong mga singsing na panlagda, o mga singsing na pantatak, anupat kalimita'y nakasabit ang mga ito sa leeg sa pamamagitan ng panali. (Ihambing ang Gen 38:18.) Ginagamit ito ng indibiduwal sa paglalagay ng kaniyang lagda, o opisyal na tatak, sa mga dokumento at, samakatuwid, kapag pinahintulutan niyang dalhin ito ng ibang tao, ipinakikilala nito ang taong iyon bilang isang tunay at awtorisadong kinatawan ng may-ari ng singsing.

Noong panahon ng Pag-alis, maraming nakuhang kagamitang pilak at ginto ang mga Israelita mula sa mga Ehipsiyo, at walang alinlangang sa mga ito nanggaling ang marami sa mga alpiler, hikaw, singsing, at iba pang mga bagay na iniabuloy nila para sa paghahanda ng tabernakulo, kung paanong bago nito ay may-kamalian silang nag-abuloy ng mga hikaw na ginto upang maanyuan ang isang idolatrosong guya. (Exo 12:35, 36; 32:1-4; 35:20-24) Ang tabernakulo at ang mga kasangkapan nito ay kakikitaan noon ng maraming obra ng mga artisanong dalubhasa sa paggawa ng mga kayariang kahoy at sa paggawa gamit ang mahahalagang metal at hiyas, gayundin sa paghahabi at pagbuburda. (Exo 35:25-35) Gayunman, mas maringal pa rito ang mga palamuti ng templong itinayo ni Solomon nang dakong huli. Ang mga entrepanyo niyaon na gawa sa tablang sedro, gayundin ang mga pinto niyaon na gawa sa kahoy ng punong-langis at enebro, ay inukitan ng mga larawang gaya ng mga palamuting hugis-upo, mga bungkos ng bulaklak, mga kerubin, at mga larawan ng puno ng palma at pagkatapos ay kinalupkupan ng ginto; samantalang ang mga kapital naman ng dalawang tansong haligi sa harap ng istraktura ay napapalamutian ng mga kayariang tila lambat, mga yaring-tanikala, mga granada, at mga yaring liryo. (1Ha 6:18, 29, 35; 7:15-22) Nagpamalas si Solomon ng masidhing pagpapahalaga sa artistikong kagandahan, at ang kaniyang malaking tronong garing na kinalupkupan ng ginto, na may mga estatuwa ng mga leon sa magkabila sa tabi ng mga patungan ng braso bukod pa sa 12 estatuwa ng leon sa anim na baytang sa harap nito, ay walang katulad sa sinaunang daigdig.—1Ha 10:16-21.

Gayunman, higit na idiniriin ng Bibliya ang espirituwal na kagandahan. Ang disiplina ng magulang ay "putong na kaakit-akit" sa ulo ng isang tao "at magandang kuwintas" sa kaniyang leeg; ang karunungan ay "isang korona ng kagandahan"; "ang mga labi ng kaalaman ay mahahalagang sisidlan" na nakahihigit sa anumang uri ng gintong plorera ng isang artisano; "gaya ng mga mansanas na ginto sa mga inukit na pilak ang salitang binigkas sa tamang panahon," at "ang hikaw na ginto, at ang palamuting yari sa pambihirang ginto, ay marunong na tagasaway sa taingang nakikinig." (Kaw 1:9; 4:9; 20:15; 25:11, 12) Ang babaing maganda ngunit walang katinuan ay inihahalintulad sa "gintong singsing na pang-ilong na nasa nguso ng baboy."—Kaw 11:22.

Pinasisigla, lalo na sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pagiging katamtaman sa mga bagay-bagay. Dapat "gayakan ng mga babae ang kanilang sarili ng maayos na pananamit, na may kahinhinan at katinuan ng pag-iisip, hindi ng mga istilo ng pagtitirintas ng buhok at ginto o mga perlas o napakamamahaling kagayakan, kundi sa paraan na angkop sa mga babae na nag-aangking nagpipitagan sa Diyos, samakatuwid nga, sa pamamagitan ng mabubuting gawa." (1Ti 2:9, 10) Maitatawag-pansin ni Pedro ang mga halimbawa ng mga babaing nabuhay bago ang panahong Kristiyano upang himukin ang mga babae na itaguyod ang kagandahan ng "lihim na pagkatao ng puso sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu, na malaki ang halaga sa paningin ng Diyos"; tinukoy niya ang mga babaing gaya ni Sara na naggayak ng kanilang sarili sa gayong paraan, anupat "nagpapasakop sa kani-kanilang asawang lalaki." (1Pe 3:1-6) Samakatuwid, kung susundin, inilalaan ng Kasulatan ang patnubay hinggil sa wastong pangmalas sa mga palamuti at alahas at sa mahusay na pagkatimbang sa paggamit nito.

Ang mga Palamuti sa Hula. Dahil sa kaniyang pagpapala sa Jerusalem, inihalintulad ni Jehova ang kabiserang ito ng Juda sa isang babaing nadaramtan ng mamahaling mga kasuutan, anupat napapalamutian nang magarbo at nagagayakan ng mga alahas. Ngunit sa dahilang naiwala niya ang kaniyang espirituwalidad at nagsagawa siya ng espirituwal na pagpapatutot sa mga bansa, hinubad sa

kaniya ang kaniyang mga kagayakan at iniwan siya na mistulang hubad. (Eze 16:2, 10-39) Natupad ang gayong paghuhubad sa kaniya hindi lamang sa espirituwal na paraan kundi pati sa literal na paraan nang kunin ng kaniyang sakim na mga manlulupig ang kayamanan ng lunsod, kabilang na ang mga pulseras sa paa, mga pamigkis sa ulo, mga palamuting hugis-buwan, mga palawit sa tainga, mga pulseras, mga talukbong, mga putong, mga kadenilya sa paa, mga pamigkis sa dibdib, "mga bahay ng kaluluwa" (malamang na tumutukoy sa mga lalagyan ng pabango), mga palamuting kabibi na humihiging (mga anting-anting), mga singsing sa daliri at sa ilong na isinusuot noon ng "mga anak na babae ng Sion." (Isa 3:16-26) Magiging isang panahon iyon ng pagdadalamhati, sapagkat noon kapag nagdadalamhati, kaugalian nang alisin ang mga palamuti.—Exo 33:4-6.

Gayunman, kapag tinubos ni Jehova ang Sion mula sa pagkatapon sa Babilonya, makasagisag niya itong itatayo na may pundasyong safiro, mga moog na yari sa mga rubi at mga pintuang-daang yari sa malaapoy at kumikinang na mga bato, anupat ito'y dahil sa kapayapaan at katuwiran na kaniyang idudulot (Isa 54:7, 8, 11-14), at madaramtan ito ng kasuutan at mga palamuting tulad ng sa isang kasintahang babae. (Isa 49:14-18; ihambing ang 61:10.) Ang huling nabanggit na larawan ay waring kahawig ng paglalarawan sa Bagong Jerusalem bilang may mga pintuang-daang perlas at mga pundasyong tulad ng mga hiyas at bilang nahahandang gaya ng "isang kasintahang babae na nagagayakan para sa kaniyang asawang lalaki." (Apo 21:2, 9-21) Muli, maliwanag na ang nabanggit na mga palamuti at kagayakan ay nauugnay sa espirituwal na mga katangian at pagpapala na resulta ng pagsang-ayon at pabor ng Diyos.

Sa kabaligtaran, ang Babilonyang Dakila, ang makasagisag na babae na nakikiapid sa mga hari sa lupa, ay nagsusuot ng maharlikang kagayakan at mga palamuti at namumuhay sa walang-kahihiyang karangyaan, ngunit siya'y sasamsaman ng lahat ng kaniyang maririlag na kasuutan, huhubaran, at pupuksain. Huwad ang kaniyang kagandahan, at 'niluluwalhati niya ang kaniyang sarili'; dahil dito, ang kaniyang mga palamuti ay hindi kumakatawan sa pagpapala at pabor ng Diyos kundi, sa halip, kumakatawan ito sa kaniyang mga pagkukunwari at sa mga pakinabang na natatamo niya, gaya ng kapangyarihan at kayamanan, sa kaniyang tuladpatutot na landasin.—Apo 17:3-5, 16; 18:7-20.

Tingnan ang ABALORYO, MGA; ALPILER; HIKAW; HIYAS AT MAHAHALAGANG BATO; KUWINTAS; PULSERAS; PULSERAS SA BUKUNG-BUKONG; SINGSING; SINGSING NA PANG-ILONG.

PALANGGANA. Tingnan ang HUGASAN.

PALASO. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

PALASYO. Ang maharlikang tirahan ng isang soberano; kung minsan ay tumutukoy sa malaki at maringal na tahanan ng isang prinsipe o ng isang taong makapangyarihan at mayaman. (Dan 4:4; Luc 11:21; tingnan ang PALASYO NG GOBERNADOR.) Isang salitang Hebreo para sa palasyo, *heh·khal'*, ang kadalasang ikinakapit noon sa templo bilang ang tahanang dako ng Soberanong Panginoong Jehova. (1Sa 1:9; 1Ha 6:3; Ezr 5:14; Dan 5:3) Kalimitan na, ang sinaunang mga palasyo ay tulad-kastilyong mga tanggulan na may mga pader na moog at pagkalaki-laking pintuang-daan. (Ne 1:1; Es 1:2) Ang malalawak na looban at mararangyang pribadong hardin naman, na pangkaraniwan na sa mga palasyo noon, ay nagdulot ng karilagan at kagandahan sa bakuran ng mga ito.—Es 1:5.

Binabanggit ng Bibliya ang mga palasyo ng Asirya (Na 1:1; 2:6), Babilonya (2Ha 20:18; 2Cr 36:7; Isa 39:7; Dan 1:4; 5:5), at Persia (Ezr 4:14; Es 7:7, 8). Yaong mga nasa Babilonya ay inilarawan bilang "mga palasyo ng masidhing kaluguran." (Isa 13:22) Ang isa sa pinakamariringal na palasyo ng sinaunang daigdig ay yaong itinayo ni Solomon, gaya ng ipinakikita ng impresyon dito ng reyna ng Sheba.—1Ha 10:4, 5.

Ang palasyo ni Solomon, na itinayo sa Bundok Moria sa timog ng templo, ay isa lamang sa mga istraktura ng pamahalaan sa lugar na iyon na kung pagsasama-samahin ay inabot nang 13 taon upang maitayo. Kabilang sa kalipunang ito ng mga gusali ng hari ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon, ang Beranda ng mga Haligi, at ang Beranda ng Trono. Bukod sa palasyo ng hari, mayroon ding isang pantanging bahay para sa anak na babae ni Paraon, isa sa maraming asawa ni Solomon.—1Ha 7:1-8.

Ang nalalaman nating paglalarawan hinggil sa palasyo ni Solomon ay kaunting-kaunti kung ihahambing sa mga detalye tungkol sa malapalasyong templo. Ngunit ipinahihiwatig ng laki ng mga batong pundasyon nito na malamang na isang kahanga-hangang istraktura ang palasyo. Ang mga batong ito ay may haba na walong siko (3.6 m; 11.7 piye) at sampung siko (4.5 m; 14.6 piye), at malamang na ang lapad at kapal ng mga ito ay katugma ng haba ng mga bato, anupat tumitimbang ang mga ito nang maraming tonelada. Ang mga dingding ay yari sa mamahaling mga bato na maingat na nilagari ayon sa mga kahilingang sukat kapuwa sa loob at labas na mga bahagi ng dingding.—1Ha 7:9-11; ihambing ang Aw 144:12.

Sa ika-45 awit, nang tukuyin ng salmista ang "maringal na palasyong garing," maaaring ang nasa

isip niya ay ang mga palamuti at mga kagamitan ng palasyo ni Solomon. Ikinapit ng apostol na si Pablo ang mga salita ng awit na ito kay Jesu-Kristo, ang makalangit na Hari.—Aw 45:8, 15; ihambing ang Aw 45:6, 7 sa Heb 1:8, 9; Luc 4:18, 21.

PALASYO NG GOBERNADOR. Ang terminong Griego na *prai·toʹri·on* (mula sa Lat., *praetorium*) ay tumutukoy sa opisyal na tirahan ng mga Romanong gobernador. Sa palasyo ng gobernador sa Jerusalem pinagtatanong ni Poncio Pilato si Kristo Jesus, at sa looban naman nito siya nilibak ng mga kawal na Romano. (Mar 15:16; Ju 18:28, 33; 19:9) Iniuugnay ng ilan ang palasyo ng gobernador sa Tore ng Antonia, ngunit iminumungkahi naman ng iba na malamang na ito ang palasyong itinayo ni Herodes na Dakila. Bilang suporta sa pangmalas na kababanggit lamang, iniharap ang sumusunod na mga dahilan: (1) Ayon sa unang-siglong Judiong pilosopo na si Philo (*The Embassy to Gaius,* XXXIX, 306), ang palasyo ni Herodes ay tinatawag na "ang bahay ng mga gobernador," at doon nagsabit ng mga kalasag si Gobernador Pilato bilang parangal kay Tiberio Cesar. (2) Iniulat ng Judiong istoryador na si Josephus na doon humimpil ang prokurador na si Gessius Florus. (*The Jewish War,* II, 301 [xiv, 8]) (3) Ang palasyo ni Herodes sa Cesarea ang nagsilbing palasyo ng gobernador sa lunsod na iyon.—Gaw 23:33-35.

Ang palasyo ni Herodes sa Jerusalem ay nasa HK panulukan ng ilayang lunsod, samakatuwid nga, ng timugang bahagi ng lunsod. Ayon sa paglalarawan ni Josephus, napalilibutan iyon ng pader na 30 siko ang taas (13 m; 44 na piye) at may mga toreng pare-pareho ang mga pagitan. Sa loob ng mga pader ay may mga portiko, mga looban, at maraming punungkahoy. Ang mga silid ay may marangyang kasangkapang ginto, pilak at marmol. May mga silid-tulugan doon para sa isang daang panauhin.—*Jewish Antiquities,* XV, 318 (ix, 3); *The Jewish War,* V, 173-182 (iv, 4).

PALATANDAAN [sa Ingles, *portent*]. Isang bagay na nagbibigay ng pahiwatig hinggil sa mga kalagayan o mga pangyayari sa hinaharap; gayundin, isang kababalaghan.

Ang salitang Hebreo na *moh·phethʹ* ay karaniwan nang nangangahulugan ng "himala," gaya ng mga himalang isinagawa sa pamamagitan nina Moises at Aaron sa Ehipto. Gayunman, sa ilang kaso, malinaw na ang terminong ito ay ginagamit upang mangahulugan ng "palatandaan," gaya halimbawa kapag ang isang propeta o mánanaginíp ay nagbigay ng isang tanda o palatandaan (na matutupad sa hinaharap) upang patotohanan ang kaniyang hula.—Deu 13:1-3.

Ang palatandaan (*moh·phethʹ*) ay maaaring tumukoy sa isang makahimalang gawa na nagpapamalas ng kapangyarihan ng Diyos, gaya noong baakin ni Jehova ang altar ni Jeroboam, anupat ipinahiwatig nito na sa hinaharap ay may isasagawang mas malawakang paglalapat ng kaniyang kahatulan may kinalaman sa altar at sa mga naglilingkod doon. (1Ha 13:1-5; ihambing ang katuparan nito pagkaraan ng mga 300 taon sa 2Ha 23:16-20.) Maaari rin na ang palatandaan ay isa lamang di-pangkaraniwang pagkilos na isinagawa ng isang tao, gaya noong maghubad si Isaias at maglakad nang nakatapak upang ipahiwatig ang mga kalagayang sasapit sa Ehipto at Etiopia sa mga kamay ng hari ng Asirya (Isa 20:3-6), o noong bumutas si Ezekiel sa pader (malamang na sa pader ng kaniyang tirahan) at ilabas niya roon ang kaniyang dala-dalahan bilang palatandaan ng pagkatapon na daranasin ng Juda.—Eze 12:5-11; ihambing ang 24:18-27.

Yamang ang palatandaan ay isang tanda na nagsisilbing pahiwatig ng mga pangyayari o mga kalagayan sa hinaharap, maaaring gamitin ng isang manunulat ang salitang *moh·phethʹ* (palatandaan, o himala) upang tukuyin ang isang bagay na tinukoy naman ng ibang manunulat bilang *ʼohth* (tanda). (Ihambing ang 2Cr 32:24 sa 2Ha 20:8, 9.) Ang isang "tanda" ay maaaring magsilbing giya o pahiwatig para sa kasalukuyan at gayundin para sa hinaharap, samantalang ang isang "palatandaan" ay pangunahin nang nauugnay sa hinaharap. Ang pagtukoy sa isang bagay bilang "tanda" ay nagdiriin na mayroon itong *kahulugan,* para sa kasalukuyan man o para sa hinaharap. Ang pagtukoy naman dito bilang "palatandaan" ay nagdiriin sa kahulugan nito may kaugnayan sa hinaharap.

Kaayon nito, nang sipiin ng apostol na si Pedro ang Joel 2:30, na humula ng "mga palatandaan [pangmaramihan ng Hebreong *moh·phethʹ*] sa mga langit at sa lupa," may binanggit siya na "mga palatandaan [pangmaramihan ng Gr. na *teʹras*] sa langit sa itaas at mga tanda [pangmaramihan ng *se·meiʹon*] sa lupa." (Gaw 2:14, 19) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang *teʹras* ay laging ginagamit na kasama ng *se·meiʹon* ("tanda"), anupat kapuwa lumilitaw sa anyong pangmaramihan.—Gaw 7:36; 14:3; 15:12; 2Co 12:12.

Pangunahin na, ang *teʹras* ay tumutukoy sa anumang gawa o bagay na pumupukaw ng pagkamangha, kung kaya sa ilang kaso ay angkop itong isalin bilang "mga kababalaghan." (Mat 24:24; Ju 4:48) Kapag mas malinaw na nauugnay ito sa hinaharap, mas angkop naman itong isalin bilang "palatandaan." Gumawa si Jehova ng "mga makapangyarihang gawa at mga palatandaan at mga tanda"

sa pamamagitan ni Jesus upang magsilbing mga patotoo na si Jesus ang "Isa na Isinugo" ng Diyos. (Gaw 2:22) Ang makahimalang mga pagpapagaling at mga pagbuhay-muli na isinagawa ni Jesus ay hindi lamang pumukaw ng pagkamangha kundi nagpahiwatig din kung ano ang gagawin niya sa hinaharap sa mas malawak na antas. (Ju 6:54; ihambing ang Ju 1:50, 51; 5:20, 28.) Ang ilan sa kaniyang mga gawa ay mga palatandaan ng kaniyang magiging gawain sa hinaharap bilang Mataas na Saserdote ng Diyos, anupat nagpapatawad ng mga kasalanan at gumaganap bilang Hukom. (Mat 9:2-8; Ju 5:1-24) Ang iba ay nagsilbing katibayan hinggil sa tataglayin niyang awtoridad at kapangyarihan upang kumilos laban kay Satanas at sa mga demonyo nito sa pagbubulid sa kanila sa kalaliman. (Mat 12:22-29; Luc 8:27-33; ihambing ang Apo 20:1-3.) Ang lahat ng gayong mga gawa ay patiunang lumarawan sa kaniyang Mesiyanikong Pamamahala bilang Pinahirang Hari ng Kaharian ng Diyos.

Sa katulad na paraan, ang mga alagad ni Jesus, bilang mga saksi sa kaniyang mga turo at pagkabuhay-muli, ay sinuportahan ng Diyos sa pamamagitan ng "mga tanda at ng mga palatandaan din at iba't ibang makapangyarihang mga gawa." (Heb 2:3, 4; Gaw 2:43; 5:12) Ang mga ito ay nagsilbing katibayan na nakikitungo ang Diyos sa bagong-tatag na kongregasyong Kristiyano at naging palatandaan na gagamitin niya ang kongregasyong iyon sa hinaharap upang isakatuparan ang kaniyang kalooban at layunin.—Ihambing ang Ju 14:12.

Kung paanong noon ay may bumangon na mga bulaang propeta sa Israel, may babangon din na isang "taong tampalasan" mula sa inihulang apostasya sa loob ng kongregasyong Kristiyano. Ang kaniyang pagkanaririto ay isisiwalat ng "pagkilos ni Satanas taglay ang bawat makapangyarihang gawa at kasinungalingang mga tanda at mga palatandaan." (2Te 2:3-12) Kaya ang mga katibayang ito na susuporta sa apostasya ay hindi magiging mahina kundi maghahayag ng kapangyarihan ni Satanas. Gayunman, ang mga palatandaan ay kasinungalingan lamang, anupat mapandaya sa ganang sarili o umaakay sa maling mga konklusyon. Bagaman sa wari'y ipinamamalas ng mga iyon ang kagandahang-loob at pagpapala ng Diyos, ang totoo ay ililihis ng mga iyon ang mga tao mula sa pinagmumulan at landas ng buhay.—Ihambing ang 2Co 11:3, 12-15; tingnan ang HIMALA; KAPANGYARIHAN, MAKAPANGYARIHANG MGA GAWA; TANDA.

PALAWIT SA TAINGA. Tingnan ang HIKAW.

PALAYOK. Tingnan ang PAGLULUTO, MGA KAGAMITAN SA PAGLULUTO.

PALAYOK, BASAG NA. Isang bibinga o basag na piraso ng mga kagamitang luwad. Ang salitang Hebreo na *che'res,* bagaman kung minsa'y ikinakapit sa di-basag na sisidlang luwad o luwad na prasko (Bil 5:17; Jer 19:1), ay posibleng nauugnay sa isang salitang Arabe na nangangahulugang "kayurin" o "kaskasin" at sa gayo'y maaaring tumukoy sa isang bagay na magaspang, gaya ng isang basag na palayok. Nang pasapitan ni Satanas si Job ng "malulubhang bukol" mula sa tuktok ng kaniyang ulo hanggang sa talampakan ng kaniyang paa, "kumuha [si Job] ng bibingang luwad upang ipangkayod sa kaniyang sarili." (Job 2:7, 8) At tungkol sa Leviatan, ganito ang sinasabi: "Ang kaniyang pang-ilalim na mga bahagi ay gaya ng matutulis na bibingang luwad."—Job 41:1, 30.

Ang salitang Griego na *o'stra·kon* (lumilitaw sa *LXX* sa Job 2:8) ay katawagang ginamit ng mga Griego para sa mga basag na palayok kung saan sila nagtatala ng mga boto.

Mga Tuklas sa Arkeolohiya. Sa paghuhukay nila sa sinaunang mga lugar, mga basag na palayok, o mga piraso ng mga kagamitang luwad, ang pinakamaraming tuklas na natatagpuan ng mga arkeologo. Noong nakalipas, ang isang basag na piraso ng mga kagamitang luwad ay maaaring gamiting pangkalahig ng mga abo o panalok ng tubig. (Isa 30:14) Ngunit sa Ehipto, Mesopotamia, at sa iba pang dako sa sinaunang Gitnang Silangan, pantanging ginamit ang mga basag na palayok bilang mumurahing materyales na mapagsusulatan. Bilang halimbawa, mga bibingang luwad ang ginamit para sa kilaláng Lachish Letters, na paulit-ulit na naglalaman ng banal na pangalang Jehova sa anyong *Tetragrammaton* (YHWH). Sa Ehipto, natagpuan ng mga arkeologo ang napakaraming piraso ng batong-apog at mga bibingang luwad na kakikitaan ng mga drowing at mga inskripsiyong isinulat sa pamamagitan ng tinta (karaniwa'y sa kabit-kabit na sulat na *hieroglyphic*), anupat marami ang sinasabing mula pa noong mga ika-16 hanggang ika-11 siglo B.C.E. at posibleng ang ilan ay mula pa nga noong mga araw ni Moises at ng pagkaalipin ng Israel sa Ehipto. Ang ilan sa mga bibingang ito na may inskripsiyon ay naglalaman ng mga kuwento, tula, himno, at iba pang katulad nito, anupat ang iba ay malamang na isinulat bilang mga aralin sa paaralan. Lumilitaw na ang mga bibingang luwad ay karaniwang ginagamit ng mga tao bilang materyales na mapagsusulatan kung paanong ginagamit sa ngayon ang mga *memo pad* at iba pang mga piraso ng papel, upang itala ang mga kuwenta, benta, kontrata sa pag-aasawa, hablahan, at maraming iba pang bagay.

Mahigit sa 60 *ostracon* na may inskripsiyong ginamitan ng tinta sa sulat na Paleo-Hebreo ang natuklasan sa mga guho ng maharlikang palasyo sa Samaria. Ang mga iyon ay waring mga rekord ng ani ng mga ubasan, anupat marami ang posibleng mula pa noong panahon ni Jeroboam II. Nakatala rin sa mga iyon ang mga pangalan ng mga lugar at mga tao, anupat kabilang sa huling nabanggit ang ilang tambalang anyo na ginagamitan ng mga pangalang Baal, El, at Jehova.

Kabilang sa mga Griegong *ostracon* na natagpuan sa Ehipto ay ang iba't ibang uri ng mga dokumento, pangunahin na ang mga resibo sa buwis. Ang mga ito ay nagbibigay ng kaunawaan sa wikang Griego na sinalita ng karaniwang mga tao sa lupaing iyon noong mga panahong Ptolemaiko, Romano, at Bizantino, kung kaya't mapapakinabangan ang mga ito sa pag-aaral ng Koine na ginamit ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Dalawampung Griegong *ostracon* na natagpuan sa Mataas na Ehipto ang may nakasulat na mga bahagi ng apat na Ebanghelyo, anupat ang mga ito'y malamang na mula pa noong ikapitong siglo C.E.

Ginamit sa mga Ilustrasyon. Sa Kasulatan, ang mga basag na palayok ay ginagamit din sa makasagisag na paraan. Halimbawa, nang siya'y mapighati at mapalibutan ng mga kaaway, sinabi ni David sa isang awit na humuhula hinggil sa mga pagdurusa ng Mesiyas: "Ang aking kapangyarihan ay natuyong gaya ng bibingang luwad." (Aw 22:11-15) Habang niluluto sa hurno ang mga kagamitang yari sa luwad, ang mga ito'y natutuyo nang husto, at makikita ang kanilang karupukan kapag nagkabasag-basag ang sisidlan.

Noong mga araw ni Haring Solomon, maliwanag na laganap ang mga pamamaraan ng pagpapakintab sa mga kagamitang luwad, sapagkat sinasabi ng Kawikaan 26:23: "Gaya ng pampakintab na pilak na ikinakalupkop sa bibingang luwad ang maaalab na labi na may masamang puso." Gaya ng "pampakintab na pilak" na nagkukubli sa luwad na tinatakpan nito, naikukubli ng "maaalab na labi" ang "masamang puso" kapag pakunwari lamang ang pakikipagkaibigan.

Binabalaan ni Jehova si Oholiba (ang Jerusalem) na siya'y mapupuno ng kalasingan at pamimighati, anupat iinuman niya ang kopang ininuman ng kaniyang kapatid na si Ohola (ang Samaria). Iinuman ng Juda ang makasagisag na kopang ito hanggang sa ito'y masaid, anupat lubusang ilalapat sa kaniya ang mga kahatulan ng Diyos. Kaya naman, sa pamamagitan ni Ezekiel ay sinabi ng Diyos: "Kailangan mong inumin iyon at sairin iyon, at ang mga luwad na bibinga niyaon ay ngangatngatin mo."—Eze 23:4, 32-34.

Ang ganap na kahibangan ng pagrereklamo ng tao laban sa Diyos at pamimintas niya sa mga pagkilos ng Diyos ay ipinakikita ng mga salitang: "Sa aba niyaong lumalaban sa kaniyang Tagapag-anyo, gaya ng isang bibingang luwad sa iba pang mga bibingang luwad sa lupa! Dapat bang sabihin ng luwad sa tagapag-anyo nito: 'Ano ang ginagawa mo?' At ang iyong ginawa ay magsasabi: 'Wala siyang mga kamay'?"—Isa 45:9, 13.

PALESTINA. Ang lupain na nasa silanganing dulo ng Mediteraneo, na minsang tinirahan ng sinaunang bansang Israel. Ang pangalang ito'y hinalaw sa Latin na *Palaestina* at sa Griegong *Pa·lai·sti'ne.* Ang huling nabanggit na salita ay hinalaw naman sa Hebreong *Pele'sheth.* Sa Hebreong Kasulatan, ang *Pele'sheth* (isinalin bilang "Filistia") ay tumutukoy lamang sa limitadong baybaying teritoryo na tinirahan ng mga Filisteo. (Exo 15:14; Aw 60:8; 83:7; 87:4; 108:9; Isa 14:29, 31; Joe 3:4) Gayunman, ginamit ni Herodotus, noong ikalimang siglo B.C.E., at nang maglaon ng iba pang sekular na manunulat (sina Philo, Ovid, Pliny, Josephus, Jerome) ang mga terminong Griego at Latin upang tumukoy sa buong teritoryo na dating kilala bilang "lupain ng Canaan" o "lupain ng Israel." (Bil 34:2; 1Sa 13:19) Dahil ipinangako ni Jehova ang lupaing ito kay Abraham at sa mga inapo nito (Gen 15:18; Deu 9:27, 28), angkop din itong tawagin na Lupang Pangako o Lupang Ipinangako. (Heb 11:9) Pasimula noong Edad Medya, kadalasa'y tinatawag itong Banal na Lupain.

Masasabing pinag-uugnay ng Palestina ang mga kontinente ng Europa, Asia, at Aprika. Dahil dito, ang Palestina ay mistulang nasa gitna ng isang bilog at nakapalibot sa kaniya ang sinaunang mga kapangyarihang pandaigdig ng Ehipto, Asirya, Babilonya, Persia, Gresya, at Roma. (Eze 5:5) Palibhasa'y nakukulong ng malalaking disyerto sa S at T at ng Malaking Dagat, o Mediteraneo, sa K, ang Palestina ay nagsilbing tulay na lupa sa pagitan ng mga ilog ng Nilo at Eufrates. Ang tulay na ito'y binagtas ng mga pulutong na nagparoo't parito sa mga ruta ng pandaigdig na kalakalan. Matatagpuan sa tinatawag na Fertile Crescent, ang Palestina ay kawili-wiling pag-aralan. Isa itong magandang lugar na biniyayaan ng sariling likas na yaman at espesyal na mga katangian.

Batay sa paggamit ngayon sa terminong "Palestina," ito'y tumutukoy sa isang kalakhang rehiyon. Hindi ito nagpapahiwatig ng tiyak na mga hangganan. Sa T, maaaring gunigunihin ang isang linya mula sa timugang dulo ng Dagat na Patay hanggang sa TS sulok ng Mediteraneo, at sa H naman ay isa pang linya na bumabagtas mula sa timugang mga dalisdis ng Bundok Hermon hanggang sa isang

lugar malapit sa lunsod ng Tiro. Ang lugar na ito, mula sa H hanggang sa T, o "mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba" (1Sa 3:20; 2Sa 3:10), ay may haba na mga 240 km (150 mi). Mula sa Dagat Mediteraneo sa K, ang Palestina ay umaabot sa Disyerto ng Arabia sa S. Sa kabuuan, ang lugar na ito'y mga 25,500 km kuwadrado (9,850 mi kuwadrado), anupat mas maliit sa Belgium, ngunit mas malaki nang kaunti sa estado ng New Hampshire sa E.U.A.

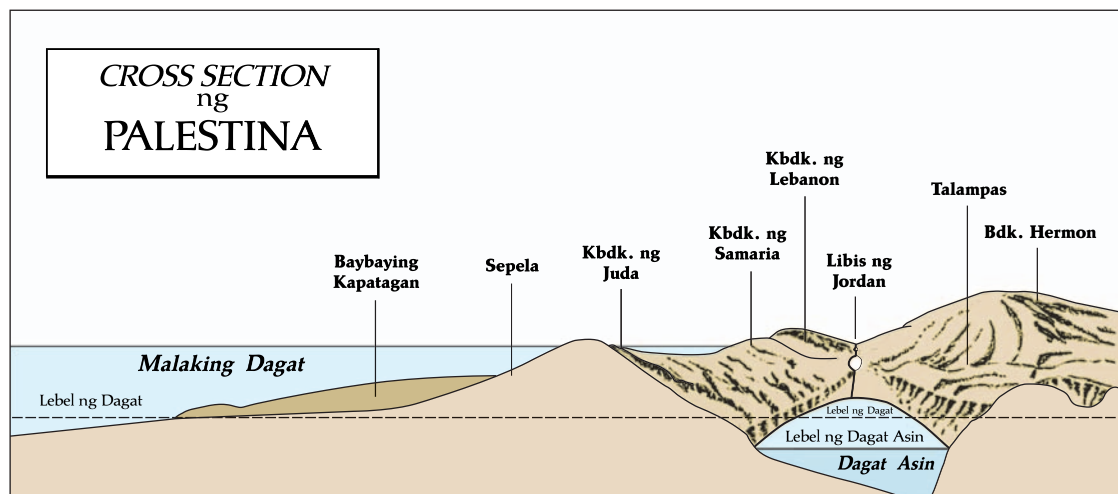
Heograpikong Kaanyuan. (MAPA, Tomo 1, p. 333) Upang magkaroon ng kumpletong larawan ng heograpiya nito, makatutulong kung hahatiin ang teritoryo ng Palestina sa apat na rehiyon, mula sa H patungong T.

Una, isang pahaba at matabang kapatagan ang makikita sa kahabaan ng baybayin, isang baybayin na sa kalakhang bahagi ay halos walang likas na mga daungan. Ang baybaying kapatagang ito ay hinahati sa dalawang seksiyon ng lungos ng kahanga-hangang Kabundukan ng Carmel, na halos nakaungos hanggang sa dagat. Ang hilagaang seksiyon ay nakilala bilang ang Kapatagan ng Aser o Fenicia. Ang timugang bahagi naman ay lumiligid sa mga burol ng buhangin na katabing-katabi ng dagat, at binubuo ito ng Kapatagan ng Saron at ng Kapatagan ng Filistia. Ang huling nabanggit na kapatagan ay papaluwang sa gawing T.

Ang *ikalawang* heograpikong rehiyon, na kalapit lamang ng tabing-dagat na mga kapatagan, ay binubuo ng pangunahing mga kabundukan. Ang mga kabundukang ito'y bumabagtas mula sa H patungong T na parang pinakagulugod ng bansa. Matatagpuan sa H ang mga bundok ng Neptali, na tinatawag ding Mga Burol ng Galilea. Ang mga ito'y ekstensiyon ng kabundukan ng Lebanon, na nakilala sa mga kagubatan nito ng sedro at sa prominenteng Bundok Hermon, na umaabot sa taas na 2,814 na m (9,232 piye). Ang hilagaang mga bundok ng Palestina ay may altitud na mula 1,208 m (3,963 piye) sa Har Meron na nasa Mataas na Galilea hanggang 562 m (1,844 na piye) para naman sa Bundok Tabor, na napabantog noong panahon ni Barak. (Huk 4:12) Sa ibaba ng Bundok Tabor ay matatagpuan ang isang maituturing na malapad na gitnang kapatagan na nakapahalang sa bansa mula sa K patungong S. Inihihiwalay nito ang hilagaang mga bundok mula sa mga nasa T. Sa Libis ng Jezreel, o Esdraelon, nangyari ang maraming mahahalagang pagbabaka. Mayroon itong dalawang bahagi, ang silanganing "mababang kapatagan ng Jezreel," at ang kanluraning seksiyon, ang "kapatagang libis ng Megido."—Jos 17:16; 2Cr 35:22.

Sa dakong K at H ng libis ng Megido, na dinaraanan ng tubig ng Kison, ay naroon ang Kabundukan ng Carmel na bumabagtas nang patimog-silangan mula sa baybayin. Dumurugtong ito sa mga bundok ng Efraim, o Samaria, na kinaroroonan naman ng makasaysayang mga taluktok ng Gerizim at Ebal. Ang huling nabanggit na taluktok ay may taas na mahigit sa 900 m (3,000 piye). (Deu 11:29) Sa gawing T pa, ang kabundukang ito'y nakilala bilang ang "bulubunduking pook ng Juda," sapagkat bagaman ang mga taluktok nito ay may taas na mula 600 m (2,000 piye) hanggang sa mahigit na 1,000 m (3,300 piye), ang lugar na ito sa kalakhan ay binubuo ng mga talampas, pabilog na mga burol, at digaanong matatarik na dalisdis. (2Cr 27:4; Luc 1:39) Sa rehiyong ito matatagpuan ang mga lunsod ng Jerusalem, Betlehem, at Hebron.

Sa T, ang kabundukan ng Juda ay unti-unting dumurugtong sa Negeb, isang pangalan na ipinapalagay na mula sa salitang-ugat na nangangahulugang

"maging tigang." Ang rehiyon ng Negeb ay umaabot sa agusang libis ng Ehipto at nagsilbing timugang bahagi ng Palestina. Nasa hilagaang gilid ng Negeb ang tulad-oasis na lunsod ng Beer-sheba at nasa pinakadulong timog naman ang Kades-barnea. —Gen 12:9; 20:1; 22:19.

Mula sa K, kapag ang isa ay papalapit sa kabundukan ng Juda, madaraanan niya ang maburol na seksiyon na tinatawag na Sepela. Ito'y may maliliit na K-S libis na nagmumula sa mga baybaying kapatagan at tumatalunton sa bulubunduking lupain. (Jos 9:1) Sa kalakhang bahagi, ang mga burol na ito'y maaaring panginainan ng mga kawan at mga bakahan, at ang mga bukal sa mga libis ay makapaglalaan naman ng kinakailangang tubig.

Ang *ikatlong* bahagi ng heograpiya ng Palestina ay ang malaking Rift Valley, na kung minsa'y tinatawag na Araba. (Deu 11:30) Hinahati nito nang pahaba ang bansa, mula sa itaas pababa. Ang malalim na guwang na ito'y nagsisimula sa Sirya sa dakong H at bumabagtas nang patimog hanggang sa Gulpo ng ʽAqaba ng Dagat na Pula. Lalo pang naging kahanga-hanga ang malalim na dakong ito sa gitna ng lupain dahil sa mga kabundukan at mga dalisdis na nakahanay sa magkabilang panig nito.

Kung tataluntunin ng isa ang tulad-trinsera at malalim na dakong ito mula sa H patungong T, siya'y biglang lulusong mula sa mabuburol na paanan ng Bundok Hermon patungo sa Lunas ng Hula, kung saan dating lumilikha ng isang maliit na lawa ang bukal ng Jordan. Mula roon, ang Jordan, sa distansiyang mga 16 na km (10 mi), ay mabilis na lumulusong nang mahigit sa 270 m (890 piye) patungo sa Dagat ng Galilea, na mga 210 m (700 piye) ang kababaan mula sa kapantayan ng dagat. Mula sa Galilea hanggang sa Dagat na Patay, ang malaking guwang na ito ay ang mismong Libis ng Jordan, at tinatawag ito ng mga Arabe na *Ghor,* nangangahulugang "malalim na dako." Ito'y isang "bangin" na ang ibang bahagi ay umaabot nang 19 na km (12 mi) ang lapad. Ang mismong Jordan ay mas mababa nang mga 45 m (150 piye) sa pinakasahig ng libis na ito, at habang dahan-dahang nagpapaliku-liko ang Jordan pababa sa Dagat na Patay, patuloy itong lumulusong nang mga 180 m (600 piye). (LARAWAN, Tomo 1, p. 334) Kaya naman, ang Dagat na Patay ay mas mababa nang mga 400 m (1,300 piye) mula sa lebel ng Mediteraneo —ang pinakamababang dako sa balat ng lupa.

Sa timog ng Dagat na Patay, ang ekstensiyon ng Rift Valley na 160 km (100 mi) pa ang haba hanggang sa Gulpo ng ʽAqaba ay mas kilala bilang ang mismong Araba. (Deu 2:8) Ang pinakamataas na bahagi nito ay sa kalagitnaan, mga 200 m (650 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat.

Ang *ikaapat* na heograpikong rehiyon ng Palestina ay binubuo ng mga burol at mga talampas sa S ng malaking guwang ng Jordan. (Deu 2:36, 37; 3:8-10) Sa H, ang sakahang lupaing ito ay nakararating sa S ng Dagat ng Galilea at marahil ay umaabot nang 100 km (60 mi) doon. Sa T naman, mga 40 km (25 mi) lamang ang lapad nito bago ito maging isang ilang, o tigang na mga lupain na nagiging bahagi ng Disyerto ng Arabia. Ang mas malawak na hilagaang seksiyon ng alun-along silanganing rehiyon na ito, sa itaas ng Ramot-gilead, ay tinatawag na lupain ng Basan, mga 600 m (2,000 piye) ang katamtamang altitud nito. Sa T ng Basan, ang tulad-bobidang pook ng Gilead ay umaabot sa taas na 1,000 m (3,300 piye). Sa T ng Gilead, kahangga ng pook na ito ang talampas sa H ng agusang libis ng Arnon, ang lugar na kinaroroonan ng Bundok Nebo, na may taas na mahigit sa 800 m (2,630 piye). Kahangga naman ng teritoryong ito (na minsa'y naging pag-aari ng mga Ammonita) sa T ng agusang libis ng Arnon ang lupain ng Moab. —Jos 13:24, 25; Huk 11:12-28.

Mga Pangalang Heograpiko. Ang sinaunang mga pangalang Hebreo ng maraming lunsod, bundok, at libis sa Palestina ay naglaho na. Isang dahilan nito ay ang pananakop ng mga Arabe sa Palestina mula noong 638 C.E. Ngunit, yamang wikang Arabe ang buháy na wika na may pinakamalapit na kaugnayan sa Hebreo, sa ilang kaso ay posibleng matukoy nang may katumpakan ang ilang sinaunang mga lugar at mga lokasyon ng mahahalagang pangyayari.

Itinala sa sumunod na pahina ang ilang karaniwang terminong heograpiko na Arabe at Hebreo na makatutulong upang maiugnay sa mga lokasyon sa Bibliya ang ilang lugar.

Klima. Ang Palestina ay may sari-saring klima dahil sa iba't ibang topograpiya nito. Ang iba't ibang altitud, sa loob ng mga 160 km (100 mi), mula sa Dagat na Patay hanggang sa Bundok Hermon, ay lumilikha ng sari-saring klima na katumbas ng mga klima sa loob ng libu-libong milyang latitud sa pagitan ng Tropiko at Artiko. Ang Bundok Hermon ay kadalasang nababalutan ng niyebe sa kalakhang bahagi ng taon, samantalang sa ibaba sa kahabaan ng Dagat na Pula, ang temperatura kung minsan ay umaabot ng 50° C. (122° F.). Nagiging katamtaman naman ang temperatura sa kahabaan ng gitnang kabundukan dahil sa hanging pumapaitaas mula sa Mediteraneo. Dahil dito, madalang na uminit nang mahigit sa 32° C. (90° F.) sa Jerusalem, at bihirang magyelo roon. Ang katamtamang temperatura nito kapag Enero ay mga 10° C. (50° F.). Bihirang umulan ng niyebe sa bahaging iyon ng bansa.—Ihambing ang 2Sa 23:20.

Iba't iba rin ang antas ng pag-ulan sa bansang ito. Sa kahabaan ng baybayin, ang taunang presipitasyon ay mga 38 sentimetro (15 pulgada), ngunit doble nito ang presipitasyon sa mas matataas na altitud ng Bundok Carmel, ng gitnang kabundukan, at ng mga bulubunduking lupain sa S ng Jordan. Sa kabilang dako naman, maladisyerto ang kalagayan sa lugar ng Negeb, sa mababang Libis ng Jordan, at sa Dagat na Patay, na may 5 hanggang 10 sentimetro (2 hanggang 4 na pulgada) ng ulan taun-taon. Ang ulan ay kadalasang bumubuhos sa taglamig na mga buwan ng Disyembre, Enero, at Pebrero; 6 o 7 porsiyento lamang ng ulan ang bumubuhos kapag mga buwan ng tag-araw, mula Hunyo hanggang Oktubre. Dahil sa banayad na "maagang ulan," o ulan sa taglagas, kapag Oktubre at Nobyembre, maaari nang araruhin ang lupa (na pinatigas ng init ng tag-araw) bilang paghahanda para sa paghahasik ng mga butil na pantaglamig. Ang "huling ulan," o ulan sa tagsibol, ay dumarating tuwing Marso at Abril. —Deu 11:14; Joe 2:23; Zac 10:1; San 5:7.

Ang isa sa pinakamahahalagang likas na yaman ng Palestina ay ang saganang hamog nito, lalo na sa mga buwan ng tag-araw kapag walang ulan. Kung wala ang makapal na hamog na ito, marami sa mga ubasan at mga lupaing pastulan ang mapipinsala nang husto. (Hag 1:10; Zac 8:12) Ang mahalumigmig na mga hanging humihihip paitaas mula sa Mediteraneo at pababa naman mula sa Bundok Hermon ang dahilan ng saganang hamog sa Palestina. (Aw 133:3) Sa ilang lugar, napakakapal ng hamog sa gabi anupat nababawi ng mga pananim ang sapat na halumigmig na nawala sa kanila sa mainit na maghapon. (Ihambing ang Job 29:19.) Lalo nang mahalaga ang hamog sa Negeb at sa matataas na lupain ng Gilead kung saan kaunting-kaunti ang ulan.—Tingnan ang HAMOG.

Mga Halaman at Hayop. Ikinamangha ng mga botaniko ang napakaraming uri ng mga punungkahoy, mga palumpong, at mga halaman sa maliit na lugar na ito sa planetang Lupa. Tinataya ng isa sa kanila na mga 2,600 uri ng halaman ang tumutubo rito. Ang iba't ibang altitud, klima, at lupa ang isang dahilan ng pagkakasari-saring ito ng mga halaman. Ang ilang halaman dito ay nabubuhay sa malamig na alpino, ang ilan ay sa napakainit na disyerto, at ang iba naman ay sa mabanlik na kapatagan o mabatong talampas. Bawat isa ay namumulaklak at nagkakabinhi sa kapanahunan nito. Matatagpuan di-kalayuan sa isa't isa ang mga palmang nabubuhay sa mainit na klima at ang mga ensina at mga pino na nabubuhay sa malamig na klima. Makakakita rin dito ng mga sause sa kahabaan ng mga ilog at mga tamarisko sa ilang. Ang lupaing ito'y bantog din sa mga alagang ubasan, taniman ng olibo, taniman ng igos, at mga bukid ng trigo, sebada, at mijo. Ang iba pang pananim dito ay gisantes, *beans,* lentehas, talong, sibuyas, at pipino, gayundin ang algudon at lino. Sa makabagong panahon, kadalasa'y di-masisiyahan ang mga bumibisita sa lupaing ito maliban kung tagsibol, kung kailan punô ng namumukadkad na mga bulaklak ang mga karatig na lupain. Sa kalakhang bahagi ng taon, ang mababatong dalisdis ng burol ay kalbo at

MGA TERMINONG HEOGRAPIKO

Arabe	Hebreo	Tagalog
ʽain	ʽen [ʽenot, pm.]	bukal
beit	bet	bahay
biqʽah [beqaʽ, pm.]	biqʽa(t)	kapatagang libis
bir	be'er	balon
birkeh(et)	berekha(t)	tipunang-tubig
burj		tore
darb		lansangan, daan
debbeh(et)		mataas na dakong mabuhangin
deir		kumbento, monasteryo
	ʽemeq	mababang kapatagan
	gay, ge	libis
ghor		malalim na dako
	givʽa(t) [givʽot, pm.]	burol
jebel	har	bundok
kafr	kefar	nayon
khirbeh(et)	horva(t)	guho
	maʽale	sampahan
majdel	migdal	tore
	mayan	bukal
	mifraz	look, gulpo
mughar	meʽarah(t)	yungib
nahr		ilog
naqb		landas sa bundok
nebi		propeta
qalʽah(at)		tanggulan
qarn	qeren	taluktok (sa literal, sungay)
qarya(t)	qirya(t)	bayan
qasr		kastilyo, palasyo
rameh	rama(t)	talampas
ras	rosh	taluktok ng bundok; tangos
rujm	rogem	bunton ng bato (na pinakaalaala)
shatt		baybayin o pampang; ilog
talʽah(at)		mataas na dako
tell [tulul, pm.]	tel	gulod, bunton
wadi	nahal	agusang libis
	yam	dagat

mapanglaw. Gayunman, mas makakapal ang kakahuyan ng ilang bahagi ng lupain noon kaysa sa ngayon, anupat mayabong na tulad ng "hardin ni Jehova," isang tunay na harding botanikal na "inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan," mabunga at kaakit-akit.—Gen 13:10; Exo 3:8; Bil 13:23, 24; Deu 8:7-9.

Mas sagana sa hayop, ibon, at isda ang tulad-parkeng Palestina noon kaysa sa ngayon. Wala nang leon, oso, torong gubat, at hipopotamus sa lugar na ito, ngunit kabilang sa mga hayop-iláng na matatagpuan dito ang lobo, baboy-ramo, musang, chakal, kuneho, at sorra. Pangkaraniwan din ang mga alagang hayop—tupa, kambing, baka, kabayo, asno, at kamelyo. Tinatayang sa ngayon ay may mga 85 iba't ibang uri ng mamalya, 350 uri ng ibon, at 75 uri ng reptilya sa Israel.

Yaman Mula sa Lupa. Bukod sa ito'y isang lupain na natutubigang mainam at nakapagluluwal ng saganang pagkain, may kapaki-pakinabang na mga inambato ng bakal at tanso sa kabundukan ng Palestina. (Deu 8:9) Ang ginto, pilak, lata, at tingga naman ay kinailangang angkatin nito, ngunit may malalaking deposito ng asin sa lupain, at sa Libis ng Jordan ay may malalawak na suson ng luwad para sa mga industriya ng paggawa ng laryo, mga kagamitang luwad, at paghuhulma ng bakal. (1Ha 7:46) May de-kalidad na batong-apog na matitibag sa lupain para sa hanapbuhay na pagtatayo, at mayroon ding matingkad na basalto roon na itinuring na mahalaga dahil sa tigas at pino nito.

PALILIGO, PAGHUHUGAS. Ang salitang Hebreo na *ra·chats'* ay isinasalin bilang "paliguan" o "hugasan" at ikinakapit may kaugnayan sa katawan ng tao at sa iba pang mga bagay na nililinis sa pamamagitan ng paglulubog sa tubig o ng pagbubuhos ng tubig sa mga iyon. (Lev 16:24; Gen 24:32) Gayunman, kapag inilalarawan ang paglalaba ng damit sa pamamagitan ng pagpadyak sa mga ito sa ilalim ng tubig, ginagamit ng mga manunulat ng Bibliya ang salitang Hebreo na *ka·vas',* nauugnay sa Arabeng *kabasa* (lamasin; yapakan) at sa Akkadianong *kabasu* (yurakan). Kaya naman sa Levitico 14:8 ay mababasa natin: "At yaong naglilinis ng kaniyang sarili ay maglalaba [isang anyo ng *ka·vas'*] ng kaniyang mga kasuutan at mag-aahit ng lahat ng kaniyang buhok at maliligo [*wera·chats'*] sa tubig at magiging malinis." —Tingnan din ang Lev 15:5-27; Bil 19:19.

Ang salitang Griego para sa "paghuhugas" ay *lou·tron'.* (Tit 3:5) Ang anyong pandiwa nito na *lou'o* ay isinasalin bilang "paliguan" o "hugasan." —Gaw 9:37; 16:33.

Ang pisikal na kalinisan ay kahilingan sa mga sumasamba kay Jehova ukol sa kabanalan at kadalisayan. Ipinakikita ito ng kaayusan sa tabernakulo at gayundin ng paglilingkod sa templo nang maglaon. Noong italaga ang mataas na saserdoteng si Aaron at ang kaniyang mga anak, naligo muna sila bago nagbihis ng opisyal na mga kasuutan. (Exo 29:4-9; 40:12-15; Lev 8:6, 7) Para sa paghuhugas ng kanilang mga kamay at mga paa, ang mga saserdote ay gumagamit ng tubig mula sa hugasang tanso na nasa looban ng tabernakulo, at nang maglaon, mula sa pagkalaki-laking binubong dagat sa templo ni Solomon. (Exo 30:18-21; 40:30-32; 2Cr 4:2-6) Sa araw ng Pagbabayad-Sala, dalawang ulit na naliligo ang mataas na saserdote. (Lev 16:4, 23, 24) Yaong mga nagdala sa kambing na para kay Azazel at sa mga labí ng mga haing hayop at sa hain na pulang baka patungo sa labas ng kampo ay hinihilingang paliguan ang kanilang laman at labhan ang kanilang mga kasuutan bago sila pumasok muli sa kampo.—Lev 16:26-28; Bil 19:2-10.

Ang seremonyal na paliligo ay kahilingan sa mga Israelita sa pangkalahatan sa iba't ibang kadahilanan. Ang sinumang gumaling mula sa ketong, ang sinumang napadaiti sa mga bagay na nahipo niyaong mga "inaagasan," ang lalaking nilabasan ng semilya, ang babaing katatapos lamang magregla o tumigil ang pagdurugo, o ang sinumang seksuwal na nakipagtalik ay "marumi" at kailangang maligo. (Lev 14:8, 9; 15:4-27) Ang sinuman na nasa isang tolda kung saan may taong patay o nakahipo ng bangkay ng tao ay magiging "marumi" at kailangang dalisayin ng panlinis na tubig. Kapag tumanggi ang isa na sundin ang tuntuning ito, siya ay "lilipulin mula sa gitna ng kongregasyon, sapagkat ang santuwaryo ni Jehova ang kaniyang dinungisan." (Bil 19:20) Kaya nga, ang paghuhugas ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa isang malinis na katayuan sa harap ni Jehova. (Aw 26:6; 73:13; Isa 1:16; Eze 16:9) Ang paghuhugas sa pamamagitan ng salita ng katotohanan ni Jehova, na isinasagisag ng tubig, ay may kapangyarihang maglinis.—Efe 5:26.

Mababasa sa Bibliya ang maiikling pagbanggit hinggil sa paliligo ng ilang indibiduwal gaya ng anak na babae ni Paraon sa Nilo (Exo 2:5), ni Ruth bago niya iharap ang kaniyang sarili kay Boaz (Ru 3:3), ni Bat-sheba na walang kamalay-malay na siya'y nakikita ni David (2Sa 11:2, 3), ni David bago siya nagpatirapa sa bahay ni Jehova (2Sa 12:20), at ng mga patutot sa tipunang-tubig sa Samaria (1Ha 22:38). Alinsunod sa utos ni Eliseo na, 'Maligo ka at maging malinis ka,' pitong ulit na naligo ang ketonging si Naaman sa Ilog Jordan. (2Ha 5:9-14) Kaugalian noon na paliguan ang mga bagong-silang na sanggol at gayundin ang mga bangkay bago ilibing. —Eze 16:4; Gaw 9:37.

Sa mainit na klima ng Gitnang Silangan, kung saan ang mga tao ay naglalakad nang nakasandalyas sa maalikabok na mga lansangan, isang tanda ng pagkamapagpatuloy at kabaitan na isaayos na mahugasan ang mga paa ng mga panauhin. Nagpakita si Abraham ng ganitong kabaitan sa mga anghel (Gen 18:1-4); kabilang sa iba pang mga halimbawa sina Lot, Laban, at Abigail. (Gen 19:1, 2; 24:29-32; 1Sa 25:41; Luc 7:38, 44; 1Ti 5:10) Ginawa rin ito ni Jesus nang hugasan niya ang mga paa ng kaniyang mga alagad.—Ju 13:5-17; tingnan ang PAGHUHUGAS NG MGA PAA.

Ang mga Pariseo ay naghuhugas ng "kanilang mga kamay hanggang sa siko," hindi para sa kalinisan, kundi dahil lamang sa mga rabinikong tradisyon.—Mar 7:1-5; Mat 15:1, 2.

PALITADA [sa Ingles, *plaster*]. Isang pamahid sa mga pader at mga partisyon; noon, karaniwan nang ito ay luwad na hinaluan ng dayami. Kung minsan ang halong ito ay nilalagyan din ng apog, abo, pinulbos na mga bibinga ng mga kagamitang luwad, o dinikdik na mga kabibi o batong-apog. —Lev 14:42; Eze 13:10-16; Dan 5:5; tingnan ang ARGAMASA.

PALMA, PUNO NG [sa Heb., *ta·mar′, to′mer* (Huk 4:5); sa Gr., *phoi′nix*]. Ang palmang datiles (*Phoenix dactylifera*), bagaman sa ngayon ay matatagpuan na lamang sa ilang seksiyon, ay dating sagana sa Palestina at lumilitaw na karaniwan sa lugar na iyon gaya rin sa Libis ng Nilo ng Ehipto noon at ngayon. Pagkatapos ng ikalawang pagkawasak ng Jerusalem, nagpagawa ang Romanong si Emperador Vespasian ng maraming barya na may larawan ng isang tumatangis na babae na nakaupo sa ilalim ng puno ng palma at may inskripsiyong "Judaea Capta."—LARAWAN, Tomo 2, p. 751.

Ang mga palma ay iniuugnay sa mga oasis at isang kaayaayang tanawin sa mga manlalakbay sa disyerto, gaya ng 70 puno ng palma na tumutubo sa tabi ng 12 bukal ng tubig sa Elim, ang ikalawang lugar na hinintuan ng humahayong mga Israelita pagkatawid nila sa Dagat na Pula.—Exo 15:27; Bil 33:9.

Noong panahon ng Bibliya, maraming palma sa baybayin ng Dagat ng Galilea (*The Jewish War,* III, 516, 517 [x, 8]) gayundin sa ibabang mga bahagi ng mainit na Libis ng Jordan, at lalo nang sagana ang mga ito sa palibot ng En-gedi (*Jewish Antiquities,* IX, 7 [i, 2]) at Jerico, tinatawag na "lunsod ng mga puno ng palma." (Deu 34:3; Huk 1:16; 3:13; 2Cr 28:15). Tumutubo rin ang mga ito sa matataas na lupain, gaya ng "puno ng palma ni Debora" sa bulubunduking pook ng Efraim. (Huk 4:5) Yamang ang sanga ng mga ito ay ginagamit kapag Kapistahan ng mga Kubol (Lev 23:40; Ne 8:15) at maging noong panahong pumasok si Jesus sa lunsod (Ju 12:12, 13), maliwanag na ang mga ito ay tumutubo noon sa palibot ng Jerusalem. Ang Tamar, isa sa mga lunsod ni Solomon, ay ipinangalan sa puno ng palma. (1Ha 9:17, 18) Nang maglaon, ang lupain ng Tiro at Sidon ay binigyan din ng pangalang Fenicia (malamang na mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "puno ng palma") mula sa Griegong *phoi′nix* (Gaw 11:19; 15:3), anupat posibleng gayundin ang nangyari sa lunsod ng Fenix sa pulo ng Creta. —Gaw 27:12.

Ang mataas at maringal na palma, na tuwid at makinis ang katawan anupat umaabot sa taas na 30 m (100 piye) at may putong na mahahabang sanga na tulad-pakô, ay isang marikit na anyo ng natatanging kagandahan. Tiyak na nalugod ang mga batang babae na mabigyan ng pangalang Tamar, gaya ng manugang ni Juda (Gen 38:6), ng kapatid ni Absalom (2Sa 13:1), at gayundin ng kaniyang anak, na inilarawan bilang "isang babaing pagkaganda-ganda ng anyo." (2Sa 14:27) Ang tindig ng dalagang Shulamita ay inihalintulad sa tindig ng puno ng palma at ang kaniyang mga suso naman ay sa mga kumpol nito. (Sol 7:7, 8) Dahil paikid ang mga hibla ng kahoy nito, isa rin itong puno na napakakunat at napakatibay.

Ang puno ng palma ay lubos na namumunga pagkaraan ng 10 hanggang 15 taon at patuloy na namumunga sa loob ng halos isang daang taon, pagkatapos ay unti-unti itong humihina at namamatay sa dulo ng ikalawang siglo nito. Ang taunang bunga ng mga datiles ay makakapal at nakalawit na mga kumpol at kadalasang inaani pagsapit ng Agosto-Setyembre. Sinasabi ng mga Arabe na ang mapaggagamitan sa puno ng palma ay sindami ng mga araw ng isang taon. Bukod sa maraming pakinabang sa bunga nito, ang mga dahon ay ginagamit bilang materyales para sa mga bubong at mga dingding ng bahay, gayundin sa paggawa ng mga bakod, mga banig, mga basket, at pati mga pinggan. Ang mga hibla nito ay ginagamit sa paggawa ng mga lubid at mga panaling gamit sa barko. Ang mga buto ng datiles ay ginigiling at ipinapakain sa mga kamelyo. Ang pagkit, asukal, langis, tanin, at resina ay pawang nakukuha mula sa punungkahoy na ito, at ang katas nito ay sinasahod at ginagawang isang matapang na inumin na tinatawag na *arrack.*

Ang nililok na mga ukit ng puno ng palma, na ang anyo ay tuwid, maganda, at mabunga, ay angkop na palamuti sa panloob na mga pader at mga pinto ng templo ni Solomon (1Ha 6:29, 32, 35; 2Cr 3:5) at pati sa mga gilid ng mga karwaheng ginagamit sa paglilingkod sa templo. (1Ha 7:36, 37) Mga puno ng

palma ang nakita ni Ezekiel na nakapalamuti sa mga panggilid na haligi ng mga pintuang-daan ng templo sa pangitain at pati sa mga panloob na mga pader at mga pinto ng templo. (Eze 40:16-37; 41:15-26) Palibhasa'y tuwid, mataas at mabunga, ang puno ng palma ay naging angkop na sagisag ng 'taong matuwid' na 'nakatanim sa mga looban ni Jehova.'—Aw 92:12, 13.

Maliwanag na ang paggamit ng mga sanga ng palma ng pulutong ng mga tao na nagbunyi kay Jesus bilang "hari ng Israel" (Ju 12:12, 13) ay sumagisag sa kanilang papuri gayundin sa pagpapasakop nila sa kaniyang makaharing posisyon. Ang "malaking pulutong" sa Apocalipsis 7:9, 10 ay inilalarawan din na may mga sanga ng palma sa kanilang mga kamay, samantalang ipinatutungkol ang kanilang kaligtasan sa Diyos at sa Kordero.

PALTI [pinaikling anyo ng Paltiel].

1. Isang Benjamitang pinuno na pinili bilang isa sa 12 tiktik na patiunang magmamasid sa lupain ng Canaan noong 1512 B.C.E. Siya ay anak ni Rapu. —Bil 13:2, 3, 9, 27-33.

2. Tingnan ang PALTIEL Blg. 2.

PALTIEL [Ang Diyos ang Tagapaglaan Ko ng Pagtakas].

1. Kinatawan ng Isacar noong panahong hinatihati ng mga tribo ang Lupang Pangako sa mga bahaging mana; anak ni Azan.—Bil 34:17, 18, 26.

2. Anak ni Lais na mula sa Galim. Matapos ituring si David bilang kriminal, kinuha ni Saul ang anak niyang si Mical, na asawa ni David, at ibinigay ito sa pag-aasawa kay Palti (Paltiel). (1Sa 25:44) Matapos siyang gawing hari, iniutos ni David kina Abner at Is-boset na ibalik sa kaniya si Mical. Lubha itong nakapighati kay Paltiel, anupat sinundan si Mical habang tumatangis, hanggang sa utusan siya ni Abner na umuwi.—2Sa 3:13-16.

PALTITA [Ng (Mula sa) Bet-pelet; o, Ng (Mula sa) Sambahayan ni Pelet]. Isang termino na ginamit may kinalaman kay Helez, isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David at karaniwang pinaniniwalaan na tumutukoy sa isang katutubo ng Bet-pelet. (2Sa 23:8, 26) Sa katumbas na mga talaan sa 1 Cronica 11:27; 27:10, si Helez ay tinatawag na "Pelonita."—Tingnan ang PELONITA.

PALU [pinaikling anyo ng Pelaias, nangangahulugang "Si Jah ay Kumilos Nang Kamangha-mangha"]. Ikalawang binanggit na anak ng panganay ni Jacob na si Ruben. (Gen 46:9; 1Cr 5:3) Si Palu ang pinagmulan ng pamilya ng mga Paluita sa tribo ni Ruben. (Exo 6:14; Bil 26:5) Posibleng siya rin ang anak ni Ruben na tinawag na Peleth sa Bilang 16:1.

PALUITA, MGA [Ni (Kay) Palu]. Isang Rubenitang pamilya na nagmula kay Palu.—Bil 26:5.

PALUMPONG [sa Heb., *si'ach*]. Isang halamang mababa at makapal ang sanga o isang kumpol ng ganitong mga halaman. Ang salitang Hebreo na *si'ach* ay apat na ulit lamang lumilitaw, sa Genesis 2:5; 21:15; Job 30:4, 7. Ang ilang punungkahoy sa rehiyon ng Palestina ay angkop na matutukoy na mga palumpong, kabilang na ang bansot na enebro, ang matinik na lotus, ang punong retama; samantalang ang iba naman ay kadalasan o karaniwang tulad-palumpong ang laki at hitsura, gaya ng mga puno ng akasya, mirto, estorake, tamarisko, at sause.

Sa ilang ng Beer-sheba, palibhasa'y nawalan na ng pag-asa, inihagis ni Hagar si Ismael sa ilalim ng isang palumpong (Gen 21:15), samantalang inilalarawan naman ni Job ang mga taong naninirahan sa isang pook na walang tubig bilang 'pumipitas ng halamang asin sa tabi ng mga palumpong' at sumisigaw mula sa gitna ng mga palumpong.—Job 30:4, 7.

Ang nagniningas na palumpong na ginamit ng anghel ni Jehova upang matawag ang pansin ni Moises at kung saan siya nakipag-usap dito ay ipinapalagay na isang uri ng matinik na palumpong (sa Heb., *seneh'*). (Exo 3:2-5; Deu 33:16) Sa pagtukoy sa pangyayaring ito, ginamit ng mga Kristiyanong manunulat ng Griegong Kasulatan ang salitang Griego na *ba'tos,* na nangangahulugang isang kambron o alinmang matinik na palumpong. (Mar 12:26; Luc 20:37; Gaw 7:30, 35) Sa Griego, ang *blackberry* ay tinatawag na *ba'ton* (hinalaw sa *ba'tos*), kaya naman iniuugnay ng ilang leksikograpo ang matinik na palumpong (*seneh'*) sa palumpong ng *blackberry* (*Rubus sanctus*), na karaniwan sa buong Sirya at sa kalakhang bahagi ng Palestina. Gayunman, hindi ito makikitang tumutubo nang ligáw sa Peninsula ng Sinai sa makabagong panahon. Sa dahilang ito, mas pabor ang iba na iugnay ito sa isang uri ng punong akasya, yamang ang mga punong ito na matitinik at kadalasang tulad-palumpong ay karaniwang-karaniwan sa buong rehiyon ng Sinai. Gayunman, hindi matukoy nang tiyakan ang pagkakakilanlan nito.

PAMAHALAAN. Ang pangangasiwa at pagsupil ng awtoridad sa mga gawain ng mga tao sa mga komunidad, lipunan, at estado. Tumutukoy rin ito sa tao, lupon ng mga tao, o mga organisasyon na gumaganap bilang namamahalang awtoridad.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang mga anyo ng salitang *ar·khe'* (pasimula) ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "mga prinsipalidad," "mga pamahalaan," "mga tagapamahala," "mga Sobera-

nya." (*KJ; Dy; NW; AT; JB*) Ang *ky·ber′ne·sis* at *ky·ri·o′tes* naman, isinasalin bilang "pamahalaan" sa ilang salin, ay mas tumpak na nangangahulugang "pag-ugit [pagpatnubay o pangunguna]" at "pagkapanginoon." Sa Hebreong Kasulatan, ginagamit kung minsan ang terminong Tagalog na "pamahalaan" upang isalin ang *mem·sha·lah′,* "pamunuan" (Isa 22:21), at *mis·rah′,* "pamunuan" o "pamamahala [o kapangyarihan] bilang prinsipe."—Isa 9:6.

Isinisiwalat ng Bibliya na may di-nakikitang mga pamahalaan na mabubuti, na ang Diyos ang nagtatag (Efe 3:10), at mayroon din namang mga balakyot, na si Satanas at ang mga demonyo ang nagtatag. (Efe 6:12) Si Jesu-Kristo ang aktibong ahente ng Diyos nang ilagay Niya noong una ang lahat ng matuwid na mga pamahalaan at mga awtoridad, kapuwa ang di-nakikita at ang nakikita. (Col 1:15, 16) Inatasan siya ng kaniyang Amang si Jehova bilang ulo ng lahat ng pamahalaan (Col 2:8-10), at mamamahala siya hanggang sa ang lahat ng pamahalaang sumasalansang, kapuwa ang di-nakikita at ang nakikita, ay mapawi na. (1Co 15:24) Ipinahihiwatig ng apostol na si Pablo na may darating na isang sistema ng mga bagay at doo'y magkakaroon ng isang pamahalaan sa ilalim ng awtoridad ni Kristo.—Efe 1:19-21.

Mga Pamahalaan ng Daigdig. Inilalarawan ng Bibliya ang mga pamahalaan ng daigdig bilang "mga hayop" at sinasabi nito na ang kanilang awtoridad ay nanggagaling sa Dragon, si Satanas na Diyablo. Pinahintulutan sila ng Diyos na manatili at nilimitahan niya ang saklaw at ang lawig ng kanilang pamamahala, kasuwato ng kaniyang layunin. —Dan kab 7, 8; Apo kab 13, 17; Dan 4:25, 35; Ju 19:11; Gaw 17:26; 2Co 4:3, 4; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang mga Kristiyano at ang mga Pamahalaan. Hindi nakialam si Jesu-Kristo at ang unang mga Kristiyano sa mga pamahalaan ng tao noong kanilang mga araw. (Ju 6:15; 17:16; 18:36; San 1:27; 4:4) Kinilala nila na kailangan ang isang anyo ng pamahalaan upang patuloy na umiral ang lipunan, at hindi sila kailanman nagsulsol ng paghihimagsik o ng pagsuway sa pamahalaan. (Ro 13:1-7; Tit 3:1) Ibinigay ni Jesus ang simulaing dapat pumatnubay sa mga tunay na mananamba ng Diyos nang sabihin niya: "Kung gayon, ibayad ninyo kay Cesar ang mga bagay na kay Cesar, ngunit sa Diyos ang mga bagay na sa Diyos." (Mat 22:21) Dahil sa simulaing ito, natulungan ang sinaunang mga Kristiyano (at ang mga naging Kristiyano noong dakong huli) na manatiling timbang may kinalaman sa kanilang kaugnayan sa dalawang awtoridad, yaong sa mga pamahalaang sibil at yaong sa Diyos. Bukod pa rito, noong nasa lupa si Jesus, ipinakita niya kung ano ang pangmalas niya at ng kaniyang mga alagad sa mga pamahalaang "Cesar." Hindi niya nilabanan ang mga ito kundi sumunod siya sa kanilang mga tuntunin na hindi naman salungat sa kautusan ng Diyos. Napagtanto ni Pilato ang bagay na ito nang sabihin niya: "Wala akong masumpungang pagkakamali sa kaniya." (Ju 18:38) Ang halimbawa ni Jesus ay sinundan ng kaniyang mga apostol.—Gaw 4:19, 20; 5:29; 24:16; 25:10, 11, 18, 19, 25; 26:31, 32; tingnan ang KAHARIAN; NAKATATAAS NA MGA AWTORIDAD.

PAMAHID SA MATA. Isang substansiya na ipinapahid sa mga mata dahil sa mga katangian nitong nakapagpapagaling; ginamit sa Bibliya sa makasagisag na diwa. Sa kongregasyon ng Laodicea, ang mga Kristiyanong bulag sa espirituwal na paraan ay hinimok na bumili ng 'pamahid sa mata, na ipapahid sa kanilang mga mata upang makakita sila.' (Apo 3:17, 18) Ang salitang Griego para sa pamahid sa mata (*kol·lou′ri·on*) ay literal na nangangahulugang isang rolyo o limpak ng magaspang na tinapay, anupat nagpapahiwatig na malamang na ang pamahid ay nasa anyong maliliit na limpak o rolyo. Yamang bantog ang Laodicea dahil sa paaralan nito sa medisina at malamang na ito rin ang gumawa ng gamot sa mata na kilala bilang pulbos ng Frigia, tiyak na naging lubhang makahulugan sa mga Kristiyano roon ang rekomendasyon na bumili sila ng pamahid sa mata.

PAMALO. Tingnan ang TUNGKOD, PAMALO, BASTON.

PAMALONG PANDIGMA. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

PAMAMALIMOS. Tingnan ang PULUBI, PAMAMALIMOS.

PAMAMALO. Tingnan ang PAGHAMPAS, PAMAMALO, PAMBUBUGBOG.

PAMATAY-APOY. Mga ginintuang kagamitan na ginamit may kaugnayan sa mga lamparang nakapatong sa mga sanga ng (mga) kandelero sa tabernakulo at sa templo ng Israel. (Exo 25:37, 38; 37:23; Bil 4:9; 1Ha 7:48, 49; 2Cr 4:19-21) Ang mga pamatay-apoy ay tinutukoy ng doblihang salitang Hebreo na *mel·qa·cha′yim,* na hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "kunin." Ang paggamit ng doblihang anyo ay nagpapahiwatig ng isang kasangkapan na posibleng binubuo ng dalawang bahagi. Kaayon nito, sa Isaias 6:6, ang salitang *mel·qa·cha′yim* ay tumutukoy sa "mga sipit" na ginamit ng isang serapin bilang pangkuha ng nagbabagang uling mula sa altar.

Ipinakikita na may pagkakaiba ang "mga pamatay-apoy [*snuffers*]" ng kandelero at ang "mga pamatay ng apoy [*extinguishers*]" na ginagamit sa templo. (1Ha 7:49, 50; 2Cr 4:21, 22) Bagaman hindi inilarawan sa Kasulatan, ang mga pamatay-apoy ay maaaring mga sipit na panghawak ng mga sunóg na mitsa ng lampara, samantalang ang mga pamatay ng apoy ay maaaring tulad-gunting na mga panggupit ng sunóg na bahagi ng mitsa. Sa tabernakulo, ang mga pinaggupitang ito ng mitsa, na nakaipit sa mga pamatay-apoy, ay iniipon sa mga lalagyan ng apoy bago itapon.—Exo 37:23.

PAMATAY NG APOY, MGA. Ang salitang Hebreo na *mezam·me'reth,* na isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "mga pamatay-apoy" (*AS*), "mga kutsilyo" (*JB*), at "mga pamatay ng apoy" (*NW*), ay hinalaw sa salitang-ugat (*za·mar'*) na nangangahulugang "gupitan; pungusan." Kaya naman naniniwala ang ilan na tumutukoy ito sa mga kagamitang tulad-gunting na panggupit ng mga mitsa ng lampara. Gayunman, ang tanging natitiyak tungkol sa mga kagamitang ito ay na ang mga ito'y gawa sa ginto o tanso at ginamit may kaugnayan sa mga paglilingkod sa templo.—1Ha 7:50; 2Ha 12:13; 25:14; 2Cr 4:22; Jer 52:18.

PAMATOK. Isang pingga na ipinapatong sa mga balikat ng isang tao, anupat ibinibitin sa magkabilang dulo nito ang mga pasan (ihambing ang Isa 9:4), o isang kahoy na pingga o kayarian na nakalagay sa ibabaw ng mga leeg ng dalawang hayop na panghila (kadalasan ay mga baka) kapag humahatak ang mga ito ng isang kagamitan sa pagsasaka o ng isang karwahe. (Bil 19:2; Deu 21:3; 1Sa 6:7) Ang huling nabanggit na pingga ay ikinakabit nang pahalang at karaniwang pinananatili sa puwesto nito sa pamamagitan ng dalawang pamigkis, anupat bawat isa ay nakapulupot sa leeg ng isang hayop. Sa halip na mga pamigkis, ang ilang pamatok naman ay may tuwid na mga pingga na nakalapat nang kaunti sa magkabilang gilid ng mga leeg ng mga hayop at ipinipirmi sa pamamagitan ng mahahabang piraso ng katad na nakatali nang pasalungat sa leeg ng mga ito. Ikinakabit din ang mga pamatok sa noo ng mga hayop sa pinakapuno ng kanilang mga sungay. Sa sinaunang Ehipto, ang mga pamatok na pinapasan ng mga tao sa kanilang mga balikat upang magdala ng tubig at ng iba pang mga bagay ay may haba na mga 1 m (3 piye) at may *strap* sa mga dulo para pagkabitan ng mga pasan.

Mga Termino sa Orihinal na mga Wika. Ang mga terminong Griego (*zy·gos', zeu'gos*) na nagtatawid ng ideya ng isang pamatok ay hinalaw sa salitang *zeu'gny·mi,* na nangangahulugang "pagtuwangin; pagsamahin; pagbigkisin o pagbuklurin; pagkaisahin." Noon, kadalasa'y dalawang hayop ang pinagtutuwang, kaya naman ang salitang Griego na *zeu'gos* ay maaaring tumukoy sa isang "pares" o "tuwang" ng mga hayop, gaya ng isang "pares ng batubato." (Luc 2:24; 14:19) Ang terminong Hebreo na *tse'medh* ay waring katumbas naman ng salitang Griego na *zeu'gos* at maaaring tumukoy sa isang "tuwang" (Huk 19:3, 10), isang "pares" (1Sa 11:7), isang "pareha" (1Ha 19:19, 21), o isang "akre," ang sukat ng lupain na kayang araruhin ng isang pareha ng mga toro sa isang araw (1Sa 14:14; Isa 5:10). Gayunman, ibang salitang Hebreo (*'ol* o *'ohl*) ang tumutukoy sa kasangkapang ginagamit upang mapagtuwang o mapagbuklod ang mga bagay. (Bil 19:2) May isa pang terminong Hebreo (*moh·tah*) na iniuugnay sa mga pamatok [sa Ingles, *yoke bar*] (Lev 26:13; Isa 58:6, 9; Jer 27:2; 28:10, 12, 13; Eze 30:18; 34:27) at sa 1 Cronica 15:15 ay tumutukoy ito sa mga pingga na ipinambuhat sa Kaban. Bukod sa tumutukoy sa pamatok, ang salitang Griego na *zy·gos'* ay maaaring kumapit sa iba't ibang bagay na nagbubuklod, o nag-uugnay, sa dalawa o higit pang mga bagay. Halimbawa, 'pinagtutuwang' ng pingga ng isang pares ng timbangan ang dalawang bandeha nito; kaya naman sa Apocalipsis 6:5, ang *zy·gos'* ay isinasalin bilang "pares ng timbangan." Tulad ng Hebreong *'ol* (Gen 27:40; Isa 9:4), ang *zy·gos'* ay maaari ring lumarawan sa pamatok na ginagamit ng isang indibiduwal upang magdala ng mga pasan, anupat pinagpapantay ang bigat ng mga ito sa magkabilang dulo ng pingga.

Makasagisag na Paggamit. Kadalasan, ang mga alipin ay bumubuhat ng mga pasan (ihambing ang Jos 9:23; 1Ti 6:1), at sa dahilang ito, ang pamatok ay angkop na lumarawan sa pagkaalipin o pagiging nasasakop ng ibang tao, gaya ni Esau na napasakop kay Jacob (Gen 27:40), o sa pagiging nasasakop o nasa ilalim ng isang tagapamahala o bansa (1Ha 12:4-14; 2Cr 10:4-14; Eze 34:27), gayundin sa paniniil at pagdurusa. (Isa 58:6-9) Ang pamatok na bakal ay nagpapahiwatig ng mas matinding pagkaalipin kaysa sa isang pamatok na kahoy. (Deu 28:48; Jer 28:10-14) At ang pag-alis o pagbali sa pamatok ay nangangahulugan naman ng paglaya mula sa pagkaalipin, paniniil, at pagsasamantala.—Lev 26:13; Isa 10:27; 14:25; Jer 2:20; 28:2, 4; 30:8; Eze 30:18.

Nang bumagsak ang lunsod ng Jerusalem sa kamay ni Haring Nabucodonosor, ang mga tumatahan doon ay napasailalim sa mabigat na pamatok ng pagpapasakop sa Babilonya. Ang pamatok na ito ay partikular nang nagpahirap sa matatandang lalaki, na hindi pa nagbata ng gayong bagay sa buong buhay nila. (Ihambing ang Isa 47:6.) Sa kaniyang panaghoy dahil sa pagkawasak ng Jerusalem, maliwanag na ito ang tinutukoy ni Jeremias nang sabihin

niya: “Mabuti sa isang matipunong lalaki ang magpasan ng pamatok sa panahon ng kaniyang kabataan.” Kung matututo ang isang indibiduwal na magdala ng pamatok ng pagdurusa samantalang siya’y kabataan pa, magiging mas madali sa kaniya ang pagdadala ng pamatok sa dakong huli ng kaniyang buhay, anupat hindi rin siya mawawalan ng pag-asa.—Pan 3:25-30.

Bagaman may-paniniil na nakikitungo ang mga indibiduwal at ang mga bansa sa iba, hindi kailanman naglagay ang Diyos na Jehova ng mapaniil at mapaminsalang pamatok sa kaniyang tapat na mga lingkod. Sa pamamagitan ng propetang si Oseas, ipinaalaala ni Jehova sa Israel ang kaniyang maawaing pakikitungo: “Sa pamamagitan ng mga lubid ng makalupang tao ay patuloy ko silang hinila, sa pamamagitan ng mga panali ng pag-ibig, anupat sa kanila ay naging gaya ako niyaong mga nag-aalis ng pamatok sa kanilang mga panga, at banayad akong nagdala ng pagkain sa bawat isa.” (Os 11:4) Kaya sa pakikitungo ni Jehova sa mga Israelita, kumilos siya bilang isa na lubusang nag-aalis o nag-uurong ng pamatok upang maalwang makakain ang isang hayop. Gayunman, nang baliin nila ang kanilang pamatok ng pagpapasakop sa Diyos (Jer 5:5), sumailalim sila sa mapaniil na pamatok ng mga kaaway na bansa.—Ihambing ang Deu 28:48; Jer 5:6-19; 28:14.

Ang Kautusang ibinigay sa bansang Israel ay isang pamatok, sapagkat isinailalim sila nito sa mga obligasyon at mga pananagutan sa Diyos na Jehova. Palibhasa’y banal, matuwid, at mabuti, ang anumang itinakda ng Kautusan ay hindi nagdulot ng pinsala sa mga Israelita. (Ro 7:12) Gayunman, dahil sila’y makasalanan at di-sakdal, hindi nila ito natupad nang lubusan, at sa gayo’y naging isa itong pamatok na ‘kahit sila ni ang kanilang mga ninuno ay hindi makapagdala’ (sapagkat nagbunga ito ng kahatulan sa kanila dahil sa paglabag nila sa Kautusan). Iniharap ni Pedro ang puntong ito noong ipinakikita niya na hindi kailangang ipataw sa mga di-Judiong Kristiyano ang obligasyong tuparin ang “kautusan ni Moises.” (Gaw 15:4-11) Hindi ang Kautusan ang nagdudulot ng pagkaalipin; sa halip, ang kasalanan. (Ro 7:12, 14) Dahil dito, imposibleng magtamo ng buhay ang isang indibiduwal sa pamamagitan lamang ng pagsisikap niya na lubusang tuparin ang Kautusang Mosaiko; gayundin, mangangahulugan ito na ‘nagpapasakop siyang muli sa pamatok ng pagkaalipin,’ sapagkat, yamang siya’y makasalanan at alipin ng kasalanan, hahatulan siya ng Kautusan, na hindi naman talaga naglalaan ng mabisang hain para sa mga kasalanan, di-gaya ng pantubos ni Kristo.—Gal 5:1-6.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, nasumpungan ng mga Judio na sila’y nasa ilalim ng pamatok ng Kautusang Mosaiko at, bukod diyan, napabibigatan ng maraming tradisyon ng mga tao. May kinalaman sa mga eskriba at mga Pariseo, sinabi ni Jesu-Kristo: “Nagbibigkis sila ng mabibigat na pasan at ipinapapasan ang mga ito sa mga balikat ng mga tao, ngunit ayaw man lamang nilang galawin ang mga ito ng kanilang daliri.” (Mat 23:4) Dahil dito, sa espirituwal na pangmalas, ang karaniwang mga tao, partikular na, ay “nabibigatan.” Kaya naman maaaring sabihin ni Jesus: “Pumarito kayo sa akin, lahat kayo na nagpapagal at nabibigatan, at pagiginhawahin ko kayo. Pasanin ninyo ang aking pamatok at matuto kayo mula sa akin, sapagkat ako ay mahinahong-loob at mababa ang puso, at masusumpungan ninyo ang kaginhawahan ng inyong mga kaluluwa. Sapagkat ang aking pamatok ay may-kabaitan at ang aking pasan ay magaan.” (Mat 11:28-30) Kung ang iniisip ni Jesus ay ang “pamatok” na iniatang sa kaniya ng kaniyang makalangit na Ama, mangangahulugan ito na *kasama niya,* maaari ring magpasailalim sa pamatok na ito ang iba at tutulungan niya sila. Sa kabilang dako naman, kung ito yaong pamatok na si Jesus mismo ang nag-atang sa iba, tumutukoy ito sa pagpapasakop ng isang tao sa *awtoridad* at *patnubay* ni Kristo bilang kaniyang alagad. Sa Filipos 4:3, malamang na isang partikular na kapatid sa kongregasyon ng Filipos ang tinutukoy ng apostol na si Pablo bilang “tapat na katuwang [sa Ingles, *yokefellow*],” samakatuwid nga, isa na nasa ilalim ng pamatok ni Kristo.

Yamang pinagbubuklod ng pag-aasawa ang lalaki at ang babae, ito ay tulad ng isang pamatok. (Mat 19:6) Kaya naman kung mag-aasawa ang isang Kristiyano ng isang di-sumasampalataya mauuwi ito sa isang ‘di-pantay na pakikipamatok’ (2Co 6:14), anupat magiging napakahirap pagkaisahin ang kanilang isip at pagkilos.

PAMBUBUGBOG. Tingnan ang PAGHAMPAS, PAMAMALO, PAMBUBUGBOG.

PAMBUNDOL. Isang kasangkapan sa pakikipagdigma na ginagamit ng mga nangungubkob upang butasan o gibain ang mga pintuang-daan at mga pader ng isang lunsod o tanggulan. Ang pinakasimpleng uri ng pambundol ay isang mabigat na bigang kahoy na may bakal sa pinakadulo na kahawig ng ulo ng barakong tupa. Malamang na dahil dito o dahil ibinubundol ito nang pasuwag kung kaya ang salitang Hebreo (*kar*) para sa barakong tupa ang katawagang ginamit para rito.—Eze 4:1, 2; 21:22.

Ang mga nangungubkob ay nagtatambak ng bunton ng lupa, o muralyang pangubkob, sa harap ng mga pader ng lunsod upang magsilbing nakahilig na

Asiryanong pambundol at de-gulong na toreng pansalakay

rampa kung saan maaaring isampa ang mga pambundol at ang iba pang mga makinang pandigma. Ang mga toreng kasintaas ng mga pader ng lunsod ay maaaring itulak paakyat sa muralya upang ang mga sumasalakay na naroroon ay maging kapantay ng mga nagtatanggol sa lunsod. Sinisira ng mga kawal na nagtatanggol ang mga pambundol sa pamamagitan ng paglalaglag sa mga iyon ng nagliliyab na kahoy o ng pagkalawit sa mga iyon gamit ang mga tanikala o mga *grapnel* (maliliit na angkla na may mga simà).

PAMFILIA. Isang maliit na Romanong probinsiya sa T na baybayin ng Asia Minor na dinalaw ni Pablo noong kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero. Bagaman maaaring nagpabagubago ang laki ng probinsiyang ito sa paglipas ng mga taon, ang Pamfilia ay karaniwang minamalas bilang isang pahabang lupain sa baybayin na mga 120 km (75 mi) ang haba at hanggang 50 km (30 mi) ang lapad. Kahangga nito ang probinsiya ng Licia sa K, ang Romanong probinsiya ng Galacia sa H, at ang Kaharian ng Antiochus naman sa S. Sa baybayin, ang klima ng Pamfilia ay mainit at tropikal, samantalang nagiging katamtaman naman ito habang papaakyat sa mas mataas na dako ng Kabundukan ng Taurus.

Ipinapalagay na ang mga tumatahan dito ay isang katutubong tribo na nalahian ng mga Griego, anupat iminumungkahi pa nga ng ilan na ang Pamfilia ay nangangahulugang "halu-halong tribo o lahi." (*Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1295) Maliwanag na may mga Judio o mga proselita sa lugar na ito, sapagkat noong Pentecostes 33 C.E., may mga taong nagmula sa Pamfilia na nasa Jerusalem at namangha ang mga ito nang marinig nila ang mga alagad na nagsasalita sa kanilang "sariling wika."—Gaw 2:6, 10.

Ilang pangunahing lunsod ang nasa baybayin nito o malapit dito, gaya ng daungang bayan ng Atalia, Perga sa Ilog Cestrus (Aksu), at Side, kung saan ipinagbibili ng mga pirata sa baybayin ang kanilang samsam at kung saan nagkaroon ng isang pamilihan ng mga alipin. Mula sa Pafos na nasa Ciprus, sina Pablo, Bernabe, at Juan Marcos ay naglayag patungong HK, tumawid sa dagat "at dumating sa Perga sa Pamfilia." Hindi malaman nang tiyak kung dumaong sila sa Atalia at naglakbay sa katihan nang ilang milya patungong Perga o kung naglayag sila hanggang sa Perga mismo; iniuulat na noong sinaunang mga panahon ay nakapaglalayag sa Cestrus kahit hanggang sa Perga man lamang. Sa pagkakataong ito, si Juan Marcos ay humiwalay sa kanila at bumalik sa Jerusalem, ngunit sina Pablo at Bernabe ay nagtungo sa H at dumaan sa kabundu-

kan patungong Antioquia sa Pisidia (sa probinsiya ng Galacia). (Gaw 13:13, 14; 15:38; 27:5) Ang rutang iyon ay bantog dahil sa mga bandido. (Ihambing ang 2Co 11:26.) Sa kanilang paglalakbay pabalik, ang dalawang Kristiyanong ito ay dumaan sa Pamfilia patungong Perga at nangaral doon. Pagkatapos ay pumaroon sila sa daungan ng Atalia at naglayag mula roon patungong Antioquia sa Sirya.—Gaw 14:24-26.

Sa paglipas ng mga taon, ang Pamfilia ay pinamahalaan ng Lydia, Persia, Macedonia, at Roma. Sa ilalim ng mga Romano, sa iba't ibang panahon ay isinanib ito, upang maging isang probinsiya, sa Cilicia (sa dakong S), pagkatapos ay sa Galacia, at nang dakong huli ay sa Licia.—Gaw 13:13; 16:6; 27:5.

PAMIGKIS. Tingnan ang ARMAS, BALUTI; DAMIT.

PAMIGKIS SA DIBDIB. Isang paha o pamigkis na isinusuot ng kasintahang babae sa araw ng kaniyang kasal. Ito ay nagsisilbing palatandaan ng katayuan niya bilang isang babaing may asawa. Inilalarawan ni Jehova, bilang "asawang lalaki" ng Israel, ang pagkakasala at sukdulang pagwawalang-bahala sa kaniya ng Israel, sa pagsasabing: "Malilimutan ba ng dalaga ang kaniyang mga palamuti, ng kasintahang babae ang kaniyang mga pamigkis sa dibdib? Gayunma'y ang aking sariling bayan—nilimot nila ako sa mga araw na walang bilang." Ang Diyos ng Israel sana ang naging pinakamagandang palamuti niya, ngunit iniwan niya Siya para sa ibang mga diyos.—Jer 2:32; Isa 3:20; ihambing ang Isa 49:18.

PAMIGKIS SA ULO. Tingnan ang PUTONG, PANAKIP SA ULO.

PAMILIHAN. Isang hantad na lugar na nagsilbing isang sentro para sa pagbili at pagbebenta at isang dako para sa pagtitipon ng publiko sa mga lunsod at mga bayan ng sinaunang Gitnang Silangan at ng daigdig na Romano. Sa Griego at Romanong mga lunsod, ang hantad na lugar na ito ay napalilibutan ng mga estatuwa at mga gusaling pampubliko, kabilang na rito ang mga relihiyosong gusali. Noon, waring sa mga pamilihan inaasikaso ang ilang hudisyal na bagay. (Ihambing ang Gaw 16:19-21.) Gayundin, sa pamilihan maaaring makakuha ng mga balita, kapuwa lokal at mula sa ibang lugar, sapagkat doon nagtitipon ang mga tao at nag-uusap tungkol sa pinakahuling mga kaganapan. —Ihambing ang Gaw 17:17-21.

Noon, makasusumpong sa mga pamilihan ng Palestina ng mga batang naglalaro. (Mat 11:16; Luc 7:32) Makakakita rin doon ng nakatayong mga lalaki na walang trabaho at mga taong naghahanap ng trabaho at handang magpaupa nang arawan. (Ihambing ang Mat 20:3, 4.) Nais naman ng mapagmapuring mga eskriba at mga Pariseo na pansinin sila ng mga pulutong doon at batiin sila ayon sa inaangkin nilang mataas na katayuan. (Mat 23:2, 6, 7; Mar 12:38; Luc 11:43; 20:46) Pagkagaling sa pamilihan, ang mga Pariseo at ang iba pang mga Judio na masunurin sa tradisyon ay naglilinis ng kanilang sarili sa pamamagitan ng pagwiwisik bago kumain ng anuman.—Mar 7:3, 4.

Noong naririto sa lupa si Kristo Jesus, nagpagaling siya ng mga tao sa mga pamilihan. (Mar 6:56) Ang apostol na si Pablo naman, noong nasa Atenas, ay araw-araw na nangatuwiran "sa pamilihan doon sa mga nagkataong naroroon."—Gaw 17:16, 17; tingnan ang APIO, PAMILIHAN NG.

PAMILYA. Ang terminong Hebreo na *mish·pa·chah'* (pamilya), na tumutukoy sa isang sambahayan, ay maaari ring mangahulugang isang tribo, bayan, o bansa, kung palalawakin ang pagkakapit. Malawak din ang saklaw ng salitang Griego na *pa·tri·a'.* Ang Diyos na Jehova ang tagapagpasimula ng kaayusan ng pamilya. Siya ang Ama ng kaniyang makalangit na pamilya at ang 'pinagkakautangan ng pangalan ng lahat ng pamilya sa lupa.' (Efe 3:14, 15) Ito ay dahil si Jehova ang nagtatag ng unang pamilya ng tao, at nilayon niyang mapuno ang lupa sa pamamagitan nito. Karagdagan pa, bagaman naging makasalanan si Adan, pinahintulutan niya ito na magkaroon ng pamilya at magkaroon ng mga anak "ayon sa kaniyang wangis, ayon sa kaniyang larawan." (Gen 5:3) Sa Bibliya, nang maglaon ay nilinaw ni Jehova na itinuturing niyang lubhang mahalaga ang ipinagkaloob niyang kakayahan sa pag-aanak, na sa pamamagitan nito ay mapananatili ng isang tao ang kaniyang pangalan at linya ng pamilya sa lupa.—Gen 38:8-10; Deu 25:5, 6, 11, 12.

Kayarian at Pagpapanatiling Matatag ng Pamilya. Sa sinaunang lipunang Hebreo, ang pamilya ang saligang yunit. Ang pamilya ay isang maliit na pamahalaan at ang ama, bilang ulo, ang may pananagutan sa Diyos, at ang ina naman ang nakabababang tagapamahala sa mga anak sa sambahayan. (Gaw 2:29; Heb 7:4) Sa isang maliit na antas, masasalamin sa pamilya ang malaking pamilya ng Diyos. Sa Bibliya, ang Diyos ay inilalarawan bilang asawang lalaki, anupat ang "Jerusalem sa itaas" naman ang ina ng kaniyang mga anak. —Gal 4:26; ihambing ang Isa 54:5.

Ang pamilya noong panahon ng mga patriyarka ay maihahambing sa makabagong korporasyon. May ilang bagay na personal na pag-aari ng mga miyembro ng pamilya. Ngunit, sa kalakhang bahagi,

ang mga ari-arian ay pag-aari nilang lahat, anupat ang ama ang nangangasiwa sa mga ito. Ang isang kamalian na ginawa ng isang miyembro ng pamilya ay itinuturing na kamalian laban sa pamilya mismo, lalo na sa ulo nito. Nagdadala ito sa kaniya ng kadustaan, at bilang hukom ng sambahayan, siya ang may pananagutang gumawa ng kinakailangang pagkilos hinggil sa bagay na iyon.—Gen 31:32, 34; Lev 21:9; Deu 22:21; Jos 7:16-25.

Monogamya ang orihinal na pamantayang itinatag ni Jehova para sa pamilya. Bagaman nang maglaon ay naging kaugalian ang poligamya, mula't sapol ay labag ito sa orihinal na simulaing itinakda ng Diyos. Gayunman, pinahintulutan niya ito hanggang noong dumating ang kaniyang takdang panahon para isauli ang kaniyang orihinal na pamantayan, na ginawa niya sa kongregasyong Kristiyano. (1Ti 3:2; Ro 7:2, 3) Sa ilalim ng tipang Kautusan, kinilala niya ang pag-iral ng poligamya at nagbigay siya ng mga batas hinggil dito upang mapanatiling buo ang yunit ng pamilya at patuloy itong gumana. Ngunit si Jehova mismo ang nagsabi: "Iyan ang dahilan kung bakit iiwan ng lalaki ang kaniyang ama at ang kaniyang ina at pipisan siya sa kaniyang asawa at sila ay magiging isang laman." At ang kaniyang Anak ang sumipi sa mga salitang ito at nagsabi: "Kaya hindi na sila dalawa, kundi isang laman. Kaya nga, ang pinagtuwang ng Diyos ay huwag paghiwalayin ng sinumang tao." (Gen 2:24; Mat 19:4-6) Ipinakikita ng rekord na si Adan ay nagkaroon lamang ng isang asawa, na naging "ina ng lahat ng nabubuhay." (Gen 3:20) Ang tatlong anak ni Noe, na nagpasimula ng muling pagpaparami ng tao sa lupa pagkatapos ng pangglobong Baha, ay pawang mga anak ng iisang ama at ng iisang ina, at ang bawat anak na ito na nakaligtas sa Baha ay may isang asawa lamang.—Gen 8:18; 9:1; 1Pe 3:20.

Sa Ilalim ng Tipang Kautusan. Nang ibigay ng Diyos sa Israel ang Sampung Utos, binigyang-pansin niya ang pagpapatatag sa yunit ng pamilya. Ang ikalimang utos ay "Parangalan mo ang iyong ama at ang iyong ina," ang unang utos na may pangako. (Deu 5:16; Efe 6:2) Ang isang anak na mapaghimagsik sa kaniyang mga magulang ay mapaghimagsik din sa kaayusan ng pamamahala na itinatag ng Diyos at sa Diyos mismo. Kapag sinaktan o isinumpa niya ang kaniyang ama o ina, o kapag talagang hindi na siya masupil, siya ay papatayin. (Exo 21:15, 17; Lev 20:9; Deu 21:18-21) Dapat na magkaroon ang mga anak ng wastong pagkatakot sa kanilang mga magulang, at ang anak na humahamak sa kaniyang ama o ina ay isinusumpa.—Lev 19:3; Deu 27:16.

Ang ikapitong utos, "Huwag kang mangangalunya," ay nagbabawal sa anumang seksuwal na pakikipagtalik ng isang taong may asawa sa hindi niya asawa. (Exo 20:14) Ang lahat ng anak ay dapat na isilang sa isang pamilya. Ang anak sa ligaw ay hindi kinikilala, ni pinahihintulutan man ang kaniyang mga inapo na maging mga miyembro ng kongregasyon ng Israel maging hanggang sa ikasampung salinlahi.—Deu 23:2.

Bagaman ipinagsanggalang ng ikapitong utos ang yunit ng pamilya sa pamamagitan ng pagbabawal nito sa pangangalunya, higit pang ipinagsanggalang ng ikasampung utos, sa pamamagitan naman ng pagbabawal sa maling mga pagnanasa, ang katatagan ng sariling pamilya ng isang tao pati na yaong sambahayan at pamilya ng kaniyang kapuwa. Ipinagsanggalang ng utos na ito ang mga bagay na pinakakaraniwang nauugnay sa buhay pampamilya, samakatuwid nga, bahay, asawa, mga lingkod, mga hayop, at iba pang mga ari-arian.—Exo 20:17.

Sa ilalim ng Kautusan, isang tumpak na rekord ng mga talaangkanan ang iningatan. Ang katatagan ng pamilya ay higit pang idiniin may kinalaman sa lupaing minana mula sa mga ninuno. Partikular nang mahalaga ang mga talaangkanan sa linya ng pamilya ni Juda at, nang maglaon, sa angkan ng inapo ni Juda na si David. Dahil sa pangako na ang Mesiyas na Hari ay manggagaling sa mga pamilyang ito, ang rekord ng mga kaugnayang pampamilya ay maingat na binantayan. At bagaman ang poligamya ay hindi pinawi ng Kautusan, ang katatagan ng pamilya at ang talaangkanan nito ay naingatan dahil sa mahihigpit na kautusan may kaugnayan sa poligamya. Kailanman ay hindi pinahintulutan ng batas ang kahalayan o imoral na pakikipagtalik sa iba't ibang kapareha. Ang mga anak na bunga ng poligamya o isinilang ng mga babae (*concubine*) ay lehitimo at tunay na mga anak ng kanilang ama. —Tingnan ang BABAE BILANG PANGALAWAHING ASAWA.

Espesipikong ipinagbawal ng Kautusan ang pakikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa pitong bansang Canaanita na palalayasin noon mula sa lupain. (Deu 7:1-4) Dahil sa hindi pagsunod sa utos na ito, ang bansang Israel ay nasilo sa pagsamba sa huwad na mga diyos at nang dakong huli ay dinalang bihag ng kanilang mga kaaway. Si Solomon ay isang kilaláng halimbawa ng isa na nagkasala sa ganitong paraan. (Ne 13:26) Sina Ezra at Nehemias naman ay masikap na nagsagawa ng mga reporma sa gitna niyaong nakabalik na mga Israelita na nagparumi sa kanilang mga pamilya at sa Israel mismo dahil sa pag-aasawa ng mga babaing banyaga.—Ezr 9:1, 2; 10:11; Ne 13:23-27.

Nang isugo ng Diyos ang kaniyang bugtong na Anak sa lupa, pinangyari niyang isilang ito sa isang pamilya ng mga tao. Isinaayos niya na magkaroon ito ng isang ama-amahang may takot sa Diyos at isang mapagmahal na ina. Bilang isang anak, si Je-

sus ay nagpasakop sa kaniyang mga magulang at iginalang at sinunod niya sila. (Luc 2:40, 51) Kahit noong malapit na siyang mamatay sa pahirapang tulos, nagpakita siya ng paggalang at maibiging pangangalaga sa kaniyang ina, na lumilitaw na isa nang balo noon, nang sabihin niya rito: "Babae, tingnan mo! Ang iyong anak!" at sa alagad naman na kaniyang minamahal: "Tingnan mo! Ang iyong ina!" sa gayon ay maliwanag na inutusan niya ang alagad na ito na alagaan sa sarili nitong tahanan ang kaniyang ina.—Ju 19:26, 27.

Paano ipinakikita ng Bibliya ang kahalagahan ng pamilya sa kongregasyong Kristiyano?

Sa kongregasyong Kristiyano, ang pamilya ay kinikilala bilang ang saligang yunit ng lipunang Kristiyano. Ang Kristiyanong Griegong Kasulatan ay naglalaman ng napakaraming tagubilin tungkol sa ugnayang pampamilya. Muli, ang lalaki ay binigyang-dangal na maging ulo ng pamilya, anupat ang asawang babae ay nagpapasakop sa kaniyang asawang lalaki at namamahala sa sambahayan sa ilalim ng pangangasiwa nito. (1Co 11:3; 1Ti 2:11-15; 5:14) Inihalintulad ni Pablo si Jesus sa asawang lalaki at ulo ng pamilya na namamahala sa kongregasyon na kaniyang 'asawa,' at pinaalalahanan niya ang mga asawang lalaki na isagawa ang kanilang pagkaulo nang may pag-ibig, at pinayuhan din ang mga asawang babae na igalang ang kani-kanilang asawang lalaki at magpasakop sa mga ito. (Efe 5:21-33) Ang mga anak ay inutusang sumunod sa kanilang mga magulang, at ang mga ama ang binigyan ng pangunahing pananagutan sa pagpapalaki sa kanilang mga anak sa disiplina at pangkaisipang patnubay ni Jehova.—Efe 6:1-4.

Ang lalaking ginagamit bilang tagapangasiwa sa kongregasyong Kristiyano, kung may asawa, ay dapat na magpamalas ng matataas na pamantayan bilang ulo ng pamilya, anupat nangangasiwa sa wastong paraan at ang mga anak ay nagpapasakop, nasusupil at hindi maparaaratangan ng kabuktutan, sapagkat, itinanong ni Pablo: "Kung hindi nga alam ng sinumang lalaki kung paano mamuno sa kaniyang sariling sambahayan, paano niya aalagaan ang kongregasyon ng Diyos?" yamang ang kongregasyon ay katulad ng isang pamilya. (1Ti 3:2-5; Tit 1:6) Ang mga asawang babae ay pinapayuhan na ibigin ang kani-kanilang asawa at mga anak, maging mga manggagawa sa tahanan, at magpasakop sa kani-kanilang asawa.—Tit 2:4, 5.

Inihula ni Jesus na magkakabaha-bahagi ang mga pamilya dahil sa pagsalansang ng ilan sa katotohanan ng Diyos. (Mat 10:32-37; Luc 12:51-53) Ngunit mariing pinaalalahanan ng apostol na si Pablo ang mga mananampalataya na huwag sirain ang kaugnayang pangmag-asawa, anupat isinaalang-alang niya ang kapakanan ng di-sumasampalatayang asawa at ng mga anak. Idiniin niya ang kahalagahan ng kaugnayang pampamilya nang itawag-pansin niya na itinuturing ng Diyos ang mga anak bilang banal, kahit ang di-sumasampalatayang asawa ay hindi pa nalilinisan mula sa mga kasalanan nito salig sa pananampalataya kay Kristo. Sa katunayan, maaaring ginagawa ng isang di-sumasampalataya ang ilan sa mga bagay na ayon kay Pablo ay dating ginagawa ng ilang Kristiyano bago nila tinanggap ang mabuting balita tungkol sa Kristo. (1Co 7:10-16; 6:9-11) Pinangalagaan din ng apostol ang pagkakaisa ng pamilyang Kristiyano sa pamamagitan ng paglalaan ng mga tagubilin sa mga asawang lalaki at mga asawang babae hinggil sa pagbibigay ng kaukulang pangmag-asawa.—1Co 7:3-5.

Ang mga ugnayang pampamilya ay naging pagpapala sa marami may kaugnayan sa Kristiyanismo, "sapagkat, asawang babae, paano mo malalaman kung maililigtas mo ang iyong asawa? O, asawang lalaki, paano mo malalaman kung maililigtas mo ang iyong asawa?" (1Co 7:16) Pinatutunayan din ito ng mga nilalaman ng mga pagbati ng apostol na si Pablo sa ilang sambahayan. Ang ilang mananampalataya ay nagkapribilehiyo na ipagamit ang tahanan ng kanilang pamilya bilang dakong tipunan ng kongregasyon. (Ro 16:1-15) Ang misyonerong Kristiyano na si Felipe ay isang lalaking may pamilya, anupat may apat na anak na babae na mga tapat na Kristiyano. Pinagpala siya na maasikaso nang sandaling panahon ang apostol na si Pablo at ang mga kamanggagawa nito sa kaniyang tahanan sa Cesarea. (Gaw 21:8-10) Ang kongregasyong Kristiyano mismo ay tinatawag na "sambahayan ng Diyos." Ang pangunahing miyembro at ulo nito ay si Jesu-Kristo, at kinikilala siya ng 'sambahayang' ito bilang ang Binhi na sa pamamagitan niya ay pagpapalain ng lahat ng mga pamilya sa lupa ang kanilang sarili. —1Ti 3:15; Efe 2:19; Col 1:17, 18; Gen 22:18; 28:14.

Inihula ng kinasihang Kasulatan ang isang matinding pagsalakay sa institusyon ng pamilya na magbubunga ng pagguho ng moralidad at ng lipunan ng tao sa labas ng kongregasyong Kristiyano. Sinabi ni Pablo na kasama sa mga doktrinang kinasihan ng demonyo sa "mga huling yugto ng panahon" ang 'pagbabawal na mag-asawa.' Inihula niya na sa "mga huling araw" ay magiging laganap ang pagsuway sa mga magulang, kawalang-katapatan, at kawalan ng "likas na pagmamahal," maging sa gitna niyaong mga "may anyo ng makadiyos na debosyon." Binabalaan niya ang mga Kristiyano na lumayo sa mga ito.—1Ti 4:1-3; 2Ti 3:1-5.

Ang Babilonyang Dakila, ang kaaway ng "babae" ng Diyos (Gen 3:15; Gal 4:27) at ng "kasintahang babae" ni Kristo (Apo 21:9), ay isang dakilang "patutot" na organisasyon, anupat nakikiapid sa mga hari sa lupa. Ang kaniyang pagiging "ina ng mga patutot at ng mga kasuklam-suklam na bagay sa lupa" ay nagpapahiwatig na ang kaniyang "mga anak na babae" ay mga patutot, at na itinataguyod niya ang pagwawalang-bahala sa mga institusyon at mga utos ng Diyos na Jehova, pati na sa Kaniyang mga kahilingan na tumutulong sa ikatatatag ng pamilya. (Apo 17:1-6) Sinisikap niyang udyukan ang iba na magpatutot at nagtagumpay naman siya na magkaroon ng maraming anak na babaing "patutot," anupat sinisikap din niyang dungisan ang malinis na "kasintahang babae" ni Kristo. Gayunpaman, ang "kasintahang babae" ni Kristo ay nagtatagumpay, anupat nananatiling malinis, matuwid at karapatdapat na maging bahagi ng "pamilya" ni Jehova bilang ang "asawa" ni Jesu-Kristo, upang magdulot ng pagpapala at kagalakan sa buong sansinukob.—2Co 11:2, 3; Apo 19:2, 6-8; tingnan ang PAG-AASAWA at iba pang mga kaugnayang pampamilya sa ilalim ng kani-kanilang pangalan.

PAMIMIGHATI. Tingnan ang PAGDADALAMHATI.

PAMPAALSA. Tingnan ang LEBADURA.

PAMPALUBAG-LOOB, PANAKIP NA. Tingnan ang PANAKIP NA PAMPALUBAG-LOOB.

PAMPATAW. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

PAMPUNGOS, KARIT NA. Tingnan ang PAGSASAKA, MGA KAGAMITAN SA.

PAMUMUSONG. Ang terminong Griego na *bla·sphe·miʹa,* na isinaling "pamumusong," ay may pangunahing kahulugan na mapaminsala, mapanirang-puri, o mapang-abusong pananalita na nakatuon laban sa Diyos o sa tao. (Ihambing ang Apo 16:11; Mat 27:39.) Gayunman, ang salitang Tagalog na "pamumusong" ay kadalasang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa walang-pitagan o mapang-abusong pananalita laban sa Diyos at sa mga bagay na sagrado.—Tingnan ang MAPANG-ABUSONG PANANALITA.

Dahil sa pangalang *Di·aʹbo·los* (nangangahulugang "Diyablo" o "Maninirang-puri") na ibinigay sa orihinal na kalaban ng Diyos, maliwanag na siya ang kauna-unahang nagkasala ng pamumusong. Bagaman ang pananalita niya kay Eva sa Eden ay mapagbalatkayo at tuso, ipinahiwatig nito na ang Maylalang ay hindi nagsasabi ng totoo. (Gen 3:1-5) Kaya naman mula noon hanggang ngayon, si Satanas ang pangunahing manunulsol ng pamumusong.—Ju 8:44-49.

Malamang na ang "pagtawag sa pangalan ni Jehova" na nagsimula noong panahon ni Enos bago ang Baha ay hindi matuwid at wasto, sapagkat walang alinlangang malaon pa bago niyaon ay ginagamit na ni Abel ang banal na pangalan sa pakikipag-ugnayan sa Diyos. (Gen 4:26; Heb 11:4) Kung ang pagtawag na ito sa pangalan ng Diyos ay tumutukoy sa maling paggamit dito at di-wastong pagkakapit ng pangalan ni Jehova sa mga tao o sa mga bagay na idolatroso, gaya ng pinanghahawakan ng ilang iskolar, ito samakatuwid ay isang pamumusong.—Tingnan ang ENOS.

Nabahala ang tapat na si Job na baka "isinumpa [ng kaniyang mga anak] ang Diyos sa kanilang puso" sa pamamagitan ng makasalanang mga kaisipan; at nang iparanas sa kaniya ang matinding kapighatian, "hindi nagkasala si Job ni nagpatungkol man sa Diyos ng anumang di-wasto" sa kabila ng mapamusong na mga pagsisikap ng Kalaban na pangyarihin siyang 'sumpain ang Diyos nang mukhaan.' (Job 1:5, 11, 20-22; 2:5-10) Ang tatlong kasamahan ni Job, sinasadya man nila o hindi, ay nagbigay ng maling impresyon tungkol sa Diyos at "inari nilang balakyot ang Diyos," samantalang nagpapasaring sila na si Job ay nagsalita at kumilos nang may pamumusong.—Job 15:6, 25; 32:3; 42:7, 8.

Pamumusong sa Ilalim ng Tipang Kautusan. Isinasaad sa unang tatlong utos ng "Sampung Salita," o Sampung Utos, ang natatanging posisyon ng Diyos na Jehova bilang Soberano ng Sansinukob at ang kaniyang bukod-tanging karapatang tumanggap ng pagsamba, anupat nagbababala rin ito: "Huwag mong gagamitin ang pangalan ni Jehova na iyong Diyos sa walang-kabuluhang paraan, sapagkat hindi hahayaan ni Jehova na di-naparurusahan ang gumagamit ng kaniyang pangalan sa walang-kabuluhang paraan." (Exo 34:28; 20:1-7) Hinahatulan ang pagsumpa sa Diyos at ang pagsumpa sa isang pinuno. (Exo 22:28) Mula noon, ang unang napaulat na halimbawa ng berbal na pamumusong ay yaong sinalita ng isang mestisong anak na lalaki. Nang ang anak na ito ay makipag-away sa isang lalaking Israelita, 'pinasimulan niyang lapastanganin ang Pangalan at isinumpa niya iyon.' Iniutos ni Jehova na parusahan ng kamatayan ang manlalabag sa pamamagitan ng pagbato, at itinatag Niya ito bilang kaukulang parusa para sa sinumang 'lalapastangan sa pangalan ni Jehova' sa hinaharap, siya man ay isang katutubong Israelita o isang naninirahang dayuhan sa gitna nila.—Lev 24:10-16.

Di-nagtagal pagkatapos nito, ang karamihan ng mga Israelita ay nagkasala ng walang-galang na

pagbubulung-bulungan laban kay Jehova. Dahil dito, sila'y sinentensiyahang magpagala-gala nang 40 taon sa ilang, at yaong mga mula 20 taóng gulang pataas ay sinentensiyahang mamatay roon. (Bil 14:1-4, 11, 23, 29; Deu 1:27, 28, 34-39) Dahil sa kanilang mapamusong na saloobin ay nag-usap pa nga sila na pagbabatuhin ang tapat na mga lingkod ng Diyos. (Bil 14:10) Bagaman ang mapang-abusong pananalita nina Kora, Datan, at Abiram ay aktuwal na nakatuon laban sa mga kinatawan ng Diyos na sina Moises at Aaron, bago patayin ng Diyos ang mga lalaking ito at yaong mga kabilang sa kanilang sambahayan sa harap ng kanilang mga tolda, sinabi ni Moises sa mga nagmamasid: "Tiyak na makikilala nga ninyo na *pinakitunguhan ng mga taong ito si Jehova nang walang galang,"* sa pamamagitan ng paghamak nila sa kaniyang mga hinirang.—Bil 16:1-3, 30-35.

Kahit na walang kasangkot na mga pananalitang binigkas laban sa Diyos, maliwanag na ang mga pagkilos ng isa laban sa mga kautusan ng tipan ng Diyos ay maaaring maging katumbas ng 'pagsasalita nang may pang-aabuso kay Jehova' o isang pamumusong sa kaniya. Sa gayon, bagaman binibigyan ng maawaing konsiderasyon ang di-sinasadyang manlalabag ng kautusan ng Diyos, ang indibiduwal na gumagawa ng sinasadya at kusang-loob na mga paglabag, katutubong Israelita man o naninirahang dayuhan, ay papatayin dahil nagsalita siya nang may pang-aabuso kay Jehova at hinamak niya ang Kaniyang salita at utos.—Bil 15:27-31; ihambing ang Deu 31:20; Ne 9:18, 26.

Ang iba pang mga halimbawa ng pamumusong na nakaulat sa Hebreong Kasulatan ay yaong ginawa ng mga anak ng saserdoteng si Eli (1Sa 3:12, 13) at ng paganong Asiryanong opisyal na si Rabsases. (2Ha 19:4-6, 22, 23) Hinatulan ng pamumusong ang walang-salang si Nabot at ipinapatay siya salig sa patotoo ng mga bulaang saksi. (1Ha 21:10-13) Nang maglaon, tinuligsa ng Diyos ang mga bulaang propeta na nagpatibay-loob sa mga walang-galang kay Jehova. (Jer 23:16, 17) Nagbigay si Jehova ng tuwirang babala na ang mga nandurusta sa kaniya ay gagawaran ng kanilang kaukulang kagantihan "sa kanilang dibdib." (Isa 65:6, 7; ihambing ang Aw 10:13; Isa 8:20-22.) Dahil sa pag-aapostata ng Israel, ang pangalan ni Jehova ay dinusta sa gitna ng mga bansa.—Isa 52:4, 5; Eze 36:20, 21.

Sa kalaunan, pinalaganap ng turong rabiniko ang maling pangmalas na hinahatulan ng Levitico 24:10-23 bilang pamumusong ang basta pagbigkas sa pangalang Jehova. Ayon din sa tradisyon ng Talmud, kapag ang mga relihiyosong hukom ay dumirinig ng patotoo na naglalahad ng mapamusong na mga salitang diumano'y ginamit ng akusado, pupunitin nila ang kanilang mga kasuutan, bilang pagsunod sa halimbawang nasa 2 Hari 18:37; 19:1-4. —*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo III, p. 237; ihambing ang Mat 26:65.

"Pamumusong" sa Griegong Kasulatan. Ipinakita ng apostol na si Pablo ang saligang kahulugan ng *bla·sphe·mi'a* sa pamamagitan ng paggamit sa kaugnay na pandiwang Griego na *bla·sphe·me'o* sa Roma 2:24 nang sumipi siya mula sa Isaias 52:5 at Ezekiel 36:20, 21, na nabanggit na.

Kalakip sa pamumusong ang pag-angkin sa mga katangian o mga karapatan ng Diyos, o pag-uukol ng mga ito sa ibang persona o bagay. (Ihambing ang Gaw 12:21, 22.) Inakusahan ng mga Judiong lider ng relihiyon si Kristo Jesus ng pamumusong dahil sinabi niya na napatawad na ang mga kasalanan ng ilang tao (Mat 9:2, 3; Mar 2:5-7; Luc 5:20, 21), at tinangka nila siyang batuhin bilang isang mapamusong dahil ipinahayag niyang siya ang Anak ng Diyos. (Ju 10:33-36) Nang sabihin ni Jesus sa harap ng Sanedrin ang tungkol sa layunin ng Diyos para sa kaniya at ang mataas na posisyong ipagkakaloob sa kaniya, hinapak ng mataas na saserdote ang mga kasuutan nito at inakusahan nito si Jesus ng pamumusong, anupat dahil dito ay hinatulan si Jesus bilang karapat-dapat sa kamatayan. (Mat 26:63-66; Mar 14:61-64) Palibhasa'y wala silang awtoridad mula sa mga Romano para maglapat ng hatol na kamatayan, may-katusuhang pinalitan ng mga Judiong lider ng relihiyon ang kanilang akusasyong pamumusong ng akusasyong sedisyon nang dalhin nila si Jesus sa harap ni Pilato.—Ju 18:29–19:16.

Yamang si Jesus ang Anak ng Diyos at ang tuwirang kinatawan Niya, ang mga bagay na sinalita laban sa kaniya ay maituturing din na pamumusong. (Luc 22:65) Gayundin, yamang ang banal na espiritu o aktibong puwersa ay nanggagaling sa Diyos at malapit na nauugnay sa persona ng Diyos, wasto lamang na tukuyin ni Jesus ang "pamumusong laban sa espiritu." Sinasabing ito ang kasalanang walang kapatawaran. (Mat 12:31; Mar 3:28, 29; Luc 12:10) Ipinakikita ng Kasulatan na sa puso ng isa nagmumula ang pamumusong (Mat 15:19; Mar 7:21, 22); samakatuwid, ang kalagayan ng puso, na makikita sa antas ng pananadya, ay may kaugnayan sa gayong pamumusong laban sa espiritu. Ang pangyayaring naganap bago sabihin ni Jesus na walang kapatawaran ang gayong kasalanan ay nagpapakita na tumutukoy ito sa pagsalansang sa pagkilos ng espiritu ng Diyos. Ito'y hindi dahil sa pagiging nalinlang, kahinaan ng tao, o di-kasakdalan. Sa halip, ang pagsalansang ay kusang-loob at sinasadya. Malinaw na nakita ng mga Pariseo na kumikilos ang espiritu ng Diyos kay Jesus kung kaya nakagawa siya ng mabuti, ngunit dahil sa makasariling hangarin, iniukol nila ang kapangyarihang ito kay Beelzebub, si Satanas na Diyablo, at sa gayo'y namusong sila

laban sa banal na espiritu ng Diyos.—Mat 12:22-32; ihambing ang Heb 6:4-6; 10:26, 27.

Tulad ni Jesus, si Esteban ay pinatay bilang isang martir dahil sa paratang na pamumusong. (Gaw 6:11-13; 7:56-58) Si Pablo, bilang si Saul, ay dating isang mamumusong at sinikap niyang pilitin ang mga Kristiyano na gumawa ng "pagtatakwil" (sa literal, "mamusong"). Gayunman, nang siya mismo ay maging isang alagad, dumanas siya ng mapamusong na pagsalungat mula sa mga Judio, at sa Efeso, posibleng ang kaniyang turo ay binansagan ng ilang grupo bilang mapamusong sa diyosang si Artemis. (Gaw 13:45; 19:37; 26:11; 1Ti 1:13) Sa pamamagitan ng pagtitiwalag, ibinigay ni Pablo sina Himeneo at Alejandro "kay Satanas upang sa pamamagitan ng disiplina ay maturuan sila na huwag mamusong." (1Ti 1:20; ihambing ang 2Ti 2:16-18.) Ipinakita naman ni Santiago na ang mayayaman, bilang isang grupo, ay may tendensiyang 'mamusong sa mainam na pangalang' itinawag sa mga alagad. (San 2:6, 7; ihambing ang Ju 17:6; Gaw 15:14.) Sa "mga huling araw," lalaganap ang mga mamumusong (2Ti 3:1, 2), gaya rin ng inihula ng aklat ng Apocalipsis sa pamamagitan ng mga kapahayagan at ng mga sagisag.—Apo 13:1-6; 16:9-11, 21; 17:3.

PANAGHOY, AKLAT NG MGA. Noong panahon ng Bibliya, ang mga panaghoy, o mga panambitan, ay kinakatha at inaawit para sa mga kaibigang namatay (2Sa 1:17-27), mga bansang winasak (Am 5:1, 2), at mga lunsod na giniba (Eze 27: 2, 32-36). Ang aklat ng Mga Panaghoy ay isang kinasihang halimbawa ng gayong malungkot na komposisyon. Binubuo ito ng limang tulang liriko (sa limang kabanata) na nananaghoy sa pagkawasak ng Jerusalem sa mga kamay ng mga Babilonyo noong 607 B.C.E.

Kinikilala ng aklat na makatarungan ang pagpapasapit ni Jehova ng kaparusahan sa Jerusalem at Juda dahil sa kamalian ng kaniyang bayan. (Pan 1: 5, 18) Itinatampok din nito ang maibiging-kabaitan at awa ng Diyos at ipinakikita nito na mabuti si Jehova doon sa umaasa sa kaniya.—Pan 3:22, 25.

Pangalan. Sa Hebreo, ang aklat na ito ay pinanganlan ayon sa pambungad na salitang *'Eh·khah'!,* na nangangahulugang "Ano!" Ang tawag naman dito ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ay *Thre'noi,* nangangahulugang "Mga Panambitan; Mga Panaghoy." Sa Babilonyong Talmud (*Bava Batra* 14*b*), tinukoy ito sa terminong *Qi·nohth',* nangangahulugang "Mga Panambitan; Mga Elehiya," at tinawag ito ni Jerome na *Lamentationes* (Latin). Sa titulong ito nagmula ang pangalang Ingles na *Lamentations,* na sa Tagalog ay Mga Panaghoy.

Dako sa Kanon ng Bibliya. Sa Hebreong kanon, ang aklat ng Mga Panaghoy ay kadalasang inilalakip sa limang *Meghil·lohth'* (Mga Balumbon), na binubuo ng Awit ni Solomon, Ruth, Mga Panaghoy, Eclesiastes, at Esther. Gayunman, sa sinaunang mga kopya ng Hebreong Kasulatan, ang aklat ng Mga Panaghoy ay sinasabing kasunod ng aklat ng Jeremias, gaya ng makikita sa mga Bibliyang Tagalog sa ngayon.

Manunulat. Sa Griegong *Septuagint,* ang aklat na ito ay ipinakikilala ng mga salitang: "At nangyari nga, pagkatapos na mabihag ang Israel at matiwangwang ang Jerusalem, si Jeremias ay umupong nananangis at nanaghoy ng panaghoy na ito dahil sa Jerusalem at nagsabi." Tinutukoy rin ng mga Targum si Jeremias bilang ang manunulat, anupat ipinakikilala ang aklat gaya ng sumusunod: "Si Jeremias na propeta at dakilang saserdote ay nagsabi." Ganito naman ang introduksiyon sa mapanuring rebisyon ni Clement ng Latin na *Vulgate:* "At nangyari nga, pagkatapos na madala sa pagkabihag ang Israel at maiwang tiwangwang ang Jerusalem, si Jeremias na propeta ay naupong nananangis at bumulalas ng panaghoy na ito dahil sa Jerusalem; at habang buong-kapaitang nagbubuntunghininga, at buong-lungkot na dumaraing, sinabi niya."

Istilo. Ang limang kabanata ng aklat ng Mga Panaghoy ay binubuo ng limang tula, na ang unang apat ay mga akrostik. Ang alpabetong Hebreo ay may 22 indibiduwal na titik (mga katinig) at sa unang apat na kabanata ng Mga Panaghoy, ang magkakasunod na mga talata ay nagsisimula sa isa sa 22 titik ng alpabetong Hebreo. Ang mga kabanata 1, 2, at 4 ay may tigdadalawampu't dalawang talata na nakaayos ayon sa alpabetong Hebreo, anupat ang talata 1 ay nagsisimula sa unang titik Hebreo na *alep,* ang talata 2 ay nag-uumpisa sa ikalawang titik na *bet,* at patuloy hanggang sa katapusan ng alpabeto. Ang kabanata 3 ay may 66 na talata, at dito naman, tatlong sunud-sunod na talata ang nagsisimula sa iisang titik Hebreo bago lumipat sa susunod na titik.

Sa mga kabanata 2, 3, at 4, pinagbaligtad ang mga titik na *ayin* at *pe* (doon ay hindi nakaayos ang mga ito na gaya ng sa Panaghoy 1 at Aw 119). Ngunit hindi ito nangangahulugan na nagkamali ang kinasihang manunulat ng Mga Panaghoy. Matapos suriin ang bagay na ito, sinabi nina C. F. Keil at F. Delitzsch: "Lalo nang hindi posible ang palagay na ang tinutukoy na iregularidad ay isang pagkakamali ng mangangatha . . . , sapagkat ang iregularidad ay nauulit sa tatlong tula. Sa halip ay nauugnay ito sa iba pang aspekto. Sapagkat masusumpungan din natin sa iba pang mga tulang alpabetiko, lalo na sa mas matatandang tula, ang maraming paglihis sa alituntunin, na walang alinlangang nagpapatunay na mahigpit lamang na sinusunod ng mga mangangatha ang pagkakasunud-sunod ng alpabeto tanging kung

bumabagay ito sa daloy ng diwa nang hindi nagiging artipisyal." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo VIII, The Lamentations of Jeremiah, p. 338) Ang ilan sa mga halimbawang binanggit ay ang Awit 34, kung saan hindi masusumpungan ang talatang *waw,* at ang Awit 145, na walang talatang *nun.* Hindi dapat ikabahala kung hindi man mahigpit na sinunod sa kinasihang mga akdang ito ang alpabetikong pagkakasunud-sunod ng mga titik Hebreo. Bagaman totoo na nagsilbing pantulong sa pagsasaulo ang paggamit ng mga akrostik, ang pinakamahalaga ay ang mensahe, at mas binibigyang-pansin ang diwa kaysa sa anumang istilong pampanitikan.

Ang Panaghoy kabanata 5 ay hindi tulang akrostik, bagaman mayroon itong 22 talata, na kasindami ng indibiduwal na mga titik ng alpabetong Hebreo.

Panahon ng Pagsulat. Ipinakikita ng malinaw na paglalarawan ng Mga Panaghoy na isinulat ito di-katagalan pagkatapos bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., samantalang sariwa pa sa isip ni Jeremias ang mga pangyayari noong kubkubin at sunugin ng mga Babilonyo ang Jerusalem. Sumasang-ayon ang karamihan na ang aklat ng Mga Panaghoy ay isinulat di-nagtagal pagkaraang bumagsak ang Jerusalem, at makatuwirang isipin na natapos ito noong 607 B.C.E.

Katuparan ng Hula. Gaya ng buong-linaw na inilalarawan sa aklat ng Mga Panaghoy, ang mga salita ng Deuteronomio 28:63-65 ay natupad sa Jerusalem. Ipinakikita rin sa aklat ang katuparan ng iba pang mga hula at mga babala ng Diyos. Halimbawa, ihambing ang Panaghoy 1:2 sa Jeremias 30:14; Panaghoy 2:17 sa Levitico 26:17; Panaghoy 2:20 sa Deuteronomio 28:53.

Nilalaman. Sa unang kabanata, simula sa talata 12, inihalintulad ni Jeremias ang Jerusalem, ang Sion na katipang "babae" ng Diyos, sa isang babaing nagsasalita. (Isa 62:1-6) Siya ay naging kaaba-aba, na para bang nabalo at naulila sa kaniyang mga anak, isang babaing bihag na puwersahang pinagtrabaho bilang alipin. Si Jeremias naman ang nagsalita sa kabanata 2. Sa kabanata 3, ibinulalas ni Jeremias ang kaniyang damdamin, na sinasambit iyon sa katauhan ng isang "matipunong lalaki" na sumasagisag sa bansa. Sa kabanata 4, ipinagpatuloy ni Jeremias ang kaniyang pananaghoy. Sa ikalimang kabanata, ang mga tumatahan sa Jerusalem ang inilalarawan bilang nagsasalita. Ang mga kapahayagan ng pagkilala sa kasalanan, ang pag-asa at pagtitiwala kay Jehova, at ang pagnanais na bumaling sa tamang daan, gaya ng inilalahad sa buong aklat, ay hindi siyang aktuwal na damdamin ng karamihan sa taong-bayan. Gayunman, may mga nalabi pa ring gaya ni Jeremias. Kaya ang pangmalas na ipinahahayag sa aklat ng Mga Panaghoy ay isang tumpak na paglalarawan sa situwasyon ng Jerusalem ayon sa pananaw ng Diyos.

Samakatuwid, ang aklat ng Mga Panaghoy ay isang tunay at mahalagang rekord na kinasihan ng Diyos.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG MGA PANAGHOY

Limang tula na nananaghoy sa kapahamakang sumapit sa Jerusalem at sa mga tumatahan doon noong 607 B.C.E. sa mga kamay ng mga Babilonyo

Isinulat ni Jeremias karaka-raka pagkatapos na mawasak ang Jerusalem

---

Ang Jerusalem ay inihalintulad sa isang babaing balo na naulila sa kaniyang mga anak at walang sinumang umaaliw (1:1-22)

- Kinilala niya na ang kaniyang pamimighati ay dahil sa pagkakasala niya kay Jehova
- Ipinanalangin niyang parusahan ng Makapangyarihan-sa-lahat yaong mga nagsasaya dahil sa kaniyang pagdurusa

Kumilos si Jehova laban sa Jerusalem dahil sa kaniyang galit (2:1-22)

- Inihagis niya ang Jerusalem 'mula sa langit tungo sa lupa'
- Iwinaksi niya ang kaniyang santuwaryo at hindi niya pinagpakitaan ng paggalang ang hari at saserdote
- Dahil dito, ang mga nagdaraan ay takang-taka sa sinapit ng lunsod na dati'y "kasakdalan ng kariktan"

Ang "matipunong lalaki," na kumakatawan sa bansa, ay nagsalita tungkol sa kaniyang kapighatian, gayunma'y nagpahayag pa rin ng pag-asa (3:1-66)

- Inilarawan niya ang napakahirap na kalagayang dinaranas niya
- Gayunpaman, nagtitiwala siya na diringgin ni Jehova ang mga panalangin ng kaniyang bayan at na magpapakita Siya ng awa

Ang nakapanghihilakbot na mga epekto ng pagkubkob sa Jerusalem (4:1-22)

- Noon ay mas mabuti pa ang mamatay sa tabak kaysa mamatay sa taggutom; kinain pa nga ng mga babae ang kanilang sariling mga anak
- Ang mga nakatakas nang buháy ay walang-tigil na tinugis sa bulubundukin at ilang na mga pook

Pinamanhikan si Jehova na bigyang-pansin ang pagdurusa ng bayan at muli silang pagpakitaan ng lingap (5:1-22)

- Ang minanang pag-aari ng kaniyang bayan ay ibinigay sa mga taga-ibang bayan
- Sila ay hiniya at hinamak
- Nanalangin sila kay Jehova na ipanumbalik sila sa kaniya kahit itinakwil niya sila dahil sa galit

PANAGINIP. Mga kaisipan ng isang tao o mga larawang nabubuo sa kaniyang isip samantalang siya ay natutulog. Ang Kasulatan ay may binabanggit na mga panaginip mula sa Diyos (Bil 12:6), likas na mga panaginip (Job 20:8), at bulaang mga panaginip (Jer 29:8, 9) gaya niyaong mga nauugnay sa panghuhula.—Zac 10:2.

Mga Panaginip Mula sa Diyos. Tumanggap ng mga panaginip mula sa Diyos kapuwa ang mga lingkod ni Jehova at ang mga taong hindi sumasamba sa kaniya. (1Ha 3:5; Huk 7:13, 14) Ang ilang panaginip ay nagsilbing babala na nagsanggalang sa kaniyang mga lingkod at ang iba naman ay nagbigay sa kanila ng patnubay. Sa isang panaginip ay binabalaan ng Diyos si Abimelec na hari ng Gerar na huwag hipuin si Sara, anupat dahil dito ay hindi ito nadungisan. (Gen 20) Bilang pagsunod sa "babalang mula sa Diyos sa isang panaginip," ang mga astrologong dumalaw kay Jesus ay hindi bumalik sa mapamaslang na si Herodes. (Mat 2:11, 12) Dahil sa tagubiling tinanggap ni Jose mula sa anghel sa pamamagitan ng mga panaginip, kinuha niya si Maria upang maging kaniyang asawa at, gayundin, itinakas niya sina Jesus at Maria patungong Ehipto. Nang maglaon, sa pamamagitan din ng mga panaginip mula sa Diyos, inutusan si Jose na lisanin ang Ehipto kasama ang kaniyang pamilya at manirahan sa Nazaret upang matupad ang hulang, "Siya ay tatawaging Nazareno."—Mat 1:18-25; 2:13-15, 19-23.

Ang ilang panaginip mula sa Diyos ay nagbigay-katiyakan sa kaniyang mga lingkod na taglay nila ang lingap ng Diyos o tumulong sa kanila na maunawaan kung paano sila inaalalayan ng Diyos. Bago makipagtipan ang Diyos kay Abram (Abraham), isang mahimbing na tulog at malaking kadiliman ang sumapit sa patriyarka, at lumilitaw na nakipag-usap si Jehova sa kaniya sa panaginip. (Gen 15:12-16) Sa Luz (Bethel), binigyan ng Diyos si Jacob ng isang panaginip kung saan nakakita siya ng isang hagdanan na mula sa lupa hanggang sa langit, anupat nagpapahiwatig ito ng pakikipagtalastasan sa langit. Nagmamanhik-manaog sa hagdanan ang mga anghel, nakatayo sa itaas niyaon ang wangis ni Jehova, at bumigkas ang Diyos ng isang pagpapala kay Jacob. (Gen 28:10-19; ihambing ang Ju 1:51.) Pagkalipas ng maraming taon, sa pamamagitan din ng isang panaginip ay ipinakita ng Diyos ang kaniyang pagsang-ayon kay Jacob at inutusan niya ito, sa pamamagitan ng anghel, na bumalik sa kaniyang sariling lupain.—Gen 31:11-13.

Noong nasa kabataan pa ang anak ni Jacob na si Jose, nagkaroon siya ng mga panaginip na nagpahiwatig na sumasakaniya ang lingap ng Diyos, anupat makahula rin ang mga panaginip na iyon. Sa isang panaginip, siya at ang kaniyang mga kapatid ay nagtatali ng mga tungkos sa parang. Ang tungkos ni Jose ay tumayo nang tuwid, at ito'y pinalibutan at niyukuran ng mga tungkos ng kaniyang mga kapatid. Sa isa pang panaginip, niyukuran naman siya ng araw, buwan, at 11 bituin. (Gen 37:5-11) Kapuwa natupad ang mga panaginip na ito nang si Jacob at ang kaniyang sambahayan ay lumipat sa Ehipto dahil sa matinding taggutom. Upang makakuha ng pagkain, kinailangan nilang lahat na umasa kay Jose, yamang siya ang administrador noon ng pagkain sa Ehipto.—Gen 42:1-3, 5-9.

Tumanggap din ng makahulang mga panaginip mula sa Diyos ang ilang taong hindi sumasamba sa kaniya. Sa Ehipto, samantalang nakabilanggo si Jose kasama ng punong katiwala ng kopa at ng punong magtitinapay na kapuwa mga lingkod ni Paraon, ang mga lalaking iyon ay parehong nanaginip. Ayon sa pakahulugang ibinigay ni Jose sa tulong ng Diyos, sa loob ng tatlong araw ay ibabalik sa kaniyang posisyon ang punong katiwala ng alak at papatayin naman ang punong magtitinapay. Natupad ito pagkalipas ng tatlong araw noong kaarawan ni Paraon. Nang maglaon, ang mga panaginip na ito ang naging daan upang mairekomenda si Jose kay Paraon bilang isang lalaking may espiritu ng Diyos.—Gen 40.

Ang dalawang panaginip ni Paraon sa isang gabi ay kapuwa pinagsamang babala at hula. Sa unang panaginip, pitong baka na matataba ang laman ang nakita niyang nilamon ng pitong baka na hamak at payat ang laman. Sa ikalawang panaginip ni Paraon, pitong mabibintog at maiinam na uhay ng butil ang sumibol sa isang tangkay ngunit nilamon ang mga ito ng pitong uhay ng butil na kuluntoy, payat at natuyot ng hangin. Matapos sabihin ni Jose na ang pagpapakahulugan ay sa Diyos, may-katumpakan niyang ipinaliwanag na ang mga panaginip ay kapuwa tumutukoy sa pitong taóng kasaganaan na susundan ng pitong taóng taggutom. (Gen 41) Sa gayon ay naglaan ang Diyos ng patnubay upang mailigtas ang marami mula sa pagkagutom at partikular na upang maingatan ang buhay ng mga inapo ni Abraham para matupad ang kaniyang mga pangako rito.—Gen 45:5-8.

Ang Babilonyong si Haring Nabucodonosor ay nagkaroon din ng dalawang makahulang panaginip mula sa Diyos. Ang isa ay tungkol sa imaheng metal na may ulong ginto, dibdib at mga bisig na pilak, tiyan at mga hitang tanso, mga binting bakal, at mga paang bakal at luwad. Isang bato na natibag na hindi sa pamamagitan ng mga kamay ang tumama at dumurog sa mga paa nito at pagkatapos ay pinulbos niyaon ang iba pang bahagi ng imahen. Sinabi ni Daniel na si Nabucodonosor ang "ulong ginto" at ipinaliwanag niya na ang Babilonya ay hahalinhan ng sunud-sunod na mga kaharian ng tao.

Sa dakong huli, ang Diyos mismo ay magtatatag ng isang Kaharian na "hindi magigiba kailanman."—Dan 2:29-45.

Sa isa pang panaginip mula sa Diyos, nakakita si Nabucodonosor ng isang malaking punungkahoy na pinutol, at ang naiwang tuod ay tinalian ng "bigkis na bakal at tanso" upang hindi ito tumubo hanggang sa "pitong panahon" ang makalipas dito. Kaayon ng paliwanag ni Daniel, ang hambog na si Nabucodonosor (na isinasagisag ng punungkahoy na pinutol) ay nabaliw at nanatili sa gayong kalagayan hanggang sa makalipas ang pitong panahon, o taon. Pagkatapos nito, kinilala niya ang pagiging kataas-taasan ng Diyos, at nang manauli na ang kaniyang katinuan, ibinalik siya sa kaniyang pagkahari. —Dan 4; tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

Si Daniel mismo ay nagkaroon ng isang panaginip mula kay Jehova kung saan nakita niyang umaahon mula sa dagat ang apat na ubod-laking hayop, na kumakatawan sa mga pamahalaan ng tao. (Dan 7:1, 3, 17; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.) Nakita rin ni Daniel ang Sinauna sa mga Araw, na nagbigay sa "isang gaya ng anak ng tao" ng namamalaging "pamamahala at dangal at kaharian."—Dan 7:13, 14.

Inihula ni Joel na ang pagbubuhos ng espiritu ng Diyos ay susundan ng mga palatandaang gaya ng panghuhula at ng pananaginip ng kinasihang mga panaginip. (Joe 2:28) Noong araw ng Pentecostes ng taóng 33 C.E., tumanggap ng banal na espiritu ang mga 120 alagad ni Jesu-Kristo at nagsimula silang magsalita sa iba't ibang wika "tungkol sa mariringal na mga bagay ng Diyos." (Gaw 2:1-18) Nang maglaon, ang iba pang mga mananampalataya, kabilang na ang dating mang-uusig na si Saul (Pablo), ay tumanggap ng banal na espiritu at binigyan ng makahimalang mga kaloob. (Gaw 8:17-19; 9:17; 10:44-46) Noong nasa Troas si Pablo, nagkaroon siya ng isang pangitain sa gabi o isang panaginip na naglaan sa kaniya at sa kaniyang mga kasamahan ng patnubay kung saan sila dapat mangaral ng "mabuting balita." (Gaw 16:9, 10) Walang alinlangang nagkaroon din ng mga panaginip ang iba pang mga alagad sa impluwensiya ng espiritu ng Diyos bilang katuparan ng hula ni Joel.

Noong nililitis si Jesu-Kristo sa harap ni Poncio Pilato, ang asawa ng Romanong gobernador na iyon ay nagpadala sa kaniya ng ganitong mensahe may kinalaman kay Jesus: "Huwag kang makialam sa taong matuwid na iyan, sapagkat labis akong nagdusa ngayon sa panaginip dahil sa kaniya." (Mat 27:19) Maliwanag na mula sa Diyos ang panaginip na iyon at dapat sana'y nagsilbi itong babala kay Pilato na ang kaso ni Kristo ay napakahalaga.

Likas na mga Panaginip. Ang likas na mga panaginip ay maaaring bunga ng ilang mga kaisipan o mga emosyon, mga pakiramdam o pang-araw-araw na mga gawain (kabalisahan, pisikal na kalagayan ng isa, ang kaniyang trabaho, at iba pa). (Ec 5:3) Ang ganitong mga panaginip ay walang gaanong kahulugan. (Aw 73:20) Maaaring managinip ang isang taong gutóm na siya ay kumakain o ang isang nauuhaw na siya ay umiinom, ngunit gutóm o uháw pa rin siya paggising niya. Katulad niyan ang magiging ilusyon ng lahat ng mga bansang "nakikipagdigma laban sa Bundok Sion."—Isa 29:7, 8.

May kinalaman sa pangmalas ng mga pagano sa mga panaginip, sinabi ng *Harper's Bible Dictionary:* "Napakalaki ng tiwala ng mga Babilonyo sa mga panaginip kung kaya sa gabi bago sila gumawa ng mahahalagang desisyon, natutulog sila sa mga templo at umaasang tatanggap sila ng payo. Ang mga Griego na nais tumanggap ng tagubiling pangkalusugan ay natutulog sa mga dambana ni Aesculapius, at ang mga Romano naman ay sa mga templo ni Serapis. Ang mga Ehipsiyo ay sumulat ng detalyadong mga aklat para sa interpretasyon ng mga panaginip." (Inedit nina M. at J. L. Miller, 1961, p. 141) Gayunman, hindi nakibahagi sa gayong mga gawain ang tapat na mga Hebreo at ang unang mga Kristiyano. Nagbababala ang Kasulatan laban sa paghahanap ng mga tanda, ito man ay sa likas na mga panaginip o sa iba't ibang pangyayari.—Deu 18:10-12; tingnan ang PANGHUHULA.

Bulaang mga Panaginip. Hinahatulan sa Bibliya ang bulaang mga panaginip. Ayon sa Kautusan, dapat patayin ang isang bulaang mánanaginíp na nanghihikayat sa iba na magsagawa ng idolatriya. (Deu 13:1-5) Kung minsan, nagsasalita ang Diyos sa kaniyang tunay na mga propeta sa pamamagitan ng panaginip (Bil 12:6), ngunit siya ay laban sa "mga propeta ng bulaang mga panaginip," na naglalayo sa kaniyang bayan mula sa tunay na pagsamba. (Jer 23:25-32; 27:9, 10) Ang mga manghuhula ay inilalarawan na nagsasalita ng "mga panaginip na walang saysay."—Zac 10:2.

Ginamit ng Bibliya ang mga panaginip sa makasagisag na diwa nang ilarawan nito ang mga taong di-makadiyos na nakapuslit sa loob ng kongregasyong Kristiyano at nagpaparungis sa laman. Nagbababala si Judas sa kaniyang mga kapananampalataya hinggil sa gayong mga tao na "mahilig managinip," anupat lumilitaw na ang mga indibiduwal na ito ay 'nananaginip' o nag-iilusyon na maaari nilang labagin ang Salita ng Diyos at magparungis sa laman sa loob ng kongregasyon nang hindi naparurusahan. Ngunit nagkakamali sila, sapagkat hindi nila matatakasan ang kahatulan ng Kataas-taasang Hukom na si Jehova.—Jud 8; 1Co 6:9, 10, 18-20.

PANAGOT. Isang paniguro na tutuparin ng isang tao ang kaniyang obligasyon; isang prenda, garantiya, o kolateral. Ang isang halimbawa nito ay ang personal na pag-aari, gaya ng singsing o kasuutan, na ibinibigay ng taong nangutang sa pinagkakautangan niya bilang garantiya na babayaran niya ang utang. Ang dalawang pandiwang Hebreo na *cha·val'* at *'a·vat',* at ang mga pangngalang kaugnay ng mga ito, ay may kinalaman sa gayong panagot. Maaari rin itong tumukoy sa isa na nananagot para sa kapakanan ng iba. Namanhik ang salmista kay Jehova na maging "panagot" niya na magsasanggalang sa kaniya laban sa mga mandaraya.—Aw 119:122.

Sa nakalipas na mga siglo, ang kinaugaliang paraan ng pagganap bilang panagot para sa iba ay hindi nagbago. Tinukoy ito ng patriyarkang si Job nang sabihin niya: "Pakisuyo, ilagay mo ang aking panagot sa iyo. Sino pa ang makikipagkamay sa akin bilang panata?" (Job 17:3) Ipinahihiwatig ng Kawikaan 17:18 ang pamamaraan na sinusunod noon: "Ang taong kapos ang puso ay nakikipagkamay, na lubusang nananagot sa harap ng kaniyang kapuwa." Maliwanag, ang isang tao ay nagiging panagot para sa iba kapag, sa harap ng mga saksi, siya'y nakipaghampasan ng kamay, nakipagdaup-palad, o nakipagkamay sa nagpautang at nangakong sasagutin niya ang mga obligasyon ng may utang sakaling hindi ito makabayad. Sa Silangan, ang gayong pakikipaghampasan ng kamay o pakikipagdaup-palad ay nangangahulugang napagtibay na ang isang kasunduan o tipan. (Kaw 11:21) Lumilitaw na sa ganitong paraan pinagtibay ni Jehu ang positibong tugon ni Jehonadab sa tanong na, "Ang iyo bang puso ay matuwid sa akin, na gaya ng aking puso sa iyong puso?" Sapagkat sinabi niya kay Jehonadab: "Kung gayon, ibigay mo sa akin ang iyong kamay."—2Ha 10:15.

Gumamit naman ng ibang pamamaraan si Juda nang ibigay niya kay Tamar ang kaniyang singsing na pantatak, panali, at tungkod bilang paniguro hanggang sa makapagpadala siya rito ng isang anak ng kambing na magiging kabayaran sa pagsiping niya rito. (Gen 38:17-20) Noong iminumungkahi ni Ruben na isama niya si Benjamin sa Ehipto, nag-alok siya kay Jacob ng panagot para kay Benjamin sa pagsasabing: "Ipapatay mo ang aking dalawang anak kung hindi ko siya maibabalik sa iyo." Gayunma'y tumanggi si Jacob. Nang maglaon, tinanggap ang alok ni Juda na siya mismo ang maging panagot para kay Benjamin: "Ako ang siyang magiging panagot para sa kaniya. Mula sa aking kamay ay masisingil mo ang kaparusahan para sa kaniya." Noong si Benjamin ay gagawin na sanang alipin sa Ehipto, iginiit ni Juda na siya na lamang ang gawing alipin, yamang siya ang panagot para sa bata. Ito ang legal na saligan ng pakiusap niya kay Jose: "Sapagkat ang iyong alipin ay naging panagot para sa bata habang malayo sa kaniyang ama . . . Kaya ngayon, pakisuyo, hayaang ang iyong alipin ang manatili sa halip na ang bata bilang alipin sa aking panginoon."—Gen 42:37, 38; 43:8, 9; 44:32, 33.

Mga Tuntunin ng Kautusan Hinggil sa Panagot. May espesipikong mga tuntunin ang Kautusan hinggil sa mga panagot na ibinibigay ng isang may utang bilang paniguro sa pinagkakautangan niya. Pinangalagaan ng gayong mga tuntunin ang kapakanan ng naghihikahos at walang kalaban-labang mga miyembro ng bansa. Ipinakita ng mga iyon na nauunawaan ng Diyos ang mga suliranin ng mga dukha at mga babaing balo.

Kapag ibinigay ng isang taong dukha ang kaniyang panlabas na kasuutan bilang panagot, o paniguro sa isang pagkakautang, hindi iyon dapat magdamag na itago ng nagpautang. (Exo 22:26, 27; Deu 24:12, 13) Malamang na sa gabing iyon ay gagamiting pantakip ng taong dukha ang kaniyang panlabas na kasuutan; kung kukunin iyon sa kaniya, baka siya ginawin. Kung ipagwawalang-bahala ng isang tao ang kautusang ito, maituturing siyang sakim at malupit. (Job 22:6; 24:9) Gayunman, noong mag-apostata ang Israel, hindi lamang inagaw ng ilan bilang panagot ang mga kasuutan ng mga dukha kundi ginamit din nila ang mga iyon sa kanilang idolatrosong mga piging.—Am 2:8.

Sinasabi sa Ezekiel 18:10-13 na ang hindi pagsasauli ng "isang bagay na ipinanagot," kabilang na ang pagnanakaw at pagbububo ng dugo, ay mga bagay na magpapatunay na nararapat mamatay ang isang di-nagsisising makasalanan. Sa kabilang dako, kung iiwan ng isang taong balakyot ang kaniyang mga kasalanan sa pamamagitan ng pagsasauli ng "bagay na ipinanagot," "tiyak na patuloy siyang mabubuhay." (Eze 33:14-16) Ipinagbawal din ang pagkuha sa isang gilingang pangkamay o sa pang-ibabaw na batong panggiling nito bilang panagot, sapagkat noon ay karaniwan nang araw-araw ang pagluluto ng tinapay, at ang pagkuha sa mga kagamitang kailangan sa paggiling ng mga butil ay mangangahulugan ng pag-agaw sa "isang kaluluwa," o buhay.—Deu 24:6.

Ang mga balo ay partikular nang ipinagsanggalang, yamang kadalasa'y walang sinumang magtatanggol o tutulong sa kanila. Mahigpit na ipinagbawal ng Kautusan ang pag-agaw sa kasuutan ng isang babaing balo bilang panagot.—Deu 24:17; ihambing ang Job 24:3.

Karagdagan pa, hindi maaaring pasukin ng isang tao ang bahay ng kaniyang kapuwa upang kunin ang isang bagay na ipinanagot nito. Ang may utang ang maglalabas ng panagot at magbibigay nito sa

pinagkakautangan niya. (Deu 24:10, 11) Sa ganitong paraan ay hindi mapanghihimasukan ang tahanan ng isang tao, at mapananatili ang kaniyang paggalang sa sarili, na malayong mangyari kung basta na lamang makapapasok sa kaniyang tahanan ang pinagkakautangan niya nang walang pahintulot. Samakatuwid, bukod sa habag at pagkabukas-palad (Deu 15:8), itinaguyod din ng mga kautusan tungkol sa mga panagot ang paggalang sa pagkatao at mga karapatan ng iba.

Makatalinghagang Paggamit. Sa Deuteronomio 15:6, binanggit na tanda ng pagpapala ng Diyos ang pagkakaroon ng mga Judio ng sapat na kakayahan upang 'magpahiram nang may panagot sa maraming bansa.'

Kung 'hinahamak ng isang tao ang salita,' sa pamamagitan ng hindi pagbabayad ng kaniyang pagkakautang, maiwawala niya yaong ibinigay niya bilang panagot; sa katulad na paraan, daranas ng kawalan ang isang tao kung hindi niya susundin ang utos ng Diyos.—Kaw 13:13.

Kasabay ng pag-unlad ng komersiyo sa Israel, naging madalas din ang paggamit ng mga panagot sa pakikipagkalakalan. Nagbabala ang mga kawikaan na ang kaugaliang ito ay mapanganib at isang kamangmangan, lalo na kung dahil dito ay maaaring maiwala ng taong nanagot ang mahahalagang bagay na kaniyang ikinabubuhay. Maraming ulit na ipinapayo na huwag managot para sa taong di-kilala, anupat nangangakong babayaran ang utang ng taong iyon sakaling hindi ito makabayad. (Kaw 6:1-5; 11:15; 22:26, 27) Kaya naman binabanggit ng Kawikaan 20:16 na 'kukunin ang kasuutan' ng isa na nananagot para sa taong di-kilala. Ibang-iba ito sa pagkamadamayin at konsiderasyon na dapat ipakita sa taong dukha na napilitan lamang na mangutang dahil sa kagipitan. Ang isa na nanagot para sa taong di-kilala ay hindi lamang mapapasakagipitan kundi isa rin siyang hangal; maliwanag, sinasabi ng kawikaang iyon na 'hayaang pagdusahan niya ang resulta ng kaniyang ginawa.' Sa huling bahagi ng talatang iyon, iniuutos ang 'pag-agaw ng isang panagot' "may kaugnayan sa babaing banyaga." Ang lalaking nakikipagrelasyon sa gayong babae ay maaaring maghikahos (ihambing ang Kaw 5:3, 8-10), at dahil dito ay baka kailanganin niyang ipanagot ang kaniyang natitirang pag-aari bilang paniguro sa mga utang niya. Lumilitaw na ang ibig sabihin ng kawikaang iyon ay na hindi siya dapat kaawaan, yamang kumilos siya nang salungat sa lahat ng matalinong payo dahil sa pakikipag-ugnayan niya sa "babaing banyaga."

PANAHON, (MGA). Tingnan ang KAAYAAYANG PANAHON; KALENDARYO; TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

PANAHONG GENTIL. Tingnan ang TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA.

PANAHONG WALANG TAKDA. Ang salitang Hebreo na *'oh·lam'* ay may diwa ng panahong walang takda o di-tiyak. Binibigyang-katuturan ito ng leksikograpong si Gesenius bilang nangangahulugan ng *"nakakubling panahon,* samakatuwid nga, malabo at matagal, anupat ang simula at wakas nito ay hindi tiyak o walang takda." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 746) Alinsunod dito, ang mga pananalitang gaya ng "panahong walang takda" (Aw 25:6), "namamalagi nang walang takda" (Hab 3:6), "noong sinauna" (Gen 6:4), "noong sinaunang panahon," 'sinauna' (Jos 24:2; Kaw 22:28; 23:10), at 'namamalagi' (Ec 12:5) ay angkop na nagtatawid sa diwa ng terminong ito sa orihinal na wika.

Kung minsan, ang salitang *'oh·lam'* ay iniuugnay sa isang bagay o persona na walang hanggan. (1Ha 2:45, tlb sa *Rbi8*) Sumulat ang propetang si Isaias: "Si Jehova, ang Maylalang ng mga dulo ng lupa, ay Diyos hanggang sa panahong walang takda." (Isa 40:28) Si Jehova ay 'mula sa panahong walang takda hanggang sa panahong walang takda.' (Aw 90:2) Yamang si Jehova ay imortal at hindi namamatay, mananatili siya sa pagiging Diyos na walang hanggan. (Hab 1:12; 1Ti 1:17) Gayunman, ang pananalitang Hebreo na *'oh·lam'* ay hindi nangangahulugang "magpakailanman" *sa ganang sarili nito.* Kadalasa'y tumutukoy ito sa mga bagay na may wakas, ngunit ang panahon ng pag-iral ng gayong mga bagay ay masasabing 'hanggang sa panahong walang takda' dahil ang panahon ng wakas ng mga ito ay hindi *espesipikong binabanggit.* Halimbawa, ang tipang Kautusan na 'namamalagi nang walang takda' ay nagwakas sa kamatayan ni Jesus at sa pagtatatag ng isang bagong tipan. (Exo 31:16, 17; Ro 10:4; Gal 5:18; Col 2:16, 17; Heb 9:15) Sa katulad na paraan, ang Aaronikong pagkasaserdote na 'namamalagi nang walang takda' ay nagwakas din.—Exo 40:15; Heb 7:11-24; 10:1.

May isa pang terminong Hebreo, *'adh,* na tumutukoy sa walang limitasyong panahon sa hinaharap, o pagkawalang-hanggan. (1Cr 28:9; Aw 19:9; Isa 9:6; 45:17; Hab 3:6) Kung minsan, gaya sa Awit 45:6, ang mga salitang *'oh·lam'* at *'adh* ay magkasamang lumilitaw at maaaring isalin bilang "panahong tuluy-tuloy, at hanggang kailanman" (*Yg*), "panahong walang-maliw at lampas pa" (*Ro*), at "panahong walang takda, magpakailan-kailanman" (*NW*). Tungkol sa lupa, ipinahayag ng salmista: "Hindi ito makikilos hanggang sa panahong walang takda, o magpakailanman."—Aw 104:5.

Ang terminong Hebreo na *ne'tsach* ay maaari ring tumukoy sa pagkawalang-hanggan. Kabilang sa posibleng mga salin nito ay "magpakailanman" (Job

4:20; 14:20), "nang walang hanggan" (Isa 57:16), at 'lagi' (Aw 9:18). Kung minsan, ang *ne'tsach* at *'oh·lam'* ay magkaugnay na binabanggit (Aw 49:8, 9), o kaya ang mga terminong *ne'tsach* at *'adh* ay magkasamang lumilitaw. (Am 1:11) Ang tatlong salitang ito ay pawang masusumpungan sa Awit 9:5, 6: "Sinaway mo ang mga bansa . . . Pinawi mo ang kanilang pangalan hanggang sa panahong walang takda [*le'oh·lam'*], magpakailan-kailanman [*wa·'edh'*]. O ikaw na kaaway, ang iyong mga pagkatiwangwang ay dumating na sa kanilang walang-hanggang [*la·ne'tsach*] katapusan."

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *ai·on'* ay maaaring tumukoy sa isang yugto ng panahon na walang takda o di-matiyak ang haba, isang yugto ng mahabang panahon, ngunit hindi naman panahong walang katapusan. Halimbawa, sa Lucas 1:70 at Gawa 3:21, ang *ai·on'* ay maaaring isalin na "noong sinauna," "noong sinaunang panahon." (*RS, NW, AT*) Gayunman, madalas na ipinahihiwatig ng konteksto na ang *ai·on'* ay dapat unawain na tumutukoy sa isang yugto ng panahon na may di-tiyak na haba dahil ang haba ng gayong panahon ay walang katapusan. (Luc 1:55; Ju 6:50, 51; 12:34; 1Ju 2:17) Sa katulad na paraan, gaya ng makikita sa konteksto, ang pang-uring *ai·o'ni·os* (hinalaw sa *ai·on'*) ay maaaring kapuwa mangahulugan ng 'lubhang mahaba' (Ro 16:25; 2Ti 1:9; Tit 1:2) at "walang hanggan." (Mat 18:8; 19:16, 29) Ang isa pang pang-uring Griego, *a·i'di·os,* ay espesipiko namang nangangahulugan ng "walang hanggan."—Ro 1:20; Jud 6, *NW, RS, AT;* para sa higit pang pagtalakay tungkol sa *ai·on',* tingnan ang EDAD; SISTEMA NG MGA BAGAY.

PANAHON NG KAWAKASAN. Isang pananalita na lumitaw nang anim na ulit sa aklat ng Daniel. Tumutukoy ito sa isang yugto ng panahon na nagsisilbing palatandaan ng katapusan ng isang sistema ng mga bagay at magtatapos sa pagkawasak niyaon. Patiunang ipinabatid sa propetang si Daniel ang mga bagay na mangyayari sa malayong hinaharap. Pagkatapos ay sinabihan siya: "At kung tungkol sa iyo, O Daniel, ilihim mo ang mga salita at tatakan mo ang aklat, hanggang sa panahon ng kawakasan. Marami ang magpaparoo't parito, at ang tunay na kaalaman ay sasagana."—Dan 12:4.

Hinggil sa tekstong ito, ganito ang sinabi ng komentaristang si Thomas Scott noong unang kalahatian ng ika-19 na siglo: "Bilang konklusyon, ipinahiwatig ng anghel kay Daniel na ang hulang ito ay mananatiling hiwaga at gaya ng 'isang natatakang aklat' na hindi gaanong mauunawaan, 'hanggang sa panahon ng kawakasan' . . . Ganito nga ang ipinakikita ng katibayan: laging may nasusumpungang mahihirap na bahagi sa maraming hula ni Daniel, at ang mga ito ay 'gaya ng mga salitang nakakubli' maging sa mga mananampalataya sa pangkalahatan. . . . Sa huling mga panahong ito, marami ang nagpakahirap na magsaliksik sa kasaysayan upang ipakita ang mga bahagi ng mga hulang ito na natupad na; at inihambing nila ang mga ito sa ibang mga kasulatan upang makabuo ng palagay kung alin ang matutupad pa lamang sa hinaharap: at sa gayo'y nagiging mas malinaw ang mga ito. Habang ang mga ito'y unti-unting natutupad, lalo pang mauunawaan ang mga ito: at higit na mapahahanga at matututo sa mga ito ang mga salinlahi sa hinaharap kaysa sa atin." (*Explanatory Notes* ni Scott, 1832) Ang kawalan ng unawa sa mga hula ni Daniel noong maagang bahagi ng ika-19 na siglo ay nagpapahiwatig na ang inihulang "panahon ng kawakasan" ay sa hinaharap pa. Ito'y dahil ang hula ay sa "panahon ng kawakasan" pa mauunawaan ng mga "may kaunawaan," samakatuwid nga, ng mga tunay na lingkod ng Diyos.—Dan 12:9, 10.

Ginamit din ang pananalitang "panahon ng kawakasan" may kaugnayan sa mga pangyayari sa pamamahala ng tao. Ganito ang mababasa sa Daniel 11:40: "Sa panahon ng kawakasan ang hari ng timog ay makikipagtulakan sa [hari ng hilaga], at laban sa kaniya ang hari ng hilaga ay dadaluhong na may mga karo at mga mangangabayo at maraming barko." Pagkatapos nito, tinalakay ng hula ang mga ikikilos ng "hari ng hilaga" at binanggit nito na darating siya sa kaniyang kawakasan. (Dan 11:41-45) Kaya maliwanag na "ang panahon ng kawakasan" na tinukoy rito ay isang yugto na magtatapos sa pagkapuksa ng "hari ng hilaga." Pinatototohanan ito ng naunang mga talata na nagsasabing inuusig ng "hari ng hilaga" ang mga lingkod ng Diyos, yaong mga "may kaunawaan," hanggang sa "panahon ng kawakasan," samakatuwid nga, hanggang sa panahon ng kaniyang kawakasan.—Dan 11:33-35.

Ang isa pang pangyayari na iniuugnay sa "panahon ng kawakasan" ay ang pagtayo ng "isang hari na mabangis ang mukha" na sasalansang sa "Prinsipe ng mga prinsipe" at sa dakong huli ay mawawasak o mapupuksa. Ang 'haring' ito ay tatayo sa huling bahagi ng mga kaharian na manggagaling sa apat na bahaging magmumula sa Imperyo ng Gresya. (Dan 8:8-25) Yamang doon din nagmula ang "hari ng hilaga" at ang "hari ng timog," makatuwiran lamang na ang "hari na mabangis ang mukha" ay kumakatawan sa isa sa mga 'haring' ito sa kaniyang "panahon ng kawakasan."

Ang pananalitang "panahon ng kawakasan" ay hindi nangangahulugang 'pagwawakas ng panahon' kundi tumutukoy sa isang yugto ng panahon na magtatapos sa *kawakasan o pagkapuksa, hindi ng lahat ng bagay, kundi ng mga bagay na binanggit sa hula.* Ipinakikita ng Kasulatan na hindi ang mismong panahon ang magwawakas. Halimbawa, sina-

bi ng salmista tungkol sa lupa: "Hindi ito makikilos hanggang sa panahong walang takda, o magpakailanman." (Aw 104:5) Yamang patuloy na iiral ang lupa, makatuwiran lamang na ang panahon, bilang isang makalupang "dimensiyon" o panukat, ay hindi rin maglalaho. Bagaman ang Apocalipsis 10:6 ay maaaring isalin bilang "mawawala na ang panahon," ipinakikita ng konteksto na ito'y nangangahulugang *wala nang panahong ipagkakaloob.* Sa gayo'y magtatapos ang isang espesipiko o itinakdang yugto ng panahon. (*KJ*) Kaya naman ganito ang mababasa sa ibang mga salin: "Hindi na magluluwat ang panahon." (*AS-Tg*) "Hindi na maaaring ipagpaliban pa!" (*NPV*) "Hindi na magluluwat pa." (*NW*) Bilang komento sa tekstong ito, sinabi ni A. T. Robertson: "Hindi ito nangangahulugan na ang *chronos* (panahon) . . . ay hindi na iiral, kundi nangangahulugan lamang na hindi na magluluwat pa ang katuparan ng ikapitong trumpeta (talata 7), bilang sagot sa tanong na, 'Hanggang kailan?' (6:10)."—*Word Pictures in the New Testament,* 1933, Tomo VI, p. 372.

PANAKIP NA PAMPALUBAG-LOOB.

Takip ng kaban ng tipan; sa harap nito iwiniwisik ng mataas na saserdote ang dugo ng mga handog ukol sa kasalanan kapag Araw ng Pagbabayad-Sala.

Isinalin ng mga bersiyon ng Bibliya ang terminong Hebreo na *kap·po'reth* bilang "luklukan ng awa" (*KJ, RS, Yg*), "pampalubag-loob" (*AT, Dy*), "takip" (*Le*), "takip ng kaban" (*JP*), o "takip," "panakip na pampalubag-loob" (*NW*). Ang terminong Hebreong ito ay nagmula sa isang pandiwang salitang-ugat na nangangahulugang "takpan," o "takpan (ang kasalanan)."

Gaya ng itinagubilin ni Jehova kay Moises, ang bihasang manggagawa na si Bezalel ay gumawa ng isang takip na dalisay na ginto para sa sagradong kaban o kaban ng tipan, na 2.5 siko (111 sentimetro; 44 na pulgada) ang haba at 1.5 siko (67 sentimetro; 26 na pulgada) ang lapad. Sa ibabaw nito ay may dalawang ginintuang kerubin, isa sa magkabilang dulo ng takip, anupat nakaunat nang paitaas ang kanilang mga pakpak at nililiiliman ng mga ito ang takip. Ang mga mukha ng mga kerubin ay nakaharap sa takip. Ang Kaban ay inilagay sa Kabanal-banalang silid ng tabernakulo.—Exo 25:17-21; 37:1, 6-9.

Kapag Araw ng Pagbabayad-Sala (*yohm hak·kippu·rim',* nangangahulugang "araw ng mga pagtatatakip o mga pagpapalubag-loob" [Lev 23:27, 28]), ang mataas na saserdote ay pumapasok sa Kabanal-banalan at nagwiwisik ng dugo ng toro sa harap ng takip (sa tapat, o dakong silangan nito) at ganito rin ang ginagawa niya sa dugo ng kambing. (Lev 16:14, 15) Kaya naman ang gintong takip ng Kaban ay gumanap ng pantanging papel sa makasagisag na pagpapalubag-loob (pagtatakip) ng mga kasalanan.

Kapag nais ng Diyos na makipagtalastasan kay Moises o sa mataas na saserdote, nagsasalita siya mula sa pagitan ng mga kerubin na nasa ibabaw ng panakip na pampalubag-loob. (Exo 25:22; Bil 7:89; ihambing ang Lev 10:8-10; Bil 27:18-21.) Sinabi ni Jehova na sa isang ulap ay magpapakita siya sa ibabaw ng takip ng Kaban. Lumilitaw na ang ulap na ito ay nagniningning, anupat pinagliliwanag nito ang Kabanal-banalang silid.—Lev 16:2; ihambing ang Aw 80:1.

Sa 1 Cronica 28:11, ang Kabanal-banalan, na siyang kaloob-loobang silid ng templo, ay tinutukoy bilang ang "bahay ng *kap·po'reth."* Sa tekstong ito, maliwanag na ang salitang Hebreo ay hindi basta tumutukoy sa isang takip para sa isang kaban, kundi sa halip ay ginamit ito may kinalaman sa pantanging papel ng takip sa pagpapalubag-loob ng mga kasalanan. Kaya naman ang pananalitang ito ay isinalin bilang "ang bahay ng pagbabayad-sala" (*Yg*), "ang bahay ng pagpapalubag-loob" (*AT*), ang "bahay ng panakip na pampalubag-loob" (*NW*).

Makasagisag. Sa Hebreo 9:5, ang salitang Griego na *hi·la·ste'ri·on,* "pampalubag-loob," ay ginamit para sa takip ng Kaban. Sa parisan, ang presensiya ng Diyos ay inilalarawang nasa pagitan ng dalawang kerubin na nasa ibabaw ng panakip na pampalubag-loob. (Lev 16:2; Exo 25:22) Itinawag-pansin ng kinasihang manunulat ng aklat ng Hebreo na ang mga bagay na ito ay makasagisag. Kung paanong ang mataas na saserdote, kapag Araw ng Pagbabayad-Sala, ay pumapasok sa Kabanal-banalan taglay ang haing dugo, dinala rin ni Kristo ang halaga ng kaniyang hain, hindi sa harap ng isang literal na panakip na pampalubag-loob, kundi sa harap ng mismong presensiya ng Diyos na Jehova sa langit.—Lev 16:15; Heb 9:11-14, 24-28.

PANAKIP SA ULO. Tingnan ang PUTONG, PANAKIP SA ULO.

PANAKOT NG IBON. Isang bagay gaya ng poste o bunton ng mga bato, kadalasa'y anyong tao, na itinatayo sa isang bukid at nagsisilbing pambugaw sa mga ibon o sa iba pang mga hayop. Inihalintulad ni Jeremias ang mga idolo ng mga bansa sa isang "panakot ng ibon [sa Heb., *to'mer*] sa bukid ng mga pipino." (Jer 10:5) Sa ibang talata, ang salitang *to'mer* ay isinasalin bilang "puno ng palma." (Huk 4:5) Tunay na ang mga idolo ng mga bansa ay katumbas lamang ng panakot ng ibon, samakatuwid nga, isang kabulaanan.—*AT, Mo, NE, NW, RS.*

PANALANGIN. Mapagpitagang pakikipagtalastasan sa tunay na Diyos, o sa huwad na mga diyos. Hindi lahat ng pakikipag-usap sa Diyos ay

maituturing na panalangin, gaya ng makikita sa ulat ng paghatol na naganap sa Eden at sa kaso ni Cain. (Gen 3:8-13; 4:9-14) Ang panalangin ay nagsasangkot ng debosyon, pagtitiwala, paggalang, at ng pagkaumaasa sa isa na pinag-uukulan ng panalangin. Ang iba't ibang salitang Hebreo at Griego na nauugnay sa panalangin ay nagpapahiwatig ng mga ideyang gaya ng humingi, humiling, makiusap, mamanhik, magsumamo, humanap, sumangguni, at gayundin, pumuri, magpasalamat, at magpala.

Sabihin pa, ang mga pakiusap at mga pagsusumamo ay maaari ring ipatungkol sa mga tao, at kung minsan, sa ganitong paraan ginagamit ang mga salita sa orihinal na wika (Gen 44:18; 50:17; Gaw 25:11), ngunit ang "panalangin," na ginagamit sa *relihiyosong* diwa, ay hindi kumakapit sa gayong mga kaso. Ang isa ay maaaring "mamanhik" o "magsumamo" sa ibang tao na gawin ang isang bagay, ngunit hindi niya ituturing ang indibiduwal na iyon bilang kaniyang Diyos. Halimbawa, hindi siya tahimik na magsusumamo sa isang iyon, ni gagawin man niya ang gayon samantalang hindi presente ang indibiduwal, gaya ng ginagawa ng isa kapag nananalangin sa Diyos.

Ang "Dumirinig ng Panalangin." Pinatototohanan ng buong rekord ng Kasulatan na si Jehova ang Isa na dapat pag-ukulan ng panalangin (Aw 5: 1, 2; Mat 6:9), na siya ang "Dumirinig ng panalangin" (Aw 65:2; 66:19), at na may kapangyarihan siyang kumilos alang-alang sa mga nagsusumamo sa kaniya. (Mar 11:24; Efe 3:20) Ang pananalangin sa huwad na mga diyos at sa kanilang mga imaheng idolo ay inilalantad bilang kahangalan, sapagkat ang mga idolo ay hindi nakaririnig at walang kakayahang kumilos, at ang mga diyos na kanilang kinakatawanan ay hindi karapat-dapat ihambing sa tunay na Diyos. (Huk 10:11-16; Aw 115:4, 6; Isa 45:20; 46: 1, 2, 6, 7) Pinatunayan ng pagsubok hinggil sa pagkadiyos ni Baal at ni Jehova, na ginanap sa Bundok Carmel, na isang kamangmangan ang pananalangin sa huwad na mga bathala.—1Ha 18:21-39; ihambing ang Huk 6:28-32.

Bagaman inaangkin ng ilan na ang panalangin ay maaaring ipatungkol sa iba, halimbawa ay sa Anak ng Diyos, mariin itong sinasalungat ng katibayan. Totoo, may mga pagkakataong si Jesu-Kristo sa langit ang kinausap ng ilang indibiduwal. Nang malapit nang mamatay si Esteban, nagsumamo siya kay Jesus, na sinasabi, "Panginoong Jesus, tanggapin mo ang aking espiritu." (Gaw 7:59) Gayunman, ipinakikita ng konteksto ang kalagayan kung bakit binigkas ni Esteban ang ganitong di-pangkaraniwang pananalita. Nang pagkakataong iyon ay nakita niya sa isang pangitain si "Jesus na nakatayo sa kanan ng Diyos," at maliwanag na nadama niyang siya ay para bang nasa harap mismo ni Jesus, kaya naman nasambit niya ang gayong pakiusap sa isa na kinikilala niyang ulo ng kongregasyong Kristiyano. (Gaw 7:55, 56; Col 1:18) Sa katulad na paraan, sa pagtatapos ng Apocalipsis ay sinabi ng apostol na si Juan, "Amen! Pumarito ka, Panginoong Jesus." (Apo 22:20) Muli, ipinakikita ng konteksto na bago iyon, sa isang pangitain (Apo 1:10; 4:1, 2), narinig ni Juan si Jesus na nagsasalita tungkol sa kaniyang pagparito sa hinaharap kung kaya tumugon si Juan sa pamamagitan ng nabanggit na pananalita upang ipahayag ang pagnanais niyang maganap ang pagparitong iyon. (Apo 22:16, 20) Halos kapareho rin ng dalawang nabanggit na kaso, may kaugnayan kay Esteban at kay Juan, ang nangyaring pakikipag-usap ni Juan sa isang makalangit na persona sa pangitain sa Apocalipsis. (Apo 7:13, 14; ihambing ang Gaw 22:6-22.) Walang anumang pahiwatig na ang Kristiyanong mga alagad ay nakipag-usap kay Jesus sa gayong paraan sa iba pang mga pagkakataon noong makaakyat na siya sa langit. Kaya naman sumulat ang apostol na si Pablo: "Sa *lahat ng bagay* sa pamamagitan ng panalangin at pagsusumamo na may kasamang pasasalamat ay ipaalam ang inyong mga pakiusap *sa Diyos.*"—Fil 4:6.

Tinatalakay sa artikulong PAGLAPIT SA DIYOS ang posisyon ni Kristo Jesus bilang ang isa na *sa pamamagitan* niya iniuukol ang panalangin. Sa pamamagitan ng dugo ni Jesus, na inihandog sa Diyos bilang hain, "mayroon tayong katapangan para sa daang papasók sa dakong banal," samakatuwid nga, katapangang lumapit sa presensiya ng Diyos sa panalangin, anupat lumalapit nang "may tapat na mga puso sa lubos na katiyakan ng pananampalataya." (Heb 10:19-22) Samakatuwid, si Jesu-Kristo ang tanging "daan" para sa pakikipagkasundo sa Diyos at sa paglapit sa Diyos sa panalangin.—Ju 14:6; 15:16; 16:23, 24; 1Co 1:2; Efe 2:18; tingnan ang JESU-KRISTO (Ang Kaniyang Mahalagang Dako sa Layunin ng Diyos).

Yaong mga Dinirinig ng Diyos. Ang mga tao "mula sa lahat ng laman" ay maaaring lumapit sa "Dumirinig ng panalangin," ang Diyos na Jehova. (Aw 65:2; Gaw 15:17) Kahit noong panahong ang Israel ay "pansariling pag-aari" ng Diyos, o katipang bayan niya, ang mga banyaga ay makalalapit kay Jehova sa panalangin kung kikilalanin nila ang Israel bilang ang instrumentong ginagamit ng Diyos at ang templo sa Jerusalem bilang ang kaniyang piniling dako para sa paghahain. (Deu 9:29; 2Cr 6:32, 33; ihambing ang Isa 19:22.) Nang maglaon, sa pamamagitan ng kamatayan ni Kristo, ang pagkakaiba sa pagitan ng Judio at ng Gentil ay inalis magpakailanman. (Efe 2:11-16) Sa bahay ng Italyanong si Cornelio, natanto ni Pedro na "ang Diyos ay hindi nagtatangi, kundi sa bawat bansa ang tao na nata-

takot sa kaniya at gumagawa ng katuwiran ay kaayaya sa kaniya." (Gaw 10:34, 35) Kung gayon, ang tinitingnan ni Jehova ay ang puso ng indibiduwal at kung ano ang iniuudyok sa kaniya ng kaniyang puso. (Aw 119:145; Pan 3:41) Ang mga tumutupad sa mga utos ng Diyos at gumagawa ng "mga bagay na kalugud-lugod sa kaniyang paningin" ay makatitiyak na ang kaniyang "mga tainga" ay nakabukas din para sa kanila.—1Ju 3:22; Aw 10:17; Kaw 15:8; 1Pe 3:12.

Sa kabaligtaran, ang mga nagwawalang-bahala sa Salita ng Diyos at sa kaniyang kautusan, anupat nagbububo ng dugo at nagsasagawa ng iba pang kabalakyutan, ay hindi dinirinig ng Diyos; ang kanilang mga panalangin ay "karima-rimarim" sa kaniya. (Kaw 15:29; 28:9; Isa 1:15; Mik 3:4) Maaaring "maging kasalanan" ang mismong panalangin ng gayong mga tao. (Aw 109:3-7) Dahil sa pangahas at mapaghimagsik na landasin ni Haring Saul, naiwala niya ang pagsang-ayon ng Diyos, at "bagaman sumasangguni si Saul kay Jehova, hindi siya sinasagot ni Jehova, kahit sa mga panaginip man o sa Urim o sa pamamagitan ng mga propeta." (1Sa 28:6) Sinabi ni Jesus na ang mga taong mapagpaimbabaw na naghahangad na mapansin ang kanilang kabanalan sa pamamagitan ng pananalangin ay tumanggap na nang 'lubos sa kanilang gantimpala' —mula sa mga tao, ngunit hindi mula sa Diyos. (Mat 6:5) Ang nagbabanal-banalang mga Pariseo ay nananalangin nang mahaba at naghahambog na sila'y may mataas na moral, ngunit hinatulan sila ng Diyos dahil sa kanilang pagpapaimbabaw. (Mar 12:40; Luc 18:10-14) Bagaman lumalapit sila sa pamamagitan ng kanilang bibig, ang kanilang puso ay malayo sa Diyos at sa kaniyang Salita ng katotohanan.—Mat 15:3-9; ihambing ang Isa 58:1-9.

Ang isang indibiduwal ay dapat manampalataya sa Diyos at sa kaniyang pagiging "tagapagbigay-gantimpala doon sa mga may-pananabik na humahanap sa kaniya" (Heb 11:6), anupat lumalapit taglay ang "lubos na katiyakan ng pananampalataya." (Heb 10:22, 38, 39) Mahalaga na kilalanin ng isa ang kaniyang pagkamakasalanan, at kapag nakagawa siya ng malulubhang pagkakasala, dapat niyang 'palambutin ang mukha ni Jehova' (1Sa 13:12; Dan 9:13) sa pamamagitan ng pagpapalambot muna sa sarili niyang puso taglay ang taimtim na pagsisisi at pagpapakumbaba. (2Cr 34:26-28; Aw 51:16, 17; 119:58) Kung magkagayon, maaaring hayaan ng Diyos na mapamanhikan siya at maaaring siya'y magpatawad at makinig (2Ha 13:4; 2Cr 7:13, 14; 33:10-13; San 4:8-10); hindi na madarama ng isa na 'hinaharangan ng Diyos ng kaulapan ang paglapit sa kaniya, upang ang panalangin ay hindi makaraan.' (Pan 3:40-44) Bagaman makapananalangin pa rin ang isang tao sa Diyos, ang kaniyang mga panalangin ay maaaring "mahadlangan" kung hindi niya sinusunod ang payo ng Diyos. (1Pe 3:7) Ang mga humihingi ng kapatawaran ay dapat na maging mapagpatawad sa iba.—Mat 6:14, 15; Mar 11:25; Luc 11:4.

Anu-anong bagay ang angkop na ipanalangin?

Pangunahin na, kalakip sa mga panalangin ang pagtatapat (2Cr 30:22), mga pakiusap o mga kahilingan (Heb 5:7), mga kapahayagan ng papuri at pasasalamat (Aw 34:1; 92:1), at mga panata (1Sa 1:11; Ec 5:2-6). Maliwanag na ang panalanging ibinigay ni Jesus sa kaniyang mga alagad ay isang modelo, o isang parisan, sapagkat sa mga panalangin ni Jesus mismo nang dakong huli, pati na ng kaniyang mga alagad, hindi nila mahigpit na sinunod ang espesipikong mga salita ng kaniyang modelong panalangin. (Mat 6:9-13) Ang panimulang mga salita ng panalanging ito ay nagtutuon ng pansin sa pinakamahalagang bagay, ang pagpapabanal sa pangalan ni Jehova, na sinimulang lapastanganin noong panahon ng paghihimagsik sa Eden. Pagkatapos ay binanggit nito ang tungkol sa katuparan ng kalooban ng Diyos sa pamamagitan ng ipinangakong Kaharian, isang pamahalaang pinamumunuan ng inihulang Binhi, ang Mesiyas. (Gen 3:15; tingnan ang JEHOVA [Ipagbabangong-puri ang Kaniyang Soberanya at Pababanalin ang Kaniyang Pangalan].) Sa ganitong panalangin, ang nananalangin ay dapat na nasa panig ng Diyos sa usaping nagsasangkot sa soberanya ni Jehova.

Ipinakikita ng talinghaga ni Jesus sa Lucas 19:11-27 kung ano ang kahulugan ng 'pagdating ng Kaharian.' Darating ito upang maglapat ng kahatulan, puksain ang lahat ng sumasalansang, at magdala ng kaginhawahan at gantimpala sa mga umaasa rito. (Ihambing ang Apo 16:14-16; 19:11-21.) Samakatuwid, ang kasunod na pananalitang, "mangyari nawa ang iyong kalooban, kung paano sa langit, gayundin sa lupa," ay pangunahin nang tumutukoy, hindi sa pagganap ng mga tao sa kalooban ng Diyos, kundi, sa halip, sa pagkilos ng Diyos mismo upang isakatuparan ang kaniyang kalooban para sa lupa at sa mga tumatahan dito, sa gayo'y ipinamamalas ang kapangyarihan niyang tuparin ang kaniyang ipinahayag na layunin. Sabihin pa, sa gayong pananalita ay ipinapahayag din ng taong nananalangin na mas pinipili niya ang kaloobang iyon ng Diyos at nagpapasakop siya roon. (Mat 6:10; ihambing ang Mat 26:39.) Ang paghiling naman ng pang-araw-araw na tinapay, kapatawaran, proteksiyon laban sa tukso, at pagliligtas mula sa isa na balakyot ay pawang nauugnay sa hangarin ng nagsusumamo na patuloy

na mabuhay taglay ang pagsang-ayon ng Diyos. Ipinapahayag niya ang hangaring ito para sa lahat ng kaniyang kapananampalataya, hindi lamang para sa kaniyang sarili.—Ihambing ang Col 4:12.

Ang mga bagay na ito sa modelong panalanging iyon ay mahalaga para sa lahat ng taong may pananampalataya at ipinapahayag ng mga ito ang mga pangangailangan nilang lahat. Sa kabilang dako, ipinakikita ng ulat ng Kasulatan na maraming iba pang bagay na maaaring nakaaapekto sa mga indibiduwal sa iba't ibang antas o na resulta ng partikular na mga kalagayan o mga pangyayari, anupat angkop ding ipanalangin ang mga ito. Bagaman hindi espesipikong binanggit sa modelong panalangin ni Jesus, ang mga ito ay nauugnay rin sa mga bagay na nakasaad doon. Samakatuwid, ang personal na mga panalangin ay maaaring sumaklaw sa halos lahat ng aspekto ng buhay.—Ju 16:23, 24; Fil 4:6; 1Pe 5:7.

Kaayon nito, angkop lamang na ang lahat ay magnais na magkaroon ng higit pang kaalaman, unawa, at karunungan (Aw 119:33, 34; San 1:5); ngunit ang iba ay maaaring nangangailangan ng mga iyon sa pantanging mga paraan. Maaaring humiling sila sa Diyos ng patnubay ukol sa mga bagay na may kinalaman sa mga hudisyal na pasiya, gaya ng ginawa ni Moises (Exo 18:19, 26; ihambing ang Bil 9:6-9; 27:1-11; Deu 17:8-13), o ukol sa pag-aatas ng mga tao upang humawak ng pantanging pananagutan sa gitna ng bayan ng Diyos. (Bil 27:15-18; Luc 6:12, 13; Gaw 1:24, 25; 6:5, 6) Maaaring humiling sila ng lakas at karunungan upang magampanan ang espesipikong mga atas o maharap ang partikular na mga pagsubok o mga panganib. (Gen 32:9-12; Luc 3:21; Mat 26:36-44) Ang kanilang mga dahilan upang pagpalain ang Diyos at pasalamatan siya ay maaaring iba-iba depende sa kanilang personal na mga karanasan.—1Co 7:7; 12:6, 7; 1Te 5:18.

Sa 1 Timoteo 2:1, 2, ang apostol ay may binanggit na mga panalanging ginagawa "may kinalaman sa lahat ng uri ng mga tao, may kinalaman sa mga hari at sa lahat niyaong mga nasa mataas na katayuan." Noong huling gabi ni Jesus kasama ng kaniyang mga alagad, sinabi niya sa panalangin na hindi siya humihiling may kinalaman sa sanlibutan, kundi may kinalaman doon sa mga ibinigay ng Diyos sa kaniya, at na ang mga ito ay hindi bahagi ng sanlibutan kundi kinapopootan ng sanlibutan. (Ju 17:9, 14) Lumilitaw kung gayon na ang mga panalangin ng mga Kristiyano may kaugnayan sa mga opisyal ng sanlibutan ay may limitasyon. Ipinahihiwatig ng karagdagang mga salita ng apostol na ang gayong mga panalangin ay para talaga sa kapakanan ng bayan ng Diyos, "upang makapagpatuloy *tayong* mamuhay ng isang payapa at tahimik na buhay na may lubos na makadiyos na debosyon at pagkaseryoso." (1Ti 2:2) Inilalarawan ito ng sinaunang mga halimbawa: Nanalangin si Nehemias na 'pagkalooban nawa siya ng Diyos ng habag' sa harap ni Haring Artajerjes (Ne 1:11; ihambing ang Gen 43:14), at tinagubilinan ni Jehova ang mga Israelita na 'hanapin ang kapayapaan ng lunsod [ang Babilonya]' na doo'y ipatatapon sila, anupat nananalangin alang-alang doon, yamang "sa kapayapaan niyaon ay magkakaroon ng kapayapaan para sa inyo." (Jer 29:7) Sa katulad na paraan, nanalangin ang mga Kristiyano may kinalaman sa mga banta ng mga tagapamahala noong kanilang mga araw (Gaw 4:23-30), at walang alinlangang kasama rin sa kanilang mga panalangin para sa nakabilanggong si Pedro ang mga opisyal na may awtoridad na palayain siya. (Gaw 12:5) Kasuwato ng payo ni Kristo, ipinananalangin nila yaong mga umuusig sa kanila.—Mat 5:44; ihambing ang Gaw 26:28, 29; Ro 10:1-3.

Ang pagpapasalamat para sa mga paglalaan ng Diyos, gaya ng pagkain, ay ginagawa na mula pa noong unang mga panahon. (Deu 8:10-18; pansinin din ang Mat 14:19; Gaw 27:35; 1Co 10:30, 31.) Gayunman, ang pagpapahalaga sa kabutihan ng Diyos ay dapat ipakita sa "lahat ng bagay," hindi lamang dahil sa materyal na mga pagpapala.—1Te 5:17, 18; Efe 5:19, 20.

Sa katapus-tapusan, ang kaalaman ng isang tao tungkol sa kung ano ang kalooban ng Diyos ang dapat na umugit sa nilalaman ng kaniyang mga panalangin, sapagkat dapat matanto ng nagsusumamo na upang ipagkaloob ng Diyos ang kaniyang kahilingan, dapat itong maging kalugud-lugod sa Kaniya. Palibhasa'y nalalaman na hindi sinasang-ayunan ng Diyos ang mga balakyot at ang mga nagwawalang-bahala sa Kaniyang Salita, maliwanag na ang nagsusumamo ay hindi maaaring humiling ng isang bagay na salungat sa katuwiran at sa isiniwalat na kalooban ng Diyos, gayundin sa mga turo ng Anak ng Diyos at ng kaniyang kinasihang mga alagad. (Ju 15:7, 16) Kaya ang mga pananalita hinggil sa paghingi ng "anumang bagay" (Ju 16:23) ay hindi dapat unawain sa maling paraan. Maliwanag na hindi kasama sa "anumang bagay" ang mga bagay na nalalaman ng indibiduwal, o may dahilan siyang paniwalaan, na hindi kalugud-lugod sa Diyos. Sinabi ni Juan: "Ito ang pagtitiwala na taglay natin sa kaniya, na, anumang bagay ang hingin natin *ayon sa kaniyang kalooban,* tayo ay pinakikinggan niya." (1Ju 5:14; ihambing ang San 4:15.) Sinabi naman ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "Kung ang dalawa sa inyo sa lupa ay magkasundo may kinalaman sa *anumang bagay na mahalaga* na kanilang hihilingin, magaganap iyon para sa kanila dahil sa aking Ama sa langit." (Mat 18:19) Bagaman ang materyal na

mga bagay, gaya ng pagkain, ay angkop na ipanalangin, hindi masasabi ang gayon may kinalaman sa materyalistikong mga pagnanasa at mga ambisyon, tulad ng ipinakikita ng mga tekstong gaya ng Mateo 6:19-34 at 1 Juan 2:15-17. Hindi rin magiging wasto na ipanalangin yaong mga hinahatulan ng Diyos.—Jer 7:16; 11:14.

Ipinakikita ng Roma 8:26, 27 na sa ilang kalagayan, maaaring hindi alam ng isang Kristiyano kung ano ang ipananalangin; magkagayunman, ang kaniyang di-mabigkas na "mga daing" ay nauunawaan ng Diyos. Ipinakikita ng apostol na ito'y sa pamamagitan ng espiritu, o aktibong puwersa, ng Diyos. Dapat tandaan na ang kaniyang espiritu ang ginamit ng Diyos sa pagkasi sa Kasulatan. (2Ti 3:16, 17; 2Pe 1:21) Ito'y naglalaman ng mga pangyayari at mga kalagayan na katulad ng mararanasan ng kaniyang mga lingkod sa darating na mga panahon at nagpapakita kung paano papatnubayan ng Diyos ang kaniyang mga lingkod at kung paano niya sila bibigyan ng tulong na kailangan nila. (Ro 15:4; 1Pe 1:6-12) Maaaring pagkatapos matanggap ng isang Kristiyano ang kinakailangang tulong ay saka pa lamang niya matatanto na ang nais niya *sanang* ipanalangin (ngunit hindi niya alam kung paano) ay nakasaad na sa Salita ng Diyos na kinasihan ng espiritu.—Ihambing ang 1Co 2:9, 10.

Ang Pagsagot sa mga Panalangin. Bagaman noong sinaunang panahon ay nakikipagtalastasan ang Diyos sa ilang indibiduwal, hindi niya iyon karaniwang ginagawa, at kadalasa'y nakikipagtalastasan siya sa pantanging mga kinatawan lamang, gaya ni Abraham at ni Moises. (Gen 15:1-5; Exo 3:11-15; ihambing ang Exo 20:19.) Magkagayunman, maliwanag na ang salita ng Diyos ay inihahatid sa pamamagitan ng mga anghel, maliban sa mga pagkakataon nang siya'y magsalita sa kaniyang Anak o tungkol kay Jesus noong ito'y narito sa lupa. (Ihambing ang Exo 3:2, 4; Gal 3:19.) Ang mga mensahe ng Diyos ay hindi rin karaniwang inihahatid noon sa pamamagitan ng nagkatawang-taong mga anghel, yamang makikita na kadalasa'y nagugulumihanan ang mga tumatanggap ng mga iyon. (Huk 6:22; Luc 1:11, 12, 26-30) Kaya naman, sa karamihan ng mga kaso, sinasagot ng Diyos ang mga panalangin sa pamamagitan ng mga propeta o sa pamamagitan ng pagkakaloob, o hindi pagkakaloob, sa kahilingan. Kadalasan na, ang mga sagot ni Jehova sa mga panalangin ay may malinaw at nakikitang epekto, gaya halimbawa ng pagliligtas niya sa kaniyang mga lingkod mula sa kanilang mga kaaway (2Cr 20:1-12, 21-24) o paglalaan niya ng kanilang pisikal na pangangailangan sa panahon ng matinding kakapusan. (Exo 15:22-25) Ngunit walang alinlangan na ang kalimitang sagot ni Jehova ay hindi agad nahahalata, yamang ang ibinibigay niya ay moral na katatagan at kaliwanagan, na tumutulong sa isang tao na manghawakan sa matuwid na landasin at isagawa ang gawaing iniatas ng Diyos. (2Ti 4:17) Para sa mga Kristiyano, ang sagot sa kanilang mga panalangin ay pangunahin nang may kinalaman sa mga bagay na espirituwal, na maaaring hindi kagila-gilalas na gaya ng ilang makapangyarihang gawa ng Diyos noong una, ngunit napakahalaga rin.—Mat 9:36-38; Col 1:9; Heb 13:18; San 5:13.

Upang maging katanggap-tanggap ang panalangin, ito ay dapat na nakaukol sa tamang persona, ang Diyos na Jehova; tungkol sa tamang mga bagay, yaong kasuwato ng ipinahayag na mga layunin ng Diyos; alinsunod sa tamang paraan, sa pamamagitan ng inatasan ng Diyos na daan, si Kristo Jesus; at may tamang motibo at malinis na puso. (Ihambing ang San 4:3-6.) Bukod pa sa lahat ng ito, kailangan din ang pagpupumilit. Sinabi ni Jesus na 'patuloy na humingi, maghanap, at kumatok,' anupat hindi nanghihimagod. (Luc 11:5-10; 18:1-7) Itinanong niya kung masusumpungan ba niya sa lupa ang pananampalataya sa kapangyarihan ng panalangin sa panahon ng kaniyang 'pagdating' sa hinaharap. (Luc 18:8) Gaya ng nililinaw ng Kasulatan, ang tila pagpapaliban ng Diyos sa pagsagot sa ilang panalangin ay hindi dahil sa wala siyang kakayahan o pagnanais na sagutin ang mga iyon. (Mat 7:9-11; San 1:5, 17) Sa ilang kaso, dapat hintayin ang sagot ng Diyos alinsunod sa kaniyang 'talaorasan.' (Luc 18:7; 1Pe 5:6; 2Pe 3:9; Apo 6:9-11) Ngunit pangunahin na, maliwanag na hinahayaan ng Diyos na ipakita ng mga nagsusumamo sa kaniya kung gaano katindi ang kanilang pagkabahala, kung gaano kasidhi ang kanilang hangarin, at kung gaano kataimtim ang kanilang motibo. (Aw 55:17; 88:1, 13; Ro 1:9-11) Kung minsan, kailangan silang maging gaya ni Jacob na matagal na nakipagbuno upang magtamo ng pagpapala.—Gen 32:24-26.

Gayundin, bagaman hindi mapipilit ang Diyos na Jehova na kumilos dahil lamang sa dami ng nananalangin, maliwanag na binibigyang-pansin niya ang tindi ng pagkabahala ng kaniyang mga lingkod bilang isang grupo, at kumikilos siya kapag samasama silang nagpapakita ng matinding pagkabahala at nagkakaisang interes. (Ihambing ang Exo 2:23-25.) Ngunit kapag sila'y nagwawalang-bahala, maaaring hindi muna kumilos ang Diyos. Ang muling pagtatayo ng templo ng Jerusalem, na sa loob ng ilang panahon ay hindi lubusang sinuportahan (Ezr 4:4-7, 23, 24; Hag 1:2-12), ay nahadlangan at naantala, samantalang ang muling pagtatayo ni Nehemias ng mga pader ng lunsod, palibhasa'y isinagawa nang may pananalangin at lubos na suporta, ay natapos sa loob lamang ng 52 araw. (Ne 2:17-20; 4:4-23; 6:15) Nang sumulat si Pablo sa

kongregasyon ng Corinto, inilahad niya ang pagliligtas ng Diyos sa kaniya mula sa bingit ng kamatayan, at sinabi niya: "Kayo rin ay makatutulong sa pamamagitan ng inyong pagsusumamo para sa amin, upang makapagpasalamat ang marami para sa amin dahil doon sa may-kabaitang ibinibigay sa amin dahil sa maraming mapanalangining mukha." (2Co 1:8-11; ihambing ang Fil 1:12-20.) Laging idiniriin ang kapangyarihan ng pananalangin para sa iba, ito man ay mula sa isang indibiduwal o sa isang grupo. Tungkol sa 'pananalangin para sa isa't isa,' sinabi ni Santiago: "Ang pagsusumamo ng taong matuwid, kapag ito ay gumagana, ay may malakas na puwersa."—San 5:14-20; ihambing ang Gen 20:7, 17; 2Te 3:1, 2; Heb 13:18, 19.

Kapansin-pansin din ang maraming ulat tungkol sa 'pakikiusap' ng mga indibiduwal kay Jehova, ang Soberanong Tagapamahala, hinggil sa kanilang mga ikinababahala. Ang nagsusumamo ay naghaharap ng mga dahilan kung bakit naniniwala siyang tama ang kaniyang kahilingan, nagbibigay ng ebidensiya na tama at walang pag-iimbot ang kaniyang motibo, at nangangatuwiran upang ipakita na may iba pang mga salik na mas matimbang kaysa sa kaniyang sariling mga interes o kadahilanan. Baka nasasangkot ang karangalan ng sariling pangalan ng Diyos o ang kapakanan ng kaniyang bayan, o maaaring nasasangkot din ang magiging epekto sa iba ng pagkilos o di-pagkilos ng Diyos. Ang mga pamamanhik ay maaaring gawin salig sa katarungan ng Diyos, sa kaniyang maibiging-kabaitan, at sa kaniyang pagiging isang Diyos ng awa. (Ihambing ang Gen 18:22-33; 19:18-20; Exo 32:11-14; 2Ha 20:1-5; Ezr 8:21-23.) Si Kristo Jesus din ay "nakikiusap" para sa kaniyang tapat na mga tagasunod.—Ro 8:33, 34.

Ang aklat ng Mga Awit ay binubuo ng mga panalangin at mga awit ng papuri sa Diyos, at ipinakikita ng mga nilalaman nito kung paano dapat manalangin. Kabilang sa maraming katangi-tanging panalangin yaong kina Jacob (Gen 32:9-12), Moises (Deu 9:25-29), Job (Job 1:21), Hana (1Sa 2:1-10), David (2Sa 7:18-29; 1Cr 29:10-19), Solomon (1Ha 3:6-9; 8:22-61), Asa (2Cr 14:11), Jehosapat (2Cr 20:5-12), Elias (1Ha 18:36, 37), Jonas (Jon 2:1-9), Hezekias (2Ha 19:15-19), Jeremias (Jer 20:7-12; ang aklat ng Mga Panaghoy), Daniel (Dan 9:3-21), Ezra (Ezr 9:6-15), Nehemias (Ne 1:4-11), ng ilang Levita (Ne 9:5-38), Habakuk (Hab 3:1-19), Jesus (Ju 17:1-26; Mar 14:36), at ng mga alagad ni Jesus (Gaw 4:24-30).—Tingnan ang INSENSO (Kahulugan); POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

PANALI, LUBID [sa Ingles, *cord, rope*]. Sa Kasulatan, may ilang salitang Hebreo at isang salitang Griego na ginagamit upang tumukoy sa iba't ibang uri ng sinulid, panali at lubid. Ang pinakamadalas gamitin ay ang salitang Hebreo na *che'vel*. Ginagamit ang *che'vel* kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga paraan upang tumukoy sa panali at lubid. (2Sa 17:13; Ec 12:6; Os 11:4) Bukod dito, maaari rin itong mangahulugan ng isang 'pising' panukat (2Sa 8:2) at sa gayon ay ginagamit ito kung minsan bilang isang termino sa topograpiya para sa isang sinukat na lugar, isang "takdang bahagi" (Jos 17:5, 14; 19:9), o isang "pook."—Deu 3:4, 13, 14.

Ang tanging salitang Griego na ginagamit upang tumukoy sa lubid ay ang *skhoi·ni'on,* na ikinakapit sa isang panali o lubid at maaaring mangahulugan ng isang lubid na yari sa mga tambo o mga halamang hungko. Dahil sa kaniyang matuwid na pagkagalit, "pagkatapos na gumawa ng isang panghagupit na lubid, pinalayas [ni Jesu-Kristo] mula sa templo ang lahat ng may mga tupa at mga baka," anupat maliwanag na ginamit niya ang panghagupit na lubid hindi sa mga tao kundi sa mga hayop.—Ju 2:13-17.

Noong sinaunang mga panahon, may mga panali at mga lubid na gawa mula sa lino [*flax*], ang iba naman ay gawa sa mga hibla ng abaka, ng rami o ng palmang datiles. Sa Ezion-geber ay may natuklasang matibay at makapal na lubid na gawa sa mga hibla ng talob ng puno ng palma. Maliwanag na ginamit din noon ang iba't ibang uri ng mga halamang hungko at tambo, at kabilang sa mga materyales na ginamit ng mga Ehipsiyo ay ang pinilipit na mahahabang piraso ng katad na nagiging lubid na pagkatibay-tibay. Ang mga hibla naman ng rami (*Boehmeria nivea,* isang halaman na matatagpuan sa Asia at mula sa pamilya ng mga kulitis) ay isa ring napakatibay na lubid, anupat kapaki-pakinabang sa mga lambat na pangisda.

Kung minsan, ang mga panali ay ginagamit noon bilang bahagi ng kagayakan. Halimbawa, waring isinasabit ni Juda ang kaniyang singsing na pantatak sa pamamagitan ng isang "panali." (sa Heb., *pa·thil'* [Gen 38:18, 25]) Sa dalawang argolya na nasa mga dulo ng pektoral na isinusuot ng mataas na saserdote ng Israel, may ipinasok na 'pinagkawing-kawing na mga tanikala, sa kayariang lubid, na yari sa dalisay na ginto.' (Exo 39:15-18) Kabilang sa mga bagay na nasa palasyo ng Persianong si Haring Ahasuero ang "lino, mainam na algudon at asul na natatalian ng mga lubid na mainam na kayo."—Es 1:6.

Ang "mga panaling pantolda" o "mga pantoldang panali" (mula sa Heb., *meh·thar'*) ay ginagamit noon upang matatag na maitayo ang mga tolda. (Isa 54:2; Exo 39:40) Noon ay may "mga panali" ng karwahe (sa Heb., *'avoth'* [Isa 5:18]) at mga panali na ginagamit naman bilang "mga bagting." (sa Heb., *yetha·rim'* [Job 30:11; Aw 11:2]) Ginagamit din ang

mga lubid at mga panali bilang panggapos sa mga bihag. (Huk 15:13-15; Eze 3:25) Ang mga lubid ay nagsilbing kagamitan sa mga barko. (Isa 33:23) Upang maligtas siya at ang kaniyang sambahayan sa panahon ng pagkawasak ng Jerico, si Rahab ay sinabihang magtali sa bintana ng isang 'panaling [mula sa Heb. na *tiq·wah′*] yari sa sinulid na iskarlata [sa Heb., *chut*].'—Jos 2:18-21.

Makasagisag na Paggamit. Ganito ang sabi ng tagapagtipon: "Ang panali na tatlong-ikid ay hindi madaling mapatid." (Ec 4:12) Kung paghihiwa-hiwalayin ang mga hibla ng isang panaling may tatlong hibla, ang bawat hibla ay madali nang mapapatid. Ngunit kapag tinirintas ang mga iyon, ang mabubuong "panali na tatlong-ikid" ay hindi basta-basta mapapatid. Sa katulad na paraan, kapag ang mga lingkod ng Diyos ay mistulang nakapulupot sa isa't isa, anupat nagkakaisa sa pangmalas at layunin, mayroon silang higit na espirituwal na lakas na kailangan upang makapagbata ng pagsalansang. Ang tagapagtipon ay humimok din na alalahanin ang Maylalang sa panahon ng kabataan, "bago ang panaling pilak ay maalis" (Ec 12:1, 6), anupat lumilitaw na "ang panaling pilak" ay tumutukoy sa gulugod, na kapag naputol ay magbubunga ng kamatayan.

Noong tinutukoy ni David ang isang panahon nang waring napipinto ang isang marahas na kamatayan, at tila tiyak nang naghihintay sa kaniya ang Sheol, sinabi niya na "kinulong ako ng mga lubid ng kamatayan" at "ang mismong mga lubid ng Sheol ay pumulupot sa akin." Maliwanag, nadama niya noon na para siyang hinagisan ng nakapaikot na mga lubid at pagkatapos ay hinihila siya patungo sa libingan, anupat kinakaladkad siya patungo sa kamatayan at sa Sheol.—Aw 18:4, 5.

Sinabi naman ni Isaias: "Sa aba ng mga humihila ng kamalian sa pamamagitan ng mga lubid ng kabulaanan, at ng kasalanan sa pamamagitan ng mga panali ng karwahe," marahil upang ipahiwatig na ang mga taong iyon ay nakakabit sa kamalian at kasalanan kung paanong ang mga hayop ay nakatali sa pamamagitan ng mga lubid, o ng mga panali, sa mga karwaheng hinihila nila sa kanilang likuran. —Isa 5:18.

Sa isang pagkilos na maliwanag na sumasagisag sa kanilang ganap na pagpapasakop at pagkapahiya, ang natalong mga Siryano ay 'nagbigkis ng telang-sako sa kanilang mga balakang, na may mga lubid sa kanilang mga ulo, at pumaroon sa hari ng Israel,' anupat hiniling nila ang pagpapatawad ni Ahab sa Siryanong si Haring Ben-hadad II. Maaaring bawat isa sa kanila ay nagtali ng isang lubid bilang isang panali sa palibot ng kanilang ulo o ng kanilang leeg. —1Ha 20:31-34.

Kung paanong nagtipon laban sa Diyos at sa kaniyang pinahiran ang mga paganong tagapamahala at ang mga bansa na ayaw maging mga basalyo ng mga Israelita noong sinaunang mga panahon, patiunang sinabi ng Mesiyanikong hula na ang mga hari sa lupa at ang matataas na opisyal ay magpipisan na tila iisa "laban kay Jehova at laban sa kaniyang pinahiran, na sinasabi: 'Lagutin natin ang kanilang mga panggapos at itapon ang kanilang mga panali mula sa atin!'" Anumang restriksiyon na ipapataw ni Jehova at ng kaniyang Pinahiran ay sasalansangin ng mga tagapamahala at ng mga bansa. Gayunman, mawawalang-saysay ang kanilang mga pagsisikap na lagutin ang gayong mga panggapos at itapon ang gayong mga panali.—Aw 2:1-9.

Kapag napatid ang mga panaling pantolda, hindi na mapananatili ng mga iyon na nakatindig ang isang tolda; ginamit ito sa makasagisag na paraan sa isang paglalarawan ng pagkatiwangwang. (Jer 10:20) Sa kabaligtaran naman, may makahulang katiyakan ng pagsasauli at pabor ni Jehova sa mga salitang: "Masdan mo ang Sion, ang bayan ng ating mga kapistahan! Makikita ng iyong sariling mga mata ang Jerusalem bilang isang tahimik na tinatahanang dako, isang tolda na hindi ililigpit ninuman. Hindi kailanman mabubunot ang mga pantoldang tulos nito, at walang isa man sa mga lubid nito ang mapapatid."—Isa 33:20.

PANAMBITAN. Isang komposisyon, tula man o awit, na nagpapahayag ng matinding lumbay, gaya ng pamimighati dahil sa pagkamatay ng isang kaibigan o ng isang minamahal; isang elehiya. Kadalasan, sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ang "panambitan" ay mula sa salitang Hebreo na *qi·nah′,* na tumutukoy sa isang malungkot na komposisyon, isang elehiya, o panaghoy.

Ang terminong Hebreo na *shig·ga·yohn′* sa superskripsiyon ng Awit 7 ay isinalin din bilang "panambitan" at maaaring tumutukoy sa isang napakamadamdaming awit na mabilis na nagbabago ng ritmo. (Tlb sa *Rbi8*) Isang anyong pangmaramihan ng salitang Hebreong ito ang lumilitaw sa Habakuk 3:1, kung saan isinalin ito bilang "mga panambitan." Dahil sa katangian ng mga panambitan, iniuugnay ang mga ito sa pagdaing at paghagulhol (Eze 2:10), at ang ilan ay naisulat at naingatan. Iniuulat ng 2 Cronica 35:25 na nanambitan si Jeremias dahil sa pagkamatay ni Haring Josias at ipinahihiwatig nito na may isang koleksiyon noon ng mga panambitan (sa Heb., *qi·nohth′*), sapagkat sinasabi roon: "Ang lahat ng mga lalaking mang-aawit at mga babaing mang-aawit ay patuloy na nagsasalita tungkol kay Josias sa kanilang mga panambitan hanggang sa ngayon; at inilagay nila ang mga iyon bilang isang tuntunin sa Israel,

at doon nakasulat ang mga iyon sa mga panambitan."

Ang mga panambitan ay iniuugnay sa pagdadalamhati, gaya noong sabihin ni Jehova sa di-tapat na Israel: "Gagawin kong pagdadalamhati ang inyong mga kapistahan at panambitan ang lahat ng inyong mga awit." (Am 8:10) Kaya naman noon, ang pananambitan ay nangangahulugan ng pagawit ng isang elehiya, o malungkot na komposisyon, marahil ay tungkol sa pagtatakwil ni Jehova o sa pagbabago ng kaayaayang mga kalagayan tungo sa isang malungkot na situwasyon. (Jer 7:29; Eze 19:1-14) Ang mga panambitan ay kinakanta, kadalasa'y ng mga babae.—Eze 27:32; Jer 9:20.

Ang ilang panambitan ay naglalahad ng kasaysayan, na kinatha pagkatapos ng isang pangyayari, gaya ng pagkamatay ng isang minamahal na kaibigan. Ang isang halimbawa nito ay ang panambitan ni David para kina Saul at Jonatan, na parehong namatay sa Bundok Gilboa noong makipagdigma sila sa mga Filisteo. (2Sa 1:17-27; 1Sa 31:8) Nanambitan din si Haring David para kay Abner pagkalibing nito. (2Sa 3:31-34) Bagaman maaaring kinatha ang mga panambitan hinggil sa pagkamatay ng isang tao upang magbigay ng kaaliwan sa mga naiwan, para sa tapat na mga lingkod ng Diyos ay hindi layunin ng mga ito na dakilain ang namatay.—Ec 9:5, 10.

Ang aklat ng Mga Panaghoy ay isang panambitan na isinulat ni Jeremias pagkatapos na wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Bagaman nagpapahayag ito ng pamimighati dahil sa pagkatiwangwang ng lunsod, nagpapabanaag din ito ng pananampalataya at pag-asa kay Jehova; at ang pambungad ng ikalimang kabanata ay namamanhik sa Diyos na alalahanin ang kaniyang bayan na naging "hamak na mga ulila na walang ama." —Pan 3:22-27; 5:1-3; tingnan ang PANAGHOY, AKLAT NG MGA.

Ang ilang panambitang naitala sa Bibliya ay makahula at malinaw na naglalarawan sa dumarating na kapahamakan, anupat kung minsan ay para bang natupad na ito. May makahulang mga panambitan na inihiyaw laban sa Tiro at sa hari nito (Eze 26:17; 27:1, 2; 28:11-19), at laban din kay Paraon at sa Ehipto. (Eze 32:2-16) May binanggit ding paghiyaw ng panambitan para sa Juda at Jerusalem may kaugnayan sa pagkatiwangwang ng mga ito.—Jer 9:9-11.

PANANAHI. Pagdurugtung-dugtong sa pamamagitan ng isang uri ng tahi. Mula pa noong sinaunang panahon, ang pananahi, pati ang pagbuburda, ay gumanap na ng mahalagang papel sa mga gawain ng mga tao. (Exo 26:1; 35:35; Job 16:15; Ec 3:7; Eze 13:18) Ang unang lalaki at babae, sina Adan at Eva, ay "nagtahi ng mga dahon ng igos at gumawa ng kanilang mga panakip sa balakang." (Gen 3:7) Maaaring nangangahulugan lamang ito na pinagdugtung-dugtong nila ang malalaking dahon ng igos sa pamamagitan ng maliliit na sanga ng puno ng igos.

Noong ipinaliliwanag niya kung bakit hindi nagaayuno ang kaniyang mga alagad gaya ng mga Pariseo at ng mga alagad ni Juan, itinawag-pansin ni Jesu-Kristo na ang pagtatahi ng isang piraso ng di-napaurong na tela sa isang lumang kasuutan ay magpapalala sa punit niyaon. (Mar 2:18, 21) Kapag nilabhan iyon, uurong ang panagpi at, kasabay ng pag-urong, hahatakin nito ang lumang kasuutan, anupat mapupunit iyon. Dapat sana'y nakatulong ang ilustrasyong ito sa mga nakikinig sa mga salita ni Jesus upang maunawaan nila na panahon na para sila'y maging mga tagasunod niya at na mali na pilitin nila ang mga alagad ni Jesus na sumunod sa kanilang mga kaugalian. Bago pa nito, ipinaliwanag mismo ni Juan na ang kaniyang gawain ay isang paghahanda para sa pagdating ni Kristo at samakatuwid ay pansamantala lamang.—Ju 3:27-30.

PANANALITA. Tingnan ang MAPANG-ABUSONG PANANALITA.

PANANAMIT. Tingnan ang DAMIT.

PANANAMPALATAYA. Ang salitang "pananampalataya" ay isinalin mula sa Griegong *pi′stis,* na pangunahing nagtatawid ng diwa ng kumpiyansa, tiwala, matatag na paniniwala. Depende sa konteksto, ang salitang Griego ay maaari ring mangahulugang "katapatan" [*faithfulness*] o "pagkamatapat" [*fidelity*].—1Te 3:7; Tit 2:10.

Sinasabi sa atin ng Kasulatan: "Ang pananampalataya ay ang mapananaligang paghihintay sa mga bagay na inaasahan, ang malinaw na pagtatanghal ng mga katunayan bagaman hindi nakikita." (Heb 11:1) Ang "mapananaligang paghihintay" ay salin ng salitang Griego na *hy·po′sta·sis.* Ang terminong ito ay pangkaraniwang makikita sa mga sinaunang dokumentong papiro na pangnegosyo. Itinatawid nito ang ideya ng isang bagay na gumagarantiya ng pagmamay-ari sa hinaharap. Dahil dito, iminumungkahi nina Moulton at Milligan ang ganitong salin: "Ang pananampalataya ay ang *titulo* sa mga bagay na inaasahan." (*Vocabulary of the Greek Testament,* 1963, p. 660) Ang salitang Griego na *e′leg·khos,* isinalin bilang "malinaw na pagtatanghal," ay nagtatawid ng ideya ng paglalabas ng katibayan na nagtatanghal ng isang bagay, partikular na ng isang bagay na salungat sa kung ano ang nakikita lamang. Dahil sa katibayang iyon, ang dating hindi nauunawaan ay nagiging malinaw at ang bagay na ayon sa nakikita lamang

ay napabubulaanan. "Ang malinaw na pagtatanghal," o katibayan para manalig, ay lubhang sigurado o nakakukumbinsi anupat sinasabing iyon ang pananampalataya.

Samakatuwid, pananampalataya ang saligan ng pag-asa at ang katibayan upang manalig sa di-nakikitang mga katunayan. Ang buong kalipunan ng mga katotohanang inihatid ni Jesu-Kristo at ng kaniyang kinasihang mga tagasunod ang bumubuo sa tunay na 'pananampalatayang' Kristiyano. (Ju 18:37; Gal 1:7-9; Gaw 6:7; 1Ti 5:8) Ang pananampalatayang Kristiyano ay nakasalig sa kumpletong Salita ng Diyos, lakip ang Hebreong Kasulatan, na malimit tukuyin ni Jesus at ng mga manunulat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan bilang suporta sa kanilang mga sinasabi.

Ang pananampalataya ay salig sa matibay na ebidensiya. Ang nakikitang mga gawang paglalang ay nagpapatotoo sa pag-iral ng isang di-nakikitang Maylalang. (Ro 1:20) Ang aktuwal na mga pangyayaring naganap noong panahon ng ministeryo at buhay sa lupa ni Jesu-Kristo ay nagpakilala sa kaniya bilang ang Anak ng Diyos. (Mat 27:54; tingnan ang JESU-KRISTO.) Ang rekord ng paglalaan ng Diyos para sa kaniyang makalupang mga nilalang ay nagsisilbing isang makatuwirang saligan upang maniwala na tiyak na paglalaanan niya ang kaniyang mga lingkod. Ang kaniyang rekord naman bilang Tagapagbigay at Tagapagsauli ng buhay ay nagbibigay ng sapat na katibayan sa kredibilidad ng pag-asa sa pagkabuhay-muli. (Mat 6:26, 30, 33; Gaw 17:31; 1Co 15:3-8, 20, 21) Karagdagan pa, ang pagkamaaasahan ng Salita ng Diyos at ang eksaktong katuparan ng mga hula nito ay nagkikintal ng pagtitiwala sa katuparan ng *lahat* ng Kaniyang mga pangako. (Jos 23:14) Sa gayon, gaya ng ipinakikita sa maraming paraang nabanggit, "ang pananampalataya ay kasunod ng bagay na narinig."—Ro 10:17; ihambing ang Ju 4:7-30, 39-42; Gaw 14:8-10.

Kaya naman ang pananampalataya ay hindi kapareho ng pagiging mapaniwalain. Kadalasan, ang taong nanunuya sa pananampalataya ay may pananampalataya sa kaniyang subok at pinagkakatiwalaang mga kaibigan. Ang siyentipiko ay may pananampalataya sa mga simulain ng kaniyang partikular na sangay ng siyensiya. Ibinabatay niya ang mga bagong eksperimento sa mga tuklas noong nakaraan at naghahanap siya ng bagong mga tuklas batay sa mga bagay na napatunayan nang totoo. Gayundin naman, inihahanda ng magsasaka ang kaniyang lupa at naghahasik siya ng binhi, anupat umaasa, gaya rin noong nagdaang mga taon, na ang binhi ay sisibol at na tutubo ang mga halaman habang ang mga ito'y tumatanggap ng kinakailangang halumigmig at sikat ng araw. Kung gayon, ang pananampalataya sa katatagan ng mga batas sa kalikasan na umuugit sa uniberso ay aktuwal na nagsisilbing pundasyon para sa mga plano at gawain ng tao. Ang katatagang iyan ay tinutukoy ng pantas na manunulat ng Eclesiastes: "Ang araw rin ay sumisikat, at ang araw ay lumulubog, at dumarating itong humihingal sa dakong sinisikatan nito. Ang hangin ay yumayaon patungo sa timog, at umiikot ito patungo sa hilaga. Ligid ito nang ligid sa patuloy na pag-ikot, at sa mismong mga pag-ikot nito ay bumabalik ang hangin. Ang lahat ng agusang-taglamig ay humuhugos sa dagat, gayunma'y hindi napupuno ang dagat. Sa dakong hinuhugusan ng mga agusang-taglamig, doon bumabalik ang mga iyon upang humugos."—Ec 1:5-7.

Sa Hebreong Kasulatan, ang salitang *'a·man'* at ang iba pang mga salitang may malapit na kaugnayan dito ay naghahatid ng diwa ng pagiging mapagkakatiwalaan, katapatan [*faithfulness*], pagkapirmi, katatagan, pagiging matibay na itinatag, namamalagi. (Exo 17:12; Deu 28:59; 1Sa 2:35; 2Sa 7:16; Aw 37:3) Isang kaugnay na pangngalan (*'emeth'*) ang kadalasa'y nagpapahiwatig ng "katotohanan," gayundin ng "katapatan" o "pagiging mapagkakatiwalaan." (2Cr 15:3, tlb sa *Rbi8;* 2Sa 15:20; ihambing ang Ne 7:2, tlb sa *Rbi8.*) Ang pamilyar na terminong "Amen" (sa Heb., *'a·men'*) ay sa *'a·man'* din nagmula.—Tingnan ang AMEN.

Mga Sinaunang Halimbawa ng Pananampalataya. Bawat isa sa 'napakalaking ulap ng mga saksi' na binanggit ni Pablo (Heb 12:1) ay nagkaroon ng makatuwirang saligan para sa pananampalataya. Halimbawa, tiyak na alam ni Abel ang pangako ng Diyos hinggil sa isang "binhi" na susugat sa ulo ng "serpiyente." At nakakita siya ng aktuwal na mga ebidensiya na natupad ang sentensiyang ipinataw ni Jehova sa kaniyang mga magulang sa Eden. Sa labas ng Eden, si Adan at ang kaniyang pamilya ay kumain ng tinapay sa pawis ng kanilang mukha dahil isinumpa ang lupa at, samakatuwid, namunga ng mga tinik at mga dawag. Malamang ay napagmasdan ni Abel na ang paghahangad ni Eva ay ukol sa kaniyang asawa at na pinamunuan ni Adan ang kaniyang asawa. Walang alinlangan na nagkomento ang kaniyang ina tungkol sa kirot ng pagdadalang-tao nito. Gayundin, ang pasukan sa hardin ng Eden ay binabantayan ng mga kerubin at ng nagliliyab na talim ng tabak. (Gen 3:14-19, 24) Ang lahat ng ito'y nagsilbing isang "malinaw na pagtatanghal," anupat nagbigay-katiyakan kay Abel na darating ang katubusan sa pamamagitan ng 'binhing ipinangako.' Kaya naman udyok ng pananampalataya, siya'y "naghandog sa Diyos ng hain," isang hain na napatunayang lalong higit ang halaga kaysa sa hain ni Cain.—Heb 11:1, 4.

Nagkaroon si Abraham ng matatag na saligan upang manampalataya sa pagkabuhay-muli sapagkat naranasan nila ni Sara ang makahimalang pagsasauli ng kanilang kakayahan sa pag-aanak, na sa isang diwa ay maihahalintulad sa isang pagkabuhay-muli, anupat pinahintulutan nitong magpatuloy ang linya ng pamilya ni Abraham sa pamamagitan ni Sara. Ipinanganak si Isaac dahil sa himalang ito. Nang sabihan si Abraham na ihandog si Isaac, nagkaroon siya ng pananampalataya na bubuhaying-muli ng Diyos ang kaniyang anak. Isinalig niya ang pananampalatayang iyon sa pangako ng Diyos: "Ang tatawaging iyong binhi ay magiging sa pamamagitan nga ni Isaac."—Gen 21:12; Heb 11:11, 12, 17-19.

Yaong mga pumaroon o dinala kay Jesus upang mapagaling ay mayroon ding katibayan para sa tunay na pananalig. Bagaman hindi nila personal na nasaksihan ang makapangyarihang mga gawa ni Jesus, sa paanuman ay nabalitaan nila ang mga iyon. Pagkatapos, salig sa kanilang nakita o narinig, nahinuha nila na mapagagaling din sila ni Jesus. Karagdagan pa, may kabatiran sila sa Salita ng Diyos at sa gayo'y pamilyar sila sa mga himalang isinagawa ng mga propeta noong sinaunang mga panahon. Nang mapakinggan nila si Jesus, inisip ng ilan na siya nga "Ang Propeta," at sinabi naman ng iba na siya "ang Kristo." Dahil dito, angkop lamang na sabihin ni Jesus sa ilan sa mga napagaling niya, "Pinagaling ka ng iyong pananampalataya." Kung hindi nanampalataya kay Jesus ang mga taong iyon, hindi sana sila lumapit sa kaniya at, kung gayon, hindi sana sila napagaling.—Ju 7:40, 41; Mat 9:22; Luc 17:19.

Sa katulad na paraan, ang malaking pananampalataya ng opisyal ng hukbo, na namanhik kay Jesus alang-alang sa kaniyang alilang lalaki, ay batay sa ebidensiya, anupat salig dito ay naipasiya niya na ang basta 'pagsasabi ni Jesus ng salita' ay makapagpapagaling na sa kaniyang alilang lalaki. (Mat 8:5-10, 13) Gayunman, mapapansin natin na pinagaling ni Jesus ang *lahat* niyaong mga pumaroon sa kaniya, anupat hindi siya humiling ng pananampalatayang higit o kaunti depende sa kanilang sakit, ni nagdahilan man siya na hindi niya mapagaling ang iba dahil hindi matibay ang pananampalataya ng mga ito. Isinagawa ni Jesus ang mga pagpapagaling na ito bilang isang patotoo, upang magkaroon ng pananampalataya ang mga tao. Sa kaniyang sariling teritoryo, kung saan marami ang hindi nananampalataya, ipinasiya niyang huwag magsagawa ng maraming makapangyarihang gawa, hindi dahil sa hindi niya kaya, kundi dahil tumangging makinig ang mga tao at hindi sila karapat-dapat.—Mat 13:58.

Pananampalatayang Kristiyano. Upang ang isa ay tanggapin ng Diyos, kailangan niyang manampalataya kay Jesu-Kristo, at dahil dito ay nagkakaroon siya ng matuwid na katayuan sa Diyos. (Gal 2:16) Yaong mga hindi nagpapakita ng gayong pananampalataya ay itinatakwil ni Jehova. —Ju 3:36; ihambing ang Heb 11:6.

Ang pananampalataya ay hindi taglay ng lahat ng tao yamang ito'y isang bunga ng espiritu ng Diyos. (2Te 3:2; Gal 5:22) At ang pananampalataya ng isang Kristiyano ay hindi nakapirme kundi ito'y lumalaki. (2Te 1:3) Kaya naman angkop na angkop ang kahilingan ng mga alagad ni Jesus, "Bigyan mo kami ng higit pang pananampalataya," at binigyan naman niya sila ng pundasyon para sa higit na pananampalataya. Pinaglaanan niya sila ng higit na katibayan at pagkaunawa na mapagbabatayan nila ng kanilang pananampalataya.—Luc 17:5.

Sa katunayan, ang buong landasin ng buhay ng isang Kristiyano ay inuugitan ng pananampalataya, anupat dahil dito ay nadaraig niya ang gabundok na mga hadlang sa kaniyang paglilingkod sa Diyos. (2Co 5:7; Mat 21:21, 22) Karagdagan pa, dapat ay may mga gawang nagpapamalas ng pananampalataya, ngunit hindi kahilingan ang mga gawa ng Kautusang Mosaiko. (San 2:21-26; Ro 3:20) Ang mga pagsubok ay nakapagpapatibay ng pananampalataya. Ang pananampalataya ay nagsisilbing isang pananggalang na kalasag sa espirituwal na pakikipagdigma ng Kristiyano, anupat tumutulong ito sa kaniya na madaig ang Diyablo at ang sanlibutan. —1Pe 1:6, 7; Efe 6:16; 1Pe 5:9; 1Ju 5:4.

Hindi maaaring ipagwalang-bahala ang pananampalataya, yamang ang kawalan ng pananampalataya ay 'ang kasalanan na napakadaling nakasasalabid sa isa.' Upang mapanatiling matatag ang pananampalataya, kailangang puspusang makipaglaban ukol dito, anupat sinasalansang ang mga taong maaaring magbulusok sa isa tungo sa imoralidad, nilalabanan ang mga gawa ng laman, iniiwasan ang silo ng materyalismo, tinatanggihan ang sumisira-ng-pananampalatayang mga pilosopiya at mga tradisyon ng mga tao, at, higit sa lahat, tinitingnang "mabuti [ang] Punong Ahente at Tagapagpasakdal ng ating pananampalataya, si Jesus."—Heb 12:1, 2; Jud 3, 4; Gal 5:19-21; 1Ti 6:9, 10; Col 2:8.

PANANDA. Tingnan ang HUDYAT, PANANDA.

PANANIM. Mga halaman sa pangkalahatan. Noong ikatlong "araw" ng paglalang, pinangyari ng Diyos na ang lupa ay sibulan ng "pananim na nagkakabinhi ayon sa uri nito"; sa gayon ay dumami ito. (Gen 1:11-13) Lumilitaw na inilalarawan ng Genesis 2:5, 6 ang mga kalagayan noong "araw" na

iyon matapos palitawin ng Diyos ang tuyong lupa ngunit bago niya gawin ang damo, nagkakabinhing pananim, at mga namumungang punungkahoy. Upang maglaan ng kinakailangang halumigmig para sa sisibol na buhay-halaman, itinalaga ni Jehova na isang manipis na ulap ang palagiang pumailanlang mula sa lupa upang dumilig doon. Patuloy nitong pinalago ang pananim sa buong lupa, kahit wala pang ulan noon. Bagaman ang mga tanglaw sa langit ay nakita lamang nang malinaw sa kalawakan noong ikaapat na "araw" ng paglalang (Gen 1:14-16), maliwanag na pagsapit ng ikatlong "araw" ay mayroon nang sapat na kalát na liwanag upang tustusan ang pagtubo ng pananim.—Tingnan ang Gen 1:14, *Ro,* tlb.

Ibinigay ng Diyos ang luntiang pananim sa tao at sa mga hayop bilang bahagi ng kanilang orihinal na laang pagkain, anupat nang maglaon ay idinagdag niya sa pagkain ng sangkatauhan ang karne na pinatulo ang dugo. (Gen 1:29, 30; 9:3, 4) Ang taong makasalanan ay napilitang magpagal para sa pananim na kakainin niya (Gen 3:18, 19), ngunit si Jehova pa rin ang Tagapaglaan nito kapuwa sa tao at hayop, sapagkat Siya ang Tagapaglaan ng sikat ng araw at ng ulan na kailangan nito upang tumubo.—Aw 104:14; 106:20; Mik 5:7; Zac 10:1; Heb 6:7; ihambing ang Deu 32:2.

Kayang kontrolin ng Diyos ang pagtubo ng pananim ayon sa kaniyang layunin. Tiniyak niya sa mga Israelita na ang kanilang pagkamasunurin ay gagantimpalaan ng ulan at pananim para sa kanilang mga alagang hayop. (Deu 11:13-15) Gayunman, kung pababayaan nila ang kanilang pakikipagtipan sa Diyos, papawiin niya ang pananim mula sa kanilang lupain. (Deu 29:22-25; ihambing ang Isa 42:15; Jer 12:4; 14:6.) Ang isang dagok mula kay Jehova laban sa sinaunang Ehipto ay graniso na lumagpak sa lahat ng uri ng pananim. Sa isa pang dagok na pinasapit ng Diyos, nilamon ng mga balang ang lahat ng pananim na itinira ng graniso.—Exo 9:22, 25; 10:12, 15; Aw 105:34, 35; ihambing ang Am 7:1-3.

Makasagisag na Paggamit. Kapag panahon ng tag-init sa Palestina, ang pananim na nahantad sa nakapapasong init ng araw o sa nakatitigang na hanging silangan ay mabilis na natutuyo. Kaya naman ang taong-bayan na malapit nang masupil sa pamamagitan ng militar na panlulupig ay sinasabing katulad ng "pananim sa parang at ng luntiang murang damo, damo sa mga bubong, kapag may pagkasunog sa harap ng hanging silangan." (2Ha 19:25, 26; Isa 37:26, 27) Sa katulad na paraan, nang lubhang mapighati, bumulalas ang salmista: "Ang aking puso ay nasaktang tulad ng pananim at natuyo." "Ako mismo ay natuyong tulad lamang ng pananim."—Aw 102:4, 11.

Sa ilalim ng kaayaayang mga kalagayan, ang pananim ay tumutubo nang napakalago, anupat angkop na maging larawan ito upang sumagisag sa maraming inapo. (Job 5:25) Halimbawa, noong panahon ng paghahari ni Solomon, "ang Juda at ang Israel ay marami" at maunlad, "kumakain at umiinom at nagsasaya." (1Ha 4:20) Maliwanag na ipinahihiwatig ito sa isang awit may kinalaman kay Solomon: "Yaong mga mula sa lunsod ay mamumulaklak na tulad ng pananim sa lupa." (Aw 72:16) Sa kabilang dako, bagaman ang mga balakyot ay pansamantalang sumibol na tulad ng pananim, ang pag-unlad nila ay hindi dahil sa pagpapala ng Diyos kundi nakahanay sila na 'malipol magpakailanman.'—Aw 92:7.

Sa Kasulatan, ang mga punungkahoy ay lumalarawan kung minsan doon sa mga prominente at matayog (ihambing ang Eze 31:2-14), samantalang ang hamak na pananim, tulad ng kambron, damo, o mga hungko, ay maaaring kumatawan sa mga tao sa pangkalahatan. (Ihambing ang Huk 9:8-15; 2Ha 14:8-10; Isa 19:15; 40:6, 7.) Tumutulong ito upang maunawaan ang kahulugan ng Apocalipsis 8:7, na bumabanggit sa pagkasunog ng "isang katlo ng mga punungkahoy" at ng "lahat ng luntiang pananim."

PANATA. Isang taimtim na pangako sa Diyos para magsagawa ng isang pagkilos, magbigay ng isang handog o kaloob, pumasok sa isang uri ng paglilingkod o kalagayan, o umiwas sa ilang bagay na hindi naman ipinagbabawal. Ang panata ay isang kusang-loob na kapahayagang ginagawa nang bukal sa kalooban. Yamang isa itong taimtim na pangako, ang panata ay kasimbigat ng isang sumpa, at kung minsan ay magkasamang binabanggit sa Bibliya ang dalawang salitang ito. (Bil 30:2; Mat 5:33) Ang "panata" ay isang kapahayagan ng intensiyon, samantalang ang "sumpa" ay isang panawagan sa isang nakatataas na awtoridad upang patunayan na totoo ang sinabi ng nanata o na inuubliga niya ang kaniyang sarili na tuparin iyon. Kadalasan ay gumagawa ng mga sumpa kapag nagtitibay ng tipan.—Gen 26:28; 31:44, 53.

Ang unang naiulat na panata ay nasa Genesis 28:20-22, kung saan nangako si Jacob na ibibigay niya kay Jehova ang ikasampu ng lahat ng kaniyang pag-aari kung patuloy na sasakaniya si Jehova at pababalikin Niya siya nang payapa, anupat pinatutunayang Siya'y Diyos ni Jacob. Hindi naman nakikipagtawaran si Jacob sa Diyos, kundi nais lamang niyang matiyak na nasa kaniya ang pagsang-ayon ng Diyos. Gaya ng ipinakikita ng halimbawang ito, ang mga patriyarka ay nanata (tingnan din ang Job 22:27), at tulad ng iba pa nilang mga kaugalian, ang dati nang umiiral na mga bahaging ito ng pagsamba ay hindi nagsimula sa Kautusang Mosaiko kundi

binigyang-linaw lamang nito at ginawan ng mga batas.

Marami sa mga panata ay mga pakiusap sa Diyos upang magkamit ng kaniyang pabor at ng tagumpay sa isang gawain, gaya ng ginawa ni Jacob. Ang isa pang halimbawa nito ay ang panata ng Israel na italaga sa pagkapuksa ang mga lunsod ng Canaanitang hari ng Arad kung bibigyan ni Jehova ng tagumpay ang Israel. (Bil 21:1-3) May mga panata ring nagpapahayag ng debosyon kay Jehova at sa kaniyang dalisay na pagsamba (Aw 132:1-5), o nagpapakita na itinatalaga ng isang tao ang kaniyang sarili o ang kaniyang mga pag-aari para sa pantanging paglilingkod. (Bil 6:2-7) Ang mga magulang ay maaaring gumawa ng panata may kaugnayan sa kanilang mga anak, gaya ng ginawa ni Hana kay Samuel. (1Sa 1:11; ihambing ang Huk 11:30, 31, 39.) Sa mga kasong ito, nakipagtulungan ang mga anak upang matupad ang panata.

Kusang-Loob, Ngunit Dapat Tuparin Kapag Naipangako. Ang mga panata ay ginagawa nang kusang-loob. Gayunman, kapag nanata na ang isang tao, kailangan niya itong tuparin alinsunod sa kautusan ng Diyos. Kaya nga ang panata ay sinasabing ‘nakatalaga sa kaniyang kaluluwa,’ na nagpapahiwatig na ang kaniyang buhay ay nagiging panagot sa pagtupad niya ng kaniyang salita. (Bil 30:2; tingnan din ang Ro 1:31, 32.) Yamang buhay ang nakataya, mauunawaan natin kung bakit hinihimok ng Kasulatan ang isa na magpakaingat at isasaalang-alang ang mga obligasyong kaakibat bago gumawa ng panata. Sinasabi ng Kautusan: “Kung mananata ka ng isang panata kay Jehova . . . walang pagsalang sisingilin iyon sa iyo ni Jehova na iyong Diyos, at iyon nga ay magiging kasalanan sa ganang iyo. Ngunit kung liliban ka sa pananata, hindi iyon magiging kasalanan sa ganang iyo.”—Deu 23:21, 22.

Gaya ng ipinahayag ng Tagapagtipon nang maglaon: “Ang ipinanata mo ay tuparin mo. Mas mabuting hindi ka manata kaysa sa ikaw ay manata at hindi tumupad. Huwag mong pahintulutang pagkasalahin ng iyong bibig ang iyong laman, ni sabihin mo man sa harap ng anghel na iyon ay isang pagkakamali.” (Ec 5:4-6) Maaaring maging silo ang isang panata na ginawa nang padalus-dalos dahil sa bugso ng kasabikan o emosyon. (Kaw 20:25) Sa ilalim ng Kautusan, ang isa na nanata nang dipinag-iisipan ay nagkakasala sa harap ng Diyos at kailangang maghandog ng isang handog ukol sa pagkakasala. (Lev 5:4-6) Sabihin pa, walang halaga sa paningin ng Diyos ang panata malibang kasuwato ito ng kaniyang matuwid na mga kautusan at nagmula sa tamang kalagayan ng puso at espiritu. —Aw 51:16, 17.

Mga panata ng mga babae sa ilalim ng Kautusan. Nasa Bilang 30:3-15 ang mga kautusan para sa mga panata ng mga babae: May bisa ang panata ng anak na babae kung narinig ito ng kaniyang ama at hindi niya ito tinutulan; o kaya naman, maaari itong pawalang-saysay ng kaniyang ama. Gayundin, ang bisa ng panata ng asawang babae (o ng babaing ipinakipagtipan) ay nakadepende sa pagsang-ayon ng kaniyang asawa (o katipan). Kung pawalang-saysay ng lalaki ang panata pagkatapos niya itong sang-ayunan, tataglayin niya ang kamalian ng babae. (Bil 30:14, 15) Kung tungkol sa babaing balo o sa babaing diniborsiyo, “ang lahat ng bagay na itinalaga niya sa kaniyang kaluluwa ay magkakabisa laban sa kaniya.”—Bil 30:9.

Kaayusan Hinggil sa mga Bagay na Ipinanata. Bilang pagtupad sa isang panata, maaaring ihandog kay Jehova ang sinumang tao o anumang pag-aari, kasama na ang lupain, maliban sa mga bagay na dati nang itinalaga ng Kautusan para kay Jehova—ang panganay, mga unang bunga, mga ikapu, at mga katulad nito. (Lev 27:26, 30, 32) Yaong mga ipinanata bilang “pinabanal” (sa Heb., *qo′dhesh,* isang bagay na ibinukod bilang banal, para sa sagradong gamit), ay maaaring tubusin (maliban sa malilinis na hayop) sa pamamagitan ng pagbabayad ng espesipikong halaga sa santuwaryo. (Lev 27:9-27) Gayunman, hindi maaaring tubusin ang anumang ‘nakatalaga’ (sa Heb., *che′rem*), kundi iyon ay magiging ganap at permanenteng pagaari ng santuwaryo o, kung itinalaga iyon sa pagkapuksa, pupuksain iyon nang walang pagsala.—Lev 27:28, 29.

Mali o Maruming mga Panata. Kadalasa’y sangkot ang marumi at imoral na mga gawain sa mga panata ng mga paganong relihiyon. Sa Fenicia, Sirya, at Babilonya, iniaalay sa idolo o sa templo ang mga kinikita sa pagpapatutot sa templo. Ipinagbawal sa Israel ang gayong tiwaling mga panata: “Huwag mong dadalhin ang upa sa isang patutot o ang bayad sa isang aso [malamang, isang *pederast* (*sodomite*)] sa bahay ni Jehova na iyong Diyos para sa anumang panata.”—Deu 23:18, tlb sa *Rbi8.*

Pagkawasak ng Jerusalem, ipinaalaala ni Jeremias sa mga Judiong nasa Ehipto na isang dahilan kung bakit sumapit sa kanila ang kapahamakan ay dahil gumawa sila ng mga panata at naghandog sa “reyna ng langit.” Nangatuwiran naman ang mga babaing nangunguna sa gayong pagsamba sa idolo na ang kanilang mga panata at pagsamba sa “reyna ng langit” ay sinang-ayunan ng kanilang mga asawang lalaki at na determinado silang tuparin ang kanilang mga panata sa diyosang ito. Sa gayo’y idinahilan nila na sinusunod lamang nila ang Kautusan may kaugnayan sa mga panata ng mga babae (Bil 30:10-15). Gayunpaman, tinuligsa ni Jeremias ang kanilang mga ginawa sapagkat sa totoo ay nilalabag nila

ang Kautusan dahil sa kanilang idolatriya.—Jer 44: 19, 23-25; 2Co 6:16-18.

Paimbabaw na mga panata. Matapos ang pagkatapon, hindi naman agad bumalik sa tuwirang pagsamba sa idolo ang mga Judio. Gayunman, 'pinawalang-bisa nila ang salita ng Diyos dahil sa kanilang tradisyon.' Ang kanilang maling pagpapakahulugan sa Kautusan ay nakaapekto sa kanilang paggawa ng mga panata at sa iba pang bahagi ng kanilang pagsamba, anupat ang relihiyosong mga lider nila ay paimbabaw na nagturo ng "mga utos ng mga tao bilang mga doktrina." (Mat 15:6-9) Halimbawa, ayon sa tradisyong Judio, kapag sinabi ng isang tao sa kaniyang ama o ina, "Anumang mayroon ako na pakikinabangan mo sa akin ay isang kaloob na inialay sa Diyos" (isang kapahayagan ng pag-aalay o pagpapabanal), siya'y nananata na pababanalin niya sa Diyos ang lahat ng binanggit niya kung kaya hindi niya maaaring gamitin ang mga bagay na iyon upang tulungan ang kaniyang mga magulang. Sa gayo'y idinadahilan niya na ang templo na ang may pangunahing karapatan sa mga pag-aaring iyon, bagaman sa totoo ay malayang-malaya pa rin siyang gamitin ang mga iyon para sa kaniyang sarili.—Mat 15:5, 6.

Mga Haing Nauugnay sa mga Panata. Sa ilalim ng Kautusan, kung minsan ang ibang mga hain ay may kasamang isang handog na sinusunog, upang magpahiwatig ng lubos na pag-aalay at ng paghiling kay Jehova na malugod na tanggapin ang hain. (Lev 8:14, 18; 16:3) Ginagawa rin ito may kaugnayan sa mga panata. (Bil 6:14) Naghahain din ng mga handog na sinusunog sa pagganap ng pantanging mga panata. (Bil 15:3; Aw 66:13) At may kinalaman sa "haing pansalu-salo para kay Jehova upang tumupad sa isang panata," kahilingan ang paghahandog ng isang walang-kapintasang hayop na ang ilang bahagi ay susunugin sa altar.—Lev 22: 21, 22; 3:1-5.

Hinggil sa panata ni Jepte bago siya nakipaglaban sa mga Ammonita (Huk 11:29-31), tingnan ang JEPTE.

Ang Pagtupad ni Pablo sa Kautusan May Kinalaman sa mga Panata. Gumawa ng isang panata ang apostol na si Pablo ngunit hindi matiyak kung ito'y isang panata ng pagka-Nazareo o hindi. Hindi rin sinabi kung ginawa niya ang panata bago siya naging Kristiyano. Maaaring natapos niya ang yugto ng kaniyang panata sa Cencrea, malapit sa Corinto, nang ipagupit niya ang kaniyang buhok (Gaw 18:18) o, gaya ng ipinapalagay ng ilan, nang pumaroon siya sa templo sa Jerusalem kasama ng apat na lalaking papatapos na sa kanilang mga panata. Gayunman, pumunta si Pablo sa templo dahil sa payo ng Kristiyanong lupong tagapamahala upang maipakita na si Pablo ay lumalakad nang maayos at hindi nagtuturo ng pagsuway sa Kautusan, gaya ng usap-usapan sa gitna ng ilang Judiong Kristiyano. Karaniwang kaugalian noon ang pagbabayad ng gastusin ng ibang tao sa kanilang seremonyal na paglilinis kapag natapos na ang yugto ng kanilang panata, gaya ng ginawa ni Pablo.—Gaw 21:20-24.

Yamang inalis na ng hain ni Jesu-Kristo ang Kautusan, narito ang ilang posibleng dahilan kung bakit ang apostol na si Pablo at ang mga kasamahan niya sa Kristiyanong lupong tagapamahala ay sumang-ayon na tuparin ang ilang bahagi ng Kautusan: Ang Kautusan ay ibinigay ng Diyos na Jehova sa kaniyang bayang Israel. Kaya naman sinabi ng apostol na si Pablo, "Ang Kautusan ay espirituwal," at sinabi niya tungkol sa mga tuntunin nito, "Ang Kautusan ay banal, at ang utos ay banal at matuwid at mabuti." (Ro 7:12, 14) Dahil dito, hindi naman hinahamak ng mga Kristiyano ni itinuturing man nilang mali ang templo at ang mga paglilingkod na isinasagawa roon. Ang mga iyon ay hindi idolatroso. Karagdagan pa, marami sa mga gawaing iyon ay matagal nang kaugalian ng mga Judio. Bukod diyan, yamang ang Kautusan ay hindi lamang may kaugnayan sa relihiyon kundi ito rin ang batas ng lupain, may mga bagay, gaya ng pagbabawal na magtrabaho kapag Sabbath, na kailangang sundin ng lahat ng nakatira sa lupain.

Gayunpaman, ang pangunahing punto rito ay na *hindi umasa ang mga Kristiyano sa mga bagay na ito ukol sa kanilang kaligtasan.* Ipinaliwanag ng apostol na ang ilang bagay, gaya ng pagkain ng karne o mga gulay, ang pangingilin ng ilang araw bilang nakahihigit sa iba, maging ang pagkain ng karneng naihandog sa mga idolo bago ito nabili sa pamilihan bilang paninda, ay nakadepende sa budhi. Sumulat siya: "Hinahatulan ng isang tao ang isang araw bilang nakahihigit sa iba; hinahatulan ng isa pang tao ang isang araw bilang gaya ng lahat ng iba pa; ang bawat tao ay maging lubusang kumbinsido sa kaniyang sariling pag-iisip. Siya na nangingilin ng araw ay nangingilin nito para kay Jehova. Gayundin, siya na kumakain ay kumakain para kay Jehova, sapagkat nagpapasalamat siya sa Diyos; at siya na hindi kumakain ay hindi kumakain para kay Jehova, at gayunma'y nagpapasalamat sa Diyos." Binuod niya ang kaniyang argumento sa paglalahad ng simulaing ito: "Sapagkat ang kaharian ng Diyos ay hindi nangangahulugan ng pagkain at pag-inom, kundi nangangahulugan ng katuwiran at kapayapaan at kagalakan na may banal na espiritu," at nagtapos siya: "Maligaya ang tao na hindi naglalagay ng kaniyang sarili sa kahatulan dahil sa kaniyang mga sinasang-ayunan. Ngunit kung mayroon siyang mga pag-aalinlangan, siya ay

nahatulan na kung kakain siya, sapagkat hindi siya kumakain dahil sa pananampalataya. Tunay nga, ang lahat ng bagay na hindi dahil sa pananampalataya ay kasalanan."—Ro 14:5, 6, 17, 22, 23; 1Co 10:25-30.

Makatutulong ang komento ng iskolar ng Bibliya na si Albert Barnes sa kaniyang *Notes, Explanatory and Practical, on the Acts of the Apostles* (1858) sa bagay na ito. Hinggil sa Gawa 21:20, na kababasahan: "Pagkarinig nito [ng isang ulat na pinagpapala ng Diyos ang ministeryo ni Pablo sa mga bansa] ay pinasimulan nilang luwalhatiin ang Diyos, at sinabi nila sa kaniya: 'Nakikita mo, kapatid, kung ilang libong mananampalataya ang nasa gitna ng mga Judio; at silang lahat ay masigasig sa Kautusan,'" ganito ang komento ni Barnes: "Ang tinutukoy rito ay ang kautusan tungkol sa pagtutuli, mga hain, pagkain ng mga karne at pangingilin ng mga araw, mga kapistahan, at iba pa. Waring kataka-taka na tinutupad pa rin nila ang mga ritwal na iyon, yamang malinaw na pinawi na ng Kristiyanismo ang mga iyon. Ngunit dapat nating tandaan, (1.) Na itinakda ng Diyos ang mga ritwal na iyon, at na sinanay sila na tuparin ang mga iyon. (2.) Na sinunod ng mga apostol ang mga iyon habang sila'y nasa Jerusalem, at minabuti nila na huwag tahasang salansangin ang mga iyon. [Gaw 3:1; Luc 24:53] (3.) Na hindi kailanman pinagtalunan sa Jerusalem ang usapin hinggil sa pagtupad sa mga iyon. Bumangon ang usapin tanging sa gitna ng mga Gentil na nakumberte, kung saan ito *talagang* babangon, sapagkat kung ang mga iyon ay kailangang tuparin, tiyak na *ipapataw* iyon sa kanila ng mga awtoridad. (4.) Ang pasiya ng sanggunian (kab. xv.) ay kapit lamang sa mga *Gentil* na nakumberte. [Gaw 15:23] . . . (5.) Maaasahan na habang higit na nauunawaan ang relihiyong Kristiyano—at habang lalo itong lumalawak, nagiging malaya, at [pangkalahatan], ang kakaibang mga kaugalian mula kay Moises ay tiyak na isasaisantabi nang di-pinagtatalunan at walang kaguluhan. Kung ang usapin ay pinagtalunan [nang hayagan] sa Jerusalem, tiyak na lalo pang darami ang pagsalansang sa Kristiyanismo, at mahahati ang iglesyang Kristiyano sa mga paksiyon, at lubhang mapipigilan ang pagsulong ng doktrinang Kristiyano. Dapat din nating tandaan, (6.) Na sa kaayusang inilaan ng Diyos, malapit na ang panahon kung kailan wawasakin ang templo, ang lunsod, at ang bansa; na papawi sa mga hain, at *lubusang* tatapos magpakailanman sa pagtupad sa mga ritwal na Mosaiko. Yamang napakalapit na noon ng pagkawasak na iyon, at yamang ito'y epektibong *argumento* upang huwag nang tuparin ang mga ritwal na Mosaiko, hindi na ipinahintulot ng Dakilang Ulo ng iglesya na pagtalunan pa ng mga alagad sa Jerusalem ang usapin hinggil sa pagtupad sa mga iyon."

PANAUHIN. Tingnan ang PAGKAMAPAGPATULOY.

PANDARAYA [sa Ingles, *fraud*]. Ang sinasadyang paggamit ng panlilinlang o pagbaluktot sa katotohanan sa layuning udyukan ang isang tao na ibigay ang kaniyang mahalagang pag-aari o isuko ang isang legal na karapatan. Ang terminong Hebreo na isinasalin bilang 'dayain' (*'a·shaq';* Lev 6:2) ay may saligang diwa na maling paggamit ng lakas, kapangyarihan, o awtoridad sa ibang tao. Kaya naman, isinasalin din ito bilang 'siilin.' (Ec 4:1; Isa 52:4) Ang pandiwang Griego na *a·po·ste·re'o* naman ay nangangahulugang "pagkaitan; dayain." (1Co 7:5; Mar 10:19) Ang pangngalang Griego na *do'los* ("pandaraya"; Gaw 13:10) ay isinasalin din bilang "panlilinlang."—Mar 7:22.

Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang pandaraya ay karaniwang iniuugnay sa mga ugnayang pangnegosyo. Ipinagbabawal ng kautusan ng Diyos ang di-tapat na mga transaksiyon sa negosyo. Ang mga Israelita ay dapat na maging matapat sa isa't isa. Espesipikong ipinagsanggalang ng Kautusan ang upahang trabahador. (Lev 19:13; Deu 24:14; ihambing ang San 5:4.) Inihanay ni Jesu-Kristo sa "mga utos" ng Diyos ang pagbabawal sa pandaraya. (Mar 10:19) Sa ilalim ng tipang Kautusan, kung dinaya ng isang tao ang kaniyang kasamahan at nang maglaon ay nagsisi siya at inihayag niya ito, anupat nagtapat siya, kailangan niyang isauli sa taong napinsala ang buong halaga at isang kalima niyaon, at maghahandog din siya kay Jehova ng handog ukol sa pagkakasala.—Lev 6:1-7.

Sa Kasulatan, itinuturing ding pandaraya ang huwad na mga anyo ng relihiyon. Ang matinding pagtuligsa ni Pablo kay Elimas na manggagaway ay humantong sa pagkabulag ni Elimas dahil sa pandaraya at kabuktutang ginagawa niya noon sa pamamagitan ng "pagpilipit sa matuwid na mga daan ni Jehova." (Gaw 13:8-11) Itinuwid din ni Pablo ang mga Kristiyano sa Corinto dahil dinadala nila ang isa't isa sa hukuman, anupat sinabi niya na ginagawan nila ng mali at dinadaya ang kanilang mga kapatid kapag nagtutungo sila sa hukuman sa harap ng mga taong di-matuwid at hindi sa harap ng mga banal sa kongregasyon. Dapat sana ay hayaan na lamang nilang madaya sila sa halip na dalhin nila ang gayong mga usapin sa harap ng mga tao sa sanlibutan.—1Co 6:1-8.

Malimit magbabala at manuligsa ang Bibliya laban sa pandaraya at mapandayang mga gawain, anupat itinatawag-pansin din nito na hahatulan ng Diyos ang mga mandaraya at ililigtas niya ang kaniyang bayan mula sa gayong mga tao.—Aw 62:10; 72:4; 103:6; Kaw 14:31; 22:16; 28:16; Mik 2:1, 2; Mal 3:5.

PANDINIG. Tingnan ang PAGKAMASUNURIN; TAINGA, PANDINIG.

PANDURUSTA, KADUSTAAN [sa Ingles, *reproach*]. Paninirang-puri, pagpapahiya, o panlilibak, maaaring sa makatuwirang dahilan o hindi. Ito ang karaniwang salin ng pangngalang Griego na *o·nei·di·smos′* (at *o′nei·dos*) at ng pangngalang Hebreo na *cher·pah′*.—Ihambing ang Gen 30:23; Aw 69:9; Luc 1:25; Ro 15:3.

Sabihin pa, maaaring iba-iba ang sanhi ng kadustaan depende sa mga kalagayan. Noong panahon ng tipang Kautusan, ang pagiging di-tuli ng isang lalaking Israelita ay isang sanhi ng kadustaan. (Ihambing ang Huk 14:3.) Kaya naman, pagkatawid nila sa Jordan, nang matuli na ang lahat ng mga lalaking ipinanganak noong panahon ng paglalakbay sa ilang, sinabi ni Jehova: "Ngayon ay iginulong ko ang pandurusta ng Ehipto mula sa inyo." (Jos 5:2-9) Yamang ipinahihiwatig ng katibayan na ang mga Ehipsiyo noon ay nagsasagawa ng pagtutuli, maaaring ang ibig sabihin nito ay na wala nang saligan ang mga Ehipsiyo para dustain ang Israel dahil sa di-tuli ang karamihan sa kalalakihan nito. (Jer 9:25, 26; tingnan ang PAGTUTULI.) Sa kabilang dako, ang pagtutuli ay isang "tanda ng tipan" sa pagitan ni Jehova at ng binhi ni Abraham. (Gen 17:9-11) Sa gayon, nang tuliin ang bagong salinlahi na nagsilaki sa ilang (yamang namatay na roon ang nakatatandang salinlahi), maaaring nagpapahiwatig ito ng muling pagpapatibay ng kanilang pakikipagtipan sa Diyos. Palibhasa'y nagwakas na ang 40 taon ng pagpapagala-gala, pinagpapakitaan na rin sila ng Diyos ng kaniyang lingap. Dinala niya sila sa Lupang Pangako at tutulungan niya silang sakupin iyon. Samakatuwid, napabulaanan ang anumang nakaraang pagtuya, o pandurusta, ng mga Ehipsiyo na bunga ng pag-aakala ng mga ito na hindi kayang dalhin ni Jehova ang Israel sa sarili nitong lupain. Samantala, ang mga Kristiyanong nasa ilalim ng bagong tipan, Judio man o Gentil, ay hindi dinudusta kung hindi sila tuli.—Ro 2:25-29; 3:28-30; 4:9-12; 1Co 7:18, 19.

Sa mga babaing Hebreo, ang malaon na pagkawalang-asawa o pagkabalo (Isa 4:1; 54:4), gayundin ang pagkabaog (Gen 30:23; Luc 1:25), ay itinuturing na isang kadustaan. Walang alinlangang nakaapekto sa pangmalas na ito ang pangako ng Diyos hinggil sa binhi ni Abraham na magiging tulad ng "mga butil ng buhangin na nasa baybay-dagat." (Gen 22:15-18; ihambing ang 24:59, 60.) Sa kabaligtaran, pinapurihan ng apostol na si Pablo ang pagkawalang-asawa kapuwa ng mga lalaki at mga babae kapag ang motibo ay upang makapaglingkod sa Diyos nang hindi nababahagi ang pansin. Hinggil naman sa babaing balo, sinabi niya na "siya ay mas maligaya kung mananatili siya sa kaniyang kalagayan, ayon sa aking opinyon."—1Co 7:25-28, 32-40; ihambing ang Mat 19:10-12.

Gayunman, ang mga paglabag na gaya ng idolatriya, pangangalunya, pagnanakaw, at iba pang uri ng imoralidad, ay mga namamalaging sanhi ng kadustaan, gaya rin ng lahat ng uri ng kawalang-katapatan sa Diyos.—2Sa 13:13; Kaw 6:32, 33; Ro 1:18-32; 2:17-24.

Yaong mga naghahangad ng pagsang-ayon ng Diyos ay hindi maaaring manirang-puri sa iba. Hinggil sa isa na maaaring maging panauhin sa tolda ng Diyos, sinabi ng salmista: "Sa kaniyang kasamahan ay wala siyang ginagawang masama, at hindi siya nagsasalita ng pandurusta laban sa kaniyang matalik na kakilala," samakatuwid nga, hindi siya nagkakalat ng impormasyon na makasisirang-puri sa kaniyang matalik na kakilala. (Aw 15:1, 3) Ang isa na nandaraya sa maralita o umaalipusta sa kaniya ay aktuwal na dumudusta sa Diyos (Kaw 14:31; 17:5), gaya rin niyaong mga nandurusta sa mga lingkod ng Diyos. (Aw 74:18-23) Sa bandang huli, ang gayong pandurusta ay hahantong sa kapahamakan para sa mga nagsasagawa niyaon.—Zef 2:8-10.

Pinatatahimik ni Jehova ang Kadustaan ng Kaniyang Bayan. Kapag nagsasagawa ang mga Israelita ng huwad na pagsamba o ng di-matuwid na mga gawain, dinudusta nila ang Diyos na Jehova, sapagkat pinagtitingin nilang walang pagkakaiba ang pagsamba kay Jehova at ang pagsamba ng mga bansang nakapalibot sa kanila. (Isa 65:7) Dahil sa kanilang kawalang-katapatan, pinahintulutan ng Diyos na sila'y dumanas ng kapahamakan, anupat sila'y naging tampulan ng pandurusta sa gitna ng mga bansa. (Eze 5:14, 15) Palibhasa'y hindi kinilala ng ibang mga bansa na ang kahatulang ito ay mula sa Diyos, ipinalagay nila na ito'y dahil sa hindi niya kayang iligtas ang Israel, kaya naman nagdulot ito ng higit na kadustaan kay Jehova. Samakatuwid, nang isauli niya ang mga Israelita salig sa kanilang pagsisisi, nilinis ni Jehova ang gayong kadustaan mula sa kaniyang pangalan.—Eze 36:15, 20, 21, 30-36.

Kapag bumabangon ang mga situwasyon na para bang pinabayaan na ng Diyos ang kaniyang bayan, iniisip ng iba na hindi niya sila pinoprotektahan o pinagpapala at dahil dito ay nagbubunton sila ng kadustaan sa bayan ng Diyos. (Aw 31:9-11; 42:10; 74:10, 11; 79:4, 5; 102:8, 9; Joe 2:17-19) Ngunit sa bandang huli ay ipinakikita ni Jehova ang kaniyang mga gawa ng pagliligtas at sa gayo'y pinatatahimik niya ang mga nandurusta.—Ne 1:3; 2:17; 4:4; 6:16.

Pagpapasan ng Kadustaan Alang-alang kay Kristo. Sa pagtupad ng kanilang atas, ang mga lingkod ni Jehova ay dinudusta rin niyaong mga

pinagsuguan sa kanila. Ganito ang naging karanasan ni Jeremias (Jer 6:10; 15:15-18; 20:8), ni Kristo Jesus (Mat 27:44; Mar 15:32; Ro 15:3), at ng kaniyang mga tagasunod (Heb 10:33). May dahilang magalak ang indibiduwal na dinudusta alang-alang kay Kristo, yamang ang kaniyang patuloy na katapatan sa ilalim ng gayong pandurusta ay aakay sa malaking gantimpala sa langit (Mat 5:11; Luc 6:22, 23) at nagsisilbing patotoo na taglay niya ang espiritu ng Diyos. (1Pe 4:14) Samakatuwid, hindi dapat katakutan ang pandurusta. Sa mga nakaaalam ng katuwiran, sinabi ni Jehova: "Huwag ninyong katakutan ang pandurusta ng mga taong mortal, at huwag kayong mangilabot dahil lamang sa kanilang mapang-abusong mga salita."—Isa 51:7.

Bagaman batid ni Jesus ang malaking kadustaang sasapit sa kaniya, kusang-loob siyang nagpasakop sa paggawa ng kalooban ng kaniyang Ama hanggang sa puntong dumanas siya ng isang kahiya-hiyang kamatayan sa isang pahirapang tulos. (Isa 53:3-7; Ju 10:17, 18; Heb 12:2; 13:12, 13) Upang makagawa ng kabutihan sa iba, hindi niya pinalugdan ang kaniyang sarili kundi naging handa siyang tumanggap ng kadustaan mula sa mga tao na sa salita at gawa ay dumudusta sa Diyos na Jehova. Itinawag-pansin ito ng apostol na si Pablo noong idiniriin niya ang tamang saloobin na dapat ipakita sa mga mahihina sa espirituwal: "Gayunman, tayong malalakas ay dapat na magdala ng mga kahinaan niyaong hindi malalakas, at huwag magpalugod sa ating sarili. Palugdan ng bawat isa sa atin ang kaniyang kapuwa sa anumang mabuti para sa kaniyang ikatitibay. Sapagkat maging ang Kristo ay hindi nagpalugod sa kaniyang sarili; kundi gaya nga ng nasusulat: 'Ang mga pandurusta niyaong mga nandurusta sa iyo ay nahulog sa akin.'" (Ro 15:1-3) Sa naunang kabanata (Ro 14), tinalakay ni Pablo ang mga kahinaan ng ilang Kristiyano na dahil sa budhi ay may mga pag-aalinlangan hinggil sa ilang pagkain o sa pangingilin ng isang araw; ipinakita niya ang pangangailangang umiwas na maging sanhi ng ikatitisod ng mga iyon at ang pangangailangang patibayin ang mga iyon. Malamang na nangangahulugan ito na yaong malalakas sa unawa, pananampalataya, at budhi ay dapat maghigpit sa kanilang sarili sa paggamit ng kanilang mga karapatan, at maaaring hindi ito magiging kaayaaya sa kanila. Gayunpaman, dapat nilang "pasanin" (dito, ipinahihintulot ng pandiwa kapuwa ang diwa ng "dalhin" at "pagtiisan o batahin" [ihambing ang Gal 6:2; Apo 2:2]) ang anumang pabigat na maaaring idulot sa kanila ng mga kahinaang iyon bilang pagtulad kay Kristo. (Ihambing ang Mat 17:17-20; gayundin ang pananalita ni Moises sa Bil 11:10-15.) Karagdagan pa, hindi nila dapat sikaping tamuhin ang pabor, pagpapala, at mga gantimpala ng Diyos, samantalang ipinagwawalang-bahala ang mga mahihina sa espirituwal na itinuturing silang mga sagabal o kaya'y hinahayaan silang masilo ng Kalaban dahil hindi sila pinagpakitaan ng konsiderasyon at tinulungan ng malalakas na ito.—Ihambing ang 1Co 9:19-23; 10:23-33.

Huwag Magdulot ng Kadustaan sa Pamamagitan ng Paggawa ng Masama. Bagaman inaasahan ng isang Kristiyano na siya'y dudustain alang-alang sa katuwiran, hindi siya dapat "magdusa . . . bilang isang mamamaslang o magnanakaw o manggagawa ng kasamaan o bilang isang mapakialam sa mga bagay-bagay ng ibang tao." (1Pe 4:15, 16) Ang isa sa mga kuwalipikasyon ng isang tagapangasiwa sa kongregasyong Kristiyano ay ang pagkakaroon niya ng "mainam na patotoo mula sa mga tao sa labas, upang hindi siya mahulog sa kadustaan." Makatutulong ito upang hindi mawalang-dangal ang posisyong iyon at upang maiwasan ang paglaganap ng di-kaayaayang usap-usapan tungkol sa mga tunay na Kristiyano dahil sa paggawi ng isa sa mga prominenteng miyembro ng kongregasyon.—1Ti 3:7.

PANGALAN. Isang salita o parirala na nagsisilbing pantanging katawagan sa isang persona, lugar, hayop, halaman, o iba pang bagay. Ang "pangalan" ay maaaring mangahulugan ng reputasyon ng isang persona o ang persona mismo.

Ang Diyos na Jehova ang "pinagkakautangan ng pangalan ng bawat pamilya sa langit at sa lupa." (Efe 3:14, 15) Itinatag niya ang unang pamilya ng tao at pinahintulutan niyang magkaroon ng mga anak sina Adan at Eva. Sa gayon, utang sa kaniya ng mga angkan sa lupa ang kanilang pangalan. Siya rin ang Ama ng kaniyang makalangit na pamilya. At kung paanong tinatawag niya ang lahat ng di-mabilang na bituin ayon sa kanilang mga pangalan (Aw 147:4), tiyak na binigyan din niya ng mga pangalan ang mga anghel.—Huk 13:18.

Ang isang kapansin-pansing halimbawa kung paano pinapanganlan noon ang isang bagong bagay ay ang makahimalang paglalaan ng manna. Nang una itong makita ng mga Israelita, naibulalas nila: "Ano ito?" (*man hu'?*) (Exo 16:15) Maliwanag na ito ang dahilan kung bakit nila ito tinawag na "manna," malamang na nangangahulugang "Ano ito?"—Exo 16:31.

Nagkakaiba-iba ang opinyon ng mga iskolar tungkol sa pinagmulan ng ilang pangalan, sa mga salitang-ugat na bumubuo sa mga ito, at sa kahulugan ng mga ito. Dahil dito, iba-iba ang kahulugang ibinibigay ng mga reperensiyang akda para sa mga pangalan sa Bibliya. Sa publikasyong ito, ang Bibliya mismo ang pangunahing awtoridad na ginamit upang malaman ang kahulugan ng mga pangalan.

Ang isang halimbawa ay ang kahulugan ng pangalang Babel. Sa Genesis 11:9, isinulat ni Moises: "Iyan ang dahilan kung bakit tinawag na Babel ang pangalan nito, sapagkat doon ay ginulo ni Jehova ang wika ng buong lupa." Dito, iniugnay ni Moises ang "Babel" sa pandiwang salitang-ugat na *ba·lal′* (guluhin), sa gayo'y ipinahihiwatig na ang "Babel" ay nangangahulugang "Kaguluhan."

Ang mga pangalan sa Bibliya ay maaaring binubuo ng isang salita, parirala, o kaya'y pangungusap. Kadalasan, ang mga pangalang may mahigit sa isang pantig ay may mga pinaikling anyo. Kapag hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya ang pinagmulan ng isang pangalan, sinisikap na malaman ang salitang-ugat o ang mga bahagi nito sa pamamagitan ng paggamit ng kinikilala at makabagong mga diksyunaryo. Ang diksyunaryong ginamit upang alamin ang mga salitang-ugat ng mga pangalang Hebreo at Aramaiko ay ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958), kasama na ang bahagyang natapos na rebisyon nito. Para naman sa mga pangalang Griego, ang ikasiyam na edisyon ng *A Greek-English Lexicon* (nina H. G. Liddell at R. Scott at nirebisa ni H. S. Jones, Oxford, 1968) ang pangunahing diksyunaryo na sinangguni. Pagkatapos, ang mga saling matatagpuan sa *Bagong Sanlibutang Salin ng Banal na Kasulatan* ang ginamit upang bigyan ng kahulugan ang mga salitang-ugat na ito. Halimbawa, ang pangalang Elnatan ay binubuo ng mga salitang-ugat na *'El* (Diyos) at *na·than′* (ibigay), sa gayon ay nangangahulugang "Ang Diyos ay Nagbigay."—Ihambing ang Gen 28:4, kung saan ang *na·than′* ay isinasaling "ibinigay."

Pangalan ng mga Hayop at mga Halaman. Ipinagkaloob ng Diyos na Jehova sa unang taong si Adan ang pribilehiyong panganlan ang nakabababang mga nilalang. (Gen 2:19) Tiyak na ang mga pangalang ibinigay ay naglalarawan. Ipinahihiwatig ito ng ilan sa mga pangalang Hebreo ng mga hayop at maging ng mga halaman. Ang isang salitang Hebreo para sa "asno" (*chamohr′*) ay maliwanag na nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "mamula," anupat tumutukoy sa karaniwang kulay ng hayop na ito. Maliwanag na ginagaya ng pangalang Hebreo para sa batu-bato (*tohr* o *tor*) ang malungkot na huning "tur-r-r tur-r-r" ng ibong ito. "Isa na gumigising" ang tawag naman sa puno ng almendras, maliwanag na dahil isa ito sa mga punungkahoy na pinakamaagang mamulaklak.

Pangalan ng mga Lugar at Kaanyuan ng Lupain. Kung minsan, ipinapangalan ng mga tao sa mga lugar ang pangalan nila, ang pangalan ng kanilang mga supling, o ng kanilang mga ninuno. Nagtayo ng isang lunsod ang mamamaslang na si Cain at ipinangalan niya rito ang pangalan ng kaniyang anak na si Enoc. (Gen 4:17) Pinasimulan ni Noba na tawagin ayon sa sarili niyang pangalan ang nalupig na lunsod ng Kenat. (Bil 32:42) Matapos bihagin ng mga Danita ang Lesem, tinawag nilang Dan ang lunsod na iyon, yamang ito ang pangalan ng kanilang ninuno.—Jos 19:47; tingnan din ang Deu 3:14.

Gaya sa kaso ng mga altar (Exo 17:14-16), mga balon (Gen 26:19-22), at mga bukal (Huk 15:19), ang mga lugar noon ay kadalasang pinapanganlan ayon sa mga pangyayaring naganap doon. Ang mga halimbawa nito ay ang Babel (Gen 11:9), Jehova-jireh (Gen 22:13, 14), Beer-sheba (Gen 26:28-33), Bethel (Gen 28:10-19), Galeed (Gen 31:44-47), Sucot (Gen 33:17), Abel-mizraim (Gen 50:11), Masah, Meriba (Exo 17:7), Tabera (Bil 11:3), Kibrot-hataava (Bil 11:34), Horma (Bil 21:3), Gilgal (Jos 5:9), Mababang Kapatagan ng Acor (Jos 7:26), at Baal-perazim (2Sa 5:20).

May mga pagkakataon na ang pisikal na mga kaanyuan naman ang nagsisilbing saligan ng mga pangalan ng mga lugar, mga bundok, at mga ilog. Walang alinlangan na ang mga lunsod ng Geba at Gibeah (kapuwa nangangahulugang "Burol") ay pinanganlan nang gayon dahil sa mga burol na naroroon. Ang pangalan naman ng Lebanon (nangangahulugang "Puti[ng Bundok]") ay maaaring ibinigay rito dahil sa mapusyaw na kulay ng batong-apog na mga dalisdis at mga taluktok nito o dahil sa kalagayan na ang mas matataas na dalisdis nito ay nababalutan ng niyebe sa kalakhang bahagi ng taon. Kapag malapit sa mga balon, mga bukal, at mga daanang-tubig, ang mga bayan at mga lunsod ay kadalasang binibigyan ng pangalan na may unlaping "en" (bukal), "beer" (balon), at "abel" (daanang-tubig).

Ang ibang mga pangalan naman ay halaw sa laki, hanapbuhay, at produkto ng lupain. Ang mga halimbawa nito ay ang Betlehem (nangangahulugang "Bahay ng Tinapay"), Betsaida (Bahay ng Mangangaso (o, Mangingisda)), Gat (Pisaan ng Ubas), at Bezer (Dakong Di-malapitan).

May mga lugar din na tinawag ayon sa pangalan ng mga hayop at mga halaman, anupat marami sa mga pangalang ito ay lumilitaw sa anyong tambalan. Kabilang sa mga ito ang Aijalon (nangangahulugang "Dako ng Babaing Usa; Dako ng Lalaking Usa"), En-gedi (Bukal ng Batang Kambing), Eneglaim (Bukal ng Dalawang Guya), Akrabim (Mga Alakdan), Baal-tamar (May-ari ng Puno ng Palma), at En-Tapua (Bukal ng (Puno ng) Mansanas).

Kalimitan na, ang "Bet" (nangangahulugang "bahay"), "baal" (may-ari; panginoon), at "kiriat" (bayan) ay nagsisilbing unang bahagi ng mga tambalang pangalan.

Pangalan ng mga Tao. Sa mas naunang yugto ng kasaysayan ng Bibliya, ang mga bata ay binibigyan ng pangalan pagkapanganak sa kanila. Ngunit noong dakong huli, ang mga batang lalaking Hebreo ay pinapanganlan lamang kapag tinuli na sila sa ikawalong araw. (Luc 1:59; 2:21) Kadalasan, ang ama o ang ina ang nagpapangalan sa sanggol. (Gen 4:25; 5:29; 16:15; 19:37, 38; 29:32) Gayunman, ang isang kapansin-pansing eksepsiyon dito ay ang anak na lalaki na ipinanganak ni Ruth kay Boaz. Ang bata ay pinanganlang Obed (nangangahulugang "Lingkod; Isa na Naglilingkod") ng mga kapitbahay na babae ng biyenang babae ni Ruth na si Noemi. (Ru 4:13-17) May mga pagkakataon din na tumatanggap ang mga magulang ng tagubilin mula sa Diyos tungkol sa pangalang ibibigay nila sa kanilang mga anak. Ang ilan sa mga nabigyan ng kanilang pangalan sa ganitong paraan ay sina Ismael (Naririnig (Pinakikinggan) ng Diyos) (Gen 16:11), Isaac (Pagtawa) (Gen 17:19), Solomon (mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan") (1Cr 22:9), at Juan (katumbas sa Tagalog ng Jehohanan, nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakita ng Lingap; Si Jehova ay Nagmagandang-loob") (Luc 1:13).

Kadalasan, ang mga pangalang ibinigay ayon sa tagubilin ng Diyos ay may makahulang kahulugan. Ipinakita ng pangalan ng anak na lalaki ni Isaias na si Maher-salal-has-baz (nangangahulugang "Magmadali, O Samsam! Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin; o, Nagmamadali Patungo sa Samsam, Nagmadali Siya Patungo sa Darambungin") na susupilin ng hari ng Asirya ang Damasco at Samaria. (Isa 8:3, 4) Ang pangalan ng anak na lalaki ni Oseas na si Jezreel (Ang Diyos ay Maghahasik ng Binhi) ay nagpahiwatig na sa hinaharap ay pagsusulitin ang sambahayan ni Jehu. (Os 1:4) Ipinakita naman ng mga pangalan ng dalawa pang anak na isinilang ng asawa ni Oseas, sina Lo-ruhama ([Siya ay] Hindi Pinagpakitaan ng Awa) at Lo-ami (Hindi Ko Bayan) ang pagtatakwil ni Jehova sa Israel. (Os 1:6-10) Sa kaso ng Anak ng Diyos, ang pangalang Jesus (Si Jehova ay Kaligtasan) ay makahulang tumukoy sa papel niya bilang Tagapagligtas na inatasan ni Jehova, o paraan ng pagliligtas ni Jehova.—Mat 1:21; Luc 2:30.

Kadalasan, masasalamin sa pangalang ibinigay sa isang bata ang mga kalagayan noong ipanganak siya o ang mga damdamin ng ama o ng ina. (Gen 29:32–30:13, 17-20, 22-24; 35:18; 41:51, 52; Exo 2:22; 1Sa 1:20; 4:20-22) Pinanganlan ni Eva na Cain (nangangahulugang "Isang Bagay na Iniluwal") ang kaniyang panganay, sapagkat, gaya ng sabi niya: "Ako ay nagluwal ng isang lalaki sa tulong ni Jehova." (Gen 4:1) May kinalaman sa anak na lalaking isinilang ni Eva na itinuring niyang kapalit ng pinaslang na si Abel, binigyan niya ito ng pangalang Set (Inilaan; Inilagay; Itinalaga). (Gen 4:25) Pinanganlan ni Isaac na Jacob (Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw) ang nakababata sa kambal niyang mga anak, sapagkat nang ipanganak ang batang ito, nakahawak ito sa sakong ni Esau na kaniyang kapatid.—Gen 25:26; ihambing ang kaso ni Perez sa Gen 38:28, 29.

Kung minsan, ang pangalang ibinibigay sa sanggol ay ibinabatay sa kaniyang hitsura nang ipanganak siya. Tinawag na Esau (nangangahulugang "Mabalahibo") ang panganay na anak ni Isaac dahil napakamabalahibo niya nang siya'y ipanganak.—Gen 25:25.

Kadalasan, ang mga pangalang ibinibigay sa mga bata ay tinatambalan ng El (nangangahulugang "Diyos") o ng isang pinaikling anyo ng banal na pangalang Jehova. Sa gayong mga pangalan ay makikita ang inaasam ng mga magulang, ang kanilang pagpapahalaga dahil pinagpala sila ng supling, o ang kanilang pagkilala sa Diyos. Ang mga halimbawa nito ay Jedeias (posible, Magalak Nawa si Jehova), Elnatan, (Ang Diyos ay Nagbigay), Jeberekias (Si Jehova ay Nagpapala), Jonatan (Si Jehova ay Nagbigay), Jehozabad (malamang, Si Jehova ay Nagkaloob), Eldad (posible, Ang Diyos ay Umibig), Abdiel (Lingkod ng Diyos), Daniel (Ang Aking Hukom ay Diyos), Jehozadak (malamang, Inaaring Matuwid ni Jehova), at Pelatias (Si Jehova ay Naglaan ng Pagtakas).

Ang "Ab" (nangangahulugang "ama"), "ah" (kapatid na lalaki), "am" (bayan), "bat" (anak na babae), at "ben" (anak na lalaki) ay bahagi naman ng mga tambalang pangalan na gaya ng Abida (Nakilala (Ako) ng Ama), Abias (Ang Aking Ama ay si Jehova), Ahiezer (Ang Aking Kapatid ay Isang Katulong), Amihud (Ang Aking Bayan ay Dangal), Aminadab (Ang Aking Bayan ay Nakahanda (Marangal; Bukas-palad)), Bat-sheba (Anak na Babae ng Kasaganaan; posible, Anak na Babae na [Isinilang Noong] Ikapito[ng Araw]), at Ben-hanan (Anak ng Isa na Nagpapakita ng Lingap; Anak ng Isa na Magandang-loob). Ang "Melec" (hari), "adon" (panginoon), at "baal" (may-ari; panginoon) ay itinatambal din sa ibang mga salita upang makabuo ng mga tambalang pangalan tulad ng Abimelec (Ang Aking Ama ay Hari), Adonias (Si Jehova ay Panginoon), at Baal-tamar (May-ari ng Puno ng Palma).

Ang mga katawagan para sa mga hayop at mga halaman ay isa pang pinagmumulan ng mga pangalan ng mga tao. Ang ilan sa mga pangalang ito ay Debora (nangangahulugang "Bubuyog"), Dorcas o Tabita (Gasela), Jonas (Kalapati), Raquel (Babaing Tupa), Sapan (Kuneho sa Batuhan), at Tamar (Puno ng Palma).

Gaya ng ipinahihiwatig ng pag-uulit ng ilang pangalan sa mga talaan ng angkan, lumilitaw na naging karaniwang kaugalian noon na ipangalan sa mga bata ang pangalan ng isang kamag-anak. (Tingnan ang 1Cr 6:9-14, 34-36.) Ito ang dahilan kung bakit tinutulan ng mga kamag-anak at mga kakilala ni Elisabet ang pagnanais niyang panganlang Juan ang kaniyang bagong-silang na anak. —Luc 1:57-61; tingnan ang TALAANGKANAN (Pag-uulit ng mga pangalan).

Noong unang siglo C.E., pangkaraniwan sa mga Judio, lalo na sa mga Judiong naninirahan sa labas ng Israel o sa mga lunsod na may haluang populasyon ng mga Judio at mga Gentil, na magkaroon ng isang pangalang Hebreo o Aramaiko at isang pangalang Latin o Griego. Maaaring ito ang dahilan kung bakit si Dorcas ay tinatawag ding Tabita at ang apostol na si Pablo naman ay pinanganlan ding Saul.

Kung minsan, ang mga pangalan ay itinuturing na nagpapahiwatig ng personalidad o ng mga ugali ng isang indibiduwal. Tungkol sa kaniyang kapatid, ganito ang sinabi ni Esau: "Hindi ba iyan ang dahilan kung bakit ang kaniyang pangalan ay tinatawag na Jacob [Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw], sapagkat aagawan niya ako nitong dalawang ulit? Ang aking pagkapanganay ay kinuha na niya, at narito, sa pagkakataong ito ay kinuha niya ang aking pagpapala!" (Gen 27:36) May kinalaman sa kaniyang asawa, sinabi naman ni Abigail: "Gaya ng kaniyang pangalan, gayon siya. Nabal [Hangal; Mangmang] ang kaniyang pangalan, at ang kahangalan ay nasa kaniya." (1Sa 25:25) Palibhasa'y hindi na niya itinuturing na angkop pa ang kaniyang pangalan dahil sa mga kasawiang sumapit sa kaniya, sinabi ni Noemi: "Huwag ninyo akong tawaging Noemi [Ang Aking Kaigayahan]. Tawagin ninyo akong Mara [Mapait], sapagkat lubha akong pinapait ng Makapangyarihan-sa-lahat."—Ru 1:20.

Pagpapalit ng pangalan o mga bagong pangalan. Kung minsan, dahil sa isang partikular na layunin, ang mga pangalan noon ay pinapalitan o kaya naman ang isang tao ay maaaring bigyan ng karagdagang pangalan. Habang nag-aagaw-buhay, tinawag ni Raquel na Ben-oni (nangangahulugang "Anak ng Aking Pagdadalamhati") ang kaniyang bagong-silang na anak, ngunit pinili ng kaniyang naulilang asawang si Jacob na panganlan itong Benjamin (Anak ng Kanang Kamay). (Gen 35:16-18) Pinalitan ni Jehova ang pangalan ni Abram ng Abraham (Ama ng Pulutong (Karamihan)) at yaong kay Sarai (posible, Mahilig Makipagtalo) ng Sara (Prinsesa), anupat kapuwa makahula ang mga bagong pangalang ito. (Gen 17:5, 6, 15, 16) Dahil sa pagmamatiyaga ni Jacob sa pakikipagbuno sa isang anghel, sinabi nito sa kaniya: "Ang pangalan mo ay hindi na tatawaging Jacob kundi Israel [Isa na Nakikipagpunyagi (Isa na Nagmamatiyaga) sa Diyos; o, Nakikipagpunyagi ang Diyos], sapagkat nakipagpunyagi ka sa Diyos at sa mga tao anupat sa wakas ay nanaig ka." (Gen 32:28) Ang pagpapalit na ito ng pangalan ay isang tanda ng pagpapala ng Diyos at pinatunayan iyon nang dakong huli. (Gen 35:10) Kaya, maliwanag, kapag ang Kasulatan ay makahulang bumabanggit ng "isang bagong pangalan," ang tinutukoy nito ay isang pangalan na angkop na kumakatawan sa magtataglay niyaon.—Isa 62:2; 65:15; Apo 3:12.

May mga pagkakataon na ang mga taong iniaangat sa mas matataas na posisyon sa pamahalaan o yaong pinagkakalooban ng pantanging mga pribilehiyo ay binibigyan ng mga bagong pangalan. Yamang ang mga nakatataas ang nagkakaloob ng gayong mga pangalan, ang pagpapalit ng pangalan ay maaari ring nagpapahiwatig na ang magtataglay ng bagong pangalan ay sakop ng nagbigay nito. Pagkatapos gawing administrador ng pagkain sa Ehipto si Jose, siya ay tinawag na Zapenat-panea. (Gen 41:44, 45) Nang itinatalaga ni Paraon Necoh si Eliakim bilang basalyong hari ng Juda, pinalitan niya ng Jehoiakim ang pangalan nito. (2Ha 23:34) Sa katulad na paraan, pinalitan ni Nabucodonosor ng Zedekias ang pangalan ni Matanias nang gawin niya itong kaniyang basalyo. (2Ha 24:17) Matapos piliin para sa pantanging pagsasanay sa Babilonya, si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahang Hebreo, sina Hananias, Misael, at Azarias, ay binigyan ng mga pangalang Babilonyo.—Dan 1:3-7.

Kung minsan, ang isang pangyayari sa buhay ng isang tao ang nagsisilbing saligan upang bigyan ng bagong pangalan ang taong iyon. Halimbawa, nakuha ni Esau ang kaniyang pangalang Edom (nangangahulugang "Pula") mula sa nilagang *pulang* lentehas na dahil dito ay ipinagbili niya ang kaniyang pagkapanganay.—Gen 25:30-34.

Pangalan ng mga Anghel. Ang Bibliya ay naglalaman ng personal na pangalan ng dalawa lamang anghel, sina Gabriel (nangangahulugang "Isa na Matipuno ng Diyos") at Miguel (Sino ang Tulad ng Diyos?). Marahil upang hindi sila pag-ukulan ng di-nararapat na karangalan o pagpapakundangan, kung minsan ay hindi isinisiwalat ng mga anghel ang kanilang mga pangalan sa mga taong pinagpapakitaan nila.—Gen 32:29; Huk 13:17, 18.

Ano ang nasasangkot sa pagkilala sa pangalan ng Diyos?

Pinatototohanan ng materyal na sangnilalang ang pag-iral ng Diyos, ngunit hindi nito isinisiwalat ang pangalan ng Diyos. (Aw 19:1; Ro 1:20) Ang pagkilala

ng isang indibiduwal sa pangalan ng Diyos ay nagpapahiwatig ng higit pa sa basta pagkakaroon ng kabatiran sa salitang iyon. (2Cr 6:33) Nangangahulugan ito ng aktuwal na pagkilala sa Persona—sa kaniyang mga layunin, gawain, at mga katangian gaya ng isinisiwalat sa kaniyang Salita. (Ihambing ang 1Ha 8:41-43; 9:3, 7; Ne 9:10.) Makikita ito sa kaso ni Moises, isang lalaking 'kilala ni Jehova sa pangalan,' samakatuwid nga, lubos na kilala. (Exo 33:12) Nagkapribilehiyo si Moises na makita ang isang pagtatanghal ng kaluwalhatian ni Jehova at gayundin 'marinig na ipinahayag ang pangalan ni Jehova.' (Exo 34:5) Ang paghahayag na iyon ay hindi lamang basta pag-uulit ng pangalang Jehova kundi isang kapahayagan hinggil sa mga katangian at mga gawain ng Diyos. "Si Jehova, si Jehova, isang Diyos na maawain at magandang-loob, mabagal sa pagkagalit at sagana sa maibiging-kabaitan at katotohanan, nag-iingat ng maibiging-kabaitan sa libu-libo, nagpapaumanhin sa kamalian at pagsalansang at kasalanan, ngunit sa anumang paraan ay wala siyang pinaliligtas sa kaparusahan, naglalapat ng kaparusahan sa mga anak at sa mga apo dahil sa kamalian ng mga ama, sa ikatlong salinlahi at sa ikaapat na salinlahi." (Exo 34:6, 7) Sa katulad na paraan, inilalahad ng awit ni Moises, na naglalaman ng mga salitang "sapagkat ipahahayag ko ang pangalan ni Jehova," ang mga pakikitungo ng Diyos sa Israel at inilalarawan nito ang Kaniyang personalidad.—Deu 32:3-44.

Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, 'inihayag niya ang pangalan ng kaniyang Ama' sa kaniyang mga alagad. (Ju 17:6, 26) Bagaman dati na nilang alam ang pangalang iyon at pamilyar sila sa mga gawain ng Diyos na nakaulat sa Hebreong Kasulatan, higit na nakilala ng mga alagad na ito si Jehova sa pamamagitan ng Isa na "nasa dakong dibdib ng Ama." (Ju 1:18) Ganap na lumarawan si Kristo Jesus sa kaniyang Ama, anupat ginawa niya ang mga gawa ng kaniyang Ama at sinalita niya ang mga salita ng kaniyang Ama, hindi yaong mula sa kaniyang sarili. (Ju 10:37, 38; 12:50; 14:10, 11, 24) Kaya naman masasabi ni Jesus, "Siya na nakakita sa akin ay nakakita rin sa Ama."—Ju 14:9.

Maliwanag na ipinakikita nito na ang tanging tunay na nakakakilala sa pangalan ng Diyos ay ang kaniyang masunuring mga lingkod. (Ihambing ang 1Ju 4:8; 5:2, 3.) Kaya, ang katiyakang ibinigay ni Jehova sa Awit 91:14 ay kumakapit sa gayong mga tao: "Ipagsasanggalang ko siya sapagkat nalaman niya ang aking pangalan." Ang pangalang iyon sa ganang sarili ay hindi naman isang mahiwagang anting-anting, ngunit ang Isa na tinatawag sa pangalang iyon ay makapaglalaan ng proteksiyon para sa kaniyang tapat na bayan. Kaya nga, ang pangalang iyon ay kumakatawan sa Diyos mismo. Iyan ang dahilan kung bakit sinasabi ng kawikaan: "Ang pangalan ni Jehova ay matibay na tore. Doon tumatakbo ang matuwid at ipinagsasanggalang." (Kaw 18:10) Ganiyan ang ginagawa ng mga taong naghahagis ng kanilang pasanin kay Jehova. (Aw 55:22) Sa katulad na paraan, ang umibig (Aw 5:11), umawit ng mga papuri (Aw 7:17), tumawag (Gen 12:8), magpasalamat (1Cr 16:35), manumpa (Deu 6:13), umalala (Aw 119:55), matakot (Aw 61:5), humanap (Aw 83:16), magtiwala (Aw 33:21), dumakila (Aw 34:3), at umasa (Aw 52:9) sa pangalan ay nangangahulugan ng paggawa ng mga bagay na ito kay Jehova mismo. Pamumusong naman sa Diyos ang pagsasalita nang may pang-aabuso sa kaniyang pangalan.—Lev 24:11, 15, 16.

Naninibugho si Jehova para sa kaniyang pangalan, anupat hindi niya pinahihintulutan ang pagkakaroon niya ng kaagaw o ang anumang kawalang-katapatan may kaugnayan sa pagsamba. (Exo 34:14; Eze 5:13) Ipinag-utos sa mga Israelita na huwag man lamang nilang babanggitin ang pangalan ng ibang mga diyos. (Exo 23:13) Yamang lumilitaw sa Kasulatan ang mga pangalan ng huwad na mga diyos, maliwanag na ang tinutukoy dito ay may kinalaman sa pagbanggit sa pangalan ng huwad na mga diyos sa paraang sinasamba ang mga iyon.

Bilang bayang nagtataglay ng pangalan ng Diyos, ang hindi pamumuhay ng Israel ayon sa kaniyang matuwid na mga utos ay isang paglapastangan o pagdungis sa pangalan ng Diyos. (Eze 43:8; Am 2:7) Yamang pinarusahan ng Diyos ang mga Israelita dahil sa kanilang kawalang-katapatan, naging dahilan ito upang mapagsalitaan ng ibang mga bansa nang walang galang ang kaniyang pangalan. (Ihambing ang Aw 74:10, 18; Isa 52:5). Palibhasa'y hindi nila natatalos na kay Jehova nagmula ang kaparusahan, may kamaliang inisip ng mga bansang ito na ang mga kapahamakang sumapit sa Israel ay dahil sa kawalang-kakayahan ni Jehova na ipagsanggalang ang kaniyang bayan. Upang linisin ang kaniyang pangalan mula sa gayong pagdusta, kumilos si Jehova alang-alang sa kaniyang pangalan at isinauli niya ang nalabi ng Israel sa kanilang lupain.—Eze 36:22-24.

Sa pamamagitan ng pagpapahayag ni Jehova ng kaniyang sarili sa natatanging mga paraan, pinangyari niya na alalahanin ang kaniyang pangalan. May itinayong mga altar sa mga lugar na pinangyarihan ng mga iyon.—Exo 20:24; ihambing ang 2Sa 24:16-18; tingnan ang JEHOVA.

Ang Pangalan ng Anak ng Diyos. Dahil sa pananatiling tapat ni Jesu-Kristo hanggang sa kaniya mismong kamatayan, ginantimpalaan siya ng kaniyang Ama, anupat tinanggap niya ang isang nakatataas na posisyon at "ang pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan." (Fil 2:5-11) Da-

pat kilalanin ng lahat ng mga nagnanais ng buhay ang kahulugan ng pangalang iyon (Gaw 4:12), kasali na ang posisyon ni Jesus bilang Hukom (Ju 5:22), Hari (Apo 19:16), Mataas na Saserdote (Heb 6:20), Manunubos (Mat 20:28), at Punong Ahente ng kaligtasan.—Heb 2:10; tingnan ang JESU-KRISTO.

Bilang "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon," pangungunahan din ni Kristo Jesus ang makalangit na mga hukbo upang makipagdigma ayon sa katuwiran. Bilang tagapaglapat ng paghihiganti ng Diyos, magpapamalas siya ng mga kapangyarihan at mga katangian na lubusang hindi alam niyaong mga lumalaban sa kaniya. Angkop kung gayon na "siya ay may pangalang nakasulat na walang sinumang nakaaalam kundi siya lamang." —Apo 19:11-16.

Iba't Ibang Paggamit sa Salitang "Pangalan." Maaaring "tawagin" ang isang tao, lunsod, o gusali sa isang partikular na pangalan. Nang ampunin ni Jacob ang mga anak ni Jose bilang sarili niyang mga anak, sinabi niya: "Tawagin nawa sila sa aking pangalan at sa pangalan ng aking mga ama, si Abraham at si Isaac." (Gen 48:16; tingnan din ang Isa 4:1; 44:5.) Itinawag noon sa mga Israelita ang pangalan ni Jehova at ipinahihiwatig nito na sila ay kaniyang bayan. (Deu 28:10; 2Cr 7:14; Isa 43:7; 63:19; Dan 9:19) Inilagay rin ni Jehova ang pangalan niya sa Jerusalem at sa templo, sa gayo'y tinanggap niya ang mga ito bilang ang karapat-dapat na sentro ng pagsamba sa kaniya. (2Ha 21:4, 7) Ipinasiya ni Joab na huwag tapusin ang pagbihag sa Raba upang hindi pangalan niya ang itawag sa lunsod na iyon, samakatuwid nga, upang hindi siya ang kilalaning bumihag nito.—2Sa 12:28.

Kapag namatay ang isang tao nang walang naiwang supling na lalaki, ang pangalan niya, wika nga, ay 'inaalis.' (Bil 27:4; 2Sa 18:18) Kung gayon, ang kaayusan ng pag-aasawa bilang bayaw na binalangkas ng Kautusang Mosaiko ay nakatulong upang mapanatili ang pangalan ng taong namatay. (Deu 25:5, 6) Sa kabilang dako naman, ang pagpuksa sa isang bansa, bayan, o pamilya ay nangangahulugan ng pagpawi sa kanilang pangalan.—Deu 7:24; 9:14; Jos 7:9; 1Sa 24:21; Aw 9:5.

Ang pagsasalita o pagkilos 'sa pangalan ng' ibang indibiduwal ay nangangahulugan ng paggawa ng gayon bilang isang kinatawan ng indibiduwal na iyon. (Exo 5:23; Deu 10:8; 18:5, 7, 19-22; 1Sa 17:45; Es 3:12; 8:8, 10) Sa katulad na paraan, ang pagtanggap sa isang tao sa pangalan ng iba ay nagpapahiwatig ng pagkilala sa taong iyon. Samakatuwid, ang 'pagtanggap sa isang propeta sa pangalan ng isang propeta' ay nangangahulugan ng pagtanggap sa isang propeta sapagkat siya ay gayon. (Mat 10:41, *KJ, NW*) At ang magbautismo naman sa "pangalan ng Ama at ng Anak at ng banal na espiritu" ay nangangahulugan ng pagkilala sa Ama, sa Anak, at sa banal na espiritu.—Mat 28:19.

Reputasyon o Kabantugan. Kapag ginagamit sa Kasulatan, ang "pangalan" ay kadalasan nang tumutukoy sa kabantugan o reputasyon. (1Cr 14:17, tlb sa *Rbi8*) Ang pagdadala ng masamang pangalan sa isang tao ay nangangahulugan ng paggawa ng bulaang akusasyon laban sa taong iyon, anupat sinisira ang kaniyang reputasyon. (Deu 22:19) Kapag ang pangalan ng isa ay 'inalis bilang balakyot,' nangangahulugan ito ng pagkawala ng mabuting reputasyon. (Luc 6:22) Dahil sa pagnanais ng mga tao na gumawa ng "bantog na pangalan" para sa kanilang sarili bilang pagsalansang kay Jehova kung kaya nagsimula silang magtayo ng isang tore at isang lunsod pagkatapos ng Baha. (Gen 11:3, 4) Sa kabilang dako naman, ipinangako ni Jehova na gagawin Niyang dakila ang pangalan ni Abram kung lilisanin niya ang kaniyang lupain at mga kamag-anak upang magtungo sa ibang lupain. (Gen 12:1, 2) Natupad ang pangakong iyon yamang iilang pangalan lamang mula sa sinaunang mga panahon ang naging kasindakila ng pangalan ni Abraham, partikular na bilang mga halimbawa ng namumukod-tanging pananampalataya. Milyunmilyon pa rin ang nag-aangkin na sila ang mga tagapagmana ng Abrahamikong pagpapala dahil sa kanilang pinagmulang angkan sa laman. Sa katulad na paraan, ginawang dakila ni Jehova ang pangalan ni David sa pamamagitan ng pagpapala sa kaniya at pagkakaloob sa kaniya ng mga tagumpay laban sa mga kaaway ng Israel.—1Sa 18:30; 2Sa 7:9.

Sa araw na maipanganak ang isang tao, siya ay wala pang reputasyon, at samakatuwid ang pangalan niya ay nagsisilbing isang katawagan lamang. Iyan ang dahilan kung bakit sinasabi ng Eclesiastes 7:1: "Ang pangalan ay mas mabuti kaysa sa mainam na langis, at ang araw ng kamatayan kaysa sa araw ng kapanganakan." Hindi sa araw na maipanganak ang isang tao, kundi sa panahon ng buong buhay niya nagkakaroon ng tunay na kahulugan ang kaniyang "pangalan," sa diwa na nakikilala siya bilang isa na nagsasagawa ng katuwiran o bilang isa na nagsasagawa ng kabalakyutan. (Kaw 22:1) Dahil sa katapatan ni Jesus hanggang kamatayan, ang kaniyang pangalan ay naging ang iisang pangalan na "ibinigay sa mga tao na siya nating dapat ikaligtas," at "nagmana siya ng isang pangalang higit na magaling" kaysa yaong sa mga anghel. (Gaw 4:12; Heb 1:3, 4) Ngunit si Solomon naman, na tungkol sa kaniya ay ipinahayag ang pag-asa na maging "mas marilag" nawa ang kaniyang pangalan kaysa sa pangalan ni David, ay namatay taglay ang pangalan bilang isa na tumalikod sa tunay na pagsamba. (1Ha 1:47; 11:6, 9-11) "Ang pangalan ng mga balakyot ay mabubulok," o magiging isang nakasusuklam na

alingasaw. (Kaw 10:7) Sa dahilang ito, ang isang mabuting pangalan ay “mas mabuting piliin sa halip na saganang kayamanan.”—Kaw 22:1.

Mga Pangalang Nakasulat sa “Aklat ng Buhay.” Waring ang Diyos na Jehova, sa makasagisag na pananalita, ay sumusulat ng mga pangalan sa aklat ng buhay mula pa noong “pagkakatatag ng sanlibutan.” (Apo 17:8) Yamang binabanggit ni Kristo Jesus na si Abel ay nabuhay sa “pagkakatatag ng sanlibutan,” ipinahihiwatig nito na ang tinutukoy rito ay ang sanlibutan ng sangkatauhan na maaaring tubusin at nagsimulang umiral nang magkaroon ng mga anak sina Adan at Eva. (Luc 11:48-51) Maliwanag na ang pangalan ni Abel ang unang nakatala sa makasagisag na balumbong iyon.

Gayunman, ang mga pangalang masusumpungan sa balumbon ng buhay ay hindi mga pangalan ng mga taong itinadhanang magkakamit ng pagsang-ayon ng Diyos at ng buhay. Malinaw itong makikita mula sa binabanggit ng Kasulatan na ‘pagpawi’ sa mga pangalan mula sa “aklat ng buhay.” Kaya, lumilitaw na tanging kapag naging isang lingkod na ni Jehova ang isang tao ay saka lamang napapasulat sa “aklat ng buhay” ang pangalan niya, at mananatili lamang ang kaniyang pangalan sa aklat na iyon kung patuloy siyang magiging tapat.—Apo 3:5; 17:8; ihambing ang Exo 32:32, 33; Luc 10:20; Fil 4:3; tingnan din ang BUHAY.

Mga Pangalang Nakatala sa Balumbon ng Kordero. Sa katulad na paraan, ang mga pangalan ng mga taong sumasamba sa makasagisag na mabangis na hayop ay hindi nakatala sa balumbon ng Kordero. (Apo 13:8) Ang awtoridad, kapangyarihan, at trono ng mabangis na hayop na iyon ay tinanggap nito mula sa dragon, si Satanas na Diyablo. Samakatuwid, yaong mga sumasamba sa mabangis na hayop ay bahagi ng ‘binhi ng serpiyente.’ (Apo 13:2; ihambing ang Ju 8:44; Apo 12:9.) Bago pa magkaroon ng mga anak sina Adan at Eva, ipinahiwatig na ng Diyos na Jehova na magkakaroon ng alitan sa pagitan ng ‘binhi ng babae’ at ‘binhi ng serpiyente.’ (Gen 3:15) Kaya nga, nakatalaga na mula pa sa pagkakatatag ng sanlibutan na walang pangalan ng mananamba ng mabangis na hayop ang isusulat sa balumbon ng Kordero. Tanging ang mga taong sagrado sa pangmalas ng Diyos ang pagkakalooban ng gayong pribilehiyo.—Apo 21:27.

Yamang ang Kordero ang nagmamay-ari sa balumbong ito, makatuwiran lamang na ang mga pangalang makikita rito ay mga pangalan ng mga taong ibinigay sa kaniya ng Diyos. (Apo 13:8; Ju 17:9, 24) Kaya naman kapansin-pansin na sa sumunod na pagbanggit sa Kordero sa aklat ng Apocalipsis, inilalarawan siya na nakatayo sa Bundok Sion kasama ang 144,000 na binili mula sa sangkatauhan.—Apo 14:1-5.

PANGANAY. Ang panganay ay pangunahin nang tumutukoy sa pinakamatandang anak na lalaki ng ama (sa halip na sa panganay ng ina), ang pasimula ng kakayahan ng ama na magkaanak (Deu 21:17); tumutukoy rin ito sa unang supling na lalaki ng mga hayop.—Gen 4:4.

Mula pa noong sinaunang panahon, ang panganay na anak na lalaki ay mayroon nang marangal na posisyon sa pamilya at siya ang humahalili sa pagkaulo ng sambahayan. Dobleng bahagi ng ariarian ng kaniyang ama ang mana niya. (Deu 21:17) Pinaupo ni Jose si Ruben sa kainan ayon sa kaniyang karapatan sa pagkapanganay. (Gen 43:33) Ngunit hindi laging pinararangalan ng Bibliya ang panganay sa pamamagitan ng pagtatala sa mga anak na lalaki ayon sa kanilang kapanganakan. Kadalasan, ang unang dako ay ibinibigay sa pinakaprominente o pinakatapat sa mga anak na lalaki sa halip na sa panganay.—Gen 6:10; 1Cr 1:28; ihambing ang Gen 11:26, 32; 12:4; tingnan ang MANA; PAGKAPANGANAY.

Lalong naging prominente ang mga panganay noong panahong iligtas ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa pagkaalipin sa Ehipto. Sa mga Ehipsiyo, ang mga panganay ay iniaalay bilang sagrado sa diyos-araw na si Amon-Ra, ang diumano’y tagapag-ingat ng lahat ng panganay. Ang ikasampung salot na pinasapit ni Jehova sa mga Ehipsiyo ay naging kasiraang-puri sa diyos na ito at ipinakita niyaon na wala siyang kakayahang ipagsanggalang ang mga panganay. Dahil sa pagsunod ng mga Israelita sa mga tagubilin ng Diyos na pumatay sila ng isang kordero at isaboy nila ang dugo nito sa mga poste ng pinto at sa itaas na bahagi ng pintuan ng kanilang mga bahay, hindi namatay ang kanilang mga panganay, samantalang ang lahat ng panganay ng mga Ehipsiyo, kapuwa ng tao at ng hayop, ay napatay. (Exo 12:21-23, 28, 29) Maliwanag na sa karamihan ng mga kaso, ang tinutukoy ay ang panganay na anak na lalaki ng bawat sambahayan at hindi ang ulo ng sambahayan, bagaman maaaring panganay rin siya. Malamang na si Paraon mismo ay isang panganay ngunit hindi siya pinatay. Gayunman, maaaring hindi lahat ng sambahayang Ehipsiyo ay may literal na panganay na anak na lalaki (maaaring ang mag-asawa ay walang anak o patay na ang panganay na anak na lalaki), at yamang sinasabi sa Exodo 12:30 na “walang isa mang bahay na hindi nagkaroon ng isang patay,” malamang na kabilang sa pinuksa ang pinuno sa bahay na humahawak sa *posisyon* ng panganay.

Yamang ang mga panganay na anak na lalaki ng mga Israelita ay yaong mga nakahanay na maging mga ulo ng iba’t ibang sambahayan, kumakatawan sila sa buong bansa. Sa katunayan, tinukoy ni Jeho-

va ang buong bansa bilang kaniyang "panganay," yamang ito ang kaniyang panganay na bansa dahil sa tipang Abrahamiko. (Exo 4:22) Dahil iningatan niya ang buhay ng mga panganay na lalaki, iniutos ni Jehova na "ang lahat ng panganay na lalaki na nagbubukas ng bawat bahay-bata sa gitna ng mga anak ni Israel, sa mga tao at mga hayop," ay pabanalin sa kaniya. (Exo 13:2) Sa gayon, ang mga panganay na anak na lalaki ay itinalaga sa Diyos.

Nang maglaon, kinuha ni Jehova ang mga lalaking Levita, maliwanag na bukod pa sa 300 panganay na Levita (ihambing ang Bil 3:21, 22, 27, 28, 33, 34 sa 3:39), bilang kahalili ng mga panganay na anak na lalaki ng Israel, mula sa gulang na isang buwan pataas. Isang pantubos na halaga na limang siklo ($11) ang dapat bayaran kay Aaron at sa kaniyang mga anak para sa bawat isa sa 273 na lumabis kaysa sa mga Levita. Gayundin, kinuha ni Jehova ang mga alagang hayop ng mga Levita bilang kahalili ng panganay na mga alagang hayop ng iba pang mga tribo. (Bil 3:40-48) Mula nang panahong iyon, ang panganay na anak na lalaki ay dapat iharap kay Jehova sa tabernakulo o sa templo pagkatapos ng yugto ng karumihan ng ina at dapat itong tubusin sa pamamagitan ng pagbabayad ng tinatayang halaga para roon sa mga mula sa gulang na isang buwan hanggang limang taóng gulang, "limang siklong pilak ayon sa siklo ng dakong banal." —Lev 12:1-3; 27:6; Bil 18:15, 16.

Ang mga panganay na lalaki ng malilinis na hayop, gaya ng toro, kordero, o kambing, ay hindi tutubusin. Ang gayong toro ay hindi gagamiting pantrabaho, ni gugupitan man ang kordero. Sa halip, ang mga ito ay ihahandog kay Jehova bilang isang hain sa tabernakulo o sa templo sa ikawalong araw pagkasilang ng mga ito. (Exo 22:30; Bil 18:17; Deu 15:19, 20) Gayunman, kung ang hayop ay may masamang kapintasan, hindi ito ihahain kay Jehova kundi kakainin ito sa dakong tinatahanan ng isa. —Deu 15:21-23.

Ang panganay ng isang asno, na isang maruming hayop, ay hindi maaaring ihandog bilang hain at, samakatuwid, dapat itong tubusin sa pamamagitan ng pagbibigay ng isang tupa bilang kahalili nito. Kung hindi, kailangang baliin ang leeg nito, yamang ito ay kay Jehova at hindi dapat gamitin ng tao. (Exo 13:12, 13; 34:19, 20) Gayunman, ang Levitico 27:27 ay kababasahan: "Kung ito ay kabilang sa mga hayop na marumi at tutubusin niya ito ayon sa tinatayang halaga, siya ay magbibigay nga ng isang kalima nito karagdagan pa rito. Ngunit kung hindi ito tutubusin, ito ay ipagbibili ayon sa tinatayang halaga." Sinasabi ng ilang komentarista na ang tekstong ito ay isang pagbabago sa tuntunin may kinalaman sa pagtubos sa isang asno. Gayunman, lumilitaw na ibang bagay ang tinatalakay ng Levitico 27:27. Sa halip na tumukoy sa isang maruming hayop, gaya ng isang asno, ang mga salitang "kung ito ay kabilang sa mga hayop na marumi" ay maaaring tumutukoy sa isang hayop na marumi sa diwa na hindi ito angkop na ihain dahil mayroon itong depekto.

Bakit tinukoy ni Jehova si "David na aking lingkod" bilang panganay, gayong hindi naman panganay na anak si David?

Sa Awit 89, tinukoy ni Jehova si "David na aking lingkod" at nirepaso Niya ang tipan ukol sa Kaharian na ipinakipagtipan Niya rito. Binanggit doon ang pananalitang: "Ako mismo ang maglalagay sa kaniya bilang panganay, ang kataas-taasan sa mga hari sa lupa." (Aw 89:20, 27) Si David ay hindi panganay na anak. (1Cr 2:13-15) Kaya sa makahulang paraan, waring ang tinutukoy ni Jehova ay ang isa na inilalarawan ni David, ang mismong "panganay" na Anak ng Diyos sa langit na pinagkalooban Niya ng pagkahari na mas mataas kaysa sa pagkahari ng sinumang tagapamahalang tao.—Ihambing ang Eze 34:24, kung saan tinutukoy ang Mesiyas bilang "ang aking lingkod na si David."

Inilalarawan si Jesu-Kristo bilang "ang panganay sa lahat ng nilalang" at "ang panganay mula sa mga patay." Hindi ito basta nangangahulugan na siya ay namumukod-tangi kung ihahambing sa mga nilalang o sa mga binuhay-muli, kundi na siya ang kauna-unahang aktuwal na nilalang at ang unang ibinangon mula sa mga patay tungo sa buhay na walang katapusan. (Col 1:15, 18; Apo 1:5; 3:14) Sa lupa, siya ang panganay na anak ni Maria at iniharap siya sa templo ayon sa kautusan ni Jehova. (Luc 2:7, 22, 23) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo na nakatala sa langit bilang "ang kongregasyon ng panganay," ang mga unang tinanggap ng Diyos bilang mga anak salig sa kanilang pananampalataya sa hain ni Jesus at ang una sa mga tagasunod ni Kristo na bubuhaying-muli anupat hindi na sila mamamatay pang muli. —Heb 12:23.

Sa Job 18:13, ang pananalitang "panganay ng kamatayan" ay ginagamit upang tumukoy sa pinakanakamamatay na sakit.

PANGANGALUNYA. Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, ang pangangalunya ay karaniwan nang tumutukoy sa kusang seksuwal na pakikipagtalik ng isang taong may-asawa sa isang di-kasekso na hindi niya asawa, o, noong panahong may bisa pa ang Kautusang Mosaiko, ang pakikipagtalik ng sinumang lalaki sa isang babaing may-asawa o ikakasal pa lamang. Ang salitang-ugat na Hebreo na

nangangahulugang "mangalunya" ay *na·'aph',* samantalang ang katumbas naman nito sa Griego ay *moi·kheu'o.*—Eze 16:32, tlb sa *Rbi8;* Mat 5:32, tlb sa *Rbi8.*

Sa ilang primitibong lipunan, ipinahihintulot ang pakikipagtalik ng isa sa sinumang katribo niya, ngunit itinuturing na pangangalunya ang pakikipagtalik sa hindi katribo. Tungkol sa kasaysayan ng pangangalunya, ang *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend* (1949, Tomo 1, p. 15) ay nagsabi: "Nangyayari ito sa lahat ng bahagi ng daigdig at bagaman itinuturing itong masama sa maraming kultura, lubhang popular ito sa lahat ng kultura at sa lahat ng panahon." Pinatutunayan ng mga bantayog na laganap ito sa sinaunang Ehipto, anupat ang asawa ni Potipar, na nagpumilit na sipingan siya ni Jose, ay isa sa mga Ehipsiyong mapangalunya. (Gen 39:7, 10) Noon pa man at maging sa ngayon, ang pangangalunya ay karaniwan nang ipinagbabawal, ngunit bihirang mapatawan ng kaparusahan ang mga nangangalunya.

Dahil sa kautusan ni Jehova, naibukod ang Israel sa nakapalibot na mga bansa at naging mas mataas ang moral na kalagayan ng pag-aasawa at buhay pampamilya nito kaysa sa moralidad ng mga bansang iyon. Ang ikapitong utos ng Dekalogo ay tuwiran at malinaw na nagsasabi: "Huwag kang mangangalunya." (Exo 20:14; Deu 5:18; Luc 18:20) Ipinagbawal ang panghihimasok sa nasasakupan ng iba sa pamamagitan ng pangangalunya, gayundin ang iba pang mga anyo ng maling paggawi sa sekso.—Tingnan ang PAKIKIAPID; PATUTOT.

Sa ilalim ng Kautusan ni Moises, mabigat ang parusa para sa pangangalunya—kamatayan para sa dalawang nagkasala: "Kung ang isang lalaki ay masumpungang sumisiping sa isang babaing pag-aari ng isang may-ari, silang dalawa ay dapat ngang mamatay na magkasama." Ito ay kapit maging sa isang babaing ikakasal pa lamang, anupat itinuturing siyang nangalunya kung sumiping siya sa isang lalaki na hindi niya katipan. (Deu 22:22-24) Kung ang isang asawang babae ay pinaghihinalaang nangalunya, kailangan siyang sumailalim sa isang pagsubok.—Bil 5:11-31; tingnan ang HITA.

Ang mga Kristiyano, bagaman wala sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, ay dapat ding umiwas sa pangangalunya. "Sapagkat ang kodigo ng kautusan, 'Huwag kang mangangalunya,' . . . ay nabubuo sa salitang ito, samakatuwid nga, 'Ibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili.'" Hindi maaaring magkaroon ng pagpapaimbabaw sa bagay na ito. (Ro 13:9; 2:22) Sa pagtuturo ng mga simulain ng Bibliya, lalo pang itinaas ni Jesus ang moral na pamantayan para sa mga Kristiyano. Pinalawak niya ang saklaw ng pangangalunya, anupat sinabi niyang hindi lamang ito tumutukoy sa seksuwal na kaugnayan ng isang lalaki sa isang babaing hindi niya asawa: "Bawat isa na patuloy na tumitingin sa isang babae upang magkaroon ng masidhing pagnanasa sa kaniya ay nangalunya na sa kaniya sa kaniyang puso." Ang gayong mga lalaki ay "may mga matang punô ng pangangalunya."—Mat 5:27, 28; 2Pe 2:14.

Itinawag-pansin din ni Jesus na kung makipagdiborsiyo ang asawang lalaki o asawang babae, maliban sa saligan ng pakikiapid (sa Gr., *por·nei'a*), ang muling pag-aasawa ng sinuman sa kanila ay itinuturing na pangangalunya. Maging ang lalaking walang asawa na kumuha sa gayong babaing diniborsiyo bilang kaniyang asawa ay nagkakasala ng pangangalunya.—Mat 5:32; 19:9; Mar 10:11, 12; Luc 16:18; Ro 7:2, 3.

Ang pangangalunya ay 'pagkakasala laban sa Diyos.' (Gen 39:9) Hahatulan ni Jehova ang mga nagkakasala ng pangangalunya, at walang sinumang nagpapatuloy sa gayong landasin ang "magmamana ng kaharian ng Diyos." (Mal 3:5; 1Co 6:9, 10; Heb 13:4) Totoong-totoo nga ang kawikaan: "Ang sinumang nangangalunya sa isang babae ay kapos ang puso; siyang gumagawa nito ay nagpapahamak ng kaniyang sariling kaluluwa."—Kaw 6:32-35.

Paano maaaring magkasala ang isang tao ng espirituwal na pangangalunya?

Sa espirituwal na diwa, ang pangangalunya ay tumutukoy sa pagiging di-tapat kay Jehova niyaong mga may pakikipagtipan sa kaniya. Samakatuwid, ang likas na Israel na nasa ilalim ng tipang Kautusan ay nagkasala ng espirituwal na pangangalunya dahil sa pagsasagawa ng mga gawaing ukol sa huwad na relihiyon, gaya ng mga ritwal ng pagsamba sa sekso at pagwawalang-bahala sa ikapitong utos. (Jer 3:8, 9; 5:7, 8; 9:2; 13:27; 23:10; Os 7:4) Sa ganito ring kadahilanan, tinuligsa ni Jesus ang salinlahi ng mga Judio noong kaniyang mga araw bilang mapangalunya. (Mat 12:39; Mar 8:38) Gayundin naman sa ngayon, kapag ang mga Kristiyanong nakaalay kay Jehova at kabilang sa bagong tipan ay nagpaparungis ng kanilang sarili sa kasalukuyang sistema ng mga bagay, nagkakasala sila ng espirituwal na pangangalunya.—San 4:4.

PANGANGARAL. Tingnan ang MANGANGARAL, PANGANGARAL.

PANGANGASIWA. Isang paraan ng pamamahala o isang kaayusan sa pag-aasikaso ng mga bagay-bagay upang magampanan ang isang pananagutan o maabot ang isang tunguhin.

Ang salitang Hebreo na isinaling "nangangasiwa" sa Bilang 3:32 at 1 Cronica 26:30 (*pequd·dah'*) ay nagmula sa salitang-ugat na *pa·qadh',* nangangahulugang "dumalaw; magbaling ng pansin sa." (Ru 1:6, tlb sa *Rbi8*) Isinasalin din ito bilang "pangangalaga." —2Cr 24:11; ihambing ang 2Ha 11:18, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang TAGAPANGASIWA.

Buhat sa pasimula ng kasaysayan ng tao, binigyan ng Diyos ang sakdal na tao ng awtoridad na mangalaga sa lupa at magkaroon ng kapamahalaan sa mga nilalang dito. (Gen 1:26-28) Pagkaraan ng paghihimagsik ng tao, partikular na mula noong Baha, isang patriyarkal na sistema ng pangangasiwa ang nabuo at naging prominente. Ito ang namahala sa mga gawain at ari-arian ng pamilya at nagpatupad ng mga pamantayan ng paggawi.

Ang pag-aasikaso ni Moises sa mga gawain ng bansang Israel ayon sa kalooban ng Diyos noong panahon ng 40-taóng paglalakbay sa ilang ay isang napakahusay na halimbawa ng pangangasiwa, kasama na roon ang pagbibigay ng awtoridad sa mga lingkod na maaasahan. (Exo 18:19-26) Sa kaayusan ng pagkasaserdote, nakaatang sa mataas na saserdote ang pangunahing pananagutan sa pangangasiwa (Bil 3:5-10); gayunman, binigyan din ang iba ng pananagutang mangasiwa at mamahala sa ilang larangan ng paglilingkod. (Bil 3:25, 26, 30-32, 36, 37; 4:16) Pagkatapos na pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, mga hukom na pinatnubayan ng Diyos ang gumanap bilang mga administrador ng bansa. —Huk 2:16, 18; Ru 1:1.

Nang itatag ang kaharian ng Israel, isang mas kumpletong sistema ng pangangasiwa ang nabuo. Sa ilalim ng pamamahala ni Haring David, naging lubhang detalyado ang kaayusan ng pangangasiwa, kung saan may mga opisyal na tuwirang nasa ilalim ng hari at mga administrador ng mga pangkat na naglingkod sa buong bansa. (1Cr 26:29-32; 27:1, 16-22, 25-34) Napakahusay rin ng pagkakaorganisa ng pagkasaserdote noong panahon ng paghahari ni David, anupat may mga tagapangasiwa para sa mga gawain sa tabernakulo, mga opisyal at mga hukom, mga tagapagbantay ng pintuang-daan, mga mang-aawit at mga manunugtog, at may itinatag na 24 na pangkat ng mga saserdote upang mag-asikaso sa paglilingkod sa tabernakulo. (1Cr 23:1-5; 24:1-19) Mas malawak pa ang naging pangangasiwa ni Solomon at ang isang namumukod-tanging halimbawa ng kaniyang mahusay na pangangasiwa ay ang pagtatayo ng templo.—1Ha 4:1-7, 26, 27; 5:13-18.

Nakabuo rin ng masalimuot na mga sistema ng pangangasiwa ang ibang mga bansa, gaya ng ipinahihiwatig ng pagkakaroon ni Haring Nabucodonosor ng iba't ibang uri ng mga opisyal noong panahong pasinayaan ang kaniyang ginintuang imahen. (Dan 3:2, 3) Si Daniel mismo ay 'ginawang tagapamahala' (mula sa Aramaiko, *shelet'*) sa nasasakupang distrito ng Babilonya at sina Sadrac, Mesac, at Abednego ay inatasan naman ng sibil na "pangangasiwa" (sa Aramaiko, *'avi·dhah'*) sa ilalim niya. —Dan 2:48, 49.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, madalas talakayin ang wastong paggamit ng awtoridad at pananagutan na iniatang sa mga inatasang mangasiwa sa pagkakapit at pagpapatupad ng ipinahayag na kalooban ng Diyos sa gitna ng kaniyang bayan; at ginagawa ito sa pamamagitan ng mga pagtukoy sa pagiging katiwala at sa pangangasiwa. (Luc 16:2-4; 1Co 9:17; Efe 3:2; Col 1:25; Tit 1:7) Bagaman ipinakikitang ang pananagutan sa Diyos ang pinakamahalaga sa lahat (Aw 109:8; Gaw 1:20), idiniriin din ang mga kapakanan niyaong mga naglilingkod sa ilalim ng gayong pangangasiwa.—1Pe 4:10; tingnan ang KATIWALA.

Ano ang "pangangasiwa" na ipinatutupad ng Diyos mula noong 33 C.E.?

Dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, nilayon niyang magkaroon ng "isang pangangasiwa [sa Gr., *oi·ko·no·mi'an,* sa literal, "pamamahala sa sambahayan"] sa hustong hangganan ng mga takdang panahon, samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa." (Efe 1:10; ihambing ang Luc 12:42, tlb sa *Rbi8*.) Ang "pangangasiwa," o paraan ng pamamahala na ito, na ipinatutupad ng Diyos mula pa noong araw ng Pentecostes ng 33 C.E., ay naglalayon na pagkaisahin ang lahat ng kaniyang matatalinong nilalang. Ang unang yugto ng "pangangasiwa" ng Diyos ay ang muling pagtitipon ng "mga bagay na nasa langit," anupat inihahanda ang kongregasyon ng mga tagapagmana ng Kaharian na mananahanan sa langit sa ilalim ni Jesu-Kristo bilang ang espirituwal na Ulo. (Ro 8:16, 17; Efe 1:11; 1Pe 1:4) Ang ikalawang yugto naman ng "pangangasiwa" na ito ay ang muling pagtitipon ng "mga bagay na nasa lupa," anupat inihahanda yaong mga maninirahan sa isang makalupang paraiso.—Ju 10:16; Apo 7:9, 10; 21:3, 4.

PANGANGASO AT PANGINGISDA. Noon lamang pagkaraan ng Baha pinahintulutan ang tao na mangaso at mangisda ng kaniyang makakain. (Gen 9:3, 4) Ngunit kahit noong panahon bago ang Baha, maaaring nangangaso na ang mga tao upang makakuha ng mga balat ng hayop para gawing damit at iba pang mga kagamitan.—Ihambing ang Gen 3:21.

Pagkatapos ng Delubyo, si Nimrod ang unang tao na napabantog bilang isang "makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova" (Gen 10:8, 9), anupat tiyak na nangaso siya para lamang sa paglilibang, gaya ng ginawa noong maglaon ng mga hari ng Asirya, Ehipto, at ng iba pang mga lupain. Walang pahiwatig na nangaso ang mga Israelita para lamang sa paglilibang, bagaman nangaso sila noon ng mga hayop gaya ng mga gasela at mga lalaking usa upang kanilang kainin (1Ha 4:22, 23) at pumatay sila ng mababangis na hayop bilang pagtatanggol sa kanilang sarili (Huk 14:5, 6) o sa kanilang mga alagang hayop o mga pananim.—1Sa 17:34-36; Sol 2:15.

May kaugnayan sa pangangaso, inulit ng Kautusang Mosaiko ang pagbabawal na ibinigay pagkaraan ng Baha hinggil sa pagkain ng dugo. (Gen 9:4; Lev 17:12-14; tingnan ang DUGO.) Karagdagan dito, may ilang maiilap na hayop na itinalaga bilang marumi anupat hindi dapat kainin. (Lev 11:2-20; Deu 14:3-20) Ayon sa isa pa ring kautusan, hindi dapat kunin ng mga Israelita ang inahing ibon kasama ng kaniyang supling o mga itlog. Karaniwan na, nagiging madaling hulihin ang inahing ibon dahil sa pagmamahal niya sa kaniyang inakáy; gayunman, dapat siyang pakawalan, malamang na upang makapagluwal pa siya ng iba pang supling.—Deu 22:6, 7.

Iba't ibang kagamitan at instrumento ang ginamit noon sa pangangaso, kabilang na rito ang mga busog at mga palaso (Gen 21:20; 27:3), mga panghilagpos (1Sa 17:34, 40; Job 41:1, 28), mga bitag, mga lambat, mga hukay, at mga pangawit (Aw 140:5; Eze 17:20; 19:4, 9). Tiyak na ginamit din ang mga tabak, mga sibat, mga tunod, mga pamalo, at mga diyabelin.—Job 41:1, 26-29.

Noon, upang makahuli ng mga hayop, kadalasang nag-uumang muna ng mga lambat. Pagkatapos, bubulabugin ng isang pangkat ng mga mangangaso ang mga hayop, karaniwa'y sa pamamagitan ng pag-iingay, upang tumakbo ang mga ito patungo sa mga lambat, na sumasaklob naman sa mga hayop. Gayundin, gumagawa ng mga hukay at upang hindi mahalata ang mga ito, naglalagay sa ibabaw ng mga ito ng manipis na takip na gawa sa mga patpat at lupa. Nabibitag ang mga hayop kapag itinaboy sila patungo sa takip ng hukay. Bukod diyan, gumagamit din ng mga silo na pansalabid sa mga paa ng mga hayop, at maaari ring gumamit sila noon ng kombinasyon ng mga hukay at mga lambat.—Ihambing ang Job 18:8-11; Jer 18:22; 48:42-44; tingnan ang BITAG; MANGHUHULI NG IBON.

Pangingisda. Para sa mga Hebreo, ang pangingisda ay isang hanapbuhay; hindi binabanggit na ginagawa ito noon para lamang sa paglilibang. Ang mga mangingisda ay gumamit ng mga lambat, mga salapang, at mga sibat, gayundin ng kawil at pising pamingwit. (Job 41:1, 7; Eze 26:5, 14; Hab 1:15, 17; Mat 17:27) Kalimitan, sa gabi ginagawa ang pangingisda. Ang mga lambat na pangubkob ay inihuhulog mula sa mga bangka; sa kalaunan, alinman sa hinahatak ang mga ito patungo sa baybayin o ibinubuhos sa bangka ang nahuling isda. Pagkatapos, pinagbubukud-bukod ang mga isda. Yaong mga angkop kainin alinsunod sa mga kundisyon ng Kautusan ay itinatabi; yaon namang mga di-karapat-dapat ay itinatapon. (Mat 13:47, 48; Luc 5:5-7; Ju 21:6, 8, 11) Kapag ang mga mangingisda ay nakalusong lamang sa tubig o nakatayo sa baybayin, maaaring mga lambat na mas maliliit kaysa sa lambat na pangubkob ang inihahagis nila.—Tingnan ang LAMBAT, PANGUBKOB NA.

Mahirap na gawain ang pangingisda. Kailangan dito ang pisikal na pagpapagal, lalo na kapag punô ng isda ang mga lambat na hinihila ng mga lalaki (Ju 21:6, 11) o kapag nagsasagwan sila ng mga bangka nang pasalungat sa hangin. (Mar 6:47, 48) Kung minsan, walang nahuhuli ang mga mangingisda kahit buong magdamag silang magpagal. (Luc 5:5; Ju 21:3) Pagkatapos ay kailangan pa nilang patuyuin at kumpunihin ang mga lambat.—Eze 47:10; Mat 4:21.

Magkakasosyo noon ang mga mangingisdang sina Pedro, Andres, Santiago, at Juan. (Mat 4:18, 21; Luc 5:3, 7, 10) Noong isang pagkakataon, pito sa mga alagad ni Jesus, kabilang na sina Natanael at Tomas, ang nangisdang magkakasama. (Ju 21:2, 3) Sa Juan 21:2, maaaring ang kapatid ni Pedro na si Andres ang isa sa dalawang mangingisda na binanggit ngunit hindi ipinakilala; marahil ang isa pa ay si Felipe, yamang ipinahihiwatig ito ng bagay na ang tahanan niya ay nasa Betsaida (nangangahulugang "Bahay ng Mangangaso (o, Mangingisda)").—Ju 1:43, 44.

Makasagisag. Ang pangingisda ay maaaring lumarawan sa panlulupig sa digmaan. (Am 4:2; Hab 1:14, 15) Sa kabilang dako naman, inihalintulad ni Jesus ang gawaing paggawa ng mga alagad sa pangingisda ng mga tao. (Mat 4:19) Ang Jeremias 16:16, na bumabanggit na 'magpapatawag si Jehova ng maraming mangingisda at mangangaso,' ay maaaring unawain alinman sa kaayaaya o di-kaayaayang diwa. Kung ang tekstong ito ay tuwirang kaugnay ng talata 15, na tumutukoy sa pagsasauli sa mga Israelita sa kanilang lupain, ipinahihiwatig nito ang paghahanap sa nagsisising mga Judiong nalabi. Kung hindi naman, ang mga mangingisda at mga mangangaso ay mga hukbo ng kaaway na isinugo upang hanapin ang di-tapat na mga Israelita, anupat walang sinuman sa kanila ang makatata-

kas sa kahatulan ni Jehova.—Ihambing ang Eze 9:2-7.

PANGANGAYUPAPA. Pagyukod, pagluhod, pagpapatirapa, o iba pang kilos na tanda ng pagpapasakop; o basta isang pagbibigay-galang. Sa maraming kaso, ito ang wastong salin ng Hebreong *hish·ta·chawah′* at ng Griegong *pro·sky·ne′o.*

Ang *hish·ta·chawah′* ay pangunahin nang nangangahulugang "yumukod." (Gen 18:2) Maaaring ginagawa ang gayong pagyukod bilang paggalang o pagpapakundangan sa ibang tao, gaya sa isang hari (1Sa 24:8; 2Sa 24:20; Aw 45:11), mataas na saserdote (1Sa 2:36), isang propeta (2Ha 2:15), o iba pang taong may awtoridad (Gen 37:9, 10; 42:6; Ru 2:8-10), sa isang nakatatandang kamag-anak (Gen 33:1-6; 48:11, 12; Exo 18:7; 1Ha 2:19), o maging sa mga estranghero bilang kapahayagan ng pagpipitagan (Gen 19:1, 2). Yumukod si Abraham sa Canaanitang mga anak ni Het na mula sa mga ito ay ninais niyang bumili ng isang dakong libingan. (Gen 23:7) Dahil sa pagpapala ni Isaac kay Jacob, ang mga liping pambansa at ang mismong "mga kapatid" ni Jacob ay kinailangang yumukod sa kaniya. (Gen 27:29; ihambing ang 49:8.) Kapag may mga taong nagpapasimulang yumukod sa anak ni David na si Absalom, sinusunggaban niya sila at hinahalikan, maliwanag na upang isulong ang kaniyang pulitikal na mga ambisyon sa pamamagitan ng pagpapakitang siya'y kapantay lamang nila. (2Sa 15:5, 6) Tumangging magpatirapa si Mardokeo sa harap ni Haman, hindi dahil sa itinuring niyang masama ang kaugaliang ito, kundi tiyak na dahil ang mataas na Persianong opisyal ay nagmula sa isinumpang lahi ng mga Amalekita.—Es 3:1-6.

Salig sa nabanggit na mga halimbawa, maliwanag na ang terminong Hebreo ay hindi laging may diwang relihiyoso o nangangahulugan ng pagsamba. Gayunpaman, sa maraming kaso ay ginagamit ito may kaugnayan sa pagsamba, maaaring sa tunay na Diyos (Exo 24:1; Aw 95:6; Isa 27:13; 66:23) o sa huwad na mga diyos. (Deu 4:19; 8:19; 11:16) Maaaring yumuyukod ang mga tao sa Diyos kapag nananalangin (Exo 34:8; Job 1:20, 21) at kadalasa'y nagpapatirapa sila kapag nakatatanggap ng pagsisiwalat mula sa Diyos o ng isang kapahayagan o katibayan ng kaniyang pabor, sa gayo'y ipinakikita nila ang kanilang pasasalamat, pagpipitagan, at mapagpakumbabang pagpapasakop sa kaniyang kalooban.—Gen 24:23-26, 50-52; Exo 4:31; 12:27, 28; 2Cr 7:3; 20:14-19; ihambing ang 1Co 14:25; Apo 19:1-4.

Ang pagyukod sa mga tao bilang paggalang ay katanggap-tanggap naman, ngunit ang pagyukod sa ibang diyos maliban kay Jehova ay ipinagbawal Niya. (Exo 23:24; 34:14) Sa katulad na paraan, tahasang hinahatulan ang pagyukod sa relihiyosong mga imahen o sa anumang nilalang bilang pagsamba. (Exo 20:4, 5; Lev 26:1; Deu 4:15-19; Isa 2:8, 9, 20, 21) Kaya naman sa Hebreong Kasulatan, kapag nagpapatirapa ang ilang lingkod ni Jehova sa harap ng mga anghel, ginagawa lamang nila iyon upang ipakita na kinikilala nila ang mga ito bilang mga kinatawan ng Diyos, hindi upang mangayupapa sa kanila bilang mga bathala.—Jos 5:13-15; Gen 18:1-3.

Pangangayupapa sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang Griegong *pro·sky·ne′o* ay halos katumbas ng Hebreong *hish·ta·chawah′* anupat nagtatawid ng ideya ng pagpapatirapa sa mga nilalang at gayundin ng pagsamba sa Diyos o sa isang bathala. Waring hindi gaanong malinaw na ipinahihiwatig ng *pro·sky·ne′o* ang *paraan* ng pagpapahayag ng pangangayupapa, di-gaya ng *hish·ta·chawah′,* na malinaw na nagtatawid ng ideya ng pagpapatirapa o pagyukod. Hinalaw ng mga iskolar ang terminong Griego mula sa pandiwang *ky·ne′o,* samakatuwid nga, "humalik." Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan (gayundin sa Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan), ipinakikita ng pagkakagamit sa salitang ito na ang mga taong tinukoy na nangayupapa ay nagpatirapa o yumukod.—Mat 2:11; 18:26; 28:9.

Gaya ng terminong Hebreo, dapat isaalang-alang ang konteksto upang matiyak kung ang *pro·sky·ne′o* ay tumutukoy sa pangangayupapa na isa lamang anyo ng matinding paggalang o sa pangangayupapa na isang anyo ng relihiyosong pagsamba. Kapag ang tinutukoy ay pangangayupapa sa Diyos (Ju 4:20-24; 1Co 14:25; Apo 4:10) o sa huwad na mga diyos at sa kanilang mga idolo (Gaw 7:43; Apo 9:20), maliwanag na iyon ay hindi basta isang katanggap-tanggap o kinaugaliang pangangayupapa na ginagawa sa mga tao at sa gayo'y maituturing na isang pagsamba. Gayundin naman, kapag hindi binabanggit kung kanino iniuukol ang pangangayupapa, intindido nang sa Diyos ito iniuukol. (Ju 12:20; Gaw 8:27; 24:11; Heb 11:21; Apo 11:1) Sa kabilang dako, maliwanag na hindi pagsamba ang ginawa niyaong mga nagmula sa "sinagoga ni Satanas" na 'pinapunta at pinangayupapa' sa harap ng mga paa ng mga Kristiyano.—Apo 3:9.

Masusumpungan sa ilustrasyon ni Jesus sa Mateo 18:26 ang isang halimbawa ng pangangayupapa sa isang taong hari. Maliwanag na ganitong uri ng pangangayupapa ang ginawa ng mga astrologo sa batang si Jesus, na "ipinanganak na hari ng mga Judio"; ganito ring pangangayupapa ang sinabi ni Herodes na nais niyang gawin, at ang may-panlilibak na ginawa ng mga kawal kay Jesus bago siya ibayubay. Maliwanag na hindi nila itinuring si Jesus bilang ang Diyos o bilang isang bathala. (Mat 2:2, 8; Mar 15:19) Bagaman ginagamit ng ilang

tagapagsalin ang salitang "sumamba" sa karamihan ng mga kaso kung saan ang *pro·sky·ne'o* ay ginamit upang tumukoy sa mga ikinilos ng mga tao sa harap ni Jesus, hindi sinusuportahan ng katibayan ang saling ito. Sa halip, kung isasaalang-alang ang mga kalagayang nag-udyok sa mga tao na mangayupapa kay Jesus, mapapansin na ang mga ito ay kahawig na kahawig ng mga kalagayang nag-udyok sa ilan na mangayupapa sa mga propeta at mga hari noong una. (Ihambing ang Mat 8:2; 9:18; 15:25; 20:20 sa 1Sa 25:23, 24; 2Sa 14:4-7; 1Ha 1:16; 2Ha 4: 36, 37.) Kadalasan, ipinakikita ng mismong sinabi ng mga taong nangayupapa kay Jesus na, bagaman maliwanag na kinikilala nila siya bilang kinatawan ng Diyos, hindi nila iniisip na sa Diyos o sa isang bathala sila nangangayupapa, kundi sa "Anak ng Diyos," ang inihulang "Anak ng tao," ang Mesiyas na may awtoridad mula sa Diyos. Sa maraming pagkakataon, ang pangangayupapa nila ay isang kapahayagan ng pasasalamat para sa pagsisiwalat ng Diyos o para sa katibayan ng kaniyang pabor, gaya rin ng pangangayupapang ginawa ng mga tao noong una. —Mat 14:32, 33; 28:5-10, 16-18; Luc 24:50-52; Ju 9: 35, 38.

Bagaman tumanggap ng pangangayupapa ang naunang mga propeta at gayundin ang mga anghel, pinigilan ni Pedro si Cornelio sa pangangayupapa sa kaniya, at sa pangitain naman ni Juan, dalawang ulit siyang pinigilan ng anghel o mga anghel sa paggawa ng gayon, anupat tinukoy ng anghel ang kaniyang sarili bilang 'kapuwa alipin' at nagpayo na "sambahin mo ang Diyos [*toi The·oi' pro·sky'ne·son*]." (Gaw 10:25, 26; Apo 19:10; 22:8, 9) Maliwanag na sa pagdating ni Kristo, nagkaroon ng bagong mga ugnayan na nakaapekto sa paraan ng pakikitungo ng mga lingkod ng Diyos sa isa't isa. Itinuro niya sa kaniyang mga alagad na "iisa ang inyong guro, samantalang lahat kayo ay magkakapatid . . . ang inyong Lider ay iisa, ang Kristo" (Mat 23:8-12), sapagkat sa kaniya natupad ang makahulang mga paglalarawan, gaya nga ng sinabi ng anghel kay Juan na "ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula." (Apo 19:10) Si Jesus ay Panginoon ni David, ang mas dakila kaysa kay Solomon, ang propetang mas dakila kaysa kay Moises. (Luc 20:41-43; Mat 12:42; Gaw 3:19-24) Kaya wasto lamang na tumanggi si Pedro na pakundanganan siya ni Cornelio nang higit kaysa sa nararapat.

Gayundin naman, dahil si Juan ay ipinahayag nang matuwid ng Diyos bilang isang pinahirang Kristiyano, anupat tinawag upang maging makalangit na anak ng Diyos at maging isang miyembro ng Kaharian, ang kaniyang kaugnayan sa (mga) anghel ng Apocalipsis ay naiiba sa kaugnayan ng mga Israelita sa mga anghel na nagpakita sa kanila noong una. Maliwanag na kinilala ng (mga) anghel ang pagbabagong ito ng kaugnayan nang tanggihan nila ang pangangayupapa ni Juan.—Ihambing ang 1Co 6:3; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID.

Pangangayupapa sa niluwalhating si Jesu-Kristo. Sa kabilang dako, si Kristo Jesus ay dinakila ng kaniyang Ama sa isang posisyon na pangalawa lamang sa Diyos, upang "sa pangalan ni Jesus ay lumuhod ang bawat tuhod niyaong mga nasa langit at niyaong mga nasa lupa at niyaong mga nasa ilalim ng lupa, at ang bawat dila ay hayagang kumilala na si Jesu-Kristo ay Panginoon sa ikaluluwalhati ng Diyos na Ama." (Fil 2:9-11; ihambing ang Dan 7:13, 14, 27.) Ipinakikita rin ng Hebreo 1:6 na kahit ang mga anghel ay nangayupapa sa binuhay-muling si Jesu-Kristo. Maraming salin ng tekstong ito ang gumagamit ng "sumamba" para sa *pro·sky-ne'o,* samantalang isinasalin naman ito ng iba sa pamamagitan ng mga pananalitang gaya ng "yumukod sa harap" (*AT; Yg*) at 'magbigay-galang' (*NE*). Anumang terminong Tagalog ang ginagamit, ang orihinal na Griego ay hindi nagbabago at ang ginawa ng mga anghel sa harap ni Kristo ay dapat unawain kaayon ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Mariing sinabi mismo ni Jesus kay Satanas na "si Jehova na iyong Diyos ang sasambahin [isang anyo ng *pro·sky·ne'o*] mo, at sa kaniya ka lamang maguukol ng sagradong paglilingkod." (Mat 4:8-10; Luc 4:7, 8) Sa katulad na paraan, sinabi ng (mga) anghel kay Juan na "sambahin mo ang Diyos" (Apo 19:10; 22:9), at ang utos na ito ay binigkas pagkaraang buhaying-muli at dakilain si Jesus, anupat nagpapakitang si Jehova pa rin ang dapat pag-ukulan ng pagsamba. Totoo, bagaman ang Awit 97, na maliwanag na sinipi ng apostol sa Hebreo 1:6, ay tumutukoy sa Diyos na Jehova bilang ang isa na 'niyuyukuran,' ikinapit ang tekstong ito kay Kristo Jesus. (Aw 97:1, 7) Gayunman, bago nito ay nilinaw na ng apostol na ang binuhay-muling si Kristo ang 'sinag ng kaluwalhatian ng Diyos at ang eksaktong larawan ng kaniya mismong sarili.' (Heb 1:1-3) Samakatuwid, kung ang ipinapalagay nating "pagsamba" ay waring iniuukol ng mga anghel sa Anak, ang totoo, ito'y iniuukol nila sa pamamagitan lamang niya at para sa Diyos na Jehova, ang Soberanong Tagapamahala, "ang Isa na gumawa ng langit at ng lupa at dagat at mga bukal ng mga tubig." (Apo 14:7; 4: 10, 11; 7:11, 12; 11:16, 17; ihambing ang 1Cr 29:20; Apo 5:13, 14; 21:22.) Sa kabilang dako, ang mga saling "yumukod sa harap" at 'magbigay-galang' (sa halip na "sumamba") ay hindi naman salungat sa orihinal na wika, sa tekstong Hebreo man ng Awit 97:7 o sa tekstong Griego ng Hebreo 1:6, sapagkat naitatawid ng gayong mga salin ang saligang diwa ng *hish·ta·chawah'* at *pro·sky·ne'o.*

PANGAW. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

PANGAWAN, MGA. Isang sinaunang instrumentong pampiit at pamparusa, isang kayariang kahoy na kung saan iniipit ang mga paa ng isang tao samantalang siya'y nakaupo (2Cr 16:10; Jer 20:2, 3), at kadalasan, samantalang nakalantad siya sa paningin at panunuya ng madla. Ang mga pangawan ng mga Romano ay may ilang butas anupat kung gugustuhin ay maibubuka nang husto ang mga binti, sa gayon ay pinatitindi ang pagpapahirap. Sa Hebreo, ang mga pangawang pampiit ng mga paa ay tinatawag na *sadh* (Job 13:27; 33:11), at yamang ang mga ito ay yari sa kahoy, tinutukoy ang mga ito sa pamamagitan ng terminong Griego na *xy′lon* (kahoy). Habang nakabilanggo sila sa Filipos, ipiniit sina Pablo at Silas sa mga pangawan na umipit sa kanilang mga paa.—Gaw 16:24.

Sa ibang bahagi ng Hebreong Kasulatan, may isa pang salita, *mah·pe′kheth,* na isinasalin din bilang "mga pangawan." Yamang mayroon itong diwa ng pagpihit, waring puwersahang binabaluktot o pinipilipit ang katawan ng taong ipinipiit dito. Maaaring ipinipiit sa kagamitang ito ang mga paa, mga kamay, at leeg o marahil ay ginagamit ito kasama ng iba pang kasangkapan na pampiit sa leeg at mga bisig. Posibleng pinagtatambal ang mga pangawan at ang pikota upang ipitin ang mga binti at pati ang leeg at mga bisig. (Jer 29:26, *NE, NW*) Ang paggamit ng ganitong mga instrumento ay hindi iniutos ng Kautusang ibinigay ng Diyos sa Israel, ni may probisyon man sa Kautusan para sa mga bilangguan.

PANGAWIT [sa Ingles, *hook*]. Isang piraso ng metal o iba pang materyales na nakakurba o nakaanggulo at matulis, kung minsan ay mayroon itong simà.

Mga pangawit na ginto ang ginamit sa tabernakulo upang pagdugtungin ang dalawang malalaking seksiyon ng burdadong pantakip na lino, at mga pangawit na tanso naman ang ginamit sa dalawang seksiyon ng pantakip na yari sa balahibo ng kambing. (Exo 26:1, 5, 6, 7, 10, 11; 36:13, 18; 39:33) Ang kurtina sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan ay nakasabit sa mga pangawit, na maliwanag na yari sa ginto (Exo 26:31-33), gaya rin ng pantabing sa pasukan ng tabernakulo.—Exo 26:36, 37.

Gumamit ng mga kawil, o mga pangawit para sa isda, ang sinaunang mga mangingisda. (Hab 1:14, 15; Isa 19:1, 6-8; Mat 17:24-27) Binabanggit sa Bibliya ang mga pangawit ng matadero. (Am 4:2) Ginamit din ang mga pangawit, posibleng mga tinik, upang maakay o mahila ang mga hayop, partikular na yaong mababangis.—Eze 19:3, 4, 6, 9, tlb sa *Rbi8.*

Noon, kung minsan ay inaakay ang mga bihag sa pamamagitan ng mga pangawit na ikinabit sa labi, ilong o dila ng mga ito. Mula sa isang Asiryanong pagsasalarawan ay makikita ang isang hari na may hawak na tatlong bihag; hawak niya sila sa mga panaling nakakabit sa mga pangawit na nasa kanilang mga labi samantalang binubulag niya ang isa sa kanila sa pamamagitan ng sibat. Kaya naman, tiyak na naintindihan ni Haring Senakerib ng Asirya ang makasagisag na pananalita sa kaniya ni Jehova sa pamamagitan ng propetang si Isaias: "At ilalagay ko nga ang aking pangawit sa iyong ilong at ang aking renda sa pagitan ng iyong mga labi, at dadalhin nga kitang pabalik sa daan na iyong pinanggalingan." —2Ha 19:20, 21, 28; Isa 37:29.

Sa makasagisag na paraan, nagsalita si Jehova kay Paraon ng Ehipto, na may-kamangmangang pinagtiwalaan ng Israel ukol sa suporta laban sa Babilonya: "At lalagyan ko ng mga pangawit ang iyong mga panga . . . At iaahon kita mula sa gitna ng iyong mga kanal ng Nilo . . . At iiwan kita sa ilang . . . At makikilala nga ng lahat ng tumatahan sa Ehipto na ako ay si Jehova, sa dahilang sila, bilang suhay, ay naging isang tambo sa sambahayan ng Israel." (Eze 29:1-7) Angkop na angkop noon ang mga pananalitang ito; binanggit ng istoryador na si Herodotus (II, 70) na ang mga Ehipsiyo ay gumagamit ng pangawit upang manghuli ng buwaya at maiahon ito mula sa tubig. Inihula rin ni Jehova na lalagyan niya ng mga pangawit ang mga panga ni "Gog ng lupain ng Magog" at ilalabas niya siya tungo sa pangwakas na pagsalakay sa bayan ng Diyos at tungo sa kaniyang sariling pagkapuksa. —Eze 38:1-4; 39:1-4.

PANG-EENGKANTO. Ang salitang Hebreo na *'it·tim′* ay ginamit sa Isaias 19:3 upang tumukoy sa "mga engkantador" ng Ehipto. Ang salitang Hebreo na *che′ver* (isinaling "engkanto") ay tumutukoy sa isang pormula sa mahika na binibigkas, inaawit, o isinusulat bilang engkanto, o orasyon, upang 'gayumahin' ang isang tao. (Aw 58:5; Isa 47:9, 12) Maliwanag na ang "mga palamuting kabibi na humihiging" na pag-aari, at walang alinlangang isinusuot, ng mga anak na babae ng Sion ay mga anting-anting, anupat ang salitang Hebreo para sa mga ito (*lecha·shim′*) ay halaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "bulong; engkanto." (Isa 3:20; ihambing ang 2Sa 12:19; Aw 58:5.) Ang gayong mga espiritistikong gawain ay kasama sa "mga karima-rimarim na bagay" na ipinagbawal ni Jehova sa kaniyang bayan. (Deu 18:9-11) Kilalang-kilala ang sinaunang mga Babilonyo, mga Ehipsiyo, at iba pa sa kanilang pagtitiwala sa mga anting-anting at sa pang-eengkanto.—Isa 19:3; 47:9, 12.

Pang-eengkanto ng Ahas. Ang tinatawag na *snake charming* o pang-eengkanto ng ahas ay maaaring maging isang anyo ng espiritismo at nagmula sa sinaunang kulto ng mga sumasamba sa serpiyente. Diumano'y ineengkanto ng engkantador ang serpiyente, na karaniwa'y isang kobra, at tila nahahalina ito sa musikang tinutugtog, kadalasa'y sa isang plawta o pipa. Hindi bingi o mahina ang pandinig ng mga ahas gaya ng akala ng iba. Sa halip, gaya ng ipinahihiwatig ng Awit 58:4, 5, naririnig nila ang tinig ng mga engkantador at gayundin ang musika nito. Baka akalain ng isa na maaaring sanayin ang ahas gaya ng pagsasanay sa isang hayop o ibon, sa pamamagitan ng paglalagay nito sa isang basket na may takip, pagtugtog ng banayad na musika, mabilis na pagtatakip sa basket kapag nagtangkang tumakas ang ahas, hanggang sa tuluyan itong matutong tumayo nang tuwid at sumunod sa musika nang hindi nagtatangkang tumakas. Bagaman maaaring totoo ito sa ilang kaso, lumilitaw na kadalasa'y kasangkot ang espiritismo sa pang-eengkanto ng ahas.

Pinatutunayan ng pagbanggit ng Bibliya sa espiritistikong gawaing ito na ginagawa na ito noon pa mang sinaunang panahon.—Aw 58:4, 5; Ec 10:11; Isa 3:3; Jer 8:17.

PANGGAGAHASA. Ang panggagahasa ay binibigyang-katuturan bilang ang bawal na seksuwal na pakikipagtalik nang walang pagsang-ayon ng babae, anupat ginagawa sa pamamagitan ng pamumuwersa, pamimilit, pananakot, o panlilinlang.

Nagbabala si Jehova hinggil sa mga resultang daranasin ng Israel kung susuwayin nila ang kaniyang kautusan. Bukod sa pagdanas ng mga sakit at kapahamakan, inihula rin niya na mahuhulog sila sa mga kamay ng kanilang mga kaaway, at sinabi niya: "Ikaw ay makikipagtipan sa isang babae, ngunit gagahasain [anyo ng *sha·ghal'*] siya ng ibang lalaki." (Deu 28:30) Nangyari ito nang alisin ni Jehova ang kaniyang proteksiyon mula sa bansa dahil sa kanilang pagkamasuwayin, at lupigin ng mga paganong kaaway ang kanilang mga lunsod. (Ihambing ang Zac 14:2.) Inihula na mararanasan din ng Babilonya ang gayong pakikitungo, na naganap nang bumagsak ito sa mga Medo at mga Persiano. (Isa 13:1, 16) Ayon sa Kautusan, hindi ito mangyayari sa mga bansang susupilin ng Israel, sapagkat ang mga kawal ay pinagbabawalang makipagtalik kapag panahon ng kampanyang militar.—1Sa 21:5; 2Sa 11:6-11.

Isang kaso ng halinhinang panggagahasa sa lunsod ng Gibeah ng Benjamin noong mga araw ng mga Hukom ang nagbunsod ng sunud-sunod na mga pangyayari bilang paghihiganti sa tribo ni Benjamin, na muntik nang humantong sa kanilang pagkalipol. Ang mga walang-kabuluhang lalaki sa lunsod, na may lisyang seksuwal na mga pagnanasa, ay nagpumilit na makipagtalik sa isang panauhing Levita. Sa halip na pumayag, ibinigay niya sa kanila ang kaniyang babaing kinakasama na bago nito ay nakiapid laban sa kaniya. Inabuso ito ng mga lalaki nang buong gabi hanggang sa ito'y mamatay. Ang terminong Hebreo na *'a·nah',* isinaling "gahasain" sa ulat na ito, ay nangangahulugan ding "pighatiin," "hiyain," at "siilin."—Huk kab 19, 20.

Puwersahang hinalay ng anak ni Haring David na si Amnon ang kaniyang kapatid sa ama na si Tamar, at dahil dito ay pinatay siya ng kapatid ni Tamar na si Absalom. (2Sa 13:1-18) Nang malaman ng Persianong hari na si Ahasuero ang kataksilan ng mapagpakanang si Haman na Agagita laban sa mga Judio, at lalo na laban sa reyna ni Ahasuero na si Esther, ang hari ay nagngalit. Sa pagkaalam na wala siyang maaasahang awa mula sa hari, ang desperadong si Haman ay sumubsob sa higaan na kinaroroonan ni Esther upang magmakaawa. Nang muling pumasok sa silid ang hari, nakita niya roon si Haman at siya'y sumigaw: "Gagahasain din ba ang reyna, habang ako ay nasa bahay?" Kaagad niyang sinentensiyahan si Haman ng kamatayan. Inilapat ang sentensiya, at maliwanag na pagkatapos nito, si Haman ay ibinitin sa mismong tulos na itinindig niya para pagbitinan sa pinsan ni Esther na si Mardokeo. (Es 7:1-10) Sa iniulat na pananalita ng hari (Es 7:8), ginamit ang salitang Hebreo na *ka·vash'.* Nangangahulugan itong "supilin, paglingkurin" (Gen 1:28; Jer 34:16) ngunit maaari rin itong mangahulugang "gahasain."

Sa ilalim ng Kautusan, kung ang isang babaing ipinakikipagtipan ay nakiapid sa ibang lalaki, siya at ang lalaki ay papatayin. Ngunit kung ang babae ay sumigaw at humingi ng saklolo, itinuturing itong katibayan na siya'y walang sala. Ang lalaki ay papatayin dahil sa kaniyang kasalanan ng pagpuwersa sa babae, at ang babae ay pinawawalang-sala.—Deu 22:23-27.

PANGGAGAMOT. Tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

PANGGAGAWAY. Tingnan ang MAHIKA AT PANGGAGAWAY.

PANGGATONG. Sa literal, 'pagkain' para sa apoy. (Isa 9:5, 19; Eze 15:4) Ang uling (Isa 47:14; Ju 18:18), mga patpat (Jer 7:18), mga halamang hungko (Job 41:20), mga tinik (Ec 7:6), kahoy (Jos 9:27; Isa 44:14-16), gayundin ang mga punong ubas (Eze 15:6), ay kabilang sa mga panggatong na espesipikong binabanggit sa Bibliya. Karagdagan pa, ang langis ng olibo ay nagsilbing panggatong na karani-

wang ginagamit sa mga lampara. (Exo 27:20; Mat 25:3, 4) Malamang na kahoy, sa likas na anyo nito o sa anyong uling, ang pangunahing ipinanggagatong ng mga Israelita. Bilang pampainit, karaniwa'y pinagniningas noon ang uling sa isang brasero. (Jer 36:22) Kung minsan naman, pinagniningas ito kahit walang lalagyan, gaya ng malamang na nangyari nang si Jesu-Kristo, matapos siyang buhaying-muli, ay maghanda ng agahang niluto sa ibabaw ng nagbabagang uling.—Ju 21:9, 10; tingnan ang ULING, BAGA.

Upang ilarawan kung gaano katindi ang magiging kalagayan kapag kinubkob ang Jerusalem, si Ezekiel ay tinagubilinang gumamit ng dumi ng tao bilang panggatong, ngunit nang tumutol siya, pinahintulutan siya ni Jehova na gumamit ng mga limpak ng dumi ng baka bilang kapalit. (Eze 4:8, 12-15) Bagaman ang pinatuyong dumi ng baka ay ginagamit ngayon ng ilang tao sa Gitnang Silangan dahil sa kakulangan ng kahoy, hindi naman nangangahulugan na karaniwan itong ginagamit ng mga Israelita noon, lalo na't mas makapal naman ang kakahuyan sa sinaunang Palestina kaysa sa ngayon.

PANGHAGUPIT, PANGHAMPAS [sa Ingles, *whip*]. Karaniwan na, isang nahuhutok na kurdon o latigong katad na may hawakan. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ginagamit na sa mga tao ang kasangkapang ito (2Cr 10:11, 14) at gayundin sa mga hayop upang pasunurin at igiya sila.—Kaw 26:3; Na 3:2.

Ipinaghambog ni Haring Rehoboam na, bagaman ang kaniyang amang si Solomon ay nagparusa sa mga Israelita sa pamamagitan ng "mga hampas," siya naman ay magpaparusa sa pamamagitan ng "mga hagupit." Makasagisag ang pananalita ni Rehoboam, ngunit maaaring ang mga hagupit na tinutukoy ay mga latigo na may matatalas na dulo, yamang ang salitang Hebreo (*'aq·rab·bim'*) para sa "mga hagupit" ay literal na nangangahulugang "mga alakdan."—1Ha 12:11, 14, tlb sa *Rbi8;* 2Cr 10:11, 14.

Binanggit ni Elipaz na Temanita ang "hagupit ng dila." (Job 4:1; 5:21) Lumilitaw na tumutukoy ito sa paggamit ng dila upang maminsala, gaya ng paninirang-puri at pagsasalita nang may pang-aabuso. —Ihambing ang Kaw 12:18; San 3:5-10.

Noong panahon ng Paskuwa ng 30 C.E., "pagkatapos na gumawa ng isang panghagupit na lubid, pinalayas [ni Jesus] mula sa templo ang lahat ng may mga tupa at mga baka." Sa mga hayop lamang ginamit ni Jesus ang panghagupit, hindi sa mga tao na may mga tupa at mga baka; ipinakikita ito ng bagay na ang mga nagtitinda ng mga kalapati ay pinalayas niya nang bibigan, hindi sa pamamagitan ng panghagupit. Gayundin, nang itaboy niya ang mga baka sa pamamagitan ng panghagupit, nagulo niya ang gawaing pangangalakal ng mga tao, at natural lamang na susundan nila ang kanilang mga baka upang tipunin ang mga ito. —Ju 2:13-17.

PANGHAHAGUPIT. Tingnan ang PAGHAMPAS, PAMAMALO, PAMBUBUGBOG.

PANGHALINA, KAGANDAHAN [sa Ingles, *charm*]. Ang salitang Hebreo na *chen* ay nangangahulugan ng lingap, panghalina, o pagiging elegante, sa anyo at paggawi, at karaniwan itong isinasalin bilang "lingap" (Gen 6:8), bagaman sa ilang kaso ay isinasalin ito bilang "panghalina," "halina," o "kagandahan." Halimbawa, maaaring ang isang patutot ay "kaakit-akit sa kagandahan" (Na 3:4), ngunit gaya ng sinasabi sa Mga Kawikaan: "Ang halina ay maaaring magbulaan, at ang kariktan ay maaaring walang-kabuluhan; ngunit ang babaing may takot kay Jehova ang siyang nagkakamit ng papuri para sa kaniyang sarili." Gayundin, "ang babaing kahali-halina ang siyang may tangan sa kaluwalhatian." (Kaw 31:30; 11:16; tingnan din ang Kaw 5:18, 19.) Ang karunungan at kaunawaan mula sa Diyos ay maaaring maging tunay na palamuting panghalina (Kaw 3:21, 22; 4:7-9), kung paanong kahali-halina ang angkop na pananalita. (Aw 45:2; Kaw 22:11) Nang bumalik ang mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, si Zerubabel ay pinasigla na ipagpatuloy ang pagtatayo ng templo, anupat tiniyak sa kaniya na kapag inilatag ang pangulong-bato, "magkakaroon ng hiyawan para roon: 'Kahali-halina! Kahali-halina!' "—Zac 4:7.

PANGHAMPAS. Tingnan ang PANGHAGUPIT, PANGHAMPAS.

PANGHARAP NA PAMIGKIS. Isang pamigkis sa noo.

Bagaman sinabihan ang mga Israelita na 'itali ang kautusan ng Diyos bilang tanda sa kanilang kamay' at ilagay ito bilang isang 'pangharap na pamigkis sa pagitan ng kanilang mga mata,' maliwanag na hindi iyon tumutukoy sa literal na pagsusuot ng mga teksto ng Kasulatan. (Deu 6:6-8; 11:18) Totoong tinagubilinan sila na maglagay ng literal na palawit sa kanilang mga kasuutan bilang tagapagpaalaala ng mga utos ng Diyos. (Bil 15:38-40) Gayunman, makasagisag ang "tanda" at "pangharap na pamigkis." Pinatutunayan ito ng tagubilin ng Diyos sa mga Israelita hinggil sa paggunita nila ng kaniyang pagliligtas sa kanila. Ang paggunitang iyon ay magsisilbi ring "tanda . . . sa iyong kamay at pinakaalaala sa pagitan ng iyong mga mata" at "pangharap na

pamigkis sa pagitan ng iyong mga mata."—Exo 13: 9, 14-16.

Sa anong diwa dapat isuot ng mga Israelita ang kautusan ng Diyos bilang pangharap na pamigkis sa pagitan ng kanilang mga mata?

Waring ibig sabihin ni Jehova na ang Kautusan ay dapat nilang panatilihing malinaw sa kanilang paningin at na dapat nila itong maingat na bigyang-pansin na parang nakasulat ito sa isang tapyas sa pagitan ng kanilang mga mata, at na para itong tanda sa kanilang mga kamay, anupat saanman sila tumingin at anuman ang kanilang gawin ay laging nasa harapan nila ang Kautusan. Gayunman, nang makabalik ang mga Judio mula sa Babilonya, bumuo sila ng isang pormalistikong relihiyong nakasalig sa mga tradisyon ng mga tao (Mat 15:3, 9) at ikinapit nila sa literal na paraan ang kautusang ito. Gumamit sila ng pahabang mga piraso ng pergamino kung saan nakasulat ang apat na teksto ng Kasulatan: Exodo 13:1-10, 11-16 at Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21. Nang maglaon, binibilot nila ang pergamino at inilalagay sa maliliit na sisidlang yari sa balat ng guya at pagkatapos ay itinatali sa noo at kaliwang braso. Isinusuot ito ng mga lalaking Judio tuwing umaga sa panahon ng pananalangin, maliban sa mga araw ng kapistahan at Sabbath.

Pilakteryang pambraso na isinusuot ng mga Judio na pormalistikong nagkapit ng kautusan ni Jehova

Hinatulan ni Jesu-Kristo ang pagpapaimbabaw ng mga eskriba at mga Pariseo, yamang pinalalapad nila ang mga sisidlang naglalaman ng kasulatan na isinusuot nila bilang pananggalang, upang pahangain ang iba sa kanilang pagiging matuwid. (Mat 23:2, 5) Ang salitang Griego na *phy·la·kte′ri·on,* "pilakterya," na tumutukoy sa gayong sisidlang naglalaman ng kasulatan, ay pangunahin nang nangangahulugang himpilan, kuta, o pananggalang. Kaya naman isinusuot ang mga ito bilang pananggalang, agimat, o anting-anting.

Gayunman, ayon sa Bibliya, ang dapat bantayan ay hindi ang maganda o relihiyosong panlabas na kaanyuan, kundi ang puso. (Mat 23:27, 28; Kaw 4:23) Idiniriin nito na hindi ang pagsusuot ng nakasulat na mga teksto mula sa Kasulatan ang magdudulot ng malaking kapakinabangan sa isang tao, kundi ang pag-iingat ng praktikal na karunungan at kakayahang mag-isip at ang pagtatamo ng pagkaunawa.—Kaw 3:21, 22; 4:7-9.

PANGHIHILAKBOT [sa Ingles, *dread*]. Ito ang karaniwang salin ng pangngalang Hebreo na *pa′chadh* (pandiwa, *pa·chadh′*), na pangunahing tumutukoy sa isang bagay na sanhi ng panginginig. (Ihambing ang Mik 7:17.) Ang isang anyo naman ng kahawig na salitang *quts* ay isinasalin bilang 'makadama ng nakapanlulumong takot' (Exo 1:12; Bil 22:3; Isa 7:16) at kadalasan nang nagtatawid ng diwa ng "pagkamuhi." (Tingnan ang NAKAMUMUHING BAGAY.) Ang pananalitang "panghihilakbot kung gabi" ay tumutukoy sa anuman na maaaring magdulot ng panghihilakbot o matinding takot kung gabi, gaya ng biglaang pagsalakay ng mga magnanakaw o pag-atake ng malalaking hayop na naninila.—Sol 3:8.

Tinukoy ni Jacob ang Makapangyarihan-sa-lahat bilang "ang Panghihilakbot ni Isaac," ang isa na itinuring ni Isaac na kapita-pitagan at kasindak-sindak, anupat natakot si Isaac na hindi Siya mapalugdan. Tinaglay rin ni Jacob ang pangmalas ng kaniyang amang si Isaac at ipinakikita ito ng panunumpa niya "sa pamamagitan ng Panghihilakbot ng kaniyang amang si Isaac."—Gen 31:42, 53.

Ang kapaki-pakinabang na panghihilakbot kay Jehova, na makikita sa pagnanais na iwasan ang hindi Niya sinasang-ayunan, ay kailangang taglayin ng isa kung nais niyang manatiling lingkod ng Diyos. Dahil sa panghihilakbot na ito, si Job ay nanatiling walang kapintasan at matuwid. (Job 1:1; 23:15; 31:23) At tinulungan nito ang salmista na manatili sa isang landasing kinalulugdan ng Diyos sa kabila ng pang-uusig ng mga prinsipe. (Aw 119:120, 161) Pinasigla ni Jehosapat ang mga inatasang hukom na magtaglay ng wastong panghihilakbot na ito upang huwag silang magtangi sa paglalapat ng makatarungang mga pasiya.—2Cr 19:5-7.

Si Jehova ang nagsasanggalang at nagpapalakas ng kaniyang bayan. Kaya walang dahilan para ang isa ay manghilakbot sa mga tao, kakitaan ng matinding takot sa maaari nilang gawin, at dahil dito ay sumunod sa kanilang di-wastong mga kahilingan. (Aw 27:1; 78:53; 91:2-5; Isa 12:2) Subalit hindi ito nangangahulugan na hindi na magdurusa ang mga lingkod ng Diyos sa kasalukuyang sistema ng mga bagay. Sa pana-panahon ay nalalagay sila sa kahabag-habag at di-kaayaayang kalagayan. Palibhasa'y hindi napag-uunawa ng mga taong walang pananampalataya na pinagmamalasakitan pa rin sila ni Jehova, maaaring iwan sila ng mga ito dahil sa panghihilakbot, anupat ayaw na madamay sa kanilang waring walang pag-asang kinahinatnan. (Aw 31:11) Subalit hindi sila pababayaan ni Jehova.—Aw 27:10; 94:14.

Dahil walang panghihilakbot sa Diyos ang mga balakyot, nagpapatuloy sila sa kanilang masasamang lakad. (Aw 36:1-4) Subalit hindi nila matatakasan ang panghihilakbot na idudulot ng kapahamakang sasapit sa kanila dahil sa pagwawalang-bahala sa makadiyos na karunungan.—Kaw 1:26, 27.

Nang alisin ni Jehova ang kaniyang proteksiyon sa di-tapat na mga Israelita, dumanas sila ng panghihilakbot araw at gabi, anupat palaging nanganganib ang kanila mismong buhay. Hindi sila nakatakas sa kapahamakan. (Deu 28:66, 67; Isa 24:17-20; 33:14; Jer 30:5; Pan 3:47) Ang ganitong uri ng panghihilakbot ay hindi mararanasan niyaong mga kumikilos kaayon ng makadiyos na karunungan, niyaong mga laging may mapitagang pagkasindak sa Maylalang.—Kaw 1:33; 3:24, 25; 28:14.

Ang mga pagpapamalas ni Jehova ng walang-kapantay na kapangyarihan, pagsuporta, o lingap ay maaaring magdulot ng panghihilakbot sa mga nagmamasid. (2Cr 17:10; Aw 53:5; 105:38; Isa 19:16, 17; Jer 33:9) Halimbawa, sa tulong ng Diyos, ang mga Israelita ay nagtamo ng kamangha-mangha at tunay na kakila-kilabot na mga tagumpay laban sa kanilang mga kaaway (Deu 11:25; 1Cr 14:17; 2Cr 14:12-14; 20:29), at noong panahon nina Mardokeo at Esther, dahil sa di-inaasahang pagbabago ng mga pangyayari na naging pabor sa mga Judio, ang kanilang mga kaaway ay nanghilakbot. (Es 8:17; 9:2, 3) Gayundin, ang katibayan na pinagkalooban ng Diyos ang isa ng lakas ng loob at katapangan ay maaaring magbunga ng kapaki-pakinabang na panghihilakbot at mabilis na pagtugon. Kaya naman nang mapuwersang mamanhik si Haring Saul sa mga Israelita na sumama sila sa pagtatanggol sa Jabes-gilead, nalipos sila ng "panghihilakbot kay Jehova" at tumugon na "parang iisang lalaki."—1Sa 11:7.

Dahil inihula na ni Jehova ang pagbagsak ng Babilonya sa kamay ni Ciro, walang dahilan upang manghilakbot ang mga Israelita sa pangyayaring iyon na gigimbal sa daigdig. Para sa kanila ay isa itong paglaya mula sa panghihilakbot sa mga Babilonyo. Gayunman, ang mga manggagawa ng mga idolo ay tiyak na manghihilakbot, yamang ang lahat ng bathalang gawa ng mga kamay ng tao ay walang maitutulong upang iligtas ang Babilonya.—Isa 44:8-11, 24-28; 51:12, 13.

PANGHILAGPOS. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

PANGHUHULA [sa Ingles, *divination*]. Saklaw ng ganitong panghuhula ang lahat ng aspekto ng pagtatamo ng lihim na kaalaman, lalo na kung tungkol sa mga mangyayari sa hinaharap, sa tulong ng espiritistikong kapangyarihan ng okultismo. (Tingnan ang ESPIRITISMO.) Para sa pagtalakay sa partikular na mga aspekto ng ganitong panghuhula, tingnan ang ASTROLOGO; MAHIKA AT PANGGAGAWAY; MANGHUHULA NG MGA PANGYAYARI; SALAMANGKERO.

Naniniwala ang mga nagsasagawa ng panghuhula na ang kinabukasan ay isinisiwalat ng mga diyos doon sa mga sinanay na magbasa at magbigay-kahulugan sa partikular na mga tanda o signos. Diumano, ang mga ito'y ipinatatalastas sa iba't ibang paraan: Sa pamamagitan ng mga penomeno sa kalangitan (posisyon at galaw ng mga bituin at planeta, mga eklipse, mga bulalakaw), pisikal na mga puwersa sa lupa (hangin, bagyo, apoy), paggawi ng mga hayop (pag-alulong ng aso, paglipad ng ibon, pag-usad ng ahas), hitsura ng mga dahon ng tsa sa tasa, nabubuong hugis ng langis sa ibabaw ng tubig, direksiyon ng palasong bumabagsak, hitsura ng mga parte ng katawan ng hayop na inihain (atay, baga, bituka), guhit ng palad, pagpapalabunutan, at sa pamamagitan ng "mga espiritu" ng mga patay.

Binigyan ng espesipikong mga pangalan ang partikular na mga larangan ng panghuhula. Halimbawa, ang *augury,* na popular sa mga Romano, ay pagsusuri sa mga signos, palatandaan, o mga kakaibang penomeno. Ang *palmistry* ay panghuhula sa kinabukasan batay sa mga guhit ng palad. Ang *hepatoscopy* ay pagsusuri sa atay; ang *haruspication* ay sa mga bituka, samantalang ang *belomancy* ay sa direksiyon ng mga palaso. Ang *rhabdomancy* ay ginagamitan ng *divining rod.* Ang *oneiromancy* ay panghuhula batay sa mga panaginip. Ang *necromancy* ay pagsangguni diumano sa mga patay. Nariyan din ang pagtingin sa bolang kristal at panghuhula sa pamamagitan ng orakulo.

Pinagmulan. Ang panghuhula ay nagsimula sa Babilonia, na lupain ng mga Caldeo, at mula roon, ang mga gawaing ito na nauugnay sa okultismo ay

lumaganap sa buong lupa dahil sa pandarayuhan ng mga tao. (Gen 11:8, 9) Sa nahukay na bahagi ng aklatan ni Ashurbanipal, sinasabing ang sangkapat nito ay binubuo ng mga tapyas na naglalaman ng mga pagpapakahulugan sa lahat ng kababalaghang makikita sa kalangitan at sa lupa, gayundin sa lahat ng di-inaasahang mga pangyayari sa pang-araw-araw na buhay. Saka lamang nagpasiya si Haring Nabucodonosor na salakayin ang Jerusalem matapos siyang magsagawa ng panghuhula, na hinggil dito ay nasusulat: "Inalog niya ang mga palaso. Nagtanong siya sa pamamagitan ng terapim; tumingin siya sa atay. Sa kaniyang kanang kamay ang panghuhula ay naging ukol sa Jerusalem." —Eze 21:21, 22.

Ang pagtingin sa atay upang makakita ng mga tanda ay batay sa paniniwala na nakasentro sa sangkap na ito ang lahat ng lakas, emosyon, at naisin. Nasa atay ang sangkanim na bahagi ng dugo ng tao. Ang mga pagbabago sa anyo ng iba't ibang bahagi nito ay binibigyang-kahulugan bilang mga tanda, o signos, mula sa mga diyos. (Tingnan ang ASTROLOGO.) Maraming luwad na modelo ng atay ang natagpuan, at ang pinakamatanda ay mula sa Babilonya. Ang mga ito ay naglalaman ng mga tanda at mga tekstong nakasulat sa *cuneiform* na ginagamit ng mga manghuhula. (LARAWAN, Tomo 2, p. 324) Ang sinaunang mga saserdoteng Asiryano ay tinatawag na *baru,* nangangahulugang "tagasuri" o "siya na tumitingin," dahil ang pagsusuri sa atay ay prominente sa kanilang relihiyon na nagsasagawa ng panghuhula ng kapalaran.

Hinahatulan ng Bibliya. Anuman ang tawag sa mga ito, ang lahat ng iba't ibang uri ng ganitong panghuhula ay taliwas at salungat sa Banal na Bibliya. Sa pamamagitan ni Moises, mahigpit at paulit-ulit na binabalaan ni Jehova ang Israel na huwag gayahin ang ganitong mga gawain ng ibang mga bansa, sa pagsasabing: "Huwag masusumpungan sa iyo ang sinumang nagpaparaan ng kaniyang anak na lalaki o ng kaniyang anak na babae sa apoy, ang sinumang nanghuhula, ang mahiko o ang sinumang naghahanap ng mga tanda o ang manggagaway, o ang isa na nanggagayuma sa iba sa pamamagitan ng engkanto o ang sinumang sumasangguni sa espiritista o ang manghuhula ng mga pangyayari o ang sinumang sumasangguni sa patay. Sapagkat ang lahat ng gumagawa ng mga bagay na ito ay karima-rimarim kay Jehova, at dahil sa mga karima-rimarim na bagay na ito ay itinataboy sila ni Jehova na iyong Diyos mula sa harap mo." (Deu 18:9-12; Lev 19:26, 31) Magkatotoo man ang kanilang mga tanda at mga palatandaan, hahatulan pa rin ang mga manghuhula. (Deu 13:1-5; Jer 23:32; Zac 10:2) Ang napakatinding poot ng Diyos sa kanila ay makikita sa utos na lahat ng mga manghuhula ay papatayin nang walang pagsala. —Exo 22:18; Lev 20:27.

Sa kabila ng paulit-ulit na mga utos na ito, si Jehova ay hinamak ng mga apostata—hindi lamang ng karaniwang mga mamamayan gaya ng babaing taga-En-dor, kundi pati ng makapangyarihang mga hari na gaya nina Saul at Manases, at Reyna Jezebel. (1Sa 28:7, 8; 2Ha 9:22; 21:1-6; 2Cr 33:1-6) Bagaman inalis ng mabuting hari na si Josias ang mga nagsasagawa ng panghuhula noong kaniyang panahon, hindi iyon sapat para iligtas ang Juda mula sa pagkawasak, gaya ng nangyari sa kapatid nitong kaharian ng Israel. (2Ha 17:12-18; 23:24-27) Gayunman, dahil sa maibiging-kabaitan ni Jehova, isinugo muna niya ang kaniyang mga propeta upang babalaan sila tungkol sa kanilang kasuklam-suklam na mga gawain, kung paanong binabalaan ng kaniyang mga propeta ang ina ng lahat ng panghuhula, ang Babilonya.—Isa 3:1-3; 8:19, 20; 44:24, 25; 47:9-15; Jer 14:14; 27:9; 29:8; Eze 13:6-9, 23; Mik 3:6-12; Zac 10:2.

Napakalaganap din ng panghuhula noong panahon ng mga apostol ni Jesus. Sa pulo ng Ciprus, isang manggagaway na nagngangalang Bar-Jesus ang binulag dahil hinadlangan niya ang pangangaral ng apostol na si Pablo. Sa Macedonia naman, pinalayas ni Pablo ang isang demonyo ng panghuhula mula sa isang batang babaing nakaiirita sa kanila, na lubhang ikinagalit ng mga panginoon nito dahil nakikinabang sila nang malaki sa mahiwagang kapangyarihan nito sa panghuhula. (Gaw 13:6-11; 16:16-19) Gayunman, may ilan, gaya ni Simon ng Samaria, na kusang-loob na huminto sa pagsasagawa ng mga sining ng mahika. Sa Efeso naman, sinunog ng napakaraming tao ang kanilang mga aklat sa panghuhula na nagkakahalaga ng 50,000 piraso ng pilak (kung denario, $37,200).—Gaw 8:9-13; 19:19.

Kapag ang tao ay sumasamba at naglilingkod sa Dakilang Maylalang, nasasapatan ang kaniyang likas na pagnanais na malaman ang kinabukasan dahil sa pamamagitan ng Kaniyang alulod ng pakikipagtalastasan, patiuna at maibiging isinisiwalat ng Diyos kung ano ang makabubuting malaman ng tao. (Am 3:7) Gayunman, kapag ang mga tao ay tumalikod at humiwalay kay Jehova, na tanging nakaaalam ng wakas mula pa sa pasimula, madali silang mabiktima ng espiritistikong impluwensiya ng mga demonyo. Isang prominenteng halimbawa nito ay si Saul. Noong una ay kay Jehova siya umaasa para malaman ang mga mangyayari sa hinaharap, ngunit nang maputol ang lahat ng pakikipag-ugnayan niya sa Diyos dahil sa kaniyang kawalang-katapatan, bumaling siya sa mga demonyo.—1Sa 28:6, 7; 1Cr 10:13, 14.

Samakatuwid, magkaibang-magkaiba ang katotohanang isinisiwalat ng Diyos at ang impormasyong natatamo sa panghuhula. Kadalasan, ang mga nagsasagawa ng panghuhula ay pinangingisay ng mga demonyo, at kung minsa'y nagwawala sila dahil sa kakatwang musika at mga droga. Samantala, hindi dumaranas ng gayong pisikal o mental na pagkaligalig ang tunay na mga lingkod ni Jehova kapag inuudyukan sila ng banal na espiritu na magsalita. (Gaw 6:15; 2Pe 1:21) Ang mga propeta ng Diyos ay malaya at walang-bayad na nagsalita bilang pagtupad sa kanilang pananagutan. Ang mga paganong manghuhula naman ay nanghula dahil sa sakim na personal na pakinabang.

Hindi kailanman sinasang-ayunan ng Bibliya ang anumang uri ng panghuhula sa tulong ng mga demonyo. Sa maraming teksto, ang mga espiritistikong gawaing panghuhula ay hinahatulan kasama ng pangangalunya at pakikiapid. (2Ha 9:22; Na 3:4; Mal 3:5; Gal 5:19, 20; Apo 9:21; 21:8; 22:15) Sa paningin ng Diyos, ang ganitong panghuhula ay katumbas ng kasalanang paghihimagsik.—1Sa 15:23.

Binibigo ni Jehova ang mga manghuhula. Natanghal ang pagkakaiba ng walang-limitasyong kapangyarihan ni Jehova at ng napakalimitadong kapangyarihan ng mga mahikong manghuhula nang humarap sina Moises at Aaron kay Paraon. Nang maging ahas ang tungkod ni Aaron, waring natularan ng mga mahikong Ehipsiyo ang himalang iyon. Kaylaking kahihiyan ang inabot ng mga manggagaway na iyon nang lamunin ng tungkod ni Aaron ang mga tungkod nila! Sa wari ay nagawang dugo ng mga saserdote ng Ehipto ang tubig at nakapagpaahon sila ng mga palaka sa lupain. Ngunit nang pangyarihin ni Jehova na maging mga niknik ang alabok, napilitan ang mga manggagaway na amining iyon ay sa pamamagitan ng "daliri ng Diyos."—Exo 7:8-12, 19-22; 8:5-11, 16-19; 9:11.

Para matiyak ang pinakamabuting panahon upang maipalipol ang bayan ni Jehova, iniutos ng balakyot na si Haman na 'may maghagis [maliwanag na isang astrologo] ng Pur, na siyang Palabunot, araw-araw at buwan-buwan.' (Es 3:7-9) Ganito ang sabi ng isang komentaryo hinggil sa tekstong ito: "Sa pagbaling niya sa ganitong paraan ng pagtiyak sa pinakaangkop na araw upang isakatuparan ang kaniyang napakasamang pakana, ginaya ni Haman ang mga hari at mga maharlika ng Persia, na hindi pumapasok sa anumang proyekto hangga't hindi sumasangguni sa mga astrologo at hindi nalalaman ang masuwerteng pagkakataon." (*Commentary on the Whole Bible,* nina Jamieson, Fausset, at Brown) Batay sa panghuhulang iyon, kaagad na pinasimulan ni Haman ang kaniyang balakyot na pakana. Gayunman, muling natanghal ang kapangyarihan ni Jehova na iligtas ang kaniyang bayan, at si Haman, na nagtiwala sa panghuhula, ay ibinitin sa mismong tulos na inihanda niya para kay Mardokeo.—Es 9:24, 25.

Mayroon pang halimbawa na nagpapakitang nakahihigit ang kapangyarihan ni Jehova kaysa sa mga puwersa ng okultismo. Naganap ito noong dumating ang mga Moabita "dala sa kanilang mga kamay ang mga pambayad para sa panghuhula" upang upahan si Balaam, isang manghuhulang taga-Mesopotamia, para sumpain ang Israel. (Bil 22:7) Bagaman sinikap ni Balaam na "makasumpong ng anumang masamang tanda," pinangyari ni Jehova na mga pagpapala lamang ang kaniyang bigkasin. Udyok ng kapangyarihan ni Jehova, napilitan si Balaam na umamin: "Walang masamang engkanto laban sa Jacob, ni may anumang panghuhula laban sa Israel."—Bil kab 23, 24.

"Espiritu ni Python." Sa Filipos, Macedonia, nasalubong ni Pablo ang isang alilang babae na inaalihan ng isang "espiritu, isang demonyo ng panghuhula," sa literal, "isang espiritu ni python" (sa Gr., *pneu'ma py'tho·na;* Gaw 16:16). Ayon sa mitolohiya, "Python" ang pangalan ng ahas na nagbabantay sa templo at orakulo ng Delphi, Gresya. Sa paglipas ng panahon, ang salitang *py'thon* ay tumukoy sa isang tao na may kakayahang humula ng hinaharap at gayundin sa espiritung nagsasalita sa pamamagitan ng taong iyon. Bagaman nang maglaon ay ginamit ang salitang ito upang tumukoy sa isang bentrilokuwista, sa Mga Gawa ay ginagamit ito upang ilarawan ang isang demonyo na tumulong sa isang batang babae para makapagsagawa ng sining ng panghuhula.

PANGINGIKIL. Ang akto o gawain ng pagkuha o pagtatamo ng anumang bagay mula sa isang tao nang laban sa kaniyang kalooban sa pamamagitan ng ilegal na paggamit ng pananakot, sa pamamagitan man ng pamimilit, pagbabanta, o anupamang di-matuwid na paggamit ng kapangyarihan. Ang saligang diwa ng salitang Griego na isinalin bilang "mangingikil" (*har'pax*) ay "mang-aagaw." (1Co 5:10, *Int*) Paulit-ulit na nagbababala ang Bibliya laban sa anumang paghahangad ng di-tapat na pakinabang, lalo na roon sa mga may mabigat o opisyal na posisyon.—Exo 18:21; Kaw 1:19; 15:27.

Gayunpaman, sa ilalim ng pamamahala ng Roma sa Palestina, ang mga Judiong maniningil ng buwis ay madalas magkasala ng pangingikil. Dahil sa kanilang posisyon, nagkaroon sila ng maraming oportunidad upang payamanin sa di-makatarungang paraan ang kanilang sarili (at walang alinlangang pati ang kanilang mga panginoong Romano), sa ikalulugi naman ng taong-bayan. Maaaring ito

ang tinutukoy ni Jesus sa isang ilustrasyon nang banggitin niya ang tungkol sa isang mapagmatuwid-sa-sariling Pariseo na nanalangin sa tabi ng isang maniningil ng buwis at pumuri sa kaniyang sarili sa Diyos dahil hindi siya isang mangingikil. (Luc 18:11) Nang lumapit kay Juan na Tagapagbautismo ang mga maniningil ng buwis upang magtanong kung ano ang dapat nilang gawin, pinayuhan sila: "Huwag kayong sumingil ng anumang higit kaysa sa takdang buwis."—Luc 3:13.

Noong inaasikaso niya si Jesus na naging panauhin niya sa kaniyang tahanan, si Zaqueo, isang mayamang punong maniningil ng buwis, ay nagsisi at tumalikod sa kaniyang masamang landasin, na sinasabi: "Anumang kinikil ko kaninuman sa pamamagitan ng bulaang akusasyon ay isasauli kong makaapat na ulit." (Luc 19:2, 8; tingnan ang AKUSASYON.) Gayunman, sa gayong mga kaso kung saan pinagsisihan at inamin ang pagkakasala, 120 porsiyento lamang ang kahilingan ng Kautusan na isauli sa taong dinaya.—Lev 6:2-5.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pangingikil ay nakatala kasama ng pakikiapid, pangangalunya, idolatriya, kasakiman, pagnanakaw, paglalasing, panlalait, at homoseksuwalidad bilang mga bagay na hahadlang upang ang isa na nagsasagawa ng mga ito ay huwag makapasok sa Kaharian ng Diyos. Nang sumulat siya sa kongregasyon sa Corinto, sinabi ng apostol na si Pablo na ang ilan sa kanila roon ay dating gumagawa ng gayong mga bagay, ngunit noon ay hinugasan na silang malinis. Dahil dito, bagaman hindi nila maiiwasang makahalubilo ang gayong uri ng mga tao sa sanlibutan, dapat nilang tigilan ang pakikisalamuha sa gayong mga tao na nag-aangking "kapatid," at dapat nilang alisin ang mga iyon mula sa kongregasyon.—1Co 5:9-11; 6:9-11.

Makikita sa kaso ng apostol na si Pablo kung ano ang saloobin ng Kristiyano hinggil sa pagbabayad ng suhol kapag ang isa'y kinikikilan. Tinangka ng Romanong gobernador na si Felix na mangikil ng salapi kay Pablo sa pamamagitan ng pagpapalawig sa pagkakakulong ni Pablo sa bilangguan nang dalawang taon. Batid ni Pablo ang bagay na ito, ngunit hindi siya nagbigay ng anuman kay Felix. Nang bandang huli, si Felix ay hinalinhan ni Gobernador Festo sa kaniyang katungkulan.—Gaw 24:26, 27.

PANGINGISDA. Tingnan ang PANGANGASO AT PANGINGISDA.

PANGINOON. Ang mga salitang Griego at Hebreo na isinaling "panginoon" (o ang kaugnay na mga terminong gaya ng "ginoo" at "may-ari") ay ginagamit upang tumukoy sa Diyos na Jehova (Eze 3:11), kay Jesu-Kristo (Mat 7:21), sa isa sa matatanda na nakita ni Juan sa pangitain (Apo 7:13, 14), sa mga anghel (Gen 19:1, 2; Dan 12:8), sa mga tao (1Sa 25:24; Gaw 16:16, 19, 30), at sa huwad na mga diyos (1Co 8:5). Kadalasan, ang katawagang "panginoon" ay tumutukoy sa isa na may pagmamay-ari o awtoridad at kapangyarihan sa mga tao o mga bagay. (Gen 24:9; 42:30; 45:8, 9; 1Ha 16:24; Luc 19:33; Gaw 25:26; Efe 6:5) Ang titulong ito ay ikinapit ni Sara sa kaniyang asawa (Gen 18:12), gayundin ng mga anak sa kanilang mga ama (Gen 31:35; Mat 21:28, 29), at ng isang nakababatang kapatid sa kaniyang nakatatandang kapatid (Gen 32:5, 6). Lumilitaw ito bilang titulo ng paggalang para sa mga taong prominente, mga pampublikong opisyal, mga propeta, at mga hari. (Gen 23:6; 42:10; Bil 11:28; 2Sa 1:10; 2Ha 8:10-12; Mat 27:63) Kapag ginagamit para sa mga estranghero, ang "panginoon," o "ginoo," ay nagsisilbing titulo ng pagbibigay-galang.—Ju 12:21; 20:15; Gaw 16:30.

Ang Diyos na Jehova. Ang Diyos na Jehova ay "Panginoon ng langit at lupa," yamang siya ang Soberano ng Sansinukob dahil siya ang Maylalang nito. (Mat 11:25; Apo 4:11) Tinutukoy siya ng makalangit na mga nilalang bilang "Panginoon," gaya ng iniulat sa Apocalipsis 11:15, na nagsasabi: "Nagkaroon ng malalakas na tinig sa langit, na nagsasabi: 'Ang kaharian ng sanlibutan ay naging kaharian ng ating Panginoon [si Jehova] at ng kaniyang Kristo.'" Ang Diyos ay tinawag na "Soberanong Panginoon" ng kaniyang tapat na mga lingkod sa lupa, at ang titulong ito ay lumilitaw nang mahigit 300 beses sa kinasihang Kasulatan. (Gen 15:2; Apo 6:10) Angkop din siyang inilarawan bilang ang "tunay na Panginoon." (Isa 1:24) Sa kaniyang pangangasiwa, ang mga tao ay tinitipon, o inaani, ukol sa buhay. Kaya ang mga pagsusumamo para sa mas marami pang manggagawang tutulong sa pag-aani ay dapat ipatungkol sa kaniya bilang ang "Panginoon ng pag-aani."—Mat 9:37, 38; tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1566-1568.

Si Jesu-Kristo. Noong narito siya sa lupa, tinukoy ni Jesu-Kristo ang kaniyang sarili bilang "Panginoon ng sabbath." (Mat 12:8) Kaayon nito, ginamit niya ang Sabbath sa paggawa ng gawaing iniutos ng kaniyang makalangit na Ama. Kasama sa gawaing iyon ang pagpapagaling ng mga maysakit. (Ihambing ang Mat 8:16, 17.) Alam ni Jesus na ang Kautusang Mosaiko, lakip ang kahilingan nito hinggil sa Sabbath, ay "anino ng mabubuting bagay na darating." (Heb 10:1) May kaugnayan sa "mabubuting bagay na darating," may isang sabbath na doo'y siya ang magiging Panginoon. —Tingnan ang SABBATH, ARAW NG ("Panginoon ng Sabbath").

Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, may iba pang mga tao, bukod sa kaniyang mga alagad, na tumawag sa kaniya ng "Panginoon," o "Ginoo." (Mat 8:2; Ju 4:11) Sa gayong mga kaso, ang katawagang ito ay pangunahin nang isang titulo ng paggalang. Gayunman, ipinakita ni Jesus sa kaniyang mga apostol na higit pa kaysa rito ang nasasangkot sa pagtawag nila sa kaniya ng "Panginoon." Sinabi niya: "Tinatawag ninyo akong, 'Guro,' at, 'Panginoon,' at tama ang inyong sinasabi, sapagkat gayon ako." (Ju 13:13) Bilang mga alagad niya, ang mga apostol na ito ay kaniyang mga mag-aarál. Dahil dito, siya ang kanilang Panginoon.

Nagkaroon ng higit na kahulugan ang titulo ni Jesus bilang Panginoon pagkatapos ng kaniyang kamatayan at pagkabuhay-muli. Sa pamamagitan ng kaniyang sakripisyong kamatayan, binili niya ang kaniyang mga tagasunod, sa gayo'y siya ang naging May-ari nila. (Ju 15:13, 14; 1Co 7:23; 2Pe 2:1; Jud 4; Apo 5:9, 10) Siya rin ang kanilang Hari at Kasintahang Lalaki anupat dapat silang magpasakop sa kaniya bilang kanilang Panginoon. (Gaw 17:7; Efe 5:22-27; ihambing ang Ju 3:28, 29; 2Co 11:2; Apo 21:9-14.) Nang gantimpalaan ni Jehova ang kaniyang Anak dahil sa pagiging tapat hanggang sa kahiya-hiyang kamatayan sa tulos, "dinakila [niya] siya . . . sa isang nakatataas na posisyon at may-kabaitang ibinigay sa kaniya ang pangalang nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan, upang sa pangalan ni Jesus ay lumuhod ang bawat tuhod niyaong mga nasa langit at niyaong mga nasa lupa at niyaong mga nasa ilalim ng lupa, at ang bawat dila ay hayagang kumilala na si Jesu-Kristo ay Panginoon sa ikaluluwalhati ng Diyos na Ama." (Fil 2:9-11) Ang pagkilala kay Jesu-Kristo bilang Panginoon ay nangangahulugan ng higit pa sa basta pagtawag sa kaniya ng "Panginoon." Kailangang kilalanin ng isang indibiduwal ang posisyon ni Jesus at maging masunurin. (Ihambing ang Ju 14:21.) Gaya ng sinabi ni Jesus mismo: "Hindi ang bawat nagsasabi sa akin, 'Panginoon, Panginoon,' ay papasok sa kaharian ng langit, kundi ang isa na gumagawa ng kalooban ng aking Ama na nasa langit."—Mat 7:21.

Pinagkalooban din ng Diyos na Jehova ng imortalidad ang kaniyang tapat na Anak. Dahil dito, bagaman maraming tao ang namamahala bilang hari o panginoon, tanging si Jesu-Kristo, na "Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon," ang nagtataglay ng imortalidad.—1Ti 6:14-16; Apo 19:16.

Yamang taglay ni Jesus ang mga susi ng kamatayan at Hades (Apo 1:17, 18), siya'y nasa posisyon na palayain ang sangkatauhan mula sa karaniwang libingan (Ju 5:28, 29) at mula sa kamatayang minana kay Adan. (Ro 5:12, 18) Samakatuwid, siya rin ang 'Panginoon sa mga patay,' kabilang na rito si Haring David, na isa sa kaniyang makalupang mga ninuno.—Gaw 2:34-36; Ro 14:9.

Titulo ng Paggalang. Bagaman ang mga Kristiyano ay mayroon lamang "iisang Panginoon," si Jesu-Kristo (Efe 4:5), maaari pa rin nilang ikapit sa iba ang "panginoon" (o, "ginoo") bilang titulo ng paggalang o ng awtoridad. Binanggit pa nga ng apostol na si Pedro na si Sara ay mabuting halimbawa para sa mga Kristiyanong asawang babae dahil masunurin siya kay Abraham, anupat "tinatawag [niya] itong 'panginoon.'" (1Pe 3:1-6) Hindi ito pormalidad lamang sa bahagi ni Sara. Ito'y isang taimtim na pagpapakita ng kaniyang pagpapasakop, sapagkat gayon ang tawag niya kay Abraham "sa loob niya." (Gen 18:12) Sa kabilang dako, yamang ang lahat ng mga Kristiyano ay magkakapatid, hindi tama na tawaging "Lider" o "Panginoon" ang isa sa kanila, anupat itinuturing na espirituwal na lider ang isang iyon.—Mat 23:8-10; tingnan ang ALYANSA, MGA PANGINOON NG; JEHOVA; JESU-KRISTO.

Ang Griegong "Kyrios." Ang salitang Griegong ito ay isang pang-uri, na tumutukoy sa pagtataglay ng kapangyarihan (*ky'ros*) o awtoridad, at ginagamit din ito bilang pangngalan. Lumilitaw ito sa lahat ng aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan maliban sa Tito at sa mga liham ni Juan. Ang terminong ito ay katumbas ng Hebreong *'A·dhohn'.* Bilang nilalang na Anak at Lingkod ng Diyos, angkop lamang na tawagin ni Jesu-Kristo ang kaniyang Ama at Diyos (Ju 20:17) gamit ang terminong "Panginoon" (*'Adho·nai'* o *Ky'ri·os*), ang Isa na nagtataglay ng nakahihigit na kapangyarihan at awtoridad, ang kaniyang Ulo. (Mat 11:25; 1Co 11:3) Bilang ang isa naman na itinaas sa kanan ng kaniyang Ama, si Jesus ay "Panginoon ng mga panginoon" para sa lahat maliban sa kaniyang Ama, ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Apo 17:14; 19:15, 16; ihambing ang 1Co 15:27, 28.

Inihalili sa banal na pangalan. Noong ikalawa o ikatlong siglo ng Karaniwang Panahon, inihalili ng mga eskriba sa banal na pangalang Jehova ang mga salitang *Ky'ri·os* (Panginoon) at *The·os'* (Diyos) sa mga kopya ng Griegong *Septuagint* na salin ng Hebreong Kasulatan. Ang kaugaliang ito ay sinunod ng ibang mga salin, gaya ng Latin na *Vulgate, Douay Version* (ibinatay sa *Vulgate*), *King James Version,* at ng maraming makabagong salin (*NE, AT, RS, NIV, TEV, NAB*). Ang banal na pangalan ay pinalitan ng mga terminong "Diyos" at "Panginoon," na sa Ingles ay karaniwan nang puro malalaking titik upang ipakitang inihalili ito sa Tetragrammaton, o banal na pangalan.

Hinggil sa hindi nila pagsunod sa kaugaliang ito, ang komite sa pagsasalin ng *American Standard*

Version ng 1901 ay nagsabi: "Pagkatapos ng maingat na pagsasaalang-alang, ang mga Amerikanong Rebisador ay nagkaisa sa kombiksiyon na ang isang pamahiing Judio, na nagturing sa Banal na Pangalan bilang napakasagrado upang bigkasin, ay hindi na dapat manaig sa Ingles o sa alinpamang bersiyon ng Matandang Tipan, kung paanong hindi ito nananaig, mabuti na lamang, sa maraming bersiyon na ginawa ng makabagong mga misyonero. . . . Ang personal na pangalang ito [na Jehova], lakip ang napakaraming sagradong kahulugan nito, ay naisauli na ngayon sa dako nito sa sagradong teksto na nararapat lamang nitong kalagyan."—Paunang salita ng *AS,* p. iv.

Mula noon, marami nang salin (*An, JB* [Ingles at Pranses], *NC, BC* [parehong Kastila], at iba pa) ang nagsalin ng Tetragrammaton sa lahat ng paglitaw nito bilang "Yahweh" o gumamit ng isang kahawig na anyo.

Sa ilalim ng pamagat na JEHOVA (Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan), may inihaharap ding mga katibayan na nagpapakitang ang banal na pangalang Jehova ay ginamit sa orihinal na mga akda ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, mula sa Mateo hanggang sa Apocalipsis. Batay rito, isinauli ng *Bagong Sanlibutang Salin,* na siyang ginagamit sa buong akdang ito, ang banal na pangalan sa salin nito ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, anupat ginawa iyon nang may kabuuang 237 beses. Gayundin ang ginawa ng ibang mga salin, partikular na kapag isinasalin sa Hebreo ang Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Bilang pagtalakay sa "Pagsasauli sa Banal na Pangalan," ang New World Bible Translation Committee ay nagsabi: "Upang malaman kung saan hinalinhan ang banal na pangalan ng mga salitang Griego na Κύριος at Θεός, hinanap namin kung saang bahagi ng Hebreong Kasulatan sumipi ng mga talata, mga pangungusap at mga termino ang kinasihang mga Kristiyanong manunulat at pagkatapos ay sinangguni namin ang tekstong Hebreo upang tiyakin kung lumilitaw roon ang banal na pangalan. Sa ganitong paraan ay natiyak namin ang pagkakakilanlang ibibigay sa *Ky'ri·os* at sa *The·os'* at ang personang iuugnay sa mga iyon." Idinagdag pa ng Komite: "Upang maiwasang lumampas sa mga hangganan ng isang tagapagsalin anupat mauwi sa larangan ng pagbibigay-kahulugan, kami ay lubhang nagpakaingat sa pagsasalin ng banal na pangalan sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, na laging maingat na isinasaalang-alang ang Hebreong Kasulatan bilang saligan. Hinanap namin ang katugma mula sa mga bersiyong Hebreo upang matiyak ang aming salin." May nasumpungang gayong mga katugma mula sa mga bersiyong Hebreo para sa lahat ng 237 dako kung saan inilagay ng New World Bible Translation Committee ang banal na pangalan sa teksto ng salin nito.—Apendise ng *Rbi8,* p. 1564-1566.

Ang Hebreong "Adhohn" at "Adhonai." Ang salitang Hebreo na *'a·dhohn'* ay lumilitaw nang 334 na beses sa Hebreong Kasulatan. Ito ay may diwa ng pagmamay-ari o pagkaulo at ginagamit may kaugnayan sa Diyos at sa mga tao. Kung minsan, ang anyong pangmaramihan na *'adho·nim'* ay tumutukoy sa simpleng pangmaramihang bilang at sa gayon ay isinasaling "mga panginoon." (Aw 136:3; Isa 26:13) Sa ibang mga talata, ang anyong pangmaramihan ay tumutukoy sa kadakilaan, o karingalan, maaaring yaong sa Diyos o sa tao (Aw 8:1; Gen 39:2), at sa gayong mga kaso, ang anumang katumbas na mga panghalip o naglalarawang mga pang-uri ay nasa pang-isahang bilang. (Aw 45:11; 147:5) Sa ilang talata, dalawang anyong pangmaramihan ang ginagamit nang magkatabi upang ipakita ang kaibahan ni Jehova sa maraming iba pang panginoon sa pamamagitan ng anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng kadakilaan.—Deu 10:17; Aw 136:3; ihambing ang 1Co 8:5, 6.

Sa Kasulatan, ang mga titulong *'A·dhohn'* at *'Adho·nim'* ay 25 beses na ikinapit kay Jehova. Sa siyam na talata sa tekstong Masoretiko, ang *'A·dhohn'* ay may pamanggit na pantukoy na *ha* sa unahan nito, sa gayo'y ipinakikita na si Jehova ang tinutukoy ng titulo. (Exo 23:17; 34:23; Isa 1:24; 3:1; 10:16, 33; 19:4; Mik 4:13; Mal 3:1) Sa lahat ng anim na talata kung saan ang *'A·dhohn'* na walang pamanggit na pantukoy ay tumutukoy kay Jehova, inilalarawan siya roon bilang Panginoon (May-ari) ng lupa anupat maliwanag kung sino ang tinutukoy. (Jos 3:11, 13; Aw 97:5; 114:7; Zac 4:14; 6:5) Sa sampung talata naman kung saan ang *'Adho·nim'* ay ginagamit kay Jehova, ang kalapit na konteksto ang tumitiyak na siya nga ang tinutukoy ng titulo. —Deu 10:17; Ne 8:10; 10:29; Aw 8:1, 9; 135:5; 136:3; 147:5; Isa 51:22; Os 12:14.

Ang hulaping *ai* na idinurugtong sa salitang Hebreo na *'a·dhohn'* ay isang naiibang anyo ng anyong pangmaramihan na nagpapahiwatig ng kadakilaan. Sa Hebreo, kapag lumilitaw ang *'Adho·nai'* nang walang iba pang hulapi, pantangi itong ginagamit para kay Jehova at ipinahihiwatig nito na siya ang Soberanong Panginoon. Ayon sa *The International Standard Bible Encyclopedia* (1986, Tomo 3, p. 157), "itinatampok ng anyong ito ang kapangyarihan at soberanya ni Yahweh bilang 'Panginoon.'" Kapag ginagamit ito ng mga tao bilang katawagan sa kaniya, ipinahihiwatig nito na may-pagpapasakop nilang kinikilala ang dakilang katotohanang iyan.—Gen 15:2, 8; Deu 3:24; Jos 7:7.

Maliwanag na pagsapit ng maagang bahagi ng Karaniwang Panahon, ang banal na pangalang *YHWH* ay itinuturing na ng mga Judiong rabbi bilang napakasagrado para bigkasin. Sa gayon, hinahalinhan nila ito ng *'Adho·nai'* (o kaya'y *'Elo·him'*) kapag binabasa nang malakas ang Kasulatan. Mas masahol pa rito ang ginawa ng mga Soperim, o mga eskriba, anupat hinalinhan nila ng *'Adho·nai'* ang banal na pangalan sa nakasulat na teksto nang 134 na beses (133 sa *Biblia Hebraica Stuttgartensia*). Mula noong mga ikalima hanggang ikasiyam na siglo C.E., buong-ingat na kinopya ng mga Masorete ang teksto. Itinala nila sa Masora (ang kanilang mga nota sa teksto) kung saan gumawa ng gayong mga pagbabago ang mga Soperim. Kaya alam sa ngayon ang 134 na mga pagbabagong ito. (Para sa talaan nito, tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1562.) Kung isasaalang-alang ito, may natitira pang 306 na talata kung saan orihinal na lumilitaw sa teksto ang *'Adho·nai'.*

Ang karamihan ng paggamit ng titulong *'Adho·nai'* ay sa mga akda ng mga propeta, at si Ezekiel ang pinakamadalas na gumamit nito. Halos sa bawat pagkakataon, itinatambal niya ito sa banal na pangalan upang maging *'Adho·nai' Yehwih',* "Soberanong Panginoong Jehova." Ang isa pang titulong kombinasyon, na lumilitaw nang 16 na beses, ay ang *'Adho·nai' Yehwih' tseva·'ohth',* "Soberanong Panginoon, Jehova ng mga hukbo," at ang lahat ng paglitaw nito, maliban sa dalawa (Aw 69:6; Am 9:5), ay nasa Isaias at Jeremias. Ang titulong ito ay ginamit upang ipakilala si Jehova bilang ang isa na may kapangyarihan at determinasyon na ipaghiganti ang kaniyang sinisiil na bayan at parusahan sila kapag hindi sila tapat.

PANGITAIN. Tanawin o pangyayaring inilalagay sa isip ng isang tao, maaaring sa araw o sa gabi, kadalasa'y sa di-pangkaraniwang paraan, at kung minsan, habang siya'y nasa kawalan ng diwa o kaya'y nananaginip. (Gaw 10:3; Gen 46:2) Kalimitan, mahirap matukoy ang pagkakaiba ng mga pangitain at ng mga panaginip na inilalarawan sa Bibliya, at kung minsa'y magkasama ang mga ito.

Kapag ang isang tao ay tumanggap ng pangitain mula sa Diyos habang siya'y gising, waring inilalagay iyon sa kaniyang may-malay na isip. Pagkatapos, maaari niyang alalahanin iyon at ilarawan o isulat gamit ang kaniyang sariling pananalita. May ilang indibiduwal, gaya nina Daniel at Nabucodonosor, na nagkaroon ng 'mga pangitain sa gabi.' Sa ganitong mga kaso, lumilitaw na ang pangitain ay inilagay sa walang-malay na isip ng isa habang siya'y natutulog.

Kawalan ng Diwa. Ito'y isang kalagayan ng matinding konsentrasyon o isang kalagayan kung saan ang isa ay parang natutulog. Lumilitaw na may mga pagkakataong ang espiritu ng Diyos ay naglagay sa isip ng isang tao ng isang larawan hinggil sa layunin ng Diyos o isang pangitain habang siya'y nasa ganitong kalagayan. Sa Kristiyanong Kasulatan, ang salitang Griego na isinalin bilang 'kawalan ng diwa' ay *ek'sta·sis.* Literal itong nangangahulugan ng pagsasaisantabi o pag-aalis ng isang bagay mula sa kinalalagyan nito. Sa makasagisag na diwa, ito'y nangangahulugang alisin ang isip mula sa normal na kalagayan. Ang isang indibiduwal na nasa kawalan ng diwa ay walang kamalayan sa kaniyang aktuwal na kapaligiran at nasa kalagayang tumanggap ng pangitain.—Gaw 22:17, 18.

Katiyakan ng Pagsang-ayon ng Diyos. May mga pangitain na ibinigay ng Diyos upang isiwalat sa kaniyang mga lingkod kung paano siya makikitungo sa kanila at bilang katiyakan na sumasakanila ang kaniyang pagsang-ayon. Dumating ang salita ni Jehova kay Abram (Abraham) sa isang pangitain, at ganito ang katiyakang ibinigay sa patriyarka: "Huwag kang matakot, Abram. Ako ay kalasag para sa iyo. Ang iyong gantimpala ay magiging napakalaki." (Gen 15:1) Pagkatapos ay nakipagtipan si Jehova kay Abraham. (Gen 15:2-21) Pagkaraan ng ilang panahon, nakipag-usap ang Diyos kay Jacob sa mga pangitain sa gabi at sinabihan siya na huwag matakot na bumaba sa Ehipto, sapagkat doon ay gagawin siya ng Diyos na isang dakilang bansa at sa dakong huli ay iaahon Niya siya mula sa lupaing iyon.—Gen 46:1-4; ihambing ang 2Sa 7:1-17; 1Cr 17:1-15.

Tagubilin sa Pagtupad ng Layunin ng Diyos. Ang ilang pangitain mula sa Diyos ay nagbigay ng mga tagubilin hinggil sa pagsasagawa ng kalooban ni Jehova. Pagkatapos magpakita kay Saul ng Tarso ang niluwalhating si Jesu-Kristo, at bagaman si Saul ay pansamantalang nabulag, nakita niya sa pangitain ang isang lalaki na nagngangalang Ananias na nagpatong ng mga kamay nito sa kaniya upang manumbalik ang kaniyang paningin. Sa pamamagitan din ng isang pangitain, si Ananias ay tinagubilinang pumunta sa mismong bahay na kinaroroonan ni Saul sa Damasco.—Gaw 9:1-19.

Sa Cesarea noong 36 C.E., ang taimtim na Gentil na si Cornelio ay tumanggap ng isang pangitain kung saan sinabihan siya ng isang anghel na magsugo ng mga lalaki sa Jope at ipatawag si Simon Pedro. (Gaw 10:1-8) Sa Jope, si Pedro ay nawala sa kaniyang diwa at sa isang pangitain ay nakita niyang bumababa mula sa langit ang isang sisidlan na may iba't ibang maruruming hayop. Sa ganitong paraan, ipinaunawa sa apostol na huwag niyang ituring na marungis ang mga bagay na nilinis na ng Diyos. Inihanda nito si Pedro para pasimulan ang gawaing

pangangaral ng mabuting balita sa di-tuling mga Gentil.—Gaw 10:9-23; 11:5-12.

Sa pamamagitan din ng mga pangitain, tumanggap si Pablo ng bigay-Diyos na mga tagubilin hinggil sa pangangaral. Sa Troas, noong ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, isang gabi ay nagkaroon ang apostol ng isang pangitain hinggil sa isang lalaking taga-Macedonia na namamanhik: "Tumawid ka sa Macedonia at tulungan mo kami." (Gaw 16:8-12) Nang maglaon, dahil sa isang nakapagpapatibay na pangitain sa gabi kung saan nakipag-usap sa kaniya ang Panginoon, ang apostol ay nanatili sa Corinto nang isang taon at anim na buwan upang magturo ng Salita ng Diyos.—Gaw 18:8-11.

Hula. Ang ilang pangitain mula sa Diyos ay makahula o tumutulong sa nakakita na mabigyang-pakahulugan ang mga hulang ibinigay sa pamamagitan ng mga pangitain at mga panaginip. Ang propetang si Daniel ay "nagkaroon ng unawa sa lahat ng uri ng pangitain at panaginip." (Dan 1:17) Sa "isang pangitain sa gabi," isiniwalat ng Diyos kay Daniel ang nilalaman at kahulugan ng panaginip ni Haring Nabucodonosor tungkol sa isang pagkalaki-laking imahen na lumalarawan sa mga kapangyarihang pandaigdig.—Dan 2:19, 28; ihambing ang Dan 4:5, 10, 13, 20-22.

Sa isang makahulang panaginip at sa "mga pangitain sa gabi," nakakita si Daniel ng apat na ubod-laking hayop na umaahon mula sa dagat. Ipinahiwatig nito na may apat na "hari" na tatayo mula sa lupa. (Dan 7:1-3, 17) Nagkapribilehiyo rin ang propeta na makita sa pangitain "ang isang gaya ng anak ng tao" na tumanggap ng pamamahala, dangal, at kaharian mula sa Sinauna sa mga Araw.—Dan 7:13, 14.

Tumanggap din ng mga pangitain mula sa Diyos ang mga manunulat ng Bibliya na gaya nina Isaias (1:1; 6:1-13), Amos (7:1-9, 12; 8:1, 2), at Ezekiel (1:1). Ang kinasihan at makahulang kapahayagan ni Obadias laban sa Edom ay nagsisimula sa mga salitang: "Ang pangitain ni Obadias." (Ob 1) Inilalahad naman ng "pangitain ni Nahum" ang kapahayagan laban sa Nineve.—Na 1:1.

Ang aklat ng Apocalipsis ay naglalaman ng sunud-sunod na mga pangitaing nakita ng matanda nang apostol na si Juan. Tamang-tama ang Griegong pangalan ng aklat, *A·po·ka'ly·psis,* na nangangahulugang "Paglalantad" o "Pagbubunyag," sapagkat ang Apocalipsis ay naglalantad ng mga bagay-bagay at nagbubunyag ng mga mangyayari sa malayong hinaharap ng panahong isulat ito.—Apo 1:1, tlb sa *Rbi8.*

Mga Bulaang Pangitain. Bago mawasak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., sinasalita ng mga bulaang propeta ng lunsod na iyon "ang pangitain ng kanilang sariling puso," anupat ang kanilang mga mensahe ay hindi nagmula kay Jehova. (Jer 23:16) Yamang wala silang pangitain mula kay Jehova, walang kabuluhan ang mga pangitaing nakita nila. (Pan 2:9, 14) Dahil nagsalita sila ng kabulaanan at 'nagpangitain ng kasinungalingan,' si Jehova ay laban sa kanila.—Eze 13.

Inihula na may mga Makakakita ng mga Pangitain. Kabaligtaran ng mga bulaang pangitain, at bilang karagdagan sa bigay-Diyos na mga pangitaing natalakay na, kinasihan ng Diyos si Joel upang ihula na sa ilalim ng impluwensiya ng espiritu ng Diyos, ang mga kabataang lalaki ay 'makakakita ng mga pangitain.' (Joe 2:28) Ipinakita ni Pedro na natupad ito noong araw ng Pentecostes 33 C.E., nang ipagkaloob ang banal na espiritu sa mga tagasunod ni Jesu-Kristo at makahimala nilang ipinahayag sa maraming wika ang "mariringal na mga bagay ng Diyos."—Gaw 2:1-4, 11, 15-17.

PANGMADLANG PAGBABASA. Malakas na pagbasa upang marinig ng isang grupo ng mga tao. Sa mga sinagogang Judio noon, may pangmadlang pagbabasa ng isang bahagi ng Kautusan tuwing Sabbath. Sa katulad na paraan, nagkaroon din ng pangmadlang pagbabasa ng kinasihang Kasulatan sa mga pulong ng kongregasyong Kristiyano.

Ang salitang Griego na *a·na·gi·no'sko,* na may saligang kahulugan na "malaman nang lubos" (2Co 1:13), ay isinasalin bilang "bumasa" o "bumasa nang malakas" at ginagamit upang tumukoy kapuwa sa pribado at pangmadlang pagbabasa ng Kasulatan. (Mat 12:3; Luc 4:16; Gaw 8:28; 13:27) Ang anyong pangngalan na *a·na'gno·sis* ay isinasalin bilang "pangmadlang pagbabasa."—Gaw 13:15; 1Ti 4:13.

Ang pangmadlang pagbabasa ay isang mahalagang paraan na ginagamit noon ni Jehova upang turuan ang kaniyang katipang bayan may kinalaman sa kaniyang mga layunin at mga kahilingan. Unang binanggit ang gayong pagbabasa sa Exodo 24:7, na nagsasabing bumasa si Moises mula sa "aklat ng tipan" sa pandinig ng buong bayan. Sa gayon, ang mga Israelita ay may-katalinuhang nakapagpasiya na makipagkasundo kay Jehova anupat nangakong susundin nila ang Kautusan. Kakaunti lamang ang mga kopya ng Kasulatan noong mga araw ng sinaunang Israel; kaya naman inutusan ang mga saserdoteng Levita: "Babasahin [ninyo] ang kautusang ito sa harap ng buong Israel sa kanilang pandinig." Inutusan sila ni Moises na basahin ang Kautusan sa buong bayan, bata at matanda, lalaki at babae, Israelita at naninirahang dayuhan, tuwing taon ng Sabbath kapag Kapistahan ng mga Kubol.—Deu 31:9-12.

Nang makapasok na ang Israel sa Lupang Pangako, binasa nang malakas ni Josue sa bayan ang "lahat ng mga salita ng kautusan, ang pagpapala at ang sumpa." (Jos 8:33-35) Nagsugo si Haring Jehosapat ng mga prinsipe, mga Levita, at mga saserdote upang magturo sa mga lunsod ng Juda (2Cr 17:7-9), anupat walang alinlangang kasama sa pagtuturong iyon ang pangmadlang pagbabasa. Pagkaraan ng ilang siglo, binasa ni Josias sa pandinig ng buong bayan "ang aklat ng kautusan ni Jehova sa pamamagitan ng kamay ni Moises" na nasumpungan ni Hilkias na saserdote noong panahon ng gawaing pagkukumpuni sa templo; walang alinlangang iyon ang orihinal na aklat ng Kautusan na isinulat ni Moises. (2Ha 23:2; 2Cr 34:14) Nagbunga ito ng pambuong-bansang paglipol sa pagsamba sa demonyo. Pagkabalik mula sa pagkatapon, taglay ang suporta ni Gobernador Nehemias, binasa ni Ezra sa bayan ang Kautusan mula sa pagbubukang-liwayway hanggang tanghali. Kalakip sa pagbabasa ang pagpapaliwanag sa binasa o pagbibigay ng diwa nito.—Ne 8:3, 8; tingnan ang HEBREO, II (Kailan Nagsimulang Humina ang Wikang Hebreo?).

Sa mga Sinagoga. Naging kaugalian ni Jesus ang magsagawa ng pangmadlang pagbabasa sa sinagoga tuwing Sabbath; pagkatapos ay tinutulungan niya ang kaniyang mga tagapakinig sa pamamagitan ng pagpapaliwanag sa kaniyang binasa. (Luc 4:16) Ginagawa na ito noon sa loob ng maraming taon. "Sapagkat mula noong sinaunang mga panahon, si Moises ay mayroon sa lunsod at lunsod niyaong mga nangangaral tungkol sa kaniya, sapagkat binabasa siya nang malakas sa mga sinagoga sa bawat sabbath." (Gaw 15:21) Kaugalian sa mga sinagoga ang gayong pagbabasa ng Kautusan at mga Propeta at, ayon sa mga impormasyong rabiniko, ganitong programa ang sinusunod: Una, binabasa ang Shema, na katumbas ng Judiong kapahayagan ng pananampalataya at hinango sa Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21 at Bilang 15:37-41. Kasunod nito ang pagbasa sa isang bahagi ng Torah o Kautusan, ang Pentateuch, na karaniwan nang sinasaklaw sa loob ng isang taon. Bilang panghuli, binabasa ang ilang halaw sa mga Propeta o mga *haftarah,* kalakip ang angkop na pagpapaliwanag dito. Pagkatapos ng pangmadlang pagbabasa, isang diskurso o pagpapayo ang ibinibigay. Nang matapos na ang gayong pangmadlang pagbabasa sa isang sinagoga sa Antioquia sa Pisidia, inanyayahan si Pablo na magsalita at magbigay ng isang diskurso o pagpapayo at pagpapatibay-loob sa mga nagkakatipon doon. —Gaw 13:15.

Sa Kongregasyong Kristiyano. Noong unang siglo, iilan lamang ang may mga kopya ng maraming balumbon ng Bibliya, anupat kinailangan ang pangmadlang pagbabasa. Ipinag-utos ng apostol na si Pablo na basahin sa madla ang kaniyang mga liham sa panahon ng mga pulong ng mga kongregasyong Kristiyano at iniutos din niyang ipakipagpalit ang mga ito sa kaniyang mga liham sa ibang mga kongregasyon upang mabasa rin ang mga iyon. (Col 4:16; 1Te 5:27) Pinayuhan ni Pablo ang kabataang tagapangasiwang Kristiyano na si Timoteo na magsikap "sa pangmadlang pagbabasa, sa pagpapayo, sa pagtuturo."—1Ti 4:13.

Ang pangmadlang pagbabasa ay dapat gawin nang may katatasan. (Hab 2:2) Yamang ang layunin ng pangmadlang pagbabasa ay ang magturo sa iba, dapat na lubusang nauunawaan ng pangmadlang tagabasa kung ano ang kaniyang binabasa at dapat na malinaw niyang naiintindihan ang intensiyon ng manunulat, anupat nag-iingat siya sa pagbasa upang maiwasan niyang magtawid ng maling ideya o impresyon sa mga tagapakinig. Ayon sa Apocalipsis 1:3, magiging maligaya yaong mga bumabasa nang malakas sa hulang iyon, gayundin yaong mga nakikinig sa mga salitang iyon at tumutupad sa mga iyon.

PANGMADLANG TAGAPAGTURO. Isa na naturuan sa isang partikular na larangan ng kaalaman at nagtuturo nang hayagan sa iba. Ang pananalitang "pangmadlang tagapagturo" ay isinalin mula sa salitang Griego na *gram·ma·teus′.* Isinalin ito ng *The New English Bible* bilang "guro"; ginagamit naman ng *Knox* ang mga pananalitang "iskolar" at 'taong mataas ang pinag-aralan.' Isang talababa sa *New World Translation* ang kababasahan: "taong may pinag-aralan." (Mat 13:52, tlb sa *Rbi8;* Mat 23:34) Kadalasan, ang gayunding salitang Griego ay isinasalin bilang "eskriba"; ngunit upang linawin na hindi ang relihiyosong grupo ng mga Judio na kilala bilang mga eskriba ang tinutukoy, ang pananalitang "pangmadlang tagapagturo" ang ginagamit sa *Bagong Sanlibutang Salin* kapag ang tinutukoy ng teksto ay ang sariling mga alagad ni Jesus.

Noong naririto si Jesus sa lupa, ang mga eskriba (*gram·ma·teis′*) ay mga lalaking bihasa sa Kautusan at mga guro ng bayan, ngunit sila'y napasamâ ng mga tradisyon ng mga tao at ng mga paganong doktrina. Ang terminong "mga eskriba" ay pangunahin nang ikinapit sa kanila bilang isang titulo, anupat ginamit ito upang tumukoy sa kanila bilang isang pantanging grupo, sa halip na sa kanilang orihinal na mga tungkulin bilang mga tagakopya.

Pumarito si Jesus upang magpatotoo sa katotohanan. Sa layuning maipangaral ang mabuting balita ng Kaharian, inihanda niya ang kaniyang mga alagad upang maging mga guro, o mga pangmadlang

tagapagturo, hinggil sa Kaharian ng Diyos. Dinakila niya ang kanilang katungkulan at ang kahalagahan ng pakikinig sa kanilang turo nang tukuyin niya sila bilang mga pangmadlang tagapagturo; ang bawat isa sa kanila ay inihalintulad niya sa isang taong naturuan na may isang tunay na imbakan ng kayamanan na mapagkukunan ng kaalaman. (Mat 13:52) Ang mga ito ang isinugo niya sa Israel, ngunit hindi napag-unawa ng sariling mga eskriba ng Israel ang kayamanang iniaalok sa kanila ng Diyos sa pamamagitan ng mga taong ito. Sa kabaligtaran pa nga, sinalansang nila ang isinagawang pangmadlang pagtuturo at nakibahagi sila sa paghagupit, pag-uusig, at pagpatay kay Jesus at sa kasamahan niyang mga pangmadlang tagapagturo, sa gayo'y pinatunayan nilang sila'y mga bulaang tagapagturo. Gayunpaman, maraming tao mula sa Israel at mula sa mga bansa ang tinuruan ng mga naturuan ni Jesus, at ang mga ito rin naman ay naging mga pangmadlang tagapagturo ng Salita ng Diyos.—Mat 23:34; 28:19, 20.

Sa ilalim ng Kautusan, ang mga Levita ang binigyan ng pananagutang maglaan ng pangmadlang pagtuturo sa bayan. (Lev 10:11; Deu 17:10, 11; 2Cr 17:7-9) Si Moises na Levita, bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan, at nang maglaon, si Josue na mula sa tribo ni Efraim, bilang lider ng bansa, ay naging mga pangmadlang tagapagturo ng bayan ng Diyos. (Deu 4:1; 34:9; Jos 8:35) Sa katulad na paraan, ang mga hukom at ang tapat na mga hari ay nagtuturo tungkol sa Kautusan kapag sila'y dumirinig at humahatol ng mga kaso at kapag nangangasiwa sila sa mga okasyong may kinalaman sa pagsamba.—1Ha 8:1-61; 2Ha 23:2.

Ang isang namumukod-tanging halimbawa ng pangmadlang tagapagturo ay ang saserdoteng si Ezra; taglay ang suporta ni Nehemias, nagsagawa siya ng isang programa ng pangmadlang pagtuturo sa mga Israelitang nakabalik mula sa Babilonya. Binasa niya ang Kautusan at inorganisa niya ang mga Levita upang magampanan ng mga ito ang kanilang mga tungkulin na 'pagpapaliwanag ng kautusan sa bayan,' 'pagbibigay roon ng kahulugan,' at 'pagbibigay ng unawa sa pagbasa,' sa gayon ay 'tinuturuan ang bayan.'—Ne 8:1-9.

PANGNIBEL, KASANGKAPANG. Isang instrumentong ginagamit upang matiyak na pantay ang ibabaw ng isang bagay o na nasa anggulong 90° iyon may kaugnayan sa isang panghulog. Noong sinaunang mga panahon, ang "kasangkapang pangnibel" (sa Heb., *mish·qe'leth* o *mish·qo'leth*) ay ginagamit ng mga karpintero, mga kantero, at ng iba pang mga bihasang manggagawa upang matiyak na pantay ang mga pader at iba't ibang istraktura na kanilang itinatayo, samantalang ginagamit naman ang hulog upang matiyak na tuwid ang mga ito. Waring gumamit ang mga Ehipsiyong mason ng isang nibel na kahugis ng titik na "A" at may maikling panghulog na nakabitin mula sa pinakatulis nito. Maliwanag, kapag tumapat ang nakalawit na pisi sa markang nasa gitna ng bahaging nakapahalang, ibig sabihin nito ay pantay ang pinagpatungan ng nibel. Gayunman, sa Kasulatan ay walang makikitang paglalarawan tungkol sa mga kasangkapang pangnibel, at tinutukoy lamang roon ang instrumentong ito sa makasagisag na paraan.

Maaaring gamitin ang kasangkapang pangnibel upang maitayo nang wasto ang isang gusali o upang masuri ang tibay nito at kung karapat-dapat pa itong panatilihin. Inihula ni Jehova na gagamitin niya sa suwail na Jerusalem "ang pising panukat na ginamit sa Samaria at gayundin ang kasangkapang pangnibel na ginamit sa sambahayan ni Ahab." Sinukat ng Diyos ang Samaria at ang sambahayan ni Haring Ahab at nasumpungan niyang ang mga ito ay masama o liko sa moral, anupat humantong iyon sa kanilang pagkapuksa. Sa katulad na paraan, hahatulan ng Diyos ang Jerusalem at ang mga tagapamahala nito, anupat ilalantad niya ang kanilang kabalakyutan at pasasapitin niya ang pagkapuksa ng lunsod na iyon. Aktuwal na naganap ang mga pangyayaring ito noong 607 B.C.E. (2Ha 21:10-13; 10:11) Sa pamamagitan ni Isaias, ipinagbigay-alam sa balakyot na mayayabang at sa mga tagapamahala ng bayan na nasa Jerusalem ang kanilang dumarating na kapahamakan at ang kapahayagan ni Jehova: "Katarungan ang gagawin kong pising panukat at katuwiran ang kasangkapang pangnibel." Isisiwalat ng mga pamantayan ng tunay na katarungan at katuwiran kung sino talaga ang mga lingkod ng Diyos at kung sino ang hindi, anupat alinman sa kaligtasan o pagkapuksa ang ibubunga nito.—Isa 28:14-19.

PANGUBKOB NA LAMBAT. Tingnan ang LAMBAT, PANGUBKOB NA.

PANIKI [sa Heb., *'atal·leph'*]. Isang lumilipad na mamalya na nahahawig sa daga ngunit may elastikong balat sa unahang biyas na nagsisilbing pakpak. Inuuri ng Kasulatan ang paniki sa maruruming lumilipad na nilalang na hindi dapat kainin ng mga Israelita. (Lev 11:19; Deu 14:18) Sa ngayon, mga 20 iba't ibang uri ng paniki (Chiroptera) ang makikita sa Israel.

Kung araw, ang mga paniki ay karaniwang nakadapo nang patiwarik sa madidilim na yungib o tiwangwang na mga gusali, at kapag nagtakipsilim na ay lumalabas sila upang humanap ng pagkain kung gabi. Masangsang at amoy-daga ang lugar

kung saan maraming paniki ang nakadapo. Sa ilang yungib, ang naipong dumi ng paniki ay nagiging makakapal na suson na pinagkukunan ng kapaki-pakinabang na pataba. Walang alinlangan na dahil mahilig mamugad ang paniki sa madidilim na lugar kung kaya binanggit ng propetang si Isaias na itatapon sa mga paniki ang mga diyos na yari sa ginto at pilak. Isang lugar na madilim at marumi ang marapat paglagyan ng gayong mga idolo, sa halip na mga lugar ng karangalan at katanyagan na iniuukol sa kanila ng kanilang mga nalinlang na mananamba.—Isa 2:20.

PANIMBANG AT PANUKAT, MGA. Ang arkeolohikal na katibayan, ang Bibliya mismo, at ang iba pang mga sinaunang akda ay naglalaan ng saligan sa pagtatakda ng tinatayang mga halaga ng iba't ibang panimbang at panukat na ginamit ng mga Hebreo.

Mga Panukat ng Haba. Maliwanag, ang mga panukat ng haba na ginamit ng mga Hebreo ay ibinatay sa katawan ng tao. Yamang matutukoy ang proporsiyon ng haba o lapad ng isang bahagi ng katawan sa ibang bahagi ng katawan, posibleng matiyak ang kaugnayan ng isang sukat ng haba sa ibang sukat ng haba; at kung ibabatay sa arkeolohikal na katibayang tumutukoy sa isang siko na mga 44.5 sentimetro (17.5 pulgada), mabibigyan ng tinatayang makabagong mga halaga ang mga sukat ng haba na binabanggit sa Bibliya. (Tingnan ang SIKO.) Inihaharap ng kasunod na tsart ang kaugnayan sa isa't isa ng mga Hebreong panukat ng haba at gayundin ang tinatayang mga katumbas ng mga ito sa makabagong panahon.

Mga Panukat ng Haba

		Katumbas Ngayon
1 sinlapad-ng-daliri	= 1/4 na sinlapad-ng-kamay	1.85 sentimetro (0.72 pulgada)
1 sinlapad-ng-kamay	= 4 na sinlapad-ng-daliri	7.4 sentimetro (2.9 pulgada)
1 dangkal	= 3 sinlapad-ng-kamay	22.2 sentimetro (8.75 pulgada)
1 siko	= 2 dangkal	44.5 sentimetro (17.5 pulgada)
1 mahabang siko*	= 7 sinlapad-ng-kamay	51.8 sentimetro (20.4 pulgada)
1 maikling siko		38 sentimetro (15 pulgada)
1 tambo	= 6 na siko	2.67 m (8.75 piye)
1 mahabang tambo	= 6 na mahabang siko	3.11 m (10.2 piye)

*Posibleng ito rin ang "dating" siko sa 2Cr 3:3.

Hindi matiyak kung anong panukat ang tinutukoy ng terminong Hebreo na *go'medh,* na lumilitaw lamang sa Hukom 3:16 may kaugnayan sa haba ng tabak ni Ehud. Sa maraming salin, ang salitang ito ay isinalin bilang "siko." (*KJ, Le, JB, NW, Ro, RS*) Naniniwala ang ilang iskolar na ang *go'medh* ay tumutukoy sa isang maikling siko na halos katumbas ng distansiya mula sa siko (*elbow*) hanggang sa mga bukó ng nakakuyom na kamay. Ito ay mga 38 sentimetro (15 pulgada).—*NE.*

Ang iba pang mga sukat ng haba na binabanggit sa Kasulatan ay ang dipa (1.8 m; 6 na piye); ang *sta'di·on,* o estadyo (185 m; 606.75 piye); at ang milya, malamang na ang milyang Romano (1,479.5 m; 4,854 na piye). Ang salitang "paglalakbay" naman ay kadalasang ginagamit may kaugnayan sa isang pangkalahatang distansiya na maaaring lakbayin. (Gen 31:23; Exo 3:18; Bil 10:33; 33:8) Noon, ang isang araw na paglalakbay ay mga 32 km (20 mi) o mahigit pa, samantalang lumilitaw na ang isang araw ng Sabbath na paglalakbay ay mga 1 km (0.6 mi).—Mat 24:20; Gaw 1:12; tingnan ang DIPA; ESTADYO; MILYA; PAGLALAKBAY.

Mga Panukat ng Mailalaman. Batay sa mga bibinga ng banga na may nakalagay na "bat" na nakasulat sa sinaunang mga titik Hebreo, ang mailalaman ng takal na bat ay tinutuos na mga 22 L (5.81 gal). Sa mga tsart sa kasunod na pahina, ang mga panukat ng tuyong bagay at likido ay tinaya salig sa takal na bat. Ang kaugnayan naman ng isang panukat sa ibang panukat ay hinalaw sa ibang sinaunang mga akda, kapag hindi iyon binabanggit sa Bibliya.—Tingnan ang BAT; HIN; HOMER; KAB; KOR; LOG; OMER; SEAH.

Iba pang mga panukat ng tuyong bagay at likido. Kadalasan, ang salitang Hebreo na *'is·sa·rohn',* nangangahulugang "ikasampu," ay tumutukoy sa ikasampu ng isang epa. (Exo 29:40; Lev 14:10; 23:13, 17; Bil 15:4) Ayon sa Targum Jonathan, ang "anim na takal ng sebada" (sa literal, anim ng sebada) na binabanggit sa Ruth 3:15 ay anim na takal na seah. Salig sa awtoridad ng Mishnah at ng *Vulgate,* ang terminong Hebreo na *le'thekh* ay inuunawang tumutukoy sa kalahating homer. (Os 3:2; *AS, KJ, Da, JP, Le, NW; Bava Mezia* 6:5 tlb at apendise II, D, isinalin ni H. Danby) Tinutumbasan naman ng ilan ng Hebreong takal na bat ang mga terminong Griego na *me·tre·tes'* (lumilitaw sa Juan 2:6 sa anyong pangmaramihan at isinalin bilang "takal ng likido") at *ba'tos* (masusumpungan sa Luc 16:6 sa anyong pangmaramihan). Karaniwan nang ipinapalagay na ang Griegong *khoi'nix* (quarto) ay mas marami nang kaunti kaysa sa isang litro

o wala pang isang tuyong quarto ng U.S.—Apo 6:5, 6.

Mga Panukat ng Tuyong Bagay

			Katumbas Ngayon
1 kab	=	4 na log	1.22 L (2.2 tuyong pt)
1 omer	=	1⁴⁄₅ kab	2.2 L (2 tuyong qt)
1 seah	=	3¹⁄₃ omer	7.33 L (6.66 tuyong qt)
1 epa	=	3 seah	22 L (20 tuyong qt)
1 homer	=	10 epa	220 L (200 tuyong qt)

Mga Panukat ng Likido

			Katumbas Ngayon
1 log	=	¹⁄₄ na kab	0.31 L (0.66 pt)
1 kab	=	4 na log	1.22 L (2.58 pt)
1 hin	=	3 kab	3.67 L (7.75 pt)
1 bat	=	6 na hin	22 L (5.81 gal)
1 kor	=	10 bat	220 L (58.1 gal)

Mga Panimbang. Ipinahihiwatig ng arkeolohikal na katibayan na ang isang siklo ay tumitimbang nang humigit-kumulang 11.4 g (0.403 onsa avdp; 0.367 onsa t). Samantalang ginagamit ito bilang batayan, ipinakikita ng kasunod na tsart ang kaugnayan sa isa't isa ng mga Hebreong panimbang at ang tinatayang katumbas ng mga ito sa makabagong panahon.

Mga Panimbang

		Katumbas Ngayon
1 gerah	= ¹⁄₂₀ siklo	0.57 g (0.01835 onsa t)
1 bekah (kalahating siklo)	= 10 gerah	5.7 g (0.1835 onsa t)
1 siklo	= 2 bekah	11.4 g (0.367 onsa t)
1 mina (maneh)	= 50 siklo	570 g (18.35 onsa t)
1 talento	= 60 mina	34.2 kg (75.5 lb avdp; 91.75 lb t; 1101 onsa t)

Karaniwan na, ang salitang Griego na *li'tra* ay tinutumbasan ng librang Romano (327 g; 11.5 onsa avdp). Ang mina naman sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay tinutuos na 100 drakma. (Tingnan ang DRAKMA.) Mangangahulugan ito na ang minang Griego ay tumitimbang nang 340 g (10.9 onsa t) at ang talentong Griego naman ay 20.4 kg (44.8 lb avdp; 54.5 lb t; 654 na onsa t).—Tingnan ang MINA; SALAPI; SIKLO; TALENTO.

Isang set ng may-ukit na panimbang ng siklo mula sa Lakis

Lawak. Itinatakda ng mga Hebreo ang sukat ng isang lote ng lupa sa pamamagitan ng dami ng binhing kailangang ihasik dito (Lev 27:16; 1Ha 18:32) o sa pamamagitan ng lawak na kayang araruhin ng isang pareha ng mga toro sa isang araw.—1Sa 14:14, tlb sa *Rbi8*.

PANINGIN. Tingnan ang MATA, PANINGIN.

PANINIBUGHO. Tingnan ang MAPANIBUGHUIN, PANINIBUGHO.

PANINIRA NANG TALIKURAN. Ito ay isang salin ng terminong Griego na *ka·ta·la·li·a'*. Ang kaugnay na pandiwang *ka·ta·la·le'o* ay literal na nangangahulugang "magsalita nang laban," anupat ginagawa iyon nang walang makatuwirang dahilan at kadalasa'y sa paraang mapaminsala o may pagkapoot. (1Pe 2:12; 3:16) Iniugnay ng alagad na si Santiago ang pananalitang ito sa may-kamaliang paghatol o pagtuligsa, sa gayo'y nagpapahiwatig ng di-makatuwirang pamumuna.—San 4:11; ihambing ang Aw 50:20.

Ang mga naninira nang talikuran ay kabilang sa mga daranas ng poot ni Jehova, at ipinakikita ng kaniyang Salita na ang lahat ng patuloy na gumagawa ng gayon ay karapat-dapat sa kamatayan. (Ro 1:18, 28-30, 32) Labis na nababahala ang apostol na si Pablo dahil, bukod sa iba pang malulubhang kamalian, baka masumpungan niya ang mga miyembro ng kongregasyon sa Corinto na nagsisiraan nang talikuran. (2Co 12:20) Upang lubusang magkabisa ang Salita o mensahe ng Diyos sa bagong mga alagad ni Jesu-Kristo, kailangan nilang iwaksi ang paninira nang talikuran at ang lahat ng iba pang anyo ng kasamaan. Saka lamang sila lálakí tungo sa kaligtasan sa pamamagitan ng "gatas na nauukol sa salita," mga katotohanan mula sa Kasulatan na angkop sa kanilang mga pangangailangan.—1Pe 2:1, 2.

PANININIRANG-PURI. Tingnan ang TSISMIS, PANININIRANG-PURI.

PANIRANG-DAMO [sa Ingles, *weed*]. Sa pangkalahatan, nakapipinsalang mga halaman na tila walang pakinabang sa pinagtutubuan ng mga ito. Bagaman sinisikap ng ilang iskolar na iugnay sa espesipikong mga halaman ang iba't ibang salita sa orihinal na wika na isinalin sa Bibliya bilang "panirang-damo," hindi posibleng matiyak ang pagkakakilanlan nito.

Itinuturing na ang salitang Hebreo na *bo'·shah'* ay hinalaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "bumaho" at sa gayon ay malamang na sumasaklaw sa iba't ibang uri ng halaman na mababaho ang amoy, "mababahong panirang-damo." Sa diwa ay sinabi ng tapat na si Job na kung ang naging landasin niya sa buhay ay hindi sa katapatan, kung gayon, sa halip na sebada ay bayaang tumubo ang mababahong panirang-damo.—Job 31:40.

Isa pang terminong Hebreo, *choh'ach,* ang inuunawang tumutukoy sa matitinik na halaman sa pangkalahatan, matitinik na panirang-damo na tumutubo sa sinasakang lupa at madaling dumami sa tiwangwang na lupain. (Job 31:40; Isa 34:13; Os 9:6) Ang salita ring iyon ay lumilitaw sa Job 41:2, kung saan waring ang tinutukoy ay isang tinik na ikinakabit sa mga hasang ng isda upang mabitbit iyon. Ang *choh'ach* ay ginagamit din sa makatalinghagang diwa. (Sol 2:2) Ang matinik na panirang-damo sa kamay ng isang lasenggo ay maaaring makapinsala sa kaniya at sa iba; gayundin naman ang mga taong hangal na gumagamit ng kawikaan sa maling paraan dahil hindi nila iyon nauunawaan. (Kaw 26:9) Inihambing ni Haring Jehoas ng Israel ang ikinilos ng mapagmapuring si Haring Amazias ng Juda nang ninais nitong makipaglaban sa kaniya, sa paghiling ng isang matinik na panirang-damo na makipag-alyansa sa kaniya ang sedro ng Lebanon ukol sa pag-aasawa.—2Ha 14:8, 9; 2Cr 25:18.

Lumilitaw na ang katawagang Hebreo na *sha'yith* ay tumutukoy sa isang uri ng panirang-damo na tumutubo sa lupaing napabayaan o tiwangwang. (Isa 5:6; 7:23-25; 27:4) Ang terminong ito, isinaling "panirang-damo," ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang kumatawan sa mga tao na dahil sa kanilang kawalang-katapatan ay naging walang-halaga at karapat-dapat lamang sa pagkapuksa.—Isa 9:18, 19; 10:17-19; ihambing ang Dan 4:20-22.

Sa Kawikaan 24:31, waring ang anyong pangmaramihan ng terminong Hebreo na *qim·mohs',* na karaniwang isinasaling "kulitis," ay tumutukoy sa lahat ng uri ng panirang-damo.—Tingnan ang KULITIS.

Ang mga panirang-damo (sa Gr., *zi·za'ni·a*) sa ilustrasyon ni Jesus sa Mateo 13:24-30, 36-43 ay karaniwang itinuturing na ang *bearded darnel* (*Lolium temulentum*), na kahawig na kahawig ng trigo hanggang sa gumulang ito, kung kailan madali nang makita ang kaibahan nito sa trigo dahil mas maliliit ang maiitim na binhi nito. Dahil dito, at sa bagay na nagkakasala-salabid ang mga ugat nito at ng trigo, talagang hindi isang katalinuhan na bunutin ang mga panirang-damo habang murà pa ang mga ito. Kung ang mga binhi ng *darnel* ay mapahalo sa mga butil ng trigo pagkatapos ng pag-aani, maaari itong magdulot ng napakasamang epekto sa makakakain niyaon. Ang pagkain ng tinapay na nahaluan ng napakaraming harina ng *darnel* ay sinasabing nagdudulot ng pagkahilo at maging ng nakamamatay na pagkalason. Ang nakalalasong sangkap ng mga binhi ng *darnel* ay karaniwang pinaniniwalaan na nagmumula sa *fungus* na tumutubo sa loob ng mga ito.

PANLALAIT. Pagsasalita ng pang-iinsulto o pang-aabuso sa isang tao.

Para sa mga Israelita, ang panlalait o pagsumpa sa mga magulang ay pagkakasalang nararapat sa parusang kamatayan. (Exo 21:17; Mat 15:4; Mar 7:10) Tulad ng berbal na pang-aabuso, ang pisikal na pang-aabuso sa mga magulang ay udyok ng masamang saloobin at, samakatuwid ay may gayunding parusa. (Exo 21:15) Yamang ang mga magulang ay mga kinatawan ni Jehova sa kanilang mga anak, ang isang anak na nanlalait sa kaniyang mga magulang ay, sa diwa, nanlalait sa Diyos.—Ihambing ang Exo 20:12.

Dapat ding pagpakitaan ng kaukulang paggalang ang mga tagapamahala sa Israel. Iyan ang dahilan kung bakit ang apostol na si Pablo, bagaman pinakitunguhan nang di-makatarungan, ay humingi ng paumanhin dahil sa di-sinasadyang pagsasalita sa mataas na saserdote ng mga salitang itinuring ng iba bilang mapang-abuso.—Exo 22:28; Gaw 23:1-5.

Walang dako ang sinasadyang panlalait sa gitna ng unang-siglong mga Kristiyano. (1Co 6:9, 10; 1Pe 3:8, 9) Ang isa na nagkakasala ng paulit-ulit at sinasadyang panlalait sa iba ay dapat itiwalag mula sa kongregasyon.—1Co 5:11-13.

Palibhasa'y waring walang-halaga at di-popular sa sanlibutan dahil sa kanilang gawain at mensahe, ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo ay madalas laitin ng iba. (Ihambing ang Ju 9:28, 29; 17:14; 1Co 1:18; 4:11-13.) Ngunit hindi sila dapat gumanti sa pamamagitan ng panlalait sa mga sumasalansang. Sa bagay na ito, si Kristo Jesus ay nagpakita ng halimbawa sa kanila. (1Pe 2:21, 23) Bagaman inakusahan na isang taong mahilig sa alak, matakaw, ahente ng

Diyablo, manlalabag ng Sabbath, at mamumusong sa Diyos, hindi gumanti si Kristo Jesus sa pamamagitan ng panlalait sa kaniyang mga tagapag-akusa. (Mat 11:19; 26:65; Luc 11:15; Ju 9:16) Nang akusahan siya ng mga bulaang paratang sa harap ni Pilato, nanatiling tahimik si Jesus. (Mat 27:12-14) Ang pagtulad ng isang Kristiyano sa halimbawa ni Jesus ay maaaring magkaroon ng mabuting epekto sa ilang sumasalansang, anupat maaaring matanto nila na wala palang saligan ang kanilang mapang-abusong mga salita. Dahil dito ay baka luwalhatiin pa nga nila ang Diyos.—Ihambing ang Ro 12:17-21; 1Pe 2:12.

Kinailangang pakaingatan ng mga Kristiyano ang kanilang mahusay na paggawi upang walang maging dahilan para manlait ang mga sumasalansang. Ito ang puntong idiniin ng apostol na si Pablo may kaugnayan sa mga nakababatang babaing balo sa kongregasyon. Yamang sila ay may tendensiyang maging tsismosa at manghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao, pinasigla niya sila na mag-asawa at maging abala sa pagpapalaki ng mga anak at sa pamamahala ng sambahayan. Kung sila'y magiging abaláng mga asawang babae, hindi sila makapagbibigay ng anumang pangganyak sa sinumang sumasalansang upang laitin ang mga Kristiyano bilang mga tsismosa at mga mapanghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao.—1Ti 5:13, 14.

Noong narito sa lupa si Jesu-Kristo, ipinakita ng ilang tao na hindi sumasama sa kaniya, sa pamamagitan ng kanilang mga pagkilos, na sila'y 'nasa kaniyang panig' at na hindi sila madaling makikisama sa mga sumasalansang sa panlalait sa kaniya. Ito ang situwasyon ng isang tao na nagpapalayas noon ng mga demonyo salig sa pangalan ni Jesus, anupat maliwanag na binigyang-kapangyarihan siya ng Diyos upang magawa iyon. Ipinalagay ni Juan at ng iba pa na dapat pigilan ang taong ito, yamang hindi ito sumasama sa kanila. Ngunit sinabi ni Jesus: "Huwag ninyo siyang tangkaing pigilan, sapagkat walang sinumang gagawa ng makapangyarihang gawa salig sa aking pangalan ang madaling makapanlalait [sa literal, makapagsasalita ng masama tungkol] sa akin." (Mar 9:38-40) Noong panahong sabihin ni Jesus ang pananalitang ito, kinikilala pa ng Diyos ang kongregasyong Judio at hindi pa naitatatag ang kongregasyong Kristiyano. (Ihambing ang Mat 16:18; 18:15-17.) Gayundin, hindi hiniling ni Jesus na ang lahat ng mananampalataya ay pisikal na sumunod sa kaniya. (Mar 5:18-20) Samakatuwid, kung ang isang Judio, na kabilang sa katipang bayan ng Diyos, ay magsagawa ng makapangyarihang mga gawa salig sa pangalan ni Jesus, sapat na itong patotoo na ang taong iyon ay may pagsang-ayon ng Diyos. Gayunman, nang maitatag ang kongregasyong Kristiyano, ang mga indibiduwal na nais magkamit ng pagsang-ayon ng Diyos ay kinailangang umugnay roon bilang tapat na mga tagasunod ni Jesu-Kristo. (Ihambing ang Gaw 2:40, 41.) Ang basta pagsasagawa ng makapangyarihang mga gawa salig sa pangalan ni Jesus ay hindi na isang katibayan na nasa panig ni Jesu-Kristo ang isang tao, ni garantiya man ito na hindi magkakasala ng panlalait sa Anak ng Diyos ang isang iyon. —Mat 7:21-23; tingnan ang MAPANG-ABUSONG PANANALITA; PAMUMUSONG.

PANTATAK, TATAK [sa Ingles, *seal*]. Isang bagay na ginagamit upang mag-iwan ng marka (kadalasa'y sa luwad o pagkit) bilang indikasyon ng pagmamay-ari, pagiging tunay, o kasunduan. Ang sinaunang mga pantatak ay gawa sa isang piraso ng matigas na materyal (bato, garing, o kahoy) na may nakalilok na mga titik o mga disenyo na pabaligtad. Ang mga ito ay may iba't ibang hugis, gaya ng kono, kuwadrado, silinder, *scarab* (hugis-uwang), at mga ulo ng hayop. (May kinalaman sa mga singsing na panlagda o pantatak, tingnan ang SINGSING.) Yaong mga hugis-silinder ay karaniwan nang may haba na mula 2 hanggang 4 na sentimetro (0.75 hanggang 1.5 pulgada). Kapag ang isang silinder na may lilok sa palibot nito ay pinagulong sa mamasa-masang luwad, nag-iiwan ito ng isang tuluy-tuloy na marka na parang relyebe. Kadalasan, ang mga silinder na pantatak ay binubutasan nang tagusan sa magkabilang dulo anupat maaaring isabit ang mga ito sa isang panali.

Sa Ehipto at sa Mesopotamia, kabilang sa mga bagay na nakalarawan sa mga pantatak ang mga sagisag ng relihiyon, gayundin ang mga halaman, mga hayop, at mga simpleng tanawin. Sa Babilonyong "Temptation" Seal (British Museum), makikita ang isang punungkahoy na sa isang panig ay may isang lalaking nakaupo at isang babae naman sa kabila, at sa likuran ng babae ay may serpiyenteng nakataas ang ulo. Kadalasan, nakasaad sa mga pantatak ang pangalan at posisyon ng may-ari. Halimbawa, isang pantatak na natagpuan sa Palestina ang kababasahan, "Kay Sema, ang lingkod ni Jeroboam."—*The Biblical World,* inedit ni C. Pfeiffer, 1966, p. 515.

Ang mga markang nalilikha ng mga pantatak ay maaaring magsaad ng pagmamay-ari o ng pagiging tunay ng isang bagay at maaaring makahadlang upang huwag pakialaman ang mga dokumento o iba pang mga bagay na tinatakan, kabilang na ang mga supot, mga pinto, at mga libingan. (Job 14:17; Dan 6:17; Mat 27:66) Nang bumili ng isang bukid ang propetang si Jeremias, ang kopya ng kasulatan na may mga lagda ng mga saksi ay tinatakan, ngunit

ang ikalawang kopya ay iniwang bukás. Marahil, ginawa ang pagtatatak sa pamamagitan ng pagtutupi sa kasulatan, pagkatapos ay tinalian iyon ng panali, pinatungan naman ang panali ng isang limpak ng pagkit o iba pang malambot na substansiya at saka minarkahan ang malambot na materyal sa pamamagitan ng isang pantatak. Kung sa dakong huli ay may magtatanong tungkol sa katumpakan ng bukás na kopya, maaaring iharap ang kasulatang tinatakan sa harap ng mga saksi. (Jer 32:10-14, 44) Ang taong pinagkatiwalaan ng pantatak ng hari ay maaaring magpalabas ng opisyal na mga batas, anupat ang marka ng pantatak ang magpapatotoo sa pagiging tunay ng mga batas na iyon. (1Ha 21:8; Es 3:10, 12; 8:2, 8, 10) Kapag inilakip naman ng isa ang kaniyang tatak sa isang dokumento, maaari itong mangahulugan na tinatanggap niya ang mga kundisyong nakasaad doon. (Ne 9:38; 10:1) Maraming

Sinaunang silinder na pantatak, kasama ang marka nito sa luwad; nakalarawan dito ang mga mananambang nasa tabi ng punungkahoy, sa ibaba naman ay may mga ibong-tubig

natagpuang hawakan ng sinaunang mga banga na may mga marka ng pantatak. Ang ilan sa mga markang ito ng pantatak ay nagpapakilala sa may-ari ng mga banga at bumabanggit sa nilalaman ng mga iyon; ang iba naman ay indikasyon ng dami o kalidad ng nilalaman ng mga iyon.

Makasagisag na Paggamit. Maraming makasagisag na pananalitang masusumpungan sa Bibliya ang ibinatay sa aktuwal na mga pinaggagamitan sa mga pantatak. Inihula na ang Mesiyas ay 'magtitimbre ng tatak sa pangitain at propeta.' Ang dahilan ay sapagkat sa pamamagitan ng pagtupad niya sa mga hula, titimbrihan ng Mesiyas ang mga ito bilang tunay at kinasihan ng Diyos. (Dan 9:24; ihambing ang Ju 3:33.) Sa diwa naman ng pagiging isang marka ng pagmamay-ari, tinanggap ni Abraham ang pagtutuli bilang "tatak" ng katuwirang taglay niya. (Ro 4:11) Yamang maraming Kristiyanong taga-Corinto ang natulungan ng apostol na si Pablo upang maging mga mananampalataya, sila ay nagsilbing tatak na nagpapatibay sa pagiging tunay ng kaniyang pagka-apostol. (1Co 9:1, 2) Ang unang-siglong mga Kristiyano ay sinasabing "tinatakan" sa pamamagitan ng banal na espiritu, na isang paunang tanda ng kanilang makalangit na mana. (Efe 1:13, 14; 4:30) Ang tatak na ito ay nangangahulugang sila'y pag-aari ng Diyos (2Co 1:21, 22) at nagpapakitang sila'y tunay na nakahanay para sa makalangit na buhay. Ipinakikita ng aklat ng Apocalipsis na ang pangwakas na bilang niyaong mga natatakan ay 144,000.—Apo 7:2-4; 9:4.

Sa Bibliya, ang isang bagay na nakasara, nakatago, o lihim ay tinutukoy bilang natatatakan. Ang makahulang mga mensahe ay 'natatatakan' habang hindi pa nauunawaan ang mga ito. (Dan 12:4, 9; Apo 5:1; 22:10; ihambing ang Isa 8:16; 29:11.) At si Jehova ay sinasabing 'naglalagay ng tatak sa palibot ng mga bituin,' maliwanag na nangangahulugang ikinukubli niya ang mga ito sa paningin sa pamamagitan ng mga ulap.—Job 9:7.

PANTUBOS. Isang halagang ibinabayad upang tubusin o palayain ang isa mula sa isang obligasyon o di-kanais-nais na kalagayan. Ang saligang ideya ng "pantubos [*ransom*]" ay isang halaga na *tumatakip* (gaya ng kabayaran para sa mga pinsala o upang matugunan ang katarungan), samantalang idiniriin naman ng "katubusan [*redemption*]" ang *pagpapalayang* naisasagawa dahil sa pagbabayad ng pantubos. Ang pinakamahalagang pantubos ay ang itinigis na dugo ni Jesu-Kristo, anupat dahil dito ay naging posibleng mahango sa kasalanan at kamatayan ang mga supling ni Adan.

Ang iba't ibang terminong Hebreo at Griego na isinalin bilang "pantubos" at "tubusin" ay pawang may ideya ng isang halaga, o bagay na may halaga, na ibinibigay upang maisagawa ang pagtubos, o katubusan. Ang diwa ng pakikipagpalit, gayundin ang diwa ng pagiging magkatumbas, pagiging magkapantay, o paghalili, ay nasa lahat ng mga terminong ito. Samakatuwid nga, may isang bagay na ibinibigay kapalit ng ibang bagay, anupat natutugunan ang mga kahilingan ng katarungan at nababalanse ang mga bagay-bagay.—Tingnan ang PAKIKIPAGKASUNDO.

Isang Halagang Tumatakip. Ang pangngalang Hebreo na *ko'pher* ay nagmula sa pandiwang *ka·phar',* na may saligang kahulugan na "takpan," kung paanong tinakpan, o binalutan, ni Noe ng alkitran ang arka. (Gen 6:14) Gayunman, sa karamihan ng mga paglitaw nito, ang *ka·phar'* ay ginagamit upang ipakita kung paano natutugunan ang katarungan sa pamamagitan ng pagtatakip o pagbabayad-sala sa mga kasalanan. (Aw 65:3; 78:38; 79:8, 9) Ang pangngalang *ko'pher* ay tumutukoy sa bagay na ibinibigay upang maisagawa iyon, ang

pantubos na halaga. Ang isang pantakip ay katugma ng bagay na tinatakpan nito, maaaring sa anyo nito (gaya ng isang literal na takip, tulad ng "takip [*kap·po′reth*]" ng kaban ng tipan; Exo 25:17-22), o sa halaga nito (gaya ng isang kabayaran upang matakpan ang mga perhuwisyong dulot ng isang pinsala).

Upang mabalanse ang katarungan at maituwid ang mga bagay-bagay sa kaniyang bayang Israel, si Jehova, sa tipang Kautusan, ay nagtalaga ng iba't ibang hain at handog upang mabayaran, o matakpan, ang mga kasalanan, kasama na ang kasalanan ng mga saserdote at mga Levita (Exo 29:33-37; Lev 16:6, 11), ng ibang mga indibiduwal, o ng bansa sa kabuuan (Lev 1:4; 4:20, 26, 31, 35), at upang dalisayin din ang altar at tabernakulo, anupat gumagawa ng pagbabayad-sala dahil sa mga kasalanan ng bayang nakapalibot sa mga ito. (Lev 16:16-20) Sa diwa, ang buhay ng inihaing hayop ay humahalili sa buhay ng nagkasala, anupat ang dugo nito ay nagbabayad-sala sa altar ng Diyos, samakatuwid nga, sa antas na magagawa nito. (Lev 17:11; ihambing ang Heb 9:13, 14; 10:1-4.) Maaari pa ngang tukuyin ang "araw ng pagbabayad-sala [*yohm hak·kip·pu·rim′*]" bilang ang "araw ng mga pantubos." (Lev 23:26-28) Kahilingan ang mga haing ito upang ang bansa at ang pagsamba nito ay patuloy na tanggapin at sang-ayunan ng matuwid na Diyos.

Ang diwa ng pakikipagpalit na tumutubos ay malinaw na ipinakikita ng kautusan hinggil sa isang toro na kilaláng nanunuwag. Kung hahayaan ng may-ari na makawala ang toro anupat makapatay ito ng tao, ang may-ari ay papatayin, anupat pagbabayaran niya ng kaniyang sariling buhay ang buhay ng taong napatay. Ngunit yamang hindi naman niya sinadyang patayin o tuwirang pinatay ang taong iyon, kapag ipinasiya ng mga hukom na magpataw na lamang sa kaniya ng "pantubos [*ko′pher*]," dapat niyang bayaran ang halagang pantubos. Ang halagang ipinataw at binayaran ay itinuturing na humahalili sa kaniyang sariling buhay at nagsisilbing kabayaran para sa buhay na nawala. (Exo 21:28-32; ihambing ang Deu 19:21.) Sa kabilang dako, hindi maaaring tumanggap ng pantubos para sa isang tahasang mamamaslang; tanging ang kaniyang sariling buhay ang maaaring tumakip sa pagkamatay ng biktima. (Bil 35:31-33) Yamang maliwanag na ang sensus ay nagsasangkot ng buhay ng mga tao, sa panahong kinukuha ito, ang bawat lalaki na lampas sa 20 taon ay kailangang magbigay kay Jehova ng pantubos (*ko′pher*) na kalahati ng isang siklo ($1.10) para sa kaniyang kaluluwa, anupat ito ang halagang ibabayad mayaman man o mahirap ang indibiduwal.—Exo 30:11-16.

Yamang ang pagiging di-balanse ng katarungan ay kinapopootan ng Diyos, at maging ng mga tao, ang pantubos, o pantakip, ay nagsisilbi ring pamigil o pampahupa ng galit. (Ihambing ang Jer 18:23; gayundin ang Gen 32:20, kung saan ang *ka·phar′* ay isinalin bilang "mapaglulubag.") Gayunman, ang lalaking galit na galit sa lalaking nangalunya sa kaniyang asawa ay tatanggi sa anumang "pantubos [*ko′pher*]." (Kaw 6:35) Maaari ring gamitin ang terminong ito may kinalaman doon sa mga *dapat* maglapat ng katarungan subalit sa halip ay tumatanggap ng suhol o kaloob bilang "lagay [*ko′pher*]" upang pagtakpan ang masamang gawa sa kanilang paningin.—1Sa 12:3; Am 5:12.

Ang Katubusan, o Pagpapalaya. Ang pandiwang Hebreo na *pa·dhah′* ay nangangahulugang "tubusin [*redeem*]," at ang kaugnay nitong pangngalan na *pidh·yohn′* ay nangangahulugang "halagang pantubos [*redemption price*]." (Exo 21:30) Maliwanag, idiniriin ng mga terminong ito ang *pagpapalayang* naisasagawa ng halagang pantubos, samantalang idiniriin naman ng *ka·phar′* ang *kalidad* o *nilalaman* ng halagang iyon at ang *bisa* niyaon sa pagbalanse sa timbangan ng katarungan. Ang gayong pagpapalaya, o pagtubos (*pa·dhah′*), ay maaaring mula sa pagkaalipin (Lev 19:20; Deu 7:8), mula sa iba pang nakapipighati o mapaniil na kalagayan (2Sa 4:9; Job 6:23; Aw 55:18), o mula sa kamatayan at sa libingan. (Job 33:28; Aw 49:15) Malimit tukuyin ang pagtubos ni Jehova sa bansang Israel mula sa Ehipto upang ito'y maging kaniyang "pansariling pag-aari" (Deu 9:26; Aw 78:42) at ang pagtubos niya sa kanila mula sa pagkatapon sa Asirya at sa Babilonya pagkaraan ng maraming siglo. (Isa 35:10; 51:11; Jer 31:11, 12; Zac 10:8-10) Dito rin naman, ang katubusan ay may kasangkot na isang halaga, isang pakikipagpalit. Nang tubusin ni Jehova ang Israel mula sa Ehipto, lumilitaw na ang Ehipto ang pinagbayad niya ng halagang iyon. Sa diwa, ang Israel ay "panganay" ng Diyos, at nagbabala si Jehova kay Paraon na kung magmamatigas ito at tatangging palayain ang Israel, ang buhay ng panganay ni Paraon at ng mga panganay ng buong Ehipto, kapuwa mula sa mga tao at mga hayop, ay sisingilin. (Exo 4:21-23; 11:4-8) Sa katulad na paraan, bilang bayad sa pagpapabagsak ni Ciro sa Babilonya at sa pagpapalaya niya sa mga Judio mula sa kanilang pagkakatapon, ibinigay ni Jehova "ang Ehipto bilang pantubos [isang anyo ng *ko′pher*] para sa [kaniyang bayan], ang Etiopia at ang Seba" bilang kapalit nila. Kaya nang maglaon ay nilupig ng Imperyo ng Persia ang mga rehiyong iyon, at sa gayo'y 'ibinigay ang mga liping pambansa bilang kapalit ng kaluluwa ng mga Israelita.' (Isa 43:1-4) Ang mga pakikipagpalit na ito ay kaayon ng kinasihang kapahayagan na ang "balakyot ay [nagsisil-

bing] pantubos [*ko'pher*] para sa matuwid; at ang nakikitungo nang may kataksilan ay kapalit ng mga matapat."—Kaw 21:18.

Ang isa pang terminong Hebreo na kaugnay ng katubusan ay ang *ga·'al',* at pangunahin na, itinatawid nito ang diwa ng pagbawi o pagtubos. (Jer 32: 7, 8) Makikita ang pagkakahawig nito sa *pa·dhah'* dahil ginamit itong kaugnay ng terminong iyon sa Oseas 13:14: "Mula sa kamay ng Sheol ay tutubusin [isang anyo ng *pa·dhah'*] ko sila; mula sa kamatayan ay babawiin [isang anyo ng *ga·'al'*] ko sila." (Ihambing ang Aw 69:18.) Idiniriin ng *ga·'al'* ang karapatang bumawi o tumubos. Maaaring ito'y karapatan ng isang malapit na kamag-anak ng isang tao na ang ari-arian, o siya mismo, ay kailangang tubusin o bawiin. Maaari ring ito'y karapatan ng orihinal na may-ari o ng nagbili mismo. Sa gayon, ang isang malapit na kamag-anak, na kung tawagi'y isang *go·'el',* ay nagiging isang "manunubos" (Ru 2:20; 3: 9, 13) o, sa mga kaso ng pagpaslang, siya'y nagiging isang "tagapaghiganti ng dugo."—Bil 35:12.

Sa kaso ng isang dukhang Israelita na napilitang ipagbili ang kaniyang mga manang lupain, ang kaniyang bahay sa lunsod, o baka ipinagbili pa nga niya ang kaniyang sarili sa pagkaalipin, may probisyon ang Kautusan na "isang manunubos na may malapit na kaugnayan sa kaniya," o *go·'el',* ang may karapatang 'tumubos [*ga·'al'*] sa ipinagbili,' o maaaring gawin iyon ng mismong nagbili kung magkaroon na siya ng salapi. (Lev 25:23-27, 29-34, 47-49; ihambing ang Ru 4:1-15.) Kapag ang isang tao ay nanatang maghandog sa Diyos ng isang bahay o isang bukid at pagkatapos ay nais niya itong bilhing muli, kailangan niyang bayaran ang halagang itinakda sa ari-arian at ang isang kalima ng halagang iyon. (Lev 27:14-19) Gayunman, hindi maaaring tubusin ang anumang bagay na 'itinalaga sa pagkapuksa.'—Lev 27:28, 29.

Sa kaso ng pagpaslang, ang mamamaslang ay hindi pahihintulutang manganlong sa itinalagang mga kanlungang lunsod kundi, pagkatapos ng hudisyal na pagdinig, ibibigay siya ng mga hukom sa "tagapaghiganti [*go·'el'*] ng dugo," isang malapit na kamag-anak ng biktima, na papatay naman sa mamamaslang. Yamang hindi ipinahihintulot ang anumang "pantubos [*ko'pher*]" para sa mamamaslang at yamang hindi na mababawi ng malapit na kamag-anak, na may karapatang tumubos, ang buhay ng kaniyang namatay na kamag-anak, may karapatan siyang kunin ang buhay ng isa na kumitil sa buhay ng kaniyang kamag-anak.—Bil 35:9-32; Deu 19:1-13.

Hindi Laging Isang Materyal na Halaga. Gaya ng naipakita na, "tinubos" (*pa·dhah'*) o 'binawi' (*ga·'al'*) ni Jehova ang Israel mula sa Ehipto. (Exo 6:6; Isa 51:10, 11) Nang maglaon, dahil patuloy na "ipinagbili [ng mga Israelita] ang kanilang sarili sa paggawa ng masama" (2Ha 17:16, 17), ilang ulit silang 'ipinagbili ni Jehova sa kamay ng kanilang mga kaaway.' (Deu 32:30; Huk 2:14; 3:8; 10:7; 1Sa 12:9) Subalit kapag sila'y nagsisisi, tinutubos o binabawi niya sila mula sa kabagabagan o pagkatapon (Aw 107:2, 3; Isa 35:9, 10; Mik 4:10), sa gayo'y ginagampanan niya ang gawain ng isang *Go·'el',* isang Manunubos na kamag-anak nila yamang itinuring niyang asawa ang bansang iyon. (Isa 43:1, 14; 48:20; 49:26; 50:1, 2; 54:5-7) Kapag 'ipinagbibili' sila ni Jehova, hindi siya binibigyan ng mga bansang pagano ng anumang materyal na kabayaran. Ang nagiging kabayaran sa kaniya ay ang matugunan ang kaniyang katarungan at matupad ang kaniyang layunin na sila'y maituwid at madisiplina dahil sa kanilang paghihimagsik at kawalang-galang.—Ihambing ang Isa 48:17, 18.

Sa katulad na paraan, hindi laging kasangkot sa 'pagtubos [*repurchasing*]' na isinasagawa ng Diyos ang isang materyal na kabayaran. Nang tubusin ni Jehova ang mga Israelitang ipinatapon sa Babilonya, kusang-loob silang pinalaya ni Ciro nang walang kapalit na materyal na kabayaran noong siya'y nabubuhay pa. Gayunman, kapag tinutubos ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa mapaniil na mga bansang nagmalupit sa Israel, sinisingil ni Jehova ang halagang kabayaran mula sa mga maniniil mismo, anupat pinagbabayad sila sa pamamagitan ng kanilang buhay. (Ihambing ang Aw 106:10, 11; Isa 41:11-14; 49:26.) Nang "ipagbili," o ibigay, sa mga Babilonyo ang mga taong-bayan ng kaharian ng Juda, si Jehova ay walang tinanggap na anumang personal na kabayaran. Hindi rin nagbayad ng salapi ang ipinatapong mga Judio, sa mga Babilonyo man o kay Jehova upang matubos ang kanilang kalayaan. Ipinagbili sila "nang walang kapalit" at tinubos sila "nang walang salapi." Samakatuwid, hindi kailangang bayaran ni Jehova ang mga mambibihag ng mga Israelita upang maging balanse ang mga bagay-bagay. Sa halip, isinagawa niya ang pagtubos sa pamamagitan ng kapangyarihan ng "kaniyang banal na bisig."—Isa 52:3-10; Aw 77: 14, 15.

Samakatuwid, kasama sa papel ni Jehova bilang *Go·'el'* ang ipaghiganti ang mga kamaliang ginawa sa kaniyang mga lingkod, anupat bilang resulta, nalinis ang sarili niyang pangalan mula sa mga paratang niyaong mga dumusta sa kaniya dahil sa kabagabagang sumapit sa Israel. (Aw 78:35; Isa 59:15-20; 63:3-6, 9) Yamang siya ang Dakilang Kamag-anak at Manunubos kapuwa ng bansa at ng mga indibiduwal na Israelita, ipinakipaglaban niya ang kanilang "usapin sa batas" upang maipatupad

ang katarungan.—Aw 119:153, 154; Jer 50:33, 34; Pan 3:58-60; ihambing ang Kaw 23:10, 11.

Bagaman ang sinalot-ng-karamdamang si Job ay nabuhay bago umiral ang bansang Israel, sinabi niya: "Alam na alam ko na ang aking manunubos ay buháy, at na, kasunod ko, siya ay babangon sa alabok." (Job 19:25; ihambing ang Aw 69:18; 103:4.) Bilang pagtulad sa Diyos, ang hari ng Israel ay kikilos bilang isang manunubos alang-alang sa mga maralita at dukha sa bansa.—Aw 72:1, 2, 13, 14.

Ang Papel ni Kristo Jesus Bilang Manunubos. Makatutulong ang nabanggit na impormasyon upang maunawaan natin ang pantubos na inilaan para sa sangkatauhan sa pamamagitan ng Anak ng Diyos, si Kristo Jesus. Nangailangan ng pantubos ang sangkatauhan dahil sa paghihimagsik na naganap sa Eden. Ipinagbili ni Adan ang kaniyang sarili sa paggawa ng masama dahil sa mapagimbot na pagnanais na patuloy na makasama ang kaniyang asawa, na naging isang makasalanan at mananalansang. Dahil dito, hinatulan din siya ng Diyos. Sa gayo'y ipinagbili niya ang kaniyang sarili at ang kaniyang mga inapo sa pagkaalipin sa kasalanan at sa kamatayan, ang kabayarang hinihingi ng katarungan ng Diyos. (Ro 5:12-19; ihambing ang Ro 7:14-25.) Yamang taglay ni Adan noon ang kasakdalan bilang tao, naiwala niya ang mahalagang pag-aaring ito para sa kaniyang sarili at sa lahat ng kaniyang mga supling.

Ang Kautusan, na may "anino ng mabubuting bagay na darating," ay may probisyon upang ang mga haing hayop ay magsilbing pantakip sa kasalanan. Gayunman, ang pantakip na ito'y makasagisag lamang, yamang ang mga hayop na iyon ay nakabababa sa tao; kaya naman, "ang dugo ng mga toro at ng mga kambing ay hindi maaaring [aktuwal na] mag-alis ng mga kasalanan," gaya ng idiniin ng apostol. (Heb 10:1-4) Ang makalarawang mga haing hayop na iyon ay dapat na walang dungis at sakdal. (Lev 22:21) Samakatuwid, ang tunay na haing pantubos, isang tao na aktuwal na makapag-aalis ng mga kasalanan, ay dapat na sakdal din at walang dungis. Siya'y dapat na maging katumbas ng sakdal na si Adan at magtaglay ng kasakdalan bilang tao, upang mabayaran niya ang halagang pantubos na magpapalaya sa mga supling ni Adan mula sa pagkakautang, kawalang-kakayahan, at pagkaalipin na doo'y ipinagbili sila ng kanilang unang amang si Adan. (Ihambing ang Ro 7:14; Aw 51:5.) Sa gayong paraan lamang niya matutugunan ang sakdal na katarungan ng Diyos na humihiling ng mata para sa mata, isang 'kaluluwa para sa isang kaluluwa.'—Exo 21:23-25; Deu 19:21.

Dahil mahigpit ang katarungan ng Diyos, imposibleng mailaan ng sangkatauhan ang sarili nitong manunubos. (Aw 49:6-9) Gayunman, napadakila ang pag-ibig at kaawaan ng Diyos nang tugunan niya ang kaniyang sariling mga kahilingan kahit nangahulugan ito ng malaking sakripisyo sa bahagi niya. Ibinigay niya ang buhay ng kaniyang sariling Anak upang mailaan ang halagang pantubos. (Ro 5:6-8) Dahil dito, kinailangang maging tao ang kaniyang Anak upang maging katumbas siya ng sakdal na si Adan. Ginawa ito ng Diyos sa pamamagitan ng paglilipat ng buhay ng kaniyang Anak mula sa langit tungo sa bahay-bata ng Judiong birhen na si Maria. (Luc 1:26-37; Ju 1:14) Yamang hindi utang ni Jesus ang kaniyang buhay sa kaninumang amang tao na inapo ng makasalanang si Adan, at yamang 'nililiman' si Maria ng banal na espiritu ng Diyos mula nang maglihi siya hanggang noong maisilang niya si Jesus, si Jesus ay isinilang na malaya sa anumang minanang kasalanan o di-kasakdalan. Dahil dito, masasabing siya'y isang "walang-dungis at walang-batik na kordero," na ang dugo ay maaaring maging isang kaayaayang hain. (Luc 1:35; Ju 1:29; 1Pe 1:18, 19) Sa buong buhay niya, nanatili siyang malaya sa kasalanan at sa gayo'y nanatili siyang kuwalipikado bilang haing pantubos. (Heb 4:15; 7:26; 1Pe 2:22) Bilang isang "kabahagi sa dugo at laman," siya'y isang malapit na kamag-anak ng sangkatauhan at taglay niya ang halaga na magagamit niya upang tubusin at palayain ang sangkatauhan, ang kaniyang sariling sakdal na buhay na naingatang dalisay sa kabila ng mga pagsubok sa katapatan.—Heb 2:14, 15.

Nililinaw ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na ang pagpapalaya mula sa kasalanan at kamatayan ay talagang isinasagawa sa pamamagitan ng pagbabayad ng isang halaga. Ang mga Kristiyano ay sinasabing 'binili sa isang halaga' (1Co 6:20; 7:23), anupat mayroong "may-ari na bumili sa kanila" (2Pe 2:1), at si Jesus ay ipinakikilala bilang ang Korderong 'pinatay at sa pamamagitan ng kaniyang dugo ay bumili siya ng mga tao para sa Diyos mula sa bawat tribo, wika, at bansa.' (Apo 5:9) Sa mga tekstong ito, ginamit ang pandiwang *a·go·ra'zo,* na ang simpleng kahulugan ay "bumili sa palengke [*a·go·ra'*]." Ginamit ni Pablo ang kaugnay nitong *e·xa·go·ra'zo* (pagpapalaya sa pamamagitan ng pagbili) upang ipakita na pinalaya ni Kristo "yaong mga nasa ilalim ng kautusan sa pamamagitan ng pagbili" nang mamatay si Jesus sa tulos. (Gal 4:5; 3:13) Subalit ang diwa ng *katubusan* [*"redemption"*] o *pagtubos* [*"ransoming"*] ay mas malimit at mas lubusang ipinahahayag ng Griegong *ly'tron* at ng kaugnay na mga termino.

Ang *ly'tron* (mula sa pandiwang *ly'o,* nangangahulugang "pawalan") ay pantanging ginamit ng mga Griegong manunulat upang tumukoy sa isang halagang ibinabayad upang tubusin ang mga bi-

langgong nahuli sa digmaan o upang palayain yaong mga nasa pagkaalipin. (Ihambing ang Heb 11:35.) Sa dalawang paglitaw nito sa Kasulatan, inilalarawan nito ang pagbibigay ni Kristo ng "kaniyang kaluluwa bilang pantubos na kapalit ng marami." (Mat 20:28; Mar 10:45) Lumilitaw naman sa 1 Timoteo 2:6 ang kaugnay na salitang *an·ti′ly·tron.* Ayon sa *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst, ito'y nangangahulugang: *"isang pantubos, halagang pantubos,* o kaya'y *isang katumbas na pantubos."* Sinipi niya ang sinabi ni Hyperius: "Ito'y wastong tumutukoy sa *isang halaga* na sa pamamagitan niyao'y *tinutubos* ang mga bihag mula sa kaaway; at sa uri ng *pakikipagpalit* kung saan ang *buhay ng isa ay tinutubos ng buhay ng iba."* Nagtapos siya sa pagsasabi: "Ganiyan ginamit ni Aristotle ang pandiwa [*an·ti·ly·tro′o*] upang tumukoy sa *pagtubos ng buhay sa pamamagitan ng buhay."* (London, 1845, p. 47) Sa gayong paraan 'ibinigay ni Kristo ang kaniyang sarili bilang katumbas na pantubos para sa lahat.' (1Ti 2:5, 6) Ang iba pang kaugnay na mga salita ay ang *ly·tro′o·mai,* "pawalan sa pamamagitan ng pantubos" (Tit 2:14; 1Pe 1:18, 19), at *a·po·ly′tro·sis,* "isang pagpapalaya sa pamamagitan ng pantubos." (Efe 1:7, 14; Col 1:14) Kitang-kita ang pagkakahawig ng paggamit sa mga salitang ito at sa mga terminong Hebreo na natalakay na. Ang mga ito ay naglalarawan, hindi ng isang karaniwang pagbili o pagpapalaya, kundi ng isang pagtubos, isang katubusang naisasagawa sa pamamagitan ng pagbabayad ng isang katumbas na halaga.

Bagaman ang haing pantubos ni Kristo ay bukás sa lahat, hindi ito tinatanggap ng lahat, at "ang poot ng Diyos ay nananatili" sa mga hindi tumatanggap sa haing ito, kung paanong sumasapit din iyon sa mga unang tumanggap sa paglalaang ito at pagkatapos ay tumalikod dito. (Ju 3:36; Heb 10:26-29; ihambing ang pagkakaiba ng Ro 5:9, 10.) Hindi sila tutubusin mula sa pagkaalipin sa mga haring Kasalanan at Kamatayan. (Ro 5:21) Sa ilalim ng Kautusan, hindi maaaring tubusin ang isang tahasang mamamaslang. Si Adan, dahil sa kaniyang sinasadyang pagkakasala, ay nagdulot ng kamatayan sa buong sangkatauhan, sa gayo'y naging isang mamamaslang. (Ro 5:12) Kaya naman hindi matatanggap ng Diyos ang inihaing buhay ni Jesus bilang pantubos para sa makasalanang si Adan.

Subalit nalulugod ang Diyos na ikapit ang pantubos sa mga supling ni Adan na nagnanais makinabang sa gayong pagpapalaya. Gaya ng sabi ni Pablo, "sa pamamagitan ng pagsuway ng isang tao ay marami ang ibinilang na makasalanan, sa gayunding paraan sa pamamagitan ng pagkamasunurin ng isang tao ay marami ang ibibilang na matuwid." (Ro 5:18, 19) Noong magkasala si Adan at masentensiyahan ng kamatayan, ang lahat ng kaniyang mga supling o lahi ay di-pa-naisisilang at nasa kaniyang mga balakang anupat pawang namatay na kasama niya. (Ihambing ang Heb 7:4-10.) Si Jesus bilang isang taong sakdal, "ang huling Adan" (1Co 15:45), ang tanging tao na makapagbibigay ng halagang pantubos para sa di-pa-naisisilang na mga supling ni Adan. Kusang-loob niyang ibinigay ang kaniyang sarili at namatay siya nang walang kasalanan bilang isang sakdal na haing tao, ayon sa kalooban ni Jehova. (Heb 10:5) Gagamitin ni Jesus ang awtoridad na ibinigay ni Jehova salig sa kaniyang pantubos upang bigyang-buhay ang lahat ng mga tatanggap sa paglalaang ito.—1Co 15:45; ihambing ang Ro 5:15-17.

Kaya naman, tunay ngang si Jesus ay isang "katumbas na pantubos," hindi para sa katubusan ng makasalanang si Adan, kundi para sa katubusan ng buong sangkatauhang nagmula kay Adan. Tinubos niya sila upang sila'y maging kapamilya niya, anupat ginawa niya ito nang umakyat siya sa langit at iharap ang buong halaga ng kaniyang haing pantubos sa Diyos na humihiling ng ganap na katarungan. (Heb 9:24) Sa gayo'y nagkaroon siya ng isang Kasintahang Babae, isang makalangit na kongregasyong binubuo ng kaniyang mga tagasunod. (Ihambing ang Efe 5:23-27; Apo 1:5, 6; 5: 9, 10; 14:3, 4.) Ipinakikita rin ng Mesiyanikong mga hula na magkakaroon siya ng "supling" bilang isang "Walang-hanggang Ama." (Isa 53:10-12; 9: 6, 7) Upang siya'y maging gayon, hindi lamang yaong mga kabilang sa kaniyang "Kasintahang Babae" ang dapat saklawin ng kaniyang pantubos. Samakatuwid, bukod pa sa mga "binili mula sa sangkatauhan bilang *mga unang bunga"* upang bumuo sa makalangit na kongregasyong iyon, may iba pang makikinabang sa kaniyang haing pantubos at magtatamo ng buhay na walang hanggan kapag inalis na ang kanilang mga kasalanan at ang kalakip nitong di-kasakdalan. (Apo 14:4; 1Ju 2:1, 2) Yamang ang mga kabilang sa makalangit na kongregasyon ay maglilingkod na kasama ni Kristo bilang mga saserdote at "mga hari sa ibabaw ng lupa," tiyak na ang iba pang tatanggap ng mga kapakinabangan ng pantubos ay mga makalupang sakop ng Kaharian ni Kristo, at bilang mga anak ng isang "Walang-hanggang Ama," sila'y magtatamo ng buhay na walang hanggan. (Apo 5:10; 20:6; 21:2-4, 9, 10; 22:17; ihambing ang Aw 103:2-5.) Makikita sa buong kaayusang ito ang karunungan ni Jehova at ang kaniyang katuwiran dahil lubusan niyang binalanse ang timbangan ng katarungan habang siya'y nagpapakita ng di-sana-nararapat na kabaitan at nagpapatawad ng mga kasalanan. —Ro 3:21-26.

PANUGTOG NA DE-KUWERDAS. Hindi matiyak kung anong (mga) panugtog ang tinutukoy ng iba't ibang salita sa orihinal na wika na isinaling "panugtog na de-kuwerdas." Kadalasan, ang *ne'vel* ay binabanggit kasama ng *kin·nohr'* (alpa), anupat ipinahihiwatig na ang mga panugtog na ito ay magkaiba. Ang *ne'vel,* isang nabibitbit na panugtog na gawa sa kahoy (1Ha 10:12), ay ginagamit noon sa pagtugtog ng kapuwa sagrado at sekular na musika. (2Sa 6:5; 2Cr 5:12; Ne 12:27; Isa 5:12; 14:4, 11) Maliwanag na iba't ibang panugtog na de-kuwerdas ang ginamit noon, yamang ang Bibliya ay bumabanggit ng *min·nim'* ("mga de-kuwerdas"; Aw 150:4), *keli' ne'vel* ("panugtog na uring de-kuwerdas" o "panugtog na de-kuwerdas"; 1Cr 16:5; Aw 71:22), *ne'vel 'a·sohr'* ("panugtog na may sampung kuwerdas," anupat ang *'a·sohr'* ay nauugnay sa isang salita na nangangahulugang "sampu"; Aw 33:2; 144:9), *neghi·nohth'* (nauugnay sa isang pandiwa na nangangahulugang "tumugtog ng panugtog na de-kuwerdas"; mga superskripsiyon ng Aw 4, 6, 54, 55, 61, 67, 76), at *pesan·te·rin'* (na nangangahulugang "panugtog na de-kuwerdas" na hugis-tatsulok; Dan 3:5, 7, 10, 15).—Tingnan ang ALPA.

PANUKAT. Tingnan ang PANIMBANG AT PANUKAT, MGA.

PANULAT. Isang kagamitan sa pagsusulat na ginagamitan ng tinta o ng katulad na fluido. Ito ang ginagamit sa pagsusulat sa pergamino at papiro. (3Ju 13; 2Ju 12) Ang salitang Griego na isinalin bilang "panulat" (*ka'la·mos*) ay tumutukoy sa isang tambo o kania at maaaring literal na isalin bilang "tambong panulat." Ang panulat na tambo ng sinaunang mga Ehipsiyo ay may lapád at hugis-pait na uluhan na pinuputulan o hinihiwa upang ito'y magsilbing pinsel. Maaaring pinatutuyo at pinatitigas ang mga tambong ito anupat iniiwan sa ilalim ng mga bunton ng dumi sa loob ng ilang buwan, gaya rin ng ginagawa sa ngayon. Ang mga Griego at mga Romano ay gumamit ng panulat na tambo na may tulis at hiwa, gaya ng ginawa nang maglaon sa mga panulat na pakpak [*quill pen*] at maging sa mga *pen point* nitong kalilipas na mga panahon.

Ang panulat ay maaari ring tumukoy sa isang kasangkapang pangmarka sa mga materyales na gaya ng luwad o pagkit. (Aw 45:1; Isa 8:1; Jer 8:8) Ang panulat na ginagamit para sa mga sulat na *cuneiform* ay may kuwadrado o hugis-kalsong dulo at karaniwan nang gawa sa tambo o matigas na kahoy.

Kailangan ang isang panulat o pait na metal o iba pang matigas na materyales upang maiukit ang mga titik sa bato o metal. Ipinahayag ng patriyarkang si Job: "O kung naisulat sana ngayon ang aking mga salita! O kung naitala nga sana sa isang aklat ang mga iyon! Sa pamamagitan ng panulat na bakal at ng tingga, O kung ang mga iyon sana ay naiukit sa bato magpakailanman!" (Job 19:23, 24) Maliwanag na ninais ni Job na mapaukit sa bato ang kaniyang mga salita at na punan ng tingga ang nakasulat na mga titik upang mas magtagal ang mga iyon. Maraming siglo pagkaraan nito, tinukoy ni Jehova ang mga kasalanan ng Juda bilang nakasulat sa pamamagitan ng panulat na bakal, samakatuwid nga, nakatala nang permanente.—Jer 17:1.

PANULID. Isang patpat kung saan nakaikid nang maluwag ang mga hibla ng lino, balahibo ng tupa, o iba pang materyales; mula rito ay hinihila ang mga hibla at ikinakabit sa kidkiran upang makagawa ng sinulid.—Kaw 31:19; tingnan ang PAGIIKID.

PANULUKANG PINTUANG-DAAN. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

PANUNUMBALIK. Tingnan ang PAGSISISI.

PANUNUMPA. Tingnan ang SUMPA Blg. 1.

PANUNUYA. Panghahamak, pang-aalipusta, o panlilibak. Maraming salitang Hebreo at Griego ang nagpapahayag ng iba't ibang antas ng panunuya, anupat depende sa mga kalagayan kung anong salita ang angkop na gamitin. Kaya naman mababasa natin sa Bibliya ang tungkol sa mga nanlilibak, nang-aalipusta, nangungutya, nanunudyo, nagtatawa, o gumagawang katatawanan sa iba.

Sa pangkalahatan, ang mga manunuya ay kinamumuhian ng iba. (Kaw 24:9) Kung hindi tatanggap ng saway ang gayong mga tao, daranas sila ng kasakunaan. (Kaw 1:22-27) At talagang kasuklam-suklam ang mga dumudusta sa mga dukha, o sa sarili nilang mga magulang! (Kaw 17:5; 30:17) Kadalasan, ang mga manunuya ay tumatangging makinig sa pagsaway (Kaw 13:1) at hindi nila iniibig ang mga sumasaway sa kanila. (Kaw 9:7, 8; 15:12) Gayunpaman, dapat silang disiplinahin alang-alang sa ibang mga tao. (Kaw 9:12; 19:25, 29; 21:11) Sa halip na makisama sa mga balakyot na taong ito, mas mabuting itaboy sila; mas maligaya yaong mga tumatangging umupong kasama ng di-makadiyos na mga manunuya.—Aw 1:1; Kaw 22:10.

Panunuya Laban sa mga Lingkod ng Diyos. Iba't ibang uri ng di-makatuwirang panunuya ang dinaranas ng tapat na mga lingkod ni Jehova. Maykabulaanang inakusahan si Job ng pang-aalipusta

sa iba (Job 11:3), gayong ang totoo, siya ang inalipusta, nilibak, at ginawang katatawanan dahil sa kaniyang katapatan. (Job 12:4; 17:2; 21:3) Inalipusta at nilibak si David. (Aw 22:7; 35:16) Gayundin, si Eliseo (2Ha 2:23), si Nehemias at ang mga kasamahan niya (Ne 2:19; 4:1), at marami pang iba ang 'tumanggap ng kanilang pagsubok sa pamamagitan ng mga panlilibak' (Heb 11:36). Nang si Haring Hezekias ng Juda ay magsugo ng mga mananakbo sa lahat ng mga lunsod ng Efraim at Manases upang anyayahan silang pumaroon sa Jerusalem at magdiwang ng Paskuwa, maraming indibiduwal ang nanlibak at nang-alipusta sa mga mensahero. (2Cr 30:1, 10) Sa katunayan, ganiyan ang naging pakikitungo ng mga apostata ng dalawang sambahayan ng Israel sa mga propeta at mga mensahero ng Diyos hanggang sa lipulin silang lahat ng pagngangalit ni Jehova.—2Cr 36:15, 16.

Panunuya kay Jesus at sa kaniyang mga alagad. Bilang Lingkod at Propeta ng Diyos, si Jesu-Kristo ay kinutya, pinagtawanan, ginawang katatawanan, pinakitunguhan nang walang pakundangan, at dinuraan pa nga, noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa. (Mar 5:40; Luc 16:14; 18:32) Partikular nang lipos ng pagkapoot ang panlalait ng mga saserdote at mga tagapamahalang Judio. (Mat 27:41; Mar 15:29-31; Luc 23:11, 35) Nakisali rin sa panlilibak ang mga kawal na Romano nang ibigay si Jesus sa kanila.—Mat 27:27-31; Mar 15:20; Luc 22:63; 23:36.

Nilibak din ng mga walang-kabatiran at ng mga di-sumasampalataya ang mga alagad ni Jesu-Kristo. (Gaw 2:13; 17:32) Nang tukuyin ng apostol na si Pablo ang pang-aalipustang dinanas ng kaniyang mga kapuwa alagad sa mga kamay ng mga Judio, itinawag-pansin niya ang makahulang larawan noong sinaunang panahon, kung saan si Isaac, sa edad na mga limang taon, ay inalipusta ng kaniyang 19-na-taóng-gulang na kapatid sa ama na si Ismael, na "nanunukso" ("nanlilibak," *KJ, Yg*) sa kaniya dahil sa paninibugho. (Gen 21:9) Ibinigay ni Pablo ang makahulang pagkakapit nito, na sinasabi: "Tayo nga, mga kapatid, ay mga anak na nauukol sa pangako gaya rin ni Isaac. Ngunit kung paanong noon ay pinasimulang usigin niyaong ipinanganak ayon sa laman yaong ipinanganak ayon sa espiritu [palibhasa'y ang Diyos ang nagpangyaring maisilang si Isaac], gayundin naman ngayon." (Gal 4:28, 29) Nang maglaon ay sumulat si Pablo: "Sa katunayan, lahat niyaong mga nagnanasang mabuhay na may makadiyos na debosyon may kaugnayan kay Kristo Jesus ay pag-uusigin din." —2Ti 3:12.

Pagbabata ng panunuya taglay ang wastong pangmalas. Sa simula pa lamang, alam na ni Jesu-Kristo na daranas siya ng panunuya at na hahantong ito sa pagpatay sa kaniya. Ngunit batid niya na ang mga pandurustang iyon ay laban talaga kay Jehova, na kaniyang kinakatawanan, at naging napakasakit nito sa kaniya, sapagkat 'lagi niyang ginagawa ang mga bagay na kalugud-lugod sa kaniyang Ama' (Ju 8:29), at higit niyang ikinababahala ang pagpapabanal sa pangalan ng kaniyang Ama kaysa sa anupamang bagay. (Mat 6:9) Dahil dito, "nang siya ay laitin, hindi siya nanlait bilang ganti. Nang siya ay magdusa, hindi siya nagbanta, kundi patuloy na ipinagkatiwala ang kaniyang sarili sa isa na humahatol nang matuwid." Binanggit ng apostol na si Pedro ang puntong ito nang sumulat siya sa mga Kristiyano, partikular na sa mga alipin, na pinayuhan niyang huwag mapukaw na gumanti dahil sa gayong pakikitungo; sapagkat si Kristo ang kanilang uliran, isang "huwaran," sabi ni Pedro, "upang maingat [nilang] sundan ang kaniyang mga yapak."—1Pe 2:18-23; Ro 12:17-21.

Noong panahon ng kaniyang paglilingkod bilang propeta ng Diyos, minsan ay sinabi ni Jeremias, "Ako ay naging katatawanan sa buong araw; bawat isa ay nang-aalipusta sa akin." Pansamantala siyang nanghina at naisip niyang huminto na sa kaniyang gawaing panghuhula dahil sa walang-tigil na pandurusta at pangungutya. Ngunit alam niya na dahil sa "salita ni Jehova" kung kaya sumasapit ang pang-aalipusta, at ang salita ng Diyos sa kaniyang puso ay naging gaya ng nagniningas na apoy na hindi na niya kayang pigilan. Dahil sa kaniyang katapatan, sumakaniya si Jehova "gaya ng isang kahila-hilakbot na makapangyarihan," at napalakas si Jeremias na magpatuloy.—Jer 20:7-11.

Sa kabila ng matinding panunuya, nanatiling tapat ang lalaking si Job. Ngunit siya ay nagkaroon ng maling pangmalas at nakagawa ng pagkakamali, at dahil dito ay itinuwid siya. Sinabi ni Elihu tungkol sa kaniya: "Sinong matipunong lalaki ang tulad ni Job, na umiinom ng kaalipustaan na tulad ng tubig?" (Job 34:7) Labis na ikinabahala ni Job ang pagbabangong-puri sa kaniyang sarili at hindi ang sa Diyos, at nakahilig siyang dakilain ang kaniyang sariling katuwiran sa halip na ang sa Diyos. (Job 35:2; 36:24) Nang siya ay tinutuya ng kaniyang tatlong "kasamahan," inisip niya na iyon ay laban sa kaniya sa halip na laban sa Diyos. Naging tulad siya ng isang taong nagpapaubaya ng kaniyang sarili sa pag-alipusta at panunuya at nalulugod dito, anupat tinatanggap niya iyon na para bang buong-kasiyahan siyang umiinom ng tubig. Nang maglaon, ipinaliwanag ng Diyos kay Job na sa katunayan (kung tutuusin), ang mga manunuyang ito ay nagsalita ng kabulaanan laban sa *Diyos.* (Job 42:7) Sa katulad na paraan,

nang humiling ang Israel ng isang hari, sinabi ni Jehova sa propetang si Samuel: "Hindi ikaw ang itinatakwil nila, kundi ako ang itinatakwil nila mula sa pagiging hari sa kanila." (1Sa 8:7) At sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "Kayo ay magiging mga tudlaan ng pagkapoot ng lahat ng mga bansa [hindi dahil sa inyong sarili, kundi] dahil sa *aking pangalan."* (Mat 24:9) Kung iingatan ng isang Kristiyano sa isipan ang mga bagay na ito, tutulong ito sa kaniya upang mabata ang panunuya taglay ang tamang espiritu at magiging kuwalipikado siyang tumanggap ng gantimpala dahil sa kaniyang pagbabata. —Luc 6:22, 23.

Makatuwirang Panunuya. Ang panunuya ay maaaring nararapat at may makatuwirang dahilan. Ang isang taong walang malayong pananaw o hindi sumusunod sa mabuting payo ay maaaring kumilos nang may kamangmangan, anupat dahil dito ay nagiging tampulan siya ng panunuya. Nagbigay si Jesus ng halimbawa ng gayong tao, na nagsimulang magtayo ng isang tore nang hindi muna kinukuwenta ang magagastos. (Luc 14:28-30) Ginawa ni Jehova ang Israel na "kadustaan sa [kaniyang] mga kapitbahay, isang kaalipustaan at kakutyaan sa mga nasa buong palibot" niya, at makatuwiran lamang ito sapagkat siya ay naging suwail at masuwayin sa Diyos, at nagdulot pa nga ng kadustaan sa pangalan ng Diyos sa gitna ng mga bansa. (Aw 44:13; 79:4; 80:6; Eze 22:4, 5; 23:32; 36:4, 21, 22) Angkop lamang na libakin ng propetang si Elias ang mga saserdote ni Baal dahil sinalansang nila si Jehova. (1Ha 18:26, 27) Matapos na manuya at magsalita nang may pang-aabuso si Senakerib laban kay Jehova sa harap ni Haring Hezekias at ng taong-bayan ng Jerusalem, nabaligtad ang mga pangyayari. Ang palalong Asiryanong haring ito at ang kaniyang hukbo ang dumanas ng panunuya, pang-aalipusta, pandurusta, at kahiya-hiyang pagkatalo. (2Ha 19:20, 21; Isa 37:21, 22) Sa katulad na paraan, ang Moab ay naging isang tampulan ng panunuya. (Jer 48:25-27, 39) Labis na tinutuya ng mga bansa sa lupa ang Diyos, ngunit pinagtatawanan sila ni Jehova at inilalagay niya sila sa kaalipustaan dahil sa kanilang mapangahas na pagsalansang sa kaniyang pansansinukob na soberanya, habang inaani nila ang masamang bunga ng kanilang landasin.—Aw 2:2-4; 59:8; Kaw 1:26; 3:34.

Mga Manunuya sa "mga Huling Araw." Ang isa sa mga bahagi ng tanda ng "mga huling araw" ay ang paglitaw ng "mga manunuya [sa literal, mga manlalaro sa isport (ng panlilibak)] na may pagtuya, na lumalakad ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa ["sariling mga pagnanasa sa di-makadiyos na mga bagay"; Jud 17, 18] at nagsasabi: 'Nasaan itong ipinangakong pagkanaririto niya? Aba, mula nang araw na matulog sa kamatayan ang ating mga ninuno, ang lahat ng mga bagay ay nananatiling gayung-gayon mula noong pasimula ng sangnilalang.'" (2Pe 3:3, 4) Maliwanag na hindi binibigyang-pansin ng mga iyon ang payo sa Isaias 28:21, 22, na nagbababala hinggil sa malaking panganib ng panunudyo kay Jehova.

"Ang Diyos ay Hindi Isa na Malilibak." Nagbabala ang apostol na si Pablo hinggil sa malubhang panganib ng pagtatangkang libakin ang Diyos, samakatuwid nga, ang panganib na sumasapit sa isa na nag-iisip na maaaring hamakin o iwasan ang mga simulain ng pangangasiwa ng Diyos. Sumulat siya sa mga Kristiyanong taga-Galacia: "Sapagkat kung iniisip ng sinuman na siya ay mahalaga samantalang siya ay walang anuman, nililinlang niya ang kaniyang sariling isipan. . . . Huwag kayong palíligaw: Ang Diyos ay hindi isa na malilibak. Sapagkat anuman ang inihahasik ng isang tao, ito rin ang kaniyang aanihin; sapagkat siyang naghahasik may kinalaman sa kaniyang laman ay mag-aani ng kasiraan mula sa kaniyang laman, ngunit siyang naghahasik may kinalaman sa espiritu ay mag-aani ng buhay na walang hanggan mula sa espiritu."—Gal 6:3-8.

Dito, ipinakikita ng apostol na hindi dapat linlangin ng isang tao ang kaniyang sarili sa pamamagitan ng maling pagtaya sa kaniyang sariling halaga, sa gayo'y ipinagwawalang-bahala ang Diyos at ang kaniyang Salita. Dapat niyang linisin ang kaniyang buhay upang makalakad siya ayon sa espiritu gaya ng iniuutos ng Salita. Kung hindi ito ginagawa ng isang tao, at sa halip ay patuloy siyang naghahasik may kinalaman sa mga pagnanasa ng laman, 'tinatanggap niya ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at sumasala siya sa layunin nito' at hinahamak niya ang turo ng Diyos. (2Co 6:1) Maaari niyang malinlang ang kaniyang sarili sa pag-aakalang siya'y ligtas. Gayunpaman, malalaman ng Diyos ang kaniyang puso at hahatulan Niya siya batay rito.

PAPEL. Noong panahon ng Bibliya, isa itong manipis na materyales na mapagsusulatan na ginagawang mga pilyego mula sa mga pahabang piraso na nakukuha sa halamang papiro.—Tingnan ang PAPIRO.

Ang mga Ehipsiyo ang kinikilalang unang nakagawa ng papel na papiro na mapagsusulatan, anupat ginamit nila ang mga halamang papiro na tumutubo noon sa kahabaan ng mga pampang ng Ilog Nilo. Tinataya ng ilang arkeologo na ang gayong paggawa ng papel ay noon pang panahon ni Abraham.

Papel na papiro ang ginamit ng unang mga Kristiyano para sa kanilang mga liham, mga balum-

bon, at mga *codex.* Nagkaroon din ito ng mahalagang bahagi sa paggawa ng mga manuskrito ng Bibliya, hanggang sa halinhan ito ng *vellum* (balat ng hayop na pino ang hilatsa) noong ikaapat na siglo C.E. Sa 2 Juan 12, isinulat ng apostol na mas gusto sana niyang ihatid ang kaniyang mensahe “nang mukhaan” kaysa sa pamamagitan ng “papel at tinta.” Dito, ang salitang “papel” ay isinalin mula sa salitang Griego na *khar′tes,* na sinasabing nangangahulugang isang pilyego ng papel na gawa sa papiro.

PAPIRO [sa Heb., *go′me′*]. Isang malaking halamang pantubig na kabilang sa pamilya ng mga *sedge.* Mayroon itong tangkay, o *stock,* na papakitid at tatlo ang gilid, na tumutubo sa mababaw na tubig at tumataas nang 2 hanggang 6 na m (6.5 hanggang 20 piye) at ang dulo ay isang kumpol, o *plume,* ng mga hibla na pino at tulad-damo, o mga *panicle.* (LARAWAN, Tomo 1, p. 544) Ang halamang papiro ay ginamit sa paggawa ng iba’t ibang bagay, kabilang na rito ang materyales na mapagsusulatan.

Ang papiro (*Cyperus papyrus*) ay nabubuhay sa mabababaw at di-umaagos na mga katubigan o mga latian at sa kahabaan ng mga pampang ng mga ilog na mabagal ang daloy, gaya ng mababang Nilo, kung saan ito dating sagana ngunit sa ngayon ay halos naglaho na. Tinanong ni Bildad si Job: “Tataas ba ang halamang papiro kung walang latiang dako?”—Job 8:11; Isa 35:7.

Ang mga tangkay ng halamang ito ay lumulutang sa tubig, at upang hindi mapatay ang sanggol na si Moises, inilagay siya ng kaniyang ina sa “isang arkang papiro” na pinahiran ng bitumen at alkitran at ipinaanod siya sa Ilog Nilo. (Exo 2:3) Gawa rin sa papiro ang malalaking sasakyang-dagat noon para sa pangmalayuang paglalakbay. (Isa 18:2) Maaaring ang mga iyon ay yari sa mga bungkos ng mga tangkay ng papiro na pinagtali-tali. Makikitid ang mga dulo ng mga iyon, ngunit sapat ang lapad ng mga biga niyaon upang matuntungan ng mga pasaherong nakatayo. Noong 1970, si Thor Heyerdahl at ang isang grupo ng kaniyang mga kasamahan ay naglakbay nang libu-libong milya sa Atlantiko lulan ng gayong sasakyan.

Ginamit Bilang Materyales na Mapagsusulatan. Kapag inihahanda ng mga Ehipsiyo ang papiro upang gawing materyales na mapagsusulatan, isang simpleng proseso ang sinusunod nila. Sa pangunguha ng mga tangkay, ang pinakagusto nila ay ang masinsin at mabunót na bahaging nakalubog sa tubig sapagkat ito ang napagkukunan ng pinakamalapad at pinakamaputing likas na materyales. Ang panlabas na balat nito ay inaalis, at ang natitirang mabunót na ubod ay pinuputol sa maalwang haba na 40 hanggang 45 sentimetro (16 hanggang 18 pulgada). Pagkatapos, ang masapal na ubod ay hinihiwa-hiwa upang maging malalapad ngunit napakaninipis na mga pahabang piraso. Ang mga pahabang pirasong ito ay inilalatag naman nang patindig sa isang makinis na patungan at bahagyang pinagsasanib-sanib. Isa pang patong ng mga pahabang piraso ng papiro ang inilalagay nang pahalang sa ibabaw ng mga pirasong patindig. Ang mga suson ay pinupukpok ng malyete hanggang sa magkadikit ang mga ito at maging isang pilyego. Pagkatapos itong ibilad sa araw, ang mga pilyego ay tinatabas ayon sa nais na sukat. Bilang panghuli, ang mga ito ay pinipipi at pinakikinis sa pamamagitan ng pomes, mga kabibi, o garing. Ang resulta ng ganitong proseso ay isang matibay-tibay, malambot at halos puting materyales na mapagsusulatan na may iba’t ibang laki at kalidad. Kadalasan, ang panig na may pahalang na mga pahabang piraso ang pinagsusulatan, bagaman kung minsan ay ginagamit din ang kabilang panig upang tapusin ang isinusulat. Ang mga dugtungan ng mga pahabang piraso ang nagsisilbing giya ng kamay ng nagsusulat habang sumusulat siya sa pamamagitan ng panulat na tambo at tinta na gawa sa pinaghalu-halong sahing, abo, at tubig.

Maaaring pagdikit-dikitin ang mga gilid ng mga pilyegong ito ng papiro upang makagawa ng isang balumbon, karaniwan nang binubuo ng mga 20 pilyego. O maaaring itupi ang mga ito bilang mga pahina upang maging tulad-aklat na *codex* na naging popular sa unang mga Kristiyano. Ang karaniwang balumbon ay may haba na mga 4 hanggang 6 na m (14 hanggang 20 piye), bagaman may isang napreserba na ang haba ay 40.5 m (133 piye). Ang salitang Griego na *bi′blos* ay orihinal na ikinapit sa malambot na ubod ng halamang papiro ngunit nang maglaon ay ginamit may kaugnayan sa isang aklat. (Mat 1:1; Mar 12:26) Ang pangmaramihan ng maliit na *bi·bli′on* ay *bi·bli′a,* literal na nangangahulugang “maliliit na aklat,” at mula sa salitang ito hinalaw ang “Bibliya.” (2Ti 4:13, *Int*) Isang lunsod ng Fenicia ang tinawag na Byblos nang ito ay maging isang mahalagang sentro ng industriya ng papiro.

Laganap ang paggamit sa mga balumbong papiro hanggang noong pasimula ng ikalawang siglo C.E., nang ang mga ito ay magsimulang mahalinhan ng *codex* na papiro. Nang maglaon, noong ikaapat na siglo, humina ang popularidad ng papiro, at malawakang inihalili rito ang isang mas matibay na materyales na mapagsusulatan na tinatawag na *vellum.*

Ang pagiging di-gaanong matibay ng papiro ang isang malaking disbentaha nito bilang materyales na mapagsusulatan. Nasisira ito kapag

mahalumigmig ang kapaligiran at kapag masyado namang tuyo ay nagiging napakalutong nito. Hanggang noong ika-18 siglo C.E., ipinalagay na ang lahat ng sinaunang manuskritong papiro ay naglaho na. Gayunman, noong huling bahagi ng ika-19 na siglo, maraming mahahalagang papiro ng Bibliya ang lumitaw. Ang mga tuklas ay pangunahin nang nasumpungan sa Ehipto at sa rehiyon sa palibot ng Dagat na Patay, mga lugar na may angkop na tuyong klima na kailangang-kailangan upang mapreserba ang papiro. Ang ilan sa mga papiro ng Kasulatan na natagpuan sa mga lokasyong ito ay mula pa noong ikalawa o unang siglo B.C.E.

Marami sa mga tuklas na ito na manuskritong papiro ay tinutukoy sa terminong *"papyrus"* o *"papyri,"* gaya ng Nash Papyrus ng una o ikalawang siglo B.C.E., Papyrus Rylands 457 (ikalawang siglo B.C.E.), at Chester Beatty Papyrus No. 1 (ng ikatlong siglo C.E.).

PAPURI. Isang kapahayagan ng komendasyon, ng paghanga, o ng pagsamba pa nga kapag ang papuri ay iniuukol sa Diyos. Ang pandiwang Hebreo na *ha·lal'* at ang Griegong *ai·ne'o* ay isinasalin bilang "purihin." (Aw 113:1; Isa 38:18; Ro 15:11; tingnan ang HALLEL; HALLELUJAH.) Ang pangngalang Griego na *hy'mnos* ay nagtatawid naman ng diwa ng papuri o isang awit ng papuri na iniuukol sa Diyos.—Mar 14:26, tlb sa *Rbi8.*

Ang pagpuri sa pangalan ng Diyos ay nangangahulugan ng pagpuri sa Kataas-taasan mismo. (Aw 69:30) Karapat-dapat siya sa pinakadakilang papuri, sapagkat siya ay "mabuti," o ang sukdulan sa kahusayan sa moral, ang Maylalang, ang Katulong niyaong mga napipighati, ang Tagatustos at Manunubos ng kaniyang bayan. (Aw 135:3; 150:2; 1Cr 16:25, 26) Hindi niya kailanman ibabahagi ang kapurihang ito sa walang-buhay na mga imahen na hindi makapaglalaan ng tulong sa kanilang mga mananamba. —Isa 42:8.

Ang papuri ay nagkaroon ng mahalagang dako sa pagsamba ng Israel kay Jehova. Dahil lubusan siyang napalilibutan ng papuri, ang Makapangyarihan-sa-lahat ay tinutukoy bilang "tumatahan sa mga papuri ng Israel." (Aw 22:3) Si Haring David ang nag-organisa sa mga saserdote at mga Levita upang pumuri kay Jehova sa pamamagitan ng awit at musikang tugtugin. Ipinagpatuloy sa templong itinayo ni Solomon ang organisadong kaayusan na pinasimulan ni David, at sa loob ng maraming taon mula noon, mga saserdote at mga Levita ang nanguna sa pag-uukol ng papuri, anupat gumamit sila ng kinasihang mga komposisyon na naingatan hanggang sa ngayon sa aklat ng Mga Awit.—1Cr 16:4-6; 23:2-5; 2Cr 8:14; tingnan ang MUSIKA.

Hindi pinahintulutan ng tapat na mga lingkod ni Jehova noon na may makahadlang sa pag-uukol nila ng papuri na para lamang sa kaniya. Ang propetang si Daniel ay hindi huminto sa pagpuri kay Jehova kahit na ipagbawal ito at ang sinumang gagawa nito ay parurusahan sa pamamagitan ng paghahagis sa kaniya sa yungib ng mga leon. (Dan 6:7-10) Si Jesu-Kristo, dahil hindi siya gumawa ng anuman mula sa kaniyang sarili, ay naglaan ng sukdulang halimbawa sa pagpuri sa kaniyang Ama. Ang buong buhay at ministeryo ng Anak ng Diyos, pati na ang mga himalang ginawa niya, ay nagdulot ng papuri sa kaniyang Ama.—Luc 18:43; Ju 7:17, 18.

Sa gitna ng unang-siglong mga Kristiyano, ang kinasihang mga awit ay patuloy na ginamit sa pagpuri kay Jehova. Bukod diyan, lumilitaw na mayroon ding mga komposisyong Kristiyano noon —"mga papuri sa Diyos," o mga himno, at "espirituwal na mga awit," o mga awit hinggil sa espirituwal na mga bagay. (Efe 5:19; Col 3:16) Gayunman, ang pagpuri ng mga Kristiyano ay hindi limitado sa mga awit. Naipamamalas din ito sa buhay ng isa at sa kaniyang aktibong pagkabahala para sa espirituwal at materyal na kapakanan ng iba.—Heb 13: 15, 16.

Papuring Iniuukol sa mga Tao. Ang pagpuri sa sarili ay isang katibayan ng amor propyo at hindi nakapagpapatibay sa mga nakikinig. Hindi ito maibigin, dahil ito'y isang pagtataas ng sarili sa iba. (1Co 13:4) Kung pupurihin man ang isa, dapat na kusa itong manggaling sa mga nagmamasid na walang kinikilingan at walang pakikinabangin mula sa ibinibigay nilang komendasyon. —Kaw 27:2.

Bagaman ang papuri ay nanggagaling sa iba, maaari pa rin itong maging pagsubok sa tumatanggap nito. Maaari itong pumukaw ng pagkadama ng kahigitan o ng pagmamapuri at sa gayon ay humantong sa pagbagsak ng isang tao. Ngunit kapag ang papuri ay tinatanggap taglay ang tamang espiritu, maaari itong magkaroon ng positibong epekto sa indibiduwal. Maaaring may-kapakumbabaan niyang kilalanin ang pagkakautang niya sa Diyos na Jehova at mapasigla siyang gumawi sa paraang hindi siya sasala sa kaniyang kapuri-puring katayuan sa moral. Itinatawag-pansin ng kinasihang kawikaan kung paano maaaring isiwalat ng papuri ang tunay na pagkatao ng isa: "Ang dalisayang kaldero ay para sa pilak, at ang hurno ay para sa ginto; at ang isang tao ay ayon sa kaniyang papuri."—Kaw 27:21; ihambing ang *NE.*

Wala nang hihigit pang papuri o komendasyon na maaaring tanggapin ng sinumang tao kundi ang kilalanin siya bilang sinang-ayunan ng Diyos. Ang

gayong kapurihan ay ipagkakaloob sa pagkakasiwalat ng Panginoong Jesu-Kristo sa kaluwalhatian. (1Co 4:5; 1Pe 1:7) Ang papuring ito ay nakadepende, hindi sa mga pagkakaiba sa laman, kundi sa pamumuhay ng isang tao ayon sa paraang naaangkop sa isang lingkod ni Jehova. (Ro 2:28, 29; tingnan ang JUDIO.) Samantala, maaaring purihin ng mga taong may mataas na katungkulan sa pamahalaan at ng iba pa ang tunay na mga Kristiyano dahil sa kanilang pagiging masunurin sa batas at pagiging matuwid. (Ro 13:3) Kapag maliwanag sa mga nagmamasid na ang dahilan ng mainam na paggawi ng mga Kristiyano ay sapagkat taimtim silang mga lingkod ni Jehova, ang papuri ay napupunta kay Jehova at sa kaniyang Anak, na matapat nilang sinusunod bilang kaniyang mga alagad.

PARA. Isang lunsod ng Benjamin. (Jos 18:21, 23) Karaniwang ipinapalagay na ang Para ay ang Khirbet el-Farah (Horvat ʽEn Para), na mga 9 na km (5.5 mi) sa HS ng Jerusalem. Isang kalapit na bukal na tinatawag na ʽAin Farah (ʽEn Perat) ang naglalaan ng tubig sa Matandang Lunsod ng Jerusalem.

PARAISO. Isang magandang parke, o isang tulad-parkeng hardin. Ang salitang Griego na *pa·raʹdei·sos* ay lumilitaw nang tatlong ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. (Luc 23:43; 2Co 12:4; Apo 2:7) Mula pa noong panahon ni Xenophon (mga 431-352 B.C.E.), ginamit na ng mga Griegong manunulat ang salitang ito, at kinilala ni Pollux na nagmula ito sa isang salitang Persiano (*pairidaeza*). (*Cyropaedia,* I, iii, 14; *Anabasis,* I, ii, 7; *Onomasticon,* IX, 13) Sinasabi ng ilang leksikograpo na ang salitang Hebreo na *par·desʹ* (pangunahin na, nangangahulugang isang parke) ay hinalaw rin mula roon. Ngunit yamang ginamit ni Solomon (ng ika-11 siglo B.C.E.) ang *par·desʹ* sa kaniyang mga akda, samantalang ang umiiral na mga akdang Persiano ay mula lamang noong mga ikaanim na siglo B.C.E., ang gayong paghalaw ng terminong Hebreong ito mula sa salitang Persiano ay palapalagay lamang. (Ec 2:5; Sol 4:13) Ang iba pang pagkagamit ng *par·desʹ* ay sa Nehemias 2:8, kung saan tinutukoy ang isang maharlikang kakahuyang parke ng Persianong si Haring Artajerjes Longimanus, noong ikalimang siglo B.C.E.—Tingnan ang PARKE.

Gayunman, ang tatlong termino (ang Hebreong *par·desʹ,* ang Persianong *pairidaeza,* at ang Griegong *pa·raʹdei·sos*) ay pawang nagtatawid ng saligang ideya ng isang magandang parke o tulad-parkeng hardin. Ang una sa gayong mga parke ay yaong ginawa sa Eden ng Maylalang ng tao, ang Diyos na Jehova. (Gen 2:8, 9, 15) Sa Hebreo ay tinatawag itong *gan,* o "hardin," ngunit maliwanag na tulad-parke ang laki at katangian nito. Angkop na ginagamit ng Griegong *Septuagint* ang terminong *pa·raʹdei·sos* bilang pagtukoy sa harding iyon. (Tingnan ang EDEN Blg. 1; HARDIN [Hardin ng Eden].) Dahil sa kasalanan, naiwala ni Adan ang kaniyang karapatang manirahan sa paraisong iyon at ang kaniyang pagkakataong matamo ang karapatan sa buhay na walang hanggan, karapatan na kinatawanan ng bunga ng isang punungkahoy na itinalaga ng Diyos at nasa gitna ng hardin. Sa paanuman, waring nakukulong ang hardin ng Eden, yamang ang silangang panig lamang nito ang kinailangang lagyan ng mga anghelikong bantay upang hindi ito mapasok ng tao.—Gen 3:22-24.

Ano ang Paraiso na ipinangako ni Jesus sa manggagawa ng kasamaan na namatay sa tabi niya?

Sa ulat ni Lucas, ipinakikita na isang manggagawa ng kasamaan, palibhasa'y nilapatan ng parusang kamatayan sa tabi ni Jesu-Kristo, ang nagsalita upang ipagtanggol si Jesus at humiling na alalahanin siya ni Jesus kapag 'dumating na ito sa kaniyang kaharian.' Tumugon si Jesus: "Katotohanang sinasabi ko sa iyo ngayon, Makakasama kita sa Paraiso." (Luc 23:39-43) Sabihin pa, ang bantas na makikita sa salin ng mga salitang ito ay depende sa pagkaunawa ng tagapagsalin sa diwa ng mga salita ni Jesus, yamang hindi naman ginamitan ng sistematikong pagbabantas ang orihinal na tekstong Griego. Lumaganap lamang ang makabagong istilo ng pagbabantas noong mga ikasiyam na siglo C.E. Bagaman maraming tagapagsalin ang naglalagay ng kuwit bago ang salitang "ngayon" at sa gayon ay ipinahihiwatig na ang manggagawa ng kasamaan ay pumasok sa Paraiso noon mismong araw na iyon, hindi ito sinusuportahan ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Si Jesus mismo ay nanatiling patay at nasa libingan hanggang noong ikatlong araw at pagkatapos ay binuhay siyang muli bilang "ang unang bunga" ng pagkabuhay-muli. (Gaw 10:40; 1Co 15:20; Col 1:18) Umakyat siya sa langit pagkaraan ng 40 araw.—Ju 20:17; Gaw 1:1-3, 9.

Samakatuwid, ipinakikita ng katibayan na ginamit ni Jesus ang salitang "ngayon" hindi upang tukuyin ang panahon kung kailan mapapasa-Paraiso ang manggagawa ng kasamaan, kundi sa halip ay upang itawag-pansin ang panahon kung kailan ibinigay ang pangako na siya ring panahon kung kailan sa paanuman ay nagpakita ng pananampalataya kay Jesus ang manggagawa ng kasamaan. Noong araw na iyon, si Jesus ay itinakwil at

hinatulan ng pinakamatataas na lider ng relihiyon ng kaniyang bayan at pagkatapos nito ay hinatulan siyang mamatay ng Romanong awtoridad. Naging tudlaan siya ng panlilibak at panunuya. Kaya isang kahanga-hangang katangian at kapuri-puring saloobin ng puso ang ipinamalas ng manggagawa ng kasamaan sa tabi niya dahil hindi ito nakiayon sa karamihan kundi sa halip ay nagsalita ito alang-alang kay Jesus at nagpahayag ng paniniwala sa kaniyang dumarating na Paghahari. Palibhasa'y kinikilala ng ibang mga tagapagsalin na wastong ilagay ang diin sa panahon ng pagbibigay ng pangako sa halip na sa panahon ng katuparan nito, isinasalin nila ang tekstong ito, gaya nina Rotherham at Lamsa sa Ingles, nina Reinhardt at W. Michaelis sa Aleman, gayundin ang Curetonian Syriac ng ikalimang siglo C.E., sa pananalitang kahawig ng mababasa sa *Bagong Sanlibutang Salin,* na sinipi rito.

Hinggil sa kung ano ang Paraiso na binanggit ni Jesus, malinaw na hindi iyon tumutukoy sa makalangit na Kaharian ni Kristo. Mas maaga noong araw na iyon, ang pagpasok sa makalangit na Kahariang iyon ay iniharap bilang isang pag-asa para sa tapat na mga alagad ni Jesus ngunit salig sa 'pananatili nilang kasama niya sa kaniyang mga pagsubok,' isang bagay na hindi kailanman natupad ng manggagawa ng kasamaan, yamang ang pagkamatay niya sa tulos sa tabi ni Jesus ay kaparusahan lamang sa kaniya mismong mga gawang kriminal. (Luc 22:28-30; 23:40, 41) Maliwanag na ang manggagawang ito ng kasamaan ay hindi 'naipanganak muli,' mula sa tubig at espiritu, na ipinakita ni Jesus na isang kahilingan bago ang isa ay makapasok sa Kaharian ng langit. (Ju 3:3-6) Ang manggagawa ng kasamaan ay hindi rin isa sa mga "nananaig" na sinabi ng niluwalhating si Kristo Jesus na makakasama niya sa kaniyang makalangit na trono at may bahagi sa "unang pagkabuhay-muli."—Apo 3:11, 12, 21; 12:10, 11; 14:1-4; 20:4-6.

Inihaharap ng ilang reperensiyang akda ang pangmalas na ang tinutukoy ni Jesus ay isang paraisong lokasyon sa Hades o Sheol, diumano'y isang kompartment o dibisyon doon para sa mga sinang-ayunan ng Diyos. Inaangkin nila na itinuro ng mga Judiong rabbi ng panahong iyon ang pag-iral ng gayong paraiso para sa mga namatay na naghihintay ng pagkabuhay-muli. May kinalaman sa mga turo ng mga rabbi, sinasabi ng *Dictionary of the Bible* ni Hastings: "Ang Rabinikong teolohiya na nakarating sa atin ay kakikitaan ng pambihirang pagkakasari-sari ng mga ideya hinggil sa mga tanong na ito, at sa kaso ng marami sa mga iyon, mahirap tiyakin kung anong petsa ang dapat itakda sa mga iyon. . . . Kung uunawain ang akda sa simpleng paraan, waring ipinapalagay ng ilan na ang Paraiso ay nasa lupa mismo, ipinapalagay naman ng iba na bahagi ito ng Sheol, at ipinapalagay naman ng iba pa na wala ito sa lupa ni sa ilalim ng lupa, kundi nasa langit . . . Ngunit sa paanuman ay pinag-aalinlanganan ang ilang bahagi nito. Sa totoo, ang iba't ibang konseptong ito ay sa mas huling Judaismo matatagpuan. Lumilitaw ang mga ito nang eksaktung-eksakto at detalyadung-detalyado sa Cabbalistikong Judaismo ng Edad Medya . . . Ngunit hindi matiyak kung kailan ito nagpasimula noong nakaraang panahon. Waring ang mas matandang teolohiyang Judio . . . ay bahagya lamang nagpapahiwatig o hindi nagpapahiwatig ng ideya ng isang pansamantalang Paraiso. Bumabanggit ito ng isang *Gehinnom* para sa balakyot, at isang *Gan Eden,* o hardin ng Eden, para sa matuwid. Kuwestiyunable kung lumalampas ito sa mga konseptong iyon at kung pinagtitibay nito na may Paraiso sa Sheol."—1905, Tomo III, p. 669, 670.

Sakali mang nagturo sila ng gayong bagay, hindi makatuwirang maniwala na magpapalaganap si Jesus ng gayong konsepto, kung isasaalang-alang na hinatulan niya ang di-Biblikal na mga relihiyosong tradisyon ng mga Judiong lider ng relihiyon. (Mat 15:3-9) Malamang na ang paraisong pamilyar na pamilyar sa salaring Judio na kinausap ni Jesus ay ang makalupang Paraiso na inilarawan sa unang aklat ng Hebreong Kasulatan, ang Paraiso ng Eden. Kung gayon nga, makatuwirang sabihin na ang pangako ni Jesus ay tumutukoy sa pagsasauli ng gayong malaparaisong kalagayan ng lupa. Kaya naman ang kaniyang pangako sa manggagawa ng kamalian ay nagbibigay ng tiyak na pag-asa ng pagkabuhay-muli ng gayong taong di-matuwid upang magkaroon siya ng pagkakataong mabuhay sa isinauling Paraisong iyon.—Ihambing ang Gaw 24:15; Apo 20:12, 13; 21:1-5; Mat 6:10.

Isang Espirituwal na Paraiso. Sa maraming makahulang aklat ng Bibliya, matatagpuan ang mga pangako ng Diyos may kinalaman sa pagsasauli ng Israel mula sa mga lupaing pinagtapunan dito pabalik sa nakatiwangwang na sariling lupain nito. Pangyayarihin ng Diyos na ang pinabayaang lupaing iyon ay mabungkal at mahasikan, magbunga nang sagana, at magkaroon ng maraming tao at hayop; ang mga lunsod ay muling itatayo at tatahanan, at sasabihin ng mga tao: "Ang lupaing iyon na tiwangwang ay naging tulad ng hardin ng Eden." (Eze 36:6-11, 29, 30, 33-35; ihambing ang Isa 51:3; Jer 31:10-12; Eze 34:25-27.) Gayunman, ipinakikita rin ng mga hulang ito na ang malaparaisong mga kalagayan ay may kaugnayan sa *mga tao* mismo, na dahil sa kanilang katapatan sa Diyos ay maaari na ngayong 'sumibol' at lumagong gaya ng mga "punungkahoy ng katuwiran," anu-

pat magtatamasa ng magandang espirituwal na kasaganaan tulad ng isang "hardin na nadidiligang mainam," yamang pauulanan ito ng saganang pagpapala mula sa Diyos dahil natamo nito ang kaniyang pabor. (Isa 58:11; 61:3, 11; Jer 31:12; 32:41; ihambing ang Aw 1:3; 72:3, 6-8, 16; 85:10-13; Isa 44:3, 4.) Ang bayan ng Israel ay naging ubasan ng Diyos, ang kaniyang tanim, ngunit ang kanilang kasamaan at pag-aapostata mula sa tunay na pagsamba ay naging sanhi ng isang makasagisag na 'pagkatuyot' ng kanilang espirituwal na bukid, bago pa man naganap ang literal na pagkatiwangwang ng kanilang lupain.—Ihambing ang Exo 15:17; Isa 5:1-8; Jer 2:21.

Gayunman, maliwanag na kalakip sa mga hula ng pagsasauli na itinala ng mga propetang Hebreo ang mga elemento na magkakaroon din ng pisikal na katuparan sa isinauling makalupang Paraiso. Halimbawa, may ilang bahagi ng Isaias 35:1-7, gaya ng pagpapagaling sa bulag at sa pilay, na hindi nagkaroon ng literal na katuparan pagkatapos ng pagsasauli mula sa sinaunang Babilonya, ni natutupad man ang mga ito sa gayong paraan sa Kristiyanong espirituwal na paraiso. Hindi magiging makatuwiran na kasihan ng Diyos ang mga hulang gaya niyaong nasa Isaias 11:6-9, Ezekiel 34:25, at Oseas 2:18, kung ang intensiyon lamang niya ay magkaroon ang mga iyon ng makasagisag o espirituwal na kahulugan, anupat walang literal na katuparan ang mga bagay na ito sa pisikal na mga karanasan ng mga lingkod ng Diyos. Ang paraisong binanggit ni Pablo sa 2 Corinto 12:4 ay maaari ding tumukoy sa paraiso sa hinaharap, kapuwa pisikal at espirituwal, na katuparan ng mga hulang ito sa Hebreong Kasulatan, at posible ring isang pangitain tungkol sa "paraiso ng Diyos," ang pinagpalang kalagayan sa langit.—Apo 2:7.

Pagkain sa "Paraiso ng Diyos." Binabanggit ng Apocalipsis 2:7 ang isang "punungkahoy ng buhay" sa "paraiso ng Diyos" at na ang pagkain mula roon ay magiging pribilehiyo ng isa "na nananaig." Yamang ang ibang mga pangako na ibinigay sa seksiyong ito ng Apocalipsis sa gayong mga nananaig ay maliwanag na nauugnay sa pagtatamo nila ng makalangit na mana (Apo 2:26-28; 3:12, 21), waring lumilitaw na sa kasong ito, ang "paraiso ng Diyos" ay makalangit. Ang salitang "punungkahoy" rito ay salin ng salitang Griego na *xy'lon,* na literal na nangangahulugang "kahoy," at sa anyong pangmaramihan ay maaaring tumukoy sa isang taniman ng mga punungkahoy. Sa makalupang Paraiso ng Eden, ang pagkain mula sa punungkahoy ng buhay ay maaari sanang nangahulugan ng walang-hanggang buhay para sa tao. (Gen 3:22-24) Maging ang bunga ng iba pang mga punungkahoy sa hardin ay tutustos sana sa buhay ng tao hangga't nananatili siyang masunurin. Kaya maliwanag na ang pagkain mula sa "punungkahoy [o mga punungkahoy] ng buhay" sa "paraiso ng Diyos" ay nauugnay sa paglalaan ng Diyos ukol sa namamalaging buhay na ipinagkakaloob sa mga Kristiyanong nananaig, anupat ipinakikita ng ibang mga teksto na tatanggapin nila ang gantimpalang imortalidad at kawalang-kasiraan kasama ng kanilang makalangit na Ulo at Panginoon, si Kristo Jesus.—1Co 15:50-54; 1Pe 1:3, 4.

PARALISIS. Pagkapinsala o lubos na pagkawala ng lakas ng kalamnan o ng pakiramdam sa isa o higit pang mga bahagi ng katawan. Kung minsan ay tinatawag na *palsy,* resulta ito ng pinsala o diperensiya sa sistema ng nerbiyo o dulot ng pagkatuyot ng mga kalamnan, kaya, alinman sa pinipigilan nito ang pagdaloy ng mga hudyat ng nerbiyo o ginagawang manhid ang mga kalamnan anupat hindi makatugon sa mga iyon. Maraming pangalan at uri ang paralisis, at ang ilan ay nakamamatay. Kabilang sa mga sanhi nito ay karamdaman (gaya sa kaso ng *diphtheritic paralysis*), mga pinsala sa utak, pinsala sa gulugod, o pagkaipit ng ugat dahil sa isang tumor.

Kabilang sa mga makahimalang pinagaling ni Jesu-Kristo ang mga taong paralisado. (Mat 4:24) Minsan, isang taong paralisado ang dinala kay Jesus, at pinagaling niya ang maysakit matapos patawarin ang mga kasalanan nito. Pagkatapos, sa utos ni Kristo, binuhat ng dating paralitiko ang kaniyang higaan at umuwi sa kaniyang tahanan. (Mat 9:2-8; Mar 2:3-12; Luc 5:18-26) Noong isang pagkakataon naman, ang alilang lalaki ng isang opisyal ng hukbo ay nakaratay dahil sa paralisis at malapit nang mamatay, ngunit pinagaling ito ni Jesus mula sa malayo. (Mat 8:5-13; Luc 7:1-10) Ang aliping ito ay "lubhang napahihirapan," o lubhang napipighati (Mat 8:6), anupat maaaring nagpapahiwatig na dumaranas siya ng matinding kirot, ngunit hindi ito tiyak. Bagaman kadalasan ay hindi naman makirot ang paralisis, sa ilang kaso ay maaaring may kaakibat itong kirot. Sa mga kaso ng *paralysis agitans* (*parkinsonism,* o *shaking palsy*), may mga kirot sa gulugod at sa mga kamay at mga paa na gaya ng pamumulikat, at matinding kirot naman ang nararamdaman sa *paraplegia dolorosa,* isang uri ng paralisis na nauugnay sa ilang kaso ng kanser sa gulugod. "Paralitiko" ang tawag sa mga taong may sakit na paralisis.

Nangaral ang ebanghelistang si Felipe, at gumawa siya ng maraming tanda sa lunsod ng Samaria, anupat nagpagaling ng maraming taong paralisado. (Gaw 8:5-8) Sa Lida, ang paralisadong si Eneas, "na nakaratay sa kaniyang teheras sa loob ng walong

taon," ay sinabihan ni Pedro: "Eneas, pinagagaling ka ni Jesu-Kristo. Bumangon ka at iligpit mo ang iyong higaan." Dahil dito, "kaagad siyang bumangon."—Gaw 9:32-35.

PARAN. Ang malaking bahagi ng malawak na pook na ilang kung saan nagpagala-gala ang bansang Israel sa loob ng mga 38 taon bago sila pumasok sa Lupang Pangako. (Bil 10:11, 12; Deu 2:14) Yamang walang takdang mga hangganan, sakop ng Paran ang gitna at hilagang-silangang bahagi ng Peninsula ng Sinai. Nasa S nito ang bahagi ng Rift Valley na kilala bilang Araba at gayundin ang Gulpo ng ʽAqaba, sa T ay ang Ilang ng Sinai, sa TK ay ang Ilang ng Sin, at sa HK at sa H ay ang Ilang ng Etham at ang Ilang ng Sur. Sa gawing Dagat na Patay sa dakong HS, ang Paran ay dumurugtong sa Ilang ng Zin at marahil ay nagiging bahagi nito ang ilang na iyon at umaabot ito hanggang sa Beer-sheba malapit sa kabundukan ng Juda.—1Sa 25:1, 2.

Sa kalakhang bahagi ang Paran ay isang baku-bako at bulubunduking pook na batong-apog. Tulad-talampas ito sa ilang dako, anupat ang gitnang bahagi ay may taas na nasa pagitan ng 600 at 750 m (2,000 hanggang 2,500 piye). (Deu 33:2; ihambing ang Hab 3:3.) Iniulat din ito bilang bahagi ng "ilang na iyon na malaki at kakila-kilabot" na tinukoy sa Deuteronomio 1:1, 19; 8:15. Maliban na lamang kung panahon ng maikling tag-ulan, ang mabatong hitsura ng baku-bakong lalawigang ito ay salat sa luntiang pananim. Kakaunti ang mga bukal dito at malalayo sa isa't isa. Idiniriin ng mga salik na ito kung gaano lubusang nakadepende ang bansang Israel, na marahil ay 3,000,000 katao, sa makahimalang paglalaan ni Jehova ng pagkain at tubig noong mga taon ng kanilang pagpapagala-gala sa ilang.—Exo 16:1, 4, 12-15, 35; Deu 2:7; 8:15, 16.

Lumilitaw na unang tinukoy ang Ilang ng Paran noong mga araw ni Lot nang talunin ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado ang ilang lunsod sa kapaligiran ng Dagat na Patay at Edom hanggang sa T sa El-paran. (Gen 14:4-6) Nang maglaon, matapos paalisin si Ismael ng kaniyang amang si Abraham, namayan siya sa Ilang ng Paran at nagpakaabala sa pangangaso.—Gen 21:20, 21.

Gayunman, ang pangunahing mga pagbanggit sa Paran ay may kaugnayan sa pagpapagala-gala ng mga Israelita. Pagkaalis sa Bundok Sinai, nagkampo ang Israel sa Tabera at sa Kibrot-hataava, pagkatapos ay sa Hazerot sa timugang gilid ng Paran, bago sila bumaling sa H patungong Kades-barnea. (Bil 10:12, 33; 11:3, 34, 35; 12:16) Di-nagtagal pagkatapos nilang pumasok sa Paran, isinugo ang 12 tiktik upang magsiyasat sa Canaan. (Bil 13:3, 26) Dahil sa masamang ulat ng karamihan pagkabalik nila, itinalaga ni Jehova na tatagal ang pananatili ng bansa sa ilang hanggang sa mamatay ang lahat ng mga rehistrado na nagbulung-bulungan laban sa Diyos. (Bil 13:31-33; 14:20-34) Sa 40 taóng iyon, ang karamihan sa mga lugar na pinagkampuhan ng Israel, mula sa Ehipto hanggang sa Lupang Pangako, ay nasa Paran.—Bil 33:1-49.

Ayon sa Griegong *Septuagint,* si David ay pumaroon sa Ilang ng Maon pagkamatay at pagkalibing ni Samuel. Gayunman, sinasabi ng tekstong Masoretiko, ng Syriac na *Peshitta,* at ng Latin na *Vulgate* na siya'y pumaroon sa Ilang ng Paran. (1Sa 25:1) Nang maging hari si David at makipagdigma sa Edom, ang batang Edomitang prinsipe na si Hadad, kasama ang ilan sa mga lingkod ng kaniyang ama, ay tumakas patungong Ehipto. Habang patungo roon, sumama sa kanila ang ilang lalaki ng Paran nang dumaan sila sa lupaing ito.—1Ha 11:15-18.

PARANG. Tingnan ang BUKID, PARANG.

PARANG NG DUGO. Tingnan ang AKELDAMA.

PARANG NG MAGPAPALAYOK. Pagkatapos ihagis sa templo ng nagdadalamhating si Hudas ang halaga para sa pagkakanulo na 30 pirasong pilak (kung siklo, $66), ginamit ng mga punong saserdote ang salapi para ipambili ng "parang ng magpapalayok upang paglibingan ng mga taga-ibang bayan." (Mat 27:3-10) Ang parang na ito ay nakilala bilang Akeldama, o "Parang ng Dugo." (Gaw 1:18, 19; tingnan ang AKELDAMA.) Mula pa noong ikaapat na siglo C.E., ang parang na ito ay iniugnay na sa isang lokasyon sa T na dalisdis ng Libis ng Hinom, sa mismong dako bago ito dumugtong sa Libis ng Kidron.

Hindi espesipikong ipinahihiwatig ng pananalitang "parang ng magpapalayok" kung ang parang ay basta pag-aari lamang ng isang magpapalayok o kung tinawag ito nang gayon dahil may panahon sa kasaysayan nito na itinaguyod ng mga magpapalayok ang kanilang sining sa lugar na ito. Gayunman, waring mas malamang na totoo ang huling nabanggit kung wasto ang pagkakatukoy sa kinikilalang lugar nito. Malamang na malapit ito sa Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok (o "Pintuang-daan ng mga Magpapalayok," ayon kay J. Simons sa kaniyang talababa sa *Jerusalem in the Old Testament,* Leiden, 1952, p. 230; "Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo" sa Nehemias), na binanggit sa Jeremias 19:1, 2. (Ihambing ang Jer 18:2.) Nakakukuha sa kapaligiran nito ng kinakailangang materyales, ang luwad. Isa pa, ang paggawa ng mga

kagamitang luwad ay nangangailangan ng saganang suplay ng tubig, at ang lugar na ito ay malapit sa bukal na nasa En-rogel at sa Tipunang-tubig ng Siloam gayundin sa tubig na nasa Libis ng Hinom kapag taglamig.

PARANG NG TAGAPAGLABA. Lumilitaw na isang lugar malapit sa lunsod ng Jerusalem at dito nagtatrabaho ang mga tagapaglaba.

Si Isaias at ang kaniyang anak na si Sear-jasub ay tinagubilinang salubungin si Haring Ahaz sa tabi ng "lansangang-bayan ng parang ng tagapaglaba." Makalipas ang ilang panahon, dumating sa lugar ding ito ang mga sugo ni Senakerib. (2Ha 18:17; Isa 7:3; 36:2) Bagaman ang "lansangang-bayan ng parang ng tagapaglaba" ay maliwanag na nasa labas ng lunsod, malapit lamang ito anupat maririnig ng mga nasa pader ng lunsod ang panunuya ng mga mensahero ni Senakerib.—2Ha 18:18, 26, 27; Isa 36: 1, 2.

Isang "padaluyan" ang binanggit may kaugnayan sa "lansangang-bayan ng parang ng tagapaglaba." Hindi ito maaaring tumukoy sa tinatawag na paagusan ni Hezekias, sapagkat hindi pa iyon nagagawa noong panahon ni Ahaz. Samakatuwid, waring ang padaluyang ito ay yaong bumabagtas sa agusang libis ng Kidron pababa sa T na dulo ng Lunsod ni David. Waring ang parang ng tagapaglaba ay nasa bahaging ito ng libis o kaya'y nasa mas gawing T pa, malapit sa iminumungkahing lokasyon ng En-rogel.

PARAON. Isang titulo na ibinigay sa mga hari ng Ehipto. Hinalaw ito sa salitang Ehipsiyo para sa "Malaking Bahay." Sa pinakamaaagang dokumento ng Ehipto, lumilitaw na ang salitang ito ay tumutukoy noon sa maharlikang palasyo at sa paglipas ng panahon ay itinawag ito sa ulo ng pamahalaan, ang hari. Naniniwala ang mga iskolar na ang huling nabanggit na pagkakapit ay nagsimula noong mga kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E. Kung gayon, mangangahulugan ito na ginamit ni Moises ang terminong ito ayon sa paggamit dito noong kaniyang mga araw (1593-1473 B.C.E.) nang itala niya ang ulat ng pagdalaw ni Abraham sa Ehipto. (Gen 12:14-20) Sa kabilang dako, talagang posible na gayon ang paggamit sa titulong ito noong mga araw ni Abraham (2018-1843 B.C.E.), kung hindi man sa opisyal na mga dokumento, kahit sa karaniwang pag-uusap man lamang. Ang unang dokumento kung saan iniuugnay ang titulong ito sa personal na pangalan ng hari ay mula pa noong paghahari ni Sisak, na namahalang kasabay ni Solomon at ni Rehoboam. Sa Bibliya, ang titulong ito ay ikinakabit din sa pangalan ni Paraon Necoh (2Ha 23:29) at ni Paraon Hopra (Jer 44:30), na nabuhay noong huling bahagi ng ikapitong siglo at maagang bahagi ng ikaanim na siglo B.C.E. Nang panahong iyon, inilalagay na rin ng mga dokumentong Ehipsiyo ang titulong ito sa mga karatula na pantanging inilaan upang pagsulatan ng maharlikang pangalan.

Ang mga paraon na binanggit sa Bibliya ay sina Sisak, So, Tirhaka, Necoh, at Hopra, anupat tinatalakay ang bawat isa sa mga ito sa ilalim ng magkakahiwalay na mga artikulo sa akdang ito. Hindi matiyak kung si Zera na Etiope ay isang tagapamahala ng Ehipto o hindi. Hindi binanggit ang mga pangalan ng ibang mga paraon. Dahil magulo ang kronolohiya ng Ehipto (tingnan ang EHIPTO, EHIPSIYO [Kasaysayan]; KRONOLOHIYA [Kronolohiya ng Ehipto]), hindi posibleng iugnay nang may katiyakan ang mga paraong ito sa mga paraon ng sekular na kasaysayan. Kabilang sa mga paraong hindi binanggit ang pangalan ang mga sumusunod: Ang paraon na nagtangkang kumuha sa asawa ni Abraham na si Sara (Gen 12:15-20); ang paraon na nagbigay ng mataas na awtoridad kay Jose (Gen 41:39-46); ang paraon (o mga paraon) noong yugto ng paniniil sa mga Israelita bago bumalik si Moises mula sa Midian (Exo kab 1, 2); ang paraon na namamahala noong panahon ng Sampung Salot at noong panahon ng Pag-alis (Exo 5-14); ang ama ni Bitias, asawa ni Mered na mula sa tribo ni Juda (1Cr 4:18); ang paraon na nagbigay ng kanlungan kay Hadad ng Edom noong panahon ni David (1Ha 11:18-22); ang ama ng asawang Ehipsiyo ni Solomon (1Ha 3:1); at ang paraon na nagpabagsak sa Gaza noong mga araw ni Jeremias na propeta (Jer 47:1).

Minalas ng mga Ehipsiyo na isang diyos ang namamahalang paraon, anupat anak ng diyos-araw na si Ra, at hindi basta isang kinatawan ng mga diyos. Ipinalagay na siya ang pagsasaanyong-laman ni Horus, ang diyos na may ulong halkon at kahalili ni Osiris. Ang ilan sa mararangyang titulo na itinawag sa kaniya ay "ang araw ng dalawang daigdig," "Panginoon ng Korona," "ang makapangyarihang diyos," "supling ni Ra," "ang walang hanggan," at napakarami pang iba. (*History of Ancient Egypt,* ni G. Rawlinson, 1880, Tomo I, p. 373, 374; *History of the World,* ni J. Ridpath, 1901, Tomo I, p. 72) Sa harap ng kaniyang korona ay nakakabit ang isang wangis ng sagradong *uraeus,* o kobra, na diumano'y nagbubuga ng apoy at kapuksaan sa kaniyang mga kaaway. Kadalasan, inilalagay ang imahen ng paraon sa mga templo kasama niyaong sa iba pang mga diyos. May mga Ehipsiyong larawan pa nga ng naghaharing paraon na sumasamba sa sarili niyang imahen. Bilang

diyos, ang salita ni Paraon ay batas, at namahala siya hindi ayon sa isang kodigo ng batas kundi sa pamamagitan ng mga utos. Gayunpaman, ipinakikita ng kasaysayan na ang kaniyang diumano'y ganap na kapangyarihan ay nilimitahan ng ibang mga puwersa sa loob ng imperyo, kabilang na rito ang pagkasaserdote, ang kamaharlikaan, at ang militar. Tinutulungan tayo ng mga puntong ito na maunawaan kung gaano kahirap ang atas ni Moises na humarap kay Paraon upang sabihin ang mga kahilingan at mga babala ni Jehova.—Ihambing ang Exo 5:1, 2; 10:27, 28.

Walang anumang pahiwatig na iniwan ng anak na babae ni Paraon ang kaniyang huwad na pagsamba nang ibigay siya kay Solomon sa pag-aasawa. (1Ha 3:1; 11:1-6) Kadalasan, ang gayong mga pag-aasawa ay ginagamit ng sinaunang mga hari (gaya rin ng mga hari sa ngayon) upang mapatibay ang kanilang kaugnayan sa ibang mga kaharian. Hindi ipinakikita ng rekord kung si Solomon o si Paraon ang nag-alok ng pakikipag-alyansa. (Tingnan ang ALYANSA.) Inihalintulad ni Solomon ang dalagang Shulamita sa isang kabayong babae na nasa mga karo ni Paraon anupat nagpapahiwatig ng kabantugan ng mga karo ng Ehipto noong panahong iyon.—Sol 1:9; ihambing ang 1Ha 10:29.

Inilalarawan ng hula ni Isaias, isinulat noong ikawalong siglo B.C.E., na umiiral o iiral ang kalituhan at kaguluhan sa loob ng Ehipto at sa gitna ng mga tagapayo ni Paraon. (Isa 19:11-17) Ipinakikita ng sekular na kasaysayan na nagkaroon ng panloob na mga alitan at mga pagkagambala sa loob ng Ehipto mula noong panahon ni Isaias hanggang sa sumunod na siglo. Gayunman, salungat sa salita ni Jehova, may mga panahong bumaling sa Ehipto ang di-tapat na Juda para sa tulong na pangmilitar, anupat ang mapaghambog na mga paraon ay naging tulad ng isang 'lamog na tambo' na hindi makapaglaan ng matibay na suhay.—Isa 30:2-5; 31:1-3; Eze 29:2-9; ihambing ang Isa 36:4, 6.

PARISEO. Isang prominenteng relihiyosong sekta ng Judaismo noong unang siglo C.E. Ayon sa ilang iskolar, ang pangalang ito ay literal na nangangahulugang "Mga Nakahiwalay; Mga Separatista," na marahil ay tumutukoy sa pag-iwas nila sa seremonyal na karumihan o sa pagiging hiwalay sa mga Gentil. Hindi alam kung kailan nagsimula ang mga Pariseo bilang isang sekta. Ayon sa mga akda ng Judiong istoryador na si Josephus, noong panahon ni John Hyrcanus I (huling kalahatian ng ikalawang siglo B.C.E.), ang mga Pariseo ay isa nang maimpluwensiyang grupo. Sumulat si Josephus: "At napakalaki ng impluwensiya nila sa taong-bayan anupat magsalita man sila laban sa isang hari o mataas na saserdote, kaagad silang pinaniniwalaan." —*Jewish Antiquities,* XIII, 288 (x, 5).

Nagbigay rin si Josephus ng mga detalye tungkol sa mga paniniwala ng mga Pariseo. Sinabi niya: "Naniniwala sila na ang mga kaluluwa ay nakaliligtas sa kamatayan at na sa ilalim ng lupa ay may mga gantimpala at mga kaparusahan para sa mga namuhay nang mabuti o masama: walang-hanggang pagkabilanggo ang kahihinatnan ng masasamang kaluluwa, samantalang ang mabubuting kaluluwa naman ay maalwang makatatawid tungo sa panibagong buhay." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 14 [i, 3]) "Ang bawat kaluluwa, paniwala nila, ay di-nasisira, ngunit tanging ang kaluluwa ng mabubuti ang napapasalin sa ibang katawan, samantalang ang mga kaluluwa ng mga balakyot ay dumaranas ng walang-hanggang kaparusahan." Hinggil sa kanilang mga ideya tungkol sa tadhana o kapalaran, iniulat ni Josephus: "Ipinapalagay [nila] na ang lahat ng bagay ay nangyayari dahil sa Tadhana at sa Diyos; naniniwala sila na ang paggawa ng tama o mali, sa kalakhang bahagi, ay talagang nakasalalay sa mga tao, ngunit sa bawat pagkilos ay sangkot din ang Tadhana."—*The Jewish War,* II, 162, 163 (viii, 14).

Ipinakikita ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na ang mga Pariseo ay nag-aayuno nang makalawang ulit sa isang linggo, istriktong nagbibigay ng ikapu (Mat 9:14; Mar 2:18; Luc 5:33; 11:42; 18:11, 12), at tutol sa mga Saduceo na nagsasabing "walang pagkabuhay-muli ni anghel man ni espiritu." (Gaw 23:8) Ipinagmamapuri nila na sila'y matuwid (sa totoo, mapagmatuwid sa sarili) at hinahamak nila ang karaniwang mga tao. (Luc 18:11, 12; Ju 7:47-49) Upang pahangain ang iba sa kanilang pagiging matuwid, pinalalapad ng mga Pariseo ang mga sisidlang naglalaman ng kasulatan na isinusuot nila bilang pananggalang at pinalalaki nila ang mga palawit ng kanilang mga kasuutan. (Mat 23:5) Maibigin sila sa salapi (Luc 16:14) at hangad nila ang katanyagan at ang labis na mapamuring mga titulo. (Mat 23:6, 7; Luc 11:43) Napakakitid ng pagkakapit ng mga Pariseo sa Kautusan anupat ginawa nila itong pabigat sa taong-bayan, palibhasa'y iginigiit nilang tuparin ito ayon sa kanilang mga ideya at tradisyon. (Mat 23:4) Kinaligtaan nila ang mahahalagang bagay, samakatuwid nga, ang katarungan, awa, katapatan, at pag-ibig sa Diyos. (Mat 23:23; Luc 11:41-44) Napakasigasig ng mga Pariseo sa paggawa ng mga proselita.—Mat 23:15.

Ang pangunahing ipinakikipagtalo nila kay Kristo Jesus ay ang pangingilin ng Sabbath (Mat 12:1, 2; Mar 2:23, 24; Luc 6:1, 2), pagsunod sa tradisyon (Mat 15:1, 2; Mar 7:1-5), at pakikisama sa mga makasalanan at mga maniningil ng buwis (Mat

9:11; Mar 2:16; Luc 5:30). Lumilitaw na sa pangmalas ng mga Pariseo, nakapagpaparungis ang pakikisama sa mga taong hindi tumutupad sa Kautusan ayon sa pagkaunawa nila rito. (Luc 7:36-39) Kaya naman tumutol sila nang si Kristo Jesus ay makihalubilo sa mga makasalanan at mga maniningil ng buwis at kumain pa ngang kasama ng mga ito. (Luc 15:1, 2) Pinulaan ng mga Pariseo si Jesus at ang kaniyang mga alagad dahil sa hindi nila pagtupad sa tradisyonal na paghuhugas ng mga kamay. (Mat 15:1, 2; Mar 7:1-5; Luc 11:37, 38) Ngunit inilantad ni Jesus ang kanilang maling pangangatuwiran at ipinakitang nilalabag nila ang kautusan ng Diyos dahil sa pagsunod nila sa mga tradisyon ng mga tao. (Mat 15:3-11; Mar 7:6-15; Luc 11:39-44) Sa halip na magsaya at luwalhatiin ang Diyos dahil makahimalang nagpagaling si Kristo Jesus sa araw ng Sabbath, lubhang ikinagalit ng mga Pariseo ang diumano'y paglabag sa kautusan ng Sabbath kung kaya nagpakana silang patayin si Jesus. (Mat 12:9-14; Mar 3:1-6; Luc 6:7-11; 14:1-6) Ganito ang sinabi nila sa isang lalaking bulag na pinagaling ni Jesus sa araw ng Sabbath: "Hindi ito isang taong mula sa Diyos, sapagkat hindi niya tinutupad ang Sabbath."—Ju 9:16.

Makikita sa saloobin ng mga Pariseo na di-matuwid at di-malinis ang kanilang panloob na pagkatao. (Mat 5:20; 23:26) Gaya ng iba pang mga Judio, kailangan silang magsisisi. (Ihambing ang Mat 3:7, 8; Luc 7:30.) Ngunit mas pinili ng karamihan sa kanila na manatiling bulag sa espirituwal (Ju 9:40) at pinag-ibayo nila ang kanilang pagsalansang sa Anak ng Diyos. (Mat 21:45, 46; Ju 7:32; 11:43-53, 57) May-kabulaanang inakusahan ng ilang Pariseo si Jesus na nagpapalayas siya ng mga demonyo sa pamamagitan ng tagapamahala ng mga demonyo (Mat 9:34; 12:24) at na isa siyang bulaang saksi. (Ju 8:13) Tinangka rin ng ilang Pariseo na takutin ang Anak ng Diyos (Luc 13:31), hinilingan siyang magtanghal sa kanila ng isang tanda (Mat 12:38; 16:1; Mar 8:11), sinikap na hulihin siya sa kaniyang pananalita (Mat 22:15; Mar 12:13; Luc 11:53, 54), at sinubok siya sa pamamagitan ng mga pagtatanong (Mat 19:3; 22:34-36; Mar 10:2; Luc 17:20). Lubusan silang napatahimik ni Jesus nang tanungin niya sila kung paanong ang panginoon ni David ay anak din ni David. (Mat 22:41-46) Kasama ang mga Pariseo sa pangkat ng mang-uumog na dumakip kay Jesus sa hardin ng Getsemani (Ju 18:3-5, 12, 13), at sa pangkat na humiling kay Pilato na pabantayang mabuti ang libingan ni Jesus upang huwag manakaw ang katawan nito.—Mat 27:62-64.

Noong panahon ng ministeryo ni Kristo Jesus sa lupa, napakalakas ng impluwensiya ng mga Pariseo anupat pati ang mga taong prominente ay takót na ipahayag siya nang lantaran. (Ju 12:42, 43) Maliwanag na isa sa kanila ay si Nicodemo, na isa ring Pariseo. (Ju 3:1, 2; 7:47-52; 19:39) Posible rin na may mga Pariseong hindi nagpakita ng matinding pagsalansang o naging mga Kristiyano nang maglaon. Halimbawa, ang Pariseong si Gamaliel ay nagpayo na huwag hadlangan ang gawain ng mga Kristiyano (Gaw 5:34-39), at ang Pariseong si Saul (Pablo) ng Tarso ay naging apostol ni Jesu-Kristo.—Gaw 26:5; Fil 3:5.

PARKE. Ang salitang *par·des′* ay tatlong ulit lamang lumilitaw sa Hebreong Kasulatan at itinuturing ng ilan na hinalaw sa salitang Persiano na *pairidaeza.* (Gayunman, tingnan ang PARAISO.) Ayon sa *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1894, Tomo VII, p. 652), ginamit ni Xenophon ang terminong Persiano upang ipangahulugan ang "isang malawak na lote ng lupa, nakukulong ng matibay na bakod o pader, sagana sa mga punungkahoy, mga palumpong, mga halaman, at magagandang hardin, at kung saan ang piling mga hayop ay inaalagaan nang may iba't ibang antas ng pagsupil o kalayaan, depende sa kanilang kabangisan o kaamuan." Ang anyong Griego ng salitang ito (*pa·ra′dei·sos*) ay ginamit ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* sa lahat ng mga pagtukoy sa hardin ng Eden.

Kabilang sa bantog na mga gawa ni Solomon, gumawa siya kapuwa ng "mga hardin at mga parke ["mga taniman," *KJ;* sa Heb., *phar·de·sim′*]" na tinamnan niya ng lahat ng uri ng namumungang punungkahoy. (Ec 2:5) Ginagamit niya ang termino ring ito sa kaniyang "kagaling-galingang awit" nang ipalarawan niya sa pastol na mangingibig ang balat ng dalagang Shulamita bilang "isang paraiso ng mga granada, na may pinakapiling mga bunga." (Sol 1:1; 4:12, 13) Noong mga panahon pagkaraan ng pagkatapon, ipinakikita ng Nehemias 2:7, 8 na inatasan ng Persianong hari si Asap bilang "tagapag-ingat ng parke na pag-aari ng hari" at na kinailangang humingi ng pahintulot na pumutol ng mga punungkahoy mula sa parkeng ito para sa gawaing muling pagtatayo sa Jerusalem.—Tingnan ang KAGUBATAN; HARDIN.

PARMASTA [mula sa Persiano, posibleng nangangahulugang "Ang Kauna-unahan"]. Isa sa sampung anak ni Haman.—Es 9:9.

PARMENAS. Isa sa pitong inirekomenda sa mga apostol at inatasan naman ng mga ito upang matiyak ang isang patas na araw-araw na pamamahagi ng mga panustos na pagkain sa kongregasyon ng Jerusalem pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E. —Gaw 6:1-6.

PARNAC. Isang Zebulonita na ang anak na si Elisapan ang kinatawan ng tribo sa paghahati-hati ng Lupang Pangako.—Bil 34:17, 18, 25.

PAROS [Pulgas]. Pinagmulan ng isang pamilya sa Israel. May 2,172 sa kaniyang mga inapo na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1-3; Ne 7:8) Nang panahong dumating si Ezra noong 468 B.C.E., kasama ang 150 "mga anak ni Paros" na pinangunahan ni Zacarias, ang ilan na kabilang sa kanilang pamilya na naroon na sa Jerusalem ay kumuha ng mga asawang banyaga na nang maglaon ay pinaalis nila. (Ezr 8:1, 3; 10:25, 44) Si Pedaias, isa na kabilang sa pamilya, ay nagkumpuni ng isang bahagi ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:25) Ang ulo ng pamilyang Paros ay nagpatotoo sa tipang ginawa nang dakong huli anupat sumang-ayong tuparin ang Kautusan ni Jehova. —Ne 9:38; 10:1, 14.

PARPAR. Isa sa dalawang "ilog ng Damasco" na itinuring ni Naaman na nakahihigit kaysa sa "lahat ng tubig sa Israel." (2Ha 5:12) Ang bagay na pangalawang binanggit ni Naaman ang Parpar ay maaaring nagpapahiwatig na ito ang mas maliit na ilog. Ang ilog na ito ay kadalasang iniuugnay sa Nahr el-'A'waj. Bukod pa sa Nahr Barada (iniuugnay sa Abana), ito lamang ang ilog sa rehiyon ng Damasco na hindi umaagos sa ibang ilog. Ngunit ang laki ng tubig ng 'A'waj ay mga isang kapat lamang niyaong sa Barada. Ang mas maliliit na ilog na nagsasama-sama upang bumuo sa 'A'waj ay nagsisimula sa mga silanganing dalisdis ng Bundok Hermon at nagsasanib mga 30 km (19 na mi) sa TK ng Damasco. Mula rito ang ilog ay nagpapaliku-liko sa isang malalim at mabatong agusan hanggang sa tuluyan itong maglaho sa isang latian sa dakong TS ng Damasco. Ang tuwid na distansiya na saklaw ng ilog na ito (pati na ang mga pinagmumulan nito) ay mga 64 na km (40 mi).

Ang pangunahing pagtutol sa pag-uugnay na binanggit sa itaas ay na ang 'A'waj ay hindi talaga isang "ilog ng Damasco," yamang umaagos ito nang mga 15 km (9.5 mi) at nasa mas dako pang T ng lunsod na iyon. Dahil dito, mas pabor ang ilan na iugnay ang Parpar sa Nahr Taura, isang sanga ng Nahr Barada. Gayunman, maaaring saklaw ng pagtukoy ni Naaman sa Damasco ang Kapatagan ng Damasco kung saan dumadaloy ang Nahr el-'A'waj.

PARSANDATA [mula sa Persiano, posibleng nangangahulugang "Ang Tagapagsiyasat"]. Isa sa sampung anak ni Haman.—Es 9:7.

PARSIN. Isa sa mga salitang makahimalang isinulat sa pader ng palasyo ni Belsasar at binasa at binigyang-kahulugan ni Daniel. (Dan 5:25) Ito ang pangmaramihang bilang ng "Peres," na nangangahulugang "kalahating siklo," isang hati ng isang siklo. Nang bigyang-kahulugan ito ni Daniel, hindi niya ginamit ang pangmaramihang "Parsin," kundi ginamit niya ang anyong pang-isahan (Peres) nito. (Dan 5:28) Marahil ito ay dahil si Belsasar lamang ang presente noon upang makapakinig sa paliwanag ng propeta hinggil sa makahulang mensahe, bagaman kumakapit ito sa dalawang tagapamahala ng Imperyo ng Babilonya, kay Belsasar at kay Nabonido.—Tingnan ang PERES, I.

PARTO, MGA [Ng (Mula sa) Parthia]. Ang mga Judio at mga proselita mula sa Parthia ang unang nakatala sa mga dumalaw sa Jerusalem para sa Kapistahan ng Pentecostes, 33 C.E. Dahil sa banal na espiritu ng Diyos na ibinuhos sa grupo ng mga 120 alagad na Kristiyano ay naihayag nila ang mabuting balita sa wika o diyalekto ng mga Parto, anupat tiyak na ang ilan sa kanila ay tumugon, naging mga Kristiyano, at malamang na nagpalaganap ng mensahe sa kanilang mga kababayan pagkabalik nila sa Parthia. (Gaw 1:15; 2:1, 4-12, 37-47) Nagkaroon ng likas na mga Judio sa Parthia dahil sa Pangangalat; ang "mga proselita" (Gaw 2:10) ay mga di-Judio na nakumberte sa Judaismo.

Ang Imperyo ng Parthia ay nagmula sa TS ng Dagat Caspian ngunit sa kalaunan ay lumawak mula sa Eufrates hanggang sa India. Ang mga Parto ay naging sakop ng mga Persiano mula noong panahon ni Haring Ciro. Nang pamunuan sila ng Gresya, naghimagsik sila laban sa mga kahalili ni Alejandrong Dakila at napanatili nila ang kanilang kasarinlan sa loob ng ilang siglo, kahit noong panahon ng pananakop ng Roma. Napamunuan nila ang Judea nang ilang taon bago ito naagaw ng mga Romano. Ang mga Parto ay isa pa ring independiyenteng bansa noong unang siglo, at bagaman isinagawa nila ang nangingibabaw na relihiyong Persiano, nagparaya sila sa mga relihiyon ng mga Judio at ng iba pa.

PARUA. Ama niyaong Jehosapat na naglingkod bilang kinatawan sa pagkain ni Solomon sa teritoryo ng Isacar.—1Ha 4:7, 17.

PASAC. Ulo ng pamilya sa tribo ni Aser; anak ni Japlet.—1Cr 7:30, 33, 40.

PASAN. Tingnan ang PASANIN, PABIGAT.

PASANIN, PABIGAT [sa Ingles, *burden*]. Isang dalahin; isang pasan, maaaring literal o makasagisag. Iba't ibang salitang Hebreo at Griego ang ginagamit sa Kasulatan upang tumukoy sa isang "pasanin," "pabigat," o "pasan," anupat kung minsan

ay nauugnay ang mga iyon sa materyales na dala-dala ngunit kadalasa'y tumutukoy sa mga bagay na makasagisag gaya ng pananagutan, pagkakasala, o isang mensahe mula sa Diyos. Karaniwan na, ang isang pasanin ay minamalas bilang isang mabigat na pasan. Sa iba't ibang salitang-ugat na Hebreo na nauugnay sa mga pasanin at mga pasan, isa sa mga ito (ang *ka·vedh'*) ay may saligang kahulugan na "maging mabigat." (Gen 18:20; ihambing ang 1Sa 4:18.) Ang isa pa, ang pandiwang *na·sa'',* ay nangangahulugan namang "dalhin; itaas" (Gen 47:30; Job 30:22) at ito ang salitang-ugat ng *mas·sa'',* isinasalin bilang "pasanin; pasan." (2Cr 35:3; Bil 11:11) Ang pandiwang *sa·val',* isinalin bilang "magdala ng mga pasanin" sa Genesis 49:15, ay nauugnay sa *sab·bal'* ("tagapagdala ng pasan" [Ne 4:10]) at *se'vel* ("pasanin" [Ne 4:17]; "sapilitang paglilingkod" [1Ha 11:28]).

Noon, nagtalaga sa mga Israelita sa Ehipto ng mga pinuno sa puwersahang pagtatrabaho "sa layuning siilin sila sa pagdadala nila ng pasanin" at pilitin silang magbuhat at gumamit ng argamasang luwad at mga laryo bilang mga materyales sa pagtatayo. (Exo 1:11-14; 2:11) Gayunman, inilabas sila ni Jehova "mula sa ilalim ng mga pabigat ng mga Ehipsiyo." (Exo 6:6; Aw 81:6) Kapag inililipat ng lugar ang tabernakulo at ang mga kagamitan nito, ang mga Levitang Kohatita, Gersonita, at Merarita ay may kani-kanilang espesipikong pasan na dapat buhatin. (Bil 4) Nang maglaon, nagkaroon si Solomon ng 70,000 tagapagdala ng pasan sa kaniyang napakalaking pangkat ng mga manggagawa. (1Ha 5:15; 2Cr 2:18) Nangailangan at gumamit din ng mga tagapagdala ng pasan noong kumpunihin ni Haring Josias ang templo (2Cr 34:12, 13) at, pagkaraan ng maraming taon, noong pangasiwaan ni Nehemias ang muling pagtatayo ng pader ng Jerusalem.—Ne 4:17; tingnan ang SAPILITANG PAGLILINGKOD.

Noong sinaunang mga panahon, mga hayop ang kadalasang ginagamit upang magdala ng pasan, at ang mga Israelita ay sinabihan na kapag nakita nila ang asno ng sinumang napopoot sa kanila na nakalugmok sa ilalim ng pasan nito, sa halip na iwanan ito, dapat na 'kalagan ito ng isang tao nang walang pagsala.' (Exo 23:5) Ang dami ng materyales na kayang dalhin ng isang hayop ay tinatawag na pasan, gaya ng "mapapasan [o, pasan] ng isang pares na mula."—2Ha 5:17.

Makasagisag na Paggamit. Ang salitang Hebreo na *mas·sa'',* kadalasang ginagamit para sa isang literal na pasan o isang pasanin, ay maaaring tumukoy sa isang "mabigat na mensahe," gaya ng mensaheng ibinigay ng ina ni Haring Lemuel sa kaniya bilang pagtutuwid. (Kaw 31:1) Maaari rin itong tumukoy sa isang kapahayagan. (Isa 13:1; 14:28; Eze 12:10; Na 1:1) Kadalasan, ang kapahayagang iyon ay pagtuligsa sa kabalakyutan at sa gayo'y tulad ng isang mabigat na pasanin ng kahatulan.

Maaaring ihagis kay Jehova ng taong tapat sa Diyos ang kaniyang makasagisag na pasanin, o ang takdang bahagi niya sa mga bagay na gaya ng mga pagsubok at mga kabalisahan. Kaya naman ipinahayag ni David: "Ihagis mo ang iyong pasanin kay Jehova, at siya ang aalalay sa iyo. Hindi niya kailanman ipahihintulot na ang matuwid ay makilos." (Aw 55:22; ihambing ang 1Pe 5:6, 7.) Naantig din si David na bumulalas: "Pagpalain nawa si Jehova, na sa araw-araw ay siyang nagdadala ng pasan para sa atin, ang tunay na Diyos ng ating kaligtasan."—Aw 68:19.

Ang "pasanin" ay maaaring tumukoy sa isang pananagutang iniatang ni Kristo. (Apo 2:24) Minagaling ng banal na espiritu at ng Kristiyanong lupong tagapamahala na huwag nang magdagdag ng higit pang "pasanin" sa mga Kristiyano maliban sa mga bagay na kinakailangan, samakatuwid nga, "na patuloy na umiwas sa mga bagay na inihain sa mga idolo at sa dugo at sa mga bagay na binigti at sa pakikiapid."—Gaw 15:28, 29.

Sa iba pang diwa, tiniyak ni Pablo sa mga taga-Corinto na hindi siya magiging pabigat sa kanila at na hindi niya ninanasa ang kanilang mga ari-arian kundi "buong lugod [siyang] gugugol at lubusang magpapagugol" para sa kanilang mga kaluluwa. (2Co 12:14-18) Bilang isang apostol ni Kristo, si Pablo ay maaari namang maging isang "magastos na pasanin" sa mga Kristiyano sa Tesalonica. Gayunman, siya'y hindi man lamang kumain ng pagkain mula sa sinuman nang walang bayad at maaari niyang ipaalaala sa kanila na "sa pagtatrabaho at pagpapagal gabi at araw ay gumagawa kami upang hindi kami magpataw ng magastos na pasanin sa kaninuman sa inyo," hindi dahil wala siyang awtoridad na gawin iyon, kundi upang magsilbing halimbawa na matutularan nila.—2Te 3:7-10.

Tinuligsa ni Jesus ang mga eskriba at mga Pariseo, anupat sinabi niya: "Nagbibigkis sila ng mabibigat na pasan at ipinapasan ang mga ito sa mga balikat ng mga tao, ngunit ayaw man lamang nilang galawin ang mga ito ng kanilang daliri." (Mat 23:2, 4) Maliwanag na ang tinutukoy ni Jesus ay ang kuntil-butil na mga alituntunin at ang nagpapahirap na mga tradisyon na ipinataw ng mga lalaking ito sa karaniwang mga tao, anupat ayaw nilang alisin ang isa man lamang maliit na tuntunin upang mapagaan ang mga bagay-bagay para sa mga iyon.—Mat 23:13, 23, 24.

Sa kabilang dako naman, pinalaya ni Jesus ang mga tao sa espirituwal na paraan mula sa gayong mapaniil na mga tradisyon. (Ju 8:31, 32) Inanyayahan niya yaong mga nagpapagal at nabibigatan na pumaroon sila sa kaniya, pasanin ang kaniyang pamatok, at maging kaniyang mga alagad, sapagkat siya ay mahinahong-loob at mababa ang puso, anupat masusumpungan nila ang kaginhawahan ng kanilang mga kaluluwa. Sinabi niya: "Ang aking pamatok ay may-kabaitan at ang aking pasan ay magaan." (Mat 11:28-30) Si Kristo ay hindi mabagsik o mapaniil kundi mabait, at yaong mga pumaparoon sa kaniya ay pakikitunguhan sa wastong paraan. Kung ihahambing sa pamatok na iniatang ng mga relihiyosong tradisyonista sa mga tao, ang pamatok ni Kristo ay maituturing na magaan. Maaari ring ang ibig sabihin ni Jesus ay na yaong mga nanghihimagod dahil sa pasanin ng kasalanan at kamalian ay dapat pumaroon sa kaniya para sa espirituwal na kaginhawahan. Maliwanag na kasangkot sa pagdadala ng isang tao ng magaan na "pasan" ni Jesus ang pagkakaroon ng kabatiran sa mga kahilingan ng Diyos at ang pagtupad sa mga ito, isang bagay na kinalugdang gawin ni Jesus noong panahon ng kaniyang buhay at ministeryo sa lupa. (Ju 17:3; 4:34) Nang maglaon, inihalintulad ni Pablo ang landasing Kristiyano sa pagtakbo sa isang karerahan at hinimok niya ang kaniyang mga kapananampalataya na magbawas ng mga pabigat sa kanilang sarili, anupat sinabihan niya sila na alisin "ang bawat pabigat at ang kasalanan na madaling nakasasalabid sa atin," at 'takbuhin nang may pagbabata ang takbuhan na inilagay sa harap natin,' samantalang nakatinging mabuti sa "Punong Ahente at Tagapagpasakdal ng ating pananampalataya, si Jesus."—Heb 12:1, 2.

Pagdadala ng mga Pasanin ng Iba. Sumulat si Pablo sa mga taga-Galacia: "Patuloy ninyong dalhin ang mga pasanin [o, "nakababagabag na mga bagay"; sa literal, "mabibigat na bagay"] ng isa't isa, at sa gayon ay tuparin ninyo ang kautusan ng Kristo." (Gal 6:2, tlb sa *Rbi8*) Dito, ang ginamit ng apostol para sa "mga pasanin" ay *ba're,* ang anyong pangmaramihan ng *ba'ros,* isang salitang Griego na palaging ginagamit upang tumukoy sa anumang bagay na nagpapahirap o mabigat. Tiyak na ang kasalanan at, samakatuwid, ang pasanin ng isang tao dahil sa paggawa ng "maling hakbang" (tinukoy sa naunang talata) ay hindi magaan kundi mabigat. Gayunman, sinasabi ng apostol sa talata 5: "Sapagkat ang bawat isa ay magdadala ng kaniyang sariling pasan," samakatuwid nga, ang kaniyang pasan ng pananagutan. Para sa "pasan," ginamit dito ni Pablo ang salitang Griego na *phor·ti'on,* nangangahulugang anumang bagay na binubuhat o dinadala, anupat hindi nagpapahiwatig ng bigat ng bagay na iyon. Kaya ipinakikita niya sa mga talatang ito ang pagkakaiba ng "pasanin" at ng "pasan." Ipinahihiwatig nito na kung ang isang Kristiyano ay magkaroon ng suliranin sa espirituwal na napakahirap para sa kaniya na batahin, dapat siyang tulungan ng kaniyang mga kapananampalataya, sa gayon ay tinutulungan nila ang iba sa pagdadala ng pasanin. Nagpapamalas ng pag-ibig ang gayong mga tao at sa gayon ay tinutupad nila ang kautusan ni Kristo. (Ju 13:34, 35) Kasuwato ito ng sinabi ni Pablo, na nakaulat sa Galacia 6:1, tungkol sa pagsisikap na maisauli ang isang tao sa espirituwal na paraan, isang bagay na posible sa pamamagitan ng pag-ibig, kabaitan, at panalangin. (Ihambing ang San 5:13-16.) Gayunman, gaya ng sumunod na ipinakita ng apostol, ang pagdadala ng mga pasanin ng isa't isa ay hindi nangangahulugang dapat dalhin ng isang tao ang pasan ng kaniyang kapuwa may kaugnayan sa espirituwal na pananagutan nito sa Diyos. Sa konteksto ring iyon, nililinaw ni Pablo na nalilinlang ng isang tao ang kaniyang sariling isipan kung iniisip niya na siya ay mahalaga samantalang siya ay walang anuman, at hinimok ng apostol ang mga Kristiyano na 'patunayan kung ano ang kaniyang sariling gawa,' sapagkat "kung magkagayon ay magkakaroon siya ng dahilan na magbunyi may kinalaman sa kaniyang sarili lamang, at hindi kung ihahambing sa ibang tao." (Gal 6:3, 4; ihambing ang 2Co 10:12.) Pagkatapos, sinabi ng apostol na "ang bawat isa ay magdadala ng kaniyang sariling pasan" ng pananagutan sa harap ng Kataas-taasang Hukom, ang Diyos na Jehova.

PAS-DAMIM. Maliwanag na isa pang pangalan ng Epes-damim. Isa itong lugar sa pagitan ng Socoh at Azeka.—1Sa 17:1; 1Cr 11:13.

PASEA [Pilay].

1. Isang inapo ni Juda sa linya ni "Kelub na kapatid ni Suha."—1Cr 4:1, 11, 12.

2. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo, ang ilan sa mga ito ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. —Ezr 2:1, 2, 43, 49; Ne 7:51.

3. Ama ng Joiada na tumulong na magkumpuni ng Pintuang-daan ng Matandang Lunsod sa pader ng Jerusalem (455 B.C.E.).—Ne 3:6.

PASKUWA. Ang Paskuwa (sa Heb., *pe'sach;* sa Gr., *pa'skha*) ay pinasinayaan noong gabi bago ang Pag-alis mula sa Ehipto. Ipinagdiwang ang kaunaunahang Paskuwa humigit-kumulang noong panahon ng kabilugan ng buwan sa ika-14 na araw ng Abib (nang maglaon ay tinawag na Nisan) ng taóng 1513 B.C.E. Mula noon ay dapat itong ipagdiwang taun-taon. (Exo 12:17-20, 24-27) Pumapatak

ang Abib (Nisan) sa mga buwan ng Marso-Abril ng kalendaryong Gregorian. Ang Paskuwa ay sinusundan ng pitong-araw na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, Nisan 15-21. Ginugunita tuwing Paskuwa ang pagliligtas sa mga Israelita mula sa Ehipto at ang 'paglampas' sa kanilang mga panganay nang puksain ni Jehova ang mga panganay ng Ehipto. Ginaganap ito sa panahong nagsisimula na ang pag-aani ng sebada.—Exo 12:14, 24-47; Lev 23:10.

Ang Paskuwa ay isang pagdiriwang na nagsisilbing tagapagpaalaala. Kaya naman iniutos sa Kasulatan: "At mangyayari nga na kapag sinabi sa inyo ng inyong mga anak, 'Ano ang kahulugan sa inyo ng paglilingkod na ito?' kung gayon ay sabihin ninyo, 'Ito ang hain ng paskuwa para kay Jehova, na lumampas sa mga bahay ng mga anak ni Israel sa Ehipto nang salutin niya ang mga Ehipsiyo, ngunit iniligtas niya ang aming mga sambahayan.' "—Exo 12:26, 27.

Dahil ang isang araw sa mga Judio ay nagsisimula pagkalubog ng araw at nagtatapos kinabukasan sa paglubog ng araw, nagsisimula ang Nisan 14 pagkalubog ng araw. Sa gayon, ang Paskuwa ay ipinagdiriwang sa gabi pagkaraan ng Nisan 13. Yamang tuwirang sinasabi ng Bibliya na si Kristo ang hain ng Paskuwa (1Co 5:7) at na ipinagdiwang niya ang hapunan ng Paskuwa noong gabi bago siya patayin, ang petsa ng kaniyang kamatayan ay papatak ng Nisan 14, hindi Nisan 15, sa gayo'y tumutugma sa eksaktong araw kung kailan ginanap ang makahulang larawan, o anino, na inilaan ng Kautusan. —Heb 10:1.

Mga Kautusan Hinggil sa Pagdiriwang Nito. Bawat sambahayan ay pipili ng isang lalaking tupa o kambing na malusog at isang taóng gulang. Ipapasok ito sa loob ng bahay sa ika-10 araw ng buwan ng Abib at iingatan doon hanggang sa ika-14 ng buwan, at pagkatapos ay papatayin ito at ang dugo nito ay iwiwisik, gamit ang isang bigkis ng isopo, sa mga poste ng pinto at sa itaas na bahagi ng pintuan ng bahay kung saan nila ito kakainin (hindi sa ibaba ng pintuan kung saan matatapakan ang dugo).

Ang kordero (o kambing) ay papatayin at babalatan, ang mga lamang-loob nito ay lilinisin at ibabalik sa loob ng katawan, at iihawin ito nang buo at lutung-luto, ngunit hindi babaliin ang alinmang buto. (2Cr 35:11; Bil 9:12) Kung ang sambahayan ay napakaliit anupat hindi nila mauubos ang isang buong hayop, paghahatian nila ito ng kanilang kapitbahay na sambahayan at kakainin ito sa gabi ring iyon. Anumang matira ay susunugin bago mag-umaga. (Exo 12:10; 34:25) Kakainin ito na may kasamang mga tinapay na walang pampaalsa, "ang tinapay ng kapighatian," at mapapait na gulay, sapagkat naging mapait ang buhay nila sa ilalim ng pagkaalipin. —Exo 1:14; 12:1-11, 29, 34; Deu 16:3.

Ano ang ibig sabihin ng pananalitang "sa pagitan ng dalawang gabi"?

Sinusukat ng mga Israelita ang isang araw mula sa paglubog ng araw hanggang sa sumunod na paglubog ng araw. Kaya ang araw ng Paskuwa ay nagsisimula sa paglubog ng araw sa pagtatapos ng ika-13 araw ng Abib (Nisan). Ang hayop ay dapat patayin "sa pagitan ng dalawang gabi." (Exo 12:6) Iba-iba ang opinyon hinggil sa eksaktong panahon na tinutukoy nito. Ayon sa ilang iskolar, gayundin sa mga Judiong Karaite at mga Samaritano, ito ang panahon sa pagitan ng paglubog ng araw at ng pagkagat ng dilim. Para naman sa mga Pariseo at mga Rabbinista, ang unang gabi ay kapag nagsimula nang bumaba ang araw at ang ikalawang gabi naman ay kapag lumubog na ito. Dahil sa huling nabanggit na pangmalas, naniniwala ang mga rabbi na ang kordero ay dapat patayin sa huling bahagi ng ika-14 na araw, hindi sa pasimula nito, at sa gayon, ang hapunan ng Paskuwa ay aktuwal na kakainin sa araw ng Nisan 15.

Hinggil sa puntong ito, ganito ang sinabi ng mga propesor na sina Keil at Delitzsch: "Noon pa mang una ay mayroon nang iba't ibang opinyon ang mga Judio hinggil sa eksaktong panahon na tinutukoy. Sumasang-ayon si Aben Ezra sa mga Caraite at mga Samaritano sa pagsasabing ang unang gabi ay ang panahon kapag lumubog ang araw sa kagiliran, at ang ikalawa naman ay ang panahon ng ganap na kadiliman; sa gayon, ang 'pagitan ng dalawang gabi' ay mula alas 6 hanggang 7.20. . . . Ayon sa rabinikong ideya, ang panahon kung kailan nagsisimula nang bumaba ang araw, samakatuwid ay mula alas 3 hanggang alas 5, ang siyang unang gabi, at ang paglubog naman ng araw ang siyang ikalawa; anupat ang 'pagitan ng dalawang gabi' ay mula alas 3 hanggang alas 6. Tama ang pasiya ng makabagong mga komentarista na tanggapin ang pangmalas ni Aben Ezra at ang kaugaliang sinunod ng mga Caraite at mga Samaritano."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo I, The Second Book of Moses, p. 12; tingnan ang ARAW, II.

Batay sa mga nabanggit, at partikular na dahil sa mga tekstong gaya ng Exodo 12:17, 18, Levitico 23:5-7, at Deuteronomio 16:6, 7, mahihinuha natin na ang pananalitang "sa pagitan ng dalawang gabi" ay tumutukoy sa panahon sa pagitan ng paglubog ng araw at ng dilim. Mangangahulugan ito na talagang gabi na kapag kinakain ang hapunan ng Paskuwa sa araw ng Nisan 14, sapagkat matagal ding

patayin, balatan, at ihawin nang husto ang hayop. Ang Deuteronomio 16:6 ay nag-utos: "Dapat mong ihain ang paskuwa sa kinagabihan paglubog ng araw." Ipinagdiwang ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang hapunan ng Paskuwa "pagsapit ng gabi." (Mar 14:17; Mat 26:20) Kaagad namang lumabas si Hudas matapos ang pagdiriwang ng Paskuwa, "At gabi na noon." (Ju 13:30) Nang ipagdiwang ni Jesus ang Paskuwa kasama ng kaniyang 12 apostol, tiyak na nagkaroon sila ng mahabahabang pag-uusap, at walang alinlangan na matagal-tagal ding panahon ang ginugol ni Jesus sa paghuhugas ng mga paa ng mga apostol. (Ju 13:2-5) Samakatuwid, tiyak na malalim na ang gabi nang pasinayaan ang Hapunan ng Panginoon. —Tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON.

Noong Paskuwa sa Ehipto, ang ulo ng pamilya sa bawat tahanan ang siyang pumatay sa kordero (o kambing), at ang lahat ay kinailangang manatili sa loob ng bahay upang hindi sila patayin ng anghel. Ang mga nakibahagi sa hapunan ay kumain nang nakatayo, may bigkis sa mga balakang, may baston sa kamay, at nakasandalyas, sa gayo'y nakahanda para sa mahabang paglalakbay sa malubak na lupain (kadalasa'y nakatapak lamang sila sa kanilang pang-araw-araw na gawain). Pagsapit ng hatinggabi, pinatay ng anghel ang lahat ng panganay ng mga Ehipsiyo, ngunit nilampasan nito ang mga bahay na winisikan ng dugo. (Exo 12:11, 23) Naapektuhan ang bawat sambahayang Ehipsiyo kung saan may panganay na lalaki, mula sa sambahayan ni Paraon mismo hanggang sa panganay ng bilanggo. Hindi ang ulo ng sambahayan ang pinatay noon, bagaman maaaring panganay rin siya, kundi ang lahat ng panganay na lalaki sa ilalim ng ulo ng sambahayan, gayundin ang panganay na lalaki ng mga hayop.—Exo 12:29, 30; tingnan ang PANGANAY.

Ang Sampung Salot na pinasapit sa Ehipto ay pawang nagsilbing paghatol sa mga diyos ng Ehipto, lalo na ang ikasampu, ang pagkamatay ng mga panganay. (Exo 12:12) Yamang ang barakong tupa ay sagrado sa diyos na si Amon-Ra, ang pagsasaboy ng dugo ng kordero ng Paskuwa sa mga pintuan ay kalapastanganan sa paningin ng mga Ehipsiyo. Sagrado rin sa kanila ang toro, at ang pagpatay sa mga panganay ng mga toro ay isang dagok sa diyos na si Osiris. Si Paraon mismo ay sinasamba bilang anak ni Ra. Kaya naman ipinakita ng pagkamatay ng mismong panganay ni Paraon na kapuwa inutil si Ra at si Paraon.

Sa Ilang at sa Lupang Pangako. Isa lamang ang pagdiriwang ng Paskuwa sa ilang na binanggit sa Kasulatan. (Bil 9:1-14) Malamang na naging limitado ang pagdaraos ng Paskuwa noong panahon ng paglalakbay sa ilang dahil sa dalawang kadahilanan: (1) Batay sa orihinal na mga tagubilin ni Jehova, dapat itong isagawa kapag nakarating na sila sa Lupang Pangako. (Exo 12:25; 13:5) (2) Ang mga ipinanganak sa ilang ay hindi pa natutuli (Jos 5:5), at dapat na tuli ang lahat ng lalaking kakain ng Paskuwa.—Exo 12:45-49.

Rekord ng mga Paskuwang Idinaos. Malinaw na iniuulat sa Hebreong Kasulatan ang mga Paskuwa na ipinagdiwang (1) sa Ehipto (Exo 12); (2) sa ilang ng Sinai, Nisan 14, 1512 B.C.E. (Bil 9); (3) nang makarating sila sa Lupang Pangako, sa Gilgal matapos tuliin ang mga lalaki, 1473 B.C.E. (Jos 5); (4) noong panahong isauli ni Hezekias ang tunay na pagsamba (2Cr 30); (5) ang Paskuwa ni Josias (2Cr 35); at (6) ang pagdiriwang ng Israel pagkabalik nila mula sa pagkatapon sa Babilonya (Ezr 6). (Binabanggit din sa 2Cr 35:18 na may mga Paskuwang idinaos noong panahon ni Samuel at noong mga araw ng mga hari.) Nang manirahan na ang mga Israelita sa lupain, ang kapistahan ng Paskuwa ay ipinagdiwang "sa dakong pipiliin ni Jehova upang doon patahanin ang kaniyang pangalan," sa halip na sa bawat tahanan o sa iba't ibang lunsod. Nang maglaon, pinili ang Jerusalem bilang ang dako ng pagdiriwang.—Deu 16:1-8.

Mga Kaugaliang Idinagdag. Noong naninirahan na ang Israel sa Lupang Pangako, may ilang kaugaliang binago at idinagdag sa pagdiriwang ng Paskuwa. Hindi na nila kinakain ang hapunang iyon nang nakatayo, o nakahanda para sa paglalakbay, yamang naroon na sila sa lupaing ibinigay ng Diyos sa kanila. Noong unang siglo, naging kaugalian ng mga nagdiriwang na kainin iyon habang nakahilig sa kanilang kaliwang tagiliran at nakapatong ang ulo sa kaliwang kamay. Ito ang dahilan kung bakit masasabing ang isa sa mga alagad ni Jesus ay "nakahilig sa harap ng dibdib ni Jesus." (Ju 13:23) Walang ginamit na alak noong ganapin ang Paskuwa sa Ehipto, ni ipinag-utos man ni Jehova ang paggamit nito sa kapistahang iyon. Idinagdag na lamang ang kaugaliang ito nang bandang huli. Hindi hinatulan ni Jesus ang pag-inom ng alak sa hapunan ng Paskuwa, anupat uminom pa nga siya nito kasama ng kaniyang mga apostol at pagkatapos ay inalok niya silang uminom ng alak mula sa isang kopa noong pasinayaan niya ang Hapunan ng Panginoon, ang Memoryal.—Luc 22:15-18, 20.

Ayon sa mga tradisyong Judio, pulang alak ang ginagamit noon at apat na kopa ang ipinapasa, bagaman maaari rin na higit pa sa apat ang ipasa. Inaawit ang Awit 113 hanggang 118 sa panahon ng pagkain, anupat nagtatapos sa Awit 118. Malamang na isa sa mga awit na ito ang inawit ni Jesus at ng kaniyang mga apostol nang tapusin nila ang Hapunan ng Panginoon.—Mat 26:30.

Mga Kaugalian sa Panahon ng Paskuwa. Maraming paghahanda ang ginagawa noon sa Jerusalem kapag sumapit na ang kapistahan, yamang hinihiling ng Kautusan na magdiwang ng Paskuwa ang bawat lalaking Israelita at ang bawat tuling lalaki sa mga naninirahang dayuhan. (Bil 9:9-14) Nangangahulugan ito na napakarami ng maglalakbay patungo sa lunsod ilang araw bago ang kapistahan. Darating sila bago ang Paskuwa upang maglinis ng kanilang sarili sa seremonyal na paraan. (Ju 11:55) Sinasabi na may mga lalaking isinusugo mga isang buwan ang kaagahan upang ihanda ang mga tulay at ayusin ang mga daan para sa kaalwanan ng mga manlalakbay. Yamang ang paghipo sa bangkay ay nagpaparumi sa isang tao, may mga pantanging pag-iingat na ginagawa upang maprotektahan ang mga naglalakbay. Dahil kaugalian noon na ilibing sa parang ang mga taong namatay roon, pinapuputi ang mga libingang ito isang buwan ang kaagahan upang mas madaling makita. (*The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, p. 184, 185) Batay sa impormasyong ito, mauunawaan natin ang sinabi ni Jesus sa mga eskriba at mga Pariseo na kahalintulad sila ng "mga pinaputing libingan."—Mat 23:27.

Ang mga pumaparoon sa Jerusalem upang magdiwang ng Paskuwa ay ipinaghahanda ng dakong matutuluyan sa mga tahanan. Ang lahat ng silid sa mga tahanan sa Silangan ay maaaring tulugan, at mga ilang tao rin ang maaaring magkasya sa isang silid. Bukod diyan, maaaring gamitin ang patag na bubong ng mga bahay. Karagdagan pa, ang marami sa mga magdiriwang ay humahanap ng kanilang matutuluyan sa labas ng lunsod, lalo na sa Betfage at Betania, dalawang nayon na nasa mga dalisdis ng Bundok ng mga Olibo.—Mar 11:1; 14:3.

Mga Tanong Hinggil sa Pagkakasunud-sunod ng mga Pangyayari. Ganito ang sinasabi ng ulat tungkol sa ilang Judio na umiiwas sa karungisan: "Sila mismo ay hindi pumasok sa palasyo ng gobernador, upang hindi sila madungisan at nang makakain ng paskuwa." (Ju 18:28) Itinuring ng mga Judiong iyon na nakapagpaparungis ang pagpasok sa tahanan ng isang Gentil. (Gaw 10:28) Gayunman, "umaga na" nang sabihin ang pananalitang ito, samakatuwid ay tapos na noon ang hapunan ng Paskuwa. Dapat tandaan na noong panahong iyon, ang buong yugto, na sumasaklaw sa araw ng Paskuwa at sa kasunod nito na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, ay tinutukoy kung minsan bilang "Paskuwa." Kaayon nito, si Alfred Edersheim ay nagpaliwanag: Isang kusang-loob na handog ukol sa kapayapaan ang inihahandog sa araw ng Paskuwa at isa pang handog, na sapilitan naman, ang ibinibigay sa sumunod na araw, Nisan 15, ang unang araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. Ang ikalawang handog na ito ang pinangambahan ng mga Judio na hindi nila makakain kung madudungisan sila sa bulwagan ng paghatol ni Pilato.—*The Temple,* 1874, p. 186, 187.

"Unang araw ng mga tinapay na walang pampaalsa." Mayroon ding tanong na bumangon hinggil sa pananalita sa Mateo 26:17: "Nang unang araw ng mga tinapay na walang pampaalsa ang mga alagad ay lumapit kay Jesus, na nagsasabi: 'Saan mo ibig na maghanda kami upang makakain ka ng paskuwa?' "

Dito, ang pananalitang "unang araw" ay maaaring isalin bilang "ang araw bago." Hinggil sa paggamit ng salitang Griego na isinalin dito bilang 'una,' isang talababa ng Mateo 26:17 sa *New World Translation* ang nagsabi: "O, 'Nang araw bago.' Ang pagkakasaling ito ng salitang Gr. [na *pro′tos*] na sinusundan ng salitang nasa kaukulang *genitive* ay kaayon ng diwa at pagkakasalin ng isang kahawig na pananalita sa Ju 1:15, 30, samakatuwid nga, 'umiral siya bago [*pro′tos*] pa ako.' " Ayon sa *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, "ang [*pro′tos*] ay ginagamit paminsan-minsan kung saan ang ibig sabihin ay [*pro′te·ros* (nangangahulugang 'dati, nauna')]." (Nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1535) Noong panahong iyon, ang araw ng Paskuwa ay karaniwan nang itinuturing na unang araw ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. Kaya naman ang orihinal na Griego, kaayon ng kaugaliang Judio, ay nagpapahiwatig na iniharap kay Jesus ang katanungang iyon nang araw bago ang Paskuwa.

"Paghahanda." Sa Juan 19:14, nang inilalahad ng apostol na si Juan ang huling bahagi ng paglilitis kay Jesus sa harap ni Pilato, sinabi niya: "Ngayon ay paghahanda na ng paskuwa; mga ikaanim na oras na noon [ng umaga, sa pagitan ng 11:00 n.u. at tanghaling-tapat]." Sabihin pa, ito'y pagkatapos ng hapunan ng Paskuwa, na kinain noong gabing nagdaan. Mababasa ang katulad na mga pananalita sa mga talata 31 at 42. Dito, ang salitang Griego na *pa·ra·skeu·e′* ay isinaling "paghahanda." Waring tumutukoy ang salitang ito, hindi sa araw bago ang Nisan 14, kundi sa araw bago ang lingguhang Sabbath, na sa pagkakataong iyon ay isang 'dakilang' Sabbath, yamang ito'y naging Sabbath hindi lamang dahil Nisan 15 noon, ang unang araw ng aktuwal na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, kundi dahil natapat din ito sa lingguhang Sabbath. Makatuwiran naman ang ganitong paliwanag, sapagkat gaya ng nabanggit na, ang "Paskuwa" ay ginagamit kung minsan upang tumukoy sa buong kapistahan.—Ju 19:31; tingnan ang PAGHAHANDA.

Makahulang Kahulugan. Nang himukin ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano na mamuhay

nang malinis, binigyan niya ng makasagisag na kahulugan ang Paskuwa. Sinabi niya: "Sapagkat si Kristo nga na ating paskuwa ay inihain na." (1Co 5:7) Dito ay inihalintulad niya si Kristo Jesus sa kordero ng Paskuwa. Itinawag-pansin naman ni Juan na Tagapagbautismo si Jesus sa pagsasabing: "Tingnan ninyo, ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan!" (Ju 1:29) Maaaring ang nasa isip ni Juan noon ay ang kordero ng Paskuwa, o kaya naman ay ang lalaking tupa na inihandog ni Abraham kapalit ng kaniya mismong anak na si Isaac o ang lalaking kordero na inihahandog sa altar ng Diyos sa Jerusalem bawat umaga at gabi.—Gen 22:13; Exo 29:38-42.

Ang ilang aspekto ng pagdiriwang ng Paskuwa ay natupad kay Jesus. Isa na rito ang pagliligtas sa mga panganay mula sa pagkapuksa sa kamay ng tagapuksang anghel sa pamamagitan ng dugong iwinisik sa mga bahay sa Ehipto. Tinukoy ni Pablo ang mga pinahirang Kristiyano bilang ang kongregasyon ng panganay (Heb 12:23), at si Kristo bilang ang kanilang tagapagligtas sa pamamagitan ng kaniyang dugo. (1Te 1:10; Efe 1:7) Hindi binabali ang alinmang buto ng kordero ng Paskuwa. Inihula na walang isa mang buto ni Jesus ang babaliin, at natupad ito noong mamatay siya. (Aw 34:20; Ju 19:36) Sa gayon, ang Paskuwang ipinagdiwang ng mga Judio sa loob ng maraming siglo ay isa sa mga pitak ng Kautusan na nagsilbing anino ng mga bagay na darating at tumukoy kay Jesu-Kristo, "ang Kordero ng Diyos."—Heb 10:1; Ju 1:29.

PASTOL. Isang tao na nag-aalaga, nagpapakain, at nagbabantay sa mga tupa o mga kawan na binubuo kapuwa ng mga tupa at mga kambing. (Gen 30:35, 36; Mat 25:32; tingnan ang TUPA.) Ang hanapbuhay ng mga pastol ay mula pa noong panahon ng anak ni Adan na si Abel. (Gen 4:2) Bagaman sa ibang lugar ay itinuturing silang mararangal, sa Ehipto, kung saan pagsasaka ang pangunahing hanapbuhay, ay hinahamak ang mga pastol.—Gen 46:34.

Kadalasan, ang may-ari, ang kaniyang mga anak (kapuwa ang mga lalaki at mga babae), o iba pang kamag-anak ang nag-aalaga sa kawan. (Gen 29:9; 30:31; 1Sa 16:11) Sa mga mayayaman na gaya ni Nabal, ang mga lingkod nila ang nagtatrabaho bilang mga pastol, at maaaring may isang punong pastol o pangunahing pastol na nangangasiwa sa iba pang mga pastol. (1Sa 21:7; 25:7, 14-17) Kapag ang may-ari o ang mga miyembro ng kaniyang pamilya ang nagpapastol sa mga hayop, kadalasa'y napapabuti ang kawan. Ngunit ang taong upahan ay hindi laging may gayong personal na interes para sa kawan, kaya naman kung minsa'y napapahamak ang kawan.—Ju 10:12, 13.

Maaaring kabilang sa mga kagamitan ng pastol ang isang tolda (Isa 38:12), isang kasuutang maipambabalot niya sa kaniyang sarili (Jer 43:12), isang tungkod at isang panghilagpos na pandepensa, isang supot na pinaglalagyan niya ng kaniyang mga panustos na pagkain (1Sa 17:40; Aw 23:4), at isang mahaba at nakakurbang baston o tungkod na ginagamit upang akayin ang kawan (Lev 27:32; Mik 7:14).

Ang pagala-galang mga pastol, gaya ni Abraham, ay tumahan sa mga tolda at nagpalipat-lipat ng lokasyon dahil sa paghahanap ng pastulan para sa kanilang mga kawan. (Gen 13:2, 3, 18) Gayunman, sa ilang kaso, ang may-ari ng mga hayop ay nananatili sa isang partikular na lokasyon, na kaniyang tahanan o pinakakampo, samantalang ang mga lingkod niya o ang ilang miyembro ng kaniyang pamilya ay naglalakbay kasama ng kawan.—Gen 37:12-17; 1Sa 25:2, 3, 7, 15, 16.

Talaga bang kilala ng mga tupa ang tinig ng kanilang pastol?

Kung minsan, ang mga kawan ng iba't ibang pastol ay magkakasamang ikinukulong sa iisang kulungan ng tupa kapag gabi, anupat may isang bantay-pinto na nagbabantay sa mga ito. Kinaumagahan, pagdating ng mga pastol, tinatawag nila ang kanilang kawan, at ang mga tupa ay tumutugon sa kanilang pastol at tanging sa kaniya lamang. Pagkatapos, naglalakad ang pastol sa unahan ng kawan upang akayin ito tungo sa pastulan. (Ju 10:1-5) Batay sa kaniyang personal na obserbasyon sa Sirya at Palestina noong ikalabinsiyam na siglo, ganito ang isinulat ni W. M. Thomson: "[Ang mga tupa] ay napakaaamo at napakahusay ng pagkakasanay anupat *sumusunod* sila sa kanilang tagapag-alaga taglay ang lubusang pagpapasakop. Inaakay niya sila papalabas ng kulungan, o mula sa kanilang mga bahay sa mga nayon, patungo kung saanman niya naisin. Yamang marami ang mga kawan sa lugar na gaya nito, ang bawat kawan ay nagkakani-kaniyang landas; at tungkulin ng pastol na ihanap sila ng pastulan. Kaya naman, mahalaga na maturuan silang sumunod, at huwag lumihis patungo sa walang-bakod at nakatutuksong mga bukid ng mais na nasa magkabilang gilid ng daan. Tiyak na mapapahamak ang alinman sa mga tupa na lilihis patungo roon. Paminsan-minsan, tumatawag ang pastol nang malakas at matinis upang ipaalaala na siya'y naroroong kasama nila. Kilala nila ang kaniyang tinig, at sumusunod sila sa kaniya; ngunit kung ibang tao ang tatawag, hihinto sila, itataas ang kanilang ulo dahil sa pangamba, at, kung uulitin iyon, uurong sila at tatakas, sapagkat hindi nila kilala ang tinig ng ibang

tao. Hindi ito kathang-isip ng isang talinghaga; ito ang payak na katotohanan. Paulit-ulit kong ginawa ang pag-eeksperimentong ito. Ang pastol ay nauuna, hindi lamang para ituro ang daan kundi upang tingnan din kung ito ay praktikal at ligtas."—*The Land and the Book,* nirebisa ni J. Grande, 1910, p. 179.

Kahawig nito, ganito ang komento ni J. L. Porter sa *The Giant Cities of Bashan and Syria's Holy Places:* "Inakay ng mga pastol ang kanilang mga kawan papalabas sa mga pintuang-daan ng lunsod. Tanaw na tanaw namin sila, at pinanood namin sila at wiling-wiling pinakinggan sila. Libu-libong mga tupa at mga kambing ang naroroon, pangkat-pangkat sa makakapal at halu-halong karamihan. Nakatayong sama-sama ang mga pastol hanggang sa ang lahat [ng tupa] ay makalabas. Pagkatapos ay naghiwa-hiwalay sila, anupat bawat pastol ay nagkani-kaniyang landas, at samantalang humahayo ay bumibigkas siya ng isang matinis at kakaibang panawagan. Naririnig sila ng mga tupa. Sa pasimula ay parang hinahalukay ang karamihang ito; pagkatapos ay nagsimula silang maghiwa-hiwalay patungo sa mga direksiyong pinuntahan ng mga pastol; humaba nang humaba ang gumagalaw na mga linyang ito hanggang sa ang halu-halong karamihang iyon ay maging animo'y pagkahaba-habang batis na buháy na humuhugos kasunod ng kani-kanilang lider."—1868, p. 45.

Sa kinagabihan, ang mga hayop ay dinadala ng pastol pabalik sa kulungan, kung saan tumatayo siya sa may pinto at binibilang niya ang mga tupa habang dumaraan ang mga ito sa ilalim ng kaniyang tungkod o ng kaniyang mga kamay.—Lev 27:32; Jer 33:13; tingnan ang KULUNGAN NG TUPA.

Isang Napakahigpit na Uri ng Pamumuhay. Hindi madali ang buhay ng isang pastol. Nakalantad siya kapuwa sa init at lamig, at nakararanas din siya ng mga gabing walang tulog. (Gen 31:40; Luc 2:8) Sa kabila ng panganib sa kaniyang sarili, ipinagsasanggalang niya ang kawan laban sa mga maninila, gaya ng mga leon, mga lobo, at mga oso, pati na sa mga magnanakaw. (Gen 31:39; 1Sa 17:34-36; Isa 31:4; Am 3:12; Ju 10:10-12) Ang pastol ay kailangang magbantay upang huwag mangalat ang kawan (1Ha 22:17), maghanap kapag may mga tupang nawawala (Luc 15:4), magbuhat sa kaniyang dibdib ng mga korderong mahihina o pagód (Isa 40:11), at mag-alaga ng mga tupang may sakit at sugatán—anupat binebendahan ang mga baling buto at pinapahiran ng langis ng olibo ang mga sugat. (Aw 23:5; Eze 34:3, 4; Zac 11:16) Kailangan siyang magpakaingat kapag nagpapastol ng mga tupang babae na nagpapasuso. (Gen 33:13) Araw-araw, karaniwa'y sa katanghalian, pinaiinom ng pastol ang kawan. (Gen 29:3, 7, 8) Kapag ang mga hayop ay pinaiinom malapit sa mga balon, kailangang punuin ng tubig ang mga inumang nakalapag sa lupa o mga labangan. (Exo 2:16-19; ihambing ang Gen 24:20.) Paminsan-minsan, hindi nagiging kaayaaya ang pagtatagpo ng mga pastol doon sa mga balon.—Gen 26:20, 21.

Ang pastol ay may karapatan sa isang bahagi ng pakinabang mula sa kawan (1Co 9:7), at madalas, mga hayop ang ibinibigay sa kaniya bilang kabayaran (Gen 30:28, 31-33; 31:41), bagaman kung minsan ay salapi. (Zac 11:7, 12) Baka kailangan niyang magbayad para sa mga nawala (Gen 31:39), ngunit sa ilalim ng tipang Kautusan, walang hinihinging kabayaran para sa isang hayop na nilapa ng mabangis na hayop.—Exo 22:13.

Sa pangkalahatan, ang mga bagay na nasabi tungkol sa isang pastol ay maikakapit din sa tagapag-alaga ng kawan [sa Ingles, *herdsman*]. Gayunman, hindi lamang mga tupa at mga kambing ang inaalagaan ng isang tagapag-alaga ng kawan. Mayroon ding mga tagapagpastol ng mga baka, mga asno, mga kamelyo, at mga baboy.—Gen 12:16; 13:7, 8; Mat 8:32, 33.

Makasagisag at Makatalinghaga. Si Jehova ay isang Pastol na maibiging nangangalaga sa kaniyang mga tupa, samakatuwid nga, sa kaniyang bayan. (Aw 23:1-6; 80:1; Jer 31:10; Eze 34:11-16; 1Pe 2:25) Ang kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ang "dakilang pastol" (Heb 13:20) at ang "punong pastol," at sa ilalim ng pangangasiwa nito, ang mga tagapangasiwa sa mga kongregasyong Kristiyano ay nagpapastol sa kawan ng Diyos nang maluwag sa kanilang kalooban, walang pag-iimbot, at may pananabik. (1Pe 5:2-4) Tinukoy ni Jesus ang kaniyang sarili bilang "ang mabuting pastol," isang pastol na tunay na nahahabag sa "mga tupa," at ipinakita niya ito sa pamamagitan ng pagbibigay ng kaniyang kaluluwa alang-alang sa kanila. (Ju 10:11; tingnan ang Mat 9:36.) Ngunit gaya ng inihula, nangalat ang kawan nang saktan "ang mabuting pastol."—Zac 13:7; Mat 26:31.

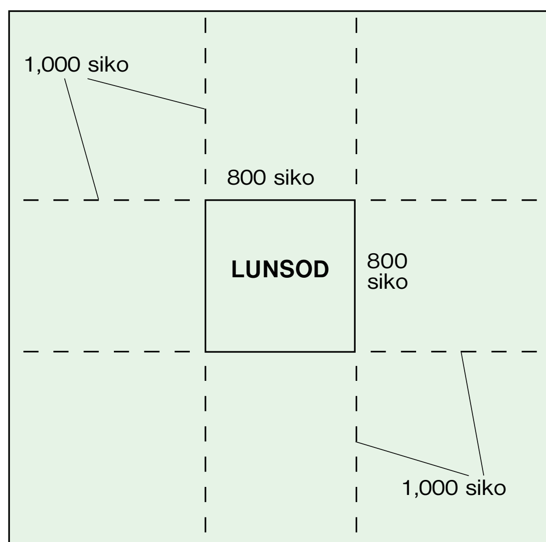
Sa Bibliya, ang terminong "mga pastol" ay tumutukoy kung minsan sa mga tagapamahala at mga lider ng mga Israelita, kapuwa sa tapat at sa di-tapat. (Isa 63:11; Jer 23:1-4; 50:6; Eze 34:2-10; ihambing ang Bil 27:16-18; Aw 78:70-72.) Sa katulad na paraan, ang terminong "mga pastol" ay kumakapit sa mga lider ng ibang mga bansa. (Jer 25:34-36; 49:19; Na 3:18; ihambing ang Isa 44:28.) Sa Jeremias 6:3, waring ang "mga pastol" ay kumakatawan sa mga kumandante ng mga hukbong sumasalakay. Sa isang larawan ng pagsasauli, binabanggit na doo'y magkakaroon ng mga pastol kasama ang kanilang mga kawan (Jer 33:12), samantalang inihula

naman na magiging lubus-lubusan ang pagkatiwangwang ng Babilonya anupat ‘wala man lamang pastol na magpapahiga roon ng kaniyang kawan.’ —Isa 13:20.

Sa Apocalipsis 12:5, ang ‘pagpapastol’ sa mga bansa taglay ang isang tungkod na bakal ay nangangahulugan ng kanilang pagkapuksa.—Ihambing ang Aw 2:9.

PASTULAN. Lupaing agrikultural, partikular na yaong ginagamit upang doon manginain ang mga hayop, na nakapalibot sa bawat isa sa 48 lunsod ng mga Levita na nakapangalat sa Israel. Hindi kailanman dapat ipagbili ang mga lupaing ito, bagaman ang mga bahay sa mga lunsod ay maaaring ipagbili at saklaw ng tuntunin ng Jubileo. —Bil 35:2-5; Lev 25:32-34; Jos 21:41, 42.

Ang laki ng mga pastulan ay “mula sa pader ng lunsod at hanggang sa layong isang libong siko [445 m; 1,458 piye] sa buong palibot.” Ngunit idinagdag ng sumunod ng talata: “Susukat kayo sa labas ng lunsod sa dakong silangan ng dalawang libong siko,” gayundin sa timog, kanluran, at hilaga. (Bil 35:4, 5) Maraming mungkahi ang inihaharap upang pagtugmain ang dalawang sukat na ito. Itinatawag-pansin ng ilan na sa unang talata, ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng “dalawang libo” sa halip na “isang libo.” Gayunman, ang tekstong Hebreo at maging ang Latin na *Vulgate* at ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan ng “isang libo.” Inihaharap naman ng mga Judiong komentarista ang posibilidad na ang unang isang libong siko (Bil 35:4) ay hantad na lugar at ginamit bilang mga taniman ng olibo at para sa mga kuwadra ng mga hayop, samantalang ang ikalawang sukat (Bil 35:5) ay para sa aktuwal na mga dakong mapanginginainan o mga pastulan at para rin sa mga bukid at mga ubasan, anupat may kabuuang 3,000 siko sa bawat panig.

2,800 siko − 800 siko [laki ng lunsod] = 2,000 siko

Gayunman, yamang ito’y pagbibigay ng mga kahulugang hindi naman tuwirang sinasabi sa mga tekstong iyon, may isa pang paliwanag na waring mas posible. Naniniwala ang ilang komentarista na ang mga sukat ay nangangahulugang itinakda ang pastulan sa pamamagitan ng pagsukat ng 1,000 siko mula sa apat na panig ng lunsod, samakatuwid nga, silangan, kanluran, hilaga, at timog. Kung tungkol sa 2,000 siko sa bawat panig, naniniwala sila na ang pananalitang “sa labas ng lunsod” ay nangangahulugan na ang 2,000 sikong ito ay hindi sinukat mula sa mga pader ng lunsod palabas kundi sukat ito ng bawat isa sa apat na gilid ng dakong pastulan kung susukatin ang kahabaan ng mga hangganan nito. Kung gayon, mangangahulugan ito na ang lugar na inuukupa ng ‘lunsod na nasa gitna’ ay hindi kasama sa sukat na 2,000 siko. Sa pamamagitan ng paliwanag na ito at gaya ng ipinakikita ng dayagram sa kaliwa, mapagtutugma ang dalawang set ng mga sukat.

Sa pangitain ni Ezekiel tungkol sa templo, ang santuwaryo ay magkakaroon ng 50 siko “bilang pastulan sa bawat panig.” (Eze 45:2) Ang lunsod na “Si Jehova Mismo ay Naroroon” na nakita ng propeta sa pangitain ay may mga pastulan na 250 siko sa bawat panig. (Eze 48:16, 17, 35) Sa 1 Cronica 5:16, may binanggit na mga pastulan may kaugnayan sa “Saron,” na pinaniniwalaan ng ilan na isang rehiyon o bayan noon sa S ng Jordan. Ang salitang Hebreo na isinalin bilang “pastulan” sa binanggit na mga talata ay lumilitaw rin sa Ezekiel 27:28, kung saan ginamit ito may kaugnayan sa Tiro, ang lunsod na itinayo sa baybayin at sa isang pulo. Sa talatang ito, ang salitang iyon ay isinalin bilang “(mga) baybayin” (*Mo, JB*), “mga karatig na lupain” (*RS*), “lantad na lupain” (*NW*), at “mga distritong kabukiran” (*Le*), kaya naman marahil ay ipinahihiwatig ng hula na yaong mga nasa kahabaan ng baybayin malapit sa Tiro ay mananaghoy dahil sa pagbagsak nito.

Nagkaroon ng mahalagang dako ang mga kawan sa buhay ng maraming Israelita, anupat nangailangan sila ng mga pastulan kung saan makapanginginain ang kanilang mga tupa at mga kambing. (2Sa 7:8; 1Cr 4:39-41) Kahirapan ang idinulot ng kawalan ng pastulan para sa mga kawan. (Gen 47:3, 4) Sa kabilang dako naman, nakakatulong sa pagkakaroon ng kasaganaan at kapayapaan kapag marami ang lupaing mapanginginainan ng mga hayop. (Isa 30:23; Aw 65:12, 13; 23:2) Kung palalawakin ang pagkakapit, lubusang pagkatiwangwang ang ipinahihiwatig ng pinabayaang pastulan (Isa 27:10), sa-

mantalang pananauli naman ng kapayapaan at muling pagtatamo ng lingap ang ipinahihiwatig kapag ang mga pastulan ay muling ginagamit. (Isa 65:10; Jer 23:3; 33:12; 50:19; Mik 2:12) Kung paanong inaakay ng isang maibiging pastol ang mga tupa patungo sa mga pastulan na doo'y ligtas at may kasaganaan ang mga ito, gayon din pinapatnubayan at pinangangalagaan ni Jehova ang kaniyang bayan. —Aw 79:13; 95:7; 100:3; Eze 34:31.

PASUR.

1. Ama ng Gedalias na isa sa mga prinsipe ng Juda na may pananagutan sa paghahagis kay Jeremias sa imbakang-tubig.—Jer 38:1, 4, 6.

2. Isang prinsipe sa delegasyong isinugo ni Haring Zedekias upang sumangguni kay Jeremias may kinalaman sa kinabukasan ng Jerusalem. (Jer 21:1, 2) Hiniling din ni Pasur sa hari na ipapatay si Jeremias. (Jer 38:1, 4, 6) Si Pasur ay tinatawag sa dalawang bahaging ito bilang "anak ni Malkias." Ang pamilya ng mga saserdote na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ay nagtataglay ng gayunding kawing sa kanilang talaangkanan, si "Pasur na anak ni Malkias." (1Cr 9:12; Ne 11:12) Kung isa ngang saserdote ang prinsipeng si Pasur, maaaring siya nga ang pinagkunan ng "mga anak ni Pasur" (Blg. 4) ng kanilang pangalan.

3. Isang saserdote, "anak [o inapo] ni Imer, . . . nangungunang komisyonado sa bahay ni Jehova." Nang tutulan ni Pasur ang mga hula ni Jeremias, sinaktan niya ito at inilagay ito sa mga pangawan at pinalaya ito nang sumunod na araw. Bilang resulta, sa pamamagitan ni Jeremias ay inihula ni Jehova ang pagkatapon at kamatayan ni Pasur sa Babilonya at, alinsunod dito, pinalitan niya ang pangalan nitong Pasur at ginawang "Pagkatakot sa buong palibot" (Heb., *Ma·ghohr′ mis·sa·viv′*) (Jer 20:1-6), isang pananalitang lumilitaw nang ilang ulit sa aklat ni Jeremias.—Jer 6:25; 20:3, 10; 46:5; 49:29.

4. "Ang mga anak ni Pasur" ay isang sambahayan ng mga saserdote sa panig ng ama, na ang 1,247 sa kanila ay bumalik mula sa pagkatapon kasama ng saserdoteng si Jesua noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 36, 38; Ne 7:41) Anim sa kanila ang nag-asawa ng mga babaing banyaga ngunit pinaalis nila ang mga ito nang dumating si Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 10:22, 44; tingnan ang Blg. 2.

5. Isang saserdote o ang ninuno ng isang saserdote na noong panahon ni Gobernador Nehemias ay sumuporta sa tipan na huwag kumuha ng mga asawang banyaga.—Ne 9:38; 10:1, 3, 8.

PATARA. Ang daungang-dagat ng Licia kung saan ang apostol na si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan ay lumipat sa isang barko na maglalayag patungong Fenicia, malamang na noong 56 C.E. (Gaw 21:1, 2) Ang Patara ay iniuugnay ngayon sa sinaunang mga guho sa nayon ng Gelemish na nasa bulubunduking TK baybayin ng Asia Minor at mga 10 km (6 na mi) sa S ng bukana ng Ilog Xanthus (Koca). Ito ay nagsilbing himpilang daungan para sa mga barkong mula sa Italya, Ehipto, Sirya, at iba pang mga lugar, at ito ang pangunahing daungan ng mga lunsod na nasa kahabaan ng libis ng Ilog Xanthus.

Sa Gawa 21:1, idinagdag ng ilang sinaunang manuskrito ang "at Mira" pagkatapos ng Patara. Kung tama ang pagdaragdag na ito, ang barkong sinakyan ni Pablo mula sa Mileto ay alinman sa lumampas sa Patara o dumaong doon, anupat ang aktuwal na paglipat sa ibang barko ay naganap sa Mira, hindi sa Patara.

PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA. Ang patiunang kaalaman ay nangangahulugan ng pagkaalam sa isang bagay bago iyon mangyari o umiral. Sa Bibliya, pangunahin itong iniuugnay sa Diyos na Jehova na Maylalang at sa kaniyang mga layunin, bagaman hindi sa lahat ng pagkakataon. Ang patiunang pagtatalaga naman ay nangangahulugan ng patiunang pagtatakda, o pagpapasiya na maganap o umiral ang isang bagay.

Mga Salita sa Orihinal na Wika. Ang mga salita na karaniwang isinasalin bilang "patiunang alamin," "patiunang kaalaman," at "patiunang italaga" ay masusumpungan sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, bagaman ang kahawig na mga ideya ay matatagpuan din sa Hebreong Kasulatan.

Ang "patiunang kaalaman" ay isinalin mula sa Griegong *pro′gno·sis* (nanggaling sa *pro,* sa unahan, at *gno′sis,* kaalaman). (Gaw 2:23; 1Pe 1:2) Ang kaugnay na pandiwang *pro·gi·no′sko* ay dalawang beses na ginamit may kinalaman sa mga tao: nang sabihin ni Pablo na ang ilang Judio ay "dati nang nakakakilala" sa kaniya, at nang tukuyin ni Pedro ang "patiunang kaalamang" taglay ng mga pinatungkulan niya ng kaniyang ikalawang liham. (Gaw 26:4, 5; 2Pe 3:17) Sa huling nabanggit na kaso, maliwanag na hindi lubusan ang gayong patiunang kaalaman; samakatuwid nga, hindi iyon nangangahulugan na alam ng mga Kristiyanong iyon ang *lahat* ng detalye hinggil sa panahon, lugar, at sirkumstansiya ng panghinaharap na mga pangyayari at kalagayan na tinalakay ni Pedro. Ngunit may *ideya* sila sa kung ano ang aasahan, dahil naipagbigay-alam ito sa kanila bilang resulta ng pagkasi ng Diyos kay Pedro at sa iba pang mga manunulat ng Bibliya.

Ang "patiunang italaga" ay isinalin mula sa Griegong *pro·o·ri′zo* (nanggaling sa *pro,* sa unahan, at *ho·ri′zo,* itakda ang mga hangganan). Ang

kahulugan ng pandiwang Griego na *ho·riʹzo* ay makikita sa sinabi ni Jesu-Kristo na siya, bilang ang "Anak ng tao," ay "yayaon ayon sa itinakda [*ho·ri·smeʹnon*]." Sinabi ni Pablo na "itinalaga [itinakda, *ho·riʹsas*] niya [ng Diyos] ang mga takdang panahon at ang tiyak na mga hangganan ng pananahanan ng mga tao." (Luc 22:22; Gaw 17:26) Ang gayunding pandiwa ay ginagamit may kinalaman sa pagpapasiya ng mga tao, gaya noong 'magpasiya [*hoʹri·san*]' ang mga alagad na magpadala ng tulong sa kanilang nagdarahop na mga kapatid. (Gaw 11:29) Gayunman, sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang espesipikong mga pagtukoy sa *patiunang* pagtatalaga ay tanging sa Diyos lamang ikinakapit.

Mga Salik na Dapat Kilalanin. Upang maunawaan ang patiunang kaalaman at patiunang pagtatalaga ng Diyos, may ilang salik na dapat kilalanin.

Una, malinaw na sinasabi sa Bibliya na may kakayahan ang Diyos na patiunang alamin at patiunang italaga ang mga bagay-bagay. Iniharap ni Jehova mismo bilang patotoo ng kaniyang pagka-Diyos ang kakayahan niyang ito na patiunang makaalam at patiunang magtalaga ng mga gawa ng pagliligtas, gayundin ng mga gawa ng paghatol at pagpaparusa, at pagkatapos ay isakatuparan ang mga iyon. Naging saksi sa katotohanang ito ang kaniyang piling bayan. (Isa 44:6-9; 48:3-8) Ang gayong patiunang kaalaman at patiunang pagtatalaga ng Diyos ang saligan ng lahat ng tunay na hula. (Isa 42:9; Jer 50:45; Am 3:7, 8) Hinamon ng Diyos ang mga bansang sumasalansang sa kaniyang bayan na patunayan ang inaangkin nilang pagkadiyos ng kanilang mga makapangyarihan at ng kanilang mga diyos na idolo, anupat nanawagan siya sa kanila na humula ng katulad na mga gawa ng pagliligtas o paghatol at pagkatapos ay pangyarihin ang mga iyon. Ipinakikita ng pagiging inutil nila sa bagay na ito na ang kanilang mga idolo ay 'hangin at kabulaanan lamang.' —Isa 41:1-10, 21-29; 43:9-15; 45:20, 21.

Ang ikalawang salik na dapat isaalang-alang ay ang kakayahan at kalayaang magpasiya ng matatalinong nilalang ng Diyos. Ipinakikita ng Kasulatan na ibinibigay ng Diyos sa gayong mga nilalang ang pribilehiyo at pananagutan na gumawa ng malayang pagpili, na malayang makapagpasiya (Deu 30:19, 20; Jos 24:15), sa gayo'y pinananagot sila sa kanilang mga pagkilos. (Gen 2:16, 17; 3:11-19; Ro 14:10-12; Heb 4:13) Kaya naman hindi sila hamak na mga robot lamang. Hindi masasabi na ang tao ay talagang nilalang ayon sa "larawan ng Diyos" kung wala siyang kakayahan at kalayaang magpasiya. (Gen 1:26, 27; tingnan ang KALAYAAN.) Makatuwiran lamang na walang pagkakasalungatan ang patiunang kaalaman ng Diyos (gayundin ang kaniyang patiunang pagtatalaga) at ang kakayahan at kalayaang magpasiya ng kaniyang matatalinong nilalang.

Ang ikatlong salik na dapat isaalang-alang, na nakakaligtaan kung minsan, ay ang moral na mga pamantayan at mga katangian ng Diyos, kasama na ang kaniyang katarungan, pagkamatapat, kawalang-pagtatangi, pag-ibig, awa, at kabaitan. Sa gayon, ang anumang pagkaunawa sa paggamit ng Diyos ng kaniyang kapangyarihan na patiunang makaalam at patiunang magtalaga ay dapat na makasuwato, hindi lamang ng ilan sa mga salik na ito, kundi ng lahat ng ito. Sabihin pa, ang anumang bagay na patiunang aalamin ng Diyos ay tiyak na mangyayari, anupat masasabi na may kakayahan siyang tawagin ang "mga bagay na wala na para bang ang mga iyon ay umiiral."—Ro 4:17.

Patiuna bang alam ng Diyos ang lahat ng gagawin ng mga tao?

Dahil dito ay bumabangon ang tanong: Wala bang limitasyon ang patiunang pag-alam ng Diyos sa mga bagay-bagay? Patiuna ba niyang nakikita at nalalaman ang lahat ng pagkilos sa hinaharap ng lahat ng kaniyang mga nilalang na espiritu at tao? At patiuna ba niyang itinatalaga ang gayong mga pagkilos o itinatadhana pa nga ang huling kahihinatnan ng lahat ng kaniyang nilalang, anupat ginagawa iyon bago pa man sila umiral?

Sa kabilang banda, pinipili at pinagpapasiyahan ba ng Diyos kung ano ang kaniyang patiunang aalamin, sa gayo'y tinitingnan at inaalam niya ang mga bagay na ipinasiya niyang tingnan at alamin nang patiuna, samantalang hindi naman niya tinitingnan o inaalam ang mga bagay na ipinasiya niyang huwag tingnan o alamin nang patiuna? At, sa halip na alam na ng Diyos ang walang-hanggang kahihinatnan ng kaniyang mga nilalang bago pa man sila umiral, hindi ba niya ito pinagpapasiyahan batay sa paghatol niya sa kanilang landasin sa buhay at sa napatunayang saloobin nila sa ilalim ng pagsubok? Ang mga sagot sa mga tanong na ito ay dapat na magmula sa Kasulatan mismo at sa impormasyong inilalaan nito may kinalaman sa mga pagkilos ng Diyos at sa mga pakikitungo niya sa kaniyang mga nilalang, kasama na yaong isiniwalat sa pamamagitan ng kaniyang Anak na si Kristo Jesus. —1Co 2:16.

Ang turo ng pagtatadhana. Ang pangmalas na walang limitasyon ang patiunang pag-alam ng Diyos sa mga bagay-bagay at na patiuna niyang itinatalaga ang landasin at kahihinatnan ng lahat ng indibiduwal ay tinatawag na pagtatadhana. Ikinakatuwiran ng mga tagapagtaguyod nito na yamang

ang Diyos ay kataas-taasan at sakdal, dapat ay alam niya ang lahat ng bagay, hindi lamang ang nakaraan at ang kasalukuyan kundi pati ang hinaharap. Ayon sa konseptong ito, hindi sakdal ang Diyos kung hindi niya patiunang nalalaman ang lahat ng bagay hanggang sa kaliit-liitang detalye. Inihaharap nila ang mga halimbawang gaya ng nangyari sa kambal na mga anak ni Isaac, sina Esau at Jacob, bilang katibayan na patiunang itinatalaga ng Diyos ang mga nilalang bago sila isilang (Ro 9:10-13); at binabanggit nila ang mga tekstong gaya ng Efeso 1: 4, 5 bilang ebidensiya na patiunang inalam at patiunang itinalaga ng Diyos ang hinaharap ng lahat ng kaniyang nilalang bago pa man niya simulan ang paglalang.

Mangyari pa, upang masabing tama ang ganitong pangmalas, dapat na kasuwato ito ng lahat ng salik na nabanggit na, pati na ng impormasyong inilalaan ng Kasulatan tungkol sa mga katangian, mga pamantayan, at mga layunin ng Diyos, at tungkol sa kaniyang matuwid na pakikitungo sa kaniyang mga nilalang. (Apo 15:3, 4) Kung gayon, angkop lamang na isaalang-alang natin ang mga implikasyon ng turo ng pagtatadhana.

Batay sa konseptong ito, bago lalangin ng Diyos ang mga anghel o ang makalupang tao, ginamit niya ang kaniyang kapangyarihan na patiunang alamin ang mga bagay-bagay at sa gayo'y patiuna niyang nakita at nalaman ang lahat ng magiging resulta ng kaniyang paglalang, kasama na ang paghihimagsik ng isa sa kaniyang mga espiritung anak, ang paghihimagsik ng unang mag-asawa sa Eden (Gen 3:1-6; Ju 8:44), at ang lahat ng masasamang bunga ng gayong paghihimagsik hanggang sa kasalukuyan at sa hinaharap. Mangangahulugan ito na bago pa magsimula ang paglalang, ang lahat ng kabalakyutang naganap sa kasaysayan (ang krimen at imoralidad, ang paniniil at ang dulot nitong pagdurusa, ang pagsisinungaling at pagpapaimbabaw, ang huwad na pagsamba at idolatriya) ay dati nang umiiral, bagaman sa kaisipan lamang ng Diyos, dahil patiuna na niyang inalam ang kaliit-liitang detalye ng lahat ng mangyayari sa hinaharap.

Kung talagang ginamit ng Maylalang ng sangkatauhan ang kaniyang kapangyarihan na patiunang alamin ang lahat ng pangyayari sa kasaysayan mula nang lalangin ang tao, mangangahulugan ito na ang lahat ng kabalakyutang naganap mula noon ay sinadyang pasimulan ng Diyos nang sabihin niya: "Gawin natin ang tao." (Gen 1:26) Dahil sa mga nabanggit, nalalagay sa alanganin ang pagiging makatuwiran at mapananaligan ng konsepto ng pagtatadhana; lalo na yamang ipinakikita ng alagad na si Santiago na ang kaguluhan at ang iba pang buktot na mga bagay ay hindi nagmumula sa makalangit na presensiya ng Diyos kundi sa halip ay 'makalupa, makahayop, at makademonyo.'—San 3:14-18.

Wala nga bang limitasyon ang patiunang pag-alam ng Diyos sa mga bagay-bagay? Sa katunayan, ang pagsasabing hindi sakdal ang Diyos kung hindi niya alam ang lahat ng detalye ng lahat ng mga pangyayari at mga kalagayan sa hinaharap ay personal na opinyon lamang hinggil sa kasakdalan. Ang kasakdalan, sa tamang kahulugan nito, ay hindi humihiling ng gayong lubus-lubusan at napakalawak na pagkakapit, yamang ang kasakdalan ng anumang bagay ay aktuwal na nakadepende sa ganap na pag-abot nito sa mga pamantayan ng kahusayan na itinakda ng isa na kuwalipikadong humatol dito. (Tingnan ang KASAKDALAN.) Sa katapus-tapusan, ang sariling kalooban at kaluguran ng Diyos, hindi ang mga opinyon o mga konsepto ng tao, ang mga salik na dapat pagbatayan kung sakdal ang isang bagay.—Deu 32:4; 2Sa 22:31; Isa 46:10.

Bilang paglalarawan, walang alinlangang ang kapangyarihan ng Diyos ay sakdal at walang limitasyon. (1Cr 29:11, 12; Job 36:22; 37:23) Ngunit bagaman sakdal siya sa kalakasan, hindi ito nangangahulugan na sa lahat ng pagkakataon ay gagamitin niya nang lubus-lubusan ang kaniyang kapangyarihan. Maliwanag na hindi iyon ginagawa ng Diyos; kung ginawa niya iyon noon, malamang na hindi lamang ilang sinaunang lunsod at ilang bansa ang napuksa, kundi baka pati ang lupa at ang lahat ng naririto ay matagal nang napawi dahil sa mga paglalapat ng Diyos ng kahatulan, na may kalakip na makapangyarihang mga pagpapamalas ng di-pagsang-ayon at poot, gaya noong Baha at sa iba pang mga pagkakataon. (Gen 6:5-8; 19:23-25, 29; ihambing ang Exo 9:13-16; Jer 30:23, 24.) Samakatuwid, ang paggamit ng Diyos ng kaniyang kapangyarihan ay hindi walang patumangga kundi palagi itong inuugitan ng kaniyang layunin at tinitimbangan ng kaniyang awa kapag may saligan para roon.—Ne 9:31; Aw 78:38, 39; Jer 30:11; Pan 3:22; Eze 20:17.

Sa katulad na paraan, kung ipapasiya ng Diyos, sa partikular na mga kaso, na gamitin ang kaniyang walang-limitasyong kakayahan na patiunang alamin ang mga bagay-bagay sa paraang mapamili at sa antas na ikinalulugod niya, tiyak na walang tao o anghel ang may-kawastuang makapagsasabi: "Ano ang iyong ginagawa?" (Job 9:12; Isa 45:9; Dan 4:35) Samakatuwid, ang isyu ay hindi ang kakayahan, o kung ano ang *kaya* ng Diyos na patiunang tingnan, patiunang alamin, at patiunang italaga, sapagkat "sa Diyos ay posible ang lahat ng mga bagay." (Mat 19:26) Ang isyu ay kung ano ang

minamarapat ng Diyos na patiunang tingnan, patiunang alamin, at patiunang italaga, sapagkat "ang lahat ng kinalugdan niyang gawin ay kaniyang ginawa."—Aw 115:3.

Mapamiling paggamit ng patiunang kaalaman. Ang mapamiling paggamit ng Diyos sa kaniyang kapangyarihan na patiunang alamin ang mga bagay-bagay, na kabaligtaran ng pagtatadhana, ay dapat na makasuwato ng matuwid na mga pamantayan ng Diyos at makaayon niyaong isiniwalat niya sa kaniyang Salita tungkol sa kaniyang sarili. Salungat sa teoriya ng pagtatadhana, ipinakikita sa maraming teksto na sinusuri ng Diyos ang situwasyong bumabangon at gumagawa siya ng pasiya salig sa gayong pagsusuri.

Halimbawa, inilalahad sa Genesis 11:5-8 na itinuon ng Diyos ang kaniyang pansin sa lupa, sinuri niya ang situwasyon sa Babel, at, noong pagkakataong iyon, ipinasiya niya kung anong pagkilos ang gagawin upang mapatigil ang tiwaling proyekto roon. Nang lumago ang kabalakyutan sa Sodoma at Gomorra, ipinabatid ni Jehova kay Abraham ang kaniyang pasiya na magsiyasat (sa pamamagitan ng kaniyang mga anghel) upang "makita ko kung talagang gumagawi sila ayon sa daing tungkol doon na dumating sa akin, at kung hindi ay *malalaman ko iyon."* (Gen 18:20-22; 19:1) Binanggit ng Diyos na 'kinilala niya si Abraham,' at nang ihahain na ni Abraham si Isaac, sinabi ni Jehova, "Sapagkat *ngayon ay nalalaman ko ngang* ikaw ay may takot sa Diyos sa dahilang hindi mo ipinagkait sa akin ang iyong anak, ang iyong kaisa-isa."—Gen 18:19; 22:11, 12; ihambing ang Ne 9:7, 8; Gal 4:9.

Ang mapamiling paggamit ng patiunang kaalaman ay nangangahulugan na maaaring piliin ng Diyos na *huwag* patiunang alamin ang lahat ng pagkilos ng kaniyang mga nilalang sa hinaharap. Mangangahulugan iyan na ang buong kasaysayan mula sa paglalang ay hindi pag-uulit lamang ng mga pangyayari na patiuna nang nakita at naitalaga ng Diyos, kundi sa halip ay buong-kataimtimang maiaalok ng Diyos sa unang mag-asawa ang pagasang mabuhay nang walang hanggan sa isang lupa na walang kabalakyutan. Sa gayon, nang tagubilinan niya ang kaniyang unang mga taong anak na maging kaniyang sakdal at walang-kasalanang mga ahente upang punuin ang lupa ng kanilang mga supling at gawin iyon na isang paraiso, at gayundin upang supilin ang mga nilalang na hayop, ang ipinagkaloob niya sa kanila ay isang tunay na maibiging pribilehiyo na taimtim niyang ninais para sa kanila, anupat hindi niya sila basta binigyan ng isang atas na nakatalagang hindi nila maisasagawa. Bukod diyan, ang pagsasaayos ng Diyos ng isang pagsubok sa pamamagitan ng "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama" at ang paglalang niya ng "punungkahoy ng buhay" sa hardin ng Eden ay hindi walang-kabuluhan o mapangutyang mga pagkilos, na magkakagayon nga kung patiuna niyang alam na ang mag-asawa ay magkakasala at hindi kailanman makakakain mula sa "punungkahoy ng buhay."—Gen 1:28; 2:7-9, 15-17; 3:22-24.

Ang pag-aalok sa isang tao ng isang bagay na lubhang kanais-nais salig sa mga kundisyong batid na antimano na hindi niya maaabot ay maliwanag na kapuwa kapaimbabawan at kalupitan. Ang pagasang buhay na walang hanggan ay inihaharap sa Salita ng Diyos bilang isang tunguhin para sa lahat ng tao, isang tunguhin na posibleng maabot. Matapos himukin ang kaniyang mga tagapakinig na 'patuloy na humingi' ng mabubuting bagay mula sa Diyos, sinabi ni Jesus na ang isang ama ay hindi magbibigay ng bato o serpiyente sa kaniyang anak na humihingi ng tinapay o isda. Pagkatapos, upang ipakitang hindi binibigo ng kaniyang Ama ang lehitimong mga hangarin ng isang tao, sinabi ni Jesus: "Samakatuwid, kung kayo, bagaman balakyot, ay marunong magbigay ng mabubuting kaloob sa inyong mga anak, lalo pa ngang higit na ang inyong Ama na nasa langit ay magbibigay ng mabubuting bagay sa mga humihingi sa kaniya?"—Mat 7:7-11.

Sa gayon, ang mga paanyaya at mga pagkakataong tumanggap ng mga kapakinabangan at walang-hanggang mga pagpapala ay inilagay ng Diyos nang may katapatan sa harap ng lahat ng tao. (Mat 21:22; San 1:5, 6) Maaari niyang himukin nang buong kataimtiman ang mga tao na 'manumbalik mula sa pagsalansang at patuloy na mabuhay,' gaya ng paghimok niya sa bayan ng Israel. (Eze 18:23, 30-32; ihambing ang Jer 29:11, 12.) Makatuwirang sabihin na hindi niya magagawa iyon kung patiuna niyang alam na bawat isa sa kanila ay nakatadhana nang mamatay dahil sa kabalakyutan. (Ihambing ang Gaw 17:30, 31; 1Ti 2:3, 4.) Gaya ng sinabi ni Jehova sa Israel: "Ni sinabi ko man sa binhi ni Jacob, 'Hanapin ninyo ako nang walang kabuluhan.' Ako ay si Jehova, na nagsasalita ng bagay na matuwid, nagsasabi ng bagay na matapat. . . . Bumaling kayo sa akin at maligtas, lahat kayong nasa mga dulo ng lupa."—Isa 45:19-22.

Sa gayunding diwa, ang apostol na si Pedro ay sumulat: "Si Jehova ay hindi mabagal may kinalaman sa kaniyang pangako [hinggil sa dumarating na araw ng pagtutuos], gaya ng itinuturing ng ilang tao na kabagalan, kundi siya ay matiisin sa inyo sapagkat hindi niya nais na ang sinuman ay mapuksa kundi nais niya na ang lahat ay makaabot sa pagsisisi." (2Pe 3:9) Kung patiuna nang inalam at itinalaga ng Diyos libu-libong taon ang kaagahan kung sinu-sinong indibiduwal ang tatanggap ng walang-

hanggang kaligtasan at kung sinu-sinong indibiduwal ang tatanggap ng walang-hanggang kapuksaan, baka itanong natin kung ano ang saysay ng gayong 'pagtitiis' ng Diyos at kung gaano kataimtim ang kaniyang pagnanais na "ang lahat ay makaabot sa pagsisisi." Isinulat ng kinasihang apostol na si Juan na "ang Diyos ay pag-ibig," at sinabi ng apostol na si Pablo na 'inaasahan ng pag-ibig ang lahat ng bagay.' (1Ju 4:8; 1Co 13:4, 7) Kasuwato ng nangingibabaw na katangiang ito ng Diyos, maaasahan lamang na magpapakita siya ng isang tunay na tapat at mabait na saloobin sa lahat ng tao, anupat nanaisin niyang magtamo sila ng kaligtasan, maliban na lamang kung patunayan nilang hindi sila karapat-dapat at wala na silang pag-asang magbago. (Ihambing ang 2Pe 3:9; Heb 6:4-12.) Kaya naman binanggit ng apostol na si Pablo ang tungkol sa "kabaitan ng Diyos [na] nagsisikap na akayin ka sa pagsisisi."—Ro 2:4-6.

Bilang panghuli, kung sa pamamagitan ng patiunang kaalaman ng Diyos ay permanente nang pinagkaitan ng pagkakataong makinabang sa haing pantubos ni Kristo Jesus ang ilang indibiduwal, marahil ay ang milyun-milyon pa nga, bago pa man sila isilang, anupat wala na silang anumang magagawa upang maging karapat-dapat, hindi talaga masasabi na inilaan ang pantubos para sa lahat ng tao. (2Co 5:14, 15; 1Ti 2:5, 6; Heb 2:9) Maliwanag na hindi basta makasagisag na pananalita ang kawalang-pagtatangi ng Diyos. "Sa bawat bansa ang tao na natatakot sa [Diyos] at gumagawa ng katuwiran ay kaayaaya sa kaniya." (Gaw 10:34, 35; Deu 10:17; Ro 2:11) Tunay na bukás sa lahat ng tao ang pagkakataong "hanapin . . . ang Diyos, kung maaapuhap nila siya at talagang masusumpungan siya, bagaman, sa katunayan, hindi siya malayo sa bawat isa sa atin." (Gaw 17:26, 27) Samakatuwid, hindi isang walang-katuturang pag-asa o walang-saysay na pangako ang iniaalok ng Diyos sa katapusan ng aklat ng Apocalipsis: "Ang sinumang nakikinig ay magsabi: 'Halika!' At ang sinumang nauuhaw ay pumarito; *ang sinumang nagnanais* ay kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad."—Apo 22:17.

Ang mga Bagay na Patiunang Inalam at Patiunang Itinalaga. Sa buong rekord ng Bibliya, ang patiunang pag-alam at patiunang pagtatalaga ng Diyos sa mga bagay-bagay ay palaging kaugnay ng kaniyang mga layunin at kalooban. Ang salitang "maglayon" ay nangangahulugan ng paglalagay ng isang bagay sa harapan bilang tunguhin o bagay na aabutin. (Ang salitang Griego na *pro'the·sis,* isinasaling "layunin," ay literal na nangangahulugang "paglalagay [ng isang bagay] sa harap o sa unahan.") Yamang tiyak na magtatagumpay ang mga layunin ng Diyos, maaari niyang patiunang alamin ang magiging resulta ng mga iyon, ang sukdulang katuparan ng kaniyang mga layunin, at maaari niyang patiunang italaga ang mga iyon pati na ang mga hakbang na mamarapatin niyang isagawa upang matupad ang mga iyon. (Isa 14:24-27) Kaya naman sinasabi ng Kasulatan na kaniyang 'inaanyuan' o 'hinuhubog' (mula sa Hebreong *ya·tsar',* kaugnay ng salita para sa "magpapalayok" [Jer 18:4]) ang kaniyang layunin may kinalaman sa mga pangyayari o mga pagkilos sa hinaharap. (2Ha 19:25; Isa 46:11; ihambing ang Isa 45:9-13, 18.) Bilang ang Dakilang Magpapalayok, 'pinakikilos ng Diyos ang lahat ng mga bagay ayon sa ipinapasiya ng kaniyang kalooban,' kasuwato ng kaniyang layunin (Efe 1:11), at 'pinangyayari niya na ang lahat ng kaniyang mga gawa ay magkatulung-tulong' sa ikabubuti ng mga umiibig sa kaniya. (Ro 8:28) Samakatuwid, sinasabi ng Diyos ang "wakas mula pa sa pasimula, at [ang] mga bagay na hindi pa nagagawa mula pa noong sinaunang panahon" partikular na kung ang mga iyon ay may kaugnayan sa kaniyang mga layunin na patiuna niyang itinalaga.—Isa 46:9-13.

Sakdal ang unang mag-asawa nang lalangin sila ng Diyos, at maaaring tingnan ng Diyos ang resulta ng lahat ng kaniyang gawang paglalang at sabihing iyon ay "napakabuti." (Gen 1:26, 31; Deu 32:4) Sa halip na may-paghihinalang alamin kung ano ang gagawin ng mag-asawa sa hinaharap, sinasabi ng ulat na siya ay "nagpasimulang magpahinga." (Gen 2:2) Maaari niyang gawin iyon yamang siya ang Makapangyarihan-sa-lahat at nagtataglay siya ng sukdulang karunungan; kaya naman walang pagkilos, kalagayan, o di-inaasahang pangyayari sa hinaharap ang maaaring maging balakid na di-mapagtatagumpayan o suliranin na di-malulutas upang makahadlang sa katuparan ng kaniyang layunin bilang Soberano. (2Cr 20:6; Isa 14:27; Dan 4:35) Samakatuwid, walang saligan sa Kasulatan ang argumento ng pagtatadhana na diumano'y manganganib ang mga layunin ng Diyos kung hindi niya patiunang aalamin ang mga bagay-bagay, anupat ang mga iyon ay "laging posibleng masira dahil sa kawalan ng patiunang kaalaman, at kailangan niyang patuluyang ituwid ang kaniyang kaayusan, kapag nawawala ito sa ayos, dahil sa di-inaasahang mga pagkilos ng mga nilalang na may kakayahang magpasiya." Hindi rin magiging dahilan ang mapamiling paggamit na ito ng patiunang kaalaman upang magkaroon ang kaniyang mga nilalang ng kapangyarihang "sirain ang mga pamamaraan [ng Diyos], pangyarihin na patuluyan siyang magbago ng isip, isailalim siya sa kaligaligan, at dulutan siya ng kalituhan," gaya ng inaangkin ng mga nagtataguyod ng pagtatadhana. (*Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong, 1894, Tomo VIII, p. 556) Kung kahit ang makalupang mga lingkod ng

Diyos ay walang tunay na dahilan upang "mabalisa tungkol sa susunod na araw," makatuwirang isipin na hindi rin nakadama o nakadarama ng gayong kabalisahan ang kanilang Maylalang, na sa kaniya'y gaya ng "isang patak mula sa timba" ang mga bansa.—Mat 6:34; Isa 40:15.

May kinalaman sa mga grupo ng mga tao. May mga kaso ring binanggit kung saan talagang patiunang inalam ng Diyos ang landasing tatahakin ng partikular na *mga grupo, mga bansa,* o ng *karamihan sa sangkatauhan,* at sa gayon ay inihula niya ang pangkalahatang landasin ng kanilang mga pagkilos sa hinaharap at patiuna niyang itinalaga kung anong kaukulang pagkilos ang gagawin niya may kinalaman sa mga iyon. Gayunman, sa kabila ng gayong patiunang pag-alam o patiunang pagtatalaga, ang mga indibiduwal na kabilang sa gayong mga grupo o mga dibisyon ng sangkatauhan ay may kalayaan pa ring pumili ng partikular na landasing tatahakin nila. Makikita ito sa sumusunod na mga halimbawa:

Bago ang Baha noong mga araw ni Noe, ipinatalastas ni Jehova ang kaniyang layunin na pasapitin ang pagpuksang iyon, na papawi sa buhay ng mga tao at mga hayop. Gayunman, ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ipinasiya iyon ng Diyos pagkatapos na umiral ang mga kalagayan na humiling ng gayong pagkilos, kasama na ang karahasan at iba pang kasamaan. Karagdagan pa, nagsuri ang Diyos, na "nakaaalam sa puso ng mga anak ng sangkatauhan," at nasumpungan niya na 'ang bawat hilig ng mga kaisipan ng puso ng mga tao ay masama na lamang sa lahat ng panahon.' (2Cr 6:30; Gen 6:5) Gayunman, may *mga indibiduwal,* si Noe at ang kaniyang pamilya, na nagtamo ng lingap ng Diyos at hindi napuksa.—Gen 6:7, 8; 7:1.

Sa katulad na paraan, binigyan ng Diyos ang bansang Israel ng pagkakataong maging "isang kaharian ng mga saserdote . . . at isang banal na bansa" kung iingatan nila ang kaniyang tipan, ngunit pagkaraan ng mga 40 taon noong papasók na sa Lupang Pangako ang bansa, inihula ni Jehova na sisirain nila ang kaniyang tipan at na iiwan niya sila bilang isang bansa. Gayunman, may saligan ang patiunang kaalamang ito, yamang kinakitaan na sila ng pagiging masuwayin at mapaghimagsik bilang isang bansa. Kaya naman sinabi ng Diyos: "Sapagkat nalalaman kong lubos ang kanilang hilig na tumutubo sa kanila ngayon bago ko sila dalhin sa lupain na isinumpa ko." (Exo 19:6; Deu 31:16-18, 21; Aw 81:10-13) Maaaring alamin ng Diyos nang patiuna kung ano ang magiging mga resulta ng gayong nakikitang hilig anupat masasabi niya na hahantong iyon sa paglago ng kabalakyutan. Magkagayunman, hindi siya ang may pananagutan sa gayong mga kalagayan, kung paanong ang isang tao na patiunang nakaalam na masisira ang isang gusali na ginamitan ng mahinang-klaseng materyales at hindi itinayo nang maayos ay walang pananagutan sa gayong pagkasira. Nasasangkot dito ang bigay-Diyos na alituntunin na 'kung ano ang inihasik ay siya ring aanihin.' (Gal 6:7-9; ihambing ang Os 10:12, 13.) Ang ilang propeta ay naghatid ng makahulang mga babala hinggil sa patiunang-itinalagang mga kapahayagan ng paghatol ng Diyos, na pawang salig sa dati nang umiiral na mga kalagayan at mga saloobin ng puso. (Aw 7:8, 9; Kaw 11:19; Jer 11:20) Ngunit kasabay nito, ang mga indibiduwal ay maaaring tumugon, at talaga namang may mga tumugon, sa payo, saway, at mga babala ng Diyos kung kaya naging karapat-dapat sila sa kaniyang pagsang-ayon.—Jer 21:8, 9; Eze 33:1-20.

Ang Anak ng Diyos, na nakababasa rin ng puso ng mga tao (Mat 9:4; Mar 2:8; Ju 2:24, 25), ay pinagkalooban ng Diyos ng kapangyarihan na patiunang makaalam ng mga bagay-bagay at humula siya hinggil sa panghinaharap na mga kalagayan, mga pangyayari, at mga kapahayagan ng paghatol ng Diyos. Inihula niya na tatanggap ng kahatulan ng Gehenna ang mga eskriba at mga Pariseo bilang isang grupo (Mat 23:15, 33) ngunit hindi niya sinabi na ang bawat Pariseo o eskriba ay nakatalagang mapuksa, gaya ng pinatutunayan ng kaso ng apostol na si Pablo. (Gaw 26:4, 5) Inihula ni Jesus na sasapitan ng mga kaabahan ang di-nagsisising Jerusalem at ang iba pang mga lunsod, ngunit hindi niya sinabi na ang bawat indibiduwal sa mga lunsod na iyon ay patiunang itinalaga ng kaniyang Ama na dumanas ng gayong mga kaabahan. (Mat 11:20-23; Luc 19:41-44; 21:20, 21) Patiuna rin niyang inalam ang kahahantungan ng hilig at saloobin ng puso ng mga tao at inihula niya ang mga kalagayang iiral sa sangkatauhan pagsapit ng "katapusan ng sistema ng mga bagay," gayundin ang katuparan ng mga layunin ng Diyos. (Mat 24:3, 7-14, 21, 22) Sa katulad na paraan, ang mga apostol ni Jesus ay bumigkas ng mga hula na nagpakita na patiunang alam ng Diyos ang pag-iral ng partikular na mga grupo, gaya ng "antikristo" (1Ju 2:18, 19; 2Ju 7), at maging ang kawakasan na patiunang itinalaga para sa gayong mga grupo.—2Te 2:3-12; 2Pe 2:1-3; Jud 4.

May kinalaman sa mga indibiduwal. Bukod sa patiunang pag-alam ni Jehova sa mga bagay-bagay hinggil sa ilang grupo, may mga indibiduwal na espesipikong tinukoy sa mga hula ng Diyos. Kabilang sa mga ito sina Esau at Jacob (nabanggit na), ang Paraon noong panahon ng Pag-alis, si Samson, Solomon, Josias, Jeremias, Ciro, Juan na Tagapagbautismo, Hudas Iscariote, at ang mismong Anak ng Diyos, si Jesus.

Sa kaso nina Samson, Jeremias, at Juan na Tagapagbautismo, patiunang inalam ni Jehova ang ilang bagay tungkol sa kanila bago pa man sila isilang. Gayunman, hindi itinakda ng Diyos ang kanilang huling kahihinatnan. Sa halip, salig sa kaniyang patiunang kaalaman, itinalaga ni Jehova na mamumuhay si Samson alinsunod sa panata ng pagka-Nazareo at pasisimulan niya ang pagliligtas sa Israel mula sa mga Filisteo, na maglilingkod si Jeremias bilang propeta, at na maghahanda ng daan si Juan na Tagapagbautismo bilang tagapagpauna ng Mesiyas. (Huk 13:3-5; Jer 1:5; Luc 1:13-17) Bagaman lubha silang pinagpala na mabigyan ng gayong mga pribilehiyo, hindi ito naging garantiya na magtatamo sila ng walang-hanggang kaligtasan o na mananatili silang tapat hanggang kamatayan (bagaman silang lahat ay nanatiling tapat). Gayundin naman, inihula ni Jehova na ang isa sa maraming anak ni David ay panganganlang Solomon at patiuna niyang itinalaga na si Solomon ang magtatayo ng templo. (2Sa 7:12, 13; 1Ha 6:12; 1Cr 22:6-19) Ngunit bagaman pinaboran sa ganitong paraan at nagkapribilehiyo pa ngang sumulat ng ilang aklat ng Banal na Kasulatan, si Solomon ay nahulog pa rin sa apostasya noong siya'y matanda na.—1Ha 11:4, 9-11.

Sa kaso rin nina Esau at Jacob, hindi itinakda ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang patiunang kaalaman kung ano ang kanilang magiging walang-hanggang kahihinatnan kundi, sa halip, ipinasiya niya, o patiuna niyang itinalaga, kung alin sa mga liping pambansa na magmumula sa dalawang anak na lalaki ang mangingibabaw. (Gen 25:23-26) Ipinahiwatig din ng inihulang pangingibabaw na ito na si Jacob ang magtatamo ng karapatan sa pagkapanganay, isang karapatan na doo'y kalakip ang pribilehiyong mapabilang sa linya ng angkan na pagmumulan ng 'binhing' Abrahamiko. (Gen 27:29; 28:13, 14) Sa ganitong paraan, nilinaw ng Diyos na Jehova na ang pagpili niya ng mga indibiduwal para sa partikular na mga layunin ay hindi nalilimitahan ng mga kaugalian o mga pamamaraang kaayon ng inaasahan ng tao. Ni nagkakaloob man ang Diyos ng mga pribilehiyo salig lamang sa mga gawa, anupat baka madama ng isa na 'pinagpaguran' niya ang gayong mga pribilehiyo at na 'kabayaran sa kaniya' ang mga iyon. Idiniin ng apostol na si Pablo ang puntong ito nang ipakita niya kung bakit maaaring ipagkaloob ng Diyos sa mga bansang Gentil, salig sa di-sana-nararapat na kabaitan, ang mga pribilehiyo na dati'y waring nakalaan lamang para sa Israel.—Ro 9:1-6, 10-13, 30-32.

Ang mga pagsipi ni Pablo may kinalaman sa 'pag-ibig ni Jehova kay Jacob [Israel] at sa pagkapoot niya kay Esau [Edom]' ay hinalaw sa Malakias 1:2, 3, na isinulat matagal na panahon na pagkamatay nina Jacob at Esau. Kaya hindi naman talaga sinasabi ng Bibliya na gayon ang opinyon ni Jehova sa kambal bago sila isilang. Kinikilala ng siyensiya na sa panahon ng paglilihi, ang malaking bahagi ng pangkalahatang disposisyon at ugali ng bata ay natutukoy dahil sa henetikong mga salik mula sa bawat magulang. Walang alinlangang nakikita ng Diyos ang gayong mga salik; binanggit ni David na nakita ni Jehova "maging ang aking pagkabinhi." (Aw 139:14-16; tingnan din ang Ec 11:5.) Hindi natin alam kung gaano kalaki ang naging epekto ng gayong kabatiran ng Diyos sa isinagawa niyang patiunang pagtatalaga sa dalawang bata; gayunman, hindi dahil pinili niya si Jacob sa halip na si Esau ay naitadhana na sa pagkapuksa si Esau o ang mga inapo nito, ang mga Edomita. Maging ang mga indibiduwal mula sa isinumpang mga Canaanita ay nagkapribilehiyong makasama ng katipang bayan ng Diyos at tumanggap ng mga pagpapala. (Gen 9:25-27; Jos 9:27; tingnan ang CANAAN, CANAANITA Blg. 2.) Bagaman maypananabik na hinangad ni Esau nang may pagluha ang "pagbabago ng isip" ng kaniyang amang si Isaac, iyon ay isa lamang walang-saysay na pagtatangka upang baguhin ang pasiya ng kaniyang ama na mapunta lamang kay Jacob ang pantanging pagpapala para sa panganay. Samakatuwid, hindi iyon nagpahiwatig na pinagsisihan ni Esau sa harap ng Diyos ang kaniyang materyalistikong saloobin.—Gen 27:32-34; Heb 12:16, 17.

Sa hula ni Jehova may kinalaman kay Josias, isang inapo ni David ang kinailangang tawagin sa gayong pangalan, at sinabi sa hula na kikilos ito laban sa huwad na pagsamba sa lunsod ng Bethel. (1Ha 13:1, 2) Pagkaraan ng mahigit sa tatlong siglo, isang hari na may gayong pangalan ang tumupad sa hulang ito. (2Ha 22:1; 23:15, 16) Magkagayunman, hindi siya nakinig sa "mga salita ni Neco mula sa bibig ng Diyos," at naging dahilan ito ng kaniyang kamatayan. (2Cr 35:20-24) Samakatuwid, bagaman patiunang inalam ng Diyos ang ilang detalye tungkol kay Josias at patiuna Niya siyang itinalaga ukol sa isang partikular na gawain, si Josias ay mayroon pa ring kakayahan at kalayaang magpasiya kung siya'y makikinig o magwawalang-bahala sa payo.

Sa katulad na paraan, inihula ni Jehova nang halos dalawang siglo ang kaagahan na gagamitin niya ang isang manlulupig na nagngangalang Ciro upang palayain ang mga Judio mula sa Babilonya. (Isa 44:26-28; 45:1-6) Ngunit hindi sinasabi ng Bibliya na ang Persianong binigyan ng gayong pangalan bilang katuparan ng hula ng Diyos ay naging isang tunay na mananamba ni Jehova, at ipinakikita ng sekular na kasaysayan na patuloy siyang sumamba sa huwad na mga diyos.

Sa gayon, ang mga kasong ito ng patiunang pagalam ng Diyos sa mga bagay-bagay bago isilang ang

isang indibiduwal ay hindi salungat sa Kaniyang isiniwalat na mga katangian at ipinahayag na mga pamantayan. Ni may anumang indikasyon na pinilit ng Diyos ang mga indibiduwal na iyon na kumilos nang labag sa kanilang sariling kalooban. Sa kaso nina Paraon, Hudas Iscariote, at ng mismong Anak ng Diyos, walang pahiwatig na patiuna nang inalam ni Jehova ang mangyayari bago pa man sila umiral. Sa indibiduwal na mga kasong ito ay makikita ang ilang simulain na nauugnay sa patiunang kaalaman at patiunang pagtatalaga ng Diyos.

Ang isa sa mga simulain ay ang pagsubok ng Diyos sa mga indibiduwal sa pamamagitan ng pagpapangyari o pagpapahintulot sa partikular na mga kalagayan o mga kaganapan, o sa pamamagitan ng pagpapangyaring marinig ng gayong mga indibiduwal ang kaniyang kinasihang mga mensahe; bilang resulta, nauudyukan silang gamitin ang kanilang kalayaang magpasiya at sa gayo'y malinaw na nasisiwalat ang saloobin ng kanilang puso, na nababasa ni Jehova. (Kaw 15:11; 1Pe 1:6, 7; Heb 4:12, 13) Alinsunod sa pagtugon ng mga indibiduwal, maaari rin silang hubugin ng Diyos sa landasin na kusangloob nilang pinili. (1Cr 28:9; Aw 33:13-15; 139:1-4, 23, 24) Sa gayon, pagkatapos na kumiling muna "ang puso ng makalupang tao" sa isang partikular na hilig, saka pa lamang itutuwid o uugitan ni Jehova ang mga hakbang ng isang iyon. (Kaw 16:9; Aw 51:10) Sa ilalim ng pagsubok, malinaw na nakikita ang kalagayan ng puso ng isa, anupat maaari itong tumigas sa kalikuan at paghihimagsik o kaya'y tumatag sa di-nasisirang debosyon sa Diyos na Jehova at sa paggawa ng kaniyang kalooban. (Job 2:3-10; Jer 18:11, 12; Ro 2:4-11; Heb 3:7-10, 12-15) Kapag umabot na siya sa gayong punto ayon sa kaniyang sariling pagpili, ang kahihinatnan ng landasin ng indibiduwal ay maaari na ngayong patiunang alamin at patiunang sabihin nang hindi nilalabag ang katarungan at ang kalayaang magpasiya ng taong iyon.—Ihambing ang Job 34:10-12.

Ang kaso ng tapat na si Abraham, na tinalakay na, ay nagbibigay-linaw sa mga simulaing ito. Kabaligtaran naman niyan ang kaso ng manhid na Paraon noong panahon ng Pag-alis. Patiunang inalam ni Jehova na hindi pahihintulutan ni Paraon na lumisan ang mga Israelita "malibang sa pamamagitan ng isang malakas na kamay" (Exo 3:19, 20), at patiuna niyang itinalaga ang salot na ikamamatay ng mga panganay. (Exo 4:22, 23) Kadalasan nang mali ang pagkaunawa ng iba hinggil sa pagtalakay ng apostol na si Pablo sa mga pakikitungo ng Diyos kay Paraon; sinasabi nila na basta na lamang pinatitigas ng Diyos ang puso ng mga indibiduwal kasuwato ng kaniyang patiunang-itinalagang layunin, nang hindi isinasaalang-alang ang dating hilig, o saloobin ng puso, ng indibiduwal. (Ro 9:14-18) Gayundin, ayon sa maraming salin, sinabi ng Diyos kay Moises na 'patitigasin niya ang puso' ni Paraon. (Exo 4:21; ihambing ang Exo 9:12; 10:1, 27.) Gayunman, ang ulat na Hebreo ay isinasalin sa ilang bersiyon upang kabasahan na 'hinayaan ng Diyos na tumapang ang puso ni Paraon' (*Ro*); 'hinayaan ni Jehova na magmatigas ang puso ni Paraon.' (*NW*) Bilang suporta sa gayong salin, ipinakikita ng apendise ng salin ni Rotherham na sa Hebreo, ang *paglalaan ng kalagayan* para mangyari ang isang bagay o ang *pagpapahintulot* nito ay kadalasang inihaharap na para bang iyon ang *sanhi* ng pangyayari, at na "maging ang *tuwirang mga utos* ay dapat unawain kung minsan bilang *pagpapahintulot* lamang." Kaya naman sa Exodo 1:17, ang orihinal na tekstong Hebreo ay literal na nagsasabing "pinangyari [ng mga komadrona] na mabuhay ang mga batang lalaki," gayong ang totoo ay *pinahintulutan* nilang mabuhay ang mga sanggol sa pamamagitan ng hindi pagpatay sa mga iyon. Matapos sipiin ang mga iskolar sa Hebreo na sina M. M. Kalisch, H. F. W. Gesenius, at B. Davies bilang suporta, sinabi ni Rotherham na ang diwa sa Hebreo ng mga teksto tungkol kay Paraon ay na "pinahintulutan ng Diyos si Paraon na patigasin ang kaniyang sariling puso—pinanatili siyang buháy—binigyan siya ng pagkakataon, ng kalagayan, upang isagawa ang kabalakyutang nasa loob niya. Iyon lamang."—*The Emphasised Bible,* apendise, p. 919; ihambing ang Isa 10:5-7.

Bilang suhay sa pagkaunawang ito, tuwirang sinasabi ng ulat na "pinapagmatigas [ni Paraon] ang kaniyang puso." (Exo 8:15, 32, *AS-Tg;* "ginawa niyang manhid ang kaniyang puso," *NW*) Sa gayon ay ginamit niya ang kaniyang sariling kalooban at sinunod ang kaniyang sutil na hilig, anupat ang magiging mga resulta ng gayong hilig ay patiunang nakita at naihula ni Jehova nang may katumpakan. Dahil sa maraming pagkakataon na ibinigay sa kaniya ni Jehova, kinailangan ni Paraon na gumawa ng mga pasiya, at sa kaniyang mga pagpapasiya ay naging mapagmatigas ang kaniyang saloobin. (Ihambing ang Ec 8:11, 12.) Gaya ng ipinakita ng apostol na si Pablo nang sipiin niya ang Exodo 9:16, pinahintulutan ni Jehova na mangyari iyon hanggang sa mailapat ang sampung salot upang mahayag ang kaniyang kapangyarihan at makilala ang kaniyang pangalan sa buong lupa.—Ro 9:17, 18.

Itinadhana ba ng Diyos na ipagkanulo ni Hudas si Jesus upang matupad ang hula?

Ang traidor na landasin ni Hudas Iscariote ay tumupad sa hula ng Diyos at nagpatunay na may kakayahan si Jehova, gayundin ang kaniyang Anak,

na patiunang alamin ang mangyayari sa hinaharap. (Aw 41:9; 55:12, 13; 109:8; Gaw 1:16-20) Gayunman, hindi masasabi na patiunang itinalaga o itinadhana ng Diyos si Hudas sa gayong landasin. Sinabi sa mga hula na isang matalik na kasamahan ni Jesus ang magkakanulo sa kaniya, ngunit hindi tinukoy sa mga hulang iyon kung sino sa gayong mga kasamahan ang gagawa nito. Gayundin, ipinakikita ng mga simulain ng Bibliya na imposibleng italaga ng Diyos nang patiuna ang mga pagkilos ni Hudas. Sinabi ng apostol ang pamantayan ng Diyos: "Huwag mong ipatong nang madalian ang iyong mga kamay sa sinumang tao; ni maging kabahagi man sa mga kasalanan ng iba; ingatan mong malinis ang iyong sarili." (1Ti 5:22; ihambing ang 3:6.) Bilang katibayan na ninais ni Jesus na mapili niya nang wasto at may karunungan ang kaniyang 12 apostol, magdamag siyang nanalangin sa kaniyang Ama bago niya ipinabatid ang kaniyang pasiya. (Luc 6:12-16) Kung patiuna nang itinalaga ng Diyos na maging traidor si Hudas, magiging kasalungat ito ng kaniyang pag-akay at patnubay, at batay sa nabanggit na alituntunin, magiging kabahagi siya sa mga kasalanang ginawa ng isang iyon.

Sa gayon, lumilitaw na noong panahong piliin si Hudas bilang apostol, ang kaniyang puso ay hindi kakikitaan ng maliwanag na katibayan ng pagiging taksil. Pinahintulutan niya na isang "ugat na nakalalason ang sumibol" at magparungis sa kaniya, na naging dahilan ng kaniyang paglihis at ng pagsunod niya, hindi sa patnubay ng Diyos, kundi sa pag-akay ng Diyablo tungo sa isang landasin ng pagnanakaw at kataksilan. (Heb 12:14, 15; Ju 13:2; Gaw 1:24, 25; San 1:14, 15; tingnan ang HUDAS Blg. 4.) Nang ang gayong paglihis ay umabot na sa isang partikular na punto, nabasa ni Jesus mismo ang puso ni Hudas at naihula ang pagkakanulo nito sa kaniya.—Ju 13: 10, 11.

Totoo, sa ulat ng Juan 6:64, noong pagkakataong matisod ang ilan sa mga alagad dahil sa ilang turo ni Jesus, mababasa natin na "mula sa pasimula ["buhat pa nang una," *AS-Tg*] ay alam ni Jesus kung sino ang mga hindi naniniwala at kung sino ang magkakanulo sa kaniya." Bagaman ang salitang "pasimula" (sa Gr., *ar·khe'*) ay ginagamit sa 2 Pedro 3:4 upang tumukoy sa pasimula ng paglalang, maaari rin itong tumukoy sa iba pang mga panahon. (Luc 1:2; Ju 15:27) Halimbawa, nang banggitin ng apostol na si Pedro na bumaba ang banal na espiritu sa mga Gentil "gaya rin sa atin noong pasimula," maliwanag na ang tinutukoy niya ay hindi ang pasimula ng kaniyang pagiging alagad o pagiging apostol kundi ang isang mahalagang yugto sa kaniyang ministeryo, ang araw ng Pentecostes, 33 C.E., ang "pasimula" ng pagbubuhos ng banal na espiritu para sa isang partikular na layunin. (Gaw 11:15; 2:1-4) Kaya naman kapansin-pansin ang komentong ito tungkol sa Juan 6:64 sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (p. 227): "Ang pasimula . . . ay hindi nangangahulugang, . . . buhat sa metapisikal na pasimula ng lahat ng bagay, . . . ni buhat sa pasimula ng pagkakilala Niya [ni Jesus] sa bawat isa, . . . ni buhat sa pasimula ng pagtitipon Niya sa mga alagad sa Kaniya, o sa pasimula ng Kaniyang Mesiyanikong ministeryo, . . . kundi buhat sa unang lihim na pagusbong ng kawalan ng pananampalataya [na humantong sa pagkatisod ng ilang alagad]. Sa gayunding paraan, alam Niya kung sino ang magkakanulo sa Kaniya buhat sa pasimula."—Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976; ihambing ang 1Ju 3:8, 11, 12.

Patiunang pagtatalaga sa Mesiyas. Patiunang inalam at inihula ng Diyos na Jehova ang mga pagdurusa ng Mesiyas, ang kamatayang daranasin niya, at ang kaniyang pagkabuhay-muli. (Gaw 2:22, 23, 30, 31; 3:18; 1Pe 1:10, 11) Ang katuparan ng mga bagay na itinalaga ng Diyos sa pamamagitan ng gayong patiunang pag-alam sa mga mangyayari ay naging depende kapuwa sa paggamit niya ng kaniyang kapangyarihan at sa mga pagkilos ng mga tao. (Gaw 4:27, 28) Gayunman, kusang-loob na pinahintulutan ng gayong mga tao na mapanaigan sila ng Kalaban ng Diyos, si Satanas na Diyablo. (Ju 8:42-44; Gaw 7:51-54) Kaya nga kung paanong ang mga Kristiyano noong mga araw ni Pablo ay 'hindi naman walang-alam sa mga pakana ni Satanas,' patiunang nakita ng Diyos ang balakyot na mga pagnanasa at mga pamamaraan na gagamitin ng Diyablo laban kay Jesu-Kristo, ang Pinahiran ng Diyos. (2Co 2:11) Maliwanag na dahil sa kapangyarihan ng Diyos, nagawa rin niyang hadlangan o biguin pa nga ang anumang pagsalakay o pagtatangka laban sa Mesiyas na hindi kaayon ng paraan o panahon na inihula.—Ihambing ang Mat 16:21; Luc 4:28-30; 9:51; Ju 7:1, 6-8; 8:59.

Sinabi ng apostol na si Pedro na si Kristo, bilang ang haing Kordero ng Diyos, ay "patiunang nakilala bago pa ang pagkakatatag [isang anyo ng Griegong *ka·ta·bo·le'*] ng sanlibutan [*ko'smou*]." Dahil dito, ipinapalagay ng mga tagapagtaguyod ng pagtatadhana na patiuna nang inalam ng Diyos ang mga bagay-bagay tungkol kay Kristo bago pa man niya lalangin ang sangkatauhan. (1Pe 1:19, 20) Ang salitang Griego na *ka·ta·bo·le',* isinaling "pagkakatatag," ay literal na nangangahulugang "paghahagis" at maaaring tumukoy sa 'paglilihi ng binhi,' gaya sa Hebreo 11:11. Bagaman may 'pagtatatag' ng sanlibutan ng sangkatauhan nang lalangin ng Diyos ang unang mag-asawa, gaya ng ipinakikita sa Hebreo 4:3, 4, nang maglaon ay naiwala ng mag-asawang iyon ang kanilang katayuan bilang mga anak ng Diyos. (Gen 3:22-24; Ro 5:12)

Gayunman, dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, pinahintulutan silang maglihi ng binhi at magluwal ng mga supling, na ang isa ay espesipikong ipinakikita sa Bibliya bilang nagtamo ng pabor ng Diyos at naging karapat-dapat sa katubusan at kaligtasan, samakatuwid nga, si Abel. (Gen 4:1, 2; Heb 11:4) Kapansin-pansin na sa Lucas 11:49-51, nang tukuyin ni Jesus "ang dugo ng lahat ng mga propeta na nabubo mula sa pagkakatatag ng sanlibutan," binanggit din niya ang pananalitang "mula sa dugo ni Abel hanggang sa dugo ni Zacarias." Sa gayon ay iniugnay ni Jesus si Abel sa "pagkakatatag ng sanlibutan."

Ang Mesiyas, o Kristo, ang magiging ipinangakong Binhi na sa pamamagitan niya ay pagpapalain ang lahat ng mga taong matuwid mula sa lahat ng pamilya sa lupa. (Gal 3:8, 14) Unang binanggit ang gayong "binhi" nang magsimula na ang paghihimagsik sa Eden, ngunit bago isilang si Abel. (Gen 3:15) Mga 4,000 taon pa ang lumipas bago nasiwalat ang "sagradong lihim," noong malinaw na makilala kung sino ang Mesiyanikong "binhi." Kaya iyon ay talagang "pinanatiling tahimik sa loob ng lubhang mahabang panahon."—Ro 16:25-27; Efe 1:8-10; 3:4-11.

Sa kaniyang takdang panahon, inatasan ng Diyos na Jehova ang kaniya mismong panganay na Anak upang gampanan ang inihulang papel ng "binhi" at maging ang Mesiyas. Walang anumang nagpapahiwatig na ang Anak na iyon ay "itinadhana" sa gayong papel bago pa man siya lalangin o bago bumangon ang paghihimagsik sa Eden. Ang pagpili sa kaniya ng Diyos nang dakong huli bilang ang isa na inatasang tumupad sa mga hula ay hindi rin naman ginawa nang walang patiunang saligan. Walang alinlangang dahil sa mahabang panahon ng matalik na pagsasamahan ng Diyos at ng kaniyang Anak bago niya ito isugo sa lupa, lubusang "nakilala" ni Jehova ang kaniyang Anak anupat nakatiyak siya na buong-katapatan nitong tutuparin ang makahulang mga pangako at mga larawan.—Ihambing ang Ro 15:5; Fil 2:5-8; Mat 11:27; Ju 10:14, 15; tingnan ang JESU-KRISTO (Sinubok at Pinasakdal).

Patiunang pagtatalaga sa mga 'tinawag at pinili.' Mayroon ding mga teksto na bumabanggit tungkol sa Kristiyanong "mga tinawag," o "mga pinili." (Jud 1; Mat 24:24) Inilalarawan sila bilang "pinili ayon sa patiunang kaalaman ng Diyos" (1Pe 1:1, 2), 'pinili bago pa ang pagkakatatag ng sanlibutan,' 'patiunang itinalaga sa pag-aampon bilang mga anak ng Diyos' (Efe 1:3-5, 11), 'pinili mula nang pasimula ukol sa kaligtasan at tinawag sa kahihinatnan ngang ito' (2Te 2:13, 14). Ang pagkaunawa sa mga tekstong ito ay depende sa kung ang tinutukoy ng mga ito ay patiunang pagtatalaga sa partikular na mga indibiduwal o patiunang pagtatalaga sa isang grupo ng mga tao, samakatuwid nga, ang kongregasyong Kristiyano, ang "iisang katawan" (1Co 10:17) na binubuo ng mga magiging kasamang tagapagmana ni Kristo Jesus sa kaniyang makalangit na Kaharian.—Efe 1:22, 23; 2:19-22; Heb 3:1, 5, 6.

Kung ang mga salitang iyon ay kumakapit sa espesipikong mga indibiduwal bilang patiunang itinalaga sa walang-hanggang kaligtasan, mangangahulugan ito na ang mga indibiduwal na iyon ay hindi kailanman magiging di-tapat o maaalis sa pagkatawag sa kanila, sapagkat ang patiunang kaalaman ng Diyos tungkol sa kanila ay hindi maaaring magmintis at ang kaniyang patiunang pagtatalaga sa kanila sa isang partikular na kahihinatnan ay hinding-hindi maaaring mabigo o mahadlangan. Gayunman, ayon sa mismong mga apostol na kinasihang sumulat ng nabanggit na mga salita, ang ilan na 'binili' at "pinabanal" sa pamamagitan ng dugo ng haing pantubos ni Kristo at "nakatikim ng makalangit na kaloob na walang bayad, at naging mga kabahagi sa banal na espiritu . . . at ng mga kapangyarihan ng darating na sistema ng mga bagay" ay mahuhulog sa pagkakasala, hindi magsisisi, at magdadala ng pagkapuksa sa kanilang sarili. (2Pe 2:1, 2, 20-22; Heb 6:4-6; 10:26-29) May-pagkakaisang hinimok ng mga apostol ang kanilang mga sinusulatan: "Gawin ang inyong buong makakaya upang tiyakin para sa inyong sarili ang pagtawag at pagpili sa inyo; sapagkat *kung patuloy ninyong ginagawa ang mga bagay na ito* ay hindi kayo sa anumang paraan mabibigo kailanman"; gayundin, "Patuloy kayong gumawa ukol sa inyong sariling kaligtasan nang may takot at panginginig." (2Pe 1:10, 11; Fil 2:12-16) Si Pablo ay "tinawag upang maging apostol ni Jesu-Kristo" (1Co 1:1) ngunit maliwanag na hindi niya ipinalagay na itinadhana siya bilang indibiduwal ukol sa walang-hanggang kaligtasan, yamang binanggit niya na puspusan siyang nagsikap upang makamit ang "tunguhin ukol sa gantimpala ng paitaas na pagtawag ng Diyos" (Fil 3:8-15) at na ikinababahala niya na baka siya mismo ay "itakwil sa paanuman."—1Co 9:27.

Sa katulad na paraan, ang "korona ng buhay" na iniaalok sa gayong mga tao ay ipagkakaloob tanging kung magiging tapat sila sa ilalim ng pagsubok hanggang kamatayan. (Apo 2:10, 23; San 1:12) Maaari nilang maiwala ang kanilang korona bilang mga haring kasama ng Anak ng Diyos. (Apo 3:11) Nagpahayag ng pagtitiwala ang apostol na si Pablo na ang "korona ng katuwiran" ay "nakalaan" para sa kaniya, ngunit sinabi lamang niya iyon nang matiyak niya na malapit nang magwakas ang kaniyang tak-

buhin, na ‘tinakbo niya hanggang sa katapusan.’ —2Ti 4:6-8.

Sa kabilang panig, kung ang nabanggit na mga teksto ay ituturing na kumakapit sa isang grupo, sa kongregasyong Kristiyano, o “banal na bansa” ng mga tinawag bilang isang kalipunan (1Pe 2:9), mangangahulugan ang mga iyon na patiunang inalam at patiunang itinalaga ng Diyos ang pag-iral ng gayong grupo (ngunit hindi ng espesipikong mga indibiduwal na bumubuo nito). Gayundin, ang mga kasulatang iyon ay mangangahulugan na itinakda niya, o patiunang itinalaga, ang huwaran na dapat tularan ng lahat ng magiging miyembro nito sa takdang panahon, at ang lahat ng ito ay kaayon ng kaniyang layunin. (Ro 8:28-30; Efe 1:3-12; 2Ti 1:9, 10) Patiuna rin niyang itinalaga ang mga gawa na aasahang gagawin nila at ang pagsubok sa kanila dahil sa mga pagdurusang idudulot sa kanila ng sanlibutan.—Efe 2:10; 1Te 3:3, 4.

Hinggil sa mga teksto na tumutukoy sa ‘pagkakasulat ng mga pangalan sa aklat ng buhay,’ tingnan ang PANGALAN.

Kapalaran at Pagtatadhana. Noong sinaunang mga panahon, karaniwang ipinapalagay ng mga taong pagano, kabilang na ang mga Griego at mga Romano, na ang kapalaran ng bawat indibiduwal, partikular na ang haba ng kaniyang buhay, ay patiuna nang itinakda ng mga diyos. Ayon sa mitolohiyang Griego, ang kahihinatnan ng mga tao ay kontrolado ng tatlong diyosa: si *Clotho* (tagapag-ikid), na nag-iikid ng sinulid ng buhay; si *Lachesis* (tagapagbigay ng mga kahihinatnan), na nagtatakda sa haba ng buhay; at si *Atropos* (mahigpit), na pumuputol sa buhay kapag ubos na ang panahon. May gayunding tatluhang diyosa ang mga Romano.

Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus (unang siglo C.E.), sinikap ng mga Pariseo na itugma ang konsepto ng kapalaran sa kanilang paniniwala sa Diyos at gayundin sa kakayahan at kalayaang magpasiya na ibinigay sa tao. (*The Jewish War,* II, 162, 163 [viii, 14]; *Jewish Antiquities,* XVIII, 13, 14 [i, 3]) Ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* ay nagsabi: “Bago ang panahon ni Augustine [ng ikaapat at ikalimang siglo C.E.], walang anumang mahalagang pagsulong sa Kristiyanismo may kaugnayan sa teoriya ng pagtatadhana.” Bago nabuhay si Augustine, ang mas naunang diumano’y “mga Ama ng Simbahan” gaya nina Justin, Origen, at Irenaeus ay “walang anumang alam tungkol sa walang-pasubaling pagtatadhana; malayang kalooban ang itinuturo nila.” (*Encyclopædia of Religion and Ethics* ni Hastings, 1919, Tomo X, p. 231) Sa pagpapabulaan nila sa Gnostisismo, iniuulat na palagi nilang ipinahahayag ang kanilang paniniwala na ang kakayahan at kalayaang magpasiya ng tao ang siyang “pagkakakilanlang katangian ng personalidad ng tao, ang saligan ng moral na pananagutan, isang bigay-Diyos na regalo na sa pamamagitan niyaon ay maaari niyang piliin yaong kalugud-lugod sa Diyos,” at na binabanggit nila ang tungkol sa “kasarinlan ng tao at layunin ng Diyos na hindi nanunupil.”—*The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge,* inedit ni S. Jackson, 1957, Tomo IX, p. 192, 193.

PATMOS. Isang pulo kung saan ipinatapon ang apostol na si Juan “dahil sa pagsasalita tungkol sa Diyos at sa pagpapatotoo tungkol kay Jesus.” (Apo 1:9) Habang naroroon siya, tinanggap niya ang Apocalipsis. Ayon sa sinaunang tradisyon, matapos siyang hatulan ni Domitian ng paninirahan sa pulo ng Patmos, si Juan ay pinalaya pagkamatay ng tagapamahalang iyon (96 C.E.).—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo VIII, p. 562, “Acts of the Holy Apostle and Evangelist John the Theologian.”

Ang Patmos, na nasa Dagat Icarian (isang bahagi ng Aegeano) mga 55 km (34 na mi) sa K ng Asia Minor, ay mga 60 km (37 mi) sa KTK ng Mileto at wala pang 240 km (150 mi) ang layo mula sa lahat ng pitong kongregasyon na espesipikong tinukoy sa Apocalipsis kabanata 2 at 3. Ang maliit na pulong ito na nalikha ng bulkan ay may lubhang palikulikong baybayin at masyadong tigang at mabato. Ngunit ngayon ay natatamnan ito ng trigo, olibo, at ubas. Lumilitaw na dahil nakabukod ito, ang Patmos, pati na ang iba pang mga pulo ng Aegeano, ay nagsilbing isang bilangguang isla.

PATROBAS. Isang Kristiyano sa kongregasyon sa Roma na binati ni Pablo sa kaniyang liham.—Ro 16:14.

PATROS. Ang Patros ay laging iniuugnay sa Ehipto (sa Heb., *Mits·ra’yim*). (Eze 30:13, 14) Iniuugnay ng karamihan sa mga iskolar ang pangalang Patros sa isang pananalitang Ehipsiyo na nangangahulugang “Lupain sa Timog” at maliwanag na tumutukoy sa Mataas na Ehipto. Ang Mataas na Ehipto ay kadalasang tumutukoy sa pook ng Libis ng Nilo na sumasaklaw mula sa isang dako sa bandang T ng Memfis hanggang sa (timog sa) Seyene (makabagong Aswan) sa may unang talon ng Nilo. Ang teksto sa Isaias 11:11, na humuhula hinggil sa pagbabalik ng mga Israelitang tapon mula sa ‘Ehipto (Mizraim), Patros at Cus,’ ay waring nagpapatunay sa pagkakatukoy na ang Patros ay nasa may Mataas na Ehipto, na ang Cus (Etiopia) ay kahangga nito sa T. Isang inskripsiyong Asiryano ni Haring Esar-hadon ang nagbibigay ng katulad na pagkakasunud-sunod, na tinutukoy ang “Ehipto (*Musur*), Paturisi at Nubia [Kusu, o Cus].”—*Ancient*

Near Eastern Texts, inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290.

Tinatawag sa Ezekiel 29:14 ang Patros na 'lupain na pinanggalingan nila [ng mga Ehipsiyo].' Ang tradisyonal na Ehipsiyong pangmalas, gaya ng isinalaysay ni Herodotus (II, 4, 15, 99), ay lumilitaw na nagpapatunay rito, yamang ginagawa nito ang Mataas na Ehipto, at partikular na ang rehiyon ng Thebes, na sentro ng unang kahariang Ehipsiyo, sa ilalim ng isang hari na tinatawag ni Herodotus na Menes, isang pangalang hindi masusumpungan sa mga rekord ng Ehipto. Itinala ni Diodorus Siculus (unang siglo B.C.E.) ang isang katulad na pangmalas. (*Diodorus of Sicily,* I, 45, 1) Ang tradisyong Ehipsiyo na inilahad ng mga Griegong istoryador na ito ay maaaring isang mahinang alingawngaw lamang ng tunay na kasaysayang inihaharap sa Bibliya hinggil kay Mizraim (na ang pangalan ay kumakatawan sa Ehipto) at sa kaniyang mga inapo, lakip na si Patrusim.—Gen 10:13, 14.

Pagkatapos itiwangwang ni Nabucodonosor ang Juda, isang nalabi ng mga Judio ang tumakas patungong Ehipto. Kabilang sa nakatalang mga lugar na kanilang pinanahanan ay ang Migdol, Tapanhes, Nop (lahat ng mga lunsod sa Mababang Ehipto), at ang "lupain ng Patros." (Jer 44:1) Dito ay nakibahagi sila sa idolatrosong pagsamba, na nagbunga ng pagpapataw ni Jehova ng hatol sa kanila at ng babala hinggil sa dumarating na pananakop ni Nabucodonosor sa Ehipto. (Jer 44:15, 26-30) Ipinakikita ng katibayang nakasulat sa papiro noong ikalimang siglo B.C.E. ang isang kolonyang Judio na umaabot hanggang sa timugang dulo ng sinaunang Ehipto sa Elephantine sa may Seyene.

PATRUSIM [Ng (Mula sa) Patros]. Nakatalang ikalima sa mga supling ni Mizraim na anak ni Ham. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:11, 12) Lumilitaw na ang pangalang ito ang anyong pangmaramihan ng Patros. (Eze 29:14) Ipahihiwatig nito na ang tribo ni Patrusim ay namayan o ang naging nakararami sa Mataas na Ehipto.

PATUBO, INTERES. Ang patubo o interes ay ang halaga na ibinabayad ng isang may utang para sa paggamit niyaong hiniram niya.

Noon pa mang ikalawang milenyo B.C.E., mayroon nang napakaunlad na sistema ng pagpapautang ang Babilonya. Sa Kodigo ni Hammurabi, binabanggit ang 20-porsiyentong halaga ng patubo sa salapi at mga butil, at itinatakda nito na kung mas mataas pa roon ang sisingilin ng isang mangangalakal, maiwawala niya ang halagang ipinahiram niya. Sa kabaligtaran, ipinagbawal ng kautusan ng Diyos sa Israel ang pagpapautang nang may patubo sa mga kapuwa Israelita na nagdarahop. Hindi dapat makinabang ang sinuman mula sa paghihirap ng iba sa pananalapi. (Exo 22:25; Lev 25:36, 37; Deu 23:19) At sinasabi ng Kawikaan 28:8 na ang kayamanang natamo mula sa interes na siningil sa maling paraan ay magiging pag-aari ng "isa na nagpapakita ng lingap sa mga maralita."

Gayunman, ang mga Israelita ay maaaring sumingil ng patubo mula sa mga banyaga. (Deu 23:20) Inuunawa ng mga Judiong komentarista na kumakapit ito, hindi sa mga kaso ng pagdarahop, kundi sa mga pautang para sa negosyo. (*The Pentateuch and Haftorahs,* inedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 849) Karaniwan na, pansamantala lamang ang pananatili sa Israel ng mga banyaga, kadalasa'y bilang mga mangangalakal, at makatuwirang asahan na magbabayad sila ng patubo, lalo na't may patubo rin ang pagpapahiram nila sa iba.

Bagaman sinunod ng matuwid na mga Israelita ang kautusan ng Diyos tungkol sa pagpapautang nang walang patubo (Aw 15:5; Eze 18:5, 8, 17), lumilitaw na naging pangkaraniwan ang pagpapahiram na may patubo at nagdulot ito ng paghihirap sa mga nagdarahop na may utang. (Ne 5:1-11; Isa 24:2; Eze 18:13; 22:12) Gayunman, itinaguyod ni Jesu-Kristo ang kautusan ng Diyos sa bagay na ito at binigyan pa nga niya ito ng mas malawak na pagkakapit, sa pagsasabing: "Patuloy na . . . magpahiram nang walang patubo, na hindi umaasa ng anumang kapalit." (Luc 6:34, 35) Samakatuwid, magiging mali na pagkaitan ng tulong ang isang tao dahil sa pangambang hindi siya makakabayad ng utang bunga ng kaniyang patuloy na kahirapan, bagaman hindi niya iyon kasalanan. Ngunit kung ang pautang ay hindi naman gagamitin upang maibsan ang karalitaan, walang masama kung sumingil ng patubo ang isang tao. Ipinahiwatig mismo ni Jesus na wastong tumanggap ng patubo mula sa ipinuhunang kapital nang sabihin niya na ang balakyot na alipin sa isa sa kaniyang mga ilustrasyon ay hinatulan dahil hindi nito inilagak ang salapi ng panginoon nito sa mga bangkero upang kumita iyon ng patubo. —Mat 25:26, 27; Luc 19:22, 23.

PATUNGAN NG LAMPARA. Tingnan ang KANDELERO; LAMPARA.

PATUTOT. Ang terminong ito ay kadalasang ikinakapit sa isang babae na nagsasagawa ng seksuwal na pakikipagtalik sa labas ng buklod ng pag-aasawa, lalo na kung kinaugalian niya itong gawin kapalit ng isang kabayaran. Sa katunayan, ang terminong Griego na *por'ne* (patutot; babaing mapakiapid) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "magtinda." (Apo 17:1, tlb sa *Rbi8*) Ang terminong Hebreo na *zoh·nah'* (isinalin sa Ingles bilang *harlot* at *prostitute;* sa Tagalog, "patu-

tot") ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na *za·nah′,* na nangangahulugang "magpatutot; magkaroon ng imoral na pakikipagtalik; makiapid."

Sa pasimula pa lamang, hinahatulan na ng Diyos ang pagpapatutot. Itinatag mismo ng Diyos sa Eden ang sakdal na pamantayan para sa pag-aasawa noong ikasal sina Adan at Eva, nang Kaniyang sabihin: "Iiwan ng lalaki ang kaniyang ama at ang kaniyang ina at pipisan siya sa kaniyang asawa at sila ay magiging isang laman." (Gen 2:24) Bagaman hinatulan ng Diyos ang pagpapatutot, pinahintulutan naman niya ang pagkakaroon ng mga kinakasamang babae at ang poligamya, maging sa gitna ng kaniyang mga lingkod, hanggang sa dumating ang kaniyang takdang panahon upang sa pamamagitan ni Jesu-Kristo ay muling itatag ang sakdal na pamantayan para sa pag-aasawa. Sinipi ni Jesus ang mga salita ng kaniyang Ama na nabanggit sa itaas, at idiniin ng apostol na si Pablo na dapat sundin ng kongregasyong Kristiyano ang alituntuning ito. Ipinakita niya na ang Kristiyanong lumalabag sa alituntuning ito ay naglalakip ng kaniyang sarili sa isang patutot, bilang "iisang katawan."—Mat 19:4-9; 1Co 6:16.

Makikita sa kaso ni Juda na apo sa tuhod ni Abraham ang pangmalas ng mga lingkod ng Diyos noong unang panahon hinggil sa pagpapatutot. Habang tumatahan siya bilang isang naninirahang dayuhan sa Canaan kung saan pinahihintulutan ang pagpapatutot, ang ulo ng pamilya na si Juda ay sumiping kay Tamar (balo ng kaniyang anak na si Er) na noo'y nagbalatkayo bilang patutot. Nang matuklasan na si Tamar ay nagdadalang-tao dahil dito, ganito ang iniulat kay Juda: "Si Tamar na iyong manugang ay nagpatutot, at narito, siya ay nagdadalang-tao rin sa kaniyang pagpapatutot." Iniutos ni Juda na sunugin si Tamar (samakatuwid nga, patayin muna, pagkatapos ay sunugin bilang karima-rimarim) dahil itinuturing siyang katipan ng anak ni Juda na si Shela. Nang matuklasan niya ang buong katotohanan, hindi nagdahilan si Juda sa ginawa niyang pagsiping sa napagkamalang patutot, ngunit sinabi niya hinggil kay Tamar: "Siya ay higit na matuwid kaysa sa akin, sa dahilang hindi ko siya ibinigay kay Shela na aking anak." Pinagpaumanhinan niya si Tamar sa ginawa nitong pagkilos upang magkaroon ng supling mula kay Juda dahil hindi ibinigay ni Juda si Tamar sa anak niyang si Shela upang tuparin nito kay Tamar ang pag-aasawa bilang bayaw.—Gen 38:6-26.

Sa Ilalim ng Kautusan. Ipinag-utos ng Diyos sa Israel: "Huwag mong lalapastanganin ang iyong anak na babae sa pamamagitan ng paggawang patutot sa kaniya, upang ang lupain ay hindi magpatutot at ang lupain ay mapuno nga ng kahalayan sa moral." (Lev 19:29) Ang pangangalunya ay ipinagbawal ng ikapitong utos (Exo 20:14; Deu 5:18); kamatayan ang parusa para sa mga nagkasala. (Lev 20:10) Ang babaing nasumpungang nagkasala ng pagpapakasal habang nagkukunwaring isang birhen ay papatayin. (Deu 22:13-21) Kung ang isang babaing ipinakipagtipan ay makiapid sa ibang lalaki, ituturing siyang kapareho ng isang mapangalunyang asawang babae, at siya'y papatayin. (Deu 22:23, 24) Ang dalagang nakiapid ay ipakakasal sa lalaking dumaya at sumiping sa kaniya malibang tumanggi ang ama ng babae na pahintulutan ang pag-aasawang iyon.—Exo 22:16, 17; Deu 22:28, 29.

Dahil dito at sa iba pang mga kadahilanan, walang alinlangan na ang mga patutot sa Israel ay mga babaing banyaga, maliban sa ilan. Paulit-ulit na nagbababala ang Mga Kawikaan laban sa "babaing di-kilala" at "ibang babae" na maaaring umakit sa isang lalaki sa paggawa ng imoralidad.—Kaw 2:16; 5:20; 7:5; 22:14; 23:27.

Ang mga saserdote ay pinagbawalan ng Kautusan na mag-asawa ng isang patutot, at kung ang anak na babae ng isang saserdote ay magpatutot, siya'y papatayin at pagkatapos ay susunugin sa apoy. (Lev 21:7, 9, 14) Hindi maaaring tanggapin bilang abuloy sa santuwaryo ni Jehova ang "upa sa isang patutot," sapagkat ang mga patutot ay karima-rimarim sa paningin ni Jehova.—Deu 23:18.

Tumibay ang pananampalataya ng mga taong-bayan kay Solomon bilang karapat-dapat na kahalili ni David sa trono ng Israel dahil sa matalino at maunawaing paghawak niya sa kaso ng dalawang patutot. Malamang, hindi mapagpasiyahan ng mga hukom sa mababang hukuman ang kasong ito, kaya naman isinangguni ito sa hari. (Deu 1:17; 17:8-11; 1Sa 8:20) Maaaring ang mga babaing ito ay mga patutot, hindi sa diwang nagbebenta sila ng aliw, kundi mga babaing nakiapid, anupat maaaring sila'y mga babaing Judio o posibleng mga babaing may lahing banyaga.—1Ha 3:16-28.

Mga Patutot sa Templo. Ang mga patutot sa templo ay naging prominenteng bahagi ng huwad na relihiyon. Iniuulat ng istoryador na si Herodotus (I, 199) na ang "pinakamaruming kaugalian sa Babilonya ay ang pagpilit sa bawat babae sa lupain na maupo sa templo ni Aphrodite minsan sa kaniyang buong buhay at makipagtalik sa isang estranghero." Kasangkot din ang mga patutot sa pagsamba kina Baal, Astoret, at iba pang mga diyos at mga diyosang sinasamba sa Canaan at sa iba pang dako.

Bahagi rin ng tiwaling pagsamba ang mga lalaking patutot sa templo.—1Ha 14:23, 24; 15:12; 22:46.

'Ang Daang Patungo sa Kamatayan.' Sa ikapitong kabanata ng Mga Kawikaan, inilalarawan ni

Haring Solomon ang isang tagpo na kaniyang napagmasdan, na nagpapakita kung paano kumikilos ang isang patutot at ang mga resulta niyaon sa mga nasisilo niya. Binabanggit niya ang tungkol sa isang kabataang lalaki na dumaraan sa lansangang malapit sa bahay ng isang patutot sa pagsapit ng gabi. Inilalarawan ni Solomon ang kabataang lalaki bilang "kapos ang puso," anupat kulang sa kaunawaan o katinuan. (Tingnan ang PUSO.) Ang babae, na nakabihis ng di-mahinhing kasuutan ng isang patutot, ay nag-aabang at lumalapit sa kaniya. Madudulas ang kaniyang labi at magaling siyang magsalita, ngunit ang totoo siya'y maingay at sutil; may katusuhan ang kaniyang puso. Ipinangangalandakan ng patutot na ito na siya'y matuwid sa pagsasabing naghandog siya ng mga haing pansalu-salo nang araw na iyon (anupat ipinahihiwatig na mayroon silang pagkaing mapagsasaluhan, yamang ang naghahandog ay palagiang kumukuha ng bahagi ng haing pansalu-salo para sa kaniya at sa kaniyang pamilya). —Kaw 7:6-21.

Ngayong naakit na ang kabataang lalaki, gaya ng ipinakikita ni Solomon, siya'y nahumaling na sa pagkakasala kasama ng babae, at palibhasa'y hindi na nag-iisip nang matino, sumusugod siyang 'tulad ng toro na pumaparoon sa patayan,' gaya ng isang lalaking nakapangaw at hindi makatakas sa disiplinang tatanggapin niya. "Hanggang sa," sabi ni Solomon, "biyakin ng palaso ang kaniyang atay," samakatuwid nga, hanggang sa magkaroon siya ng sugat na ikamamatay, kapuwa sa espirituwal at sa pisikal, sapagkat hindi lamang niya inilantad ang kaniyang katawan sa nakamamatay na sakit na naililipat sa pagtatalik (sa malalalang kaso ng sipilis, sinisira ng mga baktirya ang atay), kundi gayundin, "hindi niya nalalamang nasasangkot dito ang kaniya mismong kaluluwa." Malubhang naaapektuhan ang kaniyang buong pagkatao at ang kaniyang buhay, at nagkasala siya nang malubha laban sa Diyos. Tinatapos ni Solomon ang kaniyang ulat sa pagsasabing: "Ang kaniyang bahay [yaong sa patutot] ay mga daang patungo sa Sheol; ang mga iyon ay pababa sa mga loobang silid ng kamatayan."—Kaw 7:22, 23, 27; ihambing ang Kaw 2:16-19; 5:3-14.

"Sumisira ng mahahalagang pag-aari." Sinasabi ng kawikaan: "Ang taong umiibig sa karunungan ay nagpapasaya sa kaniyang ama, ngunit siyang nakikisama sa mga patutot ay sumisira ng mahahalagang pag-aari." (Kaw 29:3) Una sa lahat, sinisira niya ang kaniyang kaugnayan sa Diyos, na siyang pinakamahalagang pag-aari; pagkatapos, nagdudulot siya ng kadustaan sa kaniyang pamilya at sinisira niya ang kaniyang mga ugnayang pampamilya. Gaya ng babala ng isa pang kawikaan, 'ibinibigay ng taong iyon sa iba ang kaniyang dangal at ang kaniyang mga taon sa bagay na malupit; nagpapakabusog sa kaniyang kalakasan ang mga taong di-kilala, at napapasabahay ng banyaga ang mga bagay na pinaghirapan niya.'—Kaw 5:9, 10.

Kaya naman nagpapayo ang taong marunong: "Huwag mong nasain sa iyong puso ang kaniyang kariktan, . . . sapagkat dahil sa isang babaing patutot ay walang natitira sa isa kundi isang bilog na tinapay; ngunit tungkol naman sa asawa ng ibang lalaki, siya ay nanghuhuli ng isa ngang mahalagang kaluluwa." (Kaw 6:24-26) Maaaring nangangahulugan ito na dahil sa pakikipagsamahan niya sa isang patutot, nilulustay ng isang lalaki sa Israel ang kaniyang yaman at nauuwi siya sa karalitaan (ihambing ang 1Sa 2:36; Luc 15:30), ngunit naiwawala naman ng lalaking nangalunya sa asawa ng ibang lalaki ang kaniyang kaluluwa (sa ilalim ng Kautusan, kamatayan ang parusa para sa pangangalunya). O kaya naman, maaaring ang patutot na tinutukoy ng buong ulat ay ang mapangalunyang asawang babae.

Sinasabi ng huling mga talata ng kabanatang ito (Kaw 6:29-35): "[Kung tungkol sa] sinumang sumisiping sa asawa ng kaniyang kapuwa, walang sinumang humihipo sa kaniya ang mananatiling di-naparurusahan. Hindi hinahamak ng mga tao ang magnanakaw dahil lamang sa nagnakaw siya upang busugin ang kaniyang kaluluwa kapag siya ay nagugutom. Ngunit, kapag nasumpungan, magsasauli siya ng pitong ulit ang dami; ang lahat ng pag-aari sa kaniyang bahay ay ibibigay niya. Ang sinumang nangangalunya sa isang babae ay kapos ang puso; siyang gumagawa nito ay nagpapahamak ng kaniyang sariling kaluluwa. Isang salot at kasiraang-puri ang masusumpungan niya, at ang kaniyang kadustaan ay hindi mapapawi. Sapagkat ang pagngangalit ng isang matipunong lalaki ay paninibugho, at hindi siya mahahabag sa araw ng paghihiganti. Hindi niya pakukundanganan ang anumang uri ng pantubos, ni magpapakita man siya ng pagsang-ayon, gaano man kalaki ang iyong regalo."

Maaaring ang kahulugan ng Kawikaan 6:30-35 ay na hindi gaanong hinahamak ng mga tao ang isang magnanakaw na nagnanakaw upang maibsan ang kaniyang gutom. Sa paanuman ay nauunawaan nila ang kaniyang ikinilos. Gayunpaman, kapag siya'y nahuli, ipasasauli sa kaniya nang may 'interes' ang anumang ninakaw niya (lalo na sa ilalim ng Kautusan [Exo 22:1, 3, 4]; maaaring ginamit sa kawikaan ang pananalitang "pitong ulit" upang ipahiwatig na pagbabayarin siya ng pinakamataas na multang posible). Subalit ang mangangalunya ay hindi makagagawa ng anumang pagsasauli para sa kaniyang kasalanan; ang kaniyang kadustaan, na malaki, ay nananatili, at sa anumang paraan ay hindi niya ma-

tutubos o mabibili ang kaniyang sarili mula sa kaparusahang nararapat sa kaniya.

Kung ang isang Kristiyano na miyembro ng espirituwal na katawan ni Kristo ay sisiping sa isang patutot o makikiapid, kinukuha niya ang isang sangkap ni Kristo at ginagawa itong sangkap ng isang patutot, anupat inilalakip ang kaniyang sarili sa isang patutot bilang iisang katawan. Sa gayo'y nagkakasala siya laban sa kaniyang sariling katawan dahil ito'y "sangkap ni Kristo."—1Co 6:15-18.

Dapat Iwan ang Gayong Gawain Upang Maligtas. May pag-asa para sa mga patutot kung tatalikdan nila ang karima-rimarim na gawaing ito at mananampalataya sa haing pantubos ni Jesu-Kristo. Ang mga patuloy na nagsasagawa ng gayong imoralidad ay hindi makapagmamana ng Kaharian. (Gal 5:19-21; Efe 5:5) Sumulat ang apostol sa mga Kristiyanong nasa Corinto at pinaalalahanan niya sila na ang ilan sa kanila ay mga mapakiapid at mga mangangalunya noon ngunit iniwan na nila ang landasing iyon at hinugasan na sila at ipinahayag na matuwid sa pangalan ng Panginoong Jesu-Kristo. (1Co 6:9-11) Ipinakita ng marami sa mga patutot sa Israel na mas mabuti ang kanilang puso kaysa sa puso ng mga lider ng relihiyon. Mapagpakumbabang tinanggap ng mga babaing ito, na nililibak ng mga eskriba at mga Pariseo, ang pangangaral ni Juan na Tagapagbautismo, at ginamit silang halimbawa ni Jesus sa mga lider ng relihiyon, sa pagsasabing: "Katotohanang sinasabi ko sa inyo na ang mga maniningil ng buwis at ang mga patutot ay nauuna na sa inyo sa kaharian ng Diyos."—Mat 21:31, 32.

Si Rahab. Si Rahab, na mula sa paganong lunsod ng Jerico, ay isang halimbawa ng patutot na nagpakita ng pananampalataya sa Diyos at ibinilang na matuwid. (San 2:25) Sa bahay ni Rahab nanuluyan ang mga lalaking isinugo ni Josue upang maniktik sa Jerico. (Jos 2:1) Hindi makatuwirang ipalagay na ginawa nila iyon para sa imoral na mga layunin. Tungkol sa kanilang motibo, ganito ang sabi ng mga propesor na sina C. F. Keil at F. Delitzsch sa *Commentary on the Old Testament:* "Hindi gaanong paghihinalaan ang pagpasok nila sa bahay ng gayong uri ng tao. Karagdagan pa, ang kinaroroonan ng kaniyang bahay sa gilid o sa ibabaw ng pader ng bayan ay makapagpapadali sa pagtakas. Subalit talagang pinatnubayan ng Panginoon ang landasin ng mga tiktik, sapagkat nasumpungan nila sa makasalanang ito ang mismong taong angkop na angkop para sa kanilang layunin, at na sa kaniyang puso ay talagang nagkaroon ng epekto ang balita ng mga himalang ginawa ng Diyos na buháy alang-alang sa Israel, anupat hindi lamang niya ipinagbigay-alam sa mga tiktik ang kalumbayan ng mga Canaanita, kundi, taglay ang nanampalatayang pagtitiwala sa kapangyarihan ng Diyos ng Israel, ikinubli rin niya ang mga tiktik mula sa lahat ng pagtatanong ng kaniyang mga kababayan, sa kabila ng napakalaking panganib sa kaniyang sarili." (1973, Tomo II, Joshua, p. 34) Yamang iniutos ng Diyos na palayasin ng Israel ang mga Canaanita dahil sa kanilang imoral na mga gawain at yamang pinagpala ng Diyos ang paglupig sa Jerico at si Rahab mismo, talagang hindi makatuwirang ipalagay na nagsagawa ang mga tiktik ng imoralidad kay Rahab o na ipinagpatuloy pa niya ang kaniyang gawaing pagpapatutot pagkatapos niyaon. Dahil sa kaniyang pananampalataya, at mga gawang kasuwato niyaon, iniligtas ang kaniyang buhay. Nang maglaon ay pumasok siya sa marangal na pag-aasawa kay Salmon na mula sa tribo ni Juda at naging isang ninuno ni Jesu-Kristo.—Lev 18:24-30; Jos kab 2; 6:22-25; Mat 1:1, 5.

May kinalaman kay Jepte na anak ng isang babaing patutot (Huk 11:1), at sa panunuluyan ni Samson sa bahay ng isang patutot sa lunsod ng Gaza (Huk 16:1), tingnan ang JEPTE; SAMSON.

Makasagisag na Paggamit. Sa Bibliya, ang isang tao, bansa, o kongregasyon ng mga taong nakaalay sa Diyos na nakikipag-alyansa sa sanlibutan o na bumabaling sa pagsamba sa huwad na mga diyos ay tinatawag na "mga patutot." Ganiyan ang bansang Israel. Ang Israel ay nahikayat na magkaroon ng "imoral na pakikipagtalik" sa mga banyagang diyos at, kung paanong ang isang di-tapat na asawang babae ay naghahanap ng ibang lalaki, siya'y umasa sa mga banyagang bansa ukol sa katiwasayan at kaligtasan mula sa kaniyang mga kaaway sa halip na sa kaniyang "asawang nagmamayari," ang Diyos na Jehova. (Isa 54:5, 6) Karagdagan pa, lubhang nagpakasama ang Jerusalem sa kaniyang kawalang-katapatan anupat hinigitan pa niya ang karaniwang ginagawa ng mga patutot, gaya ng sinabi ng kinasihang propeta na si Ezekiel: "Sa lahat ng patutot ay nahirati silang magbigay ng regalo, ngunit ikaw—ibinigay mo ang iyong mga regalo sa lahat ng maalab na umiibig sa iyo, at sinusuhulan mo sila upang pumaroon sa iyo mula sa lahat ng dako sa iyong mga pagpapatutot." (Eze 16:33, 34) Ang sampung-tribong kaharian ng Israel at ang dalawang-tribong kaharian ng Juda ay kapuwa tinuligsa bilang mga patutot sa ganitong makasagisag na paraan.—Eze 23:1-49.

Makasagisag na inilalarawan sa Apocalipsis ang sukdulang halimbawa ng espirituwal na pagpapatutot, samakatuwid nga, isang patutot na nakasakay sa isang kulay-iskarlatang mabangis na hayop at may pangalan sa kaniyang noo na "Babilonyang Dakila, ang ina ng mga patutot at ng mga kasuklamsuklam na bagay sa lupa." Siya'y "pinakiapiran ng

mga hari sa lupa."—Apo 17:1-5; tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

PAU. Isang lugar sa Edom, kung saan isang Haring Hadar (Hadad) ang maliwanag na may maharlikang tirahan doon. (Gen 36:31, 39; 1Cr 1:43, 50) Hindi na alam ang lokasyon ng Pau sa ngayon.

PAULO [mula sa Lat., nangangahulugang "Munti; Maliit"]. Ang proconsul ng Ciprus nang dumalaw roon si Pablo sa kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero, noong mga 47 C.E. Tama si Lucas nang tawagin niya ito na proconsul, yamang ang pangangasiwa sa Ciprus noong panahong iyon ay nasa ilalim ng Senadong Romano sa halip na sa ilalim ng emperador. (Gaw 13:7, 12) Ang Ciprus ay dating isang probinsiya ng imperyo, ngunit noong 22 B.C.E. ay inilagay ni Augusto sa ilalim ng kontrol ng Senado.—Tingnan ang PROCONSUL.

Sa Soli, na nasa H baybayin ng pulo ng Ciprus, isang inskripsiyon ang natagpuan na nagtataglay ng mga salitang "noong pagkaproconsul ni Paulo." Ang pangalang Lucio Sergio Paulo ay natagpuan sa daigdig na Romano bilang pangalan ng isang tagapangasiwa ng Tiber sa ilalim ni Claudio Cesar. Gayunman, hindi tiyak ang anumang pag-uugnay ng mga taong ito sa Sergio Paulo na binanggit sa Bibliya.—*The Annual of the British School at Athens,* London, 1947, p. 201-206.

Si Sergio Paulo ay naninirahan sa Pafos, na nasa kanluraning baybayin ng pulo. Siya ay "isang lalaking matalino," at palibhasa'y may-pananabik na hinahangad na marinig ang salita ng Diyos, ipinatawag niya sina Bernabe at Pablo. Habang nakikipag-usap sila sa lalaking ito, si Elimas (Bar-Jesus), isang manggagaway na Judio, ay "nagsimulang sumalansang sa kanila, na hinahangad na italikod sa pananampalataya ang proconsul." Ngunit puspos ng banal na espiritu, sinabi ni Pablo sa manggagaway na ito na sumalansang sa mabuting balita na sasapitan ito ng pansamantalang pagkabulag. Nabulag nga ito. Nang mamasdan ang makapangyarihang gawang ito ng espiritu ng Diyos, ang proconsul ay naging mananampalataya, "sapagkat lubha siyang namangha sa turo ni Jehova."—Gaw 13:6-12.

PAUMANHIN [sa Ingles, *pardon*]. Ang salitang Hebreo na *na·sa'',* na isinasalin kung minsan bilang "pagpaumanhinan," ay ginagamit din sa Kasulatan sa diwang "itaas," "isakay" (Gen 45:19; Exo 6:8; 2Ha 2:16), "kunin" (Gen 27:3; Bil 16:15). Gayunman, ang isang pangunahing kahulugan ng salitang ito ay "pasanin o taglayin, dalhin." (Gen 47:30; 1Ha 2:26; Eze 44:12, 13) Kapag ang *na·sa''* ay angkop na isaling "pagpaumanhinan," mahihiwatigan pa rin dito ang kahulugang iyon. Binababanggit ng Kasulatan ang kambing para kay Azazel bilang nagdadala sa kasalanan, at inihula na papasanin ng Mesiyas ang kamalian ng mga tao. (Lev 16:8, 10, 22; Isa 53:12) Dahil sa pagdadala, o pagpasan, niya sa kamalian ng iba, naging posible na pagpaumanhinan sila.—Tingnan ang AZAZEL.

Samantalang ang salitang *na·sa''* ay maaaring tumukoy sa pagpapaumanhin, o pagpapatawad, ng Diyos o kaya'y ng mga tao (Gen 18:24, 26; 50:17), ang *sa·lach'* naman ay ginagamit lamang sa pagpapatawad ng Diyos, ang pagkilos na sa pamamagitan nito ang nagkasala ay muling nagtatamo ng pagsang-ayon ng Diyos bilang sagot sa kaniyang taimtim na panalangin para sa kapatawaran o sa panalangin ng iba para sa kaniya.—Bil 14:19, 20; 1Ha 8:30.

Kapag ang Hebreong *na·sa''* ay may diwang pagpapaumanhin, o pagpapatawad, ginagamit kung minsan ng Griegong *Septuagint* ang salitang *a·phi'e·mi.* Sa pangunahing diwa nito, ang *a·phi'e·mi* ay nangangahulugang "pakawalan." Ang terminong ito ay maaaring mangahulugang "patawarin," "pagpaumanhinan." Sa Roma 4:7, ang apostol na si Pablo ay sumipi mula sa Awit 32:1 (31:1, *LXX*), kung saan si Jehova ay tinutukoy na nagpapaumanhin sa "pagsalansang," at gumamit siya ng isang anyo ng salitang *a·phi'e·mi,* gaya ng ginagawa ng Griegong *Septuagint* para sa Hebreong *na·sa''.* Ang terminong ito ay lumilitaw sa iba pang mga talata ng Kristiyanong Griegong Kasulatan at ikinakapit sa pagpapatawad ng Diyos at ng tao sa mga pagkakasala, kabilang na ang pagkansela sa mga pagkakautang.—Mat 6:12, 14, 15; 18:32, 35.

Si Jehova ay namumukod-tangi bilang isang Diyos na nagpapaumanhin sa mga naghahangad ng kapatawaran. Ngunit hindi niya iniuurong ang kaparusahan sa mga taong sadyang sumasalansang sa kaniya at sa kaniyang matuwid na mga daan.—Exo 34:6, 7; tingnan ang KAPATAWARAN, PAGPAPATAWAD.

PAUTANG. Anumang bagay, lalo na ang salapi, na ibinigay para pansamantalang gamitin, anupat sa hinaharap ay inaasahang isasauli ito o ibibigay ang katumbas nito.

Kadalasan, napakataas ng patubo na sinisingil ng mga bansa noong sinaunang panahon, at ang mga taong hindi makabayad ng mga pautang ay pinakikitunguhan nang may kalupitan. Batay sa sinaunang mga rekord, may mga halaga ng patubo noon na sumisingil ng kalahati ng inani ng isang tao kapalit ng paggamit niya sa isang bukid, at hindi itinuring na labag sa kautusan na singilin ang isang mangangalakal nang doble sa hiniram niya. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 168, 170) Kung minsan ay napakalupit ng pakikitungo sa isang may utang.—*Livy,* II, XXIII, 2-7; ihambing ang Mat 18:28-30.

Gayunman, ibang-iba ang kalagayan sa sinaunang Israel. Karaniwan na, pinauutang ng salapi at mga pagkain ang dukhang mga kapuwa Israelita na naging biktima ng pagbagsak ng kabuhayan, at ipinagbawal ng Kautusan ang pagpapataw ng patubo sa kanila. Kung tatanggap ng patubo ang isang Israelita mula sa kaniyang kapuwa Israelita na nagdarahop, mangangahulugan iyon na pinakikinabangan niya ang kapighatian ng isang iyon. (Exo 22:25; Lev 25:35-37; Deu 15:7, 8; 23:19) Gayunman, maaaring pagbayarin ng patubo, o interes, ang mga banyaga. Ngunit maaaring ang probisyong ito ng Kautusan ay kumakapit lamang noon sa mga pautang para sa negosyo at hindi sa mga kaso ng aktuwal na pagdarahop. Kadalasan, nasa Israel ang mga banyaga bilang mga nandarayuhang mangangalakal at makatuwirang asahan na magbabayad sila ng patubo, yamang may patubo rin ang pagpapahiram nila sa iba.—Deu 23:20.

Hinahatulan ng Hebreong Kasulatan ang nanghiram na ayaw magbayad ng inutang niya (Aw 37:21) at kasabay nito ay pinasisigla naman ang pagpapahiram sa mga nangangailangan. (Deu 15:7-11; Aw 37:26; 112:5) Sinasabi ng Kawikaan 19:17: “Siyang nagpapakita ng lingap sa maralita ay nagpapautang kay Jehova, at ang kaniyang pakikitungo ay babayaran Niya sa kaniya.”

Inilalarawan ng kaso ni Hana na sagana ang kabayarang iginaganti ni Jehova. Matapos ‘ipahiram’ ni Hana kay Jehova ang kaniyang kaisa-isang anak na si Samuel para sa paglilingkod sa santuwaryo bilang pagtupad sa panata niya, siya ay pinagpala, hindi lamang ng isa pang anak na lalaki, kundi ng tatlong anak na lalaki at dalawang anak na babae.—1Sa 1:11, 20, 26-28; 2:20, 21.

Samantalang naririto sa lupa, ipinakita ni Kristo Jesus ang espiritu ng pagkabukas-palad ng kaniyang Amang si Jehova at tinuruan niya ang iba na gawin din iyon. Bilang susog sa mga sinabi niya hinggil sa pagpapautang, sinabi ni Jesus: “Kung nagpapahiram kayo nang walang patubo doon sa mga mula sa kanila ay umaasa kayong tumanggap, ano ang kapurihan nito sa inyo? Maging ang mga makasalanan ay nagpapahiram nang walang patubo sa mga makasalanan upang mabalik sa kanila ang gayunding halaga. Sa halip, patuloy na . . . magpahiram nang walang patubo, na hindi umaasa ng anumang kapalit; at ang inyong gantimpala ay magiging malaki, at kayo ay magiging mga anak ng Kataas-taasan, sapagkat siya ay mabait sa mga walang utang-na-loob at balakyot.”—Luc 6:34, 35.

Sa ilalim ng Kautusan, ang mga Judiong nakikinig kay Jesus ay obligadong magpautang nang walang patubo sa kanilang mga kapuwa Israelita na nagdarahop. Kahit para sa mga makasalanan, hindi pambihirang bagay ang magpahiram nang walang patubo sa mga nasa kalagayang magbayad. Baka nga magpahiram pa ang isang tao nang walang patubo sa layuning magkamit ng pabor sa hinaharap mula sa nanghihiram. Sa kabilang dako naman, ang isa na nagnanais maging tagatulad sa Diyos ay gagawa nang higit pa kaysa sa ginagawa ng isang makasalanan, sa pamamagitan ng pagpapahiram sa mga taong nagdarahop na dahil sa kanilang kalagayan sa ekonomiya ay maaaring hindi na makapagbabayad kailanman.

Sabihin pa, ang pagkakapit sa mga salita ni Jesus ay nalilimitahan ng mga kalagayan ng isa. Halimbawa, dapat na maging pangunahin sa isang tao ang obligasyong asikasuhin ang mga pangangailangan ng mga miyembro ng kaniyang pamilya. Samakatuwid, mali para sa isang tao na magpautang kung makahahadlang ito sa obligasyon niya na maglaan ng mga pangangailangan sa buhay ng kaniyang pamilya. (Mar 7:11-13; 1Ti 5:8) Isa pa, dapat ding isaalang-alang ang saloobin at mga kalagayan ng nanghihiram. Nangangailangan ba siya dahil siya ay iresponsable, tamad, at ayaw magtrabaho bagaman mayroon namang mga trabahong kaya niyang gawin? Kung gayon, kumakapit dito ang mga salita ng apostol na si Pablo: “Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin.”—2Te 3:10; tingnan ang PATUBO, INTERES; UTANG, MAY UTANG.

PAWIS. Halumigmig o likido ng katawan na lumalabas sa mga glandula ng pawis at dumaraan sa maliliit na butas sa balat. Ang karaniwang mga sanhi ng pawis ay ang pagtatrabaho (halimbawa, kapag gumagawa ng mabigat na gawain), emosyon (gaya ng kabalisahan), init, at iba pa.

Pagkatapos na magkasala si Adan, kinailangan niyang maghanap ng ikabubuhay mula sa isinumpang lupa sa labas ng hardin ng Eden, anupat ginagawa iyon sa pamamagitan ng nakapapawis na pagpapagal sa gitna ng mga tinik at mga dawag. Sa isang bahagi ay sinabi sa kaniya ni Jehova: “Sa pawis ng iyong mukha ay kakain ka ng tinapay hanggang sa ikaw ay bumalik sa lupa, sapagkat mula riyan ka kinuha.”—Gen 3:17-19.

Habang nakikita ni Ezekiel ang pangitain tungkol sa templo, sinabi ni Jehova na ang mga saserdoteng naglilingkod doon ay dapat magbihis ng mga linong kasuutan at na “walang lana ang dadaiti sa kanila.” Hindi sila dapat magbigkis sa kanilang sarili ng lana o ng anumang “nakapagpapapawis.” Marahil ito ay upang maiwasan ang anumang karumihang lilikhain ng pawis, o baka dahil sa pawis ay maging di-kasiya-siya ang kanilang paglilingkod sa halip na nakagagalak, yamang ang pawis ay nagpapahiwatig

ng pagpapagal o pagkapagod, gaya sa kaso ni Adan. —Eze 44:15-18.

Si Jesus sa Getsemani. May kinalaman kay Jesu-Kristo nang siya ay nasa Getsemani noong huling gabi ng kaniyang buhay sa lupa, sinabi ng Lucas 22:44: "Ngunit nang mapasamatinding paghihirap ay nagpatuloy siya sa pananalangin nang lalong marubdob; at ang kaniyang pawis ay naging gaya ng mga patak ng dugo na tumutulo sa lupa." Hindi sinasabi ng manunulat na nahaluan ng dugo ang pawis ni Jesus. Maaaring gumagawa lamang siya ng isang paghahambing, anupat marahil ay ipinahihiwatig niya na ang pawis ni Kristo ay namuong tulad ng mga patak ng dugo o inilalarawan niya kung paanong ang pagtulo ng pawis ni Jesus ay kahawig ng sunud-sunod na pagpatak ng dugo mula sa isang sugat. Sa kabilang dako naman, maaaring lumabas ang dugo ni Jesus sa kaniyang balat, anupat napahalo sa kaniyang pawis. Ayon sa ulat, nangyari ang pamamawis nang may dugo sa ilang kaso ng matinding kabagabagan ng isip. Sa kalagayang tinatawag na *diapedesis,* ang dugo o ang mga elemento nito ay tumatagas sa walang-punit na mga ugat na dinadaluyan ng dugo, at sa *hematidrosis* naman, ang inilalabas ay pawis na nabahiran ng sangkap na pangkulay ng dugo o ng mismong dugo, o ng fluido ng katawan na nahaluan ng dugo, sa gayon ay nagiging dahilan ng 'pagpapawis ng dugo.' Sabihin pa, mga mungkahi lamang ang mga ito tungkol sa kung ano ang posibleng nangyari kay Jesus.

Ang Lucas 22:43, 44 ay wala sa Vatican Manuscript No. 1209, sa Alexandrine Manuscript, sa Syriac Sinaitic codex, at sa iwinastong salin ng Sinaitic Manuscript. Gayunman, lumilitaw ang mga talatang ito sa orihinal na Sinaitic Manuscript, sa Codex Bezae, sa Latin na *Vulgate,* sa Curetonian Syriac, at sa Syriac na *Peshitta.*

PAYO, TAGAPAYO. Sa maraming salitang Hebreo at Aramaiko na ginamit sa Kasulatan upang ipahayag ang ideya ng "payo," ang pangngalang Hebreo na *'e·tsah'* at ang kaugnay na pandiwang *ya·'ats'* ang pinakamadalas lumitaw. Bagaman kadalasang isinasalin bilang "payo," ang *'e·tsah'* ay isinasalin din bilang "pakana." (Isa 8:10) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang konsepto ng "payo" bilang isang pangngalan ay ipinapahayag ng *bou·le'* at *sym·bou'li·on.* Ang *bou·le'* ay isinasalin din bilang "pakana" (Luc 23:51; Gaw 5:38), "malinaw na kalooban" (Gaw 13:36), at "kapasiyahan" (Gaw 27:42).

Kaya ang terminong "payo" ay maaari ring mangahulugang "kalooban," "layunin," "kapasiyahan," "pakana," gaya halimbawa kapag ipinahahayag ni Jehova: "Ang aking pasiya [*counsel*] ay mananatili." (Isa 46:10) Ang "mga layunin [*counsels*] ng mga puso," samakatuwid nga, ang mga plano, pakana, layunin [*purpose*], o mga kapasiyahan, ng natatagong panloob na pagkatao ang siyang mailalantad kapag dumating ang Panginoong Jesu-Kristo upang maggawad ng kahatulan. (1Co 4:5) Sa Efeso 1:11, ang pariralang "ayon sa ipinapasiya ng kaniyang kalooban" (sa literal, "ayon sa payo ng kalooban niya") ay maaaring nangangahulugang "ayon sa layunin, o kapasiyahan, na kapahayagan ng kalooban ng Diyos." Sinabi ng apostol na si Pablo na malaya siya sa pagkakasala sa dugo dahil hindi niya ipinagkait na ituro "ang lahat ng layunin [*counsel*] ng Diyos" ("ang kabuuan ng layunin [*purpose*] ng Diyos," *JB;* "ang buong kalooban ng Diyos," *NIV*), samakatuwid nga, lahat ng bagay na kinakailangan para sa kaligtasan.—Gaw 20:27.

Ang mga lalaking kilala dahil sa kanilang karunungan ay lubhang pinahahalagahan bilang mga tagapayo ng hari. (Tingnan ang 2Sa 16:23.) Dahil sa kanilang posisyon, may mga pagkakataong inaalok sila ng suhol upang gamitin nila ang kanilang impluwensiya sa tiwaling paraan. Nang umupa ng mga tagapayo ang mga kaaway ng mga Judio, maaaring ginawa nila iyon sa pamamagitan ng panunuhol sa mga Persianong naglilingkod sa gayong katungkulan.—Ezr 4:5.

Walang iisang tao ang nagtataglay ng lahat ng kaalaman. Kaya naman, ang taong nakikinig sa mahusay na payo ay marunong. (Kaw 12:15) Sukdulang kahibangan para sa isa na tanggihan ang mabuting payo ng makaranasang mga tagapayo, gaya ng ginawa ni Haring Rehoboam.—1Ha 12:8.

Si Jehova ang nagtataglay ng karunungan sa ganap na diwa nito. Siya lamang ang hindi nangangailangan ng sinumang magpapayo sa kaniya. (Isa 40:13; Ro 11:34) Ang kaniyang Anak ay nakagaganap bilang "Kamangha-manghang Tagapayo," anupat naglalaan ng patnubay at pangangasiwa, dahil tumanggap siya ng payo mula sa kaniyang Ama at sinunod niya ito, at taglay niya ang espiritu ng Diyos. (Isa 9:6; 11:2; Ju 5:19, 30) Idiniriin nito na upang ang payo ay maging kapaki-pakinabang, kailangang isaalang-alang si Jehova. Walang kabuluhan ang anumang payo na sumasalungat sa Kataas-taasan. Hindi iyon maituturing na payo.—Kaw 19:21; 21:30.

PE [פ; pinal, ף]. Ang ika-17 titik ng alpabetong Hebreo. Isa ito sa limang titik Hebreo na may ibang anyo kapag ginagamit bilang huling titik ng isang salita. Ang pangalang ibinigay sa titik na ito ay nangangahulugang "bibig."

Ang tunog nito sa Hebreo ay katugma ng Ingles na "p," kapag mayroon itong tuldok (*daghesh lene*) sa loob nito; ngunit kapag wala ang tuldok na iyon, ito ay binibigkas na tulad ng "ph," gaya sa Ingles na *"philosophy."* Nagsisimula sa titik na ito ang bawat

isa sa walong talata sa tekstong Hebreo ng Awit 119:129-136.—Tingnan ang HEBREO, II.

PEDAHEL [Ang Diyos ang Tumubos]. Isang pinuno ng Neptali, inatasan ni Jehova na tumulong sa paghahati-hati ng Lupang Pangako sa mga tribo; anak ni Amihud.—Bil 34:16, 17, 28.

PEDAIAS [nangangahulugang "Si Jehova ang Tumubos"].

1. Ama ni Joel, na noong panahon ng paghahari ni David ay prinsipe ng kalahati ng tribo ni Manases na nananahanan sa K ng Jordan.—1Cr 27:20, 22.

2. Ama ng ina ni Jehoiakim na si Zebida; si Pedaias ay nanirahan sa Ruma.—2Ha 23:36.

3. Ikatlong binanggit na anak ni Haring Jehoiakin (Jeconias) na ipinanganak noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya. Naging anak ni Pedaias si Gobernador Zerubabel na nanungkulan pagkaraan ng pagkatapon at sa gayon ay isang mahalagang kawing sa linya na umaakay tungo kay Jesus. (1Cr 3:17-19) Dahil sa ilang di-nakaulat na kalagayan, si Zerubabel ay tinatawag ding anak ng kapatid ni Pedaias na si Sealtiel. Maaaring inampon ni Sealtiel si Zerubabel kung namatay si Pedaias noong ang bata ay musmos pa; o, kung namatay si Sealtiel bago magkaanak ng isang lalaki, maaaring nagsagawa si Pedaias ng pag-aasawa bilang bayaw, anupat naging anak si Zerubabel sa pangalan ng kaniyang kapatid na si Sealtiel.—Ezr 5:2; Mat 1:12.

4. Isang Benjamita na ang inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. —Ne 11:4, 7.

5. Isang inapo ni Paros na tumulong kay Nehemias na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:25.

6. Isang Israelita na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon, malamang na isang saserdote, na tumayo sa kaliwa ni Ezra noong binabasa sa nagkakatipong bayan ang Kautusan ni Jehova.—Ne 8:1, 4.

7. Isang tapat na Levita na noong ikalawang pagdalaw ni Nehemias sa Jerusalem ay inatasan niya, kasama nina Selemias na saserdote at Zadok na tagakopya, upang mangasiwa sa iniabuloy na ikapu. —Ne 13:6, 7, 12, 13.

PEDAZUR [Ang Bato ang Tumubos]. Isang lalaki sa tribo ni Manases na ang anak na si Gamaliel ay inatasang maging pinuno ng kanilang tribo pagkatapos ng Pag-alis.—Bil 1:10, 16; 2:20; 7:54, 59; 10:23.

PEDRO [Isang Piraso ng Bato]. Ang apostol na ito ni Jesu-Kristo ay may limang katawagan sa Kasulatan: ang Hebreong "Symeon," ang Griegong "Simon" (mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "makinig; pakinggan"), "Pedro" (isang pangalang Gr. na siya lamang ang nagtataglay sa Kasulatan), ang Semitikong katumbas nito na "Cefas" (marahil ay kaugnay ng Heb. na *ke·phim′* [mga bato] na ginamit sa Job 30:6; Jer 4:29), at ang kombinasyong "Simon Pedro."—Gaw 15:14; Mat 10:2; 16:16; Ju 1:42.

Si Pedro ay anak ni Juan, o Jonas. (Mat 16:17; Ju 1:42) Siya ay unang binanggit na naninirahan sa Betsaida (Ju 1:44) ngunit nang maglaon ay sa Capernaum (Luc 4:31, 38), mga lugar na parehong nasa hilagang baybayin ng Dagat ng Galilea. Ang hanapbuhay ni Pedro at ng kaniyang kapatid na si Andres ay pangingisda, at lumilitaw na mga kasamahan nila sina Santiago at Juan, mga anak ni Zebedeo, "na mga kasosyo ni Simon." (Luc 5:7, 10; Mat 4:18-22; Mar 1:16-21) Kaya si Pedro ay hindi nagsosolong mangingisda kundi kabilang sa isang pangkat ng mga mangingisda. Bagaman itinuring ng mga lider na Judio sina Pedro at Juan bilang "mga taong walang pinag-aralan at pangkaraniwan," hindi ito nangangahulugan na hindi sila marunong bumasa't sumulat o na hindi sila nakapag-aral. May kinalaman sa salitang *a·gram′ma·tos* na ikinapit sa kanila, sinasabi ng *Dictionary of the Bible* (1905, Tomo III, p. 757) ni Hastings na para sa isang Judio "ito ay nangangahulugang isa na hindi nagkaroon ng pagsasanay sa Rabinikong pag-aaral ng Kasulatan."—Ihambing ang Ju 7:14, 15; Gaw 4:13.

Si Pedro ay ipinakilala bilang isang taong mayasawa, at kahit man lamang noong mga huling taon, lumilitaw na sinamahan siya ng asawa niya sa kaniyang mga misyon (o sa ilan sa mga ito), gaya ng ginawa ng mga asawa ng ibang mga apostol. (1Co 9:5) Ang kaniyang biyenang babae ay nakatira sa kaniyang tahanan, kung saan kapisan din niya ang kaniyang kapatid na si Andres.—Mar 1:29-31.

Ministeryo Kasama ni Jesus. Si Pedro ang isa sa mga unang alagad ni Jesus, anupat dinala siya kay Jesus ni Andres, na isang alagad ni Juan na Tagapagbautismo. (Ju 1:35-42) Noong panahong iyon ibinigay ni Jesus sa kaniya ang pangalang Cefas (Pedro) (Ju 1:42; Mar 3:16), na malamang ay makahula. Kung paanong may kakayahan si Jesus na makilalang si Natanael ay isang lalaking "sa kaniya ay walang panlilinlang," may kakayahan din siyang makilala ang pagkatao ni Pedro. At totoo naman, nagpamalas si Pedro ng tulad-batong mga katangian, lalo na pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, anupat naging isang impluwensiyang nakapagpapatibay sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano.—Ju 1:47, 48; 2:25; Luc 22:32.

Pagkalipas pa ng ilang panahon, sa Galilea, saka tinanggap ni Pedro, ng kaniyang kapatid na si Andres, at ng kanilang mga kasamahang sina Santiago

at Juan ang panawagan ni Jesus na sumunod sa kaniya at maging “mga mangingisda ng mga tao.” (Ju 1:35-42; Mat 4:18-22; Mar 1:16-18) Ang bangka ni Pedro ang napiling sakyan ni Jesus upang mula roon ay makapagsalita siya sa karamihan na nasa baybayin. Pagkatapos nito ay pinangyari ni Jesus na makahimalang makahuli sila ng maraming isda, na nag-udyok kay Pedro, na noong una ay mapag-alinlangan, upang sumubsob sa harap ni Jesus dahil sa takot. Walang pag-aatubiling iniwan niya at ng kaniyang tatlong kasamahan ang kanilang hanapbuhay upang sumunod kay Jesus. (Luc 5:1-11) Pagkatapos maglingkod nang mga isang taon bilang alagad, si Pedro ay naging kabilang sa 12 na pinili upang maging “mga apostol,” o ‘mga isinugo.’—Mar 3:13-19.

Sa mga apostol, sina Pedro, Santiago, at Juan ay ilang beses na pinili ni Jesus upang sumama sa kaniya sa pantanging mga okasyon, gaya noong maganap ang pagbabagong-anyo (Mat 17:1, 2; Mar 9:2; Luc 9:28, 29), noong ibangon ang anak na babae ni Jairo (Mar 5:22-24, 35-42), at noong dumanas si Jesus ng personal na pagsubok sa hardin ng Getsemani (Mat 26:36-46; Mar 14:32-42). Ang tatlong ito, kasama rin si Andres, ang partikular na nagtanong kay Jesus tungkol sa pagkawasak ng Jerusalem, sa pagkanaririto ni Jesus sa hinaharap, at sa katapusan ng sistema ng mga bagay. (Mar 13:1-3; Mat 24:3) Bagaman iniuugnay si Pedro sa kaniyang kapatid na si Andres sa mga talaan ng mga apostol, mas malimit siyang itinatambal kay Juan sa ulat ng mga pangyayari, kapuwa bago at pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus. (Luc 22:8; Ju 13:24; 20:2; 21:7; Gaw 3:1; 8:14; ihambing ang Gaw 1:13; Gal 2:9.) Hindi sinabi kung ito ay dahil sa kanilang likas na pagkakaibigan at pagiging malapít sa isa't isa o dahil inatasan sila ni Jesus na gumawang magkasama (ihambing ang Mar 6:7).

Mas maraming pananalita ni Pedro ang nakaulat sa mga Ebanghelyo kaysa sa pananalita ng sinuman sa 11. Maliwanag na siya ay may dinamikong pagkatao, hindi kimi o atubili. Tiyak na ito ang dahilan kung bakit siya ang unang nagsasalita o nagpapahayag ng nasa isip niya samantalang ang iba ay tahimik lang. Dahil sa mga tanong na ibinangon niya, nilinaw at pinalawak ni Jesus ang ilang ilustrasyon. (Mat 15:15; 18:21; 19:27-29; Luc 12:41; Ju 13:36-38; ihambing ang Mar 11:21-25.) Kung minsan ay nagsasalita siya nang padalus-dalos, at may kapusukan pa nga. Siya ang nag-akala na kailangang may sabihin siya matapos nilang makita ang pangitain ng pagbabagong-anyo. (Mar 9:1-6; Luc 9:33) Sa kaniyang waring may-kalituhang pananalita na dapat silang manatili roon at magtayo ng tatlong tolda, lumilitaw na iminumungkahi niya na ang pangitain (noong humihiwalay na kay Jesus sina Moises at Elias) ay hindi dapat matapos kundi dapat itong magpatuloy. Noong gabi ng huling Paskuwa, sa pasimula ay tutol na tutol si Pedro na hugasan ni Jesus ang kaniyang mga paa, at pagkatapos, nang sawayin siya, ninais niyang pahugasan kay Jesus pati ang kaniyang ulo at mga kamay. (Ju 13:5-10) Ngunit makikita natin na ang mga pananalita ni Pedro ay pangunahin nang dahil sa kaniyang aktibong interes at pag-iisip, na may kasamang masidhing damdamin. Ang pag-uulat ng mga ito sa rekord ng Bibliya ay katibayan na mahalaga ang mga ito, bagaman kung minsan ay nagsisiwalat ng ilang kahinaan ng nagsalita.

Sa gayon, nang matisod sa turo ni Jesus ang maraming alagad at iwanan nila siya, si Pedro ang nagsalita para sa lahat ng mga apostol na determinado silang manatiling kasama ng kanilang Panginoon, ang Isa na may “mga pananalita ng buhay na walang hanggan . . . ang Banal ng Diyos.” (Ju 6:66-69) Pagkatapos na sagutin ng mga apostol ang tanong ni Jesus kung ano ang sinasabi ng mga tao tungkol sa kung sino siya, si Pedro na naman ang may-pananalig na nagsabi: “Ikaw ang Kristo, ang Anak ng Diyos na buháy,” na tinugon ni Jesus sa pagsasabing si Pedro ay pinagpala, o “maligaya.”—Mat 16:13-17.

Palibhasa'y palaging nauuna si Pedro sa pagsasalita, siya rin ang pinakamadalas ituwid, sawayin, o pagwikaan. Bagaman pagkahabag ang nag-udyok sa kaniya, nagkamali siya nang mangahas siyang dalhin si Jesus sa tabi at aktuwal na sawayin ito nang ihula nito na siya'y magdurusa at mamamatay bilang Mesiyas. Tinalikuran ni Jesus si Pedro, anupat tinawag si Pedro na isang mananalansang, o Satanas, yamang ginamit nito ang pangangatuwiran ng tao laban sa mga kaisipan ng Diyos na masusumpungan sa hula. (Mat 16:21-23) Ngunit mapapansin na nang gawin niya ito, ‘tumingin si Jesus sa iba pang mga alagad,’ malamang na nagpapahiwatig na alam niyang taglay rin nila ang damdaming ipinahayag ni Pedro. (Mar 8:32, 33) Nang mangahas si Pedro na magsalita para kay Jesus tungkol sa pagbabayad ng isang uri ng buwis, mahinahong ipinaunawa sa kaniya ni Jesus na dapat muna siyang mag-isip na mabuti bago magsalita. (Mat 17:24-27) Nagpakita si Pedro ng labis na pagtitiwala sa sarili at ng pagkadamang nakahihigit siya sa 11 nang sabihin niya na bagaman matisod ang mga ito may kinalaman kay Jesus, *siya* ay hindi matitisod, anupat handa siyang mabilanggo o mamatay pa nga kasama ni Jesus. Totoo, ang lahat ng iba pa ay nagsabi rin ng gayunding bagay, ngunit si Pedro ang unang gumawa nito at “paulit-ulit” pa. Pagkatapos ay inihula ni Jesus na tatlong ulit na ipagkakaila ni Pedro ang kaniyang Panginoon.—Mat 26:31-35; Mar 14:30, 31; Luc 22:33, 34.

Si Pedro ay hindi lamang isang taong masalita kundi isa ring taong agad kumikilos, anupat nagpamalas ng pagkukusa at lakas ng loob, gayundin ng matinding pagmamahal sa kaniyang Panginoon. Nang pumaroon si Jesus sa isang liblib na dako bago magbukang-liwayway upang manalangin, di-nagtagal ay pinangunahan ni Simon ang isang pangkat upang 'hanapin siya.' (Mar 1:35-37) Muli, si Pedro ang humiling kay Jesus na utusan siyang lumakad sa ibabaw ng maunos na dagat upang salubungin si Jesus, anupat malayu-layo rin ang nalakad niya bago siya nagpadala sa pag-aalinlangan at nagsimulang lumubog.—Mat 14:25-32.

Sa hardin ng Getsemani noong huling gabi ng buhay ni Jesus sa lupa, si Pedro, kasama sina Santiago at Juan, ay nagkapribilehiyong samahan si Jesus sa dako kung saan ito marubdob na nanalangin. Tulad ng iba pang mga apostol, nakatulog si Pedro, dahil sa pagod at pamimighati. Tiyak na dahil paulit-ulit na sinambit ni Pedro ang determinasyon niyang huwag iwanan si Jesus, sa kaniya partikular na sinabi ni Jesus: "Hindi ba ninyo magagawang magbantay kahit man lamang isang oras na kasama ko?" (Mat 26:36-45; Luc 22:39-46) Si Pedro ay hindi 'nagpatuloy sa pananalangin' at nagdusa dahil dito.

Nang makita ng mga alagad na kukunin na ng mga mang-uumog si Jesus, nagtanong sila kung dapat ba silang lumaban; ngunit si Pedro ay hindi na naghintay ng sagot at agad na kumilos, anupat pinutol ang tainga ng isang lalaki sa pamamagitan ng tabak (bagaman malamang na mas malubhang pinsala ang gusto niyang gawin) kung kaya sinaway siya ni Jesus. (Mat 26:51, 52; Luc 22:49-51; Ju 18:10, 11) Bagaman iniwan ni Pedro si Jesus, tulad ng ginawa ng iba pang mga alagad, pagkatapos nito ay sinundan niya "sa malayo" ang mga mang-uumog na umaresto kay Jesus, anupat lumilitaw na hindi niya malaman ang gagawin sapagkat natatakot siyang mapatay ngunit alaláng-alalá rin siya kay Jesus.—Mat 26:57, 58.

Sa tulong ng isa pang alagad, na maliwanag na sumunod o sumama sa kaniya hanggang sa tirahan ng mataas na saserdote, pumasok si Pedro sa mismong looban. (Ju 18:15, 16) Hindi siya nanatiling tahimik at nakakubli sa isang madilim na sulok kundi lumantad siya at nagpainit sa tabi ng apoy. Dahil sa liwanag ng apoy ay nakilala siya ng iba bilang kasamahan ni Jesus, at lalo pa silang naghinala dahil sa kaniyang puntong Galilea. Nang akusahan si Pedro, tatlong ulit niyang ikinaila na kilala niya si Jesus, anupat sumumpa pa nga nang bandang huli dahil sa tindi ng kaniyang pagkakaila. Sa isang dako sa lunsod ay tumilaok ang isang tandang sa ikalawang pagkakataon, at si Jesus ay "bumaling at tumingin kay Pedro." Si Pedro ngayon ay lumabas, nanlupaypay, at tumangis nang may kapaitan. (Mat 26:69-75; Mar 14:66-72; Luc 22:54-62; Ju 18:17, 18; tingnan ang PAGTILAOK NG MANOK; SUMPA Blg. 1.) Gayunman, ang naunang pagsusumamo ni Jesus para kay Pedro ay sinagot, anupat hindi naman lubusang nanghina ang pananampalataya ni Pedro.—Luc 22:31, 32.

Pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, ang mga babaing pumaroon sa libingan ay sinabihan ng anghel na dalhin ang isang mensahe sa "kaniyang mga alagad at kay Pedro." (Mar 16:1-7; Mat 28:1-10) Dinala ni Maria Magdalena ang mensahe kina Pedro at Juan, at nagsimulang tumakbo ang mga ito patungo sa libingan, anupat naunahan ni Juan si Pedro. Samantalang si Juan ay tumigil sa harapan ng libingan at sumilip lamang sa loob, si Pedro ay tuluy-tuloy na pumasok, at sinundan naman ni Juan. (Ju 20:1-8) Bago nagpakita si Jesus sa mga alagad bilang isang grupo, nagpakita muna siya kay Pedro. Ito, bukod sa espesipikong pagbanggit ng anghel sa pangalan ni Pedro, ay malamang na nagbigay-katiyakan sa nagsisising si Pedro na hindi permanenteng pinutol ng tatlong ulit niyang pagkakaila ang kaniyang kaugnayan sa Panginoon.—Luc 24:34; 1Co 15:5.

Bago nagpakita si Jesus sa mga alagad sa tabi ng Dagat ng Galilea (Tiberias), sinabi ng masiglang si Pedro na mangingisda siya, at ang iba ay sumama sa kaniya. Nang makilala ni Juan si Jesus na nasa dalampasigan, kaagad-agad na lumangoy si Pedro patungong baybayin, anupat iniwan ang iba upang siyang magdaong ng bangka, at nang humingi si Jesus ng isda, bilang tugon ay hinila ni Pedro ang lambat patungong baybayin. (Ju 21:1-13) Sa pagkakataong ito tatlong ulit na tinanong ni Jesus si Pedro (na tatlong ulit na nagkaila sa kaniyang Panginoon) kung iniibig ba nito si Jesus, anupat binigyan si Pedro ng atas na 'pastulan ang kaniyang mga tupa.' Inihula rin ni Jesus ang paraan ng kamatayan ni Pedro, na nag-udyok naman kay Pedro na magtanong pagkakita niya sa apostol na si Juan: "Panginoon, ano ang gagawin ng taong ito?" Minsan pang itinuwid ni Jesus ang pangmalas ni Pedro, anupat idiniin na dapat siyang 'maging kaniyang tagasunod' at huwag ikabahala kung anuman ang gagawin ng iba. —Ju 21:15-22.

Ministeryo Nang Dakong Huli. Yamang "nakabalik" na siya mula sa pagkahulog sa silo ng pagkatakot, na pangunahin nang dahil sa labis na pagtitiwala sa sarili (ihambing ang Kaw 29:25), kailangan ngayong 'palakasin ni Pedro ang kaniyang mga kapatid' bilang pagtupad sa payo ni Kristo (Luc 22:32) at magpastol sa Kaniyang mga tupa. (Ju 21:15-17) Kaayon nito, gumanap si Pedro ng prominenteng bahagi sa gawain ng mga alagad pagkaakyat ni Jesus sa langit. Bago ang Pentecostes ng 33 C.E., iniharap ni Pedro sa kapulungan ang tungkol sa pagpili ng kapalit ng di-tapat na si Hudas, anupat nagbigay

siya ng maka-Kasulatang katibayan para sa gayong pagkilos. Isinagawa ng kapulungan ang kaniyang rekomendasyon. (Gaw 1:15-26) Muli, noong Pentecostes, sa ilalim ng patnubay ng banal na espiritu, gumanap si Pedro bilang tagapagsalita para sa mga apostol at ginamit niya ang una sa "mga susi" na ibinigay sa kaniya ni Jesus, sa gayon ay binuksan ang daan upang ang mga Judio ay maging mga miyembro ng Kaharian.—Gaw 2:1-41; tingnan ang SUSI, I.

Pagkaraan ng Pentecostes, patuloy siyang naging prominente sa sinaunang kongregasyong Kristiyano. Pagkatapos ng okasyong iyon, sa orihinal na mga apostol ay tanging siya at si Juan na lamang ang binanggit sa aklat ng Mga Gawa, maliban sa maikling pagbanggit sa pagpatay kay "Santiago na kapatid ni Juan," ang isa pang kabilang sa tatlong apostol na naging pinakamatalik na mga kasamahan ni Jesus. (Gaw 12:2) Waring partikular na nakilala si Pedro sa pagsasagawa ng mga himala. (Gaw 3:1-26; 5:12-16; ihambing ang Gal 2:8.) Sa tulong ng banal na espiritu, buong-tapang siyang nagsalita sa mga tagapamahalang Judio na nagpaaresto sa kaniya at kay Juan (Gaw 4:1-21), at sa ikalawang pagkakataon ay gumanap siya bilang tagapagsalita para sa lahat ng mga apostol sa harap ng Sanedrin, anupat matatag na ipinahayag ang kanilang determinasyon na "sundin ang Diyos bilang tagapamahala" sa halip na mga tao na salansang sa kalooban ng Diyos. (Gaw 5:17-31) Malamang na partikular na nakadama si Pedro ng malaking kasiyahan nang maipakita niya ang kaniyang nagbagong saloobin, na ibang-iba sa ipinakita niya noong gabing ikaila niya si Jesus, at nang mabata rin niya ang pamamalo na inilapat ng mga tagapamahala. (Gaw 5:40-42) Bago ang kaniyang ikalawang pagkaaresto, kinasihan si Pedro na ilantad ang pagpapaimbabaw nina Ananias at Sapira at ipahayag ang hatol ng Diyos sa kanila.—Gaw 5:1-11.

Di-nagtagal pagkatapos ng pagpatay kay Esteban bilang martir, nang maraming mananampalataya sa Samaria ang matulungan at mabautismuhan ni Felipe (na ebanghelisador), sina Pedro at Juan ay naglakbay patungo roon upang tulungan ang mga mananampalatayang ito na tumanggap ng banal na espiritu. Doon ginamit ni Pedro ang ikalawang "susi ng kaharian." Pagkatapos, nang pabalik na sila sa Jerusalem, "ipinahayag [ng dalawang apostol] ang mabuting balita" sa maraming Samaritanong nayon. (Gaw 8:5-25) Lumilitaw na muling humayo si Pedro sa isang misyon anupat noong panahong iyon ay pinagaling niya sa Lida si Eneas, na paralisado sa loob ng walong taon, at binuhay niyang muli ang babaing si Dorcas ng Jope. (Gaw 9:32-43) Mula sa Jope, inakay si Pedro na gamitin ang ikatlong "susi ng kaharian," kaya naglakbay siya patungong Cesarea upang mangaral kay Cornelio at sa mga kamag-anak at mga kaibigan nito. Bilang resulta, sila ang naging unang di-tuling mga Gentil na mananampalataya na tumanggap ng banal na espiritu bilang mga tagapagmana ng Kaharian. Pagbalik ni Pedro sa Jerusalem, kinailangan niyang harapin ang mga tutol sa pagkilos na iyon, ngunit sumang-ayon naman ang mga ito nang maiharap niya ang katibayan na kumilos siya ayon sa patnubay ng Diyos.—Gaw 10:1–11:18; ihambing ang Mat 16:19.

Maaaring noong taon ding iyon (36 C.E.) unang dumalaw si Pablo sa Jerusalem bilang isang nakumberteng Kristiyano at apostol. 'Dinalaw niya si Cefas [Pedro],' anupat gumugol ng 15 araw kasama nito, at nakita rin niya si Santiago (ang kapatid sa ina ni Jesus) ngunit wala nang iba pa sa orihinal na mga apostol.—Gal 1:18, 19; tingnan ang APOSTOL (Pagka-Apostol sa Kongregasyon).

Ayon sa taglay nating katibayan, noong 44 C.E. ipinapatay ni Herodes Agripa I ang apostol na si Santiago at, nang malaman na ikinalugod ito ng mga lider na Judio, ipinaaresto naman niya si Pedro. (Gaw 12:1-4) 'Masidhing pananalangin' ang isinagawa ng kongregasyon para kay Pedro, at pinalaya siya ng anghel ni Jehova mula sa bilangguan (at malamang na sa kamatayan din). Pagkatapos na isaysay sa mga nasa tahanan ni Juan Marcos ang makahimalang pagpapalaya sa kaniya, hiniling ni Pedro na iulat ito kay "Santiago at sa mga kapatid," at pagkatapos si Pedro ay "naglakbay patungo sa ibang dako."—Gaw 12:5-17; ihambing ang Ju 7:1; 11:53, 54.

Sumunod siyang lumitaw sa ulat ng Mga Gawa noong kapulungan ng "mga apostol at matatandang lalaki" na idinaos sa Jerusalem upang pag-usapan ang usapin ng pagtutuli para sa mga Gentil na nakumberte, malamang na noong taóng 49 C.E. Pagkatapos ng mahabang pagtatalo, tumindig si Pedro at nagbigay ng patotoo may kinalaman sa mga pakikitungo ng Diyos sa mga mananampalatayang Gentil. Ang 'pagtahimik ng buong karamihan' ay katibayan na mapuwersa ang kaniyang argumento at, malamang, na iginagalang din siya ng mga naroroon. Si Pedro, tulad nina Pablo at Bernabe na nagbigay ng patotoo pagkatapos niya, ay waring tumatayong saksi sa harap ng kapulungan. (Gaw 15:1-29) Maliwanag na ang pangyayaring iyon ang nasa isip ni Pablo nang tukuyin niya si Pedro kasama sina Santiago at Juan bilang "namumukod-tanging mga lalaki," "ang waring mga haligi" sa kongregasyon.—Gal 2:1, 2, 6-9.

Batay sa kabuuan ng ulat, maliwanag na si Pedro, bagaman totoo na lubhang prominente at iginagalang, ay hindi nagkaroon ng nakahihigit na awtoridad sa mga apostol salig sa pag-aatas sa kaniya sa isang ranggo o katungkulan. Kaya naman nang ma-

ging mabunga ang gawain ni Felipe sa Samaria, sinasabi ng ulat na 'sina Pedro at Juan ay isinugo' ng mga apostol sa misyon sa Samaria, anupat lumilitaw na kumilos ang mga apostol bilang isang lupon. (Gaw 8:14) Hindi nanatili nang permanente si Pedro sa Jerusalem na para bang kailangan ang presensiya niya roon upang wastong mapamahalaan ang kongregasyong Kristiyano. (Gaw 8:25; 9:32; 12:17; tingnan din ang MATANDANG LALAKI; TAGAPANGASIWA.) Aktibo siya sa Antioquia, Sirya, noong panahong naroroon din si Pablo, at minsan ay kinailangang sawayin ni Pablo si Pedro (Cefas) nang "mukhaan . . . sa harap nilang lahat" dahil ikinahiya ni Pedro ang pagkaing kasama ng mga Kristiyanong Gentil at pakikihalubilo sa kanila nang dumating ang ilang Judiong Kristiyano na nanggaling kay Santiago sa Jerusalem.—Gal 2:11-14.

Ang higit pang impormasyon tungkol sa posisyon ni Pedro sa kongregasyong Kristiyano ay nasa artikulong BATONG-LIMPAK. Ang pangmalas na si Pedro ay nakarating sa Roma at nanguna sa kongregasyon doon ay batay lamang sa mapag-aalinlanganang tradisyon at hindi lubusang kaayon ng mga impormasyon sa Kasulatan. Hinggil sa puntong ito, at sa paninirahan ni Pedro sa Babilonya at kung isinulat niya mula roon ang kaniyang dalawang liham, tingnan ang PEDRO, MGA LIHAM NI.

PEDRO, MGA LIHAM NI. Dalawang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na isinulat ng apostol na si Pedro, na nagpakilala bilang ang manunulat ng mga ito sa pambungad na mga salita ng bawat liham. (1Pe 1:1; 2Pe 1:1; ihambing ang 2Pe 3:1.) Malinaw na tinutukoy ng iba pang panloob na katibayan na si Pedro ang manunulat. Tinukoy niya ang kaniyang sarili bilang isang saksi sa pagbabagong-anyo ni Jesu-Kristo, isang pribilehiyong tinamasa lamang nina Pedro, Santiago, at Juan. (2Pe 1:16-18; Mat 17:1-9) At, gaya ng ipinakikita sa Juan 21:18, 19, si Pedro lamang ang makapagsasabi: "Ang pag-aalis ng aking tabernakulo ay malapit na, gaya rin ng ipinahiwatig sa akin ng ating Panginoong Jesu-Kristo." (2Pe 1:14) Ang pagkakaiba sa istilo ng dalawang liham ay maaaring dahil ginamit ni Pedro si Silvano (Silas) sa pagsulat ng unang liham samantalang nang isulat niya ang kaniyang ikalawang liham ay lumilitaw na hindi gayon ang ginawa niya. (1Pe 5:12) Ang mga ito ay kapuwa pangkalahatang liham, anupat maliwanag na para sa mga Kristiyanong Judio at di-Judio. Ang unang liham ay espesipikong patungkol sa mga nasa Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, at Bitinia—mga rehiyon ng Asia Minor.—1Pe 1:1; 2:10; 2Pe 1:1; 3:1; ihambing ang Gaw 2:5, 9, 10.

Ang mga liham ni Pedro ay lubusang kasuwato ng iba pang mga aklat ng Bibliya sa pagdiriin sa tamang paggawi at sa mga gantimpala nito at gayundin sa pagsipi mula sa mga iyon bilang mapananaligang Salita ng Diyos. Sinipi ng mga ito ang Genesis (18:12; 1Pe 3:6), Exodo (19:5, 6; 1Pe 2:9), Levitico (11:44; 1Pe 1:16), Mga Awit (34:12-16; 118:22; 1Pe 3:10-12; 2:7), Mga Kawikaan (11:31 [*LXX*]; 26:11; 1Pe 4:18; 2Pe 2:22), at Isaias (8:14; 28:16; 40:6-8; 53:5; 1Pe 2:8; 2:6; 1:24, 25; 2:24). Ang hula sa Kasulatan ay ipinakitang gawa ng espiritu ng Diyos. (2Pe 1:20, 21; ihambing ang 2Ti 3:16.) Ang pangako ng Diyos may kinalaman sa mga bagong langit at isang bagong lupa ay inulit. (2Pe 3:13; Isa 65:17; 66:22; Apo 21:1) Maliwanag na ipinakikita ng mga pagkakatulad sa pagitan ng 2 Pedro (2:4-18; 3:3) at ng Judas (5-13, 17, 18) na ang ikalawang liham ni Pedro ay tinanggap ng alagad na si Judas bilang kinasihan. Kapansin-pansin din na itinuring ni Pedro ang mga liham ng apostol na si Pablo bilang kasama "sa iba pang bahagi ng Kasulatan."—2Pe 3:15, 16.

Panahon ng Pagsulat. Mahihiwatigan sa nilalaman ng mga liham na isinulat ang mga iyon bago magsimula ang pag-uusig ni Nero noong 64 C.E. Yamang noon ay kasama ni Pedro si Marcos, waring ang panahon ng pagsulat ng unang liham ay sa pagitan ng 62 at 64 C.E. (1Pe 5:13) Mas maaga rito, si Marcos ay nasa Roma noong panahon ng unang pagkakabilanggo roon ni Pablo (mga 59-61 C.E.), at nang mabilanggo si Pablo sa Roma sa ikalawang pagkakataon (mga 65 C.E.), hiniling niya na pumaroon sa kaniya sina Timoteo at Marcos. (Col 4:10; 2Ti 4:11) Malamang na isinulat ni Pedro ang kaniyang ikalawang liham di-nagtagal pagkatapos ng kaniyang unang liham, o noong mga 64 C.E.

Isinulat Mula sa Babilonya. Ayon sa sariling patotoo ni Pedro, isinulat niya ang kaniyang unang liham samantalang siya'y nasa Babilonya. (1Pe 5:13) Posibleng doon din niya isinulat ang kaniyang ikalawang liham. Malinaw na ipinakikita ng taglay nating katibayan na ang "Babilonya" ay tumutukoy sa lunsod na nasa Eufrates at hindi sa Roma, gaya ng inaangkin ng ilan. Yamang ipinagkatiwala sa kaniya ang 'mabuting balita para sa mga tuli,' maaasahang maglilingkod si Pedro sa isang sentro ng Judaismo, gaya ng Babilonya. (Gal 2:7-9) May malaking populasyong Judio sa loob at sa palibot ng sinaunang lunsod ng Babilonya. Sa pagtalakay kung paano ginawa ang Babilonyong Talmud, ang *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971, Tomo 15, tud. 755) ay may binanggit na "dakilang mga akademya sa Babilonya" ng Judaismo sa Karaniwang Panahon. Yamang sumulat si Pedro sa "mga pansamantalang naninirahan na nakapangalat sa [literal na] Ponto, Galacia, Capadocia, Asia, at Bitinia" (1Pe 1:1), makatuwiran lamang na ang pinanggalingan ng liham, ang "Babilonya," ay ang literal na lugar na may gayong pangalan. Hindi kailanman

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG PEDRO

Isang liham na nagpapasigla sa mga Kristiyano na maging mapagpuyat at magbata nang may katapatan sa kabila ng mga pagsubok

Isinulat sa Babilonya ng apostol na si Pedro sa pamamagitan ng paggamit kay Silvano bilang kalihim, noong mga 62-64 C.E.

Ang mga Kristiyano ay dapat gumawi sa paraang karapat-dapat sa kanilang kamangha-manghang pag-asa

Ang "mga pinili" ay pinagkalooban ng isang buháy na pag-asa, isang walang-kasiraang mana sa langit (1:1-5)

May pananampalataya sila kay Jesu-Kristo ukol sa kaligtasan ng kanilang mga kaluluwa—isang bagay na doo'y naging lubhang interesado ang sinaunang mga propeta at maging ang mga anghel (1:8-12)

Kaya nga, dapat nilang bigkisan ang kanilang mga pag-iisip ukol sa gawain; dapat silang umiwas sa kanilang dating mga pagnanasa, magpakabanal, at gumawi nang may makadiyos na takot at pag-ibig na pangkapatid (1:13-25)

Dapat silang magkaroon ng pananabik sa 'gatas ng salita' upang lumaki tungo sa kaligtasan (2:1-3)

Sila ay isang espirituwal na bahay, isang banal na pagkasaserdote, itinayo sa pundasyon ni Kristo; kaya naman dapat silang maghandog ng espirituwal na mga haing kaayaaya sa Diyos (2:4-8)

Bilang isang bayang ukol sa pantanging pag-aari, ipinapahayag nila nang malawakan ang mga kagalingan ng kanilang Diyos at gumagawi sila sa paraang nagpaparangal sa kaniya (2:9-12)

Ang mga kaugnayan sa mga kapuwa-tao ay dapat na nakasalig sa makadiyos na mga simulain

Maging mapagpasakop sa mga tagapamahalang tao; ibigin ang mga kapatid; matakot sa Diyos (2:13-17)

Ang mga tagapaglingkod sa bahay ay dapat magpasakop sa kanilang mga panginoon kahit di-makatuwiran ang mga ito; nagpakita si Jesus ng mabuting halimbawa ng matiising pagbabata ng kasamaan (2:18-25)

Ang mga asawang babae ay dapat magpasakop sa kani-kanilang asawang lalaki; kung di-sumasampalataya ang asawang lalaki, maaari siyang mawagi ng mainam na paggawi ng asawang babae (3:1-6)

Ang mga asawang lalaki ay dapat mag-ukol ng karangalan sa kani-kanilang asawang babae "gaya ng sa isang mas mahinang sisidlan" (3:7)

Ang lahat ng mga Kristiyano ay dapat magpakita ng pakikipagkapuwa-tao sa pakikitungo sa iba, na hindi gumaganti ng pinsala sa pinsala, kundi nagtataguyod ng kapayapaan (3:8-12)

Ang wakas ng lahat ng mga bagay ay malapit na, kaya ang mga Kristiyano ay dapat na maging matino sa pag-iisip at mapagpuyat may kinalaman sa mga panalangin, dapat silang magkaroon ng masidhing pag-ibig sa isa't isa at dapat nilang gamitin ang kanilang mga kaloob upang parangalan ang Diyos (4:7-11)

Ang mga matatanda ay dapat na may pananabik na magpastol sa kawan ng Diyos; ang mga kabataang lalaki ay dapat na laging magpasakop sa matatandang lalaki; ang lahat ay dapat magpamalas ng kababaan ng pag-iisip (5:1-5)

Ang tapat na pagbabata ng pagdurusa ay nagbubunga ng mga pagpapala

Ang mga Kristiyano ay maaaring magsaya kahit sa ilalim ng nakapipighating mga pagsubok, yamang ang katangian ng kanilang pananampalataya ay mahahayag (1:6, 7)

Hindi sila dapat magdusa dahil sa paggawa ng masama; kung nagdurusa sila alang-alang sa katuwiran, dapat nilang luwalhatiin ang Diyos at hindi sila dapat mahiya; iyon ay panahon ng paghatol (3:13-17; 4:15-19)

Si Kristo ay nagdusa at namatay sa laman upang maakay tayo sa Diyos; kaya nga, hindi na tayo nabubuhay ayon sa mga pagnanasa ng laman—kahit pagsalitaan pa tayo nang may pang-aabuso ng mga taong makalaman dahil sa naiiba tayo (3:18–4:6)

Kung ang isang Kristiyano ay may-katapatang nagbabata ng mga pagsubok, magiging kabahagi siya sa malaking pagsasaya sa pagkakasiwalat kay Jesus at makatitiyak siya na taglay na niya ngayon ang espiritu ng Diyos (4:12-14)

Magpakababa ang bawat isa sa ilalim ng kamay ng Diyos at ihagis niya sa Diyos ang kaniyang kabalisahan; manindigan siya laban kay Satanas, taglay ang pagtitiwalang palalakasin ng Diyos mismo ang Kaniyang mga lingkod (5:6-10)

---

ipinahihiwatig ng Bibliya na ang Babilonya ay espesipikong tumutukoy sa Roma, ni sinasabi man nito na nakarating si Pedro sa Roma.

Ang unang nagsabi na pinatay si Pedro sa Roma bilang martir ay si Dionisio, obispo ng Corinto noong huling kalahatian ng ikalawang siglo. Mas maaga rito, si Clemente ng Roma, bagaman magkasama niyang binanggit sina Pablo at Pedro, ay nagsabing ang pangangaral ni Pablo kapuwa sa S *at* sa K ay katangi-tangi sa apostol na iyon, anupat ipinahihiwatig na hindi kailanman nakarating sa K si Pedro. Yamang waring hindi pa nagsisimula noon ang malupit na pag-uusig sa mga Kristiyano ng pamahalaang Romano (sa ilalim ni Nero), walang dahilan upang itago ni Pedro ang pagkakakilanlan ng Roma sa pamamagitan ng paggamit ng ibang pangalan. Nang sumulat si Pablo sa mga taga-Roma, na binabati sa pangalan ang marami na nasa Roma, hindi niya binanggit si Pedro. Kung si Pedro ay isang nangungunang tagapangasiwa roon, malayong mangyari na hindi siya mabanggit. Gayundin, hindi kasama ang pangalan ni Pedro sa mga nagpadala ng mga pagbati sa pamamagitan ng mga liham ni Pablo na isinulat mula sa Roma—Efeso, Filipos, Colosas, 2 Timoteo, Filemon, Hebreo.

Unang Pedro. Ang mga Kristiyanong pinatungkulan ng apostol na si Pedro sa kaniyang unang liham ay dumaranas ng matitinding pagsubok. (1Pe

1:6) Karagdagan pa, "ang wakas ng lahat ng mga bagay" ay malapit na—maliwanag na tumutukoy sa katapusan ng Judiong sistema ng mga bagay na inihula ni Jesus. (Ihambing ang Mar 13:1-4; 1Te 2:14-16; Heb 9:26.) Samakatuwid, isang panahon iyon upang sila'y maging "mapagpuyat may kinalaman sa mga panalangin." (1Pe 4:7; ihambing ang Mat 26:40-45.) Kailangan din nila ng pampatibay-loob upang makapagbata nang may katapatan, ang mismong pampatibay-loob na inilaan ng apostol.

Paulit-ulit na ipinaalaala ni Pedro sa mga kapuwa Kristiyano ang mga pagpapalang tinatamasa nila. Dahil sa awa ng Diyos, tinanggap nila ang isang bagong pagsilang tungo sa isang buháy na pag-asa, na nagbibigay sa kanila ng dahilan upang magsaya. (1Pe 1:3-9) Binili sila sa pamamagitan ng mahalagang dugo ni Kristo. (1Pe 1:18, 19) Sa pamamagitan ng kaayusan ng bautismo, tumanggap sila ng isang mabuting budhi at patuloy nilang tataglayin iyon sa pamamagitan ng pamumuhay kasuwato ng isinasagisag ng kanilang bautismo sa tubig. (1Pe 3:21–4:6) Bilang mga batong buháy, itinatayo sila kay Kristo Jesus upang maging isang espirituwal na bahay o templo. Sila ay "isang piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari."—1Pe 2:4-10.

Dahil sa ginawa ng Diyos at ng kaniyang Anak alang-alang sa kanila, ang mga Kristiyano, gaya ng ipinakita ni Pedro, ay may dahilan upang batahin ang mga pagdurusa at panatilihin ang mainam na paggawi. Aasahan nilang daranas sila ng mga pagdurusa, sapagkat "si Kristo man ay namatay nang minsanan may kinalaman sa mga kasalanan, isang taong matuwid ukol sa mga di-matuwid." (1Pe 3:17, 18) Ang pakikibahagi sa mga pagdurusa ni Kristo, sa ganang sarili, ay isang dahilan upang magsaya, yamang magbubunga ito ng pag-uumapaw nila sa kagalakan sa pagkakasiwalat ng kaluwalhatian ni Kristo. Kapag dinusta ang isang tao dahil sa pangalan ni Kristo, iyon ay katibayan na taglay niya ang espiritu ng Diyos. (1Pe 4:12-14) Ang mga pagsubok mismo ay nagbubunga ng pananampalatayang may subok na katangian, na kailangan ukol sa kaligtasan. (1Pe 1:6-9) Isa pa, sa pamamagitan ng tapat na pagbabata, patuloy nilang mararanasan ang pagmamalasakit ng Diyos. Patatatagin at palalakasin niya sila.—1Pe 5:6-10.

Gayunman, gaya ng idiniin ni Pedro, ang mga Kristiyano ay hindi dapat magdusa dahil sa pagiging mga manlalabag-batas. (1Pe 4:15-19) Dapat silang magpakita ng ulirang paggawi, na magpapatahimik sa walang-muwang na usapan laban sa kanila. (1Pe

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG PEDRO

Isang liham na nagpapasigla sa mga Kristiyano na magpunyagi at mangunyapit sa makahulang salita; naglalaman ito ng mariiing babala laban sa apostasya

Marahil ay isinulat mula sa Babilonya noong mga 64 C.E.

Ang mga Kristiyano ay dapat magpunyagi at magtiwala sa makahulang salita

- Lubusang ibinigay ng Diyos ang lahat ng mga bagay na may kinalaman sa buhay at makadiyos na debosyon; bilang tugon, ang mga Kristiyano ay dapat na magpunyaging linangin ang pananampalataya, kagalingan, kaalaman, pagpipigil sa sarili, pagbabata, makadiyos na debosyon, pagmamahal na pangkapatid, at pag-ibig—mga katangian na tutulong sa kanila na maging aktibo at mabunga (1:1-15)
- Ang mga Kristiyano ay dapat magbigay-pansin sa makahulang salita na kinasihan ng Diyos; nang makita ni Pedro si Jesus na nagbagong-anyo at marinig ang Diyos na nagsalita sa bundok, ang makahulang salita ay ginawang higit na tiyak (1:16-21)

Magbantay laban sa mga bulaang guro at sa iba pang masasamang tao; ang araw ni Jehova ay darating

- Ang mga bulaang guro ay pupuslit sa loob ng kongregasyon, anupat magpapasok ng mapanirang mga sekta (2:1-3)
- Tiyak na hahatulan ni Jehova ang mga apostatang ito, kung paanong hinatulan niya ang masuwaying mga anghel, ang di-makadiyos na sanlibutan noong mga araw ni Noe, at ang mga lunsod ng Sodoma at Gomorra (2:4-10)
- Hinahamak ng gayong mga bulaang guro ang awtoridad, dinudungisan nila ang mabuting pangalan ng mga Kristiyano sa pamamagitan ng mga pagpapakalabis at imoralidad, inaakit nila ang mahihina, at nangangako sila ng kalayaan samantalang sila mismo ay mga alipin ng kasiraan (2:10-19)
- Ang kalagayan ng mga ito sa ngayon ay lalong masama kaysa noong wala silang alam tungkol kay Jesu-Kristo (2:20-22)
- Mag-ingat sa mga manunuya sa mga huling araw na manlilibak sa mensahe tungkol sa ipinangakong pagkanaririto ni Jesus; nalilimutan nila na ang Diyos na naglalayong pumuksa sa sistemang ito ng mga bagay ay nagsagawa na ng pagpuksa sa sanlibutan bago ang Baha (3:1-7)
- Huwag ipagkamali ang pagkamatiisin ng Diyos bilang kabagalan—siya ay matiisin sapagkat nais niyang magsisi ang mga tao; gayunpaman, ang sistemang ito ng mga bagay ay mapupuksa sa araw ni Jehova, at hahalinhan ito ng matuwid na mga bagong langit at bagong lupa (3:8-13)
- Dapat gawin ng mga Kristiyano ang kanilang buong makakaya upang maging "walang batik at walang dungis at nasa kapayapaan"; sa gayon ay hindi sila maililigaw ng mga bulaang guro kundi lalago sila sa di-sana-nararapat na kabaitan at kaalaman kay Kristo (3:14-18)

2:12, 15, 16) Kasangkot dito ang bawat aspekto ng buhay ng isang Kristiyano—ang kaniyang kaugnayan sa awtoridad ng pamahalaan, sa mga amo, sa mga miyembro ng pamilya, at sa mga kapatid na Kristiyano. (1Pe 2:13–3:9) Humihiling ito ng tamang paggamit ng mga sangkap sa pagsasalita, ng pagtataglay ng isang mabuting budhi (1Pe 3:10-22), at ng pananatiling malaya mula sa nagpaparungis na mga gawain ng mga bansa. (1Pe 4:1-3) Sa loob ng kongregasyon, ang matatandang lalaki na naglilingkod bilang mga pastol ay hindi dapat mamanginoon sa mga tupa, kundi dapat nilang gawin ang kanilang gawain nang maluwag sa kalooban at may pananabik. Ang mga nakababatang lalaki ay dapat magpasakop sa matatandang lalaki. (1Pe 5:1-5) Ang lahat ng mga Kristiyano ay dapat na maging mapagpatuloy, magpatibayan sa isa't isa, magkaroon ng masidhing pag-ibig sa isa't isa, at magbigkis ng kababaan ng pag-iisip.—1Pe 4:7-11; 5:5.

Ikalawang Pedro. Layunin ng ikalawang liham ni Pedro na tulungan ang mga Kristiyano na tiyakin ang pagtawag at pagpili sa kanila at huwag mailigaw ng mga bulaang guro at mga taong di-makadiyos sa loob mismo ng kongregasyon. (2Pe 1:10, 11; 3:14-18) Ang mga Kristiyano ay hinihimok na magkaroon ng pananampalataya, kagalingan, kaalaman, pagpipigil sa sarili, pagbabata, makadiyos na debosyon, pagmamahal na pangkapatid, at pag-ibig (2Pe 1:5-11), at pinapayuhan sila na magbigay-pansin sa kinasihang "makahulang salita." (2Pe 1:16-21) Binanggit ang mga halimbawa ng nakalipas na mga paglalapat ng kahatulan ni Jehova laban sa mga taong di-makadiyos upang ipakita na ang poot ng Diyos ay hindi matatakasan niyaong mga nag-iiwan sa landas ng katuwiran. (2Pe 2:1-22) Anuman ang sabihin ng mga manunuya sa "mga huling araw," ang pagdating ng araw ni Jehova, isang araw ng pagpuksa sa mga taong di-makadiyos, ay kasintiyak ng sinapit ng sanlibutan noong mga araw ni Noe. Gayundin, ang pangako ng Diyos na mga bagong langit at isang bagong lupa ay tiyak at dapat gumanyak sa isa na puspusang magsikap na masumpungang walang dungis sa pangmalas ng Diyos.—2Pe 3:1-18.

PEKA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "buksan"]. Hari ng Israel sa loob ng 20-taóng yugto pasimula noong mga 778 B.C.E.; kapanahon ng mga Judeanong hari na sina Azarias (Uzias), Jotam, at Ahaz. Mas maaga rito, naglingkod si Peka bilang ayudante ng Israelitang si Haring Pekahias. Ngunit noong ika-52 taon ng paghahari ni Uzias, sa pakikipagtulungan ng 50 lalaki ng Gilead ay pinaslang ni Peka na anak ni Remalias si Pekahias at inagaw ang pagkahari sa Israel sa Samaria. (2Ha 15:25, 27) Noong panahon ng paghahari ni Peka, nagpatuloy ang idolatrosong pagsamba sa guya. (2Ha 15:28) Ang tagapamahalang ito ay nakipag-alyansa rin kay Rezin na hari ng Sirya. Sa pagtatapos ng paghahari ng Judeanong si Haring Jotam (na nagsimula noong ikalawang taon ni Peka), sina Peka at Rezin ay kapuwa pinagmulan ng kabagabagan para sa Juda.—2Ha 15:32, 37, 38.

Pagkatapos na magsimula ang paghahari ng anak ni Jotam na si Ahaz noong ika-17 taon ni Peka, sinalakay nina Rezin at Peka ang Juda, anupat binalak na alisin sa trono ang monarkang iyon at italaga ang isang anak ni Tabeel bilang hari. Hindi sila nagtagumpay na makuha ang Jerusalem (2Ha 16:1, 5; Isa 7:1-7), ngunit dumanas ng malaking pinsala ang Juda. Sa loob ng isang araw ay pumatay si Peka ng 120,000 magigiting na lalaki ng Juda. Kinuha ring bihag ng hukbo ng Israel ang 200,000 Judeano. Gayunman, sa payo ng propetang si Oded, na sinuportahan ng maraming pangunahing lalaki ng Efraim, ibinalik sa Juda ang mga bihag na ito.—2Cr 28:6, 8-15.

Bagaman binigyang-katiyakan sa pamamagitan ng propetang si Isaias na hindi siya mapatatalsik ng tambalang Siro-Israelita bilang hari (Isa 7:6, 7), sinuhulan ng walang-pananampalatayang si Ahaz ang Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III upang tulungan siya. Bilang tugon, binihag ng Asiryanong monarka ang Damasco at pinatay si Rezin. (2Ha 16:7-9) Lumilitaw rin na nang panahong iyon ay binihag ni Tiglat-pileser ang mga rehiyon ng Gilead, Galilea, at Neptali, gayundin ang maraming lunsod sa hilagang Israel. (2Ha 15:29) Pagkatapos nito ay pinatay ni Hosea na anak ni Elah si Peka at siya ang sumunod na naging hari ng Israel.—2Ha 15:30.

Isang pira-pirasong makasaysayang teksto ni Tiglat-pileser III ang nag-ulat tungkol sa kaniyang kampanya laban sa Israel: "Ang lahat ng tumatahan doon (at) ang kanilang mga pag-aari ay dinala ko sa Asirya. Ibinagsak nila ang kanilang haring si Peka (*Pa-qa-ha*) at inilagay ko si Hosea (*A-ú-si-'*) bilang hari sa kanila."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 284.

PEKAHIAS [Binuksan ni Jah]. Hari ng Israel sa Samaria, anak at kahalili ni Menahem. Ang kaniyang maikling paghahari ng dalawang taon (mga 780-779 B.C.E.) ay kinakitaan ng idolatrosong pagsamba sa guya na gaya niyaong pinasimulan ni Jeroboam at pinahintulutan ni Menahem. Ang ayudante ni Pekahias, si Peka, ay nakipagsabuwatan laban sa kaniya, pinatay siya, at nagsimulang maghari bilang kahalili niya.—2Ha 15:22-26.

PEKOD. Lumilitaw na ito ay pangalan ng isang lugar sa kapaligiran ng Babilonya. Ang mga lalaki ng Pekod ay kabilang sa mga hukbong militar na

maglalapat ng hatol ni Jehova sa di-tapat na Jerusalem. (Eze 23:4, 22-26) Nang maglaon, ang Pekod mismo ay itinalaga sa pagkapuksa.—Jer 50:21.

Ang Pekod ay kadalasang iniuugnay sa Puqudu ng mga inskripsiyong Asiryano. Ipinahihiwatig ng Nimrud Inscription ni Tiglat-pileser III na ang Pekod ay idinagdag sa Imperyo ng Asirya at nasa kapaligiran ng Elam. (*Records of the Past: Ancient Monuments of Egypt and Western Asia,* inedit ni A. Sayce, London, 1891, Tomo V, p. 120, 121) Samakatuwid, kung wastong iugnay ito sa Puqudu, lilitaw na ang Pekod ay nasa S ng Tigris at nasa H ng pinagsasalubungan ng ilog na iyon at ng Karkheh.

Iminumungkahi na sa Jeremias 50:21 ang katawagang "Pekod" (tulad ng Merataim) ay posibleng isang matulaing pangalan para sa Babilonya. Kapansin-pansin na ipinakikita ng isang inskripsiyong umiral noong panahon ni Nabucodonosor na ang Puqudu ay nasa ilalim ng kontrol ng Babilonya. Samakatuwid, nang bumagsak ang Babilonya sa mga Medo at mga Persiano, maaaring naapektuhan din nito ang Pekod.

PEKTORAL. Ang sagrado at burdadong lukbutan na isinusuot ng mataas na saserdote ng Israel sa tapat ng kaniyang puso kapag pumapasok siya sa dakong Banal. Ang pektoral (sa Heb., *cho'shen*) ay magsisilbing isang "pinakaalaala" at lumilitaw na tinutukoy ito bilang "ang pektoral ng paghatol" dahil dito nakalagay ang Urim at Tumim na ginagamit sa pagsisiwalat ng mga hatol ni Jehova.—Exo 28:15, 29, 30.

Tulad ng epod, ang pektoral ay yari sa pinakamainam na materyales na ginto, sinulid na asul, lanang tinina sa mamula-mulang purpura, sinulid na iskarlatang kokus, at mainam na linong pinilipit. (Exo 28:15) Gayunding mga materyales ang ginamit sa sampung telang pantolda na binurdahan ng mga pigurang kerubin, sa kurtinang naghihiwalay sa dakong Banal at sa Kabanal-banalan, at sa pantabing para sa pasukan ng tolda. Ang kinakailangang mga materyales ay kusang-loob na iniabuloy ng mga Israelita at binuo nina Bezalel at Oholiab mismo o kaya'y sa ilalim ng kanilang pangangasiwa.—Exo 26:1, 31, 36; 31:2-6; 35:21-29.

Maliwanag na ang tela para sa pektoral ay may haba na isang siko at lapad na isang dangkal, kaya naman magiging parisukat ito kapag itinupi, anupat nagiging isang lukbutan na maaaring pinaglagyan noon ng Urim at Tumim. Ang harapan ng pektoral ay napapalamutian ng 12 mahahalagang bato na nakakabit sa mga enggasteng ginto at nakaayos sa apat na hanay na may tigtatatlong bato. Sa bawat bato ay nakalilok ang pangalan ng isa sa mga tribo ng Israel. (Exo 28:15-21, 28; 39:8-14; Lev 8:8) Ang mga hiyas sa bawat hanay ay maaaring nakaayos ayon sa pagkakatala ng mga ito, anupat mula sa kanan pakaliwa (gaya ng pagbasa sa Hebreo). Hindi masasabi nang may katiyakan kung aling mahalagang bato at tribo ang magkapares.—Tingnan ang mahahalagang bato sa ilalim ng kani-kanilang indibiduwal na pamagat.

Ang pektoral ay nakapatong sa epod sa ganitong paraan: Dalawang pinagkawing-kawing na mga tanikala na yari sa dalisay na ginto ang nakakabit sa dalawang argolyang ginto na nasa magkabilang gilid ng itaas na bahagi ng pektoral. Ang dulo ng mga tanikalang ito ay nakakabit naman sa dalawang enggasteng ginto na nasa ibabaw ng dugtungang pambalikat ng epod. Dalawang argolyang ginto rin ang inilagay sa magkabilang dulo ng ibabang gilid ng pektoral sa panig na nakaharap papaloob sa epod. Sa pamamagitan ng isang panaling asul, ang mga argolyang ito ay nakatali sa dalawang argolyang ginto na nasa dulo ng mga dugtungang pambalikat ng epod sa mismong ibabaw ng pamigkis.—Exo 28:22-28; 39:15-21.

PELAIAS [Si Jah ay Kumilos Nang Kamanghamangha].

1. Isang Levita na tumulong kay Ezra sa pagbasa at pagpapaliwanag ng Kautusan sa mga Israelitang nagkakatipon sa liwasan ng Jerusalem. Malamang na siya rin ang Levita (malibang ang kinatawan ng isang pamilya na may gayong pangalan ang tinutukoy) na nagpatotoo sa tipan ng katapatan na iniharap di-nagtagal pagkatapos nito.—Ne 8:1, 5-8; 9:38; 10:1, 9, 10.

2. Isa sa huling salinlahi ng mga inapo ni David na binanggit sa Hebreong Kasulatan.—1Cr 3:1, 5, 10, 24.

PELALIAS [Si Jah ay Namamagitan]. Isang saserdote na ang inapong si Adaias ay kabilang sa mga naglilingkod sa santuwaryo pagkabalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:10, 12.

PELATIAS [Si Jehova ay Naglaan ng Pagtakas].

1. Isa sa apat na Simeonitang pinuno na nanguna sa 500 lalaki laban sa Bundok Seir at nanakit sa nalabi sa mga Amalekita, malamang na noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—1Cr 4:41-43.

2. Anak ni Benaias; isang prinsipe ng Israel na nakita ni Ezekiel sa pangitain. Si Pelatias, kasama si Jaazanias, ay "nagpapakana ng pananakit at nagbibigay ng masamang payo" laban sa Jerusalem. Si Ezekiel ay kinasihang bumigkas ng hula laban sa bayan ng Israel, pagkatapos nito ay namatay si Pelatias.—Eze 11:1-13.

3. Isang malayong inapo ni David at apo ni Zerubabel. (1Cr 3:19-21) Posibleng siya rin ang Blg. 4.

4. Isang ulo ng pamilya na may kinatawan sa mga lagda sa tipan na nangangakong hindi kukuha ng mga asawang banyaga.—Ne 9:38; 10:1, 14, 22; tingnan ang Blg. 3.

PELEG [Pagkakabaha-bahagi]. Isang anak ni Eber at ama ni Reu sa linya mula kay Sem hanggang kay Abraham, at sa gayon ay isa sa mga unang ninuno ni Jesus. Si Peleg ay nabuhay nang 239 na taon (2269-2030 B.C.E.) at pinagmulan ng isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha.—Gen 11:16-19; 1Cr 1:24-27; Luc 3:35.

Peleg ang ipinangalan sa kaniya dahil "nang kaniyang mga araw ay nabahagi ang lupa." (Gen 10:25; 1Cr 1:19) Hindi sinasabi ng teksto ng mga talatang ito kung ang kapuna-punang pagkakabaha-bahaging ito ay naganap nang ipanganak si Peleg isang daang taon pagkaraan ng Delubyo, kundi "nang kaniyang mga araw" lamang. Kung ang pangalang iyon ay ibinigay sa kaniya nang ipanganak siya, posibleng iyon ay nagsilbing hula hinggil sa pangangalat na naganap nang guluhin ang mga wika sa Tore ng Babel.—Gen 11:1-9; ihambing ang pangalang Noe (malamang na nangangahulugang "Kapahingahan; Kaaliwan"), na naging makahula rin, Gen 5:29.

PELET [Paglalaan ng Pagtakas].

1. Isang anak ni Jahdai na nakatala sa pangkat ng mga Calebita sa talaangkanan ni Juda.—1Cr 2:47.

2. Isa sa makapangyarihang mga lalaking Benjamita na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay na sumama kay David sa Ziklag; anak ni Azmavet.—1Cr 12:1-3.

PELETEO, MGA. Matatapat na mandirigma ni Haring David; laging binabanggit kasama ng mga Kereteo. Nang tumakas si David mula sa Jerusalem dahil sa paghihimagsik ni Absalom (na sinuportahan ng kalakhang bahagi ng hukbo), ang mga Peleteo ay sumama kay David nang tumawid siya ng Kidron. (2Sa 15:18, 23) Tumulong din silang sugpuin ang paghihimagsik ni Sheba (2Sa 20:7), at nang maglaon ay sinuportahan nila ang pagpili ni David kay Solomon bilang kahalili niya, sa halip na pumanig kay Adonias gaya ng ginawa ni Joab. (1Ha 1:38, 44) Ang mga Kereteo at mga Peleteo ay hindi bahagi ng karaniwang hukbo kundi isang bukod na pangkat na naglilingkod kay Haring David, sapagkat si Joab ay tinatawag na ulo ng hukbo, ngunit, nakabukod sa kanila, si Benaias ang namamahala sa mga Kereteo at mga Peleteo. (2Sa 8:18; 20:23; 1Cr 18:17) Yamang hindi binanggit ang mga Peleteo bago o pagkatapos ng paghahari ni David, maaaring ipalagay na ang mga ito ay kaniyang personal na mga lingkod, sa halip na isang permanenteng grupo na naglilingkod sa hari.—Ihambing ang 2Sa 8:18 at 23:22, 23.

Ang kawalan ng anumang tiyakang pagkakakilanlan sa mga Peleteo ay nagbangon ng maraming mungkahi, kabilang na rito ang dalawang pangunahing kaisipan: (1) Ang malaking pagkakahawig sa Hebreo ng dalawang pangalang ito na Peleteo at Filisteo (ang פלתי [Peleteo] kapag nilakipan ng isa lamang karagdagang titik ay nagiging פלשתי [Filisteo]) ang saligan sa pagsasabing ang mga ito ay may iisang pinagmulan, o na marahil ang mga Peleteo ay isang sanga ng mga Filisteo. Tinututulan ng ilan ang mungkahing ito na mga Filisteo ang bumuo sa personal na tagapagbantay ni David, ngunit ang posibilidad na ito ay hindi dapat na lubusang waling-halaga. (2) Sa kabilang dako, marahil ang mga pangalang Kereteo at Peleteo ay mga terminong tumutukoy sa tungkulin o mga ranggo ng paglilingkod na isinagawa ng tagapagbantay ni David, anupat ang mga Kereteo ang naglingkod bilang mga tagapuksa, ang mga Peleteo naman bilang mga mananakbo. Ang gayong pangkat ng mga mananakbo ay binanggit noong panahon ng mga paghahari ni Saul at ng sumunod pang mga hari. (1Sa 22:17; 2Ha 11:4; 2Cr 30:6) Gayunman, mas kaunti ang naniniwala sa ikalawang pangmalas na ito kaysa sa una.

PELETH.

1. Isang Rubenita na ang anak na si On ay nakisama kina Datan, Abiram, at Kora sa paghihimagsik ng mga ito.—Bil 16:1.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel.—1Cr 2:33.

PELIKANO [sa Heb., *qa·'ath';* sa Ingles, *pelican*]. Iniuugnay ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* at Latin na *Vulgate* ang salitang Hebreo na *qa·'ath'* sa "pelikano." Ito'y nakatalang kasama ng mga ibon na itinalagang 'marumi' sa Kautusang Mosaiko.—Lev 11:13, 18; Deu 14:11, 12, 17.

Ang pelikano ay isa sa pinakamalalaking ibong lumilipad, anupat umaabot sa haba na mahigit sa 1.5 m (5 piye). Ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito ay 2.5 m (8 piye) o mahigit pa. Ang manilaw-nilaw na tuka nito ay mahaba at hugis-kalawit, at mayroon itong malaki at nababanat na lukbutan sa ilalim niyaon na halos di-mapapansin kung walang laman. Bagaman asiwang kumilos sa lupa, ang mga pelikano ay malalakas at magagandang lumipad at kilalang namumugad nang hanggang 100 km (60 mi) mula sa kanilang pinangingisdaan. Napakahusay nilang manghuli ng isda, at dahil sa kanilang mga paang tulad ng sa itik ay mabilis silang nakakakilos sa tubig.

Kapag bundat na sa pagkain, kadalasa'y lumilipad ang pelikano patungo sa isang liblib na lugar, kung saan ito tumatayo na parang namamanglaw, anupat ang ulo ay nakalubog sa mga balikat nito at walang kakilus-kilos kung kaya sa malayo ay mapagkakamalan itong isang puting bato. Nananatili sa ganitong posisyon ang ibong ito sa loob ng ilang oras, sa gayo'y tumutugma sa kapanglawan at kawalang-ginagawa na tinutukoy ng salmista nang ilarawan niya ang tindi ng kaniyang pamimighati sa pamamagitan ng pagsulat: "Kahalintulad ako ng pelikano sa ilang." (Aw 102:6) Dito, ang "ilang" ay hindi naman tumutukoy sa isang disyerto, kundi sa isang lugar na malayo sa tirahan ng mga tao, marahil ay sa isang latian. Sa pana-panahon, ang mga latian sa hilagaang Libis ng Jordan ay tinatahanan pa rin ng mga pelikano. Tatlong uri ng pelikano ang matatagpuan sa Israel. Ang pinakakaraniwan ay ang *eastern white pelican* (*Pelecanus onocrotalus*). Mas madalang namang makita ang *Dalmatian pelican* (*Pelecanus crispus*) at ang *pink-backed pelican* (*Pelecanus rufescens*).

Mas gustong manirahan ng mga pelikano sa mga lugar na hindi pa nalilinang, kung saan hindi ito magagambala ng tao. Doon ito namumugad at nagpipisa ng mga itlog at nagpapahinga pagkatapos nitong mangisda. Dahil mahilig ito sa mga liblib at tiwangwang na dako, ang ibong ito'y ginagamit sa Bibliya bilang sagisag ng lubos na pagkatiwangwang. Upang ilarawan ang dumarating na pagkatiwangwang ng Edom, inihula ni Isaias na aariin ng pelikano ang lupaing iyon. (Isa 34:11) Inihula naman ni Zefanias na ang mga pelikano ay mananahanan sa mga kapital ng mga haligi ng Nineve, anupat nagpapahiwatig ng ganap na pagkawasak at kawalan ng mga tao roon.—Zef 2:13, 14.

PELONITA. Isang termino na ginamit may kinalaman sa dalawa sa mga pangunahing mandirigma ni David, si Helez at si Ahias. (1Cr 11:26, 27, 36; 27:10) Si Helez ay tinutukoy bilang "Paltita" sa katulad na ulat sa 2 Samuel 23:26, at itinuturing ng ilang leksikograpo na ito ang mas pinipiling salin ng katawagang ito. Ang pangalan ni Ahias (1Cr 11:36) ay hindi lumilitaw, kahit sa gayong anyo, sa katumbas na talaan sa 2 Samuel 23:24-39.

PENIEL. Lugar na malapit sa tawiran ng Jabok, kung saan nakipagbuno si Jacob sa isang anghel. Tinawag niyang Peniel ang lugar na ito sapagkat dito'y 'nakita niya ang Diyos nang mukhaan.' (Gen 32:22-31) Ito rin ang Penuel.—Tingnan ang PENUEL.

PENINA [Korales]. Isang asawa ni Elkana. Nagkaroon ng maraming anak si Penina, na kabaligtaran ng kalagayan ng isa pang asawa ni Elkana, si Hana. Ngunit mas mahal ni Elkana si Hana kaysa kay Penina, kung kaya tinutuya niya ang pagkabaog ni Hana, lalo na kapag panahon ng taunang pagdalaw ng pamilya sa tabernakulo.—1Sa 1:1-8.

PENTATEUCH. Ang anyong Ingles na salitang Griegong ito (nangangahulugang "limang balumbon" o "limahang tomo") ay tumutukoy sa unang limang aklat ng Bibliya—Genesis, Exodo, Levitico, Mga Bilang, at Deuteronomio.

Mga Nilalaman. Ang Pentateuch ay isang napakahalagang bahagi ng nasusulat na Salita ng Diyos, anupat naglalaan ng matibay na saligan para sa kalakhang bahagi ng kasunod na mga akda. Ang unang aklat nito, ang Genesis, ay nagbibigay sa atin ng kinasihang ulat ng paglalang at tumatalunton din sa kasaysayan ng tao mula sa Eden tungo sa kalakhang bahagi ng panahon ng mga patriyarka hanggang sa kamatayan ni Jose ("nang pasimula" hanggang 1657 B.C.E.). Ang ikalawang aklat, ang Exodo, ay nagsisimula sa kamatayan ni Jose at naglalahad ng pagsilang ni Moises noong panahon ng pagkaalipin, ng pagliligtas sa bayan ng Diyos mula sa pagkaalipin sa Ehipto, at ng pagpapasinaya ng tipang Kautusan sa Sinai; kalakip dito ang mga detalye para sa pagtatayo ng istraktura na magsisilbing sentro ng pagsamba, samakatuwid nga, ang tabernakulo sa ilang (mga pangyayari sa kasaysayan mula 1657 hanggang 1512 B.C.E.). Ang Levitico, na ikatlong aklat, ay sumasaklaw lamang ng mga isang buwan (1512 B.C.E.) at nagbibigay ng napakahalagang impormasyon tungkol sa Levitikong pagkasaserdote, sa ordinasyon nito, at sa mga tungkulin nito, gayundin sa mga kautusan at mga tuntuning umuugit sa obligasyon ng kongregasyon na suportahan ang pagsamba kay Jehova. Ang ikaapat na aklat, ang Mga Bilang, gaya ng ipinahihiwatig ng pangalan nito, ay naglalahad tungkol sa mga sensus na isinagawa noong pasimula at katapusan ng paglalakbay sa ilang. Nagbibigay rin ito sa atin ng maraming detalye tungkol sa 40-taóng pagpapagala-gala (hanggang 1473 B.C.E.) at nagsasaad ng maraming kautusang nakapaloob sa pambansang tipan. Ang huling aklat, ang Deuteronomio, ay sumasaklaw ng mga dalawang buwan (1473 B.C.E.); ipinaliliwanag nito ang ilang bahagi ng tipang Kautusan at naglalaan ito ng maraming ordinansa na kailangan ng bagong salinlahi ng mga Israelita na nasa Kapatagan ng Moab, na handa nang sumalakay at manakop sa Lupang Pangako. Inilalahad ng huling mga kabanata nito ang pag-aatas kay Josue bilang lider at ang kamatayan ni Moises.

Manunulat. Wala ni isa mang teksto ang nagsasabing si Moises ang sumulat ng buong Pentateuch, ngunit masusumpungan sa iba't ibang bahagi nito ang malilinaw na pananalita na nagpapakitang si Moises ang manunulat. (Exo 17:14; 24:4;

34:27; Bil 33:2; Deu 31:9, 19, 22, 24-26) Marami ring seksiyon ang naglalaman ng mga pananalita na tuwirang binabanggit na binigkas ni Moises, pasimula sa kaniyang unang nakaulat na pakikipag-usap (Exo 2:13, 14), hanggang sa kaniyang huling pagpapala sa bayan (Deu 33:1-29), kabilang ang ilan sa kaniyang mahahabang pahayag (Deu 1:1; 5:1; 27:1; 29:2; 31:1) at natatanging mga awit. (Exo 15:1-19; Deu 31:30–32:43) Sa 27 kabanata ng Levitico, ang 20 ay nagsisimula sa mga talata na nagsasabing ang kasunod ng mga ito ay mga salita ni Jehova na sinalita kay Moises upang maipabatid niya ang mga iyon sa bayan. Totoo rin ito sa mahigit na 50 dako sa aklat ng Mga Bilang. Kaya maliban sa pangwakas na mga talata ng Deuteronomio, ipinakikita ng katibayan mula sa Pentateuch mismo na makatuwirang sabihin na si Moises ang manunulat nito.

Pinatutunayan ng maraming iba pang talata sa Bibliya na ang Pentateuch ay isinulat ni Moises. (Jos 1:7; Huk 3:4; 2Ha 18:6; Mal 4:4) Tinukoy ito ng mga taong gaya nina David (1Ha 2:1-3), Daniel (9:11), Ezra (6:18), Nehemias (8:1), Jesus (Mar 12:26; Luc 16:29; Ju 7:19), Lucas (24:27), at Juan (1:17) bilang akda ni Moises. Sa mas tuwirang paraan, kinilala ni Jesus na si Moises ang *manunulat* nito (Mar 10:3-5; Ju 5:46, 47), gaya rin ng ginawa ng mga Saduceo. —Mar 12:18, 19.

PENTECOSTES. Isang pangalang ginagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan upang tumukoy sa Kapistahan ng Pag-aani (Exo 23:16) o Kapistahan ng mga Sanlinggo (Exo 34:22), na tinatawag ding "araw ng mga unang hinog na bunga." (Bil 28:26) Ang mga tagubilin para sa kapistahang ito ay nasa Levitico 23:15-21; Bilang 28:26-31; at Deuteronomio 16:9-12. Dapat itong ipagdiwang sa ika-50 araw (ang Pentecostes ay nangangahulugang "Ikalimampu") mula Nisan 16, ang araw kung kailan inihahandog ang tungkos ng sebada. (Lev 23:15, 16) Pumapatak ito sa Sivan 6 ng kalendaryong Judio. Ito ay ginaganap pagkatapos ng pag-aani ng sebada at sa pasimula ng pag-aani ng trigo, na mas huling nahihinog kaysa sa sebada.—Exo 9:31, 32.

Hindi pinahihintulutan ang mga Israelita na simulan ang pag-aani hangga't hindi pa naihahandog kay Jehova ang mga unang bunga ng sebada sa araw ng Nisan 16. Kaayon nito, tinagubilinan sila sa Deuteronomio 16:9, 10: "Mula sa unang paggamit ng karit sa nakatayong halamang butil ay magpapasimula kang bumilang ng pitong sanlinggo. Pagkatapos ay ipagdiriwang mo ang kapistahan ng mga sanlinggo kay Jehova na iyong Diyos." Ang bawat lalaki ay dapat dumalo, at sinabi rin may kaugnayan sa kapistahang ito: "Magsasaya ka sa harap ni Jehova na iyong Diyos, ikaw at ang iyong anak na lalaki at ang iyong anak na babae at ang iyong aliping lalaki at ang iyong aliping babae at ang Levita na nasa loob ng iyong mga pintuang-daan at ang naninirahang dayuhan at ang batang lalaking walang ama at ang babaing balo, na nasa gitna mo, sa dakong pipiliin ni Jehova na iyong Diyos upang doon patahanin ang kaniyang pangalan." (Deu 16:11) Ang Paskuwa ay partikular nang isang pampamilyang pagdiriwang. Sa kabilang dako, ang Kapistahan ng Pag-aani, o Pentecostes, ay humihiling ng pagiging mas mapagpatuloy at bukas-palad, anupat sa ganitong diwa ay katulad ito ng Kapistahan ng mga Kubol.

Ang paghahandog ng mga unang bunga ng pag-aani ng trigo ay naiiba sa paghahandog ng mga unang bunga ng sebada. Dalawang ikasampu ng isang epa ng mainam na harinang trigo (4.4 L; 4 na tuyong qt) na may kasamang lebadura ang niluluto upang maging dalawang tinapay. Ang mga iyon ay dapat na "mula sa inyong mga tahanang dako," na nangangahulugang ang mga iyon ay kagaya ng tinapay na niluluto bilang pang-araw-araw na pagkain ng pamilya at hindi pantanging ginawa para sa banal na mga layunin. (Lev 23:17) May kasama ang mga iyon na mga handog na sinusunog at isang handog ukol sa kasalanan, at dalawang lalaking kordero bilang handog na pansalu-salo. Ilalagay ng saserdote ang mga tinapay at ang mga piraso ng kordero sa kaniyang mga palad at pagkatapos ay ikakaway niya ang mga ito nang paroo't parito sa harap ni Jehova bilang sagisag ng paghahandog ng mga ito sa Kaniya. Pagkatapos na maihandog ang mga tinapay at mga kordero, ang mga iyon ay mapupunta sa saserdote upang kainin niya bilang handog na pansalu-salo.—Lev 23:18-20.

May kinalaman sa iba pang mga handog (maliban sa handog na pansalu-salo), ang ulat ng Bilang 28:27-30 ay naiiba nang kaunti sa Levitico 23:18, 19. Sa halip na pitong kordero, isang guyang toro, dalawang barakong tupa, at isang anak ng kambing, na siyang mababasa sa Levitico, ang hinihiling sa Mga Bilang ay pitong kordero, *dalawang* guyang toro, *isang* barakong tupa, at isang anak ng kambing. Sinasabi ng mga Judiong komentarista na ang hain na binabanggit sa Levitico ay tumutukoy sa hain na kasama ng mga tinapay na ikinakaway, at yaon namang nasa Mga Bilang ay tumutukoy sa itinalagang hain para sa kapistahan, anupat parehong inihahandog ang mga haing ito. Bilang suporta rito, nang ilarawan ni Josephus ang mga hain sa araw ng Pentecostes, binanggit muna niya ang dalawang kordero na handog na pansalu-salo, at pagkatapos ay pinagsama-sama niya ang iba pang mga handog, samakatuwid nga, tatlong guya, dalawang barakong tupa (dapat ay tatlo ngunit maliwanag na nagkamali ang tagakopya), 14 na kordero, at dalawang anak ng kambing. (*Jewish Antiquities,* III, 253 [x, 6]) Ang

araw na ito ay isang banal na kombensiyon, isang araw ng sabbath.—Lev 23:21; Bil 28:26.

Ang Kapistahan ng Pentecostes ay pumapatak sa katapusan ng pag-aani ng sebada at isang panahon ng pagsasaya, gaya ng ipinahihiwatig ng handog na pansalu-salo na inihahandog ng kongregasyon at ibinibigay sa saserdote. Ang handog na ito ay nagpapahiwatig din ng mapayapang pakikipagsamahan kay Jehova. Kasabay nito, ang handog ukol sa kasalanan ay nagpapaalaala sa mga Israelita na sila'y makasalanan at isa rin itong pakiusap sa Diyos na patawarin at linisin sila. Ang dinagdagang handog na sinusunog ay nagsisilbi namang isang nakikitang kapahayagan ng kanilang pasasalamat sa Kaniyang pagkabukas-palad at isang sagisag ng kanilang buong-pusong pagtupad sa kanilang pakikipagtipan sa Diyos.

Sa araw ng Pentecostes, hindi lamang napakaangkop na magpasalamat ang Israel kay Jehova kundi dapat din nilang alalahanin ang kanilang mga dukhang kapatid. Matapos magbigay ng mga tagubilin hinggil sa kapistahan, ipinag-utos ni Jehova: "At kapag gagapasin ninyo ang ani ng inyong lupain, huwag mong sasairin ang gilid ng iyong bukid kapag gumagapas ka, at ang himalay ng iyong ani ay huwag mong pupulutin. Iiwan mo ang mga iyon para sa napipighati at sa naninirahang dayuhan. Ako ay si Jehova na inyong Diyos." (Lev 23:22) Sa gayon ay tunay na mapasisigla ang mga dukha upang pasalamatan ang Panginoon at magsaya sa kapistahan kasama ng lahat ng iba pa. Sa panahon ng kapistahang ito, marami ring personal na mga handog na ibinibigay ang mga Israelita mula sa mga unang bunga ng kanilang ani.

Ayon sa mga impormasyong rabiniko, pagkatapos ng pagkatapon, naging kaugalian ng mga nakikibahagi sa kapistahan na umahon sa Jerusalem isang araw bago ito magsimula upang doon ihanda ang lahat ng kailangan para sa pagdiriwang. Sa kinagabihan, ipatatalastas ng tunog ng mga trumpeta ang pagsapit ng araw ng kapistahan. (Bil 10:10) Ang altar ng haing sinusunog ay nililinis, at ang mga pintuang-daan ng templo ay kaagad na binubuksan paglampas ng hatinggabi para makapasok ang mga saserdote upang masuri ng mga ito ang mga haing dinadala ng taong-bayan sa looban bilang mga handog na sinusunog at mga handog ng pasasalamat. Nagkomento si Alfred Edersheim: "Bago ang pang-umagang hain, ang lahat ng mga handog na sinusunog at mga handog ukol sa kapayapaan na nais ng taong-bayan na dalhin sa kapistahan ay kailangang suriin ng mga nanunungkulang saserdote. Yamang napakarami ng mga iyon, tiyak na isa itong magawaing panahon, hanggang sa ipatalastas na nagsimula nang lumiwanag sa Hebron kung kaya dapat nang ihinto ang lahat ng gayong paghahanda, sa pamamagitan ng paghuhudyat na panahon na para sa regular na pang-umagang hain."—*The Temple,* 1874, p. 228.

Pagkatapos na maihandog ang regular na pang-umagang hain, ang mga haing pangkapistahan na inilarawan sa Bilang 28:26-30 ay dinadala. Kasunod nito, inihahain ang handog na para lamang sa Pentecostes—ang mga tinapay na ikinakaway at ang mga haing kasama ng mga ito. (Lev 23:18-20) Pagkatapos na maikaway ang mga tinapay, ang isa sa mga ito ay kukunin ng mataas na saserdote, at ang ikalawa naman ay paghahati-hatian ng lahat ng mga nanunungkulang saserdote.

Makasagisag na Kahulugan ng Kapistahan. Araw ng Pentecostes noon nang ibuhos ni Jesu-Kristo ang banal na espiritu sa mga 120 alagad na nagkakatipon sa isang silid sa itaas sa Jerusalem noong taóng 33 C.E. (Gaw 1:13-15) Si Jesus ay binuhay-muli noong Nisan 16, sa araw kung kailan inihahandog ng mataas na saserdote ang tungkos ng sebada. Sa makasagisag na diwa, si Jesus ay walang lebadura, na lumalarawan sa kasalanan. (Heb 7:26) Noong Pentecostes, bilang ang dakilang Mataas na Saserdote, maaari na niyang iharap sa kaniyang Amang si Jehova ang karagdagang espirituwal na mga anak, yaong mga sumusunod sa kaniyang yapak, na kinuha mula sa makasalanang sangkatauhan at tumanggap sa kaniyang hain. Ang pagbubuhos sa kanila ng banal na espiritu ay nagpakita na sinang-ayunan ng Diyos ang hain ni Jesus bilang tao at ang paghaharap ni Jesus sa kaniyang mga alagad (bagaman ipinanganak na makasalanan) upang maging espirituwal na mga anak ng Diyos. Ang paghahandog kay Jehova ng *dalawang* tinapay na gawa sa kahihinog na butil tuwing Pentecostes ay nagpapahiwatig na mahigit sa isang indibiduwal ang nasasangkot sa katuparan nito. Maaari ring itinatawag-pansin nito na yaong magiging mga inianak-sa-espiritung tagasunod ni Jesu-Kristo ay kukunin mula sa dalawang grupo sa lupa: Una ay mula sa likas at tuling mga Judio, at sa kalaunan ay mula sa lahat ng iba pang mga bansa sa daigdig, ang mga Gentil.—Ihambing ang Efe 2:13-18.

Ayon sa tradisyong Judio, ang Pentecostes ay pumapatak sa panahon ng pagbibigay ng Kautusan sa Sinai, nang maging isang natatanging bayan ang Israel. Noong maagang bahagi ng ikatlong buwan (Sivan) ay natipon ang mga Israelita sa Sinai at tinanggap nila ang Kautusan. (Exo 19:1) Kung paanong ginamit si Moises bilang tagapamagitan upang dalhin ang Israel sa tipang Kautusan, dinala rin ni Jesu-Kristo, bilang Tagapamagitan ng espirituwal na Israel, ang bagong bansang ito tungo sa bagong tipan. Pinaghambing ng apostol na si Pablo ang

dalawang pangyayaring ito, anupat sinabi niya na ang mga Kristiyano ay tinitipon sa isang mas dakilang kapulungan sa "isang Bundok Sion at isang lunsod ng Diyos na buháy, makalangit na Jerusalem," sa ilalim ng mga kaayusan ng bagong tipan.—Heb 12:18-24; ihambing ang Apo 14:1-5.

Noong gabi ng huling Paskuwa ni Jesus, ipinatalastas niya sa kaniyang mga alagad ang tungkol sa bagong tipan at, bago siya umakyat sa langit, tinagubilinan niya sila na hintayin sa Jerusalem ang ipinangakong banal na espiritu. Nang matanggap nila ang espiritung iyon, ipinaliwanag ng apostol na si Pedro na "sa dahilang siya [si Jesus] ay itinaas sa kanan ng Diyos at tumanggap ng ipinangakong banal na espiritu mula sa Ama, ibinuhos niya ito na inyong nakikita at naririnig." (Luc 22:20; Gaw 2:33) Nahayag ang presensiya ng espiritu ng Diyos nang mga 120 alagad ang makahimalang makapagsalita ng iba't ibang wika. Sa ganitong paraan, narinig at naunawaan ng maraming Judio at proselita mula sa lahat ng bahagi ng Imperyo ng Roma ang "mariringal na mga bagay ng Diyos." (Gaw 2:7-11) Noon, sa unang pagkakataon, sa pamamagitan ni Pedro, ipinangaral ang bautismo sa pangalan ng Ama, ng Anak, at ng banal na espiritu, gaya ng iniutos ni Jesus sa Mateo 28:19. (Gaw 2:21, 36, 38, 39) Yamang nasa langit na noon si Jesus taglay ang halaga ng kaniyang hain, maaari na niyang dalhin sa bagong tipan ang kaniyang mga tagasunod.—Heb 9:15-26.

Samakatuwid, ang mga tagasunod na ito, kasama ang 3,000 na naparagdag noong araw na iyon (Gaw 2:41) at ang iba pa na nadagdag nang dakong huli, ay hindi ang *kauna-unahan* sa mga unang bunga sa Diyos, sapagkat ang kauna-unahan ay si Jesu-Kristo mismo, na binuhay-muli noong Nisan 16 ng 33 C.E. (1Co 15:23), sa araw kung kailan ikinakaway ang mga tungkos ng sebada. Sa halip, sila ay tulad ng mga unang bunga ng trigo, na pangalawa sa mga ani, *"isang uri* ng mga unang bunga" sa Diyos. (San 1:18) Sa gayon, sila ay naging isang bagong bansa ng Diyos, ang kaniyang "piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari."—1Pe 2:9.

PENUEL [Mukha ng Diyos].

1. "Ama ni Gedor" sa tribo ni Juda. (1Cr 4:1, 4) Yamang ang Gedor ay lumilitaw bilang pangalan ng isang bayan sa Juda, maaaring si Penuel ang tagapagtatag nito o ang ninuno ng mga naninirahan doon.

2. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin na nanirahan sa Jerusalem. Anak ni Sasak.—1Cr 8:1, 25, 28.

3. Isang lunsod sa dakong T ng Jabok. Noong panahon ng mga Hukom, humingi si Gideon ng pagkain sa mga lalaki ng Penuel upang makapagpatuloy ang kaniyang mga hukbo sa pagtugis sa mga hari ng Midian, ngunit tumanggi ang mga Penuelita. Dahil dito, nang maglaon ay giniba ni Gideon ang kanilang tore at pinatay ang lahat ng kanilang mga lalaki. (Huk 8:4-9, 17) Wala nang binanggit pa tungkol sa Penuel hanggang noong 'itayo' itong muli, o patibayin, ni Haring Jeroboam I.—1Ha 12:25.

Karaniwang ipinapalagay na ang Penuel ay ang Tulul edh-Dhahab esh-Sherqiyeh, na mga 6 na km (3.5 mi) sa S ng Sucot at malapit sa Jabok, mga 14 na km (8.5 mi) sa HS ng pinagsasalubungan nito at ng Jordan. Lumilitaw na ito'y mahigpit na nakukutaan at may estratehikong posisyon anupat kontrolado nito ang pasukan ng bangin ng Jabok na patungo sa gawing kanluran pababa sa Jordan. —Tingnan ang PENIEL.

PEOR. Sa ulat tungkol sa mga pagtatangka ni Haring Balak na sumpain ang Israel sa pamamagitan ng propetang si Balaam, ang ikatlong magandang puwesto kung saan dinala si Balaam ay sinasabing "sa taluktok ng Peor, na nakaharap sa Jesimon." (Bil 23:28) Mula rito ay makikita ni Balaam ang mga tolda ng Israel na nakalatag sa Kapatagan ng Moab sa ibaba.—Bil 22:1; 24:2.

Ipinapalagay ng ilan na Peor ang pinaikling anyo ng pangalang Bet-peor. (Deu 4:46) Gayunman, ang huling nabanggit na lugar ay maliwanag na isang bayan na isinama sa teritoryo ng Ruben. (Jos 13:15, 16, 20) Sa gayon, ipinapalagay ng iba na ang Peor ay isang taluktok, at sinasabi nila na ang bayan ng Bet-peor ay maaaring pinangalanan nang gayon dahil ito'y nasa mga dalisdis ng taluktok na iyon. Lumilitaw na ang Peor at ang Bet-peor ay parehong may kaugnayan sa paganong pagsamba sa "Baal ng Peor" (Bil 25:1-3, 18; 31:16; Jos 22:17), at posible na ang mataas na dako ng Peor ay isang sentro ng gayong imoral na pagsamba.—Tingnan ang BAAL Blg. 4; BAAL NG PEOR.

Si Balaam ay dinala muna sa Bamot-baal, pagkatapos ay sa "taluktok ng Pisga," at nang dakong huli ay "sa taluktok ng Peor." (Bil 22:41; 23:14, 28) Ang direksiyon ng paglipat-lipat nila ay mula sa T patungong H at waring nagpapahiwatig na ang Peor ay nasa H ng Pisga at Bundok Nebo. Salig sa patotoo nina Eusebius at Jerome, na nabuhay noong ikatlo at ikaapat na siglo C.E., sinasabing ang taluktok ng Peor ay isa sa mga taluktok na kahangga ng Wadi Husban.—Tingnan ang BET-PEOR.

PERAZIM, BUNDOK [Mga Paglansag]. Isang bundok na waring tinukoy sa ibang mga talata bilang Baal-perazim.—Isa 28:21; tingnan ang BAAL-PERAZIM.

PERDIS [sa Heb., *qo·re′′;* sa Ingles, *partridge*]. Isang ibong tulad-manok na mataba ang katawan, mas maliit kaysa sa *pheasant,* napakabilis tumakbo at umilag, bihirang lumipad at kapag lumipad naman ay madaling mapagod. Ang dalawang uri ng perdis na matatagpuan sa Palestina ay ang *sand partridge* (*Ammoperdix heyi*) at *rock partridge* (*Alectoris graeca*). Ang *sand partridge* ay matatagpuan sa mga disyerto at sa mababatong dalisdis, samantalang ang *rock partridge* ay pangunahing matatagpuan sa maburol na lupaing may kakaunting pananim.

Ang pangalang Hebreo ng ibong ito ay nangangahulugang "isa na tumatawag." Bagaman ang huni ng perdis ay mataginting at parang tumatawag, naniniwala ang ilan na ginagaya ng pangalang Hebreo nito ang magaralgal na huning "krrr-ik" ng ibong ito kapag binubugaw.

Malinamnam ang karne ng perdis at mula pa noong sinaunang panahon ay hinuhuli na ito upang maging pagkain, anupat kadalasa'y binabato ito ng mga patpat upang mapatumba matapos itong bulabugin sa pinagtataguan nito. Yamang ang perdis ay tumatakas sa pamamagitan ng pagtakbo, pagkukubli sa mga bato at sa ibang mga harang, at pagtatago sa mga guwang ng mga bato o sa katulad na mga kublihan, inihalintulad ni David, na nagpalipat-lipat ng taguan para makatakas sa walang-tigil na pagtugis ni Haring Saul, ang kaniyang sarili sa "isang perdis sa mga bundok."—1Sa 26:20; ihambing ang Pan 3:52.

Naging paksa ng maraming talakayan ang teksto sa Jeremias 17:11, kung saan ang tao na di-makatarungang nag-iipon ng kayamanan ay inihalintulad sa "perdis na nagpipisan [o, posible, nagpipisa] niyaong hindi nito ipinangitlog." Bagaman sinasabi ng ilang sinaunang manunulat na ang perdis ay kumukuha ng mga itlog mula sa pugad ng ibang mga inahin at nililimliman ang mga iyon, sinasabi ng makabagong-panahong mga naturalista na wala sa mga ibong inuuri bilang perdis ang may ganitong kaugalian. Gayunman, binabanggit ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* na ang Judiong soologo na si Israel Aharoni (1882-1946), isang manunulat tungkol sa buhay-hayop sa Palestina, ay nakasumpong ng "2 pangingitlog na tig-11 itlog ng 2 magkaibang inahin [na perdis] sa iisang pugad." (Nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 851) Kaya naman ganito ang sabi ng *Encyclopaedia Judaica* (1973, Tomo 13, tud. 156): "Kung minsan, dalawang babae ang nangingitlog sa iisang pugad, anupat nananaig ang isa at itinataboy yaong isa; gayunman, hindi kayang limliman ng kaniyang maliit na katawan ang gayon karaming itlog, kung kaya nabubugok ang mga iyon. Ito ang tinutukoy ng kawikaan [sa Jeremias 17:11] nang banggitin nito ang isa na nagnanakaw ng mga pag-aari ng iba bagaman sa dakong huli ay wala siyang anumang napapala."

Ganito ang sabi ng Jeremias 17:11 sa *King James Version:* "Gaya ng perdis na umuupo sa mga itlog, at hindi niya napipisa ang mga iyon; gayundin siya na nagkakamit ng kayamanan, at hindi sa matuwid na paraan, iiwan niya iyon sa gitna ng kaniyang mga araw, at sa kaniyang kawakasan ay magiging isang mangmang." Bilang suporta sa alternatibong interpretasyong ito, nangatuwiran si John Sawyer na "ang punto ay ang mapanganib na kalagayan ng pugad ng perdis, palibhasa'y nakahantad ito sa maraming gumagalang maninila, na inihahalintulad naman sa mapanganib na kalagayan ng mangmang na naglalagak ng kaniyang tiwala sa buktot na pakinabang." Nagpatuloy siya sa pagsasabi na ang bisa ng kawikaang nasa Jeremias 17:11 ay "hindi nakadepende sa kataksilan ng lumilimlim na perdis, kundi sa mapanganib na kalagayan nito, na inihahalintulad naman sa huwad na katiwasayang nadarama ng mangmang na nag-aakalang malulusutan niya ang kaniyang kriminal na pangangamkam . . . anupat walang kamalay-malay sa mga panganib na nakaamba sa kaniya at walang kalaban-laban kapag sumapit ang kasakunaan."—*Vetus Testamentum,* Leiden, 1978, p. 324, 328, 329.

PERES, I. Ginamit ni Daniel ang salitang Aramaikong ito noong binibigyang-kahulugan niya ang sulat-kamay sa pader na, "MENE, MENE, TEKEL at PARSIN." (Dan 5:25, 28) Ayon kay Dr. Judah Slotki, ang sulat-kamay na iyon ay nangangahulugang "isang maneh, isang maneh, isang siklo at kalahating mga siklo." (*Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1951; tingnan din ang *Peake's Commentary on the Bible,* inedit nina M. Black at H. H. Rowley, London, 1964, p. 596.) Yamang ang "Peres" ay pang-isahang anyo ng "Parsin," ito'y mangangahulugan ng "kalahating siklo."

Noong binibigyang-kahulugan ng propeta ang "Peres," gumamit siya ng dalawa pang salitang Aramaiko na ginagamitan ng gayunding tatlong katinig ngunit binibigkas sa ibang paraan. "PERES [*Peres′*], ang iyong kaharian ay hinati [*peri·sath′*] at ibinigay sa mga Medo at sa mga Persiano [*u·Pha·ras′*]." Kaya naman, sa kinasihang paliwanag na iyon ay ginamit ang magkatunog na salitang "Peres" at ang salitang-ugat na nangangahulugang "hatiin." Pinatunayan ng mga pangyayari nang gabing iyon na tumpak ang pakahulugan.—Tingnan ang PARSIN.

PERES, II. Anak nina Makir at Maaca sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 16.

PEREZ [Pagkapunit; Pagkapunit ng Kulampang]. Isa sa kambal na mga anak ni Juda sa kaniyang manugang na si Tamar. Noong ipinanganganak sila,

ang kapatid ni Perez na si Zera ang unang nagsimulang lumabas ngunit umurong, at si Perez ang unang lumabas, anupat nagpangyari ng pagkapunit ng kulampang ni Tamar. (Gen 38:24-30) Nanatili kay Perez ang pagiging una sa kaniyang kapatid at lagi siyang itinatala na una kaysa rito, at sa dalawang sambahayan ay higit na naging tanyag ang kaniyang sambahayan. (Ru 4:12) Si Perez at ang kaniyang dalawang anak, sina Hezron at Hamul, ay nakatalang kabilang sa angkan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto, kung saan ang tatlo ay pawang naging ulo ng indibiduwal na mga pamilya sa Juda. (Gen 46:8, 12) Maliban dito, walang iniulat na personal na impormasyon tungkol sa kaniya.

Ang mga pagtukoy kay Perez ay pangunahin nang masusumpungan sa mga talaangkanan, yamang ang karamihan sa mga talaangkanan ni Juda ay matatalunton kay Perez. (1Cr 2:4, 5, 9-55; 4:1-20) Noong panahon ng ikalawang pagrerehistro sa ilang, ang mga pamilya ni Perez at ng kaniyang dalawang anak ang bumubuo sa malaking bahagi ng tribo ni Juda. (Bil 26:20-22) Ang ilan sa mga inapo ni Perez ay nasa unang pangkat ng buwanang hukbo ni David. (1Cr 27:3) Marami sa mga anak ni Perez ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya, at 468 sa mga ito ang nanirahan sa Jerusalem. (1Cr 9:3, 4; Ne 11:4, 6) Isang tuwirang linya ng angkan mula kay Perez ang dumaan kay Boaz patungo kay David at nagwakas kay Jesus na Mesiyas.—Ru 4:18-22; 1Cr 2:4-15; Mat 1:3; Luc 3:33.

PEREZ-UZAH [nangangahulugang “Galit Laban kay Uzah”]. Pangalang ibinigay sa giikan ni Nacon (Kidon) matapos na pabagsakin ni Jehova si Uzah dahil walang-pitagang hinawakan nito ang Kaban noong tangkain itong ilipat mula sa Kiriat-jearim tungo sa Lunsod ni David. (2Sa 6:4-10; 1Cr 13:6-11) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Perez-uzah.

PERGA. Isang prominenteng lunsod sa Romanong probinsiya ng Pamfilia. Pinaniniwalaan na ang mga guho ng sinaunang Perga ay malapit sa makabagong nayon ng Murtana, mga 13 km (8 mi) papaloob mula sa T na baybayin ng Asia Minor at mga 8 km (5 mi) sa K ng Ilog Cestrus (Aksu). Waring noong sinauna, ayon sa Griegong heograpo na si Strabo, makapaglalayag sa ilog na ito hanggang sa Perga sa H. (*Geography,* 14, IV, 2) Gayunman, waring ang kalapit na Atalia sa baybayin ng Pamfilia ang nagsilbing daungan ng Perga at, nang maglaon, naging mas mahalaga pa ito kaysa sa Perga.—Ihambing ang Gaw 14:24-26.

Sa lunsod na ito nakarating ang apostol na si Pablo at ang kaniyang mga kasamahan noong maagang bahagi ng kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero. (Gaw 13:13) Sa pagtatapos nito ay ‘sinalita nila ang salita sa Perga,’ ngunit hindi alam kung may sinuman sa taong-bayan na tumanggap ng Kristiyanismo.—Gaw 14:24, 25.

PERGAMINO [sa Ingles, *parchment*]. Mga balat ng tupa, kambing, o guya na inihanda upang gamitin bilang materyales na mapagsusulatan. Ang katad ay matagal nang ginagamit ng sinaunang mga tao bilang materyales na mapagsusulatan; ang Dead Sea Scroll of Isaiah, na kinopya noong papatapos na ang ikalawang siglo B.C.E., ay yari sa katad. Bilang materyales na mapagsusulatan, mas malawakang ginagamit noon ang papiro mula sa Ehipto ngunit, ayon kay Pliny, nang ipagbawal ng tagapamahala ng Ehipto ang pagluluwas nito noong mga 190 B.C.E., ang paggamit ng pergaminong katad ay naimbento sa Pergamo. (Ang salitang Ingles na *“parchment,”* at ang salitang Tagalog na “pergamino,” ay nagmula sa Latin na *pergamena.*) Marahil ay nangangahulugan lamang iyon na pinalaganap ang isang paraan ng pagpoproseso sa mga balat na dati nang ginagawa noon sa layuning masulatan ang magkabilang panig ng mga ito. Mas matitibay ang mga balumbong pergamino kaysa sa di-gaanong mamahaling mga balumbong papiro.

Sa 2 Timoteo 4:13, hiniling ng apostol na si Pablo kay Timoteo na dalhin “ang mga balumbon, lalo na ang mga pergamino.” (*NW, Ro*) Hindi niya sinabi kung ano ang nilalaman ng mga bagay na hiniling niya, ngunit posibleng ang hinihiling niya ay mga bahagi ng Hebreong Kasulatan upang mapag-aralan niya ang mga iyon habang nakabilanggo siya sa Roma. Maaaring ipinahihiwatig ng pariralang “lalo na ang mga pergamino” na ang tinutukoy niya ay kapuwa mga balumbong papiro at mga balumbong pergamino.

Sa gitna ng sinaunang mga Romano, mga tapyas na kahoy na binalutan ng pagkit ang kadalasang ginagamit sa pagsulat ng mga bagay na hindi naman pangmatagalan. Nang maglaon, mga pilyegong katad o pergamino ang ginamit para sa layuning ito. Ang salitang Latin na *membranae* (mga balat) ay ikinapit sa gayong mga kuwadernong pergamino. Sa 2 Timoteo 4:13, ginamit ni Pablo ang katumbas sa Griego ng salitang ito nang hilingin niya ang “mga balumbon, lalo na ang mga pergamino [*membra′nas*].” Dahil dito, iminumungkahi ng ilang komentarista na ang hinihiling niya ay mga balumbon ng Hebreong Kasulatan kasama ang sa wari’y mga nota o mga liham. Kaya naman isinalin ito ni Moffatt na, “ang mga aklat ko, at partikular na ang mga papeles ko,” at ang *The New English Bible* ay kababasahan ng, “ang mga aklat, higit sa lahat ay ang mga kuwaderno ko.” Gayunman, hindi matiyak kung “ang mga pergamino” ay nasa anyong mga

kuwaderno o mga papeles, o mga balumbong pergamino (*La; Kx*).

Vellum. Ang mga pergamino ay karaniwan nang gawa mula sa balat ng tupa, kambing, o guya. Noong ikatlo at ikaapat na siglo C.E., sinimulang kilalanin ang pagkakaiba sa pagitan ng mas magaspang at ng mas pinong uri ng materyal na ito, anupat ang mas magaspang ay patuloy na tinawag na pergamino, ngunit ang mas pino naman ay tinawag na *vellum.* Ang *vellum* ay gawa mula sa maninipis na balat ng guya (*veal*) o ng batang kambing, o ng mga guya o mga kordero na patay na nang isilang. Upang maihanda ito, kinakaskas ang balahibo mula sa hinugasang balat, binabanat ang balat sa isang balangkas, muli itong hinuhugasan at kinakaskas upang kuminis, pinupulbusan ito ng yeso, at kinukuskusan ito ng pomes. Ang resulta ay isang materyales na mapagsusulatan na manipis, makinis, at halos kulay puti, anupat malawakan itong ginamit para sa mahahalagang aklat hanggang noong maimbento ang pag-iimprenta, na para rito ay mas angkop at mas murang gamitin ang papel. Ang mahahalagang manuskrito ng Bibliya gaya ng Sinaitic at Vatican No. 1209 ng ikaapat na siglo gayundin ang mga manuskritong Alexandrine ng ikalimang siglo ay pawang yari sa *vellum.*

PERGAMO [Kuta; Akropolis]. Isang lunsod ng Misia sa HK bahagi ng Turkey ng Asia (Asia Minor) at lokasyon ng isa sa pitong kongregasyon na sinulatan ng apostol na si Juan ng mga liham gaya ng nakaulat sa Apocalipsis. (Apo 1:11; 2:12-17) Ang lunsod na ito ay mga 80 km (50 mi) sa H ng Smirna (makabagong Izmir) at mga 25 km (15 mi) mula sa baybayin ng Dagat Aegeano. Malapit sa lugar ng sinaunang Pergamo ang makabagong Bergama. Noong una, ang Pergamo ay isang tanggulan na nasa isang matarik at nakabukod na burol sa pagitan ng dalawang ilog. Nang maglaon, ang lunsod ay lumawak hanggang sa libis sa ibaba, at ang burol ang naging akropolis.

Kasaysayan. Hindi matiyak kung saan nagmula ang taong-bayan ng Pergamo, ngunit itinuturo ng ilang katibayan ang Acaya sa Gresya. Pagsapit ng 420 B.C.E., ang lunsod ay gumagawa na ng mga barya, at nang sumunod na siglo ay binanggit ni Xenophon ang lunsod. Pagkamatay ni Alejandrong Dakila, naging bahagi ito ng teritoryo ni Lysimachus. Ang tenyente ni Lysimachus na si Philetaerus ang naging tagapamahala ng lunsod at ng nakapalibot na teritoryo, anupat nagsimula sa kaniya ang paghahari ng mga Attalid na sa ilalim ng mga ito ay naging mayaman at mahalagang lunsod ang Pergamo. Pumanig si Haring Attalus I (241-197 B.C.E.) sa mga Romano laban sa mga taga-Macedonia. Ang kaniyang kahalili, si Eumenes II, ay nagtayo ng isang pagkalaki-laking aklatan na naging karibal ng bantog na aklatan sa Alejandria. Ipinapalagay na noong panahong iyon naimbento sa lunsod ang sulatáng pergamino (*pergamena charta*). Gayundin, noong yugtong iyon, nakontrol ng kaharian ng Pergamo ang kalakhan ng K Asia Minor. Noong 133 B.C.E. nang malapit nang mamatay si Attalus III, isinalin niya sa Roma ang Pergamo, sa gayon ang lunsod ay naging kabisera ng Romanong probinsiya ng Asia. (Tingnan ang ASIA.) Kahit noong hindi na ito ang kabisera, naging napakahalaga pa rin ng Pergamo bilang isang opisyal na sentro ng administrasyon.

Relihiyon ng Pergamo. Ang paganong relihiyon ay lubhang binigyang-diin sa Pergamo. Waring tumakas ang mga Caldeong Mago (mga astrologo) mula sa Babilonya patungong Pergamo, anupat itinatag nila roon ang kanilang pangunahing kolehiyo. Si Eumenes II ay nagtayo ng isang malaking altar na marmol para sa diyos na si Zeus upang ipagdiwang ang paglupig niya sa mga Gaul. Ang mga labí nito ay nahukay at nagpapakitang pinalamutian ito ng isang napakalaking relyebe na naglalarawan ng mga diyos na nakikipagbaka sa mga higante. (LARAWAN, Tomo 2, p. 945) Dinayo ng mga maysakit mula sa lahat ng bahagi ng Asia ang Pergamo dahil sa templo rito ni Asclepius, ang diyos ng pagpapagaling at medisina.

Ang isang lalo nang kapansin-pansing aspekto ng relihiyon sa Pergamo ay ang pagsamba nito sa mga pulitikal na tagapamahala. Ang lunsod ay nagtayo ng isang maringal na templo para sa pagsamba kay Cesar Augusto. Sa gayon ay ito ang unang lunsod na may templong nakaalay sa kulto ng pagsamba sa emperador. Noong mga araw ng mga emperador na sina Trajan at Severus, dalawa pang gayong templo ang itinayo roon, anupat tinawag ng *Encyclopædia Britannica* ang Pergamo bilang "ang pangunahing sentro ng kulto ng pagsamba sa emperador sa ilalim ng sinaunang imperyo." (1959, Tomo 17, p. 507) May kaugnayan sa pulitika, walang alinlangang pinagkaisa ng gayong pagsamba sa Romanong emperador ang lahat ng iba't ibang bansa na nalupig ng imperyo sa ilalim ng iisang diyos; bawat isa sa mga ito ay maaaring sumamba sa kanilang lokal o pambansang mga diyos, ngunit lahat ay dapat ding sumamba sa emperador.

"Sa Kinaroroonan ng Trono ni Satanas." Sa liham ng apostol na si Juan sa kongregasyon sa Pergamo, binanggit niya na ang lunsod ay nasa dako "kung saan tumatahan si Satanas" at sa gayon ay naninirahan ang mga Kristiyano "sa kinaroroonan ng trono ni Satanas." (Apo 2:13) "Ang parirala ay iniugnay sa kalipunan ng mga paganong kulto, . . . ngunit malamang na ang pangunahing ipinahihiwatig nito ay ang pagsamba sa emperador. Dito,

ang pagsamba sa diyos na emperador ay ginawang sukatan ng pagkamatapat ng mga mamamayan sa ilalim ni Domitian." (*New Bible Dictionary,* inedit ni J. Douglas, 1985, p. 912) Yamang ang pagpatay kay Antipas bilang martir ay binabanggit sa talata ring iyon kasama ng "trono ni Satanas," maaaring pinatay si Antipas dahil sa pagtanggi niyang sumamba kay Cesar.

Marahil ang isang karagdagang salik na may kaugnayan sa pagkilala "sa kinaroroonan ng trono ni Satanas" ay ang prominenteng pagsamba kay Zeus, o Jupiter, ang pangunahing diyos sa lahat ng mga paganong diyos at diyosa. Sinasabi ng alamat na mula sa burol na pinagtayuan ng Pergamo, nasaksihan ng ilang diyos ang kapanganakan ni Zeus, at ang pagkalaki-laking altar na inilagay sa akropolis nang maglaon ay itinuturing na isa sa mga kamangha-manghang gawa ng panahong iyon. Ang mga taong sumasamba kay Zeus ay maaaring magkaroon ng ibang mga diyos ngunit dapat nilang malasin ang mga iyon bilang nakabababa sa kaniya. Gayunpaman, pinapurihan ang mga Kristiyano sa Pergamo dahil nanghawakan silang mahigpit sa kanilang bukod-tanging debosyon sa tunay na Diyos na si Jehova at hindi nila ikinaila ang pananampalataya sa kabila ng pananahanan nila "sa kinaroroonan ng trono ni Satanas."

Ang "Turo ni Balaam." Gayunman, sa kongregasyong ito ay may nakasisirang impluwensiya niyaong mga "nanghahawakang mahigpit sa turo ni Balaam." (Apo 2:14) Ipinaaalaala ng pananalitang ito ang propetang taga-Mesopotamia na si Balaam, na pagkatapos ng di-matagumpay na mga pagtatangkang sumpain ang Israel ay nagmungkahing gumamit ng mga babaing pagano upang akitin ang mga Israelitang lalaki tungo sa mahalay na pagsamba sa huwad na mga diyos. Bilang resulta ng ibinungang seksuwal na imoralidad at idolatriya, 24,000 Israelita ang namatay. (Bil 25:1-18; 1Co 10:8; tingnan ang BALAAM.) Maliwanag na kinukunsinti noon ng ilan sa kongregasyon ng Pergamo, niyaong mga "nanghahawakang mahigpit sa turo ni Balaam," ang pakikiapid.—Jud 4, 11; 2Pe 2:14, 15.

Ang ilan sa kongregasyon ay naimpluwensiyahan din ng turo ng "sekta ni Nicolas," at hinimok silang pagsisihan iyon.—Apo 2:15, 16.

PERIDA [Inihiwalay]. Ninuno ng isang pamilya ng mga lingkod ni Solomon, ang ilan sa mga ito ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel. (Ne 7:6, 7, 57) Ang pangalang ito ay binabaybay na Peruda sa Ezra 2:55.

PERIZITA, MGA. Isa sa mga tribo na nananahanan sa lupain ng Canaan bago ito sinakop ng mga Israelita. (Gen 13:3-7; 34:30; Exo 3:8, 17) Hindi sila binanggit sa talaan ng 70 pamilya pagkatapos ng Baha, na tumukoy sa "mga pamilya ng Canaanita." (Gen 10:15-18) Hindi alam ang kanilang pinagmulang angkan.

Ang mga Perizita ay isa sa mga tribo na ang lupain ay ipinangako ng Diyos sa binhi ni Abraham. (Gen 15:18-21; Ne 9:7, 8) Noong panahong sinasakop ng Israel ang Lupang Pangako, ang mga Perizita ay naninirahan sa bulubunduking pook ng Canaan. (Jos 11:3) Nang lumipat ang tribo ni Juda sa teritoryong nakaatas dito, tinalo nila ang mga Perizita at ang mga Canaanita sa Bezek, na lumilitaw na nasa K ng Jerusalem. (Huk 1:4, 5; Jos 24:11) Pagkatapos hati-hatiin ng mga Israelita ang lupain ng Canaan, ang ilang Perizita ay nanatili sa teritoryo ng Efraim at Manases.—Jos 17:15-18.

Ang mga Perizita ay isa sa pitong matao at makapangyarihang bansa na paulit-ulit na iniutos ni Jehova sa Israel na lipulin pagpasok nila sa Lupang Pangako. Hindi sila makikipagtipan sa mga ito o makikipag-alyansa sa mga ito ukol sa pag-aasawa, ni pagkakalooban man ng pabor ang mga ito. (Exo 23: 23, 24; 33:2; 34:11-13; Deu 7:1-3; Jos 3:10) Gayunman, nabigo ang mga Israelita na lipulin sila, at gaya ng inihula, ang mga Perizita ay naging silo sa Israel.—Deu 7:4; 20:17, 18; Huk 3:5, 6.

Noong panahon ni Solomon ang ilan sa natitirang mga Perizita ay kinalap para sa puwersahang pagtatrabaho. (1Ha 9:20, 21; 2Cr 8:7, 8) Nasumpungan ni Ezra na ang mga Judiong bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya ay nakipag-alyansa sa mga ito ukol sa pag-aasawa. Gayunman, dahil sa kaniyang payo ay pinaalis nila ang gayong mga asawang banyaga. (Ezr 9:1, 2; 10:11, 12, 44) Ang mga Perizita ay hindi na binanggit sa kasaysayan ng Bibliya nang dakong huli.

PERLAS. Isang hiyas na makinis, matigas, pabilog, at karaniwa'y kulay puti na may kaayaayang makisap na kinang, anupat mula pa noong sinaunang mga panahon ay ginamit na ito bilang palamuti. (1Ti 2:9; Apo 17:4; 18:11, 12, 15, 16; 21:2, 21) Ito ay isang tumigas na kimpal ng *calcium carbonate* na namumuo sa loob ng mga talaba at iba pang mga mulusko. Kapag isang partikula mula sa labas (gaya ng isang butil ng buhangin o isang maliit na parasito) ang nakapasok sa mulusko at napunta iyon sa pagitan ng katawan at ng loob ng kabibi nito, ang nilalang na ito ay naglalabas ng isang substansiyang *calcareous* (may *calcium carbonate*) na tinatawag na *nacre,* na tumitigas at nagiging isang malaperlas na suson na bumabalot sa nakapasok na materyal na uminis sa mulusko. Ang patung-patong na suson ng tulad-kabibing substansiyang ito ay naiipon sa palibot ng nakapasok na partikula

na nagsisilbing nukleo. Kapag ang nukleo ay nananatiling hiwalay sa kabibi dahil sa pag-urong ng *mantle* na nakasapin sa kabibi, isang magandang perlas ang nabubuo sa paglipas ng ilang taon.

Ang mga perlas na uring hiyas ay kinukuha mula sa *sea pearl oyster,* katutubo ng karamihan sa mainit-init na mga katubigan sa tropiko, at lalo na niyaong mga katubigan sa kapaligiran ng Bahrain sa Gulpo ng Persia, at sa Dagat na Pula.

Makatalinghagang Paggamit. Kung minsan ay ipinahihiwatig ng Bibliya ang kahalagahan ng mga perlas sa makatalinghagang paraan. Nang tukuyin ang nakahihigit na halaga ng tunay na karunungan, sinabi ni Job: "Ang isang supot ng karunungan ay nagkakahalaga ng higit kaysa sa isa na punô ng mga perlas." (Job 28:18) Sa Sermon sa Bundok ay nagpayo si Jesu-Kristo: "Huwag ninyong ibigay sa mga aso ang anumang banal, ni ihagis man ang inyong mga perlas sa harap ng mga baboy, upang hindi nila yurakan ang mga iyon sa ilalim ng kanilang mga paa at bumaling at kayo ay lapain." (Mat 7:6) Maliwanag na ganito ang ibig sabihin ni Jesus: Kung ipinakikita ng isang tao na tulad siya ng isang aso o isang baboy, anupat walang pagpapahalaga sa espirituwal na mga bagay, hindi na dapat ipagpatuloy ng isa ang pagsisikap na bahaginan siya ng espirituwal na mga kaisipan at mga turo. Yuyurakan lamang ng masasamang taong iyon ang mahahalagang espirituwal na mga bagay at aabusuhin o sasaktan ang sinumang nagsisikap na magbahagi ng mga ito sa kanila. Inilarawan din ni Jesus ang kahalagahan ng Kaharian ng langit nang banggitin niya ang tungkol sa "isang perlas" na may napakataas na halaga anupat 'dali-daling ipinagbili ng isang naglalakbay na mangangalakal na naghahanap ng maiinam na perlas ang lahat ng mga bagay na taglay niya at binili iyon.' (Mat 13:45, 46) Sa gayon ay ipinakita ni Jesus na kung kinikilala ng isang indibiduwal ang tunay na halaga ng pagtatamo ng Kaharian ng langit, magiging handa siyang iwan ang lahat ng bagay upang matamo iyon.—Ihambing ang Mat 11:12; Luc 13:23-25; Fil 3:8-11.

PERSIA, MGA PERSIANO. Isang lupain at ang mga tao na laging binabanggit kasama ng mga Medo, kapuwa sa Bibliya at sa sekular na kasaysayan. Maliwanag na ang mga Medo at mga Persiano ay magkamag-anak na mga bayan ng sinaunang mga tribong Aryano (Indo-Iraniano), at samakatuwid, ang mga Persiano ay mga inapo ni Japet, marahil sa pamamagitan ni Madai, na ninuno rin ng mga Medo. (Gen 10:2) Sa isang inskripsiyon, tinatawag ni Dariong Dakila ang kaniyang sarili na "isang Persiano, anak ng isang Persiano, isang Aryano, mula sa binhing Aryano."—*History of the Persian Empire,* ni A. Olmstead, 1948, p. 123.

Binabanggit ng mga inskripsiyong Asiryano na kaugnay ng panahon ni Salmaneser III (maliwanag na kapanahon ni Jehu ng Israel) ang isang pagsalakay ng Media at ang pagtanggap ng tributo mula sa mga hari ng "Parsua," isang rehiyon na lumilitaw na nasa gawing K ng Lawa ng Urmia at kahangga ng Asirya. Itinuturing ng maraming iskolar na ang "Parsua" ay isang pangalan na ikinakapit noon sa lupain ng mga Persiano, bagaman iniuugnay ito ng iba sa mga Parto. Gayunpaman, sa mas huling mga inskripsiyon, ang mga Persiano ay tinutukoy na nasa mas dako pang T at namamayan sa "Parsa" sa dakong TS ng Elam sa lugar na ngayon ay probinsiya ng Fars sa makabagong Iran. Ang Anshan, isang distrito o lunsod na kahangga ng Elam at dating nasa loob ng nasasakupan nito, ay pinanirahan din ng mga Persiano.

Sa gayon, sa kanilang mas maagang kasaysayan, waring ang sakop lamang ng mga Persiano ay ang timog-kanlurang bahagi ng malawak ng talampas ng Iran, anupat ang kanilang mga hangganan ay ang Elam at Media sa HK, ang Parthia sa H, ang Carmania sa S, at ang Gulpo ng Persia sa T at TK. Maliban sa mainit at maumidong mga baybaying lupain ng Gulpo ng Persia, ang lupain ay pangunahin nang binubuo ng timugang bahagi ng baku-bakong Kabundukan ng Zagros, na may pagipagitang mahahaba at matatabang libis na may magubat na mga dalisdis. Katamtaman ang klima sa mga libis, ngunit sa mas matataas at matalampas na mga rehiyon, ang tigang at mahanging mga lupain ay nakararanas ng matinding ginaw sa mga buwan ng taglamig. Tulad ng mga Medo, lumilitaw na ang mga Persiano ay nag-alaga rin ng maraming hayop, gayundin ng kinakailangang pananim, at ipinagmalaki ng Persianong si Haring Dariong Dakila na ang kaniyang tinubuang lupain ay "maganda at sagana sa mga kabayo at mga tao."—*Encyclopædia Britannica,* 1959, Tomo 17, p. 603.

Palibhasa noong una ay namumuhay sila nang napakasimple at kadalasa'y nagpapagala-gala, ang mga Persiano ay naging napakahilig sa karangyaan at mararangyang kapaligiran noong kapanahunan ng imperyo. (Ihambing ang Es 1:3-7; gayundin ang kasuutang ibinigay kay Mardokeo, 8:15.) Sa mga eskultura sa Persepolis, inilalarawan ang mga Persiano na nakabihis ng maluluwag at mahahabang damit na hanggang bukung-bukong, may pamigkis sa baywang, at nakasuot ng mga sapatos na mababa ang sintas. Sa kabaligtaran, ang mga Medo ay ipinakikitang nakasuot ng hapít na damit na may mahahabang manggas at laylayan na hanggang tuhod. (LARAWAN, Tomo 2, p. 328) Lumilitaw na kapuwa ang mga Persiano at mga Medo ay nagsuot ng pantalon; ang mga kawal na Persiano ay ipinakikitang nakasuot ng pantalon at tunikang may

manggas sa ibabaw ng baluting may mga kaliskis na bakal. Sila ay mga bihasang mangangabayo, at mahalagang papel ang ginampanan ng mga kabalyero sa kanilang estratehiya sa pakikipagdigma.

Ang wikang Persiano ay itinuturing na kabilang sa pamilyang Indo-Europeo at makikitang nauugnay sa Indian Sanskrit. Sa di-matukoy na panahon sa kanilang kasaysayan, sinimulang gamitin ng mga Persiano ang *cuneiform* na istilo ng pagsulat, na di-hamak na mas kaunti ang mga sagisag kung ihahambing sa daan-daang sagisag na ginamit sa Babilonya at Asiryanong *cuneiform* na pagsulat. Bagaman noong panahon ng pamamahala ng Imperyo ng Persia ay matatagpuan ang ilang inskripsiyon sa Matandang Persiano kasama ng salin sa Akkadiano at sa isang wika na karaniwang tinatawag na "Elamita" o "Susiano," ang opisyal na mga dokumentong ginamit sa pangangasiwa sa mga teritoryo ng imperyo ay pangunahin nang isinulat sa Aramaiko bilang isang internasyonal na wika.—Ezr 4:7.

Pag-unlad ng Imperyo ng Medo-Persia. (MAPA, Tomo 2, p. 327) Tulad ng mga Medo, waring ang mga Persiano ay pinamahalaan ng ilang maharlikang pamilya. Isa sa mga pamilyang ito ang pinagmulan ng Achaemenianong dinastiya ng mga hari, ang maharlikang linya na pinanggalingan ng tagapagtatag ng Imperyo ng Persia, si Cirong Dakila. Si Ciro, na ayon kina Herodotus at Xenophon ay may amang Persiano at inang Mediano, ang nagbuklod sa mga Persiano sa ilalim ng kaniyang pangunguna. (*Herodotus,* I, 107, 108; *Cyropaedia,* I, ii, 1) Hanggang noong panahong iyon, ang mga Medo ang nangingibabaw sa mga Persiano, ngunit mabilis na nagtagumpay si Ciro laban sa Medianong si Haring Astyages at nabihag ang kabiserang lunsod nito ng Ecbatana (550 B.C.E.). (Ihambing ang Dan 8:3, 20.) Sa gayon, ang Imperyo ng Media ay sumailalim sa kontrol ng mga Persiano.

Bagaman ang mga Medo ay patuloy na napailalim sa mga Persiano sa natitirang panahon ng Achaemenianong dinastiya, walang alinlangan na sila'y naging isang tambalang imperyo. Kaya naman ang aklat na *History of the Persian Empire* (p. 37) ay nagsabi: "Hindi kailanman nakalimutan ang malapit na ugnayan sa pagitan ng mga Persiano at mga Medo. Ang sinamsamang Ecbatana ay nanatiling isang paboritong tirahan ng mga maharlika. Pinarangalan ang mga Medo bilang kapantay ng mga Persiano; ginamit sila sa matataas na katungkulan at pinili upang manguna sa mga hukbong Persiano. Karaniwan nang ang sinasabi ng mga banyaga ay mga Medo at mga Persiano; kapag iisang termino ang ginamit nila, sinasabi nilang 'ang Medo.'"

Sa ilalim ni Ciro, ang Imperyo ng Medo-Persia ay lumawak pa sa K, anupat umabot hanggang sa Dagat Aegeano dahil sa tagumpay ng Persia laban kay Haring Croesus ng Lydia at sa panunupil sa ilang baybaying lunsod ng Gresya. Gayunman, ang kaniyang pangunahing tagumpay ay naganap noong 539 B.C.E. nang makuha ni Ciro, na nangunguna sa pinagsama-samang mga hukbo ng mga Medo, mga Persiano, at mga Elamita, ang makapangyarihang Babilonya, bilang katuparan ng mga hula sa Bibliya. (Isa 21:2, 9; 44:26–45:7; Dan 5:28) Nang bumagsak ang Babilonya, nagwakas ang mahabang yugto ng Semitikong pangingibabaw, na hinalinhan naman ng kauna-unahang nangingibabaw na kapangyarihang pandaigdig na may Aryanong (Japetikong) pinagmulan. Dahil din dito, ang lupain ng Juda (gayundin ang Sirya at Fenicia) ay napabilang sa nasasakupan ng Medo-Persia. Dahil sa batas na ipinalabas ni Ciro, noong 537 B.C.E. ang itinapong mga Judio ay pinahintulutang bumalik sa kanilang sariling lupain, na naging tiwangwang sa loob ng eksaktong 70 taon.—2Cr 36:20-23; tingnan ang CIRO.

Mga torong may ulo ng tao malapit sa pasukan ng lunsod ng Persepolis

Mga kabisera ng Persia. Kaayon ng pagiging tambalan ng imperyo, isang Medo na nagngangalang Dario ang naging tagapamahala ng natalong kahariang Caldeo, bagaman malamang na hindi siya nagpuno nang independiyente sa pamamahala

ni Ciro. (Dan 5:31; 9:1; tingnan ang DARIO Blg. 1.) Ang Babilonya ay nanatiling isang maharlikang lunsod ng Imperyo ng Medo-Persia at isa ring sentro ng relihiyon at komersiyo. Gayunman, sa pangkalahatan, waring hindi makatagal ang mga emperador na Persiano sa matinding init ng tag-araw doon, kaya karaniwan nang nagpupunta lang sila sa Babilonya kapag taglamig. May arkeolohikal na katibayan na nagpapakitang pagkatapos niyang masakop ang Babilonya, kaagad na bumalik si Ciro sa Ecbatana (makabagong Hamadan), na mahigit 1,900 m (6,200 piye) ang taas mula sa kapantayan ng dagat sa paanan ng Bundok Alwand, kung saan makapal ang niyebe at matindi ang ginaw kapag taglamig ngunit kaayaaya ang klima kapag tag-araw. Sa Ecbatana natagpuan ang tagubilin ni Ciro may kinalaman sa muling pagtatayo ng templo ng Jerusalem, maraming taon matapos itong ilabas. (Ezr 6:2-5) Ang mas naunang kabisera ng Persia ay nasa Pasargadae, mga 650 km (400 mi) sa dakong TS ng Ecbatana, ngunit halos nasa gayunding altitud. Malapit sa Pasargadae, nang maglaon ay itinayo ng mga Persianong emperador na sina Dario, Jerjes, at Artajerjes Longimanus ang maharlikang lunsod ng Persepolis, anupat nilagyan iyon ng isang malawak na sistema ng mga lagusan sa ilalim ng lupa, maliwanag na upang maglaan ng sariwang tubig. Ang isa pang kabisera ay ang Susa (Susan) na malapit sa Ilog Choaspes (Karkheh) sa sinaunang Elam, anupat nasa estratehikong sentrong lokasyon sa pagitan ng Babilonya, Ecbatana, at Persepolis. Dito nagtayo si Dariong Dakila ng isang maringal na palasyo na nagsilbing tahanan kapag taglamig, sapagkat, tulad sa Babilonya, napakainit sa Susa kapag tag-araw. Ngunit sa kalaunan, ang Susa ang naging tunay na sentro ng administrasyon ng imperyo.—Tingnan ang ECBATANA; SUSAN.

Relihiyon at Kautusan. Ang mga tagapamahalang Persiano, bagaman kung minsan ay kasinlupit din ng mga Semitikong hari ng Asirya at Babilonia, ay waring nagsikap noong una na magpakita ng pagiging patas at makatarungan sa pakikitungo sa mga bayang nilupig nila. Lumilitaw na may ilang konsepto ng etika ang kanilang relihiyon. Bilang pangalawa sa pangunahing diyos na si Ahura Mazda, ang isang prominenteng bathala ay si Mithra, na nakilala hindi lamang bilang diyos ng digmaan kundi bilang diyos din ng mga kontrata, na ang mga mata at mga tainga ay laging alistong magmanman sa sinumang lalabag sa kasunduan. (Tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA.) Sumulat ang Griegong istoryador na si Herodotus (I, 136, 138) tungkol sa mga Persiano: "Tinuturuan nila ang kanilang mga batang lalaki mula lima hanggang dalawampung taon, at tatlong bagay lamang ang itinuturo nila, pangangabayo at pamamana at pagsasabi ng katotohanan. . . . Itinuturing nila na ang pagsisinungaling ang pinakamarumi sa lahat." Bagaman ipinakikita ng kasaysayan ng mga tagapamahalang Persiano na hindi naman sila malaya sa panlilinlang at intriga, ang likas nilang pagsunod sa pantribong simulain ng 'pagtupad sa pangako' ay ipinahihiwatig ng kanilang paggigiit na hindi maaaring labagin ang "kautusan ng mga Medo at ng mga Persiano." (Dan 6:8, 15; Es 1:19; 8:8) Kaya nang matagpuan ang batas ni Ciro mga 18 taon pagkatapos itong mailabas, kinilala ni Haring Dario ang legalidad ng katayuan ng mga Judio kung tungkol sa pagtatayo ng templo at ipinag-utos ang lubusang pakikipagtulungan sa mga ito. —Ezr 6:1-12.

Ang pagkakaorganisa ng imperyo ng Persia ay nagpapahiwatig ng napakahusay na pangangasiwa. Bukod sa pribadong sanggunian ng hari, o lupon ng tagapayo, na binubuo ng "pitong prinsipe ng Persia at Media" (Es 1:14; Ezr 7:14), mayroon ding mga satrapa na inatasang mamahala sa pangunahing mga rehiyon o mga bansa, gaya ng Media, Elam, Parthia, Babilonia, Asirya, Arabia, Armenia, Capadocia, Lydia, Ionia, at, habang lumalawak ang imperyo, ng Ehipto, Etiopia, at Libya. Ang mga satrapang ito ay pinagkalooban ng isang antas ng awtonomiya sa pamamahala sa kanilang nasasakupan, kasama na ang pangangasiwa sa hudisyal at pinansiyal na mga gawain sa kanilang teritoryo. (Tingnan ang SATRAPA.) Lumilitaw na sa loob ng teritoryo ng satrapa ay may mga nakabababang gobernador ng mga nasasakupang distrito (may bilang na 127 noong mga araw ni Haring Ahasuero), at sa loob ng mga nasasakupang distrito ay may mga prinsipe ng partikular na mga bayang bumubuo sa populasyon ng distrito. (Ezr 8:36; Es 3:12; 8:9) Malamang na dahil napakalayo ng kabisera ng imperyo sa mga lugar na pinangangasiwaan nito, isang mabilis na sistema ng pakikipagtalastasan ang binuo sa pamamagitan ng isang maharlikang serbisyo sa koreo na gumamit ng mga sugo na nakasakay sa mga kabayong panghatid-sulat, sa gayon ay naglaan ito ng komunikasyon sa pagitan ng pamahalaan at ng lahat ng mga nasasakupang distrito. (Es 8:10, 14) Minantini ang mga maharlikang lansangang-bayan; ang isa ay mula sa Susan hanggang sa Sardis sa Asia Minor.

Mula sa Kamatayan ni Ciro Hanggang sa Kamatayan ni Dario. Nagwakas ang paghahari ni Cirong Dakila noong 530 B.C.E. nang mamatay siya sa panahon ng isang kampanya ng pakikipagdigma. Ang kaniyang anak na si Cambyses ang humalili sa kaniya sa trono at nagtagumpay sa paglupig sa Ehipto. Bagaman hindi siya tinutukoy ng

Bibliya sa pangalang Cambyses, maliwanag na siya ang "Ahasuero" na pinadalhan ng mga sumasalansang sa gawain sa templo ng mga bulaang akusasyon laban sa mga Judio, gaya ng sinasabi sa Ezra 4:6.

Magulo ang mga pangyayaring nauugnay sa wakas ng pamamahala ni Cambyses. Ang isang ulat, na inilahad ni Dariong Dakila sa kaniyang Behistun Inscription, at isinalaysay ni Herodotus at ng iba pa lakip ang ilang magkakaibang detalye, ay na palihim na ipinapatay ni Cambyses ang kaniyang kapatid na si Bardiya (tinatawag ni Herodotus na Smerdis). Pagkatapos, noong panahong nasa Ehipto si Cambyses, isang Mago na nagngangalang Gaumata (tinatawag din ni Herodotus na Smerdis), na nagpanggap na si Bardiya (Smerdis), ang umagaw sa trono at kinilala bilang hari. Samantalang pabalik mula sa Ehipto, namatay si Cambyses, at sa gayon ang mang-aagaw ng kapangyarihan ay natatag sa trono. (*Herodotus,* III, 61-67) Ang isa namang bersiyon, na pinapaboran ng ilang istoryador, ay na hindi napatay si Bardiya at na siya, hindi sinumang impostor, ang umagaw sa trono noong panahong wala si Cambyses.

Anuman ang nangyari, nagwakas ang paghahari ni Cambyses noong 522 B.C.E., at ang sumunod na pamamahala ay tumagal nang pitong buwan, anupat nagwakas din noong 522 B.C.E. nang paslangin ang mang-aagaw ng trono (alinman kina Bardiya o Gaumata ang huwad na Smerdis). Gayunman, noong panahon ng maikling pamamahalang ito, lumilitaw na may ikalawang paratang na iniharap sa trono ng Persia laban sa mga Judio, anupat ang hari noon ay tinukoy sa Bibliya bilang "Artajerjes" (marahil ay pangalan bilang hari o titulo), at sa pagkakataong ito, nagtagumpay ang mga nag-akusa anupat ipinagbawal ng hari ang higit pang pagtatayo sa templo. (Ezr 4:7-23) Nang magkagayon ang gawain sa templo ay nahinto "hanggang sa ikalawang taon ng paghahari ni Dario na hari ng Persia."—Ezr 4:24.

Maliwanag na si Dario I (tinatawag na Dario Hystaspis o Dariong Dakila) ang nagpakana o nagsulsol ng pagpatay sa isa na nakaupo sa trono ng Persia at nakuha niya ang trono para sa kaniyang sarili. Noong panahon ng kaniyang pamamahala, pinahintulutan niyang ipagpatuloy ang gawain sa templo sa Jerusalem, at natapos ang templo noong kaniyang ikaanim na taon ng pamamahala (maagang bahagi ng 515 B.C.E.). (Ezr 6:1-15) Pinalawak ni Dario ang imperyo noong panahong naghahari siya, anupat umabot ang pamumuno ng Persia sa malayong S hanggang sa India at sa malayong K hanggang sa Tracia at Macedonia.

Pagsapit ng panahong ito, o baka bago pa nito, natupad na ng mga tagapamahalang Persiano ang mga hula ng Daniel 7:5 at 8:4, kung saan, sa pamamagitan ng mga sagisag ng isang oso at gayundin ng isang barakong tupa, ang Imperyo ng Medo-Persia ay inilalarawang nang-aagaw ng mga teritoryo sa tatlong pangunahing direksiyon: sa H, sa K, at sa T. Gayunman, sa isang kampanya laban sa Gresya, ang mga hukbo ni Dario ay dumanas ng pagkatalo sa Marathon noong 490 B.C.E. Namatay si Dario noong 486 B.C.E.—Tingnan ang DARIO Blg. 2.

Ang mga Paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes. Si Jerjes, anak ni Dario, ang maliwanag na haring tinatawag na Ahasuero sa aklat ng Esther. Tumugma rin ang kaniyang mga pagkilos sa paglalarawan sa ikaapat na Persianong hari, na 'pupukaw sa lahat ng bagay laban sa kaharian ng Gresya.' (Dan 11:2) Sa pagsisikap na makaganti dahil sa pagkatalo ng Persia sa Marathon, nagbunsod si Jerjes ng pagkalaki-laking mga hukbo laban sa pinakakontinente ng Gresya noong 480 B.C.E. Pagkatapos ng isang magastos na tagumpay sa Thermopylae at ng pagkawasak ng Atenas, natalo ang kaniyang mga hukbo sa Salamis at nang maglaon sa Plataea, anupat naging sanhi upang bumalik si Jerjes sa Persia.

Ang paghahari ni Jerjes ay kinakitaan ng ilang reporma sa administrasyon at ng pagtapos sa karamihan sa mga gawaing pagtatayo na pinasimulan ng kaniyang ama sa Persepolis. (Ihambing ang Es 10:1, 2.) Ang mga kuwentong Griego tungkol sa wakas ng paghahari ni Jerjes ay umiinog sa mga suliraning pangmag-asawa, mga kaguluhan sa harem, at sa diumano'y pagdomina kay Jerjes ng ilan sa kaniyang mga tauhan. Maaaring ipinakikita ng mga ulat na ito, bagaman sa isang magulo at pilipit na paraan, ang ilan sa mahahalagang impormasyon sa aklat ng Esther, lakip na ang pagpapatalsik kay Reyna Vasti mula sa puwesto at ang paghalili sa kaniya ni Esther, gayundin ang pag-akyat ni Mardokeo sa isang katungkulang may malaking awtoridad sa nasasakupan ng imperyo. (Es 2:17; 10:3) Ayon sa sekular na mga ulat, si Jerjes ay pinaslang ng isa sa kaniyang mga tauhan.

Napabantog si Artajerjes Longimanus, ang kahalili ni Jerjes, dahil sa kaniyang pagbibigay ng awtorisasyon sa pagbabalik ni Ezra sa Jerusalem na dala ang malaking abuloy para sa pagtataguyod ng templo roon. Nangyari ito noong ikapitong taon ni Artajerjes (468 B.C.E.). (Ezr 7:1-26; 8:24-36) Noong ika-20 taon ni Artajerjes (455 B.C.E.), pinagkalooban si Nehemias ng pahintulot na pumaroon sa Jerusalem upang muling itayo ang lunsod. (Ne 1:3; 2:1, 5-8) Nang maglaon, sa loob ng ilang panahon ay bumalik si Nehemias sa korte ni Artajerjes noong ika-32 taon ng haring iyon (443 B.C.E.).—Ne 13:6.

May ilang di-pagkakasuwato sa mga akdang makasaysayan may kinalaman sa mga paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes. Inilalagay ng ilang reperen-

siyang akda ang taon ng pagluklok ni Artajerjes sa 465 B.C.E. Binibigyan naman ng ilang dokumento ang kaniyang ama, si Jerjes, ng paghahari na nagpatuloy hanggang sa ika-21 taon nito. Kinaugaliang bilangin ang pamamahala ni Jerjes mula sa 486 B.C.E., nang si Dario, ang kaniyang ama, ay mamatay. Ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay minamalas na nagsimula noong 485 B.C.E., at ang kaniyang ika-21 taon at ang taon ng pagluklok ni Artajerjes ay madalas sabihing noong 465 B.C.E. Kung tungkol kay Artajerjes, karaniwang sinasabi ng mga iskolar na ang kaniyang huling taon ng pamamahala ay nagsimula noong 424 B.C.E. Inihaharap naman iyon ng ilang dokumento bilang taon 41 ng paghahari ni Artajerjes. Kung tama iyon, mangangahulugan na ang kaniyang taon ng pagluklok ay noong 465 B.C.E. at na ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay nagsimula noong 464 B.C.E.

Gayunman, may matibay na ebidensiya para tuusin ang huling taon ni Jerjes at ang taon ng pagluklok ni Artajerjes bilang 475 B.C.E. Ang katibayang ito ay tatluhan: mula sa mga impormasyong Griego, mula sa mga impormasyong Persiano, at mula sa mga impormasyong Babilonyo.

Katibayan mula sa mga impormasyong Griego. Isang pangyayari sa kasaysayan ng Gresya ang makatutulong sa atin na matiyak kung kailan nagsimulang mamahala si Artajerjes. Naiwala ng Griegong estadista at bayani ng militar na si Themistocles ang pagsang-ayon ng kaniyang mga kababayan at tumakas siya patungong Persia upang maligtas. Ayon sa Griegong istoryador na si Thucydides (I, CXXXVII, 3), na napabantog dahil sa kaniyang katumpakan, nang panahong iyon, si Themistocles ay "nagpadala ng isang liham kay Haring Artajerjes anak ni Jerjes, na kamakailan lamang ay umupo sa trono." Ibinibigay ng *Plutarch's Lives* (Themistocles, XXVII, 1) ang impormasyon na "inilahad nina Thucydides at Charon ng Lampsacus na patay na si Jerjes, at na sa anak nitong si Artajerjes nakipag-usap si Themistocles." Si Charon ay isang sakop ng Persia na nabuhay noong panahong magpalit ang pamamahala mula kay Jerjes tungo kay Artajerjes. Mula sa mga patotoo ni Thucydides at ni Charon ng Lampsacus, makikita natin na nang dumating si Themistocles sa Persia, kamakailan lamang ay nagsimulang mamahala si Artajerjes.

Maitatatag natin kung kailan nagsimulang mamahala si Artajerjes sa pamamagitan ng pagkalkula pabalik sa panahong namatay si Themistocles. Hindi pare-pareho ang petsang ibinibigay ng mga reperensiyang aklat para sa kaniyang kamatayan. Gayunman, inilalahad ng istoryador na si Diodorus Siculus (*Diodorus of Sicily,* XI, 54, 1; XI, 58, 3) ang kamatayan ni Themistocles sa isang ulat ng mga bagay na nangyari "nang si Praxiergus ay *archon* [punong mahistrado] sa Atenas." Si Praxiergus ang archon sa Atenas noong 471/470 B.C.E. (*Greek and Roman Chronology,* ni Alan E. Samuel, Munich, 1972, p. 206) Ayon kay Thucydides, ang pagdating ni Themistocles sa Persia ay sinundan ng isang taon ng pag-aaral ng wika bilang paghahanda sa pakikipagkita kay Artajerjes. Pagkatapos nito, pinagkalooban siya ng hari ng pakikipamayan sa Persia lakip ang maraming parangal. Kung si Themistocles ay namatay noong 471/470 B.C.E., ang pakikipamayan niya sa Persia ay hindi maaaring lumampas ng 472 B.C.E. at ang kaniyang pagdating naman ay mas maaga rito nang isang taon, noong 473 B.C.E. Nang panahong iyon, si Artajerjes "kamakailan lamang ay umupo sa trono."

May kinalaman sa panahon nang mamatay si Jerjes at lumuklok si Artajerjes sa trono, sumulat si M. de Koutorga: "Nakita na natin na, ayon sa kronolohiya ni Thucydides, namatay si Jerjes noong papatapos na ang taóng 475 B.C.E., at na, ayon sa istoryador ding iyon, dumating si Themistocles sa Asia Minor di-nagtagal pagkatapos ng pag-upo sa trono ni Artajerjes Longimanus."—*Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de l'Institut Impérial de France,* unang serye, Tomo VI, ikalawang bahagi, Paris, 1864, p. 147.

Bilang higit pang suporta nito, ganito ang puna ni E. Levesque: "Samakatuwid, mahalaga, ayon sa *Alexandrian Chronicle,* na ilagay ang kamatayan ni Jerjes sa taóng 475 B.C.E., pagkatapos ng labing-isang taon ng paghahari. Pinagtitibay ng istoryador na si Justin, III, 1, ang kronikang ito at ang mga kapahayagan ni Thucydides. Ayon sa kaniya, noong panahong paslangin si Jerjes, si Artajerjes, na kaniyang anak, ay isa lamang bata, *puer* [isang batang lalaki], na totoo kung namatay si Jerjes noong 475. Si Artajerjes noon ay 16 na taóng gulang, samantalang kung noong 465, siya ay magiging dalawampu't anim na taóng gulang, anupat hindi nito mabibigyang-katuwiran ang pananalita ni Justin. Ayon sa kronolohiyang ito, yamang nagsimulang maghari si Artajerjes noong 475, ang ika-20 taon ng kaniyang paghahari ay magiging noong 455 at hindi noong 445 gaya ng karaniwang sinasabi."—*Revue apologétique,* Paris, Tomo 68, 1939, p. 94.

Kung namatay si Dario noong 486 B.C.E. at si Jerjes ay namatay noong 475 B.C.E., paano maipaliliwanag na ang ilang sinaunang dokumento ay nauukol kay Jerjes ng paghahari na 21 taon? Batid ng marami na ang isang hari at ang kaniyang anak ay maaaring mamahalang magkasabay. Kung ganito ang naging kalagayan nina Dario at Jerjes,

maaaring bilangin ng mga istoryador ang mga taon ng paghahari ni Jerjes alinman mula sa pasimula ng pamamahala niya kasabay ng kaniyang ama o mula sa pagkamatay ng kaniyang ama. Kung si Jerjes ay namahala nang 10 taon kasama ng kaniyang ama at 11 taon nang mag-isa, maaaring iukol sa kaniya ng ilan ang 21 taon ng pamamahala, samantalang ang iba ay maaaring magbigay sa kaniya ng 11 taon.

May matibay na ebidensiya na si Jerjes ay namahalang kasabay ng kaniyang amang si Dario. Sinasabi ng Griegong istoryador na si Herodotus (VII, 3): "Hinatulan ni Dario ang kaniyang [kay Jerjes] pakiusap [para sa pagkahari] bilang makatarungan at ipinahayag siyang hari. Ngunit sa aking palagay, maaaring gawing hari si Jerjes kahit wala ang tagubiling ito." Ipinahihiwatig nito na si Jerjes ay ginawang hari noong panahon ng paghahari ng kaniyang amang si Dario.

Katibayan mula sa mga impormasyong Persiano. Partikular na makikita sa natuklasang mga Persianong bahorelyebe na si Jerjes ay namahalang kasabay ni Dario. Sa Persepolis, natagpuan ang maraming bahorelyebe na naglalarawan kay Jerjes na nakatayo sa likuran ng trono ng kaniyang ama, nakabihis ng pananamit na kapareho niyaong sa kaniyang ama at ang kaniyang ulo ay kapantay niyaong sa kaniyang ama. Kakaiba ito, yamang karaniwan nang ang ulo ng hari ay mas mataas kaysa sa lahat ng iba pa. Sa *A New Inscription of Xerxes From Persepolis* (ni Ernst E. Herzfeld, 1932) sinasabi na kapuwa ang mga inskripsiyon at ang mga gusaling natagpuan sa Persepolis ay nagpapahiwatig na namahala si Jerjes kasabay ng kaniyang amang si Dario. Sa pahina 8 ng kaniyang akda, sumulat si Herzfeld: "Ang kakaibang tono ng mga inskripsiyon ni Jerjes sa Persepolis, na karamihan ay hindi nagpapakita ng pagkakaiba ng kaniyang sariling gawain at niyaong sa kaniyang ama, at ang kaugnayan, na kakaiba rin, ng kanilang mga gusali, na imposibleng tukuyin kung kay Dario o kay Jerjes lamang, ay palaging nagpapahiwatig na si Jerjes ay namahalang kasabay ng kaniyang ama. Bukod diyan, ipinakikita ng dalawang eskultura sa Persepolis ang kaugnayang iyan." May kaugnayan sa isa sa mga eskulturang ito, itinawag-pansin ni Herzfeld: "Si Dario ay ipinakikitang nakasuot ng lahat ng maharlikang pagkakakilanlan, nakaluklok sa isang platapormang may mataas na upuan na sinusuportahan ng mga kinatawan ng iba't ibang mga bansa ng kaniyang imperyo. Sa likuran niya sa relyebe, samakatuwid nga, sa katunayan ay sa kanan niya, ay nakatayo si Jerjes na may gayunding mga maharlikang pagkakakilanlan, anupat ang kaliwang kamay nito ay nakapatong sa mataas na sandalan ng trono. Ang gayong posisyon ay malinaw na nagpapakita hindi lamang ng pagiging kahalili; nangangahulugan iyon ng magkasabay na pamamahala."

May kinalaman sa petsa ng mga relyebeng nagpapakita kina Dario at Jerjes sa gayong paglalarawan, sa *Achaemenid Sculpture* (Istanbul, 1974, p. 53), sinasabi ni Ann Farkas na "maaaring ikinabit ang mga relyebe sa Ingatang-Yaman noong panahong itinatayo ang unang karagdagang gusali, 494/493–492/491 B.C.; tiyak na ito ang pinakakumbinyenteng panahon upang ilipat ang gayong mabibigat na piraso ng bato. Ngunit anuman ang petsa ng pag-aalis sa kanila patungo sa Ingatang-Yaman, marahil ang mga eskultura ay inukit noong mga taon ng 490."

Katibayan mula sa mga impormasyong Babilonyo. Isang katibayan na si Jerjes ay nagsimulang mamahala kasabay ng kaniyang ama noong mga taon ng 490 B.C.E. ang natagpuan sa Babilonya. Nahukay roon ang isang palasyong para kay Jerjes na natapos noong 496 B.C.E. May kinalaman dito, sumulat si A. T. Olmstead sa *History of the Persian Empire* (p. 215): "Pagsapit ng Oktubre 23, 498, nalaman natin na ang bahay ng anak ng hari [samakatuwid nga, ng anak ni Dario, si Jerjes] ay kasalukuyan noong itinatayo sa Babilonya; walang alinlangan na ito ang palasyo ni Dario sa gitnang seksiyon na atin nang inilarawan. Pagkaraan ng dalawang taon [noong 496 B.C.E.], sa isang dokumento sa negosyo mula sa kalapit na Borsippa, mayroon tayong pagtukoy sa 'bagong palasyo' na noon ay tapos na."

Dalawang kakaibang tapyas na luwad ang makapagbibigay ng karagdagang patotoo na si Jerjes ay namahalang kasabay ni Dario. Ang isa ay isang kasulatan sa negosyo tungkol sa upa sa isang gusali noong taon ng pagluklok ni Jerjes. Ang tapyas ay pinetsahan ng unang buwan ng taon, ang Nisan. (*A Catalogue of the Late Babylonian Tablets in the Bodleian Library, Oxford,* ni R. Campbell Thompson, London, 1927, p. 13, tapyas na may katawagang A. 124) Ang isa pang tapyas ay may petsang "buwan ng Ab(?), taon ng pagluklok ni Jerjes." Kapansin-pansin, hindi iniuukol ng tapyas na ito kay Jerjes ang titulong "hari ng Babilonya, hari ng mga lupain," na karaniwang ginagawa noong panahong iyon.—*Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden übersetzt und erläutert,* nina M. San Nicolò at A. Ungnad, Leipzig, 1934, Tomo I, bahagi 4, p. 544, tapyas Blg. 634, may katawagang VAT 4397.

Palaisipan ang dalawang tapyas na ito. Karaniwan na, nagsisimula ang taon ng pagluklok ng isang hari pagkamatay ng kaniyang hinalinhan. Gayunman, may katibayan na ang hinalinhan ni Jerjes (si Dario) ay nabuhay hanggang sa ikapitong buwan ng huling taon nito, samantalang ang dalawang doku-

mentong ito mula sa taon ng pagluklok ni Jerjes ay may mga petsang bago pa ang ikapitong buwan (ang isa ay sa unang buwan, ang isa naman ay sa ikalima). Samakatuwid, ang mga dokumentong ito ay hindi nauugnay sa yugto ng pagluklok ni Jerjes pagkamatay ng kaniyang ama kundi nagpapahiwatig ng taon ng pagluklok noong panahong mamahala siya kasabay ni Dario. Kung ang taon ng pagluklok na iyon ay noong 496 B.C.E., nang matapos ang palasyo sa Babilonya para kay Jerjes, ang kaniyang unang taon ng pamamahala kasabay ng kaniyang ama ay nagsimula noong sumunod na Nisan, noong 495 B.C.E., at ang kaniyang ika-21 at huling taon ay nagsimula noong 475 B.C.E. Kung magkagayon, kasama sa paghahari ni Jerjes ang 10 taon ng pamamahala kasabay ni Dario (mula 496 hanggang 486 B.C.E.) at 11 taon ng nagsosolong pagkahari (mula 486 hanggang 475 B.C.E.).

Sa kabilang dako, nagkakaisa ang mga istoryador na ang unang opisyal na taon ng paghahari ni Dario II ay nagsimula noong tagsibol ng 423 B.C.E. Ipinahihiwatig ng isang tapyas na Babilonyo na noong taon ng pagluklok niya, si Dario II ay nakaupo na sa trono pagsapit ng ika-4 na araw ng ika-11 buwan, samakatuwid nga, Pebrero 13, 423 B.C.E. (*Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* nina R. Parker at W. H. Dubberstein, 1971, p. 18) Gayunman, dalawang tapyas ang nagpapakita na nagpatuloy na mamahala si Artajerjes pagkatapos ng ika-11 buwan, ika-4 na araw, ng kaniyang ika-41 taon. Ang isa ay pinetsahan ng ika-11 buwan, ika-17 araw, ng kaniyang ika-41 taon. (p. 18) Ang isa naman ay pinetsahan ng ika-12 buwan ng kaniyang ika-41 taon. (*Old Testament and Semitic Studies,* inedit nina Harper, Brown, at Moore, 1908, Tomo 1, p. 304, tapyas Blg. 12, may katawagang CBM, 5505) Samakatuwid, si Artajerjes ay hindi hinalinhan noong kaniyang ika-41 opisyal na taon ng paghahari kundi namahala siya sa kabuuan nito. Ipinahihiwatig nito na si Artajerjes ay namahala nang higit pa sa 41 taon at samakatuwid, ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay hindi dapat bilanging nagsimula noong 464 B.C.E.

Ang katibayan na si Artajerjes Longimanus ay namahala nang lampas pa sa kaniyang ika-41 taon ay natagpuan sa isang dokumento sa negosyo mula sa Borsippa na pinetsahan ng ika-50 taon ni Artajerjes. (*Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum,* Tomo VII: Tablets From Sippar 2, nina E. Leichty at A. K. Grayson, 1987, p. 153; tapyas na may katawagang B. M. 65494) Ang isa sa mga tapyas na nag-uugnay ng pagtatapos ng paghahari ni Artajerjes sa pasimula ng paghahari ni Dario II ay may ganitong petsa: "Ika-51 taon, taon ng pagluklok, ika-12 buwan, ika-20 araw, si Dario, hari ng mga lupain." (*The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, Series A: Cuneiform Texts,* Tomo VIII, Bahagi I, ni Albert T. Clay, 1908, p. 34, 83, at Plate 57, Tapyas Blg. 127, may katawagang CBM 12803) Yamang ang unang opisyal na taon ng paghahari ni Dario II ay noong 423 B.C.E., nangangahulugan ito na ang ika-51 taon ni Artajerjes ay noong 424 B.C.E. at ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay noong 474 B.C.E.

Kaya, ang mga patotoo mula sa mga impormasyong Griego, Persiano, at Babilonyo ay nagkakasundo na ang taon ng pagluklok ni Artajerjes ay 475 B.C.E. at ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay 474 B.C.E. Inilalagay niyan ang ika-20 taon ni Artajerjes, nang magsimulang bilangin ang 70 sanlinggo ng Daniel 9:24, sa 455 B.C.E. Kung salig sa Daniel 9:25 ay bibilang tayo ng 69 na sanlinggo ng mga taon (483 taon) mula 455 B.C.E., sasapit tayo sa isang mahalagang taon para sa pagdating ng Mesiyas na Lider.

Kung bibilang mula 455 B.C.E. hanggang 1 C.E., iyon ay buong 455 taon. Kung idaragdag ang natitirang 28 taon (upang mabuo ang 483 taon), dadalhin tayo nito sa 29 C.E., ang eksaktong taon nang si Jesus ng Nazaret ay bautismuhan sa tubig, pahiran ng banal na espiritu, at magsimula ng kaniyang pangmadlang ministeryo bilang Mesiyas, o Kristo.—Luc 3:1, 2, 21, 22.

Hanggang sa Pagbagsak at Pagkakahati ng Imperyo. May kinalaman sa mga kahalili ni Artajerjes Longimanus sa trono ng Persia, ibinibigay ni Diodorus Siculus ang sumusunod na impormasyon: "Sa Asia si Haring Jerjes ay namatay pagkatapos ng paghahari nang isang taon, o gaya ng iniuulat ng ilan, dalawang buwan; at ang kaniyang kapatid na si Sogdianus ang humalili sa trono at namahala sa loob ng pitong buwan. Pinatay siya ni Dario, na naghari nang labinsiyam na taon." (*Diodorus of Sicily,* XII, 71, 1) Ang orihinal na pangalan ng Dariong ito (kilala bilang Dario II) ay Ochus, ngunit ginamit niya ang pangalang Dario nang maging hari siya. Lumilitaw na siya ang "Dario" na tinutukoy sa Nehemias 12:22.

Kasunod ni Dario II ay dumating si Artajerjes II (tinatawag na Mnemon), na sa panahon ng kaniyang paghahari ay naghimagsik ang Ehipto at sumamâ ang mga ugnayan sa Gresya. Ang kaniyang paghahari (pinetsahang mula 404 hanggang 359 B.C.E.) ay sinundan niyaong sa kaniyang anak na si Artajerjes III (tinatawag ding Ochus), na diumano'y namahala nang mga 21 taon (358-338 B.C.E.) at sinasabing ang pinaka-uháw-sa-dugo sa lahat ng mga tagapamahalang Persiano. Ang kaniyang pangunahing tagumpay ay ang muling paglupig sa Ehipto. Pagkatapos ay nagbibigay ang sekular na kasaysayan ng dalawang-taóng

pamamahala kay Arses at limang-taóng pamamahala kay Dario III (Codommanus), na sa panahon ng paghahari niya ay pinaslang si Felipe ng Macedonia (336 B.C.E.) at hinalinhan ng anak nitong si Alejandro. Noong 334 B.C.E., sinimulan ni Alejandro ang pagsalakay niya sa Imperyo ng Persia, anupat tinalo ang mga hukbong Persiano una sa Granicus sa HK sulok ng Asia Minor at muli sa Issus sa kabilang sulok ng Asia Minor (333 B.C.E.). Sa katapus-tapusan, pagkaraang malupig ng mga Griego ang Fenicia at Ehipto, natalo nila ang mga Persiano sa Gaugamela, noong 331 B.C.E., sa huling pakikipaglaban ng mga ito, at ang Imperyo ng Persia ay nagwakas.

Pagkatapos ng kamatayan ni Alejandro at ng kasunod na pagkakahati-hati ng imperyo, nakuha ni Seleucus Nicator ang kontrol sa kalakhang bahagi ng mga teritoryo sa Asia at ang Persia ang pangunahing bahagi nito. Sa gayong paraan nagsimula ang Seleucidong dinastiya ng mga hari at nagpatuloy ito hanggang noong 64 B.C.E. Waring kay Seleucus Nicator unang natupad ang makahulang "hari ng hilaga" sa hula ni Daniel, anupat sumalansang ito sa Ptolemaikong linya ng mga hari sa Ehipto, na sa pasimula ay waring gumaganap naman sa papel ng makasagisag na "hari ng timog."—Dan 11:4-6.

Ang mga haring Seleucido ay nalimitahan sa kanluraning bahagi ng kanilang nasasakupan dahil sa mga pananalakay ng mga Parto, na lumupig sa mismong teritoryo ng Persia noong ikatlo at ikalawang siglo B.C.E. Tinalo sila ng mga Sassaniano noong ikatlong siglo C.E., at ang pamamahalang Sassaniano ay nagpatuloy hanggang sa malupig sila ng mga Arabe noong ikapitong siglo.

Sa hula ni Ezekiel (27:10), kasama ang mga Persiano sa mga lalaking mandirigma na naglingkod sa hukbong militar ng mayamang Tiro, at nakaragdag sa karilagan nito. Itinala rin ang Persia bilang isa sa mga bansang inihaharap ng makasagisag na si "Gog ng lupain ng Magog" laban sa katipang bayan ni Jehova.—Eze 38:2, 4, 5, 8, 9.

PERSIS [Babaing Persiana]. Isang minamahal na Kristiyano sa Roma na binati at pinapurihan ni Pablo dahil sa kaniyang maraming gawang Kristiyano.—Ro 16:12.

PERUDA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ihiwalay"]. Ninuno ng isang pamilya ng mga lingkod ni Solomon; tinawag ding Perida.—Ezr 2:55; Ne 7:57.

PETAHIAS [Binuksan ni Jah [ang Bahay-bata]].

1. Ang sambahayan sa panig ng ama na napili para sa ika-19 sa 24 na nagririlyebong pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David.—1Cr 24:5-7, 16.

2. Isa sa mga Levita na pinatibay-loob ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga. (Ezr 10:23, 44) Posibleng siya rin ang Blg. 3.

3. Isa sa mga Levita na sumama sa pagpapanukala ng "mapagkakatiwalaang kaayusan" sa pinabalik na mga tapon kung saan sinariwa nila sa alaala ang kasaysayan ng mga pakikitungo ng Diyos sa kanilang bansa, ipinagtapat ang kanilang pagkakasala, at sumang-ayong ipanumbalik ang tunay na pagsamba. (Ne 9:5-38) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

4. Isang tagapamagitan, nabuhay pagkaraan ng pagkatapon, para sa isinauling mga tapon at sa Persianong hari; anak ni Mesezabel at inapo ni Zera sa tribo ni Juda.—Ne 11:24.

PETOR. Bayan ni Balaam, ang propeta na nagtangkang sumpain ang Israel. Ang Petor ay "nasa tabi ng Ilog," lumilitaw na ang Eufrates, sa "Aram-naharaim" (tekstong Masoretiko) o "Mesopotamia" (*LXX*). (Bil 22:5; 23:7; Deu 23:4, tlb sa *Rbi8*) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang "Pitru" ng mga inskripsiyong Asiryano. Ang Pitru ay nasa Ilog Sajur, na isang kanluraning sangang-ilog ng Eufrates sa dakong T ng Carkemis. Gayunman, ang lokasyong ito sa Sajur ay tutugma lamang sa paglalarawan ng Bibliya kung ang rehiyon na tinatawag na "Aram-naharaim" o "Mesopotamia" ay abot hanggang sa K ng Eufrates sa lugar na ito.

PETUEL. Ama ng propetang si Joel.—Joe 1:1.

PEULETAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kabayaran"]. Ang ikawalo sa mga anak ni Obed-edom, nakatala bilang isang bantay ng pintuang-daan.—1Cr 26:1, 4, 5, 15.

PIBESET [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Bahay ni [diyosa] Bastet"]. Isang lunsod na binanggit kasama ng On (Heliopolis) sa Ezekiel 30:17 sa isang hula na nakatuon laban sa Ehipto. Sa pagkakasalin ng *Septuagint* sa teksto, iniuugnay nito ang Pibeset sa Bubastis, isang sinaunang lunsod sa rehiyon ng Delta, na ang mga labí nito ay nasa Tell Basta, mga 70 km (43 mi) sa HHS ng Cairo, malapit sa makabagong lunsod ng Zagazig. Ang pangalan ng sinaunang lunsod gaya ng makikita sa mga inskripsiyong Ehipsiyo ay nagpapakita ng malinaw na pagkakatulad sa Hebreong Pibeset.

Ang Pibeset, o Bubastis, ang sentro ng pagsamba sa diyosang si Bastet, o Bast, isang diyosang pusa na kadalasang inilalarawan na may ulo ng pusa. Ang pagkakaroon ng isang malaking libingan para sa mga pusa malapit sa lunsod ay nagpapatotoo sa pagiging prominente ng pagsamba sa kaniya roon. Isang taunang kapistahan ang ipinagdiriwang bilang parangal kay Bastet, na dinadaluhan ng libu-

libong tagapagtaguyod mula sa lahat ng bahagi ng lupain.

Nang ang Pibeset ang kabisera ng ika-18 *nome* (distrito) ng Mababang Ehipto, narating nito ang kasukdulan ng pagiging prominente sa pulitika noong panahong ang linya ng mga Libyanong tagapamahala sa Ehipto ay magsimula kay Paraon Sisak, isang kapanahon nina Solomon at Rehoboam. (1Ha 11:40; 14:25, 26) Ang Pibeset ay isang maharlikang lunsod ni Sisak. Ang hula ni Ezekiel ay may kaugnayan sa pananakop ng Babilonya sa Ehipto kung kailan dadaluhungin ang Pibeset. Nang maglaon ay winasak ng mga Persiano ang lunsod, at sa ngayon ay mga guho na lamang ang nalalabi sa sinaunang dakong ito.

PICOL. Pinuno ng hukbo ng Filisteong si Haring Abimelec. Sinamahan ni Picol si Abimelec noong makipagtibay ito ng mga tipan kay Abraham at kay Isaac. (Gen 21:22, 32; 26:26, 31) Yamang mahigit 75 taon ang pagitan ng dalawang pangyayaring iyon, ang "Picol" ay maaaring isang titulo o pangalan na ginagamit para sa sinumang humahawak ng katungkulang ito sa halip na pangalan ng isang tao na napakatagal na sa posisyong iyon. Sa ganito ring kadahilanan, ang pangalan ng kaniyang hari ay maaaring isang titulo rin.

PIGING. Tingnan ang KAINAN; KAPISTAHAN.

PIGING NG PAG-IBIG. Sa Bibliya, hindi inilalarawan ang mga piging ng pag-ibig ni binabanggit man kung gaano kadalas idinaraos ang mga ito. (Jud 12) Hindi ipinag-utos ng Panginoong Jesu-Kristo o ng kaniyang mga apostol ang mga piging na ito, at maliwanag na ang mga ito'y hindi sapilitan o permanenteng kahilingan. May mga nagsasabi na ito'y mga okasyon kung kailan nagdaraos ng piging ang mga Kristiyanong sagana sa materyal at inaanyayahan nila ang kanilang mga dukhang kapananampalataya. Ang mga ulila sa ama, ang mga babaing balo, ang mayayaman, at ang mga kapos-palad ay sama-samang nagsasalu-salo sa isang saganang hapag-kainan sa espiritu ng pagkakapatiran.

Inilalarawan ni Tertullian, isang manunulat noong ikalawa at ikatlong siglo, ang mga piging ng pag-ibig, anupat binanggit niya na bago humilig at kumain, ang mga dumadalo ay nananalangin muna sa Diyos. Sila'y kumakain at umiinom nang katamtaman, sapat lamang upang mapawi ang kanilang gutom at uhaw, na inaalaalang kahit sa gabi ay dapat nilang sambahin ang Diyos. Nag-uusap silang taglay sa isip na ang Panginoon ay nakikinig. Bawat isa'y umaawit, at ang piging ay nagtatapos sa panalangin.—*Apology,* XXXIX, 16-18.

Noong una, ang mga piging na ito ay idinaraos nang may mabuting layunin at makikita iyan sa salitang *a·ga'pe* na ginamit bilang paglalarawan sa mga ito. *A·ga'pe* ang salitang Griego na ginamit para sa pinakamataas na anyo ng pag-ibig, pag-ibig na nakasalig sa simulain. Ito ang pag-ibig na tinutukoy ng Bibliya nang sabihin nito na "ang Diyos ay pag-ibig." (1Ju 4:8) Itinala ito bilang bunga ng espiritu sa Galacia 5:22 at inilarawan naman ito nang detalyado sa 1 Corinto 13:4-7.

Hindi Ito ang Hapunan ng Panginoon. Waring walang saligan para iugnay sa Hapunan ng Panginoon (Memoryal) ang mga piging na ito ng pag-ibig, gaya ng ginagawa ng ilan, anupat kanilang sinasabi na ang mga piging ng pag-ibig noon ay nagaganap bago o kaya'y pagkatapos ipagdiwang ang Memoryal. Ang Hapunan ng Panginoon ay isang anibersaryong nagaganap taun-taon sa araw ding iyon, tuwing ika-14 na araw ng buwang lunar ng Nisan, samantalang ang mga piging ng pag-ibig ay waring idinaraos nang madalas at walang regular na iskedyul. Pagkatapos tuligsain ni Pablo ang mga pagmamalabis na bumangon may kaugnayan sa pagdadala ng kani-kanilang mga hapunan sa dakong pagdarausan ng Hapunan ng Panginoon, isinulat niya: "Tiyak namang may mga bahay kayo para sa pagkain at pag-inom, hindi ba? . . . Kung ang sinuman ay gutóm, kumain siya sa bahay." (1Co 11:22, 34) Ang Hapunan ng Panginoon ay dapat ipagdiwang nang may pagkaseryoso at dapat bulay-bulayin ang kahulugan nito. Hindi ito isang okasyon para magkainan at mag-inuman sa dakong pinagtitipunan.

Ang mga piging ng pag-ibig ay naiiba rin naman sa "mga pagkain" ("pagpuputul-putol ng tinapay," *KJ*) na binanggit sa Gawa 2:42, 46 at 20:7. Noong mga panahong iyon, ang tinapay ay karaniwan nang maninipis. Kung walang lebadura, magiging malutong din ang mga ito. Noon, hindi hinihiwa ang tinapay, kundi pinagpuputul-putol, at dito nagmula ang pananalitang "pagpuputul-putol ng tinapay," na kadalasa'y tumutukoy sa pakikibahagi sa pagkain. —Gaw 2:46, *KJ,* ihambing ang *NW.*

Ginamit ng Ilan sa Maling Paraan. Bilang isang literal na salu-salo, ang mga piging ng pag-ibig ay inabuso sa iba't ibang paraan niyaong mga walang wastong espirituwal na pangmalas. Yamang ang mga ito'y hindi naman ipinag-utos ng Panginoong Jesu-Kristo o ng kaniyang mga apostol kundi isa lamang kaugalian, itinigil ang mga ito nang maglaon. Ipinakikita ng mga pananalita ni Judas na ang ilang nakikisama sa mga okasyong ito ay may masasamang motibo: "Ito ang mga batong nakatago sa ilalim ng tubig sa inyong mga piging ng pag-ibig habang sila ay nakikipagpiging sa inyo, mga pastol

na walang-takot na pinakakain ang kanilang sarili." (Jud 12) Ipinakikita naman ni Pedro na may mga manggagawa ng kasamaan at mga nagtuturo ng huwad na doktrina na nakapasok sa gitna ng mga tunay na Kristiyano, sa pagsasabing: "Itinuturing nilang isang kaluguran ang marangyang pamumuhay kung araw. Sila ay mga batik at mga dungis, na nagpapakasasa nang may walang-patumanggang pagsasaya sa kanilang mga turong mapanlinlang habang nakikipagpiging sa inyo." (2Pe 2:13) Yamang nagpapatuloy ang kasiya-siyang pagsasamahang Kristiyano at pagtutulungan sa materyal na paraan sa abot ng makakaya, walang saligan upang ibalik ang mga piging ng pag-ibig bilang isang kaugalian sa kongregasyong Kristiyano.—San 1:27; 2:15.

PIHAHIROT. Ang pinakahuling lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita bago sila tumawid sa Dagat na Pula. (Bil 33:7, 8) Pagkatapos magkampo sa "Etham sa gilid ng ilang" (Exo 13:20), tumanggap si Moises ng mga tagubilin mula sa Diyos na Jehova na "bumalik sila at magkampo sa harap ng Pihahirot sa pagitan ng Migdol at ng dagat sa tapat ng Baal-zepon." (Exo 14:1, 2) Kung alam lamang sana ngayon ang mga lokasyon ng Migdol at Baal-zepon, hindi magiging mahirap tukuyin ang Pihahirot. Gayunman, hindi ganito ang kaso. Ang pangalan ng mga lugar na ito, pati na ang sa Pihahirot, ay iniuugnay sa ilang lokalidad na nasa kahabaan ng silanganing hangganan ng sinaunang Ehipto, ngunit iba-iba at hindi tiyak ang mga pag-uugnay na iyon. Dahil dito, waring ang ilang heograpikong paglalarawan na nasa ulat mismo ang pinakamahusay na saligan upang magkaideya tayo tungkol sa lokasyon ng Pihahirot.

Ang Pihahirot ay malapit sa Dagat na Pula. Ito'y nasa isang lokasyon kung saan ang tanging ruta upang matakasan ang dumarating na mga hukbong Ehipsiyo ay ang dagat mismo. Sa lokasyong iyon, malamang na ang dagat ay malalim, yamang ang tubig nito ay 'nahawi,' anupat nagkaroon ng madaraanan sa "gitna ng dagat," at ang tubig ay nagmistulang "pader" sa magkabilang panig. (Exo 14:16, 21, 22) Walang ganitong lugar sa H ng Gulpo ng Suez. Totoo, maraming makabagong iskolar ang pabor sa teoriya na ang tinawid ng mga Israelita ay yaong mababaw na rehiyon ng Bitter Lakes, na nagpapasimula mga 25 km (16 na mi) sa H ng Suez. Gayunman, may dalawang ideya sa pangmalas na ito. Alinman sa itinatanggi nito ang pagiging makahimala ng pagtawid ng mga Israelita (anupat inaangkin na ang tinawid lamang ay isang latian), o itinataguyod nito ang ideya na noong sinaunang panahon, ang hilagaang bahagi ng Dagat na Pula ay hanggang sa rehiyon ng Bitter Lakes at na ang tubig doon ay higit na mas malalim noon. Gayunman, ipinakikita ng arkeolohikal na katibayan na napakaliit lamang ng ipinagbago ng lebel ng tubig doon mula noong sinaunang mga panahon.

Dahil dito, waring ang tumutugma pa rin sa ulat ng Bibliya ay yaong iminumungkahi ng mga iskolar (ng ika-19 na siglo). Maliwanag na ang Pihahirot ay isang lugar sa makitid na kapatagang bumabagtas sa timog-silangang paanan ng Jebel ʽAtaqah na mga 20 km (12 mi) sa TK ng Suez. Iminumungkahi na ang mga Israelita ay nagsimulang tumawid sa lungos na tinatawag na Ras ʽAtaqah at binagtas nila ang pinakasahig ng dagat patungo sa kapaligiran ng oasis na ʽAyun Musa' sa kabilang pampang. Sa seksiyong ito, unti-unti ang paglalim ng pinakasahig ng dagat dahil sa buhanginan na umaabot nang 3 km (2 mi) mula sa magkabilang pampang. Ang pinakamalalim na tubig malapit sa gitna ng landas na ito ng dagat ay mga 15 m (50 piye). Ang distansiya sa pagitan ng magkabilang pampang ay mga 10 km (6 na mi). Kaya may sapat na lugar para makatawid sa pinakasahig ng dagat ang posible'y tatlong milyong Israelita habang humahayo rin sa makahimalang daanang iyon ang mga hukbong militar ni Paraon upang habulin ang mga Israelita.—Tingnan ang PAG-ALIS (Ruta ng Pag-alis).

Sa pangkalahatan, ang pangmalas na ito ay tumutugma sa tradisyong ipinasa ni Josephus, isang Judiong istoryador noong unang siglo C.E. Ayon sa kaniya bago tumawid ang mga Israelita, sila ay 'nakulong sa pagitan ng napakatatarik na mga dalisdis at ng dagat.' (*Jewish Antiquities,* II, 324 [xv, 3]) Ang 'pagbalik' ng bansang Israel mula sa Etham patungo sa lugar na inilarawan sa naunang mga parapo ay makakasuwato rin ng inihula ni Jehova na sasabihin ni Paraon tungkol sa Israel, "Sila ay nagpapagala-gala sa lupain dahil sa kalituhan. Napaliligiran na sila ng ilang." (Exo 14:3) Hindi nga ganito ang mga lokasyon sa H ng Suez. Gayundin, dahil sa lokasyon ng Pihahirot sa kapaligiran ng Jebel ʽAtaqah, mabilis na mahahabol ng mga hukbo ni Paraon ang tumatakas na mga Israelita sa pamamagitan ng pagdaan sa isang ruta na karaniwang dinaraanan mula sa Memfis (ang malamang na kabisera ng Ehipto noong panahong iyon) patungong Peninsula ng Sinai.—Exo 14:4-9.

Bagaman ang lokasyong ito ng Pihahirot ay tumutugma sa heograpiya, dapat ituring na ito'y hindi tiyak, anupat nangangailangan pa ng posibleng kumpirmasyon sa hinaharap.

PIITAN. Tingnan ang BILANGGUAN.

PIKOTA [sa Ingles, *pillory*]. Isang kasangkapan kung saan iniipit ang leeg at mga bisig; ginagamit upang parusahan ang mga manlalabag sa pamama-

gitan ng paglalantad sa kanila sa panunuya ng madla. Sa Jeremias 29:26, ang "pikota" ay isinalin mula sa salitang Hebreo na *tsi·noqʹ.*

Mula sa pagkatapon sa Babilonya, sinulatan ng bulaang propeta na si Semaias ang mga saserdote sa Jerusalem, anupat hinimok niya sila na sawayin si Jeremias at ilagay ito sa pikota.

PILAK. Isang mahalagang elementong metal na kulay puti at napakikintab nang husto. Yamang ang pilak ay bihirang masumpungan sa likas na anyo nito, kailangang tunawin at dalisayin ang inambato nito upang makuha ito at maihiwalay sa bato, linab, at dumi, gayundin sa ibang mga metal gaya ng tingga. (Aw 12:6; Kaw 27:21; Eze 22:20-22; Mal 3:3) Kung minsan, ang terminong Hebreo para sa pilak (*keʹseph*) ay isinasalin bilang "salapi" at ang terminong Griego para sa pilak (*ar·gyʹri·on*) ay isinasalin bilang "salaping pilak" o "pirasong pilak."—Gen 17:12, tlb sa *Rbi8;* Mat 25:18; 26:15; tingnan ang SALAPI.

May dalawang pangunahing gamit ang dinalisay na pilak. (1) Ginamit itong panukat ng kayamanan at bilang pambayad. Ito ang ipinambayad ni Abraham nang bumili siya ng isang loteng libingan ng kaniyang pamilya. (Gen 13:2; 23:15-18) Noon, ang pagbabayad ay ayon sa timbang, yamang naimbento lamang ang mga barya pagkaraan ng ilang siglo. (2) Mula pa noong panahon ng mga patriyarka, ginagamit na ang pilak sa paggawa ng magagandang bagay at mga palamuti. (Gen 24:53; 44:2; Exo 11:2; 12:35) Ginamit ang pilak para sa dalawang trumpeta ng Israel (Bil 10:2), sa pagtatayo ng tabernakulo (Exo 26:19, 21, 25, 32; 27:10, 11, 17), at sa templo ni Solomon (1Cr 28:15-17). Ginamit din ito sa paggawa ng mga idolo.—Exo 20:23; Os 13:2; Hab 2:19; Gaw 19:24.

Mataas ang pagpapahalaga ng lahat ng sinaunang mga bansa sa pilak. (2Sa 8:10, 11; 2Cr 9:14) Noong namamahala si Solomon, hindi lamang pilak ang nanagana sa Jerusalem kundi pati ginto anupat ang pilak ay itinuring na "walang halaga," "tulad ng mga bato." (1Ha 10:21, 27; 2Cr 9:20; ihambing ang Dan 2:32.) Minsan sa bawat tatlong taon, may mga barkong nagdadala ng mga kargamentong pilak mula sa Tarsis (malamang na Espanya, na nagsusuplay pa rin ng pilak sa ngayon).—1Ha 10:22; 2Cr 9:21; Jer 10:9; Eze 27:12.

Kung ihahambing sa kumukupas na halaga ng pilak, lalong dapat pahalagahan ang karunungan, disiplina, at unawa na nagmumula kay Jehova. (Kaw 3:13, 14; 8:10, 19; 16:16) Ginagamit din ng Kasulatan ang pilak sa ilang makasagisag na diwa. —Ec 12:6; Isa 60:17; Dan 2:32; 1Co 3:12.

PILAKTERYA. Tingnan ang SISIDLAN NA NAGLALAMAN NG KASULATAN.

PILATO. Romanong gobernador ng Judea noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa. (Luc 3:1) Pagkatapos na alisin ang anak ni Herodes na Dakila na si Arquelao mula sa pagiging etnarka ng Judea, mga gobernador ng probinsiya ang inatasan ng emperador upang mamahala sa probinsiya, anupat maliwanag na si Pilato ang ikalima sa mga ito. Inatasan siya ni Tiberio noong 26 C.E., at tumagal nang sampung taon ang kaniyang pamamahala.

Kakaunti ang nalalaman tungkol sa personal na kasaysayan ni Poncio Pilato. Ang tanging yugto ng kaniyang buhay na napaulat sa kasaysayan ay noong gobernador siya ng Judea. Ang isang inskripsiyon na kinikilalang nagtataglay ng kaniyang pangalan ay natagpuan noong 1961 sa Cesarea. Binabanggit din doon ang "Tiberieum," isang gusali na inialay ni Pilato bilang parangal kay Tiberio.

Bilang kinatawan ng emperador, lubusang kontrolado ng gobernador ang probinsiya. Maaari siyang magpataw ng hatol na kamatayan, at ayon sa mga nagtataguyod sa pangmalas na ang Sanedrin ay makapaglalapat ng hatol na kamatayan, kailangang makamit ng hukumang iyon ng mga Judio ang pagsang-ayon ng gobernador upang magkabisa ang hatol nilang iyon. (Ihambing ang Mat 26:65, 66; Ju 18:31.) Yamang ang opisyal na tirahan ng Romanong tagapamahalang iyon ay nasa Cesarea (ihambing ang Gaw 23:23, 24), doon nakahimpil ang pangunahing pangkat ng mga hukbong Romano, na may mas maliit na hukbong nakatalaga sa Jerusalem. Gayunman, karaniwan nang naninirahan sa Jerusalem ang gobernador kapag panahon ng kapistahan (gaya ng Paskuwa) at nagsasama ng karagdagang mga kawal. Kasama noon ni Pilato sa Judea ang kaniyang asawa (Mat 27:19), yamang posible ito dahil nagkaroon ng pagbabago sa patakaran ng Roma may kinalaman sa mga gobernador na nasa mapanganib na mga atas.

Hindi mapayapa ang panunungkulan ni Pilato. Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, masama ang naging pasimula ng pakikipag-ugnayan ni Pilato sa kaniyang mga sakop na Judio. Isang gabi ay nagpadala siya sa loob ng Jerusalem ng mga kawal na Romano na may dalang mga estandarte na may mga larawan ng emperador. Lubhang ikinagalit ito ng mga Judio; nagpadala sila ng isang delegasyon sa Cesarea upang ireklamo ang mga estandarte at ipaalis ang mga ito. Pagkatapos ng limang-araw na pag-uusap, tinakot ni Pilato ang mga nagpoprotesta sa pamamagitan ng pagbabanta na papatayin sila ng kaniyang mga kawal, ngunit dahil talagang ayaw nilang sumuko, sumang-ayon siya sa kanilang kahilingan.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 55-59 (iii, 1).

Inilalarawan ni Philo, isang Judiong manunulat noong unang siglo C.E. sa Alejandria, Ehipto, ang isang kahawig na pagkilos ni Pilato na naging sanhi rin ng pagpoprotesta. Ito'y noong ilagay ni Pilato sa kaniyang tirahan sa Jerusalem ang mga gintong kalasag na may pangalan niya at ni Tiberio. Iniapela ito ng mga Judio sa emperador sa Roma kung kaya inutusan si Pilato na ang mga kalasag ay alisin at dalhin sa Cesarea.—*The Embassy to Gaius,* XXXVIII, 299-305.

Isa pang kaguluhan ang itinala ni Josephus. Upang makapagtayo ng isang paagusan na magdadala ng tubig sa Jerusalem mula sa distansiya na mga 40 km (25 mi), gumamit si Pilato ng salapi mula sa ingatang-yaman ng templo sa Jerusalem. Nagreklamo ang malalaking pulutong laban sa pagkilos na ito nang minsang dumalaw si Pilato sa lunsod. Nagpadala si Pilato ng mga kawal na nakabalatkayo upang makihalo sa karamihan at sa isang hudyat ay sumalakay sa mga ito, anupat dahil dito ay may mga Judiong nasugatan at ang ilan ay napatay. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 60-62 [iii, 2]; *The Jewish War,* II, 175-177 [ix, 4]) Lumilitaw na natapos naman ang proyekto. Ang huling nabanggit na kaguluhan ay madalas na ipinapalagay na ang pangyayari nang 'ihalo ni Pilato ang dugo ng mga taga-Galilea sa kanilang mga hain,' gaya ng nakaulat sa Lucas 13:1. Batay sa pananalitang ito, lumilitaw na ang mga taga-Galileang iyon ay pinatay sa mismong lugar ng templo. Hindi matiyak kung ang insidenteng ito ay kaugnay niyaong inilarawan ni Josephus o isang bukod na pangyayari. Gayunman, yamang ang mga taga-Galilea ay sakop ni Herodes Antipas, na tagapamahala ng distrito ng Galilea, ang pagpatay na ito ay maaaring nagpalubha sa alitan nina Pilato at Herodes hanggang noong panahon ng paglilitis kay Jesus.—Luc 23:6-12.

Paglilitis kay Jesus. Noong Nisan 14, 33 C.E., nang nagbubukang-liwayway na, si Jesus ay dinala ng mga lider na Judio kay Pilato. Yamang hindi nila gagawing pumasok sa bakuran ng tagapamahalang Gentil, lumabas si Pilato sa kanila at nagtanong kung ano ang paratang laban kay Jesus. Pinaratangan nila si Jesus ng paghihimagsik, pagtataguyod ng di-pagbabayad ng mga buwis, at pag-aangkin na isa siyang hari, sa gayon ay kaagaw ni Cesar. Nang sabihang kunin nila si Jesus at sila mismo ang humatol dito, ang mga tagapag-akusa ni Jesus ay tumugon na hindi kaayon ng kautusan na pumatay sila ng sinuman. Nang magkagayon ay dinala ni Pilato si Jesus sa loob ng palasyo at tinanong may kinalaman sa mga paratang. (LARAWAN, Tomo 2, p. 741) Pagbalik sa mga tagapag-akusa, sinabi ni Pilato na wala siyang nasumpungang pagkakamali sa akusado. Nagpatuloy ang mga akusasyon, at nang malaman ni Pilato na si Jesus ay mula sa Galilea, ipinadala niya ito kay Herodes Antipas. Ikinayamot ni Herodes ang pagtanggi ni Jesus na magsagawa ng tanda, kung kaya pinagmalupitan niya ito, tinuya at ibinalik kay Pilato.

Muling ipinatawag ang mga lider na Judio at ang bayan, at muling sinikap ni Pilato na iwasang hatulan ng kamatayan ang isang taong walang-sala, anupat tinanong niya ang pulutong kung ibig nilang palayain si Jesus ayon sa kaugalian na magpalaya ng isang bilanggo sa bawat kapistahan ng Paskuwa. Ngunit sa sulsol ng kanilang mga lider ng relihiyon, ipinagsigawan ng pulutong na palayain si Barabas, na isang magnanakaw, mamamaslang, at sedisyonista. Sa kabila ng paulit-ulit na pagsisikap ni Pilato na palayain ang akusado, lalo pa nilang ipinagsigawan na ibayubay si Jesus. Sa takot na baka magkagulo at sa pagnanais na payapain ang pulutong, sumang-ayon si Pilato sa kanilang kagustuhan, anupat hinugasan ng tubig ang kaniyang mga kamay na para bang nililinis ang mga iyon mula sa pagkakasala sa dugo. Bago pa man ito mangyari, sinabihan na si Pilato ng kaniyang asawa na nagkaroon siya ng nakababagabag na panaginip may kinalaman sa "taong matuwid na iyan."—Mat 27:19.

Sa gayon ay ipinahagupit ni Pilato si Jesus, at nilagyan ng mga kawal ng koronang tinik ang ulo ni

Inskripsiyong natuklasan sa Cesarea noong 1961 na bumabanggit kay Poncio Pilato

Jesus at dinamtan nila siya ng maharlikang kasuutan. Muling humarap si Pilato sa pulutong, iginiit na hindi siya nakasumpong ng anumang pagkakasala kay Jesus, at inilabas niya si Jesus sa harap nila na nagagayakan ng maharlikang kasuutan at koronang tinik. Nang sumigaw si Pilato, "Narito! Ang tao!" muling ipinagsigawan ng mga lider ng bayan na ibayubay si Jesus, anupat isiniwalat sa unang pagkakataon ang kanilang paratang na pamumusong. Lalong nangamba si Pilato nang sabihin nilang inaangkin ni Jesus na siya'y anak ng Diyos, at dinala niya si Jesus sa loob para pagtatanungin pa ito. Dahil sa kaniyang huling mga pagsisikap na palayain si Jesus, binabalaan siya ng mga Judiong mananalansang na maaari siyang maparatangan ng paglaban kay Cesar. Nang marinig ni Pilato ang bantang ito, inilabas niya si Jesus, at umupo siya sa luklukan ng paghatol. Sumigaw si Pilato, "Tingnan ninyo! Ang inyong hari!" Bilang tugon, muling ipinagsigawan ng bayan na ibayubay si Jesus at sinabi: "Wala kaming hari kundi si Cesar." Nang magkagayon ay ibinigay ni Pilato si Jesus sa kanila upang maibayubay. —Mat 27:1-31; Mar 15:1-15; Luc 23:1-25; Ju 18:28-40; 19:1-16.

Inilalarawan si Pilato ng mga Judiong manunulat, gaya ni Philo, bilang isang taong mapagmatigas at mapaggiit ng sarili. (*The Embassy to Gaius,* XXXVIII, 301) Ngunit maaaring ang mga pagkilos ng mga Judio mismo ang pangunahing dahilan ng mahihigpit na hakbang na ginawa ng gobernador laban sa kanila. Gayunpaman, ang mga ulat ng Ebanghelyo ay nakatutulong upang maunawaan ang mga katangian ng taong ito. Ang kaniyang mga pamamaraan ay pangkaraniwan sa isang tagapamahalang Romano, at ang kaniyang pananalita ay maikli at deretsahan. Kahit siya'y may saloobing mapag-alinlangan, gaya noong sabihin niyang "Ano ang katotohanan?" nagpakita rin siya ng takot, malamang na mapamahiing takot, nang marinig na ang kaharap niya ay nag-aangking anak ng Diyos. Bagaman maliwanag na hindi siya mapanghamak, nagpamalas siya ng kawalang-integridad ng isang pulitiko. Ang pangunahin niyang ikinababahala ay ang kaniyang posisyon, kung ano ang sasabihin ng mga nakatataas sa kaniya kung mababalitaan nila na may higit pang kaguluhan sa kaniyang probinsiya, anupat ikinatakot na magtinging labis na maluwag sa mga inaakusahan ng sedisyon. Natalos ni Pilato na walang kasalanan si Jesus at naiinggit lamang ang mga nag-aakusa rito. Gayunma'y nagpadala siya sa pulutong at ibinigay sa kanila ang isang walang-salang biktima upang patayin sa halip na isapanganib ang kaniyang karera sa pulitika.

Bilang bahagi ng "nakatataas na mga awtoridad," si Pilato ay humawak ng kapangyarihan dahil sa pahintulot ng Diyos. (Ro 13:1) May pananagutan siya sa kaniyang pasiya, isang pananagutan na hindi mahuhugasan ng tubig. Maliwanag na ang panaginip ng kaniyang asawa ay nagmula sa Diyos, gaya rin ng lindol, ng di-pangkaraniwang kadiliman, at ng pagkahati ng kurtina na naganap nang araw na iyon. (Mat 27:19, 45, 51-54; Luc 23:44, 45) Ang panaginip ng kaniyang asawa ay dapat sanang naging babala kay Pilato na hindi ito pangkaraniwang paglilitis at na hindi pangkaraniwan ang nasasakdal. Ngunit gaya ng sinabi ni Jesus, ang isa na nagbigay sa kaniya kay Pilato ay "may mas malaking kasalanan." (Ju 19:10, 11) Si Hudas, na unang nagkanulo kay Jesus, ay tinawag na "anak ng pagkapuksa." (Ju 17:12) Ang mga Pariseong iyon na nakibahagi sa pakana laban sa buhay ni Jesus ay inilarawan bilang 'mga nakahanay ukol sa Gehenna.' (Mat 23:15, 33; ihambing ang Ju 8:37-44.) At ang mataas na saserdote, na nanguna sa Sanedrin, ang lalo nang may pananagutan sa harap ng Diyos dahil ibinigay niya ang Anak ng Diyos sa tagapamahalang Gentil na ito upang hatulan ng kamatayan. (Mat 26:63-66) Mas mabigat ang pagkakasala nila kaysa kay Pilato, ngunit napakasama rin ng ginawa ni Pilato.

Ang pagkasuya ni Pilato sa mga pasimuno ng krimeng iyon ay maliwanag na ipinahihiwatig ng karatulang ipinalagay niya sa itaas ng nakabayubay na si Jesus, na nagpapakilala rito bilang "ang Hari ng mga Judio," gayundin ang kaniyang magaspang na pagtangging baguhin iyon, anupat sinabi: "Ang naisulat ko na ay naisulat ko na." (Ju 19:19-22) Nang hingin ni Jose ng Arimatea ang bangkay, ipinagkaloob iyon ni Pilato matapos munang ipamalas ang masusing pagsisiyasat bilang isang opisyal na Romano nang tiyakin niyang patay na si Jesus. (Mar 15:43-45) Nang sabihin ng mga punong saserdote at mga Pariseo na baka may magnakaw sa katawan ni Jesus, sinabi lang niya: "Kayo ay may bantay. Humayo kayo at bantayan itong mabuti ayon sa alam ninyo."—Mat 27:62-65.

Pag-aalis sa Posisyon at Kamatayan. Iniuulat ni Josephus na ang pag-aalis kay Pilato mula sa katungkulan nang maglaon ay resulta ng mga reklamong isinampa ng mga Samaritano sa gobernador ng Sirya, si Vitellius, na nakatataas kay Pilato. Inireklamo nila ang pagpatay ni Pilato sa maraming Samaritano na nilinlang ng isang impostor na magtipon sa Bundok Gerizim upang makatuklas ng mga sagradong kayamanan na diumano'y itinago roon ni Moises. Iniutos ni Vitellius kay Pilato na magtungo sa Roma upang humarap kay Tiberio, at inilagay niya si Marcellus bilang kahalili nito. Namatay si Tiberio noong 37 C.E. habang papunta si Pilato sa Roma. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 85-87 [iv, 1]; XVIII, 88, 89 [iv, 2]) Ang kasaysayan ay walang ibinibigay na mapananaligang impormasyon tungkol sa resulta ng paglilitis sa kaniya. Sinasabi ng

istoryador na si Eusebius, na nabuhay noong pagtatapos ng ikatlong siglo at maagang bahagi ng ikaapat na siglo, na si Pilato ay inubligang magpatiwakal noong panahon ng paghahari ng kahalili ni Tiberio na si Gayo (Caligula).—*The Ecclesiastical History,* II, VII, 1.

PILAY, PAGKAPILAY. Isang pisikal na kapansanan na hadlang sa normal na paglalakad ng isang tao. Ang pagkapilay ay maaaring mula pa sa kapanganakan dahil sa likas na mga kapansanan (Gaw 3:2; 14:8), ngunit ang karamihan ng mga kaso ay likha ng mga sakuna o mga karamdaman.

Aaronikong Pagkasaserdote. Ang isang pilay na inapo ni Aaron ay hindi maaaring maglingkod bilang saserdote, bagaman pinahihintulutan siyang kumain mula sa mga bagay na inilalaan sa mga saserdote bilang kanilang panustos. (Lev 21:16-23) Nagtakda si Jehova ng mataas na pamantayan ng malusog na pangangatawan para sa mga saserdote, yamang ang mga ito ang kumakatawan sa kaniya sa santuwaryo. Kaya naman si Kristo, ang dakilang Mataas na Saserdote, ay "matapat, walang katusuhan, walang dungis, hiwalay sa mga makasalanan."—Heb 7:26.

Mga Hain. Sa ilalim ng Kautusan, ipinagbawal din ang paghahain ng anumang hayop na may pilay, dahil ang mga ito ay lumalarawan sa sakdal na hain ni Kristo. (Deu 15:21; Lev 22:19, 20) Nilabag ng mga apostatang Israelita ang kautusang ito, kung kaya sinaway sila ng Diyos, na nagsabi: "Kapag naghahandog kayo ng hayop na pilay [upang ihain, sinasabi ninyo]: 'Hindi iyon masama.' Ilapit mo iyon sa iyong gobernador, pakisuyo. Makasusumpong kaya siya ng kaluguran sa iyo, o tatanggapin ka kaya niya nang may kabaitan? . . . Kaluluguran ko ba iyon sa inyong kamay?" (Mal 1:8, 13) Maliwanag na ikinakapit ng apostol ang kahilingang ito sa mga Kristiyano sa espirituwal na paraan, anupat namanhik siya sa kanila: "Iharap ninyo ang inyong mga katawan na isang haing buháy, banal, kaayaaya sa Diyos, isang sagradong paglilingkod taglay ang inyong kakayahan sa pangangatuwiran."—Ro 12:1.

Ang Pagkapilay ni Jacob. Nang mga 97 taóng gulang na si Jacob, magdamag siyang nakipagbuno sa isang nagkatawang-taong anghel ng Diyos. Napigilan niya ang anghel hanggang sa pagpalain siya nito. Habang nagbubuno sila, hinipo ng anghel ang hugpungan ng kasukasuan ng hita ni Jacob anupat nalinsad ito. Magmula noon ay naging paika-ika ang paglakad ni Jacob. (Gen 32:24-32; Os 12:2-4) Naging tagapagpaalaala iyon kay Jacob na, bagaman "nakipagpunyagi [siya] sa [anghel ng] Diyos at sa mga tao anupat sa wakas ay nanaig [siya]," gaya ng sinabi ng anghel, hindi naman niya talaga natalo ang isang makapangyarihang anghel ng Diyos. Dahil lamang sa layunin at kapahintulutan ng Diyos kung kaya hinayaan si Jacob na makipagpunyagi sa anghel, upang maglaan ng katibayan na malaki ang pagpapahalaga ni Jacob sa pagpapala ng Diyos.

Dapat Pakundanganan. Idiniriin ng Kasulatan na dapat pakundanganan ang mga pilay. Binanggit ni Job na noong siya'y masagana pa, "ako ay naging mga paa para sa pilay." (Job 29:15) Si Jesus at ang kaniyang mga alagad ay nahabag sa mga maysakit at mga pilay, anupat pinagaling nila ang marami sa mga iyon.—Mat 11:4, 5; 15:30, 31; 21:14; Gaw 3:1-10; 8:5-7; 14:8-10.

Makatalinghaga at Makasagisag na Paggamit. Ipinakita ng mga Jebusita ang kanilang mapaghambog na pagtitiwala sa katatagan ng kanilang kuta nang tuyain nila si David: "'Hindi ka papasok dito, kundi tiyak na paaalisin ka ng mga bulag at ng mga pilay,' dahil iniisip nila: 'Si David ay hindi papasok dito.'" Maaaring aktuwal silang naglagay ng gayong mga tao sa ibabaw ng pader bilang mga tagapagtanggol, gaya ng sinabi ni Josephus (*Jewish Antiquities,* VII, 61 [iii, 1]), at maaaring ito ang dahilan kung bakit sinabi ni David: "Ang sinumang mananakit sa mga Jebusita, sa pamamagitan ng inaagusan ng tubig ay makipagtagpo siya kapuwa sa pilay at sa bulag, na mga kapoot-poot sa kaluluwa ni David!" Ang mga pilay at mga bulag na ito ay sagisag ng pang-iinsulto ng mga Jebusita kay David at, mas malubha pa, ng kanilang pagkutya sa mga hukbo ni Jehova. Kinapootan ni David ang mga Jebusita, pati na ang kanilang mga pilay at mga bulag, dahil sa gayong kahambugan. Maaaring bilang pag-alipusta ay tinawag pa niyang 'pilay at bulag' ang mismong mga lider ng mga Jebusita.—2Sa 5:6-8.

May kinalaman sa pananalita sa talata 8, "Kaya naman sinasabi nila: 'Ang bulag at ang pilay ay hindi papasok sa bahay,'" may ilang paliwanag na iminumungkahi. Sa teksto, hindi ipinakikita na kay David nanggaling ang pananalitang ito at maaaring nangangahulugan ito na iba ang nagpasimula ng kasabihang ito may kaugnayan sa mga naghahambog o labis na nagtitiwala sa katatagan ng kanilang posisyon na gaya ng mga Jebusita. O, maaaring ang kasabihan ay nangangahulugang, 'Walang sinumang nakikipag-ugnayan sa palaaway na mga taong gaya ng mga Jebusita ang makapapasok.' Isinasalin naman ng iba ang tekstong ito bilang, "dahil patuloy na sinasabi ng bulag at ng pilay, Hindi siya papasok sa bahay na ito," o, "Dahil sa sinabi nila, pati ang bulag at ang pilay, Hindi siya papasok sa bahay."—*Synopsis of Criticisms* ni Barrett, London, 1847, Tomo II, Bahagi II, p. 518; panggilid ng *KJ.*

Noong isa pang pagkakataon, tinanong ni Elias ang mga Israelita: “Hanggang kailan kayo iika-ika sa dalawang magkaibang opinyon? Kung si Jehova ang tunay na Diyos, sumunod kayo sa kaniya; ngunit kung si Baal, sumunod kayo sa kaniya.” Nang panahong iyon, inaangkin ng mga Israelita na sinasamba nila si Jehova ngunit kasabay nito ay sumasamba rin sila kay Baal. Ang landasin nila ay di-matatag at pahintu-hinto, gaya ng paglakad ng taong pilay. Sa paligsahang sumunod dito, nang walang-kabuluhang magsikap ang mga propeta ni Baal mula umaga hanggang tanghali na pasagutin ang kanilang diyos, “patuloy silang umiika-ika sa palibot ng altar na kanilang ginawa.” Maaaring ito ay isang mapanlibak na paglalarawan sa ritwalistikong pagsasayaw o papilay-pilay na lakad ng mga panatikong mananamba ni Baal, o maaaring umiika-ika sila dahil pagód na sila sa kanilang mahaba at walang-saysay na ritwal.—1Ha 18:21-29.

Ang pag-ika-ika, pagkapilay, at pagkatisod ay ginagamit sa mga tayutay upang tumukoy sa pagpapahintu-hinto o kawalang-katatagan ng landasin ng buhay, layunin, o pananalita ng isa. Si Bildad, na diumano’y nagbababala kay Job tungkol sa mga panganib na mapapaharap dito, ay nagsabi tungkol sa isang tao na tumatahak sa balakyot na landasin: “Siya ay nakahandang paika-ikain ng kasakunaan.” (Job 18:12) Sa isang katulad na tayutay, binanggit nina David at Jeremias na ang kanilang mga kaaway ay naghihintay na makagawa sila ng maling hakbang, anupat binabantayan silang umika-ika, upang, gaya ng sinabi ng mga kaaway ni Jeremias, “makapanaig tayo laban sa kaniya at makaganti tayo sa kaniya.” (Jer 20:10; Aw 38:16, 17) Nais makita ng mga kaaway ni Jesu-Kristo na siya ay matisod, o umika-ika, sa kaniyang pananalita upang masukol nila siya.—Mat 22:15.

Ginamit sa mga kasabihan. “Gaya ng isa na pumuputol ng kaniyang mga paa [na magiging dahilan ng pagkapilay niya], gaya ng isa na umiinom ng karahasan, gayon siya na naglalagak ng mga bagay sa kamay ng hangal,” ang sabi ng pantas na si Haring Solomon. Totoo naman, ang taong umuupa sa isang hangal para humawak ng anumang proyekto niya ay pumipilay sa kaniyang mga kapakanan. Tiyak na makikita niya ang pagbagsak ng ipinanukala niyang proyekto, na ikapipinsala niya mismo.—Kaw 26:6.

Nagpapatuloy ang Mga Kawikaan sa isang katulad na ilustrasyon: “Sumalok ba ng tubig ang mga binti ng pilay? Kung gayon ay may kawikaan sa bibig ng mga taong hangal.” (Kaw 26:7) Noong sinaunang mga panahon, lalo na sa mga lunsod na itinayo sa mga gulod, madalas ay kailangang manaog sa isang mahabang hagdan upang sumalok ng tubig mula sa balon. Ang taong hangal na nagtatangkang magsalita o magpaliwanag ng isang kasabihan ay gaya ng pilay na hirap na hirap sa pagdadala ng tubig paakyat sa hagdan.

Ang sinaunang bansa ng Diyos. Tungkol sa pagsasauli sa kaniyang bayan, ipinangako ni Jehova na palalakasin niya sila upang lisanin ang Babilonya at maisagawa ang mapanganib na paglalakbay pabalik sa tiwangwang na Jerusalem. Aalisin ang anumang espirituwal na pagkapilay, pag-aatubili, o pag-uurong-sulong. Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, pinasigla sila ng Diyos: “Sa panahong iyon ay aakyat ang pilay na gaya ng lalaking usa.” (Isa 35:6) Ang bansa ng Diyos ay nagpaika-ika at dumanas ng pagkabihag, ngunit “sa araw na iyon,” ang sabi ni Jehova, “titipunin ko siya na umiika-ika; . . . at siya na umiika-ika ay tiyak na gagawin kong isang nalabi, at siya na dinala sa malayo ay gagawin kong makapangyarihang bansa.”—Mik 4:6, 7; Zef 3:19.

Upang higit pang maaliw ang kaniyang bayan, ipinangako ni Jehova, bilang kanilang Hari, na iingatan niya sila mula sa mga mananalakay. Inilarawan niya ang pagiging mahina ng mga kaaway ng Sion gaya ng isang barko na ang mga lubid ay nakalag, ang palo ay sumusuray-suray, at ang layag ay wala na. Pagkatapos ay sinabi niya: “Sa panahong iyon ay paghahati-hatian nga ang maraming samsam [ng kaaway]; ang mga pilay mismo ay kukuha ng maraming bagay na madarambong.” Sa panahong iyon, napakarami ng magiging samsam anupat maging yaong mga kadalasa’y hindi nakakabahagi sa pagkuha ng mga samsam ay makikibahagi sa mga iyon.—Isa 33:23.

Pagpapakundangan sa mga pilay sa espirituwal. Itinawag-pansin ng Kristiyanong manunulat ng liham sa mga Hebreo na marami sa kanila ang kulang sa espirituwal na pagkamaygulang, na dapat sana ay sumulong pa nang higit. (Heb 5:12-14) Sa gayon, pagkatapos na talakayin ang disiplina, sinabi niya: “Patuloy na gumawa ng tuwid na mga landas para sa inyong mga paa, upang ang may pilay ay hindi malinsad sa kasukasuan, kundi sa halip ay mapagaling ito.” (Heb 12:13) Kahit ang malalakas ay dapat na maingat na magbantay sa kanilang paglakad sa landasing Kristiyano, upang ang mga “pilay” na mas mahihina sa espirituwal ay hindi matisod o masaktan. Kung gagamitin niyaong malalakas ang pananampalataya ang kanilang espirituwal na kalayaan upang gumawa ng mga bagay na kaayon naman ng kautusan, baka matisod sa mga pagkilos nila yaong mahihina ang pananampalataya.—Ro 15:1.

Bilang halimbawa ng simulaing ito, ipinaliwanag ng apostol na si Pablo ang tungkol sa pagkain at

pag-inom. (Ro 14:13-18, 21) Sa isang bahagi ng tekstong ito ay nagpayo siya: "Gawin ninyong inyong pasiya, na huwag maglagay ng katitisuran o ng sanhi ng pagkakatalisod sa harap ng isang kapatid." Sinabi niya: "Mabuti ang huwag kumain ng karne o uminom ng alak o gumawa ng anumang bagay na ikinatitisod ng iyong kapatid."—Ihambing ang 1Co 8:7-13.

Sa kabilang dako, ipinakita ng apostol na dapat patibayin ng isang Kristiyano ang kaniyang sariling espirituwal na 'mga binti' upang hindi siya umika-ika o matisod sa anumang maaaring mangyari o sa ginagawa ng iba. Dapat niyang palakasin ang kaniyang sarili upang manatili siyang matatag sa landasing Kristiyano. Sinabi ni Pablo: "Huwag hamakin ng kumakain ang hindi kumakain, at huwag hatulan ng hindi kumakain ang kumakain, sapagkat tinanggap ng Diyos ang isang iyon." (Ro 14:3) Ang simulaing ito ay binanggit ng salmista: "Ang saganang kapayapaan ay nauukol sa mga umiibig sa iyong kautusan, at sa kanila ay walang katitisuran." (Aw 119:165) Yaong mga umiibig sa kautusan ng Diyos ay hindi mapaiika-ika ng espirituwal na pagkapilay dahil sa anumang bagay.

Lubusang Pagpapagaling. Ang pagkapilay ay sanhi ng maraming pagluha. Kung paanong pinagaling ni Jesu-Kristo ang maraming taong pilay at baldado noong narito siya sa lupa, anupat nagpanauli pa nga siya ng tuyot na mga bahagi ng katawan (Mar 3:1, 5; ihambing ang Luc 22:50, 51), sa pamamagitan ng "isang bagong langit" ay muling magsasagawa ang Anak ng Diyos ng katulad na mga pagpapagaling. Lubusan niya itong isasagawa bilang Mataas na Saserdote at Haring inatasan ng Diyos, anupat papahirin ang bawat luha sa mga mata ng sangkatauhan.—Mat 8:16, 17; Apo 21:1, 4.

PILDAS. Ikaanim na binanggit sa walong anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor sa asawa nitong si Milca.—Gen 22:21-23; 11:29.

PILHA [Gilingang-bato]. Isang ulo ng pamilya ng Israel o kinatawan ng isang pamilya na may gayong pangalan na nagpatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" pagkaraan ng pagkatapon.—Ne 9:38; 10:1, 14, 24.

PILOSOPIYA. Ang salitang Griego na *phi·lo·so·phi'a* ay literal na nangangahulugang "pag-ibig sa karunungan." Sa makabagong paggamit, ang terminong ito ay may kaugnayan sa mga pagsisikap ng tao na maunawaan at maipaliwanag sa pamamagitan ng makatuwirang pag-iisip at espekulasyon ang kabuuan ng karanasan ng tao, lakip na ang saligang mga dahilan at mga simulain ng realidad.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang mga salitang Griego para sa "pilosopiya" at "pilosopo" ay tig-isang beses lamang lumilitaw. (Col 2:8; Gaw 17:18) Maliwanag na noong sumulat si Pablo sa kongregasyon ng Colosas sa Asia Minor, ang ilan doon ay nanganganib na maapektuhan ng "pilosopiya at walang-katuturang panlilinlang ayon sa tradisyon ng mga tao." Laganap na laganap noon ang mga pilosopiyang Griego. Ngunit ipinakikita ng konteksto ng Colosas 2:8 na ang lalo nang ikinababahala ni Pablo ay ang mga tagapagtaguyod ng Judaismo na muling humihimok sa mga Kristiyano na tuparin ang Kautusang Mosaiko lakip na ang kahilingan nito na pagtutuli, mga araw ng kapistahan, at pag-iwas sa ilang uri ng pagkain. (Col 2:11, 16, 17) Hindi tutol si Pablo sa kaalaman, yamang ipinanalangin niya na mapuspos nito ang mga Kristiyano. Ngunit, gaya ng ipinakita niya, dapat pahalagahan ng isa ang papel ni Jesu-Kristo sa katuparan ng layunin ng Diyos upang matamo ng isang iyon ang tunay na karunungan at tumpak na kaalaman. (Col 1:9, 10; 2:2, 3) Dapat na mag-ingat ang mga taga-Colosas dahil baka may sinumang tumangay sa kanila bilang nasila sa pamamagitan ng mapanghikayat na mga argumento kaayon ng takbo ng pag-iisip o pangmalas ng tao. Ang gayong pilosopiya ay bahagi ng "panimulang mga bagay [*stoi·khei'a*] ng sanlibutan," samakatuwid nga, ang mga simulain o pangunahing mga sangkap at nag-uudyok na mga salik ng sanlibutan, "at hindi ayon kay Kristo."—Col 2:4, 8.

Noong nasa Atenas si Pablo, minsan ay nakaharap niya ang 'mga pilosopong Epicureo at Estoico.' (Gaw 17:18) Tinawag nilang 'daldalero' ang apostol, anupat ginamit ang salitang Griego na *sper·mo·lo'gos,* na literal na tumutukoy sa isang ibon na tumutuka ng mga binhi. Ang salitang ito ay maaari ring mangahulugan ng isang tao na namumulot ng pira-pirasong kaalaman at pagkatapos ay inuulit-ulit niya ang mga ito sa magulong paraan. Hinamak ng mga pilosopong iyon si Pablo at ang kaniyang mensahe. Pangunahin na, itinuturo ng pilosopiyang Epicureo na ang pagtatamo ng kaluguran, partikular na ang mental na kaluguran, ang siyang pangunahing pakinabang sa buhay (1Co 15:32); bagaman kinikilala nito ang pag-iral ng mga diyos, ipinaliliwanag nito na ang mga iyon ay walang kaugnayan sa buhay ng mga tao at hindi nila dapat pag-ukulan ng pansin. Itinatampok naman ng pilosopiya ng mga Estoico ang kapalaran o likas na tadhana; diumano, ang isa ay dapat magkaroon ng mataas na antas ng kagalingan ngunit dapat din niyang pagsikapang huwag makadama ng kirot o kaluguran. Kapuwa ang mga Epicureo at ang mga Estoico ay hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli. Sa pahayag ni Pablo sa harap ng gayong mga tao, pinatingkad niya ang kaugnayan at pananagutan ng indibiduwal sa Maylalang at iniugnay niya ang mga ito sa pagkabuhay-muli ni Kristo at sa "garantiya" na inilaan

nito sa mga tao. Gayunman, para sa mga Griegong naghahanap ng "karunungan," ang mensahe tungkol kay Kristo ay "kamangmangan" (1Co 1:22, 23), at nang banggitin ni Pablo ang pagkabuhay-muli, marami sa mga nakikinig sa kaniya ang nagsimulang manlibak, bagaman ang ilan ay naging mga mananampalataya.—Gaw 17:22-34.

Sa kaniyang kinasihang mga liham, maraming beses na idiniin ni Pablo na ang karunungan at ang may-kabulaanang tinatawag na kaalaman ng sanlibutan ay kamangmangan sa Diyos at dapat iwasan ng mga Kristiyano.—1Co 1:18-31; 2:6-8, 13; 3:18-20; 1Ti 6:20.

PILTAI [pinaikling anyo ng Pelatias, nangangahulugang "Si Jehova ay Naglaan ng Pagtakas"]. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Moadias sa panig ng ama na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon noong mga araw ng kahalili ni Jesua na si Joiakim. —Ne 12:12, 17.

PIM. Ang halagang sinisingil ng mga Filisteo sa mga Israelita para sa pagpapahasa ng iba't ibang kasangkapang metal. (1Sa 13:20, 21) Lumilitaw na ang pim ay isang panimbang. Ang ilang batong panimbang na natagpuan sa mga paghuhukay sa Palestina ay may mga katinig ng "pim" sa sinaunang mga titik Hebreo; nagkakaiba-iba ang mga iyon mula 7.18 hanggang 8.13 g (0.231 hanggang 0.261 onsa t). Kung ibabatay rito, ang pim ay humigit-kumulang dalawang katlo ng isang siklo.

PINAASIM NA MASA [sa Ingles, *sourdough*]. Isang piraso ng masa na ibinukod sa loob ng isang araw o mahigit pa at hinayaang umasim. Ang terminong Hebreo na *se'or'* ay tumutukoy sa ganitong pinaasim na masa at nangangahulugang "pinakasim o may-lebadurang masa." Idinaragdag ang pinaasim na masa sa mga bagong masa at mabilis nitong pinaaalsa ang mga iyon.

Noon, gumagamit ang mga Israelita ng pinaasim na masa kapag gumagawa sila ng tinapay na may lebadura. Karaniwan na, ang limpak ng masa na itinira mula sa nagdaang pagluluto ng tinapay ay tinutunaw muna sa tubig na nasa masahan bago idagdag ang harina, o kaya'y maaari itong ilagay sa harina at saka minamasang kasama niyaon. Waring tinutukoy ni Jesu-Kristo ang huling nabanggit na pamamaraan nang sabihin niya: "Ang kaharian ng langit ay tulad ng lebadura, na kinuha ng isang babae at itinago sa tatlong malalaking takal ng harina, hanggang sa mapaalsa ang buong limpak." (Mat 13:33; Luc 13:20, 21) Bagaman wala namang tuwirang katibayan, iminumungkahi na ginamit din ng mga Judio ang latak ng alak bilang *yeast* o pampaalsa.

Ang mga handog na mga butil ng Israel na pararaanin sa apoy para kay Jehova ay hindi dapat gamitan ng pinaasim na masa. (Lev 2:11) Gayundin, tuwirang inutusan ang mga Israelita na huwag magkaroon ng pinaasim na masa (dito ay maliwanag na isang sagisag ng kasiraan at kasamaan) sa kanilang mga tahanan o sa mga hangganan ng kanilang teritoryo sa panahon ng pitong-araw na Kapistahan ng Tinapay na Walang Lebadura. (Exo 12:15; 13:7; Deu 16:4) Sinumang kakain ng bagay na may lebadura sa panahong iyon ay "lilipulin mula sa kapulungan ng Israel."—Exo 12:19.

Sa sinaunang Ehipto, kinaugalian ding magbukod ng masa kapag nagluluto ng tinapay, anupat ginagamit ang mga ito bilang lebadura para sa bagong-gawang masa. Maging sa ngayon, ang ilang taga-Ciprus, halimbawa, ay nagbubukod ng isang piraso ng masa sa isang mainit na dako pagkatapos nilang masahin ang harina. Pagkalipas ng 36 hanggang 48 oras, magagamit na iyon bilang pampaalsa ng isang buong limpak ng bagong masa.

Maaaring pinaasim na masa ang nasa isip ni Pablo nang himukin niya ang mga taga-Corinto: "Alisin ninyo ang lumang lebadura [sa Gr., *zy'men*], upang kayo ay maging isang bagong limpak, yamang sa inyo ay walang pampaalsa."—1Co 5:7; tingnan ang LEBADURA.

PINAGGAPASAN [sa Ingles, *stubble*]. Ayon sa pagkakagamit sa Bibliya, lumilitaw na ang pinaggapasan ay tumutukoy sa bahagi ng mga tangkay ng butil na naiiwan sa bukid pagkatapos ng pagaani. Mga pinaggapasan ang tinipon ng mga Israelita nang ipahinto ng Paraon ng Ehipto ang regular na paglalaan sa kanila ng dayami para sa paggawa ng mga laryo.—Exo 5:10-12.

Maraming ulit na lumilitaw ang pinaggapasan sa makatalinghagang mga tagpo, anupat binabanggit na ito ay magaan at marupok (Job 13:25; 41:1, 28, 29), madaling tangayin ng hangin (Isa 40:24; 41:2; Jer 13:24), at mabilis at maingay na nagniningas. (Isa 5:24; Joe 2:5; Ob 18; Na 1:10). Ang mga balakyot, ang mga kaaway ni Jehova, ay inihahalintulad sa pinaggapasan, gayundin ang mga pakanang hindi magtatagumpay. (Exo 15:7; Aw 83:13; Mal 4:1; Isa 33:11) Nang tinatalakay ng apostol na si Pablo ang gawaing pagtatayo ng mga Kristiyano, binanggit niya ang dayami bilang materyales na pinakawalang-halaga sa lahat, isang materyales na hindi makatatagal sa pagsubok sa apoy.—1Co 3:12, 13.

PINAHIRAN, PAGPAPAHID. Madalas gamitin ng Bibliya ang Hebreong *sukh* at ang Griegong *a·lei'pho* para sa karaniwang pagpapahid ng langis. (Dan 10:3; Ru 3:3; Ju 11:2) Ngunit para sa pantanging pagpapahid ng langis, karaniwa'y

ginagamit nito ang salitang Hebreo na *ma·shach′*, na pinagkunan ng salitang *ma·shi′ach* (Mesiyas), at ang salitang Griego na *khri′o*, na pinagkunan naman ng *khri·stos′* (Kristo). (Exo 30:30; Lev 4:5, tlb sa *Rbi8;* Luc 4:18; Gaw 4:26) Ang pagkakaibang ito ay halos lubusang naipakita kapuwa sa Hebreo at sa Griego. Gayunman, hindi ipinakikita ng ilang bersiyon ng Bibliya ang bahagyang pagkakaibang ito anupat isinasalin ang lahat ng mga salitang iyon sa pamamagitan lamang ng terminong "pahiran."

Karaniwang Pagpapahid ng Langis. Sa mga lupain sa Gitnang Silangan, karaniwang kaugalian ang magpahid ng langis sa katawan, at nakatutulong ito upang maprotektahan sa matinding sikat ng araw ang nakalantad na mga bahagi ng katawan. Nakatutulong din ang langis upang mapanatiling malambot ang balat. Langis ng olibo ang karaniwang ginagamit, at kadalasa'y hinahaluan ito ng pabango. Kaugalian nang ipahid ang langis pagkatapos maligo. (Ru 3:3; 2Sa 12:20) Bago iharap si Esther kay Haring Ahasuero, dumaan muna siya sa isang rutin ng pagmamasahe gamit ang langis ng mira sa unang anim na buwan at langis naman ng balsamo sa sumunod na anim na buwan. (Es 2:12) Pinapahiran din ng langis ang bangkay bilang paghahanda para sa libing.—Mar 14:8; Luc 23:56.

Nang isugo ni Jesus ang 12 apostol nang daladalawa, pinahiran nila ng langis ang marami sa kanilang mga pinagaling. Gumaling ang sakit hindi dahil sa langis mismo, kundi dahil sa makahimalang pagkilos ng banal na espiritu ng Diyos. Ang langis, na sa paanuma'y nakapagpapagaling at nakagiginhawa, ay nagsilbing sagisag ng paggaling at kaginhawahang naranasan ng isa.—Mar 6:13; Luc 9:1; ihambing ang Luc 10:34.

Ang pagpapahid ng langis sa ulo ng isang tao ay tanda ng paglingap sa kaniya. (Aw 23:5) Pinagpakitaan ng lingap ng mga pangulo ng Efraim ang nabihag na mga kawal na Judeano sa pamamagitan ng pagpapahid ng langis sa kanila at pagsasauli sa kanila sa Jerico, gaya ng ipinayo ng propetang si Oded. (2Cr 28:15) Sinabi ni Jehova na magpapasapit siya ng kawalan ng langis na pamahid bilang tanda ng kaniyang pagkagalit. (Deu 28:40) Ang hindi pagpapahid ng langis sa katawan ay itinuturing na tanda ng pagdadalamhati. (2Sa 14:2; Dan 10:2, 3) Ang pagpapahid ng langis sa ulo ng isang panauhin ay itinuturing na isang gawa ng pagkamapagpatuloy at pagbibigay-galang, gaya ng ipinahihiwatig ng mga salita ni Jesus may kinalaman sa isang babae na nagpahid ng mabangong langis sa kaniyang mga paa.—Luc 7:38, 46.

Sinabihan ni Jesus ang kaniyang mga alagad na langisan ang kanilang ulo at hilamusan ang kanilang mukha kapag nag-aayuno upang hindi ito mahalata, anupat hindi nagbabanal-banalan at nagkakait sa sarili upang pahangain ang iba gaya ng ginagawa ng mapagpaimbabaw na mga Judiong lider ng relihiyon.—Mat 6:16, 17.

May binabanggit si Santiago na espirituwal na 'pagpapahid ng langis' sa pangalan ni Jehova para sa mga may-sakit sa espirituwal bilang ang wastong pamamaraan upang maipanumbalik ang isa na nangangailangan ng espirituwal na tulong. Ang tinutukoy niya ay espirituwal na pagkakasakit, gaya ng ipinahihiwatig ng kaniyang pananalita: "Tawagin niya ang matatandang lalaki ng kongregasyon," hindi ang mga doktor, at, "kung nakagawa siya ng mga kasalanan, ito ay ipatatawad sa kaniya." (San 5:13-16) Ang kaugaliang ito ay ikinapit ni Jesus sa espirituwal na diwa nang sabihin niya sa kongregasyon ng Laodicea na "bumili ka sa akin . . . ng pamahid sa mata na ipapahid sa iyong mga mata upang makakita ka."—Apo 3:18.

Seremonyal na Pagpapahid. Kapag pinahiran ng langis ang isang tao, ang langis ay ibinubuhos sa kaniyang ulo at hinahayaang tumulo sa kaniyang balbas at sa kuwelyo ng kaniyang kasuutan. (Aw 133:2) Noong mga panahon ng Bibliya, kapuwa ang mga Hebreo at ang ilang di-Hebreo ay nagpapahid ng langis sa kanilang mga tagapamahala sa seremonyal na paraan. Nagsisilbi itong katibayan na sila'y opisyal na itinalaga sa katungkulan. (Huk 9:8, 15; 1Sa 9:16; 2Sa 19:10) Pinahiran ni Samuel si Saul bilang hari matapos sabihin sa kaniya ng Diyos na si Saul ang Kaniyang napili. (1Sa 10:1) Pinahiran si David bilang hari sa tatlong iba't ibang pagkakataon: ang una ay isinagawa ni Samuel, ang ikalawa ay ng mga lalaki ng Juda, at ang ikatlo ay ng lahat ng mga tribo. (1Sa 16:13; 2Sa 2:4; 5:3) Pinahiran si Aaron matapos siyang atasan sa katungkulan ng mataas na saserdote. (Lev 8:12) Pagkatapos nito, ang mga kasuutan ni Aaron at ng kaniyang mga anak ay winisikan ng langis na pamahid at gayundin ng dugo ng mga hain, ngunit si Aaron lamang ang binuhusan ng langis sa ulo.—Lev 8:30.

Pinapahiran din ng langis ang mga bagay na inialay bilang sagrado. Kinuha ni Jacob ang batong pinagpatungan niya ng kaniyang ulo noong magkaroon siya ng kinasihang panaginip, itinayo niya iyon na pinakahaligi, at pinahiran iyon, sa gayo'y minarkahan niya ang dakong iyon bilang sagrado; at ang dakong iyon ay tinawag niyang Bethel, na nangangahulugang "Bahay ng Diyos." (Gen 28:18, 19) Dinagtagal pagkaraan nito, kinilala ni Jehova na ang batong iyon ay pinahiran. (Gen 31:13) Sa ilang ng Sinai, sa utos ni Jehova ay pinahiran ni Moises ang tabernakulo at ang mga kagamitan nito, anupat nagpapakitang ang mga iyon ay mga bagay na inialay at banal.—Exo 30:26-28.

May mga kaso rin na ang isang tao ay itinuring na pinahiran dahil inatasan siya ng Diyos, bagaman hindi siya binuhusan ng langis sa ulo. Ipinakita ang tuntuning ito noong sabihan ni Jehova si Elias na pahiran si Hazael bilang hari sa Sirya, si Jehu bilang hari sa Israel, at si Eliseo bilang propeta na kahalili ni Elias. (1Ha 19:15, 16) Nang dakong huli ay iniulat ng rekord ng Kasulatan na isa sa mga anak ng mga propetang kasamahan ni Eliseo ang nagpahid ng literal na langis kay Jehu upang maging hari sa Israel. (2Ha 9:1-6) Ngunit walang ulat na may sinumang nagpahid ng langis kay Hazael o kay Eliseo. Si Moises ay tinawag na isang Kristo, o Pinahiran, kahit hindi siya pinahiran ng langis, dahil inatasan siya ni Jehova na maging Kaniyang propeta at kinatawan, ang lider at tagapagligtas ng Israel. (Heb 11:24-26) Isa pang halimbawa nito ang Persianong hari na si Ciro, na inihula ni Isaias na gagamitin ni Jehova bilang Kaniyang pinahiran. (Isa 45:1) Si Ciro ay hindi naman aktuwal na pinahiran ng langis ng isa sa mga kinatawan ni Jehova, ngunit dahil inatasan siya ni Jehova ng isang partikular na gawain, masasabing siya ay pinahiran.

Sa Kautusang ibinigay ni Jehova kay Moises, itinakda niya ang pormula para sa langis na pamahid. Ito ay isang pantanging halo na may pinakapiling mga sangkap—mira, matamis na kanela, matamis na kalamo, kasia, at langis ng olibo. (Exo 30:22-25) Lalapatan ng parusang kamatayan ang sinumang magtitimpla ng halong ito at gagamit nito bilang pangkaraniwang langis o sa anumang layunin na hindi ipinahihintulot. (Exo 30:31-33) Ipinakikita nito sa makasagisag na paraan na napakahalaga at napakasagrado ng isang pag-aatas sa katungkulan na pinagtibay sa pamamagitan ng pagpapahid ng sagradong langis.

Dahil tinupad niya ang maraming hula sa Hebreong Kasulatan, pinatunayan ni Jesus ng Nazaret na siya ang Pinahiran ni Jehova at na wasto siyang matatawag na Mesiyas, o Kristo, mga titulong nagtatawid ng gayong ideya. (Mat 1:16; Heb 1:8, 9) Sa halip na pahiran ng literal na langis, ang ipinahid sa kaniya ay espiritu ni Jehova. (Mat 3:16) Sa gayon ay inatasan siya ni Jehova bilang Hari, Propeta, at Mataas na Saserdote, anupat tinukoy siya bilang ang Pinahiran ni Jehova. (Aw 2:2; Gaw 3:20-26; 4:26, 27; Heb 5:5, 6) Sa kaniyang sariling bayan ng Nazaret, kinilala ni Jesus ang pagpapahid na ito nang ikapit niya sa kaniyang sarili ang hula sa Isaias 61:1, kung saan lumilitaw ang ganitong parirala: "Pinahiran ako ni Jehova." (Luc 4:18) Sa Kasulatan, si Jesu-Kristo lamang ang pinahiran para sa lahat ng tatlong katungkulang ito: propeta, mataas na saserdote, at hari. Pinahiran si Jesus ng "langis ng pagbubunyi na higit kaysa sa [kaniyang] mga kasamahan" (ang iba pang mga hari sa linya ni David). Ito ay dahil si Jehova mismo ang nagpahid sa kaniya, hindi ng langis kundi ng banal na espiritu, hindi para sa paghahari sa lupa kundi para sa makalangit na paghahari kasama ang katungkulan bilang makalangit na Mataas na Saserdote.—Heb 1:9; Aw 45:7.

Tulad ni Jesus, ang kaniyang mga tagasunod na inianak sa espiritu at pinahiran ng banal na espiritu ay maaari ring tukuyin bilang mga pinahiran. (2Co 1:21) Kung paanong tuwirang pinahiran si Aaron bilang ulo ng mga saserdote, ngunit hindi binuhusan ng langis sa ulo ang bawat isa sa kaniyang mga anak, tuwiran ding pinahiran ni Jehova si Jesus, at ang kongregasyon ng kaniyang espirituwal na mga kapatid ay tumatanggap ng kanilang pagkapahid bilang isang kalipunan ng mga tao sa pamamagitan ni Jesu-Kristo. (Gaw 2:1-4, 32, 33) Sa gayo'y tumanggap sila ng pag-aatas mula sa Diyos upang maging mga hari at mga saserdote kasama ni Jesu-Kristo sa langit. (2Co 5:5; Efe 1:13, 14; 1Pe 1:3, 4; Apo 20:6) Ipinahiwatig ng apostol na si Juan na ang pagkapahid sa pamamagitan ng banal na espiritu na tinatanggap ng mga Kristiyano ang nagtuturo sa kanila. (1Ju 2:27) Inaatasan sila nito at pinangyayari nito na maging kuwalipikado sila para sa ministeryong Kristiyano ukol sa bagong tipan.—2Co 3:5, 6.

Napakalaki ng pag-ibig at pagkabahala ni Jehova sa kaniyang mga pinahiran kung kaya pinakaiingatan niya sila. (1Cr 16:22; Aw 2:2, 5; 20:6; 105:15; Luc 18:7) Kinilala ni David na ang Diyos ang siyang pumipili at nag-aatas sa Kaniyang mga pinahiran at na ang Diyos din ang hahatol sa kanila. Kung pagbubuhatan ng kamay ng isa ang mga pinahiran ni Jehova o ang sinumang inatasan niya, magiging dahilan ito upang magalit si Jehova.—1Sa 24:6; 26:11, 23; tingnan ang HARI (Mga kinatawang inatasan ng Diyos); KRISTO; MESIYAS; PAGTATALAGA.

PINEHAS.

1. Anak ni Eleazar at apo ni Aaron. Ang kaniyang ina ay isang anak ni Putiel, at ang pangalan ng kaniyang anak ay Abisua. (Exo 6:25; 1Cr 6:4) Ang mabilis na pagkilos ng kabataang si Pinehas ang nagpatigil sa salot mula kay Jehova pagkamatay ng 24,000 Israelita sa Kapatagan ng Moab dahil sa pakikiapid at dahil inilakip nila ang kanilang sarili sa Baal ng Peor. Nang makita niya si Zimri na dinadala ang Midianitang si Cozbi sa tolda nito, inulos niya silang dalawa ng sibat, "ang babae sa kaniyang ari." Ang sigasig na ito sa 'hindi pagpapahintulot na magkaroon ng kaagaw' si Jehova ay 'ibinilang sa kaniya na katuwiran,' at gumawa ang Diyos ng tipan na ang pagkasaserdote ay mananatili sa kaniyang angkan "hanggang sa panahong walang takda."—Bil 25:1-3, 6-15; Aw 106:30, 31.

Si Pinehas ay naglingkod sa iba't ibang tungkulin noong nabubuhay siya. Siya ang saserdoteng

kinatawan ng hukbong naglapat ng paghihiganti ni Jehova sa Midian. (Bil 31:3, 6) Nang inakala na iniiwan na ng tatlong tribo ang pagsamba kay Jehova, pinangunahan niya ang isang grupo ng mga tagapagsiyasat. (Jos 22:9-33) Siya ang pinuno ng mga bantay ng pintuang-daan ng tabernakulo. (1Cr 9:20) Pagkalibing sa kaniyang ama sa Burol ni Pinehas, naglingkod siya bilang mataas na saserdote. (Jos 24:33; Huk 20:27, 28) Ang kaniyang pangalan ay prominente sa ilang talaangkanan pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 6:4, 50; Ezr 7:5; 8:2.

2. Ang nakababata sa dalawang "walang-kabuluhang" mga anak ng saserdoteng si Eli. (1Sa 1:3; 2:12) Habang naglilingkod bilang mga saserdote, siya at ang kaniyang kapatid na si Hopni ay sumisiping sa mga babaing naglilingkod sa santuwaryo at 'pinakikitunguhan nila nang walang galang ang handog kay Jehova.' (1Sa 2:13-17, 22) Hindi sila nakinig nang banayad silang sawayin ng kanilang ama. Dahil sa kanilang kabalakyutan, bumigkas ang Diyos ng paghatol laban sa kanila. Natupad ito nang kapuwa sila mapatay sa iisang araw sa pakikipagbaka sa mga Filisteo. (1Sa 2:23-25, 34; 3:13; 4:11) Hindi nakayanan ng asawa ni Pinehas ang balita tungkol sa pagkabihag ng Kaban at sa kamatayan ng kaniyang biyenan at asawa. Siya ay nagitla at namatay sa pagsisilang kay Icabod.—1Sa 4:17-21.

3. Isang Levita, na ang anak na si Eleazar ay tumulong sa pagbibilang ng mga kayamanan ng templo noong panahon ni Ezra, 468 B.C.E.—Ezr 8:33, 34.

PINGKIAN, BATONG. Isang napakatigas na bato, mas matigas pa kaysa sa bakal, napakatigas nito anupat kapag pinagkiskis ang dalawang piraso nito ay makapagpapaningas ng apoy mula sa siklab ng mga iyon. Sa mga tayutay, binabanggit ng Bibliya ang batong pingkian kapag idiniriin nito ang mga katangiang gaya ng katigasan, tibay, at katatagan sa pagsalansang.—Isa 5:28; 50:7; Eze 3:9.

Ang batong pingkian ay matatagpuan sa mga deposito ng batong-apog at yeso sa Israel at sa hilagang Peninsula ng Sinai. Napakalutong nito at kapag nabasag ay makintab ang mga bahaging nabiyak. Napakatalim ng mga gilid ng basag na mga piraso nito, isang katangian na kaagad napansin at ginamit ng tao. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ang mga kutsilyo, talim ng palakol, pait, tulis ng sibat, ulo ng palaso, at iba pang mga kasangkapan at mga sandata ay hinubog mula sa batong ito. Isang batong pingkian ang ginamit ng asawa ni Moises nang tuliin niya ang kaniyang anak; nang makarating sa Gilgal ang Israel, matagumpay na naisagawa ang katulad na pagtutuli gamit ang mga kutsilyong yari sa batong pingkian. (Exo 4:25; Jos 4:19; 5:2, 3, 8, 9) Nagpabukal naman si Jehova ng tubig mula sa batong pingkian para sa kaniyang bayan sa ilang.—Deu 8:15; Aw 114:8.

PINON. Isa sa mga shik ni Esau (Edom). (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51, 52) Inaakala ng ilan na ang mga pangalang ito ay mga talaan ng mga lugar o mga pamayanan sa halip na ng mga indibiduwal o na ang mga pangalang ito ay itinawag sa partikular na mga pook o mga lunsod na pinamamahalaan ng mga shik.—Tingnan ang TIMNA Blg. 3.

PINSAN. Ang anak ng tiya o tiyo ng isa. Ang kaisa-isang paglitaw ng salitang Griego na *a·ne·psi·os′* (pinsan) ay nasa Colosas 4:10, kung saan tinukoy ni Pablo si Marcos bilang "pinsan ni Bernabe." Ang terminong Griegong ito ay pangunahin nang nangangahulugang "pinsang buo," ngunit sa mas malawak na diwa, tumutukoy ito sa sinumang pinsan ng isa. Ang *a·ne·psi·os′* ay lumilitaw rin sa *Septuagint* sa Bilang 36:11 (pangmaramihan), ngunit ang pananalitang Hebreo sa tekstong Masoretiko ay literal na isinasaling "mga anak ng mga kapatid ng kanilang ama."

Sa Lucas 1:36, tinukoy ng *King James Version* si Elisabet bilang pinsan ni Maria (*syg·ge·nis′*). Ang salitang Griegong ito ay itinuturing na isang naiibang anyo ng salitang *syg·ge·nes′,* na isinasaling "kamag-anak" sa makabagong mga bersiyon. (Luc 2:44; 21:16; Gaw 10:24; *CC, ED, NW*) Ang *syg·ge·nes′* ay limang ulit na lumilitaw sa *Septuagint,* muli ay nangangahulugan ng "mga kamag-anak" sa pangkalahatan sa halip na ng makabago at limitadong katawagan na "pinsan."—Lev 18:14; 20:20; 25:45; 2Sa 3:39; Eze 22:6; *LXX.*

Bagaman walang matatagpuang salita para sa pinsan sa Hebreong Kasulatan, ang kaugnayang ito ay ipinahihiwatig doon ng mga pananalitang gaya ng "mga anak [ng] . . . tiyo ni Aaron," "anak ng kaniyang tiyo." (Lev 10:4; 25:49) May mga iniulat na pakikipag-asawa sa pinsan, gaya nina Jacob at Raquel, at ng mga anak na babae ni Zelopehad. (Gen 28:2; 29:10-12; Bil 36:11) Ang gayong pag-aasawa ng mga magpinsan ay hindi kasama sa Mosaikong mga pagbabawal laban sa insesto. (Lev 18:8-16) Sa ngayon ay nagkakaiba-iba ang mga batas sibil hinggil sa bagay na ito; ipinahihintulot ng ilang estado at bansa ang pag-aasawa ng mga magpinsan, samantalang ipinagbabawal naman ito ng iba.

PINTUAN [sa Ingles, *doorway*]. Ang "pasukan" (sa Heb., *pe′thach;* Gen 19:11) ng isang silid, bahay, o gusali, na binubuo ng: (1) "itaas na bahagi ng pintuan" (sa Heb., *mash·qohph′;* Exo 12:7), samakatuwid ay ang biga, isang pahalang na kahoy o bato sa itaas ng pinto at siyang nagdadala sa bigat ng istraktura sa ibabaw ng pinto; (2) dalawang patayong

"poste ng pinto" (sa Heb., *mezu·zoth'*; Exo 12:7, tlb sa *Rbi8*) na nasa magkabilang gilid ng pintuan at kinapapatungan ng biga; (3) mismong pinto (sa Heb., *de'leth;* sa Gr., *thy'ra*); (4) "pintuan" (sa Heb., *saph* [Huk 19:27]) na nasa ibaba ng pinto.

Ang *biga* at *mga poste ng pinto* sa mga pasukan ng mga bahay ng mga Israelita sa Ehipto ay sinabuyan nila ng dugo ng hayop na Pampaskuwa bilang pagsunod sa utos. Nagsilbi itong tanda upang lampasan ng anghel ng Diyos ang mga tahanang iyon at huwag nitong puksain ang kanilang panganay. (Exo 12:7, 22, 23) Ayon sa Kautusan, kung nanaisin ng isang alipin (lalaki o babae) na permanenteng maglingkod sa kaniyang panginoon, dadalhin ng panginoon ang alipin sa tapat ng pinto o ng poste ng pinto at bubutasan nito ang kaniyang tainga sa pamamagitan ng balibol. (Exo 21:5, 6; Deu 15:16, 17) Nang maglaon, ang salitang Hebreo para sa poste ng pinto (*mezu·zah'*) ay tumukoy sa isang maliit na lalagyan na tinatawag na *mezuzah.* Ito ay naglalaman ng isang pergamino na sinulatan ng mga salita ng Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21 at ipinapako ng mga Ortodoksong Judio sa poste ng kanilang pinto. —Tingnan ang MEZUZAH.

Ang mga *pinto* noon ay karaniwan nang gawa sa kahoy, at marami sa mga ito ay pumipihit sa mga paikutan na nakasuksok sa mga ukit na nasa biga at pintuan. (Kaw 26:14) Kadalasa'y yari sa kahoy ang mga paikutan ng pinto, ngunit kung minsan, sa ibaba at itaas na mga dulo ng pinto ay nagkakabit ang mga Ehipsiyo ng mga bisagrang metal na may mga bahaging nakausli na isinusuksok sa mga ukit, anupat umiikot ang mga pintong iyon sa gayong paraan. Ang mga paikutan para sa mga pinto ng templong itinayo ni Solomon ay yari sa ginto.—1Ha 7: 48, 50.

Ang mga pinto ng karaniwang mga tahanan noon ay maliliit at hindi magarbo. Ngunit ang pasukan ng templo ni Solomon ay may dalawang pinto na may tigdalawang pohas at yari sa kahoy ng enebro, at mayroon ding dalawang pinto na gawa sa kahoy ng punong-langis at patungo naman sa Kabanal-banalan. Ang lahat ng pintong ito ay may inukit na mga larawan ng kerubin, puno ng palma, at bulaklak, na kinalupkupan ng ginto. (1Ha 6:31-35) Sa ibang mga lugar ay may ginamit ding malalaking pinto na may natitiklop na mga seksiyon o mga pohas. Halimbawa, tiniyak ni Jehova na ang tansong "mga pinto na may dalawang pohas" sa Babilonya ay mabubuksan para kay Haring Ciro. —Isa 45:1, 2.

Ang mga *pintuan* ay karaniwan nang ginagamitan ng kahoy o bato. Gayunman, ang mga pintuan ng "bahay ni Jehova" na itinayo ni Solomon ay nababalutan ng ginto.—2Cr 3:1, 7.

Kung minsan, ang mga pinto ng mga bahay o mga pintuang-daan ay sinasarhan sa pamamagitan ng mga halang o nakapahalang na mga bigang kahoy o bakal. (Isa 45:2; Deu 3:5; 2Cr 8:5; 14:7) Kadalasang isinusuksok ang mga ito sa mga ukit na nasa mga poste ng pintuang-daan o ng pinto. Kung minsan, ang mga pintuang-daan ng mga lunsod ay may mga halang at mga trangkahan. (Ne 3:3; 7:3) Ang trangkahan ay maaaring isang kahoy o tagdan na maisusuksok sa isang ukit sa ibaba ng pintuan sa bandang loob ng pintuang-daan. Ang ilang pintuang-daan ng mga lunsod ay may mga trangka [*lock*] (Deu 33:25), gaya rin ng mga pinto ng mga bahay.—2Sa 13:17, 18; Luc 11:7; tingnan ang PINTUANG-DAAN; TRANGKA.

May ginagamit din noon na mga metal na pangkatok sa pinto, ngunit hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya na gumamit ang mga Hebreo ng mga ito. Upang tawagin ang mga nakatira sa isang bahay, kinakatok ang pinto ng bahay o ng pintuang-daan. —Sol 5:2; Gaw 12:13.

Makasagisag na Paggamit. Hinimok ni Jesus ang mga tagasunod niya na maging matiyaga, sa pagsasabi: "Patuloy na kumatok, at bubuksan ito sa inyo." (Mat 7:7) Sa Apocalipsis 3:20, sinabi ni Kristo na siya ay "nakatayo sa pintuan at kumakatok," anupat tinitiyak niyang makikinabang sa espirituwal na pakikipagsamahan sa kaniya ang isa na magbubukas ng pinto at tatanggap sa kaniya.

Kung ang babaing Shulamita ay hindi magiging matatag sa pag-ibig at kalinisang-puri, gaya ng pinto na pumipihit sa mga paikutan nito, determinado ang kaniyang mga kapatid na 'harangan siya ng tablang sedro,' sa gayo'y sinasarhan ang "pinto" upang hindi makapasok ang sinumang di-kanais-nais.—Sol 8:8, 9.

Dahil sa doblihang panga ng Leviatan, sinasabing mayroon itong "mga pinto" sa mukha. (Job 41:1, 13, 14) Sinabi ng tagapagtipon tungkol sa taong may edad na, "ang mga pinto na nakaharap sa lansangan ay isinara," marahil upang ipakita na ang dalawang pinto ng bibig ay hindi na gaanong bumubukas o talagang hindi na bumubukas upang ipahayag kung ano ang nasa loob ng bahay ng katawan.—Ec 12: 1, 4.

Ipinayo ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga tagasunod na magpunyagi nang buong-lakas para maligtas sila, "upang makapasok sa makipot na pinto." (Luc 13:23, 24; Fil 3:13, 14; ihambing ang Mat 7: 13, 14.) Minsan naman, inihalintulad niya ang kaniyang sarili sa pinto ng isang makasagisag na kulungan ng tupa, anupat si Jesus ang tamang uri ng pastol na umaakay sa kaniyang "munting kawan" upang magkaroon sila ng kaugnayan kay Jehova salig sa bagong tipan na tinatakan ng sariling dugo ni

Jesus. (Luc 12:32; Ju 10:7-11) Inihalintulad ni Jesus ang kaniyang sarili sa gayong pinto kaayon ng bagay na sa pamamagitan niya at sa bisa ng kaniyang haing pantubos, ang tulad-tupang mga tao ay maaaring lumapit sa Diyos, maligtas, at magtamo ng buhay.—Ju 14:6.

Binuksan ni Jehova sa mga bansa "ang pinto tungo sa pananampalataya." (Gaw 14:27) Nanatili si Pablo nang ilang panahon sa Efeso dahil "isang malaking pinto na umaakay sa gawain" ukol sa paghahayag ng mabuting balita ang binuksan doon para sa kaniya.—1Co 16:8, 9; Gaw 19:1-20; ihambing ang 2Co 2:12, 13; Col 4:3, 4.

Sa pangitain, nakita ni Juan ang "isang bukás na pinto sa langit," anupat nakita niya ang mga bagay na mangyayari sa hinaharap at sa diwa ay nakapasok siya sa presensiya ni Jehova.—Apo 4:1-3.

PINTUANG-DAAN. Ang Bibliya ay bumabanggit ng iba't ibang uri ng pintuang-daan: (1) mga pintuang-daan ng kampo (Exo 32:26, 27), (2) mga pintuang-daan ng lunsod (Jer 37:13), (3) pintuang-daan ng looban ng tabernakulo (Exo 38:18), (4) "mga pintuang-daan ng Kastilyo na bahagi ng bahay" (Ne 2:8), (5) mga pintuang-daan ng templo (Gaw 3:10), at (6) pintuang-daan ng isang bahay (Gaw 12:13, 14).

Pagtatayo. Ang mga lunsod noon ay kadalasang may iilang pintuang-daan lamang hangga't maaari; ang ilang lunsod ay may isang pintuang-daan lamang, yamang ang mga ito ang mga dako na pinakamadaling mapasok sa kanilang mga kuta. Kung saan may panloob at panlabas na mga pader, siyempre pa, may mga pintuang-daan din sa bawat pader. Ang sinaunang mga pintuang-daan ay hugis-L upang hadlangan ang pagpasok ng kaaway. Nang maglaon, noong pasimulang gamitin ang mga karo (mga ika-18 siglo B.C.E.), ang mga pintuang-daan ng lunsod ay nagkaroon ng deretsong pasukan. Sa ilang mga guho na natuklasan, ang pintuang-daan ng lunsod ay binubuo ng isang pasukan na may parisukat na mga tore sa magkabila at patungo ito sa isang portiko na mga 15 hanggang 20 m (49 hanggang 66 na piye) ang haba. Ang daanan sa portiko ay may sindami ng anim na haligi sa magkabila, anupat nagiging makipot ang pasilyo sa tatlong lugar. Sa ilang kalagayan naman ay maaaring may dalawa o tatlong set ng mga pinto para sa mga pintuang-daang ito na may pasilyo. Ang maliliit na silid sa pader ng portiko ay ginamit bilang mga silid ng bantay. Sa templo sa pangitain ni Ezekiel, ang mga pintuang-daan ay may mga silid ng bantay. (Eze 40:6, 7, 10, 20, 21, 28, 29, 32-36) Ang ilang pintuang-daan ay may bubong sa ibabaw ng portiko, at ang ilan ay may maraming palapag, gaya ng pinatutunayan ng mga hagdan na masusumpungan sa loob.—Ihambing ang 2Sa 18: 24, 33.

May natuklasang sinaunang mga tanggulang lunsod na may maliliit na pintuang-daan sa tagiliran. Kung minsan, ang mga ito ay nasa ibaba ng muralya at naglaan ng madaling daanan para sa mga tumatahan sa lunsod sa panahon ng kapayapaan. Sa panahon ng pagkubkob, lumilitaw na ginamit ito bilang mga pintuang-daan kung saan maaaring lumabas ang mga tagapagtanggol upang sumalakay sa mga mangungubkob at kasabay nito ay tumanggap ng proteksiyon mula sa mga sandata ng kanilang mga kasamahan na nasa ibabaw naman ng mga pader.

Kadalasan, ang mga pinto ng mga pintuang-daan ng isang lunsod ay yari sa kahoy na binalutan ng metal; kung hindi ay madali itong masusunog ng kaaway. Ang ilan ay maaaring yari sa bakal, gaya ng mga pintuang-daan noong mga araw ng mga apostol. (Gaw 12:10) Ang mga pintuang-daan ng Babilonya ay sinasabing may mga pintong tanso at mga halang na bakal. (Isa 45:2; ihambing ang Aw 107:2, 16.) Waring ang ilang pintuang-daan noon ay tinatrangkahan ng mga halang na kahoy. (Na 3:13) Noong mga araw ni Solomon, sa pook ng Argob, sa Basan, ay may "animnapung malalaking lunsod na may pader at halang na tanso." (1Ha 4:13) Ang ilang bayan sa Sirya ay nasumpungang may pagkalakilaking mga pintong bato na yari sa isang malapad at makapal na tipak na mga 3 m (10 piye) ang taas, anupat umiikot sa mga paikutan na nasa itaas at ibaba. Ang ginawa ni Samson na pagbuhat sa mga pinto ng pintuang-daan ng Gaza kasama ang dalawang posteng panggilid at halang ng mga iyon at pagdadala sa mga iyon sa taluktok ng "bundok na nasa tapat ng Hebron," kung isasaalang-alang ang mga salik na ito, ay hindi isang madaling bagay. Sabihin pa, nagawa iyon sa pamamagitan ng nagpapalakas na kapangyarihan ng espiritu ni Jehova.—Huk 16:3.

Layunin. Ang "mga pintuang-daan" ng isang lunsod ay maaaring tumukoy sa lunsod mismo, yamang ang karamihan sa opisyal na mga gawain ay ginaganap sa mga pintuang-daan at ang mga transaksiyon ay itinatala roon (Deu 16:11, 14, tlb sa *Rbi8;* Ru 4:10; Aw 87:2; 122:2); at sa kabisera, ang mga aktibidad ay kadalasang isinasagawa sa pintuang-daan ng bakuran ng palasyo. (Es 3:2, 3; 5:9, 13; 6:10, 12) Kapag ang mga pintuang-daan, mga pasukan, ng lunsod ay naging tiwangwang, ang kaluwalhatian ay naglalaho rin. (Isa 3:26; 14:31; Jer 14:2; Pan 1:4) Sa mga pintuang-daan nagbubuhos ng lakas ang mga mangungubkob upang makapasok. Kapag nasa kontrol na nila ang mga ito, mapapasok na nila ang lunsod. Kaya, ang 'pag-ari sa mga pintuang-

daan' ng lunsod ay nangangahulugan ng pagkuha sa lunsod. (Gen 22:17; 24:60) Nang mapasok ang pader ng Jerusalem, pinangasiwaan ng mga prinsipe ng Babilonyong hari ang higit pa nilang pagsakop sa lunsod mula sa isang posisyon sa isa sa mga pintuang-daan ng lunsod.—Jer 39:2, 3.

Ang mga pintuang-daan noon ang sentro ng pagtitipon ng publiko at buhay-publiko. Kadalasang naglalaan noon ng malalawak na lugar, gaya ng liwasan sa harap ng Pintuang-daan ng Tubig sa Jerusalem, malapit sa mga pintuang-daan. (Ne 8:1) Ang mga pintuang-daan ang mga sentro ng balitaan ng lunsod hindi lamang dahil sa pagdating ng mga manlalakbay at mga mangangalakal kundi dahil din sa halos lahat ng mga manggagawa, lalo na yaong mga nagtatrabaho sa bukirin, ay labas-pasok sa pintuang-daan araw-araw. Kaya ang pintuang-daan ang lugar upang makipagtagpo sa iba. (Ru 4:1; 2Sa 15:2) Naroon din ang mga pamilihan, anupat ang ilan sa mga pintuang-daan ng Jerusalem ay maliwanag na ipinangalan sa mga ipinagbibili roon (halimbawa, ang Pintuang-daan ng mga Isda).—Ne 3:3.

Sa mga pintuang-daan ng mga lunsod nauupo ang matatandang lalaki upang humatol. (Deu 16:18; 21:18-20; 22:15; 25:7) Kung minsan, maging ang mga hari ay dumirinig sa mga tao o umuupo roon upang humatol. (2Sa 19:8; 1Ha 22:10; Jer 38:7) Dahil ang mga hukom, ang mga prominenteng lalaki ng lunsod, ang mga mangangalakal, ang mga negosyante, at ang maraming tao ay kadalasang nasa pintuang-daan, malimit na pumaroon ang mga propeta upang gumawa ng mga paghahayag. Ang mga mensaheng sinasalita nila roon ay mas mabilis na lalaganap. (1Ha 22:10; Jer 17:19) Doon din ginagawa ang iba pang mahahalagang patalastas at opisyal na mga paghahayag. (2Cr 32:6-8) Sa liwasan na nasa harap ng Pintuang-daan ng Tubig binasa ni Ezra ang Kautusan. (Ne 8:1-3) Ang karunungan ay inilarawang sumisigaw sa mga pasukan ng mga pintuang-daan upang malaman ng lahat ng nasa lunsod ang payo nito. (Kaw 1:20, 21; 8:1-3) Yamang ang pintuang-daan noon ay isang sentro ng balitaan, ang mabuti o masamang gawa ng mga tumatahan sa lunsod ay magiging hayag doon.—Kaw 31:31.

Waring isang gawain ng mga pagano ang maghain sa mga pintuang-daan ng lunsod. (Gaw 14:13) Lumaganap sa Juda ang masamang gawaing ito ngunit itinuwid ito ni Haring Josias.—2Ha 23:8.

Yaong mga nasumpungan ng mga hukom na karapat-dapat sa kamatayan ay dinadala sa labas ng mga pintuang-daan ng lunsod upang patayin. (1Ha 21:10-13; Gaw 7:58) Ang mga bangkay ng mga haing hayop na inihandog para sa pagbabayad-sala sa kasalanan kapag Araw ng Pagbabayad-Sala ay dinadala sa labas ng lunsod at sinusunog. (Lev 16:27, 28) Kaya naman, si Jesu-Kristo, ang handog ukol sa kasalanan para sa pagbabayad-sala ng sangkatauhan, ay pinatay sa labas ng pintuang-daan ng Jerusalem. —Heb 13:11, 12.

Dahil sa kahalagahan ng pintuang-daan ng lunsod, isang mataas na karangalan ang maupo sa mga pintuang-daan kasama ng matatandang lalaki sa lupain. (Job 29:7; Kaw 31:23) Ang gayong puwesto ay hindi para sa mangmang. (Kaw 24:7) Noong pinag-uusig si David, itinuring niya na isang seryosong bagay ang magtuon ng pansin sa kaniya yaong mga nakaupo sa mga pintuang-daan, lalo na sa isang di-kaayaayang paraan. (Aw 69:12) Ang 'paniniil sa pintuang-daan sa isang napipighati' ay tumutukoy sa katiwalian sa paghatol, yamang doon inaasikaso ang mga usapin sa batas. (Job 5:4; Kaw 22:22; Am 5:12) Ang 'mapoot sa sumasaway sa pintuang-daan' ay nangangahulugan na kapootan ang hukom na nagtuwid o humatol sa isa. (Am 5:10) Ang mga "nag-uumang ng pain para sa isa na sumasaway sa pintuang-daan" ay yaong mga tao na sa pamamagitan ng panunuhol o ng iba pang panggigipit ay nagpapangyari sa mga hukom na baluktutin ang kahatulan o yaong nagsisikap na sumilo ng isang propeta na maaaring tatayo sa pintuang-daan upang sawayin sila.—Isa 29:19-21.

Mga Pintuang-daan ng Kampo sa Ilang. Ang 'mga pintuang-daan' ng kampo ng Israel ay ang mga daang mapapasukan. Walang alinlangang nababantayang mabuti ang mga iyon. Ang tabernakulo ay nasa gitna ng kampo, anupat ang mga Levita ay nagkakampo malapit dito; at ang 12 tribo, tatlo sa bawat panig, ay mas malayo naman dito. Ang kaayusang ito ay naglaan ng sapat na proteksiyon para sa kampo.—Exo 32:26, 27; Bil 3; tingnan ang BANTAY NG PINTUANG-DAAN.

Mga Pintuang-daan ng Jerusalem. Kung tungkol sa mga pintuang-daan ng Jerusalem, makabubuting alalahanin na, mula nang ito ay mabihag ni David, ang lunsod ay sumulong at lumawak, anupat may ilang pader o karagdagang mga bahagi ng pader ang itinayo. Pagtuunan natin ng pansin ang mga pintuang-daan na binanggit sa aklat ni Nehemias, na nagbibigay ng pinakakumpletong paglalarawan o talaan. Ang mga pintuang-daan na binanggit sa rekord ni Nehemias ay mga pintuang-daan na dati nang nasa pader na itinayo bago pa ang ikawalong siglo B.C.E. at nasa pader na nakapalibot sa "ikalawang purok." (2Ha 22:14; 2Cr 34:22; Zef 1:10) Ang "ikalawang purok" ay isang hilagaang bahagi ng lunsod na kahangga ng pader ni Hezekias sa K at ng bahagi ng H (2Cr 32:5) at karugtong ng pader ni Manases, na tuluy-tuloy hanggang sa HS at S. (2Cr 33:14) Ito ay nasa H ng mas naunang lunsod

at pader, ngunit lumilitaw na hindi ito sumaklaw hanggang sa K gaya ng naunang pader.

Pader ni Nehemias. Sa ulat ni Nehemias tungkol sa muling pagtatayo ng pader ng lunsod (Ne 3), nagsimula siya sa Pintuang-daan ng mga Tupa at nagpatuloy nang pakaliwa. Susundan natin ang pamamaraang ito sa talaan natin sa ibaba, anupat isisingit natin ang mga pintuang-daan na hindi binanggit sa ulat ng muling pagtatayo ngunit binanggit sa paglalarawan ng prusisyon ng pagpapasinaya (Ne 12), pati ang mga pintuang-daan na binanggit sa ibang teksto, ang ilan sa mga iyon ay ibang pangalan lamang ng mga pintuang-daan na nasa rekord ni Nehemias.

Pintuang-daan ng mga Tupa. Ang Pintuang-daan ng mga Tupa ay muling itinayo ni Eliasib na mataas na saserdote at ng mga kasamang saserdote. (Ne 3:1, 32; 12:39) Ipinahihiwatig nito na malapit ito sa lugar ng templo. Malamang na ito ay nasa pader ng ikalawang purok, ang bahaging itinayo ni Manases (tingnan ang "Pintuang-daan ng mga Isda"), sa HS sulok ng lunsod o malapit doon. Maaaring ganito ang ipinangalan sa pintuang-daang ito dahil dito idinaraan ang mga tupa at mga kambing para sa paghahain o marahil ay ipinangalan ito sa isang kalapit na pamilihan. Malamang na ang "pintuang-daan ng mga tupa" na binanggit sa Juan 5:2 ay ang Pintuang-daan ng mga Tupa na ito o isang pintuang-daan noong dakong huli na katumbas nito, sapagkat iyon ay nasa kapaligiran ding ito, malapit sa tipunang-tubig ng Betzata.

Pintuang-daan ng mga Isda. Lumilitaw na nagtayo si Hezekias ng isang bahagi ng pader sa palibot ng ikalawang purok hanggang sa Pintuang-daan ng mga Isda. (2Cr 32:5; 33:14) Sa mga ulat ni Nehemias tungkol sa muling pagtatayo at sa prusisyon, ang Pintuang-daan ng mga Isda ay nasa K ng Pintuang-daan ng mga Tupa, marahil ay malapit sa H dulo ng Libis Tyropoeon. (Ne 3:3; 12:39) Binabanggit ito kasama ng ikalawang purok sa Zefanias 1:10. Maaaring ito ang ipinangalan sa pintuang-daang ito dahil malapit ito sa pamilihan ng mga isda kung saan nagbibili ng mga isda ang mga taga-Tiro.—Ne 13:16.

Pintuang-daan ng Matandang Lunsod. Ang Pintuang-daan ng Matandang Lunsod ay nasa HK panig ng lunsod sa pagitan ng Pintuang-daan ng mga Isda at ng Pintuang-daan ng Efraim. (Ne 3:6; 12:39) Sa Hebreo, ang pintuang-daang ito ay tinatawag lamang na "Pintuang-daan ng Matanda," anupat ang salitang "lunsod" ay idinagdag lamang ng ilang tagapagsalin. Iminumungkahi na ang pangalang ito ay hinalaw sa pagiging pangunahing H pasukan nito patungo sa matandang lunsod. Maaaring ito ay nasa pinagsasalubungan ng Malapad na Pader (na naging H hangganan ng matandang lunsod) at ng T na dulo ng K pader ng ikalawang purok. Iniisip ng ilan na ito rin ang "Unang Pintuang-daan" na binanggit ni Zacarias. Waring ang tinutukoy niya ay ang S-K hanggahan ng lunsod nang sabihin niyang "mula sa [1] Pintuang-daan ng Benjamin hanggang sa dako ng [2] Unang Pintuang-daan, hanggang sa [3] Panulukang Pintuang-daan," at ang H-T na hanggahan naman nang sabihin niyang "mula sa Tore ng Hananel hanggang sa mga pisaang tangke ng hari." (Zac 14:10) Iniuugnay naman ng iba ang Pintuang-daan ng Matandang Lunsod sa "Gitnang Pintuang-daan" na binanggit sa Jeremias 39:3. Tinatawag naman ng iba ang Pintuang-daan ng Matandang Lunsod na ito na "Pintuang-daan ng Mishneh" at ipinapalagay na ito ay nasa K pader ng ikalawang purok.

Pintuang-daan ng Efraim. Ang Pintuang-daan ng Efraim ay nasa Malapad na Pader na 400 siko (178 m; 583 piye) sa S ng Panulukang Pintuang-daan. (2Ha 14:13; 2Cr 25:23) Ito ay isang labasan sa H sa direksiyon ng teritoryo ng Efraim. Ito rin ay iniuugnay ng ilang mananaliksik sa Gitnang Pintuang-daan (Jer 39:3), ang iba naman ay sa Unang Pintuang-daan. (Zac 14:10) Ipinapalagay na ito ang (o katumbas ng) Gennath o Pintuang-daan ng Hardin na binanggit ng Judiong istoryador na si Josephus. (*The Jewish War,* V, 146 [iv, 2]) Malapit sa Pintuang-daan ng Efraim ay may liwasan kung saan gumawa ng mga kubol ang bayan upang ipagdiwang ang Kapistahan ng mga Kubol noong panahon ni Nehemias. (Ne 8:16) Ang pintuang-daang ito ay hindi binanggit sa teksto ni Nehemias tungkol sa muling pagtatayo, maliwanag na dahil hindi ito nangailangan ng malaking pagkukumpuni.

Panulukang Pintuang-daan. Maliwanag na ang pader na ito ay nasa HK sulok ng pader ng lunsod, sa K ng Pintuang-daan ng Efraim. (2Ha 14:13; 2Cr 25:23) Ito ay nasa S panig ng Libis ng Hinom, lumilitaw na nasa K pader ng matandang lunsod sa dako kung saan dumurugtong ito sa Malapad na Pader. Nagtayo si Uzias ng isang tore sa tabi ng pintuang-daang ito; hindi sinasabi kung ito rin ang Tore ng mga Lutuang Pugon. (2Cr 26:9) Waring kapuwa tinutukoy ni Jeremias at ni Zacarias ang Panulukang Pintuang-daan bilang nasa kanluraning gilid ng lunsod.—Jer 31:38; Zac 14:10.

Wala nang iba pang pintuang-daan ang inilarawan na nasa K pader mula sa Panulukang Pintuang-daan hanggang sa Pintuang-daan ng Libis sa TK pader, walang alinlangang ito ay dahil sa matarik na dalisdis ng Libis ng Hinom, anupat di-praktikal na maglagay ng iba pang pintuang-daan doon. Ang Panulukang Pintuang-daan ay hindi lumilitaw

sa mga ulat ni Nehemias; maaaring ang dahilan din ay sapagkat hindi ito nangailangan ng malaking pagkukumpuni. Binabanggit ng ulat ang tungkol sa pagkukumpuni ng Tore ng mga Lutuang Pugon, na waring isang bahagi ng Panulukang Pintuang-daan o malapit doon.—Ne 3:11.

Pintuang-daan ng Libis. Sa TK bahagi ng pader ng lunsod, ang Pintuang-daan ng Libis ay patungo sa Libis ng Hinom. Ang "pintuang-daan ng mga Essene" na binanggit ni Josephus ay maaaring narito o kalapit nito. (*The Jewish War,* V, 145 [iv, 2]) Sa programa ni Uzias ng pagpapatibay ng lunsod, nagtayo siya ng isang tore sa tabi ng pintuang-daang ito. (2Cr 26:9) Lumabas si Nehemias mula sa Pintuang-daan ng Libis nang siyasatin niya ang sirang pader, anupat pasilangan siyang tumungo sa Libis ng Hinom sakay ng alagang hayop at pagkatapos ay umahon patungong Libis ng Kidron, nang bandang huli ay muli siyang pumasok sa lunsod na dumaraan sa pintuang-daan ding iyon. (Ne 2:13-15)

MGA PINTUANG-DAAN ng JERUSALEM
Pader ni Hezekias
Pader ni Manases
Ang mga numero ay tumutukoy sa kasalukuyang taas ayon sa metro

PINTUANG-DAAN NG MGA ISDA
Tore ng Hananel
Tore ng Mea
PINTUANG-DAAN NG MGA TUPA
Kastilyo
PINTUANG-DAAN NG BANTAY
Lugar ng Templo
IKALAWANG PUROK
PINTUANG-DAAN NG MATANDANG LUNSOD
Naunang Pader sa Hilaga
PINTUANG-DAAN NG PAGSISIYASAT
Tore ng mga Lutuang Pugon
PINTUANG-DAAN NG EFRAIM
PANULUKANG PINTUANG-DAAN
Malapad na Pader
Liwasan
PINTUANG-DAAN NG MGA KABAYO
Libis ng Tyropoeon (Gitnang Libis)
OPEL
Liwasan
PINTUANG-DAAN NG TUBIG
Bukal ng Gihon
Libis ng Kidron
LUNSOD NI DAVID
PINTUANG-DAAN NG BUKAL
Hardin ng Hari
PINTUANG-DAAN NG LIBIS
Libis ng Hinom
PINTUANG-DAAN NG MGA BUNTON NG ABO
Agusang
En-rogel

Bagaman hindi binanggit, lumilitaw na ang Pintuang-daan ng Libis ang dako kung saan nagsimula ang prusisyon ng pagpapasinaya, anupat isang grupo ang nagmartsa pakaliwa sa palibot ng mga pader na dumaraan sa Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo at ang isa naman ay pakanan na dumaraan sa Panulukang Pintuang-daan at sa Tore ng mga Lutuang Pugon.—Ne 12:31-40.

Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo. Ang pintuang-daang ito ay kilala rin bilang ang Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok at tinatawag na Pintuang-daan ng Dumi sa maraming Bibliya, batay sa Griegong *Septuagint* at Latin na *Vulgate*. (Ne 2:13; 12:31; Jer 19:2) Waring ipinahihiwatig ng paglalarawan ni Nehemias na ito ay 1,000 siko (445 m; 1,458 piye) sa S ng Pintuang-daan ng Libis. (Ne 3:13, 14) Ito ay nasa TS panulukan ng pader ng lunsod at patungo sa Libis ng Hinom malapit sa kung saan ito sumasanib sa Libis ng Tyropoeon. Mula sa pintuang-daang ito ay narating ang Topet sa Libis ng Hinom niyaong mga idolatrosong nagsusunog ng kanilang mga anak sa apoy kay Baal. (Jer 19:1-6) Ito rin ang pintuang-daan kung saan dumaan si Jeremias at ang ilan sa matatandang lalaki at mga saserdote ng Israel at naghayag siya ng kapahamakan sa Jerusalem, anupat binasag niya ang isang luwad na prasko upang ilarawan ang pagbasag ng Diyos sa bayan dahil sa kanilang paglilingkod sa ibang mga diyos.—Jer 19:1-3, 10, 11.

Ang pangalang "Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok" ay maaaring ibinigay dahil sa mga bibinga ng mga kagamitang luwad na itinatapon malapit doon bilang basura, o dahil dinudurog doon ang mga bibinga ng mga kagamitang luwad, anupat ang pulbos mula roon ay ginagamit upang gumawa ng semento para sa pagpapalitada ng mga imbakang-tubig (gaya ng ginawa nitong kalilipas na mga panahon lamang malapit sa isang tipunang-tubig sa TK panulukan ng lunsod). Gayundin, maaaring nagkaroon ng industriya ng pagpapalayok malapit sa pintuang-daang ito, sapagkat noon ay may luwad sa kalapit na Libis ng Hinom at may suplay rin ng tubig sa bukana ng Libis ng Tyropoeon at sa bukal na tinatawag na En-rogel. (Ihambing ang Jer 18:2; 19:1, 2.) Mula noong ikaapat na siglo C.E., ang "parang ng magpapalayok" (Mat 27:7, 8) ay karaniwan nang itinuturing na nasa T na panig ng Libis ng Hinom.

Pintuang-daan ng Bukal. Ang pintuang-daang ito ay tinawag nang gayon sapagkat ito ay isang daan na patungo sa isang kalapit na bukal, marahil ang En-rogel, na nasa ibaba ng pinagsasalubungan ng Libis ng Kidron at ng Libis ng Hinom. Malamang na ang pintuang-daang ito ay nasa T na dulo ng S burol ng lunsod (samakatuwid nga, sa timugang dulo ng "Lunsod ni David"). (Ne 2:14; 3:15; 12:37) Ang Pintuang-daan ng Bukal ay isang kumbinyenteng labasan patungong En-rogel para sa mga naninirahan sa Lunsod ni David, samantalang ang Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo, di-kalayuan sa dakong TK, ay palabas din tungo sa En-rogel at malamang na mas mabuting labasan para sa mga tumatahan sa Libis ng Tyropoeon at sa TK burol ng lunsod.

Pintuang-daan ng Tubig. Maaaring ang pangalan ng pintuang-daang ito ay hinalaw sa pagiging malapit nito sa o dahil ito ang daanan patungo sa bukal ng Gihon na nasa kalagitnaan paahon sa S panig ng lunsod. Ang pintuang-daang ito ay malapit sa Opel, di-kalayuan sa lugar ng templo. (Ne 3:26) Sa Pintuang-daan ng Tubig lumisan mula sa pader ang isa sa mga grupo ng prusisyon ng pagpapasinaya, anupat mula roon ay tumungo sila sa templo, kung saan sila nagtipon kasama ng isa pang grupo, lumilitaw na hindi nila binagtas ang bahagi ng pader ng lunsod sa dakong S ng templo. (Ne 12:37-40) May liwasan sa harap ng pintuang-daang ito kung saan nagtipon ang buong bayan upang pakinggan ang pagbasa ni Ezra ng Kautusan at kung saan sila nagtayo ng mga kubol pagkatapos nito upang ipagdiwang ang Kapistahan ng mga Kubol. —Ne 8:1-3, 16.

Pintuang-daan ng mga Kabayo. Ang pagkukumpuni sa ibabaw ng Pintuang-daan ng mga Kabayo ay ginawa ng mga saserdote, na nagpapahiwatig na ang lokasyon nito ay malapit sa templo. (Ne 3:28) Ipinapalagay ng ilan na ang Pintuang-daan ng mga Kabayo ang naglalaan ng komunikasyon sa pagitan ng dalawang bahagi ng purok ng templo at palasyo. Ito ang naging konklusyon nila mula sa ulat ng pagpatay kay Athalia, na nagsasabi na, nang dalhin siya ng mga kawal sa labas ng templo, "dumating siya sa pasukan ng pintuang-daan ng kabayo sa bahay ng hari." (2Cr 23:15; 2Ha 11:16) Gayunman, malamang na ito ay isang pasukan na patungo lamang sa bakuran ng maharlikang palasyo at hindi ang Pintuang-daan ng mga Kabayo kung saan labas-pasok sa lunsod ang mga kabayo. Tiyakang isinama ni Nehemias ang Pintuang-daan ng mga Kabayo sa kaniyang paglalarawan sa muling pagtatayo, anupat ipinahihiwatig na ito ay isang pintuang-daan sa pader ng lunsod. Malamang na ito ay nasa TS ng lugar ng templo. (Ne 3:28; Jer 31:40) Ang Pintuang-daan ng mga Kabayo ay hindi isinama sa ulat ng prusisyon ng pagpapasinaya, maliwanag na dahil ang isang grupo ng prusisyon ay lumisan mula sa Pintuang-daan ng Tubig at ang isa naman ay mula sa Pintuang-daan ng Bantay at

hindi lumakad sa ibabaw ng seksiyon ng pader sa S ng templo, kung saan naroroon ang Pintuang-daan ng mga Kabayo at ang Pintuang-daan ng Pagsisiyasat.—Ne 12:37-40.

Pintuang-daan ng Pagsisiyasat. Tinatawag ng ilan ang Pintuang-daan ng Pagsisiyasat (sa Heb., *ham·miph·qadh′*) na Pintuang-daan ng Pagpipisan. (Ne 3:31, *RS; Ro*) Sa Ezekiel 43:21, ang *miph·qadh′* (ang salitang Hebreo ring ito na walang pantukoy na *ha*) ay isinasaling "takdang dako." Ipinapalagay ng ilan na ito rin ang Pintuang-daan ng Bantay. Waring ang pagkakabanggit nito ni Nehemias sa kaniyang ulat ng muling pagtatayo ay sumusuporta sa ideya na ito ay isang pintuang-daan sa S pader ng lunsod sa harap ng lugar ng templo at nasa H ng Pintuang-daan ng mga Kabayo. (Ne 3:27-31) Ang pananalita ni Nehemias na may isang panulukan sa pader lampas pa sa Pintuang-daan ng Pagsisiyasat ay mangangahulugan na ang pintuang-daang ito ay nasa S pader, sa T kung saan nakaharap ang pader (malamang na sa direksiyon ng hilagang-kanluran).

Binabanggit ng ulat na ang gawaing pagkukumpuni ay ginawa "sa harap ng Pintuang-daan ng Pagsisiyasat." Ipinapalagay ng ilan na ito ay tumutukoy sa gawaing pagkukumpuni sa pader ng templo sa harap ng pintuang-daan ng templo na may ganitong pangalan. Waring hindi ito ang tamang pangmalas, yamang ang gayunding pananalita ay ginagamit may kinalaman sa Pintuang-daan ng Tubig, na kinikilalang isang pintuang-daan na *nasa* pader ng templo. (Ne 3:26, 31) Ang Pintuang-daan ng Pagsisiyasat ay hindi binanggit sa ulat ng prusisyon, maliwanag na dahil hindi binagtas ng mga nagmamartsa ang pader na nasa S ng templo.

Pintuang-daan ng Bantay. Mula sa pintuang-daang ito (tinatawag na "pintuang-daan ng bilangguan," *KJ*) ay lumisan sa pader ang isang bahagi ng prusisyon ng pagpapasinaya at tumuloy sa templo.—Ne 12:39, 40.

Gitnang Pintuang-daan. Nang mabutasan ng mga Babilonyo ang pader ng Jerusalem, ang kanilang mga opisyal ng militar ay umupo sa Gitnang Pintuang-daan. (Jer 39:3) Malamang na ito rin ang Pintuang-daan ng Matandang Lunsod, yamang ang pintuang-daang ito, nasa pinagsasalubungan ng Malapad na Pader, ng H pader ng matandang lunsod, at ng K pader ng ikalawang purok, ay nasa gitna o mataas na posisyon. Gayunman, nagkakaiba-iba ang mga opinyon, at ang ilan ay pumapabor na iugnay ito sa Pintuang-daan ng Efraim o sa Pintuang-daan ng mga Isda.

Pintuang-daan ng Benjamin. Iniuugnay ng ilan ang Pintuang-daan ng Benjamin sa Pintuang-daan ng mga Tupa. Ang lokasyong ito ay tutugma sa mga kalagayan nang tangkain ni Jeremias na lumabas patungo sa teritoryo ng Benjamin, maliwanag na patungong Anatot, na nasa HS ng Jerusalem. (Jer 37:11-13) Nakaupo si Zedekias sa Pintuang-daan ng Benjamin nang lapitan siya ni Ebed-melec at nakiusap alang-alang kay Jeremias. (Jer 38:7, 8) Makatuwiran lamang na ang hari ay naroon malapit sa dako na lubhang nanganganib noong panahon ng pagkubkob ng Babilonya. Ang Pintuang-daan ng mga Tupa sa H ng lunsod ang magiging pinakananganganib sa pagsalakay ng mga Babilonyo. Gayunman, naniniwala ang ilan na ang Pintuang-daan ng Benjamin ay ang Pintuang-daan ng Pagsisiyasat.

Iba pang mga pintuang-daan na binanggit. Nang tumakas si Haring Zedekias mula sa mga Babilonyo, lumabas siya "sa daan ng pintuang-daan sa pagitan ng doblihang pader na nasa tabi ng hardin ng hari." (Jer 52:7, 8; 39:4) Talagang hindi matiyak ang pagkakakilanlan ng "doblihang pader." Gayunman, ayon sa nalalaman sa kasalukuyan, alinman sa Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo o sa Pintuang-daan ng Bukal ay maaaring tumugma sa mga kalagayang inilarawan sa Kasulatan, yamang ang dalawang ito ay malapit sa hardin ng hari. —2Ha 25:4, 5.

Tinukoy sa 2 Hari 23:8 ang "matataas na dako ng mga pintuang-daan na nasa pasukan ng pintuang-daan ni Josue, ang pinuno ng lunsod, na nasa kaliwa kapag ang isang tao ay pumapasok sa pintuang-daan ng lunsod." Dito, ang "pintuang-daan ni Josue" ay hindi pangalan ng isang pintuang-daan ng lunsod kundi maliwanag na isang pintuang-daan na nasa loob ng mga pader ng lunsod at patungo sa tahanan ng gobernador, anupat nasa kaliwa kapag ang isang tao ay pumapasok sa pintuang-daan ng lunsod.

Mga Pintuang-daan ng Templo. *Silangang Pintuang-daan.* Binabanggit sa atin ng ulat ni Nehemias tungkol sa muling pagtatayo na ang tagapag-ingat ng Silangang Pintuang-daan ay nakibahagi sa gawaing pagkukumpuni. (Ne 3:29) Kaya ang Silangang Pintuang-daan ay hindi tinutukoy bilang isang pintuang-daan sa pader ng Jerusalem, gaya ng iniisip ng ilan. Maaaring ang Silangang Pintuang-daan ay humigit-kumulang kahanay ng Pintuang-daan ng Pagsisiyasat sa pader ng lunsod. Maliwanag na ang pintuang-daang ito ang binabanggit sa 1 Cronica 9:18 bilang 'pintuang-daan ng hari sa dakong silangan,' yamang ito ang pintuang-daan kung saan pumapasok o lumalabas ang hari mula sa templo.

Pintuang-daan ng Pundasyon. Isang pintuang-daan ng templo, hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito.—2Ha 11:6; 2Cr 23:5.

"Mataas na pintuang-daan ng bahay ni Jehova." Maaaring ito ay isang pintuang-daan na patungo sa pinakaloob na looban, posibleng ang "bagong pintuang-daan ni Jehova," kung saan nilitis si Jeremias; gayundin kung saan binasa ng kalihim ni Jeremias na si Baruc ang balumbon sa harap ng bayan. (Jer 26:10; 36:10) Maaaring tinawag ito ni Jeremias na "bagong pintuang-daan" dahil hindi pa ito kasintanda ng iba; posibleng ito ang "mataas na pintuang-daan ng bahay ni Jehova" na itinayo ni Haring Jotam.—2Ha 15:32, 35; 2Cr 27:3.

"Mataas na Pintuang-daan ng Benjamin, na nasa bahay ni Jehova." Malamang na isang pintuang-daan na patungo sa pinakaloob na looban, sa H panig ng templo.—Jer 20:2; ihambing ang Eze 8:3; 9:2.

Magandang Pintuang-daan. Isang pintuan ng templo na muling itinayo ni Herodes na Dakila, dito pinagaling ni Pedro ang isang lalaking pilay mula pa sa bahay-bata ng kaniyang ina. (Gaw 3:1-10) Iniuugnay ng isang tradisyon ang pintuang-daang ito sa umiiral na Ginintuang Pintuang-daan sa pader ng lunsod, ngunit maaaring ang Magandang Pintuang-daan ay isang pinakaloob na pintuang-daan ng lugar ng templo, posibleng katumbas ng sinaunang "Silangang Pintuang-daan." Sinasabi ng ilan na maaaring ito ay isa sa mga pintuang-daan sa S ng gusali mismo ng templo, anupat patungo sa Looban ng mga Babae, isang pintuang-daan na inilarawan ni Josephus bilang 50 siko (22 m; 73 piye) ang taas at may mga pinto na yari sa tanso ng Corinto.

Ang *iba pang mga pintuang-daan* na binanggit ay ang "pintuang-daan sa likuran ng mga mananakbo" at ang "pintuang-daan ng mga mananakbo." Ang mga ito ay mga pintuang-daan ng templo, hindi tiyak kung saan ang lokasyon ng mga ito.—2Ha 11:6, 19.

Nang tinutukoy ang templo na muling itinayo ni Haring Herodes na Dakila, ang Judiong Mishnah (*Middot* 1:3) ay bumabanggit lamang ng limang pintuang-daan patungo sa Temple Mount, samakatuwid nga, sa pader na nakapalibot sa buong liwasan ng lugar ng templo. Ang mga ito ay: ang dalawang Pintuang-daan ng Hulda sa T, ang Pintuang-daan ng Kiponus sa K, ang Pintuang-daan ng Tadi (Todi) sa H, at ang Silanganing Pintuang-daan, na dito ay nakalarawan ang Palasyo ng Susan. Sa kabilang dako, si Josephus ay bumabanggit ng apat na pintuang-daan sa K. (*Jewish Antiquities,* XV, 410 [xi, 5]) Sa ngayon, ang apat na pintuang-daang ito ay natukoy na ng arkeolohikal na pagsusuri. Mula sa T hanggang sa H, ang mga ito ay: ang pintuang-daan na patungo sa ibabaw ng Robinson's Arch hanggang sa mga hagdan na pababa sa Libis ng Tyropoeon; ang Barclay Gate na kapantay ng lansangan; ang pintuang-daan na patungo sa ibabaw ng Wilson's Arch, sumusuhay sa isang tulay sa ibabaw ng Libis ng Tyropoeon; at ang Warren Gate, kapantay rin ng lansangan. Maiuugnay ang Pintuang-daan ng Kiponus alinman sa Barclay Gate o sa pintuang-daan sa ibabaw ng Wilson's Arch.

Isinasaad pa ng Mishnah na may pitong pintuang-daan noon patungo sa looban na nakapalibot sa templo.—*Middot* 1:4; tingnan ang TEMPLO.

Makasagisag na mga Paggamit. Ang "mga pintuang-daan ng katuwiran" at ang "pintuang-daan ni Jehova," kung saan pumapasok ang mga matuwid, ay binabanggit sa Awit 118:19, 20. —Ihambing ang Mat 7:13, 14.

Kapag namatay ang isang tao, sinasabing siya ay pumasok sa "mga pintuang-daan ng kamatayan." (Aw 9:13; 107:18) Siya ay napasa karaniwang libingan ng sangkatauhan kung kaya masasabing pumasok siya sa mga pintuang-daan ng Sheol-Hades. (Isa 38:10; Mat 16:18) Yamang nasa kay Jesu-Kristo ang mga susi ng kamatayan at ng Hades (Apo 1:18), taglay ng kaniyang kongregasyon ang katiyakan na hindi sila aalipinin ng kamatayan at Hades magpakailanman. Ipinakita ng apostol na si Pablo na ang lahat ng mga ito ay mamamatay, paroroon sa kamatayan at Hades, gaya ni Kristo na kinalagan ng Diyos mula sa mga hapdi ng kamatayan at hindi iniwan sa Hades. (Gaw 2:24, 31) Dahil sa pagkabuhay-muli, ang kamatayan at Hades ay hindi lubusang magtatagumpay laban sa kongregasyon ni Kristo. —1Co 15:29, 36-38, 54-57.

Dahil muling itatatag ng bayan ng Diyos ang dalisay na pagsamba sa Sion kapag isinauli sila roon, ang kaniyang mga pintuang-daan ay tatawaging Kapurihan. Ang mga pintuang-daan ng Sion ay pananatilihing bukás upang ipasok ang yaman ng mga bansa, anupat hindi natatakot na mapapasailalim ng kontrol ng kaaway.—Isa 60:11, 18.

Si Ezekiel ay binigyan ng isang pangitain ng isang lunsod na tatawaging "Si Jehova Mismo ay Naroroon," anupat may 12 pintuang-daan na pinangalanan ayon sa 12 tribo ng Israel. (Eze 48:30-35) Nag-uulat din siya ng isang detalyadong pangitain ng isang templo pati ang iba't ibang pintuang-daan nito. —Eze 40-44.

Ang banal na lunsod na "Bagong Jerusalem" ay inilalarawan na may 12 pintuang-daan na perlas, anupat may isang anghel na nakatalaga sa bawat pintuang-daan, maliwanag na bilang bantay. Ang mga pintuang-daang ito ay nananatiling bukás, sapagkat hindi umiiral ang gabi upang kailanganing isara ang mga ito. Ang kaluwalhatian at karangalan ng mga bansa ay dadalhin sa loob na idinaraan sa mga pintuang-daan ng lunsod. Bagaman bukás,

hindi makapapasok dito ang sinumang nagsasagawa ng kabalakyutan, karumihan, o kasuklam-suklam na mga bagay. Yaon lamang nananatiling malinis bilang mga nananaig, yaong magiging mga hari at mga saserdote kasama ni Kristo, ang makapapasok at makadaraan sa tagapaglingkod na mga anghel. (Apo 21:2, 12, 21-27; 22:14, 15; 2:7; 20:4, 6) Ang mga tao ng mga bansa sa lupa na lumalakad sa liwanag ng lunsod ay pagpapalain.

PINUNO [sa Ingles, *chieftain*]. Isang tao na nasa posisyon ng pamumuno, gaya halimbawa ng tagapagmanang ulo ng isang tribo o ng isang sambahayan sa panig ng ama. Ang salitang Hebreo na *na·siʼʹ* ay isinalin ng mga tagapagsalin ng Bibliya sa iba't ibang paraan bilang "prinsipe," "lider," "tagapamahala," "pinuno." (Tingnan ang LIDER, TAONG MAHAL, PRINSIPE.) "Mga pinuno" ang tawag sa mga ulo ng 12 sambahayan sa panig ng ama, o mga tribo, ng Israel. (Bil 1:16; Jos 22:14) Ikinapit din ang terminong ito sa mga ulo ng 12 lipi na nagmula kay Ismael. (Gen 17:20; 25:16) Ginamit ito bilang titulo para sa mga tagapamahalang sina Haring Solomon at Haring Zedekias. (1Ha 11:34; Eze 21:25) Makikita ang paggalang ng mga Hiteo kay Abraham sa pagtawag nila sa kaniya na "isang pinuno ng Diyos," o isang makapangyarihang pinuno.—Gen 23:6, tlb sa *Rbi8*.

Noong mga araw ni Moises, mga pinuno ang nangunguna sa pagsamba at sila ang nagsisilbing kinatawan ng bayan sa harap ni Moises, ng mga saserdote, at ni Jehova. Pumili si Moises ng isang pinuno mula sa bawat tribo (maliban sa tribo ni Levi) upang tiktikan ang Lupang Pangako. Nakaimpluwensiya nang husto sa bayan ang masamang ulat ng sampung di-tapat na tiktik. (Bil 13:2-16, 25-33) Dalawang daan at limampung pinuno mula sa mga anak ni Israel ang sumama sa paghihimagsik na pinangunahan ni Kora para agawin ang pagkasaserdote mula sa sambahayan ni Aaron. (Bil 16:2, 10, 17, 35) Nakibahagi ang mga pinuno sa pakikipagtipan ng Israel sa mga Gibeonita. (Jos 9:15, 18) Matapos akayin ni Josue ang Israel papasók sa Canaan at matapos nilang talunin ang mga bansa roon, ang mga pinuno ay gumanap ng prominenteng papel sa paghahati-hati ng lupain. (Bil 34:18; Jos 14:1) Si Eleazar, na anak ni Aaron, ay inatasan bilang pinuno ng mga ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama na mula sa tribo ni Levi, anupat naging "pinuno ng mga pinuno." (Bil 3:32) Tinipon ni Haring Solomon sa Jerusalem ang lahat ng mga pinuno ng mga tribo noong panahong ipag-utos niya na dalhin ang kaban ng tipan sa bagong-tayong templo.—1Ha 8:1.

Dapat magpakita ang mga Israelita ng nararapat na paggalang sa pinuno, anupat hindi nila siya dapat pagsalitaan nang may pang-aabuso. (Exo 22:28) Noong nililitis ang apostol na si Pablo sa harap ng Sanedrin, iniutos ng mataas na saserdoteng si Ananias sa mga nakatayo sa tabi ni Pablo na sampalin ito sa bibig. Nang magkagayon ay sinabi ni Pablo sa kaniya: "Sasaktan ka ng Diyos, ikaw na pinaputing pader," palibhasa'y hindi niya alam na mataas na saserdote pala ang kausap niya. Nang itawag-pansin ito sa kaniya, sinabi niya: "Mga kapatid, hindi ko alam na siya ay mataas na saserdote. Sapagkat nasusulat, 'Huwag kang magsasalita nang nakapipinsala sa isang tagapamahala ng iyong bayan.'"—Gaw 23:1-5.

Bagaman ang mga pinuno ay dapat igalang, obligado pa rin silang sumunod sa kautusan ng Diyos. Kapag nagkasala sila laban sa Kautusan, kailangan nilang sundin ang mga tuntunin nito para sa gayong mga pagkakasala. Dahil sa kanilang mabigat na pananagutan at sa magiging epekto ng kanilang paggawi, halimbawa, at impluwensiya sa ibang tao, naiiba ang mga handog ukol sa kasalanan na kailangan nilang ibigay para sa kani-kanilang di-sinasadyang paglabag sa utos ng Diyos. Halimbawa, ang mataas na saserdote ay maghahandog ng isang guyang toro, ang pinuno ay dapat maghandog ng isang lalaking anak ng kambing, at ang ordinaryong mamamayan naman ay dapat maghandog ng isang babaing kambing o isang babaing kordero.—Lev 4:3, 22, 23, 27, 28, 32.

Pangitain ni Ezekiel. Sa kaniyang hula sa Ezekiel kabanata 44 hanggang 48, nabanggit ni Ezekiel ang isang pinuno. Sa pangitaing ito, inilarawan niya ang isang pahabang lupaing pampangasiwaan na nagsisimula sa silanganing hangganan sa may Ilog Jordan at Dagat na Patay at umaabot sa Kanluraning Dagat, o Dagat Mediteraneo. Kaagapay nito sa dakong hilaga at timog ang mga seksiyon ng lupain na iniatas sa mga tribo ng Israel. Sa loob ng pahabang lupaing ito ay may isang seksiyon na 25,000 siko (13 km; 8 mi) kuwadrado at tinatawag na abuloy, na nahahati naman sa tatlong seksiyon: Ang hilagaang seksiyon ay iniatas sa di-saserdoteng mga Levita, nasa gitnang seksiyon ang santuwaryo ni Jehova, at nasa pinakatimugang seksiyon naman ang lunsod. (Tingnan ang BANAL NA ABULOY; SIKO.) Maliwanag na "ang pinuno" ang namamahala sa lunsod.

Kapansin-pansin na sa pangitain, ang lunsod ay nakahiwalay sa templo, o santuwaryo. Karagdagan pa, "ang pinuno" ay hindi isang saserdote, dahil mga saserdote ang naghahain ng kaniyang 'buong handog na sinusunog at mga haing pansalu-salo.' (Eze 46:2) Kung gayon, sa katuparan ng pangitain ni Ezekiel, ang lunsod ay hindi lumalarawan sa makalangit na pamahalaan ni Jesu-Kristo at ng kaniyang kasamang mga hari at mga saserdote. Sa halip,

waring lumalarawan ito sa isang makalupa at nakikitang pangangasiwa sa ilalim ng patnubay ng makalangit na Kaharian. Kasuwato nito, "ang pinuno" naman ay kumakatawan sa mga nakikita at 'malaprinsipeng' inatasang kinatawan ng makalangit na pamahalaan.—Aw 45:16; Isa 32:1, 2.

PINUNONG TAGAPANGASIWA [sa Ingles, *quartermaster*]. Posibleng ang opisyal na nangangasiwa sa mga rasyon at mga suplay para sa mga pulutong. Ang isang literal na salin ng Hebreong *sar menu·chah'* ay "prinsipe ng pahingahang-dako" at maaari itong tumukoy sa isa na nangangasiwa sa mga tuluyan ng hari kapag ito'y nasa isang kampanya o paglalakbay. Bilang pinunong tagapangasiwa ni Haring Zedekias ng Juda, sinamahan ni Seraias si Zedekias sa paglalakbay patungong Babilonya noong ikaapat na taon ng paghahari nito, anupat daladala niya ang nakasulat na hula ni Jeremias laban sa Babilonya. Pagkatapos niya itong basahin nang malakas sa lunsod na iyon, itinali ito ni Seraias sa isang bato at inihagis sa Eufrates, bilang sagisag ng pagbagsak ng Babilonya sa hinaharap, anupat hindi na iyon muling lilitaw.—Jer 51:59-64.

PIPA. Isang malatubong panugtog na hinihipan (Gen 4:21).

Palibhasa'y hindi ito inilalarawan ng Bibliya, hindi matiyak ang eksaktong pagkakakilanlan ng panugtog na sa Hebreo ay tinatawag na *'u·ghav';* gayunman, karaniwang isinasalin ng makabagong mga salin ng Bibliya ang salitang Hebreong ito bilang "pipa." (Job 21:12; 30:31; Aw 150:4; *AS, Da, NW, RS*) Kaya naman, ang pipa ang kauna-unahang panugtog na hinihipan (malamang, isang *woodwind*) na binanggit sa Kasulatan. Si Jubal, ang ikapitong salinlahi mula kay Adan, ay ipinakikilala bilang ang 'nagpasimula [sa literal, ama] ng lahat niyaong humahawak ng pipa [o, plawta].' (Gen 4:21, tlb sa *Rbi8*) Posibleng ipinahihiwatig nito ang pagtatatag ng isang propesyon, maaaring ng mga bihasang manggagawa na gumagawa ng mga panugtog na ito o niyaong mga tumutugtog ng mga ito.

Bagaman ang *'u·ghav'* ay hindi kailanman itinala bilang isa sa mga panugtog sa templo, naniniwala ang ilang iskolar na ang pangalang ito ay naging isang pangkalahatang termino, anupat tumutukoy sa anumang panugtog na *woodwind.* Gayunman, noong una, maaaring tumutukoy ito sa isang espesipikong panugtog, marahil ang plawta o posibleng isang hilera ng mga pipa na iba-iba ang tono anupat ang isang dulo ng mga ito ay sarado, at ang kabilang mga dulo naman na nakabukas ay hinihipan. Maaaring ang panugtog sa orkestra ni Nabucodonosor na espesipikong tinukoy sa pamamagitan ng salitang Aramaiko na *mash·roh·qi'* ("pipa," Dan 3:5, 7, 10, 15; *AT, Da, Mo, NW, RS*) ay katumbas ng Hebreong *'u·ghav'.*

PIPINO [sa Heb., *qish·shu·'ah'*]. Kabilang ang pipino sa mga pagkain ng Ehipto na lubhang ninasa ng nagrereklamong mga Israelita at haluang pulutong, kasama ang pakwan, puero, sibuyas, at bawang. (Bil 11:5) Palibhasa'y minamalas ng ilang iskolar na masyadong pangkaraniwan ang pipino upang nasain nang gayon, iminumungkahi nila na malamang na melon (*Cucumis melo*) ang tinutukoy. Gayunman, pipino ang tinutukoy ng katibayan mula sa nauugnay na mga wika, gayundin yaong mula sa maagang mga salin.

Ang pipino ay tumutubo bilang isang mahaba at gumagapang na baging na may mga bulaklak na dilaw o maputi. Ang bunga ng karaniwang pipino (*Cucumis sativus*) ay may balat na makinis at berde hanggang mangasul-ngasul na berde, at may mabutong ubod sa loob na kulay puting maberdeberde. Ang natutubigang-mainam na mga pampang ng Nilo at ang mahamog na lupain ng Palestina, lakip ang init ng araw, ay angkop na angkop sa pagtubo ng halamang ito na malawakang itinatanim sa mga bansang iyon.

Naging kaugalian noon na magtayo ng isang kubol o kubo sa mga hardin ng gulay o sa mga ubasan upang masilungan ng bantay na nagsasanggalang sa mga ani ng bukid laban sa mga magnanakaw at mga hayop na sumasalakay. Kung ang kubo ay katulad niyaong mga ginamit nitong mga panahong kalilipas lamang, maituturing na isa itong marupok na istraktura na binubuo ng apat na patayong poste na ibinaon sa lupa, na pinagdudugtung-dugtong ng mga pirasong pahalang. Mga sanga ang ginamit sa paggawa ng bubong at mga gilid, anupat kung minsan ay hinabi-habi ang mga ito (samakatuwid nga, pinagsanib-sanib ang maliliit at payat na mga sanga), samantalang ang pangunahing mga sugpungan naman ng istraktura ay itinali sa pamamagitan ng maliliit at malalambot na sanga na ginamit bilang lubid. Kapag tapos na ang kapanahunan ng pagtatanim, ang mga kubong ito ay pinababayaan, at kapag nagsimula na ang hangin at ulan ng taglagas, ang mga ito ay maaaring gumiray o bumagsak pa nga. Kaya naman sa gitna ng pagkatiwangwang, makulay na inilalarawan ang Sion bilang "naiwang gaya ng isang kubol sa ubasan, gaya ng isang kubong bantayan sa bukid ng mga pipino."—Isa 1:8.

Naglalagay rin noon ng mga haligi, mga poste, o iba pang mga bagay sa tinamnang mga bukid upang magsilbing panakot sa mga hayop, at sa gayong pipi at walang-buhay na "panakot ng ibon sa bukid ng mga pipino" inihalintulad ng propetang si Jeremias ang mga imahen na ginagawa ng idolatrosong mga bansa.—Jer 10:5.

PIRAM [Sebra]. Ang Amoritang hari ng Jarmut noong panahong pumasok ang Israel sa Lupang Pangako. Sumama si Piram sa apat na iba pang Amoritang hari sa isang sabuwatan laban sa mga Gibeonita, na nakipagpayapaan kay Josue. Sa sumunod na pagbabaka, nanganlong si Piram at ang iba pang mga hari sa isang yungib sa Makeda, na sinarhan ng mga Israelita hanggang noong matapos ang labanan. Pagkatapos, si Piram at ang iba pa ay pinatay, ibinitin sa mga tulos hanggang gabi, at inilibing sa yungib ding iyon.—Jos 10:1-27.

PIRATON, PIRATONITA [Ng (Mula sa) Piraton]. Ang Piraton ay isang bayan ng Efraim "sa bundok ng Amalekita." Maliwanag na ang taong naninirahan sa Piraton ay nakilala bilang isang "Piratonita," gaya ni Hilel at, nang maglaon, ni Benaias, na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. Dito inilibing ang anak ni Hilel na si Hukom Abdon. (Huk 12:13, 15; 2Sa 23:8, 30; 1Cr 11:31; 27:14) Ang Far'ata, na mga 10 km (6 na mi) sa K ng iminumungkahing lokasyon ng Sikem, ay iminumungkahi bilang posibleng lokasyon nito.

PIRRO [Kulay-Apoy; Malaapoy na Pula]. Isang taga-Berea na ang anak na si Sopatro ay sumama kay Pablo sa Macedonia sa bahagi ng ikatlong paglalakbay nito bilang misyonero.—Gaw 20:3, 4.

PISAAN. Isang kasangkapang ginagamit na pandurog ng prutas upang lumabas ang likido mula rito. Yamang kasunod ng pag-aani ng mga ubas ang pag-aani ng mga olibo, kadalasa'y iisang pisaan ang ginagamit na pampiga ng katas ng ubas at ng langis ng olibo, bagaman mayroon ding isang uri ng pisaan na may mga haligi na ginagamit para sa mga olibo.

Ang karaniwang mga pisaan ay kadalasang binubuo ng dalawang mababaw at tulad-sahurang hukay na inuka sa likas na batong-apog, anupat ang hukay na nasa itaas ay konektado sa hukay na nasa ibaba sa pamamagitan ng isang maliit na lagusan. (Bil 18:27, 30; 2Ha 6:27) Ang mga ubas o mga olibo ay niyayapakan o dinudurog sa mas mataas na sahuran (*gath,* Ne 13:15), anupat sa pamamagitan ng grabidad ay umaagos ang mga katas patungo sa mas mababang tangke (*ye'qev,* Huk 7:25; Kaw 3:10; Joe 2:24; Hag 2:16). Sa Joel 3:13, lumilitaw ang dalawang terminong ito: "Pumarito kayo, lumusong kayo, sapagkat ang pisaan ng ubas [*gath*] ay punô na. Ang mga pisaang tangke [*ha·yeqa·vim',* anyong pangmaramihan ng *ye'qev*] ay umaapaw." Lumilitaw na ginagamit din noon ang terminong *ye'qev* upang tumukoy sa mga pisaan na may iisang sahuran, anupat doon niyayapakan ang mga ubas at doon na rin natitipon ang katas. (Job 24:11; Isa 5:2; 16:10; Jer 48:33) Ang pinakasahig ng mga pisaang ito ay mas nakadahilig kaysa sa pangkaraniwang uri na may dalawang sahuran, upang matipon ang katas sa mas mababang dulo. Kapag ang pisaan ay pahaba at makitid, gaya ng isang alilisan o labangan, tinatawag iyon na *pu·rah'.* (Isa 63:3; Hag 2:16) Tinutukoy rin ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang pisaan ng ubas (*le·nos',* Mat 21:33), gayundin ang "tangke para sa pisaan ng ubas" (*hy·po·le'ni·on,* Mar 12:1).

Natagpuan ang isa sa gayong pisaan ng ubas, anupat ang mas mataas na sahuran nito ay may sukat na 2.4 m (8 piye) kuwadrado at lalim na 38 sentimetro (15 pulgada). Ang mas maliit na tangke naman, na mga 0.6 m (2 piye) ang kababaan at kung saan umaagos ang katas, ay may sukat na 1.2 m (4 na piye) kuwadrado at lalim na 0.9 m (3 piye). Sa gayong pisaan ng ubas naggiik si Gideon ng kaniyang trigo.—Huk 6:11.

Sa mga pisaang ito, kadalasa'y mga paa lamang o mabibigat na bato ang ipinandudurog sa mga prutas. Dalawa hanggang pitong manyayapak, o maaaring mas marami pa, ang gumagawang magkakasama sa pisaan. Kaya naman kapansin-pansin ang sinabi ni Isaias na ang Dakilang Manyayapak, si Jehova, ay *mag-isang* yayapak sa alilisan ng alak. (Isa 63:3) Sa ibabaw ng mga ulo ng mga manyayapak ay may isang nakapahalang na biga kung saan may nakalawit na mga lubid na mahahawakan ng mga lalaki bilang pansuporta. Nakamamantsa sa pang-itaas na kasuutan ng mga manyayapak ang pagtilamsik ng "dugo ng mga ubas." (Gen 49:11; Isa 63:2) Bagaman nangangahulugan ito ng puspusang pagpapagal, kadalasan, ang panahon ng pagpisa sa mga bunga ay isang panahon ng pagsasaya; nakatutulong ang sigaw ng kagalakan at awitan upang mapanatili ang ritmo sa pagyapak. (Huk 9:27; Jer 25:30; 48:33) Ang pananalitang "ng Gitit" (isinalin bilang "mga pisaan ng ubas" sa Griegong *Septuagint* at sa Latin na *Vulgate*) na lumilitaw sa superskripsiyon ng tatlong Awit (8, 81, 84) ay maaaring nagpapahiwatig na ang mga iyon ay mga awit na nauugnay sa anihan ng ubas.

Makasagisag na Paggamit. Sa ilang pagkakataon, ang pisaan ng ubas ay tinutukoy ng Kasulatan sa makasagisag na diwa. (Isa 63:2, 3; Pan 1:15) Sa araw ni Jehova, kapag nagkatipon ang mga pulutong sa mababang kapatagan ng pasiya, lalabas ang utos: "Isulong ninyo ang karit, sapagkat ang aanihin ay hinog na. Pumarito kayo, lumusong kayo, sapagkat ang pisaan ng ubas ay punô na. Ang mga pisaang tangke ay umaapaw; sapagkat ang kanilang kasamaan ay dumami." (Joe 3:13, 14) Sa katulad na paraan, nakita ni Juan sa pangitain na "ang punong ubas ng lupa" ay inihagis "sa malaking pisaan ng

ubas ng galit ng Diyos," anupat niyurakan ito roon hanggang sa "lumabas ang dugo mula sa pisaan ng ubas at umabot hanggang sa mga renda ng mga kabayo." Ang isa na tinatawag na "Tapat at Totoo," "Ang Salita ng Diyos," ang siyang yuyurak sa pisaan ng ubas na ito ng "galit ng poot ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat."—Apo 14:19, 20; 19:11-16.

PISGA. Isang mataas na lugar sa hilagaang seksiyon ng kabundukan ng Abarim sa mismong S ng Dagat na Patay. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ang mga pagbanggit ng Bibliya sa lugar na ito ay hindi salungat sa iminungkahing pagkakakilanlan nito bilang Ras es-Siyaghah, isang lungos na mga 16 na km (10 mi) sa S kung saan bumubuhos ang Jordan patungo sa Dagat na Patay. Ang Ras es-Siyaghah ay bahagyang nasa HK ng Jebel en-Neba, na karaniwang kilalá bilang Bundok Nebo (Har Nevo).

Ang pisikal na mga kaanyuan ng dalawang mataas na lugar na ito ay kasuwato ng maikling paglalarawan ng Bibliya. Ang Ras es-Siyaghah ay mas mababa nang mga 100 m (330 piye) kaysa sa Jebel en-Neba at ang mga ito ay pinaghihiwalay ng isang mababang dako, o tagaytay. Bagaman mababa nang kaunti kaysa sa kalapit na taluktok, ang Ras es-Siyaghah ay mas malapit sa Jerico. Mula rito'y kitang-kita ang tanawin ng Dagat na Patay na mga 1,000 m (3,300 piye) sa ibaba, at gayundin ang kahanga-hangang tanawin ng Libis ng Jordan, ng gitnang kabundukan kung saan naroroon ang Hebron, Betlehem at Jerusalem, at ng Bundok Hermon na mahigit sa 160 km (100 mi) sa dakong H.

Unang binanggit ang lugar na ito may kaugnayan sa mga dakong pinagkampuhan ng Israel noong humahayo sila patungo sa Lupang Pangako. (Bil 21:20) Ito'y nasa timugang bahagi ng teritoryong iyon na kinuha nang lupigin ang mga Amorita matapos tumanggi ang kanilang haring si Sihon na paraanin sa lupain ang mga Israelita. (Deu 4:46, 49; Jos 12:1-3) Nang maglaon, dinala ni Balak na hari ng Moab si Balaam "sa parang ng Zopim, sa taluktok ng Pisga," sa isang nabigong pagsisikap na ipasumpa ang mga Israelita.—Bil 23:14.

Gayunman, higit na naaalaala ang Pisga may kaugnayan sa malawak na tanawin ng Lupang Pangako na nakita ni Moises nang malapit na siyang mamatay. (Deu 3:27; 34:1-3) Ang Pisga ay itinalaga bilang bahagi ng teritoryo ng tribo ni Ruben. —Deu 3:16, 17; Jos 13:15, 20.

Kapag lumilitaw ang pangalang Pisga sa Bibliya, lagi itong inilalarawan ng mga pananalitang "pinakaulo ng," "taluktok ng," o "mga dalisdis ng" Pisga. Dahil dito, malimit itong tukuyin bilang *Bundok* Pisga, bagaman hindi iyon ginagawa sa Kasulatan.

PISIDIA. Isang loobang rehiyon ng timugang Asia Minor. Ito ay isang bulubunduking seksiyon, na sumaklaw sa kanluraning bahagi ng Kabundukan ng Taurus, nasa H ito ng Pamfilia at T ng Frigia ng Galacia, anupat ang Caria at ang Licia ay nasa K nito at ang Licaonia naman ay nasa S. Pinaniniwalaan na ang rehiyong ito ay mga 190 km (120 mi) mula sa S hanggang sa K at may lapad na mga 80 km (50 mi). Marami itong matatayog na tagaytay na may pagi-pagitang mga libis at mga ilog sa bundok; mayroon itong mga kagubatan at mga pastulan.

Ang mga tao ng Pisidia ay mababangis at paladigma, anupat ang mga tribo ay may mga pangkat ng magnanakaw. Mahirap supilin ang mga taongbundok na ito at hindi sila madaling naimpluwensiyahan ng kulturang Heleniko o Romano. Iniatas ng mga Romano sa hari ng Galacia na si Amyntas ang pagsupil sa kanila, ngunit namatay siya bago niya ito maisagawa. Ang Pisidia ay naging bahagi ng Romanong probinsiya ng Galacia noong 25 B.C.E., at noong 6 B.C.E., nilagyan ng mga garison ang mga kolonya sa lugar na ito upang mapanatiling nasusupil ang mga tao. Ang mga kolonyang ito ay pinangasiwaan mula sa Antioquia, isang lunsod na malapit sa hanggahan sa pagitan ng Pisidia at Frigia. (Tingnan ang ANTIOQUIA Blg. 2.) Noong 74 C.E., ang timugang bahagi ng Pisidia ay isinanib sa Pamfilia at Licia upang maging isang Romanong probinsiya. Ang hilagaang seksiyon ay nanatiling bahagi ng probinsiya ng Galacia hanggang sa isama ito, pagkaraan ng panahong apostoliko, sa isang bagong probinsiya na may pangalang Pisidia.

Ang apostol na si Pablo ay dumaan sa Pisidia noong kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero, anupat naglakbay siya mula sa baybaying Pamfilia at nagdaan sa kabundukan patungo sa Antioquia ng Pisidia. (Gaw 13:13, 14) Dumaan din siya sa Pisidia sa kaniyang paglalakbay pabalik. (Gaw 14:21, 24) Maaaring ang mga bandido at ang rumaragasang mga ilog sa bundok sa dakong iyon ang isang saligan ng pananalita ni Pablo na nahantad siya "sa mga panganib sa mga ilog, sa mga panganib sa mga tulisan."—2Co 11:26.

PISING PANUKAT. Isang pisi, lubid, o panali na ginagamit bilang panukat. (1Ha 7:15, 23; Am 7:17; Zac 2:1, 2) Lumilitaw na ang ilang pising panukat ay hinahati sa mga siko. (2Cr 4:2) Ang lawak ng isang partikular na lugar ay tinitiyak noon sa pamamagitan ng pag-uunat, paghahagis, o paglalatag ng isang pising panukat sa ibabaw nito. (Ihambing ang Job 38:4, 5; Aw 78:55; Mik 2:4, 5.) Ginagamit ito ng mga tagapagtayo, gaya kapag gumagawa ng plano ng isang lunsod (Jer 31:38, 39; Zac 1:16), at

maaaring gamitin ito ng isang mang-uukit ng kahoy upang itakda ang sukat ng isang bagay. (Isa 44:13) Noong minsan, lumilitaw na sinukat ni Haring David ang nalupig na mga Moabitang papatayin at yaong mga iingatang buháy.—2Sa 8:2.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na diwa, tumutukoy ang "pising panukat" sa isang alituntunin, o pamantayan, ng pagkilos. (Isa 28:10, 13) Halimbawa, ginamit ni Jehova ang 'katarungan bilang pising panukat' sa pakikitungo sa kaniyang di-tapat na bayan. (Isa 28:17) Ang paggamit niya ng gayunding pising panukat sa Jerusalem gaya ng ginawa niya sa Samaria ay nagpapahiwatig ng katulad na pagkatiwangwang para sa Jerusalem. (2Ha 21:13; Pan 2:8) Ang pag-uunat niya ng "pising panukat ng kawalang-laman" sa Edom ay nagbabadya rin ng pagkawasak, at ang paggamit ng pising panukat na ito ay nangangahulugan ng pagbabahabahagi ng lupain sa mga hayop na magsisimulang manirahan sa tiwangwang na mga dako ng Edom. —Isa 34:5-17.

Itinuring ni David ang kaniyang kaugnayan kay Jehova bilang ang bahagi niya sa buhay. Ito ay isang lubhang kasiya-siyang mana, anupat nagudyok sa kaniya na magsabi: "Ang mga pising panukat ay nahulog para sa akin sa mga kaiga-igayang dako."—Aw 16:5, 6; ihambing ang Bil 18:20.

Ang mga bagay sa kalangitan ay nagpapatotoo sa gawaing paglalang ng Diyos, at yamang ang lupa ay punung-puno ng kanilang tahimik na patotoo, ganito ang nasabi ng salmista tungkol sa mga ito: "Sa buong lupa ay lumabas ang kanilang pising panukat."—Aw 19:1-4; Ro 1:20.

Tingnan ang TAMBO.

PISNGI. Magkabilang bahagi ng mukha na nasa itaas ng panga at ibaba ng mata; sa Hebreo ay *lechi'*, at sa Griego naman ay *si·a·gon'*. Binanggit ng Bibliya ang mga kaso ng pananampal sa pisngi na ginawa hindi upang manakit sa pisikal kundi upang magparusa, mandusta, o mang-insulto. Ang propeta ni Jehova na si Micaias ay sinampal sa pisngi dahil humula ito ng kapahamakan para sa balakyot na si Haring Ahab ng Israel. (1Ha 22:24; 2Cr 18:23) May-pandurustang sinampal sa pisngi si Job niyaong mga lumapastangan at nanuya sa kaniya noong panahong sinusubok siya ni Satanas.—Job 16:10.

Inihula ng mga propetang sina Isaias at Mikas na ang Mesiyas ay sasampalin sa pisngi at bubunutan ng balbas, na kapuwa nagpapahiwatig ng malupit na pandurusta ng kaniyang mga kaaway. (Isa 50:6; Mik 5:1) Natupad ito kay Jesu-Kristo sa kamay ng mga Judio noong litisin siya sa harap ng Sanedrin at nang maglaon ay sa kamay ng mga kawal na Romano, noong malapit na siyang patayin sa pahirapang tulos. (Mat 26:67, 68; Ju 18:22, 23; 19:3) Ngunit hindi gumanti si Jesus ni sumagot man siya sa pamamagitan ng masasakit na salita.

Pinayuhan ni Jesus ang kaniyang mga alagad: "Narinig ninyo na sinabi, 'Mata para sa mata at ngipin para sa ngipin.' Gayunman, sinasabi ko sa inyo: Huwag mong labanan siya na balakyot; kundi sinumang sumampal sa iyo sa iyong kanang pisngi, iharap mo rin sa kaniya ang kabila." (Mat 5:38, 39) Sa pagsasabi nito, hindi nagtuturo si Jesus ng pasipismo ni ipinagkakait man niya sa mga indibiduwal ang karapatang ipagtanggol ang kanilang sarili sa pisikal na pananakit. Sa halip, itinuturo niya na ang isang Kristiyano ay hindi kailangang gumanti ng suntok para sa suntok. Ikinikintal niya ang simulain ng pag-iwas sa away sa pamamagitan ng dipagganti. Ang sampal sa pisngi ay ginagawa hindi para manakit sa pisikal kundi para mang-insulto o maghamon ng away. Hindi sinasabi ni Jesus na kung may sumuntok sa isang Kristiyano sa kaniyang panga ay dapat siyang bumangon at ipasuntok naman ang kabilang panga niya. Ang ibig sabihin ni Jesus ay na kung may maghamon ng away o pakikipagtalo sa isang Kristiyano sa pamamagitan ng pagsampal sa kaniya o ng mapang-insultong mga salita, magiging mali kung siya ay gaganti. Kasuwato ito ng mga pananalita ng mga apostol, na higit pang nagdiriin sa simulaing ito.—Ro 12:17-21; 1Pe 3:9.

PISON [posible, Higit na Nangalat]. Isa sa apat na ilog na nagsanga sa "ilog na lumalabas mula sa Eden" at mula roon ay pumalibot ito sa buong lupain ng Havila, isang lupain na sinabing pinagmumulan ng ginto, sahing ng bedelio, at batong onix. (Gen 2:10-12) Hindi matiyak kung aling ilog ang tinutukoy bilang Ilog Pison, anupat iminumungkahi para rito ang ilang ilog sa silangang Turkey, at maging ang Ilog Ganges ng India.

Sa artikulong EDEN Blg. 1, binanggit ang posibilidad na pinawi ng pangglobong Baha ang anumang katibayan na makatutulong upang matukoy ang mga ilog ng Pison at ng Gihon. Sabihin pa, posibleng ang mga ilog na ito ay umiiral pa rin at kilalá noong mga araw ni Moises nang isulat ang aklat ng Genesis. Ang pagbanggit niya sa "lupain ng Havila" ay hindi naman nangangahulugang gayon na ang pangalan ng rehiyong iyon bago pa ang Baha, gaya rin ng kaso ng pagtukoy niya sa "lupain ng Cus." (Gen 2:13) Sa halip, ang mga pagbanggit ni Moises sa mga lupaing ito ay maliwanag na tumutukoy sa mga lugar na pinanganlan nang gayon pagkaraan ng Baha at nagsilbing heograpikong palatandaan na kilalá noong kaniyang panahon. Bukod pa sa anumang pagbabago na idinulot ng Baha,

posible ring mabago ng mga lindol ang landas ng mga ilog o pawiin ang ilang bahagi ng mga ito. Maaaring nangyari iyon noong mga panahon pagkaraan ng Baha; ang silangang Turkey, na malamang na siyang lokasyon ng Eden, ay nasa lugar na malimit magkalindol.—Tingnan ang HAVILA Blg. 1.

PISPA. Isang nangungunang Aserita; anak ni Jeter.—1Cr 7:38, 40.

PISTASYO, NUWES NG [sa Heb., *bot·nahʹ*]. Ang bunga ng puno ng *Pistacia vera.* Ang punong ito na *deciduous* (samakatuwid nga, nalalagas ang mga dahon tuwing taglagas) ay saganang tumutubo sa mga tuyong lugar at bihirang lumampas nang mahigit sa 9 na m (30 piye). Ang mga nuwes nito ay may haba na 1.5 hanggang 2 sentimetro (0.6 hanggang 0.8 pulgada) at tumutubo bilang malalaking kumpol. Ang balat (*shell*) ng hinog na pistasyo na manipis ngunit matigas at mapusyaw ang kulay ay nababalutan ng tila kulubot na talupak. Ang bawat nuwes ay may butil na luntiang manilaw-nilaw na nababalutan ng manipis at mamula-mulang balat (*skin*). Ang butil ay may banayad at manamis-namis na lasa at karaniwang kinakain nang hilaw o pinirito. Kung minsan ang mga butil ay pinipisa para makuha ang langis, at ang giniling na mga butil ay ginagamit sa matatamis na produkto.

Kabilang ang mga nuwes ng pistasyo sa "pinakamaiinam na produkto ng lupain" ng Canaan na dinala sa Ehipto bilang kaloob ng mga anak ni Jacob sa isa na namamahala sa Ehipto. (Gen 43:11) Maging sa makabagong panahon, maraming nuwes ng pistasyo ang iniluluwas mula sa iba't ibang bahagi ng Gitnang Silangan.

Lumilitaw na ang lunsod ng Betonim, nasa S ng Jordan sa teritoryo ng Gad, ay ipinangalan sa mga nuwes ng pistasyo.—Jos 13:24, 26.

PITO. Tingnan ang BILANG, NUMERO.

PITOM [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Bahay [Templo] ni Atum"]. Isa sa dalawang imbakang lunsod na itinayo ng inaliping mga Israelita sa Ehipto, ang isa pa ay ang Raamses. (Exo 1:11) Hindi pa tiyakang natutukoy ang dakong ito. Lumilitaw na ang mga arkeologo ay naimpluwensiyahan sa kanilang mga konklusyon ng popular na pangmalas na ang Paraon noong panahon ng paniniil sa mga Israelita ay si Ramses II, isang pangmalas na walang matibay na batayan.—Tingnan ang RAAMSES, RAMESES.

PITON. Isang inapo ni Haring Saul sa pamamagitan ni Jonatan at ni Merib-baal (Mepiboset).—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

PITUMPUNG SANLINGGO. Isang makahulang yugto ng panahon na tinukoy sa Daniel 9:24-27 kung kailan ang Jerusalem ay muling itatayo at ang Mesiyas ay lilitaw at sa kalaunan ay kikitlin; pagkatapos ng yugtong iyon, ititiwangwang ang lunsod at pati ang dakong banal.

Noong unang taon ni Dario na "anak ni Ahasuero na mula sa binhi ng mga Medo," napag-unawa ng propetang si Daniel mula sa hula ni Jeremias na ang mga Judio sa Babilonya ay malapit nang lumaya at bumalik sa Jerusalem. Dahil dito, masikap na hinanap ni Daniel si Jehova sa pamamagitan ng panalangin, kaayon ng mga salita ni Jeremias: "'At kayo ay tiyak na tatawag sa akin at paririto at mananalangin sa akin, at pakikinggan ko kayo. At hahanapin nga ninyo ako at masusumpungan ako, sapagkat sasaliksikin ninyo ako nang inyong buong puso. At hahayaan kong ako ay masumpungan ninyo,' ang sabi ni Jehova. . . . 'At ibabalik ko kayo sa dako na mula roon ay pinayaon ko kayo sa pagkatapon.'"—Jer 29:10-14; Dan 9:1-4.

Samantalang nananalangin si Daniel, isinugo ni Jehova ang kaniyang anghel na si Gabriel taglay ang isang hula na itinuturing ng halos lahat ng komentarista sa Bibliya bilang Mesiyaniko, bagaman may pagkakaiba-iba ang kanilang pagkaunawa rito. Sinabi ni Gabriel:

"May pitumpung sanlinggo na itinalaga sa iyong bayan at sa iyong banal na lunsod, upang wakasan ang pagsalansang, at upang tapusin ang kasalanan, at upang magbayad-sala para sa kamalian, at upang magdala ng katuwiran sa mga panahong walang takda, at upang magtimbre ng tatak sa pangitain at propeta, at upang pahiran ang Banal ng Mga Banal. At alamin mo at magkaroon ka ng kaunawaan na mula sa paglabas ng salita na isauli at muling itayo ang Jerusalem hanggang sa Mesiyas na Lider, magkakaroon ng pitong sanlinggo, gayundin ng animnapu't dalawang sanlinggo. Siya ay babalik at muli ngang itatayo, na may liwasan at bambang, ngunit sa mga kaligaligan ng mga panahon. At pagkatapos ng animnapu't dalawang sanlinggo ay kikitlin ang Mesiyas, na walang anumang bagay para sa kaniyang sarili. At ang lunsod at ang dakong banal ay gigibain ng bayan ng isang lider na dumarating. At ang kawakasan nito ay sa pamamagitan ng baha. At hanggang sa kawakasan ay magkakaroon ng digmaan; ang naipasiya ay mga pagkatiwangwang. At pananatilihin niyang may bisa ang tipan para sa marami sa loob ng isang sanlinggo; at sa kalahati ng sanlinggo ay patitigilin niya ang hain at ang handog na kaloob. At darating na nasa pakpak ng mga kasuklam-suklam na bagay yaong isa na sanhi ng pagkatiwangwang; at hanggang sa paglipol, ang mismong bagay na naipasiya ay mabubuhos din sa isa na nakatiwangwang."—Dan 9:24-27.

Isang Mesiyanikong Hula. Maliwanag na ang hulang ito ay isang namumukod-tanging paglalaan upang makilala ang Mesiyas. Napakahalagang matukoy kung kailan nagsimula ang 70 sanlinggo at kung gaano kahaba ang mga ito. Kung ang mga ito ay literal na mga sanlinggo na tigpipitong araw, mangangahulugan iyan na hindi natupad ang hula, na imposible namang mangyari (Isa 55:10, 11; Heb 6:18), o kaya'y dumating ang Mesiyas mahigit na 24 na siglo na ang nakalilipas, noong mga araw ng Imperyo ng Persia, ngunit hindi siya nakilala. Kung dumating nga siya noon, mangangahulugan iyan na napakaraming iba pang kuwalipikasyon ng Mesiyas na binanggit sa Bibliya ang hindi natugunan o natupad. Kaya maliwanag na ang 70 sanlinggo ay sumasagisag sa isang mas mahabang yugto ng panahon. Walang alinlangan na ang mga pangyayaring inilarawan sa hula ay hindi maaaring maganap sa loob lamang ng isang literal na 70 sanlinggo, o mahigit nang kaunti sa isang taon at apat na buwan. Sumasang-ayon ang karamihan sa mga iskolar ng Bibliya na ang 'mga sanlinggo' sa hula ay mga sanlinggo ng mga taon. Ang ilang salin ay kababasahan ng "pitumpung sanlinggo ng mga taon" (*AT, Mo, RS*); ang *Tanakh,* isang bagong salin ng Bibliya na inilathala ng Jewish Publication Society noong 1985, ay nagbibigay ng gayunding salin sa isang talababa.—Tingnan ang Dan 9:24, tlb sa *Rbi8.*

Kailan aktuwal na nagsimula ang makahulang "pitumpung sanlinggo"?

Hinggil sa pasimula ng 70 sanlinggo, pinahintulutan ni Haring Artajerjes ng Persia si Nehemias na muling itayo ang pader at lunsod ng Jerusalem noong ika-20 taon ng pamamahala ng hari, sa buwan ng Nisan. (Ne 2:1, 5, 7, 8) Lumilitaw na sa pagbilang ni Nehemias sa mga taon ng paghahari ni Artajerjes, gumamit siya ng kalendaryong nagsisimula sa buwan ng Tisri (Setyembre-Oktubre), gaya ng kalendaryong sibil ng mga Judio sa ngayon, at nagtatapos sa buwan ng Elul (Agosto-Setyembre) bilang ang ika-12 buwan. Hindi alam kung ito ay sarili niyang paraan ng pagtuos o isang paraan ng pagtuos ng mga Persiano para sa partikular na mga layunin.

Maaaring tutulan ito ng ilan at baka itawag-pansin nila ang Nehemias 7:73, kung saan sinasabi ni Nehemias na natipon ang Israel sa kanilang mga lunsod sa *ikapitong* buwan, ayon sa pagkakasunud-sunod ng mga buwan ng taon na mula Nisan hanggang Nisan. Ngunit pansinin na kinopya lamang iyon ni Nehemias mula sa "aklat ng talaangkanan niyaong mga umahon noong una" kasama ni Zerubabel, noong 537 B.C.E. (Ne 7:5) Binanggit din ni Nehemias na ang pagdiriwang ng Kapistahan ng mga Kubol noong panahon niya ay naganap sa *ikapitong* buwan. (Ne 8:9, 13-18) Angkop lamang ito sapagkat sinasabi ng ulat na nasumpungan nila ang utos ni Jehova na "nakasulat sa kautusan," at sa kautusang iyon, sa Levitico 23:39-43, sinasabing ang Kapistahan ng mga Kubol ay dapat idaos sa "ikapitong buwan" (samakatuwid nga, ayon sa sagradong kalendaryo, na mula Nisan hanggang Nisan).

Gayunman, bilang katibayan na posibleng gumamit si Nehemias ng isang taon na mula taglagas hanggang taglagas nang tukuyin niya ang ilang pangyayari, maaari nating paghambingin ang Nehemias 1:1-3 at 2:1-8. Sa unang ulat, sinabi niya na tumanggap siya ng masamang balita tungkol sa kalagayan ng Jerusalem, noong Kislev (ikatlong buwan sa kalendaryong sibil at ikasiyam naman sa sagradong kalendaryo) ng ika-20 taon ni Artajerjes. Sa ikalawang ulat, hiniling niya sa hari na pahintulutan siyang yumaon at muling itayo ang Jerusalem, at binigyan siya ng pahintulot noong buwan ng Nisan (ikapito sa kalendaryong sibil at una naman sa sagrado), ngunit *sa ika-20 taon pa rin ni Artajerjes.* Kaya maliwanag na nang bilangin ni Nehemias ang mga taon ng paghahari ni Artajerjes, hindi niya tinuos ang mga taon nang mula Nisan hanggang Nisan.

Maaaring matukoy ang panahon ng ika-20 taon ni Artajerjes batay sa katapusan ng paghahari ng hinalinhan niya, ang kaniyang amang si Jerjes, na namatay noong huling bahagi ng 475 B.C.E. Samakatuwid, ang taon ng pagluklok ni Artajerjes ay nagsimula noong 475 B.C.E., at ang kaniyang unang opisyal na taon ng paghahari ay dapat magsimula sa 474 B.C.E., gaya ng ipinakikita ng ibang mga katibayan mula sa kasaysayan. Kung gayon, ang ika-20 taon ng pamamahala ni Artajerjes ay 455 B.C.E. —Tingnan ang PERSIA, MGA PERSIANO (Ang mga Paghahari ni Jerjes at ni Artajerjes).

Ang "Paglabas ng Salita." Sinasabi ng hula na magkakaroon ng 69 na sanlinggo ng mga taon "mula sa paglabas ng salita na isauli at muling itayo ang Jerusalem hanggang sa Mesiyas na Lider." (Dan 9:25) Pinatutunayan ng sekular na kasaysayan, gayundin ng Bibliya, na si Jesus ay pumaroon kay Juan at nagpabautismo, sa gayo'y naging ang Pinahiran, ang Mesiyas na Lider, noong maagang bahagi ng taglagas ng taóng 29 C.E. (Tingnan ang JESU-KRISTO [Panahon ng Kapanganakan, Haba ng Ministeryo].) Kung bibilang tayo nang paatras mula sa pangyayaring ito sa kasaysayan, makikita natin na ang 69 na sanlinggo ng mga taon ay nagsimula noong 455 B.C.E. Noong taóng iyon naganap ang "paglabas ng salita na isauli at muling itayo ang Jerusalem."

Noong Nisan (Marso-Abril) ng ika-20 taon ng pamamahala ni Artajerjes (455 B.C.E.), nagsumamo si

Nehemias sa hari: "Kung ang iyong lingkod ay waring mabuti sa harap mo, isugo mo ako sa Juda, sa *lunsod* ng mga dakong libingan ng aking mga ninuno, upang *muli kong maitayo iyon."* (Ne 2:1, 5) Pinahintulutan siya ng hari, at pinasimulan ni Nehemias ang mahabang paglalakbay mula sa Susan hanggang sa Jerusalem. Noong mga ikaapat ng Ab (Hulyo-Agosto), pagkatapos na siyasatin ni Nehemias ang mga pader sa gabi, ipinag-utos niya sa mga Judio: "Halikayo at *muli nating itayo ang pader ng Jerusalem,* upang hindi na tayo manatiling isang kadustaan." (Ne 2:11-18) Sa gayon, ang "paglabas ng salita" na muling itayo ang Jerusalem, sa pahintulot ni Artajerjes, ay ipinatupad ni Nehemias sa Jerusalem noon ding taóng iyon. Malinaw na pinatutunayan nito na 455 B.C.E. ang taon ng pasimula ng 70 sanlinggo.

Natapos ang pagkukumpuni sa mga pader noong ika-25 araw ng Elul (Agosto-Setyembre), sa loob lamang ng 52 araw. (Ne 6:15) Pagkatapos na muling maitayo ang mga pader, ipinagpatuloy ang pagkukumpuni sa iba pang bahagi ng Jerusalem. Kung tungkol sa unang pitong "sanlinggo" (49 na taon), si Nehemias, sa tulong ni Ezra at, nang dakong huli, ang iba pa na maaaring humalili sa kanila, ay gumawa "sa mga kaligaligan ng mga panahon," sa kabila ng mga suliranin sa gitna mismo ng mga Judio at ng pagsalansang ng mga Samaritano at ng iba pa. (Dan 9:25) Sa aklat ng Malakias, na isinulat pagkaraan ng 443 B.C.E., tinuligsa ang masamang kalagayan na kinasadlakan noon ng Judiong pagkasaserdote. Ipinapalagay na pagkatapos nito naganap ang pagbabalik ni Nehemias sa Jerusalem matapos siyang dumalaw kay Artajerjes. (Ihambing ang Ne 5:14; 13:6, 7.) Hindi isinisiwalat ng Bibliya kung gaano kahabang panahon personal na nagpagal si Nehemias sa pagtatayo ng Jerusalem mula noong 455 B.C.E. Gayunman, maliwanag na natapos ang gawain sa loob ng 49 na taon (pitong sanlinggo ng mga taon) sa antas na kinakailangan, at ang Jerusalem at ang templo nito ay nanatili para sa pagdating ng Mesiyas.—Tingnan ang MALAKIAS, AKLAT NG (Panahon ng Pagsulat).

Ang Pagdating ng Mesiyas Pagkatapos ng 'Animnapu't Siyam na Sanlinggo.' Kung tungkol sa sumunod na "animnapu't dalawang sanlinggo" (Dan 9:25), yamang iyon ay bahagi ng 70 sanlinggo at pangalawang binanggit, magiging karugtong iyon ng "pitong sanlinggo." Samakatuwid, ang haba ng panahon "mula sa paglabas ng salita" na muling itayo ang Jerusalem hanggang sa "Mesiyas na Lider" ay 7 at 62 "sanlinggo," o 69 na "sanlinggo"—483 taon—mula sa taóng 455 B.C.E. hanggang 29 C.E. Gaya ng nabanggit na, noong taglagas ng taóng iyon, 29 C.E., si Jesus ay binautismuhan sa tubig, pinahiran ng banal na espiritu, at nagsimula sa kaniyang ministeryo bilang ang "Mesiyas na Lider."—Luc 3:1, 2, 21, 22.

Sa gayon, maraming siglo bago pa dumating ang Mesiyas, tinukoy na ng hula ni Daniel ang eksaktong taon ng kaniyang pagdating. Walang patotoo na gumawa ng kalkulasyon ang mga Judio noong unang siglo C.E. batay sa hula ni Daniel para malaman kung kailan lilitaw ang Mesiyas. Iniuulat ng Bibliya: "At samantalang ang mga tao ay naghihintay at ang lahat ay nangangatuwiran sa kanilang mga puso tungkol kay Juan: 'Siya kaya ang Kristo?'" (Luc 3:15) Bagaman inaasahan nila ang Mesiyas, maliwanag na hindi nila matukoy ang eksaktong buwan, linggo, o araw ng kaniyang pagdating. Kaya naman pinag-iisipan nila kung si Juan ang Kristo, bagaman maliwanag na sinimulan ni Juan ang kaniyang ministeryo noong tagsibol ng 29 C.E., mga anim na buwan bago iharap ni Jesus ang kaniyang sarili upang magpabautismo.

"Kinitil" sa kalahati ng sanlinggo. Sinabi pa ni Gabriel kay Daniel: "Pagkatapos ng animnapu't dalawang sanlinggo ay kikitlin ang Mesiyas, na walang anumang bagay para sa kaniyang sarili." (Dan 9:26) Pagkaraan ng 'pito at animnapu't dalawang sanlinggo,' sa katunayan ay mga tatlo at kalahating taon pa pagkatapos nito, si Kristo ay kinitil sa kamatayan sa isang pahirapang tulos, anupat isinuko ang lahat ng taglay niya, bilang pantubos para sa sangkatauhan. (Isa 53:8) Ipinakikita ng katibayan na ang unang kalahati ng "sanlinggo" ay ginugol ni Jesus sa ministeryo. Sa isang pagkakataon, malamang na noong taglagas ng 32 C.E., nagbigay siya ng ilustrasyon, kung saan lumilitaw na tinukoy niya ang bansang Judio bilang isang puno ng igos (ihambing ang Mat 17:15-20; 21:18, 19, 43) na hindi namunga sa loob ng "tatlong taon." Sinabi ng tagapag-alaga ng ubasan sa may-ari nito: "Panginoon, pabayaan mo rin iyon sa taóng ito, hanggang sa humukay ako sa palibot nito at maglagay ng pataba; at kung magluwal nga ito ng bunga sa hinaharap, mabuti naman; ngunit kung hindi, puputulin mo iyon." (Luc 13:6-9) Maaaring tinutukoy niya rito ang yugto ng panahon ng kaniya mismong ministeryo sa manhid na bansang iyon, isang ministeryo na mga tatlong taon na noon at papasók na sa ikaapat na taon.

May bisa ang tipan "sa loob ng isang sanlinggo." Ang Daniel 9:27 ay nagsabi: "At pananatilihin niyang may bisa ang tipan para sa marami sa loob ng isang sanlinggo [o pitong taon]; at sa kalahati ng sanlinggo ay patitigilin niya ang hain at ang handog na kaloob." Ang "tipan" ay hindi maaaring tumukoy sa tipang *Kautusan,* sapagkat pinawi na ito ng Diyos sa pamamagitan ng hain ni Kristo, tatlo at kalahating taon pagkaraang magsimula ang

ika-70 “sanlinggo”: “Inalis Niya ito [ang Kautusan] sa pamamagitan ng pagpapako nito sa pahirapang tulos.” (Col 2:14) Gayundin, “sa pamamagitan ng pagbili ay pinalaya tayo ni Kristo mula sa sumpa ng Kautusan . . . Ang layunin ay upang dumating sa pamamagitan ni Jesu-Kristo ang pagpapala ni Abraham ukol sa mga bansa.” (Gal 3:13, 14) Sa pamamagitan ni Kristo, ipinaabot ng Diyos ang mga pagpapala ng tipang *Abrahamiko* sa likas na mga supling ni Abraham, anupat hindi muna isinama ang mga Gentil hanggang noong makarating sa kanila ang ebanghelyo nang mangaral si Pedro sa Italyanong si Cornelio. (Gaw 3:25, 26; 10:1-48) Naganap ang pagkakumberteng ito ni Cornelio at ng kaniyang sambahayan pagkatapos na makumberte si Saul ng Tarso, na karaniwang ipinapalagay na nangyari noong mga 34 C.E.; pagkatapos nito, ang kongregasyon ay nagtamasa ng isang yugto ng kapayapaan, anupat napatitibay. (Gaw 9:1-16, 31) Kaya lumilitaw na tinanggap si Cornelio sa kongregasyong Kristiyano noong bandang taglagas ng 36 C.E., na siyang katapusan ng ika-70 “sanlinggo,” 490 taon mula 455 B.C.E.

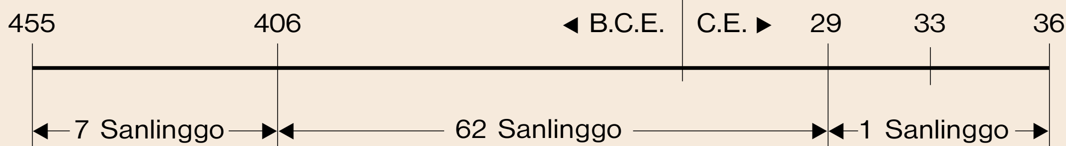
‘Pinatigil’ ang mga hain at handog. Ang pananalitang ‘patigilin,’ na ginamit may kaugnayan sa hain at handog na kaloob, ay literal na nangangahulugang “pangyarihing mangilin ng sabbath, pagpahingahin, pahintuin sa paggawa.” Ang ‘hain at handog na kaloob’ na ‘pinatigil,’ batay sa Daniel 9:27, ay hindi maaaring ang haing pantubos ni Jesus, ni makatuwiran mang tumukoy ang mga iyon sa anumang espirituwal na hain niyaong mga sumusunod sa kaniyang yapak. Tiyak na tumutukoy ang mga iyon sa mga hain at mga handog na kaloob na inihahandog noon ng mga Judio sa templo sa Jerusalem alinsunod sa Kautusan ni Moises.

Ang “kalahati ng sanlinggo” ay sa kalagitnaan ng pitong taon, o pagkatapos ng tatlo at kalahating taon sa loob ng ‘sanlinggong’ ito ng mga taon. Yamang nagsimula ang ika-70 “sanlinggo” noong bandang *taglagas* ng 29 C.E. nang si Jesus ay bautismuhan at pahiran bilang ang Kristo, ang kalahati ng sanlinggong ito (tatlo at kalahating taon) ay aabot sa *tagsibol* ng 33 C.E., o sa panahon ng Paskuwa (Nisan 14) ng taóng iyon. Lumilitaw na ang katumbas ng araw na iyon sa kalendaryong Gregorian ay Abril 1, 33 C.E. (Tingnan ang HAPUNAN NG PANGINOON [Kung Kailan Ito Pinasinayaan].) Sinabi sa atin ng apostol na si Pablo na si Jesus ay ‘dumating upang gawin ang kalooban ng Diyos,’ ang ‘pag-aalis ng una [ng mga hain at mga handog ayon sa Kautusan] upang maitatag niya ang ikalawa.’ Ginawa niya ito sa pamamagitan ng paghahandog ng kaniyang sariling katawan bilang hain. —Heb 10:1-10.

Bagaman ang mga saserdoteng Judio ay patuloy na naghandog ng mga hain sa templo sa Jerusalem hanggang sa wasakin ito noong 70 C.E., ang mga haing iyon para sa kasalanan ay hindi na sinasang-ayunan ng Diyos at wala nang bisa. Di-katagalan bago mamatay si Jesus, sinabi niya sa Jerusalem: “Ang inyong bahay ay pinababayaan sa inyo.” (Mat 23:38) Si Kristo ay “naghandog ng isang hain ukol sa mga kasalanan nang walang hanggan . . . Sapagkat sa pamamagitan nga ng isang haing handog ay pinasakdal niya nang walang hanggan yaong mga pinababanal.” “At kung saan may kapatawaran [ng mga kasalanan at mga gawang tampalasan], wala nang handog pa ukol sa kasalanan.” (Heb 10:12-14, 18) Itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na ang hula ni Jeremias ay bumanggit ng isang bagong tipan, sa gayon ang naunang tipan (tipang Kautusan) ay ginawang lipas na at naluluma, anupat “malapit nang maglaho.”—Heb 8:7-13.

Winakasan ang pagsalansang at kasalanan. Bilang resulta ng pagkitil kay Jesus sa kamatayan, ng kaniyang pagkabuhay-muli, at ng pagharap niya sa langit, ‘nawakasan ang pagsalansang, natapos ang kasalanan, at naipagbayad-sala ang kamalian.’ (Dan 9:24) Inilantad at hinatulan ng tipang Kautusan ang mga Judio bilang mga makasalanan, at ipinataw sa kanila ang sumpa bilang mga manlalabag sa tipan. Ngunit kung saan “nanagana” ang kasalanan na inilantad o inihayag ng Kautusang Mosaiko, higit pang nanagana ang awa at lingap ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Mesiyas. (Ro 5:20) Sa pamamagitan ng hain ng Mesiyas, ang pagsalansang at kasalanan ng mga nagsisising makasalanan ay maaari nang kanselahin at ang parusa para sa mga ito ay maaari nang alisin.

PITUMPUNG SANLINGGO

Ginawang posible ang walang-hanggang katuwiran. Ang halaga ng kamatayan ni Kristo sa tulos ang nagbigay-daan upang maipagkasundo sa Diyos ang nagsisising mga mananampalataya. Isang panakip na pampalubag-loob ang itinakip sa kanilang mga kasalanan, at nabuksan ang daan upang sila'y 'maipahayag na matuwid' ng Diyos. Ang gayong katuwiran ay magiging walang hanggan at magdudulot ng buhay na walang hanggan sa mga ipinahayag na matuwid. —Ro 3:21-25.

Pinahiran ang Banal ng mga Banal. Pinahiran si Jesus ng banal na espiritu noong panahong bautismuhan siya, kung kailan nakitang bumaba sa kaniya ang banal na espiritu sa anyong kalapati. Ngunit higit pa sa pagpapahid sa Mesiyas ang tinutukoy ng pagpapahid sa "Banal ng mga Banal," sapagkat hindi isang persona ang tinutukoy ng pananalitang ito. Ang "Banal ng mga Banal" o "Kabanal-banalan" ang pananalitang ginagamit upang tumukoy sa santuwaryo ng Diyos na Jehova. (Exo 26:33, 34; 1Ha 6:16; 7:50) Samakatuwid, ang pagpapahid sa "Banal ng mga Banal" na binanggit sa aklat ng Daniel ay tiyak na nauugnay sa "mas dakila at lalong sakdal na tolda na hindi ginawa ng mga kamay," kung saan pumasok si Jesu-Kristo bilang ang dakilang Mataas na Saserdote "taglay ang sarili niyang dugo." (Dan 9:24; Heb 9:11, 12) Nang iharap ni Jesus sa kaniyang Ama ang halaga ng kaniyang hain bilang tao, ang langit mismo ay nagsisilbing espirituwal na katunayan na inilarawan ng Kabanal-banalan ng tabernakulo at ng templo nang maglaon. Kaya noong panahong iyon, ang makalangit na tahanan ng Diyos ay talagang napahiran na, o naibukod na, bilang ang "Banal ng mga Banal" sa kaayusan ng dakilang espirituwal na templo na nagsimulang umiral nang pahiran si Jesus ng banal na espiritu noong 29 C.E.—Mat 3:16; Luc 4:18-21; Gaw 10:37, 38; Heb 9:24.

'Nagtimbre ng tatak sa pangitain at propeta.' Ang lahat ng naisakatuparan ng Mesiyas —ang hain niya, ang kaniyang pagkabuhay-muli, ang pagharap niya sa makalangit na Ama taglay ang halaga ng kaniyang hain, at ang iba pang mga bagay na naganap noong ika-70 sanlinggo—ay 'nagtimbre ng tatak sa pangitain at propeta,' anupat ipinakita na totoo at nagmula sa Diyos ang mga iyon. Tinimbrihan nito ang mga iyon ng tatak ng pagsuporta ng Diyos, bilang may iisang banal na pinagmulan at hindi nagmula sa mga taong nagkakamali. Tinatakan nito ang pangitain bilang nauukol lamang sa Mesiyas sapagkat natupad iyon sa kaniya at sa gawa ng Diyos sa pamamagitan niya. (Apo 19:10) Ang pakahulugan niyaon ay masusumpungan sa kaniya at hindi natin aasahang matutupad iyon sa iba. Wala nang iba pang paraan upang malaman ang kahulugan niyaon.—Dan 9:24.

Itiniwangwang ang lunsod at ang dakong banal. Pagkatapos ng 70 "sanlinggo," bilang tuwirang resulta ng pagtatakwil ng mga Judio kay Kristo noong panahon ng ika-70 "sanlinggo," natupad ang mga pangyayari sa huling mga bahagi ng Daniel 9:26 at 27. Iniuulat ng kasaysayan na si Tito na anak ni Emperador Vespasian ng Roma ang lider ng mga hukbong Romano na dumating noon laban sa Jerusalem. Gaya ng baha, aktuwal na pinasok ng mga hukbong iyon ang Jerusalem at ang mismong templo at itiniwangwang ang lunsod at ang templo nito. Dahil sa pagtayong iyon ng mga hukbong pagano sa dakong banal, sila ay naging "kasuklam-suklam na bagay." (Mat 24:15) Bago ang kawakasan ng Jerusalem, nabigo ang lahat ng pagsisikap na payapain ang situwasyon sapagkat gaya nga ng itinalaga ng Diyos: "Ang naipasiya ay mga pagkatiwangwang," at "hanggang sa paglipol, ang mismong bagay na naipasiya ay mabubuhos din sa isa na nakatiwangwang."

Pangmalas ng mga Judio. Ang tekstong Masoretiko, na may isang sistema ng mga tuldok-patinig, ay ginawa noong huling kalahatian ng unang milenyo C.E. Maliwanag na dahil hindi tinatanggap ng mga Masorete si Jesu-Kristo bilang Mesiyas, ang tekstong Hebreo sa Daniel 9:25 ay nilagyan nila ng tuldik na *'ath·nach',* o "paghinto," pagkatapos ng "pitong sanlinggo," sa gayo'y inihiwalay ito mula sa "animnapu't dalawang sanlinggo"; sa ganitong paraan, ang 62 sanlinggo ng hula, samakatuwid nga, ang 434 na taon, ay pinalilitaw na kumakapit sa panahon ng muling pagtatayo ng sinaunang Jerusalem. Ang salin ni Isaac Leeser ay kababasahan: "Samakatuwid ay alamin mo at unawain, na mula sa paglabas ng salita na isauli at itayo ang Jerusalem hanggang sa pinahiran na prinsipe ay magkakaroon ng pitong sanlinggo: [ang paghinto ay kinakatawanan dito ng tutuldok] at *sa panahon ng* animnapu at dalawang sanlinggo ay muli itong itatayo na may mga lansangan at mga estero (sa palibot nito), maging sa kagipitan ng mga panahon." Kahawig nito ang salin ng Jewish Publication Society of America: "magiging pitong sanlinggo; at *sa loob ng* animnapu at dalawang sanlinggo, itatayo itong muli." Sa dalawang bersiyong ito, ang mga salitang "sa panahon ng" at "sa loob ng" ay lumilitaw sa saling Ingles, maliwanag na upang suportahan ang interpretasyon ng mga tagapagsalin.

Sa isang talababa sa isa sa mga lektyur ni Propesor E. B. Pusey sa University of Oxford, nagkomento siya tungkol sa pagtutuldik na ito ng mga Masorete: “Inilagay ng mga Judio ang pangunahing paghinto sa talata sa ilalim ng שִׁבְעָה [pito], sa layuning paghiwalayin ang dalawang bilang, ang 7 at 62. Tiyak na ginawa nila ito nang may pandaraya, למען המינים (gaya ng sinabi ni Rashi [isang prominenteng Judiong Rabbi noong ika-11 at ika-12 siglo C.E.] nang tanggihan niya ang literal na mga paliwanag na pabor sa mga Kristiyano) ‘dahil sa mga erehe,’ samakatuwid nga, ang mga Kristiyano. Sapagkat ang mas huling sugnay, kapag inihiwalay, ay maaari lamang mangahulugang, ‘at *sa panahon ng animnapu at dalawang sanlinggo* ang lansangan at pader ay isasauli at itatayo,’ samakatuwid nga, muling itatayo ang Jerusalem sa loob ng 434 na taon, na hindi naman makatuwiran.” —*Daniel the Prophet,* 1885, p. 190.

Hinggil sa Daniel 9:26 (*Le*), na kababasahan sa isang bahagi nito, “At pagkatapos ng animnapu at dalawang sanlinggo ay kikitlin ang isang pinahiran nang walang kahalili na susunod sa kaniya,” ikinakapit ng mga Judiong komentarista ang 62 sanlinggo sa isang yugto na hanggang sa panahong Macabeo, at ang terminong “pinahiran” naman kay Haring Agripa II, na nabuhay sa panahon ng pagkawasak ng Jerusalem noong 70 C.E. Sinasabi naman ng ilan na ang pinahiran ay isang mataas na saserdote, si Onias, na pinatalsik ni Antiochus Epiphanes sa puwesto noong 175 B.C.E. Kung ikakapit nila ang hula sa alinman sa mga taong ito, mawawalan ng tunay na kahalagahan o kahulugan ang hula, at dahil sa di-pagkakasuwato ng mga petsa, ang 62 sanlinggo ay hindi na magiging tumpak bilang makahulang yugto ng panahon.—Tingnan ang *Soncino Books of the Bible* (komentaryo sa Dan 9:25, 26), inedit ni A. Cohen, London, 1951.

Sa pagsisikap na ipangatuwiran ang kanilang pangmalas, sinasabi ng mga Judiong iskolar na iyon na ang “pitong sanlinggo” ay hindi 7 na pinarami ng 7, o 49 na taon, kundi 70 taon; gayunman, tinutuos nila ang 62 sanlinggo bilang 62 taon na pinarami ng 7. Inaangkin nila na ang “pitong sanlinggo” ay tumutukoy sa yugto ng pagkatapon sa Babilonya. Ipinapalagay nila na si Ciro o si Zerubabel o ang mataas na saserdoteng si Jesua ang “pinahiran” sa talatang iyon (Dan 9:25), anupat ibang tao naman ang “pinahiran” sa Daniel 9:26.

Hindi sinusunod ng karamihan sa mga saling Ingles ang nabanggit na pagbabantas ng mga Masorete. Naglalagay ang mga saling ito ng kuwit pagkatapos ng ekspresyong “pitong sanlinggo” o kaya nama’y ipinakikita ng pananalita ng mga ito na ang 62 sanlinggo ay kasunod ng 7 bilang bahagi ng 70, anupat hindi ipinahihiwatig na ang 62 sanlinggo ay tumutukoy sa yugto ng muling pagtatayo sa Jerusalem. (Ihambing ang Dan 9:25 sa *KJ, AT, Dy, NW, Ro, Yg.*) Isang editoryal na komento ni James Strong sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Dan 9:25, tlb, p. 198) ang nagsabi: “May kinalaman sa saling ito, kung saan pinaghihiwalay ang dalawang yugto na pitong sanlinggo at animnapu’t dalawang sanlinggo, anupat itinatakda ang una bilang ang *terminus ad quem* [pangwakas at hangganang panahon] ng pagdating ng Pinahirang Prinsipe, at ang huli bilang ang panahon ng muling pagtatayo, ang tanging saligan na pinanghahawakan ay ang pagbabantas ng mga Masorete, na naglagay ng Athnac [paghinto] sa pagitan ng mga iyon. . . . at sa nabanggit na salin ay asiwa ang pagkakaayos ng ikalawang sangkap, yamang wala itong pangukol. Samakatuwid, mas mabuti, at mas simple, na manghawakan sa Authorized Version, na sumusunod sa lahat ng mas matatandang salin.”—Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976.

Maraming iba pang pangmalas ang inihaharap may kinalaman sa kahulugan ng hula, anupat ang ilan ay Mesiyaniko at ang ilan naman ay hindi. May kaugnayan dito, mapapansin na sa pinakamaagang umiiral na salin ng *Septuagint,* lubhang pinilipit ang pananalita ng tekstong Hebreo. Gaya ng ipinaliwanag ni Propesor Pusey, sa *Daniel the Prophet* (p. 328, 329), pinalsipika ng tagapagsalin ang binanggit na yugto ng panahon, at mayroon siyang mga salitang idinagdag, binago, at pinagpalit-palit, upang palitawing natupad ang hula sa pakikipaglaban ng mga Macabeo. Sa karamihan ng makabagong mga edisyon ng *Septuagint,* ang halatang pinilipit na saling iyon ay pinalitan ng salin ni Theodotion, isang Judiong iskolar noong ikalawang siglo C.E., na ang salin ay kaayon ng tekstong Hebreo.

Sinisikap ng ilan na baguhin ang pagkakasunud-sunod ng mga yugto ng panahon sa hula, samantalang pinalilitaw naman ng iba na magkakasabay ang mga iyon o na walang aktuwal na katuparan ang mga iyon. Ngunit ang mga naghaharap ng gayong mga pangmalas ay nasasalabid sa maraming komplikasyon, at ang kanilang mga pagsisikap na makalusot ay nauuwi sa kakatwang mga paliwanag o sa tahasang pagkakaila na ang hula ay kinasihan o totoo. Partikular na tungkol sa kababanggit na mga ideya, na mas maraming problemang nalilikha kaysa sa nilulutas, ang nabanggit na iskolar na si E. B. Pusey ay nagkomento: “Ito ang napakahihirap na problema na dapat lutasin ng mga hindi nananampalataya; dapat nilang lutasin ang mga iyon sa paraang nais nila, na siyang mas madaling gawin; sapagkat maaaring paniwalaan ng mga hindi nananampalataya ang lahat ng bagay, maliban doon sa isinisiwalat ng Diyos.”—P. 206.

PLATANO, PUNONG [sa Heb., *'er·mohn';* sa Ingles, *plane tree*]. Isang punungkahoy na maringal ang anyo, tumataas nang mga 20 m (70 piye), anupat ang mahahabang sanga at mga dahon nito na matingkad na luntian at tulad ng sa punong ubas ay naglalaan ng mainam na lilim. Kadalasan, ang sukat ng katawan nito ay 3 hanggang 4 na m (10 hanggang 13 piye). Taun-taon, ang panlabas na talob ng punong platano (*Platanus orientalis*) ay natutuklap nang pahaba o kaya ay seksiyon-seksiyon, anupat nalalantad ang makinis at maputing panloob na talob sa ilalim.

Posibleng ang pangalan ng punong ito sa Hebreo ay nagmula sa pandiwang *'a·rah',* nangangahulugang "ihantad; ilantad." (Zef 2:14; Isa 22:6) Sa Genesis 30:37, 38, si Jacob ay inilarawang naglalagay ng mga baston na mula sa punong ito, kasama ng mga baston mula sa ibang mga puno, sa harap ng mga kawan ni Laban sa Haran na nasa Sirya. Ang mga baston ay tinalupan, anupat 'inihantad,' o ipinakita, ang "mga puting bahagi."

Ang punong ito ay maihahambing sa, ngunit hindi aktuwal na katumbas ng, maringal na sedro ng Lebanon, na ginamit ni Ezekiel upang lumarawan kay Paraon at sa buong pulutong nito.—Eze 31:8.

Ang mga punong platano ay matatagpuan sa kahabaan ng mga ilog at mga batis sa buong Sirya at sa rehiyon ng sinaunang Asirya, gayundin ang ilan sa Palestina at Lebanon.

PLATERO. Taong naghuhulma, nagpupukpok, nag-uukit, naglililok, o gumagawa ng iba pang gawain sa metal. (Isa 41:7) Sa kasaysayan, ang unang nakatalang "panday ng bawat uri ng kasangkapang tanso at bakal" ay si Tubal-cain. (Gen 4:22) Ang sinaunang mga platero ay gumawa ng mga kasangkapan, gamit sa bahay, sandata, baluti, panugtog, palamuti, at pigurin. Hindi lamang sila gumawa ng mga bagong kasangkapan kundi nagkumpuni rin. (2Cr 24:12) Marami sa kanila ang dalubhasa sa paggawa sa mga metal na gaya ng ginto (Ne 3:8, 31, 32), pilak (Huk 17:4; Gaw 19:24), o tanso (2Ti 4:14). Kung minsan, bumubuo sila ng asosasyon o samahan. (Ne 3:31; Gaw 19:24-28) Kailangan sa kanilang hanapbuhay ang kasanayan sa artistikong pagdidisenyo.

Posibleng may kaalaman na sa pagpaplatero ang mga Israelita bago pa man sila pumasok sa Ehipto, o posibleng doon nila ito natutuhan. Nang umalis sila sa Ehipto, marunong na silang humubog ng isang binubong guya at isang tansong serpiyente. (Exo 32:4; Bil 21:9) Gayunman, mas kahanga-hanga ang iba't ibang kagamitang metal na ginawa nila para sa paglilingkod sa tabernakulo. Si Bezalel at ang kaniyang mga katulong ay ginabayan ng espiritu ni Jehova sa kanilang pagpaplatero.—Exo 31:2, 3; 35:30-35.

Nang maglaon, noong sinisiil ng mga Filisteo ang mga Israelita, pinagbawalan silang magkaroon ng sarili nilang mga platero upang hindi sila makagawa ng mga sandata. (1Sa 13:19-22) Walang alinlangang ito rin ang dahilan kung bakit dinalang bihag ni Nabucodonosor ang mga platero at ang iba pang mga bihasang manggagawa noong salakayin niya ang Jerusalem sa unang pagkakataon.—2Ha 24:14, 16; Jer 24:1; 29:1, 2.

PLAWTA. Isang panugtog na uring *woodwind* o hinihipan. Bagaman may ilang pagtatalo hinggil sa kung aling makabagong panugtog ang tumutugma sa Hebreong *cha·lil'* at sa katumbas nitong Griego na *au·los',* isinasalin ng maraming makabagong salin ang mga salitang ito bilang "plawta," kasuwato ng paglalarawang ibinigay ng mga leksikograpo. (1Sa 10:5; 1Co 14:7, *AT, JB, NW, RS*) Ang salitang-ugat na Hebreo kung saan pinaniniwalaang hinalaw ang *cha·lil'* ay nangangahulugang "ulusin" (Isa 51:9; 53:5), at maaaring tumutukoy ito sa isang pamamaraang ginagamit sa paggawa ng isang simpleng plawta, samakatuwid nga, binubutasan muna ang pinakagitna ng isang bahagi ng tambo, kania, o maging buto ng hayop o garing, at saka gagawa ng iba pang mga butas na may angkop na mga pagitan. Ipinahihiwatig ng mga inskripsiyon sa Ehipto na sari-saring tulad-plawtang mga panugtog ang umiral sa bansang iyon. Ang isang uri ng mga ito ay hinahawakan nang pahalang, anupat sa gilid ng panugtog inilalapat ang bibig; gumawa rin sila ng isang doblihang plawta, at sa dulo naman ng dalawang pipa na ito inilalapat ang bibig.

Ang Griegong *au·los'* ay waring ginagamit din bilang isang pangkalahatang katawagan anupat saklaw nito ang dalawang uri ng mga panugtog: yaong ginagamitan ng isang tambo sa bokilya, at yaong mga simpleng pipa na tulad-plawta. Maaaring ang *cha·lil'* ay naging isa ring pangkaraniwang termino para sa lahat ng panugtog na *woodwind,* ngunit sa makabagong Hebreo ang pangalang ito ay ikinakapit lamang sa plawta, at ayon sa tradisyonal na paniniwalang Judio ang *cha·lil'* sa Kasulatan ay ang plawta.

Noon, kabilang ang plawta sa mga pinakapopular sa lahat ng panugtog, anupat tinutugtog ito sa masasayang panahon gaya ng mga piging at mga kasalan (Isa 5:12; 30:29; 1Ha 1:40), isang kaugaliang ginagaya ng mga bata sa mga liwasan. (Mat 11:16, 17) Tinutugtog din ito sa mga panahon ng kalungkutan. Kadalasan, ang propesyonal na mga tagapagdalamhati ay sinasaliwan noon ng mga plawtistang tumutugtog ng malulungkot na himig.—Mat 9:23, 24.

POKA, BALAT NG. Hindi matiyak kung anong partikular na uri ng balat ang tinutukoy bilang *ta′chash;* ang salitang Hebreo na ito ay ginamit upang ilarawan ang panlabas na pantakip ng tabernakulo at isang pambalot para sa mga kasangkapan at kagamitan ng santuwaryo kapag inililipat ang mga iyon. Kadalasan, ang *ta′chash* o *techashim′* (pangmaramihan) ay lumilitaw kasama ng *‘ohr* o *‘oh·rohth′* (balat, mga balat). (Exo 25:5; 26:14; 35:7, 23; 36:19; 39:34; Bil 4:6-14, 25; Eze 16:10) Waring sa pagkaunawa ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint,* ang salitang Hebreo ay tumutukoy, hindi sa isang hayop, kundi sa kulay na asul. (Ihambing ang Bil 4:14, tlb sa *Rbi8.*) Subalit halos nagkakaisa ang mga Judiong komentarista sa pagsasabing ang *ta′chash* ay tumutukoy sa isang hayop. Ang pangmalas na ito ay itinaguyod din ni Gesenius, na isang leksikograpo sa wikang Hebreo, anupat itinuring niya na ang mababasa sa *Septuagint* ay isa lamang palagay, isang pagkakasalin na hindi sinusuportahan ng etimolohiya o ng mga wikang kaugnay ng Hebreo. Sa kaniyang pagkaunawa, ang *ta′chash* ay tumutukoy sa poka (*seal*) o kaya'y sa *badger,* anupat ibinatay niya ang kaniyang mga konklusyon sa konteksto, sa testimonyo ng mga Talmudista, sa paghahambing ng salitang Hebreo sa katulad nitong mga salita sa ibang mga wika, at sa etimolohiyang Hebreo.

Isinalin ng mga tagapagsalin ng Bibliya ang *‘ohr* (*‘oh·rohth′*) *ta′chash* (*techa·shim′*) sa iba't ibang paraan bilang "(mga) balat ng mga *badger*" (*KJ*), "(mga) balat ng kambing" (*RS*), "(mga) balat ng *porpoise*" (*AT*), "(mga) balat ng poka" (*AS*), "katad" (*Mo*), "mainam na katad" (*JB*), "mga balat na kulay biyoleta" (*Dy*), at "katad na *tahash*" (Exo 25:5, tlb sa *Rbi8,* ngunit "mga balat ng poka" sa mismong teksto). Hindi lahat ng mga iskolar ay pabor sa salin na "(mga) balat ng mga *badger,*" yamang ipinapalagay na imposibleng makakuha ang mga Israelita ng sapat na balat ng *badger,* sa Ehipto man o sa ilang, upang ipantakip sa tabernakulo. May mga iskolar ding nagsasabi na hindi wasto ang alinman sa "(mga) balat ng mga *badger*" o "(mga) balat ng poka" o "(mga) balat ng *porpoise,*" yamang maliwanag na ang mga *badger,* mga poka, mga *porpoise* o dolphin, mga dugong, at katulad na mga hayop ay marumi anupat hindi dapat kainin. (Lev 11:12, 27) Samakatuwid, para sa kanila, mahirap isipin na ang balat ng isang 'maruming' hayop ay gagamitin sa isang bagay na napakasagrado gaya ng pagtatayo ng tabernakulo at bilang pantakip sa mga kasangkapan at kagamitan ng santuwaryo. Sinasabi nila na ang *ta′chash* ay maaaring tumutukoy sa balat ng isang malinis na hayop, posibleng isang uri ng antilope, tupa, o kambing.

Maaaring Gamitin Bagaman ang Poka ay Inuri Bilang Marumi. Bagaman maliwanag na ang mga poka ay marumi anupat hindi dapat kainin, hindi nangangahulugan na bawal gamitin ang kanilang mga balat bilang pantakip sa tabernakulo. Halimbawa, bagaman ang leon at ang agila ay "marumi" (Lev 11:13, 27), kabilang ang mga ito sa apat na mukha ng makalangit na mga kerubing nakita ni Ezekiel sa pangitain. (Eze 1:5, 10; 10:14) Gayundin, ang mga karwaheng tanso na ginawa ni Solomon upang gamitin sa templo ay napapalamutian ng mga wangis ng mga leon, at tiyak na alinsunod ito sa mga planong ibinigay ng Diyos kay David sa pamamagitan ng pagkasi. (1Ha 7:27-29; 1Cr 28:11-19) Ginamit ng mga Israelita ang 'maruruming' hayop gaya ng mga asno bilang sasakyan, anupat inihula pa nga na ang Mesiyas ay papasok sa Jerusalem sakay ng isang asno. (Zac 9:9; Mat 21:4, 5) Bagaman si Juan na Tagapagbautismo ay may napakasagradong atas na 'magpauna sa harap ni Jehova upang ihanda ang kaniyang mga daan,' siya'y nagsuot ng pananamit na gawa sa balahibo ng isang 'maruming' hayop. (Luc 1:76; Mat 3:4; Lev 11:4) Waring ipinahihiwatig ng lahat ng ito na ang pagkakaiba sa pagitan ng malinis at ng marumi ay kapit lamang sa pagkain, bagaman may mga panahong ikinakapit din ito may kaugnayan sa paghahain, at hindi ito nangangahulugan na dapat kasuklaman ng mga Israelita ang lahat ng 'maruruming' hayop. (Lev 11:46, 47) Isa pa, ang mga ito, gaya rin ng 'malilinis' na hayop, ay nilalang ng Diyos at samakatuwid ay mabuti at hindi karima-rimarim sa ganang sarili.—Gen 1:21, 25.

Kung Paano Nakakuha Nito ang mga Israelita. Kung ang *ta′chash* sa Bibliya ay talagang tumutukoy sa isang uri ng poka, paano kaya nakakuha ng mga balat ng poka ang mga Israelita? Bagaman ang mga poka ay karaniwang matatagpuan sa mga rehiyon ng Artiko at Antartiko, mas gusto ng ilang poka ang mainit-init na klima. Sa ngayon, mayroon pa ring mga *monk seal* na makikita sa isang bahagi ng Dagat Mediteraneo, at sa iba pang mas maiinit na katubigan. Sa nakalipas na mga siglo, lubhang nabawasan ang bilang ng mga poka dahil sa tao, subalit noong panahon ng Bibliya, maaaring maraming poka sa Mediteraneo at sa Dagat na Pula. Noong 1832, isang edisyong Ingles ng *Dictionary of the Holy Bible* ni Calmet (p. 139) ang nagsabi: "Sa maraming maliliit na pulo sa dagat na Pula, sa palibot ng peninsula ng Sinai, ay matatagpuan ang mga poka."—Tingnan din ang *The Tabernacle's Typical Teaching,* ni A. J. Pollock, London, p. 47.

Ang sinaunang mga Ehipsiyo ay nakipagkalakalan sa Dagat na Pula at, sabihin pa, tumanggap sila ng mga paninda mula sa maraming rehiyon sa Mediteraneo. Kaya naman may mapagkukunan ng

mga balat ng poka ang mga Ehipsiyo. Samakatuwid, nang lisanin ng mga Israelita ang Ehipto, maaaring dinala nila ang mga balat ng poka na dati na nilang pag-aari, pati na yaong mga kabilang sa maraming mahahalagang bagay na ibinigay sa kanila ng mga Ehipsiyo.—Exo 12:35, 36.

POKERET-HAZEBAIM. Ulo ng isang pamilya na ang mga inapo ay kabilang sa "mga anak ng mga lingkod ni Solomon" na bumalik mula sa pagkatapon sa ilalim ng pangunguna ni Zerubabel. —Ezr 2:1, 2, 55, 57; Ne 7:59.

POLIGAMYA. Tingnan ang PAG-AASAWA.

PONCIO. Tingnan ang PILATO.

PONTO [Dagat]. Isang distrito ng hilagaang Asia Minor sa kahabaan ng Dagat Euxine (Dagat na Itim). Maliwanag na ang pangalang ito ay kumapit bago ang panahong Kristiyano sa bahaging iyon ng hilagaang Asia Minor na kahangga ng Pontus Euxinus, gaya ng tawag sa dagat na ito kung minsan. Ang Ponto ay sumasaklaw mula sa mababang bahagi ng Ilog Halys sa K (malapit sa Bitinia) pasilangan sa kahabaan ng baybayin patungo sa TS hangganan ng dagat. Ang klima sa kahabaan ng matabang baybaying ito ay mainit kapag tag-araw at katamtaman kapag taglamig. Ang looban nito ang nagsisilbing HS sulok ng gitnang talampas, kung saan maraming libis ng ilog, at ang mga ito ay pinagtatamnan ng mga butil. Ang mga dalisdis ng mga bundok ay nababalutan ng kagubatan at pinagkukunan ng kahoy para sa paggawa ng mga barko. Sa kahabaan ng baybayin ay madarama ang impluwensiya ng mga kolonyang Griego, ngunit ang mga tao sa looban ay may malapit na kaugnayan sa Armenia sa dakong S.

Pagkatapos na mapasailalim ng impluwensiya ng Persia sa loob ng ilang panahon, ang hiwalay na kaharian ng Ponto ay itinatag noong ikaapat na siglo B.C.E. Namahala ang sunud-sunod na mga haring tinawag na Mithradates, at nabuo ang malapit na kaugnayan sa Roma. Gayunman, hinamon ni Mithradates VI Eupator ang kapangyarihan ng Roma at lubha niyang pinalawak ang kaniyang kaharian. Pagkaraan ng sunud-sunod na mga digmaan, tinalo siya ng mga Romano sa ilalim ng pangunguna ni Pompey noong mga 66 B.C.E. Pagkatapos, ang kalakhan ng Ponto ay isinanib sa Bitinia sa dakong K upang maging tambalang probinsiya na tinatawag na Bitinia at Ponto. Ngunit ang silanganing seksiyon ay idinagdag sa probinsiya ng Galacia (Ponto ng Galacia). Nang maglaon, ang ilang parte ng silanganing bahaging ito ay ibinigay kay Polemon (mga 36 B.C.E.) upang maging bahagi ng Kaharian ni Polemon. (MAPA, Tomo 1, p. 195) Kaya noong unang siglo C.E., ang terminong "Ponto" ay tumukoy alinman sa buong heograpikong lugar sa kahabaan ng baybayin o sa bahaging iyon na matatagpuan sa tambalang probinsiya ng Bitinia at Ponto o maging sa silanganing seksiyon na naging bahagi ng Galacia at ng Kaharian ni Polemon.

Sinabi ng unang-siglong Judiong manunulat na si Philo na ang mga Judio ay nangalat sa bawat bahagi ng Ponto. May mga Judio mula sa Ponto na nasa Jerusalem noong Pentecostes 33 C.E. (Gaw 2:9) Posibleng ang ilan sa mga Judiong ito ng Ponto na nakarinig sa talumpati ni Pedro ay naging mga Kristiyano at bumalik sa kanilang sariling teritoryo. Pagkaraan ng mga 30 taon, ipinatungkol ni Pedro ang kaniyang unang kanonikal na liham (mga 62-64 C.E.) sa "mga pansamantalang naninirahan na nakapangalat sa Ponto" at sa iba pang mga bahagi ng Asia Minor. (1Pe 1:1) Yamang binanggit niya ang "matatandang lalaki" na dapat magpastol sa kawan, malamang na nagkaroon ng mga kongregasyong Kristiyano sa Ponto. (1Pe 5:1, 2) Ang Judiong nagngangalang Aquila na isang katutubo ng Ponto ay naglakbay patungong Roma at pagkatapos ay patungong Corinto, kung saan niya nakatagpo ang apostol na si Pablo.—Gaw 18:1, 2.

POOK NG BUNGO. Tingnan ang GOLGOTA.

POOT. Sa Kasulatan, ang salitang "poot" ay may ilang kahulugan na nagkakaiba-iba nang bahagya. Maaari itong tumukoy sa masidhing galit o sa nagtatagal na sama ng loob na kadalasa'y may kasamang hangaring maminsala. Ang gayong poot ay maaaring maging isang napakatinding emosyon na nag-uudyok sa isa upang magdulot ng pinsala sa kaniyang kinapopootan. Ang "poot" ay maaari ring tumukoy sa masidhing pagkamuhi na walang anumang layuning magdulot ng pinsala sa kinamumuhian, kundi nag-uudyok lamang sa isa na iwasan ang kinapopootan dahil sa pagkarimarim doon. Ginagamit din ng Bibliya ang salitang "poot" upang mangahulugang hindi gaanong ibigin. (Gen 29:31, 33; Deu 21:15, 16) Halimbawa, sinabi ni Jesu-Kristo: "Kung ang sinuman ay pumaparito sa akin at hindi napopoot sa kaniyang ama at ina at asawang babae at mga anak at mga kapatid na lalaki at mga kapatid na babae, oo, at maging sa kaniyang sariling kaluluwa, hindi siya maaaring maging alagad ko." (Luc 14:26) Maliwanag na hindi ibig sabihin ni Jesus na ang kaniyang mga tagasunod ay dapat na makadama ng galit o pagkarimarim sa kanilang mga pamilya o sa kanilang sarili, yamang hindi ito magiging kaayon ng iba pang bahagi ng Kasulatan.—Ihambing ang Mar 12:29-31; Efe 5:28, 29, 33.

Sinabi sa Kautusan ng Diyos sa Israel: "Huwag mong kapopootan ang [*ipinagpatuloy sa pahina 961*]

Ang mga Kongregasyon ng Apocalipsis

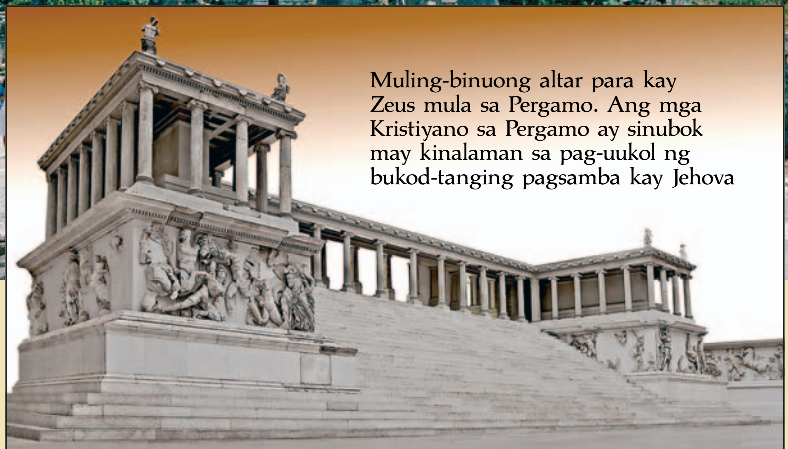
SA PAGTATAPOS ng unang siglo C.E., ang binuhay-muling si Jesu-Kristo, sa isang nakaaantig na paraan, ay nagpakita ng masidhing interes sa kaniyang mga pinahirang tagasunod na narito pa sa lupa. Paano? Sa pamamagitan ng pagpatnubay niya sa matanda nang apostol na si Juan sa pagsulat nito ng mga liham sa "pitong kongregasyon na nasa distrito ng Asia." (Apo 1:1-4) Ang mga liham na iyon ay naglalaman ng lubhang kinakailangang pampatibay-loob, payo, at babala.

Sa ngayon, mga guho na lamang ang matatagpuan sa mga lugar ng karamihan sa mga lunsod na dating kinaroroonan ng mga kongregasyong iyon. Ngunit, ang mga guhong ito ay nagbibigay ng katibayan na ang mga isinulat ay tumutukoy sa tunay na mga lugar, aktuwal na mga situwasyon, at mga tao na talagang nabuhay. Gayunman, mas kawili-wiling malaman na itinatawag-pansin ng mga mensaheng ito ang mga kalagayang iiral sa hinaharap sa kongregasyong Kristiyano.

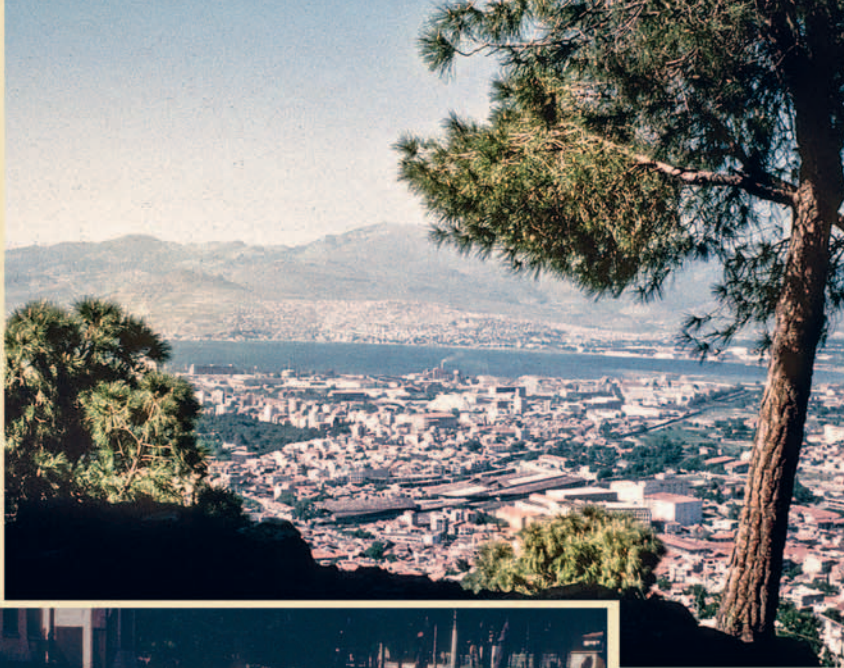

Mga guho ng Efeso. Naiwala ng ilang Kristiyano sa materyalistikong lunsod na ito ang pag-ibig kay Jehova na taglay nila noong una

Muling-binuong altar para kay Zeus mula sa Pergamo. Ang mga Kristiyano sa Pergamo ay sinubok may kinalaman sa pag-uukol ng bukod-tanging pagsamba kay Jehova

Ang Smirna (tinatawag ngayong Izmir). Ang unang mga Kristiyano rito, bagaman itinapon sa bilangguan, ay hinimok na huwag matakot. Yaong mga nasa Filadelfia (na nasa bukana ng isang mahabang libis na pakanluran tungo sa Smirna), bagaman nakapagbata na, ay hinimok din na patuloy na panghawakang mahigpit ang kanilang taglay

Ang Tiatira (tinatawag ngayong Akhisar), mga haligi at arko ng isang lansangang may mga kolonada. Ang ilang unang Kristiyano sa Tiatira, bagaman nakikibahagi sa mabubuting gawa, ay may-kamangmangang nasangkot sa imoral na paggawi

Ang Sardis, mga guho ng templo ni Artemis. Hindi lahat ng mga Kristiyano rito ay talagang buháy sa espirituwal

Ang Laodicea. Ang mga Kristiyano sa lunsod na ito ay sinaway dahil sa pagiging malahininga, tulad ng tubig na pumapasok sa lunsod sa pamamagitan ng paagusan nito

JERUSALEM—dating sentro ng tunay na pagsamba sa Diyos na Jehova, ngunit hindi na ito ang lunsod na nagtataglay ng pangalan ng Diyos. Naiwala ng Jerusalem ang natatanging katayuan nito nang mag-apostata ito sa mga turo ng Salita ng Diyos at itakwil nito ang Mesiyas, si Jesus. (Luc 13:34, 35) Gayunman, hanggang ngayon, interesadung-interesado pa rin sa Jerusalem ang mga taong may pagmamahal sa Bibliya sapagkat dito naganap ang mga pangyayaring may pansansinukob na kahalagahan.

Makikita mula sa himpapawid sa gawing timog (gaya ng nasa pahinang ito) ang mga bahagi ng lunsod ng Jerusalem at ang kaugnayan ng mga ito sa isa't isa. Nasa gawing itaas ang Bundok Moria, na kinaroroonan ng templo. Nasa gawing ibaba naman ang Bundok Sion, na kahangga ng agusang libis ng Kidron sa silangan at ng Libis ng Tyropoeon sa kanluran. Ang Lunsod ni David ay itinayo sa Bundok Sion.

Kung tatayo ang isang tao sa Bundok ng mga Olibo sa dakong silangan ng Jerusalem, matatanaw niya ang ibayo ng Libis ng Kidron at makikita ang dating kinatatayuan ng templo. Sa ngayon, prominenteng-prominente rito ang isang dambanang Muslim na kilala bilang Dome of the Rock. Si Jesus ay 'nakaupo sa Bundok ng mga Olibo na abot-tanaw ang templo' nang bigkasin niya ang kaniyang bantog na hula tungkol sa "katapusan ng sistema ng mga bagay."—Mar 13:3; Mat 24:3.

Ang lugar ng templo gaya ng makikita mula sa Bundok ng mga Olibo. Nasa harapan ang mga dakong libingan ng mga Judio na naniniwalang balang-araw ay magpapakita rito ang Mesiyas

Ang Holyland Model sa Jerusalem na pinaniniwalaan ng marami na hitsura ng unang-siglong Jerusalem

Ang Garden Tomb (kanan) at ang Church of the Holy Sepulchre (ibaba, unang-siglong mga libingan sa loob). Parehong inaangkin na pinaglibingan kay Jesus

Pintuang-daan ng Damasco, Jerusalem

Tanawin sa lansangan
sa matandang bahagi
ng Jerusalem

Ang Tipunang-tubig ng Siloam, na
dinadaluyan ng bukal ng Gihon sa
pamamagitan ng Paagusan ni Hezekias

Ang Libis ng Hinom, na nasa dakong timog
at timog-kanluran ng sinaunang Jerusalem,
ay tinawag na Gehenna noong unang siglo

Ang unang-siglong Tipunang-tubig ng Siloam, kung saan sinabi ni Jesus sa isang lalaking bulag na maghugas para gumaling (Ju 9:7)

Ang kinikilalang lokasyon ng hardin ng Getsemani

Betania, gaya ng makikita sa ngayon

Ang Warren's Shaft, maaaring sa pamamagitan nito'y nakasalok ng tubig mula sa bukal ng Gihon gamit ang mga timba. Posibleng sa ganitong daanan nakapasok ang mga tauhan ni David patungo sa moog ng mga Jebusita sa Sion (2Sa 5:8)

Arkeolohikal na mga paghuhukay sa hilagang panig ng sinaunang Lunsod ni David

Ang Western Wall ng Jerusalem na may naglalakihang mga bato na mula pa noong unang siglo. Maraming Judio ang pumaparito upang manalangin

Ang Pang-araw-araw na Buhay sa Sinaunang Israel

PAANO kaya ang pang-araw-araw na buhay noong panahon ng Bibliya? Anong uri ng mga tahanan ang tinirahan ng karaniwang mga tao? Anu-anong uri ng trabaho ang ginawa nila? Ano ang kanilang mga kaugalian? Ang pagkakaroon mo ng ilang kaalaman tungkol sa mga bagay na ito ay makatutulong sa iyo upang mailarawan mo sa iyong isip ang mga ulat sa Bibliya. Kung minsan, ang saligang impormasyon ding iyon ang susi sa pag-unawa sa kahulugan ng mga kasulatan.

Karamihan sa mga bahay, tulad ng isang ito sa Jerusalem, ay may patag na mga bubong kung saan ang mga tao ay maaaring dumalaw, maglakad-lakad kapag malamig ang gabi, o matulog pa nga (Luc 17:31)

Isang uri ng pambahay na pugon na karaniwan sa mga Israelita (Lev 26:26)

Mga sinaunang lampara na yari sa luwad at pinagniningas ng langis (Mat 25:1-4)

Kadalasang sa balikat pinapasan ng Hebreong mga lalaki at mga babae ang kanilang dala-dala (Gen 24:15; Bil 7:9)

Iba't iba ang laki at hugis ng mga sisidlan, karaniwan nang luwad, kung minsan ay yari sa bato (1Ha 17:12)

Noong panahon ng Bibliya, ang mga butil ay ginagapas gamit ang kamay (kaliwa), ginigiik sa pamamagitan ng mga paa ng hayop o ng panggiik na kareta para ihiwalay ang ipa mula sa butil (ibaba sa kaliwa), at tinatahip (ibaba) sa pamamagitan ng pagsasaboy ng butil para liparin ng hangin ang ipa

Isang gilingang-bato na malamang na ginamit sa pagpisa sa mga olibo upang katasin ang langis (Bil 18:27)

Gilingang pangkamay, ginagamit sa paggiling ng mga butil upang maging harina (Mat 24:41)

Ang pagpapastol ay isang karaniwang hanapbuhay noong panahon ng Bibliya (Luc 15:4)

Ang mga buriko, o mga asno, ay madalas gamitin bilang mga hayop na pantrabaho (1Cr 12:40)

Mga balon ang karaniwang pinagkukunan ng tubig sa lupaing iyon, noon at hanggang sa ngayon (Gen 29:10)

Sa isang mahusay na ilustrasyon, sinabi ni Jesus na mas madali pa sa isang kamelyo na makalusot sa butas ng karayom na panahi kaysa sa isang taong mayaman na makapasok sa Kaharian (Luc 18:25)

Ginamit ang mga kambing upang lumarawan sa mga katangiang di-kanais-nais at sa mga taong balakyot (Zac 10:3; Mat 25:33), ngunit ang mga kambing na inihandog bilang hain ay ginamit din upang magsilbing larawan ng hain ni Kristo (Heb 9:12)

Ginamit ang mga gasela bilang sagisag ng kagandahan (Sol 2:9) at ng bilis (1Cr 12:8)

Iniiwasan ng mailap na asno ang mga lugar na tinatahanan ng mga tao. Tumahan si Nabucodonosor kasama ng ganitong mga hayop noong panahong mabaliw siya nang pitong taon (Dan 5:21)

DETALYADONG MGA MAPA

Opni
Kepar-ammoni
Senaa
Efraim(n)
(Opra)
Raba
(Filadelfia)
Bethel
(Luz)
Rimon
Ai
Avim
Bet-nimra
Jordan
Mizpa
Naara
Gilgal
Irpeel
Migron
Micmas(h)
Jerico
Abel-keramim
Gedera
Geba
Bozez
Rama
Gibeon
Bet-araba
Azmavet
Para
Sitim
Ilog
Hazor
Gibeah
Adumim
Bet-hogla
Minit
Bet-haran(m)
Eleale
Galim
Almon
Moza
Neptoa
Anatot
Hesbon
Bahurim
Bet-peor
Bet-jesimot
Bezer
Jerusalem
En-semes
En-rogel
Pisga
Betania (Anania)
Bdk. Nebo
Nebo
Lunsod ng
Asin
Manahat
Midin
Bamot-baal
Mababang Kapatagan
ng Acor
Secaca
Medeba
Nibsan
Betlehem
Etam
Baal-meon
Netopa
Sup
Esan
Tekoa
Almon-diblataim
Dagat Asin
Zeret-sahar
Matana
Atarot
Janim
Kain
Dibon (Dibon-gad)
Bet-gamul
Aroer
En-gedi
A.L. ng Arnon
Eglaim
Dimon
Rabbath-moab
Rama (Baal; Baalat-beer)
Kir ng Moab (Kir-hareset; Kir-heres)
Nimrim

Ang mapang ito ay karugtong ng mapa sa naunang mga pahina at ipinakikita rito ang mga lugar sa dakong hilaga
Malaking Dagat
A.L. ng Kison
Bdk. Carmel
Jotba
Cana
Nea
Ruma
Dimna (Rimon)
Hanaton
Hali
Beten
Gat-heper
Et-kazin
Haroset
Betlehem
Idala
Nazaret
Daberat (Rabit)
Simron
Mareal
Japia
Kesulot (Kislot-tabor)
Jokneam
Dabeset
Sarid
Nain
More
Libis ng Jezreel
Opra
Sunem
Dor
Megido
Kedes
Jezreel
Balon ng Harod
Bdk. Gilboa
Hadadrimon
Taanac
Cesarea
Bahay-Talian ng mga Pastol
En-ganim
Ibleam
Arubot
Dotan
Heper
Socoh
Tebez
Tirza
Samaria
Bdk. Ebal
Bukal ni Jacob
Sicar
Sikem
Bdk. Gerizim
Piraton
Micmetat
Taanat-shilo
Baal-salisa
Janoa
Aruma
Rakon
Apek (Antipatris)
Tapua
Gat-rimon
Ebenezer
Lebona
Shilo
Jope
Zereda
Bene-berak
Jehud
Arimatea (Rama)
Gilgal
Ono
Timnat-sera
Bet-dagon
Jesana
Nebalat
Baal-hazor

Dagat ng Galilea
Magadan
Rakat
Madon
Tiberias
Apek
Hammat
Adami-nekeb
Aznot-tabor
Helep
Lasaron
Jabneel
Lakum
Bet-semes
Bdk. Tabor
En-hada
En-dor
Haparaim
Ramot
Debir
Bet-sita
Bet-sean
Jordan
Nahal Yarmuk
Golan
Astarot
Edrei
Bahay ni Arbel
Rogelim
Ham
Ramot-gilead
Salim
Enon
Bezek
Abel-mehola
Ilog
Tabat
Zapon
Wadi Farrah
Sucot
Mahanaim
Penuel
(Peniel)
A. L. ng Jabok
Mizpa
Adan
Zaretan
(Zereda)
Jogbeha
Betonim

Ipinakikita sa mapang ito, na karugtong ng mga naunang mapa, ang mga lugar sa dulong hilaga

[*karugtong ng pahina 944*] iyong kapatid sa iyong puso." (Lev 19:17) Ang isa sa mga kahilingan para sa taong nagsasabing siya'y nakapatay nang di-sinasadya at naghahangad na mapaglaanan ng kaligtasan sa mga kanlungang lunsod ay na hindi niya dating kinapopootan ang napatay.—Deu 19:4, 11-13.

Dapat Bang Kapootan ng Isa ang Kaniyang mga Kaaway? Ang payo ni Jesus na ibigin ng isa ang kaniyang mga kaaway ay lubusang kasuwato ng diwa ng Hebreong Kasulatan. (Mat 5:44) Batid ng tapat na si Job na mali para sa kaniya ang makadama ng anumang pagsasaya dahil sa kapahamakan niyaong masidhing napopoot sa kaniya. (Job 31:29) Ipinag-utos ng Kautusang Mosaiko sa mga Israelita ang pananagutang sumaklolo sa ibang mga Israelita na maaaring itinuturing nila bilang kanilang mga kaaway. (Exo 23:4, 5) Sa halip na magsaya dahil sa kasakunaan ng kaaway, ang mga lingkod ng Diyos ay tinatagubilinan: "Kung ang napopoot sa iyo ay nagugutom, bigyan mo siya ng tinapay na makakain; at kung siya ay nauuhaw, bigyan mo siya ng tubig na maiinom."—Kaw 24:17, 18; 25:21.

Ang ideyang dapat kapootan ang mga kaaway ay isa sa mga bagay na idinagdag sa kautusan ng Diyos ng Judiong mga guro ng tradisyon. Yamang ipinag-utos ng Kautusan sa mga Israelita na ibigin ang kanilang kapuwa (Lev 19:18), ipinalagay ng mga gurong ito na nagpapahiwatig iyon na dapat nilang kapootan ang kanilang mga kaaway. Ang "kaibigan" at "kapuwa" ay itinuring na tumutukoy lamang sa mga Judio, samantalang ang lahat ng iba pa ay itinuring na likas na mga kaaway. Kaayon ng kanilang tradisyonal na pagkaunawa sa salitang "kapuwa" at dahil sa tradisyong nagtataguyod ng pakikipag-alit sa mga Gentil, madaling makita kung bakit nila idinagdag sa pananalita ng kautusan ng Diyos ang di-awtorisadong mga salitang "at kapopootan mo ang iyong kaaway."—Mat 5:43.

Sa kabaligtaran, pananagutan ng isang Kristiyano na ibigin ang kaniyang mga kaaway, samakatuwid nga, yaong mga gumagawa sa kanilang sarili na kaniyang personal na mga kaaway. Ang gayong pag-ibig (sa Gr., *a·gaʹpe*) ay hindi sentimentalidad, na nakasalig sa personal na pagkagiliw, gaya ng kadalasang ipinapalagay ng iba, kundi isang pag-ibig na nakasalig sa kusang-loob na pagsang-ayon ng kalooban dahil sa simulain, tungkulin, at dahil iyon ang wastong gawin, anupat taimtim na hinahangad ang ikabubuti ng iba ayon sa kung ano ang tama. Ang (pag-ibig na) *a·gaʹpe* ay nananaig sa personal na mga alitan, anupat hindi kailanman pinahihintulutan ang mga ito na maging dahilan upang iwan niya ang tamang mga simulain at gumanti. Kung tungkol naman sa mga sumasalansang sa kaniyang landasing Kristiyano at umuusig sa kaniya, anupat ginagawa iyon sa kawalang-alam, ipananalangin pa nga ng lingkod ng Diyos na mabuksan ang kanilang mga mata upang makita nila ang katotohanan may kinalaman sa Diyos at sa Kaniyang mga layunin.—Mat 5:44.

Wastong Pagkapoot. Gayunpaman, may mga kalagayan at mga panahon kung kailan wasto ang mapoot. "May . . . panahon ng pag-ibig at panahon ng pagkapoot." (Ec 3:1, 8) Kahit si Jehova ay sinasabing napoot kay Esau. (Mal 1:2, 3) Ngunit ito'y hindi dahil sa sariling kagustuhan lamang ng Diyos. Si Esau ay napatunayang di-karapat-dapat sa pag-ibig ni Jehova dahil hinamak niya ang kaniyang pagkapanganay at ipinagbili niya iyon, sa gayo'y pati ang mga pangako ng Diyos at ang mga pagpapalang kalakip niyaon. Bukod diyan, nilayon niyang patayin ang kaniyang kapatid na si Jacob. (Gen 25:32-34; 27:41-43; Heb 12:14-16) Kinapopootan din ng Diyos ang matayog na mga mata, bulaang dila, mga kamay na nagbububo ng dugong walang-sala, pusong kumakatha ng mga nakasasakit na pakana, mga paang nagmamadali sa pagtakbo sa kasamaan, bulaang saksi, sinumang naghahasik ng mga pagtatalo sa gitna ng magkakapatid, sa katunayan, ang lahat ng indibiduwal at lahat ng bagay na lubusang sumasalansang kay Jehova at sa kaniyang matuwid na mga kautusan.—Kaw 6:16-19; Deu 16:22; Isa 61:8; Zac 8:17; Mal 2:16.

Anong uri ng pagkapoot ang dapat linangin ng mga lingkod ng Diyos?

Palibhasa'y tunay na matapat kay Jehova, kinapopootan ng kaniyang mga lingkod ang anumang bagay at sinumang indibiduwal na kaniyang kinapopootan. (2Cr 19:2) "Hindi ko ba kinapopootan yaong mga masidhing napopoot sa iyo, O Jehova, at hindi ba ako naririmarim sa mga sumasalansang sa iyo? Napopoot ako sa kanila taglay ang ganap na pagkapoot. Sila ay naging tunay na mga kaaway ko." (Aw 139:21, 22) Ngunit hindi hinahangad ng pagkapoot na ito na pinsalain ang iba. Sa halip, nakikita ito sa lubusang pagkamuhi sa anumang bagay na balakyot, anupat iniiwasan ang bagay na masama at yaong mga masidhing napopoot kay Jehova. (Ro 12:9, 17, 19) Wasto lamang na kapootan ng mga Kristiyano yaong mga kilaláng kaaway ng Diyos, gaya ng Diyablo at ng kaniyang mga demonyo, gayundin ang mga taong sadya at kusang naninindigan laban kay Jehova.

Bagaman hindi iniibig ng mga Kristiyano ang mga taong ginagawang dahilan ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos para sa mahalay na paggawi, hindi nila kinapopootan ang mga taong

nasasangkot sa paggawa ng masama ngunit karapat-dapat namang pagpakitaan ng awa. Sa halip na kapootan ang nagsisising manggagawa ng kamalian, ang kinapopootan nila ay ang balakyot na gawa, oo, "maging ang panloob na kasuutan na narumhan ng laman."—Jud 4, 23.

Pag-iwas sa Di-wastong Pagkapoot. Kapag ang isa ay naging Kristiyano, inaalis na niya ang pagkapoot sa iba. (Tit 3:3) Ang isa na napopoot sa kaniyang kapatid ay lumalakad pa rin sa kadiliman, at ang anumang pag-aangkin niya na iniibig niya ang Diyos ay isa ngang kasinungalingan. Ang pagkapoot sa kapatid ay katumbas ng pagpaslang.—1Ju 2:9, 11; 4:20; 3:15.

Dahil sa sentimentalidad, maaaring masira ang timbang na pangmalas ng isa sa pag-ibig at pagkapoot, gaya ng lumilitaw na nangyari kay David may kaugnayan sa kaniyang anak na si Absalom. (2Sa 18:33; 19:1-6) Gayundin naman, "ang nag-uurong ng kaniyang pamalo ay napopoot sa kaniyang anak, ngunit ang umiibig sa kaniya ay yaong humahanap sa kaniya taglay ang disiplina."—Kaw 13:24.

Ang paggalang sa pribadong buhay ng iba at pagpapakita ng maibiging konsiderasyon ay makatutulong sa isang tao upang hindi siya kapootan ng iba. Kaayon ito ng payo na: "Gawin mong madalang ang iyong paa sa bahay ng iyong kapuwa, upang hindi siya magsawa sa iyo at talagang kapootan ka."—Kaw 25:17.

Tingnan din ang GALIT.

PORATA. Isa sa sampung anak ni Haman.—Es 9:8, 10.

PORCIO FESTO. Tingnan ang FESTO.

PORCUPINO [sa Heb., *qip·podh′*]. Malaking *rodent* na kilalá dahil sa mga tinik nito na pananggalang. Pinagtatalunan kung ano ang eksaktong kahulugan ng salitang Hebreo na *qip·podh′,* na isinalin sa iba't ibang paraan bilang *"bittern"* (*KJ, Da*), *"bustard"* (*NE*), *"hedgehog"* (*AT, Le*), at "(mga) porcupino" (*AS, NW*). (Isa 14:23; 34:11; Zef 2:14) Batay sa etimolohiyang Hebreo, tutol si G. R. Driver sa saling *"bittern"* at iminumungkahi niya na maaaring ang Hebreong *qip·podh′* ay kumakapit kapuwa sa porcupino at sa isang ibon. Ngunit inirerekomenda niya ang *"ruffed bustard"* bilang posibleng salin ng *qip·podh′* sa nabanggit na mga teksto. (*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1955, p. 137) Mas pabor sina Koehler at Baumgartner sa saling *"hedgehog"* sa Isaias 14:23 at 34:11, ngunit *"short-eared owl"* naman sa Zefanias 2:14. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 845) Sa Hebreo, ang isang salita ay maaaring kumapit sa dalawang magkaibang hayop. Inilalarawan ito ng terminong *tin·she′meth,* na tumutukoy kapuwa sa isang lumilipad na nilalang, "ang sisne," at sa isang nagkukulupong nilalang, "ang hunyango."—Lev 11:18, 30.

Gayunman, sa kabila ng kawalang-katiyakan, may mabuting saligan para isalin ang *qip·podh′* nang pare-pareho bilang "porcupino" o *"hedgehog,"* sa halip na *"bittern."* Kapuwa sa matatanda at sa makabagong mga leksikon, nakatala ang *"hedgehog"* o "porcupino" bilang depinisyon ng *qip·podh′* sa lahat ng paglitaw niyaon. Ang mga saling ito ay sinusuportahan ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate,* gayundin ng etimolohiyang Hebreo at ng kaugnay nitong mga wika gaya ng Aramaiko, Arabe, at Ethiopic.

Batay sa mga pala-palagay tungkol sa Isaias 14:23 at Zefanias 2:14 hinggil sa pagkatiwangwang ng Babilonya at Nineve, may mga tumututol na hindi maaaring porcupino (o *hedgehog*) ang hayop na tinutukoy, yamang ang nilalang na ito'y hindi naglalagi sa matatambong lawa ng tubig, hindi nakaaawit at hindi makaaakyat sa ibabaw ng mga haligi. Gayunman, ayon sa Isaias 14:23, hindi ang matatambong lawa kundi ang Babilonya ang magiging pag-aari ng mga porcupino. Iniulat ng isang manggagalugad sa mga guho ng Babilonya na nakakita siya ng *"maraming* tinik ng porcupino." Gayundin, ang tinig na 'umaawit sa may bintana' sa itiniwangwang na Nineve ay maaaring kumapit sa anumang ibon na dadapo sa isang abandonadong bintana o maging sa hugong ng hangin, anupat hindi naman kailangang sa porcupino kumakapit. (Zef 2:14) Tungkol naman sa 'pagpapalipas ng porcupino ng gabi sa mga kapital [tuktok] ng mga haligi,' dapat tandaan na ang inilalarawan dito ay isang lunsod na nasa kaguhuan. Kung gayon, posibleng-posible na ang mga haliging tinutukoy rito ay gumuho na.

PORFIDO [sa Ingles, *porphyry*]. Isang uri ng bato, kadalasa'y matingkad na pula, purpura, o kung minsan ay berde, na may mga kristal ng *feldspar.* Kasama ng marmol at perlas, ginamit ito bilang sahig sa palasyo ng Persia sa Susan noong mga araw ni Haring Ahasuero.—Es 1:6.

POSAS. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

Ang Kasulatan ay bumabanggit ng napakarami at iba't ibang makahulugang posisyon at kilos ng katawan, anupat ipinakikita ng mga paglalarawan sa Bibliya na ang mga iyon ay halos kapareho ng mga kaugalian ngayon sa Gitnang Silangan. Kung ihahambing sa mga tao sa Kanluran, mas lantarang ipinakikita ng mga taga-Silangan ang kanilang niloloob at hindi sila nangingiming ipahayag ang kanilang mga damdamin. May kalakip mang mga salita

o wala, ang mga posisyon at mga kilos ng katawan noon ay tunay na mapuwersa at makahulugan.

Pananalangin at Pagbibigay-galang. *Pagtayo.* Sa mga Hebreo at sa maraming iba pang bansang binabanggit sa Bibliya, walang itinakdang posisyon para sa pananalangin. Ang lahat ng posisyong ginagamit para rito ay nagpapakita ng matinding paggalang. Karaniwan lamang ang pananalangin nang nakatayo. Binanggit ni Jesus ang posisyong ito para sa pananalangin. (Mar 11:25) Pagkatapos na pagkatapos niyang mabautismuhan, maliwanag na si Jesus ay nakatayo at nananalangin nang mabuksan ang langit at bumaba sa kaniya ang banal na espiritu sa hugis ng katawang tulad ng isang kalapati, at narinig ang mismong tinig ng Diyos mula sa langit.—Luc 3:21, 22.

Ang *pagluhod* ay isang karaniwang posisyon kapag nananalangin. Si Jesus mismo ay lumuhod sa hardin ng Getsemani. (Luc 22:41) Lumuhod din si Solomon nang katawanin niya ang bansang Israel sa panalangin noong pasinayaan ang templo. (1Ha 8:54) Bagaman maraming beses na ginagamit sa Bibliya ang salitang "tuhod" sa anyong pangmaramihan, may mga pagkakataon na maaaring isang tuhod lamang ang iniluluhod ng isa, gaya ng paminsan-minsa'y ginagawa ng makabagong mga taga-Silangan.—Gaw 9:40; 20:36; 21:5; Efe 3:14.

Pagyukod. Saanman naroroon ang mga Judio noon, inihaharap nila ang kanilang mga mukha sa lunsod ng Jerusalem at sa templo nito kapag sila'y sumasamba. (1Ha 8:42, 44; Dan 6:10) Nakita ni Ezekiel sa pangitain na may 25 lalaking nakatalikod sa templo ni Jehova, anupat nakayukod sila at ang kanilang mga mukha ay nakaharap sa S. (Eze 8:16) Sa mga templo ng mga sumasamba sa araw, ang pasukan ay inilalagay sa K panig, anupat ang mga mananamba ay nakaharap sa S kapag pumapasok dito. Ngunit sa templo ni Jehova, inilagay sa S ang pasukan anupat ang mga mananamba ni Jehova roon ay nakatalikod sa sikatan ng araw.

Pag-uunat ng mga bisig. Habang ang isa ay nakatayo o nakaluhod, kung minsan ay iniuunat niya ang mga palad ng kaniyang mga kamay tungo sa langit, o maaaring itinataas niya o iniuunat sa unahan ang kaniyang mga kamay na parang nagsusumamo. (1Ha 8:22; 2Cr 6:13; Ne 8:6) Kung minsan, maaaring itinitingala rin ng isang tao ang kaniyang mukha (Job 22:26) o itinitingin niya ang kaniyang mga mata sa langit.—Mat 14:19; Mar 7:34; Ju 17:1.

Pag-upo at pagpapatirapa. Ang pag-upo ay isa pang posisyon kapag nananalangin, anupat maliwanag na lumuluhod muna ang nagsusumamo at pagkatapos ay umuupo sa kaniyang mga sakong. (1Cr 17:16) Sa ganitong posisyon, maaari niyang iyuko ang kaniyang ulo o ilapit iyon sa kaniyang dibdib. O, gaya ng ginawa ni Elias, maaari siyang yumukyok sa lupa at ilagay ang kaniyang mukha sa pagitan ng mga tuhod niya. (1Ha 18:42) Kadalasan, ang isang taong nagpapatirapa ay inilalarawan sa Kasulatan bilang 'nakasubsob' o 'nagsubsob ng kaniyang mukha.' Karaniwan itong ginagawa sa pamamagitan ng pagluluhod ng mga tuhod at pagyukod sa unahan, anupat itinutukod ang mga kamay o mas madalas ay ang mga siko, anupat ang ulo ay nakadikit sa lupa. (Gen 24:26, 48; Ne 8:6; Bil 16:22, 45; Mat 26:39) Kapag matindi ang kalumbayan o lubhang marubdob ang pananalangin, maaaring aktuwal na isubsob ng nagsusumamo ang kaniyang mukha sa lapag habang siya ay nakadapa. Kapag sukdulan ang kapighatian, ang ilan ay nagsusuot ng telang-sako. (1Cr 21:16) Yumuyukod din ang mga huwad na mananamba sa harap ng kanilang mga idolo. (Exo 20:5; Bil 25:2; 2Ha 5:18; Dan 3:5-12) Bukod diyan, kadalasa'y hinahalikan nila ang mga ito. —1Ha 19:18.

Mga kilos na nagpapahiwatig ng pagsamba sa isang bagay. Itinawag-pansin ni Job ang panganib kung pahihintulutan ng isang tao na maakit ang kaniyang puso sa isang bagay na pinagpipitaganan gaya ng araw o buwan, anupat gagawa siya ng isang kilos na magpapahiwatig ng pagsamba sa bagay na iyon, tulad marahil ng paglalagay ng kamay niya sa kaniyang bibig bilang paghalik gaya ng ginagawa ng mga paganong sumasamba sa buwan o niyaong mga nagbibigay-galang sa mga idolo. Natanto ni Job na isa itong pagkakaila sa tunay na Diyos at na pagsusulitin ang isa para sa gayong kamalian.—Job 31:26-28.

Posisyon ng mga Kristiyano kapag nananalangin. Nanalangin si Jesus nang hayagan, at nang taimtim, gaya ng ginawa ni Pablo at ng iba pa. Iminungkahi rin niya ang pribadong pananalangin. (Mat 6: 5, 6) Ngunit hinatulan ni Jesus ang pagpaparangya sa pamamagitan ng mahahabang panalangin bilang pagpapakitang-tao, na isang gawaing nakaugalian ng ilan sa mga eskriba. (Mar 12:40; Luc 20:47) Gayunman, tinularan ng mga Kristiyano ang marami sa mga kaugalian at mga gawain sa sinagogang Judio—yaong mga hindi naman hinahatulan ng Diyos—at ang gayunding mga kilos at posisyon kapag nananalangin ay binabanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Wala silang inirekomendang kaanyuan ng mukha o posisyon ng katawan upang magpahiwatig ng pagiging relihiyoso at banal. Hindi nila sinabi na kailangan ang isang partikular na posisyon, gaya ng paglalapat ng mga palad o pagdadaop ng mga kamay kapag nananalangin. Sa katunayan, ang isa ay maaaring manalangin nang tahimik at walang anumang panlabas na palatandaan, halimbawa, kapag gumaganap siya ng isang iniatas

na tungkulin o kaya'y napapaharap sa kagipitan. (Ihambing ang Ne 2:4.) Tinatagubilinan ang mga Kristiyano na magpatuloy sa pananalangin "sa bawat uri ng panalangin at pagsusumamo."—Efe 6:18.

Paggalang, Pagpapakumbaba. *Pagluhod.* Ang mga kilos at posisyon ng mga taga-Silangan bilang pagpapakita ng paggalang sa isa't isa at lalo na kapag nagsusumamo sa mga nakatataas sa kanila ay halos kapareho ng mga kilos nila kapag nananalangin. May mababasa tayong mga halimbawa ng pagluhod sa harap ng iba bilang pagsusumamo. Hindi ito pagsamba sa taong iyon kundi pagkilala lamang sa kaniyang posisyon o katungkulan, taglay ang matinding paggalang.—Mat 17:14; Mar 1:40; 10:17; 2Ha 1:13.

Mas malimit namang gawin ang *pagyukod* kapag bumabati sa iba, kapag lumalapit sa kanila may kaugnayan sa negosyo, o kapag nagpapamalas ng matinding paggalang. Halimbawa, yumukod si Jacob nang pitong ulit noong salubungin niya si Esau. (Gen 33:3) Bagaman si Solomon ay hari, nagpakita siya ng paggalang sa kaniyang ina sa pamamagitan ng pagyukod dito.—1Ha 2:19.

Ang pagyukod ay maaari ring sumagisag sa pagtanggap ng pagkatalo. (Isa 60:14) Posibleng ang mga taong natalo ay humarap sa nanlupig sa kanila suot ang telang-sako at may mga lubid pa nga sa kanilang mga ulo bilang pagmamakaawa. (1Ha 20:31, 32) Ipinapalagay ng ilan na ang mga lubid na ito ay ipinupulupot ng mga natalo sa leeg nila bilang sagisag ng kanilang pagkabihag at pagpapasakop.

Bagaman pangkaraniwan sa mga Judio ang pagyukod sa harap ng may awtoridad bilang paggalang, tumangging yumukod si Mardokeo sa harap ni Haman. Ito ay sa dahilang si Haman, bilang isang Agagita, ay malamang na isa ring Amalekita, na tungkol sa mga ito ay sinabi ni Jehova na lubusan niyang papawiin ang pag-alaala sa kanila mula sa silong ng langit at na makikipagdigma siya sa Amalek sa sali't salinlahi. (Exo 17:14-16) Yamang ang pagyukod o pagpapatirapa ay magpapahiwatig ng pakikipagpayapaan kay Haman, tumanggi si Mardokeo na isagawa iyon, sapagkat ang paggawa niyaon ay lalabag sa utos ng Diyos.—Es 3:5.

Pagpapatirapa. Nagpatirapa si Josue sa harap ng isang anghel, na "prinsipe ng hukbo ni Jehova," hindi upang sambahin ito, kundi bilang pagkilala sa nakatataas na katayuan ng anghel at dahil maliwanag na isinugo ni Jehova ang anghel taglay ang isang utos para sa kaniya.—Jos 5:14.

Noong naririto si Jesus sa lupa, nagpapatirapa sa harap niya ang mga tao upang magsumamo at mangayupapa sa kaniya, at hindi niya sila sinaway. (Luc 5:12; Ju 9:38) Ito ay sa dahilang siya ang inatasang Hari, ang Haring Itinalaga, gaya ng sinabi niya mismo: "Ang maharlikang kamahalan ng Diyos ay dumating na" (*ED*); "Ang kaharian ng Diyos ay malapit na." (*NW,* Mar 1:15) Si Jesus ang tagapagmana ng trono ni David at samakatuwid ay nararapat parangalan bilang hari.—Mat 21:9; Ju 12:13-15.

Gayunman, hindi pinahintulutan ng mga apostol ni Jesu-Kristo na magpatirapa ang iba sa harap nila. Ito ay sa dahilang, sa mga pangyayaring inilarawan, ang pagpapatirapa ay ginawa bilang pagsamba, na para bang sa mga apostol nanggaling ang kapangyarihan ng banal na espiritu, na siyang pinagmulan ng pagpapagaling at ng iba pang makapangyarihang mga gawa. Alam ng mga apostol na sa Diyos nagmula ang kapangyarihang iyon at na sa Kaniya dapat ibigay ang kapurihan para sa mga bagay na ito at na lahat ng pagsamba ay dapat iukol kay Jehova sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, anupat mga kinatawan lamang sila ni Jesus.—Gaw 10:25, 26.

May kaugnayan sa paggalang na iniukol kay Jesus, ang salitang madalas gamitin ay *pro·sky·ne'o,* isang salita na may pangunahing kahulugan na "mangayupapa," ngunit isinasalin din bilang "sumamba." (Mat 2:11; Luc 4:8) Hindi pagsamba ang tinanggap ni Jesus, yamang nauukol lamang iyon sa Diyos (Mat 4:10), kundi batid niya na ang pangangayupapa sa kaniya ay pagkilala sa awtoridad na ibinigay sa kaniya ng Diyos. Ipinahayag ng anghel, na isinugo ni Jesu-Kristo upang maghatid ng Apocalipsis kay Juan, ang simulain na ang pagsamba ng tao ay nauukol lamang sa Diyos nang tanggihan niya ang pagsamba ni Juan.—Apo 19:10; tingnan ang PAGSAMBA; PANGANGAYUPAPA.

Ang *paglalagay ng talukbong sa ulo* ay isang tanda ng paggalang ng mga babae. Sinunod ang kaugaliang ito sa kongregasyong Kristiyano. Noong tinatalakay niya ang simulain ng Kristiyanong pagkaulo, sinabi ng apostol na si Pablo: "Ang bawat babae na nananalangin o nanghuhula nang dinalalambungan ang kaniyang ulo ay humihiya sa kaniyang ulo . . . Iyan ang dahilan kung bakit ang babae ay dapat magkaroon ng tanda ng awtoridad sa kaniyang ulo dahil sa mga anghel."—1Co 11:3-10; tingnan ang PAGKAULO.

Ang *pag-aalis ng mga sandalyas* ay tanda ng paggalang o pagpipitagan. Inutusan si Moises na gawin ito nang siyasatin niya ang nagniningas na palumpong, gayundin si Josue sa harap naman ng isang anghel. (Exo 3:5; Jos 5:15) Yamang ang tabernakulo at ang templo ay mga dakong banal, sinasabing nakatapak ang mga saserdote habang isinasagawa ang kanilang mga tungkulin sa santuwaryo. Sa katulad na paraan, ang pagkakalag ng mga sintas ng mga sandalyas ng ibang tao o ang pagdadala ng kaniyang mga sandalyas para sa kaniya ay itinuring na isang mababang gawain at pagpapakita

ng pagpapakumbaba ng isa o ng kabatiran niya na siya'y walang-halaga kung ihahambing sa kaniyang panginoon. Kaugalian pa rin sa Gitnang Silangan ang paghuhubad ng mga sandalyas kapag pumapasok sa isang bahay, anupat kung minsan ay isang lingkod ang naghuhubad ng mga ito.—Mat 3:11; Ju 1:27; tingnan ang SANDALYAS.

Pagbubuhos ng tubig sa mga kamay ng ibang tao. Nakilala si Eliseo bilang lingkod ni Elias dahil sa pananalitang "nagbuhos [siya] ng tubig sa mga kamay ni Elias." Partikular na ginagawa ang paglilingkod na ito pagkatapos kumain. Sa Gitnang Silangan, hindi kaugaliang gumamit ng kubyertos habang kumakain dahil nagkakamay lamang sila, at pagkatapos ay pinagsisilbihan ng lingkod ang kaniyang panginoon sa pamamagitan ng pagbubuhos ng tubig na panghugas sa mga kamay nito. (2Ha 3:11) Kahawig ng kaugaliang ito ang paghuhugas sa mga paa ng ibang tao, na ginagawa bilang tanda ng pagkamapagpatuloy, ng paggalang at, sa ilang kalagayan, ng pagpapakumbaba.—Ju 13:5; Gen 24:32; 43:24; 1Ti 5:10.

Pakikipagkasundo, Pakikipagsamahan. Ang *pakikipagkamay* at *pakikipaghampasan ng mga palad* ay mga kilos na nagpapahiwatig ng pakikipagkasundo, pagtitibay o pagpapatunay sa isang kontrata o kasunduan. (Ezr 10:19) Nagbababala ang Kasulatan na huwag itong gawin upang garantiyahan ng panagot ang isang pautang para sa ibang tao. (Kaw 6:1-3; 17:18; 22:26) Ang pagtutulungan, o pakikipagsamahan, ay ipinahiwatig din ng pakikipagkamay o paghawak sa kamay ng isang tao. —2Ha 10:15; Gal 2:9.

Paggagawad ng Pagpapala. *Pagpapatong ng mga kamay sa ulo; pagtataas ng mga kamay.* Yamang ang salitang Hebreo na *ba·rakh'* ay may kaugnayan sa pagluluhod ng mga tuhod at paggagawad ng pagpapala, malamang na ang mga taong tumatanggap ng pagpapala ay lumuluhod at yumuyukod sa isa na nagpapala. Pagkatapos, ipinapatong ng taong nagpapala ang kaniyang mga kamay sa ulo ng isa na pinagpapala. (Gen 48:13, 14; Mar 10:16) Kapag naggagawad ng pagpapala sa isang grupo ng mga tao, karaniwan nang itinataas ng nagpapala ang kaniyang mga kamay tungo sa kanila habang binibigkas ang pagpapala.—Lev 9:22; Luc 24:50.

Panunumpa. *Pagtataas ng kamay; paglalagay ng kamay sa ilalim ng hita.* Sa panunumpa, kaugalian noon na itaas ang kanang kamay. Sinasabi ng Diyos na ginagawa niya ito, bagaman sa makasagisag na paraan. (Deu 32:40; Isa 62:8) Sa pangitain ni Daniel, itinaas ng anghel tungo sa langit kapuwa ang kaniyang kanan at kaliwang kamay habang bumibigkas ng sumpa. (Dan 12:7) Ang isa pang paraan upang pagtibayin ang isang sumpa ay ang paglalagay ng kamay ng isang tao sa ilalim ng hita (balakang) ng kaniyang kapuwa, gaya ng ginawa ng katiwala ni Abraham nang manumpa ito na ikukuha niya si Isaac ng asawa mula sa mga kamag-anak ni Abraham (Gen 24:2, 9), at gaya rin ng ginawa ni Jose para kay Jacob nang manumpa siya na hindi niya ililibing si Jacob sa Ehipto. (Gen 47:29-31) Ang salitang "hita" ay tumutukoy sa bandang itaas ng binti mula sa balakang hanggang sa tuhod, na kinaroroonan ng *femur.* Ayon sa Judiong rabbi na si Rashbam, ang paraang ito ng panunumpa ay ginagamit kapag nag-uutos ang isang nakatataas sa isang nakabababa sa kaniya, gaya ng pag-uutos ng panginoon sa kaniyang lingkod o ng ama sa kaniyang anak, na dapat ding maging masunurin sa kaniya. At ayon sa isa pang Judiong iskolar, si Abraham Ibn Ezra, isang kaugalian noong mga araw na iyon na manumpa ang isang lingkod sa ganitong paraan, anupat inilalagay niya ang kaniyang kamay sa ilalim ng hita ng kaniyang panginoon at inuupuan naman niyaon ang kamay niya. Ipinahihiwatig nito na ang lingkod na iyon ay nasa ilalim ng awtoridad ng kaniyang panginoon.—*The Soncino Chumash,* inedit ni A. Cohen, London, 1956, p. 122.

Pamimighati, Kahihiyan. *Pagsasaboy ng alabok sa ulo; paghapak sa mga kasuutan; pagsusuot ng telang-sako.* Ang pamimighati ay karaniwan nang nilalakipan ng pagtangis (Gen 50:1-3; Ju 11:35), kadalasa'y kasabay ng pagyuyukod ng ulo dahil sa kalungkutan (Isa 58:5), ng pagsasaboy ng alabok sa ulo (Jos 7:6), o ng pag-upo sa lupa (Job 2:13; Isa 3:26). Kadalasan, ipinakikita ang pamimighati sa pamamagitan ng paghapak sa mga kasuutan (1Sa 4:12; Job 2:12; tingnan ang PAGHAPAK SA MGA KASUUTAN) at kung minsa'y sa pamamagitan ng paglalagay ng abo sa ulo. (2Sa 13:19) Nang ang mga Judio ay hatulan ng pagkapuksa sa mga kamay ng kanilang mga kaaway ayon sa utos ni Haring Ahasuero, "telang-sako at abo ang inilatag bilang higaan ng marami." (Es 4:3) Tinagubilinan ni Jehova ang Jerusalem na magbigkis ng telang-sako at gumumon sa abo dahil sa kabagabagang sasapit sa lunsod. (Jer 6:26) Sinabihan naman ni Mikas ang mga nakatira sa Filisteong lunsod ng Apra na 'gumumon sa mismong alabok.'—Mik 1:10.

Pagputol, paggupit, o pagbunot ng buhok; pagdagok sa dibdib. Ang paggupit ng buhok (Job 1:20), pagbunot ng isa sa buhok ng kaniyang sariling balbas (Ezr 9:3), pagtatakip ng ulo (2Sa 15:30; Es 6:12), pagtatakip ng bigote (Eze 24:17; Mik 3:7), at pagpapatong ng mga kamay sa ulo ay nagpapakita ng pamimighati o kahihiyan ng isang tao, anupat maaari pa nga siyang matulala. (2Sa 13:19; Jer 2:37) Ipinapalagay ng ilan na ipinahihiwatig ng huling nabanggit na kilos na ang mabigat na kamay ng kapighatian mula sa Diyos ay nakapatong sa nagdadalamhati. Si Isaias naman ay lumakad nang hubad

at nakatapak bilang tanda ng kahihiyang sasapit sa Ehipto at Etiopia. (Isa 20:2-5) Kapag nakadarama ng labis-labis na pamimighati o pagsisisi, maaaring dagukan ng isang tao ang kaniyang dibdib dahil sa pamimighati (Mat 11:17; Luc 23:27), o tampalin ang kaniyang hita dahil sa pagsisisi, kahihiyan, at pagkaaba o pagdadalamhati.—Jer 31:19; Eze 21:12.

Galit, Panunuya, Pang-iinsulto, Pagsumpa. *Pag-iling ng ulo; pagsampal sa mukha ng iba.* May iba't ibang kilos, karaniwan nang may kasamang mga salita, na nagpapakita ng matinding galit, poot, pag-alipusta, pagdusta, paghamak, at iba pa, laban sa ibang tao. Kabilang sa mga ito ang mga galaw ng bibig at pag-iiling ng ulo o pagwawagwag ng kamay (2Ha 19:21; Aw 22:7; 44:14; 109:25; Zef 2:15), pagsampal sa mukha (Job 16:10; Mat 5:39; Ju 18:22), at pagbunot sa balbas ng iba (Isa 50:6). Naranasan ni Jesus ang pinakamatitinding kapahayagan ng paghamak sa harap ng mataas na hukumang Judio nang siya'y duraan, sampalin, at takpan sa mukha, pagkatapos ay sinuntok siya at tinuya sa pamamagitan ng mga salitang: "Manghula ka sa amin, ikaw na Kristo. Sino ang humampas sa iyo?" (Mat 26:67, 68; Mar 14:65) Nang maglaon, ganitong pagtrato rin ang ipinakita sa kaniya ng mga kawal.—Mat 27:30; Mar 15:19; Ju 19:3.

Ang *pagsasaboy ng alabok* ay isa ring kapahayagan ng paghamak. Ginawa ito ni Simei kay David bukod pa sa kaniyang pagsumpa at paghahagis ng bato kay David. (2Sa 16:13) Upang ipakita ng mga mang-uumog ang pagkapoot nila kay Pablo noong ipinagtatanggol niya ang kaniyang sarili sa harap nila sa Jerusalem, inilakas nila ang kanilang mga tinig, anupat sumigaw sila at ipinaghagisan ang kanilang mga panlabas na kasuutan at nagsaboy ng alabok sa hangin.—Gaw 22:22, 23.

Ang *pagpalakpak ng mga kamay* ay maaaring ginagawa upang tumawag ng pansin, gaya sa Josue 15:18. Ngunit mas madalas, palatandaan ito ng galit (Bil 24:10), paghamak o pagtuya (Job 27:23; Pan 2:15), kalumbayan (Eze 6:11), o matinding poot, anupat nagsasaya dahil sa masamang bagay na sumapit sa isang karibal, isang kinapopootang kaaway, o isang maniniil; kung minsan ay may kasabay itong pagpadyak ng mga paa.—Eze 25:6; Na 3:19.

Pag-aatas, Paghirang. *Pagpapahid.* May ilang kilos na ginagawa upang mangahulugan ng pag-aatas o paghirang sa katungkulan o awtoridad. Noong pasinayaan ang pagkasaserdote, pinahiran si Aaron ng banal na langis na pamahid. (Lev 8:12) Pinapahiran din ang mga hari. (1Sa 16:13; 1Ha 1:39) Si Haring Ciro ng Persia ay hindi naman literal na pinahiran ng isang kinatawan ng Diyos ngunit tinukoy siya sa makasagisag na paraan bilang ang pinahiran ni Jehova dahil sa kaniyang atas na lupigin ang Babilonya at palayain ang bayan ng Diyos. (Isa 45:1) 'Pinahiran' din si Eliseo sa pamamagitan ng pag-aatas sa kaniya bagaman hindi siya kailanman literal na pinahiran ng langis. (1Ha 19:16, 19) Pinahiran si Jesus ng kaniyang Ama na si Jehova, hindi ng langis, kundi ng banal na espiritu. (Isa 61:1; Luc 4:18, 21) Sa pamamagitan naman niya, pinapahiran din ang kaniyang inianak-sa-espiritung mga kapatid na bumubuo sa kongregasyong Kristiyano. (2Co 1:21; Gaw 2:33) Ang pagpapahid na ito ay humihirang at nag-aatas sa kanila bilang mga ministro ng Diyos, at nagpapangyari na maging kuwalipikado sila sa atas na iyon.—1Ju 2:20; 2Co 3:5, 6; tingnan ang PINAHIRAN, PAGPAPAHID.

Ang pagpapatong ng mga kamay ay isang paraan ng pag-aatas sa isang tao sa isang katungkulan o tungkulin, gaya sa kaso ng pitong lalaki na inatasan ng mga apostol na mag-asikaso sa pamamahagi ng pagkain sa kongregasyon na nasa Jerusalem. (Gaw 6:6) Inatasan si Timoteo ng lupon ng matatandang lalaki sa kongregasyon upang gawin ang isang partikular na paglilingkod. (1Ti 4:14) Nang maglaon, ipinagkatiwala naman sa kaniya ng apostol na si Pablo ang pag-aatas sa iba, anupat pinaalalahanan siyang gawin lamang ito pagkatapos ng maingat na pagsasaalang-alang.—1Ti 5:22.

May iba pang mga kahulugan ang pagpapatong ng mga kamay, isa na rito ang pagkilala sa isang bagay, gaya sa Exodo 29:10, 15, kung saan kinilala ni Aaron at ng kaniyang mga anak na ang mga hain ay inihahandog para sa kanila. Gayundin ang kahulugan ng ganitong kilos na binanggit sa Levitico 4:15.

Isinagawa rin ang pagpapatong ng mga kamay upang ipakita na ang partikular na mga indibiduwal ay tatanggap ng mga kapakinabangan o kapangyarihan, gaya noong nagpapagaling si Jesus (Luc 4:40) at noong bumaba ang banal na espiritu doon sa mga pinatungan ni Pablo ng kaniyang mga kamay. (Gaw 19:6) Hindi ito nangangahulugan na dumaan ang espiritu sa mga kamay ni Pablo, kundi, bilang kinatawan ni Kristo, binigyan siya ng awtoridad na magtalaga, kasuwato ng itinakdang mga kahilingan, kung sinu-sino ang tatanggap ng mga kaloob ng espiritu. (Tingnan din ang Gaw 8:14-19.) Hindi naman kailangang ipatong ang mga kamay upang maibahagi ang mga kaloob ng espiritu, gaya ng makikita sa kaso ni Cornelio at ng kaniyang sambahayan anupat sa pamamagitan lamang ng pagkanaroroon ng apostol na si Pedro ay nabigyan sila ng banal na espiritu at ng kaloob na mga wika.—Gaw 10:44-46.

Pabor o Lingap. *Pagtayo sa harap ng isang nakatataas.* Ang pagtayo sa harap ng isang may awtoridad ay nangangahulugan ng pagkakamit ng pabor at pagkilala, yamang kailangan ang pahintulot

upang makalapit sa isang hari. (Kaw 22:29; Luc 1:19; 21:36) Sa Apocalipsis 7:9, 15, isang malaking pulutong ang ipinakikitang nakatayo sa harap ng trono, na nagpapahiwatig na natamo nila ang pabor at pagkilala ng Diyos.

Kung minsan, ang pagsasabing *iaangat ng isa ang ulo ng kaniyang kapuwa* ay isang makasagisag na paraan upang ipahiwatig na ito'y itataas o muling magtatamo ng pagsang-ayon.—Gen 40:13, 21; Jer 52:31.

Pagpuspos ng Kapangyarihan sa mga Kamay. *Ang pagpuspos sa mga kamay ng mga saserdote ng kapangyarihan* para sa makasaserdoteng katungkulan ay ipinahiwatig ni Moises nang bilang tagapamagitan ay inilagay niya sa mga kamay ni Aaron at ng mga anak nito ang iba't ibang bagay na ihahain at ikinaway niya ang handog sa harap ni Jehova. Ang pagkakaway ng handog ay sumasagisag sa palagiang paghahandog sa harap ni Jehova.—Lev 8:25-27.

Pakikipagkaibigan. *Paghalik; paghuhugas ng mga paa; pagpapahid ng langis sa ulo.* Ipinakikita ang pakikipagkaibigan sa pamamagitan ng paghalik (Gen 27:26; 2Sa 19:39), at kapag mas masidhi ang emosyon ng isa, posibleng sumubsob siya sa leeg ng kaniyang kapuwa na hinahalikan ito at lumuluha. (Gen 33:4; 45:14, 15; 46:29; Luc 15:20; Gaw 20:37) May tatlong kilos na itinuturing na laging kailangan bilang mga tanda ng pagkamapagpatuloy sa isang panauhin: paghalik sa kaniya bilang pagbati, paghuhugas ng kaniyang mga paa, at pagpapahid ng langis sa kaniyang ulo.—Luc 7:44-46.

Noong mga araw na naririto si Jesus sa lupa, kaugalian ang paghilig sa panahon ng kainan. Kapag ang indibiduwal ay *nakahilig sa dibdib ng isang tao,* ipinahihiwatig nito na siya ay matalik na kaibigan ng taong iyon o na taglay niya ang pabor nito, at ang posisyong iyon ay tinatawag na dakong dibdib. (Ju 13:23, 25) Ang kaugaliang ito ang saligan ng mga ilustrasyon sa Lucas 16:22, 23 at Juan 1:18.

Ang *pagkain sa tinapay ng isang tao nang kasama siya* ay sumasagisag sa pakikipagkaibigan at pakikipagpayapaan sa kaniya. (Gen 31:54; Exo 2:20; 18:12) Kaya naman ang pagbaling sa kaniya pagkatapos nito upang gawan siya ng pinsala ay itinuturing na napakatinding kataksilan. Ito ang pagkakasala ng traidor na si Hudas.—Aw 41:9; Ju 13:18.

Kawalang-sala, at Pagtanggi sa Pananagutan. *Paghuhugas ng mga kamay.* Ang kawalangsala ng isang tao sa isang bagay o ang pagtanggi niya sa pananagutan sa pagkakasala ay ipinakikita sa makasagisag na paraan sa pamamagitan ng paghuhugas ng mga kamay. (Deu 21:6) Sa Awit 73:13, ipinakita ng salmista sa ganitong paraan ang kaniyang kawalang-sala; tingnan din ang Awit 26:6. Tinangkang iwasan ni Pilato ang pananagutan niya sa kamatayan ni Jesus sa pamamagitan ng paghuhugas ng kaniyang mga kamay sa harap ng pulutong, anupat sinabi niya: "Ako ay walang-sala sa dugo ng taong ito. Kayo mismo ang bahala riyan."—Mat 27:24.

Pagpapagpag ng mga kasuutan. Ipinakita ni Pablo na wala na siyang anumang pananagutan sa mga Judio sa Corinto, na pinangaralan niya ngunit sumalansang sa kaniya, sa pamamagitan ng pagpapagpag ng kaniyang mga kasuutan sa harap nila, at pagkatapos ay sinabi niya: "Ang inyong dugo ay mapasainyong sariling mga ulo. Ako ay malinis. Mula ngayon ay paroroon ako sa mga tao ng mga bansa." (Gaw 18:6) Nang pagpagan ni Nehemias ang kaniyang "dibdib," na tumutukoy sa bandang dibdib ng kaniyang kasuutan, ipinahihiwatig niya ang lubusang pagtatakwil ng Diyos.—Ne 5:13.

Pagpapagpag ng alabok mula sa mga paa. Ang pagpapagpag ng alikabok o alabok mula sa mga paa ay nagpapahiwatig din ng pagtanggi sa pananagutan. Tinagubilinan ni Jesus ang kaniyang mga alagad na gawin ito laban sa isang lugar o lunsod na ayaw tumanggap o makinig sa kanila.—Mat 10:14; Luc 10:10, 11; Gaw 13:51.

Kagalakan. *Pagpalakpak ng mga kamay.* Ang kagalakan ay ipinakikita sa pamamagitan ng pagpalakpak ng mga kamay (2Ha 11:12; Aw 47:1) at pagsasayaw, na kadalasan ay sinasaliwan ng musika. (Huk 11:34; 2Sa 6:14) Ang hiyawan at awitan habang nagtatrabaho, lalo na sa panahon ng pag-aani ng ubas, ay mga kapahayagan ng kaligayahan o ng kagalakan taglay ang pasasalamat.—Isa 16:10; Jer 48:33.

Pagsalansang. Ang *pagkaway ng kamay* (nang may pagbabanta) laban sa isa ay nagpapahiwatig ng pagsalansang.—Isa 10:32; 19:16.

Ang *pagtataas ng isa ng kaniyang ulo* ay isang makasagisag na pananalita na nangangahulugan ng pagkilos, kadalasa'y upang sumalansang, lumaban, o maniil.—Huk 8:28; Aw 83:2.

Ang *pagtataas ng kamay* laban sa isa na may awtoridad ay nagpapahiwatig ng paghihimagsik laban sa kaniya.—2Sa 18:28; 20:21.

Ang *paghimod sa alabok* ay sumasagisag sa pagkatalo at pagkapuksa.—Aw 72:9; Isa 49:23.

Ang *paglalagay ng isa ng kaniyang kamay o paa sa batok* ng mga kaaway niya ay isang makasagisag na paglalarawan sa pagkatalo ng kaaway, sa pangangalat at pagtakas nito, at sa pagtugis at paghuli rito.—Gen 49:8; Jos 10:24; 2Sa 22:41; Aw 18:40.

Paghawak ng Awtoridad o Paggawa ng Hakbang. Ang *pagtayo o pagbangon* ay nangangahulugan ng paghawak ng awtoridad, paggamit ng kapangyarihan, o paggawa ng hakbang. Ang mga hari ay sinasabing tumatayo kapag hinahawakan

nila ang kanilang makaharing awtoridad o ginagamit nila iyon sa isang natatanging paraan. (Dan 8: 22, 23; 11:2, 3, 7, 21; 12:1) Sinasabing si Jehova ay bumabangon upang ilapat ang kahatulan para sa bayan. (Aw 76:9; 82:8) Binabanggit naman na si Satanas ay tumindig laban sa Israel noong udyukan niya si David na kunan ng sensus ang mga ito.—1Cr 21:1.

Ang *pagbibigkis sa mga balakang* ay nangangahulugan ng paghahanda para sa pagkilos. Ipinahihiwatig nito ang kaugalian noong panahon ng Bibliya na talian ng isang tao ang kaniyang mahabang kasuutan sa pamamagitan ng sinturon o pamigkis upang hindi ito makasagabal sa pagtatrabaho, pagtakbo, at iba pang gawain.—Job 40:7; Jer 1:17; Luc 12:37; 1Pe 1:13, tlb sa *Rbi8*.

Iba Pang mga Kilos. *Paghiga sa paanan ng ibang tao.* Upang maipaalaala ni Ruth kay Boaz ang tungkulin nito bilang manunubos, pinaroonan niya ito sa gabi, inalisan niya ng takip ang mga paa nito at humiga siya sa paanan nito. Nang magising si Boaz, sinabi niya rito: "Ako ay si Ruth na iyong aliping babae, at ilukob mo ang iyong laylayan sa iyong aliping babae, sapagkat ikaw ay isang manunubos." Sa gayon ay ipinabatid ni Ruth na handa siyang magpakasal kay Boaz sa ilalim ng kaayusang pag-aasawa bilang bayaw.—Ru 3:6-9.

Hitsura kapag nag-aayuno. Malamang na ang 'pagpighati sa kaluluwa ng isa' ay tumutukoy sa pag-aayuno at maaaring sumasagisag ito sa pagdadalamhati, pagkilala sa mga pagkakasala, o pagsisisi. (Lev 16:29, 31; 2Sa 1:12; Aw 35:13; Joe 1:13, 14) Noong naririto si Jesus sa lupa, ang mga taong mapagpaimbabaw ay nagkukunwaring malungkot, anupat sa pamamagitan ng pag-aayuno ay pinasasamâ nila ang anyo ng kanilang mga mukha upang magtingin silang "banal." Gayunman, sinabihan ni Jesus ang kaniyang mga alagad na kapag nag-aayuno sila, dapat nilang langisan ang kanilang ulo at hilamusan ang kanilang mukha upang hindi ito mahalata ng mga tao, yamang alam nila na sa puso tumitingin ang Ama. (Mat 6:16-18) Noon, may mga panahong nag-aayuno ang mga Kristiyano upang makapagtuon sila ng pansin sa espirituwal na mga bagay.—Gaw 13:2, 3; tingnan ang PAG-AAYUNO.

Pagpapatong ng kamay sa mga mata ng taong namatay. Nang sabihin ni Jehova kay Jacob na "ipapatong ni Jose ang kaniyang kamay sa iyong mga mata" (Gen 46:4), isang paraan ito ng pagsasabi na si Jose ang magpipikit sa mga mata ni Jacob pagkamatay niya, na karaniwan nang tungkulin ng panganay na anak. Kaya waring ipinahihiwatig ni Jehova kay Jacob na ang karapatan sa pagkapanganay ay dapat mapunta kay Jose.—1Cr 5:2.

Pagsipol. Ang 'pagsipol' sa isang bagay ay nangangahulugan ng panggigilalas o pagkamangha. Gayon ang ginawa niyaong mga nakakita sa kasindak-sindak na pagkawasak ng Juda, at nang maglaon pa, sa kakila-kilabot na pagkagiba ng Babilonya.—Jer 25:9; 50:13; 51:37.

Kaugalian noon ng mga hari o mga lalaking may awtoridad ang *sumandig sa bisig* ng isang lingkod o ng isa na nakabababa sa kanila, gaya ng ginawa ni Haring Jehoram ng Israel. (2Ha 7:2, 17) Si Haring Ben-hadad II naman ay sumasandig sa kamay ng kaniyang lingkod na si Naaman kapag yumuyukod siya sa bahay ng kaniyang diyos na si Rimon. —2Ha 5:18.

Ginamit sa mga Ilustrasyon. *Paghuhugas sa mga paa ng ibang tao.* Ginamit ni Jesus bilang ilustrasyon ang isa sa mga kaugalian sa Silangan nang hugasan niya ang mga paa ng kaniyang mga alagad upang bigyan sila ng aral sa kapakumbabaan at paglilingkod sa isa't isa. Nagsalita si Pedro, anupat hiniling niya kay Jesus na hugasan hindi lamang ang kaniyang mga paa kundi pati ang kaniyang mga kamay at ulo. Ngunit tumugon si Jesus: "Siya na nakapaligo na ay hindi na kailangang mahugasan maliban sa kaniyang mga paa, kundi lubusan na siyang malinis." (Ju 13:3-10) Dito, ipinahihiwatig ni Jesus na kapag ang isa ay nanggaling na sa paliguan at nakauwi na sa kaniyang bahay, ang kailangan lamang niyang hugasan ay ang alabok na nasagap sa daan ng kaniyang nakasandalyas na mga paa. Ginamit niya ang kalinisang ito bilang sagisag ng espirituwal na kalinisan.

Paglakad. Ang isa pang makatalinghagang pananalita ay ang "paglakad," na nangangahulugan ng pagsunod sa isang partikular na landasin ng pagkilos, gaya ng 'paglakad ni Noe kasama ng tunay na Diyos.' (Gen 6:9; 5:22) Yaong mga lumalakad na kasama ng Diyos ay sumusunod sa landasin ng pamumuhay na binalangkas ng Diyos at nakasusumpong ng kaniyang pagsang-ayon. Ganitong pananalita rin ang ginamit ng Kristiyanong Griegong Kasulatan upang ilarawan ang dalawang magkasalungat na landasin ng pagkilos na itinataguyod ng isa bago at pagkatapos na maging lingkod siya ng Diyos. (Efe 2: 2, 10; 4:17; 5:2) Sa katulad na paraan, ang 'pagtakbo' ay ginagamit upang sumagisag sa isang landasin ng pagkilos. (1Pe 4:4) Sinabi ng Diyos na ang mga propeta sa Juda ay "tumakbo" bagaman hindi niya sila isinugo, na nangangahulugang may-kabulaanan silang nagsagawa ng panghuhula, anupat wala silang awtorisasyon. (Jer 23:21) Inilarawan naman ni Pablo ang landasing Kristiyano may kaugnayan sa 'pagtakbo.' Inihalintulad niya ito sa isang takbuhan na dapat takbuhin ng isang indibiduwal ayon sa mga alituntunin upang makamit niya ang gantimpala.—1Co 9:24; Gal 2:2; 5:7.

POSTENG PANANDA. Tingnan ang HUDYAT, PANANDA.

POTIPAR [mula sa Ehipsiyo, pinaikling anyo ng Potipera]. Isang Ehipsiyong opisyal ng korte at pinuno ng tagapagbantay ni Paraon. Naging amo siya ni Jose nang ilang panahon at, lumilitaw na isang taong mayaman. (Gen 37:36; 39:4) Binili ni Potipar si Jose mula sa naglalakbay na mga mangangalakal na Midianita at, nang mapansin na isang mabuting lingkod si Jose, nang bandang huli ay inatasan niya ito na mamahala sa kaniyang buong bahay at bukid, na mga ari-ariang pinagpala ni Jehova dahil kay Jose.—Gen 37:36; 39:1-6.

Ang asawa ni Potipar ay hindi tapat sa kaniya gaya ng katapatan ng lingkod niyang si Jose. Paulit-ulit nitong sinikap na akitin si Jose at, isang araw nang walang ibang tao sa paligid, sinunggaban nito si Jose, ngunit tumanggi pa rin si Jose at tumakbong palabas. Nang umuwi si Potipar, ang narinig lamang niya ay ang desperadong mga bulaang akusasyon ng kaniyang asawa. Galít na ipinatapon ni Potipar si Jose sa bilangguan.—Gen 39:7-20.

Ang bilangguang ito ay waring konektado sa bahay ni Potipar o kaya ay nasa ilalim ng kaniyang pangangasiwa bilang "pinuno ng tagapagbantay." Kaya, bumabanggit ang ulat tungkol sa punong katiwala ng kopa at sa punong magtitinapay ni Paraon na itinapon sa bilangguan ding iyon, "sa piitan ng bahay ng pinuno ng tagapagbantay," 'sa piitan ng bahay ng panginoon' ni Jose. (Gen 39:1; 40:1-7) Gayunman, waring malayong mangyari na si Potipar ang siya ring "punong opisyal ng bahay-bilangguan" na 'nagpaubaya sa kamay ni Jose ng lahat ng bilanggo na nasa bahay-bilangguan.' (Gen 39:21-23) Ang opisyal na ito ay malamang na isang tauhan ni Potipar.

Ang titulo ni Potipar na "opisyal ng korte" ay salin ng salitang Hebreo na *sa·ris',* "bating," na sa mas malawak na diwa ay nangangahulugang isang tagapangasiwa sa sambahayan, tauhan sa korte, o katiwalang opisyal ng trono. Ang "opisyal ng korte [*saris'*] na namamahala sa mga lalaking mandirigma" nang bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E. ay tiyak na isang mataas na opisyal ng pamahalaan, hindi isang taong kinapon na kulang ang pagkalalaki. (2Ha 25:19) Kaya, si Potipar ay isa ring taong militar, pinuno ng tagapagbantay, at isang taong may asawa, mga bagay na nagpapahiwatig na hindi siya isang bating sa mas karaniwang diwa nito.

POTIPERA [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Siya na Ibinigay ni Ra"]. Biyenan ni Jose, na ang anak na si Asenat ang nagsilang kina Manases at Efraim. (Gen 41:45, 50; 46:20) Si Potipera ang saserdote, malamang ng diyos-araw na si Ra, na nanungkulan sa On, isang sentro ng Ehipsiyong pagsamba sa araw. Sa Cairo Museum ay may isang stela, isang haligi ng libingan, nakuha noong 1935, na doon ay may pangalang "Putipar."—*Annales du service des antiquités de l'Égypte,* Cairo, 1939, Tomo XXXIX, p. 273-276.

PREPEKTO [sa Ingles, *prefect*]. Sa pamahalaan ng Babilonya, isang opisyal na mas mababa kaysa sa isang satrapa. Sa Daniel 2:48, ginagamit ang titulong ito kaugnay ng "marurunong na tao ng Babilonya." Waring inuri ang "marurunong na tao" na ito ayon sa kanilang opisyal na mga tungkulin. Inatasan si Daniel bilang punong prepekto sa lahat ng "marurunong na tao ng Babilonya."—Dan 3:2, 3, 27.

Sa ilalim ng pamamahala ni Haring Dario na Medo, ang maharlikang mga opisyal ay pumaroon sa harap ni Dario "bilang isang pulutong," anupat ipinahihiwatig nito na isang malaking bilang ang nasasangkot, at sinabi nila na inirerekomenda ng lahat ng opisyal, kabilang na ang mga prepekto, na gumawa ng isang batas na nag-uutos na sa hari lamang dapat magsumamo, sa loob ng 30 araw. Nagpatuloy si Daniel sa pagsusumamo kay Jehova, at iniligtas siya ni Jehova; ang mga nagsabuwatan ang namatay sa yungib ng mga leon.—Dan 6:6, 7, 24.

PRETORIO, TANOD NG. Isang pantanging pangkat ng mga kawal na Romano, sa pasimula ay inorganisa ni Augusto bilang tagapagbantay ng emperador. Binubuo ito ng siyam (nang maglaon ay ginawang sampu) na *cohort* na tig-1,000 lalaki bawat isa. Sila ay pawang mga boluntaryong Italyano; ang suweldo nila ay doble o triple ng kita ng isang kawal na nasa mga hukbo. Inilagay ni Tiberio ang kalakhang bahagi ng *corps d'elite* na ito sa Roma sa pamamagitan ng pagtatayo ng nakukutaang baraks sa H ng mga pader ng lunsod. Bagaman ang mga *cohort* ay maaaring ipadala sa mga lupaing banyaga, tatlo sa mga ito ang laging nakahimpil sa Roma, anupat ang isa ay nasa baraks na karatig ng palasyo ng emperador. Yamang karaniwan nang ang Tanod ng Pretorio ang tanging hukbo na nakapirme sa Italya, sila ay naging isang makapangyarihang pulitikal na puwersa sa pagsuporta o pagpapabagsak sa isang emperador. Sa kalaunan, nagbago ang laki at kayarian ng Tanod ng Pretorio, anupat tinatanggap na rito pati ang mga kalalakihan mula sa mga probinsiya. Nang dakong huli ay inalis ito ni Emperador Constantino noong 312 C.E.

Sa mga Ebanghelyo at sa Mga Gawa, ang anyong Latin na *prai·to'ri·on* ay ginagamit may kinalaman sa isang palasyo o tirahan. Ang tolda ng isang kumandante ng hukbo ay nakilala bilang *praetorium,* anupat nang maglaon, ang terminong ito ang

Modelo ng isang miyembro ng Tanod ng Pretorio

itinawag sa tirahan ng gobernador ng probinsiya. Kaya naman ang pagtatanong ni Pilato kay Jesus ay naganap sa *praetorium,* o "palasyo ng gobernador." (Ju 18:28, 33; 19:9; tingnan ang PALASYO NG GOBERNADOR.) Maliwanag na doon inilalapat ang mga hatol at naroon ang baraks ng mga hukbo. (Mat 27:27; Mar 15:16) Sa Cesarea, si Pablo ay 'iningatang nababantayan sa palasyong pretorio ni Herodes.'—Gaw 23:35.

Dahil sa paggamit na ito, iminumungkahi ng ilan na ang *prai·to'ri·on* sa Filipos 1:13 ay tumutukoy sa palasyo ni Nero sa Burol ng Palatine o sa isang bulwagan ng paghatol kung saan maaaring dininig ang kaso ni Pablo. Gayunman, itinatawag-pansin ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (Tomo VIII, p. 469): "Hindi iyon ang palasyo ng emperador, . . . sapagkat hindi ito kailanman tinawag na *prætorium* sa Roma; ni iyon man ang bulwagan ng paghatol, sapagkat walang nakatayong gayong gusali sa Roma, at ang pangalang *prætoria* ay nitong bandang huli na lamang itinawag sa mga hukuman ng katarungan." Nang unang mabilanggo sa Roma, si Pablo ay "pinahintulutang manirahang mag-isa kasama ang kawal na nagbabantay sa kaniya." (Gaw 28:16) Kaya ang kaniyang mga gapos ng bilangguan ay naging hayag na kaalaman may kaugnayan kay Kristo sa gitna ng mga kawal ng Tanod ng Pretorio, lalo na kung pinapalitan araw-araw ang bantay niya. Dahil dito, inuunawa ng maraming tagapagsalin na ang *prai·to'ri·on* sa Filipos 1:13 ay tumutukoy sa Tanod ng Pretorio at hindi sa isang gusali o hudisyal na lupon.—*RS, NW, AS, TC.*

Inilalakip ng *Textus Receptus* sa Gawa 28:16 ang ganito: "ibinigay ng senturyon ang mga bilanggo sa kapitan ng bantay." (*KJ*) Ang huling nabanggit na opisyal ay tinutukoy ng ilan bilang si Sextus Afranius Burrus, ang prepekto ng Tanod ng Pretorio sa ilalim ni Nero hanggang noong 62 C.E. Ganito pa nga ang salin dito ni Darby: "ibinigay ng senturyon ang mga bilanggo sa prepekto ng pretorio." Gayunman, inilalagay ng bersiyon ni Darby ang materyal na ito sa mga braket bilang isang kaso kung saan iba-iba ang mababasa sa mga manuskrito. Hindi naman matatagpuan sa ibang makabagong mga bersiyon ang pariralang ito yamang wala ito sa sinaunang mga manuskrito gaya ng Sinaitic, Alexandrine, at Vatican No. 1209.—*RS, AT, NW, JB.*

PRINSIPE. Tingnan ang LIDER, TAONG MAHAL, PRINSIPE.

PRISCA [Matandang Babae]; **PRISCILA** [Maliit na Matandang Babae]. Ang mas maikling anyo ng pangalang ito ay masusumpungan sa mga isinulat ni Pablo, ang mas mahabang anyo naman ay ginamit ni Lucas. Ang gayong magkaibang anyo ng isang pangalan ay pangkaraniwan sa mga pangalang Romano.

Si Priscila ay asawa ni Aquila, na laging binabanggit kasama niya. Ang dalawa ay nagpakita ng maiinam na gawang Kristiyano at pagkamapagpatuloy hindi lamang sa mga indibiduwal kundi pati sa kongregasyon sa pamamagitan ng pagpapahintulot na ganapin ang mga pagtitipon ng kongregasyon sa kanilang tahanan kapuwa sa Roma at Efeso.

Dahil sa batas ni Emperador Claudio, nilisan ni Aquila at ng kaniyang asawa ang Roma at pumaroon sa Corinto noong mga 50 C.E. Di-nagtagal pagdating nila, nakisama si Pablo sa kanila sa paggawa ng tolda. (Gaw 18:2, 3) Naglakbay silang kasama ni Pablo patungong Efeso, nanatili sila roon nang ilang panahon, at 'ipinaliwanag nila ang daan ng Diyos nang may higit na kawastuan' sa mahusay-magsalitang si Apolos. (Gaw 18:18, 19, 24-28; 1Co 16:19) Pagkabalik sa Roma nang ilang panahon (Ro 16:3-5), naglakbay sila pabalik sa Efeso. (2Ti 4:19; 1Ti 1:3)

Ang personal nilang pakikipag-ugnayan kay Pablo ay nagsimula noong mga 50 C.E. at nagwakas nang mamatay si Pablo, isang yugto na mga 15 taon. Noong panahong iyon ng kanilang pagsasamahan, 'isinapanganib nila ang kanilang sariling mga leeg' para sa kaluluwa ng apostol.—Ro 16:3, 4; tingnan ang AQUILA.

PROBINSIYA. Ang terminong Griego na *e·par·khei'a,* isinasaling "probinsiya," ay tumutukoy sa lupaing saklaw ng awtoridad ng isang Romanong administrador. Nang palawakin ng Roma ang pananakop nito sa ibayo ng peninsula ng Italya, ang teritoryo o heograpikong mga hangganan ng pamamahala ng isang gobernador ay tinawag na probinsiya.

Noong 27 B.C.E., inilagay ng unang Romanong emperador, si Augusto, sa dalawang kategorya ang 22 probinsiya na umiiral na noon. Ang sampung probinsiya na mas mapayapa at hindi nangangailangan ng patuluyang pagsubaybay ng mga hukbong Romano ay naging mga probinsiyang nasa ilalim ng kontrol ng senado. Ang punong opisyal na Romano ng ganitong uri ng probinsiya ay ang proconsul. (Gaw 18:12; tingnan ang PROCONSUL.) Ang ibang mga probinsiya naman ay ginawang mga probinsiya ng imperyo, anupat ang mga ito ay tuwirang nananagot sa emperador at pinangangasiwaan ng isang gobernador at, sa mas malalaking probinsiya, ng isang kumandante ng militar na tinatawag na emisaryo. Dahil ang mga probinsiya ng imperyo ay kadalasang malapit sa hanggahan o dahil sa iba pang kadahilanan, kinailangang magtalaga ng mga hukbo sa mga ito; sa pamamagitan ng mahigpit na pagkontrol sa mga probinsiyang ito, napananatili ng emperador ang hukbo sa ilalim ng kaniyang awtoridad. Pagkaraan ng 27 B.C.E., ang mga bagong probinsiya na itinatag mula sa nasakop na mga teritoryo ay naging mga probinsiya ng imperyo. Ang isang probinsiya ay maaaring hati-hatiin sa mas maliliit na administratibong seksiyon o distrito.

Ang isang probinsiya ay maaaring magpalipat-lipat sa ilalim ng kontrol ng alinman sa senado o sa imperyo. (Tingnan ang CIPRUS.) Gayundin, kung minsan ay binabago ang mga hangganan ng isang probinsiya. Dahil dito, ang isang partikular na lunsod o lugar ay maaaring maging bahagi ng isang probinsiya sa loob ng isang panahon at sa kalaunan ay maging bahagi naman ng karatig na probinsiya, o kaya ay maging bahagi pa nga ng isang bagong-tatag na probinsiya. Bilang mga halimbawa nito, tingnan ang CAPADOCIA; CILICIA; PAMFILIA; PISIDIA.

Nang palayasin si Arquelao (Mat 2:22), anak ni Herodes na Dakila, ang Judea ay napasailalim ng pamamahala ng mga Romanong gobernador. Sa paanuman, ang gobernador ng probinsiya ay nananagot sa emisaryo ng mas malaking probinsiya ng Sirya.

Nang dalhin si Pablo kay Felix sa Cesarea, "itinanong [ng gobernador] kung anong probinsiya ang pinagmulan niya [ni Pablo], at natiyak na siya ay mula sa Cilicia." (Gaw 23:34) Ang Tarso, kung saan isinilang si Pablo, ay nasa Romanong probinsiya ng Cilicia.—Gaw 22:3.

Ang gobernador ng isang probinsiya ng imperyo ay inaatasan ng emperador ng panunungkulan na walang takdang haba, di-gaya ng proconsul ng isang probinsiyang nasa ilalim ng kontrol ng senado, na karaniwang naglilingkuran lamang sa loob ng isang taon. Si Felix ay hinalinhan ni Festo bilang gobernador ng Judea na isang probinsiya ng imperyo.—Gaw 25:1.

Tingnan din ang NASASAKUPANG DISTRITO.

PROCONSUL. Pangunahing lokal na administrador ng isang probinsiya na nasa ilalim ng pangangasiwa ng Senadong Romano.

Noong 27 B.C.E., hinawakan ni Emperador Augusto ng Roma ang pangangasiwa sa lahat ng probinsiya na nangangailangan ng presensiya ng mga hukbong militar, anupat iniwan niya sa ilalim ng kontrol ng senado ang sampung iba pang probinsiya. Ang pangangasiwa sa mga huling nabanggit ay isinagawa sa pamamagitan ng mga proconsul. May dalawang uri ng proconsul: Ang mga *ex-consul* (yaong mga nakaabot na sa ranggo ng konsul), na ipinadadala sa mga probinsiya ng Asia at Aprika (kung saan pinananatili ang isang hukbong Romano), at ang mga *ex-praetor,* na ipinadadala naman sa iba pang mga probinsiya na nasa ilalim ng kontrol ng senado.

Pananagutan ng proconsul na mangasiwa sa mga gawaing sibil ng probinsiya, gumawa ng mga hudisyal na pasiya, at magpatupad ng batas at magpanatili ng kapayapaan. Siya ang pinakamataas na awtoridad sa probinsiya, bagaman maaaring siyasatin ng senadong Romano ang kaniyang mga pagkilos. Isang *quaestor* ang nangangasiwa sa nalikom na mga kita sa buwis. Ang proconsul ay hindi nagsusuot ng damit na pangmilitar ni nagdadala man siya ng tabak.

Sa Gawa 13:7, 12, binabanggit ang proconsul na si Sergio Paulo bilang isa na naging Kristiyano. Siya ang proconsul ng Ciprus. Sa Gawa 18:12, binabanggit naman si Galio bilang proconsul ng probinsiya ng Acaya. Tumpak ang paggamit ni Lucas ng terminong "proconsul" sa mga kasong ito, sapagkat ang Acaya ay isang probinsiya na nasa ilalim ng kontrol ng senado mula noong 27 B.C.E. hanggang 15 C.E., at muli pagkaraan ng 44 C.E.; ang Ciprus naman ay naging probinsiya na nasa ilalim ng kontrol ng senado noong 22 B.C.E. Natagpuan ang isang barya mula sa Ciprus kung saan sa harap ay nakaukit ang ulo at titulo ni Claudio (sa Latin) at sa likod naman

ay ang pananalitang “Sa Ilalim ni Cominius Proclus, Proconsul ng Mga Cipriano” (sa Griego).

PROCORO [posibleng mula sa salitang-ugat na Gr. na nangangahulugang “humayo (o, sumayaw) sa unahan bilang isang koro”]. Isa sa pitong lalaking may patotoo, puspos ng espiritu at karunungan na inatasan upang tiyakin ang pantay-pantay na pakikitungo sa araw-araw na pamamahagi ng pagkain sa unang-siglong kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem.—Gaw 6:1-6.

PROPETA. Taong ginagamit ng Diyos upang maipabatid ang Kaniyang kalooban at layunin. (Luc 1:70; Gaw 3:18-21) Bagaman hindi matiyak ang pinagmulan ng terminong Hebreo para sa propeta (*na·vi′*), ipinakikita ng natatanging terminong ito na ang mga tunay na propeta ay hindi mga ordinaryong tagapagbalita kundi mga tagapagsalita ng Diyos, mga “lalaki ng Diyos” na naghatid ng kinasihang mga mensahe. (1Ha 12:22; 2Ha 4:9; 23:17) Tumayo silang kasama ng “matalik na kapisanan” ng Diyos, at isiniwalat niya sa kanila ang kaniyang “lihim na bagay.”—Jer 23:18; Am 3:7; 1Ha 17:1; tingnan ang TAGAKITA.

Ang Griegong *pro·phe′tes* ay literal na nangangahulugang “tagapagsalita [mula sa Gr., *pro,* “sa unahan” o “sa harap ng,” at *phe·mi′,* “magsabi”]” at sa gayo’y tumutukoy sa isang tagapaghayag, isa na nagpapabatid ng mga mensahe na itinuturing na may sagradong pinagmulan. (Ihambing ang Tit 1:12.) Bagaman saklaw ng salitang ito ang diwa ng paghula ng mangyayari sa hinaharap, hindi prediksiyon ang *pangunahing* kahulugan nito. (Ihambing ang Huk 6:7-10.) Gayunpaman, upang makapamuhay ang isang indibiduwal kasuwato ng kalooban ng Diyos, kailangan niyang malaman kung ano ang isiniwalat na mga layunin ni Jehova para sa hinaharap upang maiayon niya ang kaniyang mga paggawi, naisin, at tunguhin. Kaya naman, karamihan ng mga propeta sa Bibliya ay naghatid ng mga mensahe na tuwiran o di-tuwirang may kinalaman sa hinaharap.

Katungkulan ng Propeta sa Hebreong Kasulatan. Maliwanag na ang unang taong tagapagsalita ng Diyos ay si Adan, na nagtawid ng mga tagubilin ng Diyos sa kaniyang asawang si Eva at sa gayo’y naglingkod bilang propeta. Ang mga tagubiling iyon ay hindi lamang pangkasalukuyan (para sa kanila) kundi panghinaharap din naman, yamang binalangkas ng mga iyon ang layunin ng Diyos para sa lupa at sa sangkatauhan at ang landasing dapat tahakin ng mga tao upang magtamasa sila ng pinagpalang kinabukasan. (Gen 1:26-30; 2:15-17, 23, 24; 3:1-3) Si Enoc ang unang tapat na taong propeta na binanggit sa Kasulatan, at kalakip sa kaniyang mensahe ang isang tuwirang prediksiyon. (Jud 14, 15) Si Lamec at ang kaniyang anak na si Noe ay parehong nagpahayag ng kinasihang mga pagsisiwalat ng layunin at kalooban ng Diyos.—Gen 5:28, 29; 9:24-27; 2Pe 2:5.

Unang ikinapit ang salitang *na·vi′* kay Abraham. (Gen 20:7) Hindi naman napabantog si Abraham sa paghula ng mangyayari sa hinaharap, lalo na sa hayagang paraan. Gayunman, binigyan siya ng Diyos ng isang mensahe, isang makahulang pangako. Tiyak na naudyukan si Abraham na ‘ipahayag’ ang tungkol dito, lalo na sa kaniyang pamilya, at ipaliwanag kung bakit niya lilisanin ang Ur at kung ano ang ipinangako ng Diyos sa kaniya. (Gen 12:1-3; 13:14-17; 22:15-18) Sa katulad na paraan, sina Isaac at Jacob, na mga tagapagmana ng pangakong iyon, ay “mga propeta” na nagkaroon ng matalik na pakikipagtalastasan sa Diyos. (Aw 105:9-15) Bumigkas din sila ng makahulang mga pagpapala sa kanilang mga anak. (Gen 27:27-29, 39, 40; 49:1-28) Maliban kina Job at Elihu, na maliwanag na ginamit ng Diyos bago ang Pag-alis upang magsiwalat ng mga katotohanang nagmula sa kaniya, ang lahat ng tunay na propeta mula nang panahong iyon ay nanggaling sa mga inapo ni Jacob (ang mga Israelita) hanggang noong unang siglo ng Karaniwang Panahon.

Noong panahon ni Moises, lalong naging malinaw ang papel ng isang propeta. Naidiin ang katayuan ng propeta bilang tagapagsalita ng Diyos nang atasan ni Jehova si Aaron na maging “propeta” o “bibig” ni Moises, samantalang si Moises naman ay ‘naging parang Diyos kay Aaron.’ (Exo 4:16; 7:1, 2) Inihula ni Moises ang maraming pangyayari na karaka-rakang natupad, gaya ng Sampung Salot. Gayunman, mas kahanga-hanga ang paglilingkod niya bilang propeta, o tagapagsalita ng Diyos, nang ibigay niya ang tipang Kautusan sa Sinai at nang turuan niya ang bansa hinggil sa kalooban ng Diyos. Hindi lamang naging kapaki-pakinabang sa mga Israelita ang tipang Kautusan bilang pamantayan at patnubay sa moral, kundi inakay rin nito ang kanilang pansin sa hinaharap at sa ‘mas mabubuting bagay na darating.’ (Gal 3:23-25; Heb 8:6; 9:23, 24; 10:1) Naging katangi-tangi ang pagiging propeta ni Moises dahil sa kaniyang matalik at kadalasa’y tuwirang pakikipagtalastasan sa Diyos, at dahil na rin sa lubhang pinalawak na kaunawaan sa kalooban at layunin ni Jehova na ipinabatid sa pamamagitan niya. (Exo 6:2-8; Deu 34:10) Ang kaniyang mga kapatid na sina Aaron at Miriam ay naglingkod din bilang mga propeta sa diwang naghatid sila ng mga mensahe o payo mula sa Diyos (na maaaring hindi mga prediksiyon), gaya rin ng 70 matatandang lalaki ng bansa.—Exo 15:20; Bil 11:25; 12:1-8.

Sa aklat ng Mga Hukom, maliban sa di-ipinakilalang lalaki sa Hukom 6:8, tanging si Debora na pro-

petisa ang espesipikong binanggit na naglingkod bilang propeta. (Huk 4:4-7; 5:7) Bagaman hindi ginamit doon ang terminong *na·vi′*, hindi nangangahulugan na wala nang ibang naglingkod sa ganitong tungkulin. Pagsapit ng panahon ni Samuel, "ang salita mula kay Jehova ay naging bihira . . . ; walang pangitain ang inihahayag." Mula sa pagkabata, naglingkod si Samuel bilang tagapagsalita ng Diyos, at dahil natupad ang mga mensaheng binigkas niya, kinilala siya ng lahat bilang isa na "binigyang-karapatan sa katungkulan ng propeta kay Jehova."—1Sa 3:1-14, 18-21.

Nang itatag ang monarkiya, halos sunud-sunod ang mga naglingkod bilang propeta. (Ihambing ang Gaw 3:24.) Nagsimulang manghula si Gad bago mamatay si Samuel. (1Sa 22:5; 25:1) Siya at ang propetang si Natan ay prominente noong naghahari si David. (2Sa 7:2-17; 12:7-15; 24:11-14, 18) Naglingkod sila bilang mga tagapayo ng hari at mga istoryador, gaya rin ng iba pang mga propetang kasunod nila. (1Cr 29:29; 2Cr 9:29; 29:25; 12:15; 25:15, 16) Si David mismo ay ginamit upang maghatid ng ilang pagsisiwalat mula sa Diyos at tinukoy siya ng apostol na si Pedro bilang "isang propeta." (Gaw 2:25-31, 34) Nang mahati ang kaharian, may mga tapat na propetang naglingkod sa hilaga at sa timugang mga kaharian. Ang ilan ay ginamit upang manghula sa mga lider at mga taong-bayan ng dalawang kaharian. Kabilang sa mga propetang naglingkod noong panahon ng pagkatapon at pagkatapos nito ay sina Daniel, Hagai, Zacarias, at Malakias.

Mahalagang papel ang ginampanan ng mga propeta sa pagtataguyod ng tunay na pagsamba. Ang kanilang gawain ay nagsilbing pamigil sa mga hari ng Israel at Juda, sapagkat buong-tapang nilang sinaway ang nagkakasalang mga tagapamahala (2Sa 12:1-12) at ipinahayag nila ang mga kahatulan ng Diyos laban sa mga nagsasagawa ng kabalakyutan. (1Ha 14:1-16; 16:1-7, 12) Kapag ang mga saserdote ay lumilihis sa tunay na pagsamba at nagiging tiwali, mga propeta ang ginagamit ni Jehova upang patibayin ang pananampalataya ng matuwid na mga nalabi at upang akayin yaong mga naligaw ng landas pabalik sa lingap ng Diyos. Tulad ni Moises, ang mga propeta ay madalas magsilbing mga tagapamagitan na nanalangin sa Diyos para sa hari at sa bayan. (Deu 9:18-29; 1Ha 13:6; 2Ha 19:1-4; ihambing ang Jer 7:16; 14:11, 12.) Lalo silang aktibo sa panahon ng krisis o kagipitan. Nagbigay rin sila ng pag-asa dahil kung minsan, ang kanilang mga mensahe ay tungkol sa mga pagpapalang idudulot ng pamahalaan ng Mesiyas. Kaya naman, nakinabang sa kanilang gawain hindi lamang yaong mga nabubuhay noon kundi pati na rin ang sumunod na mga salinlahi hanggang sa ating panahon. (1Pe 1:10-12) Ngunit sa paggawa nito, kinailangan nilang magbata ng matinding pandurusta, panlilibak, at maging ng pisikal na pagmamalupit. (2Cr 36:15, 16; Jer 7:25, 26; Heb 11:32-38) Gayunman, yaong mga malugod na tumanggap sa kanila ay pinagpala sa espirituwal at sa iba pang mga paraan.—1Ha 17:8-24; 2Ha 4:8-37; ihambing ang Mat 10:41.

Kung Paano Inaatasan at Kinakasihan. Ang katungkulan ng propeta ay hindi namamana ayon sa linya ng angkan. Gayunman, ang ilan sa mga propeta ay mga Levita, gaya nina Samuel, Zacarias na anak ni Jehoiada, Jeremias, at Ezekiel. Mayroon ding mga anak ng propeta na naging mga propeta rin. (1Ha 16:7; 2Cr 16:7) Hindi rin pinapasok ang propesyong ito sa sariling pagkukusa. Ang Diyos ang pumipili sa mga propeta at sila'y inaatasan sa pamamagitan ng banal na espiritu (Bil 11:24-29; Eze 1:1-3; Am 7:14, 15), na ginagamit din upang maipabatid sa kanila ang mensaheng ipahahayag nila. (Gaw 28:25; 2Pe 1:21) May ilan na lubhang nagatubili sa pasimula. (Exo 3:11; 4:10-17; Jer 1:4-10) Sa kaso ni Eliseo, inatasan siya ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang hinalinhan, si Elias, at bilang sagisag ng pag-aatas na iyon, inihagis ni Elias kay Eliseo ang kaniyang balabal, o opisyal na kasuutan.—1Ha 19:19-21.

Bagaman inatasan sila sa pamamagitan ng espiritu ni Jehova, waring hindi naman patuluyang nagsasalita ang mga propeta sa ilalim ng pagkasi. Sa halip, 'sumasakanila' ang espiritu ng Diyos sa espesipikong mga pagkakataon upang isiwalat ang mga mensaheng kailangan nilang ipatalastas. (Eze 11:4, 5; Mik 3:8) Dahil dito, napupukaw ang kanilang damdamin at nauudyukan silang magsalita. (1Sa 10:10; Jer 20:9; Am 3:8) Hindi lamang sila gumagawa ng mga bagay na di-pangkaraniwan kundi tiyak na masasalamin din sa kanilang pananalita at kilos ang kakaibang masidhing damdamin. Maaaring ito ang dahilan kung bakit may mga indibiduwal na inilarawang 'gumagawing tulad ng mga propeta.' (1Sa 10:6-11; 19:20-24; Jer 29:24-32; ihambing ang Gaw 2:4, 12-17; 6:15; 7:55.) Dahil sa kanilang pagkaseryoso, sigasig, at katapangan sa pagganap ng kanilang atas, ang kanilang paggawi ay nagmimistulang kakatwa, baka hindi pa nga matino, sa paningin ng iba, gaya ng tingin ng mga pinuno ng militar sa propetang nagpahid kay Jehu bilang hari. Gayunman, nang matanto ng mga pinuno na ang lalaki ay isang propeta, tinanggap nila ang kaniyang mensahe. (2Ha 9:1-13; ihambing ang Gaw 26:24, 25.) Noong tinutugis ni Saul si David, naudyukan si Saul na 'gumawing tulad ng isang propeta,' anupat hinubad niya ang kaniyang mga kasuutan at humigang "hubad nang buong araw na iyon at nang buong gabing iyon." Maliwanag na nang pagkakataong iyon ay tumakas si David. (1Sa 19:18–20:1) Hindi naman ito nangangahulugan na karaniwa'y

naghuhubad ang mga propeta, sapagkat hindi ganiyan ang ipinakikita ng ulat ng Bibliya. Sa dalawa pang kaso na iniulat, may layunin ang paghuhubad ng mga propeta, samakatuwid nga, upang isadula ang isang aspekto ng kanilang hula. (Isa 20:2-4; Mik 1:8-11) Hindi sinabi kung bakit inudyukan si Saul na maghubad: kung ito'y upang ipakita na siya'y isang hamak na taong hinubaran ng maharlikang kasuutan anupat inutil sa harap ng makaharing awtoridad at kapangyarihan ni Jehova, o kung may iba pa itong layunin.

Kinasihan ni Jehova ang mga propeta sa iba't ibang paraan: *berbal na pakikipagtalastasan* sa pamamagitan ng mga anghel (Exo 3:2-4; ihambing ang Luc 1:11-17; Heb 1:1, 2; 2:1, 2), *mga pangitain* na nagkintal ng mensahe ng Diyos sa may-malay na isip (Isa 1:1; Hab 1:1), *mga panaginip* o *mga pangitain sa gabi* na ibinibigay habang natutulog ang propeta (Dan 7:1), at mga mensaheng inihahatid samantalang nasa *kawalan ng diwa* ang isa (Gaw 10:10, 11; 22:17-21). May mga pagkakataong nakatulong ang musika sa pagtanggap ng propeta ng mensahe mula sa Diyos. (1Sa 10:5; 2Ha 3:15) Ipinahayag din sa iba't ibang paraan ang kinasihang mensahe. (Heb 1:1) Karaniwan na, sinasalita iyon ng propeta kapuwa sa pampublikong mga lugar at sa mga dakong kakaunti ang tao. (Jer 7:1, 2; 36:4-13; Mat 3:3) Kung minsan nama'y isinasadula niya ang mensahe sa pamamagitan ng mga simbolo o makasagisag na mga pagkilos, gaya noong itanghal ni Ezekiel ang pagkubkob sa Jerusalem gamit ang isang laryo, o ang pagpapakasal ni Oseas kay Gomer.—Eze 4:1-3; Os 1:2, 3; ihambing ang 1Ha 11:30-39; 2Ha 13:14-19; Jer 19:1, 10, 11; tingnan ang PAGKASI; PANAGINIP; PANGITAIN.

Pagkilatis sa Tunay at sa Bulaan. Ang ilan sa mga propeta ng Diyos, gaya nina Moises, Elias, Eliseo, at Jesus, ay gumawa ng mga himala na nagpatotoo sa kanilang mensahe at katungkulan. Gayunman, hindi lahat ng propeta ay nagsagawa ng gayong makapangyarihang mga gawa. Sa pamamagitan ni Moises, may tatlong kahilingang ibinigay upang makilala kung tunay ang isang propeta: Ang tunay na propeta ay dapat na magsalita sa pangalan ni Jehova; ang mga bagay na inihula ay dapat na matupad (Deu 18:20-22); at ang kaniyang panghuhula ay dapat magtaguyod ng tunay na pagsamba at kasuwato ng isiniwalat na salita at mga utos ng Diyos (Deu 13:1-4). Malamang na ang huling kahilingan ang pinakamahalaga at pinakamapananaligan, dahil maaaring paimbabaw na gamitin ng isa ang pangalan ng Diyos at magkataon na magkatotoo ang kaniyang prediksiyon. Ngunit, gaya ng natalakay na, hindi lamang panghuhula ang gawain ng tunay na propeta, at hindi rin ito ang kaniyang pangunahing tungkulin. Sa halip, isa siyang tagapagtaguyod ng katuwiran, at ang kaniyang mensahe ay pangunahin nang may kinalaman sa mga pamantayang moral at kung paano ikakapit ang mga iyon. Ipinahahayag niya ang kaisipan ni Jehova hinggil sa mga bagay-bagay. (Isa 1:10-20; Mik 6:1-12) Samakatuwid, hindi kailangang maghintay ng maraming taon o mga salinlahi para matiyak kung ang propeta ay tunay o bulaan batay sa katuparan ng kaniyang prediksiyon. Bulaan siya kung ang kaniyang mensahe ay salungat sa isiniwalat na kalooban at mga pamantayan ng Diyos. Kaya naman, walang pagsalang bulaan ang propetang humula ng kapayapaan para sa Israel o Juda bagaman ang bayan ay sumusuway sa Salita at Kautusan ng Diyos.—Jer 6:13, 14; 14:11-16.

Katulad ng babala ni Moises ang babala ni Jesus hinggil sa mga bulaang propeta. Bagaman ginagamit nila ang pangalan ni Jesus at nagbibigay sila ng 'mga tanda at mga kababalaghan upang magligaw,' ang kanilang mga bunga ang magpapatunay na sila'y "mga manggagawa ng katampalasanan."—Mat 7:15-23; Mar 13:21-23; ihambing ang 2Pe 2:1-3; 1Ju 4:1-3.

Ang tunay na propeta ay hindi nanghuhula para lamang bigyang-kasiyahan ang pagkamausisa ng mga tao. Ang bawat prediksiyon niya ay nauugnay sa kalooban, layunin, mga pamantayan, o kahatulan ng Diyos. (1Ha 11:29-39; Isa 7:3-9) Kadalasan, ang mga pangyayaring inihula niya ay resulta ng umiiral na mga kalagayan, samakatuwid nga, kung ano ang inihahasik ng mga tao, iyon din ang kanilang aanihin. Samantala, nilinlang ng mga bulaang propeta ang bayan at ang kanilang mga lider sa pamamagitan ng pagtiyak sa kanila na, sa kabila ng kanilang di-matuwid na landasin, sasakanila pa rin ang Diyos upang ipagsanggalang at pagpalain sila. (Jer 23:16-20; 28:1-14; Eze 13:1-16; ihambing ang Luc 6:26.) Ginaya nila ang mga tunay na propeta at gumamit din sila ng makasagisag na pananalita at mga pagkilos. (1Ha 22:11; Jer 28:10-14) Bagaman ang ilan ay mga impostor, lumilitaw na karamihan ay mga propeta na naging tiwali o apostata. (Ihambing ang 1Ha 18:19; 22:5-7; Isa 28:7; Jer 23:11-15.) Ang ilan sa kanila ay mga babae, o mga bulaang propetisa. (Eze 13:17-23; ihambing ang Apo 2:20.) Hinalinhan ng "espiritu ng karumihan" ang espiritu ng Diyos. Dapat patayin ang lahat ng gayong bulaang propeta.—Zac 13:2, 3; Deu 13:5.

Tungkol sa mga propetang nakaabot sa mga pamantayan ng Diyos, ang ilan sa kanilang mga hula, na natupad pagkaraan lamang ng isang araw o isang taon, ay nagbigay ng saligan upang magtiwalang matutupad din ang kanilang mga hula hinggil sa mas malayong hinaharap.—1Ha 13:1-5; 14:12, 17; 2Ha 4:16, 17; 7:1, 2, 16-20.

"Mga Anak ng mga Propeta." Ayon sa *Gesenius' Hebrew Grammar* (Oxford, 1952, p. 418), ang Hebreong *ben* (anak ng) o *beneh'* (mga anak ng) ay maaaring tumukoy sa "pagiging miyembro ng isang samahan o kapisanan (o ng isang tribo, o anumang partikular na grupo)." (Ihambing ang Ne 3:8, kung saan ang pananalitang "isang miyembro ng mga tagapaghalo ng ungguento" sa literal na Hebreo ay "isang anak ng mga tagapaghalo ng ungguento.") Kaya naman, malamang na "ang mga anak ng mga propeta" ay tumutukoy sa isang samahang naglalaan ng pagsasanay sa mga tinawag sa bokasyong ito, o isang asosasyon ng mga propeta. Iniulat na may gayong pangkat ng mga propeta sa Bethel, Jerico, at Gilgal. (2Ha 2:3, 5; 4:38; ihambing ang 1Sa 10:5, 10.) Pinangasiwaan ni Samuel ang pangkat na nasa Rama (1Sa 19:19, 20), at waring ganito rin ang katayuan ni Eliseo noong panahon niya. (2Ha 4:38; 6:1-3; ihambing ang 1Ha 18:13.) Binanggit ng ulat na nagtayo sila ng kanilang sariling tahanan at gumamit ng isang kasangkapang hiniram, na nagpapahiwatig na namuhay sila nang simple. Bagaman kadalasa'y sama-sama sila sa iisang tirahan at magkakasalo sa pagkain, maaaring mayroon silang kani-kaniyang atas na maglingkod sa ibang mga lugar bilang mga propeta.—1Ha 20:35-42; 2Ha 4:1, 2, 39; 6:1-7; 9:1, 2.

Mga Propeta sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang salitang Griego na *pro·phe'tes* ang katumbas ng Hebreong *na·vi'*. Ang saserdoteng si Zacarias, ama ni Juan na Tagapagbautismo, ay gumanap bilang propeta nang isiwalat niya ang layunin ng Diyos hinggil sa kaniyang anak na si Juan, na 'tatawaging propeta ng Kataas-taasan.' (Luc 1:76) Ang simpleng pamumuhay ni Juan at ang kaniyang mensahe ay katulad niyaong sa sinaunang mga propetang Hebreo. Kinilala siya ng marami bilang isang propeta, at maging si Herodes ay natakot sa kaniya. (Mar 1:4-6; Mat 21:26; Mar 6:20) Sinabi ni Jesus na si Juan ay "lalo pang higit kaysa sa isang propeta."—Mat 11:7-10; ihambing ang Luc 1:16, 17; Ju 3:27-30.

Si Jesus na Mesiyas ay "Ang Propeta" na inihula ni Moises at matagal nang hinihintay. (Ju 1:19-21, 25-27; 6:14; 7:40; Deu 18:18, 19; Gaw 3:19-26) Natanto ng iba na siya'y isang propeta dahil sa kaniyang kakayahang magsagawa ng makapangyarihang mga gawa at mapag-unawa ang mga bagay sa paraang higit sa pangkaraniwan. (Luc 7:14-16; Ju 4:16-19; ihambing ang 2Ha 6:12.) Higit kaninuman, siya'y nasa "matalik na kapisanan" ng Diyos. (Jer 23:18; Ju 1:18; 5:36; 8:42) Madalas niyang sipiin ang mga propetang nauna sa kaniya na nagpatotoo sa kaniyang bigay-Diyos na atas at katungkulan. (Mat 12:39, 40; 21:42; Luc 4:18-21; 7:27; 24:25-27, 44; Ju 15:25) Inihula niya kung paano siya ipagkakanulo at papatayin, na mamamatay siya bilang isang propeta sa Jerusalem na "pumapatay ng mga propeta," na iiwan siya ng kaniyang mga alagad, na ikakaila siya ni Pedro nang tatlong ulit, na bubuhayin siyang muli sa ikatlong araw, anupat karamihan sa mga hulang ito ay salig sa naunang mga hula sa Hebreong Kasulatan. (Luc 13:33, 34; Mat 20:17-19; 26:20-25, 31-34) Maliban dito, inihula niya ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito. (Luc 19:41-44; 21:5-24) Ang eksaktong katuparan ng lahat ng mga bagay na ito noong nabubuhay pa yaong mga nakarinig sa kaniya ay matibay na saligan para manampalataya at manalig na matutupad ang kaniyang mga hula hinggil sa kaniyang pagkanaririto.—Ihambing ang Mat 24; Mar 13; Luc 21.

Noong Pentecostes, 33 C.E., ibinuhos ang espiritu ng Diyos sa mga alagad na nasa Jerusalem, kung kaya sila'y 'nanghula at nakakita ng mga pangitain.' Ginawa nila ito sa pamamagitan ng paghahayag ng "mariringal na mga bagay ng Diyos," at sa pamamagitan ng kinasihang pagsisiwalat ng kaalaman tungkol sa Anak ng Diyos at ng kahulugan nito sa kanilang mga tagapakinig. (Gaw 2:11-40) Muli, dapat tandaan na ang panghuhula [*prophesying*] ay hindi laging tumutukoy sa prediksiyon. Sinabi ng apostol na si Pablo na "siya na nanghuhula ay nagpapatibay at nagpapasigla at umaaliw sa mga tao sa pamamagitan ng kaniyang pananalita." Inirekomenda niya ang panghuhula bilang isang angkop at kanais-nais na tunguhin na maaaring abutin ng lahat ng Kristiyano. Bagaman ang pagsasalita ng mga wikang banyaga ay isang tanda para sa mga di-sumasampalataya, ang panghuhula naman ay para sa mga mananampalataya. Gayunman, maging ang di-sumasampalataya na dumadalo sa Kristiyanong pagpupulong ay makikinabang sa panghuhula, yamang sa pamamagitan nito ay nasasaway siya at maingat na nasusuri upang maging hayag "ang mga lihim ng kaniyang puso." (1Co 14:1-6, 22-25) Ito'y karagdagang patotoo na hindi prediksiyon ang pangunahing layunin ng panghuhulang Kristiyano kundi kadalasa'y may kinalaman ito sa mga bagay na pangkasalukuyan, bagaman maliwanag na di-pangkaraniwan ang pinagmulan nito, anupat kinasihan ng Diyos. Ipinayo ni Pablo na kailangan ang mabuting kaayusan at pagpipigil sa sarili kapag nanghuhula para sa kongregasyon, upang ang lahat ay matuto at mapatibay-loob.—1Co 14:29-33.

Sabihin pa, may mga indibiduwal na pinili, o binigyan ng kaloob, para maglingkod bilang mga propeta. (1Co 12:4-11, 27-29) Si Pablo mismo ay may kaloob na panghuhula, ngunit mas nakilala siya bilang isang apostol. (Ihambing ang Gaw

20:22-25; 27:21-26, 31, 34; 1Co 13:2; 14:6.) Lumilitaw na yaong mga hinirang bilang mga propeta, gaya nina Agabo, Hudas, at Silas, ay mga namumukod-tanging tagapagsalita para sa kongregasyong Kristiyano, ngunit pangalawa lamang sa mga apostol. (1Co 12:28; Efe 4:11) Tulad ng mga apostol, hindi lamang sila naglingkod sa kanilang lugar kundi naglakbay din sila sa iba't ibang dako, nagbigay ng mga diskurso, at humula rin ng mga mangyayari sa hinaharap. (Gaw 11:27, 28; 13:1; 15:22, 30-33; 21:10, 11) Gaya noong sinaunang panahon, may ilang babaing Kristiyano na tumanggap ng kaloob na panghuhula, gayunma'y nasa ilalim pa rin sila ng pagkaulo ng mga lalaking miyembro ng kongregasyon.—Gaw 21:9; 1Co 11:3-5.

PROPETISA. Isang babaing nanghuhula o nagsasagawa ng gawain ng isang propeta. Gaya ng ipinakikita sa ilalim ng mga pamagat na PROPETA at HULA, ang panghuhula [sa Ingles, *prophesying*] ay pangunahin nang tumutukoy sa kinasihang paghahayag ng mga mensahe mula sa Diyos o sa pagsisiwalat ng kalooban ng Diyos. Maaaring kasangkot o hindi kasangkot dito ang prediksiyon ng mga bagay na mangyayari sa hinaharap. Kung paanong noon ay may tunay at bulaang mga propeta, mayroon ding mga propetisa na ginamit ni Jehova at pinakilos ng kaniyang espiritu samantalang ang iba naman ay mga bulaang propetisa na hindi niya sinang-ayunan.

Sa Bibliya, si Miriam ang unang babaing tinawag na propetisa. Maliwanag na ginamit siya ng Diyos upang maghatid ng isa o higit pang mensahe, marahil ay sa pamamagitan ng kinasihang mga awitin. (Exo 15:20, 21) Kaya naman, iniulat na sinabi niya at ni Aaron laban kay Moises: "Hindi ba sa pamamagitan din natin ay nagsasalita [si Jehova]?" (Bil 12:2) Sa pamamagitan ng propetang si Mikas, sinabi ni Jehova na isinugo niya "si Moises, si Aaron at si Miriam" sa unahan ng mga Israelita noong iahon niya sila mula sa Ehipto. (Mik 6:4) Bagaman nagkapribilehiyo si Miriam na maging instrumento ng Diyos sa pakikipagtalastasan, ang kaniyang kaugnayan kay Jehova bilang propetisa ay hindi kasimbuti ng kaugnayan ni Moises sa Diyos bilang propeta. Nang lumampas si Miriam sa kaniyang wastong dako, dumanas siya ng matinding kaparusahan mula sa Diyos.—Bil 12:1-15.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, si Debora ay nagsilbing alulod ng impormasyon mula kay Jehova. Ipinabatid niya ang mga hatol ng Diyos sa ilang mga bagay at gayundin ang Kaniyang mga tagubilin, gaya ng mga utos Niya kay Barak. (Huk 4:4-7, 14-16) Kaya naman, nang ang bansa ay mahina at lugmok sa apostasya, si Debora ay nagsilbing "isang ina sa Israel." (Huk 5:6-8) Noong panahon ni Haring Josias, naglingkod din si Hulda na propetisa sa katulad na paraan. Ipinabatid niya ang kahatulan ng Diyos sa bansa at sa hari nito.—2Ha 22:14-20; 2Cr 34:22-28.

Tinukoy ni Isaias ang kaniyang asawa bilang "propetisa." (Isa 8:3) Ayon sa ilang komentarista, tinawag siyang propetisa dahil asawa siya ng isang propeta. Gayunman, hindi sinusuportahan ng Kasulatan ang gayong palagay. Mas malamang na binigyan siya ni Jehova ng isang atas ng panghuhula, gaya ng mga propetisang nauna sa kaniya.

Binanggit ni Nehemias ang propetisang si Noadias sa di-kaayaayang paraan dahil sinikap nito at ng "iba pa sa mga propeta" na takutin si Nehemias upang hadlangan ang muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem. (Ne 6:14) Bagaman kumilos si Noadias laban sa kalooban ng Diyos, hindi ito nangangahulugan na hindi siya isang tunay na propetisa bago nito.

May binanggit si Jehova kay Ezekiel na mga babaing Israelita na "gumaganap bilang mga propetisa ayon sa kanilang sariling puso." Ipinahihiwatig nito na ang mga propetisang iyon ay hindi inatasan ng Diyos kundi sila'y huwad at nagpapanggap lamang. (Eze 13:17-19) Sa pamamagitan ng kanilang tuso at mapandayang mga gawain at propaganda, sila'y 'nanghuhuli ng mga kaluluwa,' anupat hinahatulan nila ang matuwid at kinukunsinti ang balakyot. Ngunit ililigtas ni Jehova ang kaniyang bayan mula sa kanilang kamay.—Eze 13:20-23.

Noong isilang si Jesus, nang ang mga Judio ay katipang bayan pa ni Jehova, ang matanda nang si Ana ay naglilingkod bilang propetisa. "Hindi [siya] kailanman lumiliban sa templo, na nag-uukol ng sagradong paglilingkod gabi at araw na may mga pag-aayuno at mga pagsusumamo." Sa kaniyang 'pagsasalita tungkol sa batang si Jesus sa lahat ng mga naghihintay sa katubusan ng Jerusalem,' siya'y nagsilbing propetisa, sa diwa na 'naghayag' siya ng isang pagsisiwalat ng layunin ng Diyos.—Luc 2:36-38.

Ang panghuhula ay kasama sa makahimalang mga kaloob ng espiritu na ipinagkaloob sa bagongtatag na kongregasyong Kristiyano. May mga babaing Kristiyano, gaya ng apat na anak na dalaga ni Felipe, na nanghula udyok ng banal na espiritu ng Diyos. (Gaw 21:9; 1Co 12:4, 10) Katuparan ito ng hula sa Joel 2:28, 29, na nagsasabing "ang inyong mga anak na lalaki at ang inyong mga anak na babae ay tiyak na manghuhula." (Gaw 2:14-18) Gayunman, ang pagkakaroon ng ganitong kaloob ay hindi nangangahulugan na ang isang babae ay wala na sa ilalim ng pagkaulo ng kaniyang asawa o ng mga lalaki sa loob ng kongregasyong Kristiyano. Sa

katunayan, bilang sagisag ng kaniyang pagpapasakop, dapat siyang maglagay ng talukbong sa ulo kapag nanghuhula. (1Co 11:3-6) Hindi rin siya maaaring maging guro sa loob ng kongregasyon.—1Ti 2:11-15; 1Co 14:31-35.

Isang tulad-Jezebel na babae sa kongregasyon ng Tiatira ang nag-angkin na mayroon siyang kakayahang manghula ngunit tumahak siya sa landasin ng sinaunang mga bulaang propetisa at sa gayo'y hinatulan ni Kristo Jesus sa Kaniyang mensahe kay Juan sa Apocalipsis 2:20-23. Ang babaing ito ay nagastang guro at iniligaw niya ang mga miyembro ng kongregasyon upang magsagawa ng maling mga gawain.

PROSELITA. Taong nakumberte, samakatuwid nga, isa na yumakap sa Judaismo at, kung siya'y lalaki, nagpatuli. (Mat 23:15, tlb sa *Rbi8*) Ang salitang Griego na *pro·se'ly·tos* (proselita) ay ginagamit kapuwa sa *Septuagint* at sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Sa loob ng mahigit 19 na siglo, nakitungo si Jehova sa isang pantangi at piniling bayan, ang pamilya ni Abraham at ang kaniyang binhi, pangunahin na ang bansang Israel. Ngunit maaari ring maglingkod kay Jehova ayon sa mga kahilingan ng tunay na pagsamba ang isang di-Hebreo o di-Israelita. Gayunman, kailangan siyang magpakumberte sa tunay na relihiyon, samakatuwid nga, maging isang proselita. May espesipikong mga probisyon ang Kautusang Mosaiko para sa isang di-Israelitang naninirahan sa Israel. Ang "naninirahang dayuhan" na iyon ay maaaring maging ganap na mananamba ni Jehova, at kung siya'y lalaki, kailangan siyang magpatuli bilang tanda na tinanggap niya ang tunay na pagsamba. (Exo 12:48, 49) Ang isang proselita ay obligadong sumunod sa buong Kautusan, at pakikitunguhan naman siya ng likas na mga Judio bilang kapatid. (Lev 19:33, 34; 24:22; Gal 5:3; tingnan ang NANINIRAHANG DAYUHAN.) Ang salitang Hebreo na *ger,* isinalin bilang "naninirahang dayuhan" ("estranghero," *KJ*), ay hindi laging tumutukoy sa isang nakumberte sa relihiyon. (Gen 15:13; Exo 2:22; Jer 14:8) Gayunman, sa mahigit na 70 paglitaw nito na sa palagay ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ay tumutukoy sa isang nakumberte, isinalin nila ito sa pamamagitan ng Griegong *pro·se'ly·tos.*

Sa buong kasaysayan ng Israel, may mga di-Judio na naging mga proselita, anupat parang sinabi nila sa mga Judio ang sinabi ng Moabitang si Ruth kay Noemi: "Ang iyong bayan ay magiging aking bayan, at ang iyong Diyos ay aking Diyos." (Ru 1:16; Jos 6:25; Mat 1:5) Mababanaag sa panalangin ni Solomon noong pasinayaan ang templo ang pagkamapagpatuloy at pagkabukas-palad ng Diyos sa mga tao mula sa maraming bansa na maaaring nagnanais maglingkod sa Kaniya bilang mga proselita. (1Ha 8:41-43) Ang ilan sa mga di-Judio na maliwanag na naging mga proselita ay sina Doeg na Edomita (1Sa 21:7), Uria na Hiteo (2Sa 11:3, 11), at Ebed-melec na Etiope (Jer 38:7-13). Noong panahon ni Mardokeo, nang ang mga Judio ay pahintulutang manindigan at ipagtanggol ang kanilang sarili, "marami mula sa mga bayan ng lupain ang nagpapakilalang sila ay mga Judio." (Es 8:17) Ganito ang mababasa sa *Septuagint:* "At marami sa mga Gentil ang nagpatuli, at naging mga Judio."—Bagster.

Aktibo sa Pangungumberte. Lumaganap ang Judaismo bilang resulta ng pagkatapon ng mga Judio sa Babilonya. Nakasalamuha ng mga Judiong nasa Pangangalat ang mga pagano sa maraming bansa. Nang maitatag ang mga sinagoga at maisalin sa wikang Griego ang Hebreong Kasulatan, naging madali para sa mga tao sa daigdig na Romano na matuto tungkol sa relihiyon ng mga Judio. Pinatotohanan ng sinaunang mga manunulat gaya nina Horace at Seneca na maraming tao sa iba't ibang lupain ang umanib sa mga Judio at naging mga proselita. Iniulat ni Josephus na 'patuloy na naaakit sa relihiyosong mga seremonya ng mga Judio sa Antioquia ng Sirya ang maraming Griego, at ang mga ito sa paanuman ay naianib nila sa kanilang grupo.' (*The Jewish War,* VII, 45, [iii, 3]) Binanggit ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible* na "ang mga Judio sa Roma ay naging napakaagresibo sa pangungumberte anupat pinaratangan sila ng pagpapalaganap ng kanilang kulto sa mga Romano, at pinalayas ng pamahalaan mula sa lunsod ang pangunahing mga propagandista noong 139 B.C." (Inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 925) Sabihin pa, maaaring walang saligan o eksaherado ang paratang na ito, na ang motibo marahil ay pulitika o pagtatangi ng lahi o relihiyon. Gayunpaman, ganito ang sinabi mismo ni Jesus tungkol sa mapagpaimbabaw na mga eskriba at mga Pariseo: "Tinatawid ninyo ang dagat at ang tuyong lupa upang gawing proselita ang isa, at kapag naging gayon siya ay pinangyayari ninyong mapahanay siya ukol sa Gehenna na makalawang ulit pa kaysa sa inyong sarili."—Mat 23:15.

Puwersahang pangungumberte. Hindi lahat ng proselitang Judio ay nakumberte sa mapayapang paraan. Iniulat ng istoryador na si Josephus na nang malupig ni John Hyrcanus I ang mga Idumeano noong mga 125 B.C.E., sinabihan niya ang mga ito na makapananatili lamang sila sa kanilang bansa kung magpapatuli sila, sa gayo'y puwersahan silang ginawang mga proselita. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]) Gayundin ang ginawa ng anak ni John Hyrcanus na si Aristobulo sa mga Itureano. (XIII, 318 [xi, 3]) Nang maglaon, sa pangunguna ni

Alexander Jannaeus, winasak ng mga Judio ang Pela dahil tumangging maging mga proselita ang mga tagaroon. (XIII, 397 [xv, 4]) Walang alinlangan na pulitika ang dahilan ng gayong pangungumberte at hindi sigasig sa pagmimisyonero.

Mga Proselitang Naging Kristiyano. Ipinakikita ng rekord ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na may mga tuling proselitang Judio na taimtim sa kanilang pagsamba kay Jehova. Noong araw ng Pentecostes 33 C.E., ang pulutong na nakinig kay Pedro at naging mga Kristiyano ay binubuo 'kapuwa ng mga Judio at mga proselita.' (Gaw 2:10) Bilang pagsunod sa kautusan ni Jehova, ang mga proselita mula sa ibang mga lupain ay naglakbay patungong Jerusalem. Ang bating na Etiope, na binautismuhan ni Felipe nang maglaon, ay pumaroon din sa Jerusalem upang sumamba, at nagbabasa siya ng Salita ng Diyos habang naglalakbay pauwi. (Gaw 8:27-38) Malamang na siya'y bating sa diwa na isa siyang "opisyal ng korte," sapagkat hindi siya maaaring maging proselita kung siya'y kinapon. (Deu 23:1; tingnan ang ETIOPIA, ETIOPE.) Noong nagsisimula pa lamang ang kongregasyong Kristiyano, si "Nicolas, isang proselita mula sa Antioquia," ay inatasan sa pantanging tungkulin na mamahagi ng pagkain, palibhasa'y isang lalaking "puspos ng espiritu at karunungan."—Gaw 6:2-6.

Lumaganap sa mga Gentil ang mabuting balita. Bago ang 36 C.E., ang mensaheng Kristiyano ay ipinangangaral lamang sa mga Judio, mga Gentil na naging tuling proselitang Judio, at mga Samaritano. Ang Italyanong si Cornelio ay inilarawan bilang "isang taong taimtim at natatakot sa Diyos . . . at nagbibigay siya ng maraming kaloob ng awa sa mga tao at nagsusumamo sa Diyos nang patuluyan." Ngunit hindi siya proselitang Judio, sapagkat siya'y isang di-tuling Gentil. (Gaw 10:1, 2; ihambing ang Luc 7:2-10.) Nang mabuksan ang pagkakataon para sa mga Gentil, lumawak ang aktibong gawaing pagmimisyonero ng mga Kristiyano. Gayunpaman, sa mga lunsod na pinuntahan ni Pablo, kadalasan ay sa mga Judio at mga proselita muna siya nangangaral. Napakalaki ng pag-ibig ni Pablo sa kaniyang mga kapatid na Judio at nais niyang maligtas sila. (Ro 9:3; 10:1) Isa pa, makatuwiran lamang na sa mga Judio at mga proselita muna siya lumapit, sapagkat may kaalaman na sila kay Jehova at sa kaniyang mga kautusan at hinihintay nila ang Mesiyas. Dahil sa kanilang kaalaman, nakilala niyaong mga may mabuting puso sa kanila na si Jesu-Kristo ang katuparan ng kanilang mga inaasahan. Ang mga ito ay maaaring maging matibay na pundasyon ng kongregasyon at sila naman ang magtuturo sa mga Gentil na walang nalalaman tungkol kay Jehova at sa kaniyang Salita.

PRUSISYON NG TAGUMPAY. Isang pormal na prusisyon bilang pagdiriwang ng tagumpay laban sa kaaway. Ang salitang Griego na *thri·am·beu'o,* nangangahulugang "akayin sa isang prusisyon ng tagumpay," ay dalawang ulit lamang lumilitaw sa Kasulatan, at waring sa magkaibang makatalinghagang tagpo.—2Co 2:14; Col 2:15.

Mga Prusisyon ng Tagumpay ng mga Bansa. Ginugunita ng Ehipto, Asirya at ng ibang mga bansa ang kanilang mga tagumpay sa militar sa pamamagitan ng mga prusisyon ng tagumpay. Noong mga araw ng republikang Romano, ang isa sa pinakamatataas na karangalang maipagkakaloob ng Senado sa isang nagwaging heneral ay ang pahintulutan siya na ipagdiwang ang kaniyang tagumpay sa pamamagitan ng isang pormal at magastos na prusisyon ng tagumpay na napakarangya hanggang sa kaliit-liitang detalye.

Ang prusisyong Romano ay dahan-dahang umuusad sa kahabaan ng *Via Triumphalis* paakyat sa paliku-likong daan patungo sa templo ni Jupiter sa taluktok ng Capitoline Hill. Nasa unahan ang mga manunugtog at mga mang-aawit ng mga awit ng tagumpay, na sinusundan naman ng mga kabataang lalaki na umaakay sa mga bakang ihahain. Kasunod nito ang mga karwaheng walang bubong na punô ng mga samsam, at ang pagkalaki-laking mga karosa na naglalarawan ng mga tagpo ng pagbabaka o ng pagkawasak ng mga lunsod at mga templo, at marahil ay nasa pinakaibabaw nito ang pigura ng nalupig na kumandante. Ang mga hari, mga prinsipe, at mga heneral na nabihag sa digmaan, kasama ang kanilang mga anak at mga tagapaglingkod, ay nakatanikala namang hinihila, anupat kadalasan ay hinuhubaran upang ihantad sa pagkaaba at kahihiyan.

Kasunod na nito ang karo ng heneral, na napapalamutian ng garing at ginto, nagagayakan ng laurel, at hinihila ng apat na kabayong puti o, kung minsan, ng mga elepante, mga leon, mga tigre, o mga usa. Ang mga anak naman ng manlulupig ay nakaupo sa kaniyang paanan o kaya'y nakasakay sa ibang karo sa likuran niya. Naglalakad na kasunod nito ang Romanong mga konsul at mga mahistrado, pagkatapos ay ang mga tenyente at ang mga *tribune* ng militar kasama ang nagtagumpay na hukbo—pawang nagagayakan ng mga putong na laurel at ng mga kaloob, at umaawit ng mga awit ng papuri sa kanilang lider. Nasa unahan naman ang mga saserdote at ang kanilang mga tagapaglingkod akay ang pangunahing haing hayop, isang puting barakong baka.

Habang dumaraan sa lunsod ang prusisyon, ang mga tao ay naghahagis ng mga bulaklak sa harap ng karo ng nagtagumpay na heneral, samantalang

humahalimuyak ang daan dahil sa insensong sinusunog sa mga altar ng mga templo. Ang mabangong amoy na ito ay nangahulugan ng karangalan, promosyon, kayamanan, at higit na seguridad sa buhay para sa nagtagumpay na mga kawal, ngunit nangahulugan ito ng kamatayan para sa di-pinatawad na mga bihag na papatayin pagkatapos ng prusisyon. Nagbibigay-liwanag ang bagay na ito sa espirituwal na pagkakapit ni Pablo sa ilustrasyong nasa 2 Corinto 2:14-16.

Nagtayo noon ng mga arko ng tagumpay bilang parangal sa ilang heneral. Ipinagugunita pa rin ng Arko ni Tito sa Roma ang pagbagsak ng Jerusalem noong 70 C.E. (LARAWAN, Tomo 2, p. 536) Kasama ang kaniyang amang si Emperador Vespasian, ipinagdiwang ni Tito ang kaniyang tagumpay laban sa Jerusalem sa pamamagitan ng isang prusisyon ng tagumpay. Ang ilang arko ay nagsilbing mga pintuang-daan ng lunsod, ngunit sa kalakhang bahagi, mga bantayog lamang ang mga ito. Ang disenyo ng mga arko ay maaaring lumalarawan sa pamatok ng pagpapasakop na sa ilalim nito ay sapilitang pinaraan ang mga bihag.

Nakikibahagi ang mga Kristiyano sa Prusisyon ng Tagumpay. Hinalaw ni Pablo sa gayong mga halimbawa at sa karaniwang mga bagay noong panahong iyon ang kaniyang metapora nang sumulat siya sa mga taga-Corinto: "Salamat sa Diyos na laging umaakay sa atin sa isang prusisyon ng tagumpay kasama ng Kristo." (2Co 2:14-16) Ipinakikita ng larawang iyon si Pablo at ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano bilang tapat na mga sakop ng Diyos, "kasama ng Kristo," bilang mga anak, mga opisyal na may ranggo, at nagtagumpay na mga kawal, pawang sumusunod sa pangkat ng Diyos at pinangungunahan Niya sa isang maringal na prusisyon ng tagumpay sa kahabaan ng isang mabangong ruta.

Iba naman ang situwasyon sa Colosas 2:15. Dito, ang kaaway na mga pamahalaan at mga awtoridad na nasa ilalim ni Satanas ay inilalarawan bilang mga bihag at mga bilanggo sa prusisyon ng tagumpay. Hinubaran sila ni Jehova na Manlulupig at inilantad niya sila sa madla bilang mga natalo, yaong mga nalupig "sa pamamagitan nito," samakatuwid nga, sa pamamagitan ng "pahirapang tulos" na binanggit sa naunang talata. Ang kamatayan ni Kristo sa pahirapang tulos ay hindi lamang naglaan ng saligan upang maalis ang "sulat-kamay na dokumento," ang tipang Kautusan, kundi pinangyari rin nito na makalaya ang mga Kristiyano mula sa pagkaalipin sa satanikong mga kapangyarihan ng kadiliman.

Iba Pang mga Prusisyon. Bumabanggit din ang Bibliya ng iba pang mga prusisyon, mga okasyon na doo'y sama-samang humahayo ang karamihan upang ipagdiwang ang namumukod-tanging mga pangyayari. Inilarawan ni David ang prusisyon ng tagumpay ni Jehova mula sa Sinai patungo sa banal na dako ng templo sa Jerusalem—ang mga karong pandigma ng Diyos, mga bihag, mga mang-aawit at mga manunugtog, at mga nagkakatipong karamihan na nag-uukol ng pagpapala sa Banal ng Israel. (Aw 68:17, 18, 24-26) Nang matapos ang muling pagtatayo ng mga pader ng Jerusalem noong mga araw ni Nehemias, isang prusisyon ang idinaos bilang bahagi ng pagdiriwang. (Ne 12:31) Sa Awit 118:27 naman ay may binabanggit na "prusisyong pangkapistahan," maliwanag na may kaugnayan ito sa taunang Kapistahan ng mga Kubol.

PUA. Ang pangalang ito ay kumakatawan sa dalawang magkahawig na pangalang Hebreo na magkaiba ang kasarian at kahulugan ngunit pareho ang baybay sa mga salin nito sa Griego at Ingles.

1. [sa Heb., *Pu·'ah'*]. Ikalawang anak na lalaki ni Isacar.—1Cr 7:1; tingnan ang PUVA.

2. [sa Heb., *Pu·'ah'*]. Isang komadronang Hebreo; siya at ang kasamahan niyang komadrona na si Sipra ay pinag-utusan ni Paraon na patayin ang lahat ng sanggol na lalaki na ipanganganak sa mga Hebreo. Ngunit dahil natatakot siya sa Diyos, pinanatili niyang buháy ang mga sanggol na lalaki at pinagpala siya ni Jehova na magkaroon ng kaniyang sariling pamilya.—Exo 1:15-21.

3. [sa Heb., *Pu·'ah'*]. Ama ni Hukom Tola at anak ni Dodo; tribo ni Isacar.—Huk 10:1.

PUBLIO [mula sa Lat., nangangahulugang "Popular"]. Isang mayamang may-ari ng lupa na naninirahan sa Malta na may-kabaitang nag-asikaso kay Pablo at sa mga kasama nito sa loob ng tatlong araw matapos na mawasak sa pulo ang sinasakyan nilang barko. Pinagaling naman ni Pablo ang ama ni Publio mula sa lagnat at disintirya.—Gaw 28:7, 8.

Si Publio "ang pangunahing lalaki sa pulo." Noong panahong iyon, ang gayong katawagan ay lumilitaw na nagpapahiwatig ng isang opisyal na titulo na maihahalintulad sa gobernador, malamang na tumutukoy sa isang nangungunang Romanong opisyal sa pulong iyon.

PUDENTE [mula sa Lat., nangangahulugang "Mahinhin"]. Isang kasamahan ni Pablo noong malapit nang magwakas ang buhay ng apostol. Nagpadala siya ng mga pagbati kay Timoteo.—2Ti 4:21.

PUERO [sa Heb., *cha·tsir';* sa Ingles, *leek*]. Isa sa mga pagkaing ninasa ng haluang pulutong at ng mga Israelita habang sila ay nasa ilang. (Bil 11:4, 5) Ang salitang Hebreo na *cha·tsir',* isinaling "mga puero" sa tekstong ito, ay posibleng nagmula rin sa

salitang-ugat ng katulad na katulad na salitang Hebreo na isinaling “luntiang damo.” (Isa 40:7, 8) Ang pagkaing ito ay nakatalang kasama ng mga sibuyas at bawang, espesipikong mga pagkaing halaman na kahawig na kahawig ng mga puero, anupat nagpapahiwatig na isang partikular na gulay ang tinutukoy, sa halip na damo sa pangkalahatan. Gayundin, mula pa noong sinaunang mga panahon, ang mga puero ay lubhang popular sa Ehipto at karaniwan pa ring kinakain doon at sa Palestina.

Ang puero (*Allium porrum*) ay katulad na katulad ng sibuyas ngunit naiiba sa sibuyas dahil sa mas banayad na lasa nito, mga dahon na manipis, hugissilinder, makatas at tulad-damo anupat may lapad na mga 2.5 sentimetro (1 pulgada). Ang tangkay ng bulaklak nito na sa dulo ay may malaking bungkos ng mga bulaklak ay maaaring tumaas nang mga 0.6 m (2 piye). Ang mga bulbo at mga dahon ng *biennial* (nabubuhay nang dalawang taon) na halamang ito ay iniluluto bilang gulay at ginagamit na pampalasa; kinakain din ito nang hilaw.

PUGAD. Lugar na inihahanda ng ibon o ng hayop para sa pagpapalaki ng kaniyang mga anak; gayundin, isang tuluyan, isang kanlungan, o isang maginhawa, komportable at maalwang tirahan. —Kaw 27:8; Isa 10:14; 16:2.

Iba’t iba ang lokasyon, laki, at pagkakagawa ng mga pugad ng mga ibon, ngunit bawat uri ay nababagay sa paggagamitan dito. Ang mga pugad ay maaaring nasa lupa o nasa buhanginan (sinasabing ang mga ahas ay may ‘mga pugad’ sa lupa o sa gitna ng batuhan; Isa 34:15), nasa mga kumpol ng damo, mga palumpong, batuhan, mga punungkahoy, mga hungkag na katawan ng puno, mga dalisdis sa baybay-dagat, mga bundok, mga awang ng mga gusali, at mayroon pa ngang nakalutang sa tubig sa gitna ng mga halamang tambo. Ang ilan sa mga materyales na ginagamit ay ang maliliit na sanga, mga dahon, mga damong-dagat, lana, bulak, dayami, lumot, balahibo, malalambot na bahagi ng halaman, buhok ng kabayo, mga piraso ng tela, at iba pa. Ang mga pugad ay karaniwang nagsisilbing proteksiyon mula sa mga maninila, silungan sa panahon ng bagyo, at insulasyon mula sa init at lamig.

Upang idiin kay Job ang karunungan ng Maylalang, itinawag-pansin ni Jehova ang agila, na ‘gumagawa ng pugad nito sa kaitaasan, anupat sa malaking bato ito tumatahan at nananatili sa magdamag sa pinakangipin ng malaking bato at sa isang dakong mahirap marating.’ (Job 39:27, 28) At upang ilarawan ang maibiging pangangalaga ng Diyos sa Israel, binanggit ni Moises ang agila na “gumagalaw ng kaniyang pugad,” anupat maliwanag na tinutukoy kung paano ginaganyak at kung minsa’y itinutulak ng agila sa ere ang kaniyang inakáy para turuan itong lumipad. Sa katulad na paraan, mula sa Ehipto ay inilabas ni Jehova ang Israel bilang isang bansa. Magiliw niyang inalagaan ang bagong bansa habang naglalakbay sila sa ilang at noong namamayan na sila sa Lupang Pangako, kung paanong binabantayan at inaalagaan ng agila ang inakáy sa panahong tinuturuan niya itong lumipad.—Deu 32:11; tingnan ang AGILA.

Itinatayo rin ng *rock dove* ang pugad nito sa matataas at mababatong lugar. Sa matataas na bato sa kapaligiran ng Dagat na Patay, maraming guwang at mga yungib na mapagtatayuan ng mga pugad nito. Maaaring nasa isipan ni Jeremias ang tagóng mga pugad na ito nang bumigkas siya ng kahatulan sa Moab, na nakatira sa lugar na iyon: “Iwan ninyo ang mga lunsod at manahanan kayo sa malaking bato, kayong mga tumatahan sa Moab, at maging tulad kayo ng kalapati na namumugad sa mga dako sa bunganga ng hukay.”—Jer 48:28; ihambing ang sinabi ni Balaam sa Bil 24:21.

Ang malalagong dahon ng matitibay na sedro ng Lebanon ay napakagandang pamugaran ng ibang mga ibon. Sapat ang silungan at kublihan dito sa buong taon. Binanggit ito ng salmista bilang isang halimbawa ng kamangha-manghang mga paglalaan ng Diyos para sa kapakanan ng kaniyang mga nilalang.—Aw 104:16, 17.

Sa ilalim ng Kautusan, ang mga Israelita ay pinagbawalang kunin ang mga itlog o mga inakáy mula sa isang pugad at kasabay nito’y patayin ang inahin. Ito’y upang maiwasan ang kalupitan ng minsanang pagpatay sa buong pamilya. Dapat paligtasin ang inahin para makapagluwal pa ito ng mga inakáy.—Deu 22:6, 7.

Nang sabihin ng isang eskriba kay Jesus: “Guro, susundan kita saan ka man pumaroon,” tumugon si Jesus: “Ang mga sorra ay may mga lungga at ang mga ibon sa langit ay may mga dapuan [o, “mga pugad”], ngunit ang Anak ng tao ay walang dakong mahihigan ng kaniyang ulo.” (Mat 8:19, 20; Luc 9:57, 58) Dito, ipinakita ni Jesus na upang maging kaniyang tagasunod, dapat kalimutan ng lalaki ang pagtatamasa ng karaniwang kaginhawahan at kaalwanan, at dapat siyang lubusang magtiwala kay Jehova. Makikita ang simulaing iyan sa modelong panalanging itinuro ni Jesus sa kaniyang mga alagad: “Ibigay mo sa amin ngayon ang aming tinapay para sa araw na ito,” at sa kaniyang pananalita: “Sa gayon, makatitiyak kayo, walang sinuman sa inyo na hindi nagpapaalam sa lahat ng kaniyang mga pag-aari ang maaaring maging alagad ko.”—Mat 6:11; Luc 14:33.

Makasagisag na Paggamit. Sa mga mensahe ng kahatulan laban sa Edom, ginamit ng Diyos ang

mataas na dakong pinamumugaran ng agila bilang sagisag ng literal na mataas na lokasyon ng Edom sa mga bundok, gayundin ng kapalaluan at kapangahasan nito.—Jer 49:15-18; Ob 1-4; ihambing ang kapahayagan ng Diyos laban sa Babilonya, sa Hab 1:6; 2:6-11.

Nang humula siya laban sa Jerusalem, tinukoy ni Jeremias ang katayugan ng mga punungkahoy ng Lebanon at ang halaga ng tablang sedro nito, na pantanging ginagamit noon ng mga hari at mayayamang tao sa pagtatayo ng kanilang mga bahay. Ang malaking bahagi ng palasyo ng hari ng Juda at mga gusali ng pamahalaan sa Jerusalem ay gawa sa sedro. Kaya naman tinukoy ni Jeremias ang mga tumatahan sa Jerusalem bilang mga "nananahanan sa Lebanon, na namumugad sa mga sedro." Ngunit ibababa sila mula sa matayog na posisyong ito.—Jer 22:6, 23.

Isang 'Silid.' Sa Genesis 6:14, ang salitang Hebreo na *qin·nim′* ("mga pugad") ay isinalin bilang "mga kuwarto" (*KJ, RS*), "mga kabin" (*AT*), at "mga silid" (*BSP; MB; NW*). Maliwanag na ang mga ito'y maliliit na silid sa arkang ginawa ni Noe. Katulad ng mga pugad ng mga ibon, ang mga ito'y nagsilbing proteksiyon at silungan noong mapanganib na panahong walang kalaban-laban ang mga tao at mga hayop.

PUGO [sa Heb., *selaw′*]. Isang ibong maliit at mapintog ang katawan, mga 18 sentimetro (7 pulgada) ang haba, at kadalasan ay nasa lupa lamang. Ang karne nito ay maaaring kainin, at iniuulat na pagsapit ng 1920, ang Ehipto ay nagluluwas ng mga tatlong milyong pugo taun-taon sa ibang bansa, bagaman nabawasan na ang pagluluwas na ito magmula noon.

Maliwanag na ang mga ibong inilalarawan sa Bibliya ay ang karaniwang nandarayuhang pugo (*Coturnix coturnix*), na naglalakbay nang pahilaga mula sa loob ng Aprika kapag tagsibol, dumarating sa Ehipto nang bandang Marso, pagkatapos ay dumaraan sa Arabia at Palestina, at bumabalik kapag malapit na ang taglamig. Naglalakbay sila sa malalaking kawan, anupat nandarayuhan nang pahintuhinto at kadalasan ay sa gabi lumilipad. Nakalilipad sila nang mabilis ngunit hindi sa napakalalayong distansiya. Dahil mabigat ang katawan nila kung ihahambing sa lakas ng kanilang pakpak, kung minsan ay dumarating sila sa kanilang destinasyon na pagod na pagod. Kaya naman ang mga pugo ay lumilipad nang paayon sa hangin at karaniwan nang sa mabababang altitud. Iniulat ni Koronel Richard Meinertzhagen na sa Port Said, Ehipto, kung minsan ay gumagamit ang mga tao ng mga lambat na para sa paruparo upang manghuli ng pugo habang ang mga ibong ito ay lumilipad sa mga lansangan sa pagbubukang-liwayway.—*Birds of Arabia,* Edinburgh, 1954, p. 569.

Ang unang pagbanggit sa mga pugo sa ulat ng Bibliya (Exo 16:13) ay may kaugnayan sa mga pangyayari noong isang tagsibol (Exo 16:1), kung kaya malamang na ang mga ibong iyon ay lumilipad noon patungong hilaga. Ang mga Israelita noon ay nasa Ilang ng Sin sa Peninsula ng Sinai at nagrereklamo tungkol sa kanilang panustos na pagkain. Bilang tugon, tiniyak ni Jehova kay Moises na "sa pagitan ng dalawang gabi" ay kakain sila ng karne at sa kinaumagahan ay mabubusog sila ng tinapay. (Exo 16:12) Nang gabing iyon, "ang mga pugo ay nagsimulang umahon at tumakip sa kampo," at nang kinaumagahan naman ay lumitaw ang manna sa lupa. (Exo 16:13-15; Aw 105:40) Muli, maliwanag na noong tagsibol (Bil 10:11, 33) ng sumunod na taon, dahil sa pagbubulung-bulungan ng mga Israelita sapagkat manna lamang ang kanilang pagkain, inihula ni Jehova na kakain sila ng karne "hanggang sa isang buwan ng mga araw" hanggang sa masuklam na sila sa mga iyon. (Bil 11:4, 18-23) Pagkatapos ay nagpahihip ang Diyos ng hangin, malamang na mula sa S o TS, upang itaboy ang mga pugo mula sa dagat at 'palapagin ang mga iyon sa ibabaw ng kampo,' na napakarami anupat "parang mga butil ng buhangin" na lumampas pa nang ilang milya mula sa hangganan ng kampo.—Bil 11:31; Aw 78:25-28.

Ang pananalitang "mga dalawang siko [mga 1 m; 3 piye] ang taas sa ibabaw ng lupa" ay binibigyan ng iba't ibang paliwanag. (Bil 11:31) Ipinapalagay ng ilan na ang mga pugo ay aktuwal na nahulog sa lupa at na sa ilang lugar ay gayon kataas ang bunton ng mga iyon. Tinututulan naman ito ng iba at sinasabing tiyak na magiging dahilan iyon ng pagkamatay ng karamihan sa mga pugo anupat hindi na magiging karapat-dapat kainin ng mga Israelita. Ipinapalagay nila na ang mga pugo ay lumipad sa gayon kababang altitud kung kaya ang mga iyon ay madaling napababagsak at nahuli ng mga Israelita. Ang Griegong *Septuagint,* na nagsasaad ng katulad na ideya, ay kababasahan: "sa buong palibot ng kampo, mga dalawang siko mula sa lupa"; at ang Latin na *Vulgate* ay nagsasabi: "sa buong palibot ng kampo, at ang mga iyon ay lumilipad sa himpapawid sa taas na dalawang siko mula sa ibabaw ng lupa."

Gumugol ang mga Israelita ng isa at kalahating araw sa pagtitipon ng mga pugo; "ang nanguha ng pinakakaunti ay nakapagtipon ng sampung homer [2,200 L; 62 *bushel*]." (Bil 11:32) Dahil sa binanggit ni Moises na "anim na raang libong lalaking naglalakad" (Bil 11:21), malamang na milyun-milyong pugo ang natipon; kaya ang huling iyon ay hindi lamang dahil sa karaniwang pandarayuhan ng mga

pugo kundi isang kahanga-hangang pagtatanghal ng kapangyarihan ng Diyos. Napakarami nilang natipon anupat ang mga ito ay hindi nakaing lahat noong pagkakataong iyon; kaya 'inilatag nang malawakan ng sakim na mga Israelita ang mga iyon sa buong palibot ng kampo para sa kanilang sarili.' (Bil 11:32) Maaaring ito ay upang patuyuin ang karne ng mga pinatay na pugo para mapreserba ang marami sa mga iyon at makain sa ibang araw. Ang ginawa nila ay katulad ng kaugalian ng sinaunang mga Ehipsiyo, gaya ng inilarawan ni Herodotus (II, 77), na pagbibilad ng mga isda sa araw upang matuyo.

PUGON. Kulob na dakong pinaiinit upang doon magluto o mag-ihaw ng pagkain. Iba't ibang uri ng pugon ang ginamit ng mga Hebreo at ng ibang mga tao.—LARAWAN, Tomo 2, p. 952.

Hanggang nitong makabagong panahon, malalaking pugon, na gawa sa pabilog na hukay sa lupa, ang ginagamit sa Gitnang Silangan, anupat ang ilan ay sinlalim ng 1.5 o 1.8 m (5 o 6 na piye) at halos 1 m (3 piye) ang diyametro. Sa ganito kalaking pugon, maaaring mag-ihaw ng isang buong tupa sa pamamagitan ng pagbibitin nito sa ibabaw ng mainit na bato o baga.

Ginamit ang *bowl oven* noong panahon ng Bibliya at malamang na katulad ito ng pugon na ginagamit ng mga magbubukid na Palestino ng makabagong panahon. Isang malaking luwad na mangkok ang itinataklob sa maliliit na batong kinapapatungan ng tinapay. Pinaiinit ang mangkok sa pamamagitan ng pagpapaningas sa panggatong na ibinunton sa ibabaw at sa palibot nito, at sa ganito'y naluluto ang tinapay.

Malamang na bawat tahanang Hebreo noon ay may nabibitbit na *jar oven,* isang pugon na ginagamit pa rin sa Palestina. Ito ay isang malaking luwad na banga, mga 0.9 m (3 piye) ang taas, may butas sa ibabaw at papaluwang sa ibaba. Upang mapainit ito, nagsusunog sa loob nito ng panggatong na gaya ng kahoy o damo, at ang abo naman ay inaalis sa pamamagitan ng isang butas na dinisenyo para rito. Tinatakpan ang ibabaw nito, at kapag mainit na ang banga, ang masa ay ipinapahid sa paligid ng banga sa loob o sa labas nito. Napakanipis ng tinapay na niluto sa ganitong pamamaraan.

Napakaraming *pit oven* ang nahukay ng mga arkeologo. Maliwanag na ang mga ito'y mga pagpapahusay ng *jar oven.* Ang *pit oven,* bahagyang nasa ilalim ng lupa at bahagyang nasa ibabaw ng lupa, ay gawa sa luwad at pinalitadahan sa buong palibot. Papakitid ito sa ibabaw, at sa loob nito sinusunog ang panggatong. Sa mga bantayog at mga ipinintang larawan, makikita na inilalagay ng mga Ehipsiyo ang kanilang masa sa labas ng mga pugon na ito. Ang mga Hebreong nagluluto sa ganitong pugon ay maaaring gumamit ng mga tuyong sanga o damo bilang panggatong. (Ihambing ang Mat 6:30.) Maaari ring mag-ihaw ng karne sa ganitong pugon.

Kapansin-pansin na ang mga pugon na pinaglulutuan ng mga magbubukid ngayon sa Palestina ay walang gaanong ipinagkaiba sa mga pugon na natagpuan sa sinaunang mga guho o sa mga pugon na makikita sa mga relyebe at ipinintang larawan ng Asirya at ng Ehipto. Sa sinaunang Caldea, ang mga pugon ay nasa looban ng mga tahanan, at sa ngayon, matatagpuan ang mga ito sa maliliit na panaderya sa mga bakuran ng pribadong mga tahanan, bagaman maaari ring magkakatabi ang mga pugon sa isang bahagi ng nayon. Ginagamit pa rin ang malalaking pugon na pampubliko.

Sa lupain ng Ehipto, pangkaraniwan noon sa mga Israelita at mga Ehipsiyo ang magkaroon ng pugon sa kanilang sambahayan. Kaya naman, noong ikalawang salot, umahon ang mga palaka maging sa kanilang mga pugon at sa kanilang mga masahan. —Exo 8:3.

Ang "Tore ng mga Lutuang Pugon" sa Jerusalem ay kinumpuni sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias noong muling itayo ang mga pader ng lunsod. (Ne 3:11; 12:38) Hindi tiyak kung saan nagmula ang pangalang ito, ngunit iminumungkahi na gayon ang ipinangalan sa tore dahil nasa kapaligiran niyaon ang mga pugon ng mga komersiyanteng magtitinapay.

Makatalinghagang Paggamit. Sa Levitico 26:26, ginagamit ang pugon sa isang pananalita na nagpapahiwatig ng kakapusan, anupat kababasahan: "Kapag binali ko na [ni Jehova] para sa inyo ang mga tungkod na kinabibitinan ng hugis-singsing na mga tinapay, sampung babae ang magluluto nga ng inyong tinapay sa iisang pugon at isasauli ang inyong tinapay ayon sa timbang; at kakain kayo ngunit hindi kayo mabubusog." Sa normal na mga kalagayan, bawat babae ay mangangailangan ng isang pugon para sa kaniyang pang-araw-araw na pagluluto ng tinapay. Gayunman, tinutukoy ng Levitico 26:26 ang panahon kapag kaunting-kaunti na lamang ang pagkain anupat sapat na ang isang pugon para sa pagluluto ng tinapay ng sampung babae. Inihahambing naman ng Oseas 7:4-7 ang mapangalunyang mga Israelita sa hurno ng isang magtitinapay, maliwanag na dahil sa balakyot na mga pagnanasang nag-aalab sa kanila.

PUL.

1. Ang pangalang ibinigay sa isang hari ng Asirya sa 2 Hari 15:19 at 1 Cronica 5:26. Noong panahon ng paghahari ni Menahem, hari ng Israel, pumasok si Pul sa Palestina at tumanggap ng tributo mula kay Menahem. Ang pagkakakilanlan ni Pul ay

isang matagal nang palaisipang hindi pa nasasagot. Gayunman, iniisip ng karamihan sa mga iskolar ngayon na si Pul at si Tiglat-pileser III ng Asirya ay iisa lamang, yamang ang pangalang Pulu (Pul) ay masusumpungan sa tapyas ng dinastiya na kilala bilang ang Babylonian King List A, samantalang sa katumbas na dako sa "Synchronistic Chronicle" ang pangalang Tukultiapilesharra (Tiglat-pileser) ang nakatala. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 272, 273) Marahil ay "Pul" ang personal niyang pangalan o ang pangalang pagkakakilanlan niya sa Babilonya, samantalang ang Tiglat-pileser (Tilgat-pilneser) ay ang pangalang ginamit niya nang maging hari siya ng Asirya. Sa unawang ito, ang 1 Cronica 5:26 ay maaaring intindihin na tumutukoy sa iisang indibiduwal sa pagsasabing, "Pul na hari ng Asirya maging . . . ni Tilgat-pilneser na hari ng Asirya."—Tingnan ang TIGLAT-PILESER (III).

2. Isang bansa o mga tao na sa Isaias 66:19 lamang nakatala, kasama ng Tarsis (lumilitaw na timugang Espanya) at Lud (sa H Aprika). Maliwanag na ang lahat ng tatlong dakong ito ay kilala sa kanilang dalubhasang mga mamamana. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Pul. Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "Phud" o "Put" sa Isaias 66:19 sa halip na "Pul," at ang Put (iniuugnay sa mga taga-Libya sa Aprika) at Lud ay magkaugnay sa ibang mga teksto. (Eze 27:10; Jer 46:9; tingnan ang PUT.) Gayunman, ang mababasa sa tekstong Masoretiko na "Pul" ay sinusuhayan ng Dead Sea Scroll of Isaiah at ng Syriac na *Peshitta.* Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang "Pul" ay ang pulong Philae sa Nilo.

PULA. Tingnan ang KULAY, MGA.

PULGAS [sa Heb., *par·'osh';* sa Ingles, *flea*]. Isang parasitikong insekto na napakaliit at walang pakpak. Ang mga pulgas ay kadalasang kayumangging mamula-mula at may maiikling paa sa unahan at gitna ngunit mahahabang paa sa hulihan. Dahil ang mga paa ng pulgas ay malalakas at maraming tinik, at dahil lapád ang tagiliran nito, madali at mabilis itong nakakakilos sa mga buhok o balahibo ng kaniyang biktima. Palibhasa ang biluhabang katawan ng insektong ito'y nababalutan ng maiikling buhok na nakaturo sa likod, hindi lamang ito madaling umabante kundi mahirap din itong alisin. Ang maliit na ulo ng pulgas ay may tuka na ipinantutusok sa balat ng biktima para magdugo iyon. Napakahusay rin nitong lumukso. Bagaman wala pang 0.3 sentimetro (1⁄8 pulgada) ang haba nito, ang pulgas na nabubuhay sa katawan ng tao ay makatatalon nang mahigit 30 sentimetro (1 piye) sa unahan at sa taas na halos 20 sentimetro (8 pulgada). Malamang na *Pulex irritans* ang tawag sa uri ng pulgas na binanggit sa Bibliya.

Sa Kasulatan, makalawang ulit lamang na binanggit ang pulgas. Nang si David ay tinutugis ni Haring Saul, tinanong niya ang hari: "Sino ang hinahabol mo? . . . Isang pulgas?" Sa paghahalintulad ng kaniyang sarili sa isang pulgas, idiniin ni David ang kaniyang kaliitan kung ihahambing kay Saul, sa gayo'y ipinakikita na walang kabuluhan na habulin siya ng hari. (1Sa 24:14) Ganitong diwa rin ang ipinahihiwatig ng 1 Samuel 26:20, ngunit sa Griegong *Septuagint,* sa halip na mga salitang "isang pulgas" ay "aking kaluluwa" ang mababasa.

PULO, ISLA. Ang terminong Hebreo *'i* (pangmaramihan, *'i·yim'*) ay hindi limitado sa isang kalupaan na mas maliit kaysa sa kontinente at lubusang napalilibutan ng tubig (Isa 11:11; 24:15) kundi tumutukoy rin sa tuyong lupa (Isa 42:15) o (mga) baybaying lupain. (Isa 20:6; 23:2, 6; Jer 2:10) Sa makasagisag na paraan, ang salitang *'i* ay kumakapit sa mga tumatahan sa gayong mga pulo o mga baybaying lupain. (Gen 10:5, tlb sa *Rbi8;* Isa 49:1, tlb sa *Rbi8;* 59:18, tlb sa *Rbi8*) Kung minsan, ang "mga pulo" ay kumakatawan sa pinakamalalayong lugar at sa mga tumatahan sa mga iyon. (Isa 41:5; 66:19; Eze 39:6; tingnan ang MAGOG Blg. 2.) Kaya naman walang anumang bagay na napakalayo o napakaliblib, tulad ng mga pulo sa dagat, na makatatakas sa mga epekto ng makasagisag na lindol sa Babilonyang Dakila. (Apo 16:18-21; ihambing ang Apo 6:12-14.) Sa pangmalas ni Jehova, ang lahat ng mga pulo ay "gaya lamang ng pinong alabok."—Isa 40:15.

Kabilang sa mga pulo na espesipikong binanggit sa Bibliya ay ang Ciprus (Gaw 13:4-6), Cos, Rodas (Gaw 21:1), Creta (Gaw 27:7), Cauda (Gaw 27:16), Malta (Gaw 28:1), at Patmos (Apo 1:9).

PULOT-PUKYUTAN, BAHAY-PUKYUTAN. Ang pulot-pukyutan ay isang matamis at malagkit na fluidong gawa ng mga bubuyog. Sa Hebreong Kasulatan, ang pulot-pukyutan ay tinutukoy ng mga salitang *no'pheth* (umaagos na pulot, o pulot ng bahay-pukyutan) at *devash'.* Ang huling nabanggit na salita ay maaaring tumukoy hindi lamang sa pulot-pukyutan ng mga bubuyog kundi pati sa sirup ng mga prutas. (Lev 2:11, tlb sa *Rbi8*) Sa Griegong Kasulatan, ginagamit ang *me'li,* kasama ng pang-uring *a'gri·os,* "ligáw," upang tumukoy sa pulot-pukyutan ng mga bubuyog na ligáw.

Ang Bahay-Pukyutan. Ang bahay-pukyutan ay isang kamangha-manghang halimbawa ng inhinyeriya; ipinakikita nito ang walang-katulad na karunungan at kakayahan ng Maylalang anupat nailagay niya sa pukyutan ang gayong "inhinyeriya" at

talino sa konstruksiyon. Tamang-tama ang eksagonal na hugis ng mga silid nito upang makapaglaman ng pinakamaraming pulot-pukyutan gamit ang pinakakaunting pagkit, ang materyales na bumubuo sa mga dingding ng mga silid. Kapag gumagawa ng bahay-pukyutan, naglalabas ng pagkit ang pantanging mga glandula sa katawan ng bubuyog. Tumatagas iyon sa maliliit na butas sa kaniyang katawan, anupat namumuo bilang maliliit na puting kaliskis. Sa pamamagitan ng kaniyang mga paa, inililipat ng bubuyog ang mga kaliskis patungo sa kaniyang bibig. Pagkatapos ay nginunguya niya ang pagkit at inilalagay iyon sa parte ng bahay-pukyutan na kasalukuyang ginagawa. Ang kapal ng mga dingding ng bahay-pukyutan ay isang katlo lamang ng isang milimetro (1⁄80 pulgada) ngunit kaya nitong suportahan ang 30 ulit ng bigat ng mga ito.

Kung saan-saang lugar gumagawa ng mga pugad ang mga pukyutan, halimbawa ay sa mga punungkahoy, mga bato, at, sa isang kaso, pati sa bangkay ng isang patay na hayop, na maliwanag na hindi nabulok dahil tinuyot na ito ng araw. Ito ang bangkay ng leon na pinanggalingan ng pulot-pukyutang kinain ni Samson.—Huk 14:8, 9.

Pulot-Pukyutan. Ang pulot-pukyutan ng mga bubuyog ay gawa sa nektar na nakukuha sa mga bulaklak at mga prutas. Habang tinitipon ang nektar at inilalagay iyon sa bahay-pukyutan, nadaragdagan iyon ng mga kemikal mula sa katawan ng bubuyog. Bahagyang natutuyuan ng tubig ang nektar, at dahil sa mga kemikal, ang nektar ay nagiging pulot-pukyutan. Nagkakaiba-iba ang kulay at lasa ng pulot-pukyutan depende sa pinagkunan ng nektar. Ang pulot-pukyutan ay madaling tunawin ng katawan at kaagad itong nagiging enerhiya.

Ang karamihan ng mga pagbanggit ng Bibliya sa pulot-pukyutan ng mga bubuyog ay tumutukoy sa pulot-pukyutang ligáw, gaya niyaong kinakain noon ni Juan na Tagapagbautismo sa ilang. (Mat 3:1, 4) Ang kakayahan ng pulot-pukyutan na makapagpalakas ay inilalarawan sa kaso ng anak ni Haring Saul na si Jonatan. Palibhasa'y nanlupaypay dahil sa pagod sa pakikipagbaka, tumikim si Jonatan ng pulot-pukyutan. Kaagad, ang kaniyang mga mata ay "nagsimulang lumiwanag." (1Sa 14:25-30) Ang pampalakas na pagkaing ito ay nakatalang kabilang sa mga panustos na inilaan ng Diyos sa kaniyang bayan noong nasa ilang sila. Doon, kung saan kakaunti ang mga punungkahoy, nakakuha ang mga taong-bayan ng makakaing pulot-pukyutan "mula sa malaking bato," samakatuwid nga, mula sa mga bahay-pukyutang ginawa ng mga bubuyog sa mga dakong mabato.—Deu 32:13.

Makatalinghagang Paggamit. Ang kakayahan ng pulot-pukyutan na makapagpagaling ay inihahambing sa kaiga-igayang mga pananalita at karunungan, hindi lamang dahil sa tamis at kasiya-siyang lasa nito kundi dahil din sa ito'y nakapagpapalusog. Ang kaiga-igayang mga pananalita ay nakapagpapalusog sa espirituwal na paraan, kung paanong ang pulot-pukyutan ay mabuti sa pisikal na katawan. Sinasabi ng manunulat ng Mga Kawikaan: "Ang kaiga-igayang mga pananalita ay bahay-pukyutan, matamis sa kaluluwa at kagalingan sa mga buto."—Kaw 16:24; 24:13, 14.

Sa buong Kasulatan, ang tamis at kasiyahang dulot ng pagkain ng pulot-pukyutan ay binibigyan ng makasagisag na pagkakapit. Ang ilang halimbawa nito ay matatagpuan sa Ezekiel 3:2, 3 at Apocalipsis 10:9. Madalas banggitin ang pulot ng bahay-pukyutan, sapagkat ang lasa, tamis, at sustansiya nito ay itinuturing na nakahihigit kaysa sa pulot-pukyutan na matagal-tagal nang nalantad sa hangin. Bilang pagdiriin sa kabutihan at kaigayahan ng mga pananalita ng babaing Shulamita, ang mga iyon ay tinukoy ng kaniyang mangingibig na pastol bilang "pulot ng bahay-pukyutan" na tumutulo mula sa kaniyang mga labi. (Sol 4:11) Ang mga hudisyal na pasiya naman ni Jehova ay napakabuti, nakapagpapalusog, at kapaki-pakinabang anupat ang mga ito ay "mas matamis kaysa sa pulot-pukyutan at sa umaagos na pulot ng mga bahay-pukyutan." (Aw 19:9, 10) Ang kaniyang mga pananalita ay 'mas madulas sa ngalangala kaysa sa pulot-pukyutan sa bibig.'—Aw 119:103.

Bagaman ang pulot-pukyutan ay nakakabuti, ang labis na pagkain nito ay maaaring maging sanhi ng pagduduwal (Kaw 25:16), at ang pagkain ng labis na pulot-pukyutan ay inihahambing sa mga taong naghahangad ng kanilang sariling kaluwalhatian.—Kaw 25:27.

Ginagamit ng Kawikaan kabanata 5 ang tamis ng pulot ng bahay-pukyutan upang ilarawan ang tukso ng seksuwal na imoralidad na maaaring ipang-akit sa isang lalaki ng "babaing di-kilala" sa pamamagitan ng kaniyang panghalina at madudulas na salita. Ito'y isang mahusay na babala sa mga Kristiyano sa ngayon. "Ang mga labi ng babaing di-kilala ay tumutulo na gaya ng bahay-pukyutan, at ang kaniyang ngalangala ay mas madulas kaysa sa langis. Ngunit ang idudulot niya ay kasimpait ng ahenho; iyon ay kasintalas ng tabak na may dalawang talim. Ang kaniyang mga paa ay bumababa sa kamatayan," ang sabi ng taong marunong. Ang kaniyang madudulas at tulad-pulot-pukyutang mga salita at mga pagkilos ay umaakay sa lalaki tungo sa gawaing imoral anupat 'kaagad niyang sinusundan ang babae, tulad ng toro na pumaparoon sa patayan.' —Kaw 5:3-5; 7:21, 22.

Katas ng mga Prutas. Ang salitang Hebreo na *devash′* ay maaari ring tumukoy sa katas, o sirup,

ng mga prutas, gaya ng igos, datiles, at iba pa. Kadalasan, ang konteksto ang tutulong sa mambabasa upang matiyak kung ang tinutukoy ay pulot-pukyutan ng mga bubuyog o hindi. Sa Levitico 2:11, maliwanag na sirup ng mga prutas ang ipinagbabawal na ihandog sa altar, dahil maaari itong umasim. Hindi pulot-pukyutan ng mga bubuyog ang tinutukoy rito, gaya ng ipinahihiwatig ng sumunod na talata na nagsasabing ang ipinagbabawal na "pulot-pukyutan" ay kasama sa mga unang bunga na ihahandog kay Jehova. Karamihan sa mga pulot-pukyutang ginagamit noon ng mga Israelita ay pulot-pukyutang ligáw na hindi nagmula sa mga alagang bubuyog. Kaya, walang alinlangan na noong himukin ni Hezekias ang mga taong-bayan na suportahan ang mga saserdote, ang "pulot-pukyutan" na inihandog nila bilang mga unang bunga ay ang katas o sirup ng mga prutas.—2Cr 31:5.

Isang Lupain ng Gatas at Pulot-Pukyutan. Ang paglalarawan sa Palestina bilang "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan," na madalas ulit-ulitin sa Kasulatan, ay angkop, bagaman maliwanag na ang pagbanggit sa pulot-pukyutan ay nagpapahiwatig na sagana ang lupain hindi lamang sa produkto ng mga bubuyog kundi gayundin sa sirup ng mga prutas. (Exo 3:8; Lev 20:24; Deu 11:9; Jos 5:6) Lumilitaw na ang huling nabanggit ay tinutukoy bilang isang bagay na ikinakalakal kapalit ng paninda ng Tiro.—Eze 27:2, 17; tingnan ang BUBUYOG.

PULSERAS. Isang pampalamuting pabilog na hiyas na isinusuot sa may pulso o sa ibabang bahagi ng braso, anupat kung minsan ay buo ang bilog nito, samantalang ang iba naman ay may bukasan o kawitan. Noong sinaunang mga panahon, kapuwa ang mga lalaki at mga babae ay nagsusuot ng pulseras, kung minsan ay sa isang braso lamang, ngunit sa ilang pagkakataon ay sa magkabilang braso. Ang mga pulseras noon ay gawa sa bronse, bubog, bakal, pilak, at ginto at madalas na lubhang napapalamutian, anupat kung minsan ay kinakabitan ng mga hiyas.

Ang mga Hebreo ay nagsuot ng mga pulseras, at mula pa noong unang mga panahon ay karaniwan nang ginagamit ang mga ito sa Palestina, kung saan nakasumpong ang mga arkeologo ng maraming pulseras na gawa sa sari-saring materyales, partikular na sa bronse. Binigyan ng lingkod ni Abraham si Rebeka ng isang gintong singsing na pang-ilong at ng dalawang pulseras (sa Heb., *tsemi·dhim′*) na ang bigat ay sampung siklo (114 na g; 3.7 onsa t) na ginto. (Gen 24:22, 30, 47) Kabilang ang mga pulseras sa mga bagay na kinuha sa mga Midianita bilang samsam sa digmaan, at kasama rin ang mga iyon sa mahahalagang bagay na ibinigay ng mga Israelita sa Diyos.—Bil 31:50.

Sa pamamagitan ni Ezekiel, inilarawan ng Diyos ang kaniyang sarili bilang naggagayak sa Jerusalem ng mga pulseras at iba pang mga palamuti. Ngunit dahil ginamit nito ang gayong magagandang kagamitan sa idolatriya at nagpatutot ito, patiunang sinabi ni Jehova na parurusahan Niya ito at hahayaan Niyang kunin mula sa Jerusalem ang mga bagay na iyon. (Eze 16:11, 17, 38, 39) Kabilang ang mga pulseras (sa Heb., *sheh·rohth′*) sa mga bagay na sinabi ni Jehova na kukunin niya mula sa palalong "mga anak na babae ng Sion."—Isa 3:16, 19.

Ang *armlet* o pulseras para sa itaas na bahagi ng braso (sa Heb., *'ets·'a·dhah′*) ay isinusuot noon ng mga monarka bilang isa sa kanilang mga sagisag ng makaharing awtoridad o soberanong kapangyarihan. Maaaring may gayong kahulugan ang pulseras na suot ni Haring Saul ng Israel sa kaniyang bisig.—2Sa 1:10; tingnan ang PALAMUTI.

PULSERAS SA BUKUNG-BUKONG. Ang mga salitang Hebreo para sa "mga kadenitang pambukung-bukong" (*'ets·'a·dhah′;* Bil 31:50) at "mga kadenilya sa paa" (*tse'a·dhah′;* Isa 3:20) ay kapuwa nagmula sa salitang-ugat na *tsa·'adh′,* nangangahulugang "humakbang; humayo." (Jer 10:5; Kaw 7:8) Ang Hebreong *'e′khes* (pulseras sa paa; pulseras sa bukung-bukong) ay nagmula sa salitang-ugat na *'a·khas′,* nangangahulugang "magpakalansing" o "magpaalog ng mga pulseras sa paa." (Isa 3:16, 18, mga tlb sa *Rbi8*) Ang mga pulseras sa bukung-bukong o ang mga palamuting argolya na isinusuot sa mga binti sa itaas ng bukung-bukong ay karaniwang ginagamit sa sinaunang Gitnang Silangan. Ang mga ito ay gawa sa mga materyales na gaya ng tanso, ginto, pilak, bakal, bubog, at garing. Sa mga bantayog ng Ehipto, kapuwa ang mga lalaki at mga babae ay ipinakikitang nagsusuot ng mga ito, at sa Ehipto, malimit na magkaterno ang mga pulseras sa bukung-bukong at ang mga pulseras sa braso.

Ang mabibigat na pulseras sa bukung-bukong ay maaaring lumikha ng kumakalansing na tunog kapag nag-uumpugan ang mga ito habang naglalakad ang may-suot nito. Gayunman, kung minsan ay nilalagyan ng maliliit na bato ang loob ng hungkag na mga pulseras sa paa o mga pulseras sa bukung-bukong upang lumikha ng tunog, at ang mga babaing Arabe nitong kalilipas na mga panahon lamang ay nagsusuot din paminsan-minsan ng mga pulseras sa bukung-bukong na may nakasabit na maliliit na kampanilya. Gayundin, kung minsan ay kinakabitan ng mga kadenitang pambukung-bukong ang mga pulseras sa bukung-bukong na isinusuot ng mga babae, anupat pinagdurugtong ang mga palamuting ito. Kumakalansing ang mga kadenita habang naglalakad ang may-suot nito, at sabihin pa,

nakatatawag-pansin ang mga iyon at ang mismong mga pulseras sa bukung-bukong. Nililimitahan o pinaiikli rin ng mga kadenitang pambukung-bukong o mga kadenilya sa paa ang mga hakbang ng isang babae, anupat lumalakad siya nang patiyad, na maituturing na maganda o mahinhing kilos ng babae. —Isa 3:16.

Ang mga "kadenitang pambukung-bukong" ay kabilang sa mga alahas na kinuha ng mga Israelita mula sa mga Midianita bilang samsam sa digmaan at na iniabuloy nila bilang "handog kay Jehova." (Bil 31:50, 51) Nang maglaon, ang palalong "mga anak na babae ng Sion" ay inilarawan bilang mga babae na "lumalakad nang patiyad, at sa pamamagitan ng kanilang mga paa ay nagpapakalansing sila," o "sa kanilang mga paa ay nagpapaalog sila ng mga pulseras sa paa." Sa pamamagitan ni Isaias, binabalaan sila ni Jehova na aalisin Niya ang kanilang mga palamuti at ang "kagandahan ng mga pulseras sa paa," o mga pulseras sa bukung-bukong, gayundin ang kanilang "mga kadenilya sa paa." (Isa 3:16, 18, 20) Tiyak na nakaapekto sa buhay ng mga babaing ito ang pananakop ng Babilonya sa Juda at Jerusalem noong 607 B.C.E., na nagbunga ng pagkawala ng kanilang maraming palamuti at ng kanilang kalayaan. —Tingnan ang PALAMUTI.

PULSERAS SA PAA. Tingnan ang PULSERAS SA BUKUNG-BUKONG.

PULUBI, PAMAMALIMOS. Ang pamamalimos ay ang palagiang paghingi ng kawanggawa ng publiko, na karaniwang ginagawa ng mga pulubi.

Ang kaayusan ng mga patriyarka, na ayon sa ipinakikita ng Bibliya ay umiral bago at pagkatapos ng pangglobong Baha noong mga araw ni Noe, ay tiyak na nakatulong nang malaki upang walang indibiduwal ang mapabukod, malagay sa matinding kagipitan, at mapilitang umasa na lamang sa kawanggawa ng publiko. Kaya naman naiwasan ang pagkakaroon ng mga pulubi. Mula pa noong sinaunang mga panahon, waring nakagawian na ng mga tao na maging mapagpatuloy sa mga taga-ibang bayan o sa mga naglalakbay; makikita sa mga ulat ng Bibliya ang gayong pagkamapagpatuloy, maliban sa iilang pagkakataon. (Gen 19:1-3; Exo 2:18-20; Huk 19:15-21) Ang isa sa mga salik na nakapagpahina sa kaayusan ng mga patriyarka ay ang pag-usbong ng mga lunsod, at posibleng ito, pati na ang sakim na hilig na magsamantala sa pagkamapagpatuloy o pagkakawanggawa ng iba, ang naging dahilan kung bakit umiral ang pamamalimos sa gitna ng mga tao.

Lumilitaw na ang pamamalimos ay isang napakasinaunang gawain sa mga lupain sa Silangan. Dahil dito, lalong kapansin-pansin na sa Hebreong Kasulatan ay walang ipinahihiwatig na may namamalimos noon o na ito'y naging partikular na problema sa bansang Israel mula nang itatag ang bansang iyon hanggang noong ipatapon sila sa Babilonya. Nang lumisan ang mga Israelita sa Ehipto at mapalaya mula sa pagkaalipin, "hiningan [isang anyo ng pandiwang Heb. na *sha·'al'*] nila ang mga Ehipsiyo ng mga kagamitang pilak at mga kagamitang ginto at mga balabal. . . . at sinamsaman nila ang mga Ehipsiyo." (Exo 12:35, 36) Gayunman, kaayon ito ng utos at hula ng Diyos, at maliwanag na itinuring itong makatuwirang kabayaran sa kanilang maraming taon ng pagtatrabaho bilang mga alipin at sa mga kawalang-katarungang tiniis nila sa kamay ng mga Ehipsiyo. (Exo 3:21, 22; ihambing ang Deu 15:12-15.) Hindi ito batayan para sa pamamalimos.

Ang Kautusang Mosaiko ay naglalaman ng mga batas alang-alang sa mga dukha, na kung tutuparin ay walang magiging dahilan upang mamalimos ang sinuman. (Lev 19:9, 10; Deu 15:7-10; 24:19-21; tingnan ang KALOOB NG AWA, MGA.) Mariing ipinakikita sa Hebreong Kasulatan na ang mga nanghahawakan sa katuwiran ay makapagtitiwala na paglalaanan sila ng Diyos, gaya ng naibulalas ni David noong matanda na siya: "Hindi ko pa nakita ang matuwid na lubusang pinabayaan, ni ang kaniyang supling na naghahanap ["namamalimos," *KJ;* isang anyo ng Heb. na *biq·qesh'*] ng tinapay," bagaman ang mga matuwid na iyon mismo ay inilalarawan din bilang bukas-palad. (Aw 37:25, 26; ihambing ang pagkakaiba ng karanasan ng apostatang Jerusalem sa Pan 1:11; 4:4.) Sa kabilang dako, sinasabi ng Kawikaan 20:4 na ang taong tamad ay "mamamalimos . . . sa panahon ng paggapas," at ipinakikita naman ng Awit 109:10 na dahil sa kaparusahan sa balakyot ay mapipilitang 'magpalabuy-laboy ang kaniyang mga anak; at mamamalimos sila, at maghahanap sila ng pagkain mula sa kanilang mga tiwangwang na dako.' Sa huling dalawang tekstong nabanggit, ang salitang "mamamalimos" ay salin ng Hebreong *sha·'al',* isang termino na ang saligang kahulugan ay "humingi" o "humiling."—Exo 3:22; 1Ha 3:11.

Waring pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon (537 B.C.E.) hanggang sa panahon ng pagparito ni Jesus sa lupa, nagkaroon ng paniniwala ang mga Judio na ang pagbibigay ng limos, o mga kaloob ng kawanggawa, ay may halaga sa ganang sarili nito ukol sa kaligtasan. Ipinakikita iyan ng Apokripal na aklat ng Ecclesiasticus (3:30) (isinulat noong maagang bahagi ng ikalawang siglo B.C.E.) kung saan sinasabi na "ang pagbibigay ng limos ay nagbabayad-sala para sa mga kasalanan." Walang alinlangan na ang gayong pangmalas ay lalong nagpasigla sa pamamalimos. (Ihambing ang ipinagpaparangalang pagbibigay na tinuligsa ni Jesus sa Mat 6:2.)

Dahil sa pamumuno ng mga banyagang kapangyarihan, dumanas ng paniniil ang mga Judio, at walang alinlangang nakaapekto ito nang husto sa pagkakapit nila ng Kautusang Mosaiko hinggil sa mga karapatan sa minanang lupain at sa katulad na mga probisyon. Malamang na ito, bukod pa sa mga pilosopiya ng huwad na relihiyon, na hindi nakapagkintal ng tunay at may-simulaing pag-ibig sa kapuwa (Mat 23:23; Luc 10:29-31), ay isa pang sanhi ng paglaganap ng pamamalimos sa Palestina. Kaya naman sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, marami tayong masusumpungang pagbanggit sa mga pulubi sa lupaing iyon.

Kabilang sa mga pulubing inilarawan noong panahon ni Jesus at ng mga apostol ang mga bulag, mga pilay, at mga maysakit. Marahil ay *ophthalmia* (isang sakit sa mata na karaniwan pa rin sa Gitnang Silangan) ang isa sa mga sanhi ng pagkabulag ng mga taong ito noon. (Mar 10:46-49; Luc 16:20, 22; 18:35-43; Ju 9:1-8; Gaw 3:2-10) Tulad ng mga pulubi sa ngayon, kadalasa'y pumupuwesto sila sa mga pampublikong daanan o malapit sa mga lugar na malimit puntahan ng mga tao, gaya ng templo. Bagaman itinuturing na kapuri-puri ang pagbibigay ng limos, hinahamak naman ang mga pulubi, kaya nga sinabi ng katiwala sa talinghaga ni Jesus, "Nahihiya akong mamalimos."—Luc 16:3.

Ang dalawang pandiwang Griego na ginamit upang tumukoy sa pamamalimos ay nauugnay sa *ai·te'o,* nangangahulugang "humingi."—Mat 7:7.

Ang salitang Griego na *pto·khos',* na ginamit ni Lucas (16:20, 22) nang iulat niya ang pagtukoy ni Jesus kay Lazaro bilang isang pulubi, ay ginagamit upang ilarawan ang isa na nakayukyok at susukut-sukot, at tumutukoy ito sa mga napakadukha, sa mga naghihikahos, o sa mga pulubi. Ang termino ring ito ay ginamit sa Mateo 5:3 may kinalaman sa "mga palaisip sa kanilang espirituwal na pangangailangan ["yaong mga pulubi para sa espiritu," tlb sa *Rbi8*]" ("dukha sa espiritu," *KJ*). Ayon sa *Word Studies in the New Testament* ni M. R. Vincent (1957, Tomo I, p. 36), ang paggamit ng *pto·khos'* sa tekstong ito ay "napakalinaw at angkop, bilang pagtukoy sa *ganap na espirituwal na paghihikahos,* anupat ang pagiging palaisip dito ay kailangan bago makapasok sa kaharian ng Diyos, at hindi ito maaaring mapawi sa pamamagitan ng sariling mga pagsisikap ng isa, kundi sa pamamagitan lamang ng walang-bayad na awa ng Diyos."

Ang termino ring ito ang ginamit ni Pablo sa Galacia 4:9 nang ipahayag niya ang kaniyang pagkabahala sa mga 'muling bumabalik sa mahihina at malapulubing [*pto·kha'*] panimulang mga bagay' na dating isinasagawa ng mga ito. Ang gayong mga bagay ay 'malapulubi' kung ihahambing sa espirituwal na kayamanang matatamo sa pamamagitan ni Kristo Jesus.

Bagaman si Jesus at ang kaniyang mga apostol ay nagpakita ng kabaitan sa mga pulubi, hindi nila pinasigla ang pamamalimos; bagaman malugod nilang tinanggap ang pagkamapagpatuloy ng iba, hindi sila namalimos. Sinabihan ni Jesus ang mga taong sumusunod noon sa kaniya dahil lamang sa tinapay na ang dapat nilang ikabahala ay hindi ang 'pagkaing nasisira, kundi ang pagkaing nananatili para sa buhay na walang hanggan.' (Ju 6:26, 27) Sinabi ni Pedro sa isang pilay na pulubi sa templo: "Pilak at ginto ay wala ako, ngunit ang mayroon ako ang siyang ibibigay ko sa iyo," at pagkatapos ay ginamit niya ang kaniyang mga espirituwal na kaloob upang pagalingin ang lalaki. (Gaw 3:6) Bagaman kung minsan ay gutóm, walang tahanan, at walang pananamit, nagpagal ang mga apostol, anupat 'nagtrabaho sa pamamagitan ng kanilang sariling mga kamay, sa gabi at araw, upang hindi sila maging pasanin sa iba.' (1Co 4:11, 12; 1Te 2:9) Ganito ang pamantayan para sa mga Kristiyano: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin."—2Te 3:10-12.

PUNDASYON. Ang pang-ilalim na istraktura na kinapapatungan ng isang gusali; sa pamamagitan nito, nagiging pantay ang bigat ng kabuuang istraktura sa ibabaw ng lupang kinatatayuan nito. Yamang, sa kalakhang bahagi, ang pagiging matibay at permanente ng isang gusali ay nakadepende sa tibay ng pundasyon, dapat na lubhang pakaingatan ang paglalatag ng pundasyon nito. Napakahalaga noon sa Palestina ang matitibay na pundasyon na makatatagal hindi lamang sa malakas na ulan, hangin, at baha kundi pati sa mga lindol, yamang madalas lumindol sa rehiyong iyon. Ang ilang terminong Hebreo na isinasalin bilang "pundasyon" ay nagmula sa salitang-ugat na *ya·sadh',* nangangahulugang "itatag; ilatag ang pundasyon; ilagay nang matatag." (Isa 23:13; 51:13; Aw 24:2) Ang terminong Griego naman para rito ay *the·me'li·os,* na ginamit sa literal na diwa sa Gawa 16:26.

Nang sagutin niya si Job mula sa buhawi, inihambing ng Dalubhasang Tagapagtayo na si Jehova ang literal na lupa sa isang gusali. (Job 38:4-7) Bagaman ang lupa ay nakabitin sa wala, ito, wika nga, ay may matitibay na pundasyon na hindi makikilos, sapagkat pinananatili ito sa dako nito ng di-mababagong mga batas na umuugit sa sansinukob, at ang layunin ng Diyos para sa lupa ay hindi pa rin nagbabago. (Job 26:7; 38:33; Aw 104:5; Mal 3:6) Sa kabilang dako, sa diwa ay ginigiba ng kawalang-katarungan at ng pagsuway sa batas ng Diyos ang mga pundasyong nagbibigay ng katatagan sa lupain, anupat

dahil dito, ang mga pundasyon ng makasagisag na lupa (ang mga tao at ang kanilang tatag na mga sistema) ay nakikilos.—Aw 82; 11:3; Kaw 29:4.

Ang paglalatag ng mga pundasyon ng lupa ay hindi dapat ipagkamali sa "pagkakatatag [sa Gr., *ka·ta·bo·les′*] ng sanlibutan." Batay sa mga salita ni Jesus sa Lucas 11:48-51, maliwanag na nabuhay si Abel noong pagkakatatag ng sanlibutan, na tumutukoy sa sangkatauhan. Ang mga pundasyon ng planetang Lupa ay matagal na panahon nang nailatag bago pa nito.—Tingnan ang ABEL Blg. 1; SANLIBUTAN.

Lumilitaw na ang paglalatag ng pundasyon ay isang panahon ng kagalakan. Sumigaw sa pagpuri ang mga anghel noong 'itatag ang lupa.' Gayundin, nagkaroon ng malaking pagsasaya nang ilatag ang pundasyon ng templo ni Zerubabel, bagaman yaong mga nakakita sa kaluwalhatian ng dating templo ay nanangis.—Job 38:4, 6, 7; Ezr 3:10-13.

Kung paanong gumamit si Solomon ng malalaki at mamahaling tinabas na bato para sa pundasyon ng templo, sa gayunding paraan, isang pundasyong mahalaga sa Diyos ang inilatag para sa "espirituwal na bahay" na doon ay "mga batong buháy" ang mga pinahirang tagasunod ni Jesus. Si Jesus mismo ang pundasyong batong-panulok; sa ibabaw naman ng pundasyon ng mga apostol at ng mga propetang Kristiyano ay itinayo ang iba pang mga banal bilang "isang dakong tatahanan ng Diyos sa espiritu." Si Jehova ang pumipili sa lahat ng "mga batong" bumubuo sa espirituwal na bahay na ito.—1Pe 2:4-6; Efe 2:19-22; tingnan ang BATONG-PANULOK.

Angkop na angkop na ang 12 makasagisag na batong pundasyon ng Bagong Jerusalem, na may pangalan ng 12 apostol ng Kordero, ay mahahalagang bato. (Apo 21:14, 19, 20) Ang Bagong Jerusalem na inilarawan sa Apocalipsis ay binubuo ng 144,000 na nakatakdang ikasal sa kasintahang lalaki. Ang "makalangit na Jerusalem" naman na binabanggit sa Hebreo 12:22 ay binubuo ng 144,001, anupat ang "isa" rito ay ang Haring kasintahang lalaki. Ito ang lunsod na may tunay na mga pundasyon na hinihintay noon ni Abraham. (Heb 11:10) Sa gayon, ipinakikita ng mga aklat ng Bibliya na Mga Hebreo at Apocalipsis na may malapit na kaugnayan ang "makalangit na Jerusalem" at ang Bagong Jerusalem.

Bago siya naging tao, si Jesus ay gumawang kasama ng kaniyang Ama bilang isang Dalubhasang Manggagawa noong ilatag ang mga pundasyon ng lupa. (Kaw 8:29, 30) Dahil dito, lubusan niyang nauunawaan ang kahalagahan ng isang matibay na pundasyon, gaya ng makikita sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa taong maingat na humukay nang malalim at naglatag ng pundasyon ng kaniyang bahay sa isang batong-limpak, samantalang sa buhanginan naman itinayo ng taong mangmang ang bahay niya anupat dumanas siya ng napakalaking kalugihan. (Mat 7:24-27; Luc 6:47-49) Sa katulad na paraan, nang inihahambing ni Pablo sa gawaing pagtatayo ang atas na gumawa ng mga Kristiyano, idiniin niya ang kahalagahan ng pagtatayo sa pamamagitan ng di-nasusunog na mga materyales sa ibabaw ni Jesu-Kristo bilang pundasyon, upang ang isa ay hindi dumanas ng kalugihan.—1Co 3:10-15.

Inihambing din ni Pablo sa isang pundasyon ang ilang pang-unang turo ng Bibliya, at hinimok niya ang mga Hebreo na huwag maging kontento na lamang na matutuhan ang pang-unang doktrina tungkol sa Kristo kundi dapat silang sumulong tungo sa pagkamaygulang.—Heb 6:1, 2; tingnan ang BAHAY; LUPA.

PUNITEO, MGA [Ni (Kay) Puva o Pua]. Ang pamilya ng mga inapo ng ikalawang anak ni Isacar, si Puva.—Bil 26:23.

PUNON. Isang lugar na pinagkampuhan ng Israel sa pagitan ng Zalmona at Obot. Narating nila ito ilang panahon pagkatapos nilang lisanin ang Bundok Hor (Jebel Madurah [?]). (Bil 33:41-43) Hindi pa natutukoy nang may katiyakan kung saan ang lokasyon nito, ngunit karaniwan itong iniuugnay sa Feinan, mga 30 km (19 na mi) sa TS ng ʽAin Husb.

PUNONG UBAS. Tingnan ang BAGING.

PUNONG UBAS NG SODOMA. Tingnan ang BAGING.

PUNUNGKAHOY [sa Heb., *ʽets*; sa Gr., *den′dron*]. Dahil sa iba't ibang klima ng Palestina at ng kalapit na mga lupain, tumutubo ang napakarami at sari-saring uri ng punungkahoy, mula sa mga sedro ng Lebanon hanggang sa mga palmang datiles ng Jerico at mga punong retama ng disyerto. Mga 30 iba't ibang uri ng punungkahoy ang binabanggit sa Bibliya, at ang mga ito ay tinatalakay sa publikasyong ito sa ilalim ng partikular na pangalan ng punungkahoy.

Kadalasan ay mahirap kilalanin ang partikular na punungkahoy na tinutukoy ng orihinal na salitang Hebreo o Griego, at sa maraming kaso ay walang katiyakan ang ginawang pagkilala. Ang gayong pagkilala ay depende sa kung gaano kalawak ang paglalarawang nasa aktuwal na rekord ng Bibliya hinggil sa mga katangian ng punungkahoy (kung minsan ay ipinahihiwatig ito ng kahulugan ng salitang-ugat na pinagkunan ng pangalan) at sa paghahambing ng paglalarawang iyon sa mga punungkahoy na kilalang tumutubo ngayon sa mga lupain sa Bibliya, partikular na sa mga rehiyong ipinahihiwatig sa teksto ng Bibliya, kung binanggit

ang mga iyon. Nakatutulong din ang pag-aaral ng nauugnay na mga salita (samakatuwid nga, mga salita na batay sa kanilang anyo ay nagpapahiwatig na sila ay nauugnay at nanggaling sa kaparehong orihinal na salitang-ugat o pinagmulan) sa ibang mga wika, gaya ng Arabe at Aramaiko. Sa ilang kaso, waring mas mabuting tumbasan na lamang ng transliterasyon ang pangalan, halimbawa ay sa kaso ng puno ng algum.

Gaya ng itinawag-pansin nina Harold at Alma Moldenke sa kanilang aklat na *Plants of the Bible* (1952, p. 5, 6), maaaring marami sa mga punungkahoy na matatagpuan ngayon sa Palestina ay hindi naman tumutubo roon noong panahon ng Bibliya, yamang, gaya ng sinabi nila, "ang mga halaman ay nagbabago, lalo na sa mga rehiyong tulad ng Palestina at Ehipto kung saan ang tao, na kilalang mahilig sumira sa maseselan na pagkakatimbang sa kalikasan, ay aktibung-aktibo" sa nagdaang libu-libong taon. Sinabi pa nila: "Maraming halaman na dati ay saganang tumutubo sa Banal na Lupain o sa nakapalibot na mga lupain noong panahon ng Bibliya ang hindi na matatagpuan doon ngayon o kaya naman ay tumutubo roon nang mangilan-ngilan na lamang." May ilang uri na nalipol na o lubhang kumaunti na dahil sa labis-labis na paglinang sa lupain o dahil sa pagkasalanta ng mga kakahuyan bilang resulta ng pagsalakay ng mga hukbo ng Asirya, Babilonya, patuloy hanggang sa Roma. (Jer 6:6; Luc 19:43) Dahil sa pagkasira ng mga punungkahoy at mga kagubatan, naaagnas ang pang-ibabaw na lupa at nagiging sanhi ito ng pagkatigang at pagkatiwangwang sa maraming lugar.

Noon pa mang mga araw ni Abraham, ang mga punungkahoy ay itinatala na sa isang kontrata sa paglilipat ng ari-arian.—Gen 23:15-18.

Sa Kautusan. Nang maglaon, dinala ng Diyos na Jehova ang Israel sa Canaan, isang lupaing may "mga punungkahoy bilang pagkaing sagana." Nangako siyang ilalaan niya ang kinakailangang ulan kung susundin siya ng Israel, at hiniling niya na ang ikasampu ng mga bunga ay ibukod para sa santuwaryo at mga saserdote. (Ne 9:25; Lev 26:3, 4; 27:30) Nang lusubin ng mga Israelita ang lupain, tinagubilinan sila na huwag sirain ang mga namumungang punungkahoy kapag sumasalakay sa mga lunsod, bagaman pagkaraan ng ilang siglo ay pinahintulutan ng Diyos ang mga hari ng Juda at ng Israel na salantain ang 'mabubuting punungkahoy' ng kaharian ng Moab. Waring ang dahilan ay sapagkat nasa labas ng Lupang Pangako ang Moab. Iyon ay pakikipagdigma laban sa Moab bilang parusa rito, at ang pagkilos na iyon ng mga Israelita ay isang proteksiyon laban sa paghihimagsik o paghihiganti ng mga Moabita. (Deu 20:19, 20; 2Ha 3:19, 25; ihambing ang Jer 6:6.) Kapag nagtanim ng isang punungkahoy, ang may-ari ay hindi kakain ng bunga nito sa unang tatlong taon, at sa ikaapat na taon ay itatalaga ang bunga nito para sa santuwaryo. (Lev 19:23-25; ihambing ang Deu 26:2.) Pagkatapos nito, ang mga unang hinog na bunga ng bawat taon ay inialay rin sa gayong paraan.—Ne 10:35-37.

Makasagisag na Paggamit. Sa hardin ng Eden, dalawang punungkahoy ang ginamit ng Diyos upang maging mga sagisag: ang "punungkahoy ng buhay" at ang "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama." Ang hindi paggalang sa batas ng Diyos may kinalaman sa huling nabanggit ang naging sanhi ng pagkapahamak ng tao.—Gen 2:9, 16, 17; 3:1-24.

Ang kahulugan ng "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama" at ng pagbabawal na kainin ang bunga nito ay kadalasang minamalas nang may kamalian bilang kaugnay ng seksuwal na pagtatalik ng unang mag-asawang tao. Ang pangmalas na ito ay sinasalungat ng malinaw na utos ng Diyos sa kanila bilang lalaki at babae na 'magpalaanakin at magpakarami at punuin ang lupa.' (Gen 1:28) Sa halip, dahil kumakatawan ito sa "pagkakilala ng mabuti at masama" at dahil ipinahayag ng Diyos na hindi ito dapat pakialaman ng mag-asawang tao, ang punungkahoy na iyon ay naging sagisag ng karapatan ng Diyos na magtakda o magbigay ng mga pamantayan para sa tao hinggil sa kung ano ang "mabuti" (sinasang-ayunan ng Diyos) at kung ano ang "masama" (hinahatulan ng Diyos). Sa gayon ay naging pagsubok ito sa paggalang ng tao sa posisyon ng kaniyang Maylalang at sa kaniyang pagnanais na manatili sa dakong saklaw ng kalayaang itinalaga ng Diyos, isang dako na hindi naman masikip at nagpapahintulot na maging lubusang kasiya-siya ang buhay bilang tao. Samakatuwid, ang paglampas sa mga hangganan ng dakong ipinagbabawal sa pamamagitan ng pagkain mula sa "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama" ay isang pagsalakay o paghihimagsik laban sa nasasakupan at awtoridad ng Diyos.—Tingnan ang SOBERANYA.

Ang mga punungkahoy ay ginamit din upang sumagisag sa mga indibiduwal, mga tagapamahala, at mga kaharian, gaya sa hula kung saan inihahalintulad ang pagbagsak ni Paraon at ng kaniyang pulutong sa pagputol sa isang matayog na sedro (Eze 31), gayundin sa hula ni Daniel may kinalaman sa matibay na punungkahoy na lumalarawan sa pamumuno "sa kaharian ng mga tao." (Dan 4:10-26) Ang taong matuwid ay inihahalintulad sa isang punungkahoy na itinanim sa tabi ng mga daloy ng tubig (Aw 1:3), na mayabong ang mga dahon at patuloy na nagluluwal ng bunga maging sa tagtuyot.—Jer 17:8.

Ang pangako na ang mga araw ng isinauling bayan ng Diyos ay magiging tulad niyaong sa punungkahoy (Isa 65:22) ay nagiging higit na makahulugan dahil may ilang punungkahoy sa Palestina na nabubuhay nang ilang siglo, anupat umaabot pa nga ng isang libong taon o mahigit pa. Sa pangitain ni Ezekiel, nakahilera sa magkabilang panig ng ilog na umaagos mula sa templo ang mabungang mga punungkahoy na may mga dahong nakapagpapagaling, at isang katulad na pangitain ang inihaharap sa aklat ng Apocalipsis. (Eze 47:7, 12; Apo 22:2, 14) Ang pananalitang "punungkahoy ng buhay" ay ginagamit may kinalaman sa tunay na karunungan, sa bunga ng matuwid, sa katuparan ng isang bagay na ninanasa, at sa kahinahunan ng dila; iniuugnay rin ito sa korona ng buhay. (Kaw 3:18; 11:30; 13:12; 15:4; Apo 2:7, 10) Ang mga punungkahoy ay binabanggit may kaugnayan sa mabunga, mapayapa, at nakagagalak na mga kalagayang resulta ng paghahari ni Jehova at ng pagsasauli ng kaniyang bayan. —1Cr 16:33; Aw 96:12; 148:9; Isa 55:12; Eze 34:27; 36:30.

Gumamit si Jesus ng mga punungkahoy sa ilan sa kaniyang mga ilustrasyon upang idiin ang pangangailangang maging mabunga sa tunay na katuwiran, gaya ng ginawa ni Juan na Tagapagbautismo na nauna sa kaniya. (Mat 3:10; 7:15-20) Yamang ang mga namumungang punungkahoy ay ipinagbabayad ng buwis sa Palestina noong panahong iyon, ang di-mabungang punungkahoy (na para na ring patay) ay isang di-kanais-nais na pasanin ng may-ari nito at sa gayon ay isang punungkahoy na marapat putulin at sirain. (Luc 13:6-9) Sa Judas 12, ang mga taong imoral na nakapasok sa kongregasyong Kristiyano ay inihahalintulad sa mga punungkahoy na walang bunga kapag panahon ng taglagas at makalawang ulit na namatay. Maaaring ang paglalarawan sa kanila bilang 'makalawang ulit na patay' ay isang mariing paraan ng pagsasabi na lubusan na silang patay. O kaya, maaaring nangangahulugan ito na sila ay patay mula sa dalawang punto de vista. Sila ay (1) baog o walang bunga at (2) literal na patay, anupat walang palatandaan ng pagiging buháy.

Ang salitang Hebreo para sa punungkahoy ay ginagamit din may kinalaman sa tulos o poste kung saan ibinibitin ang isang katawan. (Gen 40:19; Deu 21:22, 23; Jos 8:29; Es 2:23) Nang ikinakapit niya ang Deuteronomio 21:23, ginamit ng apostol na si Pablo ang salitang Griego na *xy'lon* (kahoy).—Gal 3:13; tingnan ang PAHIRAPANG TULOS; indibiduwal na mga punungkahoy ayon sa pangalan.

PUR. Isang salitang di-Hebreo na masusumpungan sa Esther 3:7 at 9:24, 26; ito ay nangangahulugang "palabunot" (sa Heb., *goh·ral';* tingnan ang PALABUNOT, PALABUNUTAN). Ang salitang ito ay nasa anyong pang-isahan, samantalang ang anyong pangmaramihan nito ay "Purim." (Es 9:26, 28-32) Iniuugnay ang "Pur" sa salitang Akkadiano na *puru,* na nangangahulugang "palabunot." Sa "Pur" nagmula ang pangalan ng Judiong kapistahan ng Purim.—Tingnan ang PURIM.

PURA. Ang tagapaglingkod ni Gideon, malamang na tagapagdala niya ng baluti, na sumama sa kaniya noong gabing tiktikan ni Gideon ang kampo ng mga Midianita.—Huk 7:9-15.

PURIM. Ang kapistahan na ipinagdiriwang sa ika-14 at ika-15 araw ng Adar, ang huling buwan ng taon ng mga Judio at katumbas ng huling bahagi ng Pebrero at maagang bahagi ng Marso. Tinatawag din itong Kapistahan ng mga Palabunot. (Es 9:21) Ang pangalan ng kapistahan ay nagmula sa ginawa ni Haman na paghahagis ng pur (palabunot) upang alamin ang angkop na araw para isagawa ang isang pakana na lipulin ang mga Judio. Palibhasa'y isang Agagita, marahil ay isang maharlikang Amalekita, at isang mananamba ng mga bathalang pagano, ang paghahagis niya ng pur ay "isang uri ng panghuhula." (Es 3:7, *Le,* tlb; tingnan ang PALABUNOT, PALABUNUTAN; PANGHUHULA; PUR.) Noong ika-12 taon ni Haring Ahasuero (Jerjes I), Nisan 13, lumilitaw na sa tagsibol ng 484 B.C.E., matapos mapasang-ayon ni Haman ang hari na ipalipol ang mga Judio, ang opisyal na utos para isagawa iyon ay isinulat para sa lahat ng probinsiya ng Persia.

Paggunita sa Pagkaligtas. Ginugunita sa kapistahang ito ang pagkaligtas ng mga Judio mula sa pakana ni Haman na lipulin sila. Kaya malamang na ang pangalang Purim ay ibinigay rito ng mga Judio upang ipahiwatig na kabaligtaran ng inaasahan ang nangyari noon. (Es 9:24-26) Sa Apokripal na aklat ng Macabeo, ito ay tinatawag ding "araw ni Mardokeo," yamang mahalagang papel ang ginampanan ni Mardokeo sa mga pangyayaring nauugnay sa kapistahang iyon. (2 Macabeo 15:36, *BSP*) Isinapanganib ni Reyna Esther ang kaniyang buhay, sa paghimok ng kaniyang nakatatandang pinsan na si Mardokeo, upang mailigtas ang mga Judio. Tatlong araw na nag-ayuno si Esther bago siya humarap sa hari upang maanyayahan niya ito sa isang piging, at pagkatapos ay sa isa pang piging kung kailan ipinahayag niya ang kaniyang pakiusap. (Es 4:6–5:8) Malugod na dininig ng hari ang pakiusap, at yamang hindi na mababago ang orihinal na utos dahil hindi napawawalang-bisa ang batas ng mga Medo at mga Persiano (Dan 6:8), isa pang utos ang ipinalabas noong ika-23 araw ng Sivan. Ang dokumentong ito ay nagkaloob sa mga Judio ng karapatang ipagtanggol ang kanilang sarili at dahil dito ay napag-

handaan nila iyon. Isinulat ito ni Mardokeo at isinalin ito sa maraming wika para sa iba't ibang distrito ng Imperyo ng Persia. Sa tulong ng mga prinsipe, mga satrapa, at mga gobernador, nakipaglaban ang mga Judio anupat nabaligtad ang takbo ng mga pangyayari. Noong Adar 13, naganap ang isang lansakang pagpatay, hindi sa mga Judio, kundi sa kanilang mga kaaway. Nagpatuloy ito sa maharlikang lunsod ng Susan hanggang noong ika-14 na araw. Noong ika-14 na araw ng Adar ay nagpahinga ang mga Judio na nasa mga nasasakupang distrito, at yaong mga nasa Susan naman noong ika-15 araw, na may kasamang pagpipiging at kasayahan.—Es 8:3–9:19.

Bilang paggunita sa pagkaligtas na ito, ipinataw ni Mardokeo sa mga Judio ang obligasyong ipagdiwang ang Adar 14 at 15 taun-taon na may kasamang "pagpipiging at kasayahan at pagpapadalahan ng mga bahagi ng pagkain sa isa't isa at ng mga kaloob sa mga taong dukha." (Es 9:20-22) Nang maglaon, isa pang liham na nag-uutos na ipagdiwang ang kapistahang ito ang isinulat at iyon ay pinagtibay ni Esther na reyna. Ipagdiriwang ito sa bawat salinlahi, sa bawat pamilya, nasasakupang distrito, at lunsod sa takdang panahon bawat taon.—Es 9:28-31; tingnan ang ESTHER, AKLAT NG.

Ang kapistahang ito ay ipinagdiriwang pa rin ng mga Judio sa ngayon, kasama ang maraming dagdag na kaugalian. Ang isa sa mga tradisyong idinagdag nang maglaon ay ang pagtatakda sa ika-13 araw ng Adar bilang isang araw ng pag-aayuno, tinatawag na Pag-aayuno ni Esther. Hindi ipinagbabawal ang pangangalakal o pagtatrabaho sa panahon ng kapistahang ito.

Isang Tanong Tungkol sa Juan 5:1. Hindi tuwirang binabanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang Kapistahan ng Purim. Sinasabi ng ilan na tinutukoy ito sa Juan 5:1: "Pagkatapos ng mga bagay na ito ay nagkaroon ng kapistahan ng mga Judio, at si Jesus ay umahon sa Jerusalem." Gayunman, walang katibayan na ang talatang ito ay tumutukoy sa Kapistahan ng Purim. Dito, ang ilang manuskrito ay may pamanggit na pantukoy, anupat kababasahan ng "ang kapistahan ng mga Judio." (Tingnan ang tlb sa *Rbi8*.) Ipinahihiwatig nito na malamang na ang nabanggit na kapistahan ay isa sa tatlong kapita-pitagang pangkapanahunang kapistahan na nakatala sa Deuteronomio 16:16, lalo na kung papansinin natin na umahon noon si Jesus sa Jerusalem, na hindi niya kailangang gawin kung Kapistahan ng Purim ang ipagdiriwang. Ang Purim ay karaniwan nang idinaraos sa lokal na sinagoga at komunidad sa halip na sa lugar ng templo. Ito'y dapat ipagdiwang sa lunsod na tinitirhan ng isa. Malayo ring mangyari na maglalakbay si Jesus nang naglalakad hanggang sa Jerusalem at pagkatapos ay aalis patungong Galilea, gayong isang buwan na lamang ay Paskuwa na. Bukod diyan, kung ipapalagay na ang Juan 5:1 ay tumutukoy sa Purim at ang Juan 6:4 naman ay sa Paskuwa anupat isang buwan lamang ang pagitan, imposibleng maganap sa gayon kaikling panahon ang maraming pangyayari, kasama na ang ministeryo ni Jesus sa Capernaum, ang mga paglalakbay niya sa Galilea, at ang pagbalik niya sa Capernaum at sa Judea at Jerusalem. (Tingnan ang JESU-KRISTO [Tsart ng Tampok na mga Pangyayari sa Buhay ni Jesus sa Lupa].) Samakatuwid, mas kapani-paniwala na ang "kapistahan ng mga Judio" sa Juan 5:1 ay ang kapistahan ng Paskuwa noong 31 C.E.—Tingnan ang JESU-KRISTO (Katibayan para sa tatlo-at-kalahating-taóng ministeryo).

Layunin. Bagaman sinasabi ng ilang komentarista na ang Kapistahan ng Purim na ipinagdiriwang ng mga Judio sa ngayon ay isa nang sekular na okasyon at hindi na relihiyoso anupat kung minsan ay may kasamang mga pagpapakalabis, hindi ganito ang kalagayan noong itatag ito at noong una itong ipagdiwang. Sina Mardokeo at Esther ay kapuwa lingkod ng tunay na Diyos na si Jehova, at itinatag ang kapistahan upang parangalan Siya. Maituturing na ang Diyos na Jehova ang nagligtas sa mga Judio noong panahong iyon, sapagkat bumangon noon ang isyu dahil sa katapatan ni Mardokeo sa paguukol ng bukod-tanging pagsamba kay Jehova. Malamang na si Haman ay isang Amalekita, na ang bansa ay espesipikong isinumpa ni Jehova at hinatulan ng pagkapuksa. Iginalang ni Mardokeo ang kapahayagan ng Diyos at tumanggi siyang yumukod kay Haman. (Es 3:2, 5; Exo 17:14-16) Gayundin, ang pananalita ni Mardokeo kay Esther (Es 4:14) ay nagpapakitang umasa si Mardokeo na may isang nakatataas na kapangyarihan na makapagliligtas sa mga Judio, at ang pag-aayuno ni Esther bago siya pumaroon sa hari upang iharap ang kaniyang unang pakiusap, na isang paanyaya sa isang piging, ay nagpapakitang namanhik siya sa Diyos na tulungan siya.—Es 4:16.

PURPURA. Tingnan ang KULAY, MGA; TINA, PAGTITINA.

PUSO. Ang mahalagang sangkap ng katawan na ang pangunahing gawain ay magbomba ng dugo upang matustusan ang mga selula ng katawan.—Lev 17:14.

Ang puso ay napakadalas na lumilitaw sa Kasulatan, anupat binabanggit ito nang mga isang libong ulit sa iba't ibang paraan. Ang mga salitang Hebreo (*lev, le·vav'*) at Griego (*kar·di'a*) para sa "puso" ay ginagamit ng mga manunulat ng Bibliya kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga paraan.

Ang Literal na Puso. Ilang ulit lamang tinukoy ng mga manunulat ng Bibliya ang literal na

puso. Halimbawa, nang panain ni Jehu si Jehoram "sa pagitan ng mga bisig . . . ang palaso ay lumabas sa kaniyang puso."—2Ha 9:24; tingnan din ang Exo 28:30.

Ang Makasagisag na Puso. Sa karamihan ng mga paglitaw nito sa Kasulatan, ang salitang "puso" ay ginagamit sa *makasagisag na paraan.* Sinasabing sumasagisag ito sa "sentrong bahagi sa pangkalahatan, ang nasa loob, at sa gayon ay sa *panloob na pagkatao* ng isa na makikilala sa lahat ng kaniyang iba't ibang gawain, sa kaniyang mga pagnanasa, mga naisin, mga emosyon, mga pita, mga layunin, sa kaniyang mga kaisipan, mga pagkaunawa, mga imahinasyon, sa kaniyang karunungan, kaalaman, kasanayan, sa kaniyang mga paniniwala at sa kaniyang mga pangangatuwiran, sa kaniyang alaala at sa kaniyang kamalayan."—*Journal of the Society of Biblical Literature and Exegesis,* 1882, p. 67.

Kaya naman sa Kasulatan, ang makasagisag na puso ay hindi lamang tumutukoy sa sentro ng damdamin at motibo, ni limitado man ito sa talino. "Sa mga Semita . . . ang lahat ng bagay na natatangi sa tao, sa kategorya ng mga damdamin at gayundin ng talino at kalooban, ay itinuturing na sa puso nagmumula." Ito ang "kabuuan ng panloob na pagkatao bilang kabaligtaran ng laman, na siyang panlabas na pagkatao na nahihipo."—*The Metaphorical Use of the Names of Parts of the Body in Hebrew and in Akkadian,* ni E. Dhorme, Paris, 1963, p. 113, 114, 128 (sa Pranses).

Para sa Diyos na tagasuri ng mga puso, hindi ang panlabas na kaanyuan ang mahalaga kundi kung ano talaga ang panloob na pagkatao ng isa. (Kaw 17:3; 24:12; Aw 17:3; 1Sa 16:7) Kaya naman ipinapayo ng Kasulatan: "Higit sa lahat na dapat bantayan, ingatan mo ang iyong puso [ang buong panloob na pagkatao], sapagkat nagmumula rito ang mga bukal ng buhay." (Kaw 4:23) At hinihimok ang mga Kristiyanong asawang babae na huwag bigyan ng pangunahing pansin ang panlabas na kagayakan, kundi ang *"lihim na pagkatao ng puso* sa walang-kasiraang kasuutan ng tahimik at mahinahong espiritu, na malaki ang halaga sa paningin ng Diyos."—1Pe 3:3, 4.

Sa ilang paglitaw ng terminong "puso" sa Bibliya, maliwanag na ang pangunahing tinutukoy ay ang *mga kakayahan sa pag-iisip,* ngunit hindi naman sa diwa na ibinubukod ang gayong mga kakayahan mula sa iba pang mga bagay na bumubuo sa panloob na pagkatao. Hinimok ni Moises ang mga Israelita, "Alalahanin mo sa iyong puso ["alalahanin mo sa iyong isip," tlb sa *Rbi8*] na si Jehova ang tunay na Diyos." At nang maglaon ay sinabi niya sa kanila, "Hindi kayo binigyan ni Jehova ng isang pusong ["pag-iisip," tlb sa *Rbi8*] makakakilala." (Deu 4:39; 29:4) Kung minsan, gaya ng pagtukoy rito kapuwa sa Hebreong Kasulatan at sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kalakip sa puso ang talino, halimbawa ay kapag iniuugnay ito sa 'pag-iisip' (Mat 9:4), 'pangangatuwiran' (Mar 2:6), 'unawa' (1Ha 3:12; Mar 6:52), at "kaalaman" (Kaw 15:14).

Ang *motibo,* ang nag-uudyok na puwersa na sanhi ng ating paggawi, ay isa pang mahalagang aspekto ng panloob na pagkatao, na kinakatawanan ng "puso." Kaya naman yaong mga nag-abuloy para sa pagtatayo ng tabernakulo ay 'lumapit, ang bawat isang naudyukan ng kaniyang puso.' (Exo 35:21, 26, 29; 36:2) Ang balakyot na si Haman ay "naglakasloob" (sa literal, napuno siya may kinalaman sa kaniyang puso) na magpakana laban sa mga Judio. (Es 7:5, tlb sa *Rbi8;* Gaw 5:3) Ipinaliliwanag ng Hebreo 4:12 na ang salita ng pangako ng Diyos, tulad ng isang tabak na matalas, ay may-kakayahang "umunawa ng mga kaisipan at mga intensiyon ng puso." Sinabi rin ni Jesus na sa puso nagmumula ang nag-uudyok na puwersa na sanhi ng ating paggawi, mabuti man ito o masama. (Mat 15:19; Luc 6:45) Upang malinang natin ang tamang mga motibo, pinapayuhan tayo ng Bibliya na huwag nating pahintulutan na mabahiran ng pagnanasa sa makasariling pakinabang ang ating pakikitungo sa iba (Jud 16) ni pahintulutan man natin na pag-ibig sa salapi, o paghahangad sa kayamanan, ang makaimpluwensiya sa landasin ng ating buhay. (1Ti 6:9, 10; Kaw 23:4, 5) Sa halip, pinasisigla tayo nito na linangin ang tunay na pag-ibig sa Diyos bilang saligan ng ating paglilingkod sa kaniya (1Ju 5:3; Deu 11:13) at ang mapagsakripisyo-sa-sariling pag-ibig bilang pamantayan sa pakikitungo sa mga kapananampalataya (Ju 15:12, 13); pinasisigla rin tayo nito na ugaliing ibigin ang iba pang mga tao gaya ng pag-ibig natin sa ating sarili (Luc 10:27-37; Gal 6:10). Maliwanag, kasangkot ang kakayahan sa pag-iisip sa paglinang ng gayong mga motibo.—Aw 119:2, 24, 111.

Nakikita ang kalagayan ng ating makasagisag na puso sa ating *disposisyon,* sa *ating saloobin,* kung tayo ay mapagmapuri o mapagpakumbaba. (Kaw 16:5; Mat 11:29) Bahagi rin ng panloob na pagkataong ito ang ating *mga damdamin at mga emosyon.* Kasama sa mga ito ang pag-ibig (Deu 6:5; 1Pe 1:22), kagalakan (Deu 28:47; Ju 16:22), kirot at pamimighati (Ne 2:2; Ro 9:2), poot (Lev 19:17). Kaya naman ang puso ay maaaring 'mabalisa' (Isa 35:4), 'maulos' ng kapighatian (Aw 109:22), "matunaw" dahil sa takot sa mga kabagabagan (Deu 20:8). Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kapag binabanggit ang pag-iisip kasama ng puso, ang "pag-iisip" ay tumutukoy sa talino samantalang ang "puso" naman ay tumutukoy sa mga emosyon, mga pagnanasa, at mga damdamin ng panloob na pagkatao. Halimbawa, sinabi ni Jesus: "Ibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kalulu-

wa at nang iyong buong pag-iisip." (Mat 22:37) Sa gayon ay ipinakita niya na dapat ipamalas ng mga pagnanasa, mga damdamin, at mga emosyon ng isang tao ang kaniyang pag-ibig sa Diyos, ngunit dapat din niyang ipamalas ang pag-ibig na iyon sa paraan ng paggamit niya sa kaniyang mental na mga kakayahan, gaya ng pagkuha ng kaalaman tungkol sa Diyos at kay Kristo.—Ju 17:3.

Ang lahat ng gayong mga gawain, kakayahan, emosyon, at katangian ay iniuugnay, hindi sa literal na puso, kundi sa makasagisag na puso na kumakatawan sa buong panloob na personalidad.

Ang Puso ay Maaaring Maging "Mapandaya." Bagaman sakdal si Adan, hinayaan niyang matukso ang kaniyang puso. Itinakwil niya ang katotohanan at tinalikuran ang Diyos. (Tingnan ang San 1:14, 15.) Dahil dito, lahat ng tao, na mga supling ng nagkasalang si Adan, ay ipinaglihi sa kasalanan at iniluwal sa kamalian. (Aw 51:5) Pagkatapos ng Baha, sinabi ng Diyos may kinalaman sa makasalanang sangkatauhan sa pangkalahatan: "Ang hilig ng puso ng tao ay masama magmula sa kaniyang pagkabata."—Gen 8:21.

Sinabi ng Diyos sa mapaghimagsik na bansang Juda: "Ang puso ay higit na mapandaya kaysa anupamang bagay at mapanganib." (Jer 17:9) Ipinahihiwatig ng seryosong babalang ito na dapat bigyang-pansin niyaong mga nagnanais na paluguran ang Diyos hindi lamang yaong nakikita ng ibang tao kundi kung anong uri talaga sila ng tao, ang panloob na pagkatao. Baka maraming taon nang namumuhay ang isang tao bilang Kristiyano, malawak ang kaniyang kaalaman sa Bibliya, at nagtitiwala siyang matagumpay niyang mahaharap ang anumang situwasyon na maaaring bumangon. Gayunman, kahit alam na alam niya na ang isang gawa ay mali at espesipikong hinahatulan ng kautusan ng Diyos, ang mga kaisipan at mga pagnanasa na palihim niyang binubulay-bulay ay maaaring umakit sa kaniya na gumawa ng kasalanan.

Dahil dito, bagaman alam ng isang Kristiyano ang katotohanan at itinuturing niyang may-gulang na siya, dapat niyang tandaan na maaaring maging mapandaya ang kaniyang puso kung kaya dapat niyang pakaingatan na huwag siyang mahantad sa tukso.—Mat 6:13; 1Co 10:8-12.

Paglilingkod Taglay ang "Sakdal na Puso." Kailangang buo ang literal na puso upang gumana ito nang normal, ngunit ang makasagisag na puso ay maaaring mabahagi. Nanalangin si David: *"Pagkaisahin mo ang aking puso* na matakot sa iyong pangalan," anupat nagpapahiwatig na maaaring mabahagi ang puso ng isang tao may kinalaman sa mga kinalulugdan at mga kinatatakutan nito. (Aw 86:11) Ang gayong tao ay maaaring "may pusong hati"—malahininga sa pagsamba sa Diyos. (Aw 119:113; Apo 3:16) Ang isang indibiduwal ay maaari ring may 'salawahang puso' (sa literal, may isang puso at isang puso), anupat nagsisikap na maglingkod sa dalawang panginoon, o mapanlinlang na nagsasabi ng isang bagay gayong iba naman ang nasa isip. (1Cr 12:33; Aw 12:2, tlb sa *Rbi8*) Mariing tinuligsa ni Jesus ang gayong pagpapaimbabaw ng salawahang puso.—Mat 15:7, 8.

Kung nais ng isa na paluguran ang Diyos, hindi siya dapat magkaroon ng pusong hati ni ng salawahang puso kundi dapat niyang paglingkuran ang Diyos taglay ang isang *sakdal* na puso. (1Cr 28:9) Nangangailangan ito ng marubdob na pagsisikap dahil ang puso ay mapanganib at nakahilig sa kasamaan. (Jer 17:9, 10; Gen 8:21) Makatutulong sa pagpapanatili ng isang sakdal na puso ang mga sumusunod: taos-pusong pananalangin (Aw 119:145; Pan 3:41), regular na pag-aaral ng Salita ng Diyos (Ezr 7:10; Kaw 15:28), masigasig na pakikibahagi sa pangangaral ng mabuting balita (ihambing ang Jer 20:9), at pakikisama sa iba na ang mga puso ay sakdal kay Jehova.—Ihambing ang 2Ha 10:15, 16.

Ano ang kahulugan ng pagiging "kapos ang puso"?

Maraming ulit na binabanggit sa Kasulatan ang pagiging "kapos ang puso" ng isang tao. Sinasabi ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 470) na nangangahulugan ito ng "kawalang-katalinuhan." Sinasabi naman ng *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni William Gesenius (isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 517) na ang gayong tao ay "salat sa unawa." Ang pagiging "kapos ang puso" ay makikita sa isang tao na kulang sa mabuting pagpapasiya o kaunawaan. Kaya naman ang 'kakapusan ng puso' ay ipinakikitang naiiba sa "unawa" (Kaw 10:13) at "kaunawaan." (Kaw 11:12; 15:21) Sa ibang mga teksto, ang isa na "kapos ang puso" ay inilalarawan bilang "walang-karanasan," "mangmang," anupat kulang sa karunungan. (Kaw 7:7; 9:1-9, 16; 10:21) Sa paggamit ng terminong "puso," ipinakikita ng mga kasulatang ito na salat sa positibong mga katangian ang buong panloob na pagkatao ng isa.

Makikita mula sa konteksto ng Kasulatan kung saan ginamit ang pananalitang "kapos ang puso" na ito ay nagsasangkot ng ideya ng pagiging kulang sa mabuting pagpapasiya o kaunawaan. Sa Kawikaan 6:32, sinasabi ng taong marunong na ang isa na nangangalunya ay "kapos ang puso." Ang ibang mga salin dito ay kababasahan: "salat sa katinuan" (*Ro*), "walang katinuan" (*RS, JB*), "kulang sa mahusay na pagpapasiya" (*NIV*), "isang hangal na mangmang" (*NE*). Ang nangangalunya ay "isang hangal

na mangmang" dahil mapait ang bunga ng gayong seksuwal na imoralidad. (Kaw 1:2-4; 6:23-35; 7:7, 21-27) Sa panlabas ay maaari siyang magtinging isang taong kagalang-galang, ngunit ang kaniyang panloob na pagkatao ay hindi sumusulong sa tamang paraan.

Isa pang kawikaan ang nagsasabi: "Ang taong kapos ang puso ["salat sa katinuan," *Ro*] ay nakikipagkamay [isang pagkilos na ginagawa kapag nagtitibay ng isang kasunduan], na lubusang nananagot sa harap ng kaniyang kapuwa." (Kaw 17:18) Palibhasa'y naiimpluwensiyahan marahil ng sentimyento, pinapasok ng gayong tao ang isang kasunduan na malamang na maging dahilan ng pagkaubos ng kaniyang salapi at ng malubhang kahirapan sa kabuhayan. Bagaman maaaring mabuti ang layunin niya at kapuri-puri ang kaniyang mga motibo, makikitang kulang siya sa mabuting pagpapasiya.

Kabaligtaran naman ng pagiging "kapos ang puso," binabanggit din ng mga kawikaan ang isang tao na "nagtatamo ng puso." Gaya ng sinasabi ng Kawikaan 19:8: "Siyang nagtatamo ng puso ay umiibig sa kaniyang sariling kaluluwa. Siyang nag-iingat ng kaunawaan ay makasusumpong ng mabuti." Isa siyang tao na seryosong nagbibigay-pansin sa kaniyang tunay na panloob na pagkatao. Ginagamit niya ang kaniyang pag-iisip upang magtamo ng tumpak na kaalaman tungkol sa Diyos at sa Kaniyang mga daan. Binubulay-bulay niya ang mga bagay na ito at sinisikap niyang ikapit ang mga ito. Maingat niyang hinuhubog ang kaniyang mga pagnanasa, mga naisin, mga emosyon, at mga tunguhin sa buhay kasuwato ng natatanto niya na sasang-ayunan ng Diyos. Sa paggawa nito, nakikinabang siya, anupat ipinakikitang 'iniibig niya ang kaniyang sariling kaluluwa.' Sa pamamagitan ng pagpapatibay niya sa kaniyang panloob na pagkatao sa gayong paraan, 'iniingatan niya ang kaunawaan,' sapagkat pinalalakas niya sa kaayaayang mga paraan yaong mga salik na makatutulong sa kaniya nang malaki upang makapag-isip nang malinaw at makakilos nang may karunungan.

Ang Puso ng Diyos. Isinisiwalat ni Jehova na siya ay may mga damdamin at mga emosyon, anupat inilalarawan ng Bibliya na mayroon siyang "puso." Noong panahon ng Baha, "siya ay nasaktan sa kaniyang puso," sapagkat ikinalungkot niya na itinakwil ng mga tao ang kaniyang matuwid na pamamahala, anupat kinailangan niyang magbago ng papel mula sa pagiging kanilang tagapagpala tungo sa pagiging kanilang tagapuksa. (Gen 6:6) Sa kabaligtaran naman, ang "puso" ng Diyos ay 'sumasaya' kapag nananatiling tapat ang kaniyang mga lingkod. (Kaw 27:11) Ang may-kalupitang paghahandog ng mga tao bilang mga haing sinusunog, na isinagawa ng ilan sa mga Israelitang lumihis ng landas, ay hindi kailanman pumasok sa puso ng Diyos, anupat nagpapakita rin na hindi siya isang Diyos ng walang-hanggang pagpapahirap.—Jer 7:31; 19:5.

Ang Sentro, o Gitna, ng Isang Bagay. Dahil ang literal na puso ay isang sangkap na nasa bandang gitna ng katawan, kung minsan ay ikinakapit ang terminong "puso" sa sentro, o gitna, ng isang bagay, gaya ng "mapapasapuso ng lupa" (Mat 12:40), "kalagitnaan [sa literal, puso] ng dagat" (Exo 15:8; Jon 2:3), at "gitna [sa literal, puso] ng malaking punungkahoy" (2Sa 18:14). Sa Deuteronomio 4:11, ang pananalitang "kalagitnaan ng langit" ay literal na nangangahulugang "puso ng langit."—Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*

Makahula. Lumilitaw ang makasagisag na paggamit ng "puso" sa isang makahulang paraan sa Daniel 7:4, kung saan ang tulad-leong hayop na kumakatawan sa kaharian ng Babilonya ay pinatindig sa dalawang paa at binigyan ng "puso ng tao," samakatuwid nga, hindi na nito taglay ang may-lakas ng loob na "puso ng leon." (2Sa 17:10) Pagkatapos ay tinalo ito ng makasagisag na "oso," ang Medo-Persia. —Dan 7:5; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

PUSPUSIN NG KAPANGYARIHAN ANG KAMAY. Ang pananalitang Hebreo na *mil·le'' yadh,* isinalin bilang "italaga" sa maraming bersiyon, ay literal na nangangahulugang "punuin ang kamay" at ginagamit ito may kinalaman sa paglalagay ng lubos na kapangyarihan sa mga kamay ng mga manunungkulan bilang saserdote. Nang italaga si Aaron at ang kaniyang mga anak bilang mga saserdote ni Jehova, ang kanilang mga kamay ay pinuspos ng kapangyarihan upang maglingkod sa gayong katungkulan. (Exo 28:41; 29:9, 29, 33, 35; Lev 8:33; 16:32; 21:10; Bil 3:3) Bilang sagisag nito, ang barakong tupa ng pagtatalaga ay pinatay at pinagputul-putol, at ang ilang bahagi nito kasama ang ilang tinapay mula sa basket ng mga tinapay na walang pampaalsa ay inilagay ni Moises sa mga palad ni Aaron at ng mga anak nito, na nagkaway naman ng mga handog sa harap ni Jehova. Sa katapustapusan, ang mga bagay na ikinaway ay pinausok sa ibabaw ng altar sa ibabaw ng handog na sinusunog. —Exo 29:19-25; Lev 8:22-28; tingnan ang PAGTATALAGA; PINAHIRAN, PAGPAPAHID; SASERDOTE.

May iba pang indibiduwal na naglagay ng kapangyarihan sa mga kamay ng kanilang mga saserdote. Binigyang-kapangyarihan ng idolatrosong si Mikas ang isa sa kaniyang mga anak at pagkatapos ay ang isang di-tapat na Levita upang maging mga saserdote para sa kaniyang "bahay ng mga diyos." (Huk 17:5, 12) Nang itatag ni Haring Jeroboam sa Israel ang pagsamba sa guya, nag-atas siya ng kaniyang sariling mga saserdote mula sa mga taong-bayan; ang mga Aaronikong saserdote at ang mga Levita ay nanatiling matapat sa pagsamba kay Jehova na na-

kasentro sa Jerusalem at, maliwanag na dahil dito kung kaya sila pinalayas sa sampung-tribong kaharian.—1Ha 12:31; 13:33; 2Cr 13:9.

PUT. Isang "anak" ni Ham. (Gen 10:6; 1Cr 1:8) Bagaman si Put ay binanggit sa ibang talata ng Bibliya, walang isa man sa indibiduwal na mga supling niya ang binanggit ang pangalan. Ang kaniyang mga inapo ay madalas na naglalaan ng suportang militar sa Ehipto. (Jer 46:9; Eze 30:4-6; Na 3:9) Nagsilbi sila bilang mga mersenaryo sa mga hukbo ng Tiro at nakatulong sa kadakilaan ng lunsod na iyon. (Eze 27:3, 10) Inihula rin na ang Put ay magiging kabilang sa mga hukbo ni Gog ng Magog. —Eze 38:5.

Tinutukoy ng taglay nating katibayan ang isang kaugnayan sa pagitan ng Put at ng mga Libyano ng H Aprika. Sa tatlong paglitaw nito, ang "Put" ay isinaling "mga Libyano" ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate.* (Jer 46:9; Eze 27:10; 38:5) Ang Hebreong "Put" ay malapit na katumbas din ng *put*[*i*] *ja* (kadalasang itinuturing na Libya) ng mga inskripsiyong Matandang Persiano. Gayunman, waring ipinahihiwatig ng Nahum 3:9 na ang Put at ang *Lu·vim′* (mga Libyano) ay magkaibang mga tao. Ngunit hindi nito inaalis ang posibilidad na iugnay ang Put sa mga Libyano. Marahil ay mas malawak ang saklaw ng terminong "mga Libyano" kaysa sa Hebreong katawagan na *Lu·vim′,* gaya ng mahihinuha mula sa pagtukoy ni Herodotus (II, 32) sa "mga Libyano, maraming tribo sa kanila."

Ang pag-uugnay ng Put sa "Punt" ng mga inskripsiyong Ehipsiyo ay hindi tinatanggap ng karamihan sa ngayon dahil sa mga kadahilanang kaugnay ng ponetika.

PUTEO, MGA. Isang pamilya na nanirahan sa Kiriat-jearim; mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Sobal.—1Cr 2:52, 53.

PUTEOLI. Noong unang siglo C.E., isang pangunahing daungan sa TS ng Roma. Dumating si Pablo sa Puteoli noong patungo siya sa Roma upang tumayo sa harap ni Cesar noong mga taóng 59 C.E. (Gaw 28:13) Sa tulong ng isang hanging T, ang barkong sinasakyan niya ay dumating "noong ikalawang araw" sa Puteoli mula sa Regio, isang lugar na mga 320 km (200 mi) sa dakong TTS.

Namanhik ang mga kapatid na Kristiyano sa Puteoli kay Pablo at sa mga kasama niya na gumugol ng isang linggo sa piling nila. (Gaw 28:14) Ipinahihiwatig nito na nagkaroon siya ng kalayaang gumawa ng ilang bagay, bagaman isa siyang bilanggo. Mas maaga rito, samantalang nasa ilalim siya ng pagbabantay sa Cesarea at Sidon, nakinabang din si Pablo sa limitadong kalayaan.—Gaw 24:23; 27:3.

Ang Puteoli ay karaniwang iniuugnay sa makabagong Pozzuoli, nasa look na may gayunding pangalan, mga 10 km (6 na mi) sa KTK ng Naples. Makikita pa rin doon ang malalawak na guho ng isang sinaunang kayariang panangga sa tubig. Tinatawag ni Josephus ang lugar na ito ayon sa mas matandang pangalan nito, Dicaearchia, at sinasabi niya na isang kolonyang Judio ang matatagpuan doon. —*Jewish Antiquities,* XVII, 328 (xii, 1).

PUTI. Tingnan ang KULAY, MGA.

PUTIEL. Biyenan ng anak ni Aaron na si Eleazar at lolo ni Pinehas.—Exo 6:25.

PUTONG, PANAKIP SA ULO. Sa mga Hebreo, ang panakip sa ulo ay hindi isang karaniwang bahagi ng kasuutan. Kapag kinakailangan, maaaring gamitin ng karaniwang mga tao ang kanilang balabal o mahabang damit para sa layuning ito. Gayunman, kadalasang nagsusuot ng palamuting putong ang mga lalaking may opisyal na posisyon at ang mga lalaki at mga babae kapag may masaya o pantanging okasyon. Tinakdaan naman ng isang partikular na kagayakan sa ulo ang mga saserdote ng Israel.—Exo 28:4, 39, 40; tingnan ang DAMIT; KORONA.

Iba't Ibang Uri ng Putong sa Hebreong Kasulatan. Sa Bibliya, ang unang binanggit na talukbong sa ulo ay ang pandong na itinakip ni Rebeka sa kaniyang sarili nang salubungin siya ni Isaac. (Gen 24:65) Dito, ang salitang Hebreo na ginamit ay *tsa·'iph′,* na isinasalin sa ibang mga talata bilang "alampay." (Gen 38:14, 19) Maliwanag na ang paglalagay ng "pandong" na ito ay nagpahiwatig ng pagpapasakop ni Rebeka sa kaniyang mapapangasawang si Isaac.

Ang turbante (sa Heb., *mits·ne′pheth*) ng mataas na saserdote ay yari sa mainam na lino, ibinabalot sa ulo, at may laminang ginto na nakatali sa harap nito sa pamamagitan ng panaling asul. (Exo 28:36-39; Lev 16:4) Ang pampalamuting kagayakan sa ulo ng mga katulong na saserdote ay 'ibinabalot' din sa ulo, ngunit iba namang salitang Hebreo (*migh·ba·'ah′*) ang ginamit para sa kanilang putong, na nagpapahiwatig na iba ang hitsura nito at marahil ay hindi kasingrangya ng turbante ng mataas na saserdote. Bukod diyan, ang kanilang kagayakan sa ulo ay walang laminang ginto.—Lev 8:13.

Binanggit ni Job ang turbante sa makasagisag na diwa, anupat inihalintulad niya ang kaniyang katarungan sa isang turbante. (Job 29:14; ihambing ang Kaw 1:9; 4:7-9.) Kung minsan ay nagsusuot din ng turbante ang mga babae. (Isa 3:23) Dito, ang salitang Hebreo ay *tsa·niph′.* Ginagamit ito sa pananalitang "makaharing turbante" sa Isaias 62:3, at sa Zacarias 3:5 naman, para sa kagayakan sa ulo ng mataas na saserdote.

Ang *pe'er',* maliwanag na kahawig ng turbante, ay isinusuot ng kasintahang lalaki (Isa 61:10) at naging isang sagisag ng kagalakan. (Isa 61:3; ihambing ang Eze 24:17, 23.) Ginagamit din ang salitang ito para sa putong ng mga babae (Isa 3:20) at ng mga saserdote.—Eze 44:18.

Ang mga pamigkis sa ulo (sa Heb., *shevi·sim'*) ay waring mukhang lambat. (Isa 3:18) Ang "mga palawit na turbante" (sa Heb., *tevu·lim'*), na inilarawan ni Ezekiel na nasa ulo ng mga Caldeong mandirigma, ay maaaring napakamakulay at may mga palamuti.—Eze 23:14, 15.

Ang tatlong kabataang Hebreo na kasamahan ni Daniel, na ipinahagis ni Nabucodonosor sa hurno, ay bihis na bihis noon at may suot pa ngang mga gora. Maaaring nakasuot sila ng mga gora bilang pahiwatig ng kanilang titulo o ranggo. Naniniwala ang ilan na hugis-balisungsong ang mga ito.—Dan 3:21.

Sinauna at Makabagong mga Kagayakan sa Ulo. Karamihan sa mga paglalarawan sa mga bantayog at mga relyebe ng Ehipto, Babilonya, at Asirya ay nagpapakita ng mga tagpo sa digmaan at pangangaso, o sa maharlikang palasyo o mga templo. Gayunman, ang mga Ehipsiyo, partikular na, ay may maraming pagsasalarawan ng mga manggagawang nagtatrabaho sa iba't ibang kasanayan at hanapbuhay. Sa mga pagsasalarawang ito, ang mga hari, mga pinuno, at mga taong mahal ay nakasuot ng iba't ibang uri ng putong, samantalang ang karaniwang mga tao ay kadalasang walang talukbong sa ulo, bagaman kung minsan ay mayroon silang hapít na kagayakan sa ulo.

Ang isang panakip sa ulo na kahawig na kahawig nito at ginagamit sa Gitnang Silangan sa ngayon ay ang *kaffiyeh,* na isinusuot ng mga Bedouin. Isa itong kuwadradong tela na itinupi anupat ang tatlong dulo ay nakalaylay sa likod at mga balikat. Itinatali ito sa palibot ng ulo sa pamamagitan ng panali, anupat mukha lamang ang nakalantad upang maprotektahan ang ulo at leeg sa araw at hangin. Posible na gayong talukbong sa ulo ang isinusuot noon ng mga Hebreo.

Talukbong sa Ulo at ang Pagpapasakop ng mga Babae. Tinagubilinan ng apostol na si Pablo ang mga babae na maglagay ng talukbong sa ulo kapag sila'y nananalangin o nanghuhula sa kongregasyong Kristiyano. Sa gayong paraan, kinikilala ng babae ang simulain ng pagkaulo, na nagsasabing ang lalaki ang ulo ng babae, si Kristo ang ulo ng lalaki, at ang Diyos naman ang ulo ni Kristo. Sinabi ni Pablo na ang mahabang buhok ng babae ay likas na ibinigay sa kaniya "sa halip na isang panakip sa ulo." Noon ay sinusulatan ng apostol ang mga Kristiyano sa Corinto na naninirahan sa gitna ng mga Europeo at mga Semita na kumikilala sa likas na pagkakaiba ng mga lalaki at mga babae batay sa haba ng buhok. Ang mga aliping babae at yaong mga nahuling nakikiapid o nangangalunya ay inaahitan ng buhok sa ulo. Itinawag-pansin ni Pablo na ang mahabang buhok ng babae ay isang likas na katibayan ng kaniyang posisyon bilang babae na nasa ilalim ng pagkaulo ng lalaki. Yamang nakikita ng babae ang likas na paalaalang ito na kailangan siyang magpasakop, dapat siyang maglagay ng isang talukbong sa ulo bilang "tanda ng awtoridad" sa kaniyang ulo kapag siya'y nananalangin o nanghuhula sa kongregasyon, sa gayon ay ipinakikita sa harap ng iba, pati na sa mga anghel, na personal niyang kinikilala ang simulain ng pagkaulo. (1Co 11:3-16) Walang alinlangan na ito ang kaugaliang sinusunod ng mga propetisa noong sinaunang mga panahon, gaya ni Debora (Huk 4:4) at ni Ana (Luc 2:36-38), kapag nanghuhula sila.—Tingnan ang BUHOK.

Palamuti sa Ulo. Ang putong ay maaari ring tumukoy sa isang pabilog na palamuti sa ulo. Sa makasagisag na paraan, ang terminong Hebreo na *tsephi·rah'* (putong) ay ginamit sa hula hinggil sa kahatulan ni Jehova sa Samaria, ang lunsod na kabisera ng Efraim, samakatuwid ay ang sampung-tribong kaharian ng Israel. Noong panahong iyon ay maraming pulitikal na "mga lasenggo" sa Samaria, anupat lasing sila dahil sa pagiging independiyente ng hilagang kaharian mula sa Juda at dahil sa pulitikal na mga pakikipag-alyansa nito sa Sirya at sa iba pang mga kaaway ng kaharian ni Jehova sa Juda. (Tingnan ang Isa 7:3-9.) Kung paanong nagsusuot noon ang mga lasenggo ng mga putong na bulaklak sa kanilang ulo kapag nag-iinuman sila, isinuot din ng Samaria ang putong ng pulitikal na kapangyarihang ito. Noon ay isang kagayakan iyon ng kagandahan subalit isa lamang lumilipas na bulaklak na maglalaho. Pagkatapos nito, si Jehova ay magiging gaya ng korona ng kagayakan at gaya ng putong (o "diadema" ayon sa ilang salin) ng kagandahan para sa mga nalalabi sa kaniyang bayan.—Isa 28:1-5.

Ang gayunding salitang Hebreo ay masusumpungan sa Ezekiel 7:7, 10. Ngunit sa kasong ito, hindi matiyak ng mga tagapagsalin kung ano ang diwa o pinagkakapitan ng salita. Ang isang salitang Aramaiko na kahawig nito ay nangangahulugang "umaga," at isinalin naman ito ni Lamsa sa Syriac na *Peshitta* bilang "bukang-liwayway," sa halip na putong, o diadema. Iniuugnay ng ilang tagapagsalin (*AS, AT, RS*) ang salitang ito sa isang kaugnay na pangngalang Arabe at isinasalin nila ito bilang "kapahamakan." Palibhasa'y naniniwala ang iba na ang salitang-ugat ng salitang Hebreo ay "umikot," isinalin naman nila ito bilang "pag-ikot," na ang diwa ay ikot o takbo ng mga pangyayari.—*JB; JP;* "bilog," *Ro.*

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, lumilitaw sa Gawa 14:13 ang anyong pangmaramihan ng salitang Griego na *stem'ma,* "putong." Gaya ng inilala-

had doon, ang saserdote ni Zeus sa Listra ay nagdala ng mga toro at mga putong sa mga pintuang-daan ng lunsod upang maghandog ng mga hain, dahil inakala ng mga tao na sina Pablo at Bernabe ay mga diyos. Posibleng ilalagay sana ang mga putong sa ulo nina Pablo at Bernabe, gaya ng ginagawa noon kung minsan sa mga idolo, o sa mga nakikibahagi at sa mga hayop na ihahain. Karaniwan na, ang gayong mga putong ay gawa sa mga dahon na diumano'y kalugud-lugod sa diyos na sinasamba.—Gaw 14:8-18.

PUVA. Isang anak ni Isacar na ang pamilya ng mga inapo ay tinawag na mga Puniteo. (Gen 46:13; Bil 26:23) Ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Pua sa 1 Cronica 7:1.

PUWERSAHANG PAGTATRABAHO. Maliwanag na pangkaraniwan ang paggamit ng "puwersahang pagtatrabaho" (sa Heb., *mas*) noong panahon ng Bibliya, anupat kadalasa'y ginagawang mga alipin ang nalupig na mga tao. (Deu 20:11; Jos 16:10; 17:13; Es 10:1; Isa 31:8; Pan 1:1) Bilang mga alipin na puwersahang pinagtrabaho, ang mga Israelita, sa ilalim ng tuwirang pangangasiwa ng mga Ehipsiyong pinuno na naniniil sa kanila, ay nakibahagi sa pagtatayo ng mga imbakang dako ng Pitom at Raamses. (Exo 1:11-14) Pagkatapos nito, nang makapasok sila sa Lupang Pangako, sa halip na sundin ang utos ni Jehova na palayasin ang lahat ng mga Canaanitang tumatahan sa lupain at italaga ang mga ito sa pagkapuksa, puwersahang pinagtrabaho ng mga Israelita ang mga ito bilang mga alipin. Nagkaroon ito ng masamang epekto anupat nagsilbing pain upang sumamba ang Israel sa huwad na mga diyos. (Jos 16:10; Huk 1:28; 2:3, 11, 12) Patuloy namang kinalap ni Haring Solomon ang mga inapo ng mga Canaanitang ito, samakatuwid nga, ng mga Amorita, mga Hiteo, mga Perizita, mga Hivita, at mga Jebusita, para sa mapang-aliping puwersahang pagtatrabaho.—1Ha 9:20, 21.

Kung minsan, kinukuha ang mga manggagawang Israelita upang matugunan ang isang dagliang pangangailangan o upang matapos ang isang pantanging proyekto na hindi maaaring maantala. Si Isacar, ayon sa mga salita ng kaniyang naghihingalong ama na si Jacob, ay mapapasailalim sa ganitong uri ng puwersahang pagtatrabaho bilang isang tribo. (Gen 49:15) Tumawag naman si Solomon ng 30,000 lalaki ng Israel para sa mga gawain sa pagtatayo niya ng templo. Gayunpaman, hindi sila ginawang mga alipin, sapagkat naglilingkod sila sa rilyebong 10,000 sa isang buwan sa Lebanon at sa gayo'y nakagugugol sila ng dalawang buwan sa kanilang tahanan at isang buwan naman sa gawain. Ngunit waring namuo ang matinding hinanakit sa pagtawag ng mga Israelita para sa puwersahang pagtatrabaho. Nang hindi sumang-ayon si Rehoboam na pagaanin ang mabigat na pamatok na pinapasan ng Israel sa ilalim ng pamamahala ni Solomon at pagkatapos nito ay isinugo niya sa kanila si Adoram (Hadoram, Adoniram), binato ng mga Israelita si Adoram, na malamang ay matanda na noon, yamang nagsimula siyang maglingkod bilang tagapangasiwa niyaong mga tinawag upang magtrabaho noon pang panahon ni David.—2Sa 20:24; 1Ha 4:6; 5:13, 14; 12:14, 18; 2Cr 10:18.

Dahil sa katamaran, madaling mababaon sa utang ang isang Israelita at sa kalaunan ay mapipilitan siyang ipagbili ang kaniyang mana at pati ang kaniyang sarili sa pagkaalipin. Kaya naman may kawikaan: "Ang kamay na makupad ay mauukol sa puwersahang pagtatrabaho."—Kaw 12:24.

Tingnan ang SAPILITANG PAGLILINGKOD.

Q

QUARTO. Pagkatapos buksan "ang ikatlong tatak," gaya ng binabanggit sa Apocalipsis 6:5, 6, sinasabi na kapuwa ang isang *khoi'nix* ng trigo at tatlong *khoi'ni·kes* ng sebada ay ipagbibili ng isang denario. Sa pangkalahatan, naniniwala ang mga iskolar na ang *khoi'nix* ay mas marami nang kaunti kaysa sa isang litro o wala pang isang tuyong quarto ng U.S. Yamang ang isang denario ay katumbas ng kabayaran sa maghapong paggawa noong panahon ni Juan (Mat 20:1-12), ang pagbibili ng mga butil sa gayong mga halaga ay mangangahulugan ng mga kalagayan ng taggutom.

QUIRINIO. Romanong gobernador ng Sirya noong panahon ng "pagpaparehistrong" ipinag-utos ni Cesar Augusto na naging dahilan ng pagkakapanganak kay Jesus sa Betlehem. (Luc 2:1, 2) Ang kaniyang buong pangalan ay Publio Sulpicio Quirinio.

Sa Chronographus Anni CCCLIIII, isang talaan ng mga Romanong konsul, ay lumilitaw ang pangalan ni Quirinio sa 12 B.C.E. kasama niyaong kay Messala. (*Chronica Minora,* inedit ni T. Mommsen,

Munich, 1981, Tomo I, p. 56) Isinasalaysay sa maikli ng Romanong istoryador na si Tacitus ang kasaysayan ni Quirinio na sinasabi: "[Siya ay] nagmula sa munisipalidad ng Lanuvium—walang mga koneksiyon; ngunit bilang isang matapang na kawal at isang aktibong lingkod ay nawagi niya ang isang konsulada sa ilalim ng pamumuno ng ginawang-diyos na si Augusto, at hindi nagtagal, sa pamamagitan ng pagbihag sa mga moog ng mga Homonadensiano sa ibayo ng hanggahan ng Cilicia, natamo niya ang sagisag ng tagumpay . . . , tagapayo ni Gayo Cesar noong panahon ng pangunguna nito sa Armenia." (*The Annals,* III, XLVIII) Namatay siya noong 21 C.E.

Hindi nabanggit ni Tacitus ang kaugnayan ni Quirinio sa Sirya. Inilalahad ng Judiong istoryador na si Josephus ang atas ni Quirinio sa Sirya bilang gobernador kaugnay ng kasabay na pagkakaatas kay Coponius bilang tagapamahalang Romano ng Judea. Ang sabi niya: "Si Quirinio, isang Romanong senador na dumaan sa lahat ng pagiging mahistrado hanggang sa pagiging isang konsul at isang lalaki na lubhang tanyag sa iba pang mga bagay, ay dumating sa Sirya, ipinadala ni Cesar upang maging gobernador ng bansa at upang gumawa ng pagtasa sa kanilang ari-arian. Si Coponius, isang lalaki na may ranggo ng kabalyero, ay isinugong kasama niya upang mamahala sa mga Judio taglay ang lubos na awtoridad." Nagpatuloy si Josephus sa paglalahad na dumating si Quirinio sa Judea, kung saan pinaabot ang kaniyang awtoridad, at nag-utos ng pagbubuwis doon. Nagdulot ito ng labis na hinanakit at isang di-matagumpay na paghihimagsik na pinangunahan ni "Hudas, isang Gaulanita." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 1, 2, 3, 4 [i, 1]) Maliwanag na ito ang paghihimagsik na tinukoy ni Lucas sa Gawa 5:37. Ayon sa ulat ni Josephus, naganap ito noong "ikatatlumpu't pitong taon pagkaraang talunin ni Cesar si Antony sa Actium." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 26 [ii, 1]) Ipinahihiwatig nito na si Quirinio ang gobernador ng Sirya noong 6 C.E.

Sa loob ng mahabang panahon, ito lamang ang pagkagobernador sa Sirya ni Quirinio na binigyang-katiyakan ng sekular na kasaysayan. Gayunman, noong taóng 1764, nasumpungan sa Roma ang isang inskripsiyon na nakilala bilang ang *Lapis Tiburtinus,* na bagaman hindi nagbibigay ng pangalan, ay naglalaman ng impormasyon na kinikilala ng karamihan sa mga iskolar na maaaring kumapit lamang kay Quirinio. (*Corpus Inscriptionum Latinarum,* inedit ni H. Dessau, Berlin, 1887, Tomo 14, p. 397, Blg. 3613) Naglalaman ito ng kapahayagan na nang patungo siya sa Sirya, siya ay naging gobernador (o, emisaryo) sa 'ikalawang pagkakataon.' Salig sa mga inskripsiyong natagpuan sa Antioquia na naglalaman ng pangalan ni Quirinio, kinikilala ng maraming istoryador na si Quirinio ay gobernador din ng Sirya noong yugtong B.C.E.

Gayunman, hindi nila matiyak kung kanino tutugma si Quirinio sa mga gobernador ng Sirya na sekular na nakaulat. Itinatala ni Josephus si Quintilius Varus bilang gobernador ng Sirya noong panahon ng, at pagkatapos ng, kamatayan ni Herodes na Dakila. (*Jewish Antiquities,* XVII, 89 [v, 2]; XVII, 221 [ix, 3]) Tinutukoy rin ni Tacitus si Varus bilang gobernador noong panahon ng kamatayan ni Herodes. (*The Histories,* V, IX) Sinasabi ni Josephus na ang hinalinhan ni Varus ay si Saturninus (C. Sentius Saturninus).

Dahil sa katibayan ng isang mas naunang pagkagobernador ni Quirinio, iminumungkahi ng maraming iskolar ang mga taóng 3-2 B.C.E. para sa kaniyang pagkagobernador. Bagaman ang mga petsang ito ay angkop na tutugma sa ulat ng Bibliya, ang *batayan* ng mga iskolar sa pagpili sa mga iyon ay mali. Samakatuwid nga, itinala nila si Quirinio bilang gobernador noong mga taóng iyon dahil inilagay nila ang kaniyang pamamahala *pagkaraan* niyaong kay Varus at sa gayon ay *pagkaraan* ng kamatayan ni Herodes na Dakila, na para rito ay ginagamit nila ang popular ngunit maling petsa na 4 B.C.E. (Tingnan ang HERODES Blg. 1 [Petsa ng Kaniyang Kamatayan]; KRONOLOHIYA.) (Sa dahilan ding ito, samakatuwid nga, ang paggamit nila ng di-napatunayang petsa na 4 B.C.E. para sa kamatayan ni Herodes, inilalagay nila ang pagkagobernador ni Varus mula noong 6 hanggang 4 B.C.E.; gayunman, ang haba ng kaniyang pamamahala ay pala-palagay lamang, yamang hindi binanggit ni Josephus ang petsa ng pagsisimula o ng pagtatapos nito.) Ang pinakamatibay na ebidensiya ay tumutukoy sa 2 B.C.E. bilang kapanganakan ni Jesus. Kaya malamang na ang taóng ito o bahagi nito ay saklaw ng panahon ng pagkagobernador ni Quirinio.

Itinatawag-pansin ng ilang iskolar ang bagay na ang terminong ginamit ni Lucas, at kadalasang isinasaling "gobernador," ay *he·ge·mon′.* Ang terminong Griegong ito ay ginagamit upang ilarawan ang Romanong mga emisaryo, mga prokurador, at mga prokonsul, at may saligang kahulugan na isang "lider" o "mataas na opisyal na tagapagpatupad." Samakatuwid, iminumungkahi ng ilan na noong panahong tinutukoy ni Lucas bilang ang *'unang* pagpapatala,' naglingkod si Quirinio sa Sirya bilang isang pantanging emisaryo ng emperador anupat may pambihirang mga kapangyarihan. Ang isang salik na maaaring tumulong sa pag-unawa sa bagay na ito ay ang malinaw na pagtukoy ni Josephus sa tambalang pamamahala ng Sirya, yamang sa kaniyang ulat ay

binabanggit niya ang dalawang tao, sina Saturninus at Volumnius, na magkasabay na naglilingkod bilang "mga gobernador ng Sirya." (*Jewish Antiquities,* XVI, 277, 280 [ix, 1]; XVI, 344 [x, 8]) Kaya, kung tama si Josephus sa kaniyang pagtatala kina Saturninus at Varus bilang magkasunod na mga pangulo ng Sirya, posibleng naglingkod si Quirinio na kasabay alinman ni Saturninus (gaya ng ginawa ni Volumnius) o ni Varus bago mamatay si Herodes (na malamang na nangyari noong 1 B.C.E.). Inihaharap ng *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* ang pangmalas na ito: "Tumayo si Quirinio sa eksaktong kinatatayuan ni Varus, ang gobernador ng Sirya, gaya ng ginawa ni Vespasian kay Mucianus nang maglaon. Pinangasiwaan ni Vespasian ang digmaan sa Palestina habang si Mucianus ang gobernador ng Sirya; at si Vespasian ang *legatus Augusti,* anupat hawak ang gayundin mismong titulo at teknikal na ranggo na gaya ng kay Mucianus."—1957, Tomo IX, p. 375, 376.

Isang inskripsiyong natagpuan sa Venice (*Lapis Venetus*) ang tumutukoy sa isang sensus na pinangasiwaan ni Quirinio sa Sirya. Gayunman, walang paraan upang matiyak kung ito ay noong kaniyang nauna o kaya ay huling pagkagobernador.—*Corpus Inscriptionum Latinarum,* inedit nina T. Mommsen, O. Hirschfeld, at A. Domaszewski, 1902, Tomo 3, p. 1222, Blg. 6687.

Ang napatunayang katumpakan ni Lucas sa makasaysayang mga bagay ay naglalaan ng matibay na dahilan upang tanggapin na makatotohanan ang kaniyang pagtukoy kay Quirinio bilang gobernador ng Sirya noong panahon ng kapanganakan ni Jesus. Maaalaala natin na si Josephus, halos ang tanging mapagkukunan ng impormasyon maliban sa Bibliya, ay ipinanganak lamang noong 37 C.E., samakatuwid ay halos apat na dekada pagkaraan ng kapanganakan ni Jesus. Sa kabilang dako naman, si Lucas ay isa nang manggagamot na naglalakbay kasama ng apostol na si Pablo pagsapit ng mga 49 C.E. nang si Josephus ay isa pa lamang bata na 12 taóng gulang. Sa kanilang dalawa, si Lucas, maging sa pangkaraniwang mga kadahilanan, ang mas malamang na pagmumulan ng maaasahang impormasyon tungkol sa pagkagobernador ng Sirya bago ang kapanganakan ni Jesus. Itinawag-pansin ni Justin Martyr, isang Palestino na nabuhay noong ikalawang siglo C.E., ang mga rekord ng Roma bilang patotoo ng katumpakan ni Lucas may kinalaman sa pagkagobernador ni Quirinio noong panahon ng kapanganakan ni Jesus. (*A Catholic Commentary on Holy Scripture,* inedit ni B. Orchard, 1953, p. 943) Walang katibayan na hinamon ng sinaunang mga istoryador, maging ng sinaunang mga kritiko gaya ni Celsus, ang ulat ni Lucas.

R

RAAMA. Isang anak na lalaki ng panganay ni Ham, si Cus, at kapatid ni Nimrod. Si Raama at ang kaniyang dalawang anak na lalaki na sina Sheba at Dedan ang pinagmulan ng tatlo sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:9) Pagkalipas ng maraming siglo, ang mga inapo ng tribo nina Raama, Dedan, at Sheba ay pawang nakipagkalakalan sa Tiro. (Eze 27:20, 22) Hindi matiyak kung saan nanirahan ang tribong nagmula kay Raama, ngunit ito'y malamang na sa lunsod ng Raama na malapit sa Ma'in sa TK Arabia.

RAAMIAS [Si Jehova ay Nagpakulog; Pagdaluyong ni Jehova]. Isa na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel. Ang pangalang ito ay isa pang anyo ng Reelaias.—Ne 7:7; Ezr 2:2.

RAAMSES, RAMESES [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Inianak Siya ni Ra [ang diyosaraw]"]. Nang lumipat ang pamilya ni Jacob sa Ehipto, inatasan silang manirahan "sa lupain ng Rameses." (Gen 47:11) Yamang sa ibang bahagi ng Kasulatan ay tinutukoy na naninirahan sila sa lupain ng Gosen, lumilitaw na ang Rameses ay alinman sa isang distrito sa loob ng Gosen o isa pang pangalan ng Gosen. (Gen 47:6) Nang maglaon, ang mga Israelita ay inalipin at ginamit sa pagtatayo ng mga lunsod "bilang mga imbakang dako para kay Paraon, samakatuwid ay ang Pitom at ang Raamses [ang paglalagay ng tuldok-patinig dito ay bahagyang naiiba sa "Rameses"]." (Exo 1:11) Iminumungkahi ng maraming iskolar na ang Raamses ay ipinangalan sa distrito ng Rameses na ipinapalagay nilang kinaroroonan nito.

Nang magsimula ang Pag-alis mula sa Ehipto, itinatala ang Rameses bilang ang pinagmulang dako. Ipinapalagay ng karamihan sa mga iskolar na ang tinutukoy rito ay ang lunsod, marahil ang kanilang tagpuan kung saan nagtipon ang mga Israelita mula sa iba't ibang bahagi ng Gosen. Ngunit ang Rameses ay maaaring tumutukoy rito sa isang

distrito, at maaaring ang mga Israelita ay lumisan mula sa lahat ng bahagi ng distrito at nagtipon sa Sucot bilang ang dakong tagpuan.—Exo 12:37; Bil 33:3-5.

Ang eksaktong lokasyon ng pinagmulang dakong ito, kung isang lunsod ang tinutukoy sa halip na isang distrito, ay napakahirap matiyak. Iniuugnay ng makabagong mga iskolar ang Rameses sa lunsod na tinatawag na Per-Ramses (Bahay ni Ramses) sa mga rekord ng Ehipto, anupat sinasabi ng ilan na nasa San el-Hagar sa HS sulok ng Delta, at sinasabi naman ng iba na nasa Qantir, mga 20 km (12 mi) sa gawing timog. Ngunit ang pagtukoy na ito ay batay sa teoriya na si Ramses II ang Paraon noong panahon ng Pag-alis. Ang teoriyang ito ay nakasalig naman sa mga inskripsiyon ni Ramses II na nagsasaad na inaangkin niyang itinayo niya ang lunsod na nagtataglay ng kaniyang pangalan (Per-Ramses), anupat gumamit ng mga alipin para sa pagtatrabaho. Gayunman, walang gaanong saligan upang maniwalang si Ramses II ang tagapamahala noong panahon ng Pag-alis, yamang mahirap mangyari na mas maaga pa ang kaniyang pamamahala kaysa sa ika-13 siglo B.C.E., o sa pagitan ng 200 at ng 300 taon pagkaraan ng Pag-alis (1513 B.C.E.). Ang Raamses sa Bibliya ay sinimulang itayo bago ipanganak si Moises, samakatuwid ay mahigit na 80 taon bago ang Pag-alis. (Exo 1:11, 15, 16, 22; 2:1-3) Karagdagan pa, pinaniniwalaan na ang Per-Ramses ang kabiserang lunsod noong panahon ni Ramses II, samantalang ang Raamses sa Bibliya ay isang "imbakang dako" lamang. Karaniwang tinatanggap na si Ramses II ay talagang nang-angkin ng ilang naisagawa ng kaniyang mga hinalinhan, at dahil dito ay posible na ang pinakamalaki nang nagawa niya ay ang muling pagtatayo o pagpapalaki ng Per-Ramses. Sa katapus-tapusan, ang pangalang Rameses ay maliwanag na ginagamit na noon pa mang panahon ni Jose (noong ika-18 siglo B.C.E.); kaya walang dahilan upang ipalagay na ang paggamit dito (sa anyong Raamses) bilang pangalan ng isang lunsod ay noon lamang panahon ni Ramses II. (Gen 47:11) Dahil din sa mismong kahulugan nito, malamang na ito ay popular sa mga Ehipsiyo mula pa noong unang mga panahon. Nang maghari si Ramses II ay marami nang bayan ang may gayong pangalan. Sinabi ni D. B. Redford: "Ang Raamses sa Bibliya at ang kabiserang *Pr Rʿ-mś-św* [Per-Ramses], maliban sa personal na pangalan, ay waring walang anumang pagkakatulad. Dahil sa lubusang kawalan ng nagpapatunay na katibayan, talagang kinakailangang mag-ingat sa pag-uugnay sa dalawang iyon."—*Vetus Testamentum,* Leiden, 1963, p. 410.

Dahil sa kawalan ng mapananaligang impormasyon, masasabi lamang na ang Rameses ay malamang na di-kalayuan sa kabisera ng Ehipto noong panahon ng Pag-alis. Kasuwato nito magiging posible na si Moises ay nasa palasyo ni Paraon noong gabi ng ikasampung salot at bago nagwakas ang sumunod na araw ay nasimulan niyang akayin ang bayan ng Israel sa kanilang paghayo mula sa Ehipto. (Exo 12:31-42; Bil 33:1-5) Kung ang kabisera noon ay nasa Memfis, isang lunsod na may gayong katayuan sa loob ng maraming siglo, ipaliliwanag nito ang tradisyong Judio na ang paghayo noong panahon ng Pag-alis (na sa Rameses ang pasimula) ay nagsimula sa kapaligiran ng Memfis.—Ihambing ang *Jewish Antiquities,* II, 315 (xv, 1), na tumutukoy sa Letopolis, isang lokasyon na malapit sa Memfis.

RABA [Marami; Sagana].

1. Isang lunsod sa K dulo ng sinaunang kaharian ng Ammon matapos makuha ng mga Amorita ang ilang bahagi ng teritoryo nito. Ang Raba ang tanging lunsod ng kahariang Ammonita na binanggit sa ulat ng Bibliya, kaya ipinapalagay na ito ang dating kabisera. Ito ay mga 37 km (23 mi) sa S ng Jordan. Ang lunsod ay nasa isang sangang-ilog ng mataas na Jabok anupat nakinabang ito sa katabaan ng rehiyong iyon. Gayundin, isa itong mahalagang kawing sa ruta ng kalakalan sa pagitan ng Damasco at Arabia.

Unang binanggit sa Bibliya ang "Raba ng mga anak ni Ammon" (*Rab·bath′ beneh′ ʽAm·mohn′*) bilang ang lokasyon ng bakal na langkayan ni Og na hari ng Basan. (Deu 3:11) Nang dumating ang mga Israelita sa Lupang Pangako, tumanggap ang tribo ni Gad ng lupaing Amorita (waring dating sakop ng Ammon) "hanggang sa Aroer, na nasa tapat ng [marahil ay sa dakong HS ng] Raba." —Jos 13:25.

Nabihag ni David. Muling binanggit ang lunsod na ito may kaugnayan sa digmaang ibinunga ng pag-abuso ni Haring Hanun ng Ammon sa mga mensahero ni David. (2Sa 10:1-19; 1Cr 19:1-19) Nakipaglaban si Joab at ang kaniyang mga hukbo sa mga Siryanong inupahan ng mga Ammonita, habang ang mga Israelita sa pangunguna ni Abisai ay umahon laban sa mga Ammonita "sa pasukan ng lunsod," maliwanag na sa Raba. (1Cr 19:9) Nang matalo ang mga Siryano, umurong ang mga Ammonita pabalik sa lunsod. Nang sumunod na tagsibol ay kinubkob ni Joab at ng kaniyang hukbo ang Raba. Noong panahon ng kampanyang ito nagkasala si David sa Jerusalem may kinalaman kay Batsheba. Pinabalik ng hari ang asawa nitong si Uria na Hiteo sa pagbabaka, at ayon sa mga tagubilin ni David, inilagay si Uria sa unahan ng labanan. Nang

Mga guho sa ʽAmman kung saan dating itinayo ang sinaunang Raba ng Ammon, at nang maglaon, ang Filadelfia ng Decapolis

lumabas sa pakikipagbaka ang ilang Ammonita mula sa Raba, napakalapit ni Uria sa labanan anupat napatay siya ng isang mamamana na nasa pader.—2Sa 11:1-25; 1Cr 20:1.

Sa kalaunan ay nagtagumpay si Joab sa pakikipaglaban sa Raba hanggang sa mabihag na niya "ang lunsod ng mga tubig." (2Sa 12:27) Waring isang bahagi lamang ng lunsod ang nabihag ni Joab sapagkat matapos niyang ipabatid kay David ang kalagayan ng pagbabaka, sinabi niya sa hari na pumaroon upang tapusin ang labanan at sa gayon ay mapasa kay David ang kapurihan sa pagbihag sa Raba. Ang pananalitang "lunsod ng mga tubig" ay maaaring tumutukoy sa isang bahagi ng pampang ng ilog, na naiiba sa iba pang bahagi ng lunsod, o maaaring nangangahulugan ito na nakontrol niya ang pangunahing suplay ng tubig sa lunsod.—2Sa 12:26-28.

Dumating si David at nilubos ang pagbihag sa Raba, at "ang samsam sa lunsod na inilabas niya ay napakarami." (2Sa 12:29-31; 1Cr 20:2, 3) Nang bandang huli ay muling naging independiyente ang mga Ammonita. Noong ikasiyam na siglo B.C.E., inihula ni Amos ang hatol laban sa mga Ammonita at espesipiko niyang binanggit na susunugin ang Raba. (Am 1:13, 14) Kapuwa si Jeremias at si Ezekiel ay bumigkas din ng mga mensahe laban sa Raba. Gaya ng ipinakikita sa artikulong AMMONITA, MGA, maliwanag na natupad ang mga hulang ito noong panahon ni Nabucodonosor.—Jer 49:2, 3; Eze 21:19-23; 25:5.

Noong ikatlong siglo B.C.E., muling itinayo ni Ptolemy Philadelphus ang Raba at ang pangalan ng lunsod ay pinalitan niya ng Filadelfia. Nang maglaon ay ibinilang ito sa mga lunsod ng Decapolis at lumilitaw na ito'y naging maunlad at matatag. Ang makabagong lunsod ng ʽAmman ay matatagpuan dito, at marami ritong sinaunang mga guho, kabilang na ang isang napakalaking ampiteatro, ngunit karamihan sa mga ito ay mula pa noong mga panahong Romano.

2. Isa sa mga lunsod na ibinigay sa tribo ni Juda bilang bahagi ng teritoryo nito. Hindi alam ang eksaktong lokasyon ng Raba. Sa Josue 15:60, nakatala ito kasama ng Kiriat-jearim, na nasa maburol na lupain ng Juda at 13 km (8 mi) sa KHK ng Jerusalem.

RABBI. Ang katawagang "Rabbi" ay ginamit sa tunay na diwa bilang "guro." (Ju 1:38) Ngunit sa gitna ng mga Judio, nang malapit nang ipanganak si Jesus, ginamit din ito bilang isang anyo ng pagtawag at bilang isang titulo ng paggalang at karangalan na nangangahulugang "aking kadakilaan; aking kamahalan." Iginiit ng ilang may-pinag-aralang mga lalaki, mga eskriba, at mga guro ng Kautusan na tawagin sila sa titulong ito. Nalulugod silang matawag na "Rabbi" bilang isang titulong pandangal. Hinatulan ni Jesu-Kristo ang gayong paghahangad ng mga titulo at iniutos niya sa kaniyang mga tagasunod na huwag silang patawag na "Rabbi," yamang siya ang kanilang guro. —Mat 23:6-8.

Sa Bibliya, ang terminong "Rabbi" ay ginamit lamang sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Labindalawang ulit itong ginamit may kaugnayan kay Jesus, sa tunay na diwa ng isang "Guro": ginamit ito nang makalawang ulit ni Pedro (Mar 9:5; 11:21), nang minsan ng dalawang alagad ni Juan (Ju 1:38),

nang minsan ni Natanael (Ju 1:49), nang minsan ni Nicodemo (Ju 3:2), nang tatlong ulit ng mga alagad ni Jesus na hindi binabanggit ang mga pangalan (Ju 4:31; 9:2; 11:8), nang minsan ng mga pulutong (Ju 6:25), at nang dalawang ulit ni Hudas (inulit ang isang pangyayari) (Mat 26:25, 49; Mar 14:45). Tinawag ni Maria Magdalena si Jesus bilang *"Rabboni"* (Aking Guro), gayundin ng isang lalaking bulag na pinagaling niya. Ang panghalip panao na "aking" ay isang hulapi rito, ngunit dahil sa paggamit ay waring nawala na ang kahulugan nito, gaya sa *Monsieur,* na orihinal na nangangahulugang "aking panginoon." (Ju 20:16; Mar 10:51) Si Juan na Tagapagbautismo ay minsang tinawag na Rabbi.—Ju 3:26.

RABBONI. Isang salitang Semitiko na nangangahulugang "Aking Guro." (Mar 10:51) Maaaring ang *"Rabboni"* ay isang mas magalang na anyo kaysa sa "Rabbi," na isang titulong katawagan na nangangahulugang "Guro," o maaaring higit itong nagbabadya ng personal na init ng damdamin. (Ju 1:38) Gayunman, nang sumulat si Juan, marahil ay nawala na sa salitang ito ang pantanging kahulugan ng unang panauhang hulapi (i) sa titulo, yamang isinalin ito ni Juan bilang nangangahulugan lamang ng "Guro."—Ju 20:16.

RABIT [Karamihan; Kasaganaan]. Ayon sa tekstong Masoretiko, isang lugar sa hangganan ng Isacar. (Jos 19:17, 18, 20) Ipinapalagay na ito rin ang Daberat, na sinasabing ang Khirbet Dabura (Horvat Devora). (Jos 19:12) Ang pangmalas na ito ay waring sinusuportahan ng Vatican Manuscript No. 1209, ng ikaapat na siglo C.E., yamang *Da·biron* ang mababasa roon sa halip na "Rabit."—Tingnan ang DABERAT.

RABMAG. Ang titulo ng isang pangunahing opisyal ng Imperyo ng Babilonya nang panahong wasakin ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Ang titulong ito ay nakilala sa nahukay na mga inskripsiyon. Si Nergal-sarezer na Rabmag ang isa sa mga lalaki na nasa pantanging tribunal ng matataas na Babilonyong prinsipe na umupo upang humatol sa Gitnang Pintuang-daan ng Jerusalem pagkatapos na bumagsak ang lunsod sa kamay ni Nabucodonosor at binabanggit siya may kaugnayan sa pagpapalaya kay Jeremias upang pumaroon ito kay Gedalias.—Jer 39:3, 13, 14.

RABSARIS [Punong Opisyal ng Korte]. Ang titulo ng punong opisyal ng korte sa mga pamahalaan ng Asirya at Babilonya. Ang Rabsaris ay isang miyembro ng komite na binubuo ng tatlong matataas na dignitaryo ng Asirya na isinugo ng hari ng Asirya upang hingin ang pagsuko ng Jerusalem noong panahon ni Haring Hezekias.—2Ha 18:17.

Nang bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., ang Rabsaris ay isa sa mga opisyal na Babilonyo na kumontrol sa lunsod para kay Nabucodonosor, at binabanggit na si Nebusazban ang Rabsaris noong tagubilinan si Jeremias na tumahang kasama ni Gedalias. (Jer 39:3, 13, 14; 40:1-5) May nahukay na mga inskripsiyon na nagtataglay ng titulong ito.—*Bulletin of the Israel Exploration Society,* Jerusalem, 1967, Tomo XXXI, p. 77; *Le palais royal d'Ugarit,* III, Paris, 1955, Blg. 16:162, p. 126.

RABSASES [mula sa wikang Akkadiano, malamang na nangangahulugang "Punong Katiwala ng Kopa"]. Ang titulo ng isang pangunahing opisyal na Asiryano. (2Ha 18:17) Ganito ang sabi ng inskripsiyon sa isang gusali ng Asiryanong hari na si Tiglat-Pileser III: "Nagsugo ako ng isang opisyal ko, ang *rabsaq,* sa Tiro." Gayundin, sa isang tapyas sa British Museum, isang inskripsiyon ni Haring Ashurbanipal ang nagsasabi: "Ipinag-utos ko na idagdag sa aking naunang mga puwersa (sa Ehipto para sa pakikipagbaka) ang *rabsaq* na opisyal."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 296.

Samantalang kinukubkob ni Senakerib, na hari ng Asirya, ang tanggulan ng Lakis sa Juda, nagsugo siya ng isang makapal na hukbong militar sa Jerusalem sa ilalim ng Tartan, ang punong kumandante, kasama ng dalawa pang matataas na opisyal, ang Rabsaris at ang Rabsases. (2Ha 18:17; makikita rin sa Isa kab 36, 37 ang buong ulat.) Sa tatlong matataas na Asiryanong opisyal na ito, ang Rabsases ang naging punong tagapagsalita upang pilitin si Haring Hezekias na makipagkasundong sumuko. (2Ha 18:19-25) Tumayo ang tatlong ito sa may padaluyan ng mataas na tipunang-tubig. Ang Rabsases na ito, na hindi binanggit ang pangalan, ay matatas magsalita ng Hebreo at ng Siryano. Sumigaw siya sa wikang Hebreo kay Haring Hezekias, ngunit tatlo sa mga opisyal ni Hezekias ang lumabas upang salubungin siya. Hiniling ng mga opisyal ni Haring Hezekias sa Rabsases na magsalita siya sa kanila sa wikang Siryano sa halip na sa wika ng mga Judio sapagkat nakikinig ang karaniwang mga tao na nasa pader. (2Ha 18:26, 27) Ngunit bilang propagandista, angkop na angkop sa layunin ng Rabsases ang situwasyong ito. Nais niyang marinig ng mga tao ang sinasabi niya upang manghina ang loob nila. Sa pamamagitan ng mga salitang nananakot, ng mga bulaang pangako at mga kasinungalingan, ng pandurusta, at ng panunuya kay Jehova, lalo pang nilakasan ng Rabsases ang pagsasalita niya sa wikang Hebreo, anupat kinukumbinsi ang mga tao na magtaksil kay Haring He-

zekias sa pamamagitan ng pagsuko sa hukbong Asiryano. (2Ha 18:28-35) Gayunpaman, nanatiling matapat kay Hezekias ang taong-bayan ng Jerusalem.—2Ha 18:36.

Inilapit ni Hezekias kay Jehova sa panalangin ang mapanuyang mga salita ng Rabsases, at isang delegasyon ang isinugo sa propetang si Isaias upang malaman ang tugon ni Jehova. (2Ha 18:37; 19:1-7) Samantala, agad na umalis ang Rabsases nang marinig niyang nilisan na ng hari ng Asirya ang Lakis at nakikipagbaka ito laban sa Libna. Bagaman nasa malayo, ipinagpatuloy pa rin ni Senakerib ang kaniyang kampanya ng propaganda laban kay Hezekias at nagsugo siya sa Jerusalem ng mga mensahero na may dalang mga liham na patuloy na nanunuya at mahigpit na nagbabanta upang mapasuko si Hezekias. (2Ha 19:8-13) Dinala ni Haring Hezekias ang mga liham sa templo ng Jerusalem at inilatag niya ang mga iyon sa harap ni Jehova kasabay ng marubdob na panalangin na tulungan sila. (2Ha 19:14-19) Sa pamamagitan ng propetang si Isaias, sumagot si Jehova sa pagsasabing ang hari ng Asirya ay 'hindi papasok sa lunsod na ito ni magpapahilagpos man siya roon ng palaso ni haharapin man iyon nang may kalasag ni magtitindig man ng muralyang pangubkob laban doon. Sa daan na kaniyang pinanggalingan, siya ay babalik, at sa lunsod na ito ay hindi siya papasok, ang sabi ni Jehova.' (2Ha 19:32, 33) Nang gabing iyon, sinaktan at pinatay ng anghel ni Jehova ang 185,000 kawal ng mga Asiryano. Dahil sa di-inaasahan at matinding dagok na ito, kaagad na umurong si Senakerib na hari ng Asirya at bumalik sa Nineve, ang kabisera ng Asirya, kung saan pinaslang siya pagkalipas ng ilang panahon. (2Ha 19:35-37) Bilang isang mapamusong na manunuya ng Diyos na buháy na si Jehova, ang mga pagsisikap ng Rabsases ay nawalan ng saysay.

RACAL. Isa sa mga lugar na pinadalhan ni David ng mga samsam mula sa kaniyang pakikipagdigma sa mga Amalekita. (1Sa 30:18, 26, 29) Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "Carmel" sa halip na Racal, at naniniwala ang ilang iskolar na ito ang orihinal na mababasa sa teksto.

RADAI. Ikalimang binanggit na anak ni Jesse; isang nakatatandang kapatid ni David sa tribo ni Juda.—1Cr 2:13-15.

RAHAB.

1. [sa Heb., *Ra·chav′*, posible, Malawak; Maluwang]. Isang patutot ng Jerico na naging mananamba ni Jehova. Noong tagsibol ng 1473 B.C.E., dalawang tiktik na Israelita ang pumasok sa Jerico at nanuluyan sa tahanan ni Rahab. (Jos 2:1) Hindi sinabi kung gaano sila katagal namalagi roon, ngunit ang Jerico ay hindi gaanong malaki para mangailangan sila ng mahabang panahon upang matiktikan iyon.

Ipinapalagay ng ilan, lalo na ng mga tradisyonalistang Judio, na si Rahab ay hindi talaga isang patutot sa karaniwang diwa ng salitang ito, ngunit waring wala itong matibay na saligan. Ang salitang Hebreo na *zoh·nah′* ay laging nauugnay sa bawal na relasyon, seksuwal man o bilang isang sagisag ng espirituwal na kawalang-katapatan, at sa bawat pagkakataon na ang tinutukoy nito ay patutot, isinasalin ito nang gayon. Hindi ito isinasaling "babaing punong-abala," "tagapag-ingat ng bahay-tuluyan," o anumang kagaya nito. Bukod diyan, ang pagpapatutot ay hindi isang masamang hanapbuhay para sa mga Canaanita.

May mga nakahalata na ang dalawang panauhin ni Rahab ay mga Israelita, at iniulat nila sa hari ang bagay na ito. Gayunman, kaagad na itinago ni Rahab ang mga lalaki sa mga tangkay ng lino na pinatutuyo sa bubong anupat nang dumating ang mga awtoridad upang dakpin ang mga ito, naituro niya sila sa ibang dako nang hindi naghihinala. Sa lahat ng ito, nagpakita si Rahab ng higit na debosyon sa Diyos ng Israel kaysa sa kaniyang sariling bayan na hinatulan na.—Jos 2:2-7.

Hindi matiyak kung kailan nabatid ni Rahab ang layunin ng mga tiktik sa pagparoon at ang intensiyon ng Israel may kinalaman sa Jerico. Ngunit ipinagtapat niya sa kanila ang malaking takot at panghihilakbot ng mga nasa lunsod dahil sa mga ulat tungkol sa mga gawa ng pagliligtas ni Jehova sa Israel sa nakalipas na 40 taon o mahigit pa. Hiniling niya sa mga tiktik na manumpa sa kaniya na iingatan nila siyang buháy at pati ang kaniyang buong pamilya—ama, ina, at lahat ng iba pa. Sumang-ayon sila rito, sa kundisyong titipunin niya ang buong pamilya sa loob ng kaniyang bahay, ibibitin ang isang panaling iskarlata mula sa bintana, at hindi niya sasabihin kaninuman ang tungkol sa kanilang pagdalaw, na ipinangako naman niyang gawin. Upang higit pang maipagsanggalang ang mga tiktik, tinulungan niya silang tumakas sa isang bintana (yamang ang bahay ay nasa pader ng lunsod) at sinabi sa kanila kung paano nila maiiwasan ang mga naghahanap na nagtungo sa Jordan sa mga tawiran.—Jos 2:8-22.

Ibinalita ng mga tiktik kay Josue ang lahat ng nangyari. (Jos 2:23, 24) Pagkatapos, nang bumagsak ang pader ng Jerico, ang bahay ni Rahab na "nasa isang panig ng pader" ay hindi nawasak. (Jos 2:15; 6:22) Nang iutos ni Josue na ingatang buháy ang sambahayan ni Rahab, ang dalawang tiktik ding iyon ang naglabas sa kaniya nang ligtas. Matapos silang panatilihing bukod mula sa kampo ng

Israel sa loob ng isang yugto, si Rahab at ang kaniyang pamilya ay pinahintulutang manahanan kasama ng mga Israelita. (Jos 6:17, 23, 25) Nang maglaon, ang dating patutot na ito ay naging asawa ni Salmon at ina ni Boaz sa maharlikang angkan ng Davidikong mga hari; isa siya sa apat na babaing binanggit sa talaangkanan ni Jesus sa Mateo. (Ru 4:20-22; Mat 1:5, 6) Bagaman hindi siya isang Israelita, pinatunayan niya sa pamamagitan ng mga gawa ang kaniyang lubos na pananampalataya kay Jehova, at sa bagay na ito ay isa rin siyang mahusay na halimbawa. "Sa pananampalataya," ang sabi ni Pablo, "si Rahab na patutot ay hindi nalipol na kasama niyaong mga naging masuwayin, sapagkat tinanggap niya ang mga tiktik sa mapayapang paraan." "Hindi ba si Rahab na patutot ay ipinahayag din na matuwid sa pamamagitan ng mga gawa, pagkatapos niyang magiliw na tanggapin ang mga mensahero at palabasin sila sa ibang daan?" ang tanong ni Santiago.—Heb 11:30, 31; San 2:25.

2. [sa Heb., *Ra'hav,* mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "paulanan ng mga pagsusumamo"]. Isang makasagisag na pananalita na unang ginamit sa Job (9:13; 26:12), kung saan isinalin itong "mananalakay." (*NW*) Sa ikalawang tekstong nabanggit, iniuugnay ito ng konteksto at ng ginamit na paralelismo sa isang malaking dambuhalang hayop-dagat. Sa katulad na paraan, iniuugnay ng Isaias 51:9 ang Rahab sa isang dambuhalang hayop-dagat: "Hindi ba ikaw ang lumuray sa Rahab, na umulos sa dambuhalang hayop-dagat?"

Ang Rahab, isang "dambuhalang hayop-dagat," ay sumagisag sa Ehipto at sa kaniyang Paraon na sumalansang kay Moises at sa Israel. Tinutukoy sa Isaias 51:9, 10 ang pagliligtas ni Jehova sa Israel mula sa Ehipto: "Hindi ba ikaw ang tumuyo sa dagat, ang tubig ng malawak na kalaliman? Ang nagpangyaring maging daan ang mga kalaliman ng dagat upang makatawid ang mga tinubos?" Sa Isaias 30:7 ay muling iniuugnay sa Ehipto ang "Rahab." Binabanggit sa Awit 87:4 ang "Rahab" kung saan angkop na malagay ang Ehipto, bilang ang una sa talaan ng mga kaaway ng Israel, kasama ang Babilonya, Filistia, Tiro, at Cus. Sa talatang ito ay ginagamit ng mga Targum "ang mga Ehipsiyo," at sa Awit 89:10 ay isinasalin nila ang "Rahab" sa paraang maiuugnay ang termino sa mapagmataas na Paraon ng Ehipto na hiniya ni Jehova.

RAHAM [Buwitre]. Isang anak ni Sema sa Calebitang sanga ng talaangkanan ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-44.

RAKAT. Isang nakukutaang lunsod ng Neptali. (Jos 19:32, 35) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet el-Quneitireh (Tel Raqqat), na matatagpuan sa baybayin ng Dagat ng Galilea di-kalayuan sa H ng Tiberias.

RAKON. Isang lunsod na nakatala sa deskripsiyon ng hanggahan ng Dan. (Jos 19:40, 41, 46) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Tell er-Reqqeit, na matatagpuan di-kalayuan sa H ng Tel Aviv-Yafo, sa baybayin ng Dagat Mediteraneo.

RAM [Mataas].

1. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez at ni Hezron; nabuhay siya habang ang Israel ay nasa Ehipto. Bagaman lumilitaw na hindi si Ram ang unang anak ni Hezron, ang talaangkanan ni Ram, na umaakay tungo sa Davidikong linya, ang unang nakatala sa tatlong anak ni Hezron. (1Cr 2:4, 5, 9-17, 25) Yamang kabilang sina Nason, Boaz, at David sa kaniyang mga inapo, si Ram ay isang ninuno ni Jesus. (Bil 1:7; Ru 4:18-22; Mat 1:3, 4) Ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Arni (Aram sa ilang manuskrito) sa pinagmulang angkan ni Jesus ayon kay Lucas.—Luc 3:33.

2. Ang panganay na anak ni Jerameel at pamangkin ng Blg. 1. Nagkaanak siya ng tatlong lalaki.—1Cr 2:9, 25, 27.

3. Pinagmulan ng pamilya ni Elihu.—Job 32:2.

RAMA [Mataas na Dako]. Ang salitang Hebreo nito ay tumutukoy sa isang mataas na dako. (Eze 16:24) Ginamit ito bilang pangalang pantangi ng ilang lokasyon sa Israel.

1. Isang lunsod sa teritoryo ng Benjamin. Sa Josue 18:25, nakatala ito sa pagitan ng Gibeon at Beerot. Lumilitaw na malapit ito sa Bethel, isang lunsod na nasa T ng teritoryo ng Efraim. (Huk 4:5) Pagkalampas sa Jerusalem, isang Levita na naglalakbay patungong H ang pumaroon sa Gibeah, at maliwanag na nasa ibayo lamang niyaon ang Rama. (Huk 19:11-15; Os 5:8) Nasa kapaligiran din ng Geba ang Rama. (Isa 10:29) Batay sa mga pagbanggit na ito at sa patotoo ni Eusebius, ang Rama na nasa Benjamin ay iniuugnay sa lokalidad ng makabagong er-Ram, na mga 8 km (5 mi) sa H ng Jerusalem, 3 km (2 mi) sa H ng Gibeah, 5 km (3 mi) sa S ng Gibeon, at 3 km (2 mi) sa K ng Geba. Gaya ng ipinahihiwatig ng pangalan nito, ang lunsod na ito'y nasa isang mataas na lugar.

Nang mahati ang kaharian, ang Rama ay pinagukulan ng pantanging pansin, palibhasa'y malapit sa hanggahan ng Israel at Juda at sa H-T na lansangan ng maburol na lupain. Samantalang nakikipagdigma kay Asa, sinimulan ni Haring Baasa ng Israel na palawakin o patibayin ang Rama na nasa Benjamin. (1Ha 15:16, 17; 2Cr 16:1) Ngunit nang salakayin ng hari ng Sirya ang Israel mula sa H,

nailihis nito ang pansin ni Baasa. Kinuha ni Asa ang Rama at ang mga materyales na ginagamit ni Baasa sa pagtatayo roon. Ginamit niya ang mga ito upang itayo ang karatig na Geba at Mizpa. (1Ha 15:20-22; 2Cr 16:4-6) Nang wasakin ang Jerusalem noong 607 B.C.E., lumilitaw na ang mga Judio na kinuhang bihag ay tinipon muna sa Rama bago inilipat sa Babilonya. (Jer 40:1) Pagkatapos ng pagkatapon, muling tinirahan ang Rama.—Ezr 2:1, 26; Ne 7:30; 11:33.

Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang pagtitipong iyon sa mga Judio sa Rama bago sila dalhin sa pagkatapon (marahil ay pinagpapatay pa roon ang ilan sa kanila) ay tinukoy sa mga salitang: "Sa Rama ay naririnig ang isang tinig, pagtaghoy at mapait na pagtangis; si Raquel ay tumatangis dahil sa kaniyang mga anak. Siya ay tumangging maaliw dahil sa kaniyang mga anak, sapagkat sila ay wala na." (Jer 31:15) Gustung-gusto noon ng asawa ni Jacob na si Raquel na magkaroon ng mga anak anupat itinuring niya na siya'y "patay" kung hindi siya magkakaanak. (Gen 30:1) Kaya naman maaaring si Raquel ay makasagisag na tinutukoy na tumatangis dahil sa pagkamatay o pagkabihag ng mga Judio. O, yamang si Raquel ang ina ni Benjamin, maaaring inilalarawan siya ng mga salita ni Jeremias bilang tumatangis dahil sa mga Benjamitang naninirahan sa Rama. Ipinaliwanag naman ni Jeremias na may pag-asa pa, sapagkat ang mga tapon ay babalik. (Jer 31:16) Sa Mateo 2:18, ang makahulang mga salita sa Jeremias 31:15 ay sinipi at ikinapit sa pagpatay ni Herodes sa mga batang taga-Betlehem.—Tingnan ang RAQUEL.

2. Isang nakapaloob na lunsod ng tribo ni Simeon sa Negeb. (Jos 19:1, 8) Ito rin ang Baalat-beer at nakilala ito bilang "Rama ng timog." Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Ghazzah (Horvat 'Uza), na mga 30 km (19 na mi) sa S ng Beer-sheba. —Tingnan ang BAALAT-BEER.

3. Isang di-matukoy na lunsod sa teritoryo ng Aser at sa Josue 19:24, 29 lamang nakatala. Mahirap matukoy nang eksakto mula sa teksto ang lokasyon ng lunsod na ito sa mana ng Aser, bagaman waring ito'y nasa H patungong Tiro.

4. Isang nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 36) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Zeitun er-Rameh (kilala rin bilang Khirbet Jul) na nasa S lamang ng er-Rameh (Rama) at mga 30 km (19 na mi) sa S ng daungang lunsod ng 'Akko (Aco). Gayunman, hindi sapat ang kaisa-isang pagbanggit ng Josue sa lugar na ito upang matukoy nang tiyakan kung saan ang lokasyon nito.

5. Bayan ng propetang si Samuel at ng kaniyang mga magulang. Sa 1 Samuel 1:1, inilarawan ang ama ni Samuel na si Elkana bilang isang "lalaki ng Ramataim-zopim ng bulubunduking pook ng Efraim." Sa nalalabing bahagi ng ulat ay ginamit ang pinaikling anyo na "Rama." (1Sa 1:19) Marahil ay ginamit muna ang mas mahabang pangalan upang ipakita na iba ang Rama na ito sa iba pang mga lugar na may gayunding pangalan, gaya ng Rama na nasa Benjamin. Ganito ang mababasa sa *An American Translation:* "lalaki ng Rama, isang Zupita." Ipinakikita ng saling ito ng tekstong Masoretiko na si Elkana ay maaaring inapo ni Zup (Zopai) o kaya'y mula sa distrito ng Zup.—1Cr 6:27, 28, 34, 35; 1Sa 9:5.

Batay sa isang sinaunang tradisyon na iniharap ni Eusebius, ipinapalagay na ang lokasyon ng Rama ay ang makabagong Rentis (Rantis), sa mga burol ng Efraim mga 35 km (22 mi) sa HK ng Jerusalem. Sa gayo'y ito rin ang lugar ng Arimatea (anyong Gr. ng Heb. na *Ra·mah'*) na binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Luc 23:50-53.

Sa Rama nanirahan si Elkana, at maliwanag na dito ipinanganak si Samuel. Gayunman, taun-taon ay naglalakbay si Elkana patungong Shilo upang maghain. (1Sa 1:3, 19; 2:11) Bagaman si Samuel ay nanirahan nang ilang panahon sa Shilo kasama ni Eli na saserdote, nang bandang huli ay nanahanan siya sa Rama. Ginamit niya itong himpilan sa paglibot niya sa Israel para humatol. (1Sa 3:19-21; 7:15-17; 8:4; 15:24-35; 16:4, 13; 19:18-24) Nang mamatay si Samuel, siya'y inilibing sa kaniyang bahay sa Rama, na "kaniyang sariling lunsod."—1Sa 25:1; 28:3.

6. Pinaikling anyo ng Ramot-gilead.—2Ha 8:28, 29; 2Cr 22:5, 6; tingnan ang RAMOT-GILEAD.

RAMATAIM-ZOPIM. Bayan ni Elkana, na ama ni Samuel. Matatagpuan ito sa bulubunduking pook ng Efraim.—1Sa 1:1; tingnan ang RAMA Blg. 5.

RAMATITA [Ng (Mula sa) Rama]. Katawagan kay Simei, na tagapag-ingat ng ubasan ni Haring David. (1Cr 27:27) Ipinahihiwatig nito na siya'y mula sa isa sa mga bayan na tinatawag na Rama, ngunit hindi matiyak kung alin sa mga iyon.

RAMAT-LEHI [Matayog na Dako ng Panga]. Pangalang ibinigay ni Samson sa isang lugar sa Juda. Dito niya pinabagsak ang isang libong Filisteo sa pamamagitan ng sariwang panga ng asno. —Huk 15:16-18; tingnan ang LEHI.

RAMAT-MIZPE [Matayog na Dako ng Bantayan]. Isa sa mga lunsod sa S ng Jordan. Ibinigay ito sa tribo ni Gad. (Jos 13:24, 26) Maliwanag na ang Ramat-mizpe ay malapit sa Betonim.

RAMESES. Tingnan ang RAAMSES, RAMESES.

RAMIAS [posible, Si Jah ay Mataas (Dinakila)]. Isang Israelita, isa sa "mga anak ni Paros" na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa pagpapatibay-loob ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 25, 44.

RAMOT [malamang, Matatayog na Dako; mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pumaitaas"].

1. Isang lunsod ng mga Levita sa teritoryo ng Isacar. (1Cr 6:71-73) Lumilitaw na ito rin ang Remet at Jarmut (Blg. 2). (Jos 19:17, 21; 21:27-29) Ipinapalagay na ang Ramot ay ang Kokab el-Hawa (Kokhav ha-Yarden), na nasa isang talampas na mga 10 km (6 na mi) sa H ng Bet-sean.

2. Lumilitaw na ang "Ramot sa timog" sa 1 Samuel 30:27 ay tumutukoy sa "Baalat-beer, ang Rama ng timog" na binanggit sa Josue 19:8. Maliwanag na ito ay nasa Negeb.—Tingnan ang RAMA Blg. 2.

3. Isang lunsod sa Gilead, sa silangan ng Ilog Jordan. (Jos 20:8) Nang maglaon ay tinawag itong Ramot-gilead.—Tingnan ang RAMOT-GILEAD.

RAMOT-GILEAD [malamang, Matatayog na Dako ng Gilead]. Isang estratehikong lunsod sa teritoryo ng Gad sa S ng Jordan. Ang lunsod na ito'y tinawag din sa pinaikling pangalan na Rama. (2Ha 8:28, 29; 2Cr 22:5, 6) Isa ito sa mga Levitang lunsod sa S panig na iyon ng ilog (1Cr 6:80), at pinili ito bilang isa sa mga kanlungang lunsod. (Deu 4:43; Jos 20:8; 21:38) Nag-atas si Solomon ng isang kinatawan sa Ramot-gilead upang mag-asikaso sa paglalaan ng pagkain para sa hari mula sa mga lunsod sa Gilead at Basan.—1Ha 4:7, 13.

Nang magsagawa ang Sirya ng mga pagsalakay sa Israel, pagkatapos na mahati ang kaharian, ang Ramot-gilead ay gumanap ng mahalagang papel sa kasaysayan ng Israel, anupat maliwanag na nagsilbing isang susi sa teritoryo sa S ng Jordan. May panahong nakuha ng mga Siryano ang lunsod na ito. Bagaman nangako si Ben-hadad II na ibabalik niya ang mga Israelitang lunsod na kinuha bago pa nito, lumilitaw na ang Ramot-gilead ay hindi ibinalik. (1Ha 20:34) Kaya naman, tinangka ni Ahab ng Israel na bawiin ito, sa tulong ni Haring Jehosapat ng Juda. Ang pagkilos na ito, na tinutulan ni Micaias, ay naging dahilan ng kamatayan ni Ahab.—1Ha 22:13-38.

Ang anak ni Ahab na si Jehoram, kasama si Ahazias ng Juda, ay nakipaglaban din sa mga Siryano sa Ramot-gilead. Sinasabi ng 2 Hari 9:14: "Si Jehoram ay nagbabantay noon sa Ramot-gilead . . . dahil kay Hazael na hari ng Sirya." Kaya maaaring nakuha ni Jehoram ang lunsod bago pa nito at ipinagtatanggol niya ito (hindi sinasalakay) nang samahan siya ni Ahazias sa pakikipaglaban kay Hazael. Sa labanan, nasugatan si Jehoram at bumalik siya sa Jezreel upang magpagaling.—2Ha 8:25-29; 9:14, 15; 2Cr 22:5-8.

Sa Ramot-gilead, pinahiran ng tagapaglingkod ni Eliseo si Jehu, na pinuno ng militar, upang maging susunod na hari.—2Ha 9:1-14.

Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Ramot-gilead. Isa sa maraming iminumungkahing lokasyon ay ang Tell Ramith, na mga 45 km (28 mi) sa TS ng timugang dulo ng Dagat ng Galilea. Maaaring hinalaw sa pangalang Ramot-gilead ang pangalan ng gulod na ito. Ito'y nasa isang burol kung saan matatanaw ang isang kapatagan, anupat tumutugma sa malamang na kahulugan ng Ramot (Matatayog na Dako; mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pumaitaas"). Ang lokasyong ito ay tamang-tama para sa isang kinatawan na nangangasiwa sa Gilead at Basan.—1Ha 4:13.

RAPA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pagalingin"]. Isang anak ni Benjamin, tinawag na ikalimang anak nito sa 1 Cronica 8:1, 2. Ang pangalan niya ay wala sa talaan ng mga pumaroon sa Ehipto (Gen 46:21) at sa talaan ng mga pantribong pamilya ng Benjamin. (Bil 26:38-40) Maaaring ipinahihiwatig nito na, saanman ipinanganak si Rapa, di-nagtagal ay namatay siya na walang mga inapo, o kaya ay napasanib ang mga ito sa ibang pamilya.

RAPAH [pinaikling anyo ng Repaias, nangangahulugang "Si Jah ang Nagpagaling"]. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Saul; tinawag ding Repaias.—1Cr 8:33-37; 9:43.

RAPU [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pagalingin"]. Isang Benjamita na ang anak na si Palti ay isa sa 12 na naniktik sa lupain ng Canaan noong 1512 B.C.E.—Bil 13:9, 16.

RAQUEL [Babaing Tupa]. Isang anak ni Laban, nakababatang kapatid ni Lea, at pinsang buo at paboritong asawa ni Jacob. (Gen 29:10, 16, 30) Tumakas si Jacob mula sa kaniyang mapamaslang na kapatid na si Esau noong 1781 B.C.E., anupat naglakbay patungong Haran sa Padan-aram, sa "lupain ng mga taga-Silangan." (Gen 28:5; 29:1) Si Raquel, isang babaing "maganda ang anyo at maganda ang mukha," ay naglilingkod noon bilang isang babaing pastol para sa kaniyang ama; nakilala niya si Jacob sa tabi ng isang balon malapit sa Haran. Si Jacob ay tinanggap sa sambahayan ng kaniyang tiyo at pagkaraan ng isang buwan ay sumang-ayon siyang

maglingkod kay Laban nang pitong taon upang mapangasawa si Raquel, na noon ay iniibig na niya. Hindi lumamig ang kaniyang pag-ibig sa loob ng pitong taóng iyon, anupat iyon ay 'naging tulad ng ilang araw lamang' sa kaniya. Ngunit noong gabi ng kasal, inihalili ng kaniyang tiyo ang nakatatandang anak nito na si Lea, na maliwanag na nakipagtulungan sa pandarayang iyon. Kinaumagahan, nang akusahan ni Jacob si Laban ng panlilinlang, itinawag-pansin ni Laban ang lokal na kaugalian upang ipagdahilan ang kaniyang ginawa. Sumang-ayon si Jacob na tuparin ang isang buong sanlinggo ng kasal sa piling ni Lea bago niya tanggapin si Raquel at pagkatapos nito ay magtatrabaho siya ng pitong taon pa para kay Laban.—Gen 29:4-28.

Hindi binigo ni Raquel si Jacob bilang asawa nito, at higit siyang inibig ni Jacob kaysa kay Lea. Nilingap naman ni Jehova si Lea sa kaniyang di-kaaya-ayang kalagayan, anupat pinagpala siyang magkaroon ng apat na anak na lalaki, samantalang si Raquel ay nanatiling baog. (Gen 29:29-35) Nanibugho si Raquel sa kaniyang kapatid at napighati rin dahil sa kaniyang pagkabaog, isang kalagayan na itinuturing noon na malaking kadustaan para sa mga babae. Ang kaniyang pagiging mayayamutin at mainipin ay ikinagalit maging ng kaniyang mapagmahal na asawa. Upang mapunan ang kaniyang pagiging baog, ibinigay niya kay Jacob ang kaniyang alilang babae upang magkaanak ito (gaya ng ginawa noon ni Sara sa kaniyang aliping si Hagar), at ang dalawang anak na isinilang nito ay itinuring na kay Raquel. Ang utusang babae ni Lea at si Lea mismo ay nagluwal ng may kabuuang apat pang anak bago natupad ang inaasam ni Raquel at magluwal siya ng kaniyang unang anak, si Jose.—Gen 30:1-24.

Noon ay handa na si Jacob na lisanin ang Haran, ngunit hinikayat siya ng kaniyang biyenang lalaki na manatili pa nang ilang panahon, at pagkaraan pa ng anim na taon, sa utos ng Diyos, saka umalis si Jacob. Dahil sa mapandayang mga pamamaraan ni Laban, hindi ito sinabihan ni Jacob tungkol sa kaniyang pag-alis, at kapuwa sina Lea at Raquel ay sang-ayon sa kanilang asawa sa bagay na ito. Bago umalis, ninakaw ni Raquel ang "terapim" ng kaniyang ama, maliwanag na isang uri ng mga imaheng idolo. Nang maabutan ni Laban ang pangkat at ihayag ang pagnanakaw (maliwanag na ang pangunahin niyang ikinababahala), ipinakita ni Jacob, na walang alam sa pagkakasala ni Raquel, na hindi siya sang-ayon sa gayong pagkilos at itinalaga sa kamatayan ang nagkasala kung ang isang iyon ay masusumpungan sa kaniyang pangkat. Umabot ang paghahanap ni Laban sa tolda ni Raquel, ngunit hindi niya ito nakita, sapagkat si Raquel ay nanatiling nakaupo sa pansiyang basket na kinaroroonan ng terapim at sinabing may dinaramdam siya dahil sa kaniyang pagreregla.—Gen 30:25-30; 31:4-35, 38.

Noong salubungin siya ng kaniyang kapatid na si Esau, ipinakita ni Jacob na paborito pa rin niya si Raquel nang ilagay niya ito at ang kaisa-isang anak nito sa pinakahulihan ng pangkat, yamang tiyak na inisip niya na ito ang pinakaligtas na posisyon sakaling sumalakay si Esau. (Gen 33:1-3, 7) Matapos tumahan nang ilang panahon sa Sucot, pagkatapos ay sa Sikem, at nang bandang huli ay sa Bethel, si Jacob ay patuloy na naglakbay nang patimog. Sa isang lugar sa pagitan ng Bethel at Betlehem, isinilang ni Raquel ang kaniyang ikalawang anak, si Benjamin, ngunit namatay siya sa panganganak at inilibing siya roon, anupat nagtayo si Jacob ng isang haligi bilang palatandaan ng libingan.—Gen 33:17, 18; 35:1, 16-20.

Isang di-kumpletong larawan ng personalidad ni Raquel ang ibinibigay ng iilang detalye na iniulat. Siya ay mananamba ni Jehova (Gen 30:22-24), ngunit mayroon din siyang mga pagkakamali, bagaman ang pagnanakaw niya ng terapim at ang katusuhan niya upang hindi siya mahuli ay masasabing dahil sa pamilya na kaniyang pinagmulan. Anuman ang kaniyang mga kahinaan, lubha siyang minahal ni Jacob, na maging sa katandaan nito ay itinuring si Raquel bilang ang kaniyang tunay na asawa at itinangi ang mga anak ni Raquel nang higit sa lahat ng iba pa niyang anak. (Gen 44:20, 27-29) Ang mga salita ni Jacob kay Jose bago siya mamatay, bagaman simple lamang, ay nagpahayag ng sidhi ng pagmamahal niya kay Raquel. (Gen 48:1-7) Sinasabing sila ni Lea ang "nagtayo ng sambahayan ni Israel [Jacob]."—Ru 4:11.

Ipinahihiwatig ng mga tuklas sa arkeolohiya kung bakit kinuha ni Raquel ang "terapim" ng kaniyang ama. (Gen 31:19) Isinisiwalat ng mga tapyas na *cuneiform* na natagpuan sa Nuzi sa H Mesopotamia, na ipinapalagay na mula pa noong kalagitnaan ng ikalawang milenyo B.C.E., na itinuring ng ilang sinaunang mga tao na ang pagmamay-ari ng mga diyos ng sambahayan ay nagsisilbing legal na titulo sa pagmamana ng ari-arian ng pamilya. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 219, 220) Iminumungkahi ng ilan na maaaring inisip ni Raquel na may karapatan si Jacob na manahin ang isang bahagi ng ari-arian ni Laban bilang anak na inampon at maaaring kinuha niya ang terapim upang tiyaking matatamo ito ni Jacob o upang malamangan pa nga ang mga anak na lalaki ni Laban. O maaaring inisip niya na ang pagmamay-ari nito ay isang paraan upang mahadlangan ang anumang legal na pagtatangka ng kaniyang ama na angkinin ang ilang bahagi ng kayamanang

natamo ni Jacob samantalang naglilingkod kay Laban. (Ihambing ang Gen 30:43; 31:1, 2, 14-16.) Siyempre pa, ang mga posibilidad na ito ay nakadepende sa kung mayroon ngang gayong kaugalian sa bayan ni Laban at kung ang terapim ay talagang mga diyos ng sambahayan.

Ang dakong pinaglibingan kay Raquel "sa teritoryo ng Benjamin sa Zelza" ay alam pa noong panahon ni Samuel, pagkaraan ng mga anim na siglo. (1Sa 10:2) Ang tradisyonal na lokasyon ng libingan ay mga 1.5 km (1 mi) sa H ng Betlehem. Subalit nasa teritoryo ito ng Juda, hindi ng Benjamin. Dahil dito, iminumungkahi ng iba ang isang lokasyon na mas dako pang H, ngunit ang anumang pagsisikap na matukoy ito nang eksakto ay hindi na mahalaga sa ngayon.

Maraming siglo pagkamatay ni Raquel, bakit binanggit ng Bibliya ang pagtangis niya sa hinaharap dahil sa kaniyang mga anak?

Sa Jeremias 31:15 ay binabanggit na tumatangis si Raquel dahil sa kaniyang mga anak na dinala sa lupain ng kaaway, anupat ang pagtaghoy niya ay narinig sa Rama (sa H ng Jerusalem sa teritoryo ng Benjamin). (Tingnan ang RAMA Blg. 1.) Yamang ang Efraim, na ang mga inapo ng tribo ay kadalasang ginagamit upang kumatawan sa hilagang kaharian ng Israel, ay binabanggit nang ilang beses sa konteksto (Jer 31:6, 9, 18, 20), naniniwala ang ilang iskolar na ang hulang ito ay tumutukoy sa pagtatapon ng mga Asiryano sa mga tao ng hilagang kaharian. (2Ha 17:1-6; 18:9-11) Sa kabilang dako naman, maaaring tumutukoy ito sa pagtatapon nang bandang huli kapuwa sa mga tao sa Israel at sa Juda (ang huling nabanggit ay itinapon ng mga Babilonyo). Sa unang kaso, angkop na angkop gamitin si Raquel bilang sagisag yamang siya ang babaing ninuno ng Efraim (sa pamamagitan ni Jose), ang pinakaprominenteng tribo ng hilagang kaharian. Sa ikalawang kaso, dahil si Raquel ay ina hindi lamang ni Jose kundi pati ni Benjamin, na ang tribo ay bahagi ng timugang kaharian ng Juda, siya ay angkop na sagisag ng mga ina sa *buong* Israel, anupat ang pagluluwal nila ng mga anak ay waring nawalan ng kabuluhan. Gayunman, nakaaaliw na ipinangako ni Jehova na "tiyak na babalik [ang mga tapon] mula sa lupain ng kaaway."—Jer 31:16.

Ang tekstong ito ay sinipi ni Mateo may kaugnayan sa utos ni Herodes na patayin ang mga sanggol sa Betlehem. (Mat 2:16-18) Yamang ang libingan ni Raquel ay itinuturing na malapit sa Betlehem (bagaman maliwanag na hindi sa ipinapalagay na lokasyon nito), ang pagtangis ni Raquel ay angkop na sumagisag sa pamimighati ng mga ina ng mga batang pinatay. Ngunit mas lalo pang angkop ang pagsipi na ito sa hula ni Jeremias dahil sa pagkakatulad ng situwasyon. Ang mga Israelita noon ay sakop ng isang banyagang kapangyarihan. Ang kanilang mga anak ay muling kinuha. Ngunit sa pagkakataong ito, ang "lupain ng kaaway" na pinaroonan nila ay maliwanag na hindi isang pulitikal na rehiyon gaya ng sa naunang kaso. Iyon ay ang libingan, ang rehiyon na pinamamahalaan ni 'Haring Kamatayan' (ihambing ang Aw 49:14; Apo 6:8), anupat ang kamatayan ay tinatawag na ang "huling kaaway" na papawiin. (Ro 5:14, 21; 1Co 15:26) Sabihin pa, ang anumang pagbabalik mula sa gayong "pagkatapon" ay sa pamamagitan ng pagkabuhaymuli mula sa mga patay.

REAIAS [Nakita ni Jah].

1. Isang anak ni Sobal at inapo ni Juda. (1Cr 4:1, 2) Maaaring siya rin ang Haroe sa 1 Cronica 2:52. Ang baybay sa Hebreo ay magkahawig na magkahawig.

2. Isang Rubenita, ipinapalagay na isang ninuno ng mga taong dinala ni Tiglat-pileser III sa pagkatapon.—1Cr 5:5, 6.

3. Ninuno ng ilan sa mga Netineo na bumalik sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ezr 2:1, 43, 47; Ne 7:6, 46, 50.

REBA [posible, Ikaapat [na Bahagi]]. Isa sa limang hari ng Midian na napatay noong ipaghiganti ang paghikayat ng Midian sa Israel na gumawa ng imoralidad. (Bil 31:2, 8) Nang panahong iyon, ang lima ay ipinapalagay na mga basalyo ng mga Amorita at sa gayon ay tinatawag ding "mga duke ni Sihon."—Jos 13:21.

REBEKA [posible, Baka]. Anak ni Betuel na anak ni Nahor, at samakatuwid ay apo ni Abraham sa pamangkin. Ang pangalan ng kaniyang kapatid na lalaki ay Laban.—Gen 22:20-23.

Noong 1878 B.C.E., nang isugo ni Abraham ang tagapamahala ng kaniyang sambahayan, malamang na si Eliezer, upang maghanap ng isang babaing angkop na mapangasawa ng kaniyang anak na si Isaac (na noon ay 40 taóng gulang), nakarating siya sa "lunsod ni Nahor" sa itaas ng libis ng Mesopotamia. Sa tabi ng isang balon doon, ang lingkod na ito ay nanalangin at humiling ng isang tanda: ang dalagang pinili ni Jehova ay hindi lamang magbibigay sa kaniya ng maiinom kapag hinilingan kundi magkukusa ring magpainom sa kaniyang sampung kamelyo. (Gen 24:1-14) Habang nananalangin siya, dumating si Rebeka sa balon na

may dalang bangang pantubig. Nang hilingin niya rito na pahigupin siya ng kaunting tubig, malugod siyang pinainom nito at pagkatapos ay "dali-dali niyang ibinuhos ang laman ng kaniyang banga sa labangan at tumakbo nang pabalik-balik sa balon upang sumalok ng tubig, at patuloy siyang sumalok para sa lahat ng kaniyang mga kamelyo. Samantala ang lalaki ay nakatitig sa kaniya sa pagkamangha, na nananatiling tahimik upang malaman kung pinagtagumpay ni Jehova ang kaniyang paglalakbay o hindi." Si Rebeka ay napatunayang mabait, mapagpatuloy, mahinhin sa kaniyang paggawi, at masipag; bukod pa rito, "ang kabataang babae ay lubhang kaakit-akit ang anyo."—Gen 24:14-21.

Sa pagkakitang sinagot ang kaniyang panalangin, pinagkalooban ng lingkod ni Abraham si Rebeka ng isang gintong singsing na pang-ilong at dalawang magagandang gintong pulseras (nagkakahalaga ngayon ng mga $1,350). Ipinakita ni Rebeka ang mga ito sa kaniyang pamilya—sa kaniyang ina at sa kaniyang kapatid na si Laban—na nagpamalas naman ng pagkamapagpatuloy sa bisita at sa mga tagapaglingkod na kasama niya. (Gen 24:22-32) Ngunit bago kumain ang lalaki, sinabi niya kung ano ang kaniyang sadya. Pumayag si Laban at ang kaniyang amang si Betuel na makasal si Rebeka kay Isaac; binigyan si Rebeka at ang kaniyang pamilya ng mga kaloob, na binubuo ng mahahalagang kagamitang ginto at pilak at magagarang kasuutan, at pagkatapos ay kumain silang sama-sama. (Gen 24:33-54) Ang transaksiyong ito ay nagsilbing isang marangal na kontrata sa pag-aasawa, hindi sa pagitan nina Rebeka at Isaac, kundi sa pagitan ng kanilang mga magulang, ayon sa kaugalian noong panahong iyon. Sa ganitong paraan ay ipinakipagtipan si Rebeka kay Isaac at mula noon ay maituturing na naging asawa na niya ito.

Yamang sang-ayon naman si Rebeka, ang pulutong ay umalis kinaumagahan para sa mahabang paglalakbay patungo sa Negeb na malapit sa Beer-lahai-roi, kung saan naninirahan noon si Isaac. Bago umalis si Rebeka, pinagpala siya ng kaniyang pamilya, na sinasabi: "Ikaw nawa ay maging libu-libong sampung libo, at ariin ng iyong binhi ang pintuang-daan niyaong mga napopoot sa kaniya." Sumama kay Rebeka ang kaniyang yaya na si Debora at iba pang mga tagapaglingkod na babae, at waring walang sinuman sa kanila ang bumalik pa sa kanilang sariling lupain.—Gen 24:55-62; 35:8.

Pagdating sa kanilang destinasyon, naglagay si Rebeka ng pandong nang papalapit na ang kaniyang kasintahang si Isaac, at matapos isalaysay ng lingkod ni Abraham ang lahat ng pangyayari sa kaniyang misyon, anupat inilahad kung paano pinatnubayan ni Jehova ang pagpili, dinala ni Isaac si Rebeka sa tolda ng kaniyang ina upang maging kaniyang asawa. Lubhang minahal ni Isaac si Rebeka, at dito siya "nakasumpong ng kaaliwan matapos na mawala ang kaniyang ina" na si Sara, na namatay tatlong taon ang kaagahan.—Gen 24:63-67.

Gaya ni Sara, nanatiling baog si Rebeka nang mahabang panahon. Pagkalipas ng mga 19 na taon, na sa panahong iyon ay matiyagang nagsumamo si Isaac kay Jehova, naglihi si Rebeka at nang maglaon ay isinilang ang kambal na sina Esau at Jacob. Lubha siyang nahirapan sa pagdadalang-tao, yamang ang dalawa ay nagbuno sa loob ng kaniyang bahay-bata, anupat nag-isip si Rebeka, "Bakit pa ako nabubuhay?" Bilang tugon, tiniyak ni Jehova sa kaniya na siya ay magiging ina ng dalawang dakilang bansa at na "ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata." (Gen 25:20-26) Ipinakita nito, sabi ni Pablo, na ang pagpili sa 'binhing ipinangako' ay lubusang nakasalalay sa Diyos.—Ro 9:6-13.

Gaya rin ni Sara, nagpanggap din si Rebeka sa isang pagkakataon bilang kapatid ng kaniyang asawa. Nangyari ito noong magkaroon ng taggutom sa lupain at mapilitan ang kaniyang pamilya na pansamantalang manahanan sa teritoryong Filisteo na pinamamahalaan ni Haring Abimelec. Malamang na matanda na noon si Rebeka, ngunit dahil sa kaniyang pambihirang kagandahan, si Isaac, ang itinalagang tagapagmana ng tipang Abrahamiko, ay nanganib na mapatay kung malalaman na ito ang kaniyang asawa.—Gen 26:1-11.

Nang si Isaac ay matanda na at naghahanda nang pagpalain si Esau na kaniyang panganay, kaagad na gumawa ng mga hakbang si Rebeka upang ang ninanasang pagpapala ay makuha ni Jacob. (Gen 25:28-34; 27:1-5) Hindi binabanggit kung batid ni Rebeka na may legal na karapatan si Jacob sa pagkapanganay dahil nabili na niya ito, ngunit alam na alam ni Rebeka ang sinabi ni Jehova sa kaniya, samakatuwid nga, na ang nakatatanda ay maglilingkod sa nakababata. Kaya kumilos siya upang tiyakin na makukuha ni Jacob ang pagpapala ng ama nito. Ang kinalabasan ay kaayon ng layunin ni Jehova. —Gen 27:6-29; tingnan ang JACOB Blg. 1.

Nang maglaon, nang malaman ni Rebeka na pinaplano ni Esau na patayin si Jacob, inudyukan niya si Isaac na papuntahin si Jacob sa kaniyang sariling lupain upang humanap ng mapapangasawa nito. Sila ni Isaac ay kapuwa labis na napighati noong kumuha si Esau ng dalawang asawa mula sa kinapopootang mga Canaanita.—Gen 26:34, 35; 27:41-46; 28:1-5; 29:10-12.

Hindi binabanggit kung kailan namatay si Rebeka, ngunit maaaring nangyari iyon bago umuwi si Jacob mula sa Mesopotamia. (Gen 35:27) Inilibing siya sa yungib ng pamilya sa Macpela kasama nina

Abraham at Sara, kung saan inilibing din sina Isaac, Lea, at Jacob nang dakong huli.—Gen 49:29-31; 50:13.

RECA. Lumilitaw na ito ang pangalan ng isang lugar sa Juda. Binanggit ito sa ulat ng talaangkanan ng tribo ni Juda.—1Cr 4:12.

RECAB [Tagapagpatakbo ng Karo].

1. Isang Benjamitang anak ni Rimon na Beerotita. Pinaslang ni Recab at ng kaniyang kapatid na si Baanah, kapuwa mga kapitan ng mga pangkat ng mandarambong, si Is-boset, na anak at kahalili ni Saul, at dinala ang ulo nito kay David, anupat umaasang magtatamo ng pabor, ngunit kapuwa sila ipinapatay ni David dahil sa kanilang balakyot na gawa laban sa isang lalaking matuwid.—2Sa 4:2, 5-12.

2. Isang Kenitang ama o ninuno ng kasamahan ni Jehu na si Jehonadab at ninuno ng mga Recabita.—1Cr 2:55; 2Ha 10:15, 23; Jer 35:6, 8, 14, 16, 18, 19; tingnan ang RECABITA, MGA.

3. Ama o ninuno ng Malkias na tumulong kay Nehemias na kumpunihin ang isang pintuang-daan ng pader ng Jerusalem. (Ne 3:14) Kung siya rin ang Recab sa Blg. 2, pinatutunayan ng pagkanaroroon ni Malkias ang katuparan ng pangako ni Jehova sa mga Recabita gaya ng masusumpungan sa Jeremias 35:19.

RECABITA, MGA [Ni (Kay) Recab]. Mga inapo ni Recab na Kenita sa pamamagitan ni Jehonadab.—Jer 35:6; 1Cr 2:55.

Noong panahon ni Jehonadab, waring may mga Recabita na naninirahan sa hilagang kaharian, sapagkat doon sumama si Jehonadab kay Jehu (hari noong mga 904-877 B.C.E.) sa pakikipaglaban sa pagsamba kay Baal at sa "lahat ng natira kay Ahab sa Samaria." (2Ha 10:15-17) Nagbigay si Jehonadab ng utos sa kaniyang pamilya (hindi sinasabi kung bago o pagkatapos ng kaniyang pagsama kay Jehu) na manirahan sa mga tolda, huwag maghasik ng binhi, huwag magtanim ng mga ubasan, at huwag uminom ng alak, sapagkat sila ay mga naninirahang dayuhan sa lupain.—Jer 35:6-10.

Noong huling bahagi ng paghahari ni Jehoiakim (628-618 B.C.E.), maraming Recabita ang naninirahan sa Juda. Nang dumating si Nabucodonosor laban sa lupain, ang mga Recabita ay pumasok sa Jerusalem upang maipagsanggalang mula sa mga Caldeo at mga Siryano. Sa utos ni Jehova, dinala ni Jeremias si Jaazanias na kanilang lider at lahat ng mga Recabita sa isang silid-kainan sa templo. (Jer 35:1-4) Yamang nagkasya silang lahat sa isa sa mga silid-kainan sa templo, ipinahihiwatig nito na hindi sila gaanong marami. Gaya ng itinagubilin ng Diyos, si Jeremias ay naglagay ng mga kopa ng alak sa harap nila at nagsabi: "Uminom kayo ng alak." Bilang paggalang sa utos ng kanilang ninuno, tumanggi silang gawin iyon, at ipinaliwanag nila na kaya lamang sila umalis kamakailan sa karaniwan nilang tirahan at lumipat sa lunsod ay dahil sa mga hukbong sumasalakay.—Jer 35:5-11.

Nalugod si Jehova dahil sa may-paggalang na pagkamasunurin na ipinakita nila. Ang kanilang matatag na pagkamasunurin sa isang ama sa lupa ay kabaligtaran ng pagkamasuwayin ng mga Judeano sa kanilang Maylalang. (Jer 35:12-16) Nagbigay ang Diyos sa mga Recabita ng gantimpalang pangako: "Walang aalisin kay Jonadab na anak ni Recab na lalaking tatayong palagi sa harap ko."—Jer 35:19.

Noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias pagkatapos ng pagkatapon, kinumpuni ni "Malkias na anak ni Recab" ang Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo. Kung ang Recab na ito ang siya ring ama o ninuno ni Jehonadab, ipinakikita nito na ang mga Recabita ay nakaligtas sa pagkatapon at bumalik sa lupain. (Ne 3:14) Sa 1 Cronica 2:55 si Hammat ay itinala bilang "ama ng sambahayan ni Recab."

REELAIAS. Isa na ang pangalan ay lumilitaw kasama niyaong sa mga prominenteng lalaki na gaya nina Zerubabel at Jesua sa pasimula ng talaan ng mga bumalik mula sa Babilonya patungong Jerusalem noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2) Ang pangalang ito ay binabaybay na Raamias (nangangahulugang "Si Jehova ay Nagpakulog; Pagdaluyong ni Jehova") sa Nehemias 7:7.

REGALO. Tingnan ang KALOOB, REGALO.

REGEM. Unang binanggit na anak ni Jahdai sa Calebitang sanga ng talaangkanan ni Juda.—1Cr 2:3, 42, 47.

REGEM-MELEC. Isa sa dalawang pangunahing lalaki na isinugo ng mga tao ng Bethel pagkaraan ng pagkatapon upang "palambutin ang mukha ni Jehova" at upang itanong kung ipagpapatuloy ang kaugaliang pag-aayuno. Nangyari ito mahigit na dalawang taon bago natapos ang muling-itinayong templo.—Zac 7:1-3; Ezr 6:15.

REGIO. Isang lunsod sa timugang Italya na sa ngayon ay tinatawag na Reggio o Reggio di Calabria. Ang barkong sinasakyan ng apostol na si Pablo bilang isang bilanggo ay huminto sa Regio noong patungo siya sa Roma upang humarap kay Cesar, noong mga taóng 59 C.E.

Ang Regio ay nasa Kipot ng Messina, na naghihiwalay sa Italya at Sicilia. Sa H lamang ng Regio, kinailangang lampasan ng barkong sinasakyan ni Pablo ang lungos na Scylla sa panig ng kipot sa gawing Italya at ang alimpuyong Charybdis naman sa ga-

wing Sicilia, na kapuwa itinuturing na mapanganib ng mga sinaunang marinero. Isang araw pagkarating nila sa Regio, isang hanging T ang humihip at ligtas silang itinulak nito sa pagdaan sa kipot at sa HHK patungong Puteoli.—Gaw 28:13.

REHABIAS [Pinalawak (Pinaluwang) ni Jehova]. Apo ni Moises, kaisa-isang anak ni Eliezer, at pinagmulan ng isang pamilya ng mga Levita na umiiral pa noong si David ang hari.—1Cr 23:15, 17; 24:21; 26:25.

REHOB [Liwasan; Malawak na Dako].

1. Ama ni Hadadezer na hari ng Zoba na laban dito ay matagumpay na nakipagdigma si David. —2Sa 8:3-12.

2. Isa sa mga Levita o ang ninuno ng isang Levita na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa isang tipan noong panahon nina Nehemias at Ezra.—Ne 10:1, 9, 11.

3. Isang lugar o lunsod na binanggit nang maggalugad sa Canaan ang 12 Hebreong tiktik na isinugo ni Moises. (Bil 13:21) Malamang na ang lugar ding ito ang "Rehob" at "Bet-rehob" na binanggit sa 2 Samuel 10:6, 8.—Tingnan ang BET-REHOB.

4. Ang pangalan ng isa o marahil ay dalawang lunsod sa teritoryo ng Aser. (Jos 19:24, 28, 30) Bagaman ipinapalagay ng ilang iskolar na ang dalawang pagbanggit ay tumutukoy sa iisang lunsod, waring ipinahihiwatig ng ibang kaugnay na mga teksto na magkahiwalay na mga lugar ang mga ito. Kaya naman sinasabi ng Hukom 1:31, 32 na "hindi pinalayas ng Aser ang mga tumatahan sa . . . Rehob," anupat ang mga Aserita ay napilitang manahanang kasama ng mga Canaanita sa lupain, samantalang binabanggit sa Josue 21:27, 31 at 1 Cronica 6:71, 75 na ang Rehob ay ibinigay sa mga anak ni Gersom (Gerson) bilang isang lunsod ng mga Levita. Itinuturing niyaong mga pumapabor sa iisang lugar na ang mga tekstong ito ay nangangahulugang ang atas na palayasin ang mga Canaanita mula sa Rehob ay nahadlangan noong una ngunit naisagawa rin nang dakong huli, sa gayon ay napanirahan ito ng mga Levita. Iminumungkahi naman niyaong mga pumapabor sa dalawang lugar na ang isang bayan ay nanatili sa mga kamay ng mga Canaanita, anupat ang isa pa ay kabilang doon sa unang binihag ng Aser at ibinigay sa mga Levita. Para sa dalawang lugar, iminumungkahi ng ilan na iugnay ang Khirbet el-ʽAmri, mga 4 na km (2.5 mi) sa HS ng Aczib, sa Rehob ng Josue 19:28; at para sa Rehob ng iba pang teksto, iminumungkahi nila ang Tell el-Bir el-Gharbi (Tel Bira), mga 10 km (6 na mi) sa STS ng Aco. Ang huling lugar na ito ang pinapaboran niyaong mga nagsasabi na ang pangalang ito ay tumutukoy sa iisang bayan lamang.

REHOBOAM [Palawakin (Paluwangin) ang Bayan]. Anak ni Solomon sa kaniyang Ammonitang asawa na si Naama. Hinalinhan niya ang kaniyang ama sa trono noong 997 B.C.E. sa edad na 41 at naghari sa loob ng 17 taon. (1Ha 14:21; 1Cr 3:10; 2Cr 9:31) Natatangi si Rehoboam sa pagiging huling hari ng nagkakaisang monarkiya, kahit sandaling panahon lamang, at pagkatapos ay unang tagapamahala ng timugang dalawang-tribong kaharian ng Juda at Benjamin, sapagkat di-nagtagal matapos siyang koronahan ng buong Israel sa Sikem bilang hari, nahati ang nagkakaisang kaharian nina David at Solomon. Inalis ng sampung tribo ang kanilang suporta kay Rehoboam at ginawang kanilang hari si Jeroboam, gaya nga ng inihula ni Jehova sa pamamagitan ng propetang si Ahias.—1Ha 11:29-31; 12:1; 2Cr 10:1.

Naganap ang paghihiwalay na ito pagkatapos na makiusap ang isang delegasyon ng bayan, na si Jeroboam ang naging tagapagsalita, na alisin ni Rehoboam ang ilan sa mapaniil na patakaran na iniatang sa kanila ni Solomon. Maingat na pinag-isipan ni Rehoboam ang bagay na ito. Una ay sumangguni siya sa matatandang lalaki, na nagpayo sa kaniya na pakinggan ang daing ng bayan at bawasan ang mga pasanin ng mga ito, sa gayon ay patutunayan niyang isa siyang marunong na hari, isa na mamahalin ng kaniyang bayan. Ngunit tinanggihan ni Rehoboam ang may-gulang na payong ito at hiningi ang payo ng mga kabataang lalaki na lumaking kasama niya. Sinabi nila sa hari na, sa diwa, dapat niyang gawing mas malapad pa sa mga balakang ng kaniyang ama ang kaniyang kalingkingan, anupat daragdagan ang pasaning pamatok ng mga iyon at parurusahan ang mga iyon sa pamamagitan ng mga hagupit sa halip na mga hampas lamang. —1Ha 12:2-15; 2Cr 10:3-15; 13:6, 7.

Dahil sa mapagmataas at mapang-aping saloobing ito ni Rehoboam, lubusang lumayo ang loob ng karamihan sa bayan. Ang tanging mga tribo na patuloy na sumuporta sa sambahayan ni David ay ang Juda at Benjamin, samantalang ang mga saserdote at mga Levita ng dalawang kaharian, gayundin ang nakapangalat na mga indibiduwal sa sampung tribo, ay nagbigay rin ng suporta.—1Ha 12:16, 17; 2Cr 10:16, 17; 11:13, 14, 16.

Pagkatapos nito, nang si Haring Rehoboam at si Adoram (Hadoram), na namamahala sa mga tinawag para sa puwersahang pagtatrabaho, ay pumasok sa teritoryo ng mga naghahangad ng kasarinlan, pinagbabato si Adoram hanggang sa mamatay ngunit ang hari ay nakatakas. (1Ha 12:18; 2Cr 10:18) Nang magkagayon ay pinisan ni Rehoboam ang isang hukbo ng 180,000 katao mula sa Juda at Benjamin, anupat determinado na sapilitan niyang

susupilin ang sampung tribo. Ngunit sa pamamagitan ng propetang si Semaias ay pinagbawalan sila ni Jehova na makipaglaban sa kanilang mga kapatid, yamang ang Diyos mismo ang nagtalaga na mahati ang kaharian. Bagaman dahil dito ay naiwasan ang tahasang pagdidigmaan sa larangan ng pakikipagbaka, nagpatuloy ang pagkakapootan sa pagitan ng dalawang paksiyon sa lahat ng mga araw ni Rehoboam.—1Ha 12:19-24; 15:6; 2Cr 10:19; 11:1-4.

Sa loob ng ilang panahon ay talagang maingat na lumakad si Rehoboam sa mga kautusan ni Jehova, at noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari ay nagtayo siya at nagpatibay ng maraming lunsod, na ang ilan ay pinag-imbakan niya ng mga panustos na pagkain. (2Cr 11:5-12, 17) Gayunman, nang ang kaniyang pagkahari ay maitatag nang matibay, iniwan niya ang pagsamba kay Jehova at pinangunahan ang Juda sa pagsasagawa ng karima-rimarim na pagsamba sa sekso, marahil ay dahil sa impluwensiyang Ammonita mula sa pamilya ng kaniyang ina. (1Ha 14:22-24; 2Cr 12:1) Ito naman ang pumukaw ng galit ni Jehova, at bilang kapahayagan nito ay ibinangon niya ang hari ng Ehipto, si Sisak, na kasama ng mga kaalyado nito ay dumaluhong sa lupain at bumihag ng maraming lunsod sa Juda noong ikalimang taon ng paghahari ni Rehoboam. Kung hindi nagpakumbaba si Rehoboam at ang kaniyang mga prinsipe bilang pagsisisi, maging ang Jerusalem ay hindi sana nakaligtas. Magkagayunman, ang mga kayamanan ng templo at ng bahay ng hari, kasama ang mga gintong kalasag na ginawa ni Solomon, ay kinuha ni Sisak bilang kaniyang samsam. Nang magkagayon ay pinalitan ni Rehoboam ang mga kalasag na ito ng mga kalasag na tanso.—1Ha 14:25-28; 2Cr 12:2-12.

Noong nabubuhay siya, nagkaroon si Rehoboam ng 18 asawa, kabilang si Mahalat na apo ni David, at si Maaca na apo ng anak ni David na si Absalom. Si Maaca ang kaniyang paboritong asawa at ang ina ni Abias (Abiam), isa sa kaniyang 28 anak na lalaki at maliwanag na tagapagmana ng trono. Kabilang sa iba pang mga miyembro ng pamilya ni Rehoboam ang kaniyang 60 babae at 60 anak na babae.—2Cr 11:18-22.

Bago ang kaniyang kamatayan sa edad na 58, at ang pagluklok ni Abias sa trono noong 980 B.C.E., namahagi si Rehoboam ng maraming kaloob sa iba pa niyang mga anak na lalaki, ipinapalagay na upang hadlangan ang anumang paghihimagsik laban kay Abias pagkamatay niya. (1Ha 14:31; 2Cr 11:23; 12:16) Sa kabuuan, angkop na mabubuod ang buhay ni Rehoboam sa pananalitang ito: "Gumawa siya ng masama, sapagkat hindi niya lubusang pinagtibay ang kaniyang puso upang hanapin si Jehova."—2Cr 12:14.

REHOBOT [Malalawak na Dako].

1. Ang pangalang ibinigay ni Isaac sa isang balon na hinukay niya. (Gen 26:22) Walang-katiyakang iniuugnay ng ilang iskolar ang Rehobot sa Ruheibeh (Horvat Rehovot [ba-Negev]), mga 35 km (22 mi) sa TK ng Beer-sheba. Ang mga pangalang ito ay may ilang pagkakahawig. Nang pinapangalanan ang balon, sinabi ni Isaac na nagbigay ngayon ang Diyos ng sapat na dako. Siya at ang kaniyang mga pastol ay maaaring maging mabunga nang hindi nakikialam sa iba o pinakikialaman ng iba.

2. Isang lunsod na hindi alam ang lokasyon at pinanggalingan ni Shaul, isang naunang Edomitang hari. (Gen 36:31, 37; 1Cr 1:43, 48) Sa dalawang pagtukoy rito, ang lugar ay tinawag na "Rehobot sa tabi ng Ilog." Sa Bibliya, ang katawagang "Ilog" ay karaniwang nangangahulugang ang Eufrates. (Aw 72:8; 2Cr 9:26; ihambing ang Exo 23:31 at Deu 11:24.) Kaya iminumungkahi ng ilang heograpo ang alinman sa dalawang lugar na malapit sa pinagsasalubungan ng mga ilog Khabur at Eufrates. Gayunman, mangangahulugan ito na si Shaul ay nagmula sa isang lunsod na malayo sa labas ng teritoryong Edomita. Gayunman, naniniwala ang ilang makabagong heograpo na sa dalawang kasong ito, ang "Ilog" ay tumutukoy sa isang ilog sa Edom o malapit sa isa sa mga hangganan nito, gaya ng Zered (Wadi el-Hasa') na umaagos patungo sa timugang dulo ng Dagat na Patay. Iminumungkahi ng heograpong si J. Simons ang isang lugar na mga 37 km (23 mi) sa TS dulo ng Dagat na Patay.

REHOBOT-IR [Malalawak na Dako (o, Mga Liwasan) ng Lunsod]. Posibleng isang karatig-pook ng sinaunang Nineve. Itinayo iyon ni Nimrod. Hindi alam ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.—Gen 10:10, 11.

REHUM.

1. Isa sa mga nakatala sa unahan ng rehistro ng mga tapon na bumalik mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama nina Zerubabel at Jesua. (Ezr 2:1, 2) Ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Nehum sa Nehemias 7:7.

2. Isang saserdote na nakatalang kabilang sa mga bumalik kasama ni Zerubabel. (Ne 12:1, 3) Dahil sa isang simpleng paglilipat ng mga titik Hebreo, magiging siya ang isang tinatawag na Harim sa Nehemias 12:15 at sa iba pang talata.—Tingnan ang HARIM Blg. 1.

3. Ang "punong opisyal ng pamahalaan" (ng Imperyo ng Persia) na ipinapalagay na nanirahan sa Samaria at nanguna sa pagsulat ng isang liham kay Haring Artajerjes na may-kabulaanang nagakusa sa mga Judio may kinalaman sa kanilang mga intensiyon sa muling pagtatayo ng Jerusalem.

Ang tugon ng imperyo ay nag-uutos kay Rehum at sa mga kababayan nito na pumaroon sa Jerusalem at puwersahang pahintuin ang gawain ng mga Judio na muling pagtatayo. (Ezr 4:8-24) Gayunman, hindi nagtagal pagkatapos nito ay pinasigla nina Hagai at Zacarias ang mga Judio na ipagpatuloy ang kanilang muling pagtatayo, na sa wakas ay sinang-ayunan sa pamamagitan ng pagrerepaso ng mga Persiano sa orihinal na batas ni Ciro.—Ezr 5:1–6:13.

4. Isang Levitang anak ni Bani na tumulong na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:17.

5. Ang ulo ng isang pamilya na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na ang kinatawan, kung hindi man siya mismo, ay nagpatotoo sa tipan ng katapatan noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 10:1, 14, 25.

REI [Kasamahan; Kaibigan]. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David na tumangging sumali sa pakikipagsabuwatan ni Adonias.—1Ha 1:8.

REKEM [posible, Manghahabi].

1. Isang hari ng Midian, isa sa lima na pinatay nang ang Midian ay parusahan dahil sa panghihikayat sa Israel sa imoralidad. Ang lima, ipinapalagay na mga basalyo ng mga Amorita, ay tinawag ding "mga duke ng Sihon."—Bil 31:8; Jos 13:21.

2. Isang inapo ni Manases.—1Cr 7:14, 16.

3. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ng anak ni Hezron na si Caleb.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-44.

4. Isang lunsod sa teritoryo na takdang bahagi ng Benjamin, hindi alam ang lokasyon nito.—Jos 18:21, 27, 28.

REMALIAS. Ama ng Israelitang si Haring Peka.—2Ha 15:25; 2Cr 28:6; Isa 7:4, 5.

REMET. Isang lunsod ng Isacar sa hangganan nito. (Jos 19:17, 18, 21) Waring ito rin ang JARMUT Blg. 2 at RAMOT Blg. 1.

RENDA [sa Ingles, *bridle*]. Ang kasangkapang nasa ulo ng kabayo na ginagamit bilang pangkontrol at pamigil dito, binubuo ng kabisada, bokado, at mga panaling panghila, kadalasan ay may kasamang iba pang mga kagamitan. Sa Hebreo, ito ay *meʹthegh* (2Ha 19:28) at *reʹsen* (Job 30:11), samantalang sa Griego naman, ito ay *kha·li·nosʹ*.—San 3:3.

Sa Bibliya, ang "renda" ay karaniwang ginagamit sa makasagisag na paraan, o sa mga ilustrasyon. Sinabi ng salmista: "Huwag kayong maging gaya ng kabayo o ng mula na walang pagkaunawa, na ang sigla ay kailangang supilin ng renda o ng preno bago sila lumapit sa iyo." (Aw 32:9) Ang mga tao ay hindi dapat maging tulad ng walang-katuwirang mga hayop, na walang kakayahang patnubayan nang wasto ang kanilang sarili. Gayunman, kung paanong nangangailangan ng panghagupit at renda ang gayong mababangis na hayop, pamalo naman ang maaaring gamitin sa taong hangal.—Kaw 26:3.

Sa Apocalipsis, ang "punong ubas ng lupa" ay inihagis sa pisaan ng ubas at buong-tinding niyurakan ng mga paa ng mga kabayo na nasasapatusan ng bakal, anupat umabot ang dugo "hanggang sa mga renda ng mga kabayo, sa layo na isang libo anim na raang estadyo [296 na km; 184 na mi]." (Apo 14:18-20) Ang gayon kataas na dugo na umabot nang gayon kalayo ay lumalarawan sa pagkalawak-lawak na pagkapuksang pinangyari ng mga anghel at nagpapahiwatig na ang pisaan ng ubas ay may sapat na laki upang kulungin ang lahat at pigilan ang pagtakas ng sinumang kabilang sa makasagisag na "punong ubas ng lupa" sa panahon ng kalubusan ng pagkakasala nito.

Sinabi ni Jehova kay Haring Senakerib ng Asirya: "Ilalagay ko nga ang aking pangawit sa iyong ilong at ang aking renda sa pagitan ng iyong mga labi, at dadalhin nga kitang pabalik sa daan na iyong pinanggalingan." (2Ha 19:28; Isa 37:29) Hindi kusang-loob kundi dahil sa kamay ni Jehova, napilitan si Senakerib na talikuran ang pagkubkob sa Jerusalem at bumalik sa Nineve, kung saan nang maglaon ay pinaslang siya ng kaniyang sariling mga anak. (2Ha 19:32-37; Isa 37:33-38) Ipinahihiwatig ng paglalagay ni Jehova ng renda sa mga panga ng mga kaaway na bayan na mapapasailalim sila sa lubusang pagkontrol kung paanong nasusupil ang mga hayop sa pamamagitan ng renda.—Isa 30:28.

Noong nananaghoy si Job dahil sa kaniyang nakapipighating kalagayan na dulot ng pagkakasakit at panunuya, sinabi niya tungkol sa mga nang-uusig sa kaniya: "Ang renda ay iniwan nilang kalag dahil sa akin." (Job 30:11) Ang mga kaaway ni Job ay dumaluhong nang mabilis at tuluy-tuloy, walang renda, wala ni katiting mang paggalang at pagpipigil, sa pagbubulalas ng pagkapoot nila sa kaniya.

Si Santiago na kapatid sa ina ni Jesus ay nagpayo tungkol sa wastong paggamit ng dila, anupat inihalintulad sa isang renda ang pagsupil dito. Kung ang isa ay may pagpipigil sa sarili dahil sa pagkakapit niya ng mga simulain sa Kasulatan, at sa pamamagitan nito ay nakokontrol niya ang kaniyang dila, makokontrol din niya ang kaniyang buong katawan. (San 3:2, 3) Ang isang nag-aangking mananamba ng Diyos ay kailangang magrenda ng kaniyang dila, kung hindi ay mawawalang-saysay ang kaniyang anyo ng pagsamba.—San 1:26.

REPA. Isang Efraimitang ninuno ni Josue.—1Cr 7:22-27.

REPAEL [Ang Diyos ang Nagpagaling]. Isang anak ng panganay ni Obed-edom na si Semaias. Siya ay inatasan kasama ng kaniyang mga kapatid bilang isang bantay ng pintuang-daan na nangangalaga sa mga kamalig sa T ng santuwaryo.—1Cr 26:4, 7, 8, 15.

REPAIAS [Si Jah ay Nagpagaling].

1. Ikalawang binanggit na anak ni Tola at ulo ng sambahayan sa panig ng ama sa tribo ni Isacar.—1Cr 7:1, 2.

2. Isang Benjamitang inapo ni Haring Saul at ni Jonatan. (1Cr 9:39-43) Tinatawag siyang Rapah sa 1 Cronica 8:37.

3. Isa sa apat na anak ni Isi na, malamang noong panahon ng paghahari ni Hezekias, nanguna sa 500 Simeonita laban sa mga Amalekita na tumakas patungong Bundok Seir. Pagkatapos ay sinakop ng mga Simeonita ang teritoryong ito.—1Cr 4:41-43.

4. Isang inapo ni David na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 3:5, 9, 10, 21.

5. Isang opisyal sa Jerusalem na tumulong sa proyekto ni Nehemias na pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem; anak ni Hur.—Ne 3:9.

REPAIM, MGA. Matatangkad na tao o tribo. Hindi matiyak ang kahulugan at pinanggalingan ng pangalang ito. Malamang, tinawag silang mga Repaim dahil sa pagiging mga inapo ng isang lalaking nagngangalang Rapah. Sa 2 Samuel 21:16 waring nakapaloob sa *ha·Ra·phah′* (sa literal, ang Rapah) ang pangalan ng ama upang kumatawan sa buong lahi ng mga higante.

Noong maagang yugto ng panahon, maliwanag na nanirahan ang mga Repaim sa S ng Dagat na Patay. Tinukoy ng mga Moabita na nagtaboy sa kanila ang mga Repaim bilang Emim ("Nakatatakot na mga Bagay"). Tinawag silang Zamzumim (posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "isaisip; magpakana") ng mga Ammonita. (Deu 2:10, 11, 19, 20) Nang pumaroon si Haring Kedorlaomer ng Elam sa K upang labanan ang limang mapaghimagsik na hari malapit sa Dagat na Patay (anupat dinalang bihag si Lot), tinalo niya ang mga Repaim sa Asterot-karnaim. (Gen 14:1, 5) Ipinakikita nito na ang kinaroroonan ng mga Repaim nang panahong iyon ay sa Basan, sa S ng Jordan. Di-nagtagal pagkaraan nito ay sinabi ng Diyos na ibibigay niya sa mga inapo ni Abraham ang Lupang Pangako, kabilang na rito ang teritoryo na tinitirahan ng mga Repaim.—Gen 15:18-20.

Pagkaraan ng mahigit na 400 taon, bago pumasok ang Israel sa Canaan, ang "lupain ng mga Repaim" ay iniuugnay pa rin sa Basan. Doon tinalo ng mga Israelita si Og na hari ng Basan (Deu 3:3, 11, 13; Jos 12:4; 13:12), na tanging "nalabi sa natira sa mga Repaim." Hindi matiyak kung nangangahulugan ito na siya ang huling hari ng mga Repaim o na siya ang huling Repaim sa dakong iyon, sapagkat di-nagtagal ang mga Repaim ay nakita sa K ng Jordan.

Sa Lupang Pangako ay nagkaproblema ang mga Israelita sa mga Repaim, sapagkat ang ilan sa kanila ay nanatili sa mga kagubatan ng bulubunduking pook ng Efraim. Takót ang mga anak ni Jose na itaboy sila. (Jos 17:14-18) Nang makipaglaban si David sa mga Filisteo, pinabagsak niya at ng kaniyang mga lingkod ang apat na lalaking "ipinanganak sa mga Repaim sa Gat." Ang isa sa kanila ay inilarawan bilang "isang lalaki na pambihira ang laki na ang mga daliri sa kamay at paa ay animan, dalawampu't apat." Ipinahihiwatig ng paglalarawan sa kanilang baluti na silang lahat ay mga lalaking may kalakihan. Ang isa sa mga ito ay si "Lami na kapatid ni Goliat na Giteo." (1Cr 20:4-8) Ang Goliat na ito, na pinatay ni David, ay may taas na anim na siko at isang dangkal (2.9 na m; 9.5 piye). (1Sa 17:4-7) Ang ulat sa 2 Samuel 21:16-22 ay kababasahan ng "Goliat," sa halip na "kapatid ni Goliat," gaya ng nasa 1 Cronica 20:5, na maaaring nagpapahiwatig na may dalawang Goliat.—Tingnan ang GOLIAT.

Ang Hebreong *repha·'im′* ay ginagamit sa isa pang diwa sa Bibliya. Kung minsan ay maliwanag na kumakapit ito, hindi sa espesipikong mga tao, kundi doon sa mga patay na. Sa pag-uugnay ng salitang ito sa salitang-ugat na nangangahulugang "lumaylay, magrelaks," ipinapalagay ng ilang iskolar na nangangahulugan ito ng "nakalubog, mga walang lakas." Sa mga teksto na may ganitong diwa, isinalin ito ng *Bagong Sanlibutang Salin* bilang "yaong mga inutil sa kamatayan," at maraming iba pang salin ang gumamit ng saling gaya ng "patay na mga bagay," "namatay," at "patay."—Job 26:5; Aw 88:10; Kaw 2:18; 9:18; 21:16; Isa 14:9; 26:14, 19.

REPAIM, MABABANG KAPATAGAN NG. Isang malawak na kapatagan o libis na malapit sa Jerusalem. Ipinapalagay na ang pangalan nito'y kinuha mula sa matatangkad na tao na tinawag na Repaim na malamang ay nanirahan dito. Nakatala ito bilang hangganan ng mga teritoryo ng Juda at Benjamin. (Jos 15:1, 8; 18:11, 16) Sa hilagaang dulo nito ay may isang bundok o tagaytay na nakaharap sa Libis ng Hinom. Ang kinikilalang lokasyon ng Mababang Kapatagan ng Repaim ay ang kapatagan ng Baqa' sa dakong TK ng Temple Mount. Papalusong ito sa distansiyang mga 1.5 km (1 mi) at pagkatapos ay papakitid tungo sa Wadi el Werd (Nahal Refa'im).

Malamang na dahil mataba ang kapatagang ito (Isa 17:5) at malapit ito sa Jerusalem at Betlehem kung kaya nagustuhan ito ng mga Filisteo. (2Sa 23:

13, 14; 1Cr 11:15-19) Pagkatapos na mapahiran si David bilang hari sa Israel, gumawa ng mga paglusob ang mga Filisteo sa Mababang Kapatagan ng Repaim. Gayunman, sinunod ni David ang mga tagubilin ng Diyos at nagtagumpay siya laban sa kanila.—2Sa 5:17-25; 1Cr 14:8-17; tingnan ang BAAL-PERAZIM.

REPAN. Isang bathalang bituin na binanggit ni Esteban nang ipagtanggol niya ang kaniyang sarili sa harap ng Sanedrin. (Gaw 7:43) Malamang na sinipi ni Esteban sa Griegong *Septuagint* ang mga salita ng Amos 5:26, 27, upang ipakita na ang pagkatapon ng Israel ay resulta ng pagsamba nila sa mga banyagang bathala na gaya ni Repan (Kaiwan). Isinalin ng mga tagapagsalin ng *Septuagint* ang "Kaiwan" bilang *Rhai·phan′*, subalit sa pagsipi ni Esteban, ang katawagang *Rhom·pha′* ang makikita sa tekstong Griego nina Westcott at Hort. Ganito ang sinabi ni F. J. A. Hort sa isang nota sa Gawa 7:43: "Sa LXX ng Am 5 26, ang anyong ginamit ay [*Rhai·phan′*] o [*Rhe·phan′*], na kahawig ng *Repa* o *Repha*, isa sa mga pangalan ni Saturn (Seb) ng Ehipto." —*The New Testament in the Original Greek,* nina Westcott at Hort, Graz, 1974, Tomo II, apendise, p. 92; tingnan ang ASTROLOGO (Si Molec at ang Astrolohiya sa Israel); KAIWAN.

REPIDIM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mangalat"; o, "paginhawahin"]. Isa sa mga lugar kung saan nagkampo ang mga Israelita noong naglalakbay sila mula sa Dagat na Pula patungong Bundok Sinai. Pagkaalis nila sa Ilang ng Sin, nagkampo sila sa Dopka, pagkatapos ay sa Alus, at nang dakong huli ay sa Repidim. (Exo 17:1; Bil 33:12-14) Palibhasa'y walang tubig sa Repidim, ang bayan ay nagreklamo at nakipagtalo kay Moises. Sa utos ng Diyos, isinama ni Moises ang ilang matatandang lalaki sa "bato sa Horeb" (maliwanag na ang bulubunduking rehiyon ng Horeb, hindi ang Bundok Horeb) at hinampas niya ng kaniyang tungkod ang isang bato. Umagos mula roon ang tubig, anupat lumilitaw na nakarating ito hanggang sa bayang nagkakampo sa Repidim.—Exo 17:2-7.

Sa Repidim sinalakay ng mga Amalekita ang mga Israelita. Ngunit sa pangunguna ni Josue sa pakikipaglaban, nilupig ng bayan ng Diyos ang mga mananalakay. (Exo 17:8-16) Ipinahihiwatig ng puwesto ng salaysay sa rekord na nasa Repidim ang mga Israelita nang dalhin ng biyenan ni Moises si Zipora at ang dalawang anak nito kay Moises at nang imungkahi niya na pumili si Moises ng mga pinuno na tutulong sa paghatol sa bayan.—Exo 18:1-27.

Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Repidim. Ang iba't ibang lokasyon na iminumungkahi ng mga heograpo ay napagpasiyahan nila kaayon ng kanilang pagkaunawa sa rutang nilakbay ng mga Israelita mula sa Ilang ng Sin patungong Bundok Sinai. Iniuugnay ng maraming makabagong heograpo ang Repidim sa isang lugar sa Wadi Refayied, di-kalayuan sa HK ng kinikilalang lokasyon ng Bundok Sinai. Karatig ng *wadi* ang isang burol na may gayunding pangalan. Doon maaaring tumayo si Moises habang nakataas ang kaniyang mga bisig noong nakikipagbaka sila sa mga Amalekita.

REPTILYA. Ang reptilya ay isang hayop na malamig ang dugo, may gulugod, at lumalanghap ng hangin. Ang terminong Hebreo para sa mga reptilya ay nanggaling sa pandiwang *za·chal′*, nangangahulugang "sumalimbay." Ayon sa Deuteronomio 32:24, kasama sa mga bagay na magdudulot ng kabagabagan sa idolatrosong Israel "ang kamandag ng mga reptilya sa alabok," anupat maliwanag na tumutukoy sa makamandag na mga ahas. (Ihambing ang Jer 8:17.) Sa Mikas 7:17, ang mga bansang dadaigin ng kapangyarihan ng Diyos ay tinutukoy na lumalabas mula sa kanilang mga balwarte gaya ng nabulabog na mga reptilya.

Maliban sa mga serpiyente, ang iba pang mga reptilya na binanggit sa Bibliya ay ang hunyango, ang tuko at iba pang mga bayawak.—Tingnan ang mga komento sa ilalim ng kani-kanilang indibiduwal na pangalan.

RES [ר] (o, gaya ng karaniwang anyong Ingles nito, *resh*). Ang ika-20 titik ng alpabetong Hebreo. Dahil magkahawig ang anyo ng *res* [ר] at ng *dalet* [ד], kung minsan ay napagpapalit ng mga tagakopya ang dalawang ito.

Sa Hebreo, lumilitaw ang titik na ito bilang ang unang titik sa bawat isa sa walong talata ng Awit 119:153-160.

RESA. Anak, samakatuwid nga, inapo, ni Zerubabel at ninuno ni Jesu-Kristo.—Luc 3:23, 27.

RESEN. Isang lunsod sa Asirya na itinayo ni Nimrod sa pagitan ng Nineve at Cala. Gayunman, hindi alam ang lokasyon nito.—Gen 10:10-12.

RESEP. Isang Efraimita; isa sa mga ninuno ni Josue.—1Cr 7:22-27.

RETAMA, PUNONG [sa Heb., *ro′them;* sa Ingles, *broom tree*]. Ang punong retama (*Retama raetam*) sa katunayan ay isang palumpong sa disyerto na mula sa pamilya ng mga gisantes. Ang katumbas na pangalang Arabe (*ratam*) ay nakatutulong upang makilala ang halaman at ipinakikita niyaon na ang saling "punong enebro" sa *King James Version* ay hindi tama.

Ang palumpong na ito ay isa sa pinakamaraming halaman sa ilang ng Juda, sa Peninsula ng Sinai, at gayundin sa iba pang bahagi ng Arabia, at matatagpuan ito sa mga bangin, sa mga dakong mabato, sa mga gilid ng burol, at maging sa kahabaan ng mga hantad na buhanginan ng disyertong mga lugar, kung saan ito nag-uugat nang malalim upang makasipsip ng halumigmig. Tumataas ito nang mula 1 hanggang 4 na m (3 hanggang 13 piye), marami itong sangang payat at tulad-patpat at dahong makikitid at tuwid. Kapag namumulaklak, napakagandang tingnan ng maliliit na kumpol ng maririkit na bulaklak nito na iba't iba ang kulay, mula sa kulay puti hanggang kulay-rosas, samantalang nalalatagan ng mga iyon ang tigang na mga gilid ng burol. Maliwanag na ang pangalang Hebreo para sa halamang ito (*ro'them*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "kumapit," marahil ay tumutukoy sa kakayahan nitong pigilin ang pagguho ng mga burol ng buhangin. Ayon kay Pliny, ang malalambot na sanga nito ay ginagamit na pamigkis.—*Natural History,* XXIV, XL, 65.

Nang tumakas si Elias patungo sa ilang upang maiwasan ang poot ni Jezebel, sinasabi ng ulat sa 1 Hari 19:4, 5 na siya ay "umupo sa ilalim ng isang punong retama" at pagkatapos ay natulog doon. Bagaman ang maliliit na punong retama ay makapaglalaan lamang ng kaunting lilim mula sa nakapapasong araw sa ilang, ang mas malalaking puno ay makapagbibigay ng nakagiginhawang lilim. Ang pandisyertong palumpong na ito ay nagsilbi ring panggatong. Ang kahoy ng punong retama ay mahusay na uling, anupat nagbabaga nang napakainit.

Dahil mapait at nakakasuka ang mga ugat ng punong retama, iminumungkahi ng ilan na ang pagtukoy ni Job (30:4) sa mga ito bilang pagkain ng mga taong nagugutom sa tiwangwang na ilang ay tumutukoy marahil sa isang nakakaing parasitikong halaman (*Cynomorium coccineum*) na tumutubong gaya ng isang halamang-singaw sa mga ugat na ito. Bagaman maaaring ganito ang kalagayan, posible rin na may isa pang uri ng halamang ito na umiral noong mga araw ni Job (mahigit na 3,000 taon na ang nakararaan) bukod sa kasalukuyang puting punong retama (*Retama raetam*) na tumutubo sa ngayon. Sa paghaharap ng isa pang pangmalas may kinalaman sa Job 30:4, sumulat si N. Hareuveni: "Yamang ang mga ugat ng retama ay talagang hindi nakakain sa anumang anyo nito, di-tulad ng mga dahon ng *saltplant,* maliwanag na ang tinutukoy ni Job ay ang mga ugat ng puting retama na ginawang isang bagay na maititinda upang may *maibili* ng tinapay. Ang mga kabataang lalaking ito na lumilibak kay Job ay gumawa ng mga baga mula sa mga ugat ng puting retama upang ipagbili sa pamilihan." (*Tree and Shrub in Our Biblical Heritage,* Kiryat Ono, Israel, 1984, p. 31) Kasuwato nito, iminumungkahi ng ilan na ang paglalagay ng tuldok-patinig sa salitang Hebreo na isinaling "kanilang pagkain" ay dapat baguhin upang ang salitang Hebreo ay kabasahan ng "upang mapainit sila."

REU [Kasamahan; Kaibigan]. Anak ni Peleg at ama ni Serug; isang kawing sa talaangkanan sa pagitan ni Sem at ni Abraham. (1Cr 1:24-27) Si Reu, na nabuhay nang 239 na taon (2239-2000 B.C.E.), ay isa ring ninuno ni Jesu-Kristo.—Gen 11:18-21; Luc 3:35.

REUEL [Kasamahan (Kaibigan) ng Diyos].

1. Ikalawang binanggit na anak ni Esau sa anak ni Ismael na si Basemat. Ang apat na anak mismo ni Reuel ay naging mga Edomitang shik.—Gen 36:2-4, 10, 13, 17; 1Cr 1:35, 37.

2. Biyenan ni Moises, isang saserdote ng Midian. (Exo 2:16-21; Bil 10:29) Sa ibang bahagi ng Kasulatan ay tinawag na Jetro.—Tingnan ang JETRO.

3. Isang Gadita na ang anak na si Eliasap ay pinuno ng tribo noong panahon ng paglalakad sa ilang. (Bil 2:14) Ang pangalang ito ay binabaybay na Deuel sa iba pang mga paglitaw nito.—Tingnan ang DEUEL.

4. Ninuno ng isang Benjamita na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:3, 7, 8.

REUMA. Babae ng kapatid ni Abraham na si Nahor. Nagsilang siya ng apat na anak na lalaki.—Gen 22:20, 24.

REYNA. Sa makabagong diwa, isang titulong ibinibigay alinman sa asawa ng hari o sa isang babaing monarka. Sa Bibliya, kadalasang tumutukoy ang titulong ito sa mga babae sa labas ng mga kaharian ng Israel at Juda. Ang salitang Hebreo na pinakamalapit sa ideya ng reyna gaya ng pagkaunawa rito sa ngayon ay *mal·kah'.* Ngunit noon, bihirang mangyari sa Silangan na isang babae ang hahawak ng awtoridad na mamahala. Maaaring ang reyna ng Sheba ay nagkaroon ng gayong kapangyarihan. (1Ha 10:1; Mat 12:42) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang "reyna" ay isinalin mula sa salitang *ba·si'lis·sa,* ang anyong pambabae ng salita para sa "hari." Ikinakapit ang titulong ito kay Reyna Candace ng Etiopia.—Gaw 8:27.

Sa Hebreong Kasulatan, mas madalas gamitin ang *mal·kah'* may kaugnayan sa isang abay na reyna, o ang pangunahing asawa ng hari ng isang banyagang kapangyarihan. Si Vasti, bilang pangunahing asawa ni Haring Ahasuero ng Persia, ay isang abay na reyna sa halip na reynang namamahala. Hinalinhan siya ng babaing Judio na si Esther, anu-

pat si Esther ang naging abay na reyna, at bagaman may maharlikang dangal si Esther, hindi siya isang kasamang tagapamahala (Es 1:9, 12, 19; 2:17, 22; 4:11); anumang awtoridad na maaaring tinaglay niya ay ipinagkaloob lamang ng hari.—Ihambing ang Es 8:1-8, 10; 9:29-32.

Sa Israel. Ang salitang Hebreo na *gevi·rah′,* isinalin bilang "reyna" sa ilang bersiyon, ay mas tumpak na nangangahulugang "ginang" o "among babae." Sa mga kaso kung saan ginagamit ang titulong ito, waring pangunahin itong kumakapit sa ina o lola ng hari, yamang ang mga babaing iyon ay iginagalang bilang mga maharlika, halimbawa, si Jezebel na ina ni Haring Jehoram ng Israel. (2Ha 10:13) Nang lumapit ang ina ni Solomon sa kaniya taglay ang isang kahilingan, yumukod siya rito at nagpalagay siya ng isang trono sa kaniyang kanan para rito. (1Ha 2:19) Ang "ginang" ay maaaring patalsikin ng hari mula sa puwesto nito, gaya ng ginawa kay Maaca na lola ni Haring Asa ng Juda, na inalis niya sa pagiging "ginang" dahil gumawa ito ng isang kakila-kilabot na idolo sa sagradong poste.—1Ha 15:13.

Walang sinumang babae ang maaaring maging legal na ulo ng estado sa mga kaharian ng Israel at ng Juda. (Deu 17:14, 15) Gayunman, pagkamatay ni Ahazias na hari ng Juda, nilipol ng kaniyang inang si Athalia, anak ng balakyot na si Haring Ahab ng Israel at ng asawa nitong si Jezebel, ang lahat ng tagapagmana ng kaharian maliban sa anak ni Ahazias na si Jehoas, na itinago ng kapatid ni Ahazias na si Jehosheba. Pagkatapos ay ilegal na naghari si Athalia sa loob ng anim na taon, hanggang noong patayin siya sa utos ng mataas na saserdoteng si Jehoiada.—2Ha 11:1-3, 13-16.

Sa Babilonya. Sa Babilonya, ang trono ay para lamang sa mga hari. Sa Daniel 5:10, lumilitaw na ang "reyna" (sa Aramaiko, *mal·kah′*) ay hindi ang asawa kundi ang ina ni Belsasar, gaya ng ipinahihiwatig ng kabatiran nito sa mga pangyayaring may kinalaman kay Nabucodonosor na lolo ni Belsasar. Bilang inang reyna, nagtaglay siya ng maharlikang dangal at lubhang iginalang ng lahat, pati ni Belsasar.

Sa Ehipto. Mga lalaki ang kauna-unahang mga ulo ng estado sa Ehipto. Sa totoo, ang tinatawag na "mga reyna" ay mga abay lamang. Sa 1 Hari 11:19, si Tapenes na asawa ni Paraon ay tinatawag na "ginang." Naging reyna lamang si Hatshepsut dahil tumanggi siyang isuko ang kaniyang pamamahala nang sumapit na sa hustong gulang ang tagapagmana, si Thutmose III. Pagkamatay niya, pinawi o winasak ni Thutmose III ang lahat ng kaniyang bantayog. Ngunit nang maglaon, noong panahon ng paghaharing Ptolemaiko (Macedonio) sa Ehipto, nagkaroon ng mga reynang namamahala.

Sa Huwad na Pagsamba. Noong mga araw ni Jeremias, iniwan ng mga apostatang Israelita si Jehova, ang kanilang tunay na Hari, at sila ay idolatrosong gumawa ng mga tinapay, mga handog na inumin, at haing usok para sa "reyna [sa Heb., *mele′kheth*] ng langit."—Jer 7:18; 44:17, 18; tingnan ang REYNA NG LANGIT.

Sa Apocalipsis 18:7, ipinakikitang sinasabi ng Babilonyang Dakila nang may paghahambog, "Ako ay nakaupong isang reyna [sa Gr., *ba·si′lis·sa*]," anupat nakaupo siya sa "mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika." (Apo 17:15) Pinananatili niya ang kaniyang kontrol sa pamamagitan ng kaniyang imoral na pakikipagtalik sa makalupang mga tagapamahala, gaya rin ng ginawa ng maraming reyna noon.—Apo 17:1-5; 18:3, 9; tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

Ang "Malareynang Abay" sa Langit. Yamang kay Kristo Jesus ikinakapit ng Hebreo 1:8, 9 ang Awit 45:6, 7, malamang na "ang anak na babae ng hari" sa Awit 45:13 ay makahula hinggil sa uring kasintahang babae ni Kristo. Dahil dito, lumilitaw na "ang malareynang abay" (sa Heb., *sheghal′*) na binabanggit sa Awit 45:9 ay ang asawa ng Dakilang Hari, si Jehova. Hindi sa "malareynang abay" na ito iginawad ni Jehova ang awtoridad na mamahala bilang mga hari kundi kay Jesu-Kristo at sa 144,000 kasamahan nito na tinubos mula sa lupa.—Apo 20:4, 6; Dan 7:13, 14, 27.

REYNA NG LANGIT. Titulo ng isang diyosa na sinamba ng mga apostatang Israelita noong mga araw ni Jeremias.—Jer 44:17-19.

Bagaman mga babae ang pangunahing kasangkot dito, lumilitaw na ang buong pamilya ay nakibahagi sa pagsamba sa "reyna ng langit." Ang mga babae ay nagluluto ng mga haing tinapay, ang mga anak ay namumulot ng panggatong, at ang mga ama naman ay nagpapaningas ng apoy. (Jer 7:18) Ang pagsamba sa diyosang ito ay nagkaroon ng malakas na impluwensiya sa mga Judio. Nang mapaslang si Gobernador Gedalias, inakala ng mga tumakas patungong Ehipto na ang kapahamakang sumapit sa kanila ay dahil napabayaan nila ang paggawa ng haing usok at mga handog na inumin para sa "reyna ng langit." Gayunman, tahasang ipinakita ng propetang si Jeremias na mali ang kanilang akala.—Jer 44:15-30.

Hindi ipinakikilala ng Kasulatan kung sino ang "reyna ng langit." Iminumungkahi na ang diyosang ito ay ang Sumerianong diyosa ng pag-aanak na si Inanna, na katumbas ni Ishtar ng Babilonya. Ang pangalang Inanna ay literal na nangangahulugang "Reyna ng Langit." Ang katumbas nitong si Ishtar na diyosa ng Babilonya ay inilarawan sa mga

tekstong Akkadiano gamit ang mga bansag na "reyna ng langit" at "reyna ng langit at ng mga bituin."

Lumilitaw na lumaganap sa iba pang mga bansa ang pagsamba kay Ishtar. Sa isa sa mga Amarna Tablets, nang sumulat si Tushratta kay Amenophis III, binanggit niya si "Ishtar, senyora ng langit." Sa Ehipto, isang inskripsiyon ni Haring Horemheb, na pinaniniwalaang naghari noong ika-14 na siglo B.C.E., ang bumanggit kay "Astarte [Ishtar] na ginang ng langit." Sa isang piraso ng stela na natagpuan sa Memfis at mula pa noong panahon ni Merneptah, isang Ehipsiyong hari na ipinapalagay na namahala noong ika-13 siglo B.C.E., si Astarte ay inilarawan sa ganitong inskripsiyon: "Si Astarte, ginang ng langit." Noong yugtong Persiano, sa Seyene (makabagong Aswan), si Astarte ay binigyan ng karugtong na titulong "ang reyna ng langit."

Nagpatuloy ang pagsamba sa "reyna ng langit" hanggang noong ikaapat na siglo C.E. Noong mga 375 C.E., sa kaniyang akdang *Panarion* (79, 1, 7), sinabi ni Epiphanius: "Pinapalamutian ng ilang babae ang isang uri ng karo o isang bangkô na may apat na kanto at, pagkatapos itong latagan ng isang piraso ng lino, sa isang partikular na araw ng kapistahan ay naglalagay sila sa harap nito ng tinapay sa loob ng ilang araw at inihahandog iyon sa pangalan ni Maria. Pagkatapos ang lahat ng babae ay kumakain ng tinapay na iyon." Iniugnay ni Epiphanius (79, 8, 1, 2) ang mga kaugaliang ito sa pagsamba sa "reyna ng langit" na binanggit sa Jeremias at sinipi niya ang Jeremias 7:18 at 44:25.—*Epiphanius,* inedit ni Karl Holl, Leipzig, 1933, Tomo 3, p. 476, 482, 483.

REZEP. Isang lugar na binanggit sa mensahe ni Senakerib kay Haring Hezekias na naghahambog na winasak ng mga Asiryanong hari ang iba't ibang "bansa." (2Ha 19:8-12; Isa 37:12) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Rezep, palibhasa'y ilang lugar ang nagkaroon ng ganitong pangalan. Ang isa sa gayong lugar, ipinapalagay ng ilan na naging bahagi ng isang sinaunang distrito, ay iniuugnay sa makabagong Rusa'feh, nasa K ng Eufrates mga 145 km (90 mi) sa T ng makabagong Haran. Sa gayon ay nasa kapaligiran ito ng iminungkahing dako ng Gozan, na binanggit kasama ng Rezep.

REZIN.

1. Hari ng Sirya na naghari sa Damasco noong mga panahon ng mga paghahari ni Haring Jotam (777-762 B.C.E.) ng Juda at ng kaniyang anak na si Haring Ahaz (na ang paghahari ay nagtapos noong 746 B.C.E.).

Maliwanag na noong papatapos na ang paghahari ni Jotam, sumama si Rezin kay Peka na hari ng Israel sa pakikipagdigma laban sa Juda. (2Ha 15:36-38) Noong panahon ng pakikidigma, na nagpatuloy hanggang noong paghahari ni Ahaz, nabihag ng mga Siryano, maliwanag na sa ilalim ni Rezin, ang maraming Judeano at dinala ang mga ito sa Damasco. (2Cr 28:5) Gayundin, inagaw ni Rezin mula sa Juda ang lunsod ng Elat sa Gulpo ng 'Aqaba, anupat itinaboy ang mga Judio at isinauli ang lunsod sa mga Edomita. (2Ha 16:6) Kinubkob ng pinagsamang mga hukbong Siro-Israelita ang Jerusalem, anupat binalak nilang gawing hari nito "ang anak ni Tabeel," ngunit hindi nila nabihag ang lunsod. (2Ha 16:5; Isa 7:1, 6) Lubhang ikinatakot ni Ahaz ang situwasyon, sa kabila ng pagtiyak ni Isaias na hindi dapat katakutan si Rezin ng Sirya at si Peka ng Israel. (Isa 7:3-12; 8:6, 7) Humingi ng tulong si Ahaz sa Asirya, anupat sinuhulan si Tiglat-pileser III upang salakayin ang Sirya.—2Ha 16:7, 8; 2Cr 28:16, 20.

Nakipagdigma si Tiglat-pileser III laban sa Damasco, anupat binihag ito at pinatay si Rezin. Sa gayon ay napasailalim ang Sirya sa pamumuno ng Asirya.—2Ha 16:9.

2. Ang ama ng isang pamilya ng mga Netineo, na ang ilan sa kanila ay bumalik sa Jerusalem mula sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 43, 48; Ne 7:6, 46, 50.

REZON [malamang, Mataas na Opisyal]. Isang kalaban ni Haring Solomon. Ang anak na ito ni Eliada ay naglingkuran kay Hadadezer na hari ng Zoba, na mula sa kaniya kinuha ni David ang Damasco. Gayunman, iniwan ni Rezon si Hadadezer, at nag-organisa ng isang pangkat ng mandarambong. Sa isang panahong hindi binanggit, si Rezon mismo ay naghari sa Sirya mula sa Damasco, at lalo na mula noong panahon ng pag-aapostata ni Solomon hanggang noong katapusan ng paghahari nito, ibinulalas ni Rezon ang kaniyang pagkamuhi sa Israel. (1Ha 11:23-25; 1Cr 18:3-6) Kung, gaya ng iminumungkahi ng iba, siya ang taong tinatawag na Hezion sa 1 Hari 15:18, mangangahulugan ito na siya ang pinagmulan ng Siryanong dinastiya na nagkaroon ng maraming pakikipag-ugnayan sa Israel.

RIBAI [posibleng pinaikling anyo ng Jeribai, nangangahulugang "Makipaglaban Nawa Siya; Ipinakipaglaban Niya ang [Aming] Usapin sa Batas"]. Isang Benjamita ng Gibeah na ang anak na si Ittai (Itai) ay isa sa 'tatlumpung' bantog na mandirigma ni David. —2Sa 23:24, 29; 1Cr 11:31.

RIBLA.

1. Isang di-matukoy na lokasyon sa silanganing hangganan ng "lupain ng Canaan."—Bil 34:2, 10, 11.

2. Isang bayan sa H ng Israel "sa lupain ng Hamat." (Jer 52:9) Ang lokasyon na karaniwang kiniki-

lala bilang Ribla ay ang lugar ng mga guho malapit sa makabagong Ribleh sa S pampang ng Ilog Orontes, mga 60 km (37 mi) sa HS ng Baalbek, sa libis na nasa pagitan ng mga kabundukan ng Lebanon at Anti-Lebanon. Maliwanag na nagkampo si Paraon Necoh sa Ribla pagkatapos niyang matalo si Haring Josias, noong mga 629 B.C.E. Nang panahong iyon ay humahayo siya patungong H upang makipaglaban sa mga Babilonyo, na noo'y namumuno sa Asirya. Hinalinhan ni Jehoahaz si Josias, ngunit pagkaraan ng tatlong buwan ay ipinalit ni Necoh kay Jehoahaz si Eliakim (Jehoiakim). Iniutos ni Necoh na dalhin sa kaniya sa Ribla si Jehoahaz bago niya dinalang bihag sa Ehipto ang haring ito. (2Ha 23:29-34) Ang Ribla ay isang estratehikong lokasyon para sa isang kampong militar. Kontrolado nito ang isang H-T na rutang pangkalakalan at pangmilitar sa pagitan ng Ehipto at ng Eufrates. Sagana ang tubig dito, at makakakuha ng pagkain at panggatong sa nakapalibot na libis at mga kagubatan.

Nakinabang din nang maglaon ang hukbong Babilonyo sa mga bentahang ito. Noong isang pagkakataon matapos pasimulang kubkubin ni Nabucodonosor ang Jerusalem sa pagtatapos ng 609 B.C.E., lumilitaw na nagtayo siya ng isang kampo sa Ribla upang pangasiwaan mula roon ang mga operasyong militar. Sa posisyong ito'y masasalakay niya ang Damasco o kaya'y mabilis siyang makababalik sa Babilonya kung kinakailangan. Nang mabihag si Zedekias noong 607 B.C.E., dinala siya kay Nabucodonosor sa Ribla, gaya rin ng ibang mahahalagang lalaki ng lunsod di-nagtagal pagkatapos nito.—2Ha 25:1, 5-7, 18-21; Jer 39:5; 52:9-11, 26, 27.

Ipinapalagay ng maraming iskolar na ang "Dibla" sa Ezekiel 6:14 ay dapat kabasahan ng "Ribla," anupat tumutukoy sa Ribla na nasa Orontes.—Tingnan ang DIBLA.

RIMON [Puno ng Granada].

1. Ang Benjamitang ama nina Baanah at Recab, ang mga pumaslang sa anak ni Saul na si Is-boset; mula sa Beerot sa H ng Gibeah.—2Sa 4:2, 5-7, 9.

2. Isang lunsod ng tribo ni Simeon sa lugar na napalilibutan ng tribo ni Juda. (Jos 19:1, 2, 7; "Remmon," *KJ*) Nakatala ito kasunod ng lunsod ng Ain, at lumilitaw na ang En-rimon sa Nehemias 11:29 ay isang anyong tambalan na tumutukoy sa magkakambal na mga lunsod. Binanggit ito bilang nasa timog sa Zacarias 14:10. Ang mga guho ng isang lugar na tinatawag na Khirbet Umm er-Ramamin (Horvat Remalya), mga 15 km (9 na mi) sa H ng Beer-sheba, ang ipinapalagay na sinaunang lokasyon nito.

3. Isang nakapaloob na Levitang lunsod ng pamilyang Merari sa S hangganan ng lupain ng Zebulon (Jos 19:10, 13); maliwanag na tinatawag na "Dimna" sa Josue 21:35 at "Rimono" sa 1 Cronica 6:77. Iniuugnay ito sa Rummana (Rimon), mga 10 km (6 na mi) sa H ng Nazaret.

4. Isang mataas na lugar na tulad-malaking bato na dito umurong ang 600 lalaki na mula sa tribo ni Benjamin na mga nakaligtas sa pagbabaka malapit sa Gibeah, kung saan bumangon ang buong Israel laban sa mga Benjamita upang ipaghiganti ang panggagahasa at pagpaslang sa babae ng isang Levita. (Huk 20:45-47) Nanatili sila roon hanggang noong lapitan sila ng mga sugo ukol sa kapayapaan. (Huk 21:13) Ang dating moog, na nasa mga 6 na km (3.5 mi) sa S ng Bethel at 18 km (11 mi) sa HHS ng Jerusalem, ay kilala ngayon bilang Rammun, kung saan matatagpuan ang isang maliit na nayon. Doon ay may isang batong-apog na bundok na hugis-kono, na ang tatlong panig ay napalilibutan ng mga bangin na maraming yungib.

5. Isang diyos ng Sirya. Kinilala ng Siryanong pinuno ng hukbo na si Naaman, matapos mapagaling sa kaniyang ketong, si Jehova bilang ang tunay na Diyos ngunit nagpahayag ng pag-aalala dahil kailangan niyang samahan ang hari ng Sirya sa templo ni Rimon at yumukod doon kasama ng hari sa harap ng idolo ni Rimon, yamang ang hari ay sumasandig sa bisig ni Naaman.—2Ha 5:15-18.

Si Rimon ay karaniwang iniuugnay kay Ramman (nangangahulugang "Tagaungal, Tagapagpakulog"), isang diyos na kilalang pinakukundanganan sa Asirya at Babilonia. Iminumungkahi na ang pagsamba kay Rimon (Ramman) ay dinala pakanluran mula sa Asirya ng ilan sa mga tribo na nang maglaon ay namayan sa palibot ng Damasco. Itinuturing ng maraming iskolar na ang Rimon (Ramman) ay isang titulo lamang ng diyos-bagyo na si Hadad (Adad). Ang bagay na ang Tab*rimon* at ang Ben-*hadad* ay mga pangalan ng mga Siryanong hari ay nagpapahiwatig ng batayan upang iugnay si Rimon kay Hadad, yamang malamang na tinaglay ng mga haring ito ang pangalan o titulo ng kanilang pangunahing diyos.—1Ha 15:18.

Ang Rimon na pinakundanganan sa Sirya ay walang alinlangang may malaking pagkakatulad kay Ramman. Sa mga Asiryano, ang huling nabanggit ay pangunahin nang isang diyos ng bagyo at kulog. Bagaman itinuturing na tagapagbigay ng ulan at sa gayon ay tagapaglaan ng tubig para sa mga balon at mga bukirin, si Ramman ay higit na iniuugnay sa mapangwasak na mga aspekto ng ulan at kidlat. Sa mga bantayog ng Asirya ay paulit-ulit na inilalarawan si Ramman bilang isang diyos ng digmaan. Gayundin ang turing sa kaniya sa Babilonia, kung saan si Ramman, ang diyos-buwan na si Sin, at ang diyos-araw na si Shamash ay bumubuo ng isa sa maraming tatluhang diyos.

RIMONO. Lumilitaw na ibang pangalan ng lugar na tinatawag na Dimna sa Josue 21:35 at Rimon sa Josue 19:13.—1Cr 6:77; tingnan ang DIMNA; RIMON Blg. 3.

RIMON-PEREZ [Puno ng Granada ni Perez]. Isa sa mga lugar na pinagkampuhan ng Israel sa ilang. Binanggit ito sa pagitan ng Ritma at Libna. (Bil 33:19, 20) Hindi pa natutukoy nang tiyakan kung saan ang lokasyon nito. Gayunman, iminumungkahi ng ilang heograpo ang Naqb el-Biyar, mga 25 km (16 na mi) sa KTK ng hilagaang dulo ng Gulpo ng ʽAqaba.

RINA [Hiyaw ng Kagalakan; Pagsusumamo]. Isa sa "mga anak" ni Shimon na nakatalang kabilang sa mga inapo ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

RIPAT. Isang anak ni Gomer at apo ni Japet. (Gen 10:2, 3; 1Cr 1:6) Sa 1 Cronica 1:6 ang nasa tekstong Hebreo Masoretiko ay "Dipat"; ngunit ang nasa Griegong *Septuagint,* sa Latin na *Vulgate,* at sa mga 30 manuskritong Hebreo ay "Ripat." Ang pagkakaiba sa baybay ay resulta marahil ng pagsulat ng tagakopya ng Hebreong *da′leth* (ד) sa halip na ng Hebreong *res* (ר), yamang ang mga titik ay magkahawig na magkahawig.

Si Ripat ay nakatalang kabilang sa mga pinagmulan ng iba't ibang bansa at mga tao na nangalat sa lupa kasunod ng pangglobong Baha. (Gen 10:32) Ang tanging pagtukoy sa kasaysayan may kinalaman sa kaniyang mga inapo ay ginawa ni Josephus, na nabuhay noong unang siglo C.E., na nag-aangking ang sinaunang mga tumatahan sa Paphlagonia (sa kahabaan ng T na panig ng Dagat na Itim sa hilagang-kanlurang Asia Minor) ay tinatawag noon na mga Ripeano. Iniuugnay rin ng ilang iskolar ang pangalang ito sa pangalan ng isang ilog sa lugar na iyon na tinatawag na Rhebas, samantalang mas pabor naman ang iba na iugnay ito sa distrito ng Rhebantia sa rehiyon ng Bosporus, sa mas dako pang K. Ang limitadong pagbanggit kay Ripat sa rekord ng Bibliya at ang kawalan ng pagtukoy sa pangalang iyon mula sa sinaunang sekular na kasaysayan na taglay natin ay hindi nagpapahintulot ng tiyakang pag-uugnay.

RISA [posible, Pagwiwisik]. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita sa ilang. Binanggit ito sa pagitan ng Libna at Kehelata. (Bil 33:21, 22) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon ng Risa. Gayunman, iniuugnay ito ng ilan sa Kuntilla (Gerasa), mga 55 km (34 na mi) sa HHK ng hilagaang dulo ng Gulpo ng ʽAqaba.

RITMA [Punong Retama]. Isa sa mga kampamento ng Israel sa ilang. (Bil 33:18, 19) Sa ngayon ay hindi na alam kung saan ang lokasyon nito.

RIZIA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "malugod; sang-ayunan"]. Isang mandirigma at ulo ng pamilya sa tribo ni Aser; anak ni Ula.—1Cr 7:39, 40.

RIZPA [Pinainit na Bato; o, Nagbabagang Uling]. Isang babae ni Haring Saul; anak ni Aias. (2Sa 3:7; 21:11) Pagkamatay ni Saul, pinaghinanakit ng kaniyang anak na si Is-boset si Heneral Abner dahil pinapagsulit niya ito sa pagsiping kay Rizpa, isang akto na itinuring niyang nagpapahiwatig ng pag-agaw sa trono. Dahil dito, lumipat si Abner sa panig ni David.—2Sa 3:7-21.

Nagsilang si Rizpa ng dalawang lalaki kay Saul, sina Armoni at Mepiboset. Matagal na panahon pagkamatay ni Saul, kinuha ni David ang dalawang anak na ito ni Rizpa kasama ng limang iba pang inapo ni Saul at ibinigay ang mga ito sa mga Gibeonita, upang patayin, nang sa gayon ay alisin ang pagkakasala sa dugo mula sa lupain. Ang pito ay inilantad sa isang bundok, kung saan binantayan ni Rizpa ang mga bangkay ng mga ito mula sa mga ibon at mababangis na hayop "mula sa pasimula ng pag-aani hanggang sa bumuhos sa kanila ang tubig mula sa langit." (2Sa 21:1-10) Ang di-matiyak na yugtong ito ng panahon ay maaaring lima o anim na buwan, maliban kung, gaya ng iminumungkahi ng ilan, nagkaroon ng di-inaasahan, wala-sa-panahong buhos ng ulan. Ang gayong malakas na ulan bago mag-Oktubre ay tunay na lubhang di-pangkaraniwan. (1Sa 12:17, 18; Kaw 26:1) Nang dakong huli ay narinig ni David ang bagay na iyon at tinapos ang pagbabantay ni Rizpa sa pamamagitan ng pagpapalibing sa mga bangkay.—2Sa 21:11-14.

RODA [posible, Rosas]. Isang miyembro ng kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem noong panahon ng makahimalang paglaya ng apostol na si Pedro mula sa bilangguan noong mga 44 C.E. Si Roda ay isang alilang babae, ipinapalagay na sa sambahayan ng ina ni Marcos na si Maria. Sa paanuman, isa siya sa mga nagpalipas ng gabi roon na nananalangin para kay Pedro. Nang tumugon siya sa katok sa pinto ng pintuang-daan, at nakilala ang tinig ni Pedro, napanaigan si Roda ng kagalakan anupat, sa halip na papasukin ito, tumakbo siya sa loob upang sabihin sa iba. "Nababaliw ka," ang sabi nila, ngunit patuloy siyang nagpumilit. Samantala, patuloy na kumatok si Pedro hanggang nang sa wakas ay papasukin nila ito.—Gaw 12:3, 5, 12-16.

RODANIM. Nakatala bilang isa sa apat na anak ni Javan sa 1 Cronica 1:7. Hindi matiyak ang tamang baybay ng pangalang ito, yamang ang nasa

tekstong Masoretiko sa 1 Cronica 1:7 ay "Rodanim," samantalang ang maraming manuskritong Hebreo at ang Latin na *Vulgate* ay kababasahan dito ng "Dodanim." Lumilitaw rin ang "Dodanim" sa tekstong Masoretiko sa Genesis 10:4, bagaman ang Griegong *Septuagint* at ang Samaritanong *Pentateuch* ay kababasahan ng "Rodanim." Sa Hebreo ang titik "r" (ר) at ang titik "d" (ד) ay magkahawig na magkahawig at sa gayon ay maaaring mapagpalit ng isang tagakopya. (Sa gayon ang "Ripat" sa Gen 10:3 ay makikita bilang "Dipat" sa 1Cr 1:6 sa tekstong Masoretiko.) Ipinakikita ng karamihan sa mga salin ang dalawang pangalang ito. Gayunman, mas pabor ang maraming leksikograpo sa "Rodanim." Ipinapalagay ng mga komentaristang pabor sa pangalang ito na malamang na ang mga taong nagmula sa anak na ito ni Javan ang tumira sa pulo ng Rodas at sa karatig na mga pulo ng Dagat Aegeano.

RODAS [Rosas]. Isang pulo na malapit sa TK sulok ng Turkey at isa sa pinakamalalaking pulo sa Dagat Aegeano, at ito'y may haba na mga 75 km (47 mi) at lapad na mga 35 km (22 mi). Ang kabiserang lunsod nito ay tinatawag ding Rodas. Ang isang barko na sinakyan ni Pablo ay naglayag mula sa Cos hanggang Rodas noong malapit nang magtapos ang ikatlong paglalakbay ng apostol bilang misyonero noong mga 56 C.E.—Gaw 21:1.

Dahil sa estratehikong lokasyon at maiinam na daungan ng Rodas, ito ay naging prominente bilang isang sentro ng kalakalan noong maagang bahagi ng kasaysayan nito. Gayunman, nang maglaon, waring higit na nakilala ang lunsod ng Rodas bilang isang sentrong pangkultura.

Ang Colossus ng Rodas, isang bronseng estatuwa ng diyos-araw na si Helios, ay nakatayo malapit sa daungan ng lunsod ng Rodas. Itinuturing ito na isa sa "pitong kamangha-manghang gawa" ng sinaunang daigdig at sinasabing ito ay may taas na mga 70 siko (31 m; 102 piye). Bagaman hindi na ito nakatayo noong mga araw ni Pablo, palibhasa'y bumagsak ito dahil sa isang lindol noong ikatlong siglo B.C.E., naroon pa rin ang pagkalaki-laking mga piraso ng Colossus hanggang sa Karaniwang Panahon. Hindi mapatunayan ang ideya na ang estatuwa ay nakasaklang sa pasukan patungo sa daungan anupat ang mga barko ay dumaraan sa pagitan ng mga binti nito.

ROGA. Ikalawang nakatalang anak ni Semer sa talaangkanan ni Aser.—1Cr 7:30, 34.

ROGELIM. Isang bayan sa Gilead. Tagarito ang kaibigan ni David na si Barzilai. (2Sa 17:27-29; 19:31, 32) Ipinapalagay ng ilang heograpo na ang Rogelim ay nasa Bersinya, mga 7 km (4.5 mi) sa KTK ng Irbid. Posibleng napanatili sa Wadi er-Rejeileh, na malapit doon, ang pangalang Rogelim.

ROMA. Ang dating maliit na lunsod sa Latium na naging sentro ng pamahalaan ng pinakadakilang imperyong pandaigdig noong sinaunang panahon ng Bibliya; sa ngayon ay kabisera ito ng Italya. Ang Roma ay nasa looban ng lupain, mga 25 km (16 na mi) sa gawing itaas ng Ilog Tiber, sa magkabilang pampang, at nasa kalagitnaan kung pababa sa K panig ng peninsula ng Italya na may haba na 1,130 km (700 mi).

Dahil sa alamat at mitolohiya, hindi matiyak kung kailan itinatag ang Roma at kung sino ang nagtatag nito. Ayon sa tradisyon, itinatag ito ni Romulus, ang unang hari nito, noong 753 B.C.E., ngunit ipinahihiwatig ng mga libingan at ng iba pang mga ebidensiya na tinahanan na ito bago pa noong panahong iyon.

Ang mga unang pamayanan nito ay itinayo sa pitong burol sa S panig ng Ilog Tiber. Ayon sa tradisyon, ang burol ng Palatine ang lokasyon ng pinakamatandang pamayanan. Ang anim na iba pang burol na nasa palibot ng Palatine (pasimula sa H at iikot pakanan) ay ang Quirinal, Viminal, Esquiline, Caelian, Aventine, at Capitoline. Nang maglaon, ang malating mga libis sa pagitan ng mga burol ay inalisan ng tubig, at sa mahahalagang lugar na ito ay itinayo ang mga tirahan, mga porum, at mga sirkus. Ayon kay Pliny na Nakatatanda, noong 73 C.E. ang lunsod ay napalilibutan ng pader na may haba na mga 21 km (13 mi). Nang maglaon, ang mga burol at mga libis sa K panig ng Tiber ay idinugtong dito, kasama ang mahigit 40 ektarya (100 akre) na sakop ngayon ng Vatican. Ayon sa katamtamang pagtaya, bago ang malaking sunog noong panahon ni Nero, ang populasyon ng lunsod ay mahigit sa isang milyon katao.

Ang Pulitikal na Larawan ng Roma. Sa paglipas ng mga siglo, nag-eksperimento ang Roma sa maraming uri ng pulitikal na pamamahala. Ang ilang institusyon ay ginaya sa ibang mga bansa; ang ilan ay sariling mga ideya nito. Sa kaniyang *Pocket History of the World,* sinabi ni H. G. Wells: "Ang bagong Romanong kapangyarihang ito na bumangon upang mangibabaw sa kanluraning daigdig noong ikalawa at unang siglo B.C. ay naiiba sa ilang kaparaanan mula sa mga nagdaang malalaking imperyo na nanaig sa sibilisadong daigdig." (1943, p. 149) Ang pulitikal na anyo ng Roma ay pabagubago habang dumarating at naglalaho ang iba't ibang istilo ng pamamahala. Kasama rito ang mga koalisyon ng mga pinunong patriyarka, pamamahala ng mga hari, mga pamahalaang hawak ng iilang pamilyang maharlika, mga diktadura, at iba't ibang anyo ng pamamahalang republikano kung

saan nagkakaiba-iba ang kapangyarihang iginagawad sa mga senador, mga konsul, at mga *triumvirate* (mga koalisyon ng pamahalaan na binubuo ng tatlo katao), na may karaniwang tunggalian ng mga partido sa pagitan ng mga pangkat at mga paksiyon. Sunud-sunod na mga emperador ang namahala noong mga huling taon ng imperyo. Gaya ng pangkaraniwan sa mga pamahalaan ng tao, ang pulitikal na kasaysayan ng Roma ay may bahid ng pagkapoot, paninibugho, intriga, at pagpaslang, anupat maraming pakana at kontra-pakana ang binuo dahil sa mga alitan sa loob ng bansa at mga digmaan sa labas ng bansa.

Ang pangingibabaw ng Roma sa daigdig ay unti-unting naganap. Una, lumaganap ang kaniyang impluwensiya sa buong Peninsula ng Italya at nang maglaon ay umabot ito sa palibot at sa ibayo ng Mediteraneo. Ang pangalan ng lunsod ay halos naging singkahulugan ng pangalan ng imperyo.

Sa pandaigdig na larangan, naabot ng Roma ang tugatog ng kaluwalhatian nito sa ilalim ng pamamahala ng mga Cesar. Nangunguna sa talaang ito si Julio Cesar, hinirang na diktador sa loob ng sampung taon noong 46 B.C.E. ngunit pinaslang ng mga nagsabuwatan noong 44 B.C.E. Pagkaraan ng isang yugto kung saan tatlong tao, o *triumvirate,* ang nagtangkang humawak ng kapangyarihan, si Octavian ang naging solong tagapamahala ng Imperyo ng Roma (31 B.C.E.–14 C.E.). Noong 27 B.C.E. ay nagtagumpay siyang maging emperador, anupat ipinroklama siya bilang "Augusto." Si Augusto ang namamahala nang isilang si Jesus noong 2 B.C.E. (Luc 2:1-7) Ang kahalili naman ni Augusto, si Tiberio (14-37 C.E.), ang namamahala noong panahon ng ministeryo ni Jesus. (Luc 3:1, 2, 21-23) Ang kasunod ay si Gayo (Caligula) (37-41 C.E.) at si Claudio (41-54 C.E.), at ang huling nabanggit ang naglabas ng batas na nagpapalayas sa mga Judio mula sa Roma. (Gaw 18:1, 2) Ang sumunod na namahala ay si Nero (54-68 C.E.), at sa kaniya iniapela ni Pablo ang kaso nito.—Gaw 25:11, 12, 21; MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 534.

Ang sumunod na mga emperador ng Roma pagkatapos ni Nero (noong unang siglo) ay sina Galba (68-69 C.E.); Otho at Vitellius (69 C.E.); Vespasian (69-79 C.E.), na siyang naghahari noong panahong wasakin ang Jerusalem; Tito (79-81 C.E.), na bago nito ay nanguna sa matagumpay na pagsalakay sa Jerusalem; Domitian (81-96 C.E.), na ayon sa tradisyon ay siyang namamahala noong panahong ipatapon si Juan sa pulo ng Patmos; Nerva (96-98 C.E.); at Trajan (98-117 C.E.). Umabot sa kasukdulan ang lawak ng nasasakupan ng imperyo sa ilalim ng pamamahala ni Trajan, anupat ang mga hangganan nito ay lumawak patungo sa lahat ng direksiyon—sa Rhine at sa North Sea, sa Danube, sa Eufrates, sa mga talon ng Nilo, sa malaking Disyerto ng Aprika, at sa Atlantiko sa K.—MAPA, Tomo 2, p. 533.

Si Constantinong Dakila ang emperador ng Imperyo ng Roma (306-337 C.E.) noong mga taon ng paghina nito. Matapos niyang makuha ang pamamahala, inilipat niya ang kabisera sa Byzantium (Constantinople). Bumagsak ang Roma nang sumunod na siglo, noong 476 C.E., at ang mandirigmang pinunong Aleman na si Odoacer ang naging unang "barbarong" hari nito.

Ang Buhay at mga Kalagayan sa Lunsod. Sa ilalim ni Augusto, hinati sa 14 na distrito ang pangangasiwa sa pamahalaan ng lunsod, anupat isang mahistrado ang pinipili taun-taon sa pamamagitan ng palabunutan upang mamahala sa bawat distrito. Pitong pamatay-sunog na brigada na tinatawag na *vigiles* ang inorganisa, at bawat isa sa mga ito ay may pananagutan sa dalawang distrito. Sa labas mismo ng HS hangganan ng lunsod ay nakahimpil ang isang pantanging hukbo na binubuo ng mga 10,000 katao, tinatawag na Tanod ng Pretorio, o ng Imperyo, para sa proteksiyon ng emperador. Mayroon ding tatlong *"urban cohort,"* isang uri ng pulisya ng lunsod, upang magpatupad ng batas at magpanatili ng kapayapaan sa Roma.

Ang mayayaman at maimpluwensiyang mga tao ay kadalasan nang nakatira sa malapalasyong mga tahanan sa mga burol; ang kanilang mga tahanan ay minamantini ng malalaking sambahayan ng mga lingkod at mga alipin, na kung minsan ay daan-daan. Sa mga libis naman ay nagsisiksikan ang karaniwang mga tao sa malalaking *insula,* o paupahang mga bahay, na may ilang palapag at nililimitahan ni Augusto sa taas na 21 m (70 piye). Sa pagitan ng mga bloke ng paupahang mga bahay na ito ay may makikitid, paliku-liko at maruruming lansangan na punô ng karaniwang trapiko at katiwaliang laganap sa malalaking lunsod.

Ang makasaysayang sunog noong 64 C.E. ay nagbunga ng napakalaking pagdurusa at ng pagkamatay ng maraming tao sa mga lugar na ito ng mga dukha. Inilalarawan ni Tacitus ang masamang kalagayan ng "mga babaing nagtitilian at takót na takót; mga takas na matatanda na o mga kabataan." (*The Annals,* XV, XXXVIII) Apat lamang sa 14 na distrito ng Roma ang nakaligtas.

Kaunting-kaunti lamang sa mga taga-Roma ang maituturing na maykaya sa buhay; ang kayamanan ay hawak ng isa lamang maliit na minoridad. Nang unang dumating si Pablo sa Roma, marahil ay kalahati ng populasyon ang mga alipin, anupat dinala roon bilang mga bilanggong nahuli sa digmaan, mga hinatulang kriminal, o mga anak na ipinagbili ng mga magulang, mga aliping walang legal na mga

karapatan. Ang kalakhang bahagi naman ng mga taong malaya ay mga maralita na halos nabubuhay lamang sa panustos na inilalaan ng pamahalaan.

Dalawang bagay ang inilaan ng estado, pagkain at libangan, upang hindi maghimagsik ang mga dukha, at dito nanggaling ang mapanlibak na pananalitang *panem et circenses* (tinapay at mga sirkus), na nagpapahiwatig na ito lamang ang kailangan upang mabigyang-kasiyahan ang mga dukha sa Roma. Mula noong 58 B.C.E., karaniwan nang ipinamamahagi nang libre ang mga butil at gayundin ang tubig, na nakararating sa lunsod mula sa malalayong lugar sa pamamagitan ng mga paagusan. Mura lang ang alak. May mga aklatan para sa mga gustong magbasa. Bilang libangan ng taong-bayan, nariyan ang mga pangmadlang paliguan at mga himnasyo, at gayundin ang mga dulaan at mga sirkus. Sa mga dulaan ay mapapanood ang Griego at Romanong mga dula, mga sayaw, at mga pantomina. Sa malalaking ampiteatro at mga sirkus ay idinaraos ang kapana-panabik na mga palaro, pangunahin na ang kagila-gilalas na mga karera ng karo at nakapangingilabot na mga paligsahan ng mga gladyador kung saan naglalaban ang mga tao at mga hayop hanggang sa kamatayan. Ang Circus Maximus ay nakapaglalaman ng mahigit sa 150,000 katao. Walang bayad ang panonood ng mga palaro.

Ang malalaking gastusing ito ng pamahalaan ng Roma ay hindi binabalikat ng taong-bayan, sapagkat pagkaraang masakop ng Roma ang Macedonia noong 168 B.C.E., ang mga mamamayan ng Roma ay libre na sa buwis. Sa halip, ang mga probinsiya ang pinagbuwis nang malaki, kapuwa nang tuwiran at di-tuwiran.—Mat 22:17-21.

Impluwensiya ng mga Banyaga. Sa maraming paraan, ang Roma ay binubuo ng iba't ibang lahi, wika, kultura, at ideya. Mula sa pulitika ng Roma ay unti-unting nabuo ang kodigo ng batas Romano—mga batas na nagtakda sa mga karapatan at mga limitasyon ng mga pamahalaan, mga hukuman, at mga mahistrado, at naglaan ng legal na mga konsepto gaya ng pagkamamamayan bilang proteksiyon sa mga karapatang pantao. (Gaw 25:16) Pinagkalooban ng pagkamamamayan ang mga naninirahan sa mga kaalyadong lunsod ng Roma at sa iba't ibang kolonya ng imperyo. Dala nito ang maraming pakinabang. (Gaw 16:37-39; 22:25, 26) Kung hindi man ito natamo sa kapanganakan, maaari itong bilhin. (Gaw 22:28) Sa ganito at sa iba pang paraan, sinikap ng Roma na gawing Romano ang mga teritoryong nasakop nito at sa gayon ay patibayin ang kaniyang posisyon bilang sentro ng pamahalaan ng imperyo.

Ang isa sa pinakamahuhusay na halimbawa ng impluwensiya sa Roma ng mga banyaga ay masumpungan sa mga guho ng lumipas na kaluwalhatian nito sa arkitektura. Sa lahat ng dako, makikita sa museong lunsod na ito kung paano ito gumaya sa mga Griego at sa iba pang mga bansa. Ang tinatawag na arkong Romano, na lubos nitong pinakinabangan, ay hindi nito sariling tuklas sa inhinyeriya. Sa kalakhang bahagi, ang mga tagumpay ng Roma bilang tagapagtayo ay nakasalig sa paggamit nito ng isang sinaunang klase ng kongkreto bilang argamasa at bilang pangunahing sangkap sa paggawa ng artipisyal na mga bato.

Nagsimula ang maraming proyekto ng pagtatayo ng Roma noong huling siglo ng republika at pagkatapos ay partikular itong pinasigla ng mga emperador. Sinabi ni Augusto na nasumpungan niya ang Roma na isang lunsod ng mga laryo ngunit iniwan niya itong isang lunsod ng marmol. Karaniwan na, pinapatungan lamang ng manipis na marmol ang istrakturang laryo o kongkreto. Muling itinayo ang lunsod matapos itong masunog noong 64 C.E. Kabilang sa mga bantog na istrakturang Romano ang mga porum, mga templo, mga palasyo, mga ampiteatro, mga paliguan, mga paagusan, mga imburnal, at mga bantayog. Ang pagkalaki-laking Colosseum at ang ilang bantayog, tulad ng arkong daan ni Tito na naglalarawan sa pagbagsak ng Jerusalem, ay alinman sa nakatayo pang buo o ilang bahagi na lamang ang nakatayo. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 536) Nakilala rin ang mga Romano sa pagtatayo ng mga daan at mga tulay sa buong imperyo.

Napakaraming banyaga ang dumagsa anupat nagreklamo ang mga Romano na ang Roma ay hindi na Romano. Mula sa lahat ng purok ng imperyo, dinala nila ang kanilang mga hanapbuhay, mga kaugalian, mga tradisyon, at mga relihiyon. Bagaman Latin ang opisyal na wika, ang internasyonal na wika ay karaniwang Griego (Koine). Iyan ang dahilan kung bakit isinulat ng apostol na si Pablo sa wikang Griego ang kaniyang liham sa mga taga-Roma. Malaki rin ang naging impluwensiyang Griego sa kanilang panitikan at paraan ng pagtuturo. Pormal na tinuruan ang mga batang lalaki, at kung minsan ay pati mga batang babae, ayon sa sistemang ginagamit sa Atenas, anupat tinuturuan sila ng panitikan at oratoryong Griego, at ang mga anak na lalaki ng mga maykaya ay ipinadadala sa isa sa mga paaralan ng pilosopiya sa Atenas.

Relihiyon. Nakarating din sa Roma ang bawat uri ng huwad na pagsamba. Gaya ng inilarawan ng istoryador na si John Lord: "Ang mga pamahiin ay nakarating sa Roma, sapagkat naroroon ang mga saserdote at mga deboto ng lahat ng bansang pinamumunuan nito,—'ang maiitim na anak na babae ni Isis, na may tambol at tamburin at mahalay na kaanyuan; mga deboto ni Mithras ng Persia; mga

kinapon na taga-Asia; mga saserdote ni Cybele, na may magugulong sayaw at maiingay na sigaw; mga mananamba ng dakilang diyosang si Diana; mga barbarong bihag na may mga ritwal ng mga saserdoteng Teuton; mga Siryano, mga Judio, mga astrologong Caldeo, at mga manggagaway ng Thessaly.' " —*Beacon Lights of History,* 1912, Tomo III, p. 366, 367.

Dahil sa debosyon sa mga relihiyong ito, at sa walang-patumanggang pagpapakasasa sa sekso, ang moralidad at katuwiran ay lubusang itinakwil ng mga Romano, kapuwa ng mga dukha at mga maharlika. Ayon kay Tacitus, ang isang halimbawa ng huling nabanggit ay si Messalina, ang mapangalunya at mapamaslang na asawa ni Emperador Claudio. —*The Annals,* XI, I-XXXIV.

Prominente sa mga relihiyon ng Roma ang pagsamba sa emperador. Ang tagapamahalang Romano ay ginawang diyos. Partikular na tinanggap sa mga probinsiya ang pagsamba sa emperador, anupat nagtayo roon ng mga templo kung saan naghain sila sa kaniya bilang diyos. (LARAWAN, Tomo 2, p. 536) Sinabi ni George Botsford sa *A History of Rome:* "Ang pagsamba sa emperador ang siyang pinakamalakas na puwersa sa relihiyon ng daigdig na Romano hanggang noong tanggapin ang Kristiyanismo." Isang inskripsiyong natagpuan sa Asia Minor ang nagsasabi tungkol sa emperador: "Siya ang amang Zeus at ang tagapagligtas ng buong sangkatauhan, na tumutupad sa lahat ng panalangin, nang higit pa sa ating hinihingi. Sapagkat may kapayapaan sa lupain at dagat; umuunlad ang mga lunsod; may pagkakaisa at kasaganaan at kaligayahan sa lahat ng dako." Ang kultong ito ang naging pangunahing instrumento ng pag-uusig sa mga Kristiyano, na tungkol sa kanila ay sinabi ng manunulat na ito: "Ang kanilang pagtangging sumamba sa *Genius,* o nagbabantay na espiritu, ng emperador ay natural lamang na ituring na kalapastanganan at kataksilan sa tagapamahala." —1905, p. 214, 215, 263.

Dumating ang Kristiyanismo sa Roma. Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., may "mga nakikipamayan mula sa Roma, kapuwa mga Judio at mga

Ang Appian Way kung saan dumaan si Pablo patungo sa Roma

proselita," na nakasaksi sa resulta ng pagbubuhos ng banal na espiritu, at ang ilan sa kanila ay tiyak na kabilang sa 3,000 na nabautismuhan noon. (Gaw 2:1, 10, 41) Nang bumalik sila sa Roma, tiyak na nangaral sila, at bilang resulta ay nabuo ang isang napakatibay at aktibong kongregasyong Kristiyano na ang pananampalataya, ayon sa apostol na si Pablo, ay "pinag-uusapan sa buong sanlibutan." (Ro 1:7, 8) Ang mga Kristiyano sa Roma ay binanggit kapuwa ni Tacitus (*The Annals,* XV, XLIV) at ni Suetonius (*The Lives of the Caesars,* Nero, XVI, 2).

Sumulat si Pablo sa kongregasyong Kristiyano sa Roma noong mga 56 C.E., at pagkaraan ng mga tatlong taon ay dumating siya sa Roma bilang isang bilanggo. Bagaman bago nito ay nais niyang dumalaw roon nang mas maaga at sa ilalim ng mas mabuting kalagayan (Gaw 19:21; Ro 1:15; 15:22-24), nagawa niyang makapagpatotoo nang lubusan, kahit isa siyang bilanggo, sa mga taong pinapupunta niya sa kaniyang bahay. Sa loob ng dalawang taon, sa ilalim ng ganitong mga kalagayan, nagpatuloy siya na "ipinangangaral sa kanila ang kaharian ng Diyos at itinuturo ang mga bagay may kinalaman sa Panginoong Jesu-Kristo taglay ang buong kalayaan sa pagsasalita, nang walang hadlang." (Gaw 28:14-31) Maging ang Tanod ng Pretorio ng emperador ay nakarinig ng mensahe ng Kaharian. (Fil 1:12, 13) Kaya gaya ng inihula tungkol sa kaniya, si Pablo ay 'lubusang nakapagpatotoo maging sa Roma.'—Gaw 23:11.

Samantalang nakakulong si Pablo sa Roma sa loob ng dalawang taon, sumulat siya ng mga liham sa mga taga-Efeso, mga taga-Filipos, mga taga-Colosas, at kay Filemon. Maliwanag na noong panahon ding iyon, isinulat ni Marcos ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo samantalang nasa Roma. Nang malapit nang palayain si Pablo o kaagad pagkaraan nito, isinulat niya ang kaniyang liham sa mga Hebreo noong mga 61 C.E. (Heb 13:23, 24) Nang mabilanggo siya sa Roma sa ikalawang pagkakataon, noong mga 65 C.E., dinalaw siya ni Onesiforo at isinulat ni Pablo ang kaniyang ikalawang liham kay Timoteo.—2Ti 1:15-17.

Bagaman sina Pablo, Lucas, Marcos, Timoteo, at ang iba pang unang-siglong mga Kristiyano ay dumalaw sa Roma (Fil 1:1; Col 4:10, 14), walang matibay na ebidensiya na si Pedro ay pumunta sa Roma, gaya ng sinasabi ng ilang tradisyon. Ang mga kuwento tungkol sa pagkamatay ni Pedro bilang martir sa Roma ay ayon lamang sa tradisyon.—Tingnan ang PEDRO, MGA LIHAM NI.

Ang lunsod ng Roma ay nagkaroon ng napakasamang reputasyon dahil sa pag-uusig nito sa mga Kristiyano, lalo na noong mga panahon ng paghahari nina Nero at Domitian. Ang mga pag-uusig na ito ay may dalawang sanhi: (1) ang malaking sigasig ng mga Kristiyano sa pag-eebanghelyo upang makumberte ang iba, at (2) ang di-natitinag na paninindigan ng mga Kristiyano na ibigay sa Diyos ang mga bagay na sa Diyos sa halip na ibigay ang mga iyon kay Cesar.—Mar 12:17.

ROMA, LIHAM SA MGA TAGA-. Isang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na isinulat ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano sa Roma. Hindi pa kailanman seryosong kinuwestiyon na si Pablo ang sumulat ng aklat na ito, at kinikilala ng halos lahat ng iskolar ng Bibliya, maliban sa ilan na hindi makapagtugma nito sa kanilang doktrinal na mga paniniwala, na ang aklat na ito ay tunay na bahagi ng sagradong kanon. Ang totoo, ang liham ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng kinasihang Kasulatan. Sa katunayan, napakadalas sumipi ni Pablo mula sa Hebreong Kasulatan at gumawa rin siya ng maraming iba pang pagtukoy mula roon, anupat ang liham ay masasabing matibay na nakasalig sa Hebreong Kasulatan at sa mga turo ni Kristo.

Panahon at Lugar ng Pagsulat. Ang liham ay isinulat sa Corinto noong mga 56 C.E. Maliwanag na si Tercio ang kalihim ni Pablo at isinulat niya ang mga idinikta ni Pablo. (Ro 16:22) Posibleng ang naging tagapaghatid ng liham ay si Febe, na naninirahan sa Cencrea na daungang bayan ng Corinto na mga 11 km (7 mi) ang layo. (Ro 16:1) Noon ay hindi pa nakararating si Pablo sa Roma, gaya ng ipinakikita ng kaniyang pananalita sa kabanata 1, talata 9 hanggang 15.

Pagtatatag ng Kongregasyon sa Roma. Ang kongregasyon ay maaaring itinatag ng ilan sa mga Judio at mga proselita mula sa Roma na dumalaw sa Jerusalem noong Pentecostes 33 C.E., nakasaksi sa makahimalang pagbubuhos ng banal na espiritu, at nakarinig sa pahayag ni Pedro at ng iba pang mga Kristiyanong nagkakatipon doon. (Gaw 2) O maaaring ang nagdala sa Roma ng mabuting balita tungkol sa Kristo ay ang iba na nakumberte sa Kristiyanismo nang maglaon, sapagkat, yamang ang dakilang lunsod na iyon ang sentro ng Imperyo ng Roma, marami ang lumipat doon nang dakong huli, at maraming mga manlalakbay at mga negosyante ang dumadalaw roon. Nagpadala si Pablo ng mapitagang pagbati kina Andronico at Junias, ang kaniyang 'mga kamag-anak at mga kapuwa bihag,' na "mga lalaking kinikilala sa gitna ng mga apostol" at mas matatagal na kaysa kay Pablo sa paglilingkod kay Kristo. Malamang na nagkaroon ng bahagi ang mga lalaking ito sa pagtatatag ng kongregasyong Kristiyano sa Roma. (Ro 16:7) Noong panahong sumulat si Pablo, maliwanag na ang kongregasyon ay matagal-tagal nang umiiral at napakasigla anupat

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ROMA

Isang liham na nagpapaliwanag na ang katuwiran ay natatamo, hindi dahil sa pinagmulang angkan o sa pamamagitan ng mga gawa ng Kautusang Mosaiko, kundi sa pamamagitan ng pananampalataya kay Jesu-Kristo at dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos

Isinulat noong mga 56 C.E., mga 20 taon pagkatapos na ang unang mga Gentil ay maging mga Kristiyano

---

Ang katuwiran ay sa pamamagitan ng pananampalataya kay Kristo at dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos (1:1–11:36)

Ang pananampalataya ay mahalaga para sa kaligtasan; sinasabi ng kasulatan, "Ang matuwid—sa pamamagitan ng pananampalataya ay mabubuhay siya"

Bagaman lubhang pinaboran ng Diyos ang mga Judio, hindi sila nakaabot sa katuwiran sa pamamagitan ng Kautusan

Ang mga Judio at gayundin ang mga di-Judio ay nasa ilalim ng kasalanan; "walang taong matuwid, wala ni isa man"

Sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos, kapuwa ang mga Judio at mga di-Judio ay maaaring ipahayag na matuwid bilang isang kaloob na walang-bayad sa pamamagitan ng pananampalataya, kung paanong si Abraham ay ibinilang na matuwid dahil sa pananampalataya—bago pa man siya tuliin

Ang mga tao ay nagmana ng kasalanan at kamatayan mula sa isang tao, si Adan; sa pamamagitan ng isang tao, na si Jesus, maraming makasalanan ang ipinahahayag na matuwid

Hindi ito nagbibigay ng kalayaang magkasala; ang mga nananatiling alipin ng kasalanan ay hindi alipin ng katuwiran

Ang mga dating nasa ilalim ng Kautusan ay "ginawang patay sa Kautusan" sa pamamagitan ng katawan ni Kristo; dapat silang lumakad kasuwato ng espiritu, anupat pinapatay ang makasalanang mga gawain ng katawan

Ang Kautusan ay nagsilbi sa layuning ihayag ang mga kasalanan; gayunman, tanging sa pamamagitan ni Kristo matatamo ang kaligtasan mula sa kasalanan

Ang Diyos ang tumatawag sa mga nagiging kaisa ni Kristo at ipinahahayag niya silang matuwid; ang Kaniyang espiritu ang nagpapatotoo na sila'y Kaniyang mga anak

Ang Israel sa laman ang tumanggap ng mga pangako ngunit ang karamihan sa kanila ay nagsikap na makaabot sa katuwiran sa pamamagitan ng Kautusan, kaya naman isang nalabi lamang mula sa kanila ang maliligtas; ang pangmadlang pagpapahayag ng pananampalataya kay Kristo ay kailangan ukol sa kaligtasan

Ipinakikita ng ilustrasyon tungkol sa punong olibo kung paanong dahil sa kawalan ng pananampalataya ng Israel sa laman ay inihugpong ang mga di-Israelita upang maligtas ang tunay na Israel

Saloobin tungkol sa nakatataas na mga awtoridad, sa sarili, sa ibang mga tao (12:1–15:13)

Iharap ang iyong katawan bilang isang kaayaayang hain sa Diyos, magbago ng iyong pag-iisip, gamitin ang mga kaloob sa iyo sa paglilingkod sa Diyos, maging maibigin at maningas sa espiritu, magbata, at patuloy na daigin ng mabuti ang masama

Magpasakop sa nakatataas na mga awtoridad

Ibigin ang isa't isa; lumakad nang disente, anupat hindi nagpaplano nang patiuna para sa mga pagnanasa ng laman

Huwag hatulan ang iba sa mga bagay na nagsasangkot sa budhi, ni abusuhin man ang iyong kalayaang Kristiyano at sa gayo'y makatisod sa mga may mahinang budhi

Sumunod sa halimbawa ni Kristo sa hindi pagpapalugod sa sarili; maging handang dalhin ang mga kahinaan ng iba, anupat ginagawa ang anumang mabuti para sa kanilang ikatitibay

Ang maibiging pagmamalasakit ni Pablo sa kongregasyon sa Roma (15:14–16:27)

Ang dahilan ni Pablo sa pagsulat ay upang tuparin ang kaniyang atas bilang isang apostol sa mga Gentil at upang ang mga Gentil na ito ay maging isang kaayaayang handog sa Diyos

Yamang wala na siyang teritoryo kung saan hindi pa niya naipapahayag ang mabuting balita, nais ni Pablo na tuparin ang kaniyang pinananabikang pagdalaw sa Roma at mula roon ay magpunta sa Espanya, pagkatapos na maglakbay muna patungong Jerusalem upang dalhin ang abuloy ng mga kapatid sa Macedonia at Acaya para sa mga banal

Binati ni Pablo ang maraming mananampalataya ayon sa pangalan, anupat hinimok ang mga kapatid na iwasan ang mga lumilikha ng mga pagkakabaha-bahagi at maging marunong sa mabuti

---

pinag-uusapan sa buong sanlibutan ang pananampalataya nito.—Ro 1:8.

Layunin ng Liham. Kapag binasa ang liham, nagiging malinaw na isinulat ito para sa isang kongregasyong Kristiyano na binubuo kapuwa ng mga Judio at mga Gentil. Maraming Judio sa Roma noong panahong iyon; bumalik sila roon pagkamatay ni Emperador Claudio, na nagpalayas sa kanila mas maaga rito. Bagaman hindi pa nakararating si Pablo sa Roma upang personal na maranasan ang mga suliraning napapaharap sa kongregasyon, maaaring ang kalagayan at mga gawain ng kongregasyon ay ipinabatid sa kaniya ng kaniyang matatalik na kaibigan at mga kamanggagawa na sina Priscila at Aquila, at posibleng pati ng iba pa na nakilala ni Pablo. Ipinahihiwatig ng kaniyang mga pagbati sa kabanata 16 na personal niyang kakilala ang marami sa mga miyembro ng kongregasyon.

Sa mga liham ni Pablo, espesipikong mga suliranin ang pinagtuunan niya ng pansin at tinalakay niya ang mga bagay na itinuring niyang kailangang-kailangan ng mga sinusulatan niya. May kaugnayan sa pagsalansang ng mga Judio, nasulatan na ni Pablo ang mga kongregasyon sa Galacia upang sagutin ito, ngunit ang liham na iyon ay mas espesipikong tumalakay sa mga pagsisikap ng mga Judio

na nag-aangking Kristiyano ngunit “mga tagapagtaguyod ng Judaismo,” na naggigiit na magpatuli ang mga nakumberteng Gentil at hilingan din ang mga ito na sumunod sa ilang tuntunin ng Kautusang Mosaiko. Sa kongregasyon sa Roma, waring wala namang matinding pagsisikap may kaugnayan doon, ngunit lumilitaw na may mga paninibugho at pagkadama ng kahigitan sa iba kapuwa sa bahagi ng mga Judio at mga Gentil.

Samakatuwid, ang liham ay hindi lamang isang pangkalahatang liham na isinulat para sa kongregasyon sa Roma anupat walang espesipikong tunguhin may kaugnayan sa kanila, gaya ng ipinapalagay ng ilan, kundi maliwanag na tumatalakay ito sa mga bagay na kailangan nila dahil sa mga kalagayan noon. Mauunawaan ng kongregasyon sa Roma ang buong kahulugan at puwersa ng payo ng apostol, sapagkat walang alinlangang ikinababahala nila ang mismong mga katanungan na sinagot niya. Maliwanag na ang layunin niya ay ang lutasin ang mga pagkakaiba ng pangmalas sa pagitan ng mga Kristiyanong Judio at Gentil at lubusan silang pagkaisahin na parang iisang tao kay Kristo Jesus. Gayunman, sa kaniyang paraan ng pagsulat, binibigyang-liwanag at pinagyayaman ni Pablo ang ating kaisipan may kaugnayan sa kaalaman sa Diyos, at pinatitingkad niya ang katuwiran at di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos at ang posisyon ni Kristo may kinalaman sa kongregasyong Kristiyano at sa buong sangkatauhan.

Sigasig at Init ng Damdamin. Bilang komento sa autentisidad ng liham sa mga taga-Roma, si Dr. William Paley, Ingles na iskolar ng Bibliya, ay nagsabi: “Sa tunay na San Pablo na sumusulat sa tunay na mga nakumberte, iyon ang likas na ibubunga ng pananabik na mahikayat sila sa kaniyang paniniwala; ngunit may sigasig at personalidad, kung matatawag ko nga itong gayon, sa paraan na sa aking unawa ay hindi maiisip o masusuportahan ng isang walang-damdaming panghuhuwad.” —*Horæ Paulinæ,* 1790, p. 50.

Lubhang prangkahan at tuwirang binalangkas ni Pablo ang posisyon ng mga Judio at ipinakita niya na magkapantay sa harap ng Diyos ang mga Judio at mga Gentil. Sa paggawa nito, kinailangan niyang magsabi ng ilang bagay na maaaring ituring ng mga Judio na nakasasakit. Ngunit ang pag-ibig ni Pablo sa kaniyang mga kababayan at ang init ng kaniyang damdamin sa kanila ay nabanaag sa banayad na paraan ng pagtalakay niya sa mga bagay na ito. Kapag nagsabi siya ng isang bagay na waring humahamak sa Kautusan, o sa mga Judio, mataktika niya itong sinusundan ng pampalambot na pananalita.

Halimbawa, nang sabihin niya: “Siya ay hindi Judio na gayon sa panlabas, ni ang pagtutuli man ay yaong nasa panlabas sa laman,” idinagdag niya: “Ano, kung gayon, ang kahigitan ng Judio, o ano ang kapakinabangan ng pagtutuli? Malaki nga sa lahat ng paraan. Una sa lahat, sapagkat ipinagkatiwala sa kanila ang mga sagradong kapahayagan ng Diyos.” (Ro 2:28; 3:1, 2) Pagkatapos niyang sabihin: “Ang isang tao ay ipinahahayag na matuwid sa pamamagitan ng pananampalataya na hiwalay sa mga gawa ng kautusan,” kaagad siyang nagpatuloy: “Pinapawi ba natin, kung gayon, ang kautusan sa pamamagitan ng ating pananampalataya? Huwag nawang mangyari iyan! Sa kabaligtaran pa nga, pinagtitibay natin ang kautusan.” (3:28, 31) Kasunod ng kaniyang pananalita: “Ngunit ngayon ay pinalaya na tayo mula sa Kautusan,” nagtanong siya: “Ang Kautusan ba ay kasalanan? Huwag nawang maging gayon! Ang totoo ay hindi ko sana nakilala ang kasalanan kung hindi dahil sa Kautusan.” (7:6, 7) At sa kabanata 9, talata 1 hanggang 3, sinabi niya ang pinakamatinding kapahayagan ng pagmamahal sa kaniyang mga kapatid sa laman na mga Judio: “Ako ay nagsasabi ng katotohanan may kaugnayan kay Kristo; hindi ako nagsisinungaling, yamang ang aking budhi ang nagpapatotoong kasama ko sa banal na espiritu, na mayroon akong malaking pamimighati at namamalaging kirot sa aking puso. Sapagkat hinihiling ko sana na ako mismo ay ihiwalay mula sa Kristo bilang ang isinumpa alang-alang sa aking mga kapatid, ang aking mga kamag-anak ayon sa laman.”—Ihambing din ang Ro 9:30-32 sa 10:1, 2; at ang 10:20, 21 sa 11:1-4.

Samakatuwid, kung pag-aaralan natin ang aklat, makikita natin na ito ay hindi isang magulo, o walang-direksiyon, na pagtalakay kundi isang diskurso na may layunin at tema, at na isa mang bahagi nito ay hindi lubusang mauunawaan kung hindi pag-aaralan ang buong aklat at kung hindi aalamin ang layunin nito. Itinampok ni Pablo ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo, at idiniin niya na ipinahahayag lamang na matuwid ang mga tao tanging sa pamamagitan ng di-sana-nararapat na kabaitang iyon ng Diyos, lakip ang pananampalataya ng isa; binanggit niya na Judio man o Gentil ay walang anumang saligan upang maghambog o magmataas sa iba. Mahigpit niyang binabalaan ang mga Kristiyanong Gentil na hindi sila dapat magmapuri sapagkat nakinabang sila sa pagkabigo ng mga Judio na tanggapin si Kristo, yamang dahil sa pagkahulog ng mga Judio kung kaya sila nagkaroon ng pagkakataong maging sangkap ng “katawan” ni Kristo. Sinabi niya: “Kaya nga, tingnan mo ang kabaitan at kahigpitan ng Diyos. Para sa mga nahulog ay may kahigpitan, ngunit para sa iyo ay may kabaitan ng Diyos, kung mananatili ka sa kaniyang kabaitan; kung hindi, ikaw rin ay tatagpasin.”—Ro 11:22.

ROMAMTI-EZER. Isang anak ni Heman na pinili sa pamamagitan ng palabunutan noong panahon ng paghahari ni David upang pangunahan ang huli sa 24 na Levitikong pangkat ng mga manunugtog sa santuwaryo.—1Cr 25:1, 4, 5, 9, 31.

ROMANO. Sa orihinal, at sa limitadong diwa, isa na nakatira sa lunsod ng Roma, Italya. (Gaw 2:10; Ro 1:7) Ngunit dahil sa paglaki ng imperyo, ang katawagang ito ay nagkaroon ng mas malawak na mga kahulugan. Kung minsan, ang terminong "mga Romano" ay tumutukoy sa namamahalang awtoridad ng imperyo; ang "pamamaraang Romano" ay nangahulugan ng pamamaraan ng awtoridad na iyon sa pamamahala. (Ju 11:48; Gaw 25:16; 28:17) Kung minsan naman, ang "Romano" ay basta tumutukoy sa sinumang may pagkamamamayang Romano, anuman ang kaniyang nasyonalidad o lugar ng kapanganakan.—Gaw 16:21.

Sa huling nabanggit na kaso, ang isang tao ay maaaring maging isang Romano sa pamamagitan ng pagbili ng pagkamamamayan, gaya sa kaso ng kumandante ng militar na si Claudio Lisias. O maaaring ang isa ay ipanganak na isang Romano, samakatuwid nga, isang mamamayang Romano mula sa kaniyang kapanganakan. Gayon ang apostol na si Pablo, na bagaman isang Judio batay sa nasyonalidad, at ipinanganak sa lunsod ng Tarso sa Cilicia na daan-daang kilometro ang layo sa Italya, mula sa kapanganakan ay isa na siyang Romano.—Gaw 21:39; 22:3, 25-28; 23:26, 27; tingnan ang MAMAMAYAN, PAGKAMAMAMAYAN.

Kasama sa pagiging isang mamamayang Romano ang maraming pribilehiyo at proteksiyon. Matapos malupig ang Macedonia noong 168 B.C.E., ang mga mamamayang Romano sa pangkalahatan ay libre sa pagbabayad ng buwis. Dahil sa *Lex Valeria* at *Lex Porcia,* na ipinatupad sa iba't ibang panahon sa pagitan ng 509 at 195 B.C.E., naging eksemted ang mga mamamayang Romano mula sa panghahagupit. Inilaan ng *Lex Valeria* ang gayong eksemsiyon kapag ang mamamayan ay umapela sa bayan; ang *Lex Porcia* naman, kapag wala ang gayong pag-apela. Nang maglaon, ang mga pag-apela ay tuwirang inihaharap sa emperador. Para sa ilang kasalanan na may parusang kamatayan, makahihiling ang mga mamamayan na maipadala sila sa Roma, upang doon litisin sa harap mismo ng emperador. (Gaw 25:11, 12) Isang napakaseryosong bagay ang paglabag sa mga batas Valeriano o Porciano, gaya ng makalawang ulit na ipinakita may kaugnayan kay Pablo.—Gaw 16:37-40; 22:25-29.

ROS.

1. Isang anak ni Benjamin na nakatalang kabilang sa mga pumaroon sa Ehipto noong 1728 B.C.E. kasama ng sambahayan ni Jacob o na ipinanganak di-nagtagal pagkatapos nito. (Gen 46:21, 26; tingnan ang BENJAMIN Blg. 1.) Ang pag-aalis ng kaniyang pangalan mula sa mas huling mga talaan ng Benjamitang mga pamilya ay maaaring nagpapahiwatig na namatay siya na walang anak o na ang kaniyang mga anak ay napasama sa ibang pantribong pamilya.

2. Isang pangalan na masusumpungan sa ilang salin ng Ezekiel 38:2 at 39:1 (*AS, JB, Le, LXX, Mo, Yg, Ro*), minamalas ng ilang iskolar na tumutukoy sa isang grupo ng mga taong taga-hilaga na tinatawag na Rus (Ruso), na sinasabing nanirahan sa kahabaan ng Ilog Volga. Gayunman, dahil sa kahulugan ng termino at sa pagkakapit nito kay Gog, angkop itong isinalin bilang bahagi ng isang titulo sa halip na pangalan ng isang grupo ng mga tao o isang lugar: samakatuwid, "ulong pinuno" (*NW*); "punong prinsipe" (*KJ, Dy, Fn, JP, RS*); "dakilang prinsipe" (*AT*); "prinsipe ng ulo" at "ulong prinsipe" (*Vg*); "lider at ulo" (*Sy*); "ulong dakila" (mga Targum).

RUBEN [Narito, Isang Anak na Lalaki!].

1. Ang panganay sa 12 anak na lalaki ni Jacob. Ang kaniyang ina ay ang di-paboritong asawa ni Jacob na si Lea, na nagbigay sa kaniya ng pangalang Ruben, "sa dahilang," ang sabi niya, "tiningnan ni Jehova ang aking kaabahan, anupat ngayon ay iibigin na ako ng aking asawa." (Gen 29:30-32; 35:23; 46:8; Exo 1:1, 2; 1Cr 2:1) Bilang resulta ng patuloy na paglingap ni Jehova sa kaniyang ina, si Ruben at ang kaniyang limang tunay na kapatid na lalaki (sina Simeon, Levi, Juda, Isacar, at Zebulon) ang bumuo ng kalahati ng orihinal na mga ulo ng mga tribo ng Israel; ang anim na iba pa (sina Jose, Benjamin, Dan, Neptali, Gad, at Aser) ay mga kapatid sa ama ni Ruben.—Gen 35:23-26.

Kinakitaan si Ruben ng ilang mabubuting katangian nang hikayatin niya ang kaniyang siyam na kapatid na ihulog si Jose sa isang tuyong balon sa halip na patayin ito, yamang binabalak ni Ruben na bumalik nang palihim at iahon si Jose mula sa balon. (Gen 37:18-30) Pagkalipas ng mahigit sa 20 taon, nang akalain ng mismong mga kapatid niyang ito na pinararatangan sila ng paniniktik sa Ehipto dahil pinagmalupitan nila noon si Jose, ipinaalaala sa kanila ni Ruben na hindi siya nakibahagi sa kanilang pakana na patayin si Jose. (Gen 42:9-14, 21, 22) Muli, nang tumanggi si Jacob na pasamahin si Benjamin sa kanila sa ikalawang paglalakbay nila patungong Ehipto, si Ruben ang nag-alok ng kaniya mismong dalawang anak bilang panagot para kay Benjamin, na sinasabi: "Ipapatay mo [sila] kung hindi ko siya maibabalik sa iyo."—Gen 42:37.

Bilang panganay na anak ni Jacob, likas na nauukol kay Ruben ang mga karapatan ng panganay na

anak ng pamilya. Sa dahilang iyon, may karapatan siya sa dalawang bahagi ng ari-ariang naiwan ng kaniyang amang si Jacob. Mismong bago mamatay si Jacob, nang pagpalain niya ang kaniyang mga anak, ang tanong ay, Mapupunta ba kay Ruben ang mga karapatang ito ng panganay? Gayundin, ang patriyarkang si Jacob, bilang ulo ng pamilya, ay gumanap bilang saserdote ni Jehova para sa buong pamilya at naghandog ng mga hain sa altar ng pamilya at nanguna sa pananalangin at sa pagtuturo tungkol sa pagsamba. Bilang ama, gumanap din siyang gobernador ng buong pamilya at ng lahat ng kanilang mga lingkod, mga alagang hayop, at mga ari-arian. Maaatang kaya kay Ruben ang mga pananagutang ito?

Si Ruben ang unang kinausap ni Jacob, na sinasabi: "Ruben, ikaw ang aking panganay, ang aking sigla at ang pasimula ng aking kakayahang magkaanak, ang kahigitan ng dangal at ang kahigitan ng lakas. Sa kawalang-hunos-dili na gaya ng tubig, huwag kang makahigit, sapagkat sumampa ka sa higaan ng iyong ama. Sa pagkakataong iyon ay nilapastangan mo ang aking higaan. Sumampa siya roon!" —Gen 49:3, 4.

Naalaala ni Jacob ang isang dahilan kung bakit hindi na kuwalipikado si Ruben sa kaniyang panghinaharap na mga pribilehiyo. Dinulutan ni Ruben ng kadustaan ang kaniyang ama. Gumawa siya ng insestong imoralidad sa babae ng kaniyang ama, si Bilha, ang alilang babae ng minamahal na asawa ni Jacob na si Raquel. Ginawa niya iyon di-kalaunan pagkamatay ni Raquel matapos nitong isilang si Benjamin. Hindi ipinaliliwanag ng ulat ng Bibliya kung hinalay ng panganay na si Ruben ang alilang babaing si Bilha upang hindi nito makuha ang pagmamahal ni Jacob kay Raquel, anupat baka higit itong mahalin ni Jacob kaysa kay Lea na kaniyang ina, o kung ginawa ito ni Ruben dahil lamang sa pagnanasa niya kay Bilha. Sinabi lamang nito: "At nangyari habang nagtatabernakulo si Israel sa lupaing iyon, minsan ay yumaon si Ruben at sinipingan si Bilha na babae ng kaniyang ama, at narinig ni Israel ang tungkol doon." (Gen 35:22) Idinaragdag ng Griegong *Septuagint:* "At ito'y nagtinging napakasama sa kaniyang paningin."—Gen 35:21, *LXX,* Thomson.

Si Ruben ay hindi naman itinakwil at pinalayas dahil dito. Pagkalipas pa ng maraming taon, nang pagpalain niya ang kaniyang mga anak, saka sinabi ni Jacob kay Ruben, sa ilalim ng pagkasi ng Diyos: "Huwag kang makahigit." Sa gayon ay inalis kay Ruben ang mga pribilehiyong napasakaniya sana bilang panganay na anak. Ito ay dahil kumilos siya sa "kawalang-hunos-dili na gaya ng tubig." Siya ay napatunayang alinman sa di-matatag na gaya ng tubig o maligalig at di-mapigilang gaya ng tubig na gumigiba ng prinsa o rumaragasang pababa sa isang agusang libis. Dapat sana'y nagpigil si Ruben ng kaniyang sarili. Dapat sana'y iginalang niya bilang isang anak ang dignidad ng kaniyang ama at pinakundanganan niya ang dalawang anak ni Bilha na babae ng kaniyang ama.

2. Ang pangalang Ruben ay kumakatawan din sa tribong binubuo ng mga inapo ni Ruben at gayundin sa lupain na kanilang mana. Ang tribo ni Ruben ay nagmula sa kaniyang apat na anak, sina Hanok, Palu, Hezron, at Carmi, ang mga ulo ng pamilya ng mga Rubenita.—Gen 46:8, 9; Exo 6:14; 1Cr 5:3.

Isang taon pagkatapos ng Pag-alis sa Ehipto, si Elizur, na anak ni Sedeur, ay pinili bilang pinuno na kakatawan sa buong tribo ni Ruben. (Bil 1:1, 4, 5; 10:18) Sa 12 tribo, ang tribo ni Ruben ay palaging isa sa may pinakamaliit na populasyon. Sa isang sensus na kinuha noong ikalawang taon ng pamamalagi sa ilang, itinala na ang Ruben ay may 46,500 na karapat-dapat sa paglilingkod militar, 20 taóng gulang at pataas. Pagkalipas ng mga 39 na taon, ang hukbong ito ay 43,730 na lamang.—Bil 1:2, 3, 20, 21; 26:5-7.

Sa kampo ng Israel, ang mga Rubenita, na nasa pagitan ng mga inapo nina Simeon at Gad, ay nasa T na panig ng tabernakulo. Kapag humahayo, ang tatlong-tribong pangkat na ito na pinangungunahan ng Ruben ay kasunod ng tatlong-tribong pangkat ng Juda, Isacar, at Zebulon. (Bil 2:10-16; 10:14-20) Ganito rin ang pagkakasunud-sunod ng mga tribo nang maghandog sila noong araw na pasinayaan ang tabernakulo.—Bil 7:1, 2, 10-47.

Nang maghimagsik si Kora na Levita laban kay Moises, tatlong Rubenita ang sumali sa paghihimagsik, si On, na anak ni Peleth, at sina Datan at Abiram, na mga anak ni Eliab. Sinabi nila na tinatangka ni Moises na "mag-astang prinsipe" sa kanila at na nabigo itong dalhin sila sa "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan." Lumilitaw na si Nemuel, na kapatid nina Datan at Abiram, ay hindi nakibahagi sa paghihimagsik. (Bil 16:1, 12-14; 26: 8, 9) Ipinakita ni Jehova na ang paghihimagsik na iyon ay kawalang-galang laban sa kaniya mismo; pinangyari niyang bumuka ang lupa upang lamunin nang buháy ang mga rebelde at ang kanilang mga pamilya, pati na ang lahat ng kanilang mga pag-aari.—Bil 16:23-33; Deu 11:6; tingnan ang ABIRAM Blg. 1.

Mga Atas na Teritoryo. Nang malapit nang pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, hiniling ng mga tribo nina Ruben at Gad na ibigay sa kanila ang teritoryo sa S ng Jordan. Nakuha ng Israel ang lupaing iyon nang magtagumpay sila sa dalawang haring sina Sihon at Og. Ikinatuwiran nila na

angkop na angkop iyon sa kanila sapagkat mayroon silang malalaking kawan at bakahan. Ang kahilingang ito ay ipinagkaloob ni Moises sa kanila (at sa kalahati ng tribo ni Manases) sa isang kundisyon, na ang mga hukbong pandigma ng mga tribong ito ay tatawid din sa Jordan at tutulong sa iba pang mga tribo sa pagsakop sa Canaan, isang kundisyon na malugod na tinupad ng dalawa at kalahating tribo.—Bil 32:1-38; Jos 1:12-18; 4:12, 13; 12:6; 13:8-10.

Sa gayon, ang manang teritoryo ng Ruben ay naitakda na bago pa man tumawid sa Jordan ang mga Israelita, anupat ibinigay ni Moises mismo sa tribong ito ang timugang bahagi ng nalupig na kaharian ni Sihon. Sumasaklaw ito mula sa agusang libis ng Arnon, isang likas na hangganan sa pagitan ng teritoryong ito at ng Moab sa T, hanggang sa H ng Dagat na Patay; ang lupain sa H ng Ruben ay ibinigay sa mga Gadita. (Bil 34:13-15; Deu 3:12, 16; 29:8; Jos 13:15-23; 18:7) Kahangga nito sa silangan ang teritoryo ng mga Ammonita, at nasa kanluran naman nito ang Dagat na Patay at Ilog Jordan. (Jos 15:1, 6; 18:11, 17) Ang isa sa anim na kanlungang lunsod, ang Bezer, ay nasa teritoryo ng Ruben. Ito at ang iba pang mga lunsod ng Ruben ay ibinukod upang gamitin ng mga Levita.—Deu 4:41-43; Jos 20:8; 21:7, 36; 1Cr 6:63, 78, 79.

Itinagubilin ni Moises na, kapag nakarating na ang mga Israelita sa pinakaloob ng Canaan, ang tribo ni Ruben, kasama ang Gad, Aser, Zebulon, Dan, at Neptali, ay magkakaroon ng mga kinatawan sa Bundok Ebal para sa pagbasa ng mga sumpa, samantalang ang iba pang mga tribo ay magkakaroon ng mga kinatawan sa Bundok Gerizim para sa pagbigkas ng mga pagpapala. (Deu 27:11-13) Pagkatapos na maihanda ni Moises ang mga kaayusang ito, pinagpala niya ang Ruben at ang iba pang mga tribo. Sa mga Rubenita, sinabi ni Moises: "Mabuhay nawa si Ruben at huwag mamatay, at huwag nawang kumaunti ang kaniyang mga tao."—Deu 33:1, 6.

Sa katapusan ng kampanya ni Josue sa Canaan, pinisan niya ang mga hukbong sandatahan ng Ruben, Gad, at ng kalahati ng tribo ni Manases at, matapos silang papurihan sa pagtupad ng kanilang mga pangako kay Moises, pinauwi na niya sila taglay ang kaniyang pagpapala. (Jos 22:1-8) Nang makarating sila sa Jordan, nagtayo sila ng isang napakalaking altar sa kanluraning pampang. Noong una ay hindi naunawaan ng ibang mga tribo ang pagkilos na iyon anupat muntik nang maging dahilan ng pagkasira ng kanilang kaugnayan, ng digmaang sibil pa nga. Ngunit nang maipaliwanag na ang altar ay hindi para sa paghahain, kundi magsisilbing saksi ng katapatan sa pagitan ng mga tribo sa magkabilang panig ng Jordan, ang altar ay binigyan ng pangalan, malamang na "Saksi," sapagkat, ang sabi nila, "Iyon ay saksi sa pagitan natin na si Jehova ang tunay na Diyos."—Jos 22:9-34.

Kasaysayan Nito Nang Dakong Huli. Pagkalipas ng maraming taon, nang umawit sina Barak at Debora ng isang maringal na awit ng tagumpay, ipinaalaala nila na ang mga Rubenita ay hindi sumama sa kanila sa pakikipagbaka kay Sisera. Dahil dito, "sa mga pangkat ni Ruben ay malaki ang mga pagsasaliksik ng puso." (Huk 5:15, 16) Noong panahon ni Saul, ang mga Rubenita ay nakipagtulungan sa kanilang mga karatig na tribo at nagtamo ng malaking tagumpay laban sa mga Hagrita at sa mga kaalyado ng mga ito, "sapagkat sa Diyos sila humingi ng saklolo sa digmaan, at hinayaan niyang siya ay mapamanhikan sa kanilang ikabubuti sapagkat nagtiwala sila sa kaniya." (1Cr 5:10, 18-22) Pagkatapos nito, kasama ang mga Rubenita sa mga nanirahan sa teritoryo ng mga Hagrita, lumilitaw na hanggang sa masupil ng Asirya ang Israel noong ikawalong siglo B.C.E., anupat kabilang ang mga Rubenita sa mga unang dinala sa pagkatapon. (1Cr 5:6, 22b, 26) Ang ilang indibiduwal na Rubenita, at ang tribo sa kabuuan nito, ay binabanggit may kaugnayan sa kasaysayan ni David, kapuwa bago siya maging hari at pagkatapos nito.—1Cr 11:26, 42; 12:37, 38; 26:32; 27:16.

Sa Hula. Sa makasagisag na mga aklat ng Ezekiel at Apocalipsis, ang Ruben ay binabanggit na may natatanging posisyon sa kaayusan may kaugnayan sa iba pang mga tribo. Halimbawa, sa pangitain ni Ezekiel, nakita niya sa gitna ng mga tribo ang "banal na abuloy" na lupaing kinaroroonan ng templo ni Jehova, ang lunsod na tinatawag na Jehova-Shamah, nangangahulugang "Si Jehova Mismo ay Naroroon," at ang teritoryong pag-aari ng mga saserdote, ng mga Levita, at ng pinuno. Ang mismong katabi ng banal na lupaing ito sa hilaga ay ang Juda, at ang Ruben naman ang kahangga ng Juda sa hilaga. (Eze 48:6-22, 35) Gayundin, ang pintuang-daan na pinanganlang Ruben sa H panig ng banal na lunsod, ang Jehova-Shamah, ay kasunod ng pintuang-daan na pinanganlang Juda. (Eze 48:31) Sa katulad na paraan, sa pangitain ni Juan hinggil sa pagtatatak sa 12 tribo ng espirituwal na Israel, ang Ruben ay binabanggit na pangalawa, pagkatapos ng tribo ni Juda.—Apo 7:4, 5.

RUBI. Isang batong hiyas na mahalaga, malinaw, at pulang-pula, isang uri ng *corundum*. Binubuo ito ng *aluminum oxide* na may katiting na bahid ng kromyum at *iron oxide* na dahilan ng pulang kulay nito. Ito ay bibihira, mas mababang-uri nang kaunti sa diamante kung tigas ang pag-

uusapan, at kapag mataas ang kalidad at malaki, maaari nitong mahigitan pa ang halaga ng isang diamante na kasinlaki nito. May iba't ibang kulay ito mula sa kulay-rosas hanggang sa napakamamahaling matingkad na pulang maasul-asul na kadalasa'y tinutukoy bilang pulang gaya ng "dugo ng kalapati." Ang "rubi," gaya ng pagkakagamit sa *Bagong Sanlibutang Salin,* ay isinalin mula sa dalawang salitang Hebreo (*'o'dhem; kadh·kodh'*) na maliwanag na kapuwa nagpapahiwatig ng matingkad na pagkapula o sukdulang pagkapula.

Ang unang bato sa unang hanay ng mga hiyas na nasa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdoteng si Aaron ay isang rubi, at nakalilok doon ang pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel. (Exo 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang "pananamit" ng hari ng Tiro ay binubuo ng rubi at ng iba pang mahahalagang bato. (Eze 28:12, 13) Ang Edom ay "mangangalakal" ng Tiro para sa mahahalagang rubi. Masugid na ipinangangalakal ng komersiyal na Tiro ang mga nakaimbak nito kapalit ng mga rubi at ng iba pang mga paninda. (Eze 27:2, 16) Bilang asawang nagmamay-ari sa Sion, inaliw ni Jehova ang lunsod at inilarawan niya ang magiging kagandahan nito, anupat sa isang bahagi ay sinabi niya: "Ang iyong mga moog ay gagawin kong yari sa mga rubi, at ang iyong mga pintuang-daan ay yari sa malaapoy at kumikinang na mga bato."—Isa 54:5, 6, 11, 12.

RUDA [sa Gr., *pe'ga·non;* sa Ingles, *rue*]. Ang karaniwang uri ng ruda (*Ruta graveolens*) ay isang halamang tulad-palumpong, nabubuhay nang ilang taon at matapang ang amoy na may mabuhok na mga tangkay at tumataas nang mga 1 m (3 piye). Mayroon itong mga dahon na luntiang-abuhin at nag-uusbong ng kumpul-kumpol na dilaw na mga bulaklak. Noong mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, maaaring ang ruda ay itinatanim sa Palestina upang gamitin sa medisina at bilang pampalasa ng pagkain.

Ang halamang ito ay binanggit lamang sa Lucas 11:42, may kinalaman sa napakaingat na pagbibigay ng mga Pariseo ng ikapu. Sa halip na "ruda," "eneldo" ang binabanggit ng katulad na ulat sa Mateo 23:23, gaya rin ng binabanggit ng isang ikatlong-siglong manuskrito (P^{45}) sa Lucas 11:42.

RUFO [Pula].

1. Anak ng Simon na pinilit na tumulong sa pagbubuhat ng pahirapang tulos ni Jesus; kapatid ng isang Alejandro.—Mar 15:21; Luc 23:26.

2. Isang Kristiyano sa Roma, "na pinili sa Panginoon," na binati ni Pablo sa kaniyang liham. Taglay ang pagmamahal ay binati rin ni Pablo ang ina ni Rufo bilang "ang kaniyang ina at akin."—Ro 16:13.

RUMA [Kaitaasan; Mataas na Dako]. Bayan ni Zebida (at ng kaniyang ama na si Pedaias), na isang asawa ni Haring Josias ng Juda at ina ni Jehoiakim. (2Ha 23:34, 36) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito. Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet er-Rumeh, na ang pangalan ay kahawig ng Ruma. Sa ngayon, iyon ay tinatawag na Horvat Ruma at matatagpuan mga 10 km (6 na mi) sa H ng Nazaret. Iniuugnay naman ng ilan ang Ruma sa Biblikal na bayan ng Aruma na binanggit sa Hukom 9:41 at ipinapalagay na malapit sa Sikem.—Tingnan ang ARUMA.

RUTH. Isang babaing Moabita na napangasawa ni Mahalon pagkamatay ng ama nito na si Elimelec at habang si Mahalon, ang ina nitong si Noemi, at ang kapatid nitong si Kilion ay naninirahan sa Moab. Dahil sa isang taggutom, nilisan ng pamilya ang kanilang tinubuang Betlehem sa Juda. Ang bayaw ni Ruth na si Kilion ay asawa ng Moabitang si Orpa. Nang maglaon ay namatay ang dalawang magkapatid, anupat naiwang walang anak ang mga balo. Nang malaman na muling pinagpapakitaan ni Jehova ng pabor ang Israel, si Noemi, kasama ang kaniyang dalawang manugang, ay naglakbay pabalik sa Juda.—Ru 1:1-7; 4:9, 10.

Ang Kaniyang Matapat na Pag-ibig. Bagaman bumalik si Orpa sa kaniyang bayan dahil sa mungkahi ni Noemi, si Ruth ay nanatili sa piling ng kaniyang biyenan. Dahil sa matinding pag-ibig kay Noemi at taimtim na pagnanais na paglingkuran si Jehova kasama ng bayan nito, nagawa ni Ruth na iwanan ang kaniyang mga magulang at ang kaniyang tinubuang lupain, kahit maliit ang pag-asa na makasumpong siya ng katiwasayang dulot ng pag-aasawa. (Ru 1:8-17; 2:11) Napakasidhi ng pag-ibig niya sa kaniyang biyenan anupat nang bandang huli ay nasabi ng iba na siya ay mas mabuti kay Noemi kaysa sa pitong anak na lalaki.—Ru 4:15.

Pagdating sa Betlehem noong pasimula ng pag-aani ng sebada, pumaroon si Ruth sa bukid upang kumuha ng pagkain para kay Noemi at sa kaniyang sarili. Sa di-sinasadya ay napadako siya sa bukid na pag-aari ni Boaz, isang kamag-anak ni Elimelec, at humingi siya sa tagapangasiwa ng mga mang-aani ng pahintulot na maghimalay. Malamang na talagang napakasipag niya sa paghihimalay, sapagkat nabanggit ito ng tagapangasiwa kay Boaz.—Ru 1:22–2:7.

Nang pagpakitaan siya ni Boaz ng kabaitan, pinahalagahan ito ni Ruth at mapagpakumbabang kinilala na mas mababa siya kaysa sa isa sa mga alilang babae nito. Nang oras ng kainan ay pinaglaanan siya ni Boaz ng napakaraming binusang butil anupat may natira pa na maibibigay niya kay Noemi. (Ru 2:8-14, 18) Bagaman isinaayos ni Boaz ang mga

bagay-bagay upang mas madali siyang makapaghimalay, hindi huminto si Ruth nang maaga kundi patuloy na naghimalay hanggang sa kinagabihan, "pagkatapos ay hinampas niya ang kaniyang nahimalay, at umabot iyon sa isang epa [22 L; 20 tuyong qt] ng sebada." Yamang hiniling ni Boaz na patuloy siyang maghimalay sa bukid nito, ginawa iyon ni Ruth hanggang sa matapos ang pag-aani ng sebada, at pati ang pag-aani ng trigo.—Ru 2:15-23.

Hiniling kay Boaz na Maging Manunubos. Palibhasa'y nais maihanap ng "isang pahingahang-dako," o tahanan, ang kaniyang manugang, tinagubilinan ni Noemi si Ruth na hilingin kay Boaz na tubusin siya. Alinsunod dito, bumaba si Ruth sa giikan ni Boaz. Pagkahiga ni Boaz, tahimik na lumapit si Ruth, inalisan ng takip ang paanan nito, at siya mismo ay humiga. Nang hatinggabi na, samantalang nanginginig, si Boaz ay gumising at bumaluktot. Palibhasa'y hindi siya nakilala sa dilim, nagtanong si Boaz: "Sino ka?" Sumagot siya, "Ako ay si Ruth na iyong aliping babae, at ilukob mo ang iyong laylayan sa iyong aliping babae, sapagkat ikaw ay isang manunubos."—Ru 3:1-9.

Ang mga pagkilos ni Ruth, bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Noemi, ay malamang na kaayon ng kaugaliang sinusunod ng mga babae kapag inaangkin ang karapatan sa pag-aasawa sa bayaw. Sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange, si Paulus Cassel ay nagkomento hinggil sa Ruth 3:9: "Tiyak na ang makasagisag na pamamaraang ito ng pag-angkin sa pinakamaselan sa lahat ng karapatan ay nagpapahiwatig ng simple at malinis na kaugaliang sinusunod noong panahon ng mga patriyarka. Ang kumpiyansa ng babae ay isinasalalay sa karangalan ng lalaki. Gayunman, ang pamamaraang ito ay hindi madaling isagawa. Sapagkat ang bawat patiunang kaalaman o patiunang pagpapahiwatig hinggil dito ay mag-aalis sa lambong ng pagiging tahimik at lihim mula sa kahinhinan ng nag-aangkin. Ngunit kapag naisagawa na ito, ang pagtanggi sa iniharap na kahilingan ay magdudulot ng kadustaan sa babae o sa lalaki. Sa gayon, makatitiyak tayo na hindi isinugo ni Noemi ang kaniyang manugang sa atas na ito nang walang lubos na pagtitiwala na ito ay magtatagumpay. Sapagkat tiyak na bukod sa lahat ng iba pang balakid, ang partikular na suliraning ito ay naidagdag sa tinatalakay na kaso: samakatuwid nga, na si Boaz, gaya ng sinabi mismo ni Ruth, ay tunay na *isang goel* [isang manunubos], ngunit hindi *ang goel.* Gayundin, ipinahihiwatig ng sagot ni Boaz ang ideya na hindi niya lubusang ikinagulat ang gayong pag-aangkin. Hindi naman sa may usapan na sila ni Noemi, kung kaya siya nag-iisa sa giikan; sapagkat ipinakikita ng pagkagulat niya mula sa kaniyang pagkakatulog na ang pagdalaw na iyon sa gabi ay talagang hindi niya inaasahan. Ngunit ang ideya na posibleng iharap ni Ruth sa kaniya sa hinaharap ang pag-aangkin sa mga karapatan sa pagiging magkadugo ay maaaring sumagi na rin sa isip niya. Gayunman, maging ang palagay na ito hinggil sa kung ano ang posible o malamang na mangyari ay hindi maaaring pagbatayan upang alisin kay Ruth ang pangangailangang gamitin niya ang kaniyang malayang kalooban sa pamamagitan ng makasagisag na pamamaraang iyon."—Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976, p. 42.

Itinuring ni Boaz na ang mga pagkilos ni Ruth ay lubos na matuwid, kaya naman sinabi niya bilang tugon: "Pagpalain ka nawa ni Jehova, anak ko. Ipinamalas mo ang iyong maibiging-kabaitan nang higit sa huling pagkakataon kaysa sa unang pagkakataon, sa hindi pagsunod sa mga kabinataan, maralita man o mayaman." Walang-pag-iimbot na pinili ni Ruth si Boaz, isang lalaking mas matanda sa kaniya, dahil ito ay isang manunubos, upang magbangon ng pangalan para sa kaniyang namatay na asawa at sa kaniyang biyenang babae. Yamang natural lamang na mas pipiliin ng isang kabataang babaing gaya ni Ruth ang isang nakababatang lalaki, itinuring iyon ni Boaz bilang isang nakahihigit na kapahayagan ng kaniyang maibiging-kabaitan kaysa sa pasiya niyang pumisan sa kaniyang matanda nang biyenan. —Ru 3:10.

Tiyak na nabanaag sa boses ni Ruth ang pagkabahala, kung kaya tiniyak sa kaniya ni Boaz: "Ngayon, anak ko, huwag kang matakot. Ang lahat ng sinasabi mo ay gagawin ko para sa iyo, sapagkat ang lahat ng nasa pintuang-daan ng aking bayan ay nakababatid na ikaw ay isang mahusay na babae." Palibhasa'y malalim pa ang gabi, sinabihan ni Boaz si Ruth na humiga. Gayunman, kapuwa sila bumangon habang madilim pa, maliwanag na upang maiwasan ang anumang usap-usapan na magdudulot ng masamang reputasyon sa sinuman sa kanila. Binigyan din ni Boaz si Ruth ng anim na takal ng sebada. Maaaring ipinahiwatig nito na, kung paanong ang anim na araw ng paggawa ay sinusundan ng isang araw ng kapahingahan, ang araw ng kapahingahan ni Ruth ay malapit na, sapagkat titiyakin ni Boaz na magkakaroon siya ng "isang pahingahang-dako."—Ru 3:1, 11-15, 17, 18.

Nang dumating si Ruth, marahil ay hindi nakilala ni Noemi sa dilim ang babaing nais pumasok kung kaya nagtanong siya: "Sino ka, anak ko?" O maaaring ang tanong na ito ay may kinalaman sa posibleng bagong pagkakakilanlan kay Ruth may kaugnayan sa kaniyang manunubos.—Ru 3:16.

Nang maglaon, nang ang mas malapit na kamag-anak ay tumangging gampanan ang pag-aasawa bilang bayaw, kaagad itong isinagawa ni Boaz. Sa gayon, si Ruth ang naging ina ng anak ni Boaz na si

Obed at isang ninuno ni Haring David at gayundin ni Jesu-Kristo.—Ru 4:1-21; Mat 1:5, 16.

RUTH, AKLAT NG. Ang aklat na ito ng Bibliya ay isinunod sa pangalan ng isa sa mga pangunahing tauhan nito, si Ruth na Moabita. Ipinakikita ng salaysay kung paanong si Ruth ay naging isang ninuno ni David sa pamamagitan ng pagpapakasal kay Boaz, kahalili ng kaniyang biyenang si Noemi, sa ilalim ng kaayusang pag-aasawa bilang bayaw. Itinatampok ng ulat ang pagpapahalaga, pagkamatapat, at pagtitiwala kay Jehova na ipinakita nina Boaz, Noemi, at Ruth.—Ru 1:8, 9, 16, 17; 2:4, 10-13, 19, 20; 3:9-13; 4:10.

Maliban sa talaan ng angkan (Ru 4:18-22), ang mga pangyayaring inilahad sa aklat ng Ruth ay sumaklaw ng isang yugto na mga 11 taon noong panahon ng mga Hukom, bagaman hindi sinasabi nang eksakto kung kailan naganap ang mga ito sa loob ng yugtong iyon.—Ru 1:1, 4, 22; 2:23; 4:13.

Kinikilala ng tradisyong Judio na si Samuel ang sumulat ng aklat, at kaayon naman ito ng panloob na katibayan. Yamang nagtapos sa talaangkanan ni David ang ulat, ipinahihiwatig nito na alam ng manunulat ang layunin ng Diyos may kaugnayan kay David. Tumutugma ang bagay na ito kay Samuel, sapagkat siya ang nagpahid kay David upang maging hari. Samakatuwid, angkop din na gumawa si Samuel ng isang rekord ng pinagmulang angkan ni David.—1Sa 16:1, 13.

Autentisidad at Kahalagahan. Ang pagiging makasaysayan ng aklat ng Ruth ay pinatutunayan ng talaangkanan ni Jesu-Kristo na isinulat ni Mateo, kung saan kabilang sina Boaz, Ruth, at Obed sa linya ng angkan. (Mat 1:5; ihambing ang Ru 4:18-22; 1Cr 2:5, 9-15.) Bukod diyan, mahirap isipin na sasadyain ng isang manunulat na Hebreo na mag-imbento ng isang *banyagang* ninunong babae para kay David, na unang hari sa maharlikang linya ni Juda.

Ang ulat ng kasaysayan sa aklat ay naglalaan ng impormasyon na naglalarawan at nagbibigay-linaw sa iba pang bahagi ng Bibliya. Malinaw na ipinakikita kung paano ikinapit ang mga kautusan may kaugnayan sa paghihimalay (Lev 19:9, 10; Deu 24:19-22; Ru 2:1, 3, 7, 15-17, 23) at pag-aasawa bilang bayaw. (Deu 25:5-10; Ru 3:7-13; 4:1-13) Mababanaag ang patnubay ni Jehova sa preserbasyon ng linya ng angkan na umaakay tungo sa Mesiyas at gayundin sa pagpili ng mga indibiduwal para sa linyang iyon. Mga babaing Israelita na asawa ng isang lalaki na mula sa tribo ni Juda ang nagkaroon ng pagkakataong mapabilang sa makalupang linya ng angkan ng Mesiyas. (Gen 49:10) Yamang si Ruth, na isang babaing Moabita, ay nagtamo ng gayong pabor, inilalarawan nito ang simulaing sinabi ng apostol na si Pablo: "Nakasalalay ito, hindi sa isa na nagnanais ni sa isa na tumatakbo, kundi sa Diyos, na siyang may awa." (Ro 9:16) Pinili ni Ruth si Jehova upang maging kaniyang Diyos at ang Israel upang maging kaniyang bayan, at dahil sa malaking awa ni Jehova, pinagkalooban niya si Ruth ng "sakdal na kabayaran" nang pahintulutan niya ito na maging isang kawing sa pinakamahalagang linya ng angkan.—Ru 2:12; 4:13-17.

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG RUTH

Isang salaysay na nagpapakita kung paanong si Ruth, isang Moabitang may takot sa Diyos, ay pinagpala ni Jehova sa pamamagitan ng pagkakaroon niya ng bahagi sa walang-patid na Mesiyanikong linya patungo kay Haring David

Ang tagpo nito ay noong panahon ng mga Hukom; malamang na natapos itong isulat noong mga 1090 B.C.E.

Ipinasiya ni Ruth na manatiling kasama ni Noemi at ng Diyos nito na si Jehova (1:1-22)

- Palibhasa'y mga balong walang anak, sina Ruth at Orpa ay sumama sa kanilang biyenang si Noemi, balo ni Elimelec, nang lisanin nito ang Moab upang bumalik sa Juda
- Yamang nakumbinsi ng sinabi ni Noemi na malayo na itong makapag-asawang muli, si Orpa ay umuwi
- Hindi nasiraan ng loob si Ruth; sinabi niya na ang bayan ni Noemi ay magiging kaniyang bayan at ang Diyos ni Noemi ay magiging kaniyang Diyos
- Nang maglaon, nakarating sina Ruth at Noemi sa Betlehem

Naghimalay si Ruth sa bukid ni Boaz (2:1–3:18)

- Sa di-sinasadya, nagsimulang maghimalay si Ruth sa bukid ni Boaz, isang kamag-anak ni Elimelec, at pinagpakitaan siya nito ng lingap
- Patuloy na naghimalay si Ruth sa bukid ni Boaz hanggang sa matapos ang mga pag-aani ng sebada at ng trigo
- Pagkatapos, bilang pagsunod sa mga tagubilin ni Noemi, hiniling ni Ruth kay Boaz na gumanap bilang manunubos; sumang-ayon si Boaz, ngunit may isang lalaki na mas malapit na kamag-anak ni Noemi kaysa sa kaniya

Bilang manunubos, pinakasalan ni Boaz si Ruth (4:1-22)

- Sa harap ng sampung matatanda ng Betlehem, inialok ni Boaz sa mas malapit na kamag-anak ang pagkakataong tubusin ang bukid ni Elimelec at magbangon ng supling para sa taong patay sa pamamagitan ng pagtupad kay Ruth ng pag-aasawa bilang bayaw
- Nang tumanggi ang kamag-anak na iyon, si Boaz ang gumanap bilang manunubos
- Pinagpala ang pagsasama nina Boaz at Ruth nang magsilang si Ruth ng isang anak na lalaki, si Obed, lolo ni Haring David

S

SAALABIN. Tingnan ang SAALBIM.

SAALBIM. Isang lunsod na ang mga naninirahang Amorita ay isinailalim ng sambahayan ni Jose sa puwersahang pagtatrabaho. (Huk 1:35) Nang maglaon, ang Saalbim ay isinama sa isa sa mga distrito na taunang naglalaan ng pagkain sa sambahayan ni Solomon. (1Ha 4:7-9) Karaniwang kinikilala na ito rin ang Saalabin, isang lunsod ng Dan sa hanggahan nito. (Jos 19:40-42) Tanging ang huling katinig ng Hebreong baybay ng dalawang pangalang ito ang magkaiba. Maaaring ang Saalbon ay isa pang pangalan ng Saalbim.—2Sa 23:32; 1Cr 11:33.

Ipinapalagay na ang Saalbim ay ang tiwangwang na nayon ng Selbit (Tel Shaʽalvim), kung saan waring napanatili ang Biblikal na pangalang ito. Iyon ay mga 25 km (16 na mi) sa KHK ng Jerusalem at malapit sa iminumungkahing mga lokasyon ng iba pang mga lugar na binanggit kasama ng Saalbim sa Kasulatan.

SAALBONITA. Ang katawagan kay Eliaba, isa sa mga mandirigma ni David, ipinapalagay na nagpapahiwatig na isa na mula sa lunsod ng Saalbim.—2Sa 23:8, 32; 1Cr 11:26, 33.

SAALIM [Mga Sandakot; Mga Palad ng mga Kamay]. Isang "lupain" na dinaanan ni Saul noong hinahanap niya ang nawawalang mga asnong babae na pag-aari ng kaniyang ama na si Kis. (1Sa 9:3, 4) Dahil mahirap tukuyin ang eksaktong ruta ni Saul, hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Saalim. Iniuugnay ng ilang iskolar ang "lupain ng Saalim" sa "lupain ng Sual" sa 1 Samuel 13:17. Gayunpaman, waring isang lokasyon sa Efraim ang pinakaangkop sa konteksto.

SAAP.

1. Isang anak ni Caleb (na anak ni Hezron) sa babae nitong si Maaca. Si Saap ang pinagmulan o "ama" niyaong mga namayan sa Madmana.—1Cr 2:9, 42, 48, 49.

2. Huling binanggit sa anim na anak ni Jahdai na nakatalang kabilang sa mga inapo ni Caleb na anak ni Hezron sa tribo ni Juda.—1Cr 2:9, 42, 47.

SAARAIM [Doblihang Pintuang-daan].

1. Isang lunsod ng Juda sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 36) Matapos talunin ni David si Goliat at dahil sa pagtugis ng mga Israelita, ang namatay na mga Filisteo ay nagkalat mula sa 'Saaraim hanggang sa Gat at Ekron.' (1Sa 17:52) Ang Saaraim ay nasa kapaligiran ng "mababang kapatagan ng Elah" (ang es-Sant [ʽEmeq ha-ʼEla]) at Azeka (Tell Zakariyeh [Tel ʽAzeqa]). (Jos 15:35; 1Sa 17:1, 2) Hindi pa tiyakang natutukoy ang lugar na ito.

2. Isang lunsod ng Simeon. (1Cr 4:24, 31) Waring ito rin ang Silhim (Jos 15:32) at ang Saruhen. (Jos 19:6) Ipinapalagay na ito ay ang Tell el-Farʽah (Tel Sharuhen), na mga 35 km (22 mi) sa K ng Beer-sheba.

SAASGAZ. Ang tagapag-alaga sa mga babae ni Haring Ahasuero; ang bating na tagapangasiwa niya sa ikalawang bahay ng mga babae.—Es 2:14.

SABBATH, ARAW NG. Isang araw na itinalaga ng Diyos upang magpahinga mula sa karaniwang mga pagtatrabaho; ibinigay ni Jehova ang Sabbath bilang isang tanda sa pagitan niya at ng mga anak ni Israel. (Exo 31:16, 17) Ang pananalitang Hebreo na *yohm hash·shab·bathʹ* ay hinalaw sa pandiwang *sha·vathʹ,* nangangahulugang "magpahinga, maglikat." (Gen 2:2; 8:22) Sa Griego, ang *he he·meʹra tou sab·baʹtou* ay nangangahulugang "araw ng sabbath."

Nagsimula ang kasaysayan ng lingguhang 24-naoras na pangingilin ng sabbath noong 1513 B.C.E. samantalang ang bansang Israel ay nasa ilang noong ikalawang buwan pagkatapos ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto. (Exo 16:1) Sinabi ni Jehova kay Moises na sa ikaanim na araw ay madodoble ang makahimalang paglalaan ng manna. Nang magkatotoo ito, iniulat kay Moises ng mga pinuno ng kapulungan ang tungkol sa bagay na ito at nang magkagayon ay ipinatalastas niya ang kaayusan para sa lingguhang Sabbath. (Exo 16:22, 23) Mula noong panahong iyon, naging pananagutan na ng Israel na ipangilin ang Sabbath at ipinakikita ito ng mga salita ni Jehova sa Exodo 16:28, 29.

Pagkatapos ng maikling panahon, nang pormal na pasinayaan sa Bundok Sinai ang tipang Kautusan, ang lingguhang Sabbath ay ginawang isang mahalagang bahagi ng isang sistema ng mga sabbath. (Exo 19:1; 20:8-10; 24:5-8) Ang sistemang ito ay binubuo ng maraming uri ng sabbath: ang ika-7 araw, ang ika-7 taon, ang ika-50 taon (taon ng Jubileo), Nisan 14 (Paskuwa), Nisan 15, Nisan 21, Sivan 6 (Pentecostes), Etanim 1, Etanim 10 (Araw ng Pagbabayad-Sala), Etanim 15, at Etanim 22.

Hindi iniutos ang Sabbath sa sinuman sa mga lingkod ng Diyos bago ang Pag-alis at maliwanag itong ipinakikita ng Deuteronomio 5:2, 3 at Exodo

31:16, 17: “Hindi sa ating mga ninuno pinagtibay ni Jehova ang tipang ito, kundi sa atin.” “Ipangingilin ng mga anak ni Israel ang sabbath . . . sa buong panahon ng kanilang mga salinlahi. . . . Sa pagitan ko at ng mga anak ni Israel ay isang tanda ito hanggang sa panahong walang takda.” Kung dati nang ipinangingilin ng Israel ang Sabbath, hindi ito maaaring magsilbing isang paalaala ng pagliligtas sa kanila ni Jehova mula sa Ehipto, gaya ng ipinakikita ng Deuteronomio 5:15. Ipinahihiwatig ng paglabas ng ilan sa mga Israelita upang mamulot ng manna sa ikapitong araw, sa kabila ng tuwirang tagubilin na huwag itong gawin, na ang pangingilin ng Sabbath ay isang bagong bagay sa kanila noon. (Exo 16:11-30) Yamang hindi matiyak noon kung paano aasikasuhin ang kaso ng unang napaulat na manlalabag ng Sabbath pagkatapos na ibigay ang Kautusan sa Sinai, ipinakikita rin nito na kamakailan lamang itinatag ang Sabbath. (Bil 15:32-36) Samantalang nasa Ehipto, palibhasa'y mga alipin doon, hindi posibleng ipangilin ng mga Israelita ang Sabbath kahit mapasailalim pa sila ng gayong kautusan sa panahong iyon. Nagreklamo si Paraon na nakaaabala si Moises kahit noong humingi lamang ito ng tatlong araw upang makapaghain sila sa Diyos. Gaano pa nga kaya kung tinangka ng mga Israelita na magpahinga tuwing ikapitong araw. (Exo 5:1-5) Bagaman totoo na waring sinukat ng mga patriyarka ang panahon sa pamamagitan ng sanlinggo na may pitong araw, walang katibayan na itinuring nilang naiiba ang ikapitong araw. Gayunman, naging prominente ang pito bilang isang numero na karaniwang tumutukoy sa pagiging kumpleto. (Gen 4:15, 23, 24; 21:28-32) Maliwanag na ang salitang Hebreo na “sumumpa” (*sha·va'′*) ay nagmula rin sa salitang-ugat ng salitang nangangahulugang “pito.”

Ang Sabbath ay ipinagdiriwang noon bilang isang sagradong araw (Deu 5:12), isang araw ng kapahingahan at pagsasaya para sa lahat—para sa mga Israelita, mga lingkod, mga naninirahang dayuhan, at mga hayop—anupat humihinto sila mula sa lahat ng pagtatrabaho. (Isa 58:13, 14; Os 2:11; Exo 20:10; 34:21; Deu 5:12-15; Jer 17:21, 24) Sa araw na iyon, isang pantanging handog na sinusunog, kasama ng handog na mga butil at handog na inumin, ang inihahain, bukod pa sa regular at pang-araw-araw na “palagiang handog na sinusunog.” (Bil 28:9, 10) Pinapalitan ang tinapay na pantanghal sa santuwaryo, at isang bagong pangkat ng mga saserdote ang gumaganap ng kanilang mga tungkulin. (Lev 24:5-9; 1Cr 9:32; 2Cr 23:4) Hindi apektado ng Sabbath ang mga tungkulin ng saserdote (Mat 12:5), at tinutuli noon ang mga sanggol kahit Sabbath kung iyon ang ikawalong araw ng mga ito. Nang maglaon ay nagkaroon ng kasabihan ang mga Judio, “Walang sabbath sa santuwaryo,” anupat nangangahulugang patuloy na ginagampanan ng mga saserdote ang kanilang mga tungkulin.—Ju 7:22; Lev 12:2, 3; *The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, p. 152.

Ayon sa mga impormasyong rabiniko, noong panahong naririto si Jesus sa lupa, ang pagdating ng araw ng Sabbath ay ipinatatalastas sa pamamagitan ng tatlong tunog ng trumpeta sa bandang ikasiyam na oras, o alas tres, ng hapon ng Biyernes. Karaka-raka, itinitigil ang lahat ng paggawa at pangangalakal, sinisindihan ang lampara ng Sabbath, at isinusuot ang mga kasuutang pangkapistahan. Pagkatapos, tatlo na namang tunog ang maghuhudyat na aktuwal nang nagsimula ang Sabbath. Sa araw ng Sabbath, ang papalabas na pangkat ng mga saserdote ang naghahandog ng pang-umagang hain at ang papasók na pangkat naman ang naghahandog ng panggabing hain, anupat kapuwa nasa santuwaryo ang mga pangkat na ito sa araw na iyon. Bawat isa sa mga pangkat ay magbibigay sa mataas na saserdote ng kalahati ng takdang bahagi nito sa tinapay. Kinakain ito ng mga saserdote na nasa malinis na kalagayan sa templo mismo sa panahon ng Sabbath. Sa pamamagitan ng palabunutan, itinatalaga ng mga ulo ng mga pamilya ng papasók na pangkat kung alin sa mga pamilya ang maglilingkod sa bawat pantanging araw ng kanilang linggo ng paglilingkod at kung sino ang gaganap ng makasaserdoteng mga tungkulin sa Sabbath.—Lev 24:8, 9; Mar 2: 26, 27; *The Temple,* p. 151, 152, 156-158.

Magkaiba ang mga kahilingan para sa regular na lingguhang Sabbath at sa mga Sabbath o “mga banal na kombensiyon” na kaugnay ng mga kapistahan. (Lev 23:2) Sa pangkalahatan, mas mahigpit ang lingguhang Sabbath; sa panahong iyon ay walang gawain, mabigat man o hindi, ang maaaring gawin (maliban sa mga gawain sa santuwaryo). Kahit ang pangunguha ng kahoy o ang pagpapaningas ng apoy ay ipinagbawal. (Bil 15:32-36; Exo 35:3) Nililimitahan din ang paglalakbay, anupat lumilitaw na ibinatay ito sa Exodo 16:29. Ang Araw ng Pagbabayad-Sala ay isa ring panahon ng kapahingahan mula sa lahat ng uri ng gawain. (Lev 16:29-31; 23:28-31) Gayunman, sa mga araw ng banal na kombensiyon ng mga kapistahan ay hindi maaaring gumawa ng mabigat na gawain, paghahanapbuhay, o pangangalakal, ngunit ipinahintulot ang pagluluto, mga paghahanda para sa kapistahan, at iba pa.—Exo 12:16; Lev 23:7, 8, 21, 35, 36.

Kung minsan, dalawang legal na Sabbath ang pumapatak sa iisang yugtong 24-na-oras, at tinatawag ito noon na isang ‘dakilang’ Sabbath, halimbawa ay kapag tumapat sa regular na Sabbath ang Nisan 15 (isang araw ng sabbath).—Ju 19:31.

Mga Pakinabang at Kahalagahan ng Sabbath. Ang paghinto mula sa lahat ng pagtatrabaho at ang pagtupad sa iba pang bigay-Diyos na mga

kahilingan hinggil sa Sabbath ay hindi lamang nagbigay ng kapahingahan sa katawan kundi, higit na mahalaga, naglaan ito ng pagkakataon upang maipakita ng indibiduwal ang kaniyang pananampalataya at pagkamasunurin sa pamamagitan ng pangingilin ng Sabbath. Nagbigay ito ng pagkakataon sa mga magulang na maikintal sa isip at puso ng kanilang mga anak ang mga kautusan at mga utos ng Diyos. (Deu 6:4-9) Kaugalian nang gugulin ang Sabbath sa pagkuha ng kaalaman tungkol sa Diyos at pag-aasikaso sa espirituwal na mga pangangailangan, gaya ng ipinahihiwatig ng naging tugon ng asawa ng babaing Sunamita nang humingi siya ng pahintulot na yumaon upang makipagkita kay Eliseo na lalaki ng Diyos: “Bakit ka paroroon sa kaniya ngayon? Hindi naman isang bagong buwan ni isang sabbath.” (2Ha 4:22, 23) At walang alinlangang sinamantala ng mga Levitang nakapangalat sa buong lupain ang Sabbath upang ituro ang Kautusan sa bayan ng Israel.—Deu 33:8, 10; Lev 10:11.

Mahalagang alalahanin ng indibiduwal na mga Israelita na ipangilin ang Sabbath dahil ang paglabag dito ay itinuturing na paghihimagsik laban kay Jehova at pinarurusahan ng kamatayan. (Exo 31:14, 15; Bil 15:32-36) Kumapit din sa bansa ang simulaing ito. Ang buong-puso nilang pagtupad sa buong sistema ng sabbath, kapuwa ang mga araw at mga taon, ay isang mahalagang salik noon upang patuloy silang umiral bilang isang bansa sa kanilang bigay-Diyos na lupain. Dahil hindi nila pinarangalan ang mga kautusan ng Sabbath, naging isang malaking dahilan ito ng pagbagsak nila at ng pagkatiwangwang ng lupain ng Juda sa loob ng 70 taon upang mapunan ang mga Sabbath na nilabag nila. —Lev 26:31-35; 2Cr 36:20, 21.

Mga Rabinikong Restriksiyon sa Sabbath. Noong una, ang Sabbath ay nilayong maging isang masayang panahon na nakapagpapatibay sa espirituwal. Ngunit dahil sa kanilang sigasig na lubhang mapaiba sa mga Gentil, unti-unti itong pinabigat ng mga Judiong lider ng relihiyon, lalo na pagkabalik nila mula sa pagkatapon sa Babilonya, anupat nagdagdag sila ng marami pang restriksiyon sa Sabbath na dahil dito’y umabot iyon nang 39, bukod pa sa di-mabilang na mas maliliit na restriksiyon. Nang tipunin ang mga iyon, dalawang malalaking tomo ang nabuo. Bilang halimbawa, ipinagbawal ang panghuhuli ng pulgas anupat itinuring itong isang uri ng pangangaso. Hindi maaaring bigyan ng lunas ang paghihirap ng isang tao malibang nanganganib ang buhay nito. Hindi maaaring ayusin ang isang butong nalinsad, ni bendahan man ang isang pilay. Pinawalang-saysay ng mga Judiong lider ng relihiyon ang tunay na layunin ng Sabbath, sapagkat ginawa nilang mga alipin ng tradisyon ang mga tao, sa halip na ang Sabbath ang maglingkod sa mga tao sa ikararangal ng Diyos. (Mat 15:3, 6; 23:2-4; Mar 2:27) Nang manguha ang mga alagad ni Jesus ng mga butil at kiskisin nila ang mga ito sa kanilang mga kamay upang kainin, maliwanag na dalawang bagay ang iniakusa sa kanila, samakatuwid nga, pag-aani at paggigiik sa panahon ng Sabbath. (Luc 6:1, 2) May kasabihan noon ang mga rabbi: “Ang mga kasalanan ng sinumang mahigpit na tumutupad sa bawat kautusan ng Sabbath, bagaman isa siyang mananamba sa idolo, ay pinatatawad.”

Hindi Iniutos sa mga Kristiyano. Bilang isang Judio na nasa ilalim ng Kautusan, ipinangilin ni Jesus ang Sabbath ayon sa ipinag-utos ng Salita ng Diyos (hindi ng mga Pariseo). Alam niyang kaayon ng kautusan ang gumawa ng mabubuting bagay kapag Sabbath. (Mat 12:12) Gayunman, sinasabi ng kinasihang mga kasulatang Kristiyano na “si Kristo ang wakas ng Kautusan” (Ro 10:4), anupat dahil dito ay “pinalaya na [ang mga Kristiyano] mula sa Kautusan.” (Ro 7:6) Walang kinilala si Jesus ni ang kaniyang mga alagad na anumang pagkakaiba sa pagitan ng tinatawag na moral at seremonyal na mga kautusan. Sumipi sila mula sa ibang mga bahagi ng Kautusan gayundin sa Sampung Utos at itinuring nilang ang lahat ng ito ay dapat tuparin ng mga nasa ilalim ng Kautusan. (Mat 5:21-48; 22:37-40; Ro 13:8-10; San 2:10, 11) Malinaw na sinasabi ng Kasulatan na “pinawi [ng hain ni Kristo] ang Kautusan ng mga utos na binubuo ng mga tuntunin” at na “pinawi [ng Diyos] ang sulat-kamay na dokumento na laban sa atin, na binubuo ng mga tuntunin . . . at inalis Niya ito sa pamamagitan ng pagpapako nito sa pahirapang tulos.” Ang buong Kautusang Mosaiko ang “pinawi” o “inalis.” (Efe 2:13-15; Col 2:13, 14) Dahil dito, sa pamamagitan ng hain ni Kristo Jesus, ang buong *sistema* ng mga Sabbath, mga araw man o mga taon, ay winakasan kasama ng iba pang bahagi ng Kautusan. Ito ang dahilan kung bakit maaaring ituring ng mga Kristiyano “ang isang araw bilang gaya ng lahat ng iba pa,” ito man ay isang sabbath o iba pang araw, anupat hindi natatakot na hahatulan siya ng iba. (Ro 14:4-6; Col 2:16) May kinalaman doon sa mga ubod-ingat na nangingilin ng “mga araw at mga buwan at mga kapanahunan at mga taon,” ganito ang sinabi ni Pablo: “Natatakot ako para sa inyo, na baka sa paanuman ay nagpagal ako nang walang layunin may kaugnayan sa inyo.” —Gal 4:10, 11.

Pagkamatay ni Jesus, hindi kailanman iniutos ng kaniyang mga apostol na ipangilin ang Sabbath. Hindi kabilang ang Sabbath sa kahilingan sa mga Kristiyano sa Gawa 15:28, 29, o kahit noong dakong huli. Ni nagtatag man sila ng isang bagong sabbath, isang “araw ng Panginoon.” Bagaman binuhay-muli si Jesus sa araw na tinatawag ngayon na Linggo, hindi ipinahihiwatig saanman sa Bibliya na ang

araw na ito ng kaniyang pagkabuhay-muli ay dapat gunitain bilang isang “bagong” sabbath o sa anumang ibang paraan. Itinatawag-pansin ng ilan ang 1 Corinto 16:2 at Gawa 20:7 bilang saligan upang ipangilin ang Linggo bilang isang sabbath. Gayunman, ipinakikita lamang ng unang teksto na tinagubilinan ni Pablo ang mga Kristiyano na magbukod sa kanilang mga tahanan ng isang partikular na halaga para sa kanilang nagdarahop na mga kapatid sa Jerusalem tuwing unang araw ng sanlinggo. Ang salaping iyon ay hindi nila dadalhin sa kanilang dako ng pagtitipon kundi iingatan nila hanggang sa pagdating ni Pablo. Kung tungkol naman sa huling tekstong nabanggit, makatuwiran lamang na makipagtagpo si Pablo sa mga kapatid sa Troas sa unang araw ng sanlinggo, yamang kinabukasan mismo ay paalis na siya.

Batay sa mga nabanggit na, maliwanag na hindi bahagi ng unang-siglong Kristiyanismo ang literal na pangingilin ng mga araw at mga taon ng Sabbath. Noon lamang 321 C.E. itinalaga ni Constantino ang Linggo (sa Latin: *dies Solis,* isang matandang titulo na iniuugnay sa astrolohiya at pagsamba sa araw, hindi *Sabbatum* [Sabbath] o *dies Domini* [araw ng Panginoon]) bilang isang araw ng kapahingahan para sa lahat maliban sa mga magsasaka.

Pagpasok sa Kapahingahan ng Diyos. Ayon sa Genesis 2:2, 3, kasunod ng ikaanim na araw, o yugto, ng paglalang, ang Diyos ay “nagpasimulang magpahinga noong ikapitong araw,” anupat huminto mula sa mga gawang paglalang may kinalaman sa lupa, gaya ng inilalarawan sa Genesis kabanata 1.

Sa Hebreo, mga kabanata 3 at 4, ipinakikita ng apostol na si Pablo na ang mga Judio sa ilang ay hindi nakapasok sa kapahingahan, o sabbath, ng Diyos dahil sa pagsuway at kawalan ng pananampalataya ng mga ito. (Heb 3:18, 19; Aw 95:7-11; Bil 14:28-35) Yaong mga nakapasok sa Lupang Pangako sa ilalim ng pangunguna ni Josue ay nakaranas ng isang kapahingahan, ngunit hindi iyon ang lubos na kapahingahang tatamasahin sa ilalim ng Mesiyas. Makasagisag lamang iyon, o isang anino ng katunayan. (Jos 21:44; Heb 4:8; 10:1) Gayunman, nagpaliwanag si Pablo, “may nananatili pang sabbath na pagpapahinga para sa bayan ng Diyos.” (Heb 4:9) Kaugnay nito, yaong mga masunurin at nananampalataya kay Kristo ay nagtatamasa ng isang “sabbath na pagpapahinga” mula sa kanilang “sariling mga gawa,” mga gawa na sa pamamagitan ng mga ito ay sinikap nila noon na patunayang matuwid ang kanilang sarili. (Ihambing ang Ro 10:3.) Sa gayon, ipinakikita ni Pablo na noong kaniyang mga araw ay nagpapatuloy pa rin ang sabbath, o kapahingahan, ng Diyos at pumapasok doon ang mga Kristiyano, anupat nagpapahiwatig na libu-libong taon ang haba ng araw ng kapahingahan ng Diyos.—Heb 4:3, 6, 10.

“Panginoon ng Sabbath.” Noong naririto siya sa lupa, tinukoy ni Jesu-Kristo ang kaniyang sarili bilang “Panginoon ng sabbath.” (Mat 12:8) Ang literal na araw ng Sabbath, na nilayong magdulot sa mga Israelita ng kaginhawahan mula sa kanilang mga pagtatrabaho, ay “isang anino ng mga bagay na darating, ngunit ang katunayan ay sa Kristo.” (Col 2:16, 17) May kaugnayan sa “mga bagay na darating,” may isang sabbath na doo’y si Jesus ang magiging Panginoon. Bilang Panginoon ng mga panginoon, pamamahalaan ni Kristo ang buong lupa sa loob ng isang libong taon. (Apo 19:16; 20:6) Noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa, ang ilan sa pinakanamumukod-tanging makahimalang mga gawa ni Jesus ay sa araw ng Sabbath niya isinagawa. (Luc 13:10-13; Ju 5:5-9; 9:1-14) Maliwanag na ipinakikita nito ang uri ng kaginhawahang idudulot niya habang iniaangat niya ang sangkatauhan tungo sa espirituwal at pisikal na kasakdalan sa panahon ng kaniyang dumarating na Milenyong Paghahari, anupat dahil dito ay magiging tulad iyon ng isang yugto ng sabbath na kapahingahan para sa lupa at sa sangkatauhan.—Apo 21:1-4.

SABBATH, TAON NG. Ang ikapito sa bawat siklo na tigpipitong taon; sa taóng iyon, sa sinaunang Israel, pinahihintulutang makapagpahinga ang lupain, anupat hinahayaan itong di-nabubungkal, at ang mga kapuwa Hebreo ay hindi pinipilit na magbayad ng mga utang.

Ang taon ng Sabbath, tinutuos mula sa taóng 1473 B.C.E., ang taon ng pagpasok ng Israel sa Lupang Pangako, ay dapat ipagdiwang “sa pagwawakas ng bawat pitong taon,” sa katunayan ay sa tuwing ikapitong taon. (Deu 15:1, 2, 12; ihambing ang Deu 14:28.) Maliwanag na ang simula ng taon ng Sabbath ay sa pagpapatunog ng trumpeta tuwing Etanim (Tisri) 10, ang Araw ng Pagbabayad-Sala. Gayunman, naniniwala ang ilan na, samantalang ang taon ng Jubileo ay nagsisimula sa Araw ng Pagbabayad-Sala, ang taon ng Sabbath naman ay nagsisimula sa Tisri 1.

Sa panahong iyon ay walang pagsasaka ng lupain, paghahasik, o pagpungos, ni magkakaroon man ng anumang pagtitipon ng bunga ng pananim, kundi ang mga tumubo sa ganang sarili ay hinahayaan sa bukid, anupat ang may-ari ng bukid pati ang kaniyang mga alipin, ang mga upahang trabahador, at ang mga naninirahang dayuhan ay makakakain mula roon. Isa itong maawaing paglalaan para sa mga dukha at, gayundin, para sa mga alagang hayop at sa maiilap na hayop, yamang makakakain din ang mga ito mula sa mga bunga ng lupain sa taon ng Sabbath.—Lev 25:1-7.

Ang taon ng Sabbath ay tinawag na "ang taon ng pagpapalaya [*hash·shemit·tah'*]." (Deu 15:9; 31:10) Sa taóng iyon, ang lupain ay nagtatamasa ng lubusang kapahingahan, o pagpapalaya, yamang hinahayaan itong di-nabubungkal. (Exo 23:11) Sa panahon ding iyon ay may kapahingahan, o pagpapalaya, sa mga pagkakautang. Ito ay "isang pagpapalaya para kay Jehova," bilang parangal sa kaniya. Ngunit iba naman ang pangmalas dito ng ilan. Naniniwala ang ilang komentarista na ang mga utang ay hindi naman aktuwal na kinakansela, kundi, sa halip, hindi maaaring pilitin ng may pautang ang kaniyang kapuwa Hebreo na magbayad ng utang, yamang walang kita sa taóng iyon ang magsasaka; gayunman, maaaring pilitin ng nagpahiram ang isang banyaga na magbayad. (Deu 15:1-3) Naniniwala naman ang ilang rabbi na ang mga utang para sa kawanggawa upang matulungan ang isang kapatid na dukha ay kinakansela, ngunit iba ang kategorya ng mga utang may kaugnayan sa negosyo. Sinasabi nila na, noong unang siglo ng Karaniwang Panahon, pinasimulan ni Hillel ang isang pamamaraan kung saan ang nagpahiram ay maaaring magtungo sa hukuman at hilinging huwag kanselahin ang kaniyang pautang sa pamamagitan ng paggawa ng isang deklarasyon.—*The Pentateuch and Haftorahs,* inedit ni J. Hertz, London, 1972, p. 811, 812.

Ang taóng iyon ng pagpapalaya, o kapahingahan mula sa pamimilit na magbayad ng utang, ay hindi kapit sa pagpapalaya sa mga alipin, yamang marami sa mga ito ay nasa pagkaalipin dahil sa pagkakautang. Sa halip, ang aliping Hebreo ay pinalalaya sa ikapitong taon ng kaniyang pagkaalipin o sa Jubileo, alinman ang mauna.—Deu 15:12; Lev 25:10, 54.

Kinailangan ang pananampalataya upang ipangilin ang mga taon ng Sabbath bilang bahagi ng tipan ni Jehova sa Israel, ngunit saganang mga pagpapala ang ibubunga ng lubos na pagtupad sa tipan. (Lev 26:3-13) Nangako ang Diyos na maglalaan siya ng sapat sa panahon ng pag-aani ng ikaanim na taon upang magkaroon ng panustos na pagkain sa loob ng tatlong taon, mula sa ikaanim na taon hanggang sa pag-aani sa ikawalong taon. Dahil hindi maaaring maghasik ng pananim sa ikapitong taon, walang aning matitipon hanggang sa ikawalong taon. (Ihambing ang Lev 25:20-22.) Nang pumasok na ang Israel sa Lupang Pangako sa ilalim ng pangunguna ni Josue, anim na taon ang ginugol upang masupil ang mga bansa sa Canaan at maitakda ang mga lupaing mana. Sabihin pa, noong panahong iyon ay kakaunting pananim ang naihasik ng Israel, kung nakapaghasik man sila, ngunit may mga pagkain naman mula sa mga pananim ng mga Canaanita. (Deu 6:10, 11) Ang ikapitong taon ay isang sabbath, kaya naman kinailangan nilang magpakita ng pananampalataya at pagkamasunurin sa pamamagitan ng paghihintay hanggang sa pag-aani ng ikawalong taon, at dahil sa pagpapala ni Jehova ay nakaraos sila.

Sa tuwing taon ng pagpapalaya, sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol, ang buong bayan ay dapat magtipon, mga lalaki at mga babae, maliliit na bata at mga naninirahang dayuhan, upang makinig sa pagbabasa ng Kautusan.—Deu 31:10-13.

Kung natupad nang wasto ng Israel ang Kautusan, nakapagtamasa sana ang lupain ng 121 taon ng Sabbath bukod pa sa 17 taon ng Jubileo bago ang pagkatapon. Ngunit hindi nila lubusang ipinangilin ang mga taon ng Sabbath. Nang ang bayan ay yumaon sa pagkatapon sa Babilonya, nanatiling tiwangwang ang lupain sa loob ng 70 taon "hanggang sa mabayaran ng lupain ang mga sabbath nito." (2Cr 36:20, 21; Lev 26:34, 35, 43) Walang sinasabi sa Kasulatan na eksaktong 70 taon ng Sabbath ang hindi ipinangilin ng mga Judio; ngunit hinayaan ni Jehova na mapunan ng ipinatupad na 70-taóng pagkatiwangwang ng lupain ang lahat ng taon ng Sabbath na hindi ipinangilin.

SABBATH NA PAGLALAKBAY, ARAW NG. Tingnan ang PAGLALAKBAY.

SABEANO, MGA.

1. Ang katawagan sa isang pulutong ng mga manlulusob na sumalakay sa ari-arian ni Job ng lupain ng Uz. Kinuha ng mga Sabeanong ito ang mga baka at mga asnong babae ni Job at pinatay ang kaniyang mga tagapaglingkod. (Job 1:14, 15) Binanggit din ni Job ang "naglalakbay na pangkat ng mga Sabeano," sa Job 6:19.

Mahirap kilalanin nang may katiyakan ang mga Sabeanong ito, yamang maaaring mga inapo sila ng ilang magkakaibang lalaki na nagngangalang Sheba. Ang anak ni Abraham na si Joksan ay may anak na nagngangalang Sheba (Gen 25:1-3), at may posibilidad din naman na ang mga manlulusob na Sabeano ay nagmula sa linyang ito. Gayunman, mas karaniwan nang iminumungkahi ng mga iskolar na ang mga Sabeano ay nanggaling sa Sheba na nagmula kay Ham sa pamamagitan ni Cus (Gen 10:6, 7) o kay Sheba na anak ni Joktan sa linya ni Sem.—Gen 10:21-29.

2. Matatangkad na tao na iniuugnay ng Isaias 45:14 sa mga trabahador ng Ehipto at mga mangangalakal ng Etiopia na kikilala kay Jehova at sa kaniyang bayan. Iniuugnay rin ng Isaias 43:3 ang Ehipto at Etiopia ngunit ang ginamit ay "Seba" sa halip na "mga Sabeano," anupat ipinahihiwatig na ang mga lalaki ng Seba ay tinawag na mga Sabeano.—Tingnan ang SEBA Blg. 2.

3. Ang mga inapo ni Sheba (hindi matiyak kung sa linya ni Sem o ni Ham) na maliwanag na bumuo

ng isang kaharian malapit sa dulo ng Peninsula ng Arabia. Malamang na nagmula sa lupaing ito ang reyna ng Sheba na dumalaw kay Solomon. (1Ha 10:1) Madalas tukuyin sa mga sekular na impormasyon ang kahariang ito bilang Sabeano, at maaaring gayundin ang Bibliya.—Tingnan ang SHEBA Blg. 6.

Ang ilang salin ay kababasahan ng "mga Sabeano" sa Ezekiel 23:42 (*KJ, Yg, Da*), anupat gayon ang pagpapakahulugan sa panggilid na impormasyon sa Bibliyang Hebreo. Gayunman, ang mismong teksto ay kababasahan ng "mga lasenggo," at kadalasang ganiyan ang pagkakasalin sa talatang ito ng makabagong mga salin.—*Ro, NW, AS, RS.*

SABETAI [[Isinilang nang] Sabbath]. Isang Levita na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. Ang teksto sa Ezra 10:15 ay kababasahan: "Gayunman, si Jonatan na anak ni Asahel at si Jahzeias na anak ni Tikva ang tumayo laban dito, at si Mesulam at si Sabetai na mga Levita ang tumulong sa kanila." Ang talatang ito ay maaaring unawain na tinulungan ni Sabetai yaong mga sumalansang sa panukala ni Ezra na paalisin niyaong mga kumuha ng mga asawang banyaga ang mga ito. O maaaring nangangahulugan ito na nakisama siya sa pagsalansang sa pamamaraang iminungkahi ng kongregasyon para lutasin ang usapin. Ang isa pang posibleng salin ay magpapahiwatig na tinulungan niya yaong mga gumanap bilang kinatawan sa pagharap sa situwasyon alang-alang sa bayan. Ang huling pangmalas na ito marahil ay masusuportahan kung ang Sabetai na binanggit dito ang siya ring taong binanggit sa Nehemias 8:5-7; 11:1, 2, 15, 16 na tumulong kay Ezra sa pangmadlang pagbabasa ng Kautusan at nanirahan sa Jerusalem matapos na muling maitayo ang pader.

SABSABAN, KUWADRA. Sa isang sabsaban inihiga ang sanggol na si Jesus at doon siya nakita ng mga pastol na tumanggap ng patalastas mula sa isang anghel tungkol sa kaniyang kapanganakan. (Luc 2:7, 12, 16) Sa kasong ito, ang salitang Griego para sa "sabsaban" ay *phat'ne,* nangangahulugang "dakong pakainan." Posible ring ang *phat'ne* ay tumutukoy sa kuwadra na pinaglalagyan ng mga hayop. (Ihambing ang Luc 13:15.) Karaniwang ipinapalagay na ang terminong Hebreo na *'e·vus'* ay nangangahulugang "sabsaban" at isinalin ito bilang *phat'ne* sa Griegong *Septuagint,* gaya ng tatlong iba pang salitang Hebreo na isinasalin bilang "mga kuwadra" (2Cr 32:28), "mga kulungan" (Hab 3:17), at "kumpay" (Job 6:5).

Sa Palestina, ang mga arkeologo ay may natagpuang malalaking labangan na bawat isa'y inukit mula sa isang piraso ng batong-apog at may haba na mga 0.9 m (3 piye), lapad na 0.5 m (1.5 piye), at lalim na 0.6 m (2 piye). Ipinapalagay na nagsilbing sabsaban ang mga ito. Maaari rin na, gaya nitong kalilipas na mga panahon lamang, ang mga sabsaban noon ay inuka sa mga batong dingding ng mga yungib na ginamit bilang silungan ng mga hayop.

SABTA. Isang anak ni Cus at kapatid ni Nimrod; pinagmulan ng isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:7, 8, 32; 1Cr 1:9, 10) Lumilitaw na ang mga inapo ni Sabta ay namayan sa timugang Arabia, marahil sa isa sa mga lugar na nang maglaon ay nagtaglay ng pangalang kahawig ng sa kaniya. Iminungkahi ang Sabota, ang sinaunang kabisera ng Hadhramaut, at binanggit ni Ptolemy ang isang bayan na tinatawag na Saptha malapit sa Gulpo ng Persia, ngunit nanatiling di-tiyak ang anumang kaugnayan sa mga lugar na ito.

SABTECA. Ikalimang binanggit na anak ni Cus at ama ng isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:7, 32; 1Cr 1:9) Ang kaniyang mga inapo ay malamang na namayan sa timugang Arabia o marahil ay sa Etiopia, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

SACAR [Kabayaran].

1. Hararitang ama ng mandirigma ni David na si Ahiam. (1Cr 11:26, 35) Si Sacar ay tinatawag na Sarar sa 2 Samuel 23:33.

2. Ang ikaapat na anak ni Obed-edom at isa sa mga bantay ng pintuang-daan noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 26:1, 4.

SADRAC. Ang pangalang Babilonyo ng isang Judiong tapon na binigyan ng isang mataas na posisyon sa pamahalaan ng Babilonya. Sina Sadrac, Mesac, at Abednego—ang tatlong kasamahan ni Daniel—ay laging magkakasamang binabanggit, at si Sadrac ang laging unang nakatala, marahil dahil ang kani-kanilang pangalang Hebreo—Hananias, Misael, at Azarias—ay laging lumilitaw na nasa alpabetikong pagkakasunud-sunod ayon sa mga titik Hebreo. Ibinigay sa kanila ang mga pangalang Babilonyo pagkatapos na dalhin sila sa Babilonya. Doon ay tumanggap sila ng pagsasanay, yamang naobserbahan na sila'y mga kabataang makikinis, makikisig at matatalino. Sa pagtatapos ng tatlongtaóng pag-aaral, sina Sadrac, Mesac, at Abednego ay nasumpungang sampung ulit na mas magaling kaysa sa matatalinong lalaki ng Babilonya. Tiyak na pinagpala sila ni Jehova, at walang alinlangang ang isang dahilan ay ang kanilang matatag na pagtanggging dumhan ang kanilang sarili ng masasarap na pagkain ng Babilonya. (Dan 1:3-20) Ang sumunod na iniulat na atas nila ay ang pangangasiwa sa nasasakupang distrito ng Babilonya. (Dan 2:49)

Pansamantala nilang naiwala ang pabor ng hari nang tumanggi silang yumukod sa malaking imahen nito, ngunit pagkatapos na ilabas sila ni Jehova mula sa maapoy na hurno nang walang pinsala, ibinalik sila sa kanilang dating posisyon.—Dan 3.

SADUCEO. Isang prominenteng relihiyosong sekta ng Judaismo na konektado sa pagkasaserdote. (Gaw 5:17) Ang mga Saduceo ay hindi naniniwala sa pagkabuhay-muli ni sa mga anghel.—Gaw 23:8.

Hindi alam kung kailan lumitaw ang mga Saduceo bilang isang sekta. Sa kasaysayan, una silang binanggit sa mga akda ni Josephus, na nagpapakitang sila'y kalaban ng mga Pariseo noong huling kalahatian ng ikalawang siglo B.C.E. (*Jewish Antiquities,* XIII, 293 [x, 6]) Nagbigay rin si Josephus ng impormasyon tungkol sa kanilang mga turo. Gayunman, pinag-aalinlanganan kung totoo ang lahat ng kaniyang iniulat. Sinabi ni Josephus na, di-tulad ng mga Pariseo, ang mga Saduceo ay hindi naniniwala sa tadhana. Naniniwala sila na ang indibiduwal, batay sa sarili niyang mga pagkilos, ang tanging may pananagutan sa anumang sumasapit sa kaniya. (*Jewish Antiquities,* XIII, 172, 173 [v, 9]) Hindi nila tinatanggap ang maraming bibigang tradisyon na sinusunod ng mga Pariseo, pati na ang paniniwala ng mga ito sa imortalidad ng kaluluwa at sa pagpaparusa o pagbibigay ng gantimpala pagkatapos ng kamatayan. Waring magaspang makitungo ang mga Saduceo sa isa't isa. Sinasabing mahilig silang makipagtalo. Ayon kay Josephus, ang kanilang mga turo ay nakaakit sa mayayaman.—*Jewish Antiquities,* XIII, 298 (x, 6); XVIII, 16, 17 (i, 4); *The Jewish War,* II, 162-166 (viii, 14).

Gaya ng ipinakita ni Juan na Tagapagbautismo, ang mga Saduceo ay kailangang magluwal ng mga bunga na angkop sa pagsisisi. Ito'y dahil nabigo silang tuparin ang kautusan ng Diyos, gaya ng mga Pariseo. (Mat 3:7, 8) Inihalintulad ni Kristo Jesus sa lebadura ang kanilang nakasasamang turo.—Mat 16:6, 11, 12.

Ganito ang sabi ng Gawa 23:8 hinggil sa kanilang mga relihiyosong paniniwala: "Sinasabi ng mga Saduceo na walang pagkabuhay-muli ni anghel man ni espiritu, ngunit hayagang sinasabi ng mga Pariseo ang lahat ng mga iyon." Tinangka ng isang grupo ng mga Saduceo na lituhin si Kristo Jesus sa pamamagitan ng isang tanong hinggil sa pagkabuhay-muli at pag-aasawa bilang bayaw. Ngunit napatahimik niya sila. Sa pamamagitan ng pagsipi sa mga isinulat ni Moises, na diumano'y tinatanggap nila, pinabulaanan ni Jesus ang kanilang argumento na walang pagkabuhay-muli. (Mat 22:23-34; Mar 12:18-27; Luc 20:27-40) Nang nasa harap ng Sanedrin ang apostol na si Pablo, lumikha siya ng pagkakabaha-bahagi sa pinakamataas na hukumang ito ng mga Judio nang pag-awayin niya ang mga Pariseo at mga Saduceo. Nangyari iyon dahil sa relihiyosong mga pagkakaiba sa pagitan nila.—Gaw 23:6-10.

Bagaman nababahagi ng relihiyon, nakipagsabuwatan ang mga Saduceo sa mga Pariseo upang tuksuhin si Jesus sa pamamagitan ng paghiling sa kaniya ng isang tanda (Mat 16:1), at nagkaisa ang dalawang grupo sa pagsalansang sa kaniya. Ipinakikita ng katibayan sa Bibliya na mga Saduceo ang nanguna sa pagsisikap na ipapatay si Jesus. Ang mga Saduceo ay mga miyembro ng Sanedrin, ang hukumang nagpakana laban kay Jesus at nang maglaon ay humatol sa kaniya ng kamatayan. Kabilang sa hukumang iyon si Caifas, isang Saduceo at mataas na saserdote, at maliwanag na pati ang iba pang mga prominenteng saserdote. (Mat 26:59-66; Ju 11:47-53; Gaw 5:17, 21) Samakatuwid, kapag binanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan na ang isang pagkilos ay ginawa ng mga punong saserdote, maliwanag na mga Saduceo ang kasangkot. (Mat 21:45, 46; 26:3, 4, 62-64; 28:11, 12; Ju 7:32) Lumilitaw na mga Saduceo ang nanguna sa pagsisikap na pahintuin ang paglaganap ng Kristiyanismo matapos mamatay at buhaying-muli si Jesus.—Gaw 4:1-23; 5:17-42; 9:14.

SAFIRO. Isang mahalagang bato na malinaw o napaglalagusan ng liwanag; isang uri ng *corundum.* Bagaman ang mga safiro ay may sari-saring kulay, yaong mga kulay matingkad na asul ang pinakamimithi. Lumilitaw na ang mga safiro na tinutukoy sa Bibliya ay asul.

Safiro ang isa sa mga bato na nasa "pektoral ng paghatol" ng mataas na saserdote.—Exo 28:15-18; 39:11.

Inilarawan ni Job, na nabuhay noong mga ika-17 siglo B.C.E., ang mga pagsisikap ng mga tao na humukay sa kailaliman ng lupa upang makamina ng ginto at mahahalagang hiyas, at binanggit niya na kabilang ang safiro sa mga pambihirang bato na nahuhukay sa ganitong paraan. Ngunit, ang sabi ni Job, bagaman mahalaga ang safiro at mahirap itong makuha, ang karunungan ay malayong nakahihigit at hindi mababayaran ng gayong mga bato.—Job 28:4-6, 12, 16.

Makasagisag na Paggamit. Ang makinang na kagandahan, gayundin ang nakalulugod, nakaaakit, at nakabibighaning epekto ng pagtingin sa mahahalagang hiyas, ay ginamit sa makasagisag na paraan may kaugnayan sa mga pangitain ng kaluwalhatian ng Diyos. Matapos maitatag ang tipang Kautusan, sina Moises, Aaron, Nadab, Abihu, at 70 sa matatandang lalaki ng Israel ay tumanggap ng isang pangitain tungkol kay Jehova, at sa ilalim ng kaniyang mga paa ay "may animo'y tulad ng la-

tag na yari sa mga batong safiro at tulad ng mismong langit sa kadalisayan." (Exo 24:8-11) Sa mga pangitain ng kaluwalhatian ni Jehova, makalawang ulit na nakita ni Ezekiel ang "wangis ng isang trono" na "gaya ng batong safiro."—Eze 1:1, 26-28; 10:1-4.

Nang si Jehova, bilang asawang Nagmamay-ari sa Sion, ay magsalita tungkol sa pagsasauli at pagpapaganda rito, sinabi niya: "Ang iyong pundasyon ay ilalatag ko na may mga safiro." (Isa 54:5, 11) Sa katulad na paraan, isiniwalat ng pangitain ng apostol na si Juan tungkol sa makalangit na Bagong Jerusalem na ang safiro ay bahagi ng mga pundasyon nito. —Apo 21:2, 19.

SAFRON [sa Heb., *kar·kom′*]. Ang salitang Hebreo nito, na lumilitaw lamang sa Awit ni Solomon (4:14), ay kadalasang iniuugnay sa *crocus* na pinagmumulan ng safron (*Crocus sativus*), isang halamang may bulbo na namumulaklak kapag taglagas anupat tulad-damo ang mga dahon at purpura ang mga bulaklak at kahawig na kahawig ng *common spring crocus*. Upang makagawa ng 28 g (1 onsa) lamang ng safron, isang substansiya na matingkad na kulay-kahel at binubuo ng pinatuyong mga *style* at estigma ng mga bulaklak, mga 4,000 bulaklak ang kailangan. Kapag bumuka na ang mga bulaklak, o di-katagalan pagkatapos nito, ang estigma at ang itaas na bahagi ng *style* ay kinukuha at pinatutuyo. Ang safron ay ginagamit na pangkulay at pampalasa sa mga pagkain at mas ginamit nang malawakan noon kaysa sa ngayon sa pagtitina ng dilaw na kulay sa mga tela. Ginamit din ito bilang gamot at bilang pabango.

Malamang na ang terminong Hebreo na *chavats·tse′leth,* na isinalin sa iba't ibang paraan bilang *"crocus,"* "liryo," "rosas," at "safron" (ihambing ang *AT, KJ, Le, NW, Yg*), ay tumutukoy sa isang halamang may bulbo. (Sol 2:1, tlb sa *Rbi8;* Isa 35:1, tlb sa *Rbi8*) Ayon kay Gesenius na isang leksikograpo sa wikang Hebreo, malamang na ang *chavats·tse′leth* ay may salitang-ugat na nangangahulugang "bulbo," at itinuring niya na ang *"meadow saffron"* ang mas eksaktong katumbas ng salita sa orihinal na wika. (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 317) Iniuugnay ng isang Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner ang salitang *chavats·tse′leth* sa isang terminong Akkadiano na nangangahulugang "tangkay" at binibigyang-katuturan ito bilang *"asphodel,"* isang halaman na mula sa pamilya ng mga liryo.—*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 275.

SAGEE. Isang Hararita na ang anak na si Jonatan ay isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (1Cr 11:26, 34) Ang katulad na ulat sa 2 Samuel 23:32, 33 ay kababasahan ng "si Jonatan, si Shamah na Hararita." Karaniwan nang sinasang-ayunan na ang mga salitang "anak ni" sa paanuman ay nawala, na, kung idaragdag, ang teksto ay kababasahan ng "si Jonatan [na anak ni] Shamah na Hararita," anupat ang Shamah ay lumilitaw na isang kahaliling pangalan para sa Sagee.

SAGRADONG HALIGI. Ang terminong Hebreo na isinasaling "sagradong haligi" ay pangunahin nang tumutukoy sa isang bagay na itinayo o ipinuwesto. Maliwanag na ito'y anyong ari ng lalaki na sagisag ni Baal o, kung minsan, ng ibang huwad na mga diyos. (Exo 23:24; 2Ha 3:2; 10:27) Sa iba't ibang lugar sa Gitnang Silangan, may natuklasang nakatayong mga batong haligi na hindi malinaw kung bakit itinayo. Ipinahihiwatig ng pagkatuklas sa mga ito kasama ng sinaunang mga kasangkapan na may kaugnayan sa relihiyon na ang mga ito'y mga sagradong haligi. Ang ilan sa mga ito ay di-tabas at may taas na 1.8 m (6 na piye) o mahigit pa.

Bago pumasok sa Lupang Pangako ang mga Israelita, inutusan silang huwag magtindig ng anumang sagradong haligi at tinagubilinan silang wasakin o gibain ang mga sagradong haligi ng mga Canaanita. (Exo 34:13; Lev 26:1; Deu 12:3; 16:22) Ipinakikita nito na ang mga sagradong haliging iyon ay malamang na gawa sa bato. Subalit, sa 2 Hari 10:26, may binabanggit na mga sagradong haligi na sinunog, anupat nagpapahiwatig na gawa sa kahoy ang ibang mga sagradong haligi. Gayunman, sa pangyayaring iyon, maaaring ang tinutukoy ay ang sagradong poste, o Asera.—Tingnan ang SAGRADONG POSTE.

Ipinagwalang-bahala ng Israel ang malilinaw na babala ng Diyos na ibinigay sa pamamagitan ni Moises. Napuno ng mga sagradong haligi ang teritoryo ng kaharian ng Juda at ng sampung-tribong kaharian. (1Ha 14:22, 23; 2Ha 17:10) Gayunman, ang mga sagradong haligi ay giniba ng tapat na mga Judeanong hari, gaya nina Asa, Hezekias, at Josias (2Ha 18:4; 23:14; 2Cr 14:3), at nang pawiin ni Jehu ang pagsamba kay Baal mula sa sampung-tribong kaharian, ang sagradong haligi ni Baal ay ibinagsak.—2Ha 10:27, 28.

SAGRADONG KAPAHAYAGAN. Ang pananalitang ito ay apat na ulit lamang lumitaw sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ito ang salin ng salitang Griego na *lo′gi·on* (nangangahulugang "maliit na salita"), isang pangmaliit na anyo ng *lo′gos* (salita). Noong una, ang *lo′gi·on* ay nangangahulugang isang maikling sagradong pananalita, ngunit nang maglaon ay tumukoy na rin ito sa anumang mensahe o orakulo mula sa Diyos. Isinalin ng ilang bersiyong Ingles ang *lo′gi·on* bilang 'orakulo.' (*AS,*

KJ, RS) "Mga pananalita ng Diyos" ang saling ginamit ni Wuest sa Gawa 7:38 at Roma 3:2.

"Buháy na mga sagradong kapahayagan" ang tawag ni Esteban sa Kautusang ibinigay kay Moises sa Bundok Sinai. (Gaw 7:38) Tinukoy ng apostol na si Pablo ang buong Hebreong Kasulatan at maliwanag na pati ang lahat ng kinasihang Kristiyanong Kasulatan na naisulat nang panahong iyon nang sabihin niya: "Ano, kung gayon, ang kahigitan ng Judio, o ano ang kapakinabangan ng pagtutuli? Malaki nga sa lahat ng paraan. Una sa lahat, sapagkat ipinagkatiwala sa kanila ang mga sagradong kapahayagan ng Diyos." (Ro 3:1, 2) Samakatuwid, sa mga Judio ipinagkatiwala ang pagsulat sa kalipunan ng kinasihang Kasulatan, anupat sumulat sila "habang ginagabayan sila ng banal na espiritu."—2Pe 1:20, 21.

Sa kaniyang liham sa mga Hebreo, binanggit ng apostol na si Pablo na kalakip sa "sagradong mga kapahayagan" ang mga turong inihatid sa sangkatauhan ng Panginoong Jesu-Kristo, ng kaniyang mga apostol, at ng iba pang kinasihang mga Kristiyanong manunulat. (Heb 5:12; ihambing ang Heb 6:1, 2.) Sa 1 Pedro 4:11, ipinahiwatig din ni Pedro na malawak ang pagkakapit nito nang sabihin niya sa mga tagasunod ni Kristo: "Kung ang sinuman ay nagsasalita, salitain niya iyon na gaya ng mga sagradong kapahayagan ng Diyos." Ipinakita rin niya na ang mga isinulat ng apostol na si Pablo ay may awtoridad na kapantay niyaong sa "iba pang bahagi ng Kasulatan."—2Pe 3:15, 16.

Malimit gamitin sa Griegong *Septuagint* ang salitang *loʹgi·on,* gaya sa salin ng Awit 12:6 (11:6, *LXX*): "Ang mga *pananalita* ni Jehova ay mga *pananalitang* dalisay." Ganito naman ang mababasa sa saling Ingles ni Bagster sa *Septuagint:* "Ang mga orakulo ng Panginoon ay mga orakulong dalisay."

SAGRADONG LIHIM. Isang bagay na nagmula sa Diyos, inilihim hanggang sa kaniyang takdang panahon, at isiniwalat tanging sa mga pinili niyang makaalam nito.

Ang salitang Griego na *my·steʹri·on,* na isinalin bilang "sagradong lihim," ay pangunahing tumutukoy sa isang bagay na nalalaman lamang ng mga sumailalim sa inisyasyon. Sa sinaunang mahiwagang mga relihiyon na laganap noong panahon ng sinaunang kongregasyong Kristiyano, ang mga nagnanais sumali sa mahiwagang mga selebrasyon ay kailangang sumailalim sa inisyasyon. Ang mga hindi sumailalim dito ay hindi pinahihintulutang makibahagi sa diumano'y sagradong mga gawain, ni malaman ang tungkol sa mga iyon. Ang mga bagong kasapi ay nananatang hindi nila isisiwalat ang mga lihim. Gayunman, ginamit din ang salitang ito sa sekular at karaniwang diwa, gaya halimbawa ng isang pribadong lihim, isang lihim ng magkaibigan, at mga lihim ng pamilya. Ginamit ng apostol na si Pablo ang balintiyak na anyo ng *my·eʹo* sa gayong diwa nang sabihin niya: "Natutuhan ko ang lihim [sa literal, ipinaalam sa akin ang mga lihim] kapuwa kung paano mabusog at kung paano magutom, kapuwa kung paano magkaroon ng kasaganaan at kung paano magtiis ng kakapusan."—Fil 4:12.

Naiiba sa Mahiwagang mga Relihiyon. Tungkol sa Griegong *my·steʹri·on,* ganito ang paliwanag ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words:* "Sa [Bagong Tipan], tumutukoy ito, hindi sa bagay na mahiwaga . . . , kundi sa bagay na hindi kayang arukin ng likas na pang-unawa at sa gayo'y maipaaalam tanging sa pamamagitan ng pagsisiwalat ng Diyos, at ipinaaalam sa paraan at sa panahong itinakda ng Diyos, at doon lamang sa mga naliliwanagan ng Kaniyang Espiritu. Sa pangkaraniwang diwa, ang hiwaga ay nagpapahiwatig ng ikinubling kaalaman; sa Kasulatan, nangangahulugan ito ng isiniwalat na katotohanan. Kaya ang mga termino na pantanging iniuugnay sa paksang ito ay 'ipinaalam,' 'inihayag,' 'isiniwalat,' 'ipinangaral,' 'maunawaan,' 'pamamahagi.' "—1981, Tomo 3, p. 97.

Samakatuwid, ang mga sagradong lihim ng Diyos at ang iba pang "mga hiwaga" sa Bibliya, gaya niyaong sa Babilonyang Dakila, ay hindi iingatang lihim magpakailanman, kundi isisiwalat ng Diyos na Jehova sa kaniyang takdang panahon doon sa mga umaasa sa kaniya at pinili niyang makaalam sa mga iyon. Tinalakay ng apostol na si Pablo ang bagay na ito sa 1 Corinto 2:6-16. Doon ay tinukoy niya ang "sagradong lihim" ng Diyos bilang "nakatagong karunungan," na isinisiwalat sa mga Kristiyanong lingkod ng Diyos sa pamamagitan ng Kaniyang espiritu. Isa itong bagay na hindi maaarok ng espiritu ng sanlibutan o ng karunungan ng mga taong pisikal ngunit sinasalita at nauunawaan niyaong mga nagsisikap na 'pagsamahin ang espirituwal na mga bagay at ang espirituwal na mga salita.' Noon pa ma'y itinawag-pansin na ni Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad: "Sa inyo ay ibinigay ang sagradong lihim [sa Gr., *my·steʹri·on*] ng kaharian ng Diyos, ngunit sa mga nasa labas ang lahat ng mga bagay ay nangyayari sa mga ilustrasyon, upang, bagaman tumitingin, sila ay makatingin gayunma'y hindi makakita, at, bagaman nakaririnig, sila ay makarinig gayunma'y hindi makuha ang diwa nito, ni manumbalik pa man at mabigyan sila ng kapatawaran."—Mar 4:11, 12; Mat 13:11-13; Luc 8:10.

Magkaibang-magkaiba ang sagradong lihim ng Diyos at ang mga lihim ng mahiwagang mga relihiyon. Una ay sa nilalaman: Ang lihim ng Diyos ay mabuting balita at hindi kasinungalingan o gawang-taong panlilinlang. (Ju 8:31, 32, 44; Col 1:5; 1Ju 2:27) Ikalawa, ang mga piniling makaunawa sa sagradong lihim ng Diyos ay hindi obligadong ilihim

ito, sa halip ay dapat nila itong ipahayag sa pinakamalawak na antas. Gaya ng nabanggit na, ipinakikita ito ng Bibliya sa pamamagitan ng paggamit sa mga terminong "ipinangaral," "ipinaalam," at "inihayag," gayundin ng "ipinahahayag" at 'nagsasalita,' may kaugnayan sa "sagradong lihim ng mabuting balita." Ang mabuting balitang ito, pati na ang pagkaunawa sa sagradong lihim, ay puspusang inihahayag ng mga tunay na Kristiyano sa "lahat ng nilalang na nasa silong ng langit." (1Co 2:1; Efe 6:19; Col 1:23; 4:3, 4) Ang Diyos ang nagpapasiya kung sinu-sino ang hindi karapat-dapat at ipinagkakait niya sa mga iyon ang gayong pagkaunawa. Hindi nagtatangi ang Diyos sa paggawa nito, sapagkat dahil sa "pagkamanhid ng kanilang mga puso" kung bakit hindi niya binubuksan sa kanila ang pagkaunawa sa kaniyang sagradong lihim.—Efe 4:17, 18.

Nakasentro kay Kristo. Yamang "ang pagpapatotoo tungkol kay Jesus ang kumakasi sa panghuhula," tiyak na nakasentro kay Kristo ang "sagradong lihim ng Diyos." (Apo 19:10; Col 2:2) Ang lahat ng "mga sagradong lihim" ng Diyos ay nauugnay sa kaniyang Mesiyanikong Kaharian. (Mat 13:11) Sumulat ang apostol na si Pablo sa mga kapuwa Kristiyano: "Maingat na nakakubli sa kaniya ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman," at "sa kaniya tumatahan sa katawan ang buong kalubusan ng tulad-Diyos na katangian."—Col 2: 2, 3, 9.

Sinabi ni Pablo na siya'y pinagkatiwalaan ng "mga sagradong lihim ng Diyos." (1Co 4:1) Binanggit niya ang taglay niyang pagkaunawa "sa sagradong lihim ng Kristo." (Efe 3:1-4) Ipinaliwanag niya na ang sagradong lihim na ito ay ang nakatagong karunungan na patiunang itinalaga ng Diyos bago pa ang mga sistema ng mga bagay. (1Co 2:7) Sinimulang ipahayag ang hiwaga, o "sagradong lihim ng Diyos," sa hula ni Jehova mismo sa Genesis 3:15. Sa loob ng maraming siglo, hinintay ng mga taong may pananampalataya ang ipinangakong "binhi" na magliligtas sa sangkatauhan mula sa kasalanan at kamatayan, ngunit hindi nauunawaan noon kung sino talaga ang magiging "binhi" at kung paano darating at magdadala ng kaligtasan ang 'binhing' ito. Naging malinaw lamang iyon nang si Kristo ay dumating at 'magpasikat ng liwanag sa buhay at kawalang-kasiraan sa pamamagitan ng mabuting balita.' (2Ti 1:10) Sa gayo'y nagsimulang maunawaan ang kaalaman tungkol sa hiwaga ng 'binhi ng babae.'

Ang Mesiyanikong Kaharian. Sa mga isinulat ni Pablo, nagbigay siya ng maraming detalye tungkol sa pagsisiwalat ng sagradong lihim ng Kristo. Sa Efeso 1:9-11, binanggit niya na ipinaalam ng Diyos "ang sagradong lihim" ng Kaniyang kalooban, at pagkatapos ay sinabi niya: "Ito ay ayon sa kaniyang ikinalulugod na nilayon niya sa kaniyang sarili ukol sa isang pangangasiwa sa hustong hangganan ng mga takdang panahon, samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa. Oo, sa kaniya, na kaisa niya ay itinakda rin tayo bilang mga tagapagmana, yamang patiuna tayong itinalaga ayon sa layunin niya na nagpapakilos ng lahat ng mga bagay ayon sa ipinapasiya ng kaniyang kalooban." Ang "sagradong lihim" na ito ay may kaugnayan sa isang pamahalaan, ang Mesiyanikong Kaharian ng Diyos. "Ang mga bagay na nasa langit," na binanggit ni Pablo, ay tumutukoy sa magiging mga tagapagmana ng makalangit na Kahariang iyon kasama ni Kristo. "Ang mga bagay na nasa lupa" naman ay ang makalupang mga sakop niyaon. Ipinakita ni Jesus na ang sagradong lihim ay nauugnay sa Kaharian nang sabihin niya sa kaniyang mga alagad: "Sa inyo ay ibinigay ang sagradong lihim ng kaharian ng Diyos." —Mar 4:11.

Kalakip ang Kongregasyon. Maraming aspekto ang kaalaman sa sagradong lihim. Nagbigay ng karagdagang detalye ang apostol nang ipaliwanag niya na kalakip sa sagradong lihim ang kongregasyon, kung saan si Kristo ang Ulo. (Efe 5:32; Col 1:18; Apo 1:20) Sila ang mga kasamang tagapagmana ni Kristo, mga kabahagi niya sa Kaharian. (Luc 22:29, 30) Kukunin sila kapuwa mula sa mga Judio at mga Gentil. (Ro 11:25; Efe 3:3-6; Col 1:26, 27) Naipabatid lamang ang aspektong ito ng "sagradong lihim" noong 36 C.E., nang utusan si Pedro na dalawin ang Gentil na si Cornelio at makita niyang tumanggap ng mga kaloob ng banal na espiritu ang sambahayang Gentil na iyon. (Gaw 10:34, 44-48) Ganito ang sinabi ni Pablo nang sumulat siya sa mga Kristiyanong Gentil: "Kayo nang mismong panahong iyon ay walang Kristo, . . . mga taga-ibang bayan sa mga tipan ng pangako, at kayo ay walang pag-asa at walang Diyos sa sanlibutan. Ngunit ngayon sa pagiging kaisa ni Kristo Jesus kayo na dating malayo ay naging malapit sa pamamagitan ng dugo ng Kristo." (Efe 2:11-13) Sa pamamagitan ng mga pakikitungo ng Diyos sa kongregasyon, malalaman ng "mga pamahalaan at . . . mga awtoridad sa makalangit na mga dako ang malawak na pagkakasari-sari ng karunungan ng Diyos."—Efe 3:10.

Sa Apocalipsis kay Juan, ipinakita sa pangitain na ang kongregasyong ito'y binubuo ng 144,000 na "binili mula sa sangkatauhan bilang mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero." Nakatayo silang kasama ng Korderong si Jesu-Kristo sa Bundok Sion, na kinaroroonan ng "lunsod ng Diyos na buháy, makalangit na Jerusalem." Noon, ang "trono ni Jehova," kung saan umupo ang mga hari sa linya ni David, ay nasa

sinaunang makalupang Jerusalem. Naroon din ang templo ni Jehova. Iniluklok naman si Jesu-Kristo sa makalangit na Jerusalem, at makikibahagi sa kaniyang pamamahala sa Kaharian ang kaniyang matapat at pinahiran-ng-espiritung mga tagasunod. (Apo 14:1, 4; Heb 12:22; 1Cr 29:23; 1Pe 2:4-6) Ang pagkabuhay-muli ng mga ito tungo sa imortalidad at kawalang-kasiraan sa panahon ng pagkanaririto ni Kristo ay isa sa mga aspekto ng mga pakikitungo ng Diyos sa kongregasyon, anupat "isang sagradong lihim" din.—1Co 15:51-54.

Ang Sagradong Lihim ng Makadiyos na Debosyon. Sumulat si Pablo kay Timoteo: "Isinusulat ko sa iyo ang mga bagay na ito, . . . upang malaman mo kung paano ka dapat gumawi sa sambahayan ng Diyos, na siyang kongregasyon ng Diyos na buháy, isang haligi at suhay ng katotohanan. Tunay nga, ang sagradong lihim ng makadiyos na debosyong ito ay kinikilalang dakila: 'Siya [si Jesu-Kristo] ay nahayag sa laman, ipinahayag na matuwid sa espiritu, nagpakita sa mga anghel, ipinangaral sa gitna ng mga bansa, pinaniwalaan sa sanlibutan, tinanggap sa itaas sa kaluwalhatian.'" —1Ti 3:14-16.

Taglay ng "kongregasyon ng Diyos na buháy" ang katotohanan, at nalalaman nito ang hiwaga, o "ang sagradong lihim," ng tunay na makadiyos na debosyon. Taglay rin ng kongregasyon hindi lamang ang *anyo* kundi pati ang *kapangyarihan* ng gayong makadiyos na debosyon. (Ihambing ang pagkakaiba sa 2Ti 3:5.) Kaya naman maaari itong maging "haligi at suhay ng katotohanan" sa gitna ng sanlibutang punô ng kamalian at huwad na relihiyon, 'mga hiwaga' na sagrado kay Satanas at sa mga binulag niya. (2Co 4:4) Inihula at inilarawan sa kinasihang Hebreong Kasulatan ang makadiyos na debosyon ni Jesu-Kristo. Sa loob ng maraming siglo mula nang hamunin ang soberanya ng Diyos at kuwestiyunin din ang katapatan ng tao, naging isang hiwaga, o "sagradong lihim," kung mayroon bang makapagiingat ng ganap, di-nagbabago, at walang-dungis na makadiyos na debosyon sa kabila ng panggigipit ng Diyablo. Sino, kung mayroon man, ang makatatagal sa ilalim ng pagsubok at makapananatiling lubusang malinis, walang kasalanan, at walang kapintasan sa kaniyang bukod-tanging debosyon kay Jehova? Kaugnay rin nito ang tanong na, Sino ang magiging 'binhi ng babae' na susugat sa ulo ng Serpiyente? Lubusan itong naisiwalat nang si Kristo ay 'mahayag sa laman, ipahayag na matuwid sa espiritu, magpakita sa mga anghel, ipangaral sa gitna ng mga bansa, paniwalaan sa sanlibutan, tanggapin sa itaas sa kaluwalhatian.' (1Ti 3:16; 6:16) Walang alinlangan na isa itong dakilang bagay. Ang napakahalagang tanong tungkol sa makadiyos na debosyon ay nakasentro sa iisang persona, si Jesu-Kristo. Napakadakila nga ng landasin ng makadiyos na debosyong tinahak ni Kristo! Kaylaking pakinabang ang dulot nito sa sangkatauhan at dinadakila nito ang pangalan ni Jehova!—Tingnan ang MAKADIYOS NA DEBOSYON.

Sumapit sa Katapusan. Sinabihan ang apostol na si Juan sa kaniyang pangitain: "Sa mga araw ng pagpapatunog ng ikapitong anghel, kapag malapit na niyang hipan ang kaniyang trumpeta, ang sagradong lihim ng Diyos ayon sa mabuting balita na ipinahayag niya sa kaniyang sariling mga alipin na mga propeta ay tunay ngang sumapit na sa katapusan." (Apo 10:7) Ang pagtatapos na ito ng sagradong lihim ay may malapit na kaugnayan sa paghihip ng ikapitong anghel sa kaniyang trumpeta, anupat nang hipan niya ito ay ganito ang ipinatalastas sa langit: "Ang kaharian ng sanlibutan ay naging kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo, at mamamahala siya bilang hari magpakailan-kailanman." (Apo 11:15) Kaya naman, nagtatapos ang sagradong lihim ng Diyos sa panahong pasimulan ni Jehova ang kaniyang Kaharian sa pamamagitan ng kaniyang Mesiyas, o Kristo. Maraming ipinakipag-usap si Jesu-Kristo sa kaniyang mga alagad, ang "mga alipin" ng Diyos, tungkol sa Kaharian ng Diyos at sinabi niya na ang "mabuting balita ng kaharian" ay patuloy na ipangangaral hanggang sa wakas (sa Gr., *te'los*) ng "sistema ng mga bagay." Samakatuwid, kapag 'sumapit sa katapusan ang sagradong lihim ng Diyos,' magiging bahagi ng "mabuting balita" na ipangangaral ang mensaheng ipinatalastas ng mga tinig sa langit: "Ang kaharian ng sanlibutan ay naging kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo."—Mat 24: 3, 14.

Hinggil sa 'hiwaga ng katampalasanan' (2Te 2:7), tingnan ang TAONG TAMPALASAN. Hinggil sa "Hiwaga: 'Babilonyang Dakila'" (Apo 17:5), tingnan ang BABILONYANG DAKILA.

SAGRADONG PAGLILINGKOD. Ministeryo, o gawain, na sagrado, anupat tuwirang nauugnay sa pagsamba ng isa sa Diyos.

Ang terminong Hebreo na *'a·vadh'* ay pangunahin nang nangangahulugang "maglingkod" (Gen 14:4; 15:13; 29:15) o "magtrabaho" (Exo 34:21) at isinasalin ding "magsaka." (Gen 4:12; Deu 28:39) Kapag ginamit naman may kinalaman sa paglilingkod na iniuukol kay Jehova o sa huwad na mga bathala, ang *'a·vadh'* ay nagpapahiwatig ng pagsamba, o sagradong paglilingkod. (Exo 10:26; Deu 11:16) Sa katulad na paraan, ang pandiwang Griego na *la·treu'o* ay tumutukoy sa paglilingkod. Ginagamit ito may kinalaman sa paglilingkod sa Diyos (Mat 4:10; Luc 1:74; 2:37; 4:8; Gaw 7:7; Ro 1:9; Fil 3:3; 2Ti 1:3; Heb 9:14; 12:28; Apo 7:15; 22:3), gaya ng isinasagawa noon sa

santuwaryo o templo (Heb 8:5; 9:9; 10:2; 13:10), at gayundin may kaugnayan sa huwad na pagsamba, sa pag-uukol ng paglilingkod sa mga nilalang. (Gaw 7:42; Ro 1:25) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang pangngalang *la·trei'a* ay lumilitaw lamang may kinalaman sa paglilingkod sa Diyos. (Ju 16:2; Ro 9:4; 12:1; Heb 9:1, 6) Naiiba ito sa Griegong *di·a·ko·ni'a,* na nangangahulugan ding "ministeryo, paglilingkod," ngunit ginagamit may kaugnayan sa mga bagay na pangkaraniwan at ordinaryo—mga bagay na hindi sagrado.

Ang Diyos na Jehova lamang ang nararapat pagukulan ng pagsamba, o sagradong paglilingkod. (Mat 4:10; Luc 4:8) Dahil sa pantanging pakikipagtipan ng mga Judio sa Diyos na Jehova, dapat sana'y sila ang nagkapribilehiyong mag-ukol ng sagradong paglilingkod bilang inianak-sa-espiritung mga anak ng Diyos at mga miyembro ng "isang maharlikang pagkasaserdote." Ngunit naiwala ito ng karamihan sa kanila dahil hindi sila nanampalataya kay Kristo Jesus. (Ro 9:3-5, 30-33; 1Pe 2:4-10) Tulad ng Pariseong si Saul bago siya naging isang Kristiyano, inakala ng marami na nag-uukol sila ng sagradong paglilingkod sa Diyos noong pinag-uusig nila ang mga tagasunod ni Kristo.—Ju 16:2; Gaw 26:9-11; Gal 1:13, 14.

SAGRADONG POSTE. Ang salitang Hebreo na *'ashe·rah'* (pm., *'ashe·rim'*) ay ipinapalagay na tumutukoy (1) sa isang sagradong poste na sumasagisag kay Asera, isang Canaanitang diyosa ng pag-aanak (Huk 6:25, 26), at (2) sa diyosang si Asera mismo. (2Ha 13:6, tlb sa *Rbi8*) Ngunit hindi laging posible na matiyak kung ang tinutukoy ng isang partikular na kasulatan ay ang idolatrosong bagay o ang diyosa. Gayunman, ang salita sa orihinal na wika ay isinasalin ng ilang makabagong bersiyon ng Bibliya bilang "(mga) sagradong poste" ngunit tinutumbasan nila ito ng transliterasyon kapag malinaw na tumutukoy sa diyosa. (*AT, JB*) Samantala, hindi na gumamit ang iba ng magkaibang salin anupat tinumbasan na lamang nila ng transliterasyon ang salitang Hebreo (*RS*) o isinalin nila ito nang pare-pareho bilang "(mga) sagradong poste." (*NW*) Sa mas matatandang bersiyon ng Bibliya, ang salitang Hebreo ay kadalasang isinasaling "(mga) taniman." (*KJ, Le*) Ngunit hindi angkop ang saling ito sa mga tekstong gaya ng Hukom 3:7 at 2 Hari 23:6 (*KJ*), kung saan may binabanggit na paglilingkod sa "mga taniman" at paglalabas ng "taniman" mula sa templo sa Jerusalem.

Ang mga Sagradong Poste. Lumilitaw na ang mga sagradong poste ay patayo at gawa sa kahoy, o may ilang bahagi na kahoy, yamang inutusan ang mga Israelita na putulin at sunugin ang mga iyon. (Exo 34:13; Deu 12:3) Maaaring ang mga iyon ay basta mga poste lamang na hindi inukit, marahil ay mga punungkahoy pa nga sa ilang kaso, sapagkat tinagubilinan ang bayan ng Diyos: "Huwag kang magtatanim para sa iyong sarili ng anumang uri ng punungkahoy bilang sagradong poste."—Deu 16:21.

Ipinagwalang-bahala kapuwa ng Israel at ng Juda ang tuwirang utos ng Diyos na huwag magtayo ng mga sagradong haligi at mga sagradong poste; inilagay nila ang mga iyon sa ibabaw ng "bawat mataas na burol at sa ilalim ng bawat mayabong na punungkahoy" sa tabi ng mga altar na ginagamit sa paghahain. Ipinapalagay na ang mga poste ay kumakatawan sa babae, samantalang ang mga haligi naman ay kumakatawan sa lalaki. Ang mga kagamitang ito sa idolatriya, malamang na mga sagisag ng ari ng lalaki, ay iniuugnay sa napakaimoral na pagpapakasasa sa sekso, gaya ng ipinahihiwatig ng pagbanggit na may mga patutot na lalaki sa lupain noon pa mang paghahari ni Rehoboam. (1Ha 14:22-24; 2Ha 17:10) Iilang hari lamang, gaya ni Hezekias (at ni Josias), ang "nag-alis ng matataas na dako at nagputul-putol ng mga sagradong haligi at pumutol sa sagradong poste."—2Ha 18:4; 2Cr 34:7.

Si Asera. Ipinakikilala ng mga teksto ng Ras Shamra ang diyosang ito bilang asawa ng diyos na si El, ang "Maylalang ng mga Nilalang," at tinutukoy siya ng mga iyon bilang "Ginang Asera ng Dagat" at "Ninunong Babae ng mga Diyos," sa gayo'y ina rin siya ni Baal. Gayunman, lumilitaw na maraming pagkakatulad ang mga papel ng tatlong prominenteng diyosa ng Baalismo (sina Anat, Asera, at Astoret), gaya ng makikita sa di-Biblikal na mga reperensiya at pati sa rekord ng Kasulatan. Bagaman si Astoret ang tinutukoy bilang asawa ni Baal, maaaring ganito rin ang turing kay Asera.

Noong panahon ng mga Hukom, mapapansin na ang mga apostatang Israelita ay 'naglingkod sa mga Baal at sa mga sagradong poste [mga Asherim].' (Huk 3:7, tlb sa *Rbi8;* ihambing ang 2:13.) Maaaring ipinahihiwatig ng pagtukoy sa mga bathalang ito sa anyong pangmaramihan na ang bawat lokalidad ay may sariling Baal at Asera. (Huk 6:25) Si Jezebel, ang Sidoniong asawa ni Ahab na hari ng Israel, ay nagpapakain noon sa kaniyang mesa ng 450 propeta ni Baal at ng 400 propeta ng sagradong poste, o ni Asera.—1Ha 18:19.

Nang maglaon, ang mahalay na pagsamba kay Asera ay isinagawa sa mismong templo ni Jehova. Inilagay pa nga roon ni Haring Manases ang isang inukit na imahen ng sagradong poste, maliwanag na isang representasyon ng diyosang si Asera. (2Ha 21:7) Dinisiplina si Manases sa pamamagitan ng pagdadala sa kaniya bilang bihag sa Babilonya at, pagkabalik niya sa Jerusalem, ipinakita niyang

nakinabang siya sa disiplinang iyon at inalis niya sa bahay ni Jehova ang mga kagamitan sa idolatriya. Gayunman, ibinalik ng kaniyang anak na si Amon ang mahalay na pagsamba kina Baal at Asera, pati na ang seremonyal na pagpapatutot. (2Cr 33:11-13, 15, 21-23) Dahil dito, kinailangan ng matuwid na si Haring Josias, na siyang humalili kay Amon sa trono, na ibagsak "ang mga bahay ng mga lalaking patutot sa templo na nasa bahay ni Jehova, kung saan ang mga babae ay naghahabi ng mga toldang dambana para sa sagradong poste."—2Ha 23:4-7.

SAHARAIM [[Isinilang nang] Bukang-liwayway]. Isang Benjamita na nanirahan sa Moab nang ilang panahon at sa kaniya ay nagsilang ng maraming anak ang kaniyang tatlong asawa na binanggit ang pangalan, anupat ang ilan sa mga anak na iyon ay naging mga ulo ng pamilya.—1Cr 8:8-11.

SAHAZUMA [Maringal na Dako]. Isang di-matukoy na hangganang dako ng Isacar. (Jos 19:17, 22) Ito'y nasa pagitan ng Bet-semes at Bundok Tabor.

SAKIA. Ang ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama sa tribo ni Benjamin; anak ni Saharaim sa kaniyang asawang si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

SAKIT. Tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT.

SAKO. Tingnan ang SUPOT.

SAKONG. Ang likurang bahagi ng paa sa ibaba ng bukung-bukong. Sa Bibliya, madalas tukuyin sa makasagisag na paraan ang bahaging ito ng katawan ng tao. Ang paghawak o pagpinsala sa sakong ng isa ay pipigil, o hahadlang, sa kaniya. Sinunggaban ni Jacob ang sakong ng kaniyang kakambal na si Esau habang papalabas sila sa bahay-bata ng kanilang ina. (Gen 25:26) Dahil dito ay pinangalanan siyang Jacob, nangangahulugang "Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw," na may makahulang kahulugan. (Gen 27:36; Os 12:2, 3) Nang pagpalain ng ulo ng pamilya na si Jacob ang kaniyang ikalimang anak na si Dan, may-pagsang-ayon niyang inihula para kay Dan na ito ay magiging tulad ng isang serpiyente na nag-aabang sa tabi ng daan at nangangagat ng mga sakong ng kabayo, anupat mahuhulog ang sakay niyaon. (Gen 49:17; tingnan ang ULUPONG, MAY-SUNGAY NA.) Ang tribo ni Dan ay nalagay sa "sakong" bilang bantay ng Israel sa likuran noong panahong naglalakbay sila sa ilang, anupat nagdulot ng pinsala sa mga kaaway ng Israel. —Bil 10:25.

Sa hula, ang di-tapat na Jerusalem ay inihalintulad sa isang kadusta-dustang babae na parurusahan sa pamamagitan ng 'pakikitungo nang marahas' sa mga sakong nito, samakatuwid nga, puwersahan siyang palalakarin sa baku-bakong kalupaan, na magpapasakit sa kaniyang mga sakong; nangyari ito nang dalhin ang Jerusalem sa pagkatapon sa Babilonya noong 607 B.C.E.—Jer 13:22.

Sa makasagisag na paraan, nagsalita si Haring David tungkol sa kaniyang traidor na kasamahang si Ahitopel, anupat sinabi niya: "Nag-angat [siya] ng kaniyang sakong laban sa akin." (Aw 41:9) Nagkaroon ito ng makahulang katuparan kay Hudas Iscariote, na sa kaniya ikinapit ni Jesus ang tekstong ito nang sabihin niya: "Siya na dating kumakain sa aking tinapay ay nagtaas ng kaniyang sakong laban sa akin." (Ju 13:18) Sa gayon ay ipinahihiwatig ng pananalitang ito ang isang taksil na pagkilos, isang pagkilos na nagbabantang puminsala sa tao na laban sa kaniya ay 'iniangat' o 'itinaas' ang sakong.

Ang unang nakaulat na hula, sa Genesis 3:15, ay patiunang nagsabi na susugatan ng "serpiyente" sa sakong ang 'binhi ng babae.' Bagaman masakit, ang isang sugat sa sakong ay hindi naman nagdudulot ng permanenteng pinsala. Si Jesus, ang "binhi" (Gal 3:16), ay pinatay ng mga ahente sa lupa ng malaking Serpiyente, si Satanas na Diyablo (Apo 12:9), ngunit noong ikatlong araw ay gumaling ang kaniyang 'sugat sa sakong' nang buhayin siyang muli ng kaniyang Amang si Jehova.—Gaw 2:22-24; 10:40.

SAKOP NA BAYAN, MGA. Maliliit na bayan sa palibot ng isang mas malaking bayan o lunsod. Ang kabisera o pangunahing lunsod ng isang distrito ay ang metropolis, o "inang" lunsod, gaya ng binabanggit sa 1 Cronica 18:1: "Ang Gat at ang mga sakop na bayan nito" (sa literal, "ang Gat at ang kaniyang mga anak na babae"). Ang Tiro ay tinatawag na "anak na dalaga" ng Sidon, maliwanag na isang lunsod na mas matanda kaysa sa Tiro, na waring dating kolonya ng Sidon. (Isa 23:8, 12; Gen 10:19; Jos 11:8) Ang mga bayan ng Juda ay sakop ng Jerusalem. (Aw 48:11; 97:8; Pan 3:51) Ang iba pang mga "inang" lunsod na may mga sakop na bayan ay ang Samaria at Sodoma (Eze 16:53), Raba ng Ammon (Jer 49:3), Kenat (Bil 32:42), Ekron (Jos 15:45), Asdod at Gaza (Jos 15:47), Bet-sean, Ibleam, Dor, En-dor, Taanac, at Megido (Jos 17:11).

Ang mga bayang "anak na babae" ay alinman sa nagmula sa "inang" lunsod o kaya'y sakop nito kung tungkol sa pulitika, ekonomiya, at kung minsan, sa relihiyon. Sa ilang kaso, ang mga sakop na bayan ay walang pader o hindi gaanong nakukutaan, anupat kapag kinukubkob, ang mga tumatahan sa mga iyon ay nanganganlong sa "inang" lunsod.—Jer 4:5; 8:14.

Ang sinaunang lunsod ng Jerusalem, bilang "ina" ng mga sakop na bayan ng Juda, ay ginagamit

upang lumarawan sa "makalangit na Jerusalem," ang Mesiyanikong Kaharian ni Jehova sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, kung saan yaong mga humahanap ng katuwiran ay makapanganganlong sa "araw ni Jehova laban sa lahat ng mga bansa." —Heb 12:22, 28; Ob 15, 17; Aw 48:11-13; Joe 2:32.

Sa Apocalipsis kabanata 17, inilalarawan ang Babilonyang Dakila bilang isang babaing patutot at bilang isang lunsod na may mga anak na babae. Ang mga ito ay mga organisasyon na nagmula sa inang organisasyon. Palibhasa'y sakop niya, ang mga ito ay kasama niyang mapupuksa.—Tingnan ang LUNSOD.

SAKSI. Tingnan ang USAPIN SA BATAS.

SAKUNA. Ang mga di-inaasahang pangyayari na resulta ng kawalang-alam, kapabayaan, o di-maiiwasang mga kaganapan at nagdudulot ng kawalan o pinsala ay karaniwang tinatawag na sakuna. Maliwanag na ang salitang Hebreo na *'a·sohn'* ay literal na nangangahulugang "isang kagalingan" at ginagamit bilang pinagandang katawagan para sa "isang nakamamatay na sakuna." (Ihambing ang Gen 42:4, tlb sa *Rbi8*.) Ang Hebreong *miq·reh',* na hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "sumalubong; mangyari" (Gen 44:29; Deu 25:18), ay hindi lamang isinasaling "sakuna" (1Sa 6:9) kundi isinasalin ding "kahihinatnan" (Ec 2:14, 15; 3:19) at "sa di-sinasadya."—Ru 2:3.

Nangamba si Jacob na baka isang nakamamatay na sakuna ang mangyari sa kaniyang minamahal na anak na si Benjamin kung pahihintulutan niya itong pumaroon sa Ehipto kasama ng mga kapatid nito. (Gen 42:4, 38) Ibinalik ng mga Filisteo ang kaban ni Jehova upang matiyak kung ang salot ng mga almoranas na dinaranas nila ay talagang mula kay Jehova o "isang sakuna" lamang. (1Sa 6:9) Kinilala ni Solomon na kahit sino ay maaaring maging biktima ng di-inaasahang pangyayari. —Ec 9:11.

Ipinakita ng Kautusang Mosaiko na may pagkakaiba ang sakuna na nagdulot ng kamatayan at ang sakuna na hindi nagdulot ng kamatayan. (Exo 21:22-25) Kinilala rin nito ang kaibahan ng sinasadya at ng di-sinasadyang pagpatay. Para sa sinasadyang pagpaslang, itinakda nito ang kaparusahang kamatayan, ngunit para naman sa mga nakapatay ng tao nang di-sinasadya, may mga kanlungang lunsod na itinayo. (Bil 35:11-25, 31; tingnan ang KANLUNGANG LUNSOD, MGA.) Kapit ang kautusang ito kapuwa sa katutubong Israelita at sa naninirahang dayuhan, at naglaan din ng mga tagubilin hinggil sa kinakailangang mga hain na pambayad-sala para sa di-sinasadyang mga kasalanan.—Lev 4:1-35; 5:14-19; Bil 15:22-29.

SAKUT. Posibleng isang bathalang bituin, yamang ginamit ang "Sakut" sa isang paralelismo kasama ng pariralang "ang bituin ng inyong diyos." (Am 5:26) Sa Hebreong tekstong Masoretiko, ang pangalang ito ay sadyang nilagyan ng tuldok-patinig upang tumugma sa *shiq·quts',* na nangangahulugang "kasuklam-suklam na bagay." Marahil, si Sakut ay maiuugnay kay "Sakkut," ang Babilonyong katawagan para kay Saturn (isang diyos-bituin). Gayunman, sa Griegong *Septuagint,* "tolda ni Moloc," ang mababasa sa halip na "si Sakut na inyong hari." Ginamit din ni Esteban, na malamang na sumipi sa *Septuagint,* ang mga salitang "tolda ni Moloc." (Gaw 7:43) Ipinahihiwatig nito na maaaring ang "Sakut" ay isang naililipat-lipat na dambana, isang tolda o kubol, na kinalalagyan ng imaheng idolo ni Moloc.—Tingnan ang ASTROLOGO (Si Molec at ang Astrolohiya sa Israel).

SALAI.

1. Isang pangalan sa talaan ng mga Benjamita na nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:4, 7, 8.

2. Isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama noong mga araw ng kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua na si Joiakim. (Ne 12:12, 20) Ipinapalagay na ang pangalang ito ay binabaybay na Sallu sa Nehemias 12:7.

SALAMANGKERO. Ang salitang Hebreo na *'ash·shaph'* (sa Aramaiko, *'a·shaph';* isinalin bilang "mga astrologo," *KJ*) ay wastong binibigyang-katuturan bilang "salamangkero [*conjurer*], *necromancer,* engkantador." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 80, 1083; *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner, Leiden, 1958, p. 95, 1055) Ang pandiwang Ingles na *"conjure"* ay nangangahulugang "manumpang magkakasama" sa pamamagitan ng sumpa o pagsusumamo, gaya halimbawa kapag mapitagang tinatawag ng isa ang diumano'y mga espiritu ng mga patay. Ang salitang Ingles naman na *"necromancer"* ay literal na nangangahulugang "isang manghuhula ng mga patay," isa na nagtatangkang ihula at baguhin ang mga mangyayari sa hinaharap sa pamamagitan ng pakikipagtalastasan sa mga patay.

Hinahatulan ng Diyos ang lahat ng uri ng pakikipagtalastasan sa mga patay. "At kung sasabihin nila sa inyo: 'Sumangguni kayo sa mga espiritista o sa mga may espiritu ng panghuhula na humuhuni at nagsasalita nang pabulong,' hindi ba sa Diyos nito dapat sumangguni ang alinmang bayan? Dapat bang sumangguni sa mga patay para sa mga buháy?" (Isa 8:19) Bagaman ipinagbabawal sa Israel,

ang "babae na dalubhasang espiritista sa En-dor" na dinalaw ng di-tapat na si Haring Saul ay nakikipag-ugnayan sa mga demonyo bilang salamangkero ng mga patay.—1Sa 28:7; Lev 20:27.

Dumami ang bilang ng mga salamangkero lalo na sa mga Babilonyo. Pagkatapos ng tatlong-taóng pantanging pag-aaral sa wika ng mga Caldeo, si Daniel at ang kaniyang tatlong kasamahan na dinalang bihag sa Babilonya ay napatunayang 'mas magaling nang sampung ulit [sa karunungan at pagkaunawa] kaysa sa lahat ng mga mahikong saserdote at mga salamangkero' sa kaharian.—Dan 1:3-20.

Pagkaraan ng mga walong taon, ipinatawag ni Nabucodonosor ang lahat ng mga manghuhula, hindi lamang ang mga salamangkero, at iniutos na isiwalat nila ang isang partikular na panaginip niya at pagkatapos ay bigyang-pakahulugan ito. (Dan 2:1-3, 27) Pinaghinalaan sila ng hari, sapagkat sinabi niya: "Isang kasinungalingan at maling salita ang napagkasunduan ninyong sabihin sa harap ko." Alam din niya na nagpapaantala sila at nagbabakasakaling magbago ang mga kalagayan. Kaya, para makatiyak na kayang ibigay ng marurunong na tao ang tamang pakahulugan sa kaniyang kasindak-sindak na pangitain, iginiit ni Nabucodonosor na sabihin muna nila sa kaniya kung ano ang kaniyang napanaginipan. "Sabihin ninyo sa akin ang mismong panaginip," ang sabi ng hari, "at malalaman ko na maipakikita ninyo ang pakahulugan nito." (Dan 2:4-9) Nang hindi makasagot ang mga salamangkero at ang kanilang mga kapuwa manghuhula, galít na ipinag-utos ng hari na puksain ang lahat ng marurunong na tao ng Babilonya. Nabalitaan ni Daniel ang utos ng hari (na dito ay madadamay si Daniel at ang kaniyang mga kasamahan). Kaya pagkatapos na 'isiwalat sa kaniya ng Diyos ang lihim,' nagmadali si Daniel na sabihin iyon sa hari, anupat hindi inangkin ang anumang kapurihan para sa kaniyang sarili, sapagkat gaya ng sabi niya, "hindi dahil sa anumang karunungan na nasa akin nang higit kaysa sa kanino pa mang buháy kung kaya ang lihim na ito ay isiniwalat sa akin." —Dan 2:19-30.

Pagkaraan ng maraming dekada, nagitla si Belsasar nang makakita siya ng 'sulat-kamay sa pader' na hindi niya mabasa. Pagkatapos siyang "sumigaw nang malakas na papasukin ang mga salamangkero, ang mga Caldeo at ang mga astrologo," ang hari ay gumawa ng napakagalanteng alok: "Ang sinumang tao na babasa ng sulat na ito at magpapakita sa akin ng pakahulugan nito, purpura ang idadamit sa kaniya, na may kuwintas na ginto sa palibot ng kaniyang leeg, at siya ay mamamahala bilang ikatlo sa kaharian." (Dan 5:5-7) Nabigo ang mga salamangkerong ito, pati na ang iba pang espiritistikong mga manghuhula, at muli, ang Diyos ni Daniel na si Jehova ang nagbigay ng pakahulugan.—Dan 5:8-29.

SALAMIN, I [sa Ingles, *glass*]. Isang kombinasyon ng pantanging buhangin (*silica*) na may bahid ng iba pang mga elemento gaya ng *boron, phosphorus,* at tingga. Magkakasamang tinutunaw ang mga sangkap na ito sa temperatura na mga 1650° C. (3000° F.). Kapag lumamig na ang bagong-hubog na salamin, hindi ito malakristal ngunit makinis, napakatigas, at madaling mabasag. Ang init ng bulkan ay nakalilikha ng isang uri ng salamin na tinatawag na *obsidian,* at kapag tinamaan ng kidlat ang buhangin, kung minsan ay nagsasanib-sanib ang mga iyon at nagiging mahaba at payat na mga tubo ng salamin na tinatawag na *fulgurite.*

Sa Ehipto ay may nasumpungang mga *glass bead* na pinaniniwalaan ng mga arkeologo na ginawa mga 4,000 taon na ang nakararaan, humigit-kumulang noong panahong ipanganak si Abraham. Noong ika-17 siglo bago ang Karaniwang Panahon, binanggit ni Job ang salamin kasama ng ginto dahil sa kahalagahan nito nang sabihin niya: "Ang ginto at ang salamin ay hindi maihahambing [sa karunungan]."—Job 28:17.

Nang inilalarawan ng apostol na si Juan ang kaniyang mga pangitain, may binanggit siyang "malinaw na salamin" (Apo 21:18, 21) at "isang malasalaming dagat na tulad ng kristal."—Apo 4:6.

SALAMIN, II [sa Ingles, *mirror*]. Ang ilang sinaunang salaming pangkamay (Isa 3:23) ay gawa sa pinakintab na bato, bagaman ang karamihan sa mga iyon ay gawa sa metal, gaya ng bronse o tanso, at nang maglaon ay gawa sa lata, pilak, at maging sa ginto. Malamang ay noon lamang unang siglo C.E. inumpisahang gamitin ang mga salamin na yari sa bubog. Yamang ang sinaunang mga salamin ay kadalasang gawa sa tinunaw na metal, kailangang pakintabin nang husto ang mga ito upang makapagbigay ng mahusay na repleksiyon. Maaaring gamitin ang dinikdik na batong pomes bilang pampakintab, anupat sa pana-panahon ay ipinapahid ito sa pamamagitan ng isang espongha na kadalasa'y nakasabit sa mismong salamin. Gayunpaman, ang sinaunang mga salaming metal ay hindi kasinlinaw ng makabagong mga salamin. Kaya naman angkop ang isinulat ng apostol na si Pablo: "Sa kasalukuyan ay nakakakita tayo ng malabong anyo sa pamamagitan ng salaming metal."—1Co 13:12.

Makasagisag na Paggamit. Kung minsan, ang mga salamin ay tinutukoy ng Kasulatan sa makasagisag o makalarawang paraan. Sa Job 37:18, ang kalangitan ay inihahalintulad sa isang salaming metal, na ang pinakinang na ibabaw nito ay nagbibigay

ng maliwanag na repleksiyon. Ginamit ng alagad na si Santiago ang salamin bilang sagisag ng salita ng Diyos nang himukin niya ang mga tao na maging, hindi mga tagapakinig lamang ng salita, kundi mga tagatupad nito. (San 1:22-25) Ipinakita naman ng apostol na si Pablo na sa ministeryo ng mga Kristiyano, sila ay "nagpapaaninag ng kaluwalhatian ni Jehova tulad ng mga salamin."—2Co 3:18; 4:1.

SALAMIS. Isang mahalagang lunsod ng Ciprus. Sina Pablo, Bernabe, at Juan Marcos ay 'nagpahayag ng salita ng Diyos' sa lugar na iyon noong malapit nang magsimula ang unang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero noong mga 47 C.E. Hindi sinasabi kung gaano katagal silang nanatili sa lunsod. Lumilitaw na may malaking populasyong Judio sa Salamis, yamang mahigit sa isa ang sinagoga roon. —Gaw 13:2-5.

Ang Salamis ay kadalasang iniuugnay sa mga guho na matatagpuan mga 5 km (3 mi) sa H ng makabagong lunsod ng Famagusta. Kaya naman maipapalagay na ito ay nasa S dulo ng isang malaki at matabang kapatagan, sa H lamang ng ilog ng Pedias (Pediaeus). Samakatuwid, ang Salamis ay mga 200 km (120 mi) sa KTK sa ibayo ng Dagat Mediteraneo mula sa Seleucia, kung saan nilisan ni Pablo ang Sirya. Bagaman hindi espesipikong sinasabi ng Bibliya na ang barkong sinakyan ni Pablo ay nagbaba ng angkla sa isang daungan sa Salamis, ang lunsod ay dating may mainam na daungan na ngayon ay natambakan na ng banlik.

Waring ang Salamis ay idinugtong sa Pafos, na nasa kabilang dulo ng pulo, ng kahit isang lansangan man lamang. Maaaring dahil dito ay napadali ang paglalakbay ni Pablo at ng kaniyang mga kasamahan habang nangangaral sila sa "buong pulo hanggang sa Pafos."—Gaw 13:4-6.

Malamang na muling dinalaw nina Bernabe at Juan Marcos ang Salamis noong mga 49 C.E.—Gaw 15:36-39.

SALAPANG [sa Ingles, *harpoon*]. Isang instrumento na may mga simà at tulad-sibat, karaniwang ginagamit sa panghuhuli ng malalaking isda. Sa Job 41:7 lamang tinukoy ang salapang, anupat itinatawag-pansin doon ang pagiging tulad-baluti ng balat ng Leviatan (buwaya), na hindi tinatablan ng ordinaryong salapang.

SALAPI. Isang pambayad. Noong sinauna, ang mga alagang hayop, kadalasan na, ay ginagamit sa *barter,* samakatuwid nga, pagpapalitan ng mga produkto at maliwanag na ang pinakamatandang paraan ng pakikipagtransaksiyon sa negosyo. Ipinahihiwatig ito ng bagay na ang salitang Latin para sa salapi (*pecunia*) ay hinalaw sa *pecus,* nangangahulugang "mga baka." Gayunman, hindi laging kumbinyenteng pambayad noon ang mga alagang hayop (Gen 47:17) at mga pagkain (1Ha 5:10, 11). Kaya naman nang maglaon ay ginamit ang mga metal gaya ng ginto at pilak. Noon pa mang panahon ni Abraham, nagsilbi nang salapi ang mahahalagang metal. Ngunit hindi ito karaniwang baryang salapi. Ito ay pilak o ginto na walang alinlangang hinulma upang maging mga bara, singsing, pulseras, o iba pang karaniwang mga hugis na may espesipikong timbang. (Ihambing ang Gen 24:22; Jos 7:21.) Ang karaniwang terminong Hebreo na isinalin bilang "salapi" ay literal na nangangahulugang "pilak." (Gen 17:12, tlb sa *Rbi8*) Kadalasan nang tinitimbang ng kasangkot na mga indibiduwal ang mga metal na bagay kapag sila'y nagbabayaran.—Gen 23:15, 16; Jer 32:10.

Yamang sangkot sa mga transaksiyon sa negosyo ang pagtitimbang, hindi kataka-taka na ang mga katawagan noon para sa timbang ay mga katawagan din para sa salapi. (Tingnan ang PANIMBANG AT PANUKAT, MGA.) May limang pangunahing dibisyon ang mga ito sa mga Israelita: ang gerah, kalahating siklo (bekah), siklo, mina (maneh), at talento. (Exo 25:39; 30:13; 38:25, 26; 1Ha 10:17; Eze 45:12; tingnan ang GERAH; MINA; SIKLO; TALENTO.) Nakasaad sa ibaba ang kaugnayan at ang makabagong mga halaga ng mga ito kapag ginto o pilak. (Nagbabagu-bago ang halaga ng ginto at ng pilak nitong nakaraang mga taon. Sa publikasyong ito, ang ginto ay tinaya sa katamtamang halaga na $350.00 bawat onsang *troy* at ang pilak naman, $6.00 bawat onsang *troy*; gayunman, ang sinaunang proporsiyon ng ginto sa pilak ay itinuturing na 13 sa 1.)

		Ginto	Pilak
1 gerah	= 1⁄20 siklo	$ 6.42	$ .11
1 bekah	= 10 gerah	64.23	1.10
1 siklo	= 2 bekah	128.45	2.20
1 mina	= 50 siklo	6,422.50	110.10
1 talento	= 60 mina	385,350.00	6,606.00

Hindi matiyak ang halaga ng mga "piraso ng salapi" (sa Heb., *qesi·tah'*) na binabanggit sa Genesis 33:19; Josue 24:32; at Job 42:11. Hindi rin matiyak ang halaga ng pim. Maaaring iyon ay mga dalawang katlo ng isang siklo.—1Sa 13:21; tingnan ang PIM.

Mga Barya sa Hebreong Kasulatan. Karaniwan nang pinaniniwalaan na ang unang mga barya ay ginawa noong mga 700 B.C.E. Maaaring unang gumamit ng mga barya ang mga Israelita sa kanilang sariling lupain noong nakabalik na sila mula sa

pagkatapon sa Babilonya. Ang mga aklat ng Bibliya noong pagkaraan ng pagkatapon ay may tinutukoy na Persianong darik (1Cr 29:7; Ezr 8:27) at mga drakma (sa Heb., *dar·kemoh·nim′*), na karaniwang itinutumbas sa darik. (Ezr 2:69; Ne 7:70-72) Ang Persianong darik na ginto ay tumitimbang nang 8.4 g (0.27 onsa t), at sa gayon, tinatayang ang halaga nito sa ngayon ay $94.50.—Tingnan ang DARIK; DRAKMA.

Ang Salapi sa Panahon ng Kristiyanong Kasulatan. Ang *lepton* (Judio), *quadrans* (Romano), *as* o *assarion* (Romano at panlalawigan), denario (Romano), drakma (Griego), didrakma (Griego), at ang estater (Griego; itinuturing ng marami bilang ang tetradrakma ng Antioquia o ng Tiro) ay mga baryang espesipikong binabanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. (Mat 5:26; 10:29; 17:24, 27; 20:10; Mar 12:42; Luc 12:6, 59; 15:8; 21:2, *Int;* tingnan ang DENARIO; ESTATER.) Ang mas malalaki pang halaga ng salapi na kilala bilang mina at talento ay mga timbang, hindi mga barya. (Mat 18:24; Luc 19:13-25) Ipinakikita ng kasunod na tsart ang kaugnayan ng iba't ibang yunit ng salapi at tinutumbasan ang mga ito ng tinatayang makabagong mga halaga.

		Halaga Ngayon
1 lepton (tanso o bronse)	= ½ quadrans	$ .006
1 quadrans (tanso o bronse)	= 2 lepta	.012
1 as (assarion) (tanso o bronse)	= 4 na quadrantes	.046
1 denario (pilak)	= 16 na as	.74
1 drakma (pilak)	=	.65
1 didrakma (pilak)	= 2 drakma	1.31
1 tetradrakma*	= 4 na drakma	2.62
1 mina (pilak)	= 100 drakma	65.40
1 talento (pilak)	= 60 mina	3,924.00
1 talento (ginto)	=	228,900.00

*Ipinapalagay na ito rin ang estater (pilak)

Halaga ng Salapi. Ang makabagong mga halaga para sa sinaunang salapi ay hindi naglalarawan ng tunay na halaga nito. Gayunpaman, naglalaan ang Bibliya ng ilang pahiwatig hinggil sa halaga ng salapi at nakatutulong ito na maunawaan ang sinaunang mga halaga. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang mga trabahador sa agrikultura ay karaniwan nang tumatanggap ng isang denario para sa 12-oras na araw ng paggawa. (Mat 20:2) Maaaring ipalagay na halos ganito rin ang mga kita noong panahon ng Hebreong Kasulatan. Kung gayon, ang isang siklong pilak ay katumbas ng tatlong-araw na kita.

Noon, ang halaga ng isang alipin ay 30 siklong pilak (marahil 90-araw na kita). (Exo 21:32; ihambing ang Lev 27:2-7.) Bumili ang propetang si Oseas ng isang babae sa halagang 15 pirasong pilak at isa't kalahating homer (15 epa) ng sebada. Malamang na ang kabayarang ito ang buong halaga ng isang alipin. Kung gayon, ang isang epa (22 L; 20 tuyong qt) ng sebada ay nagkakahalaga ng isang siklo.—Os 3:2.

Sa mga panahon ng kakapusan, mabilis na tumataas ang mga presyo. Ang 80 pirasong pilak (mga 240-araw na kita) na dati'y maaaring nakabibili ng walong homer (1,760 L; 50 *bushel*) ng sebada ay makabibili lamang, sa panahon ng pagkubkob, ng walang gaanong kalamnan na ulo ng asno, isang hayop na hindi angkop kainin ayon sa mga kundisyon ng Kautusang Mosaiko.—2Ha 6:25; ihambing ang Os 3:2.

Noong unang siglo C.E., ang dalawang maya ay nagkakahalaga ng isang *assarion* (kita para sa 45 minuto), at limang maya ang mabibili kapag dinoble ang halagang ito. (Mat 10:29; Luc 12:6) Mas maliit pa rito ang abuloy ng nagdarahop na babaing balo para sa templo, anupat dalawang *lepta* lamang (1 *quadrans*), o 1/64 ng kabayaran sa maghapong paggawa. Gayunpaman, pinapurihan ni Jesu-Kristo ang pagbibigay niya bilang nakahihigit kaysa sa pagbibigay niyaong mga nag-abuloy nang malaki, dahil ang iniabuloy niya ay hindi bahagi ng kaniyang labis kundi "ang kaniyang buong ikabubuhay." (Mar 12:42-44; Luc 21:2-4) Ang taunang buwis sa templo na binabayaran ng mga Judio ay dalawang drakma, o isang didrakma (halos dalawang-araw na kita). (Mat 17:24) Yamang ang isang drakma ay katumbas ng halos isang-araw na kabayaran, makatuwirang walisan ng isang babae ang kaniyang buong bahay at masikap niyang hanapin ang isang nawawalang baryang drakma.—Luc 15:8, 9.

Ipinagkanulo ni Hudas Iscariote si Jesus kapalit ng 30 piraso ng pilak, maliwanag na ang halaga ng isang alipin. (Mat 26:14-16, 47-50) Walang alinlangan na ang mga pirasong pilak na ito ay alinman sa siklo o ibang mga barya na gayundin ang halaga. Ngunit hindi binabanggit sa ulat ang uri ng barya, maliban sa ang mga ito ay pilak.

Maaaring Maging Kapuwa Kapaki-pakinabang at Nakapipinsala ang Salapi. Naglalaan ng pananggalang ang salapi laban sa karalitaan at sa kaakibat nitong mga suliranin, anupat nakabibili ang mga tao kapuwa ng mga kinakailangan at mga luho. (Ihambing ang Ec 7:12; 10:19.) Dahil dito, may posibilidad na magsimulang magtiwala ang isang tao sa salapi bilang kasiguruhan at makalimutan niya ang kaniyang Maylalang. (Ihambing ang Deu 8:10-14.) "Ang pag-ibig sa salapi [sa literal, pagkagi-

liw sa pilak] ay ugat ng lahat ng uri ng nakapipinsalang mga bagay, at sa pag-abot sa pag-ibig na ito ang ilan ay nailigaw mula sa pananampalataya at napagsasaksak ng maraming kirot ang kanilang sarili." (1Ti 6:10) Dahil sa salapi, binaluktot ng mga tao ang katarungan, nagpatutot sila, pumaslang, ipinagkanulo ang iba, at pinabulaanan ang katotohanan.—Deu 16:19; 23:18; 27:25; Eze 22:12; Mat 26:14, 15; 28:11-15.

Sa kabilang panig, sinasang-ayunan ng Diyos ang wastong paggamit ng salapi. (Luc 16:1-9) Kasali rito ang pag-aabuloy para sa ikasusulong ng dalisay na pagsamba at pagbibigay ng materyal na tulong sa mga nangangailangan. (Ihambing ang 2Cr 24:4-14; Ro 12:13; 1Ju 3:17, 18; tingnan ang ABULOY; KALOOB NG AWA, MGA.) Bagaman maraming mabubuting bagay ang magagawa sa pamamagitan ng salapi, ang pinakamahahalagang bagay—espirituwal na pagkain at inumin, walang-hanggang buhay mismo—ay matatamo kahit wala ito.—Isa 55:1, 2; Apo 22:17.

SALA-SALA [sa Ingles, *lattice*]. Isang balangkas na binubuo ng magkakasangang mga patpat, o mga liston, anupat isang kayariang tila lambat at karaniwang ginagamit na pantakip sa bintana. Sa loob ng maraming siglo, naging pangkaraniwan sa Gitnang Silangan ang mga sala-sala sa bintana. Dahil sa mga ito, napananatiling malamig ang mga bahay, palibhasa'y nahaharangan ang direktang mga sinag ng araw, samantalang nakapapasok naman ang hangin para sa bentilasyon, at nakapagpapaganda rin ang mga ito sa kabuuang hitsura ng mga gusali. Sa unang palapag ng ilan sa mga bahay noong panahon ng Bibliya, may mga bintana na nakaharap sa pinakaloob na looban at may iba naman na nakaharap sa lansangan. Kadalasan, ang mga bintanang nakaharap sa lansangan ay nasa bandang itaas ng dingding o nasa silid-bubungan at may sala-sala.

Mula sa isang bintanang may sala-sala, ang taong nasa loob ng bahay ay makadudungaw sa labas upang tingnan kung ano ang nangyayari roon nang hindi siya nakikita ng mga nasa labas. Sa awit nina Debora at Barak, ang ina ng napatay na si Sisera ay inilalarawan na walang-saysay na nakadungaw mula sa isang bintana at nag-aabang sa kaniyang anak "mula sa sala-sala." (Huk 5:1, 28) Mula sa isang bintana sa pagitan ng sala-sala, naging posible para sa isang nagmamasid na dumungaw at tanawin ang "isang kabataang lalaki na kapos ang puso" habang nakakatagpo nito ang isang patutot. (Kaw 7:6-13) At, sa Awit ni Solomon (2:9) naman, may binabanggit na "nagmamasid mula sa mga bintana, tumatanaw mula sa pagitan ng mga sala-sala."

Noon, maliwanag na ang ilan sa mga sala-sala sa bintana ay may bisagra upang ang mga iyon ay maibukas o maisara. Maaaring ang mga bintana ng silid-bubungan ni Daniel, kung saan makikita siyang nananalangin kay Jehova nang tatlong ulit araw-araw, ay may mga sala-sala na naibubukas o naisasara.—Dan 6:10.

SALECA. Isang lunsod sa silanganing hangganan ng Basan, at kasama sa nasasakupan ni Og. Nakuha ng Israel ang Saleca sa ilalim ng pangunguna ni Moises at nang maglaon ay tinirahan ito ng mga Gadita. (Deu 3:8, 10; Jos 12:4, 5; 13:8, 11; 1Cr 5:11) Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Salkhad, na nasa timugang sanga ng Jebel ed Druz (Jebel Hauran), mga 100 km (60 mi) sa STS ng timugang dulo ng Dagat ng Galilea.

SALEKET. Isang pintuang-daan na nasa dakong K ng santuwaryo sa Jerusalem.—1Cr 26:16.

SALEM [Kapayapaan]. Isang sinaunang lunsod kung saan naging hari at saserdote si Melquisedec. (Gen 14:18) Ang Hebreong baybay ng "Salem," gaya ng pagkakalakip nito sa pangalang Jerusalem, ay nagpapahiwatig ng isang doblihang anyo anupat ang salita ay maaaring bigyang-katuturan bilang "Dobleng Kapayapaan." Pinatutunayan ng kinasihang mga salita ng Hebreo 7:2 na ang pangalang ito ay nangangahulugang "Kapayapaan."

Iniuugnay ng sinaunang tradisyong Judio ang Salem sa Jerusalem, at sinusuportahan ito ng Kasulatan. Si Abraham ay sinalubong ng hari ng Sodoma at ni Melquisedec sa "Mababang Kapatagan ng hari." Yamang ang anak ni Haring David na si Absalom, pagkaraan ng maraming siglo, ay nagtayo ng isang bantayog doon, malamang na ang mababang kapatagang ito ay malapit sa Jerusalem, ang kabisera ng kaharian. (Gen 14:17, 18; 2Sa 18:18) Sa katunayan, ang salitang "Salem" ay nakalakip sa pangalang "Jeru*salem,*" at binanggit ito ng salmista kasama ng "Sion." (Aw 76:2) Gayundin, angkop na si Melquisedec ay maging hari at saserdote sa mismong lugar kung saan naglingkod nang maglaon ang mga haring mula sa Davidikong linya at ang Levitikong pagkasaserdote at kung saan inihandog bilang hain si Jesu-Kristo, ang isa na pinili upang maging hari at saserdote "ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec."—Heb 3:1; 7:1-3, 15-17.

SALIM. Isang lugar na binanggit sa Juan 3:23 upang ipakita ang lokasyon ng Enon, kung saan binautismuhan ni Juan na Tagapagbautismo ang mga tao. Dahil dito, malamang na kilalang-kilala ang Salim nang panahong iyon. Sa ngayon ay hindi tiyak kung saan ang kinaroroonan nito, ngunit ang Tell Ridgha (Tel Shalem), mga 12 km (7 mi) sa T ng Betsean, ay iminumungkahi bilang isang posibleng lokasyon nito.—Tingnan ang ENON.

SALINLAHI. Karaniwan na, ang salinlahi ay tumutukoy sa lahat ng mga taong ipinanganak sa iisang yugto ng panahon. (Exo 1:6; Mat 11:16) Iniuugnay rito ang kahulugang "mga kapanahon." Sa Genesis 6:9, sinasabi tungkol kay Noe: "Siya ay walang pagkukulang sa gitna ng kaniyang mga kapanahon [sa literal, mga salinlahi]." Kapag ginagamit may kinalaman sa mga kaugnayang pampamilya, ang salinlahi ay maaaring tumukoy sa isang grupo ng mga supling, halimbawa ay sa mga anak na lalaki at mga anak na babae o sa mga apong lalaki at mga apong babae.—Job 42:16.

Ang terminong ito ay maaaring gamitin bilang isang sukat ng panahon upang tumukoy sa nakalipas o sa darating na mga yugto ng panahon. Ang mga salinlahi ng tao na nagmula sa makasalanang si Adan ay lumilipas, di-gaya ng lupa na nananatili magpakailanman. (Ec 1:4; Aw 104:5) Sa kabilang dako, ang mga pananalitang "di-mabilang na mga salinlahi" at "isang libong salinlahi" ay tumutukoy sa panahon na walang takda. (1Cr 16:15; Isa 51:8) Ang utos sa mga Judio na dapat ipagdiwang ang Paskuwa "sa lahat ng inyong mga salinlahi" ay nagpapahiwatig na patuluyan itong isasagawa hanggang sa panahon na noo'y walang takda. (Exo 12:14) Sinabi ng Diyos kay Moises na ang Kaniyang pangalang Jehova ay magiging pinakaalaala "hanggang sa panahong walang takda," "sa sali't salinlahi," na nangangahulugang magpakailanman. (Exo 3:15) Sinabi sa atin ng apostol na si Pablo na ang Diyos ay luluwalhatiin "sa lahat ng mga salinlahi magpakailan-kailanman."—Efe 3:21.

Ang isang salinlahi ay maaaring mangahulugan ng isang *grupo* ng mga tao, samakatuwid nga, mga taong makikilala dahil sa partikular na mga katangian o mga kalagayan. Ang Bibliya ay may binabanggit na "salinlahi ng matuwid" (Aw 14:5; 24:6; 112:2) at "isang salinlahing liko at pilipit," "isang salinlahi ng katiwalian." (Deu 32:5, 20; Kaw 30:11-14) Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, tinukoy niya sa ganito ring paraan ang mga tao ng bansang Judio noong mga araw na iyon, at ikinapit naman ng apostol na si Pablo ang gayong mga termino sa sanlibutang nabubuhay noong panahon niya sa pangkalahatan, isang sanlibutang hiwalay sa Diyos.—Mat 12:39; 16:4; 17:17; Mar 8:38; Fil 2:14, 15.

Ang isang salitang Hebreo para sa "salinlahi" ay *dohr,* na katumbas ng Aramaikong *dar.* (Dan 4:3, 34) Ang *dohr* ay nagmula sa pandiwang salitang-ugat na nangangahulugang "isalansan nang papaikot" o "lumibot" (Eze 24:5; Aw 84:10) at sa gayon ay may pangunahing kahulugan na "bilog." Ang kaugnay nitong salita na *dur* ay nangangahulugang "bola." (Isa 22:18) Ang katumbas nito sa Griego ay *ge·ne·a',* mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maipanganak."

Ang isa pang salitang Hebreo, *toh·le·dhohth',* ay isinasalin kung minsan bilang "mga salinlahi" o "talaangkanan" (Bil 3:1; Ru 4:18), "mga inapo" o "mga pamilya" (1Cr 5:7; 7:2, 4, 9) at "kasaysayan" o "mga pinagmulan."—Gen 2:4; 5:1; 6:9; ihambing ang *AS, AT, KJ, Dy, NW, RS,* at ang iba pang mga salin.

Haba. Kapag ginagamit ang terminong "salinlahi" may kinalaman sa mga taong nabubuhay sa isang partikular na panahon, hindi matutukoy ang eksaktong haba ng panahong iyon, ngunit ang panahong iyon ay may makatuwirang mga hangganan. Matitiyak ang mga hangganang ito sa pamamagitan ng haba ng buhay ng mga tao noong panahong iyon o ng populasyong iyon. Sa katamtaman, ang haba ng buhay ng sampung salinlahi mula kay Adan hanggang kay Noe ay mahigit sa 850 taon bawat isa. (Gen 5:5-31; 9:29) Ngunit pagkaraan ni Noe, mabilis na umikli ang haba ng buhay ng tao. Halimbawa, si Abraham ay nabuhay lamang nang 175 taon. (Gen 25:7) Sa ngayon, katulad noong panahon ni Moises, ang mga taong nabubuhay sa ilalim ng kaayaayang mga kalagayan ay maaaring umabot sa edad na 70 o 80 taon. Sumulat si Moises: "Sa ganang sarili ang mga araw ng aming mga taon ay pitumpung taon; at kung dahil sa natatanging kalakasan ay walumpung taon, ngunit ang pinagpupunyagian nila ay ang kabagabagan at nakasasakit na mga bagay; sapagkat madali itong lumilipas, at kami ay lumilipad na." (Aw 90:10) Maaaring ang ilan ay mabuhay nang mas mahaba pa, ngunit ang tinutukoy ni Moises ay sa pangkalahatan. Si Moises mismo, na nabuhay nang 120 taon, ay isang eksepsiyon noon, gaya rin ng kaniyang kapatid na si Aaron (123 taon), ni Josue (110 taon), at ng iba pa na may pambihirang lakas at sigla.—Deu 34:7; Bil 33:39; Jos 24:29.

Ang "Salinlahing Ito" sa mga Hula ni Kristo. Kapag binabanggit sa mga hula ng Bibliya ang "salinlahing ito," mahalagang isaalang-alang ang konteksto upang matiyak kung anong salinlahi ang tinutukoy. Nang tuligsain ni Jesu-Kristo ang mga Judiong lider ng relihiyon, nagtapos siya sa pagsasabing: "Katotohanang sinasabi ko sa inyo, Ang lahat ng mga bagay na ito ay darating sa salinlahing ito." Iniuulat sa kasaysayan na pagkaraan ng mga 37 taon (noong 70 C.E.), personal na naranasan ng kasalukuyang salinlahing iyon ang pagkawasak ng Jerusalem, gaya ng inihula.—Mat 23:36.

Noong araw ding iyon, ginamit ni Jesus ang halos gayunding mga salita nang sabihin niya: "Katotohanang sinasabi ko sa inyo na ang salinlahing ito ay hindi lilipas sa anumang paraan hanggang sa maganap ang lahat ng mga bagay na ito." (Mat 24:34) Sa pagkakataong ito naman, sinasagot ni Jesus ang isang tanong may kinalaman sa pagtitiwangwang sa Jerusalem at sa templo nito at may kinalaman din sa tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng kata-

pusan ng sistema ng mga bagay. Kaya ang komento niya hinggil sa "salinlahing ito" ay makatuwiran lamang na kapit hanggang noong 70 C.E. Gayunman, ginagamit din niya noon ang salitang "salinlahi" upang tumukoy sa mga tao na ang buhay ay maiuugnay sa inihulang mga pangyayari sa panahon ng kaniyang pagkanaririto.—Mat 24.

SALISA. Isang "lupain" o distrito na binagtas ni Saul noong hinahanap niya ang mga asnong babae ng kaniyang ama. (1Sa 9:3, 4) Malamang na nasa pook na ito ng Baal-salisa. (2Ha 4:42) Ipinapalagay na ang huling nabanggit na lugar ay ang Kafr Thulth, na mga 20 km (12 mi) sa HK ng Gilgal. —Tingnan ang BAAL-SALISA.

SALITA, ANG. Sa Kasulatan, ang terminong "salita" ay kalimitan nang salin ng mga salitang Hebreo at Griego na *da·varʹ* at *loʹgos.* Sa karamihan ng mga kaso, ang mga salitang ito ay tumutukoy sa isang buong diwa, pananalita, o pangungusap sa halip na sa isa lamang indibiduwal na termino o yunit ng pananalita. (Sa Griego, ang 'iisang salita' ay ipinahahayag ng *rheʹma* [Mat 27:14], bagaman maaari rin itong mangahulugan ng isang pananalita o bagay na sinabi.) Anumang mensahe mula sa Maylalang, gaya niyaong binigkas sa pamamagitan ng isang propeta, ay "salita ng Diyos." Sa ilang talata, ang *Loʹgos* (nangangahulugang "Salita") ay isang titulo na ibinigay kay Jesu-Kristo.

Ang Salita ng Diyos. "Ang salita ni Jehova" ay isang pananalita na daan-daang ulit na lumilitaw sa Kasulatan, bagaman nagkakaiba-iba nang bahagya ang mga ito. Sa pamamagitan ng "salita ni Jehova" ay nalalang ang langit. Sinabi ng Diyos ang salita at ito ay nangyari. "Ang Diyos ay nagpasimulang magsabi: 'Magkaroon ng liwanag.' Sa gayon ay nagkaroon ng liwanag." (Aw 33:6; Gen 1:3) Hindi ito dapat unawain na si Jehova mismo ay walang ginagawa. (Ju 5:17) Bagaman totoo na mayroon siyang laksa-laksang anghel na tumutugon sa kaniyang salita at nagsasagawa ng kalooban niya.—Aw 103:20.

Ang mga nilalang, may buhay at walang buhay, ay sakop ng salita ng Diyos, at maaari niyang gamitin ang mga ito upang isagawa ang kaniyang mga layunin. (Aw 103:20; 148:8) Ang kaniyang salita ay maaasahan; gayundin, anumang ipinangako ng Diyos ay hindi niya nakakaligtaang gawin. (Deu 9:5; Aw 105:42-45) Gaya ng sinabi niya mismo, ang kaniyang salita ay "mananatili hanggang sa panahong walang takda"; hinding-hindi ito babalik hangga't hindi nito naisasagawa ang layunin para rito.—Isa 40:8; 55:10, 11; 1Pe 1:25.

Si Jehova ay isang Diyos na nakikipagtalastasan, sapagkat sa iba't ibang paraan ay isinisiwalat niya sa kaniyang mga nilalang kung ano ang kaniyang kalooban at mga layunin. Ang mga salita ng Diyos ay sinalita, walang alinlangang sa pamamagitan ng isang anghel, sa mga taong gaya nina Adan, Noe, at Abraham. (Gen 3:9-19; 6:13; 12:1) Kung minsan, gumagamit siya ng mga taong banal tulad nina Moises at Aaron upang ihayag ang kaniyang mga layunin. (Exo 5:1) Sa diwa, ang "bawat salita" na iniutos ni Moises sa Israel ay salita ng Diyos sa kanila. (Deu 12:32) Nagsalita rin ang Diyos sa pamamagitan ng bibig ng mga propetang gaya nina Eliseo at Jeremias, at mga propetisang gaya ni Debora.—2Ha 7:1; Jer 2:1, 2; Huk 4:4-7.

Mula noong panahon ni Moises patuloy, ang marami sa mga utos ng Diyos ay ipinasulat. Ang Dekalogo, karaniwang tinatawag na Sampung Utos at kilala sa Hebreong Kasulatan bilang "ang Sampung Salita," ay unang inihatid nang bibigan at nang maglaon ay 'isinulat ng daliri ng Diyos' sa mga tapyas na bato. (Exo 31:18; 34:28; Deu 4:13) Sa Deuteronomio 5:22, ang mga utos na ito ay tinawag na 'mga Salita.'—Tingnan ang SAMPUNG SALITA.

Sa ilalim ng pagkasi ng Diyos, sumulat si Josue ng karagdagang *'mga salita* sa aklat ng kautusan ng Diyos,' gayundin ang iba pang mga tapat na manunulat ng Bibliya. (Jos 24:26; Jer 36:32) Nang maglaon, ang lahat ng gayong mga akda ay tinipon at naging ang tinatawag na Sagradong Kasulatan o Banal na Bibliya. Sa ngayon, kabilang sa "lahat ng Kasulatan . . . [na] kinasihan ng Diyos" ang lahat ng kanonikal na aklat ng Bibliya. (2Ti 3:16; 2Pe 1:20, 21) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang kinasihang salita ng Diyos ay kadalasang tinutukoy lamang bilang 'ang salita.'—San 1:22; 1Pe 2:2.

Maraming pananalita ang singkahulugan ng salita ng Diyos. Halimbawa, sa Awit 119, kung saan may mahigit sa 20 pagtukoy sa "(mga) salita" ni Jehova, ang mga singkahulugan nito ay masusumpungan sa matulaing mga paralelismo—mga terminong gaya ng kautusan, paalaala, pag-uutos, tuntunin, utos, hudisyal na pasiya, batas, at pananalita ni Jehova. Ipinakikita rin nito na ang ekspresyong "salita" ay nangangahulugan ng isang kumpletong diwa o mensahe.

Inilalarawan din ang salita ng Diyos sa maraming iba pang paraan na nagbibigay rito ng malawak na saklaw at ng kahulugan. Ito "ang 'salita' [o "pananalita" (*rheʹma*)] ng pananampalataya" (Ro 10:8, *Int*), ang "salita [o mensahe (anyo ng *loʹgos*)] ng katuwiran" (Heb 5:13), at "ang salita ng pakikipagkasundo" (2Co 5:19). Ang salita o mensahe ng Diyos ay tulad ng "binhi," na kung maitatanim sa mabuting lupa ay magluluwal ng maraming bunga (Luc 8:11-15); ang mga pananalita niya ay sinasabi ring "mabilis na tumatakbo."—Aw 147:15.

Mga Mangangaral at mga Guro ng Salita. Ang pinakadakilang tagapagpaliwanag at tagapagtaguyod ng kinasihang salita ng katotohanan ni Jehova ay ang Panginoong Jesu-Kristo. Lubhang namangha ang mga tao sa kaniyang mga paraan ng pagtuturo (Mat 7:28, 29; Ju 7:46), gayunma'y hindi niya inangkin ang anumang kapurihan kundi sinabi niya, "ang salita na inyong naririnig ay hindi akin, kundi sa Ama na nagsugo sa akin." (Ju 14:24; 17:14; Luc 5:1) Ang tapat na mga alagad ni Kristo ay yaong mga nanatili sa kaniyang salita, at ito naman ang nagpalaya sa kanila mula sa kawalang-alam, pamahiin, at takot, at mula rin sa pagkaalipin sa kasalanan at kamatayan. (Ju 8:31, 32) Madalas, kinailangang makipagkatuwiranan ni Jesus sa mga Pariseo, sapagkat pinawalang-bisa ng kanilang mga tradisyon at turo "ang salita [o kapahayagan] ng Diyos."—Mat 15:6; Mar 7:13.

Higit pa ang nasasangkot kaysa sa basta pakikinig sa ipinangaral na salita ng Diyos. Kailangan din ang pagtugon at pagsunod sa mensaheng iyon. (Luc 8:21; 11:28; San 1:22, 23) Pagkatapos na lubusang masanay para sa ministeryo, sinunod ng mga apostol at mga alagad ang salita at sila mismo ay nangaral at nagturo. (Gaw 4:31; 8:4, 14; 13:7, 44; 15:36; 18:11; 19:10) Bilang resulta, 'ang salita ng Diyos ay patuloy na lumago, at ang bilang ng mga alagad ay patuloy na dumami.'—Gaw 6:7; 11:1; 12:24; 13:5, 49; 19:20.

Ang mga apostol at ang kanilang mga kasamahan ay hindi naging mga tagapaglako ng Kasulatan, gaya ng ginawa ng mga bulaang pastol. Ang ipinangaral nila ay ang tumpak at di-nabantuang mensahe ng Diyos. (2Co 2:17; 4:2) Sinabi ng apostol na si Pablo kay Timoteo: "Gawin mo ang iyong buong makakaya na iharap sa Diyos ang iyong sarili bilang sinang-ayunan, manggagawa na walang anumang ikinahihiya, na ginagamit nang wasto ang salita ng katotohanan." Bukod diyan, inutusan si Timoteo: "Ipangaral mo ang salita, maging apurahan ka rito sa kaayaayang kapanahunan, sa maligalig na kapanahunan." (2Ti 2:15; 4:2) Pinayuhan din ni Pablo ang mga Kristiyanong asawang babae na ingatan ang kanilang paggawi, "upang ang salita ng Diyos ay hindi mapagsalitaan nang may pang-aabuso."—Tit 2:5.

Mula noong panahong kontrahin ng Diyablo ang sinabi ng Diyos sa hardin ng Eden, nagkaroon ng maraming satanikong kalaban ang salita ng Diyos. Maraming tao ang nagtaguyod sa salita ng Diyos at pinatay dahil dito, gaya ng pinatototohanan kapuwa ng hula ng Bibliya at ng kasaysayan. (Apo 6:9) Ipinakikita rin ng kasaysayan na hindi napahinto ng pag-uusig ang paghahayag ng salita ng Diyos.—Fil 1:12-14, 18; 2Ti 2:9.

Ang Kapangyarihan ng Salita at Espiritu ng Diyos. Ang salita ng Diyos ay may napakalaking kapangyarihan sa mga dumirinig nito. Nangangahulugan ito ng buhay. Sa ilang, itinanghal ng Diyos sa Israel na "hindi sa tinapay lamang nabubuhay ang tao kundi sa bawat pananalita sa bibig ni Jehova ay nabubuhay ang tao." (Deu 8:3; Mat 4:4) Ito ang "salita ng buhay." (Fil 2:16) Sinalita ni Jesus ang mga salita ng Diyos, at sinabi niya: "Ang mga pananalitang [*rhe′ma·ta*] sinalita ko sa inyo ay espiritu at buhay."—Ju 6:63.

Sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang salita [o mensahe (*lo′gos*)] ng Diyos ay buháy at may lakas at mas matalas kaysa sa anumang tabak na may dalawang talim at tumatagos maging hanggang sa paghihiwalay ng kaluluwa at espiritu, at ng mga kasukasuan at ng kanilang utak sa buto, at may kakayahang umunawa ng mga kaisipan at mga intensiyon ng puso." (Heb 4:12) Naaabot nito ang puso at isinisiwalat nito kung ang isa ay aktuwal na namumuhay ayon sa tamang mga simulain.—1Co 14:23-25.

Ang salita ng Diyos ay katotohanan at maaaring magpabanal sa isa upang makapaglingkod siya sa Diyos. (Ju 17:17) Maaari itong makapagparunong at makapagpaligaya sa isang tao; maaari nitong isagawa ang anumang gawain na nilayon ng Diyos para rito. (Aw 19:7-9; Isa 55:10, 11) Maaari nitong *lubusang* sangkapan ang isang tao para sa bawat mabuting gawa at matutulungan siya nito na madaig ang isa na balakyot.—2Ti 3:16, 17; ihambing ang 1Ju 2:14.

Ganito ang sinabi tungkol sa pangangaral ni Jesus: "Pinahiran siya ng Diyos ng banal na espiritu at *kapangyarihan,* at lumibot siya sa lupain na gumagawa ng mabuti at pinagagaling ang lahat niyaong mga sinisiil ng Diyablo; sapagkat ang Diyos ay sumasakaniya." (Gaw 10:38) Ang apostol na si Pablo ay nakakumberte ng mga tao, maging ng mga pagano, "hindi sa mapanghikayat na mga salita ng karunungan [ng mga tao] kundi sa pagtatanghal ng espiritu at *kapangyarihan."* (1Co 2:4) Ang mga salitang binigkas niya sa pamamagitan ng banal na espiritu ng Diyos, salig sa Kasulatan, na Salita ng Diyos, ay naging napakamakapangyarihan para sa pagkumberte. Sinabi niya sa kongregasyon sa Tesalonica: "Ang mabuting balita na aming ipinangangaral ay hindi dumating sa gitna ninyo sa pamamagitan lamang ng pananalita kundi sa pamamagitan din ng *kapangyarihan* at sa pamamagitan ng banal na espiritu at matibay na pananalig."—1Te 1:5.

Dumating si Juan na Tagapagbautismo "taglay ang espiritu at kapangyarihan ni Elias." Tinaglay niya ang "espiritu" ni Elias, samakatuwid nga, ang

sigla at puwersa nito. Pinatnubayan din si Juan ng espiritu ni Jehova, anupat sinalita niya ang mga salita ng Diyos, mga salitang may malakas na kapangyarihan; siya ay naging lubhang matagumpay anupat ‘naipanumbalik niya ang mga puso ng mga ama sa mga anak at ang mga masuwayin tungo sa praktikal na karunungan ng mga matuwid, upang ihanda para kay Jehova ang isang nakahandang bayan.’ —Luc 1:17.

Dahil dito, hindi dapat maliitin ang mensahe ng mabuting balita mula sa Salita ng Diyos, ang Bibliya. Ang mga salitang ito ay mas makapangyarihan kaysa sa anumang salita na kayang kathain o bigkasin ng mga tao. Pinapurihan ang sinaunang mga taga-Berea dahil ‘maingat nilang sinuri ang Kasulatan’ upang tingnan kung ang itinuro ng isang apostol ay tama. (Gaw 17:11) Palibhasa’y nagsasalita ng makapangyarihang Salita ng Diyos, ang mga ministro ng Diyos ay pinasisigla at sinusuportahan ng “kapangyarihan ng banal na espiritu.”—Ro 15:13, 19.

“Ang Salita” Bilang Isang Titulo. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, lumilitaw rin “ang Salita” (sa Gr., *ho Lo′gos*) bilang isang titulo. (Ju 1:1, 14; Apo 19:13) Ipinakilala ng apostol na si Juan kung kanino ang titulong ito, samakatuwid nga, kay Jesus, anupat itinalaga sa kaniya ang gayong titulo hindi lamang noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa bilang isang taong sakdal kundi kahit noong umiiral siya bilang espiritu bago siya naging tao at noong maitaas na siya sa langit.

“Ang Salita ay isang diyos.” May kinalaman sa pag-iral ng Anak bago siya naging tao, sinabi ni Juan: “Nang pasimula ay *ang Salita,* at *ang Salita* ay kasama ng Diyos, at *ang Salita* ay isang diyos.” (Ju 1:1, *NW*) Ang *King James Version* at ang *Douay Version* ay kababasahan: “Nang pasimula ay ang Salita, at ang Salita ay kasama ng Diyos, at ang Salita ay Diyos.” Kung ibabatay rito, waring ang Salita ay siya ring Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, samantalang ipinakikita naman ng unang salin, yaong nasa *Bagong Sanlibutang Salin,* na ang Salita ay hindi *ang* Diyos, ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, kundi isa na makapangyarihan o isang diyos. (Maging ang mga hukom ng sinaunang Israel, na humawak ng malaking kapangyarihan sa bansa, ay tinawag na “mga diyos.” [Aw 82:6; Ju 10:34, 35]) Ang totoo, sa tekstong Griego, ang pamanggit na pantukoy na *ho,* “ang,” ay lumilitaw sa unahan ng unang “Diyos,” samantalang walang pantukoy sa unahan ng ikalawa.

Makatutulong ang iba pang mga salin upang makuha ang wastong pangmalas hinggil dito. Ang *interlinear* at salita-por-salitang salin ng Griegong salin sa *Emphatic Diaglott* ay kababasahan: “Sa pasimula ay ang Salita, at ang Salita ay kasama ng Diyos, at isang diyos ang Salita.” Ang kalakip na teksto sa *Diaglott* ay gumagamit ng malaking titik at pinaliit na malalaking titik para sa unang paglitaw ng “Diyos,” at ng inisyal na malaki at maliliit na titik naman para sa ikalawang paglitaw ng “Diyos” sa pangungusap: “Nang Pasimula ay ang LOGOS, at ang LOGOS ay kasama ng DIYOS, at ang LOGOS ay Diyos.”

Sinusuhayan ng mga saling ito na si Jesus, yamang Anak ng Diyos at ang isa na ginamit ng Diyos sa paglalang ng lahat ng iba pang bagay (Col 1:15-20), ay tunay na isang “diyos,” isa na makapangyarihan at nagtataglay ng kapangyarihan, ngunit hindi ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. Ganito ring pangmalas ang ipinakikita ng ibang mga salin. Ang *The New English Bible* ay nagsasabi: “At kung ano ang Diyos, gayundin ang Salita.” Ang salitang Griego na isinaling “Salita” ay *Lo′gos;* kaya naman ang salin ni Moffatt ay kababasahan: “Ang Logos ay tulad-Diyos [*divine*].” Ang *American Translation* ay kababasahan: “Ang Salita ay tulad-Diyos [*divine*].” Ang iba pang mga salin, ng mga Alemang tagapagsalin naman, ay gaya ng sumusunod. Ni Böhmer: “Iyon ay mahigpit na nakalakip sa Diyos, oo, iyon mismo ay may pagkadiyos.” Ni Stage: “Ang Salita mismo ay may pagkadiyos.” Ni Menge: “At Diyos (= may pagkadiyos) ang Salita.” At ni Thimme: “At isang uri ng Diyos ang Salita.” Pinatitingkad ng lahat ng saling ito ang *katangian* ng Salita, hindi ang pagiging iisa ng Salita at ng kaniyang Ama, ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. Yamang siya ay Anak ng Diyos na Jehova, tiyak na mayroon siyang tulad-Diyos na katangian. —Col 2:9; ihambing ang 2Pe 1:4, kung saan ipinangangakong magkakaroon ng “tulad-Diyos na kalikasan” ang mga kasamang tagapagmana ni Kristo.

Ang *The Four Gospels—A New Translation,* ni Propesor Charles Cutler Torrey (ika-2 ed., 1947), ay nagsasabi: “Nang pasimula ay ang Salita, at ang Salita ay kasama ng Diyos, at ang Salita ay diyos. Nang kasama siya ng Diyos noong pasimula, ang lahat ng bagay ay nilalang sa pamamagitan niya; kung wala siya, walang nilalang na bagay ang umiral.” (Ju 1:1-3) Pansinin na ang terminong lumalarawan sa Salita ay hindi ginamitan ng inisyal na malaking titik, samakatuwid nga, ang “diyos.”

Ang Salitang ito, o *Lo′gos,* ang tanging tuwirang nilalang ng Diyos, ang bugtong na anak ng Diyos, at maliwanag na ang matalik na kasamahan ng Diyos na kausap Niya nang Kaniyang sabihin: “Gawin *natin* ang tao ayon sa *ating* larawan, ayon sa *ating* wangis.” (Gen 1:26) Kaya naman nagpatuloy si Juan, anupat sinabi: “Ang isang ito nang pasimula ay kasama ng Diyos. Ang lahat ng bagay ay umiral sa

pamamagitan niya, at kung hiwalay sa kaniya ay walang isa mang bagay ang umiral."—Ju 1:2, 3.

Malinaw na ipinakikita ng ibang mga kasulatan na ang Salita ay ahente ng Diyos anupat ginamit na tagapamagitan upang pairalin ang lahat ng iba pang bagay. May "iisang Diyos ang Ama, na pinagmulan ng lahat ng bagay, . . . at may iisang Panginoon, si Jesu-Kristo, na ang lahat ng bagay ay sa pamamagitan niya." (1Co 8:6) Ang Salita, na Anak ng Diyos, ay "pasimula ng paglalang ng Diyos," anupat sa ibang talata ay inilalarawan siya bilang "ang panganay sa lahat ng nilalang; sapagkat sa pamamagitan niya ang lahat ng iba pang bagay ay nilalang sa langit at sa ibabaw ng lupa."—Apo 3:14; Col 1:15, 16.

Ministeryo sa lupa at pagluwalhati sa langit. Pagsapit ng takdang panahon ay nagkaroon ng pagbabago. Nagpaliwanag si Juan: "Kaya *ang Salita* ay naging laman at tumahan sa gitna natin [bilang ang Panginoong Jesu-Kristo], at nakita natin ang kaniyang kaluwalhatian, isang kaluwalhatian na gaya ng sa isang bugtong na anak mula sa isang ama." (Ju 1:14) Sa pamamagitan ng paging laman, ang Salita ay nakita, narinig, at nahipo ng aktuwal na mga saksi sa lupa. Sa ganitong paraan, posibleng tuwirang makausap at makasama ng mga taong laman *"ang salita* ng buhay," na, sabi ni Juan, "buhat pa nang pasimula, na narinig namin, na nakita namin ng aming mga mata, na buong-ingat naming minasdan at nahipo ng aming mga kamay."—1Ju 1:1-3.

Patuloy na tinaglay ng niluwalhating Panginoong Jesu-Kristo ang titulong "ang Salita," gaya ng binabanggit sa Apocalipsis 19:11-16. Sa isang pangitain tungkol sa langit, sinabi ni Juan na nakita niya ang isang kabayong puti na ang nakasakay ay tinatawag na "Tapat at Totoo," "Ang Salita ng Diyos"; at "sa kaniyang panlabas na kasuutan, maging sa kaniyang hita, ay may pangalan siyang nakasulat, Hari ng mga hari at Panginoon ng mga panginoon."

Kung bakit ang Anak ng Diyos ay tinatawag na "ang Salita." Kadalasan, ang isang titulo ay naglalarawan sa gawain o tungkulin ng nagtataglay nito. Gayon ang kaso ng titulong *Kal-Hatzé,* nangangahulugang "ang tinig o salita ng hari," na ibinigay sa isang opisyal ng Abyssinia. Batay sa mga paglalakbay ni James Bruce mula 1768 hanggang 1773, inilalarawan niya ang mga tungkulin ng *Kal-Hatzé* gaya ng sumusunod. Tumatayo ito sa tabi ng isang bintanang may kurtina na sa kabilang panig niyaon, bagaman di-nakikita, ang hari ay nagsasalita sa opisyal na ito. Pagkatapos ay itinatawid naman nito ang mensahe sa mga tao o partidong nasasangkot. Sa gayon, ang *Kal-Hatzé* ay gumaganap bilang salita o tinig ng hari ng Abyssinia. —*Travels to Discover the Source of the Nile,* London, 1790, Tomo III, p. 265; Tomo IV, p. 76.

Alalahanin din na inatasan ng Diyos si Aaron bilang salita o "bibig" ni Moises, anupat sinabi Niya: "Magsasalita siya sa bayan para sa iyo; at mangyayari nga na siya ay magiging parang bibig sa iyo, at ikaw ay magiging parang Diyos sa kaniya."—Exo 4:16.

Sa katulad na paraan, ang panganay na Anak ng Diyos ay walang alinlangang naging parang Bibig, o Tagapagsalita, ng kaniyang Ama, ang dakilang Haring Walang Hanggan. Siya ang Salitang tagapagpatalastas ng Diyos para sa paghahatid ng mga impormasyon at mga tagubilin sa ibang mga espiritu at taong anak ng Maylalang. Makatuwirang isipin na bago pumarito si Jesus sa lupa, ginamit ng Diyos ang Salita bilang kaniyang anghelikong tagapagsalita sa maraming pagkakataon na nakipagtalastasan Siya sa mga tao. (Gen 16:7-11; 22:11; 31:11; Exo 3:2-5; Huk 2:1-4; 6:11, 12; 13:3) Yamang ang anghel na pumatnubay sa mga Israelita sa ilang ay 'may pangalan ni Jehova,' maaaring siya ang Anak ng Diyos, ang Salita.—Exo 23:20-23; tingnan ang JESU-KRISTO (Pag-iral Bago Naging Tao).

Upang ipakita na patuloy siyang naglilingkod bilang Tagapagsalita, o Salita, ng kaniyang Ama noong panahon ng ministeryo niya sa lupa, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagapakinig: "Hindi ako nagsalita udyok ng aking sarili, kundi ang Ama na nagsugo sa akin ang mismong nagbigay sa akin ng utos kung ano ang sasabihin at kung ano ang sasalitain. . . . Samakatuwid ang mga bagay na aking sinasalita, kung paanong ang mga iyon ay sinabi sa akin ng Ama, gayon ko rin sinasalita ang mga iyon."—Ju 12:49, 50; 14:10; 7:16, 17.

SALLU.

1. Isang Benjamitang tumatahan sa Jerusalem na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon; anak ni Mesulam.—1Cr 9:3, 7; Ne 11:7.

2. Isang makasaserdoteng ulo ng pamilya na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel. (Ne 12:1, 7) Sa Nehemias 12:20, sa talaan ng mga sambahayan sa panig ng ama nang dakong huli, ang pangalang Salai ay lumilitaw sa katumbas na dako.

SALMA.

1. Inapo ni Juda at ninuno ni David. (1Cr 2:3-5, 9-15) Tinatawag din siyang Salmon.—Ru 4:12, 18-22; Luc 3:32; tingnan ang SALMON.

2. Ninuno niyaong mga namayan sa mga lugar na gaya ng Betlehem, Netopa, at Atrot-bet-joab. (1Cr 2:51, 54) Si Salma ay isang anak ni Hur sa Calebitang sanga ng talaangkanan ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 18, 19, 50, 51.

SALMAI. Isa sa mga Netineo na ang mga inapo ay bumalik sa Jerusalem noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 46; Ne 7:48.

SALMAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"]. Ang mananamsam sa bahay ni Arbel na binanggit ni Oseas nang humula ito laban sa walang-pananampalatayang hilagang kaharian ng Israel. Bagaman hindi binabanggit si Salman ni si Arbel sa ibang bahagi ng Bibliya, ipinahihiwatig ng nagkataon ngunit mariing pagtukoy ni Oseas sa kanila na ang insidente ay sariwa pa sa isipan ng kaniyang mga tagapakinig.—Os 10:14.

Isang inskripsiyon ni Tiglat-pileser III sa isang gusali ang tumutukoy sa isang prinsipe ng Moab na nagngangalang Salamanu, ngunit walang makasaysayang saligan upang iugnay siya sa mananamsam sa Israel.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282.

Dahil dito, ang Salman ay karaniwang ipinapalagay na isang pinaikling anyo ng "Salmaneser," na pangalan ng limang Asiryanong hari. Malamang na si Salmaneser V ang taong tinutukoy rito, sapagkat nang papatapos na ang yugto ng panghuhula ni Oseas, sinalakay ni Salmaneser V ang Israel at kinubkob ang Samaria.

SALMANESER [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Si Shulman [isang diyos ng mga Asiryano] ay Nakahihigit"]. Limang iba't ibang Asiryanong monarka ang nagtaglay ng ganitong pangalan; gayunman, lumilitaw na dalawa lamang sa mga ito ang nagkaroon ng tuwirang pakikipag-ugnayan sa Israel: si Salmaneser III at si Salmaneser V. Tanging ang huling nabanggit ang aktuwal na lumitaw sa ulat ng Bibliya.

1. Si Salmaneser III ang humalili sa kaniyang amang si Ashurnasirpal II sa trono ng Asirya. Sa isang inskripsiyon ay tinutukoy niya ang kaniyang sarili bilang "ang hari ng daigdig, ang haring walang karibal, ang 'Dakilang Dragon,' ang (tanging) kapangyarihan sa loob ng (apat na) hangganan (ng lupa)." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 276) Ipinapalagay na namahala siya sa loob ng mga 35 taon. Lumilitaw na ang 31 sa mga taóng iyon ay ginugol sa mga kampanyang pakikipagdigma upang panatilihin at palawakin ang pinamumunuan ng Asirya. Nagsagawa si Salmaneser III ng paulit-ulit na paglusob sa K laban sa mga kahariang Arameano sa Sirya.

Ang Kaniyang Inskripsiyon na Diumano'y Bumabanggit kay Ahab. Sa Monolith Inscription ni Salmaneser III, ay may paglalarawan tungkol sa pagbabaka sa Karkar (malapit sa Hamat sa Libis ng Orontes), na ipinakipaglaban noong ikaanim na taon ng paghahari ni Salmaneser. Nakipagbaka roon ang mga Asiryano sa isang kaaway na koalisyon ng 12 hari, karamihan ay mga Siryano. Gayunman, sa talaan ay lumilitaw ang isang tinatawag na *A-ha-ab-bu* *^mat^Sir-'i-la-a-a.* Ang pangalang ito ay laging isinasalin bilang "Ahab na Israelita" sa makabagong mga reperensiyang akda. (Tingnan ang *Ancient Near Eastern Texts,* p. 279.) Minamalas ng karamihan na ang pakikibahagi ni Ahab sa pagbabaka bilang isang kaalyado ng mga Siryano ay isang katotohanang tinatanggap ng lahat. Gayunman, walang binabanggit ang Bibliya tungkol sa gayong pangyayari, at sa kabila ng waring pagkakatulad ng mga pangalang ito, may mabibigat na dahilan upang pag-alinlanganan ang pag-uugnay kay *A-ha-ab-bu* *^mat^Sir-'i-la-a-a* kay Ahab ng Israel. Ang *Encyclopædia Biblica* (London, 1899, Tomo I, tud. 91) ay nagsasabi: "Ang pangalan ni Ahabbu Sir'lai, na *gaya ng tinatanggap na ngayon ng karamihan sa mga iskolar,* ay maaari lamang mangahulugang Ahab ng Israel (o, gaya ng inaakala ni Hommel, ng Jezreel)." (Amin ang italiko.) Ipinakikita nito na dati, ang pag-uugnay na iyon ay hindi karaniwang tinatanggap na gaya ngayon, at ipinakikita rin nito na ang pagsasalin sa *^mat^Sir-'i-la-a-a* bilang "Israelita" ay pinag-alinlanganan din. Mapapansin na hindi *^mat^Sir-'i-la-a-a* ang terminong ginagamit sa ibang bahagi ng mga inskripsiyong Asiryano upang tumukoy sa hilagang kaharian ng Israel. Sa iba pang mga inskripsiyong Asiryano noong panahong iyon, ang lupaing iyon ay tinutukoy alinman sa pangalan ng kabisera nito na Samaria (*Sa-me-ri-na* sa mga inskripsiyon) o bilang *Bit Hu-um-ri-ia* (lupain ni Omri), isang pananalita na ginagamit pa rin isang siglo pagkamatay ni Omri.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 284, 285.

Ipinakikita ng mga inskripsiyon ni Salmaneser na noong ika-18 taon ng kaniyang pamamahala, o *12 taon* pagkatapos ng pagbabaka sa Karkar, nakipaglaban siya kay Hazael ng Damasco at ipinakikita rin nito na: "Noong panahong iyon ay tinanggap ko ang tributo ng mga tumatahan sa Tiro, Sidon, at ni Jehu, anak ni Omri." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 280) Kaya, ang pag-uugnay kay *A-ha-ab-bu* kay Haring Ahab ay lilikha ng pagsasalungatan sa kronolohiya ng Bibliya, na nagpapakitang sa pagitan ng pagkamatay ni Ahab at ng paghahari ni Jehu ay may yugtong humigit-kumulang sa *14 na taon,* na sumasaklaw sa mga paghahari nina Ahazias at Jehoram. (1Ha 22:51; 2Ha 3:1) Bagaman inilalagay ng karamihan sa mga komentarista ang diumano'y pagsali ni Ahab sa alyansang Siryano sa pagtatapos ng kaniyang paghahari, hindi pa rin ito katugma ng balangkas ng kronolohiya ng Bibliya. Palibhasa'y kinikilala ang suliraning ito, iminumungkahi ng mga

iskolar na sina Kamphausen at Kittel na ang pangalan ni Ahab ay naipagkamali sa pangalan ni Jehoram sa mga rekord ng Asirya. (*Dictionary of the Bible* ni Hastings, 1904, Tomo I, p. 53) Gayunman, walang rekord sa Bibliya ng gayong pakikibahagi ni Jehoram sa pagbabaka sa Karkar.

Mahirap ding ipaliwanag kung bakit makikiisa si Ahab sa mortal na mga kaaway ng Israel sa gayong koalisyon. Kaya ang *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo I, p. 269) ay nagsasabi, “Masusumpungan natin [si Ahab] na kakatwang may pakikipagalyansa sa kaniyang matagal nang kaaway na si Benhadad laban kay Salmaneser ng Asirya, bagaman maaaring ipalagay ng isa na malulugod siyang makitang nagapi na si Benhadad, at ang Asirya ay hindi na nagbabantang panganib.” Katatapos pa lamang makipaglaban ni Ahab sa dalawang digmaan laban sa mga Siryano, at bagaman may maikling yugto na walang labanan sa pagitan ng Israel at Sirya, nang ikatlong taon ng yugtong iyon ay nakipaglaban si Ahab sa isang pangwakas na pakikipagbaka sa kanila, anupat namatay siya. (1Ha 22:1-4, 34-37) Hindi kapani-paniwala ang mga pagsisikap na ginawa upang ipaliwanag ang kaniyang pagpasok sa alyansang Siryano, alinman bilang isang nagkusang-loob na kaalyado o dahil sa pamimilit.

Bilang huling punto, ang malaking hukbo na sinasabing kay *A-ha-ab-bu* sa inskripsiyon ni Salmaneser ay hindi kasuwato ng ipinahihiwatig ng Bibliya tungkol sa mga kasangkapang pandigma ng Israel. Si *A-ha-ab-bu* ay itinala na nagdala ng “2,000 karo,” higit pa kaysa sa alinman sa iba pang mga hari sa alyansa. Palibhasa’y nakikita ang suliranin dito, lalo pang pinalubha ng mga tagapagtaguyod ng pag-uugnay kay *A-ha-ab-bu* kay Haring Ahab ang suliranin sa pamamagitan ng pagmumungkahi ng isa pang kakatwang pagsanib ng mga delegasyong Judeano, taga-Tiro, Edomita, at maging Moabita sa mga hukbo ni Ahab upang punan ang kinakailangang bilang ng mga karo. (*Encyclopædia Biblica,* Tomo I, tud. 92; *The Encyclopædia Britannica,* 1910, Tomo I, p. 429) Mapapansin na noong kaniyang paghahari, maging ang makapangyarihang si Haring Solomon ay nagkaroon lamang ng 1,400 karo.—1Ha 10:26.

Dahil sa lahat ng puntong nabanggit, lumilitaw na talagang posible na hindi tama ang pagkakasalin sa *A-ha-ab-bu* ^{mat}*Sir-’i-la-a-a* bilang “Ahab na Israelita” at na marahil ay labis lamang na nasasabik ang mga tagapagpaliwanag ng inskripsiyon na makitang ang pangalang iyon ay kaugnay ng isang kiláláng tauhan sa kasaysayan. Mapapansin na sa inskripsiyon ding iyon ay may pagtukoy sa “Musri,” at bagaman ang terminong ito ay ginamit sa ibang bahagi upang tumukoy sa Ehipto, tinatanggihan ng mga tagapagsalin ang gayong pag-uugnay anupat itinuring na hindi makatuwiran at iminumungkahi na ang pangalang iyon ay “malamang na tumutukoy sa isang bansa sa timugang Asia Minor.” (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 279, tlb. 9) Waring may gayunding mabubuting dahilan upang isiping ang pag-uugnay ng ^{mat}*Sir-’i-la-a-a* sa Israel ay hindi makatuwiran. Maaaring sa paglipas ng panahon ay mapatunayang gayon nga.

Lumilitaw na ang pangunahing mga lider sa koalisyong Siryano na nakaharap ni Salmaneser III sa Karkar ay si Haring Adad-idri ng Damasco at si Haring Irhuleni ng Hamat. Inangkin ni Salmaneser na nagkamit siya ng malaking tagumpay sa pagbabaka, ngunit hindi sapat ang resulta upang magpahintulot ng higit pang paglusob ng Asirya sa K. Dahil dito, may karagdagan pang mga pakikipagbaka laban kay Adad-idri ng Damasco na itinala noong sumunod na mga taon.

Mga Inskripsiyon may Kaugnayan Kina Hazael at Jehu. Bilang katuparan ng hula ni Jehova sa pamamagitan ni Eliseo, pinatay ni Hazael, na tagapangasiwa sa sambahayan ni Haring Ben-hadad

Ang obelisko ni Salmaneser kung saan makikita si Jehu* (*o malamang ay ang kinatawan niya*) *na nagbabayad ng tributo sa Asiryanong hari

ng Damasco, ang kaniyang amo at siya ang naging hari, malamang na sa pagtatapos ng paghahari ni Haring Jehoram (mga 917-905 B.C.E.). (2Ha 8:7-15) Isang inskripsiyon ni Salmaneser III ang nagpapatunay nito, na nagsasabi: "Si Hadadezer [*Adad-idri,* maliwanag na si Ben-hadad II ng Damasco] (mismo) ay namatay. Inagaw ni Hazael, isang karaniwang mamamayan (sa literal: anak ng isang taong walang halaga), ang trono." Ang mga pakikipagbaka kay Hazael ay binabanggit noong ika-18 at ika-21 mga taon ni Salmaneser, anupat ang Asiryano ang nagtamo ng mga tagumpay ngunit hindi kailanman nakuha ang Damasco.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 280.

Ang pangalan ni Haring Jehu ng Israel (mga 904-877 B.C.E.) ay lumilitaw rin sa Black Obelisk ni Salmaneser (nasa British Museum ngayon) kasama ng isang relyebe na naglalarawan sa waring isang embahador ni Jehu na nakaluhod sa harap ng Asiryanong hari at nagdadala rito ng mga kaloob. Ang inskripsiyon ay nagsasabi: "Ang tributo ni Jehu (*Ia-ú-a*), anak ni Omri (*Hu-um-ri*) [nangangahulugang isang kahalili ni Omri]; tumanggap ako mula sa kaniya ng pilak, ginto, isang ginintuang mangkok na *saplu,* isang ginintuang plorera na patulis ang ilalim, mga ginintuang baso, mga ginintuang timba, lata, isang baston para sa hari." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 281) Ang tributong ito ay hindi binanggit sa ulat ng Bibliya may kinalaman kay Jehu, at bagaman ang gayong pagkilos ay posibleng ginawa ng Israelitang hari dahil sa mga kalagayang inilalarawan sa 2 Hari 10:31-33, hindi dapat ipagpalagay kailanman na ang mga egotistikong Asiryanong monarka ay hindi marunong gumawa ng malulubhang paninira, kapuwa sa kanilang mga inskripsiyon at sa kanilang nililok na mga relyebe.

2. Si Salmaneser V ang kahalili ni Tiglat-pileser III. May kaugnayan sa sekular na mga rekord, walang gaanong nalalaman hinggil sa kaniyang paghahari. Lumilitaw na itinala siya bilang hari sa Babilonya sa loob ng limang taon sa ilalim ng pangalang Ululaia. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 272, tlb. 4) Sinisipi rin ni Josephus ang istoryador na si Menander na naglarawan sa isang pagkubkob ni Salmaneser V sa Tiro. (*Jewish Antiquities,* IX, 283-287 [xiv, 2]) Maliban dito, ang Bibliya ang pangunahing mapagkukunan ng impormasyon may kinalaman sa haring ito.

Panunupil sa Israel. Noong panahon ng paghahari ni Haring Hosea ng Israel (mga 758-740 B.C.E.), lumusob si Salmaneser V sa Palestina at si Hosea ay naging kaniyang basalyo na pinatawan ng taunang tributo. (2Ha 17:1-3) Gayunman, nang maglaon ay hindi nagbayad si Hosea ng tributo at natuklasang nakikipagsabuwatan kay Haring So ng Ehipto. (Tingnan ang SO.) Dahil dito, ikinulong ni Salmaneser si Hosea at pagkatapos nito ay kinubkob ang Samaria sa loob ng tatlong taon, anupat nang dakong huli ay bumagsak ang lubhang nakukutaang lunsod, at ang mga Israelita ay dinala sa pagkatapon.—2Ha 17:4-6; 18:9-12; ihambing ang Os 7:11; Eze 23:4-10.

Hindi espesipikong binanggit sa ulat ng Bibliya ang pangalan ng Asiryanong hari na bumihag sa Samaria nang dakong huli.—Tingnan ang SARGON.

Nang bumagsak ang Samaria noong 740 B.C.E., ang 257-taóng pamamahala ng sampung-tribong kaharian ng Israel ay nagwakas.

SALMON. Ang anak ng pinuno ng Juda na si Nason, malamang na ipinanganak noong panahon ng 40-taóng paglalakbay sa ilang. Napangasawa ni Salmon si Rahab ng Jerico, at sa kaniya ay naging anak ni Salmon si Boaz. Kaya naman isa siyang kawing sa linya ng angkan na patungo kina David at Jesus. (Bil 2:3; Ru 4:20-22; Mat 1:4, 5; Luc 3:32) Sa 1 Cronica 2:11 ay tinatawag siyang Salma. Gayunman, ang inapong ito ni Ram, si Salmon, na ang mga supling ay nanirahan sa Betlehem, ay hindi dapat ipagkamali kay Salma na binanggit sa 1 Cronica 2:51, 54 bilang ang "ama" o tagapagtayo ng Betlehem, sapagkat ang huling nabanggit ay isang inapo ng kapatid ni Ram na si Caleb.—Ihambing ang 1Cr 2:9, 18.

SALMONE. Isang lungos ng Creta, karaniwang iniuugnay sa Cape Sidero sa S dulo ng pulo. Dumaan si Pablo malapit sa Salmone nang maglayag siya noong mga 58 C.E. patungo sa Roma para sa kaniyang paglilitis. Gayunman, lumilitaw na dahil sa malalakas na hangin, ang barko, na nagmula sa Cinido, ay hindi nakapaglayag sa H ng Creta na dumaraan sa timugang dulo ng Gresya patungo sa Roma. Palibhasa'y naipadpad ang sasakyan nang patimog, dumaan ito malapit sa Salmone at naprotektahan laban sa hangin habang naglalayag sa kahabaan ng timugang baybayin ng Creta.—Gaw 27:7.

SALOME [malamang na mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "kapayapaan"].

1. Ang paghahambing ng Mateo 27:56 sa Marcos 15:40 ay maaaring magpahiwatig na si Salome ang ina ng mga anak ni Zebedeo—sina Santiago at Juan, na mga apostol ni Jesu-Kristo. Tinutukoy ng unang teksto ang dalawa sa mga Maria, samakatuwid nga, si Maria Magdalena at si Maria na ina ni Santiago (na Nakabababa) at ni Joses; at kasama ng mga iyon ay binabanggit din nito na ang ina ng mga anak ni Zebedeo ay naroroon nang ibayubay si Jesus; samantalang tinutukoy naman ng huling teksto na

ang babaing kasama ng dalawang Maria ay si Salome.

Ayon sa gayunding mga saligan, ipinapalagay na si Salome ay kapatid din sa laman ni Maria, na ina ni Jesus. Naimungkahi ito sapagkat ang kasulatan sa Juan 19:25 ay bumabanggit sa dalawang Maria ring iyon, si Maria Magdalena at ang "asawa ni Clopas" (karaniwang kinikilala na ina ni Santiago na Nakabababa at ni Joses), at nagsasabi rin: "Gayunman, sa tabi ng pahirapang tulos ni Jesus ay nakatayo ang kaniyang ina at ang kapatid na babae ng kaniyang ina." Kung ang tekstong ito (bukod pa sa pagbanggit sa ina ni Jesus) ay tumutukoy sa tatlong tao ring iyon na binanggit nina Mateo at Marcos, ipahihiwatig nito na si Salome ay kapatid ng ina ni Jesus. Sa kabilang dako naman, sinasabi ng Mateo 27:55 at Marcos 15:40, 41 na maraming iba pang mga babaing naroroon ang dating sumama kay Jesus, at sa gayon ay maaaring kabilang sa mga iyon si Salome.

Si Salome ay isang alagad ng Panginoong Jesu-Kristo, na kabilang sa mga babaing sumama sa kaniya at naglingkod sa kaniya mula sa kanilang mga tinatangkilik, gaya ng ipinahiwatig nina Mateo, Marcos, at Lucas (8:3).

Kung tama ang pagkakilala sa kaniya bilang ina ng mga anak ni Zebedeo, siya ang lumapit kay Jesus taglay ang kahilingan na ang kaniyang mga anak ay pagkaloobang maupo sa kanan at sa kaliwa ni Jesus sa Kaharian nito. Tinutukoy ni Mateo na ang ina ang siyang nagharap ng kahilingan, samantalang ipinakikita ni Marcos na sina Santiago at Juan ang gumawa ng paghiling. Lumilitaw na ang mga anak na lalaking ito ang may paghahangad at inudyukan nila ang kanilang ina na iharap ang kahilingan. Sinusuhayan ito ng ulat ni Mateo na, nang marinig ang tungkol sa kahilingan, ang iba pang mga alagad ay nagalit, hindi sa ina, kundi sa dalawang magkapatid.—Mat 20:20-24; Mar 10:35-41.

Sa pagbubukang-liwayway noong ikatlong araw pagkamatay ni Jesus, kabilang si Salome sa mga babaing pumaroon sa libingan ni Jesus upang pahiran ng mga espesya ang katawan nito, ngunit nadatnan nila ang bato na naigulong na at, sa loob ng libingan, isang anghel na nagsabi sa kanila: "Ibinangon siya, wala siya rito. Tingnan ninyo! Ang dakong pinaglagyan nila sa kaniya."—Mar 16:1-8.

2. Isang anak na babae ni Herodes Felipe at kaisa-isang anak ng kaniyang inang si Herodias. Nang maglaon ay napangasawa ni Herodes Antipas ang ina ni Salome, palibhasa'y may-pangangalunyang kinuha ito mula sa kaniyang kapatid sa amang si Felipe. Di-kalaunan bago ang Paskuwa 32 C.E., si Antipas ay nagdaos ng isang hapunan sa Tiberias bilang pagdiriwang ng kaniyang kaarawan. Inanyayahan niya ang prinsesang si Salome, na ngayon ay anak-anakan na niya, upang sumayaw sa harap ng mga naroroon, na binubuo ng 'kaniyang mga taong matataas ang katungkulan at mga kumandante ng militar at mga pangunahin sa Galilea.' Lubhang nalugod si Herodes sa pagsasayaw ni Salome anupat ipinangako niyang ibibigay niya rito ang anumang hilingin nito—hanggang sa kalahati ng kaniyang kaharian. Dahil sa payo ng balakyot na ina nito, hiniling ni Salome ang ulo ni Juan na Tagapagbautismo. Si Herodes, bagaman napighati, "ay nag-utos na ibigay iyon dahil sa kaniyang mga sumpa at dahil doon sa mga nakahilig na kasama niya; at nagsugo siya at pinapugutan ng ulo si Juan sa bilangguan. At ang kaniyang ulo ay dinala na nasa isang bandehado at ibinigay sa dalaga, at dinala niya ito sa kaniyang ina."—Mat 14:1-11; Mar 6:17-28.

Bagaman ang kaniyang pangalan ay hindi binanggit sa Kasulatan, naingatan ito sa mga isinulat ni Josephus. Inilalahad din niya na si Salome ay nag-asawa, ngunit hindi nagkaanak, sa tagapamahala ng distrito na si Felipe, isa pang kapatid sa ama ni Herodes Antipas. Pagkamatay ni Felipe, ayon sa sinasabi sa ulat ni Josephus, napangasawa ni Salome ang kaniyang pinsang si Aristobulo at nagkaanak dito ng tatlong lalaki.

SALOT. Ang mga salitang Hebreo na isinasalin bilang "salot" ay literal na nangangahulugang "paghipo," "pananakit," "dagok," "pagkatalo," at "kamatayan." Nagpasapit ang Diyos na Jehova ng mga dagok bilang kaparusahan sa mapaghimagsik na pagbubulung-bulungan (Bil 16:41-50), sa pagtanggging sumunod sa kaniyang kalooban (Zac 14:12, 15, 18), sa lapastangang paggamit sa isang bagay na sagrado (1Sa 5:1–6:4), sa paggalaw sa kaniyang mga pinahiran (Gen 12:17; Aw 105:15), at sa kawalang-katapatan o mga paglabag sa kaniyang kautusan (Lev 26:21; Bil 14:36, 37; 31:16; Deu 28:59-61; 1Cr 21:17, 22; 2Cr 21:12-15). Maaaring ilapat ang gayong mga dagok sa pamamagitan ng mga anghel o mga tao. (2Sa 24:17; Jer 19:1-8; 25:8, 9; 49:17; 50:13, 14) Upang maalis ang mga salot na pinasapit ni Jehova, kailangang mamagitan ang kaniyang mga lingkod sa panalangin o taimtim na magsisi at manalangin ang mga tao.—Gen 20:17, 18; 1Ha 8:37, 38; 2Cr 6:28, 29.

Posible rin na ang isang salot ay likas na resulta ng pagkakasala ng isang tao. (Kaw 6:32, 33) Maaaring ito ay isang sakit, gaya ng "salot na ketong" (Lev 13:2), o isang kapighatiang dulot ng panahon at mga kalagayan.—Aw 38:11; 73:5, 14.

Ipinakita ng mga salot na pinasapit ni Jehova sa Ehipto noong panahon ni Moises ang kaniyang dakilang kapangyarihan at pinangyari ng mga ito na mahayag ang kaniyang pangalan sa gitna ng mga

bansa. (Exo 9:14, 16) Sa loob ng maraming salinlahi pagkatapos nito, pinag-uusapan pa rin ng ibang mga bayan ang mga epekto ng mga ito. (Jos 2:9-11; 9:9; 1Sa 4:8; 6:6) Karagdagan pa, pinatunayan ng mga salot na ito na ang mga diyos ng Ehipto ay inutil.—Exo 12:12; Bil 33:4; tingnan ang DIYOS AT DIYOSA, MGA (Ang Sampung Salot); MOISES (Sa Harap ni Paraon ng Ehipto).

Maliwanag na ang mga salot (sa Gr., *ple·gai′,* sa literal, "mga dagok o mga hampas") na binabanggit sa aklat ng Apocalipsis ay mga kapahayagan ng galit ng Diyos at makasagisag na tumutukoy sa resulta o epekto ng kaniyang mga hudisyal na pasiya. —Apo 9:18, 20; 11:6; 15:1, 6, 8; 16:9, 21; 18:4, 8; 21:9; 22:18.

Sakit. Ang salot ay maaari ring tumukoy sa anumang sakit na nakahahawa na mabilis kumalat at maaaring maging epidemya at humantong sa kamatayan. Kapag ginamit sa ganitong diwa, ang salitang Hebreo para sa salot (*de′ver*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na nangangahulugang "lipulin." (2Cr 22:10) Sa maraming teksto, ang salot ay nauugnay sa paglalapat ng hatol ng Diyos, kapuwa may kaugnayan sa bayang nagtataglay ng pangalan ng Diyos at sa mga sumasalansang sa kanila.—Exo 9:15; Bil 14:12; Eze 38:2, 14-16, 22, 23; Am 4:10.

Resulta ng Pag-iwan sa Kautusan ng Diyos. Binabalaan ang bansang Israel na ang pagtangging tumupad sa tipan ng Diyos sa kanila ay magbubunga ng kaniyang 'pagpapasapit ng salot sa gitna nila.' (Lev 26:14-16, 23-25; Deu 28:15, 21, 22) Sa buong Kasulatan, ang kalusugan, maging sa pisikal o sa espiritwal na diwa, ay iniuugnay sa pagpapala ng Diyos (Deu 7:12, 15; Aw 103:1-3; Kaw 3:1, 2, 7, 8; 4:21, 22; Apo 21:1-4), samantalang ang karamdaman naman ay iniuugnay sa kasalanan at di-kasakdalan. (Exo 15:26; Deu 28:58-61; Isa 53:4, 5; Mat 9:2-6, 12; Ju 5:14) Kaya, bagaman totoo na sa ilang kaso ay tuwiran at kagyat na nagpasapit ang Diyos na Jehova ng ilang sakit sa mga tao, gaya ng ketong ni Miriam, ni Uzias, at ni Gehazi (Bil 12:10; 2Cr 26:16-21; 2Ha 5:25-27), lumilitaw na sa maraming kaso, ang mga karamdaman at mga salot na sumapit ay likas at di-mababagong mga resulta ng makasalanang landasing tinahak ng mga tao o mga bansa. Inani lamang nila ang kanilang inihasik; dinanas ng kanilang mga katawang laman ang mga epekto ng kanilang maling landasin. (Gal 6:7, 8) Tungkol sa mga bumaling sa malaswang seksuwal na imoralidad, sinabi ng apostol na 'ibinigay sila ng Diyos sa karumihan upang ang kanilang mga katawan ay mawalang-dangal sa gitna nila anupat tinatanggap sa kanilang sarili ang lubos na kabayaran, na siyang nararapat sa kanilang kamalian.'—Ro 1:24-27.

Naapektuhan ang Israel. Kaya naman sa diwa ay binanggit sa babala ng Diyos sa Israel na maraming sakit ang tiyak na ibubunga sa kanila ng landasin ng pagsuway sa kaniyang kalooban. Ang kaniyang Kautusan na ibinigay sa kanila ay nagsilbing hadlang at proteksiyon laban sa karamdaman, dahil sa mataas na mga pamantayan nito sa moral at kalinisan (tingnan ang KARAMDAMAN AT PANGGAGAMOT [Katumpakan ng mga Konsepto sa Kasulatan]), at dahil sa nakapagpapalusog din ito sa kanilang isip at emosyon. (Aw 19:7-11; 119:102, 103, 111, 112, 165) Ang inilalarawan sa Levitico 26:14-16 ay hindi ang paminsan-minsang paglabag sa Kautusan kundi ang tahasang pag-iwan at pagtatakwil sa mga pamantayan nito, at dahil dito, ang bansa ay tiyak na madaling dadapuan ng lahat ng uri ng karamdaman at nakahahawang sakit. Pinatutunayan ng kasaysayan, kapuwa ng nakaraan at ng kasalukuyan, ang katotohanan ng bagay na ito.

Nahulog sa malubhang pag-aapostata ang bansang Israel, at ipinakikita ng hula ni Ezekiel na tinutukoy ng mga tao ang kanilang sarili bilang "nabubulok" dahil sa kanilang mga paghihimagsik at mga kasalanan. (Eze 33:10, 11; ihambing ang 24:23.) Gaya ng inihula, naranasan ng bansang ito ang 'tabak at ang taggutom at ang salot,' anupat umabot ito sa sukdulan noong panahon ng pagsalakay ng mga Babilonyo. (Jer 32:24) Ang malimit na pag-uugnay ng salot sa tabak at taggutom (Jer 21:9; 27:13; Eze 7:15) ay kasuwato ng mga bagay na alam na. Ang salot ay kadalasang kasabay o kasunod ng pagsiklab ng digmaan at ng kaakibat nitong mga kakapusan sa pagkain. Kapag ang lupain ay sinalakay ng isang hukbo ng kaaway, apektado ang mga gawaing pang-agrikultura, anupat ang mga ani ay kadalasang kinukumpiska o sinusunog. Ang mga lunsod na nakubkob ay hindi makakakuha ng mga panustos mula sa labas, at lalaganap ang taggutom sa mga taong-bayan na napipilitang mamuhay nang siksikan sa maruruming kalagayan. Sa ganitong mga situwasyon, humihina ang resistensiya laban sa sakit at madaling lumaganap ang nakamamatay na salot.

Sa "Katapusan ng Sistema ng mga Bagay." Noong inihuhula ni Jesus ang pagkawasak ng Jerusalem at ang "katapusan ng sistema ng mga bagay," ipinakita niya na ang salot ay magiging kapansin-pansing bahagi ng yugto ng panahon bago ang "malaking kapighatian." (Mat 24:3, 21; Luc 21:10, 11) Ang Apocalipsis 6:1-8, isinulat pagkatapos ng pagkawasak ng Jerusalem (na may kasabay na matinding taggutom at karamdaman), ay tumuturo sa hinaharap sa isang panahon ng tabak, taggutom, at "nakamamatay na salot." Ang mga ito ay kasunod ng pagdating ng may-koronang mangangabayo na

nakasakay sa isang kabayong puti at humahayo upang manaig, isang larawan na katulad na katulad niyaong nasa Apocalipsis 19:11-16, na maliwanag na tumutukoy sa naghaharing si Kristo Jesus.

Pagsasanggalang ni Jehova. Idinalangin ni Haring Solomon na, kapag pinagbantaan ng salot, nawa'y manalangin ang bayan ni Jehova sa Kaniya ukol sa kaginhawahan, na iniuunat ang kanilang mga palad patungo sa templo, at malugod nawa Niya silang pakinggan. (1Ha 8:37-40; 2Cr 6:28-31) Ang kakayahan ni Jehova na ipagsanggalang ang kaniyang tapat na lingkod laban sa espirituwal na pinsala, pati na sa moral at espirituwal na "salot na lumalakad sa karimlan," ay ipinahahayag sa Awit 91.

SALU. Isang Simeonita na ang anak na si Zimri ay pinatay sa Kapatagan ng Moab dahil sa imoralidad.—Bil 25:14.

SALUM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"].

1. Ang huling binanggit na anak ni Neptali. (1Cr 7:13) Binabaybay na Silem sa ibang mga teksto. —Gen 46:24; Bil 26:49; tingnan ang SILEM.

2. Anak ni Shaul, apo ni Simeon, at ama ni Mibsam.—1Cr 4:24, 25.

3. Anak ni Sismai at ama ni Jekamias sa Jerameelitang pangkat ng talaangkanan sa Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 25, 40, 41.

4. Isang pangulong bantay ng pintuang-daan ng santuwaryo na may panahong nakapuwesto sa pintuang-daan ng hari sa dakong S; isang inapo ni Kora. Bagaman pangunahin nang lumilitaw ang pangalang ito sa mga talaan ng mga bumalik mula sa Babilonya at naninirahan sa Jerusalem (1Cr 9:2, 3, 17-19, 31, 34; Ezr 2:1, 42; Ne 7:45), maaaring ipinakikita ng mga pagtukoy gaya ng sa "silid-kainan ni Maaseias na anak ni Salum na bantay-pinto" noong panahon ni Jeremias (Jer 35:4) na ang pangalang lumilitaw sa mga talaan pagkaraan ng pagkatapon ay tumutukoy sa isang sambahayan sa panig ng ama, o pamilya, ng mga bantay ng pintuang-daan na nagmula sa isang mas naunang Salum. Higit pa itong matitiyak kung siya rin ang Selemias at Meselemias na binanggit sa 1 Cronica 26:1, 2, 9, 14 bilang ang bantay ng pintuang-daan sa S ng santuwaryo noong panahon ng paghahari ni David.

5. Ikalabing-anim na hari ng sampung-tribong kaharian; anak ni Jabes. Sa isang sabuwatan, pinatay ni Salum si Zacarias, ang huli sa mga namamahalang inapo ni Jehu, at naging hari siya sa Samaria sa loob ng isang buwang lunar noong mga 791 B.C.E., ngunit nang maglaon ay pinaslang siya ni Menahem.—2Ha 15:8, 10-15.

6. Isang Efraimita na ang anak na si Jehizkias ay isa sa mga lider ng tribo na tumutol na gawing bihag ang kanilang mga kapatid mula sa Juda.—2Cr 28:12, 13.

7. Isang inapo ni Aaron sa linya ng mga mataas na saserdote. Ang anak o inapo ni Salum na si Hilkias ay nanungkulan noong panahon ng paghahari ni Josias. (1Cr 6:12, 13; 2Cr 34:9) Si Ezra ay nagmula rin sa kaniya. (Ezr 7:1, 2) Sa ibang mga talata ay tinatawag siyang Mesulam.—1Cr 9:11; Ne 11:11; tingnan ang MESULAM Blg. 4.

8. Asawa ni Hulda, ang propetisa na dinalaw ng delegasyon ni Haring Josias; anak ni Tikva. Ipinapalagay na siya ang "tagapag-ingat ng mga kasuutan," maaaring ng mga saserdote o ng hari. (2Ha 22:14; 2Cr 34:22) Posibleng siya rin ang Blg. 10.

9. Isang anak ni Josias; hari ng Juda sa loob ng tatlong buwan bago siya ipinatapon ni Paraon Necoh. (1Cr 3:15; 2Ha 23:30-34; Jer 22:11, 12) Sa ibang mga talata ay tinatawag siyang Jehoahaz.—Tingnan ang JEHOAHAZ Blg. 3.

10. Tiyo ni Jeremias sa ama. Noong 608 B.C.E. binili ni Jeremias ang isang bukid mula sa anak ni Salum na si Hanamel. (Jer 32:1, 7-9) Batay sa yugto ng panahong ikinabuhay niya, maaaring siya rin ang Blg. 8.

11. Isa sa mga bantay ng pintuang-daan na sumang-ayong paalisin ang kanilang mga asawang banyaga at mga anak pagkabalik ni Ezra sa Jerusalem. (Ezr 10:24, 44) Malamang na kamag-anak siya ng Blg. 4.

12. Isa sa mga anak ni Binui na nagpaalis din sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:38-42, 44.

13. Isang prinsipe ng kalahati ng distrito ng Jerusalem na tumulong, kasama ng kaniyang mga anak na babae, sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem; isang anak o inapo ni Halohes.—Ne 3:12.

SALUN. [Malaya sa Álalahanín; Di-nababahala; Walang Pagkabahala]. Isang prinsipe ng distrito ng Mizpa; anak ni Colhoze. Tinulungan ni Salun si Nehemias na muling itayo ang isang bahagi ng pader ng Jerusalem at kinumpuni niya ang Pintuang-daan ng Bukal.—Ne 3:15.

SAMAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makinig; pakinggan"].

1. Isang lalaki sa Jerameelitang sanga ng talaangkanan ni Juda; anak ni Onam at ama nina Nadab at Abisur.—1Cr 2:4, 5, 9, 26, 28, 32.

2. Isang lalaki sa Calebitang sanga ng talaangkanan ni Juda; anak ni Rekem at ama ni Maon.—1Cr 2:4, 5, 9, 42-45.

3. Ang pangalan ng isang tao sa tribo ni Juda. —1Cr 4:17.

SAMARIA [Pag-aari ng Liping Semer].

1. Ang lunsod na sinimulang itayo ni Haring Omri noong mga kalagitnaan ng ikasampung siglo B.C.E.; nagsilbi itong kabisera ng hilagang kaharian ng Israel sa loob ng mahigit 200 taon. Binili ni Omri kay Semer ang bundok na pinagtayuan ng lunsod na ito sa halagang dalawang talentong pilak, na katumbas ng $13,212. (1Ha 16:23, 24) Ang bundok at ang lunsod ay patuloy na tinawag sa pangalan ng dating may-ari nito.—Am 4:1; 6:1.

Lokasyon. Ipinapalagay na ang Samaria ay ang mga guho na tinatawag na Shomeron na karatig ng Arabeng nayon ng Sabastiya, mga 55 km (34 na mi) sa H ng Jerusalem, at 11 km (7 mi) sa HK ng Sikem. Ito'y nasa teritoryo ng Manases. Nang ilarawan ang Samaria bilang "ulo" ng Efraim, tumutukoy ito sa posisyon nito bilang kabisera ng sampung-tribong kaharian, anupat ang Efraim ang pangunahing tribo ng kahariang iyon. (Isa 7:9) Ang Samaria ay malapit sa, kung hindi man kapareho ng lokasyon ng, "Samir sa bulubunduking pook ng Efraim," ang bayan ni Hukom Tola, na naglingkod noong panahon ng mga Hukom.—Huk 10:1, 2.

Ang halos patag na taluktok ng burol ng Samaria, mga 2 km (1 mi) mula sa S hanggang sa K, ay tamang-tama para sa isang lunsod. Dahil matarik at mga 90 m (300 piye) ang taas nito mula sa kapatagan sa ibaba, madaling depensahan ang lokasyong ito. Kahanga-hanga rin ang tanawin mula rito, sapagkat sa dakong H, S, at T ay may mas matataas na taluktok, samantalang sa dakong K ay unti-unting lumulusong ang lupain mula sa altitud na 463 m (1,519 na piye) patungo sa asul na Mediteraneo, na 34 na km (21 mi) ang layo.

Ang kalakhang bahagi ng kasaysayan ng Samaria ay maiuugnay sa masamang rekord ng 14 na hari ng Israel mula kay Omri hanggang kay Hosea. —1Ha 16:28, 29; 22:51, 52; 2Ha 3:1, 2; 10:35, 36; 13:1, 10; 14:23; 15:8, 13, 14, 17, 23, 25, 27; 17:1.

Noong Panahon ni Ahab. Pagkamatay ni Omri, ipinagpatuloy ng kaniyang anak na si Ahab ang programa ng pagtatayo sa lunsod noong panahon ng 22-taóng paghahari nito. Kabilang dito ang pagtatayo ng templo at altar ni Baal, at ang pagtitindig ng "sagradong poste" para sa pagsamba. Lahat ng ito'y katibayan na umiral, sa bagong-likhang lunsod na ito, ang relihiyong Canaanita na itinaguyod ng taga-Feniciang asawa ni Ahab na si Jezebel. (1Ha 16:28-33; 18:18, 19; 2Ha 13:6) Pinaganda rin ni Ahab ang Samaria nang magtayo siya ng isang "bahay na garing" na posibleng pinalamutian ng "mga higaang garing" na katulad niyaong mga tinukoy ng propetang si Amos pagkaraan ng isang daang taon. (1Ha 22:39; Am 3:12, 15; 6:1, 4) Natagpuan ng mga arkeologo sa mga guho ng Samaria ang mahigit sa 500 piraso ng garing, at marami sa mga ito'y artistiko ang pagkakaukit.

Noong huling bahagi ng paghahari ni Ahab, kinubkob ng Siryanong hari na si Ben-hadad II ang Samaria at nanata siya na lubusan niya itong sasamsaman anupat walang sapat na alabok na maiiwan doon para mapuno ang mga kamay ng kaniyang hukbo. Gayunman, ibinigay sa mga Israelita ang tagumpay upang malaman ni Ahab na si Jehova ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. (1Ha 20:1-21) Noong ikalawang sagupaan pagkaraan ng wala pang isang taon, nang mapilitang sumuko si Ben-hadad, pinalaya siya ni Ahab nang mangako siyang ibabalik niya sa Israel ang mga lunsod nito at 'magtatalaga siya ng mga lansangan sa Damasco' para kay Ahab kung paanong ang ama ni Ben-hadad ay nagtalaga para sa kaniyang sarili ng mga lansangan sa Samaria. (1Ha 20:26-34) Maliwanag na ang "mga lansangan" na iyon ay pagtatayuan ng mga tiangge, o mga pamilihan, upang makapagnegosyo roon ang ama ni Ben-hadad. Gayunpaman, bumalik si Ahab sa Samaria nang malungkot at lulugu-lugo, sapagkat sinabihan siya ni Jehova na siya'y mamamatay dahil hinayaan niyang mabuhay si Ben-hadad.—1Ha 20:35-43.

Natupad ito noong ikatlong taon nang anyayahan ni Ahab si Haring Jehosapat ng Juda na tulungan siyang bawiin sa Sirya ang Ramot-gilead. Pormal na nagdaos ng pagdinig ang dalawang hari sa pasukan ng Samaria at, matapos nilang bale-walain ang propeta ni Jehova at pakinggan ang mapanlinlang na payo ng mga bulaang propeta, humayo sila para makipagbaka. (1Ha 22:1-28; 2Cr 18:2, 9) Nagbalatkayo si Ahab, ngunit napana siya ng kaaway, bagaman hindi nito nakilala na siya ang hari. Namatay si Ahab sa kaniyang karo dahil sa matinding pagdurugo. Ibinalik siya sa kaniyang kabisera upang doon ilibing, at ang karo ay hinugasan sa tabi ng tipunang-tubig ng Samaria. (1Ha 22:29-38) Maaaring ito ang mababaw ngunit malaki at parihabang tipunang-tubig na natuklasan doon ng mga arkeologo.

Ang huling pakikipagsulit sa sambahayan ni Ahab ay sa pamamagitan ni Jehu, na pinahiran ni Jehova para ilapat ang hatol na ito. (2Ha 9:6-10) Matapos niyang patayin ang anak ni Ahab na si Jehoram, ang apo ni Ahab na si Ahazias, at ang balo ni Ahab na si Jezebel (2Ha 9:22-37), isinaayos naman ni Jehu, sa pamamagitan ng pagliham sa mga prinsipe at matatandang lalaki sa Samaria, na mapugutan ng ulo ang 70 natitirang anak ni Ahab. "Alamin ninyo, kung gayon," ang pahayag ni Jehu, "na walang isa man sa salita ni Jehova ang mahuhulog sa lupa nang di-natutupad na sinalita ni Jehova laban sa sambahayan ni Ahab; at ginawa ni Jehova ang sinalita niya sa pamamagitan ng kaniyang lingkod na si Elias."—2Ha 10:1-12, 17.

Ang ibang mga kapahayagan ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang mga propetang sina Elias at Eliseo, at ang mga pangyayaring kinasangkutan nila, ay naganap sa Samaria at sa kapaligiran nito. Halimbawa, ang anak ni Ahab na si Ahazias ay nahulog at lumusot sa sala-sala sa silid-bubungan ng kaniyang palasyo sa Samaria (2Ha 1:2-17), ang Siryanong ketongin na si Naaman ay pumunta sa Samaria para mapagaling (2Ha 5:1-14), at ang hukbong militar ng Sirya, na isinugo upang dakpin si Eliseo, ay pinasapitan ng mental na pagkabulag at inakay patungo sa Samaria, kung saan sila'y pinakain at pinauwi (2Ha 6:13-23). Noong panahon ng paghahari ng anak ni Ahab na si Jehoram, kinubkob ng mga Siryano ang Samaria, na naging dahilan ng matinding taggutom anupat kinain ng ilang tao ang kanilang sariling mga anak. Ngunit, bilang katuparan ng hula ni Eliseo, nahinto nang isang gabi ang taggutom nang pangyarihin ni Jehova na tumakas ang mga Siryano dahil sa takot at iwan nila ang kanilang mga suplay ng pagkain.—2Ha 6:24-29; 7:1-20.

Karibal ng Jerusalem. Sa ilang pagkakataon, ang pagiging magkaribal at matinding pagkapoot sa pagitan ng Samaria, kabisera ng hilagang kaharian, at ng Jerusalem, kabisera naman ng timugang kaharian, ay humantong sa tahasang pagdidigmaan. Noong isang pagkakataon, nang sasalakayin na lamang ng hari ng Juda ang Edom, sa utos ni Jehova ay pinauwi niya ang 100,000 mersenaryo ng Israel. At bagaman binayaran sila ng 100 talentong pilak ($660,600), gayon na lamang ang galit ng mga Israelitang ito anupat nilusob nila at dinambungan ang mga bayan ng Juda "mula sa Samaria hanggang sa Bet-horon." (2Cr 25:5-13) Nang magkagayon, kinalaban ng hari ng Juda, na noo'y nagmamalaki dahil sa tagumpay niya laban sa Edom, ang hari ng Samaria. Ngunit natalo ang Juda kung kaya ang lahat ng ginto at pilak mula sa bahay ni Jehova at sa ingatang-yaman ng hari sa Jerusalem ay tinangay patungong Samaria. (2Ha 14:8-14; 2Cr 25:17-24) Gayunman, pagkaraan ng ilang taon, pagkatapos nilang talunin si Haring Ahaz ng Juda, ibinalik ng mga lalaki ng Israel ang ibang bihag at samsam na dinala sa Samaria upang maiwasan nila ang galit ni Jehova.—2Cr 28:5-15.

Dahil sa kaniyang idolatriya, katiwalian sa moral, at patuloy na pagwawalang-bahala sa mga kautusan at mga simulain ng Diyos, nang bandang huli ay winasak ang lunsod ng Samaria. (2Ha 17:7-18) Paulit-ulit na binabalaan ni Jehova ang mga tagapamahala nito at ang kanilang mga sakop sa pamamagitan ng mga propetang gaya nina Isaias (8:4; 9:9), Oseas (7:1; 8:5, 6; 10:5, 7; 13:16), Amos (3:9; 8:14), Mikas (1:1, 5, 6), at iba pa (1Ha 20:13, 28, 35-42; 22:8) gayundin nina Elias at Eliseo. Pagkatapos mawasak ang Samaria, tinukoy ito ng iba pang mga propeta bilang babalang halimbawa sa mga magtatakwil sa mga tagubilin ni Jehova.—2Ha 21:10-13; Jer 23:13; Eze 16:46, 51, 53, 55; 23:4, 33.

Mga guhong Romano sa sinaunang Samaria

Kasaysayan Nang Dakong Huli. Noong 742 B.C.E., kinubkob ni Salmaneser V, hari ng Asirya, ang Samaria, ngunit nakatagal pa ang lunsod nang halos tatlong taon. Nang tuluyan itong bumagsak noong 740 B.C.E., marami sa mga pangunahing naninirahan doon ang ipinatapon at namayan sa Mesopotamia at Media. Hindi pa rin matiyak kung si Salmaneser V o ang kahalili niyang si Sargon II ang nakabihag sa lunsod.—2Ha 17:1-6, 22, 23; 18:9-12; tingnan ang SARGON.

Ang detalyadong kasaysayan ng Samaria sa Bibliya ay nagwakas nang bumagsak ang lunsod na ito sa mga Asiryano. Pagkatapos nito, ang Samaria ay kadalasan nang binabanggit, bagaman hindi palagi (2Ha 23:18; Gaw 8:5), bilang paalaala ng mangyayari sa mga naghihimagsik kay Jehova. (2Ha 18:34; 21:13; Isa 10:9-11; 36:19) Inilalahad ng Bibliya na pagkatapos mawasak ang Jerusalem at noong patayin si Gedalias, 80 lalaki mula sa Sikem, Shilo, at Samaria ang bumaba patungong Mizpa at nakasalubong nila ang mamamatay-taong si Ismael. Pinatay ni Ismael ang marami sa mga lalaking ito, ngunit pinaligtas niya ang ilan na nangakong ipakikita nila sa kaniya kung saan sila may nakatagong kayamanan na trigo, sebada, langis, at pulot-pukyutan. —Jer 41:1-9.

Inilalahad ng sekular na mga rekord ang ilang bahagi ng kasaysayan ng Samaria mula noong panahon ni Alejandrong Dakila at pagkatapos nito. Noong mga panahong Romano, ang karilagan ng Samaria ay resulta ng programa ng pagtatayo ni Herodes na Dakila. Binago niya ang pangalan ng lunsod at ginawang Sebaste (pambabaing anyong Griego ng pangalang Latin na Augusto) bilang parangal sa unang emperador na si Augusto. Sa ngayon, napanatili sa pangalang Arabe na Sabastiya ang pangalang ibinigay ni Herodes. Hindi nga kataka-taka na mahukay sa lugar na ito ang mga labí ng iba't ibang yugto ng panahon sa kasaysayan ng Samaria. Ang ilan sa mga labíng ito ay mula pa noong panahon ng mga hari ng Israel.

2. Teritoryo ng sampung-tribong hilagang kaharian ng Israel. Noon, ang pangalang "Samaria" ng kabiserang lunsod nito ay ikinakapit kung minsan sa buong lugar na ito. Halimbawa, nang si Ahab ay tawaging "hari ng Samaria," hindi ito nangangahulugan na siya'y hari ng lunsod ng Samaria lamang, kundi hari siya ng sampung tribo. (1Ha 21:1) Gayundin, ang pananalitang "mga lunsod ng Samaria" ay tumukoy sa mga lunsod na nakapangalat sa sampung tribo, hindi sa mga bayang nakapalibot sa kabisera. (2Ha 23:19; ang pananalitang ito na nakaulat din sa 1Ha 13:32 at para bang ginamit bago itinayo ang lunsod ng Samaria, kung hindi man makahula, ay maaaring unang ginamit ng tagapagtipon ng ulat ng Mga Hari.) Ang taggutom "sa Samaria" noong panahon ni Ahab ay nangyari sa buong kaharian ng Samaria at nakarating pa nga sa Fenicia, anupat umabot mula sa agusang libis ng Kerit, sa S ng Jordan, hanggang sa Zarepat sa Mediteraneo. (1Ha 17:1-12; 18:2, 5, 6) Sa katulad na paraan, malamang na ang pangako ng pagsasauli sa "mga bundok ng Samaria" ay tumutukoy sa buong nasasakupan ng Samaria.—Jer 31:5.

Waring si Tiglat-pileser III ang unang nag-alis sa mga Israelita sa teritoryo ng Samaria, anupat kabilang sa mga inilipat sa Asirya ang ilang prominenteng mga Rubenita, mga Gadita, at mga Manasita na mula sa S ng Jordan. (1Cr 5:6, 26) Nang tuluyang bumagsak ang hilagang kaharian, marami pang Israelita ang dinala sa pagkatapon. (2Ha 17:6) Ngunit sa pagkakataong ito, pinalitan sila ng hari ng Asirya ng mga mamamayang mula sa kaniyang nasasakupan. Ang ganitong patakaran ng paglilipat ay ipinagpatuloy nina Esar-hadon at Asenapar (Ashurbanipal).—2Ha 17:24; Ezr 4:2, 10.

Nang maglao'y dumami ang mga leon sa lupain, malamang na dahil natiwangwang sa loob ng ilang panahon ang lupain, o ang malaking bahagi nito. (Ihambing ang Exo 23:29.) Tiyak na dahil sa pagkamapamahiin ay inakala ng mga nanirahan doon na ito'y dahil hindi nila alam kung paano sasambahin ang diyos ng lupaing iyon. Kaya isang saserdoteng Israelita na sumasamba sa guya ang pinabalik ng hari ng Asirya mula sa pagkatapon. Tinuruan niya ang mga residente tungkol kay Jehova, ngunit sa paraang katulad ng ginawa ni Jeroboam. Kaya, bagaman may natutuhan sila tungkol kay Jehova, sa kani-kanilang huwad na mga diyos pa rin sila sumamba.—2Ha 17:24-41.

3. Ang distrito kung saan sa pana-panahon ay naglakbay si Jesus. Dinala rin dito ng mga apostol ang mensahe ng Kristiyanismo. Hindi matiyak sa ngayon ang mga hangganan nito, ngunit sa kabuuan, ito'y nasa pagitan ng Galilea sa H at ng Judea sa T, at bumabagtas patungong K mula sa Jordan hanggang sa mga baybaying kapatagan ng Mediteraneo. Sa kalakhang bahagi, saklaw ng distrito ang mga teritoryo na dating pag-aari ng tribo ni Efraim at ng kalahati ng tribo ni Manases (sa K ng Jordan).

Yamang ang Samaria ay nasa pagitan ng mga distrito ng Judea at Galilea, paminsan-minsa'y dumaraan dito si Jesus kapag siya'y papunta o galing sa Jerusalem. (Luc 17:11; Ju 4:3-6) Ngunit kadalasa'y iniwasan niyang mangaral sa teritoryong ito, sinabihan pa nga niya ang 12 na isinugo niya na iwasan ang mga Samaritanong lunsod at sa halip ay 'patuluyang pumaroon sa nawawalang mga tupa ng sambahayan ng Israel,' samakatuwid nga, sa mga Judio.—Mat 10:5, 6.

Gayunman, ang pagbabawal na ito ay hindi panghabang-panahon, sapagkat bago siya umakyat sa langit, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad na dapat nilang dalhin ang mabuting balita hindi lamang sa Samaria kundi hanggang sa pinakamalayong bahagi ng lupa. (Gaw 1:8, 9) Kaya nang sumiklab ang pag-uusig sa Jerusalem, ang mga alagad, partikular na si Felipe, ay nagministeryo sa Samaria. Nang maglaon ay isinugo roon sina Pedro at Juan, anupat nagbunga ito ng higit pang paglawak ng Kristiyanismo.—Gaw 8:1-17, 25; 9:31; 15:3.

SAMARITANO [malamang, Ng (Mula sa) Samaria]. Ang terminong "mga Samaritano" ay unang lumitaw sa Kasulatan pagkatapos na malupig ang sampung-tribong kaharian ng Samaria noong 740 B.C.E.; ikinapit ito sa mga naninirahan sa hilagang kaharian bago ang panlulupig na iyon upang mapaiba sila sa mga banyagang dinala roon nang dakong huli mula sa ibang mga bahagi ng Imperyo ng Asirya. (2Ha 17:29) Waring hindi inalis ng mga Asiryano ang lahat ng mga Israelitang naninirahan sa Samaria, sapagkat ipinahihiwatig ng ulat sa 2 Cronica 34:6-9 (ihambing ang 2Ha 23:19, 20) na noong panahon ng paghahari ni Haring Josias ay may mga Israelita pa rin sa lupaing ito. Sa

kalaunan, ang terminong "mga Samaritano" ay nangahulugang mga inapo ng mga naiwan sa Samaria at ng mga dinala roon ng mga Asiryano. Kaya naman tiyak na ang ilan sa mga ito'y mga anak sa pakikipag-asawa sa banyaga. Nang maglaon pa, ang pangalang ito'y mas nagkaroon ng relihiyosong kahulugan. Ang "Samaritano" ay tumukoy sa isang miyembro ng sektang lumaganap sa sinaunang Sikem at Samaria at nanghahawakan sa mga paniniwalang ibang-iba sa Judaismo.—Ju 4:9.

Ang Relihiyong Samaritano. Maraming salik ang nakaambag sa pag-usbong ng relihiyong Samaritano. Ang isang mahalagang salik ay ang pagsisikap ni Jeroboam na ilayo ang sampung tribo mula sa sentro ng pagsamba kay Jehova sa Jerusalem. Sa loob ng mga 250 taon mula nang mahati ang bansa sa dalawang kaharian, ang mga Levitikong saserdote na hinirang ng Diyos ay pinalitan ng pagkasaserdoteng itinalaga ng tao. Dahil dito'y naakay sa nakapanlulumong idolatriya ang kaharian ng Israel. (1Ha 12:28-33; 2Ha 17:7-17; 2Cr 11:13-15; 13:8, 9) Pagkatapos ay bumagsak ang hilagang kaharian. Ang mga paganong dayuhan na dinala roon mula sa Babilonya, Cuta, Ava, Hamat, at Separvaim ay mga mananamba ng maraming bathala—sina Sucot-benot, Nergal, Asima, Nibhaz, Tartak, Adramelec, at Anamelec. Bagaman may natutuhan sila tungkol kay Jehova nang turuan sila ng isang saserdote na mula sa pagkasaserdoteng itinalaga ni Jeroboam, gayunman, gaya ng ginawa ng Samaria sa mga ginintuang guya, patuloy silang sumamba sa kani-kanilang huwad na mga diyos, sa sali't salinlahi. (2Ha 17:24-41) Ang malawakang pagsisikap ni Josias na alisin sa hilagaang mga pamayanang ito ang kanilang pagsamba sa idolo, halos isang daang taon pagkaraang bumagsak ang Samaria, ay hindi nagkaroon ng namamalaging epekto na katulad ng mga repormang ginawa niya sa timugang kaharian ng Juda.—2Ha 23:4-20; 2Cr 34:6, 7.

Noong 537 B.C.E., isang grupo ng nalabi ng 12 tribo ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya at naghanda upang muling itayo ang templo ni Jehova sa Jerusalem. (Ezr 1:3; 2:1, 70) Nang panahong iyon, ang "mga Samaritano" na dinatnan ng mga Israelita at inilarawan bilang "mga kalaban ng Juda at Benjamin" ay lumapit kay Zerubabel at sa matatandang lalaki at nagsabi, "Magtatayo kaming kasama ninyo; sapagkat, katulad ninyo, hinahanap namin ang inyong Diyos at sa kaniya kami naghahain mula pa nang mga araw ni Esar-hadon na hari ng Asirya, na nag-ahon sa amin dito." (Ezr 4:1, 2) Gayunman, ang sinasabi nilang debosyon kay Jehova ay napatunayang hanggang salita lamang, sapagkat nang tanggihan ni Zerubabel ang kanilang alok, ginawa ng mga Samaritano ang lahat ng kanilang makakaya para hadlangan ang pagtatayo ng templo. Nang mabigo ang lahat ng kanilang panliligalig at pananakot, gumawa sila ng mga bulaang akusasyon sa isang liham sa emperador ng Persia at nagtagumpay silang maipalabas ang isang batas na nagpahinto sa pagtatayo sa loob ng ilang taon.—Ezr 4:3-24.

Noong kalagitnaan ng ikalimang siglo B.C.E., nang pasimulan ni Nehemias na kumpunihin ang mga pader ng Jerusalem, si Sanbalat (na gobernador ng Samaria, ayon sa isa sa Elephantine Papyri) ay paulit-ulit na nagsikap at nabigo na pahintuin ang proyekto. (Ne 2:19, 20; 4:1-12; 6:1-15) Matapos mawala nang ilang panahon, si Nehemias ay bumalik sa Jerusalem at natuklasan niyang napangasawa ng apo ng mataas na saserdoteng si Eliasib ang anak ni Sanbalat. Kaagad 'siyang itinaboy' ni Nehemias.—Ne 13:6, 7, 28.

Itinuturing ng ilan na ang pagtatayo ng templong Samaritano sa Bundok Gerizim (marahil noong ikaapat na siglo B.C.E.) bilang kakompetensiya ng templo sa Jerusalem ay hudyat ng tuluyang paghihiwalay ng mga Judio at ng mga Samaritano. Ipinapalagay naman ng iba na ang pagkaputol ng kanilang ugnayan ay naganap pagkaraan pa ng mahigit sa isang siglo. Nang pasimulan ni Jesus ang kaniyang ministeryo, hindi pa napapawi ang hidwaan ng dalawa, bagaman ang templo sa Gerizim ay nawasak mga isa't kalahating siglo na ang nakararaan. (Ju 4:9) Ang mga Samaritano ay sumasamba pa rin sa Bundok Gerizim (Ju 4:20-23), at minamaliit sila ng mga Judio. (Ju 8:48) Kaya naman, dahil sa mapanghamak na saloobing ito ng mga Judio, naging mariin ang punto ni Jesus sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa madamaying Samaritano.—Luc 10:29-37.

Ang Samaritanong *Pentateuch.* Mula pa noong unang mga panahon, ang Kasulatan ng mga Samaritano ay binubuo lamang ng unang limang aklat ng Bibliya. Ang mga ito'y sariling bersiyon lamang nila, anupat nakasulat sa sarili nilang mga titik at kilala bilang ang Samaritanong *Pentateuch.* Tinanggihan nila ang ibang bahagi ng Hebreong Kasulatan, posibleng maliban sa aklat ng Josue. Ang Samaritanong *Pentateuch* at ang tekstong Masoretiko ay may mga 6,000 pagkakaiba. Karamihan sa mga ito'y maliliit na bagay lamang. Gayunman, ang ilan ay malalaking bagay, gaya ng mababasa sa Deuteronomio 27:4, kung saan pinalitan ng Gerizim ang Ebal, ang lugar kung saan isusulat sa pinaputing mga bato ang mga kautusan ni Moises. (Deu 27:8) Maliwanag na ang pagbabagong ito ay ginawa upang maging katanggap-tanggap ang paniniwala ng mga Samaritano na ang Gerizim ang banal na bundok ng Diyos.

Ngunit sa pangkalahatan, nang tanggapin ng mga Samaritano ang Pentateuch, nagkaroon sila ng saligan para maniwala na isang propetang mas dakila kaysa kay Moises ang darating. (Deu 18:18, 19) Noong unang siglo, hinintay ng mga Samaritano ang pagdating ni Kristo na Mesiyas. Kinilala siya ng ilan sa kanila, ngunit tinanggihan naman siya ng iba. (Luc 17:16-19; Ju 4:9-43; Luc 9:52-56) Nang maglaon, sa pamamagitan ng pangangaral ng unang mga Kristiyano, maraming Samaritano ang malugod na yumakap sa Kristiyanismo.—Gaw 8:1-17, 25; 9:31; 15:3.

SAMEK [ס]. Ang ika-15 titik ng alpabetong Hebreo. Ang *samek* ay kumakatawan sa tunog na ginamit ng mga Efraimita noong sinisikap nilang bigkasin ang salitang "shibolet," na nagsisimula sa titik na *shin* (שׁ) sa halip na sa titik na *samek.* (Huk 12:6; tingnan din ang SIN, SHIN.) Sa Hebreo, *samek* ang unang titik sa bawat isa sa walong talata ng Awit 119:113-120.

SAMGAR. Isang tagapagligtas ng Israel sa pagitan ng mga panahon ng pagiging hukom nina Ehud at Barak. Isa lamang gawang kabayanihan ni Samgar ang nakaulat, ang pagpatay sa 600 Filisteo sa pamamagitan ng isang tungkod na pantaboy ng baka, ngunit dahil dito ay sinabing 'iniligtas niya ang Israel.' (Huk 3:31) Ayon kay Josephus, namatay si Samgar noong unang taon ng kaniyang pagiging hukom. (*Jewish Antiquities,* V, 197 [iv, 3]) Ang kaniyang pagiging "anak ni Anat" ay maaaring tumutukoy sa lunsod ng Bet-anat sa Neptali.—Huk 1:33.

SAMGAR-NEBO. Ang pangalan o titulo ng isa sa mga Babilonyong prinsipe na pumasok sa Jerusalem mismong pagkabutas sa mga pader nito noong tag-araw ng 607 B.C.E.—Jer 39:3.

SAMHUT. Izrahitang pinuno para sa ikalimang buwan ng nagririlyebong paglilingkod na muling inorganisa ni David.—1Cr 27:8; tingnan ang SHAMAH Blg. 4.

SAMIR.

1. Isang Levita na anak ni Mikas.—1Cr 24:20, 24.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48) Ang sinaunang pangalan ay waring napanatili sa Khirbet Somerah, bagaman ipinapalagay na ang aktuwal na lugar ay nasa kalapit na el-Bireh, mga 20 km (12 mi) sa TK ng Hebron.

3. Sa lugar na ito sa bulubunduking pook ng Efraim nakatira at inilibing si Hukom Tola. (Huk 10:1, 2) Ang Samir ay maaaring nasa mas huling lokasyon ng Samaria o malapit doon. Ang pangmalas na ito'y waring sinusuportahan ng Codex Alexandrinus (*LXX*), na kababasahan ng *Sa·ma·rei'ai* (Samaria) sa Hukom 10:1.

SAMLA. Ang ikalimang binanggit na hari ng Edom na naghari bago pa namahala sa Israel ang isang hari. Si Samla ay mula sa Masreka.—Gen 36:31-37; 1Cr 1:47, 48.

SAMOS [Kaitaasan]. Isang pulo sa Dagat Aegeano na malapit sa K baybayin ng Asia Minor. Lumilitaw na panandaliang tumigil si Pablo sa Samos noong pabalik siya mula sa kaniyang ikatlong paglalakbay bilang misyonero.—Gaw 20:15.

Isang kipot na may haba na mga 1.5 km (1 mi) ang nasa pagitan ng bulubunduking pulo na ito at ng lungos ng Asia na tinatawag na Samsun Dagi. Ang Samos ay nasa TK ng Efeso at HK ng Mileto. Ito ay may haba na mga 43 km (27 mi) at lapad na mga 23 km (14 na mi). Isa itong malayang estado noong panahon ng mga paglalakbay ni Pablo bilang misyonero. Ang pangunahing lunsod at daungan nito ay tinatawag ding Samos. Napabantog ang pulo dahil sa kulto ni Hera (si Juno, ang Romanong diyosa ng pag-aasawa at pag-aanak) at mayroon itong templo para sa kaniya na nakipagpaligsahan sa templo ni Artemis sa Efeso kung tungkol sa karilagan at kabantugan.

Ayon sa ulat ng Kasulatan, ang barkong sinakyan ni Pablo pabalik sa Jerusalem ay huminto sa tapat ng Kios, naglayag nang mga 105 km (65 mi) sa may baybayin ng Asia Minor at 'dumaong sa Samos, at nang sumunod pang araw ay dumating sa Mileto.' (Gaw 20:15) May ilang manuskrito na nagdaragdag ng isang pananalita rito anupat ang salin ay nagiging "dumaong kami sa Samos at, matapos huminto sa Trogyllium, dumating kami sa Mileto nang sumunod na araw." (*JB*) Ipinapalagay na nangangahulugan ito na ang barko ay hindi nanatiling nakadaong sa Samos kundi, sa halip, tinawid nito ang kipot at nagbaba ito ng angkla sa tapat ng mataas na lungos doon. Gayunman, wala sa pinakamatanda at pinakamaaasahang mga manuskrito ang pananalita tungkol sa "Trogyllium," at tinanggihan ito nina Westcott at Hort gayundin nina Nestle at Aland noong inihahanda nila ang kanilang mga *master text.* Maliwanag na ang barkong sinasakyan ni Pablo ay panandaliang dumaong sa Samos at pagkatapos ay naglakbay patungong Mileto.

SAMOT. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; isang Harorita.—1Cr 11:26, 27; tingnan ang SHAMAH Blg. 4.

SAMOTRACIA [posible, Samos ng Tracia]. Isang bulubunduking pulo sa HS Dagat Aegeano, anupat may isang lunsod sa H panig nito na gayundin ang pangalan. Noong panahon ng ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero, malamang ay noong tagsibol ng 50 C.E., ang barkong sinasakyan niya ay naglayag at "tuluy-tuloy na nakarating"

sa pulo ng Samotracia mula sa Troas sa HK Asia Minor. Gayunman, walang pahiwatig na siya ay bumaba sa baybayin nito. (Gaw 16:11) Ang makabagong-panahong pulo (Samothraki) ay walang mainam na daungan, bagaman marami itong lugar kung saan ligtas na makapagbababa ng angkla.

SAMPAL. Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

SAMPU. Tingnan ang BILANG, NUMERO.

SAMPUNG SALITA. Ang saling ito ng pananalitang Hebreo na *'ase'reth had·deva·rim',* masusumpungan lamang sa Pentateuch, ay tumutukoy sa sampung saligang kautusan ng tipang Kautusan; karaniwan itong tinatawag na Sampung Utos. (Exo 34:28; Deu 4:13; 10:4) Ang pantanging kodigong ito ng mga kautusan ay tinutukoy rin bilang ang 'mga Salita' (Deu 5:22) at bilang ang "mga salita ng tipan." (Exo 34:28) Ang Griegong *Septuagint* (Exo 34:28; Deu 10:4) ay kababasahan naman ng *de'ka* (sampu) *lo'gous* (mga salita), anupat mula sa kombinasyong ito hinalaw ang salitang "Dekalogo."

Ang Pinagmulan ng mga Tapyas. Ang Sampung Salita ay unang ibinigay nang bibigan sa Bundok Sinai sa pamamagitan ng anghel ni Jehova. (Exo 20:1; 31:18; Deu 5:22; 9:10; Gaw 7:38, 53; tingnan din ang Gal 3:19; Heb 2:2.) Pagkatapos, umakyat si Moises sa bundok upang tanggapin ang Sampung Salita na isinulat sa dalawang tapyas na bato, pati na ang iba pang mga utos at mga tagubilin. Sa panahon ng matagal niyang pamamalagi sa bundok nang 40 araw, ang bayan ay nabalisa at gumawa ng isang binubong guya upang sambahin. Habang pababa ng bundok, nakita ni Moises ang tagpong ito ng idolatriya at kaniyang inihagis "ang mga tapyas [na] gawa ng Diyos," ang mismong mga tapyas na pinagsulatan ng Sampung Salita, at binasag niya ang mga iyon.—Exo 24:12; 31:18–32:19; Deu 9:8-17; ihambing ang Luc 11:20.

Nang maglaon ay sinabi ni Jehova kay Moises: "Umukit ka para sa iyo ng dalawang tapyas ng bato na tulad ng mga nauna, at isusulat ko sa mga tapyas ang mga salita na nasa unang mga tapyas, na iyong binasag." (Exo 34:1-4) Kaya naman, pagkaraan niyang muling gumugol ng 40 araw sa bundok, isang kopya ng Sampung Salita ang tinanggap ni Moises. Iningatan ni Moises ang mga ito sa isang kaban na yari sa kahoy ng akasya. (Deu 10:1-5) Ang dalawang tapyas ay tinawag na "mga tapyas ng tipan." (Deu 9:9, 11, 15) Maliwanag na ito ang dahilan kung bakit ang kaban na kinalupkupan ng ginto at ginawa ni Bezalel noong dakong huli, kung saan iningatan ang mga tapyas noong maglaon, ay tinawag na "kaban ng tipan." (Jos 3:6, 11; 8:33; Huk 20:27; Heb 9:4) Ang mga batas na ito ng Sampung Salita ay tinawag ding "ang patotoo" (Exo 25:16, 21; 40:20) at ang 'mga tapyas ng Patotoo' (Exo 31:18; 34:29), anupat dito nanggaling ang mga pananalitang "ang kaban ng patotoo" (Exo 25:22; Bil 4:5), at gayundin "ang tabernakulo ng Patotoo," samakatuwid nga, ang tolda na kinalalagyan ng Kaban.—Exo 38:21.

May kinalaman sa unang pares ng mga tapyas, sinasabing ang mga ito ay hindi lamang ginawa ni Jehova kundi "sinulatan [din] ng daliri ng Diyos," maliwanag na tumutukoy sa espiritu ng Diyos. (Exo 31:18; Deu 4:13; 5:22; 9:10) Sa katulad na paraan, bagaman si Moises ang umukit ng ikalawang pares ng mga tapyas, si Jehova ang sumulat sa mga iyon. Sa Exodo 34:27, nang sabihan si Moises, "Isulat mo sa ganang iyo ang mga salitang ito," hindi ang mismong Sampung Salita ang tinutukoy, kundi, sa halip, gaya noong isang pagkakataon bago nito (Exo 24:3, 4), isusulat niya ang ilan sa iba pang mga detalye may kinalaman sa mga tuntunin ng tipan. Kaya sa Exodo 34:28b, ang panghalip na "niya" ay tumutukoy kay Jehova nang sabihin nito: "At isinulat niya [ni Jehova, hindi ni Moises] sa mga tapyas ang mga salita ng tipan, ang Sampung Salita." Ipinakikita ng talata 1 na ganito nga ang nangyari. Nang maglaon, noong inaalaala ni Moises ang mga pangyayaring ito, pinatotohanan niya na si Jehova ang gumawa ng kopya ng mga tapyas.—Deu 10:1-4.

Ang Nilalaman ng mga Utos. Ang introduksiyon sa Sampung Salitang ito ay isang tuwirang pananalita na nasa unang panauhan: "Ako ay si Jehova na iyong Diyos, na naglabas sa iyo mula sa lupain ng Ehipto, mula sa bahay ng mga alipin." (Exo 20:2) Hindi lamang nito sinasabi kung sino ang nagsasalita at kung sino ang kinakausap kundi ipinakikita rin nito kung bakit noong panahong iyon pantanging ibinigay sa mga Judio ang Dekalogo. Hindi iyon ibinigay kay Abraham.—Deu 5:2, 3.

Ang *unang* utos, "Huwag kang magkakaroon ng iba pang mga diyos laban sa aking mukha," ay naglalagay kay Jehova sa pangunahing dako. (Exo 20:3) Kasangkot dito ang kaniyang matayog na katungkulan at natatanging posisyon bilang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat, ang Kataas-taasan, ang Kataas-taasang Soberano. Ipinahiwatig ng utos na ito na hindi dapat magkaroon ang mga Israelita ng iba pang mga diyos na magiging kaagaw ni Jehova.

Ang *ikalawang* utos ay makatuwiran lamang na maging kasunod ng una yamang ipinagbawal nito ang anumang uri o anyo ng idolatriya bilang tahasang paghamak sa kaluwalhatian at Persona ni Jehova. 'Huwag kang gagawa ng inukit na imahen o ng anyo na tulad ng anumang nasa langit, nasa lupa, o nasa tubig sa ilalim ng lupa, ni yuyukuran

mo man o paglilingkuran ang mga iyon.' Ang pagbabawal na ito ay idiniriin ng ganitong kapahayagan: "Sapagkat akong si Jehova na iyong Diyos ay Diyos na humihiling ng bukod-tanging debosyon." —Exo 20:4-6.

Ang *ikatlong* utos, na nasa wasto at lohikal na dako sa pagkakasunud-sunod, ay nagpahayag: "Huwag mong gagamitin ang pangalan ni Jehova na iyong Diyos sa walang-kabuluhang paraan." (Exo 20:7) Kasuwato ito ng importansiyang iniuukol sa pangalan ni Jehova sa buong Hebreong Kasulatan (6,979 na ulit sa *NW;* tingnan ang JEHOVA [Kahalagahan ng Pangalan ng Diyos]). Maging sa ilang talata pa lamang na ito ng Sampung Salita (Exo 20:2-17), walong ulit nang lumilitaw ang pangalang iyon. Ang pariralang 'huwag gamitin' ay may diwa na "huwag bigkasin" o "huwag sambitin (dalhin)." Ang paggamit sa pangalan ng Diyos sa "walang-kabuluhang paraan" ay nangangahulugang pagsambit sa pangalang iyon ukol sa kabulaanan, o "nang walang katuturan." (*Bibliya ng Sambayanang Pilipino*) Ang mga Israelita na nagkapribilehiyong magtaglay ng pangalan ni Jehova bilang kaniyang mga saksi at nag-apostata nang dakong huli ay, sa diwa, gumamit at nagdala sa pangalan ni Jehova sa walang-kabuluhang paraan.—Isa 43:10; Eze 36:20, 21.

Ang *ikaapat* na utos ay nagsabi: "Bilang pag-alaala sa araw ng sabbath upang ituring itong sagrado, ikaw ay maglilingkod at gagawin mo ang lahat ng iyong gawain sa anim na araw. Ngunit ang ikapitong araw ay sabbath kay Jehova na iyong Diyos. Huwag kang gagawa ng anumang gawain, ikaw ni ang iyong anak na lalaki man ni ang iyong anak na babae, ang iyong aliping lalaki ni ang iyong aliping babae ni ang iyong alagang hayop ni ang iyong naninirahang dayuhan na nasa loob ng iyong mga pintuang-daan." (Exo 20:8-10) Kung ituturing nila ang araw na ito bilang banal kay Jehova, ang lahat, pati mga alipin at mga alagang hayop, ay makikinabang sa nakarerepreskong kapahingahan. Naglaan din ng pagkakataon ang araw ng Sabbath upang makapagbuhos sila ng pansin sa espirituwal na mga bagay nang walang abala.

Ang *ikalimang* utos, "Parangalan mo ang iyong ama at ang iyong ina," ay maaaring malasin bilang nag-uugnay sa unang apat na utos, na nagtatakda sa mga tungkulin ng tao sa Diyos, at sa nalalabing mga utos, na nagsasaad naman ng mga katungkulan ng tao sa kaniyang mga kapuwa nilalang. Yamang ang mga magulang ay nagsisilbing mga kinatawan ng Diyos, kung tutuparin ng isa ang ikalimang utos, pinararangalan at sinusunod niya kapuwa ang Maylalang at ang mga nilalang na pinagkalooban ng Diyos ng awtoridad. Sa sampung utos, ito lamang ang nilakipan ng pangako: "upang ang iyong mga araw ay tumagal sa ibabaw ng lupa na ibinibigay sa iyo ni Jehova na iyong Diyos."—Exo 20:12; Deu 5:16; Efe 6:2, 3.

Ang sumunod na mga utos sa kodigo ay maikli at tuwiran: ang *ikaanim,* "Huwag kang papaslang"; ang *ikapito,* "Huwag kang mangangalunya"; ang *ikawalo,* "Huwag kang magnanakaw." (Exo 20:13-15) Ganito ang pagkakasunud-sunod ng pagkakatala ng mga kautusang ito sa tekstong Masoretiko —mula sa mga kautusan na may kinalaman sa mga krimen na nagdudulot ng pinakamalaking pinsala sa kapuwa hanggang sa kautusan na may kinalaman sa mga krimen na nagdudulot ng pinakamaliit na pinsala. Sa ilang manuskritong Griego (Codex Alexandrinus, Codex Ambrosianus), ang pagkakasunud-sunod ay 'pagpaslang, pagnanakaw, pangangalunya'; ang kay Philo (*The Decalogue,* XII, 51) ay "pangangalunya, pagpaslang, pagnanakaw"; sa Codex Vaticanus naman, 'pangangalunya, pagnanakaw, pagpaslang.' Pagkatapos ng mga gawang ito, pinagtuunan naman ng pansin ang mga salita, anupat sinasabi ng *ikasiyam:* "Huwag kang magpapatotoo nang may kabulaanan bilang saksi laban sa iyong kapuwa."—Exo 20:16.

Ang *ikasampung* utos (Exo 20:17) ay natatangi sapagkat ipinagbawal nito ang kaimbutan, samakatuwid nga, ang maling pagnanasa sa ari-arian at mga pag-aari ng kapuwa, pati na sa asawa nito. Walang mga taong mambabatas ang nagpasimula ng gayong kautusan, sapagkat, ang totoo, hindi ito posibleng maipatupad ng mga tao. Sa kabilang dako naman, sa pamamagitan ng ikasampung utos na ito, ang bawat isa ay tuwirang pinapanagot ni Jehova sa Kaniya bilang ang isa na nakakakita at nakababatid sa lahat ng lihim na kaisipan ng puso ng isang tao. —1Sa 16:7; Kaw 21:2; Jer 17:10.

Iba Pang mga Pagkakatala ng mga Kautusang Ito. Ang nabanggit na paghahati-hati ng Sampung Utos gaya ng masusumpungan sa Exodo 20:2-17 ay lohikal. Kapareho ito niyaong ibinigay ni Josephus, isang Judiong istoryador na nabuhay noong unang siglo C.E. (*Jewish Antiquities,* III, 91, 92 [v, 5]), at ng Judiong pilosopo na si Philo, nabuhay rin noong unang siglo C.E., sa akdang *The Decalogue* (XII, 51). Gayunman, pinagsama ng iba, kabilang na rito si Augustine, ang dalawang kautusan laban sa mga banyagang diyos at mga imahen (Exo 20:3-6; Deu 5:7-10) upang maging isang utos, at pagkatapos, upang magkaroon ng ikasampu, hinati nila sa dalawang utos ang Exodo 20:17 (Deu 5:21), anupat ginawang ikasiyam ang utos laban sa pag-iimbot sa asawa ng isang lalaki, at ikasampu naman ang utos laban sa pag-iimbot sa kaniyang bahay, at iba pa. Sinikap ni Augustine na suportahan ang kaniyang teoretikal na paghahati-hati salig sa mas huli at katulad na pagkakatala ng Dekalogo sa

Deuteronomio 5:6-21, kung saan dalawang magkaibang salitang Hebreo ang masusumpungan sa talata 21 ("Ni *nanasain* [anyo ng Heb. na *cha·madh′*] mo man . . . Ni *may-kasakiman* mo mang *hahangarin* [anyo ng Heb. na *'a·wah′*]"), sa halip na salig sa mas naunang teksto sa Exodo 20:17, kung saan iisang pandiwa (nasain) ang lumilitaw nang makalawang ulit.

May iba pang maliliit na pagkakaiba-iba ang mga pananalita ng magkatulad na pagtatala ng Sampung Utos sa Exodo at Deuteronomio, ngunit sa paanuman ay hindi nakaaapekto ang mga ito sa puwersa o sa kahulugan ng mga kautusang ito. Bagaman sa naunang talaan ay inilalahad ang Sampung Salita sa istilong pormal na hanay ng mga batas, nasa anyong pasalaysay naman ang pag-ulit dito nang maglaon, sapagkat noong pangyayaring iyon ay inuulit lamang ni Moises ang utos ng Diyos bilang paalaala. Lumilitaw din ang Sampung Salita sa iba pang mga talata sa iba namang mga anyo, yamang madalas sipiin o banggitin ang mga ito kasama ng iba pang mga tagubilin ng mga manunulat ng Bibliya kapuwa ng Hebreo at Kristiyanong Griegong Kasulatan.—Exo 31:14; 34:14, 17, 21; Lev 19:3, 11, 12; Deu 4:15-19; 6:14, 15; Mat 5:27; 15:4; Luc 18:20; Ro 13:9; Efe 6:2, 3.

Ang Diyos ang nagbigay ng Sampung Salita, kaya naman isa itong sakdal na kodigo ng kautusan. Nang isang lalaking "bihasa sa Kautusan" ang magtanong kay Jesu-Kristo, "Guro, alin ang pinakadakilang utos sa Kautusan?", sinipi ni Jesus ang isang utos na sa diwa ay pinakabuod ng unang apat (o posibleng ng unang lima) na kautusan ng Sampung Utos, anupat sinabi niya: "Iibigin mo si Jehova na iyong Diyos nang iyong buong puso at nang iyong buong kaluluwa at nang iyong buong pag-iisip." Pagkatapos ay binuod ni Jesus ang nalalabing bahagi ng Dekalogo sa iilang salita ng isa pang utos: "Iibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili."—Mat 22:35-40; Deu 6:5; Lev 19:18.

Ang mga Kristiyano ay Wala sa Ilalim ng Dekalogo. Ipinanganak si Jesus sa ilalim ng Kautusan, at buong-kasakdalan niya itong tinupad, anupat nang bandang huli ay ibinigay niya ang kaniyang buhay bilang pantubos para sa sangkatauhan. (Gal 4:4; 1Ju 2:2) Karagdagan pa, sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan sa pahirapang tulos, pinalaya niya yaong mga nasa ilalim ng Kautusan (kalakip ang saligang Sampung Salita o Utos) "sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa na kapalit" nila. Ang kamatayan niya ang nagsilbing paglalaan upang 'mapawi ang sulat-kamay na dokumento,' anupat ipinako ito sa pahirapang tulos.—Gal 3:13; Col 2:13, 14.

Gayunpaman, mahalagang pag-aralan ng mga Kristiyano ang Kautusan lakip na ang Sampung Salita nito, sapagkat isinisiwalat nito ang pangmalas ng Diyos sa mga bagay-bagay, at mayroon itong "anino ng mabubuting bagay na darating," ng katunayan na nasa Kristo. (Heb 10:1; Col 2:17; Gal 6:2) Ang mga Kristiyano ay 'hindi walang kautusan sa Diyos kundi nasa ilalim ng kautusan kay Kristo.' (1Co 9:21) Ngunit hindi sila hinahatulan ng kautusang iyon bilang mga makasalanan, sapagkat ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa pamamagitan ni Kristo ay naglalaan ng kapatawaran para sa kanilang mga kamalian na bunga ng kahinaan ng laman.—Ro 3:23, 24.

SAMPUNG UTOS. Tingnan ang SAMPUNG SALITA.

SAMSAM. Mga bagay na dinambong o kinamkam mula sa natalong kaaway at karaniwan nang nagiging pag-aari ng mga nagtagumpay sa digmaan o, kung minsan, yaong kinuha ng mga bandido o mga magnanakaw. (Luc 11:21, 22) Bagaman kumukuha ng samsam ang Israel kapag nagtatagumpay sila, hindi ang pagtatamo ng samsam ang motibo nila sa pakikipagbaka, kundi bahagi ito ng gantimpala ni Jehova sa kanila dahil sa pagsasagawa nila ng kaniyang kalooban bilang kaniyang mga tagapuksa.

Nang iligtas ni Abraham si Lot mula sa mga hukbo ni Kedorlaomer, hindi niya tinanggap mula sa hari ng Sodoma ang anumang samsam para sa kaniyang sarili, upang walang makapagsabi na ito, hindi si Jehova, ang nagpayaman sa kaniya.—Gen 14:1-24; Heb 7:4.

Paghahati-hati ng Samsam. Nang paghigantihan ang mga Midianita dahil pinangyari nilang magkasala at mapuksa ang marami sa Israel (Bil 25), maraming samsam ang kinuha sa kanila. Hinati ito anupat ang kalahati ay tinanggap ng 12,000 lalaking nakipagdigma, at ang kalahati naman ay tinanggap niyaong mga nanatili sa kanilang tahanan. Pagkatapos, isang parte sa bawat 500 mula sa naging bahagi ng mga lalaking nakipagdigma ang napunta sa mga saserdote, at isang parte naman sa bawat 50 niyaong isang kalahati ang napunta sa mga Levita. Kusang-loob na ibinigay naman ng mga kawal ang maraming samsam na ginto, partikular na yaong mga nasa anyong alahas at palamuti, para sa santuwaryo dahil sa pagpapahalaga sa proteksiyon ni Jehova sa labanan, kung saan walang isa man sa kanila ang namatay.—Bil 31:3-5, 21-54.

Nang maglaon, maaaring hindi na eksaktong nasunod ang kaayusang ito, ngunit waring nakapagtatag ito ng isang pangkalahatang saligan sa paghahati-hati ng samsam. (1Sa 30:16-20, 22-25; Aw 68:12) Noong dakong huli, sa ilalim ng kaharian, isang bahagi ng samsam ang ibinubukod para sa hari o para

sa santuwaryo.—2Sa 8:7, 8, 11, 12; 2Ha 14:14; 1Cr 18:7, 11.

Noong Sakupin ang Canaan. Ang mga lunsod sa pitong bansa ng Canaan ay itatalaga sa pagkapuksa; ang lahat ng tumatahan sa mga iyon ay papatayin; tanging ang mga bakahan at ang iba pang mga bagay ang maaaring kunin. (Deu 20:16-18; 7:1, 2; Jos 11:14) Ang isang eksepsiyon dito ay ang Jerico, bilang ang unang bunga ng pananakop sa Canaan; tanging ang mga metal ang kinuha at itinalaga sa santuwaryo. (Jos 6:21, 24) Pinaligtas ang sambahayan ni Rahab dahil sa kaniyang pananampalataya. (Jos 6:25) Sa mga lunsod na pag-aari ng mga tao ng ibang mga bansa, kung kailangang kunin ang mga ito sa pamamagitan ng pakikipagdigma, ang mga birheng babae at mga bata ay pinaliligtas. (Deu 20:10-15) Ang lahat ng kagamitan o bagay na sinamsam ay kailangang linisin: Kung yari ito sa kayo, balat, o kahoy, dapat itong hugasan; kung metal naman, dapat itong gamitan ng apoy.—Bil 31:20-23.

Mga Apostatang Lunsod. Ang mga Israelitang lunsod na nag-apostata, ay lubusang pupuksain pati na ang lahat ng tumatahan sa mga iyon, ang samsam ay susunugin sa liwasan, at ang lunsod ay iiwang "isang bunton ng mga guho hanggang sa panahong walang takda."—Deu 13:12-17.

Sinamsaman ni Kristo ang Bahay ni Satanas. Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, sinamsaman o 'nilooban' niya ang bahay ni Satanas sa pamamagitan ng pagliligtas sa mga inaalipin ng mga demonyo, anupat pinagaling ang mga karamdamang idinulot sa kanila ng mga demonyo. (Mat 12:22-29) Isa pa, "nang umakyat siya sa kaitaasan ay nagdala siya ng mga bihag; nagbigay siya ng mga kaloob na mga tao." Ang mga ito ay kinuha niya mula sa kontrol ni Satanas bilang mga kaloob ukol sa pagpapatibay ng kaniyang kongregasyon.—Efe 4:8, 11, 12.

Mga Mananamsam Mula sa Huwad na Relihiyon. Sinabi ni Kristo na ang mga eskriba at mga Pariseo ay gaya ng mga magnanakaw, 'punô ng pandarambong,' maliwanag na dahil sa pangingikil sa mga babaing balo at sa iba pang mga tao na walang kalaban-laban; at, isa pa, dahil pinananatili nila ang mga tao sa pagkaalipin sa relihiyon yamang inalis nila ang "susi ng kaalaman." (Mat 23:25; Luc 11:52) Gayundin, malaking bahagi ang ginampanan ng relihiyosong mga lider ng mga Judio sa pandarambong sa mga pag-aari ng mga Kristiyano.—Heb 10:34.

SAMSERAI. Ang ulo ng isang sambahayan ng ninuno na nanirahan sa Jerusalem; anak ni Jeroham sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 26-28.

SAMSON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "araw"]. Isa sa namumukod-tanging mga hukom ng Israel; anak ni Manoa, isang Danita na mula sa Zora. Bago isilang si Samson, isang anghel ang nagpakita sa kaniyang ina at nagpatalastas na magsisilang ito ng isang anak na lalaki na magiging isang Nazareo mula sa kaniyang kapanganakan at "mangunguna sa pagliligtas sa Israel mula sa kamay ng mga Filisteo." (Huk 13:1-5, 24; 16:17) Bilang panghinaharap na lider sa pakikipaglaban sa mga Filisteo, hindi maiiwasan ni Samson na lumapit sa mga bangkay ng mga taong mapapatay sa pakikipagbaka. Samakatuwid, ipinakikita ng mismong uri ng kaniyang atas na wala siya sa ilalim ng kautusan na nagsasabing huwag humipo ng mga bangkay ang mga Nazareo. (Bil 6:2-9) Dapat ding pansinin na ang kautusang ito ay kumakapit sa mga tao na *boluntaryong* nanata ng pagka-Nazareo; ngunit sa kaso ni Samson, ang mga kahilingan ay yaong espesipikong sinabi sa kaniyang ina ng anghel ni Jehova.

Nang nasa hustong gulang na si Samson upang mag-asawa, hiniling niya sa kaniyang mga magulang na kunin upang maging kaniyang asawa ang isang partikular na babaing Filisteo mula sa Timnah. Kaayon ito ng patnubay ng espiritu ng Diyos, yamang magbibigay ito ng pagkakataon kay Samson upang makipaglaban sa mga Filisteo. (Huk 13:25–14:4) Nang maglaon, malapit sa Timnah, isang may-kilíng na batang leon ang nasalubong ni Samson. Palibhasa'y pinalakas ng espiritu ng Diyos, niluray niya ang hayop sa pamamagitan lamang ng kaniyang mga kamay. Pagkatapos ay nagpatuloy siya patungong Timnah at doon ay nakipag-usap sa babaing Filisteo na nais niyang mapangasawa.—Huk 14:5-7.

Pagkaraan ng ilang panahon ay pumunta si Samson sa Timnah, kasama ang kaniyang mga magulang, upang iuwi sa bahay ang babaing pakakasalan niya. Habang papunta roon ay lumiko siya mula sa daan upang tingnan ang bangkay ng leon na pinatay niya at nakasumpong siya sa loob nito ng isang kulupon ng mga bubuyog at pulot-pukyutan. Kumain si Samson ng pulot-pukyutan at, nang makasama niyang muli ang kaniyang mga magulang, inalok niya sila ng pulot-pukyutan. Sa piging ng kasalan ay ginawa niyang bugtong ang insidenteng ito at iniharap ito sa 30 Filisteong abay na lalaki. Ang sumunod na mga pangyayari na nauugnay sa bugtong na ito ang nagbigay ng pagkakataon kay Samson upang pumatay ng 30 Filisteo sa Askelon.—Huk 14:8-19.

Nang ang babaing pakakasalan ni Samson ay ibigay ng ama nito sa ibang lalaki at hindi siya pinahintulutan ng ama ng babae na makita ito, nagkaroon si Samson ng isa pang pagkakataon upang kumilos laban sa mga Filisteo. Gamit ang 300 sorra, sinilaban niya ang mga bukid ng mga butil, mga ubasan, at mga taniman ng olibo ng mga Filisteo. Nang magkagayon ay sinunog ng nagngangalit na

mga Filisteo ang babaing pakakasalan ni Samson at ang ama nito, sapagkat ang pinsalang dinanas ng mga Filisteo ay resulta ng pakikitungo nito kay Samson. Dahil sa pagkilos na iyon, muling binigyan ng mga Filisteo si Samson ng dahilan upang paghigantihan sila. Pinatay niya ang marami sa kanila, "na ibinubunton ang mga binti sa mga hita."—Huk 14:20–15:8.

Sa pagsisikap na makapaghiganti kay Samson, ang mga Filisteo ay pumunta sa Lehi. Nang magkagayon ay tatlong libong takót na mga lalaki ng Juda ang humikayat kay Samson sa malaking batong Etam upang sumuko, pagkatapos ay iginapos nila siya ng dalawang bagong lubid at dinala sa mga Filisteo. Ang tuwang-tuwang mga Filisteo naman ay naghandang salubungin si Samson. Ngunit "kinilos siya ng espiritu ni Jehova, at ang mga lubid na nasa kaniyang mga bisig ay naging gaya ng mga sinulid na lino na nasunog sa apoy, anupat ang mga pangaw sa kaniya ay natunaw mula sa kaniyang mga kamay." Sa pamamagitan ng sariwang panga ng lalaking asno, pinatay ni Samson ang isang libong lalaki, pagkatapos ay sinabi niyang si Jehova ang nagbigay ng tagumpay na ito. Noong pagkakataong iyon, bilang sagot sa kahilingan ni Samson, makahimalang naglaan si Jehova ng tubig upang mapawi ang kaniyang uhaw.—Huk 15:9-19.

Minsan naman ay pumunta si Samson sa tahanan ng isang patutot sa Filisteong lunsod ng Gaza. Nang mabalitaan ito, inabangan siya ng mga Filisteo, anupat binalak na patayin siya sa kinaumagahan. Ngunit noong hatinggabi ay bumangon si Samson at binunot ang pintuang-daan ng lunsod at ang mga posteng panggilid ng mga iyon at ang halang mula sa pader ng Gaza, at dinala niya ang mga iyon "hanggang sa taluktok ng bundok na nasa tapat ng Hebron." (Huk 16:1-3; tingnan ang GAZA Blg. 1.) Isa itong malaking kahihiyan para sa mga Filisteo, yamang iniwan nitong mahina at walang pananggalang ang Gaza mula sa mga sasalakay. Ipinakikita ng kahanga-hangang gawang ito ni Samson na nasa kaniya pa rin ang espiritu ng Diyos, anupat ito'y katibayan na hindi siya pumaroon sa bahay ng patutot para sa imoral na layunin. Sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Huk 16:1, p. 212), ang komentaristang si Paulus Cassel ay nagsabi tungkol sa puntong ito: "Hindi pumunta si Samson sa Gaza sa layuning dumalaw sa isang patutot: sapagkat sinasabing 'pumunta siya, sa lugar na iyon, at nakakita siya roon ng isang [patutot].' Ngunit dahil gusto niyang magpalipas ng gabi roon [sa Gaza], wala siyang magawa, bilang kaaway ng bansa, kundi ang makipanuluyan sa [patutot]. . . . Ang pagtigil niya roon ay ginamitan ng pananalita na hindi naiiba sa ginamit may kinalaman sa panunuluyan ng mga tiktik sa bahay ni Rahab. Ang mga salitang, 'nakakita siya ng babae,' ay nagpapahiwatig lamang na nang makakita siya ng gayong uri ng babae, alam niya kung saan siya makasusumpong ng matutuluyan para sa gabing iyon." (Isinalin at inedit ni P. Schaff, 1976) Dapat ding pansinin na sinasabi ng ulat na "si Samson ay nanatiling nakahiga hanggang hatinggabi" at hindi 'si Samson ay nanatiling nakahiga *kasama ng babae* hanggang hatinggabi.'

Sa pagpunta sa teritoryo ng kaaway, ipinakita ni Samson ang kaniyang katapangan. Malamang na pumunta siya sa Gaza upang 'humanap ng pagkakataon laban sa mga Filisteo,' gaya ng nangyari noong una nang maghanap siya ng asawa mula sa kanila. (Huk 14:4) Kung gayon nga, lumilitaw na nilayon ni Samson na ang anumang pagsisikap laban sa kaniya ay gawing isang oportunidad upang magawan ng pinsala ang mga Filisteo.

Ipinagkanulo ni Delaila. Pagkatapos nga nito ay umibig si Samson kay Delaila. (Tingnan ang DELAILA.) Kapalit ng materyal na pakinabang, pinagsikapang alamin ni Delaila ang sekreto ng lakas ni Samson. Tatlong beses niya itong binigyan ng nagliligaw na sagot. Ngunit dahil sa pangungulit nito, bumigay na rin si Samson nang dakong huli at isiniwalat kay Delaila na ang kaniyang lakas ay dahil sa kaniyang pagiging Nazareo mula nang isilang siya. Nang magkagayon, ipinatawag ni Delaila ang mga Filisteo upang kunin ang gantimpala sa pagsusuko kay Samson sa kanila. Habang natutulog si Samson sa kaniyang mga tuhod, ipinaahit niya ang buhok nito. Paggising ni Samson, wala na sa kaniya ang espiritu ni Jehova, sapagkat hinayaan niyang malagay siya sa isang situwasyon na humantong sa pagkaputol ng kaniyang pagka-Nazareo. Hindi ang buhok mismo, kundi ang isinasagisag nito, samakatuwid nga, ang pantanging kaugnayan ni Samson kay Jehova bilang isang Nazareo, ang pinagmumulan ng kaniyang lakas. Nang magwakas ang kaugnayang iyon, wala nang ipinagkaiba si Samson sa ibang mga tao. Dahil dito, nagawa ng mga Filisteo na bulagin siya, gapusin siya ng mga pangaw na tanso, at pagtrabahuhin siya bilang tagagiling sa bahay-bilangguan.—Huk 16:4-21.

Habang nasa bilangguan si Samson, nagsaayos ang mga Filisteo ng isang malaking hain para sa kanilang diyos na si Dagon, na itinuring nilang siyang tumulong sa kanila upang mabihag si Samson. Nagtipon ang malalaking pulutong, kasama na ang lahat ng mga panginoon ng alyansa, sa bahay na ginagamit sa pagsamba kay Dagon. Sa bubong pa lamang ay mayroon nang 3,000 lalaki at babae. Hiniling ng nagsasayang mga Filisteo na ilabas si Samson, na noon ay lumago na ang buhok, mula sa bilangguan upang mapagkatuwaan nila. Pagdating ni Samson, hiniling niya sa bata na umaakay sa ka-

niya na ipahipo sa kaniya ang mga haliging sumusuhay sa gusali. Pagkatapos ay nanalangin siya kay Jehova: "Alalahanin mo ako, pakisuyo, at palakasin mo ako, pakisuyo, nitong minsan na lamang, O ikaw na tunay na Diyos, at pahintulutan mo akong ipaghiganti ang aking sarili sa mga Filisteo ng paghihiganti para sa isa sa aking dalawang mata." (Huk 16:22-28) Maaaring ipinanalangin niyang maipaghiganti ang kaniyang sarili para sa isa lamang sa kaniyang mga mata dahil kinikilala niya na may kasalanan din siya sa pagkawala ng mga iyon. O, baka nadama niya na imposible nang maipaghiganti niya nang lubusan ang kaniyang sarili bilang kinatawan ni Jehova.

Itinukod ni Samson ang kaniyang sarili sa dalawang suhay na haligi at "inubos niya ang kaniyang buong lakas," na naging dahilan upang bumagsak ang bahay. Bilang resulta, namatay siya at ang napakaraming Filisteo na mas marami kaysa sa napatay niya bago nito. Inilibing siya ng kaniyang mga kamag-anak "sa pagitan ng Zora at Estaol sa dakong libingan ni Manoa na kaniyang ama." Sa gayon ay namatay si Samson nang tapat kay Jehova pagkatapos maghukom sa Israel nang 20 taon. Kaya naman angkop lamang na lumitaw ang kaniyang pangalan kasama ng mga lalaking sa pamamagitan ng pananampalataya ay napalakas.—Huk 15:20; 16:29-31; Heb 11:32-34.

SAMUA [pinaikling anyo ng Semaias, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"].

1. Ang pinuno na kumakatawan sa tribo ni Ruben na isinugo ni Moises sa Lupang Pangako bilang isang tiktik; anak ni Zacur. Nakisama siya sa siyam na iba pang tiktik sa pagpapahina ng loob ng mga Israelita upang hindi manampalataya ang mga ito na papawiin ni Jehova mula sa Canaan ang kanilang mga kaaway.—Bil 13:2-4, 28, 29.

2. Isang anak ni David na kabilang sa mga isinilang ni Bat-sheba, samakatuwid ay tunay na kapatid ni Haring Solomon. (2Sa 5:13, 14; 1Cr 14:3, 4) Minsan siyang tinawag na Simea.—1Cr 3:5.

3. Isang Levita na mula sa linya ni Jedutun na ang anak o inapo na si Abda ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:17) Tinatawag siyang Semaias sa 1 Cronica 9:16.

4. Isang saserdote na nangunguna sa sambahayan ni Bilga sa panig ng ama noong mga araw ng kahalili ni Jesua na si Joiakim.—Ne 12:12, 18.

SAMUEL [Pangalan ng Diyos]. Isang prominenteng propeta (Gaw 3:24; 13:20), karaniwan nang kinikilalang sumulat ng mga aklat ng Bibliya na Mga Hukom, Ruth, at isang bahagi ng Unang Samuel. (Ihambing ang 1Sa 10:25; 1Cr 29:29.) Ang kaniyang amang si Elkana ay isang Levita na mula sa di-makasaserdoteng mga Kohatita. (1Cr 6:27, 28, 33-38) Si Samuel ay nagkaroon ng tatlong tunay na kapatid na lalaki at dalawang tunay na kapatid na babae.—1Sa 2:21.

Yamang bago pa ipinaglihi ay ipinangako na siya ng kaniyang inang si Hana sa paglilingkod kay Jehova bilang isang Nazareo (1Sa 1:11), si Samuel ay dinala sa tabernakulo sa Shilo nang maawat na sa suso (marahil ay sa edad na di-kukulangin sa tatlong taon; ihambing ang 2Cr 31:16) at iniwan doon sa pangangalaga ng mataas na saserdoteng si Eli. (1Sa 1:24-28) Kaya si Samuel, na nabibigkisan ng isang linong epod, ay 'naglingkod kay Jehova' bilang isang bata. Taun-taon ay dinadalaw siya ng kaniyang ina at dinadalhan siya nito ng isang bagong damit na walang manggas. (1Sa 2:18, 19) Habang lumalaki siya, si Samuel ay naging "higit na kaibig-ibig kapuwa sa pangmalas ni Jehova at niyaong sa mga tao." —1Sa 2:26.

Naging Propeta sa Murang Edad. Sa gabi ay natutulog si Samuel sa "templo ni Jehova, na kinaroroonan ng kaban ng Diyos," at lumilitaw na ang kaniyang unang atas sa umaga ay ang buksan ang "mga pinto ng bahay ni Jehova." (1Sa 3:3, 15) Maliwanag na ang mga salitang "kinaroroonan ng kaban ng Diyos" ay kumakapit sa lugar ng tabernakulo at hindi dapat unawain na nangangahulugang natutulog si Samuel sa Kabanal-banalan. Bilang isang di-makasaserdoteng Kohatitang Levita ay wala siyang karapatang makita ang Kaban o ang alinman sa iba pang sagradong kasangkapan sa loob ng santuwaryo. (Bil 4:17-20) Ang tanging bahagi ng bahay ni Jehova na maparoroonan ni Samuel ay ang looban ng tabernakulo. Samakatuwid, malamang na binubuksan niya ang mga pinto na patungo sa looban, at malamang na doon siya natutulog. Noong panahong ang tabernakulo ay nakapirme sa Shilo, malamang na may iba't ibang istrakturang itinayo, at maaaring isa sa mga ito ang nagsilbing dakong tulugan ni Samuel.

Isang gabi, nang nagpapahinga na, nakarinig si Samuel ng isang tinig na tumatawag sa kaniya sa pangalan. Sa pag-aakalang ang nagsasalita ay ang mataas na saserdoteng si Eli, tumakbo siya at lumapit dito. Matapos itong mangyari nang tatlong ulit, napag-unawa ni Eli na si Jehova ang tumatawag kay Samuel at tinagubilinan siya ni Eli alinsunod dito. Nang magkagayon ay ipinaalam ni Jehova kay Samuel ang kaniyang kahatulan laban sa sambahayan ni Eli. Palibhasa'y natatakot, hindi nagkusang-loob si Samuel na sabihin ang anumang impormasyon may kinalaman sa salita ni Jehova hanggang sa hilingin ni Eli na sabihin niya iyon. Sa gayon ay nagsimula ang gawaing panghuhula ni Samuel, at nang maglaon ay nabatid ng buong Israel na talagang siya ay propeta ni Jehova.—1Sa 3:2-21.

Nanguna sa Israel sa Tunay na Pagsamba. Pagkalipas ng mahigit na 20 taon, sa payo ni Samuel, iniwan ng mga Israelita ang idolatrosong pagsamba at nagsimulang maglingkod kay Jehova lamang. Pagkatapos nito, tinipon ni Samuel ang mga Israelita sa Mizpa. Sinamantala ng mga Filisteo ang situwasyon at sumalakay. Dahil sa takot, hiniling ng mga anak ni Israel kay Samuel na humingi ng saklolo kay Jehova. Ginawa niya iyon at naghandog din siya ng isang korderong pasusuhin bilang hain. (1Sa 7:2-9) Sabihin pa, bilang isang di-makasaserdoteng Kohatitang Levita, hindi awtorisado si Samuel na manungkulan sa altar ng santuwaryo (Bil 18:2, 3, 6, 7), at walang ulat na ginawa niya iyon kailanman. Gayunman, bilang kinatawan at propeta ni Jehova, maaari siyang maghain sa iba pang mga dako bilang pagsunod sa utos ng Diyos, gaya ng ginawa ni Gideon (Huk 6:25-28) at ni Elias. (1Ha 18:36-38) Sinagot ni Jehova ang panalangin ni Samuel, anupat nilito ang mga Filisteo at sa gayon ay pinangyaring matamo ng mga Israelita ang isang mahalagang tagumpay. Bilang paggunita nito, naglagay si Samuel ng isang bato sa pagitan ng Mizpa at Jesana at tinawag itong Ebenezer (nangangahulugang "Bato ng Pagtulong"). (1Sa 7:10-12) Walang alinlangang mula sa mga nasamsam dito at sa iba pang mga digmaan, nagbukod si Samuel ng mga bagay bilang banal para sa pagmamantini ng tabernakulo.—1Cr 26:27, 28.

Ang mga araw ni Samuel ay nagdulot ng iba pang mga kahirapan para sa mga Filisteo (1Sa 7:13, 14) at napatunayang isang yugto na kinakitaan ng namumukod-tanging mga pagdiriwang ng Paskuwa. (2Cr 35:18) Waring gumawa rin si Samuel ng ilang kaayusan para sa mga Levitang bantay ng pintuangdaan, at maaaring ang kaayusan niyang ito ang nagsilbing saligan para sa pagkakaorganisa na ipinatupad ni David. (1Cr 9:22) Mula sa kaniyang tahanan sa Rama sa bulubunduking pook ng Efraim, taunan ding inikot ni Samuel ang Bethel, Gilgal, at Mizpa, anupat humatol sa Israel sa lahat ng mga dakong ito. (1Sa 7:15-17) Hindi niya inabuso kailanman ang kaniyang posisyon. Ang kaniyang rekord ay walang kapintasan. (1Sa 12:2-5) Ngunit binaluktot ng kaniyang mga anak, nina Joel at Abias, ang katarungan.—1Sa 8:2, 3.

Pinahiran si Saul Bilang Hari. Ang kawalang-katapatan ng mga anak ni Samuel, lakip ang banta ng pakikipagdigma sa mga Ammonita, ay nag-udyok sa matatandang lalaki ng Israel na hilinging mag-atas si Samuel ng isang hari sa kanila. (1Sa 8:4, 5; 12:12) Ang sagot ni Jehova sa panalangin ni Samuel may kinalaman dito ay na, bagaman ang kahilingan ng bayan ay nagpapakita ng kawalan ng pananampalataya sa pagkahari ni Jehova, gayunpaman, dapat na pagbigyan ito ng propeta at payuhan sila kung ano ang nasasangkot sa kaukulang nararapat sa hari. Bagaman sinabihan ni Samuel na ang monarkiya ay magdudulot ng pagkawala ng ilang kalayaan, nagpumilit pa rin ang bayan na magkaroon ng isang hari. Matapos na paalisin ni Samuel ang mga tao ng Israel, pinatnubayan ni Jehova ang mga bagay-bagay upang mapahiran ni Samuel ang Benjamitang si Saul bilang hari. (1Sa 8:6–10:1) Pagkatapos nito, isinaayos ni Samuel na magtipon ang mga Israelita sa Mizpa, at doon ay itinalaga si Saul bilang hari sa pamamagitan ng palabunutan. (1Sa 10:17-24) Muling nagsalita si Samuel tungkol sa kaukulang nararapat sa pagkahari, at gumawa rin siya ng isang nakasulat na rekord nito.—1Sa 10:25.

Pagkatapos ng tagumpay ni Saul laban sa mga Ammonita, tinagubilinan ni Samuel ang mga Israelita na pumaroon sa Gilgal upang muling pagtibayin ang pagkahari nito. Sa okasyong iyon, sinariwa ni Samuel sa kanilang alaala ang kaniyang sariling rekord, gayundin ang nakalipas na kasaysayan ng Israel, at ipinakita na ang pagkamasunurin kay Jehova ng hari at ng bayan ay kailangan upang mapanatili ang pagsang-ayon ng Diyos. Upang idiin sa kanila ang kalubhaan ng pagtatakwil kay Jehova bilang Hari, ipinanalangin ni Samuel ang isang dinapapanahong makulog na bagyo. Ang pagsagot ni Jehova sa pagsusumamong iyon ay nag-udyok sa bayan na kilalanin ang kanilang malubhang pagsalansang.—1Sa 11:14–12:25.

Sa dalawang pagkakataon pagkatapos nito ay kinailangang sawayin ni Samuel si Saul dahil sa pagsuway sa utos ng Diyos. Sa naunang pagkakataon, ipinatalastas ni Samuel na ang paghahari ni Saul ay hindi mamamalagi sapagkat may-kapangahasan itong naghain sa halip na maghintay gaya ng iniutos sa kaniya. (1Sa 13:10-14) Ang pagtatakwil ni Jehova mismo kay Saul bilang hari ang ikalawang mensahe ng paghatol na inihatid ni Samuel kay Saul dahil sumuway ito at pinanatiling buháy si Haring Agag at ang pinakamainam ng kawan at bakahan ng mga Amalekita. Bilang tugon sa pakiusap ni Saul, humarap si Samuel na kasama nito sa matatandang lalaki ng Israel at sa bayan. Pagkatapos ay iniutos ni Samuel na dalhin sa kaniya si Agag at nang magkagayon ay "pinagtataga [ito] sa harap ni Jehova sa Gilgal."—1Sa 15:10-33.

Pinahiran si David. Nang maghiwalay ang dalawang lalaki, hindi na sila nagkaroon ng anumang ugnayan. Gayunman, si Samuel ay nagdalamhati para kay Saul. Ngunit pinatigil ng Diyos na Jehova ang kaniyang pagdadalamhati, anupat inatasan siyang pumaroon sa Betlehem upang pahiran ang isa sa mga anak ni Jesse bilang hari ng Israel sa hinaharap. Upang maiwasan ang anumang paghihi-

nala ni Saul na maaaring maging dahilan ng pagkamatay ni Samuel, iniutos ni Jehova na magdala si Samuel ng isang baka para sa paghahain. Marahil ay natakot na baka kaya pumaroon si Samuel ay upang maglapat ng saway o parusa sa isang nagawang kasamaan, ang matatandang lalaki ng Betlehem ay nanginig. Ngunit tiniyak niya sa kanila na ang kaniyang pagparoon ay nangangahulugan ng kapayapaan at pagkatapos ay isinaayos niya na si Jesse at ang mga anak nito ay makisalo sa isang kainan ukol sa paghahain. Palibhasa'y humanga sa anyo ng panganay ni Jesse na si Eliab, inisip ni Samuel na tiyak na

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG SAMUEL

Rekord hinggil sa pasimula ng pamamahala ng mga hari sa Israel, na nagdiriin ng pagsunod kay Jehova

Isinulat nina Samuel, Natan, at Gad; ang Unang Samuel ay sumasaklaw sa panahon mula sa kapanganakan ni Samuel hanggang sa kamatayan ng unang hari ng Israel, si Saul

---

Ibinangon ni Jehova si Samuel bilang propeta sa Israel (1:1–7:17)

Ipinanganak si Samuel bilang sagot sa panalangin ng kaniyang inang si Hana; pagkaawat niya sa suso, dinala siya sa santuwaryo upang maglingkod doon bilang pagtupad sa panata ni Hana

Kinausap ni Jehova si Samuel, anupat bumigkas siya ng hatol laban sa sambahayan ni Eli dahil ang mga anak nito na sina Hopni at Pinehas ay gumagawi nang may kabalakyutan ngunit hindi sinasaway ni Eli

Habang lumalaki si Samuel, nakikilala siya bilang isang propeta ni Jehova

Nagsimulang matupad ang salita ni Jehova laban kay Eli: Nabihag ng mga Filisteo ang Kaban at pinatay nila ang mga anak ni Eli; namatay si Eli nang mabalitaan niya ito

Pagkaraan ng maraming taon, hinimok ni Samuel ang mga Israelita na iwan ang idolatriya at kay Jehova lamang maglingkod; pinagtagumpay sila ni Jehova laban sa mga Filisteo

Si Saul ang naging unang hari ng Israel (8:1–15:35)

Nilapitan ng matatanda ng Israel ang may-edad nang si Samuel upang humiling ng isang taong hari; sinabi ni Jehova sa kaniya na pakinggan ang kanilang tinig

Inutusan ni Jehova si Samuel na pahiran ang Benjaminitang si Saul bilang hari

Iniharap ni Samuel si Saul sa isang kapulungan ng mga Israelita sa Mizpa; tinanggihan ng iba si Saul

Natalo ni Saul ang mga Ammonita; muling pinagtibay sa Gilgal ang kaniyang pagkahari; pinaalalahanan ni Samuel ang bayan na patuloy na maging masunurin kay Jehova

Sa harap ng pagsalakay ng mga Filisteo, hindi sinunod ni Saul si Jehova nang hindi niya hintayin si Samuel at siya mismo ang maghandog ng mga hain; sinabi ni Samuel kay Saul na dahil dito ay hindi mamamalagi ang kaniyang kaharian

Natalo ni Saul ang mga Amalekita, ngunit sumuway siya nang panatilihin niyang buháy si Haring Agag at ang pinakamainam sa mga hayop; sinabi ni Samuel kay Saul na itinatakwil siya ni Jehova bilang hari at na ang pagsunod ay mas mahalaga kaysa sa hain

Naging prominente si David, na ikinagalit naman ni Saul (16:1–20:42)

Pinahiran ni Samuel si David, at lumisan kay Saul ang espiritu ni Jehova; si David ay naging manunugtog ng alpa para kay Saul upang paginhawahin ito kapag ito'y nababagabag

Pinatay ni David ang Filisteong tagapagtanggol na si Goliat, at naging matalik na magkaibigan si David at ang anak ni Saul na si Jonatan

Nang ilagay si David upang mamahala sa mga mandirigma ni Saul, nagtamo siya ng maraming tagumpay at pinarangalan siya sa mga awit nang higit kaysa kay Saul; nanibugho si Saul

Makalawang ulit na nabigo ang pagtatangka ni Saul na patayin si David, gayundin ang pakana niyang mamatay si David sa mga kamay ng mga Filisteo sa pagkuha ng dote para sa anak ni Saul na si Mical

Sa kabila ng pangako niya kay Jonatan, tinangka ni Saul na patayin si David sa ikatlong pagkakataon, at tumakas si David patungo kay Samuel sa Rama

Nakiusap si Jonatan sa kaniyang ama para kay David ngunit hindi siya nagtagumpay; binabalaan niya si David, at silang dalawa ay nagtibay ng isang tipan

Ang buhay ni David bilang takas (21:1–27:12)

Sa Nob, binigyan ng mataas na saserdoteng si Ahimelec si David ng pagkain at ibinigay rin niya kay David ang tabak ni Goliat; pagkatapos, tumakas si David patungong Gat, kung saan naiwasan niya ang kapahamakan nang magkunwari siyang baliw

Nanganlong siya sa yungib ng Adulam at pagkatapos ay sa kagubatan ng Heret; ipinapatay ni Saul si Ahimelec at ang lahat ng nasa Nob; ang anak ni Ahimelec na si Abiatar ay nakaligtas at pumaroon kay David

Iniligtas ni David ang Keila mula sa mga Filisteo, ngunit pagkatapos ay nilisan niya ang lunsod upang hindi siya maisuko kay Saul

Ibinunyag ng mga tao ng Zip ang kinaroroonan ni David; muntik na siyang mabihag

Nagkaroon si David ng pagkakataong patayin si Saul ngunit hindi niya iyon ginawa

Namatay si Samuel

Bilang resulta ng matalinong pagkilos ni Abigail, nakaiwas si David sa pagbububo ng dugo dahil sa bugso ng galit

Sa ikalawang pagkakataon, pinaligtas ni David si Saul, at nanganlong siya sa teritoryong Filisteo

Ang pagtatapos ng paghahari ni Saul (28:1–31:13)

Nagtipon si Saul ng isang hukbo laban sa sumasalakay na mga Filisteo

Ayaw sagutin ni Jehova ang mga pagsangguni ni Saul dahil sa pagkamasuwayin nito, kaya sumangguni si Saul sa isang espiritista sa En-dor

Sa pakikipagbaka sa mga Filisteo, si Saul ay nasugatan nang malubha at nagpatiwakal; napatay ang kaniyang mga anak na sina Jonatan, Abinadab, at Malki-sua

ang anak na ito ang pinili ni Jehova para sa pagkahari. Ngunit hindi si Eliab ni ang sinuman sa anim na iba pang anak ni Jesse na naroroon ang pinili ni Jehova. Kaya naman, dahil sa pagpupumilit ni Samuel, ang bunsong anak, si David, ay tinawag mula sa pagpapastol ng mga tupa, at nang magkagayon, sa utos ni Jehova, pinahiran ni Samuel si David sa gitna ng mga kapatid nito.—1Sa 15:34–16:13.

Nang dakong huli, pagkatapos na pagtangkaan ni Haring Saul nang ilang ulit ang kaniyang buhay, tumakas si David patungo kay Samuel sa Rama. Sa gayon ay pumaroon sa Naiot ang dalawang lalaki, at nanatili roon si David hanggang sa personal siyang hanapin ni Saul. (1Sa 19:18–20:1) Noong panahong hindi pa makakilos si David dahil kay Saul, "namatay si Samuel; at ang buong Israel ay nagtipon at hinagulhulan siya at inilibing siya sa kaniyang bahay sa Rama." (1Sa 25:1) Sa gayon ay namatay si Samuel bilang isang sinang-ayunang lingkod ng Diyos na Jehova pagkatapos ng buong buhay na tapat na paglilingkod. (Aw 99:6; Jer 15:1; Heb 11:32) Siya ay nagpakita ng pagtitiyaga sa pagtupad sa kaniyang atas (1Sa 16:6, 11), debosyon sa tunay na pagsamba (1Sa 7:3-6), pagkamatapat sa kaniyang mga pakikitungo (1Sa 12:3), at lakas ng loob at katatagan sa pagpapahayag at pagtataguyod ng mga kahatulan at mga pasiya ni Jehova (1Sa 10:24; 13:13; 15:32, 33).

May kinalaman sa ulat hinggil sa kahilingan ni Saul na iahon si Samuel ng espiritista sa En-dor para sa kaniya, tingnan ang SAUL Blg. 1.

SAMUEL, MGA AKLAT NG. Dalawang aklat ng Hebreong Kasulatan na maliwanag na hindi magkahiwalay sa orihinal na Hebreong kanon. Ipinahihiwatig ito ng isang nota sa Masora na nagpapakitang ang mga salita sa Unang Samuel, kabanata 28 (isa sa huling mga kabanata ng Unang Samuel), ay nasa kalagitnaan ng aklat.

Mga Manunulat at Panahong Saklaw. Ayon sa sinaunang tradisyong Judio, si Samuel ang sumulat ng unang bahagi ng aklat at sina Natan at Gad naman ang sumulat ng natitirang bahagi. Pinatutunayan ng 1 Cronica 29:29 na talagang may isinulat ang tatlong propetang iyon. Ang aklat mismo ay nag-uulat: "Sinalita ni Samuel sa bayan ang tungkol sa kaukulang nararapat sa pagkahari at isinulat iyon sa isang aklat at inilagay iyon sa harap ni Jehova." (1Sa 10:25) Gayunman, salig sa 1 Samuel 27:6, kung saan may binabanggit na "mga hari ng Juda," ipinapalagay ng maraming iskolar na ang huling pagtitipon sa mga aklat ng Samuel ay isinagawa ilang panahon pagkatapos na magsimulang umiral ang sampung-tribong kaharian ng Israel. Kung ang pananalitang "mga hari ng Juda" ay tumutukoy lamang sa mga Judeanong hari ng *dalawang-tribong kaharian,* mangangahulugan ito na ibang tao ang huling nagtipon sa mga isinulat nina Samuel, Natan, at Gad. Sa kabilang dako, kung ang "mga hari ng Juda" ay tumutukoy lamang sa mga haring nagmula sa *tribo* ni Juda, maaaring si Natan ang nagtala ng mga salitang iyon, yamang nabuhay siya sa ilalim ng pamamahala ng dalawang Judeanong hari, sina David at Solomon.—1Ha 1:32-34; 2Cr 9:29.

Bagaman si Hana at ang isang "lalaki ng Diyos" na di-binanggit ang pangalan ay gumamit ng mga salitang "hari" at "pinahiran" maraming taon pa bago aktuwal na pinamahalaan ng isang hari ang Israel, hindi ito sumusuporta sa argumento ng ilan na ang mga talatang ito ay mula sa isang yugto na mas huli kaysa sa ipinakikita sa aklat. (1Sa 2:10, 35) Ang ideya ng pagkakaroon ng hari sa hinaharap ay hindi naman bago sa mga Hebreo. May kinalaman kay Sara, na ninuno ng mga Israelita, nangako ang Diyos na pagmumulan siya ng "mga hari ng mga bayan." (Gen 17:16) Bukod diyan, ang hula ni Jacob nang mamamatay na siya (Gen 49:10), ang makahulang mga salita ni Balaam (Bil 24:17), at ang Kautusang Mosaiko (Deu 17:14-18) ay tumukoy sa panahon na magkakaroon ng hari ang mga Israelita.

Ang makasaysayang salaysay na nasa dalawang aklat ng Samuel ay nagsimula sa panahon ng mataas na saserdoteng si Eli at nagtapos sa mga pangyayari noong paghahari ni David. Samakatuwid, sumasaklaw ito sa isang yugto na humigit-kumulang 140 taon (mga 1180-mga 1040 B.C.E.). Yamang hindi binabanggit sa rekord ang pagkamatay ni David, malamang na natapos ang ulat (posibleng maliban sa editoryal na mga dagdag) noong mga 1040 B.C.E.

Autentisidad. Hindi mapag-aalinlanganan ang autentisidad ng ulat na nasa mga aklat ng Samuel. Si Kristo Jesus mismo, nang ibuwal niya ang pagtutol na ibinangon ng mga Pariseo, ay bumanggit sa insidenteng nakatala sa 1 Samuel 21:3-6 may kinalaman sa pagtanggap ni David ng tinapay na pantanghal mula kay Ahimelec na saserdote. (Mat 12:1-4) Sa sinagoga ng Antioquia sa Pisidia, sumipi ang apostol na si Pablo mula sa 1 Samuel 13:14 nang magbigay siya ng maikling repaso ng mga pangyayari sa kasaysayan ng Israel. (Gaw 13:20-22) Ang apostol na ito, sa kaniyang liham sa mga taga-Roma, ay gumamit ng mga salita mula sa awit ni David, na masusumpungan kapuwa sa 2 Samuel 22:50 at Awit 18:49, upang patunayan na ang ministeryo ni Kristo sa mga Judio ay nagbigay-katiyakan sa mga pangako ng Diyos at naglaan ng saligan upang "luwalhatiin [ng mga di-Judio] ang Diyos dahil sa kaniyang awa." (Ro 15:8, 9) Ang mga salita ni Jehova kay David sa 2 Samuel 7:14 ay sinipi at ikinapit kay Kristo Jesus sa Hebreo 1:5.

Namumukod-tangi rin ang pagkatahasan ng rekord na ito. Inilantad nito ang mga kamalian ng makasaserdoteng sambahayan ni Eli (1Sa 2:12-17, 22-25), ang katiwalian ng mga anak ni Samuel (1Sa 8:1-3), at ang mga pagkakasala ni Haring David gayundin ang mga suliranin sa kaniyang pamilya (2Sa 11:2-15; 13:1-22; 15:13, 14; 24:10).

Ang isa pang katibayan ng autentisidad ng ulat ay ang natupad na mga hula—ang paghiling ng Israel ng isang hari (Deu 17:14; 1Sa 8:5), ang pagtatakwil ni Jehova sa sambahayan ni Eli (1Sa 2:31; 3:12-14; 1Ha 2:27), at ang pagpapatuloy ng pagkahari sa linya ni David (2Sa 7:16; Jer 33:17; Eze 21:25-27; Mat 1:1; Luc 1:32, 33).

Ang rekord ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan. Lalo na itong kapansin-pansin kapag sinuri ang mga awit, na ang marami ay binibigyang-linaw ng nilalaman ng mga aklat ng Samuel. Ang pagsusugo ni Haring Saul ng mga mensahero na magbabantay sa bahay ni David upang patayin siya ang nagsilbing tagpo ng Awit 59. (1Sa 19:11) Ang mga karanasan ni David sa Gat, kung saan nagkunwari siyang baliw upang hindi siya patayin, ay ipinahihiwatig sa Awit 34 at 56. (1Sa 21:10-15; maliwanag na ang pangalang Abimelec na nasa superskripsiyon ng Awit 34 ay dapat ituring na isang titulo ni Haring Akis.) Maaaring ipinababanaag sa Awit 142 ang mga kaisipan ni David

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG SAMUEL

Rekord ng paghahari ni David—ang mga pagpapalang tinamasa niya, gayundin ang disiplinang tinanggap niya nang siya'y magkasala

Orihinal na kasama ng Unang Samuel sa iisang balumbon; ang Ikalawang Samuel ay natapos isulat nina Gad at Natan noong mga 1040 B.C.E. bago mamatay si David

---

Si David ay naging hari at namahala mula sa Hebron (1:1–4:12)

- Ipinagdalamhati ni David ang pagkamatay nina Saul at Jonatan; nanirahan siya sa Hebron at pinahiran siya ng mga lalaki ng Juda bilang hari
- Ginawang hari ni Abner ang anak ni Saul na si Is-boset sa natitirang bahagi ng Israel; nagkaroon ng labanan sa pagitan ng magkaribal na kaharian
- Lumipat si Abner sa panig ni David ngunit pinatay siya ni Joab
- Pinaslang si Is-boset; iniutos ni David na patayin ang mga pumaslang

Namahala si David bilang hari sa lahat ng tribo ng Israel (5:1–10:19)

- Pinahiran si David bilang hari sa buong Israel; binihag niya ang moog ng Sion at ginawang kaniyang kabiserang lunsod ang Jerusalem
- Makalawang ulit na sumalakay at natalo ang mga Filisteo
- Tinangka ni David na dalhin sa Jerusalem ang Kaban; hindi iyon itinuloy nang mamatay si Uzah dahil tinangka nitong pigilan ang Kaban upang hindi bumagsak
- Nagtagumpay si David sa kaniyang ikalawang pagtatangka nang buhatin ang Kaban sa tamang paraan
- Sinabi ni David kay Natan na nais niyang ipagtayo ng templo si Jehova; nakipagtipan si Jehova sa kaniya ukol sa isang kaharian

Nagkasala si David may kaugnayan kay Bat-sheba; sinapitan siya ng kapahamakan mula sa kaniyang sariling sambahayan (11:1–20:26)

- Nakipagdigma ang mga Israelita laban sa Ammon; nangalunya si David kay Bat-sheba, na ang asawang si Uria ay naglilingkod sa hukbo; nang mabigo ang mga pagsisikap ni David na ikubli ang kaniyang pagkakasala, isinaayos niyang mamatay si Uria sa pagbabaka at kinuha niya bilang asawa ang nabalong si Bat-sheba
- Sa pamamagitan ng isang mahusay na ilustrasyon, sinaway ni Natan si David dahil sa kaniyang pagkakasala at ipinahayag ang kahatulan ni Jehova: Sasapit ang kapahamakan mula sa kaniyang sariling sambahayan, hahalayin ang kaniya mismong mga asawa, mamamatay ang anak niya kay Bat-sheba
- Namatay ang bata; muling nagdalang-tao si Bat-sheba at isinilang si Solomon
- Ginahasa ng anak ni David na si Amnon ang kapatid nito sa ama na si Tamar; ipinaghiganti si Tamar ng anak ni David na si Absalom, na tunay na kapatid ni Tamar, sa pamamagitan ng pag-uutos na patayin si Amnon; tumakas si Absalom patungong Gesur
- Matapos matamo ni Absalom ang lubos na kapatawaran ni David, nagsimula siyang magpakana laban sa kaniyang ama; nang dakong huli, ipinaproklama niya sa Hebron ang kaniyang sarili bilang hari
- Nilisan ni David at ng kaniyang mga tagasuporta ang Jerusalem upang matakasan si Absalom at ang mga kapanig nito; sa Jerusalem, sinipingan ni Absalom ang sampu sa mga kinakasamang babae ni David; tinugis ng mga hukbo ni Absalom si David ngunit natalo sila; salungat sa espesipikong utos ni David, si Absalom ay pinatay
- Ibinalik si David sa pagkahari; naghimagsik ang Benjaminitang si Sheba, at iniatang ni David kay Amasa ang pamamahala sa hukbo upang sugpuin ang paghihimagsik; pinatay ni Joab si Amasa at siya ang nanguna sa hukbo; napatay si Sheba

Huling mga pangyayari sa paghahari ni David (21:1–24:25)

- Ibinigay ni David sa mga Gibeonita ang pitong anak ni Saul para patayin upang maipaghiganti ang pagkakasala sa dugo ng sambahayan ni Saul laban sa kanila
- Kumatha si David ng mga awit ng papuri kay Jehova, anupat kinilala niya na ang Diyos ang kumasi sa kaniya
- Nagkasala si David nang magpakuha siya ng sensus, na nagbunga ng pagkamatay ng mga 70,000 dahil sa salot
- Binili ni David ang giikan ni Arauna na Jebusita upang mapagtayuan ng isang altar para kay Jehova

samantalang nagtatago siya mula kay Saul sa yungib ng Adulam (1Sa 22:1) o sa yungib na nasa Ilang ng En-gedi. (1Sa 24:1, 3) Marahil ay nasa gayunding kalagayan si David nang kathain niya ang Awit 57. Gayunman, kung ihahambing ang Awit 57:6 sa 1 Samuel 24:2-4, waring ang yungib na nasa Ilang ng En-gedi ang tagpo ng Awit 57, sapagkat doon nahulog si Saul, wika nga, sa hukay na dinukal niya para kay David. Ang Awit 52 ay hinggil sa pagbibigay-alam ni Doeg kay Saul tungkol sa pakikipagugnayan ni David kay Ahimelec. (1Sa 22:9, 10) Ang pagbubunyag ng mga Zipeo kay Haring Saul hinggil sa kinaroroonan ni David ang pinagbatayan ng Awit 54. (1Sa 23:19) Waring ipinahihiwatig ng Awit 2 ang mga pagtatangka ng mga Filisteo na alisin si David sa pagiging hari pagkatapos niyang mabihag ang moog ng Sion. (2Sa 5:17-25) Ang kaligaligang idinulot ng mga Edomita noong panahon ng pakikipagdigma kay Hadadezer ang tagpo ng Awit 60. (2Sa 8:3, 13, 14) Ang Awit 51 ay isang panalangin ni David, kung saan humihingi siya ng kapatawaran dahil sa kaniyang pagkakasala may kaugnayan kay Bat-sheba. (2Sa 11:2-15; 12:1-14) Ang pagtakas ni David mula kay Absalom ang nagsilbing saligan ng Awit 3. (2Sa 15:12-17, 30) Posibleng ang tagpo ng Awit 7 ay ang pagsumpa ni Simei kay David. (2Sa 16:5-8) Maaaring ipinahihiwatig ng Awit 30 ang mga pangyayari hinggil sa pagtatayo ni David ng altar sa giikan ni Arauna. (2Sa 24:15-25) Ang Awit 18 ay katulad ng 2 Samuel 22 at may kaugnayan sa pagliligtas ni Jehova kay David mula kay Saul at sa iba pang mga kaaway.

Mga Seksiyon na Wala sa Griegong "Septuagint." Ang 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a ay hindi masusumpungan sa Griegong *Septuagint* ng Vatican Manuscript No. 1209. Dahil dito, ipinapalagay ng maraming iskolar na ang nawawalang mga seksiyon ay idinagdag na lamang sa tekstong Hebreo noong bandang huli. Upang pabulaanan ang pangmalas na ito, sina C. F. Keil at F. Delitzsch ay nagkomento: "Ang gayong palagay, na ang mga seksiyong pinag-aalinlanganan ay mga interpolasyong nakapasok sa teksto, ay hindi mapanghahawakan kung batay lamang sa awtoridad ng bersiyong Septuagint; yamang maliwanag sa lahat na ang mga tagapagsalin ng bersiyong ito ay basta na lamang nagsagawa ng pag-aalis at pagdaragdag."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, 1 Samuel, p. 177, tlb.

Kung tiyakang mapatutunayan na talagang may mga pagkakaiba sa pagitan ng inalis na mga seksiyon at ng iba pang bahagi ng aklat, ang autentisidad ng 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a ay makatuwirang pag-alinlanganan. Isinisiwalat ng paghahambing sa 1 Samuel 16:18-23 at 1 Samuel 17:55-58 ang sa wari'y isang pagkakasalungatan, sapagkat sa huling nabanggit na mga talata ay sinasabing itinanong ni Saul ang pagkakakilanlan ng kaniya mismong manunugtog sa korte at tagapagdala ng baluti, si David. Gayunman, dapat pansinin na bagaman bago nito ay inilarawan si David bilang "isang magiting at makapangyarihang lalaki at isang lalaking mandirigma," iyon ay maaaring batay lamang sa kaniyang lakas-loob na mga pagkilos nang mag-isa niyang patayin ang isang leon at isang oso upang iligtas ang mga tupa ng kaniyang ama. (1Sa 16:18; 17:34-36) Gayundin, hindi sinasabi ng Kasulatan na aktuwal na naglingkod si David sa digmaan bilang tagapagdala ng baluti ni Saul bago niya pinatay si Goliat. Ang kahilingan ni Saul kay Jesse ay ganito: "Pakisuyo, hayaan mong patuloy na maglingkod si David sa akin, sapagkat nakasumpong siya ng lingap sa aking paningin." (1Sa 16:22) Sa kabila ng kahilingang ito, posible pa rin na nang maglaon ay pinahintulutan ni Saul si David na bumalik sa Betlehem kung kaya nang sumiklab ang digmaan laban sa mga Filisteo, si David ay kasalukuyang nagpapastol sa kawan ng kaniyang ama.

May kinalaman sa tanong ni Saul na, "Kaninong anak ang batang iyon, Abner?" ang nabanggit na komentaryo ay nagsabi (p. 178, tlb.): "Hindi man nagbigay si Abner ng impormasyon tungkol sa angkan ng manunugtog ng alpa ni Saul, tiyak na hindi nalimutan ni Saul na si David ay anak ng Betlehemitang si Jesse. Ngunit may higit pang ipinahihiwatig ang tanong ni Saul. Hindi lamang ang pangalan ng ama ni David ang nais niyang malaman, kundi kung ano nga bang uri talaga ng tao ang amang iyon ng isang kabataang may lakas ng loob na magsagawa ng lubhang kahanga-hangang kabayanihan; at iniharap ang tanong hindi lamang upang mapagkalooban niya ang sambahayan nito ng eksemsiyon sa mga buwis gaya ng ipinangako bilang gantimpala sa lulupig kay Goliat (tal. 25), kundi malamang na nais din niyang ilagay ang gayong tao sa kaniyang korte, yamang nahinuha niya, batay sa lakas ng loob at katapangan ng anak, na may gayunding mga katangian ang ama nito. Totoo na tumugon lamang si David ng, 'Anak ng iyong lingkod na si Jesse ng Betlehem;' ngunit napakaliwanag batay sa pananalita sa kab. xviii. 1, 'nang matapos na siya sa pakikipag-usap kay Saul,' na patuloy pa siyang kinausap ni Saul tungkol sa kaniyang pamilya, yamang ang mismong mga salitang iyon ay nagpapahiwatig ng mahabang pag-uusap." (Para sa iba pang mga halimbawa kung saan ang "sino" ay nangangahulugan ng higit pa sa basta pag-alam sa pangalan ng isa, tingnan ang Exo 5:2; 1Sa 25:10.)

Samakatuwid, may matibay na dahilan upang ituring ang 1 Samuel 17:12-31, 55–18:6a bilang bahagi ng orihinal na teksto.

SANBALAT [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Iniligtas ni Sin [na diyos-buwan]"]. Isang Horonita (nangangahulugang isang tumatahan sa Bet-horon o sa Horonaim) na sumalansang sa mga pagsisikap ni Nehemias na kumpunihin ang pader ng Jerusalem. (Ne 2:10) Ipinapalagay na siya ang Sanbalat na binabanggit sa isang papiro na nasumpungan sa Elephantine, Ehipto, na nagpapakilala sa isang lalaki na may gayong pangalan bilang ang gobernador ng Samaria at ama nina Delaias at Selemias.

Inalipusta ni Sanbalat, kasama nina Tobia at Gesem, ang mga Judio at inakusahan ang mga ito ng paghihimagsik laban sa hari ng Persia. (Ne 2:19; 4:1) Habang sumusulong ang gawaing pagkukumpuni, siya at ang iba pang mga sumasalansang ay nagsabuwatan upang makipaglaban sa Jerusalem. Ngunit anumang pagsisikap ang kanilang ginawa may kinalaman dito ay hindi naging mabisa, sapagkat ang mga Judio ay nanalig kay Jehova at naglagay ng isang bantay. (Ne 4:7-9) Matapos mapunan ang mga puwang sa pader ng Jerusalem, paulit-ulit na tinangka ni Sanbalat at ng iba pa na hikayatin si Nehemias na umalis sa lunsod. Nang mabigo ito, inupahan niya at ni Tobia ang isang Judio na takutin si Nehemias upang may-kamalian itong magtago sa templo. Ngunit hindi sila nagtagumpay.—Ne 6:1-14.

Nang maglaon, nang bumalik siya pagkaraang mawala sa Jerusalem, natuklasan ni Nehemias na ang isang apo ng mataas na saserdoteng si Eliasib ay naging manugang ni Sanbalat. Sa gayon ay itinaboy ni Nehemias ang apong ito.—Ne 13:6, 7, 28.

SANDALYAS. Isang lapád na suwelas na yari sa katad, kahoy, o iba pang makunat na materyales na itinatali sa paa sa pamamagitan ng mga sintas, na kadalasan nama'y maninipis na piraso ng katad na idinaraan sa pagitan ng hinlalaki at ng ikalawang daliri, iniikot sa sakong, at ibinabalik sa ibabaw ng paa. Sa ilang kaso, ang *strap* ay abot hanggang sa bukung-bukong.

Noon, ang mga sandalyas ng mga Ehipsiyo ay kadalasang nakatikwas sa unahan. Ang ilang sandalyas naman ng mga Asiryano ay binubuo lamang ng pantakip para sa sakong at gilid ng paa, anupat itinatali ito sa ibabaw ng paa sa pamamagitan ng maninipis na piraso ng katad at wala itong suwelas para sa unahang bahagi ng paa. Nagsuot ng sandalyas ang mga Romano at sinasabing nagsuot din sila ng mga sapatos na kahawig ng mga ginagamit sa makabagong panahon. Mas magagarbong sandalyas o tulad-botang mga sapatos ang isinuot ng aristokrasya at mga maharlika ng mga Asiryano, mga Romano, at ng iba pa. Mga sandalyas naman na gawa sa balat ng isang uri ng dugong (hayop-dagat na parang poka [*seal*]) ang isinusuot ng ilang Bedouin sa palibot ng Bundok Sinai. Makasagisag na sinabi ni Jehova na sasapatusan niya ang Jerusalem ng "balat ng poka" (sa Heb., *ta'chash*).—Eze 16:10.

Sinasabing ang mga saserdote ng Israel ay naglingkod sa tabernakulo at sa templo nang nakatapak. (Ihambing ang Exo 3:5; Jos 5:15; Gaw 7:33.) Gayunman, isang tanda ng pamimighati o kahihiyan ang paglalakad sa labas nang nakatapak.—2Sa 15:30; Isa 20:2-5; ihambing ang kaibahan ng utos kay Ezekiel (24:17, 23).

Sa mahabang paglalakbay, kaugalian noon ang magdala ng isa pang pares ng sandalyas, yamang maaaring masira ang mga suwelas o maputol ang mga sintas. Noong isinusugo ni Jesus ang mga apostol, at maging ang 70 alagad, inutusan niya silang huwag magdala ng dalawang pares ng sandalyas kundi umasa sa pagkamapagpatuloy niyaong mga tumatanggap sa mabuting balita.—Mat 10:5, 9, 10; Mar 6:7-9; Luc 10:1, 4.

Makasagisag na Paggamit. Sa ilalim ng Kautusan, aalisin ng babaing balo ang sandalyas ng lalaking tumangging tuparin sa kaniya ang pag-aasawa bilang bayaw, at bilang pagdusta, ang pangalan nito ay tatawaging "Ang bahay niyaong hinubaran ng kaniyang sandalyas." (Deu 25:9, 10) Ang paglilipat ng ari-arian o ng karapatang tumubos ay isinagisag ng pag-aabot ng isang tao ng kaniyang sandalyas sa iba.—Ru 4:7-10; tingnan ang PAG-AASAWA BILANG BAYAW.

Sa pananalitang "sa Edom ay ihahagis ko ang aking sandalyas" (Aw 60:8; 108:9), maaaring ang ibig sabihin ni Jehova ay na susupilin ang Edom. Posibleng tumutukoy ito sa kaugalian kung saan ipinahihiwatig ng isa ang pagmamay-ari niya sa isang piraso ng lupain sa pamamagitan ng paghahagis niya roon ng kaniyang sandalyas. O, maaaring nagpapahiwatig ito ng paghamak sa Edom, yamang sa teksto ring iyon, ang Moab ay tinawag na "aking hugasan." Sa Gitnang Silangan sa ngayon, ang paghahagis ng sandalyas ay isang tanda ng paghamak.

Tinagubilinan ni David si Solomon na parusahan si Joab, na sa panahon ng kapayapaan ay 'naglagay ng dugo ng digmaan sa mga sandalyas niya,' isang makasagisag na pananalita na tumutukoy sa pagkakasala ni Joab sa dugo dahil sa pagpatay niya sa mga heneral na sina Abner at Amasa. (1Ha 2:5, 6) Ito, bukod pa sa bagay na ang nagsusuot ng kaniyang mga sandalyas ay may gawaing isasagawa nang malayo sa kaniyang bahay (o sa kinaroroonan niya; ihambing ang Gaw 12:8), ay nagbibigay-liwanag sa payo ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano na ang kanilang mga paa ay dapat na "may suot na panyapak para sa mabuting balita ng kapayapaan."—Efe 6:14, 15.

Noon, ang pagkakalag ng mga sintas ng sandalyas ng iba o ang pagdadala ng kaniyang mga sandalyas ay itinuturing na isang mababang gawain gaya ng madalas na ginagawa ng mga alipin. Ginamit ni Juan ang ganitong simili upang ipahiwatig na mas mababa siya kaysa kay Kristo.—Mat 3:11; Mar 1:7.

SANDATA. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

SANEDRIN. Tingnan ang HUKUMAN.

SANGA, SIBOL. Ang sanga ay isang mas maliit na dibisyon ng isang pangunahing bahagi, gaya ng sanga ng isang punungkahoy, isang ilog, o isang pamilya. Sa Bibliya, ilang salitang Hebreo at Griego ang isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "sanga," "sibol," 'munting sanga,' "supang," "supling," 'malaking sanga,' "maliit na sanga" at "tuktok ng puno." Ang mga sanga ng mga punungkahoy ay may bahaging ginampanan sa pagsamba ng Israel. Kapag Kapistahan ng mga Kubol, sa ikapitong buwan, na Etanim o Tisri, ang mga sanga ng mga punungkahoy, kabilang na ang palma, olibo, mirto, at alamo, ay ginagamit sa pagtatayo ng mga kubol na tinitirahan ng mga tao sa panahon ng kapistahan. —Lev 23:40; Ne 8:15.

Nang pumasok si Jesus sa Jerusalem noong Nisan 9, 33 C.E., ang pulutong na pumaroon sa Jerusalem para sa Paskuwa at sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay sumalubong sa kaniya sa pamamagitan ng pagwawagayway ng mga sanga ng palma, anupat ibinunyi siya bilang hari ng Israel. (Ju 12:12, 13) Gayundin, ang "malaking pulutong" sa pangitain ni Juan sa Apocalipsis kabanata 7 ay ipinakikitang nagwawagayway ng mga sanga ng palma habang kinikilala nila na ang kaligtasan ay utang nila sa Diyos, na nasa trono, at sa Kordero.—Apo 7:9, 10.

Makasagisag na Paggamit. Si Jesus ay pinalaki sa maliit na bayan ng Nazaret, malamang na nangangahulugang "Bayang Sibol." Itinawag-pansin ng apostol na si Mateo na si Jesus ay tinawag na Nazareno (lumilitaw na mula sa Heb. na *ne'tser,* sibol) bilang isang katuparan ng hula, anupat tinutukoy ang hula sa Isaias 11:1.—Mat 2:23.

Inihalintulad ng apostol na si Pablo ang mga nagiging bahagi ng binhi ni Abraham na nakahanay para sa makalangit na Kaharian sa mga sanga ng isang makasagisag na punong olibo. Ang mga sanga ng ligáw na olibo (mga tao ng mga bansa, mga Gentil) ay inihugpong upang halinhan ang "pinutol" na likas na mga sanga (mga Judio) sapagkat kaunti lamang ang tumanggap kay Kristo, anupat nabigo ang karamihan na gawin ito. Sa gayon, ang hustong bilang na itinalaga ng Diyos ay nakumpleto, anupat sa huling yugto nito ay binuo ito ng mga Judio at mga Gentil.—Ro 11:17-24.

Ang "supling" (*offshoot*) o "sanga" (*bough*) at ang kaugnay na mga terminong binanggit sa itaas ay ginagamit sa Kasulatan upang tumukoy sa isang anak o supling, isang inapo. Sa mga pagpapala ni Jacob sa kaniyang mga anak, tinawag niya si Jose na isang supling (sa Heb., *ben,* "anak"). (Gen 49:22, tlb sa *Rbi8*) Ang pagpuksa na walang iniiwang ugat ni sanga ay sumasagisag sa pagkapawi ng pamilya o ng lahat na kabilang sa isang partikular na uri, o lubusang pagkapuksa na walang posibilidad na maipanumbalik pa.—Mal 4:1; ihambing ang Isa 5:24; Os 9:16.

Si Jesu-Kristo ay makahulang tinutukoy sa Hebreong Kasulatan bilang ang lingkod ni Jehova na si "Sibol" (*NW, Le*) o "ang Sanga" (*KJ, AT*), "ang Usbong" (*Ro*). (Zac 3:8) Sa Zacarias 6:12, 13, "ang lalaki na ang pangalan ay Sibol" ay inilalarawang magtatayo ng templo ni Jehova at uupo bilang isang saserdote sa kaniyang trono. Maaari lamang itong kumapit kay Jesu-Kristo, yamang siya ang tanging makagaganap sa katungkulan ng Hari at Saserdote sa ilalim ng kaayusan ng Diyos. Si Jesu-Kristo ay ipinangangako bilang isang matuwid na "sibol" na ibinangon para kay David. Ang Isang ito ang maglalapat ng katuwiran at katarungan. (Jer 23:5; 33:15; ihambing ang Isa 53:2; Apo 22:16.) Tinatawag din siyang isang sanga (*twig*) at isang sibol mula kay Jesse, ama ni David.—Isa 11:1.

Ang wakas ng dinastiya ng mga hari ng Babilonya ay inilarawan sa pamamagitan ng paghahalintulad dito sa "isang kinasusuklamang sibol," itinapon at hindi karapat-dapat na ilibing.—Isa 14:19.

Kung paanong pinangyayari ni Jehova na Maylalang ang pagsibol ng mga halaman at mga punungkahoy sa hardin, gayundin naman, ang "sibol," "sanga (*bough*)," at ang katulad na mga termino ay iniuugnay sa kasaganaan, paglago, at mga pagpapala mula kay Jehova. (Isa 4:2; 60:21, 22; Job 29:19) Ipinangako niya na "gaya ng mga dahon ["isang sanga," *KJ;* "isang luntiang dahon," *RS*] ay mamumukadkad ang mga matuwid."—Kaw 11:28.

SANLIBUTAN. Ito ang karaniwang terminong Tagalog na ginamit bilang salin ng Griegong *ko'smos* sa lahat ng mga paglitaw nito sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, maliban sa 1 Pedro 3:3, kung saan isinalin ito bilang "kagayakan." Ang "sanlibutan" ay maaaring mangahulugang (1) sangkatauhan sa kabuuan, anuman ang kanilang kalagayan sa moral o landasin sa buhay, (2) ang balangkas ng mga kalagayan ng tao na doo'y ipinanganak at namumuhay ang isang tao (at sa diwang ito ay may mga panahong kahawig na kahawig ito ng

Griegong *ai·on′,* "sistema ng mga bagay"), o (3) ang karamihan ng sangkatauhan na hiwalay sa sinang-ayunang mga lingkod ni Jehova.

Ginamit ng *King James Version* ang salitang "sanlibutan" bilang salin hindi lamang ng *ko′smos* kundi pati ng tatlong iba pang salitang Griego (*ge; ai·on′; oi·kou·me′ne*) at ng limang iba't ibang salitang Hebreo (*'e′rets; che′dhel; che′ledh; ′oh·lam′; te·vel′*). Dahil dito, lumabo o nagkahalu-halo ang mga kahulugan ng mga ito anupat mahirap nang makuha ang tamang unawa sa mga kasulatang nasasangkot. Malaki ang naitulong ng mas huling mga salin upang mabigyang-linaw ang kalituhang ito.

Ang Hebreong *'e′rets* at ang Griegong *ge* (na pinagmulan ng mga salitang Ingles na *"ge*ography" at *"ge*ology") ay nangangahulugang "lupa; lupain" (Gen 6:4; Bil 1:1; Mat 2:6; 5:5; 10:29; 13:5), bagaman sa ilang kaso, ang mga ito'y maaaring sumagisag sa mga tao sa lupa, gaya sa Awit 66:4 at Apocalipsis 13:3. Kapuwa ang *′oh·lam′* (Heb.) at *ai·on′* (Gr.) ay pangunahing may kaugnayan sa isang yugto ng panahon na di-tiyak ang haba. (Gen 6:3; 17:13; Luc 1:70) Ang *ai·on′* ay maaari ring tumukoy sa "sistema ng mga bagay" na pagkakakilanlan ng isang partikular na yugto, edad [*age*], o *epoch.* (Gal 1:4) Ang *che′ledh* (Heb.) ay waring may katulad na kahulugan at maaaring isalin sa pamamagitan ng mga terminong gaya ng "lawig ng buhay" at "sistema ng mga bagay." (Job 11:17; Aw 17:14) Ang *oi·kou·me′ne* (Gr.) ay nangangahulugang "tinatahanang lupa" (Luc 21:26), at ang *te·vel′* (Heb.) naman ay maaaring isalin bilang "mabungang lupain." (2Sa 22:16) Ang *che′dhel* (Heb.) ay sa Isaias 38:11 lamang lumitaw, at sa *King James Version* ay isinalin ito bilang "sanlibutan" sa pananalitang "mga tumatahan sa sanlibutan." Iminumungkahi ng *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 874) ang saling "mga tumatahan sa (sanlibutan ng) paglilikat," habang itinatawag-pansin nito na pinapaboran ng karamihan sa mga iskolar ang mababasa sa ilang manuskritong Hebreo kung saan *che′ledh* ang nakalagay sa halip na *che′dhel.* Ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan ng "mga tumatahan sa lupain ng paglilikat."—Tingnan ang EDAD; LUPA; SISTEMA NG MGA BAGAY, MGA.

Ang "Kosmos" at ang Iba't Ibang Diwa Nito. Ang saligang kahulugan ng Griegong *ko′smos* ay "kaayusan." At yamang ang kagandahan ay may malapit na kaugnayan sa kaayusan at simetriya, itinatawid din ng *ko′smos* ang kaisipang iyan kung kaya naman madalas itong gamitin ng mga Griego upang tumukoy sa "kagayakan," lalo na may kinalaman sa mga kababaihan. Ganiyan ang pagkakagamit ng *ko′smos* sa 1 Pedro 3:3. Dito rin nagmula ang salitang Ingles na *"cosmetic,"* na pinagkunan naman ng salitang Tagalog na "kosmetik." Ang kaugnay na pandiwang *ko·sme′o* ay may diwa na 'pag-aayos' sa Mateo 25:7 at 'paggagayak' sa ibang mga talata. (Mat 12:44; 23:29; Luc 11:25; 21:5; 1Ti 2:9; Tit 2:10; 1Pe 3:5; Apo 21:2, 19) Ang pang-uring *ko′smi·os,* sa 1 Timoteo 2:9 at 3:2, ay ginamit na deskripsiyon ng isang bagay na "maayos."

Yamang ang sansinukob ay kakikitaan ng kaayusan, may mga panahong ikinakapit ng mga Griegong pilosopo ang *ko′smos* sa buong nakikitang sangnilalang. Gayunman, hindi sila lubusang nagkakasundo sa bagay na ito, anupat sinasabi ng ilan na kapit lamang ito sa mga bagay sa kalangitan, samantalang ikinakapit naman ito ng iba sa buong sansinukob. Ginamit ng ilang akdang Apokripal ang salitang *ko′smos* upang tumukoy sa kabuuan ng materyal na sangnilalang (ihambing ang Karunungan 9:9; 11:17), yamang isinulat ang mga ito noong panahong pinapasok ng pilosopiyang Griego ang maraming larangan ng mga Judio. Ngunit sa kinasihang mga akda ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, halos o marahil ay talagang wala ang diwang ito. May ilang teksto na tila gumagamit ng terminong *ko′smos* sa gayong diwa, gaya ng ulat ng talumpati ng apostol sa mga taga-Atenas sa Areopago. Doo'y sinabi ni Pablo: "Ang Diyos na gumawa ng sanlibutan [isang anyo ng *ko′smos*] at ng lahat ng bagay na naririto, yamang ang Isang ito nga ay Panginoon ng langit at lupa, ay hindi tumatahan sa mga templong gawa ng kamay." (Gaw 17:22-24) Yamang karaniwan sa mga Griego noon ang paggamit ng *ko′smos* upang tumukoy sa sansinukob, maaaring ginamit ni Pablo ang *ko′smos* sa gayong diwa. Gayunman, kahit sa tekstong ito ay posible rin na ginamit niya iyon sa isa sa mga diwang tatalakayin sa artikulong ito.

Iniuugnay sa Sangkatauhan. Matapos nitong talakayin ang paggamit ng mga pilosopo sa salitang *ko′smos* upang tumukoy sa sansinukob, ganito ang sabi ng *Synonyms of the New Testament* (London, 1961, p. 201, 202) ni Richard C. Trench: "Mula sa paggamit na ito ng κόσμος [*ko′smos*] upang tumukoy sa materyal na sansinukob, . . . kasunod yaong κόσμος bilang panlabas na balangkas ng lahat ng bagay na doo'y namumuhay at kumikilos ang tao, na umiiral para sa kaniya at na siya ang pinakasentro ng moral (Juan xvi. 21; I Cor. xiv. 10; I Juan iii. 17); . . . at pagkatapos ay ang mga tao mismo, ang kabuuan ng mga taong nabubuhay sa sanlibutan (Juan i. 29; iv. 42; II Cor. v. 19); at kasunod nito, at sa etikal na paraan, lahat ng hindi kabilang sa ἐκκλησία [*ek·kle·si′a;* ang iglesya o kongregasyon], na hiwalay sa buhay ng Diyos at dahil sa balakyot na mga gawa ay mga kaaway Niya (I Cor. i. 20, 21; II Cor. vii. 10; San. iv. 4)."

Sa katulad na paraan, sinipi ng aklat na *Studies in the Vocabulary of the Greek New Testament,* ni K. S. Wuest (1946, p. 57), ang sinabi ng iskolar sa Griego na si Cremer: "Yamang ang *kosmos* ay itinuturing na kaayusan ng mga bagay-bagay na nakasentro sa tao, siya ang pangunahing pinagtutuunan ng pansin, at ang *kosmos* ay tumutukoy sa sangkatauhan na nasa loob ng kaayusang iyon ng mga bagay-bagay, ang sangkatauhan na naghahayag ng sarili nito sa kaayusang iyon at sa pamamagitan niyaon (Mat. 18:7)."

Buong sangkatauhan. Samakatuwid, ang *ko′smos,* o "sanlibutan," ay may malapit na kaugnayan sa *sangkatauhan.* Totoo ito sa sekular na panitikang Griego at lalo na sa Kasulatan. Nang sabihin ni Jesus na "nakikita" ng taong naglalakad sa liwanag ng araw "ang liwanag ng sanlibutang [isang anyo ng *ko′smos*] ito" (Ju 11:9), parang lumilitaw na ang pananalitang 'sanlibutan' ay tumutukoy lamang sa planetang Lupa, na ang pinagmumulan ng liwanag sa maghapon ay ang araw. Gayunman, pagkatapos ay sinasabi niya na ang taong naglalakad sa gabi ay may nababangga "dahil ang liwanag ay wala *sa kaniya."* (Ju 11:10) Ibinigay ng Diyos ang araw at ang iba pang mga bagay sa kalangitan pangunahin na para sa sangkatauhan. (Ihambing ang Gen 1:14; Aw 8:3-8; Mat 5:45.) Sa katulad na paraan, ginamit ni Jesus ang liwanag sa isang espirituwal na diwa at sinabi niya sa kaniyang mga tagasunod na sila ang magiging "liwanag ng sanlibutan." (Mat 5:14) Tiyak na hindi niya ibig sabihing sila ang magbibigay-liwanag sa planeta, sapagkat pagkatapos ay ipinakita niya na ang pagbibigay-liwanag nila ay para sa sangkatauhan, "sa harap ng mga tao." (Mat 5:16; ihambing ang Ju 3:19; 8:12; 9:5; 12:46; Fil 2:15.) Ang pangangaral ng mabuting balita "sa buong sanlibutan" (Mat 26:13) ay nangangahulugan din ng pangangaral nito sa buong sangkatauhan, kung paanong sa ilang wika, ang *"all the world"* ay isang karaniwang paraan ng pagsasabing "lahat" (ihambing ang pananalitang Pranses na *tout le monde* at ang pananalitang Kastila na *todo el mundo*).—Ihambing ang Ju 8:26; 18:20; Ro 1:8; Col 1:5, 6.

Kung gayon, sa isang saligang diwa, ang *ko′smos* ay tumutukoy sa buong sangkatauhan. Kaya naman sinasabi ng Kasulatan na ang *ko′smos,* o sanlibutan, ay nagkasala (Ju 1:29; Ro 3:19; 5:12, 13) at nangangailangan ng tagapagligtas na magbibigay-buhay rito (Ju 4:42; 6:33, 51; 12:47; 1Ju 4:14), mga deskripsiyong kapit lamang sa sangkatauhan at hindi sa mga nilalang na walang buhay ni sa mga hayop. Ito ang sanlibutan na inibig ng Diyos nang gayon na lamang anupat "ibinigay niya ang kaniyang bugtong na Anak, upang ang bawat isa na nananampalataya sa kaniya ay hindi mapuksa kundi magkaroon ng buhay na walang hanggan." (Ju 3:16, 17; ihambing ang 2Co 5:19; 1Ti 1:15; 1Ju 2:2.) Ang sanlibutang iyan ng sangkatauhan ang siyang bukid na hinasikan ni Jesu-Kristo ng mainam na binhi, "ang mga anak ng kaharian."—Mat 13:24, 37, 38.

Nang sabihin ni Pablo na ang "di-nakikitang mga katangian [ng Diyos] ay malinaw na nakikita mula pa sa pagkalalang ng sanlibutan, sapagkat napaguunawa ang mga ito sa pamamagitan ng mga bagay na ginawa," tiyak na ang tinutukoy niya ay mula sa pagkalalang ng sangkatauhan, sapagkat nang lumitaw ang sangkatauhan, saka lamang nagkaroon sa lupa ng mga isipan na may kakayahang 'umunawa' ng gayong di-nakikitang mga katangian sa pamamagitan ng nakikitang sangnilalang.—Ro 1:20.

Sa katulad na paraan, sinasabi ng Juan 1:10 na "ang sanlibutan [*ko′smos*] ay umiral sa pamamagitan niya [ni Jesus]." Bagaman totoong nakibahagi si Jesus sa paggawa ng lahat ng bagay, kasama na ang langit at ang planetang Lupa at ang lahat ng bagay na narito, sa tekstong ito, ang *ko′smos* ay pangunahing kumakapit sa sangkatauhan na ginawa nang may partisipasyon ni Jesus. (Ihambing ang Ju 1:3; Col 1:15-17; Gen 1:26.) Kaya naman ganito ang sabi ng natitirang bahagi ng talata: "Ngunit hindi siya nakilala ng sanlibutan [samakatuwid nga, ng sangkatauhan]."

Ang "pagkakatatag ng sanlibutan." Ang malinaw na kaugnayang ito ng *ko′smos* at ng sangkatauhan ay makatutulong din upang maunawaan kung ano ang ibig sabihin ng "pagkakatatag ng sanlibutan," na binabanggit sa maraming teksto. Sa mga tekstong iyon, may mga bagay na sinasabing naganap 'mula sa pagkakatatag ng sanlibutan.' Ang ilan sa mga ito ay ang 'pagbububo ng dugo ng mga propeta' mula noong panahon ni Abel, isang 'kahariang inihanda,' at ang 'mga pangalang napasulat sa balumbon ng buhay.' (Luc 11:50, 51; Mat 25:34; Apo 13:8; 17:8; ihambing ang Mat 13:35; Heb 9:26.) Ang mga bagay na ito ay may kinalaman sa buhay at gawain ng mga tao. Samakatuwid, tiyak na ang "pagkakatatag ng sanlibutan" ay may kinalaman sa pasimula ng sangkatauhan, at hindi sa pasimula ng mga nilalang na walang buhay o ng mga nilalang na hayop. Ipinakikita ng Hebreo 4:3 na ang mga gawang paglalang ng Diyos ay, hindi *pinasimulan,* kundi *"tapos na* mula pa nang pagkakatatag ng sanlibutan." Yamang maliwanag na si Eva ang panghuli sa mga gawang paglalang ni Jehova sa lupa, hindi maaaring mauna sa kaniya ang pagkakatatag ng sanlibutan.

Gaya ng ipinakikita sa mga artikulong ABEL (Blg. 1) at PATIUNANG KAALAMAN, PATIUNANG PAGTATALAGA (Patiunang pagtatalaga sa Mesiyas), ang termi-

nong Griego (*ka·ta·bo·le′*) para sa "pagkakatatag" ay maaaring tumukoy sa paglilihi ng binhi ng tao. Ang *ka·ta·bo·le′* ay literal na nangangahulugang "isang paghahagis [ng binhi]," at sa Hebreo 11:11 ay maaari itong isalin bilang "maglihi" (*RS, NW*). Maliwanag na ang pagkakagamit nito roon ay tumutukoy sa 'paghahagis' ni Abraham ng binhi ng tao upang magkaanak at sa pagtanggap ni Sara sa binhing iyon upang mapertilisa iyon.

Samakatuwid, ang "pagkakatatag ng sanlibutan" ay hindi dapat unawain bilang ang pasimula ng pagkakalalang ng materyal na sansinukob. At ang pananalitang "bago pa ang pagkakatatag ng sanlibutan" (Ju 17:5, 24; Efe 1:4; 1Pe 1:20) ay hindi rin tumutukoy sa isang panahon bago lalangin ang materyal na sansinukob. Sa halip, maliwanag na ang mga pananalitang ito ay tumutukoy sa panahon nang 'itatag' ang lahi ng tao sa pamamagitan ng unang magasawang sina Adan at Eva, na, sa labas ng Eden ay nagsimulang maglihi ng binhi na maaaring makinabang sa mga paglalaan ng Diyos para sa katubusan mula sa minanang kasalanan.—Gen 3:20-24; 4:1, 2.

'Panoorin sa sanlibutan, kapuwa sa mga anghel at mga tao.' Ganito ang pagkakasalin ng *American Standard Version* sa 1 Corinto 4:9: "Tayo ay ginawang panoorin sa sanlibutan, kapuwa sa mga anghel at mga tao." Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na saklaw ng salitang *ko′smos* na ginamit dito kapuwa ang di-nakikitang mga espiritung nilalang at ang nakikitang mga taong nilalang. Gayunman, ang talababa ay nagbibigay ng alternatibong salin sa pagsasabing: "O, *at sa mga anghel, at sa mga tao."* Kapareho ng huling nabanggit na saling ito ang pagkakasalin ng ibang mga bersiyon sa tekstong Griego na ito. (*KJ; La; Mo; Vg; CC; Murdock*) Ganito ang mababasa sa salin ni Young: "Naging isang panoorin kami sa sanlibutan, at mga mensahero, at mga tao." Bago nito, sa 1 Corinto 1:20, 21, 27, 28; 2:12; 3:19, 22 ginamit ng manunulat ang salitang *ko′smos* upang tukuyin ang sanlibutan ng sangkatauhan, kaya naman maliwanag na hindi siya kaagadagad na lilihis sa diwang iyan sa 1 Corinto 4:9, 13. Kaya nga, kung tatanggapin natin ang pagkakasalin na "kapuwa sa mga anghel at mga tao," ang pananalitang ito'y isa lamang pagdiriin, hindi para palawakin ang kahulugan ng salitang *ko′smos,* kundi para palawakin ang mga manonood anupat saklaw hindi lamang ang sanlibutan ng sangkatauhan, kundi pati ang "mga anghel" at gayundin ang "mga tao."—Ihambing ang *Ro.*

Ang daigdig na kinabubuhayan ng mga tao at ang balangkas nito. Hindi naman ibig sabihin na tuluyang naiwala ng *ko′smos* ang orihinal na diwa nito ng "kaayusan" at naging singkahulugan na lamang ito ng sangkatauhan. Ang sangkatauhan mismo ay kakikitaan ng kaayusan, yamang binubuo ito ng mga pamilya, mga tribo, mga bansa at mga grupo na may kani-kaniyang wika (1Co 14:10; Apo 7:9; 14:6), mga uring mayayaman at mahihirap at iba pang mga pangkat. (San 2:5, 6) Habang lumalaki ang bilang ng sangkatauhan at tumatagal ang pag-iral nito, nabuo naman sa lupa ang isang balangkas ng mga bagay-bagay na nakapalibot at nakaaapekto sa sangkatauhan. Nang banggitin ni Jesus ang tungkol sa isang tao na 'nagtamo ng buong sanlibutan ngunit kasabay nito'y naiwala naman ang kaniyang kaluluwa,' maliwanag na ang tinutukoy niya ay ang pagtatamo ng lahat ng maiaalok ng daigdig at ng lipunan ng mga tao. (Mat 16:26; ihambing ang 6:25-32.) Ganito rin ang kahulugan ng mga salita ni Pablo hinggil sa mga "gumagamit ng sanlibutan" at sa 'pagkabalisa ng mga taong may asawa para sa mga bagay ng sanlibutan' (1Co 7:31-34), pati na rin ng pagtukoy ni Juan sa "panustos-buhay ng sanlibutang ito."—1Ju 3:17; ihambing ang 1Co 3:22.

Kung sa diwa ng balangkas, kaayusan, o daigdig na kinabubuhayan ng mga tao, ang kahulugan ng *ko′smos* ay kahawig niyaong sa Griegong *ai·on′.* Sa ilang kaso, halos maaari pa ngang pagpalitin ang dalawang salitang ito. Halimbawa, iniulat na pinabayaan ni Demas ang apostol na si Pablo sa dahilang "inibig niya ang kasalukuyang sistema ng mga bagay [*ai·o′na*]," samantalang nagbabala naman ang apostol na si Juan na 'huwag ibigin ang sanlibutan [*ko′smon*]' at ang paraan nito ng pamumuhay na kaakit-akit sa makasalanang laman. (2Ti 4:10; 1Ju 2:15-17) At sa Juan 12:31, yaong isa na inilalarawan bilang "ang tagapamahala ng sanlibutang ito [*ko′smou*]" ay ipinakikilala naman sa 2 Corinto 4:4 bilang ang "diyos ng sistemang ito ng mga bagay [*ai·o′nos*]."

Sa pagtatapos ng kaniyang Ebanghelyo, sinabi ng apostol na si Juan na kung ang lahat ng bagay na ginawa ni Jesus ay naisulat nang lubhang detalyado, sa palagay niya, "sa sanlibutan [isang anyo ng *ko′smos*] mismo ay hindi magkakasiya ang mga balumbong isinulat." (Ju 21:25) Hindi niya ginamit ang *ge* (lupa) ni ang *oi·kou·me′ne* (tinatahanang lupa) anupat sinabing hindi magkakasiya sa *planetang ito* ang mga balumbon, kundi ginamit niya ang *ko′smos,* anupat maliwanag na ang ibig niyang sabihin ay hindi kayang tanggapin ng lipunan ng tao (at ng mga aklatan nito) ang pagkarami-raming rekord na malilikha nito (sa istilo ng aklat na ginagamit noon). Ihambing din ang mga tekstong gaya ng Juan 7:4; 12:19 para sa katulad na mga paggamit sa *ko′smos.*

Pagparito "sa sanlibutan." Samakatuwid, kapag ang isa'y 'ipinanganak sa sanlibutang ito,' hindi lamang siya basta ipinanganganak sa gitna ng

sangkatauhan kundi pumapasok din siya sa balangkas ng mga kalagayang kinabubuhayan ng mga tao. (Ju 16:21; 1Ti 6:7) Gayunman, bagaman ang pagparito sa sanlibutan ay maaaring tumukoy sa kapanganakan ng isa sa daigdig na kinabubuhayan ng mga tao, hindi laging ganito ang kaso. Halimbawa, sa isang panalangin sa Diyos, sinabi ni Jesus: "Kung paanong isinugo mo ako sa sanlibutan, isinugo ko rin sila [ang kaniyang mga alagad] sa sanlibutan." (Ju 17:18) Isinugo niya sila sa sanlibutan bilang mga lalaking maygulang at hindi bilang mga bagong-silang na sanggol. Sinabi ni Juan na ang mga bulaang propeta at mga manlilinlang ay "humayo sa sanlibutan."—1Ju 4:1; 2Ju 7.

Maliwanag na ang maraming pagtukoy sa 'pagparito ni Jesus o pagsusugo sa kaniya sa sanlibutan' ay hindi pangunahing tumutukoy, kung tumutukoy man, sa kaniyang kapanganakan bilang tao kundi mas makatuwirang kumakapit sa paghayo niya sa gitna ng sangkatauhan, anupat hayagang isinasagawa ang ministeryong iniatas sa kaniya mula nang siya'y bautismuhan at pahiran, habang nagsisilbing tagapagdala ng liwanag sa sanlibutan ng sangkatauhan. (Ihambing ang Ju 1:9; 3:17, 19; 6:14; 9:39; 10:36; 11:27; 12:46; 1Ju 4:9.) Ang kaniyang kapanganakan bilang tao ay isa lamang mahalagang hakbang para sa layuning iyon. (Ju 18:37) Upang patunayan ito, sinabi ng manunulat ng Mga Hebreo na binigkas ni Jesus ang mga salita ng Awit 40:6-8 "nang pumarito siya sa sanlibutan," at makatuwiran naman na hindi ito ginawa ni Jesus bilang isang bagong-silang na sanggol.—Heb 10:5-10.

Nang matapos ang kaniyang pangmadlang ministeryo sa gitna ng sangkatauhan, batid ni Jesus "na dumating na ang kaniyang oras upang umalis siya sa sanlibutang ito patungo sa Ama." Siya'y mamamatay bilang tao at bubuhaying-muli sa dako ng mga espiritu na pinanggalingan niya.—Ju 13:1; 16:28; 17:11; ihambing ang Ju 8:23.

Ang "panimulang mga bagay ng sanlibutan." Sa Galacia 4:1-3, ipinakita ni Pablo na ang isang bata ay tulad ng isang alipin sa diwang nasa ilalim ito ng pangangalaga ng iba hanggang sa sumapit ito sa hustong gulang. Sumunod ay sinabi niya: "Gayundin naman tayo, noong tayo ay mga sanggol pa, ay patuloy na napaaalipin sa mga panimulang bagay [*stoi·kheiʹa*] na nauukol sa sanlibutan." Pagkatapos ay ipinakita ni Pablo na ang Anak ng Diyos ay dumating sa "hustong hangganan ng panahon" at pinalaya niya mula sa ilalim ng Kautusan yaong mga naging alagad niya upang tumanggap sila ng pag-aampon bilang mga anak. (Gal 4:4-7) Sa katulad na paraan, sa Colosas 2:8, 9, 20 ay binabalaan ni Pablo ang mga Kristiyano sa Colosas na mag-ingat na huwag silang matangay "sa pamamagitan ng pilosopiya at walang-katuturang panlilinlang ayon sa tradisyon ng mga tao, ayon sa panimulang mga bagay [*stoi·kheiʹa*] ng sanlibutan at hindi ayon kay Kristo; sapagkat sa kaniya tumatahan sa katawan ang buong kalubusan ng tulad-Diyos na katangian," anupat idiniin niya na "namatay [silang] kasama ni Kristo sa panimulang mga bagay ng sanlibutan."

Hinggil sa salitang Griego na *stoi·kheiʹa* (anyong pangmaramihan ng *stoi·kheiʹon*) na ginamit ni Pablo, ganito ang sabi ng *The Pulpit Commentary* (Galatians, p. 181): "Mula sa pangunahing diwa nito na 'mga tulos na nakahanay,' . . . ang terminong ito [*stoi·kheiʹa*] ay ikinapit sa mga titik ng alpabeto na magkakahanay, at pagkatapos ay sa mga pangunahing bahagi ng pananalita; pagkatapos ay sa mga pangunahing bahagi ng lahat ng bagay sa kalikasan, gaya halimbawa ng apat na 'elemento' (tingnan ang 2 Ped. iii. 10, 12); at sa 'mga saligang sangkap' o unang 'mga elemento' ng anumang sangay ng kaalaman. Ginamit ito sa Heb. v. 12 sa huling diwang nabanggit." (Inedit ni C. Spence, London, 1885) Ang kaugnay na pandiwang *stoi·kheʹo* ay nangangahulugang 'lumakad nang maayos.'—Gal 6:16.

Sa kaniyang mga liham sa mga taga-Galacia at mga taga-Colosas, maliwanag na hindi ang saligan o pangunahing mga bahagi ng materyal na sangnilalang ang tinutukoy ni Pablo kundi, sa halip, gaya ng komento ng Alemang iskolar na si Heinrich A. W. Meyer sa kaniyang *Critical and Exegetical Hand-Book* (1884, Galatians, p. 168), ang "mga elemento ng di-Kristiyanong sangkatauhan," samakatuwid nga, ang pundamental, o pangunahing mga simulain nito. Ipinakikita ng mga liham ni Pablo na kasama rito ang mga pilosopiya at mga turong mapanlinlang na ang tanging batayan ay mga pamantayan, konsepto, pangangatuwiran, at mitolohiya ng mga tao, gaya ng kinagigiliwan ng mga Griego at ng iba pang mga taong pagano. (Col 2:8) Gayunman, maliwanag na ginamit din niya ang terminong ito upang sumaklaw sa mga bagay na may kinalaman sa mga Judio, hindi lamang ang di-Biblikal na mga turong Judio na humihiling ng asetisismo o "pagsamba sa mga anghel" kundi pati na rin ang turo na ang mga Kristiyano ay obligadong tumupad sa Kautusang Mosaiko.—Col 2:16-18; Gal 4:4, 5, 21.

Totoo na sa Diyos nagmula ang Kautusang Mosaiko. Subalit nang panahong iyon ay natupad na ito kay Kristo Jesus, "ang katunayan" na itinuturo ng mga anino nito, at samakatuwid ay lipas na ito. (Col 2:13-17) Karagdagan pa, ang tabernakulo (at ang templong itinayo nang maglaon) ay "makasanlibutan" o gawa ng tao, at sa gayo'y 'makalupa' (sa Gr., *ko·smi·konʹ;* Heb 9:1, *Mo*), samakatuwid nga, bahagi ng daigdig ng mga tao at hindi makalangit ni espirituwal. Ang mga kahilingang kaugnay nito ay "mga

kahilingan ng batas may kinalaman sa laman at ipinataw hanggang sa takdang panahon upang ituwid ang mga bagay-bagay." Samantala, nang panahong iyon ay pumasok na si Kristo Jesus sa "mas dakila at lalong sakdal na tolda na hindi ginawa ng mga kamay, samakatuwid nga, hindi sa paglalang na ito," kundi sa langit mismo. (Heb 9:8-14, 23, 24) Sinabi niya mismo sa isang babaing Samaritana na darating ang panahon na ang templo sa Jerusalem ay hindi na gagamitin sa tunay na pagsamba kundi "sasambahin ng mga tunay na mananamba ang Ama sa espiritu at katotohanan." (Ju 4:21-24) Kaya naman, nang si Jesus ay mamatay, buhaying-muli, at umakyat sa langit, hindi na kailangang gumamit ng gayong mga bagay na "makasagisag na mga paglalarawan" (Heb 9:23) lamang ng mas dakilang mga bagay sa langit.

Samakatuwid nang panahong iyon, ang mga Kristiyanong taga-Galacia at taga-Colosas ay maaari nang sumamba ayon sa nakahihigit na paraang salig kay Kristo Jesus. Siya, at hindi ang mga tao at ang mga simulain o mga turo ng mga tao, ni ang "mga kahilingan ng batas may kinalaman sa laman" na matatagpuan sa tipang Kautusan, ang dapat kilalanin bilang itinakdang pamantayan at hustong panukat ng katotohanan ng anumang turo o daan ng buhay. (Col 2:9) Ang mga Kristiyano ay hindi dapat maging tulad ng mga bata anupat kusang-loob na nagpapasailalim sa Kautusang Mosaiko, na inihalintulad sa isang tagapagturo [*tutor*]. (Gal 3:23-26) Sa halip, ang kaugnayan nila sa Diyos ay dapat na maging tulad ng kaugnayan ng isang maygulang na anak sa kaniyang ama. Ang kautusan ay panimulang bagay lamang, "ang abakada ng relihiyon," kung ihahambing sa turong Kristiyano. (*Critical and Exegetical Hand-Book* ni H. Meyer, 1885, Colossians, p. 292) Palibhasa'y inianak sila sa makalangit na buhay, ang mga pinahirang Kristiyano, sa diwa, ay namatay at naibayubay na sa *ko'smos* ng daigdig na kinabubuhayan ng mga tao, kung saan dating ipinatutupad ang mga tuntuning gaya ng pagtutuli sa laman. Sila'y naging "isang bagong nilalang." (2Co 5:17; Col 2:11, 12, 20-23; ihambing ang Gal 6:12-15; Ju 8:23.) Alam nila na ang Kaharian ni Jesus ay hindi nagmula sa mga tao. (Ju 18:36) Tiyak na hindi sila dapat bumalik sa "mahihina at malapulubing panimulang mga bagay" ng daigdig ng mga tao (Gal 4:9) at malinlang na isuko ang "kayamanan ng lubos na katiyakan ng kanilang unawa" at "tumpak na kaalaman sa sagradong lihim ng Diyos, samakatuwid ay si Kristo," na sa kaniya nakakubli ang "lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman."—Col 2:1-4.

Ang sanlibutang hiwalay sa Diyos. Ang isang gamit ng *ko'smos* na sa Kasulatan lamang makikita ay bilang sagisag ng sanlibutan ng sangkatauhan na hiwalay sa mga lingkod ng Diyos. Isinulat ni Pedro na ang Diyos ay nagpasapit ng Delubyo "sa isang sanlibutan ng mga taong di-makadiyos," samantalang iniligtas Niya si Noe at ang pamilya nito. Sa ganitong paraan "ang sanlibutan ng panahong iyon ay dumanas ng pagkapuksa nang apawan ito ng tubig." (2Pe 2:5; 3:6) Muli, mapapansin na ang tinutukoy rito ay hindi ang pagkawasak ng planeta o ng makalangit na mga bagay sa uniberso, kundi tumutukoy lamang ito sa daigdig ng mga tao, anupat sa kasong ito ay sa di-matuwid na lipunan ng tao. Iyan ang "sanlibutan" na hinatulan ni Noe sa pamamagitan ng kaniyang tapat na landasin.—Heb 11:7.

Ang di-matuwid na sanlibutan, o lipunang iyon ng tao, bago ang Baha ay nagwakas, ngunit ang sangkatauhan mismo ay hindi nagwakas, anupat naingatan sa pamamagitan ni Noe at ng kaniyang pamilya. Pagkatapos ng Baha, muling lumihis sa katuwiran ang karamihan sa sangkatauhan, anupat nagluwal na naman ng isang balakyot na lipunan ng tao. Subalit mayroon ding mga tumahak ng ibang landasin at nanghawakan sa katuwiran. Sa paglipas ng panahon, itinalaga ng Diyos ang Israel bilang kaniyang piling bayan at nakipagtipan siya sa kanila. Kaya naman, yamang ang mga Israelita ay ibinukod na sa sanlibutan, maaaring gamitin ni Pablo ang *ko'smos,* "sanlibutan," bilang katumbas ng di-Israelitang "mga tao ng mga bansa," o "mga Gentil," sa Roma 11:12-15. (*NW; KJ*) Doo'y itinawag-pansin niya na dahil sa pag-aapostata ng Israel, pinawalang-bisa ng Diyos ang kaniyang pakikipagtipan sa kanila. Dahil dito, nabuksan ang daan para ang mga Gentil ay makapasok sa gayong kaugnayan at sa mga kayamanan nito, sa pamamagitan ng pakikipagkasundo nila sa Diyos. (Ihambing ang Efe 2:11-13.) Kung gayon, ang "sanlibutan," o *ko'smos,* na umiral pagkaraan ng Baha at bago ang panahong Kristiyano ay tumutukoy na naman sa buong sangkatauhan na hindi kabilang sa sinang-ayunang mga lingkod ng Diyos, at lalo na doon sa mga hindi kabilang sa Israel noong panahong may pakikipagtipan ito kay Jehova.—Ihambing ang Heb 11:38.

Sa katulad na paraan, malimit gamitin ang *ko'smos* upang tumukoy sa buong di-Kristiyanong lipunan ng mga tao, anuman ang kanilang lahi. Ito ang sanlibutang napoot kay Jesus at sa kaniyang mga tagasunod sapagkat nagpatotoo sila may kinalaman sa kalikuan nito at nanatili silang hiwalay rito. Kaya naman ang sanlibutang ito'y nagpakita ng pagkapoot sa Diyos na Jehova mismo at hindi nito siya kilala. (Ju 7:7; 15:17-25; 16:19, 20; 17:14, 25; 1Ju 3:1, 13) Ang Kalaban ng Diyos, si Satanas na Diyablo, ang namamahala sa sanlibutang ito ng di-matuwid na lipunan ng tao at mga kaharian nito. Sa

katunayan, ginawa niyang "diyos" ng sanlibutang ito ang kaniyang sarili. (Mat 4:8, 9; Ju 12:31; 14:30; 16:11; ihambing ang 2Co 4:4.) Hindi ang Diyos ang nagluwal sa di-matuwid na sanlibutang ito. Utang nito ang pag-iral nito sa pangunahing Mananalansang ng Diyos, yamang "ang buong sanlibutan ay nasa kapangyarihan" niya. (1Ju 4:4, 5; 5:18, 19) Si Satanas at ang kaniyang "balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako" ay kumikilos bilang ang di-nakikitang "mga tagapamahala ng sanlibutan [sa Gr., *ko·smo·kra′to·ras*]" na hiwalay sa Diyos.—Efe 6:11, 12.

Ang tinutukoy sa mga tekstong ito ay hindi basta ang sangkatauhan, na kinabibilangan ng mga alagad ni Jesus, kundi ang buong organisadong lipunan ng tao na nasa labas ng tunay na kongregasyong Kristiyano. Kung hindi, kailangang mamatay ang mga Kristiyano at huwag nang mabuhay pa sa laman para masabing sila'y "hindi bahagi ng sanlibutan." (Ju 17:6; 15:19) Bagaman hindi nila maiiwasang mamuhay sa gitna ng lipunang iyon ng mga taong makasanlibutan, na kinabibilangan ng mga nagsasagawa ng pakikiapid, idolatriya, pangingikil, at katulad na mga gawain (1Co 5:9-13), ang mga Kristiyanong iyon ay dapat manatiling malinis at walang batik mula sa kasiraan at karungisan ng sanlibutang iyon, anupat hindi nakikipagkaibigan dito, upang huwag silang mahatulang kasama nito. (1Co 11:32; San 1:27; 4:4; 2Pe 1:4; 2:20; ihambing ang 1Pe 4:3-6.) Hindi sila maaaring magpaakay sa makasanlibutang karunungan, na kamangmangan sa paningin ng Diyos, ni maaari man nilang 'langhapin' ang "espiritu ng sanlibutan," samakatuwid nga, ang makasarili at makasalanang nagpapakilos na puwersa nito. (1Co 1:21; 2:12; 3:19; 2Co 1:12; Tit 2:12; ihambing ang Ju 14:16, 17; Efe 2:1, 2; 1Ju 2:15-17; tingnan ang ESPIRITU [Nag-uudyok na Hilig ng Kaisipan].) Kaya naman, sa pamamagitan ng kanilang pananampalataya, kanilang 'dinaraig ang sanlibutan' ng di-matuwid na lipunan ng tao, gaya ng ginawa ng Anak ng Diyos. (Ju 16:33; 1Ju 4:4; 5:4, 5) Ang di-matuwid na lipunang iyan ng tao ay nakatakdang lumipas sa pamamagitan ng pagpuksa ng Diyos (1Ju 2:17), kung paanong naglaho ang di-makadiyos na sanlibutan bago ang Baha.—2Pe 3:6.

Magwawakas ang di-makadiyos na sanlibutan; ililigtas ang sangkatauhan. Kung gayon, tiyak na ang *ko′smos* na para dito'y namatay si Jesus ay tumutukoy sa sanlibutan ng sangkatauhan na sa simpleng pangmalas ay ang pamilya ng tao, *lahat ng taong laman.* (Ju 3:16, 17) Hinggil naman sa sanlibutan sa diwang *lipunan ng tao na hiwalay sa Diyos* at aktuwal na nakikipag-alit sa Diyos, hindi ipinanalangin ni Jesus ang sanlibutang iyon kundi yaon lamang mga lumabas sa sanlibutang iyon at nanampalataya sa kaniya. (Ju 17:8, 9) Kung paanong may mga taong laman na nakaligtas sa pagkapuksa ng di-makadiyos na lipunan ng tao, o sanlibutan, noong Delubyo, ipinakita ni Jesus na may makaliligtas ding mga taong laman sa malaking kapighatiang inihalintulad niya sa Bahang iyon. (Mat 24:21, 22, 36-39; ihambing ang Apo 7:9-17.) Sa katunayan, "ang kaharian ng sanlibutan" (maliwanag na tumutukoy sa kaharian ng sangkatauhan) ay ipinangakong magiging "kaharian ng ating Panginoon at ng kaniyang Kristo," at yaong mga maghaharing kasama ni Kristo sa kaniyang makalangit na Kaharian ay nakatakdang 'mamahala bilang mga hari sa ibabaw ng lupa,' samakatuwid ay sa sangkatauhang hiwalay sa patay at di-makadiyos na lipunan ng tao na pinamunuan ni Satanas.—Apo 11:15; 5:9, 10.

SANLINGGO. Ang salitang Hebreo para sa "sanlinggo" (*sha·vu′a'*) ay literal na tumutukoy sa isang yunit o yugto na nahahati sa pito. Ang salitang Griego naman na *sab′ba·ton* ay hinalaw sa salitang Hebreo para sa Sabbath (*shab·bath′*).

Ang pagbilang ng mga araw sa tigpipitong mga siklo ay nagsimula noong maagang bahagi ng kasaysayan ng tao. Itinatag ng Diyos na Jehova ang parisan para sa ganitong paghahati-hati ng panahon noong hinati-hati niya ang yugto ng kaniyang gawang paglalang sa loob ng anim na araw, o mga yunit ng panahon, na nagtatapos sa isang ikapitong araw ng kapahingahan. (Gen 2:2, 3) Pagkatapos nito, ang masusumpungan nating sumunod na pagtukoy tungkol sa pitong-araw na siklo ay yaong may kaugnayan kay Noe noong panahon ng Baha, ngunit doon ay walang binabanggit na ikapitong-araw na kapahingahan. (Gen 7:4, 10; 8:10, 12) Sa Padan-aram at sa Filistia, ipinangingilin ang mga yugto na tigpipitong araw may kinalaman sa mga kasalan. (Gen 29:27, 28; Huk 14:12, 17) Ipinangilin din ang isang pitong-araw na yugto noong libing ni Jacob. (Gen 50:10) Gayunman, hindi ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ang sinaunang mga yugtong ito na tigpipitong araw ay may sinunod na lingguhang kaayusan, anupat may regular na panimulang araw at sinusundan ng iba pang nakakatulad na mga yugto na may tigpipitong araw. Sa ilang sinaunang mga tao, ang mga siklo na tigpipitong araw ay inuugitan ng apat na pagbabagong-hugis ng buwan at muling nagsisimula sa bawat bagong buwan [*new moon*]. Yamang ang buwang lunar ay sumasaklaw ng 29 o 30 araw, hindi maaaring magkaroon ng kumpletong sunud-sunod na mga siklo na tigpipitong araw.

Ang unang pagtukoy sa isang sampung-araw na yugto ay masusumpungan sa Genesis 24:55. Sa sinaunang Ehipto, ang panahon ay nahahati sa mga siklo na tigsasampung araw (tatlong ganitong siklo sa bawat buwan), at maliwanag na naging pamilyar

dito ang mga Israelita sa panahon ng kanilang matagal na pakikipamayan sa Ehipto.

Sa Ilalim ng Kautusan. Ang unang pagbanggit sa isang bigay-Diyos na ordinansa na may kahilingang ipangilin ang isang espesipikong pitong-araw na yugto ay masusumpungan natin kaugnay ng mga tagubilin may kinalaman sa Paskuwa. Ang yugtong ito ang naging taunang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa na mula noon ay ipinagdiwang ng mga Israelita pagkatapos ng Paskuwa. Kapuwa ang unang araw at ang ikapito, o huling, araw ay mga araw ng kapahingahan.—Exo 12:14-20; 13:6-10.

Itinatag ang araw ng sabbath. Samantala, pagkatapos pasinayaan ang pantanging sanlinggong ito, saka naman sumunod ang isang yugto na mga isang buwan na sa panahong iyon ay naglalakbay ang mga Israelita sa kanilang Pag-alis mula sa Ehipto, at sa loob ng yugtong iyon ay walang binabanggit na may ginawa silang lingguhang pangingilin na nagtatapos sa isang ikapitong araw ng kapahingahan. Pagkatapos ng ika-15 araw ng ikalawang buwan pagkalabas nila sa lupain ng Ehipto, nagsimulang magbigay si Jehova sa kanila ng manna, at ito ang panahon nang una silang tagubilinan may kinalaman sa regular na pangingilin ng Sabbath tuwing ikapitong araw. (Exo 16:1, 4, 5, 22-30) Tiyak na ang pangingilin ng Sabbath na ito ay humantong sa isang *sunud-sunod* na lingguhang pagkakahati-hati ng mga araw na hindi nalilimitahan ng mga yugto ng buwang lunar. Mula noon ay ginawa itong legal na batas ng Diyos sa tipang Kautusan na ibinigay sa bansang Israel sa pamamagitan ni Moises.—Exo 20:8-11; Deu 5:12-15.

Mga yugto ng mga kapistahan. Sabihin pa, may ilang yugto ng mga kapistahang pitong araw ang haba na itinakda sa Kautusan at na hindi naman laging nagsisimula o nagtatapos kaayon ng regular na sanlinggo na inuugitan ng Sabbath. Nagsisimula ang mga ito sa isang partikular na araw ng buwang lunar; samakatuwid, ang panimulang araw ay pumapatak sa iba't-ibang araw ng sanlinggo taun-taon. Totoo ito may kinalaman sa Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, na kasunod ng Paskuwa at pumapatak sa Nisan 15-21, at gayundin sa Kapistahan ng mga Kubol sa Etanim 15-21. Sa gayunding paraan, ang Kapistahan ng mga Sanlinggo, o Pentecostes, ay ibinatay sa pagbilang ng pitong sanlinggo at isang araw, ngunit pinasisimulang bilangin ang pitong sanlinggo mula Nisan 16, anupat ang sinasaklaw nito ay hindi laging kaayon ng regular na mga sanlinggo na nagtatapos sa regular na mga araw ng Sabbath.—Exo 12:2, 6, 14-20; Lev 23:5-7, 15, 16; Deu 16:9, 10, 13.

Hindi binigyan ng pangalan ang mga araw ng sanlinggo kundi tinukoy lamang ang mga ito ayon sa pamilang, maliban sa ikapitong araw na tinawag na "sabbath." (Exo 20:8) Ganito rin ang ginawa noong mga araw ni Jesus at ng kaniyang mga apostol, bagaman ang araw bago ang sabbath ay tinawag noon na "Paghahanda."—Mat 28:1; Gaw 20:7; Mar 15:42; Ju 19:31.

Pitong-araw at pitong-taóng mga yugto. Dahil sa kahalagahang iniuugnay ng tipang Kautusan sa Sabbath, o sa ikapitong araw, ang salitang "sabbath" ay karaniwang ginagamit noon upang tumukoy sa buong sanlinggo na may pitong araw. (Lev 23:15, 16) Sa katulad na paraan, ginamit ito upang tumukoy sa ikapitong taon, na isang taon ng Sabbath ng kapahingahan para sa lupain. At kumatawan din ito sa buong pitong-taóng yugto, o sanlinggo ng mga taon, na nagtatapos sa taon ng Sabbath. (Lev 25:2-8) Paulit-ulit na ginagamit ng Judiong Mishnah ang pananalitang "sanlinggo ng mga taon."—*Shevi'it* 4:7-9; *Sanhedrin* 5:1; tingnan ang PITUMPUNG SANLINGGO (Isang Mesiyanikong Hula).

SANLINGGO, KAPISTAHAN NG MGA. Tingnan ang PENTECOSTES.

SANSANA [posible, Buwig ng Datiles]. Isang bayan sa timugang bahagi ng teritoryo ng tribo ni Juda. (Jos 15:21, 31) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet esh-Shamsaniyat (Horvat Sansanna), na mga 12 km (7.5 mi) sa HHS ng Beer-sheba. Ipinahihiwatig ng paghahambing sa Josue 15:31 at sa katulad na mga talaan ng mga lunsod sa Josue 19:5 at 1 Cronica 4:31 na maaaring ito rin ang Hazar-susa (o Hazar-susim).—Tingnan ang HAZAR-SUSA.

SANTIAGO [Katumbas ng Jacob, nangangahulugang, "Isa na Sumusunggab sa Sakong; Kaagaw"].

1. Ama ng apostol na si Hudas (hindi si Hudas Iscariote).—Luc 6:16; Gaw 1:13.

2. Anak ni Zebedeo; kapatid ni Juan at isa sa 12 apostol ni Jesu-Kristo. (Mat 10:2) Waring ang kaniyang ina ay si Salome, gaya ng mapapansin kung paghahambingin ang dalawang ulat ng iisang pangyayari. Ang isa ay bumabanggit ng "ina ng mga anak ni Zebedeo," tinatawag naman siya sa isa pa na "Salome." (Mat 27:55, 56; Mar 15:40, 41; tingnan ang SALOME Blg. 1.) Ang higit pang paghahambing ng Juan 19:25 ay tumutukoy marahil kay Salome bilang ang kapatid ni Maria sa laman, na ina ni Jesus. Kung gayon nga, si Santiago ay pinsang buo ni Jesus.

Si Santiago at ang kaniyang kapatid ay nagtatrabahong kasama ng kanilang ama sa hanapbuhay na

pangingisda noong 30 C.E. nang tawagin sila ni Jesus, pati ang mga kasamahan nilang mangingisda na sina Pedro at Andres, upang maging kaniyang mga alagad at "mga mangingisda ng mga tao." Sa pagtugon sa panawagan ni Jesus, iniwan nina Santiago at Juan ang hanapbuhay na pangingisda na isang pakikisosyo kina Pedro at Andres at na malaki-laki rin anupat kaya nilang umupa ng mga tauhan.—Mat 4:18-22; Mar 1:19, 20; Luc 5:7-10.

Nang sumunod na taon, 31 C.E., nang italaga ni Jesus ang 12 sa kaniyang mga alagad na maging mga apostol, si Santiago ay isa sa grupo na napili. —Mar 3:13-19; Luc 6:12-16.

Madalas banggiting magkakasama sina Pedro, Santiago, at Juan bilang malapít na mga kasamahan ni Kristo. Halimbawa, ang tatlong ito ang tanging naroroong kasama ni Kristo sa bundok kung saan naganap ang pagbabagong-anyo (Mat 17:1, 2), ang tanging mga apostol na inanyayahan sa loob ng bahay upang masaksihan ang pagkabuhay-muli ng anak na babae ni Jairo (Luc 8:51), at ang mga pinakamalapit kay Jesus sa Getsemani habang nananalangin ito noong huling gabing iyon (Mar 14:32-34). Sina Pedro, Santiago, at Juan, kasama si Andres, ang mga nagtanong kay Jesus kung kailan magaganap ang inihulang pagkawasak ng templo ng Jerusalem at kung ano ang magiging tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay. (Mar 13:3, 4) Si Santiago ay laging binabanggit kasama ng kaniyang kapatid na si Juan, at sa karamihan ng mga pagkakataon ay siya ang unang binabanggit. Maaaring ipahiwatig nito na siya ang nakatatanda sa dalawa.—Mat 4:21; 10:2; 17:1; Mar 1:19, 29; 3:17; 5:37; 9:2; 10:35, 41; 13:3; 14:33; Luc 5:10; 6:14; 8:51; 9:28, 54; Gaw 1:13.

Ibinigay ni Jesus kay Santiago at sa kapatid nito ang huling pangalang Boanerges, isang terminong Semitiko na nangangahulugang "Mga Anak ng Kulog." (Mar 3:17) Maaaring ito ay dahil sa masigla, maalab, at masigasig na katangian ng mga lalaking ito. Halimbawa, noong isang pagkakataon, nang hindi naging mapagpatuloy kay Jesus ang ilang Samaritano, ninais nina Santiago at Juan na magpababa ng apoy mula sa langit upang lipulin ang mga iyon. Bagaman sinaway sila ni Jesus dahil sa pagmumungkahi ng gayong paghihiganti, ang saloobing ito ay nagpapahiwatig ng kanilang matuwid na pagkagalit at ng kanila ring pananampalataya. (Luc 9:51-55) Nagkaroon din sila ng mga ambisyon na mapasakanila ang pinakaprominenteng mga posisyon sa Kaharian, sa kanan at kaliwa ni Jesus, at lumilitaw na ginamit nila ang kanilang ina (posibleng tiya ni Jesus) upang hilingin ang mga pabor na ito kay Jesus. Pagkaraang ipaliwanag na ang gayong mga pasiya ay ginagawa ng Ama, ginamit ni Jesus ang pagkakataong iyon upang itawag-pansin na "ang sinumang nagnanais na maging una sa inyo ay dapat na maging alipin ninyo."—Mat 20:20-28.

Lumilitaw na namatay si Santiago noong 44 C.E. Ipinapatay siya ni Herodes Agripa I sa pamamagitan ng tabak. Siya ang una sa 12 apostol na namatay bilang isang martir.—Gaw 12:1-3.

3. Isa pang apostol ni Jesu-Kristo at anak ni Alfeo. (Mat 10:2, 3; Mar 3:18; Luc 6:15; Gaw 1:13) Karaniwang pinaniniwalaan at malaki ang posibilidad na si Alfeo ay si Clopas din, at kung magkakagayon, ang ina ni Santiago ay si Maria, ang Maria rin na "ina ni Santiago na Nakabababa at ni Joses." (Ju 19:25; Mar 15:40; Mat 27:56) Maaaring tinawag siyang Santiago na Nakabababa dahil sa siya ay alinman sa mas maliit sa pisikal na tindig o mas nakababata kaysa sa isa pang apostol na si Santiago, na anak ni Zebedeo.

4. Anak nina Jose at Maria, at kapatid sa ina ni Jesus. (Mar 6:3; Gal 1:19) Bagaman hindi isang apostol, maliwanag na ito ang Santiago na isang tagapangasiwa ng kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem (Gaw 12:17) at sumulat ng aklat ng Bibliya na nagtataglay ng kaniyang pangalan. (San 1:1) Maaaring siya ang sumunod kay Jesus sa edad, yamang siya ang unang binanggit sa apat na likas na mga anak na lalaki ni Maria: sina Santiago, Jose, Simon, at Hudas. (Mat 13:55; tingnan ang KAPATID NA LALAKI, KAPATID.) Ipinahihiwatig ni Pablo sa kaniyang liham sa mga taga-Corinto, isinulat noong mga taóng 55 C.E., na si Santiago ay may-asawa.—1Co 9:5.

Lumilitaw na noong panahon ng ministeryo ni Jesus, may lubos na kabatiran si Santiago sa gawain ng kaniyang kapatid (Luc 8:19; Ju 2:12), ngunit bagaman lumilitaw na hindi siya sumasalansang, hindi siya isa sa mga alagad at mga tagasunod ni Kristo. (Mat 12:46-50; Ju 7:5) Malamang na kasama siya ng kaniyang di-sumasampalatayang mga kapatid nang himukin ng mga ito si Jesus na buong-tapang na pumaroon sa Kapistahan ng mga Tabernakulo, noong panahong sinisikap ng mga tagapamahala ng mga Judio na patayin siya. (Ju 7:1-10) Maaaring kabilang din si Santiago sa mga kamag-anak na nagsabi tungkol kay Jesus: "Nasisiraan na siya ng kaniyang isip."—Mar 3:21.

Gayunman, pagkamatay ni Jesus at bago ang Pentecostes 33 C.E., si Santiago kasama ang kaniyang ina, mga kapatid, at ang mga apostol ay nagkatipon para manalangin sa isang silid sa itaas sa Jerusalem. (Gaw 1:13, 14) Maliwanag na sa Santiago na ito personal na nagpakita ang binuhay-muling si Jesus, gaya ng iniulat sa 1 Corinto 15:7, anupat nakumbinsi itong dating di-sumasampalataya na Siya nga ang Mesiyas. Nagpapaalaala ito sa atin ng personal na pagpapakita ni Jesus kay Pablo.—Gaw 9:3-5.

Pagkatapos nito, si Santiago ay naging isang prominenteng miyembro at, lumilitaw na isang "apostol" ng kongregasyon sa Jerusalem. (Tingnan ang APOSTOL [Pagka-Apostol sa Kongregasyon].) Kaya, noong unang pagdalaw ni Pablo sa mga kapatid sa Jerusalem (mga 36 C.E.), sinabi niyang gumugol siya ng 15 araw kasama ni Pedro ngunit 'walang nakitang iba pa sa mga apostol, tanging si Santiago lamang na kapatid ng Panginoon.' (Gal 1:18, 19) Pagkatapos ng makahimalang paglaya ni Pedro mula sa bilangguan, tinagubilinan nito ang mga kapatid sa tahanan ni Juan Marcos na, "Ibalita ninyo ang mga bagay na ito kay Santiago at sa mga kapatid," anupat ipinahiwatig ang pagiging prominente ni Santiago. (Gaw 12:12, 17) Noong mga 49 C.E., ang usapin ng pagtutuli ay dumating sa harap ng 'mga apostol at matatandang lalaki' sa Jerusalem. Kasunod ng personal na patotoo nina Pedro, Bernabe, at Pablo ay nagsalita si Santiago, anupat nagharap ng pasiya na sinang-ayunan at tinanggap naman ng kapulungan. (Gaw 15:6-29; ihambing ang Gaw 16:4.) Nang tinutukoy ang okasyong iyon, sinabi ni Pablo na sina Santiago, Cefas, at Juan ay "waring mga haligi" sa mga nasa Jerusalem. (Gal 2:1-9) Sa pagtatapos ng isang paglalakbay bilang misyonero nang dakong huli, nag-ulat si Pablo, na nasa Jerusalem, tungkol sa kaniyang ministeryo kay Santiago at sa "lahat ng matatandang lalaki," at pagkatapos ay binigyan siya ng mga ito ng ilang payo na dapat sundin.—Gaw 21:15-26; tingnan din ang Gal 2:11-14.

Ang bagay na ang 'kapatid ni Jesus' na ito ang sumulat ng aklat ng Santiago at hindi ang isa sa mga apostol na may gayunding pangalan (alinman sa anak ni Zebedeo o anak ni Alfeo), ay waring ipinahihiwatig sa pasimula ng kaniyang liham. Ipinakikilala roon ng manunulat ang kaniyang sarili bilang "isang alipin ng Diyos at ng Panginoong Jesu-Kristo," sa halip na bilang isang apostol. Sa katulad na paraan, ipinakilala rin ng kapatid niyang si Hudas (Judas) ang sarili nito bilang "isang alipin ni Jesu-Kristo, ngunit kapatid ni Santiago." (San 1:1; Jud 1) Maykapakumbabaang iniwasan ng magkapatid na ipakilala ang kanilang sarili bilang mga kapatid sa laman ng Panginoong Jesu-Kristo.

Ang pagtawag sa kaniya na "Santiago na Makatarungan" ay nakasalig sa mga tradisyon na nagsasabing siya ay tinawag na gayon dahil sa kaniyang paraan ng pamumuhay. Walang ulat sa Kasulatan tungkol sa kamatayan ni Santiago. Gayunman, sinabi ng sekular na istoryador na si Josephus na noong panahon sa pagitan ng kamatayan ni Gobernador Festo, noong mga 62 C.E., at ng pagdating ng kahalili nito na si Albino, ang mataas na saserdoteng si Ananus (Ananias) ay "nagtipon ng mga hukom ng Sanedrin at nagharap sa kanila ng isang lalaking nagngangalang Santiago, na kapatid ni Jesus na tinatawag na Kristo, at ng ilang iba pa. Inakusahan niya sila ng paglabag sa kautusan at ibinigay sila upang batuhin."—*Jewish Antiquities,* XX, 200 (ix, 1).

SANTIAGO, LIHAM NI. Isang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Isa ito sa tinatawag na pangkalahatang mga liham sapagkat, tulad ng Una at Ikalawang Pedro, Unang Juan, at Judas (ngunit di-tulad ng karamihan sa mga liham ng apostol na si Pablo), hindi ito patungkol sa isang espesipikong kongregasyon o indibiduwal. Ipinatutungkol ang liham na ito sa "labindalawang tribo na nakapangalat."—San 1:1.

Manunulat. Tinutukoy lamang ng manunulat ang kaniyang sarili na "si Santiago, isang alipin ng Diyos at ng Panginoong Jesu-Kristo." (San 1:1) Dalawang apostol ni Jesus ang nagngangalang Santiago (Mat 10:2, 3), ngunit malayong mangyari na isa sa kanila ang sumulat ng liham. Ang isang apostol, si Santiago na anak ni Zebedeo, ay pinatay bilang martir noong mga 44 C.E. (Gaw 12:1, 2) Gaya ng ipinakikita ng nilalaman mismo ng liham, napakalayong mangyari na isinulat ito di-nagtagal matapos mabuo ang kongregasyong Kristiyano. (San 1:1) Ang isa pang apostol na Santiago, na anak ni Alfeo, ay hindi prominente sa rekord ng Kasulatan, at kaunting-kaunti lamang ang nalalaman tungkol sa kaniya. Kung isasaalang-alang ang pagkatahasan ng liham ni Santiago, waring hindi si Santiago na anak ni Alfeo ang manunulat, sapagkat kung siya ang sumulat ay malamang na ipakikilala niya ang kaniyang sarili bilang isa sa 12 apostol upang masuportahan ng apostolikong awtoridad ang kaniyang matitinding pananalita.

Sa halip, ipinakikita ng katibayan na ang manunulat ay si Santiago na kapatid sa ina ni Jesu-Kristo, na maliwanag na pinagpakitaan ng binuhay-muling si Kristo sa isang pantanging pagkakataon at prominente rin sa gitna ng mga alagad. (Mat 13:55; Gaw 21:15-25; 1Co 15:7; Gal 2:9) Sa liham ni Santiago, tinukoy ng manunulat ang kaniyang sarili bilang "isang alipin ng Diyos at ng Panginoong Jesu-Kristo," kagayang-kagaya rin ng ginawa ni Judas, na sa pambungad ng kaniyang liham ay nagpakilala bilang "isang alipin ni Jesu-Kristo, ngunit kapatid ni Santiago." (San 1:1; Jud 1) Karagdagan pa, kalakip sa bating pambungad ng liham ni Santiago ang terminong "Mga pagbati!" na ginamit din sa liham may kinalaman sa pagtutuli na ipinadala sa mga kongregasyon. Sa huling nabanggit na kaso, lumilitaw na ang kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago ang prominenteng tagapagsalita noon sa kapulungan ng 'mga apostol at matatandang lalaki' sa Jerusalem.—Gaw 15:13, 22, 23.

Pagiging Kanonikal. Ang liham ni Santiago ay kasama sa Vatican Manuscript No. 1209, gayundin sa mga manuskritong Sinaitic at Alexandrine ng ikaapat at ikalimang siglo C.E. Kalakip ito sa Syriac na *Peshitta,* at matatagpuan ito sa di-kukulangin sa sampung sinaunang katalogo bago ang Konsilyo ng Cartago noong 397 C.E. Sumipi rito ang sinaunang mga relihiyosong manunulat, anupat kinilala ito nina Origen, Cyril ng Jerusalem, Jerome, at ng iba pa bilang tunay na bahagi ng Kasulatan.

Petsa at Lugar ng Pagsulat. Walang anumang pahiwatig sa liham na bumagsak na ang Jerusalem sa mga Romano (noong 70 C.E.). Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, isang mataas na saserdote na nagngangalang Ananus, na isang Saduceo, ang siyang may pananagutan sa pagdadala kay Santiago at sa iba pa sa harap ng Sanedrin at sa pagbato sa kanila hanggang sa mamatay. Isinulat ni Josephus na naganap ito pagkamatay ng Romanong prokurador na si Festo, ngunit bago ang pagdating ng kaniyang kahalili na si Albinus. (*Jewish Antiquities,* XX, 197-203 [ix, 1]) Kung gayon nga, at kung tama ang mga impormasyon na nagpapalagay na namatay si Festo noong mga 62 C.E., malamang na isinulat ni Santiago ang kaniyang liham ilang panahon bago ang petsang iyon.

Malamang na sa Jerusalem isinulat ang liham, sapagkat doon nakatira si Santiago.—Gal 1:18, 19.

Kung Sino ang Sinulatan. Isinulat ni Santiago ang liham para sa "labindalawang tribo na nakapangalat," sa literal, "(mga) nasa pangangalat." (San 1:1, tlb sa *Rbi8*) Dito ay kinakausap niya ang kaniyang espirituwal na "mga kapatid," yaong mga nanghahawakan sa "pananampalataya sa ating Panginoong Jesu-Kristo," pangunahin na yaong mga naninirahan sa labas ng Palestina. (1:2; 2:1, 7; 5:7) Ang karamihan ng argumento ni Santiago ay ibinatay niya sa Hebreong Kasulatan, ngunit hindi ito nagpapatunay na ang kaniyang liham ay para lamang sa mga Judiong Kristiyano, kung paanong sa makabagong panahon, ang pagiging pamilyar ng isang tao sa Hebreong Kasulatan ay hindi nagpapatunay na nagmula siya sa angkang Judio. Ang pagtukoy niya kay Abraham bilang "ating ama" (2:21) ay kasuwato ng mga salita ni Pablo sa Galacia 3:28, 29, kung saan ipinakita ni

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG SANTIAGO

Isang liham na nagdiriin na ang pananampalataya ay kailangang ipakita sa pamamagitan ng mga gawa

Isinulat bago ang 62 C.E., mahigit na walong taon bago wasakin ng mga Romano ang Jerusalem

---

Ang mga Kristiyano na may-katapatang nagbabata sa ilalim ng pagsubok ay may dahilan upang maging maligaya (1:1-18)

- Saganang ibibigay ng Diyos sa atin ang karunungang kailangan upang makapagbata kung patuloy nating hihingin iyon nang may pananampalataya
- Hindi tayo kailanman sinusubok ng Diyos sa masasamang bagay; ngunit ang isang indibiduwal ay maaaring maakit ng sarili niyang maling pagnanasa tungo sa maling landasin
- Ang lahat ng inilalaan ni Jehova ay mabuti

Ang pagsambang tinatanggap ng Diyos ay humihiling ng matuwid na mga gawa na nagpapatunay ng pananampalataya ng isa (1:19–2:26)

- Alisin ang lahat ng kasamaan at tanggapin ang salita ng Diyos nang may kahinahunan; maging tagatupad ng salita at hindi tagapakinig lamang
- Matutong magkontrol ng dila, alagaan ang mga ulila at mga babaing balo, at ingatan ang sarili na walang batik mula sa sanlibutan
- Ang pagtatangi sa mayayaman samantalang winawalang-halaga ang mga dukha ay labag sa "makaharing kautusan" ng pag-ibig
- Ang buháy na pananampalataya ay nahahayag sa mga gawa, gaya ng makikita sa mga halimbawa nina Abraham at Rahab

Malaki ang pananagutan ng mga guro sa harap ni Jehova (3:1-18)

- Sila, at ang lahat ng Kristiyano, ay dapat matutong magkontrol ng dila
- Magagawa nila ito kung magpapamalas sila ng karunungan mula sa itaas

Ang makasanlibutang mga hilig ay makaaapekto sa kaugnayan natin sa Diyos (4:1–5:12)

- Yaong mga nakikipag-away upang matamo ang kanilang mapag-imbot na mga tunguhin o yaong mga nagpapataw ng hatol sa kanilang mga kapatid ay kailangang magsisi
- Ang pakikipagkaibigan sa sanlibutan ay pakikipag-alit sa Diyos
- Ang materyalistikong pagpaplano na nagwawalang-bahala sa kalooban ni Jehova ay kapalaluan
- Kahatulan ng Diyos ang naghihintay sa mayayaman at mandarayang mga maniniil
- Sa ilalim ng kapighatian, dapat magbantay laban sa espiritu ng kawalang-pagtitiis at pagbubuntunghininga, samantalang hinihintay natin na si Jesu-Kristo ang humatol

Upang gumaling mula sa espirituwal na pagkakasakit na resulta ng pagkakasala, dapat tawagin niyaong nagdurusa ang matatanda upang matulungan nila siya (5:13-20)

- Ang hayagang pagtatapat ng kasalanan at gayundin ang mga panalangin ng matatanda para sa nagkasala ay makatutulong tungo sa espirituwal na paggaling
- Ang pagpapanumbalik sa kapatid na nagkasala ay nangangahulugan ng pagliligtas sa kaniya mula sa espirituwal na kamatayan

Pablo na ang pagiging kabilang ng isa sa tunay na binhi ni Abraham ay hindi nakadepende sa kung ang isa ay Judio o Griego. Samakatuwid, tiyak na ang pinatutungkulang "labindalawang tribo" ay ang espirituwal na "Israel ng Diyos".—Gal 6:15, 16.

Layunin. Waring may dalawang layunin si Santiago sa pagsulat: (1) upang payuhan ang kaniyang mga kapananampalataya na magpakita ng pananampalataya at pagbabata sa kabila ng mga pagsubok sa kanila, at (2) upang babalaan sila laban sa mga kasalanan na nagbubunga ng di-pagsang-ayon ng Diyos.

Ang ilan ay nahulog sa silo anupat tinitingala nila ang mga mas prominente at mayayaman at nagpapakita sila ng paboritismo. (San 2:1-9) Hindi nila napag-uunawa kung ano talaga sila sa paningin ng Diyos at sila'y mga tagapakinig ng salita ngunit hindi mga tagatupad. (1:22-27) Ginagamit nila sa maling paraan ang kanilang dila, at ang kanilang mga pagnanasa sa kaluguran ng laman ay nagiging sanhi ng mga pag-aaway sa gitna nila. (3:2-12; 4:1-3) Dahil sa kanilang pagnanasa sa materyal na mga bagay, ang ilan ay naging mga kaibigan ng sanlibutan at samakatuwid, hindi malilinis na dalaga, kundi espirituwal na "mga mangangalunya," na may pakikipag-alit sa Diyos.—4:4-6.

Itinuwid sila ni Santiago may kinalaman sa pagiging mga tagatupad at mga tagapakinig; sa pamamagitan ng mga halimbawa mula sa Kasulatan, ipinaliwanag niya na kung tunay ang pananampalataya ng isang tao, ipakikita niya iyon sa pamamagitan ng mga gawang kasuwato ng kaniyang pananampalataya. Halimbawa, ang isa na may tunay na pananampalataya ay hindi magsasabi sa isang kapatid na hubad at kulang sa pagkain, "Yumaon [kang] payapa, magpainit [ka] at magpakabusog," pagkatapos ay hindi naman niya ibibigay ang mga pangangailangan nito. (San 2:14-26) Dito ay hindi sinasalungat ni Santiago si Pablo sa pagsasabing maaaring matamo ng isa ang kaligtasan sa pamamagitan ng mga gawa. Sa halip, tinatanggap niya na ang pananampalataya ang saligan ukol sa kaligtasan ngunit itinatawag-pansin niya na walang tunay na pananampalataya na hindi magbubunga ng mabubuting gawa. Kasuwato ito ng paglalarawan ni Pablo sa mga bunga ng espiritu, sa Galacia 5:22-24, at ng payo niya na magbihis ng bagong personalidad, sa Efeso 4:22-24 at Colosas 3:5-10, pati ng paalaala niya na gumawa ng mabuti at magbahagi sa iba, sa Hebreo 13:16.

Istilo. Ang liham ni Santiago ay may istilong katulad na katulad ng sa mga propeta at naglalaman ng maraming tayutay at simili, anupat may pagkakahawig sa mga diskurso ni Jesu-Kristo, gaya ng Sermon sa Bundok. Tulad ni Jesus, pinagbatayan ni Santiago ang pisikal na mga bagay—ang dagat, pananim, mga hayop, mga barko, isang magsasaka, ang lupa—upang magbigay ng makulay na suporta sa kaniyang mga argumento tungkol sa pananampalataya, pagkontrol sa dila, pagtitiis, at iba pa. (San 1:6, 9-11; 3:3-12; 5:7) Dahil dito, bukod pa sa paggamit ng tuwirang mga tanong at mahigit sa 50 pangungusap na pautos sa isang di-kahabaang liham, naging mapuwersa ang liham ni Santiago.

Kaugnayan sa Mas Naunang Kinasihang Kasulatan. Sinipi o tinukoy ni Santiago ang Hebreong Kasulatan may kinalaman sa paglalang sa tao (San 3:9; Gen 1:26); kina Abraham at Rahab (San 2:21-26; Gen 15:6; 22:9-12; Jos 2; Isa 41:8); kay Job (San 5:11; Job 1:13-22; 2:7-10; 42:10-17); sa Kautusan (San 2:8, 11; Exo 20:13, 14; Lev 19:18; Deu 5:17, 18), at kay Elias (San 5:17, 18; 1Ha 17:1; 18:1). Maraming espesipikong halimbawa sa liham ang kasuwatung-kasuwato ng mga pananalita ni Jesu-Kristo. Ang ilan sa mga ito ay: may kinalaman sa pag-uusig (San 1:2; Mat 5:10-12); paghingi at pagtanggap ng mga bagay mula sa Diyos (San 1:5, 17; Luc 11:9-13); pagiging kapuwa tagapakinig at tagatupad (San 1:22; Mat 7:21-27); pagiging hiwalay sa sanlibutan (San 4:4; Ju 17:14); hindi paghatol sa iba (San 4:12; Luc 6:37); pagkamapananaligan ng salita ng isa (San 5:12; Mat 5:33-37).

Isang suliranin ang inihaharap ng Santiago 4:5 sapagkat hindi matiyak kung aling (mga) talata ang sinipi (o marahil ay tinukoy lamang) ni Santiago. Ang tekstong ito ay kababasahan: "O inaakala ba ninyo na ang kasulatan ay nagsasabi nang walang layunin: 'Dahil sa hilig na mainggit kung kaya ang espiritu na nanahanan sa atin ay patuloy na nananabik'?" Iminumungkahi na hinalaw ni Santiago ang mga salitang ito, sa ilalim ng pagkasi ng Diyos, mula sa pangkalahatang diwa ng mga tekstong gaya ng Genesis 6:5; 8:21; Kawikaan 21:10; at Galacia 5:17.

SANTUWARYO. Isang dakong itinalaga para sa pagsamba sa Diyos o mga diyos, isang banal na dako; isang tirahan ng Diyos. (1Cr 22:19; Isa 16:12; Eze 28:18; Am 7:9, 13) Ang isang "santuwaryo" ay hindi naman laging isang espesyal na gusali, sapagkat ang santuwaryong nasa Sikem na tinukoy sa Josue 24:25, 26 ay maaaring isang dako lamang na pinagtayuan ni Abraham ng isang altar maraming siglo na noon ang nakararaan. (Gen 12:6, 7) Gayunman, kadalasan, ang pananalitang "santuwaryo" ay tumutukoy sa tabernakulo (Exo 25:8, 9) o sa templo sa Jerusalem. (1Cr 28:10; 2Cr 36:17; Eze 24:21) Kapag ikinapit sa tabernakulo, ang "santuwaryo" ay maaaring tumukoy sa buong tolda at sa looban nito (Exo 25:8, 9; Lev 21:12, 23), sa mga muwebles at kagamitan ng santuwaryo (Bil 10:21; ihambing ang Bil 3:30, 31), o maaari itong tumukoy sa Kabanal-banalan (Lev 16:16, 17, 20, 33).

Bilang isang banal na dako, dapat panatilihing walang dungis ang santuwaryo ng Diyos. (Bil 19:20; Eze 5:11) Samakatuwid, dapat 'pagpitaganan' ng mga Israelita ang espesyal na dakong iyon kung saan tumatahan ang Diyos sa makasagisag na paraan. (Lev 19:30; 26:2) Nang kunin sila mula sa Lupang Pangako at dalhin sa pagkatapon, wala na silang pisikal na santuwaryo. Ngunit nangako si Jehova na siya mismo, wika nga, ay magiging "isang santuwaryo" sa kanila.—Eze 11:16.

Sa isang malawak na diwa, ang terminong Griego na *na·os'* ay ginagamit upang tumukoy sa kabuuan ng mga gusali at bakuran ng templo (Ju 2:20) o sa pangunahing gusali nito, lakip na ang mga silid niyaon na dakong Banal at Kabanal-banalan na pinaghihiwalay ng kurtina. (Mat 27:51) Halimbawa, nang si Zacarias ay 'pumasok sa santuwaryo' upang maghandog ng insenso, pumasok siya sa dakong Banal, sapagkat naroroon ang altar ng insenso.—Luc 1:9-11.

Ang tahanang dako ng Diyos sa langit ay isang santuwaryo, o banal na dako. Sa makalangit na santuwaryong ito ay nakita ng apostol na si Juan, sa pangitain, ang kaban ng tipan matapos hipan ang 'ikapitong trumpeta.' (Apo 11:15, 19) Pagkatapos, nakakita siya ng mga anghel na lumalabas mula sa santuwaryong ito at nakarinig siya ng isang "malakas na tinig" na lumabas mula roon may kaugnayan sa pagbubuhos ng "pitong mangkok" ng galit ng Diyos.—Apo 14:15, 17; 15:5, 6, 8; 16:1, 17.

Hinggil sa makalupang looban ng dakilang espirituwal na templo ng Diyos, ganito ang sinabi sa apostol na si Juan sa pangitain: "Tumindig ka at sukatin mo ang santuwaryo ng templo ng Diyos at ang altar at yaong mga sumasamba roon. Ngunit kung tungkol naman sa looban na nasa labas ng santuwaryo ng templo, lubusan mo itong pabayaan at huwag mong sukatin, sapagkat ibinigay na ito sa mga bansa, at yuyurakan nila ng kanilang mga paa ang banal na lunsod sa loob ng apatnapu't dalawang buwan." (Apo 11:1, 2) Dito, ang templong tinutukoy ay hindi maaaring ang templo na nasa Jerusalem, sapagkat ang istrakturang iyon ay winasak halos tatlong dekada bago nito. Yamang ang mga bansa ay makalupa, tanging isang looban na nasa lupa rin ang maaaring 'ibigay' sa kanila. Kaya naman tiyak na lumalarawan ito sa isang kalagayang tinamasa ng mga pinahirang tagasunod ni Jesus habang sila'y narito sa lupa. Bagaman imposibleng mayurakan ng mga bansa ang isang lokasyon na nasa langit, magagawa nilang pakitunguhan sa kadusta-dustang paraan ang mga taong inianak ng espiritu ng Diyos at nakahanay na tumanggap ng makalangit na mana kasama ni Kristo. (Apo 3:12) Sa katulad na paraan, waring ang hula ni Daniel hinggil sa pagpapabagsak sa "tatag na dako ng kaniyang santuwaryo" (Dan 8:11) at sa paglapastangan sa santuwaryo (Dan 11:31) ay tumutukoy sa mga pangyayaring may kaugnayan sa mga naglilingkod bilang mga katulong na saserdote sa dakilang espirituwal na templo ng Diyos.

Ang mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano, na siyang katawan ni Kristo, ay isang templo, o santuwaryo, na tinatahanan ng Diyos sa espiritu. —1Co 3:17; Efe 2:21, 22; 1Pe 2:5, 9; tingnan ang TEMPLO (Mga Pinahirang Kristiyano—Isang Espirituwal na Templo).

SAP. Isa sa apat na malahiganteng Repaim na nakipagbakang kasama ng mga Filisteo laban sa Israel, ngunit napatay agad ng makapangyarihang mga lalaki ni David. Si Sap, o Sipai, ay pinatay ni Sibecai.—2Sa 21:18, 22; 1Cr 20:4.

SAPAM. Ang ikalawa sa pangangasiwa sa tribo ni Gad sa Basan ilang panahon bago ang paghahari ni Jeroboam II noong ikasiyam na siglo B.C.E. —1Cr 5:11, 12, 17.

SAPAN [Kuneho sa Batuhan]. Anak ni Azalias at isang maharlikang kalihim. Noong 642 B.C.E., isinugo ni Haring Josias si Sapan at ang dalawang iba pang opisyal sa mataas na saserdoteng si Hilkias taglay ang mga tagubilin para sa pagkukumpuni sa templo. Sa pagkakataong ito ay ibinigay ni Hilkias kay Sapan "ang mismong aklat ng kautusan," malamang na ang orihinal pa nga, na nasumpungan sa templo kamakailan. Hindi pa natatagalang basahin ni Sapan kay Josias ang isang bahagi ng Kautusan nang siya at ang kaniyang anak na si Ahikam, kasama ng iba pa, ay isugo ni Josias bilang isang delegasyon upang sumangguni may kinalaman sa layunin ni Jehova para sa Juda. Pumaroon sila sa propetisang si Hulda at nang makabalik ay iniulat sa hari ang hula ni Jehova na darating ang pagkawasak, ngunit hindi sa panahon ng paghahari ni Josias.—2Ha 22:3-20; 2Cr 34:8-28.

Ang mga anak ni Sapan na sina Ahikam (Jer 26:24), Elasa (Jer 29:1-3), at Gemarias (Jer 36:10-12, 25) ay lumilitaw na mga tagapagtaguyod din ng tunay na pagsamba. Gayunman, hindi gayon ang kaniyang anak na si Jaazanias. (Eze 8:10, 11) Ang apo ni Sapan na si Gedalias ang may-takot sa Diyos na gobernador na inatasan pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem.—2Ha 25:22; Jer 39:14.

SAPAT [pinaikling anyo ng Sepatias, nangangahulugang "Si Jehova ay Humatol"].

1. Isang pinuno na kumakatawan sa tribo ni Simeon bilang isa sa mga tiktik na gumugol ng 40 araw sa Lupang Pangako; anak ni Hori.—Bil 13:2, 5, 25; tingnan ang TIKTIK.

2. Isa sa mga tagapag-alaga ng kawan ni Haring David; anak ni Adlai. Ang mga kawan na inalagaan ni Sapat ay nasa mababababang kapatagan. —1Cr 27:29.

3. Ama ng propetang si Eliseo.—1Ha 19:16, 19; 2Ha 3:11; 6:31.

4. Isang inapo ni Gad na nanirahan sa Basan. —1Cr 5:11, 12.

5. Isa sa mga inapo ni Haring David na nabuhay pagkatapos ng pagkatapon.—1Cr 3:22.

SAPILITANG PAGLILINGKOD. Ang salitang Hebreo para sa "sapilitang paglilingkod" ay *se'vel,* na may kaugnayan sa isang literal o makasagisag na pasan, isang ipinataw na pasanin, o nagpapahirap na pagpapagal. Maaari itong tumukoy sa *corvée,* samakatuwid nga, pagtatrabaho na di-binabayaran o di-lubos na binabayaran at ipinapataw ng isang awtoridad sa isang grupo ng mga tao, halimbawa ay sa mga tumatahan sa isang partikular na lugar.

Nang binubulay-bulay ng salmista ang pagliligtas sa Israel mula sa pagkaalipin sa Ehipto, inilarawan niya si Jehova na nagsasabi: "Inihiwalay ko ang kaniyang balikat mula sa pasanin [o sapilitang paglilingkod]." (Aw 81:6; Exo 1:11) Tumawag si Haring Solomon ng mga lalaki para sa puwersahang pagtatrabaho upang gamitin sa iba't ibang proyektong pagtatayo at naglagay siya ng mga kapatas na mamamahala sa kanila. (1Ha 5:13; 9:15, 23) Nang mamasdan ni Solomon na ang kabataang si Jeroboam ay isang masipag na manggagawa, "ginawa niya itong tagapangasiwa sa lahat ng sapilitang paglilingkod ng sambahayan ni Jose," samakatuwid nga, ng mga lalaking tinawag mula sa mga tribo nina Efraim at Manases.—1Ha 11:26-28.

Nauugnay naman sa salitang Hebreo na *se'vel* ang *sab·bal',* nangangahulugang "tagapagdala ng pasan." Pagkatapos na kunan ng sensus ang mga lalaking naninirahang dayuhan sa Israel, inilagay sila ni Solomon sa paglilingkod, at 70,000 sa kanila ang naging mga tagapagdala ng pasan. (2Cr 2:2, 17, 18) Pagkaraan ng maraming taon, kinumpuni ni Haring Josias ang templo, at kabilang sa mga gumawa ng gawain ang "mga tagapagdala ng pasan."—2Cr 34:12, 13.

Ang salitang Hebreo na *tsa·va'',* na kadalasa'y tumutukoy sa paglilingkod militar o sa paglilingkod kapag panahon ng digmaan, ay nangangahulugan ding "sapilitang pagpapagal," samakatuwid nga, bilang pambayad sa utang o pagkakasala. Kaya naman noon, ang Jerusalem ay sasabihan na ang kaniyang "paglilingkod militar" ay naganap na at ang kaniyang kamalian ay nabayaran na. (Isa 40:1, 2, tlb sa *Rbi8*) Noong si Job ay nasa ilalim ng pagsubok at noong siya'y napipighati at lipos ng kirot, inihalintulad niya ang buhay sa mahirap at nakapapagod na paglilingkod o "sapilitang pagpapagal," anupat itinanong niya: "Hindi ba may sapilitang pagpapagal para sa taong mortal sa lupa, at hindi ba ang kaniyang mga araw ay tulad ng mga araw ng isang upahang trabahador?" (Job 7:1) Taglay ang gayunding damdamin, sa kalaunan ay sinabi niya sa Diyos: "Patitindihin mo pa ang iyong pagkayamot sa akin; ang sunud-sunod na paghihirap ay sumasaakin," o "ang sunud-sunod na sapilitang pagpapagal ay sumasaakin." (Job 10:17, tlb sa *Rbi8*) Maliwanag na nadama ni Job na dinaragdagan ng Diyos ang kaniyang kapighatian sa pamamagitan ng pagpapasapit sa kaniya ng sunud-sunod na paghihirap. Gayundin, ang panahong ipinamamalagi ng mga patay sa Sheol ay inihalintulad ni Job sa sapilitang pagpapagal, isang pasaning ipinatutupad; ngunit nagpahayag siya ng pag-asa sa isang pagkabuhay-muli.—Job 14:14.

SAPIR [Elegante; Pinakinis; Kaayaaya]. Isang lugar na maliwanag na nasa Juda. Ang mga naninirahan dito ay kasama sa hula ni Mikas tungkol sa kahatulang sasapit sa Juda at Jerusalem. (Mik 1:11) Sa seksiyong ito ng hula, si Mikas ay paulit-ulit na gumamit ng mga salitang katunog ng mga pangalan ng mga lugar. (Tingnan ang BET-EZEL.) Ipinapalagay na ang Sapir ay ang Khirbet el-Kaum, na mga 15 km (9.5 mi) sa K ng Hebron.

SAPIRA [mula sa Aramaiko, at nangangahulugang "Maganda"]. Ang asawa ni Ananias. Pumasok siya sa isang sabuwatan kasama ang kaniyang asawa na naging dahilan ng kanilang kamatayan. Nagbili sila ng isang bukid na kanilang pag-aari at may-pagpapaimbabaw na nagkunwaring dinala nila sa mga apostol ang buong halagang nakuha nila, gaya ng ginagawa ng ibang mga Kristiyano sa Jerusalem upang tugunan ang kagipitan na bumangon pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E.

Ang kasalanan nina Ananias at Sapira ay, hindi dahil hindi nila ibinigay ang kabuuang halaga ng ipinagbiling pag-aari, kundi dahil may-kasinungalingan nilang *inangkin* na gayon ang ginawa nila, maliwanag na upang tumanggap ng mga papuri ng mga tao sa halip na parangalan ang Diyos at gumawa ng mabuti sa kaniyang kongregasyon. Ang kanilang panlilinlang ay inilantad ni Pedro sa ilalim ng pagkasi ng banal na espiritu. Sinabi niya: "Ananias, bakit pinalakas ni Satanas ang iyong loob na magbulaan sa banal na espiritu at lihim na ipagkait ang bahagi ng halaga ng bukid? Hangga't nananatili pa iyon sa iyo, hindi ba iyon nananatiling iyo, at pagkatapos na maipagbili iyon, hindi ba nasa pamamahala mo pa rin iyon? Bakit mo nga nilayon sa iyong puso ang ganitong gawa? Nagbulaan ka, hindi sa mga tao, kundi sa Diyos." Pagkarinig sa mga salita

ni Pedro, bumagsak si Ananias at nalagutan ng hininga.

Pagkaraan ng mga tatlong oras ay pumasok si Sapira at inulit niya ang kasinungalingan. Pagkatapos ay tinanong siya ni Pedro: "Bakit nga pinagkasunduan ninyong dalawa na subukin ang espiritu ni Jehova?" Bumagsak din si Sapira at nalagutan ng hininga. Ang insidenteng ito ay nagsilbing disiplina para sa kongregasyon, anupat dahil dito ay nagkaroon sila ng malaking takot, at walang alinlangan ng malaking paggalang at pagpapahalaga sa bagay na si Jehova ay tunay ngang nananahan sa kongregasyon sa espiritu.—Gaw 4:34, 35; 5:1-11; 1Co 3:16, 17; Efe 2:22; ihambing ang 1Ti 1:20.

SARA [Prinsesa], **SARAI** [posible, Mahilig Makipagtalo]. Kapatid sa ama at asawa ni Abraham at ina ni Isaac. (Gen 11:29; 20:12; Isa 51:2) Ang kaniyang orihinal na pangalan ay Sarai. (Gen 17:15) Mas bata siya nang sampung taon kay Abraham (Gen 17:17) at nagpakasal siya rito habang naninirahan sila sa Ur na lunsod ng mga Caldeo. (Gen 11:28, 29) Nanatili siyang baog hanggang noong makahimalang isauli ang kaniyang kakayahang maganak pagkatapos na huminto na ang kaniyang pagreregla.—Gen 18:11; Ro 4:19; Heb 11:11.

Marahil ay nasa mga edad 60 na si Sara nang lisanin niya ang Ur kasama ni Abraham at manahanan sa Haran. Sa edad na 65, sinamahan niya ang kaniyang asawa mula sa Haran patungo sa lupain ng Canaan. (Gen 12:4, 5) Doon ay namalagi sila nang ilang panahon sa Sikem at sa bulubunduking pook sa dakong S ng Bethel, gayundin sa iba pang mga lugar, bago sila napilitang pumaroon sa Ehipto dahil sa taggutom.—Gen 12:6-10.

Bagaman matanda na, si Sara ay napakaganda pa rin. Dahil dito, patiunang hiniling ni Abraham na ipakilala siya ni Sara bilang kaniyang kapatid kailanma't hinihiling ng pagkakataon, dahil baka patayin siya ng iba at pagkatapos ay kunin si Sara. (Gen 20:13) Sa Ehipto, naging dahilan ito upang dalhin si Sara sa sambahayan ni Paraon sa rekomendasyon ng kaniyang mga prinsipe. Ngunit namagitan ang Diyos at hinadlangan si Paraon upang hindi nito halayin si Sara. Pagkatapos ay isinauli ni Paraon si Sara kay Abraham at hiniling na lisanin nila ang lupain. Pinasamahan din sila ni Paraon sa kaniyang mga tauhan upang si Abraham at ang kaniyang mga pagaari ay maingatang ligtas.—Gen 12:11-20.

Inilalahad sa isang sinaunang papiro ang tungkol sa isang Paraon na nag-utos sa mga nasasandatahang lalaki na kunin ang isang kaakit-akit na babae at patayin ang kaniyang asawa. Kaya ang pangamba ni Abraham na baka patayin siya dahil kay Sara ay may batayan. Sa halip na isapanganib ang kaniyang buhay sa pagsisikap na ingatan ang dangal ng kaniyang asawa sa isang banyagang lupain, sinunod ni Abraham ang sa wari niya ay siyang pinakaligtas na landasin. Dapat tandaan na si Abraham ang may-ari ng kaniyang asawa. Maligaya si Sara na maglingkod kay Jehova at kay Abraham sa ganitong paraan. Hindi kailanman hinatulan ng Kasulatan si Abraham sa paggawa niya nito.

Pagkaraan ng sampung taon mula noong una silang pumasok sa Canaan, hiniling ng 75-taóng-gulang na si Sara na sumiping si Abraham sa kaniyang alilang babaing Ehipsiyo na si Hagar upang magkaroon siya ng mga anak mula rito. (Gen 16:1-3) Ipinakikita ng mga suliraning ibinunga nito na hindi ito ang paraan ni Jehova upang matupad ang pangakong binitiwan niya kay Abraham may kinalaman sa "binhi." (Gen 15:1-16) Nang mabatid ni Hagar na nagdadalang-tao siya, sinimulan niyang hamakin ang kaniyang among babae. Nang magreklamo si Sara dahil dito, ipinagkaloob ni Abraham sa kaniyang asawa ang lubos na awtoridad na pakitunguhan si Hagar bilang kaniyang alilang babae. Matapos hiyain ni Sara, lumayas si Hagar mula sa kaniyang among babae ngunit bumalik siya bilang pagsunod sa utos ng Diyos, at pagkatapos nito ay isinilang niya si Ismael.—Gen 16:4-16.

Mga 13 taon pagkapanganak kay Ismael, noong ipag-utos ng Diyos kay Abraham na tuliin ang lahat ng mga lalaki sa kaniyang sambahayan, tinagubilinan din si Abraham na tawagin ang kaniyang asawa, hindi na sa pangalang "Sarai," kundi "Sara," nangangahulugang "Prinsesa." Tungkol kay Sara, sinabi ng Diyos: "Pagpapalain ko siya at bibigyan din kita ng isang anak na lalaki mula sa kaniya; at pagpapalain ko siya at siya ay magiging mga bansa; mga hari ng mga bayan ang magmumula sa kaniya." (Gen 17:9-27) Di-nagtagal pagkatapos nito, sa Mamre, muling tiniyak ng isa sa tatlong panauhing anghel na si Sara ay magsisilang ng isang anak na lalaki. Nang maulinigan ito, "si Sara ay nagsimulang tumawa sa loob niya, na nagsasabi: 'Pagkatapos na ako ay maging lipas na, talaga kayang magkakaroon ako ng kaluguran, bukod pa sa matanda na ang aking panginoon?' " Nang sawayin dahil sa pagtatawa, takót na ikinaila ni Sara na ginawa niya iyon. (Gen 18:1-15; Ro 9:9) Yamang binabanggit si Sara sa Hebreo 11:11 bilang halimbawa ng pananampalataya, maliwanag na ang kaniyang pagtawa ay hindi nangangahulugan na talagang hindi siya naniniwala sa sinabi kundi nagpapahiwatig lamang na ang isiping magkakaanak siya sa kaniyang katandaan ay nakakatawa para sa kaniya. Ang (panloob na) pagkilala ni Sara kay Abraham bilang kaniyang panginoon ay nagpapakita ng kaniyang pagsunod at pagpapasakop sa kaniyang ulong asawang lalaki, at ang kaniyang halimbawa ay inirerekomenda sa mga Kristiyanong asawang babae.—1Pe 3:5, 6.

Si Sara at ang kaniyang asawa ay nagsimulang manirahan sa Gerar. Gaya ng dati, ipinakilala ni Abraham ang kaniyang asawa bilang kaniyang kapatid. Sa gayon ay kinuha si Sara ng hari ng Gerar, si Abimelec. Muling namagitan si Jehova at iniligtas siya upang hindi siya halayin. Nang ibalik ni Abimelec si Sara kay Abraham, binigyan nito si Abraham ng mga hayop at mga lingkod na lalaki at babae, marahil ay bilang kabayaran dahil pansamantalang nawala sa kaniya ang kaniyang asawa. Binigyan din ni Abimelec si Abraham ng isang libong pirasong pilak (mga $2,200). Ang mga pirasong pilak na ito ang katibayan na si Sara ay malinis mula sa lahat ng kadustaan laban sa kaniya bilang isang babaing may moral.—Gen 20.

Sa edad na 90, tinamasa ni Sara ang kagalakan na isilang si Isaac. Noon ay ibinulalas niya: "Ang Diyos ay naghanda ng katatawanan sa akin: pagtatawanan ako ng lahat ng makaririnig niyaon." Maliwanag na ang gayong pagtawa ay udyok ng kasiyahan at pagkamangha sa pagsilang ng bata. Pinasuso ni Sara ang kaniyang anak nang mga limang taon. Nang sa wakas ay awatin na sa suso si Isaac, naghanda si Abraham ng isang malaking piging. Sa okasyong iyon, napansin ni Sara na ang anak ni Hagar na si Ismael, na noon ay mga 19 na taóng gulang na, ay "nanunukso," o nakikipaglaro kay Isaac nang may panlilibak. Maliwanag na nangangamba sa magiging kinabukasan ng kaniyang anak na si Isaac, hiniling ni Sara na paalisin ni Abraham sina Hagar at Ismael. Sinunod naman ito ni Abraham, pagkaraang matanggap niya ang pagsang-ayon ng Diyos sa pagkilos na ito.—Gen 21:1-14.

Pagkalipas ng mga 32 taon ay namatay si Sara, sa edad na 127 taon, at inilibing siya ni Abraham "sa yungib sa parang ng Macpela."—Gen 23:1, 19, 20.

Mga Tauhan sa Isang Makasagisag na Drama. Sa kaniyang liham sa mga taga-Galacia, ipinakita ng apostol na si Pablo na ang asawa ni Abraham na si Sara ay kumakatawan sa "Jerusalem sa itaas," ang ina ng pinahiran-ng-espiritung mga Kristiyano, ang espirituwal na "binhi" ni Abraham. Tulad ni Sara, "ang Jerusalem sa itaas," ang makasagisag na babae ng Diyos, ay hindi kailanman naging alipin, at samakatuwid ay malaya rin ang kaniyang mga anak. Upang ang isang indibiduwal ay maging malayang anak ng "Jerusalem sa itaas," na taglay ang "kaniyang kalayaan," dapat siyang mapalaya ng Anak ng Diyos mula sa pagkaalipin sa kasalanan. (Gal 4:22-31; 5:1, tlb sa *Rbi8*) Gaya ng sinabi ni Kristo Jesus sa likas na mga inapo ni Abraham: "Katotohanang-katotohanang sinasabi ko sa inyo, Bawat gumagawa ng kasalanan ay alipin ng kasalanan. Bukod diyan, ang alipin ay hindi nananatili sa sambahayan magpakailanman; ang anak ay nananatili magpakailanman. Samakatuwid kung palalayain kayo ng Anak, kayo ay talagang magiging malaya."—Ju 8:34-36; tingnan ang HAGAR; MALAYANG BABAE.

SARAP [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "sunugin"]. Isang inapo ni Shela na mula sa tribo ni Juda, isa na kumuha ng isang Moabitang asawa (o mga asawa) para sa kaniyang sarili. (*JB, NW*) Marahil, ayon sa iba pang mga salin, si Sarap ay namahala sa (o para sa) Moab.—1Cr 4:21, 22, *AS, AT, KJ, Mo, Ro, RS.*

SARAR. Hararitang ama ng mandirigma ni David na si Ahiam. (2Sa 23:33) Tinatawag siyang Sacar sa 1 Cronica 11:35.

SARDIO. Isang uri ng mineral na calcedonia na napaglalagusan ng liwanag, kulay kayumangging mamula-mula at ginagamit bilang batong hiyas. Ayon kay Pliny na Nakatatanda, ipinangalan ito sa lunsod ng Sardis sa Lydia, kung saan ito unang ipinakilala sa bahaging iyon ng daigdig. Gayunman, iminumungkahi na ang pangalang iyon ay nagmula sa salitang Persiano na *sered,* nangangahulugang "pulang manilaw-nilaw," at kaugnay na ng batong ito mula pa sa pinagkukunan nito sa Persia. Ang sardio ay tinatawag ding *"sard," "sardine,"* at *"sardoine."* Dahil sa ito ay maganda, matibay, madaling lilukin, at napakikintab nang husto, naging napakapopular ng batong ito sa mga artisano. Posibleng nakuha ng mga Hebreo ang kanilang mga batong sardio mula sa Peninsula ng Arabia.

Ang sardio ay tinutukoy sa Apocalipsis 4:3, kung saan ang Isa na nakaupo sa kaniyang marilag na trono sa langit ay may kaanyuang "tulad ng . . . mahalagang kulay-pulang bato ["isang sardio," tlb sa *Rbi8*]." "Ang banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem," ay inilalarawang may pader na ang mga pundasyon ay "nagagayakan ng bawat uri ng mahalagang bato," anupat ang ikaanim ay sardio.—Apo 21:2, 19, 20.

SARDIS. Ang sinaunang kabisera ng Lydia (sa kanluraning Asia Minor) at isang sentro ng pagsamba sa isang diyosa ng Asia, iniuugnay alinman kay Artemis o kay Cybele. Ang Sardis, na nasa T ng Ilog Gediz (dating Hermus), ay mga 50 km (30 mi) sa T ng Tiatira (sa ngayon ay Akhisar) at mga 75 km (47 mi) sa S ng Smirna (sa ngayon ay Izmir). Ang akropolis ng lunsod ay nasa isang kabatuhang napakahirap marating. Bagaman limitado ang komunikasyon sa mga lugar sa T dahil sa isang kabundukan, ang Sardis ay nasa estratehikong posisyon sa S-K ruta ng kalakalan. Malaki ang naitulong ng komersiyal na gawain at pakikipagkalakalan nito,

ng pagiging napakataba ng nakapalibot na lupain, at ng paggawa nito ng mga tela at mga alpombrang lana, upang ang Sardis ay maging mayaman at mahalaga. May panahon na maaaring nagkaroon ang Sardis ng populasyon na mga 50,000 katao.

Noong ikaanim na siglo B.C.E., tinalo ni Cirong Dakila ang huling hari ng Lydia, si Croesus, at sa loob ng mahigit na 200 taon magmula noon, ang Sardis ay nagsilbing kabisera ng kanluraning bahagi ng Imperyo ng Persia. Noong 334 B.C.E., sumuko ang lunsod kay Alejandrong Dakila nang hindi lumalaban. Nang maglaon ay napasailalim ito sa pamamahala ng Pergamo at pagkatapos ay ng Roma. Halos mapatag ang Sardis dahil sa isang malakas na lindol noong 17 C.E., ngunit ang lunsod ay muling itinayo sa pamamagitan ng malaking tulong mula sa Roma.

Sinasabi ng Judiong istoryador na si Josephus na noong unang siglo B.C.E. ay may isang malaking komunidad ng mga Judio sa Sardis. (*Jewish Antiquities,* XIV, 259 [x, 24]) Noong huling bahagi ng unang siglo C.E., ang kongregasyong Kristiyano na itinatag sa Sardis ay kinailangang "gumising" sa espirituwal na paraan. Gayunman, mayroon ding mga taong kaugnay sa kongregasyong ito na hindi "nagparungis ng kanilang mga panlabas na kasuutan." —Apo 3:1-6.

Kabilang sa prominenteng mga guho sa sinaunang lugar ng Sardis ay yaong sa templo ni Artemis (o ni Cybele) ng Efeso, isang Romanong dulaan at istadyum, at isang sinaunang sinagoga.—LARAWAN, Tomo 2, p. 946.

SARDONICA. Isang batong pampalamuti na isang klase ng agata, na isang uri naman ng calcedonia. Ito ay isang onix na binubuo ng dalawa o mahigit pang suson ng calcedoniang kulay-gatas at ng *sard* na malinaw at kulay pula. Gayunman, kung minsan, ang kasalitang suson ay kulay ginintuan o kayumanggi. Para sa mga Griego, ang pulang suson na nababanaag sa puting suson ay kakulay na kakulay ng kuko ng daliri, na malamang na dahilan kung bakit nila ikinapit dito ang salitang Griego na *o'nyx* (nangangahulugang "kuko ng daliri"). Ang sardonica ay matatagpuan sa iba't ibang lugar, kabilang na ang Palestina at Arabia.

Ang batong ito ay binanggit nang minsan sa Bibliya, sa Apocalipsis 21:2, 19, 20, kung saan ang ikalimang batong pundasyon ng "banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem," ay batong sardonica.

SAREZER.

1. Isang anak ng Asiryanong si Haring Senakerib. Ilang panahon pagkaraang talunin ni Jehova ang kaniyang ama, pinatay ni Sarezer at ng kaniyang kapatid na si Adramelec ang kanilang ama sa pamamagitan ng tabak habang yumuyukod ito sa idolong diyos nito, pagkatapos nito ay tumakas sila patungo sa lupain ng Ararat. (2Ha 19:7, 35-37; Isa 37:38) Sa isang inskripsiyon, inaangkin ng kapatid nilang si Esar-hadon, ang kahalili ni Senakerib, na tinugis niya ang mga pumaslang sa kaniyang ama. —Tingnan ang ESAR-HADON.

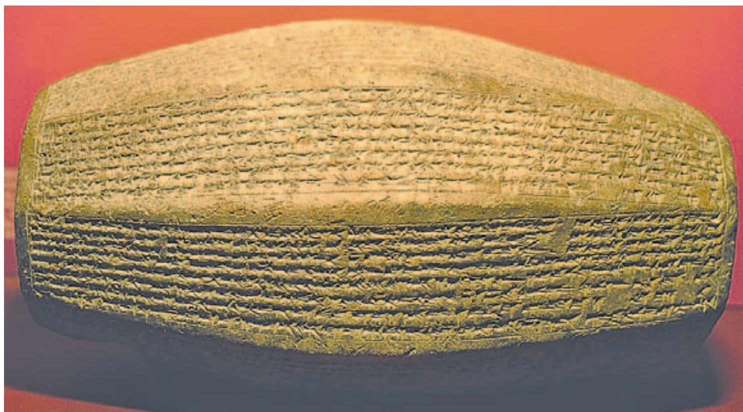
2. Ang unang binanggit sa dalawang kinatawang isinugo ng Bethel pagkaraan ng pagkatapon, mga dalawang taon bago matapos ang muling pagtatayo ng templo, upang "palambutin ang mukha ni Jehova" at sumangguni tungkol sa pagiging angkop ng pag-aayuno.—Zac 7:1-3; Ezr 6:15.

SARGON [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ang Hari ay Lehitimo"]. Ang kahalili ni Salmaneser V bilang hari ng Asirya. Tinutukoy siya ng mga istoryador bilang Sargon II. Ang isang mas naunang hari, hindi ng Asirya kundi ng Babilonya, ay tinatawag na Sargon I.

Si Sargon ay minsan lamang binanggit sa pangalan sa ulat ng Bibliya. (Isa 20:1) Noong maagang bahagi ng siglong 1800, ang pagtukoy ng Bibliya sa kaniya ay kadalasang minamaliit ng mga kritiko bilang walang halaga sa kasaysayan. Ngunit mula noong 1843, natuklasan sa arkeolohikal na mga paghuhukay ang mga guho ng kaniyang palasyo sa Khorsabad at ang mga nakasulat na rekord ng kaniyang maharlikang mga ulat ng kasaysayan.—LARAWAN, Tomo 1, p. 955, 960.

Sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan ay inangkin ni Sargon: "Kinubkob ko at nilupig ang Samaria (*Same-ri-na*)." (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni James B. Pritchard, 1974, p. 284) Gayunman, lumilitaw na iyon ay isa lamang mapaghambog na pag-aangkin ni Sargon o ng mga nagnais na lumuwalhati sa kaniya, na dito ay inangkin para sa bagong monarka ang naisagawa ng naunang tagapamahala. Isang kronikang Babilonyo, na maaaring mas neutral, ang nagsasabi may kinalaman kay Salmaneser V: "Sinalanta niya ang Samaria." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 73) Sa 2 Hari 18:9, 10, sinasabi lamang ng Bibliya na 'kinubkob' ni Salmaneser ang Samaria at na "nabihag nila iyon." Ihambing ang 2 Hari 17:1-6, na nagsasabing si Salmaneser na hari ng Asirya ay nagpataw ng tributo kay Hosea, na hari ng Samaria, at pagkatapos ay sinabi nito na nang maglaon ay "binihag ng hari ng Asirya ang Samaria."

Ipinakikita ng mga inskripsiyong may kinalaman kay Sargon ang kamangmangan ng paglalagak ng malaking tiwala sa sinaunang sekular na mga rekord, maging hanggang sa punto na ituring ang mga iyon na kasinghalaga ng rekord ng Bibliya. Kasunod ng pagluklok ni Sargon sa trono, sa pangunguna ni Merodac-baladan ay naghimag-

Ang Nimrud Prism, na naghahambog tungkol sa mga pananakop ni Sargon; ngunit ang ilan sa mga iyon ay maaaring ginawa ng kaniyang hinalinhan

sik ang mga Babilonyo, na sinuportahan ng Elam. Nakipagdigma si Sargon laban sa kanila sa Der ngunit maliwanag na hindi niya nasugpo ang paghihimagsik. Ipinakikita ng mga inskripsiyon ni Sargon na inangkin niyang lubusan siyang nagwagi sa pagbabaka, ngunit sinasabi ng Babylonian Chronicle na tinalo ng mga Elamita ang mga Asiryano, at ipinaghambog ng isang teksto ni Merodac-baladan na kaniyang 'ibinagsak ang mga hukbong Asiryano at winasak ang kanilang mga sandata.' Ang aklat na *Ancient Iraq* ay nagkomento: "Nakakatawang detalye: Ang inskripsiyon ni Merodac-Baladan ay natagpuan sa Nimrud, kung saan ito dinala ni Sargon mula sa Uruk . . . , pinalitan ito sa lunsod na iyon ng isang silinder na luwad na kababasahan ng kaniyang sarili at, siyempre pa, ibang-ibang bersiyon ng pangyayaring iyon. Ipinakikita nito na ang pulitikal na propaganda at mga pamamaraang *'cold war'* ay hindi natatangi sa ating panahon."—Ni G. Roux, 1964, p. 258.

Mas nagtagumpay si Sargon laban sa isang koalisyon ng mga hari ng Hamat at Damasco at ng iba pang mga kaalyado, anupat nagwagi siya laban sa kanila sa isang pagbabaka sa Karkar sa Ilog Orontes. Ayon sa 2 Hari 17:24, 30, ang mga taong mula sa Hamat ay kabilang sa mga pinatira ng "hari ng Asirya" sa mga lunsod ng Samaria bilang kapalit ng itinapong mga Israelita.

Ayon sa mga rekord ni Sargon, noong kaniyang ikalimang taon ay sinalakay at nilupig niya ang Carkemis, isang lunsod na may pangkomersiyo at pangmilitar na kahalagahan sa mataas na Ilog Eufrates. Sinundan ito ng karaniwang patakaran ng Asirya na ipatapon ang mga tumatahan sa lunsod at palitan ang mga ito ng mga banyaga. Sa babala ni Isaias may kinalaman sa banta ng Asirya (Isa 10:5-11), ang Carkemis, kasama ang Hamat at iba pang mga lunsod, ay binanggit bilang halimbawa ng mapangwasak na kapangyarihan ng Asirya. Pagkatapos nito, iniulat ni Sargon na may mga tribong Arabe na pinatira sa Samaria bilang mga miyembro ng kolonya roon.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 285, 286.

Iniuulat ng mga rekord ng Asirya na ang hari ng Asdod, si Azuri, ay naghimagsik at nakipagsabuwatan laban sa pamatok ng Asirya at na inalis ni Sargon si Azuri at ipinalit sa puwesto niya ang kaniyang nakababatang kapatid. Nasundan ito ng isa pang paghihimagsik, at sinalakay ni Sargon ang Filistia at "kinubkob at nilupig ang mga lunsod ng Asdod, Gat . . . (at) Asdudimmu." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 286) Lumilitaw na sa puntong ito tuwirang binanggit ng Bibliya sa Isaias 20:1 ang pangalan ni Sargon.

Kasunod nito, itinaboy ni Sargon si Merodac-baladan mula sa Babilonya at nilupig ang lunsod. Ang pangalan ni Sargon ay nakatala sa isang inskripsiyon bilang hari ng Babilonya sa loob ng limang taon.

Dahil sa agresibong paghahari ni Sargon, umabot ang Imperyo ng Asirya sa isang bagong tugatog ng kapangyarihan, at nagsimula noon ang huling dakilang dinastiya ng Asirya. Kinikilala ng mga istoryador na si Sargon ay namahala nang 17 taon. Yamang ipinapalagay na nagsimula siyang maghari pagkaraang bumagsak ang Samaria noong ikaanim na taon ni Hezekias o di-nagtagal pagkatapos nito (2Ha 18:10), at yamang ang Juda ay sinalakay ng kaniyang anak at kahalili sa trono, si Senakerib, noong ika-14 na taon ni Hezekias (2Ha 18:13), ang 17-taóng pamamahala ni Sargon ay posible lamang kung si Senakerib ay naghaharing kasabay niya noong panahong salakayin nito ang Juda. Posible rin na nagkamali ang mga istoryador sa pagpepetsa. Talagang hindi nila mapananaligan ang mga talaang eponimo upang tiyakin ang mga paghaharing ito, gaya ng ipinakikita sa artikulong KRONOLOHIYA. Tinatalakay rin doon na sa pangkalahatan ay hindi maaasahan ang mga eskribang Asiryano at ang kanilang kaugaliang "ayusin" ang iba't ibang edisyon ng mga ulat ng kasaysayan upang palugdan ang tagapamahala.

Noong panahon ng paghahari ni Sargon, nagtayo siya ng isang bagong kabiserang lunsod mga

20 km (12 mi) sa HS ng Nineve, malapit sa makabagong-panahong nayon ng Khorsabad. Sa isang bagong lugar, inilatag niya ang lunsod na tinatawag na Dur Sharrukin (maaaring tawaging Sargonsburg) at itinayo niya ang isang palasyong may 200 silid sa ibabaw ng isang nakataas na plataporma na 7.5 m (25 piye) ang taas at sumasaklaw ng halos 10 ektarya (25 akre). Sa pasukan ng palasyo ay may pagkalaki-laking mga toro na may ulo ng tao at mga pakpak, anupat ang isang pares ay mga 5 m (16 na piye) ang taas. Ang mga dingding ay napapalamutian ng mga pinturang alpresko at ng inukit na mga relyebeng naglalarawan ng kaniyang mga kampanya at kabayanihan, anupat ang dingding na okupado ng mga relyebeng ito ay may kabuuang haba na mga 2.5 km (1.5 mi). Sa isa sa kaniyang mga inskripsiyon ay sinabi ni Sargon: "Para sa akin, si Sargon, na tumatahan sa palasyong ito, italaga nawa niya [ng diyos na si Asur] bilang aking tadhana ang mahabang buhay, kalusugan ng pangangatawan, kagalakan ng puso, kaliwanagan ng kaluluwa." (*Ancient Iraq,* p. 262) Gayunman, ipinakikita ng mga rekord na mga isang taon matapos pasinayaan ang palasyo, si Sargon ay pinatay, sa paraang hindi matiyak. Hinalinhan siya ng kaniyang anak na si Senakerib.

SARID. Isang lunsod sa hangganan ng Zebulon. (Jos 19:10, 12) Ipinapalagay na ito ay ang Tell Shadud, na mga 10 km (6 na mi) sa HHS ng Megido.

SARON.

1. Tabing-dagat na kapatagan sa pagitan ng Kapatagan ng Dor (sa T ng Carmel) at ng Kapatagan ng Filistia. Mula sa hilagaang hangganan nito na Crocodile River (Nahr ez-Zerqa), ang Saron ay sumasaklaw nang mga 60 km (40 mi) patimog hanggang sa lugar ng Jope. Iba-iba rin ang lapad nito, anupat mula 16 hanggang 19 na km (10 hanggang 12 mi). Malalawak na burol ng buhangin ang makikita sa kahabaan ng baybayin nito. Dahil may mga lansangang-bayan na bumabagtas dito, napakahalaga ng lugar na ito noong sinaunang panahon para sa militar at komersiyo.

Kilala ang Saron sa katabaan ng lupa nito (ihambing ang Isa 35:2), palibhasa'y isang rehiyon na natutubigang mainam at dinadaluyan ng mga batis. Nanginginain dito ang mga kawan at mga bakahan. (1Cr 27:29; ihambing ang Isa 65:10.) Malalaking kagubatan ng ensina ang dating nasa hilagaang bahagi ng Saron, samantalang ang timugang bahagi naman, gaya sa ngayon, ay malamang na mas sinaka nang malawakan. Waring ang kalakhang bahagi ng rehiyon ay naging tiwangwang nang kubkubin ito ng Asirya noong ikawalong siglo B.C.E. —Isa 33:9.

Sa Awit ni Solomon, binanggit na inilarawan ng Shulamita ang kaniyang sarili bilang isang "hamak na safron sa baybaying kapatagan," na maliwanag na nangangahulugang siya'y isang pangkaraniwang bulaklak lamang sa gitna ng maraming bulaklak na umuusbong sa Saron.—Sol 2:1.

2. Ayon sa 1 Cronica 5:16, ang tribo ni Gad ay nananahanan sa "Gilead, sa Basan at sa mga sakop na bayan nito at sa lahat ng pastulan ng Saron." Iniisip ng ilang iskolar na ito'y nangangahulugan na ang mga Gadita ay nagpastol ng kanilang mga kawan sa mga baybaying kapatagan ng Saron. Gayunman, ang teritoryong tinanggap ng Gad ay nasa S ng Jordan, at nasa panig na iyon kapuwa ang Gilead at Basan. Dahil dito, ipinapalagay ng marami na mayroon ding rehiyon na tinawag na Saron sa teritoryo ng Gad.

SARONITA [Ng (Mula sa) Saron]. Taong nagmula sa Kapatagan ng Saron. Si Sitrai, ang lalaking nangangasiwa sa mga kawan ni David sa Saron, ay tinawag na Saronita.—1Cr 27:29, 31.

SARSEKIM [posible, Pinuno ng mga Alipin]. Isang Babilonyong prinsipe na kabilang sa mga unang pumasok sa Jerusalem pagkatapos na mapasok ng hukbo ang mga pader noong tag-araw ng 607 B.C.E. (Jer 39:2, 3) Hindi sinasabi kung ano ang kaniyang posisyon at mga tungkulin, bagaman ang "Sarsekim" ay maaaring isang titulo, at maaaring ipinahihiwatig ng kahulugan nito ang kaniyang gawain.

SARUHEN. Isang lunsod ng Simeon. (Jos 19:1, 6) Waring tinatawag din itong Silhim (Jos 15:32) at Saaraim. (1Cr 4:31) Karaniwang pinaniniwalaan ng mga iskolar na ito ang Tell el-Far'ah (Tel Sharuhen), na mga 35 km (22 mi) sa K ng Beer-sheba.

SASAI. Isa sa mga anak ni Binui na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon at kumuha ng mga asawang banyaga para sa kanilang sarili ngunit nagpaalis sa mga ito bilang tugon sa panghihimok ni Ezra. —Ezr 10:10, 11, 38, 40, 44.

SASAK. Isang Benjamita na ang 11 anak ay nakatalang kabilang sa mga pangulo na nanirahan sa Jerusalem.—1Cr 8:14, 22-25, 28.

SASERDOTE. Sa gitna ng mga tunay na mananamba ni Jehova bago itatag ang kongregasyong Kristiyano, mga saserdote ang nagsilbing opisyal na kinatawan ng Diyos sa mga taong pinaglingkuran nila, anupat tinuruan nila ang mga ito tungkol sa Diyos at sa kaniyang mga kautusan. Sila rin ang nagsilbing kinatawan ng bayan sa harap ng Diyos, anupat sila ang naghahandog ng mga hain at namamagitan at namamanhik para sa bayan. Ganito ang paliwanag ng Hebreo 5:1: "Ang bawat mataas

na saserdote na kinukuha mula sa mga tao ay inaatasan alang-alang sa mga tao sa mga bagay na may kinalaman sa Diyos, upang siya ay makapaghandog ng mga kaloob at mga hain para sa mga kasalanan." Ang terminong Hebreo na isinalin bilang "saserdote" ay *ko·hen′;* ang terminong Griego naman ay *hi·e·reus′.*

Noong Sinaunang mga Panahon. Noong panahon ng mga patriyarka, ang ulo ng pamilya ang nagsilbing saserdote para sa kaniyang pamilya, at ang tungkuling ito ay isinasalin sa panganay na anak na lalaki kapag namatay ang ama. Kaya naman noong sinaunang mga panahon, iniulat na si Noe ay kumatawan sa kaniyang pamilya bilang saserdote. (Gen 8:20, 21) Ang ulo ng pamilya na si Abraham ay may malaking sambahayan na kasama niyang naglakbay sa iba't ibang lugar, anupat nagtayo siya ng mga altar at naghain kay Jehova sa iba't ibang dako na pinagkampuhan nila. (Gen 14:14; 12:7, 8; 13:4) Sinabi ng Diyos tungkol kay Abraham: "Kinilala ko siya upang utusan niya ang kaniyang mga anak at ang kaniyang sambahayan na kasunod niya na ingatan nila ang daan ni Jehova at isagawa ang katuwiran at kahatulan." (Gen 18:19) Ganito rin ang ginawa nina Isaac at Jacob (Gen 26:25; 31:54; 35:1-7, 14); si Job, na hindi Israelita ngunit malamang ay malayong kamag-anak ni Abraham, ay naghandog ng mga hain kay Jehova nang palagian alang-alang sa kaniyang mga anak, na sinasabi: "Baka nagkasala ang aking mga anak at isinumpa ang Diyos sa kanilang puso." (Job 1:4, 5; tingnan din ang 42:8.) Gayunman, ang mga lalaking ito ay hindi espesipikong tinawag ng Bibliya bilang *ko·hen′* o *hi·e·reus′.* Sa kabilang dako naman, si Jetro, ang ulo ng pamilya at biyenan ni Moises, ay tinawag na "saserdote [*ko·hen′*] ng Midian."—Exo 2:16; 3:1; 18:1.

Si Melquisedec na hari ng Salem ay isang namumukod-tanging saserdote (*ko·hen′*). Ang Bibliya ay walang iniuulat na rekord ng kaniyang pinagmulang angkan, kapanganakan, o kamatayan. Hindi niya minana ang kaniyang pagkasaserdote, at wala siyang mga hinalinhan ni mga kahalili man sa katungkulan. Hinawakan ni Melquisedec kapuwa ang katungkulan ng pagkahari at pagkasaserdote. Mas dakila ang kaniyang pagkasaserdote kaysa sa Levitikong pagkasaserdote, sapagkat sa diwa, si Levi ay nagbayad ng mga ikapu kay Melquisedec, yamang si Levi ay nasa mga balakang pa ni Abraham nang si Abraham ay maghandog ng mga ikapu kay Melquisedec at pinagpala nito. (Gen 14:18-20; Heb 7:4-10) Sa mga bagay na ito, si Melquisedec ay lumalarawan kay Jesu-Kristo, ang "saserdote magpakailanman ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec."—Heb 7:17.

Maliwanag na ang mga ulo ng pamilya ang nagsilbing mga saserdote sa gitna ng mga supling ni Jacob (Israel) hanggang sa maitatag ng Diyos ang Levitikong pagkasaserdote. Kaya naman nang akayin ng Diyos ang bayan sa Bundok Sinai, iniutos niya: "Ang mga saserdote na palagiang lumalapit kay Jehova ay magpabanal din ng kanilang sarili, upang si Jehova ay hindi lumabas laban sa kanila." (Exo 19:22) Nangyari ito bago itinatag ang Levitikong pagkasaserdote. Si Aaron, bagaman hindi pa naitatalaga bilang saserdote, ay pinahintulutang umakyat nang bahagya sa bundok kasama ni Moises. Ang pangyayaring ito ay katugma ng pag-aatas nang maglaon kay Aaron at sa kaniyang mga inapo bilang mga saserdote. (Exo 19:24) Kung susuriin, isa itong maagang pahiwatig ng layunin ng Diyos na ang dating kaayusan (ng pagkasaserdote ng ulo ng pamilya) ay halinhan ng isang pagkasaserdote ng sambahayan ni Aaron.

Sa Ilalim ng Tipang Kautusan. Noong ang mga Israelita ay nasa pagkaalipin sa Ehipto, pinabanal ni Jehova para sa kaniya ang bawat panganay na anak na lalaki ng Israel nang puksain niya ang mga panganay ng Ehipto sa ikasampung salot. (Exo 12:29; Bil 3:13) Kaya naman, ang mga panganay na ito ay kay Jehova, anupat eksklusibong gagamitin sa pantanging paglilingkod sa kaniya. Maaari sanang italaga ng Diyos ang lahat ng panganay na mga lalaking ito ng Israel bilang mga saserdote at mga tagapag-ingat ng santuwaryo. Ngunit, minabuti niyang kunin ang mga lalaking miyembro ng tribo ni Levi para sa paglilingkod na ito. Dahil dito, pinahintulutan niya ang bansa na ihalili ang mga lalaking Levita para sa mga panganay na lalaki ng iba pang 12 tribo (anupat ang mga supling ng mga anak ni Jose na sina Efraim at Manases ay binilang na dalawang tribo). Sa isang sensus, natuklasan na mas marami nang 273 ang mga di-Levitang panganay na anak na lalaki mula sa gulang na isang buwan pataas kaysa sa mga lalaking Levita, kaya naman hiniling ng Diyos na isang pantubos na halaga na limang siklo ($11) ang ibigay para sa bawat isa sa 273, at ang salapi ay ibinigay kay Aaron at sa mga anak nito. (Bil 3:11-16, 40-51) Bago maganap ang transaksiyon na ito, ibinukod na ni Jehova ang mga lalaking miyembro ng pamilya ni Aaron na mula sa tribo ni Levi bilang ang bumubuo sa pagkasaserdote ng Israel.—Bil 1:1; 3:6-10.

Sa loob ng mahabang panahon, tanging ang Israel ang nagkaroon ng eksklusibong pribilehiyo na maglaan ng mga miyembro ng 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa.' (Exo 19:6) Ngunit naiwala nila ito dahil itinakwil nila bilang isang bansa ang Anak ng Diyos.—Ihambing ang Mat 21:43; 1Pe 2:7-10.

Noong una, si Jehova ang Hari ng Israel. Nang maglaon, iniutos ni Jehova na ipagkaloob sa linya ni David ang paghahari. Si Jehova pa rin ang kanilang di-nakikitang Hari ngunit ginamit niya ang Davidikong linya bilang kaniyang mga kinatawan sa sekular na pamamahala. Dahil dito, ang mga haring ito sa lupa ay sinasabing nakaupo sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Ngunit ang pagkasaserdote ay pinanatiling hiwalay, sa linya ni Aaron. Samakatuwid, tanging sa bansang iyon ipinagkaloob kapuwa ang kaharian at ang pagkasaserdote ng Diyos na Jehova lakip na ang "sagradong paglilingkod" nito.—Ro 9: 3, 4.

Pagpapasinaya sa pagkasaserdote. Ang atas ng isang saserdote ay dapat magmula sa Diyos; ang isang tao ay hindi tumatanggap ng katungkulang ito ayon sa kaniyang sariling kagustuhan. (Heb 5:4) Alinsunod dito, si Jehova mismo ang nag-atas kay Aaron at sa sambahayan nito sa pagkasaserdote "hanggang sa panahong walang takda," anupat ibinukod niya sila mula sa pamilya ng mga Kohatita, na isa sa tatlong pangunahing pangkat ng tribo ni Levi. (Exo 6:16; 28:43) Gayunman, bago nito, si Moises na Levita, bilang tagapamagitan ng tipang Kautusan, ang kumatawan sa Diyos sa pagpapabanal kay Aaron at sa mga anak nito at sa pagpuspos ng kapangyarihan sa kanilang mga kamay upang maglingkod bilang mga saserdote, anupat ang pamamaraan para rito ay inilalarawan sa Exodo kabanata 29 at Levitico kabanata 8. Lumilitaw na ang pagtatalaga sa kanila ay sumaklaw nang pitong araw noong Nisan 1-7, 1512 B.C.E. (Tingnan ang PAGTATALAGA.) Sinimulan ng bagong-itinalagang mga saserdoteng ito ang kanilang mga paglilingkod sa Israel noong sumunod na araw, Nisan 8.

Mga kuwalipikasyon. Binalangkas ni Jehova ang mga kuwalipikasyon para sa mga kabilang sa linya ng pamilya ni Aaron na maglilingkod sa altar ng Diyos. Upang maging isang saserdote, ang isang lalaki ay dapat na malusog sa pisikal at may normal na hitsura. Kung hindi ay hindi siya makalalapit sa altar taglay ang mga handog at hindi siya makalalapit sa kurtinang nasa pagitan ng mga silid ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan ng tabernakulo. Gayunman, mayroon siyang karapatang tumanggap ng suporta mula sa ikapu at maaari siyang makibahagi sa "mga banal na bagay" na inilaan bilang pagkain para sa mga saserdote.—Lev 21:16-23.

Hindi espesipikong sinabi ang edad ng pagpasok sa pagkasaserdote, bagaman sa sensus ng mga Kohatita, na kinuha sa Bundok Sinai, ay kabilang yaong mga mula sa edad na 30 hanggang 50. (Bil 4:3) Ang paglilingkod ng mga Levita sa santuwaryo ay nagsisimula sa edad na 25 (na ibinaba sa 20 taóng gulang noong panahon ni Haring David). (Bil 8:24; 1Cr 23:24) Ang di-saserdoteng mga Levita ay nagreretiro sa katungkulang paglilingkod sa santuwaryo sa edad na 50, ngunit walang kaayusan ng pagreretiro para sa mga saserdote.—Bil 8:25, 26; tingnan ang PAGRERETIRO.

Panustos. Ang tribo ni Levi ay hindi binigyan ng lupain bilang mana, sa halip ay 'pinangalat sila sa Israel,' anupat tumanggap ng 48 lunsod na matitirhan nila ng kanilang mga pamilya at pati na ng kanilang mga baka. Labintatlo sa mga lunsod na ito ang napunta sa mga saserdote. (Gen 49:5, 7; Jos 21:1-11) Ang isa sa mga kanlungang lunsod, ang Hebron, ay lunsod ng mga saserdote. (Jos 21:13) Ang mga Levita ay walang tinanggap na rehiyon bilang mana ng kanilang tribo sapagkat, gaya ng sinabi ni Jehova, "Ako ang iyong bahagi at ang iyong mana sa gitna ng mga anak ni Israel." (Bil 18:20) Ginampanan ng mga Levita ang kanilang atas na gawain sa paglilingkod at inasikaso nila ang kanilang mga bahay at ang mga pastulan ng mga lunsod na itinakda sa kanila. Inalagaan din nila ang mga lupain na itinalaga ng mga Israelita para sa santuwaryo. (Lev 27:21, 28) Pinaglaanan ni Jehova ang mga Levita sa pamamagitan ng pagsasaayos na makatanggap sila ng ikapu ng lahat ng ani ng lupain mula sa iba pang 12 tribo. (Bil 18:21-24) Mula sa ikapu, o ikasampu, na ito, ibibigay naman ng mga Levita ang ikasampu ng pinakamaiinam bilang ikapu para sa mga saserdote. (Bil 18:25-29; Ne 10: 38, 39) Samakatuwid, ang mga saserdote ay tatanggap ng 1 porsiyento ng ani ng bansa, sa gayo'y maiuukol nila ang lahat ng kanilang panahon sa paglilingkod na iniatas sa kanila ng Diyos.

Ang paglalaang ito para sa mga saserdote, bagaman sagana, ay ibang-iba sa luho at pinansiyal na kapangyarihang tinaglay ng mga saserdote ng mga bansang pagano. Halimbawa, sa Ehipto, *pag-aari* ng mga saserdote ang ilang bahagi ng lupain (Gen 47: 22, 26), at sa pamamagitan ng tusong pagmamaniobra, sila ang naging pinakamayayaman at pinakamakapangyarihang mga tao sa Ehipto. Iniulat ni James H. Breasted, sa *A History of the Ancient Egyptians* (1908, p. 355, 356, 431, 432), na noong panahon ng tinatawag na Ikadalawampung Dinastiya, ang Paraon ay naging tau-tauhan lamang. Hawak noon ng mga saserdote ang Nubia na lalawigang pinagkukunan ng ginto at ang malaking probinsiya ng Mataas na Nilo. Ang mataas na saserdote ang pinakaimportanteng opisyal ng estado sa pananalapi, anupat pangalawa sa punong ingat-yaman. Siya ang namumuno sa lahat ng hukbo at nasa kaniyang mga kamay ang kabang-yaman. Mas prominente ang pagkakalarawan sa kaniya sa mga bantayog kaysa sa Paraon.

Nang maging pabaya ang Israel sa kanilang pagsamba at sa pagbabayad ng kanilang ikapu, saka lamang naghirap ang mga saserdote, pati na ang di-saserdoteng mga Levita, na napilitang maghanap ng trabaho upang mapaglaanan ang kanilang sarili at ang kanilang mga pamilya. Ang pagwawalang-bahalang ito sa santuwaryo at sa pagtustos dito ay nagdulot ng higit pang pagdurusa sa bansa dahil naging salat ito sa espirituwalidad at kaalaman kay Jehova.—Ne 13:10-13; tingnan din ang Mal 3:8-10.

Ang mga saserdote noon ay tumatanggap ng: (1) Regular na ikapu. (2) Salaping pantubos para sa panganay na anak na lalaki ng tao o ng hayop. Sa kaso ng panganay na toro, lalaking kordero, o kambing, napupunta sa kanila ang karne ng mga ito bilang pagkain. (Bil 18:14-19) (3) Salaping pantubos para sa mga tao at mga bagay na pinabanal at gayundin ang mga bagay na itinalaga kay Jehova. (Lev 27) (4) Ilang bahagi ng iba't ibang handog na dinadala ng bayan, gayundin ang tinapay na pantanghal. (Lev 6:25, 26, 29; 7:6-10; Bil 18:8-14) (5) Pakinabang mula sa mga handog na pinakamainam na mga unang hinog na bunga ng mga butil, alak, at langis. (Exo 23:19; Lev 2:14-16; 22:10 [sa huling teksto, ang "ibang tao" ay tumutukoy sa isa na hindi saserdote]; Deu 14:22-27; 26:1-10) Maliban sa ilang takdang bahagi na sinabing mga saserdote lamang ang makakakain (Lev 6:29), ang kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae at, sa ilang kaso, ang sambahayan ng saserdote—maging ang mga alipin nito—ay makababahagi sa pagkain ng mga handog na ito. (Lev 10:14; 22:10-13) (6) Isang bahagi sa ikatlong-taóng ikapu para sa mga Levita at sa mga dukha. (Deu 14:28, 29; 26:12) (7) Mga nakamkam sa digmaan.—Bil 31:26-30.

Damit. Kapag nagsasagawa ng kanilang opisyal na mga tungkulin, ang mga saserdote ay naglilingkod nang nakatapak, yamang ang santuwaryo ay banal na lupa. (Ihambing ang Exo 3:5.) Sa mga tagubilin sa paggawa ng pantanging mga kasuutan para sa mga saserdote, walang binanggit na mga sandalyas. (Exo 28:1-43) Kaayon ng kagandahang-asal, nagsusuot sila ng mga karsonsilyong lino na mula sa mga balakang hanggang sa mga hita "bilang pantakip sa hubad na laman . . . upang huwag silang magkaroon ng kamalian at tiyak na mamatay." (Exo 28:42, 43) Sa ibabaw nito ay nagsusuot sila ng isang mahabang damit na yari sa mainam na lino na binibigkisan ng pahang lino. Ang kanilang kagayakan sa ulo ay "ibinalot" sa kanila. (Lev 8:13; Exo 28:40; 39:27-29) Waring ang putong na ito ay iba sa turbante ng mataas na saserdote, na maaaring tinahing nakapulupot at ipinapatong sa ulo ng mataas na saserdote. (Lev 8:9) Lumilitaw na noong maglaon na lamang nagsusuot ng epod na lino sa pana-panahon ang mga katulong na saserdote, bagaman hindi magarbo ang burda ng mga iyon di-tulad ng epod ng mataas na saserdote.—Ihambing ang 1Sa 2:18.

Mga tuntunin at mga tungkulin. Ang mga saserdote ay kailangang manatiling malinis sa pisikal at may mataas na mga pamantayang moral. Kapag pumapasok sila sa tolda ng kapisanan at bago sila maghandog sa altar, dapat silang maghugas ng kanilang mga kamay at mga paa sa hugasan na nasa looban "upang hindi sila mamatay." (Exo 30:17-21; 40:30-32) Ganito rin ang babala nang utusan silang huwag uminom ng alak o nakalalangong inumin kapag naglilingkod sa santuwaryo. (Lev 10:8-11) Hindi nila maaaring dungisan ang kanilang sarili sa pamamagitan ng paghipo sa isang bangkay o pagdadalamhati para sa patay dahil kung gagawin nila ito, pansamantala silang magiging marumi at hindi makapaglilingkod. Gayunman, maaari itong gawin ng mga katulong na saserdote (ngunit hindi ng mataas na saserdote), sa kanilang napakalapit na kapamilya: ina, ama, anak na lalaki, anak na babae, kapatid na lalaki, o dalagang kapatid na babae na malapit sa kaniya (lumilitaw na nakatirang kasama niya, o di-kalayuan sa kaniya); gayundin, posibleng kasali ang asawang babae bilang isa na malapit sa kaniya. (Lev 21:1-4) Ang sinumang saserdote na maging marumi, dahil sa ketong, agas, o dahil sa isang bangkay o iba pang maruming bagay, ay hindi makakakain ng mga banal na bagay ni makapaglilingkod sa santuwaryo hangga't hindi siya nagiging malinis, sapagkat kung gagawin niya ito, siya ay papatayin.—Lev 22:1-9.

Ang mga saserdote ay inutusang huwag ahitan ang kanilang mga ulo o ang mga dulo ng kanilang mga balbas, ni maghiwa man sa kanilang sarili, na mga kaugaliang pangkaraniwan sa gitna ng paganong mga saserdote. (Lev 21:5, 6; 19:28; 1Ha 18:28) Bagaman dalaga lamang ang maaaring maging asawa ng mataas na saserdote, ang mga katulong na saserdote ay maaaring mag-asawa ng isang babaing balo, ngunit hindi ng isang babaing diniborsiyo o isang patutot. (Lev 21:7, 8; ihambing ang Lev 21:10, 13, 14.) Maliwanag na dapat itaguyod ng lahat ng miyembro ng pamilya ng mataas na saserdote ang mataas na pamantayan ng moralidad at dignidad na nauukol sa katungkulan ng saserdote. Kaya naman, kung maging patutot ang anak na babae ng isang saserdote, ito ay papatayin, pagkatapos ay susunugin bilang karima-rimarim na bagay sa Diyos.—Lev 21:9.

Noong sila'y nasa ilang, kapag lumilipat ng kampo, tungkulin ni Aaron at ng kaniyang mga anak na takpan ang banal na mga muwebles at mga kagamitan sa tolda ng kapisanan bago pahintulutang pumasok doon ang ibang mga Kohatita na

magbubuhat sa mga iyon, upang hindi mamatay ang mga Kohatita. Inaalisan din nila ng takip ang mga ito at ipinupuwesto sa tolda sa bagong lokasyon niyaon. (Bil 4:5-15) Sa panahon ng paghayo, mga saserdote ang bumubuhat sa kaban ng tipan.—Jos 3:3, 13, 15, 17; 1Ha 8:3-6.

Pananagutan ng mga saserdote ang paghihip sa banal na mga trumpeta, sa gayo'y nagbibigay ng malinaw na pangunguna sa bayan, ito man ay sa pagtatayo o paglikas ng kampo, pagtitipon, pakikipagbaka, o sa pagdiriwang ng ilang kapistahan para kay Jehova. (Bil 10:1-10) Ang mga saserdote at mga Levita ay eksemted sa paglilingkod militar, bagaman naglingkod sila bilang mga tagahihip ng mga trumpeta at bilang mga mang-aawit sa unahan ng hukbo.—Bilang 1:47-49; 2:33; Jos 6:4; 2Cr 13:12.

Kapag ang mga saserdote ay nakatokang maglingkod sa santuwaryo, kabilang sa kanilang mga tungkulin ang pagpatay sa mga haing dinadala ng bayan, pagwiwisik ng dugo sa altar, pagpuputul-putol sa mga hain, pagpapanatili ng apoy sa altar, pagluluto ng karne, at pagtanggap sa lahat ng iba pang mga handog, gaya ng mga handog na mga butil. Sila rin ang nag-aasikaso sa mga bagay na may kaugnayan sa karumihang natamo ng mga indibiduwal, gayundin sa pantanging mga panata ng mga ito, at iba pa. (Lev kab 1-7; 12:6; kab 13-15; Bil 6:1-21; Luc 2:22-24) Inaasikaso nila ang pang-umaga at panggabing mga handog na sinusunog at ang lahat ng iba pang mga paghahain na palagiang ginagawa sa santuwaryo maliban sa mga paghahain na tungkulin ng mataas na saserdote; nagsusunog din sila ng insenso sa ibabaw ng ginintuang altar. (Exo 29:38-42; Bil 28:1-10; 2Cr 13:10, 11) Ginugupitan nila ang mga mitsa ng mga lampara at laging nilalagyan ng langis ang mga iyon (Exo 27:20, 21) at inaasikaso nila ang banal na langis at ang insenso. (Bil 4:16) Pinagpapala nila ang bayan sa mga kapita-pitagang kapulungan ayon sa paraang binalangkas sa Bilang 6:22-27. Gayunman, walang ibang saserdote ang pinahihintulutang pumasok sa loob ng santuwaryo kapag pumapasok sa Kabanal-banalan ang mataas na saserdote upang magbayad-sala.—Lev 16:17.

Ang mga saserdote ang pangunahing may pribilehiyo na magpaliwanag ng kautusan ng Diyos, at gumanap sila ng mahalagang papel sa hudikatura ng Israel. Tinutulungan nila ang mga hukom sa mga lunsod na itinakda sa kanila, at naglilingkod din silang kasama ng mga hukom sa napakahirap na mga kasong hindi mapagpasiyahan ng mga lokal na hukuman. (Deu 17:8, 9) Sa mga kaso ng di-nalutas na pagpaslang, kailangang presente sila kasama ng matatandang lalaki ng lunsod upang matiyak na nasusunod ang wastong pamamaraan at sa gayo'y maalis sa lunsod ang pagkakasala sa dugo. (Deu 21:1, 2, 5) Kung paratangan ng isang naninibughong lalaki ang kaniyang asawang babae ng lihim na pangangalunya, ang babae ay kailangang dalhin sa santuwaryo, kung saan isinasagawa ng saserdote ang itinakdang seremonya na humihiling sa tuwirang paghatol ni Jehova kung ang babae ay inosente o may-sala. (Bil 5:11-31) Sa lahat ng kaso, dapat igalang ang hatol na iginagawad ng mga saserdote o ng mga inatasang hukom; ang sinasadyang di-paggalang o pagsuway rito ay pinapatawan ng parusang kamatayan.—Bil 15:30; Deu 17:10-13.

Ang mga saserdote ay mga guro ng Kautusan sa taong-bayan, anupat kanilang binabasa at ipinaliliwanag ito sa mga nagpupunta sa santuwaryo upang sumamba. Gayundin, kapag hindi sila ang nakatokang maglingkod, marami silang pagkakataon para magturo, sa lugar man ng santuwaryo o sa ibang mga bahagi ng lupain. (Deu 33:10; 2Cr 15:3; 17:7-9; Mal 2:7) Pagkabalik sa Jerusalem mula sa Babilonya, sa tulong ng ibang mga saserdote at mga Levita, tinipon ni Ezra na saserdote ang bayan at gumugol siya ng maraming oras sa pagbabasa at pagpapaliwanag ng Kautusan sa kanila.—Ne 8:1-15.

Ang pangangasiwa ng mga saserdote ay nagsilbing proteksiyon sa kalinisan ng pagsamba at pisikal na kalusugan ng bansa. Sa mga kaso ng ketong sa tao, kasuutan, o bahay, ang saserdote ang humahatol kung malinis o marumi ang mga ito. Tinitiyak niyang naipatutupad ang legal na mga tuntunin sa pagkukuwarentenas. Pinangangasiwaan din niya ang paglilinis sa mga nadungisan ng isang bangkay o naging marumi dahil sa mga agas na dulot ng sakit, at iba pa.—Lev 13-15.

Paano pinagpapasiyahan ang mga atas ng mga saserdote sa paglilingkod sa templo sa Israel?

Sa 24 na pangkat, o mga grupo, ng mga saserdote na inorganisa ni Haring David, ang 16 ay nagmula sa sambahayan ni Eleazar at ang 8 naman ay nagmula sa sambahayan ni Itamar. (1Cr 24:1-19) Gayunman, sa pasimula, mga saserdote mula sa apat na pangkat lamang ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:36-39) May mga nagsasabi na upang maipagpatuloy ang dating kaayusan, ang apat na pamilyang bumalik ay hinati-hati upang muling makabuo ng 24 na grupo. Sa *The Temple* (1874, p. 63), ipinahihiwatig ni Alfred Edersheim na maaaring isinagawa ito sa pamamagitan ng pagbunot ng bawat pamilya ng limang palabunot para sa mga hindi bumalik, sa gayo'y bumuo sila mula sa kanilang mga grupo ng 20 grupo pa at ipinangalan nila sa mga iyon ang orihinal na mga pangalan. Si Zacarias na ama ni Juan na Taga-

pagbautismo ay isang saserdote mula sa ikawalong pangkat, yaong kay Abias. Gayunman, kung tama ang nabanggit na, maaaring si Zacarias ay hindi inapo ni Abias—posibleng kabilang lamang siya sa pangkat na tinawag sa pangalan ni Abias. (1Cr 24:10; Luc 1:5) Dahil sa kawalan ng kumpletong impormasyon, hindi makagagawa ng tiyak na mga konklusyon hinggil sa mga puntong ito.

Sa paglilingkod sa templo, ang mga saserdote ay inorganisa sa ilalim ng iba't ibang opisyal. Idinaraan sa palabunutan ang pag-aatas ng partikular na paglilingkod. Ang bawat isa sa 24 na pangkat ay naglilingkod nang tig-iisang linggo, anupat dalawang ulit na naglilingkod sa loob ng isang taon. Sa mga kapanahunan ng kapistahan, maliwanag na ang lahat ng saserdote ay naglilingkod, yamang libu-libong hain ang inihahandog ng bayan, gaya noong ialay ang templo. (1Cr 24:1-18, 31; 2Cr 5:11; ihambing ang 2Cr 29:31-35; 30:23-25; 35:10-19.) Maaaring maglingkod ang isang saserdote sa ibang pagkakataon basta't hindi siya makikialam sa itinakdang mga paglilingkod ng mga saserdoteng nakatokang maglingkod sa panahong iyon. Ayon sa mga tradisyong rabiniko, noong panahong nabubuhay si Jesus sa lupa, marami ang mga saserdote, kung kaya ang lingguhang paglilingkod ay hinati-hati pa sa iba't ibang pamilya na bumubuo sa bawat pangkat, anupat ang bawat pamilya ay naglilingkod nang isa o higit pang mga araw depende sa kanilang bilang.

Malamang na ang pagsusunog ng insenso sa ibabaw ng ginintuang altar ang itinuturing na pinakamarangal sa lahat ng pang-araw-araw na mga paglilingkod. Ginagawa ito pagkatapos maihandog ang hain. Sa panahon ng pagsusunog ng insenso, ang bayan ay nagtitipon sa labas ng santuwaryo upang manalangin. Ayon sa tradisyong rabiniko, pinagpapalabunutan ang paglilingkod na ito, ngunit yaong nakapanungkulan na ay hindi na pinahihintulutang makibahagi malibang ang lahat ng naroroon ay nakapagsagawa na ng paglilingkod na ito. (*The Temple,* p. 135, 137, 138) Kung totoo ito, karaniwa'y minsan lamang sa buong buhay niya magkakaroon ng ganitong karangalan ang isang saserdote. Ito ang paglilingkod na isinasagawa ni Zacarias nang magpakita sa kaniya ang anghel na si Gabriel upang ipatalastas na si Zacarias at ang kaniyang asawang si Elisabet ay magkakaanak ng isang lalaki. Nang lumabas si Zacarias sa santuwaryo, napagunawa ng mga taong nagkakatipon doon, batay sa kaniyang hitsura at dahil hindi siya makapagsalita, na nakakita si Zacarias ng isang kahima-himalang tanawin sa santuwaryo; kaya naman nalaman ng lahat ang pangyayaring iyon.—Luc 1:8-23.

Tuwing araw ng Sabbath, lumilitaw na pribilehiyo ng mga saserdote na palitan ang tinapay na pantanghal. Sa araw rin ng Sabbath nagtatapos ang paglilingkod ng pangkat ng mga saserdoteng nakatoka sa linggong iyon at nagsisimula namang manungkulan ang bagong grupo na nakatoka sa kasunod na linggo. Ang mga ito at ang iba pang mahahalagang tungkulin ay isinasagawa ng mga saserdote nang hindi nila nalalabag ang Sabbath. —Mat 12:2-5; ihambing ang 1Sa 21:6; 2Ha 11:5-7; 2Cr 23:8.

Pagkamatapat. Nang humiwalay ang sampung tribo mula sa kahariang nasa ilalim ni Rehoboam at itatag ng mga ito ang hilagang kaharian sa ilalim ni Jeroboam, ang tribo ni Levi ay nanatiling matapat sa dalawang-tribong kaharian ng Juda at Benjamin. Nag-atas si Jeroboam ng mga lalaking di-Levita upang maglingkod bilang mga saserdote sa pagsamba sa mga ginintuang guya, at pinalayas niya ang mga saserdote ni Jehova, na mga anak ni Aaron. (1Ha 12:31, 32; 13:33; 2Cr 11:14; 13:9) Nang maglaon sa Juda, bagaman maraming saserdote ang naging di-tapat sa Diyos, may mga panahong malaki ang naging impluwensiya ng mga saserdote upang manatiling tapat kay Jehova ang Israel. (2Cr 23:1, 16; 24:2, 16; 26:17-20; 34:14, 15; Zac 3:1; 6:11) Noong panahon ng ministeryo ni Jesus at ng mga apostol, napakatiwali na ng mga mataas na saserdote, ngunit maraming saserdote ang may mabuting puso kay Jehova, dahil di-nagtagal pagkamatay ni Jesus "isang malaking pulutong ng mga saserdote ang nagsimulang maging masunurin sa pananampalataya."—Gaw 6:7.

Iba pang paggamit sa salitang "saserdote." Sa Awit 99:6, si Moises ay tinawag na saserdote dahil siya'y nagsilbing tagapamagitan at inatasang magsagawa sa santuwaryo ng serbisyo ng pagpapabanal, na nagtalaga kay Aaron at sa kaniyang mga anak ukol sa pagkasaserdote. Si Moises ay namagitan para sa Israel at tumawag sa pangalan ni Jehova. (Bil 14:13-20) Paminsan-minsan, ang salitang "saserdote" ay ginagamit din upang tumukoy sa isang "tenyente" o "punong ministro o opisyal." Sa talaan ng mga punong opisyal na naglingkod sa ilalim ni Haring David, ganito ang mababasa sa ulat: "Kung tungkol sa mga anak ni David, sila ay naging mga saserdote."—2Sa 8:18; ihambing ang 2Sa 20:26; 1Ha 4:5; 1Cr 18:17.

Ang Kristiyanong Pagkasaserdote. Nangako si Jehova na kung iingatan ng Israel ang kaniyang tipan, sila ay magiging 'isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa' sa Kaniya. (Exo 19:6) Gayunman, ang pagkasaserdote sa linya ni Aaron ay tatagal lamang hanggang sa pagdating ng lalong dakilang pagkasaserdote na inilalarawan nito. (Heb 8:4, 5) Mananatili ito hanggang sa pagwawakas ng tipang Kautusan at sa pagpapasinaya ng

bagong tipan. (Heb 7:11-14; 8:6, 7, 13) Tanging sa Israel unang inialok ang pagiging mga saserdote ni Jehova at ang paglilingkod sa kaayusan ng Kaharian na ipinangako ng Diyos; nang maglaon, inialok din ito sa mga Gentil.—Gaw 10:34, 35; 15:14; Ro 10:21.

Isang nalabi lamang ng mga Judio ang tumanggap kay Kristo, sa gayo'y nabigo ang bansa na ilaan ang mga miyembro ng *tunay* na kaharian ng mga saserdote at ng banal na bansa. (Ro 11:7, 20) Dahil sa kawalang-katapatan ng Israel, maraming siglo bago pa nito ay binabalaan na sila ng Diyos hinggil dito sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Oseas, sa pagsasabing: "Sapagkat ang kaalaman ang siyang itinakwil mo, itatakwil din kita mula sa paglilingkod bilang saserdote sa akin; at sa dahilang palagi mong nalilimot ang kautusan ng iyong Diyos, lilimutin ko ang iyong mga anak, ako nga." (Os 4:6) Kasuwato nito, sinabi ni Jesus sa mga Judiong lider: "Ang kaharian ng Diyos ay kukunin sa inyo at ibibigay sa isang bansang nagluluwal ng mga bunga nito." (Mat 21:43) Gayunpaman, yamang si Jesu-Kristo ay nasa ilalim ng Kautusan noong siya'y nasa lupa, kinilala niya ang Aaronikong pagkasaserdote na umiiral noon, at yaong mga pinagaling niya mula sa ketong ay inutusan niyang pumaroon sa mga saserdote at gawin ang kinakailangang paghahandog.—Mat 8:4; Mar 1:44; Luc 17:14.

Noong araw ng Pentecostes ng taóng 33 C.E., nagwakas ang tipang Kautusan at pinasinayaan ang "mas mabuting tipan," samakatuwid nga, ang bagong tipan. (Heb 8:6-9) Nang araw na iyon, inihayag ng Diyos ang pagbabagong ito sa pamamagitan ng pagbubuhos ng banal na espiritu. Pagkatapos ay ipinaliwanag ng apostol na si Pedro sa mga Judiong naroroon mula sa maraming bansa na ang tanging kaligtasan nila ay nakasalalay sa pagsisisi at sa pagtanggap nila kay Jesu-Kristo. (Gaw 2; Heb 2:1-4) Nang maglaon, binanggit ni Pedro ang Judiong mga tagapagtayo na nagtakwil kay Jesu-Kristo bilang ang batong-panulok at pagkatapos ay sinabi niya sa mga Kristiyano: "Ngunit kayo ay 'isang piniling lahi, isang maharlikang pagkasaserdote, isang banal na bansa, isang bayang ukol sa pantanging pag-aari.'"—1Pe 2:7-9.

Ipinaliwanag din ni Pedro na ang bagong pagkasaserdote ay "isang espirituwal na bahay sa layuning maging isang banal na pagkasaserdote, upang maghandog ng espirituwal na mga haing kaayaaya sa Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo." (1Pe 2:5) Si Jesu-Kristo ang kanilang dakilang Mataas na Saserdote, at sila, gaya ng mga anak ni Aaron, ang mga katulong na saserdote. (Heb 3:1; 8:1) Gayunman, di-tulad ng Aaronikong pagkasaserdote, na walang bahagi sa pagkahari, ang pagkahari at pagkasaserdote ay pinagsanib sa "maharlikang pagkasaserdote" ni Kristo at ng kaniyang mga kasamang tagapagmana. Sa aklat ng Bibliya na Apocalipsis, sinabi ng apostol na si Juan na ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo ay 'kinalagan mula sa ating mga kasalanan sa pamamagitan ng kaniyang sariling dugo' at na "ginawa niya tayong isang kaharian, mga saserdote sa kaniyang Diyos at Ama."—Apo 1:5, 6.

Isinisiwalat din ng huling aklat na ito ng Bibliya ang bilang ng bumubuo sa lupon ng mga katulong na saserdote. Yaong mga ginawa ni Jesu-Kristo na "isang kaharian at mga saserdote sa ating Diyos" ay ipinakikitang umaawit ng isang bagong awit kung saan sinasabi nilang sila'y binili sa pamamagitan ng dugo ni Kristo. (Apo 5:9, 10) Karagdagan pa, binanggit na yaong mga umaawit ng bagong awit ay 144,000 na "binili mula sa sangkatauhan bilang mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero." (Apo 14:1-5) Bilang panghuli, ang mga katulong na saserdoteng ito ay ipinakikitang binuhay-muli sa langit at namamahalang kasama ni Jesu-Kristo, anupat naging "mga saserdote ng Diyos at ng Kristo" at namamahala "bilang mga hari" kasama ni Kristo sa panahon ng kaniyang Sanlibong Taóng Paghahari.—Apo 20:4, 6.

Kung ihahambing natin ang pagkasaserdote ng Israel, gayundin ang mga tungkulin nito at ang mga pakinabang na idinulot nito sa taong-bayan ng bansang iyon (Heb 8:5), magkakaideya tayo hinggil sa mga pakinabang at mga pagpapala na tatanggapin ng mga tao sa lupa mula sa sakdal at walang-hanggang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo at ng kaniyang lupon ng mga katulong na saserdote kapag magkasama na silang naghahari sa ibabaw ng lupa sa loob ng isang libong taon. Magkakapribilehiyo sila na ituro sa bayan ang kautusan ng Diyos (Mal 2:7), isagawa ang ganap na pagpapatawad ng mga kasalanan salig sa haing pantubos ng dakilang Mataas na Saserdote (anupat ilalapat nila ang mga pakinabang ng hain ni Kristo) at pagalingin ang lahat ng kapansanan (Mar 2:9-12; Heb 9:12-14; 10:1-4, 10). Magkakapribilehiyo rin sila na kilalanin ang bagay na malinis at ang bagay na marumi ayon sa paningin ng Diyos at alisin ang lahat ng karumihan (Lev 13-15), hatulan ang mga tao sa katuwiran, at tiyakin na ang matuwid na kautusan ni Jehova ay naipatutupad sa buong lupa (Deu 17:8-13).

Kung paanong ang sinaunang tolda ng kapisanan sa ilang ay nagsilbing dakong tinatahanan ng Diyos sa gitna ng mga tao, anupat isang santuwaryo na doo'y makalalapit sila sa kaniya, sa panahon ng isang libong taon, ang tolda ng Diyos ay muli na namang tatahan sa gitna ng sangkatauhan sa isang mas malapit, mas namamalagi at kapaki-pakinabang na paraan habang nakikitungo siya sa kanila sa pamamagitan ng kaniyang dakilang Mataas na Saserdote, si Jesu-Kristo, at ng 144,000 na magli-

lingkod kasama ni Kristo bilang mga katulong na saserdote sa dakilang espirituwal na templo na isinagisag ng sagradong tabernakulo. (Exo 25:8; Heb 4:14; Apo 1:6; 21:3) Tiyak na magiging maligaya ang bayan dahil sa pagkakaroon ng gayong maharlikang pagkasaserdote, gaya ng Israel noong ang kaharian at ang pagkasaserdote ay tapat sa Diyos, anupat nang panahong iyon "ang Juda at ang Israel ay marami, tulad ng mga butil ng buhangin na nasa tabi ng dagat dahil sa dami, kumakain at umiinom at nagsasaya" at nananahanan "nang tiwasay, ang bawat isa sa ilalim ng kaniyang sariling punong ubas at sa ilalim ng kaniyang sariling puno ng igos." —1Ha 4:20, 25.

Paganong mga Saserdote. Ang sinaunang mga bansa ay lumalapit sa kanilang mga diyos sa pamamagitan ng kanilang mga saserdote. Ang mga lalaking ito ay pinagpipitaganan ng bayan at napakamaimpluwensiya, yamang kadalasa'y kabilang sila sa mga namamahala, o kaya'y malalapít na tagapayo ng mga tagapamahala. Ang mga saserdote ang pinakaedukadong mga tao noon at karaniwan nang pinananatili nilang ignorante ang taong-bayan. Sa ganitong paraan ay sinamantala nila ang pagkamapamahiin ng mga tao at ang takot ng mga ito sa mga kababalaghan. Halimbawa, sa Ehipto, ang mga mamamayan ay pinapaniwala na dapat nilang sambahin ang Ilog Nilo bilang isang diyos at na ang kanilang mga saserdote ay may bigay-diyos na kontrol sa pana-panahong pag-apaw ng ilog, kung saan umaasa ang kanilang mga pananim.

Ang ganitong pagpapalaganap ng pamahiin at kawalang-alam ay ibang-iba sa ginagawa ng mga saserdote ng Israel, na palaging nagbabasa at nagtuturo ng Kautusan sa buong bansa. Sa Israel, dapat kilalanin ng bawat tao ang Diyos at alamin ang Kaniyang kautusan. (Deu 6:1-3) Ang bayan mismo ay marunong bumasa at sumulat, yamang inutusan sila ni Jehova na basahin at ituro ang kaniyang kautusan sa kanilang mga anak.—Deu 6:4-9.

Hindi pinagbatayan ng pagkasaserdote ng Israel. May mga nagsasabi na ang pagkasaserdote ng Israel at ang marami sa mga tuntunin nito ay kinopya sa Ehipto. Ikinakatuwiran nila na si Moises, ang tagapamagitan ng tipang Kautusan, ay lubhang naimpluwensiyahan ng kaniyang naging buhay sa Ehipto, ng pagsasanay niya sa korte ni Paraon, at ng pagtuturo sa kaniya ng "lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo." (Gaw 7:22) Gayunman, ipinagwawalang-bahala nila na bagaman si Moises ang ginamit upang ibigay ang Kautusan sa Israel, hindi naman siya ang gumawa ng kautusang iyon. Ang Diyos na Jehova ang Tagapagbigay-Kautusan ng Israel (Isa 33:22), at gumamit siya ng mga anghel upang ihatid ang Kautusan sa pamamagitan ng kamay ng tagapamagitang si Moises.—Gal 3:19.

Binalangkas ng Diyos ang bawat detalye ng pagsamba ng Israel. Ang mga plano ng tolda ng kapisanan ay ibinigay kay Moises (Exo 26:30), at ayon sa ulat ay inutusan siya: "Tiyakin mo na gagawin mo ang lahat ng bagay ayon sa parisan ng mga iyon na ipinakita sa iyo sa bundok." (Heb 8:5; Exo 25:40) Ang lahat ng paglilingkod sa santuwaryo ay nagmula kay Jehova at kaayon ng kaniyang mga tagubilin. Paulit-ulit itong tinitiyak sa atin ng ulat sa pagsasabing ginawa ni Moises at ng mga anak ni Israel "ang ayon sa lahat ng iniutos ni Jehova kay Moises. Gayung-gayon ang ginawa nila." "Ayon sa lahat ng iniutos ni Jehova kay Moises, gayon ginawa ng mga anak ni Israel ang lahat ng paglilingkod. At nakita ni Moises ang lahat ng gawain, at, narito! ginawa nila iyon gaya ng iniutos ni Jehova. Gayon nila ginawa." "At ginawa ni Moises ang ayon sa lahat ng iniutos ni Jehova sa kaniya. Gayung-gayon ang ginawa niya." —Exo 39:32, 42, 43; 40:16.

Ayon sa mga Ehiptologo, may ilang pagkakatulad ang damit ng mga saserdoteng Ehipsiyo at ang damit ng mga saserdote ng Israel, halimbawa ay ang paggamit nila ng lino; inaahitan ang katawan ng mga saserdoteng Ehipsiyo, gaya rin ng mga Levita (bagaman hindi ito ginagawa ng mga saserdote ng Israel; Bil 8:7); mayroon din silang mga paghuhugas. Ngunit pinatutunayan ba ng ilang pagkakatulad na ito na pareho ang kanilang pinagmulan, o na yaong isa ay nagmula sa isa? Sa buong daigdig, magkakatulad ang materyales at pamamaraan na ginagamit sa paggawa ng mga damit, bahay, at gusali, at maging sa pagsasagawa ng pang-araw-araw na mga gawain, gaya ng paghuhugas, ngunit malaki rin ang pagkakaiba ng istilo at pamamaraan ng mga ito. Hindi natin sinasabing ang isa ay nagmula sa isa, o na ang damit o pagkilos ng mga iyon ay may magkatulad na relihiyoso o makasagisag na kahulugan.

Sa kabuuan, walang pagkakatulad ang mga damit at gawain ng mga saserdoteng Israelita at mga saserdoteng Ehipsiyo. Halimbawa, ang mga saserdoteng Israelita ay naglilingkod nang nakatapak, samantalang ang mga saserdoteng Ehipsiyo naman ay nakasandalyas. Ibang-iba ang disenyo ng mahahabang damit ng mga saserdoteng Ehipsiyo, at ang kanilang mga damit at mga kagamitan ay kakikitaan ng mga sagisag na may kaugnayan sa pagsamba nila sa kanilang huwad na mga diyos. Inaahitan nila ang kanilang ulo, na hindi naman ginagawa ng mga saserdote ng Israel (Lev 21:5), at gumagamit sila ng mga peluka o nagsusuot ng kagayakan sa ulo na ibang-iba sa isinusuot ng mga saserdote ng

Israel, batay sa mga inskripsiyong natagpuan sa mga bantayog sa Ehipto. Karagdagan pa, nilinaw ni Jehova na hindi dapat tularan ng Israel ang alinman sa mga gawain ng Ehipto o ng ibang mga bansa, sa pagsamba man o sa ipinatutupad na mga batas ng mga ito.—Lev 18:1-4; Deu 6:14; 7:1-6.

Kung gayon, walang saligan ang argumento ng mga nagtataguyod sa teoriya na ang pagkasaserdote ng Israel ay hinalaw sa Ehipto. Dapat nating tandaan na ang konsepto ng paghahain at pagkasaserdote ay orihinal na nanggaling sa Diyos, at mula pa noong una ay ipinamalas ito ng mga taong tapat gaya nina Abel at Noe; sa patriyarkal na lipunan ay isinagawa ito ni Abraham at ng iba pa. Samakatuwid, lahat ng bansa ay nagmana ng kaalamang ito, bagaman napilipit ito sa iba't ibang anyo dahil iniwan nila ang tunay na Diyos at ang dalisay na pagsamba. Palibhasa'y may likas na pagnanais na sumamba ngunit walang patnubay ni Jehova, ang mga bansang pagano ay bumuo ng maraming liko at karumal-dumal pa ngang mga ritwal, na umakay sa kanila sa pagsalansang sa tunay na pagsamba.

Kasuklam-suklam na mga gawain ng paganong mga saserdote. Noong panahon ni Moises, sinalansang siya ng mga saserdoteng Ehipsiyo sa harap ni Paraon, anupat sinikap nilang hiyain si Moises at ang kaniyang Diyos na si Jehova sa pamamagitan ng mahika. (Exo 7:11-13, 22; 8:7; 2Ti 3:8) Ngunit napilitan silang sumuko sa pagkatalo at kahihiyan. (Exo 8:18, 19; 9:11) Ang mga mananamba ni Molec ng Ammon ay naghain ng kanilang mga anak sa pamamagitan ng pagsunog sa mga ito sa apoy. (1Ha 11:5; 2Ha 23:10; Lev 18:21; 20:2-5) Ginawa rin ng mga Canaanitang mananamba ni Baal ang karima-rimarim na gawaing ito, at nagsagawa rin sila ng paghihiwa sa sarili at ng mahahalay, kasuklam-suklam at imoral na mga ritwal. (Bil 25:1-3; 1Ha 18:25-28; Jer 19:5) Ang mga saserdote ni Dagon na diyos ng mga Filisteo at ang Babilonyong mga saserdote nina Marduk, Bel, at Ishtar ay nagsasagawa ng mahika at panghuhula. (1Sa 6:2-9; Eze 21:21; Dan 2:2, 27; 4:7, 9) Lahat ng mga ito ay sumamba sa mga imaheng gawa sa kahoy, bato, at metal. Maging si Haring Jeroboam ng sampung-tribong kaharian ng Israel ay nag-atas ng mga saserdoteng mangangasiwa sa pagsamba sa mga ginintuang guya at "hugis-kambing na mga demonyo" upang pigilan ang taong-bayan sa pakikibahagi sa tunay na pagsamba sa Jerusalem.—2Cr 11:15; 13:9; tingnan din ang MIKAS Blg. 1.

Hinahatulan ng Diyos ang di-awtorisadong mga pagkasaserdote. Mula't sapol ay salansang si Jehova sa lahat ng uri ng gawaing ito, na sa katunayan ay pagsamba sa mga demonyo. (1Co 10:20; Deu 18:9-13; Isa 8:19; Apo 22:15) Kapag ang mga diyos na ito o ang mga saserdoteng kumakatawan sa kanila ay tahasang lumalaban kay Jehova, sila'y Kaniyang hinihiya. (1Sa 5:1-5; Dan 2:2, 7-12, 29, 30; 5:15) Kadalasan, ang kanilang mga saserdote at mga propeta ay pinapatay. (1Ha 18:40; 2Ha 10:19, 25-28; 11:18; 2Cr 23:17) At yamang noong umiiral pa ang tipang Kautusan ay walang ibang pagkasaserdote na kinilala si Jehova maliban sa pagkasaserdote ng sambahayan ni Aaron, makatuwiran lamang na ang tanging paraan ng paglapit kay Jehova ay yaong isinasagisag ng katungkulan ni Aaron, samakatuwid nga, ang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo, na siya ring lalong dakilang Mataas na Saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec. (Gaw 4:12; Heb 4:14; 1Ju 2:1, 2) Anumang pagkasaserdote na sumasalansang sa hinirang-ng-Diyos na Haring-Saserdote na ito at sa kaniyang mga katulong na saserdote ay dapat iwasan ng tunay na mga mananamba ng Diyos.—Deu 18:18, 19; Gaw 3:22, 23; Apo 18:4, 24.

Tingnan ang MATAAS NA SASERDOTE.

SATANAS [Mananalansang]. Sa maraming talata sa Hebreong Kasulatan, lumilitaw ang salitang *sa·tan'* nang walang pamanggit na pantukoy (*definite article*). Sa ganitong pagkagamit, ang unang paglitaw nito ay kumakapit sa anghel na tumayo sa daan upang *hadlangan* si Balaam nang humahayo siya para sumpain ang mga Israelita. (Bil 22:22, 32) Sa ibang mga paglitaw naman, tumutukoy ito sa mga taong kalaban ng ibang mga tao. (1Sa 29:4; 2Sa 19:21, 22; 1Ha 5:4; 11:14, 23, 25) Kapag mayroon itong pamanggit na pantukoy na *ha,* tumutukoy ito kay Satanas na Diyablo, ang pangunahing Kalaban ng Diyos. (Job 1:6, tlb sa *Rbi8;* 2:1-7; Zac 3:1, 2) Sa halos lahat ng paglitaw sa Griegong Kasulatan, ang salitang *sa·ta·nas'* ay tumutukoy kay Satanas na Diyablo at kadalasa'y mayroon itong kasamang pamanggit na pantukoy na *ho.*

Ang Kaniyang Pasimula. Ipinakikita ng Kasulatan na hindi Satanas ang orihinal na pangalan ng nilalang na nakilala nang ganito. Sa halip, ibinigay sa kaniya ang deskriptibong pangalang ito dahil sa kaniyang pagsalansang at paglaban sa Diyos. Hindi sinasabi kung ano ang dati niyang pangalan. Ang Diyos lamang ang Maylalang, at "sakdal ang kaniyang gawa," anupat doo'y walang masusumpungang kawalang-katarungan o kalikuan. (Deu 32:4) Samakatuwid, noong una, ang isa na naging si Satanas ay isang sakdal at matuwid na nilalang ng Diyos. Siya'y espiritung persona, sapagkat humaharap siya noon sa langit sa presensiya ng Diyos. (Job kab 1, 2; Apo 12:9) Ganito ang sinabi ni Jesu-Kristo tungkol sa kaniya: "Ang isang iyon ay mamamatay-tao nang siya ay magsimula, at hindi siya nanindi-

gan sa katotohanan, sapagkat ang katotohanan ay wala sa kaniya." (Ju 8:44; 1Ju 3:8) Dito, ipinakita ni Jesus na dati'y nasa katotohanan si Satanas, ngunit iniwan niya ito. Pasimula sa kaniyang unang lantarang pagkilos nang italikod niya sina Adan at Eva mula sa Diyos, siya'y naging isang mamamatay-tao. Pinangyari niya ang kamatayan nina Adan at Eva, na nagdulot naman ng kasalanan at kamatayan sa supling ng mga ito. (Ro 5:12) Sa buong Kasulatan, ang mga katangian at mga pagkilos na iniuugnay sa kaniya ay maiuugnay lamang sa isang persona, hindi sa isang abstraktong simulain ng kasamaan. Maliwanag na alam ng mga Judio, ni Jesus at ng kaniyang mga tagasunod, na si Satanas ay isang *persona.*

Kaya naman, mula sa isang matuwid at sakdal na pasimula, ang espiritung persona na ito ay lumihis tungo sa kasalanan at kasiraan. Inilarawan ni Santiago kung paano ito nangyayari: "Ang bawat isa ay nasusubok kapag nahihila at naaakit ng sarili niyang pagnanasa. Pagkatapos ang pagnanasa, kapag naglihi na ito, ay nagsisilang ng kasalanan; ang kasalanan naman, kapag naisagawa na ito, ay nagluluwal ng kamatayan." (San 1:14, 15) Sa paanuman, tila may pagkakatulad ang landasing tinahak ni Satanas at niyaong sa hari ng Tiro, gaya ng inilarawan sa Ezekiel 28:11-19.—Tingnan ang KASAKDALAN (Ang unang makasalanan at ang hari ng Tiro).

Samakatuwid, nililinaw ng Kasulatan na si Satanas ang nagsalita sa pamamagitan ng serpiyente, anupat dinaya niya si Eva para sumuway ito sa utos ng Diyos. Hinikayat naman ni Eva si Adan sa gayunding mapaghimagsik na landasin. (Gen 3:1-7; 2Co 11:3) Dahil sa paggamit ni Satanas sa serpiyente, binansagan siya ng Bibliya ng titulong "Serpiyente," na nang maglaon ay nangahulugang "manlilinlang." Siya rin ay naging "ang Manunukso" (Mat 4:3) at isang sinungaling, ang "ama ng kasinungalingan."—Ju 8:44; Apo 12:9.

Ibinangon ang Usapin Tungkol sa Soberanya. Noong lumapit si Satanas kay Eva (sa pamamagitan ng pananalita ng serpiyente), hinamon niya ang pagiging marapat at matuwid ng soberanya ni Jehova. Ipinahiwatig niya na may ipinagkakait ang Diyos sa babae. Pinagbintangan din niyang sinungaling ang Diyos dahil sinabi Niya na mamamatay si Eva kung kakain ito ng ipinagbabawal na bunga. Pinapaniwala rin ni Satanas si Eva na ito'y magiging malaya at independiyente sa Diyos, anupat magiging tulad ng Diyos. Sa ganitong paraan, itinaas ng balakyot na espiritung ito ang kaniyang sarili nang higit kaysa sa Diyos sa paningin ni Eva, at si Satanas ay naging diyos ni Eva, bagaman nang panahong iyon ay maliwanag na hindi alam ni Eva kung sino ang nandaraya sa kaniya. Sa ginawang ito ni Satanas, isinailalim niya ang unang lalaki't babae sa kaniyang pangunguna at kontrol, at siya'y tumayo bilang karibal na diyos na salansang kay Jehova. —Gen 3:1-7.

Sinasabi ng Bibliya na nang maglaon, si Satanas bilang karibal na diyos ay humarap kay Jehova sa langit. Hinamon niya si Jehova sa pagsasabing maitatalikod niya ang lingkod ng Diyos na si Job mula sa Kaniya, at sa gayo'y ipinahiwatig na maitatalikod din niya ang kahit sinong lingkod ng Diyos. Sa diwa, pinaratangan niya ang Diyos ng di-matuwid na pagbibigay kay Job ng lahat ng bagay, lakip na ang lubos na proteksiyon, anupat hindi magawang subukin ni Satanas si Job at ipakita kung ano talaga ang nasa puso nito, na diumano'y masama, ayon sa pahiwatig ni Satanas. Pinalitaw niya na naglilingkod lamang si Job sa Diyos dahil sa makasariling mga kadahilanan. Nilinaw ni Satanas ang puntong ito ng kaniyang argumento nang sabihin niya: "Balat kung balat, at ang lahat ng pag-aari ng isang tao ay ibibigay niya alang-alang sa kaniyang kaluluwa. Upang mapaiba naman, iunat mo ang iyong kamay, pakisuyo, at galawin mo siya hanggang sa kaniyang buto at sa kaniyang laman at tingnan mo kung hindi ka niya susumpain nang mukhaan."—Job 1:6-12; 2:1-7; tingnan ang SOBERANYA.

Sa natatanging kaso na ito, pinahintulutan ni Jehova si Satanas na magpasapit ng kapahamakan kay Job. Hindi Siya nakialam nang pangyarihin ni Satanas na lumusob ang mga mandarambong na Sabeano at malipol ang mga kawan at mga pastol sa pamamagitan ng tinagurian ng mensahero ni Job na "mismong apoy ng Diyos" mula sa langit. Hindi sinasabi ng ulat kung iyon ay kidlat o iba pang uri ng apoy. Pinangyari rin ni Satanas ang isang paglusob ng tatlong pangkat ng mga Caldeo, pati na ang isang buhawi. Dahil dito, namatay ang lahat ng mga anak ni Job at nasira ang kaniyang ari-arian. Bilang panghuli, nagpasapit si Satanas kay Job ng isang karima-rimarim na sakit.—Job 1:13-19; 2:7, 8.

Isinisiwalat nito ang lakas at kapangyarihan ng espiritung nilalang na si Satanas, gayundin ang kaniyang mabalasik at mapamaslang na saloobin.

Gayunman, mahalagang pansinin na kinilala ni Satanas na wala siyang magagawa laban sa tuwirang utos ng Diyos, sapagkat hindi niya hinamon ang kapangyarihan at awtoridad ng Diyos nang pagbawalan siyang kitlin ang buhay ni Job.—Job 2:6.

Patuluyang Pagsalansang sa Diyos. Sa pamamagitan ng paghamon sa Diyos at pagpaparatang ng kawalang-integridad sa mga lingkod ng Diyos, namuhay si Satanas ayon sa kaniyang titulong "Diyablo," na nangangahulugang "Maninirang-puri," isang titulong nararapat sa kaniya dahil

siniraang-puri niya ang Diyos na Jehova sa hardin ng Eden.

Sinamahan ng iba pang mga balakyot na demonyo. Bago ang Baha noong mga araw ni Noe, lumilitaw na iniwan ng ibang mga anghel ng Diyos ang kanilang wastong tirahan sa langit, pati na ang kanilang mga atas doon. Sila'y nagkatawang-tao, nanirahan sa lupa, nag-asawa ng mga babae at nagluwal ng mga supling na tinatawag na mga Nefilim. (Gen 6:1-4; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4; Jud 6; tingnan ang ANAK NG DIYOS, [MGA]; NEFILIM.) Palibhasa'y iniwan nila ang paglilingkod sa Diyos, ang mga anghel na ito'y napasailalim ng kontrol ni Satanas. Kaya naman si Satanas ay tinatawag na "ang tagapamahala ng mga demonyo." Minsan, nang magpalayas si Jesus ng mga demonyo mula sa isang tao, inakusahan siya ng mga Pariseo na ginawa niya iyon sa pamamagitan ng kapangyarihan ni "Beelzebub, ang tagapamahala ng mga demonyo." Ipinakita ng sagot ni Jesus na si Satanas ang kanilang tinutukoy: "Kung pinalalayas ni Satanas si Satanas, nababahagi siya laban sa kaniyang sarili."—Mat 12:22-27.

Iniugnay ng apostol na si Pablo si Satanas sa "balakyot na mga puwersang espiritu sa makalangit na mga dako," at tinukoy niya sila bilang "mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito." (Efe 6:11, 12) Bilang isang puwersang namamahala sa di-nakikitang dako sa palibot ng lupa, si Satanas ang "tagapamahala ng awtoridad ng hangin." (Efe 2:2) Sa Apocalipsis, ipinakikitang siya ang isa na "nagliligaw sa buong tinatahanang lupa." (Apo 12:9) Sinabi ng apostol na si Juan na "ang buong sanlibutan ay nasa kapangyarihan ng isa na balakyot." (1Ju 5:19) Samakatuwid, siya ang "tagapamahala ng sanlibutang ito." (Ju 12:31) Kaya naman isinulat ni Santiago na "ang pakikipagkaibigan sa sanlibutan ay pakikipag-alit sa Diyos."—San 4:4.

Ang Kaniyang Pakikipagbaka Upang Puksain ang "Binhi." Maaga pa lamang ay tinangka na ni Satanas na hadlangan ang pagdating ng ipinangakong "binhi" sa pamamagitan ni Abraham. (Gen 12:7) Maliwanag na sinikap niyang dumhan si Sara upang hindi ito maging karapat-dapat na magdala ng binhi, ngunit ipinagsanggalang ng Diyos si Sara. (Gen 20:1-18) Ginawa niya ang kaniyang buong makakaya upang puksain yaong mga pinili ng Diyos bilang binhi ni Abraham, ang bansang Israel, sa pamamagitan ng paghikayat sa kanila na magkasala at pagbubuyo sa ibang mga bansa na makipaglaban sa kanila, gaya ng ipinakikita ng buong kasaysayan ng Bibliya. Sa ambisyosong pagtatangka ni Satanas na kalabanin ang Diyos, may isang pangyayari na nagmistulang tagumpay sa paningin ni Satanas. Iyon ay noong lupigin ng hari ng Babilonya, na Ikatlong Kapangyarihang Pandaigdig sa kasaysayan ng Bibliya, ang Jerusalem, anupat ibinagsak niya ang pamamahala ni Haring Zedekias, na mula sa linya ni David, at winasak ang templo ni Jehova, sa gayo'y itiniwangwang ang Jerusalem at Juda.—Eze 21:25-27.

Bilang kasangkapan ni Satanas, binihag ng namamahalang dinastiya ng Babilonya, na pinangunahan ni Nabucodonosor, ang mga tapong Israelita sa loob ng 68 taon, hanggang sa bumagsak ang Babilonya. Walang intensiyon ang Babilonya na palayain kailanman ang mga bihag nito, at sa gayo'y masasalamin sa kaniya ang mapaghambog at ambisyosong mga pagtatangka ni Satanas bilang karibal na diyos na salansang kay Jehova na Soberano ng Sansinukob. Sa totoo, ang mga Babilonyong hari, na sumasamba sa kanilang idolong diyos na si Marduk, sa diyosang si Ishtar, at sa maraming iba pang diyos, ay mga mananamba ng mga demonyo at, bilang bahagi ng sanlibutang hiwalay kay Jehova ay pawang nasa ilalim ng pamumuno ni Satanas.—Aw 96:5; 1Co 10:20; Efe 2:12; Col 1:21.

Pinuspos ni Satanas ang hari ng Babilonya ng ambisyon na ganap na magpuno sa buong lupa, maging sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23) at sa "mga bituin ng Diyos," ang mga hari sa linya ni David na nakaupo sa trono sa Bundok Moria (kung palalawakin ang pagkakapit, sa Sion). Ang 'haring' ito, samakatuwid nga, ang dinastiya ng Babilonya, ay 'nagtaas ng kaniyang sarili' sa kaniyang puso, at sa kaniyang paningin at sa paningin ng kaniyang mga tagahanga ay isa siyang "nagniningning," isang "anak ng bukang-liwayway." (Sa ilang bersiyon, pinanatili ang terminong "Lucifer" na ginamit sa Latin na *Vulgate.* Gayunman, isa lamang itong salin ng salitang Hebreo na *heh·lel',* "isa na nagniningning." Ang *heh·lel'* ay hindi isang pangalan o titulo kundi isang terminong naglalarawan sa mapaghambog na posisyong kinuha ng Babilonyong dinastiya ng mga hari sa linya ni Nabucodonosor.) (Isa 14:4-21) Yamang ang Babilonya ay isang kasangkapan ni Satanas, masasalamin sa "hari" nito ang ambisyosong pagnanasa mismo ni Satanas. Muli ay iniligtas ni Jehova ang kaniyang bayan sa pamamagitan ng pagsasauli sa kanila sa kanilang lupain, hanggang sa dumating ang tunay na Binhing ipinangako.—Ezr 1:1-6.

Mga pagtatangkang tisurin si Jesus. Palibhasa'y nakilala ni Satanas na si Jesus ang Anak ng Diyos at na siya ang inihulang susugat sa kaniya sa ulo (Gen 3:15), ginawa niya ang lahat ng kaniyang makakaya upang puksain si Jesus. Gayunpaman, nang ipatalastas ng anghel na si Gabriel kay Maria na ipaglilihi nito si Jesus, sinabi niya sa kaniya: "Ang banal na espiritu ay darating sa iyo, at ang kapangyarihan ng Kataas-taasan ay lililim sa iyo. Sa

dahilan ding iyan kung kaya ang ipanganganak ay tatawaging banal, Anak ng Diyos." (Luc 1:35) Iningatan ni Jehova ang kaniyang Anak. Nabigo ang mga pagtatangkang puksain si Jesus nang siya'y isang sanggol pa lamang. (Mat 2:1-15) Patuloy na pinrotektahan ng Diyos si Jesus noong panahon ng kaniyang kabataan. Pagkatapos ng kaniyang bautismo, lumapit si Satanas kay Jesus sa ilang taglay ang tatlong matitinding tukso, anupat lubusang sinubok ang kaniyang debosyon kay Jehova. Sa isang pagsubok, ipinakita ni Satanas kay Jesus ang lahat ng mga kaharian ng sanlibutan, na inaangking kaniya ang mga iyon. Hindi sinalungat ni Jesus ang pagaangking ito. Gayunman, kahit isang saglit ay hindi inisip ni Jesus na kunin sa mabilisang paraan ang kaniyang paghahari, ni binalak man niyang gumawa ng anumang bagay para lamang palugdan ang kaniyang sarili. Ang kaniyang kagyat na tugon kay Satanas ay, "Lumayas ka, Satanas! Sapagkat nasusulat, 'Si Jehova na iyong Diyos ang sasambahin mo, at sa kaniya ka lamang mag-uukol ng sagradong paglilingkod.'" Dahil dito, "ang Diyablo . . . ay humiwalay sa kaniya hanggang sa iba pang kumbinyenteng panahon." (Mat 4:1-11; Luc 4:13) Ipinakikita nito na totoo ang mga isinulat ni Santiago nang maglaon: "Salansangin ninyo ang Diyablo, at tatakas siya mula sa inyo."—San 4:7.

Laging mapagbantay si Jesus sa mga pakana ni Satanas at sa hangarin nito na pangyarihin ang kaniyang pagkapuksa sa pamamagitan ng pagpapaisip sa kaniya ng isang bagay na salungat sa kalooban ni Jehova. Napatunayan ito minsan nang si Pedro, sa kabila ng mabuting intensiyon, ay aktuwal na magharap ng tukso sa kaniya. Bago pa nito ay binanggit na ni Jesus ang pagdurusa at kamatayan na kaniyang daranasin. "Dahil dito ay dinala siya ni Pedro sa tabi at sinimulan siyang sawayin, na sinasabi: 'Maging mabait ka sa iyong sarili, Panginoon; hindi kailanman mangyayari sa iyo ang kahihinatnang ito.' Ngunit, pagtalikod niya, sinabi niya kay Pedro: 'Lumagay ka sa likuran ko, *Satanas!* Ikaw ay isang katitisuran sa akin, sapagkat iniisip mo, hindi ang mga kaisipan ng Diyos, kundi yaong sa mga tao.'"—Mat 16:21-23.

Nanganib si Jesus sa buong panahon ng kaniyang ministeryo. Gumamit si Satanas ng mga taong ahente upang salansangin si Jesus, anupat nagsisikap na siya'y tisurin o patayin. Noong minsan, aagawin na sana ng mga tao si Jesus upang gawin siyang hari. Ngunit ayaw niya iyon. Tatanggapin lamang niya ang paghahari sa panahon at paraang itinakda ng Diyos. (Ju 6:15) Noong isa pang pagkakataon, tinangka siyang patayin ng kaniyang mga kababayan. (Luc 4:22-30) Palagi siyang nililigalig ng mga taong ginagamit ni Satanas upang hulihin siya. (Mat 22:15) Ngunit sa lahat ng mga pagsisikap ni Satanas, nabigo siyang pagkasalahin si Jesus sa kaliit-liitang bagay, sa isip man o sa gawa. Napatunayan na si Satanas ay talagang sinungaling, at nabigo siya sa kaniyang paghamon sa soberanya ng Diyos at sa katapatan ng mga lingkod ng Diyos. Gaya ng sinabi ni Jesus nang malapit na siyang mamatay: "Ngayon ay may paghatol sa sanlibutang ito; ngayon ay palalayasin ang tagapamahala ng sanlibutang ito," na napatunayang sinungaling. (Ju 12:31) Sa pamamagitan ng kasalanan, nagkaroon si Satanas ng mahigpit na kapit sa buong sangkatauhan. Gayunman, palibhasa'y alam ni Jesus na malapit nang pangyarihin ni Satanas ang kaniyang kamatayan, ganito ang nasabi niya matapos niyang ipagdiwang ang kaniyang huling Paskuwa kasama ng kaniyang mga alagad: "Ang tagapamahala ng sanlibutan ay dumarating. At *wala siyang kapangyarihan sa akin.*"—Ju 14:30.

Pagkalipas ng ilang oras, nagtagumpay si Satanas na maipapatay si Jesus. Una'y nakontrol niya ang isa sa mga apostol ni Jesus, pagkatapos ay ginamit niya ang mga lider na Judio at ang Kapangyarihang Pandaigdig ng Roma upang ipapatay si Jesus sa isang masakit at kahiya-hiyang paraan. (Luc 22:3; Ju 13:26, 27; kab 18, 19) Dito, kumilos si Satanas bilang "ang isa na may kakayahang magpangyari ng kamatayan, samakatuwid nga, ang Diyablo." (Heb 2:14; Luc 22:53) Subalit dito ay nabigo si Satanas na isulong ang kaniyang tunguhin. Bagaman labag sa kaniyang kalooban ay tinupad lamang niya ang hula, na humihiling na mamatay si Jesus bilang isang hain. Ang kamatayan ni Jesus sa kawalang-kapintasan ay naglaan ng pantubos na halaga para sa sangkatauhan, at sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan (at ng pagbuhay-muli sa kaniya ng Diyos), maaari nang tulungan ni Jesus ang makasalanang sangkatauhan na makatakas sa mahigpit na kapit ni Satanas, sapagkat, gaya ng nasusulat, si Jesus ay naging dugo at laman "upang sa pamamagitan ng kaniyang kamatayan ay mapawi niya ang isa na may kakayahang magpangyari ng kamatayan, samakatuwid nga, ang Diyablo; at upang mapalaya niya ang lahat niyaong mga dahil sa takot sa kamatayan ay napasailalim sa pagkaalipin sa buong buhay nila."—Heb 2:14, 15.

Patuloy na nakikipaglaban sa mga Kristiyano. Pagkatapos ng kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus, patuloy na nakipaglaban si Satanas sa mga tagasunod ni Kristo. Maraming patotoo nito sa mga ulat na nasa aklat ng Mga Gawa at mga liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan. Sinabi ni Pablo na binigyan siya ng "isang tinik sa laman, isang anghel ni Satanas, upang palaging sumampal" sa kaniya. (2Co 12:7) At gaya ng ginawa niya kay

Eva, ikinubli ni Satanas ang kaniyang tunay na personalidad at mga layunin sa pamamagitan ng ‘pag-aanyong isang anghel ng liwanag.’ Nagkaroon siya ng mga ahente, mga ministro na ‘lagi ring nag-aanyong mga ministro ng katuwiran.’ (2Co 11:14, 15) Ang mga halimbawa ng mga ito ay ang mga bulaang apostol na kumalaban kay Pablo (2Co 11:13) at yaong mga nasa Smirna ‘na nagsabing sila nga ay mga Judio, at gayunma’y hindi sila gayon kundi isang sinagoga ni Satanas.’ (Apo 2:9) Hindi humihinto si Satanas sa pag-akusa sa mga Kristiyano “araw at gabi,” anupat hinahamon ang kanilang katapatan, gaya ng ginawa niya kay Job. (Apo 12:10; Luc 22:31) Mabuti na lamang at ang mga Kristiyano ay may “katulong sa Ama, si Jesu-Kristo, isa na matuwid,” na humaharap sa persona ng Diyos alang-alang sa kanila.—1Ju 2:1.

Ang Pagbubulid sa Kaniya sa Kalaliman at ang Kaniyang Pangkatapusang Pagkapuksa. Nang pangyarihin ni Satanas na maghimagsik si Eva at si Adan laban sa Diyos, sinabi ng Diyos sa serpiyente (sa aktuwal ay si Satanas ang kinakausap, yamang hindi naman mauunawaan ng isang hamak na hayop ang mga usaping nasasangkot): “Alabok ang kakainin mo sa lahat ng mga araw ng iyong buhay. At maglalagay ako ng alitan sa pagitan mo at ng babae at sa pagitan ng iyong binhi at ng kaniyang binhi. Siya ang susugat sa iyo sa ulo at ikaw ang susugat sa kaniya sa sakong.” (Gen 3:14, 15) Dito, ipinabatid ng Diyos na yamang pinalayas na si Satanas mula sa banal na organisasyon ng Diyos, wala na siyang pag-asa na makatutustos sa kaniyang buhay kundi ‘kakain siya ng alabok,’ wika nga, hanggang siya’y mamatay. Sa dakong huli, ang “binhi” ang susugat sa kaniya sa ulo, na isang sugat na ikamamatay niya. Noong nasa lupa si Kristo, kinilala ng mga demonyo na siya ang maghahagis sa kanila sa “kalaliman,” maliwanag na isang kalagayan na doo’y mapipigilan sila, at sa katulad na ulat ay tinutukoy bilang ‘pahirap.’—Mat 8:29; Luc 8:30, 31; tingnan ang PAHIRAP.

Sa aklat ng Apocalipsis, inilalarawan ang mga huling araw ni Satanas at ang kaniyang katapusan. Iniuulat ng Apocalipsis na kapag kinuha na ni Kristo ang kapangyarihan ng Kaharian, si Satanas ay ihahagis mula sa langit tungo sa lupa, anupat hindi na siya makapaparoroon sa langit, gaya ng ginagawa niya noong mga araw ni Job at sa loob ng maraming siglo. (Apo 12:7-12) Pagkatapos ng pagkatalong ito ni Satanas, mayroon na lamang siyang “maikling yugto ng panahon,” na doo’y makikipagdigma siya sa ‘mga nalalabi sa binhi ng babae, na tumutupad sa mga utos ng Diyos at may gawaing pagpapatotoo tungkol kay Jesus.’ Dahil sa kaniyang pagtatangkang lamunin ang mga nalalabi sa binhi ng babae, siya’y tinatawag na “dragon,” isang manlululon o mandudurog. (Apo 12:16, 17; ihambing ang Jer 51:34, kung saan nagsasalita si Jeremias para sa Jerusalem at Juda, sa pagsasabing: “Nilulon [ako ni Nabucodorosor na hari ng Babilonya] gaya ng isang malaking ahas [o, “isang dragon,” tlb sa *Rbi8*].”) Sa naunang deskripsiyon tungkol sa kaniyang pakikipaglaban sa babae at sa kaniyang mga pagtatangkang lamunin ang lalaking anak nito, inilalarawan siya bilang “isang malaking dragon na kulay-apoy.”—Apo 12:3.

Inilalahad ng ika-20 kabanata ng Apocalipsis ang paggapos kay Satanas at pagbubulid sa kaniya sa kalaliman sa loob ng isang libong taon, sa pamamagitan ng kamay ng isang dakilang anghel, na walang alinlangang si Jesu-Kristo, ang may-hawak sa susi ng kalaliman at ang “binhi” na susugat sa ulo ni Satanas.—Ihambing ang Apo 1:18; tingnan ang KALALIMAN.

Mauuwi sa masaklap na pagkatalo ang panghuling pagsisikap ni Satanas. Sinasabi ng hula na siya’y pakakawalan nang “kaunting panahon” sa sandaling matapos na ang Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, at na pangungunahan niya ang mga taong mapaghimagsik sa isa pang pagsalakay sa soberanya ng Diyos. Ngunit siya’y ihahagis (kasama ng kaniyang mga demonyo) sa lawa ng apoy at asupre, ang walang-hanggang pagkapuksa.—Apo 20:1-3, 7-10; ihambing ang Mat 25:41; tingnan ang LAWA NG APOY.

Ano ang ibig sabihin ng ‘pagbibigay ng isang tao kay Satanas para sa pagkapuksa ng laman’?

Nang tagubilinan ng apostol na si Pablo ang kongregasyon sa Corinto hinggil sa aksiyon na dapat gawin sa isang miyembro ng kongregasyon na may-kabalakyutang nagkakasala ng insesto sa asawa ng ama nito, sumulat siya: “Ibigay ninyo ang gayong tao kay Satanas para sa pagkapuksa ng laman.” (1Co 5:5) Ito ay isang utos para itiwalag ang lalaking iyon mula sa kongregasyon at putulin ang lahat ng pakikipagsamahan sa kaniya. (1Co 5:13) Ang pagbibigay sa kaniya kay Satanas ay mag-aalis sa kaniya sa kongregasyon tungo sa sanlibutan na doo’y si Satanas ang diyos at tagapamahala. Gaya ng “kaunting lebadura” sa “buong limpak” ng masa, ang lalaking ito ang “laman,” o makalamang elemento sa loob ng kongregasyon. Sa pamamagitan ng pag-aalis sa lalaking ito na nagkasala ng insesto, mapupuksa ng palaisip-sa-espirituwal na kongregasyon ang “laman” mula sa gitna nito. (1Co 5:6, 7) Sa katulad na paraan, ibinigay ni Pablo sina Himeneo at Alejandro kay Satanas, sapagkat itinakwil nila ang pananampalataya at ang isang mabuting budhi at

dumanas sila ng pagkawasak may kinalaman sa kanilang pananampalataya.—1Ti 1:20.

Nang maglaon, maliwanag na nagsisi at nagbago ang lalaking nagkasala ng insesto sa Corinto, anupat naudyukan ang apostol na si Pablo na irekomenda na tanggapin itong muli sa kongregasyon. Nang pinapayuhan niya sila na magpatawad, ang isang dahilan na ibinigay niya ay "upang huwag tayong malamangan ni Satanas, sapagkat hindi naman tayo walang-alam sa kaniyang mga pakana." (2Co 2:11) Noong una, isinadlak ni Satanas ang kongregasyon sa isang masamang kalagayan anupat kinailangan silang sawayin ng apostol dahil masyado silang naging maluwag. Sa katunayan, pinahintulutan nila ang taong balakyot na magpatuloy sa kaniyang gawain nang hindi iniisip ang kadustaang dulot niyaon, anupat "nagmamalaki" sila sa pagpapahintulot niyaon. (1Co 5:2) Samantala, kung gagawin naman nila ngayon ang kabaligtaran at tatanggi silang patawarin ang isa na nagsisisi, malalamangan sila ni Satanas sa ibang paraan, samakatuwid nga, maaari niyang samantalahin ang kanilang pagiging matigas at di-mapagpatawad. Sa pamamagitan ng Salita ng Diyos, ang mga Kristiyano ay naliliwanagan tungkol sa pag-iral ni Satanas, sa kaniyang kapangyarihan, sa kaniyang mga pakana at mga layunin, at sa kaniyang paraan ng pagkilos, upang malabanan nila ang espirituwal na kaaway na ito sa pamamagitan ng espirituwal na mga sandatang inilalaan ng Diyos.—Efe 6:13-17.

SATRAPA [sa Ingles, *satrap*]. Sa mga imperyo ng Babilonya at ng Persia, isang kinatawang pinuno, o gobernador ng isang probinsiya, na inatasan ng hari bilang punong tagapamahala ng isang nasasakupang distrito. Binanggit ni Daniel ang mga satrapa na naglilingkod sa Imperyo ng Babilonya sa ilalim ni Nabucodonosor. (Dan 3:1-3) Pagkatapos na malupig ng mga Medo at mga Persiano ang Babilonya, nag-atas si Dario na Medo ng 120 satrapa sa kaniyang buong kaharian. (Dan 6:1) Nagkaroon si Ezra ng pakikipag-ugnayan sa mga satrapa noong panahon ni Haring Artajerjes ng Persia. (Ezr 8:36) Noon namang mga araw nina Esther at Mardokeo, mga satrapa ang nangangasiwa sa 127 nasasakupang distrito sa ilalim ng Persianong hari na si Ahasuero. (Es 1:1) Palibhasa'y opisyal na mga kinatawan ng hari, nananagot sila sa kaniya at malaya silang nakalalapit sa kaniya. Dahil dito, malaki ang kanilang impluwensiya at kapangyarihan bilang mga pinunong sibil at pulitikal. Sila ang lumilikom ng mga buwis at ibinibigay nila sa maharlikang korte ang itinakdang tributo.

Si Daniel, bilang isa sa tatlong matataas na opisyal sa ilalim ni Dario na namamahala sa 120 satrapa, ay naging bukod-tangi sa lahat ng mga ito anupat inisip ng hari na itaas siya sa buong kaharian. Dahil sa inggit, nagpakana ang mga opisyal at mga satrapa upang maihagis si Daniel sa yungib ng mga leon. Hindi sinasabi ng Bibliya kung ilan sa mga satrapa ang personal na pumaroon sa hari at nagharap ng akusasyon. Ngunit si Jehova ay suma kay Daniel, anupat isinugo niya ang kaniyang anghel upang itikom ang mga bibig ng mga leon. Pagkatapos nito, iniutos ni Dario na ang mga opisyal na ito na nanirang-puri kay Daniel, kasama ang kanilang mga asawa at ang kanilang mga anak, ay ihagis sa yungib upang patayin ng mga leon.—Dan 6:1-24.

Tungkol sa pagkakaorganisa ng mga satrapa sa ilalim ni Ciro na Persiano, sinasabi ng aklat na *History of the Persian Empire:* "Ang bawat isa [sa mga probinsiya] ay pinamahalaan ng isang satrapa na ang titulo ay literal na nangangahulugang 'tagapagsanggalang ng Kaharian.' Bilang kahalili ng isang hari, anupat namamahala siya sa isang napakalaking teritoryo, ang totoo ay isa siyang monarka na may isang maliit na korte. Hindi lamang niya binalikat ang sibil na pangangasiwa kundi siya rin ay kumandante ng kinalap niyang hukbo. Nang ang kaniyang katungkulan ay maging namamana, nagdulot iyon ng malaking panganib sa sentral na awtoridad. Upang mapagtagumpayan ang panganib na ito, nagsagawa ng ilang paghihigpit; ang kalihim ng satrapa, ang kaniyang punong opisyal sa pananalapi, at ang heneral na nangangasiwa sa garison na nakahimpil sa kuta ng bawat isa sa mga kabisera ng mga satrapa ay inilagay sa ilalim ng tuwirang paguutos ng dakilang hari at personal silang pinag-uulat sa hari. Higit pang mabisang pagkontrol ang isinagawa ng 'mata ng hari' (o 'tainga ng hari' o 'mensahero ng hari'), [isang opisyal] na taun-taon ay maingat na nagsiyasat sa bawat probinsiya."—Ni A. T. Olmstead, 1948, p. 59.

SAUL [Itinanong [sa Diyos]; Isinangguni [sa Diyos]].

1. Isang Benjamita na nagmula kay Jeiel (ipinapalagay na tinatawag ding Abiel) sa pamamagitan ni Ner at ni Kis (1Cr 8:29-33; 9:35-39; tingnan ang ABIEL Blg. 1); ang unang hari ng Israel na pinili ng Diyos. (1Sa 9:15, 16; 10:1) Si Saul ay nanggaling sa isang mayamang pamilya. Siya ay isang makisig na lalaki, na mula sa ulo at mga balikat ay mas matangkad kaysa sa lahat ng iba pa sa kaniyang bansa, at mayroon siyang pambihirang pisikal na lakas at liksi. (1Sa 9:1, 2; 2Sa 1:23) Ang pangalan ng kaniyang asawa ay Ahinoam. Nagkaanak si Saul ng di-kukulangin sa pitong anak na lalaki, sina Jonatan, Isvi, Malki-sua, Abinadab, Is-boset (Esbaal), Armoni, at Mepiboset, at dalawang anak na babae, sina Merab at Mical. Si Abner, maliwanag na tiyo ni Haring Saul (tingnan ang ABNER), ay naglingkod

bilang pinuno ng hukbong Israelita.—1Sa 14:49, 50; 2Sa 2:8; 21:8; 1Cr 8:33.

Si Saul ay nabuhay sa isang maligalig na panahon sa kasaysayan ng Israel. Dahil sa paniniil ng mga Filisteo, lubhang humina ang hukbong militar ng bansa (1Sa 9:16; 13:19, 20), at nagbanta ng pagsalakay ang mga Ammonita sa ilalim ni Haring Nahas. (1Sa 12:12) Bagaman may-katapatang naghukom si Samuel sa Israel, binaluktot naman ng kaniyang mga anak ang katarungan. (1Sa 8:1-3) Palibhasa'y minalas ang situwasyon mula sa punto de vista ng tao anupat naiwala sa isipan na kayang ipagsanggalang ni Jehova ang kaniyang bayan, ang matatandang lalaki ng Israel ay lumapit kay Samuel at humiling na mag-atas siya ng isang hari sa kanila.—1Sa 8:4, 5.

Pinahiran Bilang Hari. Pagkatapos nito ay pinatnubayan ni Jehova ang mga bagay-bagay upang ilaan ang pagkakataon para sa pagpapahid kay Saul bilang hari. Kasama ng kaniyang tagapaglingkod, hinanap ni Saul ang nawawalang mga asnong babae ng kaniyang ama. Yamang walang ibinunga ang paghahanap, ipinasiya niyang umuwi na. Ngunit iminungkahi ng kaniyang tagapaglingkod na humingi sila ng tulong sa "lalaki ng Diyos" na napapabalitang nasa isang kalapit na lunsod. Naging dahilan ito upang makilala ni Saul si Samuel. (1Sa 9:3-19) Sa kaniyang unang pakikipag-usap kay Samuel, ipinakita ni Saul na isa siyang taong may kahinhinan. (1Sa 9:20, 21) Matapos kumaing kasama ni Saul sa isang kainan ukol sa paghahain, patuloy na nakipag-usap si Samuel sa kaniya. Kinaumagahan, pinahiran ni Samuel si Saul bilang hari. Upang pagtibayin na ang Diyos ay sumasa kay Saul, binigyan siya ni Samuel ng tatlong makahulang tanda, na pawang natupad nang araw na iyon.—1Sa 9:22–10:16.

Nang maglaon, sa Mizpa, nang mapili si Saul bilang hari sa pamamagitan ng palabunutan (1Sa 10:20, 21, *JB; NE*), nahiya siya at nagtago sa mga daladalahan. Nang masumpungan, iniharap siya bilang hari, at ang bayan ay sumigaw nang may pagsang-ayon: "Mabuhay ang hari!" Kasama ng magigiting na lalaki, bumalik si Saul sa Gibeah. Bagaman pinintasan at hinamak siya ng mga walang-kabuluhang lalaki, nanatiling tahimik si Saul.—1Sa 10:17-27.

Mga Unang Tagumpay. Pagkalipas ng mga isang buwan (gaya ng mababasa sa Griegong *Septuagint* at Dead Sea Scroll 4QSam[a] sa 1Sa 11:1), hiningi ng Ammonitang si Haring Nahas ang pagsuko ng Jabes sa Gilead. (Tingnan ang NAHAS Blg. 1.) Nang ipabatid ng mga mensahero kay Saul ang balitang ito, ang espiritu ng Diyos ay kumilos sa kaniya. Dalidali niyang tinipon ang isang hukbo ng 330,000 lalaki at pinangunahan ito sa tagumpay. Dahil dito ay tumibay ang posisyon ni Saul bilang hari, anupat sinabi pa nga ng bayan na patayin yaong mga nagsalita laban sa kaniya. Ngunit hindi sumang-ayon si Saul, palibhasa'y kinikilala niyang si Jehova ang nagbigay ng tagumpay. Pagkatapos nito, sa Gilgal, ang pagkahari ni Saul ay muling pinagtibay.—1Sa 11:1-15.

Pagkatapos ay nagsagawa si Saul ng mga hakbang upang igupo ang kapangyarihan ng mga Filisteo sa Israel. Pumili siya ng 3,000 Israelita, anupat ang 2,000 ay pinangasiwaan niya at ang nalabi ay pinangasiwaan ng kaniyang anak na si Jonatan. Maliwanag na bilang pagsunod sa utos ng kaniyang ama, "pinabagsak ni Jonatan ang garison ng mga Filisteo na nasa Geba." Dahil dito, nagtipon ang mga Filisteo ng isang malakas na hukbo at nagsimulang magkampo sa Micmash.—1Sa 13:3, 5.

Nagkasala Dahil sa Kapangahasan. Samantala, umurong si Saul mula sa Micmash at nagtungo sa Gilgal sa Libis ng Jordan. Doon ay pitong araw niyang hinintay si Samuel. Ngunit hindi dumating si Samuel sa takdang panahon. Sa takot na baka daluhungin siya ng kaaway samantalang hindi pa niya natitiyak na tutulungan siya ni Jehova at na baka maubos ang kaniyang hukbo kung patuloy pa ang pagkaantala, "napilitan" si Saul na ihandog ang hain na sinusunog. Nang dumating si Samuel, hinatulan nito ang 'mangmang na pagkilos' ni Saul bilang isang pagkakasala. Maliwanag na ang pagkakasala ni Saul ay ang mapangahas niyang paghahain at hindi pagsunod sa utos ni Jehova, na ibinigay sa pamamagitan ng kaniyang kinatawan na si Samuel, na hintayin niyang si Samuel ang maghandog ng hain. (Ihambing ang 1Sa 10:8.) Dahil sa pagkilos na ito, ang kaharian ni Saul ay hindi mamamalagi.—1Sa 13:1-14.

Sa pagpapatuloy ng kampanya laban sa mga Filisteo, bumigkas si Saul ng isang sumpa laban sa sinumang kakain bago mailapat ang paghihiganti sa kaaway. Ang padalus-dalos na panatang ito ay humantong sa di-kaayaayang mga pangyayari. Napagod ang mga Israelita, at bagaman nagwagi sila laban sa mga Filisteo, ang kanilang tagumpay ay hindi kasinlaki ng inaasahan. Palibhasa'y gutom na gutom, hindi na nila napatulo ang dugo ng mga hayop na pinatay nila, sa gayon ay nilabag nila ang kautusan ng Diyos may kinalaman sa kabanalan ng dugo. Dahil hindi narinig ni Jonatan ang panata ng kaniyang ama, kumain siya ng pulot-pukyutan. Kaya hinatulan siya ni Saul ng kamatayan. Ngunit ipinagtanggol ng bayan si Jonatan, sapagkat malaki ang naitulong niya sa tagumpay ng Israel.—1Sa 14:1-45.

Itinakwil ng Diyos. Noong panahon ng paghahari ni Saul, paulit-ulit na nakipagbaka ang Israel laban sa mga Filisteo at iba pang mga bayan, kabilang na ang mga Moabita, mga Ammonita, mga Edomita, at mga Amalekita. (1Sa 14:47, 48, 52) Sa pakikipagdigma sa mga Amalekita, nilabag ni Saul

ang utos ni Jehova nang hindi niya patayin ang pinakamainam sa kawan at bakahan ng mga ito gayundin ang haring si Agag. Nang tanungin si Saul kung bakit hindi niya sinunod ang tinig ni Jehova, itinanggi niyang nagkasala siya at ibinunton ang sisi sa bayan. Pagkatapos na idiin ni Samuel ang kalubhaan ng kasalanang iyon at sabihing dahil doon ay itinatakwil siya ni Jehova bilang hari, saka lamang kinilala ni Saul na ang kaniyang kamalian ay resulta ng pagkatakot niya sa bayan. Matapos na mamanhik si Saul kay Samuel na parangalan siya sa harap ng matatandang lalaki at sa harap ng Israel sa pamamagitan ng pagsama sa kaniya, humarap si Samuel sa bayan kasama siya. Nang magkagayon ay si Samuel mismo ang pumatay kay Agag. Pagkatapos ay humiwalay si Samuel kay Saul at hindi na sila nagkaroon ng anumang ugnayan.—1Sa 15:1-35.

Pagkatapos nito at pagkatapos ng pagpapahid kay David bilang ang susunod na hari ng Israel, nilisan ng espiritu ni Jehova si Saul. Mula noon ay "pinangilabot siya ng isang masamang espiritu mula kay Jehova." Dahil inalis na ni Jehova kay Saul ang kaniyang espiritu, naging posibleng panaigan ito ng isang masamang espiritu, anupat nawalan si Saul ng kapayapaan ng isip at napukaw ang kaniyang mga damdamin, mga kaisipan, at mga guniguni sa maling paraan. Ang hindi pagsunod ni Saul kay Jehova ay nagpahiwatig ng masamang hilig ng isip at puso, na laban sa mga ito ay hindi ipinagsanggalang ng espiritu ng Diyos si Saul. Gayunman, yamang pinahintulutan ni Jehova na halinhan ng "masamang espiritu" ang kaniyang espiritu at pangilabutin niyaon si Saul, iyon ay maaaring tawaging isang "masamang espiritu mula kay Jehova," kung kaya tinukoy iyon ng mga lingkod ni Saul na "masamang espiritu ng Diyos." Sa rekomendasyon ng isa sa kaniyang mga tagapaglingkod, hiniling ni Saul na si David ang maging manunugtog niya sa korte upang magpakalma sa kaniya kapag binabagabag siya ng "masamang espiritu."—1Sa 16:14-23; 17:15.

Kaugnayan kay David. Nang maglaon, pinagbantaang salakayin ng mga Filisteo ang Israel. Habang nagkakampo sila sa isang panig ng Mababang Kapatagan ng Elah at nasa kabilang panig naman ang mga hukbo ni Haring Saul, si Goliat ay lumalabas sa kampo ng mga Filisteo araw at gabi sa loob ng 40 araw, anupat hinahamon ang Israel na magharap ng isang lalaking makikipaghamok sa kaniya. Nangako si Haring Saul na payayamanin niya at makikipag-alyansa siya ukol sa pag-aasawa sa sinumang Israelita na makapagpapabagsak kay Goliat. Gayundin, ang sambahayan ng ama niyaong magtatagumpay ay "palalayain," malamang na mula sa pagbabayad ng buwis at sa sapilitang paglilingkod. (Ihambing ang 1Sa 8:11-17.) Nang dumating si David na may dalang panustos na pagkain para sa kaniyang mga kapatid at para sa pinuno ng sanlibo (posibleng ang kumandante na sa ilalim nito naglilingkod ang mga kapatid ni David), maliwanag na ipinahiwatig ng kaniyang pagtatanong na handa siyang sagutin ang hamon. Humantong ito sa pagdadala sa kaniya kay Saul at sa tagumpay niya kay Goliat.—1Sa 17:1-58.

Tinubuan ng pagkapoot kay David. Pagkatapos nito ay inatasan ni Saul si David upang mamuno sa mga lalaking mandirigma. Bilang resulta, pinarangalan si David sa mga awit nang higit kaysa sa hari mismo. Dahil dito, naging mapaghinala si Saul kay David at nagkimkim siya ng poot at paninibugho laban dito. Sa isang pagkakataon, habang tumutugtog si David sa alpa, si Saul ay 'nagsimulang gumawi na tulad ng isang propeta.' Hindi ito nangangahulugan na nagsimulang bumigkas si Saul ng mga hula, kundi maliwanag na nagpakita siya ng di-pangkaraniwang damdamin at pisikal na pagkabagabag na tulad niyaong sa isang propeta bago ito manghula o habang nanghuhula. Samantalang nasa gayong kakaiba at nababagabag na kalagayan, makalawang ulit na hinagisan ni Saul ng sibat si David. Palibhasa'y nabigo sa kaniyang mga pagtatangkang tuhugin si David sa dingding, pumayag si Saul na ibigay ang kaniyang anak na si Mical upang mapangasawa ni David kapag nakapagdala ito ng isang daang dulong-balat ng mga Filisteo. Iniharap ni Saul ang alok na ito kay David para mapatay ito ng mga Filisteo. Nabigo ang pakana, anupat nakapagdala si David, hindi lamang ng 100, kundi ng 200 dulong-balat upang makagawa ng pakikipag-alyansa kay Saul ukol sa pag-aasawa. Dahil dito, tumindi ang takot at pagkapoot ng hari kay David. Sinabi ni Saul sa kaniyang anak na si Jonatan at sa lahat ng kaniyang mga lingkod na nais niyang ipapatay si David. Nang mamagitan si Jonatan, nangako si Saul na hindi niya papatayin si David. Gayunpaman, napilitang tumakas si David upang iligtas ang kaniyang buhay, sapagkat sa ikatlong pagkakataon ay hinagisan siya ni Saul ng sibat. Iniutos pa nga ni Saul sa mga mensahero na bantayan ang bahay ni David at patayin ito sa kinaumagahan.—1Sa 18:1–19:11.

Nang gabing iyon ay tumakas si David mula sa isang bintana ng kaniyang bahay at nagtungo sa Rama, kung saan naninirahan si Samuel. Sa gayon ay nanahanan siyang kasama ni Samuel sa Naiot. Nang mabalitaan ito ni Saul, nagsugo siya ng mga mensahero upang dakpin si David. Ngunit pagdating nila, sila ay "nagsimulang gumawing tulad ng mga propeta." Maliwanag na kumilos sa kanila ang espiritu ng Diyos anupat lubusan nilang nalimutan ang layunin ng kanilang misyon. Nang mangyari rin ito sa dalawa pang pangkat ng mga mensahero na isinugo niya, personal na pumaroon si Saul sa

Rama. Napasailalim din siya ng kontrol ng espiritu ng Diyos, at ito'y sa loob ng mahaba-habang panahon, kung kaya nagkaroon ng panahon si David upang tumakas.—1Sa 19:12–20:1; tingnan ang PROPETA (Kung Paano Inaatasan at Kinakasihan).

Hindi pinatay ni David si Saul dahil pinahiran ito ng Diyos. Pagkatapos ng di-matagumpay na mga pagtatangkang ito sa buhay ni David, sa ikalawang pagkakataon ay nagsalita si Jonatan para kay David. Ngunit lubhang nagngalit si Saul anupat hinagisan niya ng sibat ang sarili niyang anak. (1Sa 20:1-33) Mula nang panahong iyon, walang-tigil na tinugis ni Saul si David. Nang malaman ni Saul na tinulungan ng mataas na saserdoteng si Ahimelec si David, iniutos niyang patayin ito at ang mga kasama nitong saserdote. (1Sa 22:6-19) Nang maglaon, isinaplano niyang salakayin ang Judeanong lunsod ng Keila sapagkat doon naninirahan si David ngunit hindi niya iyon itinuloy nang makatakas si David. Ipinagpatuloy ni Saul ang paghabol, anupat hinanap ito sa mga lugar na ilang. Ngunit dahil sa paglusob ng mga Filisteo, pansamantalang nahinto ang kaniyang pagtugis at nakapanganlong si David sa Ilang ng En-gedi. Sa dalawang pagkakataon pagkatapos nito, nagkaroon ng oportunidad si David na patayin si Saul. Ngunit hindi iniunat ni David ang kaniyang kamay laban sa pinahiran ni Jehova. Noong ikalawang pagkakataon, nang malaman ni Saul ang pagpipigil ni David, nangako pa nga siyang hindi na niya gagawan ng pinsala si David. Ngunit iyon ay pagpapaimbabaw lamang, sapagkat itinigil lamang niya ang paghabol nang malaman niyang tumakas si David patungo sa Filisteong lunsod ng Gat.—1Sa 23:10–24:22; 26:1–27:1, 4.

Bumaling sa espiritismo. Pagkalipas ng mga isa o dalawang taon (1Sa 29:3), dumating ang mga Filisteo laban kay Saul. Palibhasa'y wala siyang espiritu at patnubay ni Jehova at pinabayaan na sa masamang kalagayan ng kaniyang isip, bumaling siya sa espiritismo, isang pagsalansang na karapat-dapat sa kamatayan. (Lev 20:6) Nagbalatkayo si Saul at pumaroon sa isang espiritista sa En-dor, anupat hiniling na iahon nito ang patay na si Samuel para sa kaniya. Batay sa paglalarawan ng babae sa kaniyang nakita, inakala ni Saul na si Samuel nga iyon. Gayunman, dapat pansinin na hindi sinagot ni Jehova ang mga pagsangguni ni Saul at maliwanag na hindi Niya gagawin iyon sa pamamagitan ng isang gawain na hinahatulan ng Kaniyang kautusan bilang karapat-dapat sa parusang kamatayan. (Lev 20:27) Kaya ang sinabi ng babae ay tiyak na nagmula sa demonyo. Hindi nakaaliw kay Saul ang mensahe kundi sa halip ay lubha siyang natakot. —1Sa 28:4-25; tingnan ang ESPIRITISMO.

Ang pagkamatay ni Saul. Sa sumunod na pakikipaglaban sa mga Filisteo, nasugatan nang malubha si Saul sa Bundok Gilboa at napatay ang tatlo sa kaniyang mga anak. Dahil tumanggi ang kaniyang tagapagdala ng baluti na patayin siya, nagpatibuwal si Saul sa kaniyang sariling tabak. (1Sa 31:1-7) Pagkalipas ng mga tatlong araw, isang kabataang Amalekita ang pumaroon kay David at ipinaghambog na siya ang pumatay sa sugátang hari. Maliwanag na ito ay isang kasinungalingan na kinatha upang matamo ang pabor ni David. Gayunman, iniutos ni David na patayin ang lalaki salig sa pag-aangkin nito, sapagkat si Saul ay dating isang pinahiran ni Jehova.—2Sa 1:1-15.

Samantala, ibinitin ng mga Filisteo ang mga bangkay nina Saul at ng kaniyang tatlong anak sa pader ng Bet-san. Ngunit kinuha ng magigiting na lalaki ng Jabes-gilead ang mga bangkay, sinunog ang mga ito, at pagkatapos ay inilibing ang mga buto.—1Sa 31:8-13.

Pagkalipas ng mga taon, noong panahon ng paghahari ni David, ang pagkakasala sa dugo ni Saul at ng kaniyang sambahayan may kaugnayan sa mga Gibeonita ay ipinaghiganti nang patayin ang pito sa kaniyang mga inapo.—2Sa 21:1-9.

2. Isang Benjamita na mula sa lunsod ng Tarso sa Asia Minor na umusig sa mga tagasunod ni Kristo ngunit nang maglaon ay naging isang apostol ni Jesu-Kristo. (Gaw 9:1, 4, 17; 11:25; 21:39; Fil 3:5) Sa lahat ng kaniyang mga liham ay tinukoy niya ang kaniyang sarili sa kaniyang pangalang Latin na Pablo.—Tingnan ang PABLO.

SAUSE [sa Heb., *tsaph·tsa·phah'*; sa Ingles, *willow*]. Ang pangalan ng punong ito sa Hebreo ay katumbas ng Arabeng *safsaf,* na ikinakapit sa punong sause. May dalawang uri ng sause na tumutubo sa Israel; ang isa ay tinatawag sa terminong botanikal na *Salix alba,* ngunit ang pinakakaraniwan ay ang *Salix acmophylla.*

Ang salitang Hebreo nito ay lumilitaw lamang nang minsan, sa Ezekiel 17:5, kung saan ang makasagisag na "binhi ng lupain," maliwanag na tumutukoy kay Zedekias, ay makasagisag na itinanim ng hari ng Babilonya gaya ng "puno ng sause sa tabi ng malalawak na tubig." Ang mga punong sause ay matatagpuan sa kahabaan ng mga pampang ng mga ilog at ng mababababaw na batis at sa iba pang mga lugar na matubig, kung saan sila madaling umusbong mula sa mga pasanga o mga sibol at mabilis na lumalaki. Hindi sila kailanman tumataas na gaya ng mga punong alamo kundi lumalaki bilang mga palumpong o maliliit na puno at kadalasan ay nagiging mga palumpungan sa kahabaan ng mga daanang-tubig. Ang kagandahan nila ay nasa

kanilang payat at mahahabang dahon, na kaakit-akit na nakabitin sa payat na mga sanga.

SAVE, MABABANG KAPATAGAN NG.

Ang “Mababang Kapatagan ng hari,” kung saan si Abraham, na nagtagumpay laban kay Kedorlaomer at sa mga kaalyado nito, ay sinalubong ng hari ng Sodoma at tumanggap ng pagpapala mula kay Melquisedec na hari ng Salem. (Gen 14:17-24) Pagkaraan ng maraming siglo, si Absalom ay nagtayo ng kaniyang bantayog sa “Mababang Kapatagan ng Hari,” na waring ang lugar ding ito at malamang ay malapit sa Jerusalem. (2Sa 18:18) Ayon kay Josephus, ang Bantayog ni Absalom ay “may layo na dalawang estadyo [370 m; 1,214 na piye] mula sa Jerusalem.” (*Jewish Antiquities,* VII, 243 [x, 3]) Gayunman, hindi matiyak sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Mababang Kapatagan ng Save.

SAVE-KIRIATAIM [Pinatag na Dako ng Kiriataim]. Ang pinangyarihan ng tagumpay ni Kedorlaomer laban sa mga Emim. (Gen 14:5) Lumilitaw na ito ang kapatagang malapit o nakapalibot sa lunsod ng Kiriataim sa S ng Jordan at nang maglaon ay itinayo o muling itinayo ng mga Rubenita. (Bil 32:37; Jos 13:15, 19) Ipinapalagay ng mga heograpo na ang Kiriataim ay malapit sa Quraiyat, mga 10 km (6 na mi) sa KHK ng Dibon.

SAVSA. Isang kalihim ni Haring David.—1Cr 18:16; tingnan ang SERAIAS Blg. 2.

SAWAY. Tingnan ang PAGSAWAY.

SCITA. Isang mabangis, pagala-galang grupo ng mga tao na karaniwang iniuugnay sa rehiyon sa H at HS ng Dagat na Itim. Ipinahihiwatig ng katibayan na umabot ang pagpapagala-gala nila sa kanluraning Siberia malapit sa hangganan ng Mongolia. Noong unang siglo C.E., ipinahiwatig ng salitang “Scita” ang pinakamasahol sa di-sibilisadong mga tao. Gayunman, kahit ang gayong mga tao ay maaaring maging mga Kristiyano at magkaroon ng pantay na katayuan sa iba pang mga mananampalataya bilang mga miyembro ng katawan ni Kristo. Isinulat ng apostol na si Pablo: “Walang Griego ni Judio, pagtutuli ni di-pagtutuli, banyaga, Scita, alipin, taong laya, kundi si Kristo ang lahat ng bagay at nasa lahat.”—Col 3:11; tingnan ang PAGHIHIWA.

SEAH. Isang panukat ng tuyong bagay na, ayon sa mga impormasyong rabiniko, katumbas ng isang katlo ng isang epa. (Gen 18:6; 1Sa 25:18; 1Ha 18:32; 2Ha 7:1, 16, 18) Yamang ang takal na epa ay tinutuos na 22 L (20 tuyong qt), batay sa arkeolohikal na katibayan hinggil sa mailalaman ng katumbas nitong bat na panukat ng likido (ihambing Eze 45:11), ang magiging katumbas ng takal na seah ay 7.33 L (6.66 tuyong qt).

SEAL. Isa sa ilang kabilang sa pamilya ni Bani na inudyukan ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga at mga anak.—Ezr 10:10, 11, 29, 44.

SEALTIEL [Itinanong (Isinangguni) sa Diyos]. Isang inapo ni Haring David at ninuno ni Jesus sa tribo ni Juda. Si Sealtiel ay tinatawag na anak kapuwa ni Jehoiakin (Jeconias) at ni Neri. Kapuwa si Sealtiel at ang kaniyang kapatid na si Pedaias ay tinatawag na ama ni Gobernador Zerubabel na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.

Kung tungkol sa ama ni Sealtiel: Si Sealtiel ang unang nakatala sa mga anak na isinilang kay Jehoiakin noong panahon ng kaniyang pagkatapon. (1Cr 3:17; Mat 1:12) Kung napangasawa ni Sealtiel ang isang anak ni Neri na hindi binanggit ang pangalan na sa pamamagitan nito ay tinalunton ni Lucas ang talaangkanan ni Jesus, si Sealtiel ay maaaring tukuyin ni Lucas na anak “ni Neri” sa diwang siya ay manugang na lalaki ni Neri. Magiging gaya ito nang tukuyin ni Lucas nang dakong huli si Jose, na napangasawa ni Maria (lumilitaw na anak ni Heli), bilang anak “ni Heli.”—Luc 3:23, 27.

Kung tungkol sa ama ni Zerubabel: Si Pedaias ay minsang ipinakilala nang gayon (1Cr 3:19), ngunit ang kapatid ni Pedaias na si Sealtiel (1Cr 3:17, 18) ay tinawag nang gayon sa lahat ng iba pang paglitaw. (Ezr 3:2, 8; 5:2; Ne 12:1; Hag 1:1, 12, 14; 2:2, 23; Mat 1:12; Luc 3:27) Kung namatay si Pedaias nang ang kaniyang anak na si Zerubabel ay bata pa, maaaring pinalaki ng pinakamatandang kapatid ni Pedaias na si Sealtiel si Zerubabel bilang sarili nitong anak. O, kung namatay si Sealtiel nang walang anak at isinagawa ni Pedaias ang pag-aasawa bilang bayaw alang-alang dito, ang anak ni Pedaias sa asawa ni Sealtiel ang magiging legal na tagapagmana ni Sealtiel.

SEARIAS. Isang inapo ni Saul at ni Jonatan; isa sa anim na anak ni Azel.—1Cr 8:33-38; 9:44.

SEAR-JASUB [Isang Nalabi Lamang (Yaong mga Nalalabi) ang Babalik]. Ang unang anak ni Isaias. Sumama si Sear-jasub nang maghatid si Isaias ng isang makahulang mensahe kay Haring Ahaz noong panahon ng pagsalakay sa Juda ng Israelitang si Haring Peka. (Isa 7:1, 3) Si Isaias at ang kaniyang mga anak ay nagsilbing mga tanda at mga himala mula kay Jehova sa Israel; kaya inihula ng pangalan ni Sear-jasub na ‘isang nalabi lamang ang makababalik’ mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Isa 8:18; 10:21.

SEBA.

1. Isa sa anim na anak ni Cus.—Gen 10:7, 8; 1Cr 1:9, 10.

2. Isang lupain sa S Aprika. Sa Isaias 43:3 ang Seba ay iniuugnay sa Ehipto at Etiopia (Cus), na ibibigay bilang pantubos kapalit ng Jacob. Sa katulad na talaan, ang nasa Isaias 45:14 ay "mga Sabeano" sa halip na "Seba," anupat nagpapakitang ang mga tao ng Seba ay tinatawag na mga Sabeano. Ipinahihiwatig ng mga talatang ito na ang Seba ay kahangga o saklaw ng Etiopia. Sinusuportahan ito ni Josephus, na nagsasabing ang "Saba" ay kumakapit sa lunsod ng Meroë sa Nilo at sa malaking bahagi (Isla ng Meroë) sa pagitan ng mga ilog ng Nilo, Asul na Nilo, at ng Atbara. (*Jewish Antiquities,* II, 249 [x, 2]) Ang pagbanggit sa mga Sabeanong ito bilang "matatangkad na lalaki" (Isa 45:14) ay pinatutunayan ni Herodotus (III, 20), na tumukoy sa mga Etiope bilang "ang pinakamatatangkad at pinakamagaganda sa lahat ng mga tao."—Tingnan ang CUS Blg. 1 at 2.

Ang Meroë ay matagal nang isang mahalagang dako ng kalakalan. Kabilang sa malalayong dako na binanggit sa Awit 72 nang inilalarawan ang pamumuno at impluwensiya ng isa na itatalaga ni Jehova bilang Hari, tinukoy ang Seba at Sheba bilang mga dako na ang mga hari ay maghahandog ng kaloob. —Aw 72:10; Joe 3:8.

SEBADA [sa Heb., *se'o·rah';* sa Gr., *kri·the'*]. Isang mahalagang binutil na kabilang sa *genus* na *Hordeum,* na malawakang itinatanim mula pa noong sinaunang mga panahon hanggang sa ngayon. Isa ito sa mahahalagang produkto na makukuha ng mga Israelita sa Lupang Pangako, at ang rehiyong iyon ay isa pa ring "lupain ng trigo at sebada" hanggang sa araw na ito.—Deu 8:8.

Ang pangalang Hebreo para sa sebada (*se'o·rah'*) ay kaugnay ng salita para sa "buhok" (*se·'ar'*) at naglalarawan sa mahahaba at maninipis na hibla o *awn* na siyang pinakabalbas ng uhay ng sebada. Isa itong napakatibay na halaman, na mas nakatatagal sa tagtuyot at mas kayang mabuhay sa iba't ibang klima kaysa sa iba pang mga halamang butil. Kapag magulang na, ang taas nito ay mga 1 m (3 piye), at ang mga dahon nito ay medyo mas malapad kaysa sa mga dahon ng trigo.

Ang pag-aani ng sebada ay itinatampok sa madulang mga pangyayari sa aklat ng Ruth. Ang paghahasik ng sebada ay ginagawa sa Israel sa buwan ng Bul (Oktubre-Nobyembre) kapag nagsimula nang bumuhos ang maagang ulan at ang lupa ay maaari nang araruhin. (Isa 28:24, 25) Mas madaling gumulang ang sebada kaysa sa trigo (Exo 9:31, 32), at ang pag-aani ay nagsisimula sa maagang bahagi ng tagsibol sa buwan ng Nisan (Marso-Abril), anupat naguumpisa sa mainit na Libis ng Jordan at nagpapatuloy patungo sa mga lugar na mas mataas at mas katamtaman ang klima hanggang sa umabot sa bulubundukin at matalampas na rehiyon sa S ng Jordan sa buwan ng Ziv (Abril-Mayo). Sa gayon, ang pag-aani ng sebada ay nagsisilbing palatandaan ng isang partikular na panahon ng taon (Ru 1:22; 2Sa 21:9), at ang pasimula nito ay tumatapat sa panahon ng Paskuwa, anupat ang tungkos na ikinakaway ng saserdote sa ika-16 na araw ng Nisan ay mga unang bunga ng sebada.—Lev 23:10, 11.

Ang sebada ay itinuturing na mas mura kaysa sa trigo; isang katlo lamang ito ng halaga ng trigo sa pangitain ni Juan sa Apocalipsis 6:6. Yamang ito'y pangkaraniwan at sagana, nagsilbi itong kumpay para sa mga kabayo ni Solomon (1Ha 4:28), at maging sa ngayon ay ginagamit pa rin ito sa gayong layunin. Ginigiling ito upang maging harina at ginagawang tinapay, kadalasan ay sa anyong bilog na tinapay (2Ha 4:42; Eze 4:12; Ju 6:9, 13), at kung minsan ay inihahalo ito sa iba pang mga butil.—Eze 4:9.

Bagaman walang alinlangang mas malimit itong kainin ng mga dukha dahil sa mas murang halaga nito, walang anumang pahiwatig na ang sebada ay hinamak ng mga Israelita, kahit niyaong mga may kakayahang bumili ng trigo. Kaya naman kasama ito sa mga paglalaang angkop na ibigay sa pangkat ni Haring David nang dumating sila sa Gilead noong panahon ng paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Naglaan si Solomon kay Hiram ng 20,000 takal na kor (4,400 kl; 125,000 *bushel*) ng sebada, gayundin ng kaparehong dami ng trigo, at ng napakaraming langis at alak bilang panustos para sa mga lingkod ng hari ng Tiro na naghanda ng mga materyales para sa templo. (2Cr 2:10, 15) Si Haring Jotam ng Juda ay nagpataw sa hari ng Ammon ng tributo na kinabibilangan ng 10,000 takal na kor (2,200 kl; 62,500 *bushel*) ng sebada. (2Cr 27:5) Matapos bumagsak ang Jerusalem, sa pagnanais ng ilang lalaki na hindi sila patayin ng mamamatay-taong si Ismael, sinabi nila sa kaniya na mayroon silang "mga nakatagong kayamanan sa parang, trigo at sebada at langis at pulot-pukyutan."—Jer 41:8.

Gayunpaman, ang sebada ay isang pagkain na pangkaraniwan at mababang uri, at sinasabi ng ilang komentarista na ang mga katangiang ito ang ipinahihiwatig ng simbolismo na "isang bilog na tinapay na sebada" na nakita sa panaginip ng isang Midianita at na sumagisag sa hamak na hukbo ni Gideon.—Huk 7:13, 14.

Nagbayad si Oseas ng 15 pirasong pilak (kung siklo, $33) at isa't kalahating takal na homer (330 L; 300 tuyong qt) ng sebada upang tubusin ang mapangalunyang babaing si Gomer bilang kaniyang asawa (Os 1:3; 3:1, 2), isang halaga na itinuturing ng ilang komentarista na katumbas ng

halaga ng isang alipin, 30 siklong pilak ($66). (Exo 21:32) Ang 'handog ukol sa paninibugho' na hinihiling ng Kautusan sa kaso ng isang lalaki na naghihinalang gumawa ng seksuwal na pagtataksil ang kaniyang asawa ay ikasampu ng isang epa (2.2 L; 2 tuyong qt) ng harinang sebada. (Bil 5:14, 15) Ang sebada ay ginamit din sa pagsukat, anupat ang halaga ng isang bukid ay tinataya sa legal na paraan batay sa dami ng binhi ng sebada na maihahasik dito.—Lev 27:16.

SEBAM. Waring isa pang pangalan ng Sibma. —Bil 32:3, 38; tingnan ang SIBMA.

SEBANIAS.

1. Isang saserdote na tumugtog ng trumpeta sa prusisyong sumabay sa kaban ng tipan patungong Jerusalem noong mga araw ni David.—1Cr 15:3, 24.

2. Isang makasaserdoteng sambahayan sa panig ng ama na kinatawanan ni Jose noong mga araw ng kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua na si Joiakim. (Ne 12:12, 14) Sa isang may-pangkalahatang pagkakatulad na talaan ng mga saserdote na bumalik kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E., ang pangalang Secanias ang lumilitaw sa halip na Sebanias. (Ne 12:1-7) Noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias, isang miyembro ng pamilya ring ito o isang indibiduwal na saserdote na may gayunding pangalan ang nagpatotoo sa pambansang tipan na ginawa noon.—Ne 10:1, 4, 8.

3. Isa sa mga Levita o isang kinatawan ng isang Levitikong pamilya na may gayunding pangalan, kapanahon nina Ezra at Nehemias, na nanguna sa mga Judio sa isang panalangin ng pagtatapat, pagkatapos nito ay nagpanukala sila at nagtatak sa isang tipan ng katapatan.—Ne 9:4, 5, 38; 10:1, 9, 10.

4. Isa pang Levita na nagpatotoo sa mapagkakatiwalaang kaayusan ding iyon, alinman sa sarili niyang pangalan o sa pangalan ng isang ninuno.—Ne 9:38; 10:9, 12.

SEBARIM [Mga Tibagan]. Dito hinabol ng mga lalaki ng Ai ang mga Israelita, nang matalo ang mga ito ng kaaway pagkatapos na magkasala si Acan. (Jos 7:5) Maliban sa ito'y malapit sa Ai, hindi alam kung saan ang lokasyon nito. Mas gusto ng ilang tagapagsalin na isalin ang terminong Hebreo bilang "mga kayariang bato" o "mga tibagan ng bato" sa halip na "Sebarim."—*BE; Le.*

SEBAT. Ang pangalan ng ika-11 buwang lunar ng mga Judio sa kanilang sagradong kalendaryo, ngunit ikalimang buwan naman sa sekular na kalendaryo. (Zac 1:7; Deu 1:3; 1Cr 27:14) Katumbas ito ng huling bahagi ng Enero at unang bahagi ng Pebrero. Hindi matiyak kung ano ang kahulugan ng pangalang ito.

Ang buwang ito sa kalagitnaan ng taglamig ay waring nagsisimula pagkatapos ng pinakamalalakas na pag-ulan ngunit sa panahong ito ay madalas pa rin ang pag-ulan. Ang katamtamang temperatura sa Jerusalem ay mga 7° C. (45° F.) at sa Baybayin ng Mediteraneo naman ay mas mataas ng mga sampung digri kaysa rito. Ang kulay-rosas at puting mga bulaklak ng puno ng almendras ang unang lumilitaw sa pagtatapos ng taglamig at naghuhudyat na malapit na ang tagsibol.

Sa rekord ng Bibliya, walang idinaraos na kapistahan sa buwan ng Sebat.

SEBER [posible, Bali; Pagkasira; Pagbagsak]. Isang anak ni Caleb kay Maaca na kaniyang babae; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:48.

SEBNA(H) [posibleng pinaikling anyo ng Sebanias]. Isang opisyal ni Haring Hezekias. Noong minsan ay si Sebna ang "katiwala . . . na namamahala sa bahay," ipinapalagay na bahay ni Hezekias —isang maimpluwensiyang posisyon. Gayunman, inutusan ni Jehova si Isaias na tuligsain si Sebna, anupat inihuhulang 'itataboy ito mula sa kaniyang kinalalagyan,' lumilitaw na dahil iyon sa pagmamapuri nito at paghahanap ng kaluwalhatian, na ipinakikita ng pagpapatayo para sa kaniyang sarili ng isang marangyang puntod. Ang kaniyang mahabang damit, paha, at pamunuan, kasama na "ang susi ng sambahayan ni David," ay ibinigay naman sa 'lingkod ng Diyos na si Eliakim.'—Isa 22:15-24.

Gayunman, si Sebna ay hindi inalisan ng lahat ng pribilehiyo, sapagkat nang pagbantaan ni Senakerib ang Jerusalem noong 732 B.C.E. at si Eliakim ay naging katiwala, si Sebna ang maharlikang kalihim na isinugo kasama ni Eliakim at ng tagapagtala upang makipag-usap kay Rabsases. Hapak ang kanilang mga kasuutan, iniulat nila kay Hezekias kung ano ang sinabi, at sa gayon ay isinugo sila kay Isaias upang sumangguni kay Jehova.—2Ha 18:18–19:7; Isa 36:3–37:7.

SEBRA [sa Heb., *pe're'*]. Hayop na kapamilya ng kabayo at katulad ng mailap na asno ang hitsura at ugali, bagaman naiiba sa asno dahil sa maiitim na guhit-guhit nito. Naitatago ng mga guhit-guhit ang tunay na hugis at kaanyuan ng sebra anupat kadalasa'y hindi ito mapapansin kahit ng mga katutubong matalas ang paningin bagaman 40 o 50 m (130 o 160 piye) lamang ang layo nito. Ang matalas na paningin at pang-amoy ng sebra, gayundin ang kakayahan nitong tumakbo nang matulin, ay nagsisilbing proteksiyon sa mga hayop na kumakain ng kapuwa hayop. Iniulat na ang sebra ay makatatakbo ng 64 na km/oras (40 mi/oras) pagkatapos ng unang pag-arangkada nito. Ang mga kuko at mga

ngipin nito ay mabibisa ring sandata para maipagtanggol ang sarili nito.

Ang sebra ay isang mailap na hayop na mahirap paamuin. (Job 24:5; 39:5; Isa 32:14) Damo ang pangunahin nilang kinakain. (Job 6:5; Jer 14:6) Lagi silang umiinom ng tubig (Aw 104:11) at bihira silang lumayo nang mahigit sa 8 km (5 mi) mula sa tubig.

Ang katigasan ng ulo ng sebra at ang malakas na simbuyo ng mga babaing sebra kapag pinananaigan sila ng seksuwal na pagnanasa ay ginamit upang ilarawan ang mapagsarili at mapangalunyang landasin ng suwail na Israel. (Jer 2:24; Os 8:9) Inihula ng anghel ni Jehova na ang anak ni Abraham na si Ismael ay magiging "isang tao na tulad ng sebra." Malamang ay tumutukoy ito sa mabangis at mapagsariling disposisyon nito, na ipinahihiwatig ng mga salitang: "Ang kaniyang kamay ay magiging laban sa lahat."—Gen 16:12.

Ang *"onager"* at ang "mailap na asno" ay ibang angkop na mga salin ng Hebreong *pe′re′.*—Job 6:5, tlb sa *Rbi8.*

SEBUEL [Nanumbalik Siya sa Diyos; Bihag ng Diyos]. Ang dalawang lalaking nagngangalang Sebuel ay kapuwa halinhinang tinutukoy bilang Subael.

1. Isang Levitikong anak o inapo ng anak ni Moises na si Gersom. (1Cr 23:15, 16) Ang sambahayan ni Sebuel (Subael) sa panig ng ama ay nakatala noong muling organisahin ni David ang Levitikong mga paglilingkod (1Cr 24:20, 30b, 31), anupat binigyan ng mga tungkulin na kalakip ang pangangalaga sa mga imbakan.—1Cr 26:24.

2. Isa sa mga anak ni Heman at isang bihasang manunugtog na pinili sa pamamagitan ng palabunutan upang pangunahan ang ika-13 pangkat ng mga manunugtog sa santuwaryo.—1Cr 25:4, 6, 9, 20.

SECACA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "takpan; tabingan"]. Isang lunsod ng Juda sa ilang. (Jos 15:20, 61) Kadalasang ipinapalagay na ang Secaca ay ang Khirbet es-Samrah na nasa isang burol mga 6 na km (3.5 mi) sa K ng hilagaang bahagi ng Dagat na Patay. Ito'y nasa pinakasentro ng el Buqei'a (Biq'at Hureqanya), na isang tigang na talampas, sa hilagang seksiyon ng Ilang ng Juda.

SECANIAS [Tahanan ni Jehova].

1. Isang inapo ni Aaron na ang sambahayan sa panig ng ama ay pinili sa pamamagitan ng palabunutan bilang ang ika-10 sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ni David.—1Cr 24:1-3, 7, 11.

2. Isa sa mga pinagkatiwalaan ng pantay na pamamahagi ng mga ikapu at iba pang mga abuloy sa mga lunsod ng mga saserdote noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 31:12, 15.

3. Isang saserdote na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel.—Ne 12:1, 3, 7; tingnan ang SEBANIAS Blg. 2.

4. Isang sambahayan sa panig ng ama na may kinatawan sa pangkat na bumalik kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 3.

5. Ulo ng sambahayan ni Zatu sa panig ng ama, na 300 lalaki sa mga ito ang bumalik kasama ni Ezra; anak ni Jahaziel.—Ezr 8:1, 5.

6. Ang "anak ni Jehiel mula sa mga anak ni Elam" na nagmungkahi kay Ezra ng tipan na sa pamamagitan nito yaong mga nasa isinauling Juda na may mga asawang banyaga ay nagboluntaryong paalisin ang mga iyon.—Ezr 10:2-4.

7. Ama ni Semaias na nagkumpuni sa pader ng Jerusalem.—Ne 3:29.

8. Biyenan ni Tobia na Ammonita; anak ni Arah.—Ne 4:3; 6:17, 18.

9. Isang inapo ni David na nabuhay pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 3:5, 9, 10, 21, 22.

SECU. Lumilitaw na ito ang pangalan ng isang lugar na may malaking imbakang-tubig kung saan nagtanong si Saul tungkol sa kinaroroonan nina David at Samuel. (1Sa 19:21, 22) Ang Secu ay malapit sa Rama, ngunit hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Sa halip na gumamit ng pangalang pantangi na "Secu," mas pinapaboran ng ilang iskolar, bilang pagsunod sa ilang manuskritong Griego at Latin, ang mga pananalitang gaya ng "ang giikan sa [mataas na dako ng] hantad na burol."—*JB, AT.*

SEDA. Ang pinakamatibay sa lahat ng natural na mga hibla; ginagamit na ito sa paggawa ng telang maganda at magaan mula pa noong panahon ng Bibliya. Ang seda ay gawa ng iba't ibang uri ng higad at lalung-lalo na ng *Chinese silkworm,* na kumakain ng mga dahon ng mulberi at naglalabas ng fluidong tumitigas at nagiging pinung-pinong mga sinulid na bumubuo sa isang bahay-uod. Sa mga libingan ng isang sementeryo sa Fenicia malapit sa Sabrata, Libya, may natagpuang mga telang seda na ipinapalagay ng mga arkeologo na hinabi mahigit na 2,000 taon na ang nakararaan.

Waring sa Tsina nagsimula ang pag-aalaga ng mga *silkworm* at mula roon ay lumaganap ito sa ibang mga lupain, gaya ng India. Ang mga bagay na gawa sa seda ay inilarawan ng mga Griego bilang *si·ri·kos′,* sa gayo'y iniugnay nila ang seda sa mga "Seres" (karaniwang kinikilala bilang ang mga Tsino). Sa Kasulatan, ang seda ay nakatalang kabilang sa mamahaling mga kalakal na binibili ng "Babilonyang Dakila."—Apo 18:2, 11, 12.

May ilang salin ng Bibliya na gumagamit ng "seda" para sa salitang Hebreo na *me'shi* sa Ezekiel 16:10, 13. (*AS, AT, KJ, JP, Le, Mo, Ro, RS*) Ayon sa tradisyong rabiniko, ang *me'shi* ay tumutukoy sa seda; gayunman, hindi ito matiyak. Alinsunod dito, taglay ang suporta ng makabagong mga leksikograpo, isinalin ito ng *Bagong Sanlibutang Salin* bilang "mamahaling tela."

SEDEUR [posible, Liwanag ng Makapangyarihan-sa-lahat]. Isang Rubenita na ang anak na si Elizur ay inatasan ni Jehova na maging pinuno ng kanilang tribo sa ilang.—Bil 1:5; 2:10; 7:30, 35; 10:18.

SEDISYON. Ang salitang Griego na *sta'sis,* na may pangunahing kahulugan na "nakatayo" (Heb 9:8), ay nagkaroon noon ng kahulugan na "isang pagtayo [nang laban]" o "sedisyon." (Mar 15:7; Luc 23:19, 25, *Int*) Maaari rin itong isalin bilang "di-pagkakasundo" (Gaw 15:2), at kung minsa'y nagpapahiwatig din ito ng karahasan.—Gaw 23:7, 10.

Sa ilalim ng batas Romano, ang pakikibahagi sa sedisyon o pagtataguyod o pakikisali sa isang *riot* ay isang kasalanang may parusang kamatayan. Sa gayon, binabalaan ng tagapagtala ng lunsod ang magugulong karamihan sa Efeso hinggil sa panganib na kanilang sinusuong nang sabihin niya: "Talagang nanganganib tayong maparatangan ng sedisyon dahil sa mga pangyayari sa araw na ito, yamang wala ni isa mang dahilan ang nagpapahintulot sa atin na maipangatuwiran ang nagkakagulong karamihang ito." (Gaw 19:40) Napakaseryoso rin ng akusasyon ni Tertulo sa harap ng Romanong gobernador na si Felix na si Pablo ay "nagsusulsol ng mga sedisyon sa gitna ng lahat ng mga Judio." Kung mapatutunayang may-sala, si Pablo ay maparurusahan ng kamatayan.—Gaw 24:5.

SEDRO [sa Heb., *'e'rez*]. Ang mga punong sedro, lalo na yaong mga nasa Lebanon, ay bantog noong panahon ng Bibliya at prominente sa ulat ng pagtatayo ni Solomon ng templo.

Ang sedro ng Lebanon (*Cedrus libani*) ay isang napakalaki at maringal na punungkahoy na may mga ugat na malalalim at matitibay. Noon, ang kabundukan ng Lebanon ay nababalot ng malalawak na kagubatan ng mga sedrong ito, ngunit sa ngayon ay ilang maliliit na kakahuyan na lamang ang natitira dahil sa walang-patumanggang pamumutol at kakulangan ng wastong konserbasyon at di-pagtatanim ng bagong binhi. Tiyak na nakaapekto rin ang pananalanta ng digmaan. (Isa 14:5-8) Gayunman, ang natitirang mga punungkahoy ay kahanga-hanga pa ring pagmasdan.—Ihambing ang Sol 5:15.

Kung minsan, ang mga sedro ay umaabot sa taas na 37 m (120 piye) at ang sirkumperensiya ng katawan ay maaaring umabot nang hanggang 12 m (40 piye). Yamang ang mga sanga nito ay mahahaba, pahalang at pakalát, maaaring umabot nang 60 hanggang 90 m (200 hanggang 300 piye) ang kabuuang sirkumperensiya. Kapag bata pa, medyo patulis ang mga punungkahoy na ito ngunit nagiging patag ang tuktok habang gumugulang. Ang mga dahon ay tumutubo nang pahalang at baytang-baytang (sa halip na sala-salabid), at ang mga sanga ay may pabilog na mga kumpol ng matingkad-luntiang mga dahon na malakarayom at mga 1.3 sentimetro (0.5 pulgada) ang haba, at mayroon ding mga kono na kayumangging manilaw-nilaw na naglalabas ng mabangong resina. Ang talob nito ay kulay kayumangging mamula-mula at napakagaspang. Kapag magulang na, ang katawan ng puno ay nagiging mabuko.

Ang kahoy ng sedro ay mapula, makinis, at paborito sa pagtatayo dahil sa ganda, bango, tibay, at resistensiya nito laban sa mga insekto. (Sol 1:17; 4:11) Ginamit ito ng mga taga-Feniciang manggagawa ng barko sa kanilang mga palo. (Eze 27:5) Naglaan si Haring Hiram ng Tiro ng mga tauhan at mga materyales para ipagtayo si David ng "isang bahay na yari sa mga sedro" sa Jerusalem. (2Sa 5:11; 7:2; 2Cr 2:3) Nang maglaon, gumamit si Solomon ng tablang sedro sa templo: para sa mga biga (1Ha 6:9), para kalupkupan ang altar ng insenso (1Ha 6:20), at para sa entrepanyo ng buong templo anupat "walang batong makikita." (1Ha 6:15-18) Malamang na "ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon," na itinayo nang maglaon, ay tinawag nang gayon dahil sa 45 haligi nito na tablang sedro. (1Ha 7:2, 3) Ginamitan din ng sedro ang Beranda ng Trono at ang looban ng templo. —1Ha 7:7-12.

Ang gayong malawakang paggamit ng tablang sedro ay nangailangan ng libu-libong manggagawa para sa pagpuputol ng mga punungkahoy, pagdadala ng mga iyon sa Tiro o Sidon na nasa baybaying dagat ng Mediteraneo, pagbibigkis ng mga iyon upang maging mga balsa, at pagpapaanod ng mga iyon sa dagat, malamang ay patungong Jope. Pagkatapos ay iniahon ang mga iyon sa katihan patungong Jerusalem. Isinagawa ito batay sa isang kontrata sa pagitan nina Solomon at Hiram. (1Ha 5:6-18; 2Cr 2:3-10) Mula noon, tuluy-tuloy na ang pagdating ng kahoy anupat noong panahon ng paghahari ni Solomon, masasabing pinangyari niya na 'ang tablang sedro ay maging tulad ng puno ng sikomoro dahil sa dami.'—1Ha 10:27; ihambing ang Isa 9: 9, 10.

Pagkatapos ng pagkatapon, nag-angkat muli ng mga tablang sedro mula sa Lebanon para sa muling pagtatayo ng templo.—Ezr 3:7.

Makasagisag na Paggamit. Sa Kasulatan, ang maringal na sedro ay ginagamit upang lumarawan sa tikas, katayugan, at kalakasan, tunay

man o impresyon lamang. (Eze 31:2-14; Am 2:9; Zac 11:1, 2) Kaya naman, isang pang-iinsulto ang ginawa ni Haring Jehoas ng Israel kay Haring Amazias ng Juda nang ihambing niya ang kaharian ni Amazias sa isang “matinik na panirang-damo” samantalang inihalintulad naman niya ang kaniyang kaharian sa isang matayog na sedro ng Lebanon. (2Ha 14:9; ihambing ang Huk 9:15, 20.) Itinampok din ang sedro sa bugtong ni Ezekiel (kab 17), kung saan ang hari at mga prinsipe ng Juda ay inihalintulad sa tuktok ng puno ng sedro ng Lebanon na tinangay patungo sa Babilonya. (Eze 17:1-4, 12, 13) Pagkatapos, makahulang inilarawan ang Mesiyas bilang isang maliit na sanga mula sa pinakatuktok ng sedrong iyon, na itinanim naman ni Jehova sa isang matayog na bundok. —Eze 17:22-24; ihambing ang Isa 11:1; Jer 23:5; 33:15; Aw 2:6; Apo 14:1; Dan 4:17.

Maliwanag na naiiba sa sedro ng Lebanon ang tablang sedro na ginamit ng mga Israelita sa ilang. Ipinapalagay na ito ay ang *brown-berried cedar* (*Juniperus oxycedrus*) at ang *Phoenician juniper* (*Juniperus phoenicia*), palibhasa’y kapuwa kilalang-kilala ang mga ito sa disyertong rehiyon ng Sinai. Kahilingan ang paggamit ng tablang sedro sa ilang ritwal ng pagpapadalisay, at posibleng ginamit itong sagisag ng kawalang-kasiraan o sakit dahil hindi ito madaling mabulok.—Lev 14:2-7, 49-53; Bil 19:6.

Maliwanag na ang sedro ay ginamit sa kaayaaya at di-kaayaayang diwa. Naging simbolo ito ng mataas na kalagayan sa lipunan ng di-tapat at materyalistikong mga hari ng Juda at sumagisag ito sa pagtataas nila ng kanilang sarili at sa kanilang di-tunay na katiwasayan. (Jer 22:13-15, 23; Isa 2:11-13) Gayunman, ang paglago at pag-unlad ng taong matuwid ay inihahalintulad sa paglaki at paglago ng sedro na nakaugat nang matatag. (Aw 92:12; ihambing ang Isa 61:3 sa Aw 104:16.) Kaya bagaman ipinamalas ni Jehova ang kaniyang kapangyarihan nang baliin niya ang matatayog na sedro ng Lebanon at pangyarihin niyang ‘lumukso-lukso ang mga iyon sa mga bundok na parang mga guya’ (Aw 29:4-6), inihula rin niya na darating ang panahon na pangyayarihin niyang tumubo ang sedro maging sa mga pook na ilang (Isa 41:19, 20), at espesipiko niyang tinukoy ang punungkahoy na ito bilang isa sa maraming nilalang na pupuri sa kaniyang matayog na pangalan.—Aw 148:9, 13.

SEERA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “maiwan”]. Isang anak na babae ni Efraim o ng anak nito na si Berias. Binabanggit na siya ang nagtayo o nagtatag ng mababa at mataas na Beth-horon at ng Uzen-seera, bagaman maaaring ginawa ito ng ilan sa kaniyang mga inapo.—1Cr 7:22-24.

SEGUB [Mataas; Ipinagsasanggalang].

1. Anak ni Hezron at ama ni Jair sa tribo ni Juda. —1Cr 2:21, 22.

2. Ang bunsong anak ni Hiel na taga-Bethel. Bilang katuparan ng sumpa ni Josue, namatay si Segub nang muling itayo ng kaniyang ama ang Jerico noong panahon ng paghahari ni Haring Ahab.—Jos 6:26; 1Ha 16:34.

SEGUNDO [mula sa Lat., nangangahulugang “Ikalawa”]. Isang Kristiyanong taga-Tesalonica na sumama kay Pablo sa Macedonia patungo sa Asia Minor sa biyahe pabalik noong ikatlong paglalakbay ng apostol bilang misyonero, malamang na noong tagsibol ng 56 C.E. Hindi sinabi kung hanggang saan sumama si Segundo kay Pablo.—Gaw 20:3-5.

SEHARIAS [Hinanap ni Jah]. Ulo ng isang Benjamitang pamilya na naninirahan sa Jerusalem; anak o inapo ni Jeroham.—1Cr 8:1, 26-28.

SEIR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “mangilabot,” posibleng tumutukoy sa makahoy na mga burol; o, posibleng nangangahulugang “Mangilabot (Mangatog) sa Pagkagimbal”].

1. Isang “Horita” na ang pitong “anak” ay mga shik sa lupain ng Seir bago ito pinanirahanan ni Esau (Edom). (Gen 36:20, 21, 29, 30; 1Cr 1:38; ihambing ang Gen 14:4-6.) Si Seir ay maaaring nanirahan sa bulubunduking pook sa T ng Dagat na Patay, at marahil ay ipinangalan sa kaniya ang lugar na ito. Hindi tiyak kung ang pitong “anak” ni Seir ay mga supling niya mismo o kinabibilangan ng naging mga inapo niya nang dakong huli. —Tingnan ang ANAH; DISON.

2. Ang bulubunduking pook sa pagitan ng Dagat na Patay at ng Gulpo ng ʽAqaba. (Gen 36:8, 30; Deu 2:1, 8) Noong panahon ni Abraham, mga Horita ang nananahanan sa Seir. (Gen 14:6) Nang maglaon, ang apo ni Abraham na si Esau ay nagtatag ng mga interes sa Seir, samantalang ang kakambal nitong si Jacob ay nanirahan naman sa Padan-aram. (Gen 32:3) Ngunit waring hindi tuluyang lumipat si Esau sa Seir hanggang noong makabalik si Jacob sa Canaan. (Gen 36:6-9) Nang dakong huli, itinaboy ng mga inapo ni Esau, na mga Edomita, ang mga Horita (Deu 2:4, 5, 12; Jos 24:4), at ang lupain ay tinawag na Edom. Gayunman, ang mas matandang pangalang Seir ay ikinapit din sa mga inapo ni Esau at sa lugar na tinirahan nila. (Bil 24:18; ihambing ang 2Ha 14:7; 2Cr 25:11.) Lumilitaw na noong panahon ng paghahari ni Haring Hezekias, may mga lalaki mula sa tribo ni Simeon na pumaroon sa Bundok Seir, at matapos nilang lipulin ang nalabi ng mga Amalekita, ang mga Simeonita ay nagsimulang manirahan doon. (1Cr 4:41-43) Para sa mga

detalye tungkol sa heograpiya at kasaysayan ng Seir, tingnan ang EDOM, MGA EDOMITA.

3. Isang bundok sa pagitan ng Baala (Kiriat-jearim) at Kesalon sa H hanggahan ng teritoryo ng Juda. (Jos 15:10) Ang Seir ay karaniwan nang iniuugnay sa tagaytay na mga 15 km (9.5 mi) sa K ng Jerusalem, na sa timugang panig nito naroroon ang nayon ng Shoresh.

SEIRA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mangilabot," posibleng tumutukoy sa makahoy na mga burol]. Dito tumakas si Ehud pagkatapos niyang patayin ang Moabitang si Haring Eglon. Ang eksaktong lokasyon nito sa bulubunduking pook ng Efraim ay hindi alam sa ngayon.—Huk 3:26, 27.

SEKTA. Ang salitang Griego (*hai′re·sis,* pinagmulan ng salitang Ingles na *heresy*) na isinalin bilang "sekta" ay nangangahulugang "pili" (Lev 22:18, *LXX*) o "yaong pinili," samakatuwid, "isang kalipunan ng mga taong nagbubukod ng kanilang sarili mula sa iba at sumusunod sa sarili nilang mga paniniwala [*isang sekta* o *partido*]." (*Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer, 1889, p. 16) Ikinakapit ang terminong ito sa mga tagapagtaguyod ng dalawang prominenteng sanga ng Judaismo, ang mga Pariseo at ang mga Saduceo. (Gaw 5:17; 15:5; 26:5) Ang Kristiyanismo ay tinawag din ng mga di-Kristiyano bilang "sekta" o "sekta ng mga Nazareno," anupat posibleng iniisip nila na iyon ay humiwalay sa Judaismo.—Gaw 24:5, 14; 28:22.

Ipinanalangin ng tagapagtatag ng Kristiyanismo, si Jesu-Kristo, na sana'y umiral ang pagkakaisa sa gitna ng kaniyang mga tagasunod (Ju 17:21), at naging lubhang interesado ang mga apostol sa pagpapanatili ng pagkakaisa ng kongregasyong Kristiyano. (1Co 1:10; Jud 17-19) Maaaring bumangon ang matinding pagtatalo, di-pagkakasundo, at alitan pa nga kung walang pagkakaisa ng paniniwala. (Ihambing ang Gaw 23:7-10.) Kaya dapat iwasan ang mga sekta, yamang kabilang ang mga ito sa mga gawa ng laman. (Gal 5:19-21) Binabalaan ang mga Kristiyano na huwag magtaguyod ng mga sekta o magpaligáw sa mga bulaang guro. (Gaw 20:28; 2Ti 2:17, 18; 2Pe 2:1) Sa kaniyang liham kay Tito, itinagubilin ng apostol na si Pablo na ang taong patuloy na nagtataguyod ng isang sekta, matapos babalaan nang makalawang ulit, ay dapat itakwil, na maliwanag na nangangahulugang ititiwalag ito mula sa kongregasyon. (Tit 3:10) Yaong mga tumatangging masangkot sa paglikha ng mga pagkakabaha-bahagi sa loob ng kongregasyon o sa pagsuporta sa isang partikular na paksiyon ay makikilala dahil sa kanilang tapat na landasin at kakikitaan ng katibayan na taglay nila ang pagsang-ayon ng Diyos. Lumilitaw na ito ang tinutukoy ni Pablo nang sabihin niya sa mga taga-Corinto: "Tiyak na mayroon ding mga sekta sa gitna ninyo, upang ang mga taong sinang-ayunan ay maging hayag din sa gitna ninyo."—1Co 11:19.

SELA [Malaking Bato].

1. Isang lokasyon sa hangganan ng teritoryong Amorita pagkatapos ariin ng mga Israelita ang Lupang Pangako. (Huk 1:36) Hindi alam kung saan ang lugar na ito sa ngayon. Iniuugnay ng ilan ang Sela na ito sa Sela na nasa Edom (2Ha 14:7), ngunit walang katibayan na ang teritoryong Amorita ay umabot nang gayon kalayo sa T hanggang sa rehiyong kontrolado ng mga Edomita.

2. Isang pangunahing Edomitang lunsod na binihag ng Judeanong si Haring Amazias at binago ang pangalan tungo sa Jokteel. (2Ha 14:7) Maaaring ang Sela ang "nakukutaang lunsod" na tinukoy sa Awit 108:10 ngunit di-binanggit ang pangalan.

Iniuugnay ng ilan ang lunsod na ito sa Umm el-Biyara, mga 100 km (60 mi) sa HHS ng hilagaang dulo ng Gulpo ng ʽAqaba. Ang mabatong talampas na ito ay 300 m (984 na piye) ang taas at nasa kanluraning sulok ng kapatagan kung saan itinayo nang dakong huli ang Nabateanong lunsod ng Petra. Palibhasa'y mararating lamang sa pamamagitan ng isang makitid at paliku-likong bangin at napalilibutan ng matatarik na dalisdis na batong-buhangin, ang kapatagang ito ay may mahusay na panananggalang. Ang kahanga-hangang mga guho ng Petra, lakip na ang mga templo, mga libingan, at mga tirahang inuka sa bato, ay hindi bahagi ng sinaunang Edomitang lunsod ng Sela. Pinaboran kamakailan ng mga iskolar na iugnay ang Sela sa es-Selaʽ, mga 4 na km (2.5 mi) sa HHK ng Bozra.

3. Isang dako na binanggit sa isang kapahayagan laban sa Moab. (Isa 15:1; 16:1) Hindi matiyak kung ang lugar na ito rin ang Blg. 2 o hindi.

SELAH. Transliterasyon ng isang pananalitang Hebreo na malimit makita sa Mga Awit at lumilitaw rin sa Habakuk kabanata 3. Bagaman karaniwang ipinapalagay na ito ay isang teknikal na termino sa musika o sa pagtula, hindi alam kung ano ang eksaktong kahulugan nito. Naniniwala ang ilan na ang ibig sabihin nito ay isang "paghinto, pagtigil, o pagpigil," maaaring sa pag-awit ng salmo upang bigyang-daan ang isang *interlude* ng musika o paghinto kapuwa sa pag-awit at sa musikang tugtugin upang tahimik na makapagbulay-bulay. Alinman dito, walang alinlangan na ginagamit ang paghinto upang lalong maidiin ang bagay o damdaming kapapahayag lamang, upang maitimo ang lubos na kahalagahan ng huling kapahayagan. Sa Griegong *Septuagint,* isinalin ang Selah bilang *di·a′psal·ma,* na binibigyang-katuturan bilang "isang *interlude* ng

musika." Ang Selah ay laging lumilitaw sa dulo ng isang sugnay at karaniwa'y sa dulo ng isang *strophe,* anupat ang bawat paglitaw ay nasa isang awit na naglalaman ng isang uri ng tagubilin o pananalita para sa musika. Sa Awit 9:16, kasama nito ang "Higayon," anupat doon ay inuunawa ito ng ilan bilang nauugnay sa musika ng alpa.

SELED [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lumukso [sa kagalakan]"]. Isang anak ni Nadab sa Jerameelitang pangkat ng talaangkanan ni Juda. Si Seled ay namatay na walang mga anak.—1Cr 2:25, 30.

SELEMIAS [Si Jehova ay Kagantihan; o, Haing Pansalu-salo ni Jehova].

1. Isang Levitikong bantay ng pintuang-daan na inatasan sa pamamagitan ng palabunutan sa dakong S ng santuwaryo noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 26:14; tingnan ang MESELEMIAS.

2. Lolo ng opisyal ni Jehoiakim na si Jehudi; anak ni Cusi.—Jer 36:14.

3. Ama ng mensahero ni Zedekias na si Jehucal (Jucal).—Jer 37:3; 38:1.

4. Ama ni Irias, ang opisyal na nangangasiwa sa Pintuang-daan ng Benjamin sa Jerusalem; anak ni Hananias.—Jer 37:13.

5. Isa sa mga mensahero ni Haring Jehoiakim na isinugo upang dalhin si Jeremias at si Baruc sa harap nito; anak ni Abdeel.—Jer 36:26.

6, 7. Dalawang lalaking nakatalang kabilang sa mga anak o mga inapo ni Binui na, sa pagbabalik ni Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E., nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga.—Ezr 10:38, 39, 41, 44.

8. Ama ng Hananias na tumulong na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:30.

9. Isang saserdote, at isa sa mga pinagkatiwalaan ni Nehemias, noong ikalawang pagdalaw niya sa Jerusalem, ng mga imbakan at ng pamamahagi ng mga ikapu sa mga nararapat tumanggap nito.—Ne 13:6, 7, 12, 13.

SELEP. Ang ikalawang binanggit na anak ni Joktan; pinagmulan ng isa sa mga unang pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:26; 1Cr 1:20) Ang mga katumbas sa Arabe ng pangalang ito ay matatagpuan sa mga inskripsiyong Sabeano (mula pa noong bago ang ikapitong siglo B.C.E.) na bumanggit sa isang Yemenitang distrito ng *Salaf* o *Salif.* Ang isa pang anyo ng pangalang ito ay maaaring nanatili sa *Sulaf,* isang dako na mga 100 km (60 mi) sa H ng San'a, kabisera ng Republika ng Yemen. Gayunman, ipinahihiwatig lamang sa pangkalahatang paraan ng pagkakahawig na ito kung saan namayan ang mga inapo ni Selep.

SELES [Ikatlo; Tatlong Bahagi]. Isang Aseritang anak ni Helem; ulo ng isang pamilya at namumukod-tanging mandirigma.—1Cr 7:30, 35, 40.

SELEUCIA. Isang nakukutaang daungang bayan sa Mediteraneo na ginamit ng Antioquia ng Sirya at mga 20 km (12 mi) sa TK ng lunsod na iyon. Ang dalawang lugar na ito ay pinagdugtong ng isang daan; at ang napaglalayagang Ilog Orontes, na umaagos nang lampas pa sa Antioquia, ay bumubuhos sa Dagat Mediteraneo di-kalayuan sa T ng Seleucia. Kasama si Bernabe, naglayag si Pablo mula sa Seleucia sa pasimula ng kaniyang unang paglalakbay bilang misyonero, noong mga 47 C.E. (Gaw 13:4) Bagaman pagkatapos nito ay hindi na binanggit ang Seleucia sa ulat ng Mga Gawa, malamang na nagkaroon ito ng bahagi sa mga pangyayaring inilahad doon. (Gaw 14:26; 15:30-41) Upang ipakitang iba pa ang lunsod na ito sa ibang mga lugar sa sinaunang Gitnang Silangan na may ganito ring pangalan, kung minsan ay tinatawag itong Seleucia Pieria. Ito ay nasa H lamang ng makabagong-panahong Süveydiye, o Samandag, sa Turkey. Dahil sa banlik mula sa Orontes, ang daungan ng sinaunang Seleucia ay isa nang latian.

SELOMI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan"]. Isang Aserita na ang anak na pinuno ay inatasan upang tumulong sa paghahati-hati ng Lupang Pangako sa mga tribo ng Israel. —Bil 34:17, 18, 27.

SELOMIT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan"].

1. Isang babaing Danita na anak ni Dibri na ang anak sa isang Ehipsiyo ay pinatay sa ilang dahil sa pag-abuso sa pangalan ni Jehova.—Lev 24:10-14, 23.

2. Isang Kohatitang Levita na mula sa pamilya ni Izhar; tinatawag ding Selomot.—1Cr 23:12, 18; 24:22.

3. Isang Levitang inapo ng anak ni Moises na si Eliezer; tinatawag ding Selomot.—1Cr 26:25-28.

4. Anak ng Judeanong si Haring Rehoboam sa kaniyang paboritong asawa na si Maaca; kapatid ni Haring Abias.—2Cr 11:20-23; 12:16.

5. Anak na babae ni Gobernador Zerubabel. —1Cr 3:19.

6. Anak ni Josipias at ulo ng sambahayan ni Bani sa panig ng ama. Si Selomit, na sinamahan ng 160 lalaki, ay pumaroon sa Jerusalem kasama ni Ezra. —Ezr 8:1, 10.

SELOMOT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan"].

1. Ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na kabilang sa mga inapo ng anak ni Levi na si Gerson. —1Cr 23:6, 7, 9.

2. Isang Kohatitang Levita na mula sa pamilya ni Izhar; kilala rin bilang Selomit.—1Cr 23:12, 18; 24:22.

3. Isang Levitang inapo ni Moises sa pamamagitan ng anak nitong si Eliezer. Inilagay ni David si Selomot at ang mga kapatid nito upang mangasiwa sa mga kayamanan ng mga banal na bagay, lakip na ang pinabanal na samsam mula sa digmaan na kinuha ng mga Israelita. (1Cr 26:25-28) Tinawag din siyang Selomit.

SELUMIEL [Kapayapaan ng Diyos]. Isang Simeonitang pinuno. Si Selumiel ay tumulong sa pambansang sensus na kinuha mga isang taon pagkatapos ng Pag-alis mula sa Ehipto. Siya ang pinuno ng hukbo ng Simeon; gayundin, inihandog niya ang kaniyang handog nang pasinayaan ang altar ng tabernakulo.—Bil 1:4, 6; 2:12; 7:36-41; 10:19.

SEM [Pangalan; Kabantugan]. Isa sa tatlong anak ni Noe; mula sa mga ito ay "nangalat ang populasyon ng buong lupa" pagkaraan ng pangglobong Baha.—Gen 6:10; 9:18, 19.

Bagaman ang tatlong anak na ito ay laging nakatala bilang "Sem, Ham at Japet," hindi pa rin matiyak ang pagkakasunud-sunod nila ayon sa edad. Kahit si Sem ang unang binabanggit, hindi iyon tiyakang nagpapahiwatig na si Sem nga ang panganay ni Noe, yamang mismong ang panganay na anak ni Sem (si Arpacsad) ay nakatala bilang ikatlo sa mga rekord ng talaangkanan. (Gen 10:22; 1Cr 1:17) Sa orihinal na Hebreo, ang Genesis 10:21 ay maaaring isalin sa ilang paraan, anupat sa ilang salin ay tinutukoy si Sem bilang "kapatid ni Japet na pinakamatanda ["nakatatanda," *KJ*]," samantalang sa iba naman ay tinatawag siyang "nakatatandang ["mas matandang," *AT*] kapatid ni Japet." (*AS, Dy, RS, JB, Ro*) Magkakaiba rin ang salin ng sinaunang mga bersiyon—sa *Septuagint,* sa salin ni Symmachus, at sa Targum ni Onkelos ay ipinakikitang si Japet ang mas matanda, samantalang sa Samaritanong *Pentateuch,* sa Latin na *Vulgate,* at sa mga bersiyong Syriac ay ipinakikilala si Sem bilang ang nakatatandang kapatid ni Japet. Gayunman, ipinahihiwatig ng katibayang masusumpungan sa iba pang bahagi ng Bibliya na malamang na si Sem ang ikalawang anak ni Noe, anupat nakababata kay Japet.

Ipinakikita ng ulat na si Noe ay nagsimulang magkaanak pagkaraang sumapit sa edad na 500 taon (2470 B.C.E.), anupat naganap ang Delubyo noong kaniyang ika-600 taon. (Gen 5:32; 7:6) Bagaman may-asawa na si Sem noong panahon ng Delubyo (Gen 6:18), binanggit na nagkaroon siya ng kaniyang unang anak, si Arpacsad, dalawang taon pagkaraan ng Delubyo (2368 B.C.E.) noong siya ay 100 taóng gulang na. (Gen 11:10) Mangangahulugan ito na si Sem ay ipinanganak noong si Noe ay 502 taóng gulang (2468 B.C.E.); at yamang lumilitaw na si Ham ang tinutukoy na "bunsong anak" (Gen 9:24), makatuwirang sabihin na si Japet ang unang anak na ipinanganak kay Noe, noong siya ay 500 taóng gulang.

Kasunod ng kapanganakan ni Arpacsad, ipinanganak kay Sem ang iba pang mga anak na lalaki (at mga anak na babae), kabilang na sina Elam, Asur, Lud, at Aram. (Gen 10:22; 11:11) Kasunod ni Aram, itinala rin ng katulad na ulat sa 1 Cronica 1:17 sina "Uz at Hul at Geter at Mas," ngunit sa Genesis 10:23 ay ipinakitang ang mga ito ay mga anak ni Aram. Ipinakikita ng Bibliya at ng iba pang katibayan ng kasaysayan na si Sem ang pinagmulan ng mga taong Semitiko: mga Elamita, mga Asiryano, sinaunang mga Caldeo, mga Hebreo, mga Arameano (o mga Siryano), iba't ibang tribong Arabe, at marahil ng mga Lydiano ng Asia Minor. Mangangahulugan ito na ang karamihan ng populasyong nagmula kay Sem ay nanirahan sa timog-kanlurang sulok ng kontinente ng Asia, umabot sa kalakhang bahagi ng Fertile Crescent at sumaklaw sa malaking bahagi ng Peninsula ng Arabia.—Tingnan ang mga artikulo sa ilalim ng mga pangalan ng indibiduwal na mga anak ni Sem.

Nang takpan ni Sem at ng kaniyang kapatid na si Japet ang kahubaran ng kanilang ama noong panahong malasing sa alak si Noe, nagpakita sila hindi lamang ng paggalang sa magulang kundi ng paggalang din sa isa na ginamit ng Diyos upang mailigtas sila sa Baha. (Gen 9:20-23) Pagkatapos nito, sa pagpapalang binigkas ni Noe, ipinahiwatig na ang linya ni Sem ay partikular na magkakamit ng lingap ng Diyos at tutulong sa pagpapabanal sa pangalan ng Diyos, anupat tinukoy ni Noe si Jehova bilang "ang Diyos ni Sem." (Gen 9:26) Si Sem, sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Arpacsad, ang pinagmulan ni Abraham, at sa kaniya ibinigay ang pangako may kinalaman sa Binhi na sa pamamagitan nito ay tatanggap ng pagpapala ang lahat ng pamilya sa lupa. (1Cr 1:24-27; Gen 12:1-3; 22:15-18) Ang hula ni Noe may kinalaman sa pagiging "alipin" ni Canaan kay Sem ay natupad nang malupig ng mga Semita ang mga Canaanita bilang resulta ng pananakop ng mga Israelita sa lupain ng Canaan.—Gen 9:26.

Nabuhay si Sem nang 500 taon pagkaraan ng kapanganakan ni Arpacsad, anupat namatay sa edad na 600 taon. (Gen 11:10, 11) Samakatuwid, namatay siya mga 13 taon pagkamatay ni Sara (1881 B.C.E.) at sampung taon pagkatapos na makasal sina Isaac at Rebeka (1878 B.C.E.). Dahil dito, ipinapalagay na si Sem ay si Melquisedec (nangangahulugang "Hari

ng Katuwiran"), ang haring-saserdote kung kanino nagbayad ng mga ikapu si Abraham. (Gen 14:18-20) Gayunman, walang sinasabi ang Bibliya hinggil dito at ipinakikita ng apostol na si Pablo na walang iniwang rekord ng talaangkanan o iba pang mahahalagang impormasyon may kinalaman kay Melquisedec, anupat siya ay angkop na lumarawan kay Kristo Jesus, na Haring-Saserdote nang walang hanggan.—Heb 7:1-3.

SEMA.

[1-4: Malamyos na Tunog]

1. Isang anak ni Hebron at ama ni Raham sa linya ng mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Caleb.—1Cr 2:42-44.

2. Isang inapo ni Ruben.—1Cr 5:3, 8.

3. Ulo ng isang Benjamitang sambahayan na namayan sa Aijalon at isa sa mga nagtaboy sa mga tumatahan sa Gat. (1Cr 8:12, 13) Malamang na siya rin ang Simei sa 1 Cronica 8:21, na doon ay ipinakikilala bilang ama ng siyam na anak.—1Cr 8:19-21.

4. Isa sa anim na tumayo sa kanan ni Ezra nang basahin nito ang Kautusan sa nagkakatipong bayan; malamang na isang saserdote.—Ne 8:4.

5. Isang lunsod sa loob ng timugang teritoryo ng Juda (Jos 15:21, 26), marahil ay ang mismong nakapaloob na lunsod ng Sheba na pag-aari ng Simeon. (Jos 19:1, 2) Iminumungkahi ng ilan na ito rin ang Jesua at iniuugnay ito sa Tell es-Saʽweh (Tel Yeshuʽa), na mga 15 km (9.5 mi) sa SHS ng Beer-sheba.

SEMAA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makinig; pakinggan"]. Isang Benjamita ng Gibeah na ang dalawang anak na sina Ahiezer at Joas ay lumipat mula sa panig ni Saul tungo kay David sa Ziklag.—1Cr 12:1-3.

SEMAIAS [nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"].

1. Isang Simeonita na ang malayong inapo ay sumama sa ekspedisyon na nang-agaw ng pinangingingainang teritoryo mula sa mga Canaanita noong mga araw ni Hezekias.—1Cr 4:24, 37-41.

2. Isang anak ni Joel sa tribo ni Ruben.—1Cr 5:3, 4.

3. Pinuno ng Levitikong sambahayan ni Elisapan. Si Semaias at 200 sa kaniyang mga kapatid, na nagpabanal ng kanilang sarili, ay nasa prusisyon na nagdala ng kaban ng tipan sa Jerusalem.—1Cr 15:4, 8, 11-16.

4. Kalihim ng mga Levita na nagtala sa 24 na pangkat ng mga saserdote na inorganisa ayon sa tagubilin ni David; anak ni Netanel.—1Cr 24:6.

5. Panganay na anak ni Obed-edom, isang Levita. Si Semaias at ang kaniyang mga anak ay nakatalang lahat bilang mga bantay ng pintuang-daan na naatasan sa mga kamalig ng santuwaryo.—1Cr 26:1, 4, 6, 7, 12, 13, 15.

6. Isang propeta ni Jehova noong panahon ng paghahari ng anak ni Solomon na si Rehoboam. Pagkatapos ng paghihimagsik ng sampung hilagang tribo noong 997 B.C.E., binigkas ni Semaias ang mga salita ni Jehova na nagbabawal sa pagtatangka ni Rehoboam na muling lupigin ang mga ito. (1Ha 12:21-24; 2Cr 11:1-4) Noong ikalimang taon ni Rehoboam (993 B.C.E.), sinalakay ng Ehipsiyong si Haring Sisak ang Juda, at sinabihan ni Semaias si Rehoboam at ang mga prinsipe nito na pinabayaan sila ni Jehova yamang pinabayaan nila Siya. Gayunman, dahil si Rehoboam at ang mga prinsipe ay nagpakumbaba, binawasan ni Jehova ang pagiging mapamuksa ng pagsalakay. (2Cr 12:1-12) Isinulat din ni Semaias ang isa sa mga nakasulat na rekord ng paghahari ni Rehoboam.—2Cr 12:15.

7. Isa sa mga Levitang isinugo ni Haring Jehosapat noong kaniyang ikatlong taon (934 B.C.E.) upang magturo ng Kautusan sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

8. Isang Levitang inapo ni Jedutun na inatasan ni Hezekias noong kaniyang unang taon ng pamamahala (745 B.C.E.) upang tumulong na linisin ang templo. Ibinaba ni Semaias at ng iba pang mga Levita ang maruruming bagay sa Libis ng Kidron. (2Cr 29:12, 14-16) Malamang na siya rin ang Blg. 9.

9. Isa sa mga Levita na namahagi ng mga ikapu at iba pang mga abuloy sa mga lunsod ng mga saserdote noong panahon ng paghahari ni Hezekias. (2Cr 31:6, 12, 14, 15) Malamang na siya rin ang Blg. 8.

10. Isa sa mga Levitang pinuno na nagbigay ng bukas-palad na abuloy na mga hayop na panghandog para sa pagdiriwang ni Josias ng dakilang Paskuwa.—2Cr 35:1, 9.

11. Ama ni Urias, isang propetang kapanahon ni Jeremias; mula sa Kiriat-jearim.—Jer 26:20.

12. Ama ni Delaias, isang Judeanong prinsipe noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim.—Jer 36:12.

13. Isang bulaang propeta na mula sa bayan ng Nehelam at isang kalaban ni Jeremias, dinalang bihag sa Babilonya kasama ni Jehoiakin noong 617 B.C.E. Mula roon ay sumulat siya sa saserdoteng si Zefanias at sa mga kasamang saserdote sa Jerusalem, na hinahatulan si Jeremias dahil sa paghula ng isang mahabang pagkatapon at dahil sa paghimok sa mga tapon na mamayan sa Babilonia. Iginiit ni Semaias na dapat ilagay si Jeremias sa pangawan. Gayunman, inihula ni Jehova na dahil tinangka ni Semaias na pagtiwalain ang mga Judio sa kabulaanan at nagsalita siya ng tahasang paghihimagsik,

siya ni ang kaniyang supling man ay hindi mapapabilang sa pababaliking mga tapon.—Jer 29:24-32.

14. Isang saserdote, at malamang ang pinagmulan ng isang makasaserdoteng pamilya, na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. Sa sumunod na salinlahi, si Jehonatan ang naging ulo sa sambahayan ni Semaias sa panig ng ama. (Ne 12:1, 6, 7, 12, 18) Ang kanilang kinatawan, o isa pang saserdote na may gayunding pangalan, ay nagpatotoo sa pambansang tipan noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 10:1, 8.

15. Isang Levitang nagmula kay Jedutun na ang anak o inapong si Obadias ay nanirahan sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 9:16, 34.

16. Isang Levita na mula sa mga inapo ni Merari na nanirahan din sa Jerusalem mga ilang panahon pagkaraan ng pagkatapon sa Babilonya; anak ni Hasub.—1Cr 9:14, 34; Ne 11:15.

17. Isang lider ng mga anak ni Adonikam na sumama kay Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E. Malamang na isa siya sa mga ipinadala ni Ezra upang humiling ng mga lingkod para sa santuwaryo, na ang resulta ay ang pagtitipon ng ilang Levita at Netineo ukol sa paglalakbay.—Ezr 8:1, 13, 16-20.

18. Isa sa mga saserdote na pinasigla ni Ezra, pagdating sa Jerusalem, na paalisin ang mga asawang banyaga na kinuha nila; anak ni Harim.—Ezr 10:10, 11, 21, 44.

19. Isa sa mga Israelita, anak ng isa pang Harim, na kumuha rin ng mga asawang banyaga ngunit pinaalis ang mga ito.—Ezr 10:25, 31, 44.

20. Isa sa mga tumulong na kumpunihin ang pader ng Jerusalem; anak ni Secanias, at isang bantay ng pintuang-daan, sa gayon ay malamang na isang Levita.—Ne 3:29.

21. Ang bulaang propeta na inupahan nina Tobia at Sanbalat upang sabihin kay Nehemias ang tungkol sa diumano'y banta sa buhay nito anupat sa ganitong paraan ay sinisikap na takutin si Nehemias, na hindi isang saserdote, upang makagawa ito ng kasalanan sa pamamagitan ng pagtatago sa templo. Anak ni Delaias.—Ne 6:10-13.

22. Isa na nasa martsa ng pasinaya na isinaayos ni Nehemias pagkatapos na muling maitayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 12:31-34.

23. Isang saserdote na mula sa pamilya ni Asap na ang inapo ay nagmartsa sa prusisyon ding iyon, maliwanag na bilang isang manunugtog ng trumpeta.—Ne 12:31, 35.

24. Isang saserdoteng manunugtog sa prusisyon ding iyon; lumilitaw na kamag-anak ng Blg. 23. —Ne 12:31, 36.

25. Isang saserdote na lumilitaw na tumugtog ng trumpeta nang magtagpo ang dalawang koro ng pasasalamat sa bahay ni Jehova noong okasyon ng pagpapasinaya ng pader.—Ne 12:40-42.

26. Isang malayong inapo ni David. (1Cr 3:9, 10, 22) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang mga salitang "at ang mga anak ni Semaias," sa gitna ng talata 22 (na sinundan ng limang pangalan lamang), ay dapat na alisin bilang isang pagkakamali ng eskriba, sa gayon ay kinikilalang nagkaroon si Secanias ng anim na anak. Gayunman, iminumungkahi ng ibang mga iskolar na si Semaias at ang lima niyang anak ay itinuturing bilang ang anim na inapo ni Secanias.

SEMAKIAS [Si Jehova ay Umalalay]. Isang Levitang apo ni Obed-edom na inatasan bilang isang bantay ng pintuang-daan sa dakong T ng santuwaryo noong panahon ng paghahari ni David. Si Semakias at ang kaniyang mga kapatid sa laman ay pinapurihan dahil sa kanilang mga kakayahan.—1Cr 26:1, 4, 6-8, 15.

SEMARIAS [nangangahulugang "Binantayan ni Jehova"].

1. Isa sa mga Benjamitang mandirigma na bihasa sa paggamit ng kaliwa o kanang kamay na sumama kay David habang ito ay isang takas sa Ziklag. —1Cr 12:1, 2, 5.

2. Isang anak ni Haring Rehoboam, samakatuwid ay isang apo sa tuhod ni David.—2Cr 11:18, 19.

3. Isa sa mga anak ni Harim na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak nang bumalik si Ezra sa Jerusalem.—Ezr 10:31, 32, 44.

4. Isa sa mga anak ni Binui na kumuha rin ng mga asawang banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito. —Ezr 10:38, 41, 44.

SEMEBER. Ang hari ng Zeboiim na tinalo ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado sa Mababang Kapatagan ng Sidim.—Gen 14:1-11.

SEMED. Isang ulo ng isang sambahayan ng ninuno sa Benjamin; anak o inapo ni Elpaal.—1Cr 8:1, 12, 13.

SEMEIN. Isang inapo ni David at ninuno ng ina ni Jesus na si Maria.—Luc 3:26.

SEMER [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbantay"].

1. Isang inapo ni Aser, marahil ay kaniyang apo sa tuhod. Apat na anak ni Semer ang binanggit. (1Cr 7:30, 34) Ang Semer ay binabaybay na Somer sa 1 Cronica 7:32.

2. Isang Meraritang Levita, ninuno ni Etan.—1Cr 6:44-47.

3. Ang may-ari ng burol ng Samaria; posibleng isang tribo sa halip na isang indibiduwal, sapagkat ang "Samaria" ay nangangahulugang "Pag-aari ng

Liping Semer." Binili ng Israelitang si Haring Omri ang bundok sa halagang dalawang talento na pilak ($13,212) at nagsimula siyang mamahala mula roon noong mga 945 B.C.E.—1Ha 16:23, 24.

SEMIDA. Isang anak ni Gilead at apo sa tuhod ni Manases. Mula sa apat na anak ni Semida ay nabuo ang isang pantribong pamilya, ang mga Semidaita, na binilang sa ikalawang sensus sa ilang at tumanggap ng isang teritoryo na takdang bahagi sa Lupang Pangako.—Bil 26:2, 29-32; Jos 17:2; 1Cr 7:19.

SEMIDAITA, MGA [Ni (Kay) Semida]. Isang pamilya ng Manases na nagmula kay Semida.—Bil 26:29, 32.

SEMINIT. Bagaman ang literal na kahulugan ng terminong pangmusika na ito ay "ang ikawalo," hindi tiyak ang eksaktong kahulugan nito. Maaaring tumutukoy ito sa isang partikular na tono, o *mode,* isa na mas mababa, at kapag may anumang panugtog na iniuugnay sa terminong ito, malamang na ang mga iyon ay yaong tinutugtog para sa mga nota ng baho sa iskala ng musika.

Sa 1 Cronica 15:21, tinutukoy ang mga alpa bilang "nakatono sa Seminit ["posibleng tumutukoy sa ikawalong tono o sa mababang oktaba," tlb sa *Rbi8;* "malamang na oktaba ng baho," *Da* tlb *z*]." Ang mga superskripsiyon ng Awit 6 at 12 (kapuwa may mapanglaw na katangian ang mga awit na ito) ay kababasahan: "Sa tagapangasiwa (ng mga panugtog na de-kuwerdas) sa mababang oktaba [*shemi·nith'*]," na maaaring nagpapahiwatig na ang mga awit na ito ay sinasaliwan ng musika sa mas mababang tono at inaawit nang gayundin.—Tingnan ang ALAMOT.

SEMIRAMOT.

1. Isang Levitang manunugtog na sumabay sa kaban ng tipan mula sa bahay ni Obed-edom hanggang sa Jerusalem at pagkatapos ay inilagay siya upang tumugtog sa harapan ng tolda nito.—1Cr 15: 17, 18, 20, 25; 16:1, 4, 5.

2. Isa sa mga Levita na isinugo ni Jehosapat upang magturo ng Kautusan sa mga tao noong 934 B.C.E.—2Cr 17:7-9.

SEMUEL [Pangalan ng Diyos]. Ang pangalang Hebreong ito ay isinasalin ding "Samuel."

1. Ulo ng sambahayan ng isang ninuno; anak o inapo ng anak ni Isacar na si Tola.—1Cr 7:1, 2.

2. Kinatawan ng tribo ni Simeon sa delegasyon na naghati-hati sa Lupang Pangako sa mga takdang bahagi ng mga tribo; anak ni Amihud.—Bil 34:17, 18, 20.

SENAA. Mahigit sa 3,000 "anak ni Senaa" ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 35; Ne 7:38) Maaaring ang Senaa ay kapareho rin ng Hasenaa, isang pangalan na may Hebreong pamanggit na pantukoy na *ha(s)*.—Ne 3:3.

Lumilitaw na marami sa mga pangalang nasa mga talaan ng Ezra 2 at Nehemias 7 ay mga pangalan ng mga lugar sa halip na mga tao, at sa gayon ay ipinapalagay ng ilan na ang Senaa ay isang lugar na bahagyang nasa H ng Jerico, kung saan binanggit nina Eusebius at Jerome na may isang tore ng "Magdalsenna." (*Onomasticon,* 154, 16, 17) Walang-katiyakang iniuugnay ito sa Khirbet al Beiyudat (Horvat 'el-Beidat), mga 11 km (7 mi) sa HHS ng Jerico.

SENAKERIB [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Isinauli ni Sin [ang diyos-buwan] sa Akin ang mga Kapatid"]. Anak ni Sargon II; hari ng Asirya. Minana niya sa kaniyang ama ang isang napakalakas na imperyo ngunit kinailangan niyang gugulin ang kalakhang bahagi ng kaniyang paghahari sa pagsugpo ng mga paghihimagsik, lalo na may kinalaman sa lunsod ng Babilonya.

Lumilitaw na naglingkod si Senakerib bilang isang gobernador o heneral sa hilagaang rehiyon ng Asirya noong panahong naghahari ang kaniyang ama. Pagkaluklok niya sa trono, maliwanag na naging sanhi ng kaunting kaligaligan ang rehiyon na ito, anupat ang kaniyang mga suliranin ay pangunahing nagmula sa T at sa K. Nilisan ng Caldeong si Merodac-baladan (Isa 39:1) ang kanlungan nito sa Elam, kung saan ito itinaboy ng ama ni Senakerib na si Sargon, at ipinroklama ang sarili nito bilang hari ng Babilonya. Humayo si Senakerib laban dito at sa mga kaalyado nitong Elamita, anupat tinalo ang mga ito sa Kis. Gayunman, tumakas si Merodac-baladan at nagtago sa loob ng sumunod na tatlong taon. Pinasok ni Senakerib ang Babilonya at inilagay si Bel-ibni sa trono bilang kinatawang pinuno. Pagkatapos nito ay isinagawa ang iba pang mga ekspedisyon upang maglapat ng parusa para mapanatiling nasusupil ang mga lupain sa maburol na mga bansa na nakapalibot sa Asirya.

Pagkatapos, sa tinutukoy ni Senakerib na kaniyang "ikatlong kampanya," kumilos siya laban sa "Hatti," isang terminong maliwanag na tumutukoy noong panahong iyon sa Fenicia at Palestina. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287) Sa pangkalahatan ay naghihimagsik ang lugar na ito laban sa pamatok ng Asirya. Kabilang sa mga tumutol sa gayong panunupil si Haring Hezekias ng Juda (2Ha 18:7), bagaman walang katibayang nagpapakita na nakipag-alyansa siya sa iba pang mga kaharian sa paghihimagsik.

Noong ika-14 na taon ni Hezekias (732 B.C.E.), dumaluhong ang mga hukbo ni Senakerib pakanluran, anupat binihag ang Sidon, Aczib, Aco, at iba pang mga lunsod sa baybayin ng Fenicia, at pagkatapos

ay tumungo sila sa timog. Ang takót na mga kaharian, kabilang na yaong sa Moab, Edom, at Asdod, ay itinalang nagpadala noon ng tributo upang magpahayag ng pagpapasakop. Ang mapagmatigas na Askelon ay sapilitang kinuha kasama ang kalapit na mga bayan ng Jope at Bet-dagon. Sa isang inskripsiyong Asiryano, inakusahan ang bayan at ang mga taong mahal ng Filisteong lunsod ng Ekron na ibinigay nila ang kanilang haring si Padi kay Hezekias, na ayon kay Senakerib ay "nagbilanggo rito nang di-makatuwiran." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 287; ihambing ang 2Ha 18:8.) Ang mga tumatahan sa Ekron ay inilalarawang humiling ng tulong sa Ehipto at Etiopia upang hadlangan o biguin ang pagsalakay ng Asirya.

Ipinakikita ng ulat ng Bibliya na humigit-kumulang sa panahong ito, nilusob ni Senakerib ang Juda, anupat kinubkob at binihag ang maraming nakukutaang lunsod at mga bayan nito. Nagpasabi noon si Hezekias sa Asiryano sa Lakis anupat nag-alok na magbayad ng halaga ng tributong ipapataw ni Senakerib. (2Ha 18:13, 14) Ang pagbihag ni Senakerib sa Lakis ay inilalarawan sa isang *frieze* na nagpapakitang nakaupo siya sa trono sa harap ng nalupig na lunsod, anupat tumatanggap ng mga samsam mula sa lunsod na iyon na dinadala sa kaniya habang ang ilan sa mga bihag ay pinahihirapan.

Hindi sinasabi sa ulat ng Bibliya kung si Haring Padi, kung totoo mang isang bihag ni Hezekias, ay napalaya na noon, ngunit ipinakikita nito na nagbayad si Hezekias ng tributong hiningi ni Senakerib na 300 talentong pilak (mga $1,982,000) at 30 talentong ginto (mga $11,560,000). (2Ha 18:14-16) Gayunman, nagsugo noon si Senakerib ng isang komite ng tatlong opisyal upang manawagan sa hari at bayan ng Jerusalem na sumuko sa kaniya at, sa bandang huli ay pumayag na maipatapon. Partikular na hinamak ng mensahe ng Asirya ang pananalig ni Hezekias kay Jehova. Sa pamamagitan ng kaniyang tagapagsalita, ipinaghambog ni Senakerib na si Jehova ay magiging inutil na gaya ng mga diyos ng ibang lupaing bumagsak na sa harap ng kapangyarihan ng Asirya.—2Ha 18:17-35.

Ang komiteng Asiryano ay bumalik kay Senakerib, na noon ay nakikipagbaka laban sa Libna, gaya ng narinig niya "may kaugnayan kay Tirhaka na hari ng Etiopia: 'Narito, lumabas siya upang makipagbaka laban sa iyo.' " (2Ha 19:8, 9) Binabanggit ng mga inskripsiyon ni Senakerib ang isang pagbabaka sa Eltekeh (mga 15 km [9.5 mi] HHK ng Ekron) kung saan inaangkin niyang tinalo niya ang isang hukbong Ehipsiyo at ang mga hukbo ng "hari ng Etiopia." Pagkatapos ay inilalarawan niya ang kaniyang panlulupig sa Ekron at ang pagsasauli niya sa pinalayang si Padi sa trono niyaon.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 287, 288.

Tinalo ni Jehova ang Hukbo ni Senakerib. Kung tungkol sa Jerusalem, bagaman nagpadala si Senakerib ng mga liham na nagbababala kay Hezekias na hindi pa siya naglulubay sa kaniyang determinasyon na kunin ang kabisera ng Juda (Isa 37:9-20), ipinakikita ng rekord na ang mga Asiryano ay hindi man lamang 'nagpahilagpos roon ng palaso, . . . ni nagtindig man ng muralyang pangubkob laban doon.' Si Jehova, na tinuya ni Senakerib, ay nagsugo ng isang anghel na, sa isang gabi, ay nanakit ng "isang daan at walumpu't limang libo sa kampo ng mga Asiryano," anupat bumalik si Senakerib "na may kahihiyan sa mukha sa kaniyang sariling lupain."—Isa 37:33-37; 2Cr 32:21.

Hindi binabanggit sa mga inskripsiyon ni Senakerib ang kapahamakang dinanas ng kaniyang mga hukbo. Ngunit, gaya ng komento ni Propesor Jack Finegan: "Dahil sa karaniwang saloobin ng paghahambog na nangingibabaw sa mga inskripsiyon ng mga Asiryanong hari, . . . halos hindi maaasahan na iuulat ni Senakerib ang gayong pagkatalo." (*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 213) Pero kawili-wiling bigyang-pansin ang bersiyon ni Senakerib, gaya ng makikita sa tinatawag na Sennacherib Prism, na ang isa ay nasa British Museum (Taylor Prism) at ang isa pa ay nasa Oriental Institute sa University of Chicago. Sinasabi niya sa isang bahagi: "Tungkol kay Hezekias, ang Judio, hindi siya nagpasakop sa aking pamatok, kinubkob ko ang 46 sa kaniyang matitibay na lunsod, napapaderang mga moog at ang di-mabilang na maliliit na nayon sa paligid ng mga ito, at nilupig (ang mga ito) sa pamamagitan ng mga (lupang-)rampa na siniksik na mabuti, at mga pambundol na dinalang (gayon) kalapit (sa mga pader) (lakip) ang pagsalakay ng mga kawal na naglalakad, (paggamit ng) mga mina, pagbutas ng mga pader at paghukay ng mga pundasyon. Itinaboy ko (mula sa mga ito) ang 200,150 katao, bata at matanda, lalaki at babae, mga kabayo, mga mula, mga buriko, mga kamelyo, malalaki at maliliit na baka na hindi mabilang, at itinuring (ang mga iyon) na samsam. Siya [si Hezekias] ay ginawa kong isang bilanggo sa Jerusalem, na kaniyang maharlikang tirahan, tulad ng isang ibon sa hawla. . . . Ang kaniyang mga bayan na sinamsaman ko, kinuha ko mula sa kaniyang bansa at ibinigay kay Mitinti, hari ng Asdod, kay Padi, hari ng Ekron, at kay Sillibel, hari ng Gaza. . . . Si Hezekias mismo . . . ay nagpadala sa akin, nang maglaon, sa Nineve, ang aking maringal na lunsod, lakip ang 30 talento na ginto, 800 talento na pilak, mahahalagang bato, antimonyo, malalaking tipak ng pulang bato, mga higaang may (kalupkop na) garing, mga upuang *nimedu* na may (kalupkop na) garing, mga balat ng elepante, kahoy na ebano, *boxwood* (at) lahat ng uri ng mahahalagang kayamanan, ang

kaniyang (sariling) mga anak na babae, mga babae (*concubine*), mga manunugtog na lalaki at babae. Upang ihatid ang tributo at upang mangayupapa bilang isang alipin ay isinugo niya ang kaniyang (personal na) mensahero."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 288.

Pinalabis ng mapaghambog na bersiyong ito ang bilang ng mga talentong pilak na ipinadala mula sa 300 tungo sa 800, at tiyak na ganito rin ang ginagawa nito sa iba pang mga detalye tungkol sa ibinayad na tributo; ngunit sa iba pang bagay ay kapansin-pansing pinagtitibay nito ang ulat ng Bibliya at ipinakikitang hindi inangkin ni Senakerib na nabihag niya ang Jerusalem. Gayunman, dapat pansinin na sinasabi ni Senakerib na ang pagbabayad ni Hezekias ng tributo ay naganap *pagkaraan* ng banta ng Asiryano na kukubkubin ang Jerusalem, samantalang ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ito ay ibinayad *bago* pa nito. Tungkol sa posibleng dahilan ng pagkakabaligtad ng bagay na ito, pansinin ang obserbasyong binanggit sa *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 829): "Ang pagtatapos ng kampanyang ito ni S[enakerib] ay malabo. Kung ano ang kaniyang ginawa pagkaraan ng pagbihag sa Ekron . . . ay isa pa ring misteryo. Sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan, inilalagay ni S[enakerib] sa puntong ito ang pagpaparusa niya kay Hezekias, ang paglusob niya sa bansa ng Juda, at ang ginawa niya sa teritoryo at mga lunsod ng Juda. Ang pagkakasunud-sunod na ito ng mga pangyayari ay waring isang tabing na pantakip sa isang bagay na ayaw niyang banggitin." Ipinakikita ng ulat ng Bibliya na nagmamadaling bumalik si Senakerib sa Nineve pagkatapos ng kapahamakang pinasapit ng Diyos sa kaniyang mga hukbo, kaya sa binaligtad na ulat ni Senakerib ay kumbinyenteng sinasabi na binayaran sa kaniya ang tributo ni Hezekias sa pamamagitan ng isang pantanging mensahero *sa Nineve.* Talaga ngang kapansin-pansin na ipinakikita ng sinaunang mga inskripsiyon at mga rekord na wala nang iba pang kampanya si Senakerib sa Palestina, bagaman inaangkin ng mga istoryador na ang kaniyang paghahari ay nagpatuloy pa nang 20 taon.

Inaangkin ng Judiong istoryador noong unang siglo C.E., si Josephus, na sinipi niya ang Babilonyong si Berossus (itinuturing na nabuhay noong ikatlong siglo B.C.E.) na ganito ang ulat sa pangyayari: "Nang bumalik si Senacheirimos sa Jerusalem mula sa kaniyang pakikidigma laban sa Ehipto, nasumpungan niya roon ang hukbo sa ilalim ni Rapsakes na nanganganib dahil sa isang salot, sapagkat pinasapitan ng Diyos ng isang mapanalot na sakit ang kaniyang hukbo, at noong unang gabi ng pagkubkob ay isang daan at walumpu't limang libong lalaki ang namatay kasama ng kanilang mga kumandante at mga opisyal." (*Jewish Antiquities,* X, 21 [i, 5]) Tinangka ng ilang komentarista na ipaliwanag ang sakuna sa pamamagitan ng pagtukoy sa isang ulat na isinulat ni Herodotus (II, 141) noong ikalimang siglo B.C.E. kung saan ay inaangkin niya na "isang gabi ay dumagsa sa kampo ng mga Asiryano ang napakaraming dagang bukid at nilamon ang kanilang mga talanga at ang kanilang mga busog at ang mga hawakan ng kanilang mga kalasag," anupat hindi na nila nakayanang magsagawa ng pagsalakay sa Ehipto. Ang ulat na ito ay maliwanag na hindi katugma ng ulat ng Bibliya, ni kasuwato man ng mga inskripsiyong Asiryano ang paglalarawan ni Herodotus sa kampanya ng Asirya. Gayunpaman, ipinahihiwatig ng mga ulat nina Berossus at Herodotus na ang mga hukbo ni Senakerib ay dinatnan ng bigla at kapaha-pahamak na suliranin sa kampanyang ito.

Gayunman, hindi pa natapos ang mga problema ni Senakerib, at pagkabalik niya sa Asirya ay kinailangan niyang sugpuin ang isa pang paghihimagsik sa Babilonya na sulsol ni Merodac-baladan. Sa pagkakataong ito ay inilagay ni Senakerib ang sarili niyang anak, si Ashurnadinshumi, bilang hari sa Babilonya. Pagkaraan ng anim na taon ay sinimulan ni Senakerib ang isang kampanya laban sa mga Elamita, ngunit hindi nagtagal ay gumanti sila sa pamamagitan ng pagsalakay sa Mesopotamia. Nabihag nila si Ashurnadinshumi at naglagay sila ng sarili nilang hari sa trono ng Babilonya. Sinundan ito ng ilang taon ng pag-aagawan sa pamamahala sa rehiyong iyon, hanggang nang bandang huli ay gumanti ang galít na si Senakerib sa Babilonya sa pamamagitan ng lubusang pagwasak dito, isang pagkilos na wala pang katulad dahil sa katayuan ng Babilonya bilang ang "Banal na Lunsod" ng buong Mesopotamia. Lumilitaw na walang mahalagang insidenteng naganap sa nalalabing mga taon ng pamamahala ni Senakerib.

Ipinapalagay na namatay si Senakerib mga 20 taon pagkaraan ng kaniyang kampanya laban sa Jerusalem. Ang petsang ito ay batay sa mga rekord ng Asirya at Babilonya, anupat pinag-aalinlanganan kung mapananaligan ang mga ito. Gayunpaman, dapat pansinin na hindi sinasabi ng ulat ng Bibliya na ang kamatayan ni Senakerib ay nangyari kaagad pagkabalik niya sa Nineve. "Nang maglaon ay pumasok siya sa bahay ng kaniyang diyos" na si Nisroc, at "ibinuwal siya [ng kaniyang mga anak, sina Adramelec at Sarezer] sa pamamagitan ng tabak," at tumakas sila patungo sa lupain ng Ararat. (2Cr 32:21; Isa 37:37, 38) Pinatutunayan ito ng isang inskripsiyon ng kaniyang anak at kahalili, si Esar-hadon.—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, p. 200, 201; tingnan ang ESAR-HADON.

Mga Gawaing Pagtatayo. Ang Imperyo ng Asirya ay hindi nagkaroon ng partikular na pagla-

wak sa ilalim ng pamamahala ni Senakerib. Gayunman, nagsagawa siya ng isang maambisyong proyekto ng pagtatayo sa Nineve, na ibinalik niya sa posisyon nito bilang ang kabiserang lunsod. Ang napakalaking palasyo na itinayo niya roon ay binubuo ng mga bulwagan, mga korte, at maharlikang mga silid na sumasaklaw sa lawak na 450 m (1,500 piye) ang haba at 210 m (690 piye) ang lapad. Nagpapasok siya ng tubig mula sa layong 48 km (30 mi), anupat nagtayo ng isang daluyan sa ibabaw ng Ilog Gomel, kilala bilang ang Jerwan Aqueduct. Ang tubig nito ay nakatulong sa irigasyon ng mga hardin at mga parke, gayundin sa pagpuno sa bambang na nakapalibot sa lunsod, sa gayon ay pinatitibay ang mga pandepensa ng lunsod.

SENAZAR [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Sin [ang diyos-buwan], Ipagsanggalang Mo!"]. Ang ikaapat na binanggit na anak ni Jehoiakin (Jeconias), ipinanganak noong panahon ng kaniyang pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18; tingnan ang SESBAZAR.

SENE. "Isang malaking bato na tulad-ngipin." Nakaharap ito sa Geba at nasa dakong T ng isa pang malaking bato na tinatawag na Bozez. Ang malalaking batong ito ay nasa pagitan ng mga bayan ng Micmash at Geba at binanggit sa ulat ng pagsalakay ni Jonatan sa mga Filisteo. (1Sa 14:4, 5, 13) Sa ngayon ay walang maitakdang tiyak na lokasyon para sa malalaking batong ito, ngunit karaniwang itinuturing na ang mga ito'y bahagi ng napakatatarik na dalisdis sa kahabaan ng Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas), na bumabagtas sa pagitan ng Micmash at Geba.—Tingnan ang BOZEZ.

SENIR. Ang tawag ng mga Amorita sa Bundok Hermon. (Deu 3:9) Yamang binabanggit ng 1 Cronica 5:23 ang "Senir at Bundok Hermon," maaaring ginamit din ang pangalang Senir upang tumukoy sa isang bahagi ng Kabundukan ng Hermon o Anti-Lebanon. Ang Senir noon ay pinagkukunan ng mga kahoy ng enebro (Eze 27:5) at pinamumugaran ng mga leon at mga leopardo. (Sol 4:8) Inilalarawan ng isang inskripsiyong Asiryano ang Senir (Sa-ni-ru) bilang "isang bundok, na nakaharap sa Lebanon."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 280; tingnan ang HERMON.

SENSUS. Tingnan ang PAGPAPAREHISTRO, PAGREHISTRO.

SENTURYON. Tingnan ang OPISYAL NG HUKBO.

SEORIM. Ulo ng ikaapat sa 24 na pangkat ng makasaserdoteng paglilingkod na pinili sa pamamagitan ng palabunutan noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 24:5, 8.

SEPAM. Isang lugar sa silanganing hangganan ng Lupang Pangako. Lumilitaw na malapit lamang ito sa Ribla. (Bil 34:10, 11) Hindi na alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito.

SEPAR. Isang hangganan ng teritoryong tinahanan ng mga inapo ni Joktan. Sinasabi ng Bibliya: "At ang dakong tinatahanan nila ay umabot mula sa Mesa hanggang sa Separ, na bulubunduking pook ng Silangan." (Gen 10:29, 30) Ang isang iminumungkahing lokasyon nito ay ang Zafar (dating kabisera ng mga Himyaritang hari) sa Yemen, mga 160 km (100 mi) sa HS ng timugang dulo ng Dagat na Pula. Ang isa pa ay isang baybaying lunsod na nasa Mahra, sa Dagat ng Arabia. Gayunman, hindi pa rin matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng sinaunang Separ.

SEPARAD. Mula sa lugar na ito'y nakatakdang bumalik ang mga tapon ng Jerusalem. (Ob 20) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, sa mga lugar na iminumungkahi para rito, ang pinakaposibleng lokasyon nito ay ang Saparda, na binanggit sa ilang ulat ng kasaysayan ng Asirya bilang isang teritoryo ng Media. May pagkakataong ipinatapon ng mga Asiryano ang taong-bayan ng hilagang kaharian ng Israel sa "mga lunsod ng mga Medo."—2Ha 17:5, 6.

SEPARVAIM. Mula sa lunsod na ito ay nagdala ang hari ng Asirya ng mga taong patitirahin sa Samaria pagkatapos na dalhin sa pagkatapon ang mga Israelita. (2Ha 17:24) Mas maaga rito, lumilitaw na ang Separvaim at ang hari nito ay natalo sa mga kamay ng mga Asiryano. (2Ha 19:13; Isa 37:13) Yamang binanggit kasama ng mga lugar sa Sirya at Babilonia, marahil ang Separvaim ay nasa isa sa mga lugar na ito.

SEPARVITA, MGA [Ng (Mula sa) Separvaim]. Taong-bayan ng lunsod ng Separvaim. Pagkatapos ng 740 B.C.E., ang ilan sa mga naninirahan sa Separvaim ay inilipat ng mga Asiryano sa Samaria upang magsilbing mga miyembro ng kolonya roon. Dinala ng mga Separvita ang kanilang huwad na relihiyon, pati na ang paghahain ng kanilang mga anak sa mga diyos na sina Adramelec at Anamelec. —2Ha 17:24, 31-33; 18:34; Isa 36:19.

SEPATIAS [Si Jehova ay Humatol].

1. Isa sa mga Benjamitang mandirigma na lumipat mula sa panig ni Saul tungo kay David sa Ziklag; isang Haripita.—1Cr 12:1, 2, 5.

2. Ang ikalimang anak na ipinanganak kay David habang namamahala ito sa Hebron (1077-1070 B.C.E.). Ang ina ni Sepatias ay si Abital.—2Sa 3:2, 4; 1Cr 3:1, 3.

3. Prinsipe ng tribo ni Simeon noong panahon ng paghahari ni David; anak ni Maaca.—1Cr 27:16, 22.

4. Isang anak ni Jehosapat na binigyan ng kaniyang ama ng maraming kaloob at nakukutaang lunsod, nang dakong huli ay pinatay ng kaniyang pinakamatandang kapatid na si Jehoram.—2Cr 21:2-4.

5. Isa sa mga prinsipe ng Juda na pagkakuha ng pahintulot ni Haring Zedekias na patayin si Jeremias ay nag-utos na ihagis ito sa isang imbakang-tubig; anak ni Mattan.—Jer 38:1-6, 10.

6. Pinagmulan ng isang pamilya sa Israel na dito ay 372 lalaki ang bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E., at 80 pa, na pinangunahan ni Zebadias, kasama naman ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 4; 8:1, 8; Ne 7:9.

7. Isang pamilya ng "mga anak ng mga lingkod ni Solomon" na bumalik din mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 55, 57; Ne 7:59.

8. Isang Benjamita na ang isa sa mga inapo ay nakatala na naninirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—1Cr 9:7, 8.

9. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez at ninuno ng isa na nanirahan sa Jerusalem noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 11:1, 2, 4.

SEPELA [Mababang Lupain]. Isang katawagan na kadalasang ikinakapit sa rehiyon ng mababababang burol sa pagitan ng gitnang kabundukan ng Palestina at ng mga baybaying kapatagan ng Filistia. (Deu 1:7; Jos 9:1; 10:40; 11:2; 12:8; Huk 1:9; 2Cr 28:18; Ob 19; Zac 7:7) Ang Sepela ay isa sa mga rehiyon ng teritoryong nakaatas sa Juda. (Jos 15:33-44) Bagaman may altitud na mga 450 m (1,500 piye), ito'y isang "mababang lupain" (ihambing ang Jer 17:26; 32:44; 33:13 kung saan lumilitaw sa tekstong Hebreo ang *shephe·lah'*) kung ihahambing sa mas mataas na gitnang kabundukan. Kahangga ng "Sepela" ang Negeb sa dakong T (Huk 1:9) at "ang bulubunduking pook ng Israel" naman (sa ibayo ng Mababang Kapatagan ng Aijalon) sa dakong H.—Jos 11:16.

Ang mga libis sa pagitan ng alun-along mababababang burol ng rehiyong ito ay nagsilbing likas na mga ruta para sa S-K paglalakbay. Ang Sepela ay mataba at may katamtamang klima. Noong sinaunang panahon, ang rehiyong ito ay nakilala dahil sa maraming puno ng sikomoro at mga taniman ng olibo. Mayroon din itong pastulan para sa mga kawan at mga bakahan.—1Ha 10:27; 1Cr 27:28; 2Cr 1:15; 9:27; 26:10.

Marahil, ang Sepela na iniuugnay sa "bulubunduking pook ng Israel" (Jos 11:16) ay ang maburol na rehiyon sa pagitan ng kabundukan ng Samaria at ng Kapatagan ng Saron. Ang lugar na ito'y mas makitid at di-gaanong kilalá kaysa sa Sepela ng Juda. Walang saligan upang ituring na mali ang magkahiwalay na pagtukoy sa Juda at Israel sa ika-11 kabanata ng Josue (tingnan ang tal 21). Ganito ang sabi ng isang talababa sa isang komentaryo nina C. F. Keil at F. Delitzsch: "Ang pagkakaiba . . . ay maipaliliwanag nang walang kahirap-hirap kahit batay sa mga kalagayan noong panahon ni Josue. Ang Juda at ang doblihang tribo ni Jose (Efraim at Manases) ay naunang tumanggap ng kanilang mana sa pamamagitan ng palabunutan kaysa sa iba. Ngunit bagaman pumaroon na ang tribo ni Juda sa teritoryong itinakda sa kanila sa timog, ang lahat ng iba pang mga tribo ay nanatili pa rin sa Gilgal; at kahit noong dakong huli, nang nasa kani-kanilang mga pag-aari na ang Efraim at Manases, ang buong Israel, maliban sa Juda, ay nagkakampo pa rin sa Shilo. Bukod diyan, ang dalawang bahaging ito ng bansa ay pinaghiwalay ng teritoryong iniatas nang maglaon sa tribo ni Benjamin, ngunit nang panahong iyon ay wala pang nagmamay-ari; at karagdagan pa rito, ang altar, ang tabernakulo, at ang kaban ng tipan ay nasa piling ng Jose at ng iba pang tribo na nasa Shilo pa rin."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, Joshua, p. 124, 125.

SEPER, BUNDOK. Isang bundok sa Peninsula ng Sinai, kung saan nagkampo ang Israel.—Bil 33:23, 24.

SEPO. Isang anak ng Horitang shik na si Sobal na nanirahan sa Edom.—Gen 36:20, 21, 23; 1Cr 1:40.

SEPUPAM, SEPUPAN. Isang Benjamita na pinagmulan ng pantribong pamilya ng mga Supamita. (Bil 26:38, 39; 1Cr 8:5) Sa ibang bahagi ay tinatawag na Mupim (Gen 46:21) at Supim.—1Cr 7:12.

SERA. Isang anak na babae ni Aser na kabilang sa "mga kaluluwa sa sambahayan ni Jacob na pumaroon sa Ehipto."—Gen 46:7, 17, 27; Bil 26:46; 1Cr 7:30.

SERAIAS [Si Jehova ay Nakipaglaban (Nagtiyaga)].

1. Isang anak ni Kenaz sa tribo ni Juda, kapatid ni Hukom Otniel, at pamangkin ni Caleb na tiktik. Ang mga inapo ni Seraias sa pamamagitan ng kaniyang anak na si Joab ay naging mga bihasang manggagawa.—1Cr 4:13, 14.

2. Ang kalihim sa administrasyon ni Haring David. (2Sa 8:15, 17) Malibang nagkaroon ng ilang pagbabago sa tauhan ng katungkulang ito, sa ibang bahagi ay tinatawag siyang Seva (2Sa 20:25), Savsa

(1Cr 18:16), at Sisa, na ang dalawang anak ay nagaasikaso nang maglaon sa katulad na mga tungkulin sa ilalim ni Solomon. (1Ha 4:3) Ang mga pangalan ng karamihan sa iba pang mga opisyal ng pamahalaan ay magkakapareho sa tatlong talaang Davidiko.

3. Isang anak ni Asiel sa tribo ni Simeon na ang mga inapo, mga kapanahon ni Hezekias, ay sumama sa hukbo na nagpabagsak sa mga Hamita at mga Meunim na naninirahan sa isang lugar at pagkatapos ay gumamit sa lupaing iyon upang panginainan ng mga kawan.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

4. Isa sa tatlo na isinugo ni Haring Jehoiakim, sa pagtatapos ng 624 B.C.E., upang kunin sina Jeremias at Baruc dahil sa hula laban sa Jerusalem at Juda na itinala ni Baruc ayon sa idinikta ni Jeremias. Si Seraias ay anak ni Azriel.—Jer 36:9, 26.

5. Ang pinunong tagapangasiwa ni Haring Zedekias; anak ni Nerias at kapatid ni Baruc. (Jer 32:12; 51:59) Noong ikaapat na taon ni Zedekias, 614 B.C.E., sinamahan ni Seraias si Zedekias patungo sa Babilonya. Binigyan siya ni Jeremias ng isang balumbon na naglalaman ng makahulang mga pagtuligsa sa Babilonya, anupat tinagubilinan siya na basahin ito sa tabi ng Ilog Eufrates, pagkatapos ay itali ang isang bato sa balumbon at ihagis ito sa ilog, sa gayon ay inilalarawan ang pagiging permanente ng pagbagsak ng Babilonya. (Jer 51:59-64) Malamang na ang ilan sa mga kaisipan mula sa hula ay ipinasa ni Seraias sa mga Israelitang tapon na naroroon na. Kawili-wiling malaman na natagpuan ng mga arkeologo ang isang pantatak na may inskripsiyon na "Kay Seraias (ben) Nerias."—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1978, Tomo 28, p. 56.

6. Ang punong saserdote nang wasakin ng Babilonya ang Jerusalem noong 607 B.C.E. Bagaman pinatay si Seraias sa utos ni Nabucodonosor, ang kaniyang anak na si Jehozadak ay pinaligtas at dinalang bihag sa Babilonya. (2Ha 25:18-21; Jer 52:24-27) Sa pamamagitan ng anak ni Seraias na si Jehozadak, nagpatuloy ang linya ng mga mataas na saserdote mula kay Aaron; hinawakan ng anak ni Jehozadak na si Jesua ang katungkulang ito noong panahon ng paglaya at pagbabalik ng mga Judio. (1Cr 6:14, 15; Ezr 3:2) Si Seraias ay tinatawag ding ama ni Ezra, ngunit dahil sa 139 na taon sa pagitan ng kamatayan ni Seraias at ng pagbabalik ni Ezra, malamang na di-kukulangin sa dalawang di-binanggit na salinlahi ang nasa pagitan nila, isang uri ng paglaktaw na karaniwan sa mga talaangkanan sa Bibliya.—Ezr 7:1.

7. Isa sa mga pinuno ng militar na nanatili sa Juda pagkatapos ng pangkalahatang pagpapatapon sa Babilonya; anak ni Tanhumet. Si Seraias at ang iba pa niyang mga karanggo ay sumuporta sa pagaatas kay Gedalias bilang gobernador, anupat binabalaan ito hinggil sa banta ni Ismael sa buhay nito, at nang maglaon ay nagsikap na ipaghiganti ang pagkamatay ni Gedalias. Gayunman, dahil sa takot sa mga Babilonyo, pinangunahan ni Seraias at ng iba pang mga pinuno ang mga natitirang Judio patungo sa Ehipto.—2Ha 25:23, 26; Jer 40:8, 13-16; 41:11-18; 43:4-7.

8. Isa sa mga lumilitaw na lider na itinalang kasama ni Zerubabel sa pagbabalik mula sa pagkatapon noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2) Tinatawag siyang Azarias sa katulad na talaan sa Nehemias 7:7.

9. Isang saserdote na bumalik mula sa pagkatapon kasama ni Zerubabel. Sa sumunod na salinlahi, si Meraias ang kumatawan sa sambahayan niya sa panig ng ama. (Ne 12:1, 12) Ang Seraias na kabilang sa mga lumagda sa tipan noong mga araw nina Ezra at Nehemias ay maaari ring isang kinatawan ng pamilya ring iyon, o ibang saserdote na may gayong pangalan. (Ne 10:1, 2, 8) Si Seraias, muli ay posibleng isa mula sa sambahayang ito sa panig ng ama o isang saserdote na may gayunding pangalan, ay nanirahan sa Jerusalem matapos na muling itayo ang mga pader.—Ne 11:1, 10, 11.

SERAPIN. Mga espiritung nilalang na nakapalibot sa trono ni Jehova sa langit. (Isa 6:2, 6) Ang salitang Hebreo na *sera·phim′* ay isang pangmaramihang pangngalan na halaw sa pandiwang *sa·raph′,* na nangangahulugang "sunugin." (Lev 4:12) Kaya naman, ang terminong Hebreo na *sera·phim′* ay literal na nangangahulugang "mga nagliliyab." Sa ibang mga talata, ang pangngalang ito ay nasa anyong pang-isahan (sa Heb., *sa·raph′*) o pangmaramihan at tumutukoy sa mga makalupang nilalang. Kapag ganito ang pagkakagamit, iba't iba ang kahulugan nito, gaya ng "makamandag," "malaapoy (nagdudulot ng pamamaga)," at "malaapoy na ahas."—Bil 21:6, 8, mga tlb sa *Rbi8.*

Inilarawan ng propetang si Isaias para sa atin ang kaniyang pangitain, sa pagsasabing: "Noong taóng mamatay si Haring Uzias ay nakita ko naman si Jehova, na nakaupo sa isang trono na matayog at nakataas, at pinupuno ng kaniyang laylayan ang templo. May mga serapin na nakatayo sa itaas niya. Bawat isa ay may anim na pakpak. Ang dalawa ay itinatakip niya sa kaniyang mukha, at ang dalawa ay itinatakip niya sa kaniyang mga paa, at ang dalawa ay ginagamit niya sa paglipad. At ang isang ito ay tumawag sa isang iyon at nagsabi: 'Banal, banal, banal si Jehova ng mga hukbo. Ang kabuuan ng buong lupa ay kaniyang kaluwalhatian.' . . . At sinabi ko: 'Sa aba ko! Sapagkat para na rin akong pinatahimik, dahil ako ay lalaking may maruruming labi, at sa gitna ng isang bayan na may maruruming labi ay tumatahan ako; sapagkat nakita ng aking mga mata ang Hari mismo, si Jehova ng mga hukbo!' Sa

gayon, ang isa sa mga serapin ay lumipad patungo sa akin, at sa kaniyang kamay ay may nagbabagang uling na kinuha niya sa altar sa pamamagitan ng mga sipit. At sinaling niya ang aking bibig at sinabi: ‘Narito! Sinaling nito ang iyong mga labi, at ang iyong kamalian ay naalis at ang iyong kasalanan ay naipagbayad-sala.’ ”—Isa 6:1-7.

Dito, walang paglalarawang ibinigay tungkol sa Diyos. Gayunman, sinasabing pinupuno ng laylayan ng kaniyang maringal na kasuutan ang templo, anupat wala nang dakong matatayuan ang sinuman. Ang kaniyang trono ay hindi nakalapag sa lupa, at maliban sa “matayog,” ito’y “nakataas” din. Ang pagiging “nakatayo” ng mga serapin ay maaaring nangangahulugan na sila’y “nakalutang sa kanilang puwesto,” gamit ang isang pares ng kanilang mga pakpak, kung paanong ang ulap noon ay “lumagay” o ‘nakatayo’ sa tabi ng pasukan ng tolda ni Jehova sa ilang. (Deu 31:15) Nagkomento si Propesor Franz Delitzsch tungkol sa puwesto ng mga serapin: “Tiyak na ang mga serapin ay hindi lalampas sa ulo Niyaong nakaupo sa trono, kundi lilipad-lipad sila sa ibabaw ng Kaniyang mahabang damit na pumupuno sa bulwagan.” (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo VII, Bahagi 1, p. 191) Ang Latin na *Vulgate,* sa halip na sabihing “may mga serapin na nakatayo sa itaas niya,” ay nagsasabing nakatayo sila sa itaas “niyaon [ng trono].”—Isa 6:1, 2.

May Mataas na Ranggo. Ang makapangyarihang makalangit na mga nilalang na ito ay mga anghel, at maliwanag na mayroon silang napakataas na posisyon sa kaayusan ng Diyos, yamang ipinakikitang naroroon sila malapit sa trono ng Diyos. Ang mga kerubing nakita sa pangitain ni Ezekiel ay katumbas ng mga mananakbong kasabay ng makalangit na karo ng Diyos. (Eze 10:9-13) Ang ideyang ito na may ranggo o awtoridad ang mga anghel sa langit ay kasuwato ng binabanggit sa Colosas 1:16, na may mga bagay “sa langit at sa ibabaw ng lupa, ang mga bagay na nakikita at ang mga bagay na dinakikita, maging mga trono man o mga pagkapanginoon o mga pamahalaan o mga awtoridad.”

Ang Kanilang Gawain at Tungkulin. Hindi binabanggit kung ilan ang mga serapin, ngunit tinatawag nila ang isa’t isa, na maliwanag na nangangahulugang sila’y nasa magkabilang panig ng trono at naghahayag ng kabanalan at kaluwalhatian ni Jehova sa awit na sagutan, kung saan inuulit ng isa (o ng isang grupo) ang inawit ng iba o tumutugon siya (o sila) na inaawit ang isang bahagi ng kapahayagan: “Banal, banal, banal si Jehova ng mga hukbo. Ang kabuuan ng buong lupa ay kaniyang kaluwalhatian.” (Ihambing ang pagbabasa ng Kautusan at ang sagot ng bayan, na nasa Deu 27:11-26.) Bilang pagpapakita ng kapakumbabaan at kahinhinan sa presensiya ng Kadaki-dakilaan, tinatakpan nila ang kanilang mga mukha gamit ang isa sa tatlong pares ng kanilang mga pakpak, at palibhasa’y nasa isang banal na lokasyon, tinatakpan nila ang kanilang mga paa gamit ang isa pang pares, bilang paggalang sa makalangit na Hari.—Isa 6:2, 3.

Ang awit ng mga serapin tungkol sa kabanalan ng Diyos ay nagpapakita na pananagutan nilang tiyakin na naipahahayag ang kaniyang kabanalan at na kinikilala ang kaniyang kaluwalhatian sa buong sansinukob, lakip na ang lupa. Sa pamamagitan ng nagbabagang uling mula sa altar, sinaling ng isa sa mga serapin ang mga labi ni Isaias upang linisin ang kaniyang kasalanan at ang kaniyang kamalian. Maaaring ipinahihiwatig nito na ang kanilang gawain ay may kaugnayan sa paglilinis ng kasalanan ng bayan ng Diyos, anupat ang gayong paglilinis ay salig sa hain ni Jesu-Kristo sa altar ng Diyos.—Isa 6: 3, 6, 7.

Ang Kanilang Anyo sa Pangitain. Kapag inilalarawan ang mga serapin bilang may mga paa, mga pakpak, at iba pa, dapat unawain na ito’y makasagisag lamang. Ang paghahalintulad ng kanilang anyo sa anyo ng mga makalupang nilalang ay paglalarawan lamang sa mga kakayahang taglay nila o sa mga gawaing ginagampanan nila, kung paanong madalas tukuyin ng Diyos ang kaniyang sarili sa makasagisag na paraan bilang may mga mata, mga tainga, at iba pang mga sangkap ng tao. Upang ipakita na walang sinumang tao ang nakaaalam kung ano ang anyo ng Diyos, sinabi ng apostol na si Juan: “Mga minamahal, tayo ngayon ay mga anak ng Diyos, ngunit hindi pa nahahayag kung magiging ano tayo. Alam natin na kailanma’t mahayag siya, tayo ay magiging tulad niya, sapagkat makikita natin siya kung ano nga siya.”—1Ju 3:2.

SERBESA. Isang inumin na di-gaanong mataas ang alkohol at gawa mula sa unti-unting pinakasim na trigo o ibang mga butil. Ang salitang Hebreo na *so’ve’,* isinalin bilang “serbesang trigo,” ay maaari ring isalin bilang “alak.”—Isa 1:22, tlb sa *Rbi8;* Os 4:18, tlb sa *Rbi8;* Na 1:10, tlb sa *Rbi8.*

Ipinakikita ng mga tapyas na *cuneiform* na noon pa mang ikatlong milenyo B.C.E., isa nang sining sa sinaunang Mesopotamia ang paggawa ng serbesa mula sa mga butil. Noong unang dumating si Abraham sa Ehipto, malamang na nasumpungan niyang pangkaraniwan nang inumin doon ang serbesa. Nang maglaon, sinasabing itinuring ni Ramses III na lubhang kanais-nais ang serbesa, kaya naman taun-taon ay naghahandog siya ng mga 114,000 L (30,000 gal) ng serbesa sa kaniyang mga diyos. Maraming panserbesang *mug* ng mga Filisteo na may mga panala sa pinakabibig ng mga iyon ang natuk-

lasan. Waring ang mga bansang ito ay may iba't ibang klase ng serbesa para sa bawat panlasa, gaya ng serbesang matamis, serbesang maitim, mabangong serbesa, serbesang bumubula, at serbesang may espesya. Ang mga iyon ay maaaring iniinom nang mainit o malamig, maaaring malabnaw o malapot at parang sirup.—Tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN.

SEREBIAS [posibleng nangangahulugang "Si Jah [ay Nagpasapit ng] Nakapapasong Init"].

1. Isang prominenteng Levita na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ne 12:1, 8.

2. Isang Levita na nagmula kay Mahali; "isang lalaking may karunungan" na tinawag upang sumama kay Ezra sa paglalakbay nito patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:17, 18) Malamang na siya rin ang "pinuno ng mga saserdote" na binanggit sa Ezra 8:24, isa sa mga pinagkatiwalaang magdala sa Jerusalem ng mahahalagang bagay na iniabuloy upang gamitin sa templo.—Ezr 8:25-30.

3. Isang Levita na tumulong kay Ezra sa pagbabasa at pagpapaliwanag ng Kautusan sa nagkakatipong bayan sa Jerusalem pagkatapos na muling maitayo ang pader noong 455 B.C.E. (Ne 8:2, 7, 8) Nang maglaon, nang buwan ding iyon, muli silang nagtipon at si Serebias ay nakisama sa pagpapanukala ng "isang mapagkakatiwalaang kaayusan," na pinagtibay ng bansa, anupat nangangako na mananatiling tapat kay Jehova. (Ne 9:1, 4, 5, 38) Maaaring ang Serebias ding ito ang Levita sa Blg. 2, na personal na nagpatotoo sa tipan, o maaaring isa siyang kinatawan ng isang pamilya na may gayong pangalan, na marahil ay nagmula sa Blg. 1.—Ne 10:1, 9, 12; 12:24.

SERED. Unang binanggit na anak ni Zebulon at pinagmulan ng mga Seredita, isang Zebulonitang pantribong pamilya.—Gen 46:14; Bil 26:26, 27.

SEREDITA, MGA [Ni (Kay) Sered]. Zebulonitang pamilya na nagmula kay Sered.—Bil 26:26.

SERES [Ugat]. Isang inapo ni Manases at anak ni Makir sa asawa nitong si Maaca.—1Cr 7:14, 16.

SERPIYENTE, AHAS [sa Heb., *na·chash′, tan·nin′, tse′pha‛, tsiph·‛oh·ni′;* sa Gr., *o′phis*]. Isang reptilya na mahaba, makaliskis, at walang mga paa't kamay. Ang mga serpiyente ay gumagapang gamit ang kanilang tiyan o mga tadyang, at dahil malapit sa lupa ang kanilang ulo, waring humihimod ng alabok ang kanilang dilang labas-masok. (Gen 3:14) Mahigit sa 30 uri ng ahas ang matatagpuan sa Israel.

Maliwanag na ang salitang Hebreo na *na·chash′* ay isang malawak o panlahatang termino na kapit sa lahat ng ahas o tulad-serpiyenteng mga hayop. Madalas itong gamitin kasama ng ibang mga salitang Hebreo na tumutukoy sa isang partikular na uri ng ahas. (Aw 58:4; 140:3; Kaw 23:32) Kaya naman ang tribo ni Dan ay inihalintulad muna sa "isang serpiyente [*na·chash′*]" at pagkatapos ay espesipikong inihalintulad sa "isang may-sungay na ahas [*shephi·phon′*]" na nasa tabing-daan at nanunuklaw ng mga kaaway ng Israel. (Gen 49:17) Ang terminong Hebreo na ito ay katumbas ng Griegong *o′phis,* na malawak din ang kahulugan. Bagaman maraming ahas sa Israel ngayon ang hindi makamandag, ang mga ahas na tinutukoy sa Bibliya ay pangunahin nang yaong mga mapanganib o makamandag.

Ipinapalagay ng mga leksikograpo na ang mga salitang Hebreo na *tse′pha‛* at *tsiph·‛oh·ni′* ay tumutukoy sa makamandag na mga ahas, at na marahil ang Hebreong bigkas ay isang pagtulad sa pagsagitsit ng gayong mga ahas kapag nilalapitan. Maaaring ang *tse′pha‛* at *tsiph·‛oh·ni′* ay kapuwa tumutukoy sa isang uri ng ulupong, ngunit hindi ito matiyak. Sa Isaias 11:8; 14:29; 59:5; at Jeremias 8:17, maykamaliang isinalin ng *King James Version* ang mga salitang ito upang tumukoy sa maalamat na *"cockatrice."*

Nang gawing ahas ang tungkod ni Moises (Exo 7:9-13), ang salitang Hebreo na *tan·nin′* ang ginamit sa ulat. Maliwanag na tumutukoy ito sa isang "malaking ahas," yamang sa ibang mga teksto ay ginamit ang salitang ito bilang deskripsiyon ng isang dambuhalang hayop sa dagat. (Gen 1:21; Job 7:12; Aw 74:13; 148:7; Isa 27:1; 51:9) Sa Deuteronomio 32:33 at Awit 91:13, maliwanag na ikinapit ang terminong ito sa makamandag na mga ahas, at binanggit din sa mga tekstong iyon ang mga kobra. Isang bukal sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon ang nakilala bilang "Bukal ng Malaking Ahas."—Ne 2:13.

Tinukoy ng iba't ibang teksto ang kilaláng mga katangian ng serpiyente: ang pag-usad nito (Job 26:13), ang kagat nito at ang taguang dako nito sa mga pader na bato (Ec 10:8, 11; Am 5:19), gayundin ang pagiging maingat nito (Gen 3:1). Ginamit ni Jesus na halimbawa ang huling nabanggit na katangian nang paalalahanan niya ang kaniyang mga alagad hinggil sa dapat nilang igawi kapag nasa gitna sila ng tulad-lobong mga mananalansang.—Mat 10:16.

Ang gayong 'pag-iingat' ay tinukoy ng isang kilaláng soologong taga-Britanya, si H. W. Parker, sa kaniyang aklat na *Snakes: A Natural History* (1977, p. 49): "Kahit nasa panghuling depensa na ito, ang mga unang ganting pagsalakay nito ay parang pakunwari lamang at hindi tunay; mukhang mabangis

ang malimit na paglundag upang manuklaw, ngunit ang mga ito'y sumasala at kung minsa'y hindi man lamang ibinubuka ang bibig. Sa pagkakataong ito, hindi rin pambihira na patagong iuunat ng ahas ang kaniyang katawan upang maghanda sa mabilisang paglayo at pagtakas kung umurong ang kaaway. Ngunit kapag umabot na sa puspusang pagsalakay, gagawin nito ang kadalasang ginagawa nito kapag naninila, bagaman may higit na kabangisan; ang mga uri na karaniwang nangangagat at pagkatapos ay bumibitiw sa kanilang biktima, o pumupulupot lamang dito, ay paulit-ulit na mangangagat o manlilingkis sa nanligalig sa kanila."

Makasagisag na Paggamit. Ang serpiyente ay ginagamit sa makasagisag na paraan sa maraming teksto. Ang mga kasinungalingan ng balakyot ay inihahalintulad sa kamandag nito (Aw 58:3, 4), ang matalas na dila ng mga nagpapakana ng masama ay inihahalintulad sa dila ng serpiyente (Aw 140:3), at ang labis na alak ay sinasabing nangangagat na gaya ng mga serpiyente (Kaw 23:32). Sa gitna ng isinauling bayan ni Jehova, ang kalayaan mula sa karahasan at kirot ay inilalarawan ng pananalitang ang 'pagkain ng serpiyente ay alabok.'—Isa 65:25.

Ginamit din ang sagisag ng serpiyente, o ahas, sa mga kapahayagan ng paghatol ng Diyos sa ilang bansa, gaya ng Filistia (Isa 14:29) at di-tapat na Juda (Jer 8:17), gayundin sa Ehipto, na ang tinig ay inihahalintulad sa tinig ng serpiyente. Walang alinlangang tumutukoy ito sa sumasagitsit na pagurong niya dahil sa pagkatalo o kaya naman ay sa hina ng kaniyang pambansang tinig dahil sa kapahamakang dinaranas niya. (Jer 46:22) Malamang na ang huling pagtukoy na ito ay isa ring paglalantad sa kawalang-saysay ng kaugalian ng mga Ehipsiyong paraon na pagsusuot ng *uraeus,* isang wangis ng sagradong ahas sa harap ng kanilang putong, bilang tanda ng proteksiyon mula sa serpiyentengdiyosa na si Uatchit. Sa Mikas 7:17, inihula na ang lahat ng mga bansang sumasalansang sa bayan ng Diyos ay mapipilitang 'humimod ng alabok na gaya ng mga serpiyente.'—Tingnan din ang Am 9:3.

Sa Jeremias 51:34, inihalintulad ng babaing tumatahan sa Sion si Haring Nabucodonosor sa isang "malaking ahas" na lumulon sa kaniya.

Si Satanas na Diyablo. Sa Apocalipsis 12:9 at 20:2, ang pangunahing sumasalansang sa Diyos, si Satanas, ay tinukoy bilang "ang orihinal na serpiyente." Maliwanag na ito'y dahil gumamit siya ng literal na serpiyente sa Eden upang makipagtalastasan sa babae. (Gen 3:1-15) Bilang "ang orihinal na serpiyente," siya rin ang espirituwal na ninuno ng iba pang mga mananalansang. Kaya naman inuri ni Jesus ang mga ito bilang "mga serpiyente, supling ng mga ulupong."—Mat 23:33; ihambing ang Ju 8:44; 1Ju 3:12.

Sa huwad na relihiyon. Ang serpiyente ay isang sagisag na malimit gamitin sa mga paganong relihiyon at kadalasa'y isang bagay na sinasamba. (MGA LARAWAN, Tomo 2, p. 530) Sa Mesopotamia, Canaan, at Ehipto, ang serpiyente ay sagisag ng pagiging mabunga at ng mga diyosa ng sekso. Ang dalawang serpiyente na magkapulupot ay ginamit na simbolo ng pagiging palaanakin sa pamamagitan ng seksuwal na pagtatalik, at dahil sa paulit-ulit na paghuhunos ng balat ng serpiyente, ginamit itong sagisag ng namamalaging buhay.

Kumilos si Haring Hezekias upang pawiin ang pagsamba sa serpiyente sa gitna ng kaniyang mga sakop sa pamamagitan ng pagdurog sa tansong serpiyente na ginamit noong panahon ni Moises nang sumalakay ang makamandag na mga ahas sa ilang. —Bil 21:6-9; 2Ha 18:4; tingnan ang MALAAPOY NA AHAS; TANSONG SERPIYENTE.

SERUG. Isang inapo ni Sem, anak ni Reu, at lolo sa tuhod ni Abraham, sa gayon ay isang ninuno ni Jesus. Si Serug ay nabuhay nang 230 taon (2207-1977 B.C.E.) at nagkaroon ng maraming anak, anupat naging anak niya si Nahor sa edad na 30.—Gen 11:10, 20-23; 1Cr 1:24-27; Luc 3:35.

SESAC. Malamang na isang makasagisag na pangalan para sa Babilonya. (Jer 25:26; 51:41) Ang isang iminumungkahi ay na ang Sesac ay nangangahulugang "May Pintuang-daang Tanso," at aangkop ito sa Babilonya. Ang isa pang pangmalas ay na ang "Sesac" ay kumakatawan sa *SiskuKI* na mula sa isang sinaunang maharlikang talaan ng Babilonya. Ang *Sisku* o *Siska* ay maaaring isang distrito ng sinaunang Babilonya. Gayunman, ayon sa tradisyong Judio ang Sesac ay isang *cipher* (lihim na kodigo) para sa pangalang Hebreo na Babel (o, Babilonya), sa pamamagitan ng pamamaraan na tinatawag na *athbash*. Ayon sa sistemang *cryptographic* (mahiwaga ang pagkakasulat) na ito, ang tunay na pangalan ay ikinukubli sa pamamagitan ng paghahalili ng unang titik ng alpabetong Hebreo (*alep*) para sa huling titik (*taw*), at ng ikalawang titik (*bet*) para sa ikalawa sa huling titik (*shin*), at patuloy. Dahil dito, sa "Babel" bawat *bet* (b) ay papalitan ng *shin* (s), at ang *lamed* (l) ay papalitan ng *kap* (k), sa gayon ay magiging *Se·sak'.* Ang pangalang Sesac ay maaari ring nagpapahiwatig ng kahihiyan, na naukol sa Babilonya.—Jer 25:26, tlb sa *Rbi8; Soncino Books of the Bible,* inedit ni A. Cohen, London, 1949.

SESAI. Kapatid nina Ahiman at Talmai.—Bil 13:22; Jos 15:14; Huk 1:10; tingnan ang AHIMAN Blg. 1.

SESAN. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel. Si Sesan ay hindi nagkaroon ng mga anak na lalaki kung kaya ibinigay niya ang kaniyang anak na babae (malamang na si Alai) upang mapangasawa ng alipin niyang si Jarha nang sa gayon ay magpatuloy ang kaniyang linya ng angkan.—1Cr 2:31, 34, 35.

SESBAZAR. Isang inatasan ni Haring Ciro na mamahala sa mga unang tapon na pabalik mula sa Babilonya. Nang akayin niya pabalik ang mga Judio, dinala ni Sesbazar ang mga kagamitang ginto at pilak na kinamkam ni Nabucodonosor mula sa templo. Pagdating sa Jerusalem, inilatag niya ang mga pundasyon ng ikalawang templo.—Ezr 1:7-11; 5:14-16.

Waring nahahati ang opinyon kung si Sesbazar ay siya ring si Gobernador Zerubabel o kaya ay iba pang indibiduwal. Si Senazar na anak ni Haring Jehoiakin na binanggit sa 1 Cronica 3:18 ang iminumungkahi ng ilan dahil sa pagkakahawig ng dalawang pangalan, gayundin ng titulo ni Sesbazar na "prinsipe ng Juda" na lumilitaw sa ilang bersiyon ng Ezra 1:8. (*AS, RS*) Gayunman, ang teoriyang ito ay napakahina, dahil ang pagkakahawig ng mga pangalan ay hindi malaki, at si Zerubabel, isang apo ni Jehoiakin, ay may karapatan ding umangkin sa titulong "prinsipe ["pinuno," *NW*] ng Juda" bilang isang supling ng unang salinlahi.

Sa pagsisikap na ipakilala sina Sesbazar at Zerubabel bilang magkaibang mga indibiduwal, sinasabi ng ilang makabagong iskolar na inatasan muna ni Ciro si Sesbazar bilang gobernador ngunit nang dakong huli, si Sesbazar ay hinalinhan ni Zerubabel noong panahon ng paghahari ni Dario, at sa gayon ang kinikilalang nagtayo ng templo ay si Zerubabel.

Lumilitaw na mas malamang na si Sesbazar ay siya ring si Zerubabel, at ang karamihan sa mga iskolar at mga reperensiyang akda ay pinag-uugnay nang gayon ang mga pangalan. Pansinin ang mga puntong ito sa paghahambing: Sa pangkalahatan, ang iniuukol kay Sesbazar sa dalawang salaysay kung saan siya binanggit sa pangalan ay, sa diwa, ipinatutungkol naman kay Zerubabel sa ibang dako. Kapuwa sila tinatawag sa titulong "gobernador." (Ezr 1:11; 2:1, 2; 5:2, 14, 16; Hag 1:1, 14; 2:2, 21; Zac 4:9) Si Zerubabel ay kinikilalang lider ng bumalik na mga tapon; ang pangalang "Sesbazar" ay hindi man lamang masusumpungan sa talaang ito.—Ezr 2:2; 3:1, 2.

Ang pangalang Sesbazar ay tila isang opisyal o Babilonyong pangalan na ibinigay kay Zerubabel, kung paanong si Daniel at ang iba pa ay binigyan ng opisyal na mga pangalan sa korte. (Dan 1:7) Ang "Sesbazar" ay mas tunog Caldeo kaysa sa "Zerubabel." Sa Ezra 5:14-16 ay sinisipi ang isang opisyal na liham, at sa Ezra kabanata 1 ay kasisipi lamang ng isang opisyal na utos ni Ciro, na marahil ay naging dahilan ng paggamit ng gayong posibleng opisyal na pangalan sa mga salaysay na ito.

SET [Inilaan; Inilagay; Itinalaga]. Ang anak nina Adan at Eva na isinilang nang si Adan ay 130 taóng gulang. Pinanganlan siya ni Eva na Set sapagkat ang sabi niya, "Ang Diyos ay naglaan sa akin ng isa pang binhi bilang kahalili ni Abel, sapagkat pinatay siya ni Cain." Maaaring hindi si Set ang ikatlong anak nina Adan at Eva. Ayon sa Genesis 5:4, si Adan ay nagkaanak ng "mga lalaki at *mga babae,"* na ang ilan ay maaaring naunang ipinanganak kay Set. Si Set ay dapat bigyang-pansin sapagkat si Noe, na pinanggalingan ng kasalukuyang lahi ng sangkatauhan, ay nagmula sa kaniya, at hindi sa mamamaslang na si Cain. Sa edad na 105 taon ay naging anak ni Set si Enos. Namatay si Set sa edad na 912 taon (3896-2984 B.C.E.).—Gen 4:17, 25, 26; 5:3-8; 1Cr 1:1-4; Luc 3:38.

SETAR. Isa sa pitong prinsipe ng Persia at Media na sinangguni ni Haring Ahasuero nang tumangging sumunod sa kaniya si Reyna Vasti.—Es 1:13-15.

SETAR-BOZENAI. Isang opisyal, marahil ay isang kalihim, kasamahan ni Tatenai na Persianong gobernador "sa kabilang ibayo ng Ilog" noong panahon ng paghahari ni Dario I (Hystaspis). (Ezr 5:3, 6; 6:6, 13) Pumaroon sa Jerusalem si Setar-bozenai kasama si Tatenai at ang iba pa upang ipahayag ang kanilang mga pagtutol sa muling pagtatayo ng mga Judio ng templo, na gawaing ipinagbawal ni Artajerjes. Gayunman, patuloy na nagtrabaho ang mga Judio sa kabila ng mga reklamo samantalang may ginagawang pag-uulat kay Dario. Si Tatenai at si Setar-bozenai at ang kaniyang mga kasamahan ay sumulat sa hari na iniuulat ang mga gawain sa Jerusalem at sinasabing ang mga nagtatayo ng templo ay may binanggit na isang utos ng awtorisasyon na ipinalabas ni Ciro na hari. Hiniling nila na imbestigahan ang bagay na iyon. Kinilala ng tugon ni Dario ang di-mababagong batas ni Ciro at hindi lamang inutusan si Setar-bozenai at ang mga kasama nito na 'lumayo sila' sa Jerusalem kundi mahigpit ding ipinag-utos, na may kaukulang mabigat na parusa, na maglaan ng materyal na suporta mula sa maharlikang ingatang-yaman para sa mga Judio upang makapagpatuloy ang kanilang pagtatayo ng templo at paglilingkod doon. Ginawa ni Setar-bozenai at ng kaniyang mga kasamahan ang ayon sa ipinag-utos.—Ezr 4:23–6:13.

SETRO. Isang baton o tungkod na dinadala ng isang tagapamahala bilang isang emblema ng maharlikang awtoridad. Kung minsan, ang "setro" ay

ginagamit sa makasagisag na diwa upang kumatawan sa mga hari (Eze 19:10, 11, 14) o awtoridad (Zac 10:11), lalo na sa maharlikang awtoridad.

Sa sinaunang Persia, malibang iunat ng monarka ang ginintuang setro, ang sinumang humarap sa hari nang hindi inanyayahan ay papatayin.—Es 4:11; 5:2; 8:4.

Ipinahiwatig ng makahulang mga salita ni Jacob, "ang setro ay hindi lilihis mula kay Juda," na ang paghahari ay magiging pag-aari ng tribo ni Juda at mananatiling gayon hanggang sa dumating ang Shilo. (Gen 49:10; tingnan ang BASTON NG KUMANDANTE.) Pagkalipas ng maraming siglo, winasak ng mga Babilonyo, na gumanap bilang pamuksang "tabak" ni Jehova, ang kaharian ng Juda at kinuha nilang bihag ang hari nito. Ipinahihiwatig ito ng mga salita ni Jehova sa pamamagitan ni Ezekiel: "Isang tabak, isang tabak! Iyon ay pinatalas, at iyon ay pinakintab din. . . . Itinatakwil ba niyaon ang setro ng aking sariling anak, gaya ng ginagawa niyaon sa bawat punungkahoy? . . . Sapagkat isang pagsusuri ang isinagawa, at ano nga kung itinatakwil din niyaon ang setro?" (Eze 21:9, 10, 13) Ganito nga pinakitunguhan ng "tabak" na ito ang Judeanong "setro" ng Davidikong dinastiya, tulad ng bawat punungkahoy (na puputulin) o tulad ng ibang mga hari o mga kaharian na giniba nito.

Ipinakikita ng Awit 2, isang hula na ikinapit ni Pedro kay Jesu-Kristo (Gaw 4:25-27), na isang setrong bakal ang gagamitin ng pinahiran ni Jehova upang pagdurug-durugin ang mga bansa. (Aw 2:2, 6, 9; ihambing ang Apo 12:5; 19:15.) Yamang laging ginagamit ni Jesu-Kristo ang kaniyang maharlikang awtoridad sa tamang paraan, ang kaniyang setro ay isang setro ng katuwiran.—Aw 45:6, 7; Heb 1:8, 9.

Sinasabi ng Awit 125:3 na "ang setro ng kabalakyutan ay hindi mananatili sa takdang bahagi ng mga matuwid." Nagbibigay-katiyakan ang mga salitang ito na ang mga matuwid ay hindi laging sisiilin niyaong mga gumagamit ng awtoridad sa balakyot na paraan.

SETUR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "itago; ikubli"]. Ang Aseritang pinuno na inatasan kasama ng mga kinatawan ng iba pang mga tribo upang tiktikan ang Canaan; anak ni Miguel.—Bil 13:2, 3, 13.

SEVA.

1. [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "pantayin; patagin"]. Ama nina Macbena at Gibea. Gayunman, yamang posible na ang mga ito ay mga pangalan ng mga bayan, marahil si Seva ang ama niyaong mga namayan doon o ang mismong tagapagtatag ng mga bayang ito. Ang ama ni Seva na si Caleb (Kelubai) ang ulo ng isa sa tatlong pangunahing pangkat ng mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Hezron.—1Cr 2:9, 48-50.

2. Ang kalihim ni David.—2Sa 20:25; tingnan ang SERAIAS Blg. 2.

SEYENE. Isang lunsod na lumilitaw na nasa pinakadulong timog ng sinaunang Ehipto. (Eze 29:10; 30:6) Ang lunsod ay nagsilbing isang pamilihan o dako ng kalakalan. Iniuugnay ito sa Aswan, na nasa S pampang ng Nilo malapit sa pulo ng Elephantine at mga 690 km (430 mi) sa T ng Cairo.

SHAMA [posibleng pinaikling anyo ng Semaias, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"]. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; kapatid ni Jeiel at anak ni Hotam na Aroerita.—1Cr 11:26, 44.

SHAMAH.

1. Isang Edomitang shik; apo ni Esau sa pamamagitan ni Reuel.—Gen 36:10, 13, 17; 1Cr 1:37.

2. Isang nakatatandang kapatid ni Haring David, na tinatawag ding Simea(h) at Simei. (1Cr 2:13; 2Sa 13:3; 21:21) Bilang ikatlong anak ni Jesse, si Shamah ang ikatlong posibleng mapagpipilian na tinanggihan ni Samuel na pahiran bilang hari. (1Sa 16:6-9) Siya ay nasa hukbo ni Saul na tinutuya ni Goliat noong nagdala si David ng mga paglalaan. (1Sa 17:13, 14, 20, 23) Isa sa mga anak ni Shamah, si Jonatan, ang pumatay ng isang higanteng Filisteo. (2Sa 21:20, 21; 1Cr 20:6, 7) Iminumungkahi ng ilan na ang anak ni Shamah na si Jonatan ay tinatawag ding Jehonadab at siyang tusong tagapayo ni Amnon.—2Sa 13:3, 32.

3. Isa sa tatlong pinakamahuhusay na mandirigma ni David; anak ni Agee na Hararita. Sa isang pagkakataon, ipinagtanggol ni Shamah ang isang buong bukid laban sa mga Filisteo, anupat pinabagsak ang marami sa mga iyon. (2Sa 23:11, 12) Siya at ang dalawang iba pang pangunahing makapangyarihang mga lalaki ay pumaroon sa imbakangtubig ng Betlehem (noon ay hawak ng mga Filisteo), upang kumuha ng tubig para kay David, na tinanggihan naman nitong inumin. (2Sa 23:13-17) Ang paghahambing ng magkatulad na mga talaan sa 1 Cronica 11:33, 34 at 2 Samuel 23:32, 33 (kung saan sa huling tekstong nabanggit ang pagbasang karaniwang iminumungkahi ay "si Jonatan na anak ni Shamah na Hararita") ay magpapakita na ang Sagee ay isang kahaliling pangalan para sa Shamah, at na si Shamah ay nagkaroon ng anak na Jonatan na naging isang kilalang mandirigma rin ni David.

4. Isa sa 30 makapangyarihang lalaki ni David; isang Harodita. (2Sa 23:8, 25) Iba't ibang baybay ng kaniyang pangalan ang waring lumilitaw sa 1 Cronica 11:27 (Samot) at sa 1 Cronica 27:8 (Samhut), na

sa huling tekstong nabanggit ay ipinakikilala siya bilang ulo ng ikalimang pangkat ng buwanang paglilingkod.

SHAMMA. Isang nangungunang miyembro ng tribo ni Aser; anak o inapo ni Zopa.—1Cr 7:36, 37, 40.

SHARAI. Isa sa mga anak ni Binui na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga pagkatapos ng pagkatapon.—Ezr 10:38, 40, 44.

SHAUL [Itinanong [sa Diyos]; Isinangguni [sa Diyos]].

1. Ikaanim na binanggit na hari ng sinaunang Edom; kahalili ni Samla at hinalinhan ni Baal-hanan. Si Shaul ay mula sa "Rehobot sa tabi ng Ilog."—Gen 36:31, 37, 38; 1Cr 1:48, 49.

2. Huling binanggit na anak ni Simeon, isinilang ng isang babaing Canaanita. (Gen 46:10; 1Cr 4:24) Si Shaul ang pinagmulan ng pamilya ng mga Shaulita na kabilang sa mga Simeonita.—Exo 6:15; Bil 26:12, 13.

3. Isang Levitang inapo ni Kohat.—1Cr 6:22-24.

SHAULITA, MGA [Ni (Kay) Shaul]. Isang Simeonitang pamilya na nagmula kay Shaul.—Bil 26: 12, 13.

SHEBA.

1. Ang unang nakatalang anak ni Raama na anak ni Cus.—Gen 10:7; 1Cr 1:9.

2. Isang anak ni Joktan mula sa linya ni Sem (Gen 10:21-30; 1Cr 1:17-23); pinagmulan ng isa sa 13 tribong Arabe. Maaaring ang mga lalaki ng pagala-galang tribong ito ang mandarambong na "mga Sabeano" na gumawa ng paglusob na inilarawan sa Job 1:14, 15.

3. Isa sa dalawang anak ni Joksan, anak ni Abraham kay Ketura. (Gen 25:1-3; 1Cr 1:32) Habang buháy pa si Abraham ay pinayaon niya ang kaniyang mga supling kay Ketura "sa gawing silangan, patungo sa lupain ng Silangan." (Gen 25:6) Kaya waring ang Sheba na ito ay namayan sa kapaligiran ng Arabia.

4. Ang anak ni Bicri na isang Benjamita, isa na namatay sa isang paghihimagsik laban kay David. (2Sa 20:1, 2) Nang pabalik si David sa Jerusalem pagkatapos ng paghihimagsik ni Absalom, nahalata ni Sheba, "isang walang-kabuluhang lalaki," ang hinanakit ng sampung tribo sa mga lalaki ng Juda na tribo ni David. (2Sa 19:40-43) Ginatungan ni Sheba ang apoy ng kapaitang ito, anupat sinabi na ang ibang tribo ay walang "bahagi kay David" at nanghimok: "Bawat isa ay sa kaniyang mga diyos." Ang mga lalaki ng Juda ay nanatili sa panig ng hari, ngunit humiwalay kay David "ang lahat ng mga lalaki ng Israel" upang sumunod kay Sheba. Ang isang posibleng motibo ng paghihimagsik na ito ay upang ibalik sa tribo ni Benjamin ang pagiging prominente nito noong si Saul ang hari.

Sinabihan ni David ang kaniyang heneral, si Amasa, na tipunin ang mga lalaki ng Juda para sa pakikipagbaka sa loob ng tatlong araw upang sugpuin ang pag-aalsa ni Sheba. Nang hindi dumating sa takdang oras si Amasa, isinugo ng hari si Abisai upang tugisin ang tumatakas na si Sheba (bagaman lumilitaw na ang kapatid ni Abisai na si Joab ang aktuwal na nanguna sa paghabol). Tumakas si Sheba at ang mga sumusuportang kamag-anak niya patungong H hanggang sa Abel-bet-maaca, isang nakukutaang lunsod ng Neptali. Kinubkob ng mga tumutugis ang lunsod at sinimulan nilang sirain ang pader. Pagkatapos, isang babaing marunong ang nakipag-usap kay Joab at humiling ng kapayapaan. Tumugon si Joab na aalis ang hukbo kung isusuko ng lunsod ang mapaghimagsik na si Sheba. Pagkarinig nito, pinutol ng mga tao ng lunsod ang ulo ni Sheba at inihagis iyon kay Joab sa ibabaw ng pader ng lunsod.—2Sa 20:1-8, 13-22.

5. Isang Gadita na naninirahan sa Basan, isang inapo ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

6. Isang mayamang kaharian, malamang na nasa TK Arabia. Kilalang-kilala ito dahil sa ginto, mga pabango, at insenso. (1Ha 10:1, 2; Isa 60:6; Jer 6:20; Eze 27:22) Hindi matiyak ang pinagmulan ng mga tao sa Sheba, o mga Sabeano, gaya ng kalimitang tawag sa kanila sa mga sekular na impormasyon. May dalawang Sheba sa linya ni Sem (SHEBA Blg. 2 at 3) na maliwanag na namayan sa Arabia. Gayunman, naniniwala ang ilang makabagong iskolar na ang mga tao sa kahariang ito ay mga Semitiko, mula sa linya ni Joktan, mga inapo ni Sem sa pamamagitan ni Eber. (Gen 10:26-28) Ang mismong pangalan ni Sheba at ng ilan sa kaniyang mga kapatid ay nauugnay sa mga lugar sa T Arabia.—Tingnan ang HAVILA Blg. 4; HAZARMAVET.

Ayon sa ilang mapagkukunan ng impormasyon, ang kaharian ng Sheba ay nasa rehiyon ng tinatawag sa ngayon na Republika ng Yemen. Maliwanag na ang kabisera nito ay ang Marib, na mga 100 km (60 mi) sa S ng Sanʻa.

Noong mapanganib pa ang paglalayag sa Dagat na Pula dahil hindi pa maunlad ang nabigasyon, ang pakikipagkalakalan mula sa T Arabia at posibleng pati sa S Aprika at India ay pangunahin nang isinasagawa sa pamamagitan ng mga pulutong na nakasakay sa kamelyo na dumaraan sa Arabia. Kontrolado ng Sheba ang mga ruta ng mga pulutong na naglalakbay at naging kilalá ito dahil sa mga negosyante ng olibano, mira, ginto, mahahalagang bato, at garing. Ipinahihiwatig ng Bibliya

na nakarating ang mga negosyanteng ito hanggang sa Tiro. (Eze 27:2, 22-24; Aw 72:15; Isa 60:6) Isang luwad na pantatak na nahukay sa Bethel ang nagpapatunay na nagkaroon ng kalakalan sa pagitan ng Palestina at T Arabia. Ipinahihiwatig ng mga tuklas mula sa mga paghuhukay sa Marib na ang mga Sabeano ay mga taong mapayapa at mahilig sa komersiyo. Sa kanilang kabisera ay mayroon silang napakalaking templo para sa diyosbuwan.

Reyna ng Sheba. Pagkaraang makumpleto ni Solomon ang maraming gawaing pagtatayo, dinalaw siya ng "reyna ng Sheba," na nakarinig ng "ulat tungkol kay Solomon may kaugnayan sa pangalan ni Jehova." Ang reynang ito, na ang pangalan ay hindi binanggit sa Bibliya, ay pumaroon sa Jerusalem kasama ang "isang lubhang kahanga-hangang pangkat, mga kamelyong may pasang langis ng balsamo at napakaraming ginto at mahahalagang bato." (1Ha 10:1, 2) Ang paraan ng kaniyang paglalakbay at ang uri ng mga kaloob na dinala niya ay nagpapahiwatig na nagmula siya sa kaharian ng Sheba sa TK Arabia. Ipinahihiwatig din ito sa komento ni Jesus na siya ang "reyna ng timog" at na "dumating siya mula sa mga dulo ng lupa." (Mat 12:42) Sa punto de vista ng mga tao sa Jerusalem, masasabing dumating siya mula sa isang malayong bahagi ng daigdig. (Aw 72:10; Joe 3:8) Ang Marib ay mga 1,900 km (1,200 mi) mula sa Ezion-geber, na nasa H baybayin ng Dagat na Pula.

Sinabi ni Jesus na ang reyna ng Sheba ay dumating "upang pakinggan ang karunungan ni Solomon." (Luc 11:31) Humanga siya sa sinabi ni Solomon, sa nakita niyang kasaganaan ng kaharian nito, at sa karunungan nito sa pag-oorganisa sa kaniyang mga tauhan. Ipinahayag niyang maligaya ang mga lingkod ng hari dahil napakikinggan nila ang karunungan ng hari, at pinagpala niya si Jehova dahil sa paglalagay kay Solomon sa trono. (1Ha 10:2-9; 2Cr 9:1-9) Nagbigay ang reyna kay Solomon ng 120 talento na ginto (nagkakahalaga ngayon ng $46,242,-000) at gayundin ng langis ng balsamo at mahahalagang bato. Binigyan siya ni Solomon ng mga kaloob na lumilitaw na lampas pa sa halaga ng mga kayamanang dinala niya, at pagkatapos ay bumalik siya sa kaniyang sariling lupain.—2Cr 9:12, *AT, Mo.*

Binanggit ni Kristo na ang babaing ito ay babangon sa paghuhukom at hahatulan ang mga tao ng unang-siglong salinlahi. (Mat 12:42; Luc 11:31) Nagpakahirap siyang maglakbay upang pakinggan ang karunungan ni Solomon, ngunit sa harap ng di-sumasampalatayang mga Judio, na nag-aangking mga lingkod ni Jehova, ay naroon si Jesus na higit pa kaysa kay Solomon at hindi sila nagbigay-pansin sa kaniya.

7. Lumilitaw na isa sa mga nakapaloob na lunsod na ibinigay sa tribo ni Simeon mula sa T na bahagi ng teritoryo ng Juda. (Jos 19:2) Gayunman, ang pangalang ito ay hindi lumilitaw sa katulad na talaan sa 1 Cronica 4:28-32 o sa mga ulat ng mga lunsod na unang iniatas sa Juda. (Jos 15:26) Yamang binabanggit sa Josue 19:2-6 na ang kabuuang bilang ng mga lunsod ay 13, ngunit sa aktuwal ay waring 14 ang nakatala rito, ipinapalagay ng ilang iskolar na ang Sheba at Beer-sheba ay dalawang bahagi ng iisang lunsod, anupat ang Sheba ang mas matanda. Kung isa itong hiwalay na lugar, maaaring ito rin ang Sema, na binanggit sa talaan sa Josue 15:26-32.

SHELA.

1. [sa Heb., *She'lach,* posible, Suligi]. Anak ni Arpacsad at apo ni Sem, ipinanganak noong 2333 B.C.E. at namatay noong 1900 B.C.E., sa edad na 433. Si Shela at ang isa sa kaniyang mga anak, si Eber, ay pinagmulan ng tig-isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha; kay Eber dumaan ang linya ng angkan na umakay mula kay Sem patungo kay Abraham at sa wakas ay kay Jesus.—Gen 10:22, 24; 11:12-15; 1Cr 1:18, 24; Luc 3:35.

2. [sa Heb., *She·lah',* posible, Pakiusap]. Ang ikatlong anak ni Juda sa kaniyang asawang Canaanita. (1Cr 2:3) Si Tamar ay dapat sanang ibinigay kay Shela sa pag-aasawa sa bayaw ngunit hindi siya ibinigay. (Gen 38:1-5, 11-14, 26) Ang mga inapo ni Shela, na ang ilan sa mga ito ay nakatala ang pangalan kasama ang kanilang mga lugar na pinamayanan, ang bumuo sa pantribong pamilya ng mga Shelanita. Ang ilan sa mga ito ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya.—Bil 26:20; 1Cr 4:21-23; 9:5; Ne 11:5.

SHELANITA, MGA [Ni (Kay) Shela]. Isang pamilya ng Juda na nagmula kay Shela. (Bil 26:20) Naniniwala ang ilang iskolar na "Shelanita" (sa halip na "Shilonita" ng tekstong Masoretiko) ang dapat lumitaw sa Nehemias 11:5, sa talaan niyaong mga nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon.

SHEOL. Ang karaniwang libingan ng sangkatauhan, sanlibingan; hindi isang indibiduwal na dakong libingan o libingan (sa Heb., *qe'ver,* Huk 16:31; *qevu·rah',* Gen 35:20), ni isang indibiduwal na puntod (sa Heb., *ga·dhish',* Job 21:32).

Bagaman marami ang iminumungkahing pinagmulan ng salitang Hebreo na *she'ohl',* lumilitaw na halaw ito sa pandiwang Hebreo na *sha·'al',* na nangangahulugang "humingi; humiling." Sa *A Compendious Hebrew,* sinabi ni Samuel Pike na ang Sheol ay "ang karaniwang pinaglalagyan o dako ng

mga patay; tinawag ito nang ganito dahil sa kawalang-kasiyahan ng libingan, na para bang lagi itong humihingi o naghahangad ng higit pa."—Cambridge, 1811, p. 148.

Ang salitang Hebreo na *she'ohl'* ay lumilitaw nang 65 ulit sa tekstong Masoretiko. Sa *King James Version,* isinalin ito nang 31 ulit bilang "impiyerno," 31 ulit bilang "libingan," at 3 ulit bilang "hukay." Isinalin ng Katolikong *Douay Version* ang salitang ito nang 63 ulit bilang "impiyerno," isang beses bilang "hukay," at isang beses bilang "kamatayan." Karagdagan pa, sa Isaias 7:11, ang tekstong Hebreo ay orihinal na kababasahan ng *she'ohl',* at isinalin ito bilang "Hades" sa sinaunang mga bersiyong Griego nina Aquila, Symmachus, at Theodotion, at bilang "impiyerno" sa *Douay Version.*—Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*

Walang salitang Tagalog na makapagtatawid ng eksaktong diwa ng salitang Hebreo na *she'ohl'.* Tungkol sa paggamit ng salitang "impiyerno" sa pagsasalin ng Bibliya, ganito ang sabi ng *Collier's Encyclopedia* (1986, Tomo 12, p. 28): "Yamang ang Sheol noong panahon ng Matandang Tipan ay tumutukoy lamang sa himlayan ng mga patay anuman ang naging moralidad nila, ang salitang 'impiyerno,' ayon sa pagkaunawa ngayon, ay hindi isang angkop na salin." Sa ilang mas bagong bersiyon sa Ingles, ang salitang ito ay tinumbasan ng transliterasyon na "Sheol."—*RS, AT, NW.*

May kinalaman sa Sheol, ganito ang komento ng *Encyclopædia Britannica* (1971, Tomo 11, p. 276): "Ang Sheol ay nasa isang dako sa 'ilalim' ng lupa. . . . Ang kalagayan ng mga patay ay walang kirot ni kaluguran. Hindi iniuugnay sa Sheol ang gantimpala sa matuwid ni ang kaparusahan para sa balakyot. Kapuwa ang mabuti at ang masama, mga maniniil at mga santo, mga hari at mga ulila, mga Israelita at mga gentil—lahat ay sama-samang natutulog nang walang kamalayan sa isa't isa."

Bagaman ang turong Griego hinggil sa imortalidad ng kaluluwa ng tao ay nakapasok sa paniniwala ng mga Judio nang maglaon, ipinakikita ng ulat ng Bibliya na ang Sheol ay tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan at isang dako na doo'y walang malay, o kabatiran, ang isa. (Ec 9:4-6, 10) Yaong mga nasa Sheol ay hindi pumupuri sa Diyos ni bumabanggit man sa kaniya. (Aw 6:4, 5; Isa 38:17-19) Gayunman, hindi masasabing ang Sheol ay kumakatawan lamang sa 'isang kalagayan ng pagiging hiwalay sa Diyos,' yamang ipinakikita ng Kasulatan na ang Sheol ay "nasa harap" niya, at sa diwa, ang Diyos ay 'naroon.' (Kaw 15:11; Aw 139:7, 8; Am 9:1, 2) Kaya naman, si Job, palibhasa'y naghahangad ng ginhawa mula sa kaniyang pagdurusa, ay nanalangin na mapunta sana siya sa Sheol at sa kalaunan ay alalahanin siya ni Jehova at tawagin mula sa Sheol.—Job 14:12-15.

Sa buong kinasihang Kasulatan, ang Sheol ay laging iniuugnay sa kamatayan, hindi sa buhay. (1Sa 2:6; 2Sa 22:6; Aw 18:4, 5; 49:7-10, 14, 15; 88:2-6; 89:48; Isa 28:15-18; ihambing din ang Aw 116:3, 7-10 sa 2Co 4:13, 14.) Tinutukoy ito bilang ang "lupain ng kadiliman" (Job 10:21) at isang dako ng katahimikan. (Aw 115:17) Lumilitaw na si Abel ang kauna-unahang nagtungo sa Sheol, at mula noon, milyun-milyong taong namatay ang nakasama niya sa alabok ng lupa.

Noong araw ng Pentecostes 33 C.E., sumipi ang apostol na si Pedro mula sa Awit 16:10 at ikinapit iyon kay Kristo Jesus. Nang sipiin naman ni Lucas ang mga salita ni Pedro, ginamit niya ang salitang Griego na *hai'des,* sa gayo'y ipinakikita nito na ang Sheol at Hades ay tumutukoy sa iisang bagay, ang karaniwang libingan ng sangkatauhan. (Gaw 2:25-27, 29-32) Sa loob ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Jesu-Kristo, ang Sheol, o Hades, ay aalisan ng laman at papawiin sa pamamagitan ng pagbuhay-muli sa lahat ng naroroon.—Apo 20:13, 14; tingnan ang HADES; IMPIYERNO; LIBINGAN.

Si Jonas at ang Sheol. Sa ulat hinggil kay Jonas, sinasabing "nanalangin si Jonas kay Jehova na kaniyang Diyos mula sa mga panloob na bahagi ng isda at nagsabi: 'Dahil sa aking kabagabagan ay tumawag ako kay Jehova, at sumagot siya sa akin. Mula sa tiyan ng Sheol ay humingi ako ng tulong. Narinig mo ang aking tinig.'" (Jon 2:1, 2) Kung gayon, inihambing ni Jonas sa Sheol ang loob ng tiyan ng isda. Para na rin siyang patay noon sa loob ng isda, ngunit iniahon ni Jehova ang kaniyang buhay mula sa hukay, o Sheol, nang ingatan Niya siyang buháy at ipaluwa siya sa isda.—Jon 2:6; ihambing ang Aw 30:3.

Inihalintulad ni Jesus ang mangyayari sa kaniya sa naging kalagayan ni Jonas sa loob ng tiyan ng isda, sa pagsasabing: "Kung paanong si Jonas ay nasa tiyan ng pagkalaki-laking isda nang tatlong araw at tatlong gabi, gayundin ang Anak ng tao ay mapapasapuso ng lupa nang tatlong araw at tatlong gabi." (Mat 12:40) Bagaman hindi ginamit dito ni Jesus ang salitang "Sheol" (Hades), ginamit naman ng apostol na si Pedro ang salitang "Hades" nang tukuyin niya ang kamatayan at pagkabuhay-muli ni Jesus.—Gaw 2:27.

May kinalaman sa salitang "Sheol," ganito ang sabi nina Brynmor F. Price at Eugene A. Nida: "Ang salitang ito ay madalas lumitaw sa Mga Awit at sa aklat ng Job upang tumukoy sa isang dakong patutunguhan ng lahat ng taong namatay. Inilalarawan ito bilang isang madilim na dako, kung saan walang gawaing angkop sa pangalan nito. Doon ay

walang pag-uuri-uri ayon sa moralidad, kaya ang ‘impiyerno’ (KJV) ay hindi angkop na salin, yamang nagpapahiwatig ito na may ‘langit,’ na tirahang dako naman ng mga matuwid pagkamatay nila. Masasabing ‘ang libingan’ sa panlahatang diwa ay isang malapit na katumbas, ngunit ang Sheol ay mas tumutukoy sa pangmaramihang libingan kung saan ang lahat ng patay ay samasamang nakahimlay. . . . Maaaring itinuring na angkop dito [sa Jonas 2:2] ang pagkakagamit sa partikular na paglalarawang ito dahil nakulong si Jonas sa loob ng isda.”—*A Translators Handbook on the Book of Jonah,* 1978, p. 37.

SHIBOLET. Ang salitang hudyat na ginamit ng mga lalaki ng Gilead upang makilala ang mga Efraimita na nagtatangkang tumakas patungo sa kabila ng Jordan. Nangangahulugan ito ng “uhay ng butil” o “umaagos na daloy.” Noong nakikipagbaka sila kay Jepte, ang tumatakas na mga Efraimita ay nahalata ng mga tanod na Gileadita sa mga tawiran ng Jordan dahil sa maling pagbigkas nila sa unang tunog na “sh” ng salitang hudyat na ito. Ang sinasabi nila ay “Sibolet.” (Huk 12:4-6) Samakatuwid, maliwanag na may pagkakaiba-iba noon sa pagbigkas sa gitna ng mga tribo, kung paanong nang maglaon ay nagkaroon ng magkaibang paraan ng pagsasalita ang mga taga-Galilea at ang mga Judeano.—Ihambing ang Mat 26:73; Luc 22:59.

SHIK [sa Ingles, *sheik*]. Isang titulo na kadalasang ibinibigay sa mga Edomita at mga Horitang pinuno ng tribo, mga anak ni Esau at mga anak ni Seir na Horita. (Exo 15:15) Sa Hebreo, ang katawagang ito ay *’al·luph’,* nangangahulugang “pinuno,” “lider ng isang libo.” (Tingnan ang Gen 36:15, tlb sa *Rbi8.*) Ang sinaunang Edomita at Horitang katawagan ay katumbas ng titulong “shik” na ginagamit ng makabagong mga Bedouin para sa mga lider ng tribo. Sa ilang salin ng Bibliya, mga titulong gaya ng “puno,” “pinuno,” at “duke” ang ginagamit sa halip na “shik.”

Pitong shik ng mga Horita ang itinala, pawang “mga anak ni Seir.” (Gen 36:20, 21, 29, 30) Maliwanag na 14 naman ang bilang ng mga shik ng Edom: pitong apo mula sa panganay ni Esau na si Elipaz na anak ng kaniyang asawang si Ada, apat na apo mula sa anak niyang si Reuel na anak ng kaniyang asawang si Basemat, at tatlo sa mga anak niya sa kaniyang asawang si Oholibama. (Gen 36:15-19) Gayunman, hindi matiyak kung dapat ibilang dito ang shik na si Kora na isinama sa mga anak ni Elipaz. Kung ang paglalakip sa shik na si Kora ay isang pagkakamali ng eskriba, gaya ng paniwala ng ilan, mangangahulugan ito na 13 lamang ang shik ng Edom. (Gen 36:16, tlb sa *Rbi8*) Ang pangalan ng mga liping nagmula sa mga shik na ito ay isinunod sa pangalan ng mga ito.

Sa Genesis 36:40-43 at 1 Cronica 1:51-54, isang naiibang talaan ng “mga shik ni Esau [ng Edom]” ang ibinibigay. Maaaring ang mga ito ay mga shik na mas huli kaysa roon sa mga naunang itinala. Gayunman, naniniwala ang ilang komentarista na ang mga ito ay hindi mga pangalan ng mga tao, kundi mga pangalan ng mga lunsod o mga rehiyon na sentro ng iba’t ibang mga pamunuan ng shik. Sinunod ng salin ng Jewish Publication Society ang pangmalas na ito anupat iyon ay kababasahan: “pinuno ng Timna, pinuno ng Alva,” at patuloy.

SHILO [Siya na Nagmamay-ari Nito; Siya na Kinauukulan Nito].

1. Sa pagbigkas ng pagpapala kay Juda, sinabi ng patriyarkang si Jacob bago siya mamatay: “Ang setro ay hindi lilihis mula kay Juda, ni ang baston ng kumandante mula sa pagitan ng kaniyang mga paa, hanggang sa dumating ang Shilo; at sa kaniya mauukol ang pagkamasunurin ng mga bayan.” (Gen 49:10) Pasimula sa pamamahala ng Judeanong si David, ang kapangyarihang mamahala (ang baston ng kumandante) at ang maharlikang soberanya (ang setro) ay naging pagmamay-ari ng tribo ni Juda. Magpapatuloy ito hanggang sa dumating ang Shilo, nagpapahiwatig na ang maharlikang linya ni Juda ay magtatapos sa Shilo bilang ang permanenteng tagapagmana. Sa katulad na paraan, bago ang pagbagsak ng kaharian ng Juda, ipinahiwatig ni Jehova sa huling haring Judeano, si Zedekias, na ang pamamahala ay ibibigay sa isa na may legal na karapatan. (Eze 21:26, 27) Maliwanag na ito ang Shilo, yamang ang pangalang “Shilo” ay nangangahulugang “Siya na Nagmamay-ari Nito; Siya na Kinauukulan Nito.”

Pagkaraan ng maraming siglo, si Jesu-Kristo ang tanging inapo ni David na pinangakuan ng pagkahari. Bago ipanganak si Jesus, sinabi ng anghel na si Gabriel kay Maria: “Ibibigay sa kaniya ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama, at siya ay mamamahala bilang hari sa sambahayan ni Jacob magpakailanman, at hindi magkakaroon ng wakas ang kaniyang kaharian.” (Luc 1:32, 33) Kung gayon, tiyak na ang Shilo ay si Jesu-Kristo, “ang Leon na mula sa tribo ni Juda.”—Apo 5:5; ihambing ang Isa 11:10; Ro 15:12.

Hinggil sa pangmalas ng sinaunang mga Judio tungkol sa Genesis 49:10, isang *Commentary* na inedit ni F. C. Cook (p. 233) ay nagsabi: “Ang hulang ito ay ipinatutungkol ng lahat ng mga Judio noong sinaunang panahon sa Mesiyas. Kaya ang nasa Targum ni Onkelos ay ‘hanggang sa pagdating ng Mesiyas, na sa kaniya ang kaharian;’ sa Jerusalem Tar-

Ang Shilo; ang tiwangwang na kalagayan nito ay ginamit ni Jeremias bilang isang malinaw na halimbawa

gum naman ay 'hanggang sa panahon na dumating ang haring Mesiyas, na sa kaniya ang kaharian.' . . . Gayundin sa Babilonyong Talmud ('Sanhedrim,' cap. II. fol. 982), 'Ano ang pangalan ng Mesiyas? Ang kaniyang pangalan ay Shilo, sapagkat nasusulat, Hanggang sa dumating ang Shilo.' "

2. Isang lunsod na nasa teritoryo ng Efraim at nasa "hilaga ng Bethel, sa dakong silangan ng lansangang-bayan na paahon mula Bethel tungo sa Sikem at sa dakong timog ng Lebona." (Huk 21:19) Ang lokasyon ng Shilo na tinatanggap ng karamihan ay ang Khirbet Seilun (Shillo), mga 15 km (9.5 mi) sa HHS ng Bethel. Ang lugar na ito ay tumutugma sa paglalarawan ng Bibliya. Ito ay nasa isang burol at, maliban sa isang libis sa dakong TK, napalilibutan ito ng mas matataas na burol.

Pagkatapos maitayo ang tabernakulo sa Shilo (Jos 18:1), ang paghahati-hati ng lupain sa mga Israelita ay tinapos mula roon. (Jos 18:1–21:42) Kasunod ng paghahati-hati ng lupain, ang mga tribo sa S ng Jordan ay nagtayo ng isang altar sa tabi ng ilog na iyon. Sa pag-aakalang iyon ay isang pag-aapostata, ang iba pang mga tribo ay nagtipon sa Shilo upang makipaglaban sa kanila. Gayunman, nang maipaliwanag na ang altar ay ginawa bilang isang pinakaalaala ng katapatan kay Jehova, napanatili ang mapayapang ugnayan.—Jos 22:10-34.

Nang maglaon, kumilos ang 12,000 magigiting na mandirigmang Israelita upang parusahan ang mga tumatahan sa Jabes-gilead dahil sa hindi pagsama ng mga ito sa pakikipagbaka laban sa mga Benjamita. Gayunman, 400 dalaga mula sa Jabes-gilead ang dinala sa Shilo at nang dakong huli ay ibinigay sa mga Benjamita. Tinagubilinan din ang mga Benjamita na kumuha ng iba pang mga asawa mula sa mga anak na babae ng Shilo, anupat sapilitang tinangay ang mga iyon habang nakikibahagi sa paikut-ikot na sayaw na nauugnay sa taunang kapistahan kay Jehova na idinaraos sa Shilo.—Huk 21:8-23.

Sa kalakhang bahagi ng yugto na saklaw ng aklat ng Mga Hukom, kung hindi man sa kabuuan niyaon, ang tabernakulo ay nanatili sa Shilo. (Huk 18:31; 1Sa 1:3, 9, 24; 2:14; 3:21; 1Ha 2:27) Di-katagalan bago mamatay ang mataas na saserdoteng si Eli, habang nakikipaglaban ang mga Israelita sa mga Filisteo, kinuha nila ang Kaban mula sa tabernakulo at dinala ito sa lugar ng pagbabaka, anupat nagtitiwalang magtatagumpay sila dahil sa presensiya nito. Gayunman, hinayaan ni Jehova na mabihag ng mga Filisteo ang Kaban. Palibhasa'y hindi na ito naibalik sa Shilo, ipinahihiwatig nito na pinabayaan na ni Jehova ang Shilo, yamang ang Kaban ay kumakatawan sa kaniyang presensiya. (1Sa 4:2-11) Ang pagpapabaya sa Shilo ay tinukoy ng salmista (Aw 78:60, 61; ihambing ang 1Sa 4:21, 22) at ginamit sa hula ni Jeremias upang ilarawan kung ano ang gagawin ni Jehova sa templo sa Jerusalem.—Jer 7:12, 14; 26:6, 9.

Noong ikasampung siglo B.C.E., ang propetang si Ahias ay nanirahan sa Shilo. (1Ha 12:15; 14:2, 4) Pagkatapos ng pagpaslang kay Gedalias, noong 607 B.C.E., ilang lalaki mula sa Shilo (maaaring mula sa lunsod o sa rehiyong iyon) ang pumaroon sa Jerusalem upang maghain.—Jer 41:5.

SHILONITA [Ng (Mula sa) Shilo].

1. Isa pang anyo (ginamit na pangmaramihan) para sa pangalan ng pamilya na nagmula sa ikatlong anak ni Juda na si Shela.—1Cr 9:5; Gen 46:12; tingnan ang SHELA Blg. 2; SHELANITA, MGA.

2. Isang tumatahan sa Shilo, isang bayan na prominente sa kasaysayan ng Israel. Sa Kasulatan, ang katawagang ito ay ikinakapit tanging sa propetang si Ahias na mula sa Shilo.—1Ha 11:29; 12:15; 15:29; 2Cr 9:29; 10:15.

SHIMEON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makinig; pakinggan"]. Isa sa walong anak ni Harim na pinatibay-loob ni Ezra na paalisin

ang kanilang mga asawang pagano at mga anak. —Ezr 10:10, 11, 31, 32, 44.

SHIMON. Ama ng apat na lalaki sa tribo ni Juda.—1Cr 4:20.

SHIN. Tingnan ang SIN, SHIN.

SHION [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gumuho"]. Isang lunsod ng Isacar. (Jos 19:17, 19) Maaaring napanatili sa ʽAyun esh-Shaʽin, na matatagpuan di-kalayuan sa S ng Nazaret, ang pangalang Shion at ipinapalagay na ito ay ang lunsod na iyon.

SHUA.

1. Canaanitang ama ng asawa ni Juda; lolo nina Er, Onan, at Shela.—Gen 38:2-5, 12; 1Cr 2:3.

2. Anak na babae ni Heber na mula sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 32.

SHUAH. Ang ikaanim at huling binanggit na anak ni Abraham sa kaniyang ikalawang asawa na si Ketura. (1Cr 1:32) Tumanggap si Shuah at ang lima niyang kapatid ng mga kaloob mula kay Abraham at pinalabas sila mula sa sambahayan nito patungong S. (Gen 25:1, 2, 5, 6) Ang mga inapo ni Shuah, ang mga Shuhita, ay ipinapalagay ng ilan na nanirahan sa kahabaan ng Eufrates sa pagitan ng dalawang sangang-ilog nito, ang Balikh at ang Khabur. Ang tanging Shuhita na binanggit sa Bibliya ay ang kasamahan ni Job na si Bildad.—Job 2:11.

SHUHITA [nangangahulugang "Ni (Kay) Shuah"]. Maliwanag na isang inapo ni Shuah, isang anak ni Abraham sa kaniyang asawang si Ketura. (Gen 25:2; 1Cr 1:32) Ang kasamahan ni Job na si Bildad ang tanging Shuhita na binanggit sa Kasulatan. —Job 2:11; 8:1; 18:1; 25:1; 42:9.

SHULAMITA. Katawagan sa magandang dalagang probinsiyana na pangunahing tauhan sa Awit ni Solomon (6:13). Malamang na inilalarawan siya ng titulong ito bilang tagalunsod ng Sunem (makabagong Sulam). (Ihambing ang 1Ha 1:3.) Sinusuportahan ng Griegong *Septuagint* (Vatican Manuscript No. 1209) ang pangmalas na ito yamang tinawag nitong "Sunamita" ang dalagang ito. Gayundin, tinukoy ng eklesyastikal na manunulat na si Eusebius ang Sunem bilang Sulem.—*Onomasticon,* 158, 11.

SIA, SIAHA. Isa sa mga Netineo na ang mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 44; Ne 7:47.

SIBA [Sumpa; o, Pito]. Isang balon na hinukay o muling hinukay ng mga lingkod ni Isaac sa Beersheba. (Gen 26:32, 33; ihambing ang 26:18.) Iniulat nila na nakasumpong sila ng tubig doon matapos silang makipagtipan ng isang tipan ng kapayapaan kay Abimelec na hari ng Gerar. Dahil dito, ang balon ay pinanganlan ni Isaac na "Siba" (tumutukoy sa isang panata o kapahayagan na sinumpaan sa pamamagitan ng pitong bagay). (Gen 26:26-33) Si Abraham ay nakipagtipan din kay Abimelec (maaaring ang Filisteong haring ito o iba pa na may gayunding pangalan o titulo). Noong pagkakataong iyon, si Abimelec ay tumanggap ng pitong babaing kordero mula sa patriyarka bilang katibayan na si Abraham ang nagmamay-ari ng pinagtatalunan nilang balon. Marahil ang balon ding iyon ang pinanganlan ni Isaac na "Siba." Sa paggamit ni Isaac ng "Siba" (isang anyo ng pangalang Sheba), maliwanag na pinanatili rin niya ang pangalang "Beer-sheba," na orihinal na ipinangalan ni Abraham sa lugar na ito.—Gen 21:22-32; tingnan ang BEER-SHEBA.

SIBAD [sa Heb., *sis;* sa Ingles, *swift*]. Isa sa pinakamabibilis na ibong lumilipad, anupat karaniwang umaabot sa bilis na mahigit sa 100 km/oras (60 mi/oras) at may kakayahang sumibad sa bilis na mga 200 km/oras (120 mi/oras) o mahigit pa. Buong-sigla nitong ipinapagaspas ang kaniyang mahahaba, maninipis at hugis-karit na mga pakpak at waring wala itong kapaguran habang sumasalimbay at sumisibad sa paninila ng insekto, na nilululon niya habang lumilipad. Sa apat na uri ng sibad na makikita sa Israel, ang *Alpine swift* (*Apus melba*) ang pinakamalaki at makikilala ito dahil sa kulay puting tiyan nito. Sa nandarayuhang mga sibad, ito ang unang dumarating sa Palestina kapag malapit nang magtagsibol, at sa di-kalaunan ay sinusundan naman ito ng pagdagsa ng mga *common swift* (*Apus apus*). Gumagawa sila ng pugad sa madidilim na lugar, kadalasa'y sa ilalim ng medya-agwa ng mga bubong, at kung minsan, sa loob ng hungkag na mga punungkahoy o sa gilid ng mga dalisdis. Ang mga ito'y yari sa dayami at mga balahibo na pinagdikit-dikit ng malagkit na laway na nanggagaling sa mga glandula ng ibong ito. Maliwanag na ang mga paa ng sibad ay hindi dinisenyong ipanlakad o ipandapo, kaya kinukuha ng ibong ito ang lahat ng kaniyang pagkain at materyales sa paggawa ng pugad habang siya'y lumilipad. Sumasagap ito ng maiinom sa pamamagitan ng pagsalimbay sa ibabaw ng tubig, at nagpapahinga ito sa pamamagitan ng pagkapit sa patayong mga gilid. Ang huni ng sibad ay waring pahibik at mapanglaw.

Ang Hebreong *sis* ay tumutukoy sa sibad, at pinatutunayan iyan ng paggamit ng ganito ring pangalang Arabe para sa ibong iyon. Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang pangalang ito'y tumutukoy sa

isang humahagibis na tunog. Ipinapalagay naman ng iba na ang pangalang ito'y kumakatawan sa matinis na huning *si-si-si* ng sibad.

Matapos gumaling sa kaniyang karamdaman, ang palaisip na si Hezekias ay gumawa ng isang komposisyon kung saan sinabi niya na siya'y 'laging humuhuni na tulad ng sibad,' anupat maliwanag na sa mapanglaw na paraan. Ginamit ng propetang si Jeremias ang nandarayuhang sibad bilang halimbawa nang sawayin niya ang taong-bayan ng Juda dahil hindi nakilala ng mga ito ang panahon ng paghatol ng Diyos.—Isa 38:14; Jer 8:7.

SIBAT. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

SIBECAI. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, isang Husatita. (1Cr 11:26, 29) Sa isang pakikipagdigma laban sa mga Filisteo sa Gob, pinatay ni Sibecai si Sap (Sipai), isa sa malahiganteng mga Repaim, sa gayon ay sinupil ang kaaway. (2Sa 21:18; 1Cr 20:4) Nang organisahin ni David ang buwanang nagririlyebong paglilingkod ng mga hukbo ng bansa, si Sibecai ay inilagay upang mangasiwa sa ikawalong pangkat. (1Cr 27:1, 11) Lumilitaw na tinatawag siyang Mebunai sa 2 Samuel 23:27.

SIBMA. Isang bayan sa S ng Jordan. Kinuha ito ng Israel mula sa Amoritang si Haring Sihon at iniatas sa mga Rubenita na nagkainteres dito dahil sa nakapalibot na mga pastulan. Lumilitaw na tinawag din itong Sebam. (Bil 32:2-5, 37, 38; Jos 13:15, 19, 21) Dati itong isang lunsod ng mga Moabita (ihambing ang Bil 21:25, 26) at naibalik ito sa kanila sa isang di-isiniwalat na panahon. Kilalá ito noon dahil sa mga ubasan at mga bungang pantag-araw nito. (Isa 16:8, 9, 13, 14; Jer 48:32, 46, 47) Hindi alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon ng Sibma (Sebam), bagaman binabanggit ito kasama ng Hesbon at Nebo (Bil 32:3), at ang komentaryo ni Jerome sa Isaias 16:8 ay nagsasabing ito'y mga 500 hakbang lamang mula sa Hesbon. Gayunman, ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Qurn el-Kibsh, na mga 5 km (3 mi) sa KTK ng Hesbon (makabagong Hisban).

SIBOL. Tingnan ang SANGA, SIBOL.

SIBOLET. Tingnan ang SHIBOLET.

SIBRAIM. Isang hilagaang hangganang dako na nakatala sa pangitain ni Ezekiel tungkol sa manang teritoryo ng Israel. (Eze 47:15-17) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito, bagaman ipinapalagay ng ilan na ito ay nasa lugar ng Hums, sa T ng Hamat sa Sirya. Maaaring ito rin ang Separvaim.

SIBUYAS [sa Heb., *ba·tsal'*]. Isang halamang *biennial* (nabubuhay nang dalawang taon), may bulbo at matapang ang lasa anupat ang mga dahon ay payat na parang tubo. Ang sibuyas (*Allium cepa*) ay isa sa mga pagkaing ninasa ng haluang pulutong at ng mga Israelita noong nasa ilang sila pagkatapos silang mapalaya mula sa Ehipto. (Bil 11:4, 5) Sa lupaing iyon kung saan nabihag ang Israel, ang mga sibuyas ay malawakang itinatanim. Binabanggit pa nga ng Griegong istoryador na si Herodotus (II, 125) ang isang inskripsiyon kung saan ang sibuyas ay nakatalang kasama ng mga pagkaing inilaan sa mga trabahador sa isang piramideng Ehipsiyo. Sa Ehipto, ang mga sibuyas, kadalasang itinatali nang bungkus-bungkos, ay inihandog sa mga bathala, bagaman hindi pinahintulutan ang mga saserdote na kainin ang mga iyon. Ang mga sibuyas ng Ehipto ay inilalarawang malambot, anupat mas madaling matunaw sa tiyan kaysa sa iba pang mga uri, at manamis-namis sa halip na matapang, o maaskad, ang lasa.

SICAR. Isang lunsod ng Samaria kung saan matatagpuan ang bukal ni Jacob. Ito'y "malapit sa parang na ibinigay ni Jacob kay Jose na kaniyang anak" sa kapaligiran ng Sikem. (Ju 4:5, 6; ihambing ang Jos 24:32.) Sa Syriac Sinaitic codex, "Sikem" ang mababasa halip na "Sicar." Gayunman, "Sicar" ang salin na sinusuportahan ng pinakamahuhusay na manuskritong Griego. Ipinakikita ng ilang sinaunang di-Biblikal na mga manunulat na magkaiba ang Sikem at ang Sicar; hindi naman gayon ang ginawa ng iba. Batay sa mga paghuhukay kamakailan, pansamantalang iniuugnay ng ilan ang Sicar sa nayon ng 'Askar, na 0.7 km (0.4 mi) sa HHS ng bukal ni Jacob at mga 1 km (0.6 mi) sa HS ng Sikem.

SIDIM, MABABANG KAPATAGAN NG.

Isang libis na iniuugnay ng Kasulatan sa Dagat Asin (Dagat na Patay). (Gen 14:3) Noong mga araw ni Abraham, dito nakipagbaka kay Haring Kedorlaomer ng Elam at sa tatlong kaalyado nito ang mapaghimagsik na mga hari ng Sodoma, Gomorra, Adma, Zeboiim, at Zoar. Matapos matalo, ang mga hari ng Sodoma at Gomorra ay tumakas. Ngunit ang ilan sa kanilang mga hukbo ay nahulog sa nagkalat na "mga hukay ng bitumen" sa lugar na iyon.—Gen 14:4, 8-10.

Naniniwala ang ilan na ang Mababang Kapatagan ng Sidim ay ang tulad-lawang bahagi ng Dagat na Patay sa T ng Peninsula ng Lisan. Naniniwala sila na dati itong matabang libis na lumubog nang maglaon, marahil ay dahil sa paglindol o dahil sa pagbabago ng topograpiya nang puksain ng Diyos ang Sodoma, Gomorra, at ang buong Distrito. (Gen 19:24, 25) Pana-panahon ay mayroon pa ring lumulutang na mga materyang may bitumen sa mabababaw na katubigan doon.—Tingnan ang DAGAT ASIN.

SIDON, MGA SIDONIO. Ang panganay na anak ni Canaan na si Sidon ang pinagmulan ng mga Sidonio. Ang daungang bayan ng Sidon ay ipinangalan sa kanilang ninuno, at sa loob ng maraming taon ay ito ang pangunahing lunsod ng mga taga-Fenicia, na siyang tawag ng mga Griego sa mga Sidonio. Sa ngayon ay kilala ang lunsod bilang Saida.

Isang kolonya ng mga Sidonio ang namayan din mga 35 km (22 mi) sa T ng Sidon at tinawag nilang Tiro ang lugar na iyon. Sa kalaunan ay nahigitan ng Tiro ang Sidon sa maraming aspekto, ngunit hindi nito kailanman lubos na naiwala ang pagkakakilanlan nito bilang isang pamayanang Sidonio. Kung minsan, ang hari ng Tiro ay tinatawag na "hari ng mga Sidonio" (1Ha 16:31), at kadalasan ang Tiro at Sidon ay magkasamang binabanggit sa hula. (Jer 25:22; 27:3; 47:4; Joe 3:4; Zac 9:2) Sa pagitan ng dalawang lunsod ay naroon ang Zarepat, "na sakop ng Sidon" at kung saan pinakain si Elias ng isang babaing balo noong panahon ng isang mahabang taggutom.—1Ha 17:9; Luc 4:25, 26.

Ang Sidon ay dating itinuturing na H hangganan ng mga bansang Canaanita. (Gen 10:19) Pagkatapos na malupig ni Josue ang mga hari ng hilagang Canaan (na tinugis hanggang sa "mataong Sidon" sa H), ang lupain ay hinati-hati sa siyam at kalahating tribo na hindi pa tumatanggap ng takdang bahagi. Nang panahong iyon, ang lupain sa ilalim ng kontrol ng Sidon ay hindi pa nakukuha. (Jos 11:8; 13:2, 6, 7; Bil 32:33) Tinanggap ng Aser ang mga baybaying kapatagan sa mismong T ng Sidon, at gaya ng inihula, ang teritoryo ng Zebulon ay nakalatag na ang 'kaniyang dulong bahagi ay sa dakong Sidon,' samakatuwid nga, sa H bahagi ng Lupang Pangako. (Jos 19:24, 28; Gen 49:13) Gayunman, sa halip na palayasin ng mga Aserita ang mga Sidonio mula sa kanilang teritoryong iniatas ng Diyos, naging kontento sila na mamayang kasama ng mga ito. (Huk 1:31, 32; 3:1, 3) Noong kapanahunan ng mga Hukom, kinuha ng tribo ni Dan ang Lais, posibleng isang kolonyang Sidonio, at binago ang pangalan nito at ginawang Dan. Maliwanag na madaling naisagawa ang pananakop, sapagkat ang bayan ay "tahimik at walang pangamba," sa gayon ay hindi sila nakahanda laban sa pagsalakay. (Huk 18:7, 27-29) Binabanggit din ang Sidon may kaugnayan sa sensus na kinuha noong mga araw ni David. —2Sa 24:6.

Palibhasa'y isang daungang lunsod na kinaroroonan ng dalawa sa iilang daungan sa baybayin ng Fenicia, ang Sidon ay naging isang bantog na sentro ng kalakalan kung saan nagtatagpo ang mga pulutong na naglalakbay sa katihan at ipinakikipagpalit ang kanilang mga paninda sa mga produktong lulan ng mga sasakyang paroo't parito sa mga ruta ng barko sa Mediteraneo. Kabilang sa mga Sidonio ang mayayamang mangangalakal, mga dalubhasang magdaragat, at matitipunong tagapagsagwan. (Isa 23:2; ihambing ang Eze 27:8, 9.) Ang mga Sidonio ay bantog din sa kanilang kasanayan sa paggawa ng kristal at sa kanilang paghahabi at pagtitina ng tela. Kilalá rin sila sa kanilang kakayahan bilang mga mamumutol ng kahoy at mga magtotroso. —1Ha 5:6; 1Cr 22:4; Ezr 3:7.

Ang Relihiyong Sidonio at ang Resulta Nito. Kung tungkol sa relihiyon, ang mga Sidonio ay balakyot; ang mahahalay na pagpapakasasa sa sekso may kaugnayan sa diyosang si Astoret ay prominenteng bahagi ng kanilang pagsamba. Ang mga Israelita, palibhasa'y pinahintulutan ang mga Sidonio na manatiling kasama nila, nang maglaon ay nasilong sumamba sa kanilang huwad na mga diyos. (Huk 10:6, 7, 11-13) Ang ilan sa mga babaing banyaga na napangasawa ni Solomon ay mga Sidonio, at ang mga ito ang gumanyak sa hari na sumunod sa kasuklam-suklam na diyosa ng pag-aanak na si Astoret. (1Ha 11:1, 4-6; 2Ha 23:13) Ginawa rin ni Haring Ahab ang masama sa paningin ni Jehova sa pamamagitan ng pag-aasawa kay Jezebel, ang anak ng isang Sidoniong hari. Buong-sigasig namang itinaguyod ni Jezebel ang huwad na pagsamba sa Israel.—1Ha 16:29-33; 18:18, 19.

Ipinainom sa mga Sidonio ang poot ni Jehova, una ay sa pamamagitan ng pakikinig sa mga kapahayagan ng kaniyang mga propeta, at nang maglaon ay sa pamamagitan ng pagkapuksa na inilapat ng mga kamay ng mga Babilonyo at ng iba pa. (Isa 23:4, 12; Jer 25:17, 22; 27:1-8; 47:4; Eze 28:20-24; 32:30; Joe 3:4-8; Zac 9:1-4) Iniuulat ng sekular na kasaysayan na ang mga imperyo ng Babilonya, Persia, Gresya, at Roma ay halinhinang nagpuno sa Sidon.

Kasaysayan ng Sidon Noong Unang Siglo C.E. Ngunit sa kabila ng tiwaling paraan ng pagsamba ng mga Sidonio, ang kasalanan nila ay hindi kasimbigat niyaong sa suwail na Israel. Kaya naman sinabi ni Jesus na higit na matitiis ng mga tao ng Sidon ang Araw ng Paghuhukom kaysa sa mga Judiong iyon ng Corazin at Betsaida na nagtakwil kay Jesus bilang Mesiyas. (Mat 11:20-22; Luc 10:13, 14) Pagkalipas ng ilang panahon, nang naglalakbay si Jesus sa distrito sa palibot ng Sidon, isang babaing taga-Fenicia ang nagpakita ng pananampalataya sa kaniya. (Mat 15:21-28; Mar 7:24-31) Gayunman, ang karamihan sa 'mga pulutong' na pinagaling ni Jesus noong una, kabilang na ang ilan mula sa palibot ng Tiro at Sidon, ay tiyak na mga Judio o mga proselita. (Mar 3:7, 8; Luc 6:17) Sa kaniyang unang paglalakbay patungong Roma bilang isang bilanggo, pinahintulutan si Pablo na dumalaw sa mga kapatid sa Sidon.—Gaw 27:1, 3.

Sa mga kadahilanang hindi binanggit sa kasaysayan, 'ibig makipag-away' ni Herodes Agripa I sa mga Sidonio, na tinutustusan noon ng pagkaing nagmumula sa hari. Nang magtakda ng isang araw upang isaayos ang mga bagay-bagay at nang pinupuri ng mga Sidonio si Herodes sa pagsasalita sa "tinig ng isang diyos, at hindi ng tao," sinaktan siya ng anghel ni Jehova anupat kaagad siyang kinain ng mga uod.—Gaw 12:20-23.

SIGASIG. Tingnan ang MAPANIBUGHUIN, PANINIBUGHO.

SIGUANA [sa Heb., *chasi·dhah';* sa Ingles, *stork*]. Ang pangalan ng ibong ito ay anyong pambabae ng salitang Hebreo para sa "isa na matapat; isa na may maibiging-kabaitan." (Ihambing ang 1Sa 2:9; Aw 18:25, tlb sa *Rbi8*.) Bagay na bagay sa siguana ang deskripsiyong ito, yamang kilalá ito sa magiliw na pangangalaga nito sa kaniyang mga inakáy at sa katapatan nito sa kaniyang panghabang-buhay na kapareha.

Ang siguana ay isang malaking ibon na mahahaba ang binti at mahilig lumakad sa tubig; kahawig ito ng ibis at kandangaok. Ang *white stork* (*Ciconia ciconia*) ay may puting balahibo maliban sa mga balahibong panlipad ng mga pakpak nito, na makintab na itim. Ang isang adultong siguana ay maaaring umabot sa taas na 1.2 m (4 na piye). Ang haba ng katawan nito ay halos 1.2 m (4 na piye) at ang kahanga-hangang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo ay maaaring umabot nang hanggang 2 m (6.5 piye). Ang mahaba at pulang tuka nito, na malapad sa puno at matulis sa dulo, ay ginagamit ng siguana sa pagkakalkal ng mga palaka, isda, o maliliit na reptilya sa putikan. Bukod sa maliliit na nilalang sa tubig, kumakain din ito ng tipaklong at balang at kung minsa'y pati ng nabubulok na mga bagay at basura. Kasama ang siguana sa talaan ng maruruming nilalang na ipinagbawal kainin ng mga Israelita ayon sa tipang Kautusan.—Lev 11:19; Deu 14:18.

Nang sawayin ng propetang si Jeremias ang apostatang bayan ng Juda na hindi kumilala sa panahon ng paghatol ni Jehova, itinawag-pansin niya sa kanila ang siguana at ang iba pang mga ibon na 'nakaaalam nang lubos sa kanilang mga takdang panahon.' (Jer 8:7) Kapag nandarayuhan, ang siguana ay regular na dumaraan sa Palestina at Sirya mula sa pantaglamig na mga tahanan nito sa Aprika, anupat dumarating bilang malalaking kawan kapag Marso at Abril. Dalawang uri ng siguana ang matatagpuan sa Israel, ang *white stork* at ang *black stork* (*Ciconia nigra*). Ang *white stork* lamang ang pana-panahong nananatili sa rehiyong iyon upang magparami, anupat kadalasa'y namumugad sa mga punungkahoy at pati sa mga istrakturang gawa ng tao. Ang *black stork,* na tinawag nang gayon dahil sa itim na ulo, leeg, at likod nito, ay mas karaniwan sa mga libis ng Hula at Bet She'an at naghahanap ito ng mga punungkahoy upang doon mamugad. Binanggit ng salmista ang mga siguanang namumugad sa matataas na puno ng enebro.—Aw 104:17.

Bilang paghahambing sa di-nakalilipad na avestruz at sa mataas-lumipad na siguana, tinanong ni Jehova si Job: "Pumagaspas ba nang may kagalakan ang pakpak ng babaing avestruz, o mayroon ba siyang mga bagwis ng siguana at mga balahibo nito?" (Job 39:13) Ang mga bagwis ng siguana ay malalapad at malalakas, palibhasa ang pangalawahin at pangatluhing mga balahibo ng pakpak nito ay halos kasinghahaba rin ng pangunahing mga balahibo ng pakpak, anupat lalong lumalapad ang mga pakpak ng siguana para makalipad ito nang matayog at matagalan. Kahanga-hangang pagmasdan ang isang lumilipad na siguanang pumapaimbulog gamit ang malalakas na pakpak nito, habang ang leeg nito'y nakaderetso at ang mahahabang binti nito'y nakaunat nang tuwid sa likuran. Sa pangitain ni Zacarias, ang dalawang babae na nakitang may dalang takal ng epa na naglalaman ng babaing tinatawag na "Kabalakyutan" ay inilalarawang may "mga pakpak na gaya ng mga pakpak ng siguana." (Zac 5:6-11) Ang binanggit na "hangin sa kanilang mga pakpak" (tal 9) ay katugma rin ng humahagibis na tunog na likha ng hanging tumatagos sa mga bagwis ng siguana. Habang sila'y lumilipad, ang dulo ng pangunahing mga balahibo ng kanilang pakpak ay naghihiwa-hiwalay upang magkaroon ng mga puwang sa mga dulo ng mga pakpak, sa gayo'y nakokontrol ang daloy ng hangin sa ibabaw ng mga pakpak at nakatutulong sa kanilang paglipad.

SIHON. Isang Amoritang hari noong panahong malapit na ang Israel sa Lupang Pangako. Noon, ang kaharian ni Sihon ay umabot mula sa agusang libis ng Jabok, sa hanggahan ng nasasakupan ni Haring Og, hanggang sa agusang libis ng Arnon, at mula sa Ilog Jordan pasilangan tungo sa disyerto. Ang kabiserang lunsod niya ay ang Hesbon, sa S ng hilagaang dulo ng Dagat na Patay. (Bil 21:23, 24; Jos 12:2, 3) Inagaw ni Sihon ang lupain ng Moab sa H ng Arnon, at lumilitaw na nagpuno siya sa Midian, sapagkat ang mga pinuno ng Midian ay tinatawag na "mga duke ni Sihon." (Bil 21:26-30; Jos 13:21) Nang magsugo ang Israel ng mga mensahero upang humingi ng pahintulot kay Sihon na dumaan sa kaniyang kaharian sa daan ng hari at nangangakong hindi magnanakaw ng anuman mula sa mga Amorita, hindi sila pinahintulutan ni Sihon at pagkatapos ay tinipon niya ang kaniyang hukbo upang harangan ang Israel. Tinalo siya sa Jahaz at pinatay.—Bil 21:21-24; Deu 1:3, 4; 2:24-35; 3:2, 6.

Ang kahalagahan ng tagumpay ng Israel laban kay Sihon ay makikita sa bagay na binabanggit ito nang maraming ulit sa kasaysayan ng Israel, kasama ng pagkatalo ng mga Ehipsiyo sa Dagat na Pula. Paminsan-minsan ay ginamit ito ni Moises, ni Jepte, ng isang salmista, at ng mga Levitang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon bilang nakapagpapatibay-loob na halimbawa ng mga tagumpay ni Jehova alang-alang sa kaniyang tapat na bayan. (Bil 21:34; Deu 31:4; Huk 11:19-22; Ne 9:5, 22; Aw 135:9-12; 136:18, 19) Ang mga ulat hinggil dito ang nagudyok kay Rahab at sa mga Gibeonita na makipagpayapaan sa Israel. (Jos 2:10; 9:9, 10) Ang lupain ni Sihon ay hinati-hati sa mga tribo nina Ruben at Gad.—Bil 21:25, 31, 32; Deu 29:7, 8; Jos 13:8-10, 15-28.

SIHOR [mula sa Ehipsiyo, nangangahulugang "Maliit na Lawa ni Horus"]. Maliwanag na ang pinakasilangang sanga ng Ilog Nilo sa rehiyon ng Delta. Sa apat na paglitaw nito sa tekstong Hebreo, ang Sihor ay laging iniuugnay sa Ehipto. (Jos 13:3, "sanga ng Nilo"; 1Cr 13:5, "ilog"; Isa 23:3; Jer 2:18) Samantalang itinuturing ito ng ilang komentarista na katumbas ng "agusang libis ng Ehipto" (Bil 34:5), na kadalasang iniuugnay sa Wadi el-ʽArish, TK ng Gaza, lumilitaw na mas iniuugnay ito ng Jeremias 2:18 at Isaias 23:3 sa Ehipto at sa Nilo kaysa sa nabanggit na agusang libis, o *wadi*. Ang teksto sa Isaias na tumutukoy sa "binhi ng Sihor" ay waring partikular na kumakapit sa isang batis na tuluy-tuloy ang agos (*na·harʹ*) sa halip na sa isa na umaagos nang pana-panahon lamang (*na'chal*). Dahil dito ang Sihor, kahit man lamang sa dalawang tekstong ito, ay mas madalas na iniuugnay sa pinakasilangang sanga ng Nilo (matapos itong mahati-hati tungo sa ilang sanga pagdating sa rehiyon ng Delta). Ang lokasyong ito ang maaaring dahilan kung bakit tinutukoy ito bilang "nasa tapat ng [samakatuwid nga, nasa S ng o sa gawing S ng] Ehipto," gaya ng nasa Josue 13:3.

Gayunman, ang huling tekstong nabanggit ay bahagi ng paglalarawan sa lupaing sasakupin pa lamang ng mga Israelita pagkatapos ng unang mga kampanya sa ilalim ng pangunguna ni Josue, na sumasaklaw hanggang sa H sa "pagpasok sa Hamat." (Jos 13:1-6) Yaong mga sang-ayong iugnay ito sa Wadi el-ʽArish ay nagsasabi na sa ibang bahagi ng Kasulatan, ang mga hangganan ng mana ng Israel ay binanggit na mula sa "agusang libis ng Ehipto" hanggang sa "pagpasok sa Hamat." (Bil 34:2, 5, 7, 8) Gayunman, sa Josue 13:3, itinuturing sa ilang salin (*RS, NW*) na ang pagtukoy sa Sihor ("sanga ng Nilo," *NW*) ay bahagi ng karagdagang pananalita na nagbibigay ng makasaysayang impormasyon hinggil sa kung hanggang saan umabot sa TK ang lupain ng mga Canaanita. Salig sa bagay na ito, sa halip na ilarawan ang teritoryong lulupigin, maaaring ipinakikita lamang ng teksto na ang mga Canaanita ay minsang nanirahan hanggang sa pinakasilangang hanggahan ng mismong Ehipto.

Sa katulad na paraan, mapapansin ang isang pagkakatulad sa pagitan ng pagtukoy sa pagtitipon ni David sa bayan ng Israel mula sa Sihor ("sa ilog ng Ehipto," *NW*) hanggang sa Hamat (nang sinisikap niyang iahon ang kaban ng tipan sa Jerusalem) at ng pagtitipon ng bayan noong mga araw ni Solomon mula sa "pagpasok sa Hamat hanggang sa agusang libis ng Ehipto." (1Cr 13:5; 1Ha 8:65) Maaaring ang paliwanag dito ay na sa huling nabanggit na kalagayan (panahon ni Solomon), inilalahad ng ulat ang aktuwal na mga hangganan ng mga tirahan ng mga Israelita. Ang pook sa pagitan ng Wadi el-ʽArish at ng silangang sanga ng Nilo ay pangunahin nang disyertong teritoryo at lupain ng mababababang pananim, kaya ang *wadi* na ito, o agusang libis, ay wastong palatandaan ng hangganan ng teritoryong angkop panahanan ng mga Israelita, samantalang sa unang nabanggit na kalagayan (kay David), maaaring ang inilalarawan ay ang buong pook na pinamumuhayan ng mga Israelita, ang pook na aktuwal na pinamumunuan ni David, na talagang umabot sa hanggahan ng Ehipto.

Bago pa man si David, tinugis na ni Haring Saul ang mga Amalekita hanggang sa Sur, "na nasa tapat ng Ehipto" (1Sa 15:7), at ang lupaing nasasakupan na tinanggap ni Solomon sa pamamagitan ni David ay sinasabing umabot sa "hangganan ng Ehipto." (1Ha 4:21) Kaya, bagaman ang teritoryong aktuwal na ipinamahagi sa mga tribo ng mga Israelita ay hindi umabot hanggang sa ibayo pa ng "agusang libis ng Ehipto," waring hindi ito salungat sa pag-uugnay ng Sihor sa isang "sanga ng Nilo" sa Josue 13:3 at sa "ilog ng Ehipto" sa 1 Cronica 13:5.

Ang salitang "Sihor" ay hindi lumilitaw sa Genesis 15:18, kung saan ipinangako ni Jehova kay Abraham ang lupaing mula sa "ilog ng Ehipto hanggang sa malaking ilog, na ilog ng Eufrates." Kaya, dito rin ay may tanong kung "ang ilog [isang anyo ng *na·harʹ*] ng Ehipto" ay tumutukoy sa isang bahagi ng Nilo o sa "agusang libis [*na'chal*] ng Ehipto" (ang Wadi el-ʽArish). Ang kasagutan ay nakasalalay sa kung ang inilarawan ni Jehova rito ay ang aktuwal na lugar na ipinamahagi bilang mana ng tribo o kung ang tinukoy niya ay ang buong rehiyon na pinamunuan ng kahariang Israelita sa pinakamalawak na sakop nito. Kung ang tinutukoy ay ang unang nabanggit, ang tekstong ito ay malamang na kumakapit sa Wadi el-ʽArish; kung ang huling nabanggit naman, sa Sihor. —Tingnan ang EHIPTO, AGUSANG LIBIS NG.

SIHOR-LIBNAT. Naniniwala sina Eusebius at Jerome na ang Sihor-libnat noong una ay pangalan ng dalawang lugar, ang Sihor *at* ang Labanath. Gayunman, lumilitaw na ito'y isang ilog sa hangganan ng Aser. (Jos 19:24-26) Iniuugnay ng ilang heograpo ang Sihor-libnat sa Nahr ez-Zerqa (Nahal Tanninim), na umaagos patungo sa Dagat Mediteraneo mga 10 km (6 na mi) sa T ng Dor.

SI JEHOVA ANG ATING KATUWIRAN. Ang pananalitang isinalin mula sa dalawang salitang *Yehwah′ Tsidh·qe′nu,* na matatagpuan sa Jeremias 23:6 at 33:16.

Ang Jeremias 23:5, 6 ay isang Mesiyanikong hula na naglalarawan sa panghinaharap na hari na sisibol mula sa linya ni David at "maglalapat ng katarungan at katuwiran sa lupain." Yamang mamamahala siya bilang kinatawan ng Diyos (gaya ni David, at ng iba pa, na umupo "sa trono ni Jehova" bilang pinahirang hari ng Diyos; 1Cr 29:23), ang hula ay nagsasabi, "Ito ang kaniyang pangalan na itatawag sa kaniya, Si Jehova Ang Ating Katuwiran." Walang saligan para unawain ito, gaya ng ginagawa ng ilan, na diumano'y si Jesus na Mesiyas at si Jehova ay iisa, anupat bumubuo ng iisang Diyos. Ipinakikita ito ng katulad na Mesiyanikong hula sa Jeremias 33:14-16 kung saan ang gayunding pananalita ay ikinakapit sa Jerusalem, sa pagsasabing: "At ito ang itatawag sa kaniya, Si Jehova Ang Ating Katuwiran." Sa nabanggit na dalawang kaso, ipinakikita ng pananalitang ito na ang pangalan ng Diyos na Jehova, na inilagay kapuwa sa kaniyang ipinangakong hari at sa kabiserang pinili niya, ay garantiya na nagtataglay ng katuwiran ang mga ito. Karagdagan pa, ang katarungan at katuwirang nagmumula sa mga ito o ipinakikita ng mga ito ay resulta ng lubos na debosyon kay Jehova at sa kaniyang kalooban, na nagbubunga naman ng pagpapala at patnubay ni Jehova.

SI JEHOVA MISMO AY NAROROON. Ang pananalitang ito ay salin ng *Yehwah′ Sham′mah,* na ikinapit sa lunsod na nakita ng propetang si Ezekiel sa kaniyang pangitain na nakaulat sa mga kabanatang 40 hanggang 48. (Eze 48:35) Ang lunsod sa pangitain ay inilarawan bilang parisukat (4,500 mahabang siko ang bawat gilid [2,331 m; 7,650 piye]) at may 12 pintuang-daan, na bawat isa ay may pangalan ng isa sa mga tribo ng Israel. (Eze 48:15, 16, 31-34) Ang lunsod sa pangitain ng hula ni Ezekiel ay magiging ukol sa "buong sambahayan ng Israel." (Eze 45:6) Ang pangalang Jehova-Shamah, o "Si Jehova Mismo ay Naroroon," ay tumutukoy sa makasagisag na pagkanaroroon ng Diyos gaya ng ipinahahayag sa ibang mga teksto, halimbawa ay sa Awit 46:5; 132:13, 14; Isaias 24:23; Joel 3:21; at Zacarias 2:10, 11. Sa mga talatang ito, si Jehova, na 'sa langit ng mga langit ay hindi magkasya,' ay tinukoy na para bang tumatahan sa isang lunsod o lugar sa lupa.—1Ha 8:27; tingnan din ang PINUNO.

SIKEM [Balikat [ng Lupain]].

1. Anak ng Hivitang pinuno na si Hamor. (Gen 33:19; Jos 24:32) Nang manirahan si Jacob malapit sa lunsod ng Sikem (tingnan ang Blg. 4), nagsimulang makisama ang kaniyang anak na si Dina sa mga babae ng lunsod na ito. Nakita ng lalaking si Sikem, na inilarawan bilang "ang pinakamarangal sa buong sambahayan ng kaniyang ama," si Dina at kaniyang "sinipingan siya at hinalay siya." Pagkatapos ay inibig niya si Dina at ninais niyang mapangasawa ito. Ngunit nagalit ang mga anak ni Jacob sa nangyari at "may panlilinlang" nilang sinabi na tanging sa mga tuling lalaki lamang sila makagagawa ng mga kaayusan sa pag-aasawa. Pumayag sa kundisyong ito si Sikem at ang kaniyang amang si Hamor, at kinumbinsi nila ang mga Sikemita na magpatuli. Gayunman, bago gumaling sa pagkakatuli ang mga lalaki ng Sikem, sinalakay ng mga anak ni Jacob na sina Simeon at Levi ang lunsod, at pinatay nila si Hamor, si Sikem, at ang lahat ng iba pang mga lalaki.—Gen 34:1-31.

2. Anak ni Gilead na mula sa tribo ni Manases. Si Sikem ang naging ulo ng pamilya ng mga Sikemita, na hindi dapat ipagkamali sa mga Canaanitang nanirahan sa Sikem.—Bil 26:28, 30, 31; Jos 17:2.

3. Anak ni Semida na mula sa tribo ni Manases.—1Cr 7:19.

4. Isang sinaunang lunsod na iniuugnay sa Nablus o, partikular na, sa kalapit na Tell Balata. (Aw 60:6; 108:7; LARAWAN, Tomo 1, p. 530) Palibhasa'y nasa S dulo ng makitid na libis na bumabagtas sa pagitan ng Bundok Gerizim at Bundok Ebal, ang Tell Balata ay mga 48 km (30 mi) sa H ng Jerusalem. Mayroon itong saganang suplay ng tubig, at sa gawing S lamang ng lugar na ito'y may matabang kapatagan. Noong sinaunang panahon, kontrolado ng Sikem ang S-K at H-T na mga daan na tumatalunton sa gitnang Palestina. (Ihambing ang Huk 21:19.) Yamang wala itong bentaha sa militar dahil hindi ito nakatayo sa isang bundok, umasa ang lunsod sa mga kuta nito para sa seguridad.—Huk 9:35.

Nang unang pumasok si Abram (Abraham) sa Lupang Pangako, naglakbay siya hanggang sa "kinaroroonan ng Sikem" at nagkampo malapit sa malalaking punungkahoy ng More, kung saan siya nagtayo ng isang altar nang maglaon. (Gen 12:6-9) Pagkaraan ng halos dalawang siglo, si Jacob, pagkabalik niya mula sa Padan-aram, ay nagkampo sa tapat ng Sikem at bumili ng lupain dito. Bilang reaksiyon sa panghahalay ni Sikem na anak ni Hamor sa kanilang kapatid na si Dina, pinatay ng mga anak ni

Jacob na sina Simeon at Levi ang mga lalaki ng lunsod. (Gen 33:18–34:31) Sa utos ng Diyos, nilisan ni Jacob ang Sikem, ngunit bago niya ginawa iyon, kinuha niya ang lahat ng mga banyagang diyos at mga hikaw ng kaniyang sambahayan at ibinaon niya ang mga ito sa ilalim ng malaking punungkahoy na malapit sa Sikem. (Gen 35:1-4) Nang maglaon, ang mga anak ni Jacob ay ligtas na nakapagpastol ng kanilang mga kawan malapit sa lunsod na ito. Tiyak na iyon ay dahil may epekto pa rin sa karatig na mga bayan ang "pangingilabot sa Diyos," na humadlang sa kanila noon kung kaya hindi nila tinugis si Jacob.—Gen 35:5; 37:12-17.

Nang pumasok ang mga inapo ni Jacob, ang mga Israelita, sa Lupang Pangako pagkaraan ng mahigit sa dalawang siglong paninirahan sa Ehipto, inilibing nila ang mga buto ni Jose "sa Sikem sa bahagi ng parang na binili ni Jacob mula sa mga anak ni Hamor." (Jos 24:32) Gayunman, sa kaniyang pagtatanggol sa harap ng mga Judio, sinabi ni Esteban na inilibing si Jose "sa libingan na binili ni Abraham . . . mula sa mga anak ni Hamor sa Sikem." (Gaw 7:16) Marahil ay hindi kumpleto ang pananalita ni Esteban. Kung kukumpletuhin ito, ang pananalita ni Esteban ay maaaring kabasahan ng: 'Si Jacob ay bumaba sa Ehipto. At siya ay namatay; at gayundin ang ating mga ninuno, at inilipat sila sa Sikem at inilagay sa libingan na binili ni Abraham kapalit ng isang halaga ng salaping pilak [at doon sa binili] mula sa mga anak ni Hamor sa Sikem.' (Gaw 7:15, 16) May posibilidad din na, yamang si Jacob ay apo ni Abraham, ang pagbili ay ipinatungkol kay Abraham dahil siya ang patriyarkang ulo. Ito'y halimbawa ng paggamit ng pangalan ng ninuno para tukuyin ang mga inapo, gaya ng paggamit nang maglaon sa pangalang Israel (Jacob) at sa iba pang mga pangalan.—Ihambing ang Os 11:1, 3, 12; Mat 2:15-18.

Sa mga takdang bahagi ng mga tribo sa Lupang Pangako, waring ang Sikem ay nasa teritoryo ng Manases, anupat mga 3 km (2 mi) sa HK ng hanggahang bayan ng Micmetat. (Jos 17:7) Yamang ang Sikem ay inilalarawang nasa "bulubunduking pook ng Efraim," maaaring ito'y isang nakapaloob na Efraimitang lunsod sa teritoryo ng Manases. (Jos 16:9; 1Cr 6:67) Nang maglaon, ang lunsod na ito'y iniatas sa mga Levita kasama ng iba pang mga Efraimitang lunsod at binigyan ng sagradong katayuan bilang isang kanlungang lunsod. (Jos 21:20, 21) Nang malapit nang mamatay si Josue, tinipon niya ang lahat ng mga tribo ng Israel sa Sikem, anupat pinatibay-loob sila na maglingkod kay Jehova.—Jos 24:1-29.

Bagaman nakipagtipan ang mga Israelita sa Sikem na itataguyod nila ang tunay na pagsamba, nagsimulang sumamba kay Baal-berit ang mga naninirahan sa lunsod na ito. (Huk 8:33; 9:4) Sinuportahan din nila ang mga pagsisikap ni Abimelec (ang anak ni Hukom Gideon at ng Sikemitang babae nito) na maging hari. Ngunit, sa kalaunan, naghimagsik sila laban kay Haring Abimelec. Upang sugpuin ang kanilang paghihimagsik, winasak ni Abimelec ang lunsod at hinasikan niya ito ng asin, marahil ay bilang sagisag ng pagnanais niyang matiwangwang ito nang panghabang-panahon.—Huk 8:31-33; 9:1-49; ihambing ang Aw 107:33, 34; tingnan ang ABIMELEC Blg. 4; BAAL-BERIT.

Nang maglaon ay muling itinayo ang Sikem. Yamang dito itinalaga si Rehoboam bilang hari, ipinakikita nito na ang Sikem ay naging isang mahalagang lunsod. (1Ha 12:1) Pagkatapos na mahati ang kaharian, si Jeroboam, na unang hari ng hilagang kaharian, ay gumawa ng pagtatayo sa Sikem at lumilitaw na namahala siya mula roon sa loob ng ilang panahon. (1Ha 12:25) Pagkaraan ng maraming siglo, noong 607 B.C.E., pagkatapos wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem, may mga lalaki mula sa Sikem na dumating sa Jerusalem para sumamba.—Jer 41:5.

SIKEMITA, MGA [Ni (Kay) Sikem]. Ang mga inapo ni Manases sa pamamagitan ni Sikem.—Bil 26:29, 31.

SIKERON. Isang lugar sa hangganan ng Juda. (Jos 15:1, 11) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Tell el-Ful, mga 5 km (3 mi) sa HK ng Ekron (Khirbet el-Muqanna' [Tel Miqne]), na binanggit kasama nito sa ulat ng Josue.

SIKLO [sa Ingles, *shekel*]. Ang saligang Hebreong yunit ng timbang (1Sa 17:5, 7; Eze 4:10; Am 8:5) at ng halaga ng salapi. Batay sa katamtamang bigat ng mga 45 piraso ng may-ukit na siklong panimbang, ang siklo ay maaaring 11.4 g (0.403 onsa avdp; 0.367 onsa t). Ang isang siklo ay katumbas ng 20 gerah (Bil 3:47; 18:16), at may katibayan na ang 50 siklo ay katumbas naman ng isang mina. (Tingnan ang MINA.) Kung kakalkulahin ayon sa makabagong halaga, ang isang siklong pilak ay magkakahalaga ng $2.20, at ang isang siklong ginto naman ay $128.45.

Kadalasan na, ang siklo ay binabanggit kaugnay ng pilak o ginto. (1Cr 21:25; Ne 5:15) Bago nagpasimula ang paggamit ng mga barya, mga piraso ng pilak (at, sa ilang kaso, ginto) ang ginagamit noon bilang salapi, anupat tinitimbang ang mga iyon sa panahon ng transaksiyon. (Gen 23:15, 16; Jos 7:21) Kung minsan, ang mga bagay na may kaugnayan sa tabernakulo ay binabanggit batay sa siklo "ayon sa siklo ng dakong banal." (Exo 30:13; Lev 5:15; 27:2-7, 25) Maaaring ito'y upang idiin na ang timbang ng mga iyon ay dapat na eksakto o, marahil,

dapat na kaayon ng isang pamantayang panimbang na ginagamit sa tabernakulo.

Karaniwan nang ipinapalagay na ang mga "pirasong pilak" na madalas banggitin sa Hebreong Kasulatan ay mga siklong pilak, ang pamantayang yunit ng salapi. (Huk 16:5; 1Ha 10:29; Os 3:2) Pinatototohanan ito ng *Septuagint* (kung saan magkapareho ang mga salitang Griego para sa 'pirasong pilak' sa Genesis 20:16 at para sa 'siklo' sa Genesis 23: 15, 16) at maging ng mga Targum. Ayon sa Jeremias 32:9, nagbayad ang propeta ng "pitong siklo at sampung pirasong pilak" para sa isang bukid. Marahil ay isa lamang itong legal na pormula na nangangahulugang 17 siklong pilak (*AS, Da, NE, RS*), o posibleng ito ay nangangahulugang pitong siklong *ginto* at sampung siklong pilak.

Maaaring ipinahihiwatig sa 2 Samuel 14:26 na may "maharlikang" siklo na iba pa sa pangkaraniwang siklo, o maaaring ang tinutukoy nito ay isang pamantayang panimbang na ginagamit sa maharlikang palasyo.

SIKO [sa Ingles, *cubit*]. Isang panukat ng haba na halos katumbas ng distansiya na mula sa siko hanggang sa dulo ng hinlalato. (Deu 3:11) May mga pahiwatig na karaniwang ginagamit noon ng mga Israelita ang isang siko na mga 44.5 sentimetro (17.5 pulgada), at ibinabatay rito ang mga kalkulasyon sa publikasyong ito. Bilang halimbawa, sinasabi sa Siloam Inscription na 1,200 siko ang haba ng paagusan ng tubig na itinayo ni Haring Hezekias. Alinsunod sa makabagong mga sukat, ang paagusang ito ay may habang 533 m (1,749 na piye). Kaya, kung kakalkulahin mula sa aktuwal na mga numerong ito, ang isang siko ay magiging katumbas ng 44.4 sentimetro (17.49 pulgada). Gayundin, maraming gusali at nababakurang lugar na nahukay sa Palestina ang masusukat sa pamamagitan ng buong mga bilang [*whole number*] ng yunit na ito, anupat nagbibigay ng karagdagang saligan upang ang siko ay tuusin na mga 44.5 sentimetro (17.5 pulgada).

Maliwanag na gumamit din ang mga Israelita ng isang mas malaking siko na mas mahaba nang isang sinlapad-ng-kamay (7.4 sentimetro; 2.9 pulgada) kaysa sa "karaniwang" siko. Ang mas malaking sikong ito na mga 51.8 sentimetro (20.4 pulgada) ang tinutukoy sa mga sukat ng templo sa pangitain ni Ezekiel. (Eze 40:5) Maaaring mayroon ding isang maikling siko na mga 38 sentimetro (15 pulgada), anupat sinukat mula sa siko hanggang sa mga bukó ng nakakuyom na kamay.—Huk 3:16, tlb sa *Rbi8.*

SIKOMORO [sa Heb., *shiq·mah'*]. Ang punong ito na binanggit sa Hebreong Kasulatan ay hindi kamag-anak ng mga sikomoro ng Hilagang Amerika, na isang uri ng punong platano. Maliwanag na ito rin ang puno ng "igos-mulberi" sa Lucas 19:4. Ang bunga ng punong ito (*Ficus sycomorus*) ay katulad niyaong sa karaniwang igos, ngunit ang mga dahon nito ay kahawig ng mga dahon ng mulberi. Tumataas ito nang 10 hanggang 15 m (33 hanggang 50 piye), matibay ito, at maaaring mabuhay nang ilang daang taon. Di-gaya ng karaniwang igos, ang sikomoro (igos-mulberi) ay isang *evergreen.* Bagaman ang mga dahon nito na hugis-puso ay mas maliliit kaysa sa mga dahon ng puno ng igos, ang mga iyon ay makapal at tumutubo nang pakalát, at ang punong ito ay nakapaglalaan ng mainam na lilim. Dahil dito, malimit itong itinatanim sa mga tabi ng daan. Ang maikli at matabang katawan nito ay kaagad na nag-uusbong ng mga sanga at ang mabababang sanga nito ay tumutubong malapit sa lupa, kaya naman ang punungkahoy na ito na nasa kahabaan ng tabi ng daan ay madaling naakyat ng maliit na lalaking gaya ni Zaqueo upang makita niya si Jesus.—Luc 19:2-4.

Ang mga igos nito ay tumutubo nang kumpulkumpol at mas maliliit kaysa sa mga bunga ng karaniwang puno ng igos at mas mababa ang uri kaysa sa mga iyon. Sa ngayon, kaugalian ng mga Ehipsiyo at ng mga taga-Ciprus na nag-aalaga ng mga puno ng sikomoro (igos-mulberi) na tusukin ng pako o ng iba pang matulis na instrumento ang hilaw na bunga nito upang ito ay makain. Ang pagsugat, o pagtusok, sa mga igos ng sikomoro habang manibalang ang mga ito ay nagpapabilis sa pagsingaw ng *ethylene gas,* na nagpapadali naman (nang tatlo hanggang walong ulit) sa paglaki at pagkahinog ng bunga. Mahalaga ito yamang kung hindi gagawin iyon ay mabububot ang bunga at mananatili itong matigas o kaya naman ay pipinsalain ito ng parasitikong mga putakti na pumapasok sa bunga at tumitira roon upang magparami. Binibigyang-linaw nito ang hanapbuhay ng propetang si Amos, na naglarawan sa kaniyang sarili bilang isang "tagapag-alaga ng kawan at *tagaputi* ng mga igos ng mga puno ng sikomoro."—Am 7:14.

Bukod sa tumutubo ito sa Libis ng Jordan (Luc 19:1, 4) at sa palibot ng Tekoa (Am 1:1; 7:14), lalo nang maraming puno ng sikomoro sa mabababang lupain ng Sepela (1Ha 10:27; 2Cr 1:15; 9:27), at bagaman ang kalidad ng bunga ng mga ito ay hindi kapareho niyaong sa karaniwang puno ng igos, itinuring itong mahalaga ni Haring David anupat ang mga taniman sa Sepela ay inilagay niya sa ilalim ng pangangalaga ng isang punong administrador. (1Cr 27:28) Maliwanag na maraming puno ng sikomoro (igos-mulberi) sa Ehipto noong panahon ng Sampung Salot, at sa ngayon, ang mga ito ay

patuloy na pinagkukunan ng pagkain. (Aw 78:47) Ang kahoy nito ay may kalambutan at hindi siksik at lubhang nakabababa kaysa sa kahoy ng sedro, ngunit napakatibay nito at nagamit nang husto sa pagtatayo. (Isa 9:10) May mga kabaong ng mga momya na gawa sa kahoy ng sikomoro na natagpuan sa mga libingan sa Ehipto at nasa mabuting kalagayan pa rin ang mga iyon pagkaraan ng mga 3,000 taon.

SILA. Pangalan ng isang di-matukoy na lugar sa sinaunang Jerusalem. Si Haring Jehoas ay pinaslang "sa bahay ng Gulod, sa daan na palusong sa Sila."—2Ha 12:20.

SILANGAN. Ang salitang ito ay isinalin mula sa Hebreong *miz·rach′,* literal na nangangahulugang "sikatan ng araw" (Deu 3:27; 1Cr 4:39), at mula sa mga pangngalang hinalaw sa pandiwang *qa·dham′,* nangangahulugang "nasa harap." (Eze 48:2) Kaugalian noon ng mga Hebreo na humarap sa sikatan ng araw kapag inaalam nila ang direksiyon, na nangangahulugang ang S ay nasa harap nila, ang K ay nasa likuran, ang H ay nasa kaliwa, at ang T ay nasa kanan.

Kung minsan, ang *qe′dhem* ay ginagamit upang tumukoy sa pasilangang direksiyon, gaya sa Genesis 11:2. Sa ibang mga pagkakataon ay nangangahulugan ito ng "silangan" ng iba pang bagay, gaya sa Bilang 34:11, kung saan lumilitaw ang pananalitang "silangan ng Ain." Sa iba pa ring mga pagkakataon, tumutukoy ito sa lugar na nasa S at HS ng Israel. Kabilang dito ang mga lupain ng Moab at Ammon, ang Disyerto ng Arabia, ang Babilonia, Persia, Asirya, at Armenia.

Ang iba't ibang grupo ng mga tao na naninirahan sa mga lupaing tinukoy ng salitang "silangan" ay tinawag na "mga anak ng Silangan." Si Job ay tinawag na pinakadakila sa lahat ng "mga taga-Silangan," o "mga anak ng Silangan." (Job 1:3) Nanirahan siya sa isang lugar sa silangan. Nang pumaroon si Jacob sa Mesopotamia upang humanap ng mapapangasawa, sinasabing pumaroon siya sa lupain ng "mga taga-Silangan," o "mga anak ng Silangan." (Gen 29:1) Ang mga tao sa dakong S ng Israel ay tinawag ding "mga anak ng Silangan," o "mga taga-Silangan," gaya sa Hukom 6:3; 8:10.

Sa Palestina, ang hanging S ay mainit na hanging humihihip mula sa mga disyertong lupain sa S at mapaminsala sa mga pananim. (Eze 19:12) Ito ang saligan ng pananalitang 'punuin ang tiyan ng isa ng hanging silangan.'—Job 15:2.

Ang tabernakulo, ang mga templo ni Solomon at ni Zerubabel, at ang ikalawang templo na muling itinayo ni Herodes ay pawang nakaharap sa S. (Bil 3:38) Ang templo sa pangitain ni Ezekiel ay nakaharap sa gawing silangan. (Eze 47:1) Samakatuwid, ang pagdating ni Jehova at ni Kristo sa templo ay aasahang mula sa S.

Sa Isaias 46:11, si Ciro, ang Persianong hari, ay tinutukoy bilang nanggagaling sa "silangan" (*KJ*), o "sikatan ng araw" (*NW*). Ang mga ulat na inihulang manggagaling sa "silangan" (*KJ*) ay, sa literal, mula sa "sikatan ng araw," o *miz·rach′.* (Dan 11:44) Sa aklat ng Apocalipsis, muling tinukoy sina Dario at Ciro bilang ang makalarawang "mga haring mula sa sikatan ng araw" may kaugnayan sa pagkatuyo ng makasagisag na Eufrates sa panahon ng paghatol sa Babilonyang Dakila.—Apo 16:12, 19.

Ang mga astrologong dumalaw kay Jesus pagkapanganak sa kaniya ay nanggaling sa direksiyon ng Babilonya, mula sa "mga silanganing bahagi." (Mat 2:1) Nang sabihin nila na nakita nila ang kaniyang bituin "sa silangan [sa Gr., *a·na·to·lei′,* sa literal, "sikatan"]," gaya ng sinasabi sa ilang salin ng Bibliya, hindi nila ibig sabihin na iyon ay sa gawing S ng kanilang lupain kundi nakita nila iyon mula sa Silangan o noong naroon sila sa Silangan.—Mat 2:2, tlb sa *Rbi8.*

SILANGANG PINTUANG-DAAN. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

SILANGANING DAGAT. Tingnan ang DAGAT ASIN.

SILAS, SILVANO [mula sa Lat., nangangahulugang "Kagubatan; Kakahuyan"]. Isang nangungunang miyembro ng unang-siglong kongregasyong Kristiyano sa Jerusalem, isang propeta, at kasamahan ni Pablo sa kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero. Lumilitaw na isa siyang mamamayang Romano. (Gaw 15:22, 26, 27, 32, 40; 16:19, 25, 37, 38) Malamang na ang pangalang Silvano, na masusumpungan sa mga liham nina Pablo at Pedro, ay anyong Latin ng pangalang Griego na Silas, na ginamit ni Lucas sa Mga Gawa.

Pinili ng kongregasyon sa Jerusalem si Silas upang samahan sina Bernabe at Pablo pabalik sa Antioquia, Sirya, upang dalhin sa kongregasyon doon ang pasiya may kinalaman sa pagtutuli.—Gaw 15:22, 30-32.

Hindi tiyak kung si Silas ay nanatili sa kapaligiran ng Antioquia o bumalik sa Jerusalem. Ang ilang manuskrito ay may Gawa 15:34, na kababasahan: "Ngunit minabuti ni Silas na manatili pa roon." Ngunit ang talatang ito ay wala sa pinakaprominenteng mga manuskrito. (Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*) Anuman ang nangyari, si Silas ay nasa Antioquia sa pasimula ng ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero. Mula roon, siya at si Pablo ay naglakbay sa H at sa K na dumaraan sa Sirya, pagkatapos ay sa

Cilicia at sa iba pang mga pook ng Asia Minor. Sumama si Timoteo sa kanila sa Listra at si Lucas naman sa Troas.

Palibhasa'y inanyayahan sila sa Macedonia sa pamamagitan ng isang panaginip na ibinigay kay Pablo, tumigil muna sila sa Filipos. Sa pamilihan doon, sina Silas at Pablo ay hinampas ng mga pamalo dahil sa utos ng mga mahistrado sibil at inilagay sila sa mga pangawan ng bilangguan, ngunit noong kinagabihan, habang sila ay nananalangin at umaawit ng mga awit, isang lindol ang nagkalag ng kanilang mga gapos ng bilangguan at ang mga pinto ng kulungan ay nabuksan. Labis na natakot ang tagapagbilanggo at nang makinig siya kina Pablo at Silas ay naging isang Kristiyano, anupat hinugasan ang kanilang mga sugat na tinamo sa pambubugbog.—Gaw 15:41–16:40.

Nagtagumpay ang kanilang ministeryo sa Tesalonica at Berea, kung saan pansamantalang naiwan sina Silas at Timoteo samantalang pumaroon naman si Pablo sa Atenas at Corinto. (Gaw 17:1, 10, 14-16; 18:1) Nang maabutan nina Silas at Timoteo si Pablo sa Corinto nang dakong huli, patuloy nilang tinulungan si Pablo. Habang naroon ay sumama sila kay Pablo sa pagsulat ng dalawang liham sa mga taga-Tesalonica. (1Te 1:1; 2Te 1:1) Hindi na muling binanggit si Silas sa mga makasaysayang salaysay ng mga paglalakbay ni Pablo.

Pagkaraan ng ilang taon, noong mga 62-64 C.E., isinulat ni Pedro ang kaniyang unang liham mula sa Babilonya "sa pamamagitan ni Silvano," maliwanag na nangangahulugang gumanap si Silvano bilang kalihim ni Pedro. Inilarawan siya roon bilang "isang tapat na kapatid," at malamang na siya ang Silvano na dating kasama ni Pablo.—1Pe 5:12.

SILEM [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makipagpayapaan; magbayad; gumanti"]. Huling binanggit sa apat na anak ni Neptali na nakatalang kabilang sa "mga pangalan ng mga anak ni Israel na pumaroon sa Ehipto." (Gen 46:8, 24) Siya ang pinagmulan ng pantribong pamilya ng mga Silemita. (Bil 26:49, 50) Sa 1 Cronica 7:13 ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Salum sa tekstong Masoretiko, bagaman Silem ang matatagpuan sa pitong manuskritong Hebreo.

SILHI. Ama ni Azuba, na asawa ni Asa at ina ni Jehosapat.—1Ha 22:41-43; 2Cr 20:31.

SILHIM. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21, 32) Waring ito rin ang Saruhen, na nakatalang kabilang sa mga lunsod sa teritoryo ng Juda na pag-aari ng Simeon. (Jos 19:1, 6) Lumilitaw na sa talaan sa 1 Cronica 4:31, tinatawag ding Saaraim ang lunsod na ito. Ipinapalagay na ito ay ang Tell el-Far'ah (Tel Sharuhen), na mga 35 km (22 mi) sa K ng Beer-sheba.

SILID-BUBUNGAN. Tingnan ang BAHAY.

SILID SA ITAAS. Tingnan ang BAHAY.

SILO. Tingnan ang BITAG.

SILOA [Tagapagpadala]. Waring ang pangalang Siloa ay tumukoy sa isang padaluyan o kanal sa Jerusalem. Isang sinaunang kanal ang umaagos mula sa bunganga ng yungib ng Bukal ng Gihon pababa sa Libis ng Kidron. Lumiligid ito sa dulo ng TS burol at nagtutungo sa isang tipunang-tubig sa pinagsasalubungan ng mga libis ng Hinom at Tyropoeon. Palibhasa'y may dahilig na mga 4 o 5 mm bawat metro (wala pang 0.2 pulgada bawat yarda), ang agos ng kanal na ito ay mabagal at banayad, na tumutugma sa "tubig ng Siloa na umaagos nang banayad." Sa Isaias 8:6, ang pagtukoy sa "tubig ng Siloa" ay makasagisag at lumalarawan sa pinagmumulan ng tunay na kaligtasan at katiwasayan.

SILOAM [mula sa Heb., nangangahulugang "Ipinadala; Isinugo"]. Isang tipunang-tubig sa Jerusalem. Dito pinaghugas ni Jesu-Kristo ang isang lalaking bulag upang makakita. (Ju 9:6, 7, 11; LARAWAN, Tomo 2, p. 950) Natuklasan sa mga kamakailang paghuhukay ang isang tipunang-tubig noong unang siglo, na ang tubig ay nagmumula sa bukal ng Gihon, mga 100 m (330 piye) sa TS ng Birket Silwan (tinatawag ding Tipunang-tubig ng Siloam), at naniniwala ang mga arkeologo na ito ang tipunang-tubig na iyon. *Trapezoid* ang hugis nito, at may mga baytang ito sa di-bababa sa tatlong gilid nito. Ang isang gilid ay may habang 70 m (225 piye), pero hindi pa nahuhukay nang buo ang tipunang-tubig.

May kinalaman sa inskripsiyon ng Siloam, tingnan ang HEZEKIAS; gayundin ang LARAWAN, Tomo 1, p. 960.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, maliwanag na alam na alam ng karamihan na ang "tore sa Siloam" ay bumagsak at pumatay ng 18 katao. Iminumungkahi na ang toreng ito ay nasa Ophel Ridge, ngunit hindi alam kung saan ang aktuwal na lokasyon nito sa Jerusalem.—Luc 13:4.

SILSA [Ikatlo; Tatlong Bahagi]. Isang magiting at makapangyarihang pinuno sa tribo ni Aser; anak o inapo ni Zopa.—1Cr 7:36, 37, 40.

SILVANO. Tingnan ang SILAS, SILVANO.

SIMBALO. Noong panahon ng Bibliya, isa itong panugtog na pinupukpok o pinag-uumpog at nakakatulad ng makabagong mga simbalo; isinasaliw ito sa alpa, trumpeta, at iba pang mga panugtog. (2Sa

6:5; 1Cr 15:28; 2Cr 5:12, 13) Ang dalawang salitang Hebreo para sa simbalo (*tsel·tselim′* at *metsil·ta′yim*) ay nagmula sa salitang-ugat na *tsa·lal′,* nangangahulugang "mangilabot; manginig." (1Sa 3:11; Hab 3:16) Ayon sa 1 Cronica 15:19, ang mga simbalong para sa templo ni Jehova ay yari sa tanso, ngunit bukod dito ay wala nang iba pang paglalarawan ang Kasulatan hinggil sa mga iyon. May nasumpungang isang pares ng simbalo sa isang sinaunang libingan ng mga Ehipsiyo, at maaaring kahawig ng mga ito ang mga simbalo sa Bibliya. Humigit-kumulang ay 14 na sentimetro (5.5 pulgada) ang diyametro ng mga ito anupat may mga hawakan sa gitna, at yari sa tanso na hinaluan ng kaunting pilak.

Ipinahihiwatig ng Awit 150:5 na maaaring mahigit sa isang uri ng simbalo ang kilala noon sa Israel. Ang unang paglitaw ng termino sa tekstong ito ay naglalarawan ng "mga simbalo na may malamyos na tunog," samantalang ang ikalawang paglitaw ay tumutukoy sa "mga tumataguntong na simbalo." Yamang ang bawat taludtod ng talata 3 at 4 ng awit na ito ay tumutukoy sa isa o mahigit pang iba't ibang uri ng mga panugtog, posible na maging ang dalawang taludtod sa talata 5 ay tumutukoy una sa mas maliliit at tumataginting na mga simbalo at, ikalawa, sa mga simbalong mas malalaki ang diyametro anupat mas malakas at mas mababa ang tono kapag mapuwersang pinag-uumpog.

Ginamit ng apostol na si Pablo ang "isang tumataguntong na simbalo" bilang sagisag upang ilarawan ang kawalang-saysay ng pagsasalita ng isang tao ng mga wika, kung wala itong pag-ibig. (1Co 13:1) Gayunman, ang iba pang mga pagtukoy sa mga simbalo, bukod pa sa mga nabanggit na, ay may kaugnayan sa pagsamba kay Jehova. (1Cr 13:8; 16:5, 42; 25:1, 6; 2Cr 29:25; Ezr 3:10; Ne 12:27) Kapag may kaugnayan sa paglilingkod sa templo, mga sinanay na Levita ang mga manunugtog. (1Cr 16:4, 5, 42) Bagaman mas naniniwala ang ilang iskolar na ang simbalo ay isang panugtog na para lamang sa mga Levita o sa mga saserdote, maaaring ipinahihiwatig naman ng Awit 150:1, 5 na ginagamit din ito ng iba pang mga tao: "Purihin ninyo si Jah! . . . Purihin ninyo siya ng mga simbalo."

SIMEA [posibleng pinaikling anyo ng Semaias, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"].

1. Isang Meraritang Levita.—1Cr 6:29, 30.

2. Ninuno ng manunugtog sa templo na si Asap sa Levitikong pamilya ni Gerson (Gersom).—1Cr 6:1, 39, 43; Exo 6:16.

3. Ang ikatlong anak ni Jesse, samakatuwid nakatatandang kapatid ni David.—1Cr 2:13, 15; 20:7; tingnan ang SHAMAH Blg. 2.

4. Isang lalaking ipinanganak ni Bat-sheba kay David. (1Cr 3:5) Sa ibang dako ay tinatawag siyang Samua.—2Sa 5:14; 1Cr 14:4.

SIMEAH [posibleng pinaikling anyo ng Semaias, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"].

1. Anak ni Miklot, isang Benjamita na kamaganak ng mga ninuno ni Haring Saul; tinatawag ding Simeam.—1Cr 8:32; 9:35-39.

2. Isa pang pangalan ng kapatid ni David na si Shamah.—1Sa 16:9; 2Sa 13:3, 32; tingnan ang SHAMAH Blg. 2.

SIMEAM. Anak ni Miklot, na lumilitaw na nanirahan sa Jerusalem. Ang Benjamitang ito ay kamag-anak ng mga ninuno ni Haring Saul. (1Cr 9:35-39) Tinatawag siyang Simeah sa 1 Cronica 8:32.

SIMEAT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "makinig; pakinggan"]. Isang babaing Ammonita na ang anak ay isa sa mga pumaslang kay Haring Jehoas ng Juda.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:25, 26.

SIMEATEO, MGA. Isang Kenitang pamilya ng mga eskriba na naninirahan sa Jabez. Hindi alam kung ano ang kaugnayan nila sa mga talaangkanan ni Juda.—1Cr 2:55.

SIMEI [posibleng pinaikling anyo ng Semaias, nangangahulugang "Narinig (Pinakinggan) ni Jehova"].

1. Ikalawang binanggit na anak ni Gerson (Gersom); apo ni Levi. (Exo 6:16, 17; Bil 3:17, 18; 1Cr 6:16, 17) May ilang Simeitang pamilya ng mga Levita na nagmula sa kaniya.—Bil 3:21-26; 1Cr 23:7, 10, 11; Zac 12:13.

2. Isang Rubenita na ang inapong si Beerah, isang pinuno, ay dinala sa pagkatapon ng Asiryanong si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III).—1Cr 5:1, 4-6.

3. Isang Meraritang Levita.—1Cr 6:29.

4. Isang Gersonitang Levita; ninuno ni Asap.—1Cr 6:39, 42.

5. Isang Benjamita na ang siyam na anak (o mga inapo) ay mga ulo ng mga sambahayan ng mga ninuno na naninirahan sa Jerusalem. (1Cr 8:1, 19-21, 28) Lumilitaw na tinatawag siyang Sema sa 1 Cronica 8:13, na doon ay ipinakikilala siya bilang isang ulo ng pamilya sa Aijalon.

6. Isang Simeonita, na anak ni Zacur; nagkaroon siya ng 16 na anak na lalaki at 6 na anak na babae.—1Cr 4:24-27.

7. Isa sa mga kapatid ni David.—2Sa 21:21; tingnan ang SHAMAH Blg. 2.

8. Isang inapo ni Gerson sa pamamagitan ni Ladan. Noong panahon ng paghahari ni David, ang tatlong anak (o mga inapo) ni Simei ay mga ulo ng mga Levitang pamilya.—1Cr 23:8, 9.

9. Ulo ng ikasampung pangkat ng mga Levitang manunugtog; anak ni Jedutun.—1Cr 25:1, 3, 17.

10. Tagapag-alaga ng mga ubasan ni David; isang Ramatita.—1Cr 27:27.

11. Isang matapat na tagasuporta ni Haring David na tumangging sumali sa pakikipagsabuwatan ni Adonias. (1Ha 1:8) Ipinapalagay na siya rin ang Simei na inatasan bilang kinatawan sa pagkain ni Haring Solomon sa teritoryo ng Benjamin; anak ni Ela. —1Ha 4:7, 18.

12. Isang Benjamita na mula sa nayon ng Bahurim. Si Simei, na anak ni Gera, mula sa isang pamilya sa sambahayan ni Haring Saul, ay nagkimkim ng sama ng loob laban kay David sa loob ng maraming taon pagkamatay ni Saul at matapos alisin ang pagkahari mula sa sambahayan nito. Nakasumpong si Simei ng pagkakataon upang ilabas ang kaniyang matagal nang kinukuyom na poot nang si David at ang pangkat nito ay tumakas mula sa Jerusalem dahil sa paghihimagsik ni Absalom. Bahagya lamang sa gawing S ng Bundok ng mga Olibo, naglakad si Simei na kaalinsabay nila habang hinahagisan niya sila ng mga bato at sinasabuyan sila ng alabok at isinusumpa si David. Humingi si Abisai kay David ng pahintulot na patayin si Simei, ngunit tumanggi si David, anupat umaasa na marahil ay pangyayarihin ni Jehova na ang sumpa ni Simei ay maging pagpapala. —2Sa 16:5-13.

Sa pagbabalik ni David, nang mabaligtad naman ang pangyayari, si Simei at isang libong iba pang mga Benjamita ang unang sumalubong sa kaniya, anupat yumukod si Simei sa harap niya at nagpahayag ng pagsisisi sa mga kasalanan nito. Muling ninais ni Abisai na patayin si Simei, ngunit muli ay hindi pumayag si David, anupat sa pagkakataong ito ay sumumpang hindi niya ito papatayin. (2Sa 19:15-23) Gayunman, bago mamatay si David, sinabihan niya si Solomon na ‘ibabang may dugo sa Sheol ang mga uban’ ni Simei.—1Ha 2:8, 9.

Sa pasimula ng kaniyang paghahari, tinawag ni Solomon si Simei at inutusan itong lumipat sa Jerusalem at huwag umalis sa lunsod; kung aalis siya sa lunsod, siya ay papatayin. Sumang-ayon si Simei sa mga kundisyong ito, ngunit pagkaraan ng tatlong taon ay umalis siya sa lunsod upang bawiin ang dalawa sa kaniyang mga alipin na tumakas patungo sa Gat. Nang malaman ang paglabag na ito, tinawag ni Solomon si Simei upang pagsulitin dahil sa pagsira nito sa kaniyang sumpa kay Jehova at inutusan si Benaias na patayin ito.—1Ha 2:36-46.

13. Isang Levitang inapo ni Heman na nagpabanal ng kaniyang sarili at tumulong sa pagtatapon ng maruruming bagay na inalis mula sa templo sa pasimula ng paghahari ni Hezekias. (2Cr 29:12, 14-16) Malamang na siya rin ang Blg. 14.

14. Ang Levitang ikalawa sa pangangasiwa sa pag-iimbak ng bukas-palad na mga abuloy at mga ikapu na dinadala sa templo noong panahon ng paghahari ni Hezekias. (2Cr 31:11-13) Malamang na siya rin ang Blg. 13.

15. Ninuno ni Mardokeo; tribo ni Benjamin.—Es 2:5.

16. Kapatid ni Gobernador Zerubabel; inapo ni David sa tribo ni Juda.—1Cr 3:19.

17. Isa sa mga Levita na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak nang sawatain sila ni Ezra dahil sa pakikipag-alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga banyaga.—Ezr 10:10, 11, 23, 44.

18, 19. Dalawang Israelita, ang isa ay anak ni Hasum at ang isa ay anak ni Binui, mga nagpaalis din sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak. —Ezr 10:33, 38, 44.

SIMEITA, MGA [Ni (Kay) Simei]. Mga inapo ni Simei, ang anak ni Gerson at apo ni Levi. (Exo 6:16, 17) Nang kunin ang unang sensus sa ilang, ang mga Simeita at mga Libnita (“ang mga pamilya ng mga Gersonita”) ay may mga rehistrado na may kabuuang bilang na 7,500. (Bil 3:20b-22) Ang mga Simeita ay nagkampong kasama ng mga Libnita sa “likuran ng tabernakulo,” samakatuwid nga, sa dakong K. Bilang mga Gersonita, kabilang sa kanilang Levitikong mga tungkulin ang pagbubuhat, pagtatayo, at pagmamantini ng tabernakulo at ng mga pantakip nito, gayundin ng mga tabing ng looban, ng mga pantabing (kapuwa sa pasukan ng looban at sa tolda), at ng mga pantoldang panali.—Exo 26:1, 7, 14, 36; 27:9, 16; Bil 3:23-26.

Si Simei ay nagkaroon ng apat na anak—sina Jahat, Zina, Jeus, at Berias. Ngunit yamang ang dalawa na huling nabanggit ay hindi nagkaroon ng maraming anak, nagsama sila upang maging “isang sambahayan sa panig ng ama ng isang nanunungkulang pangkat.” Binanggit ito noong panahon ni David nang waring hinati-hati sa tatlong pamilyang ito ang iniatas na paglilingkod ng mga Simeita sa tabernakulo. (1Cr 23:6, 7, 10, 11) Sa hula ni Zacarias ay pantanging ibinilang ang pamilya ng mga Simeita sa mga humahagulhol nang may kapaitan dahil sa “Isa na kanilang inulos,” isang hula may kaugnayan kay Jesus.—Zac 12:10-13; Ju 19:37.

SIMEON [Nakikinig].

1. Ang ikalawa sa 12 anak ni Jacob; pinanganlan nang gayon sapagkat, ang sabi ng kaniyang inang si Lea, “*nakinig* si Jehova, sapagkat ako ay kinapopootan kaya ibinigay rin niya sa akin ang isang ito.”

—Gen 29:32, 33; 35:23-26; 48:5; Exo 1:1-4; 1Cr 2: 1, 2.

Nang ang kaniyang amang si Jacob ay nagkakampo malapit sa Sikem, si Simeon, kasama ng kaniyang sumunod na nakababatang kapatid na si Levi, ay nagpamalas ng mapaghiganting galit na labis na mabagsik at malupit. Bagaman di-alam at walang pahintulot ng kanilang ama, pinangahasan nilang ipinaghiganti ang dangal ng kanilang nakababatang kapatid na si Dina sa pamamagitan ng pagpatay sa mga Sikemita, anupat nagdala ito ng sumpa sa buong pamilya ni Jacob.—Gen 34:1-31.

Nang maglaon, nasangkot si Simeon sa paggawa ng masama nang isaplano niya at ng kaniyang mga kapatid na patayin si Jose. (Gen 37:12-28, 36) Hindi binanggit kung si Simeon, bilang ang sumunod sa panganay, ang pasimuno sa pakanang ito laban sa buhay ni Jose. Pagkaraan ng maraming taon, nang sinusubok ni Jose bilang administrador ng pagkain sa Ehipto ang kaniyang mga kapatid, si Simeon ang pinili niya na igapos at ibilanggo hanggang sa madala ng iba pa niyang mga kapatid si Benjamin sa Ehipto.—Gen 42:14-24, 34-36; 43:15, 23.

Bago mamatay si Jacob, nang pinagpapala niya ang kaniyang mga anak, inalaala ni Jacob nang may paghatol ang karahasan nina Simeon at Levi may kaugnayan sa mga Sikemita maraming taon na ang nakararaan, na sinasabi: "Mga kasangkapan ng karahasan ang kanilang mga sandatang pamatay. Sa kanilang matalik na kapisanan ay huwag kang pumasok, O kaluluwa ko. Sa kanilang kongregasyon ay huwag kang makiisa, O kalooban ko, sapagkat sa kanilang galit ay pumatay sila ng mga tao, at sa kanilang sariling kagustuhan ay pinilay nila ang mga toro. Sumpain ang kanilang galit, sapagkat iyon ay malupit, at ang kanilang poot, sapagkat iyon ay kumikilos nang may kabagsikan. Paghahati-hatiin ko sila sa Jacob at pangangalatin ko sila sa Israel." (Gen 49:5-7) Sa gayon ay inalis ni Jacob ang anumang pag-asa ni Simeon na siya ang tatanggap ng pagkapanganay na naiwala ng kaniyang nakatatandang kapatid na si Ruben. Nagkaroon si Simeon ng anim na anak, na ang isa ay mula sa isang babaing Cananita. Gaya ng inihula, hindi magkasanib ang takdang bahagi ng mga tribo ni Simeon at ni Levi, kundi ang dalawang ito ay 'nakakalat'; maging sa teritoryo mismo ng Simeon, ang bahagi nito ay hatihati bilang mga nakapaloob na lunsod sa teritoryo ng Juda.—Gen 46:10; Exo 6:15; 1Cr 4:24; Jos 19:1.

2. Ang tribo ng Israel na nagmula sa mga pamilya ng anim na anak ni Simeon: sina Jemuel, Jamin, Ohad, Jakin, Zohar, at Shaul. (Gen 46:10; Exo 6:15) Noong panahon ng paglalakbay ng Israel sa ilang, nagkampo ang Simeon kasama ng Ruben at Gad sa gawing T ng tabernakulo, at ang tatlong-tribong pangkat na ito ay pinangungunahan ng Ruben. Kapag humahayo, ang pagkakaayos ding ito ng mga tribo ang sinusunod nila, at si Selumiel ang naging pinuno ng Simeon, kapuwa sa kampo at sa hukbo. —Bil 1:4, 6; 2:10-15; 10:18-20.

Lumiit ang Populasyon ng Tribo. Nang kunin ang unang sensus isang taon pagkatapos ng Pag-alis sa Ehipto, ang tribo ni Simeon ay may 59,300 matitipunong lalaki na 20 taóng gulang at pataas na karapat-dapat sa paglilingkod militar. (Bil 1:1-3, 22, 23) Ngunit pagkaraan ng mga 39 na taon, ipinakita ng ikalawang sensus na lubhang kumaunti ang tribo, anupat 22,200 na lamang ang nasa kategoryang iyon. Ito ay mahigit 62 porsiyentong kabawasan, na malaki ang kababaan kaysa sa anumang naranasan ng ibang mga tribo.—Bil 26:1, 2, 12-14.

Hindi binanggit ni Moises ang pangalan ng Simeon sa kaniyang panghuling pagpapala sa Israel. Hindi ito nangangahulugan na hindi pinagpala ang tribo, sapagkat kabilang ito sa panlahatang pagpapala na binigkas nang dakong huli. (Deu 33:6-24, 29) Ang Simeon ang unang binanggit sa mga tribo na inatasang tumayo sa Bundok Gerizim may kaugnayan sa mga pagpapalang bibigkasin.—Deu 27:11, 12.

Tiyak na isinaalang-alang ang lumiit na populasyon ng Simeon nang iatas ang indibiduwal na mga teritoryo sa Lupang Pangako; ang tribo ay hindi binigyan ng hiwalay at buong lupain kundi sa halip ay mga lunsod na nakapaloob sa teritoryo ng Juda. Sa ganitong paraan, ang hula ni Jacob nang mamamatay na siya, na binigkas mahigit 200 taon na ang nakararaan, ay natupad. (Bil 34:16-20; Jos 19:1-9; ihambing ang Gen 49:5-7.) Nakipagtulungan ang Simeon sa Juda sa pag-agaw sa teritoryong ito mula sa mga kamay ng mga Canaanita. (Huk 1:1-3, 17) Nagtalaga rin ng mga nakapaloob na lunsod sa mana ng Simeon para sa tribo ni Levi.—Jos 21:4, 9, 10; 1Cr 6:64, 65.

Binanggit sa Kasaysayan ng Bibliya Nang Dakong Huli. Paminsan-minsan ay binabanggit ang mga Simeonita sa kasaysayan ng Israel nang dakong huli—noong panahon ni David (1Cr 4:24-31; 12:23, 25; 27:16), noong mga araw ni Asa (2Cr 15: 8, 9), at noong panahon ni Josias (2Cr 34:1-3, 6, 7). Ipinakikita ng ulat tungkol sa mga reporma ni Josias na, bagaman ang teritoryo ng Simeon ay nakapaloob sa Juda, ang Simeon ay pumanig sa hilagang kaharian may kaugnayan sa pamamahala at relihiyon. Lumilitaw na noong mga araw ni Hezekias, pinabagsak ng 500 Simeonita ang nalabi sa mga Amalekita at pagkatapos ay nanahanan sila sa lupain ng mga ito.—1Cr 4:41-43.

Sa makahulang mga aklat ng Ezekiel at Apocalipsis, ang pangalan ng Simeon ay lumilitaw kasama ng iba pang mga tribo ng Israel. Sa plano ng Lupang Pangako na nakita ni Ezekiel sa pangitain, ang paha-

bang teritoryo na nakaatas sa Simeon ay nasa pagitan ng Benjamin at ng Isacar, sa T ng "banal na abuloy." Ngunit ang pintuang-daan na nakaatas sa Simeon sa T ng banal na lunsod ay kasama ng mga pintuang-daan ng Isacar at ng Zebulon. (Eze 48:21-25, 28, 33) Sa Apocalipsis kabanata 7, sa pangitain hinggil sa 144,000 na tinatakan, ang Simeon ang ikapitong tribo na nakatala.—Apo 7:7.

3. Ang matuwid at mapagpitagang matandang lalaki na pumasok sa templo noong mismong araw na dalhin doon nina Jose at Maria ang batang si Jesus. Isiniwalat ng Diyos kay Simeon na makikita niya ang Kristo bago siya mamatay. Kaya binuhat niya ang sanggol sa kaniyang mga bisig, pinagpala si Jehova, at habang sumasakaniya ang banal na espiritu, ipinahayag niya sa ina ng bata: "Ang isang ito ay inilagay para sa pagbagsak at sa muling pagbangon ng marami sa Israel." Inihula rin ni Simeon na si Maria ay lubhang mapipighati, na para bang patatagusan ng isang tabak, dahil sa napakasakit na kamatayang daranasin ng anak niyang ito.—Luc 2:22, 25-35.

SIMEONITA, MGA [Ni (Kay) Simeon]. Ang mga inapo ng ikalawang anak ni Jacob na si Simeon. Pagkaraan ng mga 40 taon ng pagpapagala-gala sa ilang, ang populasyon ng kalalakihang Simeonita na 20 taóng gulang at pataas at kuwalipikado sa paglilingkod militar ay 22,200 na lamang, ang pinakamaliit sa 12 tribo. Sila ay nahahati sa limang pangunahing pamilya—ang mga Nemuelita, mga Jaminita, mga Jakinita, mga Zerahita, at mga Shaulita. (Bil 25:14; 26:1, 2, 12-14; Jos 21:4; 1Cr 27:16) Kung mayroon mang mga inapo ang ikaanim na anak na si Ohad nang kunin ang ikalawang sensus na ito, malamang na napakakaunti nila upang maitala bilang isang nakabukod na pamilya.—Gen 46:10; Exo 6:15.

SIMON [mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "makinig; pakinggan"].

1. Si Simon Iscariote, ama ng tagapagkanulo ni Jesus na si Hudas.—Ju 6:71; 13:2, 26.

2. Isa pang pangalan ng apostol na si Pedro. —Mar 3:16; tingnan ang PEDRO.

3. Isang apostol ni Jesu-Kristo, na naiiba kay Simon Pedro sa pamamagitan ng terminong "Cananeo." (Mat 10:4; Mar 3:18) Bagaman posible na dating kabilang si Simon sa mga *Zealot,* isang Judiong partido na salansang sa mga Romano, sa halip, maaaring dahil sa kaniyang sigasig sa relihiyon kung kaya siya tinawag na "ang masigasig," o "ang panatiko."—Luc 6:15, tlb sa *Rbi8;* Gaw 1:13.

4. Isang nakababatang kapatid sa ina ni Jesus. (Mat 13:55; Mar 6:3) Bagaman isang di-sumasampalataya bago ang Kapistahan ng mga Tabernakulo noong 32 C.E. (Ju 7:2-8), maaaring naging isa siyang alagad nang maglaon. Ang mga kapatid ni Jesus sa laman ay kabilang sa pulutong ng mga 120 alagad sa Jerusalem noong kapanahunan ng Pentecostes 33 C.E., bagaman hindi espesipikong binanggit na naroroon si Simon.—Gaw 1:14, 15.

5. Isang Pariseo na sa bahay nito kumain si Jesus. Doon nagpakita sa kaniya ng malaking kabaitan at paggalang ang isang makasalanang babae, na nagpahid sa kaniyang mga paa ng mabangong langis.—Luc 7:36-50.

6. Isang tumatahan sa Betania, tinukoy na isang "ketongin" (marahil ay isang pinagaling ni Jesus), na sa bahay nito kumain si Kristo at ang kaniyang mga alagad, gayundin ang binuhay-muling si Lazaro at ang mga kapatid nitong sina Maria at Marta. Doon pinahiran ni Maria si Jesus ng mamahaling mabangong langis.—Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:2-8.

7. Isang katutubo ng Cirene at ama nina Alejandro at Rufo. Bilang isang nagdaraan na nanggaling sa lalawigan, pinilit si Simon na maglingkod upang tumulong sa pagbubuhat ng pahirapang tulos ni Jesus.—Mat 27:32; Mar 15:21; Luc 23:26; tingnan ang CIRENE, TAGA-CIRENE.

8. Isang mahiko sa lunsod ng Samaria na lubhang pinamangha ang bansa sa kaniyang mga sining ng mahika anupat sinabi ng mga tao tungkol sa kaniya: "Ang taong ito ay siyang Kapangyarihan ng Diyos, na matatawag na Dakila." Dahil sa ministeryo ni Felipe, si Simon ay "naging isang mananampalataya" at nabautismuhan. Nang maglaon, nang matanggap ng mga mananampalataya ang banal na espiritu bilang resulta ng pagpapatong ng mga kamay ng mga apostol na sina Pedro at Juan sa kanila, nagpamalas si Simon ng maling motibo, anupat nag-alok siya ng salapi para sa awtoridad na kailangan upang yaong papatungan niya ng kaniyang mga kamay ay tumanggap ng banal na espiritu. Mariin siyang sinaway ni Pedro, anupat sinabihan si Simon na ang kaniyang puso ay hindi tuwid sa paningin ng Diyos at inudyukan siya na magsisi at manalangin ukol sa kapatawaran. Bilang tugon, hinilingan ni Simon ang mga apostol na ito na magsumamo kay Jehova alang-alang sa kaniya.—Gaw 8:9-24.

9. Isang mangungulti na mula sa Jope na sa bahay nito sa tabi ng dagat ay nanuluyan ang apostol na si Pedro nang maraming araw noong 36 C.E. —Gaw 9:43; 10:6, 17, 32.

SIMRAT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbantay"]. Isang Benjamitang ulo ng pamilya sa Jerusalem; isa sa siyam na anak ni Simei.—1Cr 8:19-21, 28.

SIMRI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbantay"].

1. Simeonitang ninuno ng isa sa mga pinuno na nagpalawak ng teritoryo ng tribo noong mga araw ni Hezekias.—1Cr 4:24, 37-41.

2. Ama ng makapangyarihang lalaki ni David na si Jediael at malamang na ama rin ni "Joha na kaniyang kapatid na Tizita."—1Cr 11:26, 45.

3. Isang Meraritang anak ni Hosa na kabilang sa mga Levitang bantay ng pintuang-daan na pinili sa pamamagitan ng palabunutan para sa atas sa K ng santuwaryo. Bagaman hindi si Simri ang panganay ni Hosa, inatasan siya ng kaniyang ama na maging ulo ng sambahayan sa panig ng ama.—1Cr 26:10, 12, 13, 16.

4. Isa sa mga Levita na tumulong sa pagtatapon ng maruruming bagay na inalis ni Hezekias sa templo; inapo ni Elisapan.—2Cr 29:12-16.

SIMRIT. Isang babaing Moabita na ang anak na si Jehozabad ay isa sa mga pumaslang kay Haring Jehoas ng Juda. (2Cr 24:25, 26) Ang pangalang ito ay lumilitaw sa kasariang panlalaki sa 2 Hari 12:21.—Tingnan ang SOMER Blg. 2.

SIMRON.

1. [Tinikang-palumpong]. Anak ni Isacar. (Gen 46:13; 1Cr 7:1) Kasama siya sa "mga anak ni Israel na pumaroon sa Ehipto." Ang kaniyang mga inapo, ang mga Simronita, ay isa sa mga pamilya ng Isacar.—Gen 46:8; Bil 26:23, 24.

2. [Mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magbantay"]. Isang bayan na ang hari ay sumama sa kompederasyon ng mga Canaanita sa hilaga at natalo ni Josue sa tubig ng Merom. (Jos 11:1, 5, 8; 12:20; tingnan ang SIMRON-MERON.) Ang Simron ay kasama sa takdang bahagi ng tribo ni Zebulon. (Jos 19:10, 15) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Sammuniyeh (Tel Shimron), na mga 8 km (5 mi) sa K ng Nazaret.

SIMRONITA, MGA [Ni (Kay) Simron]. Mga inapo ng anak ni Isacar na si Simron. Noong panahon ng ikalawang sensus sa ilang, ang mga rehistrado ng pamilyang ito, kasama niyaong sa tatlo pang pamilya na bumubuo sa tribong ito, ay may bilang na 64,300.—Bil 26:23-25.

SIMRON-MERON. Isang bayan. Ito ang nasasakupan ng isang haring natalo ni Josue. (Jos 12: 7, 8, 20) Ito marahil ang buong pangalan ng bayan ng Simron, o posibleng pagtukoy ito sa pagkatalo ng hari ng Simron sa tubig ng Merom. (Jos 11:1, 5, 7, 8) Sa ilang manuskrito, pinaghihiwalay ang mga pangalang ito bilang dalawang bayan, Simron at Meron, ngunit walang tinutukoy na lugar ng Meron sa ibang mga talata.

SIMSAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "araw"]. Isang eskriba sa administrasyon ni Rehum, ang punong opisyal ng pamahalaan ng Persianong probinsiya "sa kabilang ibayo ng Ilog" na saklaw pati ang Jerusalem. Nakisama si Simsai sa pagsulat ng liham sa Persianong tagapamahala na si Artajerjes sa pagsisikap na pahintuin ang mga Judio mula sa kanilang gawaing muling pagtatayo sa Jerusalem. Naglabas si Artajerjes ng utos upang pahintuin ang gawain, na ipinagpatuloy naman noong panahon ng paghahari ng kahalili nito, si Haring Dario Hystaspis (Dario I ng Persia).—Ezr 4:8-24.

SIN. Isang pangalang tumutukoy sa isang ilang at sa isang lunsod.

1. Isang pook na ilang. Dito lumipat ang mga Israelita, humigit-kumulang isang buwan pagkatapos ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto, pagkaraan nilang lisanin ang Elim at ang isang lugar na pinagkampuhan nila sa tabi ng Dagat na Pula. Pagkagaling sa ilang na ito, may ilan pa silang mga lugar na pinagkampuhan, kabilang na rito ang Dopka, Alus, at Repidim, bago sila nakarating sa Sinai. (Exo 16:1; 17:1; Bil 33:9-15) Sa Ilang ng Sin bumangon ang bulung-bulungan at mga pagrereklamo sa kampo dahil sa kawalan ng karne. Dito pinangyari ni Jehova na isang kawan ng pugo ang "tumakip sa kampo," at dito kumain ng manna ang mga Israelita sa unang pagkakataon. Noong pagkakataon ding iyon ipinatupad ang kautusan ng Sabbath.—Exo 16:2-30.

Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Ilang ng Sin, bagaman maliwanag na ito'y nasa kahabaan ng TK hanggahan ng Peninsula ng Sinai. Karaniwang pinapaboran ng mga heograpo ang mabuhanging lupain na kilala bilang Debbet er-Ramleh at nasa kahabaan ng paanan ng Talampas ng Sinai. Ang disyertong kapatagang ito ay malapit din sa iminumungkahing lokasyon ng Dopka.

2. Kabilang ang Sin sa mga lunsod ng Ehipto na nakatakdang dumanas ng tabak na dadalhin sa lupaing iyon sa pamamagitan ng kamay ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor. (Eze 30:6, 10, 15, 16) Tinatawag itong "tanggulan ng Ehipto." Tinatanggap ng ilang awtoridad sa ngayon ang pag-uugnay nito sa Pelusium, isang pag-uugnay na matatagpuan sa Latin na *Vulgate*. Ang Pelusium ay isang sinaunang tanggulang lunsod na nasa pangunahing posisyon ng depensa laban sa pagsalakay mula sa kontinente ng Asia. Karaniwang tinatanggap na ang lokasyon nito ay tumutugma sa makabagong-panahong Tell el Farame, isang lugar na mga 32 km (20 mi) sa TS ng Port Said sa baybaying dagat ng Mediteraneo. Kaya naman, masusumpungan ng mga pulutong na naglalakbay o ng mga hukbo na

bumababa sa baybayin ng Filistia ang tanggulang ito na waring nakabantay sa pasukan ng Ehipto. Binabanggit ito ng Asiryanong si Haring Ashurbanipal sa kaniyang mga ulat ng kasaysayan. Sa ngayon, ang sinaunang lugar na ito'y napalilibutan ng buhangin at mga latian.

SIN [שׂ], **SHIN** [שׁ]. Ang ika-21 titik sa alpabetong Hebreo. Ginamit ang titik na ito upang kumatawan sa dalawang tunog, at noong dakong huli, pinag-iba ang mga ito sa pamamagitan ng paggamit ng isang tuldik. Kapag may isang tuldok sa ibabaw ng kaliwang "sungay" [שׂ], binibigkas ito na "s"; kung ang tuldok naman ay nasa ibabaw ng kanang "sungay" [שׁ], binibigkas ito na "sh."

Sa Hebreo, ang bawat isa sa walong talata ng Awit 119:161-168 ay nagsisimula sa titik na ito.

SINAB [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Ang Kaniyang Ama ay si Sin [ang diyos-buwan]"]. Hari ng Adma; isa sa limang monarka sa rehiyon sa timog ng Dagat na Patay. Naghimagsik ang limang ito laban sa pagiging basalyo ni Kedorlaomer ngunit hindi sila nagtagumpay.—Gen 14:1-10.

SINAGOGA. Sa Griegong *Septuagint,* halinhinang ginagamit ang salitang *ek·kle·si′a,* nangangahulugang "kapulungan" o "kongregasyon," at ang salitang *sy·na·go·ge′* (pagtitipun-tipon). Nang maglaon, ang salitang "sinagoga" ay nangahulugang dako o gusali na pinagdarausan ng kapulungan. Gayunman, hindi naman nito lubusang naiwala ang orihinal nitong kahulugan, sapagkat ang Dakilang Sinagoga noon ay hindi isang malaking gusali kundi isang kapulungan ng mga bantog na iskolar, na kinikilalang nagsaayos ng kanon ng Hebreong Kasulatan para sa mga Palestinong Judio. Sinasabing nagpasimula ang Dakilang Sinagoga noong mga araw ni Ezra o ni Nehemias at nagpatuloy hanggang sa panahon ng Dakilang Sanedrin, noong mga ikatlong siglo B.C.E. Ginamit ni Santiago ang salitang sinagoga sa diwa ng isang Kristiyanong pagpupulong o pangmadlang pagtitipon.—San 2:2.

Sa Apocalipsis 2:9 at 3:9, ang "sinagoga" ay tumutukoy sa isang kapulungang pinamumunuan ni Satanas. Mayroon din tayong mababasang "Sinagoga ng mga Pinalaya."—Gaw 6:9; tingnan ang TAONG PINALAYA, TAONG LAYA.

Hindi tiyak kung kailan unang itinatag ang mga sinagoga, ngunit waring iyon ay noong panahon ng 70-taóng pagkakatapon sa Babilonya nang walang templo na umiiral, o kaya'y di-nagtagal pagkabalik mula sa pagkatapon, nang mariing itawag-pansin ni Ezra na saserdote ang pangangailangan ng kaalaman tungkol sa Kautusan.

Noong mga araw ng ministeryo ni Jesu-Kristo sa lupa, ang bawat bayan sa Palestina gaano man kalaki ay nagkaroon ng kani-kaniyang sinagoga, at ang mas malalaking lunsod ay nagkaroon ng mahigit sa isa. Ang Jerusalem ay nagkaroon ng maraming sinagoga. Iniulat pa nga ng Kasulatan ang tungkol sa isang sinagoga na ipinatayo ng isang Romanong opisyal ng hukbo para sa mga Judio. (Luc 7:2, 5, 9) Isa sa pinakamaiinam na natagpuang guho ng sinagoga ay nahukay sa Tell Hum (Kefar Nahum), ang posibleng lokasyon ng sinaunang Capernaum. Noong una ay dalawa ang palapag ng gusaling ito. Iba-iba ang petsang ibinibigay ng mga iskolar para sa sinagogang ito, anupat mula huling bahagi ng ikalawang siglo C.E. hanggang maagang bahagi ng ikalimang siglo C.E. Ang mismong istraktura ay itinayo sa kinaroroonan ng isang mas naunang sinagoga na mula pa noong unang siglo C.E. Ang mas naunang sinagogang iyon, na ang mga guho ay bahagyang nahukay kamakailan, ay may haba na 24.2 m (79.4 piye) at may lapad na 18.5 m (60.7 piye).

Ang isang mahalagang katangian ng mga sinaunang sinagoga ay mayroon itong taguan ng mga balumbon ng Kasulatan. Sa pinakamatandang kaugalian, maliwanag na ang mga balumbon ay itinatago sa labas ng pangunahing gusali o sa isang nakabukod na silid, bilang pag-iingat. Nang maglaon, ang mga ito'y iningatan sa isang nabubuhat na kaban, o kahon, na inilalagay naman sa puwesto niyaon kapag panahon na ng pagsamba. Sa mga sinagoga noong dakong huli, ang kaban na iyon ay naging bahagi ng arkitektura ng mismong gusali, anupat nakakabit o nakasandal sa isa sa mga dingding. Kalapit naman ng kaban at nakaharap sa kongregasyon ang mga upuan para sa mga punong opisyal ng sinagoga at para sa kilaláng mga panauhin. (Mat 23:6) Ang Kautusan ay binabasa mula sa isang mataas na plataporma, na karaniwa'y nasa gitna ng sinagoga. Sa tatlong panig ng platapormang ito ay may lugar na mauupuan o mga bangkô para sa mga tagapakinig, at posibleng may nakabukod na seksiyon doon para sa mga babae. Waring mahalaga ang posisyon ng gusali, anupat tinitiyak na sa Jerusalem nakaharap ang mga mananamba.—Ihambing ang Dan 6:10.

Programa ng Pagsamba. Ang sinagoga ay nagsilbing dako para sa pagtuturo at hindi para sa paghahain. Tanging sa templo ginagawa ang mga paghahain. Lumilitaw na kasama sa mga gawain sa sinagoga ang pagpuri, pananalangin, pagbigkas at pagbabasa ng Kasulatan, gayundin ang pagpapaliwanag at pagpapayo o pangangaral. Itinatampok sa pagbibigay ng papuri ang Mga Awit. Nang maglaon, ang mga panalangin, bagaman may mga bahaging halaw sa Kasulatan, ay naging mahahaba at

ritwalistiko at kadalasa'y binibigkas nang paimbabaw o bilang pakitang-tao.—Mar 12:40; Luc 20:47.

Ang isang pitak ng pagsamba sa sinagoga ay ang pagbigkas sa Shema, o yaong katumbas ng Judiong kapahayagan ng pananampalataya. Nakuha ang pangalan nito sa unang salita ng unang kasulatang binibigkas, "Pakinggan mo [*Shema'*], O Israel: Si Jehova na ating Diyos ay iisang Jehova." (Deu 6:4) Ang pinakamahalagang bahagi ng serbisyo ay ang pagbabasa ng Torah o Pentateuch, na ginagawa tuwing Lunes, Huwebes, at bawat Sabbath. Sa maraming sinagoga, ang buong Kautusan ay nakaiskedyul na basahin sa loob ng isang taon; sa iba naman ang programa ay umaabot nang tatlong taon. Dahil sa pagpapahalagang ito sa pagbabasa ng Torah kung kaya masasabi ng alagad na si Santiago sa mga miyembro ng lupong tagapamahala sa Jerusalem: "Mula noong sinaunang mga panahon, si Moises ay mayroon sa lunsod at lunsod niyaong mga nangangaral tungkol sa kaniya, sapagkat binabasa siya nang malakas sa mga sinagoga sa bawat sabbath." (Gaw 15:21) Binabanggit din ng Mishnah (*Megillah* 4:1, 2) ang kaugalian ng pagbabasa ng mga halaw mula sa mga propeta, tinatawag na mga *haftarah,* at ang pagpapaliwanag sa mga ito. Nang pumasok si Jesus sa sinagoga ng kaniyang sariling bayan ng Nazaret, ibinigay sa kaniya ang isa sa mga balumbon na naglalaman ng mga *haftarah* na babasahin, pagkatapos ay ipinaliwanag niya ang mga iyon, gaya ng kaugalian noon.—Luc 4:17-21.

Kasunod ng pagbabasa ng Torah at ng mga *haftarah,* pati na ang pagpapaliwanag sa mga iyon, ay ang pangangaral o pagpapayo. Mababasa natin na si Jesus ay nagturo at nangaral sa mga sinagoga sa buong Galilea. Iniulat din ni Lucas na "pagkatapos ng pangmadlang pagbabasa ng Kautusan at ng mga Propeta," sina Pablo at Bernabe ay inanyayahang magsalita, upang mangaral.—Mat 4:23; Gaw 13: 15, 16.

Pangangaral ni Pablo. Pagkatapos ng Pentecostes ng 33 C.E. at ng pagkakatatag ng kongregasyong Kristiyano, ang mga apostol, lalo na si Pablo, ay nangaral nang puspusan sa mga sinagoga. Kapag pumapasok si Pablo sa isang lunsod, kadalasa'y pumupunta muna siya sa sinagoga at nangangaral doon. Mga Judio ang una niyang binibigyan ng pagkakataong makarinig ng mabuting balita ng Kaharian. Pagkatapos ay nagtutungo siya sa mga Gentil. Sa ilang kaso, gumugol siya ng mahabang panahon sa sinagoga, anupat nangaral doon sa loob ng ilang Sabbath. Sa Efeso, nagturo siya sa sinagoga sa loob ng tatlong buwan, at nang bumangon ang pagsalansang, inalis niya roon ang mga alagad na nanampalataya at ginamit niya ang awditoryum ng paaralan ni Tirano sa loob ng mga dalawang taon.—Gaw 13:14; 17:1, 2, 10, 17; 18:4, 19; 19:8-10.

Maliwanag na hindi ginagamit ni Pablo ang mga sinagogang Judio bilang mga dako ng pagtitipon para sa kongregasyong Kristiyano. Hindi rin naman siya nagdaraos ng mga pagtitipon kapag Linggo, sapagkat Judiong Sabbath, o araw ng Sabado, ang ginagamit niya sa pangangaral sa mga Judio dahil sa araw na iyon sila nagkakatipon.

Mga Pagkakatulad sa Kristiyano. Hindi naging mahirap para sa unang mga Judiong Kristiyano na magdaos ng maayos at nakapagtuturong mga pagtitipon para sa pag-aaral ng Bibliya yamang may parisan na sila sa mga sinagoga na pamilyar sa kanila noon. Marami tayong makikitang pagkakatulad ng sinagogang Judio at ng kongregasyong Kristiyano. Sa sinagogang Judio, gaya rin sa kongregasyong Kristiyano, walang ibinukod na mga saserdote o klerigo na halos sila lamang ang nagtuturo. Sa sinagoga, sinumang debotong Judio ay makababahagi sa pagbabasa at pagpapaliwanag. Sa kongregasyong Kristiyano naman, ang lahat ay gumagawa ng pangmadlang pagpapahayag at nag-uudyukan sa pag-ibig at sa maiinam na gawa, ngunit sa maayos na paraan. (Heb 10:23-25) Sa sinagogang Judio, ang mga babae ay hindi nagturo ni nagkaroon man ng awtoridad sa mga lalaki; hindi rin ginagawa ng mga babae sa kapulungang Kristiyano ang mga bagay na ito. Nasa Unang Corinto kabanata 14 ang mga tagubilin para sa mga pagtitipon ng kongregasyong Kristiyano, at makikita na ang mga ito'y kahawig na kahawig ng mga pamamaraan sa sinagoga.—1Co 14:31-35; 1Ti 2: 11, 12.

Kung paanong may mga punong opisyal at mga tagapangasiwa sa mga sinagoga, gayundin sa sinaunang mga kongregasyong Kristiyano. (Mar 5:22; Luc 13:14; Gaw 20:28; Ro 12:8) May mga tagapaglingkod o mga katulong sa mga sinagoga, at gayundin naman ang mga Kristiyano sa kanilang anyo ng pagsamba. Noon ay may isa na kung tawagi'y sugo o mensahero ng sinagoga. Bagaman wala itong katumbas sa ulat ng kasaysayan ng sinaunang kongregasyong Kristiyano, isang kahawig na katawagang "anghel" ang nasa mga mensaheng ipinadala ni Jesu-Kristo sa pitong kongregasyon sa Asia Minor.—Luc 4:20; 1Ti 3:8-10; Apo 2:1, 8, 12, 18; 3: 1, 7, 14.

Ang sinagoga ay nagsilbi ring parisan ng mga kapulungang Kristiyano sa sumusunod na mga aspekto: Kinilala ng lokal na mga sinagoga ang awtoridad ng Sanedrin sa Jerusalem, kung paanong kinikilala ng mga kongregasyong Kristiyano ang awtoridad ng lupong tagapamahala sa Jerusalem, gaya ng malinaw na ipinakikita ng Gawa kabanata 15. Sa mga ito, walang ginagawang pangongolekta ng salapi, gayunman, kapuwa sila may probisyon ng pag-

aabuloy para sa kapulungan at sa mga naglilingkod doon at para sa mga dukha.—2Co 9:1-5.

Pareho ring nagsilbing hukuman ang mga ito. Sa sinagoga dinirinig at nilulutas ang maliliit na kasong kinasasangkutan ng mga Judio. Kaya naman, nangatuwiran ang apostol na si Pablo na dapat hayaan ng mga Kristiyano na yaong mga maygulang sa kongregasyon ang humatol sa mga usaping kinasasangkutan ng mga Kristiyano sa halip na pumaroon sila sa mga hukuman ng sanlibutan upang lutasin ang gayong mga di-pagkakaunawaan. (1Co 6:1-3) Bagaman sa kaayusan ng sinagoga ay may probisyon ng paghagupit sa nagkasala, sa kongregasyong Kristiyano, ang gayong kaparusahan ay limitado lamang sa mga pagsaway. Katulad ng kaayusan para sa mga Judio sa sinagoga, ang pinakamatinding pagkilos na maaaring gawin sa kongregasyong Kristiyano laban sa isa na nag-aangking Kristiyano ay ang itiwalag siya mula roon.—1Co 5:1-8, 11-13; tingnan ang KONGREGASYON; PAGTITIWALAG.

Inihula ni Jesus na hahagupitin sa mga sinagoga ang kaniyang mga tagasunod (Mat 10:17; 23:34; Mar 13:9) at na patatalsikin o ititiwalag sila mula sa mga iyon. (Ju 16:2) Sa gitna ng mga Judio, may mga tagapamahala na naniniwala kay Jesus, ngunit dahil sa takot na matiwalag mula sa kongregasyong Judio, hindi nila siya ipinapahayag. (Ju 12:42) Dahil sa pagpapatotoo kay Jesus, pinalayas ng mga Judio mula sa sinagoga ang isang lalaking isinilang na bulag na pinagaling ni Jesus.—Ju 9:1, 34.

SINAI.

1. Isang bundok sa Arabia. (Gal 4:25) Lumilitaw na tinatawag din itong Horeb. (Ihambing ang Exo 3:1, 12; 19:1, 2, 10, 11; tingnan ang HOREB.) Sa loob ng halos isang taon, ang mga Israelita at ang isang malaking haluang pangkat, kasama ang maraming mga kawan at mga bakahan, ay nagkampo sa kapaligiran ng Bundok Sinai. (Exo 12:37, 38; 19:1; Bil 10:11, 12) Bukod sa paglalaan ng matitirahan ng gayon kalaking kampo, na marahil ay mahigit tatlong milyon katao, ang lugar sa palibot ng Bundok Sinai ay naglaan din ng sapat na tubig at pastulan sa mga alagang hayop. May isang malakas na agos na bumababa mula sa bundok na ito. (Deu 9:21) Maliwanag na sa paanan ng Bundok Sinai ay may isang malaking lugar kung saan makapagtitipon ang mga Israelita at kung saan mamamasdan nila ang mga penomeno sa taluktok ng bundok. Sa katunayan, doo'y makaaatras pa nga sila at makatatayo sa malayo. Mula sa kampo mismo ay makikita ang taluktok ng Bundok Sinai.—Exo 19:17, 18; 20:18; 24:17; ihambing ang Deu 5:30.

Pagkakakilanlan. Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon ng Bundok Sinai, o Horeb. Ayon sa tradisyon, ito'y iniuugnay sa isang tagaytay na pulang granito. Matatagpuan ang tagaytay na ito sa gitna ng timugang bahagi ng Peninsula ng Sinai na nasa pagitan ng dalawang gulpo sa hilaga ng Dagat na Pula. Ito'y may haba na mga 3 km (2 mi) mula HK patungong TS at may dalawang taluktok, ang Ras Safsafa at ang Jebel Musa. Ang kinaroroonan ng tagaytay na ito ay natutubigang mainam ng mga batis. Nasa harap ng hilagang taluktok (ang Ras Safsafa) ang Kapatagan ng er-Raha, na humigit-kumulang 3 km (2 mi) ang haba at mga 1 km (0.6 mi) ang lapad.—LARAWAN, Tomo 1, p. 540.

Batay sa kaniyang mga obserbasyon sa lugar na ito noong ika-19 na siglo, ganito ang isinulat ni A. P. Stanley: "Ang gayong kapatagan sa harap ng gayong dalisdis ay kamangha-manghang tumutugma sa sagradong salaysay, anupat naglalaan ng matibay na panloob na argumento, hindi lamang dahil katulad na katulad ito ng tagpo ng salaysay, kundi batay sa tagpo mismo na inilarawan ng isang aktuwal na nakasaksi." Sa kaniyang komento hinggil sa pagbaba nina Moises at Josue mula sa Bundok Sinai, sinabi niya: "Sinumang bumababa mula sa isa sa mga tagóng lunas sa likod ng Ras Sa[f]safeh, at dumaraan sa pahilig na mga guwang sa gilid nito sa hilaga at timog, ay makaririnig sa mga ingay na umaalingawngaw sa tahimik na kapatagan, ngunit hindi niya makikita ang mismong kapatagan hanggang sa makalabas siya mula sa Wady El-Deir o sa Wady Leja; at kapag nagawa na niya iyon, tatambad sa kaniya ang matarik na dalisdis ng Sa[f]safeh." Napuna rin ni Stanley na tutugma sa lugar na ito ang pagtatapon ni Moises ng alabok ng ginintuang guya sa "malakas na agos na bumababa mula sa bundok." (Deu 9:21) Ayon sa kaniya: "Posibleng-posible ito sa Wady Er-Raheh, kung saan bumubuhos ang batis ng Wady Leja, na bumababa, sa katunayan, mula sa Bundok St. Catherine, ngunit malapit pa rin sa Gebel Mousa [Jebel Musa] kung kaya masasabing, 'bumababa ito mula sa bundok.' "—*Sinai and Palestine,* 1885, p. 107-109.

Ayon sa tradisyonal na pangmalas, ang Bundok Sinai ay ang mas matayog na timugang taluktok (ang Jebel Musa, na nangangahulugang "Bundok ni Moises"). Gayunman, sumasang-ayon ang maraming iskolar sa pangmalas ni Stanley na mas malamang na ito'y ang hilagang taluktok, ang Ras Safsafa, yamang walang malawak na kapatagan sa harap ng Jebel Musa.

Mga Pangyayari. Malapit sa Bundok Sinai, o Horeb, ang anghel ni Jehova ay nagpakita kay Moises sa nagniningas na tinikang-palumpong at inatasan siyang akayin ang inaaliping mga Israelita papalabas sa Ehipto. (Exo 3:1-10; Gaw 7:30) Malamang na mga isang taon pagkaraan nito, ang pinalayang bansa ay dumating sa Bundok Sinai. (Exo 19:2) Noon ay umakyat si Moises sa bundok,

maliwanag na upang tumanggap ng higit pang tagubilin mula kay Jehova, yamang isiniwalat sa kaniya sa nagniningas na tinikang-palumpong na ‘sa bundok na ito’y paglilingkuran nila ang tunay na Diyos.’—Exo 3:12; 19:3.

Pagkatapos ay inutusan si Moises na sabihin sa bayan na kung mahigpit nilang susundin ang salita at tipan ni Jehova, sila’y magiging isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa. (Exo 19:5, 6) Ang matatandang lalaki, bilang mga kinatawan ng buong bansa, ay sumang-ayong gawin ito. Pagkatapos ay tinagubilinan ni Jehova si Moises na pabanalin ang bayan upang makaharap sila sa kaniya sa ikatlong araw. Nagtakda ng mga hanggahan sa palibot ng bundok, sapagkat ang sinumang humipo roon, tao man o hayop, ay mamamatay.—Exo 19:10-15.

Kinaumagahan noong ikatlong araw, “nagsimulang kumulog at kumidlat, at nagkaroon ng isang makapal na ulap sa ibabaw ng bundok at ng napakalakas na tunog ng tambuli.” Nanginig ang bayan na nasa kampo. Pagkatapos, mula sa kampo ay dinala sila ni Moises sa paanan ng bundok upang humarap sa tunay na Diyos. Ang Bundok Sinai ay umuga at umusok sa buong palibot. (Exo 19:16-19; Aw 68:8) Bilang tugon sa paanyaya ng Diyos, si Moises ay umahon sa bundok at muling tinagubilinan na idiin sa bayan na huwag nilang tangkaing umahon. Maging ang “mga saserdote” (hindi ang mga Levita, kundi lumilitaw na mga lalaking Israelita na, tulad ng mga patriyarka, gumanap bilang mga saserdote para sa kanilang mga sambahayan ayon sa likas na karapatan at kaugalian) ay hindi maaaring lumampas sa itinakdang mga hanggahan.—Exo 19:20-24.

Pagkababa ni Moises mula sa Bundok Sinai, narinig ng mga Israelita ang “Sampung Salita” mula sa gitna ng apoy at ng ulap. (Exo 19:19–20:18; Deu 5:6-22) Dito’y nagsalita si Jehova sa kanila sa pamamagitan ng isang anghel, gaya ng nililinaw sa Gawa 7:38, Hebreo 2:2, at Galacia 3:19. Palibhasa’y natakot sa kasindak-sindak na mga kidlat at usok, at sa tunog ng tambuli at mga kulog, hiniling ng bayan, sa pamamagitan ng kanilang mga kinatawan, na huwag nang magsalita sa kanila ang Diyos sa ganitong paraan kundi sa pamamagitan na lamang ni Moises. Nang magkagayo’y tinagubilinan ni Jehova si Moises na sabihin sa kanila na bumalik na sila sa kani-kanilang mga tolda. Ang kagila-gilalas na pangyayaring iyon sa Bundok Sinai ay nilayon upang ikintal sa mga Israelita ang isang kapaki-pakinabang na pagkatakot sa Diyos nang sa gayo’y patuloy nilang tuparin ang kaniyang mga utos. (Exo 20:19, 20; Deu 5:23-30) Pagkatapos nito, si Moises, marahil kasama si Aaron (ihambing ang Exo 19:24), ay lumapit sa madilim na kaulapan sa Bundok Sinai upang pakinggan ang higit pang mga utos at mga hudisyal na pasiya ni Jehova.—Exo 20:21; 21:1.

Nang bumaba si Moises mula sa Bundok Sinai, isinaysay niya sa bayan ang mga salita ni Jehova, at muli nilang ipinahayag na handa silang maging masunurin. Pagkatapos nito, isinulat niya ang mga salita ng Diyos at maaga sa kinaumagahan ay nagtayo siya ng isang altar at nagtindig ng 12 haligi sa paanan ng bundok. Ang mga haing sinusunog at mga haing pansalu-salo ay inihandog, at sa pamamagitan ng dugo ng mga haing hayop, ang tipang Kautusan ay pinasinayaan.—Exo 24:3-8; Heb 9:16-22.

Palibhasa’y may pakikipagtipan na kay Jehova, ang mga Israelita, sa pamamagitan ng kanilang mga kinatawan, ay nakalapit na sa Bundok Sinai. Sina Moises, Aaron, Nadab, Abihu, at ang 70 sa matatandang lalaki ng Israel ay umakyat hanggang sa isang bahagi ng bundok at nakakita ng isang maringal na pangitain ng kaluwalhatian ng Diyos. (Exo 24:9-11) Pagkatapos nito, si Moises, kasama si Josue, ay umakyat sa bundok, anupat sa pagkakataong ito’y upang tumanggap ng higit pang mga utos at ng mga tapyas na bato na naglalaman ng “Sampung Salita.” Gayunman, noong ikapitong araw lamang inanyayahang pumasok sa ulap si Moises. Waring hinintay ni Josue si Moises sa bundok, sa isang lugar kung saan hindi niya nakikita o naririnig ang anumang nangyayari sa kampo ng mga Israelita. (Exo 24:12-18) Gayunman, hindi sinasabi kung si Josue ay hindi kumain o uminom sa buong yugto ng 40 araw, tulad ni Moises. Sa pagwawakas ng yugtong ito, habang sina Moises at Josue ay bumababa sa Bundok Sinai, naririnig nila ang masayang awitan sa kampo ng mga Israelita. Mula sa paanan ng Bundok Sinai, nakita ni Moises ang ginintuang guya at ang mga pagsasaya. Kaagad niyang inihagis ang dalawang tapyas na bato, anupat binasag ang mga iyon sa paanan ng bundok.—Exo 32:15-19; Heb 12:18-21.

Nang maglaon, tinagubilinan si Moises na gumawa ng dalawang tapyas na bato na katulad niyaong binasag niya at muli siyang umakyat sa Bundok Sinai, upang maisulat sa mga iyon ang “Sampung Salita.” (Exo 34:1-3; Deu 10:1-4) Muling gumugol si Moises ng 40 araw sa bundok nang hindi kumakain o umiinom. Upang maging posible ito, tiyak na tinulungan siya ng Diyos.—Exo 34:28; lumilitaw na ito rin ang 40 araw na binabanggit sa Deu 9:18; ihambing ang Exo 34:4, 5, 8; Deu 10:10.

Mula nang maitayo ang tabernakulo, o tolda ng kapisanan, at magsimula itong takpan ng ulap, ang pakikipagtalastasan ng Diyos ay hindi na tuwirang nagmumula sa Bundok Sinai kundi mula na sa tolda ng kapisanan na itinayo sa kapaligiran nito.—Exo 40:34, 35; Lev 1:1; 25:1; Bil 1:1; 9:1.

Pagkaraan ng maraming siglo, ang propetang si Elias ay naglakbay patungong Horeb, o Sinai, ang "bundok ng tunay na Diyos."—1Ha 19:8.

2. Ang "Sinai" ay tumutukoy rin sa ilang na karatig ng bundok na may gayunding pangalan. (Lev 7:38) Hindi matiyak ang eksaktong heograpikong mga hangganan ng Ilang ng Sinai mula sa rekord ng Bibliya. Lumilitaw na malapit ito sa Repidim. (Exo 19:2; ihambing ang Exo 17:1-6.) Sa Ilang ng Sinai dinala ng biyenan ni Moises na si Jetro ang asawa ni Moises na si Zipora at ang kaniyang dalawang anak na sina Gersom at Eliezer, upang muling makasama ng mga ito si Moises. (Exo 18:1-7) Kasama sa iba pang natatanging mga pangyayari na naganap sa Ilang ng Sinai ang mga sumusunod: nahikayat sa pagsamba sa guya ang Israel habang wala si Moises (Exo 32:1-8), pagpatay sa 3,000 lalaki na walang alinlangang gumanap ng malaking papel sa pagsamba sa guya (Exo 32:26-28), pagpapakita ng Israel ng pagsisisi sa pamamagitan ng paghuhubad ng kanilang mga palamuti (Exo 33:6), paggawa ng tabernakulo, ng mga kasangkapan nito at ng mga kasuutan ng saserdote (Exo 36:8–39:43), pagtatalaga sa pagkasaserdote at pasimula ng paglilingkod nito sa tabernakulo (Lev 8:4–9:24; Bil 28:6), pagpatay sa mga anak ni Aaron na sina Nadab at Abihu sa pamamagitan ng apoy mula kay Jehova dahil sa paghahandog nila ng kakaibang apoy (Lev 10:1-3), unang pagrerehistro ng mga lalaking Israelita para sa hukbo (Bil 1:1-3), at unang pagdiriwang ng Paskuwa pagkalabas ng Ehipto (Bil 9:1-5).

SINAR. Ang orihinal na pangalan ng lugar sa pagitan ng mga ilog ng Tigris at ng Eufrates na nang dakong huli ay tinawag na Babilonia. Doon nagsimulang maghari si Nimrod sa Babel, Erec, Acad, at Calne, at kung saan natigil ang pagtatayo ng templong tore ng Babel. (Gen 10:9, 10; 11:2-8) Nang maglaon, ang hari ng Sinar, si Amrapel, ang isa sa mga magkakakampi na kumuhang bihag sa pamangkin ni Abraham na si Lot. (Gen 14:1, 9, 12) Ang teritoryong ito ay tinatawag pa rin sa orihinal nitong pangalan noong mga araw ni Josue. (Jos 7:21) Tinukoy ito ng mga propetang sina Isaias, Daniel, at Zacarias.—Isa 11:11; Dan 1:2; Zac 5:11; tingnan ang BABEL; BABILONYA Blg. 2.

SINAUNA SA MGA ARAW. Isang salin ng pananalitang Aramaiko na *'at·tiq' yoh·min',* na tumutukoy sa "isa na may kalaunan na (o matanda na) sa mga araw." Ang titulong ito ni Jehova ay lumilitaw lamang sa Daniel 7:9, 13, at 22 at salit-salitang binabanggit kasama ng titulong "Kadaki-dakilaan." (Dan 7:18, 22, 25, 27) Ang tagpo ay sa isang hukuman kung saan ang Sinauna sa mga Araw ay nakaupo upang hatulan ang mga kapangyarihang pandaigdig, na isinasagisag ng ubod-laking mga hayop. Ang kanilang pansamantalang pamamahala sa lupa ay inalis, at ang "pamamahala at dangal at kaharian" ay ibinigay sa isang "gaya ng anak ng tao" anupat ang lahat ng mga tao ay inuutusang maging masunurin sa kaniya.—Dan 7:10-14.

Angkop na ipinakikita ng titulong "Sinauna sa mga Araw" ang malaking kaibahan ng walang-hanggang Diyos sa sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig na bumabangon at bumabagsak, at inilalarawan nito si Jehova sa kaniyang papel bilang ang maringal at kapita-pitagang Hukom ng lahat.—Aw 90:2; 75:7.

SINDAK [sa Ingles, *awe*]. Ang mga pandiwang Hebreo na *ya·re'* (Lev 19:30; 26:2) at *'a·rats'* (Aw 89:7; Isa 29:23; 47:12) ay maaaring magtawid ng diwa ng pagkasindak, o mapitagang pagkatakot. Kadalasan na, ang pandiwang *'a·rats'* ay nangangahulugan ng panginginig dahil sa takot o sindak, o pagpapangyari ng gayong panginginig.—Isa 8:12; Aw 10:18; tingnan ang TAKOT.

Lubhang nasindak ang mga nakakita noon sa malinaw na mga katibayan ng presensiya ni Jehova. Noong nagkakatipon ang mga Israelita sa Bundok Sinai, nakita nila ang pagbaba ng isang madilim na ulap, kasabay ng mga kulog, kidlat, at tunog ng tambuli na palakas nang palakas. Yumanig ang buong bundok, at pumailanlang ang usok mula roon. Lubhang natakot ang mga Israelita sa pagtatanghal na ito ng kapangyarihan, anupat maging si Moises ay nanginig. Sa pamamagitan ng pagpapamalas na ito ng kaluwalhatian ni Jehova, ikinintal sa mga Israelita ang isang kapaki-pakinabang na uri ng pagkatakot upang iwasan nilang magkasala.—Exo 19:9, 16-19; 20:18, 20; Heb 12:21.

Kasindak-sindak ang mga paglalarawan ng kaluwalhatian ni Jehova sa mga pangitain. Ang plataporma ng makalangit na karo, na sa ibabaw nito'y nakita ng propetang si Ezekiel ang kaluwalhatian ni Jehova, ay kumikislap na gaya ng kasindak-sindak na yelo. Sa itaas ng mga ulo ng mga nilalang na buháy, na kawangis ng mga kerubin, ang platapormang ito ay gaya ng isang kalawakang natatagos ng liwanag, anupat kasindak-sindak ang laki at anyo nito. Lagusang makikita sa plataporma ang wangis ng isang trono na yari sa batong safiro. Ang anyong nakaupo sa trono ay nagliliwanag gaya ng kulay dilaw na kaningningan ng elektrum sa apoy ng tagapagdalisay, anupat ang buong anyong iyon ay napalilibutan ng gayunding kaningningan. Nang mamasdan ni Ezekiel ang pangitaing ito ng kaluwalhatian ni Jehova, isinubsob niya ang kaniyang mukha dahil sa masidhing pagpipitagan.—Eze 1:15-22, 25-28.

Si Jehova lamang ang dapat pag-ukulan ng gayong pagkasindak, o mapitagang pagkatakot, anupat ang isa ay nauudyukang sumamba sa kaniya. (Aw 89:7; Isa 29:23) Ang mga Kristiyano ay hinihimok na 'mag-ukol sa Diyos ng sagradong paglilingkod nang may makadiyos na takot at sindak [isang anyo ng Gr. na *de'os*].' (Heb 12:28) Ipinakikita ng mga lingkod ng Diyos ang pagkasindak na ito sa kanilang marubdob na pagsisikap na palugdan siya, anupat kinikilalang pagsusulitin niya ang lahat at hahatol siya nang walang pagtatangi.—1Pe 1:17; Apo 14:7.

May mga pagkakataong ang mga indibiduwal at mga bansa ay pumupukaw rin ng pagkasindak ng iba, sinasadya man o hindi. Halimbawa, napakatindi ng impresyong nalikha ng Shulamita kay Haring Solomon anupat sinabi nito na ang dalaga ay kasindak-sindak na gaya ng mga hukbong militar na nakapalibot sa mga watawat, na nakahandang makipagbaka. Sa ulat na ito sa Awit ni Solomon 6:4, 10, ang terminong Hebreo na *'a·yom'* ay nangangahulugang "kasindak-sindak." Nang humayo ang bansa ng mga Caldeo upang makipagbaka, ito ay naging kakila-kilabot. (Hab 1:6, 7) At sa hula ng propetang si Isaias, tinawagan ang Babilonya na gamitin ang kaniyang mga engkanto at mga panggagaway upang sindakin yaong mga dumarating laban sa kaniya, sa gayo'y iniliügtas ang kaniyang sarili mula sa kapahamakan. Subalit mabibigo ang lahat ng pagsisikap na hadlangan ang pananakop. (Isa 47:12-15) Babagsak ang Babilonya sa mga hukbo na nasa ilalim ng pangunguna ni Ciro na Persiano.—Isa 44:24–45:2.

Dahil sa paraan ng paggamit at pakikitungo ni Jehova kay Moises, nakapagpakita si Moises ng dakilang mga bagay na kasindak-sindak (sa Heb., *mohra'*) sa paningin ng bayan ng Diyos. (Deu 34:10, 12; Exo 19:9) Yaong mga may pananampalataya ay nagkaroon ng kapaki-pakinabang na takot sa awtoridad ni Moises. Nabatid nila na ang Diyos ay nagsasalita sa pamamagitan niya. Ang santuwaryo ni Jehova ay dapat ding kasindakan ng mga Israelita. (Lev 19:30; 26:2) Nangangahulugan ito na dapat silang magpakita ng pagpipitagan sa santuwaryo, anupat sasamba sila sa paraang ipinag-utos ni Jehova at gagawi kaayon ng lahat ng kaniyang utos.

SINGAW, MANIPIS NA ULAP [sa Ingles, *mist*]. Mga partikula ng tubig na lumulutang sa hangin; ang mga ito ay kahawig ng napakahinang ambon. Kapag ang mainit at maumidong hangin ay pumailanlang mula sa lupa at lumamig hanggang sa tinatawag na *dew point,* ang halumigmig ay namumuo sapagkat mas madaling mamigat sa tubig ang malamig na hangin kaysa sa mainit na hangin. Kapag nangyari ito malapit sa lupa, tinatawag itong *fog;* kapag nangyari ito sa itaas sa kalangitan, bumubuo ito ng tinatawag na ulap. (Aw 135:7; Kaw 25:14; Jer 10:13; 51:16) Ang halumigmig na namumuo sa malalamig na bagay, halimbawa ay sa lupa o sa pananim (kadalasang sa gabi), ay inilalarawan bilang hamog. (Exo 16:13, 14; Huk 6:36-40; tingnan ang HAMOG.) Sa kabilang dako, ang singaw ay binubuo ng mga partikula ng halumigmig na lumulutang sa hangin at mas malalaki nang kaunti kaysa sa mga partikula ng *fog,* ngunit mas maliliit kaysa sa mga patak ng ulan.

Ang matulaing paglalarawan ng Bibliya sa mga heopisikal na prosesong ito ay katugma ng mga tuklas sa siyensiya. Sinabi ni Elihu kung paano pinangyayari ni Jehova, ang Bukal ng lahat ng init at enerhiya, na pumailanlang muna ang halumigmig mula sa lupa at pagkatapos ay hinahayaan niya itong pumatak nang unti-unti at tumulo sa anyong ulan at manipis na ulap (sa Heb., *'edh;* sa Ingles, *mist*), na para bang sinasala ito.—Job 36:27, 28.

Sa ulat ng Genesis tungkol sa mga kalagayan dito sa lupa sa isang panahon noong "mga araw" ng paglalang ay matatagpuan ang tanging iba pang paglitaw ng salitang Hebreo na *'edh* (manipis na ulap). "Ang Diyos na Jehova ay hindi pa nagpapaulan sa ibabaw ng lupa . . . Ngunit isang manipis na ulap ang pumapailanlang mula sa lupa [kasama na yaong mula sa mga batis, mga lawa, at mga dagat] at dinidiligan nito ang buong ibabaw ng lupa." (Gen 2:5, 6) Gayunman, ipinapalagay ng mga tagapagsalin ng sinaunang mga bersiyon (*LXX, Vg, Sy*) na ang tinutukoy ay hindi manipis na ulap kundi isang bukal, anupat iminumungkahi nila na ang pagdidilig ay pinangyari sa pamamagitan ng daloy ng sariwang tubig mula sa ilalim ng lupa.

Makasagisag na Paggamit. Sa lunsod ng Pafos na nasa pulo ng Ciprus, isang manggagaway at bulaang propeta, si Bar-Jesus (Elimas), ang sumalansang kay Pablo noong nakikipag-usap ang apostol sa proconsul na si Sergio Paulo. Sinabihan siya ni Pablo na nasa kaniya (kay Bar-Jesus) ang kamay ni Jehova at na mabubulag siya (si Bar-Jesus) sa isang yugto ng panahon. "Kaagad na nahulog sa kaniya ang isang makapal na ulap [sa Ingles, *thick mist*] at kadiliman." Lumilitaw na waring naging maulap, o malabo, ang kaniyang paningin, na sinundan kaagad ng matinding kadiliman. Nang inilalarawan ang insidenteng ito, ginamit ng manggagamot na si Lucas ang medikal na terminong Griego na *a·khlys'* (makapal na ulap).—Gaw 13:4-11.

Sa kaniyang babala laban sa mga bulaang guro at mga nagnanais magpasamâ sa kongregasyong Kristiyano na tahimik na pupuslit sa loob nito, sinabi ng apostol na si Pedro: "Ang mga ito ay mga bukal na walang tubig, at mga singaw na ipinapadpad ng malakas na bagyo, at para sa kanila ay nakataan

ang kaitiman ng kadiliman." Pamilyar ang mga naglalakbay sa Gitnang Silangan sa kabiguang dulot ng paglapit sa isang bukal o balon na inaasahang mapagkukunan ng nakarerepreskong tubig ngunit tuyo naman pala. Paminsan-minsan, sa Palestina, kapag buwan ng Agosto, ay may mga ulap na *cirrostratus* mula sa K na walang dalang ulan. Ang isang magsasaka na umaasang madidilig ng manipis at tuladsingaw na mga ulap na ito ang kaniyang mga pananim ay mabibigo lamang. Gayundin naman may kinalaman sa mga bulaang gurong ito, sa imoral na mga taong ito, gaya nga ng isinusog pa ni Pedro: "Sapagkat nagsasalita sila ng *mapagmalaking mga kapahayagan na di-mapapakinabangan,* at sa pamamagitan ng mga pagnanasa ng laman at ng mahahalay na ugali ay inaakit nila yaong mga tumatakas pa lamang mula sa mga tao na gumagawing may kamalian. Habang nangangako sila sa kanila ng kalayaan, sila mismo ay namumuhay bilang mga alipin ng kasiraan."—2Pe 2:1, 17-19.

Ang mga Kristiyano ay pinaaalalahanan na isaalang-alang si Jehova sa lahat ng kanilang plano, anupat hindi ipinagyayabang kung ano ang kanilang gagawin, kundi inaalaala ang kaiklian at kawalang-katiyakan ng buhay sa sistemang ito ng mga bagay, na sila ay tulad ng isang singaw na mabilis na naglalaho.—San 4:14; tingnan ang ULAP.

SINGSING. Isang bilog na argolya. May iba't ibang uri ng palamuting hugis-singsing na isinusuot kapuwa ng mga lalaki at ng mga babae, at pangkaraniwan ang mga ito sa gitna ng mga Hebreo, mga Ehipsiyo, mga Asiryano, mga Babilonyo, mga Griego, mga Romano, at iba pang mga tao noong sinaunang panahon. Ang mga palamuting ito ay isinusuot sa ilong, tainga, at mga daliri. (Tingnan ang HIKAW; SINGSING NA PANG-ILONG.) Kabilang sa mga materyales na ginagamit ay ginto, pilak, tanso, bronse, bubog, bakal, at garing; may ilang singsing na kinabitan ng mga bato. Partikular na nagustuhan ng mga Ehipsiyo noon ang mga singsing na may larawan ng *scarab beetle,* na itinuring nilang sagisag ng walang-hanggang buhay. Kabilang sa maraming alahas na nakuha mula sa libingan ng Ehipsiyong si Paraon Tutankhamen ang isang singsing na may tatlong argolya at may tatlong *scarab,* ang isa ay yari sa bubog na asul at ang dalawa naman ay yari sa ginto. Ang ilang singsing ng mga Romano ay may lilok na mga disenyong hango sa mitolohiya o mga paglalarawan pa nga ng kanilang mga ninuno o mga kaibigan.

Sa ilustrasyon ni Jesus tungkol sa alibughang anak, sinabi niya na nag-utos ang mapagpatawad na ama na lagyan ng singsing ang kamay ng alibughang nagbalik. (Luc 15:22) Ipinakita ng aktong ito ang lingap at pagmamahal ng ama pati ang dignidad, karangalan, at katayuang ipinagkaloob sa anak na ito na nanumbalik. Nagbabala naman sa mga Kristiyano ang kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago na huwag silang magpakita ng paboritismo sa mga taong nadaramtan nang marilag at may mga singsing na ginto sa kanilang mga daliri (na nagpapahiwatig ng yaman at katayuan sa lipunan). (San 2:1-9) Sa gayunding diwa, bagaman hindi hinatulan ng apostol na si Pedro ang pagsusuot ng gayong mga palamuti, itinawag-pansin niya na lalong higit na mahalaga ang espirituwal na kagayakan. —1Pe 3:1-5.

Mga Singsing na Panlagda. Ang mga salitang Hebreo na ginagamit upang tumukoy sa singsing, singsing na panlagda, o singsing na pantatak ay nagmula sa mga salitang-ugat na nangangahulugang "lumubog" (Jer 38:6) at "tatakan." (1Ha 21:8) Maaaring ang mga terminong ito ay nauugnay sa pangunahing pinaggagamitan ng ilang sinaunang singsing, samakatuwid nga, upang makagawa ng marka sa luwad o pagkit sa pamamagitan ng 'paglulubog' o pagdiriin nito roon. Yari sa ginto, pilak, o bronse ang ganitong uri ng mga singsing; ang ilan ay kinabitan ng bato kung saan inililok ang pangalan o sagisag ng may-ari. Ang mga singsing na ito ay may nakapirming enggaste na kinalupkupan ng mahalagang bato o kaya ay may enggasteng naibabaligtad o napagugulong. Ang ilan ay isinasabit sa leeg sa pamamagitan ng isang panaling pampalamuti.—Gen 38:18, 25.

Ang singsing na panlagda ng isang tagapamahala o opisyal ay sagisag ng kaniyang awtoridad. (Gen 41:41, 42) Ang opisyal na mga dokumento o mga bagay na di-dapat pakialaman o baguhin ay tinatatakan sa pamamagitan ng mga iyon, katulad ng paggamit sa opisyal na mga tatak o lagda nitong makabagong panahon.—Es 3:10-13; 8:2, 8-12; Dan 6:16, 17.

Makasagisag na Paggamit. Noong sinaunang mga panahon, waring ang singsing na panlagda ay naging kilaláng sagisag ng isang bagay o tao na pinahahalagahan. Halimbawa, ipinahiwatig ng hula ni Jeremias na ang Judeanong si Haring Conias (Jehoiakin) ay hindi makaliligtas sa kapahamakan kahit isa pa siyang 'singsing na pantatak sa kanang kamay ni Jehova.' Kaya naman, si Jehoiakin ay inalis sa trono pagkatapos ng isang napakaikling pamamahala. (Jer 22:24; 2Ha 24:8-15) Gayundin, ganito ang sinabi ni Jehova may kinalaman sa tapat na si Zerubabel: "Kukunin kita, . . . at gagawin kitang gaya ng singsing na pantatak, sapagkat ikaw ang aking pinili." (Hag 2:23) Si Zerubabel, na naglilingkod kay Jehova sa isang opisyal na katungkulan may kaugnayan sa muling pagtatayo ng templo sa

Jerusalem, ay mahalaga kay Jehova, tulad ng isang singsing na panlagda sa sariling kamay ng Diyos. Walang-takot na sinunod ni Zerubabel ang pampatibay-loob na ibinigay ni Jehova sa pamamagitan ng mga propetang sina Hagai at Zacarias at inasikaso niya ang gawaing pagtatayo ng templo sa kabila ng pagbabawal dito ng hari ng Persia dahil sa tinanggap nitong maling impormasyon. (Ezr 4:24–5:2) Patuloy na ginamit ni Jehova si Zerubabel upang matupad ang Kaniyang ipinahayag na layunin, at walang tagapamahalang tao ang nakapag-alis sa kaniya mula sa marangal na paglilingkurang iyon.

SINGSING NA PANG-ILONG. Isang singsing na isinusuot sa ilong bilang palamuti. Maaaring ipinapasok ito sa isang butas na nasa gawing kaliwa o gawing kanan ng ilong o nasa partisyon sa pagitan ng dalawang butas ng ilong at ginagamit ito lalo na ng mga babae. (Gen 24:22, 30, 47; Isa 3:21) Gayunman, ayon sa ilang salin, ang mga lalaking Ismaelita rin ay nagsusuot noon ng mga singsing na pang-ilong.—Huk 8:24-26.

Ang salitang Hebreo para sa "singsing na pang-ilong" (*ne'zem*) ay maaari ring ikapit sa isang hikaw, at sa ilang kaso, maaaring walang gaanong ipinagkaiba ang anyo ng mga palamuting ito. Kung minsan, batay sa konteksto, posibleng matiyak kung ang tinutukoy ay isang singsing na pang-ilong o isang hikaw.—Ihambing ang Gen 24:47 sa Gen 35:4; Eze 16:12; tingnan ang SINGSING.

Bagaman ang mga singsing na pang-ilong ay karaniwang gawa sa ginto, ginagamit din ang ibang mga materyales, gaya ng pilak. Ang mga singsing na pang-ilong ay maaaring palamutian ng mga abaloryo, mga piraso ng korales, o mga hiyas, na nakabitin sa mga ito bilang mga palawit. Nagkakaiba-iba ang diyametro ng mga singsing na pang-ilong mula 2.5 hanggang sa sinlaki ng 7.5 sentimetro (1 hanggang 3 pulgada). Palibhasa'y nakalawit ang singsing na pang-ilong sa ibabaw ng bibig, kailangan itong iusod kapag kumakain.

Sa Kawikaan 11:22, ang babaing may panlabas na kagandahan ngunit nagtatakwil sa katinuan ay inihambing sa "gintong singsing na pang-ilong na nasa nguso ng baboy."

SINIM, LUPAIN NG. Isang bansa na inihulang panggagalingan ng nangalat na mga Israelita pagsapit ng panahon na sila'y maninirahan na sa kanilang sariling lupain at pananauliin iyon. (Isa 49:12) Ipinahihiwatig ng pagtukoy sa H at K sa talata ring iyon na ang Sinim ay nasa T o S ng lupain ng Israel. Sa halip na "Sinim," ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "lupain ng mga Persiano," at maaaring kasama rito ang Elam, na tinawag na Si-nim sa Matandang Akkadiano. (Ihambing ang Isa 11:11.) Sa kabilang dako naman, "[lupain] sa dakong timog" ang mababasa sa mga Targum at Latin na *Vulgate.* Iminumungkahi ng ilang iskolar na ito ay ang Seyene (Eze 30:6) na nasa pinakadulong timog ng Ehipto. Ngunit hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Sinim.

SINING. Ang sining, kung ang pag-uusapan ay pagpipinta, eskultura, at disenyo, ay hindi gaanong binigyang-pansin sa Bibliya. Gayunman, nagsimula ang buhay ng tao, hindi sa isang tigang na parang, kundi sa isang hardin, isang paraiso na may mga punungkahoy na bukod sa nagluluwal ng mga bungang "mabuting kainin" ay "kanais-nais [din] sa paningin." (Gen 2:9) Ang tao ay ginawa na may pagpapahalaga sa kagandahan, at ang di-mahihigitang kagandahan, pagkamasining, at disenyo na namamalas sa mga nilalang—mga bulaklak, punungkahoy, bundok, libis, lawa, talon, ibon, hayop, gayundin sa mismong kaanyuan ng tao—ay nag-uudyok sa kaniya na papurihan ang Diyos na Maylalang ng mga iyon. (Aw 139:14; Ec 3:11; Sol 2:1-3, 9, 13, 14; 4:1-5, 12-15; 5:11-15; Ro 1:20) Sa pagtalakay rito tungkol sa sining, ito ay pangunahin nang tumutukoy sa pagsasalarawan ng gayong mga bagay sa pamamagitan ng paggamit ng iba't ibang uri ng materyales sa iba't ibang anyo at ekspresyon.

Noon pa mang panahon ni Abraham, ang Bibliya ay may binabanggit nang mga kaloob na "isang gintong singsing na pang-ilong," ginintuang mga pulseras, at iba pang mga kagamitang pilak at ginto, na ibinigay kay Rebeka. (Gen 24:22, 53) Sa Maharlikang mga Libingan ng Ur, ang lunsod na dating tinitirahan ni Abraham, ay may nahukay na maraming pagkagagandang palamuti na kakikitaan ng kadalubhasaan sa sining. Gayunman, ang marami sa mga bagay na likhang-sining na nahukay sa arkeolohikal na mga paggagalugad sa mga lupain ng Iraq, Israel, Ehipto, at sa karatig na mga rehiyon ay waring nauugnay sa idolatrosong mga paganong relihiyon o sa mapagmapuring mga pulitikal na tagapamahala, anupat ipinahihiwatig nito na maagang ginamit ang sining sa maling paraan.

Iba't Ibang Materyales. Noon pa mang ikalawang milenyo B.C.E., waring gumagawa na ng salamin, o bubog, ang mga Ehipsiyo, at marahil pati ang mga taga-Fenicia. Gayunman, maliwanag na nagsimula ito sa Mesopotamia, kung saan may natagpuang mga piraso ng salamin na mahusay ang pagkakagawa, anupat ipinapalagay na ang mga iyon ay mula pa noong mga ikatlong milenyo B.C.E. Tinukoy ni Job (noong mga 1600 B.C.E.) ang salamin bilang napakahalaga. (Job 28:17) Bagaman ito ay malabo, ang salamin ay ginagamit noon sa paggawa ng hugis-hayop na mga pigurin, mga kahita ng pabango, mga kuwintas, at iba pang mga alahas. Kabilang ang

mga Romano sa mga unang gumawa ng malinaw na salamin.—Ihambing ang Apo 4:6; tingnan ang SALAMIN, I.

Ang sinaunang mga dalubsining ay gumamit ng maraming iba't ibang uri ng materyales, kabilang dito ang luwad, terakota, kahoy, bronse o tanso, bakal, ginto, pilak, mamahaling hiyas at di-gaanong mamahaling hiyas, salamin, garing, batong-apog, at marmol.—Tingnan ang PANTATAK, TATAK.

Sining ng mga Hebreo. Kakaunti ang nalalabing materyal na katibayan upang makapagharap ng isang malinaw na larawan ng sining ng mga Hebreo, ngunit ipinakikita sa rekord ng Bibliya na may pagpapahalaga sila sa sining. Noong lumabas sila sa Ehipto, nagdala ang bayang ito ng mga kagamitang ginto at pilak na kinuha nila sa mga Ehipsiyo. (Exo 12:35) Malugod nilang iniabuloy ang gayong mga bagay upang mapalamutian ang tabernakulo sa ilang. (Exo 35:21-24) Ang paggawa ng tabernakulo pati ng mga palamuti at kasangkapan nito ay nagbigay sa kanila ng pagkakataong gamitin ang kanilang artistikong kakayahan sa paggawa ng mga kayariang kahoy, pagpaplatero, pagbuburda, at paggawa sa mga hiyas, anupat sina Bezalel at Oholiab ang partikular na nanguna at nagturo sa kanila. Gayunman, kapansin-pansin na si Jehova ang kinikilala nila na pinagmulan ng kanilang artistikong kakayahan.—Exo 35:30-35; 36:1, 2.

Bago ginawa ang tabernakulo, gumamit si Aaron ng artistikong kakayahan ukol sa maling layunin nang gamitin niya ang isang kasangkapang pang-ukit upang gumawa ng binubong imahen ng isang guya para sa pagsamba. (Exo 32:3, 4) Nang maglaon, si Moises (o ang isang tao na inatasan niya) ay nagpamalas din ng gayong kakayahan, ngunit sa wastong paraan, nang gawin niya ang serpiyente na yari sa tanso. (Bil 21:9) Gayunman, ang mga probisyon sa Kautusan na nagbabawal sa paggawa ng mga imahen para sa pagsamba, bagaman hindi naman ipinagbabawal ng mga ito ang lahat ng likhang-sining na may pagsasalarawan, ay walang alinlangang naglagay ng limitasyon sa pagpipinta o pag-eeskultura sa gitna ng mga Hebreo. (Exo 20:4, 5) Dahil sa talamak na idolatriya na napakalaganap sa lahat ng mga bansa at sa malawakang paggamit ng sining upang magtaguyod ng gayong idolatriya, maliwanag na ang ipininta o inukit na mga pagsasalarawan, ng tao o hayop, ay paghihinalaan niyaong mga tumutupad sa mga probisyon ng Kautusan at niyaong mga inatasang magpatupad nito. (Deu 4:15-19; 7:25, 26) Maging ang mga kerubin ng tabernakulo ay tinatakpan ng tela kapag inililipat ang mga ito at sa gayon ay ikinukubli mula sa paningin ng taong-bayan (Bil 4:5, 6, 19, 20), samantalang yaon namang mga nasa templong itinayo nang dakong huli ay nakikita lamang ng mataas na saserdote isang araw sa bawat taon. (1Ha 6:23-28; Heb 9:6, 7) Karagdagan pa, noong sila'y makapasok at mamirmihan na sa Lupang Pangako, palibhasa'y pangunahin nang agrikultural ang naging buhay ng mga Israelita, wala silang gaanong panahon at salapi na kailangan para sa maraming gawang-sining.

Noong kapanahunan ng mga Hukom, ang tanging gawang-sining na nabanggit ay may kaugnayan sa apostatang mga relihiyosong gawain.—Huk 2:13; 6:25; 8:24-27; 17:3-6; 18:14.

Mga gawang-sining sa ilalim ng monarkiya. Bagaman ang sinaunang bansang Israel ay hindi kilala ngayon sa mga likhang-sining, ipinakikita ng katibayan na kapag hinihiling ng pagkakataon, nakagagawa sila noon ng artistikong mga obra na napabantog at hinangaan. Inilalarawan ng propetang si Ezekiel kung paano ginayakan at pinaganda ni Jehova ang Jerusalem anupat "'isang pangalan ang nagsimulang lumaganap sa gitna ng mga bansa dahil sa iyong kariktan, sapagkat iyon ay sakdal dahil sa aking karilagan na inilagay ko sa iyo,' ang sabi ng Soberanong Panginoong Jehova." (Eze 16:8-14) Gayunman, ipinakikita ng kasunod na mga talata (15-18, 25) na ang gayong kariktan ay ginamit sa maling paraan, yamang ang Jerusalem ay nagpatutot sa nakapalibot na pulitikal na mga bansa. Inilalarawan din ni Jeremias yaong mga nakakita sa Jerusalem matapos itong bumagsak sa mga kamay ng Babilonya bilang nagsasabi: "Ito ba ang lunsod na sinasabi nila noon, 'Iyon ang kasakdalan ng kariktan, isang pagbubunyi ng buong lupa'?" (Pan 2:15; ihambing ang Aw 48:2; 50:2; Isa 52:1.) Maliwanag na ang templong itinayo ni Solomon ay isang artistikong obra na talagang pagkaganda-ganda at ito'y tinawag na isang "bahay ng kabanalan at kagandahan."—Isa 64:11; 60:13.

Sa pagtalakay sa pagtatayo ng templo noong panahon ni Haring Solomon, maraming komento sa mga reperensiyang akda hinggil sa diumano'y kawalang-kasanayan ng mga Israelita sa sining, anupat halos lahat ng kapurihan ay ibinibigay sa mga taga-Fenicia. Gayunman, ipinakikita ng ulat na ang hiniling lamang noon ni Solomon ay isang artisanong taga-Fenicia, bukod sa mga magtotrosong nagtrabaho sa sariling mga kagubatan ni Haring Hiram sa Lebanon at mga maninibag ng bato. (1Ha 5:6, 18; 2Cr 2:7-10) Ang artisanong iyon, na nagngangalan ding Hiram, ay isang Israelitang taga-Fenicia na dalubhasa sa paggawa gamit ang mahahalagang metal, sa paghahabi, at sa paglililok. Gayunman, binabanggit sa ulat na may sariling mga taong dalubhasa si Solomon, at tinukoy rin ni Haring Hiram ang mga ito at ang mga taong dalubhasa ng ama ni Solomon na si David. (2Cr 2:13, 14) Ang arkitektural na plano ng templo at ng lahat ng bahagi niyaon ay

ipinasa ni David kay Solomon, anupat nagbigay ito ng "kaunawaan sa lahat ng bagay mula sa kamay ni Jehova, sa lahat nga ng gawa sa arkitektural na plano." (1Cr 28:11-19) Sa kabaligtaran naman, ang di-tapat na si Haring Ahaz ay lubhang naakit sa paganong altar sa Damasco at ipinadala niya "ang disenyo ng altar at ang parisan nito" sa saserdoteng si Urias upang maigawa siya ng isang katulad nito. —2Ha 16:1-12.

Gumawa rin si Haring Solomon ng isang malaking tronong garing, na kinalupkupan ng ginto at may kakaibang disenyo, anupat mayroon itong mga estatuwa ng mga leon na nakatayo sa tabi ng mga patungan ng braso at nakahanay sa gilid ng anim na baytang sa harap ng trono. (1Ha 10:18-20) Ipinahihiwatig sa Awit 45:8 ang paggamit ng maraming garing sa maharlikang palasyo. Sa hilagang kaharian ng Israel, na ang kabisera ay nasa Samaria, lumilitaw na ang paglalagay ng inukit na garing sa mga muwebles, mga entrepanyo, at mga bagay na likhang-sining ay naging popular mula noong mga araw ni Haring Ahab. (1Ha 22:39; Am 3:12, 15; 6:4) Dahil sa arkeolohikal na mga paghuhukay, maraming piraso, plake, at entrepanyong garing ang natuklasan sa ipinapalagay na dating lugar ng palasyo. Ang ilang piraso ay kinalupkupan ng ginto, *lapis lazuli,* at kristal. Sa Megido, mga 400 piraso ng garing ang natagpuan, kabilang na ang mga entrepanyong maganda ang pagkakaukit, mga kahitang kinalupkupan ng garing, at mga *game board,* na tinatayang mula pa noong mga ika-12 siglo B.C.E.

Sa isang pangitain, nakakita si Ezekiel ng inukit na wangis ng mga reptilya, mga hayop, at mga idolo sa isang pader sa lugar ng templo sa apostatang Jerusalem (Eze 8:10), at ang makasagisag na si Oholiba (lumalarawan sa di-tapat na Jerusalem) ay tinutukoy na nakakita ng mga imahen ng mga Caldeo na inukit sa pader at pininturahan ng pangkulay na matingkad na pula.—Eze 23:14; ihambing ang Jer 22:14.

Kaugnayan sa Kristiyanismo. Namasdan ni Pablo ang karilagan ng sining ng Atenas, na umunlad sa gitna ng pagsamba sa mga diyos at mga diyosa ng mga Griego, at minsan ay ipinakita niya sa mga nakinig sa kaniya roon na hindi makatuwirang isipin ng mga tao, yamang ang kanilang buhay at pag-iral ay nagmula sa tunay na Diyos at Maylalang, na "ang Isa na Diyos ay tulad ng ginto o ng pilak o ng bato, tulad ng isang bagay na nililok ng sining at katha ng tao." (Gaw 17:29) Sa gayon ay muli niyang ipinakita na ang artistikong kagandahan, kahanga-hanga man ito o kaakit-akit, ay hindi katibayan ng pagiging tunay ng isang relihiyon.—Ihambing ang Ju 4:23, 24.

Walang rekord o umiiral na katibayan ng anumang gawang-sining sa gitna ng mga Kristiyano noong unang siglo C.E. Noon lamang ikalawa at ikatlong siglo C.E. lumitaw ang ilang ipinintang larawan at eskultura sa mga katakumba na kinikilalang nauugnay sa naturingang mga Kristiyano. Gayunman, nang magkaisa ang Simbahan at Estado noong ikaapat na siglo, ang sining ay pinasimulang bigyan ng importansiya na nang maglaon ay naging gaya ng pagpapahalaga rito ng mga paganong relihiyon at kadalasa'y nauugnay ito o tuwirang gumagaya sa gayong mga relihiyon, kapuwa sa mga sagisag at mga istilo nito. Sa kaniyang akda na *Iconographie de l'art chrétien* (Paris, 1955, Tomo I, p. 10), ipinakita ni Louis Réau, na naging tsirman ng History of Art of the Middle Ages sa Sorbonne University ng Pransiya, na ang gayong paganismo ay matagal nang batid ng mga istoryador ng sining at na ang dapat ituring na may pananagutan dito ay hindi lamang ang mga dalubsining kundi pati ang mga patakarang sinusunod noon ng simbahan mismo. Itinawag-pansin niya (p. 50) na sa halip na talagang kumbertihin ang mga pagano mula sa kanilang dating mga kaugalian at mga anyo ng pagsamba, pinili ng simbahan na igalang "ang mga kaugalian ng mga ninuno at ipagpatuloy ang mga iyon sa ilalim ng ibang katawagan."

Dahil dito, hindi kataka-taka na ang mga sagisag ng sodyako, na napakaprominente sa sinaunang Babilonya, ay makikita sa mga katedral gaya niyaong sa Notre Dame ng Paris, anupat ang mga ito ay nasa kaliwang pintuan at nakapalibot kay Maria sa napakalaki at nakasentrong *rose window.* (Ihambing ang Isa 47:12-15.) Sa katulad na paraan, isang giyang-aklat tungkol sa katedral ng Auxerre, na nasa Pransiya rin, ang nagsasabi na sa panggitnang pasukan ng katedral, "pinagsama-sama roon ng eskultor ang ilang bayaning pagano: isang Eros [Griegong diyos ng pag-ibig] na hubad at natutulog . . . isang Hercules at isang Satyr [isa sa mga mestisong tao-diyos ng mga Griego]! Inilalarawan naman ng hanay na nasa gawing ibaba sa kanan ang talinghaga tungkol sa Alibughang Anak."

Sa katulad na paraan, sa pasukan ng Saint Peter's Cathedral sa Roma, makikita hindi lamang ang wangis ni Kristo at ng "Birhen" kundi pati yaong kay Ganymede na "tinatangay ng agila" upang gawing katiwala ng kopa ni Zeus, hari ng mga diyos, at kay "Leda [na nagsilang kina Castor at Pollux] na pinagdalang-tao ng sisne" na si Zeus. Bilang karagdagang komento hinggil sa gayong impluwensiyang pagano, itinanong ni Réau: "Ngunit ano naman ang masasabi ng isa tungkol sa Final Judgment ng Sistine Chapel, ang pangunahing kapilya ng Vatican, kung saan makikita ng isa ang hubad na Kristo ni Michelangelo na ipinansisibat ang kidlat na gaya ng isang napakadakilang Jupiter [ang Romanong ama ng mga diyos] at ang mga Hinatulan na naglalakbay

sa Styx [ang ilog na pinaniniwalaan ng mga Griego na pinagtatawiran sa mga patay] sakay ng barko ni Charon?" Gaya nga ng sabi niya: "Ang gayong halimbawa na may napakataas na pinagmulan [samakatuwid nga, sinang-ayunan ng papado] ay walang pagsalang tutularan."

Gaya ng naipaliwanag na, ang sining ay hindi gaanong binigyang-pansin ng likas na Israel at halos wala ito sa ulat ng sinaunang kongregasyon ng espirituwal na Israel noong unang siglo C.E. Gayunman, sa larangan ng panitikan ay nahigitan nila ang lahat ng iba pang grupo ng mga tao, yamang ginamit sila ng Diyos sa paggawa ng isang obra na may namumukod-tanging kagandahan, hindi lamang sa pagkakasulat nito kundi, pangunahin na, dahil sa nilalaman nito: ang Bibliya. Ang kanilang kinasihang mga akda ay "gaya ng mga mansanas na ginto sa mga inukit na pilak," na may mga katotohanang sinlinaw ng kristal na napakaningning anupat kayang higitan ang pinakamagagandang batong hiyas, at mga paglalarawang naghahatid ng mga pangitain at mga tagpo na may karingalan at kariktan na hindi kayang isalarawan ng mga taong dalubsining.—Kaw 25:11; 3:13-15; 4:7-9; 8:9, 10.

SINITA. Isang sanga ng mga inapo ni Canaan, at isa sa 70 pamilyang nabuhay pagkaraan ng Baha. (Gen 10:15, 17; 1Cr 1:15) Ilang lokasyon sa Lebanon na may kahawig na pangalan ang binanggit sa iba't ibang sinaunang akda, ngunit nananatiling di-tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon na pinamayanan ng mga Sinita.

SINLAPAD-NG-DALIRI. Isang panukat ng haba, ang pinakamaikling panukat na binanggit sa Bibliya. Ang isang sinlapad-ng-daliri ay katumbas ng $\frac{1}{4}$ na sinlapad-ng-kamay o $\frac{1}{24}$ na siko (1.85 sentimetro; 0.72 pulgada). Sa Jeremias 52:21, binabanggit na ang kapal ng tansong ginamit sa mga haliging Jakin at Boaz ay apat na sinlapad-ng-daliri (7.4 sentimetro; 2.9 pulgada).—1Ha 7:15, 21.

SINLAPAD-NG-KAMAY. Isang panukat ng haba na humigit-kumulang ay katumbas ng lapad ng kamay sa bandang ibaba ng mga daliri. Ang sinlapad-ng-kamay ay tinutuos na 7.4 sentimetro (2.9 pulgada); ang apat na sinlapad-ng-daliri ay katumbas ng isang sinlapad-ng-kamay, at ang anim na sinlapad-ng-kamay ay katumbas naman ng isang siko. (Exo 25:25; 37:12; 1Ha 7:26; 2Cr 4:5; Eze 40:5, 43; 43:13) Ayon sa Awit 39:5, sinabi ni David: "Ginawa mong kaunti lamang ang aking mga araw"; gayunman, "mga sinlapad-ng-kamay lamang" ang lumilitaw sa Hebreong tekstong Masoretiko. (Tlb sa *Rbi8*) Sa katulad na paraan, ginamit naman ni Jesu-Kristo ang salitang "siko": "Sino sa inyo ang sa pagkabalisa ay makapagdaragdag ng isang siko sa haba ng kaniyang buhay?"—Mat 6:27.

SINTIQUE [May Kapalaran (Tagumpay)]. Isang babaing Kristiyano sa Filipos na pinapurihan ni Pablo dahil sa katapatan nito at pinayuhan niya na "magkaroon ng magkatulad na kaisipan sa Panginoon" kasama ng isang Kristiyanong kapatid na babae na nagngangalang Euodias. (Fil 4:2, 3) Lumilitaw na nagbigay ng ganitong payo ang apostol dahil sa isang di-pagkakasundo sa pagitan ng dalawang ito, isang konklusyon na sinusuhayan ng ilang makabagong mga salin.—*AB, JB, NE, Ph, TEV.*

SINTURON. Tingnan ang DAMIT.

SINUSUNOG, HANDOG NA. Tingnan ang HANDOG, MGA.

SION.

1. Moog ng mga Jebusita na nang maglao'y tinawag na "Lunsod ni David." (1Ha 8:1; 1Cr 11:5) Pagkatapos niyang mabihag ang Bundok Sion, itinatag doon ni David ang kaniyang maharlikang tirahan. (2Sa 5:6, 7, 9; tingnan ang DAVID, LUNSOD NI.) Ang pamamahala ni David mula sa Sion bilang pinahiran ng Diyos ang siyang tinutukoy ng mga salita ni Jehova: "Ako, ako nga, ang nagluklok ng aking hari sa Sion, na aking banal na bundok." (Aw 2:6) Lalo pang naging banal kay Jehova ang Bundok Sion nang ilipat doon ni David ang sagradong Kaban. (2Sa 6:17) Nang maglaon, napabilang sa katawagang "Sion" ang lugar na kinaroroonan ng templo sa Bundok Moria (kung saan inilipat ang Kaban noong panahon ng paghahari ni Solomon) at sa katunayan, ang terminong ito ay ikinapit sa buong lunsod ng Jerusalem. (Ihambing ang Isa 1:8; 8:18; tingnan ang BUNDOK NG KAPISANAN.) Yamang ang Kaban ay iniugnay sa presensiya ni Jehova (Exo 25:22; Lev 16:2) at dahil ang Sion ay isang sagisag ng makalangit na mga katunayan, tinukoy ang Sion bilang dakong tinatahanan ng Diyos (Aw 9:11; 74:2; 76:2; 78:68; 132:13, 14; 135:21) at pinanggagalingan ng tulong, pagpapala, at kaligtasan.—Aw 14:7; 20:2; 50:2; 53:6; 134:3.

Pinahintulutan ni Jehova ang mga Babilonyo na wasakin ang Sion, o Jerusalem, dahil sa di-katapatan nito sa kaniya. (Pan 2:1, 4, 6, 8, 10, 13) Nang maglaon, bilang katuparan ng hula, isang nalabi ng kaniyang nagsisising bayan ang isinauli ni Jehova sa Sion, o Jerusalem. (Isa 35:10; 51:3; 52:1-8; Jer 50:4, 5, 28; 51:10, 24, 35) Kaya naman umiiral pa ito nang si Jesu-Kristo ay sumakay sa bisiro ng isang asno papasók sa Jerusalem upang iharap sa Sion ang kaniyang sarili bilang hari, sa gayo'y tinupad ang hula ni Zacarias. (Zac 9:9; Mat 21:5; Ju 12:15) Isang nalabi lamang ang tumugon nang positibo, samantalang tinanggihan ng relihiyosong mga lider si Jesus

bilang kanilang hari at hinangad nila ang kaniyang kamatayan. Nagbadya ito ng kapahamakan para sa makalupang Jerusalem, o Sion, at ng pagtatakwil dito ng Diyos.—Mat 21:33-46.

Yamang sa makalupang Jerusalem itinakwil si Jesus, hindi maaaring doon inilagay ni Jehova ang kaniyang Anak bilang "isang subok na bato, ang mahalagang panulukan ng isang matibay na pundasyon." (Isa 28:16; Ro 9:32, 33; 1Pe 2:6) Sa halip, tiyak na ito ay sa Sion na binanggit sa mga Kristiyanong Hebreo: "Kundi nilapitan ninyo ang isang Bundok Sion at isang lunsod ng Diyos na buháy, makalangit na Jerusalem, at laksa-laksang mga anghel, sa pangkalahatang kapulungan, at ang kongregasyon ng panganay na nakatala sa langit, at ang Diyos na Hukom ng lahat, at ang mga espirituwal na buhay ng mga matuwid na pinasakdal na, at si Jesus na tagapamagitan ng isang bagong tipan." (Heb 12:22-24) Maliwanag na dito sa makalangit na Bundok Sion nakatayo ang Korderong si Kristo Jesus, kasama ang 144,000 na binili mula sa lupa.—Apo 14:1-3; tingnan ang BAGONG JERUSALEM; JERUSALEM.

2. [Kagalingan]. Ibang pangalan, marahil ay mas matandang pangalan, ng Bundok Hermon. (Deu 4:48) Tulad ng Amoritang pangalang Senir, maaaring ang Sion na ito (hindi ang Sion Blg. 1), ay tumutukoy noon sa isang partikular na bahagi ng Bundok Hermon.—Ihambing ang Deu 3:9; 1Cr 5:23; Sol 4:8; tingnan ang HERMON.

SIPAI. Katumbas na pangalan ni Sap, isang lalaki na kabilang doon sa mga ipinanganak sa mga Repaim. Pinabagsak siya ni Sibecai.—1Cr 20:4; 2Sa 21:18.

SIPI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "managana"]. Isang Simeonita na ang anak ay isa sa mga pinuno ng tribo na nagpalawak ng kanilang mga pastulan noong panahon ng paghahari ni Hezekias.—1Cr 4:24, 37-41.

SIPMITA [posible, Ng (Mula sa) Sepam]. Ang katawagan kay Zabdi, ang tagapamahala ni David sa imbakan ng alak. (1Cr 27:27) Maaaring ipinahihiwatig nito na si Zabdi ay nagmula sa Sipmot (1Sa 30:28) o sa Sepam.—Bil 34:10, 11.

SIPMOT. Isang Judeanong lunsod na pinadalhan ni David ng "isang pagpapalang kaloob" mula sa mga samsam ng kaniyang tagumpay laban sa mga Amalekita. Habang isang takas, si David at ang kaniyang mga tauhan ay malayang nakaparoroo't parito sa lunsod na ito. (1Sa 30:26-31) Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito.—Ihambing ang 1Cr 27:27; tingnan ang SIPMITA.

SIPRA [Kaayaaya; Pinakinis; Elegante]. Ang Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng Sepora kapuwa sa Exodo 1:15 at 2:21, ngunit ang tekstong Masoretiko ay kababasahan ng Sipra (1:15) at Zipora (2:21). Ang anyong Aramaiko ng pangalan ay Sapira.

Si Sipra ay isang komadronang Hebreo. Siya, gayundin ang kasamahan niyang si Pua, ay pinagutusan ni Paraon na patayin ang lahat ng Hebreong sanggol na lalaki pagkasilang ng mga ito. Palibhasa'y isang babaing may takot sa Diyos at may paggalang sa kabanalan ng buhay ng tao (Gen 9:6), pinanatili niyang buháy ang mga sanggol na lalaki at pinagpala siya ni Jehova na magkaroon ng sariling pamilya.—Exo 1:15-21; tingnan ang KOMADRONA.

SIPRES [sa Heb., *te'ash·shur'*]. Isang punungkahoy na *evergreen* at kabilang sa pamilya ng mga namumunga ng *cone*. Ang sipres, kasama ng iba pang mga punungkahoy, ay bahagi ng "kaluwalhatian ng Lebanon," at ipinahihiwatig ng pananalitang ito kung saang lugar ito tumutubo at na isa itong punungkahoy na may kanais-nais na mga katangian o kahanga-hangang hitsura. Ang *"box tree"* na binabanggit sa *King James Version* ay malayong maging tumpak na salin yamang, ayon sa ilang iskolar, ang *box tree* ay hindi tumutubo sa Palestina, at sa Sirya naman ay isa lamang itong maliit na palumpong. (*Unger's Bible Dictionary,* 1965, p. 1134; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 292) Itinuturing ng marami na malamang na sipres ang punungkahoy na tinutukoy ng salitang Hebreong ito sa Isaias 41:19; 60:13.—Tingnan ang salin ni Moffatt; *A Dictionary of Life in Bible Times,* ni W. Corswant, Suffolk, 1960, p. 55; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* Tomo 1, p. 459; Tomo 2, p. 292; *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1017.

Ang sipres (*Cupressus sempervirens*) ay may mga dahong matingkad na luntian at mga sangang tumutubo nang pataas na waring katulad ng sa *Lombardy poplar.* Ang katamtamang taas nito ay 9 hanggang 15 m (30 hanggang 50 piye) ngunit kung minsan ay umaabot ito sa taas na 24 na m (80 piye). Karaniwan itong itinatanim sa buong Palestina; ilang ispesimen ang natagpuang tumutubo nang ligáw sa Gilead, Edom, at sa mga dalisdis ng Bundok Lebanon. Ang kahoy nito ay may matingkad at mamula-mulang kulay, mabango, at napakatibay. Posibleng ginamit ito ng mga taga-Fenicia, mga Cretense, at mga Griego sa paggawa ng mga barko (Eze 27:6), at iminumungkahi ng ilan na ang "madagtang punungkahoy" na pinagkunan ni Noe ng kahoy para sa arka ay ang punong sipres.—Gen 6:14; tingnan ang MADAGTANG PUNUNGKAHOY.

Sa Isaias 41:19, ipinangangako ni Jehova na pangyayarihin niyang mabuhay rin sa mga lugar na di-

syerto ang mga punungkahoy na karaniwan nang tumutubo sa matatabang lupain, at sa isang hula may kinalaman sa panghinaharap na pagkakataas at kasaganaan ng Sion, patiunang sinasabi na ang sipres, kasama ng fresno at enebro, ay gagamitin upang pagandahin ang dako ng santuwaryo ng Diyos.—Isa 60:13.

Sa Ezekiel 27:6, ang pananalitang "sa tablang sipres" ay kasuwato ng mga Targum. Gayunman, ang katumbas nito sa Hebreo ay *bath-'ashu·rim'* at nangangahulugang "ang anak na babae ng mga Ashurita." Inaakala ng maraming iskolar na ang dalawang salitang Hebreong ito ay dapat basahin bilang isang salita, *bith·'ash·shu·rim',* nangangahulugang "sa tablang sipres."

SIPTAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "humatol"]. Ama ni Kemuel, ang pinuno na kumakatawan sa Efraim noong hati-hatiin ang Lupang Pangako sa mga tribo ng Israel.—Bil 34:17, 18, 24.

SIRA, IMBAKANG-TUBIG NG. Nasa imbakang-tubig ng Sira si Abner nang pabalikin siya ng mga mensahero ni Joab sa Hebron, kung saan siya pinatay nang dakong huli. (2Sa 3:26, 27) Maaaring ang katumbas ng Sira ay ang 'Ain Sarah, isang bukal o balon na mga 2.5 km (1.5 mi) sa HK ng Hebron. Sinabi ni Josephus na ang Sira, na tinatawag niyang Besera, ay 20 estadyo (mga 4 na km; 2.5 mi) mula sa Hebron.—*Jewish Antiquities,* VII, 34 (i, 5).

SIRACUSA. Isang lunsod na may mainam na daungan, nasa TS baybayin ng pulo ng Sicilia, sa ngayon ay tinatawag na Siracusa (sa Italyano). Ayon kay Thucydides, isang kolonyang Griego ang itinatag sa Siracusa noong ikawalong siglo B.C.E.

Ang apostol na si Pablo ay namalagi sa Siracusa nang tatlong araw sa pagtatapos ng kaniyang paglalakbay patungong Roma, noong mga 59 C.E. Maaaring kinailangan ang pagtigil doon dahil ang barko ay kinailangang maghintay ng angkop na hangin para sa paglalayag. (Gaw 28:12) Mula sa Siracusa, ang barkong sinasakyan ni Pablo ay "lumigid" at dumating sa Regio, sa timugang dulo ng Italya. Hindi alam kung ano ang eksaktong kahulugan ng pananalitang ito. Posibleng naglayag ang sasakyang-dagat sa isang tila pakurbang ruta, malayo sa baybayin, upang magkaroon ito ng sapat na hangin na hihihip sa mga layag nito. O kaya, marahil ito ay "tumahak sa isang sirkito—namaybay—" upang makarating sa Regio.—Gaw 28:13, *AB.*

SIRION. Matandang pangalang Sidonio para sa Bundok Hermon, na tinawag namang Senir ng mga Amorita. (Deu 3:9) Ang pangalang Sirion ay lumilitaw sa mga tekstong Ugaritiko na natagpuan sa Ras Shamra sa baybayin ng hilagang Sirya, anupat pinatutunayan nito ang pagiging tumpak ng Bibliya. Tulad ng Senir, marahil ang Sirion ay tumutukoy rin sa isang partikular na bahagi ng Bundok Hermon. (Ihambing ang 1Cr 5:23.) Sa Awit 29:6 ang Sirion at Lebanon ay magkasamang binanggit. Dahil dito, iminumungkahi na marahil ang Sirion ay tumutukoy sa Kabundukan ng Anti-Lebanon.—Tingnan ang HERMON.

SIROFENISA. Ang katawagan sa Marcos 7:26 na ikinapit sa isang babaing di-Israelita mula sa mga pook ng Tiro at Sidon. Ang pananalitang "Sirofenisa" ay kombinasyon ng "Siryano" at "taga-Fenicia," malamang na dahil ang Fenicia ay bahagi noon ng Romanong probinsiya ng Sirya. Ang babaing Sirofenisa ay tinatawag ding *Kha·na·nai'a* (sa literal, Canaanita; isinaling "taga-Fenicia" sa *NW*), sapagkat ang mga unang nanirahan sa Fenicia ay nagmula kay Canaan, at nang maglaon, ang "Canaan" ay pangunahin nang tumukoy sa Fenicia. (Mat 15:22, tlb sa *Rbi8*) Malamang na ang pagtawag sa kaniya na "Griega" ay nangangahulugang siya'y lahing Griego.—Mar 7:26.

Di-nagtagal pagkatapos ng Paskuwa ng 32 C.E., ang babaing Sirofenisa na ito ay lumapit kay Jesu-Kristo, anupat paulit-ulit na humihiling na palayasin niya ang isang demonyo mula sa kaniyang anak na babae. Noong una ay tumanggi si Jesus, na sinasabi: "Hindi tama na kunin ang tinapay ng mga anak at ihagis ito sa maliliit na aso." Sa mga Judio, ang mga aso ay maruruming hayop. Ngunit, sa paghahambing sa mga di-Judio sa "maliliit na aso," na maaaring inaalagaan sa loob ng tahanan, at hindi sa mga asong ligáw na nasa lansangan, pinalambot ni Jesus ang paghahambing. Gayunpaman, lumilitaw na ang sinabi ni Jesus ay nagsilbing pagsubok sa babae. Mapagpakumbaba niyang kinilala: "Oo, Panginoon; ngunit tunay ngang ang maliliit na aso ay kumakain ng mga mumo na nahuhulog mula sa mesa ng kanilang mga panginoon." Ang kaniyang mga salita ay nagpabanaag ng malaking pananampalataya, anupat dahil dito, pinagaling ang kaniyang anak na babae.—Mat 15:21-28; Mar 7:24-30.

SIRTE [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kaladkarin"]. Ang pangalang Griego ng dalawang gulpo na saklaw ng malaking papaloob na bahagi sa baybayin ng hilagang Aprika. Ang kanluraning gulpo (sa pagitan ng Tunis at ng Tripoli) ay tinawag na Sirte Minor (sa ngayon ay Gulpo ng Gabès). Bahagya lamang sa dakong S ay naroon ang Sirte Mayor, ang makabagong Gulpo ng Sidra. Takót ang mga sinaunang magdaragat sa dalawang gulpong ito dahil sa kanilang mapanganib na mga bahura ng buhangin, na palaging pabagu-bago ng

kinaroroonan dahil sa pagtaas at pagkati ng tubig. May kinalaman sa mga sasakyang-dagat na napasadsad sa mga buhanginang ito, si Strabo, isang heograpo noong unang siglo C.E., ay nag-ulat, "Bihirang mangyari na ang isang barko ay makaalis dito nang ligtas."—*Geography,* 17, III, 20.

Nang dinadala sa Roma ang apostol na si Pablo bilang isang bilanggo, ang barkong sinasakyan niya ay pinanaigan ng isang unos na pahilagang-silangan sa T ng Creta. Dahil dito, natakot ang mga tripulante nito na baka sumadsad ang barko sa "Sirte," maliwanag na ang mga kumunoy o mga bahura ng buhangin ng Gulpo ng Sidra.—Gaw 27:14-17.

SIRYA. Ang rehiyon na ang kahangga sa S ay Mesopotamia, sa K ay ang Kabundukan ng Lebanon, sa H ay ang Kabundukan ng Taurus, sa T ay ang Palestina at Disyerto ng Arabia. Ang rehiyong ito ay tinatawag na Aram sa Hebreong Kasulatan. Tinantiya lamang ang mga hangganang ito, yamang ang impluwensiya at pamumuno ng Sirya sa loob ng lugar na ito ay madalas na pabagu-bago at di-matatag.

Noong Panahon ng mga Patriyarka. Hinggil sa panahon ng mga patriyarka, ang tanging mga ulat ng Bibliya na taglay natin tungkol sa mga Siryano ay may kaugnayan sa mga pangyayari sa palibot ng Haran may kinalaman sa buhay ng pamilya ni Rebeka, anupat ang kaniyang amang si Betuel at kapatid na si Laban ay kapuwa inilalarawan bilang mga Siryano, o sa literal, mga Arameano. (Gen 25:20; 28:5; 31:20, 24) Si Jacob ay inilarawan bilang "isang pumapanaw na Siryano" sapagkat nanirahan siya nang 20 taon sa lugar na nasa palibot ng Haran. Doon ay napangasawa niya ang dalawang anak ni Laban at nagkaanak siya ng mga lalaki at mga babae; nakaranas din siya ng kapighatian habang naglilingkod kay Laban. Karagdagan pa, ang ina ni Jacob ay isang Siryana.—Deu 26:5; Gen 31:40-42; Os 12:12.

Kapanahunan ng mga Hukom. Noong kapanahunan ng mga Hukom nang humiwalay ang mga Israelita mula sa pagsamba kay Jehova, sinupil sila ng Siryanong hari na si Cusan-risataim sa loob ng walong taon. (Huk 3:7-10) Noong isang pagkakataon naman, lubhang lumakas ang impluwensiya ng Sirya anupat napasamba nito ang Israel sa kaniyang mga diyos pati na sa iba pang mga bathalang pagano.—Huk 10:6.

Kapanahunan ng mga Hari ng Israel at ng Juda. Mula sa pagsilang ng monarkiya ng Israel at pagkaraan nito, ang Sirya ay naging aktibo sa militar na pananalakay, at sa buong kasaysayan ng hilagang kaharian, umiral ang pagkakapootan sa pagitan ng dalawang ito. Ang unang hari ng Israel, si Saul, ay nakipagdigma sa mga Siryanong hari ng Zoba. (1Sa 14:47) Si David, nang maging hari, ay nagdulot ng malaking kapinsalaan sa hukbo ng Siryanong si Haring Hadadezer. Kasabay nito, maraming ginto, pilak, at tanso ang kinuha at pinabanal para kay Jehova. Naglagay rin si David ng mga garison sa Damasco at pinilit niya ang mga Siryano na magbayad ng tributo. (2Sa 8:3-12; 1Cr 18:3-8) Nang maglaon, mahigit sa 30,000 Siryanong mersenaryo na inupahan ng mga Ammonita ang tumakas sa harap ng mga Israelita sa halip na lumaban. Ngunit pagkatapos na maglabas ng karagdagang mga Siryano, sinundan ito ng pakikipagbaka sa Israel at dumanas ang mga Siryano ng malubhang kapinsalaan, anupat naging dahilan upang humiling sila ng kapayapaan.—2Sa 10:6-19; 1Cr 19:6-19.

Pagkatapos nito, isang Siryanong rebelde na nagngangalang Rezon, na tumakas mula kay Hadadezer, ang gumawang hari sa kaniyang sarili sa Damasco at naging kalaban ng Israel sa lahat ng mga araw ni Solomon. (1Ha 11:23-25) Dahil sa mga pangyayaring ito, ang Damasco ay naging pinakaprominenteng Siryanong lunsod at matagal na kinilala bilang "ang ulo ng Sirya," na pinagtuunan ng mga kapahayagan ni Jehova laban sa bansang iyon.—Isa 7:8; 17:1-3; Am 1:5.

Pagkatapos na mahati ang kaharian ng Israel. Ang kasaysayan ng mga Siryano sa Bibliya pagkatapos na mamatay si Solomon at mahati ang kaniyang kaharian ay naglalahad, sa kalakhang bahagi, ng kanilang mga tagumpay at mga kabiguan sa pakikipag-ugnayan nila sa mga Israelita kapuwa mula sa hilaga at sa timugang kaharian. May partikular na mga pangyayaring binabanggit na naganap noong panahon ng mga paghahari nina Asa (1Ha 15:18-20; 2Cr 16:2-4, 7), Ahab (1Ha 20:1-34; 22:3, 4, 29-35; 2Cr 18:10, 28-34), Jehoram ng Israel (2Ha 6:24–7:16; 8:28, 29; 9:14b, 15; 2Cr 22:5, 6), Jehoas ng Juda (2Ha 12:17, 18; 2Cr 24:23, 24), Jehoahaz (2Ha 13:3-7, 22), Jehoas ng Israel (2Ha 13:14-19, 24, 25), Jotam (2Ha 15:37, 38), Ahaz (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:5; Isa 7:1-8; 9:12), at Jehoiakim (2Ha 24:2). Lubhang di-pangkaraniwan, anupat karapat-dapat sa pantanging pagbanggit, nang magkaroon ng 'tatlong taon na walang digmaan sa pagitan ng Sirya at ng Israel.'—1Ha 22:1.

Ang propeta ni Jehova na si Eliseo ay nagkaroon ng ilang pakikipag-ugnayan sa mga Siryano; halimbawa, pinagaling niya ang ketong ng Siryanong pinuno ng hukbo na si Naaman (2Ha 5:1-20), at ibinunyag niya kay Hazael na ito ang magiging hari ng Sirya kahalili ng panginoon nito na si Ben-hadad II. (2Ha 8:7-15) Noong isang pagkakataon naman, nang palibutan ng isang hukbo ng mga Siryano ang Dotan upang kuning bihag si Eliseo, hiniling muna ng propeta sa Diyos na pasapitan ang mga ito ng isang

uri ng pagkabulag, at pagkatapos ay dinala niya ang mga ito sa Samaria, kung saan nanauli ang kanilang paningin; pagkatapos ay iniutos niyang pakainin ang mga ito at pauwiin. (2Ha 6:8-23) Para sa higit pang detalye tungkol sa mga karanasang ito ng mga Siryano sa propeta, tingnan ang artikulong ELISEO.

Ang mga Siryano ay mga Semita, anupat may malapit na kaugnayan at pakikipagsamahan sa mga Israelita. Ngunit noong ikawalong siglo B.C.E., magkaibang-magkaiba na ang kanilang mga wika anupat hindi na nakauunawa ng Aramaiko ang karaniwang Judio. (2Ha 18:26-28; Isa 36:11, 12; tingnan ang ARAMAIKO [Ang Wika].) Gayundin may kaugnayan sa relihiyon, may malalaking pagkakaiba sa pagitan ng politeistikong mga Siryano at ng mga Judio. Saka lamang nakapasok sa lupain ng Israel ang pagsamba sa mga diyos ng Sirya noong nag-apostata na ang Israel.—Huk 10:6; 2Ha 16:10-16; 2Cr 28:22, 23.

Noong Unang Siglo C.E. Ang Sirya noong panahong apostoliko ay tumutukoy sa Romanong probinsiya na idinagdag ni Pompey sa imperyo noong 64 B.C.E. Saklaw ng probinsiyang ito ang malaking bahagi ng dating teritoryo ng Sirya. Pinangasiwaan din ng gobernador ng Sirya ang buong Palestina. Noong panahon ng kapanganakan ni Jesus, ang Sirya ay pinamamahalaan ni Gobernador Quirinio, ang emisaryo ni Emperador Augusto, na ang tirahan ay nasa kabisera ng probinsiya at ikatlong pinakamalaking lunsod ng Imperyo ng Roma, ang Antioquia, na nasa Ilog Orontes. (Luc 2:1, 2) Nilimitahan ni Jesus ang kaniyang ministeryo sa mismong Palestina, ngunit ang mga ulat tungkol sa kaniyang kamangha-manghang mga himala ay nakarating "sa buong Sirya."—Mat 4:24.

Nang mangalat ang mga Kristiyano sa Jerusalem dahil sa pag-uusig kasunod ng pagbato kay Esteban, dinala ng ilan sa kanila ang mabuting balita sa kabisera ng Sirya, ang Antioquia. Una, narinig ng mga Judio roon ang mensahe, at nang maglaon ay narinig naman niyaong mga mula sa ibang mga liping pambansa. Sina Bernabe at Pablo ay kapuwa nakatulong sa pagpapatibay sa kongregasyon ng Antioquia. Sa Siryanong lunsod na ito unang "tinawag na mga Kristiyano ang mga alagad sa pamamagitan ng patnubay mula sa Diyos."—Gaw 11:19-26; Gal 1:21.

Noong mga taóng 46 C.E., nang magkaroon ng isang malaking taggutom noong panahon ng paghahari ni Emperador Claudio, ang mga Kristiyano sa Antioquia at sa palibot nito ay nagpadala ng tulong bilang paglilingkod sa pamamagitan nina Bernabe at Pablo sa kanilang mga kapatid sa Jerusalem. (Gaw 11:27-30) Ang liham may kinalaman sa pagtutuli na ipinadala ng mga apostol at matatandang lalaki sa Jerusalem ay partikular na para sa mga kongregasyon sa Antioquia, Sirya, at Cilicia (isang karatig na rehiyon). (Gaw 15:23) Noong mga taon nang malawakang naglalakbay si Pablo bilang isang misyonero, ginamit niya ang Antioquia ng Sirya bilang kaniyang pinakatahanan.—Gaw 15:40, 41; 18:18; 20:3; 21:3; Gal 2:11.

SISA. Ama ng mga kalihim ni Solomon na sina Elihorep at Ahias.—1Ha 4:3; tingnan ang SERAIAS Blg. 2.

SISAK. Isang Ehipsiyong hari na kilalá bilang Sheshonk (I) mula sa mga rekord ng Ehipto. Si Sisak na itinuturing na tagapagtatag ng "Libyanong dinastiya," ay karaniwang kinikilalang namahala sa loob ng mga 21 taon. Ang anak niyang si Osorkon I ang humalili sa kaniya sa trono.

Nang tumanan si Jeroboam patungong Ehipto upang takasan ang poot ni Haring Solomon, si Sisak ang namamahala roon. (1Ha 11:40) Pagkaraan ng ilang taon, noong ikalimang taon ng kahalili ni Solomon na si Rehoboam (993 B.C.E.), sinalakay ni Sisak ang Juda kasama ang isang malakas na hukbo ng mga karo at mga mangangabayo. Bumihag siya ng mga nakukutaang lunsod sa Juda at pagkatapos ay pumaroon sa Jerusalem. Ngunit hindi siya pinahintulutan ni Jehova na wasakin ang Jerusalem, sapagkat si Rehoboam at ang mga prinsipe ng Juda ay nagpakumbaba nang matanggap nila ang mensahe mula sa propetang si Semaias. Gayunman, kinuhang lahat ni Sisak ang mga kayamanan ng lunsod.—2Cr 12:1-12.

May arkeolohikal na katibayan hinggil sa pagsalakay ni Sisak sa lugar ng Palestina. Isang piraso ng stela na nasumpungan sa Megido ang bumabanggit kay Sheshonk (Sisak), anupat posibleng nagpapahiwatig na ang stela ay itinayo roon upang magpagunita ng kaniyang tagumpay. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 263, 264) Gayundin, nakatala sa isang relyebe sa isang pader ng templo sa Karnak (ang H bahagi ng sinaunang Ehipsiyong lunsod ng Thebes) ang maraming lunsod o mga nayon na nilupig ni Sisak. (LARAWAN, Tomo 1, p. 952; *Supplements to Vetus Testamentum,* Leiden, 1957, Tomo IV, p. 59, 60) Maraming lugar na maaaring iugnay sa mga dako sa Bibliya ang nasa teritoryo ng sampung-tribong kaharian. Ipinahihiwatig nito na ang layunin ng kampanya ni Sisak ay hindi upang tulungan ang sampung-tribong kaharian, kundi upang makontrol ang mahahalagang ruta ng kalakalan at sa gayon ay mapalawak ang kapangyarihan at impluwensiya ng Ehipto.

SISERA.

1. Pinuno ng hukbo sa ilalim ng Canaanitang si Haring Jabin. Si Sisera, na naninirahan sa Haroset sa halip na sa Hazor na lunsod ni Jabin, ay mas prominente sa ulat kaysa kay Haring Jabin. Ilang panahon

pagkatapos na ibagsak ni Hukom Ehud ang panunupil ng mga Moabita, siniil nina Sisera at Jabin ang Israel sa loob ng 20 taon.—Huk 4:1-3; 1Sa 12:9.

Nang marinig ni Sisera na tinipon nina Debora at Barak ang mga Israelita upang makipaglaban sa kaniya, pinisan niya ang kaniyang mga hukbo, kasama ang kaniyang 900 karong may mga lingkaw na bakal, at sinalubong ang Israel sa agusang libis ng Kison. Ngunit nakipaglaban si Jehova kay Sisera at nilito ang buong hukbo nito, na naging dahilan ng lubusang pagkatalo ng mga ito.—Huk 4:7, 12-16, 23; 5:20, 21; Aw 83:9.

Ang kaniyang mga karo ay nabalaho (ihambing ang Huk 5:21), at patakbong tumakas si Sisera, anupat nakarating sa tolda ni Jael, ang asawa ni Heber na Kenita, na may pakikipagpayapaan kay Jabin. Inanyayahan siya ni Jael na pumasok. Palibhasa'y hapung-hapo mula sa pakikipagbaka at sa pagtakas, ang nanlulupaypay na si Sisera, na umaasang ligtas siya sa tolda ni Jael, ay nagpasiyang magpahinga. Binigyan ni Jael si Sisera ng gatas na maiinom, at hiniling niya rito na magbantay. Nang makatulog siya nang mahimbing, dahan-dahan siyang nilapitan ni Jael at itinarak sa kaniyang pilipisan ang isang tulos ng tolda na pinatagos nito hanggang sa lupa. Nang dumating si Barak, ipinakita ni Jael sa kaniya ang patay na kaaway. (Huk 4:9, 17-22; 5:25-27) Ang ina ni Sisera at ang sambahayan nito, na umaasang babalik siya na may dalang maraming samsam, ay nabigo sa kanilang paghihintay.—Huk 5:28-30.

2. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 43, 53; Ne 7:55) Kabilang sa mga Netineo ang mga bihag sa digmaan, at bagaman ang ilan ay maaaring kinuha noong panahong matalo si Sisera (Blg. 1) at baka naging mga lingkod sa templo, walang saligan upang ipalagay na ang mga Netineo na bumalik mula sa Babilonya ay mga inapo ng Sisera na nabuhay noong panahon ni Barak.

SISIDLAN. Hungkag na mga lalagyang ginagamit para sa mga likido o tuyong mga bagay (1Ha 17:10; Es 1:7; Jer 40:10); ang ilan sa mga ito ay may takip. (Bil 19:15) Marami sa mga sisidlan ang yari sa luwad, kahoy, metal, o bato. (Lev 6:28; 15:12; Bil 7:85; 1Ha 10:21; Mat 26:7) Kabilang sa pangkaraniwang mga lalagyan ang mga banga at mga sisidlan na "hugis-mangkok" (Isa 22:24), mga supot o mga sako (Gen 42:25; Hag 1:6), mga basket (Mar 8:19, 20; 2Co 11:33), mga balat na sisidlan (Huk 4:19; Luc 5:37, 38), at mga timba.—Bil 24:7; Ju 4:11; tingnan ang KAGAMITAN; SISIDLANG BALAT.

Mayroon ding mga sisidlan na makikipot ang leeg at may mga tapón. Ang mga Ehipsiyo ay gumamit ng napapalamutiang mga plorera na nagsilbing mga sisidlan, at ang mga iyo'y gawa sa alabastro, buto ng hayop, bronse, kristal, ginto, garing, porselana, pilak, o bato. Ang kristal na mga sisidlan o mga bote ay ginamit sa sinaunang Asirya.

Mga Banga at Prasko. Ang banga ay karaniwan nang isang malalim at hugis-silinder na sisidlan na may isa, dalawa, o kung minsa'y apat na hawakan. Kadalasan nang yari sa luwad ang mga ito (Isa 30:14; Pan 4:2), bagaman may ilan na yari sa bato. (Ju 2:6) Noong mga araw ng mga kaharian ng Juda at ng Israel, ang isang pangkaraniwang malaking banga ay maaaring mga 65 sentimetro (25 pulgada) ang taas at mga 40 sentimetro (16 na pulgada) ang diyametro. Ang ilang banga ay may bibig. (2Ha 4:2) Maaaring ang mga banga ay inilalagay sa isang patungan (Lev 11:35) at ginagamit bilang lalagyan ng mga likidong gaya ng tubig o langis (1Ha 18:33; 2Ha 4:2), samantalang ang malalaking banga ay kadalasang pinaglalagyan ng alak. (1Sa 10:3; 25:18; 2Sa 16:1; Jer 13:12) Iniimbak din sa mga banga ang tuyong mga bagay gaya ng harina. (1Ha 17:12) Kung minsan, ang mga dokumento, kasama na rito ang mga kasulatan ng pagkakabili, ay inilalagay sa mga banga o mga sisidlang luwad upang maingatan. (Jer 32:13-15) Kaya naman maraming sinaunang manuskrito ang naingatan sa loob ng mga banga sa kapaligiran ng Qumran malapit sa Dagat na Patay, at kabilang sa mga manuskritong ito ang kilaláng Dead Sea Scroll of Isaiah.

Ang mga banga ng tubig (1Sa 26:11, 12, 16; 1Ha 19:6) at mga prasko (1Sa 10:1; 1Ha 14:3; 2Ha 9:3; Jer 19:1, 10) ay karaniwang yari sa luwad.

Mga Mangkok, Pinggan, at Bandehado. Ang mga mangkok ay ginamit bilang lalagyan ng mga likidong gaya ng alak (Am 6:6), gatas (Huk 5:25), at tubig (Huk 6:38). Ang mga ito ay yari sa luwad, bato, at metal. Ang ilang mangkok na pampiging ay seramik. Gaya ng ipinakikita ng mga tuklas ng mga arkeologo, noong mga araw ng mga kaharian ng Juda at ng Israel, ang mga mangkok na seramik ay karaniwan nang may taas na mga 20 sentimetro (8 pulgada), may diyametro na mga 40 sentimetro (16 na pulgada), at kung minsan ay may apat na hawakan. Kung ihahambing sa mga mangkok, malamang na ang mga pinggan at mga bandehado ay mababaw lamang.—Exo 25:29; 37:16; Bil 4:7; 7:84, 85; Mat 14:8, 11; Mar 6:25, 28.

Mga Kopa. Ang kopa ay isang maliit na sisidlan na iniinuman ng mga likido at kadalasa'y yari sa luwad, bagaman may iba na yari sa metal. (Kaw 23:31; Jer 35:5; Mar 9:41) May ilang kopa na hinubog nang eksakto ang lapat sa kamay. Kadalasan, ang mga ito ay mga mangkok na mababaw at walang hawakan. Ang mga kopang may hawakan ay maaari ring magsilbing mga panalok.

Makasagisag na Paggamit. Binanggit ng Eclesiastes na sa kamatayan, 'ang banga sa may bukal ay nababasag.' Lumilitaw na ang bangang ito ay ang puso, yamang kapag namatay ang isang tao, ang kaniyang puso ay hindi na tumatanggap at nagpapadaloy ng dugo sa buong katawan niya. Nawawalan ito ng silbi gaya ng isang nabasag na banga na hindi na mapaglalagyan ng tubig. Bukod diyan, ang utak, na ipinahihiwatig ng makasagisag na "gintuang mangkok" (maliwanag na ang bao ng ulo kasama ang utak), ay hindi na gumagana at nagsisimula nang mabulok o "madurog."—Ec 12:6, 7.

Mga sisidlan. Madalas tukuyin ng Kasulatan ang mga tao bilang mga sisidlan. (Gaw 9:15) Ang mga Kristiyano ay marurupok na sisidlang luwad na pinagkatiwalaan ng isang maluwalhating kayamanan, ang ministeryo. (2Co 4:7) Tinutukoy naman ang mga babae bilang ang "mas mahinang sisidlan." Kaya, sa pamamagitan ng pagsasaalang-alang sa pisikal at biyolohikal na mga limitasyon ng kani-kanilang asawang babae, gaya ng naging pakikitungo ni Jehova sa mga babae sa Kautusang ibinigay sa Israel (Lev 18:19; 20:18), ang mga Kristiyanong asawang lalaki ay kumikilos "ayon sa kaalaman, na pinag-uukulan sila ng karangalang gaya ng sa isang mas mahinang sisidlan, yaong may katangiang pambabae."—1Pe 3:7.

Ang isang indibiduwal ay dapat na manatiling hiwalay sa mga sisidlang "walang dangal" (mga taong hindi gumagawi nang wasto) at dapat niyang itaguyod ang isang landasin na kasuwato ng kalooban ni Jehova. Sa gayon, maaari siyang maging "isang sisidlan para sa isang marangal na layunin, pinabanal, kapaki-pakinabang sa may-ari sa kaniya, naihanda para sa bawat gawang mabuti." (2Ti 2:20, 21) Dahil nagpipigil si Jehova sa pagpapasapit ng pagkapuksa sa "mga sisidlan ng poot," samakatuwid nga ay sa mga taong balakyot, naililigtas naman yaong mga taong nakaayon sa katuwiran sapagkat nagkakaroon sila ng pagkakataong mahubog bilang "mga sisidlan ng awa."—Ro 9:17-26.

Kopa. Kadalasan, ang kopa ay sumasagisag sa paghihiganti ng Diyos o sa kaniyang galit. Mula sa kopang ito ay pinaiinom ang balakyot na mga indibiduwal, mga lunsod, o maging ang mga bayan at mga bansa. (Aw 11:6; 75:8; Isa 51:17, 22; Jer 25:12-29; 51:41; Pan 4:21; Apo 14:9, 10; 16:19; 18:5-8) Halimbawa, ang sinaunang Babilonya ay naging isang makasagisag na 'ginintuang kopa sa kamay ni Jehova,' anupat mula roon ay napilitang uminom ng mapait na pagkatalo ang maraming bansa.—Jer 51:7.

Noong malapit nang wasakin ang Jerusalem, sinabihan ang mga tumatahan doon na hindi sila bibigyan ng mga tao ng "kopa ng kaaliwan upang inuman dahil sa kaniyang ama at dahil sa kaniyang ina." Posibleng ang tinutukoy dito ay ang kopa ng alak na ibinibigay sa isang tao na nagdadalamhati para sa kaniyang yumaong mga magulang.—Jer 16:5-7; ihambing ang Kaw 31:6.

Ang makasagisag na "kopa" na ibinuhos ni Jehova para kay Jesu-Kristo ay ang Kaniyang kalooban para kay Jesus. Lubhang ikinababahala ni Kristo ang kadustaang idudulot sa Diyos ng kaniyang kamatayan bilang isa na pinaratangan ng pamumusong at sedisyon. Walang alinlangan na ito ang dahilan kung kaya idinalangin ni Jesus na kung posible ay palampasin sa kaniya ang "kopang" iyon. Gayunpaman, handa siyang magpasakop sa kalooban ni Jehova at inumin iyon. (Mat 26:39, 42; Ju 18:10, 11) Ang iniatas ni Jehova na bahagi, o "kopa," kay Jesus ay hindi lamang nangahulugan ng pagdurusa ni Jesus kundi pati ng kaniyang bautismo sa kamatayan na sumapit sa kasukdulan nang buhayin siyang muli tungo sa imortal na buhay sa langit. (Luc 12:50; Ro 6:4, 5; Heb 5:7) Samakatuwid, ito rin "ang kopa ng dakilang kaligtasan" para kay Kristo. (Aw 116:13) Alinsunod sa kalooban ng Diyos, ibinabahagi rin ni Jesu-Kristo sa "munting kawan" na mga kasama niyang tagapagmana ng Kaharian ang "kopa" na ibinigay sa kaniya upang inuman. —Luc 12:32; Mar 10:35-40.

SISIDLANG BALAT. Ang mga sisidlang balat ay ginagamit upang paglagyan ng tubig, langis, gatas, alak, mantikilya, at keso. Upang makagawa noon ng sisidlang balat, isang hayop ang pinapatay, pinuputulan ng ulo at mga paa, at pagkatapos ay maingat na inaalis ang balat nang hindi binibiyak ang tiyan ng hayop. Pagkatapos, ang balat ay kinukulti, at saka tinatahi ang lahat ng butas niyaon maliban sa isa. Kadalasan, ang leeg o ang isa sa mga binti niyaon ay hindi tinatahian, at ito ang nagsisilbing bibig ng sisidlan, na maaaring sarhan sa pamamagitan ng isang pamasak o isang panali. Ang mga balat ng tupa, kambing, at kung minsan ay baka, ang ginagawang mga sisidlang balat. Sa ilang kaso, ang mga balat na ginagamit upang paglagyan ng gatas, mantikilya, keso at tubig ay hindi na inaalisan ng balahibo. Gayunman, kailangang kultihin nang husto ang mga sisidlang balat na gagamitin para sa langis at sa alak. Kahit nitong nakalipas na panahon, ganito rin ginagawa ang maraming sisidlang balat sa Gitnang Silangan. Kapag hindi kinulti ang pantubig na sisidlang balat, nagkakaroon ng di-kaayaayang lasa ang tubig na inilalagay rito.

Nang paalisin ni Abraham si Hagar, pinabaunan niya ito ng isang "sisidlang balat [sa Heb., *che'meth*]." (Gen 21:14, 15, 19) Sinabi naman ng mga

Gibeonita kay Josue: “Ito ang mga pang-alak na sisidlang balat [sa Heb., *no’·dhohth′*] na bago pa nang punuin namin, at, narito! napunit na.” (Jos 9:13) Maaaring mangyari ang bagay na ito sa kalaunan dahil sa namumuong presyon ng gas na *carbon dioxide* na dulot ng aktibong permentasyon ng alak. Sinabi ni Elihu: “Narito! Ang aking tiyan ay tulad ng alak na walang singawan; nais nitong sumambulat na gaya ng mga bagong sisidlang balat [sa Heb., *’o·vohth′*].” (Job 32:19) Gayunman, karaniwan nang ang mga bagong sisidlang balat ay nakatatagal sa presyon na dulot ng aktibong permentasyon ng alak sa loob nito. Ngunit ang mga lumang sisidlang balat ay tumitigas at lumulutong sa katagalan, at dahil dito kung kaya malamang na pumutok ang mga ito. Kaya naman angkop ang sinabi ni Jesu-Kristo: “Ang mga tao ay hindi rin naman naglalagay ng bagong alak sa mga lumang sisidlang balat [sa Gr., *a·skos′*]; ngunit kapag ginawa nila, kung gayon ang mga sisidlang balat ay pumuputok at ang alak ay tumatapon at ang mga sisidlang balat ay nasisira. Kundi ang mga tao ay naglalagay ng bagong alak sa mga bagong sisidlang balat, at kapuwa naiingatan ang mga iyon.” (Mat 9:17; Mar 2:22; Luc 5:37, 38) Ang ilustrasyong ito ay bahagi ng sagot ni Jesus sa tanong kung bakit hindi nakikiayon ang kaniyang mga alagad sa lahat ng matatandang kaugalian at gawain ng mga Pariseo. Maliwanag, ipinahihiwatig noon ni Jesus na ang katotohanan ng Kristiyanismo ay punô ng puwersa at sigla para panatilihin sa matandang sistema ng Judaismo, na walang lakas at napakahigpit at noo’y malapit nang lumipas.—Mat 9:14-16.

Noong si David ay isang takas na tinutugis ng kaniyang mga kalaban, tinukoy niya ang sisidlang balat sa makasagisag na paraan, na sinasabi: “Ilagay mo ang aking mga luha sa iyong sisidlang balat.” (Aw 56:8) Sa gayo’y hiniling ni David sa Diyos, na kaniyang pinagtitiwalaan, na ilagay ang kaniyang mga luha, wika nga, sa isang sisidlang balat upang maalaala Niya ang mga iyon.

Noon, malamang na ang mga balat na punô ng alak ay isinasabit kung minsan sa mga dako kung saan mauusukan ang mga ito upang maipagsanggalang sa mga insekto o upang ang alak ay madaling magkaroon ng ninanais na kalidad. Samantala, kapag hindi ginagamit, ang mga sisidlang balat ay isinasabit sa isang silid na walang tsiminea at sa gayo’y nangingitim ang mga ito dahil sa usok mula sa apoy na pinagniningas doon. Di-magtatagal, lulutong at mangunguluntoy ang mga sisidlang balat na iyon. Marahil, ito ang nasa isip ng salmistang batbat ng mga pagsubok nang sabihin niya: “Sapagkat ako ay naging tulad ng sisidlang balat sa usok.” —Aw 119:83; tingnan ang MAGPAPALAYOK.

SISIDLAN NA NAGLALAMAN NG KASULATAN. Isang maliit na sisidlang naglalaman ng apat na pagsipi sa Kautusan (Exo 13:1-10, 11-16; Deu 6:4-9; 11:13-21) at isinusuot ng mga lalaking Judio sa kanilang noo at kaliwang braso. Ganito ang sabi ng *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo X, p. 21) tungkol sa kaugalian ng pagsusuot ng gayong mga sisidlan, o mga pilakterya: “Ang mga batas na may kaugnayan sa pagsusuot ng mga pilakterya ay ibinatay ng mga Rabbi sa apat na teksto ng Bibliya (Deu. vi. 8, xi. 18; Exo. xiii. 9, 16). Bagaman inuunawa ng karamihan sa mga komentarista ang mga tekstong ito sa literal na paraan, . . . naniniwala ang mga Rabbi na tanging ang pangkalahatang batas ang nakasaad sa Bibliya, anupat ang pagkakapit at pagpapalawak nito ay depende na lamang sa tradisyon at panghihinuha.”

Hinatulan ni Kristo Jesus ang mga eskriba at mga Pariseo dahil “pinalalapad nila ang mga sisidlan na naglalaman ng kasulatan na isinusuot nila bilang pananggalang.” (Mat 23:5) Lumilitaw na pinalalapad nila ang mga sisidlang ito dahil nais nilang magbigay ng impresyon na sila’y napakasigasig at tapat sa Kautusan. Ipinakikita ng pananalita ni Jesus na itinuring ng mga relihiyosong lider ang mga sisidlang ito bilang pananggalang, o anting-anting. Sa katunayan, ang salitang Griego na *phy·la·kte′ri·on* ay pangunahing nangangahulugang himpilan, kuta, o pananggalang.—Tingnan ang PANGHARAP NA PAMIGKIS.

SISMAI. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel at ni Sesan; anak ni Eleasa at ama ni Salum. (1Cr 2:3-5, 25, 34, 40) Posibleng nabuhay si Sismai noong kapanahunan ng mga Hukom.

SISNE [sa Heb., *tin·she′meth;* sa Ingles, *swan*]. Isang malaki at magandang ibong-tubig na may mahaba, payat at nakakurbang leeg. Ang ilang sisne ay maaaring tumimbang nang hanggang 18 kg (40 lb) at ang sukat ng kanilang nakabukang mga pakpak mula sa dulo’t dulo ay maaaring umabot nang mga 2.5 m (8 piye).

Ang pangalang Hebreo (na *tin·she′meth*), na lumilitaw sa talaan ng maruruming lumilipad na nilalang (Lev 11:13, 18; Deu 14:12, 16), ay mula sa salitang-ugat na nangangahulugang ‘humingal.’ (Isa 42:14) Maaaring inilalarawan nito ang sisne at ang malakas at sumasagitsit na tunog niyaon, na kaniyang nalilikha kapag siya’y niligalig o ginalit, at ganito ang pagkakasalin dito ng maraming bersiyon (*KJ, Da, Le, NW, Ro, Yg*). Ang pag-uugnay na ito ay ginawa na noon pa man sa Latin na *Vulgate,* kung saan isinalin ni Jerome ang Hebreong *tin·she′meth* (sa Lev 11:18) sa pamamagitan ng salitang Latin na *cycnus* (sisne). Ang mas matandang Griegong *Sep-*

tuagint naman ay kababasahan dito ng *"purple coot"* (sa Gr., *por·phy·ri′on*), anupat maliwanag na tumutukoy sa *purple gallinule* (*Porphyrio porphyrio*). Gayunman, isinalin ng dalawang sinaunang bersiyong ito ang *tin·she′meth* bilang "ibis" sa Deuteronomio 14:16, sa gayo'y makikita na hindi sila nakatitiyak.

Bagaman ang sisne ay matatagpuan sa Palestina, hindi na ito karaniwan doon sa ngayon. Dahil dito, at dahil mga halaman ang pangunahing kinakain ng sisne, mas iniuugnay ng maraming makabagong tagapagsalin ang *tin·she′meth* sa *"water hen"* (*RS, Mo*), *"eagle-owl"* (*AT*), "ibis" (*JB*), o sa iba pang mga ibon na kilaláng kumakain ng ibang hayop o kumakain ng basura. Gayunman, bagaman madalang na ang mga sisne sa Palestina sa ngayon, hindi nangangahulugan na hindi sila naging pangkaraniwan doon noong sinaunang mga panahon. Gayundin, dapat kilalanin na pala-palagay lamang at hindi tuwirang sinasabi sa Bibliya na kaya inuuring marumi ang ilang ibon ay dahil sila'y mga maninila o mga kumakain ng basura.

Maliban sa karaniwang kinakain nito na mga buto ng halaman, mga ugat ng halamang-tubig, at mga bulati, ang sisne ay kilalá ring kumakain ng mga kabibi.

SISTEMA NG MGA BAGAY, MGA. Itinatawid ng pariralang "sistema ng mga bagay" ang diwa ng terminong Griego na *ai·on′* na lumilitaw nang mahigit 30 ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan.

Tungkol sa kahulugan ng *ai·on′,* ganito ang sabi ni R. C. Trench: "Gaya [ng *ko′smos,* sanlibutan] ito [ang *ai·on′*] ay may isang pangunahin at pisikal, at gayundin, karagdagan dito, isang pangalawahin at etikal, na diwa. Sa pangunahin[g diwa], tumutukoy ito sa panahon, maikli o mahaba, sa walang-patid na lawig niyaon; . . . ngunit lalo na sa panahon bilang isang kalagayan na sa ilalim niyao'y umiiral ang lahat ng mga bagay na nilalang, at ang haba ng kanilang pag-iral . . . Palibhasa'y nagpapahiwatig ng panahon, sa kasalukuyan ay tumutukoy ito sa lahat ng bagay na umiiral sa sanlibutan sa ilalim ng mga kalagayan ng panahon; . . . at gayundin, sa mas etikal na pangmalas, sa landas at agos ng mga pangyayari sa sanlibutang ito." Bilang suporta sa huling nabanggit na diwa, sinipi niya ang katuturang ibinigay ng Alemang iskolar na si C. L. W. Grimm: "Ang kabuuan niyaong malinaw na nahahayag sa paglipas ng panahon."—*Synonyms of the New Testament,* London, 1961, p. 202, 203.

Samakatuwid, ang saligang diwa ng *ai·on′* ay "edad [*age*]," o "yugto ng pag-iral," at sa Kasulatan, kadalasa'y tumutukoy ito sa isang mahabang yugto ng panahon (Gaw 3:21; 15:18), pati na sa isang walang-katapusang yugto ng panahon, samakatuwid nga, magpakailanman, walang hanggan. (Mar 3:29; 11:14; Heb 13:8) Para sa mga diwang ito, tingnan ang artikulong EDAD. Gayunman, sa artikulong ito ay isasaalang-alang natin ang diwa ng termino na tinalakay sa huling bahagi ng katuturang sinipi sa naunang parapo.

Bilang pantulong sa pag-unawa sa diwang ito, alalahanin natin ang ilang gamit ng mga terminong *"age," "era,"* at *"epoch"* sa Ingles. Maaaring banggitin ang isang *age, era,* o *epoch* sa diwa na isang yugto ng panahon sa kasaysayan na ang pagkakakilanlan ay isang naiibang pagsulong o takbo ng mga pangyayari o makikilala dahil sa isang prominenteng tauhan o tipikong katangian o mga katangian. Halimbawa, nariyan ang *"Age of Exploration,"* na tumutukoy sa panahon nina Columbus, Magellan, Cook, at iba pang mga manggagalugad sa karagatan, o ang *"Ice Age,"* ang *"Dark Ages,"* ang *"Victorian Era,"* ang *"Space Age,"* o, kamakailan lamang, ang *"Computer Age."* Sa bawat kaso, ang kapansin-pansin ay hindi ang mismong yugto ng panahon kundi ang pagkakakilanlang *katangian* o *mga katangian* ng yugtong iyon ng panahon. Ang mga katangiang ito ang nagsisilbing mahahalagang salik, o mga marka, na nagtatakda ng pasimula, lawig, at katapusan ng yugtong iyon. Kung wala ang mga katangiang ito, ang yugtong iyon ay basta panahong lumipas lamang, hindi isang partikular na *epoch, era,* o *age.*

Kaya naman, ganito ang isang katuturan ng *ai·on′* na itinala ng *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott: *"yugto ng panahon* na may malinaw na mga hangganan, *'epoch,' edad."* (Nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 45) At ganito ang sabi ng *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 1, p. 41): "isang edad, *era* . . . [ito'y] tumutukoy sa isang yugto na may habang walang takda, o isang panahon kung mamalasin ayon sa mga pangyayaring nagaganap sa yugtong iyon."

Kaya naman, kapag sa isang teksto ay mas prominente ang mga pagkakakilanlang katangian ng isang yugto kaysa sa mismong panahon, ang *ai·on′* ay maaaring isalin bilang "sistema ng mga bagay" o "kalakaran." Makikita sa Galacia 1:4 na makatuwiran itong gawin, kung saan isinulat ng apostol: "Ibinigay niya ang kaniyang sarili para sa ating mga kasalanan upang mahango niya tayo mula sa kasalukuyang balakyot na sistema ng mga bagay [isang anyo ng *ai·on′*] ayon sa kalooban ng ating Diyos at Ama." Dito, isinalin ng maraming bersiyon ang *ai·on′* bilang "edad," ngunit maliwanag na hindi hinango ng haing pantubos ni Kristo ang mga Kristiyano mula sa isang edad o yugto ng panahon, sapagkat patuloy silang namuhay sa edad na iyon gaya ng iba pa sa sangkatauhan. Subalit sila'y hinango mula sa *kalakaran* o *sistema ng mga bagay* na umiiral noong yugtong iyon ng panahon

at nagsisilbing pagkakakilanlan niyaon.—Ihambing ang Tit 2:11-14.

Ganito ang isinulat ng apostol sa mga Kristiyanong nasa Roma: "Huwag na kayong magpahubog ayon sa sistemang ito ng mga bagay, kundi magbagong-anyo kayo sa pamamagitan ng pagbabago ng inyong pag-iisip." (Ro 12:2) Hindi ang mismong yugto ng panahon ang nagtatakda ng parisan, o modelo para sa mga tao ng panahong iyon, kundi ang mga pamantayan, mga kaugalian, mga asal, mga kostumbre, mga paraan, pangmalas, istilo, at iba pang mga katangiang pagkakakilanlan ng yugtong iyon ng panahon. Sa Efeso 2:1, 2, tinukoy ng apostol yaong mga sinulatan niya bilang "patay sa inyong mga pagkakamali at mga kasalanan, na siyang nilakaran ninyo noong una ayon sa sistema ng mga bagay ["bilang pagsunod sa daan," *JB;* "bilang pagsunod sa landas," *RS*] ng sanlibutang ito." Bilang komento sa tekstong ito, ipinakikita ng *The Expositor's Greek Testament* (Tomo III, p. 283) na hindi lamang panahon ang tangi o pangunahing salik na itinatawid dito ng *ai·on'.* Bilang suporta sa pagkakasalin ng *ai·on'* bilang "landas," sinasabi nito: "Ipinahihiwatig ng salitang iyan ang tatlong ideya ng *kalagayan, pagsulong,* at *pagkapanandalian.* Ang landas na ito ng isang masamang sanlibutan ay kasamaan mismo, at ang mamuhay kasuwato nito ay pamumuhay sa pagkakamali at mga kasalanan."—Inedit ni W. Nicoll, 1967.

Mga Edad, mga Kalakaran, mga Sistema ng mga Bagay. May iba't ibang sistema ng mga bagay, o namamayaning mga kalakaran ng mga bagay-bagay, na umiral na o iiral pa lamang. Maliwanag na yaong mga paiiralin ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Anak ay matuwid na mga sistema ng mga bagay.

Halimbawa, sa pamamagitan ng tipang Kautusan, pinasimulan ng Diyos ang tinaguriang *Israelite Epoch* o *Jewish Epoch.* Gayunman, dito muli, ang ipinagkaiba ng yugtong ito ng kasaysayan (kung tungkol sa pakikipag-ugnayan ng Diyos sa sangkatauhan) ay ang kalakaran ng mga bagay-bagay at ang mga pagkakakilanlang katangiang dulot ng tipang Kautusan. Kabilang sa mga katangiang iyon ang isang pagkasaserdote; isang sistema ng paghahain at mga tagubilin sa pagkain at gayundin ang isang sistema ng pagsamba sa tabernakulo at sa templo na may kalakip na mga kapistahan at mga sabbath, na pawang nagsilbing makahulang mga sagisag at mga anino; at gayundin ang isang pambansang sistema na nang maglao'y pinamahalaan ng isang taong hari. Gayunman, nang ihula ng Diyos ang isang bagong tipan (Jer 31:31-34), sa diwa ay naging lipas na ang lumang tipan, bagaman pinahintulutan pa ito ng Diyos na umiral sa loob ng maraming siglo. (Heb 8:13) Pagkatapos, noong 33 C.E., winakasan ng Diyos ang tipang Kautusan sa pamamagitan ng makasagisag na pagpapako niya nito sa pahirapang tulos ng kaniyang Anak.—Col 2:13-17.

Maliwanag na ito ang dahilan kung bakit sinasabi ng Hebreo 9:26 na "inihayag [ni Kristo] ang kaniyang sarili nang minsanan sa katapusan ng mga sistema ng mga bagay upang alisin ang kasalanan sa pamamagitan ng paghahain ng kaniyang sarili." Gayunman, ang mga pagkakakilanlang katangian ng edad o *epoch* na iyon ay sumapit lamang sa kanilang *lubos* na kawakasan noong 70 C.E., nang mawasak ang Jerusalem at ang templo nito at mangalat ang bayang Judio. Bagaman tatlong taon pa ang lumipas bago bumagsak sa mga Romano ang huling moog ng Judea (sa Masada) noong 73 C.E., ang kapahamakan noong 70 C.E. ang siyang tuluyang tumapos sa Judiong pagkasaserdote, mga hain, at pagsamba sa templo na itinakda sa Kautusan. Winakasan din nito ang pambansang kaayusan ng mga Judio na itinatag ng Diyos. Walang alinlangang dahil dito kung kaya, maraming taon pagkamatay ni Kristo ngunit bago wasakin ng mga Romano ang Jerusalem, nailahad ng apostol ang ilang nakalipas na kasaysayan ng Israel at nasabi niya: "Ngayon ang mga bagay na ito ay nangyari sa kanila bilang mga halimbawa, at isinulat ang mga ito bilang babala sa atin *na dinatnan ng mga wakas ng mga sistema ng mga bagay."* —1Co 10:11; ihambing ang Mat 24:3; 1Pe 4:7.

Sa pamamagitan ng kaniyang haing pantubos at ng bagong tipan na binigyang-bisa nito, si Jesu-Kristo ay ginamit ng Diyos upang magpasinaya ng isang naiibang sistema ng mga bagay, kung saan pangunahing kasangkot ang kongregasyon ng mga pinahirang Kristiyano. (Heb 8:7-13) Ito ang nagsilbing pasimula ng isang bagong *epoch,* na ang pagkakakilanlan ay ang katuparan ng mga bagay na patiunang inilarawan ng tipang Kautusan. Pinangyari nito ang isang ministeryo ng pakikipagkasundo, ang pinag-ibayong mga gawain, o pagkilos, ng banal na espiritu ng Diyos, ang pagsamba sa pamamagitan ng isang espirituwal na templo lakip ang espirituwal na mga hain (1Pe 2:5) sa halip na isang literal na templo at mga haing hayop; at pinangyari nito ang mga pagsisiwalat ng layunin ng Diyos at isang kaugnayan sa Diyos na nangangahulugan ng isang bagong paraan ng pamumuhay para sa mga kabilang sa bagong tipan. Ang lahat ng mga ito ay mga katangiang pagkakakilanlan ng sistemang iyon ng mga bagay na pinasimulan ni Kristo.

Likong Edad, o Sistema ng mga Bagay. Nang sumulat si Pablo kay Timoteo tungkol doon sa "mayayaman sa kasalukuyang sistema ng mga bagay," tiyak na hindi ang Judiong sistema ng mga bagay, o *epoch,* ang tinutukoy niya, sapagkat sa ministeryo ni Timoteo, siya'y nakikitungo hindi lamang sa mga Judiong Kristiyano kundi pati sa maraming Kristiya-

nong Gentil, at malayong mangyari na matatali sa Judiong sistema ng mga bagay ang kayamanan ng alinman sa mga Kristiyanong Gentil na ito. (1Ti 6:17) Sa katulad na paraan, nang sabihin ni Pablo na pinabayaan siya ni Demas "sa dahilang inibig niya ang kasalukuyang sistema ng mga bagay," maliwanag na hindi ibig sabihin ni Pablo na inibig ni Demas ang Judiong sistema ng mga bagay kundi sa halip, inibig niya ang namamayaning kalakaran ng mga bagay-bagay sa sanlibutan at ang makasanlibutang paraan ng pamumuhay.—2Ti 4:10; ihambing ang Mat 13:22.

Umiiral na ang makasanlibutang *ai·on′,* o sistema ng mga bagay, bago pa man ipinakilala ang tipang Kautusan. Nagpatuloy ito kasabay ng *ai·on′* ng tipang iyon, at namalagi ito kahit nagwakas na ang *ai·on′,* o kalakaran ng mga bagay-bagay, na pinasimulan ng tipang Kautusan. Maliwanag na ang makasanlibutang *ai·on′* ay nagsimula ilang panahon pagkatapos ng Baha, nang lumitaw ang isang likong paraan ng pamumuhay, na ang pagkakakilanlan ay pagkakasala at paghihimagsik sa Diyos at sa kaniyang kalooban. Kaya naman, masasabi ni Pablo na binulag ng "diyos ng sistemang ito ng mga bagay" ang mga pag-iisip ng mga di-sumasampalataya, anupat maliwanag na tinutukoy niya si Satanas na Diyablo. (2Co 4:4; ihambing ang Ju 12:31.) Ang pamumuno at impluwensiya ni Satanas ang pangunahing humuhubog sa makasanlibutang *ai·on′* at nagbibigay rito ng naiibang mga katangian at espiritu nito. (Ihambing ang Efe 2:1, 2.) Bilang komento sa Roma 12:2, ganito ang sabi ng *The Expositor's Greek Testament* (Tomo II, p. 688): "Kahit ang tila o pakunwaring pag-ayon sa isang sistemang kontrolado ng gayong espiritu, lalo na ang aktuwal na pagtanggap sa mga pamamaraan nito, ay nakamamatay sa buhay Kristiyano." Ang makasanlibutang *ai·on′* na iyon ay magpapatuloy pa nang mahabang panahon pagkatapos ng mga araw ng apostol.

Halimbawa, sa Mateo 13:37-43, nang ipinaliliwanag niya ang isang talinghaga, sinabi ni Jesus na "ang bukid ay ang sanlibutan [*ko′smos*]; . . . Ang pag-aani ay katapusan ng isang sistema ng mga bagay [isang anyo ng *ai·on′*] . . . Samakatuwid, kung paanong ang mga panirang-damo ay tinitipon at sinusunog sa apoy, gayon ang mangyayari sa katapusan ng sistema ng mga bagay." May mga salin, gaya ng *King James Version,* na gumamit ng "sanlibutan" bilang salin kapuwa ng *ko′smos* at *ai·on′* sa mga talatang ito. Gayunman, sa ilustrasyon, maliwanag na hindi naman ang "bukid," na kumakatawan sa "sanlibutan," ang sinusunog ng magsasaka, kundi ang mga panirang-damo lamang. Samakatuwid, ang nagwawakas, o 'nagtatapos,' ay hindi ang "sanlibutan" (*ko′smos*) kundi ang "sistema ng mga bagay" (*ai·on′*). Ganito ang pagkakasalin ni George Campbell sa mga talatang ito: "Ang bukid ay ang sanlibutan . . . ang pag-aani ay ang katapusan ng kalakarang ito . . . magkakagayon sa katapusan ng kalakarang ito."—*The Four Gospels,* London, 1834.

Ipinaliwanag ni Jesus na ang trigo ay kumakatawan sa tunay na mga pinahirang Kristiyano, ang tunay na mga alagad, samantalang ang mga panirang-damo ay kumakatawan sa mga imitasyong Kristiyano. Kaya naman, sa kasong ito, ang katapusan ng sistema ng mga bagay, na inilarawan bilang pag-aani, ay hindi tumutukoy sa katapusan ng Judiong sistema ng mga bagay, ni sa katapusan ng "kalakaran" na doo'y tumubong magkakasama at dinagagambala ang "trigo" at ang "panirang-damo." Sa halip, tiyak na tumutukoy ito sa pagwawakas ng sistema ng mga bagay na nang maglao'y tinukoy ng apostol, samakatuwid nga, ang "kasalukuyang sistema ng mga bagay" na kakikitaan ng pamumuno ni Satanas. (1Ti 6:17) Gayundin naman ang kaso ng karagdagang ilustrasyong ibinigay ni Jesus may kinalaman sa lambat na pangubkob at sa pagbubukud-bukod ng mga isda, anupat ipinakikita nito kung ano "ang mangyayari sa katapusan ng sistema ng mga bagay: lalabas ang mga anghel at ibubukod ang mga balakyot mula sa mga matuwid." (Mat 13:47-50) Nang maglaon, walang alinlangang nasa isip ng mga alagad ang mga sinabing ito ni Jesus nang magtanong sila tungkol sa 'tanda ng kaniyang pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay.' (Mat 24:3) Tiyak na ang pangako ni Jesus na siya'y sasakaniyang mga alagad sa kanilang paggawa ng alagad hanggang sa katapusan ng sistema ng mga bagay ay tumutukoy rin sa katapusan ng kalakaran ng mga bagay-bagay na resulta ng pamumuno ni Satanas.—Mat 28:19, 20.

Ang iba pang halimbawa ng mga teksto kung saan ang *ai·on′* ay tumutukoy sa gayong balakyot na sistema ng mga bagay ay ang Lucas 16:8; 1 Corinto 1:20; 2:6, 8; 3:18; Efeso 1:21.

Ang Darating na Sistema ng mga Bagay. Sa Mateo 12:32, sinabi ni Jesus na ang sinumang nagsasalita laban sa banal na espiritu ay hindi patatawarin sa "sistemang ito ng mga bagay ni doon sa darating." Baka isiping ito'y tumutukoy sa Judiong sistema ng mga bagay at sa noo'y panghinaharap na sistema ng mga bagay na pasisinayaan ni Kristo sa pamamagitan ng bagong tipan. Gayunman, ipinahihiwatig ng katibayan na ang tinutukoy niya ay ang kasalukuyang balakyot na sistema ng mga bagay at isang sistema ng mga bagay na magsisimula sa katapusan ng balakyot na sistemang iyon ng mga bagay. Tinukoy niya ang panghinaharap na kalakarang iyon nang mangako siya na yaong mga mag-iiwan ng tahanan at pamilya alang-alang sa Kaharian ng Diyos ay tatanggap ng "lalong marami pa sa yugtong ito ng panahon [isang anyo ng *kai·ros′,*

nangangahulugang “itinakdang panahon”], at sa darating na sistema ng mga bagay [isang anyo ng *ai·on′*] ay ng buhay na walang hanggan.” (Luc 18:29, 30) Sa darating na sistemang iyon ng mga bagay, ang mga tao ay tatanggap ng pagkabuhay-muli at may pagkakataong mapabilang sa mga anak ng Diyos. (Luc 20:34, 35) Ginamit ang anyong pangmaramihan ng *ai·on′* sa Efeso 2:7 nang tukuyin ang “darating na mga sistema ng mga bagay” kung saan mararanasan ng mga pinahirang Kristiyano ang nakahihigit na saganang pagpapakita ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa kanila “kaisa ni Kristo Jesus.” (Ihambing ang Efe 1:18-23; Heb 6:4, 5.) Ipinahihiwatig nito na magkakaroon ng mga sistema ng mga bagay, o mga kalakaran, *sa loob* ng pangkalahatang “darating na sistema ng mga bagay” na iyon, kung paanong ang sistema ng mga bagay sa ilalim ng tipang Kautusan ay sumaklaw ng kaugnay at kasabay nitong mga sistema, gaya ng natalakay na.

‘Inaayos’ ng Diyos ang “mga Sistema ng mga Bagay.” Ganito ang sabi ng Hebreo 11:3: “Sa pananampalataya ay ating napag-uunawa na ang mga sistema ng mga bagay [anyong pangmaramihan ng *ai·on′*] ay iniayos sa pamamagitan ng salita ng Diyos, anupat ang nakikita ay umiral mula sa mga bagay na hindi nakikita.” Ipinapalagay ng marami na ito at ang teksto sa Hebreo 1:2 ay magkatulad sa paggamit ng anyong pangmaramihan ng *ai·on′.* Sinasabi roon na si Jehova ay nagsalita sa pamamagitan ng kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, “na inatasan niyang tagapagmana ng lahat ng bagay, at sa pamamagitan niya ay kaniyang ginawa ang mga sistema ng mga bagay.” Iba't iba ang naging pagkaunawa sa partikular na kahulugan ng salitang Griego na *ai·on′* sa dalawang talatang ito.

Ang isang paraan ng pag-intindi sa mga ito ay ang ituring na ang terminong Griego ay tumutukoy sa mga pagkakakilanlang katangian ng isang yugto ng panahon. Sa Hebreo kabanata 11, tinatalakay ng kinasihang manunulat kung paanong sa pamamagitan ng pananampalataya, “pinatotohanan ang mga tao ng sinaunang mga panahon.” (Tal 2) Pagkatapos, sa kaniyang sumunod na mga salita, binanggit niya ang mga halimbawa ng mga taong tapat noong panahon bago ang Baha, noong *epoch* ng mga patriyarka, at noong yugto ng pakikipagtipan ng Israel sa Diyos. Sa lahat ng magkakaibang mga yugtong ito, at sa pamamagitan ng mga pangyayaring naganap, nabuo, at naisagawa sa mga ito, isinasakatuparan ng Diyos ang kaniyang layunin na alisin ang paghihimagsik at maglaan ng daan para sa pakikipagkasundo sa kaniya ng karapat-dapat na mga tao sa pamamagitan ng sunud-sunod na “mga sistema ng mga bagay.” Kaya ang mga taong iyon noong sinauna ay kailangang manampalataya, at nanampalataya naman sila, na talagang pinapatnubayan ng di-nakikitang Diyos ang mga bagay-bagay sa maayos na paraan. Naniwala sila na siya ang di-nakikitang Maygawa ng iba't ibang mga sistema ng mga bagay at na ang tunguhing inaabot nila, ang “katuparan ng pangako,” ay tiyak na matutupad sa takdang panahon ng Diyos. Sa pananampalataya, inasam nila ang higit pang katuparan ng layunin ng Diyos, na kinabibilangan ng sistema ng mga bagay na iniluwal ng bagong tipan na salig sa hain ni Jesus.—Heb 11:39, 40; 12:1, 18-28.

Ang isa pang paraan ng pag-intindi sa pagkakagamit sa *ai·on′* sa Hebreo 1:2 at 11:3 ay na katumbas ito ng Griegong termino na *ko′smos* sa diwang sanlibutan o sansinukob, samakatuwid nga, ang kabuuan ng mga bagay na nilalang, lakip na ang araw, buwan, mga bituin, at ang lupa mismo. Ang pangmalas na ito ay maliwanag na sinusuportahan ng pananalitang nasa Hebreo 11:3 na “ang nakikita ay umiral mula sa mga bagay na hindi nakikita.” Maaari ring intindihin ang talatang ito bilang isang pagtukoy sa ulat ng paglalang sa Genesis, na makatuwiran lamang na mauna sa pagbanggit ni Pablo kina Abel (tal 4), Enoc (tal 5, 6), at Noe (tal 7). Kaya naman, maaaring pinalalawak ni Pablo ang ibinigay niyang katuturan ng pananampalataya sa pamamagitan ng pagtukoy sa pag-iral ng sansinukob na binubuo ng araw, buwan, at mga bituin bilang malinaw na ebidensiya na mayroong Maylalang. —Ihambing ang Ro 1:20.

Sa Hebreong Kasulatan. Ang kahulugan ng terminong Hebreo na *che′ledh* ay katulad ng sa *ai·on′,* at sa ilang teksto ay tumutukoy ito sa “lawig ng buhay.” (Job 11:17; Aw 39:5; 89:47) Gayunman, sa ibang teksto, lumilitaw na ang pangunahing tinutukoy nito ay ang *mga katangian* ng yugto ng panahon, anupat maaari itong isalin bilang “sistema ng mga bagay.” (Aw 17:13, 14; 49:1) May mga bersiyon na gumamit ng salitang “sanlibutan” bilang salin ng terminong ito sa huling nabanggit na mga teksto, ngunit waring hindi natutumbok ng pagkakasaling ito ang diwang ipinahihiwatig, samakatuwid nga, ang diwa ng panahon na nagpapatuloy.

SISTRO. Ang salitang Hebreo na *mena·‘an·‘im′* (mga sistro) ay minsan lamang lumilitaw sa Kasulatan at waring hinalaw sa isang salitang-ugat na nangangahulugang “manginig,” samakatuwid nga, gumalaw nang paroo't parito. (2Sa 6:5) Yamang ang sistro ay karaniwang tinutugtog sa ganitong paraan, anupat isang panugtog na inaalog, pinapaboran ng maraming leksikograpo at mga istoryador sa musika ang saling ito, isang salin na ginagamit din ng ilang tagapagsalin ng Bibliya.—*Da; NW; Ro; Vg.*

Karaniwan na, ang sistro ay binubuo ng isang maliit at biluhabang balangkas na metal na nakaka-

bit sa isang hawakan. Ayon sa umiiral na sinaunang mga ispesimen at maging sa mga paglalarawan sa mga bantayog ng Ehipto at sa iba pang mga bantayog, ang panugtog na ito kapag kumpleto, ay may iba't ibang haba na mula mga 20 hanggang 46 na sentimetro (8 hanggang 18 pulgada). Sa balangkas ay may ilang baras na metal na nakakabit nang pahalang at medyo maluwag anupat, kapag inaalog, lumilikha ng matinis at kumakalansing na tunog. Maaaring iba-iba ang haba ng pahalang na mga baras upang makalikha ng sunud-sunod na tono. Ang isa pang uri ng sistro ay may mga argolya sa mga baras, at kumakalansing ang mga argolyang ito kapag inaalog. Bagaman ang kaisa-isang paglitaw nito sa Bibliya ay noong inilalarawan ang isang malaking pagdiriwang, sinasabi ng tradisyonal na mga impormasyong Judio na tinutugtog din ang sistro sa malulungkot na okasyon.

SITARA. Ang Bibliya ay hindi nagbibigay ng paglalarawan sa panugtog na tinutukoy ng salitang Aramaiko bilang *qath·rohs′,* ngunit malamang na isa itong uri ng panugtog na de-kuwerdas. Kung ang terminong ito ay nauugnay sa salitang Griego na *ki·tha′ra* (isang panugtog na de-kuwerdas), na pinagkunan ng maraming salitang Ingles, kabilang na ang *"zither,"* kung gayon, ang "sitara" ay isang malapit-lapit na transliterasyon nito. Ang *qath·rohs′* ay isa sa mga panugtog sa orkestra ni Nabucodonosor. —Dan 3:5, 7, 10, 15.

SITIM [[Mga Punong] Akasya].

1. Isang lokasyon sa mga disyertong kapatagan ng Moab. Mula sa Bet-jesimot ay umabot hanggang dito ang kampamento ng mga Israelita. (Bil 25:1; 33:49; Jos 2:1) Maliwanag na ang "Sitim" ay pinaikling anyo ng pangalang Abel-sitim (Daanang-tubig ng [mga Punong] Akasya). Iniugnay ito ng ilan sa Tell el-Kefrein, isang mababang burol na mga 8 km (5 mi) sa HS ng Bet-jesimot (Tell el-ʽAzeimeh, malapit sa HS sulok ng Dagat na Patay). Gayunman, mas kinikilingan ang Tell el-Hammam, isang mas malaking lugar na nasa estratehikong posisyon at mga 2.5 km (1.5 mi) sa S ng Tell el-Kefrein.

Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Mikas, ipinaalaala ni Jehova sa mga Israelita kung ano ang ginawa niya alang-alang sa kanila: "O bayan ko, alalahanin mo, pakisuyo, kung ano ang ipinayo ni Balak na hari ng Moab, at kung ano ang isinagot sa kaniya ni Balaam na anak ni Beor. Mula iyon sa Sitim, hanggang sa Gilgal, sa layon na malaman ang matuwid na mga gawa ni Jehova." (Mik 6:5) Habang nagkakampo ang Israel sa Kapatagan ng Moab, kasama na rito ang Sitim, binigo ni Jehova ang pagtatangka ni Balak na ipasumpa kay Balaam ang mga Israelita. Hinadlangan niya ang pagsisikap ng Moab na lipulin ang kaniyang bayan. Pinangyari niya na talunin ng Israel ang mga Midianita na kasa-kasama ng mga Moabita sa pang-aakit sa maraming Israelita sa imoralidad at idolatriya. Itinawid ni Jehova sa Jordan ang Israel sa pamamagitan ng isang himala, at sa Gilgal ay 'iginulong niya ang pandurusta ng Ehipto.'—Bil 22:4–25:8; 31:3-11, 48-50; Jos 3:1, 14-17; 5:9.

2. Kung tumutukoy ito sa isang partikular na agusang libis, maaaring "ang agusang libis ng mga Punong Akasya" (Sitim) ay ang ibabang bahagi ng agusang libis ng Kidron.—Joe 3:18.

SITNA [Akusasyon]. Isang balon na hinukay ng mga lingkod ni Isaac sa kapaligiran ng Gerar at Rehobot. Tinawag itong Sitna dahil pinagtalunan nila ng mga pastol ng Gerar ang balong ito. (Gen 26:19-22) Marahil ito ay nasa Wadi Ruheibe (Nahal Shunera), mga 30 km (19 na mi) sa TK ng Beer-sheba. Gayunman, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Sitna.

SITRAI [Opisyal]. Isang katutubo ng Saron na pinamahala sa mga kawan ni David na nanginginain doon.—1Cr 27:29.

SITRI [[Si Jehova] Ang Aking Taguang Dako; [Si Jehova] Ang Aking Dakong Kublihan]. Isang Levita na nabuhay noong panahon ng pagkaalipin ng Israel sa Ehipto; anak ni Uziel at pinsan ni Moises.—Exo 6:18, 20, 22.

SIVAN. Ang pangalan ng ikatlong buwang lunar ng mga Judio sa kanilang sagradong kalendaryo pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ikasiyam na buwan naman sa sekular na kalendaryo. (Es 8:9; 1Cr 27:5; 2Cr 31:7) Katumbas ito ng huling bahagi ng Mayo at unang bahagi ng Hunyo. Hindi matiyak kung ano ang kahulugan ng pangalang ito.

Nagsisimula ang Sivan sa pagtatapos ng tagsibol kapag malapit na ang matinding init ng tag-araw. Ito ang panahon ng pag-aani ng trigo at ang unang bahagi ng tag-init, na magpapatuloy hanggang sa kalagitnaan ng Oktubre o sa buwang lunar ng Bul. (Exo 34:22; Kaw 26:1) Walang alinlangang buwan ng Sivan nang manalangin kay Jehova ang propetang si Samuel at maganap ang isang di-napapanahong bagyong maulan, na lubhang ikinatakot ng bayan. (1Sa 12:16-19) Sa panahong ito, hinog na hinog na ang "mga unang igos" na lumitaw sa mga puno sa pagtatapos ng mga buwan ng taglamig. (Isa 28:4; Jer 24:2) Panahon din ito ng mansanas sa baybaying rehiyon ng Mediteraneo.—Sol 2:3; ihambing ang Joe 1:10-12.

Ang Kapistahan ng mga Sanlinggo, o Pentecostes, ay ipinagdiriwang sa ikaanim na araw ng Sivan, kasabay ng paghahandog ng mga unang bunga ng

pag-aani ng trigo, sa ika-50 araw matapos ang paghahandog ng mga unang bunga ng pag-aani ng sebada. (Exo 34:22; Lev 23:15-21) Ikaanim na araw rin ng Sivan noon ng taóng 33 C.E. nang ibuhos ang banal na espiritu sa grupo ng mga 120 alagad na nagkakatipon sa isang silid sa itaas sa Jerusalem. Ang 3,000 na nabautismuhan nang araw na iyon ay nagmula sa mga pulutong na nagkatipon sa lunsod para sa kapistahan.—Gaw 1:15; 2:1-42.

Buwan ng Sivan noon nang ipagdiwang ni Haring Asa ang isang malaking piging kasunod ng ginawa niyang mga reporma upang alisin ang huwad na relihiyon sa Juda, Jerusalem, at sa iba pang mga lugar. (2Cr 15:8-10) Ang matutulin na sugong pinayaon ni Haring Ahasuero upang maghatid ng mensaheng nagkakaloob sa mga Judio ng karapatang ipagtanggol ang kanilang sarili sa ika-13 araw ng Adar ay isinugo halos siyam na buwan bago nito, noong ika-23 araw ng Sivan, patungo sa 127 nasasakupang distrito ng Imperyo ng Persia na sumasaklaw mula sa India hanggang sa Etiopia.—Es 8:9-14.

SÍYA [sa Ingles, *saddle*]. Isang upuang ikinakabit sa likod ng isang hayop para sa sakay nito. Maraming ulit na binabanggit sa Bibliya ang pagsisiya sa mga asno (Gen 22:3; Bil 22:21; 2Sa 17:23; 19:26; 1Ha 2:40; 13:13, 27; 2Ha 4:24), ngunit wala itong inilalaang paglalarawan ng mga síya. Batay sa katibayan mula sa mga sinaunang bantayog, lumilitaw na ang mga síya noon ng mga kabayo ay mga sapin lamang na tela o katad. Ang pandiwang Hebreo na "siyahan" ay may saligang kahulugan na "bigkisan," anupat nagpapahiwatig na ang mga síya ay itinatali sa mga hayop. Inilalarawan ng isang sinaunang relyebe ang isang tulad-kahong síya na nakatali sa likod ng isang kamelyo na may iisang umbok. Walang anumang bagay na masasabi nang may katiyakan tungkol sa "pambabaing pansiyang basket ng kamelyo" na binanggit sa Genesis 31:34. Ang pananalitang Hebreo na *kar hag·ga·mal'* ay isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "bag na pangkamelyo" (*NE*), "kamilyang pangkamelyo" (*JB*), at "síyang pangkamelyo" (*AT*).

Sa ilalim ng Kautusan, ang sinumang humipo sa síya na sinakyan ng isa na may agas ay nagiging marumi, gaya rin ng tao na humipo sa isang bagay na inupuan ng isang babaing nireregla.—Lev 15:9, 19-23.

SIZA. Rubenitang ama ng mandirigma ni David na si Adina.—1Cr 11:26, 42.

SMIRNA [Mira]. Isang sinaunang lunsod sa K baybayin ng Asia Minor; tinatawag ngayong Izmir. (LARAWAN, Tomo 2, p. 946) Maaga itong pinamayanan ng mga Griego ngunit winasak ito noong mga 580 B.C.E. ng Lydianong si Haring Alyattes. Pagkaraan ng mahigit na dalawang siglo, isinaplano ni Alejandrong Dakila na muli itong itayo bilang isang Griegong lunsod, bagaman ang mga kahalili niya ang gumawa nito sa ibang lugar. Pagkatapos nito, ang Smirna ay naging isang mahalagang lunsod ng komersiyo. Nang maging bahagi ito ng Romanong probinsiya ng Asia, ang Smirna, dahil sa maiinam na gusaling pampubliko nito, ay nakilala sa kagandahan nito. Nagkaroon ito ng isang templo ni Tiberio Cesar at sa gayon ay nagtaguyod ng pagsamba sa emperador.

Ang Smirna ang ikalawa sa pitong kongregasyong Kristiyano sa Asia Minor na iniutos ng niluwalhating si Jesu-Kristo na sulatan ng apostol na si Juan ng isang mensahe. (Apo 1:11) Sinabing ang kongregasyong ito ay dukha sa materyal ngunit mayaman sa espirituwal. Nasubok ito sa kapighatian, maliwanag na sa pamamagitan ng pag-uusig, at namusong laban dito ang ilan na nag-aangking sila ay mga Judio, ngunit sa totoo ay "isang sinagoga ni Satanas." Gayunman, sa kabila ng kanilang karalitaan at kapighatian, pinatibay-loob ang mga Kristiyano sa kongregasyon sa Smirna na huwag matakot sa mga bagay na pagdurusahan nila kundi manatiling 'tapat maging hanggang sa kamatayan' upang tanggapin nila ang "korona ng buhay."—Apo 2:8-11.

SO. Isang Ehipsiyong hari na kapanahon ni Hosea, ang huling hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel. Nang makipagsabuwatan si Hosea kay So laban kay Salmaneser V at huminto sa pagbabayad ng tributo sa Asirya, si Hosea ay ibinilanggo. (2Ha 17:3, 4) Ang mga pagtatangkang iugnay si So sa mga tagapamahalang Ehipsiyo na kilala sa sekular na kasaysayan ng mga panahong iyon (gaya ni Osorkon IV o ni Shabaka) ay napakahirap matiyak, lalo na dahil sa kawalang-katiyakan ng kronolohiya ng Ehipto.—Tingnan ang KRONOLOHIYA.

SOA. Isang grupo ng mga tao o isang lugar na binanggit kasama ng Pekod at Koa na maglalaan ng mga hukbong militar na dadalhin ni Jehova laban sa di-tapat na Jerusalem.—Eze 23:4, 22, 23.

SOBAB [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ibalik; isauli"].

1. Isang anak ni Caleb na kapatid ni Jerameel; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:9, 18.

2. Isang anak nina David at Bat-sheba.—2Sa 5:14; 1Cr 3:5; 14:4.

SOBAC. Pinuno ng hukbo ng Siryanong si Haring Hadadezer. Habang pinangungunahan niya ang isang hukbo ng mga Siryano na inupahan ng mga Ammonita upang makipaglaban kay David,

natalo si Sobac sa pagbabaka at namatay siya kasama ang 40,700 sa kaniyang mga tauhan. (2Sa 10:15-19) Ang kaniyang pangalan ay binabaybay na Sopac sa 1 Cronica 19:16, 18.

SOBAI. Isang Levitang pinagmulan ng isang pamilya ng mga bantay ng pintuang-daan sa templo. Ang ilan sa kaniyang mga inapo ay bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 40, 42; Ne 7:45.

SOBAL.

1. Isang Horitang shik, anak ni Seir, at ama mismo ng limang anak.—Gen 36:20, 23, 29; 1Cr 1:38, 40.

2. Isang anak ni Hur na nagmula kay Caleb na mula sa tribo ni Juda. Kinikilalang nagkaroon si Sobal ng maraming inapo, kabilang na rito ang mga tumatahan sa Kiriat-jearim at iba pang mga bayan. —1Cr 2:50, 52, 53; 4:1, 2.

SOBEK. Isang Israelita o ulo ng isang pamilya na may kinatawan sa mga pagpapatotoo sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na iniharap noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 14, 24.

SOBERANYA. Pagiging kataas-taasan sa pamamahala o kapangyarihan; ang pamumuno o pamamahala ng isang panginoon, hari, emperador, o ng sinumang kagaya nito; ang kapangyarihang umuugit sa pamahalaan ng isang estado.

Madalas lumitaw sa Hebreong Kasulatan ang salitang *'Adho·nai',* at ang pananalitang *'Adho·nai' Yehwih'* ay lumilitaw roon nang 285 beses. Ang *'Adho·nai'* ay anyong pangmaramihan ng *'a·dhohn',* na nangangahulugang "panginoon." Ang anyong pangmaramihan na *'adho·nim'* ay maaaring ikapit sa mga tao sa simpleng pangmaramihan, gaya ng "mga panginoon." Ngunit ang terminong *'Adho·nai'* na walang iba pang hulapi ay laging ginagamit sa Kasulatan para sa Diyos, anupat ang anyong pangmaramihang ito ay nagpapahiwatig ng kadakilaan o karingalan. Karaniwan itong isinasalin bilang "Panginoon." Kapag lumilitaw ito kasama ng pangalan ng Diyos (*'Adho·nai' Yehwih'*), gaya halimbawa sa Awit 73:28, ang pananalitang iyon ay isinasaling "Panginoong DIYOS" (*AT, KJ, RS*); "Panginoong Diyos" (*Dy* [72:28]); "Panginoong Jehova" (*Yg*); "Soberanong Panginoong Jehova" (*NW*). Sa Awit 47:9; 138:5; 150:2, ginamit ni Moffatt ang salitang "soberano," ngunit hindi upang isalin ang *'Adho·nai'.*

Ang salitang Griego na *de·spo'tes* ay nangangahulugang isa na nagtataglay ng kataas-taasang awtoridad, o lubos na pagmamay-ari at di-masusupil na kapangyarihan. (*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 3, p. 18, 46) Isinasalin ito bilang "panginoon" at "may-ari," at kapag ginagamit sa tuwirang pagtawag sa Diyos ay isinasalin ito bilang "Panginoon" (*KJ, Yg,* at iba pa), "Tagapamahala ng lahat" (*Kx*), "Soberanong Panginoon" (*NW*), sa Lucas 2:29, Gawa 4:24, at Apocalipsis 6:10. Sa huling teksto, ang *Knox, The New English Bible, Moffatt,* at ang *Revised Standard Version* ay kababasahan ng "Soberanong Panginoon"; ang salin ni Young at ang *Kingdom Interlinear* naman ay kababasahan ng "panginoon."

Samakatuwid, bagaman ang mga tekstong Hebreo at Griego ay walang hiwalay na salita para sa "soberano," ang diwa nito ay nakapaloob sa mga salitang *'Adho·nai'* at *de·spo'tes* kapag ginagamit ang mga ito sa Kasulatan upang tumukoy sa Diyos na Jehova, anupat ipinahihiwatig ang kadakilaan ng kaniyang pagkapanginoon.

Ang Soberanya ni Jehova. Ang Diyos na Jehova ang Soberano ng sansinukob ("soberano ng sanlibutan," Aw 47:9, *Mo*) dahil siya ang Maylalang, ang Diyos, at ang Makapangyarihan-sa-lahat. (Gen 17:1; Exo 6:3; Apo 16:14) Siya ang May-ari ng lahat ng bagay at ang Pinagmumulan ng lahat ng awtoridad at kapangyarihan, ang Kataas-taasang Tagapamahala. (Aw 24:1; Isa 40:21-23; Apo 4:11; 11:15) Umawit ang salmista tungkol sa kaniya: "Itinatag ni Jehova nang matibay ang kaniyang trono sa mismong langit; at ang kaniyang paghahari ay nagpupuno sa lahat." (Aw 103:19; 145:13) Tinukoy ng mga alagad ni Jesus ang Diyos sa panalangin: "Soberanong Panginoon, ikaw ang Isa na gumawa ng langit at ng lupa." (Gaw 4:24, *NW; Mo*) Sa bansang Israel, ang Diyos mismo ang may hawak ng tatlong sangay ng pamahalaan—panghukuman, pambatasan, at tagapagpaganap. Sinabi ng propetang si Isaias: "Si Jehova ang ating Hukom, si Jehova ang ating Tagapagbigay-batas, si Jehova ang ating Hari; siya ang magliligtas sa atin." (Isa 33:22) Sa Deuteronomio 10:17, isang natatanging paglalarawan sa Diyos bilang Soberano ang ibinigay ni Moises.

Bilang Soberano, si Jehova ang may karapatan at awtoridad na mag-atas ng pananagutang mamahala. Si David ay ginawang hari ng Israel, at tinutukoy sa Kasulatan ang 'kaharian ni David' na para bang *kaniya* ang kahariang iyon. Ngunit kinilala ni David na si Jehova ang dakilang Soberanong Tagapamahala, sa pagsasabing: "Sa iyo, O Jehova, ang kadakilaan at ang kalakasan at ang kagandahan at ang kagalingan at ang dangal; sapagkat ang lahat ng bagay sa langit at sa lupa ay sa iyo. Sa iyo ang kaharian, O Jehova, ang Isa rin na nagtataas ng iyong sarili bilang ulo ng lahat."—1Cr 29:11.

Ang Makalupang mga Tagapamahala. Ang mga tagapamahala ng mga bansa sa lupa ay nakapamumuno sa limitadong paraan dahil sa pahintulot ng Soberanong Panginoong Jehova. Ang awtoridad

ng pulitikal na mga pamahalaan ay hindi mula sa Diyos, samakatuwid nga, hindi sila namamahala dahil sa anumang awtoridad o kapangyarihan na ipinagkaloob Niya. Ipinakikita sa Apocalipsis 13:1, 2 na ang mabangis na hayop na may pitong ulo at sampung sungay ay tumatanggap ng 'kaniyang kapangyarihan at ng kaniyang trono at dakilang awtoridad' mula sa Dragon, si Satanas na Diyablo.—Apo 12:9; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Kaya bagaman pinahintulutan ng Diyos na magpuno ang iba't ibang pamamahala ng tao sa nakalipas na mga panahon, ang isa sa kanilang makapangyarihang mga hari, matapos niyang mapatunayan na si Jehova ang Soberano batay sa naging karanasan niya, ay naudyukang magsabi: "Ang kaniyang pamamahala ay isang pamamahala hanggang sa panahong walang takda at ang kaniyang kaharian ay sa sali't salinlahi. At ang lahat ng tumatahan sa lupa ay itinuturing lamang na walang kabuluhan, at ginagawa niya ang ayon sa kaniyang sariling kalooban sa gitna ng hukbo ng langit at ng mga tumatahan sa lupa. At walang sinumang umiiral ang makapipigil sa kaniyang kamay o makapagsasabi sa kaniya, 'Ano ang ginagawa mo?' "—Dan 4:34, 35.

Alinsunod dito, hangga't pinahihintulutan ng Diyos na magpuno ang gawang-taong mga pamahalaan, ang utos ng apostol na si Pablo sa mga Kristiyano ay dapat sundin: "Ang bawat kaluluwa ay magpasakop sa nakatataas na mga awtoridad, sapagkat walang awtoridad malibang sa pamamagitan ng Diyos; ang umiiral na mga awtoridad ay inilagay ng Diyos sa kanilang relatibong mga posisyon." Pagkatapos ay itinawag-pansin ng apostol na kapag ang gayong mga pamahalaan ay nagpaparusa sa isa na gumagawa ng masama, ang 'nakatataas na awtoridad' o tagapamahala (bagaman hindi isang tapat na mananamba ng Diyos) ay di-tuwirang gumaganap bilang lingkod ng Diyos sa partikular na tungkuling ito, anupat nagpapamalas ng poot sa nagsasagawa ng masama.—Ro 13:1-6.

Hinggil sa 'paglalagay ng Diyos sa gayong mga awtoridad sa kanilang relatibong mga posisyon,' ipinahihiwatig ng Kasulatan na hindi ito nangangahulugan na ang Diyos ang nagtatag ng mga pamahalaang ito o na sinusuportahan niya ang mga ito. Sa halip, minamaniobra niya ang mga ito kaayon ng kaniyang mabuting layunin at kaugnay ng kaniyang kalooban may kinalaman sa kaniyang mga lingkod sa lupa. Sinabi ni Moises: "Nang ang Kataastaasan ay magbigay ng mana sa mga bansa, nang paghiwa-hiwalayin niya ang mga anak ni Adan, itinatag niya ang hangganan ng mga bayan na isinasaalang-alang ang bilang ng mga anak ni Israel." —Deu 32:8.

Ang Anak ng Diyos Bilang Hari. Matapos bumagsak ang huling hari na umupo sa "trono ni Jehova" sa Jerusalem (1Cr 29:23), ang propetang si Daniel ay binigyan ng pangitain kung saan inilalarawan ang paghirang sa mismong Anak ng Diyos bilang Hari sa hinaharap. Malinaw na makikita ang posisyon ni Jehova, ang Sinauna sa mga Araw, nang ipagkaloob niya sa kaniyang Anak ang pamamahala. Sinasabi ng ulat: "Patuloy akong nagmasid sa mga pangitain sa gabi, at, hayun! dumarating na kasama ng mga ulap sa langit ang isang gaya ng anak ng tao; at sa Sinauna sa mga Araw ay nakaparoon siya, at inilapit nila siya sa harap ng Isang iyon. At sa kaniya ay may ibinigay na pamamahala at dangal at kaharian, upang ang lahat ng mga bayan, mga liping pambansa at mga wika ay maglingkod sa kaniya. Ang kaniyang pamamahala ay isang pamamahalang namamalagi nang walang takda na hindi lilipas, at ang kaniyang kaharian ay hindi magigiba." (Dan 7:13, 14) Kung ihahambing ang tekstong ito sa Mateo 26:63, 64, makikita natin na si Jesu-Kristo ang "anak ng tao" sa pangitain ni Daniel. Nakaparoon siya sa presensiya ni Jehova at binigyan siya ng pamamahala.—Ihambing ang Aw 2:8, 9; Mat 28:18.

Hinamon ang Soberanya ni Jehova. Ang kabalakyutan ay umiiral sa halos lahat ng taon na ipinamalagi ng tao sa lupa batay sa ipinakikita ng kronolohiya ng Bibliya. Dumaranas ng kamatayan ang buong sangkatauhan, at dumarami ang mga kasalanan sa Diyos. (Ro 5:12, 15, 16) Yamang binabanggit ng Bibliya na binigyan ng Diyos ang tao ng sakdal na pasimula, bumabangon ang mga tanong: Paano nagsimula ang kasalanan, di-kasakdalan, at kabalakyutan? At bakit pinahintulutan ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat na magpatuloy ang mga bagay na ito sa loob ng maraming siglo? Ang mga sagot ay masusumpungan sa isang hamon sa soberanya ng Diyos na nagbangon ng isang napakahalagang usapin na nagsasangkot sa sangkatauhan.

Kung ano ang nais ng Diyos sa mga naglilingkod sa kaniya. Sa paglipas ng mga siglo, pinatunayan ng Diyos na Jehova, sa pamamagitan ng kaniyang mga salita at gawa, na siya ay isang Diyos ng pag-ibig at ng di-sana-nararapat na kabaitan, anupat naggagawad ng sakdal na katarungan at kahatulan, at nagpapakita ng awa sa mga nagsisikap na maglingkod sa kaniya. (Exo 34:6, 7; Aw 89:14; tingnan ang AWA, KAAWAAN; KATUWIRAN.) Pinagpapakitaan niya ng kabaitan kahit ang walang utang na loob at balakyot. (Mat 5:45; Luc 6:35; Ro 5:8) Nalulugod siyang gamitin ang kaniyang soberanya sa maibiging paraan.—Jer 9:24.

Alinsunod dito, ang uri ng mga taong nais niyang mamalagi sa kaniyang sansinukob ay mga taong

naglilingkod sa kaniya dahil sa pag-ibig sa kaniya at sa maiinam niyang katangian. Dapat nilang ibigin ang Diyos una sa lahat, at pangalawa ay ang kanilang kapuwa. (Mat 22:37-39) Dapat nilang ibigin ang soberanya ni Jehova; dapat nila itong naisin at mas piliin kaysa sa alinpamang iba. (Aw 84:10) Kahit posible silang maging independiyente, dapat na ipasiya pa rin nilang piliin ang Kaniyang soberanya dahil alam nilang ang kaniyang pamamahala ang pinakamahusay, pinakamatuwid, at pinakamabuti. (Isa 55:8-11; Jer 10:23; Ro 7:18) Ang gayong mga tao ay naglilingkod sa Diyos hindi lamang dahil sa takot sa kaniyang napakalaking kapangyarihan ni dahil sa mapag-imbot na kadahilanan kundi dahil sa pag-ibig sa kaniyang katuwiran, katarungan, at karunungan at dahil sa kaalaman nila hinggil sa kadakilaan at maibiging-kabaitan ni Jehova. (Aw 97:10; 119:104, 128, 163) Ibinubulalas nila kasama ng apostol na si Pablo: “O ang lalim ng kayamanan at karunungan at kaalaman ng Diyos! Totoong di-masaliksik ang kaniyang mga hatol at di-matalunton ang kaniyang mga daan! Sapagkat ‘sino ang nakaaalam ng pag-iisip ni Jehova, o sino ang naging kaniyang tagapayo?’ O, ‘Sino ang unang nagbigay sa kaniya, anupat dapat itong gantihan sa kaniya?’ Sapagkat mula sa kaniya at sa pamamagitan niya at para sa kaniya ang lahat ng bagay. Sumakaniya nawa ang kaluwalhatian magpakailanman. Amen.”—Ro 11:33-36.

Nakilala ng gayong mga tao ang Diyos, at ang tunay na pagkakilala sa kaniya ay nangangahulugan na iibigin nila siya at mangungunyapit sila sa kaniyang soberanya. Sumulat ang apostol na si Juan: “Ang bawat isa na nananatiling kaisa niya ay hindi namimihasa sa kasalanan; walang sinuman na namimihasa sa kasalanan ang nakakita sa kaniya o nakakilala man sa kaniya.” At, “Siya na hindi umiibig ay hindi nakakilala sa Diyos, sapagkat ang Diyos ay pag-ibig.” (1Ju 3:6; 4:8) Kilala ni Jesus ang kaniyang Ama nang higit kaninuman. Sinabi niya: “Ang lahat ng bagay ay ibinigay na sa akin ng aking Ama, at walang sinuman ang lubos na nakakakilala sa Anak kundi ang Ama, ni may sinumang lubos na nakakakilala sa Ama kundi ang Anak at ang sinuman na sa kaniya ay nais ng Anak na isiwalat siya.”—Mat 11:27.

Isang kaso ng pagkabigong maglinang ng pag-ibig at pagpapahalaga. Kaayon nito, nang ibato ang hamon laban sa soberanya ni Jehova, nanggaling ito sa isa na nagtatamasa ng mga kapakinabangang dulot ng soberanya ng Diyos ngunit hindi nagpahalaga sa kaniyang pagkakilala sa Diyos at hindi naglinang nito upang mapalalim ang pag-ibig niya sa Diyos. Siya ay isang espiritung nilalang ng Diyos, isang anghel. Nang ilagay sa lupa ang mag-asawang tao na sina Adan at Eva, nakakita siya ng oportunidad upang salakayin ang soberanya ng Diyos. Una, tinangka niya (na naging matagumpay naman) na italikod si Eva, pagkatapos ay si Adan, mula sa pagpapasakop sa soberanya ng Diyos. Hinangad niyang magtatag ng isang karibal na soberanya.

Kung tungkol kay Eva, ang taong unang nilapitan, walang alinlangang hindi niya pinahalagahan ang kaniyang Maylalang at Diyos, at hindi niya sinamantala ang kaniyang oportunidad na *makilala* ang Diyos. Nakinig siya sa tinig ng isang nakabababa, sa wari'y ang serpiyente, ngunit sa katunayan ay ang mapaghimagsik na anghel. Hindi ipinahihiwatig ng Bibliya na nagulat si Eva nang marinig niyang magsalita ang serpiyente. Ngunit sinasabi ng ulat na ang serpiyente “ang pinakamaingat sa lahat ng maiilap na hayop sa parang na ginawa ng Diyos na Jehova.” (Gen 3:1) Hindi binabanggit kung kumain ito ng ipinagbabawal na bunga ng “punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama” at pagkatapos ay nagkunwaring naging marunong at nakapagsalita. Ang mapaghimagsik na anghel, gamit ang serpiyente sa pakikipag-usap kay Eva, ay nagharap sa kaniya (gaya ng inakala niya) ng oportunidad na maging independiyente, na ‘maging tulad ng Diyos, na nakakakilala ng mabuti at masama,’ at nagtagumpay sa pagkumbinsi sa kaniya na hindi siya mamamatay.—Gen 2:17; 3:4, 5; 2Co 11:3.

Si Adan, na hindi rin nagpakita ng pagpapahalaga at pag-ibig sa kaniyang Maylalang at Tagapaglaan nang magkaroon ng paghihimagsik sa loob ng kaniyang sambahayan, at hindi matapat na nanindigan sa panig ng kaniyang Diyos nang siya'y masubok, ay nagpadala sa panghihikayat ni Eva. Maliwanag na nawalan siya ng pananampalataya sa Diyos at sa Kaniyang kakayahan na maglaan ng lahat ng mabubuting bagay para sa Kaniyang matapat na lingkod. (Ihambing ang sinabi ni Jehova kay David matapos itong magkasala may kaugnayan kay Bat-sheba, sa 2Sa 12:7-9.) Waring naghinanakit din si Adan kay Jehova, gaya ng ipinahihiwatig ng tugon niya nang tanungin siya tungkol sa kaniyang maling pagkilos: “Ang *babae* na ibinigay *mo* upang maging kasama ko, siya ang nagbigay sa akin ng bunga mula sa punungkahoy kung kaya ako kumain.” (Gen 3:12) Hindi niya pinaniwalaan ang kasinungalingang sinabi ng Serpiyente na hindi siya mamamatay, na pinaniwalaan naman ni Eva, ngunit kapuwa sina Adan at Eva ay tahasang tumahak sa landasin ng pagsasarili, na isang paghihimagsik laban sa Diyos.—1Ti 2:14.

Hindi masasabi ni Adan na, “Ako ay sinusubok ng Diyos.” Sa halip, ang simulaing ito ang kumakapit: “Ang bawat isa ay nasusubok kapag nahihila at naaakit ng sarili niyang pagnanasa. Pagkatapos ang

pagnanasa, kapag naglihi na ito, ay nagsisilang ng kasalanan; ang kasalanan naman, kapag naisagawa na ito, ay nagluluwal ng kamatayan." (San 1:13-15) Sa gayon ay ginamit ng tatlong rebelde—ang anghel, si Eva, at si Adan—ang kalayaang magpasiya na ibinigay sa kanila ng Diyos upang lumihis mula sa kawalang-kasalanan tungo sa landasin ng sinasadyang pagkakasala.—Tingnan ang KASAKDALAN; KASALANAN.

Ang usapin. Ano ba ang hinamon dito? Sino ba ang dinusta at siniraang-puri ng hamong ito ng anghel na nang maglaon ay tinawag na Satanas na Diyablo, isang hamon na sinuportahan naman ni Adan sa pamamagitan ng kaniyang mapaghimagsik na pagkilos? Ito ba'y tungkol sa *pagiging kataas-taasan* ni Jehova, ang pag-iral ng kaniyang *soberanya?* Nanganib ba ang soberanya ng Diyos? Hindi naman, sapagkat si Jehova ang may kataas-taasang awtoridad at kapangyarihan, at walang sinuman sa langit o sa lupa ang makaaagaw nito sa kaniya. (Ro 9:19) Kung gayon, tiyak na ang hamon ay hinggil sa *pagiging lehitimo, pagiging nararapat,* at *pagiging matuwid* ng soberanya ng Diyos—kung ang kaniyang soberanya ay ginagamit niya sa paraan na nararapat, matuwid, at sa ikabubuti ng kaniyang mga sakop, o hindi. Ang isang indikasyon nito ay ang paraan ng paglapit ng Serpiyente kay Eva: "Talaga bang sinabi ng Diyos na huwag kayong kakain mula sa bawat punungkahoy sa hardin?" Dito, ipinahiwatig niya na ang gayong bagay ay hindi makatuwiran—na ang Diyos ay masyadong mahigpit, anupat nagkakait ng isang bagay na nararapat lang na ibigay sa mag-asawa.—Gen 3:1.

Ano ang "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama"?

Nang kumain sina Adan at Eva ng bunga ng "punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama," ipinakita nila ang kanilang paghihimagsik. Bilang Soberano ng Sansinukob, karapatan ng Maylalang na magbigay ng kautusan may kinalaman sa punungkahoy, sapagkat si Adan, yamang siya'y isang taong nilalang at hindi isang soberano, ay may mga limitasyon, at kailangan niyang kilalanin ang katotohanang ito. Upang magkaroon ng pansansinukob na kapayapaan at pagkakaisa, dapat kilalanin at suportahan ng lahat ng matatalinong nilalang ang soberanya ng Maylalang. Maipamamalas ni Adan ang pagkilala niya sa katotohanang ito sa pamamagitan ng pag-iwas na kumain ng bunga ng punungkahoy na iyon. Bilang ama ng lahat ng mga taong mabubuhay sa lupa, dapat siyang maging masunurin at matapat, kahit sa kaliit-liitang bagay. Nasasangkot ang simulaing ito: "Ang taong tapat sa pinakakaunti ay tapat din sa marami, at ang taong di-matuwid sa pinakakaunti ay hindi rin matuwid sa marami." (Luc 16:10) May kakayahan si Adan na magpakita ng sakdal na pagkamasunurin. Maliwanag na walang anumang likas na masama sa mismong bunga ng punungkahoy. (Hindi seksuwal na pagsisiping ang ipinagbawal, sapagkat inutusan ng Diyos ang mag-asawa na 'punuin ang lupa.' [Gen 1:28] Ang ipinagbawal ay ang bunga ng isang tunay na punungkahoy, gaya ng sinasabi ng Bibliya.) Ang isinasagisag ng punungkahoy ay malinaw na tinutukoy sa isang talababa sa Genesis 2:17, sa *The Jerusalem Bible* (1966):

"Ang pagkakilalang ito ay isang pribilehiyo na inireresrba ng Diyos sa kaniyang sarili, at nais namang makuha ng tao, sa pamamagitan ng pagkakasala, 3:5, 22. Kaya hindi ito nangangahulugan ng pagiging omnisyente, na hindi tinataglay ng taong nagkasala; ni ito man ay ang pagkabatid kung ano ang kasuwato ng moralidad, sapagkat taglay na iyon ng tao bago siya nagkasala at hindi iyon maaaring ipagkait ng Diyos sa isang matalinong nilalang. Ito ay ang kakayahang magpasiya para sa kaniyang sarili kung ano ang mabuti at kung ano ang masama at kumilos kaayon niyaon, isang pag-aangkin ng lubusang kasarinlan sa moral na nagpapahiwatig na hindi niya kinikilala ang kaniyang katayuan bilang isa na nilalang. Ang unang kasalanan ay isang pagsalakay sa soberanya ng Diyos, isang kasalanang bunga ng kapalaluan."

Pinaratangan ng pagiging makasarili ang mga lingkod ng Diyos. Ang isa pang aspekto ng usapin ay masusumpungan sa sinabi ni Satanas sa Diyos tungkol sa Kaniyang tapat na lingkod na si Job. Sinabi ni Satanas: "Natatakot ba si Job sa Diyos nang walang dahilan? Hindi ka ba naglagay ng bakod sa palibot niya at sa palibot ng kaniyang sambahayan at sa palibot ng lahat ng kaniyang pag-aari sa buong paligid? Ang gawa ng kaniyang mga kamay ay iyong pinagpala, at ang kaniyang mga alagang hayop ay lumaganap sa lupa. Ngunit, upang mapaiba naman, iunat mo ang iyong kamay, pakisuyo, at galawin mo ang lahat ng kaniyang pag-aari at tingnan mo kung hindi ka niya susumpain nang mukhaan." Ipinaratang din niya: "Balat kung balat, at ang lahat ng pag-aari ng isang tao ay ibibigay niya alang-alang sa kaniyang kaluluwa." (Job 1:9-11; 2:4) Samakatuwid, pinaratangan ni Satanas si Job na diumano'y hindi ito taimtim na naglilingkod sa Diyos, anupat masunurin ito sa Diyos dahil lamang sa pansariling mga pakinabang. Sa gayon ay siniraang-puri ni Satanas ang Diyos may kaugnayan sa Kaniyang soberanya, at ang mga lingkod ng Diyos naman may kaugnayan sa katapatan nila sa

soberanyang iyon. Sa diwa ay sinabi niya na walang sinumang tao sa lupa ang mananatiling tapat sa soberanya ni Jehova kung pahihintulutan siyang ilagay ang tao sa pagsubok.

Pinahintulutan ni Jehova na maiharap ang usapin. Gayunman, hindi iyon dahil hindi siya tiyak na ang kaniyang soberanya ay matuwid. Wala siyang kailangang patunayan sa kaniyang sarili. Dahil sa pag-ibig niya sa kaniyang matatalinong nilalang, nagbigay siya ng panahon upang malutas ang usapin. Pinahintulutan niyang subukin ni Satanas ang mga tao, sa harap ng buong sansinukob. At binigyan niya ng pribilehiyo ang kaniyang mga nilalang na patunayang sinungaling ang Diyablo, at alisin ang kasiraang-puri hindi lamang mula sa pangalan ng Diyos kundi mula rin sa kanilang pangalan. Si Satanas, taglay ang kaniyang egotistikong saloobin, ay 'ibinigay sa isang di-sinang-ayunang kalagayan ng isip.' Sa paraan ng paglapit niya kay Eva, maliwanag na may pagkakasalungatan sa kaniyang pangangatuwiran. (Ro 1:28) Sapagkat pinararatangan niya ang Diyos ng pagiging di-makatarungan at di-matuwid sa paggamit ng soberanya at, kasabay naman nito, maliwanag na inaasahan niya na magiging makatarungan ang Diyos: Waring iniisip niya na uubligahin ng Diyos ang Kaniyang sarili na pahintulutan siyang manatiling buháy kung mapatunayan niya ang kaniyang paratang hinggil sa kawalang-katapatan ng mga nilalang ng Diyos.

Ang paglutas sa usapin ay napakahalaga. Sa katunayan, ang kalutasan ng usapin ay napakahalaga sa lahat ng nabubuhay may kinalaman sa kaugnayan nila sa soberanya ng Diyos. Sapagkat kapag nalutas na ang gayong usapin, hindi na iyon kailangang ibangong muli. Lumilitaw na ninais ni Jehova na lubusang ipaalam at ipaunawa ang lahat ng katanungang nauugnay sa usaping ito. Ipinakikita ng naging pagkilos ng Diyos na siya'y hindi nagbabago, itinatampok nito ang kaniyang soberanya, ipinakikita nito sa lahat ng pumipili sa kaniyang soberanya na ito'y talagang kanais-nais, at ikinikintal nito sa kanila ang pagtitiwala sa soberanyang iyon. —Ihambing ang Mal 3:6.

Isang usaping moral. Kung gayon, ang usapin ay hindi tungkol sa kapangyarihan, o likas na kalakasan; ito ay pangunahin nang isang usaping *moral.* Gayunman, dahil ang Diyos ay hindi nakikita at dahil ginagawa ni Satanas ang lahat upang bulagin ang pag-iisip ng mga tao, kung minsan ay kinukuwestiyon ang kapangyarihan ni Jehova o maging ang Kaniyang pag-iral. (1Ju 5:19; Apo 12:9) Nagkaroon ng maling mga ideya ang mga tao hinggil sa dahilan ng pagtitiis at kabaitan ng Diyos at sila mismo ay lalong naging mapaghimagsik. (Ec 8:11; 2Pe 3:9) Dahil dito, kailangan ang pananampalataya, kasama ang pagdurusa, upang mapaglingkuran ang Diyos nang may katapatan. (Heb 11:6, 35-38) Gayunpaman, nilayon ni Jehova na ihayag sa lahat ang kaniyang soberanya at ang kaniyang pangalan. Sinabi niya kay Paraon sa Ehipto: "Ang totoo, sa dahilang ito ay pinanatili kitang buháy, upang maipakita sa iyo ang aking kapangyarihan at upang maipahayag ang aking pangalan sa buong lupa." (Exo 9:16) Sa katulad na paraan, nagbigay ang Diyos ng panahon sa sanlibutang ito at sa diyos nito, si Satanas na Diyablo, upang umiral at magpatuloy sa kanilang kabalakyutan, at nagtakda Siya ng panahon para puksain sila. (2Co 4:4; 2Pe 3:7) Ganito ang makahulang panalangin ng salmista: "Upang malaman ng mga tao na ikaw, na ang pangalan ay Jehova, ikaw lamang ang Kataas-taasan sa buong lupa." (Aw 83:18) Si Jehova mismo ay sumumpa: "Sa akin ay luluhod ang bawat tuhod, ang bawat dila ay susumpa, na nagsasabi, 'Tiyak na kay Jehova ang buong katuwiran at lakas.'"—Isa 45:23, 24.

Kung hanggang saan umabot ang usapin. Hanggang saan ang saklaw ng usapin? Yamang ang tao ay nahikayat na magkasala, at yamang may isang anghel na nagkasala, ang usapin ay umabot at sumaklaw sa makalangit na mga nilalang ng Diyos, maging sa bugtong na Anak ng Diyos, ang Isa na pinakamalapít sa Diyos na Jehova. Ang Isang ito, na laging gumagawa ng mga bagay na nakalulugod sa kaniyang Ama, ay tiyak na sabik na sabik na maglingkod ukol sa pagbabangong-puri ng soberanya ni Jehova. (Ju 8:29; Heb 1:9) Pinili siya ng Diyos para sa atas na ito, anupat isinugo siya sa lupa, kung saan ipinanganak siya bilang isang sanggol na lalaki sa pamamagitan ng birheng si Maria. (Luc 1:35) Sakdal siya, at pinanatili niya ang gayong kasakdalan at kawalang-kapintasan sa buong buhay niya, maging hanggang sa isang kahiya-hiyang kamatayan. (Heb 7:26) Sinabi niya bago siya mamatay: "Ngayon ay may paghatol sa sanlibutang ito; ngayon ay palalayasin ang tagapamahala ng sanlibutang ito." Gayundin: "Ang tagapamahala ng sanlibutan ay dumarating. At wala siyang kapangyarihan sa akin." (Ju 12:31; 14:30) Walang kapangyarihan si Satanas na sirain ang katapatan ni Kristo, at hinatulan siyang bigo, anupat handa nang mapalayas. 'Dinaig ni Jesus ang sanlibutan.'—Ju 16:33.

Si Jesu-Kristo, Tagapagbangong-puri ng pagiging matuwid ng soberanya ni Jehova. Kaya sa lubusang sakdal na paraan, pinatunayan ni Jesu-Kristo na ang Diyablo ay sinungaling, anupat lubos na sinasagot ang tanong na, May tao ba na mananatiling tapat sa Diyos sa ilalim ng anumang pagsubok? Dahil dito, si Jesus ay inatasan ng Soberanong Diyos upang maging Tagatupad ng

Kaniyang mga layunin, ang isa na gagamitin upang lipulin ang kabalakyutan, at pati ang Diyablo, mula sa sansinukob. Ang awtoridad na ito ay gagamitin niya, at 'luluhod ang bawat tuhod at ang bawat dila ay hayagang kikilala na si Jesu-Kristo ay Panginoon *sa ikaluluwalhati ng Diyos na Ama.'*—Fil 2:5-11; Heb 2:14; 1Ju 3:8.

Sa pamumunong ipinagkaloob sa Anak, mamamahala siya sa pangalan ng kaniyang Ama, anupat 'papawiin' niya ang lahat ng pamahalaan at ang lahat ng awtoridad at kapangyarihan na sumasalansang sa soberanya ni Jehova. Isinisiwalat ng apostol na si Pablo na pagkatapos nito, ihahandog ni Jesu-Kristo ang pinakamalaking parangal sa soberanya ni Jehova, sapagkat "kapag ang lahat ng bagay ay naipasakop na sa kaniya, kung magkagayon ay magpapasakop din mismo ang Anak sa Isa na nagpasakop ng lahat ng bagay sa kaniya, upang ang Diyos ay maging lahat ng bagay sa bawat isa."—1Co 15:24-28.

Ipinakikita ng aklat ng Apocalipsis na pagkatapos ng Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, kung kailan ibabagsak niya ang lahat ng awtoridad na magtatangkang maging karibal ng soberanya ni Jehova, ang Diyablo ay pakakawalan sa loob ng maikling panahon. Sisikapin niyang muling ibangon ang usapin, ngunit hindi na pahihintulutang magtagal ang isang bagay na nalutas na. Si Satanas at ang mga sumusunod sa kaniya ay lubusang lilipulin.—Apo 20:7-10.

May mga iba pa na nasa panig ni Jehova. Bagaman nailaan na ng katapatan ni Kristo ang kumpletong katibayan na sumusuporta sa panig ng Diyos hinggil sa usapin, ang iba ay pinahihintulutan ding makibahagi rito. (Kaw 27:11) Ang mga epekto ng landasin ni Kristo bilang tagapag-ingat ng katapatan, pati na ng kaniyang sakripisyong kamatayan, ay itinawag-pansin ng apostol: "Sa pamamagitan ng isang gawa ng pagbibigay-katuwiran ang resulta sa lahat ng uri ng mga tao ay ang pagpapahayag sa kanila na matuwid para sa buhay." (Ro 5:18) Si Kristo ay ginawang Ulo ng "katawan" o ng kongregasyon (Col 1:18), na ang mga miyembro ay nakikibahagi sa kaniyang kamatayan taglay ang katapatan, at nagagalak siya na makibahagi sila sa kaniya bilang mga kasamang tagapagmana, bilang mga kasamang hari sa kaniyang pamamahala sa Kaharian. (Luc 22:28-30; Ro 6:3-5; 8:17; Apo 20: 4, 6) Ang makadiyos na mga tao noong sinaunang panahon, na naghihintay sa paglalaan ng Diyos, ay nanatiling tapat, bagaman di-sakdal ang kanilang katawan. (Heb 11:13-16) At marami pa ang magluluhod ng kanilang tuhod sa dakong huli taglay ang taos-pusong pagkilala sa matuwid at karapat-dapat na soberanya ng Diyos. Gaya ng sinabi sa makahulang awit ng salmista: "Ang bawat bagay na may hininga—purihin nito si Jah. Purihin ninyo si Jah!" —Aw 150:6.

SOBI. Isang matapat na sakop ni Haring David. Si Sobi at dalawang iba pa ang nagdala kay David ng lubhang kinakailangang mga panustos nang tumakas ang hari at ang pangkat nito mula sa Jerusalem dahil sa paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Si Sobi ang "anak ni Nahas mula sa Raba ng mga anak ni Ammon."—Tingnan ang NAHAS Blg. 3.

SOCO(H) [posible, Sanga [ng isang Punungkahoy]].

1. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. Waring ito'y tinukoy kapuwa bilang Soco at Socoh. (Jos 15: 20, 33, 35) Tinipon ng mga Filisteo ang kanilang mga hukbo sa Socoh at pagkatapos ay nagkampo sila sa karatig na Epes-damim bago ang pakikipagsagupa ni Goliat kay David. (1Sa 17:1) Pagkaraan ng maraming taon, lumilitaw na ang Soco na ito'y kabilang sa mga lunsod na pinatibay ni Rehoboam. (2Cr 11:5-7; ngunit, ang tekstong ito ay maaaring kumakapit sa Blg. 2.) Gayunpaman, ang Soco, kasama ng mga sakop na bayan nito, ay nabihag ng mga Filisteo pagkaraan ng mahigit na 200 taon, noong panahon ng pamamahala ni Haring Ahaz. (2Cr 28:16-18) Ipinapalagay na ang lokasyon nito ay ang mga guho sa Khirbet 'Abbad (Horvat Sokho), sa Mababang Kapatagan ng Elah mga 4 na km (2.5 mi) sa STS ng Azeka, bagaman waring napanatili sa Khirbet Shuweikeh, di-kalayuan sa dakong S, ang Biblikal na pangalan nito.

2. Ang Socoh, isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48) Kadalasang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Shuweikeh, na mga 17 km (11 mi) sa TK ng Hebron. Ito'y ibang Khirbet Shuweikeh at hindi ang binanggit sa Blg. 1.

3. Ang Socoh, isang lugar na nasa ilalim ng pangangasiwa ng isa sa mga kinatawan ni Solomon. (1Ha 4:7, 10) Ang iminungkahing pag-uugnay nito sa Khirbet Shuweiket er-Ras, na mga 15 km (9.5 mi) sa KHK ng Samaria, ay waring tumutugma sa ulat, yamang ang iminumungkahing mga lugar ng Arubot at Heper (na binanggit kasama ng Socoh sa ulat ng Mga Hari) ay kalapit lamang nito.

4. Sa talaangkanan ng Juda, si Heber ay tinawag na "ama ni Soco." (1Cr 4:18) Maaaring ang Soco ay personal na pangalan ng inapo ni Heber, o maaaring ipinahihiwatig ng teksto na si Heber ang nagtatag ng lunsod ng Soco o ng populasyon nito. Kung ipapalagay na ang huling nabanggit ang naging situwasyon, hindi posibleng matiyak kung ang tinutukoy ay ang Soco(h) Blg. 1 o Blg. 2.

SODI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "matalik na kapisanan"]. Isang Zebulonita na

ang anak na si Gaddiel ang kumatawan sa kaniyang tribo sa paniniktik sa Lupang Pangako.—Bil 13:2, 10.

SODOMA. Isang lunsod na nasa kahabaan ng TS hangganan ng Canaan. (Gen 10:19; 13:12) Ang Sodoma ay kadalasang binabanggit kasama ng Gomorra. Waring ito ang pinakaprominente sa limang lunsod, na lumilitaw na nasa Mababang Kapatagan ng Sidim. (Gen 14:2, 3) Sa ngayon, naniniwala ang maraming iskolar na ang orihinal na mga lugar ng Sodoma at ng iba pang "mga lunsod ng Distrito" ay nasa ilalim ng Dagat na Patay, bagaman kamakailan, may mga nagsasabi na ang mga guho ng mga lunsod na ito ay maiuugnay sa mga lugar na nasa kahabaan ng mga *wadi* sa dakong S at TS ng Dagat na Patay.—Gen 13:12; tingnan ang DAGAT ASIN.

Nang magpasiya sina Abraham at Lot na maghiwalay upang maiwasan ang pagtatalo ng kanilang mga tagapag-alaga ng kawan, si Lot ay pumaroon sa gawing silangan tungo sa Distrito ng Jordan na natutubigang mainam. Itinayo niya ang kaniyang tolda malapit sa Sodoma. Doon ay nasumpungan niya na "ang mga lalaki ng Sodoma ay masasama at talamak na mga makasalanan laban kay Jehova," at lubha itong ikinabagabag ni Lot. (Gen 13:5-13; 2Pe 2:7, 8) Pagkalipas ng ilang panahon, pagkatapos ng kanilang 12-taóng pagpapasakop kay Kedorlaomer na hari ng Elam, ang mga tumatahan sa Sodoma at sa apat na iba pang lunsod ay naghimagsik. Nang sumunod na taon, tinalo ni Kedorlaomer at ng kaniyang mga kaalyado si Bera, na hari ng Sodoma, at ang mga kakampi nito. Pagkatapos nilang kunin ang mga pag-aari at pagkain ng mga ito, binihag ng mga nagtagumpay si Lot at ang iba pa.—Gen 14:1-12.

Nang matalo ng mga hukbo ni Abraham si Kedorlaomer, binawi niya ang mga bihag at samsam, pati na si Lot at ang sambahayan nito. Pinilit ng hari ng Sodoma si Abraham na kunin ang nabawing mga pag-aari, ngunit tumanggi si Abraham, upang hindi sabihin ni Bera, "Ako ang nagpayaman kay Abram." —Gen 14:13-24.

Walang-hanggang Pagkapuksa. Gayunman, nagpatuloy ang Sodoma sa landasin na salansang kay Jehova. Nakilala ito sa imoral na mga gawaing gaya ng homoseksuwalidad. Sinabi ni Jehova: "Ang sigaw ng pagdaing tungkol sa Sodoma at Gomorra, oo, iyon ay malakas, at ang kanilang kasalanan, oo, iyon ay napakabigat." Kaya naman, isinugo ng Diyos ang kaniyang mga anghel upang puksain ang Sodoma. Ngunit tiniyak niya kay Abraham na kung may sampung taong matuwid na masusumpungan sa lugar na iyon, ang buong lunsod ay paliligtasin. —Gen 18:16, 20-33.

Ipinakita ng lunsod na nararapat itong puksain. Isang mahalay na pangkat ng mga taga-Sodoma, na kinabibilangan ng mga batang lalaki at matatandang lalaki, ang pumalibot sa bahay ni Lot, at tinangka nilang gahasain ang kaniyang mga panauhing anghel. Kinabukasan, nang si Lot at ang kaniyang asawa at dalawang anak na babae ay makaalis na sa lunsod, ang Sodoma at Gomorra ay pinuksa sa pamamagitan ng asupre at apoy. (Gen 19:1-29; Luc 17:28, 29) Nang maglaon, ang Sodoma at Gomorra ay naging isang kasabihan na naglalarawan ng lubos na pagpuksa ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat (Deu 29:23; Isa 1:9; 13:19; Jer 49:18; 50:40; Pan 4:6; Am 4:11; Zef 2:9; Ro 9:29) at sukdulang kabalakyutan.—Deu 32:32; Isa 1:10; 3:9; Jer 23:14; Eze 16:46-56; tingnan ang GOMORRA.

Hinggil sa Judiong lunsod na magtatakwil sa mabuting balita, sinabi ni Jesus: "Higit na mababata ng lupain ng Sodoma at Gomorra ang Araw ng Paghuhukom kaysa ng lunsod na iyon." (Mat 10:15; 11:23, 24) Sinasabi ng Judas 7 na ang Sodoma at Gomorra "ay nakalagay sa harap natin bilang isang babalang halimbawa sa pagdanas ng parusang hatol na walang-hanggang apoy." Kaya, maliwanag na ang pananalita ni Jesus ay gumagamit lamang ng *hyperbole* upang idiin na malayong mangyari na ang mga tao sa ilang partikular na unang-siglong Judiong lunsod ay magsisisi kahit pa sa Araw ng Paghuhukom.

"Sa Espirituwal na Diwa." Sinasabi ng Apocalipsis 11:3, 8 na ang mga bangkay ng "dalawang saksi" ng Diyos ay nakahiga sa malapad na daan ng dakilang lunsod na "sa espirituwal na diwa ay tinatawag na Sodoma at Ehipto." Sa hula ni Isaias (1:8-10), ang Sion o Jerusalem ay itinutulad sa Sodoma at ang mga tagapamahala nito ay tinatawag na "mga diktador ng Sodoma." Gayunman, noong mga 96 C.E. nang ibigay kay Juan ang pangitain sa Apocalipsis hinggil sa mga pangyayaring magaganap sa hinaharap, ang lunsod ng Jerusalem ay matagal nang nawasak, noon pang 70 C.E. Kaya, tiyak na ang tinutukoy sa pangitain ay isang "dakilang lunsod" o organisasyon, isang antitipikong Jerusalem, na inilalarawan ng di-tapat na sinaunang Jerusalem.

SODYAKO. Ang pangkat ng mga bituing nakikita mula sa lupa at nasa loob ng siyam na digri sa magkabilang panig ng orbit ng planetang Lupa sa palibot ng araw. May kinalaman kay Haring Josias ng Juda, sinasabi ng 2 Hari 23:5: "At inalisan niya ng trabaho ang mga saserdote ng mga banyagang diyos, na inilagay ng mga hari ng Juda upang gumawa sila ng haing usok sa matataas na dako sa mga lunsod ng Juda at sa mga dakong nakapalibot sa Jerusalem, at gayundin yaong mga gumagawa ng haing usok para kay Baal, sa araw at sa buwan at sa mga konstelasyon ng sodyako at sa buong hukbo ng langit." Dito, ang pananalitang isinalin

bilang "mga konstelasyon ng sodyako" ay nagmula sa salitang Hebreo na *maz·za·lohth′.* Minsan lamang itong lumitaw sa Bibliya, bagaman maaaring nauugnay ito sa salitang *Maz·za·rohth′* na matatagpuan sa Job 38:32. Makatutulong ang konteksto upang linawin kung ano ang kahulugan nito.

Karaniwang kinikilala na sinaunang mga Babilonyo ang nakatuklas sa tinatawag na *zodiacal zone.* Tiyak na pinagmasdan nila ang nakikitang taunang landas ng araw sa gitna ng mga bituin. Sa ngayon, ang landas na ito ay tinatawag na *ecliptic.* Napansin ng mga astronomo na sa isang sona na may lapad na mga 18 digri, anupat may saklaw na 9 na digri sa magkabilang panig ng *ecliptic,* ay naroroon ang nakikitang mga landas ng araw, buwan, at ng pangunahing mga planeta, kung titingnan mula sa lupa. Gayunman, noon lamang ikalawang siglo B.C.E. hinati-hati ng isang Griegong astronomo ang sodyako sa 12 magkakasinlaking bahagi na tig-30 digri bawat isa. Nang maglaon, ang mga bahaging ito ay tinawag na mga sagisag ng sodyako at pinangalanan ayon sa kaugnay na mga konstelasyon. Ang salitang Ingles na *"zodiac"* ay nagmula sa Griego at nangangahulugang *"circle of animals,"* yamang ang pangalan ng karamihan sa 12 konstelasyon ng sodyako ay kinuha sa pangalan ng mga hayop o mga nilalang sa dagat.

Sa ngayon, ang mga sagisag na ito ay hindi na katugma ng mga konstelasyong orihinal na pinagkunan ng kanilang pangalan. Ito'y resulta ng tinatawag na *precession of the equinoxes,* anupat dahil dito ay unti-unting umuusog nang mga isang digri pasilangan ang mga konstelasyon tuwing ika-70 taon sa isang siklo na inaabot nang mga 26,000 taon. Kaya naman, sa nakalipas na 2,000 taon, ang sagisag ng Aries ay umusog nang halos 30 digri tungo sa dating kinaroroonan ng konstelasyon ng Pisces.

Koneksiyon sa Astrolohiya. Noon pa mang sinaunang panahon sa Mesopotamia, sinasamba na ang mga konstelasyon ng sodyako. Sinasabi na ang mga konstelasyong ito ay may kani-kaniyang katangian, at ginagamit naman ang mga ito sa paggawa ng astrolohikal na mga prediksiyon batay sa partikular na puwesto o kaugnayan ng mga bagay sa kalangitan at ng mga sagisag ng sodyako sa alinmang partikular na panahon. Gaya ng ipinakikita ng teksto sa 2 Hari 23:5, mga saserdote ng mga banyagang diyos, na dinala ng ilang hari, ang nagpasok ng ganitong astrolohiya sa bansang Juda. Bago pa nito ay matagal nang ipinagbawal ng Diyos na Jehova ang ganitong pagsamba sa bituin, at tinakdaan ito ng parusang kamatayan.—Deu 17:2-7.

Ang astrolohiya ay pangunahing aspekto ng pagsambang Babilonyo. Gayunpaman, ang mga prediksiyon ng kaniyang mga astrologo, na ibinatay sa sodyako, ay hindi nakapagligtas sa Babilonya mula sa pagkawasak, gaya ng tumpak na inihula ng propetang si Isaias.—Isa 47:12-15; tingnan ang ASTROLOGO.

Sa ngayon, gumaganap pa rin ng mahalagang papel sa pagsamba ng maraming tao ang mga sagisag ng sodyako. Kapansin-pansin na ang mga sagisag ng sodyako ay nakapasok sa ilang katedral ng Sangkakristiyanuhan at sa ngayon ay makikita sa mga lugar na gaya ng Cathedral of Notre Dame sa Paris, gayundin sa mga katedral ng Amiens at Chartres, sa Pransiya.

SOHAM [Onix]. Isang Meraritang Levita na kasangkot sa muling pag-oorganisa ni David sa Levitikong mga paglilingkod; anak ni Jaazias.—1Cr 24:27, 31.

SOLOMON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan"]. Anak ni Haring David na mula sa linya ni Juda; hari ng Israel mula 1037 hanggang 998 B.C.E. Matapos ilahad ang pagkamatay ng anak na isinilang kay David na ibinunga ng kaniyang bawal na pagsiping kay Bat-sheba, nagpatuloy ang ulat ng Bibliya: "At inaliw ni David si Bat-sheba na kaniyang asawa. Pumaroon din siya sa kaniya at sumiping sa kaniya. Sa kalaunan ay nagsilang siya ng isang anak na lalaki, at ang pangalan nito ay tinawag na Solomon. At minahal ito ni Jehova. Kaya nagsugo siya sa pamamagitan ni Natan na propeta at tinawag na Jedidias ang pangalan nito, alang-alang kay Jehova." (2Sa 12:24, 25) Nang maglaon ay nagkaroon si Solomon ng tatlong tunay na kapatid, mga anak na lalaki nina David at Bat-sheba: sina Simea, Sobab, at Natan.—1Cr 3:5.

Ang Pangako ni Jehova kay David. Ipinahayag ni Jehova kay David, bago ang kapanganakan ni Solomon, na isang anak ang ipanganganak sa kaniya at ang magiging pangalan nito ay Solomon, at na ang isang ito ang magtatayo ng bahay para sa Kaniyang pangalan. Waring ibinigay dito ang pangalang Jedidias (nangangahulugang "Minamahal ni Jah") upang ipahiwatig kay David na pinagpapala na ni Jehova ang kaniyang pag-aasawa kay Bat-sheba at na ang bunga nito ngayon ay sinang-ayunan niya. Ngunit hindi sa pangalang ito karaniwang nakilala ang bata. Tiyak na ang pangalang Solomon (mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan") ay kumapit may kaugnayan sa tipan ni Jehova kay David, na doon ay sinabi niya na si David, palibhasa'y isang lalaking nagbubo ng maraming dugo sa digmaan, ay hindi magtatayo ng bahay para kay Jehova, gaya ng isinapuso ni David na gawin. (1Cr 22:6-10) Hindi naman ito nangangahulugang mali ang pakikipagdigma ni David. Ngu-

nit ang kaurian at tunguhin ng makasagisag na kaharian ni Jehova ay pangunahin nang pangkapayapaan; lilipulin ng mga pakikidigma nito ang kabalakyutan at ang mga sumasalansang sa soberanya ni Jehova, paaabutin ang teritoryo ng Israel sa mga hangganang itinalaga ng Diyos, at itatatag ang katuwiran at kapayapaan. Ang mga tunguhing ito ay naisakatuparan ng mga pakikipagdigma ni David para sa Israel. Ang pamamahala ni Solomon ay pangunahin nang isang mapayapang paghahari.

Tinangka ni Adonias na Agawin ang Trono. Pagkapanganak kay Solomon, ang sumunod na pagbanggit sa kaniya sa ulat ng Kasulatan ay noong panahong matanda na si David. Tiyak na dahil sa pangako ni Jehova, si David ay sumumpa noon kay Bat-sheba na si Solomon ang hahalili sa kaniya sa trono. Alam ito ng propetang si Natan. (1Ha 1:11-13, 17) Hindi sinasabi kung alam din ito ng kapatid sa ama ni Solomon na si Adonias. Anuman ang kalagayan, tinangka ni Adonias na kunin ang trono sa paraang katulad ng ginawa ni Absalom. Marahil ay dahil mahina na ang hari at dahil sinusuportahan si Adonias ni Joab na pinuno ng hukbo at ni Abiatar na saserdote, nagtiwala siya na magtatagumpay siya. Gayunpaman, ang pagkilos na iyon ay isang kataksilan, isang pagsisikap na agawin ang trono habang buháy pa si David anupat walang pagsang-ayon ni David o ni Jehova. Gayundin, isiniwalat ni Adonias ang kaniyang katusuhan nang isaayos niya ang isang paghahain sa En-rogel, kung saan niya binalak na maideklara siya bilang hari. Ang inanyayahan lamang niya ay ang ibang mga anak ng hari at ang mga tao ng Juda, na mga lingkod ng hari, ngunit hindi niya isinali si Solomon, si Natan na propeta, si Zadok na saserdote, at ang makapangyarihang mga lalaki na nakasama ni David sa labanan, pati na si Benaias na lider ng mga ito. Ipinahihiwatig nito na itinuring ni Adonias si Solomon na isang karibal at isang hadlang sa kaniyang mga ambisyon.—1Ha 1:5-10.

Iniluklok sa Trono si Solomon. Ngunit ang propetang si Natan, na laging tapat kay Jehova at kay David, ay alisto. Matapos na isugo muna si Bat-sheba na tinagubilinan niyang ipabatid sa hari ang hinggil sa pakana, siya naman ang pumasok at tinanong si David kung ang pagpoproklamang ito kay Adonias bilang hari ay may pahintulot niya. Kumilos agad si David, anupat tinawag si Zadok na saserdote at si Natan upang dalhin si Solomon sa Gihon sa ilalim ng proteksiyon ni Benaias at ng mga tauhan nito. Pasasakayin nila si Solomon sa mulang-babae ng hari (nagpapahiwatig ng malaking karangalan para sa nakasakay, sa kasong ito, na siya ang kahalili ng hari). (Ihambing ang Es 6:8, 9.) Sinunod ang mga tagubilin ni David, at si Solomon ay pinahiran at ibinunyi bilang hari.—1Ha 1:11-40.

Nang marinig ang tunog ng musika sa Gihon, na hindi gaanong kalayuan, at ang hiyaw ng bayan: "Mabuhay si Haring Solomon," si Adonias at ang kaniyang mga kasabuwat ay tumakas dahil sa takot at pagkalito. Patiunang ipinakita ni Solomon na magiging mapayapa ang kaniyang pamamahala nang tumanggi siyang mabahiran ng paghihiganti ang kaniyang pagluklok sa trono. Kung nabaligtad ang mga pangyayari, malamang na napatay si Solomon. Tumakas si Adonias patungo sa santuwaryo upang doon manganlong, kaya ipinakuha siya roon ni Solomon upang dalhin sa harap niya. Matapos sabihan si Adonias na mananatili siyang buháy malibang may kasamaang masumpungan sa kaniya, pinauwi siya ni Solomon sa kaniyang bahay.—1Ha 1:41-53.

Ang Tagubilin ni David kay Solomon. Bago mamatay si David, taimtim niyang inutusan si Solomon na "tuparin mo ang katungkulan kay Jehova na iyong Diyos sa pamamagitan ng paglakad sa kaniyang mga daan, sa pamamagitan ng pagtupad sa kaniyang mga batas, sa kaniyang mga utos at sa kaniyang mga hudisyal na pasiya at sa kaniyang mga patotoo." Tinagubilinan din niya ito na huwag hayaang "bumabang payapa sa Sheol" sina Joab at Simei, at pagpakitaan niya ng maibiging-kabaitan ang mga anak ni Barzilai na Gileadita. (1Ha 2:1-9) Malamang na bago pa nito ay naibigay na ni David kay Solomon ang mga tagubilin may kinalaman sa pagtatayo ng templo, anupat ipinasa sa kaniya ang arkitektural na plano "na napasakaniya sa pamamagitan ng pagkasi." (1Cr 28:11, 12, 19) Inutusan ni David ang mga prinsipe ng Israel na naroroon na tulungan si Solomon na kaniyang anak at makibahagi sa pagtatayo ng santuwaryo ni Jehova. Noong okasyong iyon, muling pinahiran ng bayan si Solomon bilang hari at si Zadok bilang saserdote. (1Cr 22:6-19; kab 28; 29:1-22) Sa pasimula pa lamang ng paghahari ni Solomon ay pinagpala na siya ng Diyos, anupat siya ay nagsimulang umupo sa "trono ni Jehova bilang hari na kahalili ni David na kaniyang ama at nagtagumpay" sa pagkahari at higit pang tumibay roon.—1Cr 29:23; 2Cr 1:1.

Ang Subersibong Kahilingan ni Adonias. Di-nagtagal at kinailangang kumilos si Solomon upang isagawa ang mga tagubilin ni David may kinalaman kay Joab. Ibinunsod ito ng pagkilos ni Adonias, na nag-aambisyon pa rin sa kabila ng awa na ipinakita sa kaniya ni Solomon. Nilapitan ni Adonias ang ina ni Solomon at sinabi: "Alam na alam mo na ang paghahari ay magiging akin sana, at sa akin itinuon ng buong Israel ang kanilang mukha upang ako ang maging hari; ngunit ang paghahari ay nabaling at napasaaking kapatid, sapagkat si Jehova ang dahilan kung kaya iyon ay naging kaniya." Dito ay kinilala ni Adonias na si Jehova ang nasa likod ng pagluklok ni Solomon sa trono, ngunit ang kaniyang

kahilingan na kasunod ng mga salitang iyon ay isa pang tusong pagtatangka upang maagaw ang pagkahari. Sinabi niya kay Bat-sheba: "Pakisuyo, sabihin mo kay Solomon na hari . . . na ibigay niya sa akin si Abisag na Sunamita bilang asawa." Maaaring inakala ni Adonias na marami siyang tagasunod, bukod pa sa pagsuporta nina Joab at Abiatar, anupat, sa pagkuha sa tagapag-alaga ni David, na itinuturing na isang babae ni David, bagaman hindi ito sinipingan ni David, makapagpapasimula siya ng isang paghihimagsik na maaaring makapagpabagsak kay Solomon. Ayon sa kaugalian, ang mga asawa at mga babae ng isang hari ay maaari lamang mapunta sa kaniyang legal na kahalili, anupat ang pagkuha sa gayong mga asawa ay itinuturing na pag-angkin sa trono. (Ihambing ang 2Sa 16:21, 22.) Palibhasa'y hindi natanto ni Bat-sheba ang pagiging tuso ni Adonias, itinawid niya kay Solomon ang kahilingan nito, na kaagad namang naunawaan ni Solomon na isang pagtatangka upang agawin ang pagkahari kung kaya agad niyang isinugo si Benaias upang patayin si Adonias.—1Ha 2:13-25.

Inalis sa tungkulin si Abiatar; ipinapatay si Joab. Pagkatapos ay pinagtuunan ni Solomon ng pansin ang mga nakipagsabuwatan kay Adonias. Inalis si Abiatar sa pagkasaserdote bilang katuparan ng salita ni Jehova laban sa sambahayan ni Eli (1Sa 2:30-36), ngunit hindi siya pinatay, sapagkat dinala niya noon ang Kaban sa harap ni David at dumanas siya ng kapighatian kasama nito. Si Zadok ang humalili kay Abiatar. Samantala, nang makarating kay Joab ang tungkol sa pagkilos ni Solomon, siya ay tumakas at humawak sa mga sungay ng altar, ngunit pinatay siya roon ni Benaias sa utos ni Solomon. —1Ha 2:26-35.

Ipinapatay si Simei. Pinanumpa rin ni Solomon si Simei na sundin ang ilang pagbabawal, sapagkat isinumpa ng lalaking ito ang kaniyang amang si David. Pagkaraan ng mga tatlong taon, nang labagin ni Simei ang pagbabawal na ito, ipinapatay siya ni Solomon. Sa gayon ay lubusang naisagawa ang utos ni David kay Solomon.—1Ha 2:36-46.

Ang Pantas na Kahilingan ni Solomon. Noong maagang bahagi ng paghahari ni Solomon, ang bayan ay naghahain sa maraming "matataas na dako," sapagkat walang bahay si Jehova, bagaman ang tabernakulo ay nasa Gibeon at ang kaban ng tipan ay nasa isang tolda sa Sion. Bagaman sinabi ni Jehova na ang kaniyang pangalan ay ilalagay sa Jerusalem, maliwanag na pinahintulutan niya ang gawaing ito hanggang sa maitayo ang templo. (1Ha 3:2, 3) Sa Gibeon, na kilala bilang "ang bantog na mataas na dako," ay naghandog si Solomon ng isang libong haing sinusunog. Doon ay nagpakita si Jehova sa kaniya sa isang panaginip at sinabi: "Hilingin mo kung ano ang ibibigay ko sa iyo." Sa halip na humingi ng kayamanan, kaluwalhatian, at tagumpay, humiling si Solomon ng isang pusong marunong, may unawa, at masunurin upang magawa niyang hatulan ang Israel. Lubhang ikinalugod ni Jehova ang mapagpakumbabang kahilingan ni Solomon kung kaya hindi lamang ang hiningi ni Solomon ang ibinigay niya rito kundi pati rin kayamanan at kaluwalhatian "anupat walang sinuman sa mga hari ang makakatulad mo, sa lahat ng iyong mga araw." Gayunman, idinagdag ni Jehova ang ganitong payo: "At kung lalakad ka sa aking mga daan sa pamamagitan ng pagtupad sa aking mga tuntunin at sa aking mga utos, kung paanong lumakad si David na iyong ama, pahahabain ko rin ang iyong mga araw." —1Ha 3:4-14.

Di-kalaunan, nang dalawang patutot ang magharap ng isang mahirap na suliranin hinggil sa pagkilala sa tunay na ina ng isang sanggol, ipinakita ni Solomon na talagang pinagkalooban siya ng Diyos ng karunungan sa paghatol. Lubha nitong pinalakas ang awtoridad ni Solomon sa paningin ng bayan. —1Ha 3:16-28.

Mga Proyekto ng Pagtatayo. (MGA LARAWAN, Tomo 1, p. 748, 750, 751) Noong ikaapat na taon ng kaniyang paghahari, nang ikalawang buwan ng taon (buwan ng Ziv [Abril-Mayo]), noong 1034 B.C.E., sinimulang itayo ni Solomon ang bahay ni Jehova sa Bundok Moria. (1Ha 6:1) Ang pagtatayo ng templo ay mapayapa at tahimik; tinabas na ang mga bato bago dalhin sa dakong pinagtatayuan, anupat walang narinig na ingay ng martilyo o palakol o ng anumang kasangkapang bakal. (1Ha 6:7) Si Haring Hiram ng Tiro ay nakipagtulungan sa paglalaan ng mga tabla ng mga punong sedro at enebro kapalit ng trigo at langis. (1Ha 5:10-12; 2Cr 2:11-16) Nagpadala rin siya ng mga manggagawa, kabilang ang isang dalubhasang manggagawa na nagngangalang Hiram, na anak ng isang lalaking taga-Tiro at isang babaing Hebreo. (1Ha 7:13, 14) Tumawag si Solomon ng 30,000 lalaki para sa puwersahang pagtatrabaho, anupat isinugo sila sa Lebanon sa rilyebong 10,000 sa isang buwan. Bawat pangkat ay umuuwi sa kanilang tahanan sa loob ng dalawang buwan. Bukod sa mga ito, may 70,000 tagapagdala ng pasan at 80,000 maninibag. Ang huling nabanggit na mga grupo ay mga di-Israelita.—1Ha 5:13-18; 2Cr 2:17, 18.

Pagpapasinaya ng templo. Ang pagkalakilaking proyektong iyon ng pagtatayo ay sumaklaw ng pito at kalahating taon, anupat natapos sa ikawalong buwan, ang Bul, noong 1027 B.C.E. (1Ha 6:37, 38) Lumilitaw na pagkatapos nito ay gumugol pa ng ilang panahon upang maipasok ang mga kagamitan at maisaayos ang lahat ng bagay, sapagkat naisagawa ni Solomon ang pagpapabanal at pagpapasinaya

ng templo noong ikapitong buwan, ang Etanim, sa panahon ng Kapistahan ng mga Kubol. (1Ha 8:2; 2Cr 7:8-10) Kaya tiyak na naganap iyon noong ikapitong buwan ng 1026 B.C.E., 11 buwan pagkaraang matapos ang pagtatayo, sa halip na isang buwan bago matapos ang gusali (noong 1027 B.C.E.), gaya ng ipinapalagay ng ilan.

Ang isa pang pangmalas na tinatanggap ng ilan ay na ang mga serbisyo ng pagpapasinaya ay naganap noong ika-24 na taon ni Solomon (1014 B.C.E.), pagkatapos na maitayo rin niya ang kaniyang sariling bahay at ang iba pang mga gusali ng pamahalaan, na sumaklaw ng 13 taon pa, o ng kabuuang 20 taon ng gawaing pagtatayo. Ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng Griegong *Septuagint,* na nagsingit ng ilang salita na wala sa tekstong Masoretiko, sa 1 Hari 8:1 (3 Hari 8:1 sa *LXX,* Bagster) na kababasahan: "At naganap nga nang matapos ni Solomon ang pagtatayo ng bahay ng Panginoon at ng kaniyang sariling bahay pagkatapos ng dalawampung taon, nang magkagayon ay tinipon ni haring Solomon ang lahat ng matatanda ng Israel sa Sion, upang dalhin ang kaban ng tipan ng Panginoon mula sa lunsod ni David, ito ang Sion, noong buwan ng Atanin." Gayunman, ipinakikita ng paghahambing ng mga ulat sa Mga Hari at Mga Cronica na hindi tumpak ang konklusyong iyon.

Inilalarawan ng ulat sa 1 Hari kabanata 6 hanggang 8 ang pagtatayo ng templo at ang pagtatapos nito; sumunod ay binabanggit ng ulat ang 13-taóng programa ni Solomon ng pagtatayo para sa pamahalaan; at pagkatapos, pagkaraang muling maglahad nang mahaba hinggil sa pagtatayo ng templo at sa pagpapasok ng "mga bagay na pinabanal ni David na kaniyang ama," inilarawan ng ulat ang pagpapasinaya. Waring ipinahihiwatig nito na ang paglalarawan sa programa ng pagtatayo para sa pamahalaan (1Ha 7:1-8) ay isiningit lamang bilang karagdagang impormasyon upang kumpletuhin ang pagtalakay tungkol sa mga gawain sa pagtatayo. Ngunit waring mas tuwirang ipinakikita ng ulat sa 2 Cronica 5:1-3 na ang pagpapasinaya ay kaagad na naganap nang maihanda na ang templo at ang mga kasangkapan nito, sapagkat ito ay kababasahan: "Sa wakas ay natapos na ang lahat ng gawaing kinailangang gawin ni Solomon para sa bahay ni Jehova, at pinasimulang ipasok ni Solomon ang mga bagay na pinabanal ni David na kaniyang ama; at ang pilak at ang ginto at ang lahat ng mga kagamitan ay inilagay niya sa kabang-yaman ng bahay ng tunay na Diyos. Noon ay tinipon ni Solomon ang matatandang lalaki ng Israel at ang lahat ng mga ulo ng mga tribo." Pagkatapos na idetalye ang paglalagay ng kaban ng tipan sa templo na isinagawa ng mga saserdote, na bumuhat dito mula sa Lunsod ni David hanggang sa burol ng templo, nagpatuloy ang ulat sa paglalarawan sa pagpapasinaya.—2Cr 5:4-14; kab 6, 7.

Pinag-aalinlanganan ng ilan ang kababanggit na pangmalas na naganap ang pagpapasinaya nang sumunod na taon pagkaraang matapos ang templo, dahil sinasabi sa 1 Hari 9:1-9 na nagpakita si Jehova kay Solomon pagkatapos na maitayo ang "bahay ng hari," anupat sinabi niya kay Solomon na dininig niya ang panalangin nito. (Ihambing ang 2Cr 7:11-22.) Ito ay noong kaniyang ika-24 na taon, pagkatapos ng kaniyang 20-taóng gawaing pagtatayo. Inabot ba ng 12 taon bago sumagot ang Diyos sa panalanging inihandog ni Solomon noong pasinayaan ang templo? Hindi, sapagkat sa pasinayang iyon, sa pagtatapos ng panalangin ni Solomon, "ang apoy ay bumaba mula sa langit at tinupok ang handog na sinusunog at ang mga hain, at pinunô ng kaluwalhatian ni Jehova ang bahay." Isa itong makapangyarihang pagpapamalas ng pagdinig ni Jehova sa panalanging iyon, isang sagot *sa pamamagitan ng pagkilos,* at gayon nga ang naging pananaw ng bayan hinggil doon. (2Cr 7:1-3) Nang muling magpakita ang Diyos kay Solomon nang dakong huli, ipinakita ng Diyos na hindi niya nalimutan ang panalanging iyon na binigkas 12 taon na ang nakararaan, at ngayon ay sinasagot niya iyon *nang bibigan* sa pamamagitan ng pagbibigay-katiyakan kay Solomon na tutugunin niya iyon. Sa ikalawang pagpapakitang ito, binigyan din ng Diyos si Solomon ng karagdagang payo na manatiling tapat gaya ni David na kaniyang ama.

Panalangin ni Solomon. Sa panalangin ni Solomon noong pasinayaan ang templo, tinukoy niya si Jehova bilang ang Diyos na nakahihigit sa lahat, isang Diyos ng maibiging-kabaitan at pagkamatapat, ang Tagatupad ng kaniyang mga pangako. Bagaman ang templo ay isang bahay para kay Jehova, kinilala ni Solomon na "sa mga langit, oo, sa langit ng mga langit" ay hindi magkakasya ang Diyos. Siya ang Dumirinig at Sumasagot ng panalangin, ang Diyos ng katarungan, na nagbibigay-gantimpala sa matuwid at naghihiganti sa balakyot, ngunit nagpapatawad sa nagkasala na nagsisisi at nanunumbalik sa Kaniya. Hindi siya isang 'diyos ng kalikasan,' ngunit nakokontrol niya ang mga elemento, ang mga hayop, maging ang mga bansa sa lupa. Hindi siya Diyos lamang ng bansa ng mga Hebreo kundi Diyos ng lahat ng tao na humahanap sa kaniya. Sa kaniyang panalangin, ipinahayag ni Solomon ang pagnanais niya na makitang ang pangalan ni Jehova ay dinadakila sa buong lupa. Ipinahayag din niya ang kaniya mismong pag-ibig sa katuwiran at katarungan at ang pag-ibig niya sa Israel na bayan ng Diyos at sa banyaga na hahanap kay Jehova. —1Ha 8:22-53; 2Cr 6:12-42.

Ang lahat ng saserdote ay nanungkulan sa pagpapasinaya; noong okasyong iyon ay hindi kinailangang sundin ang pagkakapangkat-pangkat na isinaayos ni David. (2Cr 5:11) Lahat sila ay kinailangang maglingkod sapagkat, bukod pa sa mga handog na mga butil na iniharap, 22,000 baka at 120,000 tupa ang inihandog bilang mga handog na sinusunog at mga haing pansalu-salo noong yugtong iyon ng pitong-araw na kapistahan, na tinapos sa pamamagitan ng isang kapita-pitagang kapulungan noong ikawalong araw. Napakarami ng hain anupat ang malaking altar na tanso ay naging parang napakaliit; upang maihandog ang lahat ng iyon, kinailangang pabanalin ni Solomon ang isang bahagi ng looban para sa layuning iyon.—1Ha 8:63, 64; 2Cr 7:5, 7.

Nang maglaon ay inilagay ni Solomon ang mga pangkat ng mga saserdote sa kanilang mga paglilingkod at ang mga Levita sa kanilang mga dako ng tungkulin gaya ng itinakda ni David para sa mga ito. Mula noon, ang templo ang naging dako na pagtitipunan ng lahat ng mga Israelita para sa kanilang mga pangkapanahunang kapistahan at sa kanilang mga paghahain kay Jehova.

Mga gusali ng pamahalaan. Sa loob ng 13 taon pagkaraang matapos ang templo, nagtayo si Solomon ng isang bagong maharlikang palasyo sa Bundok Moria, sa mismong dakong T ng templo, anupat malapit ito sa looban ng templo sa dakong labas, ngunit mas mababa ang kinatatayuan. Malapit dito, itinayo niya ang Beranda ng Trono, ang Beranda ng mga Haligi, at ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon. Ang lahat ng mga gusaling ito ay nasa papalusong na kalupaan sa pagitan ng pinakatuluktok ng burol ng templo at ng mababang tagaytay ng Lunsod ni David. Nagtayo rin siya ng bahay para sa kaniyang asawang Ehipsiyo; hindi ito pinahintulutang "manahanan sa bahay ni David na hari ng Israel, sapagkat," gaya ng sinabi ni Solomon, "ang mga dakong pinaglagyan ng kaban ni Jehova ay banal."—1Ha 7:1-8; 3:1; 9:24; 11:1; 2Cr 8:11.

Pambuong-bansang pagtatayo. Pagkaraang matapos ang kaniyang mga proyekto ng pagtatayo para sa pamahalaan, sinimulan ni Solomon ang isang pambuong-bansang programa ng pagtatayo. Ginamit niya sa puwersahang pagtatrabaho ang mga supling ng mga Canaanita na hindi itinalaga ng Israel sa pagkapuksa noong sakupin nila ang Canaan, ngunit hindi niya ginawang alipin ang sinumang Israelita. (1Ha 9:20-22; 2Cr 8:7-10) Itinayo niya at pinatibay ang Gezer (na kinuha ni Paraon mula sa mga Canaanita at ibinigay bilang kaloob sa kaniyang anak, na asawa ni Solomon), gayundin ang Mataas at Mababang Bet-horon, Baalat, at Tamar; nagtayo rin siya ng mga imbakang lunsod, mga lunsod ng karo, at mga lunsod para sa mga mangangabayo. Ang buong bansa, kasama ang teritoryo sa S ng Jordan, ay nakinabang sa kaniyang mga gawaing pagtatayo. Higit pa niyang pinatibay ang Gulod. "Sinarhan niya ang puwang ng Lunsod ni David." (1Ha 11:27) Maaaring ang tinutukoy nito ay ang kaniyang pagtatayo o pagpapaabot sa "pader ng Jerusalem sa buong palibot." (1Ha 3:1) Nilagyan niya ng matitibay na kuta ang Hazor at ang Megido; ang mga arkeologo ay nakatuklas ng mga bahagi ng matitibay na pader at nakukutaang mga pintuang-daan na pinaniniwalaan nilang mga labí ng mga ginawa ni Solomon sa mga lunsod na ito, na mga guho na ngayon.—1Ha 9:15-19; 2Cr 8:1-6.

Ang Kaniyang Kayamanan at Kaluwalhatian. Si Solomon ay lubhang nagpakaabala sa pakikipagkalakalan. Ang kaniyang pangkat ng mga barko, kasama ng mga barko ni Hiram, ay nagdala ng napakaraming ginto mula sa Opir, gayundin ng mga tabla ng "algum" at mahahalagang bato. (1Ha 9:26-28; 10:11; 2Cr 8:17, 18; 9:10, 11) Mula sa Ehipto ay nag-angkat siya ng mga kabayo at mga karo, at ang mga negosyante mula sa iba't ibang bansa ay nagdala ng kanilang maraming paninda. Ang taunang ganansiya ni Solomon sa ginto ay umabot sa 666 na talento (mga $256,643,000), bukod pa sa pilak at ginto at iba pang mga bagay na dinadala ng mga mangangalakal. (1Ha 10:14, 15; 2Cr 9:13, 14) Karagdagan pa, "lahat ng hari sa lupa" ay nagdadala ng mga kaloob mula sa kanilang mga lupain taun-taon: mga kagamitang ginto at pilak, langis ng balsamo, baluti, mga kabayo, mga mula, at iba pang mga kayamanan. (1Ha 10:24, 25, 28, 29; 2Cr 9:23-28) Maging mga unggoy at mga paboreal ay inangkat na lulan ng mga barko ng Tarsis. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Nagkaroon si Solomon ng 4,000 kuwadra ng mga kabayo at mga karo (1,400 karo, ayon sa 1Ha 10:26) at 12,000 kabayong pandigma (o, posible, mga mangangabayo).—2Cr 9:25.

Walang hari sa buong lupa ang nagkaroon ng kayamanang gaya ng kay Solomon. (1Ha 10:23; 2Cr 9:22) Ang mga baytang na paakyat sa kaniyang trono ay mas maringal kaysa sa alinmang masusumpungan sa ibang mga kaharian. Ang trono mismo ay yari sa garing na kinalupkupan ng mainam na ginto. Mayroon itong bilog na kulandong sa likuran nito; may anim na baytang na paakyat dito, na may tig-anim na leon sa magkabilang panig, at dalawang leon ang nakatayo sa tabi ng mga patungan ng braso ng trono. (1Ha 10:18-20; 2Cr 9:17-19) Ginto lamang ang ginamit para sa kaniyang mga inumang sisidlan; espesipikong sinabi na "walang anumang yari sa pilak; iyon ay itinuturing na walang halaga nang mga araw ni Solomon." (2Cr 9:20) Sa bahay ni Solomon at sa templo ay may mga alpa at mga pa-

nugtog na de-kuwerdas na ginawa mula sa mga tabla ng algum na hindi pa kailanman nakita noong una sa Juda.—1Ha 10:12; 2Cr 9:11.

Laang pagkain para sa kaniyang sambahayan. Ang pang-araw-araw na pagkain para sa maharlikang sambahayan ni Solomon ay umabot sa "tatlumpung takal na kor [6,600 L; 188 *bushel*] ng mainam na harina at animnapung takal na kor [13,200 L; 375 *bushel*] ng harina, sampung matatabang baka at dalawampung pinanginaing baka at isang daang tupa, bukod pa sa ilang mga lalaking usa at mga gasela at maliliit na usa at mga pinatabang kakok." (1Ha 4:22, 23) Labindalawang kinatawan ang nangasiwa sa paglalaan ng pagkain, isang kinatawan para sa bawat buwan ng taon. Bawat isa sa kanila ay nangasiwa sa isang bahagi ng lupain; para sa layuning ito, hindi iyon hinati-hati ayon sa mga hangganan ng mga tribo kundi ayon sa agrikultural na mga rehiyon. Kasama sa mga paglalaan ang pagkain para sa maraming kabayo ni Solomon. —1Ha 4:1-19, 27, 28.

Dinalaw ng reyna ng Sheba. Ang isa sa pinakakilalang mga panauhin na dumating mula sa isang banyagang lupain upang masdan ang kaluwalhatian at kayamanan ni Solomon ay ang reyna ng Sheba. Ang kabantugan ni Solomon ay umabot sa "lahat ng tao sa lupa" anupat naglakbay ang reyna mula sa kaniyang malayong kaharian "upang subukin ito ng mga palaisipang tanong." Sinalita niya kay Solomon "ang lahat ng malapit sa kaniyang puso," at "walang bagay na nalilingid sa hari ang hindi niya sinabi sa kaniya."—1Ha 10:1-3, 24; 2Cr 9: 1, 2.

Pagkatapos na mamasdan din ng reyna ang karilagan ng templo at ng bahay ni Solomon, ang pagsisilbi sa mesa nito at ang mga tagapagsilbi ng inumin bukod pa sa kagayakan ng mga ito, at ang palagiang mga haing sinusunog sa templo, "nawalan na siya ng espiritu," anupat ibinulalas niya, "Narito! Ni hindi nga nasabi sa akin ang kalahati. Nahigitan mo sa karunungan at kasaganaan ang mga bagay na narinig na aking napakinggan." Pagkatapos ay ipinahayag niyang maligaya ang mga lingkod na naglilingkod sa gayong hari. Dahil sa lahat ng ito, pinuri niya at pinagpala ang Diyos na Jehova, na nagpamalas ng kaniyang pag-ibig sa Israel sa pamamagitan ng pag-aatas kay Solomon bilang hari upang maglapat ng hudisyal na pasiya at katuwiran. —1Ha 10:4-9; 2Cr 9:3-8.

Pagkatapos ay ibinigay niya kay Solomon ang kahanga-hangang kaloob na 120 talento na ginto ($46,242,000) at ang pagkarami-raming mahahalagang bato at langis ng balsamo. Ibinigay naman ni Solomon sa reyna ang anumang hingin nito, bukod pa sa kaniyang sariling saganang kaloob, posibleng higit pa kaysa sa dinala nito sa kaniya.—1Ha 10:10, 13; 2Cr 9:9, 12.

Maunlad na pamamahala. Pinagpala ni Jehova si Solomon ng karunungan, kaluwalhatian, at kayamanan noong matatag itong nanghahawakan sa tunay na pagsamba, at nilingap din ng Diyos ang bansang Israel. Si David ang ginamit upang supilin ang mga kaaway ng Israel at itatag ang kaharian nang matibay hanggang sa mga dulong hangganan nito. Inilalahad ng ulat: "Kung tungkol kay Solomon, siya ay naging tagapamahala sa lahat ng kaharian mula sa Ilog [Eufrates] hanggang sa lupain ng mga Filisteo at hanggang sa hangganan ng Ehipto. Sila ay nagdadala ng mga kaloob at naglilingkod kay Solomon sa lahat ng mga araw ng kaniyang buhay." (1Ha 4:21) Namayani ang kapayapaan noong panahon ng paghahari ni Solomon, at "ang Juda at ang Israel ay marami, tulad ng mga butil ng buhangin na nasa tabi ng dagat dahil sa dami, kumakain at umiinom at nagsasaya." "At ang Juda at ang Israel ay patuloy na nanahanan nang tiwasay, ang bawat isa sa ilalim ng kaniyang sariling punong ubas at sa ilalim ng kaniyang sariling puno ng igos, mula sa Dan hanggang sa Beer-sheba, sa lahat ng mga araw ni Solomon."—1Ha 4:20, 25; MAPA, Tomo 1, p. 748.

Ang Karunungan ni Solomon. "At ang Diyos ay patuloy na nagbigay kay Solomon ng napakalaking karunungan at unawa at ng lawak ng puso, tulad ng buhangin na nasa baybay-dagat. At ang karunungan ni Solomon ay mas malawak kaysa sa karunungan ng lahat ng taga-Silangan at kaysa sa lahat ng karunungan ng Ehipto." Pagkatapos ay binanggit ang iba pang mga lalaki na may pambihirang karunungan: si Etan na Ezrahita (lumilitaw na isang mang-aawit noong panahon ni David at manunulat ng Awit 89) at tatlong iba pang marurunong na lalaki ng Israel. Mas marunong si Solomon kaysa sa mga ito; sa katunayan, "ang kaniyang kabantugan ay umabot sa lahat ng bansa sa buong palibot. At siya ay nakapagsasalita ng tatlong libong kawikaan, at ang kaniyang mga awit ay umabot sa isang libo at lima." Ang lawak ng kaniyang kaalaman ay sumaklaw sa mga halaman at mga hayop sa lupa, at ipinakikita ng kaniyang mga kawikaan, pati na ng mga isinulat niya sa mga aklat ng Eclesiastes at Awit ni Solomon, na mayroon siyang malalim na kaalaman tungkol sa kalikasan ng tao. (1Ha 4:29-34) Binabanggit sa Eclesiastes na madalas siyang nagbulay-bulay upang makasumpong ng "nakalulugod na mga salita at makasulat ng wastong mga salita ng katotohanan." (Ec 12:10) Maraming bagay ang naranasan niya sa pakikihalubilo sa mga maralita at sa mga nakatataas, anupat masusing minasdan ang kanilang buhay, ang kanilang

gawain, ang kanilang mga inaasam at mga tunguhin, at ang pabagu-bagong kalagayan ng buhay ng mga tao. Dinakila niya ang kaalaman sa Diyos at sa Kaniyang kautusan, at idiniin niya higit sa lahat ng bagay na 'ang pagkatakot kay Jehova ang pasimula ng kaalaman at karunungan' at na ang buong katungkulan ng tao ay ang 'matakot sa tunay na Diyos at tuparin ang kaniyang mga utos.'—Kaw 1:7; 9:10; Ec 12:13; tingnan ang ECLESIASTES.

Ang Kaniyang Paglihis Mula sa Katuwiran. Patuloy na nanagana si Solomon noong siya ay tapat sa pagsamba kay Jehova. Maliwanag na binigkas nang bibigan ang kaniyang mga kawikaan, at ang mga aklat ng Eclesiastes at Awit ni Solomon, gayundin ang isa sa mga Awit (Aw 127), ay isinulat noong panahon na tapat siyang naglilingkod sa Diyos. Gayunman, sinimulang ipagwalang-bahala ni Solomon ang kautusan ng Diyos. Mababasa natin: "At si Haring Solomon ay umibig sa maraming asawang banyaga kasama na ang anak ni Paraon, mga babaing Moabita, Ammonita, Edomita, Sidonio at Hiteo, mula sa mga bansa na tungkol sa kanila ay sinabi ni Jehova sa mga anak ni Israel: 'Huwag kayong makikisama sa kanila, at huwag silang makikisama sa inyo; talagang ikikiling nila ang inyong puso na sumunod sa kanilang mga diyos.' Sa kanila nga nangunyapit si Solomon upang ibigin sila. At nagkaroon siya ng pitong daang asawa, mga prinsesa, at tatlong daang babae; at sa kalaunan ay ikiniling ng kaniyang mga asawa ang kaniyang puso. At nangyari, nang panahon ng pagtanda ni Solomon ay ikiniling ng kaniyang mga asawa ang kaniyang puso na sumunod sa ibang mga diyos; at ang kaniyang puso ay hindi naging sakdal kay Jehova na kaniyang Diyos tulad ng puso ni David na kaniyang ama. At si Solomon ay nagsimulang sumunod kay Astoret na diyosa ng mga Sidonio at kay Milcom na kasuklam-suklam na bagay ng mga Ammonita. At si Solomon ay nagsimulang gumawa ng masama sa paningin ni Jehova, at hindi siya sumunod kay Jehova nang lubusan tulad ni David na kaniyang ama. Noon nagtayo si Solomon ng isang mataas na dako para kay Kemos na kasuklam-suklam na bagay ng Moab sa bundok na nasa tapat ng Jerusalem, at para kay Molec na kasuklam-suklam na bagay ng mga anak ni Ammon. At gayon ang ginawa niya para sa lahat ng kaniyang mga asawang banyaga na gumagawa ng haing usok at naghahain sa kanilang mga diyos."—1Ha 11:1-8.

Bagaman naganap ito noong "panahon ng pagtanda ni Solomon," hindi natin dapat isipin na ang kaniyang paglihis ay dahil sa pag-uulianin, sapagkat bata pa rin naman si Solomon nang lumuklok sa trono, at ang haba ng kaniyang paghahari ay 40 taon. (1Cr 29:1; 2Cr 9:30) Hindi sinasabi ng ulat na lubusang iniwan ni Solomon ang pagsamba sa templo at ang paghahandog doon ng mga hain. Lumilitaw na sinikap niyang magsagawa ng isang uri ng haluang pananampalataya, upang paluguran ang kaniyang mga asawang banyaga. Dahil dito, "si Jehova ay nagalit kay Solomon, sapagkat ang kaniyang puso ay kumiling upang lumayo kay Jehova na Diyos ng Israel, na siyang nagpakita sa kaniya nang makalawang ulit." Sinabihan ni Jehova si Solomon na, bilang resulta nito, pupunitin Niya ang isang bahagi ng kaharian mula sa kaniya, ngunit hindi sa mga araw ni Solomon, alang-alang kay David at sa Jerusalem. Ngunit gagawin niya iyon sa mga araw ng anak ni Solomon, anupat ang maiiwan lamang sa anak na iyon ay isang tribo (bukod pa sa Juda), ang tribo ni Benjamin.—1Ha 11:9-13.

Mga kalaban ni Solomon. Mula nang panahong iyon, si Jehova ay nagsimulang magbangon ng mga kalaban ni Solomon, pangunahin na si Jeroboam ng tribo ni Efraim, na noong panahon ni Rehoboam ay nagtalikod ng sampung tribo mula sa pagiging matapat sa hari at nagtatag ng hilagang kaharian na tinawag na Israel. Bilang isang kabataan, si Jeroboam, dahil sa kaniyang kasipagan, ay inatasan ni Solomon na mamahala sa lahat ng sapilitang paglilingkod ng sambahayan ni Jose. Nagdulot din ng kaligaligan kay Solomon si Hadad na Edomita at si Rezon, isang kaaway ni David na naging hari ng Sirya.—1Ha 11:14-40; 12:12-15.

Ang paglayo ni Haring Solomon mula sa Diyos ay nagkaroon ng masamang epekto sa kaniyang pamamahala. Ito ay naging mapaniil, tiyak na bilang resulta ng pagkaunti ng pananalapi dahil naging napakamagastos ng kaniyang pamahalaan. Nagkaroon din ng pagkadiskontento sa gitna ng mga tinawag niya para sa puwersahang pagtatrabaho, at walang alinlangang sa gitna rin ng kanilang mga tagapangasiwang Israelita. Dahil tinalikdan ni Solomon ang pagsunod sa Diyos taglay ang sakdal na puso, hindi na niya tatanggapin ang pagpapala at kasaganaang mula kay Jehova o ang karunungan upang makapamahala sa katuwiran at katarungan at malutas ang mga suliraning bumabangon. Gaya ng sinabi mismo ni Solomon: "Kapag dumarami ang matuwid, ang bayan ay nagsasaya; ngunit kapag ang balakyot ang may hawak ng pamamahala, ang bayan ay nagbubuntunghininga."—Kaw 29:2.

Ang pagbangon ng ganitong situwasyon ay nililinaw ng ulat hinggil sa naganap di-kalaunan pagkamatay ni Solomon, noong namamahala si Rehoboam. Sa pamamagitan ng propetang si Ahias, ang Diyos ay nagpadala ng isang mensahe kay Jeroboam, anupat sinabi sa kaniya na ibibigay ng Diyos sa kaniya ang sampung tribo at kung tutuparin niya ang Kaniyang mga batas, ipagtatayo siya ng Diyos ng isang namamalaging sambahayan, gaya ng gi-

nawa niya para kay David. Pagkatapos nito, sinikap ni Solomon na patayin si Jeroboam, na tumakas patungong Ehipto, na pinamamahalaan na noon ng isang kahalili ng ama ng asawang Ehipsiyo ni Solomon. Nanatili roon si Jeroboam hanggang sa mamatay si Solomon. Pagkatapos ay pinangunahan niya ang bayan sa pagrereklamo kay Rehoboam at nang dakong huli ay sa paghihimagsik.—1Ha 11:26-40; 12:12-20.

Bagaman ikiniling ni Solomon ang kaniyang puso upang lumayo kay Jehova, siya ay "humigang kasama ng kaniyang mga ninuno, at inilibing sa Lunsod ni David na kaniyang ama."—1Ha 11:43; 2Cr 9:31.

Si Jesus, Legal na Tagapagmana ni Solomon. Tinalunton ni Mateo ang mga inapo ni Solomon hanggang kay Jose, ang ama-amahan ni Jesus, sa gayon ay ipinakitang may legal na karapatan si Jesus sa trono ni David sa pamamagitan ng makaharing linya. (Mat 1:7, 16) Tinalunton naman ni Lucas ang angkan ni Jesus mula kay Heli (lumilitaw na ama ni Maria) sa pamamagitan ni Natan, na isa pang anak nina David at Bat-sheba at sa gayon ay tunay na kapatid ni Solomon. (Luc 3:23, 31) Ang dalawang linya ng angkan ay nagsanib kina Zerubabel at Sealtiel at muling naghiwalay at naging dalawang linya ng angkan. (Mat 1:12, 13; Luc 3:27) Si Maria na ina ni Jesus ay isang inapo sa pamamagitan ni Natan, at si Jose na kaniyang ama-amahan ay nagmula kay Solomon, anupat si Jesus ay kapuwa ang likas at legal na inapo ni David, na may lubos na karapatan sa trono.—Tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.

Kailangang Bantayan ang Puso. Hangga't nag-iingat si Solomon ng isang "masunuring puso," na sinikap niyang gawin sa pasimula, sumasakaniya ang lingap ni Jehova at siya ay nananagana. Ngunit ipinakikita ng kaniyang masamang kinahinatnan na ang kaalaman, pambihirang kakayahan, o kapangyarihan, kayamanan, at katanyagan ay hindi siyang pinakamahahalagang bagay, at na ang pagtalikod kay Jehova ay pagtatakwil sa karunungan. Napatunayang totoo ang sariling payo ni Solomon: "Higit sa lahat na dapat bantayan, ingatan mo ang iyong puso, sapagkat nagmumula rito ang mga bukal ng buhay." (1Ha 3:9; Kaw 4:23) Inilalarawan ng nangyari sa kaniya na ang puso ng makasalanang tao ay mapandaya at mapanganib, ngunit higit pa riyan, ipinakikita nito na ang pinakamabubuting puso ay maaaring madaya kung hindi palaging babantayan. Ang pag-ibig sa iniibig ni Jehova at pagkapoot sa kinapopootan niya, anupat patuloy na hinahanap ang kaniyang patnubay at ginagawa ang kalugud-lugod sa kaniya, ay isang matibay na pananggalang.—Jer 17:9; Kaw 8:13; Heb 1:9; Ju 8:29.

Mesiyanikong mga Hula. Maraming pagkakahawig ang paghahari ni Solomon at ang pamamahala ng dakilang Hari na si Jesu-Kristo, gaya ng inihula sa Kasulatan. Sa maraming aspekto, ang pamamahala ni Solomon, noong masunurin siya kay Jehova, ay isang maliit na paglalarawan ng Mesiyanikong Kaharian. Si Jesu-Kristo, "isang higit pa kaysa kay Solomon," ay dumating bilang isang taong mapayapa, at lumilitaw na nagsagawa siya ng isang espirituwal na gawaing pagtatayo na partikular na nauugnay sa pagsasauli ng tunay na pagsamba sa gitna ng kaniyang mga pinahirang tagasunod sa dakilang espirituwal na templo ni Jehova. (Mat 12:42; 2Co 6:16; Ju 14:27; 16:33; Ro 14:17; San 3:18) Si Solomon ay mula sa linya ni David, gaya rin ni Jesus. Ang pangalan ni Solomon (mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapayapaan") ay angkop sa niluwalhating si Jesu-Kristo bilang ang "Prinsipe ng Kapayapaan." (Isa 9:6) Ang kaniyang pangalang Jedidias (nangangahulugang "Minamahal ni Jah") ay kasuwato ng mismong pananalita ng Diyos tungkol sa kaniyang Anak noong panahong bautismuhan si Jesus: "Ito ang aking Anak, *ang minamahal,* na aking sinang-ayunan."—Mat 3:17.

Ang Awit 72 ay isang mapanalangining kapahayagan hinggil sa pamamahala ni Solomon: "Ang mga bundok nawa ay magdala ng kapayapaan sa bayan . . . Sa kaniyang mga araw ay sisibol ang matuwid, at ang kasaganaan ng kapayapaan hanggang sa mawala na ang buwan. At magkakaroon siya ng mga sakop sa dagat at dagat [lumilitaw na ang Mediteraneo at ang Dagat na Pula (Exo 23:31)] at mula sa Ilog [Eufrates] hanggang sa mga dulo ng lupa." —Aw 72:3-8.

Tungkol sa Awit 72:7 ("hanggang sa mawala na ang buwan"), ang *Commentary* ni Cook ay nagsabi: "Ang talatang ito ay mahalaga upang ipakita na ang ideya hinggil sa isang Hari na mamamahala hanggang sa katapusan ng panahon ay malinaw na malinaw sa isip ng Salmista. Ipinakikita nito ang Mesiyanikong katangian ng buong komposisyon." At tungkol sa talata 8, sinabi niya: "Ang kaharian ay magiging pambuong-daigdig, anupat sasaklaw hanggang sa mga dulo ng lupa. Ang saklaw ng kaharian ng Israel sa ilalim nina David at Solomon ay sapat na upang ipahiwatig ang pag-asang iyon, at maaaring ituring ng Salmista bilang isang pangako na iyon ay magkakatotoo, ngunit kung uunawain kaugnay ng naunang mga talata, ang kapahayagang ito ay bukod-tanging Mesiyaniko."

Sa isang hula ng propetang si Mikas, na tinatanggap ng halos lahat bilang Mesiyaniko, binanggit niya ang kalagayang inilarawan noong naghahari si Solomon, na "ang Juda at ang Israel ay patuloy na nananahanan nang tiwasay, ang bawat isa sa ilalim ng

kaniyang sariling punong ubas at sa ilalim ng kaniyang sariling puno ng igos, . . . sa lahat ng mga araw ni Solomon.” (1Ha 4:25; Mik 4:4) Sinipi ng hula ni Zacarias (Zac 9:9, 10) ang Awit 72:8, at ikinapit naman ni Mateo kay Jesu-Kristo ang hula ni Zacarias.—Mat 21:4, 5.

SOMER [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “magbantay”].

1. Isang inapo ni Aser na ang apat na anak ay mga pinuno at mga ulo ng pamilya. Ang kaniyang pangalan ay binabaybay rin na Semer.—1Cr 7:30, 32, 34, 40.

2. Si Jehozabad, isa sa mga pumaslang kay Haring Jehoas ng Juda, ay ipinakikilala bilang anak kapuwa ni Somer at ni “Simrit na babaing Moabita.” (2Ha 12:21; 2Cr 24:26) Ang Somer ay isang salitang panlalaki sa Hebreo; ang Simrit ay pambabae. Ipinapalagay ng ilan na si Somer ang ama ni Jehozabad at si Simrit ang kaniyang ina. Ngunit maaaring si Somer ay ama ni Simrit. Kung gayon nga, si Jehozabad ay apo ni Somer, yamang ang terminong “anak” ay kadalasang nangangahulugang inapo.

SOPAC. Isa pang anyo ng pangalang Sobac. —1Cr 19:16, 18; tingnan ang SOBAC.

SOPATRO [malamang, Iligtas ang Ama]. Isang Kristiyanong taga-Berea na nakasama ni Pablo sa Gresya noong panahon ng ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero. Si Sopatro ay anak ni Pirro at maaaring siya rin ang Sosipatro na ang mga pagbati ay ipinadala ni Pablo sa Roma.—Gaw 20:2-6; Ro 16:21.

SOPERET [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang “bumilang; bilangin”]. Lumilitaw na isang ninuno ng isang pamilya (“ang mga anak ni Soperet”) na kabilang sa “mga anak ng mga lingkod ni Solomon” na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ezr 2:55; Ne 7:57) Naglagay si Ezra ng pamanggit na pantukoy sa unahan ng *So·phe′reth,* anupat ginawa itong *Has·so·phe′reth,* posibleng nangangahulugang “ang eskriba.” Iminumungkahi ng ilan na ang mga anak ni Soperet ay isang pangkat ng mga eskriba o mga tagakopya. Maaaring ipahintulot ng mga kahulugan ng ilan sa iba pang mga pangalan sa talaan ang pagtukoy sa uri ng trabaho, samantalang ang iba naman ay hindi.

SOREK, AGUSANG LIBIS NG. Sa lugar na ito nakatira si Delaila at dito nahikayat si Samson na isiwalat ang lihim ng kaniyang lakas, na naging dahilan upang siya’y mabihag, mabulag, at maibilanggo ng mga Filisteo. (Huk 16:4-21) Ipinapalagay na ito ay ang Wadi es-Sarar (Nahal Soreq), na bumabagtas nang pakanluran sa Sepela patungo sa Dagat Mediteraneo. Ang pangalang Sorek, na nangangahulugang “Piling Punong Ubas na Pula,” ay waring napanatili sa Khirbet Suriq, na mga 25 km (16 na mi) sa K ng Jerusalem, nasa H panig ng *wadi* at katapat ng Bet-semes. Gaya rin sa ngayon, ang kalakhang bahagi ng rehiyong ito ay malamang na bagay na bagay sa mga ubasan (isang posibleng dahilan kung bakit ganito ang pangalan nito). Maliwanag na binagtas ng karwahe ng mga Filisteo na nagsauli ng kaban ng tipan sa mga Israelita ang agusang libis ng Sorek mula sa Ekron sa daang patungo sa Bet-semes.—1Sa 5:10; 6:10-12.

SORRA [sa Heb., *shu·ʽal′;* sa Gr., *a·lo′pex;* sa Ingles, *fox*]. Tulad-asong hayop na makikilala dahil sa patulis na mukha, malalaking tainga na patayo at patatsulok, at mabalahibong buntot. Bantog ang sorra sa katusuhan nito, at marahil ito ang katangiang ipinahihiwatig ni Jesu-Kristo nang tukuyin niya si Haring Herodes bilang ang “sorrang iyon.” (Luc 13:32) Para makatakas sa mga kaaway nito, mas umaasa ang sorra sa katusuhan nito kaysa sa kaniyang tulin, bagaman iniulat na sa maiikling distansiya ay nakaaabot ito sa bilis na mahigit sa 70 km/oras (43 mi/oras).

Sa ngayon, hindi laging kinikilala ng mga taga-Sirya at Palestina ang pagkakaiba ng chakal at ng sorra, at naniniwala ang maraming iskolar na malamang na saklaw ng katawagang Hebreo na *shu·ʽal′* kapuwa ang sorra (*Vulpes vulpes*) at ang chakal (*Canis aureus*). Maraming tagapagsalin ng Bibliya ang gumamit ng “chakal” bilang salin ng *shu·ʽal′* sa ilang paglitaw nito.

Nang babalaan ni Jesu-Kristo ang isang lalaki na nagnanais na sumunod sa kaniya, itinawag-pansin niya na ang mga sorra ay may mga lungga, ngunit ang Anak ng tao ay walang lugar na mapaghihigan ng kaniyang ulo. (Mat 8:20; Luc 9:58) Maliban sa likas na mga awang o mga lunggang iniwan ng o inagaw sa ibang hayop, ang mga sorra ay karaniwan nang naghuhukay sa lupa ng mga butas na nagsisilbing mga lungga nila.

Ayon sa mga naturalista, ang sorra ay hindi naman pusakal na magnanakaw ng manok gaya ng sinasabi ng iba. Kumakain ito ng mga insekto, mga *rodent* at iba pang maliliit na hayop, mga ibon, bangkay, damo, at mga prutas. (Sol 2:15) Iniulat ng ika-18 siglong naturalista na si F. Hasselquist na sa Betlehem at sa ibang mga lugar, kinailangang hadlangan ang pananalakay ng mga sorra sa mga ubasan kapag hinog na ang mga ubas. (*Voyages and Travels in the Levant,* London, 1766, p. 184) Ipinapalagay ng marami na chakal ang tinutukoy sa Awit 63:10, na nagsasabing ang mga sorra ay kasamang kakain doon sa mga napatay. Ngunit hindi naman

mali ang salin na “mga sorra” kung iisipin na kumakain din ng bangkay ang mga sorra.

Ipinahihiwatig ng Kasulatan na ang mga sorra ay tumatahan sa tiwangwang na mga lugar, pati sa mga guho, na malayo sa tirahan ng mga tao. (Pan 5:18; Eze 13:4) Binanggit din nito ang paggamit ni Samson ng 300 sorra upang sunugin ang mga halamang butil, mga ubasan, at mga taniman ng olibo ng mga Filisteo (Huk 15:4, 5) at ang pagtuya ni Tobia na Ammonita na ‘kayang gibain ng isang sorra ang pader ng Jerusalem’ na muling itinatayo ng nakabalik na mga Judio.—Ne 4:3.

SOSA. Tingnan ang TAGAPAGLABA.

SOSIPATRO [Pagliligtas sa Ama]. Isang kasamahan ni Pablo noong siya ay nasa Corinto, na inilarawan ng apostol bilang ‘aking kamag-anak,’ at na ang mga pagbati ay ipinadala mula sa Corinto sa liham ni Pablo sa mga taga-Roma. (Ro 16:21) Maaaring siya rin ang Sopatro na binanggit sa Gawa 20:4 bilang kasama ni Pablo sa Gresya.

SOSTENES [mula sa mga salitang-ugat na nangangahulugang “magligtas” at “lakas”]. Ang punong opisyal ng sinagoga ng Corinto noong panahon ng pagdalaw ni Pablo sa Corinto; posibleng siya ang kahalili ni Crispo na naging isang Kristiyano. Nang tumanggi si Proconsul Galio na dinggin ang mga paratang ng mga Judio laban sa relihiyosong turo ni Pablo, kinuha ng pulutong si Sostenes at binugbog ito. Binabanggit ng ilang manuskrito na ang pulutong ay binubuo ng “mga Griego” na laban sa mga Judio; ang iba ay kababasahan ng “mga Judio.” Gayunman, ang dalawang iyon ay mga interpolasyon, yamang hindi sinasabi ng tatlong pinakamatatandang manuskrito kung aling pangkat ng mga tagasunod ang umatake kay Sostenes.—Gaw 18:8, 12-17.

Maaaring ang masamang karanasang ito ni Sostenes ang umakay sa kaniyang pagkakumberte tungo sa Kristiyanismo at nang maglaon ay sa pagsama niya kay Pablo sa Efeso, sapagkat inilakip ni Pablo sa mga bating pambungad ng kaniyang unang liham sa mga taga-Corinto ang mga pagbati ng isang Sostenes (isang pangalang Griego na hindi gaanong pangkaraniwan), na tinutukoy ito bilang “ating kapatid.”—1Co 1:1.

SOTAI. Isa sa mga lingkod ni Solomon na ang mga supling ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:55; Ne 7:57.

SUA. Mula sa tribo ni Aser, ang unang nakatalang anak ni Zopa. Isa siya sa mga ulo sa panig ng ama na kabilang sa mga 26,000 pili, magiginting at makapangyarihang mga lalaki ng hukbo ng Israel.—1Cr 7:30, 36, 40.

SUAL [Sorra].

1. Anak ni Zopa. Isa siyang pangulo sa tribo ni Aser.—1Cr 7:36, 40.

2. Isang rehiyon na iniuugnay sa Opra. Ipinapalagay na ito’y nasa dakong H ng Micmash. Ang mga Filisteong nagkampo sa Micmash ay gumawa ng mga paglusob sa direksiyon ng Sual. (1Sa 13:16, 17) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

SUBAEL [Ang Diyos ay Nambihag].

1. Inapo ni Levi sa pamamagitan ng anak ni Moises na si Gersom. Ang isa pang anyo ng pangalang ito ay Sebuel.—1Cr 24:20; 26:24; tingnan ang SEBUEL Blg. 1.

2. Anak ni Heman, tinatawag ding Sebuel.—1Cr 25:4, 20; tingnan ang SEBUEL Blg. 2.

SUCATEO, MGA. Isang Kenitang pamilya ng mga eskriba na nanirahan sa Jabez.—1Cr 2:55.

SUCOT [Mga Kubol].

1. Isang lugar kung saan si Jacob, pagkatapos makipagkita kay Esau, ay nagtayo para sa kaniyang sarili ng isang bahay at gumawa ng mga kubol, o mga kuwadrang may bubong, para sa kaniyang kawan. Dahil dito’y tinawag itong Sucot. (Gen 33:16, 17) Ang pananalitang “nasa lupain ng Canaan” ang Sikem (na sumunod na hinintuan ni Jacob) ay nagpapahiwatig na ang Sucot ay wala sa mismong Canaan.—Gen 33:18.

Ang ibang mga pagbanggit ay nagpapahiwatig din ng isang lokasyon sa S ng Ilog Jordan, yamang malamang na iisang lugar ang tinutukoy ng mga ito. Kaya nga, binabanggit ang Sucot bilang isa sa mga lunsod sa mana ng tribo ni Gad, sa S ng Jordan. (Jos 13:24, 25, 27) Sa pagtugis niya sa mga nalalabi ng mga hukbong Midianita, tinawid ni Gideon ang Jordan at nakarating siya sa Sucot, kung saan tinanggihan ng mga prinsipe ng lunsod ang paghiling niya ng pagkain para sa kaniyang mga kawal, gaya rin ng ginawa ng mga lalaki sa kalapit na Penuel. Sa kaniyang paglalakbay pabalik, kinuha ni Gideon ang mga pangalan ng 77 prinsipe at matatandang lalaki ng Sucot (na nagpapahiwatig na ito’y isang malaking lunsod) at pinarusahan niya sila dahil sa hindi nila pagsuporta sa kaniyang aksiyong militar na iniutos ng Diyos. (Huk 8:4-16) Nang itayo ni Solomon ang templo, ang mga kasangkapang tanso ay hinulma sa Distrito ng Jordan, sa pagitan ng Sucot at Zaretan.—1Ha 7:46.

Salig sa mga pagbanggit na ito, karaniwang ipinapalagay na ang Sucot ay isang lugar na nasa o malapit sa Tell Deir ʽAlla (sa ngayon ay tinatawag na Sukkot), mga 5 km (3 mi) sa S ng Ilog Jordan at nasa bandang H lamang ng Jabok sa lugar kung saan ito lumalabas mula sa mga burol. Maaaring napanatili sa kalapit na Tell el-Ekhsas ang orihinal na

pangalan nito, sapagkat iyon ang katumbas sa Arabe ng Hebreong Sucot. Ang Tell Deir ʽAlla ay nakatunghay sa isang matabang kapatagan na maaaring ang "mababang kapatagan ng Sucot" na tinukoy sa Awit 60:6; 108:7.

2. Ang unang binanggit na lugar na hinintuan ng mga Israelita noong humahayo sila patungong Dagat na Pula. (Exo 12:37) Yamang ang lokasyon ng Rameses, kung saan nagsimula ang paghayo, at ng Etham, ang dakong pinagkampuhan ng mga Israelita pagkatapos ng Sucot, ay kapuwa hindi alam sa ngayon, hindi rin matiyak kung saan ang lokasyon ng Sucot. (Exo 13:20) Kahit papaano, masasabing ang Sucot ay maliwanag na mga isang araw na paglalakbay (32 hanggang 48 km; 20 hanggang 30 mi) mula sa Ilang ng Etham, na pinaniniwalaang umaabot sa kahabaan ng hilagang-kanlurang panig ng Peninsula ng Sinai.

SUCOT-BENOT [Mga Kubol ni Benot]. Isang bathalang sinamba ng mga Babilonyong dinala ng hari ng Asirya sa mga lunsod ng Samaria pagkatapos niyang dalhin sa pagkatapon ang mga Israelita ng sampung-tribong kaharian. (2Ha 17:30) Iminumungkahi ng ilang iskolar na ang pangalang "Sucot-benot" ay isang Hebreong anyo ng Sarpanitu, ang asawa ni Merodac (Marduk). Mas iniuugnay naman ito ng iba kay Merodac, o Marduk, yamang ang pangalang "Sucot-benot" ay maaaring *Sakut*(*h*)*ban'-wat*(*h*), na nangangahulugang "ang Tagapayo, Maylalang ng Lupain." Ipinapalagay na ang titulong ito ay tumutukoy kay Merodac, na itinuturing ng mga Babilonyo bilang maylalang ng daigdig.

SUGAT [sa Ingles, *ulcer*]. Isang bukás na singaw sa katawan na iba pa sa isang tuwirang sugat (*wound*), bagaman ang uring namamaga ay kadalasang bunga ng di-malubhang pinsala, gaya ng galos sa balat. Ang mga sugat ay maaaring lumitaw sa labas o sa loob ng katawan, anupat tumutubo sa balat o sa ibabaw ng mga *mucous membrane.* Kadalasan ay nilalabasan ito ng nana at nagiging sanhi ng unti-unting paghina at pagkamatay ng mga himaymay sa bahaging apektado nito. Ang namamagang sugat, na nag-iinit at kumikirot, ay kadalasang tumutubo sa bandang ibaba ng binti ng isang tao.

Sa Hebreong Kasulatan, ang salita na isinasalin kung minsan bilang "sugat" ay *ma·zohr',* na maaaring kumapit sa isang sugat, sa isang singaw, o sa isang bukol. Naniniwala ang ilang iskolar na tumutukoy ito sa isang uri ng sugat (*wound*) na maaaring kailangang pisilin upang mapalabas ang nasa loob nito. Ginagamit naman sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang salitang Griego na *hel'kos,* tumutukoy sa isang sugat; lumilitaw ito sa Griegong *Septuagint* sa Exodo 9:9 at sa Job 2:7 para sa salitang Hebreo na *shechin',* na nangangahulugang bukol (sa Ingles, *boil*).—Tingnan ang BUKOL.

Makasagisag na Paggamit. Sa makahulang paraan, ang Efraim (Israel) ay inilalarawan bilang may sakit at ang Juda bilang may "sugat," mga kalagayang resulta ng kanilang paggawa ng masama at ng ibinunga nito na pagkawala ng lingap ng Diyos. Ngunit, sa halip na magtiwala kay Jehova ukol sa proteksiyon mula sa kanilang mga kalaban, walang-saysay silang humingi ng tulong mula sa hari ng Asirya, na hindi nakapagpagaling sa kanila mula sa kanilang pagiging 'may sugat.' (Os 5:13) Nang maglaon, ang Sion, palibhasa'y nadala sa pagkabihag sa Babilonya ang kaniyang bayan, ay inilarawan bilang pinipighati ng sugat.—Jer 30:12-15, 17; ihambing ang Luc 16:20, 21; Apo 16:2, 10, 11.

SUGO [sa Ingles, *courier*]. Isang tao na pantanging pinili mula sa maharlikang tagapagbantay upang maghatid ng mga maharlikang batas at ng iba pang apurahang liham mula sa hari tungo sa malalayong dako na kaniyang nasasakupan. Ang bilis ng mga sugo (sa Heb., *ra·tsim';* sa literal, mga mananakbo) sa paghahatid ng mga mensahe ay napakahalaga. Mula noong unang mga panahon, ang gayong mga lalaki ay tinutukoy bilang "mga mananakbo." Ganito ang tawag sa kanila sa 2 Cronica 30:6, 10; Jeremias 51:31.

Sa Imperyo ng Persia, gumamit sila ng mabibilis na kabayo, gayundin ng mga istasyon ng rilyebo, o mga himpilan, kung saan naghihintay ang ibang mga sugo at mga kabayo na maghahatid ng mahahalagang mensahe sa kanilang daraanan. (Es 3:13-15; 8:10, 14) Mabilis nilang dinadala ang mga mensahe sa mga destinasyon ng mga ito gabi at araw anuman ang kalagayan ng panahon. Sa Imperyo ng Roma, naglagay ng mga istasyon ng mga sugo sa bawat ilang kilometro at doon ay laging may 40 kabayo. Nakapaglalakbay ang mga sugong Romano nang mga 160 km (100 mi) sa isang araw, anupat napakabilis na nito noong mga panahong iyon. Sa pamamagitan ng sistemang ito ng mga kabayong panghatid-sulat, naipadadala ang mga mensahe ng hari hanggang sa mga dulo ng imperyo sa maikling yugto ng panahon.

SUHA [Hukay]. Kapatid ni Kelub sa tribo ni Juda.—1Cr 4:11.

SUHAM, MGA SUHAMITA [Ni (Kay) Suham]. Ang kaisa-isang anak ni Dan na binanggit sa Bibliya. Siya ang ninuno ng mga Suhamita, na ang tanging pantribong pamilya na nakatala para kay Dan at may bilang na 64,400 sa pagtatapos ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang. (Bil 26:42, 43) Tinatawag siyang Husim sa Genesis 46:23.

SUHOL. Sa pangkalahatan, isang bagay na may halaga na ibinibigay upang pakilusin ang tumatanggap nito, kadalasan ay sa paraang di-makatuwiran o tiwali, alang-alang sa kapakanan ng nagbigay. Depende sa konteksto, ang salitang Hebreo para sa suhol (*sho′chadh*) ay maaari ring isalin bilang "kaloob" o "regalo." (Exo 23:8, tlb sa *Rbi8;* 1Ha 15:19; Kaw 17:8) Ipinakikita ng Kasulatan na ang pagtanggap ng mga suhol ay hindi lamang humahantong sa pagbaluktot sa katarungan kundi pati sa pagbububo ng dugo.—Deu 16:19; 27:25; Eze 22:12.

Espesipikong ipinagbawal ng kautusan ng Diyos sa Israel ang pagtanggap ng mga suhol, at si Jehova, bilang ang Kataas-taasang Hukom, ay nagpakita ng sakdal na halimbawa sa pamamagitan ng paggagawad niya ng walang-pagtatanging mga pasiya sa lahat ng pagkakataon at ng hindi niya pagtanggap kailanman ng mga suhol. (Exo 23:8; 2Cr 19:7) Kaya naman, yaong magiging mga panauhin sa tolda ni Jehova ay dapat tumulad sa kaniya sa bagay na ito. —Aw 15:1, 5; tingnan din ang Isa 33:15, 16.

Ang Bibliya ay naglalaman ng maraming halimbawa niyaong mga nasangkot sa panunuhol. Sinuhulan si Delaila upang ipagkanulo si Samson, anupat ang bawat panginoon ng alyansa ng mga Filisteo ay nagbayad ng 1,100 pirasong pilak ($2,422, kung ang mga "pirasong pilak" ay mga siklo). (Huk 16:5) Ang mga anak ng propeta at hukom na si Samuel, di-gaya ng kanilang ama, ay tumanggap ng mga suhol at binaluktot nila ang kahatulan. (1Sa 8:3; 12:3) Binabanggit ni David yaong mga tao na ang kanang kamay, na dapat sana'y nagtataguyod ng katuwiran, ay punô ng panunuhol. (Aw 26:10) Sinuhulan ni Haring Asa ang hari ng Sirya at ni Haring Ahaz naman ang hari ng Asirya para sa tulong na pangmilitar. (1Ha 15:18, 19; 2Ha 16:8) Ang mga pangulo, o mga prinsipe, ng di-tapat na Jerusalem ay maibigin sa mga suhol. (Isa 1:23; 5:23; Mik 3:11) Di-gaya ng karaniwang mga patutot na tumatanggap ng kanilang kaupahan, aktuwal na sinuhulan ng di-tapat na Jerusalem ang iba upang pumaroon sa kaniya.—Eze 16:33.

Noong unang siglo C.E., si Hudas Iscariote, sa diwa, ay tumanggap ng suhol upang ipagkanulo si Jesu-Kristo (Mat 26:14-16, 47-50), at ipinagkait naman ni Gobernador Felix ang katarungan sa kaso ni Pablo sa pag-asang tatanggap siya ng suhol mula sa apostol.—Gaw 24:26, 27.

Ang mga pananalitang "suhol mula sa dibdib" at "suhol na nasa dibdib" ay higit na mauunawaan kung isasaalang-alang na sa Hebreo, ang salitang "dibdib" [sa Ingles, *bosom*] ay maaari ring tumukoy sa tupi ng isang kasuutan sa bandang itaas ng sinturon. Sa gayon, ipinahihiwatig ng mga pananalitang ito na maaaring ang suhol ay itinatago sa itaas na tupi ng kasuutan at pagkatapos ay palihim itong ibinibigay sa iba na magkukubli naman nito sa gayunding paraan.—Kaw 17:23; 21:14; tingnan ang KALOOB, REGALO.

SUKÀ. Ang sukà noong sinaunang panahon ay isang maasim na likidong nalilikha sa pamamagitan ng permentasyon ng alak o ng iba pang inuming dealkohol. Ang mga Nazareo ay pinagbawalang uminom ng "sukà ng alak o ng sukà ng nakalalangong inumin," na nagpapahiwatig na may mga pagkakataon noon na ginagamit ang sukà (malamang na binantuan) bilang isang inumin. (Bil 6:2, 3) Isinasawsaw naman ng mga mang-aani ang kanilang tinapay sa sukà, marahil ay nagiging nakarerepreskong pampalasa ito sa kainitan ng araw.—Ru 2:14.

Ang *acetic acid* na nasa sukà ay maasim sa panlasa at nakangingilo ng ngipin. (Kaw 10:26) Mapatutunayan ang pagkanaroroon ng asidong ito dahil, kapag ang sukà ay inihalo sa *sodium carbonate* na isang mahinang *alkali*, bumubula iyon nang husto, isang reaksiyong maliwanag na tinutukoy sa Kawikaan 25:20.

Noong nasa lupa si Jesu-Kristo, ang mga kawal na Romano ay umiinom ng isang malabnaw o maasim na alak na kung tawagin sa Latin ay *acetum* (sukà), o *posca,* kapag may halong tubig. Malamang na ito ang inuming inialok kay Jesu-Kristo noong siya'y nasa pahirapang tulos. Tinanggihan ni Jesus ang maasim na alak na hinaluan ng drogang mira (o apdo) na ibinibigay sa kaniya upang maibsan ang kaniyang pagdurusa. (Mar 15:23; Mat 27:34; ihambing ang Aw 69:21.) Gayunman, bago siya nalagutan ng hininga, tumanggap siya ng walang-halong maasim na alak mula sa isang espongha nang ilapit iyon sa kaniyang bibig.—Ju 19:28-30; Luc 23:36, 37.

SUKIIM, MGA. Isang puwersa na bumubuo sa hukbo ng Ehipsiyong si Haring Sisak, na sumalakay sa Juda noong panahon ng paghahari ni Rehoboam. (2Cr 12:2, 3) Naniniwala ang ilang iskolar na ang mga Sukiim ay tinutukoy sa ilang sinaunang tekstong Ehipsiyo at na ang mga ito ay nagmula sa Libya.

SULO. Isang ilawan na karaniwang tinatanganan at kadalasa'y gawa sa nagniningas na patpat ng madagtang kahoy o sa isang patpat na binalutan ng materyal na sumisipsip ng likido at pagkatapos ay binasâ ng langis at sinindihan.—Gen 15:17; Huk 7:16, 20; 15:4; Isa 62:1; Eze 1:13; Dan 10:6; Na 2:4; Ju 18:3.

SUMATEO, MGA. Isa sa mga pamilya ng Kiriat-jearim, malamang na mga inapo ni Juda sa pamamagitan ni Caleb at ni Sobal.—1Cr 2:19, 50, 52, 53.

SUMPA.

1. [sa Ingles, *oath*]. Isang sinumpaang kapahayagan na nagpapakitang ang bagay na sinabi ay totoo o na gagawin o hindi gagawin ng isang tao ang isang partikular na bagay; kalimitan ay may kalakip itong pananawagan sa isa na nakatataas, lalo na sa Diyos.

Sa Hebreong Kasulatan, dalawang salita ang ginagamit upang tumukoy sa isang sumpa. Ang *shevu·'ah'* ay nangangahulugang "sumpa o sinumpaang kapahayagan." (Gen 24:8; Lev 5:4) Ang kaugnay na pandiwang Hebreo na *sha·va'*, nangangahulugang "sumumpa," at ang salitang Hebreo para sa "pito" ay nagmula sa iisang salitang-ugat. Kaya naman ang "sumumpa" ay orihinal na nangangahulugang "sumailalim sa impluwensiya ng 7 bagay." (*Theological Dictionary of the New Testament,* inedit ni G. Friedrich; tagapagsalin at patnugot, G. Bromiley, 1970, Tomo V, p. 459) Sumumpa sina Abraham at Abimelec sa pamamagitan ng pitong babaing kordero nang magtibay sila ng tipan sa may balon ng Beer-sheba, nangangahulugang "Balon ng Sumpa; o, Balon ng Pito." (Gen 21:27-32; tingnan din ang Gen 26:28-33.) Ang *shevu·'ah'* ay tumutukoy sa sinumpaang kapahayagan ng isang tao na nagsasaad na gagawin niya o hindi niya gagawin ang isang partikular na bagay. Ang salitang ito ay hindi nagpapahiwatig ng pagnanais na sapitan ng masamang bagay ang isa na nanumpa kapag hindi niya iyon tinupad. Ito ang salitang ginamit para sa sumpa, o sinumpaang kapahayagan, na binitiwan kay Abraham ni Jehova, na hindi kailanman nabibigo sa pagtupad ng kaniyang salita at hindi maaaring sapitan ng anumang bagay na masama.—Gen 26:3.

Ang isa pang salitang Hebreo na ginamit ay *'a·lah'*, nangangahulugang "sumpa." (Gen 24:41, tlb sa *Rbi8*) Maaari rin itong isalin bilang "sumpaang pananagutan." (Gen 26:28) Ang terminong ito ay binibigyang-katuturan ng Hebreo at Aramaikong leksikon nina Koehler at Baumgartner (p. 49) bilang isang "sumpa (pagbabanta ng kapahamakan kapag may naganap na paglabag), na ipinapataw ng isang tao sa kaniyang sarili o ipinapataw sa kaniya ng iba." Noong sinaunang panahong Hebreo, ang panunumpa ay itinuturing na isang napakaseryosong bagay. Dapat tuparin ang sumpa, ikapinsala man ito ng isa na sumumpa. (Aw 15:4; Mat 5:33) Ang isang tao ay ituturing na nagkasala sa harap ni Jehova kapag nagsalita siya nang di-pinag-iisipan sa isang sinumpaang kapahayagan. (Lev 5:4) Ang paglabag sa isang sumpa ay magdudulot ng malulubhang kaparusahan mula sa Diyos. Sa sinaunang mga bansa at partikular na sa mga Hebreo, ang panunumpa ay maituturing na isang relihiyosong pagkilos, anupat nagsasangkot sa Diyos. Sa paggamit ng terminong *'a·lah'*, ipinahihiwatig ng mga Hebreo na ang Diyos ay isang partido sa sumpa at na handa silang tumanggap ng anumang kahatulan na nais Niyang ipataw sakaling hindi sila maging tapat sa kanilang ipinanumpa. Ang terminong ito ay hindi kailanman ginagamit ng Diyos may kaugnayan sa kaniyang sariling mga sumpa.

Ang katumbas na mga terminong Griego naman ay *hor'kos* (sumpa) at *o·mny'o* (sumumpa), na kapuwa lumilitaw sa Santiago 5:12. Ang pandiwang *hor·ki'zo* ay nangangahulugang "panumpain" o "maykataimtimang utusan." (Mar 5:7; Gaw 19:13) Ang iba pang mga termino na kaugnay ng *hor'kos* ay nangangahulugang "ipinanatang sumpa" (Heb 7:20), "bigyan ng taimtim na pananagutan o panumpain" (1Te 5:27), "bulaang manunumpa o manlalabag sa sumpa" (1Ti 1:10), at "sumumpa nang hindi ginagawa o sumumpa nang may kabulaanan" (Mat 5:33). Sa Gawa 23:12, 14, at 21, ang salitang Griego na *a·na·the·ma·ti'zo* ay isinasalin bilang 'isailalim ng isang sumpa.'

Mga Pananalitang Ginagamit sa Panunumpa. Kadalasan, ang sumpa ay ipinanunumpa sa pamamagitan ng Diyos o sa pangalan ng Diyos. (Gen 14:22; 31:53; Deu 6:13; Huk 21:7; Jer 12:16) Ipinanumpa ni Jehova ang kaniyang sarili, o ang kaniyang buhay. (Gen 22:16; Eze 17:16; Zef 2:9) Kung minsan, gumagamit ang mga tao ng pormal na mga pananalita, gaya ng, "Gayon nawa ang gawin sa akin [o, sa iyo] ni Jehova at dagdagan pa iyon kung . . . " ako (o ikaw) ay hindi tutupad sa sinumpaan. (Ru 1:17; 1Sa 3:17; 2Sa 19:13) Nagiging mas mariin ang pananalitang ito kapag binanggit ng indibiduwal ang kaniyang sariling pangalan.—1Sa 20:13; 25:22; 2Sa 3:9.

Ang mga pagano ay gumawa rin ng gayong pamamanhik sa kanilang huwad na mga diyos. Si Jezebel na mananamba ni Baal ay namanhik, hindi kay Jehova, kundi sa "mga diyos" (*'elo·him'*, lakip ang isang pandiwang pangmaramihan), gaya rin ni Ben-hadad II na hari ng Sirya. (1Ha 19:2; 20:10) Sa katunayan, dahil naging napakalaganap ng gayong mga pananalita, ang idolatriya ay tinukoy sa Bibliya bilang 'pagsumpa sa pamamagitan ng huwad na diyos,' o sa pamamagitan niyaong "hindi naman Diyos."—Jos 23:7; Jer 5:7; 12:16; Am 8:14.

Sa ilang napakaseryosong kaso o kapag ang taimtim na kapahayagan ay may kalakip na matinding damdamin, espesipikong binabanggit ang masasamang bagay o mga kaparusahan na sasapit kapag hindi tinupad ang sumpa. (Bil 5:19-23; Aw 7:4, 5; 137:5, 6) Nang ipinagtatanggol ni Job ang kaniyang pagiging matuwid, inilahad niya ang kaniyang naging buhay at ipinahayag niya na handa siyang sumailalim sa pinakamatitinding kaparusahan kung masusumpungang nilabag niya ang mga kautusan

ni Jehova hinggil sa pagkamatapat, katuwiran, katarungan, at moralidad.—Job 31.

Kapag nalilitis noon ang isang asawang babae dahil sa paninibugho ng kaniyang asawa, hinihilingan siyang sumagot ng "Amen! Amen!" sa panunumpa at sa sumpa na binasa ng saserdote, sa gayo'y nanunumpa na hindi siya nagkasala.—Bil 5:21, 22.

Ang ilang kapahayagan na para na ring sumpa ay kadalasan nang pinagtitibay hindi lamang sa pamamagitan ng pangalan ni Jehova kundi gayundin sa pamamagitan ng buhay ng hari o ng isa na nakatataas. (1Sa 25:26; 2Sa 15:21; 2Ha 2:2) Karaniwan nang binibigkas ang pananalitang "buháy si Jehova" upang ipakita na talagang seryoso ang kapasiyahan ng isa o na talagang totoo ang kaniyang sinabi. (Huk 8:19; 1Sa 14:39, 45; 19:6; 20:3, 21; 25:26, 34) Ang panunumpa naman sa pamamagitan ng buhay ng taong kausap, gaya halimbawa ng mga salita ni Hana kay Eli (1Sa 1:26) at ng sinabi ni Uria kay Haring David (2Sa 11:11; gayundin ang 1Sa 17:55), ay isang di-gaanong mapuwersang pananalita na maaaring hindi nilayon na ituring na isang sumpa ngunit nagpapahiwatig ng napakaseryosong intensiyon at binibigkas upang bigyang-katiyakan ang kausap.

Mga Pamamaraan o mga Pagkilos sa Panunumpa. Waring ang pagtataas ng kanang kamay tungo sa langit ang pinakamalimit na ginagawa kapag nanunumpa. Makasagisag na inilalarawan si Jehova bilang bumibigkas ng sumpa sa ganitong paraan. (Gen 14:22; Exo 6:8; Deu 32:40; Isa 62:8; Eze 20:5) Sa isa sa mga pangitain ni Daniel, isang anghel ang nagtaas ng dalawang kamay sa langit nang ito ay manumpa. (Dan 12:7) Hinggil sa mga bulaang manunumpa, sinasabing ang kanilang "kanang kamay ay kanang kamay ng kabulaanan."—Aw 144:8.

Ang isa na humihiling ng isang sumpa sa kaniyang kapuwa ay maaaring mag-utos dito na ilagay ang kamay nito sa ilalim ng kaniyang hita o balakang. Nang isugo ni Abraham ang kaniyang katiwala upang ikuha ng mapapangasawa si Isaac, sinabi niya sa katiwala: "Pakisuyo, ilagay mo ang iyong kamay sa ilalim ng aking hita," at matapos itong gawin ay sumumpa ang katiwala na kukuha siya ng isang babae mula sa mga kamag-anak ni Abraham. (Gen 24:2-4, 9) Sa gayunding paraan, pinasumpa ni Jacob si Jose na huwag siyang ilibing sa Ehipto. (Gen 47:29-31) May kinalaman sa kahulugan ng kaugaliang ito, tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

Kalimitan ay may kalakip na sumpa ang paggawa ng tipan. Karaniwan nang binibigkas sa gayong mga kaso ang pananalitang: "Ang Diyos ay saksi sa akin at sa iyo." (Gen 31:44, 50, 53) Ginagamit din ang gayong pananalita upang patibayin ang pagiging totoo ng isang bagay na ipinahayag. Nanawagan si Moises sa langit at sa lupa bilang mga saksi nang talakayin niya ang papel ng Israel sa kanilang pinanumpaang tipan kay Jehova. (Deu 4:26) Kadalasan, isang tao o mga tao, isang nasusulat na dokumento, isang haligi, o isang altar ang nagsisilbing saksi at tagapagpaalaala ng isang sumpa o isang tipan.—Gen 31:45-52; Deu 31:26; Jos 22:26-28; 24:22, 24-27; tingnan ang TIPAN.

Sa Ilalim ng Kautusan. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, hinilingang manumpa ang sumusunod na mga indibiduwal: ang isang asawang babae na nalilitis dahil sa paninibugho (Bil 5:21, 22), ang isang tagapag-ingat kapag ang pag-aaring ipinagkatiwala sa kaniya ay nawala (Exo 22:10, 11), ang matatandang lalaki ng isang lunsod kapag may kaso ng pagpaslang na hindi nalutas (Deu 21:1-9). Pinahintulutan din ang paggawa ng kusang-loob na mga sumpa ng pagkakait sa sarili. (Bil 30:3, 4, 10, 11) Kung minsan, ang mga lingkod ng Diyos ay inuutusan ng isa na may awtoridad na manumpang magsasabi sila ng totoo, at tinutupad naman nila iyon. Sa katulad na paraan, ang isang Kristiyanong nasa ilalim ng panunumpa ay hindi magsisinungaling kundi magsasabi ng buong katotohanan na hinihiling sa kaniya, o maaaring tumanggi siyang sumagot kung manganganib ang matuwid na mga interes ng Diyos o ng mga kapuwa Kristiyano, bagaman dapat na handa siyang pagdusahan ang anumang ibubunga ng pagtanggi niyang magsalita.—1Ha 22:15-18; Mat 26:63, 64; 27:11-14.

Sa Israel, ang mga panata ay kasingseryoso ng sumpa, kasingsagrado, at dapat tuparin mangahulugan man iyon ng kalugihan sa nanata. Ang Diyos ay itinuturing na nagbabantay upang tiyaking tinutupad ang mga panata at nagpapasapit ng kaparusahan sa mga hindi tumutupad ng mga ito. (Bil 30:2; Deu 23:21-23; Huk 11:30, 31, 35, 36, 39; Ec 5:4-6) Ang mga panata ng mga asawang babae at ng mga anak na babaing walang asawa ay maaaring sang-ayunan o kanselahin ng asawang lalaki o ama, ngunit obligado ang mga babaing balo at mga babaing diniborsiyo na tuparin ang kanilang mga panata.—Bil 30:3-15.

Sa kaniyang Sermon sa Bundok, itinuwid ni Jesu-Kristo ang mga Judio sa kanilang di-seryoso, padalus-dalos, at walang-ingat na paggawa ng mga sumpa. Naging pangkaraniwan na lamang sa kanila na ipanumpa ang langit, ang lupa, ang Jerusalem, at maging ang kanilang sariling ulo. Ngunit yamang ang langit ay "trono ng Diyos," ang lupa ay "tuntungan" niya, ang Jerusalem ay kaniyang maharlikang lunsod, at ang ulo (o buhay) ng isa ay nakadepende sa Diyos, ang paggawa ng gayong mga sumpa ay katumbas ng panunumpa sa pangalan ng Diyos. Hindi iyon dapat gawing biru-biro. Kaya

sinabi ni Jesus: "Ang inyo lamang salitang *Oo* ay mangahulugang Oo, ang inyong *Hindi,* Hindi; sapagkat ang lumabis sa mga ito ay mula sa isa na balakyot."—Mat 5:33-37.

Hindi naman ipinagbabawal ni Jesu-Kristo ang lahat ng panunumpa, sapagkat siya mismo ay nasa ilalim ng Kautusang Mosaiko, na humihiling ng panunumpa sa ilang situwasyon. Sa katunayan, nang panumpain si Jesus ng mataas na saserdote noong nililitis siya, hindi niya iyon tinutulan kundi sumagot pa nga siya. (Mat 26:63, 64) Kaya ipinakikita lamang ng pananalita ni Jesus na ang isang tao ay hindi dapat magkaroon ng dalawang pamantayan. Dapat niyang ituring na sagradong tungkulin ang pagtupad sa kaniyang binitiwang salita at dapat niyang tuparin iyon gaya ng pagtupad sa isang sumpa; dapat siyang maging taimtim sa kaniyang sinabi. Higit pang nilinaw ni Jesus ang kahulugan ng kaniyang pananalita nang ilantad niya ang pagpapaimbabaw ng mga eskriba at mga Pariseo sa pamamagitan ng pagsasabi sa kanila: "Sa aba ninyo, mga bulag na tagaakay, na nagsasabi, 'Kung ipanumpa ng sinuman ang templo, ito ay walang anuman; ngunit kung ipanumpa ng sinuman ang ginto ng templo, siya ay mananagot.' Mga mangmang at mga bulag! Alin, sa katunayan, ang mas dakila, ang ginto o ang templo na nagpabanal sa ginto?" Sinabi pa niya: "Siya na ipinanunumpa ang langit ay ipinanunumpa ang trono ng Diyos at yaong nakaupo rito."—Mat 23:16-22.

Gaya ng itinawag-pansin ni Jesus, sa pamamagitan ng kanilang maling pangangatuwiran at tusong argumento, ipinagmatuwid ng mga eskriba at mga Pariseo ang hindi nila pagtupad sa ilang sumpa, ngunit ipinakita ni Jesus na sa kanilang panunumpa, hindi sila nagiging matapat sa Diyos at sa katunayan ay dinudusta nila ang Kaniyang pangalan (sapagkat ang mga Judio ay isang bayang nakaalay kay Jehova). Malinaw na sinabi ni Jehova na kinapopootan niya ang bulaang sumpa.—Zac 8:17.

Sinuportahan ni Santiago ang sinabi ni Jesus. (San 5:12) Ngunit ang mga pananalitang ito nina Jesus at Santiago laban sa gayong walang-ingat na panunumpa ay hindi nagbabawal sa isang Kristiyano na manumpa kung kinakailangan niyang bigyang-katiyakan ang iba na seryoso ang kaniyang intensiyon o na totoo ang sinasabi niya. Halimbawa, gaya ng parisang ipinakita ni Jesus noong nasa harap siya ng Judiong mataas na saserdote, ang isang Kristiyano ay hindi tatangging manumpa sa hukuman, sapagkat talagang magsasabi siya ng katotohanan nasa ilalim man siya ng sumpa o hindi. (Mat 26:63, 64) Maging ang pasiya ng isang Kristiyano na maglingkod sa Diyos ay isang panunumpa kay Jehova, anupat inilalagay nito ang Kristiyano sa isang sagradong kaugnayan. Pinagsama ni Jesus sa iisang kategorya ang pagsumpa at ang pananata.—Mat 5:33.

Gayundin, sa 2 Corinto 1:23 at Galacia 1:20, pinatotohanan ng apostol na si Pablo ang mga sinabi niya sa kaniyang mga mambabasa sa pamamagitan ng pagbigkas ng pananalita na katumbas ng isang sumpa. Bukod diyan, tinukoy niya ang sumpa bilang isang karaniwan at wastong paraan upang wakasan ang isang pagtatalo at itinawag-pansin niya na ang Diyos, "nang nilayon niyang ipakita nang lalong sagana sa mga tagapagmana ng pangako ang kawalang-pagbabago ng kaniyang layunin, ay pumasok taglay ang isang sumpa," anupat ipinanumpa ang kaniyang sarili, yamang hindi niya maipanumpa ang sinumang mas dakila. Ito ay nagdagdag ng legal na garantiya sa kaniyang pangako at nagbigay ng dobleng katiyakan sa pamamagitan ng "dalawang bagay na di-mababago na doon ay imposibleng magsinungaling ang Diyos," samakatuwid nga, ang salita ng pangako ng Diyos at ang kaniyang sumpa. (Heb 6:13-18) Karagdagan pa, itinawag-pansin ni Pablo na si Kristo ay ginawang Mataas na Saserdote sa pamamagitan ng sumpa ni Jehova at ibinigay bilang panagot ng isang mas mabuting tipan. (Heb 7:21, 22) Mahigit na 50 beses na tinutukoy si Jehova sa Kasulatan bilang nanunumpa.

Noong gabing arestuhin si Jesus, tatlong ulit na ikinaila ng apostol na si Pedro na kilala niya si Jesus, anupat nang dakong huli ay nanata siya at nanumpa. Mababasa natin tungkol sa ikatlong pagkakaila: "Nang magkagayon ay nagsimula [si Pedro na] manata at manumpa: "Hindi ko kilala ang taong [si Jesus]!' " (Mat 26:74) Dahil sa takot, sinikap ni Pedro na kumbinsihin yaong mga nasa palibot niya na totoo ang kaniyang pagkakaila. Sa pamamagitan ng panunumpa hinggil sa bagay na iyon, iginiit niya na totoo ang kaniyang mga salita at na sapitan sana siya ng kapahamakan kung hindi totoo ang sinabi niya.

2. [sa Ingles, *curse* at *execration*]. Ang pangunahing ideya ng maraming salitang Hebreo at Griego sa Bibliya na isinasalin sa pamamagitan ng salitang "sumpa" o ng katulad na mga pananalita ay paghahangad, pagbabanta, o pagbigkas ng kasamaan sa isang tao o isang bagay. Ang sumpa ay maaari ring mangahulugan ng isang matindi o marahas na pagtuligsa sa isa na itinuturing na karima-rimarim at karapat-dapat isumpa.

Makatuwiran lamang na ang unang sumpa ay binigkas noong panahon ng paghihimagsik sa Eden at ipinatungkol iyon ng Diyos sa manunulsol ng paghihimagsik sa pamamagitan ng hayop na ginamit ng isang iyon, ang serpiyente. (Gen 3:14, 15) Magwawakas ang sumpang iyon kapag pinuksa na siya.

Kasabay nito, isinumpa ang lupa dahil kay Adan, anupat bilang resulta ay nagsibol iyon ng mga tinik at mga dawag ngunit *hindi* iyon winasak. (Gen 3:17, 18; 5:29) Ang sumpang ipinataw ni Jehova kay Cain ay nagtalaga sa kaniya na mamuhay bilang isang pugante.—Gen 4:11, 12.

Pagkaraan ng Baha, ang unang sumpang binigkas ng isang tao ay ang sumpa ni Noe kay Canaan, anak ni Ham, anupat sinentensiyahan siyang maging alipin nina Sem at Japet. Ang sumpang ito ay nagkaroon ng malaking katuparan pagkaraan ng mga walong siglo nang masakop ng Semitang bansang Israel ang Canaan. (Gen 9:25-27) Sa gayon, sinabihan ni Josue ang mga Gibeonita, mga inapo ni Canaan, na sila'y "mga taong isinumpa," anupat dahil diyan kung kaya sila inilagay sa katayuan ng alipin. —Jos 9:23.

Samakatuwid, ang gayong pagsumpa ay hindi dapat ipagkamali sa pagmumura; hindi rin naman ito laging nagpapahiwatig ng matinding galit, gaya ng makikita sa kaso ng mga Gibeonita. Sa nabanggit na mga teksto, ang salitang Hebreo na *'a·rar'* ang ginagamit. Ang salitang ito ay matatagpuan nang 18 beses sa pormal na mga kapahayagan sa Deuteronomio 27:15-26; 28:16-19, at gayundin sa taimtim na mga kapahayagan, gaya niyaong nasa Exodo 22:28; Jeremias 11:3; 17:5; at 48:10. Ang kaugnay na pangngalang *me'e·rah'* ay lumilitaw nang limang beses. (Deu 28:20; Kaw 3:33; 28:27; Mal 2:2; 3:9) Ang paggamit ng Bibliya sa mga salitang ito ay nagpapahiwatig ng isang taimtim na kapahayagan o isang prediksiyon ng masama at, kapag binigkas ng Diyos o ng isang taong awtorisado, ang mga ito ay may makahulang kahalagahan at puwersa. Ang sumpang binigkas ni Josue laban sa sinumang muling magtatayo ng wasak na Jerico ay natupad pagkaraan ng maraming siglo. (Jos 6:26; 1Ha 16:34) Gayunman, hindi sinang-ayunan ni Jehova ang mga paghiling ni Haring Balak na sumpain ni Balaam ang Israel, at sa halip ay pinangyari Niya na mga pagpapala ang mabigkas.—Bil 22:6–24:25.

Ang pandiwang Hebreo para rito (*qa·vav',* sumpain) ay lumilitaw sa ulat ng walang-saysay na mga pagsisikap ni Haring Balak na ipasumpa sa propetang si Balaam ang bansang Israel at sa gayo'y ipakita sa Diyos na karapat-dapat sa Kaniyang pagsumpa ang bansang iyon. (Bil 22:11, 17; 23:11, 13, 25, 27; 24:10) Ang isang panawagan sa Diyos na pasapitan ng masamang bagay ang ibang tao ay hindi laging ipinapahayag kundi maaari ring ipahiwatig lamang.

Ang *'a·lah',* isa pang salitang Hebreo na isinalin din bilang "sumpa," ay nagpapahiwatig ng isang panunumpa [*oath*] na may kasamang sumpa [*curse*] bilang parusa kapag nilabag iyon, o kapag nagbulaan ang panunumpa.—Gen 24:41, tlb sa *Rbi8;* Bil 5: 21, 23, 27; Deu 29:19-21; 2Cr 34:24; 1Ha 8:31, 32.

Sa Griegong Kasulatan, ang dalawang saligang salita na isinasalin bilang "sumpa" ay ang *a·ra'* at *a·na'the·ma,* kasama ang kaugnay na mga salitang gaya ng *ka·ta'ra, e·pi·ka·ta'ra·tos, ka·ta·ra'o·mai, ka·ta'the·ma,* at *ka·ta·the·ma·ti'zo.*

Ang salitang *a·ra'* ay nangangahulugan ng isang sumpa o panalangin na humihiling sa isang diyos na magpasapit ng kasamaan. Ginamit ni Juan ang kaugnay na salitang *e·pa'ra·tos* nang isulat niya na sa pangmalas ng mga Pariseo, ang karaniwang mga taong nakinig kay Jesus ay "mga taong isinumpa" na hindi nakaaalam ng Kautusan. (Ju 7:49) Sa kabaligtaran, ipinakita ni Pablo na *lahat* ng mga Judio ay kailangang matubos mula sa sumpa ng tipang Kautusan. Isinagawa ito ni Kristo sa pamamagitan ng pagiging isang sumpa para sa kanila nang siya'y mamatay sa pahirapang tulos. (Gal 3:10, 13) Sa Galacia 3:10, ginamit ni Pablo ang *e·pi·ka·ta'ra·tos* bilang salin ng salitang Hebreo na *'a·rar',* na makikita sa Deuteronomio 27:26. Sa talata 13, ginamit niya ang salita ring iyon bilang salin ng salitang Hebreo na *qela·lah'* (isang bagay na isinumpa; sumpa [*malediction*]), gaya ng masusumpungan sa Deuteronomio 21:23.

Isang anyo ng salitang *ka·ta·ra'o·mai* ang ginamit upang ilarawan ang pagkilos ni Jesus nang isumpa niya ang uring "kambing" (Mat 25:41), at gayundin nang tagubilinan niya ang kaniyang mga tagasunod na "pagpalain yaong mga sumusumpa sa inyo." (Luc 6:28) Ginamit nina Pablo at Santiago ang mga anyo ng salita ring iyon nang magbigay sila ng katulad na payo sa Roma 12:14 at Santiago 3:9. Ginamit ni Pablo ang salitang *ka·ta'ra* nang tukuyin niya ang mga Kristiyanong humihiwalay pagkatapos nilang makibahagi sa banal na espiritu. Inihalintulad niya sila sa "lupa" na hindi nagiging mabunga pagkatapos ng ulan kundi nagsisibol lamang ng mga tinik at mga dawag. (Heb 6:7, 8) Ginamit naman ni Pedro ang salitang iyon upang ilarawan bilang 'isinumpa' yaong mga mapag-imbot, na "may mga matang punô ng pangangalunya" at nang-aakit ng mga kaluluwang di-matatag.—2Pe 2:14.

Ang salitang *a·na'the·ma* ay literal na nangangahulugang yaong "itinalaga" at orihinal na tumutukoy sa mga ipinanatang handog na itinatalaga o ibinubukod sa isang templo bilang sagrado. (Tingnan ang Luc 21:5, kung saan ginamit ang isang kaugnay na salita.) Sa Griegong Kasulatan, ginagamit ng mga manunulat ng Bibliya ang *a·na'the·ma* upang kumapit doon sa isinumpa o sasailalim sa pagsumpa at, samakatuwid, ibinukod bilang masama. Kaya naman sumulat si Pablo sa mga taga-Galacia (1:8)

na dapat nilang ituring na 'isinumpa' ang sinuman (kahit mga anghel) na nagpapahayag sa kanila ng anumang bagay bilang mabuting balita kung salungat ito doon sa kanilang tinanggap. Yaong mga "walang pagmamahal sa Panginoon" ay nakatakda ring sumpain. (1Co 16:22) Sa kaniyang matinding pagkabagabag dahil sa kaniyang mga kapuwa Israelita na hindi tumanggap sa Kristo, sinabi ni Pablo na mas nanaisin pa niya na siya mismo ay "ihiwalay mula sa Kristo bilang ang isinumpa" alang-alang sa kanila. (Ro 9:3) Sa ibang mga kalagayan, maliwanag na ginagamit ang *a·na′the·ma* upang tumukoy sa pagpapahayag ng isang panunumpa [*oath*], na kung hindi tutuparin o kung magbubulaan ay nilayong magdulot ng isang sumpa [*curse*], gaya sa kaso ng 40 lalaking gumawa ng isang pinanumpaang sabuwatan na patayin si Pablo. (Gaw 23:12-15, 21) Ginamit ang mga salitang *ka·ta·the·ma·ti′zo* at *a·na·the·ma·ti′zo* may kaugnayan sa pagkakaila ni Pedro kay Kristo. (Mat 26:74; Mar 14:71) Sa diwa, sinabi ni Pedro na sana'y 'sumpain siya o ibukod bilang masama kung kilala niya ang taong iyon.'

Sa Apocalipsis 22:3, ipinangangako may kinalaman sa Bagong Jerusalem na "hindi na magkakaroon pa ng anumang sumpa [*ka·ta′the·ma*]." Waring ito ay kabaligtaran ng sinapit ng makalupang Jerusalem, na sumailalim sa sumpa ng Diyos. Kabaligtaran din ito ng isinumpang kalagayan na sasapit sa makasagisag na lunsod ng Babilonyang Dakila bilang resulta ng hatol ng Diyos laban sa kaniya. Ang *anathema* na binigkas laban sa kaniya ay maliwanag na makikita sa utos na mababasa sa Apocalipsis 18:4-8.—Tingnan din ang 2Co 6:17.

Sa Griegong *Septuagint,* sa pangkalahatan ay ginamit ng mga tagapagsalin ang *a·na′the·ma* bilang salin ng Hebreong *che′rem.*—Tingnan ang NAKATALAGANG BAGAY.

3. [sa Ingles, *malediction*]. Sa literal, pagsasalita ng masama laban sa isa, samakatuwid ay kabaligtaran ng pagpapala. Ang salitang Hebreo na *qela·lah′* ay pangunahin nang tumutukoy sa gayong pagsumpa at, sa maraming teksto, palaging ipinakikita ang pagkakaiba nito sa "pagpapala." (Gen 27:12, 13; Deu 11:26-29; Zac 8:13) Hinalaw ito sa pandiwang salitang-ugat na *qa·lal′,* na literal na nangangahulugang "maging magaan"; ngunit kapag ginagamit sa makasagisag na diwa, ito ay nangangahulugang "sumpain," "hamakin." (Exo 18:22; Lev 20:9; 2Sa 19:43) Ito ang salitang ginamit ni David nang sabihin niya kay Mical na siya'y "magpapakahamak" pa nang higit kaysa sa akusasyon sa kaniya ni Mical. (2Sa 6:20-22) Ginamit ito ng Diyos na Jehova pagkatapos ng Baha nang sabihin niya na hindi na niya muling "susumpain ang lupa dahil sa tao."—Gen 8:21.

Ang Layunin ng mga Sumpa ng Diyos. Ang isang layunin ng mga sumpa ng Diyos ay linawin kung sino ang kaniyang sinang-ayunang mga lingkod at kung sino ang hindi, yamang ang mga sumpa ay nagpapakita ng di-pagsang-ayon ng Diyos, kung paanong ang kaniyang mga pagpapala ay nagpapakita ng pagsang-ayon niya. Kaya nang mangako siya ng pagpapala kay Abraham, sinabi rin ni Jehova na "siya na sumusumpa [isang pandiwaring anyo ng *qa·lal′*] sa iyo ay susumpain ko." (Gen 12:3) Sa gayon, kapag hindi sinabi kung sino ang susumpain, ang sumpa ay nagsisilbi ring isang babalang patnubay at isang proteksiyon para roon sa mga nais magtamo o magpanatili ng pabor ng Diyos. Ang Kautusang Mosaiko ay espesipikong bumanggit ng maraming pagpapala at sumpa, anupat lahat ng ito ay depende sa gagawin nilang pagkakapit ng mga batas at ordinansa ng Kautusan. (Deu 28:1, 2, 15) Bago pumasok sa Lupang Pangako, idiniin ni Moises na ang bansa, bilang mga indibiduwal at bilang isang grupo, ay dapat pumili sa pagitan ng pagpapala at ng sumpa at na gagawin nila ito sa pamamagitan ng pagsunod o ng pagsuway. (Deu 30:19, 20) Inulit ni Josue ang nagsasanggalang na payo at babalang ito sa loob ng Lupang Pangako. (Ihambing ang Jos 8:32-35; 24:14, 15.) Samakatuwid, ang mga indibiduwal ay may magagawa upang maiwasan nilang sumailalim sa ipinahayag na mga sumpa.

Ipinakikita rin ng sumpa na hindi maaaring ipagwalang-bahala o hamakin ang mga simulain ng Diyos at ang kaniyang ipinahayag na mga layunin. Ang mataas na saserdoteng si Eli ay tumanggap ng espesipikong sumpa dahil naging kunsintidor siya sa kaniyang mga anak at hindi niya sinaway ang mga ito, bagaman "isinusumpa [ng mga ito] ang Diyos." (1Sa 3:13) Sinabi ni Jehova sa kaniya ang alituntunin na "yaong mga nagpaparangal sa akin ay pararangalan ko, at yaong mga humahamak sa akin ay magiging walang kabuluhan [mula sa anyong salitang-ugat na *qa·lal′*]." (1Sa 2:30) Sa gayon, kaakibat ng sumpa ng Diyos ang makatarungang kagantihan para sa masamang gawa. Maaari itong ilapat kaagad, gaya ng ginawa sa nangungutyang mga bata na isinumpa ni Eliseo sa pangalan ni Jehova (2Ha 2:24), o maaari itong ipagpaliban sa ibang pagkakataon, gaya noong sabihan ng Diyos si Haring Josias may kinalaman sa kapahamakang sasapit sa Juda. (2Ha 22:19, 20) Binabalaan ni Jehova ang bansang Israel na ang paglabag sa kaniyang mga kautusan ay magdudulot ng di-matatakasang mga suliranin, na sinasabi: "Ang lahat ng mga sumpang ito ay tiyak na darating sa iyo at *tutugis* sa iyo at *aabot* sa iyo hanggang sa malipol ka, sapagkat hindi ka nakinig sa tinig ni Jehova na iyong Diyos sa pamamagitan ng pagtupad sa kaniyang mga utos at sa kaniyang mga batas na iniutos niya sa iyo." (Deu

28:45) Bagaman inihula niya sa simpleng pananalita ang kanilang pagkatiwangwang at pagkatapon, hindi sila nakinig, at sa gayon ang Jerusalem ay naging "isang sumpa sa lahat ng mga bansa sa lupa." —Jer 26:6; 24:9; Deu 29:27.

Pagpapawalang-bisa sa mga Sumpa. Ang isang sumpa ay maaaring pawalang-bisa o alisin ni Jehova, ngunit tangi lamang kung natutugunan ang kaniyang makatarungang mga kahilingan. Waring ganito ang nangyari sa orihinal na sumpa laban sa lupa, anupat maliwanag na winakasan ito ng Baha na pumawi sa kabalakyutan sa daigdig. (Gen 8:21) Ang pagkabigo ng Israel na masunod ang tipang Kautusan ay nagdulot ng sumpa sa buong bansa, pati na sa mga nagsikap na sundin ang mga kundisyon nito (bagaman hindi nila nasunod ang mga ito nang lubusan). Ipinakita ng apostol na si Pablo na ito ang dahilan kung bakit sa isang pahirapang tulos namatay si Kristo Jesus. (Gal 3:10-13) Sa gayong paraan, bagaman lubusang natupad ni Jesus ang Kautusan, inako niya ang sumpang nakapataw sa lahat ng nasa ilalim ng Kautusang iyon. Sinasabi sa Deuteronomio 21:23: "Sapagkat yaong nakabitin [sa tulos] ay isang bagay na isinumpa [sa literal, isang sumpa] ng Diyos." Sa pamamagitan ng pagpapako kay Jesus sa tulos gaya ng isang kriminal, anupat sinentensiyahan (bagaman hindi makatarungan) ng makasaserdoteng hukumang Judio, siya, sa diwa, ay naging "isang sumpa." Pagkatapos nito, nang maiharap na ni Jesus ang halaga ng kaniyang hain sa langit, kinansela ng Diyos ang Kautusan. Nang tanggapin ng Diyos ang hain, makasagisag na ipinako niya sa tulos ang Kautusan, at legal na naalis ang sumpang kalakip ng Kautusang iyon. (Col 2:14) Palibhasa'y itinuring na isang sumpa ang katawan ni Jesus, at upang tuparin din ang kahilingan ng Kautusan para hindi malapastangan ang Sabbath, inapura ng mga Judio na maalis ang bangkay ni Jesus at ng mga salarin mula sa tulos bago magwakas ang araw na iyon.—Deu 21:23; Ju 19:31.

Ano ang tumitiyak na matutupad ang isang sumpa?

Bagaman maaaring bumigkas ng mga sumpa ang mga indibiduwal, ang katuparan ng mga ito ay lubusang nakadepende sa Diyos, sa kaniyang mga simulain, at sa kaniyang mga layunin. Nabale-wala ang 'pagsumpa ni Goliat kay David sa pamamagitan ng kaniyang huwad na mga diyos.' (1Sa 17:43) Pinangyari ni Jehova na ang sumpa ni Balaam ay maging pagpapala. (Deu 23:4, 5; Jos 24:9, 10) Dahil kinilala ni David na tanging si Jehova ang makapagpapangyaring matupad ang isang sumpa, tinanggihan niya ang kahilingan ng galít na si Abisai na pahintulutan siyang pumaroon at 'tagpasin ang ulo' ni Simei, na may-pang-aabusong sumusumpa noon kay David. Sinabi ni David: "Pabayaan ninyo siya upang siya ay makasumpa, sapagkat gayon ang sinabi ni Jehova sa kaniya! Marahil ay ititingin ni Jehova ang kaniyang mata, at isasauli nga sa akin ni Jehova ang kabutihan sa halip na ang kaniyang sumpa sa araw na ito." (2Sa 16:5-12; ihambing ang Aw 109:17, 18, 28.) Espesipikong hinahatulan ng Salita ng Diyos ang pagsumpa sa sariling mga magulang (Exo 21:17; Lev 20:9; Kaw 20:20), sa Diyos (Exo 22:28; Lev 24:11, 14, 15, 23), o sa hari (Ec 10:20), at inilalantad nito yaong mga bumibigkas ng pagpapala sa pamamagitan ng kanilang mga bibig samantalang "sa loob nila ay sumusumpa sila."—Aw 62:4.

Noong narito si Kristo Jesus sa lupa, bilang tagapagsalita ng Diyos ay bumigkas siya, sa diwa, ng mga sumpa laban sa relihiyosong mga tagaakay at mga Pariseo dahil sa kusang-loob na pagsalansang nila sa layunin ng Diyos. (Mat 23:13-33) Maliwanag na 'isinumpa' ng apostol na si Pedro sina Ananias at Sapira dahil sa pagbubulaan sa Diyos, anupat kaagad silang namatay bilang resulta nito. (Gaw 5:1-11) Waring ganito rin ang ginawa ng apostol na si Pablo sa bulaang propeta at manggagaway na si Elimas, na kaniyang tinawag na "anak ng Diyablo" at "kaaway ng bawat bagay na matuwid," anupat pansamantala itong nabulag. (Gaw 13:6-12) Ang mga pagkilos na iyon ay nagkaroon ng mabuting epekto sa mga nakasaksi sa mga iyon. Gayunman, ang gayong kapangyarihan ng mga apostol ay hindi nagbigay ng awtoridad, o ng kalayaan, sa iba upang bumigkas ng sumpa. Binababalaan ni Santiago ang mga Kristiyano laban sa di-wastong paggamit ng dila sa pagsumpa sa mga tao.—San 3:9-12; ihambing ang Aw 109:17, 18 sa Col 3:8-10.

Bagaman iniuulat ng kasaysayan na pagkaraan ng panahong apostoliko at noong sumunod na mga siglo, ang mga relihiyosong organisasyon ay naglathala ng maraming "anatema" at "interdiksiyon" laban sa mga indibiduwal, mga lunsod, at mga bansa, ipinakikita rin nito na ang ahenteng ginamit upang gawing epektibo ang gayong sumpa, sa lahat ng kaso, ay hindi ang kapangyarihan ng Diyos kundi ang makalupang kapangyarihan ng isang simbahan o ng sekular na estado. Kabaligtaran nito, sa Awit 37:3-9, 22, pinapayuhan tayong maghintay kay Jehova, yamang "ang mga pinagpapala niya ang siyang magmamay-ari ng lupa, ngunit ang mga isinusumpa niya ay lilipulin." Kalakip ang gayong "pagkalipol" sa sumpang binigkas ni Jesus laban sa isinumpang uring "kambing" sa kaniyang makahulang talinghaga sa Mateo 25:31-46. May kaugnayan sa 'mga bagong langit at isang bagong lupa,' inihula rin na ang mga makasalanan ay susumpain.—Isa 65:17, 20.

SUNAMITA [Ng (Mula sa) Sunem]. Taong naninirahan sa Sunem. Si Abisag, na tagapag-alaga ni David noong siya'y matanda na, ay tinawag na "Sunamita."—1Ha 1:3, 4, 15; 2:17, 21, 22; tingnan ang ABISAG.

Hindi binanggit ang pangalan ng prominenteng babae ng Sunem na nagpakita ng pagkamapagpatuloy sa propetang si Eliseo. Palagian niyang pinaglaanan ng pagkain at matutuluyan ang propeta. Dahil sa kaniyang kabaitan, ginantimpalaan siya ng isang anak na lalaki. Nang mamatay ang batang ito pagkaraan ng ilang taon, ang babaing Sunamita ay naglakbay nang mga 30 km (19 na mi). Pagkakita niya kay Eliseo sa Bundok Carmel, ipinahayag niya ang kaniyang matinding pamimighati, sa pagsasabing: "Humingi ba ako ng anak na lalaki sa pamamagitan ng panginoon ko? Hindi ba sinabi ko, 'Huwag mo akong akayin sa isang bulaang pag-asa'?" Pagkabalik ni Eliseo kasama ng babae, ang propeta ay nanalangin kay Jehova, at muling nabuhay ang bata.—2Ha 4:8-37.

Nang babalaan ni Eliseo tungkol sa dumarating na taggutom, ang babaing Sunamita, na lumilitaw na isa nang balo, kasama ang kaniyang sambahayan, ay nanirahan sa gitna ng mga Filisteo nang pitong taon. Pagkatapos nito, siya ay bumalik at natuklasan niyang kinumpiska ang kaniyang mga ari-arian. Nang malaman ng hari ang mga ginawa niya kay Eliseo, ang lahat ng kaniyang pag-aari ay ibinalik sa kaniya.—2Ha 8:1-6.

SUNDANG. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

SUNEM. Isang lunsod sa teritoryo ng Isacar. (Jos 19:17, 18) Malapit ito sa Jezreel at Bundok Gilboa. (1Sa 28:4) Ipinapalagay na ang Sunem ay ang makabagong Sulam (Sunem), na nasa TK dalisdis ng Jebel Dahi (Giv'at Ha-More) at mula rito'y matatanaw ang Libis ng Jezreel. Ang lugar na ito'y mga 5 km (3 mi) sa H ng tiwangwang na nayon ng Zerʽin (Tel Yizreʽel) at mga 8 km (5 mi) sa H ng kanluraning dulo ng Bundok Gilboa.

Sa Sunem nagkampo ang mga Filisteo bago naganap ang pagbabaka na naging dahilan ng pagkamatay ni Haring Saul. (1Sa 28:4) Taga-Sunem ang magandang si Abisag ("na Sunamita") na nag-alaga sa matanda nang si Haring David. (1Ha 1:3, 4) Nang maglaon, ang propetang si Eliseo ay paulit-ulit na nanuluyan sa tahanan ng isang mapagpatuloy na mag-asawa roon.—2Ha 4:8.

SUNGAY, TAMBULI [sa Ingles, *horn*]. Sa Israel, ang mga sungay ng mga hayop ay ginagamit bilang mga sisidlan ng langis, mga praskong inuman, mga tintero at mga lalagyan ng kosmetik, at mga panugtog o mga instrumentong panghudyat. —1Sa 16:1, 13; 1Ha 1:39; Eze 9:2; tingnan ang TINTERO NG KALIHIM.

Mga Panugtog at mga Instrumentong Panghudyat. Ang salitang Hebreo na *qe'ren* ang pangkalahatang katawagan para sa sungay ng isang hayop. (Gen 22:13) Ginamit ito nang minsan upang tumukoy sa isang panugtog na hinihipan, samakatuwid nga, sa pananalitang "tambuling sungay [sa Heb., *qe'ren*] ng barakong tupa" sa Josue 6:5. Doon, ang pananalitang ito ay ginamit kasama ng salitang Hebreo na *shoh·phar'* (tambuli), isang termino na laging tumutukoy sa sungay ng barakong tupa na ginagamit bilang panugtog. Ang makabagong *shoh·phar'* ay isang hungkag na sungay ng barakong tupa na may haba na mga 36 na sentimetro (14 na pulgada), anupat itinuwid sa pamamagitan ng init ngunit nakakurba sa nakabukang dulo nito. Mayroon itong hiwalay na bokilya para sa paghihip. Ipinapalagay na ang *shoh·phar'* noong panahon ng Bibliya ay walang hiwalay na bokilya, at ayon sa Talmud, hindi itinutuwid ang sungay ng barakong tupa kundi hinahayaang nakakurba.

Pangunahin nang ginagamit ang *shoh·phar'* bilang instrumentong panghudyat. Tinitipon nito ang mga hukbong Israelita, kung minsa'y pinatutunog ang "babalang hudyat" laban sa isang lunsod na sasalakayin, at inihuhudyat ang iba pang mga maniobra para sa pakikipagdigma. (Huk 3:27; 6:34; 2Sa 2:28; Joe 2:1; Zef 1:16) Nagbibigay-babala rin ang *shoh·phar'* sakaling sumalakay ang mga kaaway. (Ne 4:18-20) Yamang ang tambuli ay isa lamang instrumentong panghudyat sa pakikipagbaka, ang tunog ng 300 tambuli, sa normal na mga kalagayan, ay magpapahiwatig ng isang malaking hukbo. Kaya nang marinig ng mga Midianita ang mga tambuli ng bawat isa sa 300 tauhan ni Gideon, "ang buong kampo ay tumakbo" dahil sa matinding takot.—Huk 7:15-22.

Bukod sa pagpapatalastas ng bawat bagong buwan [*new moon*], inihahayag din ng tambuli ang taon ng Jubileo at nakadaragdag ito sa kagalakan ng iba pang mga okasyon. (Aw 81:3; Lev 25:8-10; 2Sa 6:15; 2Cr 15:14) Noong ipahayag ni Jehova ang mga kundisyon ng tipang Kautusan, ang makahimalang tunog ng tambuli ang isa sa kamangha-manghang mga pangyayari sa Bundok Sinai. (Exo 19:16-19; 20:18) Waring ang pagpapatalastas ng pasimula at ng katapusan ng Sabbath sa pamamagitan ng *shoh·phar'* ay naging isang kaugalian bago pa ang Karaniwang Panahon.

Lumilitaw na ang karamihan sa mga Israelita, anuman ang katayuan nila sa buhay, ay marunong gumamit ng *shoh·phar'*. Hinipan ito ng mga saserdote noong humayo sila sa palibot ng Jerico, at malamang na sila ang nagpapatalastas ng Jubileo sa

pamamagitan nito. (Jos 6:4, 5, 15, 16, 20; Lev 25:8-10) Yamang pinatunog ito ni Ehud, ni Gideon at ng kaniyang 300 tauhan, at ni Joab, pati ng mga bantay, na hindi naman mga Levita, ipinahihiwatig nito na ang karamihan ay pamilyar sa instrumentong ito.—Huk 3:27; 6:34; 7:22; 2Sa 2:28; Eze 33:2-6.

Ang terminong Hebreo na *yoh·velʹ* (barakong tupa) ay ginagamit na singkahulugan ng *shoh·pharʹ* sa Exodo 19:13, kung saan isinalin ito bilang "tambuling sungay ng barakong tupa." Sa Daniel 3:5, 7, 10, 15 naman, lumilitaw ang *qeʹren* sa Aramaiko bilang bahagi ng orkestrang Babilonyo.—Tingnan ang TRUMPETA.

Mga Sungay ng mga Altar. Sa tabernakulo, ang mga sungay ng altar ng insenso at ng altar na pinaghahainan ay tulad-sungay na mga bahaging nakausli mula sa apat na panulukan ng mga ito. Ang mga ito ay kinalupkupan ng materyales na kapareho niyaong ginamit sa altar, alinman sa tanso o ginto. (Exo 27:2; 37:25, 26) Malamang na ang mga altar sa templo ni Solomon ay itinulad sa mga altar ng tabernakulo.—1Ha 6:20, 22.

Noong panahon ng serbisyo ng pagtatalaga, ang mga sungay ng altar na pinaghahainan ay nilagyan ni Moises ng dugo ng toro na handog ukol sa kasalanan upang 'dalisayin ang altar mula sa kasalanan.' (Lev 8:14, 15) Ayon sa tagubilin ni Jehova, ang dugo ng partikular na mga hain ay ilalagay ng saserdote sa mga sungay ng isa sa mga altar, depende sa hain na inihahandog.—Lev 4:7, 18, 25, 30, 34; 16:18.

Sinabi ni Jehova na ang mga kasalanan ng Juda ay nakalilok "sa mga sungay ng kanilang mga altar" (Jer 17:1), anupat dahil dito ay naging marumi ang kanilang mga altar at naging di-kaayaaya ang kanilang mga hain; at sa Amos 3:14, ipinahayag ni Jehova na layunin niyang lapastanganin ang mga altar sa Bethel na ginagamit sa pagsamba sa guya sa pamamagitan ng pagputol sa mga sungay ng mga ito.

Maaaring ang pananalita sa Exodo 21:14 ay nangangahulugan na kahit ang isang saserdote ay dapat patayin kung nagkasala ito ng pagpaslang, o na hindi maipagsasanggalang ng paghawak sa mga sungay ng altar ang isang mamamaslang.—Ihambing ang 1Ha 2:28-34.

May mga sungay ang mga altar na nakita nina Ezekiel at Juan sa pangitain.—Eze 43:15; Apo 9:13, 14.

Makasagisag na Paggamit. Ang sungay ng hayop (sa Heb., *qeʹren;* sa Gr., *keʹras*) ay isang kakila-kilabot na sandata at madalas gamitin sa Bibliya sa makasagisag na diwa, lalo na sa Hebreong Kasulatan. Ang mga tagapamahala at mga namamahalang dinastiya, kapuwa ang matuwid at ang balakyot, ay sinasagisagan ng mga sungay, at ang kanilang panlulupig ay inihahalintulad sa pagtulak sa pamamagitan ng mga sungay.—Deu 33:17; Dan 7:24; 8:2-10, 20-24; Zac 1:18-21; Luc 1:69-71; Apo 13:1, 11; 17:3, 12; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Noong minsan, nang tiyakin ni Jehova sa kaniyang bayan na sila'y magtatagumpay, sinabi niya na kaniyang 'gagawing bakal ang sungay ng anak na babae ng Sion.' (Mik 4:13) Bagaman itinaas ni Jehova ang sungay ng kaniyang bayan, o pinangyari niyang maging dakila iyon, binababalaan naman ang mga balakyot na huwag itaas nang may pagpapalalo ang kanilang sungay, sapagkat puputulin ang mga sungay ng balakyot. (1Sa 2:10; Aw 75:4, 5, 10; 89:17; Am 6:12-14) Dahil sa pagkadamang siya'y lubusang pinabayaan, malungkot na sinabi ni Job: "Ibinaon ko ang aking sungay sa mismong alabok."—Job 16:15.

Maaari ring gamitin ang salitang "sungay" upang ilarawan ang isang bagay na hugis-sungay. Sa Ezekiel 27:15, malamang na ang "mga sungay na garing" ay tumutukoy sa mga pangil ng elepante. Sa Isaias 5:1 naman, maliwanag na ang pariralang Hebreo na "isang sungay na anak ng langis [o, katabaan]" ay tumutukoy sa "isang mabungang dalisdis ng burol," anupat ginagamit ang "sungay" upang kumatawan sa pataas na dalisdis ng burol.—Tlb sa *Rbi8*.

SUNI, MGA SUNITA [Ni (Kay) Suni]. Si Suni ang ikatlong binanggit sa pitong anak ni Gad. Sumama siya kay Jacob patungong Ehipto noong 1728 B.C.E., at nang dumami ang bilang ng sarili niyang mga supling, ang mga ito ang bumuo sa pantribong pamilya ng mga Sunita.—Gen 46:8, 16; Bil 26:15.

SUP [posible, Mga Tambo]. Isa sa mga lokasyon na binanggit upang ipahiwatig kung saan nagsalita si Moises sa mga Israelita noong ika-40 taon ng kanilang pagpapagala-gala sa ilang. (Deu 1:1, tlb sa *Rbi8*) Sa halip na "Sup," ang Griegong *Septuagint* (Bagster) at ang Latin na *Vulgate* ay kababasahan ng "Dagat na Pula." Marahil ay dahil inakalang ang salitang Hebreo na *yam* (na nangangahulugang "dagat") ay inalis, anupat iniwan ang *Sup* bilang pinaikling *yam-suphʹ* (Dagat na Pula). Sa kasong ito, ang tinutukoy ay ang bahagi ng dagat na tinatawag na Gulpo ng ʽAqaba. Gayunman, kung uunawain nang literal, sinasabi ng Hebreong tekstong Masoretiko na si Moises ay nagsalita sa Israel "sa mga disyertong kapatagan sa tapat ng Sup." At binanggit ng talata 5 na ito'y "sa pook ng Jordan sa lupain ng Moab." Samakatuwid, bagaman hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Sup, lumilitaw na

ito'y isang lugar sa S ng Jordan. Walang-katiyakang iniuugnay ito sa Khirbet Sufa, mga 6 na km (3.5 mi) sa TTS ng Madaba.

SUPA. Ayon sa karaniwang pagkakasalin, isang rehiyon o libis. Malamang na ito'y nasa kapaligiran ng Arnon. (Bil 21:14) Ang salitang Hebreong ito ay isinalin sa mga terminong gaya ng "buhawi" (*Ro*) at "bagyo" (*AS* tlb). Gayunman, ipinahihiwatig ng karamihan sa mga makabagong salin na ito'y isang rehiyon o libis, anupat sinasabing ang Vaheb ay matatagpuan "sa tabi ng Supa" (*JB*) o "sa Supa."—*AT, JP, NW, RS.*

SUPAMITA, MGA. Mga Benjamitang inapo ni Sepupam, isang naiibang baybay sa Supim at Sepupan.—Bil 26:38, 39; 1Cr 7:12; 8:5; tingnan ang SUPIM Blg. 1.

SUPIM.

1. Isang inapo ni Benjamin, marahil ay sa pamamagitan ni Bela at ni Ir(i). (1Cr 7:6, 7, 12) Ang pagpapasok kay Supim sa mga talaangkanan ni Manases sa 1 Cronica 7:15 ay maaaring nagpapahiwatig ng isang kakaibang kaugnayan ng mga tribo. Sa Genesis 46:21 si Supim ay tinatawag na Mupim, posibleng dahil sa pagkakahawig ng mga titik sa sinaunang alpabetong Hebreo na kinakatawanan sa Tagalog ng *s* at *m.* Ang pangalan ay binabaybay ring Sepupa(m, n), at ipinakikilala nito ang indibiduwal bilang pinagmulan ng isang Benjamitang pantribong pamilya ng mga Supamita.—Bil 26:39; 1Cr 8:5.

2. Isang bantay ng pintuang-daan na inatasan sa dakong K ng santuwaryo. (1Cr 26:16) Yamang ang huling tatlong titik ng kaniyang pangalan sa Hebreo (*Shup·pim'*) ay katulad na katulad ng huling tatlong titik ng naunang termino (*behth ha·'asup·pim'*), hinihinala ng mga iskolar na ito ay isang *dittograph* (isang di-sinasadyang pag-uulit ng eskriba), kung kaya sa talatang ito ay hindi ito pangalan ng isang tao.—Ihambing ang 1Cr 26:10, 11.

SUPOT [sa Ingles, *bag*]. Noong sinaunang mga panahon, ang mga supot ay gawa sa iba't ibang uri ng balat ng hayop, tela, at hinabing materyales; ginagamit ang mga ito upang paglagyan ng mga butil at pagkain, mga batong panimbang, mahahalagang pag-aari, mga piraso ng ginto at pilak, at noong bandang huli, ng mga barya. Ang mga supot naman na ginagamit para sa tubig at alak ay kadalasang gawa sa kinulting balat ng mga hayop.—Jos 9:4; Mat 9:17.

Ang salitang Hebreo na *saq* ay pangunahin nang ginagamit sa Bibliya upang tumukoy sa telang-sako (Lev 11:32), ngunit ginagamit din ang salitang ito, gaya sa ngayon, upang tumukoy sa mga lalagyan ng pagkain at mga butil. (Gen 42:25, 27, 35) Ang salitang Hebreo naman na *'am·ta'chath* ("supot," *NW;* "sako," *NPV;* hinalaw sa pandiwa na nangangahulugang "iladlad" [Isa 40:22]) ay ginamit sa ulat may kinalaman sa pagdalaw ng mga kapatid ni Jose sa Ehipto at waring halos singkahulugan ito ng *saq,* anupat marahil ay inilalarawan nito ang hugis ng supot sa halip na ang materyales na ginamit sa paggawa nito.—Gen 42:27, 28; 43:18-23.

Bilang paghahanda sa pakikipagsagupa kay Goliat, naglagay si David ng limang bato sa kaniyang "supot" (sa Heb., *keli'*) sa pagpapastol, anupat ipinapalagay na isa itong uri ng bag na isinasakbat sa balikat at kadalasa'y gawa sa balat ng hayop na hindi na inalisan ng balahibo. (1Sa 17:40, 49) Ang salitang Hebreo na ginamit dito ay may napakalawak na kahulugan at kalimita'y tumutukoy lamang sa isang lalagyan, sisidlan, o kagamitan na maaaring gawa sa luwad, kahoy, metal, o balat.—Lev 6:28; 11:32, 33; Bil 31:20; 1Ha 10:21.

Binigyan ng Siryanong opisyal ng hukbo na si Naaman ang sakim na si Gehazi ng "dalawang talento na pilak sa dalawang supot [sa Heb., *chari·tim'*], na may dalawang pamalit na kasuutan, at ibinigay ang mga iyon sa dalawa sa kaniyang mga tagapaglingkod, upang madala nila ang mga iyon." Yamang ang isang talento ay katumbas ng mga 34 na kg (92 lb t), maliwanag na ang gayong lalagyan (*cha·rit'*) ay malaki at matibay upang makapaglaman ng isang talento bukod pa sa isang pamalit na kasuutan at, samakatuwid, kapag pinunô ay halos sapat lamang na mabubuhat ng isang tao. (2Ha 5:23) Gayunman, ang salita ring ito ay ginamit upang tumukoy sa "mga supot" (sa Ingles, *purses*) na ginagamit noon ng palalong mga anak na babae ng Sion bilang bahagi ng kanilang marangyang kagayakan.—Isa 3:16, 22.

Mayroon ding ginagamit na supot (sa Heb., *kis*) ang mga mangangalakal noon, at tiyak na kahawig na kahawig iyon ng mga supot na ginagamit pa rin sa mga lupain sa Silangan hanggang nitong kalilipas na mga panahon. Kung ang huling mga supot na ito ang pagbabatayan, malamang na gawa iyon sa hinabing algudon, makukunat na halamang hungko, o katad. Ang mga supot na ito ay ginagamit ng mga negosyante, o mga mangangalakal, sa pagdadala ng mga panimbang na kailangan sa mga transaksiyon sa negosyo kapag kailangang timbangin ang mga produkto, mga binutil, o mahahalagang metal. Sa Kautusang Mosaiko, tinukoy ang *kis* sa isang babala laban sa mapandayang mga gawain sa negosyo, na nagsasabi: "Huwag kang magkakaroon sa iyong supot ng dalawang uri ng panimbang." (Deu 25:13) Sa pamamagitan ng kaniyang propeta, nagtanong si Jehova: "Maaari ba akong maging malinis sa moral taglay ang balakyot na timbangan at

taglay ang supot ng mga batong panimbang na may daya?" (Mik 6:11; Kaw 16:11) Maaari ring gamitin ang *kis* bilang "supot" para sa pagdadala ng salapi at mahahalagang pag-aari.—Kaw 1:13, 14; Isa 46:6.

Ang salitang Hebreong *tserohr′* ay hinalaw sa isang pandiwa na nangangahulugang "ibalot" (Exo 12:34) at tumutukoy sa isang karaniwang uri ng lalagyan na tinatalian ng panali o pisi. Maaaring ito ay isang "balot" (Gen 42:35) o isang "supot" na ang pinakaleeg lamang ang hinihigpitan at tinatalian. (Kaw 7:20; Sol 1:13) Waring ang salaping tinatanggap noon mula sa kahon ng abuloy para sa templo ay isinisilid at binibigkis sa gayong mga balot, anupat tiyak na magkakasindami ang laman ng mga iyon. (2Ha 12:10) Noong sinaunang mga panahon, sa mga transaksiyon sa negosyo na nagsasangkot ng malalaking halaga ng salapi, kung minsan ay tinitimbang ang mga piraso ng salapi at saka inilalagay sa gayong mga balot o supot, at pagkatapos ay tinatatakan ang buhol. Kung gugustuhin, maaaring ipasa sa ibang tao ang supot na ginagarantiyahang naglalaman ng tinukoy na halaga. Hangga't buo pa ang tatak, iyon ang magsisilbing garantiya sa halaga ng pilak, ginto, o iba pang metal na nasa loob nito. Sa Job 14:17, lumilitaw na tinukoy ito ni Job sa makalarawang paraan nang sabihin niya sa Diyos: "Natatatakan sa isang supot ang aking pagsalansang, at naglalagay ka ng pandikit sa ibabaw ng aking kamalian." Nagpahayag naman si Abigail ng pagtitiwala na ipagsasanggalang ni Jehova si David, nang sabihin niya na kapag tinugis ng kaaway si David, ang kaluluwa nito ay "mababalot sa supot ng buhay na taglay ni Jehova na [kaniyang] Diyos." —1Sa 25:29.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, may tinutukoy na "supot ng pagkain" (*NW*) o "supot" (*MB*). (Mat 10:10; Luc 9:3) Ang salitang Griego na *pe′ra* para rito ay inilalarawan sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 196) bilang "katad na supot ng manlalakbay na pinaglalagyan ng mga panustos."—Tingnan ang SUPOT NG PAGKAIN.

Sa Juan 12:6; 13:29 ng *Ang Biblia,* may binabanggit na "supot" na dala-dala ni Hudas; gayunman, ang salitang Griego na *glos·so′ko·mon* para rito ay isinasalin ng karamihan sa makabagong mga salin bilang "kahon" o "kahon ng salapi." Noong una, ginagamit ito upang tumukoy sa isang kaha na pinaglalagyan ng bokilya ng isang panugtog na hinihipan, ngunit nang maglaon, ang salitang Griego ay tumukoy sa isang maliit na kahon na magagamit sa anumang layunin, anupat maaari rin itong paglagyan ng salapi. Ginamit ng mga tagapagsalin ng Griegong *Septuagint* ang salitang ito upang tumukoy sa kahon na binabanggit sa 2 Cronica 24:8, 10. Para sa "supot ng salapi" (Luc 10:4) o "mga pamigkis na supot" (Mat 10:9), tingnan ang SUPOT NG SALAPI.

SUPOT NG PAGKAIN. Isang supot, kadalasa'y yari sa katad, na pinapasan ng mga manlalakbay, pastol, magsasaka, at iba pa, sa kanilang balikat. Ginagamit ito noon upang paglagyan ng pagkain, damit, at iba pang mga panustos, ngunit naiiba ito sa mas maliit na pamigkis na supot na ginagamit naman para sa mga baryang ginto, pilak, at tanso. (Mat 10:9; Mar 6:8) Walang alinlangan na ang "supot sa pagpapastol" ni David ay gayong uri ng supot ng pagkain. (1Sa 17:40) Noong isinusugo ni Jesu-Kristo ang 12 apostol at pagkatapos ay ang 70 alagad upang mangaral sa Israel, sinabihan niya sila na huwag magdala ng mga supot ng pagkain. (Mat 10:5, 9, 10; Luc 9:3; 10:1, 4) Ilalaan ni Jehova ang mga pangangailangan nila sa pamamagitan ng mga kamay ng kanilang mga kapuwa Israelita, yamang kaugalian ng mga ito ang maging mapagpatuloy. Nang malapit nang mamatay si Jesus, ipinahiwatig niya na magbabago ang mga kalagayan dahilan sa pagsalansang ng mga may kapangyarihan, kaya sinabihan niya ang kaniyang mga alagad na magdala kapuwa ng supot ng salapi at ng supot ng pagkain. Gayunpaman, dapat nilang hanapin muna ang Kaharian ng Diyos sa halip na mabalisa tungkol sa kanilang materyal na mga pangangailangan; sa gayo'y mapatutunayan nilang umaasa sila na pangangalagaan sila ng Diyos na Jehova sa kanilang ministeryo.—Luc 22:35, 36; Mat 6:25-34.

SUPOT NG SALAPI [sa Ingles, *purse*]. Isang supot na ginagamit kapuwa ng mga lalaki at mga babae upang paglagyan ng ginto, pilak, tanso, barya, o iba pang mga bagay. Noon, kung minsan, ang mga babae ay may mga pampalamuting supot, o mga *handbag,* na posibleng pahaba at pabilog ang hugis. (Isa 3:16, 22; 46:6; Mat 10:9) Ang sinaunang mga supot ng salapi ay gawa sa katad, sa hinabing mga halamang hungko, o sa algudon. Yamang nasa anyong bag o supot, binibigkis ang mga ito at isinasakbat sa leeg sa pamamagitan ng mga *strap* na katad o iba pang panali.—Tingnan ang SUPOT.

Ginagamit din noon ang pamigkis na supot (sa literal, 'pamigkis'; sa Gr., *zo′ne;* Mat 10:9; Mar 6:8), marahil ay isang uri ng sinturong sisidlan ng salapi. Maaaring may hungkag na espasyo ang pamigkis na ito kung saan mailalagay ang salapi, o kung gawa naman sa tela at isinusuot na may mga tupi, isinusuksok sa mga tupi nito ang salapi.

Noong isugo ni Jesus ang kaniyang 70 alagad upang mangaral, maliwanag na sa Judea, sinabihan niya sila na huwag magdala ng mga supot ng salapi

para sa kanilang sarili, anupat ipinahihiwatig niya na paglalaanan sila ng Diyos na Jehova sa pamamagitan ng kanilang mga kapuwa Israelita, yamang kaugalian ng mga ito ang maging mapagpatuloy. (Luc 10:1, 4, 7) Gayunman, nang malapit na siyang mamatay, pinayuhan ni Jesus ang mga apostol na magdala ng mga supot ng salapi, dahil alam niyang di-magtatagal at ang kaniyang mga alagad ay mangangalat at pag-uusigin. Dahil sa pagsalansang ng mga may kapangyarihan, maaaring matakot na tumulong sa kanila maging ang mga taong pabor sa mensahe nila. Bukod diyan, noon ay malapit na rin nilang dalhin sa mga lupaing Gentil ang mensahe ng Kaharian. Dahil sa lahat ng ito, kakailanganin ng mga tagasunod ni Jesus na maging handang tustusan ang kanilang sarili sa materyal na paraan.—Luc 22:35, 36.

Upang patingkarin ang nakahihigit na halaga ng espirituwal na mga bagay, hinimok ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod na gumawa para sa kanilang sarili ng mga supot na hindi nasisira, anupat nagtatamo ng kayamanan sa langit.—Luc 12:33.

SUPOT SA PAGPAPASTOL. Tingnan ang SUPOT; SUPOT NG PAGKAIN.

SUR [Pader]. Isang pangalang heograpiko. Sinasabing ito'y isang lunsod, sunud-sunod na mga kuta sa hangganan, isang rehiyon, o isang kabundukan. Inilalarawan ito bilang "nasa tapat ng Ehipto," samakatuwid nga, sa S hangganan o sa dakong S ng Ehipto. Batay sa konteksto, ang Sur ay nasa HK bahagi ng Peninsula ng Sinai. (Gen 25:18) Pagkatawid ng Israel sa Dagat na Pula, inakay sila ni Moises mula sa mga baybayin ng dagat patungo sa "ilang ng Sur."—Exo 15:22.

Mas maaga rito, sa isang bukal "na nasa daang patungo sa Sur" nakipag-usap ang anghel ni Jehova sa Ehipsiyong aliping babae ni Abraham na si Hagar (na malamang ay tumatakas noon pabalik sa Ehipto). (Gen 16:7) Nang maglaon, umalis si Abraham sa rehiyon ng Hebron (Gen 13:18) at nanahanan sa pagitan ng Kades (Kades-barnea, nasa T ng Beer-sheba sa rehiyon ng Negeb) at ng Sur, bagaman nanirahan din siya nang ilang panahon sa Gerar, isang bayang Filisteo na nasa mas gawing H pa ng Kades. (Gen 20:1) Sa kanilang pagpapagala-gala, ang mga Ismaelitang naninirahan sa disyerto ay nakarating hanggang "sa Havila malapit sa Sur." (Gen 25:18) Si Haring Saul ay matagumpay na nakipagdigma sa mga Amalekita hanggang sa Sur, ngunit noong panahon ni David, ang mga Amalekita, kasama ang mga Gesurita at mga Girzita, ay naninirahan pa rin sa lugar na iyon.—1Sa 15:7; 27:8.

Waring ang tinutukoy ng ilan sa mga tekstong ito ay isang partikular na lugar at hindi isang kalakhang rehiyon lamang. Kung ganito nga, maaaring ang pananalitang "ilang ng Sur," na minsan lamang ginamit, ay nangangahulugang ang ilang na nasa kapaligiran ng isang lunsod o lugar na pinangangalang Sur.—Exo 15:22; ihambing ang pagtukoy sa "ilang ng Damasco" sa 1Ha 19:15, o sa "ilang ng Zip," 1Sa 23:14.

Dahil sa kahulugan ng pangalang ito (Pader), sinikap ng ilan na iugnay ang Sur sa sinaunang pandepensang pader sa kahabaan ng Ismo ng Suez na ayon sa mga inskripsiyong Ehipsiyo ay itinayo maagang-maaga sa kasaysayan ng bansang iyon. Inaakala naman ng iba na ang terminong ito ay kumakapit sa sunud-sunod na mga tanggulang Ehipsiyo sa kahabaan ng silanganing hanggahan ng Ehipto na nakaharap sa Peninsula ng Sinai. Gayunman, ang Exodo 15:22 ay tumuturo sa isang lokasyon sa S panig ng Dagat na Pula, samakatuwid ay sa isang lugar sa labas ng Ehipto sa halip na sa loob ng mga hangganan nito. Dahil dito, iminumungkahi rin na ang pangalang Sur (Pader) ay tumutukoy sa HK bahagi ng kabundukang sumasakop sa malaking bahagi ng Peninsula ng Sinai. Kung titingnan mula sa panig ng Ehipto sa Gulpo ng Suez, ang mapuputing dalisdis ng mahabang kabundukang ito ay mukhang pader, o harang. Maaaring nagkaroon ng isang lugar o bayan na tinawag na Sur sa kabundukang ito o sa paanan nito, na marahil ay ang huling bayang Arabe bago tumawid sa hanggahan ng Ehipto. Gayunman, higit pang katibayan ang kailangan upang matukoy ito nang tiyakan.

SUSA. Tingnan ang SUSAN.

SUSAN. Isang sinaunang lunsod, na ang mga guho ay nasa pagitan ng Ilog Karkheh at ng Ilog Ab-i-Diz sa S pampang ng Sha'ur, mga 350 km (220 mi) sa S ng Babilonya. May apat na pangunahing gulod sa dakong iyon. Ang makabagong nayon ng Shush ay nasa paanan ng mga dalisdis ng akropolis, ang pinakamahalaga sa mga gulod na iyon. Ang Susan o ang isang nakukutaang bahagi ng lunsod, ang "kastilyo ng Susan," ang tagpo ng isa sa mga pangitain ng propetang si Daniel (Dan 8:2), ang tanawin ng mga pangyayaring isinalaysay sa aklat ng Esther (Es 1:2, 5, 6; 2:3, 5, 8, 21; 3:2, 15; 8:14; 9:12-15), at ang lugar kung saan naglingkod si Nehemias bilang isang katiwala ng kopa noong panahon ng paghahari ni Artajerjes (Longimanus, anak ni Jerjes I).—Ne 1:1; 2:1; tingnan ang ELAM Blg. 1; KASTILYO; PERSIA, MGA PERSIANO (Mga kabisera ng Persia).

May katibayan na ang Susan (tinawag ring Susa; Ezr 4:9) ang kabisera ng sinaunang Elam. Noong ikapitong siglo B.C.E., nilupig ni Haring Asenapar (Ashurbanipal) ng Asirya ang Susan at inilipat ang

mga naninirahan sa lunsod patungong Samaria. (Ezr 4:9, 10) Sa ilalim ng pamumuno ng Persia, ang Susan ay isang maharlikang lunsod. Noong ikaapat na siglo B.C.E., bumagsak ang Susan sa kamay ni Alejandrong Dakila at nang bandang huli ay humina na ito. Sa ngayon, isang bunton na lamang ng mga guho ang naroroon.

Natuklasan ng mga arkeologo ang mga guho ng isang palasyo, inaakalang ang palasyong sinimulan ng Persianong si Haring Dario I at tinapos ng kaniyang anak na si Jerjes I (ipinapalagay na si Ahasuero, na asawa ni Esther). Ang mga entrepanyo ng may-kulay at pinakintab na mga laryo at ang mga batong kapital ay nagpapahiwatig ng dating kaluwalhatian nito. Isang inskripsiyon ni Dario I tungkol sa pagtatayo ng palasyo ang kababasahan: "Ito ang palasyong *hadish* na sa Susa ay aking itinayo. Mula sa malayo dinala ang mga palamuti nito. Hinukay ang lupa nang napakalalim, hanggang maabot ang kaila-ilaliman. Nang magawa ang paghuhukay, itinambak ang graba, ang isang bahagi ay animnapung piye, ang isa pa ay tatlumpung piye ang lalim. Sa ibabaw ng grabang iyon ay isang palasyo ang aking itinayo. At na ang lupa ay hinukay at ang graba ay itinambak at ang laryong putik ay binuo sa mga molde, iyan ang ginawa ng mga Babilonyo. Ang kahoy na sedro ay dinala mula sa isang bundok na pinanganlang Lebanon; dinala iyon ng mga Asiryano sa Babilonya, at mula sa Babilonya ay dinala iyon ng mga Cariano at mga Ioniano sa Susa. Ang kahoy ng tekla ay dinala mula sa Gandara at mula sa Carmania. Ang ginto na ginamit dito ay dinala mula sa Sardis at mula sa Bactria. Ang bato—*lapis lazuli* at *carnelian*—ay dinala mula sa Sogdiana. Ang turkesa ay dinala mula sa Chorasmia. Ang pilak at tanso ay dinala mula sa Ehipto. Ang palamuting nakagayak sa pader ay dinala mula sa Ionia. Ang garing ay dinala mula sa Etiopia, mula sa India, at mula sa Arachosia. Ang mga haliging bato ay dinala mula sa isang lugar na pinanganlang Abiradush sa Elam. Ang mga artisanong naghanda sa bato ay mga Ioniano at mga Sardiano. Ang mga panday na humubog sa ginto ay mga Medo at mga Ehipsiyo. Yaong mga gumawa sa mga kalupkop ay mga Sardiano at mga Ehipsiyo. Yaong mga gumawa (ng mga larawan) sa laryong hinurno ay mga Babilonyo. Ang mga lalaking nagpalamuti sa pader ay mga Medo at mga Ehipsiyo. Sa Susa narito ang isang marangyang gawain na ipinag-utos; napakarangya nga ng kinalabasan nito."—*History of the Persian Empire,* ni A. T. Olmstead, 1948, p. 168; tingnan ang ARKEOLOHIYA (Persia).

SUSANA. Isa sa maraming tapat na mga babae na nag-asikaso, mula sa kanilang sariling mga tinatangkilik, sa mga pangangailangan ni Jesus at ng 12 apostol nito noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa Galilea noong 31 C.E.—Luc 8:1-3.

SUSI, I. Instrumentong ginagamit sa pagbubukas at pagtatrangka ng mga pinto at mga pintuang-daan. Sa Bibliya, ginagamit ang "susi" kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga paraan.

Noong panahon ng Bibliya, ang susi ay kadalasang isang lapád na piraso ng kahoy na may mga ngiping kasukat ng mga butas ng trangkahan [*bolt*] ng pinto ng bahay. Ang gayong susi ay ginagamit upang itulak ang halang o trangka ng pinto, di-tulad ng makabagong susi na ipinapasok at ipinipihit sa susian. Noon, ang susi ay kadalasang inilalagay sa pamigkis o ikinakabit sa ibang bagay at isinasabit sa balikat.—Isa 22:22.

May natagpuang mga susing Ehipsiyo na yari sa bronse o bakal. Ang mga iyon ay mga tuwid na puluhan na tinatayang 13 sentimetro (5 pulgada) ang haba at may tatlo o higit pang ngipin sa dulo. Ang mga Romano ay gumamit din ng mga susing metal, na ang ilan ay ipinipihit sa susian. Natuklasan din sa Palestina ang mga susing yari sa bronse.

May trangka at susi ang pinto ng silid-bubungan ng Moabitang si Haring Eglon. (Huk 3:15-17, 20-25) Pagkabalik mula sa pagkatapon, may mga Levitang pinagkatiwalaang magbantay sa templo, anupat 'pinangasiwa sila sa susi, upang magbukas nga tuwing umaga.'—1Cr 9:26, 27.

Makasagisag na Paggamit. Ginagamit ng Bibliya ang terminong "susi" bilang sagisag ng awtoridad, pamahalaan, at kapangyarihan. Halimbawa, nang itaas sa puwesto si Eliakim at parangalan, iniatang sa kaniyang balikat ang "susi ng sambahayan ni David." (Isa 22:20-22) Sa makabagong panahon sa Gitnang Silangan, ang isang malaking susi sa balikat ng isang tao ay tanda na siya'y may mataas na posisyon sa lipunan o isang taong importante. Noong sinaunang panahon, ang tagapayo ng hari, na pinagkakatiwalaan ng mga susi, ay posibleng namamahala sa mga silid ng palasyo at nagpapasiya rin kung sino ang maaaring maglingkod sa hari. Sa mensahe ng anghel para sa kongregasyon sa Filadelfia, sinasabing taglay ng dinakilang si Jesu-Kristo ang "susi ni David," at siya ang isa na "nagbubukas anupat walang sinumang makapagsasara, at nagsasara anupat walang sinumang makapagbubukas." (Apo 3:7, 8) Bilang Tagapagmana ng tipan ukol sa Kaharian na ipinangako kay David, ipinagkatiwala kay Jesu-Kristo ang pamamahala sa sambahayan ng mga mananampalataya at ang pagkaulo sa espirituwal na Israel. (Luc 1:32, 33) Sa pamamagitan ng kaniyang awtoridad, na isinasagisag ng "susi ni David," maaari siyang magbukas o magsara ng makasagisag na mga pinto,

o mga oportunidad at mga pribilehiyo.—Ihambing ang 1Co 16:9; 2Co 2:12, 13.

Paano ginamit ni Pedro "ang mga susi ng kaharian" na ipinagkatiwala sa kaniya?

Sinabi ni Jesus kay Pedro: "Ibibigay ko sa iyo ang mga susi ng kaharian ng langit, at anuman ang iyong igapos sa lupa ay magiging ang bagay na iginapos sa langit, at anuman ang iyong kalagan sa lupa ay magiging ang bagay na kinalagan sa langit." (Mat 16:19) Matutukoy kung ano ang mga susing ito batay sa iba pang mga impormasyon sa Kasulatan. Muling bumanggit si Jesus ng mga susi nang sabihin niya sa mga lider ng relihiyon, na mga bihasa sa Kautusan, "Inalis ninyo ang susi ng kaalaman; kayo mismo ay hindi pumasok, at yaong mga pumapasok ay hinadlangan ninyo!" (Luc 11:52) Kung paghahambingin ang tekstong ito at ang Mateo 23:13, makikita na ang 'pagpasok' na tinutukoy ay may kinalaman sa pagpasok sa "kaharian ng langit." Kaya naman, nang gamitin ni Jesus ang salitang "susi" kay Pedro, ipinahiwatig niya na si Pedro ay magkakapribilehiyong pasimulan ang isang programa ng pagtuturo na magbubukas ng natatanging mga oportunidad may kaugnayan sa Kaharian ng langit.

Di-tulad ng mapagpaimbabaw na mga lider ng relihiyon noong panahong iyon, maliwanag na ginamit ni Pedro ang bigay-Diyos na kaalaman upang tulungan ang mga tao na 'makapasok sa kaharian,' lalo na sa tatlong espesipikong pagkakataon. Ang unang pagkakataon ay noong araw ng Pentecostes 33 C.E., nang sa ilalim ng pagkasi, isiniwalat ni Pedro sa nagkakatipong karamihan na si Jesus ay binuhay-muli ng Diyos na Jehova at itinaas sa Kaniyang kanang kamay sa langit. Taglay ang maharlikang posisyong ito, ibinuhos ni Jesus ang banal na espiritu sa kaniyang nagkakatipong mga alagad. Bilang resulta ng kaalamang ito at bilang tugon sa payo ni Pedro na, "Magsisi kayo, at magpabautismo ang bawat isa sa inyo sa pangalan ni Jesu-Kristo ukol sa kapatawaran ng inyong mga kasalanan, at tatanggapin ninyo ang walang-bayad na kaloob ng banal na espiritu," mga 3,000 Judio (at mga nakumberteng Judio) ang kumilos upang sila'y maging potensiyal na mga miyembro ng "kaharian ng langit." Tinularan din ng iba pang mga Judio ang kanilang halimbawa.—Gaw 2:1-41.

Noong isang pagkakataon naman, isinugo sina Pedro at Juan sa mga Samaritano, na noo'y hindi pa tumatanggap ng banal na espiritu bagaman nabautismuhan na. Ang dalawang apostol ay 'nanalangin para sa kanila' at "ipinatong nila sa kanila ang kanilang mga kamay," at tumanggap sila ng banal na espiritu.—Gaw 8:14-17.

Sa ikatlong pagkakataon, pantanging ginamit si Pedro upang buksan sa mga tao ang pribilehiyo na maging mga tagapagmana ng Kaharian noong isugo siya sa tahanan ng Gentil na si Cornelio, isang senturyong Italyano. Sa pamamagitan ng pagsisiwalat ng Diyos, napag-unawa at ipinahayag ni Pedro na ang Diyos ay hindi nagtatangi sa mga Judio at mga Gentil. At kung ang mga tao ng mga bansa ay may takot sa Diyos at gumagawa ng katuwiran, sila ngayon ay kaayaaya na sa Diyos gaya ng mga Judiong katulad nila. Habang inilalahad ni Pedro ang kaalamang ito sa kaniyang mga tagapakinig na Gentil, ang makalangit na kaloob ng banal na espiritu ay bumaba sa kanila at makahimala silang nakapagsalita ng mga wika. Pagkatapos nito, sila'y nabautismuhan at naging unang potensiyal na mga miyembro ng "kaharian ng langit" mula sa mga Gentil. Mula noon, nanatiling bukás ang pintong ito ng pagkakataon para sa mga mananampalatayang Gentil na maging mga miyembro ng kongregasyong Kristiyano.—Gaw 10:1-48; 15:7-9.

Kung susundin ang mga tuntunin ng balarila, ang Mateo 16:19 ay maaaring isalin nang ganito: "Anuman ang iyong igapos sa lupa ay yaong bagay na nakagapos [o, ang bagay na iginapos na] sa langit, at anuman ang iyong kalagan sa lupa ay yaong bagay na nakalagan [o, ang bagay na kinalagan na] sa langit." Ang salin ni Charles B. Williams ay kababasahan ng ganito: "Anuman ang ipagbawal mo sa lupa ay dapat na yaong ipinagbawal na sa langit, at anuman ang ipahintulot mo sa lupa ay dapat na yaong ipinahintulot na sa langit." At ang literal na salin ng iskolar sa Griego na si Robert Young ay kababasahan: "Anuman ang iyong igapos sa lupa ay iginapos na sa langit, at anuman ang iyong kalagan sa lupa ay kinalagan na sa langit." Yamang nililinaw ng ibang mga teksto na ang binuhay-muling si Jesus pa rin ang iisa at tunay na Ulo ng kongregasyong Kristiyano, maliwanag na ang pangako niya kay Pedro ay hindi nangangahulugang si Pedro ang magdidikta sa langit kung ano ang dapat o hindi dapat kalagan kundi, sa halip, si Pedro ay instrumento lamang ng langit para sa pagbubukas, o pagkakalag, ng ilang itinakdang bagay.—1Co 11:3; Efe 4:15, 16; 5:23; Col 2:8-10.

Ang "susi ng kalaliman." Sa Apocalipsis 9:1-11, inilahad ang pangitain hinggil sa "isang bituin" mula sa langit na pinagbigyan ng "susi ng hukay ng kalaliman." Binuksan niya ang hukay na iyon at pinakawalan ang isang kulupon ng mga balang, na ang hari ay "ang anghel ng kalaliman." Yamang ipinakikita sa Roma 10:6, 7 na saklaw ng kalaliman ang Hades (bagaman hindi lamang Hades ang sak-

law nito), lumilitaw na kalakip sa "susi ng hukay ng kalaliman" ang "mga susi ng kamatayan at ng Hades" na taglay ng binuhay-muling si Jesu-Kristo, gaya ng sinasabi ng Apocalipsis 1:18. Walang alinlangan na ang "mga susi" na ito ay sumasagisag sa awtoridad ni Jesus na magpalaya ng mga indibiduwal mula sa pagkakabilanggo na doo'y Diyos lamang at ang kaniyang awtorisadong kinatawan ang may kapangyarihang makapagpalaya. Samakatuwid, kalakip sa "mga susi" ang awtoridad na bumuhay-muli ng mga indibiduwal sa literal na paraan, anupat pinalalaya sila mula sa pagkakapiit sa libingan, pati na ang awtoridad na magpalaya ng mga indibiduwal mula sa makasagisag na kamatayan. (Ju 5:24-29; ihambing ang Apo 11:3-12; tingnan ang KAMATAYAN [Pagbabago sa espirituwal na katayuan o kalagayan].) Makikita sa Apocalipsis 20:1-7 ang huling iniulat na paggamit sa "susi ng kalaliman." Doon, sinasabi ng pangitain na isang anghel na nagtataglay ng susing iyon ang naghagis kay Satanas sa kalaliman, pagkatapos ay isinara at tinatakan niya ito sa ibabaw ni Satanas sa loob ng isang libong taon. Sa pagwawakas ng yugtong iyon, si Satanas ay palalayain mula sa kaniyang "bilangguan," maliwanag na sa pamamagitan ng paggamit ng "susi" ng awtoridad.—Tingnan ang KALALIMAN.

SUSI, II [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kabayo"]. Ama ni Gaddi, na kinatawan ng tribo ni Manases sa paniniktik sa Lupang Pangako.—Bil 13:2, 11.

SUSÔ [sa Heb., *shab·belul′;* sa Ingles, *snail*]. Alinman sa sari-saring uri ng mababagal-umusad na mga mulusko na karaniwang nakikilala dahil sa kanilang paikid o hugis-balisungsong na kabibi na maaari nilang pagtaguan. Maraming uri ng susô sa Palestina, ngunit dahil sa tuyong klima, kakaunti lamang ang mga lintang-kati [*slug*], samakatuwid nga, mga susô na walang kabibi. Ang mga lintang-kati at mga susô ay parehong naglalabas ng madulas na laway na nagsisilbing proteksiyon para huwag silang magasgasan habang sila'y gumagapang. Marami ang naniniwala na ang pariralang "susô na natutunaw" ay tumutukoy sa malaway na landas na dinaanan ng susô. (Aw 58:8) Ang isa pang mungkahi ay na tumutukoy ito sa pagkatuyot ng susô sa kabibi nito kapag matagal itong nabilad sa araw.

SUSO, DIBDIB. Ang suso ay isang glandulang nilalabasan ng gatas; ang dibdib naman ay kadalasang ginagamit may kinalaman sa harapang bahagi ng katawan ng tao (lalaki o babae) na nasa pagitan ng leeg at ng tiyan. Ang dalawang salitang Hebreo na tumutukoy sa suso ng tao ay ang *shadh* at *shodh.* (Sol 8:1; Job 24:9) Ang mga salitang Griego para sa dibdib ay *ma·stos′* (Luc 11:27) at *ste′thos.* (Apo 15:6) Sa Kasulatan, ang suso o dibdib ng tao ay ginagamit upang tumukoy sa pagiging malapít, matalik na kaugnayan, at pabor (Sol 1:13; Ju 13:25; 21:20); pagkamaygulang (Sol 8:8, 10; Eze 16:7); kagandahan (Sol 4:5; 7:3, 7, 8); seksuwal na pakikipagtalik ("sa pagitan ng kaniyang mga suso" [Os 2:2]; 'pinagpipisil ang mga suso,' 'hinipo ang mga dibdib' [Eze 23:3, 21]); pagiging palaanakin (Gen 49:25; Os 9:14); pagbubunyi at kasaganaan (Isa 60:16; 66:11). Ang 'pagdagok sa mga dibdib' o 'paglabnot sa mga suso' ay nagpapahiwatig ng matinding kahihiyan, kabagabagan, at pamimighati.—Isa 32:12; Eze 23:34; Luc 18:13; 23:48.

Isang babaing nakarinig sa pagsasalita ni Jesus ang sumigaw: "Maligaya ang bahay-bata na nagdala sa iyo at ang mga dibdib na iyong sinusuhan!" Yamang bawat babae ay nagnanais na magkaroon ng isang mahusay na anak na lalaki, at ninais ng mga babaing Judio na magkapribilehiyong maging ina ng isang propeta at lalo na ng Mesiyas, mauunawaan natin kung bakit gayon ang sinabi ng babaing Judiong ito. Ngunit sumagot si Jesus, "Hindi, sa halip, Maligaya yaong mga nakikinig sa salita ng Diyos at tumutupad nito!" at ipinakitang hindi ang pagiging malapít kay Jesus ayon sa laman ang mahalaga; ang espirituwalidad ng isa ang mahalaga. Dahil sa simulaing ito, hindi dapat sambahin si Maria bilang ina ng ating Panginoon.—Luc 11:27, 28.

Dahil nalalapit na noon ang pagkawasak ng Jerusalem, kasabay ng kakila-kilabot na pagpatay sa mga tumatahan dito, sinabi ni Jesus: "Narito! dumarating ang mga araw na sasabihin ng mga tao, 'Maligaya ang mga babaing baog, at ang mga bahay-bata na hindi nanganak at ang mga dibdib na hindi nagpasuso!'"—Luc 23:29; ihambing ang Jer 16:1-4.

Sa pamamagitan ng paggamit ng ibang termino, ipinakita ng Hebreong Kasulatan ang pagkakaiba sa pagitan ng dibdib ng tao at ng dibdib ng mga hayop, yamang magkaiba ang kayarian ng mga ito. Sa mga haing pansalu-salo na ginagawa noon ng mga Israelita, ang dibdib (sa Heb., *cha·zeh′*) ng haing hayop ang takdang bahagi ng saserdote bilang kaniyang pagkain.—Lev 7:29-35; 10:14, 15.

Dibdib (sa Ingles, *bosom*). Ang salitang ito ay kadalasang tumutukoy sa tupi ng itaas na bahagi ng mahabang damit, sa halip na sa mismong dibdib. Sa Hebreo, ang dibdib ay tinutukoy ng mga salitang *chehq* (1Ha 1:2) at *cho′tsen* (Ne 5:13), at ng doblihang anyo ng *dadh* (Eze 23:3); sa Griego naman ay *kol′pos.* (Ju 13:23) Ang isa na pinakaiibig o minamahal ay hinahawakan nang malapit sa dibdib ng isa (sa Heb., *chehq*), kung paanong hinawakan ni Noemi ang sanggol ni Ruth na si Obed, nang kinikilala niya ito bilang ang legal na tagapagmana ng namatay na

asawa ni Noemi na si Elimelec. (Ru 4:16) Sa kaugaliang paghilig sa mga kainan, ang isang tao na nasa harap ng dibdib ng isa pa ay may matalik na kaugnayan dito, karaniwan nang ang pinapaborang posisyon. (Ju 13:23) Ginamit ni Jesus ang kilaláng kaugaliang ito nang ilarawan niya si Lazaro bilang nasa "dakong dibdib ni Abraham," anupat tumutukoy sa pabor ng Diyos. (Luc 16:22, 23) Inilarawan ng apostol na si Juan si Jesus bilang "nasa dakong dibdib ng Ama," bilang *may matalik na kaugnayan* kay Jehova, ang kaisa-isang persona na makapagpapaliwanag sa Diyos nang higit at mas detalyado kaysa kaninupaman.—Ju 1:18; tingnan ang DIBDIB, DAKONG.

Noong panahon ng Bibliya, ang kasuutan ng mga Israelita ay medyo makapal sa bandang dibdib, anupat sa mga tupi nito ay maaaring ipasok ng isang tao ang kaniyang mga kamay, salapi, o iba pang mga bagay at maaari pa ngang dito buhatin ang isang sanggol o isang maliit na kordero. (Exo 4:6, 7; Bil 11:12; 2Sa 12:3) Sinasabi ni Jehova na bubuhatin niya ang kaniyang mga kordero sa kaniyang dibdib, isang ilustrasyon tungkol sa kaniyang magiliw na pag-ibig at pangangalaga sa kanila. (Isa 40:11) Ang pananalitang "asawang babae ng dibdib [ng isa]," gaya ng mababasa sa ilang salin (*KJ; Ro; RS; AT*), ay mas mauunawaan kapag isinaling, "asawang babae na minamahal mo sa iyong dibdib" (*Kx*), "ang iyong minamahal na asawa." (*NW*) (Deu 13:6; 28:54) Kung minsan ay pagtatalik ang tinutukoy nito.—Gen 16:5; 2Sa 12:8.

Ang mga pananalitang 'igagawad ang kagantihan sa kanilang dibdib' o 'susukatin sa kanilang dibdib ang kanilang kabayaran' ay madaling maunawaan kung isasaalang-alang natin na ang mga bulsa ng mga kasuutan ay wala sa mga laylayan o sa bandang ibaba ng kasuutan gaya sa ngayon. (Isa 65:6, 7; Aw 79:12; Jer 32:18) Sa katulad na paraan, ang mga pananalitang 'pagdadala ng pandurusta sa dibdib ng isa,' 'pagtutumpok ng apoy sa kaniyang dibdib,' 'pagtanggap ng suhol mula sa dibdib' at "suhol na nasa dibdib" ay tumutukoy sa paggamit sa pang-itaas na mga tupi ng kasuutan.—Aw 89:50; Kaw 6:27; 17:23; 21:14.

SUTELA.

1. Isang anak ni Efraim at ninuno ng pantribong pamilya ng mga Sutelahita. (1Cr 7:20; Bil 26:35-37) Hindi binabanggit si Sutela sa tekstong Masoretiko ng Genesis 46:20, ngunit ang isang anyo ng kaniyang pangalan ay kabilang sa ilang pangalan na idinagdag dito sa Griegong *Septuagint.*

2. Isang Efraimitang inapo ng Blg. 1.—1Cr 7:20, 21.

SUTELAHITA, MGA [Ni (Kay) Sutela]. Ang pamilya ng mga inapo ni Sutela; kabilang sa mga rehistrado sa tribo ni Efraim noong panahon ng ikalawang sensus sa ilang.—Bil 26:35, 37.

SUWERTE. Tingnan ang DIYOS NG SUWERTE, DIYOS NG TADHANA.

SYMEON [mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "makinig; pakinggan"].

1. Isang ninuno ng ina ni Jesus na si Maria.—Luc 3:30.

2. Ang anyo ng pangalan ni Simon (Pedro) na ginamit ni Santiago nang minsan sa sanggunian sa Jerusalem.—Gaw 15:14.

3. Isa sa mga propeta at mga guro ng kongregasyon sa Antioquia, Sirya, na nagpatong ng kanilang mga kamay kina Bernabe at Pablo pagkatapos na italaga ng banal na espiritu ang dalawang ito para sa gawaing pagmimisyonero. Ang huling pangalang Latin ni Symeon ay Niger.—Gaw 13:1-3.

T

TAANAC. Isang nakapaloob na lunsod ng Manases sa teritoryo ng Isacar. (Jos 17:11; 1Cr 7:29) Iniatas ito sa mga Kohatitang Levita. (Jos 21:20, 25) Sa ilalim ng pangunguna ni Josue, natalo ng mga Israelita ang hari ng Taanac. (Jos 12:7, 21) Ngunit hindi napalayas ng mga Manasita ang mga Canaanita mula rito at sa iba pang mga lunsod. Gayunman, ang mga Canaanitang ito ay puwersahang pinagtrabaho nang bandang huli. (Huk 1:27, 28) Noong panahon ni Hukom Barak, ang mga hukbo ni Jabin na hari ng Hazor, sa pangunguna ng kaniyang pinuno ng hukbo na si Sisera, ay natalo sa Taanac. (Huk 5:19) Noong panahon ng paghahari ni Solomon, ang lunsod na ito ay nasa distritong nakaatas kay Baana, isa sa 12 kinatawan na nangangasiwa sa paglalaan ng pagkain para sa maharlikang sambahayan. (1Ha 4:7, 12) Ang arkeolohikal na katibayan mula sa Taanac at ang relyebe sa isang pader ng templo sa Karnak ay nagpapahiwatig na nakuha ni Paraon Sisak ang lunsod na ito nang salakayin niya ang Palestina noong ikalimang taon ng paghahari ng anak at kahalili ni Solomon na si Rehoboam.—2Cr 12:2-4.

Ipinapalagay na ang Taanac ay ang Tell Taʽanakh, na mga 8 km (5 mi) sa TTS ng Megido at nasa timugang gilid ng Kapatagan ng Jezreel (ʽEmeq Yizreʽel). Ang lugar na ito'y nasa mahalagang posisyon sa dalawang ruta ng kalakalan, ang isa'y patungo sa Kapatagan ng Aco at ang isa naman ay patungo sa Kapatagan ng Saron.

TAANAT-SHILO. Isang lugar sa hanggahan ng Efraim. (Jos 16:5, 6) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Taʽna el-Fauqa, na mga 10 km (6 na mi) sa STS ng Sikem.

TABA. Ang salitang Tagalog na "taba" ay ginagamit upang isalin ang iba't ibang salitang Hebreo na tumutukoy hindi lamang sa substansiyang tinatawag na taba kundi pati sa anumang bagay na malaman at mapintog. Maaari ring gamitin ang mga terminong ito sa makasagisag na diwa upang tumukoy sa bagay na masagana o mabunga (gaya sa pananalitang Tagalog na "katabaan ng lupa") o upang itawid ang ideya ng pagkamanhid o pagiging mapurol ng isip at puso.

Karaniwan na, ang *che'lev* ay ginagamit upang tumukoy sa substansiyang "taba," alinman sa taba ng mga hayop (Lev 3:3) o ng mga tao (Huk 3:22). Ang matigas na "taba" sa palibot ng mga bato o mga balakang, sa mga handog na sinusunog ay tinutukoy rin ng iba pang salita, *pe'dher.* (Lev 1:8, 12; 8:20) Unang lumitaw ang *che'lev* sa Genesis 4:4 may kaugnayan sa "matatabang bahagi" na inihain ni Abel kay Jehova mula sa mga panganay ng kaniyang kawan. Pagkatapos nito, ang karamihan ng pagtukoy sa *che'lev* ay may kinalaman sa paghahain. Ginagamit din ang *che'lev* bilang metapora para sa *pinakamainam na bahagi ng anumang bagay.* Halimbawa, sa Genesis 45:18, sinabi ni Paraon kay Jose na maaaring kainin ng pamilya nito ang "katabaan ng lupain." Gayundin, ang Bilang 18:12 ay kababasahan: "Lahat ng pinakamainam [*che'lev*] na langis at lahat ng pinakamainam [*che'lev*] na bagong alak at butil . . . ibinibigay ko ang mga iyon sa iyo."—Tingnan ang Aw 81:16; 147:14.

Ang Batas May Kinalaman sa Taba. Sa ikatlong kabanata ng Levitico, tinagubilinan ni Jehova ang mga Israelita may kinalaman sa paggamit ng taba sa mga haing pansalu-salo. Kapag naghahain sila ng mga baka o mga kambing, ang taba na nasa palibot ng balakang at mga bituka at yaong nasa ibabaw ng mga bato, gayundin ang matatabang lamad na nasa ibabaw ng atay, ay pauusukin nila sa ibabaw ng altar. May kinalaman naman sa mga tupa, kailangan ding ihandog ang buong matabang buntot. (Ang mga tupa sa Sirya, Palestina, Arabia, at Ehipto ay may matatabang buntot, kadalasan ay tumitimbang nang 5 kg [11 lb] o higit pa.) Espesipikong sinabi sa Kautusan, "Ang lahat ng taba ay kay Jehova . . . Huwag kayong kakain ng anumang taba o ng anumang dugo."—Lev 3:3-17.

Ang taba ay nagliliyab nang husto at lubusang nasusunog sa ibabaw ng altar. Anumang taba na inihandog sa altar ay hindi iiwan hanggang sa kinaumagahan; malamang na mabubulok at babaho ito, anupat lubhang di-naangkop para sa alinmang bahagi ng mga sagradong handog.—Exo 23:18.

Hindi nakaatang sa mga Kristiyano. Pagkatapos ng Baha, nang pahintulutan si Noe at ang kaniyang pamilya na kumain ng laman, walang binanggit may kinalaman sa taba. (Gen 9:3, 4) Gayunman, ipinagbawal ang pagkain ng dugo. Ito ay mahigit sa 850 taon bago ginawa sa Israel ang tipang Kautusan, na may mga pagbabawal kapuwa sa pagkain ng dugo at ng taba. Noong unang siglo C.E., pinagtibay ng lupong tagapamahala ng kongregasyong Kristiyano na ang pagbabawal laban sa dugo ay nananatiling may bisa sa mga Kristiyano. (Gaw 15:20, 28, 29) Gayunman, gaya ng kaso ni Noe at ng kaniyang pamilya, walang binanggit may kinalaman sa pagkain ng mga Kristiyano ng taba. Kaya, sa bansang Israel lamang ibinigay ang batas na nagbabawal sa pagkain ng taba.

Ang dahilan kung bakit ibinigay ang kautusang ito. Sa ilalim ng tipang Kautusan, kapuwa ang dugo at ang taba ay itinuturing na para lamang kay Jehova. Nasa dugo ang buhay, na si Jehova lamang ang makapagbibigay; samakatuwid, ito ay sa kaniya. (Lev 17:11, 14) Itinuring naman ang taba bilang ang pinakamainam na bahagi ng laman ng hayop. Ang paghahandog ng taba ng hayop ay maliwanag na isang pagkilala na ang pinakamaiinam na bahagi ay kay Jehova, na siyang naglalaan nang sagana, at ipinakikita nito ang pagnanais ng mananamba na ihandog sa Diyos ang pinakamainam. Palibhasa'y sumasagisag ito sa pag-uukol ng mga Israelita ng kanilang pinakamainam kay Jehova, sinasabing pinauusok ito sa ibabaw ng altar bilang "pagkain" at bilang "nakagiginhawang amoy" para sa kaniya. (Lev 3:11, 16) Kaya naman ang pagkain ng taba ay isang ilegal na paggamit ng bagay na pinabanal sa Diyos, anupat isang panghihimasok sa mga karapatan ni Jehova. Ang pagkain ng taba ay magdudulot ng parusang kamatayan. Gayunman, di-tulad ng dugo, ang taba ay maaaring gamitin para sa iba pang mga layunin, halimbawa ay ang taba ng isang hayop na basta na lamang namatay o pinatay ng ibang hayop.—Lev 7:23-25.

Ang saklaw ng pagkakapit ng kautusan. Dahil sa huling tekstong nabanggit, sinikap ng maraming komentarista na limitahan lamang ang pagkakapit ng pagbabawal sa Levitico 3:17 sa taba niyaong mga uri ng hayop na kaayaayang ihandog bilang

hain, gaya ng toro, tupa, at kambing. Hindi magkakasuwato ang turo ng mga Judiong Rabbi sa paksang ito. Gayunman, ang utos tungkol sa taba na nasa Levitico 3:17 ay kaugnay ng isa pang utos na may kinalaman sa pagkain ng dugo, isang kautusan kung saan maliwanag na kabilang ang dugo ng *lahat* ng hayop. (Ihambing ang Lev 17:13; Deu 12:15, 16.) Samakatuwid, waring mas makatuwirang sabihin na ang kautusan hinggil sa taba ay sumasaklaw rin sa taba ng lahat ng hayop, kabilang na yaong mga pinatay para sa pangkaraniwang gamit ng mga Israelita.

Ang pangmalas na kumakapit ang pagbabawal na ito sa lahat ng uri ng taba ay hindi sinasalungat ng teksto sa Deuteronomio 32:14, na nagsasabing binibigyan ni Jehova ang Israel ng "taba ng mga barakong tupa" bilang pagkain. Isa itong makasagisag na pananalita na tumutukoy sa pinakamainam mula sa kawan, o gaya ng salin ng *The Jerusalem Bible,* "matabang pagkain ng mga pastulan." (Tingnan din ang *Da* tlb at *Kx.*) Ang patulang diwa na ito ay ipinahihiwatig ng mga huling bahagi ng talata ring ito na tumutukoy sa *"taba ng bato* ng trigo" at sa *"dugo* ng ubas." Gayundin naman, sa Nehemias 8:10, kung saan ang bayan ay inutusan, "Yumaon kayo, kainin ninyo ang matatabang bagay," hindi natin dapat isipin na literal silang kumain ng purong taba. Ang "matatabang bagay" ay tumutukoy sa matatabang pagkain, mga bagay na hindi payat o tuyot, kundi malangis, kabilang na ang malinamnam na mga putahe na niluto sa langis mula sa halaman. Sa gayon, ang salin ni Knox ay kababasahan dito ng "magpiging kayo sa matatabang karne," samantalang ang salin naman ni Moffatt ay "kumain kayo ng malinamnam na mga piraso."

Hindi hinadlangan ng pagbabawal na iyon sa Kautusang Mosaiko ang pagpapakain o pagpapataba ng mga tupa o mga baka na gagamitin bilang pagkain. Mababasa natin ang tungkol sa "pinatabang guyang toro" na pinatay para sa alibughang anak. (Luc 15:23) Kabilang sa mga pagkain ni Solomon ang "mga pinatabang kakok" at mga baka. (1Ha 4:23) Ang Hebreong *'e·ghel-mar·beq',* na isinalin bilang "pinatabang guya," ay lumilitaw sa 1 Samuel 28:24; ang *me'ach* at *meri'* ay tumutukoy sa isang "patabaing hayop" o isang "patabain." (Isa 5:17; Eze 39:18) Gayunman, hindi ito nangangahulugan na ang 'pagpapataba' na ito ay para sa layuning makabuo ng makakapal na taba; sa halip, ang diwa rin nito ay na naging malaman ("makarne"), hindi payat, ang mga hayop. —Ihambing ang Gen 41:18, 19.

Iba Pang mga Terminong Hebreo. Kabilang sa mga terminong Hebreo na ginagamit upang ilarawan ang anumang bagay na nasa "matabang" kalagayan ay yaong mga hinalaw sa pandiwang salitang-ugat na *sha·men'.* Bagaman ito ay nangahulugang "tumaba" (Deu 32:15; Jer 5:28), itinatawid din nito ang ideya ng pagiging "mabulas." Lumilitaw ang *sha·men'* sa Isaias 6:10, kung saan ang *King James Version* ay kababasahan ng "gawin mong mataba ang puso ng bayang ito," samakatuwid nga, manhid at mapurol, anupat para bang nababalutan ng taba ang kanilang mga puso. Inilalarawan naman ng Hukom 3:29 ang ilang Moabita na "bawat isa ay mabulas [*sha·men',* sa literal, "mataba"] at bawat isa ay magiting na lalaki." Ang kaugnay na salitang *she'men* ay kadalasang isinasalin bilang "langis."

Maaaring 'pagiging maunlad' naman ang diwang nakapaloob sa pandiwang *da·shen',* anupat literal din itong ginagamit upang mangahulugang "tumaba." Kung gayon, ang *da·shen'* (at ang kaugnay na salitang *de'shen*) ay nagpapahiwatig ng pagiging maunlad, mabunga, o masagana. Sinabi ni Jehova sa Israel na dadalhin niya sila sa isang lupain "na inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan, at sila ay tiyak na kakain at mabubusog at tataba [*wedha·shen'*]." (Deu 31:20) Sinasabi sa atin na yaong mga bukas-palad, masisikap, at nananalig kay Jehova ay "patatabain," samakatuwid nga, mananaganang lubos. (Kaw 11:25; 13:4; 28:25) Sa Kawikaan 15:30, sinasabing ang mabuting balita ay "nagpapataba ng mga buto," o pinupuno nito ng utak ang mga buto—sa ibang pananalita, napalalakas ang buong katawan. Ipinahihiwatig din ng pangngalang *de'shen* ang ideyang ito ng pagiging sagana, gaya sa Awit 36:8, kung saan ang mga anak ng tao ay sinasabing 'umiinom ng katabaan [*mid·de'shen;* "kasaganaan," *RS*]' ng bahay ng Diyos. —Ihambing ang Jer 31:14.

Isinasalin din ng maraming tagapagsalin ang pangngalang *de'shen* bilang "abo," halimbawa ay kapag tinutukoy ang mga dumi mula sa altar na pinaghahainan sa tabernakulo. (Lev 1:16; 4:12; 6:10, 11, *KJ, JB, RS*) Gayunman, para sa ibang mga iskolar, hindi lubusang naitatawid ng "abo" ang salitang-ugat sa orihinal na wika. Kaya naman mas gusto nila ang mga terminong gaya ng "abo ng taba" (*Ro, NW*), anupat nangangatuwiran sila na ipinahihiwatig ng terminong ito na ang sunóg na panggatong sa ilalim ay nabasâ ng mainit na tabang tumutulo mula sa mga hain.

Ang ideya ng pagiging patabain at malusog ay ipinahahayag naman ng salitang *ba·ri'.* Isinasalin ito bilang 'mataba' kapag mga tao, mga hayop, at mga butil ang inilalarawan (Gen 41:2, 7; Huk 3:17; Eze 34:3, 20), at gayundin bilang "nakapagpapalusog."—Hab 1:16.

TABAK. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

TABAOT [Mga Singsing na Panlagda]. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo. Ang ilan sa kaniyang mga inapo ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 43; Ne 7:46.

TABAT. Matapos salakayin ng mga hukbo ni Gideon ang mga kaaway na Midianita, ang mga ito'y tumakas "hanggang sa mga hangganan ng Abel-mehola sa tabi ng Tabat." (Huk 7:12, 19-22) Ipinapalagay na ang Tabat ay ang Ras Abu Tabat, na mga 5 km (3 mi) sa S ng Ilog Jordan at 10 km (6 na mi) sa H ng Sucot. Lumilitaw na ang Abel-mehola ay nasa K ng Jordan at tinukoy na nasa "tabi ["katapat," *JB*] ng Tabat."—Tingnan ang ABEL-MEHOLA.

TABEEL [Mabuti ang Diyos].

1. Ama ng lalaki na binalak ng mga hari ng Israel at Sirya na ilagay sa trono sa Jerusalem kung mabibihag nila ang kabisera ng Juda. Hindi ibinigay ang pangalan ng anak. Nangyari ang insidente noong yugto na nagpang-abot ang mga paghahari nina Ahaz at Peka (sa pagitan ng mga 762 at 759 B.C.E.).—Isa 7:5, 6.

2. Kasamang may-akda ng isang liham na Aramaiko na ipinadala sa Persianong si Haring Artajerjes na sumasalansang sa gawain ng mga Judio na muling pagtatayo sa Jerusalem at naging dahilan upang matigil ang muling pagtatayo ng templo. —Ezr 4:7, 24.

TABERA [Nag-aapoy [samakatuwid nga, liyab; lagablab]]. Isang kampamento ng mga Israelita sa Ilang ng Sinai. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Dahil sa pagrereklamo ng Israel sa lugar na ito, nagsugo ang Diyos ng isang apoy na tumupok sa ilang taong-bayan sa dulo ng kampo. Ngunit nang magsumamo si Moises kay Jehova, ang liyab ay "nasawata" o napatay. Sa insidenteng ito nagmula ang pangalang "Tabera."—Bil 11:1-3; Deu 9:22.

TABERNAKULO. Isang naililipat-lipat na tolda ng pagsamba na ginagamit noon ng Israel; kung minsan ay tinatawag ding "tolda ng kapisanan." (Exo 39:32, 40; tingnan ang TOLDA NG KAPISANAN.) Sa Hebreo, ito'y tinatawag na *mish·kan′* (tahanan; tirahan; tabernakulo), *'o′hel* (tolda), at *miq·dash′* (santuwaryo). Sa Griego, tinutukoy naman ito bilang *ske·ne′,* na nangangahulugang "tolda; kubol; tirahan; tahanang dako."—Tingnan ang DAKONG BANAL.

Ang tabernakulo ay nagsilbing pangunahing bahagi ng kaayusan ni Jehova para sa paglapit sa kaniya ng bansang Israel. Binubuo ito ng dalawang silid. (LARAWAN, Tomo 1, p. 538) Matatagpuan sa unang silid, na dakong Banal, ang isang ginintuang kandelero, ang ginintuang altar ng insenso, ang mesa ng tinapay na pantanghal, at mga ginintuang kagamitan; matatagpuan naman sa kaloob-loobang silid, na Kabanal-banalan, ang kaban ng tipan, na may dalawang ginintuang kerubin sa ibabaw.—Tingnan ang KABANAL-BANALAN; KABAN NG TIPAN.

Kung Kailan Pinasinayaan. Ang tabernakulo, o "tolda ng kapisanan" (tinatawag na "templo ni Jehova" sa 1Sa 1:9 at "bahay ni Jehova" sa 1Sa 1:24), ay itinayo sa ilang sa Bundok Sinai noong 1512 B.C.E. Natapos itong itayo, anupat naitalaga ang mga muwebles at ang mga kagamitan nito, noong unang araw ng unang buwan ng Abib o Nisan. (Exo 40) Nang araw na iyon, ang pagkasaserdote ay itinalaga ng tagapamagitang si Moises ayon sa utos ni Jehova, at ang buong serbisyo ng pagtatalaga ay sumaklaw nang pitong araw. Noong ikawalong araw, ang mga saserdote ay nagsimulang gumanap ng kanilang opisyal na mga tungkulin. —Lev kab 8, 9; tingnan ang PAGTATALAGA.

Disenyo. Nagsalita si Jehova kay Moises sa bundok, anupat ibinigay Niya kay Moises ang kumpletong parisan para sa tabernakulo, at iniutos Niya: "Tiyakin mo na gagawin mo ang lahat ng bagay ayon sa parisan ng mga iyon na ipinakita sa iyo sa bundok." Ang parisang ito ay nagsilbing "isang anino ng makalangit na mga bagay," kaya naman kailangang tama ito hanggang sa kaliit-liitang detalye. (Heb 8:5) Kinasihan ni Jehova sina Bezalel at Oholiab, upang ang gawain, na doo'y tumulong ang iba pang mga lalaki at mga babae, ay magawa nang eksaktung-eksakto, ayon sa mga tagubiling ibinigay ni Moises. Ang resulta: "Ayon sa lahat ng iniutos ni Jehova kay Moises, gayon ginawa ng mga anak ni Israel ang lahat ng paglilingkod." (Exo 39:42; 35:25, 26; 36:1, 4) Ang mga materyales para sa tabernakulo ay nagmula sa kusang-loob na mga abuloy ng bayan. (Exo 36:3, 6, 7) Walang alinlangan na ang karamihan sa mga abuloy na ginto, pilak, at tanso, gayundin ang mga estambre, kayo, at balat, ay galing sa mga bagay na nakuha ng mga Israelita mula sa Ehipto. (Exo 12:34-36; tingnan ang POKA, BALAT NG.) Makukuha naman sa ilang ang kahoy ng akasya.—Tingnan ang AKASYA.

Ang mga kalkulasyon sa artikulong ito ay batay sa isang siko na 44.5 sentimetro (17.5 pulgada). Gayunman, maaaring ginamit noon ang mahabang siko na mga 51.8 sentimetro (20.4 pulgada).—Ihambing ang 2Cr 3:3; Eze 40:5.

Mga pantakip at mga pantabing. Una, ang buong balangkas ng istraktura ay tinakpan ng isang pantakip na lino na may burdang makukulay na pigurang kerubin. Ang pantakip na ito ay nahahati sa dalawang malalaking seksiyon na may tiglilimang tela, at ang mga seksiyon ay pinagdurugtong ng mga silo na yari sa sinulid na asul na nakakabit sa mga pangawit na ginto. Bawat tela ay may haba lamang na 28 siko (12.5 m; 40.8 piye), sa gayon ang laylayan nito ay nakaangat nang di-hihigit sa isang

siko (44.5 sentimetro; 17.5 pulgada) mula sa lupa sa lahat ng panig ng istraktura.—Exo 26:1-6.

Sumunod, ang pantakip na lino ay pinatungan ng isang pantakip na yari sa balahibo ng kambing. Nahahati rin ito sa dalawang seksiyon, anupat ang isang seksiyon ay may anim na tela at ang isa naman ay lima. Bawat isa sa 11 tela ay may haba na 30 siko (13.4 m; 43.7 piye). Sa ibabaw ng pantakip na ito ay ipinatong naman ang pantakip na yari sa balat ng barakong tupa na tinina sa pula. Bilang panghuli, ipinatong ang isa pang pantakip na yari sa balat ng poka, anupat lumilitaw na nakasayad iyon sa lupa at maliwanag na may mga lubid upang maitali iyon sa mga pantoldang tulos na nakabaon sa lupa.—Exo 26:7-14.

Ang kurtina naman na inilagay sa loob sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan ay may burdang mga kerubin (Exo 36:35), at ang pantabing sa pasukan sa dakong S ay yari sa makulay na lana at lino.—Exo 36:37.

Mga dimensiyon. Ayon sa paglalarawan ng Bibliya, ang tabernakulo (maliwanag na ang mga sukat sa loob nito) ay may haba na 30 siko (13.4 m; 43.7 piye) at taas na 10 siko (4.5 m; 14.6 piye). (Ihambing ang Exo 26:16-18.) Maliwanag na 10 siko rin ang lapad nito. (Ihambing ang Exo 26:22-24.) Ang lapad ay makukuwenta sa ganitong paraan: Ang hulihan o K dingding ay binubuo ng anim na hamba na tig-iisa't kalahating siko ang lapad (9 na siko sa kabuuan) at ng dalawang hamba na tinatawag na mga panulok na poste, na maliwanag na ipinuwesto upang magdagdag ng tig-kalahating siko sa panloob na dimensiyon. Sa pagkokomento sa Exodo 26:23, ganito ang sinabi ng Judiong iskolar na si Rashi (1040-1105 C.E.): "Ang lahat ng walong tabla ay magkakahilera, ngunit *ang buong lapad ng* dalawang ito [ang mga panulok na poste] ay hindi makikita sa loob ng Tabernakulo, kundi kalahating siko lamang sa isang dulo at kalahating siko sa kabilang dulo ang makikita sa loob, sa gayon ang kabuuang lapad ay nagiging sampung siko. Ang *natitirang* isang siko ng isang *tabla* at ang *natitirang* isang siko ng isa pang *tabla* ay kahangga naman ng isang sikong kapal ng mga tabla ng Tabernakulo sa dakong hilaga at dakong timog, upang magpantay ang labas."—*Pentateuch With Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary, Exodus,* isinalin nina M. Rosenbaum at A. M. Silbermann, p. 144; ang mga italiko ay sa mga tagapagsalin.

Lumilitaw na ang Kabanal-banalang silid ay hugis-kubiko anupat 10 siko ang bawat panig nito —kung paanong hugis-kubiko rin ang Kabanal-banalan ng templo ni Solomon na itinayo nang maglaon, anupat 20 siko (8.9 m; 29.2 piye) ang bawat dimensiyon niyaon. (1Ha 6:20) Ang Banal na silid naman ay may haba na doble ng lapad nito. Tungkol sa haba ng dakong Banal ng tabernakulo, mahalagang tandaan ang mga bagay na ito: Bawat isa sa dalawang seksiyon ng pantakip na lino ay may lapad na 20 siko. (Exo 26:1-5) Kaya naman, ang matatakpan ng isang seksiyon (20 siko) ay mula sa pasukan hanggang sa dako kung saan nagdurugtong ang seksiyong ito at yaong nasa kabila sa pamamagitan ng mga pangawit. Lumilitaw na ang hugpungan ay nasa ibabaw ng mga haliging sumusuporta sa kurtinang patungo sa Kabanal-banalan. Ang matatakpan naman ng isa pang seksiyon ng pantakip (20 siko) ay ang Kabanal-banalan (10 siko) at ang hulihan o K tagiliran ng tabernakulo (10 siko).

Mga hamba. Ang mga dingding ng tabernakulo ay yari sa kahoy ng akasya na kinalupkupan ng ginto, anupat maliwanag na ang mga ito ay mga hamba (katulad ng hamba ng bintana), sa halip na buong mga tabla. (Exo 26:15-18) Waring makatuwiran naman ang pangmalas na ito, sa dalawang dahilan: (1) Masyadong magiging mabigat ang buong mga tablang akasya kung ang sukat ng mga iyon ay gaya ng inilarawan, at (2) matatakpan ang mga kerubing ibinurda sa pantakip na lino na nakapalibot sa mga tabla, maliban doon sa mga nasa kisame ng istraktura, sa loob. (Exo 26:1) Kaya lumilitaw na ang mga hamba ay ginawa sa paraang makikita ng mga saserdoteng nasa loob ng tabernakulo ang mga kerubing ibinurda sa pantakip na lino. Naniniwala rin ang ilang makabagong iskolar na mga hamba lamang ang ginamit sa halip na buong mga tabla. Kaya naman, bagaman ang salitang Hebreo na *qe'resh* ay isinalin bilang "tabla" sa mas matatandang bersiyon, isinasalin naman ng ilang makabagong bersiyon ang salitang ito bilang "hamba." —Exo 26:15-29, *AT, JB, Mo, NW, RS.*

May 20 hamba sa H tagiliran at 20 sa T na tagiliran. (Exo 26:18, 20) Bawat hamba ay may taas na 10 siko (4.5 m; 14.6 piye) at lapad na isa't kalahating siko (67 sentimetro; 26 na pulgada) ngunit hindi binanggit ang kapal nito. Sa hulihan o K panig ay may anim na hamba at sa likurang mga panulukan ay may dalawang hamba na tinatawag na "mga panulok na poste."—Exo 26:22-24.

May kaugnayan sa mga hamba, ang Bibliya ay may binabanggit na "mga argolya." Walang alinlangan na ang mga argolyang ito ay ikinabit sa mga hamba upang pagsuksukan ng mga barakilan. Tatlong hilera ng barakilan ang isinusuksok sa mga argolya upang pagdugtung-dugtungin ang mga bahagi ng istraktura. Maliwanag na may tigdalawang barakilan sa itaas at ibabang hilera, dahil tanging ang barakilan sa gitna ang inilalarawan na 'dumaraan mula sa isang dulo hanggang sa kabilang dulo.'

Yari sa kahoy ang mga barakilang ito at kinalupkupan ng ginto.—Exo 26:26-29.

Mga haligi at pundasyon. Sa harapan o pasukan ng tabernakulo ay may limang haligi na kinalupkupan ng ginto, at apat na haliging katulad ng mga iyon ang sumusuporta naman sa kurtinang partisyon ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan. (Exo 26:32, 37) Ang pundasyon ng buong istraktura ay binubuo ng 100 tuntungan na may mga ukit para pagsuksukan ng mga mitsa na nasa ibaba ng 48 hamba (dalawang tuntungan para sa bawat hamba; apat naman ang tuntungan ng apat na haliging partisyon ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan). Yari sa pilak ang lahat ng mga tuntungang ito (Exo 26:19-25, 32), at bawat tuntungan ay tumitimbang nang isang talento (mga 34 na kg; 92 lb t). (Exo 38:27) Bukod dito, mayroon pang limang tuntungang tanso na para naman sa mga haliging nasa pasukan. (Exo 26:37) Kung isasaalang-alang ang timbang ng pilak, maliwanag na hindi naman gaanong makakapal ang mga tuntungang ito, kundi mas malamang na ang mga ito'y mabibigat na lamina lamang.

Ang looban. Ang loobang nakapalibot sa tabernakulo ay may sukat na 100 por 50 siko (44.5 por 22.2 m; 146 por 73 piye). Ang tulad-bakod na kurtina naman sa palibot niyaon ay may taas na 5 siko (2.2 m; 7.3 piye). Dalawampung haliging tanso ang sumusuhay sa magkabilang tagiliran ng looban, at sampu naman sa magkabilang dulo. Ang pantabing sa pasukang-daan sa S ay gawa sa lino at mga materyales na may-kulay anupat may lapad na 20 siko (8.9 m; 29 na piye).—Exo 38:9-20.

Tinatayang halaga. Ang halaga ng ginto at pilak na ginamit sa tabernakulo ay mga $12,000,000, at posibleng ang halaga ng buong tabernakulo ay mahigit na $13,000,000, salig sa makabagong-panahong halaga.—Exo 38:24-29.

Mga posibleng idinagdag. Lumilitaw na nang maglaon, may mga silid na itinayo para sa mga saserdote sa looban ng tabernakulo, malamang na sa mga tagiliran ng istraktura. (1Sa 3:3) Gayundin, maaaring may mga kubol na itinayo sa looban, upang ang ilan sa naghahandog ng mga handog na pansalu-salo ay makakain doon ng mga hain kasama ng kanilang pamilya.

Ang Lokasyon Nito sa Kampo ng Israel. (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 538) Ang tabernakulo ang siyang sentro ng kampo ng Israel. Nakakampo pinakamalapit dito ang mga pamilya ng tribo ni Levi, na siyang nangangalaga sa istraktura. Nasa dakong S ang makasaserdoteng pamilya ni Aaron, nasa dakong T ang mga Kohatita (na pinagkunan sa pamilya ni Aaron para sa pagkasaserdote [Exo 6:18-20]), nasa dakong K ang mga Gersonita, at nasa dakong H ang mga Merarita. (Bil 3:23, 29, 35, 38) Mas malayo naman sa mga ito ang mga kampo ng 12 tribo: ang Juda, Isacar, at Zebulon sa dakong S; Ruben, Simeon, at Gad sa dakong T; Efraim, Manases, at Benjamin sa dakong K; at Dan, Aser, at Neptali sa dakong H. (Bil 2:1-31) Madaling matutunton ang tabernakulo mula sa alinmang panig ng kampo, dahil sa ulap kung araw at sa apoy kung gabi, na nananatili sa ibabaw ng Kabanal-banalan na kinaroroonan ng kaban ng tipan.—Exo 40:36-38.

Kung Paano Inililipat. Kapag inililipat ang tabernakulo at ang mga muwebles at mga kagamitan nito, tinatakpan ng mga saserdote ang mga kagamitan ng dakong banal; pagkatapos, binubuhat ng mga Kohatita ang natatakpang kaban ng tipan, mesa ng tinapay na pantanghal, kandelero, at mga altar. Pinapasan nila ang mga bagay na ito sa kanilang mga balikat habang sila'y naglalakad. (Bil 4:4-15; 7:9) Ang mga Gersonita, na may dalawang karwahe, ang nagdadala sa mga telang pantolda (maliban sa kurtina ng Kabanal-banalan, na ipinantatakip sa Kaban [Bil 4:5]); dinadala rin nila ang mga pantakip ng tabernakulo, mga tabing ng looban, mga pantabing, mga pantoldang panali, at ilang kagamitan sa paglilingkod. (Bil 4:24-26; 7:7) Ang mga Merarita naman, na may apat na karwahe, ang nag-aasikaso sa pinakamabibigat na bagay, kabilang na rito ang mga hamba at ang mga haligi, ang may-ukit na mga tuntungan at ang mga pantoldang tulos, at mga panali.—Bil 4:29-32; 7:8.

Kasaysayan. Pagkatawid ng Israel sa Ilog Jordan patungo sa Lupang Pangako, ang tabernakulo ay itinayo sa Gilgal. (Jos 4:19) Inilipat ito sa Shilo noong panahong hati-hatiin ang lupain (Jos 18:1), at nanatili ito roon nang maraming taon (1Sa 1:3, 24) bago inilipat sa Nob. (1Sa 21:1-6) Nang maglaon ay napasa Gibeon ito. (1Cr 21:29) Nang ilipat ni David sa Sion ang kaban ng tipan, nawala iyon sa tabernakulo nang maraming taon. Ngunit habang hindi pa naitatayo ni Solomon ang templo, ang mga hain ay doon pa rin inihahandog sa tabernakulo sa Gibeon, anupat tinawag itong "ang bantog na mataas na dako." (1Ha 3:4) Pagkatapos maitayo ang templo, ipinaahon ni Solomon sa Jerusalem ang tabernakulo at lumilitaw na itinago iyon doon.—1Ha 8:4; 2Cr 5:5.

Makasagisag na Paggamit. Binibigyang-linaw ng apostol na si Pablo ang makalarawang kahulugan ng tabernakulo. Nang talakayin niya ang parisang inilalarawan ng tabernakulo at ng mga paglilingkod na isinagawa sa loob nito, tinukoy niya si Jesu-Kristo bilang "isang pangmadlang lingkod sa dakong banal at sa tunay na tolda, na itinayo ni Jehova, at hindi ng tao." (Heb 8:2) Karagdagan pa, sinabi niya: "Si Kristo ay dumating bilang isang mataas na

saserdote ng mabubuting bagay na naganap na, sa pamamagitan ng mas dakila at lalong sakdal na tolda na hindi ginawa ng mga kamay, samakatuwid nga, hindi sa paglalang na ito." (Heb 9:11) Ang tolda sa ilang ay isang kaayusan na iniutos ng Diyos para sa paglapit sa kaniya sa tunay na pagsamba, isang kaayusan para sa makasagisag na pag-aalis ng mga kasalanan. Yamang ito'y isang ilustrasyon (Heb 9:9), lumalarawan ito sa kaayusang itinatag ng Diyos na doo'y makapaglilingkod ang dakilang Mataas na Saserdote na si Jesu-Kristo, anupat haharap siya sa kaniyang Ama sa langit taglay ang halaga ng kaniyang hain, na aktuwal na makapag-aalis ng mga kasalanan. (Heb 9:24-26; tingnan ang TEMPLO.) Sa pamamagitan ng kaayusang ito, ang mga taong tapat ay makagagawa ng tunay na paglapit sa Diyos. (Heb 4:16) Sa pangitain, nakita ng apostol na si Juan ang makalangit na "santuwaryo ng tolda ng patotoo" o ang tabernakulo.—Apo 15:5.

Yamang ang apostol na si Pedro ay isang inianak-sa-espiritung anak ng Diyos at may pag-asang mabuhay sa langit kasama ni Kristo Jesus, tinukoy niya ang kaniyang katawang laman bilang isang "tabernakulo." Iyon ay isang 'tirahang dako,' ngunit pansamantala lamang, yamang batid ni Pedro na malapit na siyang mamatay at ang kaniyang pagkabuhay-muli ay hindi sa laman kundi sa espiritu. —2Pe 1:13-15; 1Ju 3:2; 1Co 15:35-38, 42-44.

Para sa iba't ibang artikulo tungkol sa mga muwebles at kagamitang ginamit sa tabernakulo, tingnan ang mga artikulo sa ilalim ng indibiduwal na mga pangalan.

TABITA. Tingnan ang DORCAS.

TABOR.

1. Isang namumukod-tanging bundok sa teritoryo ng Isacar sa hilagaang hangganan nito. (Jos 19: 17, 22) Sa Arabe ay tinatawag itong Jebel et-Tur; sa Hebreo naman, Har Tavor. Ito'y mga 20 km (12 mi) sa K ng timugang dulo ng Dagat ng Galilea at mga 8 km (5 mi) sa STS ng lunsod ng Nazaret.

Palibhasa'y nakahiwalay ito sa iba pang mga bundok, ang Tabor ay waring biglang sumulpot sa Libis ng Jezreel hanggang sa altitud na mga 562 m (1,844 na piye) mula sa kapantayan ng dagat. Mula sa KHK, ito'y mistulang balisungsong na pinutol, at mula naman sa TK ay pabilog ito. Ang pinakataluktok nito ay halos patag at biluhaba. Mga 0.4 km (0.25 mi) ang lapad niyaon mula sa H hanggang sa T at doble nito ang haba niyaon mula sa S hanggang sa K. Mula roo'y kamangha-mangha ang tanawin sa lahat ng direksiyon. Malamang na ang kahanga-hangang kataasan ng bundok na ito ang dahilan kung bakit magkasamang binanggit ng salmista ang Tabor at Bundok Hermon bilang namumukod-tanging mga halimbawa ng karingalan ng gawa ng Maylalang. (Aw 89:12) Ginamit din ni Jehova ang nakatatawag-pansing pagkadambuhala ng Tabor—na mag-isang nakatayo sa Libis ng Jezreel—upang ilarawan ang kahanga-hangang kaanyuan ni Nabucodonosor nang pumasok ito sa Ehipto kasama ang isang makapangyarihang hukbong militar.—Jer 46: 13, 18.

Partikular na napabantog ang Tabor nang si Barak, sa utos ng Diyos, ay magtipon ng 10,000 lalaki mula sa mga tribo nina Neptali at Zebulon laban kay Sisera at sa hukbo nito, na kinabibilangan ng 900 karo na may "mga lingkaw na bakal." Nang ibigay ang hudyat, si Barak at ang kaniyang mga hukbo ay dali-daling bumaba sa

Ang Bundok Tabor ay waring biglang sumulpot sa Libis ng Jezreel

mga dalisdis ng Tabor, at pagkatapos na lituhin ni Jehova ang mga Canaanita, isang ganap na tagumpay ang natamo ng mga Israelita laban sa tumatakas na mga hukbo ni Sisera.—Huk 4:4-16.

Pagkaraan ng ilang taon, nasaksihan ng Tabor ang pagpatay nina Zeba at Zalmuna, ang mga hari ng Midian, sa mga kapatid ni Gideon. (Huk 8:18, 19) Pagsapit ng kalagitnaan ng ikawalong siglo B.C.E., ang di-tapat na makasaserdote at makaharing mga sambahayan ng Israel ay naging "gaya ng lambat na nakaladlad sa ibabaw ng Tabor," anupat posibleng ginamit nila ang bundok na ito sa K ng Jordan bilang isang sentro ng idolatriya upang siluin ang mga Israelita. Maaaring ang Mizpa ay ginamit din sa gayong paraan sa S naman ng Jordan.—Os 5:1.

Mula sa pinakataluktok ng Tabor ay matatanaw ang buong paligid at angkop na angkop na lokasyon ito para sa isang nakukutaang lunsod. Ipinakikita ng mga guho na may gayong lunsod na umunlad doon bago at pagkatapos ng unang siglo C.E. Dahil dito, pinag-aalinlanganan ang tradisyon na sa Tabor nangyari ang pagbabagong-anyo ni Jesus, sapagkat sinasabi ng mga ulat na si Jesus at ang kaniyang tatlong kasamahan ay nasa bundok "nang sila lamang," "nang sila-sila lamang." Mas malamang na ang "napakataas na bundok" na iyon ay ang Bundok Hermon, at malapit ito sa Cesarea Filipos sa may bukal ng Jordan kung saan nanggaling si Jesus bago naganap ang pagbabagong-anyo.—Mat 17:1, 2; Mar 8:27; 9:2.

2. Isa sa mga lunsod sa teritoryo ng Zebulon. Ibinigay ito sa Levitikong mga anak ni Merari. Sa ngayon ay hindi alam kung saan ang lokasyon nito.—1Cr 6:1, 77.

3. Ang "malaking punungkahoy ng Tabor" ay ipinapalagay na nasa teritoryo ng Benjamin. Ito'y isang palatandaan na tinukoy ni Samuel sa mga tagubilin niya kay Saul pagkatapos pahiran si Saul. Dito'y makakasalubong ni Saul ang tatlong lalaki na patungo sa Bethel. Hindi alam sa ngayon kung saan ang lugar na ito.—1Sa 10:1-3.

TABRIMON [Mabuti si Rimon [ang Asiryanong diyos ng bagyo]]. Ama ng Siryanong si Haring Benhadad I; anak ni Hezion.—1Ha 15:18.

TADEO. Isang apostol ni Jesu-Kristo. (Mat 10:2, 3; Mar 3:18) Lumilitaw na tinatawag siyang "Hudas na anak ni Santiago" sa ibang talata.—Luc 6:16; Ju 14:22; Gaw 1:13; tingnan ang HUDAS Blg. 3.

TADMOR. Isang lokasyon sa ilang. Nagsagawa si Solomon ng pagtatayo sa lugar na ito pagkaraan ng 1017 B.C.E. (2Cr 8:1, 4) Karaniwang ipinapalagay na ang Tadmor ay ang lunsod na kilalá ng mga Griego at ng mga Romano bilang Palmyra. Ang mga guho nito ay nasa isang oasis sa hilagaang gilid ng Disyerto ng Sirya na mga 210 km (130 mi) sa HS ng Damasco. Isang kalapit na nayon ang tinatawag pa ring Tudmur ng mga Arabe. Kung ang Tadmor ay ang Palmyra nga, maaaring ang Tadmor ay nagsilbing isang garisong lunsod para depensahan ang malayong hilagaang hangganan ng kaharian ni Solomon, at gayundin bilang isang mahalagang hintuan ng mga pulutong na naglalakbay.—Tingnan ang TAMAR Blg. 4.

TADYANG. Ang katawan ng tao ay may 24 na mahahaba, makikitid, at nakakurbang mga buto na kumukulong sa dakong loob ng dibdib. Palibhasa'y nakaayos sa 12 pares, ito ay isang kayarian na nagsasanggalang sa puso at mga baga. Sa utak ng mga buto ng tadyang nanggagaling ang dugo.

Nang lalangin ang babae, hindi ito ginawa ng Diyos bilang hiwalay at naiiba sa lalaki sa pamamagitan ng pag-aanyo rito mula sa alabok ng lupa, gaya ng ginawa niya nang lalangin si Adan. Kumuha siya ng isang tadyang mula sa tagiliran ni Adan, at mula roon ay gumawa Siya para kay Adan ng isang sakdal na katumbas nito, ang babaing si Eva. (Gen 2:21, 22) Gayunpaman, si Adan ay nanatiling isang sakdal na tao, anupat mula noon ay naging kaisa ng kaniyang asawa na 'buto ng kaniyang buto at laman ng kaniyang laman.' (Gen 2:23; Deu 32:4) Karagdagan pa, hindi ito nakagambala sa mga selula ni Adan sa pag-aanak at hindi naapektuhan ang kayarian ng mga tadyang ng kaniyang mga anak, na mga lalaki at mga babae. Ang taong lalaki at babae ay kapuwa may 24 na tadyang.

Kapansin-pansin na ang isang tadyang na inalis ay muling tumutubo, anupat kusa itong napapalitan, hangga't naroroon pa ang *periosteum* (ang lamad ng himaymay na pandugtong na bumabalot sa buto). Hindi binabanggit kung sinunod ng Diyos na Jehova ang pamamaraang ito o hindi; gayunman, bilang Maylalang ng tao, tiyak na alam ng Diyos ang kakaibang katangiang ito ng mga buto ng tadyang.

Ang salitang "tadyang" ay muling matatagpuan sa Bibliya sa ulat ni Daniel hinggil sa isang pangitain na ibinigay sa kaniya ng Diyos noong panahon ng paghahari ni Haring Belsasar ng Babilonya. Lumitaw ang unang hayop na kumakatawan sa linya ng dinastiya ng mga tagapamahala sa Babilonya, at sinundan ito ng isang hayop na tulad ng oso, na lumarawan sa kasunod na "hari," o linya ng mga tagapamahala sa daigdig, samakatuwid nga, yaong mga mula sa Medo-Persia. Ang tulad-osong hayop na ito ay may tatlong tadyang sa bibig nito. Maaaring ipinahihiwatig ng mga tadyang na ito na itinulak ng "hari" na isinasagisag ng oso ang kaniyang

pagsalakay sa tatlong direksiyon, gaya ng ginawa ng Medo-Persia. Yamang ang numerong tatlo ay ginagamit sa Kasulatan upang sumagisag sa tindi o pagdiriin, maaaring idiniriin din ng tatlong tadyang ang kasakiman ng makasagisag na osong ito sa pananakop ng mga teritoryo.—Dan 7:5, 17; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

TAFAT. Isang anak ni Haring Solomon at asawa ng isa sa kaniyang 12 kinatawan.—1Ha 4:7, 11.

TAGA-DAMASCO, MGA [Ng (Mula sa) Damasco]. Ang mga nakatira sa Damasco. (2Co 11:32) Ginamit ni Pablo ang terminong ito noong isalaysay niya na muntik na siyang madakip sa lunsod na iyon mga 20 taon na ang nakararaan, gaya ng inilalahad sa Gawa 9:23-25.

TAGA-IBANG BAYAN. Tingnan ang NANINIRAHANG DAYUHAN.

TAGAKITA. Taong binigyan ng Diyos ng kakayahang umunawa ng Kaniyang kalooban, isa na nagtataglay ng gayong kaunawaan. Isa na ang mga mata ay inalisan ng lambong, wika nga, upang makita o maunawaan ang mga bagay na nakakubli sa mga tao sa pangkalahatan. Ang salitang Hebreo na *ro·'eh',* na isinaling "tagakita," ay hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "makita," sa literal man o sa makasagisag na paraan. Noon, ang tagakita ay isang taong sinasangguni ng iba upang hingan ng matalinong payo hinggil sa mga suliraning napapaharap sa kanila. (1Sa 9:5-10) Tinukoy ng Bibliya sina Samuel (1Sa 9:9, 11, 18, 19; 1Cr 9:22; 29:29), Zadok (2Sa 15:27), at Hanani (2Cr 16:7, 10) bilang mga tagakita.

Sa Kasulatan, ang mga katawagang "tagakita," "propeta," at "tagapangitain" ay may magkakahawig na kahulugan. Ngunit kung tungkol sa pagkakaiba ng mga terminong ito sa isa't isa, ang "tagakita" ay maaaring nauugnay sa pagkaunawa, ang "tagapangitain" ay may kinalaman sa paraan kung paano ipinaalam ang kalooban ng Diyos, at ang "propeta" naman ay sa pagsasalita o paghahayag ng kalooban ng Diyos. Sina Samuel, Natan, at Gad ay pawang tinatawag na mga propeta (1Sa 3:20; 2Sa 7:2; 24:11), ngunit ipinakikita ng 1 Cronica 29:29 na may pagkakaiba-iba ang tatlong termino nang sabihin nitong, "sa mga salita ni Samuel na tagakita at sa mga salita ni Natan na propeta at sa mga salita ni Gad na tagapangitain."

Sinasabi ng 1 Samuel 9:9: "Ang propeta ngayon ay tinatawag na tagakita noong mga panahong nagdaan." Marahil, nang papatapos na ang mga araw ng mga Hukom at noong panahon ng mga hari sa Israel (na nagsimula sa mga araw ni Samuel), naging mas prominente ang mga propeta bilang mga tagapaghayag ng kalooban ng Diyos sa madla. Si Samuel ay karaniwan nang itinuturing na una sa hanay ng mga indibiduwal na tinatawag na "mga propeta."—Gaw 3:24; 13:20; tingnan ang PROPETA.

TAGAKOPYA. Kung Bibliya ang pag-uusapan, ang terminong "tagakopya" ay kumakapit sa isang tagatala, o sa isang tao na gumagawa ng mga kopya ng nakasulat na materyal, lalo na ng Kasulatan. Ang salitang Hebreo na isinasalin bilang "tagakopya" ay *so·pher',* na may kaugnayan sa pagbibilang at pagrerekord. Mayroon itong iba't ibang kahulugan. Maaari itong tumukoy sa isang eskriba (Huk 5:14) o sa isang kalihim. (Jer 36:32; Eze 9:2, 3) Ang eskriba ay alinman sa isang pangmadlang tagasulat na nagtatala ng mga komposisyong idinidikta ng iba't ibang tao, isang kalihim, isang tagakopya, o isang guro ng Kautusan. Gayunman, ang terminong "tagakopya" ay pantanging angkop kapag ikinakapit sa mga indibiduwal na kumokopya ng Kautusan at ng iba pang mga bahagi ng Banal na Kasulatan. Partikular nang kilala bilang mga tagakopya si Sapan, ang isang tinatawag na Zadok, at ang saserdoteng si Ezra.—Jer 36:10; Ne 13:13; 12:26, 36.

Ang saserdoteng si Ezra, na bumalik mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama ng mga Judiong nalabi noong ikapitong taon ng Persianong si Haring Artajerjes (468 B.C.E.), ay ipinakikilala bilang "isang dalubhasang tagakopya ng kautusan ni Moises" at bilang "isang tagakopya ng mga salita ng mga utos ni Jehova at ng kaniyang mga tuntunin sa Israel." (Ezr 7:6, 7, 11) Noong kaniyang panahon, unang naging prominente ang mga eskribang Judio bilang isang grupo ng mga tagakopya ng Kasulatan. Libu-libong Judio ang nanatili sa Babilonya, at ang iba naman ay nangalat dahil sa pandarayuhan at pagnenegosyo. Samantala, nagsulputan sa iba't ibang lugar ang lokal na mga bulwagang tipunan na nakilala bilang mga sinagoga, at para sa mga ito, ang mga tagakopya ay kinailangang gumawa ng sulat-kamay na mga kopya ng mga manuskrito ng Bibliya. Naging napakaingat nila sa paggawa ng mga ito.—Tingnan ang ESKRIBA.

Si Ezra, ang dalubhasang saserdoteng tagakopya, ang bumasa ng "aklat ng kautusan ni Moises" sa isang nagkakatipong kongregasyon sa isinauling Jerusalem. Nang pagkakataong iyon, ang mahusay na pagpapaliwanag at pagtuturo ni Ezra at ng kaniyang mga katulong ay naging sanhi ng "malaking kasayahan" at mayayamang pagpapala para sa nagkakatipong bayan.—Ne 8.

Palibhasa'y 'napukaw ang puso dahil sa isang mabuting bagay' may kinalaman sa Mesiyanikong Hari ng Diyos, sinabi ng salmista: "Ang aking dila nawa ay maging panulat ng isang dalubhasang tagako-

pya." (Aw 45:1-5) Nais niya na sana ang kaniyang dila ay maging mahusay sa pagsasalita, anupat kabagay ng matayog na tema ng kaniyang komposisyon, na kinasihan ng Diyos. Sa gayon, hinangad ng salmista na ang kaniyang dila ay magamit niya nang may kahusayan, tulad ng isang panulat sa kamay ng isang sinanay at dalubhasang tagakopya, isa na may kakayahan.

TAGAPAG-ALAGA. Tingnan ang YAYA, TAGAPAG-ALAGA.

TAGAPAGBALITA [sa Ingles, *herald*]. Isang opisyal ng korte na ginagamit upang ihayag sa madla ang mga utos at mga batas ng hari. Ang salitang ito ay lumilitaw sa Daniel 3:4, kung saan binabanggit na isang tagapagbalita ang naghayag ng batas ni Nabucodonosor na sambahin ng mga tao ang imaheng ginawa niya. (Tingnan ang tlb sa *Rbi8*.) Noong si Daniel ang magiging ikatlong tagapamahala sa kaharian ng Babilonya alinsunod sa utos ni Haring Belsasar, "inihayag," o ibinalita, ang bagay na ito. (Dan 5:29, tlb sa *Rbi8*) Sa sinaunang mga palarong Griego, ipinatatalastas ng isang tagapagbalita ang pangalan at bansa ng bawat kalahok at ang pangalan, bansa, at ama ng isang nagtagumpay.

Ang pandiwang Griego na isinaling "mangaral" ay *ke·rysʹso.* Ang pandiwang Griegong ito, na lumilitaw nang maraming ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ay maaari ring isalin bilang "magbalita." Ipinahihiwatig ng paggamit sa salitang ito sa Mateo 24:14 at Marcos 13:10 na ang mga tagapaghayag ng mabuting balita ng Kaharian ng Diyos ay magsisilbing mga tagapagbalita.—Tingnan ang mga tlb sa *Rbi8;* ihambing ang Mar 1:45; Apo 5:2.

Sa pangkalahatan, ang *ke·rysʹso* ay nangangahulugang "maghayag" (ng mabuti o masamang balita), na naiiba sa *eu·ag·ge·liʹzo·mai,* "magpahayag ng mabuting balita." Si Noe ay isang mangangaral (o tagapagbalita, *keʹryx*) sa sanlibutan bago ang baha, anupat nagbabala siya sa kanila. (2Pe 2:5) Si Kristo naman ay nangaral (tulad ng isang tagapagbalita) sa mga espiritung nasa bilangguan, ngunit hindi ng mabuting balita.—1Pe 3:18, 19.

TAGAPAGBANTAY. Tingnan ang CARIANO, TAGAPAGBANTAY NA; gayundin ang BANTAY.

TAGAPAGBIGAY-BATAS. Tingnan ang TAGAPAGBIGAY-KAUTUSAN.

TAGAPAGBIGAY-KAHULUGAN. Tingnan ang PAKAHULUGAN, PAGPAPAKAHULUGAN.

TAGAPAGBIGAY-KAUTUSAN. Isa na gumagawa ng mga kautusan; isang mambabatas. Itinatampok ng Bibliya si Jehova bilang ang pangunahing Tagapagbigay-Kautusan ng sansinukob.

Si Jehova Bilang ang Tagapagbigay-Kautusan. Ang totoo, si Jehova ang kaisa-isang tunay na Tagapagbigay-Kautusan sa sansinukob. Sa kaniya nagmula ang mga pisikal na batas na umuugit sa mga nilalang na walang buhay (Job 38:4-38; Aw 104:5-19), at sa buhay-hayop. (Job 39:1-30) Ang tao rin, palibhasa'y nilalang ni Jehova, ay sakop ng mga pisikal na batas ni Jehova, at yamang ang tao ay isang nilalang na may moralidad at talino, anupat may kakayahang mangatuwiran at maaaring magkaroon ng espirituwalidad, sakop din siya ng mga batas ng Diyos hinggil sa moral. (Ro 12:1; 1Co 2:14-16) Bukod pa rito, inuugitan din ng batas ni Jehova ang mga espiritung nilalang, ang mga anghel.—Aw 103:20; 2Pe 2:4, 11.

Hindi maaaring labagin ang mga pisikal na batas ni Jehova. (Jer 33:20, 21) Sa kilala at nakikitang sansinukob, ang kaniyang mga batas ay lubhang matatag at maaasahan anupat, sa mga larangan na doo'y may kaalaman sa mga batas na ito ang mga siyentipiko, nagagawa nilang kalkulahin nang may katumpakan ang mga galaw ng buwan, mga planeta, at ng iba pang mga bagay sa kalangitan. Kung sasalungatin ng isang tao ang mga pisikal na batas, agad siyang daranas ng masasaklap na resulta ng gayong pagkilos. Sa katulad na paraan, ang mga batas ng Diyos hinggil sa moral ay di-mababago at hindi maaaring lusutan o labagin nang ligtas sa anumang parusa. Ang mga ito ay tiyak na ipatutupad gaya ng Kaniyang mga batas sa kalikasan, bagaman maaaring hindi agad-agad na inilalapat ang kaparusahan. "Ang Diyos ay hindi isa na malilibak. Sapagkat anuman ang inihahasik ng isang tao, ito rin ang kaniyang aanihin."—Gal 6:7; 1Ti 5:24.

Bago ibinigay ni Jehova ang kaniyang kautusan sa Israel, paano nalalaman ng mga tao kung ano ang kalooban ng Diyos para sa kanila?

Bagaman lumago ang kasamaan sa gitna ng karamihan ng mga inapo ni Adan mula noong maghimagsik siya hanggang noong Baha, mayroon namang ilang taong tapat na "patuloy na lumakad na kasama ng tunay na Diyos." (Gen 5:22-24; 6:9; Heb 11:4-7) Ang tanging espesipikong mga utos na nakatalang ibinigay ng Diyos sa gayong mga tao ay ang mga tagubilin kay Noe may kaugnayan sa arka. Sinunod ni Noe nang walang pasubali ang mga ito. (Gen 6:13-22) Gayunpaman, noon ay may mga simulain at mga saligan upang pumatnubay sa tapat na mga tao sa kanilang 'paglakad na kasama ng tunay na Diyos.'

Alam nila ang saganang pagkabukas-palad ng Diyos nang paglaanan niya ang tao sa Eden; nakita

nila ang katibayan ng kawalang-pag-iimbot at maibiging pagmamalasakit ng Diyos. Alam nila na sa pasimula pa lamang ay umiiral na ang simulain ng pagkaulo, anupat ang Diyos ang ulo ng lalaki at ang lalaki naman ang ulo ng babae. Alam nila na may gawaing iniatas ang Diyos sa tao at na ikinababahala Niya ang wastong pangangalaga sa mga bagay na ibinigay Niya sa tao upang gamitin nila at magdulot sa kanila ng kasiyahan. Alam nila na ang seksuwal na pagtatalik ay dapat na sa pagitan lamang ng lalaki at babae at na dapat itong gawin sa loob lamang ng kaugnayang pangmag-asawa, at na kanilang 'iiwan ang ama at ang ina' upang bumuo ng isang namamalaging pagsasama sa halip na pansamantala lamang (gaya sa kaso ng pakikiapid). Mula sa utos ng Diyos may kinalaman sa paggamit sa mga punungkahoy sa hardin ng Eden at partikular na sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama, mauunawaan nila ang simulain ng karapatan sa pagmamay-ari at ang paggalang dito. Batid nila ang masasamang resulta ng unang kasinungalingan. Alam nila na sinang-ayunan ng Diyos ang paraan ng pagsamba ni Abel, na hindi sinang-ayunan ng Diyos ang inggit at poot ni Cain sa kaniyang kapatid, at na pinarusahan ng Diyos si Cain dahil sa pagpaslang niya kay Abel.—Gen 1:26–4:16.

Dahil dito, kahit walang karagdagang espesipikong mga kapahayagan, utos, o batas mula sa Diyos, mapagbabatayan nila ang mga simulain at mga saligang ito upang pumatnubay sa kanila sa naiiba ngunit kahawig na mga situwasyon na maaaring bumangon. Maraming siglo pagkaraan nito, ganito minalas ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang mga pangyayari bago ang Baha. (Mat 19:3-9; Ju 8:43-47; 1Ti 2:11-14; 1Ju 3:11, 12) Ang kautusan ay nangangahulugang isang *tuntunin ng pagkilos.* Sa pamamagitan ng mga salita at mga pagkilos ng Diyos, maaari nilang malaman noon ang ilang bagay tungkol sa kaniyang daan, sa kaniyang mga pamantayan, at ito ang tuntunin ng pagkilos, o kautusan, na dapat nilang sundin. Sa paggawa nito, sila ay 'patuloy na makalalakad na kasama ng tunay na Diyos.' Ang mga hindi gumagawa nito ay nagkakasala, anupat 'sumasala sa marka,' kahit walang kodigo ng kautusan na hahatol sa kanila.

Pagkatapos ng Baha, nagbigay ang Diyos kay Noe ng isang kautusan na dapat tuparin ng buong sangkatauhan, anupat ipinahintulot nito ang pagkain ng karne ngunit ipinagbawal ang pagkain ng dugo, at binigkas Niya ang simulain ng kaparusahang kamatayan para sa pagpaslang. (Gen 9:1-6) Di-katagalan pagkaraan ng Baha, ang mga lalaking gaya nina Abraham, Isaac, Jacob, at Jose ay nagpakita ng tunay na pagkabahala sa daan ng Diyos, sa kaniyang tuntunin ng pagkilos. (Gen 18:17-19; 39:7-9; Exo 3:6) Bagaman nagbigay ang Diyos ng espesipikong mga utos sa mga taong tapat (Gen 26:5), gaya ng batas sa pagtutuli, walang ulat na nagbigay siya sa kanila ng isang detalyadong kodigo ng kautusan na dapat nilang tuparin. (Ihambing ang Deu 5:1-3.) Gayunpaman, naging patnubay nila noon hindi lamang ang mga simulain at mga panuntunan noong panahon bago ang Baha kundi gayundin ang karagdagang mga simulain at mga panuntunan na maaaring hanguin mula sa kaniyang mga pananalita at mga pakikitungo sa sangkatauhan noong panahon pagkaraan ng Baha.

Kaya bagaman hindi nagbigay ang Diyos ng isang detalyadong kodigo ng kautusan, gaya ng ibinigay niya nang dakong huli sa mga Israelita, sa paanuman ay maaaring matiyak noon ng mga tao kung ano ang tama at maling paggawi. Halimbawa, hindi pa espesipikong hinahatulan noon ang idolatriya sa pamamagitan ng isang ipinahayag na kautusan. Gayunpaman, gaya ng ipinakikita ng apostol na si Pablo, hindi maipagdadahilan ang gayong gawain yamang ang "di-nakikitang mga katangian [ng Diyos] ay malinaw na nakikita mula pa sa pagkalalang ng sanlibutan, sapagkat napag-uunawa ang mga ito sa pamamagitan ng mga bagay na ginawa, maging ang kaniyang walang-hanggang kapangyarihan at pagka-Diyos." Ang pagpapakundangan at pag-uukol ng "sagradong paglilingkod sa nilalang sa halip na sa Isa na lumalang" ay salungat sa matinong pangangatuwiran. Ang mga sumusunod sa gayong landasin ng kawalang-isip ay maaaring lumihis sa kalaunan patungo sa iba pang likong gawain, gaya ng homoseksuwalidad, anupat pinapalitan ang "likas na gamit ng kanilang sarili tungo sa isa na salungat sa kalikasan." Muli, bagaman walang ibinigay na espesipikong kautusan, maliwanag na ang gayong gawain ay salungat sa daan ng Diyos na Maylalang, gaya ng ipinakikita ng mismong kayarian ng lalaki at babae. Yamang ang tao ay orihinal na ginawa ayon sa larawan ng Diyos, mayroon siyang sapat na talino upang maunawaan ang mga bagay na ito. Kaya naman mananagot siya sa harap ng Diyos kung sasalungat siya sa daan ng Diyos; nagkakasala siya, anupat 'sumasala sa marka,' kahit walang espesipiko at ipinahayag na kautusan na hahatol sa kaniya ng pagkakasala.—Ro 1:18-27; ihambing ang Ro 5:13.

Ang tipang Kautusan. Bago pa man ang Pagalis mula sa Ehipto, si Jehova na ang naging Tagapagbigay-Batas ng kaniyang bayang Israel. (Exo 12:1, 14-20; 13:10) Ngunit ang isang namumukodtanging halimbawa ng pagganap niya bilang Tagapagbigay-Kautusan ng isang bansa ay ang pagtatatag niya ng tipang Kautusan. Sa kauna-unahang pagkakataon, nagkaroon ng isang kalipunan ng mga kautusan sa anyong kodigo na umuugit sa bawat aspekto ng buhay. Dahil sa tipang ito na nagbukod sa

Israel bilang isang bayan, isang bansa na pantanging pag-aari Niya, namukod-tangi ang Israel sa lahat ng iba pang mga bansa.—Exo 31:16, 17; Deu 4:8; Aw 78:5; 147:19, 20.

Sa isang makahulang mensahe na patiunang naghahayag ng pagliligtas ni Jehova, sinabi ng propetang si Isaias: "Si Jehova ang ating Hukom, si Jehova ang ating Tagapagbigay-batas ["tagapaglagda ng kautusan," *AS;* "tagapagbigay-kautusan," *Dy, Le, Yg*], si Jehova ang ating Hari; siya ang magliligtas sa atin." (Isa 33:22) Samakatuwid, sa Israel, si Jehova ang may-hawak ng kapangyarihang panghukuman, pambatasan, at tagapagpaganap; sama-sama sa kaniya ang tatlong sangay ng pamahalaan. Sa gayon, binigyang-katiyakan ng hula ni Isaias na ang bansa ay lubusang ipagtatanggol at papatnubayan, sapagkat itinampok nito na si Jehova ang Soberanong Tagapamahala sa ganap na diwa.

Nang ilarawan ni Isaias si Jehova bilang ang Tagapagbigay-Batas, o Tagapagbigay-Kautusan, ng Israel, ginamit niya ang isang anyo ng terminong Hebreo na *cha·qaq′,* na literal na nangangahulugang "iukit" o "itala." Sa pagtalakay sa salitang iyon, ipinaliwanag ng Hebreong leksikon ni W. Gesenius: "Yamang ang pagsulat ng mga utos at mga batas sa pampublikong mga tapyas at mga bantayog ay tungkulin ng tagapagbigay-kautusan, ipinahihiwatig din nito na may kapangyarihan siyang magpalabas ng mga utos." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 366) Isinalin ng mga tagapagsalin ng Bibliya ang salitang iyon bilang "tagapagbigay-kautusan," "tagapamahala," at "kumandante." (Gen 49:10; Deu 33:21; Huk 5:14; Aw 60:7; 108:8; ihambing ang *AT, KJ, NW, RS, Yg.*) Samakatuwid, ang salin na "Tagapagbigay-batas" ay kaayon ng isang diwa ng salitang Hebreong iyon, at naglalaan ito ng angkop na pagkakaiba at pagiging ganap sa Isaias 33:22, kung saan ang salitang iyon ay kasama ng mga salitang "Hukom" at "Hari" sa iisang pangungusap.

Hindi nagbigay ang Diyos ng gayon kadetalyadong kautusan sa alinpamang bansa o bayan. Gayunpaman, orihinal na nilalang ng Diyos ang tao ayon sa katuwiran at sinangkapan Niya ito ng budhi. Sa kabila ng likas na di-kasakdalan ng taong nagkakasala at ng pagiging nakahilig niya na magkasala, may katibayan pa rin na ginawa siya ayon sa larawan at wangis ng kaniyang Maylalang at na mayroon siyang budhi. Kaya naman maging ang mga bansang di-Israelita ay bumuo ng ilang tuntunin ng pagkilos at hudisyal na batas na sa paanuman ay nagpapabanaag ng matuwid na mga simulain ng Diyos.

Inilarawan ito ng apostol na si Pablo nang sabihin niya: "Bilang halimbawa, ang lahat ng mga nagkasala nang walang kautusan [samakatuwid nga, ang kautusang ibinigay ng Diyos sa kaniyang bayan] ay malilipol din nang walang kautusan; ngunit ang lahat ng mga nagkasala sa ilalim ng kautusan ay hahatulan sa pamamagitan ng kautusan. Sapagkat hindi ang mga tagapakinig sa kautusan ang siyang matuwid sa harap ng Diyos, kundi ang mga tagatupad ng kautusan ang ipahahayag na matuwid. Sapagkat kailanma't ang mga tao ng mga bansa na walang kautusan ay likas na gumagawa ng mga bagay na nasa kautusan, ang mga taong ito, bagaman walang kautusan, ay kautusan sa kanilang sarili. Sila mismo ang nagpapakita na ang diwa ng kautusan ay nakasulat sa kanilang mga puso, samantalang ang kanilang budhi ay nagpapatotoong kasama nila at, sa pagitan ng kanilang sariling mga kaisipan, sila ay inaakusahan o ipinagdadahilan pa nga." (Ro 2:12-15) Sa gayon, ang mga bansang iyon, bagaman hindi dinala sa isang legal na kaugnayan sa Diyos, ay hindi maituturing na walang kasalanan kundi 'sumala sa marka' ng sakdal na mga pamantayan ni Jehova.—Ihambing ang Ro 3:9.

Sa pamamagitan ng pagbibigay ng tipang Kautusan sa Israel, nilinaw ng Diyos na ang lahat ng mga tao ay nagkakasala, hindi lamang ang idolatrosong mga pagano kundi pati ang mga Israelita. Mariin nitong ipinadama sa mga Israelita na sa maraming paraan ay hindi nila naaabot ang sakdal na mga pamantayan. Ito ay "upang ang bawat bibig ay matikom at ang buong sanlibutan ay managot sa Diyos ukol sa kaparusahan . . . sapagkat ang tumpak na kaalaman tungkol sa kasalanan ay sa pamamagitan ng kautusan." (Ro 3:19, 20) Bagaman ang isang Israelita ay malaya mula sa idolatriya, umiiwas sa dugo, at hindi nagkakasala ng pagpaslang, ipinahahayag pa rin siya ng tipang Kautusan bilang nagkasala. Ito ay dahil espesipikong tinukoy ng tipang Kautusan ang maraming pagkilos, at pati mga saloobin, bilang makasalanan. Kaya naman, si Pablo, na sa wari'y minamalas ang kaniyang sarili na buháy na sa mga balakang ng kaniyang mga ninuno bago ibinigay ang Kautusan, ay nagsabi: "Ang totoo ay hindi ko sana nakilala ang kasalanan kung hindi dahil sa Kautusan; at, halimbawa, hindi ko sana nakilala ang kaimbutan kung hindi sinabi ng Kautusan: 'Huwag kang mag-iimbot.' . . . Sa katunayan, ako ay dating buháy nang hiwalay sa kautusan; ngunit nang dumating ang utos, ang kasalanan ay muling nabuhay, ngunit ako ay namatay."—Ro 7:7-9.

Iba Pang mga Tagapagbigay-Kautusan. Nang dumating sa lupa ang Anak ng Diyos, kinilala niya si Jehova bilang ang kaniyang Tagapagbigay-Kautusan at Diyos. Bilang isang Judio, si Jesus mismo ay ipinanganak sa ilalim ng tipang Kautusan at may obligasyong tuparin ito nang lubusan. (Gal 4:4, 5) Pagkatapos, siya naman ang nagbigay ng mga kautusan sa

kaniyang mga tagasunod, kapuwa kapag nagsasalita siya sa kanila at sa pamamagitan ng banal na espiritu na gumana sa kaniyang mga tagasunod na sumulat ng Kristiyanong Kasulatan. Sa kabuuan, ang mga kautusang ito ay tinatawag na "ang kautusan ng Kristo." (Gal 6:2; Ju 15:10-15; 1Co 9:21) Inuugitan ng kautusang ito ang "Israel ng Diyos," ang kaniyang espirituwal na "bansa." (Gal 6:16; 1Pe 2:9) Gayunman, hindi kay Kristo nagmula ang mga kautusang ito kundi tinanggap niya ang mga ito mula sa dakilang Tagapagbigay-Kautusan, si Jehova.—Ju 14:10.

Si Moises. Bagaman paulit-ulit na binabanggit ng Bibliya ang "kautusan ni Moises" (Jos 8:31, 32; 1Ha 2:3; 2Cr 23:18; 30:16), kinikilala rin nito na si Jehova ang aktuwal na Tagapagbigay-Kautusan at na ginamit lamang Niya si Moises bilang kasangkapan at kinatawan sa pagbibigay ng Kautusan sa Israel. (2Cr 34:14) Maging ang mga anghel ay nakibahagi upang katawanin ang Diyos sa bagay na ito, sapagkat ang Kautusan ay "inihatid ng mga anghel sa pamamagitan ng kamay ng isang tagapamagitan." Gayunpaman, yamang si Moises ang inatasan ni Jehova bilang tagapamagitan ng tipan sa pagitan ng Diyos at ng Israel, tinutukoy siya na para bang siya ang tagapagbigay-kautusan.—Gal 3:19; Heb 2:2.

Mga tagapamahalang tao bilang mga tagapagbigay-kautusan. Hindi ang Diyos ang nagtatag ng mga pamahalaan ng tao sa sanlibutan ni siya man ang nagbigay ng kanilang awtoridad, ngunit pinahintulutan niya silang umiral at kaniyang inaalis sila at pinahihintulutang lumitaw ang iba namang mga pamahalaan kung angkop sa kaniyang layunin. (Deu 32:8; Dan 4:35; 5:26-31; Gaw 17:26; Ro 13:1) Ang ilan sa mga tagapamahalang ito ay naging mga tagapagbigay-kautusan sa kanilang bansa, estado, o komunidad. Ngunit ang kanilang mga kautusan at mga batas ay wasto lamang kung nakasalig sa at kasuwato ng kautusan ng Dakilang Tagapagbigay-Kautusan, ang Diyos na Jehova. Sinabi ng bantog na huristang taga-Britanya na si Sir William Blackstone may kinalaman sa batas ng Diyos na umuugit sa mga bagay sa kalikasan: "May bisa ito sa buong globo, sa lahat ng mga bansa, at sa lahat ng panahon: walang batas ng tao ang makabuluhan, kung salungat dito; at hinalaw naman niyaong mga [batas na] makabuluhan ang buong puwersa ng mga ito, at ang buong awtoridad ng mga ito, di-tuwiran o tuwiran, mula sa orihinal na ito." Gayundin, "Sa dalawang pundasyong ito, ang batas ng kalikasan at ang batas ng pagsisiwalat [masusumpungan lamang sa Banal na Kasulatan], ay nakasalalay ang lahat ng batas ng tao, samakatuwid nga, hindi dapat pahintulutang salungatin ng mga batas ng tao ang mga ito."—*Chadman's Cyclopedia of Law,* 1912, Tomo I, p. 89, 91; ihambing ang Mat 22:21; Gaw 5:29.

Sa kongregasyong Kristiyano. Sumulat ang kapatid sa ina ni Jesus na si Santiago sa ilang Kristiyano na nagiging mapagmapuri, mapaghambog, at mapamintas sa kanilang mga kapatid na Kristiyano, anupat sinabi niya: "Tigilan ninyo ang pagsasalita nang laban sa isa't isa, mga kapatid. Siya na nagsasalita nang laban sa isang kapatid o humahatol sa kaniyang kapatid ay nagsasalita nang laban sa kautusan at humahatol sa kautusan. Ngayon kung hinahatulan mo ang kautusan, ikaw ay hindi isang tagatupad ng kautusan kundi isang hukom. May Isa na tagapagbigay-kautusan [sa Gr., *no·mo·the'tes*] at hukom, siya na may kakayahang magligtas at pumuksa. Ngunit ikaw, sino ka para humatol sa iyong kapuwa?" Pagkatapos ay tinukoy ni Santiago yaong mga nagyayabang tungkol sa kanilang mga gagawin sa hinaharap, na para bang hindi sila maaapektuhan ng anumang pangyayari, sa halip na magsabi, "Kung loloobin ni Jehova." (San 4:11-16) Binanggit ni Santiago ang "makaharing kautusan," "Iibigin mo ang iyong kapuwa gaya ng iyong sarili." (San 2:8) Dahil hindi nagpamalas ng pag-ibig sa kanilang kapuwa ang mga Kristiyanong ito, anupat nagsasalita pa laban sa kaniya, sa diwa ay tumatayo sila bilang mga hukom ng kautusan ng Diyos, bilang mga tagapagbigay-kautusan o mga mambabatas.

Sa kaniyang liham sa mga taga-Roma, nagbigay ang apostol na si Pablo ng kahawig na payo may kinalaman sa ilan na humahatol sa iba salig sa mga bagay na gaya ng kung ano ang kanilang kinakain at iniinom: "Sino ka upang humatol sa tagapaglingkod sa bahay ng iba? Sa kaniyang sariling panginoon ay tumatayo siya o nabubuwal. Tunay nga, siya ay patatayuin, sapagkat mapatatayo siya ni Jehova."—Ro 14:4.

Sa liwanag ng mga nabanggit, paano maaaring malasin ang mga tagubilin ni Pablo may kinalaman sa isang malubhang kaso ng pakikiapid sa kongregasyon sa Corinto? Sinabi niya: "Ako mismo, bagaman wala riyan sa katawan ngunit naririyan sa espiritu, ay talagang humatol na, na para bang naririyan ako, sa taong gumawa ng ganitong bagay . . . Hindi ba ninyo hinahatulan yaong mga nasa loob, samantalang ang Diyos ang humahatol sa mga nasa labas? 'Alisin ninyo ang taong balakyot mula sa gitna ninyo.'" Pagkatapos ay nagsalita siya tungkol sa paghatol sa mga bagay-bagay sa buhay na ito at tungkol sa mga 'inilagay nila bilang mga hukom' para sa kanilang sarili.—1Co 5:1-3, 12, 13; 6:3, 4; ihambing ang Ju 7:24.

Palibhasa'y pinagkalooban siya ng awtoridad bilang isang apostol ni Jesu-Kristo, naging pananagutan ni Pablo ang kalinisan at kapakanan ng

mga kongregasyon (2Co 1:1; 11:28); kaya sinulatan niya yaong mga inatasan ng lupong tagapamahala na humawak ng awtoridad sa kongregasyon. (Gaw 14:23; 16:4, 5; 1Ti 3:1-13; 5:22) Pananagutan nilang ingatan ang mabuting katayuan ng kongregasyon, ang kadalisayan nito sa paningin ng Diyos. Ang mga lalaking ito, sa pag-upo nila upang humatol sa nabanggit na kaso, na isang lantaran at tahasang paglabag sa kautusan ng Diyos, ay hindi tumatayo bilang mga hukom ng kautusan ng Diyos, ni gumagawa man sila ng mga kautusan ayon sa kanilang kalooban. Hindi nila lalampasan ang mga hangganan ng bigay-Diyos na kautusan. Kikilos sila ayon sa kautusang ibinigay ng dakilang Tagapagbigay-Batas, anupat tutuligsain ang pakikiapid bilang marumi. Ang mga nagsasagawa ng gayong karumihan ay hindi makapapasok sa Kaharian ng Diyos, ayon sa kautusan ng Diyos. (1Co 6:9, 10) Hindi sila karapat-dapat na manatiling kaugnay ng kongregasyon ni Kristo. Magkagayunman, ang mga lalaking may pananagutan sa kalinisan ng kongregasyon, itiniwalag man nila ang mga taong marurumi, ay hindi naglalapat ng parusa na mismong ang Diyos na Tagapagbigay-Kautusan ang maglalapat doon sa mga ayaw magsisi at nagpapatuloy sa pagsunod sa gayong landasin, samakatuwid nga, ang parusang kamatayan.—Ro 1:24-27, 32.

Itinatawag-pansin din ni Pablo sa mga Kristiyano na "ang mga banal ang hahatol sa sanlibutan" at na "hahatol tayo sa mga anghel." Dito ay nagsasalita siya, hindi tungkol sa kasalukuyang panahon, kundi tungkol sa hinaharap, kapag yaong mga naghahari sa Kaharian kasama ni Kristo ay maglilingkod bilang makalangit na mga hukom, anupat magpapatupad ng kautusan ng Diyos at maglalapat ng kahatulan sa mga balakyot.—1Co 6:1-3; Apo 20:6; ihambing ang 1Co 4:8.

Ang pagpapala ni Moises kay Gad. Nang pagpalain ni Moises ang mga tribo ng Israel noong malapit na siyang mamatay, "tungkol kay Gad ay sinabi niya: 'Pinagpala ang nagpapalawak ng mga hangganan ni Gad. . . . At kukunin niya [ni Gad] ang unang bahagi para sa kaniyang sarili, sapagkat doon nakalaan ang takdang bahagi ng isang tagapagbigay-batas.'" (Deu 33:20, 21) Ang paggamit na ito sa terminong "tagapagbigay-batas" ay maaaring may ganitong kahulugan: Karamihan sa mga tribo ay inatasan ng mana sa pamamagitan ng palabunutan, sa ilalim ng pangangasiwa ni Josue at ni Eleazar na mataas na saserdote. Ngunit, di-kalaunan pagkatapos ng pagkatalo ng mga Midianita, hiniling ng tribo ni Gad, kasama ng Ruben, ang lupain sa S ng Ilog Jordan. Yamang nagkaroon ng maraming alagang hayop ang mga tribong ito, angkop na angkop sa kanila ang lupaing iyon. Malugod na pinakinggan ni Moises ang kanilang kahilingan at ipinagkaloob niya sa kanila ang bahaging ito ng lupain. (Bil 32:1-5, 20-22, 28) Sa gayon, ang kanilang bahagi ay "takdang bahagi ng isang tagapagbigay-batas," si Moises, na tagapagbigay-kautusan sa Israel.

TAGAPAGBILANGGO. Ang tagapag-ingat sa mga taong inakusahan ng paglabag sa batas; isang tagapagbantay ng bilangguan. Sa Kasulatan, dalawang salitang Griego ang isinasalin bilang tagapagbilanggo: ang *ba·sa·ni·stes′,* nangangahulugang "tagapagpahirap," at ang *de·smo·phy′lax,* tambalan ng *de·smos′* (panali, pangaw) at *phy′lax* (bantay).

Kadalasan, ang mga bilanggo ay may-kalupitang pinahihirapan ng mga tagapagbilanggo, kaya naman tinawag silang *ba·sa·ni·stes′.* Halimbawa, kung minsan ay itinatapon sa bilangguan ang mga may utang dahil sa hindi nila pagbabayad. Doon ay maaari silang hagupitin at pahirapan ng tagapagbilanggo, at hindi sila palalayain, gaya ng sinabi ni Jesus, hanggang sa "mabayaran [nila] ang huling barya na napakaliit ang halaga." (Mat 5:25, 26) Ito rin ang punto ng ilustrasyon ni Jesus tungkol sa walang-awang alipin. Nang malaman ng panginoon ang ginawa ng alipin niyang walang utang na loob, kaniyang 'dinala siya sa mga tagapagbilanggo [*ba·sa·ni·stais′*], hanggang sa mabayaran niyang lahat ang pagkakautang.'—Mat 18:34, 35; ihambing ang Apo 14:11, kung saan ang salitang "pahirap" ay isinalin mula sa *ba·sa·ni·smou′.*

Ayon sa kaugaliang Romano, kapag nakatakas ang mga bilanggo, ang mga tagapagbilanggo ang tatanggap ng parusang dapat ipataw sa mga takas. Kaya naman nang palayain ng isang anghel si Pedro mula sa bilangguan, mababasa natin na "siniyasat [ni Herodes] ang mga bantay at iniutos na dalhin sila upang maparusahan."—Gaw 12:19.

Sa Filipos, kinaladkad sina Pablo at Silas sa harap ng mga mahistrado sibil, na nag-utos naman na hampasin sila ng mga pamalo, at "pagkatapos nila silang hampasin nang maraming ulit, itinapon nila sila sa bilangguan, na iniuutos sa tagapagbilanggo [*de·smo·phy′la·ki*] na bantayan silang mabuti. Dahil tumanggap siya ng gayong utos, itinapon niya sila sa loobang bilangguan at ipiniit sa mga pangawan ang kanilang mga paa." (Gaw 16:22-24) Pagkatapos, nang kalagitnaan ng gabi, nabuksan ang lahat ng mga pinto ng bilangguan dahil sa isang malakas na lindol. Kaya naman inakala ng tagapagbilanggo na nakatakas ang mga bilanggo, at nang mapagtanto niya ang matinding kaparusahang ilalapat sa kaniya dahil dito, magpapakamatay na sana siya noon nang sabihan siya ni Pablo na silang lahat ay naroroon. Ang mga pangyayaring ito, pati na ang mga tagubilin ni Pablo, ay naging dahilan upang manampalataya ang tagapagbilanggong ito, at siya at

ang kaniyang sambahayan ay naging bautisadong mga mananampalataya.—Gaw 16:25-36.

TAGAPAGDALA NG BALUTI. Isang tagapaglingkod sa militar na tagabuhat ng baluti at mga sandata ng isang hari o isang lider, nananatili sa tabi niya sa panahon ng panganib, at sumusunod sa anumang ipag-utos niya. Ang "tagapagdala ng baluti" ay isinalin mula sa pananalitang Hebreo na *no·se'' ke·lim',* literal na nangangahulugang "isa na nagdadala ng baluti o mga sandata." (1Sa 14:6; ihambing ang 1Sa 14:1.) Maaaring ang tagapagdala ng baluti ng isang prominenteng mandirigma ang utusang pumatay sa mga kalabang nasugatan ng mandirigmang iyon. (1Sa 14:13) Ang mga tagapaglingkod na ito ay pinipili mula sa magigiting na kawal, at maliwanag na ang ilan ay naging napakatapat sa kanilang mga kumandante.—1Sa 14:6, 7; 31:5.

Nang masugatan si Abimelec nang malubha, inutusan niya ang tagapaglingkod na nagdadala ng kaniyang mga sandata na patayin siya upang huwag sabihin, "Isang babae ang nakapatay sa kaniya." (Huk 9:52-54) Dating naglingkod si David bilang tagapagdala ng baluti ni Haring Saul. (1Sa 16:21) Ang isa pang naging tagapagdala ng baluti ni Saul ay tumangging pumatay sa naghihingalong tagapamahalang iyon at nagpatiwakal kasunod ni Saul. (1Sa 31:3-6) Nagkaroon din ng mga tagapagdala ng baluti sina Jonatan at Joab (1Sa 14:6-14; 2Sa 18:15; 23:37; 1Cr 11:39) at ang pangunahing mga mandirigma ng iba't ibang sinaunang bansa, gaya ng higanteng Filisteo na si Goliat.—1Sa 17:7, 41.

TAGAPAGDALISAY. Tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.

TAGAPAGHIGANTI NG DUGO. Sa Hebreo, ang pananalitang ito ay *go·'el' had·dam'.* Ang salitang Hebreo na *go·'el'* (na ikinakapit sa isang tagapaghiganti ng dugo) ay isang pandiwari ng *ga·'al',* nangangahulugang "tubusin; bawiin." (Exo 15:13; Aw 69:18; Lev 25:25; Isa 43:1; Aw 72:14) Sa kautusang Hebreo, ang terminong ito ay tumutukoy sa pinakamalapit na kamag-anak na lalaki na may pananagutang ipaghiganti ang dugo niyaong napatay. (Bil 35:19) Ang terminong *go·'el'* ay tumutukoy rin sa isang kamag-anak na may karapatang tumubos. —Lev 25:48, 49; Ru 2:20, tlb sa *Rbi8;* tingnan ang PAGTUBOS, MANUNUBOS.

Ang paghihiganti para sa dugo ng napatay ay salig sa utos may kinalaman sa kabanalan ng dugo at ng buhay ng tao. Ibinigay ang utos na ito kay Noe at dito'y ipinahayag ni Jehova: "Ang inyong dugo ng inyong mga kaluluwa ay sisingilin ko . . . mula sa kamay ng bawat isa na kaniyang kapatid, ay sisingilin ko ang kaluluwa ng tao. Sinumang magbububo ng dugo ng tao, sa pamamagitan ng tao ay ibububo ang kaniyang sariling dugo, sapagkat ayon sa larawan ng Diyos ay ginawa niya ang tao." (Gen 9:5, 6) Ang isang tahasang mamamaslang ay papatayin ng "tagapaghiganti ng dugo," at hindi dapat tumanggap ng pantubos para sa gayong mamamaslang.—Bil 35:19-21, 31.

Sa takdang panahon, titiyakin ni Jehova na ang walang-salang dugo ng lahat ng kaniyang tapat na mga lingkod ay maipaghihiganti.—Deu 32:43; Apo 6:9-11.

Nililinaw ng matuwid na mga kautusan ni Jehova ang pagkakaiba ng sinadya at ng di-sinasadyang pagpatay. Para sa di-sinasadyang pagpatay, maibiging inilaan ang mga kanlungang lunsod upang ang mga nakapatay nang di-sinasadya ay maipagsanggalang mula sa mga tagapaghiganti ng dugo. (Bil 35:6-29; Deu 19:2-13; Jos 20:2-9) Gayundin, may itinatag na mga legal na hukuman na didinig sa mga kasong may kinalaman sa pagkakasala sa dugo.—Deu 17:8, 9; 2Cr 19:10.

TAGAPAGHILAGPOS. Isang tao na naghahagis ng mga suligi mula sa isang panghilagpos. Kadalasan, ang panghilagpos ay isang maikling *strap* na tinupi, hinahawakan sa magkabilang dulo at pinaiikot. Mula roon, isang suligi, gaya ng isang bato, ang humahagis nang napakabilis kapag binitiwan ang isang dulo ng *strap*.

Noong sinaunang mga panahon, mahalagang bahagi ng hukbong militar ang mga tagapaghilagpos ng mga bato. Ang tribo ni Benjamin ay may 700 piniling lalaki, bawat isa ay "nagpapahilagpos ng mga bato anupat gabuhok man ay hindi sumasala." (Huk 20:15, 16) Binabanggit ng mga Targum na ang mga Kereteo at mga Peleteo na kabilang sa mga mandirigma ni David ay mga ekspertong tagapaghilagpos. Naging mahalagang bahagi ng hukbong militar ni Haring Uzias ang mga tagapaghilagpos. (2Cr 26:13, 14) Gaya ng pinatototohanan ng mga bantayog, si Senakerib ay may isang kalipunan ng mga tagapaghilagpos sa hukbong Asiryano. Nagkaroon din ng katulad na mga dibisyon ang mga hukbong pandigma ng mga Ehipsiyo, mga Siryano, mga Persiano, mga taga-Sicilia, at iba pa. Sa hukbong Romano, ang mga tagapaghilagpos ay kabilang sa *auxilia.* Hanggang noong unang siglo C.E., inilahad ni Josephus na nakikipagtagisan ang mga Judiong tagapaghilagpos sa mga tagapaghilagpos ng mga hukbong Romano.—*Jewish Antiquities,* XVII, 259 (x, 2); *The Jewish War,* II, 422, 423 (xvii, 5); IV, 14, 15 (i, 3).

Sa sinaunang mga hukbo, kadalasang ang mga tagapaghilagpos ay isang dibisyon lamang ng mga kawal na naglalakad. Ang mga mamamana, na katambal ng mga tagapaghilagpos, at isang mas maliit na bilang ng mga maninibat ang bumubuo sa isang impanterya. Kapag tinawag sa unahan upang

pasimulan ang isang sagupaan o upang pigilan ang pag-abante ng kaaway, ang mga tagapaghilagpos ay dumaraan sa pagitan ng mga kawal mula sa likuran. Kung minsan naman ay nagpapahilagpos sila mula sa likuran, anupat pinalalampas ang mga suligi sa ibabaw ng mga ulo ng mga maninibat. Ang mga tagapaghilagpos ay lalong kapaki-pakinabang bilang mga mandirigma kapag sumasalakay sa mga lunsod na may pader. Kayang pabagsakin ng kanilang mga bato, na pinahahagis mula sa ibaba, ang kaaway na nasa ibabaw ng mga pader o patamaan ang mga inaasinta na nasa loob ng lunsod. (2Ha 3:25) Nang pasimulang gamitin ang mga kasangkapang pangubkob at mga toreng pansalakay, pinakinabangan ng mga tagapaghilagpos ang matataas na tuntungan ng mga ito.

Ang isang bentaha ng tagapaghilagpos kung ihahambing sa nakabaluti na humahawak ng tabak o maninibat ay ang bisa niya kahit mula sa malayo. Inaangkin na kaya nilang magpahilagpos nang hanggang 122 m (400 piye), at mas malayo pa kung mga bolitas na tingga ang kanilang gagamitin.

Ang Paggamit ni David ng Panghilagpos. Malaking panahon at pagsasanay ang kailangan upang maging isang bihasa at makaranasang tagapaghilagpos. Nalilinang ng mga kabataang lalaking pastol na nag-aalaga at nag-iingat sa mga kawan laban sa mababangis na maninilang hayop ang kinakailangang kasanayan dito. Nadama ng kabataang pastol na si David na mas nasasandatahan siya kung gagamitin niya ang kaniyang panghilagpos kaysa kung isusuot niya ang mabigat na baluti ni Saul. Ngunit walang alinlangang hindi siya makatatayo sa harap ni Goliat kung wala siyang pananampalataya kay Jehova at lakas na nagmula sa Kaniya. Nakasalig ang kalalabasan ng labanan, hindi sa husay ng mga sandata o sa kasanayan, kundi kay Jehova, na siyang sumuporta kay David. Gaya ng isinigaw ni David kay Goliat: "Ako ay pumaparito sa iyo taglay ang pangalan ni Jehova ng mga hukbo, . . . na iyong tinuya. . . . At malalaman ng buong kongregasyong ito na hindi sa pamamagitan ng tabak ni sa pamamagitan man ng sibat nagliligtas si Jehova, sapagkat kay Jehova ang pagbabaka." Isang bato mula sa panghilagpos ni David, walang alinlangang ginabayan at binigyan ni Jehova ng di-pangkaraniwang puwersa, ang bumaon sa noo ni Goliat, anupat napabagsak ito upang 'talagang mapatay ito' ni David sa pamamagitan ng tabak mismo ni Goliat. —1Sa 17:38-51.

TAGAPAGLABA.

Noong panahon ng Bibliya, isang tao na naglalaba ng maruruming damit at, gayundin, nagpoproseso ng bagong tela sa pamamagitan ng pagbi-*bleach* at pagpapaurong nito at pag-aalis ng mga langis mula rito upang maihanda para sa pagtitina. Sa Hebreo, maliwanag na ang termino para rito ay mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "yurakan," samakatuwid nga, labhan sa pamamagitan ng pagyapak ng mga paa upang matanggal ang dumi. (Mal 3:2; tingnan ang PALILIGO, PAGHUHUGAS.) Ang salitang Griego para sa "tagapaglinis ng damit" (*gna·pheus′*) ay nauugnay sa *gna′phos* (*prickly teasel;* suklay na pang-alis ng buhol) at tumutukoy sa isang tao na nagpoproseso ng bagong tela o naglalaba at nagkukuskos ng narumhang mga kasuutan.

Noong sinaunang mga panahon, malamang na napapuputi nang husto ng mga tagapaglinis ng damit ang kanilang mga kasuutan sa pamamagitan ng paglalaba at pagbi-*bleach.* Gayunman, noong inilalarawan niya ang walang-katulad na kaputian ng mga kasuutan ni Jesus sa tagpo ng pagbabagong-anyo, sinabi ni Marcos: "Ang kaniyang mga panlabas na kasuutan ay kuminang, lalong higit na maputi kaysa sa magagawang pagpapaputi ng sinumang tagapaglinis ng damit sa ibabaw ng lupa." —Mar 9:3.

Sosa. Sa Hebreo, ang salita para sa sosa [sa Ingles, *alkali*] ay *ne′ther,* isang *carbonate* ng *soda* at tinatawag ding *natron.* Sa Ingles, tinagurian itong *"mineral alkali,"* upang ipakitang naiiba ito sa *"vegetable alkali."* Ang *natron* ay isang katutubong uri ng kemikal na iyon, anupat ang mga komersiyal na uri niyaon ay kilala bilang *soda ash* at *sal soda.* Sa Kawikaan 25:20, ipinahihiwatig na bumubula ito kapag hinaluan ng mahinang asido. Bagaman sa ilang salin ay tinatawag itong *"niter,"* hindi ito dapat ipagkamali sa makabagong *niter* (*nitre*), tinatawag ding *saltpeter* o salitre, na maaaring alinman sa *potassium* o *sodium nitrate.*

Sa ganang sarili nito o bilang isang pangunahing sangkap ng sabon, ang sosang ito ay napakabisang panlinis. Pinatitindi ng bagay na ito ang puwersa ng mga salita ni Jehova hinggil sa kalubhaan ng pagkamakasalanan ng Israel: "Kahit hugasan mo ng sosa at kumuha ka man ng maraming lihiya, ang iyong kamalian ay tiyak na magiging mantsa sa harap ko." —Jer 2:22.

Sa sinaunang daigdig, may ilang pinagkukunan ng suplay ng sosang ito, gaya ng mga lawa o mga deposito sa Sirya, India, Ehipto, at sa kahabaan ng timog-silangang mga baybayin ng Dagat na Patay. Bukod sa gamit nito bilang panlinis, iniuulat na ginamit ito ng mga Ehipsiyo at ng iba pa bilang panghalili sa *yeast* sa paggawa ng tinapay at bilang pampalambot kapag naglalaga ng karne; inihalo rin nila ito sa sukà bilang gamot sa sakit ng ngipin, at ginamit nila ito sa pag-eembalsamo.

Lihiya. Ang salitang Hebreo na *bo·rith′,* isinasalin bilang "lihiya" (sa Ingles, *lye;* sa ilang salin,

"sabon"), ay tumutukoy sa isang *vegetable alkali* na naiiba sa *ne′ther,* ang tinaguriang *mineral alkali.* Magkaiba ang mga ito hindi dahil sa kemikal na komposisyon kundi, sa halip, dahil magkaiba ang mga pinagkukunan ng suplay ng mga ito. Sa Jeremias 2:22, ang mga salitang ito ay kapuwa lumilitaw sa iisang talata. May kinalaman sa kemikal na komposisyon ng mga ito, ang lihiya noong panahon ng Bibliya ay *sodium carbonate* o *potassium carbonate,* depende kung ang pananim na pinagkunan ng abo ay tumubo sa maasin na lupa malapit sa dagat o tumubo sa loobang lupain. Ang mga kemikal na nasa abo ay inihihiwalay sa pamamagitan ng *leaching* o pagsala sa pamamagitan ng tubig. Ang lihiyang ito ay naiiba sa makabagong-panahong kemikal na tinatawag na "lihiya," ang nakapapasong *potassium hydroxide.* Noon, ang lihiya ng tagapaglaba ay ginagamit hindi lamang para sa paglilinis ng mga damit (Mal 3:2) kundi para rin sa pagtunaw ng mga metal na gaya ng tingga at pilak.—Isa 1:25.

Abong Panlinis. Sa Job 9:30, ang salitang Hebreo na *bor* ay isinasalin bilang "abong panlinis" (*NW*), "sabon" (*Yg*), "lihiya" (*AT*). Doon ay binabanggit na ginagamit ito sa paglilinis ng mga kamay. Ipinapalagay na ang panlinis na ito ay alinman sa *potassium carbonate* o *sodium carbonate.* Ang *potash,* na pangalan nito sa Ingles, ay hinango sa paraan ng paggawa rito: una, ang abo [*ash*] ng kahoy ay sinasala sa pamamagitan ng tubig upang matangay ang lihiya; pagkatapos, ang likidong iyon ay pinakukuluan sa mga palayok [*pot*] hanggang sa matuyuan ng tubig.

TAGAPAGLAPAT. Tingnan ang PAGLALAPAT, TAGAPAGLAPAT.

TAGAPAGLIGTAS. Isa na nag-iingat o humahango sa iba mula sa panganib o pagkapuksa. Si Jehova ay tinutukoy bilang ang pangunahing Tagapagligtas, ang tanging Pinagmumulan ng kaligtasan. (Isa 43:11; 45:21) Paulit-ulit siyang naging Tagapagligtas at Manunubos ng Israel. (Aw 106:8, 10, 21; Isa 43:3; 45:15; Jer 14:8) Hindi lamang ang bansa ang iniligtas niya kundi maging ang mga indibiduwal na naglilingkod sa kaniya. (2Sa 22:1-3) Kadalasan ay nagliligtas siya noon sa pamamagitan ng mga lalaking inatasan niya bilang mga tagapagligtas. (Ne 9:27) Noong kapanahunan ng mga Hukom, ang piniling mga tagapagligtas na ito ay binigyan ng Diyos ng kapangyarihang hanguin ang Israel mula sa paniniil ng mga banyaga. (Huk 2:16; 3: 9, 15) Habang buháy pa ang hukom, naglilingkod siya upang panatilihin ang Israel sa tamang daan, at nagdulot ito sa kanila ng kaginhawahan mula sa kanilang mga kaaway. (Huk 2:18) Noong narito sa lupa si Jesus, si Jehova ang kaniyang Tagapagligtas, na sumusuporta at nagpapalakas sa kaniya upang manatili siyang tapat sa kabila ng mahihirap na pagsubok.—Heb 5:7; Aw 28:8.

Bukod sa pagiging Tagapagligtas, si Jehova ay "Manunubos" din. (Isa 49:26; 60:16) Tinubos niya noon ang kaniyang bayang Israel mula sa pagkabihag. Upang mahango ang mga Kristiyano mula sa pagkaalipin sa kasalanan, tinutubos niya sila sa pamamagitan ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo (1Ju 4:14), na inilaan ni Jehova ukol sa kaligtasan at itinaas bilang ang "Punong Ahente at Tagapagligtas." (Gaw 5:31) Dahil dito, si Jesu-Kristo ay wastong tawagin na "ating Tagapagligtas," bagaman isinasagawa niya ang pagliligtas bilang kinatawan ni Jehova. (Tit 1:4; 2Pe 1:11) Ang pangalang Jesus, na ibinigay sa Anak ng Diyos ayon sa tagubilin ng anghel, ay nangangahulugang "Si Jehova ay Kaligtasan," sapagkat, sinabi ng anghel, "ililigtas niya ang kaniyang bayan mula sa kanilang mga kasalanan." (Mat 1:21; Luc 1:31) Itinatawag-pansin ng pangalang ito na si Jehova ang Pinagmumulan ng kaligtasan, na isinasagawa naman *sa pamamagitan* ni Jesus. Ito ang dahilan kung bakit ang Ama at ang Anak ay parehong tinutukoy na naglalaan ng kaligtasan.—Tit 2:11-13; 3:4-6.

Inilalaan ni Jehova ang kaligtasan sa pamamagitan ni Jesu-Kristo para sa "lahat ng uri ng tao." (1Ti 4:10) Inililigtas niya sila sa kasalanan at kamatayan (Ro 8:2), sa Babilonyang Dakila (Apo 18:2, 4), sa sanlibutang ito na kontrolado ni Satanas (Ju 17:16; Col 1:13), at sa pagkapuksa at walang-hanggang kamatayan (Apo 7:14-17; 21:3, 4). Sa Apocalipsis 7: 9, 10, "isang malaking pulutong" ang nagsasabing utang nila sa Diyos at sa Kordero ang kaligtasan.

Ang haing pantubos ang saligan ukol sa kaligtasan, at bilang Hari at walang-hanggang Mataas na Saserdote, si Kristo Jesus ay may awtoridad at kapangyarihan na "iligtas nang lubusan yaong mga lumalapit sa Diyos sa pamamagitan niya." (Heb 7:23-25; Apo 19:16) Siya "ang tagapagligtas ng katawang ito," tumutukoy sa kongregasyon ng kaniyang mga pinahirang tagasunod, at gayundin ng lahat ng nananampalataya sa kaniya.—Efe 5:23; 1Ju 4:14; Ju 3:16, 17.

TAGAPAGMANA. Tingnan ang MANA.

TAGAPAGPALIT NG SALAPI. Isang tao na ang hanapbuhay ay magpalit ng salapi o palitan ang mga barya ng mga baryang iba ang denominasyon. Sa bawat transaksiyon, ang tagapagpalit ng salapi ay tumatanggap ng isang takdang halaga bilang singil. Kaya naman ang salitang Griego na *kol·ly·bi·stes′* (tagapagpalit ng salapi) ay nagmula sa terminong *kol′ly·bos,* isang maliit na baryang ibinabayad bilang komisyon sa pagpapalit ng salapi. Ang

salitang Griego na *ker·ma·ti·stes′* (mangangalakal ng salapi o tagapagpalit ng barya) sa Juan 2:14 ay nauugnay sa *ker′ma,* isinaling "barya" sa sumunod na talata. Sa Judiong Mishnah, binabanggit ang iba pang mga serbisyong ginagampanan ng mga tagapagpalit ng salapi, gaya ng pag-iingat ng salapi para sa iba at ang pagbabayad ng suweldo kapag ang isa ay nagpakita ng kasulatan para sa pagbabayad ng salapi.—*Bava Mezia* 3:11; 9:12.

Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang taunang buwis sa templo ay dalawang drakma (isang didrakma). (Mat 17:24) Habang ang mga Judio mula sa malalayo at nakapangalat na mga lupain ay pumaparoon sa Jerusalem para sa pagdiriwang ng Paskuwa at binabayaran nila ang buwis na ito noon, maaaring kinailangan ang mga serbisyo ng mga tagapagpalit ng salapi upang ang mga banyagang salapi ay mapalitan ng salaping tinatanggap bilang pambayad ng buwis sa templo, kung hindi man pambili na rin ng mga hayop na ihahain at ng iba pang mga bagay. Ayon sa Mishnah (*Shekalim* 1:3), kapag ika-15 ng Adar, o mga isang buwan bago ang Paskuwa, ang mga tagapagpalit ng salapi ay nagbubukas ng kanilang negosyo sa mga probinsiya. Ngunit kapag ika-25 ng Adar, kung kailan nagdaratingan sa Jerusalem ang mga Judio at mga proselita mula sa maraming iba pang mga lupain, pumupuwesto na ang mga tagapagpalit ng salapi sa may lugar ng templo.

Doon nga sa templo, sa dalawang pagkakataon, itiniwarik ni Jesu-Kristo ang mga mesa ng mga tagapagpalit ng salapi at hinatulan niya sila dahil ginawa nilang "bahay ng pangangalakal" o "yungib ng mga magnanakaw" ang templo. (Ju 2:13-16; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17) Maaaring ipinahihiwatig nito na itinuring ni Jesus na napakataas ng singil ng mga tagapagpalit ng salapi. May kinalaman dito, kapansin-pansin na may mga pagkakataong napakalaki ng kinikita sa pagbebenta ng mga hayop na ihahain. Inilalahad ng Mishnah na may panahon noon na ang halaga ng isang pares na kalapati ay isang ginintuang *denar* (25 pilak na *denar*). Dahil dito, naipahayag ni Simeon na anak ni Gamaliel: "Sa harap ng Templong ito! Hindi ko palilipasin ang gabing ito hangga't hindi nagiging isang [pilak na] *denar* na lamang ang halaga ng mga iyon." Nang mismong araw na iyon, ibinaba nang husto ang halaga ng mga iyon.—*Keritot* 1:7 (isinalin ni H. Danby).

TAGAPAGPAUNA [sa Ingles, *forerunner*]. Ang isa na nagpapauna upang maghanda para sa pagdating ng iba. Maaaring kasama rito ang paggagalugad at paniniktik, paghahawan ng daan, paghahayag at pagbibigay-alam tungkol sa pagdating ng isang iyon, o pagpapakita sa iba ng daan upang makasunod sila. Kadalasan, bagaman hindi sa lahat ng pagkakataon, ang tagapagpauna ay nakabababa kaysa sa isa na dumarating.

Kaugalian noon sa Silangan na magpauna ang mga mananakbo sa maharlikang karo upang ihanda at ianunsiyo ang pagdating ng hari at upang tulungan siya sa iba pang mga bagay. (1Sa 8:11) Bilang paggaya sa gayong maharlikang dignidad at upang magdagdag ng karangalan sa kani-kanilang paghihimagsik at magtinging may pagsang-ayon ang mga ito, naglagay si Absalom at si Adonias ng 50 mananakbo sa unahan ng sarili nilang mga karo.—2Sa 15:1; 1Ha 1:5; tingnan ang MANANAKBO, MGA.

Ang totoo, si Juan na Tagapagbautismo ang tagapagpauna ni Kristo bilang katuparan ng Isaias 40:3 at Malakias 3:1 at 4:5, 6: "May humihiyaw sa ilang: 'Hawanin ninyo ang daan ni Jehova . . . Tuwirin ninyo . . . ang lansangang-bayan.'" "Isinusugo ko ang aking mensahero, at hahawanin niya ang daan sa harap ko." Kaya naman dahil sa patiunang paghahayag ni Juan, napukaw ang mga tao na asahan, hanapin, at hintayin si Jesus, upang, bilang tugon, sila ay makinig, magparangal, at sumunod sa kaniya. (Mat 3:1-12; 11:7, 10, 14; Mar 9:11-13; Luc 1:13-17, 76; Ju 1:35-37) Sa katulad na paraan, nagsugo noon ng mga mensahero sa unahan ni Jesus, at pumasok ang mga ito sa isang nayon ng mga Samaritano "upang maghanda para sa kaniya."—Luc 9:52.

Gayunman, si Jesus mismo ang tinutukoy ng kaisa-isang talata ng Kasulatan na gumamit ng salitang "tagapagpauna." (Heb 6:19, 20) Hindi siya isang tagapagpauna sa diwa na mas mababa siya kaysa sa mga sumunod sa kaniya. Sa halip, siya ang unang pumasok sa makalangit na kaluwalhatian, anupat binuksan at inihanda niya ang daan para sa makalangit na kongregasyon ng mga sumusunod sa kaniyang yapak. (Ju 14:2, 3) Kaya naman may katapangan sila ukol sa paglapit sa Diyos sa pamamagitan ng daan na pinasinayaan ng kanilang Tagapagpauna.—Heb 10:19-22.

TAGAPAGSALIN. Tingnan ang PAKAHULUGAN, PAGPAPAKAHULUGAN.

TAGAPAGTALA. Isang opisyal na may mabigat na pananagutan sa maharlikang korte ng Israel. Ang titulong ito ay isinalin mula sa isang anyo ng salitang Hebreo na *za·khar′* (alalahanin) at literal na nangangahulugang "tagapagpaalaala." (2Sa 8:16, tlb sa *Rbi8*) Hindi binabanggit sa Bibliya ang kaniyang mga tungkulin, ngunit waring siya ang opisyal na mananalaysay ng kaharian, na naglalaan ng impormasyon sa hari tungkol sa mga pangyayari sa kaharian at nagpapaalaala rin dito ng mahahalagang bagay na dapat nitong bigyang-pansin, anupat nagpapayo tungkol sa mga ito.

Kung minsan, kinakatawanan ng tagapagtala ang hari sa mahahalagang bagay na pambansa. Si Joa na anak ni Asap ay isa sa mga opisyal ni Haring Hezekias na lumabas upang makipag-usap sa Asiryanong si Rabsases nang pagbantaan nito ang Jerusalem. (2Ha 18:18, 37) Isa pang tagapagtala, si Joa na anak ni Joahaz, ang nangasiwa naman may kaugnayan sa pagkukumpuni ng templo. (2Cr 34:8) Mayroon ding isang tagapagtala na binabanggit sa nasa mga korte ni David at ni Solomon.—2Sa 8:16; 20:24; 1Ha 4:3; tingnan ang TAGAPAGTALA NG LUNSOD.

TAGAPAGTALA NG LUNSOD. Sa pamahalaang munisipal ng malayang mga lunsod ng Asia Minor na nasa ilalim ng Imperyo ng Roma, ang tagapagtala ng lunsod (sa Gr., *gram·ma·teus′;* sa Ingles, *city recorder*) ang pinakamahalagang opisyal ng bayan. Lumilitaw na inihahalal siya ng bayan sa kaniyang katungkulan at nagsisilbi bilang pangunahing miyembro ng pamahalaang munisipal. Sa paanuman ay maaari natin siyang ihambing sa isang makabagong-panahong alkalde, gaya ng ilang pagkakasalin sa terminong ito. Dahil dito, malaki ang kaniyang impluwensiya sa mga bagay-bagay sa lunsod, at ang kaniyang marangal na katungkulan ay mas higit na iginagalang ng bayan kaysa sa ipinahihiwatig ng salitang "kawani" o "kawani ng bayan," gaya ng ginamit sa ilang salin ng Bibliya sa Gawa 19:35, kung saan ang salitang *gram·ma·teus′* ay lumilitaw sa isang tagpo at diwa na naiiba sa karaniwang paggamit sa salitang ito kapag ikinakapit sa mga eskribang Judio. Ang impluwensiya ng tagapagtala ng lunsod ay makikita sa paraan ng pagpapatahimik ng opisyal na ito sa Efeso sa mga mang-uumog na nagtipon laban kay Pablo at sa kaniyang mga kasamahan.—Gaw 19:35-41.

Tuwirang nakikipag-ugnayan ang tagapagtala ng lunsod sa proconsul ng probinsiya at naglilingkod siya bilang tagapag-ugnay sa pagitan ng pamahalaang lunsod at ng pangasiwaan ng probinsiya ng Roma na ang isa sa mga sentro ay Efeso. Dahil dito, ang tagapagtala ay maaaring gumanap bilang tagapamagitan sa kapangyarihan ng mga Romanong awtoridad at sa mga taong-bayan ng lunsod. Sa mga lunsod ng Asia, ang tagapagtala ng lunsod ang nanagot sa mga Romanong awtoridad sa pagpapatupad ng batas at pagpapanatili ng kapayapaan sa loob ng kaniyang nasasakupan. Sa paanuman, maaaring ito ang dahilan kung bakit nabahala ang tagapagtala ng lunsod nang sulsulan ng mga panday-pilak na taga-Efeso ang mga taong-bayan sa Efeso dahil sa pangangaral na isinagawa ng apostol na si Pablo. Isang magulong karamihan ang nabuo, isang ilegal na pagtitipon sa dulaan. Posibleng maparatangan sila ng sedisyon, gaya ng itinawag-pansin ng tagapagtala ng lunsod sa mga taong-bayan. Natakot siya na baka personal siyang papanagutin ng mga Romano.

TAGAPAGTAYO, GUSALI. Ang pandiwang "magtayo" ay nangangahulugang gumawa ng isang bagay o istraktura sa pamamagitan ng mga materyales. Ang salitang Hebreo para sa "magtayo" ay *ba·nah′.* Dito nanggaling ang *bin·yan′* ("gusali"; Eze 41:12), *miv·neh′* ("kayarian"; Eze 40:2), at *tav·nith′* ("parisan" [Exo 25:40]; "kawangis" [Deu 4:16]; "arkitektural na plano" [1Cr 28:11]). Sa karaniwang Griego, ang pandiwa para sa "magtayo" ay *oi·ko·do·me′o;* ang kaugnay na pangngalan na *oi·ko·do·me′* ay nangangahulugang "gusali."—Mat 16:18; 1Co 3:9.

Bilang Maylalang ng lahat ng bagay, ang Diyos na Jehova ang pinakamahusay na Tagapagtayo. (Heb 3:4; Job 38:4-6) Ang Logos (Salita), na naging si Jesu-Kristo, ang Dalubhasang Manggagawa na ginamit Niya nang lalangin Niya ang lahat ng bagay. (Ju 1:1-3; Col 1:13-16; Kaw 8:30) Ang tao ay walang kakayahang lumalang kundi nagtatayo lamang siya sa pamamagitan ng mga materyales na umiiral na. Sa pasimula pa lamang ng kasaysayan ng tao, namalas na sa kaniya ang kakayahang magplano, gumawa ng mga kasangkapan, at magtayo, na itinanim sa kaniyang isip nang siya ay lalangin.—Gen 1:26; 4:20-22.

Si Cain, na unang anak nina Adan at Eva, ang unang taong binanggit sa Bibliya na nagtayo ng isang lunsod, anupat tinawag niya iyon ayon sa pangalan ng kaniyang anak na si Enoc. (Gen 4:17) Isang arka naman ang itinayo ni Noe, anupat ang parisan ay ibinigay sa kaniya ni Jehova. (Gen 6:13, 14) Si Nimrod, "isang makapangyarihang mangangaso na salansang kay Jehova," ay naging tagapagtayo ng ilang lunsod, samakatuwid nga, ang Babel, Erec, Acad, Calne, gayundin ang Nineve, Rehobot-Ir, Cala, at Resen.—Gen 10:9-12.

Noong nasa pagkaalipin sa Ehipto ang mga Israelita, nagtayo sila ng mga lunsod bilang mga imbakang dako para kay Paraon, samakatuwid ay ang Pitom at ang Raamses. (Exo 1:11) Nang akayin sila ni Jehova sa Lupang Pangako, nadatnan nila roon ang mga lunsod na itinayo ng mga Canaanitang tumatahan sa mga ito. Marami sa mga lunsod na ito, pati ang mga bahay na naroroon, ang kinuha at ginamit ng mga Israelita.—Deu 6:10, 11.

Sa ilang, pinangasiwaan ni Moises ang pagtatayo ng tabernakulo at ang paggawa ng lahat ng mga kagamitan nito, anupat inilaan ng Diyos ang parisan ng mga ito. (Exo 25:9) Nanguna sa paggawa at pagtatayo ng iba't ibang bahagi nito sina Bezalel at Oholiab, na ang mga kakayahan ay higit pang pinatalas ng banal na espiritu ng Diyos upang matapos ang gawain ayon sa mismong iniutos ng Diyos kay Moises.—Exo 25:40; 35:30–36:1.

Pagkatapos na makuha ni David sa mga Jebusita ang lunsod ng Jerusalem, marami siyang isinagawang pagtatayo roon, kasama na rito ang isang bahay para sa kaniyang sarili. (2Sa 5:9-11) Naging isang bantog na tagapagtayo ang kaniyang anak na si Solomon, anupat ang templo ni Jehova ang naging pangunahing proyekto nito. Ang mga arkitektural na plano para sa templong ito ay ibinigay kay David sa pamamagitan ng pagkasi. (1Cr 28:11, 12) Si David ang nagtipon ng karamihan sa mga materyales na ginamit sa pagtatayo ng templo, ang ginto, pilak, tanso, bakal, mga troso, mga bato, at mahahalagang bato, na iniabuloy ng taong-bayan at, nagmula rin sa sariling pondo ni David. (1Cr 22:14-16; 29:2-8) Si Hiram, hari ng Tiro, ay nakitungo kay Solomon gaya ng pakikitungo niya kay David sa pamamagitan ng paglalaan ng mga materyales, partikular na, mga tablang sedro at enebro, at pati ng maraming manggagawa. (1Ha 5:7-10, 18; 2Cr 2:3) Nagsugo rin si Haring Hiram ng isang lalaki na nagngangalang Hiram (Hiram-abi), anak ng isang lalaking taga-Tiro at ng isang babaing Israelita, isang napakadalubhasang manggagawa sa ginto, pilak, tanso, bakal, mga bato, mga tabla, at mga kayo. —1Ha 7:13, 14; 2Cr 2:13, 14.

Nagpatayo rin si Solomon ng iba pang malalaking proyekto, kasama na rito ang isang bahay para sa kaniyang sarili, gayundin ang Bahay ng Kagubatan ng Lebanon, ang Beranda ng mga Haligi, at ang Beranda ng Trono. Inabot ng 20 taon ang pagtatayo ng templo at ng iba pang mga gusaling pampamahalaan. (1Ha 6:1; 7:1, 2, 6, 7; 9:10) Pagkatapos nito, pinasimulan ni Solomon ang isang pambuong-bansang programa ng pagtatayo, anupat kasama sa mga itinayo niya ang Gezer at ang Mababang Bet-horon, ang Baalat at ang Tamar sa ilang, pati ang mga imbakang lunsod, mga lunsod ng karo, at mga lunsod para sa mga mangangabayo. (1Ha 9:17-19) Sa mga paghuhukay sa Palestina, partikular na sa Hazor, Megido, at Gezer, may natuklasang mga pintuangdaan at mga kuta ng mga lunsod na iniuugnay ng mga arkeologo kay Solomon.

Sa mga hari ng Israel at Juda, namukod-tangi ang anak ni Solomon na si Rehoboam bilang tagapagtayo. Kabilang sa mga ginawa niya ay ang muling pagtatayo ng Betlehem, Etam, Tekoa, Bet-zur, Soco, Adulam, Gat, Maresa, Zip, Adoraim, Lakis, Azeka, Zora, Aijalon, at Hebron. Pinatibay rin ni Rehoboam ang mga nakukutaang dako at pinaglaanan niya ang mga ito ng mga panustos. (2Cr 11:5-11) Ang iba pang mga tagapagtayo ay si Haring Baasa ng Israel, anupat 'pinasimulan niyang itayo ang Rama'; si Haring Asa ng Juda, na nagtayo ng Geba na nasa Benjamin at ng Mizpa; si Hiel na taga-Bethel, na namatayan ng dalawang anak dahil itinayo niyang muli ang mga guho ng Jerico—si Abiram na kaniyang panganay ay namatay noong ilatag niya ang pundasyon nito at si Segub na kaniyang bunso ay namatay naman noong ilagay niya ang mga pinto nito—gaya ng inihula ni Josue (1Ha 15:17, 22; 16:34; Jos 6:26); at si Haring Ahab ng Israel, na nagtayo ng isang bahay na garing, bukod pa sa ilang lunsod (1Ha 22:39).

Maraming itinayo si Haring Uzias ng Juda. (2Cr 26:9, 10) Nagpamalas si Uzias ng kadalubhasaan sa militar nang patibayin niya ang Jerusalem sa pamamagitan ng "mga makinang pandigma, na likha ng mga inhinyero." (2Cr 26:15) Sa mga eksena ng mga relyebe sa pader na doo'y inilalarawan ang pagsalakay ni Senakerib sa Lakis, makikita ang pantanging mga uri ng kuta sa mga tore, na iniuugnay ng mga arkeologo kay Uzias.

Napakarami ring itinayo ni Jotam. (2Cr 27:3, 4) Pinatibay naman nang husto ni Hezekias ang Jerusalem, anupat humukay siya ng isang paagusan ng tubig mula sa bukal ng Gihon upang makapagpadaloy ng tubig sa loob ng lunsod. (2Cr 32:2-5, 30) Makikita pa rin ng mga bumibisita sa Jerusalem ang paagusang ito ng tubig.

Pagkatapos ng pagkatapon, naglakbay si Zerubabel mula sa Babilonya kasama ang mga 50,000 lalaki at pinasimulan niya ang muling pagtatayo ng templo ni Jehova sa Jerusalem. Natapos ito noong Marso 6 ng 515 B.C.E. Nang maglaon, noong 455 B.C.E., pumaroon si Nehemias mula sa Susan upang muling itayo ang pader ng lunsod.—Ezr 2:1, 2, 64, 65; 6:15; Ne 6:1; 7:1.

Pangunahing nakilala si Haring Nabucodonosor ng Babilonya dahil sa kaniyang mga tagumpay sa militar. Gayunpaman, isa siyang mahusay na tagapagtayo. Sa Babilonya, marami siyang itinayong templo para sa huwad na mga diyos. Isa rin siyang kilaláng tagapagtayo ng mga gawang pambayan. Ang mga inskripsiyon niya ay hindi tungkol sa kaniyang mga tagumpay sa militar kundi may kaugnayan sa kaniyang mga proyektong pagtatayo, kabilang na rito ang mga templo, mga palasyo, mga lansangan, mga dike, at mga pader. Ang Babilonya ay ginawa niyang kamangha-manghang lunsod ng sinaunang daigdig, at sa buong Babilonia, walang istraktura ang kahambing ng bantog na Hanging Gardens na itinayo ni Haring Nabucodonosor upang maibsan ang pananabik ng kaniyang reynang taga-Media sa sarili nitong bayan. Ibinilang ang harding iyon sa pitong kamangha-manghang gawa ng sinaunang daigdig.

Muling itinayo ni Haring Herodes na Dakila ang ikalawang templo ni Jehova sa Jerusalem. Palibhasa'y walang tiwala sa kaniya ang mga Judio, napilitan siyang mag-ipon muna ng mga materyales; pagkatapos ay unti-unti niyang giniba ang

ikalawang templo habang itinatayo niya ang bagong templo. Dahil wala silang tiwala kay Herodes at ayaw nila sa kaniya, hindi ito itinuring ng mga Judio bilang ang ikatlong templo, bagaman gayon ang kadalasang pagtukoy rito ng iba. Pagsapit ng taóng 30 C.E., 46 na taon na ang nagugugol sa muling pagtatayo sa lugar ng templo (Ju 2:20), at nagpatuloy pa ito nang maraming taon. Nagtayo rin si Herodes ng isang artipisyal na daungang lunsod, ang Cesarea, at muli niyang itinayo ang Samaria at nagsagawa siya ng iba pang malalaking proyektong pagtatayo sa loob ng Palestina at gayundin sa ibang mga lupain.

Noong naririto si Jesus sa lupa, ang hanapbuhay niya ay may kaugnayan sa pagtatayo, anupat tinutukoy siya bilang isang "karpintero."—Mar 6:3.

Noong panahon ng Bibliya, ang mga materyales na ginagamit sa pagtatayo ay lupa, iba't ibang uri ng kahoy, bato, mahahalagang bato, mga metal, mga kayo, palitada, argamasa, at bitumen. Ginamit din ang kalburong gawa sa apog, gayundin ang mga pangkulay na pampalamuti sa kahoy, at mga tina para sa mga kayo. Kung minsan, ang mga laryo ay pinipintahan o pinapahiran ng enamel.—Tingnan ang LARYO.

Bumabanggit ang Bibliya ng maraming kasangkapan at instrumento sa pagtatayo, kabilang na rito ang palakol (Deu 19:5), martilyo (Huk 4:21), martilyong pampanday, palihan, mga pako (Isa 41:7), lagari (Isa 10:15), lagaring para sa bato (1Ha 7:9), pisi o lubid na panukat (Zac 1:16; 2:1), panukat na tambo (Eze 40:3; Apo 21:15), hulog (Am 7:7, 8; Zac 4:9, 10), kasangkapang pangnibel (2Ha 21:13; Isa 28:17), pait (Exo 20:25; Isa 44:13), kompas (Isa 44:13), daras (Isa 44:12; Jer 10:3), at timbangan (Isa 40:12).

Makasagisag na Paggamit. Ang kongregasyong Kristiyano ay itinuturing na isang bahay o templo na itinayo sa ibabaw ng pundasyon ng mga apostol at mga propeta, anupat si Kristo Jesus ang pundasyong batong-panulok. Tinatawag itong "gusali ng Diyos," "isang dakong tatahanan ng Diyos sa espiritu." (1Co 3:9; Efe 2:20-22) Ikinapit ni Jesus ang katuparan ng Awit 118:22 sa kaniyang sarili, na siya ang "bato" na itinakwil ng mga Judiong lider ng relihiyon at ng kanilang mga tagasunod, na "mga tagapagtayo" naman. (Mat 21:42; Luc 20:17; Gaw 4:11; 1Pe 2:7) Ang indibiduwal na mga miyembro ng kongregasyon ay tinutukoy bilang "mga batong buháy." (1Pe 2:5) Ang niluwalhating kongregasyon, na kilala rin bilang ang kasintahang babae ni Jesu-Kristo, ay inilalarawan bilang isang lunsod, ang Bagong Jerusalem.—Apo 21:2, 9-21.

Inihalintulad ni Jesus ang kaniyang mga tagapakinig sa dalawang uri ng tagapagtayo, ang isa ay nagtayo ng kaniyang personalidad at paraan ng pamumuhay sa ibabaw ng batong-limpak ng pagkamasunurin kay Kristo at, dahil dito, nakatagal siya sa mga bagyo ng pagsalansang at kapighatian. Ang isa naman, palibhasa'y nagtayo sa buhanginan, ay hindi nakatagal nang dumating ang panggigipit. (Mat 7:24-27) Tinatalakay rin ng apostol na si Pablo, isang "tagapangasiwa ng mga gawain," ang pagtatayo ng Kristiyanong mga personalidad sa iba. (1Co 3:10-15) Noong isang pagkakataon, sinabi ni Jesus sa mga Judio: "Gibain ninyo ang templong ito, at sa tatlong araw ay itatayo ko ito." (Ju 2:19) Inakala ng mga Judio na ang templo ni Herodes ang tinutukoy niya; ginamit nila ito laban sa kaniya noong nililitis siya, anupat sinabi ng mga sumaksi laban sa kaniya: "Narinig naming sinabi niya, 'Ibabagsak ko ang templong ito na ginawa ng mga kamay at sa tatlong araw ay magtatayo ako ng iba na hindi ginawa ng mga kamay.'" (Mar 14:58) Makasagisag na pananalita ang ginamit noon ni Jesus, anupat tinutukoy ang "templo ng kaniyang katawan." Ipinapatay siya at noong ikatlong araw ay bumangon siyang muli. (Ju 2:21; Mat 16:21; Luc 24:7, 21, 46) Binuhay siyang muli ng kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova, sa ibang katawan, anupat hindi sa isang katawan na ginawa ng mga kamay tulad ng templo ng Jerusalem, kundi sa isang katawang espiritu na ginawa (itinayo) ng kaniyang Ama. (Gaw 2:24; 1Pe 3:18) Hindi ito ang kaisa-isang pagkakataon na ikinapit sa katawan ng tao ang pagtatayo, sapagkat ganito ang sinabi hinggil sa paglalang kay Eva: "At ang tadyang na kinuha ng Diyos na Jehova mula sa lalaki ay ginawa (sa Ingles, *build*) niyang isang babae."—Gen 2:22.

Inihula ni Jesu-Kristo na sa "mga huling araw," ang mga tao ay masasangkot sa mga gawain sa pagtatayo at sa iba pang mga aktibidad sa buhay, anupat hindi nila alintana ang tunay na kahulugan ng mga panahon, gaya ng kalagayan ng mga tao noong mga araw ni Lot, at na daratnan sila ng pagkapuksa nang hindi nila namamalayan samantalang abala sila sa mga aktibidad na ito.—Luc 17:28-30; tingnan ang ARKITEKTURA; KUTA.

TAGAPAGTURO [sa Ingles, *tutor*]. Karaniwan na, ang tagapagturo noong panahon ng Bibliya ay hindi ang aktuwal na guro, kundi isa na naghahatid at sumusundo sa bata sa paaralan at, posible rin, sa iba pang mga gawain. Iniiwan niya ang bata sa pangangasiwa ng instruktor nito. Nagpapatuloy ito mula sa pagkabata at marahil hanggang sa pagbibinata o mas matagal pa. Pananagutan niyang ingatan ang bata mula sa pisikal o moral na kapahamakan. (Sa katulad na paraan, ang matandang Pranses na *tuteur* at Latin na *tutor* ay literal na nangangahulugang "tagapagsanggalang o tagapagalaga.") Gayunman, kasama rin sa mga tungkulin ng tagapagturo ang paglalaan ng disiplina, at maa-

aring ipaubaya sa kaniya ang pagtuturo sa bata ng tamang paggawi. Kung minsan ay mahigpit magdisiplina ang mga tagapagturo, sila man ay mga alipin o mga binabayarang tagapagturo.

Alinsunod dito, itinawag-pansin ng Galacia 3:24, 25 na "ang Kautusan ay naging tagapagturo [sa Gr., *pai·da·go·gos',* sa literal, "tagaakay ng bata"] natin na umaakay tungo kay Kristo, upang tayo ay maipahayag na matuwid dahil sa pananampalataya. Ngunit ngayong dumating na ang pananampalataya, wala na tayo sa ilalim ng isang tagapagturo." Mahigpit ang Kautusan. Isiniwalat nito na ang mga Judio ay mga mananalansang at hinatulan sila nito. (Gal 3:10, 11, 19) Sa diwa, ang mga Judio na wastong nadisiplina ay ibinigay nito sa kanilang Instruktor, si Jesu-Kristo. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Bago dumating ang pananampalataya, tayo ay nababantayan sa ilalim ng kautusan, na sama-samang dinadala sa pagkabihag, na nakatingin sa pananampalatayang nakatalagang isiwalat."—Gal 3:23.

Sinabi ng apostol na si Pablo sa mga taga-Corinto: "Sapagkat mayroon man kayong sampung libong tagapagturo kay Kristo, tiyak na wala kayong maraming ama; sapagkat kay Kristo Jesus ay ako ang naging inyong ama sa pamamagitan ng mabuting balita." (1Co 4:14, 15) Si Pablo ang unang nagdala ng mensahe ng buhay sa Corinto anupat siya ay naging gaya ng isang ama para sa kongregasyon ng mga mananampalatayang Kristiyano roon. Bagaman sa kalaunan ay maaaring iba naman ang nangalaga sa kapakanan nila, tulad ng mga tagapagturo na sa kanila ipinagkatiwala ang mga bata, hindi naging dahilan iyon upang magbago ang kaugnayan ni Pablo sa mga taga-Corinto. Ang 'mga tagapagturo,' gaya ni Apolos, ay maaaring may taimtim na interes sa kongregasyon, ngunit nakahihigit ang interes ni Pablo sapagkat naranasan niya sa piling nila ang pagpapagal ng isang espirituwal na magulang.—Ihambing ang Gal 4:11, 19, 20; tingnan ang EDUKASYON; TURO, TAGUBILIN.

TAGAPAMAGITAN. Isa na namamagitan sa dalawang magkasalungat na partido upang pagkasunduin sila; isang tagapag-ugnay; isa na nagsisilbing tulay. Sa Kasulatan, ang terminong ito ay ikinakapit kay Moises, na tagapamagitan ng tipang Kautusan, at kay Jesus, na Tagapamagitan ng bagong tipan.—Gal 3:19; 1Ti 2:5.

Kailangan ang Dugo Upang Bigyang-bisa ang Tipan. Dalawang pangunahing tipan ang tinatalakay ng kinasihang manunulat ng aklat ng Mga Hebreo, ang tipang Kautusan at ang bagong tipan. Sa pagtalakay na iyon, binanggit niya na naglilingkod si Kristo bilang Tagapamagitan ng bagong tipan. (Heb 9:15) Matagal nang pinagtatalunan ng mga iskolar ng Bibliya ang pananalita ng manunulat sa Hebreo 9:16. Dahil dito, ang teksto ay isinasalin sa sumusunod na mga paraan: "Sapagkat kung saan mayroong tipan doo'y kinakailangan ang kamatayan ng gumawa niyaon." (*AS-Tg*) "Sapagkat kung may testamento, kailangan munang mamatay ang gumawa nito." (*BSP*) "Kapag may testamento, kailangang mapatunayang patay na ang gumawa niyon." (*MB*) "Tungkol sa testamento, kailangang patunayang patay na ang gumawa nito." (*NPV*) "Sapagkat kung saan may tipan, ang kamatayan ng taong nagpangyari ng tipan ay kailangang ilaan."—*NW.*

Ang literal na salin na masusumpungan sa *interlinear* na mga salin ng tekstong Griego ay gaya ng sumusunod: "Kung saan sapagkat tipan, kamatayan kailangan dalhin ng isa na gumawa ng tipan para sa sarili." (Heb 9:16, *Int*) "Sapagkat kung saan may tipan, ang kamatayan ay kailangang ihandog ng isa na gumagawa ng tipan."—*The Interlinear Greek-English New Testament,* isinalin ni Alfred Marshall.

Ang pagkakasalin sa *di·a·the'ke* bilang "tipan" ay may-kawastuang nagtatawid sa nais ipangahulugan ng manunulat. Ang salin na "testamento," na masusumpungan sa maraming bersiyon, ay hindi kasuwato ng pagkakagamit sa *di·a·the'ke* sa Griegong *Septuagint* at gayundin sa maraming talata sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. (Luc 1:72; Gaw 3:25; 7:8; Ro 9:4; 11:27; Heb 8:6-10; 12:24) Bukod diyan, ang "testamento" ay hindi tugma sa tinatalakay ni Pablo, yamang ang tinutukoy niya sa konteksto ay ang *tipang Kautusan* at ang *bagong tipan.* Hindi matatawag na "testamento" ang tipang Kautusan at ang bagong tipan.

Sa Hebreo 9:16, maliwanag na ang tinutukoy ng apostol na si Pablo ay mga tipan sa pagitan ng Diyos at ng tao (hindi sa pagitan ng dalawang tao), mga tipan na humihiling ng mga hain. At mapapansin, partikular na sa mga Hebreo, na ang paglapit sa Diyos at ang pakikipagtipan sa Diyos ay karaniwan nang nakasalig sa mga hain, anupat kung minsan ay pinuputol ang mga hayop na inihahain kapag pinagtitibay ang isang tipan. Maliwanag na kinailangan ang pagtitigis ng dugo upang magkabisa sa harap ng Diyos ang tipang Kautusan at ang bagong tipan. Kung walang ititigis na dugo, hindi kikilalanin ng Diyos ang mga iyon bilang may bisa, ni makikitungo man siya sa mga taong nasasangkot salig sa isang tipan. (Heb 9:17) Nang bigyang-bisa ang tipang Kautusan, ang ginamit na hain ay mga hayop —mga toro at mga kambing—na nagsilbing panghalili kay Moises, ang tagapamagitan. (Heb 9:19) Nang bigyang-bisa naman ang bagong tipan, ang hain ay ang buhay-tao ni Jesu-Kristo.—Luc 22:20; tingnan ang apendise ng *Rbi8,* p. 1584.

Ang Tagapamagitan ng Tipang Kautusan. Si Moises ang naging tagapamagitan ng tipang

Kautusan sa pagitan ng Diyos na Jehova at ng bansang Israel. Nakipag-usap si Jehova sa kaniya nang "bibig sa bibig" (Bil 12:8), bagaman anghel ni Jehova ang talagang nagsalita bilang kinatawan ng Diyos. (Gaw 7:38; Gal 3:19; Heb 2:2) Si Moises ay naging tagapagsalita ni Jehova para sa Israel. (Exo 19:3, 7, 9; 24:9-18) Bilang tagapamagitan, sa kaniya 'ipinagkatiwala ang buong sambahayan ni Jehova.' (Bil 12:7) Sa kaniyang pagganap sa papel na tagapamagitan ng tipang Kautusan, tinulungan niya ang bansang Israel na ingatan ang tipan at tamuhin ang mga kapakinabangang dulot nito.

Pagbibigay-bisa sa tipang Kautusan. Sinabi ng apostol na si Pablo: "Ngayon ay walang tagapamagitan kapag iisang persona lamang ang nasasangkot, ngunit ang Diyos ay iisa lamang." (Gal 3:20) Sa tipang Kautusan, ang Diyos ang isang partido; ang bansang Israel naman ang kabilang 'partido.' Palibhasa'y makasalanan ang mga Israelita, hindi sila makalalapit sa Diyos upang makipagtipan. Kailangan nila ng isang tagapamagitan. Nakita ang kahinaan nilang ito nang hilingin nila kay Moises: "Ikaw ang magsalita sa amin, at makikinig kami; ngunit huwag magsalita sa amin ang Diyos dahil baka kami mamatay." (Exo 20:19; Heb 12:18-20) Udyok ng awa, inatasan ni Jehova si Moises na maging tagapamagitan ng tipang Kautusan at itinagubilin Niya ang paghahain ng mga hayop upang bigyang-bisa ang tipan. Sabihin pa, si Moises din ay di-sakdal at makasalanan; gayunman, mayroon siyang kaayaayang katayuan sa harap ng Diyos, gaya ni Abraham noong una. (Heb 11:23-28; tingnan ang IPAHAYAG NA MATUWID [Kung paano 'ibinibilang' na matuwid].) Nang pasinayaan ang tipan, si Moises ang nanungkulan at nangasiwa sa paghahain ng mga hayop. Pagkatapos ay iwinisik niya ang dugo ng mga ito sa balumbon o "aklat ng tipan." Binasa niya sa bayan ang aklat upang iharap ang mga kundisyon ng tipan, at sumang-ayon sila na sundin ang mga iyon. Pagkatapos ay winisikan ni Moises ng dugo ang bayan (walang alinlangang kinakatawanan ng matatandang lalaki), na sinasabi: "Narito ang dugo ng tipan na ipinakipagtipan ni Jehova sa inyo may kinalaman sa lahat ng mga salitang ito."—Exo 24:3-8; Heb 9:18-22.

Pagpapasinaya sa pagkasaserdote. Ang inatasang mga saserdote mula sa sambahayan ni Aaron ay hindi maaaring maglingkod bilang mga saserdote sa ganang sarili nila. Kailangan muna silang italaga sa katungkulan sa ilalim ng pangangasiwa ng tagapamagitan ng Diyos na si Moises. Nang maganap ito, noong Nisan 1-7, 1512 B.C.E., pinahiran ni Moises ang tabernakulo at ang mga muwebles at mga kagamitan nito at gayundin si Aaron ng langis na may pantanging halo. Pagkatapos na punuin ng mga bagay na inihahain ang mga kamay ni Aaron at ng kaniyang mga anak, ikinaway ni Moises sa harap ni Jehova ang kanilang punóng mga kamay, sa gayo'y itinalaga sila o 'pinuspos ng kapangyarihan ang kanilang mga kamay' para sa pagkasaserdote. Pagkatapos ay winisikan niya sila ng langis na pamahid at ng dugo mula sa altar. Kaya ang isang naging tungkulin ni Moises bilang tagapamagitan ay ang pagtatalaga at pagpapasinaya ng pagkasaserdote, na isang pitak ng tipang Kautusan.—Lev 8; Heb 7:11; tingnan ang PAGTATALAGA.

Nagkaroon din si Moises ng mahalagang bahagi sa unang mga paglilingkod ng bagong-itinalagang pagkasaserdote, noong Nisan 8, 1512 B.C.E., nang magbigay siya ng mga tagubilin hinggil sa paghahandog at nang pagpalain nilang dalawa ni Aaron ang bayan. (Lev 9) Sa pagpapasinaya ng lahat ng bagay na may kinalaman sa tipang Kautusan, gumanap siya sa kaniyang opisyal na katungkulan bilang tagapamagitan.

Iba pang gawain bilang tagapamagitan. Sa pamamagitan ni Moises, ibinigay sa Israel ang isang kalipunan ng mahigit sa 600 kautusan, kabilang na ang mga batas hinggil sa pagkasaserdote. Nagsagawa si Moises ng maraming himala para sa bayan sa tulong ng kapangyarihan ng Diyos. Namagitan siya para sa kanila, anupat nakiusap kay Jehova na huwag silang lipulin alang-alang sa Kaniyang pangalan. (Exo 32:7-14; Bil 14:11-20; 16:20-22; 21:7; Deu 9:18-20, 25-29; 10:8-11) Higit na ikinabahala ni Moises ang kapakanan ng pangalan ni Jehova at ng bayan kaysa sa kaniyang sariling kapakanan.—Exo 32:30-33; Bil 11:26-29; 12:9-13.

Mga Pagkakatulad Bilang mga Tagapamagitan. Hinggil sa mga dinala sa *bagong* tipan, may masusumpungan tayong isang kalagayan na katulad niyaong sa sinaunang Israel. Makasalanan din ang mga Kristiyano. Yamang hindi aktuwal na nakapag-aalis ng mga kasalanan ang dugo ng mga hayop (Heb 10:4), isang mas mabuting hain ang kailangan. Si Jesu-Kristo ang mas mabuting haing iyon. (Heb 10:5-10) Ang bagay na ito ay ipinahayag ng manunulat ng Mga Hebreo sa ganitong paraan. Matapos banggitin ang mga haing inihahandog sa ilalim ng Kautusan, sinabi niya: "Gaano pa ngang higit na ang dugo ng Kristo . . . ay makapaglilinis ng ating mga budhi mula sa patay na mga gawa upang makapag-ukol tayo ng sagradong paglilingkod sa Diyos na buháy? Kaya iyan ang dahilan kung bakit siya ay isang tagapamagitan ng isang bagong tipan, upang sa gayon, dahil isang kamatayan ang naganap upang palayain sila sa pamamagitan ng pantubos mula sa mga pagsalansang sa ilalim ng naunang tipan, yaong mga tinawag ay tumanggap ng panga-

ko ng walang-hanggang mana. Sapagkat kung saan may tipan, ang kamatayan ng taong nagpangyari ng tipan ay kailangang ilaan. Sapagkat ang isang tipan ay may bisa dahil sa patay na mga handog, yamang ito ay walang bisa samantalang buháy pa ang taong nagpangyari ng tipan."—Heb 9:11-17.

Pagkatapos ay itinawag-pansin ni Pablo na hindi pinasinayaan nang walang dugo ang naunang tipan. Nang pangasiwaan ni Moises ang paggawa ng tipang iyon, inihandog niya ang mga hain at iwinisik niya ang dugo sa "aklat ng tipan." (Heb 9:18-28) Sa gayunding paraan, si Jesu-Kristo, bilang Tagapamagitan ng Diyos para sa bagong tipan, ay naghandog ng kaniyang hain at pagkatapos ay humarap sa Diyos na Jehova taglay ang halaga ng kaniyang dugo. Ang tipang Kautusan ay ipinakipagtipan sa isang bansa, hindi sa mga indibiduwal (Exo 24:7, 8); gayundin naman, ang bagong tipan ay ipinakipagtipan sa "banal na bansa" ng Diyos, ang "Israel ng Diyos."—1Pe 2:9; Gal 6:15, 16.

Yaong mga Pinaglilingkuran ni Kristo Bilang Tagapamagitan. Sinabi ng apostol na si Pablo na may "isang tagapamagitan sa Diyos at sa mga tao, isang tao, si Kristo Jesus, na nagbigay ng kaniyang sarili bilang katumbas na pantubos para sa lahat"—kapuwa para sa mga Judio at mga Gentil. (1Ti 2:5, 6) Siya ang namamagitan sa bagong tipan sa pagitan ng Diyos at niyaong mga dinadala sa bagong tipan, ang kongregasyon ng espirituwal na Israel. (Heb 8:10-13; 12:24; Efe 5:25-27) Naging Tagapamagitan si Kristo upang yaong mga tinawag ay "tumanggap ng pangako ng walang-hanggang mana" (Heb 9:15); hindi mga anghel ang tinutulungan niya kundi "ang binhi ni Abraham." (Heb 2:16) Tinutulungan niya yaong mga dadalhin sa bagong tipan upang 'ampunin' sa sambahayan ng espirituwal na mga anak ni Jehova; ang mga ito sa kalaunan ay aakyat sa langit bilang mga kapatid ni Kristo at makakasama niya bilang bahagi ng binhi ni Abraham. (Ro 8:15-17, 23-25; Gal 3:29) Ipinadala niya sa kanila ang ipinangakong banal na espiritu, na siyang espiritu na ipinantatak sa kanila at ibinigay sa kanila bilang palatandaan o tanda niyaong darating, ang kanilang makalangit na mana. (2Co 5:5; Efe 1:13, 14) Sa Apocalipsis 7:4-8, isinisiwalat na 144,000 ang kabuuang bilang niyaong mga tatanggap ng pangwakas at permanenteng pagtatatak.

Pagpapasinaya ng Bagong Tipan. Pagkatapos na mamatay at buhaying-muli, si Jesus ay pumasok sa langit at humarap sa mismong persona ng Diyos upang iharap ang kaniyang handog, na ang mga kapakinabangan ay unang matatamo niyaong mga dinala sa bagong tipan. (Heb 9:24) Noon ay gumanap siya kapuwa bilang Mataas na Saserdote at Tagapamagitan. Kasuwato ng parisang sinunod noong pasinayaan ang tipang Kautusan, iniharap ni Jesu-Kristo ang halaga ng kaniyang hain sa harap ng Diyos sa langit (kung paanong iwinisik ni Moises ang dugo sa aklat ng Kautusan [sapagkat hindi personal na naroroon ang Diyos]). Pagkatapos, noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., ibinuhos ni Jesus ang banal na espiritu mula sa Diyos sa mga unang dinala sa bagong tipan, na mga 120 katao. Nang maglaon noong araw ring iyon, humigit-kumulang sa 3,000, na mga Judio at mga proselita, ang naparagdag sa kongregasyon. (Gaw 1:15; 2:1-47; Heb 9:19) At kung paanong ang Kautusan ay binasa ni Moises sa bayan, malinaw ring ipinahayag ni Jesu-Kristo sa mga kabahagi sa bagong tipan ang mga kundisyon at mga kautusan niyaon.—Exo 24:3-8; Heb 1:1, 2; Ju 13:34; 15:14; 1Ju 5:1-3.

Sa kaniyang panunungkulan bilang Tagapamagitan at Mataas na Saserdote, si Jesu-Kristo, yamang imortal, ay laging buháy at may kakayahang makiusap para sa mga kabilang sa espirituwal na Israel na lumalapit sa Diyos sa pamamagitan niya, sa gayo'y maaari siyang mamagitan sa bagong tipan hanggang sa mailigtas nang lubusan yaong mga tumatanggap ng kaniyang tulong bilang Tagapamagitan. (Heb 7:24, 25) May kakayahan siyang pangasiwaan ang mga bagay-bagay hanggang sa matagumpay na matupad ang bagong tipan. Sa bandang huli, yaong mga kasama sa tipan ay itatalaga sa makalangit na pagkasaserdote bilang mga katulong na saserdote na kasama ni Kristo, ang kanilang dakilang Mataas na Saserdote.—Apo 5:9, 10; 20:6.

Mga Pagpapala Para sa Sangkatauhan sa Pangkalahatan. Bagaman ang paglilingkod ni Jesus bilang Tagapamagitan ay para lamang sa mga kabilang sa bagong tipan, siya rin ay Mataas na Saserdote ng Diyos at Binhi ni Abraham. Sa pagganap sa mga tungkuling kaakibat ng dalawang posisyong ito, magdudulot siya ng mga pagpapala sa iba pa sa sangkatauhan, sapagkat ang lahat ng mga bansa ay pagpapalain sa pamamagitan ng binhi ni Abraham. Yaong mga kabilang sa bagong tipan ang unang pagpapalain ni Kristo, ang pangunahing Binhi (Gal 3:16, 29), anupat kukunin sila bilang mga kasamang miyembro ng binhi. Yamang gagawin silang mga hari at mga saserdote salig sa bagong tipan na pinamagitanan ni Kristo, makikibahagi sila sa pagtulong sa lahat ng mga bansa sa lupa upang tamuhin ng mga ito ang mga pagpapalang dulot ng hain ni Jesus at ng pamamahala ng kaniyang Kaharian. Kung magkagayon, ang paglilingkod ni Kristo bilang Tagapamagitan, matapos maisagawa ang layunin nito na dalhin sa gayong posisyon ang "Israel ng Diyos," ay magbubunga ng mga kapakinabangan at mga pagpapala sa buong sangkatauhan.—Gal 6:16; Gen 22:17, 18.

Kaya may iba pa na hindi kabilang sa 144,000 na "tinatakan" na nananalangin din sa Diyos na Jehova sa pangalan ni Kristo at nananampalataya sa bisa ng kaniyang haing pantubos. Ang haing ito ay hindi lamang para sa mga pinaglilingkuran ni Jesus bilang Tagapamagitan ng bagong tipan kundi para rin sa lahat ng mga tao na nananampalataya kay Kristo. (1Ju 2:2) Kinikilala rin ng mga taong ito, bagaman hindi sila kabilang sa bagong tipan, na "walang ibang pangalan sa silong ng langit na ibinigay sa mga tao na siya nating dapat ikaligtas." (Gaw 4:12) Umaasa rin sila kay Jesu-Kristo bilang ang kanilang dakilang makalangit na Mataas na Saserdote, na sa pamamagitan niya ay makalalapit sila sa Diyos at sa pamamagitan ng kaniyang paglilingkod ay maaari silang magtamo ng kapatawaran ng kasalanan. (Heb 4:14-16) Itinatawag-pansin ng Apocalipsis 21:22-24 na 'ang mga bansa ay lalakad sa liwanag ng Bagong Jerusalem,' na doo'y ang Diyos na Jehova ang liwanag at ang Korderong si Jesu-Kristo ang lampara.

TAGAPAMAHALA. Isa na may awtoridad o kontrol; isang soberano. Ang pandiwang Hebreo na *ma·shal′* ay nangangahulugang "mamahala, magpuno"; ang terminong Griego naman na *ar′khon* ay isinasalin bilang "tagapamahala." —Tingnan ang TAGAPAMAHALA NG LUNSOD, MGA.

Ang Diyos na Jehova ang kataas-taasang Tagapamahala, na may ganap at soberanong awtoridad sa buong sansinukob, nakikita at di-nakikita, yamang siya ang Maylalang at Tagapagbigay-Buhay. —Dan 4:17, 25, 35; 1Ti 1:17.

Ang mga hari sa trono ng Israel mula sa linya ni David ay namahala bilang mga kinatawan ni Jehova, ang kanilang tunay at di-nakikitang Hari. Dahil dito, sinasabing sila ay mga pinahiran ng Diyos, anupat nakaupo sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Nang dumating si Jesu-Kristo na "Anak ni David" (Mat 21:9; Luc 20:41), pinahiran siya, hindi ng langis, kundi ng banal na espiritu, upang mamahala sa isang makalangit na trono. (Gaw 2:34-36) Sa ilalim ni Jehova, si Jesus at ang kaniyang mga kapuwa tagapagmana ng Kaharian ang bumubuo ng pamahalaan ng sansinukob.—Apo 14:1, 4; 20:4, 6; 22:5.

Mga tagapamahala rin si Satanas na Diyablo at ang kaniyang mga demonyo. Tinutukoy siya bilang "tagapamahala ng sanlibutang ito" at "tagapamahala ng awtoridad ng hangin." (Ju 12:31; 14:30; Efe 2:2) Nasa ilalim ng kaniyang kapangyarihan ang lahat ng pamahalaan ng sanlibutang ito at ipinahihiwatig iyan ng pag-aalok niya ng mga iyon kay Jesu-Kristo kapalit ng isang gawang pagsamba. (Mat 4:8, 9) Si Satanas ang nagbibigay ng awtoridad sa mga pamahalaang ito. (Apo 13:2) Sa loob ng kaniyang organisasyon ay may kapangyarihan ding mamahala ang mga demonyo. Tinutukoy sila bilang "mga tagapamahala ng sanlibutan ng kadilimang ito" na nagkaroon ng awtoridad sa mga kapangyarihang pandaigdig ng kasaysayan, gaya halimbawa ng di-nakikitang 'mga prinsipe' ng Persia at Gresya. (Efe 6:12; Dan 10:13, 20) Sabihin pa, ang Diyablo mismo ang kanilang tagapamahala.—Mat 12:24.

Noong mga araw ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ang Palestina ay nasa ilalim ng tambalang pamamahala ng Imperyo ng Roma at ng mga tagapamahalang Judio, ang pangunahing lupon ng huling nabanggit ay ang Dakilang Sanedrin, isang sanggunian na binubuo ng 70 matatanda na pinagkalooban ng pamahalaang Romano ng limitadong awtoridad sa mga gawain ng mga Judio. Ang mga tagapamahalang Judio ang tinutukoy sa Juan 7:26, 48; isa sa mga ito si Nicodemo. (Ju 3:1) Tinatawag na isang *ar′khon* ang punong opisyal ng sinagoga. (Ihambing ang Mat 9:18 at Mar 5:22.) Iniutos ng Kautusan na igalang ang mga tagapamahala. (Gaw 23:5) Gayunman, naging tiwali ang mga tagapamahalang Judio at binabanggit na sila ang pangunahing dapat sisihin sa pagkamatay ni Jesu-Kristo. —Luc 23:13, 35; 24:20; Gaw 3:17; 13:27, 28.

Ikinakapit din sa mga mahistrado sibil at sa mga opisyal ng pamahalaan sa pangkalahatan ang terminong *ar′khon.* (Gaw 16:19, 20; Ro 13:3) Ang salitang Hebreo naman na *segha·nim′,* isinasalin bilang "mga tagapamahala" (*KJ*), "mga kinatawan" (*Ro*), "mga kinatawang tagapamahala" (*NW*), ay ginagamit may kaugnayan sa nakabababang mga tagapamahalang Judio sa ilalim ng Imperyo ng Persia (Ne 2:16; 5:7), gayundin sa mga humawak ng awtoridad sa ilalim ng mga hari ng Media, Asirya, at Babilonya.—Jer 51:28; Eze 23:12, 23; tingnan ang KINATAWAN.

Ang mga tagapamahala ay maaaring magdulot ng kasaganaan at kaligayahan, o karalitaan at pagdurusa, sa kanilang mga nasasakupan. (Kaw 28:15; 29:2) Sinipi ni David ang sinabi ng Diyos na Jehova: "Kapag ang namamahala sa sangkatauhan ay matuwid, na namamahalang may pagkatakot sa Diyos, kung magkagayon ay gaya iyon ng liwanag sa kinaumagahan, kapag sumisikat ang araw, isang umaga na walang ulap." (2Sa 23:3, 4) Ganitong uri ng tagapamahala si Jesu-Kristo, ang Prinsipe ng Kapayapaan.—Isa 9:6, 7.

TAGAPAMAHALA NG LUNSOD, MGA. Mga mahistrado sibiko (sa Gr., *po·li·tar′khai*) na sa harap nila ay kinaladkad ng galít na mga mang-uumog sa Tesalonica si Jason at ang iba pang mga Kristiyano. (Gaw 17:5-8) May kinalaman sa paggamit sa terminong Griegong ito, sinasabi ni G. Ernest

Wright: “Isang inskripsiyon sa pintuang-daang ito [ang Vardar Gate na mula sa Tesalonica], na ngayon ay nasa British Museum, ang bumabanggit ng ilang opisyal ng lunsod na tinatawag na ‘mga *politarch*’. Maraming iba pang inskripsiyon na kababasahan ng salitang ito. Ginagamit din sa Gawa 17:6 ang terminong ito bilang pangalan ng mga opisyal na sa harap nila ay kinaladkad ang mga Kristiyano noong nagkagulo dahil sa pangangaral ni Pablo. Sa kabaligtaran naman, hindi masusumpungan ang salitang ito sa umiiral na panitikang Griego at ang impormasyon mula sa arkeolohiya ang nagpapatunay sa katumpakan ng salaysay ni Lucas sa puntong ito.”—*Biblical Archaeology,* 1962, p. 260; tingnan ang ARKEOLOHIYA (Arkeolohiya at ang Kristiyanong Griegong Kasulatan).

TAGAPANGASIWA. Ang salitang Hebreo para sa tagapangasiwa, *pa·qidh′,* ay hinalaw sa pandiwang *pa·qadh′,* nangangahulugang “magbaling ng pansin sa” (Gen 21:1), “dumalaw” (Huk 15:1), o “mag-atas” (Gen 39:5; Ezr 1:2). Sa katulad na paraan, ang salitang Griego para sa tagapangasiwa, *e·pi′sko·pos,* ay nauugnay sa pandiwang *e·pi·sko·pe′o,* nangangahulugang “maingat na magbantay” (Heb 12:15), at sa pangngalang *e·pi·sko·pe′,* nangangahulugang “pagsisiyasat” (Luc 19:44, *Int;* 1Pe 2:12), “katungkulan ng tagapangasiwa” (1Ti 3:1), o “katungkulan ng pangangasiwa” (Gaw 1:20). Apat na ulit na isinalin ng Griegong *Septuagint* ang salitang Hebreo na *pa·qidh′* bilang *e·pi′sko·pos.* (Huk 9:28; Ne 11:9, 14, 22) Samakatuwid, ang tagapangasiwa ay isa na nagbibigay-pansin sa partikular na mga bagay o mga tao, anupat dumadalaw, nagsisiyasat, at nag-aatas. Ang mapagsanggalang na pangangasiwa ay isang pangunahing ideya ng terminong Griego.

Mga Tagapangasiwa sa Hebreong Kasulatan. Pinayuhan ni Jose si Paraon na mag-atas ng mga tagapangasiwa sa lupain na mag-iimbak ng mga panustos sa panahon ng mga taon ng kasaganaan para sa dumarating na taggutom. (Gen 41:34-36) Sa ilalim ng kani-kanilang pinuno, ang bawat linya ng pamilya ng mga Levita ay may partikular na pananagutan sa pangangasiwa ng mga tungkulin sa tabernakulo. (Bil 3:24-26, 30, 31, 35-37) Si Eleazar, anak ni Aaron, ay ginawang “pinuno ng mga pinuno ng mga Levita” at humawak ng pangkalahatang pangangasiwa sa gusali ng tabernakulo at sa mga kagamitan nito. (Bil 3:32; 4:16) Maaari ring mag-atas ang mataas na saserdote ng mga tagapangasiwa para sa ilang paglilingkod sa santuwaryo. (2Ha 11:18) Ipinakikita ng 1 Cronica kabanata 23 hanggang 27 ang maraming iba’t ibang posisyon at kaayusan para sa pangangasiwa noong panahon ng paghahari ni David, may kaugnayan sa pagkasaserdote at sa maharlikang korte, pati ang mga bagay na pang-ekonomiya at pangmilitar.

Sa hula ni Isaias (60:17), inihahanay ang “mga tagapangasiwa” sa “mga tagapagbigay-atas,” yamang ang mga tagapangasiwa ay maaaring magatas ng trabaho sa iba at maaari ring mamahala at magbantay sa mga kapakanan niyaong mga tao o mga bagay na ipinagkatiwala sa kanila. Sa hulang ito, patiunang inilarawan ni Jehova ang panahon kapag “aatasan [niya] ang kapayapaan bilang iyong mga tagapangasiwa at ang katuwiran bilang iyong mga tagapagbigay-atas,” isang hula na unang natupad nang isauli ang Israel mula sa pagkatapon ngunit mas lubusang nagkatotoo sa kongregasyong Kristiyano.

Mga Tagapangasiwa sa Kongregasyong Kristiyano. Ang Kristiyanong “mga tagapangasiwa” (*e·pi′sko·poi*) ay siya ring kinikilala bilang “matatandang lalaki” (*pre·sby′te·roi*) sa kongregasyon. Ang isang katibayan na iisang posisyon lamang sa kongregasyon ang tinutukoy ng dalawang terminong ito ay ang nangyari noong papuntahin ni Pablo sa Mileto “ang matatandang lalaki ng kongregasyon” ng Efeso upang makipagkita sa kaniya roon. Nang payuhan niya ang “matatandang lalaki” na ito, sinabi niya: “Bigyang-pansin ninyo ang inyong sarili at ang buong kawan, na sa kanila ay inatasan kayo ng banal na espiritu bilang mga tagapangasiwa [isang anyo ng *e·pi′sko·poi*], upang magpastol sa kongregasyon ng Diyos.” (Gaw 20:17, 28) Higit pa itong nilinaw ng apostol sa sulat niya kay Tito, kung saan tinalakay niya ang pag-aatas ng “matatandang lalaki sa bawat lunsod.” Maliwanag na upang tukuyin ang mga lalaking ito, ginamit niya ang terminong “tagapangasiwa” (*e·pi′sko·pos*). (Tit 1:5, 7) Samakatuwid, ang mga terminong ito ay kapuwa tumutukoy sa iisang posisyon, anupat ipinahihiwatig ng *pre·sby′te·ros* ang may-gulang na mga katangian ng isa na inatasan sa gayong katungkulan, at ipinahihiwatig naman ng *e·pi′sko·pos* ang mga tungkuling kaakibat ng pag-aatas na iyon.—Tingnan ang MATANDANG LALAKI.

Walang itinakdang bilang ng mga tagapangasiwa para sa alinmang kongregasyon. Ang bilang ng mga tagapangasiwa ay depende sa bilang niyaong mga nagiging kuwalipikado at sinasang-ayunan bilang “matatandang lalaki” sa kongregasyong iyon. Maliwanag na mahigit sa isa ang tagapangasiwa sa nag-iisang kongregasyon ng Efeso. Gayundin, nang sumulat si Pablo sa mga Kristiyanong taga-Filipos, tinukoy niya ang “mga tagapangasiwa” roon (Fil 1:1), anupat ipinahihiwatig nito na naglilingkod sila bilang isang lupon na nangangasiwa sa mga gawain ng kongregasyong iyon.

Ipinakikita ng pagsasaalang-alang sa Kristiyanong Griegong Kasulatan na magkakapantay ang awtoridad ng mga tagapangasiwa, o matatandang lalaki, sa alinmang kongregasyon. Sa kaniyang mga liham sa mga kongregasyon, hindi tinukoy ni Pablo ang sinumang indibiduwal bilang *ang tagapangasiwa,* ni ipinatungkol man niya ang mga liham na ito sa kaninumang indibiduwal na nasa gayong katayuan. Ang liham sa mga taga-Filipos ay ipinatungkol "sa lahat ng mga banal na kaisa ni Kristo Jesus na nasa Filipos, kasama ng mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod." (Fil 1:1) May kinalaman dito, sinabi ni Manuel Guerra y Gomez: "Tiyak na ang *episcopos* sa rekord ng liham sa mga taga-Filipos ay hindi nagpapahiwatig ng awtoridad na tulad ng sa isang monarka; sa halip, isa itong termino na tumutukoy sa maraming tao na maliwanag na magkakapantay ang awtoridad at may tungkuling pumatnubay at mamahala sa Kristiyanong komunidad sa lunsod na iyon ng Macedonia. Kasabay nito, ang mga *diaconos,* ayon sa pangkalahatang kahulugan ng salitang ito, ay mga katulong, mga ministro ng *episcopos* at sa katulad na paraan ay naglilingkod sa mga mananampalataya." —*Episcopos y Presbyteros,* Burgos, Espanya, 1962, p. 320.

Mga kuwalipikasyon ng isang tagapangasiwa, o matanda. Upang maabot ang katungkulan ng tagapangasiwa, kailangang matugunan ang sumusunod na mga kuwalipikasyon: "Ang tagapangasiwa kung gayon ay dapat na di-mapupulaan, asawa ng isang babae, katamtaman ang mga pag-uugali, matino ang pag-iisip, maayos, mapagpatuloy, kuwalipikadong magturo, hindi lasenggong basag-ulero, hindi nambubugbog, kundi makatuwiran, hindi palaaway, hindi maibigin sa salapi, isang lalaking namumuno sa kaniyang sariling sambahayan sa mahusay na paraan, may mga anak na nagpapasakop nang buong pagkaseryoso; . . . hindi bagong kumberteng lalaki, . . . dapat din siyang magkaroon ng mainam na patotoo mula sa mga tao sa labas."—1Ti 3:1-7.

Gayundin, sa liham ni Pablo kay Tito, nang talakayin niya ang pag-aatas ng matatanda, sinabi niya na upang maging kuwalipikado ang isang lalaki sa gayong katungkulan, dapat itong "malaya sa akusasyon, asawa ng isang babae, na may nananampalatayang mga anak na hindi mapararatangan ng kabuktutan o di-masupil. Sapagkat ang isang tagapangasiwa ay dapat na malaya sa akusasyon bilang katiwala ng Diyos, hindi mapaggiit ng sarili, hindi magagalitin, hindi lasenggong basag-ulero, hindi nambubugbog, hindi sakim sa di-tapat na pakinabang, kundi mapagpatuloy, maibigin sa kabutihan, matino ang pag-iisip, matuwid, matapat, mapagpigil sa sarili, nanghahawakang mahigpit sa tapat na salita may kinalaman sa kaniyang sining ng pagtuturo, upang magawa niyang kapuwa magpayo sa pamamagitan ng turo na nakapagpapalusog at sumaway doon sa mga sumasalungat." (Tit 1:5-9) Maliwanag na may mga pagkakaiba ang huling nabanggit na talaang ito ng mga kuwalipikasyon dahil isinaalang-alang dito ang pantanging mga pangangailangan ng mga kongregasyon sa Creta, kung saan naglilingkod noon si Tito.—Tit 1:10-14.

Mga Tagapangasiwa, o Matatandang Lalaki		Mga Ministeryal na Lingkod
1Ti 3:1-7	Tit 1:5-9	1Ti 3:8-10, 12, 13
di-mapupulaan	malaya sa akusasyon	malaya sa akusasyon
asawa ng isang babae	asawa ng isang babae	asawa ng isang babae
hindi lasenggong basag-ulero	hindi lasenggong basag-ulero	hindi mahilig sa maraming alak
hindi maibigin sa salapi	hindi sakim sa di-tapat na pakinabang	hindi sakim sa di-tapat na pakinabang
namumuno sa sambahayan sa mahusay na paraan, may mga anak na nagpapasakop	may nananampalatayang mga anak na hindi mapararatangan ng kabuktutan o di-masupil	namumuno sa mahusay na paraan sa mga anak at sa sariling sambahayan
hindi bagong kumberte		subok na karapat-dapat
matino ang pag-iisip	matino ang pag-iisip	
mapagpatuloy	mapagpatuloy	
kuwalipikadong magturo	nanghahawakan sa salita sa sining ng pagtuturo, may kakayahang magpayo at sumaway	
hindi nambubugbog	hindi nambubugbog	
makatuwiran	hindi mapaggiit ng sarili	
hindi palaaway	hindi magagalitin	

Ang Kataas-taasang Tagapangasiwa. Maliwanag na sinipi ng 1 Pedro 2:25 ang Isaias 53:6 may kinalaman sa mga 'tulad ng mga tupa na naligaw,' at pagkatapos ay sinabi ni Pedro: "Ngunit ngayon ay nagbalik na kayo sa pastol at tagapangasiwa ng inyong mga kaluluwa." Tiyak na ang Diyos na Jehova ang tinutukoy nito, yamang yaong mga sinulatan ni Pedro ay hindi naligaw mula kay Kristo Jesus kundi sa halip, *sa pamamagi-*

tan niya ay naakay ang mga ito pabalik sa Diyos na Jehova, na Dakilang Pastol ng kaniyang bayan. (Aw 23:1; 80:1; Jer 23:3; Eze 34:12) Isa ring tagapangasiwa si Jehova, ang isa na nagsisiyasat. (Aw 17:3) Ang pagsisiyasat (sa Gr., *e·pi·sko·pe′*) ay maaaring may kaugnayan sa kapahayagan ng kaniyang paghatol, gaya noong unang siglo C.E. sa kaso ng Jerusalem, na hindi nakaunawa sa panahon ng "pagsisiyasat [sa Gr., *e·pi·sko·pes′*]" sa kaniya. (Luc 19:44) O maaari itong magdulot ng kaayaayang epekto at mga pakinabang, gaya sa kaso niyaong mga lumuluwalhati sa Diyos sa araw ng "kaniyang pagsisiyasat [sa Gr., *e·pi·sko·pes′*]."—1Pe 2:12.

"Mapakialam sa mga Bagay-bagay ng Ibang Tao." Nagbababala ang apostol na si Pedro laban sa pagiging "isang mapakialam sa mga bagay-bagay ng ibang tao." (1Pe 4:15) Ang pananalitang ito ay salin ng salitang Griego na *al·lo·tri·e·pi′sko·pos,* na literal na nangangahulugang "tagapangasiwa ng pag-aari ng ibang tao." Binibigyang-katuturan ni Francisco Zorell ang salitang ito bilang "isa na umaako ng tungkuling asikasuhin at ituwid ang mga bagay-bagay ng ibang tao, ang isa na may-kamangmangang nanghihimasok sa buhay-buhay ng ibang tao."—*Lexicon Graecum Novi Testamenti,* Paris, 1961, tud. 70.

TAGAPANGITAIN. Taong tumanggap o nag-aangking tumanggap ng mga pangitain mula sa Diyos tungkol sa mga bagay na nakakubli o may kinalaman sa hinaharap. Ang salitang Hebreo para sa "tagapangitain" ay *cho·zeh′,* mula sa *cha·zah′,* na nangangahulugang "makita; mamasdan; magpangitain." Ang *cha·zah′* at ang mga salitang hinango rito ay ginagamit may kinalaman sa pagkakita ng mga pangitain.—Bil 24:4; Isa 1:1; 21:2; 22:1; Eze 13:7; Dan 8:1; tingnan ang TAGAKITA.

May mga tagapangitain na bulaan at hindi sinang-ayunan ng Diyos. (Isa 29:10; Mik 3:7) Ang iba naman ay isinugo ni Jehova at nagsalita sa kaniyang pangalan. (2Ha 17:13; 2Cr 33:18) Ang terminong "tagapangitain" ay ikinapit sa mga lalaking gaya nina Heman, Ido, Hanani, Gad, Asap, Jedutun, at Amos. (1Cr 25:5; 2Cr 12:15; 19:2; 29:25, 30; 35:15; Am 7:12) May ilan, gaya nina Gad at Ido, na nagtala ng kanilang mga pangitain o sumulat ng iba pang mga ulat. (1Cr 29:29; 2Cr 9:29; 33:19) Hindi lahat ng propeta ni Jehova ay mga tagapangitain. Gayunman, si Gad ay tinawag na isang "propeta" at "tagapangitain ni David." Lumilitaw na ito'y dahil ang ilan sa mga mensaheng tinanggap niya mula sa Diyos ay dumating sa pamamagitan ng mga pangitaing naglalaman ng mga tagubilin o payo ng Diyos para kay Haring David.—2Sa 24:11; 1Cr 21:9.

TAGAPAYO. Tingnan ang PAYO, TAGAPAYO.

TAGA-SILANGAN, MGA. Ang taong-bayan ng mga lupaing iyon na minalas ng mga Hebreong manunulat bilang "Silangan." Ang lugar na ito ay lampas pa sa hangganan ng Israel hindi lamang sa dakong silangan kundi sa malayo pang hilagang-silangan at sa dakong timog-silangan sa Arabia. (Gen 25:6; Jer 49:28) Kaya, nang pumaroon si Jacob sa sambahayan ni Laban sa Haran, pumaroon siya sa "lupain ng mga taga-Silangan," sa HS ng Canaan.—Gen 29:1.

Si Job ay tinatawag na "ang pinakadakila sa lahat ng mga taga-Silangan [sa literal, mga anak ng Silangan]." (Job 1:3, tlb sa *Rbi8*) Ang mga hukbong naniil sa Israel bago bumangon si Gideon at nilupig sila ay binubuo ng mga Amalekita at mga Midianita bukod pa sa "mga taga-Silangan," na maliban dito ay wala nang ibang pagkakakilanlan. (Huk 6:3, 33; 7:12; 8:10) Bagaman ang mga taga-Silangan ay kilala sa kanilang karunungan, nahigitan sila ni Solomon sa bagay na ito. (1Ha 4:30) Ang tinatawag na mga taong marurunong, o mga Mago, na dumalaw sa batang si Jesus ay "mga astrologo mula sa mga silanganing bahagi."—Mat 2:1, 2, 11.

TAGATIBAG NG BATO. Isang tagatabas ng bato; isang umuuka, nag-uukit, o naghahanda ng mga bato para sa pagtatayo. (2Ha 12:11, 12; 2Cr 24:12) Inatasan ni Haring David ang mga naninirahang dayuhan sa Israel bilang mga tagatabas ng bato "upang tumabas ng mga eskuwaladong bato" (anupat pinuputol ang mga iyon sa tamang laki) para sa itatayong templo ni Jehova.—1Cr 22:2, 15; ihambing ang 1Ha 6:7; tingnan ang TIBAGAN.

TAGA-TIRO. Tingnan ang TIRO.

TAGGUTOM. Matinding kakapusan sa pagkain; gayundin, kasalatan sa pagkarinig sa mga salita ni Jehova, samakatuwid nga, espirituwal na taggutom. (Am 8:11) Isa sa mga salot na sasapit sa makasagisag na Babilonyang Dakila ay ang taggutom. —Apo 18:8.

Mga Sanhi at Epekto ng Taggutom. Noong panahon ng Bibliya, kabilang sa karaniwang mga sanhi ng taggutom ang tagtuyot, mapaminsalang mga bagyo ng graniso (Exo 9:23-25), mga peste, pagkatuyot at pagkakaroon ng amag ng mga pananim, at digmaan. (Am 4:7-10; Hag 2:17) Ang mga balang, na kung minsa'y pagkarami-rami at pulupulutong kung dumating, ay partikular na kapaha-pahamak sa pananim. (Exo 10:15) Kung minsan naman, ang suliranin ay hindi ang kawalan ng ulan, kundi ang pag-ulan sa di-tamang kapanahunan, halimbawa'y sa panahon ng pag-aani ng trigo o sebada.—Ihambing ang Lev 26:4; 1Sa 12:17, 18.

Natural lamang na makadama ng pansamantalang gutom, ngunit ang namamalaging gutom, halimbawa'y sanhi ng taggutom, ay lubhang nakapipinsala sa mental at pisikal na kalusugan. Nagdudulot ito ng kapansin-pansing pananamlay, paghina ng mga emosyon, at kawalan ng mental na kasiglahan. Pinangingibabawan ang isipan ng pagnanasa sa pagkain. (Ihambing ang Exo 16:3.) Bumababa ang mga pamantayang moral. (Ihambing ang Isa 8:21.) Maaaring makaapekto ang aktuwal na pagkagutom sa katinuan ng isang tao, anupat humahantong sa pagnanakaw, pagpatay, at maging sa kanibalismo. Kadalasan, ang taggutom ay may kaakibat na pagkakasakit at mga epidemya dahil sa humihinang kundisyon ng mga apektado nito.—Ihambing ang Deu 32:24.

Sinaunang mga Taggutom. Ang kauna-unahang taggutom na tunay na makasaysayan ay yaong taggutom na nagtulak kay Abram (Abraham) na lisanin ang Canaan at manirahan sa Ehipto bilang dayuhan. (Gen 12:10) Noong mga araw naman ni Isaac, isa muling taggutom ang naganap, ngunit sinabihan siya ni Jehova na huwag pumaroon sa Ehipto. (Gen 26:1, 2) Maliwanag na ang pitong-taóng taggutom na sumapit sa Ehipto samantalang naglilingkod doon si Jose bilang punong ministro at administrador ng pagkain ay umabot sa ibayo pa ng mga hangganan ng Ehipto, sapagkat "ang mga tao sa buong lupa ay pumaroon sa Ehipto upang bumili [ng pagkain] kay Jose."—Gen 41:54-57.

Samantalang maingat na iniwasang banggitin sa mga inskripsiyong Ehipsiyo ang tungkol sa pakikipamayan ng Israel sa Ehipto, may sinaunang mga tekstong Ehipsiyo naman na naglalarawan sa mga yugto ng taggutom na dulot ng di-sapat na pagtaas ng Ilog Nilo. Inilalarawan ng isang teksto ang isang yugto kung kailan pitong taóng hindi gaanong tumaas ang tubig ng Nilo at ang ibinunga nitong taggutom. Ayon sa ulat, nang magwakas ang taggutom, may mga bahagi ng lupain na ipinagkaloob sa mga saserdote. Bagaman kinukuwestiyon kung ang dokumentong ito ay "isang panghuhuwad ng mga saserdote noong mas huling yugto, anupat upang ipagmatuwid ang pag-aangkin nila ng mga karapatan sa teritoryo," sa paanuman ay masasalamin natin dito ang isang sali't saling sabi hinggil sa isang yugto ng pitong taóng kasalatan.—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 31.

Bago pumasok sa Lupang Pangako ang Israel, tiniyak sa kanila ni Jehova, sa pamamagitan ni Moises, na magkakaroon sila ng saganang pagkain kung patuloy silang maglilingkod sa Kaniya nang may katapatan. (Deu 28:11, 12) Gayunman, isa sa nakatatakot na mga resulta na sasapit sa Israel dahil sa kanilang kawalang-katapatan ay ang taggutom. (Deu 28:23, 38-42) Isang taggutom noong mga araw ng mga Hukom ang nag-udyok sa asawa ni Noemi na si Elimelec ng Betlehem na manirahang kasama ng kaniyang pamilya bilang dayuhan sa Moab. (Ru 1:1, 2) Noong mga araw ni David, nagpasapit si Jehova ng tatlong-taóng taggutom sa lupain ng Israel dahil sa pagkakasala sa dugo na ipinataw sa sambahayan ni Saul may kaugnayan sa mga Gibeonita. (2Sa 21:1-6) Bilang sagot sa panalangin ni Elias, isang tatlo-at-kalahating-taóng tagtuyot na nagdulot ng matinding taggutom ang sumapit sa di-tapat na Israel. (San 5:17; 1Ha 17) Bukod sa pangkalahatang mga taggutom noong mga araw ni Eliseo, nagkaroon din ng taggutom nang kubkubin ng mga Siryano ang Samaria, anupat noong panahong iyon ay may napaulat na isang kaso ng kanibalismo.—2Ha 4:38; 8:1; 6:24-29.

Bagaman nagbabala ang mga propeta ng Diyos na ang pag-aapostata ay magdudulot ng kamatayan sa pamamagitan ng taggutom, salot at tabak, mas pinili ng di-tapat na mga Judeano na makinig sa kanilang mga bulaang propeta, na tumiyak sa kanila na walang darating na gayong kapahamakan. (Jer 14:11-18; Eze 5:12-17) Gayunman, nagkatotoo ang mga salita ng mga propeta ng Diyos. Gayon na lamang katindi ang naging taggutom sa Jerusalem noong panahong kubkubin ito ng mga Babilonyo (609-607 B.C.E.) anupat pinakuluan at kinain ng mga babae ang kanilang sariling mga anak.—Pan 4:1-10; 5:10; 2Ha 25:1-3; Jer 52:4-6; ihambing ang Deu 28:51-53.

Sa pamamagitan ng propetang si Joel, patiunang binabalaan ni Jehova ang Israel hinggil sa isang napakalubhang salot ng mga insekto na wawasak sa lupain at magdudulot ng matinding taggutom bago dumating "ang araw ni Jehova."—Joe 1.

Pagkaraan ng ilang siglo, inihula ni Jesus ang mga kakapusan sa pagkain bilang isa sa mga pagkakakilanlan ng katapusan ng "sistema ng mga bagay." (Mat 24:3, 7; ihambing ang Apo 6:5, 6.) Gaya ng patiunang ipinabatid ni Agabo na isang propetang Kristiyano, talagang nagkaroon ng isang malaking taggutom noong panahon ni Emperador Claudio (41-54 C.E.). (Gaw 11:28) Ilang taon bago nito, noong taóng 42 C.E., sinalanta ng isang matinding taggutom ang Ehipto, kung saan naninirahan ang maraming Judio. At "malaking pangangailangan" naman ang sumapit sa Judea at Jerusalem nang kubkubin ng mga hukbong Romano sa ilalim ni Heneral Tito ang Jerusalem at tuluyan itong wasakin noong 70 C.E. (Luc 21:23) Isinasalaysay ni Josephus ang kahila-hilakbot na mga kalagayan ng pagkagutom sa lunsod, anupat ang mga tao roon ay napilitang kumain ng katad, damo at daya-

mi, at sa isang kaso, inihaw at kinain pa nga ng isang ina ang kaniyang anak. (*The Jewish War,* VI, 193-213 [iii, 3, 4]) Gayunman, noong inihuhula ni Jesus ang ganitong mga kakapusan sa pagkain, ipinahiwatig niya na hindi lamang mga pangyayari bago ang pagkawasak ng Jerusalem ang nasa isip niya kundi pati yaong magaganap kapag dumating na ang panahon upang ang Anak ng tao ay bumalik na nasa kaluwalhatian ng kaniyang Kaharian. —Luc 21:11, 27, 31; ihambing ang Apo 6:5, 6.

Paglaya Mula sa Taggutom. Tinitiyak ni Kristo Jesus na sasagutin ng Diyos ang panalangin ng tapat na mga lingkod ukol sa pang-araw-araw nilang pagkain at na paglalaanan yaong mga nag-uuna ng Kaharian ng Diyos. (Mat 6:11, 33; ihambing ang Aw 33:19; 37:19, 25.) Ngunit, dahil sa pagsalansang at pag-uusig, ipinakita ni Jesus na may mga panahong maaaring dumanas ng gutom ang kaniyang mga lingkod. (Mat 25:35, 37, 40) Halimbawa, isinalaysay mismo ng apostol na si Pablo na maraming ulit siyang dumanas kapuwa ng gutom at uhaw samantalang nakikibahagi siya sa ministeryo sa ilalim ng mahihirap na kalagayan. (1Co 4:11-13; 2Co 11:27; Fil 4:12) Gayunman, nagpahayag siya ng pagtitiwala na hindi kailanman maihihiwalay ng pisikal na gutom ang tapat na mga lingkod ng Diyos mula sa umaalalay na lakas ng pag-ibig ng Diyos.—Ro 8:35, 38, 39; ihambing sa Luc 6:25.

Yaong mga may wastong pagkagutom at pagkauhaw sa katuwiran at katotohanan ay laging bubusugin sa espirituwal. (Mat 5:6; Ju 6:35) Kasama rito yaong mga kabilang sa "malaking pulutong" na may pag-asang makaligtas sa "malaking kapighatian" at na tungkol sa kanila ay isinulat na "hindi na sila magugutom ni mauuhaw pa man." (Apo 7:9, 13-17) At sa ilalim ng pamamahala ng Kaharian ng Diyos ay magkakaroon din ng kasaganaan upang sapatan naman ang pisikal na gutom ng buong sangkatauhan.—Aw 72:16; Isa 25:6.

TAGUBILIN. Tingnan ang TURO, TAGUBILIN.

TAHAN, MGA TAHANITA [Ni (Kay) Tahan]. Si Tahan ang pinagmulan ng isang Efraimitang pantribong pamilya, ang mga Tahanita. (Bil 26:35) Hindi tiyak kung siya rin ang Tahan na binanggit sa 1 Cronica 7:25.

TAHAS [Balat ng Poka]. Isang anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor sa babae nito na si Reuma. —Gen 22:23, 24.

TAHAT [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "mas mababa; nasa ilalim"].

1. Isang inapo ni Efraim sa pamamagitan ni Sutela.—1Cr 7:20.

2. Isa pang Efraimita, kamag-anak ng Blg. 1. —1Cr 7:20.

3. Isang Kohatitang Levita; ninuno nina Samuel at Heman.—1Cr 6:22, 24, 33, 37, 38.

4. Isang dakong pinagkampuhan ng Israel sa ilang; hindi alam kung saan ang lokasyon nito.—Bil 33:26, 27.

TAHREA. Isang "anak" ni Mikas at inapo ni Haring Saul. (1Cr 9:39-41) Tinatawag siyang "Tarea" sa 1 Cronica 8:35.

TAINGA, PANDINIG. Ang tainga ay ang sangkap para sa pagdinig na dinisenyo at nilalang ng Diyos na Jehova. (Aw 94:9; Kaw 20:12) Ang tainga ay binubuo ng tatlong bahagi: ang panlabas na tainga, ang panggitnang tainga, at ang panloob na tainga. Ang panggitnang tainga ay isang maliit na butas na kinaroroonan ng salamin ng tainga (*eardrum*) at papasók sa masalimuot na mga daanan na siyang panloob na tainga. Bukod sa ginagamit ito may kaugnayan sa pagdinig, may mga sangkap din sa panloob na tainga na nauugnay sa panimbang at paggalaw. Malaki ang naitutulong ng pagkakaroon ng dalawang tainga upang matukoy ng isa ang pinanggagalingan at direksiyon ng mga tunog.

Naririnig ng tainga ng tao ang mga tunog na nasa pagitan ng mga 20 hanggang 20,000 siklo bawat segundo. Ang mga tainga naman ng maraming hayop ay sensitibo sa mas matataas na tono na hindi na marinig ng tainga ng tao. Kahanga-hanga ang kakayahan ng tainga ng tao na makarinig ng iba't ibang antas ng lakas ng tunog. Ang pinakamalakas na tunog na makakayanan ng tainga nang hindi ito napipinsala ay dalawang milyong milyong ulit ng pinakamahinang tunog na posibleng marinig. Praktikal ang antas ng pagiging sensitibo ng tainga ng tao, sapagkat kung mas matalas pa ang pandinig nito, maririnig na nito pati ang walang-tigil na galaw ng mga molekula ng mga partikula sa hangin.

Yamang ang Maylikha ng tainga ay nakaririnig, tinutukoy siya ng Bibliya sa makasagisag na paraan bilang may mga tainga o pandinig. (Ne 1:6; Aw 116:1, 2) Sa pamamagitan ng sagisag na ito, inilalarawan ni Jehova ang kaniyang sarili bilang may mga taingang handang makinig sa mga panalangin, pakiusap, at kahilingan ng mga matuwid. (Aw 10:17; 18:6; 34:15; 130:2; Isa 59:1; 1Pe 3:12) Kahit naririnig niya ang mga bulung-bulungan ng mga reklamador at ang balakyot na pananalita ng kaniyang mga kaaway (Bil 11:1; 2Ha 19:28), hindi niya dinirinig ang kanilang paghingi ng tulong kapag inabutan sila ng paglalapat ng kahatulan. (Eze 8:18) Bagaman may mga taingang nakalilok o nakaukit sa mga imaheng idolo, hindi sila makarinig at wala silang kapangyarihang tumanggap

o sumagot sa mga panalangin ng kanilang mga mananamba.—Aw 115:6.

Makasagisag na Paggamit. Sa Bibliya, ang salitang "tainga" o "pandinig" ay mariing ginagamit sa makasagisag na diwa upang kumatawan sa kumpletong proseso ng pakikinig. Ang "tainga" ay ginagamit may kinalaman sa kakayahang makarinig at pagkatapos ay pagtimbang-timbangin ang katotohanan at kahalagahan niyaong sinabi. (Job 12:11; 34:3) Ang pagkakagamit ng pananalitang "makinig" o 'ikiling ang pandinig ng isa' ay nagpapahiwatig ng pagbibigay-pansin upang kumilos kaayon ng bagay na narinig. (Aw 78:1; 86:6; Isa 51:4) Ang 'pagbubukas ng pandinig' ng isa ay nangangahulugan ng pagtanggap niya ng unawa o kaliwanagan hinggil sa isang bagay. (Isa 50:5) Ang pananalitang 'buksan ang pandinig' ay maaaring nagmula sa kaugalian sa mga lupain sa Silangan na bahagyang alisin ng isang tao ang kaniyang putong upang makarinig siya nang mas maliwanag. Ang pananalitang ito, gayundin ang pariralang 'ibunyag sa pandinig,' ay tumutukoy sa pagbibigay ng impormasyon nang sarilinan o sa pagsisiwalat ng isang lihim o ng isang bagay na hindi pa nalalaman.—1Sa 9:15; 20:2, 12, 13; 2Sa 7:27.

Ang 'ginising na pandinig' ay isa na ginawang atentibo. (Isa 50:4) Maaaring ang pandinig na iyon ay sa isang tao na dating kabilang sa mga "bingi [sa espirituwal] bagaman mayroon silang [literal na] mga tainga." (Isa 43:8) Sa Bibliya, ang taong matuwid ay inilalarawang nakikinig sa Diyos ngunit nagtatakip ng kaniyang tainga upang hindi makarinig ng kabalakyutan. (Isa 33:15) Sa katulad na paraan, ang salitang Griego para sa "makinig" ay maaaring mangahulugan ng 'pagbibigay-pansin, pagkaunawa, at pagkilos ayon sa narinig,' gaya noong sabihin ni Jesu-Kristo: "Ang aking mga tupa ay nakikinig sa aking tinig," at, "ang ibang tao ay hindi nga nila susundan kundi tatakas mula sa kaniya, sapagkat hindi nila kilala ang tinig ng ibang mga tao."—Ju 10:27, 5.

Sa kabilang dako naman, sinasabing ang mga tainga ng mga mapaghimagsik ay "mabigat" (*KJ*) o "bingi." (Isa 6:10; Gaw 28:27) Ang gayong mga balakyot ay inihahalintulad sa kobra na nagtatakip ng mga tainga nito, anupat tumatangging makinig sa tinig ng engkantador.—Aw 58:4.

Sa pamamagitan ng kaniyang mga lingkod, tinukoy ni Jehova ang sutil at masuwaying mga Israelita bilang may 'di-tuling mga tainga.' (Jer 6:10; Gaw 7:51) Ang mga ito ay waring natatakpan ng isang bagay na nakahahadlang sa pagdinig. Ang mga ito ay mga tainga na hindi binuksan ni Jehova, na nagbibigay ng mga taingang nakauunawa at masunurin doon sa mga humahanap sa kaniya ngunit nagpapahintulot naman na pumurol ang espirituwal na pandinig ng mga masuwayin. (Deu 29:4; Ro 11:8) Inihula ng apostol na si Pablo ang isang panahon kung kailan mag-aapostata mula sa tunay na pananampalataya ang ilan na nag-aangking Kristiyano, anupat ayaw nilang marinig ang katotohanan ng Salita ng Diyos kundi nais nilang 'makiliti' ang kanilang mga tainga ng mga bagay na kalugud-lugod sa kanila, at sa gayon ay makikinig sa mga bulaang guro. (2Ti 4:3, 4; 1Ti 4:1) Gayundin, maaaring 'mangilabot' ang mga tainga ng isa kapag nakarinig siya ng nakatatakot na balita, lalo na ng balita tungkol sa kapahamakan.—1Sa 3:11; 2Ha 21:12; Jer 19:3.

Nang mabulag si Saul ng Tarso dahil sa isang kahima-himalang liwanag, narinig ba ng mga lalaking kasama niya ang tinig na narinig ni Saul?

Ang isang halimbawa kung saan makikita ang kaibahan ng literal na pagkarinig sa isang tunog at ng pagkarinig nang may unawa ay matatagpuan sa ulat hinggil sa pagkakumberte ni Saul ng Tarso at sa sarili niyang salaysay tungkol dito. (Gaw 9:3-8; 22:6-11) Sinasabi ng ulat sa Gawa 9:7 na ang mga lalaking kasama ni Saul ay nakarinig ng "tinig" (*AS-Tg, BSP, MB, NPV*) o ng "tunog ng isang tinig." (*NW*) Gayunman, gaya ng nakaulat sa Gawa 22:9, sinabi ni Pablo (Saul) na hindi narinig ng mga lalaking kasama niya ang tinig. Kapag uunawain nang wasto, ang sinabi sa dalawang talata ay walang pagkakasalungatan. Ang salitang Griego para sa "tinig" (*pho·ne′*) sa Gawa 9:7 ay nasa kaukulang *genitive* (*pho·nes′*) anupat sa talatang ito ay nangangahulugan ng *pagkarinig ng isang tinig* —narinig ang tunog ngunit hindi ito naunawaan. Sa Gawa 22:9, ang *pho·ne′* ay nasa kaukulang *accusative* (*pho·nen′*): "hindi narinig [ng mga lalaki] ang tinig"—narinig nila ang tunog ng isang tinig ngunit hindi nila naintindihan ang mga salita o ang kahulugan nito; hindi nila naunawaan ang sinabi ni Jesus kay Saul. (Gaw 9:4) Ang pagkaalam na ginagamit ng Bibliya ang 'pagkarinig' ayon sa nabanggit na dalawang diwa ay tumutulong upang malinawan ang waring mga pagkakasalungatan.

Noong italaga sa Israel ang pagkasaserdote, inutusan si Moises na kumuha ng dugo ng barakong tupa ng pagtatalaga at ilagay iyon sa pingol ng kanang tainga ni Aaron at ng bawat isa sa kaniyang mga anak, gayundin sa kanang kamay at kanang paa, anupat ipinahihiwatig na ang kanilang pinakikinggan, ang kanilang ginagawa, at ang paraan ng kanilang paglakad ay dapat na tuwirang maapektuhan ng nagaganap doon. (Lev 8:22-24) Sa katulad na paraan, hinggil sa nilinis na ketongin, sinabi ng Kautusan na ang saserdote ay dapat maglagay ng

dugo ng barakong tupa na inihandog bilang handog ukol sa pagkakasala, gayundin ng langis na inihandog, sa pingol ng kanang tainga ng ketongin. (Lev 14:14, 17, 25, 28) Kahawig ng kaayusang ito ang probisyon para sa taong nais na manatiling alipin ng kaniyang panginoon hanggang sa panahong walang takda. Sa gayong kaso, ang alipin ay dadalhin sa poste ng pinto at ang tainga niya ay bubutasan ng kaniyang panginoon sa pamamagitan ng balibol. Maliwanag na ang nakalantad na markang ito, na inilagay sa sangkap para sa pagdinig, ay sumasagisag sa pagnanais ng alipin na patuloy na makinig at sumunod sa kaniyang panginoon.—Exo 21:5, 6.

Hinggil sa malaking pangangailangan ng tao na makinig sa Diyos, sa diwa ng maingat na pagbibigay-pansin at pagsunod sa kaniyang mga salita gaya ng iniuutos sa Bibliya, sa halip na makita ang Diyos gaya ng iginigiit ng ilan, si R. C. Dentan ay nagkomento: "Sa Bibliya, ang susing salita sa pagtugon ng tao sa Diyos ay 'pagdinig' sa halip na 'pagkakita' . . . Para sa mahiwagang mga relihiyon, ang pinakasukdulang relihiyosong karanasan ay ang 'makita' ang diyos; ngunit para sa Bibliya, kung saan ang pangunahing relihiyosong saloobin ay pagsunod sa salita ng Diyos, ang idiniriin ay ang 'pagdinig' sa kaniyang tinig. Kaya naman ang pinakamahalagang pormula ng relihiyon ng Israel ay nagsisimula sa: 'Dinggin mo, O Israel.' 'Siya na nasa panig ng Diyos' ay hindi ang mistiko na nakakita ng pangitain, kundi ang isa na 'dumiririnig sa mga salita ng Diyos' (Juan 8:47)."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 1; tingnan ang PAGKABINGI.

TAKBUHAN. Tingnan ang LARO AT PALARO, MGA.

TAKDANG PANAHON NG MGA BANSA, MGA. Matapos talakayin ang nalalapit na pagkawasak ng lunsod ng Jerusalem, sinabi ni Jesus: "At ang Jerusalem ay yuyurakan ng mga bansa, hanggang sa matupad ang mga takdang panahon ng mga bansa ["mga panahon ng mga Gentil," *AS-Tg*]." (Luc 21:24) Ang yugtong ipinahihiwatig ng pananalitang "mga takdang panahon ng mga bansa [sa Gr., *kai·roi′ e·thnon′*]," partikular na hinggil sa kahulugan at implikasyon nito, ay naging dahilan ng maraming talakayan.

Kahulugan ng "mga Takdang Panahon." Ang pananalitang "mga takdang panahon" na ginamit dito ay nagmula sa salitang Griego na *kai·ros′* (pangmaramihan, *kai·roi′*), na ayon sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 138) ay "tumutukoy sa isang takda o tiyak na yugto, isang kapanahunan, kung minsan ay isang naaangkop o tamang panahon." Binibigyang-katuturan din ito ng *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott (1968, p. 859) bilang *"eksakto* o *tamang panahon."* Kaya naman ang *kai·ros′* ay ginagamit upang tumukoy sa "kapanahunan" ng pag-aani, "kapanahunan" ng mga bunga, at "kapanahunan" ng mga igos (Mat 13:30; 21:34; Mar 11:13); sa "tamang panahon" para sa pamamahagi ng pagkain (Mat 24:45; Luc 12:42); sa "takdang panahon" upang simulan ni Jesus ang kaniyang ministeryo at sa yugto ng oportunidad na kasabay nito (Mar 1:15; Mat 16:3; Luc 12:56; 19:44); at sa "takdang panahon" ng kaniyang kamatayan. (Mat 26:18) Nang palalayasin na ni Jesus ang mga demonyo mula sa dalawang lalaki, ang mga ito ay humiyaw: "Pumunta ka ba rito upang pahirapan kami bago ang takdang panahon?"—Mat 8:29.

Ginagamit din ang *kai·ros′* upang tumukoy sa panghinaharap na mga panahon o mga pangyayari sa loob ng kaayusan o talaorasan ng Diyos, partikular na may kaugnayan sa pagkanaririto ni Kristo at sa kaniyang Kaharian. (Gaw 1:7; 3:19; 1Te 5:1) Halimbawa, may binabanggit ang apostol na si Pablo na "sagradong lihim" na isiniwalat ng Diyos "ukol sa isang pangangasiwa sa hustong hangganan *ng mga takdang panahon* [*kai·ron′*], samakatuwid nga, upang muling tipunin ang lahat ng mga bagay kay Kristo, ang mga bagay na nasa langit at ang mga bagay na nasa lupa." (Efe 1:9, 10) Dahil sa kahulugan ng salitang *kai·ros′* ayon sa pagkakagamit sa teksto ng Bibliya, maaasahan lamang na ang pananalitang "mga takdang panahon ng mga bansa" ay tumutukoy, hindi sa isang bagay na malabo o ditiyak, kundi sa isang "takda o tiyak na yugto," isang "eksakto o tamang panahon," isa na may tiyak na pasimula at tiyak na katapusan.

Ang "mga Bansa" at ang "Jerusalem." Sabihin pa, ang sinabi ni Jesus sa Lucas 21:24 ay nauugnay sa 'pagyurak sa Jerusalem,' na binanggit niyang magpapatuloy hanggang sa matupad ang "mga takdang panahon ng mga bansa." Ang terminong "mga bansa" o "mga Gentil" ay isinalin mula sa salitang Griego na *e′thne,* na nangangahulugang "mga bansa" at ginamit ng mga manunulat ng Bibliya upang espesipikong tumukoy sa mga bansang di-Judio. Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na ang hula ay tumutukoy sa yugto ng panahon kung kailan ang mismong lugar ng sinaunang lunsod ng Jerusalem ay mapapasailalim sa pamumuno at kontrol ng mga Gentil.

Maliwanag na ang literal na lunsod ng Jerusalem ang tinutukoy ni Jesus nang ilarawan niya ang pagkawasak na sasapit, at talaga namang sumapit, sa lunsod na iyon noong taóng 70 C.E. nang gibain ng mga Romano ang Jerusalem. Gayunman, ipinahihiwatig ng pananalita may kinalaman sa "mga takdang panahon ng mga bansa" na lampas pa sa yugtong iyon ang saklaw ng hula, gaya ng sabi ng maraming komentarista. Halimbawa, sinabi sa

kilaláng *Commentary* ni F. C. Cook tungkol sa Lucas 21:24: "Inihihiwalay nito ang purong eskatolohikal na bahagi [samakatuwid nga, ang bahaging nauugnay sa mga huling araw] ng dakilang hula, mula sa bahagi na wastong nauukol sa pagkawasak ng Jerusalem." Kaya nga mahalagang alamin kung ano ang tinutukoy ng kinasihang Kasulatan sa salitang "Jerusalem" upang matiyak kung ang "mga takdang panahon ng mga bansa" ay nauugnay lamang sa literal na lunsod ng Jerusalem o kung nauugnay rin ito sa iba pang bagay na mas dakila.

Ang Jerusalem ang kabisera ng bansang Israel, at ang mga hari ng bansang ito na mula sa linya ni David ay sinasabing "umupo sa trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Dahil dito, ang lunsod ay kumatawan sa sentro ng pamahalaang itinatag ng Diyos o sa makalarawang kaharian ng Diyos na nagpuno sa pamamagitan ng sambahayan ni David. Ang Jerusalem, kasama ang Bundok Sion, ang naging "bayan ng Dakilang Hari." (Aw 48:1, 2) Kaya ito ay sumagisag sa kaharian ng dinastiya ni Haring David, kung paanong ang Washington, London, Paris, at Moscow ay kumakatawan sa namamahalang mga kapangyarihan ng makabagong-panahong mga bansa at tinutukoy sa mga balita gamit ang mga pangalang iyon. Matapos yurakan ng mga Babilonyo ang Jerusalem, anupat ang hari nito ay dinala sa pagkatapon at ang lupain ay natiwangwang, wala nang miyembro ng Davidikong dinastiya ang muling namahala mula sa makalupang Jerusalem. Gayunman, ipinakikita ng Kasulatan na si Jesus, ang Mesiyas, na ipinanganak sa linya ni David, ay mamamahala mula sa makalangit na Bundok Sion, mula sa makalangit na Jerusalem.—Aw 2:6, 7; Heb 5:5; Apo 14:1, 3.

Pasimula ng 'pagyurak.' Ang 'pagyurak' sa kaharian ng dinastiya ng Davidikong mga tagapamahala ay hindi nagsimula noong 70 C.E. nang wasakin ng mga Romano ang lunsod ng Jerusalem. Nagsimula iyon maraming siglo bago nito nang ibagsak ng mga Babilonyo ang dinastiyang iyon noong 607 B.C.E. Noon ay winasak ni Nabucodonosor ang Jerusalem at dinala niyang bihag ang hari nito na si Zedekias, at ang lupain ay naiwang tiwangwang. (2Ha 25:1-26; tingnan ang KRONOLOHIYA.) Kasuwato ito ng makahulang mga salita sa Ezekiel 21:25-27 na ipinatungkol kay Zedekias: "Hubarin mo ang turbante, at alisin mo ang korona. Hindi na ito magiging gaya ng dati. . . . Kagibaan, kagibaan, kagibaan ang gagawin ko roon. Kung tungkol din dito, hindi nga iyon aariin ninuman hanggang sa dumating siya na may legal na karapatan, at ibibigay ko iyon sa kaniya." Ipinakikita sa Kristiyanong Griegong Kasulatan na ang may "legal na karapatan" sa Davidikong korona na naiwala ni Zedekias ay si Kristo Jesus, anupat nang ipatalastas ng anghel ang kaniyang kapanganakan ay sinabi nito: "Ibibigay sa kaniya ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama, at siya ay mamamahala bilang hari sa sambahayan ni Jacob magpakailanman, at hindi magkakaroon ng wakas ang kaniyang kaharian."—Luc 1:32, 33.

Nang bumagsak ang Jerusalem noong 607 B.C.E., mga kapangyarihang Gentil ang namuno sa buong lupa. Naputol ang Davidikong dinastiya at pamamahala, anupat ang Jerusalem, o ang isinasagisag nito, ay patuloy na 'yuyurakan' hangga't ang kaharian ng Diyos, na nagpuno sa pamamagitan ng sambahayan ni David, ay nasa isang mababa at di-aktibong kalagayan sa ilalim ng mga kapangyarihang Gentil. Bilang komento sa gayong pag-uugnay sa pamamahala, ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 398) ay nagsabi: "Kaya naman humahayo ang mga Gentil bilang 'ang mga bansa' tungo sa katapusan ng kanilang pagiging katiwala bilang mga tagapamahala sa lupa. Ang wakas ng yugtong ito ang magiging katapusan ng 'mga panahon ng mga Gentil' (Lucas 21:24; Dan. 2:36-44)."—Ihambing ang Eze 17:12-21; gayundin ang paglalarawan sa pagbagsak ng Medo-Persia sa Dan 8:7, 20.

Kaugnayan sa mga Hula ni Daniel. Sa hulang iyon tungkol sa panahon ng kawakasan, mga dalawang beses na tinukoy ni Jesus ang nilalaman ng aklat ng propetang si Daniel. (Ihambing ang Mat 24:15, 21 sa Dan 11:31; 12:1.) Sa aklat ng Daniel, masusumpungan natin ang isang paglalarawan hinggil sa pamumuno ng mga kapangyarihang Gentil sa buong lupa sa loob ng kanilang "mga takdang panahon." Inilalahad ng ikalawang kabanata ng Daniel ang makahulang pangitain (ni Haring Nabucodonosor) tungkol sa malaking imahen at, sa ilalim ng pagkasi, ipinaliwanag ni Daniel na ito ay kumakatawan sa sunud-sunod na mga kapangyarihang pandaigdig na Gentil, na magwawakas kapag pinuksa ang mga ito ng Kahariang itinatag ng "Diyos ng langit," ang Kahariang mamamahala sa buong lupa. (Dan 2:31-45) Kapansin-pansin na ang unang bahagi ng imahen ay lumalarawan sa Imperyo ng Babilonya, ang unang kapangyarihang pandaigdig na 'yumurak sa Jerusalem' nang ibagsak nito ang Davidikong dinastiya at iwanang bakante ang "trono ni Jehova" sa Jerusalem. Pinatutunayan din nito na ang "mga takdang panahon ng mga bansa" ay nagsimula sa taon ng pagkawasak ng Jerusalem noong 607 B.C.E.

Pangitain tungkol sa punungkahoy sa Daniel kabanata 4. Muli, sa aklat ng Daniel ay may kahalintulad din ang paggamit ni Jesus ng pananalitang "mga panahon" may kinalaman sa "mga bansa," o mga kapangyarihang Gentil. At muli, si Nabucodonosor, na nag-alis sa inapo ni David na si

Zedekias mula sa trono, ang tumanggap ng isa pang pangitain na ayon sa pakahulugan ni Daniel ay nauugnay sa pagkaharing itinalaga ng Diyos. Isang pagkalaki-laking punungkahoy ang nakita sa makasagisag na pangitain at isang anghel mula sa langit ang nag-utos na putulin iyon. Pagkatapos, binigkisan ng bakal at tanso ang tuod niyaon at pinanatili sa gayong kalagayan kasama ng damo sa parang hanggang sa lumipas dito ang "pitong panahon." "Bayaang mapalitan ang puso nito niyaong hindi sa tao, at puso ng hayop ang maibigay rito, at pitong panahon ang palipasin dito . . . sa layon na malaman ng mga taong nabubuhay na ang Kataas-taasan ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao at na sa isa na ibig niya ay ibinibigay niya iyon at inilalagay niya sa ibabaw niyaon maging ang pinakamababa sa mga tao."—Dan 4:10-17; tingnan ang 4: 16, tlb sa *Rbi8.*

Nauugnay sa "mga takdang panahon ng mga bansa." Ang pangitain ay walang alinlangang natupad kay Nabucodonosor. (Tingnan ang Dan 4:31-35.) Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na sa kaniya lamang ito nagkaroon ng tuwiran at makahulang katuparan at sa pangmalas nila, inihaharap lamang ng pangitain ang walang-hanggang katotohanan na 'ang Diyos ay nakatataas sa lahat ng iba pang kapangyarihan—ito man ay sa tao o sa itinuturing na diyos.' Kinikilala nila na maaaring ikapit ang gayong *katotohanan* o *simulain* sa ibang mga bagay bukod pa sa kaso ni Nabucodonosor ngunit hindi nila iniisip na iyon ay nauugnay sa anumang espesipikong yugto ng panahon o iskedyul ng Diyos. Gayunman, isinisiwalat ng pagsusuri sa buong aklat ng Daniel na laging may kaugnay na panahon ang lahat ng pangitain at hula na inilalahad nito. At ang mga kapangyarihang pandaigdig at mga pangyayaring inilalarawan sa bawat pangitain ay hindi ipinakikita na nakabukod o basta na lamang naganap anupat mahirap matukoy kung kailan nangyari, kundi sa halip ay bahagi ng isang tagpo sa kasaysayan o ng sunud-sunod na mga pangyayari. (Ihambing ang Dan 2:36-45; 7:3-12, 17-26; 8:3-14, 20-25; 9:2, 24-27; 11:2-45; 12:7-13.) Karagdagan pa, ang aklat ay paulit-ulit na umaakay sa konklusyon na siyang tema ng mga hula nito: ang pagtatatag ng isang pansansinukob at walang-hanggang Kaharian ng Diyos na pamamahalaan ng "anak ng tao." (Dan 2:35, 44, 45; 4:17, 25, 32; 7:9-14, 18, 22, 27; 12:1) Gayundin, sa buong Hebreong Kasulatan, tanging sa aklat na ito mababasa ang pananalitang "panahon ng kawakasan."—Dan 8:19; 11:35, 40; 12:4, 9.

Dahil sa mga nabanggit, waring hindi makatuwirang ipalagay na ang pangitain tungkol sa makasagisag na "punungkahoy" at ang pagtukoy nito sa "pitong panahon" ay walang ibang katuparan maliban sa pitong-taóng pagkabaliw ng isang tagapamahalang Babilonyo at sa kaniyang paggaling at pagbalik sa kapangyarihan, lalo na kung isasaalang-alang ang makahulang pagtukoy ni Jesus sa "mga takdang panahon ng mga bansa." Ang *panahon* kung kailan ibinigay ang pangitain: sa kritikal na yugto sa kasaysayan nang pahintulutan ng Diyos, Soberano ng Sansinukob, na ibagsak ang mismong kaharian na itinatag niya sa kaniyang katipang bayan; ang *tao* kung kanino isiniwalat ang pangitain: sa mismong tagapamahala na nagsilbing instrumento ng Diyos sa gayong pagpapabagsak at sa gayo'y tumanggap ng pandaigdig na pamumuno sa kapahintulutan ng Diyos, samakatuwid nga, nang walang pakikialam ng anumang kinatawang kaharian ng Diyos na Jehova; at ang buong *tema* ng pangitain, samakatuwid nga: upang "malaman ng mga taong nabubuhay na ang Kataas-taasan ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao at na sa isa na ibig niya ay ibinibigay niya iyon at inilalagay niya sa ibabaw niyaon maging ang pinakamababa sa mga tao" (Dan 4:17)—ang lahat ng ito ay nagbibigay ng matibay na dahilan upang maniwala na inilakip sa aklat ng Daniel ang mahabang pangitain at ang pakahulugan nito dahil isinisiwalat ng mga ito ang haba ng "mga takdang panahon ng mga bansa" at ang panahon kung kailan itatatag ang Kaharian ng Diyos sa pamamagitan ng kaniyang Kristo.

Ang isinasagisag ng punungkahoy at ang soberanya ng Diyos. Hindi naman talaga kakaiba ang mga sagisag na ginamit sa makahulang pangitaing ito. Sa ibang mga bahagi ng Bibliya, ginamit ang mga punungkahoy upang kumatawan sa mga namamahalang kapangyarihan, kabilang na rito ang makalarawang kaharian ng Diyos sa Jerusalem. (Ihambing ang Huk 9:6-15; Eze 17:1-24; 31:2-18.) Ang pagpapasibol sa isang tuod at ang sagisag ng "isang maliit na sanga" o "sibol" ay ilang beses na ginamit upang kumatawan sa pagsasauli ng pamamahala sa isang angkan o linya, partikular na sa Mesiyanikong mga hula. (Isa 10:33–11:10; 53:2-7; Jer 23:5; Eze 17:22-24; Zac 6:12, 13; ihambing ang Job 14:7-9.) Tinukoy ni Jesus ang kaniyang sarili kapuwa bilang "ang ugat at ang supling ni David."—Apo 5:5; 22:16.

Maliwanag na ang pangunahing punto ng pangitain ay ang di-mahahadlangang soberanya ng Diyos na Jehova sa "kaharian ng mga tao," at ito ang giya upang lubos na maunawaan ang pangitain. Ipinakikita ng Daniel na ang punungkahoy ay sumagisag kay Nabucodonosor, na sa yugtong iyon ng kasaysayan ay siyang ulo ng nangingibabaw na Kapangyarihang Pandaigdig, ang Babilonya. Gayunman, bago lupigin ni Nabucodonosor ang Jerusalem,

ang makalarawang kaharian ng Diyos na namamahala mula sa lunsod na iyon ang kasangkapang ginamit ni Jehova upang maipahayag ang kaniyang lehitimong soberanya sa lupa. Sa gayon ay nagsilbi itong hadlang mula sa Diyos upang hindi matamo ni Nabucodonosor ang tunguhin niya na pamunuan ang daigdig. Nang pahintulutan ni Jehova na maibagsak ang makalarawang kahariang iyon sa Jerusalem, hinayaan niyang maputol ang nakikitang kapahayagan ng kaniyang soberanya sa pamamagitan ng Davidikong dinastiya ng mga hari. Ang pandaigdig na pamumuno sa "kaharian ng mga tao," na noo'y hindi na nahahadlangan ng anumang kinatawang kaharian ng Diyos, ay napasakamay ng mga bansang Gentil. (Pan 1:5; 2:2, 16, 17) Batay sa mga bagay na ito, "ang punungkahoy" ay kumakatawan, hindi lamang kay Nabucodonosor, kundi maging sa pandaigdig na soberanya o pamumuno ayon sa kaayusan ng Diyos.

Pagsasauli ng pandaigdig na pamumuno. Gayunman, dito ay nililinaw ng Diyos na hindi niya tuluyang ipauubaya sa mga kapangyarihang Gentil ang gayong pandaigdig na pamumuno. Ipinakikita ng pangitain na ang Diyos ay magpipigil (inilalarawan ng bakal at tanso na nakabigkis sa tuod ng punungkahoy) hanggang sa "pitong panahon ang makalipas dito." (Dan 4:16, 23, 25) Pagkatapos, yamang "ang Kataas-taasan ay Tagapamahala sa kaharian ng mga tao," ibibigay ng Diyos ang pandaigdig na pamumuno "sa isa na ibig niya." (Dan 4:17) Ipinakikita ng mismong makahulang aklat ng Daniel na ang isang iyon ay ang "anak ng tao" kung kanino ibinigay ang "pamamahala at dangal at kaharian, upang ang lahat ng mga bayan, mga liping pambansa at mga wika ay maglingkod sa kaniya." (Dan 7:13, 14) Ang mismong hula ni Jesus, kung saan lumilitaw ang pananalitang "mga takdang panahon ng mga bansa," ay malinaw na nagsasaad na hahawakan ni Kristo Jesus ang gayong pandaigdig na pamumuno bilang piniling Hari ng Diyos, ang tagapagmana ng Davidikong dinastiya. (Mat 24:30, 31; Luc 21:27-31, 36) Kaya naman ang makasagisag na tuod, na kumakatawan sa patuloy na pagtataglay ng Diyos ng soberanong karapatan sa pandaigdig na pamumuno sa "kaharian ng mga tao," ay nakatakdang muling sumibol sa Kaharian ng kaniyang Anak.—Aw 89:27, 35-37.

Pitong Makasagisag na Panahon. Sa katuparan ng pangitain kay Nabucodonosor mismo, maliwanag na ang "pitong panahon" ay pitong taon. Sa loob ng yugtong iyon ay nanatili siyang baliw, na may mga sintomas ng *lycanthropy* (delusyon na ang isa ay hayop), anupat iniwan niya ang kaniyang trono upang kumain ng damo gaya ng hayop sa parang. (Dan 4:31-36) Kapansin-pansin na ang paghawak ng mga kapangyarihang Gentil sa pandaigdig na pamumuno ay inilalarawan ng Bibliya sa pamamagitan ng mga sagisag na mga hayop na sumasalansang sa banal na bayan ng Diyos at sa kanilang "Prinsipe ng mga prinsipe." (Ihambing ang Dan 7:2-8, 12, 17-26; 8:3-12, 20-25; Apo 11:7; 13:1-11; 17:7-14.) May kinalaman sa salitang 'mga panahon' (mula sa Aramaikong *'id·dan'*), ayon sa pagkakagamit sa hula ni Daniel, ipinakikita ng mga leksikograpo na tumutukoy ito sa "mga taon." (Tingnan ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1106; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 1105; *Lexicon Linguae Aramaicae Veteris Testamenti,* inedit ni E. Vogt, Roma, 1971, p. 124.) Sa gayong paggamit, ang isang taon ay may haba na 360 araw, yamang ipinakikita sa Apocalipsis 12:6, 14 na ang tatlo at kalahating panahon ay katumbas ng "isang libo dalawang daan at animnapung araw." (Ihambing din ang Apo 11:2, 3.) Kaya batay riyan, ang "pitong panahon" ay katumbas ng 2,520 araw. Sa hula ng Bibliya, maaaring gamitin ang espesipikong bilang ng mga araw upang kumatawan sa katumbas na bilang ng mga taon gaya ng makikita sa mga ulat ng Bilang 14:34 at Ezekiel 4:6. Upang ang pangitain sa Daniel kabanata 4 ay magkaroon ng katuparan na higit pa sa naganap noong mga araw ni Nabucodonosor, na makatuwiran namang asahan batay sa iniharap na mga ebidensiya, kailangang gamitin sa "pitong panahon" ng hulang iyon ang pormula na "isang araw ay isang taon." Samakatuwid, ang "pitong panahon" ay kumakatawan sa 2,520 taon.

May kaugnayan sa bagay na ito, kapansin-pansin ang isang tunay na pangyayari sa kasaysayan. Salig sa nabanggit na mga punto at ebidensiya, tinukoy ng Marso 1880 edisyon ng magasing *Watch Tower* ang taóng 1914 bilang ang panahon ng pagtatapos ng "mga takdang panahon ng mga bansa" (at ng katapusan ng pagpapahintulot na humawak ng kapangyarihan ang mga tagapamahalang Gentil). Ito ay mga 34 na taon bago dumating ang taóng iyon at ang mahahalagang pangyayari na nagsimula noon. Sa edisyon ng Agosto 30, 1914 ng *The World,* isang kilaláng pahayagan sa New York noong panahong iyon, isang tampok na artikulo sa pan-Linggong magasin ng pahayagan ang nagkomento tungkol dito: "Ang nakapangingilabot na pagsiklab ng digmaan sa Europa ay katuparan ng isang di-pangkaraniwang hula. Sa nakalipas na dalawampu't limang taon, sa pamamagitan ng mga mangangaral at palimbagan, ang 'International Bible Students' . . . ay nagpapahayag sa buong daigdig na magbubukang-liwayway sa [taóng] 1914 ang Araw ng Poot na inihula sa Bibliya."

Ang mga pangyayaring naganap mula noong taóng 1914 C.E. at pagkatapos nito ay alam na alam ng

lahat, pasimula sa pagsiklab ng unang digmaang *pandaigdig* sa kasaysayan ng tao at unang digmaang ipinakipaglaban hindi dahil lamang sa isyu tungkol sa pamumuno sa Europa, o sa Aprika, o sa Asia, kundi dahil sa isyu tungkol sa *pamumuno sa daigdig.*—Luc 21:7-24, 29-33; Apo 11:15-18; tingnan ang HULING ARAW, MGA; PAGKANARIRITO.

TAKEMONITA. Katawagan sa isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David, si Joseb-basebet. (2Sa 23:8) Yamang binaybay na Hacmonita sa 1 Cronica 11:11, nagpapahiwatig ito ng pagiging isang inapo ni Hacmoni.

TAKOT. Gaya sa karaniwang paggamit, ang takot ay nangangahulugan ng pangamba na may mangyayaring masama, o nakasasakit, at karaniwan nang isa itong nakapipighating damdamin na may kasamang panghihilakbot at pagkaligalig. Gayunman, ang takot ay maaari ring mangahulugan ng kalmadong pagsasaalang-alang sa anumang maaaring makasakit o magdulot ng pinsala, anupat dahil sa gayong pagsasaalang-alang ang isa ay may-katalinuhang nag-iingat at nag-iisip nang patiuna.

Ano ang pagkatakot kay Jehova na dapat nating taglayin?

Ipinakikita ng Bibliya na may wastong pagkatakot at di-wastong pagkatakot. Kaya ang pagkatakot ay maaaring kapaki-pakinabang at nagpapakilos sa isang indibiduwal na gumawi nang maingat kapag may panganib, sa gayo'y naiiwasan niya ang kapahamakan. Maaari din itong maging malagim, anupat sinisira nito ang pag-asa at pinahihina ang loob ng isang tao, at maaari pa nga itong humantong sa kaniyang kamatayan. Ang pagkatakot sa Diyos ay nakabubuti; isa itong pagkasindak at malalim na pagpipitagan sa Maylalang at isang kapaki-pakinabang na panghihilakbot na hindi Siya mapalugdan. Ang pagkatakot na ito na hindi siya mapalugdan ay resulta ng pagpapahalaga sa maibiging kabaitan at kabutihan niya at gayundin ng pagkilala sa kaniya bilang ang Kataas-taasang Hukom at ang Makapangyarihan-sa-lahat, na may kapangyarihang magparusa o pumuksa sa mga sumusuway sa kaniya.—Tingnan ang PANGHIHILAKBOT; SINDAK.

Mahalaga ang wastong pagkatakot sa Diyos na Jehova para sa mga nagnanais na maglingkod sa kaniya. Ang malalim na pagkatakot na ito kay Jehova "ang pasimula ng karunungan." (Aw 111:10; Kaw 9:10) Hindi ito isang malagim na pagkatakot na nakasisira, yamang "ang pagkatakot kay Jehova ay dalisay." (Aw 19:9) Ganito inilalarawan ang pagkatakot na ito sa Kawikaan 8:13: "Ang pagkatakot kay Jehova ay nangangahulugan ng pagkapoot sa masama." Hahadlangan nito ang isa mula sa paggawa ng masama, sapagkat "dahil sa pagkatakot kay Jehova ay lumalayo sa kasamaan ang isa."—Kaw 16:6.

Sina Adan at Eva ay hindi nagpakita ng wastong pagkatakot sa Diyos at dahil dito ay sumuway sila sa kaniya. Lumikha ito sa kanila ng isang nakapipighati at masidhing pagkatakot, kaya naman nagtago sila mula sa presensiya ng Diyos. Sinabi ni Adan: "Narinig ko sa hardin ang iyong tinig, ngunit natakot ako." (Gen 3:10) Ang anak ni Adan na si Cain ay nakadama ng gayunding pagkatakot pagkatapos niyang paslangin ang kaniyang kapatid na si Abel, at maaaring dahil din sa pagkatakot na ito kung kaya siya nagpasiyang magtayo ng isang lunsod.—Gen 4:13-17.

Sa Hebreo 12:28, ang mga Kristiyano ay tinagubilinang magkaroon ng makadiyos na takot: "Patuloy tayong magkaroon ng di-sana-nararapat na kabaitan, na sa pamamagitan nito ay kaayaayang makapag-uukol tayo sa Diyos ng sagradong paglilingkod nang may makadiyos na takot at sindak." Ang kapahayagan naman ng isang anghel na nasa kalagitnaan ng langit at naghahayag ng walang-hanggang mabuting balita ay nagsimula sa mga salitang, "Matakot kayo sa Diyos at magbigay sa kaniya ng kaluwalhatian." (Apo 14:6, 7) Ipinakita ni Jesus ang pagkakaiba ng kapaki-pakinabang na pagkatakot sa Diyos at ng pagkatakot sa tao nang sabihin niya ang nakatala sa Mateo 10:28: "Huwag kayong matakot doon sa mga pumapatay ng katawan ngunit hindi makapapatay ng kaluluwa; kundi sa halip ay matakot kayo sa kaniya na makapupuksa kapuwa sa kaluluwa at katawan sa Gehenna." Sa Apocalipsis 2:10, pinayuhan din niya ang mga Kristiyano: "Huwag kang matakot sa mga bagay na malapit mo nang pagdusahan." Inaalis ng tunay na pag-ibig kay Jehova ang may-karuwagang pagkatakot sa tao na umaakay sa pakikipagkompromiso.

Gayunman, kasangkot sa wastong pagkatakot ang angkop na paggalang sa sekular na awtoridad, sapagkat batid ng mga Kristiyano na ang makatarungang kaparusahan mula sa awtoridad dahil sa isang krimen ay nagsisilbing isang di-tuwirang kapahayagan ng galit ng Diyos.—Ro 13:3-7.

Inihula ni Jesus na sa "katapusan ng sistema ng mga bagay" ay mapupuno ng pagkatakot ang lupa. Sinabi niya na magkakaroon ng "nakatatakot na mga tanawin" at ang mga tao ay 'manlulupaypay dahil sa takot at sa paghihintay sa mga bagay na dumarating sa tinatahanang lupa.' (Luc 21:11, 26) Bagaman maaapektuhan ng pagkatakot ang mga tao sa pangkalahatan, dapat namang sundin ng mga lingkod ng Diyos ang simulaing binanggit sa Isaias 8:12: "Ang

kinatatakutan nila ay huwag ninyong katakutan." Ipinaliwanag ng apostol na si Pablo: "Sapagkat hindi tayo binigyan ng Diyos ng espiritu ng karuwagan, kundi ng kapangyarihan at ng pag-ibig at ng katinuan ng pag-iisip."—2Ti 1:7.

Matapos niyang maingat na pag-aralan ang sangkatauhan at gayundin ang mga pinagkakaabalahan at kapaha-pahamak na mga karanasan ng tao, sinabi ni Solomon: "Ang katapusan ng bagay, matapos marinig ang lahat, ay: Matakot ka sa tunay na Diyos at tuparin mo ang kaniyang mga utos. Sapagkat ito ang buong katungkulan ng tao."—Ec 12:13.

Pagkatakot ng mga Hayop sa mga Tao. Sa Genesis 9:2 ang salitang "pagkatakot" ay ginagamit may kaugnayan sa mga nilalang na hayop. Sinabi ng Diyos kay Noe at sa mga anak nito: "Pagkatakot sa inyo at pangingilabot sa inyo ang mananatili sa bawat nilalang na buháy sa lupa." Noong panahong nasa loob ng arka si Noe at ang kaniyang pamilya, ang mga hayop at mga ibon na nakakulong doon ay may pagkatakot sa mga taong ito na nakatulong upang makontrol sila. Kaya nga, nang lumabas na sila mula sa arka pagkatapos ng Baha, tiniyak ni Jehova kay Noe na magpapatuloy ang pagkatakot na ito. Sinusuhayan ito ng karanasan ng tao. Sinabi ni Dr. George G. Goodwin, Associate Curator of Mammals, The American Museum of Natural History: "Karaniwan na, hindi sasalakayin ng leopardo ang tao. Gayunman, kapag napukaw sa galit at nasaktan, babaling ang hayop sa mga tao at lalaban." Sa katulad na paraan, kapag may pagkakataon, karaniwan nang mas pipiliin ng makamandag na mga ahas na kilalang mga agresibo, gaya ng *mamba* at *king cobra,* na maingat na gumapang palayo sa tao kaysa sa umatake. Bagaman pinakikitunguhan ng tao nang may kalupitan ang ilang hayop at dahil dito'y nagiging mabalasik ang mga ito, karaniwan nang may pagkatakot pa rin ang mga hayop sa tao. Kaayon ito ng sinabi ng Diyos sa Genesis 1:26-28, na ang mga nilalang na hayop ay mapapasailalim sa kapamahalaan ng tao mula sa panahon ng kaniyang pagkalalang.

TALAANGKANAN. Isang ulat ng mga linya ng mga ninuno o mga kamag-anak ng pamilya ng tao. Ang Diyos na Jehova ang dakilang Tagapagtala ng mga angkan o Tagapag-ingat ng mga rekord ng paglalang, mga pasimula, kapanganakan, at angkang pinagmulan. Siya ang "Ama, na siyang pinagkakautangan ng pangalan ng bawat pamilya sa langit at sa lupa." (Efe 3:14, 15) Ang kaniyang Salita, ang Bibliya, ay naglalaman ng isang tumpak na rekord ng mga talaangkanan na gumaganap ng mahalagang bahagi sa kaniyang layunin.

Ang tao ay may katutubong hangarin na malaman ang kaniyang pinagmulang angkan at ingatang buháy ang pangalan ng kaniyang pamilya. Maraming sinaunang bansa ang nag-ingat ng malalawak na rekord ng talaangkanan, partikular na ng mga linya ng kanilang mga saserdote at mga hari. Nag-ingat ang mga Ehipsiyo ng gayong mga rehistro, gaya rin ng mga Arabe. Mayroon namang natagpuang mga tapyas na *cuneiform* na naglalaman ng mga talaangkanan ng mga hari ng Babilonya at Asirya. Ang ilan sa mas bagong mga tuklas ay ang mga talaan ng angkan ng mga Griego, mga Celt, mga Saxon, at mga Romano.

Ang pandiwang Hebreo para sa pagrerehistro ng lehitimong angkang pinagmulan ay *ya·chas',* isinasaling 'maitala sa talaangkanan' (1Cr 5:17); ang kaugnay na pangngalan ay *ya'chas,* isinasalin naman bilang "talaangkanan." (Ne 7:5) Ang terminong Griego na *ge·ne·a·lo·gi'a* ay lumilitaw sa 1 Timoteo 1:4 at Tito 3:9 anupat tumutukoy sa mga personal na linya ng mga ninuno, o "mga talaangkanan."

Pinasimulan ng apostol na si Mateo ang kaniyang ulat ng Ebanghelyo sa ganitong introduksiyon: "Ang aklat ng kasaysayan [*ge·ne'se·os,* isang anyo ng *ge'ne·sis*] ni Jesu-Kristo, na anak ni David, na anak ni Abraham." (Mat 1:1) Sa literal, ang salitang Griego na *ge'ne·sis* ay nangangahulugang "linya ng angkan; pinagmulan." Ang terminong Griegong ito ay ginagamit ng *Septuagint* upang isalin ang Hebreong *toh·le·dhohth',* na may gayunding saligang kahulugan, at maliwanag na tumutukoy sa "kasaysayan" sa maraming paglitaw nito sa aklat ng Genesis. —Ihambing ang Gen 2:4, tlb sa *Rbi8.*

Sabihin pa, higit pa sa isang talaangkanan ni Kristo ang ibinibigay ni Mateo. Inilalahad din niya ang kasaysayan ng kapanganakan ni Jesus bilang tao, ang ministeryo nito, ang kamatayan nito, at ang pagkabuhay-muli nito. Ang kaugaliang ito ay pangkaraniwan lamang noon, sapagkat maging ang pinakamaaagang kasaysayan ng Gresya ay may balangkas ng talaangkanan. Noong sinaunang mga panahong iyon, ang isang kasaysayan ay umiinog sa mga tao na binabanggit o ipinakikilala sa talaangkanan nito. Sa gayon, ang talaangkanan ay naging mahalagang bahagi ng kasaysayan, anupat sa maraming kaso ay nagsilbing introduksiyon nito. —Tingnan ang 1Cr 1-9.

Noong panahon ng paghatol sa Eden, ipinangako ng Diyos ang pagdating ng Binhi ng "babae," na dudurog sa ulo ng Serpiyente. (Gen 3:15) Maaaring dito nanggaling ang ideya na sa linya ng angkan ng mga tao magmumula ang Binhi, bagaman noon lamang panahong sabihin kay Abraham na ang kaniyang Binhi ang gagamitin upang pagpalain ang lahat ng bansa at saka espesipikong ipinahayag na ang magiging linya ng Binhi ay makalupa. (Gen 22: 17, 18) Dahil dito, naging napakahalaga ng talaang-

kanan ng pamilya ng linya ni Abraham. Ang Bibliya ang tanging rekord hindi lamang ng pinagmulan ni Abraham kundi gayundin ng mga tao ng lahat ng mga bansa na nagmula sa mga anak ni Noe na sina Sem, Ham, at Japet.—Gen 10:32.

Gaya ng komento ni E. J. Hamlin sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* ang talahanayan ng mga bansa sa Genesis ay "natatangi sa sinaunang panitikan. . . . Ang gayong labis na pagkabahala sa kasaysayan ay hindi matatagpuan sa alinpamang sagradong panitikan sa daigdig."—Inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 3, p. 515.

Ang Layunin ng mga Rekord ng Talaangkanan. Bukod pa sa likas na hilig ng tao na mag-ingat ng rekord ng kapanganakan at mga kaugnayan, ang talaangkanan ay mahalaga sa kronolohiya, lalo na sa pinakamaagang bahagi ng kasaysayan ng sangkatauhan. Ngunit higit pa riyan yamang naging mahalaga ang isang rekord ng ilang partikular na linya ng angkan dahil sa mga pangako, mga hula, at mga pakikitungo ng Diyos.

Pagkaraan ng Baha, ipinakita ng pagpapala ni Noe na ang mga inapo ni Sem ay magkakamit ng lingap ng Diyos. (Gen 9:26, 27) Nang maglaon, isiniwalat ng Diyos kay Abraham na ang tatawaging kaniyang "binhi" ay magiging sa pamamagitan ni Isaac. (Gen 17:19; Ro 9:7) Kaya naman naging maliwanag na kailangan ang isang napakatumpak na rekord ng talaangkanan upang makilala ang Binhing ito. Sa gayon, sa paglipas ng panahon, ang linya ni Juda, ang tribo na pinangakuan ng pribilehiyong manguna (Gen 49:10), at partikular na ang pamilya ni David, ang makaharing linya, ay ubod-ingat na inirehistro. (2Sa 7:12-16) Ilalaan ng rekord na ito ang talaangkanan ng Mesiyas, ang Binhi, ang linya na may natatanging kahalagahan.—Ju 7:42.

Ang sumunod na talaangkanang pinakababantayan ay ang talaangkanan ng tribo ni Levi, anupat binigyan ng pantanging pansin ang makasaserdoteng pamilya ni Aaron.—Exo 28:1-3; Bil 3:5-10.

Karagdagan pa, sa ilalim ng Kautusan, ang mga rekord ng talaangkanan ay mahalaga upang maitatag ang mga ugnayang pantribo para sa paghahati-hati ng lupain at upang matiyak ang ugnayang pampamilya para sa pagmamana ng mga indibiduwal ng kanilang lupain. Nagsilbi ang mga ito sa mahalagang layunin na matukoy ang pinakamalapit na kamag-anak bilang ang *go·'el',* ang isa na kuwalipikadong gumanap sa pag-aasawa bilang bayaw (Deu 25:5, 6), sa pagtubos sa kaniyang kamag-anak (Lev 25:47-49), at bilang tagapaghiganti ng dugo laban sa isang mamamatay-tao (Bil 35:19). Karagdagan pa, ipinagbawal ng tipang Kautusan ang pakikipag-asawa sa loob ng ilang antas ng pagiging magkadugo o pagiging magkamag-anak salig sa pag-aasawa, anupat naging mahalaga na malaman ang mga ugnayan ayon sa talaangkanan.—Lev 18:6-18.

Makikita sa situwasyong bumangon pagkabalik ng mga Israelita mula sa Babilonya kung gaano kahigpit ang panghahawakan nila sa mga talaangkanang ito, nang hindi masumpungan ng ilan na diumano'y mula sa makasaserdoteng angkan ang kanilang pagkakarehistro. Iniutos ni Zerubabel na huwag silang kumain mula sa mga kabanal-banalang bagay na inilaan para sa mga saserdote hangga't hindi nila napatutunayan sa madla ang kanilang talaangkanan. (Ne 7:63-65) Kabilang sa mga inirehistro ang mga Netineo, sapagkat bagaman hindi sila mga Israelita, isa naman silang opisyal na grupo na nakatalaga sa paglilingkod sa templo.—Ne 7:46-56.

Kung tungkol sa kronolohiya, karaniwan na, ang mga talaan ng angkan ay hindi naman nilayong maglaan ng kumpletong impormasyon. Gayunpaman, kadalasang nakatutulong ang mga ito sa kronolohiya sapagkat maaaring masuri batay sa mga ito ang ilang bahagi ng kronolohiya o nakapagbibigay ang mga ito ng ilang mahahalagang detalye. Kadalasan, hindi rin maaaring ipalagay na ang mga talaan ng angkan ay mapagbabatayan ng paglaki ng populasyon, sapagkat sa maraming kaso, may ilang kawing na hindi na itinatala kapag hindi naman mahalaga ang mga ito sa partikular na talaangkanang tinutukoy. At yamang kadalasa'y hindi kasama sa mga talaangkanan ang pangalan ng mga babae, ang mga pangalan ng naging mga asawa at mga kinakasamang babae ng isang lalaki ay hindi nakatala; gayundin naman, maaaring hindi lahat ng kaniyang mga anak na lalaki sa mga asawang ito ay binabanggit; kung minsan, maaaring pati ang ilan sa mga anak na lalaki ng pangunahing asawa ay hindi itinatala.

Mula kay Adan Hanggang sa Baha. Ipinakikita ng Bibliya na mayroon nang mga talaan ng mga kaugnayang pampamilya mula pa noong pasimula ng sangkatauhan. Nang isilang ang anak ni Adan na si Set, sinabi ni Eva: "Ang Diyos ay naglaan sa akin ng isa pang binhi bilang kahalili ni Abel, sapagkat pinatay siya ni Cain." (Gen 4:25) Nakaligtas sa Baha ang ilang kinatawan ng linyang nagsimula kay Set.—Gen 5:3-29, 32; 8:18; 1Pe 3:19, 20.

Mula sa Baha Hanggang kay Abraham. Sa linya ng anak ni Noe na si Sem, na tumanggap ng pagpapala ni Noe, nagmula si Abram (Abraham), ang "kaibigan ni Jehova." (San 2:23) Ang talaangkanang ito, lakip ang nabanggit na talaangkanan bago ang Baha, ang tanging paraan upang maitatag ang kronolohiya ng kasaysayan ng tao hanggang kay Abraham. Sa talaan bago ang Baha, tinatalunton ng rekord ang linya ni Set, at sa talaan pagkaraan ng Baha, ang linya naman ni Sem. Palagi nitong

sinasabi ang panahong lumipas mula sa kapanganakan ng isang tao hanggang sa kapanganakan ng kaniyang anak. (Gen 11:10-24, 32; 12:4) Wala nang ibang malalawak na talaan ng angkan na sumasaklaw sa yugtong ito ng kasaysayan—isang pahiwatig na ang mga talaang ito ay nagsisilbi kapuwa bilang talaangkanan at kronolohiya. Sa ilang mga kaso, maitatakda ang espesipikong mga pangyayari sa agos ng panahon sa pamamagitan ng paggamit ng impormasyong pantalaangkanan.—Tingnan ang KRONOLOHIYA (Mula 2370 B.C.E. hanggang sa tipan kay Abraham).

Mula kay Abraham Hanggang kay Kristo. Dahil namagitan mismo ang Diyos, sina Abraham at Sara ay nagkaanak ng isang lalaki, si Isaac, na panggagalingan ng 'binhing' ipinangako. (Gen 21:1-7; Heb 11:11, 12) Sa anak naman ni Isaac na si Jacob (Israel) nagmula ang orihinal na 12 tribo. (Gen 35:22-26; Bil 1:20-50) Ang Juda ang magiging tribo ng mga hari, anupat nang maglaon ay nilimitahan ito sa pamilya ni David. Ang mga inapo naman ni Levi ang naging makasaserdoteng tribo, anupat ang mismong pagkasaserdote ay ibinigay lamang sa linya ni Aaron. Upang maitatag ang kaniyang legal na karapatan sa trono, si Jesu-Kristo na Hari, ay dapat na nagmula sa pamilya ni David at sa linya ni Juda. Ngunit yamang nanumpa ang Diyos na ang pagkasaserdote ni Jesus ay ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec, hindi kailangang manggaling siya sa Levitikong angkan.—Aw 110:1, 4; Heb 7:11-14.

Iba Pang mga Prominenteng Talaan ng Angkan. Bukod sa linya ng angkan mula kay Adan hanggang kay Jesu-Kristo at sa malalawak na talaangkanan ng 12 anak ni Jacob, mayroon pang mga rehistro ng mga talaangkanan ng pasimula ng mga taong kamag-anak ng Israel. Kabilang sa mga ito ang mga kapatid ni Abraham (Gen 11:27-29; 22:20-24); ang mga anak ni Ismael (Gen 25:13-18); sina Moab at Ammon, na mga anak ng pamangkin ni Abraham na si Lot (Gen 19:33-38); ang mga anak ni Abraham kay Ketura, na pinagmulan ng Midian at ng iba pang mga tribo (Gen 25:1-4); at ang mga inapo ni Esau (Edom) (Gen 36:1-19, 40-43).

Mahalaga ang mga bansang ito dahil kamag-anak sila ng Israel na piling bayan ng Diyos. Kapuwa si Isaac at si Jacob ay kumuha ng mga asawa mula sa pamilya ng kapatid ni Abraham. (Gen 22:20-23; 24:4, 67; 28:1-4; 29:21-28) Iniatas ng Diyos ang mga teritoryong kahangga ng Israel sa mga bansa ng Moab, Ammon, at Edom, at sinabihan ang Israel na huwag nilang panghimasukan ang lupaing mana ng mga taong ito o pakialaman sila.—Deu 2:4, 5, 9, 19.

Opisyal na mga Artsibo. Bukod sa mga rehistro na iningatan mismo ng mga pamilya, waring nag-ingat din sa Israel ng pambansang mga rekord ng mga talaangkanan. Sa Genesis, kabanata 46, makikita natin ang talaan niyaong mga ipinanganak sa sambahayan ni Jacob hanggang noong panahong pumasok si Jacob sa Ehipto at maliwanag na hanggang noong panahong mamatay siya. Isang talaangkanan naman, pangunahin na ng mga inapo ni Levi at waring kinopya mula sa isang mas naunang rehistro, ang lumilitaw sa Exodo 6:14-25. Ang unang sensus ng bansa ay kinuha sa ilang ng Sinai noong 1512 B.C.E., ang ikalawang taon ng kanilang paglabas mula sa Ehipto, anupat noong panahong iyon ay naipakilala nila ang kanilang kanunununuan "kung tungkol sa kanilang mga pamilya sa sambahayan ng kanilang mga ama." (Bil 1:1, 18; tingnan din ang Bil 3.) Ang tanging iba pang pambansang sensus ng Israel na awtorisado ng Diyos at nakarekord bago ang pagkatapon ay yaong kinuha sa Kapatagan ng Moab pagkaraan ng mga 39 na taon.—Bil 26.

Bukod pa sa mga talaangkanang nakarekord sa mga akda ni Moises, mayroon ding mga talaang ginawa ang iba pang mga opisyal na mananalaysay, kabilang na si Samuel, na manunulat ng Mga Hukom, Ruth, at isang bahagi ng Unang Samuel; si Ezra, na sumulat ng Una at Ikalawang Cronica at ng aklat ng Ezra; at si Nehemias, ang manunulat naman ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Mayroon ding katibayan sa mga akdang ito hinggil sa iba pang mga tagapag-ingat ng talaangkanan: si Ido (2Cr 12:15) at si Zerubabel, na maliwanag na siyang nag-utos na itala sa talaangkanan ang nakabalik na mga Israelita. (Ezr 2) Noong panahon ng paghahari ng matuwid na si Haring Jotam, nagkaroon ng isang talaan ng angkan ng mga tribo ng Israel na naninirahan sa lupain ng Gilead.—1Cr 5:1-17.

Naingatang mabuti ang mga talaangkanang ito hanggang noong pasimula ng Karaniwang Panahon. Pinatutunayan ito ng bagay na ang bawat pamilya sa Israel ay nakabalik sa lunsod ng sambahayan ng ama nito upang magparehistro bilang pagsunod sa batas ni Cesar Augusto noong malapit nang ipanganak si Jesus. (Luc 2:1-5) Isa pa, binanggit na ang ama ni Juan na Tagapagbautismo na si Zacarias ay mula sa makasaserdoteng pangkat ni Abias at na ang ina ni Juan na si Elisabet ay mula naman sa mga anak na babae ni Aaron. (Luc 1:5) Si Ana na propetisa ay tinukoy na "mula sa tribo ni Aser." (Luc 2:36) At, sabihin pa, ipinakikita ng malalawak na talaan ng mga ninuno ni Jesus sa Mateo, kabanata 1, at Lucas, kabanata 3, na ang gayong mga rekord ay iningatan sa mga pampublikong artsibo, anupat maaaring suriin kung kinakailangan.

Pinatototohanan ng istoryador na si Josephus na nagkaroon noon ng opisyal na mga rehistro ng mga talaangkanan ang mga Judio nang sabihin niya:

"Ang aking pamilya ay hindi isang hamak na pamilya, anupat matatalunton sa mga ninunong saserdote ang angkang pinagmulan nito. . . . Gayunman, hindi lamang mga saserdote ang aking mga ninuno, kundi kabilang sila sa una sa dalawampu't apat na grupo—isang natatanging karangalan—at sa pinakabantog sa mga liping bumubuo nito." Pagkatapos itawag-pansin na ang kaniyang ina ay nagmula kay Asamonaeus, ganito ang kaniyang konklusyon: "Sa ganiyang linya ng mga ninuno, na sinisipi ko ayon sa nasumpungan kong pagkakatala sa mga pampublikong rehistro, maaari ko nang iwan ang mga nagnanais manirang-puri sa aking pamilya."—*The Life,* 1, 2, 6 (1).

Hindi si Haring Herodes na Dakila ang sumira sa opisyal na mga talaangkanan ng mga Judio, gaya ng pinanghahawakan ni Africanus noong maagang bahagi ng ikatlong siglo, kundi maliwanag na ang mga Romano nang wasakin nila ang Jerusalem noong 70 C.E. (*Against Apion,* ni F. Josephus, I, 30-38 [7]; *The Jewish War,* II, 426-428 [xvii, 6]; VI, 354 [vi, 3]) Mula noong panahong iyon, hindi na maitatag ng mga Judio ang kanilang angkang pinagmulan kahit sa dalawang linya na pinakamahalaga, kay David at kay Levi.

Pagtukoy sa mga Ugnayan. Upang matiyak ang mga ugnayan, kadalasa'y kailangan ang konteksto o ang paghahambing ng magkatulad na mga talaan o ng mga teksto mula sa iba't ibang bahagi ng Bibliya. Halimbawa, ang salitang "anak" ay maaaring aktuwal na mangahulugang isang apo o isa lamang inapo. (Mat 1:1) Muli, ang isang talaan ng mga pangalan ay maaaring magtinging isang rehistro ng magkakapatid, mga anak ng iisang tao. Gayunman, kapag sinuri itong mabuti at inihambing sa ibang mga teksto, maaaring matuklasan na ito ay rehistro pala ng isang linya ng angkan, anupat bumabanggit ng ilang anak gayundin ng ilang mga apo o mga inapo nang dakong huli. Maliwanag na itinatala ng Genesis 46:21 kapuwa ang mga anak at mga apo ni Benjamin bilang "mga anak," gaya ng makikita kung ihahambing ito sa Bilang 26:38-40.

Makikita ang nabanggit na situwasyon maging sa mga talaangkanan ng ilang pangunahing pamilya. Halimbawa, itinatala ng 1 Cronica 6:22-24 ang sampung "anak ni Kohat." Ngunit sa ika-18 talata, at sa Exodo 6:18, makikita natin na apat lamang ang binabanggit na anak ni Kohat. At ipinakikita ng pagsusuri sa konteksto na sa totoo, ang talaan ng "mga anak ni Kohat" sa 1 Cronica 6:22-24 ay bahagi ng isang talaangkanan ng *mga pamilya* mula sa linya ni Kohat na may mga kinatawang miyembro noong mag-atas si David ng ilang tungkulin sa templo.

Sa kabaligtaran naman, ang "ama" ay maaaring mangahulugang "lolo" o isang hinalinhang hari pa nga. (Dan 5:11, 18) Sa maraming talata, gaya sa Deuteronomio 26:5; 1 Hari 15:11, 24; at 2 Hari 15:38, ang salitang Hebreo na *'av* (ama) ay ginagamit din sa diwa ng "ninuno." Sa katulad na paraan, ang salitang Hebreo na *'em* (ina) ay ginagamit kung minsan para sa "lola" at ang *bath* (anak na babae) naman para sa "apong babae."—1Ha 15:10, 13.

Mga lunsod at mga pangalang pangmaramihan. Sa ilang talaan, ang isang tao ay maaaring tukuyin bilang "ama" ng isang lunsod, halimbawa ay sa 1 Cronica 2:50-54 kung saan si Salma ay tinatawag na 'ama ng Betlehem' at si Sobal naman ay 'ama ng Kiriat-jearim.' Maliwanag na ang mga lunsod ng Betlehem at Kiriat-jearim ay alinman sa itinatag ng mga lalaking ito o pinanirahanan ng kanilang mga inapo. Ang talaan ding iyon ay kababasahan pa: "Ang mga anak ni Salma ay si Betlehem at ang mga Netopatita, si Atrot-bet-joab at kalahati ng mga Manahatita, ang mga Zorita." (1Cr 2:54) Dito, maliwanag na ang mga Netopatita, mga Manahatita, at mga Zorita ay mga pamilya.

Sa Genesis 10:13, 14, waring nasa anyong pangmaramihan ang mga pangalan ng mga inapo ni Mizraim. Iminumungkahi na ang mga ito ay kumakatawan sa mga pangalan ng mga pamilya o mga tribo sa halip na sa mga indibiduwal. Gayunman, dapat isaisip na ang ibang mga pangalan na nasa doblihang anyo, gaya ng Efraim, Apaim, Diblaim, at gayundin ang nabanggit na Mizraim, anak ni Ham, ay pawang tumutukoy sa mga indibiduwal.—Gen 41:52; 1Cr 2:30, 31; Os 1:3.

Pinaikling mga talaan. Kadalasan, pinaiikli nang husto ng mga manunulat ng Bibliya ang isang talaan ng angkan, anupat maliwanag na ang binabanggit lamang ay ang mga ulo ng pamilya ng mas prominenteng mga sambahayan, ang mahahalagang tauhan, o ang mga taong pinakamahalaga sa partikular na kasaysayang tinatalakay. Kung minsan, lumilitaw na gusto lamang ipakita ng mananalaysay na nagmula ang isang tao sa isang partikular na malayong ninuno; kaya naman maaaring hindi niya itala ang maraming pangalang nasa pagitan.

Ang isang halimbawa ng gayong pagpapaigsi ay matatagpuan sa sariling talaangkanan ni Ezra. (Ezr 7:1-5) Itinala niya ang kaniyang angkan mula kay Aaron na mataas na saserdote, ngunit sa isang katulad na talaan sa 1 Cronica 6:3-14, may ilang pangalan na lumilitaw sa talata 7 hanggang 10 na hindi itinala sa Ezra 7:3. Malamang na ginawa ito ni Ezra upang maiwasan ang di-kinakailangang paguulit at upang mapaikli ang mahabang talaan ng mga pangalan. Gayunpaman, sapat na sapat ang

talaan upang mapatunayang nagmula siya sa makasaserdoteng angkan. Sinasabi ni Ezra na siya ay "anak" ni Seraias, nangangahulugang siya ay inapo nito, sapagkat malamang na siya ay apo sa tuhod ni Seraias, o posibleng apo nito sa talampakan. Si Seraias ay mataas na saserdote na pinatay ni Nabucodonosor noong panahon ng pagkatapon sa Babilonya (607 B.C.E.), anupat dinala sa pagkatapon ang kaniyang anak na si Jehozadak. (2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14, 15) Si Josue (Jesua) naman na mataas na saserdote, na bumalik pagkaraan ng 70 taon kasama ni Zerubabel, ay apo ni Seraias. (Ezr 5:2; Hag 1:1) Yamang naglakbay si Ezra patungong Jerusalem 69 na taon pagkaraan nito, hindi ipahihintulot ng kalagayan na si Ezra ay maging tunay na anak ni Seraias at kapatid ni Jehozadak.

Ang isa pang bagay na matututuhan natin sa paghahambing ng mga talaangkanan ay na si Ezra, bagaman nagmula kay Aaron sa pamamagitan ni Seraias, ay maliwanag na hindi mula sa linyang *iyon* ni Seraias na nagmamana ng katungkulan ng mataas na saserdote, samakatuwid nga, mula kay Jehozadak. Ang linya ng mga mataas na saserdote mula kay Seraias ay dumaraan kina Josue (Jesua), Joiakim, at Eliasib, anupat ang huling nabanggit ay mataas na saserdote noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. Kaya natupad ni Ezra ang kaniyang layunin sa pamamagitan ng kaniyang pinaigsing talaangkanan, anupat naglaan lamang siya ng sapat na mga pangalan upang patunayan ang kaniyang posisyon sa angkan ni Aaron.—Ne 3:1; 12:10.

Ilang Dahilan ng Pagkakaiba-iba ng mga Talaan. Kadalasan, ang isang anak na lalaki na namatay na walang anak ay hindi na itinatala; sa ilang kaso, maaaring ang isang lalaki ay nagkaroon ng anak na babae ngunit wala siyang anak na lalaki, at maaaring ang mana ay naisalin sa pamamagitan ng isang anak na babae na nang makapag-asawa ay napasailalim naman sa ibang ulo ng pamilya sa tribo ring iyon. (Bil 36:7, 8) Kung minsan, maaaring isama ang isang di-gaanong prominenteng pamilya sa ilalim ng ibang ulo ng pamilya anupat hindi na itinatala sa talaangkanan ang gayong pangalawahing pamilya. Kaya dahil sa di-pagkakaroon ng anak, pagsasalin ng mana sa pamamagitan ng mga babae, o marahil dahil sa pag-aampon, o dahil hindi nakapagtatag ng hiwalay na sambahayan ng mga ninuno, may mga pangalang inalis mula sa ilan sa mga talaan ng angkan, samantalang dahil naman sa pagkabuo ng mga bagong sambahayan, maaaring madagdagan ng mga bagong pangalan ang mga talaan. Maliwanag, kung gayon, na sa maraming punto, ang mga pangalan sa isang mas huling talaangkanan ay maaaring naiiba roon sa mga nasa mas naunang talaan.

Maaaring lumitaw ang mga pangalan ng ilang ulo ng pamilya sa isang sa wari ay talaan ng magkakapatid ngunit maaaring sa aktuwal ay kinabibilangan iyon ng mga pamangkin, gaya noong "ampunin" ni Jacob ang mga anak ni Jose, anupat sinabi ni Jacob: "Si Efraim at si Manases ay magiging akin tulad ni Ruben at ni Simeon." (Gen 48:5) Kaya nang maglaon, sina Efraim at Manases ay ibinilang na mga ulo ng tribo, kasama ng kanilang mga tiyo.—Bil 2:18-21; Jos 17:17.

Ang Nehemias, kabanata 10, ay naghaharap ng maraming pangalan ng mga tao na nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "isang mapagkakatiwalaang kaayusan" upang isagawa ang mga utos ng Diyos. (Ne 9:38) Sa mga talaang ito, ang mga pangalang ibinigay ay hindi naman talaga mga pangalan ng mga indibiduwal na pumasok sa kasunduan, kundi maaaring tumutukoy ang mga ito sa mga sambahayang kasangkot, anupat ang pangalan ng ulo ng angkan ang binabanggit. (Ihambing ang Ezr 10:16.) Maaaring ipinahihiwatig ito ng bagay na marami sa mga pangalang nakatala ay kapareho niyaong mga nakatalang bumalik kasama ni Zerubabel mula sa Babilonya mga 80 taon bago nito. Kaya bagaman maaaring sa ilang kaso, yaong mga naroroon ay kapangalan ng ulo ng angkan, maaaring mga kinatawan lamang sila ng mga sambahayan ng mga ninuno na itinala ayon sa mga pangalang iyon.

Pag-uulit ng mga pangalan. Kadalasan, sa isang talaan ng angkan ay may nauulit na mga pangalan. Walang alinlangan na ang paggamit ng gayunding pangalan para sa isang inapo ay isang paraan upang mas madaling matukoy ng taong iyon ang kaniyang linya ng angkan, bagaman, sabihin pa, may mga taong magkakapangalan sa magkakaibang linya ng pamilya. Ang ilan sa maraming kaso ng nauulit ng mga pangalan sa iisang linya ng angkan ay: Zadok (1Cr 6:8, 12), Azarias (1Cr 6:9, 13, 14), at Elkana.—1Cr 6:34-36.

Sa ilang kaso naman, ang mga pangalang lumilitaw sa magkatulad na mga talaan ay magkaiba. Maaaring ito ay dahil may ilang tao na may higit sa isang pangalan, halimbawa ay si Jacob, na tinawag ding "Israel." (Gen 32:28) Isa pa, maaaring binago nang kaunti ang baybay ng pangalan, anupat kung minsan ay nagbabago pati ang kahulugan ng pangalan. Ang ilang halimbawa ay: Abram (nangangahulugang "Ang Ama ay Mataas (Dinakila)") at Abraham (nangangahulugang "Ama ng Pulutong (Karamihan)"), Sarai (posible, "Mahilig Makipagtalo") at Sara ("Prinsesa"). Lumilitaw na ang ninuno ng propetang si Samuel na si Elihu ay tinawag ding Eliab at Eliel.—1Sa 1:1; 1Cr 6:27, 34.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, kung minsan ay ginagamit ang mga huling pangalan, gaya

kay Simon Pedro, na tinawag na Cefas, mula sa katumbas sa Aramaiko ng pangalang Griego para sa Pedro (Luc 6:14; Ju 1:42); nariyan din si Juan Marcos. (Gaw 12:12) Maaari ring ibigay sa isang tao ang isang pangalan dahil sa isang pagkakakilanlang katangian. Ipinakikita ng Simon "na Cananeo" (tinatawag ding "ang masigasig") na naiiba ang apostol na ito kay Simon Pedro. (Mat 10:4; Luc 6:15) Sa ilang kaso, ipinakikita ang pagkakaiba sa pamamagitan ng mga pananalitang gaya ng "Santiago na anak ni Alfeo," anupat ipinakikitang naiiba siya kay Santiago na anak ni Zebedeo at kapatid ni Juan na apostol. (Mat 10:2, 3) Maaari ring idagdag sa pangalan ang lunsod, distrito, o bansa na pinagmulan ng isa, gaya ng Jose ng Arimatea at ng Hudas na taga-Galilea. (Mar 15:43; Gaw 5:37) Ipinapalagay naman na ang Hudas Iscariote ay posibleng nangangahulugang Hudas na "Lalaki Mula sa Keriot." (Mat 10:4) Ginamit din sa Hebreong Kasulatan ang ganitong mga pamamaraan. (Gen 25:20; 1Sa 17:4, 58) Maaaring ibigay ang pangalan ng kapatid ng isang tao upang linawin ang kaniyang pagkakakilanlan. (Ju 1:40) Ipinakikita rin ang pagkakaiba ng mga babaing magkakapangalan sa pamamagitan ng pagbanggit sa pangalan ng kanilang ama, ina, kapatid na lalaki, kapatid na babae, asawa, o anak na lalaki. —Gen 11:29; 28:9; 36:39; Ju 19:25; Gaw 1:14; 12:12.

Kapuwa sa Hebreong Kasulatan at Kristiyanong Griegong Kasulatan, maaaring gamitin ang isang apelyido o isang titulo, anupat matutukoy kung sino ang isang tao sa pamamagitan ng kaniyang indibiduwal na pangalan o kaya ay sa pamamagitan ng panahon at makasaysayang mga pangyayari na iniuugnay sa taong iyon. Halimbawa, maliwanag na ang Abimelec ay alinman sa isang personal na pangalan o isang titulo ng tatlong haring Filisteo, tulad ng "Paraon" sa mga Ehipsiyo. (Gen 20:2; 26:26; 40:2; Exo 1:22; 3:10) Sa gayon, ang Abimelec o ang Paraon na tinatalakay ay matutukoy sa pamamagitan ng panahon at mga kalagayan. Ang Herodes ay isang apelyido; ang Cesar ay isang apelyido na naging titulo. Upang huwag magkalituhan kapag tinutukoy ang isa sa mga Herodes, maaaring linawin ng nagsasalita kung sino sa mga ito ang ibig niyang tukuyin sa pamamagitan ng paggamit ng personal na pangalan lamang nito, gaya ng Agripa, o sa pamamagitan ng paglalakip sa Herodes ng personal na pangalan o karagdagang titulo nito, gaya ng Herodes Antipas at Herodes Agripa—at gayundin sa mga Cesar, gaya ng Cesar Augusto at Tiberio Cesar. —Luc 2:1; 3:1; Gaw 25:13.

Mga Pangalan ng mga Babae. Paminsanminsan, ang mga babae ay binabanggit sa mga rehistro ng mga talaangkanan kapag hinihiling iyon sa kasaysayan. Sa Genesis 11:29, 30 ay binabanggit si Sarai (Sara), maliwanag na dahil ang ipinangakong Binhi ay manggagaling sa kaniya, hindi sa iba pang asawa ni Abraham. Maaaring kaya binanggit si Milca sa salaysay ring iyon ay sapagkat siya ang lola ni Rebeka na asawa ni Isaac, sa gayon ay ipinakikita na ang angkan ni Rebeka ay nagmula sa mga kamag-anak ni Abraham, yamang hindi dapat kumuha si Isaac ng asawa mula sa ibang mga bansa. (Gen 22:20-23; 24:2-4) Sa Genesis 25:1, ibinibigay naman ang pangalan ng mas huling asawa ni Abraham na si Ketura. Ipinakikita nito na muling nag-asawa si Abraham pagkamatay ni Sara at na mayroon pa siyang kakayahang magkaanak mahigit sa 40 taon mula nang makahimala itong panauliin ni Jehova. (Ro 4:19; Gen 24:67; 25:20) Isa pa, isinisiwalat nito ang kaugnayan sa Israel ng Midian at ng iba pang mga tribong Arabe.

Sina Lea, Raquel, at ang mga babae ni Jacob ay binabanggit din, kasama ang mga anak na isinilang nila. (Gen 35:21-26) Tinutulungan tayo nito na maunawaan ang naging pakikitungo ng Diyos sa kanilang mga anak noong dakong huli. Sa ganito ring kadahilanan, makikita natin sa mga rehistro ng mga talaangkanan ang mga pangalan ng iba pang mga babae. Kapag ang isang mana ay isinalin sa pamamagitan nila, maaaring ilakip ang kanilang mga pangalan. (Bil 26:33) Sabihin pa, namumukod-tangi sina Tamar, Rahab, at Ruth. Sa bawat kaso, kahanga-hanga kung paano sila napabilang sa linya ng pinagmulang angkan ng Mesiyas, si Jesu-Kristo. (Gen 38; Ru 1:3-5; 4:13-15; Mat 1:1-5) Ang iba pang mga halimbawa ng pagbanggit sa mga babae sa mga talaan ng angkan ay 1 Cronica 2:35, 48, 49; 3:1-3, 5.

Talaangkanan at mga Salinlahi. Sa ilang talaangkanan, makikita nating nakatala ang mga pangalan ng isang tao at ng kaniyang mga inapo hanggang sa kaniyang mga apo sa talampakan. Mula sa isang punto de vista, ang mga ito ay maaaring bilanging apat o limang salinlahi. Gayunman, maaaring maabutan pa ng taong unang binanggit ang lahat ng salinlahing ito ng kaniyang mga inapo. Kaya mula sa punto de vista niya, ang isang "salinlahi" ay maaaring mangahulugang ang panahon mula nang isilang siya hanggang sa mamatay siya, o hanggang sa pinakamalayong inapo na naabutan ng taong iyon. Sabihin pa, kung ang uring ito ng "salinlahi" ang tinutukoy, mas mahabang yugto ito ng panahon kaysa sa kaso ng unang punto de vista na binanggit.

Bilang paglalarawan: Si Adan ay nabuhay nang 930 taon, anupat nagkaanak siya ng mga lalaki at mga babae. Sa loob ng panahong iyon, nakita niya ang di-kukulangin sa walong salinlahi ng kaniyang mga inapo. Gayunman, ang haba ng kaniyang buhay at ng buhay ni Lamec, ang ama ni Noe, ay

nagpang-abot o nagkaugnay. Dahil dito, sa punto de vistang ito, ang Baha ay naganap sa ikatlong salinlahi ng kasaysayan ng tao.—Gen 5:3-32.

Makikita natin sa Bibliya ang ilang kaso ng huling nabanggit na paraan ng pagtuos. Ipinangako ni Jehova kay Abraham na ang binhi nito ay magiging naninirahang dayuhan sa lupain na hindi kanila at na babalik sila sa Canaan "sa ikaapat na salinlahi." (Gen 15:13, 16) Ipinakikita ng sensus sa Bilang, kabanata 1-3, na malamang na nagkaroon ng maraming salinlahing mula-ama-hanggang-anak noong panahon ng 215-taóng pamamalagi sa Ehipto, anupat ang kabuuang bilang ng mga lalaki na 20 taóng gulang at pataas di-kalaunan pagkatapos ng Pag-alis ay 603,550 (bukod pa sa tribo ni Levi). Ngunit ang 'apat na salinlahi' sa Genesis 15:16, kung bibilangin mula sa panahon ng pagpasok sa Ehipto hanggang sa Pag-alis, ay maaaring tuusin nang ganito: (1) Levi, (2) Kohat, (3) Amram, (4) Moises. (Exo 6: 16, 18, 20) Sa katamtaman, ang indibiduwal na haba ng buhay ng mga taong ito ay mahigit sa isang daang taon. Kaya naman bawat isa sa apat na 'salinlahing' ito ay nakakita ng maraming inapo, posibleng hanggang sa mga apo sa talampakan o mas malayo pa, anupat may pagitang 20 o kung minsan ay 30 taon pa nga mula sa ama hanggang sa pagsilang ng kaniyang unang anak. Ito ang paliwanag kung paanong ang 'apat na salinlahi' ay makakakita ng gayon kalaking populasyon pagsapit ng panahon ng Pag-alis.—Tingnan ang PAG-ALIS.

Ang isa pang suliranin ng mga iskolar ng Bibliya ay may kinalaman sa sensus ding ito. Sa Bilang 3: 27, 28, sinasabing apat na pamilya ang nagmula kay Kohat, anupat noong panahon ng Pag-alis ay umabot ito sa kabuuang mataas na bilang na 8,600 lalaki (8,300, sa ilang MS ng *LXX*) mula sa gulang na isang buwan pataas. Kaya lumilitaw na noong panahong iyon, si Moises ay mayroon nang libu-libong kapatid na lalaki, pinsang lalaki, at pamangking lalaki. Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na si Moises ay hindi anak ni Amram na anak ni Kohat kundi anak ng isa pang Amram, anupat nagkaroon pa ng ilang salinlahi sa pagitan, sa gayon ay magpapahintulot ito ng sapat na panahon upang magkaroon ng gayon kalaking populasyon ng kalalakihan mula lamang sa apat na pamilyang Kohatita pagsapit ng panahon ng Pag-alis ng mga Israelita mula sa Ehipto.

Ngunit ang suliranin ay malulutas sa dalawang paraan. Una, hindi naman laging binabanggit ang mga pangalan ng lahat ng anak na lalaki ng isang tao, gaya ng naipakita na. Samakatuwid, posibleng ang apat na binanggit na anak ni Kohat ay nagkaroon ng mas marami pang mga anak na lalaki kaysa sa mga espesipikong nakatala. Ikalawa, bagaman sina Levi, Kohat, Amram, at Moises ay kumakatawan sa apat na salinlahi sa punto de vista ng haba ng buhay nilang apat, maaaring bawat isa ay nagkaroon pa ng ilang salinlahi noong panahong nabubuhay sila. Sa gayon, kahit magpalugit tayo ng tig-60 taon sa pagitan ng pagsilang ni Levi at ni Kohat, ni Kohat at ni Amram, at ni Amram at ni Moises, posible na maraming salinlahi ang isinilang sa loob ng bawat 60-taóng yugto. Pagsapit ng panahon ng Pag-alis, maaaring naabutan pa ni Moises ang mga apo sa talampakan ng kaniyang kapatid, at posibleng pati ang mga anak ng mga ito. Samakatuwid, upang magkaroon ng kabuuang 8,600 (o posibleng 8,300), hindi na kailangan ang isa pang Amram sa pagitan ni Amram na anak ni Kohat at ni Moises.

May kaugnayan sa linya ng ipinangakong Binhi, ang Mesiyas, isang tanong ang bumabangon hinggil sa talaangkanan mula kay Nason, na pinuno ng tribo ni Juda pagkatapos ng Pag-alis. Sa Ruth 4:20-22, si Jesse ang ikalimang kawing mula kay Nason hanggang kay David. Ang yugto ng panahon mula sa Pag-alis hanggang kay David ay mga 400 taon. Mangangahulugan ito na posibleng ang katamtamang edad ng bawat isa sa mga ninunong ito ni David ay 100 taon (gaya ni Abraham) noong panahong isilang ang kani-kanilang anak. Hindi naman ito imposible at maaaring ganito nga ang nangyari. Ang mga anak na ito na nakatala sa aklat ng Ruth ay maaaring hindi naman mga panganay na anak, kung paanong si David ay hindi panganay kundi bunso sa mga anak na lalaki ni Jesse. Gayundin, maaaring pinaraan ni Jehova ang linya ng Binhi sa halos makahimalang landas na ito upang makita sa pagbabalik-tanaw na pinatnubayan Niya sa buong panahong iyon ang ipinangakong Binhi, gaya ng walang alinlangang ginawa Niya sa mga kaso ni Isaac at ni Jacob.

Muli, baka may ilang pangalan na sinadyang alisin sa bahaging ito ng Mesiyanikong talaangkanan na sumasaklaw ng 400 taon, na nakatala rin sa 1 Cronica 2:11-15; Mateo 1:4-6; at Lucas 3:31, 32. Ngunit dahil nagkakasuwato naman ang lahat ng talaan sa seksiyong ito ng talaangkanan, maaaring nangangahulugan ito na walang inalis na mga pangalan. Gayunpaman, bagaman inalis nga ng mga mananalaysay na nagtipon ng mga talaang ito ang ilang pangalan na hindi itinuturing na mahalaga o kailangan sa kanilang layunin, hindi ito lilikha ng suliranin, sapagkat kahit ipagpalagay na may mga namagitang karagdagang salinlahi, hindi iyon makasisira sa iba pang mga pananalita sa Bibliya o sa kronolohiya nito.

Mapagkakatiwalaan ang Talaangkanan ng Bibliya. Hindi maaakusahan ng maingat at taimtim na estudyante ng talaangkanan ng Bibliya ang mga mananalaysay ng Bibliya ng kawalang-ingat, pagiging di-tumpak, o pagpapalabis sa pagsisikap na luwalhatiin ang kanilang bansa, ang isang tribo,

o ang isang indibiduwal. Dapat isaisip na yaong mga naglakip ng mga talaangkanan sa kanilang mga akda (halimbawa, si Ezra at si Nehemias) ay sumangguni sa pambansang artsibo at hinango nila ang kanilang materyal sa opisyal na mga mapagkukunan ng impormasyon na magagamit nila noon. (Tingnan ang CRONICA, ANG MGA AKLAT NG MGA.) Natagpuan nila roon ang impormasyon na kailangan nila. Ginamit nila ang mga talaang ito upang lubusang patunayan sa lahat anuman ang kailangang mapatunayan *noon.* Maliwanag na ang kanilang mga talaan ng angkan ay lubusang tinanggap ng mga taong nabubuhay noong panahong iyon, mga tao na maaaring sumuri sa mga pangyayari at mga rekord. Dahil dito, dapat nating unawain ang situwasyong kinakaharap nila noon. Inasikaso nina Ezra at Nehemias ang mga bagay na ito noong mga panahon ng muling pagoorganisa, at ang mga talaangkanang tinipon nila ay kinailangan upang maisagawa ang mga bagay na mahalaga sa pag-iral ng bansa.

Maaasahan na ang gayong mga talaan ng angkan ay magbabago sa iba't ibang yugto; maaaring madagdag dito ang mga bagong pangalan at maalis naman ang iba; kadalasan, ang pinakamahahalagang ulo lamang ng pamilya ang binabanggit sa mas lumang mga talaan. Sa ilang kaso, ang mga pangalang di-gaanong importante ay maaaring lumitaw sa ilang talaan dahil naging mahalaga ang mga ito noong kasalukuyang panahong iyon. Ang mga pinagkunan ng impormasyon sa ilang kaso ay maaari namang di-kumpleto ang mga talaan. Maaaring kulang ito ng ilang bahagi, o baka sinadya ng mananalaysay na laktawan ang ilang seksiyon dahil hindi niya kailangan ang mga iyon para sa kaniyang layunin. At hindi na natin kailangan ang mga iyon para sa ating layunin sa ngayon.

Sa ilang pagkakataon, maaaring nakapasok sa teksto ang mga pagkakamali ng mga tagakopya, lalo na sa baybay ng mga pangalan. Ngunit hindi naman lumilikha ang mga ito ng mga suliranin na nakaaapekto nang malaki sa mga linya ng angkan na kailangan upang maunawaan natin ang Bibliya; ni nakaaapekto man ang mga ito sa pundasyon ng Kristiyanismo.

Sa pamamagitan ng isang maingat na pagsusuri ng Bibliya ay mapapawi ang maling ideya na inihaharap kung minsan na diumano ang sinaunang mga talaangkanan sa Genesis, kabanata 5 at 11, at sa iba pang mga aklat ng Bibliya ay naglalaman ng mga pangalang kathang-isip lamang na ibinagay sa pakana ng mananalaysay. Ang mga mananalaysay na ito ay naaalay na mga lingkod ni Jehova, hindi mga nasyonalista; ang mahalaga sa kanila ay ang pangalan ni Jehova at ang mga pakikitungo niya sa kaniyang bayan. Karagdagan pa, hindi lamang ang ibang mga manunulat ng Bibliya ang bumanggit sa marami sa mga indibiduwal na ito bilang tunay na mga tao kundi maging si Jesu-Kristo. (Isa 54:9; Eze 14:14, 20; Mat 24:38; Ju 8:56; Ro 5:14; 1Co 15:22, 45; 1Ti 2:13, 14;

MGA TALAAN NG TALAANGKANAN NI JESUS SA BIBLIYA

Genesis at Ruth	1 Cronica Kab 1, 2, 3	Mateo Kab 1	Lucas Kab 3
Adan	Adan		Adan
Set	Set		Set
Enos	Enos		Enos
Kenan	Kenan		Cainan
Mahalalel	Mahalalel		Mahalaleel
Jared	Jared		Jared
Enoc	Enoc		Enoc
Matusalem	Matusalem		Matusalem
Lamec	Lamec		Lamec
Noe	Noe		Noe
Sem	Sem		Sem
Arpacsad	Arpacsad		Arpacsad
			Cainan
Shela	Shela		Shela
Eber	Eber		Eber
Peleg	Peleg		Peleg
Reu	Reu		Reu
Serug	Serug		Serug
Nahor	Nahor		Nahor
Tera	Tera		Tera
Abram (Abraham)	Abraham	Abraham	Abraham
Isaac	Isaac	Isaac	Isaac
Jacob (Israel)	Jacob	Jacob	Jacob
Juda (at Tamar)	Juda	Juda (at Tamar)	Juda
Perez	Perez	Perez	Perez
Hezron	Hezron	Hezron	Hezron
Ram	Ram	Ram	Arni (Ram?)
Aminadab	Aminadab	Aminadab	Aminadab
Nason	Nason	Nason	Nason
Salmon	Salmon (Salma, 1Cr 2:11)	Salmon (at Rahab)	Salmon
Boaz (at Ruth)	Boaz	Boaz (at Ruth)	Boaz
Obed	Obed	Obed	Obed
Jesse	Jesse	Jesse	Jesse
David	David	David (at Bat-sheba)	David

MGA TALAAN NG TALAANGKANAN NI JESUS (*karugtong*)

1 Cronica Kab 1, 2, 3	Mateo Kab 1	Lucas Kab 3
Solomon	Solomon	Natan[1]
Rehoboam	Rehoboam	Matata
Abias	Abias	Mena
Asa	Asa	Melea
Jehosapat	Jehosapat	Eliakim
Jehoram	Jehoram	Jonam
Ahazias		Jose
Jehoas		Hudas
Amazias		Symeon
Azarias (Uzias)	Uzias (Azarias)	Levi
Jotam	Jotam	Matat
Ahaz	Ahaz	Jorim
Hezekias	Hezekias	Eliezer
Manases	Manases	Jesus
Amon	Amon	Er
Josias	Josias	Elmadam
Jehoiakim		Cosam
Jeconias (Jehoiakin)	Jeconias	Adi
		Melqui
		Neri
Sealtiel (Pedaias)[2]	Sealtiel	Sealtiel[3]
Zerubabel[4]	Zerubabel	Zerubabel
		Resa
	Abiud	Joanan
		Joda
	Eliakim	Josec
		Semein
	Azor	Matatias
		Maat
	Zadok	Nagai
		Esli
	Akim	Nahum
		Amos
	Eliud	Matatias
		Jose
	Eleazar	Jannai
		Melqui
	Matan	Levi
		Matat
	Jacob	Heli (ama ni Maria)
	Jose	Jose (manugang ni Heli)
	Jesus (anak-anakan)	Jesus (anak ni Maria)

[1] Mula kay Natan, tinalunton ni Lucas ang talaangkanan ni Jesus sa linya ng ina nito, samantalang ipinagpatuloy naman iyon ni Mateo sa linya ng ama ni Jesus.

[2] Lumilitaw na si Zerubabel ay likas na anak ni Pedaias at legal na anak ni Sealtiel sa pamamagitan ng pag-aasawa bilang bayaw; o kaya ay pinalaki siya ni Sealtiel pagkamatay ng kaniyang amang si Pedaias at legal na kinilala bilang anak ni Sealtiel. —1Cr 3:17-19; Ezr 3:2; Luc 3:27.

[3] Posibleng si Sealtiel na anak ni Jeconias ay manugang na lalaki ni Neri.—1Cr 3:17; Luc 3:27.

[4] Nagsalubong ang mga linya kina Sealtiel at Zerubabel, ngunit naghiwalay rin. Maaaring ang paghihiwalay na ito ay dahil sa dalawang magkaibang inapo ni Zerubabel, o maaaring si Resa o si Abiud ay kaniyang manugang na lalaki.

Heb 11:4, 5, 7, 31; San 2:25; Jud 14) Kung sasalungatin natin ang lahat ng patotoong ito, para nating inakusahan ang Diyos ng katotohanan ng pagsisinungaling, o na kailangan pa niyang gumamit ng panlilinlang o katusuhan upang mapaniwala ang mga tao sa kaniyang Salita. Pabubulaanan din nito ang pagkasi ng Diyos sa Bibliya.

Gaya ng sinabi ng apostol, “Ang lahat ng Kasulatan ay kinasihan ng Diyos at kapaki-pakinabang sa pagtuturo, sa pagsaway, sa pagtutuwid ng mga bagay-bagay, sa pagdidisiplina sa katuwiran, upang ang tao ng Diyos ay maging lubos na may kakayahan, lubusang nasangkapan ukol sa bawat mabuting gawa.” (2Ti 3:16, 17) Samakatuwid, maaari tayong manalig nang lubusan sa mga talaangkanan na nakaulat sa Bibliya. Naglaan ang mga ito ng mahahalagang impormasyon hindi lamang noong panahong isulat ang mga ito kundi para rin sa atin sa ngayon. Sa pamamagitan ng mga ito ay mayroon tayong lubos na katiyakan na si Jesu-Kristo ang ipinangako at matagal nang hinihintay na Binhi ni Abraham. Malaking tulong ang mga ito sa atin sa pagtatatag ng kronolohiya pabalik kay Adan, isang bagay na hindi matatagpuan sa ibang pinagkukunan ng impormasyon. Nalaman natin na “ginawa [ng Diyos] mula sa isang tao ang bawat bansa ng mga tao, upang tumahan sa ibabaw ng buong lupa.” (Gaw 17:26) Nakita natin na totoong “nang ang Kataas-taasan ay magbigay ng mana sa mga bansa, nang paghiwa-hiwalayin niya ang mga anak ni Adan, itinatag niya ang hangganan ng mga bayan na isinasaalang-alang ang bilang ng mga anak ni Israel” (Deu 32:8), at naunawaan natin ang kaugnayan ng mga bansa sa isa't isa.

Dahil nalaman natin ang pinagmulan ng sangkatauhan, na noong pasimula si Adan ay isang “anak ng Diyos” at na tayong lahat ay nagmula kay Adan (Luc 3:38), malinaw nating nauunawaan ang pananalitang: “Kung paanong sa pamamagitan ng isang tao ang kasalanan ay pumasok sa sanlibutan at ang kamatayan sa pamamagitan ng kasalanan, at sa gayon ang kamatayan ay lumaganap sa lahat ng tao sapagkat silang lahat ay nagkasala.” (Ro 5:12) Karagdagan pa, dahil sa kaalamang iyon ay nauunawaan natin kung paanong si Jesu-Kristo ay maaaring maging “ang huling Adan” at ang “Walang-hanggang Ama” at paano maaaring mangyari na “kung paanong kay Adan ang lahat ay namamatay, gayundin naman kay Kristo ang lahat ay bubuhayin.” (Isa 9:6; 1Co 15:22, 45) Higit nating mauunawaan ang layunin ng Diyos na isauli ang masunuring mga tao sa kaugnayan nila bilang “mga anak ng Diyos.” (Ro 8:20, 21) Namamasdan natin na ang maibiging-kabaitan ni Jehova ay ipinakikita roon sa mga umiibig sa kaniya at tumutupad sa kaniyang mga utos “hanggang sa isang libong salinla-

hi." (Deu 7:9) Namamasdan natin ang kaniyang katapatan bilang ang Diyos na nag-iingat ng tipan at ang kaniyang masusing pag-iingat ng isang ulat ng kasaysayan na doo'y maitatatag natin nang matibay ang ating pananampalataya. Pinatutunayan ng talaangkanan, gayundin ng iba pang mga bahagi ng Bibliya, na ang Diyos ang dakilang Tagapagtala at Tagapag-ingat ng kasaysayan.—Tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO.

Ang Payo ni Pablo May Kinalaman sa mga Talaangkanan. Nang sumulat ang apostol na si Pablo noong mga 61-64 C.E., sinabi niya kay Timoteo na huwag magbigay-pansin sa "mga kuwentong di-totoo at sa mga talaangkanan, na nauuwi sa wala, kundi nagbabangon ng mga tanong ukol sa pagsasaliksik sa halip na magkaloob ng anumang bagay mula sa Diyos may kaugnayan sa pananampalataya." (1Ti 1:4) Ang puwersa ng babalang ito ay higit nating mauunawaan kung malalaman natin ang matinding pagpapakahirap ng mga Judio nang maglaon sa pagsasaliksik ng mga talaangkanan at kung gaano kasusi nila siniyasat ang anumang posibleng di-pagkakasuwato. Sinasabi ng Babilonyong Talmud (*Pesahim* 62*b*) na "sa pagitan ng *'Azel'* at ng *'Azel'* [1 Cronica 8:38–9:44, isang bahagi sa Bibliya na may talaangkanan] ay mayroon silang apat na raang kamelyo na punô ng mapanuring pagpapakahulugan!"—*Hebrew-English Edition of the Babylonian Talmud,* isinalin ni H. Freedman, London, 1967.

Walang kabuluhan na pag-aralan at talakayin ang gayong mga bagay, at lalo nang totoo ito noong panahong sumulat si Pablo kay Timoteo. Hindi na mahalaga noon na panatilihin pa ang mga rekord ng talaangkanan upang mapatunayan ang pinagmulang angkan ng isang tao, yamang hindi na kinikilala noon ng Diyos ang anumang pagkakaiba sa pagitan ng Judio at ng Gentil sa kongregasyong Kristiyano. (Gal 3:28) At naitatag na ng mga rekord ng talaangkanan ang angkan na pinagmulan ni Kristo sa pamamagitan ng linya ni David. Isa pa, hindi na magtatagal matapos isulat ni Pablo ang payong ito at wawasakin na ang Jerusalem, pati na ang mga rekord ng mga Judio. Hindi iningatan ng Diyos ang mga iyon. Dahil dito, lubhang ninais ni Pablo na si Timoteo at ang mga kongregasyon ay huwag mailihis tungo sa pagsasaliksik at sa pakikipagtalo tungkol sa personal na mga linya ng ninuno, na wala namang maidaragdag sa pananampalatayang Kristiyano. Sapat na ang talaangkanang inilaan ng Bibliya upang patunayan ang pagiging Mesiyas ni Kristo, ang pinakamahalagang usapin hinggil sa talaangkanan para sa mga Kristiyano. Ang iba pang mga talaangkanan sa Bibliya ay nagsisilbing patotoo ng pagiging tunay ng rekord ng Kasulatan, anupat malinaw na nagpapakita na iyon ay isang tunay na ulat ng kasaysayan.

TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO. Sa unang kabanata ng Mateo ay masusumpungan natin ang talaangkanan ni Jesus mula kay Abraham patuloy. Nasa Lucas kabanata 3 naman ang isang talaangkanan na pabalik kay "Adan, na anak ng Diyos." Ang talaangkanan ni Jesus ang kaisa-isang talaangkanan na mababasa sa Kristiyanong Griegong Kasulatan. Ang isang bahagi ng kaniyang talaangkanan ay makikita sa 1 Cronica kabanata 1 hanggang 3, na nagsisimula kay Adan at tumatalunton kay Solomon at kay Zerubabel. Ipinakikita ng pinagsamang mga talaangkanan mula sa mga aklat ng Genesis at Ruth ang linya mula kay Adan hanggang kay David.

Ang huling tatlong talaan (Genesis/Ruth, 1 Cronica, at Lucas) ay lubusang magkakasuwato mula kay Adan hanggang kay Arpacsad, anupat may maliliit na pagkakaiba lamang sa ilang pangalan, gaya ng Kenan, na "Cainan" sa Lucas 3:37. Ang mga talaan sa Mga Cronica at Genesis/Ruth ay magkasuwato hanggang kay David, samantalang may isa pang "Cainan" na nasa ulat ni Lucas sa pagitan ni Arpacsad at ni Shela.—Luc 3:35, 36.

Mula kay Solomon hanggang kay Zerubabel, sa kalakhang bahagi ay magkasuwato ang rekord ng Mga Cronica at ang Mateo, bagaman may ilang pangalan na wala sa Mateo. Ang mga pagkakaibang ito at ang mga pagkakaiba ng ulat ni Lucas mula kay David hanggang kay Jesus ay tatalakayin sa bandang huli.

Sa ilalim ng artikulong TALAANGKANAN, nakita natin na bukod pa sa maraming pribadong rekord ng pamilya, nag-ingat din ang mga Judio ng mga pampublikong rekord ng mga talaangkanan at na ang mga ito ay sinangguni ng mga mananalaysay, gaya ni Ezra, nang tinitipon nila ang kanilang mga talaan; gayundin, nakita natin na nagkaroon ng mga pampublikong rehistro noong unang siglo at maliwanag na hanggang noong 70 C.E. Para sa mga Judio, napakahalaga ng talaangkanang pagmumulan ng Mesiyas, na nagsisimula kay Abraham at tumatalunton kay David. Kaya makatitiyak tayo na kapuwa si Mateo at si Lucas ay sumangguni sa mga talahanayang ito ng angkan.

Pagkamaaasahan ng mga Talaangkanan sa Ebanghelyo. Bumabangon ang tanong: Bakit hindi isinama ni Mateo ang ilang pangalan na nasa mga talaan ng ibang mga mananalaysay? Una sa lahat, hindi kailangang banggitin ang bawat kawing sa linya ng angkan upang patunayan ang talaangkanan ng isang tao. Halimbawa, noong pinatutunayan ni Ezra ang kaniyang makasaserdoteng angkan, sa Ezra 7:1-5, hindi niya inilakip ang ilang pangalan na nasa talaan ng makasaserdoteng linya sa 1 Cronica 6:1-15. Maliwanag na hindi kinailangang

banggitin ang lahat ng mga ninunong ito upang mapatunayan sa mga Judio ang kaniyang makasaserdoteng angkan. Gayundin naman kay Mateo: Walang alinlangan na ginamit niya ang pampublikong rehistro at kinopya niya mula roon ang mga pangalan, kung hindi man ang bawat pangalan, na kailangan upang patunayan na si Jesus ay nagmula kay Abraham at kay David. Taglay rin niya ang Hebreong Kasulatan, na maaari niyang konsultahin bukod pa sa mga opisyal na pampublikong rekord. —Ihambing ang Ru 4:12, 18-22 at Mat 1:3-6.

Ang mga talaang ginawa kapuwa ni Mateo at ni Lucas ay binubuo ng mga pangalan na hayagang kinilala ng mga Judio noong panahong iyon bilang totoo. Ang mga eskriba at mga Pariseo gayundin ang mga Saduceo ay mahihigpit na kaaway ng Kristiyanismo, at malamang na gagamitin nila ang anumang posibleng argumento upang siraan si Jesus, ngunit kapansin-pansin na hindi nila kailanman kinuwestiyon ang mga talaangkanang ito. Kung mali ang talaangkanan ni Jesus sa Mateo o sa Lucas, pinatunayan na sana iyon ng mga kalaban noon pa man, yamang maliwanag na hanggang noong 70 C.E., madaling mapagsasanggunian ng mga ito ang mga pampublikong rehistro ng mga talaangkanan at ang Kasulatan.

Totoo rin ito may kinalaman sa unang-siglong mga paganong kaaway ng Kristiyanismo. Gaya ng mga Judiong iyon, marami sa kanila ang may-pinag-aralang mga lalaki na agad na magtatawag-pansin sa anumang katibayan na ang mga talaang ito ni Mateo at ni Lucas ay di-totoo at nagkakasalungatan. Ngunit walang anumang rekord na tinuligsa ng sinaunang mga paganong kaaway ang mga Kristiyano hinggil sa puntong ito.

Gayundin, natupad kapuwa nina Mateo at Lucas ang kanilang layunin, at iyon lamang ang kinailangan nilang gawin. Upang patunayan na si Jesus ay nagmula kay Abraham at kay David, hindi nila kinailangang gumawa ng isang *bagong* talaangkanan. Ang kailangan lamang nilang gawin noon ay kumopya mula sa mga pampublikong talahanayan na lubusang tinatanggap ng bansa may kinalaman sa angkan ni David at ng pagkasaserdote at sa lahat ng bagay na nangangailangan ng patotoo ng angkan ng isang tao. (Tingnan ang Luc 1:5; 2:3-5; Ro 11:1.) Kung may inalis man sa mga talahanayang ito, hindi iyon nakasira sa layunin ng mga manunulat na ito ng Ebanghelyo na natupad naman nila, samakatuwid nga, ang magharap ng patotoo na legal at hayagang tinatanggap may kinalaman sa talaangkanan ni Jesus na Mesiyas.

Mga Suliranin sa Talaangkanan ni Jesus Ayon kay Mateo. Hinati-hati ni Mateo ang talaangkanan mula kay Abraham hanggang kay Jesus sa tatlong seksiyon na tig-14 na salinlahi bawat isa. (Mat 1:17) Ang paghahati-hating ito ay maaaring nagsilbing pantulong sa pagsasaulo. Gayunman, kapag binilang natin ang mga pangalan, makikita natin na ang kabuuan nito ay 41, sa halip na 42. Ganito ang isang mungkahi kung paano ito maaaring bilangin: Mula kay Abraham hanggang kay David, 14 na pangalan, pagkatapos ay simulan kay David ang pagbilang para sa sumunod na 14, anupat si Josias ang magiging panghuli; bilang pagtatapos, simulan ang ikatlong serye ng 14 na pangalan kay Jeconias (Jehoiakin) at magtapos kay Jesus. Pansinin na inulit ni Mateo ang pangalang David bilang panghuli sa unang 14 na pangalan at bilang una naman sa sumunod na 14. Pagkatapos ay inulit niya ang pananalitang “pagkatapon sa Babilonya,” na iniuugnay niya kay Josias at sa mga anak nito.—Mat 1:17.

Gaya ng nabanggit na, maaaring kinopya ni Mateo nang *eksakto* ang kaniyang talaan mula sa pampublikong rehistro na ginamit niya, o maaaring sinadya niyang hindi itala ang ilang kawing bilang pantulong sa pagsasaulo. Gayunman, iminumungkahi na kaya inalis dito ang mga pangalan ng tatlong hari sa linya ni David na nasa pagitan ni Jehoram at ni Uzias (Azarias) ay sapagkat napangasawa ni Jehoram ang balakyot na si Athalia na mula sa sambahayan ni Ahab at anak na babae ni Jezebel, anupat dahil dito ay nabahiran ng lahing ito na hinatulan ng Diyos ang linya ng mga hari ng Juda. (1Ha 21:20-26; 2Ha 8:25-27) Pagkatapos banggitin si Jehoram bilang ang una sa balakyot na alyansa, inalis ni Mateo ang mga pangalan ng tatlong sumunod na hari hanggang sa ikaapat na salinlahi, sina Ahazias, Jehoas, at Amazias, ang mga bunga ng alyansang iyon.—Ihambing ang Mat 1:8 sa 1Cr 3:10-12.

Ipinakikita ni Mateo na si Zerubabel ay anak ni Sealtiel (Mat 1:12), at katugma ito ng iba pang mga pagtukoy sa kaniya. (Ezr 3:2; Ne 12:1; Hag 1:14; Luc 3:27) Gayunman, sa 1 Cronica 3:19, si Zerubabel ay tinukoy bilang anak ni Pedaias. Maliwanag na si Zerubabel ay likas na anak ni Pedaias at legal na anak naman ni Sealtiel sa pamamagitan ng pag-aasawa bilang bayaw; o posibleng pagkamatay ng ama ni Zerubabel na si Pedaias, pinalaki ni Sealtiel si Zerubabel bilang kaniyang anak at sa gayon ay legal itong kinilala bilang anak ni Sealtiel.

Isang Suliranin sa Talaangkanan ni Jesus Ayon kay Lucas. Sa magagamit na mga kopyang manuskrito ng Lucas ay may nakatalang ikalawang “Cainan,” sa pagitan ni Arpacsad (Arphaxad) at ni Shela. (Luc 3:35, 36; ihambing ang Gen 10:24; 11:12; 1Cr 1:18, 24.) Itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na isa itong pagkakamali ng tagakopya. Sa Hebreong Kasulatan, walang makikitang “Cainan” sa katapat na posisyong ito sa mga talaan ng angkan sa mga tekstong Hebreo o Samaritano, ni mata-

tagpuan man ito sa alinman sa mga Targum o mga bersiyon maliban sa Griegong *Septuagint.* At waring wala rin naman ito sa mas naunang mga kopya ng *Septuagint,* dahil ang sumunod na itinala ni Josephus, na kadalasan ay sumusunod sa *Septuagint*, ay si Seles (Shela) bilang ang anak ni Arphaxades (Arpacsad). (*Jewish Antiquities,* I, 146 [vi, 4]) Hindi tinanggap ng sinaunang mga manunulat na sina Irenaeus, Africanus, Eusebius, at Jerome ang ikalawang "Cainan" sa mga kopya ng ulat ni Lucas at itinuring nila na ito ay isang interpolasyon.—Tingnan ang CAINAN Blg. 2.

Bakit magkaiba ang mga talaangkanan ni Jesu-Kristo sa Mateo at sa Lucas?

Ang pagkakaiba ng halos lahat ng pangalan sa talaangkanan ni Jesus ayon kay Lucas kung ihahambing kay Mateo ay madaling malulutas kung aalalahanin na tinalunton ni Lucas ang linya sa pamamagitan ng anak ni David na si *Natan,* sa halip na sa pamamagitan ni Solomon gaya ng ginawa ni Mateo. (Luc 3:31; Mat 1:6, 7) Maliwanag na sinundan naman ni Lucas ang pinagmulang angkan ni Maria, sa gayon ay ipinakikita na *likas* na nagmula si Jesus kay David, samantalang ipinakita naman ni Mateo ang *legal* na karapatan ni Jesus sa trono ni David dahil nagmula siya kay *Solomon* sa pamamagitan ni Jose, na *legal* na ama ni Jesus. Kapuwa ipinahihiwatig ni Mateo at ni Lucas na si Jose ay hindi tunay na ama ni Jesus kundi ama-amahan lamang nito, anupat siyang nagbigay kay Jesus ng legal na karapatan. Lumihis si Mateo sa istilong ginamit niya sa buong talaangkanan nang dumating siya kay Jesus, anupat sinabi niya: "Naging anak ni Jacob si Jose na asawa ni Maria, na siyang nanganak kay Jesus, na tinatawag na Kristo." (Mat 1:16) Pansinin na hindi niya sinabing 'naging anak ni Jose si Jesus' kundi na siya ay "asawa ni Maria, na siyang nanganak kay Jesus." Mas tuwiran ang pagtukoy ni Lucas sapagkat matapos niyang ipakita bago nito na si Jesus, sa katunayan, ay Anak ng Diyos sa pamamagitan ni Maria (Luc 1:32-35), sinabi niya: "Si Jesus . . . na anak, gaya nga ng opinyon, ni Jose, na anak ni Heli."—Luc 3:23.

Yamang si Jesus ay hindi *likas* na anak ni Jose kundi ang Anak ng Diyos, pinatutunayan ng talaangkanan ni Jesus ayon kay Lucas na si Jesus, nang ipanganak bilang tao, ay anak ni David sa pamamagitan ng kaniyang likas na inang si Maria. May kinalaman sa mga talaangkanan ni Jesus na isinulat ni Mateo at ni Lucas, sumulat si Frederic Louis Godet: "Sa ganitong paraan, inaakay tayo ng detalyadong pag-aaral na ito sa teksto upang tanggapin—1. Na ang rehistro ng mga talaangkanan ayon kay Lucas ay yaong kay Heli, na lolo ni Jesus; 2. Na, yamang ang kaugnayang ito ni Jesus kay Heli ay maliwanag na iba sa kaugnayan Niya kay Jose, ang dokumentong iningatan niya para sa atin, sa pangmalas niya ay walang iba kundi ang talaangkanan ni Jesus sa pamamagitan ni Maria. Ngunit bakit hindi binanggit ni Lucas si Maria, at bakit siya lumaktaw agad mula kay Jesus tungo sa Kaniyang lolo? Batay sa sinaunang pangmalas, hindi angkop na banggitin ang ina bilang kawing sa talaangkanan. Sa mga Griego, ang isang tao ay anak ng kaniyang ama, hindi ng kaniyang ina; at sa mga Judio, ang kasabihan ay: *'Genus matris non vocatur genus* ["Ang inapo ng ina ay hindi tinatawag na (kaniyang) inapo"]' ('Baba bathra,' 110, *a*)."—*Commentary on Luke,* 1981, p. 129.

Ang totoo, ipinakikita ng bawat talaangkanan (mga talahanayan ni Mateo at ni Lucas) na si Jesus ay nagmula kay David, sa pamamagitan ni Solomon at sa pamamagitan ni Natan. (Mat 1:6; Luc 3:31) Sa pagsusuri sa mga talaan ni Mateo at ni Lucas, makikita natin na matapos maghiwalay kay Solomon at kay Natan, muling nagsalubong ang mga ito sa dalawang tao, kina Sealtiel at Zerubabel. Maaari itong ipaliwanag sa ganitong paraan: Si Sealtiel ay anak ni Jeconias; marahil sa pamamagitan ng pag-aasawa niya sa anak na babae ni Neri, naging manugang siya ni Neri kung kaya tinawag siyang "anak ni Neri." Posible rin na hindi nagkaroon ng mga anak na lalaki si Neri, anupat sa dahilan ding iyon si Sealtiel ay itinuring na kaniyang "anak." Si Zerubabel naman, na malamang ay tunay na anak ni Pedaias, ay legal na *kinilala* bilang anak ni Sealtiel, gaya ng nabanggit na.—Ihambing ang Mat 1:12; Luc 3:27; 1Cr 3:17-19.

Pagkatapos ay ipinakikita ng mga ulat na nagkaroon si Zerubabel ng dalawang anak, sina Resa at Abiud, anupat muling naghiwalay ang mga linya sa bahaging ito. (Maaaring ang mga ito ay hindi tunay na mga anak kundi mga inapo, o isa man lamang sa mga ito ay manugang ni Zerubabel. Ihambing ang 1Cr 3:19.) (Luc 3:27; Mat 1:13) Dito, ang mga talaangkanan ni Jesus sa Mateo at sa Lucas ay parehong naiiba sa talaangkanang makikita sa 1 Cronica kabanata 3. Maaaring sinadya ni Mateo na hindi itala ang ilang pangalan at posibleng gayundin ang ginawa ni Lucas. Ngunit dapat isaisip na ang gayong mga pagkakaiba sa mga talaan ng angkan ni Mateo at ni Lucas ay malamang na yaong mga dati nang makikita sa mga rehistro ng mga talaangkanan na ginagamit na noon at lubusang tinatanggap ng mga Judio at hindi mga pagbabagong ginawa nina Mateo at Lucas.

Dahil dito, mahihinuha natin na pinagsasanib ng dalawang talaan ni Mateo at ni Lucas ang dalawang katotohanan, samakatuwid nga, (1) na si Jesus ay tunay na Anak ng Diyos at ang *likas* na

tagapagmana sa Kaharian sa pamamagitan ng makahimalang pagsisilang ng dalagang si Maria, na mula sa linya ni David, at (2) na si Jesus din ang *legal* na tagapagmana sa linya ng mga ninunong lalaki na nagmula kina David at Solomon sa pamamagitan ng kaniyang ama-amahang si Jose. (Luc 1:32, 35; Ro 1:1-4) Kung may akusasyon man ang napopoot na mga Judio na si Jesus ay anak sa ligaw, ang paninirang-puri na iyon ay napabubulaanan ng bagay na pinakasalan ni Jose si Maria, sa kabila ng kabatiran ni Jose sa mga pangyayari, at ibinigay niya kay Maria ang proteksiyon ng kaniyang mabuting pangalan at maharlikang angkan.

TALAMPAS [sa Ingles, *tableland*]. Ang terminong Hebreo na *mi·shohr′,* isinaling "talampas," ay hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging tuwid, tama." Ang salitang Hebreong ito ay maaaring tumukoy sa "patag na lupain" na kabaligtaran ng bulubundukin o maburol na lupain (1Ha 20:23, 25; Isa 40:4; 42:16; Zac 4:7) at maaaring mangahulugang "katuwiran" (Aw 27:11; 45:6; 67:4; 143:10; Isa 11:4) o tumukoy sa isang situwasyon na walang mga hadlang. (Aw 26:12) Kung minsan, ang *mi·shohr′* ay kumakapit sa talampas na nasa S ng Dagat na Patay sa pagitan ng Hesbon sa H at ng agusang libis ng Arnon sa T.—Deu 3:10; Jos 13:9, 15-17; 20:8.

TALANGA. Tingnan ang ARMAS, BALUTI.

TALENTO. Ang pinakamalaking Hebreong yunit ng timbang at ng halaga ng salapi. (Exo 38:29; 2Sa 12:30; 1Ha 10:10; 2Ha 23:33; 1Cr 29:7; 2Cr 36:3; Ezr 8:26) Katumbas ito ng 60 mina o 3,000 siklo, at kung kakalkulahin batay rito (Exo 38:25, 26; tingnan ang MINA), ang isang talento ay tumitimbang nang 34.2 kg (75.5 lb avdp; 91.75 lb t; 1101 onsa t). Sa makabagong mga halaga, ang isang talento na pilak ay maaaring tuusin na $6,606.00 at ang isang talento na ginto, $385,350.00.

Yamang ang isang mina ay katumbas ng 100 drakmang Griego noong unang siglo C.E., ang isang talento na katumbas ng 60 mina ay tumitimbang noon nang 20.4 kg (44.8 lb avdp; 54.5 lb t; 654 onsa t), anupat mas magaan kaysa noong mga panahon ng Hebreong Kasulatan. Alinsunod dito, sa makabagong mga halaga, ang isang unang-siglong talentong pilak ay magkakahalaga ng $3,924.00, at ang isang talentong ginto, $228,900.00.

Kung tutuusin alinsunod sa pamantayang Griego, ang makasagisag na mga batong graniso na tumitimbang nang mga isang talento (20.4 kg; 44.8 lb), gaya ng binabanggit sa Apocalipsis 16:21, ay magiging isang mapangwasak na salot.

TALITA KUMI. Ang Semitikong pananalita na ginamit ni Jesu-Kristo noong panahong buhayin niyang muli ang anak na babae ni Jairo. Ito ay nangangahulugang, "Dalagita, sinasabi ko sa iyo, Bumangon ka!" (Mar 5:41) Nagkakaiba-iba ang mga transliterasyon ng pananalitang ito sa mga manuskritong Griego. Bagaman kadalasan ay tinutukoy ito bilang Aramaiko, ang huling bahagi ng pariralang ito (*"kumi"*) sa paanuman ay maaaring Hebreo o kaya'y Aramaiko, ayon sa *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 109). Sinasabi ng leksikograpong si Gesenius na ang *"talita"* ay hinalaw sa salitang Hebreo para sa kordero (*ta·leh′*).—*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 378.

TALMAI.

1. Kapatid nina Ahiman at Sesai, mga anak ni Anak. (Bil 13:22; Jos 15:14; Huk 1:10; tingnan ang AHIMAN Blg. 1.) Ipinapalagay ng ilang iskolar na ang pangalang *Tanmahu,* natagpuan sa isang inskripsiyong *hieroglyphic* na naglalarawan ng isang lalaking matangkad at maputi, ay ang katumbas sa Ehipsiyo ng Talmai. Ang pangalang Canaanita na ito ay lumilitaw rin sa mga tekstong Ras Shamra na mula sa kapanahunan ng mga Hukom.

2. Isang anak ni Amihud; hari ng Gesur. (2Sa 13:37) Isinilang ni Maaca na anak ni Talmai si Absalom kay David. (2Sa 3:3; 1Cr 3:2) Pagkatapos ipapatay ni Absalom si Amnon dahil sa panghahalay nito sa kaniyang kapatid na si Tamar, tumakas siya patungo sa kaniyang lolong si Talmai.—2Sa 13:28, 29, 37, 38.

TALMON. Ulo ng isang Levitikong pamilya ng mga bantay ng pintuang-daan na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. Pagkabalik mula sa Babilonya kasama ni Zerubabel, siya 'at ang kaniyang mga kapatid' ay napili upang manirahan sa Jerusalem. —1Cr 9:3, 17; Ezr 2:42; Ne 7:45; 11:1, 19; 12:25.

TALUKBONG. Tingnan ang DAMIT.

TALUKBONG SA ULO [sa Ingles, *head covering*]. Bukod sa pagiging bahagi ng pananamit, ang talukbong sa ulo ay may espirituwal na kahulugan para sa mga lingkod ng Diyos kung tungkol sa pagkaulo at pagpapasakop. Inilahad ng apostol na si Pablo ang simulain ng itinalaga-ng-Diyos na pagkaulo na sinusunod sa kongregasyong Kristiyano, sa pagsasabing: "Ang ulo ng bawat lalaki ay ang Kristo; ang ulo naman ng babae ay ang lalaki; ang ulo naman ng Kristo ay ang Diyos." (1Co 11:3) Itinawag-pansin ni Pablo na ang talukbong sa ulo ay isang "tanda ng awtoridad" na dapat ilagay ng ba-

bae sa kaniyang sarili bilang pagkilala sa pagkaulo ng lalaki, anupat nagpapasakop sa wastong teokratikong awtoridad, kapag siya'y nananalangin o nanghuhula sa kongregasyon.—1Co 11:4-6, 10.

Kabaligtaran nito, ipinaliwanag ng apostol na ang lalaki ay hindi dapat maglagay ng talukbong sa ulo kapag nangunguna siya sa harap ng kongregasyon, halimbawa, kapag siya'y nananalangin o nanghuhula. Ito ang kaniyang takdang posisyon sa ilalim ng kaayusan ng Diyos. Kung ang lalaki ay maglalagay ng talukbong sa ulo sa ganitong mga kalagayan, magdudulot ito ng kahihiyan sa kaniyang sariling ulo. Magpapahiwatig din ito ng kawalang-galang kay Jesu-Kristo bilang kaniyang ulo, at gayundin sa Kataas-taasang Ulo, ang Diyos na Jehova, sapagkat ang lalaki ay "larawan at kaluwalhatian ng Diyos," anupat noong pasimula, ginawa siya upang magsilbing kinatawan ng Diyos sa lupa. Hindi niya dapat palabuin ang katotohanang ito sa pamamagitan ng paglalagay ng talukbong sa ulo. Unang nilalang ang lalaki, bago ang babae; ang babae ay "nagmula sa lalaki" at nilalang "alang-alang sa lalaki." Ang mga katangian ng babae ay kapahayagan ng karangalan at dignidad ng lalaki, kung paanong ipinababanaag naman ng mga katangian ng lalaki ang karangalan at dignidad ng Diyos. Kaya naman dapat ay malugod na kilalanin ng babaing Kristiyano ang kaniyang nakabababang posisyon sa pamamagitan ng pagpapamalas ng kahinhinan at pagpapasakop, at dapat siyang maging handa na ipakita ito sa pamamagitan ng paglalagay ng talukbong o ng iba pang materyal bilang pantakip sa ulo. Hindi niya dapat tangkaing agawin ang posisyon ng lalaki, kundi sa halip, dapat niyang itaguyod ang pagkaulo nito. —1Co 11:4, 7-10.

Itinawag-pansin ni Pablo ang likas na mahabang buhok ng mga babae na nasa kongregasyong sinulatan niya bilang isang patuluyang paalaala mula sa Diyos na ang babae ay likas na sakop ng lalaki. Samakatuwid, dapat itong kilalanin ng babae kapag ginagampanan niya ang mga tungkulin sa loob ng kongregasyong Kristiyano na karaniwang nauukol sa lalaki, at dapat siyang maglagay ng isang uri ng talukbong sa ulo bukod pa sa kaniyang buhok na karaniwang taglay niya. Sa gayong paraan, ipinamamalas niya na tinatanggap niya ang itinalaga-ng-Diyos na simulain ng pagkaulo at na kinikilala niyang may pagkakaiba ang kaniyang karaniwang pang-araw-araw na mga gawain at ang pagganap ng pantanging mga tungkulin sa kongregasyon, halimbawa, kapag walang kuwalipikadong miyembrong lalaki na naroroon, o kapag nagtuturo siya sa isang indibiduwal sa isang pormal na sesyon ng pag-aaral sa Bibliya samantalang naroroon ang kaniyang asawang lalaki o isang lalaking miyembro ng kongregasyon.—1Co 11:11-15.

Bilang isang mapuwersang dahilan kung bakit dapat sundin ng kongregasyon ng Diyos ang kaayusang ito, tinukoy ng apostol ang mga anghel ng Diyos, na "isinugo upang maglingkod doon sa mga magmamana ng kaligtasan." (Heb 1:13, 14) Ang makapangyarihang mga espiritung personang ito ay interesado sa mga Kristiyano at ikinababahala nila ang pag-iingat ng mga Kristiyano ng kanilang mga dako sa loob ng kaayusan ng Diyos upang mapanatili ang teokratikong kaayusan at dalisay na pagsamba sa harap ng Diyos.—1Co 11:10.

Higit na mauunawaan kung bakit kailangan ng kongregasyon sa sinaunang Corinto ang payong ito kung isasaalang-alang natin na noon, karaniwang kaugalian na ang mga babae ay laging nakatalukbong kapag nasa publiko. Mga babaing may mahahalay na moral lamang ang hindi nagtatalukbong. At maliwanag na sinusunod noon ng paganong mga babaing saserdote sa mga templo ang kaugaliang mag-alis ng kanilang mga talukbong at hayaang nakalugay ang kanilang magulong buhok kapag nag-aangking sila'y nasa ilalim ng pagkasi ng Diyos. Kung susundin ang gayong kaugalian sa kongregasyong Kristiyano, ito ay magiging kadusta-dusta at isang paghamak sa kaayusan ng Diyos na Jehova hinggil sa pagkaulo at pagpapasakop. Tinapos ni Pablo ang kaniyang argumento sa pagsasabi na kung ang sinuman ay nakikipagtalo dahil sa anumang kaugalian liban pa sa inilahad ni Pablo, dapat pa ring sundin ng kongregasyon ang payo ng apostol may kinalaman sa paglalagay ng talukbong sa ulo. Dahil dito, ang tagubiling ito ay kumakapit sa kongregasyong Kristiyano sa lahat ng panahon at lugar.—1Co 11:16.

Bukod sa paglalagay ng panakip sa ulo bilang bahagi ng kanilang kasuutan, nagtatakip din ng ulo ang mga Hebreo noong sinaunang panahon bilang palatandaan ng pagdadalamhati. (2Sa 15:30; Jer 14:3) Ipinamamalas din ng mga babae noon ang kanilang kahinhinan sa ganitong paraan. Noong sasalubungin na ni Rebeka si Isaac, "kumuha siya ng pandong at nagtakip ng kaniyang sarili," maliwanag na bilang sagisag ng kaniyang pagpapasakop kay Isaac na magiging asawa niya.—Gen 24:65; tingnan ang PAGKAULO; PUTONG, PANAKIP SA ULO.

TAMAR [Puno ng Palma].

1. Manugang ng anak ni Jacob na si Juda. Napangasawa ni Tamar ang unang anak ni Juda na si Er, ngunit pinatay ni Jehova si Er dahil sa kabalakyutan nito, anupat naiwang balo si Tamar. Pagkatapos ay ibinigay sa kaniya si Onan, ngunit pinatay ito ni Jehova sapagkat nabigo itong tuparin ang pag-aasawa bilang bayaw, at si Tamar ay nanatili pa ring balong walang anak. Dahil ipinagpaliban ni Juda ang pagbibigay sa kaniya ng ikatlong anak nito, si

Tamar ay nagbalatkayo bilang isang patutot upang masipingan siya ni Juda mismo, anupat may-katusuhang kinuha ang singsing na pantatak, panali, at tungkod ni Juda bilang paniguro. Nang malaman ni Juda na nagdadalang-tao si Tamar, noong una ay ipinag-utos niya na sunugin ito matapos pagbabatuhin. (Ihambing ang Jos 7:15, 25.) Ngunit nang malaman niya na siya ang ama ng sanggol sa sinapupunan ni Tamar sa pamamagitan ng pagmamaniobra nito upang magkaroon ng tagapagmana, bumulalas si Juda, "Siya ay higit na matuwid kaysa sa akin." Pagkatapos maghirap sa panganganak, si Tamar ay nagsilang ng kambal, sina Perez at Zera. (Gen 38:6-30) Ang Mesiyanikong angkan ay matatalunton sa kaniyang anak na si Perez.—Ru 4:12, 18-22; 1Cr 2:4; Mat 1:3.

Ang mga puno ng tamarisko ay nabubuhay sa tuyong mga lugar gaya ng Beer-sheba, kung saan nagtanim si Abraham ng punong ito

2. Isang magandang anak ni Haring David at tunay na kapatid ni Absalom. (1Cr 3:9; 2Sa 13:1) Ang kaniyang pinakamatandang kapatid sa ama na si Amnon ay nahumaling sa kaniya at sa pamamagitan ng katusuhan ay nagtagumpay ito na halayin siya sa kabila ng kaniyang pagtutol. Inaliw siya ni Absalom, iningatan siya sa bahay nito, at pagkaraan ng dalawang taon ay ipinaghiganti nito si Tamar nang iutos niya sa kaniyang mga tauhan na paslangin si Amnon.—2Sa 13:1-33.

3. Anak na babae ni Absalom, malamang na ipinangalan sa kaniyang tiya (Blg. 2). (2Sa 14:27) Tulad ng kaniyang ama, pagkaganda-ganda rin ng kaniyang anyo. Marahil ay napangasawa niya si Uriel, sa gayo'y siya ang ina ng paboritong asawa ni Rehoboam na si Maaca.—2Cr 11:20, 21; 13:1, 2.

4. Isa sa mga lunsod na itinayo (posibleng itinayong muli o pinatibay) ni Haring Solomon. (1Ha 9:17-19) Ang Tamar ay inilarawan sa 1 Hari 9:18 na 'nasa lupain,' maliwanag na nangangahulugang ito'y nasa teritoryo ng Israel. Iniuugnay ni Yohanan Aharoni ang Tamar sa 'Ain Husb ('En Hazeva), na mga 30 km (20 mi) sa TTK ng Dagat na Patay. Ito'y salig sa paghahambing ng mga hangganan ng Canaan na masusumpungan sa Bilang 34:3-6; Josue 15:1-4; at Ezekiel 47:19; 48:28.

Bagaman ang katulad na teksto sa 2 Cronica 8:4 ay kababasahan ng "Tadmor," maliwanag na tumutukoy ito sa ibang lunsod, na karaniwang kinikilala bilang Palmyra.—Tingnan ang TADMOR.

TAMARISKO [sa Hebreo, *'e'shel*]. Ang tamarisko ay lumalaki bilang isang puno o palumpong. Bagaman ang katawan nito ay mabuko, kadalasan ang mga sanga nito ay tulad-baston, anupat ang puno ay may malambot na hitsura. Ang *evergreen* na mga dahon nito ay maliliit, tulad-kaliskis, at halos nakadikit sa mga sanga, kaya napakakaunti lamang ng tubig na nababawas dito kapag sumisingaw ito, anupat nabubuhay ang mga punong ito sa mga disyertong rehiyon at maging sa mga burol ng buhangin. Kapag tagsibol, ang punong ito ay namumulaklak ng pahabang mga kumpol ng maliliit na bulaklak na kulay-rosas o puti, na nagbibigay naman ng kaayaayang kulay sa tigang na mga rehiyon. Ang mga tamarisko na hiyang sa asin ay kadalasang tumutubo nang napakalapit sa dagat at sa maaalat na latian. Ang maraming tamarisko sa kahabaan ng mga pampang ng Jordan ay mistulang kagubatan ng palumpungan na naging tirahan ng maiilap na hayop, at maaaring noong panahon ng Bibliya ay bahagi ito ng "mapagmalaking mga palumpungan sa tabi ng Jordan" kung saan dating nanganganlong ang mga leon.—Jer 49:19; Zac 11:3.

Bagaman ang tamarisko ay karaniwan nang maituturing na mababa, may isang uri ng puno ng tamarisko (*Tamarix aphylla*) na kung minsan ay tumataas nang 18 m (60 piye). Si Abraham ay iniulat na nagtanim ng isang tamarisko sa Beer-sheba (Gen 21:33), naupo si Haring Saul sa lilim ng isang tamarisko sa Gibeah (1Sa 22:6), at ang mga buto niya at ng kaniyang mga anak ay inilibing sa ilalim ng isang malaking puno ng tamarisko sa Jabes-gilead. —1Sa 31:13; ihambing ang 1Cr 10:12, kung saan ginagamit ang salitang Hebreo para sa "malaking puno" (*'e·lah'*).

Si Dr. Joseph Weitz, isang kilaláng awtoridad sa muling pagtatanim sa kagubatan sa Israel, ay nag-

sabi: "Ang unang puno na itinanim ni Abraham sa Beersheba ay ang tamarisko. Batay rito, apat na taon na ang nakaraan ay nagtanim kami ng dalawang milyong puno sa lugar ding iyon. Tama si Abraham. Ang tamarisko ay isa sa iilang puno na nasumpungan naming nabubuhay sa timog kung saan ang taunang pag-ulan ay wala pang anim na pulgada."—*The Reader's Digest,* Marso 1954, p. 30.

Ang isa namang uri ng tamarisko (*Tamarix mannifera*), kapag binutas ng isang *scale insect,* ay naglalabas ng mga butil ng dagta na tulad-pulot na sa ilang lugar ay tinitipon at ipinagbibili sa mga peregrino bilang "manna." Gayunman, wala itong anumang kaugnayan sa manna na inilaan para sa Israel sa ilang, yamang ang tunay na manna na iyon ay makahimalang inilaan at tinipon mula sa lupa.—Exo 16:13-15.

TAMBO [sa Heb., *qa·neh'*; sa Gr., *ka'la·mos;* sa Ingles, *reed*]. Maliwanag na saklaw ng mga terminong ito ang maraming halamang tulad-tambo na karaniwang tumutubo sa matubig na mga lugar. (Job 40:21; Aw 68:30; Isa 19:6; 35:7; tingnan ang KALAMO, KANIA.) Naniniwala ang ilang iskolar na sa maraming kaso, ang "tambo" na tinutukoy ay ang *Arundo donax.* Ang halamang ito ay pangkaraniwan sa Ehipto, Palestina, at Sirya. Ang tangkay nito, na sa dulo ay may isang malaking bungkos ng mga puting bulaklak, ay may diyametro na 5 hanggang 8 sentimetro (2 hanggang 3 pulgada) sa pinakapuno at tumataas nang 2.5 hanggang 5.5 m (8 hanggang 18 piye). Ang mga dahon nito ay may haba na mula sa 30 hanggang 90 sentimetro (1 hanggang 3 piye). Ang karaniwang tambo (*Phragmites australis*) ay matatagpuan din sa mga latian at sa mga pampang ng mga ilog sa Israel. Isa itong madahong damo na may taas na 1.5 hanggang 5 m (5 hanggang 16 na piye) at may buhaghag na mga kumpol ng mga bulaklak sa dulo ng matigas at makinis na mga tangkay nito.

Bilang panlilibak, nilagyan ng mga kawal na Romano ng isang tambo, kumakatawan ang isang maharlikang setro, sa kanang kamay ni Jesus at nang maglaon ay ipinanghampas nila ito sa kaniya. Gayundin, isang tambo ang ginamit upang ilapit sa nakabayubay na si Jesus ang isang espongha na binasâ ng maasim na alak.—Mat 27:29, 30, 48; Ju 19:29; tingnan ang ISOPO.

Ginamit din noon ang tambo bilang panukat. Binabanggit ng aklat ng Ezekiel (40:5) na ang isang panukat na tambo ay may haba na 6 na siko. Kaya ang isang tambo na ibinatay sa karaniwang siko ay may sukat na 2.67 m (8.75 piye), at ang isa naman na ibinatay sa mahabang siko ay may sukat na 3.11 m (10.2 piye).—Apo 11:1; 21:15, 16; tingnan ang PANIMBANG AT PANUKAT, MGA.

Makasagisag na Paggamit. Ang "tambo" ay ginamit sa Bibliya upang lumarawan sa kawalang-katatagan at pagiging mahina. (1Ha 14:15; Eze 29:6, 7) Ang Ehipto ay inihambing sa lamog na tambo, anupat ang matatalas at matutulis na salubsob nito ay bumabaon sa palad ng sinumang sumasandal dito. (2Ha 18:21; Isa 36:6) May kinalaman kay Juan na Tagapagbautismo, si Jesus ay nagsabi: "Ano ang inyong nilabas sa ilang upang makita? Isang tambo na inuuguy-ugoy ng hangin?" (Mat 11:7) Maaaring nilayon ng mga salitang ito na ipakitang si Juan na Tagapagbautismo ay hindi isang tao na urong-sulong o pabagu-bago kundi isa na matibay, matatag, at matuwid. Sa Mateo 12:20 (Isa 42:3), ang "bugbog na tambo" ay waring kumakatawan sa mga taong nasisiil gaya ng lalaki na may tuyot na kamay na pinagaling ni Jesus noong Sabbath.—Mat 12:10-14; tingnan ang Mat 23:4; Mar 6:34.

TAMBULI. Tingnan ang SUNGAY, TAMBULI.

TAMBURIN. Isang panugtog na pinupukpok at ginagamit na mula pa noong panahon ng mga patriyarka. Ang salitang Hebreo na *toph* ay isinasalin din bilang *"timbrel," "tambour,"* at *"tabret."* (Gen 31:27, *Kx, Da, AS*) Ang lahat ng mga saling ito ay pangunahin nang lumalarawan sa iisang panugtog —isang maliit na tambol na pangkamay, yari sa balat ng hayop o pergamino na iniunat sa isa o sa magkabilang panig ng isang balangkas na kahoy o metal, anupat malamang na mga 25 sentimetro (10 pulgada) ang diyametro. Dahil ginagamit ito sa mga kapistahan, maaaring ang ilang modelo nito ay may mga piraso ng metal, marahil ay mga kalansing, na nakakabit sa mga gilid at maaaring tinutugtog ang mga ito na gaya ng isang makabagong tamburin. Malamang na ang hitsura at gamit ng ibang mga uri nito ay gaya ng sa *tom-tom,* anupat pinupukpok ng dalawang kamay.

Bagaman hindi binabanggit ang tamburin may kaugnayan sa pagsamba sa templo, ginamit ito kapuwa ng mga lalaki at mga babae sa pagpuri kay Jehova at sa iba pang maliligayang okasyon gaya ng mga piging at mga kasalan. (1Sa 10:5; 2Sa 6:5; Aw 150:4; Isa 5:12) Partikular nang ginagamit ng mga babae ang mga tamburin upang saliwan ang kanilang sarili sa pag-awit at sa pagsasayaw. (Exo 15:20; Huk 11:34; 1Sa 18:6) Iniuugnay rin ang tamburin sa magiging kagalakan ng Israel kapag dumating na ang panahon ng pagsasauli sa kaniya.—Jer 31:4.

TAMUZ, I. Isang bathala na nakitang tinatangisan ng mga apostatang babaing Hebreo sa Jerusalem noong ikaanim na taon ng pagkakatapon ng propetang si Ezekiel (612 B.C.E.).—Eze 8:1, 3, 14.

Sa mga tekstong Sumeriano, si Tamuz ay tinatawag na Dumuzi at ipinakikilala bilang asawa o kalaguyo ng diyosa ng pag-aanak na si Inanna (si Ishtar ng Babilonya). Iminumungkahi na si Tamuz ay isang hari na ginawang diyos pagkamatay niya. Ang mga tekstong Sumeriano na pinaniniwalaang mula pa noong ika-18 siglo B.C.E. ay nagpapakita na ang mga hari ng Sumer ay iniuugnay kay Dumuzi.

Ganito ang komento nina D. Wolkstein at S. N. Kramer tungkol sa pagkakakilanlan ni Tamuz: "Maraming 'namamatay na mga diyos' sa sinaunang Sumer, ngunit ang pinakatanyag ay si Dumuzi, ang biblikal na Tamuz, na tinatangisan pa rin ng mga babae ng Jerusalem noong mga araw ng propetang si Ezekiel. Noong una, ang diyos na si Dumuzi ay isang mortal na tagapamahalang Sumeriano, na ang buhay at kamatayan ay nagkaroon ng malalim na impresyon sa mga intelektuwal at mga mitograpong Sumeriano." (*Inanna, Queen of Heaven and Earth,* New York, 1983, p. 124) Karagdagan pa, ganito ang isinulat ni O. R. Gurney: "Si Dumuzi noong una ay isang tao, isang hari ng Erech . . . Bukod diyan, ang pagiging tao ni Dumuzi ay pinatutunayan ng talata sa mitolohiya na doo'y sinasabi niya kay Inanna, 'Aakayin kita patungo sa bahay ng aking diyos'. Hindi magsasalita ng ganito ang isang diyos."—*Journal of Semitic Studies,* Tomo 7, 1962, p. 150-152.

TAMUZ, II. Ang pangalang ibinigay sa ikaapat na buwang lunar sa sagradong kalendaryo ng mga Judio pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ikasampung buwan naman sa sekular na kalendaryo. Kaya sa Targum ni Jonathan, ang pananalitang "ikasampung buwan" sa Genesis 8:5 ay isinaling "buwan ng Tamuz." Tamuz ang pangalan ng isang bathala ng Babilonya. (Eze 8:14) Hindi ikinakapit ng rekord ng Bibliya ang pangalang ito sa ikaapat na buwan kundi tinutukoy lamang ang buwan sa puwesto nito ayon sa pagbilang. (Eze 1:1) Gayunman, ang pangalan ay lumilitaw sa Judiong Mishnah (*Ta'anit* 4:6) at sa iba pang mga akda pagkaraan ng pagkatapon. Ang paggamit ng paganong pangalan na Tamuz upang tumukoy sa ikaapat na buwan, gayundin ang paggamit ng iba pang mga pangalan pagkaraan ng pagkatapon, ay maaaring ginawa lamang ng mga Judio para sa kaalwanan. Dapat tandaan na sila noon ay isang sinupil na bayan, anupat obligadong makitungo at mag-ulat sa mga banyagang kapangyarihan na namumuno sa kanila, kaya hindi nakapagtataka kung gamitin nila ang pangalan ng mga buwan na ginagamit ng mga banyagang kapangyarihang ito. Ang kalendaryong Gregorian na ginagamit ngayon ay may mga buwan na isinunod sa pangalan ng mga diyos na sina Janus at Mars, at ng diyosang si Juno, gayundin nina Julio at Augusto Cesar, subalit ito ay patuloy na ginagamit ng mga Kristiyanong nagpapasakop sa "nakatataas na mga awtoridad."—Ro 13:1.

Ang buwan ng Tamuz ay katumbas ng huling bahagi ng Hunyo at unang bahagi ng Hulyo at samakatuwid ay sumasapit sa panahong papatindi ang init ng tag-araw. Sa panahong ito ay nagsisimula nang lumitaw ang unang hinog na bunga ng mga puno ng ubas.—Bil 13:20.

Ikasiyam na araw noon ng ikaapat na buwang ito (Tamuz) nang butasin ni Nabucodonosor ang mga pader ng Jerusalem noong 607 B.C.E. pagkatapos ng 18-buwang pagkubkob. (2Ha 25:3, 4; Jer 39:2; 52:6, 7) Sa sumunod na 70 taon ng pagkatapon, nakaugalian nang mag-ayuno ng mga Judio sa ikasiyam na araw ng ikaapat na buwan bilang pag-alaala sa dagok na ito sa Jerusalem. (Zac 8:19) Gayunman, pagkatapos ng ikalawang pagkawasak ng Jerusalem, noong taóng 70 C.E., ang pag-aayuno ay ginaganap na sa ika-17 araw ng ikaapat na buwan, ang araw nang butasin ng Romanong si Heneral Tito ang mga pader ng templo. Walang mga kapistahang itinakda si Jehova para sa buwang ito.

TANDA. Isang bagay, pagkilos, situwasyon, o pambihirang pagtatanghal na may kahulugan bilang pahiwatig ng iba pang bagay hinggil sa kasalukuyan o sa hinaharap. Ang tanda (sa Heb., *'ohth;* sa Gr., *se·mei'on*) ay maaaring isang katibayan ng pagiging tunay o ng awtoridad, isang babala tungkol sa panganib, o isang pahiwatig hinggil sa matalinong landasin na dapat sundin.

Sa maraming tanda na inilaan ni Jehova upang pumatnubay sa mga tao, ang unang binanggit ay ang mga tanglaw sa langit, ang araw at ang buwan. (Gen 1:14) Ang mga ito ay mga tagapagpahiwatig ng panahon at nakikitang mga tanda ng pag-iral at mga katangian ng Diyos. (Aw 19:1-4; Ro 1:19, 20) Maliwanag na dahil sa paghahanap ng mga tanda sa mga tanglaw na ito at gayundin sa mga bituin, gaya ng ginagawa sa astrolohiya, kung kaya 'nangilabot' ang mga bansa, gaya ng binabanggit sa Jeremias 10:2.

Mga Layunin ng mga Tanda. Nagbigay si Jehova ng mga tanda bilang katiyakan na totoo at maaasahan ang kaniyang mga salita. (Jer 44:29; 1Sa 2:31-34; 10:7, 9; 2Ha 20:8-11) Pinatunayan ng mga ito ang pagsuporta ng Diyos kay Moises o sa iba pang mga lingkod Niya (Exo 3:11, 12; ihambing ang Huk 6:17, 20-22), sa isang apostol (2Co 12:12), at sa kongregasyong Kristiyano (1Co 14:22).

Hindi naman kailangan ang mga tanda upang patunayang sinusuportahan ng Diyos ang isa, gaya ng makikita sa kaso ni Juan na Tagapagbautismo. (Ju

10:41; Mat 11:9-11) Bukod diyan, ang isang bulaang propeta ay maaaring makapagsagawa ng isang tanda, ngunit mapatutunayan na siya'y huwad batay sa mga pamantayang itinakda ni Jehova.—Deu 13:1-5; 18:20-22; Isa 44:25; Mar 13:22; 2Te 2:9; Apo 13:13, 14; 19:20.

Ang ilang tanda ay mga tagapagpaalaala o pinakaalaala. (Gen 9:12-14; 17:11; Ro 4:11) Ang mga Sabbath at ang Paskuwa ay naging mga pinakaalaalang tanda para sa mga Judio. (Exo 13:3-9; 31:13; Eze 20:12, 20) Bukod diyan, ang isang literal o makasagisag na tanda ay maaaring magsilbing pagkakakilanlan ng isang bagay.—Bil 2:2; Exo 12:13.

Mga Tanda na Ginamit sa Panghuhula. Sa ilang kaso, ang isang tanda ay maaaring tumukoy sa anumang itinuturing na nagbibigay ng pahiwatig tungkol sa mangyayari sa hinaharap. Maaaring ito'y isang situwasyon o pangyayari na ipinapalagay na nagbabadya ng mabuti o masama. Sa gayong mga kaso, ang salitang Hebreo na ginamit para sa "tanda" ay *na'chash.* (Gen 30:27; Bil 24:1) Gayunman, ang paghahanap ng mga tanda, bilang isang anyo ng panghuhula, ay espesipikong ipinagbawal ng kautusan ng Diyos sa Israel. (Lev 19:26; Deu 18:10) Sa kabila nito, ang mga apostatang gaya ng Judeanong si Haring Manases ay naghanap ng mga tanda. (2Ha 17:17; 21:6) Yamang hinahatulan ng Kasulatan ang gawaing ito, maliwanag na ang sinabi ng tapat na si Jose na ginagamit niya ang kaniyang pilak na kopa upang makabasa ng mga tanda ay bahagi lamang ng isang panlilinlang. (Gen 44:5, 15) Sa pagsasabi ng gayon, ipinakilala ni Jose ang kaniyang sarili, hindi bilang isa na nananampalataya kay Jehova, kundi bilang isang administrador ng isang lupain kung saan laganap ang huwad na pagsamba. Sa gayo'y hindi siya nagpahiwatig na mayroon siyang anumang kaugnayan sa kaniyang mga kapatid at naitago niya ang kaniyang tunay na pagkakakilanlan.—Tingnan ang PANGHUHULA.

Isang Tanda na Hiniling kay Jesus. Noong panahon ng ministeryo ni Jesus, nagsagawa siya ng maraming tanda na tumulong sa maraming tao upang maniwala sa kaniya. (Ju 2:23) Ngunit ang mga tandang iyon ay hindi nag-udyok sa mga taong may mapagmatigas na puso upang manampalataya kay Jesus. (Luc 2:34; Ju 11:47, 53; 12:37; ihambing ang Bil 14:11, 22.) Sa dalawang pagkakataon, hinilingan ng relihiyosong mga lider si Jesus na magtanghal sa kanila ng isang tanda mula sa langit, anupat malamang ay nais nilang patunayan niya na siya ang Mesiyas sa pamamagitan ng pagsasagawa ng tanda na inihula sa Daniel 7:13, 14, samakatuwid nga, ang pagdating ng "anak ng tao" kasama ng mga ulap sa langit upang tanggapin ang kapangyarihan ng Kaharian. Ngunit hindi pa iyon ang takdang panahon ng Diyos upang tuparin ang hulang ito, at hindi magsasagawa si Kristo ng mapagparangyang pagtatanghal upang pagbigyan lamang ang kanilang makasariling kahilingan. (Mat 12:38; 16:1) Sa halip ay sinabi niya sa kanila na ang tanging tanda na ibibigay sa kanila ay ang "tanda ni Jonas na propeta." (Mat 12:39-41; 16:4) Pagkatapos na mamalagi nang mga tatlong araw sa loob ng tiyan ng isang pagkalaki-laking isda, si Jonas ay humayo at nangaral sa Nineve. Sa gayon ay naging isang "tanda" si Jonas sa kabisera ng Asirya. Ibinigay sa salinlahi noong panahon ni Jesus ang "tanda ni Jonas" nang si Kristo ay mapasalibingan sa loob ng tatlong araw at buhaying-muli, anupat pagkatapos ay inihayag at pinatotohanan ng kaniyang mga alagad ang pangyayaring iyon. Sa gayong paraan, si Kristo ay naging isang tanda sa salinlahing iyon, ngunit hindi pa rin nakumbinsi ang karamihan ng mga Judio.—Luc 11:30; 1Co 1:22.

Ang Tanda ng Pagkanaririto ni Kristo. Noong nalalapit na ang kamatayan ni Jesus, tinanong siya ng kaniyang mga apostol: "Ano ang magiging tanda ng iyong pagkanaririto at ng katapusan ng sistema ng mga bagay?" (Mat 24:3; Mar 13:4; Luc 21:7) Malaki ang kaibahan ng tanong na ito sa mga kahilingan ng relihiyosong mga lider para sa isang tanda. Bagaman kitang-kita na nila noon si Jesus at ang kaniyang mga gawa, ayaw pa ring kilalanin ng mga lider na iyon na siya ang Mesiyas at Haring Itinalaga. (Ju 19:15) Noong minsan ay humiling sila ng isang tanda "upang tuksuhin siya" (Luc 11:16); gayundin, maaaring nais ng ilan na makakita ng mga tanda mula kay Jesus dahil lamang sa kanilang pagkamausisa, gaya ni Herodes. (Luc 23:8) Ibang-iba sa kanila ang mga alagad na nagtanong hinggil sa tanda ng pagkanaririto ni Kristo, sapagkat tinanggap na nila siya bilang Mesiyas at Hari. (Mat 16:16) Ngunit bago nito, sinabi ni Jesus na ang Kaharian ay "hindi darating na may kapansin-pansing pagpapakita." (Luc 17:20) Dahil dito (bagaman inaakala ng mga apostol na sa lupa itatatag ang Kaharian; Gaw 1:6), sa pagdating ng Kaharian, hindi nila nais na maging tulad ng mga Judiong lider, na bulag sa pagkanaririto ni Jesus. Kaya naman humiling sila, hindi ng isang makahimalang tanda na itatanghal ora mismo, kundi ng isang pagkakakilanlang tanda sa hinaharap.

Bilang tugon, inilarawan ni Jesus ang isang "tanda" na binubuo ng maraming pangyayari, kabilang na ang mga digmaan, lindol, pag-uusig sa mga Kristiyano, at ang pangangaral tungkol sa Kaharian. (Mat 24:4-14, 32, 33) Nang humiling ang mga alagad kay Jesus ng "tanda," ang pinag-uusapan noon ay ang pagkawasak ng Jerusalem at ng templo nito (Luc 21:5-7), at kalakip sa kaniyang tugon ang mga hula na may pagkakapit sa Jerusalem at Judea, na natupad noong panahong nabubuhay sila. (Luc

21:20; Mat 24:15) Ngunit ang kaniyang sagot ay sumaklaw rin sa pagtatatag ng Kaharian ng Diyos at sa mga epekto nito sa *buong* sangkatauhan.—Luc 21:31, 35.

"Ang tanda ng Anak ng tao." Noong pagkakataon ding iyon, sinabi ni Jesus sa kaniyang mga alagad: "At kung magkagayon ang tanda ng Anak ng tao ay lilitaw sa langit, at kung magkagayon ay dadagukan ng lahat ng mga tribo sa lupa ang kanilang sarili sa pananaghoy, at makikita nila ang Anak ng tao na dumarating na nasa mga ulap sa langit taglay ang kapangyarihan at dakilang kaluwalhatian." (Mat 24:30; Luc 21:27) Bago nito, tinukoy ni Jesus ang sinabi ng propetang si Daniel. (Mat 24:15; Dan 9:27; 11:31) At batay sa nabanggit na pananalita ni Jesus, maliwanag na sumisipi siya sa Daniel 7:13, 14, kung saan ipinakikita sa pangitain na "kasama ng mga ulap sa langit ang isang gaya ng anak ng tao" na pumaroon sa "Sinauna sa mga Araw" at tumanggap ng isang 'kaharian na hindi magigiba.' Ipinakikita nito na ang "tanda ng Anak ng tao" ay nauugnay sa panahon ng paghawak ni Jesus sa kapangyarihan ng Kaharian. Ikinapit ni Jesus sa kaniyang sarili ang pananalitang "Anak ng tao" at ang hula sa Daniel 7:13, 14.—Mat 26:63, 64; Mar 14:61, 62.

Noong mga 96 C.E., 26 na taon pagkatapos na mawasak ang Jerusalem, sumulat si Juan tungkol sa mga bagay na magaganap sa hinaharap, at nakita niya sa pangitain si Jesu-Kristo na "dumarating . . . na nasa mga ulap, at makikita siya ng bawat mata, at niyaong mga umulos sa kaniya." (Apo 1:1, 7) Samakatuwid, ang pananalitang ito tungkol sa isang bagay na magaganap pagkatapos ng 96 C.E. at ang sinabi ni Kristo tungkol sa "tanda ng Anak ng tao" ay kapuwa tumukoy kay Jesus bilang dumarating na nasa mga ulap at makikita ng lahat ng tao. (Tingnan ang ULAP.) Gayunman, dapat pansinin na bagaman ang pandiwang Griego na *ho·ra'o,* "makita," na ginamit sa Mateo 24:30 at Apocalipsis 1:7, ay maaaring literal na mangahulugang "makita ang isang bagay, mamasdan," maaari rin itong gamitin bilang metapora, para sa paningin ng isip, nangangahulugang "maunawaan, mapag-unawa."—*A Greek-English Lexicon,* ni H. Liddell at R. Scott, nirebisa ni H. Jones, 1968, p. 1245, tud. 1.

Para sa paghahambing ng "himala," "palatandaan," at "tanda," tingnan ang HIMALA; PALATANDAAN.

TANDANG [sa Gr., *a·le'ktor;* sa Ingles, *cock*]. Isang lalaking manok. Dahil sa malawakang pag-aalaga ng mga manok (*Gallus domesticus*), ang matikas na anyo ng tandang ay isang pangkaraniwan at pamilyar na tanawin. Matitingkad ang kulay ng mga balahibo nito at ang mahahabang balahibo nito sa buntot ay nakaarko sa kaniyang likuran. Mayroon itong mapula at alun-along palong sa tuktok ng kaniyang ulo at dalawang katulad na lamad na nakalaylay naman sa ilalim ng tuka at lalamunan nito.

Ang tandang ay hindi binanggit sa Hebreong Kasulatan at binanggit lamang sa Kristiyanong Griegong Kasulatan may kaugnayan sa pagtilaok nito. (Tingnan ang PAGTILAOK NG MANOK.) Ang pinakamalimit na pagtukoy rito ay sa hula ni Jesus tungkol sa pagkakaila ni Pedro sa kaniya, na natupad noong gabi bago mamatay si Jesus at isinalaysay ng apat na manunulat ng mga ulat ng Ebanghelyo.—Mat 26:34, 74, 75; Mar 14:30, 72; Luc 22:34, 60, 61; Ju 13:38; 18:27.

Bagaman ipinagbawal ng Judiong Mishnah (*Bava Kamma* 7:7) sa mga Judio ang pag-aalaga ng mga ibon dahil sa posibilidad na magdulot ang mga ito ng karungisan sa seremonyal na paraan, ipinahihiwatig ng mga impormasyong rabiniko na may mga alagang ibon ang mga Judio gaya rin ng mga Romano. Malapit sa Mizpa, natagpuan ang isang pantatak na onix na may larawan ng isang tandang at inskripsiyong "kay Jaazanias, lingkod ng hari." Kung ang Jaazanias (Jezanias) na ito ay yaong binanggit sa 2 Hari 25:23 at Jeremias 40:8, gaya ng iminumungkahi ng ilan, ipinahihiwatig nito na inaalagaan na ang mga tandang sa Israel noong ikapitong siglo B.C.E. May natagpuan ding larawan ng isang tandang sa isang bibinga ng palayok na nahukay sa sinaunang Gibeon.

Ginamit ni Jesus sa kaniyang mga ilustrasyon ang inahing manok, pati ang mga sisiw nito, at ang itlog. Ipinahihiwatig nito na kilalang-kilala ng kaniyang mga tagapakinig ang mga alagang ibon na ito. —Mat 23:37; Luc 11:12; 13:34; tingnan ang INAHING MANOK.

TANGÀ [sa Heb., *'ash; sas* (tangà sa damit); sa Gr., *ses;* sa Ingles, *moth*]. Isang insektong may apat na pakpak at kahawig ng paruparo ngunit naiiba dahil ang mga antena nito'y kadalasang mabalahibo at walang maliliit na bilog sa dulo. Kapag nagpapahinga, ang mga pakpak ng tangà ay hindi nakatindig, di-gaya sa mga paruparo. Sa halip, ang mga ito'y nakatiklop at nakalapat sa ibabaw ng katawan ng insekto o kaya nama'y nakabuka sa mga tagiliran nito. Gayundin, ang mga tangà ay karaniwan nang aktibo sa gabi. Maliwanag na ang insektong tinutukoy sa Kasulatan ay ang *webbing clothes moth* (*Tineola bisselliella*), lalo na habang ito'y nasa mapaminsalang yugtong *larva.* (Job 13:28; Aw 39:11; Isa 50:9; 51:8; Os 5:12; Mat 6:19, 20; Luc 12:33; ihambing ang San 5:2.) Ginamit ni Elipaz ang pagiging madaling durugin ng tangà upang ilarawan ang pagiging mahina ng taong mortal.—Job 4:17, 19, 20.

Ang mga babaing *clothes moth* ay nangingitlog sa mga kayong lana o seda o sa mga materyal na yari sa balahibo ng hayop. Ikinakalat nila ang mga itlog upang magkaroon ng sapat na lugar at materyal na makakain ang mga uod na lalabas. Bago kumain ang mga uod, ikinukulong muna nila ang kanilang sarili sa loob ng isang "bahay" o balot na gawa sa makukuhang mga hibla. Nananatili sila sa loob ng "bahay" na ito habang kumakain.—Job 27:18.

TANGKE. Tingnan ang PISAAN.

TANGLAW, ILAWAN [sa Ingles, *luminary*]. Isang pinagmumulan ng liwanag; isang lampara; isang bagay sa kalangitan na nagbibigay ng liwanag sa planetang Lupa.

Inilalahad ng ulat ng Genesis na noong ikaapat na "araw" ng paglalang, pinangyari ng Diyos na "magkaroon ng mga tanglaw sa kalawakan ng langit." (Gen 1:14, 19) Hindi nito ipinahihiwatig na noon lamang nagsimulang umiral ang liwanag (sa Heb., *'ohr*), yamang ipinakikitang umiiral na iyon bago pa nito. (Gen 1:3) Ni sinasabi man nito na noong panahong iyon nilalang ang araw, buwan, at mga bituin. Ang unang talata ng Bibliya ay nagsasabi: "Nang pasimula ay nilalang ng Diyos ang langit at ang lupa." (Gen 1:1) Sa gayon, ang langit pati ang mga bagay sa kalangitan, kasama ang araw, ay umiiral na sa loob ng di-matiyak na haba ng panahon bago pa nagsimula ang mga proseso at mga pangyayari na sinabing naganap sa loob ng anim na yugto ng paglalang na inilalarawan sa sumunod na mga talata ng unang kabanata ng Genesis.

Dapat pansinin na, bagaman sinasabi ng Genesis 1:1 na "nilalang" (sa Heb., *ba·ra'*) ng Diyos ang langit at ang lupa noong pasimula, sinasabi naman ng talata 16 at 17 na, noong ikaapat na "araw" ng paglalang, "pinasimulang *gawin* [sa Heb., isang anyo ng *'a·sah'*] ng Diyos ang dalawang malalaking tanglaw, ang mas malaking tanglaw para magpuno sa araw at ang mas maliit na tanglaw para magpuno sa gabi, at gayundin ang mga bituin. Sa gayon ay inilagay ng Diyos ang mga iyon sa kalawakan ng langit upang sumikat sa ibabaw ng lupa." Ang salitang Hebreo na *'a·sah',* kadalasang isinasaling "gumawa," ay maaaring mangahulugan lamang na magtatag (2Sa 7:11), magtakda (Deu 15:1), mag-anyo (Jer 18:4), o maghanda (Gen 21:8).

Kaya dito ay sinasabi ng rekord kung ano ang nangyari noon sa dati nang umiiral na araw, buwan, at mga bituin may kaugnayan sa planetang Lupa. Noong unang "araw," maliwanag na unti-unting tumagos ang liwanag (sa Heb., *'ohr*) sa mga suson ng ulap na bumabalot pa sa lupa at makikita na ito ng isang nagmamasid mula sa lupa, ipagpalagay nang mayroon. (Gen 1:3) Noong ikaapat na "araw," nagbago ang mga bagay-bagay. Inilalahad ng pananalitang "inilagay ng Diyos ang mga iyon sa kalawakan ng langit" nang araw na iyon na pinangyari ng Diyos na makita sa kalawakan ang *mga pinagmumulan* ng liwanag (sa Heb., *ma·'ohr'*), samakatuwid nga, ang araw, buwan, at mga bituin. Ginawa sila sa layuning "paghiwalayin ang araw at ang gabi" at 'magsilbing mga tanda at para sa mga kapanahunan at para sa mga araw at mga taon.' Bukod pa sa pagiging mga palatandaan ng pag-iral at karingalan ng Diyos, sa pamamagitan ng kanilang mga galaw ay tinutulungan ng gayong mga tanglaw ang tao upang maitakda niya nang may katumpakan ang likas na mga kapanahunan, mga araw, at mga taon. —Gen 1:14-18; Aw 74:16; 148:3.

Ang salitang Hebreo ring iyon, *ma·'ohr'*, ay ginagamit bilang pantukoy sa nagbibigay-liwanag na kasangkapan sa tabernakulo, na gumamit ng pinagniningas na langis upang makalikha ng liwanag. Sa ganitong mga kaso, isinalin ito bilang "ilawan." (Exo 25:6; 27:20; 35:8, 14, 28; Lev 24:2; Bil 4:9) Sa Kawikaan 15:30, ginagamit ito sa makasagisag na paraan sa pananalitang "ningning ng mga mata." Makahulang binababalaan ang Ehipto hinggil sa pagkakait ni Jehova ng lahat ng liwanag sa pamamagitan ng pagpapadilim at pagtatakip ng ulap sa lahat ng "mga tanglaw [anyo ng *ma·'ohr'*] ng liwanag [*'ohr*] sa langit."—Eze 32:2, 7, 8.

TANHUMET [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "aliwin"]. Ang Netopatitang ama ni Seraias, isang lider ng militar ng mga Judiong naiwan sa Jerusalem pagkatapos ng pagpapatapon sa Babilonya.—2Ha 25:23; Jer 40:8.

TANIKALA. Tingnan ang GAPOS, BUKLOD, BIGKIS.

TANSO, BRONSE. Ang tanso (sa Heb., *necho'·sheth;* sa Gr., *khal·kos';* sa Ingles, *copper*) ay isang malambot na metal na madaling pukpukin at hubugin sa iba't ibang hugis. Walang katibayan na ang sinaunang mga tao ay may lihim na paraan para mapatigas ang taganas na tanso sa pamamagitan ng pagsusubó, ngunit alam nila kung paano patigasin ang talim ng mga kasangkapan sa pamamagitan ng pagpukpok dito kahit hindi ito pinainit. Lalong tumitigas ang tanso kapag hinaluan ng ibang metal. Ang isa sa mga haluang metal ay ang bronse. Ito'y tanso na may halong lata [*tin*] (ang mga sinaunang tuklas ay naglalaman ng 2 hanggang 18 porsiyentong lata). Gumamit din ang sinaunang mga tao ng *brass,* na pinaghalong tanso at *zinc,* bagaman ang

mga pamamaraan ng paggawa nila nito ay naiiba sa mga pamamaraan sa ngayon. Ayon sa pagkakagamit sa *King James Version,* saklaw ng lumang katuturan ng *"brass"* ang anumang uri ng haluang tanso.

Ang salitang Hebreo na *chash·man·nim′,* na isinalin bilang "mga bagay na yaring-bronse" (*NW*) at "bronse" (*RS*), ay minsan lamang matatagpuan sa Bibliya. (Aw 68:31) Di-matiyak ang kahulugan ng salitang Hebreong ito at isinalin ito sa iba't ibang paraan bilang "mga embahador" (*JB, La*), "mga sugo" (*NIV*), "mga taong mahal" (tal 32, *JP*), "mga pangulo" (*AS*), "mga prinsipe" (*KJ*), at "tributo" (*NE*).

Kaunti lamang ang mga deposito ng purong tanso. Ang mga inambatong binubuo ng mga *oxide,* mga *carbonate,* o mga *sulfide* ay kailangang tunawin upang makuha ang metalikong tanso. May natuklasang mga minahan ng tanso sa Wadi Arabah, ang tigang na bahagi ng Rift Valley na bumabagtas patungong T mula sa Dagat na Patay hanggang sa Gulpo ng ʽAqaba sa silanganing bukana ng Dagat na Pula. (Job 28:2-4) May mga deposito ng tanso sa mga bundok ng Lupang Pangako. (Deu 8:9) Naghulma si Solomon ng mga kagamitang tanso malapit sa Sucot. (1Ha 7:14-46; 2Cr 4:1-18) Maraming tanso ang nasumpungan sa Ciprus. Binanggit din ng Bibliya na ang Javan, Tubal, at Mesec ay mga pinagkukunan ng tanso.—Eze 27:13.

Iba't iba ang pinaggagamitan sa purong tanso at sa mga metal na hinaluan nito. Yamang isa ito sa pinakamatatandang metal na kilala, iniulat na bago pa ang Baha noong panahon ni Noe ay nagpapanday na si Tubal-cain ng mga kasangkapang yari sa tanso. (Gen 4:22) Ang ilan sa mga kagamitan sa bahay at sa santuwaryo ay mga kaldero, mga palanggana, mga kawali, mga pala, at mga tinidor. (Exo 38:3; Lev 6:28; Jer 52:18) Ginamit ang tanso para sa mga pinto, mga pintuang-daan, mga haligi, at mga panugtog (2Ha 25:13; 1Cr 15:19; Aw 107:16; Isa 45:2); mga baluti, mga kalasag, mga sandata, at mga pangaw (1Sa 17:5, 6, 38; 2Sa 22:35; 2Ha 25:7; 2Cr 12:10). Ginamit ang metal na ito sa paggawa ng mga idolo. (Apo 9:20) Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, ginagamit ang mga baryang tanso. (Mat 10:9) Tinutukoy rin ng Kasulatan ang tanso sa makalarawan o makasagisag na diwa.—Lev 26:19; Job 6:12; Isa 48:4; 60:17; Jer 1:18; Eze 1:7; Dan 2:32; Apo 1:15; 2:18.

Sa 1 Corinto 13:1, ang salitang Griego na *khalkos′* ay isinalin bilang "piraso ng tanso" at maaaring tumutukoy sa isang gong.

Tingnan din ang BINUBONG DAGAT; MINA, PAGMIMINA; PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY; PLATERO.

TANSONG SERPIYENTE. Ang tansong pigura o wangis ng serpiyente na ginawa ni Moises noong naglalakbay ang Israel sa ilang. Nang malapit na sila sa hanggahan ng Edom, ang bayan ay nagpakita ng mapaghimagsik na espiritu at nagreklamo tungkol sa makahimalang paglalaan ng manna at sa suplay ng tubig. Kaya naman pinarusahan sila ni Jehova sa pamamagitan ng pagsusugo ng makamandag na mga serpiyente sa gitna nila, at maraming tao ang namatay sa mga kagat ng serpiyente. Pagkatapos magpakita ng pagsisisi ang bayan at mamagitan si Moises para sa kanila, sinabihan siya ni Jehova na gumawa ng wangis ng isang serpiyente at ilagay iyon sa isang posteng pananda. Tumalima si Moises, at "nangyari nga na kapag nakagat ng serpiyente ang isang tao at tumitig siya sa tansong serpiyente, siya ay nananatiling buháy."—Bil 21:4-9; 1Co 10:9.

Hindi binanggit ng Kasulatan kung anong uri ng makamandag na serpiyente ang isinugo ni Jehova sa gitna ng bayan. Sa Bilang 21:6, ang pananalitang Hebreo para sa "makamandag na mga serpiyente" (*han·necha·shim′ has·sera·phim′*) ay maaaring tumukoy sa "malaapoy na mga serpiyente." Marahil ay dahil ito sa hapdi o pamamaga na dulot ng kanilang lason.

Iningatan ng mga Israelita ang tansong serpiyente at nang maglaon ay sinimulan nila itong sambahin, anupat gumawa sila ng haing usok para roon. Kaya naman, bilang bahagi ng mga reporma sa relihiyon na isinagawa ng Judeanong si Haring Hezekias (745-717 B.C.E.), pinagdurug-durog niya ang mahigit sa 700-taóng-gulang na tansong serpiyente dahil ginawa itong idolo ng mga tao. Ayon sa tekstong Hebreo, ang ulat sa 2 Hari 18:4 ay literal na kababasahan, "pinasimulan niya (ng isa) na tawagin itong Nehustan." Sa ilang bersiyon ay hindi isinalin ang salitang "Nehustan." (*AT; Ro; RS*) Sa leksikon nina Koehler at Baumgartner, ang mga iminumungkahing kahulugan ng terminong Hebreo na *nechush·tan′* ay "bronseng serpiyente" at "serpiyenteng idolo na bronse." (*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1983, p. 653) Angkop ang pagkakasabi ng *Bagong Sanlibutang Salin* na ang tansong serpiyente ay "dating tinatawag na *tansong serpiyenteng idolo.*"

Ipinaliwanag ni Jesu-Kristo ang makahulang kahulugan ng nangyari sa ilang may kinalaman sa tansong serpiyente nang sabihin niya kay Nicodemo: "Isa pa, walang taong umakyat sa langit maliban sa kaniya na bumaba mula sa langit, ang Anak ng tao. At kung paanong itinaas ni Moises ang serpiyente sa ilang, gayundin kinakailangang itaas ang Anak ng tao, upang ang bawat isa na naniniwala sa kaniya ay magkaroon ng buhay na walang

hanggan." (Ju 3:13-15) Tulad ng tansong serpiyente na inilagay ni Moises sa isang poste sa ilang, ang Anak ng Diyos ay ibinayubay o ibinitin sa isang tulos, at sa marami ay nagtinging isang manggagawa ng kasamaan at isang makasalanan, anupat tulad ng isang ahas, na nasa kalagayan ng isang isinumpa. (Deu 21:22, 23; Gal 3:13; 1Pe 2:24) Sa ilang, maliwanag na ang taong kinagat ng isa sa makamandag na mga serpiyenteng isinugo ni Jehova sa gitna ng mga Israelita ay kailangang tumitig sa tansong serpiyente taglay ang pananampalataya. Sa katulad na paraan, upang magtamo ng buhay na walang hanggan sa pamamagitan ni Kristo, ang isa'y kailangang manampalataya sa kaniya.

TAO. Ang pinakamataas na anyo ng buhay sa lupa at isa na ginawa ng Maylalang, ang Diyos na Jehova. Inanyuan ni Jehova ang tao mula sa alabok ng lupa, inihihip sa mga butas ng kaniyang ilong ang hininga ng buhay, "at ang tao ay naging isang kaluluwang buháy." (Gen 2:7; 1Co 15:45) Matapos lalangin si Adan at matapos nitong pangalanan ang mga hayop, nagpasapit si Jehova sa kaniya ng isang mahimbing na tulog. Habang natutulog siya, kinuha ng Diyos ang isa sa mga tadyang ni Adan at ginamit iyon upang gawin ang babae. Kaya naman nang dalhin ang babae sa lalaki, sinabi ni Adan: "Ito sa wakas ay buto ng aking mga buto at laman ng aking laman." Tinawag siya ni Adan na Babae, *'ish·shah',* "sapagkat kinuha ito mula sa lalaki." (Gen 2:21-23) Nang maglaon ay pinangalanan siya ni Adan na Eva (nangangahulugang "Isa na Buháy").—Gen 3:20.

Maraming terminong Hebreo at Griego ang tumutukoy sa tao. Ang *'a·dham'* ay nangangahulugang "tao; makalupang tao; sangkatauhan" (panlahatan); ang *'ish,* "lalaki; isang indibiduwal; isang asawang lalaki"; ang *'enohsh',* "isang taong mortal"; ang *ge'ver,* "isang matipunong lalaki"; ang *zakhar',* "isang lalaki"; at may ilang salitang Hebreo na kung minsan ay isinasalin ding "tao." Ang Griegong *an'thro·pos* ay nangangahulugang "tao; sangkatauhan" (panlahatan); ang *a·ner',* "isang lalaki; isang taong lalaki; isang asawang lalaki."

Bilang patotoo na ang tao ay nilalang ng Diyos na Jehova, sinabi ng apostol na si Pablo sa mga taga-Atenas: "Ginawa niya mula sa isang tao ang bawat bansa ng mga tao, upang tumahan sa ibabaw ng buong lupa." (Gaw 17:26) Samakatuwid, iisa ang pinagmulan ng lahat ng mga bansa at mga lahi.

Nilalang sina Adan at Eva sa pagtatapos ng ikaanim na "araw" ng paglalang. (Gen 1:24-31) Walang aktuwal na mga rekord tungkol sa sinaunang tao, sa kaniyang mga akda, agrikultura, at iba pang mga gawain, bago ang 4026 B.C.E., ang petsa ng paglalang kay Adan. Yamang iniharap ng Kasulatan ang kasaysayan ng tao mula sa mismong paglalang sa unang mag-asawang tao, hindi maaaring magkaroon ng tinatawag na *prehistoric man.* Ang mga rekord ng fosil sa lupa ay walang inilalaan na kawing sa pagitan ng tao at ng mga hayop. Gayundin, walang tinutukoy na anumang nakabababang uri ng mga tao sa pinakamaaagang rekord ng tao, ang mga ito man ay nasusulat na dokumento, drowing sa yungib, eskultura, o anumang kagaya ng mga ito. Ang kabaligtaran nito ang nililinaw ng Kasulatan, na ang tao sa pasimula ay anak ng Diyos at pagkatapos ay naging masama. (1Ha 8:46; Ec 7:20; 1Ju 1:8-10) Ganito ang sinabi ng arkeologong si O. D. Miller: "Kung gayon, ang tradisyonal na paniniwala tungkol sa isang 'ginintuang panahon' ay hindi isang alamat. Ang matandang doktrina na nagsasabing iyon ay sinundan ng pagkapahamak, ng isang nakalulungkot na pagsamâ ng lahi ng tao, mula sa orihinal na kalagayang maligaya at dalisay, ay walang alinlangang isang mahalaga, ngunit nakapaghihinagpis na katotohanan. Ang ating makabagong mga pilosopiya hinggil sa kasaysayan, na nagsasabing ang sinaunang tao sa pasimula ay isang taong-gubat, ay maliwanag na nangangailangan ng bagong pambungad. . . . Hindi; ang sinaunang tao ay hindi isang taong-gubat."—*Har-Moad,* 1892, p. 417.

Isinisiwalat ng Bibliya na ang orihinal na tahanan ng tao ay "isang hardin sa Eden." (Gen 2:8; tingnan ang EDEN Blg. 1.) Ang ipinakikitang lokasyon nito ay malapit sa lugar ng sinaunang sibilisasyon ng sangkatauhan pagkaraan ng Baha. Ang pangmalas na karaniwang tinatanggap ng mga iskolar ay ipinaliwanag ni P. J. Wiseman sa ganitong paraan: "Lahat ng tunay na katibayang taglay natin, yaong sa Genesis, sa arkeolohiya, at sa mga tradisyon ng mga tao, ay nagpapakita na ang kapatagan ng Mesopotamia ang pinakamatandang tahanan ng tao. Ang lupaing ito ay hindi mahihigitan ng sibilisasyon sa Malayong Silangan, Tsino man iyon o Indian, kung tungkol sa pagiging sinauna ng mga tao rito, sapagkat kayang-kaya nitong patunayan ang pag-aangkin nito bilang ang sinilangan ng sibilisasyon."—*New Discoveries in Babylonia About Genesis,* 1949, p. 28.

Sa anong diwa ginawa ang tao "ayon sa larawan ng Diyos"?

Nang isiwalat ng Diyos sa kaniyang "dalubhasang manggagawa" ang layunin niya na lalangin ang tao, sinabi niya: "Gawin natin ang tao [*'a·dham'*] ayon sa ating larawan, ayon sa ating wangis." (Gen 1:26, 27; Kaw 8:30, 31; ihambing ang Ju 1:1-3; Col 1:15-17.) Pansinin na hindi sinasabi ng Kasulatan na nilalang

ng Diyos ang tao ayon sa larawan ng isang mabangis na hayop o ng isang alagang hayop o ng isang isda. Ginawa ang tao "ayon sa larawan ng Diyos"; siya ay isang "anak ng Diyos." (Luc 3:38) May kinalaman sa anyo o hugis ng katawan ng Diyos, "hindi kailanman nakita ng sinuman ang Diyos." (1Ju 4:12) Walang sinuman sa lupa ang nakaaalam kung ano ang hitsura ng maluwalhati, makalangit at espirituwal na katawan ng Diyos, kaya hindi natin maihahalintulad ang katawan ng tao sa katawan ng Diyos. "Ang Diyos ay Espiritu."—Ju 4:24.

Gayunpaman, ang tao ay ginawa "ayon sa larawan ng Diyos" sa diwa na nilalang siya na may moral na mga katangiang tulad niyaong sa Diyos, samakatuwid nga, pag-ibig at katarungan. (Ihambing ang Col 3:10.) Mayroon din siyang mga kakayahan at karunungan na nakahihigit sa taglay ng mga hayop, at dahil dito ay napahahalagahan niya ang mga bagay na ikinasisiya at pinahahalagahan ng Diyos, gaya ng kagandahan at sining, pagsasalita, pangangatuwiran, at iba pang katulad na mga proseso ng pag-iisip at ng puso na hindi nagagawa ng mga hayop. Bukod diyan, ang tao ay may kakayahang maglinang ng espirituwalidad, anupat maaari niyang kilalanin ang Diyos at maaari siyang makipagtalastasan sa kaniya. (1Co 2:11-16; Heb 12:9) Dahil sa mga bagay na ito, ang tao ay naging kuwalipikadong kumatawan sa Diyos at magkaroon ng kapamahalaan sa mga uri ng nilalang na buháy sa kalangitan, sa lupa, at sa dagat.

Palibhasa'y nilalang ng Diyos, ang tao ay sakdal noong una. (Deu 32:4) Dahil dito, maaari sanang maipamana ni Adan sa kaniyang mga inapo ang kasakdalan at ang pagkakataong mabuhay nang walang hanggan sa lupa. (Isa 45:18) Sila ni Eva ay inutusan: "Magpalaanakin kayo at magpakarami at punuin ninyo ang lupa at supilin iyon." Habang lumalaki ang kanilang pamilya, maaari sana nilang sakahin at pagandahin ang lupa ayon sa pagkakadisenyo ng kanilang Maylalang.—Gen 1:28.

Noong talakayin ng apostol na si Pablo ang relatibong mga posisyon ng lalaki at babae sa kaayusan ng Diyos, sinabi niya: "Nais kong malaman ninyo na ang ulo ng bawat lalaki ay ang Kristo; ang ulo naman ng babae ay ang lalaki; ang ulo naman ng Kristo ay ang Diyos." Pagkatapos ay ipinakita niya na ang babae na nananalangin o nanghuhula sa kongregasyon nang di-nalalambungan ang kaniyang ulo ay humihiya sa isa na kaniyang ulo. Upang idiin ang kaniyang argumento, sinabi niya: "Sapagkat ang isang lalaki ay hindi dapat magtalukbong ng kaniyang ulo, yamang siya ay *larawan at kaluwalhatian ng Diyos;* ngunit ang babae ay kaluwalhatian ng lalaki." Unang nilalang ang lalaki at sa loob ng ilang panahon ay nag-iisa siya, anupat siya lamang noon ang larawan ng Diyos. Ang babae ay ginawa mula sa lalaki at dapat na magpasakop sa lalaki, isang kalagayang naiiba sa kalagayan ng Diyos, na hindi sakop ninuman. Gayunpaman, ang pagkaulo ng lalaki ay nasa ilalim ng pagkaulo ng Diyos at ni Kristo. —1Co 11:3-7.

May Kakayahan at Kalayaang Magpasiya. Yamang ang tao ay ginawa ayon sa larawan at wangis ng Diyos, mayroon siyang kakayahan at kalayaang magpasiya. May kalayaan siya na piliing gumawa ng mabuti o ng masama. Sa pamamagitan ng kaniyang kusang-loob at maibiging pagsunod sa kaniyang Maylalang, makapagbibigay siya ng karangalan at kaluwalhatian sa Diyos na malayong nakahihigit sa maibibigay ng nilalang na mga hayop. May-katalinuhan niyang mapapupurihan ang Diyos dahil sa Kaniyang kamangha-manghang mga katangian at maitataguyod niya ang Kaniyang soberanya. Ngunit ang kalayaan ni Adan ay may pasubali, hindi lubusan. Patuloy lamang siyang makapamumuhay nang maligaya kung kikilalanin niya ang soberanya ni Jehova. Naidiin ito sa kaniya nang pagbawalan siyang kumain mula sa punungkahoy ng pagkakilala ng mabuti at masama. Ang pagkain mula roon ay isang pagsuway, isang paghihimagsik laban sa soberanya ng Diyos.—Gen 2:9, 16, 17.

Yamang si Adan ay isang "anak ng Diyos" (Luc 3:38), ang kaugnayan niya sa Diyos ay gaya ng kaugnayan ng isang anak sa kaniyang ama, kaya naman dapat sana'y sumunod siya. Karagdagan pa, nilikha ng Diyos sa tao ang likas na pagnanasang sumamba. Ang pagnanasang ito, kung babaluktutin, ay aakay sa tao sa maling direksiyon at sisirain nito ang kaniyang kalayaan, anupat gagawin siya nitong alipin ng bagay na nilalang sa halip na ng Maylalang. Hahantong naman ito sa pagsamâ ng tao.

Dahil sa isang mapaghimagsik na espiritung anak ng Diyos, ang asawa ni Adan na si Eva ay nagkasala, at iniharap ni Eva ang tukso kay Adan, na kusa namang naghimagsik kay Jehova. (Gen 3:1-6; 1Ti 2:13, 14) Sila ay naging gaya niyaong mga inilarawan ni Pablo sa Roma 1:20-23. Dahil sa pagsalansang ni Adan, naiwala niya ang kaniyang katayuan bilang anak ng Diyos at ang kaniyang kasakdalan at naipasa niya ang kasalanan, pati na ang di-kasakdalan at kamatayan, sa kaniyang mga supling, ang buong lahi ng tao. Maging sa kanilang pagsilang, sila ay kalarawan ng kanilang amang si Adan, di-sakdal anupat gumagana sa kanilang mga katawan ang kamatayan.—Gen 3:17-19; Ro 5:12; tingnan ang ADAN Blg. 1.

"Ang Pagkatao Namin sa Loob." Kapag tinutukoy ng Bibliya ang pakikipagpunyagi ng mga Kristiyano, pati na ang pakikipaglaban sa makasala-

nang laman, ginagamit nito ang mga pananalitang "aking pagkatao sa loob," "ang pagkatao namin sa loob," at iba pang katulad na mga parirala. (Ro 7:22; 2Co 4:16; Efe 3:16) Angkop ang mga pananalitang ito dahil ang mga Kristiyano ay 'binago sa puwersa na nagpapakilos sa kanilang pag-iisip.' (Efe 4:23) Ang nag-uudyok na puwersa o hilig ng kanilang pag-iisip ay nasa espirituwal na direksiyon. Gumagawa sila ng mga pagsisikap na 'hubarin ang lumang personalidad [sa literal, lumang tao]' at damtan ang kanilang sarili ng "bagong personalidad [sa literal, (isa na) bago]." (Col 3:9, 10; Ro 12:2) Yamang binautismuhan sila kay Kristo, ang mga pinahirang Kristiyano ay "binautismuhan sa kaniyang kamatayan"; ang lumang personalidad ay ibinayubay, "upang ang . . . makasalanang katawan ay gawing di-aktibo." Ngunit hangga't hindi sila namamatay sa laman at binubuhay-muli, naroon pa rin ang katawang laman na lumalaban sa 'taong espirituwal.' Isa itong mahirap na labanan, na tungkol dito ay sinabi ni Pablo, "Sa tinatahanang bahay na ito ay dumaraing nga tayo." Ngunit ang haing pantubos ni Jesu-Kristo ang tumatakip sa mga kasalanan ng lumang personalidad kasama na ang makalamang mga pagnanasa na gumagana sa mga sangkap nito, malibang magpadaig ang mga Kristiyanong ito at sadyain nilang tumahak sa makalamang landasin.—Ro 6:3-7; 7:21-25; 8:23; 2Co 5:1-3.

Ang Taong Espirituwal. Ipinakita ng apostol ang pagkakaiba ng taong espirituwal sa taong pisikal. Sinabi niya: "Ngunit ang isang taong pisikal [sa literal, makakaluluwa] ay hindi tumatanggap ng mga bagay ng espiritu ng Diyos, sapagkat ang mga ito ay kamangmangan sa kaniya." (1Co 2:14) Ang "taong pisikal" na ito ay hindi lamang tumutukoy sa isa na naninirahan sa lupa o sa isa na may katawang laman, sapagkat maliwanag naman na ang mga Kristiyano sa lupa ay may mga katawang laman. Ang taong pisikal na tinutukoy rito ay isa na walang espirituwalidad sa kaniyang buhay. Siya ay "makakaluluwa" dahil sinusunod niya ang mga pagnanasa ng kaluluwa ng tao at ipinagwawalang-bahala ang espirituwal na mga bagay.

Sinabi rin ni Pablo na hindi mapag-aalaman ng "taong pisikal" ang mga bagay ng espiritu ng Diyos "sapagkat sinusuri ang mga ito sa espirituwal na paraan." Pagkatapos ay sinabi niya: "Gayunman, ang taong espirituwal ay talagang nagsusuri sa lahat ng bagay, ngunit siya mismo ay hindi sinusuri ng sinumang tao." Ang taong espirituwal ay may unawa hinggil sa mga bagay na isinisiwalat ng Diyos. Nakikita rin niya ang maling kalagayan at landasin ng taong pisikal. Ngunit ang kalagayan, mga pagkilos, at landasin sa buhay ng taong espirituwal ay hindi mauunawaan ng taong pisikal, ni mahahatulan man ng sinumang tao ang taong espirituwal, sapagkat ang Diyos lamang ang kaniyang Hukom. (Ro 14:4, 10, 11; 1Co 4:3-5) Sa pamamagitan ng ilustrasyon at argumento, sinabi ng apostol: "Sapagkat 'sino ang nakaaalam ng pag-iisip ni Jehova, upang maturuan niya siya?'" Tiyak na wala nga. "Ngunit," sinabi ni Pablo tungkol sa mga Kristiyano, "taglay nga natin ang pag-iisip ni Kristo." Sa pamamagitan ng pagtatamo nila ng pag-iisip ni Kristo, na siyang nagsisiwalat sa mga Kristiyano tungkol kay Jehova at sa Kaniyang mga layunin, sila ay nagiging mga taong espirituwal.—1Co 2:14-16.

Tingnan ang ANAK NG TAO; MATANDANG LALAKI.

TAON. Ang pangunahing salitang Hebreo para sa "taon," *sha·nah'*, ay nagmula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ulitin; muling gawin" at, gaya ng katumbas nito sa Griego na *e·ni·au·tos'*, may ideya ito ng isang siklo ng panahon. Sa lupa, ang pagulit ng mga kapanahunan ang malinaw na nagtatakda sa pagtatapos ng taunang mga yugto; ang mga kapanahunan naman ay inuugitan ng mga pag-ikot ng lupa sa palibot ng araw. Samakatuwid, naglaan ang Maylalang ng paraan upang masukat ang panahon ayon sa mga taon sa pamamagitan ng paglalagay sa lupa sa isang takdang orbit, anupat ang axis ng lupa ay nakaanggulo nang patagilid may kaugnayan sa nilalakbayan nitong *plane* sa palibot ng araw. Sa pamamagitan naman ng regular na mga pagbabagong-hugis ng buwan, nagiging maalwan ang paghahati-hati sa taon sa mas maiikling yugto. Ang mga katotohanang ito ay ipinahihiwatig sa maagang bahagi ng rekord ng Bibliya. —Gen 1:14-16; 8:22.

Mula pa noong una, ginamit na ng tao ang bigay-Diyos na mga tagapagpahiwatig na ito ng panahon, anupat sinusukat ang panahon ayon sa mga taon na nahahati naman sa mga buwan. (Gen 5:1-32) Ang karamihan sa sinaunang mga tao ay gumamit ng isang taóng may 12 buwang lunar. Ang karaniwang taóng lunar ay may 354 na araw, anupat ang mga buwan ay may 29 o 30 araw, depende sa paglitaw ng bawat bagong buwan [*new moon*]. Kaya, kulang ito ng mga 11¼ na araw kung ihahambing sa tunay na taóng solar na may 365¼ na araw (365 araw 5 oras 48 minuto at 46 na segundo).

Noong Panahon ni Noe. Nagkaroon tayo ng unang rekord tungkol sa sinaunang pagtaya sa haba ng taon noong panahon ni Noe. Maliwanag na hinati niya ang taon sa 12 buwan na tig-30 araw. Sa Genesis 7:11, 24 at 8:3-5, ipinakikita sa "rekord" na iningatan ni Noe na ang 150 araw ay katumbas ng limang buwan. Sa ulat na ito, ang ikalawa, ikapito, at ikasampung mga buwan ng taon ng Baha ay tuwirang binabanggit. Pagkatapos nito, kasunod ng ikasampung buwan at ng unang araw nito, naganap

ang isang yugto na 40 araw, gayundin ang dalawang yugto na tig-7 araw, o isang kabuuan na 54 na araw. (Gen 8:5-12) Mayroon ding di-matiyak na panahon sa pagitan ng pagpapalipad ng uwak at ng unang pagpapalipad ng kalapati. (Gen 8:6-8) Gayundin, ipinahihiwatig sa Genesis 8:12 ang isa pang di-matiyak na yugto na kasunod ng ikatlo at huling pagpapalipad ng kalapati. Sa sumunod na talata, masusumpungan naman natin ang pagbanggit sa unang araw ng unang buwan ng kasunod na taon. (Gen 8:13) Hindi isinisiwalat kung anong pamamaraan ang ginamit ni Noe o niyaong mga nauna sa kaniya upang ang isang taon na binubuo ng tig-30-araw na mga buwan ay maitugma sa taóng solar.

Sa Ehipto at Babilonya. Sa sinaunang Ehipto, ang taon ay binubuo ng 12 buwan na tig-30 araw, at upang ang taóng iyon ay maibagay sa taóng solar, limang araw ang idinaragdag taun-taon. Sa kabilang dako, ang mga Babilonyo ay gumamit ng taóng lunar ngunit sa partikular na mga taon ay nagdagdag sila ng ika-13 buwan, na tinatawag na Veadar, upang maisabay pa rin sa mga buwan ang mga kapanahunan na karaniwan nang katumbas ng mga ito. Ang gayong taon ay tinatawag na taóng *lunisolar* at maliwanag na minsan, ito ay mas maikli o mas mahaba kaysa sa tunay na taóng solar, depende sa kung ang taóng lunar ay may 12 o 13 buwan.

Ang *Metonic Cycle.* Nang maglaon, sinimulan ang isang sistema ng pagdaragdag ng isang buwang *intercalary* [isinisingit], o ika-13 buwan, pitong beses sa bawat 19 na taon, anupat ang kabuuang haba ng mga taon ay nagiging katulad na katulad ng 19 na tunay na taóng solar. Ang siklong ito ay tinawag na *Metonic cycle* na isinunod sa pangalan ng Griegong matematiko na si Meton na nabuhay noong ikalimang siglo B.C.E.

Sa mga Hebreo. Hindi sinasabi ng Bibliya kung ito nga ba ang sistemang orihinal na ginamit ng mga Hebreo upang maitugma ang kanilang taóng lunar sa taóng solar. Yamang ang nakaulat na mga pangalan ng kanilang mga buwang lunar ay mga pangalan ng kapanahunan, ipinakikita nito na gumawa sila ng gayong pagtutugma. Makalawang ulit sa isang taon, ang sentro ng araw ay bumabagtas sa ekwador, at sa mga panahong iyon, sa lahat ng dako ng daigdig ay nagiging magkasinghaba ang araw at gabi (humigit-kumulang 12 oras na araw at 12 oras na gabi). Ang dalawang panahong ito ay tinatawag na *vernal,* o *spring, equinox* at *autumnal,* o *fall, equinox.* Nagaganap ang mga ito sa bandang Marso 21 at Setyembre 23 ng bawat taon ng ating kasalukuyang kalendaryo. Ang mga kaganapang ito na nauugnay sa *equinox* ay makatuwirang nakapaglalaan ng paraan upang matukoy kung kailan labis na nauuna ang mga buwang lunar sa kaugnay na mga kapanahunan at sa gayon ay nagsisilbing giya sa paggawa ng kinakailangang mga pagbabago sa pamamagitan ng pagdaragdag ng isang buwang *intercalary.*

Ang sinaunang pagbilang ng mga taon ay sumasaklaw mula sa taglagas hanggang sa sumunod na taglagas, anupat ang unang buwan ay nagsisimula sa bandang kalagitnaan ng ating kasalukuyang buwan ng Setyembre. Tumutugma ito sa tradisyong Judio na ang paglalang sa tao ay naganap sa taglagas. Yamang naglalaan ng rekord ang Bibliya tungkol sa edad ni Adan ayon sa mga taon (Gen 5:3-5), makatuwirang isipin na nagsimula ang pagbilang sa panahon ng kaniyang pagkalalang, at kung naganap nga ito sa taglagas, ipaliliwanag nito sa paanuman kung bakit sa sinaunang kaugalian ay pinasisimulan ang bagong taon sa gayong panahon. Gayunman, karagdagan pa, ang taóng ito ay partikular na magiging angkop sa agrikultural na buhay ng mga tao noon, lalo na sa bahaging iyon ng lupa kung saan naroroon ang karamihan ng mga tao bago ang Baha at maaga pagkaraan ng Baha. Nagtatapos ang taon sa panahon ng huling pag-aani at nagsisimula naman sa pag-aararo at paghahasik sa bandang unang bahagi ng ating buwan ng Oktubre.

Sagradong taon at sekular na taon. Binago ng Diyos ang pasimula ng taon para sa bansang Israel noong panahon ng kanilang Pag-alis mula sa Ehipto, anupat iniutos niya na dapat itong simulan sa buwan ng Abib, o Nisan, sa tagsibol. (Exo 12:1-14; 23:15) Gayunman, ang taglagas ng taon ang patuloy na nagtakda sa pagsisimula ng kanilang sekular o agrikultural na taon. Kaya sa Exodo 23:16, ang Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani, na nagaganap sa taglagas sa buwan ng Etanim, ang ikapitong buwan sa sagradong kalendaryo, ay binabanggit na idinaraos sa "pagtatapos ng taon" at sa Exodo 34:22 naman ay sa "pagpihit ng taon." Gayundin, ipinakikita ng mga tagubilin may kinalaman sa mga taon ng Jubileo na nagsisimula ang mga ito sa taglagas na buwan ng Etanim.—Lev 25:8-18.

Sinasabi ng Judiong istoryador na si Josephus (na nabuhay noong unang siglo C.E.) na ang sagradong taon (na nagsisimula sa tagsibol) ay ginamit noon may kaugnayan sa mga relihiyosong pagdiriwang ngunit ang orihinal na sekular na taon (na nagsisimula sa taglagas) ay patuloy na ginamit may kaugnayan naman sa pagtitinda, pagbibili, at iba pang pangkaraniwang mga gawain. (*Jewish Antiquities,* I, 81 [iii, 3]) Ang ganitong doblihang sistema ng sagrado at sekular na taon ay lalo nang naging prominente noong yugto pagkaraan ng pagkatapon matapos palayain ang mga Judio mula sa Babilonya. Ang unang araw ng Nisan, o Abib, ang nagtakda sa pa-

simula ng sagradong taon, at ang unang araw naman ng Tisri, o Etanim, ang nagtakda sa pasimula ng sekular na taon. Sa bawat kaso, ang unang buwan ng isang kalendaryo ang naging ikapitong buwan naman ng isa pang kalendaryo.—Tingnan ang KALENDARYO.

Ang pagtutugma ng kalendaryo sa mga kapistahan. Ang mga pangunahing pitak ng bawat taon ay ang tatlong malalaking kapanahunan ng kapistahan na iniutos ng Diyos na Jehova: Ang Paskuwa (na sinusundan ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa) tuwing Nisan 14; Ang Kapistahan ng mga Sanlinggo, o Pentecostes, tuwing Sivan 6; at ang Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani (na kasunod ng Araw ng Pagbabayad-Sala) tuwing Etanim 15-21. Ang Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa ay kasabay ng pag-aani ng sebada, ang Pentecostes naman ay kasabay ng pag-aani ng trigo, at ang Kapistahan ng Pagtitipon ng Ani ay kasabay ng pangkalahatang pag-aani sa pagtatapos ng taóng agrikultural.

Ang mga taon ng Sabbath at Jubileo. Sa ilalim ng tipang Kautusan, ang bawat ikapitong taon ay isang taon ng ganap na kapahingahan para sa lupain, isang taon ng Sabbath. Ang yugto o sanlinggo ng pitong taon ay tinatawag na "sabbath ng mga taon." (Lev 25:2-8) Tuwing ika-50 taon naman ay taon ng Jubileo ng kapahingahan, anupat sa panahong iyon ay pinalalaya ang mga aliping Hebreo at ang lahat ng lupain na mga minanang pag-aari ay ibinabalik sa orihinal na mga may-ari ng mga ito. —Lev 25:10-41; tingnan ang SABBATH, TAON NG.

Pamamaraan ng pagbilang sa pamamahala ng mga hari. Sa mga ulat ng kasaysayan, karaniwang kaugalian sa Babilonya na bilangin ang mga taon ng pamumuno, o opisyal na mga taon ng paghahari [*regnal years*], ng isang hari bilang buong mga taon, na sinisimulan sa Nisan 1. Ang mga buwan kung kailan ang haring iyon ay maaaring aktuwal na nagsimulang mamahala bago pa man ang Nisan 1 ay itinuturing na bahagi ng kaniyang taon ng *pagluklok* [*accession year*], ngunit ang mga iyon ay iniuukol, o ibinibilang na kasama, sa kabuuan ng opisyal na mga taon ng paghahari [*regnal years*] ng haring sinundan niya. Kung ang sistemang ito ang sinunod sa Juda, gaya ng ipinahihiwatig ng tradisyong Judio, mahihinuha natin na, nang banggitin ng Bibliya na ang bawat isa kina Haring David at Haring Solomon ay naghari nang "apatnapung taon," ang kanilang mga paghahari ay sumaklaw ng buong mga yugto na tig-40 taon.—1Ha 1:39; 2: 1, 10, 11; 11:42.

Sa Hula. Sa hula, ang salitang "taon" ay madalas na ginagamit sa pantanging diwa bilang katumbas ng 360 araw (12 buwan na tig-30 araw). (Apo 11:2, 3) Tinatawag din itong "panahon" at kung minsan ay makasagisag na lumalarawan sa isang "araw."—Apo 12:6, 14; Eze 4:5, 6.

TAONG LAYA. Tingnan ang TAONG PINALAYA, TAONG LAYA.

TAO NG LUPAIN, MGA. Tingnan ang BAYAN (MGA TAO) NG LUPAIN, TAO SA LUPA.

TAONG MAHAL. Tingnan ang LIDER, TAONG MAHAL, PRINSIPE.

TAONG PINALAYA, TAONG LAYA. Noong panahon ng pamamahala ng Roma, ang isa na pinalaya mula sa pagkaalipin ay tinatawag na "taong pinalaya" (sa Gr., *a·pe·leu'the·ros*), samantalang ang "taong laya" (sa Gr., *e·leu'the·ros*) naman ay malaya na mula pa sa kapanganakan nito, anupat nagtatamasa ng lahat ng karapatan bilang mamamayan, gaya ng apostol na si Pablo.—Gaw 22:28.

Ang pormal na pagpapalaya ay nagkakaloob sa taong pinalaya ng pagkamamamamayang Romano, ngunit ang dating aliping iyon ay hindi kuwalipikadong manungkulan sa pamahalaan, bagaman kuwalipikado ang kaniyang mga inapo, sa ikalawang salinlahi o kahit sa ikatlong salinlahi man lamang. Samantala, ang di-pormal na pagpapalaya naman ay nagbigay lamang ng praktikal na kalayaan sa indibiduwal, at hindi mga karapatang sibiko.—Tingnan ang MAMAMAYAN, PAGKAMAMAMAYAN.

Yamang ang taong pinalaya ay minamalas bilang pag-aari ng pamilya ng kaniyang dating panginoon, may obligasyon ang dalawang partido sa isa't isa. Alinman sa ang taong pinalaya ay mananatiling nakikipisan at nagtatrabaho para sa kaniyang dating amo o tatanggap siya ng isang bukid at puhunan upang makapagsimula siya ng sarili niyang ikabubuhay. Kapag namatay ang taong pinalaya, ililibing siya ng kaniyang dating amo sa libingan ng pamilya nito, aalagaan nito ang kaniyang naulilang menor-de-edad na mga anak, at ito ang magmamana ng kaniyang ari-arian kung walang mga tagapagmana. Sa kabilang dako, kung ang dating amo ay maghirap sa pananalapi, hinihiling ng batas na alagaan siya ng taong pinalaya niya. Ngunit hindi maaaring isalin sa kaniyang mga tagapagmana ang mga karapatan ng isang dating panginoon may kaugnayan sa taong pinalaya niya.

Iminumungkahi na yaong mga kabilang sa "Sinagoga ng mga Pinalaya [sa literal, mga Libertino]" ay mga Judio na dinalang bihag ng mga Romano at nang maglaon ay pinalaya. Ayon sa isa pang pangmalas, ang mga taong ito ay mga aliping pinalaya at naging mga proselitang Judio. Ipinakikilala ng salin sa Armenian Version ang mga taong ito bilang

"mga taga-Libya," samakatuwid nga, mga taong nagmula sa Libya.—Gaw 6:9.

Gaya ng ipinakikita ng Kasulatan, bagaman maaaring ang isang Kristiyano ay alipin ng isang makalupang panginoon, ang totoo ay isa siyang *taong pinalaya* ni Kristo, pinalaya mula sa pagkaalipin sa kasalanan at kamatayan. Ngunit palibhasa'y binili sa isang halaga, ng mahalagang dugo ni Jesus, ang isang Kristiyano na *taong laya* sa pisikal na diwa ay isang alipin ng Diyos at ni Jesu-Kristo, anupat obligadong sumunod sa kanilang mga utos. Ipinakikita nito na para sa mga tao, ang kalayaan ay laging may pasubali, hindi kailanman lubusan. Samakatuwid, sa punto de vista ng Diyos, sa loob ng kongregasyong Kristiyano ay walang pagkakaiba ang alipin at ang taong laya. Karagdagan pa, walang karapatan ang isang Kristiyano na gamitin ang kalayaang tinatamasa niya bilang panakip ukol sa kasamaan.—1Co 7:22, 23; Gal 3:28; Heb 2:14, 15; 1Pe 1:18, 19; 2:16.

TAONG TAMPALASAN. Isang pananalitang ginamit ng apostol na si Pablo sa 2 Tesalonica 2:2, 3 nang magbabala siya hinggil sa malaking apostasya laban sa Kristiyanismo na lilitaw bago "ang araw ni Jehova." Dito, ang salitang Griego na ginamit para sa "apostasya," ang *a·po·sta·si'a,* ay hindi lamang nagpapahiwatig ng basta paghiwalay, o isang diseryosong paglayo. Ito'y nangangahulugan ng paglipat ng panig, isang pagsalansang, isang planado at sinasadyang paghihimagsik. Sa mga sinaunang dokumentong papiro, ang *a·po·sta·si'a* ay ginagamit sa diwang pulitikal may kinalaman sa mga rebelde.

Isang Relihiyosong Pagsalansang. Gayunman, ang paghihimagsik na ito ay hindi pulitikal. Isa itong relihiyosong paghihimagsik, isang pagsalansang sa Diyos na Jehova at kay Jesu-Kristo at samakatuwid ay pagsalansang sa kongregasyong Kristiyano.

Inihula. Ang mga apostol na sina Pablo at Pedro ay bumigkas at sumulat ng mga hula hinggil sa apostasyang ito, at ang Panginoong Jesu-Kristo mismo ay nagbabala hinggil sa pagdating nito. Sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa trigo at sa mga panirang-damo (Mat 13), sinabi ni Jesus na ang Diyablo ay maghahasik ng "mga panirang-damo," mga imitasyong Kristiyano, "mga anak ng isa na balakyot," sa gitna ng "trigo," ang "mga anak ng kaharian." Sila ay iiral hanggang sa katapusan ng sistema ng mga bagay, kung kailan sila makikilala at 'susunugin.'

Binabalaan ni Pablo ang Kristiyanong mga tagapangasiwa sa Efeso na pag-alis niya, papasok sa gitna ng mga tunay na Kristiyano ang "mapaniil na mga lobo" at ang mga ito ay hindi makikitungo nang magiliw sa kawan kundi magsisikap na ilayo "ang mga alagad" upang pasunurin ang mga ito sa kanila, anupat hindi lamang sila gagawa ng mga alagad para sa kanilang sarili kundi magsisikap din na ilayo *ang mga alagad,* mga alagad ni Kristo. (Gaw 20:29, 30) Sa 1 Timoteo 4:1-3, sumulat siya: "Gayunman, ang kinasihang pananalita ay tiyakang nagsasabi na sa mga huling yugto ng panahon ang ilan ay hihiwalay mula sa pananampalataya, na nagbibigay-pansin sa nagliligaw na kinasihang mga pananalita at mga turo ng mga demonyo, sa pamamagitan ng pagpapaimbabaw ng mga tao na nagsasalita ng mga kasinungalingan, na natatakan sa kanilang budhi na waring sa pamamagitan ng pangherong bakal [walang-pakiramdam, may pilat dahil sa pagkapaso, anupat hindi sila inuusig ng kanilang budhi dahil sa mapagpaimbabaw na pagsasalita ng mga kasinungalingan]; na ipinagbabawal ang pag-aasawa, ipinag-uutos ang pag-iwas sa mga pagkain na nilalang ng Diyos upang pagsaluhan nang may pasasalamat."

Nang maglaon, isinulat ni Pablo kay Timoteo na "darating ang isang yugto ng panahon kapag hindi nila titiisin ang nakapagpapalusog na turo, kundi, ayon sa kanilang sariling mga pagnanasa, sila ay magtitipon ng mga guro para sa kanilang sarili upang kumiliti sa kanilang mga tainga; at itatalikod nila ang kanilang mga tainga mula sa katotohanan."—2Ti 4:3, 4.

Ipinaghalintulad ng apostol na si Pedro ang pag-aapostata mula sa Kristiyanismo at yaong naganap sa likas na Israel. Sinabi niya: "Gayunman, nagkaroon din ng mga bulaang propeta sa gitna ng mga tao, kung paanong magkakaroon din ng mga bulaang guro sa gitna ninyo. Ang mga ito ay tahimik na magpapasok ng mapanirang mga sekta at magtatatwa maging sa may-ari na bumili sa kanila, na nagdadala ng mabilis na pagkapuksa sa kanilang sarili. Karagdagan pa, marami ang susunod sa kanilang mahahalay na paggawi, at dahil sa mga ito ay pagsasalitaan nang may pang-aabuso ang daan ng katotohanan." Itinawag-pansin pa ni Pedro na pagsasamantalahan ng mga ito ang kongregasyon ngunit "ang pagkapuksa sa kanila ay hindi umiidlip."—2Pe 2:1-3.

Isang "taong" binubuo ng marami. Kung gayon, ang 'tao' sa 2 Tesalonica 2:1-12 ay hindi isang indibiduwal lamang kundi isang "taong" binubuo ng maraming indibiduwal, isang kalipunan, gaya ng ipinakikita ng nabanggit na mga kasulatan, at ang "taong" ito ay patuloy na iiral pagkamatay ng mga apostol hanggang sa panahon ng pagkanariritto ng Panginoon.

Kataksilan laban sa Diyos. Ang "katampalasanang" ginagawa ng makasagisag na apostatang

"taong" ito ay katampalasanan laban sa Diyos na Jehova, ang Soberano ng Sansinukob. Nagkakasala ang "taong" ito ng kataksilan. Tinatawag siyang "anak ng pagkapuksa," gaya ni Hudas Iscariote, ang traidor na nagkanulo sa Panginoong Jesu-Kristo at naging kasangkapan upang siya'y maipapatay. Ang "taong" ito, gaya ni Hudas, ay lilipulin, anupat hindi na iiral magpakailanman. Ang "taong" ito ay hindi ang "Babilonyang Dakila," na lumalaban din sa Diyos, sapagkat iyon ay isang babae, isang patutot. Gayunman, yamang nagsasagawa siya ng isang relihiyosong paghihimagsik laban sa Diyos, maliwanag na siya ay bahagi ng mistikong Babilonya.—Ju 17:12; Apo 17:3, 5.

Inihahanda ng "taong tampalasan" ang kaniyang sarili sa pagsalansang sa Diyos at samakatuwid ay isang "satanas," na nangangahulugang "mananalansang." At ang kaniyang pagkanaririto ay talaga ngang "ayon sa pagkilos ni Satanas." (2Te 2:9) Noong mga araw ng apostol na si Pablo, nagkaroon ng isang "hiwaga," o isang relihiyosong lihim, tungkol sa pagkakakilanlan ng "taong tampalasan" na ito. Hanggang sa araw na ito, ang kaniyang pagkakakilanlan ay nababalot ng hiwaga sa isipan ng maraming tao, sapagkat ang kaniyang kabalakyutan ay isinasagawa sa likod ng balatkayo ng makadiyos na debosyon. (2Te 2:7) Sa pamamagitan ng kaniyang bulaang mga turo na salungat o humahalili, wika nga, sa kautusan ng Diyos, itinataas ng "taong tampalasan" ang kaniyang sarili sa ibabaw ng Diyos na Jehova at ng iba pang 'mga diyos,' mga makapangyarihan sa lupa, at laban din sa mga banal ng Diyos, ang tunay na espirituwal na mga kapatid ni Jesu-Kristo. (Ihambing ang 2Pe 2:10-13.) Yamang siya'y isang mapagpaimbabaw, isang bulaang guro na nag-aangking isang Kristiyano, "umuupo siya sa templo ng Diyos," samakatuwid nga, ang templo na inaangkin ng mga bulaang guro bilang sa Diyos.—2Te 2:4.

Isang pamigil. May binabanggit si Pablo na isang "bagay na nagsisilbing pamigil." (2Te 2:6) Lumilitaw na ang pamigil na ito ay ang mga apostol. Sinabihan ni Pablo ang mga tagapangasiwang taga-Efeso na pag-alis niya ay papasok ang mga taong tulad-lobo. (Gaw 20:29) Paulit-ulit siyang sumulat ng mga babala tungkol sa apostasyang iyon hindi lamang sa Ikalawang Tesalonica kundi maging sa maraming payo niya kay Timoteo. At pinayuhan niya si Timoteo na ang mga bagay na narinig nito kay Pablo ay ipagkatiwala nito sa mga taong tapat na magiging kuwalipikado na magturo naman sa iba. Tinukoy niya ang kongregasyon ng Diyos na buháy bilang "isang haligi at suhay ng katotohanan." Ibig niyang patibayin ito nang husto hangga't maaari bago tuluyang lumaganap ang malaking apostasya.—2Ti 2:2; 1Ti 3:15.

Pagkaraan ng mahabang panahon, sa utos ni Kristo, ang apostol na si Juan ay sinabihang sumulat, na nagbababala laban sa mga sekta, anupat espesipiko niyang binanggit ang sekta ni Nicolas at tinukoy ang mga bulaang propeta na gaya ni Balaam at ang babaing si Jezebel na ang tawag sa kaniyang sarili ay propetisa.—Apo 2:6, 14, 15, 20.

Gumagana na noong panahon ng mga apostol. Sinabi ng apostol na si Pablo na ang hiwaga ay "gumagana na." (2Te 2:7) May mga tao noon na nagsisikap na magturo ng huwad na doktrina, anupat nililigalig pa nga ng ilan sa mga ito ang kongregasyon ng Tesalonica, at isa ito sa mga dahilan kung bakit isinulat niya ang kaniyang ikalawang liham sa kanila. Mayroon nang mga antikristo nang isulat ni Juan ang kaniyang mga liham, at walang alinlangang bago pa niyaon. Tinukoy ni Juan "ang huling oras" ng kapanahunang apostoliko, at sinabi niya: "Gaya ng inyong narinig na ang antikristo ay darating, maging sa ngayon ay lumitaw na ang maraming antikristo . . . Sila ay lumabas mula sa atin, ngunit hindi natin sila kauri; sapagkat kung kauri natin sila, nanatili sana silang kasama natin. Ngunit sila ay lumabas upang maipakita na hindi lahat ay kauri natin."—1Ju 2:18, 19; tingnan ang ANTIKRISTO.

Isiniwalat. Pagkamatay ng mga apostol, "ang taong tampalasan" ay nahayag taglay ang kaniyang relihiyosong pagpapaimbabaw at mga bulaang turo. (2Te 2:3, 6, 8) Ayon sa mga salita ni Pablo, ang "taong" ito ay magkakaroon ng malaking kapangyarihan, na kumikilos sa ilalim ng kontrol ni Satanas, anupat nagsasagawa ng "bawat makapangyarihang gawa at kasinungalingang mga tanda at mga palatandaan." Ang mga taong malilinlang sa pagkilos ng makasagisag na "taong tampalasan" ay tinutukoy bilang "mga nalilipol [sa literal, "pinupuksa ang kanilang sarili"], bilang kagantihan sapagkat hindi nila tinanggap ang pag-ibig sa katotohanan upang sila ay maligtas." Ipinakikita ng apostol na ang mga ito ay 'napaniwala sa kasinungalingan' at silang lahat ay 'hahatulan sapagkat hindi nila pinaniwalaan ang katotohanan kundi nalugod sila sa kalikuan.' (2Te 2:9-12; tingnan ang *Int.*) Kung gayon, ang kahatulang iyon ay isang kahatulan ng pagkondena. —Tingnan ang PAGKABUHAY-MULI (Kasalanan laban sa banal na espiritu).

Pupuksain. Ang makasagisag at mapagpaimbabaw na "taong tampalasan" na ito ay lilipulin ng Panginoong Jesus "sa pamamagitan ng espiritu ng kaniyang bibig" at papawiin "sa pamamagitan ng pagkakahayag ng kaniyang pagkanaririto." Ang pagkalipol ng balakyot na mananalansang na ito ng Diyos ay magiging isang nakikita at matibay na

patotoo na ang Panginoong Jesu-Kristo ay nakaupo na at gumaganap bilang Hukom. Hindi siya hahatol ayon sa kaniyang sariling mga pamantayan, samakatuwid, ang pagpuksa "sa pamamagitan ng espiritu ng kaniyang bibig" ay maliwanag na nangangahulugang isasagawa niya ang kahatulan ni Jehova laban sa balakyot na grupong ito ng mga tao.—2Te 2:8; ihambing ang Apo 19:21, may kinalaman sa "mahabang tabak . . . na siyang tabak na lumalabas mula sa kaniyang bibig."

TAPANES, gayundin ang **TAPANHES, TEHAPNEHES.** Isang lunsod sa Ehipto na laging binabanggit kasama ng iba pang mga lunsod ng hilagang (Mababang) Ehipto, gaya ng Nop (Memfis), On (Heliopolis), at Pibeset (Bubastis).

Noong mga huling taon ng Judeanong kaharian, patuluyang nagbabala ang propetang si Jeremias sa kaniyang mga kababayan na huwag makipag-alyansa o manalig sa Ehipto ukol sa tulong laban sa bumabangong kapangyarihan ng Babilonya. Ang Nop (Memfis), na kabisera ng Ehipto, at ang Tapanhes ay binabanggit na "nanginginain sa [Juda at Jerusalem] sa tuktok ng ulo" bilang resulta ng pag-aapostata ng mga Judio. Tiyak na malaking halaga ang ibinayad ng maharlikang mga lider ng Juda para sa anumang suporta ng Ehipto; ngunit ikahihiya nila ang Ehipto, kung paanong ikinahiya nila ang Asirya.—Jer 2:1, 2, 14-19, 36.

Tumakas Patungo Roon ang mga Nalabi. Kasunod ng pananakop ng Babilonya sa Juda noong 607 B.C.E. at ng pagpaslang kay Gedalias, lumusong sa Ehipto ang mga nalabi sa mga Judio, anupat isinama ang propetang si Jeremias. Ang unang lugar na binanggit na kanilang narating (o pinamayanan) sa Ehipto ay ang Tapanhes. (Jer 43:5-7) Maliwanag na ang Tapanhes ay nasa silangang bahagi ng rehiyon ng Delta, samakatuwid nga, sa HS sulok ng Mababang Ehipto. Ang ilan sa mga nagsilikas ay namayan sa Tapanhes. (Jer 44:1, 7, 8) Pagdating sa Tapanhes, isinadula ni Jeremias ang isang makahulang tagpo na ipinag-utos ni Jehova, anupat naglagay ng mga bato sa argamasa ng "hagdan-hagdang laryo na nasa pasukan ng bahay ni Paraon sa Tapanhes" sa harap ng iba pang mga Judio. Pagkatapos ay ipinahayag niya na darating si Nabucodonosor at ilalagay ang trono nito at ilaladlad ang maringal na tolda nito sa ibabaw mismo ng mga batong iyon.—Jer 43:8-13; ihambing ang 46:13, 14.

Sa malayong Babilonya (noong ika-27 taon ng unang pagkatapon, samakatuwid nga, 591 B.C.E.), inihula rin ng propetang si Ezekiel na lulupigin ni Nabucodonosor ang Ehipto at "sa Tehapnehes ay magdidilim ang araw," sapagkat babaliin doon ni Jehova ang mga pamatok at ang pagmamapuri ng lakas ng Ehipto. Ipinahihiwatig ng pananalitang ito at ng pagtukoy ni Ezekiel sa "mga sakop na bayan" ng Tapanhes na ang lunsod ay importante at malaki.—Eze 29:19; 30:1, 2, 10-18.

Pinagmulan ng Pangalan. Sinasabi ng ilang tagapagsalin na ang pangalang Tapanhes ay nangangahulugang (sa Ehipsiyo) "ang Tanggulan ni Penhase," anupat si Penhase ay isang heneral mula sa timugang lunsod ng Thebes na nakapanaig sa mapaghimagsik na mga elemento sa rehiyon ng Delta sa Ehipto, lumilitaw na noong huling bahagi ng ikalawang milenyo B.C.E.

Isinasalin ng Griegong *Septuagint* ang Tapanhes bilang *Taph'nas,* at ipinapalagay ng karamihan na ang pangalang ito ay katugma ng isang mahalagang nakukutaang lunsod sa silanganing hangganan ng Ehipto na tinatawag na Daphnae ng mga Griegong manunulat ng yugtong klasikal. Dahil dito, iniuugnay ng ilang heograpo ang Tapanhes sa Tell Defneh, halos 50 km (30 mi) sa TTK ng Port Said at mga 45 km (28 mi) sa KTK ng Pelusium, ang iminumungkahing lokasyon ng Sin.

TAPAT AT MAINGAT NA ALIPIN.

Nang sagutin ni Jesu-Kristo ang katanungan ng mga apostol may kinalaman sa kaniyang pagkanariritto sa hinaharap at sa katapusan ng umiiral na sistema ng mga bagay, bumanggit siya ng isang talinghaga, o ilustrasyon, tungkol sa isang "tapat at maingat na alipin." Inatasan ng panginoon ang tapat na aliping iyon sa kaniyang mga lingkod ng sambahayan upang paglaanan sila ng kanilang pagkain. Kung sasang-ayunan siya ng kaniyang panginoon sa pagdating nito (maliwanag na mula sa isang paglalakbay), gagantimpalaan ang alipin sa pamamagitan ng pag-aatas sa kaniya sa lahat ng mga pag-aari ng panginoon.—Mat 24:3, 45-51.

Sa katulad na ilustrasyong nasa Lucas 12:42-48, ang alipin ay tinatawag na isang katiwala, samakatuwid nga, isang tagapamahala sa sambahayan o administrador, isa na inatasan sa mga lingkod, bagaman siya mismo ay isa ring lingkod. Noong sinaunang mga panahon, ang posisyong iyon ay kadalasang ginagampanan ng isang tapat na alipin. (Ihambing ang Gen 24:2; gayundin ang kaso ni Jose sa Gen 39:1-6.) Sa ilustrasyon ni Jesus, ang katiwala ay inatasan lamang na mangasiwa at mamahagi ng pagkain sa lupon ng mga tagapaglingkod, o mga lingkod, ng panginoon sa tamang panahon, at nang maglaon, dahil sa kaniyang tapat at maingat na pag-aasikaso sa paglilingkod na ito, pinalawak ang kaniyang atas anupat kasama na rito ang pangangasiwa sa lahat ng mga ari-arian ng panginoon. Hinggil sa pagkakakilanlan ng "panginoon" (sa Gr., *ky'ri·os*), naipakita na ni Jesus na hawak niya ang gayong posisyon kung tungkol sa kaniyang mga alagad, at may mga pagkakataong tinawag nila siya

nang gayon. (Mat 10:24, 25; 18:21; 24:42; Ju 13: 6, 13) Subalit, kanino sumasagisag ang tapat at maingat na alipin, o katiwala, at ano ang kinakatawan ng pamamahagi niya ng pagkain sa mga lingkod ng sambahayan?

Ang salitang "alipin" ay nasa anyong pang-isahan. Pero hindi ito nangangahulugan na iisang tao lang ang magkakaroon ng pribilehiyong maging "alipin." Sa Kasulatan, may mga pangngalan na nasa pang-isahang anyo pero tumutukoy sa isang grupo, gaya noong sabihin ni Jehova sa bansang Israel: "Kayo ang aking mga saksi [*pangmaramihan*], . . . ang akin ngang lingkod [*pang-isahan*] na aking pinili." (Isa 43:10) Ang "antikristo" ay tumutukoy sa isang grupo na binubuo ng indibiduwal na mga antikristo. (1Ju 2:18; 2Ju 7) Sa katulad na paraan, ang "alipin" ay tumutukoy din sa isang grupo. Sa panahon ng kawakasan, aatasan ito at gagamitin sa pagbibigay ng espirituwal na "pagkain sa tamang panahon." (Mat 24:3, 45; Luc 12:42) Noong unang siglo, ipinakita ni Jesus kung paano ipamamahagi ang espirituwal na pagkain sa kongregasyong Kristiyano. Kung paanong namahagi siya ng literal na pagkain sa maraming tao sa pamamagitan ng iilang alagad, ilalaan din ang espirituwal na pagkain sa pamamagitan ng iilan. (Mat 14:19; Mar 6:41; Luc 9:16) Inihanda ni Jesus ang mga apostol sa papel na gagampanan nila pagkatapos ng Pentecostes 33 C.E. —sa pamamagitan nila ilalaan ang espirituwal na pagkain. Nang maglaon, sumama sa kanila ang iba pang matatanda, at naglingkod sila bilang lupong tagapamahala na magpapasiya sa mga usapin at mangangasiwa sa pangangaral at pagtuturo ng mabuting balita ng Kaharian. (Gaw 2:42; 8:14; 15:1, 2, 6-29) Pagkamatay ng mga apostol, lumaganap ang apostasya. Pero sa panahon ng kawakasan—kaayon ng parisang ibinigay niya noong unang siglo nang pakainin niya ang marami sa pamamagitan ng iilan—pumili si Jesus ng isang maliit na grupo ng pinahiran-ng-espiritung mga lalaki na maglilingkod bilang "tapat at maingat na alipin"; maghahanda at mamamahagi sila ng espirituwal na pagkain sa panahon ng kaniyang pagkanaririto.

Ang mga lingkod ng sambahayan ay ang lahat ng kabilang sa kongregasyong Kristiyano, kapuwa ang mga pinahiran at ang "ibang mga tupa," na binibigyan ng espirituwal na pagkain. (Ju 10:16) Kasama rito ang mga indibiduwal na miyembro na bumubuo sa "tapat at maingat na alipin" dahil tumatanggap din sila ng ipinamamahaging pagkain. Ang mga bumubuo sa tapat na alipin ay tatanggap ng higit na responsibilidad kung madatnan silang tapat sa ipinangakong pagdating ng panginoon. Kapag tinanggap na nila ang gantimpala nila sa langit at naging tagapahamala na sila kasama ni Kristo, aatasan niya sila "sa lahat ng kaniyang mga pag-aari." Kasama ang lahat ng iba pa sa 144,000, makikibahagi sila sa napakalaking awtoridad ni Kristo sa langit. —Mat 24:46, 47; Luc 12:43, 44.

TAPENES. Asawa ng Ehipsiyong Paraon na kapanahon nina David at Solomon. Ang kapatid ni Tapenes ay ibinigay upang mapangasawa ni Hadad, isa na kalaban ni Solomon. Pinalaki ni Tapenes si Genubat, ang anak ng pag-aasawang ito, kasama ng sarili niyang mga anak sa bahay ni Paraon.—1Ha 11:19, 20.

TAPUA [(Puno ng) Mansanas].

1. Isa sa apat na anak ni Hebron at inapo ni Caleb. (1Cr 2:42, 43) May mga nagmumungkahi na ang kaniyang pangalan ay maiuugnay sa Bet-tapua, na isang bayang malapit sa Hebron.—Tingnan ang BET-TAPUA.

2. Isang bayan sa rehiyon ng Sepela at nakaatas sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 33, 34) Kaya naman iba ito sa Bet-tapua na nasa lugar ng Hebron. Ipinapalagay na ang lugar na ito ay ang Horvat Bet Natif na nasa loob ng tiwangwang na nayon ng Beit Nattif, mga 20 km (12 mi) sa K ng Betlehem.

3. Isang bayan na nasa hangganan ng Efraim at Manases. (Jos 16:8) Ang lupain sa palibot, "ang lupain ng Tapua," ay itinakda sa Manases, ngunit ang lunsod ay itinakda sa Efraim. (Jos 17:8) Maliwanag na ang En-Tapua (Jos 17:7) ay tumutukoy sa isang kalapit na bukal (sa Heb., *ʽA′yin,* o En, na nangangahulugang "bukal," kapag ginamit bilang unlapi) at maaaring ito'y isang mas kumpletong pangalan ng lunsod ng Tapua.

Ang "hari ng Tapua" ay binanggit na kasama sa mga tagapamahalang nilupig ni Josue noong sakupin nila ang Canaan (Jos 12:17), at ang "Tapua" rito ay malamang na tumutukoy sa Efraimitang lunsod. Ipinapalagay na ang Tapua sa Efraim ay ang Tell Sheikh Abu Zarad (Tel ʼAbu Zarad), na mga 13 km (8 mi) sa TTK ng Sikem at nasa ibaba lamang ng bayan ng Yasuf.

TARALA. Isang Benjamitang lunsod. Hindi alam sa ngayon kung saan ang lokasyon nito. Gayunman, nakatala ito kasama ng ibang mga lunsod na nasa bulubunduking pook sa H ng Jerusalem. —Jos 18:25-28.

TARAT [sa Heb., *ʽa·ghur′;* sa Ingles, *bulbul*]. Pangalan ng maraming uri ng ibon na katamtaman ang laki at tulad-pipit at matatagpuan sa Aprika at timugang Asia, pati na sa Palestina. Ang tarat ay may maikling leeg, maiikling pakpak, at mahabang buntot. Bagaman isinalin ng maraming bersiyon ang *ʽa·ghur′* bilang "tipol," ang pagtukoy ni Hezekias sa 'paghuni' ng tarat ay hindi tutugma sa mababa at tulad-trumpetang tunog na nalilikha ng malaking

ibong tipol. (Isa 38:14) Tinukoy ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (nina L. Koehler at W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 679) ang *'a·ghur'* bilang ang tarat (*Pycnonotus Reichenovi*). Sinabi ni Ludwig Koehler na ang Hebreong *'a·ghur'* ay tumutukoy sa isang ibon na 'nagpapaalsa o nagpapatindig ng mga balahibo nito' at tungkol sa tarat ay sinabi niya na 'sa paghintu-hinto (ng pag-awit nito) ay manaka-naka nitong pinatatayo ang mahahaba at tulad-palong na mga balahibo sa likuran ng ulo nito.' (*Kleine Lichter* [Aleman], Zurich, 1945, p. 38, 39) Di-tulad ng tila umuungal na tunog ng tipol, ang tunog ng awit ng tarat ay tulad-plawta at inilalarawan bilang magkahalong pahuni at pakatal.

Maliwanag na tinutukoy ni Jeremias (8:7) ang pana-panahong pagdating ng mga ibong nandarayuhan nang sawayin niya ang mga Israelita dahil hindi nila napag-unawa ang panahon ng paghatol ng Diyos sa kanila.

TAREA. Isang inapo ni Haring Saul sa pamamagitan ni Jonatan; tinawag ding Tahrea.—1Cr 8:33-35; 9:39-41.

TARSIS [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "durugin"].

1. Isa sa apat na anak ni Javan na ipinanganak pagkatapos ng Baha. (Gen 10:4; 1Cr 1:7) Kabilang siya sa 70 ulo ng pamilya na mula sa kanila ang mga bansa ay "nangalat sa lupa." (Gen 10:32) Gaya ng nangyari sa iba pang mga anak ni Javan, ang pangalang Tarsis ay tumukoy sa isang bayan at sa isang rehiyon.

2. Isang inapo ni Benjamin at anak ni Bilhan. —1Cr 7:6, 10.

3. Isa sa pitong prinsipeng tagapayo ni Haring Ahasuero na nagsaalang-alang sa kaso ng mapaghimagsik na si Reyna Vasti.—Es 1:12-15.

4. Isang rehiyon na sa pasimula ay tinirahan ng mga supling ni Tarsis, isang anak ni Javan at apo ni Japet. May ilang pahiwatig hinggil sa direksiyon ng pandarayuhan ng mga inapo ni Tarsis noong mga siglo pagkatapos ng Baha.

Ang propetang si Jonas (mga 844 B.C.E.), na inatasan ni Jehova na pumunta sa Nineve sa Asirya, ay nagtangkang tumakas sa kaniyang atas nang pumaroon siya sa Mediteraneong daungang-dagat ng Jope (Tel Aviv-Yafo) at magbayad upang makalulan sa "isang barko na papunta sa Tarsis." (Jon 1:1-3; 4:2) Sa gayon, lumilitaw na ang Tarsis ay nasa Mediteraneo sa kabilang direksiyon mula sa Nineve, at maliwanag na mas madali itong marating kung daraan sa dagat sa halip na sa katihan. Ang "kalagitnaan ng laot ng dagat" ay binabanggit may kaugnayan sa "mga barko ng Tarsis," sa Ezekiel 27:25, 26. —Ihambing ang Aw 48:7; Jon 2:3.

Isang inskripsiyon ng Asiryanong si Emperador Esar-hadon (ng ikapitong siglo B.C.E.) ang naghahambog hinggil sa kaniyang mga tagumpay laban sa Tiro at Ehipto, at inaangkin nito na ang lahat ng mga hari ng mga pulo mula sa Ciprus "hanggang sa Tarsisi" ay nagbayad sa kaniya ng tributo. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290) Yamang ang Ciprus ay nasa silangang Mediteraneo, ipinahihiwatig din ng pagtukoy na isa itong lokasyon sa kanlurang Mediteraneo. Iniuugnay ng ilang iskolar ang Tarsis sa Sardinia, isang pulo sa kanlurang Mediteraneo.

Posibleng ang Espanya. Iniuugnay ng karamihan sa mga iskolar ang Tarsis sa Espanya, salig sa sinaunang mga pagtukoy sa isang lugar o rehiyon sa Espanya na tinawag na Tartessus ng mga manunulat na Griego at Romano. Bagaman tinukoy ng Griegong heograpo na si Strabo (ng unang siglo B.C.E.) ang isang lunsod na tinatawag na Tartessus bilang nasa rehiyon sa palibot ng Ilog Guadalquivir sa Andalusia (*Geography,* 3, II, 11), ang pangalang Tartessis ay waring karaniwan nang kumakapit sa timugang bahagi ng Iberian Peninsula.

Lubhang idiniriin ng maraming reperensiyang akda ang pananakop ng Fenicia sa mga baybaying lupain ng Espanya at tinutukoy ng mga ito ang Tartessus bilang isang kolonya ng Fenicia, ngunit waring walang matibay na saligan para sa gayong teoriya. Kaya ang *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 21, p. 114) ay nagsasabi: "Kapuwa ang mga taga-Fenicia at mga taga-Cartago ay hindi nag-iwan ng anumang lubhang permanenteng epekto sa lupain, samantalang labis-labis naman itong inimpluwensiyahan ng mga Griego. Ang mga barko mula sa Tiro at Sidon ay maaaring nakipagkalakalan hanggang sa ibayo ng mga kipot at sa Cádiz mula pa noong ika-9 na siglo B.C.; gayunman ang makabagong arkeolohiya, na nakasumpong at nakahukay ng mga bayang Griego, Iberiano at Romano, ay hindi pa nakahukay ng isa mang pamayanan ng mga taga-Fenicia o nakasumpong ng mas mahahalagang labí ng Fenicia bukod sa maliliit na alahas at hiyas at mga katulad na bagay na ipinangangalakal. Malinaw na ipinahihiwatig nito na, maliban marahil sa Cádiz, ang mga taga-Fenicia ay hindi nagtayo ng mga bayan, kundi nagkaroon lamang sila ng mga dako ng kalakalan at mga lugar na himpilan." Ipinakikita rin ng kasaysayan na nang ang mga taga-Fenicia at mga Griego ay magsimulang makipagkalakalan sa Espanya, may mga naninirahan na sa lupain at inilabas ng mga katutubo ang pilak, bakal, lata, at tingga na hinahangad ng mga mangangalakal.

Kung gayon, waring may mabuting dahilan upang maniwala na ang mga inapo ni Javan (mga Ioniano) sa pamamagitan ng kaniyang anak na si

Tarsis ay nangalat nang bandang huli at naging prominente sa Iberian Peninsula. Sa paanuman, ang gayong iminumungkahing lokasyon ng Tarsis ay kasuwato ng iba pang mga pagtukoy sa Bibliya.

Nakipagkalakalan kay Solomon. Ang pakikipagkalakalan ng mga taga-Fenicia sa Tarsis ay maliwanag na pinatototohanan ng ulat noong panahon ni Haring Solomon (mga 13 siglo pagkatapos ng Baha), nang ang bansang Israel ay magsimula ring lumahok sa komersiyong pandagat. Nagkaroon si Solomon ng isang pangkat ng mga barko sa lugar ng Dagat na Pula, na ang ibang tauhan ay makaranasang mga marino na ipinadala ng taga-Feniciang si Haring Hiram ng Tiro, at nakikipagkalakalan lalo na sa lupain ng Opir na sagana sa ginto. (1Ha 9:26-28) Pagkatapos nito ay may tinukoy na isang "pangkat ng mga barko ng Tarsis" ni Solomon sa dagat "kasama ng pangkat ng mga barko ni Hiram," at ang mga barkong ito ay sinasabing nagbiyahe nang minsan sa bawat tatlong taon para sa pag-angkat ng ginto, pilak, garing, mga unggoy, at mga paboreal. (1Ha 10:22) Karaniwan nang pinaniniwalaan na sa paglipas ng panahon, ang terminong "mga barko ng Tarsis" ay kumatawan sa isang *uri* ng barko, gaya ng paliwanag ng isang leksikon: "mga sasakyang malalaki at naglalayag sa dagat, *may kakayahang* maglakbay patungong Tarsis." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 1077) Sa katulad na paraan, ang pangalang *Indiamen* sa pasimula ay hinalaw sa pangalang ikinapit sa malalaking barko ng Britanya na nakikipagkalakalan sa India at nang maglaon ay kumapit sa gayong uri ng mga barko saanman ang pinanggalingan o destinasyon ng mga iyon. Sa gayon, ipinakikita ng 1 Hari 22:48 na si Haring Jehosapat (936-911 B.C.E.) ay "gumawa ng mga barkong Tarsis upang pumaroon *sa Opir* para sa ginto."

Gayunman, sinasabi sa ulat ng Mga Cronica na ang mga barko ni Solomon na ginamit para sa mga paglalakbay minsan sa bawat tatlong taon ay "pumaparoon sa Tarsis" (2Cr 9:21); gayundin, na ang mga barko ni Jehosapat ay dinisenyo "upang pumaroon sa Tarsis" at, nang magiba, "hindi na nakayanan pa ng mga iyon na makaparoon sa Tarsis." (2Cr 20:36, 37) Ipinahihiwatig nito na hindi lamang ang Opir ang tanging himpilang daungan ng Israelitang "mga barko ng Tarsis," kundi naglayag din ang mga ito sa katubigan ng Mediteraneo. Sabihin pa, naghaharap ito ng suliranin, yamang ipinakikitang ang lunsaran ng ilan sa mga sasakyang ito ay ang Ezion-geber sa Gulpo ng ʽAqaba. (1Ha 9:26) Upang makarating ang mga barko sa Dagat Mediteraneo, kailangang dumaan ang mga ito sa isang kanal mula sa Dagat na Pula hanggang sa Ilog Nilo at pagkatapos ay patungo sa Mediteraneo o kaya ay lumigid ang mga ito sa kontinente ng Aprika. Yamang hindi na posibleng alamin ngayon ang mga detalye ng mga ruta ng paglalayag (kasama ang mga kanal) na madaraanan o ginamit noong panahon nina Solomon at Jehosapat, hindi na rin kailangang ituring na hindi kapani-paniwala ang rekord ng kanilang mga proyektong pandagat.

Sa Hula. Waring ang Tarsis ay naging isang pangunahing mamimili para sa mangangalakal na lunsod ng Tiro, marahil ang pinagmulan ng pinakamalaking kayamanan nito sa ilang bahagi ng kasaysayan nito. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ang Espanya ay mayroon nang mga minahan na humuhukay sa saganang mga deposito ng pilak, bakal, lata, at iba pang mga metal na matatagpuan doon. (Ihambing ang Jer 10:9; Eze 27:3, 12.) Sa gayon, sa makahulang kapahayagan ni Isaias hinggil sa pagbagsak ng Tiro, ang mga barko ng Tarsis ay inilalarawang 'nagpapalahaw' nang makarating sa Kitim (Ciprus, marahil ay ang huli nilang himpilang daungan sa ruta sa silangan) at tumatanggap ng balita na ang mayamang daungan ng Tiro ay sinamsaman.—Isa 23:1, 10, 14.

Patiunang sinasabi sa ibang mga hula na isusugo ng Diyos ang ilan sa kaniyang bayan sa Tarsis, upang doon maghayag ng kaniyang kaluwalhatian (Isa 66:19), at na dadalhin ng "mga barko ng Tarsis" ang mga anak ng Sion mula sa malayo. (Isa 60:9) "Ang mga hari ng Tarsis at ng mga pulo" ay magbabayad ng tributo sa isa na itinalaga ni Jehova bilang hari. (Aw 72:10) Sa kabilang dako naman, sa Ezekiel 38:13 ay inilalarawan ang "mga mangangalakal ng Tarsis" kasama ng iba pang mga bayang nakikipagkalakalan bilang nagpapahayag ng sakim na interes sa ipinanukala ni Gog ng Magog na pandarambong sa mga muling tinipon ni Jehova. Palibhasa'y kabilang sa mga bagay na sumasagisag sa kapalaluan at pagmamataas, ang mga barko ng Tarsis ay ibababa, at tanging si Jehova ang itataas sa "araw na nauukol kay Jehova ng mga hukbo."—Isa 2:11-16.

TARSO. Ang pangunahing lunsod at kabisera ng Romanong probinsiya ng Cilicia; lugar na pinagsilangan sa apostol na si Pablo. (Gaw 9:11; 22:3) Ang mga guho ng sinaunang bayan ay naroon pa rin sa makabagong pamayanan na may gayunding pangalan, mga 16 na km (10 mi) mula sa bukana ng Ilog Cydnus, na bumubuhos sa silangang Mediteraneo sa distansiyang mga 130 km (80 mi) sa H ng silanganing dulo ng Ciprus.

Walang nakaaalam kung kailan unang pinamayanan ang Tarso o kung sino ang unang namayan dito, sapagkat ang lunsod na ito ay mula pa noong lubhang sinaunang panahon. Ang Tarso ay unang binanggit sa sekular na kasaysayan bilang nabihag ng mga Asiryano (hindi ito kailanman naging

isang lunsod na nakukutaan nang matibay), magmula noon, sa kalakhang bahagi ng panahon ay napasailalim ito sa pagkaalipin at nagbayad ng tributo sa sunud-sunod na mga kapangyarihan ng Asirya, Persia, Gresya, pagkatapos ay sa mga haring Seleucido, at nang bandang huli ay sa Roma.

Ang Tarso ay nasa isang matabang baybaying lugar na pinagtatamnan ng lino, at dahil naman dito, nagkaroon ng mauunlad na industriyang gaya ng paghahabi ng mga lino at paggawa ng mga tolda. Ang mga kayo na hinabi mula sa balahibo ng kambing at tinatawag na *cilicium* ay pantangi ring ginamit sa paggawa ng mga tolda. Gayunman, ang isang mas mahalagang salik na nakaragdag sa kabantugan at kayamanan ng Tarso ay ang napakainam na daungan nito na estratehikong nakapuwesto sa kahabaan ng isang pangunahing S-K ruta ng kalakalan sa katihan. Kung babagtasin nang pasilangan, patungo ito sa Sirya at Babilonya; kung patungo naman sa hilagaan at kanluraning mga seksiyon ng Asia Minor, tinatahak ng rutang ito ang mga Pintuang-daan ng Cilicia, isang makitid na bangin sa Kabundukan ng Taurus na mga 50 km (30 mi) sa dakong H ng lunsod.

Sa kasaysayan nito, ang Tarso ay dinalaw ng maraming kilalang tao, kabilang na si Julio Cesar, Mark Antony, at Cleopatra, gayundin ang ilang emperador. Si Cicero ang gobernador ng lunsod mula noong 51 hanggang 50 B.C.E. Napabantog din ang Tarso bilang isang sentro ng kaalaman noong unang siglo C.E., at ayon sa Griegong heograpo na si Strabo, nahigitan nito maging ang Atenas at Alejandria sa bagay na ito.—*Geography,* 14, V, 13.

Kaya naman, sa mga kadahilanang ito, mailalarawan nga ni Pablo ang Tarso bilang "isang lunsod na hindi kulang sa katanyagan." Sinabi niya ito nang ipinaaalam niya sa isang kumandante ng militar na siya ay isang mamamayan ng Tarso, hindi isang Ehipsiyo.—Gaw 21:37-39.

Sa pana-panahon, noong panahon ng kaniyang ministeryo, bumabalik si Pablo sa kaniyang sariling bayan ng Tarso (Gaw 9:29, 30; 11:25, 26), at walang alinlangang dumaan siya roon nang ilang ulit sa kaniyang mga paglalakbay bilang misyonero.—Gaw 15:23, 41; 18:22, 23.

TARTAK. Isang bathalang sinamba ng mga Avita, na pinamayan ng hari ng Asirya sa teritoryo ng Samaria pagkatapos niyang dalhin sa pagkatapon ang mga Israelita ng sampung-tribong kaharian. (2Ha 17:31) Ayon sa Babilonyong Talmud, si Tartak ay may anyong asno. (*Sanhedrin* 63*b*) Yamang ipinapalagay na ang pangalang Tartak ay katulad ng salitang Pahlavi (Persiano) na *tar-thakh* (matinding kadiliman, bayani ng kadiliman), iminumungkahi na maaaring si Tartak ay isang demonyo ng kalaliman. Gayunman, maliban sa pahapyaw na pagbanggit ng Kasulatan kay Tartak, wala nang iba pang masasabi nang may katiyakan tungkol sa bathalang ito.

TARTAN. Ipinakikita ng mga akdang Asiryano na ang titulong Tartan ay tumutukoy sa isang opisyal na mataas ang ranggo, malamang ay pangalawa lamang sa hari. May kinalaman sa pagkakaayos ng mga titulo sa mga talaang eponimo ng Asirya, sinabi ni James B. Pritchard, patnugot ng *Ancient Near Eastern Texts* (1974, p. 274): "Nang maglaon, ang posisyon ng opisyal sa loob ng herarkiya ang naging batayan ng pagkakasunud-sunod, anupat ang pinakamataas na opisyal (*tartanu*) ay kasunod mismo ng hari, samantalang ang mahahalagang opisyal ng palasyo . . . at ang mga gobernador ng pangunahing mga probinsiya ay magkakasunod sa isang mahusay na pagkakaayos." (Tingnan ang KRONOLOHIYA [Mga talaang eponimo (*limmu*)].) Isang inskripsiyon ng Asiryanong si Haring Ashurbanipal, na ngayon ay nasa British Museum, ang kababasahan sa isang bahagi nito: "Lubha kong ikinagalit ang mga pangyayaring ito, nagningas ang aking kaluluwa. Tinawag ko ang *turtan* na opisyal, ang mga gobernador, at pati ang kanilang mga katulong at ibinigay ko kaagad ang utos."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 296.

Isinugo ni Haring Senakerib ang Tartan kasama ang iba pang mga opisyal, kabilang ang Rabsases, na punong katiwala ng kopa ng hari at gumanap bilang tagapagsalita, upang ihatid sa Jerusalem ang ultimatum na sumuko. Posibleng nakatataas ang posisyon ng Tartan kung kaya siya ang unang nakatala. (2Ha 18:17, 28-35) Isang Tartan ang isinugo ni Haring Sargon II ng Asirya upang kubkubin ang lunsod ng Asdod, noong mga araw ni Isaias na propeta.—Isa 20:1.

TARTARO. Isang tulad-bilangguan at ibinabang kalagayan kung saan inihagis ng Diyos ang masuwaying mga anghel noong mga araw ni Noe.

Ang salitang ito ay minsan lamang matatagpuan sa kinasihang Kasulatan, sa 2 Pedro 2:4. Sumulat ang apostol: "Ang Diyos nga ay hindi nagpigil sa pagpaparusa sa mga anghel na nagkasala, kundi, sa pamamagitan ng paghahagis sa kanila sa Tartaro, inihagis sila sa mga hukay ng pusikit na kadiliman upang itaan sa paghuhukom." Ang pananalitang "paghahagis sa kanila sa Tartaro" ay mula sa pandiwang Griego na *tar·ta·roʹo* anupat nakapaloob dito mismo ang salitang "Tartaro."

Ang isang katulad na teksto ay matatagpuan sa Judas 6: "At ang mga anghel na hindi nag-ingat ng kanilang orihinal na kalagayan kundi nag-iwan ng kanilang sariling wastong tahanang dako ay kaniyang itinaan sa mga gapos na walang hanggan sa

ilalim ng pusikit na kadiliman ukol sa paghuhukom sa dakilang araw." Upang ipakita kung kailan 'iniwan ng mga anghel na ito ang kanilang sariling wastong tahanang dako,' binanggit ni Pedro ang "mga espiritung nasa bilangguan, na naging masuwayin noon nang ang pagtitiis ng Diyos ay naghihintay noong mga araw ni Noe, habang itinatayo ang arka." (1Pe 3:19, 20) Tuwirang pinag-uugnay nito ang pangyayaring iyon at ang ulat sa Genesis 6:1-4 may kinalaman sa "mga anak ng tunay na Diyos" na umiwan sa kanilang makalangit na tirahan upang sumiping sa mga babae noong mga panahon bago ang Baha at nagkaroon ng mga anak sa mga ito, anupat ang mga supling na iyon ay tinawag na mga Nefilim.—Tingnan ang ANAK NG DIYOS, (MGA); NEFILIM.

Mula sa mga tekstong ito, maliwanag na ang Tartaro ay isang *kalagayan* sa halip na isang partikular na lokasyon, yamang sa isang talata ay tinutukoy ni Pedro ang masuwaying mga espiritung ito bilang nasa "mga hukay ng pusikit na kadiliman," samantalang tinutukoy naman sila ni Pablo bilang nasa "makalangit na mga dako" na mula roon ay namamahala sila sa kadiliman bilang balakyot na mga puwersang espiritu. (2Pe 2:4; Efe 6:10-12) Sa katulad na paraan, ang pusikit na kadiliman ay hindi literal na kawalan ng liwanag kundi resulta ng paghihiwalay sa kanila mula sa kaliwanagang nanggagaling sa Diyos bilang mga suwail na pinalayas mula sa kaniyang pamilya, anupat isang madilim na kinabukasan lamang ang magiging walang-hanggang kahihinatnan nila.

Samakatuwid, ang Tartaro ay hindi kapareho ng Sheol sa Hebreo at ng Hades sa Griego, na kapuwa tumutukoy sa karaniwang libingan ng sangkatauhan sa lupa. Malinaw itong mauunawaan sapagkat, bagaman ipinakikita ng apostol na si Pedro na nangaral si Jesu-Kristo sa 'mga espiritung iyon na nasa bilangguan,' ipinakikita rin niya na ginawa ito ni Jesus, hindi noong tatlong araw siyang nakalibing sa Hades (Sheol), kundi *matapos* siyang buhaying-muli mula sa Hades.—1Pe 3:18-20.

Gayundin, ang ibinabang kalagayan na isinasagisag ng Tartaro ay hindi dapat ipagkamali sa "kalaliman" kung saan ihahagis sa kalaunan si Satanas at ang kaniyang mga demonyo sa loob ng isang libong taóng pamamahala ni Kristo. (Apo 20:1-3) Lumilitaw na inihagis sa Tartaro ang masuwaying mga anghel noong "mga araw ni Noe" (1Pe 3:20), ngunit pagkaraan ng mga 2,000 taon ay masusumpungan nating namamanhik sila kay Jesus na "huwag silang utusang pumaroon sa kalaliman."—Luc 8:26-31; tingnan ang KALALIMAN.

Ang salitang "Tartaro" ay ginagamit din sa mga paganong mitolohiya bago ang panahong Kristiyano. Sa *Iliad* ni Homer, inilalarawan ang mitolohikal na Tartaro bilang isang bilangguan sa ilalim ng lupa na 'mas mababa kaysa sa Hades kung paanong ang lupa ay mas mababa kaysa sa langit.' Doon nakabilanggo ang nakababababang mga diyos, si Cronus at ang iba pang mga espiritung Titan. Subalit gaya ng nakita na natin, ang Tartaro ng Bibliya ay hindi isang lugar kundi isang kalagayan at, samakatuwid, hindi iyon kapareho ng Tartarong ito ng Griegong mitolohiya. Gayunman, mahalagang pansinin na ang mitolohikal na Tartaro ay iniharap hindi bilang isang lugar para sa mga tao kundi bilang isang lugar para sa mga nilalang na nakahihigit sa tao. Kaya naman sa puntong iyan ay may pagkakatulad ang dalawang ito, yamang malinaw na ang maka-Kasulatang Tartaro ay hindi kulungan para sa mga kaluluwa ng mga tao (ihambing ang Mat 11:23) kundi para lamang sa balakyot na mga espiritung nakahihigit sa tao na naghimagsik laban sa Diyos.

Ang kalagayan ng lubos na pagkakababa na isinasagisag ng Tartaro ay pasimula ng pagbubulid sa kalaliman na mararanasan ni Satanas at ng kaniyang mga demonyo bago magsimula ang Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo. Susundan naman ito, pagkatapos ng isang libong taon, ng kanilang lubos na pagkapuksa sa "ikalawang kamatayan."—Mat 25:41; Apo 20:1-3, 7-10, 14.

TATAK. Tingnan ang PANTATAK, TATAK.

TATENAI. Ang gobernador ng Persianong probinsiya "sa kabilang ibayo ng Ilog" noong panahon ng paghahari ni Dario I (Hystaspis). Nang pasimulan na naman ng mga Judio na muling itayo ang templo noong ikalawang taon ni Dario (520 B.C.E.), si Tatenai at ang kaniyang mga kasamahan ay pumaroon sa Jerusalem upang magsagawa ng pag-uusisa. Itinawag-pansin ng mga Judio ang orihinal na utos ni Ciro; dahil dito ay sumulat si Tatenai kay Dario anupat itinatanong kung nagpalabas nga ng gayong utos, gaya ng ipinakikipaglaban ng mga Judio. Ang tinanggap na sagot ay nagpatibay sa utos ni Ciro at sa pagiging marapat ng gawain sa templo, at nagbabala ito kay Tatenai na huwag makialam kundi maglaan ng materyal na tulong sa mga Judio. Ginawa naman ito ni Tatenai.—Ezr 4:24–6:13.

TATIM-HODSI. Isang "lupain" na nasa rutang dinaanan ng mga tagakuha ng sensus na isinugo ni David. (2Sa 24:4-6) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Tatim-hodsi. Gayunman, binanggit ito sa pagitan ng Gilead at Dan-jaan, anupat ipinapalagay na ito'y nasa hilagaang bahagi ng Lupang Pangako. Ang edisyon ni Lagarde ng Griegong *Septuagint* ay kababasahan ng "lupain ng mga Hiteo patungong Kades," isang kahawig na salin naman ang ginamit ng ilang makabagong bersiyon. —*JB, NE, RS.*

TATLONG TABERNA. Isang pahingahang-dako na pinatototohanan sa mga sinaunang akda, nasa Appian Way, ang kilaláng lansangang-bayan na bumabagtas mula sa Roma hanggang sa Brundisium anupat dumaraan sa Capua. Marahil ay ibinigay sa lugar na ito ang gayong pangalan dahil sa tatlong bahay-tuluyan kung saan maaaring huminto ang mga manlalakbay upang magpahinga at magpanibagong-lakas. Ang lugar ng Tatlong Taberna ay 49 na km (30 mi) sa TS ng Roma. Ang Pamilihan ng Apio ay mas malayo pa roon nang mga 15 km (9.5 mi) sa Appian Way. Sa ngayon, ilang guhong Romano na lamang ang nalalabi sa lugar na iyon. Nang marinig ang tungkol sa pagdating ni Pablo, ang isang bahagi ng delegasyon ng mga Kristiyano mula sa Roma ay naghintay sa Tatlong Taberna samantalang ang iba naman ay naglakbay hanggang sa Pamilihan ng Apio.—Gaw 28:13-15.

TATO. Isang permanenteng marka o disenyo sa balat na ginagawa sa pamamagitan ng paghiwa sa balat upang lumikha ng mga pilat o sa pamamagitan ng pagpapasok ng pangkulay sa ilalim ng balat. Ipinagbawal sa mga Israelita ang kaugaliang ito, bagaman isang karaniwang kaugalian ito ng ilan sa ibang grupo ng sinaunang mga tao. (Lev 19:28) Halimbawa, may mga panahon noon na itinatato ng mga Ehipsiyo ang mga pangalan o mga sagisag ng kanilang mga bathala sa kanilang dibdib o mga braso. Kung susundin ng mga Israelita ang kautusan ni Jehova na huwag pasamain ang anyo ng kanilang mga katawan, mapapaiba sila mula sa iba pang mga bansa. (Deu 14:1, 2) Idiriin din sa kanila ng pagbabawal na ito ang wastong paggalang sa katawan ng tao bilang lalang ng Diyos, anupat dapat itong gamitin upang parangalan siya.—Aw 100:3; 139:13-16; Ro 12:1.

TAW [ת]. Ang ika-22 at huling titik ng alpabetong Hebreo. Ang pangalan ng titik na ito ay literal na nangangahulugang "marka." (Ihambing ang Eze 9:4, tlb sa *Rbi8*.) Sa Hebreo, ito ang unang titik sa bawat isa sa walong talata ng Awit 119:169-176.

TEATRO. Tingnan ang DULAAN, TEATRO.

TEBA [Pagpatay]. Unang binanggit na anak ng kapatid ni Abraham na si Nahor sa babae nito na si Reuma. (Gen 22:23, 24) Ang kaniyang mga inapo ay maaaring may kaugnayan sa bayan ng Beta (Tibhat).—2Sa 8:8; 1Cr 18:8; tingnan ang BETA.

TEBALIAS [posible, Mabuti Para kay Jehova]. Isang Meraritang Levita, ang ikatlong nakatalang anak ni Hosa, at isang bantay ng pintuang-daan noong panahon ni David.—1Cr 26:1, 10, 11, 16.

TEBET. Ang pangalan ng ikasampung buwang lunar ng mga Judio sa kanilang sagradong kalendaryo pagkaraan ng pagkatapon, ngunit ikaapat na buwan naman sa sekular na kalendaryo. (Es 2:16) Katumbas ito ng huling bahagi ng Disyembre at unang bahagi ng Enero. Karaniwan nang tinutukoy lamang ito bilang ang "ikasampung buwan."—1Cr 27:13.

Ang pangalang Tebet ay pinaniniwalaang galing sa salitang-ugat na Akkadiano na nangangahulugang "lumubog," at maaaring tumutukoy ito sa maputik na kalagayan sa buwang ito ng taglamig kapag kasagsagan ng pag-ulan. Kadalasang humuhugos ang ulan sa taglamig, tulad niyaong tumapos sa tatlo-at-kalahating-taóng tagtuyot noong mga araw ni Elias o niyaong inilarawan ni Jesus sa kaniyang ilustrasyon tungkol sa bahay, na ang mabuhanging pundasyon ay natangay ng humahagupit na ulan. (1Ha 18:45; Mat 7:24-27) Ayon sa *The Geography of the Bible* ni Denis Baly (1957, p. 50), ang huling bahagi ng Disyembre ay may kaakibat na madalas na matinding lamig sa maburol na lupain at paminsan-minsang pagpatak ng niyebe sa Jerusalem. (2Sa 23:20) Bagaman hindi ito pangkaraniwan, may mga panahon na ang mga daan ay pansamantalang nahaharangan ng matinding pag-ulan ng niyebe. Maaaring sa buwang ito ng Tebet nahadlangan noon ng matinding pag-ulan ng niyebe ang Siryanong kumander ng hukbo na si Tryphon habang patungo siya sa Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* XIII, 208 [vi, 6]; 1 Macabeo 13:22) Maliwanag na ang buwan ng Tebet ay hindi isang buwan para sa paglalakbay, ni buwan man ito para magpalipas ng gabi sa parang ang mga pastol. Dahil sa mga ito, at sa iba pang mga kadahilanan, hindi maaaring ito ang buwan nang isilang si Jesus.

Ikasampung araw noon ng Tebet ng 609 B.C.E. nang simulan ni Nabucodonosor ang kaniyang pagkubkob sa lunsod ng Jerusalem. (2Ha 25:1; Jer 39:1; 52:4; Eze 24:1, 2) Malamang na ipinangingilin ng mga Judio "ang pag-aayuno sa ikasampung buwan" bilang paggunita sa pangyayaring ito.—Zac 8:19.

TEBEZ. Isang lunsod na may matibay na tore. Nang makuha ni Abimelec ang Tebez at tangkain niyang salakayin ang tore kung saan nanganlong ang mga taong-bayan, isang babae ang naghagis sa kaniya ng pang-ibabaw na gilingang-bato mula sa ibabaw ng pader. Dahil nabasag ang kaniyang bungo nang tamaan nito, iniutos ni Abimelec sa kaniyang tagapaglingkod na patayin siya upang walang makapagsabi, "Isang babae ang nakapatay sa kaniya."—Huk 9:50-54; 2Sa 11:21.

Ang Tebez ay pansamantalang iniuugnay sa makabagong Tubas, na mga 15 km (9.5 mi) sa HHS ng

Sikem, bagaman walang mga labí roon na magpapatunay na iyon nga ang lugar na ito.

TEHAPNEHES. Tingnan ang TAPANES, TAPANHES, TEHAPNEHES.

TEHINA [Paghiling ng Lingap]. Inapo ni Kelub sa mga talaangkanan ni Juda. Kinikilala rin siya bilang ama ng Ir-nahas, malamang na nangangahulugang siya ang nagtatag ng komunidad na may gayong pangalan.—1Cr 4:11, 12.

TEKEL. Tingnan ang MENE.

TEKOA. Isang bayan sa teritoryo ng Juda. Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Khirbet ʼet-Tuquʽ, na mga 16 na km (10 mi) sa T ng Jerusalem at nasa isang lugar na may taas na mga 820 m (2,700 piye). Nasa gawing S nito ang kahabaan ng Ilang ng Juda, at lumilitaw na bahagi ng ilang na ito ang "ilang ng Tekoa" (kung saan dumanas ng masaklap na pagkatalo ang mga Ammonita, mga Moabita, at ang mga hukbo mula sa Bundok Seir noong panahon ng paghahari ni Jehosapat). (2Cr 20:20, 24) Muling itinayo at pinatibay ni Haring Rehoboam, na apo ni David, ang Tekoa. Sa loob ng maraming siglo mula noon, ang lunsod ay nagsilbing isang himpilan sa sistemang pandepensa ng Juda. (2Cr 11:5, 6; ihambing ang Jer 6:1.) Ito ang bayan ni Ikes na ama ni Ira na isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David. (1Cr 11:26, 28) Nagmula rito ang babaing marunong na tinagubilinan ni Joab na mamanhik kay Haring David alang-alang kay Absalom. (2Sa 14:1-21) At noong ikasiyam na siglo B.C.E., nag-alaga rito ng mga tupa ang propetang si Amos.—Am 1:1.

Maaaring ipalagay ng iba na ang Tekoa na binanggit sa mga rekord ng talaangkanan ng Juda (1Cr 2:3, 24; 4:5) ay isang anak ni Ashur. Gayunman, sa 1 Cronica 4:5-7, walang Tekoa na nakatalang kabilang sa pitong anak ng dalawang asawa ni Ashur. Ipinahihiwatig nito na maaaring si Ashur ay hindi ama ng isang anak na nagngangalang Tekoa kundi ang nagtatag ng bayang ito o nagpasimula ng populasyon nito.

TEKOITA [Ng (Mula sa) Tekoa]. Taong naninirahan sa Tekoa. (2Cr 11:6; Jer 6:1) Ang terminong ito ay ikinapit kay Ikes na ama ni Ira na mandirigma ni David. (2Sa 23:26; 1Cr 11:28; 27:9) Ikinapit din ito sa babaing marunong na pinakiusapan ni Joab na magpanggap na balo sa harap ni David sa isang pakana para pabalikin si Absalom mula sa pagkakatapon. (2Sa 14:2, 4, 9) Pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, kabilang ang mga Tekoita sa mga tumulong sa pagkukumpuni ng mga pader ng Jerusalem, bagaman hindi tumulong sa gawain ang kanilang "mga taong mariringal" ("mga taong mahal," *AT*).—Ne 3:5, 27.

TELA, I [sa Ingles, *cloth*]. Isang kayo na ginagawa sa pamamagitan ng paghahabi. Bagaman kaunti ang nalalaman tungkol sa pag-iikid at paghahabing ginawa ng mga Israelita, maliwanag na pamilyar na pamilyar sila sa mga kasanayang ito. Sa Ehipto, nakahukay ang mga arkeologo ng mga larawang ipininta sa pader na nagpapakita ng mga babaing naghahabi at nag-iikid, pati na ng habihang ginagamit. Nasumpungan naman sa Girga, sa Mataas na Ehipto, ang isang Ehipsiyong modelo ng gawaan ng tela na may isang pahigang habihan. —Tingnan ang PAGHAHABI.

Ang mahabang damit na yari sa mainam at maputing lino na isinusuot ng Aaronikong mataas na saserdote ay dapat habihin nang may disenyong pari-parisukat. Pinatutunayan nito na ang mga Israelita ay marunong maghabi at nakalilikha sila ng mga disenyo sa kanilang mga tela.—Exo 28:39.

Noong itinatayo ang tabernakulo, pinahusay at pinatalas ng banal na espiritu ng Diyos ang kakayahan ng mga dalubhasang sina Bezalel at Oholiab upang magawa nila ang kinakailangang gawain nang eksakto ayon sa parisang ibinigay ni Jehova. (Exo 35:30-35) Mayroon ding mga babae na mahuhusay sa gawaing ito, anupat nag-iikid ng mga sinulid na mula sa hibla ng lino [*flax*] at mula sa balahibo ng hayop. (Exo 35:25, 26) Noong ginagawa ang kayo para sa epod ni Aaron na mataas na saserdote, ang mga manggagawa ay 'nagpitpit ng mga laminang ginto hanggang sa ang mga ito'y maging maninipis na piraso, at pumutol ng mga hibla upang itahing kasama ng sinulid na asul at lanang tinina sa mamula-mulang purpura at sinulid na iskarlatang kokus at mainam na lino, na gawa ng isang burdador.'—Exo 39:2, 3.

Binabanggit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ang mga kayo na yari sa balahibo ng kamelyo at seda. (Mat 3:4; Apo 18:12) Hindi alam kung ang mga Hebreo ay gumamit ng algudon [*cotton*]. Sa Esther 1:6, binabanggit na ang algudon ay ginamit sa palasyo ng Persia sa Susan. Kilalá sa India ang algudon, malamang ay mula pa noong mga 800 B.C.E., at sinasabi ng istoryador na si Pliny na ginamit ito sa Ehipto. Sa ngayon, ang halamang bulak na pinagkukunan ng algudon ay itinatanim sa Israel. Noon, ang mga materyales na hindi produkto ng Israel ay nakukuha ng mga Hebreo sa mga naglalakbay na mangangalakal na dumaraan sa Israel mula sa Silangan at sa Kanluran.

Ang telang lino [*linen*] ay hinahabi mula sa mga hibla ng halamang lino [*flax*], na mas mahaba kaysa sa mga hibla ng bulak at mas madaling ikirin

bagaman mas mahirap itina. Ang lino ay naging mahalagang bahagi ng mga kasuutan ng mga hari at ng matataas na opisyal. Nang gawin siyang isang tagapamahala sa Ehipto, si Jose ay dinamtan ng "mga kasuutan na mainam na lino." (Gen 41:42) Gayundin, nang lumabas si Mardokeo mula sa harap ng hari ng Persia, siya'y nakadamit-hari na asul at lino. (Es 8:15) Gustung-gusto ng mga kababaihan ang mga pananamit na yari sa lino.—Kaw 31:22.

Noon, ang iba pang mga materyales na ginagamit para sa mga kasuutan ay balat, katad, at balahibo ng hayop. Ang mga tolda ay yari sa balat o balahibo ng kambing. (Exo 26:7, 14) May natagpuang mga gamusang balahibo ng hayop. Sa 1 Samuel 19:13, binanggit ang isang lambat na yari sa balahibo ng kambing.

Mga Kulay. Nakagagawa ng iba't ibang kulay ng tela ang mga taong nabuhay sa mga lupaing binanggit sa Bibliya. Nang ilarawan ang mga kurtina para sa tabernakulo at ang mga kasuutan para sa santuwaryo, binanggit ng Bibliya ang mga kulay na asul, iskarlata, at mamula-mulang purpura. (Exo 26:1; 28:31, 33) Sari-saring mga kulay ang nalilikha kapag ginamit na pantina sa mga tela ang tatlong kulay na ito. Halimbawa, isang guhit-guhit na kasuutan ang ibinigay kay Jose ng kaniyang amang si Jacob. (Gen 37:3, 32) Ang anak na babae ni David na si Tamar ay nakasuot ng mahabang damit na guhit-guhit, "sapagkat gayon nagsusuot ng mga damit na walang manggas ang mga anak na babae ng hari, na mga dalaga." (2Sa 13:18) Makalilikha rin ng iba't ibang kulay o disenyo kung gagamit ng magkakaibang kulay sa hiblang paayon at sa hiblang pahalang.—Tingnan ang TINA, PAGTITINA.

Ang Tabernakulo. Noong itinatayo ang tabernakulo, sampung "telang pantolda" (sa Heb., *yeri·'oth'*) na yari sa mainam na linong pinilipit at sa lana, na may burdang mga kerubin, ang nagsilbing pangunahing pantakip ng mga hamba, anupat nakikita ng mga saserdoteng naglilingkod sa loob ng tabernakulo ang mga kerubing nasa pagitan ng mga hamba. (Exo 26:1, 2) Telang yari sa balahibo ng kambing naman ang sumunod na ipinantakip. (Exo 26:7, 8) Nagsilbi itong proteksiyon sa burdadong lino. Yari rin sa lino at lana ang mga kurtina o pantabing na nakasabit sa mga pasukan ng mga silid ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan, at ang pantabing ng Kabanal-banalan ay may burdang mga kerubin. (Exo 26:31-37) Ang mga linong telang pantolda ay may lapad na 4 na siko (1.8 m; 5.8 piye) at haba na 28 siko (12.5 m; 40.8 piye). Ang dakong H at dakong T ng looban naman ay kapuwa 100 siko (44.5 m; 146 na piye).—Exo 27:9-11.

Kapag inililipat ng lokasyon ang tabernakulo, mga telang asul at telang yari sa sinulid na iskarlatang kokus at telang lana na tinina sa mamula-mulang purpura ang ginagamit na pantakip sa kaban ng tipan, sa mesa ng tinapay na pantanghal, sa kandelero, sa altar ng insenso, sa altar ng handog na sinusunog, at sa iba pang mga kagamitan sa paglilingkod. (Espesipikong binanggit ang kulay o mga kulay ng tela para sa bawat kagamitang ito.)—Bil 4:4-14.

Iba Pang mga Pinaggagamitan. Ang mga telang pamigkis ay ipinambibilot sa mga bagong-silang na sanggol. (Luc 2:7) Nakaugalian din ng mga Judio na ihanda ang mga bangkay para sa libing anupat binabalot nila ang mga iyon ng malilinis na bendang lino na may mga espesya (hindi ito pag-eembalsamo ng patay na gaya ng ginagawa ng mga Ehipsiyo). (Ju 19:40; Mat 27:59) Pagkatapos ng pagkabuhay-muli ni Jesus, nakita nina Juan at Pedro sa libingan ang mga benda at telang ginamit kay Jesus, anupat ang tela ay nakarolyo na at nakalapag nang hiwalay. (Ju 20:5-7) Nang lumabas si Lazaro sa libingan matapos siyang buhaying-muli, ang kaniyang mukha ay nababalutan pa ng tela, lumilitaw na isang mahabang piraso ng kayong lino na inilagay sa ulo niya noong ilibing siya.—Ju 11:44.

Noon, ang salapi ay itinatago nang nakabalot sa tela. Ganito itinago ng balakyot na aliping tinukoy sa ilustrasyon ni Jesus ang kaniyang mina, sa halip na ipuhunan iyon. (Luc 19:20) Kadalasan, ang salapi ay isinisilid sa makakapal na tupi ng kasuutan sa bandang dibdib, at malamang ay nakabalot din sa tela.

Ipinag-utos ng Diyos sa bayan ng Israel: "Huwag kang magsusuot ng pinaghalong tela na yari sa pinagsamang lana at lino." (Deu 22:11; tingnan din ang Lev 19:19.) Tungkol dito, ganito ang sabi ng *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1973, Tomo 14, tud. 1213): "Kapansin-pansin na ang pananamit ng mga saserdote ay eksemted sa pagbabawal ng [*sha'·at·nez'*] [kasuutang yari sa dalawang magkaibang uri ng sinulid, *NW*]. Sa Exodo 28:6, 8, 15 at 39:29, iniutos na ang iba't ibang piraso ng pananamit na ito ay dapat na gawa sa magkahabing lino at kinulayang lana. . . . Ipinahihiwatig nito na ipinagbawal ang kombinasyong iyon ng mga materyales dahil iyon ay eksklusibong para sa sagradong dako."

Makasagisag na Paggamit. Dahil sa kalinisan at kadalisayan ng maputing lino, ginagamit ito sa Kasulatan upang sumagisag sa katuwiran. Ang mga kasuutan ng mataas na saserdote, samakatuwid nga, ang mga karsonsilyo, mahabang damit, at turbante, gayundin ang mga karsonsilyo, mahahabang damit, at mga kagayakan sa ulo ng mga katulong na saserdote, ay yari sa mainam at maputing lino. (Exo 28:39-42; ihambing ang Job 29:14.) Ang kasintahang babae ng Kordero ay na-

gagayakan ng maningning, malinis, at mainam na lino, sapagkat “ang mainam na lino ay kumakatawan sa matuwid na mga gawa ng mga banal.” (Apo 19:8) Ang makalangit na mga hukbong sumusunod kay Jesu-Kristo ay inilalarawang nadaramtan ng mapuputi, malilinis, maiinam na lino. (Apo 19:14) Ang Babilonyang Dakila, na yumaman dahil sa mga kalakal nitong kinabibilangan ng mainam na lino, ay nagpapanggap na matuwid, anupat siya’y “nadaramtan ng mainam na lino,” samantalang nagsasagawa ng pagpapatutot.—Apo 18:3, 12, 16; tingnan ang ALGUDON; DAMIT.

TELA, II. Isang Efraimitang ninuno ni Josue na anak ni Nun.—1Cr 7:20, 25-27.

TEL-ABIB [Bunton ng mga Luntiang Uhay]. Isang lugar sa tabi ng ilog ng Kebar sa lupain ng mga Caldeo kung saan itinapon si Ezekiel at ang ibang mga Judio. Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito.—Eze 1:1-3; 3:15; tingnan ang KEBAR.

TELAIM. Isang lugar; lumilitaw na nasa Juda. Dito binilang ni Saul ang kaniyang mga hukbo bago niya pinabagsak ang mga Amalekita. (1Sa 15:1-4) Waring ang Telaim ay ang Telem din na nakatalang kasama ng mga Judeanong lunsod sa timugan. (Jos 15:21, 24) Malamang na maiuugnay rin ito sa “Telam.”—1Sa 27:8.

TELAM. Labindalawang manuskrito ng Griegong *Septuagint* ang nagsasabi na ang Tela(m) ay isa sa mga hangganan ng mga tirahan ng mga Gesurita, mga Girzita, at mga Amalekita noong panahon ni David. (1Sa 27:8) Waring iniuugnay nito ang Telam sa Telaim, na tinukoy sa 1 Samuel 15:4, at sa Telem sa hilagang Juda. (Jos 15:21, 24) Sa 1 Samuel 27:8, ang Hebreong tekstong Masoretiko ay kababasahan ng “mula pa noong sinaunang panahon,” na naiiba sa pananalitang “mula sa Telam” dahil lamang sa dalawang katinig na Hebreo.

TELANG-SAKO. Isang magaspang na tela na ginagamit noon sa paggawa ng mga sako, o mga supot, gaya niyaong mga pinaglalagyan ng mga butil. Kadalasa’y hinabi ito mula sa maitim na balahibo ng kambing. (Apo 6:12; Isa 50:3) Ang salitang Hebreo para sa telang-sako (*saq*) ay ginagamit din upang tumukoy sa mga supot na gawa sa materyal na ito. —Gen 42:25; Jos 9:4.

Ito ang naging tradisyonal na kasuutan noon sa pagdadalamhati, at una nating nabasa ang paggamit nito noong magdalamhati si Jacob sa diumano’y pagkamatay ng kaniyang anak na si Jose, anupat nagbigkis siya ng telang-sako sa kaniyang mga balakang. (Gen 37:34; 2Sa 3:31) Sa ilang kalagayan, inuupuan ito ng mga nagdadalamhati o kaya’y hinihigaan sa pagtulog. (2Sa 21:10; Isa 58:5; Joe 1:13) Nang magmakaawa ang mga lingkod ni Ben-hadad kay Ahab na huwag patayin ang kanilang hari, pumaroon sila na may telang-sako sa kanilang mga balakang at mga lubid sa kanilang mga ulo. (1Ha 20:31, 32) Kung minsa’y isinusuot ito bilang pinakapanloob at pinapatungan ng iba pang damit (Job 16:15; Isa 32:11; 1Ha 21:27; 2Ha 6:30), samantalang sa ibang kaso naman ay posibleng ‘ibinibigkis’ lamang ito sa ibabaw ng mga pang-ilalim na kasuutan.—Eze 7:18; Joe 1:8.

Bilang resulta ng pangangaral ni Jonas, ang hari ng Nineve ay nagpalabas ng isang batas na hindi lamang ang mga taong-bayan ng lunsod ang dapat sumunod sa kaniyang halimbawa ng pagsusuot ng telang-sako kundi maging ang mga “alagang hayop” ay dapat ding damtan nito.—Jon 3:6-8.

Paminsan-minsan ay nagsusuot din ng telang-sako ang mga propetang Hebreo. Ginagawa nila ito kasuwato ng mga babalang mensahe at ng mga panawagang magsisi na iniatas sa kanila na ihatid, o kapag nananalangin sila lakip ang mga kapahayagan ng pagsisisi para sa bayan. (Isa 20:2; Dan 9:3; ihambing ang Apo 11:3.) Isinusuot ito ng hari at ng bayan sa mga panahon ng malaking krisis o kapag nakatatanggap sila ng mga balita ng kapahamakan. —2Ha 19:1; Isa 15:3; 22:12.

TEL-ASAR. Isang dako na tinahanan ng “mga anak ng Eden” at binanggit kasama ng Gozan, Haran, at Rezep—mga lugar sa hilagang Mesopotamia. (2Ha 19:12; Isa 37:12) Ipinaghambog ni Senakerib, sa pamamagitan ng kaniyang mga mensahero, na ang mga diyos na sinasamba ng mga tao sa mga dakong ito ay hindi nakapagligtas sa kanila mula sa kapangyarihan ng kaniyang mga ninuno. Dahil sa pagtukoy sa “mga anak ng Eden,” karaniwang iniuugnay ang Tel-asar sa maliit na kaharian ng Bit-adini na nasa gilid ng Mataas na Eufrates. Kapuwa tinukoy ng mga Asiryanong monarka na sina Tiglat-pileser III at Esar-hadon ang isang Til-Ashuri, ngunit ang lokasyon nito ay itinuturing na malapit sa Asiryanong hangganan ng Elam. Dahil dito, ang pagkakakilanlan ng Tel-asar ay hindi pa rin matiyak.

TELEM.

1. Isang bantay ng pintuang-daan na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga noong mga araw ni Ezra.—Ezr 10:16, 17, 24.

2. Isang lunsod sa timugang bahagi ng Juda. (Jos 15:21, 24) Posibleng ito rin ang Telaim.

TEL-HARSA. Isang lugar sa Babilonya. Dito nanggaling ang ilang tao na hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan bilang mga Israelita nang

dumating sila sa Juda kasama ng mga tapon noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 59; Ne 7:6, 61) Maliban dito'y hindi alam kung saan ang lugar na ito.

TEL-MELA [Bunton ng Asin]. Isa sa mga lugar sa Babilonya. Dito nanggaling ang ilang indibiduwal na hindi nakapagsabi ng kanilang talaangkanan nang dumating sila sa Juda noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 59; Ne 7:6, 61.

TEMA.

1. Isa sa mga anak ni Ismael.—Gen 25:13-15; 1Cr 1:29, 30.

2. Ito rin ang makabagong Taima, isang oasis na mga 400 km (250 mi) sa TS ng Ezion-geber, kung saan nagtatagpo ang dalawang pangunahing ruta ng mga pulutong na naglalakbay. (Job 6:19) Ang Tema, pati na ang kalapit na Dedan, ay binabanggit sa mga hula nina Isaias (21:13, 14) at Jeremias (25:15-23). Sa huling nabanggit na hula, ang Tema ay espesipikong tinukoy bilang isa sa mga lugar na ang mga tumatahan doon ay mapipilitang uminom ng 'kopa ng alak ng pagngangalit' ni Jehova. Lumilitaw na nagtatag ang Babilonyong si Haring Nabonido ng ikalawang kabisera sa Tema, anupat iniiwan si Belsasar upang mangasiwa sa Babilonya kapag wala siya roon.

TEMAH. Ninuno ng isang pamilya ng mga Netineo na bumalik mula sa Babilonya patungong Jerusalem kasama ni Zerubabel.—Ezr 2:1, 2, 43, 53; Ne 7:55.

TEMAN [Gawing Kanan; Timog].

1. Isang inapo ni Esau sa pamamagitan ng kaniyang panganay na si Elipaz (Gen 36:10, 11; 1Cr 1:35, 36); isang Edomitang shik.—Gen 36:15, 16, 34, 42.

2. Isang dako na iniuugnay ng ilang iskolar sa Tawilan, mga 5 km (3 mi) sa S ng Petra. Maliwanag na ito ay isang Edomitang lunsod o distrito (na lupain ng mga Temanita), kung saan nanirahan ang mga inapo ni Teman. (Gen 36:34; Jer 49:7, 20; Eze 25:13; Am 1:11, 12; Ob 9) Ang dakong ito ay nakilala bilang isang sentro ng karunungan. (Jer 49:7) Sa aklat ng Habakuk, ang Diyos ay tinutukoy na nanggaling sa "Teman, ang isa ngang Banal mula sa Bundok Paran." Maaaring tumutukoy ito sa pagsikat ni Jehova sa kaluwalhatian, anupat ang kaniyang karilagan ay nakikita mula sa mga bundok habang itinatawid niya sa Edom ang kaniyang bagong-tatag na bansa patungo sa Lupang Pangako.—Hab 3:3, 4; ihambing ang Deu 33:2.

TEMANITA [Ng (Mula sa) Teman]. Isang termino na karaniwang inuunawa na tumutukoy sa isang katutubo ng Teman sa Edom. Isang naunang Edomitang hari, si Husam, ang nagmula sa "lupain ng mga Temanita," at si Elipaz, isa sa tatlong kasamahan ni Job, ay isang Temanita. (Gen 36:31-34; Job 2:11; 4:1; 42:7) Ang bagay na si Elipaz ay nagmula sa Teman sa Edom ay ipinahihiwatig ng pagkaunawa na ang lupain ng Uz, kung saan nanirahan si Job, ay malapit sa Edom. Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na may posibilidad na ang Elipaz na binanggit sa aklat ng Job ay, hindi mula sa Teman, kundi mula sa Tema, isang dako na iniuugnay sa isang oasis sa Peninsula ng Arabia na mga 400 km (250 mi) sa TS ng Ezion-geber.—Job 6:19.

TEMENI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "gawing kanan; timog"]. Isang anak ni Ashur sa kaniyang asawang si Naara; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 6.

TEMPLO. Isang tirahan ng Diyos, isang sagradong dako o santuwaryo, maaaring pisikal o espirituwal, na ginagamit sa pagsamba. Ang salitang Hebreo na *heh·khal′,* isinasalin bilang "templo," ay nangangahulugan ding "palasyo." Ang Griegong *hi·e·ron′* at *na·os′* ay kapuwa isinasalin bilang "templo" at maaaring tumukoy sa kabuuan ng mga gusali at bakuran ng templo o sa pangunahing gusali nito; kung minsan, ang *na·os′,* na nangangahulugang "santuwaryo" o "tirahan (tahanan) ng Diyos," ay espesipikong tumutukoy sa sagradong pinakaloob na mga silid ng templo.—Tingnan ang DAKONG BANAL.

Ang Templo ni Solomon. Masidhing ninais ni Haring David na ipagtayo si Jehova ng bahay na paglalagyan ng kaban ng tipan, na noo'y "tumatahan sa gitna ng mga telang pantolda." Nalugod si Jehova sa panukala ni David ngunit sinabi Niya kay David na, dahil nagbubo siya ng maraming dugo sa pakikipagdigma, ang kaniyang anak (si Solomon) ang magkakapribilehiyong magtayo ng templo. Hindi naman ibig sabihin nito na hindi sinasang-ayunan ng Diyos ang mga pakikipagdigma ni David alang-alang sa pangalan ni Jehova at alang-alang sa Kaniyang bayan. Sa halip, ang templo ay itatayo sa kapayapaan sa pamamagitan ng isang taong mapayapa.—2Sa 7:1-16; 1Ha 5:3-5; 8:17; 1Cr 17:1-14; 22:6-10.

Halaga. Nang maglaon, binili ni David ang giikan ni Ornan (Arauna) na Jebusita sa Bundok Moria upang pagtayuan ng templo. (2Sa 24:24, 25; 1Cr 21:24, 25) Nagtipon siya ng 100,000 talento na ginto, 1,000,000 talento na pilak, at ng pagkarami-raming tanso at bakal, bukod pa sa pag-aabuloy ng 3,000 talento na ginto at 7,000 talento na pilak mula sa sarili niyang kayamanan. Mula sa mga

prinsipe ay tumanggap naman siya ng mga abuloy na ginto na nagkakahalaga ng 5,000 talento at 10,000 darik at pilak na nagkakahalaga ng 10,000 talento, at napakaraming bakal at tanso. (1Cr 22:14; 29:3-7) Ang lahat ng ito, na umaabot nang 108,000 talento at 10,000 darik na ginto at 1,017,000 talento na pilak, ay magkakahalaga ng $48,337,047,000 sa kasalukuyang panahon. Hindi naman nagamit ng kaniyang anak na si Solomon ang lahat ng mga ito sa pagtatayo ng templo; ang natira ay inilagay nito sa ingatang-yaman ng templo.—1Ha 7:51; 2Cr 5:1.

Mga manggagawa. Pinasimulang itayo ni Haring Solomon ang templo para kay Jehova noong ikaapat na taon ng kaniyang paghahari (1034 B.C.E.), nang ikalawang buwan, ang Ziv, at sinunod niya ang arkitektural na plano na tinanggap ni David sa pamamagitan ng pagkasi. (1Ha 6:1; 1Cr 28:11-19) Nagpatuloy ang gawaing ito sa loob ng pitong taon. (1Ha 6:37, 38) Kapalit ng trigo, sebada, langis, at alak, si Hiram na hari ng Tiro ay naglaan ng mga tabla mula sa Lebanon gayundin ng mga dalubhasang manggagawa sa kahoy at bato. Nagsugo rin siya ng isang natatanging dalubhasang manggagawa, na nagngangalan ding Hiram, na ang ama ay taga-Tiro at ang ina naman ay isang Israelita na mula sa tribo ni Neptali. Ang lalaking ito ay isang mahusay na manggagawa sa ginto, pilak, tanso, bakal, kahoy, bato, at kayo.—1Ha 5:8-11, 18; 7:13, 14, 40, 45; 2Cr 2:13-16.

Sa pag-oorganisa ni Solomon sa gawain, tumawag siya ng 30,000 lalaki mula sa Israel, at isinugo niya ang mga ito sa Lebanon sa rilyebong 10,000 bawat buwan, anupat sa pagitan ng kanilang mga rilyebo ay nananatili sila nang dalawang buwan sa kanilang mga tahanan. (1Ha 5:13, 14) Mula sa "mga naninirahang dayuhan" sa lupain ay tumawag din siya ng 70,000 lalaki bilang mga tagapagdala ng pasan, at bilang mga maninibag, 80,000. (1Ha 5:15; 9:20, 21; 2Cr 2:2) Bilang mga kapatas na namamahala sa gawain, nag-atas si Solomon ng 550 lalaki at ng 3,300 iba pa na lumilitaw na nagsilbing mga katulong ng mga iyon. (1Ha 5:16; 9:22, 23) Waring sa mga ito, 250 ay mga Israelita at 3,600 ay "mga naninirahang dayuhan" sa Israel.—2Cr 2:17, 18.

Haba ng ginamit na "siko." Sa sumusunod na pagtalakay hinggil sa mga sukat ng tatlong templo—yaong itinayo ni Solomon, ni Zerubabel, at ni Herodes—kukuwentahin natin ang mga ito salig sa siko na 44.5 sentimetro (17.5 pulgada). Gayunman, posible na ginamit nila noon ang mas mahabang siko na mga 51.8 sentimetro (20.4 pulgada).—Ihambing ang 2Cr 3:3 (na bumabanggit ng "haba sa siko ayon sa dating sukat," na marahil ay mas mahaba kaysa sa siko na karaniwang ginamit nang maglaon) at ang Eze 40:5; tingnan ang SIKO.

Plano at mga materyales. Ang templo, na isang napakaringal na istraktura, ay isinunod sa pangkalahatang plano ng tabernakulo. Gayunman, ang panloob na mga dimensiyon ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan nito ay mas malaki kaysa sa panloob na mga dimensiyon ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan ng tabernakulo. Ang dakong Banal ng templo ay may haba na 40 siko (17.8 m; 58.3 piye), may lapad na 20 siko (8.9 m; 29.2 piye), at maliwanag na may taas na 30 siko (13.4 m; 43.7 piye). (1Ha 6:2, 17) Ang Kabanal-banalan naman ay hugis-kubiko anupat 20 siko ang bawat panig nito. (1Ha 6:20; 2Cr 3:8) Bukod dito, sa ibabaw ng Kabanal-banalan ay may mga silid-bubungan na humigit-kumulang 10 siko (4.5 m; 14.6 piye) ang taas. (1Cr 28:11) Sa palibot ng templo, sa tatlong tagiliran nito, ay mayroon ding panggilid na kayarian, na may mga imbakang silid, at iba pa.—1Ha 6:4-6, 10.

Bato at kahoy ang pangunahing mga materyales na ginamit sa templo. Ang sahig ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan ay kinalupkupan ng kahoy ng enebro; ang mga dingding ay yari sa sedro na nililukan ng inukit na mga kerubin, puno ng palma, at bulaklak; ang lahat ng dingding at kisame ay kinalupkupan ng ginto. (1Ha 6:15, 18, 21, 22, 29) Ang mga pinto ng dakong Banal (sa pasukan ng templo) ay gawa sa enebro—na inukitan at kinalupkupan ng gintong palara. (1Ha 6:34, 35) Mga pinto na yari naman sa kahoy ng punong-langis, anupat inukitan din at kinalupkupan ng ginto, ang nagsisilbing pasukan sa pagitan ng dakong Banal at ng Kabanal-banalan. Anuman ang eksaktong posisyon ng mga pintong ito, nanatili pa rin ang kaayusan ng paggamit ng kurtina gaya sa tabernakulo. (Ihambing ang 2Cr 3:14.) Dalawang pagkalaki-laking kerubin na yari sa kahoy ng punong-langis, at kinalupkupan ng ginto, ang nasa Kabanal-banalan. Sa ilalim ng mga ito inilagay ang kaban ng tipan.—1Ha 6:23-28, 31-33; 8:6; tingnan ang KERUBIN.

Ang lahat ng kagamitan ng dakong Banal ay yari sa ginto: ang altar ng insenso, ang sampung mesa ng tinapay na pantanghal, at ang sampung kandelero, pati na ang mga kasangkapan para sa mga ito. Sa gilid ng pasukan patungo sa dakong Banal (na unang silid) ay may dalawang haliging tanso, na tinatawag na "Jakin" at "Boaz." (1Ha 7:15-22, 48-50; 1Cr 28:16; 2Cr 4:8; tingnan ang BOAZ, II.) Ang pinakaloob na looban ng templo ay gawa naman sa mainam na bato at tablang sedro. (1Ha 6:36) Ang mga kasangkapan sa looban, ang altar na pinaghahainan, ang pagkalaki-laking "binubong dagat," ang

sampung karwahe para sa mga hugasan, at ang iba pang kagamitan ay yari sa tanso. (1Ha 7:23-47) Sa buong palibot ng mga looban ay may inilaang mga silid-kainan.—1Cr 28:12.

Ang isang kahanga-hangang bagay sa pagtatayo ng templong ito ay na lahat ng mga bato nito ay sa tibagan tinabas, anupat sukat na sukat ang mga iyon sa dakong pinagtayuan ng templo. "Kung tungkol sa mga martilyo at mga palakol o anumang kasangkapang bakal, ang mga iyon ay hindi narinig sa bahay habang ito ay itinatayo." (1Ha 6:7) Ang pagtatayo ay natapos sa loob ng pito't kalahating taon (mula tagsibol ng 1034 B.C.E. hanggang taglagas [ng Bul, ang ikawalong buwan] ng 1027 B.C.E.). —1Ha 6:1, 38.

Pagpapasinaya. Noong ikapitong buwan, ang Etanim, lumilitaw na noong ika-12 taon ng paghahari ni Solomon (1026 B.C.E.), tinipon ni Solomon sa Jerusalem ang mga lalaki ng Israel para sa pagpapasinaya ng templo at sa Kapistahan ng mga Kubol. Iniahon doon ang tabernakulo at ang banal na mga muwebles nito, at ang kaban ng tipan ay inilagay sa Kabanal-banalan. (Tingnan ang KABANAL-BANALAN.) Pagkatapos nito, pinunô ng ulap ni Jehova ang templo. Sumunod ay pinagpala ni Solomon si Jehova at ang kongregasyon ng Israel at, habang nakatayo siya sa isang espesyal na plataporma sa harapan ng tansong altar na pinaghahainan (tingnan ang ALTAR), naghandog siya ng isang mahabang panalangin na pumupuri kay Jehova at humihiling ng maibiging-kabaitan at awa Niya para roon sa mga bumaling sa Kaniya upang matakot at maglingkod sa Kaniya, kapuwa ang mga Israelita at ang mga banyaga. Isang malaking hain na 22,000 baka at 120,000 tupa ang inihandog noon. Ang pagpapasinaya ay tumagal nang 7 araw, at 7 araw rin ang Kapistahan ng mga Kubol, at noong ika-23 araw ng buwan, pinauwi na ni Solomon ang bayan sa kanilang mga tahanan, na nagagalak at nagpapasalamat sa kabutihan at pagkabukas-palad ni Jehova. —1Ha 8; 2Cr 5:1–7:10; tingnan ang SOLOMON (Pagpapasinaya ng templo).

Kasaysayan. Umiral ang templong ito hanggang noong 607 B.C.E., kung kailan winasak ito ng hukbong Babilonyo sa ilalim ni Haring Nabucodonosor. (2Ha 25:9; 2Cr 36:19; Jer 52:13) Dahil sa pagbaling ng Israel sa huwad na relihiyon, pinahintulutan ng Diyos ang mga bansa na ligaligin ang Juda at Jerusalem, anupat may mga pagkakataong sinamsam pa nga nila ang mga kayamanan ng templo. May mga panahon din na pinabayaan ang templo. Noong mga araw ni Rehoboam na anak ni Solomon, anupat mga 33 taon lamang mula nang pasinayaan ang templo, ninakawan ito ni Haring Sisak ng mga kayamanan nito (993 B.C.E.). (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:9) Iginalang ni Haring Asa (977-937 B.C.E.) ang bahay ni Jehova, ngunit upang protektahan ang Jerusalem, maykamangmangan niyang sinuhulan ng pilak at ginto mula sa kabang-yaman ng templo si Haring Ben-hadad I ng Sirya, upang sirain nito ang pakikipagtipan nito kay Baasa na hari ng Israel.—1Ha 15:18, 19; 2Cr 15:17, 18; 16:2, 3.

Makalipas ang isang yugto ng kaligaligan at pagpapabaya sa templo, pinangasiwaan ni Haring Jehoas ng Juda (898-859 B.C.E.) ang pagkumpuni sa templo. (2Ha 12:4-12; 2Cr 24:4-14) Noong mga araw ng kaniyang anak na si Amazias, ninakawan naman ni Jehoas na hari ng Israel ang templo. (2Ha 14:13, 14) Nagsagawa si Haring Jotam (777-762 B.C.E.) ng gawaing pagtatayo sa lugar ng templo, anupat itinayo niya ang "mataas na pintuang-daan." (2Ha 15:32, 35; 2Cr 27:1, 3) Bukod pa sa pagpapadala ni Haring Ahaz ng Juda (761-746 B.C.E.) kay Tiglat-pileser III, na hari ng Asirya, ng mga kayamanan ng templo bilang suhol, dinumhan din niya ang templo nang magtayo siya ng isang altar na itinulad sa altar na nasa Damasco at nang ihalili niya iyon sa altar na tanso ng templo. (2Ha 16:5-16) Bilang panghuli, isinara niya ang mga pinto ng bahay ni Jehova.—2Cr 28:24.

Ginawa ng anak ni Ahaz na si Hezekias (745-717 B.C.E.) ang lahat ng makakaya niya upang maituwid ang masasamang ginawa ng kaniyang ama. Sa pasimula pa lamang ng kaniyang paghahari, binuksan na niyang muli ang templo at ipinalinis iyon. (2Cr 29:3, 15, 16) Gayunman, noong dakong huli, dahil sa takot niya kay Senakerib na hari ng Asirya, pinutol niya ang mga pinto at ang mga poste ng pinto ng templo na pinakalupkupan niya mismo ng ginto at ipinadala niya ang mga iyon kay Senakerib. —2Ha 18:15, 16.

Nang mamatay si Hezekias, ang templo ay dumanas ng paglapastangan at pagpapabaya sa loob ng kalahating siglo. Hinigitan pa ng anak niyang si Manases (716-662 B.C.E.) ang kabalakyutan ng naunang mga hari ng Juda, anupat nagtayo siya ng mga altar "para sa buong hukbo ng langit sa dalawang looban ng bahay ni Jehova." (2Ha 21:1-5; 2Cr 33:1-4) Pagsapit ng panahon ng apo ni Manases na si Josias (659-629 B.C.E.), sira-sira na ang dating maringal na gusaling ito. Maliwanag na magulo ito at punô ng kalat, sapagkat gayon na lamang ang naging kasabikan nila nang masumpungan ng mataas na saserdoteng si Hilkias ang aklat ng Kautusan (malamang ay ang orihinal na balumbon na isinulat ni Moises). (2Ha 22:3-13; 2Cr 34:8-21) Pagkatapos kumpunihin at linisin ang templo, ang pinakadakilang Paskuwa mula noong mga araw ni Samuel

na propeta ay ipinagdiwang. (2Ha 23:21-23; 2Cr 35:17-19) Nangyari ito noong panahon ng ministeryo ng propetang si Jeremias. (Jer 1:1-3) Mula nang panahong iyon hanggang noong wasakin ang templo, nanatili itong bukás at patuloy na ginamit ng mga saserdote, bagaman ang marami sa kanila ay tiwali.

Ang Templong Itinayo ni Zerubabel. Gaya ng inihula ng propeta ni Jehova na si Isaias, ibinangon ng Diyos si Ciro na hari ng Persia upang palayain ang Israel mula sa kapangyarihan ng Babilonya. (Isa 45:1) Pinasigla rin ni Jehova ang kaniyang sariling bayan, na nasa ilalim ng pangunguna ni Zerubabel na mula sa tribo ni Juda, na bumalik sa Jerusalem. Ginawa naman nila ito noong 537 B.C.E., pagkaraan ng 70-taóng pagkatiwangwang, gaya ng inihula ni Jeremias, at ginawa nila ito sa layuning muling itayo ang templo. (Ezr 1:1-6; 2:1, 2; Jer 29:10) Bagaman hindi napantayan ng istrakturang ito ang kaluwalhatian ng templo ni Solomon, mas tumagal ito, anupat umabot nang halos 500 taon, mula 515 B.C.E. hanggang noong huling bahagi ng unang siglo B.C.E. (Ang templong itinayo ni Solomon ay naglingkod nang mga 420 taon, mula 1027 hanggang 607 B.C.E.)

Ganito ang iniutos ni Ciro: “Kung tungkol sa sinumang maiiwan mula sa lahat ng dakong tinatahanan niya bilang dayuhan, tulungan siya ng mga lalaki sa kaniyang dako sa pamamagitan ng pilak at ng ginto at ng mga pag-aari at ng mga alagang hayop kasama ang kusang-loob na handog para sa bahay ng tunay na Diyos, na nasa Jerusalem.” (Ezr 1:1-4) Isinauli rin ni Ciro ang 5,400 sisidlang ginto at pilak na kinuha ni Nabucodonosor mula sa templo ni Solomon.—Ezr 1:7-11.

Noong ikapitong buwan (Etanim, o Tisri) ng taóng 537 B.C.E., ang altar ay itinayo; at noong sumunod na taon, inilatag na ang pundasyon ng bagong templo. Tulad ni Solomon, ang mga tagapagtayo ay umupa ng mga Sidonio at mga taga-Tiro upang magdala ng mga tablang sedro mula sa Lebanon. (Ezr 3:7) Nang maglaon, dahil sa pagsalansang, partikular na mula sa mga Samaritano, nasiraan ng loob ang mga tagapagtayo, at pagkaraan ng mga 15 taon, inudyukan pa nga ng mga sumasalansang na iyon ang hari ng Persia na ipagbawal ang gawain.—Ezr 4.

Itinigil ng mga Judio ang kanilang pagtatayo ng templo at nagtaguyod sila ng ibang mga gawain, kaya naman, noong ikalawang taon ni Dario I (520 B.C.E.), isinugo ni Jehova ang kaniyang mga propetang sina Hagai at Zacarias upang pasiglahin sila na ipagpatuloy ang pagtatayo. Pagkatapos, isang batas ang ginawa na nagtibay sa orihinal na utos ni Ciro at nag-utos ng pagbibigay ng salapi mula sa maharlikang ingatang-yaman, upang ilaan ang mga kailangan ng mga tagapagtayo at ng mga saserdote. (Ezr 5:1, 2; 6:1-12) Nang magkagayo'y ipinagpatuloy ang gawaing pagtatayo, at ang bahay ni Jehova ay natapos noong ikatlong araw ng Adar noong ikaanim na taon ni Dario (malamang ay noong Marso 6 ng 515 B.C.E.), at pagkatapos nito, pinasinayaan ng mga Judio ang muling-itinayong templo at idinaos nila ang Paskuwa.—Ezr 6:13-22.

Kakaunti ang nalalaman tungkol sa mga detalye ng arkitektural na plano ng ikalawang templong ito. Ipinahintulot ng utos ni Ciro ang pagtatayo ng isang istraktura na ‘ang taas ay animnapung siko [mga 27 m; 88 piye], ang lapad ay animnapung siko, may tatlong patong ng mga batong iginulong sa kalalagyan nito at isang patong ng mga kahoy.’ Hindi binanggit ang haba nito. (Ezr 6:3, 4) Mayroon itong mga silid-kainan at mga silid-imbakan (Ne 13:4, 5), at walang alinlangan na mayroon itong mga silid-bubungan. Posible rin na may iba pang mga gusali na kaugnay ito, gaya rin ng templo ni Solomon.

Hindi matatagpuan sa ikalawang templong ito ang kaban ng tipan, na waring nawala bago bihagin at samsaman ni Nabucodonosor ang templo ni Solomon noong 607 B.C.E. Ayon sa ulat ng Apokripal na aklat ng Unang Macabeo (1:21-24, 57; 4:38, 44-51), iisa lamang ang kandelero ng templong ito sa halip na sampu gaya niyaong mga nasa templo ni Solomon; binanggit din ng ulat ang ginintuang altar, ang mesa ng tinapay na pantanghal, at ang mga sisidlan, gayundin ang altar ng handog na sinusunog na, sa halip na yari sa tanso gaya ng altar sa templo ni Solomon, ay inilarawan na yari sa bato. Ang altar na ito, matapos dungisan ni Haring Antiochus Epiphanes (noong 168 B.C.E.), ay muling itinayo gamit ang bagong mga bato, sa ilalim ng pangunguna ni Judas Maccabaeus.

Ang Templong Muling Itinayo ni Herodes. Ni minsan ay hindi inilarawan sa Kasulatan ang templong ito. Ang pangunahing mapagkukunan ng impormasyon hinggil dito ay si Josephus, na personal na nakakita sa istraktura at nag-ulat tungkol sa pagtatayo nito sa *The Jewish War* at *Jewish Antiquities.* Nagbibigay ng ilang impormasyon tungkol dito ang Judiong Mishnah, at may kaunting impormasyon na makukuha sa arkeolohiya. Kaya naman, ang paglalarawang binabanggit dito ay mula sa mga mapagkukunang ito ng impormasyon, na sa ilang kaso ay maaaring pag-alinlanganan.—LARAWAN, Tomo 2, p. 543.

Sa *The Jewish War* (I, 401 [xxi, 1]), sinasabi ni Josephus na muling itinayo ni Herodes ang templo noong ika-15 taon ng paghahari nito, ngunit sa *Jewish*

Antiquities (XV, 380 [xi, 1]), sinasabi niya na iyon ay noong ika-18 taon. Itong mas huling petsa ang karaniwang tinatanggap ng mga iskolar, bagaman hindi matiyak kung kailan nagsimula ang paghahari ni Herodes, o kung paano iyon kinuwenta ni Josephus. Ang pagtatayo ng mismong santuwaryo ay inabot nang 18 buwan, ngunit ang pagtatayo ng mga looban, at ng iba pang bahagi ng templo, ay nagpatuloy sa loob ng walong taon. Nang lumapit ang ilang Judio kay Jesu-Kristo noong 30 C.E., at nagsabing, "Ang templong ito ay itinayo sa loob ng apatnapu't anim na taon" (Ju 2:20), lumilitaw na ang tinutukoy ng mga Judiong ito ay ang gawaing patuloy na isinasagawa sa mga looban at mga gusali ng templo hanggang noong panahong iyon. Natapos lamang ang gawaing ito mga anim na taon bago wasakin ang templo noong 70 C.E.

Dahil sa pagkapoot at kawalan ng tiwala ng mga Judio kay Herodes, hindi nila siya pinahintulutan na muling itayo ang templo, gaya ng ipinanukala niya, hangga't hindi niya naihahanda ang lahat para sa bagong gusali. Ito rin ang dahilan kung bakit hindi nila ito itinuring na ikatlong templo, kundi isa lamang muling-itinayong templo, anupat ang binabanggit lamang nila ay ang una at ang ikalawang templo (yaong kay Solomon at yaong kay Zerubabel).

Kung tungkol sa mga sukat na ibinigay ni Josephus, ganito ang sinasabi ng *Dictionary of the Bible* (1889, Tomo IV, p. 3203) ni Smith: "Napakatumpak ng pahalang na mga dimensiyon niya anupat may hinala kami na, noong sumusulat siya, nasa harapan niya ang isang saligang plano ng gusali na inihanda sa kagawaran ng pinunong tagapangasiwa-heneral ng hukbo ni Tito. Kataka-taka naman na malayo ang mga ito sa mga dimensiyon niya ng taas, na, halos lahat, ay maipakikitang pinalaki, anupat dinoble sa pangkalahatan. Yamang nagiba ang lahat ng mga gusali noong panahon ng pagkubkob, hindi posibleng patunayan na nagkamali siya sa mga sukat ng taas."

Mga kolonada at mga pintuang-daan. Isinulat ni Josephus na dinoble ni Herodes ang laki ng lugar ng templo, anupat nagtayo siya ng malalaking batong pader sa mga gilid ng Bundok Moria at pinatag niya ang isang dako sa taluktok ng bundok. (*The Jewish War,* I, 401 [xxi, 1]; *Jewish Antiquities,* XV, 391-402 [xi, 3]) Sinasabi ng Mishnah (*Middot* 2:1) na ang Temple Mount ay may sukat na 500 siko (223 m; 729 na piye) kuwadrado. May mga kolonada sa mga tagiliran ng dakong ito. Ang templo ay nakaharap sa S, gaya rin ng mga naunang templo. Nasa S panig din ang kolonada ni Solomon, na binubuo ng dalawang pasilyo na may nakahanay na mga haliging marmol. Minsan, noong panahon ng taglamig, si Jesus ay nilapitan dito ng ilang Judio na nagtatanong kung siya ang Kristo. (Ju 10:22-24) Mayroon ding mga kolonada sa H at K, at mas maliliit ang mga iyon kaysa sa Kolonada ng mga Maharlika sa T, na binubuo ng apat na hanay ng mga haliging gawa sa arkitektura ng mga taga-Corinto, anupat 162 lahat-lahat, at may tatlong pasilyo. Napakalaki ng sirkumperensiya ng mga haliging ito anupat tatlong tao na may nakaunat na mga bisig ang kailangan upang mayakap ang isa sa mga ito, at higit na mas matataas ang mga ito kaysa sa mga haligi ng ibang mga kolonada.

Maliwanag na may walong pintuang-daang patungo sa lugar ng templo: apat sa K panig, dalawa sa T na panig, at tig-isa sa S at H panig. (Tingnan ang PINTUANG-DAAN [Mga Pintuang-daan ng Templo].) Dahil sa mga pintuang-daan na ito, ang unang looban, na Looban ng mga Gentil, ay nagsilbi ring daanan, anupat mas pinipili ng mga manlalakbay na dumaan dito sa halip na lumigid pa sa labas ng lugar ng templo.

Looban ng mga Gentil. Ang mga kolonada ay nakapalibot sa malaking dako na pinanganlang Looban ng mga Gentil, na tinawag na gayon dahil pinahihintulutang pumasok dito ang mga Gentil. Mula rito ay pinalayas ni Jesus, sa dalawang pagkakataon, ang mga taong gumawang bahay ng pangangalakal sa bahay ng kaniyang Ama, una ay noong kasisimula pa lamang ng kaniyang ministeryo sa lupa at ang ikalawa ay nang papatapos na iyon.—Ju 2:13-17; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-18.

Habang ang isa'y patungo sa pangunahing gusali ng templo, ang mismong santuwaryo, mayroon siyang madaraanang ilang looban. Papataas ang antas ng kabanalan ng sunud-sunod na mga loobang ito. Habang ang isa'y nagdaraan sa Looban ng mga Gentil, makakakita siya roon ng isang pader na may taas na tatlong siko (1.3 m; 4.4 piye) at may mga pasukan. Sa itaas niyaon ay may malalaking bato na may nakasulat na babala sa mga wikang Griego at Latin. Ang inskripsiyong Griego ay kababasahan ng ganito (ayon sa isang salin): "Huwag pumasok ang sinumang banyaga sa loob ng harang at ng bakod sa palibot ng santuwaryo. Sinumang mahuhuli ay mananagot sa kaniyang magiging kamatayan." (*The New Westminster Dictionary of the Bible,* inedit ni H. Gehman, 1970, p. 932) Nang umugin ang apostol na si Pablo sa templo, iyon ay dahil naging usap-usapan ng mga Judio na nagdala siya ng Gentil sa loob ng ipinagbabawal na dako. Naaalaala natin ang pader na ito kapag nababasa natin na 'giniba ni Kristo ang pader' na naghiwalay sa mga Judio at sa mga Gentil, bagaman ang pagkakagamit ni Pablo sa terminong "pader" ay makasagisag.—Efe 2:14, tlb sa *Rbi8;* Gaw 21:20-32.

Looban ng mga Babae. Ang Looban ng mga Babae ay mas mataas nang 14 na baytang. Dito'y makapapasok ang mga babae upang sumamba. Bukod sa iba pang mga bagay, may mga kabang-yaman din sa Looban ng mga Babae, at nakaupo si Jesus malapit sa isa sa mga ito nang papurihan niya ang babaing balo dahil sa pagbibigay nito ng lahat ng kaniyang taglay. (Mar 12:41-44; Luc 21:1-4) Mayroon ding ilang gusali sa loobang ito.

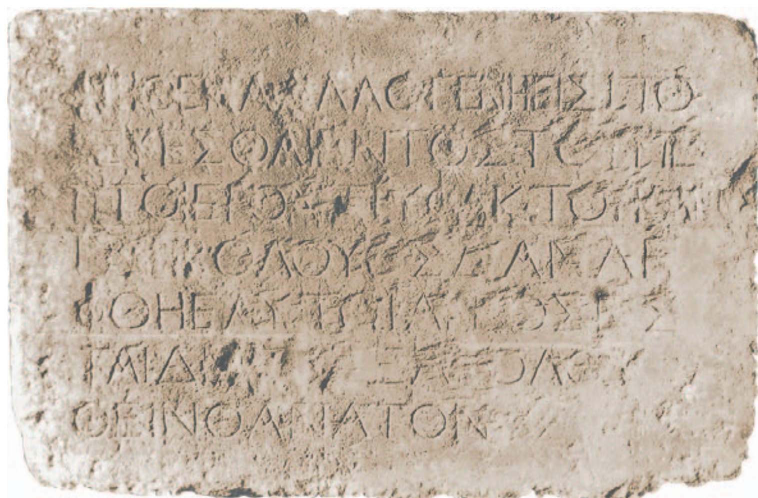
Looban ng Israel at Looban ng mga Saserdote. Labinlimang malalaki at hating-bilog na mga baytang ang madaraanan patungo sa Looban ng Israel, at dito'y makapapasok naman ang mga lalaking malinis sa seremonyal na paraan. May mga imbakang-silid sa tabi ng panlabas na pader ng loobang ito.

Kasunod nito ay ang Looban ng mga Saserdote, na siyang katumbas ng looban ng tabernakulo. Matatagpuan dito ang altar, na gawa sa di-tabas na mga bato. Ayon sa Mishnah, 32 siko (14.2 m; 46.7 piye) kuwadrado ang paanan niyaon. (*Middot* 3:1) Mas malaki naman ang sukat na ibinibigay ni Josephus. (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]; tingnan ang ALTAR [Mga Altar Pagkaraan ng Pagkatapon].) Makaparoroon ang mga saserdote sa altar sa pamamagitan ng isang rampa. Gumagamit din sila noon ng *"laver"* (hugasan) ayon sa Mishnah. (*Middot* 3:6) Mayroon ding iba't ibang gusali sa palibot ng loobang ito.

Ang gusali ng templo. Gaya rin ng mga nauna, ang mismong templo ay pangunahin nang binubuo ng dalawang silid, ang dakong Banal at ang Kabanal-banalan. Ang sahig ng gusaling ito ay mas mataas nang 12 baytang kaysa sa Looban ng mga Saserdote. Tulad ng templo ni Solomon, may mga silid na itinayo sa mga tagiliran ng gusaling ito at mayroon itong silid sa itaas. Sa pasukan nito ay may ginintuang mga pinto, na bawat isa ay may taas na 55 siko (24.5 m; 80.2 piye) at lapad na 16 na siko (7.1 m; 23.3 piye). Mas malapad ang harapan ng gusali kaysa sa likuran nito, dahil iyon ay may mga dugtong o "mga balikat" na umaabot nang 20 siko (8.9 m; 29.2 piye) sa magkabilang panig. Ang loob ng dakong Banal ay may haba na 40 siko (17.8 m; 58.3 piye) at lapad na 20 siko. Matatagpuan sa dakong Banal ang kandelero, ang mesa ng tinapay na pantanghal, at ang altar ng insenso—na pawang yari sa ginto.

Ang pasukan naman patungo sa Kabanal-banalan ay isang makapal at magandang kurtina, o tabing. Nang mamatay si Jesus, napunit sa dalawa ang kurtinang ito, mula sa itaas hanggang sa ibaba, anupat nalantad na walang kaban ng tipan sa Kabanal-banalan. Isang malapad na bato lamang ang inihalili sa Kaban at dito iwiniwisik ng mataas na saserdote ang dugo kapag Araw ng Pagbabayad-Sala. (Mat 27:51; Heb 6:19; 10:20) Ang silid na ito ay may haba na 20 siko at lapad na 20 siko.

Nang kubkubin ng mga Romano ang Jerusalem noong 70 C.E, ginamit ng mga Judio ang lugar ng templo bilang kuta o tanggulan. Sinilaban nila mismo ang mga kolonada nito, ngunit, taliwas sa nais ng Romanong kumandante na si Tito, sinunog ng isang kawal na Romano ang mismong templo. Sa gayo'y natupad ang mga salita ni Jesus may kinalaman sa mga gusali ng templo: "Sa anumang paraan ay hindi maiiwan dito ang isang bato sa ibabaw ng kapuwa bato na hindi ibabagsak." —Mat 24:2; *The Jewish War,* VI, 252-266 (iv, 5-7); VII, 3, 4 (i, 1).

Isang paunawa sa pader ng looban ng templo sa Jerusalem (Soreg) na nagbababala sa mga Gentil na huwag lumapit

Ang Dakilang Espirituwal na Templo ni Jehova. Ang tabernakulong itinayo ni Moises at ang mga templong itinayo nina Solomon, Zerubabel, at Herodes ay mga sagisag o mga paglalarawan lamang. Ipinaliwanag ito ng apostol na si Pablo nang isulat niya na ang tabernakulo, na ang pangunahing mga bahagi ay makikita rin sa mga

templong itinayo nang dakong huli, ay "isang makasagisag na paglalarawan at isang anino ng makalangit na mga bagay." (Heb 8:1-5; tingnan din ang 1Ha 8:27; Isa 66:1; Gaw 7:48; 17:24.) Isinisiwalat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan ang katunayang isinasagisag ng paglalarawang ito. Ipinakikita ng Kasulatang iyon na ang tabernakulo at ang mga templong itinayo nina Solomon, Zerubabel, at Herodes, pati na ang mga bahagi ng mga ito, ay lumalarawan sa isang mas dakila at espirituwal na templo ni Jehova, ang "tunay na tolda, na itinayo ni Jehova, at hindi ng tao." (Heb 8:2) Gaya ng isinisiwalat ng iba't ibang bahagi nito, ang espirituwal na templong ito ay ang kaayusan ng paglapit kay Jehova sa pagsamba salig sa pampalubag-loob na hain ni Jesu-Kristo.—Heb 9:2-10, 23.

Sinasabi ng kinasihang liham sa mga Hebreo na sa espirituwal na templong ito, ang Kabanal-banalan ay ang "langit mismo," ang dakong kinaroroonan ng mismong persona ng Diyos. (Heb 9:24) Yamang ang Kabanal-banalan lamang ang tinukoy bilang ang "langit mismo," kung gayon ang dakong Banal at ang looban ng mga saserdote, pati na ang mga bahagi ng mga ito, ay tumutukoy sa mga bagay na nasa lupa, yaong mga bagay na may kinalaman kay Jesu-Kristo noong panahon ng kaniyang ministeryo sa lupa at gayundin sa kaniyang mga tagasunod na "mga kabahagi sa makalangit na pagtawag."—Heb 3:1.

Ang kurtina ay nagsilbing harang na naghihiwalay sa dakong Banal at sa Kabanal-banalan; sa kaso ni Jesus, ito'y lumalarawan sa "kaniyang laman," na kinailangan niyang ihain, anupat isinuko niya iyon magpakailanman, upang makapasok siya sa langit, ang antitipikong Kabanal-banalan. (Heb 10:20) Ang mga pinahirang Kristiyano ay kailangan ding dumaan sa makalamang harang na nakahahadlang sa kanilang pagharap sa presensiya ng Diyos sa langit. Sa katulad na paraan, ang dakong Banal ay lumalarawan sa kanilang kalagayan bilang inianak-sa-espiritung mga anak ng Diyos, na may pag-asang mabuhay sa langit, at makakamit nila ang makalangit na gantimpalang iyan kapag hinubad na nila ang kanilang katawang laman sa kamatayan.—1Co 15:50; Heb 2:10.

Habang sila'y nasa antitipikong dakong Banal, ang mga Kristiyanong ito na pinahiran ng banal na espiritu at naglilingkod bilang mga katulong na saserdote ni Kristo ay nagtatamasa ng espirituwal na kaliwanagan, na gaya niyaong nagmumula sa kandelero; sila'y kumakain ng espirituwal na pagkain, na gaya niyaong nagmumula sa mesa ng tinapay na pantanghal; at naghahandog ng panalangin, papuri, at paglilingkod sa Diyos, anupat waring naghahandog ng mabangong insenso sa ginintuang altar ng insenso. Kung paanong ang dakong Banal ng makasagisag na templo ay natatabingan at hindi nakikita ng mga nasa labas, hindi rin lubusang nauunawaan ng mga hindi inianak sa espiritu kung paano nalalaman ng isang tao na siya'y isang inianak-sa-espiritung anak ng Diyos at kung ano ang mga nararanasan nito bilang gayon.—Apo 14:3.

Matatagpuan sa looban ng sinaunang templo ang altar para sa paghahandog ng mga hain. Lumalarawan ito sa paglalaan ng Diyos, ayon sa kaniyang kalooban, ng isang sakdal na haing tao upang tubusin ang mga supling ni Adan. (Heb 10:1-10; 13:10-12; Aw 40:6-8) Sa espirituwal na templo, tiyak na ang mismong looban ay tumutukoy sa isang kalagayan na may kaugnayan sa haing iyon. Sa kaso ni Jesus, siya'y isang sakdal na tao, kaya naman naging kaayaaya ang paghahain niya ng kaniyang buhay. Sa kaso naman ng kaniyang mga pinahirang tagasunod, silang lahat ay ipinahayag na matuwid salig sa kanilang pananampalataya sa hain ni Kristo, at dahil dito'y itinuturing sila ng Diyos bilang walang kasalanan samantalang sila'y nasa laman pa.—Ro 3:24-26; 5:1, 9; 8:1.

Ang mga bahagi ng "tunay na tolda," na siyang dakilang espirituwal na templo ng Diyos, ay umiiral na noong unang siglo C.E. Ipinakikita ito ng sinabi ni Pablo na ang tabernakulong itinayo ni Moises ay "isang ilustrasyon para sa takdang panahon na narito na ngayon," samakatuwid nga, isang ilustrasyon para sa isang bagay na umiiral na noong sumusulat si Pablo. (Heb 9:9) Walang alinlangan na umiiral na ang espirituwal na templo ng Diyos nang iharap ni Jesus ang halaga ng kaniyang hain sa Kabanal-banalan nito, sa langit mismo. Sa katunayan, tiyak na nagpasimula itong umiral noong 29 C.E., nang si Jesus ay pahiran ng banal na espiritu upang maglingkod bilang dakilang Mataas na Saserdote ni Jehova.—Heb 4:14; 9:11, 12.

Ipinangako ni Jesu-Kristo sa mga Kristiyanong inianak sa espiritu na ang sinumang mananaig, o makapagbata nang may katapatan hanggang sa wakas, ay gagawing "isang haligi sa templo ng aking Diyos, at hindi na siya lalabas pa mula roon." (Apo 3:12) Kaya, ang gayong indibiduwal ay pagkakalooban ng permanenteng dako sa "langit mismo," ang antitipikong Kabanal-banalan.

Isinisiwalat ng Apocalipsis 7:9-15 ang "isang malaking pulutong" ng iba pang mananamba ni Jehova na nakikibahagi sa dalisay na pagsamba sa espirituwal na templo. Ang mga miyembro ng "malaking pulutong" na ito ay hindi inilalarawan bilang mga katulong na saserdote. Sinasabi na ang mga miyembro ng "malaking pulutong" na ito ay 'naglaba ng kanilang mahahabang damit at nagpaputi ng mga iyon sa dugo ng Kordero.' Dahil sa pananampalataya nila

sa hain ni Kristo, pinagkalooban sila ng matuwid na katayuan na nagpapangyaring maligtas sila sa "malaking kapighatian," kaya naman sinasabing "lumabas" sila mula roon bilang mga nakaligtas.

Sa Isaias 2:1-4 at Mikas 4:1-4, may binabanggit na 'pagtataas' ng "bundok ng bahay ni Jehova" sa "huling bahagi ng mga araw," at inihula na magkakaroon ng pagtitipon sa mga tao ng "lahat ng mga bansa" tungo sa "bahay ni Jehova." Yamang mula noong 70 C.E. ay wala nang pisikal na templo si Jehova sa Jerusalem, tiyak na tumutukoy ito, hindi sa isang pisikal na istraktura, kundi sa pagtataas sa tunay na pagsamba sa buhay ng mga mananamba ni Jehova sa "huling bahagi ng mga araw" at sa isang dakilang pagtitipon sa mga tao ng lahat ng mga bansa upang makibahagi sila sa pagsamba sa dakilang espirituwal na templo ni Jehova.

Ang Templo sa Pangitain ni Ezekiel. Sa Ezekiel kabanata 40-47, mayroon ding detalyadong paglalarawan hinggil sa isang templo ni Jehova, ngunit hindi ito isang templo na itinayo sa Bundok Moria sa Jerusalem, ni magkakasya man ito roon. Isa itong pangitain, at hindi isang ilustrasyon tungkol sa dakilang espirituwal na templo ng Diyos. Sa ulat na ito, pantanging tinalakay ang mga paglalaang nagmumula sa templo at ang bagay na may pag-iingat na ginawa upang huwag makapasok ang lahat ng hindi karapat-dapat mapabilang sa mga mananambang nasa mga looban ng templong ito.

Noong 593 B.C.E., nang ika-14 na taon pagkatapos wasakin ang Jerusalem at ang templo ni Solomon doon, namasdan ng saserdote at propetang si Ezekiel, nang sa isang pangitain ay dalhin siya sa isang mataas na taluktok ng bundok, ang isang dakilang templo ni Jehova. (Eze 40:1, 2) Upang mapahiya at magsisi ang itinapong mga Judio, at tiyak na upang aliwin din ang mga tapat, inutusan si Ezekiel na sabihin sa "sambahayan ng Israel" ang lahat ng kaniyang nakita. (Eze 40:4; 43:10, 11) Sa pangitain, maingat na pinagtuunan ng pansin ang mga detalye hinggil sa sukat. Ang mga panukat na ginamit ay ang "tambo" (ang mahabang tambo na 3.11 m; 10.2 piye) at ang "siko" (ang mahabang siko na 51.8 sentimetro; 20.4 pulgada). (Eze 40:5, tlb sa *Rbi8*) Dahil sa pagtutuon na ito ng pansin sa sukat, naniniwala ang ilan na ang templong ito sa pangitain ay magsisilbing isang parisan para sa templong itatayo noon ni Zerubabel pagkatapos ng pagkatapon. Ngunit walang matibay na ebidensiyang sumusuporta sa paniniwalang ito.

Maliwanag na ang kabuuang lugar ng templo ay parisukat anupat 500 siko ang bawat panig niyaon. Matatagpuan doon ang isang looban sa dakong labas, isang mataas na pinakaloob na looban, ang templo at ang altar nito, iba't ibang silid-kainan, at isang gusali sa dakong K, o likuran, ng templo. Anim na napakalalaking pintuang-daan ang nagsilbing pasukan tungo sa mga looban ng templo, tatlo para sa looban sa dakong labas at tatlo para sa pinakaloob na looban. Ang mga pintuang-daan na ito ay nakaharap sa H, S, at T, at ang bawat pinakaloob na pintuang-daan naman ay nasa likod mismo (katapat) ng katumbas nitong pintuang-daan sa dakong labas. (Eze 40:6, 20, 23, 24, 27) Sa loob ng panlabas na mga pader ay matatagpuan ang tinatawag na mababang sahig. May lapad ito na 50 siko (25.9 m; 85 piye), anupat katulad ng haba ng mga pintuang-daan. (Eze 40:18, 21) Sa sahig na ito ay may 30 silid-kainan, na malamang ay mga lugar kung saan kinakain ng bayan ang kanilang mga haing pansalu-salo. (Eze 40:17) Sa apat na sulok ng loobang ito sa dakong labas ay may mga lugar kung saan niluluto ng mga saserdote ang takdang bahagi ng taong-bayan sa kani-kanilang mga hain, alinsunod sa kahilingan ng Kautusan; pagkatapos, waring ang mga iyon ay kinakain ng taong-bayan sa inilaang mga silid-kainan. (Eze 46:21-24) Ang natitirang dako ng looban sa pagitan ng mababang sahig at ng mga pintuang-daan na patungo sa pinakaloob na looban ay lumilitaw na may lapad na 100 siko.—Eze 40:19, 23, 27.

Ang mga silid-kainan ng mga saserdote ay nakahiwalay sa mga silid-kainan ng taong-bayan at mas malapit sa templo. Dalawa sa mga ito, at dalawang silid-kainan para sa mga mang-aawit sa templo, ang nasa pinakaloob na looban katabi ng pagkalakilaking mga pintuang-daan. (Eze 40:38, 44-46) Ang mga saserdote ay mayroon pang mga lugar ng mga silid-kainan sa dakong H at T ng mismong santuwaryo. (Eze 42:1-12) Ang mga silid-kainang ito, bukod pa sa talagang layunin ng mga ito, ay mga lugar kung saan ang mga saserdote ay nagpapalit ng kanilang mga linong kasuutan, na ginamit nila sa paglilingkod sa templo, bago sila magtungo sa looban sa dakong labas. (Eze 42:13, 14; 44:19) Gayundin, sa likuran ng mga lugar ng mga silid-kainan ay may mga dako kung saan nagpapakulo at nagluluto ng mga handog ang mga saserdote. Ang layunin ng mga ito ay katulad niyaong sa mga dakong lutuan na nasa looban sa dakong labas, subalit ang mga ito'y para lamang sa mga saserdote.—Eze 46:19, 20.

Pagkatapos dumaan sa looban sa dakong labas at pumasok sa pintuang-daan sa dakong loob, mararating ng isa ang pinakaloob na looban. Ang tagiliran ng pinakaloob na looban sa S, H, at T ay may layo na 150 siko (77.7 m; 255 piye) mula sa tagiliran ng looban sa dakong labas. Ang pinakaloob na looban ay may lapad na 200 siko (103.6 m; 340 piye). (Sinasabi ng Ezekiel 40:47 na ang pinakaloob na looban ay 100 siko kuwadrado. Maliwanag na tumutukoy lamang ito doon sa lugar na nasa harap ng templo at

tinutumbok ng mga pintuang-daan sa dakong loob.) Kitang-kita sa pinakaloob na looban ang altar.—Eze 43:13-17; tingnan ang ALTAR (Ang Altar ng Templo sa Pangitain ni Ezekiel).

Ang unang silid ng santuwaryo, na may haba na 40 siko (20.7 m; 68 piye) at lapad na 20 siko (10.4 m; 34 na piye), ay may dalawang pinto na tigdadalawa ang pohas. (Eze 41:23, 24) Nasa loob nito ang "mesa na nasa harap ni Jehova," isang altar na kahoy. —Eze 41:21, 22.

Ang panlabas na mga pader ng santuwaryo ay may mga tagilirang silid na may lapad na apat na siko (2 m; 6.8 piye) at nakadikit sa mga pader. Ang mga ito ay tatlong palapag at nakapalibot sa mga pader sa dakong kanluran, hilaga, at timog, anupat may 30 silid sa bawat palapag. (Eze 41:5, 6) Upang maakyat ang tatlong palapag, may paikot na mga daanan, na waring mga hagdan, na inilaan sa dakong H at T. (Eze 41:7) Sa likuran, o K, naman ng templo ay may isang istraktura na waring nakapahalang mula H patungong T at tinatawag na *bin·yan′,* isang 'gusali sa dakong kanluran.' (Eze 41:12) Bagaman sinasabi ng ilang iskolar na ang gusaling ito ay ang mismong templo o santuwaryo, waring walang anumang saligan sa aklat ng Ezekiel ang pagtukoy na iyon; unang-una, ang hugis at mga dimensiyon ng 'gusali sa dakong kanluran' ay iba sa hugis at mga dimensiyon ng santuwaryo. Tiyak na ang istrakturang ito ay ginamit sa isang partikular na layunin may kaugnayan sa mga paglilingkod sa santuwaryo. Maaaring may ganito ring gusali o mga gusali sa K ng templo ni Solomon.—Ihambing ang 2Ha 23:11 at 1Cr 26:18.

Ang hugis ng Kabanal-banalan ay katulad niyaong sa Kabanal-banalan ng templo ni Solomon, anupat 20 siko kuwadrado. Sa pangitain, nakita ni Ezekiel ang kaluwalhatian ni Jehova na dumarating mula sa S at pinunô nito ang templo. Inilarawan ni Jehova ang templong ito bilang "ang dako ng aking trono."—Eze 43:1-7.

Inilalarawan din ni Ezekiel ang isang pader na 500 tambo (1,555 m; 5,100 piye) ang bawat panig at nakapalibot sa templo. Ipinapalagay ng ilang iskolar na ito ay isang pader na may layong mga 600 m (2,000 piye) mula sa looban, na isang dakong napalilibutan ng pader na iyon "upang paghiwalayin ang banal at ang di-banal."—Eze 42:16-20.

May nakita rin si Ezekiel na isang batis na umaagos "mula sa ilalim ng pintuan ng Bahay [patungo] sa gawing silangan" sa dakong timog ng altar, anupat ito'y naging isang malalim at malakas na ilog habang umaagos pababa at dumaraan sa Araba patungo sa hilagang dulo ng Dagat Asin. Doo'y pinagaling nito ang tubig-alat anupat napuno iyon ng isda.—Eze 47:1-12.

Mga Pinahirang Kristiyano—Isang Espirituwal na Templo. Ang mga pinahirang Kristiyano sa lupa ay inihahalintulad sa maraming bagay, kabilang na rito ang templo. Angkop naman ang paghahambing na ito sapagkat ang espiritu ng Diyos ay tumatahan sa loob ng kongregasyon ng mga pinahiran. Sumulat si Pablo sa mga Kristiyanong nasa Efeso at "kaisa ni Kristo Jesus," yaong mga "tinatakan ng ipinangakong banal na espiritu," anupat sinabi niya: "Kayo ay itinayo na sa pundasyon ng mga apostol at mga propeta, samantalang si Kristo Jesus mismo ang pundasyong batong-panulok. Sa pagiging kaisa niya ang buong gusali, palibhasa'y magkakasuwatong pinagbubuklod, ay lumalaki upang maging isang banal na templo para kay Jehova. Sa pagiging kaisa niya ay itinatayo rin kayong sama-sama bilang isang dakong tatahanan ng Diyos sa espiritu." (Efe 1:1, 13; 2:20-22) Ang mga "tinatakan" na ito, na itinatag kay Kristo bilang Pundasyon, ay ipinakikitang may bilang na 144,000. (Apo 7:4; 14:1) Tinukoy ng apostol na si Pedro ang mga ito bilang "mga batong buháy" na "itinatayo bilang isang espirituwal na bahay sa layuning maging isang banal na pagkasaserdote."—1Pe 2:5.

Yamang ang mga katulong na saserdoteng ito ay "gusali ng Diyos," hindi niya pahihintulutang madungisan ang espirituwal na templong ito. Idiniin ni Pablo ang kabanalan ng espirituwal na templong ito, at ang kapahamakang sasapit sa isa na magtatangkang dungisan ito, nang isulat niya: "Hindi ba ninyo alam na kayo ang templo ng Diyos, at na ang espiritu ng Diyos ay tumatahan sa inyo? Kung gigibain ng sinuman ang templo ng Diyos, gigibain siya ng Diyos; sapagkat ang templo ng Diyos ay banal, na ang templong iyon ay kayo nga."—1Co 3:9, 16, 17; tingnan din ang 2Co 6:16.

Ang Diyos na Jehova at ang Kordero "Ang Templo Nito." Nang makita ni Juan ang Bagong Jerusalem na bumababa mula sa langit, sinabi niya: "At wala akong nakitang templo roon, sapagkat ang Diyos na Jehova na Makapangyarihan-sa-lahat ang templo nito, gayundin ang Kordero." (Apo 21:2, 22) Yamang tuwiran nang makikita ng mga miyembro ng Bagong Jerusalem ang mukha ni Jehova, hindi na sila mangangailangan ng isang templo upang makalapit sa Diyos. (1Ju 3:2; Apo 22:3, 4) Ang mga bumubuo sa Bagong Jerusalem ay tuwiran nang mag-uukol ng sagradong paglilingkod sa Diyos sa ilalim ng mataas na pagkasaserdote ng Kordero, si Jesu-Kristo. Dahil dito, sa diwa, ang Kordero ay kabahagi ni Jehova sa pagiging templo ng Bagong Jerusalem.

Isang Impostor. Nang magbabala ang apostol na si Pablo tungkol sa dumarating na apostasya, binanggit niya ang "taong tampalasan" na naghahan-

da ng kaniyang sarili ‘anupat umuupo sa templo ng Diyos, na hayagang ipinakikita ang kaniyang sarili bilang isang diyos.’ (2Te 2:3, 4) Yamang ang “taong tampalasan” na ito ay isang apostata, isang bulaang guro, sa totoo, doon siya umuupo sa templo na may-kabulaanan niyang inaangkin bilang ang templo ng Diyos.—Tingnan ang TAONG TAMPALASAN.

Isang Makatalinghagang Paggamit. Noong isang pagkakataon, nang ang mga Judio ay humingi ng isang tanda mula kay Jesus, tumugon siya: “Gibain ninyo ang templong ito, at sa tatlong araw ay itatayo ko ito.” Inisip ng mga Judio na ang tinutukoy niya ay ang gusali ng templo, ngunit ganito ang paliwanag ng apostol na si Juan: “Nagsasalita siya tungkol sa templo ng kaniyang katawan.” Nang buhaying-muli si Jesus ng kaniyang Ama na si Jehova noong ikatlong araw ng kaniyang kamatayan, naalaala at naunawaan ng mga alagad ang pananalitang ito at pinaniwalaan nila ito. (Ju 2:18-22; Mat 27:40) Siya ay binuhay-muli, ngunit hindi sa kaniyang katawang laman, na ibinigay niya bilang isang haing pantubos; gayunman, hindi dumanas ng kasiraan ang katawang laman na iyon, sa halip ay pinaglaho iyon ng Diyos, kung paanong nasusunog sa altar ang isang hain. Nang buhaying-muli si Jesus, siya pa rin ang indibiduwal na iyon, anupat taglay niya ang kaniyang dating personalidad, ngunit sa isang bagong katawan na ginawa para sa kaniyang bagong tahanang dako, ang espirituwal na langit.—Luc 24:1-7; 1Pe 3:18; Mat 20:28; Gaw 2:31; Heb 13:8.

TEOFILO [Iniibig ng Diyos; Kaibigan ng Diyos]. Ang tao na pinatungkulan ni Lucas kapuwa ng kaniyang Ebanghelyo at ng Mga Gawa ng mga Apostol. (Luc 1:3, 4; Gaw 1:1) Ang pagtawag sa kaniya na “kagalang-galang” ay maaaring nagpapahiwatig ng isang uri ng mataas na posisyon, o maaaring ito ay isa lamang kapahayagan ng mataas na paggalang. Lumilitaw na si Teofilo ay isang Kristiyano, yamang bibigang tinuruan tungkol kay Jesu-Kristo at sa ministeryo nito. Ang nakasulat na kapahayagan ni Lucas ay nagsilbing katiyakan sa kaniya ng pagiging totoo ng kaniyang natutuhan nang bibigan noong una.

TERA [posibleng mula sa wikang Babilonyo, nangangahulugang *“Ibex* (Kambing-gubat)”].

1. Ama ni Abraham, ang ikawalong salinlahi mula kay Sem. (Luc 3:34; Gen 11:10-24; 1Cr 1:24-26) Si Tera, sa pamamagitan ng kaniyang mga anak na sina Abraham, Nahor, at Haran, ay naging ninuno ng maraming tribo. (Gen 11:27; 22:20-24; 25:1-4, 13-15; 1Cr 1:28-42; 2:1, 2) Nagsimulang magkaanak si Tera sa edad na 70. Bagaman si Abraham ang unang nakatala, waring ito ay dahil siya ang pinakatanyag sa mga anak ni Tera at hindi dahil sa siya ang panganay. Nang mamatay si Tera sa edad na 205, si Abraham ay 75 taóng gulang lamang, kaya malamang na si Tera ay 130 taóng gulang nang ipanganak si Abraham. (Gen 11:26, 32; 12:4) Si Sara ay kapatid sa ama ni Abraham, malamang na anak ni Tera sa ibang asawa. (Gen 20:12) Malamang na ang panganay ni Tera ay si Haran, na ang anak na babae ay nasa hustong gulang na upang mapangasawa ng isa pang anak ni Tera na si Nahor.—Gen 11:29.

Si Tera ay nanirahan sa Ur ng mga Caldeo, at doon lumaki ang kaniyang pamilya. (Gen 11:28) Ayon sa Josue 24:2, si Tera ay dating sumasamba sa ibang mga diyos bukod kay Jehova, marahil ay sa diyos-buwan na si Sin, ang pangunahing bathala sa Ur. Gayunpaman, nang tawagin ni Jehova si Abraham upang lisanin ang Ur, si Tera, bilang ulo ng pamilya, ay sumama patungo sa Haran kung saan nanirahan silang lahat hanggang pagkamatay niya noong mga 1943 B.C.E.—Gen 11:31, 32; Gaw 7:2-4.

2. Isa sa mga dakong pinagkampuhan ng Israel noong nagpapagala-gala sila sa ilang; hindi alam kung saan ang lokasyon nito.—Bil 33:27, 28.

TERAPIM. Mga diyos o mga idolo ng pamilya. (Gen 31:30, 34) Bagaman ang katawagang “terapim” ay nasa anyong pangmaramihan, maaari rin itong tumukoy sa isa lamang idolo. Ang ilan sa mga idolong ito ay maaaring kasinlaki at kahugis ng tao. (1Sa 19:13, 16) Ang iba naman ay mas maliliit kaysa rito, anupat magkakasya sa loob ng pambabaing pansiyang basket. (Gen 31:34) Kung minsan ay sinasangguni ang terapim upang mapagkunan ng mga tanda.—Eze 21:21; Zac 10:2.

Ipinahihiwatig ng mga tuklas ng mga arkeologo sa Mesopotamia at sa karatig na mga lugar na ang pagmamay-ari ng mga imaheng terapim ay nakaaapekto sa kung sino ang tatanggap ng mana ng pamilya. Ayon sa isang tapyas na natagpuan sa Nuzi, ang pagmamay-ari ng mga diyos ng sambahayan, sa ilang kalagayan, ay maaaring magbigay-karapatan sa isang manugang na lalaki na humarap sa hukuman at angkinin ang mga ari-arian ng kaniyang yumaong biyenang lalaki. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 219, 220, at tlb 51) Kaayon nito, marahil ay nangatuwiran si Raquel na may dahilan siyang kunin ang terapim yamang naging mapanlinlang ang kaniyang ama sa pakikitungo sa asawa niyang si Jacob. (Ihambing ang Gen 31:14-16.) Dahil sa kahalagahan ng terapim may kinalaman sa mga karapatan sa pagmamana, mauunawaan natin kung bakit gustung-gusto ni Laban na mabawi ang mga iyon, anupat isinama pa niya ang kaniyang mga kapatid at

tinugis si Jacob sa layong pitong araw na paglalakbay. (Gen 31:19-30) Sabihin pa, walang kaalam-alam si Jacob sa ginawa ni Raquel (Gen 31:32), at walang pahiwatig na tinangka niyang gamitin ang terapim upang makuha ang mana mula sa mga anak ni Laban. Hindi kailanman gumamit si Jacob ng mga idolo. Malamang na itinapon ni Jacob ang terapim, marahil ay noong panahong ang lahat ng mga banyagang diyos na ibinigay sa kaniya ng kaniyang sambahayan ay ibinaon niya sa ilalim ng malaking punungkahoy na malapit sa Sikem.—Gen 35:1-4.

Sa Israel, ang terapim ay ginamit sa idolatriya noong mga araw ng mga Hukom at ng mga hari. (Huk 17:5; 18:14, 17, 20; Os 3:4) Gayunman, malayong mangyari na ginamit sa Israel ang terapim may kaugnayan sa pagmamana dahil may tuwirang utos ang Diyos laban sa paggawa ng mga imahen. (Exo 20:4) Gayundin, sa isang paralelismo, binanggit ng propetang si Samuel ang terapim kasama ng mahiwagang kapangyarihan, anupat ang paggamit sa dalawang ito ay inihalintulad sa pagkilos nang may kapangahasan (1Sa 15:23), at kabilang ang terapim sa mga kagamitan sa idolatriya na inalis sa Juda at Jerusalem ng tapat na si Haring Josias. (2Ha 23:24) Kaya naman ang pagkakaroon ni Mical, na asawa ni David, ng isang imaheng terapim ay nagpapahiwatig na hindi sakdal ang kaniyang puso may kaugnayan kay Jehova at na alinman sa hindi alam ni David na mayroon siyang imaheng terapim o ipinahintulot iyon ni David dahil si Mical ay anak ni Haring Saul.—1Sa 19:12, 13.

TERCIO [mula sa Lat., nangangahulugang "Ikatlo"]. Ang tagasulat o tagatala ng liham ni Pablo sa mga taga-Roma, at ang kaisa-isa sa "mga kalihim" ni Pablo na binanggit ang pangalan. Isiningit ni Tercio ang kaniyang personal na mga pagbati sa mga taga-Roma.—Ro 16:22.

TERES. Isa sa dalawang bantay-pinto sa palasyo ng Persia na nagsabuwatan laban kay Haring Ahasuero. Nang malaman ni Mardokeo ang pakana, sinabihan niya si Reyna Esther na siya namang nagsiwalat nito sa hari. Si Teres at ang kaniyang kasabuwat ay ibinitin sa tulos at ang pangyayari ay isinulat sa mga talaan ng hari.—Es 2:21-23; 6:1, 2.

TERTULO [mula sa Lat., maliit na Tercio]. Isang pangmadlang tagapagsalita na nagsampa ng usapin ng mga Judio laban kay Pablo sa harap ni Gobernador Felix sa Cesarea. Ayon sa iniulat ni Lucas, ang karamihan sa pananalita ni Tertulo ay personal na pumupuri kay Felix, at napakaikli lamang ng akusasyon laban kay Pablo, anupat tinangka niya itong isangkot sa madalas na mga sedisyon laban sa Roma. (Gaw 24:1-8) Walang anumang nalalaman nang tiyak tungkol sa nasyonalidad ni Tertulo, kung siya ba ay Judio o Romano.

TESALONICA. Ang pangunahing daungang-dagat ng Macedonia kung saan nagtatag si Pablo ng isang kongregasyong Kristiyano noong mga taóng 50 C.E.; sa ngayon, ang lunsod ay tinatawag na Salonika (o, Thessaloniki). (LARAWAN, Tomo 2, p. 749) Noong una, isang kalapit na bayan na pinanganlang Therme, nangangahulugang "Mainit na Bukal," ang isa sa mga 26 na bayan na winasak ni Cassander, na siya namang nagtayo ng Tesalonica noong 316 o 315 B.C.E. Ipinangalan niya ito sa kaniyang asawa na kapatid ni Alejandrong Dakila. Ang bagong lunsod na ito ay nasa K panig ng Peninsula ng Chalcidice, sa Thermaicus Sinus (ngayon ay tinatawag na Gulpo ng Salonika), sa salubungan sa pagitan ng daan na bumabagtas patungong H hanggang sa Danube at ng pangunahing lansangan (ang Via Egnatia na may latag na bato at ginawa ng mga Romano) na umaabot nang daan-daang milya patawid ng Macedonia hanggang sa Dagat Adriatico.

Ang Macedonia ay hinati sa apat na distrito bago ang kalagitnaan ng ikalawang siglo B.C.E., anupat ang Tesalonica ang kabisera ng ikalawang distrito. Pagkaraan ng ilang taon, nang ang Macedonia ay maging isang Romanong probinsiya, ang Tesalonica ay ginawang sentro ng administrasyon ng pamahalaang probinsiyal nito. Kaya, nang ang apostol na si Pablo at si Silas ay dumating sa lugar na iyon, mga 120 km (75 mi) sa K ng Filipos, nasumpungan nila na isa itong maunlad na metropolis na maituturing na mahalaga.

Sa loob ng tatlong Sabbath, si Pablo ay nangaral sa sinagoga ng Tesalonica. Bilang resulta, ilang Judio at isang malaking karamihan ng mga Griegong proselita ang naging mga mananampalataya at sumama kina Pablo at Silas; kabilang sa kanila ang "hindi kakaunti sa mga pangunahing babae." (Gaw 17:1-4) Hindi sinabi kung gaano katagal namalagi roon si Pablo, bagaman matagal-tagal iyon anupat siya at ang kaniyang kasamahan ay nakakuha ng trabaho upang masuportahan nila ang kanilang sarili. Bagaman bilang isang apostol ay may awtoridad si Pablo na tumanggap ng materyal na tulong mula sa mga pinaglilingkuran niya ng espirituwal na mga bagay, nagpakita siya ng halimbawa na 'ang isang tao ay dapat kumain ng pagkain na kaniya mismong pinagpagalan.' (1Co 9:4-18; 1Te 2:9; 2Te 3:7-12) Malamang, isang dahilan kung bakit niya ginawa ito ay ang hilig sa katamaran ng ilan na naroroon. Noong panahon ng pananatili niya roon, tumanggap si Pablo mula sa mga kapatid sa Filipos

ng dalawang magkaibang kaloob na naglaan ng mga bagay na kailangan niya.—Fil 4:16.

Nang maglaon, ang mga Judiong taga-Tesalonica na nagtakwil sa mensahe ni Pablo ay bumuo ng isang pangkat ng mang-uumog mula sa mga batugan sa pamilihan at sinalakay nila ang bahay ni Jason kung saan nanunuluyan si Pablo. Ngunit nang malaman nila na wala roon ang hinahanap nila, kinaladkad nila si Jason at ang iba pang mga mananampalataya patungo sa mga tagapamahala ng lunsod, samakatuwid nga, ang "mga *politarch,"* ayon sa literal na Griego. (Gaw 17:5-9; *Int*) Lubhang kapansin-pansin na may mga inskripsiyon mula sa yugtong iyon na natagpuan sa Tesalonica at sa kapaligiran nito na tumutukoy sa ilan sa kanilang lokal na mga opisyal bilang mga *politarch.*

Para sa kanilang kaligtasan, sina Pablo at Silas ay pinayaon ng mga kapatid sa Tesalonica nang kinagabihan patungo sa Berea. Doon ay nasumpungan ni Pablo na 'higit na mararangal ang pag-iisip ng mga taga-Berea kaysa roon sa mga nasa Tesalonica, sapagkat hindi lamang nila tinanggap ang salita nang may buong pananabik kundi maingat din nilang sinuri ang Kasulatan sa araw-araw kung totoo nga ang sinabi ng apostol.' Gayunman, di-nagtagal ay nagkaroon ng kaguluhan nang dumating mula sa Tesalonica ang sumasalansang na mga Judio at magsulsol sila ng mga pang-uumog, anupat muling kinailangan ni Pablo na tumalilis nang palihim. —Gaw 17:10-15.

Wala pang isang taon pagkaalis niya sa Tesalonica, isinulat ni Pablo, na noon ay nasa Corinto, ang kaniyang unang liham sa mga taga-Tesalonica. Bago nito ay isinugo niya si Timoteo upang aliwin at patibaying-loob sila at natanggap niya ang mabuting ulat ni Timoteo. Sa liham ay pinapurihan niya sila dahil sa kanilang mainam na halimbawa "sa lahat ng mga mananampalataya sa Macedonia at sa Acaya" at hinimok niya silang huwag masiraan ng loob dahil sa pag-uusig. (1Te 1:1-8; 3:1-13; 4:1) Maaaring ang liham na ito ang una sa kanonikal na mga sulat ni Pablo at, malamang na maliban sa Ebanghelyo ni Mateo, ito ang unang aklat ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na napasulat. Di-nagtagal pagkatapos nito, sumulat si Pablo ng ikalawang liham sa mga taga-Tesalonica, upang hindi sila mailihis ng mga bulaang guro.—2Te 1:1; 2:1-3.

Sa paglipas ng mga taon, walang alinlangan na muling dinalaw ni Pablo ang Tesalonica sa mga pagkakataong dumaraan siya sa Macedonia noong panahon ng kaniyang mga paglalakbay. (Gaw 20:1-3; 1Ti 1:3) At ang ilang taga-Tesalonica na binanggit ang pangalan, sina Aristarco at Segundo, ay mga kasamahan ni Pablo sa paglalakbay. (Gaw 20:4; 27:2) Si Demas, na nang-iwan kay Pablo sa Roma, ay pumunta sa Tesalonica, posibleng ang sariling bayan nito.—2Ti 4:10.

TESALONICA, MGA LIHAM SA MGA TAGA-. Dalawang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, marahil ay ang unang isinulat ng apostol na si Pablo, na nagpakilala bilang ang manunulat ng dalawang liham. (1Te 1:1; 2:18; 2Te 1:1; 3:17) Noong panahong isulat ang mga liham na ito, kasama ni Pablo sina Silvano (Silas) at Timoteo. (1Te 1:1; 2Te 1:1) Ipinahihiwatig nito na ipinadala ang mga liham mula sa Corinto dahil walang rekord na ang tatlong lalaking ito ay muling gumawang magkakasama pagkatapos nilang mamalagi sa Corinto noong panahon ng ikalawang paglalakbay ni Pablo bilang misyonero. (Gaw 18:5) Yamang lumilitaw na ang 18-buwang gawain ng apostol sa Corinto ay nagsimula noong taglagas ng 50 C.E., malamang na noong mga panahong iyon isinulat ang unang liham sa mga taga-Tesalonica. (Gaw 18:11; tingnan ang KRONOLOHIYA [Ang mas huling kapanahunang apostoliko].) Ang ikalawang liham ay tiyak na isinulat di-nagtagal pagkatapos nito, malamang na noong mga 51 C.E.

Ang dalawang liham na ito ay nakatala bilang kanonikal sa lahat ng namumukod-tanging mga katalogo ng ikalawa, ikatlo, at ikaapat na siglo C.E. Ang mga ito ay lubusan ding kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan sa pagpapaalaala sa mga lingkod ng Diyos na panatilihin ang mainam na paggawi sa lahat ng panahon. Gayundin, kapansin-pansin na idiniriin sa mga liham na ito ang pananalangin. Kasama ng kaniyang mga kamanggagawa, palaging inaalaala ni Pablo ang mga taga-Tesalonica sa panalangin (1Te 1:2; 2:13; 2Te 1:3, 11; 2:13), at pinasigla sila ng apostol: "Manalangin kayo nang walang lubay. May kaugnayan sa lahat ng bagay ay magpasalamat kayo." (1Te 5:17, 18) "Mga kapatid, magpatuloy kayo sa pananalangin para sa amin."—1Te 5:25; 2Te 3:1.

Mga Kalagayan Nang Isulat ang Unang Tesalonica. Halos sa pasimula pa lamang, ang kongregasyong pinatungkulan ng Unang Tesalonica ay dumanas na ng pag-uusig. Pagkarating ni Pablo sa Tesalonica, nangaral siya sa sinagoga roon sa loob ng tatlong Sabbath. Malaking bilang ng mga tao ang naging mga mananampalataya, at isang kongregasyon ang naitatag. Gayunman, nagsulsol ng marahas na pang-uumog ang mga panatikong Judio. Nang hindi masumpungan ng mga mang-uumog sina Pablo at Silas sa tahanan ni Jason, kinaladkad nila si Jason at ang ilan pang mga kapatid sa harap ng mga tagapamahala ng lunsod, anupat inakusahan sila ng sedisyon. Pinalaya lamang si Jason at ang iba pa nang magbigay sila ng "sapat na

paniguro." Ito ang nag-udyok sa mga kapatid na payaunin sina Pablo at Silas patungo sa Berea nang kinagabihan, maliwanag na para sa kapakanan ng kongregasyon at sa kaligtasan ng dalawa.—Gaw 17:1-10.

Nang maglaon, bukod pa sa patuloy na pag-uusig (1Te 2:14), ang kongregasyon ay waring lubhang nalumbay dahil sa pagkawala ng isa (o ilan) sa kanila sa kamatayan. (4:13) Palibhasa'y batid ni Pablo ang panggigipit na dinaranas ng bagong kongregasyon at lubha niyang ikinababahala ang epekto nito, isinugo niya si Timoteo upang aliwin at palakasin ang mga taga-Tesalonica. Mas maaga rito, makalawang ulit na sinikap ng apostol na dalawin sila, ngunit 'humarang si Satanas sa kaniyang landas.' —2:17–3:3.

Nang matanggap ni Pablo ang nakapagpapatibay-loob na ulat ni Timoteo tungkol sa katapatan at pag-ibig ng mga taga-Tesalonica, siya ay nagsaya. (1Te 3:6-10) Gayunman, kailangan nila ng higit pang pampatibay-loob at payo upang malabanan ang mga kahinaan ng laman. Kaya naman bukod sa pagpuri ni Pablo sa mga taga-Tesalonica dahil sa kanilang tapat na pagbabata (1:2-10; 2:14; 3:6-10) at pag-aliw sa kanila sa pamamagitan ng pag-asa sa pagkabuhay-muli (4:13-18), pinayuhan din niya sila na patuloy na tumahak sa isang landasing sinasang-ayunan ng Diyos at gawin iyon nang lubus-lubusan. (4:1, 2) Bukod sa iba pang mga bagay, pinayuhan sila ng apostol na umiwas sa pakikiapid (4:3-8), ibigin ang isa't isa nang lalo pang higit, gumawa sa pamamagitan ng kanilang mga kamay (4:9-12), manatiling gising sa espirituwal (5:6-10), isaalang-alang yaong mga nagpapagal sa gitna nila, "paalalahanan ang magugulo, magsalita nang may pang-aliw sa mga kaluluwang nanlulumo, alalayan ang mahihina, magkaroon ng mahabang pagtitiis sa lahat," at 'umiwas sa bawat anyo ng kabalakyutan' (5:11-22).

Mga Kalagayan Nang Isulat ang Ikalawang Tesalonica. Ang pananampalataya ng mga Kristiyano sa Tesalonica ay lumalaki nang labis-labis, ang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG TESALONICA

Pampatibay-loob at payo sa isang halos bagong-tatag na kongregasyon

Isinulat ni Pablo noong mga 50 C.E., ilang buwan pagkatapos niyang lisanin ang Tesalonica dahil sa marahas na pang-uumog

---

Komendasyon para sa kongregasyon (1:1-10)

- Magiliw na pinapurihan ni Pablo ang mga taga-Tesalonica dahil sa kanilang tapat na gawa at pagbabata
- Ang mga taga-Tesalonica ay naging isang halimbawa sa iba pang mga mananampalataya sa pagtanggap sa salita sa ilalim ng kapighatian at taglay ang kagalakang ibinubunga ng espiritu ng Diyos
- Sa lahat ng dako ay nababalitaan kung paano nila iniwan ang idolatriya at kung paano sila bumaling sa pagpapaalipin sa buháy na Diyos at sa paghihintay kay Jesus

Halimbawang ipinakita ni Pablo noong kasama nila siya (2:1-12)

- Pagkatapos pakitunguhan nang walang pakundangan sa Filipos, si Pablo ay nag-ipon ng lakas mula sa Diyos at may-katapangang nangaral sa mga taga-Tesalonica
- Iniwasan ni Pablo ang pagiging labis na mapamuri, mapag-imbot, at mapaghanap ng kaluwalhatian
- Iniwasan niyang maging pasanin sa mga kapatid, kundi sa halip ay pinakitunguhan niya sila nang banayad gaya ng ginagawa ng isang nagpapasusong ina at pinayuhan niya sila gaya ng isang maibiging ama

Pampatibay-loob na manatiling matatag sa harap ng pag-uusig (2:13–3:13)

- Ang mga kapatid sa Tesalonica, pagkatapos tanggapin ang mensaheng ipinahayag sa kanila bilang ang salita ng Diyos, ay pinag-usig ng kanilang mga kababayan; gayundin ang nangyayari sa Judea, kung saan nagdurusa ang mga Kristiyano sa mga kamay ng mga Judio
- Lubhang ninasa ni Pablo na makita ang mga taga-Tesalonica; nang hindi na niya matiis na wala siyang anumang balita tungkol sa kanila, isinugo niya si Timoteo, at noo'y kararating lamang ni Timoteo dala ang mabuting balita tungkol sa kanilang espirituwal na kalagayan
- Ipinanalangin ni Pablo na patuloy silang lumago

Payo may kinalaman sa saloobin at paggawi (4:1–5:28)

- Lumakad nang lubus-lubusan sa landasing kalugud-lugod sa Diyos; umiwas sa pakikiapid
- Ibigin ang mga kapatid nang lalo pang higit; gumawa sa pamamagitan ng inyong mga kamay upang makita maging ng mga tao sa labas na lumalakad kayo nang disente
- Aliwin ang isa't isa sa pamamagitan ng pag-asa na, sa pagkanaririto ni Kristo, ang mga inianak-sa-espiritung mga mananampalataya na namatay na ang unang ibabangon at makakaisa ni Kristo; pagkatapos, yaong mga buháy pa ay makakasama niya at ng mga binuhay-muli
- Ang araw ni Jehova ay dumarating na kagaya ng isang magnanakaw—kapag sinabi nila: "Kapayapaan at katiwasayan!" ang biglang pagkapuksa ay darating; dahil dito, manatiling gising sa espirituwal, anupat protektado ng pananampalataya at pag-ibig bilang baluti at ng pag-asa ng kaligtasan bilang helmet
- Magkaroon ng matinding pagpapahalaga sa mga namumuno sa kongregasyon; maging mapagpayapa, itaguyod kung ano ang mabuti, laging magsaya, mag-ukol ng pasasalamat, tiyakin ang lahat ng bagay, manghawakang mahigpit sa kung ano ang mainam, at umiwas mula sa kabalakyutan

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG TESALONICA

Isang liham na naglalayong magtuwid ng isang maling pangmalas may kinalaman sa pagkanaririto ni Kristo at magbigay ng payo kung paano pakikitunguhan ang mga taong magugulo

Isinulat ni Pablo di-nagtagal pagkatapos ng kaniyang unang liham sa mga taga-Tesalonica

---

Ang ginhawa ay darating sa pagkakasiwalat kay Kristo (1:1-12)

Pinapurihan ang mga taga-Tesalonica sa kanilang pagbabata at pananampalataya habang dumaranas ng mga pag-uusig at kapighatian

Ang ginhawa ay darating sa pagkakasiwalat kay Kristo; pagkatapos ay pupuksain ni Jesu-Kristo, kasama ng makapangyarihang mga anghel, yaong mga hindi sumusunod sa mabuting balita at luluwalhatiin siya may kaugnayan sa kaniyang mga banal

Ipinanalangin ni Pablo na ang mga taga-Tesalonica ay maibilang na karapat-dapat upang maluwalhati sa kanila ang pangalan ng Panginoong Jesus

Ang taong tampalasan ay masisiwalat bago ang pagkanaririto ni Kristo (2:1-17)

Pinayuhan ang mga taga-Tesalonica na huwag matinag o mabagabag ng anumang mensahe na nagpapahiwatig na ang araw ni Jehova ay dumating na sa kanila

Dapat na dumating muna ang apostasya, at ang taong tampalasan ay dapat na maisiwalat; itataas niya ang kaniyang sarili sa ibabaw ng bawat bagay na pinagpipitaganan at itatanghal niya ang sarili bilang isang diyos

Kapag naalis siya na nagsisilbing pamigil, isisiwalat ang isa na tampalasan, na ang pagkanaririto ay makikita sa pamamagitan ng kasinungalingang mga tanda at bawat likong panlilinlang upang linlangin yaong mga nalilipol

Papawiin siya ni Jesu-Kristo sa pagkakahayag ng Kaniyang pagkanaririto

Kung paano pakikitunguhan ang mga taong magugulo (3:1-18)

Lumayo sa mga magugulo, yaong mga nanghihimasok sa mga bagay na walang kinalaman sa kanila, yaong mga nagwawalang-halaga sa utos na: "Kung ang sinuman ay ayaw magtrabaho, huwag din naman siyang pakainin"

Markahan ang gayong mga tao bilang hindi dapat pakisamahan, ngunit paalalahanan sila bilang mga kapatid upang magbago sila ng kanilang mga lakad

---

pag-ibig nila sa isa't isa ay lumalago, at patuloy nilang binabata nang may katapatan ang pag-uusig at kapighatian. Kaya naman, gaya sa kaniyang unang liham, pinapurihan sila ng apostol na si Pablo at pinatibay-loob na patuloy na tumayong matatag. —2Te 1:3-12; 2:13-17.

Gayunman, may-kamaliang iginigiit ng ilan sa kongregasyon na malapit na ang pagkanaririto ni Jesu-Kristo. Posibleng isang liham pa nga na may-kamaliang ipinalagay na kay Pablo ang binigyang-pakahulugan bilang nagpapahiwatig na "ang araw ni Jehova ay narito na." (2Te 2:1, 2) Maaaring ito ang dahilan kung bakit binanggit ng apostol ang pagiging tunay ng kaniyang ikalawang liham, nang sabihin niya: "Narito ang aking pagbati, ni Pablo, sa aking sariling kamay, na siyang tanda sa bawat liham; ganito ang paraan ko ng pagsulat." (3:17) Dahil ayaw niyang madaya ang mga kapatid sa pagtanggap ng maling turo, ipinakita ni Pablo na may iba pang mga pangyayari na kailangan munang maganap bago dumating ang araw ni Jehova. Sumulat siya: "Hindi ito darating malibang ang apostasya ay dumating muna at ang taong tampalasan ay maisiwalat."—2:3.

Isang problema na umiral na sa kongregasyon noong una ang kinailangan pa ring bigyang-pansin. Sa kaniyang unang liham sa mga taga-Tesalonica, sinabi ni Pablo sa kanila: "Pinapayuhan namin kayo, mga kapatid, . . . na gawing inyong tunguhin ang mamuhay nang tahimik at asikasuhin ang inyong sariling gawain at gumawa sa pamamagitan ng inyong mga kamay, gaya ng iniutos namin sa inyo; upang kayo ay lumakad nang disente kung tungkol sa mga tao sa labas at hindi mangailangan ng anuman." (1Te 4:10-12) Hindi isinapuso ng ilan sa kongregasyon ang payong ito. Dahil dito, inutusan ni Pablo ang gayong mga tao na gumawa nang may katahimikan at kumain ng pagkain na kanila mismong pinagpagalan, anupat idinagdag pa: "Ngunit kung ang sinuman ay hindi masunurin sa aming salita sa pamamagitan ng liham na ito, panatilihin ninyong markado ang isang ito, huwag na kayong makisama sa kaniya, upang siya ay mapahiya. Gayunma'y huwag ninyo siyang ituring na kaaway, kundi patuloy na paalalahanan siya bilang isang kapatid."—2Te 3:10-15.

TET [ט]. Ang ikasiyam na titik ng alpabetong Hebreo. Ang tunog na kinakatawanan ng titik na ito ay katumbas ng mariing Ingles na "t," na nalilikha sa pamamagitan ng pagdiriin ng dila sa ngalangala. Ang tunog nito ay naiiba sa tunog ng titik na *taw* [ת] pangunahin nang dahil sa wala itong hanging ibinubuga pagkatapos bigkasin ang tunog na "t." Sa orihinal na Hebreo, lumilitaw ito sa pasimula ng bawat talata ng Awit 119:65-72.

TEUDAS. Isang rebelde na nagpasimula ng isang pag-aalsa na sinuportahan ng mga 400 lalaki ilang panahon bago ang 6 C.E. Sa pamamagitan ng paggamit sa Teudas na ito bilang kaniyang unang halimbawa ng isang kilusan na hindi na muling nakapagdulot ng kaguluhan matapos

mapatay ang lider nito, hinikayat ng Pariseong si Gamaliel ang Sanedrin na huwag kaagad gambalain ang Kristiyanong kongregasyon na noo'y nasa kasibulan pa pagkamatay ni Jesus.—Gaw 5:34-40.

TIATIRA. Ang lunsod na muling itinayo noong maagang bahagi ng ikatlong siglo B.C.E. ng dating heneral ni Alejandrong Dakila, si Seleucus Nicator. Ito ay mga 60 km (40 mi) papaloob mula sa Dagat Aegeano at nasa tabi ng isang sangang-ilog ng Gediz (sinaunang Ilog Hermus) sa kanluraning Asia Minor. Tumanggap ang kongregasyong Kristiyano ng Tiatira ng isang mensahe na isinulat ng apostol na si Juan ayon sa idinikta ng Panginoong Jesu-Kristo.—Apo 1:11.

Ang Tiatira sa ngayon ay tinatawag na Akhisar at mga 250 km (155 mi) sa TTK ng Istanbul at mga 375 km (233 mi) sa S ng Atenas. (LARAWAN, Tomo 2, p. 946) Ang lunsod na ito ay hindi kailanman naging isang malaking metropolis o isang sentro na nagkaroon ng kahalagahan sa pulitika; ngunit ito ay naging isang mayamang sentro ng industriya, na kilala sa maraming gawang-kamay, kasama na ang paghahabi, pagtitina, pagpapanday ng tanso, pagkukulti, at paggawa ng mga kagamitang luwad. Ang negosyo nito ng pagtitina ay malimit banggitin sa mga inskripsiyon. Ginamit ng mga manggagawa ng tina sa Tiatira ang ugat ng halamang *madder* upang pagkunan ng kanilang bantog na kulay iskarlata o purpura, na nang dakong huli ay nakilala bilang *Turkey red.*

Si Lydia, na nakumberte sa Kristiyanismo noong panahon ng unang pagdalaw ni Pablo sa Filipos sa Macedonia, ay isang "tindera ng purpura, na mula sa lunsod ng Tiatira." Maaaring siya ay kinatawan sa ibayong-dagat ng mga pabrikante sa Tiatira, isang negosyanteng maykaya sa buhay at may sariling bahay na malaki-laki upang mapatuloy si Pablo at ang mga kasamahan nito noong panahon ng pananatili nila sa Filipos.—Gaw 16:12-15.

Hindi alam kung kailan at kung sino ang unang nagdala ng Kristiyanismo sa mga taga-Tiatira. Walang rekord na si Pablo o ang iba pang mga ebanghelista ay dumalaw kailanman sa lunsod na iyon o na bumalik doon si Lydia. Posibleng nakarating doon ang mensahe noong panahon ng dalawangtaóng pangangaral (mga 53-55 C.E.) ni Pablo sa Efeso, na mga 115 km (70 mi) sa TK ng Tiatira, sapagkat iniuulat na noon ay "narinig ng lahat ng nananahan sa distrito ng Asia ang salita ng Panginoon, kapuwa ng mga Judio at mga Griego." (Gaw 19:10) Gayunman, binabanggit na pagkaraan ng mga 40 taon ay nagkaroon ng isang masiglang kongregasyon ng mga Kristiyano sa Tiatira.—Apo 1:10, 11.

Ang Mensahe ni Kristo sa Kongregasyon ng Tiatira. Ang kongregasyong ito, ang ikaapat sa pito na tumanggap ng mensahe, ay pinapurihan dahil sa pag-ibig, pananampalataya, at pagbabata na ipinakita nito. Sinang-ayunan din ang ministeryo nito; "ang [kaniyang] mga gawa nitong huli ay higit kaysa sa mga nauna." Ngunit bagaman taglay ng kongregasyon ang kapuri-puring mga katangiang ito, isang napakasamang kalagayan ang pinahintulutan ding tumubo at manatili sa loob ng kongregasyong ito. May kinalaman dito ay sinabi ng Panginoon bilang paghatol: "Pinahihintulutan mo ang babaing iyon na si Jezebel, na ang tawag niya sa kaniyang sarili ay propetisa, at nagtuturo siya at iniliigaw ang aking mga alipin upang makiapid at kumain ng mga bagay na inihain sa mga idolo." Malamang na ang "babaing" ito ay pinanganlang Jezebel dahil sa kaniyang balakyot na paggawi na katulad niyaong sa asawa ni Ahab, at dahil sa tahasan niyang pagtanggi na magsisi. Gayunman, waring kaunti lamang sa kongregasyon ng Tiatira ang sumang-ayon sa mala-Jezebel na impluwensiyang ito, yamang ang mensahe ay nagpatuloy na magsabi "sa iba pa sa inyo na nasa Tiatira, sa lahat niyaong hindi nagtataglay ng turong ito, sa kanila mismo na hindi nakaalam ng 'malalalim na bagay ni Satanas.'"—Apo 2:18-29.

TIBAGAN. Isang hantad na hukay na pinagkukunan ng iba't ibang uri ng bato. Dito tinitibag ang batong-apog at marmol, na matatagpuan malapit sa ibabaw ng lupa. Isang malaking lugar malapit sa kasalukuyang Pintuang-daan ng Damasco sa Jerusalem ang ipinapalagay na isang sinaunang tibagan. Unang tinukoy ang gayong lugar sa Josue 7:4, 5, kung saan iniuulat na mga 3,000 Israelita ang tumakas mula sa Ai hanggang sa Sebarim, nangangahulugang "Mga Tibagan." Noong naghahanda si Solomon para sa pagtatayo ng templo, iniutos niya na magtibag ng malalaking batong pundasyon mula sa kabundukan ng Lebanon, at sampu-sampung libong lalaki ang tinawag para sa gawaing iyon. (1Ha 5:13-18; 6:7) Nang kailanganing kumpunihin ang templo noong mga araw ni Jehoas, umupa ng mga tagatabas ng bato para sa gawaing iyon. (2Ha 12:11, 12) Ang libingan ni Jesus ay inuka sa bato.—Mat 27:59, 60; Mar 15:46.

Sa isang mabisang metapora, ipinaalaala ni Jehova, sa pamamagitan ng bibig ni Isaias, ang tibagan at ang mga gawain dito. (Isa 51:1) Gaya ng ipinahihiwatig ng kasunod na talata, lumilitaw na ang "bato" ay si Abraham, ang taong pinagmulan ng bansa, at ang "uka ng hukay" ay si Sara, ang mayari ng bahay-batang tulad ng isang uka na nagsilang sa ninuno ng Israel na si Isaac. (Isa 51:2) Gayunman, yamang ipinanganak si Isaac sa pamamagitan ng

kapangyarihan ng Diyos anupat isa itong makahimalang gawa, maaaring ang pagtitibag na tinutukoy sa metapora ay mayroon ding nakahihigit na espirituwal na pagkakapit. Sa gayon, tinutukoy ng Deuteronomio 32:18 si Jehova bilang 'Ang Bato na naging ama' ng Israel, ang "Isa na nagluluwal [ang mismong pandiwa na ginamit kay Sara sa Isa 51:2] sa iyo nang may mga kirot ng panganganak."

Kung minsan, ang produkto ng tibagan ay tinatawag din sa pangalang iyon. Kaya nga ang salitang Hebreo na *pesi·lim′,* isinasalin bilang "tibagan" sa Hukom 3:19, 26, ay isinasalin naman sa ibang mga talata bilang "mga nililok na imahen." (Deu 7:5; Aw 78:58; Isa 10:10) Sa dahilang ito, iminumungkahi ng ilan na maaaring mula sa isang lugar na may kalipunan ng gayong mga paganong diyos, na produkto ng tibagan, nagbalik si Ehud upang personal na dumalaw kay Eglon. Gayunman, mas gusto ng karamihan sa mga tagapagsalin ang saling "tibagan."

Ang dating mga tibagan kung saan may mga gawaing iniwan na bahagya pa lamang natatapos ay nagbibigay-linaw sa sinaunang mga pamamaraan sa pagtitibag. Gumagawa ng makikitid at malalalim na bitak sa bato. Sa mga bitak na ito ay nagbabaon ng tuyong kahoy, na pinamamaga naman sa pamamagitan ng tubig hanggang sa mabiyak ang bato sa mga gatlang nito. Noong mga panahong Romano, ang mga batong tumitimbang nang hanggang lima o sampung tonelada ay tinitibag sa mga dakong malalayo sa mga lugar ng pagtatayo. Pagkatapos, hinahakot ang mga ito sakay ng mga panggulong o ng mga kareta, anupat ang lakas na ginagamit dito ay inilalaan ng malalaking hukbo ng mga trabahador na alipin.

TIBERIAS.

1. Isang lunsod na itinatag ni Herodes Antipas noong mga 18 C.E. at ipinangalan kay Tiberio Cesar, emperador ng Imperyo ng Roma nang panahong iyon. Tinatawag pa rin ito na Tiberias (Teverya) at ito ay mga 25 km (15 mi) sa SHS ng Nazaret, sa maituturing na makitid na lupain sa kahabaan ng kanluraning baybayin ng Dagat ng Galilea, 210 m (690 piye) ang kababaan sa Mediteraneo. Ang Tiberias ay mga 15 km (9.5 mi) sa gilid ng dagat mula sa Capernaum at 9 na km (5.5 mi) sa itaas ng dako kung saan humihiwalay ang Jordan mula sa katubigang iyan. Dito nanirahan si Herodes bilang tetrarka. Malapit dito, sa dakong T ng lunsod, ay may kiláláng maiinit na bukal. Ang lunsod ay minsan lamang binanggit sa Kasulatan.—Ju 6:23; LARAWAN, Tomo 2, p. 739.

2. Ang Dagat ng Galilea (Yam Kinneret) ay tinatawag kung minsan na Tiberias, ayon sa lunsod na may gayong pangalan na nasa kanluraning baybayin nito.—Ju 6:1; 21:1.

TIBERIO. Ang ikalawang emperador ng Roma. Ipinanganak siya noong 42 B.C.E. bilang anak nina Tiberio Claudio Nero at Livia Drusila. Ngunit noong siya'y tatlong taóng gulang, pinilit ni Octavian (Augusto) ang nakatatandang Tiberio na diborsiyuhin ang asawa nito upang mapangasawa iyon ni Octavian. Pagkamatay ng nakatatandang Tiberio, ang nakababatang Tiberio at ang kapatid nitong lalaki ay pumisan sa kanilang ina, na ang asawa naman nito ay ipinroklamang Augusto nang maglaon. Nang sumapit na si Tiberio sa hustong gulang, pinakasalan niya si Vipsania Agrippina, ngunit ang pag-aasawang iyon ay nagwakas nang pilitin ni Augusto si Tiberio na diborsiyuhin ang asawa nito at pakasalan si Julia, ang nabalong anak ng emperador. Inampon siya ni Augusto noong 4 C.E.

Pinili lamang ni Augusto si Tiberio bilang kahalili niya nang ang lahat ng iba pa na mas gusto niya kaysa kay Tiberio ay patay na. Noong Agosto 17, 14 C.E. (kalendaryong Gregorian), namatay si Augusto; noong Setyembre 15, pinahintulutan ni Tiberio ang Senado na hirangin siyang emperador. Si Juan ay nagsimulang magbautismo "nang ikalabinlimang taon ng paghahari ni Tiberio Cesar." Kung bibilangin ang mga taon mula sa pagkamatay ni Augusto, ang ika-15 taon ay mula Agosto 28 C.E. hanggang Agosto 29 C.E. Kung bibilangin naman mula noong pormal siyang iproklama bilang emperador, ang taóng iyon ay sasaklaw mula Setyembre 28 C.E. hanggang Setyembre 29 C.E.—Luc 3:1-3.

Nabuhay si Tiberio hanggang noong Marso 37 C.E. kung kaya siya ang emperador sa buong yugto ng ministeryo ni Jesus. Samakatuwid, malamang na ang larawan niya ang nasa baryang pambuwis na dinala kay Jesus nang sabihin niya, "Ibayad ninyo kay Cesar ang mga bagay na kay Cesar." (Mar 12:14-17; Mat 22:17-21; Luc 20:22-25) Pinalawak ni Tiberio ang batas na *laesa majestas* (krimen laban sa hari) upang sumaklaw ito, hindi lamang sa mga gawang sedisyon, kundi pati sa mapanirang-puring mga salita laban sa emperador, at ipinapalagay na sa bisa ng batas na ito ay ginipit ng mga Judio si Poncio Pilato upang maipapatay si Jesus. (Ju 19:12-16) Nang maglaon ay ipinatawag ni Tiberio si Pilato sa Roma dahil sa mga reklamo ng mga Samaritano laban sa pangangasiwa nito, ngunit namatay si Tiberio at hinalinhan siya ni Caligula bago nakarating si Pilato.

Bilang emperador, si Tiberio ay may mabubuti at masasamang katangian. Nagpigil siya sa paggasta sa mga luho at sa gayon ay nagkaroon ng malaking pondo na magagamit upang higit na paunlarin ang imperyo at magkaroon ng reserbang salapi para sa mga panahon ng kasakunaan at kagipitan. Hindi itinuring ni Tiberio ang kaniyang sarili na isang diyos,

tinanggihan niya ang maraming titulong pandangal, at palagi niyang ibinabaling kay Augusto (Octavian) ang pagsamba sa emperador sa halip na sa kaniyang sarili.

Gayunman, nahigitan ng kaniyang masasamang ugali ang kaniyang mabubuting katangian. Labis siyang mapaghinala at mapagpaimbabaw sa kaniyang pakikipag-ugnayan sa iba, at marami siyang ipinapatay noong siya'y naghahari, anupat kabilang sa mga biktima ang marami sa kaniyang mga dating kaibigan. Sumangguni siya sa mga astrologo. Sa kaniyang malaking bahay sa Capri kung saan niya ginugol ang huling sampung taon ng kaniyang buhay, sukdulan siyang nagpakasasa sa kaniyang buktot at mahalay na pagnanasa sa piling ng mga lalaking iniingatan ukol sa di-likas na mga layunin.

Si Tiberio ay hinamak, hindi lamang ng mga indibiduwal na gaya ng kaniyang guro sa paaralan na si Theodorus na Gadareno at ng kaniyang amain na si Augusto, kundi pati ng halos lahat ng kaniyang mga sakop. Pagkamatay niya, tumanggi ang Senado na ituring siyang isang diyos. Dahil dito at sa iba pang mga kadahilanan, nakikita ng mga iskolar ng Bibliya na natupad kay Tiberio ang hula na nagsasabing "ang isa na marapat hamakin" ay babangon bilang "ang hari ng hilaga."—Dan 11:15, 21.

TIBHAT [Pagpatay]. Isang lunsod sa H ng Palestina kung saan kumuha si David ng napakaraming tanso pagkatapos niyang pabagsakin si Hadadezer, hari ng Zoba, sa Hamat, mga 230 km (140 mi) sa HHS ng Dan. (1Cr 18:3, 8) Sa katulad na paglalarawan sa kampanya ni David sa 2 Samuel 8:8, lumilitaw na ang Tibhat ay tinatawag na Beta. (Tingnan ang BETA.) Iminumungkahi ng ilan na ang Tibhat ay isinunod sa pangalan ng anak ni Nahor na si Teba. (Gen 22:24) Yamang ang Tibhat ay bahagi ng Arameanong kaharian ng Zoba, malamang na ang lokasyon nito ay nasa libis sa pagitan ng mga kabundukan ng Lebanon at ng Anti-Lebanon. May natagpuan sa Lebanon na mga labí ng sinaunang mga kayariang tanso, kasuwato ng ulat ng Bibliya.

TIBNI. Isa na nakipaglaban para sa pagkahari ng sampung-tribong kaharian ng Israel pagkatapos ng pitong-araw na pamamahala ng ikalimang hari ng Israel na si Zimri noong mga 951 B.C.E. Ang taong-bayan ay nahati kung si Tibni kaya o si Omri ang dapat na maging hari. Pagkalipas ng apat na taon, kung kailan ipinapalagay na nagngangalit ang digmaang sibil, sa wakas ay nalutas ang usapin; natalo si Tibni ng mga tagasuporta ni Omri at namatay. Siya ay anak ni Ginat.—1Ha 16:15, 21-23.

TIDAL. Ang hari ng Goiim at isang kaalyado ng Elamitang si Haring Kedorlaomer nang lupigin nila at ng dalawa pang monarka ang limang hari malapit sa Dagat na Patay. Pagkaraan ng 12-taóng pamumuno, naghimagsik ang limang natalong hari. Sina Tidal, Kedorlaomer, at ang iba pa ay pumakanluran upang supilin ang mga ito, at sa panunupil na iyon ay kumuha sila ng mga samsam at mga bihag, kabilang na ang pamangkin ni Abraham na si Lot. Tinugis ni Abraham ang mga maniniil at binawi ang mga bilanggo at mga sinamsam na pagaari, ngunit walang pahiwatig na binihag o pinatay si Tidal o yaong mga haring kasama niya.—Gen 14:1-17.

TIGLAT-PILESER (III). Isang makapangyarihang hari ng Asirya (na ang pangalan ay binabaybay ring Tilgat-pilneser) at ang unang hari ng Asirya na binanggit ang pangalan sa ulat ng Bibliya. Bagaman ipinapalagay ng ilang iskolar na si Tiglat-pileser III ay dugong bughaw at itinuturing naman ng iba na nang-agaw siya ng trono, ang totoo ay hindi alam ang kaniyang pinagmulan at kung paano siya naging hari. Gayunman, ang kaniyang paghahari ay kinakitaan ng isang yugto ng muling pagoorganisa, ng patuloy na paglawak at paglakas ng Imperyo ng Asirya na nagpabantog dito. Itinuturing na siya ang unang Asiryanong monarka na nagtatag ng maramihang pagpapatapon at paglilipat ng nalupig na mga tao bilang isang permanenteng patakaran. Sa loob ng isang taon, sinasabing sindami ng 154,000 katao ang sapilitang pinalipat-lipat sa mga lupaing nalupig. Lumilitaw na ang layunin ng gayong malupit na patakaran ay sirain ang loob ng mga liping pambansa at pahinain o buwagin ang anumang nagkakaisang pagtatangka na alisin ang pamatok ng Asirya.

Ang haring ito ay unang lumitaw sa ulat ng Bibliya bilang si "Pul." (2Ha 15:19) Sinasabi rin sa 1 Cronica 5:26 na 'pinukaw ng Diyos ang espiritu ni Pul na hari ng Asirya maging ang espiritu ni Tilgatpilneser na hari ng Asirya, kung kaya niya dinala sa pagkatapon' ang mga tao ng ilang tribo ng Israel. Ikinakapit ng sinaunang sekular na mga rekord ang dalawang pangalang ito sa iisang indibiduwal, anupat ang pangalang "Pulu" ay lumilitaw sa tinatawag ngayon na "The Babylonian King List A," samantalang nakatala naman sa "The Synchronistic Chronicle" ang "Tukultiapilesharra" (Tiglat-pileser). (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 272, 273) Mapapansin din na sa Hebreo, ang siniping teksto sa Bibliya ay gumamit ng pandiwang "dinala" sa anyong pang-isahan sa halip na pangmaramihan. Karaniwang iminumungkahi na ang "Pul" ay personal na pangalan ng monarka at na gi-

namit niya ang pangalang “Tiglat-pileser” (ang pangalan ng isang nauna at kilalang Asiryanong hari) nang lumuklok siya sa trono.

Lumilitaw na noong maagang bahagi ng kaniyang paghahari, si Tiglat-pileser III ay naging abala sa pagtatatag ng mas matitibay na hangganan para sa imperyo sa T, S, at H. Ngunit di-nagtagal, nanganib ang mga lupain ng Sirya at Palestina sa K dahil sa banta ng pananakop ng Asirya.

Pangunahing binabanggit ng mga inskripsiyong Asiryano si Azriau ng Ia-ú-da-a-a (Juda) may kaugnayan sa isang kampanya ni Tiglat-pileser III sa Sirya. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 282, 283) Waring ito ay isang pagtukoy kay Haring Azarias ng Juda, na mas kilala bilang si Uzias (829-778 B.C.E.), ngunit ang bagay na ito ay pinagtatalunan, sapagkat sinasabi ng ilan na may panahong ang maliit na kaharian ng Sam’al sa Sirya ay tinawag ding Juda. Waring malayong mangyari na may gayong paganong hari na ang pangalan ay may kalakip na pangalang Jah (ang pinaikling anyo ng Jehova) at nabubuhay ring kasabay ng Judeanong hari na may gayunding pangalan; gayunman, hindi binabanggit ng Bibliya si Tiglat-pileser III may kaugnayan kay Azarias (Uzias), at ang mga rekord na Asiryano ay sira-sira na.

Noong panahon ng paghahari ni Haring Menahem ng Israel (mga 790-781 B.C.E.), sumugod si Tiglat-pileser III (Pul) sa Palestina, at hiniling ni Menahem ang pabor ng Asiryano sa pamamagitan ng pagbabayad dito ng tributo na may halagang “isang libong talento na pilak” ($6,606,000 sa kasalukuyang halaga). Palibhasa’y panandaliang napaglubag, iniatras ni Tiglat-pileser ang kaniyang mga hukbo. (2Ha 15:19, 20) Tinutukoy ng mga dokumentong Asiryano si *Me-ni-hi-im-me* (Menahem), kabilang na si Rezon (Rezin) ng Damasco at si Hiram ng Tiro, bilang mga sakop ni Tiglat-pileser.

Pagkatapos nito, noong panahon ni Haring Ahaz ng Juda (761-746 B.C.E.), si Haring Peka ng Israel ay bumuo ng isang kompederasyon kasama si Haring Rezin ng Damasco at sumalakay sa Juda. (2Ha 16:5, 6; Isa 7:1, 2) Bagaman binigyang-katiyakan ng propetang si Isaias na sa loob ng maikling panahon ay mapapawi ang dalawang magkasabuwat na kaharian, ipinasiya ni Haring Ahaz na magpadala ng suhol kay Tiglat-pileser upang magpatulong sa kaniya. (2Ha 16:7, 8; Isa 7:7-16; 8:9-13) Inilarawan ng isang inskripsiyong Asiryano ang tributong ibinayad ni *Ia-u-ha-zi* (Jehoahaz, o Ahaz) ng Juda at ng iba pang mga hari ng lugar na iyon gaya ng sumusunod: “ginto, pilak, lata, bakal, antimonyo, mga kasuutang lino na may makukulay na palamuti, mga kasuutan ng kanilang katutubong (industriya) (na yari sa) lanang matingkad na purpura . . . lahat ng uri ng mamahaling mga kagamitan maging mga produkto ng dagat o ng kontinente, ang mga (piling) produkto ng kanilang mga pook, ang kayamanan ng (kanilang) mga hari, mga kabayo, mga mula (na sinanay para sa) pamatok.” (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 282) Tumugon ang agresibong Asiryano sa panghihimok ni Ahaz at sinalakay nito ang Israel, binihag ang ilang lunsod sa hilaga, at dinaluhong ang mga pook ng Gilead, Galilea, at Neptali, anupat dinala ang marami sa pagkatapon. (2Ha 15:29; 1Cr 5:6, 26) Ang Damasco ay sinalakay at bumagsak sa mga hukbong Asiryano, at ang hari nito na si Rezin ay pinatay. Sa Damasco, tinanggap ni Tiglat-pileser III ang pagdalaw ni Haring Ahaz ng Juda, na pumaroon upang magpasalamat o kaya’y magpakita ng pagpapasakop sa Asirya.—2Ha 16:9-12.

Kinasihan si Isaias na ihula na gagamitin ni Jehova ang hari ng Asirya tulad ng “isang upahang labaha” upang ‘ahitan’ ang kaharian ng Juda. (Isa 7: 17, 20) Kung ang “upahang labaha” man ay espesipikong tumutukoy kay Tiglat-pileser III, na sinuhulan ni Ahaz, o hindi, ipinakikita ng rekord na nagdulot siya ng malaking kabagabagan sa Judeanong hari at na ang suhol ni Ahaz ay ‘hindi nakatulong sa kaniya.’ (2Cr 28:20, 21) Maaaring ito ang unang bahagi ng ‘baha’ ng pagsalakay ng Asirya sa Juda, na sa dakong huli ay ‘aabot sa pinakaleeg ng kaharian,’ gaya ng maliwanag na nangyari noong panahon ni Hezekias.—Isa 8:5-8; 2Ha 18:13, 14.

Sa kaniyang mga inskripsiyon, sinabi ni Tiglat-pileser III tungkol sa hilagang kaharian ng Israel: “Ibinagsak nila ang kanilang haring si Peka (*Pa-qa-ha*) at inilagay ko si Hosea (*A-ú-si-’*) bilang hari sa kanila. Tumanggap ako mula sa kanila ng 10 talento na ginto [$3,853,500], 1,000(?) talento na pilak [$6,606,000] bilang kanilang [tri]buto at dinala ang mga iyon sa Asirya.” (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 284) Sa gayon ay sinasabi ng Asiryanong hari na siya ang responsable sa panunungkulan ni Hosea bilang hari ng Israel pagkatapos niyang magpakana upang mapaslang ang hinalinhan ni Hosea, si Peka (mga 758 B.C.E.).—2Ha 15:30.

Ayon sa sinaunang mga rekord ng Asirya, naghari si Tiglat-pileser III sa loob ng 18 taon. Gayunman, waring ipinakikita ng mga pagtukoy sa Bibliya na naghari siya nang mas mahabang panahon, yamang may mga pagtukoy sa kaniya mula noong panahon ni Menahem hanggang noong panahon ni Hosea. Ngunit hindi inilalaan ng Hebreong Kasulatan ang lahat ng detalyeng kailangan upang tiyakang masabi na mali ang mga rekord ng Asirya sa kasong ito. Bunga ito ng ilang kadahilanan: Hindi matiyak kung paano aayusin sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod ang mga panahon ng

paghahari ng mga hari ng Israel. Dapat ding pansinin na ang yugto bago ang panahong karaniwang itinatakda bilang pasimula ng paghahari ni Tiglat-pileser ay medyo malabo kung may kinalaman sa sinaunang mga rekord at itinuturing na isang panahon ng malaking paghina ng mga Asiryano. Kaya ang Pranses na iskolar na si Georges Roux, sa kaniyang aklat na *Ancient Iraq,* ay nagsasabi na "sa loob ng tatlumpu't anim na taon . . . ang Asirya ay halos naging paralisado." Tungkol kay Ashurnirari V, na ipinapalagay na hinalinhan ni Tiglat-pileser III, ang awtor ding ito ay nagkomento: "Halos hindi siya nangahas na lumabas sa kaniyang palasyo at malamang na napatay siya sa isang rebolusyon na sumiklab sa Kalhu at inilagay sa trono ang kaniyang nakababatang kapatid [?], si Tiglat-pileser III." (1964, p. 251) Dahil dito, waring talagang posible na naghari si Tiglat-pileser nang mas mahabang panahon kaysa sa karaniwang ipinapalagay, kahit marahil bilang isang kasamang-tagapamahala.

Sa 2 Cronica 28:16, binanggit na si Ahaz ay nagsugo "sa *mga hari* ng Asirya upang matulungan *nila* siya." Bagaman ang pangmaramihang "mga hari," na nasa Hebreong tekstong Masoretiko, ay anyong pang-isahan ("hari") sa *Septuagint* at sa iba pang mga sinaunang manuskrito, may makabagong mga salin na pabor sa Hebreong pangmaramihan. (*JP, NW*) Itinuturing ng ilang iskolar na ang pangmaramihan dito ay nagpapahiwatig lamang ng karingalan at kadakilaang ipinatutungkol sa isang monarka (si Tiglat-pileser III) bilang ang "hari ng mga hari." Gayunman, itinatawag-pansin din ang mapaghambog na pag-aangkin ng Asiryanong monarka na nakaulat sa Isaias 10:8: "Hindi ba ang aking mga prinsipe ay mga hari rin?" Posible kung gayon na ang pagtukoy kay "Pul na hari ng Asirya" (2Ha 15:19) ay maaari ring ikapit sa diwa ng pagiging tagapamahala niya sa isang probinsiya ng Asirya bago siya naging pinuno ng buong imperyo.

Nang mamatay si Tiglat-pileser III, hinalinhan siya ni Salmaneser V. Marami pa sanang detalye ang maaaring malaman tungkol sa haring ito kung hindi lamang ipinasira ng isa pang sumunod na hari, si Esar-hadon, ang mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser, isang pambihirang paghamak na hindi pa nangyari sa kasaysayan ng Asirya.

TIKTIK. Taong kumukuha ng impormasyon sa pamamagitan ng palihim na pagmamanman. Noong 1512 B.C.E., mula sa kampamento ng Israel sa Ilang ng Paran, nagsugo si Moises ng 12 pinuno (kumakatawan sa lahat ng tribo maliban sa tribo ni Levi) upang magsiyasat sa lupain ng Canaan. Pinahintulutan ito ni Jehova dahil sa kahilingan ng mga Israelita, na nagsabi: "Magsugo tayo ng mga lalaki sa unahan natin upang siyasatin nila ang lupain para sa atin at magbalik sa atin ng salita may kinalaman sa daan na dapat nating ahunin at sa mga lunsod na ating paroroonan." (Deu 1:22, 23) Malamang na naghiwa-hiwalay sila, marahil ay daladalawa, at naglakbay sa buong lupain hanggang sa H sa "pagpasok sa Hamat" at sa K patungo sa dagat. (Bil 13:21; tingnan ang HAMAT, HAMATEO.) Pagbalik nila, bagaman sang-ayon ang lahat na ang lupain ay tunay ngang "inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan," sampu sa mga tiktik ang nagbigay ng di-mapananaligang ulat na naghasik ng takot sa mga Israelita. Tanging sina Josue at Caleb ang nagpatibay-loob sa kanila na pumasok sa lupain at ariin ito. Dahil sa kawalan ng pananampalataya ng Israel palibhasa'y nagpaimpluwensiya sila sa masamang ulat, itinalaga ng Diyos na lahat ng lalaki na 20 taóng gulang at pataas ay mamamatay sa ilang sa loob ng pinahabang yugto na 40-taóng pagpapapagala-gala. Hindi kasama rito sina Josue at Caleb, gayundin ang tribo ni Levi.—Bil 13:1-33; 14:6-38; Deu 1:24-40.

Noong 1473 B.C.E., nagsugo si Josue ng dalawang tiktik sa kabila ng Jordan upang tiktikan ang Jerico. Tinulungan ni Rahab na patutot ang mga tiktik at siya naman pati ang kaniyang sambahayan ay iniligtas nang bumagsak ang Jerico. (Jos 2:1-24; 6:1, 22-25; Heb 11:31) Ang iba pang halimbawa ng paniniktik ay binabanggit sa Hukom 1:22-26; 18:1-10, 14, 17; 1 Samuel 26:4. Ang mga mensahero ni David na isinugo kay Haring Hanun ng Ammon ay pinaratangan ng paniniktik kung kaya minaltrato ang mga ito. (2Sa 10:1-7) Nagsugo naman si Absalom ng mga tiktik sa buong Israel, hindi upang kumuha ng impormasyon para sa kaniyang pakikipagsabuwatan laban kay David kundi upang mangalap ng suporta para sa kaniyang mapanghimagsik na layunin.—2Sa 15:10-12.

Sumulat ang apostol na si Pablo hinggil sa kaniyang pagdalaw sa Jerusalem kasama sina Bernabe at Tito, anupat binanggit niya na noong panahong iyon ay may "mga bulaang kapatid na pumasok nang tahimik, na pumuslit upang maniktik sa ating kalayaan na taglay natin kaisa ni Kristo Jesus." —Gal 2:1-5.

TIKVA [Pag-asa].

1. Biyenan ni Hulda na propetisa; anak ni Harhas. (2Ha 22:14) Ang pangalang ito ay binabaybay na Tokhat ayon sa tekstong Masoretiko sa 2 Cronica 34:22.

2. Ama ng isang Jahzeias na nabuhay noong panahon ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 15; tingnan ang JAHZEIAS.

TILGAT-PILNESER. Tingnan ang TIGLAT-PILESER (III).

TILON. Isang anak ni Shimon sa tribo ni Juda. —1Cr 4:20.

TIMBANGAN. Isang kasangkapan na ginagamit sa pagtimbang. Pamilyar ang mga tao noon sa isang simpleng timbangan. Binubuo iyon ng pahalang na pingga, na ang gitnang bahagi ay nakakabit sa isang tulos o panali, at sa magkabilang dulo ng pingga ay may nakasabit na isang bandeha o pangawit. Inilalagay ang bagay na titimbangin sa isang bandeha (o isinasabit sa isang pangawit, gaya ng ginagawa sa maliit na supot ng salapi), at inilalagay naman sa kabilang panig ang katumbas na mga panimbang. (Jer 32:10; Isa 46:6; Gen 23:15, 16; Eze 5:1; tingnan ang SALAPI.) Sa panahon ng taggutom, maging ang pagkain ay maingat na sinusukat sa isang timbangan. Ang sakay ng kabayong itim na inilalarawan sa Apocalipsis 6:5 ay may hawak na isang pares ng timbangan "para sa pagsukat ng tinapay ayon sa timbang, upang lumarawan . . . sa mahihirap na panahon, kung kailan nagiging napakamahal ng mga panustos."—*The Expositor's Greek Testament,* inedit ni W. Nicoll, 1967, Tomo V, p. 390.

Iniutos ni Jehova ang pagkamatapat at ang paggamit ng hustong timbangan (Lev 19:35, 36), sapagkat karima-rimarim sa kaniya ang madayang pares ng timbangan. (Kaw 11:1; 16:11; Eze 45:10) Maging di-husto ang timbangan kung gagawing hindi pantay ang haba ng mga braso nito, at magiging mas mababa ang ipakikita nitong timbang kung gagawing medyo maikli ang mga braso nito o gagawing mas makapal at mas mabigat ang pingga nito. May mga pagkakataong gumamit ang mga Israelita ng mga timbangan nang may pandaraya (Os 12:7; Am 8:5), at dinagdagan pa nila ang panlilinlang sa pamamagitan ng paggamit ng di-hustong mga panimbang, anupat may isang set ng panimbang para sa pagbili at may isa pa para sa pagbebenta.—Kaw 20:23.

Tinutukoy rin ang timbangan sa makasagisag na paraan, gaya noong banggitin ni Job na 'tinimbang sa timbangan ang kaniyang kapighatian.' (Job 6:2) Ang pagiging walang-kabuluhan ng mga tao ay idiniin sa pagsasabing mas magaan sila kaysa sa isang singaw sa timbangan (Aw 62:9), at ang mga bansa naman ay inihambing sa walang-halagang alikabok sa timbangan ayon sa pangmalas ni Jehova na, wika nga, may kakayahang timbangin ang lahat ng mga burol sa timbangan. (Isa 40:12, 15) Kung minsan, ginagamit ang timbangan upang lumarawan sa hustong sukat ng kahatulan.—Job 31:6; Dan 5:27.

TIMEO [Pinarangalan]. Ama ni Bartimeo na pulubing bulag na pinagaling ni Jesus.—Mar 10:46.

TIMNA.

1. Babae ng anak ni Esau na si Elipaz at ina ni Amalek. (Gen 36:10-12) Sa talaangkanan sa 1 Cronica 1:36, doon ay unang binanggit nang isa-isa ang limang anak ng anak ni Esau na si Elipaz. Sumunod ay idinagdag, "si Timna at si Amalek." Nagkomento si Propesor C. F. Keil tungkol dito: "Ang pagdaragdag ng dalawang pangalan na *Timna* at *Amalek* sa Cronica, sa gayon, ay lumilitaw na isa lamang pagpapaikli, na maaaring ipinahintulot ng awtor na gawin niya, yamang mula sa Genesis ay kilala na ng kaniyang mga mambabasa ang kaapuapuhan ni Esau. Gayundin, maaaring nahadlangan ng pangalang Timna, dahil sa anyo nito (isang anyong pambabae), ang ideya ng ilang makabagong manunuri na si Timna ay isa ring anak na lalaki ni Elipaz." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo III, First Chronicles, p. 53) Kaya nga, ang anim na anak ni Elipaz ay itinala, ngunit may kalakip na pagbanggit na ang isa sa kanila, si Amalek, ay mula sa babae ni Elipaz na si Timna. Dapat tandaan na ang Amalek ay naging isang bansa na napopoot sa bayan ng Diyos at may kinalaman sa kaniya ay sinabi ni Jehova: "Si Jehova ay makikipagdigma sa Amalek sa sali't salinlahi." (Exo 17:8-16) Kaya ibinibigay ng mga ulat, kapuwa sa Genesis at sa Mga Cronica, ang detalyeng ito may kinalaman sa pinanggalingan ng Amalek. Ang Timna na ito ay posibleng siya ring Blg. 2.

2. Isang anak ni Seir na Horita, samakatuwid ay kapatid na babae ni Lotan at ng iba pang mga anak ni Seir. (Gen 36:20-22; 1Cr 1:39) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

3. Ang unang pangalang masusumpungan sa talaan ng 11 "shik ni Esau," o Edom. (Gen 36:40-43; 1Cr 1:51-54) Sa pangmalas ng maraming tagapagsalin, ang Timna at ang iba pang mga pangalang nakatala ay personal na mga pangalan. (*AS, KJ, JB, NW, RS*) Gayunman, karaniwan nang kinikilala na ang pananalitang "ayon sa kanilang mga pamilya, ayon sa kanilang *mga dako,* ayon sa kanilang mga pangalan" ay nagpapahiwatig na isang tribo o isang lugar ang tinutukoy. Kaya naman mas pinili ng ilang bersiyon ang mga pananalitang gaya ng "pinuno *ng* Timna." (*JP, AT*) Sa katunayan, sa Genesis 36:41, sa talaan ding iyon, ay lumilitaw ang pangalan ng isang babae, Oholibama, anupat nagpapahintulot na maging pangalan ng isang babae ang Timna. Iniugnay nina Eusebius at Jerome ang Timna sa isang dakong Edomita na tinatawag na "Thamna," na umiral noong mga araw nila. (*Onomasticon,* 96, 24-27) Gayunman, sa kasalukuyan ay hindi alam ang lokasyon ng gayong pook na ipinangalan kay Timna.

TIMNAH.

1. Isang lokasyon sa hangganan ng Juda at Dan. (Jos 15:1, 10; 19:40-43) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang lugar na doo'y napanatili ang kaunting pagkakahawig sa sinaunang pangalan, ang Khirbet Tibnah, na mga 6 na km (3.5 mi) sa K ng Bet-semes. Gayunman, sa lugar na iyon ay walang natagpuang arkeolohikal na mga labí na mas maaga pa sa mga panahong Romano. Pinapaboran naman ng marami ang Tell el-Batashi (Tel Batash), na mga 7 km (4.5 mi) sa KHK ng Bet-semes na nasa T na pampang ng agusang libis ng Sorek.

Nang "naghahanap siya ng pagkakataon laban sa mga Filisteo," na noo'y namamahala sa Israel, si Samson ay pumili ng isang babaing Filisteo na taga-Timnah upang mapangasawa niya. Habang patungo siya sa lunsod, isang leon ang pinatay niya sa pamamagitan lamang ng kaniyang mga kamay sa mga ubasan ng Timnah. (Huk 14:1-6) Noong panahon ni Haring Ahaz, binihag ng mga Filisteo ang Timnah at ang mga sakop na bayan nito.—2Cr 28:16-19.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. Ipinapalagay ng mga iskolar na ang Timnah na ito ay ang Khirbet et-Tabbana (Horvat Tibnah), na mga 3 km (2 mi) sa HK ng Gibeah (El Jab'a). (Jos 15:20, 48, 57) Maliwanag na malapit sa Timnah na ito, pinlano ni Juda na gupitan ang kaniyang mga tupa, at sa Enaim (na nasa daan patungong Timnah) ay sumiping siya kay Tamar, palibhasa'y napagkamalan niya itong isang patutot.—Gen 38:12-18.

TIMNAT-HERES. Lokasyon ng mana ni Josue sa bulubunduking pook ng Efraim, sa H ng Bundok Gaas. Nang maglaon ay dito rin siya inilibing. (Huk 2:8, 9) Tinatawag itong Timnat-sera sa ibang talata.

TIMNAT-SERA. Ang lunsod na ibinigay kay Josue bilang kaniyang mana sa bulubunduking pook ng Efraim. Hiniling ni Josue ang Timnat-sera, at "sa utos ni Jehova" ay ibinigay ito sa kaniya ng mga anak ni Israel. Itinayo niya ang lunsod at nang dakong huli ay dito siya inilibing. (Jos 19:49, 50; 24:30) Kapuwa sa Hebreong tekstong Masoretiko at sa Griegong *Septuagint,* "Timnat-heres" ang mababasa sa Hukom 2:9 sa halip na "Timnat-sera." Hindi alam kung ano ang dahilan pagkakaibang ito ng mga pangalan.

Ipinapalagay ng ilan na ang Timnat-sera ay ang Khirbet Tibnah, na mga 30 km (19 na mi) sa TK ng Sikem. Palibhasa'y nasa kanluraning gilid ng bulubunduking pook, matatanaw mula sa Khirbet Tibnah ang baybaying kapatagan. Ang Bundok Gaas, sa T ng Timnat-sera (Timnat-heres) (Jos 24:30; Huk 2:9), ay hindi matukoy nang tiyakan ngayon.

TIMNITA [Ng (Mula sa) Timnah]. Isang taong taga-Timnah. Sa kaisa-isang paglitaw nito, ang termino ay ikinapit sa biyenan ni Samson.—Huk 15:6.

TIMOG. Tingnan ang NEGEB.

TIMON, I. Isang mahalagang bahagi ng kasangkapan ng barko para sa pagmamaniobra. Iba't iba ang istilo at bilang ng mga timon ng sinaunang mga sasakyang-dagat. Ang ilan ay may iisang gaod. Gayunman, kadalasan, ang mga barkong Griego at Romano ay may dalawang sagwan sa popa, anupat bawat isa ay magagamit nang bukod at nakausli mula sa isang bukasan sa gilid ng barko. Kapag nakaangkla ang sasakyang-dagat, ang mga sagwan na panimon ay nakaangat sa tubig at nakatali.

"Mga sagwan na panimon" ("mga ugit," *MB*) ang ginamit sa barkong sinakyan ni Pablo patungong Roma na nawasak sa Malta. Pagkaputol sa mga angkla, at bago itaas ang layag sa unahan, kinalag muna ng mga magdaragat ang mga tali ng mga sagwan na panimon upang maigiya ang barko patungo sa dalampasigan.—Gaw 27:40.

Ipinakita ni Santiago (3:4, 5) kung gaano kalakas ang kapangyarihan ng dila sa pagkontrol sa buong katawan ng isang tao nang ihalintulad niya ito sa isang timon ("sagwang panimon," *Int*) na napakaliit kung ihahambing sa malaking barko ngunit napakamakapangyarihan.

TIMON, II [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "karangalan"]. Isa sa pitong lalaking "puspos ng espiritu at karunungan" na inatasan ng mga apostol upang mag-asikaso sa "araw-araw na pamamahagi" ng pagkain sa bagong-tatag na kongregasyong Kristiyano. Bagaman ang pangalan niya ay Griego, malamang na siya'y ipinanganak na Judio.—Gaw 6:1-6.

TIMOTEO [Isa na Nagpaparangal sa Diyos]. Anak ng isang babaing Judio, si Eunice, at ng isang amang Griego (hindi binanggit ang pangalan sa Kasulatan). Habang napakabata pa, itinuro kay Timoteo ng kaniyang ina at malamang na pati ng kaniyang lola na si Loida "ang banal na mga kasulatan." (Gaw 16:1; 2Ti 1:5; 3:15) Hindi alam ang eksaktong panahon kung kailan tinanggap ni Timoteo ang Kristiyanismo. Gayunman, marahil noong pagtatapos ng 49 o noong pasimula ng 50 C.E., nang dumating ang apostol na si Pablo sa Listra (maliwanag na ang lugar na pinagmulan ni Timoteo) sa pagpapatuloy ng kaniyang ikalawang paglalakbay bilang misyonero, ang alagad na si Timoteo (marahil ay nasa mga huling taon ng kaniyang pagkatin-edyer o mga unang taon ng edad 20) mayroon nang "mabuting

ulat mula sa mga kapatid sa Listra at Iconio."—Gaw 16:2.

Maaaring noong panahong iyon, bilang resulta ng pagkilos ng espiritu ng Diyos, ipinahayag ang ilang hula o prediksiyon may kinalaman kay Timoteo. Pagkatapos na ipahiwatig ng banal na espiritu sa ganitong paraan ang magiging kinabukasan ni Timoteo, ang matatandang lalaki ng kongregasyon ay nakisama sa apostol na si Pablo sa pagpapatong ng kanilang mga kamay kay Timoteo, sa gayon ay itinatalaga ito para sa isang partikular na paglilingkod may kaugnayan sa kongregasyong Kristiyano. (1Ti 1:18; 4:14; 2Ti 1:6; ihambing ang Gaw 13:3.) Pinili ni Pablo si Timoteo bilang kasamahan sa paglalakbay at, upang maiwasang magbigay sa mga Judio ng dahilang ikatitisod, tinuli niya ito.—Gaw 16:3.

Naglakbay Kasama ni Pablo. Habang kasama ni Pablo, nakibahagi si Timoteo sa mga gawaing Kristiyano sa Filipos, Tesalonica, at Berea. (Gaw 16:11–17:10) Nang kailanganing lisanin ni Pablo ang Berea dahil sa pagsalansang na sulsol ng mga panatikong Judio, iniwan ng apostol sina Silas at Timoteo upang mangalaga sa bagong grupo ng mga mananampalataya roon. (Gaw 17:13-15) Lumilitaw na pagkatapos nito ay nagpadala ng mensahe si Pablo sa Berea, anupat sinabihan si Timoteo na dalawin ang mga kapatid sa Tesalonica, sa gayon ay patibaying-loob sila na manatiling tapat sa kabila ng kapighatian. (1Te 3:1-3; tingnan ang ATENAS [Ang Gawain ni Pablo sa Atenas].) Lumilitaw na si Timoteo ay muling nakasama ni Pablo sa Corinto at naghatid ng mabuting balita tungkol sa katapatan at pag-ibig ng mga Kristiyanong taga-Tesalonica. (Gaw 18:5; 1Te 3:6) Sa liham na ipinadala ni Pablo sa mga taga-Tesalonica pagkatapos nito, binanggit niya ang mga pangalan nina Silvano (Silas) at Timoteo sa bating pambungad, gaya rin ng ginawa niya sa kaniyang ikalawang liham sa kanila.—1Te 1:1; 2Te 1:1.

Noong ikatlong paglalakbay ni Pablo bilang misyonero (mga 52-56 C.E.), muli siyang sinamahan ni Timoteo. (Ihambing ang Gaw 20:4.) Habang nasa Efeso si Pablo (1Co 16:8), sa kaniyang unang liham sa mga taga-Corinto ay sinabi niya: "Isinusugo [ko] sa inyo si Timoteo, yamang siya ang aking minamahal at tapat na anak sa Panginoon; at ipaaalaala niya sa inyo ang aking mga pamamaraan may kaugnayan kay Kristo Jesus, gaya ng itinuturo ko sa lahat ng dako sa bawat kongregasyon." (1Co 4:17) Ngunit sa pagtatapos ng liham na ito, ipinahiwatig ni Pablo na maaaring hindi makarating si Timoteo sa Corinto: *"Kung* darating si Timoteo, tiyakin ninyo na wala siyang anumang ikatatakot sa gitna ninyo, sapagkat nagsasagawa siya ng gawain ni Jehova, gaya ko rin naman." (1Co 16:10) Kung talagang nakadalaw si Timoteo sa Corinto, malamang na ito ay noong bago lumisan sina Timoteo at Erasto sa Efeso patungong Macedonia, yamang magkasama sina Timoteo at Pablo sa Macedonia nang isulat ang ikalawang liham sa mga taga-Corinto (batay sa ulat ni Tito, hindi ni Timoteo). (Gaw 19:22; 2Co 1:1; 2:13; 7:5-7) Marahil ay hindi natuloy si Timoteo sa kaniyang binalak na pagdalaw. Mahihiwatigan ito sa ikalawang liham ni Pablo sa mga taga-Corinto, kung saan wala siyang sinabi na naroon si Timoteo kundi binanggit lamang na naging kasamahan niya ito. (2Co 1:19) Nang maglaon, noong panahong sumulat si Pablo sa mga taga-Roma, lumilitaw na mula sa Corinto (ang lugar na pinagmulan ni Gayo), si Timoteo ay kasama niya. —Ihambing ang Ro 16:21, 23; 1Co 1:14.

Ang pangalan ni Timoteo ay binanggit sa bating pambungad ng mga liham na isinulat ni Pablo sa mga taga-Filipos (1:1), mga taga-Colosas (1:1), at kay Filemon (tal 1) noong panahon ng unang pagkabilanggo ng apostol sa Roma. Lumilitaw na si Timoteo mismo ay dumanas ng pagkabilanggo sa Roma sa loob ng panahon sa pagitan ng pagsulat ng liham sa mga taga-Filipos at ng liham sa mga Hebreo.—Fil 2:19; Heb 13:23.

Mga Pananagutan at mga Kuwalipikasyon. Nang makalaya na si Pablo sa bilangguan, si Timoteo ay muling nakibahagi sa ministeryo kasama ng apostol, anupat nanatili sa Efeso sa tagubilin nito. (1Ti 1:1-3) Noong panahong iyon (mga 61-64 C.E.), si Timoteo ay maaaring mahigit na sa 30 taóng gulang at mayroon nang awtoridad na mag-atas ng mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod sa kongregasyon. (1Ti 5:22) Lubusan na siyang may kakayahang gampanan ang mabibigat na pananagutang ito, anupat napatunayan ang pagiging kuwalipikado niya sa pamamagitan ng pagpapagal bilang malapít na kasamahan ng apostol na si Pablo sa loob ng 11 taon o mahigit pa. Masasabi ni Pablo tungkol sa kaniya: "Wala na akong iba pa na may saloobing katulad ng sa kaniya na tunay na magmamalasakit sa mga bagay na may kinalaman sa inyo. . . . Alam ninyo ang katunayan na ipinakita niya tungkol sa kaniyang sarili, na tulad ng isang anak sa ama ay nagpaalipin siyang kasama ko sa ikasusulong ng mabuting balita." (Fil 2:20-22) At isinulat niya kay Timoteo: "Hindi ko kailanman tinitigilan ang pag-alaala sa iyo sa aking mga pagsusumamo, gabi at araw na nananabik na makita ka, habang inaalaala ko ang iyong mga luha, upang mapuspos ako ng kagalakan. Sapagkat ginugunita ko ang pananampalatayang nasa iyo na walang anumang pagpapaimbabaw."—2Ti 1:3-5.

Bagaman nagtiis siya ng malimit na pagkakasakit dahil sa problema sa sikmura (1Ti 5:23), naging handa si Timoteo na magpagal alang-alang sa kapakanan ng ibang tao. Dahil sa kaniyang maiinam na katangian, napamahal siya sa apostol na si Pablo, na gustung-gustong makapiling si Timoteo noong

malapit na itong mamatay. (2Ti 4:6-9) Palibhasa'y masasabing bata pa, si Timoteo ay maaaring dating mahiyain at atubiling gamitin ang kaniyang awtoridad. (Ihambing ang 1Ti 4:11-14; 2Ti 1:6, 7; 2:1.) Ipinakikita nito na si Timoteo ay hindi isang taong mapagmapuri kundi kinilala niya ang kaniyang mga limitasyon.

TIMOTEO, MGA LIHAM KAY. Dalawang kinasihang liham ng Kristiyanong Griegong Kasulatan na ipinatungkol kay Timoteo ng apostol na si Pablo, na nagpakilala bilang ang manunulat sa pambungad na mga salita ng bawat liham. (1Ti 1:1; 2Ti 1:1) Maliwanag na ang unang liham ay isinulat mula sa Macedonia. Ang isang saligan upang matantiya kung kailan isinulat ang liham na ito ay masusumpungan sa unang kabanata, talata 3, na kababasahan: "Kung paanong pinatibay-loob kitang manatili sa Efeso nang ako ay patungo na sa Macedonia, gayundin ang ginagawa ko ngayon." Hindi ito binabanggit sa aklat ng Mga Gawa, na sumasaklaw sa yugto mula sa panahon ng pag-akyat ni Jesus sa langit noong 33 C.E. hanggang sa ikalawang taon ng pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma, noong mga 61 C.E. Kaya naman waring pinatibay-loob ni Pablo si Timoteo na manatili sa Efeso pagkaraang mapalaya siya, at lumilitaw na pagkatapos ay lumisan si Pablo patungong Macedonia. Ilalagay nito ang panahon ng pagsulat ng Unang Timoteo sa pagitan ng petsa ng pagpapalaya sa apostol mula sa kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma at ng kaniyang huling pagkakabilanggo roon, o noong mga 61-64 C.E. Ang ikalawang liham ay isinulat sa Roma sa panahon ng huling pagkakabilanggo ni Pablo (malamang ay mga 65 C.E.) at di-nagtagal bago siya mamatay.—2Ti 1:8, 17; 4:6-9.

Autentisidad. Ang autentisidad ng Una at Ikalawang Timoteo ay lubusan nang napagtibay. Itinatala ng lahat ng namumukod-tanging sinaunang mga katalogo, pasimula sa Muratorian Fragment ng ikalawang siglo C.E., ang dalawang liham bilang kanonikal. Pinakamahalaga sa lahat, ang mga liham na ito ay lubusang kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan at sumipi mula sa mga iyon. Naglalaman ang mga ito ng mga pagsipi o mga pagtukoy mula sa Mga Bilang (16:5; 2Ti 2:19), Deuteronomio (19:15; 25:4; 1Ti 5:18, 19), Isaias (26:13; 2Ti 2:19), at sa mga salita ni Jesu-Kristo (Mat 10:10; Luc 10:7; 1Ti 5:18). Kapansin-pansin ang malimit na mga pagbanggit sa pananampalataya (1Ti 1:2, 4, 5, 14, 19; 2:7, 15; 3:9, 13; 4:1, 6, 12; 5:8, 12; 6:10-12, 21; 2Ti 1:5, 13; 2:18, 22; 3:8, 10, 15; 4:7), at gayundin ang pagdiriin sa tamang doktrina (1Ti 1:3, 4; 4:1-3, 6, 7; 6:3, 4, 20, 21; 2Ti 1:13; 3:14, 15; 4:3, 5), paggawi (1Ti 2:8-11, 15; 3:2-13; 4:12; 5:1-21; 6:1, 2, 11-14; 2Ti 2:22), panalangin (1Ti 2:1, 2, 8; 4:5; 5:5; 2Ti 1:3), at tapat na pagbabata sa ilalim ng pagdurusa (2Ti 1:8, 12; 2:3, 8-13).

Mga Kalagayan Nang Isulat ang Unang Timoteo. Noong mga 56 C.E., nang pulungin ng apostol na si Pablo sa Mileto ang matatandang lalaki ng kongregasyon ng Efeso, sinabi niya sa kanila: "Alam ko na pag-alis ko ay papasok sa gitna ninyo ang mapaniil na mga lobo at hindi makikitungo nang magiliw sa kawan, at mula sa inyo mismo ay may mga taong babangon at magsasalita ng mga bagay na pilipit at ilalayo ang mga alagad upang pasunurin sa kanila." (Gaw 20:29, 30) Sa loob lamang ng ilang taon, ang situwasyon may kinalaman sa pagtuturo ng huwad na mga doktrina ay naging napakalubha anupat pinatibay-loob ni Pablo si Timoteo na manatili sa Efeso, upang "mautusan [nito] ang ilan na huwag magturo ng kakaibang doktrina, ni magbigay-pansin man sa mga kuwentong di-totoo at sa mga talaangkanan." (1Ti 1:3, 4) Kaya naman kinailangan ni Timoteo na makipagbaka ukol sa espirituwal na pakikipagdigma sa loob ng kongregasyong Kristiyano upang maingatan ang kadalisayan nito at upang matulungan ang mga miyembro nito na manatili sa pananampalataya. (1:18, 19) Ang pagkakapit niya ng mga bagay na binanggit sa liham ng apostol ay magsisilbing pananggalang upang hindi mapahiwalay ang mga miyembro ng kongregasyon.

Para umunlad ang kongregasyon, ang panalangin ay hindi dapat kaligtaan. Upang ang mga Kristiyano ay makapagpatuloy na mamuhay ng isang payapa at tahimik na buhay nang walang hadlang, angkop na manalangin sila may kinalaman sa mga hari at mga taong may mataas na katayuan sa pamahalaan. Hinggil sa mga kumakatawan sa kongregasyon sa panalangin, sumulat si Pablo: "Nais ko na sa bawat dako ay magpatuloy sa pananalangin ang mga lalaki, na itinataas ang matatapat na kamay, hiwalay sa poot at mga debate." Nangangahulugan ito ng paglapit sa Diyos sa dalisay na paraan, nang walang anumang damdamin ng poot o galit sa iba. —1Ti 2:1-8.

Dapat ding maging mapagbantay si Timoteo na ang mga babae ay manatili sa dakong itinalaga sa kanila ng Diyos (1Ti 2:9-15), na mga kuwalipikadong lalaki lamang ang maglingkod bilang mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod sapagkat sila'y magsisilbing matibay na balwarte laban sa apostasya (3:1-13; 5:22), na karapat-dapat na mga babaing balo ang tumanggap ng tulong mula sa kongregasyon (5:3-16), na mabigyan ng kaukulang konsiderasyon ang matatandang lalaki na nangangasiwa sa mahusay na paraan (5:17-19), na ang mga alipin ay gumawi nang wasto may kaugnayan sa mga may-ari sa kanila (6:1, 2), na ang lahat ay makontento sa tinataglay nila sa halip na magha-

ngad na yumaman (6:6-10), at na ang mayayaman ay huwag maglagak ng kanilang pag-asa sa materyal na mga bagay, kundi sa halip ay maging mayaman sa maiinam na gawa at magpakita ng pagkabukas-palad (6:17-19). Si Timoteo mismo ay kailangang maging 'halimbawa sa mga tapat sa pagsasalita, sa paggawi, sa pag-ibig, sa pananampalataya, sa kalinisan' at kailangan din siyang patuloy na sumulong.—4:12, 15, 16; 6:11-14.

Mga Kalagayan Nang Isulat ang Ikalawang Timoteo. Noong 64 C.E. sinalanta ng isang malaking sunog ang Roma, anupat nasira ang mga isang kapat ng lunsod. Naging usap-usapan na kagagawan iyon ni Cesar Nero. Upang ipagsanggalang ang

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG UNANG TIMOTEO

Payo sa isang Kristiyanong matanda may kinalaman sa kaniyang mga pananagutan

Isinulat ng apostol na si Pablo, maliwanag na pagkaraang mapalaya siya mula sa kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma

---

Payo para sa sariling espirituwal na kapakanan ni Timoteo

- Makipagbaka ukol sa espirituwal na pakikipagdigma, anupat pinananatili ang pananampalataya at ang isang mabuting budhi (1:18, 19)
- Dapat mong pagtuunan ng pansin, hindi ang pagsasanay sa katawan, kundi ang makadiyos na debosyon; huwag hayaang hamakin ng iba ang iyong kabataan kundi sa halip ay maging mabuting halimbawa ka at gumawa ka ng pagsulong (4:7b-16)
- Huwag atasan nang madalian sa isang posisyon ang isang tao, upang hindi ka maging kabahagi sa mga kasalanan ng iba (5:22)

Mga babala laban sa nakapagpapasamang mga impluwensiya sa kongregasyon

- Utusan ang ilan na huwag magturo ng kakaibang mga doktrina, ni magbigay-pansin man sa mga kuwentong di-totoo at mga talaangkanan (1:3, 4)
- Ang ilan ay lumihis mula sa pag-ibig at sa walang-pagpapaimbabaw na pananampalataya; nais nilang maging mga guro ng kautusan ngunit kulang sila ng unawa tungkol sa layon nito (1:5-11)
- Sa mga huling yugto ng panahon ay may magaganap na paghiwalay mula sa pananampalataya (4:1-5)
- Hadlangan ang maling mga impluwensiya; maging isa na natustusan ng mga salita ng pananampalataya; tanggihan ang mga kuwentong di-totoo (4:6, 7a)
- Ang bulaang turo ay sanhi ng inggit, hidwaan, mga mapang-abusong pananalita, mga paghihinala, mararahas na pagtatalo, at ng paggamit ng mga bagay na makadiyos ukol sa makasariling pakinabang (6:3-5)
- Tumakas mula sa masasamang bunga ng pag-ibig sa salapi; ipakipaglaban ang mainam na pakikipaglaban ng pananampalataya at salansangin ang huwad na doktrina (6:11, 12, 20, 21)

Mga kuwalipikasyon para sa mga aatasang maglingkod bilang mga tagapangasiwa at mga ministeryal na lingkod

- Kabilang sa mga kuwalipikasyon ng tagapangasiwa ang pagiging di-mapupulaan; pagkakaroon ng isang asawa lamang; pagiging matino ang pag-iisip, maayos, mapagpatuloy, kuwalipikadong magturo, mapagpigil sa sarili may kaugnayan sa pag-inom at galit, makatuwiran; hindi maibigin sa salapi; namumuno nang mahusay sa kaniyang sambahayan; hindi bagong kumberte; at may mabuting reputasyon sa labas ng kongregasyon (3:1-7)
- Ang mga ministeryal na lingkod ay dapat na maging seryoso, hindi dalawang-dila, hindi labis uminom, ni sakim sa di-tapat na pakinabang, sinubok muna kung karapat-dapat, malaya sa akusasyon, namumuno nang mahusay sa kani-kanilang sambahayan (3:8-10, 12, 13)

Mga tagubilin may kinalaman sa iba't ibang pangangailangan ng kongregasyon

- Dapat maghandog ng mga panalangin para sa lahat ng uri ng mga tao—kabilang na rito ang mga tagapamahala, upang ang mga Kristiyano ay makapamuhay nang payapa na may makadiyos na debosyon; kalooban ng Diyos na ang lahat ng uri ng mga tao ay maligtas (2:1-4)
- May isang Diyos lamang at isang tagapamagitan, si Jesu-Kristo, kaya ang mga taong naghahandog ng mga panalangin ay dapat magtaas ng "matatapat na kamay, hiwalay sa poot at mga debate" (2:5-8)
- Ang mga babae ay dapat manamit sa paraang mahinhin at angkop, anupat nagpapaaninag ng pagpipitagan sa Diyos; hindi sila maaaring magturo sa kongregasyon o magkaroon ng awtoridad sa lalaki (2:9-15)
- Mga babaing balo lamang na may edad na 60 o mahigit pa, na may mainam na reputasyon at walang nabubuhay na mga anak o mga apo ang dapat isama sa talaan niyaong mga tatanggap ng materyal na tulong mula sa kongregasyon (5:3-16)
- Ang mga matatanda na nagpapagal sa pagsasalita at pagtuturo ay dapat ituring na karapat-dapat sa "dobleng karangalan" (5:17, 18)
- Huwag tatanggap ng akusasyon laban sa isang matandang lalaki malibang may dalawa o tatlong saksi; ang mga namimihasa sa kasalanan ay dapat sawayin sa harap ng lahat ng mga nagmamasid (5:19-21)
- Ang mga alipin ay dapat maging uliran sa pagpapasakop sa mga may-ari sa kanila, lalo na kung kapananampalataya nila ang kanilang mga amo (6:1, 2)
- Ang lahat ay dapat maging kontento kung mayroon na silang pagkain at pananamit; ang pag-ibig sa salapi ay ugat ng nakapipinsalang mga bagay, at yaong mga determinadong maging mayaman ay dumaranas ng espirituwal na pinsala (6:6-10)
- Ang mga mayayaman ay huwag maging palalo, anupat nagtitiwala sa kayamanan; sa halip, dapat silang maging handang mamahagi nang bukas-palad sa mga nagdarahop (6:17-19)

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG IKALAWANG TIMOTEO

Pampatibay-loob at payo upang tulungan si Timoteo na manatiling matatag sa mahihirap na panahong darating

Ang huling kinasihang liham na isinulat ni Pablo, noong panahon ng kaniyang ikalawang pagkakabilanggo sa Roma

---

Pampatibay-loob kay Timoteo na patuloy na sumulong

"Paningasing tulad ng apoy ang kaloob ng Diyos" na tinanggap mo; huwag ikahiya ang patotoo tungkol kay Kristo o si Pablo na isang bilanggo; makibahagi ka sa pagtitiis para sa mabuting balita (1:6-8)

Bantayan ang parisan ng nakapagpapalusog na mga salita (1:13, 14)

Tulad ng isang kawal, ituon ang iyong pansin sa gawain; tulad ng isang atleta sa mga palaro, makipaglaban ayon sa mga alituntunin; maging tulad ng masikap na magsasaka; magbata nang may katapatan (2:3-13)

Gawin mo ang iyong buong makakaya na iharap sa Diyos ang iyong sarili bilang sinang-ayunan, na ginagamit nang wasto ang salita ng katotohanan (2:15)

Tumakas ka mula sa mga pagnanasa na kaakibat ng kabataan, ngunit itaguyod ang makadiyos na mga katangian kasama niyaong mga tumatawag sa Panginoon mula sa isang malinis na puso (2:22)

Payo na tutulong kay Timoteo na tumayong matatag laban sa mga bulaang guro

Iwasan ang pakikipag-away tungkol sa mga salita at ang usapan na lumalapastangan sa kung ano ang banal; taglay ang kahinahunan, sikaping mabawi yaong mga nasilo ng Diyablo (2:14, 16-26)

Sa mga huling araw ay darating ang mga panahong mapanganib na mahirap pakitunguhan dahil sa balakyot na mga saloobin ng mga tao; sila ay magiging maibigin sa salapi at sa mga kaluguran sa halip na maibigin sa Diyos; iwasan ang gayong mga tao (3:1–7)

Ang masasamang taong iyon ay patuloy na sasalansang sa katotohanan; ngunit mangunyapit ka sa kung ano ang tinanggap mo bilang totoo sapagkat natutuhan mo iyon mula sa mga taong kilalang-kilala mo at mula sa kinasihang Kasulatan (3:8-17)

Magmatiyaga sa pangangaral ng salita, mag-ebanghelyo, lubusang ganapin ang iyong ministeryo—bagaman darating ang mga panahon na hindi nanaisin ng mga tao na makinig sa nakapagpapalusog na doktrina kundi mas gugustuhin pa nilang kilitiin ng pinili nilang mga guro ang kanilang mga tainga (4:1-5)

Mga kalagayan ni Pablo bilang isang bilanggo

Inatasan si Pablo bilang isang apostol ni Jesu-Kristo; nagdurusa siya dahil dito ngunit hindi siya nahihiya (1:11, 12)

Bilang isang bilanggo na nakatanikala, halos pinabayaan na siya ng lahat niyaong mula sa distrito ng Asia, ngunit masikap siyang hinanap ni Onesiforo at dinulutan siya ng kaginhawahan (1:15-18)

Sa pagkaalam na napipinto na ang kaniyang kamatayan, may-pagtitiwalang inaasam ni Pablo ang araw kapag ang korona ng katuwiran ay ibibigay na ni Jesu-Kristo sa kaniya at gayundin sa lahat ng iba pa na umiibig sa Kaniyang pagkakahayag (4:6-8)

Walang sinumang pumanig sa kaniya sa una niyang pagtatanggol; gayunpaman, si Pablo ay pinalakas ng Panginoong Jesu-Kristo; nagtitiwala siyang ililigtas siya ng Panginoon para sa Kaniyang makalangit na Kaharian (4:16-18)

---

kaniyang sarili, ibinintang iyon ni Nero sa mga Kristiyano. Waring ito ang naging dahilan ng isang bugso ng marahas na pag-uusig mula sa pamahalaan. Malamang na noong mga panahong iyon (mga 65 C.E.) muling nabilanggo sa Roma ang apostol na si Pablo. Bagaman pinabayaan ng marami, nagdurusa sa kaniyang mga tanikala, at napapaharap sa napipintong kamatayan (2Ti 1:15, 16; 4:6-8), ang apostol ay sumulat ng nakapagpapatibay-loob na liham kay Timoteo, isang liham na naghanda sa kaniyang nakababatang kamanggagawa upang malabanan ang apostatang mga elemento sa loob ng kongregasyon at makatayong matatag sa harap ng pag-uusig. (2:3-7, 14-26; 3:14–4:5) Sa pagkaalam ng tungkol sa mga kalagayan ni Pablo, si Timoteo ay makakakuha ng pampatibay-loob mula sa mabuting halimbawa ng apostol sa tapat na pagbabata nito sa ilalim ng matinding kapighatian.—2:8-13.

Palibhasa'y walang takot dahil sa lakas na mula kay Jehova, pinayuhan ni Pablo si Timoteo: "Paningasing tulad ng apoy ang kaloob ng Diyos na nasa iyo sa pamamagitan ng pagpapatong ng aking mga kamay sa iyo. Sapagkat hindi tayo binigyan ng Diyos ng espiritu ng karuwagan, kundi ng kapangyarihan at ng pag-ibig at ng katinuan ng pag-iisip. Kaya nga huwag mong ikahiya ang patotoo tungkol sa ating Panginoon, ni ako man na isang bilanggo alang-alang sa kaniya, kundi makibahagi ka sa pagtitiis ng kasamaan para sa mabuting balita ayon sa kapangyarihan ng Diyos."—2Ti 1:6-8.

TINA, PAGTITINA. Ang sining ng pagkukulay ng sinulid, tela, at iba pang mga materyales ay kilala na bago pa ang mga araw ni Abraham, at malamang na kasintanda ito ng sining ng paghahabi. Ang mga Israelita ay gumamit ng mga materyales na gaya ng sinulid na asul, sinulid na iskarlatang kokus, at lanang tinina sa mamula-mulang purpura para sa tabernakulo at mga kasuutan ng saserdote. (Exo kab 25-28, 35, 38, 39) Nang bandang huli, ang pagtitina, na karaniwa'y isang gawaing-bahay lamang noong mas sinaunang mga panahon, ay naging isang malaking negosyo sa iba't ibang dako.

Ang sinaunang mga Ehipsiyo ay kilala sa kanilang mga tininang paninda na may matitingkad na kulay (Eze 27:7), at noong bumagsak na ang Ehipto, ang Tiro at ang iba pang mga lunsod ng Fenicia naman ang naging mahahalagang sentro ng pagtitina.

Ang Sinaunang mga Proseso. Nagkakaiba-iba ang mga proseso ng pagtitina sa iba't ibang lugar. Kung minsan, ang sinulid ang tinitina, samantalang sa ibang kaso naman ay ang nahabi nang tela ang tinitina. Waring makalawang ulit na inilulubog sa tina ang sinulid, anupat pinipiga matapos itong hanguin sa tangke sa ikalawang pagkakataon upang kumapit ang tina. Pagkatapos nito, inilalatag ang sinulid upang matuyo.

Mga kabibing "Murex"; ang laman ng mga ito ang pinagkunan ng mamahaling tinang purpura

Hindi pare-pareho ang paraan ng pagtitina sa bawat materyales. Kung minsan, ang pangkulay ay madaling kumapit sa mga hiblang tinitina. Ngunit kung hindi naman, ang materyales ay kailangan munang gamitan ng *mordant,* isang substansiya na kumakapit kapuwa sa hibla at sa tina. Upang magamit bilang *mordant,* ang isang substansiya ay kailangang kumapit kahit man lamang sa pangkulay, sa gayo'y mapaghahalo ang mga ito para makagawa ng isang may-kulay na *compound* na hindi naghihiwalay. Ipinakikita ng mga natuklasan na ang mga Ehipsiyo ay gumamit ng mga *mordant* sa pagtitina. Halimbawa, ang pula, dilaw, at asul ay ilan lamang sa mga kulay na ginamit nila, at sinasabing hindi kakapit ang gayong mga tina kung hindi gagamitan ng *oxide* ng mga elementong *arsenic, iron,* at *tin* bilang mga *mordant*.

Maliwanag na ang mga balat ng hayop ay kinukulti muna bago tinitina. Kahit nitong nakalipas na mga panahon sa Sirya, ang mga balat ng barakong tupa ay kinukulti muna sa *sumac* (isang uri ng halaman) at saka tinitina. Kapag tuyo na ang tina, kinukuskusan ng langis ang mga balat at pagkatapos ay pinakikintab. Ang mga sapatos at iba pang mga bagay na katad na ginagamit ng mga Bedouin ay tinitina sa pula sa gayong paraan, at maaaring ipaalaala nito sa atin ang "mga balat ng barakong tupa na tinina sa pula" na ginamit sa tabernakulo.—Exo 25:5.

May kaugnayan sa mga tininang materyales, kapansin-pansin ang isang inskripsiyon ng Asiryanong si Haring Tiglat-pileser III sa isang gusali. Pagkatapos niyang ilahad ang kaniyang mga kampanyang pangmilitar laban sa Palestina at Sirya, sinabi niya na tumanggap siya ng tributo mula kay Hiram ng Tiro at sa iba pang mga tagapamahala. Kabilang sa mga bagay na nakatala ang "mga kasuutang lino na may makukulay na palamuti, lanang tinina sa asul, lanang tinina sa purpura, . . . bukod pa sa mga kordero na ang binanat na mga balat ay tinina sa purpura, (at) maiilap na ibon na ang nakabukang mga pakpak ay tinina sa asul."—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 282, 283.

Mga Pinagkukunan ng Tina. Ang mga tina ay kinukuha noon sa iba't ibang bagay. Sa Palestina, ang mga tinang dilaw ay kinukuha sa mga dahon ng almendras at sa dinikdik na balat ng prutas na granada, bagaman ginagamit din ng mga taga-Fenicia ang luyang-dilaw at *safflower.* Ang mga Hebreo ay nakakakuha ng tinang itim mula sa balat ng puno ng granada at ng tinang pula mula sa ugat ng halamang *madder* (*Rubia tinctorum*). Ang mga halamang *indigo* (*Indigofera tinctoria*) na malamang na dinala sa Palestina mula sa Ehipto o Sirya ay magagamit naman para sa tinang asul. Sa isang pamamaraan upang kulayan ng purpura ang lana, magdamag itong ibinababad sa katas ng ubas at binubudburan ng pinulbos na halamang *madder.*

Ang mga tinang iskarlatang kokus at krimson ay nagmula sa pinakamatandang kilalang pantina, isang parasitikong insekto na kabilang sa pamilyang *Coccidae* (ang *Coccus ilicis*). Dahil ang buháy na babaing insektong ito, na mga kasinlaki ng buto ng *cherry,* ay kahawig ng isang *berry,* ikinapit dito ng mga Griego ang kanilang salita na *kok'kos,* nangangahulugang *"berry."* Ang pangalang Arabe naman para sa insektong ito ay *qirmiz* o *kermez,* kung saan hinalaw ang salitang Ingles na *"crimson."* Masusumpungan ang insektong ito sa buong Gitnang

Silangan. Tanging ang mga itlog nito ang mapagkukunan ng pantina na malapurpurang pula, na mayaman sa *kermesic acid.* Sa pagtatapos ng Abril, ang walang-pakpak na babaing insekto, na marami nang itlog, ay kumakapit, sa pamamagitan ng kaniyang *proboscis,* sa maliliit na sanga, at kung minsan ay sa mga dahon, ng *kermes oak* (*Quercus coccifera*). Ang mga babaing insektong ito ay tinitipon at pinatutuyo, at ang tina ay makukuha naman kapag pinakuluan sa tubig ang mga iyon. Ito ang tinang pula na ginamit sa maraming kagamitan ng tabernakulo at sa mga kasuutan ng mataas na saserdote ng Israel.

Ang tinang purpura ay nanggaling sa mga kabibi o mga mulusko gaya ng *Murex trunculus* at *Murex brandaris.* Sa pinakaleeg ng mga nilalang na ito ay may maliit na glandula na naglalaman ng isang patak ng fluido na tinatawag na bulaklak. Sa pasimula ay malakrema ang hitsura at lapot nito, ngunit kapag nahantad ito sa hangin at liwanag ay unti-unti itong nagiging kulay matingkad na ube o mamula-mulang purpura. Masusumpungan sa baybayin ng Dagat Mediteraneo ang mga kabibing ito, at nagkakaiba-iba ang tingkad ng kulay na nakukuha sa mga ito, depende sa kanilang lokasyon. Isa-isang binubuksan ang malalaking kabibi at maingat na kinukuha sa mga iyon ang mahalagang fluido, samantalang dinudurog naman sa almires ang maliliit. Yamang napakakaunti ng fluidong makukuha sa bawat kabibi, isang magastos na proseso ang pagtitipon ng marami nito. Kaya naman napakamahal ng tinang ito, at ang mga kasuutang tinina sa purpura ay naging pagkakakilanlan ng mga taong mayayaman o may mataas na katayuan sa lipunan. (Es 8:15; Luc 16:19) Isa pang kabibi (ang *cerulean mussel*) ang iminumungkahi na pinagkunan ng isang tinang asul.

Napabantog ang sinaunang Tiro dahil sa isang tinang purpura o matingkad na krimson na tinawag na *Tyrian* o *Imperial purple.* Bagaman sinasabing gumagamit ang mga taga-Tiro ng isang proseso na dobleng-pagtitina, hindi alam ang eksaktong pormula kung paano napalitaw ang kulay na ito. Maliwanag na ang pantina ay nakuha sa mga muluskong *Murex* at *Purpura,* yamang buntun-buntong balat ng kabibi ng *Murex trunculus* ang natagpuan sa baybayin ng Tiro at sa kapaligiran ng Sidon. Inilalarawan ni Jehova ang lunsod ng Tiro sa Fenicia bilang may lanang tinina sa mamula-mulang purpura at iba pang makukulay na materyales at nangangalakal ng gayong mga bagay.—Eze 27:2, 7, 24; tingnan ang KULAY, MGA.

TINAPAY. Isang pagkain na niluto sa tuyong init, karaniwa'y sa pugon; harina o giniling na binutil ang pangunahing sangkap nito at kung minsan ay mayroon itong lebadura. Ang tinapay (sa Heb., *le'chem;* sa Gr., *ar'tos*) ay isang pangunahing pagkain ng mga Judio at ng iba pang mga tao noong sinaunang panahon, anupat ang kaalaman sa paggawa ng tinapay ay pangkaraniwan lamang sa mga Israelita, mga Ehipsiyo, mga Griego, mga Romano, at iba pa. Maging sa ilang bahagi ng Gitnang Silangan sa makabagong panahon, tinapay ang pinakamahalagang pagkain, at ang iba pang uri ng pagkain ay pangalawahin lamang. Kung minsan, waring ginagamit ng Bibliya ang "tinapay" upang tumukoy sa pagkain sa pangkalahatan, gaya sa Genesis 3:19 at sa modelong panalangin, kung saan may kahilingan: "Ibigay mo sa amin ngayon ang aming tinapay para sa araw na ito."—Mat 6:11; ihambing ang Ec 10:19, tlb sa *Rbi8.*

Sa paggawa ng tinapay, harinang trigo o harinang sebada ang karaniwang ginagamit noon ng mga Hebreo. (Huk 7:13; 2Ha 4:42; Ju 6:9, 13; ihambing ang Exo 34:22 sa Lev 23:17.) Mas mahal ang trigo, kaya kadalasa'y baka nagtitiyaga na lamang ang mga tao sa tinapay na sebada. Medyo magaspang ang ibang harina, palibhasa'y almires at pandikdik lamang ang ipinanggigiling sa mga ito. Gayunman, ginagamit din noon ang "mainam na harina," na pino. (Gen 18:6; Lev 2:1; 1Ha 4:22) Noong naglalakbay sa ilang ang mga Israelita, ang manna na inilaan ng Diyos na Jehova ay ginigiling nila sa mga gilingang pangkamay o dinidikdik sa almires.—Bil 11:8.

Kaugalian noon na maggiling ng mga butil at magluto ng bagong tinapay araw-araw, at kadalasa'y walang lebadura ang tinapay (sa Heb., *mats·tsah'*). Hinahaluan lamang ng tubig ang harina at walang idinaragdag na lebadura bago lamasin ang masa. Kapag gumagawa naman ng tinapay na may lebadura, karaniwang kaugalian na magtabi ng isang piraso ng masa at gamitin ito bilang pampaasim sa susunod na pagluluto; kapag gagamitin na, dinudurog ito sa tubig bago ihalo ang harina. Ang kombinasyong iyon ay minamasa, pagkatapos ay hinahayaang umalsa.—Gal 5:9; tingnan ang LEBADURA.

Ang mga tinapay ay kadalasang pabilog. (Huk 7:13; 1Sa 10:3; Jer 37:21) Sa katunayan, ang salitang Hebreo na *kik·kar'* (bilog [na tinapay]) ay literal na nangangahulugang "bagay na bilog." (1Sa 2:36) Sabihin pa, gumagawa rin noon ng mga tinapay na may ibang hugis. Isang dokumentong papiro sa Ehipto ang bumabanggit ng mahigit sa 30 iba't ibang klase ng tinapay.

Kabilang sa sinaunang mga labí ng tinapay na nakuha sa mga lupain sa Bibliya ang maninipis na tinapay na bilog, biluhaba, tatsulok, at hugis-kalso at ang makakapal at mahahabang tinapay. Gayun-

man, ang makakapal na tinapay, tulad ng mga tinapay sa mga bansang Kanluranin, ay waring hindi pangkaraniwan sa sinaunang Gitnang Silangan. Maging sa ngayon, ang tinapay sa Silangan ay maninipis, kadalasa'y mula 1 hanggang 2.5 sentimetro (0.5 hanggang 1 pulgada) ang kapal at mga 18 sentimetro (7 pulgada) ang diyametro.

Dahil maninipis ang mga ito anupat malulutong din kapag walang lebadura, ang mga tinapay na ito ay pinagpuputul-putol sa halip na hiwain. Kaya walang pantanging kahulugan kung "pinagputul-putol" man ni Jesus ang tinapay na ginamit noong pasinayaan ang Hapunan ng Panginoon (Mat 26:26), yamang ito ang kinaugaliang gawin kapag kumakain ng tinapay.—Mat 14:19; 15:36; Mar 6:41; 8:6; Luc 9:16; Gaw 2:42, 46, *Int.*

Kabilang sa mga inihandog ng mga Israelita kay Jehova ang ilang bagay na niluto sa pugon. (Lev 2:4-13) Hindi maaaring gamitan ng lebadura ang mga handog na pinaraan sa apoy para kay Jehova, bagaman may ilang handog na hindi sinusunog sa altar at maaaring lagyan ng lebadura. (Lev 7:13; 23:17) Hindi pinahintulutan ang paggamit ng tinapay na may lebadura kapag panahon ng Paskuwa at ng kaugnay na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa.—Exo 12:8, 15, 18; tingnan ang TINAPAY NA PANTANGHAL.

Sa buong Kasulatan, ipinahihiwatig ng paulit-ulit na pagtukoy sa tinapay kung gaano ito kaprominente sa pang-araw-araw na pagkain noong panahon ng Bibliya. Halimbawa, si Melquisedec ay "naglabas ng tinapay at alak" bago niya pagpalain si Abraham. (Gen 14:18) Nang paalisin ni Abraham sina Hagar at Ismael, 'kumuha siya ng tinapay at isang pantubig na sisidlang balat at ibinigay iyon kay Hagar.' (Gen 21:14) "Isang bilog na tinapay" ang ibinigay sa nakabilanggong si Jeremias bilang kaniyang pang-araw-araw na rasyon. (Jer 37:21) Sa dalawang pagkakataon, makahimalang pinarami ni Jesu-Kristo ang ilang tinapay upang mapakain ang napakalaking mga pulutong. (Mat 14:14-21; 15:32-37) Tinuruan ni Jesus ang kaniyang mga tagasunod na manalangin ukol sa "tinapay para sa araw na ito ayon sa pangangailangan sa araw na ito." (Luc 11:3) At angkop na tinukoy ng salmista ang Diyos na Jehova bilang ang naglalaan ng "tinapay na nagpapalakas sa puso ng taong mortal."—Aw 104:15.

Tinapay na Lapad, Tinapay na Walang Pampaalsa. Sa mga Hebreo at iba pang mga tao sa Silangan noong sinaunang panahon, kadalasa'y nilulutо ang tinapay sa anyong lapad at bilog. Ngunit iba't iba rin ang hugis ng gayong uri ng tinapay. Halimbawa, may 'mga tinapay na hugis-singsing' (sa Heb., *chal·lohth'*) na ginamit noong italaga ang pagkasaserdote sa Israel (Exo 29:2, 23), at naghanda naman si Tamar ng "mga tinapay na hugis-puso." (sa Heb., *levi·vohth';* 2Sa 13:8, tlb sa *Rbi8*) Inutusan ni Abraham si Sara na gumawa ng "mga tinapay na bilog" (sa Heb., *'u·ghohth'*) na maipakakain sa mga anghel na nagkatawang-tao at dumalaw sa kaniya.—Gen 18:6; tingnan din ang Bil 11:8; 1Ha 19:6; Eze 4:12.

Sa pamamagitan ng propetang si Oseas, sinabi ni Jehova: "Ang Efraim ay naging tinapay na bilog na hindi ibinaligtad." (Os 7:8) Nakisama ang Efraim (Israel) sa mga bayang pagano, anupat tinularan ang kanilang mga lakad at nakipag-alyansa sa mga bansang pagano, kaya naman naging katulad siya ng isang tinapay na hindi ibinaligtad. Pangkaraniwan noon na iluto ang mga tinapay sa ibabaw ng mainit na abo o mga bato. Kapag hindi ibinaligtad ang mga tinapay na iyon, maaaring maluto o masunog pa nga ang ilalim ng mga iyon samantalang hilaw na hilaw pa ang ibabaw.

Kapag ipinagdiriwang ng Israel ang Paskuwa, "mga tinapay na walang pampaalsa" (o tinapay na walang lebadura; sa Heb., *mats·tsohth'*) ang dapat nilang kainin, at kaugnay ng pagdiriwang na ito ang "kapistahan ng mga tinapay na walang pampaalsa." (Exo 12:8, 15, 17-20; 13:3-7; 23:15; 34:18; Deu 16:3, 8, 16) Kabilang sa mga handog na dapat ihain ng Israel sa Diyos na Jehova ang mga tinapay na hugis-singsing na walang pampaalsa na nilagyan ng langis o ang maninipis na tinapay na walang pampaalsa na pinahiran ng langis. (Lev 2:4-7, 11, 12) Sa kautusan tungkol sa haing pansalu-salo na ihahandog kay Jehova, may probisyon din para sa paghahandog ng mga tinapay na hugis-singsing na tinapay na may lebadura.—Lev 7:13.

Pagkatapos dalhin sa Jerusalem ang kaban ng tipan, "hinati-hati [ni David] sa buong bayan, sa buong pulutong ng Israel, sa lalaki at gayundin sa babae, sa bawat isa ang isang tinapay na hugis-singsing [sa Heb., *chal·lath'*] at isang kakaning datiles [sa Heb., *'esh·par'*] at isang kakaning pasas [sa Heb., *'ashi·shah'*], pagkatapos ay umuwi ang buong bayan sa kani-kaniyang bahay." (2 Sa 6:19) Ang kakaning pasas ay pinatuyong mga ubas o mga pasas na pinipi. Gayunman, posible na ang ibang kakaning pasas na ginawa noong sinaunang panahon ay gawa sa mga pasas at harina.

Noong mga araw ni Jeremias, nagsagawa ng huwad na pagsamba ang mga taong-bayan ng Juda at Jerusalem, at ang mga babae roon ay "nagmamasa ng masang harina upang gumawa ng mga haing tinapay para sa 'reyna ng langit.'" (Jer 7:18) Sa Jeremias 44:19, binabanggit din ang huwad na bathalang ito at ang "mga haing tinapay" (sa Heb., *kaw·wa·nim'*) na ginawa para sa kaniya. Hindi matiyak kung ano ang mga sangkap ng mga haing tinapay na ito, ngunit maliwanag na inilalagay ang

mga ito sa altar bilang handog.—Tingnan ang REYNA NG LANGIT.

Ang iba pang uri ng tinapay na binanggit sa Bibliya ay ang 'mga kakaning igos na pinipi [o pinatuyo]' (sa Heb., *deve·lim′* [1Sa 30:12; Isa 38:21]), "tinapay na matamis" (sa Heb., *la·shadh′;* Bil 11:8), 'mga tinapay na lapad' (sa Heb., *tsap·pi·chith′;* Exo 16:31), "bilog na tinapay" (sa Heb., *tselul′;* Huk 7:13), 'mga kakaning pasas' (sa Heb., *tsim·mu·qim′;* 1Sa 25:18), at "mga tinapay na binudburan" (sa Heb., *niq·qu·dhim′;* 1Ha 14:3). Ang salitang Griego na *a′zy·mos* ay nangangahulugang "walang pampaalsa; walang lebadura," at ang walang-kasarian at pangmaramihang anyo nito ay ginagamit upang tumukoy sa "walang pampaalsang tinapay" at sa "kapistahan ng mga tinapay na walang pampaalsa."—1Co 5:8; Mar 14:1.

Makasagisag na Paggamit. Ang terminong "tinapay," gaya ng pagkakagamit sa Bibliya, ay may iba't ibang makasagisag na pagkakapit. Halimbawa, sinabi nina Josue at Caleb sa nagkakatipong mga Israelita na ang mga tumatahan sa Canaan ay "tinapay sa atin," maliwanag na nangangahulugang madaling matalo ang mga iyon at na mapalalakas o mapatitibay ang Israel ng karanasang iyon. (Bil 14:9) Waring ipinahihiwatig naman ng Awit 80:5 ang matinding lumbay na dulot ng di-pagsang-ayon ng Diyos, anupat sinasabi roon tungkol sa Pastol ng Israel na si Jehova: "Pinakain mo sila ng tinapay na mga luha." Tinutukoy rin si Jehova bilang ang nagbibigay sa kaniyang bayan ng "tinapay sa anyo ng kabagabagan at ng tubig sa anyo ng paniniil," maliwanag na tumutukoy sa mga kalagayang daranasin nila kapag kinubkob sila anupat magiging pangkaraniwan sa kanila ang mga iyon gaya ng tinapay at tubig.—Isa 30:20.

Tungkol sa mga taong napakabalakyot anupat "hindi sila natutulog malibang makagawa sila ng kasamaan," sinasabi ng aklat ng Mga Kawikaan: "Pinakakain nila ang kanilang sarili ng tinapay ng kabalakyutan." (Kaw 4:14-17) Oo, waring pinalalakas nila ang kanilang sarili sa pamamagitan ng balakyot na mga gawa. Tungkol sa isang tao na maaaring nagtatamo ng materyal na mga paglalaan para sa buhay sa pamamagitan ng panlilinlang o pandaraya, sinasabi ng Kawikaan 20:17: "Ang tinapay na natamo sa pamamagitan ng kabulaanan ay kalugud-lugod sa isang tao, ngunit pagkatapos ay mapupuno ng graba ang kaniyang bibig." Sinasabi naman may kinalaman sa mabuti at masipag na asawang babae: "Ang tinapay ng katamaran ay hindi niya kinakain."—Kaw 31:27.

Makasagisag ding ginagamit ng Bibliya ang "tinapay" sa kaayaayang diwa. Ipinakikita ng Isaias 55:2 na ang espirituwal na mga paglalaan ni Jehova ay higit na mahalaga kaysa sa materyal na mga bagay, na sinasabi: "Bakit kayo patuloy na nagbabayad ng salapi para sa hindi naman tinapay, at bakit ang inyong pagpapagal ay hindi sa ikabubusog? Makinig kayong mabuti sa akin, at kumain kayo ng bagay na mabuti, at hayaang ang inyong kaluluwa ay makasumpong ng masidhing kaluguran nito sa katabaan."

Noong pasinayaan niya ang bagong hapunan na magpapaalaala sa kaniyang kamatayan (noong Nisan 14, 33 C.E.), "kumuha si Jesus ng tinapay at, pagkatapos bumigkas ng pagpapala, pinagputul-putol niya ito at, nang ibinibigay sa mga alagad, sinabi niya: 'Kunin ninyo, kainin ninyo. Ito ay nangangahulugan ng aking katawan.'" (Mat 26:26) Ang tinapay ay nangahulugan ng sariling katawang laman ni Jesus "na siyang ibibigay alang-alang sa inyo."—Luc 22:19; 1Co 11:23, 24.

Mga isang taon bago nito, ipinakita ni Jesu-Kristo ang kaibahan ng "tinapay na bumababa mula sa langit" at ng manna na kinain ng mga Israelita sa ilang at sinabi niya nang tuwiran: "Ako ang tinapay ng buhay." Ipinakita niya na siya ang "tinapay na buháy na bumaba mula sa langit," pagkatapos ay idinagdag niya: "Kung ang sinuman ay kumain ng tinapay na ito siya ay mabubuhay magpakailanman; at, ang totoo, ang tinapay na ibibigay ko ay ang aking laman alang-alang sa buhay ng sanlibutan." (Ju 6:48-51) Kailangan itong 'kainin' ng isang tao sa makasagisag na paraan, sa pamamagitan ng pagsasagawa ng pananampalataya sa bisa ng sakdal na hain ni Jesus bilang tao. (Ju 6:40) Noong umakyat si Jesus sa langit, iniharap niya ang halaga ng kaniyang haing pantubos sa kaniyang Ama, ang Diyos na Jehova. Sa pamamagitan ng halaga nito, makapagbibigay si Kristo ng buhay sa lahat ng taong masunurin. Gaya ng inihula sa ilalim ng pagkasi ng Diyos, isinilang si Jesus sa Betlehem, na nangangahulugang "Bahay ng Tinapay" (Mik 5:2; Luc 2:11), at sa pamamagitan ni Jesu-Kristo, inilalaan ang nagbibigay-buhay na "tinapay" para sa lahat ng taong nananampalataya.—Ju 6:31-35.

TINAPAY NA PANGHANDOG. Tingnan ang TINAPAY NA PANTANGHAL.

TINAPAY NA PANTANGHAL. Labindalawang tinapay na inilalagay sa isang mesa sa Banal na silid ng tabernakulo o templo at pinapalitan ng bago tuwing Sabbath. (Exo 35:13; 39:36; 1Ha 7:48; 2Cr 13:11; Ne 10:32, 33) Ang literal na katawagang Hebreo para sa tinapay na pantanghal ay "tinapay ng mukha." Kung minsan, ang salita para sa "mukha" ay tumutukoy sa "presensiya" (2Ha 13:23), kaya naman ang tinapay na pantanghal ay nasa harap ng mukha ni Jehova bilang isang palagiang handog sa

harap niya. (Exo 25:30, tlb sa *Rbi8*) Ang tinapay na pantanghal ay tinutukoy rin bilang “magkakapatong na tinapay” (2Cr 2:4), “mga tinapay na panghandog” (Mar 2:26), at “mga tinapay” (Heb 9:2).

Pananagutan ng mga Kohatita ang pagluluto ng tinapay na pantanghal “sa bawat sabbath,” gayundin ang pagdadala nito kapag inililipat ang tabernakulo. (Bil 4:7; 1Cr 9:32) Bawat isa sa 12 tinapay na hugis-singsing ay gawa sa dalawang omer (0.2 epa; katumbas ng 4.4 L o 4 na tuyong qt) ng mainam na harina, at ayon kay Josephus, hindi ginagamitan ng lebadura ang mga ito. (*Jewish Antiquities,* III, 142 [vi, 6]) Kapag Sabbath, ang mga lumang tinapay ay inaalis sa mesa ng tinapay na pantanghal na nasa H panig ng dakong Banal (Exo 26:35) at pinapalitan ng 12 bagong tinapay. Ang mga tinapay ay pinagpapatung-patong sa dalawang salansan na tig-aanim. Nilalagyan ng dalisay na olibano ang bawat salansan. Ayon sa tradisyong Judio, ang olibano ay inilalagay sa mga ginintuang sisidlan at hindi sa mismong mga tinapay. Kapag ang tinapay na pantanghal ay inaalis tuwing Sabbath, sinasabing ang olibano ay sinusunog sa altar.—Lev 24:5-8.

Ang mga lumang tinapay ay mga kabanal-banalang bagay, palibhasa'y nasa dakong Banal sa harap ni Jehova sa loob ng isang linggo, at ang mga ito ay kakainin ng mga Aaronikong saserdote sa isang dakong banal, na maliwanag na isang dako sa bakuran ng santuwaryo. (Lev 24:9) Sa Bibliya, iisa lamang ang iniulat na pangyayari kung saan ang mga lumang tinapay ay kinain ng mga di-Aaronita. Noong si David ay tumatakas kay Saul, humingi siya ng tinapay para sa kaniyang sarili at sa kaniyang mga tauhan mula kay Ahimelec na mataas na saserdote. Yamang walang “pangkaraniwang tinapay” si Ahimelec, ibinigay niya kay David ang mga lumang tinapay na pantanghal. Subalit ginawa lamang ito ng mataas na saserdote matapos tiyakin sa kaniya ni David na si David at ang mga tauhan nito ay malinis sa seremonyal na paraan, at dahil naniwala siyang si David ay nasa isang misyon para sa hari. (1Sa 21:1-6) Tinukoy ni Jesu-Kristo ang insidenteng ito nang tutulan ng mga Pariseo ang pangingitil ng kaniyang mga alagad ng mga uhay ng butil noong Sabbath.—Mat 12:3-7; Luc 6:1-4.

TINAPAY NA WALANG PAMPAALSA, KAPISTAHAN NG MGA. Tingnan ang KAPISTAHAN NG MGA TINAPAY NA WALANG PAMPAALSA.

TINGGA. Isa sa mabibigat na elementong metal at may *specific gravity* na 11.34. Ang di-makintab at abuhing metal na ito ay ginagamit na pabigat sa mga pising pamingwit at mga lambat, at para sa mabibigat na takip. Patulang inawit ni Moises na ang mga Ehipsiyo ay “lumubog na parang tingga [sa Heb., *'o·phe'reth;* sa Ingles, *lead*]” sa Dagat na Pula. (Exo 15:10) Ang pandiwang Griego na isinaling ‘arukin’ sa Gawa 27:28 (*bo·li'zo*) ay literal na nangangahulugang “maghagis ng tingga.” Ang salitang Hebreo na isinaling “hulog” sa Amos 7:7, 8 (*'anakh'*) ay maaaring mangahulugang “tingga” o “lata.” Kung minsan, ang mga lilok sa bato ay binubuhusan ng likidong tingga upang magtagal at maging madaling basahin—isang kaugaliang mula pa noong mga araw ni Job. (Job 19:23, 24) Sa Isaias 41:7, binanggit ang ‘paghihinang’ (sa Heb., *de'veq*) may kaugnayan sa paggawa ng mga idolo, ngunit hindi alam kung ang panghinang na ginagamit noon ay yari sa tingga o lata, gaya sa ngayon.

Ang pinakakaraniwang pinagkukunan noon ng tingga ay ang *galena,* isang inambatong *lead sulfide.* Minina ito sa Araba sa pagitan ng T na dulo ng Dagat na Patay at ng Gulpo ng ʽAqaba. Ang isa pang pinagkunan nito ay ang Tarsis (Espanya). (Eze 27:12) Gaya ng mga inambato ng ibang mga metal, ang inambato ng tingga ay kailangang tunawin sa isang hurno. (Jer 6:29; Eze 22:18-20; ihambing ang Bil 31:22, 23.) Sa unang hakbang ng pagdadalisay, ang *lead sulfide* ay nagiging *lead oxide,* na kung minsa'y ginagamit na pampakintab (*glaze*) sa mga kagamitang luwad, gaya ng makikita sa mga guho ng Ehipto at Nineve.—Tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.

TINIG. Sa Kasulatan, ang mga tunog na nanggagaling sa mga persona kapag nagsasalita, umaawit, at mga katulad nito, gayundin yaong nagmumula sa mga hayop, ay tinutukoy sa pamamagitan ng salitang Hebreo na *qohl,* ng katumbas nito sa Aramaiko na *qal,* at ng salitang Griego na *pho·ne'.* (Gen 3:8, 10; 21:17; Job 4:10; Dan 4:31; Mat 27:46) Bukod sa “tinig,” ang *qohl* ay maaari ring tumukoy sa “kulog,” “tunog,” “ingay,” “balita,” at iba pa. (Gen 45:16; Exo 9:28; 20:18; 32:17) Sa katulad na paraan, ang *pho·ne'* ay maaaring magkaroon ng mga kahulugan gaya ng “hugong,” “hiyaw,” “tunog ng pananalita,” at “tunog,” at maging ng “tinig.”—Ju 3:8; Gaw 19:34; 1Co 14:10, 11; Heb 12:26; Apo 8:13.

Mga Espiritung Persona. Ang apostol na si Pablo ay may binanggit na “mga wika ng mga tao at ng mga anghel,” anupat nagpapahiwatig na ang mga espiritung persona ay may wika at pananalita. (1Co 13:1) Noong nakalipas, ang mga anghel, gayundin ang Diyos na Jehova mismo, ay narinig na nagsalita sa mga tunog ng tinig at mga wika na naririnig at nauunawaan ng mga tao. Ngunit hindi dapat ipalagay na gayong tinig ang ginagamit nila sa pakikipagtalastasan sa isa't isa sa langit, sapagkat kailangan ang isang atmospera na katulad ng nakapalibot sa planetang lupa upang makalikha ng mga

sound wave ng tinig na maririnig at makikilala ng tainga ng tao.

Samakatuwid, sa mga pangyayari noon kung kailan ang Diyos o ang mga anghel ay nagsalita sa pamamagitan ng tinig sa pandinig ng mga tao, ang kanilang tinig ay kapahayagan ng kanilang pananalita matapos itong kumbertihin sa mga *sound wave,* kung paanong kapag may lumitaw na mga anghel sa pangitain ng tao, nangangailangan ito ng pagkakatawang-tao o ng pagtatawid ng isang larawan sa isip ng tao. Sa ngayon, kayang gawin kahit ng mga taong siyentipiko ang pagkumberte sa mga *sound wave* ng tinig ng isang indibiduwal upang maging mga *electric impulse* na maaaring maitawid tungo sa isang *receiver,* anupat kaya naman nitong baguhin ang mga *impulse* na iyon upang muling maging mga tunog na kahawig na kahawig ng tinig ng naturang indibiduwal.

May mga tao bang aktuwal na nakarinig sa tinig ng Diyos mismo?

Sa tatlong pagkakataon sa rekord ng Bibliya, iniuulat na si Jehova ay nagsalita sa paraang naririnig ng mga tao. Ang mga ito ay: (1) Noong panahon ng bautismo ni Jesus (29 C.E.), nang sabihin ni Jehova: "Ito ang aking Anak, ang minamahal, na aking sinang-ayunan." Walang alinlangang narinig kapuwa ni Jesus at ni Juan na Tagapagbautismo ang tinig na ito. (Mat 3:17; Mar 1:11; Luc 3:22) (2) Noong magbagong-anyo si Jesus (32 C.E.), kasama ang mga apostol na sina Pedro, Santiago, at Juan, nang bigkasin ang halos gayunding mga salita. (Mat 17:5; Mar 9:7; Luc 9:35) (3) Noong 33 C.E., di-kalaunan bago ang huling Paskuwa ni Jesus, nang, bilang tugon sa kahilingan ni Jesus na luwalhatiin ng Diyos ang Kaniyang pangalan, isang tinig mula sa langit ang nagsabi: "Kapuwa ko ito niluwalhati at luluwalhatiing muli." Inakala ng pulutong na kumulog noon o na isang anghel ang nagsalita kay Jesus.—Ju 12:28, 29.

Sa mga pagkakataong iyon, ang Diyos na Jehova mismo ang nagpahayag sa pamamagitan ng naririnig na mga tunog ng pananalita na nauunawaan ng kaniyang mga lingkod. Maliwanag na sa huling nabanggit na pagkakataon, hindi malinaw na narinig ng pulutong ang tinig, yamang inihambing ito ng ilan sa kulog. Walang alinlangang si Jehova ang nagsalita sa mga pagkakataong iyon, sapagkat si Jesus, na pinatutungkulan ng mga pananalitang binigkas, ay sariling Anak ng Diyos, anupat mas malapít sa Ama kaysa sa sinumang ibang nilalang.—Mat 11:27.

Noong panahon ng Paskuwa ng 31 C.E., nang makipag-usap si Jesus sa isang grupo ng di-sumasampalatayang mga Judio, sinabi niya sa kanila: "Gayundin, ang Ama na nagsugo sa akin ang siyang nagpatotoo tungkol sa akin. Hindi ninyo kailanman narinig ang kaniyang tinig ni nakita man ang kaniyang anyo; at hindi nananatili sa inyo ang kaniyang salita, sapagkat yaon mismong isinugo niya ay hindi ninyo pinaniniwalaan." (Ju 5:37, 38) Hindi pa kailanman narinig ng di-sumasampalatayang pulutong na ito ang tinig ng Diyos, at hindi sila sumusunod sa kaniyang salita ni tumatalima man sa maliwanag na patotoong nakita nila sa pagsuporta ng Diyos sa mga gawain ni Jesus. Kaya naman maliwanag na noong panahong iyon, tanging si Jesus at si Juan na Tagapagbautismo pa lamang ang nakarinig sa naririnig na tinig ni Jehova, sapagkat ang huling dalawang pagkakataon ng pagsasalita ni Jehova ay hindi pa nangyayari noon.

Kung minsan, ang pagbanggit ng Bibliya sa "tinig" ni Jehova ay tumutukoy sa awtoridad ng kaniyang utos bilang "ang tinig ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat."—Eze 10:5, *RS.*

Tinig ng mga anghel. Sa iba pang mga pagkakataon na 'nagsalita' ang Diyos, mga anghel ang ginamit bilang mga kinatawan niya upang magpahayag sa pamamagitan ng tinig. Mga anghel ang kumatawan sa Diyos nang magsalita siya kay Moises sa Bundok Horeb at sa Israel, na nagkakatipon noon malapit sa paanan ng bundok. (Exo 34:4-7; 20:1-17; Gal 3:19) Kung minsan, ang mga anghel na ito ay walang anumang anyong ipinakikita, gaya noong marinig ang tinig mula sa yumayanig at umuusok na bundok. (Exo 20:18, 19; Deu 4:11, 12; Heb 12:18, 19) Kung minsan ay nagpapakita sila sa pangitain (Dan 8:1, 15, 16; Apo 14:15-18) at sa ilang pagkakataon ay nagkatawang-tao sila upang maghatid ng sinasalitang mga mensahe sa mga tao.—Gen 18:1-3, 20; 19:1; Jos 5:13-15.

Pakikinig sa Tinig ng Diyos. Ang 'pakikinig sa tinig ng Diyos' ay hindi laging nangangahulugan ng pagkarinig sa isang literal at naririnig na tinig. Mas madalas, nangangahulugan ito ng pagkilala at pakikinig nang may pagsunod sa bagay na ipinasulat ng Diyos sa kaniyang Salita at itinawid sa pamamagitan ng kaniyang makalupang mga lingkod na kumakatawan sa kaniya. (1Ju 2:3, 4) Sa gayon, ang "tinig" ay ginagamit upang tumukoy sa "bawat pananalitang lumalabas sa bibig ni Jehova," samakatuwid nga, sa kaniyang mga utos, bibigan man itong iniharap sa indibiduwal ng Diyos mismo o ng mga anghel o mga tao, o sa pamamagitan ng kinasihang kasulatan.—Aw 103:20; Mat 4:4; tingnan ang PAGKAMASUNURIN.

Pakikinig sa Tinig ni Jesus. Tinukoy ni Jesu-Kristo ang kaniyang sarili bilang "ang mabuting pastol" anupat ang kaniyang mga tupa ay "nakikinig sa kaniyang tinig, . . . ang mga tupa ay sumusunod

sa kaniya, sapagkat kilala nila ang kaniyang tinig. . . . sapagkat hindi nila kilala ang tinig ng ibang mga tao." (Ju 10:2-5, 11) Yaong mga kabilang sa "mga tupa" ni Kristo ay 'nakakakilala' sa kaniyang tinig sapagkat kanilang kinikilala at tinatanggap bilang tunay ang mga sinasabi ni Kristo gaya ng nakaulat sa Bibliya. Ayaw nilang kilalanin ang turo ng 'ibang mga tao,' o mga bulaang pastol. "Nakikinig" sila sa kaniyang tinig sa pamamagitan ng pagsunod nila sa kaniyang mga utos gaya ng nakasaad sa Kasulatan. (Ju 15:10, 15) Yamang si Kristo Jesus ang Punong Kinatawan ng Diyos, na laging nakikinig sa tinig ni Jehova at nagsasalita niyaong mga iniuutos ni Jehova, ang isa na sumusunod kay Kristo ay magiging kaisa ni Jehova.—Ju 5:19; 1Ju 2:6.

Ang tinig ng binuhay-muling si Jesu-Kristo. Pagkatapos na buhaying-muli at umakyat sa langit, si Kristo ay nagpakita kay Saul ng Tarso (nang maglaon ay naging ang apostol na si Pablo), anupat nagsalita siya kay Saul sa isang tinig na naunawaan nito ngunit hindi naunawaan ng mga lalaking kasama nito. (Gaw 9:1-9; 22:6-11; 26:12-18) Sa Gawa 9:7, sinasabi ng ulat na ang mga lalaking kasama ni Saul ay nakarinig ng "isang tinig ["tunog," mga tlb sa *Da* at *Ro*]." Dito, ang ginamit ay ang salitang Griego na *pho·nes′,* na kaukulang *genitive* [buhat sa pinagmulan] ng *pho·ne′,* sa diwa ng 'pagkarinig *sa* tinig.' Dahil dito, posibleng nangangahulugan ito na ang narinig lamang ng mga lalaki ay ang *tunog ng tinig,* ngunit hindi nila ito naunawaan. Nang ilahad ni Pablo ang karanasang ito nang dakong huli, sinabi niya na "hindi narinig [ng mga lalaking iyon] ang tinig niyaong nagsasalita." (Gaw 22:9) Sa ulat namang ito, ang ginamit ay ang kaukulang *accusative* (*objective*) [para sa pinatutungkulan] na *pho·nen′.* Maaaring magpahiwatig ito ng diwa na, bagaman narinig ng kanilang mga tainga ang *tunog,* hindi nila narinig ang tinig bilang *malilinaw na salita na naunawaan nila* gaya ni Saul, na siyang kinakausap ni Kristo.

Nang sumusulat ang apostol na si Pablo sa kongregasyon ng Tesalonica tungkol sa pagtitipon ng mga banal na pinahiran ng Diyos, sinabi niya: "Ang Panginoon [si Jesu-Kristo] mismo ay bababa mula sa langit na may nag-uutos na panawagan, may tinig ng arkanghel at may trumpeta ng Diyos." (1Te 4:16) Ang terminong "arkanghel" ay nangangahulugang "punong anghel" o "pangunahing anghel." Maliwanag na itinatawag-pansin ni Pablo sa pananalitang "tinig ng arkanghel" ang awtoridad ng nag-uutos na tinig ni Jesus. Noong naririto si Jesus sa lupa, isiniwalat niya ang awtoridad na ipinagkaloob ng Diyos sa kaniya nang sabihin niya: "Sapagkat kung paanong ang Ama ay may buhay sa kaniyang sarili, gayundin niya ipinagkaloob sa Anak na magkaroon ng buhay sa kaniyang sarili. At binigyan niya siya ng awtoridad na gumawa ng paghatol, sapagkat siya ay Anak ng tao. . . . Ang oras ay dumarating na ang lahat ng nasa mga alaalang libingan ay makaririnig ng kaniyang tinig at lalabas."—Ju 5:26-29.

Paggamit ng Tinig ng Tao. Ang tinig, kasama ng wika, ay kaloob ng Diyos. Dahil dito, ang tinig ay dapat gamitin sa pagpuri sa Diyos. Maaari itong gawin sa pamamagitan ng pagsasalita tungkol sa "mariringal na mga bagay ng Diyos," pagpapatibay sa iba sa pamamagitan ng impormasyon mula sa Salita ng Diyos na katotohanan, o sa mga awit ng papuri at pasasalamat.—Gaw 2:11; Aw 42:4; 47:1; 98:5; Efe 5:19; Col 3:16.

Naririnig ng Diyos ang tinig ng kaniyang mga lingkod. Yaong mga naglilingkod sa Diyos sa espiritu at katotohanan ay maaaring tumawag sa Diyos taglay ang katiyakan na naririnig niya ang kanilang tinig, anuman ang wikang ginagamit nila sa pagtawag sa kaniya. Bukod diyan, kahit pa nga walang kalakip na literal na tinig, anupat ang pakiusap sa Diyos ay tahimik lamang, ang Diyos, na nakakakilala sa mga puso ng mga tao, ay "dumirinig" o nagbibigay-pansin. (Aw 66:19; 86:6; 116:1; 1Sa 1:13; Ne 2:4) Naririnig ng Diyos ang mga napipighati na humihingi ng tulong sa kaniya, at naririnig din niya ang tinig at nalalaman ang mga intensiyon ng mga taong sumasalansang sa kaniya at nagpapakana ng kasamaan laban sa kaniyang mga lingkod. —Gen 21:17; Aw 55:18, 19; 69:33; 94:9-11; Jer 23:25.

Walang-buhay na mga Bagay. Marami sa dimabilang na mga bagay na nilalang ng Diyos ang hindi nakalilikha ng tunog ng tinig. Ngunit ang salitang Hebreo na *qohl* ("tinig," "tunog") ay ginagamit may kinalaman sa patotoong ibinibigay ng walang-tinig na mga bagay na ito tungkol sa karingalan ng kanilang Maylalang. (Aw 19:1-4) Sa pamamagitan ng personipikasyon, ang karunungan ay sinasabing 'naglalakas ng tinig nito' sa mga liwasan, sapagkat maaari itong kunin ng lahat niyaong naghahanap nito, at iniutos ng Diyos na ang karunungan ay ipahayag sa lahat, anupat walang maidadahilan ang sinumang hindi nakikinig.—Kaw 1:20-30.

Makasagisag na Paggamit. Ang panggigipuspos ng mga tumatahan sa Jerusalem dahil sa napipintong pagsalakay ng Babilonya ay inihahambing sa nababagabag na tinig ng isang babaing may sakit, anupat "ang tinig ng anak na babae ng Sion" ay inihahalintulad sa tinig ng babaing nagsisilang ng kaniyang unang anak. (Jer 4:31) Ibababa ng kaaway ang Jerusalem nang gayon na lamang anupat ang anumang kapahayagang gagawin sa pamamagitan ng kaniyang tinig ay manggagaling sa kaniyang hamak na posisyon na waring nasa alabok at magiging

tulad ng mahinang tinig ng isang espiritista. (Isa 29:4) Sa pamamagitan ng propetang si Jeremias, inihula rin ng Diyos na ang Ehipto ay lulupigin ng mga Babilonyo, na hukbu-hukbong paroroon na gaya ng mga mamumutol ng kahoy, upang putulin siya. Mahihiga siya sa lupa, abang-aba samantalang tumatangis nang mahina at humahalinghing, anupat ang kaniyang "tinig" ay magiging mahina tulad niyaong sa isang serpiyenteng sumasagitsit habang umuurong.—Jer 46:22.

TINIK. Alinman sa maraming halaman na matinik o nakatutusok. Mahigit sa 70 uri ng matitinik na halaman ang iniulat na tumutubo sa Israel, kabilang sa mga ito ang *thorny burnet,* ang *thorny caper,* ang *acanthus,* ang *boxthorn,* at ang mga *hawthorn.* Bagaman ang mga halamang tinik ay nakapanliligalig sa tao, hindi naman lubusang walang-silbi ang mga ito. Ang matitinik na halaman ay ginamit bilang mga bakod (Os 2:6) at panggatong (Ec 7:6), at ang mga ito ay nagsilbing pagkain para sa mga asno, mga kamelyo, at mga kambing. Nitong kalilipas na mga panahon lamang, maaaring gaya rin ng ginawa noong sinauna, ang *boxthorn* at ang kambron partikular na ay ginagamit bilang mga bakod, at ang *thorny burnet* naman ay pinuputol upang maging panggatong ng mga hurnuhan ng apog.—Isa 33:12.

Ang mga epekto ng isinumpang lupa, pati ang mga tinik at mga dawag nito, ay damang-dama ng mga inapo ni Adan (Gen 3:17, 18), anupat tinukoy ng ama ni Noe na si Lamec ang 'kirot ng aming mga kamay dahil sa lupang isinumpa ni Jehova.' (Gen 5:29) Pagkatapos ng Baha, pinagpala ni Jehova si Noe at ang mga anak nito, anupat sinabi niya na ang layunin niya para sa kanila ay punuin nila ang lupa. (Gen 9:1) Lumilitaw na noon ay inalis na ang sumpa ng Diyos sa lupa. (Gen 13:10) Gayunman, di-gaya sa kaso ng sakdal na si Adan, hindi sinabihan ni Jehova si Noe at ang pamilya nito na 'supilin ang lupa.' (Ihambing ang Gen 1:28 sa Gen 8:21–9:2.) Ipinahihiwatig nito na, kung wala ang patnubay ng Diyos, hindi kailanman masusupil ng di-sakdal na tao ang lupa sa paraang orihinal na nilayon ng Diyos. Patuloy na daranasin ng tao ang mga hirap sa pagsasaka ng lupa, pati na ang pakikipagpunyagi sa mapanligalig na mga halaman gaya ng mga tinik at mga dawag. Walang alinlangan, dahil sa maling paggamit ng tao sa yaman ng lupa ay nadagdagan ang kaniyang mga problema sa bagay na ito.

Sa Lupang Pangako, "isang lupaing inaagusan ng gatas at pulot-pukyutan" (Exo 3:8), kinailangan ng mga Israelita na magtrabaho upang mapanatili ang lupain na walang mga tinik at iba pang mga panirang-damo, yamang madaling tumubo ang mga ito sa lupaing napabayaan o tiwangwang. (Isa 5:6; 7:23-25; 34:13) Nang bandang huli, dahil sa pagsuway nito kay Jehova, nagdulot ang Israel ng espirituwal na pagkawasak sa bansa, ang "mana" ng Diyos, at nakita ito noon kapuwa sa makasagisag at sa literal na paraan sa kanilang pagpapagal nang walang kabuluhan, anupat naghasik sila ng trigo ngunit gumapas sila ng mga tinik.—Jer 12:7, 13.

Gaya ng itinampok sa ilustrasyon ni Jesus may kinalaman sa manghahasik, naging banta ang mga tinik sa pagtubo ng sinasakang pananim. (Mat 13:7; Luc 8:7) Kaya bago sakahin ang isang bukid na punô ng mga tinik at mga dawag, inaalis muna ang mapanligalig na mga halamang ito, karaniwan nang sa pamamagitan ng pagsunog sa bukid. (Heb 6:8) Ang mga tinik ay maaari ring pagmulan ng sunog. Lalo na sa panahon ng pag-aani, kapag ang mga tinik na katabi ng mga nakatayong halamang butil ay tuyo, madali silang magliyab, at ang isang buong bukirin ay maaaring matupok habang kumakalat ang apoy mula sa mga tinik tungo sa mga butil.—Exo 22:6.

Bilang panlilibak, naglikaw ang mga kawal na Romano ng isang koronang tinik at inilagay ito sa ulo ni Jesus. (Mar 15:17; Ju 19:2) Bagaman ang partikular na halamang tinutukoy ay iniuugnay ng marami sa *Paliurus spina-christi,* isang palumpong na tumataas nang 6 na m (20 piye) at may malalambot na sanga at matitigas na tinik, hindi posibleng matiyak ang pagkakakilanlan nito.

Makasagisag na Paggamit. Ang "mga tinik" ay madalas banggitin sa makasagisag, o makatalinghagang diwa. Ang mga Asiryano, bagaman sala-salabid na gaya ng mga tinik, ay lalamuning gaya ng pinaggapasan na lubusang tuyo. (Na 1:10) Ginagamit din ang mga tinik upang tumukoy sa mga tao, pati na sa mga tagapamahala, na nakatakdang hatulan dahil sa kanilang masasamang pagkilos. (2Ha 14:9, 10; Isa 9:18, 19; 10:17-19) Ang balakyot na mga sumasalansang sa lingkod ni Jehova ay inilarawang pinapatay na tulad ng apoy sa mga tinikang-palumpong. (Aw 118:10, 12) Tinukoy ni Jesu-Kristo ang mga tinik noong inilalarawan niya ang katotohanan na ang mga indibiduwal ay nakikilala sa kanilang mga bunga.—Mat 7:16.

Ang mga tinik ay tumutukoy sa mga tao at mga bagay na nagdudulot ng pinsala at mapanligalig. (Bil 33:55; Kaw 22:5; Eze 28:24) Maaaring ang "tinik sa laman" ni Pablo (2Co 12:7) ay isang karamdaman sa kaniyang mga mata o sa ibang bahagi ng kaniyang katawan (tingnan ang Gaw 23:1-5; Gal 4:15; 6:11) o marahil ay ang mga bulaang apostol at iba pang manggugulo na humamon sa pagka-apostol at sa gawain ni Pablo. (Tingnan ang 2Co 11:5, 6, 12-15; Gal 1:6-9; 5:12; 6:17.) Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Jeremias, inihambing ni Jehova ang mga puso ng mga tao ng Juda at ng mga tumata-

han sa Jerusalem sa lupa na nababalutan ng mga tinik, samakatuwid nga, ng kabulaanan, kawalang-katarungan, at kalikuan. (Jer 4:1-4; ihambing ang Os 10:12, 13.) Ang paghahalili sa mga tinik ng mga punungkahoy ay angkop na lumalarawan sa pagsasauli ng pagsang-ayon ng Diyos.—Isa 55:13; tingnan ang KAMBRON; MATINIK NA PALUMPONG; PALUMPONG; LOTUS, PUNONG; PANIRANG-DAMO.

TINIKANG-PALUMPONG. Tingnan ang PALUMPONG.

TINTA. Ang salitang Hebreo na *deyoh′,* na matatagpuan lamang sa Jeremias 36:18, ay posibleng isang salitang hiram mula sa wikang Ehipsiyo. Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan naman, tatlong ulit lamang na lumilitaw ang *me′lan* (2Co 3:3; 2Ju 12; 3Ju 13) at ito ang anyong walang-kasarian ng pang-uring panlalaki na *me′las,* nangangahulugang "itim."—Mat 5:36; Apo 6:5, 12.

Karaniwan na, ang mga tinta ay gawa sa isang sangkap o materyal na pangkulay na inihalo sa isang timplada na may sahing, kola, o barnis; ang timpladang ito ay nagsisilbi kapuwa bilang tagapagdala ng pangkulay, o *vehicle,* at bilang pandikit upang kumapit ang pangkulay sa pinagsusulatan. Makikita sa pinakamatatandang pormula ng tinta, at sa pinakamatatandang ispesimen na natagpuan, na ang pangkulay na ginagamit noon ay itim na mga sangkap na may karbon, alinman sa abo na di-anyong kristal mula sa sinunog na langis o kahoy, o uling na anyong kristal mula sa hayop o halaman. Ang mga pangkulay naman ng tintang pula ay mula sa mga *iron oxide.* Gumamit din ng ilang uri ng tintura ang sinaunang mga tao. Sinabi ni Josephus na ang kopya ng Kautusang ipinadala kay Ptolemy Philadelphus ay isinulat sa mga titik na ginto. (*Jewish Antiquities,* XII, 89 [ii, 11]) Kung ginamit man ang mga katas ng halaman o mga tina bilang pangkulay sa mga tinta, matagal nang naglaho ang mga iyon dahil ang mga iyon ay madaling masira.

Upang makagawa ng pinakamaiinam na tinta, kailangan ang maraming panahon upang magiling nang pino ang pangkulay at humalo itong mabuti sa timplada. Pagkatapos, ang tinta ay kadalasang iniimbak bilang pinatuyong limpak o bara, na binabasâ ng eskriba nang husto habang ipinapahid niya sa tinta ang kaniyang pinsel o tambo.

Ang mga tintang Tsino ay matagal nang kilalá bilang ang pinakamatitingkad at ang pinakatumatagal na tinta. Ang mga dokumentong isinulat gamit ang ilan sa mga tintang ito ay maaaring ibabad sa tubig nang ilang linggo nang hindi natatanggal ang tinta. Sa kabilang dako, mayroon ding mga tintang ginawa na maaaring burahin ng basang espongha o mamasa-masang tela. Maaaring ito ang naging saligan nang sabihin ni Jehova, sa makasagisag na paraan, "Ang sinumang nagkasala laban sa akin, papawiin ko siya mula sa aking aklat."—Exo 32:33; tingnan din ang Bil 5:23; Aw 109:13, 14.

TINTERO NG KALIHIM. Sa Ezekiel 9:2, 3, 11, ang lalaking nakasuot ng lino na may pananagutang markahan ang mga indibiduwal sa noo ay inilalarawan bilang may "tintero ng kalihim sa kaniyang mga balakang," na maliwanag na nakasukbit sa kaniyang baywang sa pamamagitan ng pamigkis. Ang tinterong ito ng kalihim ay maaaring katulad ng ginagamit noon sa sinaunang Ehipto. Ang Ehipsiyong 'kagamitan ng eskriba' ay isang kahita na mahaba at makitid, gawa sa kahoy, at may kompartment o mga lalagyan para sa mga panulat na tambo. Sa pinakalabas nito, sa bandang itaas, mayroon itong isa o mas marami pang uka para sa isang maliit na limpak ng pinatuyong tinta. Kapag magsusulat, ipinapahid ng eskriba sa tinta ang basang dulo ng kaniyang panulat. Ipinakikita ng mga inskripsiyon na ang 'kagamitan ng eskriba' na ginamit ng mga eskribang Siryano ay katulad nito.

TIPAKLONG [sa Heb., *cha·ghav′;* sa Ingles, *grasshopper*]. Hindi matiyak kung aling insekto o mga insekto ang tinutukoy ng terminong Hebreo na *cha·ghav′.* Gayunman, dahil ang hustong-gulang at may-pakpak na balang (sa Heb., *'ar·beh′*) ay binanggit kasama ng *cha·ghav′* sa Levitico 11:22 (bilang malinis na pagkain), maaaring ang *cha·ghav′* ay tumutukoy sa isang insektong lumulukso at hindi sa insektong lumilipad.—Tingnan ang tlb sa *Rbi8.*

Ang katawagang Ingles na *"grasshopper"* ay ikinakapit sa alinman sa maraming lumuluksong insekto na mula sa mga pamilyang *Acrididae* (na kinabibilangan ng mga nandarayuhang balang at mga tipaklong na may maiikling sungot) at *Tettigoniidae* (kinabibilangan ng mga tipaklong na may mahahabang sungot).

Sa Kasulatan, bukod sa itinala ang tipaklong bilang insektong malinis kainin at mapanira sa mga pananim (2Cr 7:13), binanggit din ito sa makatalinghagang tagpo. Halimbawa, iniulat ng di-tapat na mga Israelitang tiktik na kung ihahambing sa laki ng mga naninirahan sa Canaan, sila'y gaya ng mga tipaklong. (Bil 13:33) Dahil sa kadakilaan ni Jehova, ang mga tao, lalo na yaong mga sumasalansang sa Diyos, ay gaya ng mga tipaklong sa pangmalas niya. (Isa 40:22) Bilang paglalarawan sa mga hirap na dulot ng pagtanda, ginamit ng tagapagtipon ang anyo ng isang tipaklong na kinakaladkad ang sarili nito, sa gayo'y inilarawan niya ang taong may-edad bilang nakabaluktot at naninigas ang katawan, na ang mga braso ay parang nakapamaywang sa likod.—Ec 12:5; tingnan ang BALANG.

TIPAN. Isang kasunduan sa pagitan ng dalawa o higit pang mga indibiduwal upang gawin o huwag gawin ang isang bagay; isang kontrata. Ang salitang Hebreo na *berith′,* na hindi matiyak ang pinagmulan, ay lumilitaw nang mahigit 280 beses sa Hebreong Kasulatan; mahigit sa 80 sa mga iyon ay nasa limang aklat ni Moises. Ang saligang kahulugan nito ay "tipan," katulad ng makabagong legal na salita na "kontrata." Ipinakikita iyan ng mga tapyas na *cuneiform* na natagpuan noong 1927 sa Qatna, isang sinaunang di-Israelitang lunsod sa TS ng Hamat. "Simple lamang ang nilalaman ng dalawang tapyas [sa 15 na natagpuan]. Ang Tapyas A ay isang talaan ng mga pangalan . . . Ang Tapyas B ay isang talaan ng rasyon . . . Samakatuwid, ang Talaan A ay isang *kasunduan* na ang mga lalaking nabanggit . . . ay sumang-ayon na maglingkod sa isang tao o magsagawa ng ilang partikular na obligasyon. Inilalarawan naman ng Talaan B, na isinulat din ng eskribang iyon, kung anong klase ng *kasunduan* iyon; ang mga lalaking ito ay tatanggap ng inilistang mga rasyon bilang kabayaran sa kanilang paglilingkod. . . . ang konsepto ng mga Israelita hinggil sa *b*ᵉ*rit,* 'tipan,' ay isang pangunahing tema sa teolohiyang Yahwista. Narito ang unang nailathalang di-biblikal na paglitaw ng salitang iyon noong unang mga panahon—hindi lalampas ng unang sangkatlo ng ikalabing-apat na siglo B.C." —*Bulletin of the American Schools of Oriental Research,* Pebrero 1951, p. 22.

Sa ilang bersiyon ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *di·a·the′ke* ay isinalin bilang "tipan" o "testamento" (*testamentum,* Vg). Ngunit ganito ang sabi ng *Cyclopædia* nina M'Clintock at Strong (1891) sa ilalim ng paksang "Tipan": "Gayunman, waring hindi kailangang gumamit ng bagong salita [maliban sa "tipan"] na nagtatawid ng bagong ideya. Yamang isinalin ng Sept[uagint] ang [*berith′*] (na hindi kailanman nangangahulugang *testamento,* kundi palaging *tipan* o *kasunduan*) bilang [*di·a·the′ke*] sa buong M.T., makatuwirang ipalagay na nang gamitin ng mga manunulat ng B.T. ang salitang iyan, gayunding ideya ang nais nilang itawid sa kanilang mga mambabasa, na ang karamihan ay pamilyar sa Griegong M.T. Karagdagan pa, sa karamihan ng mga kaso, yaong tinatawag na 'tipan' (*b*ᵉ*rith′*) sa M.T. ay binabanggit din sa B.T. (halimbawa, 2Cor. iii, 14; Heb. vii, ix; Apo. xi, 19); samantalang sa gayunding konteksto, ang gayunding salita at bagay sa Griego ay tinutumbasan kung minsan sa Ingles [sa *KJ*] ng *'covenant'* [tipan] at kung minsan naman ay ng *'testament'* [testamento] (Heb. vii, 22; viii, 8-13; ix, 15)."—Tingnan din ang apendise ng *Rbi8,* p. 1584, 1585.

Sa maraming talata sa aklat ng Mga Hebreo (Heb 7:22; 8:6, 8, 9, 10; 9:4, 15, 16, 17, 20), maliwanag na ginamit ng manunulat ang salitang *di·a·the′ke* na ang tinutukoy ay isang *tipan* ayon sa diwa nito sa matandang Hebreo, at sumipi pa nga siya mula sa Jeremias 31:31-34 at binanggit ang "kaban ng tipan." Upang isalin ang mga talatang ito ng Jeremias, ginamit ng Griegong *Septuagint* ang *di·a·the′ke* para sa sinaunang Hebreong *berith′,* na nangangahulugang "tipan." Sumipi rin ang Hebreo 9:20 mula sa Exodo 24:6-8, kung saan malinaw na isang tipan ang tinutukoy.

Kung Saan Ikinakapit ang Salita. Laging dalawa o higit pang mga partido ang kasangkot sa mga tipan. Maaaring ito'y *pang-isahang panig* (kapag isang partido lamang ang may pananagutang tumupad sa mga kundisyon) o *pandalawahang panig* (kapag ang magkabilang partido ay may mga kundisyong dapat tuparin). Maliban sa mga tipan na doo'y isa ang Diyos sa mga partido, iniulat ng Bibliya ang mga pakikipagtipan sa pagitan ng mga tao, at sa pagitan ng mga tribo, mga bansa, o mga grupo ng mga tao. Malubhang kasalanan ang pagsira sa tipan.—Eze 17:11-20; Ro 1:31, 32.

Ang terminong "tipan" ay ikinapit sa isang maaasahang ordinansa, gaya niyaong sa tinapay na pantanghal (Lev 24:8), o sa paglalang ng Diyos na inuugitan ng kaniyang mga batas, gaya ng dinagbabagong pagsasalitan ng araw at gabi. (Jer 33:20) Ginagamit din ito sa makasagisag na paraan, gaya sa pananalitang "pakikipagtipan sa Kamatayan." (Isa 28:18) Binanggit din ni Jehova ang kaniyang pakikipagtipan may kaugnayan sa mababangis na hayop. (Os 2:18) Ang kasunduan sa pag-aasawa ay tinatawag na isang tipan. (Mal 2:14) Ang pananalitang "mga may-ari (mga panginoon) ng isang tipan" ay nangangahulugang "mga kakampi," gaya sa Genesis 14:13.

Sa diwa, anumang pangakong binitiwan ni Jehova ay isang tipan. Iyon ay tiyak na isasagawa at maaasahan ang katuparan niyaon. (Heb 6:18) Ang isang tipan ay may bisa hangga't umiiral ang mga kundisyon nito at may obligasyong dapat tuparin ang isa o dalawang partido. Ang mga resulta o pagpapalang dulot ng isang tipan ay maaaring magpatuloy, kahit magpakailan-kailanman.

Kung Paano Pinagtitibay ang Isang Tipan. Kadalasa'y hinihilingan ang Diyos upang magsilbing saksi. (Gen 31:50; 1Sa 20:8; Eze 17:13, 19) Isang sumpa ang ipinananata. (Gen 31:53; 2Ha 11:4; Aw 110:4; Heb 7:21) Kung minsan, ang mga nakikipagtipan ay nagsasaayos ng isang tanda, patotoo, o pinakasaksi, gaya ng isang kaloob (Gen 21:30), isang haligi o bunton ng mga bato (Gen 31:44-54), o binibigyan nila ng pangalan ang isang lugar (Gen

21:31). Noong minsan, gumamit si Jehova ng isang bahaghari. (Gen 9:12-16) Ang isa pang paraan ay ang pagpatay ng mga hayop at paghiwa ng mga ito sa dalawa. Pagkatapos, ang mga nakikipagtipan ay dumaraan sa pagitan ng mga piraso ng hayop. Sa kaugaliang ito hinango ang karaniwang idyomang Hebreo na 'maghiwa ng isang tipan.' (Gen 15:9-11, 17, 18, tlb sa *Rbi8;* Jer 34:18, tlb sa *Rbi8,* 19) Kung minsan, ang paggawa ng mga alyansa ay may kalakip na kasayahan. (Gen 26:28, 30) Maaaring may salu-salo, gaya noong ipakipagtipan ang tipang Kautusan. (Ob 7; Exo 24:5, 11) Maaaring ibigay ng nakatataas na partido sa kabilang partido ang kaniyang kasuutan o sandata. (1Sa 18:3, 4) Kaugalian naman ng ilang bansang pagano na uminom ng dugo ng isa't isa o ng dugo na hinaluan ng alak (na labag sa iniutos ng Diyos sa lahat ng tao, sa Genesis 9:4, at sa Israel sa ilalim ng Kautusan), at ang mga nagtitipanan ay bumibigkas ng pinakamatitinding sumpa sa partidong lalabag sa tipan.

Ginagamit ng Bibliya ang pananalitang "tipan ng asin" upang tumukoy sa pagiging permanente at dinababago ng isang tipan. (Bil 18:19; 2Cr 13:5; Lev 2:13) Sa sinaunang mga tao, ang magkasamang pagkain ng asin ay tanda ng pagkakaibigan at nagpapahiwatig ng namamalaging pagkamatapat. Ang pagkain naman ng asin kasama ng mga haing pansalu-salo ay sumasagisag sa walang-hanggang pagkamatapat.

Nasusulat na mga Dokumento. Ang Sampung Utos ay isinulat sa bato sa pamamagitan ng "daliri ng Diyos." (Exo 31:18; 32:16) Si Jeremias ay sumulat ng isang kasulatan, nilakipan iyon ng tatak, at kumuha ng mga saksi. (Jer 32:9-15) May natagpuang mga tapyas na luwad ng sinaunang mga tao, na nagsasaad ng mga kundisyon ng mga kontrata. Ang mga ito ay kadalasang natatatakan at nakapaloob sa mga sobreng luwad.

Ang Pangako sa Eden. Sa Genesis 3:15, makahulang sinabi ng Diyos na Jehova sa hardin ng Eden ang kaniyang layunin sa harap ni Adan, ni Eva, at ng "serpiyente."

Tungkol sa pagkakakilanlan ng mga kasangkot sa pangako at hulang ito, sinasabi sa atin ng pangitaing ibinigay sa apostol na si Juan, sa Apocalipsis 12:9, na ang "serpiyente" ay si Satanas na Diyablo. Ipinakikita ng katibayan na ang "binhi" ng "babae," na matagal nang hinihintay ng mga taong matuwid, ay tumutukoy sa "binhi" ni Abraham, si Jesu-Kristo. (Gal 3:16; Mat 1:1) Ang "binhi" na ito ay susugatan ng serpiyente sa sakong. Pinatay si Jesu-Kristo, gayunma'y hindi permanente ang sugat na ito sapagkat ibinangon siya ng Diyos mula sa kamatayan. Susugatan naman ng "binhi" ang ulo ng serpiyente, anupat tuluyan itong malulupig.

Sino ang "babae" sa tipang ito? Tiyak na hindi si Eva, na naging kaaway ng Diyos. Upang malupig, o "mapawi," ng "binhi" ang *espiritung* nilalang na si Satanas na Diyablo, dapat na ang binhi ay espiritu, hindi tao. (Heb 2:14) Nang isilang si Jesus, siya'y isang taong Anak ng Diyos, ngunit noong panahon ng kaniyang bautismo, kinilala siya ng Diyos bilang Kaniyang Anak at isinugo sa kaniya ang banal na espiritu. Nang pagkakataong iyon, si Jesus ay naging *inianak-sa-espiritung* Anak ng Diyos. (Mat 3:13-17; Ju 3:3-5) Nang maglaon, sa kaniyang pagkabuhay-muli, siya'y "binuhay sa *espiritu."* (1Pe 3:18) Kung gayon, sino ang "ina," hindi ng taong sanggol na si Jesus kundi ng inianak-sa-espiritung Anak ng Diyos? Sinabi ng apostol na si Pablo na sina Abraham, Sara, Isaac, Hagar, at Ismael ay mga tauhan sa isang makasagisag na drama kung saan si Isaac ay lumalarawan sa mga may makalangit na pag-asa, kasama na si Pablo. Pagkatapos, sinabi ni Pablo na ang kanilang "ina" ay ang "Jerusalem sa itaas." Ang mga ito'y tinawag ni Jesu-Kristo na kaniyang "mga kapatid," anupat ipinahihiwatig na iisa ang kanilang ina. (Heb 2:11) Dahil dito, ang "babae" sa Genesis 3:15 ay tumutukoy sa "Jerusalem sa itaas."—Gal 4:21-29.

Ipinahihiwatig ng mga kundisyon ng pangako sa Eden na lilipas ang isang yugto ng panahon kung kailan magluluwal ng "binhi" ang "serpiyente" at magkakaroon ng alitan sa pagitan ng dalawang "binhi." Mga 6,000 taon na ang lumipas mula nang bigkasin ang pangakong iyon. Bago ang Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo, ang "serpiyente" ay ihahagis sa kalaliman, at pagkatapos ng sanlibong taon ay lilipulin siya magpakailanman.—Apo 20:1-3, 7-10; Ro 16:20.

Tipan kay Noe. Ang Diyos na Jehova ay nakipagtipan kay Noe, na nagsilbing kinatawan ng kaniyang pamilya, may kinalaman sa Kaniyang layunin na ingatang buháy ang mga tao at mga hayop kapag pinuksa Niya ang balakyot na sanlibutan ng panahong iyon. (Gen 6:17-21; 2Pe 3:6) Nagsimulang magkaanak si Noe paglampas niya ng 500 taóng gulang. (Gen 5:32) Nang isiwalat ng Diyos kay Noe ang layuning ito, malalaki at may-asawa na ang kaniyang mga anak. Sa bahagi ni Noe, itatayo niya ang arka at ilululan niya rito ang kaniyang asawa, mga anak, at ang mga asawa ng kaniyang mga anak, gayundin ang mga hayop at mga pagkain. Iingatang buháy naman ni Jehova ang laman sa lupa, kapuwa ng tao at ng mga hayop. Dahil sinunod ni Noe ang mga kundisyon ng tipan, naingatan ni Jehova ang buhay ng tao at hayop. Lubusang natupad ang tipan noong 2369 B.C.E., pagkatapos ng Baha, nang ang mga tao at mga hayop ay muling makapanirahan sa lupa at makapag-anak ayon sa kanilang uri.—Gen 8:15-17.

Tipang Bahaghari. Noong 2369 B.C.E., sa mga bundok ng Ararat, ang tipang bahaghari ay ginawa sa pagitan ng Diyos na Jehova at ng lahat ng laman (tao at hayop), na kinatawanan ni Noe at ng kaniyang pamilya. Sinabi ni Jehova na hindi na niya muling pupuksain ang lahat ng laman sa pamamagitan ng baha. Pagkatapos ay ibinigay niya ang bahaghari bilang tanda ng tipang iyon, na mananatili hangga't nabubuhay sa lupa ang mga tao, samakatuwid ay magpakailanman.—Gen 9:8-17; Aw 37:29.

Tipan kay Abraham. Lumilitaw na nagkabisa ang tipan kay Abraham nang tawirin ni Abram (Abraham) ang Eufrates patungong Canaan. Ginawa naman ang tipang Kautusan pagkaraan ng 430 taon. (Gal 3:17) Naninirahan pa si Abraham sa Mesopotamia, sa Ur ng mga Caldeo, nang makipag-usap si Jehova sa kaniya at utusan siyang maglakbay patungo sa lupaing ipakikita sa kaniya ng Diyos. (Gaw 7:2, 3; Gen 11:31; 12:1-3) Sinasabi ng Exodo 12:40, 41 (*LXX*) na sa pagtatapos ng 430 taon ng pananahanan sa Ehipto at sa lupain ng Canaan, "sa mismong araw na ito," ang Israel, na noo'y inaalipin sa Ehipto, ay lumabas. Araw ng Nisan 14, 1513 B.C.E., na petsa ng Paskuwa, nang iligtas sila mula sa Ehipto. (Exo 12:2, 6, 7) Ipinahihiwatig nito na tinawid ni Abraham ang Ilog Eufrates patungong Canaan noong Nisan 14, 1943 B.C.E., at maliwanag na nagkabisa ang tipang Abrahamiko nang panahong iyon. Matapos siyang maglakbay papasók sa Canaan hanggang sa Sikem, muling nagpakita ang Diyos kay Abraham at pinalawak Niya ang pangako, sa pagsasabing, "Sa iyong *binhi* ay ibibigay ko ang lupaing ito." Sa gayo'y ipinahiwatig ng Diyos na ang tipang iyon ay nauugnay sa pangako sa Eden, at isiniwalat niya na ang "binhi" ay mabubuhay bilang tao, samakatuwid nga, magmumula sa linya ng angkan ng mga tao. (Gen 12:4-7) Nang maglaon, pinalawak pa ni Jehova ang pangakong iyon, gaya ng nakaulat sa Genesis 13:14-17; 15:18; 17:2-8, 19; 22:15-18.

Ang mga pangako ng tipan ay ipinamana sa mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Isaac (Gen 26:2-4) at ni Jacob. (Gen 28:13-15; 35:11, 12) Sinabi ng apostol na si Pablo na ang tunay na "binhi" ay si Kristo (bilang pangunahing bahagi nito) at yaong mga kaisa ni Kristo.—Gal 3:16, 28, 29.

Isiniwalat ng Diyos ang layunin at mga isasagawa ng tipang Abrahamiko. Sinabi niya na darating ang binhing ipinangako sa pamamagitan ni Abraham. Aariin ng binhing ito ang pintuang-daan ng kaniyang mga kaaway. Ang binhi ni Abraham sa pamamagitan ni Isaac ay magiging marami, anupat di-mabibilang ng mga tao noong panahong iyon. Padadakilain ang pangalan ni Abraham. Aariin ng binhi ang Lupang Pangako. Pagpapalain ng lahat ng pamilya sa lupa ang kanilang sarili sa pamamagitan ng binhi. (Tingnan ang nabanggit na mga teksto mula sa Genesis.) Nagkaroon ng literal na katuparan ang mga bagay na ito, na sumasagisag naman sa mas malaking katuparan sa pamamagitan ni Kristo. Nilinaw rin ni Pablo na makasagisag at makahula ang mga kundisyon ng tipang ito nang sabihin niya na sina Abraham, Sara, Isaac, Hagar, at Ismael ay mga tauhan sa isang makasagisag na drama.—Gal 4:21-31.

Ang tipang Abrahamiko ay isang "tipan hanggang sa panahong walang takda." Dahil sa mga kundisyon nito, kailangan itong magpatuloy hanggang sa maisakatuparan ang pagpuksa sa lahat ng kaaway ng Diyos at ang pagpapala sa mga pamilya sa lupa.—Gen 17:7; 1Co 15:23-26.

Nang tinatalakay niya ang tipang Abrahamiko at ang tipang Kautusan, sinabi ni Pablo ang simulain na "walang tagapamagitan kapag iisang persona lamang ang nasasangkot," at pagkatapos ay idinagdag niya na "ang Diyos ay iisa lamang." (Gal 3:20; tingnan ang TAGAPAMAGITAN.) Si Jehova ang nakipagtipan kay Abraham. Sa totoo, iyon ay isang pangako, at hindi tinakdaan ni Jehova si Abraham ng mga kundisyon na dapat nitong abutin para matupad ang pangako. (Gal 3:18) Kaya naman hindi kailangan ang isang tagapamagitan. Sa kabilang dako, ang tipang Kautusan ay pandalawahang panig. Ito'y sa pagitan ni Jehova at ng bansang Israel, at si Moises ang tagapamagitan. Sumang-ayon ang mga Israelita sa mga kundisyon ng tipan, at nagbitiw sila ng sagradong pangako na susundin nila ang Kautusan. (Exo 24:3-8) Hindi pinawalang-bisa ng tipang ito ang tipang Abrahamiko.—Gal 3: 17, 19.

Tipan ng Pagtutuli. Ang tipan ng pagtutuli ay ginawa noong 1919 B.C.E., nang si Abraham ay 99 na taóng gulang. Nakipagtipan si Jehova kay Abraham at sa kaniyang likas na binhi. Dapat tuliin ang lahat ng lalaki sa kaniyang sambahayan, kasama ang mga alipin. Sinumang tatanggi ay lilipulin mula sa kaniyang bayan. (Gen 17:9-14) Nang maglaon, sinabi ng Diyos na kung may naninirahang dayuhan na nagnanais kumain ng paskuwa (anupat nais niyang maging mananamba ni Jehova kasama ng Israel), kailangan niyang ipatuli ang mga lalaki sa kaniyang sambahayan. (Exo 12:48, 49) Ang pagtutuli ay nagsilbing tatak ng katuwirang tinaglay ni Abraham sa pamamagitan ng pananampalataya samantalang nasa di-tuling kalagayan, at iyon ay naging pisikal na tanda ng pakikipagtipan kay Jehova ng mga inapo ni Abraham sa pamamagitan ni Jacob. (Ro 4:11, 12) Kinilala ng Diyos ang pagtutuli hanggang sa magwakas ang tipang Kautusan

noong 33 C.E. (Ro 2:25-28; 1Co 7:19; Gaw 15) Bagaman isinasagawa ang pisikal na pagtutuli sa ilalim ng Kautusan, paulit-ulit na ipinakita ni Jehova na mas mahalaga sa kaniya ang isinasagisag nito, anupat pinayuhan niya ang Israel na 'tuliin ang dulongbalat ng kanilang mga puso.'—Deu 10:16; Lev 26:41; Jer 9:26; Gaw 7:51.

Tipang Kautusan. Ang tipang Kautusan sa pagitan ni Jehova at ng bansa ng likas na Israel ay ginawa noong ikatlong buwan pagkaalis nila sa Ehipto, 1513 B.C.E. (Exo 19:1) Ito'y isang pambansang tipan. Ang isang likas na Israelita ay awtomatikong nasa ilalim ng tipang Kautusan mula sa kaniyang kapanganakan at sa gayo'y may pantanging kaugnayan kay Jehova. Ang Kautusan ay nasa anyong kodigo, nakatala nang maayos, anupat nakapangkat-pangkat ang mga batas nito. Inihatid ito ng mga anghel sa pamamagitan ng kamay ng isang tagapamagitan, si Moises, at binigyang-bisa sa pamamagitan ng paghahain ng mga hayop (bilang kahalili ni Moises, ang tagapamagitan, o "nagpangyari ng tipan") sa Bundok Sinai. (Gal 3:19; Heb 2:2; 9:16-20) Nang pagkakataong iyon, iwinisik ni Moises sa altar ang kalahati ng dugo ng mga hayop na inihain, pagkatapos ay binasa niya ang aklat ng tipan sa pandinig ng bayan, na sumang-ayong maging masunurin. Pagkatapos ay iwinisik niya ang dugo sa aklat at sa bayan. (Exo 24:3-8) Sa ilalim ng Kautusan, itinatag ang isang pagkasaserdote sa sambahayan ni Aaron, na mula sa pamilya ni Kohat na mula naman sa tribo ni Levi. (Bil 3:1-3, 10) Ang mataas na pagkasaserdote ay nagsimula kay Aaron at ipinamamana mula sa ama tungo sa anak, kung kaya hinalinhan ni Eleazar si Aaron, hinalinhan ni Pinehas si Eleazar, at patuloy.—Bil 20:25-28; Jos 24:33; Huk 20:27, 28.

Ayon sa mga kundisyon ng tipang Kautusan, kung iingatan ng mga Israelita ang tipan, sila'y magiging isang bayan ukol sa pangalan ni Jehova, isang kaharian ng mga saserdote at isang banal na bansa, at pagpapalain niya sila. (Exo 19:5, 6; Deu 28:1-14) Kung lalabagin nila ang tipan, susumpain sila. (Deu 28:15-68) Layunin ng tipang Kautusan na ihayag ang mga pagsalansang (Gal 3:19), akayin ang mga Judio tungo kay Kristo (Gal 3:24), magsilbing anino ng mabubuting bagay na darating (Heb 10:1; Col 2:17), ipagsanggalang ang mga Judio mula sa huwad at paganong relihiyon at ingatan ang tunay na pagsamba kay Jehova, at ingatan ang linya ng binhing ipinangako. Idinagdag ito sa tipan kay Abraham (Gal 3:17-19) at inorganisa nito ang bansang likas na binhi ni Abraham sa pamamagitan ni Isaac at ni Jacob.

Nakinabang din sa tipang Kautusan ang iba na dikabilang sa likas na Israel, sapagkat sa pamamagitan ng pagpapatuli ay maaari silang maging mga proselita at tumanggap ng maraming kapakinabangang nagmumula sa Kautusan.—Exo 12:48, 49.

Paano naging "lipas na" ang tipang Kautusan?

Gayunman, masasabing naging "lipas na" ang tipang Kautusan nang ipatalastas ng Diyos sa pamamagitan ng propetang si Jeremias na magkakaroon ng isang bagong tipan. (Jer 31:31-34; Heb 8:13) Noong 33 C.E., ang tipang Kautusan ay kinansela salig sa kamatayan ni Kristo sa pahirapang tulos (Col 2:14) at hinalinhan iyon ng bagong tipan.—Heb 7:12; 9:15; Gaw 2:1-4.

Tipan sa Tribo ni Levi. Nakipagtipan si Jehova sa tribo ni Levi na ibubukod ang buong tribo nila upang maglingkod sa tabernakulo, kasama na rito ang pagkasaserdote. Naganap ito sa ilang ng Sinai noong 1512 B.C.E. (Exo 40:2, 12-16; Mal 2:4) Si Aaron at ang kaniyang mga anak, na mula sa pamilya ni Kohat, ay magiging mga saserdote, at ang ibang mga pamilya mula kay Levi ang mag-aasikaso sa ibang mga tungkulin, gaya ng pagtatayo ng tabernakulo, paglilipat nito, at iba pang mga gawain. (Bil 3:6-13; kab 4) Nang maglaon, naglingkod din sila sa templo. (1Cr 23) Isinagawa ang serbisyo ng pagtatalaga para sa pagkasaserdote noong Nisan 1-7, 1512 B.C.E., at nagsimula silang maglingkod noong Nisan 8. (Lev kab 8, 9) Ang mga Levita ay walang manang lupain, ngunit tumatanggap sila ng mga ikapu mula sa ibang mga tribo, at binigyan sila ng mga nakapaloob na lunsod na matatahanan nila. (Bil 18:23, 24; Jos 21:41) Dahil sa sigasig ni Pinehas para sa bukod-tanging debosyon kay Jehova, ang Diyos ay nakipagtipan sa kaniya ng isang tipan ng kapayapaan, isang tipan para sa pagkasaserdote hanggang sa panahong walang takda para sa kaniya at sa kaniyang supling. (Bil 25:10-13) Nanatiling may bisa ang tipan kay Levi hanggang sa magwakas ang tipang Kautusan.—Heb 7:12.

Pakikipagtipan sa Israel sa Moab. Bago pumasok ang Israel sa Lupang Pangako, noong 1473 B.C.E., nakipagtipan si Jehova sa likas na Israel sa Moab. (Deu 29:1; 1:3) Noon ay muling binigkas at ipinaliwanag ni Moises ang kalakhang bahagi ng Kautusan. Layunin ng tipang ito na pasiglahin ang katapatan kay Jehova at gumawa ng ilang pagbabago at magtakda ng mga utos na kailangan ng mga Israelita habang nagbabago ang kanilang kalagayan mula sa pagpapagala-gala tungo sa pamimirmihan sa lupain. (Deu 5:1, 2, 32, 33; 6:1; ihambing ang Lev 17:3-5 sa Deu 12:15, 21.) Nagwakas ang tipang ito nang pawiin ang tipang Kautusan, yamang ito'y mahalagang bahagi ng Kautusan.

Tipan kay Haring David. Ang tipan kay David ay ginawa noong naghahari siya sa Jerusalem (1070-1038 B.C.E.), at ang mga partido rito ay si Jehova at si David, na kumakatawan sa kaniyang pamilya. (2Sa 7:11-16) Ayon sa tipang ito, isang anak na mula sa linya ni David ang magmamay-ari sa trono magpakailanman at magtatayo ng isang bahay para sa pangalan ni Jehova. Sa tipang ito, layunin ng Diyos na maglaan ng isang dinastiya ng mga hari para sa mga Judio. Layunin din niyang ibigay kay Jesus, bilang tagapagmana ni David, ang legal na karapatan sa trono ni David, samakatuwid nga, ang "trono ni Jehova" (1Cr 29:23; Luc 1:32), at maipakilala si Jesus bilang ang Mesiyas. (Eze 21:25-27; Mat 1:6-16; Luc 3:23-31) Hindi kasama sa tipang ito ang pagkasaserdote. Ang Levitikong mga saserdote ay naglingkod na kaagapay ng mga haring mula sa linya ni David. Gayunman, sa ilalim ng Kautusan, magkahiwalay ang pagkasaserdote at ang pagkahari. Yamang kinikilala ni Jehova ang pagkaharing iyon at gagamitin niya iyon magpakailanman, ang tipan kay David ay magpasawalang-hanggan.—Isa 9:7; 2Pe 1:11.

Tipan Upang Maging Saserdoteng Tulad ni Melquisedec. Ang tipang ito ay ipinahayag sa Awit 110:4, at ikinapit ito kay Kristo ng manunulat ng aklat ng Mga Hebreo sa Hebreo 7:1-3, 15-17. Ito'y tipan na tanging kay Jesu-Kristo ipinakipagtipan ni Jehova. Lumilitaw na tinukoy ito ni Jesus nang makipagtipan siya sa kaniyang mga tagasunod ukol sa isang kaharian. (Luc 22:29) Sa pamamagitan ng ipinanatang sumpa ni Jehova, si Jesu-Kristo, ang makalangit na Anak ng Diyos, ay magiging isang saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec. Si Melquisedec ay naging hari at saserdote ng Diyos sa lupa. Manunungkulan si Jesu-Kristo kapuwa bilang Hari at Mataas na Saserdote, hindi sa lupa, kundi sa langit. Permanente siyang itinalaga sa katungkulang ito pagkaakyat niya sa langit. (Heb 6:20; 7:26, 28; 8:1) Ang tipang ito ay may bisa magpakailanman, yamang maglilingkod si Jesus bilang Hari at Mataas na Saserdote magpakailanman sa ilalim ng patnubay ni Jehova.—Heb 7:3.

Bagong Tipan. Noong ikapitong siglo B.C.E., inihula ni Jehova, sa pamamagitan ng propetang si Jeremias, ang bagong tipan, anupat sinabi niya na hindi iyon magiging gaya ng tipang Kautusan na sinira ng Israel. (Jer 31:31-34) Noong gabi bago siya mamatay, Nisan 14, 33 C.E., habang itinatatag niya ang pagdiriwang ng Hapunan ng Panginoon, ipinatalastas ni Jesu-Kristo ang tungkol sa bagong tipan, na bibigyang-bisa ng kaniyang hain. (Luc 22:20) Noong ika-50 araw mula nang siya'y buhaying-muli at 10 araw pagkaakyat niya sa kaniyang Ama, ang banal na espiritu, na tinanggap niya mula kay Jehova, ay ibinuhos niya sa kaniyang mga alagad na nagkakatipon sa isang silid sa itaas sa Jerusalem. —Gaw 2:1-4, 17, 33; 2Co 3:6, 8, 9; Heb 2:3, 4.

Ang mga partido sa bagong tipan ay si Jehova at ang "Israel ng Diyos," ang mga inianak-sa-espiritu na kaisa ni Kristo, na bumubuo sa kaniyang kongregasyon o katawan. (Heb 8:10; 12:22-24; Gal 6:15, 16; 3:26-28; Ro 2:28, 29) Binigyang-bisa ito ng itinigis na dugo (ang inihaing buhay-tao) ni Jesu-Kristo, na ang halaga ay iniharap kay Jehova pagkaakyat ni Jesus sa langit. (Mat 26:28) Kapag pinili ng Diyos ang isa para sa makalangit na pagtawag (Heb 3:1), dinadala siya ng Diyos sa Kaniyang tipan salig sa hain ni Kristo. (Aw 50:5; Heb 9:14, 15, 26) Si Jesu-Kristo ang Tagapamagitan ng bagong tipan (Heb 8:6; 9:15) at ang pangunahing Binhi ni Abraham. (Gal 3:16) Bilang Tagapamagitan ng bagong tipan, tinutulungan ni Jesus yaong mga kabilang sa tipan upang sila'y maging bahagi ng *tunay* na binhi ni Abraham (Heb 2:16; Gal 3:29) sa pamamagitan ng kapatawaran ng kanilang mga kasalanan. Ipinahahayag silang matuwid ni Jehova.—Ro 5:1, 2; 8:33; Heb 10:16, 17.

Ang inianak-sa-espiritu at pinahirang mga kapatid na ito ni Kristo ay magiging mga katulong na saserdote ng Mataas na Saserdote, "isang maharlikang pagkasaserdote." (1Pe 2:9; Apo 5:9, 10; 20:6) Gumaganap sila ng gawaing pansaserdote, isang "pangmadlang paglilingkod" (Fil 2:17), at tinatawag silang "mga ministro ng isang bagong tipan." (2Co 3:6) Ang mga tinawag na ito ay dapat na maingat at may-katapatang sumunod sa mga yapak ni Kristo hanggang sa isuko nila ang kanilang buhay sa kamatayan. Kung magkagayon ay gagawin sila ni Jehova na isang kaharian ng mga saserdote at mga kabahagi sa tulad-Diyos na kalikasan, at gagantimpalaan niya sila ng imortalidad at kawalang-kasiraan bilang mga kasamang tagapagmana ni Kristo sa langit. (1Pe 2:21; Ro 6:3, 4; 1Co 15:53; 1Pe 1:4; 2Pe 1:4) Layunin ng tipan na kumuha ng isang bayan ukol sa pangalan ni Jehova bilang bahagi ng "binhi" ni Abraham. (Gaw 15:14) Sila ang magiging "kasintahang babae" ni Kristo at ang kalipunan ng mga tao na dadalhin ni Kristo sa isang tipan ukol sa Kaharian, upang mamahalang kasama Niya. (Ju 3:29; 2Co 11:2; Apo 21:9; Luc 22:29; Apo 1:4-6; 5:9, 10; 20:6) Upang maisakatuparan ang layunin ng bagong tipan, kailangan itong manatiling may bisa hanggang sa ang lahat ng kabilang sa "Israel ng Diyos" ay buhaying-muli tungo sa imortalidad sa langit. Ang mga pakinabang na idudulot nito ay magiging walang hanggan, kaya naman matatawag itong isang "walang-hanggang tipan."—Heb 13:20.

Ang Tipan ni Jesus sa Kaniyang mga Tagasunod. Noong gabi ng Nisan 14, 33 C.E., matapos ipagdiwang ang Hapunan ng Panginoon, ginawa ni Jesus ang tipang ito sa kaniyang tapat na mga apostol. Pinangakuan niya ang 11 tapat na apostol na

uupo sila sa mga trono. (Luc 22:28-30; ihambing ang 2Ti 2:12.) Nang maglaon, ipinakita niya na saklaw ng pangakong ito ang lahat ng inianak-sa-espiritu na mga "nananaig." (Apo 3:21; tingnan din ang Apo 1:4-6; 5:9, 10; 20:6.) Noong araw ng Pentecostes, pinasinayaan niya ang tipang ito sa kanila sa pamamagitan ng pagpapahid ng banal na espiritu sa mga alagad na nasa isang silid sa itaas sa Jerusalem. (Gaw 2:1-4, 33) Yaong mga mananatiling kasama niya sa mga pagsubok at mamamatay sa kamatayan na tulad ng sa kaniya (Fil 3:10; Col 1:24) ay maghaharing kasama niya sa Kaharian. Ang tipang ito ay mananatiling may bisa sa pagitan ni Jesu-Kristo at ng mga kasamang haring ito magpakailanman.—Apo 22:5.

Iba Pang mga Tipan. (a) Pakikipagtipan ni Josue at ng mga pinuno ng Israel sa mga tumatahan sa lunsod ng Gibeon na pababayaan nilang mabuhay ang mga ito. Bagaman ang mga Gibeonita ay isinumpang mga Canaanita na dapat lipulin ng mga Israelita, itinuring pa ring may bisa ang tipan at pinahintulutan silang mabuhay. Gayunman, tinupad ang sumpa dahil ginawa silang mga tagakuha ng kahoy at mga tagasalok ng tubig para sa kapulungan ng Israel. (Jos 9:15, 16, 23-27) (b) Pakikipagtipan ni Josue sa Israel na maglilingkod sila kay Jehova. (Jos 24:25, 26) (c) Tipan ng matatandang lalaki ng Gilead kay Jepte sa Mizpa na gagawin nila siyang ulo ng mga tumatahan sa Gilead kung ibibigay ni Jehova sa kaniya ang tagumpay laban sa mga Ammonita. (Huk 11:8-11) (d) Tipan sa pagitan ni Jonatan at ni David. (1Sa 18:3; 23:18) (e) Tipan ni Jehoiada na saserdote sa mga pinuno ng tagapagbantay na Cariano at ng mga mananakbo. (2Ha 11:4; 2Cr 23:1-3) (f) Tipan ng Israel kay Jehova na hihiwalayan nila ang mga asawang banyaga. (Ezr 10:3) (g) Pagbibigay ni Jehova ng kaniyang lingkod bilang isang tipan ng (para sa) bayan. (Isa 42:6; 49:8) (h) Pakikipagtipan ni David sa lahat ng matatandang lalaki ng Israel, sa Hebron. (1Cr 11:3) (i) Isang tipang ginawa ng bayan, noong naghahari si Asa, na hahanapin nila si Jehova nang kanilang buong puso at kaluluwa. (2Cr 15:12) (j) Pakikipagtipan ni Josias kay Jehova na tutuparin niya ang mga utos ni Jehova, alinsunod sa Kautusan. (2Cr 34:31) (k) Inakala ng "mayayabang" na tagapamahala sa Jerusalem na ligtas sila dahil sa kanilang "pakikipagtipan sa Kamatayan."—Isa 28:14, 15, 18.

TIPSA.

1. Isang lugar sa pinakadulong H ng kaharian ni Solomon. (1Ha 4:24) Ipinapalagay ng ilan na ito ay ang Dibseh na nasa Ilog Eufrates, mga 90 km (56 na mi) sa STS ng Aleppo at mga ganoon din ang distansiya mula sa pinagsasalubungan ng mga ilog ng Eufrates at ng Balikh.

2. Isang lugar na lumilitaw na nasa kapaligiran ng Tirza at pinabagsak ni Haring Menahem ng Israel (mga 790-781 B.C.E.). (2Ha 15:16) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Hawig ng pangalan nito ang Khirbet Tafsah, na mga 10 km (6 na mi) sa KTK ng sinaunang Sikem. Gayunman, waring napakalayo ng Khirbet Tafsah mula sa ipinapalagay na lugar ng Tirza para masabing iyon ang lokasyon ng Tipsa na ito.

TIPUNANG-TUBIG. Ang tipunang-tubig, na isinalin mula sa salitang Hebreo na *bere·khah′,* ay isang malaki at hantad na *reservoir* na sumasahod at nagsisilbing imbakan ng tubig. Ang artipisyal na mga tipunang-tubig noon ay hinuhukay sa lupa o inuuka sa bato. Kung minsan, ang mga ito ay nasa loob ng mga lunsod at nakakonekta sa mga bukal sa pamamagitan ng mga padaluyan. Sa gayon ay may suplay ng tubig ang mga tumatahan sa lunsod kahit na sa panahon ng pagkubkob. Ang ilang tipunang-tubig ay likas na mga pormasyon, gaya ng yungib, na pinalaki o inayos.

Kabilang sa iba't ibang tipunang-tubig na binanggit sa Kasulatan ay yaong nasa Gibeon (2Sa 2:13; tingnan ang GIBEON, MGA GIBEONITA), Hebron (2Sa 4:12), Hesbon (Sol 7:4; tingnan ang BAT-RABIM), Samaria (1Ha 22:38), at Jerusalem. Iminumungkahi na marahil ang mga tipunang-tubig na ginawa ng tagapagtipon (si Haring Solomon) para sa patubig ay maiuugnay sa mga *reservoir* na matatagpuan sa T ng Betlehem. (Ec 2:6) Sa mga *reservoir* na ito tinipon ang tubig mula sa kalapit na mga bukal.

Mga Tipunang-tubig ng Jerusalem. Ang tinatayang lokasyon ng tipunang-tubig ni Haring Hezekias na karugtong ng padaluyang ginawa niya para dalhin ang tubig ng bukal ng Gihon papunta sa Jerusalem ay ang Tipunang-tubig ng Siloam, ang kasalukuyang Birket Silwan na nasa TK ng Lunsod ni David. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Lumilitaw na ang unang-siglong Tipunang-tubig ng Siloam (Ju 9:7) ay natagpuan malapit dito, mga 100 m (330 piye) sa TTS ng Birket Silwan.

Ang mga pagtukoy ng Bibliya sa "lumang tipunang-tubig" (Isa 22:11), "mataas na tipunang-tubig" (2Ha 18:17; Isa 7:3; 36:2), at "mababang tipunang-tubig" (Isa 22:9) ay walang ipinahihiwatig tungkol sa eksaktong kinaroroonan ng mga ito may kaugnayan sa lunsod ng Jerusalem. Karaniwang ipinapalagay ng mga iskolar na ang "mababang tipunang-tubig" (marahil ay yaon ding "Tipunang-tubig ng Batis" na binanggit sa Ne 3:15) ay maiuugnay sa Birket el-Hamra na nasa timugang dulo ng Libis ng Tyropoeon. Ngunit iba-iba naman ang opinyon tungkol sa lokasyon ng "mataas na tipunang-tubig." —Tingnan ang TIPUNANG-TUBIG NG BATIS.

Maliwanag na ang "Tipunang-tubig ng Hari" ay nasa pagitan ng Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo at ng Pintuang-daan ng Bukal. (Ne 2:13-15) Maaaring ito rin ang tipunang-tubig na binabanggit sa Nehemias 3:16.

Tungkol sa Tipunang-tubig ng Betzata, tingnan ang BETZATA.

TIPUNANG-TUBIG NG BATIS. Isang tipunang-tubig o imbakan ng tubig. Lumilitaw na ito'y nasa dakong T ng Lunsod ni David kung saan nagsasalubong ang Libis ng Hinom at ang Gitnang Libis (Libis ng Tyropoeon). (Ne 3:15) Waring ang tipunang-tubig na ito ay tinawag ding "mababang tipunang-tubig."—Isa 22:9.

Tinutukoy ito bilang "Tipunang-tubig ng Shela" sa tekstong Masoretiko sa Nehemias 3:15. Naniniwala ang ilang iskolar na ang "Shela" ay dapat baguhin at gawing "Siloa," na nangangahulugang "Tagapagpadala" at tumutukoy sa isang kanal, o lagusan, ng tubig patungo sa isang tipunang-tubig. (Isa 8:6) Kaya bagaman hindi isinalin ng ilang bersiyon ng Bibliya ang "Shela," isinalin naman ng *The Jerusalem Bible* ang pananalitang ito bilang "padaluyan ng tubig," at ang *Bagong Sanlibutang Salin* ay kababasahan ng "Tipunang-tubig ng Batis."

May natagpuang mga guho ng isang lagusan, o kanal, na bumabagtas patungong T mula sa bukal ng Gihon. Sumusunod ito sa kurba ng pampang ng Kidron at ang dulo nito'y isang sinaunang imbakan ng tubig na tinatawag ngayong Birket el-Hamra. May mga seksiyon ng kanal na natatakpan ng malalapad na bato, ngunit waring may mga butas upang makalabas ang tubig para patubigan ang ilang bahagi ng libis. Palusong nang kaunti ang kanal at maaaring ito ang tinutukoy sa mga salitang "ang tubig ng Siloa na umaagos nang banayad." (Isa 8:6) Ang lokasyon ng Birket el-Hamra ay tumutugma sa binanggit ni Nehemias na lokasyon ng Tipunang-tubig ng Batis, malapit sa Hardin ng Hari at sa Hagdanan na pababa mula sa T na dulo ng Lunsod ni David.

TIQUICO [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "kapalaran; tagumpay"]. Isa sa mga katulong ni Pablo, isang "minamahal na kapatid at tapat na ministro at kapuwa alipin sa Panginoon" mula sa Distrito ng Asia. (Col 4:7) Si Tiquico ay miyembro ng pangkat ni Pablo na bumalik mula sa Gresya at dumaan sa Macedonia patungo sa Asia Minor; ngunit hindi sinabi kung si Tiquico ay sumama, o hindi, hanggang sa Jerusalem. (Gaw 20:2-4) Si Tiquico ay isa sa ilang taong ipinapalagay na "ang kapatid" na tumulong kay Tito habang nasa Gresya sa pagsasaayos ng paglikom para sa mga kapatid sa Judea. (2Co 8:18, 19; 12:18) Mula sa kaniyang bilangguan sa Roma, isinugo ni Pablo si Tiquico taglay ang mga liham sa Efeso at Colosas, anupat nangako na si Tiquico ang magsasabi sa kanila ng higit pa tungkol sa kalagayan ng kaniyang mga gawain at aaliw sa kanila; binanggit sa liham sa mga taga-Colosas na si Onesimo ang makakasama nito. (Efe 6:21, 22; Col 4:7-9) Kasunod ng paglaya ni Pablo mula sa bilangguan, inisip niyang isugo sa Creta ang alinman kay Artemas o kay Tiquico. (Tit 3:12) Nang ang apostol ay mabalik sa isang bilangguang Romano sa ikalawang pagkakataon, isinugo niya si Tiquico sa Efeso. —2Ti 4:12.

TIRANO [Ganap na Tagapamahala; Soberano]. Isang pangalang kaugnay ng awditoryum ng paaralan sa Efeso kung saan nangaral si Pablo sa loob ng dalawang taon pagkatapos na mapaharap sa pagsalansang sa sinagogang Judio.—Gaw 19:9, 10.

TIRAS. Isa sa pitong anak na lalaki ni Japet. (Gen 10:2; 1Cr 1:5) Ang mga tao na nagmula sa mga anak ni Japet ay "nangalat sa kanilang mga lupain, bawat isa ayon sa wika nito."—Gen 10:5.

Karaniwan nang ipinapalagay ng mga iskolar sa ngayon na ang Tiras ay siya ring *Tyr·se·noi′* na binanggit ng mga klasikal na Griegong manunulat, tinawag ding *Tyr·rhe·noi′*. Ang *Tyr·se·noi′* ay mga taong naglalayag sa dagat at naninirahan sa mga pulo at mga baybaying lupain ng Dagat Aegeano.

TIRATEO, MGA. Isang Kenitang pamilya ng mga eskriba na naninirahan sa Jabez.—1Cr 2:55.

TIRHAKA. Kadalasang ipinakikilala bilang si Paraon Taharqa, bagaman ang mga petsa na karaniwang itinatakda ng makabagong mga istoryador sa pamamahala ni Taharqa ay hindi tumutugma sa kronolohiya ng Bibliya. (Para sa katibayang mas pabor sa kronolohiya ng Bibliya kaysa sa sekular, tingnan ang KRONOLOHIYA [Ang Kronolohiya ng Bibliya at ang Sekular na Kasaysayan].) Noong panahon ng paghahari ni Hezekias, habang nakikipaglaban ang Asiryanong si Haring Senakerib laban sa Libna, dumating ang balita na si Tirhaka, ang Etiopeng hari ng Ehipto, ay paparating upang makipaglaban sa mga Asiryano. (2Ha 19:8, 9; Isa 37:8, 9) Isang inskripsiyong Asiryano, bagaman hindi bumabanggit kay Tirhaka, ay nagsasaad na tinalo ni Senakerib ang mga hukbo na nanggaling sa Ehipto at binihag ang "mga tagapagpatakbo ng karo ng hari ng Etiopia." Ipinaghambog naman ng sumunod na Asiryanong hari, si Esar-hadon, ang kaniyang paglupig sa Ehipto, na sinasabi: "Ang hari nito, si Tirhaka, ay sinugatan ko nang limang ulit ng mga tama ng palaso at namahala ako sa kaniyang buong bansa." Noong panahon ng paghahari ng anak at kahalili ni Esar-hadon na si Ashurbanipal, naghimagsik si Tir-

haka laban sa pagpapasakop sa Asirya. Ngunit, ayon kay Ashurbanipal, “ang pagkasindak sa (sagradong) sandata ni Ashur, na aking panginoon, ay nanaig kay Tirhaka sa dakong pinanganlungan niya at wala nang nabalitaan pa tungkol sa kaniya.”—*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287, 288, 290, 295.

TIRHANA. Anak ni Caleb sa kaniyang babae na si Maaca; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 48.

TIRIA. Isang “anak” ni Jehalelel sa mga talaangkanan ni Juda.—1Cr 4:1, 16.

TIRO [Bato]. Ang pangunahing daungang-dagat ng Fenicia; iniuugnay sa makabagong-panahong Sur, na mga 50 km (30 mi) sa H ng Bundok Carmel at 35 km (22 mi) sa TTK ng Sidon. (LARAWAN, Tomo 2, p. 531) Ang Tiro ay isang sinaunang lunsod (Isa 23:1, 7), ngunit hindi alam kung kailan talaga ito itinatag ng mga Sidonio bilang isang kolonya. Una itong binanggit pagkatapos na masakop ang Lupang Pangako noong mga 1467 B.C.E., at noon ay isa itong nakukutaang lunsod. Ang pagbanggit na iyon sa Tiro ay may kaugnayan sa mga hangganan ng teritoryo ng tribo ni Aser. Buhat sa pasimula, at sa buong kasaysayan nito, lumilitaw na ang Tiro ay nasa labas ng mga hanggahan ng Israel bilang independiyenteng kalapit na bayan.—Jos 19:24, 29; 2Sa 24:7.

May mga panahong umiral ang mapayapang ugnayan sa pagitan ng Tiro at Israel, lalo na noong panahon ng mga paghahari nina David at Solomon. Ang dalubhasang mga manggagawang taga-Tiro ay kasama sa pagtatayo ng maharlikang palasyo ni David gamit ang mga tabla ng sedro na ipinadala ni Hiram na hari ng Tiro. (2Sa 5:11; 1Cr 14:1) Pinaglaanan din ng mga taga-Tiro si David ng sedro na ginamit sa pagtatayo ng templo.—1Cr 22:1-4.

Pagkamatay ni David, si Haring Hiram ng Tiro ay naglaan kay Solomon ng mga materyales at tulong para sa pagtatayo ng templo at ng iba pang mga gusali ng pamahalaan. (1Ha 5:1-10; 7:1-8; 2Cr 2:3-14) Isang mestisong-Israelitang anak ng isang taga-Tiro na manggagawa sa tanso, na isa ring bihasang manggagawa, ang nagtrabaho sa pagtatayo ng templo. (1Ha 7:13, 14; 2Cr 2:13, 14) Kapalit ng tulong nila, ang mga taga-Tiro ay binayaran ng trigo, sebada, langis, at alak. (1Ha 5:11, 12; 2Cr 2:15) Karagdagan pa, binigyan ni Solomon ang hari ng Tiro ng 20 lunsod, bagaman hindi lubusang nalugod sa kaloob ang monarka ng Tiro.—1Ha 9:10-13.

Nang maglaon, ang Tiro ay naging isa sa malalaking kapangyarihang pandagat ng sinaunang daigdig, at napabantog ang kaniyang mga marinero at pangkalakal na pangkat ng mga barko “ng Tarsis”

Sinaunang baryang pilak na didrakma na kababasahan ng pangalang Tiro

dahil sa pagbibiyahe nila sa malalayong lugar. Si Solomon at ang hari ng Tiro ay nagsosyo at namuhunan sa mga barko upang makaangkat ng mahahalagang bagay gaya ng ginto mula sa Opir.—1Ha 9:26-28; 10:11, 22; 2Cr 9:21.

Sa lahat ng pakikipag-ugnayan ng mga taga-Tiro sa Israel, walang pahiwatig na naging interesado sila sa pagsamba kay Jehova bilang isang bayan; ang kanilang pakikipagsamahan ay para lamang sa komersiyo. Sila ay lahing Canaanita, at sa kanilang relihiyon ay nagsagawa sila ng isang anyo ng pagsamba kay Baal, anupat ang kanilang mga pangunahing bathala ay sina Melkart at Astarte (Astoret). Noong si Etbaal ang hari ng mga Sidonio (pati ng Tiro), napangasawa ng kaniyang anak na si Jezebel si Ahab, ang hari ng hilagang kaharian ng Israel. Si Jezebel ay naging bantog sa kaniyang determinasyong pawiin ang pagsamba kay Jehova.—1Ha 16:29, 31; 18:4, 13, 19.

Hinatulan ng Diyos. Gayunman, hindi ang personal na kabalakyutan ni Jezebel at ng anak nitong si Athalia ang dahilan kung bakit ang Tiro ay napasailalim ng mabigat na kahatulan ng Diyos. Ang Tiro ay naging lubhang dakila sa ikapipinsala ng ibang mga bayan, kabilang na ang Israel. Ito ay naging manggagawa ng mga bagay na metal, mga kagamitang kristal, at mga tinang purpura at isang sentro ng kalakalan para sa naglalakbay na mga mangangalakal sa katihan at naging isa ring malaking depo para sa pag-angkat at pagluluwas. Bilang resulta ng pagsulong sa industriya at komersiyo, ang lunsod ay naging mayaman, palalo, at mapagmapuri. Ipinaghambog ng mga mangangalakal at mga negosyante nito na sila ang mga prinsipe at mga mararangal sa lupa. (Isa 23:8) Nang maglaon, ang Tiro ay sumalansang kay Jehova at nakipagsabuwatan sa karatig na mga bansa laban sa bayan ng Diyos. (Aw 83:2-8) Kaya nang bandang huli, dahil sa tahasang pagsalansang nito kay Jehova, ang lunsod ay hinatulan, bumagsak, at nawasak.

Noong huling bahagi ng ikasiyam na siglo B.C.E., binigyang-pansin ni Jehova ang mapagmataas na saloobin ng lunsod na ito. Binabalaan niya ang Tiro

na gagantihan ito dahil ninanakawan nito ang kaniyang bayan ng ginto, pilak, at marami pang ibang kanais-nais na mga bagay na ginamit ng lunsod upang pagandahin ang mga templo nito. Magsusulit din ang Tiro dahil ipinagbili nito sa pagkaalipin ang bayan ng Diyos.—Joe 3:4-8; Am 1:9, 10.

Nang maglaon, isinulat ng propetang si Isaias ang isa pang kapahayagan laban sa Tiro, na nagsasabing malilimutan ito sa loob ng "pitumpung taon." (Isa 23:1-18) Maraming taon pagkatapos nito, ibinilang ng propetang si Jeremias ang Tiro sa mga bansa na paiinumin ng alak ng pagngangalit ni Jehova. (Jer 25:8-17, 22, 27; 27:2-7; 47:2-4) Yamang ang mga bansang binanggit sa hula ni Jeremias ay 'maglilingkod sa hari ng Babilonya nang pitumpung taon' (Jer 25:8-11), ipinahihiwatig nito na ang hula ni Isaias at ni Jeremias ay kapuwa nauugnay sa kampanya ni Nabucodonosor laban sa Tiro.

Sa pamamagitan din ni Ezekiel, na isang kapanahon ni Jeremias, humula si Jehova ng kapahamakan para sa Tiro sa mga kamay ni Nabucodonosor. (Eze 26:1–28:19) Bagaman inihambing ang Tiro sa isang magandang barko na may makukulay na layag at pantabing sa kubyerta at isang proa na kinalupkupan ng garing, lulubog ito sa laot ng dagat. (Eze 27:3-36) Ang 'hari' ng Tiro (lumilitaw na ang linya ng mga tagapamahala ng Tiro) ay may-kapalaluang naghambog: "Ako ay isang diyos. Sa upuan ng diyos ay umupo ako." Ngunit siya ay aalisin bilang lapastangan at wawasakin sa pamamagitan ng apoy. —Eze 28:2-19.

Winasak ang Lunsod. Noong panahon ng mahabang pagkubkob ni Nabucodonosor laban sa Tiro, ang mga ulo ng kaniyang mga kawal ay "nakalbo" dahil sa pagkiskis ng kanilang mga helmet, at ang kanilang mga balikat ay "natalupan" dahil sa pagpapasan ng mga materyales na ginamit sa paggawa ng mga kayariang pangubkob. Yamang walang tinanggap na "kabayaran" si Nabucodonosor sa paglilingkod bilang Kaniyang kasangkapan sa paglalapat ng kahatulan sa Tiro, nangako si Jehova na ibabayad dito ang yaman ng Ehipto. (Eze 29:17-20) Ayon sa Judiong istoryador na si Josephus, ang pagkubkob ay tumagal nang 13 taon (*Against Apion,* I, 156 [21]), at napakalaking halaga ang nagugol ng mga Babilonyo. Hindi iniuulat ng sekular na kasaysayan kung gaano kalubusan o kaepektibo ang mga pagsisikap ni Nabucodonosor. Ngunit tiyak na maraming buhay at ari-arian ang nawala sa mga taga-Tiro. —Eze 26:7-12.

Gayunman, nang bumalik ang mga Israelita mula sa pagkatapon sa Babilonya, nakatulong ang mga taga-Tiro sa paglalaan ng mga tablang sedro mula sa Lebanon para sa ikalawang templo, at ipinagpatuloy nila ang pakikipagkalakalan sa muling-itinayong lunsod ng Jerusalem.—Ezr 3:7; Ne 13:16.

Bagaman matindi ang pakikipaglaban ng Tiro kay Nabucodonosor, hindi iyon nangahulugan ng lubusang pagkawasak ng Tiro. Isang mas huling hula ang nagsabi na magtayo man ang Tiro ng muralya at mag-imbak ito ng pilak at ginto, si Jehova mismo ang lubusang wawasak sa kaniya.—Zac 9:3, 4.

Halos 200 taon pagkatapos na ibigay ang hula ni Zacarias, iyon ay natupad. Noong 332 B.C.E., pinangunahan ni Alejandrong Dakila ang kaniyang hukbo sa pagtawid sa Asia Minor at, sa kaniyang pagdaluhong nang patimog, pinagtuunan niya ng pansin ang Tiro. Nang ang lunsod ay tumangging buksan ang mga pintuang-daan nito, sa galit ni Alejandro ay ipinahakot niya sa kaniyang hukbo ang mga guho ng lunsod na nasa mismong kontinente at ipinatambak ito sa dagat, sa gayon ay gumawa ng isang daanan patungo sa pulong lunsod, anupat lahat ng ito ay katuparan ng hula. (Eze 26:4, 12; DAYAGRAM, Tomo 2, p. 531) Habang kinukulong ng kaniyang mga hukbong pandagat ang mga barko ng Tiro sa daungan ng mga ito, itinayo ni Alejandro ang pinakamatataas na toreng pangubkob na ginamit kailanman sa mga sinaunang digmaan. Pagkaraan ng pitong buwan, nabutasan nila ang mga pader na may taas na 46 na m (150 piye). Bukod pa sa 8,000 sundalo na napatay sa labanan, 2,000 prominenteng lider ang pinatay bilang parusa, at 30,000 sa mga tumatahan doon ang ipinagbili sa pagkaalipin.

Binanggit sa Griegong Kasulatan. Sa kabila ng lubusang pagkawasak ng lunsod sa mga kamay ni Alejandro, muli itong itinayo noong yugtong Seleucido, at noong unang siglo C.E. ito ay naging isang prominenteng himpilang daungan sa Mediteraneo. Noong panahon ng dakilang ministeryo ni Jesus sa Galilea, maraming tao mula sa palibot ng Tiro at Sidon ang pumaroon upang makinig sa kaniyang mensahe at mapagaling sa kanilang mga sakit. (Mar 3:8-10; Luc 6:17-19) Pagkaraan ng ilang buwan, personal na dinalaw ni Jesus ang rehiyon sa palibot ng Tiro, anupat noon ay pinagaling niya ang isang batang babaing inaalihan ng demonyo, anak ng isang babaing Sirofenisa. (Mat 15:21-29; Mar 7:24-31) Sinabi ni Jesus na kung isinagawa niya sa Tiro at Sidon ang makapangyarihang mga gawa na ginawa niya sa Corazin at Betsaida, mauuna pang tumugon ang mga pagano ng Tiro at Sidon kaysa sa mga Judiong iyon.—Mat 11:20-22; Luc 10:13, 14.

TIRSATA. Ang Persianong titulo para sa gobernador ng isang nasasakupang distrito. Sa limang paggamit sa titulong ito, masusumpungan sa unahan nito ang Hebreong pamanggit na pantukoy na *ha,* kaya naman sa Ingles ito ay *"the* Tirshatha."

Ang mga opisyal na tinukoy sa Bibliya sa titulong "Tirsata" ay namahala sa Juda, isa sa mga probinsiya ng Persia. Maliwanag na si Zerubabel ang Tirsa-

ta na binabanggit sa Ezra 2:63 at Nehemias 7:65, 70. Nang maglaon, nang si Nehemias ay maging gobernador, siya ang naging Tirsata at gayon siya tinutukoy sa Nehemias 8:9 at 10:1.

TIRZA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "malugod; sang-ayunan"].

1. Isa sa limang anak na babae ng Manasitang si Zelopehad at kapanahon nina Moises at Josue.—Bil 26:29, 33; 27:1-7; 36:11, 12; Jos 17:3, 4.

2. Isang lunsod sa Samaria. Ang arkeolohikal na katibayan ay waring pumapabor na iugnay ito sa Tell el-Far'ah, na mga 10 km (6 na mi) sa HHS ng Sikem.

Sa ilalim ng pangunguna ni Josue, tinalo ng mga Israelita ang hari ng Tirza. (Jos 12:7, 24) Pagkaraan ng maraming siglo, inilipat ni Jeroboam, na unang hari ng hilagang kaharian, ang kaniyang tirahan sa Tirza. (Ihambing ang 1Ha 12:25; 14:17.) Maliwanag na ang Tirza pa rin ang kabisera ng hilagang kaharian noong panahon ng mga paghahari ng anak ni Jeroboam na si Nadab (1Ha 15:25-28) at ng mga humalili sa kaniya na sina Baasa, Elah, at Zimri. (1Ha 15:33; 16:5, 6, 8, 15) Ang huling nabanggit na hari, si Zimri, ay nagpatiwakal sa Tirza nang mabihag ni Omri ang lunsod. (1Ha 16:17-20) Pagkatapos maghari sa Tirza sa loob ng anim na taon, itinayo ni Omri ang Samaria at ginawa niyang kaniyang kabisera ang lunsod na iyon. (1Ha 16:23, 24, 29) Pagkaraan ng mahigit na 150 taon, pinatay ni Menahem, na naninirahan sa Tirza, si Salum at naging hari siya sa Samaria.—2Ha 15:14, 17.

TISBITA. Maliwanag na isang taong naninirahan sa Tisbe. Lumilitaw na ang Tisbe ay isang nayon sa S ng Jordan, sa lupain ng Gilead. Sa anim na paglitaw ng terminong "Tisbita," ito ay ikinapit kay Elias.—1Ha 17:1; 21:17, 28; 2Ha 1:3, 8; 9:36.

TISRI. Tingnan ang ETANIM.

TITIO JUSTO. Tingnan ang JUSTO Blg. 2.

TITO. Isang Griegong Kristiyano na nagpagal kasama ng apostol na si Pablo. Nang panahong bumangon ang usapin ng pagtutuli sa Antioquia (mga 49 C.E.), lumilitaw na sumama si Tito kina Pablo at Bernabe patungong Jerusalem. (Gaw 15:1, 2; Gal 2:1-3) Noong mga 55 C.E., si Tito ay walang-pag-iimbot na naglingkod sa kongregasyon sa Corinto, yamang isinugo siya sa Corinto ng apostol na si Pablo upang tumulong sa paglikom ng pondo para sa nagdarahop na mga kapatid sa Judea at marahil upang alamin din ang reaksiyon ng kongregasyon sa unang liham ni Pablo sa kanila. (2Co 2:13; 8:1-6; 12:17, 18) Pagkatapos nito, nang makita ni Tito ang apostol sa Macedonia, nakapagbigay siya ng mabuting ulat tungkol sa kongregasyon sa Corinto, ulat na nagdulot ng kaaliwan at kagalakan kay Pablo. Si Tito mismo ay nagkaroon ng malaking pagmamahal para sa mga Kristiyanong taga-Corinto dahil sa kanilang pagkamasunurin at dahil ang kanilang kapuri-puring saloobin ay naging bukal ng pampatibay-loob at kagalakan sa kaniya.—2Co 7:6, 7, 13-15.

Yamang si Tito ang nagpasimula ng mga bagay-bagay may kaugnayan sa pag-aabuloy, ninais ni Pablo na tapusin ni Tito ang gawaing iyon at pinapurihan niya ito sa kongregasyon sa Corinto bilang "isang kabahagi ko at kamanggagawa para sa inyong mga kapakanan." Palibhasa'y may taimtim na interes sa kapakanan ng mga taga-Corinto, at pinatibay-loob ng apostol na gawin iyon, kusang-loob na lumisan si Tito patungong Corinto.—2Co 8:6, 16, 17, 23.

Pagkatapos na mapalaya si Pablo mula sa kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma, lumilitaw na sina Tito at Timoteo ay gumawang kasama niya sa ministeryo. Habang nasa Creta (maliwanag na sa pagitan ng 61 at 64 C.E.), iniwan ni Pablo roon si Tito upang 'ituwid ang mga bagay na may depekto at mag-atas ng matatandang lalaki sa bawat lunsod.' (Tit 1:4, 5) Lumilitaw na ito ay isang pansamantalang atas, sapagkat hiniling ni Pablo na gawin ni Tito ang buong makakaya nito upang masamahan siya sa Nicopolis.—Tit 3:12.

Noong ikalawang pagkakabilanggo ni Pablo sa Roma (mga 65 C.E.), si Tito, malamang na sa tagubilin ng apostol o may pagsang-ayon nito, ay umalis patungong Dalmacia.—2Ti 4:10; tingnan ang DALMACIA.

TITO, LIHAM KAY. Isang liham na isinulat ng apostol na si Pablo kay Tito, isang kamanggagawa na iniwan ni Pablo sa Creta upang 'ituwid ang mga bagay na may depekto at mag-atas ng matatandang lalaki' sa iba't ibang kongregasyon doon. (Tit 1:1, 4, 5) Ang autentisidad ng liham ay pinatototohanan ng lahat ng namumukod-tanging sinaunang mga katalogo ng Kristiyanong Griegong Kasulatan, pasimula sa Muratorian Fragment ng ikalawang siglo C.E.

Panahon at Lugar ng Pagsulat. Yamang walang umiiral na rekord na si Pablo ay nagsagawa ng gawaing Kristiyano sa pulo ng Creta bago ang kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma, malamang na naroroon siya, kasama si Tito, noong panahon sa pagitan ng pagpapalaya sa kaniya at ng kaniyang huling pagkakabilanggo. Kung gayon, ang panahon ng pagsulat ng liham ay sa pagitan ng mga 61 at 64 C.E. Maaaring ipinadala ang liham mula sa Macedonia; lumilitaw na doon at noong panahon ding iyon isinulat ni Pablo ang Unang Timoteo.—1Ti 1:3.

Ang Layunin ng Liham. Maliwanag na ang liham ay nilayon na magsilbing isang giya para kay Tito at nagbigay sa kaniya ng apostolikong suporta para sa pagganap ng kaniyang mga tungkulin may kaugnayan sa mga kongregasyon sa Creta. Hindi madali ang kaniyang atas, sapagkat kailangan niyang makipaglaban sa mga taong mapaghimagsik. Gaya nga ng isinulat ni Pablo: "Maraming taong di-masupil, mga nagsasalita ng di-mapapakinabangan, at mga manlilinlang ng isipan, lalo na yaong mga taong nanghahawakan sa pagtutuli. Kinakailangang itikom ang mga bibig ng mga ito, yamang patuloy na iginugupo ng mismong mga taong ito ang buubuong mga sambahayan sa pamamagitan ng pagtuturo ng mga bagay na hindi nila dapat ituro alang-alang sa di-tapat na pakinabang." (Tit 1:10, 11) Isa pa, pangkaraniwan sa mga Cretense ang pagsisinungaling, katakawan, at katamaran, at lumilitaw na ipinamamalas ng ilan sa mga Kristiyano ang masasamang ugaling ito. Dahil dito, kailangan ni Tito na sawayin sila nang may kahigpitan at ipakita sa kanila kung ano ang kahilingan sa mga Kristiyano, bata man o matanda, lalaki o babae, alipin o malaya. Siya mismo ay dapat na maging isang halimbawa sa maiinam na gawa at magpakita ng kawalang-kalikuan sa kaniyang turo.—1:12–3:2.

TIYA. Ang kapatid na babae ng ina o ama ng isang tao, o ang asawa ng kaniyang tiyo. Sa Hebreong Kasulatan lamang binabanggit ang ganitong kaugnayan ng magkamag-anak. Doon, ang seksuwal na pakikipagtalik sa isang malapit na kamag-anak, gaya ng isang tiya, ay itinuturing na insesto at mahigpit na ipinagbabawal sa ilalim ng Kautusang Mosaiko.—Lev 18:12-14; 20:19, 20.

May kinalaman sa mga magulang ni Moises, ang tekstong Masoretiko ay kababasahan: "At kinuha ni Amram si Jokebed na kapatid na babae ng kaniyang ama bilang asawa." (Exo 6:20; Bil 26:59) Noong panahong iyon ay pinahihintulutan pa ang gayong pag-aasawa, yamang nangyari iyon mahigit na 80 taon bago ibigay ang Kautusan.—Tingnan ang JOKEBED.

TIYAN. Ang bahagi ng katawan ng tao o hayop na kinaroroonan ng sistema ng panunaw at ng iba pang mga sangkap. Ang tiyan ng ilang hayop ay may apat na kompartment. Sa ilalim ng Kautusan, ang tiyan (sa Heb., *qe·vah'*) ng handog na hayop ay kailangang ibigay sa saserdote ng taong naghahain.—Deu 18:3.

Ang salitang Hebreo na *be'ten* ay hindi lamang ginamit upang tumukoy sa tiyan (Huk 3:21, 22; Kaw

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG TITO

Payo sa isang matanda may kinalaman sa pag-aasikaso sa mga situwasyon sa isang napakahirap na atas

Maliwanag na isinulat ng apostol na si Pablo pagkatapos ng kaniyang unang pagkakabilanggo sa Roma

---

Pag-aatas ng mga tagapangasiwa at pag-aasikaso sa malulubhang problema

- Tinagubilinan si Tito na ituwid ang mga bagay-bagay na may depekto at mag-atas ng mga tagapangasiwa sa iba't ibang lunsod ng Creta (1:5)
- Ang isang lalaking inatasan upang maging tagapangasiwa ay dapat na malaya sa akusasyon, uliran kapuwa sa kaniyang pagkatao at sa kaniyang buhay pampamilya, mapagpatuloy, timbang, at mapagpigil sa sarili; dapat na may-kawastuan niyang katawanin ang katotohanan sa kaniyang pagtuturo upang mapayuhan niya at masaway yaong mga sumasalungat (1:6-9)
- Ang mga taong di-masupil sa loob ng mga kongregasyon ay dapat patahimikin, lalo na yaong mga nanghahawakan sa pagtutuli, anupat naggugupo ng buu-buong mga sambahayan; kailangan ang mahigpit na pagsaway upang ang lahat ay maging malusog sa pananampalataya (1:10-16)
- Ang mga mangmang na pagtatanong, mga talaangkanan, at mga pagtatalo tungkol sa Kautusan ay dapat iwasan; itakwil ang isang nagtataguyod ng isang sekta pagkatapos siyang payuhan nang makalawang ulit (3:9-11)

Nakapagpapalusog na payo sa lahat ng uri ng mga Kristiyano

- Ang matatandang lalaki ay pinasisigla na maging uliran sa pagiging katamtaman, pagkaseryoso, katinuan ng pag-iisip, pananampalataya, pag-ibig, at pagbabata (2:1, 2)
- Ang matatandang babae ay hinihimok ding maging uliran; sila ay dapat na maging mga guro ng kabutihan, upang matulungan nila ang mga nakababatang babae na magkaroon ng tamang pangmalas sa kanilang mga pananagutan bilang mga asawa at mga ina nang sa gayo'y hindi madusta ang salita ng Diyos (2:3-5)
- Ang mga nakababatang lalaki ay pinapayuhang magkaroon ng matinong pag-iisip (2:6-8)
- Ang mga alipin ay dapat magpasakop sa mga may-ari sa kanila upang magayakan ang turo ng Diyos (2:9, 10)
- Ang di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay dapat mag-udyok sa mga Kristiyano na itakwil ang pagka-di-makadiyos at mamuhay na taglay ang katinuan ng pag-iisip sa sistemang ito ng mga bagay, habang matiyaga nilang hinihintay ang maluwalhating pagkakahayag ng Diyos at ni Jesu-Kristo (2:11-15)
- Magpakita ng wastong pagpapasakop sa mga tagapamahala, iwasan ang pagiging palaaway, at linangin ang pagkamakatuwiran at kahinahunan (3:1, 2)
- Si Pablo at ang kaniyang mga kapuwa Kristiyano ay dati ring nagsasagawa ng kasamaan; ngunit dahil sa di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos ay nailigtas sila at ngayon ay may tiyak na pag-asa sa buhay na walang hanggan; idiin sa tuwina ang mga bagay na ito upang mapasigla ang mga mananampalataya na ituon ang kanilang mga kaisipan sa maiinam na gawa (3:3-8)

13:25), kundi ilang ulit din itong ginamit may kaugnayan sa pagkabuo ng isang bata sa loob ng katawan ng ina nito. (Gen 25:23, 24; Job 1:21; Aw 127:3; Ec 11:5; Isa 44:2; Os 9:11) Ang mga anak ay bunga ng bahay-bata na nasa tiyan. Gayunman, may isa pang salitang Hebreo, *re′chem* (o *ra′cham*), na espesipikong tumutukoy sa bahay-bata, gaya ng mapapansin sa Job 31:15: "Hindi ba ang Isa na lumikha sa akin sa tiyan ang lumikha sa kaniya, at hindi ba Isa lamang ang naghanda sa amin sa bahay-bata?"—Tingnan din ang Gen 49:25; Aw 22:10; Kaw 30:16.

Ang salitang Hebreo na *be′ten* (pinakatiyan) ay ginagamit din bilang isang termino sa arkitektura sa 1 Hari 7:20. Tumutukoy ito sa isang bahaging nakaumbok, isang bagay na pabilog at nakausli.

Sa ilang pagkakataon, kapag ginagamit ang mga salitang Hebreo na isinasalin bilang "mga panloob na bahagi," lumilitaw na kasama rito ang "tiyan." (Jon 1:17) Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang *koi·li′a* ay nangangahulugang isang "butas" at isinasalin sa iba't ibang paraan bilang "tiyan" (Ro 16:18; 1Co 6:13, *Int;* Fil 3:19), "bahay-bata" (Luc 1:15, 41), "mga bituka" (Mat 15:17), at "kaloob-loobang bahagi" (Ju 7:38), depende sa konteksto. Inirekomenda ng apostol na si Pablo kay Timoteo na gumamit ng kaunting alak dahil sa kaniyang tiyan o sikmura (sa Gr., *sto′ma·khos*).—1Ti 5:23.

Ang "tiyan" ay ginagamit sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa makalamang pita, o pagnanasa (Ro 16:18; Fil 3:19), at bilang pinagmumulan ng pananalita o pangangatuwiran. (Job 15:2; 32:18, 19) Noong si Jonas ay nasa tiyan ng isda, inihambing niya sa Sheol ang pinakaloob ng isda nang sabihin niya, "Mula sa tiyan ng Sheol ay humingi ako ng tulong," dahil para na rin siyang patay malibang makahimala siyang iligtas ni Jehova.—Jon 2:2; tingnan ang BAHAY-BATA; BITUKA, MGA.

TIYO. Ang terminong Hebreo na *dohdh,* na kung minsan ay isinasaling "tiyo," "kapatid na lalaki ng ama," o "kapatid ng ama" (Lev 10:4; 20:20; 25:49; Bil 36:11; 1Sa 10:14-16; 14:50; Es 2:7, 15; Jer 32:7-9, 12; Am 6:10), ay may mas malawak na kahulugan kaysa sa salitang Tagalog na "tiyo." Hindi lamang ito tumutukoy sa isang kamag-anak, kadalasa'y kapatid na lalaki ng ama, kundi maaari rin itong tumukoy (sa anyong pang-isahan o pangmaramihan) sa "pag-ibig" (Kaw 7:18), sa mga kapahayagan ng pagmamahal o ng pag-ibig (Sol 1:2, 4; Eze 16:8; 23:17), at sa isa na minamahal o iniibig (Sol 1:14, 16; Isa 5:1). Gayunman, kadalasa'y malalaman sa konteksto o sa iba pang kaugnay na mga kasulatan kung anong kaugnayang pampamilya ang tinutukoy ng salitang Hebreo na *dohdh.* Halimbawa, ginagamit ang *dohdh* upang ipakita kung ano ang kaugnayan ni Haring Jehoiakin kay Haring Zedekias. Yamang si Zedekias ay kapatid ng ama ni Jehoiakin na si Jehoiakim, maliwanag na ang salitang *dohdh* sa kasong ito ay tumutukoy sa isang tiyo, o sa kapatid na lalaki ng ama. (2Ha 24:6, 15, 17; 1Cr 3:15) Ibang ugnayang pampamilya naman ang tinutukoy sa 1 Cronica 27:32, kung saan ang tagapayong si Jonatan ay sinasabing *dohdh* ni David. Ipinakikita ng 2 Samuel 21:21 at ng 1 Cronica 20:7 na si Jonatan ay anak ng kapatid ni David na si Simei. Batay rito, malamang na ang *dohdh* ni David ay tumutukoy sa pamangkin ni David at hindi sa kaniyang tiyo.

Ang anyong pambabae ng *dohdh* ay ginagamit naman para sa tiya. (Exo 6:20; Lev 18:14; 20:20) Sa Hebreo, ang isang tiyo sa pamilya ng ina ay tinutukoy ng pananalitang 'kapatid ng ina.'—Gen 29:10.

Ang "anak na lalaki ng kapatid na babae ni Pablo" ang nagsiwalat kay Pablo, at pagkatapos ay sa Romanong kumandante ng Jerusalem, ng pakanang binuo para patayin ang kaniyang tiyo.—Gaw 23:16-22.

TIZITA. Katawagan sa mandirigma ni David na si Joha. (1Cr 11:26, 45) Malamang na hinalaw ito sa isang lugar na hindi na kilalá sa ngayon.

TOA. Isang Kohatitang Levita na ninuno ng propetang si Samuel at ni Heman na mang-aawit. (1Cr 6:33, 34, 38) Malamang na tinatawag siyang Nahat sa 1 Cronica 6:26 at Tohu sa 1 Samuel 1:1.

TOB. Isang "lupain." Dito tumakas si Jepte mula sa kaniyang mga kapatid sa ama. Sa Tob ay nagtipon siya ng isang hukbo ng mga lalaki bago siya hinilingan ng kaniyang mga kapatid sa ama na maging kumandante nila sa pakikipaglaban sa mga Ammonita. (Huk 11:3-11) Posibleng may isa pang pagtukoy sa Tob ang Bibliya kung ang pangalang Istob ay isasaling "mga lalaki ng Tob" sa 2 Samuel 10:6-8. (Tingnan ang *AS, JP, RS,* tlb sa *Rbi8.*) Hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Tob. Gayunman, kadalasang ipinapalagay na ito ay ang rehiyong nakapalibot sa Taiyiba, na mga 60 km (37 mi) sa STS ng Dagat ng Galilea.

TOB-ADONIAS [Mabuti ang Panginoong Jah]. Isa sa mga Levita na isinugo ni Jehosapat, noong ikatlong taon ng paghahari nito, upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda. (2Cr 17:7-9) Ang pagtukoy kina Adonias at Tobias sa iisang talata ay umakay sa ilang iskolar upang maniwala na ang pangalang ito ay isang *dittograph* ng eskriba, samakatuwid nga, isang di-sinasadyang pag-uulit.

TOBIA [Mabuti si Jah].

1. Ninuno ng ilang pinabalik na tapon na hindi nakapagpatunay ng kanilang talaangkanan bilang mga Israelita.—Ezr 2:1, 59, 60; Ne 7:61, 62.

2. Isang kalaban ni Nehemias. Si Tobia ay "lingkod," malamang na isang opisyal ng Persianong hari. (Ne 2:19) Siya at ang kaniyang anak na si Jehohanan ay kapuwa nakapag-asawa ng mga babaing Judio, at kamag-anak din ni Tobia ang mataas na saserdoteng si Eliasib. Sa gayon ay nasa posisyon si Tobia para pahinain ang awtoridad ni Nehemias, yamang si Tobia ay tinitingala at pinupuri ng maraming Judio.—Ne 6:17-19; 13:4.

Nang dumating si Nehemias sa Jerusalem, hindi nalugod si Tobia at ang mga kasamahan nito sa bumubuting kalagayan ng Israel. (Ne 2:9, 10) Noong una ay inalipusta at nilibak lamang nila ang mga Judio (Ne 2:19; 4:3), ngunit nang sumulong ang muling pagtatayo ng pader, sila ay lubhang nagalit. Gayunman, ang iba't ibang sabuwatan—ang paglipol sa mga Judio (Ne 4:7-9, 11, 14, 15), at ang pagtatangkang udyukan si Nehemias upang malapastangan niya ang templo (Ne 6:1, 10-13)—ay pawang nabigo. Kahit noong natapos na ang pader, tinangka ni Tobia na takutin si Nehemias sa pamamagitan ng pakikipagsulatan sa mga sumusuporta sa kaniya sa Jerusalem. (Ne 6:16-19) Dahil dito, angkop lamang na hilingin ni Nehemias kay Jehova na alalahanin ang maraming balakyot na gawa ni Tobia at ng mga kakampi nito. (Ne 6:14) Noong ikalawang pagdating ni Nehemias mula sa Babilonya, nang makita niya ang silid-kainan na inilaan kay Tobia sa looban ng templo, inihagis niya sa labas ang mga kagamitan ni Tobia.—Ne 13:4-9.

TOBIAS [Mabuti si Jehova].

1. Isa sa mga Levita na isinugo ni Jehosapat upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda noong 934 B.C.E.—2Cr 17:7-9.

2. Isa sa pinabalik na mga Judiong tapon na pinagkunan ng ginto at pilak upang gumawa ng isang korona para sa mataas na saserdoteng si Jesua.—Zac 6:10, 11, 14.

TOGARMA.

1. Isang anak ni Gomer na anak ni Japet, samakatuwid ay apo sa tuhod ni Noe.—Gen 10:1-3; 1Cr 1:4-6.

2. Mga inapo ng anak ni Gomer na si Togarma at ang rehiyon na tinahanan nila. Sa panambitan ni Ezekiel may kinalaman sa Tiro, ang Togarma ay binabanggit bilang pinagmulan ng "mga kabayo at mga kabayong pandigma at mga mula," na ipinakipagpalit ng Tiro sa ilang paninda. (Eze 27:2, 14) Itinatala ng propeta ring iyon na ang Togarma ay kabilang sa mga kaalyado ni Gog ng Magog at sinasabi niya na kasama ito sa mga bayan mula sa "pinakamalalayong bahagi sa hilaga."—Eze 38:6.

Iniuugnay ng maraming komentarista ang Togarma sa mga Armeniano. Kinikilala naman ng mga Armeniano, ayon sa kanilang tradisyon, na nagmula sila kay "Haik, anak ni *Thorgom."* Binabanggit ng sinaunang mga manunulat na Griego na ang mga Armeniano ay bantog dahil sa kanilang mga kabayo at mga mula.

TOHU. Isang ninuno ni Samuel. (1Sa 1:1) Lumilitaw na tinatawag siyang "Nahat" at "Toa" sa Mga Cronica.—1Cr 6:16, 22-28, 34.

TOI, TOU. Hari ng Hamat. Nang malaman na tinalo ni David ang kaaway nilang dalawa na si Hadadezer na hari ng Zoba, kaagad na isinugo ni Toi ang kaniyang anak na may mga pagbati at mga kaloob. Ang mga ito ay pinabanal ni David kasama ng mga samsam sa pagbabaka.—2Sa 8:9-12; 1Cr 18:9-11.

TOKEN [Takdang Dami]. Isang lunsod ng Simeon. (1Cr 4:24, 32) Waring tinatawag itong Eter sa Josue 19:7.—Tingnan ang ETER.

TOLA [Telang Krimson (Iskarlata)].

1. Unang binanggit na anak ni Isacar na sumama sa sambahayan ni Jacob patungong Ehipto noong 1728 B.C.E. (Gen 46:8, 13) Ang mga anak ni Tola at ang ilan sa kaniyang mga apo ang pinagmulan ng mataong mga pantribong pamilya sa Isacar, sa kabuuan ay kilala bilang mga Tolaita.—Bil 26:23; 1Cr 7:1-4.

2. Isang hukom ng Israel; ang anak ni Pua. Si Tola ay isang inapo ni Isacar, ngunit nanirahan siya at nang maglaon ay inilibing sa bulubunduking pook ng Efraim. Walang itinalang mga karanasan mula sa kaniyang 23-taóng pagiging hukom.—Huk 10:1, 2.

TOLAD. Lumilitaw na isa pang pangalan ng Eltolad. Isa itong Simeonitang lunsod.—1Cr 4:24, 29, 31; Jos 15:30; 19:1, 4; tingnan ang ELTOLAD.

TOLAITA, MGA [Ni (Kay) Tola]. Isang pamilya sa tribo ni Isacar na nagmula kay Tola.—Bil 26:23; tingnan ang TOLA Blg. 1.

TOLDA. Isang napagkakalas-kalas na silungan na yari sa tela o balat at sinusuhayan ng mga tukod. Kabilang ang mga tolda sa pinakasinaunang mga uri ng gawang-taong mga tahanan (Gen 4:20; 9:21) at karaniwang ginagamit ng mga pagala-galang grupo ng mga tao sa Gitnang Silangan.—Gen 9:27; Aw 83:6.

Sa Bibliya ay may ilang detalye tungkol sa disenyo at paggamit ng mga tolda. Karagdagan dito ang

kaalaman tungkol sa mga toldang ginamit ng mga Arabe nitong nakaraang mga taon, yamang waring wala namang gaanong ipinagkaiba ang mga iyon sa mga tolda noong kapanahunan ng Bibliya. Naniniwala ang maraming iskolar na ang pinakasinaunang mga tolda ay yari sa balat ng hayop. (Gen 3:21; Exo 26:14) Sa makabagong-panahong mga Bedouin, karaniwan lamang ang mga tolda na gawa sa maitim na tela na yari sa balahibo ng kambing. (Ihambing ang Exo 36:14; Sol 1:5.) Pinagtatahi-tahi ang pahabang mga piraso ng materyal na ito at ang kabuuang laki ng parihabang tolda ay depende sa kung gaano kayaman ang may-ari niyaon at kung ilan ang maninirahan doon. Ang tolda ay sinusuhayan ng maraming tukod na mga 1.5 hanggang 2 m (5 hanggang 7 piye) ang haba, anupat ang pinakamataas na tukod ay nasa bandang gitna; upang hindi maibuwal ng hangin, nakatali ito nang matibay sa lupa sa pamamagitan ng mga panali na nakakabit sa mga pantoldang tulos. (Huk 4:21) Bilang pantabing at proteksiyon sa hangin, nagsasabit ng mga tela sa mga gilid ng tolda, ngunit ang mga ito ay maaaring iangat o alisin para sa bentilasyon.

Lumilitaw na noong panahon ng Bibliya, ang mas malalaking tolda ay kadalasang hinahati sa dalawang silid sa pamamagitan ng pagsasabit ng mga telang pantolda. Ang "tolda ni Sara" na binabanggit sa Genesis 24:67 ay maaaring tumutukoy sa kaniyang silid o sa isang tolda na siya lamang ang umuukupa, sapagkat ang ilang mayayamang lalaki noon ay maraming pag-aaring tolda, at kung minsan ay binibigyan ang mga babae ng kani-kaniyang tolda. (Gen 13:5; 31:33) Malamang na nilatagan ng mga sapin ang sahig na lupa sa loob ng tolda.

Ang mga tolda ay isang pagkakakilanlang katangian noon ng pagala-galang pamumuhay, anupat naiiba ang mga ito sa mga bahay niyaong mga nakapirme sa isang lugar. Kaya naman inilalarawan si Abraham bilang "tumira sa mga tolda" habang "hinihintay niya ang lunsod na may tunay na mga pundasyon." (Heb 11:9, 10) Waring noong panahon ng pamamalagi nila sa Ehipto, ang mga Israelita ay pangunahin nang nanirahan sa mga bahay, hindi sa mga tolda. (Exo 12:7) Ngunit pagkaalis nila sa Ehipto, tumahan silang muli sa mga tolda (Exo 16:16) at ginamit nila ang mga ito sa loob ng 40 taon sa ilang. (Lev 14:8; Bil 16:26) Noong yugtong iyon, dalawang partikular na tolda ang may pantanging kahalagahan, "ang tabernakulo" at ang tolda ni Moises.—Exo 25:8, 9; 26:1; 33:7; tingnan ang TABERNAKULO; TOLDA NG KAPISANAN.

Kahit noong masakop na ng mga Israelita ang Lupang Pangako, ang mga pastol o ang mga manggagawa sa agrikultura na nasa bukid ay gumagamit pa rin ng mga tolda paminsan-minsan. (Sol 1:8) Malamang na sila ang tinutukoy sa Zacarias 12:7, yamang sila ang unang maaapektuhan at mangangailangan ng proteksiyon kapag dumating ang isang kaaway na bansa laban sa lupain upang sumalakay sa lunsod ng Jerusalem. Mga tolda rin ang ginagamit noon ng mga kumandante ng militar at ng mga hukbo kapag sila ay nasa malalayong ekspedisyon. —1Sa 17:54; 2Ha 7:7; ihambing ang Dan 11:45.

Walang alinlangan na dahil matagal na panahong gumamit ng mga tolda ang mga Israelita kung kaya ginamit noon ang "tolda" sa matulaing paraan upang tumukoy sa anumang tirahan, kahit isang karaniwang bahay ang tinutukoy.—Exo 12:23, 30; 1Sa 13:2; 1Ha 12:16; Aw 78:51.

Makasagisag na mga Paggamit. Ang pagiging pamilyar noon ng mga tao sa mga tolda ay makikita rin sa maraming makasagisag na pagtukoy ng Bibliya sa mga tolda. Noong panahong malapit na siyang mamatay, sumulat si Hezekias: "Ang aking tirahan ay binunot at inalis sa akin na parang tolda ng mga pastol." (Isa 38:12) Kung paanong madaling baklasin at alisin ang isang tolda na nakatirik sa isang lugar, anupat inilalabas ang mga tukod at binubunot ang mga tulos nito, gayundin ang dako ni Hezekias sa lupain ng mga buháy ay waring pansamantala lamang at madaling alisin. Inihalintulad naman ni Elipaz ang kamatayan sa pagbunot ng pantoldang panali, na magiging dahilan upang bumagsak ang isang tolda.—Job 4:21.

Kahawig nito, ginamit ni Pablo ang metapora ng isang tolda nang tukuyin niya ang katawang-tao ng mga Kristiyanong inianak sa espiritu. Ang isang toldang napagkakalas-kalas ay isang mas marupok at pansamantalang tirahan kung ihahambing sa karaniwang bahay. Bagaman nabubuhay sa lupa taglay ang isang mortal na katawang laman, ang mga Kristiyanong nagtataglay ng espiritu bilang palatandaan ng makalangit na buhay sa hinaharap ay umaasa sa "isang gusali mula sa Diyos," isang makalangit na katawan na walang hanggan at walang kasiraan.—1Co 15:50-53; 2Co 5:1-5; ihambing ang 2Pe 1:13, 14.

Nang ilarawan ni Jeremias ang pagkapuksang sasapit sa mga Judio, ginamit niya ang kaanyuan ng isang tolda. (Jer 4:20) Inihalintulad niya ang tiwangwang na bansa sa isang babae na may toldang nakabagsak, anupat ang mga panali nito ay putol. Bukod sa kaniyang kahabag-habag na kalagayan, ang mga anak niya ay nasa pagkatapon, kaya naman walang sinumang naiwan na maaari sanang tumulong sa kaniya sa pagtataas at paglaladlad ng tolda. (Jer 10:20) Nang wasakin ng mga Babilonyo ang Jerusalem, ang lunsod bilang isang dating kalipunan ng mga tirahan ay maaaring ilarawan bilang ang "tolda ng anak na babae ng Sion" na doo'y ibinuhos ng Diyos ang kaniyang pagngangalit.—Pan 2:4.

Sa ilang pagkakataon, ginamit din ang "tolda" sa iba namang makasagisag na paraan. Ang tolda ng isang indibiduwal ay isang dako ng kapahingahan at proteksiyon laban sa masamang lagay ng panahon. (Gen 18:1) Dahil sa mga kaugalian may kinalaman sa pagkamapagpatuloy, may dahilang umasa ang mga bisita na pangangalagaan at igagalang sila kapag tinanggap sila sa tolda ng isang tao. Kaya naman nang sabihin sa Apocalipsis 7:15 tungkol sa malaking pulutong na 'ilulukob ng Diyos sa kanila ang kaniyang tolda,' nagpapahiwatig ito ng mapagsanggalang na pangangalaga at katiwasayan. (Aw 61:3, 4) Tinutukoy ni Isaias ang mga paghahandang gagawin ng asawa ng Diyos, ang Sion, para sa mga anak na lalaki na iluluwal nito. Sinabihan ang babae na "paluwangin mo pa ang dako ng iyong tolda." (Isa 54:2) Dahil dito, palalawakin pa niya ang dako ng proteksiyon para sa kaniyang mga anak.

Sa Apocalipsis 21:1-3, itinuon ng Diyos ang pangitain ni Juan sa Sanlibong Taóng Paghahari ni Kristo at sinabi: "Narito! Ang tolda ng Diyos ay nasa sangkatauhan, at tatahan siyang kasama nila [o, magtotolda siyang kasama nila]." Inilalarawan ng tolda, o tabernakulo, sa ilang, na ang Diyos ay mananahanang kasama ng sangkatauhan, hindi sa tuwirang paraan, kundi sa *makasagisag na paraan* habang nakikitungo siya sa kanila sa pamamagitan ng "Kordero ng Diyos," na siya ring dakilang Mataas na Saserdote.—Exo 25:8; 33:20; Ju 1:29; Heb 4:14.

TOLDA NG KAPISANAN. Isang pananalita na ikinapit kapuwa sa tolda ni Moises (Exo 33:7) at sa sagradong tabernakulo na itinayo sa ilang. (Exo 39:32, 40; 40:2, 6, 7, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 34, 35) Sa loob ng ilang panahon habang hindi pa naitatayo ang tabernakulo, ang tolda ni Moises ay nagsilbing isang pansamantalang santuwaryo. Ito'y sapagkat ang ulap, na kumakatawan sa presensiya ni Jehova, ay tumitigil mismo "sa" (malamang, sa harap ng) pasukan ng toldang ito kapag pumapasok dito si Moises, at dito nakikipag-usap si Jehova kay Moises. Maliwanag na tinawag itong "tolda ng kapisanan" dahil kailangang magtungo rito ang bayan kapag sila'y sumasangguni kay Jehova. Sa gayon, sa diwa, dito sila nagpipisan upang makipagtipon kay Jehova. (Exo 33:7-11) Lumilitaw na ito rin ang dahilan kung bakit tinawag na "tolda ng kapisanan" ang sagradong tabernakulo.—Tingnan ang TABERNAKULO.

TOLDA NG PATOTOO. Tingnan ang TABERNAKULO.

TOLEMAIDA [Lunsod ni [Ipinangalan kay] Ptolemy]. Ang pangalan ng Aco nang maglaon. Tumigil ang apostol na si Pablo sa daungang lunsod na ito malapit sa Bundok Carmel nang patungo siya sa Jerusalem noong mga 56 C.E.—Gaw 21:7; tingnan ang ACO.

TOMAS [mula sa Aramaiko, nangangahulugang "Kakambal"]. Ang apostol na ito ni Jesu-Kristo ay tinawag na "Ang Kakambal," o *Didymous*. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Ju 11:16, tlb sa *Rbi8*) Lumilitaw na siya ay tila mapusok sa pagpapahayag ng kaniyang damdamin o sa pagsasabi ng kaniyang mga pag-aalinlangan. Gayunman, nang mawala ang kaniyang pag-aalinlangan, hindi nag-atubili si Tomas sa pagpapahayag ng kaniyang paniniwala.

Nang imungkahi ni Jesus na bumalik sila sa Judea upang magising niya si Lazaro mula sa kamatayan, ipinahayag ni Tomas: "Humayo rin tayo, upang mamatay tayong kasama niya." (Ju 11:16) Yamang hindi pa natatagalan bago nito ay tinangka ng mga Judeano na batuhin si Jesus (Ju 11:7, 8), marahil ang nasa isip ni Tomas ay patibaying-loob ang iba pang mga alagad na samahan si Jesus kahit na magbunga ito ng pagsama nila kay Lazaro o kay Jesus sa kamatayan.

Nagpakita si Tomas ng mapag-alinlangang saloobin bilang tugon sa komento ni Jesus hinggil sa pag-alis nito upang maghanda ng isang dako para sa mga apostol, na sinasabi: "Panginoon, hindi namin alam kung saan ka paroroon. Paano namin malalaman ang daan?" (Ju 14:2-6) Gayundin, pagkarinig tungkol sa pagkabuhay-muli ni Jesus, sinabi ni Tomas: "Malibang makita ko sa kaniyang mga kamay ang bakas ng mga pako at maipasok ko ang aking daliri sa bakas ng mga pako at maipasok ang aking kamay sa kaniyang tagiliran, hindi talaga ako maniniwala." Pagkaraan ng walong araw ay nagkaroon si Tomas ng pagkakataon na gawin ito nang muling magpakita si Jesus sa mga alagad. Ngunit hindi binanggit kung aktuwal na nasalat ni Tomas ang mga sugat sa pagkakataong iyon. Gayunma'y nakumbinsi siya at bumulalas: "Panginoon ko at Diyos ko!" Sa gayon ay malumanay siyang sinaway ni Kristo, na sinasabi: "Maligaya yaong mga hindi nakakakita at gayunma'y naniniwala."—Ju 20:24-29.

TOPACIO. Ang uri ng topacio na ginagamit bilang mga batong hiyas ay isang matigas, malinaw at malakristal na mineral na binubuo ng *aluminum fluosilicate.* Mas matigas ito kaysa sa kwarts at kadalasang matatagpuan ito sa mga butas sa loob ng mga batong granitiko. Ang ibang topacio ay walang kulay, ngunit matatagpuan din ito sa maraming iba't ibang kulay kabilang na ang puti, dilaw, mapusyaw na kayumanggi, malarosas na pula, at kung minsan ay mapusyaw na berde o asul. Ang pinakapopular ay dilaw na kulay-alak. Ang pangalang to-

pacio ay mula sa salitang Griego na *to·pa′zi·on,* na tumutukoy sa Pulo ng Topacio na nasa Dagat na Pula kung saan nakuha ng mga Griego ang mga topacio na pamilyar kay Pliny na Nakatatanda at sa iba pang sinaunang mga manunulat. Ang topacio ay iniuugnay ng aklat ng Job sa Cus, isang rehiyon na kahangga ng Dagat na Pula.

Kabilang ang isang topacio sa mahahalagang bato sa "pektoral ng paghatol" na isinuot ng mataas na saserdoteng si Aaron. Inilagay iyon bilang ang panggitnang bato sa unang hanay ng mga batong hiyas, at nakalilok dito ang pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel. (Exo 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang mga pundasyon ng "banal na lunsod, ang Bagong Jerusalem, na bumababang galing sa langit mula sa Diyos . . . ay nagagayakan ng bawat uri ng mahalagang bato," anupat ang ikasiyam na pundasyon ay topacio.—Apo 21:2, 19, 20.

TOPEL. Isang dako na binanggit kasama ng iba pa upang matukoy ang lugar kung saan nagsalita si Moises sa mga Israelita noong malapit na siyang mamatay.—Deu 1:1.

TOPET. Isang lugar sa labas ng Jerusalem kung saan ang mga apostatang Israelita, kasama na sina Ahaz at Manases, ay nagsagawa ng paghahain ng mga anak. Nang dakong huli, ginawa itong di-karapat-dapat ni Haring Josias para sa pagsamba. (2Ha 23:10; 2Cr 28:3; 33:6; Jer 7:31-33; 19:3-14; 32:35) Malamang na saklaw ng Topet ang isang seksiyon ng silanganing bahagi ng Libis ng Hinom malapit sa Pintuang-daan ng mga Basag na Palayok (Pintuang-daan ng mga Bunton ng Abo).—Jer 19:2, 6, 14; tingnan ang HINOM, LIBIS NG.

Sa pagkokomento sa 2 Hari 23:10, ang Judiong komentarista na si David Kimhi (1160?-1235?) ay nagbigay ng ganitong posibleng paliwanag hinggil sa Topet: "Pangalan ng lugar kung saan nila pinaraan [sa apoy] ang kanilang mga anak para kay Molec. Topet ang pangalan ng lugar, at sinabi nilang gayon ang itinawag dito sapagkat sa panahon ng pagsamba sila'y nagsasayaw at nagpapatunog ng kanilang mga tamburin [sa Heb., *tup·pim′*] upang hindi marinig ng ama ang iyak ng kaniyang anak kapag pinararaan nila ito sa apoy, at upang hindi maligalig ang kaniyang puso dahil sa bata at kunin niya ito mula sa kanilang kamay. At ang lugar na ito'y isang libis na pag-aari ng isang lalaking nagngangalang Hinom, at tinawag itong 'Libis ng Hinom' at 'Libis ng Anak ni Hinom' . . . . At dinungisan ni Josias ang lugar na ito, anupat ginawa itong maruming lugar, upang pagtapunan ng mga bangkay at ng lahat ng karumihan, nang sa gayo'y hindi na kailanman pumasok sa puso ng tao na paraanin sa apoy ang kaniyang anak na lalaki at ang kaniyang anak na babae para kay Molec."—*Biblia Rabbinica,* Jerusalem, 1972.

Sa Isaias 30:32, 33, binanggit na ang kaparusahan ni Jehova laban sa Asirya ay "mangyayari nang may mga tamburin [sa Heb., *bethup·pim′*] at may mga alpa . . . . Sapagkat ang kaniyang Topet ay nakaayos mula noong mga panahong kalilipas lamang . . . . Ang apoy at kahoy ay marami. Ang hininga ni Jehova, tulad ng malakas na agos ng asupre, ay nagniningas laban doon." Dito ang Topet ay ginamit sa makasagisag na paraan bilang isang lugar na nagniningas sa apoy, upang lumarawan sa pagkawasak na sasapit sa Asirya.

TORE. Isang gusali (o isang bahagi ng isang istraktura) na kadalasa'y mas mataas kaysa sa diyametro nito at sa kapaligiran nito. Ang kasaysayan ng pagtatayo ng mga tore ay nagsimula di-nagtagal pagkatapos ng Baha nang ipahayag ng mga lalaking nasa Kapatagan ng Sinar: "Halikayo! Ipagtayo natin ang ating sarili ng isang lunsod at gayundin ng isang tore na ang taluktok nito ay nasa langit." (Gen 11:2-4) Ipinapalagay na ang istilo ng toreng ito ay katulad ng pahilis at hugis-piramideng relihiyosong mga *ziggurat* na natuklasan sa bahaging iyon ng daigdig.—Tingnan ang ARKEOLOHIYA (Babilonia); BABEL.

Mga simpleng tore ang itinatayo sa mga ubasan upang makita at mabantayang mabuti ng mga bantay ang mga ubasan laban sa mga magnanakaw at mga hayop.—Isa 5:1, 2; Mat 21:33; Mar 12:1.

Bilang pandepensa, ang mga tore ay itinatayo sa mismong mga pader ng mga lunsod. Kadalasa'y mas prominenteng mga tore ang itinatayo sa mga panulukan at sa magkabilang tabi ng mga pintuang-daan. (2Cr 26:9; 32:5; Eze 26:4, 9; Zef 1:16; 3:6) Sa ilang kaso, ang mga tore ay nagsilbing sunud-sunod na mga himpilan sa kahabaan ng hangganan, o kanlungan para sa mga pastol at iba pa sa mga lugar na malayo sa kanayunan.—2Cr 26:10; 27:4; tingnan ang BANTAYAN; KUTA.

Kadalasan, isang tore sa loob ng lunsod ang nagsisilbing kuta o *citadel.* Gayon ang mga tore ng Sikem, Tebez, at Penuel. (Huk 8:9, 17; 9:46-54) Mayroon ding natagpuang mga guho ng mga tore ng lunsod sa Jerico, Bet-san, Lakis, Megido, Mizpa, at Samaria.

Ang terminong Hebreo na *migh·dal′,* nangangahulugang "tore" (Eze 29:10; 30:6), ay makikita sa pangalan ng ilang mga lugar, gaya ng Migdal-gad (nangangahulugang "Tore ng Mabuting Kapalaran") at Migdal-el (nangangahulugang "Tore ng Diyos").—Jos 15:37; 19:38.

Kung minsan, ang lumulusob na mga hukbo ay nagtatayo ng "mga toreng pangubkob" kapag

sumasalakay sa mga nakukutaang lunsod. Sa matataas na istrakturang ito pumupuwesto ang mga mamamana o mambabato. Gayundin, ang ilang toreng pansalakay ay may mga pambundol at panananggalang sa mga nagpapatakbo ng mga pambundol. —Isa 23:13.

Ang mga Tore ng Jerusalem. Ang *Tore ng mga Lutuang Pugon* ay nasa HK panig ng lunsod malapit sa o nasa Panulukang Pintuang-daan. (Ne 3:11; 12:38) Hindi matiyak kung bakit ganito ang ipinangalan dito, ngunit posibleng noon ay may mga komersiyanteng magtitinapay sa kapaligiran nito. Maaaring isa ito sa mga toreng itinayo ni Uzias, na naghari sa Jerusalem mula 829 hanggang 778 B.C.E. (2Cr 26:9) Sa kahabaan ng H pader ng lunsod ay may dalawa pang mahahalagang tore: Ang *Tore ng Hananel* ay muling itinayo at pinabanal noong mga araw ni Nehemias. (Ne 3:1; 12:39; Jer 31:38; Zac 14:10) Matatagpuan malapit dito sa dakong S nito malapit sa Pintuang-daan ng mga Tupa ang *Tore ng Mea.* Hindi alam kung bakit ito tinawag na Mea, na nangangahulugang "Sandaan."—Ne 3:1; 12:39.

Nasa kahabaan ng S pader sa T ng lugar ng templo ang tinutukoy na "tore na nakalitaw," at sa gawing T pa, sa may kapaligiran ng palasyo ni David, ay may isang tore na iniuugnay sa Bahay ng Hari malapit sa Looban ng Bantay. (Ne 3:25-27) Ipinapalagay ng ilan na ang huling nabanggit na toreng ito ang tinutukoy sa Awit ni Solomon bilang *"tore ni David,* na itinayo sa patung-patong na mga bato, na kinasasabitan ng isang libong kalasag, ng lahat ng bilog na mga kalasag ng makapangyarihang mga lalaki." (Sol 4:4) Hindi dapat ipagkamali ang toreng ito sa mas makabagong Tore ni David, na kinabibilangan ng tore ni Phasael. Ang toreng ito ni Phasael ay isa sa tatlong tore na itinayo ni Herodes na Dakila para protektahan ang kaniyang bagong palasyo na itinayo malapit sa lokasyon ng sinaunang Panulukang Pintuang-daan sa K panig ng lunsod.

Ang *Tore sa Siloam* ay malamang na nasa kapaligiran ng tipunang-tubig na may pangalan ding Siloam sa TS sektor ng Jerusalem. Binanggit ni Jesus na ang toreng ito'y bumagsak, at pumatay ng 18 katao, isang pangyayari na malamang ay sariwa pa sa alaala ng mga nakikinig sa kaniya.—Luc 13:4; tingnan din ang ANTONIA, TORE NG.

Makasagisag na Paggamit. Yaong umaasa nang may pananampalataya at pagkamasunurin kay Jehova ay may malaking katiwasayan, gaya ng inawit ni David: "Ikaw [Jehova] ay naging isang kanlungan para sa akin, isang matibay na tore sa harap ng kaaway." (Aw 61:3) Yaong mga kumikilala sa kahulugan ng kaniyang pangalan, at nagtitiwala at may-katapatang kumakatawan sa pangalang iyon, ay walang dapat ikatakot, sapagkat: "Ang pangalan ni Jehova ay matibay na tore. Doon tumatakbo ang matuwid at ipinagsasanggalang."—Kaw 18:10; ihambing ang 1Sa 17:45-47.

TORE NG BABEL. Tingnan ang BABEL.

TORO [sa Heb., *shohr* (Exo 21:28), *par* (Exo 29:10), *ba·qar'* (1Ha 7:25), *'agha·lim'* ("mga guyang toro"; Am 6:4), *re'em'* ("torong gubat"; Bil 23:22); sa Aramaiko, *tohr* (Dan 5:21); sa Gr., *tau'ros* (Mat 22:4), *bous* (1Co 9:9), *mo'skhos* ("guyang toro"; Luc 15:23)]. Ang mga salitang ito sa orihinal na wika para sa lalaking baka ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "toro," "batang toro," "guya," "barakong baka." Sa ilang lugar, pagkapon ang karaniwang pamamaraan upang mapaamo ang mga toro para sa pagtatrabaho bilang mga hayop na panghila, ngunit lumilitaw na hindi ito ginawa ng mga Israelita, sapagkat ang hayop na pinutulan ng isang sangkap nito ay hindi angkop na ihain. (Lev 22:23, 24; Deu 17:1; ihambing ang 1Ha 19:21.) Dahil dito, ipinapalagay ng ilan na mas maamo ang lahi ng toro na ginamit ng mga Israelita.

Ang lalaking alagang baka ay may prominenteng dako sa mga relihiyon ng maraming paganong bayan. Maaaring dahil napakalakas nito o may kakayahan itong magkaanak ng maraming supling, pinarangalan ito at sinamba pa nga. Ginamit ng mga Babilonyo ang toro bilang sagisag ng kanilang pangunahing diyos na si Marduk. Sa Ehipto, ang mga buháy na toro ay sinamba bilang inkarnasyon ng isang diyos—ni Apis ng Memfis at ni Mnevis ng Heliopolis. Ang paggamit ng toro, ang Taurus, bilang isa sa mga pangunahing sagisag ng sodyako ay isa pang katibayan ng importansiyang iniukol sa toro sa mga paganong relihiyon.

Di-nagtagal pagkatapos ng Pag-alis, ipinagpalit ng mga Israelita mismo ang kaluwalhatian ni Jehova sa "isang kawangis ng toro," malamang na dahil nahawahan sila ng relihiyosong mga konsepto sa Ehipto. (Aw 106:19, 20) Nang maglaon, ang unang hari ng sampung-tribong kaharian, si Jeroboam, ay nagtatag ng pagsamba sa guya sa Dan at Bethel. (1Ha 12:28, 29) Sabihin pa, ayon sa kautusan ng Diyos sa Israel, hindi nila dapat pag-ukulan ng anumang pagsamba ang toro o ang alinmang hayop, kahit bilang sagisag lamang.—Exo 20:4, 5; ihambing ang Exo 32:8.

Ang mga toro ay inihahandog ng mga Israelita bilang hain (Exo 29; Lev 22:27; Bil 7; 1Cr 29:21), at may partikular na mga panahon na espesipikong itinagubilin ng Kautusan na mga toro ang dapat ihain. Kung ang mataas na saserdote ay nakagawa ng kasalanan na nagdala ng pagkakasala sa bayan, siya ay kailangang maghandog ng isang toro, ang pina-

kamalaki at pinakamahalagang haing hayop, anupat walang alinlangang kaayon ito ng kaniyang mabigat na posisyon bilang lider ng Israel sa tunay na pagsamba. Kailangan ding maghandog ng isang toro kapag ang buong kapulungan ng Israel ay nakagawa ng pagkakamali. (Lev 4:3, 13, 14) Sa Araw ng Pagbabayad-Sala, isang toro ang dapat ihain para sa makasaserdoteng sambahayan ni Aaron. (Lev 16) Sa ikapitong buwan ng kanilang sagradong kalendaryo, ang mga Israelita ay hinihilingang maghandog ng mahigit sa 70 toro bilang mga handog na sinusunog.—Bil 29.

Ang toro ay ginamit ng mga Israelita sa mga gawaing may kaugnayan sa pagsasaka, gaya ng pagaararo at paggigiik. (Deu 22:10; 25:4) Ang hayop na ito ay dapat na pakitunguhan nang may kabaitan. Ikinapit ng apostol na si Pablo sa Kristiyanong mga lingkod ng Diyos ang simulain sa Kautusan may kinalaman sa hindi pagbubusal sa toro habang ito ay gumigiik, anupat ipinakikita na kung paanong ang torong nagtatrabaho ay may karapatang kumain ng butil na ginigiik nito, ang isa na nagbabahagi ng espirituwal na mga bagay sa iba ay karapat-dapat ding tumanggap ng materyal na mga paglalaan. (Exo 23:4, 12; Deu 25:4; 1Co 9:7-10) Saklaw ng batas ang mga kaso ng pagnanakaw ng toro at ng paminsala ng torong di-binabantayan.—Exo 21:28–22:15.

Ang mga torong inihain ng mga Israelita ay sumagisag sa nag-iisa at walang-dungis na handog ni Kristo bilang ang tanging sapat na hain para sa mga kasalanan ng sangkatauhan. (Heb 9:12-14) Ang mga haing toro ay kumakatawan din sa isa pang hain, isa na kalugud-lugod kay Jehova sa lahat ng panahon at kalagayan, samakatuwid nga, ang kusang-loob na bunga ng mga labi na, tulad ng malalakas na batang toro, ginagamit upang ‘gumawa ng pangmadlang pagpapahayag ukol sa kaniyang pangalan.’—Aw 69:30, 31; Os 14:2; Heb 13:15.

Sa Bibliya, ang toro ay ginagamit bilang sagisag ng kapangyarihan at lakas. Ang binubong dagat sa harap ng templo ni Solomon ay nakapatong sa ibabaw ng mga wangis ng 12 toro, na nakapangkat nang tigtatatlo at nakaharap sa bawat pangunahing direksiyon. (2Cr 4:2, 4) Ang apat na nilalang na buháy na nakita ng propetang si Ezekiel sa pangitain na kasabay ng tulad-karong trono ni Jehova ay may tig-aapat na mukha, anupat isa sa mga ito ay mukha ng toro. (Eze 1:10) Sa pangitain ng apostol na si Juan, ang isa sa apat na nilalang na buháy sa palibot ng trono ay tulad ng guyang toro. (Apo 4:6, 7) Kaya naman ang toro ay angkop na kumakatawan sa isa sa mga pangunahing katangian ni Jehova, samakatuwid ay ang walang-limitasyong kapangyarihan.—Aw 62:11; Isa 40:26.

Sa Kasulatan, ang toro ay ginagamit din bilang sagisag ng agresibong mga kaaway ni Jehova at ng kaniyang mga mananamba, na naghahangad na alipinin o lipulin ang mga lingkod ng Diyos ngunit sila mismo ang mapupuksa sa araw ng paghihiganti ni Jehova.—Aw 22:12; 68:30; Isa 34:7, 8; Eze 39:18; tingnan ang GUYA; HANDOG, MGA.

Tinutukoy sa Kasulatan ang ilang katangian ng “torong gubat” (*re’em′*): mahirap supilin (Job 39:9-12), matulin at di-malupig (Bil 23:22; 24:8), may malalakas na sungay (Deu 33:17; Aw 22:21; 92:10), at maharot kapag bata pa (Aw 29:6). Ginagamit din ang mga torong gubat upang kumatawan sa suwail na mga kaaway ni Jehova na lalapatan ng kaniyang hatol.—Isa 34:7.

TORONG GUBAT. Tingnan ang TORO.

TOU. Tingnan ang TOI, TOU.

TRACONITE [mula sa salitang-ugat na Gr. na nangangahulugang “malubak,” malamang na isang malubak na lugar]. Ang rehiyon na, kasama ng Iturea, nasa ilalim ng pangangasiwa ni Felipe, isang Romanong tagapamahala ng distrito noong panahon ng mga ministeryo ni Juan na Tagapagbautismo at ni Jesus. (Luc 3:1) Ang hilagaang mga hangganan ng Traconite ay mga 40 km (25 mi) sa TS ng Damasco sa hilagang-silanganing bahagi ng Basan. Kung laki ang pag-uusapan, saklaw nito ang isang hugis-peras na lugar na mga 900 km kuwadrado (350 mi kuwadrado).

Sa kalakhang bahagi, ang gitnang bahagi ng lupaing ito ay nababalutan ng nakalantad na mga deposito ng lava na may malalalim na bitak at butas, anupat kaunting lupa na lamang ang natitira para pagtamnan ng ibang halaman maliban sa mga ubasan. Ito ay isang lupaing ilang, di-kaayaaya, at mapanglaw, anupat kilala sa ngayon sa pangalang Arabe na *el Leja* (nangangahulugang “ang Kanlungan”), sapagkat angkop itong pagtaguan ng mga takas mula sa batas.

Kung ibabatay sa mga guho ng sinaunang mga lunsod nito, may panahon na ang populasyon ng Traconite ay mas malaki kaysa sa kasalukuyan. Ang hindi paggamit ng kahoy sa pagtatayo ng mga lunsod na ito ay nagpapahiwatig na kahit noong sinaunang mga panahon, malamang na ang lupaing ito ay salat sa kahoy gaya rin sa ngayon. Subalit dahil sapat ang ulan doon at mayroon itong mga bukal, posibleng mag-alaga roon ng mga tupa at mga kambing.

Ang Traconite ay minsan lamang binanggit sa Bibliya, bagaman ilang ulit na tinukoy nina Strabo at Josephus ang rehiyong ito. Mula sa gayong mga sekular na impormasyon, nabatid na inilakip ng

Romanong si Emperador Augusto ang Traconite sa kahariang teritoryo na ibinigay kay Herodes na Dakila. Pagkamatay ni Herodes, tinanggap ng kaniyang anak na si Felipe ang Traconite bilang bahagi ng tetrarkiya nito na pinamahalaan nito hanggang noong mamatay ito.

TRADISYON. Mga impormasyon, doktrina, o kaugalian na nagpasalin-salin mula sa mga magulang tungo sa mga anak o naging kinagawiang paraan ng pag-iisip o pagkilos. Ang salitang Griego na *pa·ra′do·sis* ay literal na nangangahulugang "isang bagay na ibinigay bilang karagdagan," samakatuwid ay "yaong itinawid nang bibigan o sa pamamagitan ng pagsulat." (1Co 11:2, *Int*) Ayon sa pagkakagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, ang salitang ito ay tumutukoy sa mga tradisyon na wasto o katanggap-tanggap na pitak ng tunay na pagsamba, gayundin sa mga tradisyon na mali o kaya'y sinusunod o minamalas sa paraang nagiging nakapipinsala at di-katanggap-tanggap ang mga iyon.

Sa loob ng maraming siglo, maraming tradisyon ang natipon ng mga Judio. Kabilang sa mga ito ang paraan ng pananamit at pagsasagawa ng mga gawaing gaya ng kasal at libing. (Ju 2:1, 2; 19:40) May ilang pitak din ng pagsamba ng mga Judio noong unang siglo C.E. na batay sa kaugalian o tradisyon, tulad ng paggamit ng alak sa hapunan ng Paskuwa at pagdiriwang ng muling pag-aalay ng templo. (Luc 22:14-18; Ju 10:22) Hindi tinutulan ni Jesus at ng kaniyang mga apostol ang mga bagay na iyon, bagaman alam nila na hindi hinihiling ng Kautusan ang mga iyon. Nang ang sinagoga ay maging karaniwang dako ng pagsamba ng mga Judio, naging kaugalian o tradisyon ang sumamba roon tuwing Sabbath. Sinabi ni Lucas na si Jesus ay dumalo rin doon, "ayon sa kaniyang kaugalian."—Luc 4:16.

Mga Tradisyong Di-sinasang-ayunan. Gayunman, maraming bibigang tradisyon ang idinagdag ng mga Judiong lider ng relihiyon sa nasusulat na Salita at itinuring nilang napakahalaga ng mga ito sa tunay na pagsamba. Noong si Pablo (Saul) ay isang Pariseo at hindi pa nakukumberte sa Kristiyanismo, labis-labis ang sigasig niya sa pagsunod sa mga tradisyon ng Judaismo. Sabihin pa, kasama sa mga ito ang katanggap-tanggap na mga tradisyon, pati na ang maling mga tradisyon. Ngunit dahil sa pagsunod niya sa "mga utos ng mga tao bilang mga doktrina," naging mang-uusig siya ng mga Kristiyano. (Mat 15:9) Halimbawa, "hindi [sila] kumakain malibang maghugas sila ng kanilang mga kamay hanggang sa siko, na nanghahawakang mahigpit sa tradisyon ng sinaunang mga tao." (Mar 7:3) Sa pangmalas ng mga taong iyon, ang kaugaliang ito'y hindi para sa kalinisan kundi isang maseremonyang ritwal na diumano'y may relihiyosong kahalagahan. (Tingnan ang PAGHUHUGAS NG MGA KAMAY.) Ipinakita ni Kristo na wala silang saligan upang punahin ang kaniyang mga alagad sa hindi pagsunod sa kaugaliang iyon at sa iba pang di-kinakailangang "mga utos ng mga tao." (Mat 15:1, 2, 7-11; Mar 7:4-8; Isa 29:13) Karagdagan pa, sa pamamagitan ng kanilang tradisyon hinggil sa "korban" (isang kaloob na inialay sa Diyos), pinawalang-bisa ng relihiyosong mga lider na iyon ang Salita ng Diyos at nilabag ang kaniyang utos.—Exo 20:12; 21:17; Mat 15:3-6; Mar 7:9-15; tingnan ang KORBAN.

Hindi kailanman sumipi si Jesus at ang kaniyang mga alagad mula sa bibigang tradisyong Judio para suportahan ang kanilang mga turo. Sa halip, ginamit nila ang nasusulat na Salita ng Diyos. (Mat 4:4-10; Ro 15:4; 2Ti 3:15-17) Nang maitatag ang kongregasyong Kristiyano, ang pagtupad sa di-makakasulatang mga tradisyong Judio ay katumbas ng "walang-bungang anyo ng paggawi" na 'tinanggap ng mga Judio sa pamamagitan ng tradisyon mula sa kanilang mga ninuno [sa Gr., *pa·tro·pa·ra·do′tou,* "ibinigay bilang karagdagan mula sa mga ama"].' (1Pe 1:18) Nang maging mga Kristiyano ang mga Judiong iyon, iniwan nila ang gayong mga tradisyon. Nang himukin ng ilang bulaang guro sa Colosas ang iba na magsagawa ng gayong anyo ng pagsamba, nagbabala si Pablo laban sa "pilosopiya at walang-katuturang panlilinlang ayon sa tradisyon ng mga tao." Maliwanag na mga tradisyon ng Judaismo ang partikular na tinutukoy niya.—Col 2:8, 13-17.

Mga Tradisyong Kristiyano. Yamang matatawag na tradisyon ang mga panuntunang ibinigay nang bibigan o sa pamamagitan ng halimbawa, ang impormasyon na tuwirang tinanggap ng apostol na si Pablo mula kay Jesus ay wastong maipapasa sa mga kongregasyong Kristiyano bilang katanggap-tanggap na tradisyong Kristiyano. Ang isang halimbawa nito ay ang pagdiriwang ng Hapunan ng Panginoon. (1Co 11:2, 23) Ang mga turo at halimbawa ng mga apostol ay maituturing na mabuting tradisyon. Kaya, yamang si Pablo ay nagpagal sa pamamagitan ng kaniyang mga kamay upang hindi siya maging pinansiyal na pasanin sa kaniyang mga kapatid (Gaw 18:3; 20:34; 1Co 9:15; 1Te 2:9), maaari niyang himukin ang mga Kristiyanong taga-Tesalonica na "lumayo sa bawat kapatid na lumalakad nang walang kaayusan at hindi ayon sa tradisyon [*pa·ra′do·sin*]" na tinanggap nila. Maliwanag na ang sinumang ayaw magtrabaho ay hindi sumusunod sa mainam na halimbawa o tradisyon ng mga apostol.—2Te 3:6-11.

Nang maglaon, ang "mga tradisyon" na kailangan para sa malinis at walang-dungis na pagsamba sa Diyos ay inilakip sa kinasihang Kasulatan. Sa gayon, ang mga tradisyon o mga panuntunan na ibinigay

ni Jesus at ng mga apostol at mahalaga sa pagtatamo ng buhay ay hindi hinayaang manatili sa anyong bibigan na baka pilipitin sa paglipas ng panahon. Sa halip, ang mga ito'y may-katumpakang itinala sa Bibliya para sa kapakinabangan ng mga Kristiyanong mabubuhay sa hinaharap.—Ju 20:30, 31; Apo 22:18.

TRAIDOR. Isa na nagkakanulo sa pagtitiwala ng iba, nagkukunwari sa isang tungkulin, o nagtataksil sa kaniyang bayan o tagapamahala. Ang pinakakilalang traidor sa Bibliya ay "si Hudas Iscariote, na naging traidor." (Luc 6:16) Ang pangngalang Griego na *pro·do′tes* ("tagapagkanulo o mapagkanulo; traidor," mula sa isang pandiwa na nangangahulugang "ibigay; ipagkanulo") ay angkop na lumalarawan kay Hudas, sapagkat pagkatapos siyang piliin bilang isang apostol, siya'y naging sakim na magnanakaw (Ju 12:6) at noong bandang huli ay ipinagkanulo niya si Jesus sa mga awtoridad kapalit ng isang maliit na halaga. (Mat 26:14-16, 25, 48, 49) Ang ginawa niya ay hindi isang pansamantalang pag-iwan lamang kay Kristo dahil sa pagtakas sa isang waring mapanganib na situwasyon (Mar 14:50) kundi sinadya niyang ipagkanulo si Jesus sa mga gustong pumatay rito.

Ang mga Judiong lider ng relihiyon ay wasto lamang na tawaging "mga tagapagkanulo at mga mamamaslang" dahil ginamit nila ang traidor na si Hudas, personal na ibinigay ang kanilang kababayang si Kristo sa mga Romano, at pagkatapos ay binaluktot ang katarungan nang salansangin nila ang pagpapahayag kay Jesus bilang walang-sala at hilingin nilang patayin siya.—Ju 18:28–19:16; Gaw 3:13-15; 7:52.

Ang isa pang namumukod-tanging halimbawa ng isang traidor na itinala sa Bibliya ay si Ahitopel. Bagaman isa siyang pinagkakatiwalaang tagapayo ni Haring David, sumama siya sa paghihimagsik ni Absalom. (2Sa 15:12, 31; 16:20-23; ihambing ang Aw 55:20, 21.) Binigo ng Diyos ang payo ng traidor na tagapayong ito, na humantong sa kaniyang kamatayan nang siya'y magpatiwakal. (2Sa 17:23) Maliwanag na may iba pang naging mga karanasan si David sa mga taong nagtraidor sa kaniya. Sa Awit 59:5, isinasalin ng maraming makabagong salin ng Bibliya ang pangmaramihang Hebreong pandiwaring anyo ng *ba·ghadh′* (nangangahulugang "makitungo nang may kataksilan") bilang "mga traidor": "Huwag kang magpakita ng lingap sa sinumang mapanakit na mga traidor." (*JB, NE, NW, Mo*) Ipinahihiwatig ng superskripsiyon ng awit na ang tinutukoy ay ang naganap noong magsugo si Saul ng mga tao para magbantay sa bahay ni David upang patayin siya. (1Sa 19:11-18) Kaya, maaaring ang "mga traidor" na binabanggit sa Awit 59:5 ay mga kasamahan ni David na tumalikod sa kaniya o na handang magkanulo sa kaniya noong mga oras na iyon ng pagsubok. O, yamang ang naunang mga salita ay nananawagan sa Diyos na ibaling niya ang kaniyang pansin sa "lahat ng mga bansa," maaaring ang terminong "mga traidor" ay tumutukoy sa lahat ng sumasalansang sa kalooban ng Diyos, sa loob o sa labas ng Israel.

Ipinahihiwatig ng hula sa 2 Timoteo 3:1-5 hinggil sa mga kalagayang iiral sa "mga huling araw" na sa panahong iyon ay magkakaroon ng maraming mapagkanulo, o mga traidor (sa Gr., *pro·do′tai*). Pinayuhan ang mga Kristiyano na "layuan" nila ang mga ito, gaya ng naaangkop sa mga taong nagsisikap na maging matapat sa lahat ng bagay.—1Te 2:10; Heb 13:18.

TRANGKA. Isang kagamitan na pansara ng pinto o pintuang-daan upang hindi ito mapasok. (Huk 3:23, 24; Ne 3:3, 6, 13-15) Noong sinaunang mga panahon, ang mga trangka ay kadalasang binubuo ng isang trangkahang kahoy na inilulusot nang patagilid sa isang uka ng isang patayong piraso ng kahoy na nakakabit sa pinto. Upang maitrangka ang pinto, ang trangkahan ay itinutulak nang papasók sa isang ukit sa poste ng pinto at inilalapat nang husto sa pamamagitan ng mga tulos na kahoy o bakal na tumatagos mula sa tukod hanggang sa mga butas ng trangkahan. Upang mabuksan ang pinto, ipinapasok ang isang susi upang maiangat ang mga tulos, sa gayon ay naaalis ang pagkakasara ng trangkahan. Ang ukit, o butas, na pinapasukan ng trangkahan ay tinukoy ng babaing Shulamita nang isalaysay niya ang kaniyang panaginip kung saan isang nakatrangkang pinto ang naglayo sa kaniya at sa kaniyang pastol na mangingibig.—Sol 5:2-5; tingnan ang SUSI, I.

TRANSPORTASYON. Isang paraan ng paghahatid mula sa isang lugar patungo sa ibang lugar. Noong sinaunang panahon, iba't ibang paraan at sasakyan ang ginamit sa paglalakbay depende sa kalagayan ng mga manlalakbay at sa kanilang destinasyon o sa mga lugar na pagdadalhan ng mga kargamento.

Dahil ang kamelyo ay may kakayahang mabuhay na ang kinakain ay karaniwang mga halaman sa disyerto at nakakatagal nang walang tubig sa loob ng mahabang panahon, naging angkop na gamitin ang hayop na ito sa paglalakbay sa tigang na mga rehiyon. Ang mga kamelyo ay nagsilbi kapuwa bilang sasakyan ng mga tao at panghakot ng kalakal patungo sa ibang lugar. (Gen 37:25-28; Huk 6:3-5; 7:12; 1Ha 10:2) Ang ibang mga hayop na ginamit bilang sasakyan ng mga tao o bilang mga hayop na pantrabaho ay ang asno (Jos 15:18; Huk 5:10; 10:4;

12:14; 1Sa 25:42; Isa 30:6), ang mula (1Ha 1:33), at ang kabayo (1Ha 4:26; Gaw 23:23, 24, 31-33). Ginamit nang malawakan ang mga barko. (2Cr 9:21; Eze 27:9; Jon 1:3; Gaw 20:13-15; 27:1-44) Ang mga karwahe naman ay ginamit upang maghatid kapuwa ng mga paninda at mga tao. (Gen 46:5; Bil 7:1-9) Ang mga karo o mga kamilya, na kung minsan ay may maraming palamuti, ang nagsilbing sasakyan na laging ginagamit ng mga maharlika o ng mga taong may mataas na katayuan. (2Ha 10:15; Sol 3:6-10; Gaw 8:26-31) Kadalasan naman, naglalakad lamang ang karaniwang mga tao.—Luc 24:13-15; tingnan ang BARKO; KAMILYA; KARO; KARWAHE, KARITON; LANSANGANG-BAYAN, DAAN; PAKIKIPAGTALASTASAN.

TRIBO. Isang grupo ng mga tao, na binubuo ng maraming pamilya o lipi na nagkakaisa dahil sa kanilang lahi o kaugalian sa ilalim ng iisang lider o mga lider.

Ang mga salitang Hebreo na kadalasang isinasalin bilang "tribo" (*mat·teh′* at *she′vet*) ay kapuwa nangangahulugang "tungkod" o "baston." (Exo 7:12; Kaw 13:24) Lumilitaw na nang maglaon, ang mga salitang ito ay tumukoy sa "tribo" sa diwa ng isang grupo ng mga tao na pinangungunahan ng isang pinuno o mga pinuno na may dalang setro o baston. (Ihambing ang Bil 17:2-6.) Karaniwan na, kapag ipinakikita ng konteksto na ang alinman sa mga salitang ito ay ginamit upang mangahulugang "tribo," ang tinutukoy ay isa sa mga tribo ng Israel, gaya ng "tribo [*mat·teh′*] ni Gad" o "tribo [*she′vet*] ng mga Levita." (Jos 13:24, 33) Gayunman, maliwanag na ang 'tribo na tinubos ng Diyos bilang kaniyang mana,' na binanggit sa Awit 74:2, ay tumutukoy sa buong bansang Israel, anupat tinatawag itong isang "tribo" o grupo ng mga tao na natatangi sa ibang mga bansa at mga grupo ng mga tao. Waring ang terminong "tribo" sa Bilang 4:18 ay ginagamit naman sa isang mas limitadong diwa, yamang ikinakapit ito sa mga Kohatita na isang sanga ng tribo ni Levi. Ang "mga tribo" ng Ehipto sa Isaias 19:13 ay malamang na kumakapit sa partikular na mga kategorya ng mga tao, maaaring ayon sa rehiyon, katayuan sa lipunan, o sa iba pang salik.

Ang terminong Griego na *phy·le′* (isinasaling "tribo") ay tumutukoy sa isang grupo ng mga tao na nagkakaisa dahil sa iisa ang kanilang pinagmulang angkan at tumutukoy rin sa isang sanga nito, samakatuwid nga, isang lipi o tribo. Ang salitang ito ay kadalasang ginagamit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan may kinalaman sa mga tribo ng bansang Israel. (Gaw 13:21; Ro 11:1; Fil 3:5; Heb 7:13, 14; Apo 5:5) Sa mga pananalitang gaya ng "mula sa bawat tribo at wika at bayan at bansa," ang "tribo" ay waring tumutukoy sa isang grupo ng mga tao na magkakamag-anak dahil sa iisa ang kanilang pinagmulang angkan. (Apo 5:9) Samakatuwid, malawak ang saklaw ng gayong mga pananalita, anupat tumutukoy sa lahat ng tao, ang mga ito man ay mga tribo ng magkakamag-anak na indibiduwal, mga grupong may kani-kaniyang wika, malalaking sektor ng sangkatauhan, o pulitikal na mga dibisyon. (Apo 7:9; 11:9; 13:7; 14:6) Lumilitaw rin ang *phy·le′* sa pananalitang "lahat ng mga tribo sa lupa" sa Apocalipsis 1:7, na maliwanag na tumutukoy sa lahat ng tao sa lupa, sapagkat sinasabi rin ng talatang ito na "makikita siya ng bawat mata."—Ihambing ang Mat 24:30.

Mga Tribo ng Israel. Ang kaayusan ng mga tribo sa Israel ay ibinatay sa kung kanino sa 12 anak ni Jacob sila nagmula. (Gen 29:32–30:24; 35:16-18) Ang "labindalawang ulo ng pamilya [sa Gr., *do′de·ka pa·tri·ar′khas*]" na ito ang pinanggalingan ng "labindalawang tribo ni Israel." (Gen 49:1-28; Gaw 7:8) Gayunman, pinagpala ni Jacob ang dalawang anak ni Jose, si Manases na nakatatanda at si Efraim na nakababata, at sinabi niya: "Si Efraim at si Manases ay magiging akin tulad ni Ruben at ni Simeon [na tunay niyang mga anak]." (Gen 48:5, 13-20) Nang tanggapin ng iba't ibang tribo ang kanilang lupaing mana sa Lupang Pangako (Jos 13-19), walang "tribo" ni Jose. Sa halip, "ang mga anak ni Jose," sina Manases at Efraim, ay itinuring na magkahiwalay na mga tribo sa Israel. (Tingnan ang HANGGANAN; MAPA, Tomo 1, p. 744.) Gayunman, gaya ng naisaayos na ni Jehova, hindi naging 13 ang mga tribo ng Israel na tatanggap ng mana, dahil ang mga Levita ay hindi binigyan ng lupaing mana. Pinili ni Jehova ang "tribo ni Levi" (Bil 1:49) bilang kahalili ng mga panganay ng ibang mga tribo upang maglingkod sa santuwaryo. (Exo 13:1, 2; Bil 3:6-13, 41; Deu 10:8, 9; 18:1; tingnan ang LEVITA, MGA) Dahil dito, nagkaroon ng 12 di-Levitang tribo sa Israel.—Jos 3:12, 13; Huk 19:29; 1Ha 11:30-32; Gaw 26:7.

Nang pagpalain ni Moises ang mga tribo (Deu 33:6-24), hindi binanggit ang pangalan ni Simeon, marahil ay dahil lubhang lumiit ang tribo at ang lupain na takdang bahagi nito ay mapapaloob sa teritoryo ng Juda. Sa pangitain ni Ezekiel hinggil sa banal na abuloy at sa 12 tribo, ang mga tribong nakatala ay kapareho niyaong mga tumanggap ng lupaing mana gaya ng makikita sa aklat ng Josue. (Eze 48:1-8, 23-28) Ang tribo ni Levi ay nasa loob ng "banal na abuloy" sa pangitain ni Ezekiel.—Eze 48:9-14, 22.

Pagkakaayos ayon sa tribo. Ang pagkakaorganisa sa mga Israelita ay kadalasan nang nakadepende sa pagkakaayos nila ayon sa tribo. Kapuwa ang pagkakasunud-sunod nila sa paghayo at ang pagkakampo nila sa ilang ay alinsunod sa kanilang mga tribo. (Bil 2:1-31; 10:5, 6, 13-28) Ang lupaing

mana ay hinati-hati ayon sa mga tribo, at may ibinigay na pantanging mga kautusan upang ang lupain ay hindi magpalipat-lipat sa iba't ibang tribo. —Bil 36:7-9; Jos 19:51.

Ang paghahati-hati ng bansa ayon sa mga ulo ng pamilya ay isinagawa rin sa loob ng bawat tribo. Bagaman ang tribo ang pangunahin at pinakamahalagang dibisyon ng bansa, ang bawat tribo ay hinati-hati pa sa malalaking "pamilya" (anupat ginagamit ang salitang "pamilya" sa isang malawak na diwa) salig sa kanilang pinagmulang ulo sa panig ng ama. (Bil 3:20, 24; 34:14) Ang bawat "pamilya" ay kinabibilangan ng maraming indibiduwal na sambahayan. Ang kaayusang ito, na itinulad sa pagkakaayos ayon sa tribo, ay malinaw na ipinakikita ng Josue 7:16-18 at 1 Samuel 9:21; 10:20, 21.

Mga Tribo ng Espirituwal na Israel. Hinati-hati ng Apocalipsis 7:4-8 ang 144,000 miyembro ng espirituwal na Israel sa 12 "tribo" na tig-12,000 bawat isa. (Tingnan ang ISRAEL NG DIYOS.) May bahagyang pagkakaiba ang talaang ito sa mga talaan ng mga anak ni Jacob (kabilang si Levi) na mga ulo ng tribo ng likas na Israel. (Gen 49:28) Maaaring ganito ang dahilan ng pagkakaiba:

Naiwala ng panganay na anak ni Jacob na si Ruben ang karapatan nito bilang panganay dahil sa kaniyang maling paggawi. (Gen 49:3, 4; 1Cr 5:1, 2) Natamo naman ni Jose (ang panganay na anak ni Jacob sa ikalawa ngunit paborito nitong asawa na si Raquel) ang mga pribilehiyo ng panganay na anak, pati na ang karapatang magkaroon ng dalawang bahagi, o takdang bahagi, sa Israel. (Gen 48:21, 22) Sa talaan sa Apocalipsis, maliwanag na si "Jose" ay kumakatawan kay Efraim. Si Manases naman ang kumakatawan sa ikalawang takdang bahagi ni Jose sa espirituwal na Israel. Ang tribo ni Levi ay nakatala at upang mailakip ito nang hindi nadaragdagan ang bilang ng mga tribo, hindi isinama ang tribo ni Dan sa Apocalipsis 7:4-8, ngunit lumilitaw na hindi ito dahil sa anumang pagkukulang ni Dan. Ang paglalakip sa tribo ni Levi ay nagpapakita na walang pantanging makasaserdoteng tribo sa espirituwal na Israel, yamang ang buong espirituwal na bansa ay "isang maharlikang pagkasaserdote."—1Pe 2:9.

'Paghatol sa Labindalawang Tribo ng Israel.' Sinabi ni Jesus sa mga apostol na sa "muling-paglalang" ay 'uupo sila sa labindalawang trono, na hahatol sa labindalawang tribo ng Israel.' (Mat 19:28; tingnan ang PAGLALANG, NILALANG [Muling-Paglalang].) At gayunding ideya ang binanggit niya nang makipagtipan siya sa kanila ukol sa isang Kaharian. (Luc 22:28-30) Hindi makatuwirang isipin na ang ibig sabihin ni Jesus ay na hahatulan nila ang 12 tribo ng espirituwal na Israel na nang maglaon ay binanggit sa Apocalipsis, sapagkat ang mga apostol ay mapapabilang sa grupong iyon. (Efe 2:19-22; Apo 3:21) Yaong mga "tinawag upang maging mga banal" ay sinasabing hahatol, hindi sa kanilang sarili, kundi "sa sanlibutan." (1Co 1:1, 2; 6:2) Yaong mga maghaharing kasama ni Kristo ay bumubuo ng isang kaharian ng mga saserdote. (1Pe 2:9; Apo 5:10) Dahil dito, maliwanag na ang "labindalawang tribo ng Israel" na binanggit sa Mateo 19:28 at Lucas 22:30 ay kumakatawan sa "sanlibutan" ng sangkatauhan na hindi bahagi ng maharlikang uring-saserdoteng iyon at ito ang hahatulan niyaong mga nakaupo sa makalangit na mga trono.—Apo 20:4.

TRIBUNAL. Isang hukuman o porum ng katarungan. Sa ilang salin ng Bibliya, lumilitaw ang salitang ito sa 1 Corinto 4:3, kung saan sinasabi ni Pablo: "Napakaliit na bagay nga sa akin na ako ay susuriin ninyo o ng isang tribunal ng mga tao [sa Gr., *an·thro·pi'nes he·me'ras*]." Ang pananalitang Griego ay literal na nangangahulugang "araw ng tao" at inuunawang tumutukoy sa isang takdang araw, o isang araw na itinakda ng isang taong hukom para sa paglilitis o para sa paggagawad ng hatol.

Kinilala ni Pablo na sa isang diwa, ang mga taong gaya nina Apolos, Cefas, at ng kaniyang sarili ay pag-aari o mga lingkod ng kongregasyon sa Corinto. (1Co 3:21, 22) Gayunman, may ilan sa kongregasyong iyon ang pumupuna at humahatol kay Pablo, isang saloobing ibinunga ng kanilang sektaryanismo, ng kanilang pagiging makalaman sa halip na espirituwal, ng kanilang pagtingin sa tao sa halip na kay Kristo. (1Co 9:1-4) Ipinagtanggol ni Pablo ang kaniyang ministeryo nang may kahusayan (1Co 9:5-27), anupat itinatag niya ang pangkalahatang tuntunin o pangmalas na hindi paghatol ng mga tao ang pangunahing dapat ikabahala ng isang Kristiyano, ang paghatol mang ito ay mula sa mga taga-Corinto o sa isang hukuman ng tao sa isang takdang araw. Sa halip, ikinababahala ni Pablo ang panghinaharap na araw ng paghuhukom o pagsusuri ng Diyos (sa pamamagitan ni Jesus). Siya yaong nagkaloob kay Pablo ng pagiging katiwala na dito ay dapat mapatunayang tapat si Pablo.—1Co 1:8; 4:2-5; Heb 4:13.

TRIBUTO [sa Ingles, *tribute*]. Karaniwan na, salapi o iba pang bagay na may halaga, gaya ng mga alagang hayop, na ibinabayad ng isang estado, o ng isang tagapamahala, sa isang banyagang kapangyarihan, bilang pagkilala sa pagiging sakop nito, upang mapanatili ang pakikipagpayapaan dito, o upang magtamo ng proteksiyon nito. (Para sa pagtalakay sa katumbas na mga salita sa orihinal na mga wika, tingnan ang PAGBUBUWIS.) Noon, kalimitan nang ginto at pilak o mga produktong kakaunti ang suplay sa kanilang sariling lupain ang

tinatanggap ng mga bansang nagpapataw ng tributo sa ibang mga bayan. Sa ganitong paraan ay pinatatatag nila ang kanilang ekonomiya samantalang pinananatili namang mahina ang nasupil nilang mga bansa sa pamamagitan ng labis-labis na pagkamkam sa yaman ng mga ito.

Ang mga Judeanong hari na sina David (2Sa 8:2, 6), Solomon (Aw 72:10; ihambing ang 1Ha 4:21; 10:23-25), Jehosapat (2Cr 17:10, 11), at Uzias (2Cr 26:8), gayundin ang Israelitang si Haring Ahab (2Ha 3:4, 5), ay tumanggap ng tributo mula sa ibang mga bayan. Gayunman, dahil sa kawalang-katapatan ng mga Israelita, kadalasan ay nasasakop sila at napipilitang magbayad ng tributo sa iba. Noon pa mang panahon ng mga Hukom, samantalang nasa ilalim ng pamumuno ng Moabitang si Haring Eglon, nagbabayad na sila ng tributo. (Huk 3:12-17) Nang maglaon, kapuwa ang kaharian ng Juda at ang hilagang kaharian ng Israel ay nagbayad ng tributo nang mapasailalim sila sa kontrol ng mga banyagang kapangyarihan. (2Ha 17:3; 23:35) May mga panahon naman na nagbayad sila ng maituturing na isang anyo ng tributo; halimbawa, kapag binabayaran nila ang mga kaaway na bansa upang umalis o sinusuhulan nila ang iba kapalit ng tulong na pangmilitar.—2Ha 12:18; 15:19, 20; 18:13-16.

TRIFENA [mula sa salitang-ugat na Gr. na nangangahulugang "mamuhay nang marangya"]. Isang babaing Kristiyano sa Roma na binati ni Pablo sa kaniyang liham at pinapurihan ito sa kaniyang masikap na pagpapagal. (Ro 16:12) Si Trifena at si Trifosa, na nakatalang kasama ni Trifena, ay maaaring magkapatid sa laman, sapagkat karaniwan sa mga miyembro ng isang pamilya na magkaroon ng mga pangalang hinalaw sa iisang salitang-ugat, gaya sa kasong ito. Ang mga pangalang ito ay kapuwa karaniwan sa mga babaing nasa sambahayan ni Cesar; ngunit hindi sinasabi ng ulat kung ang dalawang babaing ito ay kabilang sa sambahayang iyon.—Fil 4:22.

TRIFOSA [mula sa salitang-ugat na Gr. na nangangahulugang "mamuhay nang marangya"]. Isang babaing Kristiyano sa Roma na binati at pinapurihan ni Pablo.—Ro 16:12; tingnan ang TRIFENA.

TRIGO. Isang importanteng pananim na binutil na matagal nang naglalaan sa tao ng mahalagang pagkain at may mga panahon, nitong nakaraang mga taon gaya rin noong sinauna, na ipinagbili ito sa halaga na doble o triple ng halaga ng sebada. (Ihambing ang 2Ha 7:1, 16, 18; Apo 6:6.) Ang trigo (sa Heb., *chit·tah′;* sa Gr., *si′tos*), ito lamang o inihahalo sa ibang mga butil, ay karaniwang ginagawang tinapay. (Exo 29:2; Eze 4:9) Maaari ring kainin nang hilaw ang binutil na ito (Mat 12:1) at ginagawa ring mga ligis sa pamamagitan ng pagdurog sa mga buto nito. Ang mga luntiang uhay ng trigo partikular na ay iniihaw. (Lev 2:14; 2Sa 17:28) Noon, ipinapataw ang trigo bilang tributo mula sa natalong mga tribo o mga bansa (2Cr 27:5), at tinukoy ito sa mga paghahandog para kay Jehova.—1Cr 23:29; Ezr 6:9, 10.

Ang halaman mismo, kapag murà pa, ay kahawig ng damo at matingkad na luntian. Gayunman, ang magulang nang trigo ay maaaring tumaas nang mula sa 0.6 hanggang 1.5 m (2 hanggang 5 piye) at ginintuang kayumanggi naman. Ang mga dahon nito ay mahaba at payat, at sa pinakadulo ng panggitnang tangkay nito ay may isang uhay ng mga butil. Ang isang uri ng trigo (*Triticum compositum*) na itinatanim sa sinaunang Ehipto, at matatagpuan pa rin doon, ay may ilang uhay bawat tangkay. (Ihambing ang Gen 41:22, 23.) Ang mga uri ng trigo na karaniwang itinatanim sa Palestina nitong nakaraang mga taon lamang, at malamang na noon ding panahon ng Bibliya, ay may "balbas," samakatuwid nga, ang mga ito ay may magaspang at nakatutusok na mga buhok sa talupak ng mga butil.

Gaya nga ng ipinangako ng Diyos, nasumpungan ng mga Israelita na ang Palestina ay isang lupain ng trigo at sebada. (Deu 8:8; 32:14; Aw 81:16; 147:14) Hindi lamang sila nagkaroon ng sapat para sa kanilang sarili kundi nakapagluwas din sila ng mga butil. (2Cr 2:8-10, 15) Noong panahon ni Ezekiel, ang mga paninda mula sa Juda at Israel, kabilang na ang "trigo ng Minit," ay ikinakalakal sa Tiro.—Eze 27:17.

Sa Palestina, ang trigo ay inihahasik halos sa panahon din ng paghahasik ng sebada, sa buwan ng Bul (Oktubre-Nobyembre), pagkatapos na mapalambot nang husto ng maagang ulan ng taglagas ang lupa para sa pag-aararo. (Isa 28:24, 25) Ang pag-aani ng trigo ay kasunod ng pag-aani ng sebada (Ru 2:23; ihambing ang Exo 9:31, 32) at malapitang iniuugnay sa Kapistahan ng mga Sanlinggo, o Pentecostes, kapag buwan ng Sivan (Mayo-Hunyo), na sa panahong iyon ay dalawang tinapay na may lebadura at gawa sa harina ng trigo ang inihahandog kay Jehova bilang handog na ikinakaway. (Exo 34:22; Lev 23:17) Pagkatapos na ang trigo ay giikin, tahipin, at salain, kadalasan ay iniimbak ito sa mga hukay sa ilalim ng lupa, isang kaugalian na marahil ay tinukoy sa Jeremias 41:8.

Tinukoy rin ng Bibliya ang trigo sa makatalinghagang paraan. Ginagamit ito upang kumatawan sa mga taong kaayaaya kay Jehova, "ang mga anak ng kaharian." (Mat 3:12; 13:24-30, 37, 38; Luc 3:17) Kapuwa si Jesus at ang apostol na si Pablo ay bumanggit ng trigo nang inilalarawan nila ang pagkabuhay-muli. (Ju 12:24; 1Co 15:35-38) At inihalintulad ni

Jesus sa pagsala sa trigo ang pagsubok na sasapit sa kaniyang mga alagad, bilang resulta ng mga pagsubok na malapit na niyang danasin.—Luc 22:31.

TROAS. Ang pangunahing daungang-dagat ng HK Asia Minor na pinanggalingan ni Pablo noong kaniyang unang pagdalaw sa Macedonia, at na paminsan-minsan niyang binabalikan nang maglaon. Ito ay mga 30 km (19 na mi) sa T ng Hellespont (Dardanelles) at mga 25 km (15 mi) sa T ng kinikilalang lugar ng sinaunang Troy. Ang gayunding terminong Griego na isinaling "Troas" ay ikinapit din sa Troad, isang rehiyon sa Misia na nakapalibot sa Troy.

Ang lunsod ng Troas ay unang itinayo ni Antigonus, isa sa mga heneral ni Alejandrong Dakila, noong huling bahagi ng ikaapat na siglo B.C.E. Noong 133 B.C.E., napasailalim ito sa kontrol ng Roma, at pagkatapos nito, ang rehiyon ng Misia ay naging bahagi ng Romanong probinsiya ng Asia. Minsan ay binalak ni Julio Cesar na ilipat sa Troas ang sentro ng pamahalaang Romano. Higit pang pinaboran ni Emperador Augusto ang lunsod sa pamamagitan ng paggawa rito na isang *colonia,* anupat hindi sakop ng gobernador ng probinsiya ng Asia, at sa pamamagitan ng paglilibre sa mga mamamayan nito mula sa pagbabayad kapuwa ng buwis sa lupa at buwis na pantao.

Noong ikalawang paglalakbay ni Pablo, malamang na noong tagsibol ng 50 C.E., at pagkatapos niyang dumaan sa Frigia at Galacia, ang apostol at ang mga kasamahan niya ay pumunta sa Troas, sapagkat "hindi sila pinahintulutan ng espiritu ni Jesus" na pumaroon sa Bitinia. (Gaw 16:6-8) Sa Troas ay nagkaroon si Pablo ng isang pambihirang pangitain kung saan isang lalaki ang tumatawag sa kaniya: "Tumawid ka sa Macedonia at tulungan mo kami." Kaagad ay naipasiyang "tinawag *kami* ng Diyos upang ipahayag sa kanila ang mabuting balita." Malamang na ang paglitaw ng "kami" sa tekstong ito (at ng "kami" sa sumunod na mga talata) ay nangangahulugang doon sa Troas unang sumama si Lucas sa pangkat ni Pablo at naglakbay siyang kasama nila patawid sa Dagat Aegeano patungong Neapolis. —Gaw 16:9-12.

Pagkaalis sa Efeso noong kaniyang ikatlong paglalakbay, tumigil si Pablo sa Troas at doon ay ipinangaral niya ang mabuting balita tungkol sa Kristo, sapagkat gaya ng sinabi niya, "Isang pinto ang binuksan sa akin sa Panginoon." Ngunit pagkaraan ng di-binanggit na haba ng panahon, nabahala ang apostol sapagkat hindi dumating si Tito, kung kaya lumisan siya patungong Macedonia, anupat umaasang makikita niya ito roon.—Gaw 20:1; 2Co 2: 12, 13.

Maliwanag na pinalipas ni Pablo ang taglamig na iyon sa Gresya bago siya muling bumalik sa Troas noong tagsibol ng 56 C.E. (Gaw 20:2-6) Nang panahong iyon ay nanatili si Pablo nang pitong araw anupat nagmiministeryo at nagbibigay ng espirituwal na pampatibay sa mga kapatid na Kristiyano sa Troas. Noong gabi bago siya lumisan, nakipagtipon si Pablo sa kanila at "pinahaba niya ang kaniyang pagsasalita hanggang hatinggabi." Isang kabataang lalaki na dumalo na nagngangalang Eutico, na nakaupo sa bintana sa ikatlong palapag, ang nakatulog at nahulog anupat ito ay namatay. Makahimalang binuhay-muli ng apostol ang batang lalaki at nagpatuloy siyang makipag-usap sa grupo hanggang sa magbukang-liwayway.—Gaw 20:6-12.

Malamang na muling dinalaw ni Pablo ang Troas matapos siyang palayain mula sa pagkakabilanggo sa isang bahay sa Roma noong 61 C.E. Sumulat si Pablo kay Timoteo noong ikalawang pagkabilanggo ng apostol sa Roma, mga taóng 65 C.E., anupat hiniling niya na dalhin ni Timoteo ang isang balabal at ilang balumbon at mga pergamino na iniwan ni Pablo kay Carpo sa Troas. Waring napakalayong mangyari na ginawa ni Pablo ang gayong kahilingan pagkaraan pa ng mga siyam na taon, na magiging kaso nga kung ang huling pagdalaw ni Pablo sa tahanan ni Carpo ay noong kaniyang ikatlong paglalakbay noong mga 56 C.E.—2Ti 4:13.

TROFIMO [Pagpapakain; Pagpapalusog]. Isang kamanggagawa ng apostol na si Pablo; isang Kristiyanong Gentil na taga-Efeso. (Gaw 21:29) Marahil si Trofimo ay naging isang Kristiyano noong tumagal ang ministeryo ni Pablo sa Efeso sa panahon ng ikatlong paglalakbay nito bilang misyonero. Pagkatapos nito, si Trofimo ay naging isa sa mga kasamahan ni Pablo sa paglalakbay sa biyahe pabalik na dumaan sa Macedonia patungo sa Asia Minor at pagkatapos ay sa Jerusalem. (Gaw 20:3-5, 17, 22) Doon ay nakita si Trofimo na kasama ni Pablo, at nang isama ni Pablo ang ilang iba pa sa loob ng bakuran ng templo, inakala ng mga Judio na si Trofimo, isang Gentil, ay lumampas sa Looban ng mga Gentil, sa gayon ay dinungisan ang templo. Salig sa maling palagay na ito ay inumog nila si Pablo. (Gaw 21:26-30; 24:6) Makalipas ang ilang taon, pagkatapos ng unang pagkabilanggo ni Pablo, si Trofimo ay muling naglakbay na kasama niya. Ngunit nang makarating sila sa Mileto, na di-kalayuan sa sariling bayan ni Trofimo, nagkasakit si Trofimo at hindi nakapagpatuloy.—2Ti 4:20.

TRONO. Ang terminong Hebreo na *kis·se'* ay may saligang kahulugan na "upuan" (1Sa 4:13), "silya" (2Ha 4:10), o isang upuan na may pantanging kahalagahan gaya ng isang "trono" (1Ha 22:10). Hindi lamang ito kumakapit sa mga upuan ng mga namamahalang monarka (1Ha 2:19; Ne 3:7; Es 3:1;

Eze 26:16), ni bukod-tangi man itong tumutukoy sa isang upuan na mataas ang sandalan at may mga patungan ng braso. Bilang halimbawa, samantalang si Eli ay nasa pintuang-daan ng Shilo, nabuwal siya nang patalikod mula sa kaniyang *kis·se'',* maliwanag na isang upuan na walang sandalan. (1Sa 4:13, 18) Ang terminong Griego naman na *thro'nos* ay karaniwang tumutukoy sa isang mataas na upuan, na may sandalan, mga patungan ng braso, at isang tuntungan.

Ipinahihiwatig ng Isaias 14:9 na ang mga trono ay karaniwang ginagamit ng mga monarka, anupat espesipikong binabanggit ng Bibliya ang mga trono ng Ehipto (Gen 41:40; Exo 11:5; 12:29), Asirya (Jon 3:6), Babilonya (Isa 14:4, 13; Dan 5:20), Persia (Es 1:2; 5:1), at Moab (Huk 3:17, 20). Naniniwala ang mga arkeologo na natagpuan nila ang mga trono na ginamit ng mga tagapamahala o ng mga kasamahan ng mga tagapamahala ng lahat ng mga kapangyarihang ito, maliban sa Moab. Sa Megido, isang entrepanyong garing, na inaakalang naglalarawan ng isang trono at isang tuntungan ng mga Canaanita, ang natagpuan. Karaniwan na, ang mga tronong ito ng mga di-Israelita ay may mga sandalan at mga patungan ng braso, anupat punô ng mga ukit o ng mga palamuti. Isang naingatang trono ng mga Ehipsiyo ang yari sa kahoy at kinalupkupan ng ginto, samantalang isang trono naman ng mga Asiryano ang gawa sa pundidong bakal at may mga inukit na garing. Waring ang trono ay karaniwang inilalagay sa isang *dais,* o mataas na plataporma, at sa karamihang kaso ay mayroon itong isang tuntungan.

Ang tanging trono ng isang tagapamahala ng Israel na inilarawan nang detalyado ay yaong ipinagawa ni Solomon. (1Ha 10:18-20; 2Cr 9:17-19) Waring ito ay nasa "Beranda ng Trono," isa sa mga gusaling nakatayo sa Bundok Moria sa Jerusalem. (1Ha 7:7) Iyon ay 'isang malaking tronong garing na kinalupkupan ng dinalisay na ginto at may bilog na kulandong sa likuran nito at mga patungan ng braso.' Bagaman posible na garing ang pangunahing materyales ng maharlikang silyang ito, ang pamamaraan ng pagtatayo na karaniwang sinunod sa templo ay waring nagpapahiwatig na yari ito sa kahoy, anupat kinalupkupan ng dinalisay na ginto at magarbong pinalamutian ng kalupkop na mga panel ng garing. Sa nagmamasid, ang gayong trono ay magtitinging yari sa taganas na garing at ginto. Matapos banggitin ang anim na baytang na patungo sa trono, nagpatuloy ang ulat: "Dalawang leon ang nakatayo sa tabi ng mga patungan ng braso. At labindalawang leon ang nakatayo roon sa anim na baytang sa panig na ito at sa panig na iyon." (2Cr 9:17-19) Angkop na sagisag ang leon para sa namamahalang awtoridad. (Gen 49:9, 10; Apo 5:5) Waring ang 12 leon ay katumbas ng 12 tribo ng Israel, anupat posibleng sumasagisag sa kanilang pagpapasakop at pagsuporta sa tagapamahalang nakaupo sa tronong ito. Sa paanuman ay nakakabit sa trono ang isang tuntungang ginto. Batay sa pagkakalarawan dito, ang tronong ito na garing at ginto—sa matayog at nakukulandungang posisyon nito na may mariringal na leon sa harap—ay nakahihigit sa alinmang trono noong yugtong iyon ng panahon, yaon mang natuklasan ng mga arkeologo, ipinakita sa mga bantayog, o inilarawan sa mga inskripsiyon. Gaya ng makatotohanang obserbasyon ng manananalaysay: "Walang ibang kaharian ang gumawa ng anumang katulad nito."—2Cr 9:19.

Makasagisag na Paggamit. Sa makasagisag na paraan, ang "trono" ay tumutukoy sa isang sentro ng namamahalang awtoridad (1Ha 2:12; 16:11) o sa mismong awtoridad at soberanya ng hari (Gen 41:40; 1Cr 17:14; Aw 89:44); sa isang nagpupunong pamahalaan o administrasyon ng hari (2Sa 14:9); sa kontrol ng soberanya sa isang teritoryo (2Sa 3:10); at sa isang marangal na posisyon (1Sa 2:7, 8; 2Ha 25:28).

Ano ang "trono ni Jehova"?

Si Jehova, na kahit sa "langit ng mga langit" ay hindi magkakasya, ay hindi kailangang umupo sa isang literal na trono o silya. (1Ha 8:27) Gayunman, ang kaniyang maharlikang awtoridad at soberanya ay inilalarawan niya sa pamamagitan ng isang trono. Nagkapribilehiyo ang ilan sa mga lingkod ng Diyos na makakita ng isang pangitain ng kaniyang trono. (1Ha 22:19; Isa 6:1; Eze 1:26-28; Dan 7:9; Apo 4:1-3) Inilalarawan ng Mga Awit ang trono ni Jehova, ang kaniyang karingalan o kapangyarihan, ang kaniyang posisyon bilang Kataas-taasang Hukom, bilang nakatatag sa katuwiran at katarungan "mula pa noong sinaunang panahon."—Aw 89:14; 93:2; 97:2.

Sa kaniyang pakikitungo sa mga anak ni Israel, pinaabot ni Jehova sa lupa ang Kaniyang trono sa isang paraang makasagisag at espesipiko. Yamang ang mamamahala noon sa Israel ay "isang hari na pipiliin ni Jehova na iyong Diyos," at mamamahala ito sa bayan ni Jehova sa pangalan ni Jehova at ayon sa kautusan ni Jehova, ang trono nito sa totoo ay "trono ni Jehova."—Deu 17:14-18; 1Cr 29:23.

Bukod sa pagiging hari ni Jehova sa pamamagitan ng maharlikang linya ni Juda, lumuklok din si Jehova sa Israel sa iba pang diwa. Gaya nga ng sinabi ni Jeremias: "Naroon ang maluwalhating trono sa kaitaasan mula nang pasimula; iyon ang dako ng ating santuwaryo." (Jer 17:12) Si Jehova ay inilarawang

"nakaupo sa mga kerubin" na nasa ibabaw ng panakip na pampalubag-loob ng kaban ng patotoo sa santuwaryo. (Exo 25:22; 1Sa 4:4) Noon, isang ulap, na ayon sa ulat ay pinagmumulan ng isang makahimalang liwanag na tinawag na *Shekhi·nah′* ng mas huling mga Judiong manunulat, ang nagsilbing sagisag ng presensiya ng Diyos. (Lev 16:2) Bagaman inihula ni Jeremias na wala na ang kaban ng tipan kapag ang Israel ay naisauli na mula sa Babilonya, hindi ito nangangahulugan na ayaw nang lumuklok ni Jehova sa kaniyang sentro ng pagsamba. Gaya ng Kaniyang sinabi: "Sa panahong iyon ay tatawagin nilang trono ni Jehova ang Jerusalem." (Jer 3:16, 17) Kasuwato nito ang mga hula ni Ezekiel ng pagsasauli, sapagkat sa kaniyang pangitain ng templo ni Jehova, na doo'y walang nakitang kaban ng tipan, ay sinabi sa kaniya: "Anak ng tao, [ang templong] ito ang dako ng aking trono."—Eze 43:7.

Ipinakipagtipan ni Jehova na ang trono ng binhi ni David ay "magiging isa na mamamalagi hanggang sa panahong walang takda." (1Cr 17:11-14) Nang ipatalastas ng anghel na si Gabriel ang katuparan ng pangakong ito, sinabi niya kay Maria: "Ibibigay [kay Jesus] ng Diyos na Jehova ang trono ni David na kaniyang ama, at siya ay mamamahala bilang hari sa sambahayan ni Jacob magpakailanman, at hindi magkakaroon ng wakas ang kaniyang kaharian." (Luc 1:32, 33) Hindi lamang magmamana si Jesus ng pamumuno sa lupa, siya ay makikibahagi rin sa trono ni Jehova, na isang pansansinukob na trono. (Apo 3:21; Isa 66:1) Sa kabilang panig naman, nangako si Jesus na ibabahagi niya ang kaniyang trono ng makaharing awtoridad sa lahat niyaong, tulad ng kaniyang tapat na mga apostol, kabilang sa bagong tipan kasama ng kaniyang Ama at makapananaig sa sanlibutan gaya ni Jesus. Kaya ipagkakaloob sa kanila na umupo sa mga trono kasama ni Jesus.—Mat 19:28; Luc 22:20, 28-30; Apo 3:21.

Kasuwato ng hula ni Jehova, sa pamamagitan ni Zacarias, na ang lalaking nagngangalang "Sibol," ang tagapagtayo ng panghinaharap na templo para kay Jehova, "ay magiging isang saserdote sa kaniyang trono," itinala ni Pablo may kinalaman kay Jesus: "Tayo ay may ganitong mataas na saserdote [na gaya ni Melquisedec, isang haring-saserdote], at siya ay umupo sa kanan ng trono ng Karingalan sa langit." (Zac 6:11-13; Heb 8:1) Bukod kay Kristo Jesus, ang buong espirituwal na bahay o santuwaryo ng Diyos, ang tapat na kongregasyong Kristiyano, ay nakita ni Juan na nakaluklok sa trono bilang mga haring-saserdote na mamamahala sa loob ng isang libong taon.—Apo 20:4, 6; 1Pe 2:5.

Gaya ng inihula sa Awit 45:6, at ikinapit ni Pablo sa Hebreo 1:8, ang trono ni Jesus, ang kaniyang katungkulan o awtoridad bilang soberano, ay nagmumula kay Jehova: 'Ang Diyos ang iyong trono magpakailanman.' Sa kabilang dako naman, ang Diyablo rin ay naglaan ng saligan o awtoridad upang makapamahala ang kaniyang mga organisasyon, gaya ng idiniriin sa Apocalipsis 13:1, 2, may kinalaman sa 'mabangis na hayop na umahon mula sa dagat': "Ibinigay ng dragon sa hayop ang kaniyang kapangyarihan at ang kaniyang trono at dakilang awtoridad." Nang ialok ni Satanas kay Jesu-Kristo ang kapangyarihan at awtoridad na katulad nito, sinabi ni Satanas kung ano ang nais niyang maging kapalit nito: "Kung gagawa ka ng isang gawang pagsamba sa harap ko ay magiging iyong lahat ito." (Luc 4:5-7) Kaayon nito, tiyak na ang pagkakaloob ng trono o awtoridad sa "mabangis na hayop" ay sa kundisyong maglilingkod ito kay Satanas.

Nang tinatalakay ni Pablo ang posisyon ni Jesus bilang Dalubhasang Manggagawa ng Diyos, binanggit niya na sa pamamagitan ni Kristo ang "mga trono" ay nilalang. Waring ang terminong ito ay tumutukoy sa mga posisyon na may opisyal na awtoridad, kapuwa nakikita at di-nakikita, sa loob ng administratibong kaayusan ng Diyos.—Col 1:16.

TRUMPETA. Isang panugtog na hinihipan at binubuo ng isang bokilya, isang mahabang metal na tubo, at dulo na hugis-imbudo.

Sa ilang, bago lumikas ng kampo ang Israel sa kauna-unahang pagkakataon, inutusan ni Jehova si Moises na gumawa ng "dalawang trumpetang pilak . . . na yari sa gawang pinukpok." (Bil 10:2) Bagaman wala nang ibinigay na ibang paglalarawan ng mga panugtog na ito, makikita sa mga baryang ginagamit noong panahon ng mga Macabeo at sa isang relyebe na nasa Arko ni Tito na ang mga trumpeta ay may haba na mga 45 hanggang 90 sentimetro (1.5 hanggang 3 piye), tuwid, at hugis-kampana ang dulo. Sinabi ni Josephus na ang ginawa ni Moises ay isang uri ng *clarion* na may "makitid na tubo, mataba nang kaunti kaysa sa isang plawta, may isang bokilya na sapat ang laki upang makaraan ang hangin at may dulong hugis-kampana na gaya ng sa mga trumpeta." (*Jewish Antiquities,* III, 291 [xii, 6]) Noong pasinayaan ang templo ni Solomon, 120 trumpeta ang pinatunog.—2Cr 5:12.

Tatlong hudyat ang inilalarawan, na ginagamitan ng dalawang paraan ng pagpapatunog: (1) Kapag parehong hinipan ang mga trumpeta, tinatawagan ang buong kapulungan ng Israel upang magtungo sa tolda ng kapisanan; (2) kapag isang trumpeta ang hinipan, ang tinatawagan lamang ay ang mga pinuno na mga ulo ng libu-libo; at (3) ang paghihip ng pabagu-bagong tunog ay naghuhudyat ng paglikas ng kampo.—Bil 10:3-7.

Iniutos din ni Jehova na kapag panahon ng digmaan, ang mga trumpeta ay dapat na magpatunog ng "panawagan sa pakikipagdigma." (Bil 10:9) Mula

noon, ang saserdoteng sumasama sa hukbo ang gumagawa nito. (Bil 31:6) Noong sinisikap ni Abias ng Juda na iwasan ang pakikipagdigma kay Jeroboam ng Israel, itinawag-pansin niya ang gayong "mga trumpetang panghudyat para sa pagpapatunog ng hudyat ng pagbabaka" bilang katiyakan mula sa Diyos na magtatagumpay ang Juda sa pakikipagdigma. Nang si Jeroboam ay magpumilit pa ring sumalakay, ang kaniyang mga hukbo ay natalo ng isang hukbong Judeano na lubhang napasigla ng 'malakas na pagpapatunog ng mga saserdote sa mga trumpeta.'—2Cr 13:12-15.

Kabilang sa mga panugtog sa templo ang mga trumpeta. (2Cr 5:11-13) Ang mga anak ni Aaron, na mga saserdote, ang tagapagpatunog ng mga trumpetang iyon. (Bil 10:8; 2Cr 29:26; Ezr 3:10; Ne 12:40, 41) Kapag ang isang ulat ay bumabanggit sa trumpeta (sa Heb., *chatso·tserah′*) ngunit hindi naman malinaw na tinutukoy na ang mga saserdote ang nagpatunog nito, iyon ay isang okasyon na may pambansang kahalagahan anupat maaasahang naroroon ang mga saserdote. Kung gayon, makatuwirang ipalagay na sila ang nagpapatunog sa mga trumpeta. (2Cr 15:14; 20:28; 23:13; ihambing ang 1Cr 15:24 sa tal 28.) Ngunit posible rin na may iba't ibang uri ng trumpeta noon, at maaaring hindi mga saserdote ang may-ari ng ilan sa mga ito.

Sinabi ni Jesus sa kaniyang mga tagapakinig na huwag silang "hihihip ng trumpeta" (sa Gr., *sal·pi′zo,* nauugnay sa *sal′pigx,* nangangahulugang "trumpeta") upang itawag-pansin ang kanilang pagkakawanggawa gaya ng mga mapagpaimbabaw. (Mat 6:2) Karaniwan nang ipinapalagay na ang paghihip ng trumpeta rito ay makasagisag, anupat nagbababala si Jesus laban sa pagpapasikat kapag nagbibigay ng mga kaloob ng awa.

TSADE [צ; pinal, ץ]. Ang ika-18 titik ng alpabetong Hebreo. Isa ito sa limang titik Hebreo na may ibang anyo kapag ginagamit bilang huling titik ng isang salita. Mayroon itong mariing sumasagitsit na tunog na kahawig ng tunog ng Ingles na "ts." Sa Hebreo, lumilitaw ito bilang ang unang titik sa bawat isa sa walong talata sa Awit 119:137-144.

TSISMIS, PANINIRANG-PURI. Ang tsismis ay walang-saysay na usapan tungkol sa buhay ng ibang tao; walang-batayang usap-usapan. Ang paninirang-puri naman ay pagsasabi ng kasinungalingan tungkol sa iba, karaniwa'y taglay ang masamang hangarin, bibigan man o nasusulat.

Hindi lahat ng tsismis ay masama o mapaminsala, bagaman posibleng magkagayon. Kung minsan, maaaring ito'y tungkol sa kapuri-puring mga bagay hinggil sa isang tao o mga tao, o maaaring ito'y paglalahad lamang ng mga bagay na hindi naman mahalaga o nakasasakit tungkol sa iba, udyok ng interes sa ibang tao. Ngunit madali itong mauwi sa usapang nakasasakit o maaaring pagmulan ng gulo, sapagkat ang tsismis ay walang-saysay na usapan. Nagpapayo ang Kasulatan laban sa walang-saysay na pananalita, anupat itinatawag-pansin nito na ang dila ay mahirap paamuin at na ito'y "bumubuo ng isang sanlibutan ng kalikuan sa gitna ng ating mga sangkap, sapagkat binabatikan nito ang buong katawan at sinisilaban ang gulong ng likas na buhay." Higit pang idiniin ng manunulat ng Bibliya ang pagiging mapaminsala nito nang siya'y magpatuloy, "at ito ay sinisilaban ng Gehenna." (San 3:6) Maraming ulit na idiniriin ang panganib ng walang-taros at walang-saysay na usapan. Ang gayong pananalita ay kaugnay ng kahangalan o kamangmangan (Kaw 15:2); ito ay silo at maaaring ikapahamak niyaong nagsalita. (Kaw 13:3; 18:7) "Dahil sa karamihan ng mga salita ay hindi magkukulang ng pagsalansang," ang sabi ng kawikaan, at ipinapayo nito na ang isa na sumusupil sa kaniyang mga labi ay kumikilos nang maingat. (Kaw 10:19) Ang kawikaang "Siyang nag-iingat ng kaniyang bibig at ng kaniyang dila ay nag-iingat ng kaniyang kaluluwa mula sa mga kabagabagan" ay nagbababala laban sa di-pinag-iisipan, walang-ingat, o walang-saysay na pagsasalita.—Kaw 21:23.

"Mula sa kasaganaan ng puso ay nagsasalita ang bibig," sabi ni Jesu-Kristo. (Mat 12:34) Kaya naman ang madalas na ikinukuwento ng isa ay indikasyon ng kung saan nakatuon ang kaniyang puso. Hinihimok tayo ng Kasulatan na ingatan ang ating puso at na mag-isip at magsalita tungkol sa mga bagay na totoo, seryoso, matuwid, malinis, kaibig-ibig, may mabuting ulat, may kagalingan, at kapuri-puri. (Kaw 4:23; Fil 4:8) Sinabi ni Jesu-Kristo, "Ang lumalabas sa kaniyang bibig ang nagpaparungis sa isang tao," at pagkatapos ay binanggit niya ang "mga balakyot na pangangatuwiran" at "mga bulaang patotoo" bilang kasama sa mga bagay na lumalabas sa bibig ngunit sa katunayan ay mula sa puso.—Mat 15:11, 19.

Ang tsismis ay maaaring humantong sa paninirang-puri, na ikinapapahamak naman ng naninirang-puri. Kitang-kita ang karunungan ng mga salita sa Eclesiastes 10:12-14: "Ang mga labi ng hangal ay lumalamon sa kaniya. Ang pasimula ng mga salita ng kaniyang bibig ay kamangmangan, at ang huling wakas ng kaniyang bibig ay kapaha-pahamak na kabaliwan. At ang mangmang ay nagsasabi ng maraming salita."

Ang tsismis ay usapan na nagsisiwalat ng mga bagay tungkol sa mga gawain at pinagkakaabalahan ng ibang tao. Ito'y maaaring walang-saligang usap-usapan, baka kasinungalingan pa nga, at bagaman maaaring di-alam ng nagtsitsismis na hindi totoo

ang bagay na pinag-uusapan, ipinagsasabi pa rin niya iyon, sa gayon ay nagkakalat siya ng kasinungalingan. Maaaring mga kapintasan at mga pagkakamali ng isang tao ang ipinagsasabi ng nagtsitsismis. Ngunit kahit totoo ang mga bagay na ipinagsasabi niya, mali pa rin siya at ipinakikita nito na wala siyang pag-ibig. Sinasabi ng kawikaan: "Ang nagtatakip ng pagsalansang ay naghahangad ng pag-ibig, at siyang salita nang salita tungkol sa isang bagay ay naghihiwalay niyaong malalapít sa isa't isa."—Kaw 17:9.

Ang apostol na si Pablo ay nagbigay ng matinding payo sa tagapangasiwang si Timoteo tungkol sa paggawi ng mga nakababatang babaing balo na walang sambahayang inaasikaso at hindi nagpapakaabala sa paglilingkod sa iba. Sinabi niya: "Natututo rin sila na maging walang pinagkakaabalahan, nagpapalipat-lipat sa mga bahay; oo, hindi lamang walang pinagkakaabalahan, kundi mga tsismosa rin naman at mga mapanghimasok sa buhay-buhay ng ibang tao, na nagsasalita ng mga bagay na hindi dapat." (1Ti 5:13) Ang gumagawi nang gayon ay kumikilos nang walang-kaayusan. Tinukoy rin ni Pablo ang ilan sa kongregasyon sa Tesalonica na "lumalakad nang walang kaayusan sa gitna ninyo, na walang anumang ginagawa kundi nanghihimasok sa mga bagay na walang kinalaman sa kanila." (2Te 3:11) Binanggit ng apostol na si Pedro ang "isang mapakialam sa mga bagay-bagay ng ibang tao" kasama ng napakasasamang tao—mga mamamaslang, magnanakaw, at manggagawa ng kasamaan.—1Pe 4:15.

Sa kabilang dako, hindi maituturing na tsismis o paninirang-puri, at hindi rin mali, na ipagbigay-alam ang mga kalagayang nakaaapekto sa isang kongregasyon doon sa mga may awtoridad at may pananagutang mangasiwa at magtuwid ng mga bagay-bagay. Makikita ito sa rekord ng Kasulatan tungkol sa kongregasyong Kristiyano sa sinaunang Corinto. Doon, ang mga di-pagkakasundo at paguukol ng di-nararapat na karangalan sa mga tao ay lumilikha ng pagkakabaha-bahagi at sumisira sa pagkakaisa ng kongregasyon. Ang mga bagay na ito ay batid ng ilang miyembro ng sambahayan ng isang nagngangalang Cloe at nabahala sila sa espirituwal na kapakanan ng kongregasyon, anupat ibinunyag nila ito sa apostol na si Pablo, na noon ay nasa Efeso. Agad naman siyang kumilos at sumulat upang payuhan at ituwid ang kongregasyon.—1Co 1:11.

Ano ang pagkakaiba ng tsismis at paninirang-puri?

Bagaman ang tsismis, sa ilang kaso, ay maaaring hindi naman nakasasakit (ngunit maaari itong maging paninirang-puri o mauwi rito), ang paninirang-puri naman ay laging nakapipinsala at laging nagiging sanhi ng sama ng loob at pagtatalo. Maaaring may kasama itong masamang motibo o wala. Sa alinmang kaso, pinasasamâ ng maninirang-puri ang kaniyang katayuan sa harap ng Diyos, sapagkat ang 'paghahasik ng mga pagtatalo sa gitna ng magkakapatid' ay kabilang sa mga bagay na kinapopootan ng Diyos. (Kaw 6:16-19) Ang salitang Griego para sa "maninirang-puri" o "tagapag-akusa" ay *di·aʹbo·los.* Ginagamit din sa Bibliya ang salitang ito bilang isang titulo ni Satanas "na Diyablo," ang pusakal na maninirang-puri sa Diyos. (Ju 8:44; Apo 12:9, 10; Gen 3:2-5) Ipinakikita nito kung sino ang pinagmumulan ng gayong mapanirang-puring akusasyon.

Ang paninirang-puri ay isang katitisuran sa iba, lalo na sa isa na sinisiraang-puri. Ganito ang kautusang ibinigay ng Diyos sa Israel: "Huwag kang maglilibot sa iyong bayan upang manirang-puri. Huwag kang titindig laban sa dugo ng iyong kapuwa." (Lev 19:16) Idiniriin dito ang kalubhaan ng paninirang-puri sa pamamagitan ng pagtatawag-pansin na sa ilang kaso, ang mga bulaang paratang ay maaaring aktuwal na humantong sa paglalapat ng kamatayan. Sa maraming pagkakataon, ang mga bulaang saksi ay naging kasangkapan sa pagkamatay ng mga taong walang-sala.—1Ha 21:8-13; Mat 26:59, 60.

Kung minsan, may mga bagay na dapat ilihim, ngunit natutuwa ang maninirang-puri na isiwalat ang mga iyon sa iba na walang karapatang makaalam ng mga iyon. (Kaw 11:13) Nagdudulot ng kasiyahan sa maninirang-puri ang pagsisiwalat ng mga bagay na nakagugulat. Mali rin ang isa na nakikinig sa paninirang-puri at pinipinsala niya ang kaniyang sarili. (Kaw 20:19; 26:22) Maaaring maudyukan ang isang tao na lumayo sa kaniyang mga kaibigan dahil sa isang mapanirang-puring komento tungkol sa kanila ng isang maninirang-puri, at maaaring magbunga ito ng mga alitan at pagkakabaha-bahagi.—Kaw 16:28.

Inihula ng Kasulatan na ang kapansin-pansing presensiya ng mga maninirang-puri ay magiging isa sa mga palatandaan ng "mga huling araw." (2Ti 3:1-3) Kung mayroong gayong mga tao, mga lalaki man o mga babae, sa gitna ng bayan ng Diyos, sila ay dapat sawayin at ituwid ng mga may pananagutan sa kongregasyong Kristiyano. (1Ti 3:11; Tit 2:1-5; 3Ju 9, 10) Ang paninirang-puri, bilang sanhi ng pagtatalo (Kaw 16:28), ay nagbubunga ng ilang "gawa ng laman" (gaya ng mga pagkapoot, mga pagtatalo, at mga pagkakabaha-bahagi) na magiging dahilan naman upang hindi magmana ng Kaharian ng Diyos ang maninirang-puri at ang iba pa

na naakay niya sa paggawa ng masama. (Gal 5:19-21) Bagaman maaaring tuso at mapanlinlang ang maninirang-puri, ang kaniyang kasamaan ay malalantad sa kongregasyon. (Kaw 26:20-26) Inilantad ni Jesus sa kaniyang mga apostol ang mapanirang-puring si Hudas (Ju 6:70) at pagkatapos ay pinaalis niya ito sa gitna nila. Ang nangyari pagkatapos nito ay humantong sa pagkapuksa ni Hudas.—Mat 26:20-25; Ju 13:21-27; 17:12.

Ang isang anyo ng paninirang-puri ay *panlalait,* anupat ang gumagawa nito ay dapat ihiwalay mula sa kongregasyong Kristiyano, sapagkat hinahatulan sa Kasulatan ang mga manlalait bilang di-karapat-dapat sa buhay. (1Co 5:11; 6:9, 10) Ang paninirang-puri at panlalait ay kadalasang iniuugnay sa paghihimagsik laban sa Diyos o laban sa mga itinalaga at inatasang mangasiwa sa kongregasyon ng kaniyang bayan. Ang isang halimbawa nito ay si Kora at ang kaniyang mga kasamahan, na nagsalita nang may paninirang-puri laban kina Moises at Aaron bilang paghihimagsik laban sa kaayusan ng Diyos. (Bil 16:1-3, 12-14) Itinawag-pansin ni Judas ang mga mapaghimagsik na ito at ang kanilang naging wakas nang babalaan niya ang mga Kristiyano laban sa mapang-abusong pananalita, pagbubulung-bulungan, pagrereklamo, at pagsasalita ng "mapagmalaking mga bagay."—Jud 10, 11, 14-16.

TSOHAR. Tingnan ang ARKA Blg. 1.

TUBAL.

1. Isa sa pitong anak ni Japet.—Gen 10:2; 1Cr 1:5.

2. Isang bayan o isang lupain na kadalasang binabanggit kasama ng Mesec, ang pangalan ng isa pa sa mga anak ni Japet. Ang Tubal, kasama ng Javan at Mesec, ay nakipagkalakalan sa Tiro, anupat nagbili ng mga alipin at mga kagamitang tanso. (Eze 27:13) Sa panambitan ni Ezekiel para sa Ehipto, ang Tubal ay kabilang sa mga "di-tuli" na hihigang kasama ng mga Ehipsiyo sa Sheol, dahil sa kakilabutang idinulot nila. (Eze 32:26, 27) Ang taong-bayan ng Tubal ay kabilang din sa mga nakikipagkaisa kay "Gog ng lupain ng Magog" na tinatawag na "ulong pinuno ng Mesec at Tubal" at na dumadaluhong mula sa "pinakamalalayong bahagi sa hilaga" sa isang mabangis na pagsalakay laban sa bayan ni Jehova. (Eze 38:2, 3; 39:1, 2; tingnan ang GOG Blg. 2.) Sa isa pang hula, patiunang sinabi ni Jehova na magpapadala siya ng mga sugo upang maghayag ng kaniyang kaluwalhatian sa Tubal, Javan, at sa iba pang mga lupain.—Isa 66:19.

Sa gayon, ang Tubal ay nasa dakong H ng Israel ngunit hindi napakalayo anupat hindi ito posibleng makipagkalakalan sa Tiro na nasa Fenicia. Itinuturing ng karamihan sa mga iskolar na ang pangalang ito ay tumutukoy sa mismong bayang *Tabali* na binanggit sa mga inskripsiyong Asiryano, kung saan ang *Tabali* at *Musku* (maliwanag na ang Mesec) ay magkasamang binabanggit. (*Ancient Near Eastern Texts,* inedit ni J. Pritchard, 1974, p. 284) Pagkaraan ng ilang siglo, magkasama rin silang itinala ni Herodotus (III, 94) bilang ang Tibareni at ang Moschi. Salig sa bagay na ito, ang lupain ng Tubal (kahit man lamang noong panahong Asiryano) ay itinuturing na nasa dakong HS ng Cilicia sa silangang Asia Minor. Ang pagkakaroon ng mga minahan ng tanso sa rehiyong ito ay katugma ng ulat ng Bibliya.

TUBAL-CAIN. Anak ni Lamec sa ikalawang asawa niya na si Zila; samakatuwid, isang inapo ni Cain at kapatid sa ama nina Jabal at Jubal. Mayroon siyang kapatid na babae na nagngangalang Naama. (Gen 4:17-22) Si Tubal-cain "ang panday ng bawat uri ng kasangkapang tanso at bakal," na maaaring mangahulugang siya ang umimbento ng gayong mga kasangkapan o na siya ang nagpasimula o naging prominente sa hanapbuhay na iyon.

TUBIG. Ang likido na siyang pangunahing sangkap ng lahat ng bagay na nabubuhay. Si Jehova ang Bukal ng likidong ito (Apo 14:7) na napakahalaga sa buhay ng tao, mga hayop, at mga pananim sa lupa. (Exo 17:2, 3; Job 8:11; 14:7-9; Aw 105:29; Isa 1:30) Siya ang naglalaan nito at may kakayahan siyang kontrolin ito. (Exo 14:21-29; Job 5:10; 26:8; 28:25; 37:10; Aw 107:35) Binigyan ng Diyos ng panustos na tubig ang mga Israelita, sa makahimalang paraan pa nga kung kinakailangan (Exo 17:1-7; Ne 9:15, 20; Aw 78:16, 20; Isa 35:6, 7; 43:20; 48:21); binigyan niya sila ng isang lupaing sagana sa tubig (Deu 8:7); at nangako siyang pagpapalain niya ang kanilang suplay ng tubig hangga't sumusunod sila sa kaniya (Exo 23:25).

Si Jehova ang unang dumilig sa lupa sa pamamagitan ng isang manipis na ulap na pumapailanlang mula sa lupa, at nagtatag siya ng mga batas na umuugit sa pagsingaw ng tubig at sa pagbuhos nito bilang ulan. (Gen 2:5, 6; Job 36:27; Am 5:8; tingnan ang SINGAW, MANIPIS NA ULAP; ULAN; ULAP.) Noong ikalawang araw ng paglalang, gumawa ang Diyos ng isang kalawakan; nalikha ito nang magpailanlang siya sa ibabaw ng globo ng napakaraming tubig samantalang pinanatili naman niya sa lupa ang ibang tubig. Walang alinlangan na ang tubig sa ibabaw ng kalawakang ito ang pinanggalingan ng tubig na nang maglaon ay ginamit sa pagpuksa sa mga balakyot noong Baha ng mga araw ni Noe.—Gen 1:6-8; 7:11, 17-24; Isa 54:9.

Ipinagbawal ng Kautusang ibinigay sa Bundok Sinai ang paggawa ng mga imahen ng mga bagay na "nasa tubig sa ilalim ng lupa," lumilitaw na tumutukoy sa mga nilalang na nasa mga katubigan ng lupa, na mas mabababa kaysa sa kapantayan ng katihan. Kabilang dito ang mga ilog, mga lawa, mga dagat, at mga tubig na nasa ilalim ng lupa.—Exo 20:4; Deu 4:15-18; 5:8.

Makatalinghaga at Makasagisag na mga Paggamit. Sa Kasulatan, maraming makatalinghaga at makasagisag na mga pagtukoy sa tubig. Ang mga tao, lalo na ang maliligalig na karamihang hiwalay sa Diyos, ay isinasagisag ng tubig. Dahil sa kaniyang pambuong-daigdig na pamumuno, ang Babilonyang Dakila ay sinasabing nakaupo "sa maraming tubig." Sa pangitain ni Juan tungkol sa dakilang patutot, ipinaliwanag na ang mga tubig na ito ay "nangangahulugan ng mga bayan at mga pulutong at mga bansa at mga wika."—Apo 17:1, 15; ihambing ang Isa 57:20.

Dahil sa kapangyarihan ng tubig bilang pamuksa o pangwasak (anupat maaari itong makalunod, makatangay ng mga bagay-bagay, o makagawa ng iba pang katulad na mga epekto), madalas itong gamitin bilang sagisag ng mapamuksa o mapangwasak na puwersa. (Aw 69:1, 2, 14, 15; 144:7, 8) Sa Jeremias 47:2, ginagamit ito upang tumukoy sa isang hukbong militar.

Sa tabernakulo noon, ang tubig ay ginamit para sa kalinisan kapuwa sa pisikal at sa makasagisag na mga paraan. Noong italaga ang pagkasaserdote, hinugasan ng tubig ang mga saserdote, at sa makasagisag na paraan naman, ang mga Levita ay winisikan ng "tubig na naglilinis ng kasalanan." (Exo 29:4; Bil 8:6, 7) Bago sila maglingkod sa santuwaryo ni Jehova at bago sila lumapit sa altar ng handog na sinusunog, ang mga saserdote ay naghuhugas. (Exo 40:30-32) Ginamit din ang tubig sa paghuhugas ng mga hain (Lev 1:9) at sa mga seremonyal na pagpapadalisay. (Lev 14:5-9, 50-52; 15:4-27; 17:15; Bil 19:1-22; tingnan ang MALINIS, KALINISAN.) Sa kaso ng paninibugho, kung saan ang asawang babae ay pinaghihinalaang nangalunya, maliwanag na ang "banal na tubig" na ipinaiinom sa babae ay dalisay at sariwang tubig na nilagyan ng alabok na mula sa tabernakulo.—Bil 5:17-24.

Tubig na nagbibigay-buhay. Si Jehova ang "bukal ng tubig na buháy." Sa kaniya lamang, sa pamamagitan ng kaniyang Anak, si Jesu-Kristo, ang Punong Ahente ng buhay, maaaring tumanggap ng buhay na walang hanggan ang mga tao. (Jer 2:13; Ju 17:1, 3) Sa isang babaing Samaritana na nasa tabi ng balon malapit sa Sicar, sinabi ni Jesus na ang tubig na ibibigay niya ay magiging "bukal ng tubig sa [tatanggap nito] na bumabalong upang magbigay ng buhay na walang hanggan."—Ju 4:7-15.

Iniulat ng apostol na si Juan ang kaniyang pangitain tungkol sa "isang bagong langit at isang bagong lupa" kung saan nakita niyang umaagos mula sa trono ng Diyos ang "isang ilog ng tubig ng buhay." Sa magkabilang panig ng ilog na ito ay may mga punungkahoy na nagluluwal ng bunga, anupat ang mga dahon ng mga punungkahoy ay ginagamit para sa pagpapagaling sa mga bansa. (Apo 21:1; 22:1, 2) Nang matapos ang bahaging ito ng pangitain, sinabi ni Jesus kay Juan kung bakit niya isinugo ang kaniyang anghel taglay ang pangitaing iyon. Pagkatapos ay narinig ni Juan ang ganitong kapahayagan: "At ang espiritu at ang kasintahang babae ay patuloy na nagsasabi: 'Halika!' At ang sinumang nakikinig ay magsabi: 'Halika!' At ang sinumang nauuhaw ay pumarito; ang sinumang nagnanais ay kumuha ng tubig ng buhay nang walang bayad." Maliwanag na ipaaabot ng mga lingkod ng Diyos ang paanyayang ito upang ang mga nauuhaw ay *magsimulang* uminom ng mga paglalaan ng Diyos para sa pagtatamo ng walang-hanggang buhay sa pamamagitan ng Kordero ng Diyos. (Ju 1:29) Makakakuha na sila ngayon mula sa tubig ng buhay na ito. Ipaaabot ang paanyaya sa lahat ng posibleng maparatingan nito, hindi upang magtamo ng pinansiyal na pakinabang sa pagtitinda ng tubig na ito, kundi upang ibigay ito nang walang bayad sa lahat ng nagnanais nito.—Apo 22:17.

Bago mamatay at buhaying-muli si Jesus, nagsalita siya tungkol sa kaniyang mga tagasunod na tatanggap ng banal na espiritu, pasimula sa Pentecostes 33 C.E., anupat sinabi niya na mula sa kanilang mga kaloob-loobang bahagi ay "aagos ang mga daloy ng tubig na buháy." (Ju 7:37-39) Ang ulat sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay naglalaan ng saganang katibayan na, udyok ng nagpapakilos na puwersa ng espiritu ng Diyos, ang mga apostol at mga alagad ay nakagawa ng kamangha-manghang mga bagay sa pagdadala ng nagbibigay-buhay na tubig sa ibang mga tao, pasimula sa Jerusalem at hanggang sa buong daigdig na kilala noon.

Pag-aalaga sa salitang itinanim. Nang sumulat ang apostol na si Pablo sa kongregasyon sa Corinto, gumamit siya ng isang naiibang paglalarawan kung saan inihalintulad niya ang gawain ng ministrong Kristiyano sa gawain ng isang magsasaka, na nagtatanim muna ng binhi, nagdidilig nito at nagbubungkal nito, pagkatapos ay naghihintay na palakihin at palaguin ng Diyos ang pananim. Si Pablo ang nagdala ng mabuting balita ng Kaharian sa mga taga-Corinto, anupat siya ang nagtanim ng binhi sa "bukid" ng Corinto. Pagkatapos, dumating si Apolos at sa pamamagitan ng kaniyang

karagdagang pagtuturo ay inalagaan at binungkal niya ang binhing inihasik, ngunit ang Diyos, sa pamamagitan ng Kaniyang espiritu, ang nagpalago nito. Ginamit ni Pablo ang ilustrasyong ito upang idiin ang bagay na walang indibiduwal na tao ang mahalaga sa ganang sarili nito, kundi ang lahat ay mga ministro, na nagtutulungan bilang mga manggagawa ng Diyos. Ang Diyos ang Isa na mahalaga, at pinagpapala niya ang gayong walang pag-iimbot at nagkakaisang paggawa.—1Co 3:5-9.

Ang salita ng Diyos na katotohanan. Ang salita ng Diyos na katotohanan ay inihahalintulad sa tubig na nakalilinis. Ang kongregasyong Kristiyano ay malinis sa paningin ng Diyos, tulad ng isang malinis na kasintahang babae para kay Kristo, na siyang naglinis dito "sa paghuhugas ng tubig sa pamamagitan ng salita." (Efe 5:25-27) Sa ganito ring diwa, nagsalita si Pablo sa kaniyang mga kapuwa Kristiyano na may pag-asa na maging mga katulong na saserdote ni Kristo sa langit. Bilang pagtukoy sa tabernakulo at sa kahilingan sa mga saserdote na maghugas sa tubig bago sila pumasok sa santuwaryo upang maglingkod, sinabi niya: "Yamang mayroon tayong isang dakilang saserdote [si Jesu-Kristo] sa bahay ng Diyos, lumapit tayo na may tapat na mga puso sa lubos na katiyakan ng pananampalataya, na . . . ang ating mga katawan ay napaliguan na ng malinis na tubig." (Heb 10:21, 22) Kalakip sa paglilinis na ito hindi lamang ang kaalaman sa salita ng Diyos kundi gayundin ang pagkakapit nito sa kanilang pang-araw-araw na buhay.

Ang tubig ng bautismo. Ipinaliwanag ni Jesus kay Nicodemo: "Malibang maipanganak ang isa mula sa tubig at espiritu, hindi siya makapapasok sa kaharian ng Diyos." (Ju 3:5) Lumilitaw na ang tinutukoy ni Jesus ay ang tubig ng bautismo, kapag pinagsisihan ng isang tao ang kaniyang mga kasalanan at tumalikod mula sa kaniyang dating landasin sa buhay, anupat inihaharap ang kaniyang sarili sa Diyos sa pamamagitan ng bautismo sa pangalan ni Jesu-Kristo.—Ihambing ang Efe 4:4, 5, kung saan may binabanggit na "isang bautismo."

Nang maglaon ay sumulat ang apostol na si Juan: "Siya ito na dumating sa pamamagitan ng tubig at dugo, si Jesu-Kristo . . . Sapagkat may tatlong tagapagpatotoo, ang espiritu at ang tubig at ang dugo, at ang tatlo ay magkakasuwato." (1Ju 5:5-8) Nang dumating si Jesus "sa sanlibutan," samakatuwid nga, nang pasimulan niya ang kaniyang landasin ng pagmiministeryo at pagsasakripisyo bilang ang Mesiyas ng Diyos, pumaroon siya kay Juan na Tagapagbautismo upang mailubog siya sa tubig (hindi bilang pagsisisi sa mga kasalanan, kundi bilang paghaharap ng kaniyang sarili sa Diyos, upang isagawa ang kalooban ng Diyos para sa kaniya). (Heb 10:5-7) Pagkatapos nito, bumaba sa kaniya ang espiritu ng Diyos, isang patotoo na siya ang Anak ng Diyos at ang Mesiyas. (Luc 3:21, 22) Ang tubig na ito ng kaniyang bautismo ay kasuwato ng dugo ng kaniyang hain at ng espiritu ng Diyos na pawang may-pagkakaisang nagpapatotoo sa dakilang katotohanang ito tungkol sa Mesiyas.

Iba pang makasagisag na mga paggamit. Sinabi ni David may kinalaman sa mga balakyot: "Malusaw nawa sila na parang nasa tubig na umaagos." (Aw 58:7) Maaaring ang mga agusang libis na pangkaraniwan sa Palestina ang nasa isip ni David, palibhasa'y marami sa mga ito ang umaapaw at nagiging mapanganib kapag may dumaragsang baha. Ngunit mabilis namang umaagos at humuhupa ang tubig, anupat naiiwang tuyo ang libis.

Noong sinasalakay ng mga Israelita ang lunsod ng Ai, nagpadala sila ng isang maliit na hukbo na nang maglaon ay natalo. Ikinasira ito ng loob ng mga Israelita, sapagkat sinasabi ng ulat na ang puso ng bayan ng Israel ay "nagsimulang matunaw at naging gaya ng tubig," anupat nangangahulugang nadama nila na sa paanuman ay nayamot sa kanila si Jehova at hindi na niya sila tinutulungan. Lubhang nabagabag si Josue, maliwanag na dahil ang Israel, ang hukbo ni Jehova, ay tumakas dahil sa takot mula sa harap ng kanilang mga kaaway, anupat nagdulot ng kadustaan sa pangalan ni Jehova.—Jos 7:5-9.

TUBIG, PINTUANG-DAAN NG. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

TUHOD, PAGLUHOD. Ang kasukasuang ito sa binti ay mahalaga bilang suporta ng katawan. Kaya naman, ang nangangatog o nanghihinang mga tuhod ay lumalarawan sa panghihina; at ang nag-uumpugang mga tuhod naman, sa takot.—Job 4:4; Aw 109:24; Isa 35:3; Dan 5:6; Heb 12:12.

Lahat maliban sa 300 sa 10,000 tauhan ni Gideon ay nagluhod ng kanilang mga tuhod upang uminom, anupat lumilitaw na isinubsob nila sa tubig ang kanilang mga mukha. Sa ganitong posisyon ay hindi sila maaaring maging alisto o nakahanda sakaling biglaan silang salakayin. Mas ikinabahala pa nila ang pagpawi sa kanilang uhaw kaysa sa usaping kinakaharap nila. Sa kabilang dako naman, ang 300 ay nanatiling nakatayo, sumasalok ng tubig at hinihimod ito mula sa kanilang mga kamay, anupat naging alisto, mapagbantay, handa. Sa gayon ay pinaalis ang 9,700 na mga pabaya.—Huk 7:3, 5-8.

Sa makasagisag na paraan, ang isang bata na sinasabing 'ipinanganak sa mga tuhod' ng isang tao bukod sa ina nito, at sa gayon ay nagtatamasa ng

pabor at pangangalaga ng isang iyon, ay kinikilala bilang anak, o inapo, ng taong iyon, kung paanong ang anak ni Bilha ay itinuring na anak ni Raquel. —Gen 30:3-6; ihambing ang Gen 50:23.

Nangako si Jehova sa kaniyang bayan ng pagsasauli at inihalintulad niya sila sa mga anak ng Sion, o Jerusalem, na 'hahaplusin sa ibabaw ng mga tuhod,' samakatuwid nga, aalagaang mabuti at ibabalik sa isang sinang-ayunang kalagayan.—Isa 66:12, 13.

Pagluhod. Posibleng iisa ang salitang-ugat ng salitang Hebreo para sa "lumuhod" (*ba·rakh'*) at niyaong para sa "pagpapala," anupat maaaring nagpapahiwatig na kung minsan ay ipinagkakaloob sa mga tao ang mga pagpapala habang nakaluhod sila.

Habang namamanhik. Maaaring lumuhod ang isang tao bilang pagpapakita ng paggalang o pamamanhik, gaya noong lumuhod sa harap ni Elias ang isang "pinuno ng lima-limampu" na kumakatawan kay Haring Ahazias upang makiusap na siya at yaong mga lalaking kasama niya ay huwag patayin. (2Ha 1:13, 14) Nakaluhod noon ang isang ketongin nang mamanhik ito kay Jesus na gawin siyang malinis.—Mar 1:40-42; gayundin ang 10:17-22.

Kapag nananalangin. Kadalasan ay lumuluhod ang mga tunay na mananamba kapag nananalangin sila sa Diyos, yamang angkop na ipinakikita ng ganitong posisyon ang kanilang pagpapakumbaba. (Ezr 9:5; Gaw 9:36, 40; 21:3-6) Lumuhod si Solomon sa harap ng kongregasyon ng Israel nang manalangin siya noong ialay ang templo. (2Cr 6:13) Sa kabila ng isang maharlikang batas na nag-uutos na sa loob ng 30 araw ay kay Haring Dario lamang dapat magsumamo, lumuhod si Daniel nang tatlong ulit sa isang araw upang manalangin kay Jehova, anupat ginawa niya iyon habang ang mga bintana ng kaniyang silid-bubungan ay nakabukas sa dakong Jerusalem. (Dan 6:6-11) Si Jesu-Kristo mismo ay nagpakita ng halimbawa ng pagluhod kapag nananalangin kay Jehova. Sa hardin ng Getsemani, noong gabing ipagkanulo siya, 'iniluhod ni Jesus ang kaniyang mga tuhod at nagsimula siyang manalangin.'—Luc 22:41.

Ang mga nagsasagawa ng huwad na relihiyon ay lumuluhod sa harap ng mga idolo ng kanilang mga diyos. Ngunit noong mga araw ni Elias, mayroon pa ring 7,000 tapat na mga tao sa Israel, "ang lahat ng tuhod na hindi lumuhod kay Baal."—1Ha 19:18; Ro 11:4.

Bilang pangangayupapa o pagkilala sa mataas na katayuan. Ang pagluhod ay maaaring mangahulugan ng pangangayupapa o pagkilala sa katayuan ng isa na nakatataas. Gayunman, ang pagluhod ng mga kawal sa harap ni Jesus at pangangayupapa nila sa kaniya ay bilang panlilibak.—Mat 27:27-31; Mar 15:16-20.

Pinagkalooban ni Jehova ang tapat at binuhaymuling si Jesu-Kristo ng isang nakatataas na posisyon at ng isang pangalan na nakahihigit sa lahat ng iba pang pangalan, "upang sa pangalan ni Jesus ay lumuhod ang bawat tuhod niyaong mga nasa langit at niyaong mga nasa lupa at niyaong mga nasa ilalim ng lupa." Ang lahat ng magkakamit ng buhay ay dapat magluhod ng kanilang mga tuhod bilang pagsamba kay Jehova sa pangalan ni Jesu-Kristo at kumilala sa kaniya bilang Panginoon sa ikaluluwalhati ng Diyos. Kabilang dito 'yaong mga nasa ilalim ng lupa,' anupat maliwanag na ipinakikita nito na yaong mga bubuhaying-muli mula sa libingan ay sakop din ng kahilingang ito.—Fil 2:9-11; Ju 5:28, 29; Efe 1:9, 10.

Pangunahin na, kahilingan sa mga nagnanais magkamit ng pabor ng Diyos ang pagkilala sa pagiging kataas-taasan at soberanya ni Jehova. Inihayag ni Jehova: "Sa pamamagitan ng aking sarili ay sumumpa ako . . . na sa akin ay luluhod ang bawat tuhod." (Isa 45:23; Ro 14:10-12) Dahil dito, angkop nga na marubdob na hinimok ng salmista ang kaniyang mga kapuwa Israelita: "O pumarito kayo, sumamba tayo at yumukod; lumuhod tayo sa harap ni Jehova na ating Maylikha."—Aw 95:6; tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

TUKO [sa Heb., *'ana·qah'; sema·mith'*]. Isang maliit at kadalasan ay matabang butiki na may pagkaliliit na kaliskis sa katawan. Ang mga mata nito ay malalaki at tulad ng sa pusa at ang mga daliri nito ay malalapad. Ang mga tuko ay masusumpungan sa maiinit na klima at nakatira sa kakahuyan, sa batuhan, sa mga punungkahoy, at kung minsan ay sa bahay ng mga tao. Anim na uri ng mga butiking ito na aktibo sa gabi ang matatagpuan sa Palestina.

Ang "tuko na malalapad ang paa" (*Hemidactylus turcicus*) sa Levitico 11:29, 30 ay nakatala bilang "marumi" para sa mga Israelita. Sa Kawikaan 30:28, ang "tuko" (sa Heb., *sema·mith'*) ay sinasabing "tumatangan sa pamamagitan ng kaniyang mga kamay" at pumapasok sa palasyo ng hari. Hinggil sa mga daliri ng tuko, sinasabi ng *The International Wildlife Encyclopedia:* "Marami itong mikroskopikong mga pangawit na kumakapit sa pinakamaliit na mga bakô, maging yaong sa salamin, kaya naman nakakakapit ang tuko sa halos lahat ng bagay maliban sa makinis na makinis na mga ibabaw. Ang direksiyon ng mga pangawit ay papalikod at pababa at para makabitiw ang mga ito, kailangang iangat ang daliri mula sa dulo nito. Dahil dito, kapag ang isang tuko ay umaakyat sa punungkahoy o dingding o lumalakad sa kisame, kailangan niyang ikurba at

iunat ang kaniyang mga daliri nang napakabilis sa bawat paghakbang. Bagaman ang ilan sa mga pangawit ay ubod-liit anupat kailangan ng malakas na mikroskopyo upang makita ang mga ito, ang isang daliri na nasasangkapan ng gayong pagkaliit-liit na mga pangawit ay kayang bumuhat ng mga ilang beses ng bigat ng katawan ng tuko."—Inedit nina M. at R. Burton, 1969, Tomo 7, p. 856, 857.

TULAD-DIYOS, MULA SA DIYOS [sa Ingles, *divine*]. Yaong nauukol sa Diyos o may kaugnayan sa kaniya, yaong gaya ng diyos o makalangit.

Sa ilang dako sa Hebreong Kasulatan, ang mga salitang *'El* (anyong pang-isahan ng salitang "Diyos") at *'Elo·him'* (anyong pangmaramihan ng salitang "Diyos" na nagpapahiwatig ng kadakilaan) ay lumilitaw nang magkasunod. Kaya naman sa Josue 22:22 at Awit 50:1, ang tekstong Hebreo ay kababasahan ng *'El 'Elo·him' Yehwah'.* Bagaman ang unang dalawang salita ng pariralang ito ay tinutumbasan lamang ng transliterasyon sa ilang salin (*Ro;* Aw 49:1, *BC* [Kastila]), isinasalin naman ito ng iba bilang "ang Diyos ng mga diyos" (*AT, JB, La, VM* [Kastila]) o, waring mas tumpak, "ang Isa na Makapangyarihan, ang Diyos" (*AS, Mo, RS*), at "ang Makapangyarihan, ang Diyos" (*NW*).—Tingnan ang DIYOS.

Sa Kristiyanong Griegong Kasulatan, lumilitaw ang ilang salita na hinalaw sa *the·os'* (diyos) at nauugnay sa bagay na tulad-Diyos. Ang kaugnay na mga salitang *thei'os, thei·o'tes,* at *the·o'tes* ay lumilitaw sa Gawa 17:29, Roma 1:20, Colosas 2:9, at 2 Pedro 1:3, 4.

Sa Gawa 17:29, ipinakita ni Pablo, noong siya'y nasa Atenas, na hindi makatuwiran para sa mga tao na akalaing "ang Isa na Diyos [*to thei'on,* isang anyo ng *thei'os*] ay tulad ng ginto o ng pilak o ng bato." Maraming tagapagsalin ang gumamit dito ng mga terminong gaya ng *"the Godhead," "the Deity,"* o *"the divinity"* (*KJ, AS, Dy, ED, JB, RS*), samantalang ang salin naman ni E. J. Goodspeed ay *"the divine nature."* Ayon sa *The International Standard Bible Encyclopedia,* ang pananalitang *to thei'on* "ay hinalaw sa pang-uring *theíos,* na nangangahulugang 'may kinalaman sa Diyos,' 'tulad-Diyos.'" (Inedit ni G. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 913) Sinasabi sa *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott na ito'y nangangahulugang *"the Divinity."* (Nirebisa ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 787, 788) Kaya ang pariralang *to thei'on* ay maaaring unawain na tumutukoy sa isang persona o sa isang katangian. Maliwanag kung gayon na ang konteksto ang dapat pagbatayan ng tagapagsalin sa pagpili ng mga salita. Dito sa Gawa 17:29, malinaw na ipinakikita ng konteksto na ang persona ng Diyos ang inilalarawan, kung kaya ang pananalitang ito ay angkop na isinaling "Isa na Diyos" sa *Bagong Sanlibutang Salin.*—Ihambing ang *NIV.*

Sa Roma 1:20, binabanggit ng apostol ang di-matututulang nakikitang katibayan ng "di-nakikitang mga katangian" ng Diyos, partikular na ang kaniyang "walang-hanggang kapangyarihan at *pagka-Diyos* [*Thei·o'tes*]." Ang ibang mga salin ay kababasahan ng *"Godhead"* o *"deity"* (*KJ, NE, RS, JB*), at dahil dito ay iniisip ng marami na tumutukoy ito sa pagiging persona. Gayunman, ayon sa *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott, ang salitang Griego na *thei·o'tes* ay nangangahulugang "tulad-Diyos na kalikasan, pagkadiyos." (P. 788) Kaya may saligan upang isalin ang *thei·o'tes* bilang tumutukoy sa katangian ng pagiging diyos, hindi sa persona ng Diyos, at sinusuportahan ito ng konteksto. Tinatalakay noon ng apostol ang mga bagay na napag-uunawa sa pisikal na mga lalang. Halimbawa, bagaman hindi isinisiwalat ng sangnilalang ang pangalan ng Diyos, nagbibigay naman ito ng katibayan ng kaniyang "walang-hanggang kapangyarihan," na kinakailangan upang lalangin at panatilihing umiiral ang sansinukob. Itinatanghal din ng pisikal na mga lalang ang kaniyang "pagka-Diyos," ang katotohanan na ang Maylalang ang tunay na Diyos at karapat-dapat sa ating pagsamba.

Sa Colosas 2:9 naman, sinasabi ng apostol na si Pablo na kay Kristo ay "tumatahan sa katawan ang buong kalubusan ng *tulad-Diyos na katangian* [isang anyo ng *the·o'tes*]." Dito, ang ilang salin ay muling kababasahan ng *"Godhead"* o *"deity,"* na sa interpretasyon ng mga Trinitaryo ay nangangahulugang ang Diyos mismo ay tumatahan kay Kristo. (*KJ, NE, RS, NAB*) Gayunman, ang katuturang ibinibigay ng *Greek-English Lexicon* nina Liddell at Scott sa *the·o'tes* ay halos kapareho rin niyaong sa *thei·o'tes,* anupat nangangahulugang "pagkadiyos, tulad-Diyos na kalikasan." (P. 792) Ang salitang ito ay isinasalin ng Syriac na *Peshitta* at ng Latin na *Vulgate* bilang "pagkadiyos." Sa gayon, dito rin ay may matibay na saligan upang isalin ang *the·o'tes* bilang pagtukoy sa katangian, hindi sa personalidad.

Maliwanag na ipinakikita ng konteksto ng Colosas 2:9 na ang pagkakaroon ni Kristo ng "pagkadiyos," o "tulad-Diyos na kalikasan," ay hindi nangangahulugang siya rin ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat. Sa naunang kabanata, sinabi ni Pablo: "Minabuti ng Diyos na ang buong kalubusan ay manahan sa kaniya." (Col 1:19) Sa gayon, ang buong kalubusan ay nananahanan kay Kristo dahil ito ay "ikinalugod ng Ama" (*KJ, Dy*), dahil ito ay "pinili ng Diyos mismo." (*NE*) Kaya ang kalubusan ng "pagkadiyos" ay nananahanan kay Kristo bilang resulta ng pagpapasiya ng Ama. Karagdagan pa, ipinakikita ng pagtukoy ni Pablo kay Kristo bilang "nakaupo sa ka-

nan ng Diyos" na ang pagkakaroon niya ng gayong "kalubusan" ay hindi nangangahulugang siya rin ang Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat.—Col 3:1.

Kung isasaalang-alang ang kalapit na konteksto ng Colosas 2:9, mapapansin na sa talata 8 ay pinag-iingat ang mga Kristiyano upang hindi sila mailigaw niyaong mga nagtataguyod ng pilosopiya at tradisyon ng tao. Sinabi rin sa kanila na "maingat na nakakubli [kay Kristo] ang lahat ng mga kayamanan ng karunungan at ng kaalaman," at hinimok silang "patuloy na lumakad na kaisa niya, na nakaugat at itinatayo sa kaniya at pinatatatag sa pananampalataya." (Col 2:3, 6, 7) Bukod diyan, ipinaliliwanag sa mga talata 13 hanggang 15 na binuhay sila sa pamamagitan ng pananampalataya, yamang pinalaya na sila mula sa tipang Kautusan. Samakatuwid, ayon sa argumento ni Pablo, hindi na kailangan ng mga Kristiyano ang Kautusan (na inalis sa pamamagitan ni Kristo) o ang pilosopiya at tradisyon ng tao. Taglay na nila ang lahat ng kanilang kailangan, ang isang mahalagang "kalubusan," sa pamamagitan ni Kristo.—Col 2:10-12.

Bilang panghuli, sa 2 Pedro 1:3, 4 ay ipinakikita ng apostol na dahil sa "mahalaga at napakadakilang mga pangako" na ibinibigay sa tapat na pinahirang mga Kristiyano, maaari silang maging "mga kabahagi sa tulad-Diyos na kalikasan, yamang nakatakas na mula sa kasiraan na nasa sanlibutan dahil sa masamang pita." Sa ibang bahagi ng Kasulatan, ang mga Kristiyano ay sinasabing 'nakikibahagi' kay Kristo sa kaniyang mga pagdurusa, sa isang kamatayan na tulad ng sa kaniya, at sa isang pagkabuhay-muli na tulad ng sa kaniya tungo sa imortalidad bilang mga espiritung nilalang, anupat nagiging mga kasama niyang tagapagmana sa makalangit na Kaharian. (1Co 15:50-54; Fil 3:10, 11; 1Pe 5:1; 2Pe 1:2-4; Apo 20:6) Sa gayon, maliwanag na ang pakikibahagi ng mga Kristiyano sa "tulad-Diyos na kalikasan" ay pakikibahagi kay Kristo sa kaniyang kaluwalhatian.

TULOG. Isang yugto ng pamamahinga kung saan humihinto ang may-malay na paggawa. Mahalaga ito upang mapanatili ang buhay at kalusugan ng tao. Yamang alam na alam ni Jesu-Kristo ang kahalagahan ng pagpapahinga, ikinabahala niya ang pagkakaroon ng kaniyang mga alagad ng panahon upang magpahinga nang kaunti. (Mar 6:31) Ipinakikita ng halimbawa ni Jesus na kahit ang isang sakdal na tao ay kailangang magpahinga at matulog.—Ihambing ang Mar 4:38.

Ang mabigat na trabaho (Ec 5:12), malinis na budhi (ihambing ang Aw 32:3-5), at kawalan ng labis na kabalisahan gayundin ang pagtitiwala kay Jehova (Aw 3:5; 4:8; Kaw 3:24-26) ay nakatutulong nang malaki upang magkaroon ng masarap at nakarerepreskong tulog ang isang indibiduwal. Palibhasa'y kontento sa mga pangangailangan sa buhay (ihambing ang 1Ti 6:8), hindi kailangang gumugol ng maraming oras ang lingkod ng Diyos sa nakapapagod na pagpapagal anupat naisasakripisyo niya ang kinakailangang tulog at gayunma'y wala pa ring nakakamit na tunay na pakinabang mula sa kaniyang pagtatrabaho.—Ihambing ang Aw 127:1, 2.

Sabihin pa, may mga gabing hindi makatulog ang mga lingkod ng Diyos. Kung hindi man dahil sa sakit o iba pang masama o mapanubok na mga kalagayan, ang kanilang di-pagkakatulog ay maaaring dahil nababahala sila sa mga kapananampalataya nila at sa pagsulong ng tunay na pagsamba. (2Co 6:3-5; 11:23, 27; ihambing ang Aw 132:3-5, kung saan ang tinutukoy ay hindi ang aktuwal na pagtulog kundi ang pagpapahinga, ang paghinto sa paggawa.) Gayunman, hindi kailangang labis silang mabahala sa materyal na mga ari-arian anupat hindi na sila makatulog. (Ec 5:12; ihambing ang Mat 6:25-34.) Sa kabilang dako naman, nasisiyahan ang mga taong balakyot sa paggawa ng masama. "Hindi sila natutulog malibang makagawa sila ng kasamaan, at ang kanilang tulog ay napapawi malibang mapangyari nilang may matisod."—Kaw 4:16.

Bagaman mahalaga ang pagtulog, ang isang tao ay hindi dapat na maging maibigin sa pagtulog. (Kaw 20:13) "Ang katamaran ay nagpapasapit ng mahimbing na tulog," anupat ginagawang di-aktibo ang isang indibiduwal kahit may gawain siya na kailangang tapusin. (Kaw 19:15) Kung mas gugustuhin ng isang tao na matulog o maging di-aktibo gayong dapat siyang magtrabaho, ito ay pagpili sa isang landasin na sa bandang huli ay hahantong sa karalitaan.—Kaw 6:9-11; 10:5; 24:33, 34.

Di-gaya ng mga tao, ang Diyos na Jehova ay hindi inaantok anupat kailangan niyang matulog. Dahil dito, makaaasa ang kaniyang mga lingkod na makapaglalaan siya ng kinakailangang tulong sa lahat ng panahon. (Aw 121:3, 4) Inihahalintulad si Jehova sa isa na natutulog tanging kapag nagluluwat siya o nagpipigil na kumilos dahil may mabuti siyang mga dahilan, halimbawa ay may kaugnayan sa mga nag-aangking bayan niya ngunit hindi naman mga tapat.—Aw 44:23; 78:65.

Pagiging Gising sa Espirituwal. Noong pinatitibay-loob ng apostol na si Pablo ang mga Kristiyano sa Roma na huwag matulog o maging di-aktibo at pabaya sa kanilang mga pananagutan, sumulat siya: "Oras na upang gumising kayo sa pagkakatulog, sapagkat mas malapit na ngayon ang ating kaligtasan kaysa noong panahong tayo ay maging mga mananampalataya. Ang gabi ay malalim na; ang araw ay malapit na. Kaya nga alisin natin ang mga gawang nauukol sa kadiliman at isuot

natin ang mga sandata ng liwanag. Gaya ng sa araw ay lumakad tayo nang disente, hindi sa mga walang-taros na pagsasaya at mga paglalasingan, hindi sa bawal na pakikipagtalik at mahalay na paggawi, hindi sa hidwaan at paninibugho." (Ro 13:11-13; ihambing ang Efe 5:6-14; 1Te 5:6-8; Apo 16:15.) Yaong mga nagsasagawa ng maling mga gawain o nagpapalaganap ng mga bulaang turo ay natutulog may kaugnayan sa katuwiran at kailangang gumising kung nais nilang magtamo ng pagsang-ayon ng Diyos.

Inihambing ang Kamatayan sa Pagtulog. May katibayan na ang pagtulog ng mga tao ay may mga siklo. Ang bawat siklo ay binubuo ng malalim na tulog na sinusundan ng mababaw na tulog. Sa panahon ng malalim na tulog, napakahirap gisingin ang isang tao. Wala siyang kaalam-alam sa nagaganap sa kaniyang kapaligiran at sa mga bagay na maaaring nangyayari sa palibot niya. Wala siyang anumang may-malay na paggawa. Sa katulad na paraan, ang mga patay ay "walang anumang kabatiran." (Ec 9:5, 10; Aw 146:4) Dahil dito, ang kamatayan, ng tao man o ng hayop, ay katulad ng pagtulog. (Aw 13:3; Ju 11:11-14; Gaw 7:60; 1Co 7:39; 15:51; 1Te 4:13) Sumulat ang salmista: "Dahil sa iyong pagsaway, O Diyos ni Jacob, kapuwa ang tagapagpatakbo ng karo at ang kabayo ay nakatulog nang mahimbing." (Aw 76:6; ihambing ang Isa 43:17.) Kung hindi dahil sa layunin ng Diyos na gisingin ang mga tao mula sa pagkakatulog sa kamatayan, hindi na sila kailanman magigising.—Ihambing ang Job 14:10-15; Jer 51:39, 57; tingnan ang PAGKABUHAY-MULI.

Gayunman, maaari ring pag-ibahin ang "kamatayan" at ang "pagtulog." May kinalaman sa isang patay na dalagita, sinabi ni Kristo Jesus: "Ang batang babae ay hindi namatay, kundi siya ay natutulog." (Mat 9:24; Mar 5:39; Luc 8:52) Yamang noon ay bubuhayin niya itong muli mula sa kamatayan, maaaring ang ibig sabihin ni Jesus ay na hindi tuluyang huminto ang pag-iral ng dalagita kundi magiging gaya siya ng isa na ginising mula sa pagkakatulog. Gayundin, hindi pa naililibing ang dalagitang ito, ni nagsimula mang mabulok ang katawan nito, gaya ng nangyari sa katawan ni Lazaro. (Ju 11:39, 43, 44) Salig sa awtoridad na ipinagkaloob sa kaniya ng kaniyang Ama, maaaring sabihin ni Jesus ang bagay na ito gaya rin ng kaniyang Ama, "na bumubuhay ng mga patay at tumatawag sa mga bagay na wala na para bang ang mga iyon ay umiiral."—Ro 4:17; ihambing ang Mat 22:32.

Dapat pansinin na sa Kasulatan, ang terminong "natutulog" ay ikinakapit doon sa mga namatay dahil sa kamatayang minana kay Adan. Yaong mga dumaranas ng "ikalawang kamatayan" ay hindi tinutukoy bilang natutulog. Sa halip, ipinakikita na sila ay lubusang nilipol, hindi na umiiral, anupat waring sinunog ng di-masawatang apoy.—Apo 20:14, 15; ihambing ang Heb 10:26-31, kung saan pinag-iiba ang kamatayan niyaong mga lumabag sa Kautusang Mosaiko at ang mas matinding parusa na inilalapat sa mga Kristiyano na bumabaling sa pamimihasa sa kasalanan; Heb 6:4-8.

TULONG [sa Ingles, *relief*]. Materyal na paglalaan para sa mga kapos sa mga pangangailangan sa buhay, maaaring dahil sa katandaan, taggutom, o iba pang kapighatian.

Ang isang pagkakakilanlang katangian ng tapat na mga lingkod ng Diyos ay ang kanilang pagiging handang tumulong sa mga taong nagdarahop. (Job 29:16; 31:19-22; San 1:27) Noong unang siglo, isinaayos ng kongregasyon sa Jerusalem na magkaroon ng pamamahagi ng pagkain sa nagdarahop na mga Kristiyanong babaing balo, at nang maglaon, pitong kuwalipikadong lalaki ang inatasan upang matiyak na walang babaing balo na karapat-dapat ang napapabayaan sa araw-araw na pamamahagi. (Gaw 6:1-6) Pagkaraan ng ilang taon, sa kaniyang liham kay Timoteo, itinawag-pansin ng apostol na si Pablo na ang tulong ng kongregasyon sa mga babaing balo ay dapat na limitahan lamang sa mga hindi bababà sa 60 taóng gulang. Ang gayong mga babaing balo ay dapat na may rekord ng mabubuting gawa sa ikasusulong ng Kristiyanismo. (1Ti 5:9, 10) Gayunman, ang may pangunahing obligasyon na mangalaga sa matatanda nang mga magulang at mga lolo't lola ay ang mga anak at mga apo, hindi ang kongregasyon. Gaya ng isinulat ni Pablo: "Kung ang sinumang babaing balo ay may mga anak o mga apo, matuto muna ang mga ito na magsagawa ng makadiyos na debosyon sa kanilang sariling sambahayan at patuloy na magbayad ng kaukulang kagantihan sa kanilang mga magulang at mga lolo't lola, sapagkat ito ay kaayaaya sa paningin ng Diyos."—1Ti 5:4, 16.

May mga panahon noon na nakikibahagi ang mga kongregasyong Kristiyano sa paglalaan ng tulong sa kanilang mga kapatid sa ibang mga lugar. Kaya naman nang ihula ng propetang si Agabo na magkakaroon ng isang malaking taggutom, ang mga alagad sa kongregasyon ng Antioquia ng Sirya ay "nagpasiya, bawat isa sa kanila ayon sa makakayanan ng sinuman, na magpadala ng tulong bilang paglilingkod sa mga kapatid na nakatira sa Judea." (Gaw 11:28, 29) Ang iba pang mga organisadong tulong para sa nagdarahop na mga kapatid sa Judea ay kusang-loob din.—Ro 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7.

TULOS. Tingnan ang PAHIRAPANG TULOS.

TUMIM. Tingnan ang URIM AT TUMIM.

TUNGKOD, PAMALO, BASTON. Ang mga salitang Hebreo na *she′vet* at *mat·teh′* ay malimit isalin bilang "tungkod," "pamalo," at "baston." Ang *she′vet* ay nangangahulugang isang baston o tungkod (na pansuporta) at maaaring tumukoy sa tungkod o baston ng pastol. (Lev 27:32) Posibleng dahil may dalang tungkod o setro, ang mga pinuno ng tribo, kapuwa ang *she′vet* at ang *mat·teh′* ay tumutukoy rin sa "tribo" at isinalin din nang gayon. (Exo 31:2; Deu 18:1; 29:18) Ang tagdan ng sibat o ang sandatang katulad nito ay tinukoy rin ng mga salitang Hebreo na *she′vet* o *'ets* (sa literal, punungkahoy).—2Sa 18:14; 21:19.

Ang iba pang mga termino ay *maq·qel′,* isinalin bilang "baston" (Gen 30:37; 1Sa 17:43), at *mish·'e′neth,* isinalin bilang "baston" o "pagsuhay."—Huk 6:21; 2Ha 18:21.

Ang salitang Griego para sa "tungkod" ay *rha′bdos,* na kung minsa'y isinasalin bilang "baston." (Apo 19:15; Mat 10:10) May isa pang salita, *xy′lon,* na isinasalin din bilang "baston" sa ilang bersiyon. Sa literal, ito'y nangangahulugang "kahoy" o isang bagay na yari sa kahoy. Ang salitang ito ay isinalin bilang "mga pamalo" sa Mateo 26:47, 55 at sa katulad na mga ulat.

Mga Pinaggagamitan. Noon, ang tungkod, pamalo, o baston ay ginagamit bilang pansuporta (Exo 12:11; Zac 8:4; Heb 11:21); pandepensa o pananggalang (2Sa 23:21; Mat 10:10); sa pagpaparusa sa mga bata, mga alipin, o iba pa (Exo 21:20; Kaw 10:13; 23:13, 14; Gaw 16:22); sa paggigiik (Isa 28:27 [parehong lumilitaw sa talatang ito ang *mat·teh′* at *she′vet,* na isinalin bilang "tungkod" at "baston," *NW*]; ihambing ang Huk 6:11; Ru 2:17); at sa pag-aani ng mga olibo (Deu 24:20; Isa 24:13). Ginagamit din ng mga pastol ang tungkod upang akayin, supilin at tulungan ang kawan. Hinggil sa pagpili ng mga hayop na ibibigay sa santuwaryo bilang ikapu, sinasabi ng Kautusan, "Kung tungkol sa lahat ng ikasampung bahagi ng bakahan at ng kawan, lahat ng dumaraan sa ilalim ng tungkod [anumang sumasailalim sa pangangalaga ng pastol], ang ikasampung ulo ay magiging banal kay Jehova. Huwag niyang susuriin kung ito ay mabuti o masama, ni papalitan man niya ito." (Lev 27:32, 33) Diumano, habang lumalabas ang mga tupa mula sa kulungan, nakatayo ang pastol sa may pasukan at sa dulo ng kaniyang baston ay may nakataling piraso ng tela na binasâ ng tina. Idinadampi niya ito sa bawat ikasampung tupa at ibinubukod niya ang mga namarkahan bilang ang ikapu.—Ihambing ang Jer 33:13.

Sagisag ng Awtoridad. Ang baston ay itinuturing na mahalagang personal na pag-aari ng isang tao, at walang alinlangan na may mga baston na nakilalang pag-aari ng partikular na mga indibiduwal. Ibinigay ni Juda kay Tamar ang kaniyang baston at singsing na panlagda bilang paniguro hangga't hindi pa siya nakapagpapadala ng batang kambing na kabayaran sa pagsiping niya kay Tamar. (Gen 38:18, 25) Ang mga pinuno ay nagdadala ng tungkod bilang sagisag ng kanilang awtoridad. Kaya naman madalas gamitin ng Bibliya ang tungkod upang sumagisag sa awtoridad ng isa o sa awtoridad na ipinagkaloob sa kaniya ng iba. Ang tungkod ni Moises ay nagsilbing sagisag ng kaniyang awtoridad at atas mula sa Diyos nang humarap siya sa matatandang lalaki ng Israel at kahit noong humarap siya kay Paraon at sa mga mahikong saserdote ng Ehipto. (Exo 4:17, 29-31; 7:9-12) Sa huling nabanggit na pangyayari, sinasabing ang tungkod ay kay Aaron, ngunit maliwanag na tungkod iyon ni Moises na ginamit ni Aaron bilang tagapagsalita ni Moises, gaya ng makikita kung ihahambing ang Exodo 7:15, 17.

Pagkatapos nito, ang tungkod ni Moises ay maraming ulit na ginamit bilang sagisag na siya'y inatasan ni Jehova at pinagkalooban ng awtoridad bilang lider ng bansa. (Exo 8:5; 9:23; 10:13; Bil 20:11) Nang kuwestiyunin ang awtoridad nina Moises at Aaron, sa lahat ng tungkod ng mga lider ng 12 tribo, ang tungkod ni Aaron, na kumakatawan sa sambahayan ni Levi, ang pinangyari ng Diyos na umusbong at magbunga ng hinog na mga almendras. Lubos na pinatunayan nito na si Aaron, samakatuwid nga, pati ang kaniyang sambahayan, ang itinalaga ng Diyos na humawak ng katungkulan at awtoridad ng pagkasaserdote. Pagkatapos, ang tungkod na iyon ay iningatan sa kaban ng tipan sa loob ng ilang panahon.—Bil 17:1-11; Exo 29:9; Heb 9:4.

Sumulat ang salmista: "Ang sinabi ni Jehova sa aking Panginoon ay: 'Umupo ka sa aking kanan hanggang sa ilagay ko ang iyong mga kaaway bilang tuntungan ng iyong mga paa.' Ang tungkod ng iyong lakas ay isusugo ni Jehova mula sa Sion, na nagsasabi: 'Manupil ka sa gitna ng iyong mga kaaway.'" (Aw 110:1, 2) Ikinapit ng apostol na si Pablo ang tekstong ito kay Jesu-Kristo, na may hawak, wika nga, ng 'tungkod ng lakas ni Jehova,' anupat humahayo bilang kinatawan ni Jehova taglay ang lubos na awtoridad na maglapat ng kahatulan sa kaniyang mga kaaway. (Heb 10:12, 13) Si Jesu-Kristo ang "maliit na sanga mula sa tuod ni Jesse," at "sasaktan niya ang lupa sa pamamagitan ng tungkod ng kaniyang bibig; at sa pamamagitan ng espiritu ng kaniyang mga labi ay papatayin niya ang balakyot." (Isa 11:1, 4) Siya'y nagsasalita taglay ang awtoridad at ginagamit niya ang kapangyarihang ibinigay sa kaniya ni Jehova upang parusahan ang balakyot. Sinasabing pamamahalaan niya ang mga

bansa, hindi bilang isang pastol na mapayapang umaakay sa kawan sa pamamagitan ng kaniyang baston, kundi sa pamamagitan ng isang tungkod na *bakal.*—Apo 2:27; 12:5; 19:15.

Sa Isaias 9:4 at 14:5, binabanggit ang mapaniil na tungkod, o baston ng pamamahala o awtoridad, na ginamit ng mga kaaway ng Israel sa kaniya. Ginamit ng Diyos ang mga bansa sa palibot ng Israel, gaya ng Asirya, upang maglapat ng kaparusahan sa Israel dahil sa kaniyang mga kasalanan, at sa paggawa nila nito, ang mga bansang iyon ay nagsilbing tungkod ng kaparusahan sa ilalim ng awtoridad o pahintulot ng Diyos. Gayunman, kumilos ang mga bansang ito hindi dahil sa pag-ibig kay Jehova o sa pagkapoot sa mga kasalanan ng Israel, kundi dahil sa kanilang matinding poot kapuwa sa Diyos at sa Israel. Lumampas pa nga sila sa kanilang atas at labis-labis na pinighati ang Israel. Bukod diyan, ang mga kapangyarihang ito, lalo na ang Asirya at ang Babilonya, ay nagpalalo laban mismo sa Diyos na Jehova. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Isaias, sinabi ng Diyos tungkol sa Asirya: "Aha, ang Asiryano, ang tungkod ng aking galit," ngunit inilarawan din niya ang kapalaluan ng Asirya, sa pagsasabing: "Magmamagaling ba ang palakol sa nagsisibak sa pamamagitan nito, o dadakilain ba ng lagari ang sarili nito sa nagpapagalaw niyaon nang paroo't parito, na para bang ang baston ang siyang nagpapagalaw nang paroo't parito sa mga nagtataas niyaon, na para bang ang tungkod ang siyang nagtataas sa isa na hindi kahoy?" Pagkatapos ay inihula Niya ang kaparusahang sasapit sa bansang Asirya dahil inisip nito na mas dakila siya kaysa sa Isa na gumagamit sa kaniya at dahil itinaas nito ang kaniyang sarili laban sa Diyos.—Isa 10:5, 15.

Nang makipagtipan si Jehova kay David ukol sa kaharian, sinabi niya tungkol sa linya ng mga haring mula sa dinastiya ni David: "Ako ang magiging kaniyang ama, at siya ang magiging aking anak. Kapag gumawa siya ng mali, sasawayin ko rin siya ng pamalo ng mga tao at ng mga hampas ng mga anak ni Adan." (2Sa 7:14) Dito, ang pamalong pandisiplina na gagamitin ni Jehova bilang isang Ama ay ang awtoridad ng mga pamahalaan ng sanlibutan, gaya ng Babilonya. Ang bansang ito'y ginamit upang ibagsak ang kaharian ng Diyos na nasa mga kamay ng mga haring mula sa linya ni David, hanggang sa "dumating siya na may legal na karapatan." (Eze 21:27) Noong 70 C.E., ang mga hukbong Romano sa ilalim ni Heneral Tito ay nagsilbing "pamalo" na naglapat ng kaparusahan sa di-tapat na Jerusalem.—Dan 9:26, 27.

Maling paggamit ng tungkod. Kadalasan, ginagamit ng mga pamahalaan at mga hukom ng mga bansa ang kanilang tungkod ng awtoridad sa di-matuwid na paraan, anupat lumalaban pa nga sa Diyos at sa kaniyang bayan. Nang iharap si Jesu-Kristo sa mataas na hukumang Judio at sa Romanong gobernador na si Pilato, siya'y pinighati, nilibak, dinuraan, binugbog, at nang dakong huli ay pinatay. Ginamit ng mga lider na Judio ang kanilang awtoridad laban kay Jesus at pagkatapos ay pinabigat pa nila ang "tungkod" na iyon nang ibigay nila siya sa pamahalaang Romano upang patayin. Inihula ng propetang si Mikas ang pagpighating ito sa ganitong pananalita: "Sa pamamagitan ng tungkod ay hahampasin nila sa pisngi ang hukom ng Israel." (Mik 5:1) Pagkatapos mamatay at buhaying-muli si Jesus, ginamit naman ng mga tagapamahalang Judio ang kanilang awtoridad upang pag-usigin ang mga tagasunod ni Jesus. Sa maraming pagkakataon, ginamit din ng Roma at ng iba pang mga pamahalaan sa lupa ang kanilang tungkod ng awtoridad sa maling paraan. Pagsusulitin sila ng Diyos dahil dito.—Ju 19:8-11; 2Te 1:6-9.

Awtoridad ng mga magulang. Ang "pamalo" ay ginagamit upang sumagisag sa awtoridad ng mga magulang sa kanilang mga anak. Maraming ulit na binabanggit ng aklat ng Mga Kawikaan ang awtoridad na ito, anupat ang terminong iyon ay sumasagisag sa lahat ng anyo ng disiplina, kasama na ang literal na pamalong ginagamit sa pagpaparusa. Talagang may pananagutan ang magulang sa harap ng Diyos na gamitin ang pamalong ito upang masuheto ang kaniyang anak. Kung hindi ito gagawin ng magulang, dudulutan niya ng kapahamakan at kamatayan ang kaniyang anak at magbubunga ito ng kahihiyan at di-pagsang-ayon ng Diyos para sa kaniyang sarili. (Kaw 10:1; 15:20; 17:25; 19:13) "Ang kamangmangan ay nakatali sa puso ng bata; ang pamalong pandisiplina ang maglalayo nito sa kaniya." "Huwag mong ipagkait sa bata ang disiplina. Kung hahampasin mo siya ng pamalo, hindi siya mamamatay. Dapat mo siyang hampasin ng pamalo, upang mailigtas mo ang kaniyang kaluluwa mula sa Sheol." (Kaw 22:15; 23:13, 14) Sa katunayan, "ang nag-uurong ng kaniyang pamalo ay napopoot sa kaniyang anak, ngunit ang umiibig sa kaniya ay yaong humahanap sa kaniya taglay ang disiplina."—Kaw 13:24; 19:18; 29:15; 1Sa 2:27-36.

Bilang 'Ama ng mga espirituwal na buhay' ng mga Kristiyano, hindi ipinagkakait ng Diyos na Jehova sa kaniyang mga anak ang "pamalo." Ang kinasihang Kristiyanong manunulat ng liham sa mga Hebreo ay nagsabi: "Ang Diyos ay nakikitungo sa inyo gaya ng sa mga anak. Sapagkat anong anak siya na hindi dinidisiplina ng ama? . . . Ngunit ginagawa niya ang gayon para sa kapakinabangan natin

upang makabahagi tayo sa kaniyang kabanalan." (Heb 12:7, 9, 10) Sa kongregasyong Kristiyano, ang awtoridad na maglaan ng disiplina ay inilagay ni Jehova sa mga kamay ng mga taong tapat, partikular na ng mga apostol. Ang awtoridad na ito ay 'upang patibayin ang mga kapatid at hindi upang gibain sila.' (2Co 10:1-11) Kalakip dito ang karapatang dumisiplina sa mga manggagawa ng kamalian. Nang ang kongregasyon sa Corinto ay lumihis sa katuwiran at tumingin sa mga tao sa halip na kay Kristo, sumulat si Pablo upang ituwid sila at nagsabi: "Ano ang nais ninyo? Paririyan ba ako sa inyo na may pamalo, o may pag-ibig at kahinahunan ng espiritu?" —1Co 4:21.

Ang baston ng pangunguna, pagpapastol. Ginagamit ng pastol ang kaniyang baston o tungkod upang akayin, ipagtanggol, at tulungan ang kaniyang kawan. Sa katulad na paraan, pinapastulan din ni Jehova at ng kaniyang Anak na si Jesu-Kristo ang kawan ng bayan ng Diyos. Palibhasa'y may pakikipagtipan sa kaniya, ang Israel ay madalas tukuyin ni Jehova bilang kaniyang kawan. Sumulat si David: "Si Jehova ang aking Pastol. . . . Inaakay niya ako sa mga landas ng katuwiran alang-alang sa kaniyang pangalan. Bagaman lumalakad ako sa libis ng matinding karimlan, wala akong kinatatakutang masama, sapagkat ikaw ay kasama ko; ang iyong tungkod at ang iyong baston ang siyang umaaliw sa akin." (Aw 23:1-4) Nanalangin si Mikas: "Pastulan mo ang iyong bayan sa pamamagitan ng iyong baston, ang kawan na iyong mana."—Mik 7:14; ihambing ang Ju 10:11, 14; Heb 13:20; 1Pe 2:25; 5:4.

Tingnan din ang BASTON NG KUMANDANTE.

TUNGKOD NA PANTABOY. Isang kagamitan sa pagsasaka; isang tungkod na mga 2.5 m (8 piye) ang haba at pangunahing ginagamit upang igiya ang mga toro kapag nag-aararo. Sa isang dulo ng tungkod ay may matalim na metal na panundot sa hayop, at isang talim naman na malapad at mistulang pait ang nakakabit sa kabilang dulo at ginagamit na pantanggal ng lupa o putik mula sa sudsod, o pang-alis ng mga ugat at mga tinik mula roon.

"Isang tungkod na pantaboy ng baka" ang ginamit ni Samgar upang patayin ang 600 Filisteo. (Huk 3:31) Ang salitang Hebreo rito na isinaling "tungkod na pantaboy" (*mal·madh'*) ay nagmula sa salitang-ugat na *la·madh'* (matuto; magturo).

Binabanggit ng rekord ng Bibliya na samantalang nangingibabaw ang mga Filisteo sa mga Israelita noong panahon ng paghahari ni Saul, ang mga Israelita ay hindi pinahintulutang magkaroon ng mga panday kaya naman napilitan silang lumusong sa mga Filisteo upang sa mga ito ipahasa ang kanilang mga kagamitan sa pagsasaka at ipakabit ang mga metal na tulis ng kanilang mga pantaboy sa baka.—1Sa 13:19-21.

Ang tungkod na pantaboy ay inihahambing sa mga salita ng isang taong marunong, mga salitang nakaaantig sa tagapakinig upang sumulong ito kasuwato ng karunungang narinig. (Ec 12:11) Ang makasagisag na pananalitang "pagsipa sa mga tungkod na pantaboy" ay hinango sa kilos ng isang sutil na toro na lumalaban sa sundot ng tungkod na pantaboy sa pamamagitan ng pagsipa rito, na nagbubunga naman ng pinsala sa kaniyang sarili. Samakatuwid, ang pananalitang ito ay tumutukoy sa paglaban o paghihimagsik sa matuwid na awtoridad o sa isang kalagayang hindi mababago, anupat ginagawa iyon sa sariling ikapipinsala ng isa. Ganitung-ganito ang ginawa ni Saul bago siya naging isang Kristiyano, nang labanan niya ang mga tagasunod ni Jesu-Kristo, na sinusuportahan ng Diyos na Jehova.—Gaw 26:14; ihambing ang Gaw 5:38, 39.

TUNTUNGAN. Isang mababang bangkô, dinisenyo upang magsilbing patungan o suporta para sa mga paa kapag nakaupo ang isang indibiduwal. Ang salitang Hebreo na *ke'vesh* ay minsan lamang lumitaw sa Kasulatan at ginamit may kaugnayan sa gintong tuntungan ng trono ni Haring Solomon. (2Cr 9:18) Ang pananalitang Hebreo naman na *hadhom' ragh·la'yim* (sa literal, "tuntungan ng mga paa") ay lumilitaw nang anim na ulit at ginagamit sa makasagisag na paraan upang tumukoy sa templo (1Cr 28:2; Aw 99:5; 132:7; Pan 2:1), sa lupa (Isa 66:1), at sa mga kaaway na dudurugin ng pamamahala ng Mesiyas (Aw 110:1). Sinaway ni Santiago yaong mga nagpapakita ng pagtatangi-tangi sa loob ng kongregasyon, anupat ginamit niya ang ilustrasyon tungkol sa isang taong dukha na sinabihan: "Umupo ka riyan sa ilalim ng aking tuntungan." (San 2:3) Ang lahat ng iba pang paglitaw ng salitang "tuntungan" sa Kristiyanong Griegong Kasulatan ay mga pagsipi mula sa Hebreong Kasulatan o mga pagtukoy rito.—Mat 5:35; Gaw 7:49; "tuntungan ng iyong [o, para sa kaniyang] mga paa" sa Luc 20:43; Gaw 2:35; Heb 1:13; 10:13.

TUPA. Isa sa mga pangunahing hayop sa pagpapastol. (Gen 24:35; 26:14) Ang mga tupa ay mga *ruminant,* o mga ngumunguya ng dating kinain. Maaaring ang pangkaraniwang uri ng tupa sa sinaunang Palestina, tulad din ngayon, ay ang *broad-tailed sheep* na kilalá dahil sa prominente at matabang buntot nito at karaniwang tumitimbang nang mga 5 kg (11 lb) o higit pa. (Ihambing ang Exo 29:22; Lev 3:9.) Ang mga tupa ay karaniwan nang puti (Sol 6:6), bagaman mayroon ding matitingkad

na kayumanggi at iba't iba ang kulay. (Gen 30:32) Sa lipunan ng mga nagpapastol, ang mga taong mayayaman na gaya ni Job ay may libu-libong tupa. (Job 1:3, 16; 42:12) Malamang na mayroon ding paboritong alagang kordero ang mga Israelita.—2Sa 12:3; Jer 11:19.

Kung wala silang pastol, ang mga alagang tupa ay mahihina at matatakutin. Maliligaw sila at mangangalat, at wala silang kalaban-laban sa kanilang mga kaaway. (Bil 27:16, 17; Jer 23:4; Eze 34:5, 6, 8; Mik 5:8) Ang mga tupa ay madaling akayin, at may-katapatan silang sumusunod sa kanilang pastol. Matuturuan silang kumilala ng kaniyang tinig at tumugon sa kaniya lamang. (Ju 10:2-5) Inilarawan ito ng *Researches in Greece and the Levant,* ni J. Hartley (London, 1831, p. 321, 322):

"Kagabi, yamang natuon ang pansin ko sa mga salita [sa] Juan x. 3 . . . Tinanong ko ang tauhan ko kung karaniwan sa Gresya na pangalanan ang mga tupa. Sinabi niya sa akin na gayon nga, at na sinusunod ng mga tupa ang pastol kapag tinatawag niya sila sa kanilang pangalan. Ngayong umaga ay nagkaroon ako ng pagkakataong mapatunayan ang komentong ito. Nang mapadaan ako sa isang kawan ng mga tupa, itinanong ko rin sa pastol ang itinanong ko sa aking lingkod, at iyon din ang isinagot niya. Pagkatapos ay hiniling ko na tawagin niya ang isa sa kaniyang mga tupa. Ginawa niya iyon, at kaagad nitong iniwan ang panginginain at ang mga kasama nito, at tumakbo patungo sa kamay ng pastol, anupat may pagkagiliw, at taglay ang maagap na pagsunod na hindi ko pa nakita sa anumang ibang hayop. Totoo rin ito sa mga tupa sa bansang ito, na *hindi sila susunod sa isang estranghero, kundi lalayuan nila siya* . . . Sinabi sa akin ng pastol na marami sa kaniyang mga tupa ang maiilap pa; na hindi pa alam ng mga ito ang kanilang mga pangalan; ngunit, kapag tinuruan, matututuhan nilang lahat ang mga iyon."—Tingnan ang PASTOL.

Ang mga lugar noon na angkop sa pag-aalaga ng mga tupa ay ang Negeb (1Sa 15:7, 9), Haran (Gen 29:2-4), lupain ng Midian (Exo 2:16), bulubunduking pook ng Juda, kung saan matatagpuan ang lunsod ng Carmel (1Sa 25:2), lupain ng Uz (Job 1:1, 3), gayundin ang Basan at Gilead (Deu 32:14; Mik 7:14).

Maraming produktong inilaan ang mga tupa sa mga Hebreo at sa iba pang mga bayan. Ang mga sisidlan at mga tambuli ay yari sa mga sungay ng barakong tupa. (Jos 6:4-6, 8, 13; 1Sa 16:1) Kung minsan, ang balat ng tupa ay ginagawang pananamit (Heb 11:37), at ang mga balat ng barakong tupa na tinina sa pula ay ginamit sa pagtatayo ng tabernakulo. (Exo 26:14) Sa balahibo ng tupa nanggagaling ang sinulid para sa malamang ay pinakakaraniwang materyales para sa pananamit. (Job 31:20; Kaw 27:26) Ang mga tupa ay naging mahalagang kalakal (Eze 27:21), at ginamit pa ngang pambayad ng tributo. (2Ha 3:4; 2Cr 17:11) Kapuwa ang gatas at ang karne ng tupa ay nagsilbing pagkain. (Deu 14:4; 32:14; 2Sa 17:29; Isa 7:21, 22) Ang karne ng magulang na tupa at ng kordero ay regular na kinakain ng mga hari, mga gobernador, at iba pa.—1Sa 8:17; 1Ha 4:22, 23; Ne 5:18; Am 6:4.

Ang karne ng tupa ay pinakukuluan o iniihaw. Para sa Paskuwa, iniihaw nang buo ang isang santaóng-gulang na barakong tupa o lalaking kambing matapos itong alisan ng balat at linisin ang mga lamang-loob nito. (Exo 12:5, 9) Kapag ang tupa ay pakukuluan, babalatan muna ito at pagkatapos ay paghihiwalayin sa mga kasukasuan. Kung minsan, binabasag ang mga buto para lumabas ang utak ng mga iyon. Ang karne at ang mga buto ay samasamang pinakukuluan sa isang malaking sisidlan. (Eze 24:3-6, 10; Mik 3:1-3) Kapag luto na ang karne, hinahango ito sa palayok, at ang naiwang sabaw ay inihahain nang hiwalay. (Ihambing ang Huk 6:19.) Tanda ng pagkamapagpatuloy ang paghahanda ng kordero para sa isang panauhin.—2Sa 12:4.

Buong-pananabik na inaabangan ang panahon ng paggugupit sa mga tupa, yamang para itong panahon ng pag-aani. Kaakibat ng okasyong ito ang pagpipiging at pagsasaya.—1Sa 25:2, 11, 36; 2Sa 13:23, 24, 28.

Ipinagbawal ng Kautusang Mosaiko ang pagkain sa taba ng tupa (Lev 7:23-25), gayundin ang pagpatay sa isang tupa at sa anak nito sa iisang araw. (Lev 22:28) May mga probisyon din ang Kautusan kung paano aasikasuhin ang lumalaboy, nawawala, napilayan, o ninakaw na tupa. (Exo 22:1, 4, 9-13; Deu 22:1, 2) Nakadepende sa pagsunod ng Israel sa mga batas ng Diyos kung pagpapalain o susumpain ang kanilang mga kawan.—Deu 7:12, 13; 28:2, 4, 15, 18, 31, 51.

Mula pa noong sinaunang panahon, inihahandog na ang mga tupa bilang hain. (Gen 4:2, 4; 22:7, 8, 13; Job 42:8) Sa ilalim ng Kautusan, ang lahat ng panganay na lalaking kordero ay dapat ihain, ngunit maaari lamang itong ihain kapag nakawalong araw na ito. Upang matubos ang isang panganay na lalaking asno, isang tupa ang dapat ihandog. (Exo 34:19, 20; Lev 22:27) Ang mga barakong tupa ay inihahandog bilang mga handog ukol sa pagkakasala (Lev 5:15, 16, 18; 6:6), mga handog na sinusunog (Lev 9:3; 16:3; 23:12), at mga haing pansalu-salo. (Lev 9:4) Isang barakong tupa ang nagsisilbing handog ukol sa pagtatalaga para sa Aaronikong pagkasaserdote. (Exo 29:22; Lev 8:22-28) Araw-araw, dalawang barakong tupa na tig-isang taóng gulang ang nagsisilbing palagiang handog na sinusunog.

(Exo 29:38-42) Maliban sa palagiang handog na sinusunog, naghahain din ng mga barakong tupa at mga lalaking kordero sa pasimula ng bawat buwan at sa mga taunang kapistahan. (Bil 28:11, 17-19, 26, 27; 29:1-38) Naging prominenteng bahagi ng mga handog ng Israel ang barakong tupa anupat ginamit ng propetang si Samuel ang "taba ng mga barakong tupa" at itinulad ito sa "hain." (1Sa 15:22) Gayunman, may mga panahon na maaaring ihandog ang mga babaing kordero bilang mga haing pansalusalo (Lev 3:6), mga handog ukol sa kasalanan (Lev 4:32; Bil 6:14), at mga handog ukol sa pagkakasala (Lev 5:6).

Makahula at Makasagisag na Paggamit. Sa Kasulatan, ang "tupa" ay kadalasang tumutukoy sa walang-kalaban-laban, walang-muwang, at, kung minsa'y inaabusong bayan ni Jehova. (2Sa 24:17; Aw 44:11, 22; 95:7; 119:176; Mat 10:6, 16; Ju 21:16, 17; Ro 8:36) Bilang mga tupa ng Diyos, labis na nagdusa ang mga Israelita sa ilalim ng di-tapat na mga pastol o mga lider. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Ezekiel, inilarawan ni Jehova ang kalunus-lunos na pagpapabaya ng mga ito: "Ang kawan mismo ay hindi ninyo pinakakain. Ang mga nagkasakit ay hindi ninyo pinalakas, at ang maysakit ay hindi ninyo pinagaling, at ang may bali ay hindi ninyo binendahan, at ang nanabog ay hindi ninyo ibinalik, at ang nawala ay hindi ninyo hinanap, kundi may kabagsikan ninyo silang pinamumunuan, may paniniil pa man din. At sa kalaunan ay nangalat sila sapagkat walang pastol, anupat naging pagkain sila para sa bawat mabangis na hayop sa parang." (Eze 34:3-5) Sa kabaligtaran, ang mga tupa ni Jesus, kapuwa ang "munting kawan" at ang "ibang mga tupa," na sumusunod sa kaniyang pangunguna, ay inaalagaan nang mabuti. (Luc 12:32; Ju 10:4, 14, 16; Apo 7:16, 17) Inihalintulad ni Jesus sa tupa yaong mga gumagawa ng mabuti sa pinakamababa sa kaniyang mga kapatid, samantalang yaong mga tumatangging gumawa niyaon ay itinulad niya sa mga kambing.—Mat 25:31-45.

Kung minsan ang "mga barakong tupa" ay kumakatawan sa mga tao, partikular na sa mapaniil na mga lider ng isang bansa na nakatalagang puksain. (Jer 51:40; Eze 39:18) Sa Ezekiel 34:17-22, ang mga barakong tupa, mga kambing na lalaki, at matabang tupa ay kumakatawan sa di-tapat na mga lider ng Israel na kumuha ng pinakamabuti para sa kanilang sarili at pagkatapos ay dinumhan ang natira para sa payat at may-sakit na tupa, samakatuwid nga, ang mga taong sinisiil, pinagsasamantalahan, at ipinagtutulakan.

Sa hula, si Jesu-Kristo ay tinukoy bilang isang tupa na dinala patungo sa patayan at bilang isang tupang babae na nananatiling pipi sa harap ng kaniyang mga manggugupit. (Isa 53:7; Gaw 8:32, 35; ihambing ang 1Pe 2:23.) Dahil sa papel na gagampanan ni Jesus bilang hain, ipinakilala ni Juan na Tagapagbautismo si Jesus bilang "ang Kordero ng Diyos na nag-aalis ng kasalanan ng sanlibutan." Sa aklat ng Apocalipsis, ang Anak ng Diyos ay paulit-ulit na tinatawag na "Kordero."—Ju 1:29; Apo 5:6; 6:16; 7:14, 17; 14:1; 17:14; 19:7.

Ang Kapangyarihang Pandaigdig ng Medo-Persia ay inilarawan bilang barakong tupa na may dalawang sungay na hindi magkapantay. Maliwanag na ang mas mataas na sungay ay tumutukoy sa pangingibabaw ng mga haring Persiano. (Dan 8:3-7, 20) Sa Apocalipsis 13:11, ang mabangis na hayop na umahon sa lupa ay ipinakikitang may dalawang sungay na tulad ng isang kordero, anupat nagpapahiwatig ng pakunwaring kaamuan. Sa katulad na paraan, tinukoy ni Jesus ang mga bulaang propeta bilang mga lobo na nakadamit-tupa, samakatuwid ay mapanganib, bagaman mukhang di-nakapipinsala.—Mat 7:15.

Ang pagyanig ng Bundok Sinai noong panahong ibigay ni Jehova ang Kautusan sa Israel (Exo 19:18) ay waring ipinahihiwatig ng pananalitang 'mga bundok na naglululuksong tulad ng mga barakong tupa.'—Aw 114:4-6; ihambing ang Aw 29:5, 6; 68:8.

Mailap na Tupa. Ang salitang Hebreo na *te'oh'* ay isinalin sa iba't ibang paraan bilang "torong gubat" (*KJ*), "antilope" (*AS*), at "gasela" (*Ro*). Gayunman, ibinibigay ng *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* nina Koehler at Baumgartner (Leiden, 1958, p. 1016), ang "mailap na tupa" bilang isang posibleng salin, at ganito ang pagkakasalin nito sa Deuteronomio 14:5 at Isaias 51:20.

Ang maiilap na tupa ay naiiba sa mga alagang tupa dahil sa kanilang balahibo na mas magaspang kaysa sa lana. Sa ngayon, ang mailap na tupa na matatagpuang pinakamalapit sa Palestina ay ang *Armenian wild sheep* (*Ovis gmelini*). Makikita ito sa mga tagaytay ng bundok ng Asia Minor at silangang Iran. Wala pang 0.9 m (3 piye) ang taas ng barakong tupa na ito hanggang sa kaniyang balikat.

Tingnan din ang LANA, BALAHIBO NG TUPA.

TUPA, PINTUANG-DAAN NG MGA. Tingnan ang PINTUANG-DAAN.

TURBANTE. Tingnan ang PUTONG, PANAKIP SA ULO.

TURKESA. Isang batong hiyas na di-gaanong mamahalin, di-napaglalagusan ng liwanag, hindi masinsin ang hilatsa, at may iba't ibang kulay mula sa mapusyaw na asul na kulay-langit hanggang sa maputlang berde. Binubuo ito ng *hydrous phosphate* ng aluminyo na may bahid ng tanso

(pinagmumulan ng asul na kulay) at bakal (pinagmumulan naman ng berdeng kulay). Kapag ang mga batong asul ay ininit o ibinilad sa araw, ang mga ito ay nagkukulay-berde, na nangyayari kung minsan kapag natuyo ang likas na halumigmig ng mga bato sa paglipas ng panahon. Maaaring ito ang dahilan kung bakit waring popular ang mga berdeng batong turkesa noong sinaunang mga panahon. Ginamit ng sinaunang mga Ehipsiyo ang turkesa sa mga alahas, at matatagpuan ito sa Peninsula ng Sinai bilang mga bukó sa pulang batong-buhangin.

Madaling lilukin ang turkesa dahil ito ay malambot na bato kung ihahambing sa iba. Ang mataas na saserdoteng si Aaron ay naggayak ng nililok na batong turkesa sa kaniyang "pektoral ng paghatol." Nakaukit doon ang pangalan ng isa sa 12 tribo ng Israel, at ito ay nasa unang posisyon sa ikalawang hanay ng mga bato sa pektoral. (Exo 28:2, 15, 18, 21; 39:11) Ang makasagisag na "pananamit" na isinuot ng hari ng Tiro ay inilalarawang napapalamutian ng turkesa kasama ng bawat iba pang uri ng mahalagang bato. (Eze 28:12, 13) Ang Edom ay "mangangalakal" ng Tiro para sa turkesa, anupat handang ibigay ng Tiro ang ilan sa kaniyang mga nakaimbak bilang kapalit nito.—Eze 27:2, 16.

TURO, TAGUBILIN [sa Ingles, *instruction*]. Patnubay na kailangang sundin. Ang pandiwang Hebreo na *ya·rah′* ay nangangahulugang "turuan." Ang terminong Hebreo na *le′qach* (turo) ay may saligang kahulugan na "pagkuha; pagtanggap." (Deu 32:2; ihambing ang Jer 9:20, kung saan ang kaugnay na pandiwa ay lumilitaw sa pananalitang "tanggapin nawa ng inyong pandinig ang salita ng kaniyang bibig.") Sa Kawikaan 16:21, ang termino ring ito ay isinasalin bilang "panghikayat." Ang Griegong *pai·deu′o* naman ay nangangahulugang "turuan; parusahan; disiplinahin," at ang Griegong *ka·te·khe′o* ay nangangahulugang "turuan nang bibigan; turuan."

Si Jehova ang "Dakilang Tagapagturo" ng kaniyang bayan (Isa 30:20), at yaong mga tumatanggap ng kaniyang turo, o tagubilin, ay may pananagutang kumilos na kasuwato nito—*'lalakad* sila sa kaniyang mga landas' at *"pupukpukin* nila ang kanilang mga tabak upang maging mga sudsod at ang kanilang mga sibat upang maging mga karit na pampungos." (Isa 2:3, 4; Mik 4:2, 3) Palibhasa'y kinikilala nila ang kahalagahan ng turo ni Jehova at nais nila itong sundin, ang kaniyang mga lingkod ay nananalangin: "Turuan mo ako, O Jehova, ng tungkol sa iyong daan. Lalakad ako sa iyong katotohanan. Pagkaisahin mo ang aking puso na matakot sa iyong pangalan."—Aw 86:11; 27:11; 119:33.

Sa sinaunang Israel, inatasan ni Jehova ang mga saserdote bilang mga tagapagturo ng kaniyang bayan. Bilang pagdiriin sa kahalagahan ng pagsunod sa turong tatanggapin sa pamamagitan ng alulod na ito, sinabi ni Moises: "Gawin mo ang ayon sa salita na ibibigay nila sa iyo mula sa dakong iyon na pipiliin ni Jehova; at maingat mong isagawa ang ayon sa lahat ng ituturo nila sa iyo. Gawin mo ang ayon sa kautusan na itatagubilin nila sa iyo, at ang ayon sa hudisyal na pasiya na sasabihin nila sa iyo. Huwag kang lumihis mula sa salita na ibibigay nila sa iyo, sa kanan o sa kaliwa." (Deu 17:10, 11; 24:8) Sa mga kabilang sa kongregasyong Kristiyano, sumulat ang apostol na si Pablo: "Ang lahat ng bagay na isinulat noong una ay isinulat sa ating ikatututo, upang sa pamamagitan ng ating pagbabata at sa pamamagitan ng kaaliwan mula sa Kasulatan ay magkaroon tayo ng pag-asa." (Ro 15:4) Samakatuwid, dapat nating saliksikin ang mga utos, bigyang-pansin ang mga simulaing nakapaloob sa mga ito, at matutuhang mabuti ang mga aral na nakasaad sa buong kinasihang Salita ng Diyos at pagkatapos ay ikapit ang mga ito sa ating buhay.—Tingnan ang PANGMADLANG TAGAPAGTURO.

Kahit ang maaamong hayop at ang planetang Lupa ay maaaring panggalingan ng turo, gaya ng sinasabi sa Job 12:7-10. (Kaw 6:6) Sa mga ito ay makakakita ang mga taong marurunong ng katibayan ng mga gawang-kamay ng Diyos at ng patotoo na ang lahat ng buhay ay dumedepende sa Diyos. Ang mga taong hindi kumikilos kasuwato ng saganang katibayang ito ay 'walang maidadahilan,' gaya ng isinulat ng apostol na si Pablo.—Ro 1:20.

Si Jesu-Kristo ay tinawag niyaong mga naging alagad niya bilang Tagapagturo, o Instruktor, sa gayon ay kinikilala ang kaniyang awtoridad at ang pananagutan nilang sundin ang kaniyang mga tagubilin. (Luc 5:5; 9:33) Ganito rin ang itinawag kay Jesus ng isang grupo ng sampung ketongin na nagmakaawa sa kaniya.—Luc 17:13.

Bagaman ang pagtanggap ng turo ay humihiling ng pagsunod at hindi ito inilalaan bilang pampalipas lamang ng oras, maitatawid din naman ito sa nakagiginhawang paraan. Inutusan ni Jehova si Moises na turuan ang Israel ng isang awit na doon ay sinabi niya: "Ang aking turo ay papatak na gaya ng ulan, ang aking pananalita ay tutulo na gaya ng hamog, gaya ng ambon sa damo." (Deu 32:2) Sumulat si Pablo sa Kristiyanong tagapangasiwa na si Timoteo tungkol sa 'pagtuturo nang may kahinahunan doon sa mga hindi nakahilig sa mabuti; baka sakaling bigyan sila ng Diyos ng pagsisisi na umaakay sa isang tumpak na kaalaman sa katotohanan.' (2Ti 2:25) Gayunman, ang turo ay maaaring magsangkot ng disiplina sa pamamagitan ng pagpaparusa.

Hindi laging madaling tanggapin ang gayong disiplina, ngunit kapag ang isa ay tumugon dito, magluluwal ito ng "mapayapang bunga, samakatuwid nga, ng katuwiran."—Heb 12:7-11.

Hindi lahat ng turo ay nanggagaling sa isa na may wastong motibo, anupat ang layunin niyaon ay hindi rin laging kapaki-pakinabang sa tumatanggap. "Tinuruan si Moises sa lahat ng karunungan ng mga Ehipsiyo," ngunit sa edad na 40, hayagan niyang iniugnay ang kaniyang sarili sa mga Hebreo at iniwan ang mana na maaari sanang napasakaniya sa maharlikang mga korte ng Ehipto. (Gaw 7:22) May binanggit si Isaias na mga propeta sa Israel na nagbibigay ng bulaang tagubilin, at sumulat si Mikas tungkol sa mga saserdoteng nagtuturo "kapalit lamang ng isang halaga." (Mik 3:11; Isa 9:15) Ang ilang tao ay may-kamangmangang bumaling sa mga binubong estatuwa upang tumanggap ng turo. (Hab 2:18) Matapos suhulan ang mga kawal na nagbabantay sa libingan ni Jesus, sinunod nila ang tagubiling ibinigay sa kanila na magsinungaling tungkol sa tunay na nangyari sa katawan ni Jesus. —Mat 28:12-15.

TUWID. Isang lansangan sa Damasco, Sirya. (Gaw 9:10, 11; LARAWAN, Tomo 2, p. 748) Noong yugtong Romano, isa itong pangunahing daanan na bumabagtas sa lunsod mula silangan hanggang kanluran nang humigit-kumulang 1.5 km (1 mi). Ang gitnang kalye para sa mga sasakyan ay mga 15 m (50 piye) ang lapad, na may mga daanan na may kolonada sa dalawang panig nito para sa mga naglalakad. Sa kabuuan, ang malaking lansangang ito ay may lapad na mga 26 na m (85 piye). Taglay pa rin nito ang katumbas sa Arabe ng dati nitong pangalan (Darb al-Mustaqim), bagaman hindi na ito tuwid na tuwid, patungo itong K mula sa Silangang Pintuang-daan ng lunsod. Sa sinaunang lansangang ito, sa bahay ng isang lalaki na nagngangalang Hudas, nanuluyan si Saul ng Tarso nang ilang panahon matapos na magpakita sa kaniya ang niluwalhating si Jesu-Kristo. Sa isang pangitain, inutusan ni Jesus ang alagad na si Ananias na pumaroon sa tahanang ito sa "lansangan na tinatawag na Tuwid" upang panauliin ang paningin ni Saul.—Gaw 9:3-12, 17-19.

U

UBAN. Ang pagkakaroon ng uban o pagputi ng buhok ay dahil sa pagkaunti ng mga sangkap na nagbibigay ng kulay sa buhok bilang resulta ng mga pagbabago sa kemistri ng katawan. Sa mangilan-ngilang kaso ay maagang pumuputi ang buhok, ngunit kadalasan nang kaakibat ito ng pagtanda. Kaayon ng huling nabanggit na kalagayan ang paglitaw sa Bibliya ng pandiwang Hebreo na *siv* (maging ubanin) at, mas malimit, ng pangngalang Hebreo na *seh·vah′* (mga uban, pagiging may-uban, katandaan). (Ru 4:15; 1Sa 12:2; 1Ha 2:6, 9; Job 15:10; Aw 71:18) Sina Abraham, Gideon, at David ay nabuhay hanggang sa "lubos na katandaan [*seh·vah′*]."—Gen 15:15; 25:8; Huk 8:32; 1Cr 29:28.

Kinikilala ng Bibliya kapuwa ang kagandahan ng kabataan at ang karilagan ng katandaan. "Ang kagandahan ng mga kabataang lalaki ay ang kanilang kalakasan, at ang karilagan ng matatandang lalaki ay ang kanilang ulong may uban." (Kaw 20:29) Lalo nang totoo ang huling binanggit kung ang mga indibiduwal na ito ay sumasamba at naglilingkod kay Jehova. "Ang ulong may uban ay korona ng kagandahan kapag ito ay nasusumpungan sa daan ng katuwiran." (Kaw 16:31) "Yaong mga nakatanim sa bahay ni Jehova, . . . uunlad pa rin sila sa panahon ng kanilang pagiging may-uban." (Aw 92:13, 14) Hindi sila pababayaan ng kanilang Diyos. (Isa 46:4) Ito ang kautusan ni Jehova: "Sa harap ng may uban ay titindig ka, at pakukundanganan mo ang pagkatao ng isang matanda."—Lev 19:32.

Ang pagiging may-uban, o pagputi ng buhok, ay walang kaugnayan sa kasarian ng mga indibiduwal; ni isang salik man dito ang natural na kulay ng buhok, gaya ng dilaw, itim, o pula. Matagal nang kinikilala na ang pagputi ng buhok ay hindi kayang pigilan o lunasan ng tao o ng siyensiya ng medisina. Itinawag-pansin ni Jesu-Kristo ang bagay na ito matapos niyang sabihin na hindi natin dapat ipanumpa ang ating ulo.—Mat 5:36.

Hindi lamang nitong makabagong panahon natuklasan ang pantina sa buhok, sapagkat noon ay gumagamit na nito ang mga Griego at ang mga Romano. Ayon kay Josephus, sinasabing tinitina ni Herodes na Dakila ang kaniyang dumaraming uban upang ilihim ang kaniyang katandaan.—*Jewish Antiquities,* XVI, 233 (viii, 1).

UBAS. Tingnan ang ALAK AT MATAPANG NA INUMIN; BAGING; PISAAN.

UBASAN. Tingnan ang BAGING.

UCAL. Isa na pinag-ukulan ni Agur ng mga salitang masusumpungan sa Kawikaan kabanata 30. Si Ucal ay maaaring isang anak o alagad ni Agur, ngunit walang anumang nalalaman nang tiyak tungkol sa kaniya.—Kaw 30:1.

UEL. Isa sa mga anak ni Bani na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak bilang tugon sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 34, 44.

ULA. Isang Aserita na ang tatlong anak ay mga ulo ng mga pantribong pamilya at magigiting na mandirigma.—1Cr 7:39, 40.

ULAI. Isang "daanang-tubig" na bumabagtas sa Susan (Susa) sa Elam o malapit doon. Sa kahabaan ng Ulai ay tinanggap ni Daniel ang pangitain tungkol sa barakong tupa at sa kambing na lalaki. Hindi matiyak kung ang propeta ay aktuwal na pumaroon mula sa Babilonya o inilipat sa lokasyong iyon sa pamamagitan ng pangitain. (Dan 8:1-3, 6, 16) Iba-iba ang palagay tungkol sa Ulai, at mahirap matukoy ang lugar na ito dahil sa paglipas ng maraming siglo, waring ang landas ng mga ilog sa kapaligiran nito ay nagbago. May mga nagsasabi na ang Ulai ay ang Ilog Karkheh. Ayon naman sa iba, ito'y isang artipisyal na kanal sa gawing H o HS ng Susan at idinurugtong nito ang Karkheh sa isa pang ilog.

ULAM.

1. Ama ni Bedan; mula sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 16, 17.

2. Malayong inapo ni Saul, mula sa tribo ni Benjamin, na ang mga anak ay namumukod-tanging mga mamamana. Ang mga inapo ni Ulam, mga "anak at apo," ay may bilang na mga 150 noong panahon ng mananalaysay.—1Cr 8:33, 39, 40.

ULAN. Isang mahalagang bahagi ng siklo kung saan ang tubig na pumapailanlang patungo sa atmospera bilang singaw mula sa lupa at sa mga katubigan ng globo sa kalaunan ay namumuo at pumapatak sa lupa, sa gayon ay naglalaan ng halumigmig na kailangan ng mga halaman at mga hayop. Binabanggit ng Bibliya ang ulan may kaugnayan sa siklong ito na mahusay ang pagkakaayos at maaasahan.—Job 36:27, 28; Ec 1:7; Isa 55:10.

Bukod sa pangkalahatang mga salita para sa ulan, ang ilang terminong Hebreo at Griego na tumutukoy sa ulan ay may iba't ibang kahulugan gaya ng "ulan (*downpour*); buhos ng ulan" (1Ha 18:41; Eze 1:28), "walang-tigil na ulan" (Kaw 27:15), "ulan sa taglagas o maagang ulan" at "ulan sa tagsibol o huling ulan" (Deu 11:14; San 5:7), "ambon" (Deu 32:2), "bagyong maulan" (Isa 4:6), at "saganang ulan" (Aw 65:10).

Maaga sa kasaysayan ng paghahanda sa lupa, 'ang Diyos ay hindi pa nagpapaulan sa ibabaw ng lupa,' ngunit "isang manipis na ulap ang pumapailanlang mula sa lupa at dinidiligan nito ang buong ibabaw ng lupa." Maliwanag na ang panahong tinutukoy ay maaga noong ikatlong "araw" ng paglalang, bago lumitaw ang pananim. (Gen 1:9-13; 2:5, 6; tingnan ang SINGAW, MANIPIS NA ULAP.) Ang unang pagkakataon sa rekord ng Bibliya kung kailan espesipikong binanggit ang pagpatak ng ulan ay nasa ulat tungkol sa Baha. Noon ay "nabuksan ang mga pintuan ng tubig ng langit," at "ang ulan sa ibabaw ng lupa ay nagpatuloy nang apatnapung araw at apatnapung gabi."—Gen 7:11, 12; 8:2.

Kung Paano Ito Namumuo. Bilang pagdiriin sa limitadong pagkaunawa ng tao tungkol sa mga puwersa at mga batas ng paglalang at ng lupa, ganito ang isa sa mga tanong ni Jehova kay Job: "May ama ba ang ulan?" (Job 38:28) Bagaman malawakang pinag-aaralan ng mga meteorologo kung paano namumuo ang ulan, ang resulta, ayon sa *The World Book Encyclopedia,* ay "mga teoriya" lamang. (1987, Tomo 16, p. 123, 124) Habang ang mainit na hangin na may dalang singaw ng tubig ay pumapailanlang at lumalamig, ang halumigmig ay namumuo at nagiging maliliit na butil ng tubig. Ayon sa isang teoriya, habang ang mas malalaking butil ng tubig ay dumaraan sa isang ulap, tumatama ang mga ito sa mas maliliit na butil ng tubig at sumasanib sa mga iyon, hanggang sa bumigat ang mga ito anupat hindi na kayang dalhin ng hangin. Iminumungkahi naman ng isa pang teoriya na ang mga kristal ng yelo ay namumuo sa ibabaw ng mga ulap kung saan ang temperatura ay mas mababa sa antas ng pagyeyelo at nagiging ulan kapag dumaraan ang mga ito sa mas mainit na hangin.

Si Jehova ang Pinagmumulan Nito. Si Jehova ay hindi basta "diyos ng ulan" para sa Israel. Hindi siya katulad ni Baal, na ipinalagay ng mga Canaanita na nagdala ng tag-ulan noong magising siya at mabuhay. Kinilala ng tapat na mga Israelita na si Jehova, hindi si Baal, ang makapipigil sa mahalagang ulan. Malinaw itong ipinakita nang magpasapit si Jehova sa Israel ng isang tagtuyot noong ang pagsamba roon kay Baal ay nasa kasukdulan nito, noong panahon ng propetang si Elias.—1Ha 17:1, 7; San 5:17, 18.

Si Jehova ang naghanda ng ulan para sa lupa. (Aw 147:8; Isa 30:23) "Humukay [siya] ng lagusan para sa baha," marahil ay tumutukoy sa paraan kung paanong pinauulan ng Diyos ang mga ulap sa ilang partikular na bahagi ng globo. (Job 38:25-27; ihambing ang Aw 135:7; Jer 10:13.) Ang kakayahan niya na kontrolin ang ulan kasuwato ng kaniyang layunin ang isa sa mga bagay na ipinagkaiba ni Jeho-

va sa walang-buhay na mga idolong diyos na sinasamba ng mga bansang nakapalibot sa Israel. (Jer 14:22) Sa Lupang Pangako, mas napahalagahan ito ng mga Israelita kaysa noong sila ay nasa Ehipto, kung saan napakadalang umulan.—Deu 11:10, 11.

Noong nangangaral sila sa mga Griego sa Listra, ipinaliwanag nina Pablo at Bernabe na ang mga ulan ay nagsisilbing isang patotoo tungkol sa "Diyos na buháy" at isang pagtatanghal ng kaniyang kabutihan. (Gaw 14:14-17) Ang mga pakinabang sa ulan ay tinatamasa hindi lamang ng mga mabuti at matuwid kundi ng lahat ng tao; kaya itinawag-pansin ni Jesus na ang pag-ibig na ipinakikita ng Diyos may kaugnayan dito ay dapat magsilbing isang parisan para sa mga tao.—Mat 5:43-48.

Ang Ulan sa Lupang Pangako. Ang isang bagay na katangi-tangi sa klima ng Lupang Pangako ay ang iba't ibang antas nito ng pag-ulan. Ang dalawang pangunahing salik na nakaiimpluwensiya sa dalas at lakas ng ulan sa isang lugar ay kung gaano ito kalapit sa dagat at kung gaano ito kataas. Madalas umulan sa mga kapatagan na nasa kahabaan ng Mediteraneo kapag tag-ulan, at mas madalang ito sa gawing T kaysa sa bandang H. Mas malakas naman ang ulan sa mga burol at mga bundok dahil mas masinsin ang pamumuo roon ng halumigmig na tinatangay nang pasilangan mula sa dagat. Ang Libis ng Jordan ay nasa isang "lilim sa ulan," yamang kapag dumaraan ang hangin sa ibabaw ng mga bundok, halos natutuyuan na iyon ng halumigmig nito, at ang hangin ay umiinit habang bumababa ito sa libis. Gayunman, kapag ang hanging ito ay nakarating sa mataas na talampas sa S ng Jordan, muling namumuo ang mga ulap, anupat lumilikha ito ng ulan. Ito ang dahilan kung bakit may isang pahabang lupain sa S ng Jordan na maaaring panginainan ng mga hayop o sakahin nang kaunti. Sa mas dako pang S ay naroon ang disyerto, kung saan napakahina at di-palagian ang ulan anupat hindi ito mapakikinabangan sa pagtatanim o sa pagpapastol ng mga kawan.

Mga kapanahunan. Ang dalawang pangunahing kapanahunan sa Lupang Pangako, ang tag-araw at ang taglamig, ay mas tumpak na malasin bilang ang tagtuyo at ang tag-ulan. (Ihambing ang Aw 32:4; Sol 2:11, tlb sa *Rbi8.*) Mula sa kalagitnaan ng Abril hanggang sa kalagitnaan ng Oktubre, kaunting-kaunting ulan lamang ang pumapatak. Madalang ang ulan sa yugtong ito kung kailan isinasagawa ang pag-aani. Ipinakikita ng Kawikaan 26:1 na ang ulan sa panahon ng pag-aani ay itinuturing na kakatwa. (Ihambing ang 1Sa 12:17-19.) Kapag tag-ulan, hindi naman palaging umuulan; salit-salitan ang pag-ulan at ang mga araw na maaliwalas. Yamang ito rin ang malamig na panahon, napakaginaw ang maulanan. (Ezr 10:9, 13) Kaya naman, ang isang komportableng silungan ay lubhang pinahahalagahan.—Isa 4:6; 25:4; 32:2; Job 24:8.

Ulan sa taglagas at sa tagsibol. Binabanggit ng Bibliya ang "ulan sa taglagas [maagang ulan o unang ulan] at ulan sa tagsibol [huling ulan]," na ipinangako ng Diyos bilang isang pagpapala sa tapat na mga Israelita. (Deu 11:14, tlb sa *Rbi8;* Jer 5:24; Joe 2:23, 24) Matiyagang hinihintay ng magsasaka ang ulan sa mga yugtong ito sa pagitan ng tag-araw at taglamig. (San 5:7; ihambing ang Job 29:23.) Ang maagang ulan, o ulan sa taglagas, (pasimula sa bandang kalagitnaan ng Oktubre) ay pinananabikang dumating sapagkat pinapawi nito ang init at pagkatuyo ng tag-araw. Kailangan ito bago magsimula ang pagtatanim, dahil pinalalambot ng ulang ito ang lupa upang maararo ng magsasaka ang kaniyang lupain. Sa katulad na paraan, ang huling ulan, o ulan sa tagsibol (bandang kalagitnaan ng Abril) ay kinakailangan upang madiligan ang lumalaking mga pananim upang gumulang ang mga ito, at partikular na upang mahinog ang mga butil.—Zac 10:1; Am 4:7; Sol 2:11-13.

Makasagisag na Paggamit. Kapag pinagpapala ng Diyos ang Israel ng mga ulan sa takdang panahon ng mga ito, nagbubunga ito ng kasaganaan. Kaya naman maipangangako ni Oseas na si Jehova ay 'darating na gaya ng bumubuhos na ulan,' anupat "gaya ng ulan sa tagsibol na bumabasa sa lupa," para roon sa mga nagsisikap na makilala siya. (Os 6:3) Ang mga tagubilin ng Diyos ay "papatak na gaya ng ulan" at ang kaniyang mga pananalita ay "gaya ng ambon sa damo at gaya ng saganang ulan sa pananim." (Deu 32:2) Ang mga ito ay manunuot nang unti-unti ngunit magiging sapat upang makapaglaan ng lubusang ginhawa, gaya ng ulan sa pananim. Sa katulad na paraan, isang pinagmumulan ng ginhawa at kasaganaan ang inilarawan nang ihalintulad ang muling-tinipong nalabi ng Jacob sa "saganang ulan sa pananim."—Mik 5:7.

Ang paghahari ng hari ng Diyos na inilarawan sa Awit 72 ay kakikitaan ng kasaganaan at pagpapala. Dahil dito, siya ay inilarawang bumababa na "tulad ng ulan sa ibabaw ng tinabasang damo, tulad ng saganang ulan na bumabasa sa lupa" at nagpapasibol ng sariwang pananim. (Aw 72:1, 6; ihambing ang 2Sa 23:3, 4.) Ang kabutihang-loob ng isang hari ay inihalintulad sa "ulap ng ulan sa tagsibol," sapagkat naghuhudyat ito ng kaayaayang mga kalagayan, kung paanong tinitiyak ng mga ulap na nagdadala ng ulan ang pagdating ng tubig na kinakailangan upang mamunga ang mga pananim.—Kaw 16:15.

Gayunman, ang pumapatak na ulan ay hindi laging nagdudulot ng pananim na pagpapala sa taong nagsasaka; ang lupang nadiligan ay maaaring

magsibol ng mga tinik at mga dawag. Ginamit ito ni Pablo bilang isang halimbawa, anupat inihambing niya ang lupang nadiligan ng ulan sa mga Kristiyano na "nakatikim ng makalangit na kaloob na walang bayad, at naging mga kabahagi sa banal na espiritu." Kung hindi sila magluluwal ng mga bunga ng espiritu at sa halip ay hihiwalay sa katotohanan, sila ay nakatakdang sunugin, tulad ng isang bukid na mga tinik lamang ang iniluluwal.—Heb 6:4-8.

Sa pangitain ni Juan sa Apocalipsis, nakakita siya ng "dalawang saksi" na may "awtoridad na sarhan ang langit upang walang bumuhos na ulan sa mga araw ng kanilang panghuhula." (Apo 11:3-6) Hindi ipahahayag ng 'mga saksing' ito, na kumakatawan sa Diyos bilang 'mga propeta,' o mga tagapagsalita, ang pagsang-ayon o pagpapala ng Diyos sa mga plano at mga gawain ng balakyot na mga tao sa lupa. Tulad ni Elias, na nagpatalastas ng tatlo-at-kalahating-taóng tagtuyot sa Israel dahil sa pagsasagawa nila ng pagsamba kay Baal na itinaguyod ni Haring Ahab at ng asawa nito na si Jezebel, sa makasagisag na paraan din naman, 'ang langit ay sasarhan' ng 'dalawang saksing' ito upang walang dumating na nakarerepreskong "ulan" mula sa Diyos na magpapaunlad sa gayong mga pagsisikap ng mga tao.—1Ha 17:1–18:45; Luc 4:25, 26; San 5:17, 18.

ULAP. Isang nakikitang kimpal ng mga partikula, kadalasa'y tubig o yelo, na nakalutang sa himpapawid. Ang pangunahing salitang Hebreo para sa "ulap" ay *'a·nan',* anupat ang karamihan sa mga paglitaw nito ay tumutukoy sa haliging "ulap" na pumatnubay sa mga Israelita nang tumawid sila sa ilang na disyerto. (Exo 13:21) Ang "manipis na alabok," "mga ulap," "maulap na kalangitan," at "kalangitan" ay tinutukoy ng iba't ibang anyo ng Hebreong *sha'chaq,* mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "dikdikin nang pino; agnasin." (Isa 40:15; Aw 36:5; Jer 51:9; Aw 89:37; Aw 18:42; Job 14:19) Ang mga salitang Griego na tumutukoy sa isang "ulap" ay *ne'phos* at *ne·phe'le,* samantalang ang *gno'phos* ay tumutukoy naman sa isang "madilim na ulap."—Heb 12:1; Mat 17:5; Heb 12:18.

Mula sa kalagitnaan ng Hunyo hanggang sa kalagitnaan ng Setyembre, karaniwang maaliwalas ang kalangitan sa Israel, bagaman may mga kaulapan ng alikabok, na lumilitaw lalo na sa pagtatapos ng kapanahunan ng tagtuyot, dahil sa mainit na hanging S mula sa disyerto. Isa pa, partikular na kapag Agosto, manaka-nakang dumarating mula sa K ang mga ulap na *cirrostratus* na walang dalang ulan. Ang mga ito man ay hinihintay ng mga tumatahan doon, sapagkat naglalaan ito ng lilim at sa gayon ay nagdudulot ng kaunting ginhawa mula sa init. (Isa 25:5; ihambing ang Job 7:2.) Kapag Setyembre o Oktubre, nagsisimula naman ang mas madalas na paglitaw ng mga ulap sa kanluraning kagiliran, anupat namumuo ang mga ito sa ibabaw ng Mediteraneo, bagaman kadalasan ay kalagitnaan na ng Oktubre bago aktuwal na magsimula ang tag-ulan. Ngunit sa panahon ng tag-init, sa ilang seksiyon ng lupain, may manipis na ulap tuwing umaga na kaagad naglalaho pagsikat ng araw.—Os 6:4.

Kapag panahon ng tag-ulan, napakabilis mamuo ang bagyo, anupat nagsisimula sa napakaliit na ulap sa K. (1Ha 18:44, 45) Nabubuhayan ng loob ang magsasaka kapag may ulap na lumitaw sa mga kanluraning bahagi. (Luc 12:54) Gayunman, malulugi ang isa na nag-aatubiling gumapas dahil sa pagtingin sa mga ulap na di-tiyak kung kailan darating. Ginamit ang katotohanang ito sa pagpapapayo sa mga lingkod ng Diyos na ipagpatuloy nila ang kanilang gawain anuman ang kalagayan.—Ec 11:4.

Ang karunungan at kalakasan ng Diyos na Jehova na Maylalang ay makikita sa kakayahan niyang kontrolin ang mga ulap. Tinukoy niya ang mga ito bilang "mga pantubig na banga" na naitatagilid at naibubuhos ang laman sa lupa. Sinabi niya: "Sino ang may-kawastuang makabibilang ng mga ulap nang may karunungan, o ang mga pantubig na banga sa langit—sino ang makapagtatagilid ng mga iyon?" (Job 38:37) Inilarawan niya ang proseso ng ebaporasyon at kondensasyon, anupat sinabi: "Pinaiilanlang niya ang mga patak ng tubig; ang mga iyon ay nasasala bilang ulan para sa kaniyang manipis na ulap, anupat ang mga ulap ay pumapatak, ang mga iyon ay tumutulo nang sagana sa sangkatauhan. Tunay nga, sino ang makauunawa sa mga suson ng ulap, ang mga dagundong mula sa kaniyang kubol?"—Job 36:27-29.

Makatalinghagang Paggamit. Palibhasa'y walang tao ang maaaring makakita sa kaniya at mabuhay pa, ginamit ni Jehova ang ulap bilang sagisag ng kaniyang presensiya. Sa Bundok Sinai, noong panahong ibigay sa Israel ang Kautusan, isang madilim na ulap ang tumakip sa bundok; mula sa ulap ay lumabas ang mga kidlat at kulog, ang malakas na tunog ng trumpeta, at isang malakas na tinig. (Exo 19:16-19; 24:15; Heb 12:18, 19) Sinabi ni Jehova kay Moises na nagpakita siya sa ganitong paraan upang makapagsalita siya kay Moises at upang sa pagkarinig niyaon ay manampalataya ang mga tao kay Moises bilang kinatawan ng Diyos.—Exo 19:9.

Nagsugo si Jehova ng isang anghel na nasa isang ulap bilang "kaniyang sariling mensahero" upang pumatnubay sa Israel sa paglabas mula sa Ehipto at sa pagtahak sa ilang. (Isa 63:9) Sa pamamagitan ng anghel na iyon, makasagisag na dumungaw si Jehova mula sa ulap upang lituhin ang mga Ehipsiyo. (Exo 13:21, 22; 14:19, 24, 25) Ginamit din ni Jehova

ang ulap upang bautismuhan sila kay Moises bilang isang bansa, anupat ang tubig ay nasa magkabilang panig nila at ang ulap naman ay nasa itaas at likuran. Sa gayon, sila ay "nabautismuhan kay Moises sa pamamagitan ng ulap at ng dagat."—1Co 10:2; tingnan din ang Bil 14:14.

Nang itayo ang tabernakulo sa ilang, ang ulap ay nanatili sa ibabaw niyaon at "pinunô ng kaluwalhatian ni Jehova ang tabernakulo," kaya naman hindi nakapasok si Moises. (Exo 40:34, 35; ihambing ang 1Ha 8:10-12; Apo 15:8.) Pagkatapos nito, tumigil ang ulap sa ibabaw ng Kabanal-banalan, kung saan naroroon ang kaban ng tipan, at ang ulap ay naging isang haliging apoy sa gabi. Walang alinlangang nakikita ang ulap na ito sa lahat ng panig ng kampo, anupat ito ang naging palatandaan ng pinakasentro ng kampo. Kapag pumapaitaas ito, ang Israel ay naghahandang lumikas ng kampo. Kapag lumilipat ito, sinusundan nila ang direksiyon nito patungo sa susunod na dakong pagkakampuhan, bagaman malamang na ang eksaktong lugar na pagtatayuan ng kampo ay pinili sa tulong ni Hobab, na lubusang nakababatid sa lupaing iyon, kabilang na ang mga dakong tubigan at iba pang bagay na kailangan ng gayong kampo na pagkalaki-laki.—Exo 40:34-38; Bil 10:29-32.

Sa loob ng Kabanal-banalan, sa ibabaw ng kaban ng tipan, ay may isang ulap na napakaningning, ang tanging liwanag sa silid na iyon. (Lev 16:2) Sa wikang Hebreo na ginamit pagkalipas ng panahon ng Bibliya, tinawag itong Shekina. Sa Araw ng Pagbabayad-Sala, kapag pumapasok ang mataas na saserdote sa Kabanal-banalan taglay ang dugo ng mga hayop, tumatayo siya sa makasagisag na paraan sa presensiya ni Jehova. Sa iba pang mga pagkakataon, kapag hindi siya pumapasok sa Kabanal-banalan kundi tumatayo lamang sa harap ng kurtina upang magharap ng isang mahalagang bagay kay Jehova ukol sa kasagutan Niya, itinuturing na nakatayo siya sa harap ni Jehova.—Bil 27:21.

Noong isang pagkakataon, ang sariling tinig ni Jehova ay narinig mula sa isang maliwanag na ulap, anupat nagpapahayag ng pagsang-ayon sa kaniyang bugtong na Anak. Ito ang maningning na ulap na lumilim kay Jesus at sa kaniyang tatlong apostol na sina Pedro, Santiago, at Juan sa bundok kung saan naganap ang pagbabagong-anyo.—Mat 17:5.

Nang umakyat si Jesus sa langit, ayon sa ulat, "kinuha siya ng isang ulap mula sa kanilang paningin." (Gaw 1:9) Hindi nakita ng mga alagad na nakasakay si Jesus sa isang ulap, kundi sa halip, tinakpan siya ng ulap anupat hindi na nila siya makita. Tumutulong ito sa atin na maunawaan ang mga salita ni Jesus may kinalaman sa kaniyang pagkanaririto: "Makikita nila ang Anak ng tao na dumarating na nasa ulap taglay ang kapangyarihan at dakilang kaluwalhatian," at ang pananalita sa Apocalipsis: "Dumarating siya na nasa mga ulap, at makikita siya ng bawat mata." (Luc 21:27; Mat 24:30; Apo 1:7) Sa mga kaso noong nakaraan, ang mga ulap ay kumatawan sa di-nakikitang presensiya; ngunit maaaring 'makita' ng mga tagamasid ang kahulugan nito sa pamamagitan ng kanilang "mga mata" ng kaisipan. Sa kasong ito, dahil sa pisikal na mga pangyayari na nakikita, "makikita" o matatanto ng isa na tumitingin na si Kristo ay presente bagaman di-nakikita. —Tingnan din ang Mat 24; Mar 13; Apo 14:14.

Nang pumarito si Jesus sa lupa, taglay ang lahat ng pagkakakilanlan ng Mesiyas, may-kaimbutang tumanggi ang mga Judio na kilalanin siya sapagkat ipinagpilitan nila na patotohanan niya ang kaniyang pagiging Mesiyas at tuparin niya nang literal ang pangitain sa Daniel 7:13, 14, kung saan ipinakikitang ang Anak ng tao ay dumarating kasama ng mga ulap sa langit patungo sa harap ng Sinauna sa mga Araw, ang Diyos na Jehova, upang tanggapin ang kaniyang kaharian. Naipagkamali nila ang kaniyang pagkanaririto taglay ang kapangyarihan ng Kaharian sa kaniyang unang pagparito. Sinabi niya sa kanila na walang gayong tanda ang ibibigay sa kanila.—Luc 11:29.

Pabor. Mabuti ang ipinangangahulugan ng "mga ulap" para roon sa mga kinalulugdan ng Diyos. Sinasabi ng Kawikaan 16:15 na ang kabutihang-loob ng hari ay "tulad ng ulap ng ulan sa tagsibol." Ang epekto ng ulap bilang pantakip o kublihan ng isa upang hindi siya makita ay ginagamit upang ilarawan ang pagkilos ni Jehova may kinalaman sa mga kasalanan ng kaniyang bayan, anupat pinapawi ang kanilang mga pagsalansang "na gaya ng sa isang ulap." (Isa 44:22) Kabaligtaran nito, sa wari ay hinaharangan niya ng isang kaulapan ang paglapit niyaong mga mapaghimagsik, upang ang kanilang panalangin ay hindi makaraan.—Pan 3:44.

Pagiging pansamantala, di-mapananaligan. Ang maninipis na ulap sa umaga na madaling naglalaho ay ginamit sa makasagisag na paraan para sa pabagu-bago at panandaliang maibiging-kabaitan ng Efraim at Juda sa Diyos, gayundin sa pagiging panandalian ng pag-iral ng Efraim dahil sa pagbaling nito sa huwad na pagsamba.—Os 6:4; 13:3.

Ang taong naghahambog na nagbibigay siya, ngunit hindi naman niya iyon ginagawa, ay nakasisira ng loob gaya ng isang ulap na walang ulan. (Kaw 25:14) Ang mga nag-aangking Kristiyano ngunit patuloy namang nagsasagawa ng imoralidad, katiwalian at nagpaparumi sa kongregasyon ay inihalintulad sa mga ulap na walang tubig na ipinapadpad ng hangin, dahil sa kanilang masakim na pagsunod sa makalamang mga pagnanasa. —Jud 12; tingnan ang SINGAW, MANIPIS NA ULAP.

ULILA. Tingnan ang BATANG LALAKING WALANG AMA.

ULING, BAGA. Ang uling ay ang maitim, marupok, at magaspang na anyo ng karbon, at kadalasa'y labí ng sinunog na kahoy. Upang makagawa ng uling noong sinaunang panahon, isang bunton ng kahoy ang tinatabunan ng lupa at dahan-dahang sinusunog sa loob ng ilang araw, anupat may sapat lamang na hangin upang masunog at sumingaw ang mga gas. Ang prosesong ito ay nakalilikha ng isang dalisay na anyo ng karbon. Kailangan dito ang maraming panahon at maingat na pagbabantay. Gayunpaman, ang uling na produkto nito ang mas pinipiling gamitin bilang panggatong kapag kailangan ang matinding init na tuluy-tuloy at walang usok. Walang katibayan na gumamit ng likas na mineral na *coal* sa sinaunang Israel.

Ang baga o nagniningas na uling, sa sigâ man o sa isang brasero, ay ginagamit na pampainit kapag malamig ang panahon. (Isa 47:14; Jer 36:22; Ju 18:18) Ang pantay-pantay na init ng baga na walang liyab at usok ay tamang-tama rin para sa pagluluto. (Ju 21:9) Kailangang-kailangan ang uling o mga baga sa pagtunaw at pagdadalisay ng mga metal; kung wala ang mga ito, halos imposibleng maabot at mapanatili ang matataas na temperaturang kailangan upang matunaw ang mga inambato (*ore*) at maging taganas na metal. (Isa 44:12; 54:16; tingnan ang PAGDADALISAY, TAGAPAGDALISAY.) Ganito rin ginagatungan ang mga hurnuhan ng bakal sa ngayon, anupat inilalagay ang inambato sa pagitan ng mga suson ng baga. Lumilitaw na sa pamamaraang ito nagmula ang ganitong kawikaan: Ang pagpapakita ng kabaitan sa isang kaaway ay tulad ng pagbubunton ng maaapoy na baga sa kaniyang ulo; pinalalambot nito ang kaniyang galit at pinalilitaw ang kaniyang mabubuting katangian. (Kaw 25:22; Ro 12:20) Ginamit ng "babaing marunong" na taga-Tekoa ang ilustrasyon ng aandap-andap na ningas ng mga baga upang lumarawan sa kaniyang natitirang supling na magpapatuloy ng kaniyang angkan. —2Sa 14:1-7.

Gaya ng makikita sa mga talatang nabanggit na, ang mga salitang Hebreo na *ga·cheʹleth* at *pe·chamʹ* ay hindi laging isinasalin bilang "uling," sapagkat kadalasa'y tumutukoy ang mga ito sa mga baga o nagniningas na mga baga. Noon, kahoy ang ginagamit na panggatong sa altar ng tabernakulo (Lev 1:7, 8; 3:5), at kapag Araw ng Pagbabayad-Sala, ang usok ng insenso ay kumakalat sa ibabaw ng kaban ng tipan dahil sa "nagniningas na baga ng apoy mula sa altar." (Lev 16:12, 13) Inilarawan ni Isaias ang isang mananamba sa idolo na gumawa ng isang diyos mula sa isang punungkahoy at pagkatapos ay ginamit niya ang tirang kahoy upang magpaliyab ng apoy na ang mga baga niyaon ay pinaglutuan niya ng kaniyang tinapay.—Isa 44:14, 15, 19.

Sa maraming talata ng Kasulatan, ang mga "baga" ay ginagamit sa tila makasagisag o makatalinghagang diwa, anupat tumutukoy sa anumang substansiyang nagbabaga, mainit, at nagniningas. (2Sa 22:9; Job 41:21; Aw 18:8, 12, 13; 140:10; Eze 1:13; 10:2; 24:11) Ginamit ang mainit at "nagniningas na mga baga ng mga punong retama" upang lumarawan sa kagantihang sasapit sa isa na may "mapandayang dila."—Aw 120:2-4.

ULO. Ang pinakaitaas na bahagi ng katawan ng tao; ang kinaroroonan ng utak at ng mga sangkap ng paningin, pandinig, pang-amoy, at panlasa. Ang ulo (sa Heb., *ro'sh;* sa Gr., *ke·pha·leʹ*) ay itinatampok sa Bibliya kapuwa sa literal at sa makasagisag na mga diwa.

Pagdurog o Pagsugat. Masusumpungan sa aklat ng Eclesiastes ang isang metaporikong paglalarawan sa mga epekto ng pagtanda na nauuwi sa kamatayan. (Ec 12:1-7) Inilalarawan ng 'pagkadurog ng ginintuang mangkok' ang pagtigil ng paggana ng utak sa tulad-mangkok na bao ng ulo pagkamatay ng isa. Ang kamatayan o pagkapuksa ay isinasagisag naman ng pananalitang 'pagdurog (o pagbasag) sa ulo.' (Aw 68:21; 74:13, 14) Sinasabi ng unang hula ng Bibliya (Gen 3:15) na matapos masugatan sa sakong ang 'binhi ng babae,' susugatan naman nito ang ulo ng serpiyente. Bilang katuparan, ipinakikita ng ibang mga teksto na ang Serpiyente, si Satanas na Diyablo, ay ikukulong sa isang kalaliman kung saan hindi siya makalalabas sa loob ng isang libong taon at di-magtatagal pagkatapos nito ay lilipulin siya magpakailanman sa "lawa ng apoy," ang "ikalawang kamatayan."—Apo 20:1-3, 7, 10, 14; 12:9.

'Pagtataas ng' o 'Pag-aangat sa Ulo ng Isa.' Nang malugmok dahil sa kahihiyan at kaligaligan, umasa si Haring David kay Jehova bilang kaniyang Kalasag at ang Isa na *'nagtataas ng kaniyang ulo,'* kung kaya muli niyang naiangat ang kaniyang ulo. (Aw 3:3; ihambing ang Luc 21:28.) Bilang katuparan ng pagpapakahulugan ni Jose sa isang panaginip, *'iniangat ni Paraon ang ulo'* ng kaniyang punong katiwala ng kopa sa pamamagitan ng pagsasauli rito sa dating katungkulan nito. Ngunit 'iniangat ni Paraon ang ulo mula sa' kaniyang punong magtitinapay nang ipapatay niya ito.—Gen 40:13, 19-22.

Pagpapala, Pagpapahid, Panunumpa. Ang ulo ang sangkap ng katawan na pinagtutuunan ng mga pagpapala. (Gen 48:13-20; 49:26) Ang pabor, patnubay, at karunungan ng Diyos ay inihahalintulad sa isang *lampara na sumisikat sa ibabaw ng ulo* at sa isang *putong na panghalina sa ulo.* (Job 29:3; Kaw 4:7-9) Sa ulo ibinubuhos ang *langis na pama-*

hid. (Lev 8:12; Aw 133:2) Sa kaniyang Sermon sa Bundok, ipinayo ni Jesus na *'maglangis ng ulo'* kapag nag-aayuno, upang ang isa ay magtinging maayos at hindi magmistulang nagbabanal-banalan at pinagkakaitan ang kaniyang sarili upang purihin siya ng madla. (Mat 6:17, 18) Naging isa sa mahahalagang tanda ng pagkamapagpatuloy ang pagpapahid ng langis sa ulo ng isang panauhin. (Luc 7:46) Nakaugalian noon ng mga Judio na *ipanumpa ang kanilang ulo* (o buhay), isang gawaing hinatulan ni Jesus.—Mat 5:36, 37; tingnan ang SUMPA Blg. 1.

Kumakatawan sa Tao. Yamang ito ang sangkap na sumusupil sa katawan, ginamit din ang ulo upang kumatawan sa mismong tao. Nang sabihin ni Jesu-Kristo na siya ay "walang dakong mahihigan ng kaniyang ulo," nangangahulugan ito na wala siyang tirahan na matatawag niyang sariling pag-aari. (Mat 8:20) Ang *ulo ng isang Nazareo* ay nasa ilalim ng panata, isang bagay na pinatototohanan ng kaniyang mahabang buhok. (Bil 6:5, 18-20) Ang mga kasalanan o mga kamalian ng isang tao ay sinasabing nasa *ibabaw ng kaniyang ulo.* (Ezr 9:6; Aw 38:4; ihambing ang Dan 1:10.) Ipinakita ni David na pinahahalagahan niya ang saway ng taong matuwid, anupat tinawag niya itong *langis na hindi tatanggihan ng kaniyang ulo.* (Aw 141:5) Kapag inabutan ng kahatulan ang taong balakyot, sinasabing tinatanggap niya ang kagantihan anupat *sumasapit ang kaniyang kasamaan o ang kaniyang kaparusahan sa sarili niyang ulo.* (Huk 9:57; 1Sa 25:39; Jer 23:19; 30:23; Joe 3:4, 7; Ob 15; ihambing ang Ne 4:4.) Ang pananalitang *ang dugo ng isa ay mapapasakaniyang ulo* ay nangangahulugang ang indibiduwal na nagtataguyod ng maling landasin ng pagkilos na karapat-dapat sa hatol na kamatayan ang personal na mananagot sa pagkawala ng kaniyang buhay. (2Sa 1:16; 1Ha 2:37; Eze 33:2-4; Gaw 18:6) Ang *pagbabalik sa ulo ng isang tao ng dugo niyaong mga pinatay niya* ay nangangahulugang dadalhin siya sa kahatulan dahil sa pagkakasala sa dugo. —1Ha 2:32, 33.

Taun-taon, ipinagtatapat ng mataas na saserdote ng Israel ang mga kasalanan ng bayan habang nakapatong ang kaniyang mga kamay sa ulo ng kambing para kay Azazel (anupat inililipat sa kambing ang mga kasalanan), pagkatapos ay pinakakawalan iyon sa ilang upang dalhin sa malayo ang mga kamaliang ito at malimutan. (Lev 16:7-10, 21, 22) Gaya ng ipinakikita ng ibang mga teksto, personal na 'dinala ni Jesu-Kristo ang aming mga sakit at pinasan ang aming mga kirot' at 'pinasan niya ang mga kasalanan ng marami.'—Isa 53:4, 5; Heb 9:28; 1Pe 2:24.

Ang mga saserdote at ang mga iba pa na ipinaghahandog ng ilang hain ay *nagpapatong ng kanilang mga kamay sa ulo* ng hayop na papatayin bilang pagkilala na ang haing iyon ay para sa kanila. —Lev 1:2-4; 8:14; Bil 8:12.

Pagkakataas, Pagkapahiya, at Paghamak. Sa ilang bansa, inililibing ang mga kawal kasama ang kanilang *mga tabak sa ilalim ng kanilang mga ulo,* samakatuwid nga, taglay ang mga parangal na pangmilitar. (Eze 32:27) Ang *"mga mata* [ng taong marunong] *ay nasa kaniyang ulo,"* samakatuwid nga, nakikita niya kung saan siya papunta. (Ec 2:14) Ang *paglalagay ng alabok, lupa, o abo sa ulo* ay nagpapahiwatig ng pagkabagabag, pagdadalamhati, o pagkapahiya. (Jos 7:6; 1Sa 4:12; 2Sa 13:19) Nang isinasalaysay ng salmista ang mga pagsubok at mga paghihirap ng bayan ng Diyos, sinabi niyang *dumaan ang mga tao sa ibabaw ng ulo ng Israel.* Lumilitaw na tinutukoy niya ang pagsakop sa bayan ng Diyos ng hamak na mga tao ng sanlibutan (ang salitang Hebreo na ginamit ay *'enohsh',* "taong mortal") na malalakas, malulupit, at palalo. (Aw 66:12; ihambing ang Isa 51:23.) Ang *pagyukod ng ulo* ay isang tanda ng kapakumbabaan o ng pagdadalamhati (Isa 58:5), at ang *pag-iling ng ulo* ay sumasagisag naman sa pag-alipusta, paghamak, o panggigilalas.—Aw 22:7; Jer 18:15, 16; Mat 27:39, 40; Mar 15:29, 30.

Kabaitan sa mga Kaaway. Inirerekomenda ng Bibliya na pakitunguhan ng isang tao nang may kabaitan ang kaniyang kaaway, "sapagkat sa paggawa nito ay *magbubunton ka ng maaapoy na baga sa kaniyang ulo."* (Ro 12:20; Kaw 25:21, 22) Ang metaporang ito ay hinalaw sa sinaunang proseso ng pagtunaw sa metal, kung saan binubuntunan ng mga baga ang ibabaw ng inambato na nakapatong din sa mga baga. Sa gayunding paraan, palalambutin at tutunawin ng kabaitan ang matigas na puso ng isang tao, anupat ihihiwalay nito ang mga dumi ng kasamaan at palalabasin ang kaniyang mabubuting katangian.

Posisyon ng Pamamahala. Ang "ulo" ay maaaring tumukoy sa pangunahing miyembro ng isang pamilya, tribo, bansa, o pamahalaan. (Huk 11:8; 1Sa 15:17; 1Ha 8:1; 1Cr 5:24) Ang "ulo ng pamilya" sa literal ay "patriyarka" (sa Gr., *pa·tri·ar'khes*). (Gaw 2:29; 7:8, 9; Heb 7:4) Kung ang Israel mismo ay magiging masunurin sa Diyos, ito ay mapapasa*ulunan ng mga bansa,* o mangingibabaw, sa diwa na ang bansang ito ay magiging malaya at masagana, anupat magkakautang pa nga sa kanila ang ibang mga bansa. (Deu 28:12, 13) Kung susuway naman ang mga Israelita, ang naninirahang dayuhan ang magpapahiram sa kanila, anupat magiging ulo nila.—Deu 28:43, 44.

Ang pitong ulo ng dragon. Ang "dragon" na nakita sa langit sa pangitain ng apostol na si Juan

ay may pitong ulo. Ipinakikilala ito bilang ang Diyablo. (Apo 12:3, 9) Karagdagan pa, ang "mabangis na hayop" sa lupa, na tumatanggap ng kapangyarihan nito mula sa dragon, at gayundin ang "kulay-iskarlatang mabangis na hayop" ay kapuwa inilalarawang may pitong ulo, at maliwanag na ang mga ulong ito ay ginagamit upang kumatawan sa mga kapangyarihang pandaigdig. (Apo 13:1; 17:3, 9, 10; ihambing ang Dan 2:32, 37, 38, kung saan tinatawag na "ulo" ang dinastiya ni Haring Nabucodonosor.) Kaya naman, maliwanag na ang pitong may-diademang ulo ng Dragon ay tumutukoy sa pagkaulo ni Satanas sa pitong kapangyarihang pandaigdig sa hula ng Bibliya.—Efe 6:12; tingnan ang HAYOP, MAKASAGISAG NA MGA.

Ang Ulo ng Kongregasyong Kristiyano. Sa kongregasyong Kristiyano, si Jesu-Kristo ang Ulo ng kongregasyon, na kaniyang "katawan" at binubuo ng 144,000 miyembro. (Efe 1:22, 23; Col 1:18; Apo 14:1) Palibhasa'y nagtataglay ng imortalidad, siya ang laging-buháy na sangkap na tagapag-ugnay ng katawan, o kalipunan, ng inianak-sa-espiritung mga Kristiyano sa lupa sa alinmang partikular na panahon, anupat inilalaan niya ang lahat ng bagay na kinakailangan upang lumaki sila sa espirituwal at makakilos sa ikaluluwalhati ng Diyos. (1Co 12:27; Efe 4:15, 16; Col 2:18, 19) Kung paanong ang materyal na templo ay may "pangulong-bato" (Zac 4:7), si Jesus naman ang pangulong-bato ng isang espirituwal na templo (Gaw 4:8-11; 1Pe 2:7) at ang ulo ng lahat ng pamahalaan at awtoridad sa ilalim ng Diyos, na siyang Ulo ng lahat. (Col 2:10; 1Co 11:3) Inihahalintulad ng Bibliya ang posisyon ni Kristo bilang ulo ng kongregasyon sa posisyon ng asawang lalaki may kaugnayan sa kaniyang asawang babae, upang idiin sa mga mag-asawa ang pangangasiwa, pag-ibig, at pangangalaga na dapat ipakita ng asawang lalaki at ang pagpapasakop na dapat namang ipamalas ng asawang babae sa kanilang kaugnayang pangmag-asawa.—Efe 5:22-33.

Habang ginagamit ang simulain ng pangunahing pagkaulo ng Diyos, ang Ulo ni Kristo, at ng may-pasubaling pagkaulo ng lalaki sa babae, inilalahad ng apostol na si Pablo ang simulaing uugit sa kongregasyong Kristiyano, samakatuwid nga, na dapat kilalanin ng babae ang itinalaga-ng-Diyos na pagkaulo ng lalaki sa pamamagitan ng paglalagay ng talukbong sa ulo, isang "tanda ng awtoridad," kapag siya ay nananalangin o nanghuhula sa kongregasyon.—1Co 11:3-16; tingnan ang BUHOK; PAGKAULO; PUTONG, PANAKIP SA ULO.

Iba Pang Pagkagamit. Ang salitang Hebreo para sa "ulo" ay ginagamit upang tumukoy sa ibabaw ng mga haligi ng tabernakulo, ng looban, at ng templo (Exo 36:37, 38; 38:17; 1Ha 7:16), gayundin sa mga taluktok ng mga bundok (Gen 8:5) at mga dulo ng mga palumpong o mga punungkahoy (1Cr 14:15), ng hagdanan (Gen 28:12), at ng setro (Es 5:2), bilang halimbawa. Ikinakapit din ito sa maituturing na ulo o pasimula ng isang bagay, gaya ng sanga ng mga ilog at bukana ng mga lansangan (Gen 2:10; Eze 21:21) at gayundin sa unang buwan ("pasimula [ulo] ng mga buwan" [Exo 12:2]). Ang pangalang Judio para sa araw ng kanilang bagong taon ay Rosh Hashanah, literal na nangangahulugang, "Ulo ng Taon."—Tingnan ang POSISYON AT KILOS NG KATAWAN.

ULUPONG [sa Heb., *'eph·'eh'; tsiph·'o·ni';* sa Gr., *e'khi·dna;* sa Ingles, *viper*]. Isang makamandag na ahas na may natatanging mga pangil na naititiklop sa ngalangala kapag hindi ginagamit. Ang kamandag ng mga ulupong ay nagkakaiba-iba ayon sa uri, at ang ilan sa mga ito ay matatagpuan sa Palestina. Ang isa sa pinakamapanganib ay ang *sand viper* (*Vipera ammodytes*) ng Libis ng Jordan. Ang isa pang uri ay ang *Palestine viper* (*Vipera palaestina*). Ang Hebreong *'eph·'eh'* ay karaniwang iniuugnay sa Arabeng *'af'an,* na tumutukoy sa *carpet viper,* isang makamandag na ahas sa mabuhanging kapatagan ng Jerico.

Ang bagsik ng kamandag ng ulupong ay ipinahihiwatig sa Job 20:16, kung saan sinabi ni Zopar na ang "dila ng isang ulupong" ay nakamamatay. Matapos mawasak ang barkong sinasakyan niya at mapadpad sila sa pulo ng Malta, ang apostol na si Pablo ay nagtitipon ng isang bungkos na kahoy at ipinapatong ang mga iyon sa apoy nang isang ulupong ang lumabas at kumapit sa kamay niya. Gayunman, "ipinagpag [ni Pablo] sa apoy ang makamandag na hayop at hindi dumanas ng anumang pinsala," bagaman inaasahan ng mga taong nakatayo sa tabi na mamimintog si Pablo sa pamamaga o bigla na lang siyang mamamatay.—Gaw 28:3-6.

Makatalinghagang Paggamit. Ang mapanganib na kagat ng ulupong ay ginamit sa makatalinghagang paraan sa Kawikaan 23:32, kung saan inilalarawan ng taong marunong ang mga epekto ng labis-labis na pag-inom ng alak, sa pagsasabing: "Kumakagat itong tulad ng serpiyente, at naglalabas ito ng lason tulad ng ulupong [sa Heb., *u·khetsiph·'o·ni'*]." Bilang paglalarawan sa kabalakyutang isinagawa ng Israel na bayan ng Diyos, sumulat ang propetang si Isaias: "Mga itlog ng makamandag na ahas ang pinisa nila . . . Ang sinumang kumain ng kanilang mga itlog ay mamamatay, at ang itlog na binasag ay mapipisa at lalabasan ng ulupong." (Isa 59:5) Karamihan sa mga ahas ay nangingitlog, at bagaman hindi *oviparous* (nangingitlog) ang karamihan sa mga ulupong, may ilang uri na nangingitlog.

Tinawag ni Juan na Tagapagbautismo ang mga Pariseo at mga Saduceo na "supling ng mga ulupong." (Mat 3:7; Luc 3:7) At tinawag ni Jesu-Kristo ang mga eskriba at mga Pariseo na "supling ng mga ulupong" dahil sa kanilang kabalakyutan at sa nakamamatay na espirituwal na pinsalang maaari nilang idulot sa mga taong walang kamalay-malay.—Mat 12:34; 23:33.

ULUPONG, MAY-SUNGAY NA [sa Heb., *'akh·shuv'; shephi·phon';* sa Ingles, *horned viper*]. Isa sa makamandag na mga ahas na uring-ulupong at nakatira sa Palestina. Makikilala ito sa maliit at matulis na sungay na nasa ibabaw ng magkabilang mata. Iniulat ni Raymond Ditmars na ang may-sungay na ulupong (*Cerastes cornutus*) ay matatagpuan sa H Aprika mula sa Algeria hanggang sa Ehipto at pati sa Arabia at T Palestina.

Dahil mabagsik ang kamandag ng may-sungay na ulupong (bagaman kadalasa'y hindi nakamamatay sa mga tao), angkop ang sinabi ni David na pinatalas ng mararahas na tao ang kanilang dila "tulad ng sa serpiyente; ang kamandag ng may-sungay na ulupong ay nasa ilalim ng kanilang mga labi."—Aw 140:3; tingnan ang ASPID.

Ang may-sungay na ulupong ay umaabot sa sukdulang haba na mga 0.8 m (2.5 piye) at kulay mapusyaw na buhangin kung kaya nakapagtatago ito sa buhanginan habang naghihintay ng masisila. Napakahirap matukoy ang nagtatagong may-sungay na ulupong kung hindi sanay ang mga mata ng isa. Sa kaniyang aklat na *Reptiles of the World* (1953, p. 234, 235), inilarawan ni Raymond Ditmars ang nakita niyang mga may-sungay na ulupong na nakakulong: "Tulad ng ibang mga ulupong sa disyerto, patuloy nilang sinasabuyan ng buhangin ang kanilang mga likod, sa gayo'y itinatago ang kanilang mga katawan. Kung ang kulungan ay may ilang pulgada ng pinong buhangin, hindi na makikita ang mga ahas na ito sa maghapon maliban sa tuktok ng kanilang ulo. Upang makakahig ng buhangin, pinalalapad nang husto ng reptilya ang kaniyang katawan, anupat ang mababang tagiliran ay nagsisilbing panalok, pagkatapos, sa pamamagitan ng sunud-sunod at alun-along paggalaw ng kaniyang buong katawan, sa magkabilang panig, ang ahas ay bumabaon sa buhangin o kinakalahig niya ito sa ibabaw ng kaniyang likod."

Makasagisag na Paggamit. Ang may-sungay na ulupong, na alisto at napakabilis manuklaw, ay kilalang umaatake sa mga kabayo. Kaya naman tamang-tama ang paghahambing ng Genesis 49:17 sa tribo ni Dan at sa "may-sungay na ahas." Doo'y inihalintulad ni Jacob si Dan sa isang serpiyente, isang may-sungay na ahas, "na nangangagat ng mga sakong ng kabayo anupat nahuhulog sa likuran ang sakay niyaon." Hindi ito panghahamak kay Dan, na para bang siya'y isang kasuklam-suklam na ahas sa damuhan na dapat durugin sa ilalim ng sakong. Sa halip, taglay ang kakayahan ng isang ahas, isasakatuparan ni Dan ang isang dakilang layunin para sa bansa. Sa pamamagitan ng pag-aabang tulad ng may-sungay na ulupong, sa diwa ay maaari niyang kagatin ang mga sakong ng kabayong sinasakyan ng kalabang mandirigma upang umalma ito at ihulog ang sakay nito. Kaya, bagaman maliit, si Dan, gaya ng isang may-sungay na ulupong, ay magiging mapanganib sa mga nanliligalig sa Israel.

UMA. Isang lunsod na di-matukoy ang lokasyon at nasa hangganan ng teritoryo ng Aser. (Jos 19:29-31) Iniisip ng ilang iskolar na ang "Uma" ay resulta ng tekstuwal na pagbago sa "Aco" (ang huling nabanggit na pangalan ay lumilitaw sa talaang ito sa ilang manuskrito ng Griegong *Septuagint* at sa talaan ng Huk 1:31), ngunit hindi ito tiyak.

UNANG BUNGA, MGA. Ang pinakamaaagang bunga ng isang kapanahunan; ang unang mga resulta o produkto ng anumang bagay. Ang salitang Hebreo na *re'·shith'* (mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "ulo") ay ginamit sa diwa na unang bahagi, pinanggalingan, o "pasimula" (Deu 11:12; Gen 1:1; 10:10); ang "pinakamainam" (Exo 23:19, tlb sa *Rbi8*); at "mga unang bunga" (Lev 2:12). Ang pananalitang "mga unang hinog na bunga" ay isinalin mula sa Hebreong *bik·ku·rim',* na pantanging ginagamit may kinalaman sa mga butil at prutas. (Na 3:12) Ang terminong Griego naman para sa mga unang bunga (*a·par·khe'*) ay nagmula sa isang salitang-ugat na may saligang kahulugan na "pagkapangunahin."

Iniutos ni Jehova sa bansang Israel na ihandog nila sa kaniya ang mga unang bunga, iyon man ay tao, hayop, o bunga ng lupa. (Exo 22:29, 30; 23:19; Kaw 3:9) Ang pagtatalaga ng mga unang bunga kay Jehova ay magsisilbing katibayan ng pagpapahalaga ng mga Israelita sa pagpapala ni Jehova, gayundin sa kanilang lupain at sa ani nito. Magsisilbi itong kapahayagan ng pasasalamat sa Tagapagbigay ng "bawat mabuting kaloob."—Deu 8:6-10; San 1:17.

Iniutos ni Jehova na ang bansa, sa pamamagitan ng mga kinatawan nito, ay maghandog sa kaniya ng mga unang bunga, lalo na sa panahon ng Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa. Pagkatapos, pagsapit ng Nisan 16, sa santuwaryo, ikinakaway ng mataas na saserdote sa harap ni Jehova ang ilan sa mga unang bunga ng inaning butil, samakatuwid nga, isang tungkos ng sebada, na siyang unang inaaning pananim ng taon batay sa sagradong kalendaryo. (Lev 23:5-12) Muli, pagsapit ng Pentecostes, na ika-50 araw pagkatapos ikaway ang

tungkos ng sebada, inihahandog naman bilang handog na ikinakaway ang mga unang bunga ng inaning trigo, sa anyong dalawang tinapay na may lebadura at gawa sa mainam na harina.—Lev 23:15-17; tingnan ang KAPISTAHAN.

Bukod sa mga butil na ito na inihahandog ng mataas na saserdote para sa bansa, ang mga Israelita ay inutusan na ihandog ang mga unang bunga ng lahat ng kanilang ani. Ang bawat panganay na lalaki ng tao at hayop ay pinababanal kay Jehova, anupat inihahandog o kaya nama'y tinutubos. (Tingnan ang PANGANAY.) Ang mga unang bunga ng harinang magaspang ay dapat ihandog sa anyong mga tinapay na hugis-singsing. (Bil 15:20, 21) Ang mga bunga ng lupa ay inilalagay rin sa mga basket at dinadala ng mga Israelita sa santuwaryo (Deu 26:1, 2), at doo'y binibigkas nila ang ilang pananalita na nakaulat sa Deuteronomio 26:3-10. Sa katunayan, ang mga pananalitang iyon ay isang sumaryo ng kasaysayan ng bansa mula noong pumasok sila sa Ehipto hanggang noong iligtas sila at dalhin sa Lupang Pangako.

Nang maglaon, upang hindi na umahon sa Jerusalem ang lahat ng tumatahan sa bawat lokalidad sa tuwing hinog na ang kanilang mga unang bunga, sinasabing bumangon ang kaugalian na sila'y nagsusugo na lamang ng isang kinatawan na magdadala ng mga unang bungang iniabuloy mula sa distritong iyon. Hindi itinakda ng Kautusan kung gaano karami sa mga unang bunga na ito ang dapat ihandog; lumilitaw na ipinaubaya ito sa pagkabukaspalad at mapagpahalagang espiritu ng nagbibigay. Gayunpaman, ang pinakapiling mga bahagi, yaong pinakamaiinam sa mga unang bunga, ang dapat nilang ihandog.—Bil 18:12; Exo 23:19; 34:26.

Sa kaso ng isang bagong-tanim na punungkahoy, itinuturing itong marumi, anupat waring di-tuli, sa unang tatlong taon nito. Sa ikaapat na taon, ang lahat ng bunga nito ay nagiging banal kay Jehova. Pagkatapos, sa ikalimang taon, maaari nang tipunin ng may-ari ang mga bunga nito para sa kaniyang sarili.—Lev 19:23-25.

Ang mga unang bungang iniaabuloy ng 12 di-Levitikong tribo ng Israel para kay Jehova ay ginagamit ng mga saserdote at mga Levita, yamang wala silang tinanggap na mana sa lupain. (Bil 18:8-13) Nagdulot ng kaluguran kay Jehova at ng pagpapala sa lahat ng mga nasasangkot ang tapat na paghahandog ng mga unang bunga. (Eze 44:30) Ang hindi naman pagdadala ng mga ito sa Diyos ay ituturing niyang pagnanakaw sa kaniya ng mga bagay na nauukol sa kaniya at ikagagalit niya. (Mal 3:8) Sa kasaysayan ng Israel, may mga panahong napabayaan ang gawaing ito, anupat sa ilang pagkakataon ay isinauli ng mga tagapamahalang naging masigasig sa tunay na pagsamba. Noong magsagawa si Haring Hezekias ng mga reporma, nagdaos siya ng pinalawig na Kapistahan ng mga Tinapay na Walang Pampaalsa, at sa okasyong iyon, tinagubilinan ni Hezekias ang bayan na tuparin ang kanilang tungkulin may kinalaman sa pag-aabuloy ng mga unang bunga at mga ikapu. Masayang tumugon ang bayan sa pamamagitan ng pagdadala ng napakaraming mga unang bunga ng butil, bagong alak, langis, pulot-pukyutan, at ng lahat ng bunga sa bukid mula noong ikatlong buwan hanggang noong ikapitong buwan. (2Cr 30:21, 23; 31:4-7) Pagkatapos silang maisauli mula sa Babilonya, pinangunahan ni Nehemias ang bayan sa panunumpa na sila'y lalakad sa kautusan ni Jehova, lakip na ang pagdadala sa Kaniya ng bawat uri ng mga unang bunga.—Ne 10:29, 34-37; tingnan ang HANDOG, MGA.

Makalarawan at Makasagisag na Paggamit. Si Jesu-Kristo ay inianak sa espiritu noong panahon ng kaniyang bautismo, at siya'y binuhay-muli bilang espiritu noong Nisan 16, 33 C.E., sa mismong araw ng taon kung kailan inihahandog sa harap ni Jehova sa santuwaryo ang mga unang bunga ng unang inaaning butil. Dahil dito, siya'y tinatawag na unang bunga, anupat sa katunayan ay ang *kauna-unahan* sa mga unang bunga sa Diyos. (1Co 15:20, 23; 1Pe 3:18) Ang tapat na mga tagasunod ni Jesu-Kristo, yaong kaniyang espirituwal na mga kapatid, ay mga unang bunga rin sa Diyos, ngunit hindi sila ang pangunahing unang bunga, anupat katulad sila ng ikalawang inaaning butil, ang trigo, na inihahandog kay Jehova sa araw ng Pentecostes. Sila'y may bilang na 144,000 at tinatawag na mga "binili mula sa sangkatauhan bilang mga unang bunga sa Diyos at sa Kordero" at *"isang uri* ng mga unang bunga ng kaniyang mga nilalang."—Apo 14:1-4; San 1:18.

Tinukoy rin ng apostol na si Pablo bilang "mga unang bunga" ang tapat na mga Judiong nalabi na naging unang mga Kristiyano. (Ro 11:16) Ang Kristiyanong si Epeneto ay tinawag na "isang unang bunga ng Asia para kay Kristo" (Ro 16:5), at ang sambahayan ni Estefanas ay tinawag naman na "mga unang bunga sa Acaya."—1Co 16:15.

Yamang ang mga pinahirang Kristiyano ay inianak sa espiritu upang maging mga anak ng Diyos na may pag-asa ng pagkabuhay-muli tungo sa imortalidad sa langit, sinasabi na sa panahong nabubuhay sila sa lupa, sila'y "nagtatamo ng mga unang bunga, samakatuwid nga, ng espiritu . . . habang marubdob nating hinihintay ang pag-aampon bilang mga anak, ang pagpapalaya mula sa ating mga katawan sa pamamagitan ng pantubos." (Ro 8:23, 24) Sinabi ni Pablo na taglay niya at ng kaniyang mga kapuwa Kristiyano na may pag-asang mabuhay bilang mga espiritu ang "palatandaan niyaong darating, samakatuwid nga, ang espiritu," na ayon din sa kaniya ay

"isang paunang tanda ng ating mana."—2Co 5:5; Efe 1:13, 14.

UNAWA [sa Ingles, *understanding*]. Ang mga salita sa orihinal na wika na isinasalin bilang "unawa" o "pagkaunawa" ay maaaring tumukoy sa simpleng pagkaintindi o sa lubos at malalim na pagkatalos sa panloob na katangian, natatagong mga dahilan, at kahulugan ng komplikadong mga bagay. Ang unawa ay may malapit na kaugnay sa kaunawaan (*insight, discernment*) at pang-unawa (*perception*).

Ang pandiwang Hebreo na *bin* at ang pangngalang *bi·nah′* ay malimit na iniuugnay sa unawa. Kung minsan, maaaring mas partikular na idiniriin ng *bin* at *bi·nah′* ang espesipikong mga aspekto ng pagkaunawa o pagkatalos (1Sa 3:8; 2Sa 12:19; Aw 19:12; Dan 9:2), maingat na pag-iisíp o pagsasaalang-alang (Deu 32:7; Kaw 14:15; 23:1; Jer 2:10; Dan 11:37) o pagtutuon ng pansin (Job 31:1; 32:12; 37:14; Aw 37:10) sa isang bagay, at sa gayo'y maaaring isalin sa pamamagitan ng mga salitang ito. Ganito ang isinulat ni Propesor R. C. Dentan sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (inedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 733): "Ang salitang-ugat na בין [*bin*] ay pangunahin nang nangangahulugang 'mapag-unawa sa pamamagitan ng mga pandama,' 'makita ang mga pagkakaiba,' pagkatapos ay 'masusing magtuon ng pansin,' at gayundin—partikular na ang hinalaw na mga anyo nito—'magtamo ng pagkaunawa' o 'magbigay' nito sa iba." Ayon sa iskolar sa Hebreo na si Gesenius, ang pangunahing diwa nito ay *"maihiwalay, makilala;* . . . samakatuwid ay *mapag-unawa, maipagkaiba, maunawaan,* anupat ang lahat [ng] ito ay depende sa kakayahang maghiwa-hiwalay, kumilala, magbukud-bukod" ng mga bahagi o mga aspekto ng isang bagay. (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* isinalin ni E. Robinson, 1836, p. 140) May isa pang pangngalan, ang *tevu·nah′,* na nagmula rin sa salitang-ugat ng *bi·nah′* at angkop na maisasalin bilang "kaunawaan" (Kaw 10:23; 11:12) o "unawa" (Exo 31:3; Deu 32:28), depende sa konteksto.

Isinisiwalat ng pangunahing kahulugan ng mga terminong ito na ang taong may unawa ay may kakayahang sumuri sa isang bagay at mapag-unawa ang kayarian niyaon sa pamamagitan ng pagbubukud-bukod sa indibiduwal na mga salik o mga bahagi na bumubuo roon o nagkakatulungan upang mabuo iyon, pagkatapos ay nakikita niya ang kaugnayan ng mga ito sa isa't isa at sa gayo'y kaniyang naiintindihan, o nakukuha, ang kahulugan ng bagay na iyon. Maaari itong ilarawan ng pag-unawa sa isang wika. Upang maunawaan ng isang tao ang sinasabi sa isang partikular na wika, dapat niyang makilala ang indibiduwal na mga salitang bumubuo sa mga pangungusap, malaman ang kahulugan ng mga ito, at maintindihan kung paano nauugnay sa isa't isa ang mga ito. (Deu 28:49) Gayunman, bagaman maaaring naiintindihan na ng isang tao ang sinasabi sa kaniya, ang pagkaunawa ay maaari ring nagsasangkot ng higit pa sa gayong simpleng pagkaintindi; nangangahulugan ito na nakukuha niya ang tunay na kahulugan at diwa ng mensahe, pagkatapos ay napagtitimbang-timbang niya ito, nakikinabang siya rito, at nababatid niya kung anong pagkilos ang hinihiling nito. Nang basahin ni Ezra na saserdote ang Kautusan sa harap ng bayan sa Jerusalem, nagkakatipon ang "lahat ng may sapat na unawa [mula sa Heb., *bin*] upang makinig." Bagaman may sapat nang kaisipan ang mga ito upang maunawaan ang lahat ng salita, ang mga Levita ay "nagpaliwanag ng kautusan sa bayan [nagturo sa bayan tungkol sa kautusan, o nagbigay ng unawa (isang anyo ng *bin*)], . . . bumabasa nang malakas mula sa aklat, mula sa kautusan ng tunay na Diyos, na ipinaliliwanag iyon, at binibigyan iyon ng kahulugan; at patuloy silang nagbibigay ng unawa sa pagbasa."—Ne 8:2, 3, 7, 8.

Sa Griegong Kasulatan, ang salitang ginagamit para sa "unawa," kung tumutukoy sa lubusang pagkaintindi o pagkuha ng diwa ng isang bagay, ay ang pandiwang *sy·ni′e·mi* (sa literal, pag-ugnay-ugnayin) at ang kaugnay na pangngalang *sy′nesis.* Ang iba pang mga termino ay *e·pi′sta·mai,* may pangunahing kahulugan na "malaman nang lubos," at *gi·no′sko,* na nangangahulugang "malaman, makilala."

Bukal ng Unawa. Ang Diyos na Jehova ay kapuwa Bukal ng unawa at Sukdulang Halimbawa ng paggamit nito. Ang napakahusay na koordinasyon at paggana ng uniberso, kung saan ang bawat nilalang ay may ginagampanang isang partikular na layunin na nagkakasuwato, anupat walang mga banggaan o mga problema na bunga ng anumang kakulangan ng kaunawaan ng kanilang Maylalang, ay nagpapakita ng unawa ng Diyos. (Job 38:36; Aw 136:5-9; Kaw 3:19, 20; Jer 10:12, 13) Pinagkalooban ng Diyos ang mga hayop ng likas na unawa, bawat isa ayon sa uri nito. Maaaring gumugol ng maraming taon ang mga tao upang magtamo ng unawa tungkol sa *aerodynamics,* subalit likas na alam ng halkon kung paano "babasahin" at gagamitin ang iba't ibang paghihip ng hangin. (Job 39:26) Gayunman, hindi taglay ng mga hayop ang iba pang mga aspekto ng unawa na natatangi sa tao.—Ihambing ang Aw 32:9.

Sa kabila ng masusing pagsasaliksik sa loob ng maraming siglo, maraming kaganapan at siklo na gumagana ayon sa mga batas ng Diyos ang hindi pa rin lubusang naiintindihan ng tao. (Job 36:29; 38:19, 20) Ang anumang nauunawaan ng mga tao

mula sa pag-aaral nila ng materyal na sangnilalang ay 'mga gilid lamang ng mga daan ng Diyos,' at isa lamang "bulong" kung ihahambing sa "malakas na kulog." Lalo pa ngang totoo ito kung tungkol sa mga gawang paghatol at pagliligtas ng Diyos, anupat napakalalim ng kaniyang mga kaisipan upang maunawaan ng mga taong di-makadiyos. (Job 26:7-14; Aw 92:5, 6) Gayunman, ang pagsasaalang-alang sa karunungan at unawa ng Diyos na makikita sa materyal na sangnilalang ay nakatulong kay Job na mapag-unawa ang wastong kaugnayan niya sa Maylalang at mapagpakumbabang kilalanin ang kaniya mismong kakulangan ng unawa.—Job 42:1-6.

Kung tungkol sa tao, may kakayahan si Jehova na maunawaan ang mga kaisipan at mga gawain ng lahat ng tao (1Cr 28:9; Aw 139:1-6), at kapag ninanais niya, 'maingat niyang pinagtutuunan ng pansin' (sa Heb., *bin*) ang mga indibiduwal at mga grupo. (Kaw 21:12; Aw 5:1, 2) Batid niya ang kaniya mismong di-mahahadlangang layunin at kung ano ang gagawin niya sa hinaharap. Ang kaniyang matuwid na mga pamantayan ay permanente at di-nagbabago. Kaya naman "walang karunungan, ni anumang kaunawaan, ni anumang payo kapag salansang kay Jehova." (Kaw 21:30; ihambing ang Isa 29:13, 14; Jer 23:20; 30:24.) Hindi niya kailangang sumangguni sa kaninuman upang maunawaan ang isang bagay, gaya ng kung paano niya matagumpay na matutulungan ang kaniyang mga lingkod, o kung paano niya sila mapagiginhawa mula sa kabagabagan at paniniil.—Isa 40:10-15, 27-31.

Kaya nga, ang kaalaman sa Diyos na Jehova at ang kaunawaan tungkol sa kaniyang kalooban lakip ang pananampalataya at pagtitiwala ang siyang pundasyon ng lahat ng tunay na unawa ng kaniyang matatalinong nilalang. "Ang kaalaman sa Kabanal-banalan ay siyang pagkaunawa," at kalakip dito ang pagkaunawa sa 'katuwiran at kahatulan at katapatan, *ang buong landasin ng kabutihan.'* (Kaw 9:10; 2:6-9; 16:20) Walang bagay na may tunay na kahalagahan ang lubusang mauunawaan malibang ang lahat ng salik niyaon ay mamalasin mula sa punto de vista ni Jehova at ayon sa kaniyang mga pamantayan, mga katangian, at walang-hanggang layunin.

Yaong mga tumatalikod sa Bukal. Kapag bumaling ang isang tao sa paggawa ng kasalanan, hindi na niya isinasaalang-alang ang Diyos sa paggawa ng mga pasiya at mga plano. (Job 34:27) Pinahihintulutan ng gayong tao na bulagin siya ng kaniyang puso sa pagiging mali ng kaniyang mga landasin at nawawalan siya ng kaunawaan. (Aw 36:1-4) Kahit pa nga inaangkin niyang sumasamba siya sa Diyos, mga panuntunan ng tao ang inuuna niya sa halip na mga panuntunan ng Diyos, anupat mas pinipili niyang sundin ang mga iyon. (Isa 29:13, 14) Ipinagmamatuwid niya ang kaniyang mahalay na paggawi na sinasabing ito'y "katuwaan" lamang (Kaw 10:23) at siya'y nagiging baluktot, mangmang, at hangal sa kaniyang pangangatuwiran, hanggang sa ipalagay pa nga niya na hindi nakikita o nababatid ng di-nakikitang Diyos ang kaniyang masamang gawa, na para bang nawalan ang Diyos ng kakayahan sa pag-unawa. (Aw 94:4-10; Isa 29:15, 16; Jer 10:21) Sa pamamagitan ng kaniyang landasin at mga pagkilos, sa diwa ay sinasabi niya, "Walang Jehova" (Aw 14:1-3) at winawalang-halaga niya Siya. Palibhasa'y hindi pinapatnubayan ng mga simulain ng Diyos, wala siyang kakayahang magpasiya nang wasto hinggil sa mga bagay-bagay, makita nang malinaw ang mga isyu, at masuri ang mga salik na nasasangkot, anupat hindi siya nakagagawa ng tamang mga desisyon.—Kaw 28:5.

Mga Larangan ng Unawa ng Tao. Ang unawa ay maaaring tumukoy sa kaalaman at kasanayan sa mekanikal na mga gawain, gaya ng pagtatayo at pagdidisenyo ng mga gusali o paggawa ng mga kagamitang yari sa kahoy, metal, bato, o tela. Bilang isang bihasang manggagawa sa sari-saring mga materyales, ang taga-Tirong manggagawa na si Hiram ay "isang lalaking dalubhasa, makaranasan sa pagkaunawa." (2Cr 2:13, 14; 1Ha 7:13, 14) Nakatutulong ang gayong unawa sa mahusay na paggawa, at dahil dito'y nakagagawa ang isa ng matitibay na produkto.

Ang iba naman ay maaaring "bihasa [isang anyo ng *bin*]" sa paglilipát ng mga kagamitan o sa musika dahil sa kanilang unawa. (1Cr 15:22; 25:7, 8; 2Cr 34:12) Ang ilan ay maaaring kakitaan ng unawa sa lingguwistika, pagsulat, o iba pang mga larangang nangangailangan ng malaking kaalaman. (Dan 1:4, 17, 20) Maaaring matamo ang gayong unawa sa pamamagitan ng likas na mga kakayahan at pagsisikap. Sabihin pa, magagawa ng espiritu ng Diyos na linangin, o palawakin, ang gayong unawa ng mga tao at gawin silang kuwalipikadong magturo sa iba ng kanilang kasanayan o propesyon.—Exo 31:2-5; 35:30-35; 36:1; 1Cr 28:19.

Ang iba ay maaaring may matalas na kaunawaan sa kalikasan ng tao, anupat mapagmasid at may kakayahang bumuo ng mahuhusay na konklusyon. Nang mapansin ni David ang paraan ng pagbubulungan ng kaniyang mga lingkod, "napag-unawa" niya na patay na ang kaniyang anak kay Bat-sheba. (2Sa 12:19) Nang takdaan naman ni Rehoboam ng mga mana ang kaniyang mga anak, nakaimpluwensiya sa kaniya ang unawa niya sa kalikasan ng makasalanang tao at sa hilig nito na mainggit at mapanibugho.—2Cr 11:21-23.

Sa katulad na paraan, may mga tao o mga grupo ng mga tao na maaaring kakitaan ng malaking kaunawaan sa pakikipagkalakalan, anupat isang salik ito upang sila'y magtagumpay at yumaman, gaya ng "lider" ng Tiro. (Eze 28:2, 4) May mga tagapamahala naman na maaaring may unawa sa militar na pakikipagdigma at estratehiya (Isa 10:12, 13) o kaya'y eksperto sa pulitikal na diplomasya. (Dan 8:23) Gayunman, maaaring ang kanilang unawa ay makitid at hindi nagdudulot ng namamalaging pakinabang, gaya sa nabanggit na mga kaso.

Makikita kung gayon na may tinutukoy ang Kasulatan na unawang natatamo sa pamamagitan ng likas na paraan. Gayunman, ang anumang uri ng gayong "pagkaunawa" (*sy'ne·sis*) ng "mga taong matatalino" (*sy·ne·toi'*) sa sanlibutan ay nagiging kamangmangan at walang kabuluhan kung hindi isinasaalang-alang ang mga layunin ng Diyos. (1Co 1:19, 20, *Int*) Dahil dito, pangunahin nang inirerekomenda ng Kasulatan ang isang nakahihigit na unawa, isa na *espirituwal,* na ang pundasyon ay ang Diyos. Gaano mang paglinang ang gawin ng mga tao sa mga yaman ng planetang Lupa, galugarin man nila ang kalaliman nito at ang kalaliman ng karagatan o pag-aralan man nila ang kalangitan, kung sa kanilang sariling mga pagsisikap lamang ay hindi nila kailanman masusumpungan ang "kinaroroonan ng pagkaunawa" at ang karunungan na umaakay tungo sa matagumpay na buhay taglay ang katuwiran at kaligayahan. (Job 28:1-21, 28) Ang gayong pagkaunawa ay 'mas mabuti kaysa sa pilak' at makapagdudulot ito ng minimithing kinabukasan na hindi maibibigay ng lumilipas na mga kayamanan at karangalan ng sanlibutan.—Kaw 16:16, 22; 23:4, 5; Aw 49:6-8, 14, 20.

Kaugnayan sa Kaalaman at Karunungan. Ang unawa ay dapat na nakasalig sa kaalaman, at tumutulong ito sa kaalaman, bagaman ito mismo ay higit pa sa basta kaalaman lamang. Malaki ang epekto ng dami at kalidad ng kaalaman ng isang tao sa lawak at halaga ng kaniyang unawa. Ang kaalaman ay ang kabatiran sa mga bagay-bagay, at ang pinakadakila at pinakapangunahing mga katotohanan ay nauugnay sa Diyos, sa kaniyang pagiral, sa kaniyang di-mahahadlangang layunin, at sa kaniyang mga daan. Sa pamamagitan ng unawa, naiuugnay ng isang tao sa layunin at mga pamantayan ng Diyos ang kaalamang natatamo niya, at sa gayo'y nasusuri o natataya niya ang kahalagahan ng gayong kaalaman. Ang "pusong may unawa ay yaong naghahanap ng kaalaman." Hindi ito nasisiyahan sa mababaw na pangmalas lamang kundi sinisikap nitong makuha ang kabuuang larawan. (Kaw 15:14) Ang kaalaman ay dapat na maging 'kaiga-igaya sa mismong kaluluwa ng isa' upang maingatan siya ng kaunawaan laban sa katiwalian at panlilinlang.—Kaw 2:10, 11; 18:15; tingnan ang KAALAMAN.

Ipinakikita ng Kawikaan 1:1-6 na ang "taong may unawa ang siyang nagtatamo ng mahusay na patnubay, upang makaunawa ng kawikaan at ng palaisipang kasabihan, ng mga salita ng mga taong marurunong at ng kanilang mga bugtong." Malamang na ang mga ito ay hindi mga bagay na sinasabi upang magpalipas lamang ng oras sa isang walangsaysay na usapan, yamang karaniwan nang hindi mag-aaksaya ng panahon sa gayong paraan ang mga taong marurunong. Sa halip, malamang na ang mga ito ay tumutukoy sa mga tagubilin, mga tanong, at mga palaisipan na dumidisiplina at sumasanay sa isip at puso ayon sa tamang mga simulain, sa gayo'y sinasangkapan yaong nag-aaral para sa pagkilos nang may karunungan sa hinaharap. (Ihambing ang Aw 49:3, 4.) Ang resulta ng pinagsamang kaalaman at pagkaunawa ay karunungan, na siyang "pangunahing bagay," yamang ito'y ang kakayahang gumamit ng natamong mga kaalaman at ng matalas na pagkaunawa upang matagumpay na malutas ang mga suliranin. (Kaw 4:7) Ang taong may tamang motibo ay naghahangad ng unawa, hindi dahil lamang sa pag-uusisa o upang itanyag ang kaniyang sarili, kundi sa layuning makakilos siya nang may karunungan; 'ang karunungan ay nasa harap ng kaniyang mukha.' (Kaw 17:24; tingnan ang KARUNUNGAN.) Hindi siya katulad ng mga tao noong mga araw ng apostol na si Pablo na nagaastang mga guro ng iba ngunit mga "nagmamalaki, na walang anumang nauunawaan," anupat may-kamangmangan nilang hinayaan na sila'y maging mga "may sakit sa isip may kinalaman sa mga pagtatanong at mga debate tungkol sa mga salita," mga bagay na nagbubunga ng kawalan ng pagkakaisa at ng napakaraming masasamang resulta.—1Ti 6:3-5.

Pagtatamo ng Tunay na Pagkaunawa. Ang taong naghahangad ng tunay na pagkaunawa ay nananalangin sa Diyos: "Ipaunawa mo sa akin, upang matupad ko ang iyong kautusan at upang maingatan ko iyon nang buong puso . . . upang manatili akong buháy." (Aw 119:34, 144, gayundin sa 27, 73, 125, 169) Ito ang tamang motibo. Ipinanalangin ng apostol na ang mga Kristiyanong taga-Colosas ay 'mapuspos nawa ng tumpak na kaalaman sa kalooban ng Diyos nang may buong karunungan at espirituwal na pagkaunawa [*sy·ne'sei*], sa layuning lumakad nang karapat-dapat kay Jehova.'—Col 1:9, 10.

Ang edad at karanasan ay likas na mga salik na makatutulong sa isa na magkaroon ng higit na unawa. (Job 12:12) Gayunman, hindi edad at karanasan ang pangunahing mga salik. Ipinagmapuri ng mga mang-aaliw ni Job ang unawang taglay nila at ng

kanilang matatanda nang mga kasamahan, ngunit sinaway sila ng nakababatang si Elihu. (Job 15:7-10; 32:6-12) Si Jehova, ang "Sinauna sa mga Araw" (Dan 7:13), ay nagtataglay ng unawa na malayong nakahihigit sa unawa ng buong sangkatauhan, na may mga araw na sumasaklaw lamang ng ilang libong taon at ni hindi nakauunawa kung paano nabuo ang planetang kanilang tinitirhan. (Job 38:4-13, 21) Kaya nga, ang nasusulat na Salita ng Diyos ay isang pangunahing paraan para sa pagtatamo ng unawa.—Aw 119:130.

Dapat na maingat na pag-isipan ng mga bata at mga kabataan ang mga tagubilin ng kanilang nakatatanda at mas makaranasang mga magulang, lalo na kung tapat na mga lingkod ng Diyos ang mga ito. (Kaw 2:1-5; 3:1-3; 4:1; 5:1) Makapagbibigay ng unawa ang seryosong 'pag-iisíp' (sa Heb., *bin*) hinggil sa kasaysayan ng naunang mga salinlahi, at karaniwan nang pamilyar dito ang mga nakatatanda. (Deu 32:7) Dapat na makipagsamahan ang isa, hindi sa "mga walang-karanasan," kundi sa marurunong, anupat sa wari'y kumakain ng kanilang payo at tagubilin upang 'patuloy na mabuhay, at lumakad nang tuwid sa daan ng pagkaunawa.' (Kaw 9:5, 6) Sa pamamagitan ng pakikinig at ng pagmamasid, nakaiiwas ang isang tao sa pagiging walang-muwang at mapaniwalain, 'nauunawaan niya ang katalinuhan,' at naiiwasan din niya ang maraming mapapait na karanasan.—Kaw 8:4, 5.

Ang masikap na pag-aaral at pagkakapit ng Salita ng Diyos at ng kaniyang mga utos ay makatutulong sa isang tao na magtaglay ng mas malaking kaunawaan kaysa sa kaniyang mga guro at higit na unawa kaysa sa matatandang lalaki. (Aw 119:99, 100, 130; ihambing ang Luc 2:46, 47.) Ito'y sapagkat ang karunungan at unawa, sa diwa, ay nakalakip sa dalisay na mga tuntunin at mga hudisyal na batas ng Diyos; kaya nga kung may-katapatang susundin ng Israel ang mga ito, magiging dahilan ito upang malasin sila ng nakapalibot na mga bansa bilang "isang bayan na marunong at may unawa." (Deu 4:5-8; Aw 111:7, 8, 10; ihambing ang 1Ha 2:3.) Kinikilala ng taong may unawa na hindi dapat labagin ang Salita ng Diyos, nais niyang makitang kaayon nito ang kaniyang landasin, at hinihiling niya ang tulong ng Diyos ukol dito. (Aw 119:169) Hinahayaan niyang mag-ugat sa kaniya nang malalim ang mensahe ng Diyos (Mat 13:19-23), isinusulat niya ito sa tapyas ng kaniyang puso (Kaw 3:3-6; 7:1-4), at nalilinang niya sa kaniyang sarili ang pagkapoot sa "bawat landas ng kabulaanan" (Aw 119:104). Noong narito sa lupa ang Anak ng Diyos, nagpakita siya ng unawa sa ganitong paraan, anupat hindi man lamang niya sinikap na iwasan ang kamatayan sa tulos dahil kailangan siyang mamatay sa gayong paraan upang matupad ang Kasulatan.—Mat 26:51-54.

Mahalaga ang panahon at pagbubulay-bulay. Kadalasan, ang taong "padalus-dalos" ay hindi 'nagbubulay-bulay [o maingat na nagtutuon ng pansin; isang anyo ng Heb. na *bin*] ng kaalaman.' (Isa 32:4; ihambing ang Kaw 29:20.) Karaniwan namang alam ng taong may unawa kung kailan mananatiling tahimik (Kaw 11:12), hindi siya nagsasalita nang pabigla-bigla, at nananatili siyang mahinahon kahit uminit ang usapan. (Kaw 14:29; 17:27, 28; 19:11; Job 32:11, 18; ihambing ang San 3:13-18.) Binubulay-bulay niya ang payo upang matiyak niya ang kahulugan ng mga salita at mensahe nito. (Job 23:5; Aw 49:3) Nagtatanong siya sa layuning maunawaan ang mga paliwanag hinggil sa mga bagay-bagay upang malaman niya ang sanhi ng tagumpay o ng kabiguan, ng pagpapala o ng sumpa ng Diyos, at minumuni-muni niya ang magiging kahahantungan ng bawat landasin. (Aw 73:2, 3, 16-18; Jer 2:10-19; ihambing ang Isa 44:14-20.) Hindi ito ginawa ng Israel at hindi nila pinag-isipan sa kanilang puso kung ano ang "kanilang [magiging] huling wakas."—Deu 32:28-30.

Tumatanggap ng disiplina. Ang pagmamapuri, pagkasutil, paggigiit ng sarili, at pagsasarili ay mga kaaway ng unawa. (Jer 4:22; Os 4:14, 16) Hindi ipinapalagay ng taong may tunay na unawa na alam niya ang lahat ng bagay. Kaya naman ang Kawikaan 19:25 ay nagsasabi, "Dapat na sawayin ang may-unawa, upang makilala niya ang kaalaman." (Ihambing ang Job 6:24, 25; Aw 19:12, 13.) Palibhasa'y isa siyang taong *may unawa,* handa siyang makinig, nauunawaan niya ang dahilan ng pagsaway, at nakikinabang siya rito nang higit kaysa sa isang hangal na sinaktan nang isang daang ulit.—Kaw 17:10; ihambing ang 29:19.

Pagkaunawa sa Hula. Ang kinasihang makahulang mga mensahe ay nauunawaan lamang niyaong mga nilinis na mapagpakumbabang nananalangin ukol sa unawa. (Dan 9:22, 23; 10:12; 12:10) Bagaman maaaring matukoy ang pangkalahatang yugto ng panahon ng katuparan ng mga iyon, ang lubusang kaunawaan hinggil sa kung paano kumakapit ang hula ay maaaring kailangan pang maghintay hanggang sa takdang panahon ng Diyos para sa pagsasakatuparan nito. (Dan 8:17; 10:14; 12:8-10; ihambing ang Mar 9:31, 32; Luc 24:44-48.) Yaong mga naglalagak ng kanilang tiwala sa mga tao at humahamak sa kapangyarihan ng Diyos at nagwawalang-halaga sa kaniyang layunin bilang isang salik na nararapat isaalang-alang ay hindi nakauunawa sa mga hula, at nananatili silang bulag sa kahulugan ng mga ito hanggang sa magsimula nang sumapit sa kanila ang kapaha-pahamak na mga epekto ng katuparan ng mga ito.—Aw 50:21, 22; Isa 28:19; 46:10-12.

UNGGOY [sa Heb., *qohph*]. Ang mga unggoy na inangkat ni Haring Solomon ay maaaring isang uri ng unggoy na mahaba ang buntot anupat isa itong uri na tinukoy ng sinaunang mga manunulat bilang katutubo sa Etiopia. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Dahil ang salitang Hebreo na *qohph* ay maaaring kaugnay ng salitang Sanskrit na *kapi* at yamang ang mga paboreal ay itinuturing na katutubo sa TS Asia, nagkaroon ng palagay na ang mga unggoy ay dinala ng pangkat ng mga barko ni Solomon mula sa India o Sri Lanka. Gayunman, ang inangkat na mga hayop na iyon ay maaaring hindi tuwirang nanggaling sa pinagmulang bansa ni sa lupain ding iyon, dahil may mga indikasyon na nagkaroon ng kalakalan sa pagitan ng India at Aprika bago pa man ang panahon ni Solomon.—Tingnan ang PABOREAL; TARSIS Blg. 4.

UNGGUENTO AT MGA PABANGO. Ang mga terminong Hebreo para sa mga ungguento ay tumutukoy hindi lamang sa tulad-pamahid na mga timplada na natutunaw kapag ipinahid sa balat kundi pati sa mga timpladang hinaluan ng langis na nananatiling likido sa normal na mga temperatura.—Exo 30:25; Aw 133:2.

Noon at ngayon, ang mga ungguento ay pangunahin nang ginagamit bilang kosmetik at gamot, anupat karaniwan nang kapaki-pakinabang ang mga ito dahil sa langis na sangkap ng mga ito. Dahil sa kakayahan ng mga taba at mga langis na sumipsip at magpanatili ng mga amoy, naging posible para sa manggagawa ng ungguento na gumawa ng mababangong timplada na lubhang pinahahalagahan dahil sa kabanguhan ng mga iyon. (Sol 1:3) Dahil naman sa bisa ng langis bilang panlinis at pampalambot ng balat, bukod pa sa bango ng mga sangkap na inihalo rito, naging kapaki-pakinabang ang gayong mga ungguento upang maiwasan ang panghahapdi at pangangati ng balat, at ang mga ito ay nagsilbing pamawi ng masamang amoy sa katawan sa mga bansang mainit ang klima at kung saan madalas na kulang na kulang ang suplay ng tubig. Tiyak na itinuring na palatandaan ng pagkamapagpatuloy ng may-bahay ang pag-aalok ng gayong timplada sa mga panauhin pagdating nila sa kaniyang tahanan, gaya ng ipinahihiwatig ng sinabi ni Jesus noong minsang may magpahid ng mabangong langis sa kaniyang mga paa.—Luc 7:37-46.

Kapag gumagamit naman ng mababangong ungguento na natatangi ang pagkakagawa upang ihanda ang bangkay para sa libing, tiyak na ang mga ito ay pangunahin nang nagsisilbing pandisimpekta at pamawi ng masamang amoy. (2Cr 16:14; Luc 23:56) Nasa isip ni Jesus ang gayong paggamit ng ungguento nang ipinaliwanag niya na sa makasagisag na diwa, ang pagpapahid sa kaniya ng napakamamahaling mabangong langis sa bahay ni Simon na ketongin, anupat ang buong bahay ay napuno ng samyo nito, ay 'paghahanda sa kaniya para sa libing.' (Mat 26:6-12; Ju 12:3) Kadalasan na, ang mamahaling mga pabango, gaya ng nardo na ginamit sa pagkakataong iyon, ay inilalagay sa magagandang sisidlang alabastro na tinatakpan nang mahigpit.—Mar 14:3; tingnan ang ALABASTRO.

Ang Banal na Langis na Pamahid at ang Banal na Insenso. Ang unang ungguento na binanggit sa Bibliya ay ang banal na langis na pamahid na ginamit upang pabanalin ang inialay na mga kagamitan ng tabernakulo at ang mga saserdote nito. (Exo 30:25-30) Sa ilalim ng parusang kamatayan, ipinagbawal na gamitin ang espesyal na ungguentong ito para sa personal na layunin. Ipinakikita ng kautusang iyon ang pagiging sagrado ng tabernakulo at ng mga naglilingkod doon.—Exo 30:31-33.

Si Jehova ang nagbigay kay Moises ng pormula ng banal na langis na pamahid. Tanging "mga pinakapiling pabango" ang dapat gamitin: mira, matamis na kanela, matamis na kalamo, kasia, at ang pinakadalisay na langis ng olibo, at bawat isa ay may espesipikong dami. (Exo 30:22-24) Si Jehova rin ang nagbigay ng pormula ng banal na insenso. Hindi lamang ito basta isang substansiya na nagbabaga at umuusok; isa itong espesyal na mabangong insenso. (Exo 30:7; 40:27; Lev 16:12; 2Cr 2:4; 13:10, 11) Sa paggawa nito, may espesipikong dami ng patak na estacte, onica, mabangong galbano, at dalisay na olibano na ginagamit, anupat higit pa itong inilarawan ng Diyos bilang "pinaghalu-halong mga espesya, na gawa ng isang manggagawa ng ungguento, inasnan, dalisay, banal." Ang ilang bahagi ng insenso ay pinupulbos nang husto at malamang na sinasala upang maging isang pinung-pinong produkto na angkop sa espesyal na gamit nito. Isang krimen na pinapatawan ng kamatayan ang paggamit nito para sa pribadong layunin.—Exo 30:34-38.

Ang langis na pamahid at banal na insenso ay kapuwa ginagamitan ng mabangong langis ng balsamo. (Exo 25:6; 35:8, 28) Waring makatuwirang ipalagay na ang pampabangong mga sangkap na ginagamit sa paggawa ng banal na ungguento ay pinupulbos muna at saka iniluluto sa langis (ihambing ang Job 41:31), pagkatapos ay pinatitining iyon bago kunin at salain ang langis.

Hindi kinailangang mag-eksperimento noon sa paggawa ng langis na pamahid at ng mabangong insenso, sapagkat sa pasimula pa lamang ay sinabi na ni Jehova: "Sa puso ng lahat ng may pusong marunong ay ilalagay ko ang karunungan, upang magawa nga nila . . . ang langis na pamahid at ang

mabangong insenso para sa santuwaryo.” (Exo 31:6-11; 35:10-15; 37:29; 39:33, 38) Nang maglaon, ang ilan sa mga saserdote ay inatasang maging mga manggagawa ng ungguento para sa pagtitimpla ng mga materyales na iyon at mangasiwa rin sa suplay ng gayong mga bagay. (1Cr 9:30; Bil 4:16) Gayunman, nang humiwalay ang Israel sa dalisay na pagsamba, hindi na naging kalugud-lugod kay Jehova ang paggawa at paggamit nila ng espesyal na mga ungguento at mga insenso.—Isa 1:13.

Kahalagahan ng mga Ungguento at mga Pabango sa Ekonomiya. Noon, ang mga ungguento, mga pabango, at insenso ay hindi limitado sa banal na mga produktong ginagamit sa santuwaryo. Pagsapit ng mga araw ni Solomon, mayroon nang “lahat ng uri ng pabango” at mahalimuyak na mga pulbos para sa pagpapabango ng mga bahay, mga kasuutan, mga higaan, at katawan ng mga maharlika at ng iba pang mga tao na kayang bumili ng mga iyon. (Es 2:12; Aw 45:8; Kaw 7:17; Sol 3:6, 7; 4:10) Ni naging limitado man sa mga Levitikong saserdote ang paggawa ng mga timpladang iyon. Mayroon ding mga babae na naging dalubhasang mga manggagawa ng ungguento, at noong mga araw ni Nehemias, may isang grupo ng mga manggagawa na kinabibilangan ng mga tagapaghalo ng ungguento.—1Sa 8:13; Ne 3:8.

Sa sinaunang daigdig, dahil sa interes ng publiko sa mababangong produkto, nagkaroon ng komersiyo at kalakalan hindi lamang sa gayong uri ng mga paninda kundi pati sa mga materyales na kailangan sa paggawa ng mga iyon. Bukod sa mira na pantanging ginagamit sa mga ungguento, at olibano na para naman sa insenso, ang iba pang mga materyales na gaya ng nardo, safron, kania, kanela, aloe, kasia, gayundin ang sari-saring espesya, sahing, at aromatikong halaman, ay kadalasan nang ibinibiyahe nang malalayong distansiya bago makarating sa mga palayok at mga pagawaan ng mga manggagawa ng ungguento.—Sol 4:14; Apo 18:11, 13.

UNI.

1. Isang Levitang manunugtog na tumugtog ng panugtog na de-kuwerdas sa prusisyong nagdala sa kaban ng tipan sa Jerusalem.—1Cr 15:3, 16, 18, 20.

2. Isang Levitang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon na inatasan sa tungkuling pagbabantay sa ilalim ng pangangasiwa ng mataas na saserdoteng si Jesua.—Ne 12:1, 9.

UOD [sa Heb., *rim·mah,ʹ toh·le·ʹahʹ* o *toh·laʹʹath;* sa Gr., *skoʹlex*]. Ang yugto ng pagiging *larva* ng isang insekto pagkalabas nito sa itlog. Kung minsan ay partikular itong tumutukoy sa mga *larva* ng langaw na matatagpuan sa nabubulok na halaman o hayop at sa mga himaymay ng buháy na katawan. Ang buháy o nabubulok na mga bagay ay naglalaan ng init para mapisa ang mga itlog at ng pagkain para sa mga uod. Kung minsan naman ay tumutukoy ito sa mga uod na kumakain ng halaman.—Deu 28:39; Jon 4:7.

Ang mga uod ay may katawang walang paa, pahaba, at baha-bahagi anupat tila walang ulo. Gayunman, may kaugnayan sa ulo nito, ang *The Smithsonian Series* (Tomo 5, p. 343) ay nagsasabi: “Ang papakitid na dulo ng katawan ang siyang kinaroroonan ng ulo, ngunit ang tunay na ulo ng uod ay lubusang nakapasok sa katawan. Mula sa butas na kinapapalooban ng ulo, na nagsisilbing bibig ng uod, may dalawang tulad-kukong pangawit na nakausli, at ang mga pangawit na ito ang nagsisilbing mga panga at mga pangkapit ng uod.”

Ipinahihiwatig ng Kasulatan na ang ibang uri ng uod ay kumakain ng patay na organikong materya. (Job 7:5; 17:14; 21:26; 24:20; Isa 14:11) Ang makahimalang manna, kapag itinabi ng mga Israelita hanggang sa kinaumagahan ng sumunod na araw, ay bumabaho at nagkakaroon ng mga uod, maliban sa manna na tinipon sa ikaanim na araw at itinabi para sa Sabbath. (Exo 16:20, 24) Nang banggitin ni Jesus ang “uod” may kaugnayan sa Gehenna, maliwanag na tinutukoy niya ang tambakan sa labas ng lunsod ng Jerusalem kung saan tinutupok ng apoy ang basura at kung saan kinakain ng mga uod ang nabubulok na mga bagay na malapit sa apoy, ngunit wala sa mismong apoy.—Mar 9:48; ihambing ang Isa 66:24; tingnan ang GEHENNA.

Ang terminong “uod” ay ginamit din sa makasagisag na paraan. Bilang paghamak, tinukoy ni Bildad ang tao bilang uod at bulati (Job 25:6), at ang Mesiyas ay inihulang ituturing na isang kadustaan at kasuklam-suklam, gaya ng uod. (Aw 22:6) Tinukoy ng Diyos na Jehova ang Israel bilang isang uod, isang hamak at walang kalaban-labang nilalang na kayang tapak-tapakan ng sinumang dumaraan. Ngunit tiniyak ni Jehova sa mga Israelita na tutulungan niya sila at pinatibay niya sila na huwag matakot.—Isa 41:14.

UPA, KABAYARAN [sa Ingles, *hire, wages*]. Karaniwan na, ito ang suweldong ibinibigay sa mga trabahador para sa kanilang paggawa o mga serbisyo. (Lev 19:13) Ang pandiwang “umupa” ay nangangahulugang bayaran ang pagtatrabaho ng isang tao (Mat 20:1) o ang karapatang gumamit ng isang bagay. (Exo 22:14, 15; Gaw 28:30) Ang “kabayaran” naman ay maaaring maging singkahulugan ng “gantimpala.” Halimbawa, ang kabayaran o gantimpala ni Haring Nabucodorosor (Nabucodonosor) para sa kaniyang paglilingkod bilang tagapuksa ni Jehova noong wasakin niya ang Tiro ay ang paglu-

pig niya sa Ehipto at ang pagdambong niya sa lahat ng kayamanan nito. (Eze 29:18, 19; tingnan din ang Ru 2:12; Isa 61:8; 62:11.) Bilang katuparan ng Zacarias 11:12, tumanggap si Hudas Iscariote ng 30 pirasong pilak mula sa mga saserdote (kung siklo, $66 [U.S.]) bilang "kabayaran" sa pagkakanulo niya kay Jesu-Kristo. (Mat 26:14-16; 27:3-10; Gaw 1:18; tingnan ang SUHOL.) Gayundin, kung minsan ang "kabayaran" ay tumutukoy sa "kagantihan." Kaya naman "ang kabayaran na ibinabayad ng kasalanan ay kamatayan."—Ro 6:23; tingnan din ang Aw 109:20; Isa 65:6, 7.

Binabayaran ang upa hindi lamang sa pamamagitan ng salapi o pilak (2Cr 24:11, 12; 25:6) kundi sa pamamagitan din ng mga alagang hayop, mga produktong agrikultural, at iba pa. Ang kabayaran ni Jacob para sa 14 na taóng pagtatrabaho ay ang kaniyang dalawang asawa, sina Lea at Raquel. Karagdagan pa, naglingkod siya nang anim na taon para sa ilang bahagi ng kawan ni Laban na kanilang napagkasunduan. (Gen 29:15, 18, 27; 31:41) Sa pagbibigay ni Lea kay Raquel ng mga mandragoras ng kaniyang anak, "inupahan" niya si Jacob upang sipingan siya nito, at dahil dito ay tinukoy niya ang batang isinilang niya bilang "kabayaran ng isang upahan." (Gen 30:14-18) Noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa, maliwanag na ang karaniwang kabayaran, o kita, ng mga manggagawa sa agrikultura bawat araw ay isang denario (74 na sentimo [U.S.]).—Mat 20:2.

Kahilingan sa kautusan ng Diyos sa Israel na mabayaran ang mga upahang trabahador sa pagtatapos ng araw ng trabaho. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Matindi ang paghatol ng Kasulatan sa mga nakikitungo nang di-tapat may kinalaman sa kabayaran ng mga upahang manggagawa.—Jer 22:13; Mal 3:5; San 5:4.

Kailangang maging maingat sa pagpili ng mga uupahan upang matiyak na sila'y may kakayahan. Kaya naman may kawikaan: "Gaya ng mamamana na umuulos ng lahat ng bagay ay gayon ang umuupa sa hangal o ang umuupa sa mga nagdaraan."—Kaw 26:10.

Ayon sa simulaing: "Ang manggagawa ay karapat-dapat sa kaniyang kabayaran," ang pagkamapagpatuloy na ipinakikita at ang materyal na tulong na ibinibigay sa mga bukod-tanging nag-uukol ng kanilang sarili sa mga kapakanan ng dalisay na pagsamba ay maaaring tukuyin bilang kabayarang nauukol sa kanila. (Luc 10:7; 1Ti 5:17, 18) Ang mga ikapu ng mga Israelita ang nagsilbing kabayaran ng mga Levita para sa kanilang paglilingkod sa santuwaryo. (Bil 18:26, 30, 31) Sa kabilang dako, ang matuwid na katayuan sa Diyos, at ang buhay na walang hanggan, ay hindi ibinibigay bilang *kabayaran* sa mga naglilingkod sa Diyos, sapagkat ang mga iyon ay *mga kaloob* na bunga ng di-sana-nararapat na kabaitan ng Diyos sa pamamagitan ni Jesu-Kristo sa dahilang nananampalataya ang Kaniyang mga alagad sa haing pantubos ni Kristo.—Ro 4:2-8; 6:23.

Noong mga araw ng propetang si Hagai, ang pagpapabaya sa santuwaryo ay humantong sa pagkakait ni Jehova ng kaniyang pagpapala anupat yaong mga nagpapaupa ay nagpapaupa kapalit ng "isang supot na may mga butas," samakatuwid nga, ang upa na tinatanggap nila ay kakaunti at mabilis maubos. (Hag 1:3-6) Pagkatapos, may kinalaman sa mga araw bago ang pagsasauli ng templo, sinabi ni Jehova sa pamamagitan ni Zacarias: "Sapagkat bago ang mga araw na iyon ay walang kabayaran para sa mga tao; at kung tungkol sa kabayaran sa mga alagang hayop, walang gayong bagay."—Zac 8:9, 10; tingnan ang KALOOB, REGALO; KALOOB MULA SA DIYOS; UPAHANG TRABAHADOR.

Kabaligtaran ng salitang Hebreo na *sa·khar′* (kadalasa'y nangangahulugang upa sa diwa ng kabayarang ibinibigay para sa pagtatrabaho o mga serbisyo), ang salitang Hebreo na *'eth·nan′,* mula sa salitang-ugat na *na·than′* (magbigay), ay pantanging ginagamit sa Kasulatan may kaugnayan sa upa na natatamo dahil sa pagpapatutot, literal man o makasagisag. Sa gayon, ang huling nabanggit ay itinuturing na isang kaloob sa halip na kabayarang kinita sa pamamagitan ng pagtatrabaho at karaniwan itong ginagamit sa masamang diwa. Ipinagbawal ng Kautusan ang pagdadala sa santuwaryo para sa isang panata ng alinman sa "upa sa isang patutot" o "bayad sa isang aso," anupat malamang na ang huling nabanggit ay tumutukoy sa upa ng isang lalaking homoseksuwal. (Deu 23:18) Dahil dito, maliwanag na nang tukuyin na magiging banal kay Jehova ang upa ng Tiro sa pagpapatutot nito sa mga bansa, nangangahulugan iyon na pababanalin ng Kataas-taasan ang materyal na pakinabang ng Tiro mula sa mga iyon sa diwa na titiyakin niyang gagamitin iyon ayon sa kaniyang kalooban, anupat pangyayarihin niyang magdulot iyon ng kapakinabangan sa kaniyang mga lingkod. (Isa 23:17, 18; ihambing ang Ne 13:16.) Kapuwa nagkasala ng pagpapatutot sa ibang mga bansa ang Juda at ang Israel. (Eze 23:1-16; Os 9:1; Mik 1:6, 7) Ngunit espesipikong tinuligsa ng Diyos ang Jerusalem dahil sa isang bagay na di-pangkaraniwan may kinalaman dito. Di-tulad ng mga patutot na tumatanggap ng upa, ang Jerusalem pa ang nagbigay ng upa sa mga bansang pinaglingkuran niya bilang patutot.—Eze 16:26-34, 41.

UPAHANG TRABAHADOR. Isang tao na, di-gaya ng isang alipin, tumatanggap ng kabayaran para sa kaniyang paggawa.

Kahilingan sa Kautusan na mabayaran ang gayong mga trabahador sa pagtatapos ng araw ng trabaho. (Lev 19:13; Deu 24:14, 15) Noong unang siglo C.E. o bago pa nito, lumilitaw na pinagkakasunduan muna ang magiging kabayaran bago pasimulan ng mga trabahador ang kanilang paggawa, na ang haba ng isang araw ng trabaho ay 12 oras, mula sa mga ikaanim ng umaga hanggang sa ikaanim ng gabi, at na maliwanag na isang denario (74 na sentimo [U.S.]) ang karaniwang maghapong kabayaran ng mga manggagawa sa ubasan. (Mat 20:1-13) Waring ipinahihiwatig ng pagbanggit ng Kasulatan sa "mga taon ng upahang trabahador" na itinatakda rin ang haba ng kasunduan, o kontrata, ng pagtatrabaho.—Isa 16:14; 21:16.

Noon, maliwanag na di-tuli ang marami sa mga upahang trabahador sa Israel, sapagkat itinakda ng Kautusan na huwag silang makikibahagi sa Paskuwa, bagaman maaaring makibahagi ang mga aliping tuli, palibhasa'y minamalas ang mga ito bilang mga miyembro ng isang pamilyang Israelita. Sa gayunding paraan, bagaman hindi maaaring kumain mula sa mga banal na bagay ang mga upahang trabahador ng isang saserdote, walang gayong pagbabawal sa mga aliping tuli, yamang ang mga ito ay aktuwal na mga miyembro ng sambahayan ng saserdoteng iyon.—Exo 12:43-45; Lev 22:10, 11.

Dahil sa pagbagsak ng kabuhayan, maaaring ipagbili ng isang Israelita ang kaniyang sarili sa pagkaalipin sa isang kapuwa Israelita, o sa isang naninirahang dayuhan, isang nakikipamayan, o isang miyembro ng pamilya ng naninirahang dayuhan. Gayunman, hindi siya dapat pakitunguhan nang may paniniil, kundi dapat siyang tratuhin nang may kaukulang konsiderasyon tulad ng isang upahang trabahador. Pagkatapos, kung sa kaso niya ay hindi naging posible na samantalahin ang karapatang tumubos, palalayain siya mula sa pagkaalipin alinman sa ikapitong taon ng kaniyang pagkaalipin o sa taon ng Jubileo, alinman ang mauna.—Exo 21:2; Lev 25:39, 40, 47-49, 53; Deu 15:12; tingnan ang ALIPIN.

Kung minsan, ang mga upahang trabahador ay inaabuso ng kanilang mga amo. Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Malakias, nagbabala si Jehova na Siya ay magiging mabilis na saksi laban sa mga gumagawi nang may pandaraya sa kabayaran ng bayarang manggagawa.—Mal 3:5; tingnan din ang San 5:4; UPA, KABAYARAN.

Karaniwan na, sabik ang upahang trabahador na matapos na ang araw ng pagtatrabaho at matanggap ang kaniyang kabayaran. (Job 7:1, 2) Kadalasa'y hindi siya lubusang nagmamalasakit sa kapakanan ng kaniyang amo, gaya ng ipinakikita ng pananalita ni Jesu-Kristo na, di-tulad ng taong upahan na tumatakas kapag may panganib, siya, bilang Mabuting Pastol, ay handang magbigay ng kaniyang kaluluwa alang-alang sa mga tupa.—Ju 10:11-15; tingnan din ang Jer 46:21.

UPAZ. Isang di-pa-matukoy na lokasyon. May ginto sa lugar na ito noong sinaunang panahon. —Jer 10:9; Dan 10:5.

UPO [sa Heb., *paq·qu·'oth',* pangmaramihan; sa Ingles, *gourd*]. Ang salitang Hebreo na isinaling 'mga upo' ay lumilitaw lamang sa Bibliya may kaugnayan sa isang insidente na nangyari isang panahon ng taggutom noong mga araw ni Eliseo. May isang nanguha ng ilang di-kiláláng ligáw na upo, ginayat ang mga iyon at isinama sa nilaga. Nang matikman ito, "ang mga anak ng mga propeta" ay nangambang malason sila anupat tumigil sila sa pagkain, ngunit makahimalang pinawi ni Eliseo ang lason sa nilaga upang hindi ito masayang.—2Ha 4:38-41.

Bagaman maraming iba pang mungkahi na iniharap, ang *colocynth* (*Citrullus colocynthis*), isang halaman na kamag-anak ng pakwan, ang karaniwang mas pinapaboran bilang halaman na ang bunga ay malamang na katugma ng "mga ligáw na upo" sa rekord ng Kasulatan. Ang baging ng *colocynth* ay gumagapang na tulad ng pipino at may kahawig ding mga dahon. Ang bunga nito ay halos kasinlaki ng kahel; mayroon itong makapal at makinis na balat na batik-batik na berde at dilaw, at ito ay may napakapait, nakalalason at tulad-esponghang ubod, na pinagkukunan ng gamot na *colocynth.* Ang mga katangian ng *colocynth* ay tutugma sa salaysay ng Bibliya tungkol sa isang ligáw na upo na maliwanag na nakalalason, gaya ng ipinahihiwatig ng mismong lasa nito. (2Ha 4:40) Kapag natuyot na ang karamihan sa ibang mga halaman, nananatili itong luntian at sa gayon ay nakatutukso sa di-pamilyar dito.

Maaaring ang mga palamuting hugis-upo (sa Heb., *peqa·'im'*) sa binubong dagat at sa mga entrepanyong tablang sedro sa loob ng templo ni Solomon ay bilog na tulad ng bunga ng *colocynth.*—1Ha 6:18; 7:24; 2Cr 4:3.

UPO, HALAMANG [sa Heb., *qi·qa·yohn';* sa Ingles, *bottle-gourd plant*]. Ang terminong Hebreo nito ay kumakatawan sa halaman na makahimalang pinalaki ni Jehova nang buong magdamag upang magbigay ng lilim para sa propetang si Jonas habang nakaupo ito sa isang kubol at naghihintay sa mga resulta ng kaniyang panghuhula laban sa Nineve. Ang halaman ay nagdulot ng malaking ginhawa kay Jonas hanggang noong pangyarihin ni Jehova na salantain ito ng uod, anupat natuyo ito. Da-

hil dito, ang propeta ay nabilad sa nakapapasong sinag ng araw.—Jon 4:5-11.

Dalawang halaman ang karaniwang iminumungkahi bilang posibleng mga salin ng Hebreong *qi·qa·yohn′.* Mas pabor ang ilang salin ng Bibliya (*RS,* tlb; *JB*) sa "halamang lansina" (*Ricinus communis*), isang santaunang halaman na mabilis lumaki anupat umaabot sa taas na 3 m (10 piye) o higit pa, at may malalaking dahon. Ang pinapaborang saling ito ay salig sa isang mungkahi ni Jerome na maaaring ang *qi·qa·yohn′* ay ang punong lansina, at salig din sa pagkakahawig sa pagitan ng salitang Hebreo at ng Ehipsiyong *kiki.* Iminumungkahi naman ng ibang mga iskolar at mga tagapagsalin ang "upo" (*gourd*) (*AT*) o "halamang upo" (*NW*). Ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (nina Brown, Driver, at Briggs, 1980, p. 884) ay nagmumungkahi ng kahulugang "upo" (*bottle-gourd*), isang halamang malalapad ang dahon at inuuri sa botanika bilang *Lagenaria siceraria* (dating tinatawag na *Cucurbita lagenaria*).

Mabilis tumubo ang halamang upo. May kinalaman sa halamang ito, ang *Dictionnaire de la Bible* (Tomo 5, tud. 1098) ay nagsasabi: "Ang halamang upo ay kilalang lumalaki nang napakabilis sa mga bansa na mainit ang klima at na ginagamit ito upang matakpan ng halaman ang mga pader ng mga bahay at mga silungan kung saan ito kumakapit tulad ng *Virginia creeper,* anupat naglalaan ng proteksiyon laban sa init sa pamamagitan ng mga baging nito at ng malalaking dahon nito. . . . Sa makasagisag na mga larawang ipininta salig sa kuwento ni Jonas na makikita sa mga katakumba, ang halamang ito ang laging ipinakikita." (Inedit ni F. Vigouroux, Paris, 1912) Kaya ang isang halamang upo na karaniwang lumalaki nang mabilis ay makahimalang pinalaki nang buong magdamag sa pamamagitan ng kapangyarihan ni Jehova upang maipagsanggalang si Jonas sa mainit na sinag ng araw.

UR.

1. [Liwanag]. 'Ama' ni Elipal, isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David. (1Cr 11:26, 35) Lumilitaw na si Ur ay si Ahasbai rin. —2Sa 23:34.

2. "Ur ng mga Caldeo," ang lunsod sa Mesopotamia kung saan isinilang ang kapatid ni Abram (Abraham) na si Haran (at malamang na pati si Abraham). (Gen 11:28; Gaw 7:2, 4) Si Jehova ay nagpakita kay Abraham at inutusan siyang lisanin ang Ur. Ayon sa Bibliya, kinuha ni Tera ang kaniyang anak na si Abraham, ang kaniyang manugang na si Sara, at ang kaniyang apo na si Lot, at mula sa Ur ay lumipat sila sa Haran. Kinikilala ng Bibliya na si Tera ang may pananagutan sa paglipat dahil siya ang ulo ng pamilya.—Gen 11:31; 12:1; Ne 9:7.

Ang Ur ay kadalasang iniuugnay sa Muqaiyir, na nasa K ng pinakasahig ngayon ng Eufrates at mga 240 km (150 mi) sa TS ng Babilonya. Ang mga guho roon ay sumasaklaw ng isang lugar na mga 910 m ang haba at 730 m ang lapad (3,000 por 2,400 piye). Palibhasa'y dating sentro ng pagsamba sa diyosbuwan na si Nanna (o Sin), ang pinakaprominenteng bahagi ng lugar na ito hanggang sa ngayon ay isang templong tore, o *ziggurat,* na mga 61 m ang haba, 46 na m ang lapad, at 21 m ang taas (200 por 150 por 70 piye).—LARAWAN, Tomo 2, p. 322.

Bagaman sa kasalukuyan ang Ilog Eufrates ay umaagos nang mga 16 na km (10 mi) sa S ng kinaroroonan ng Ur, ipinakikita ng katibayan na noong sinaunang mga panahon, ang Eufrates ay umaagos sa gawing K ng lunsod. Ganito ang sabi ng istoryador at heograpo na si Henri Gaubert, sa kaniyang aklat na *Abraham, Loved by God:* "Noong panahon ni Abram, ang tatlong malalaking ilog (Karun, Tigris at Eufrates) ay umaagos patungo sa Gulpo ng Persia sa tatlong magkakahiwalay na wawa. Matutukoy rito ang kinaroroonan ng lunsod ng Ur . . . sa kaliwang [silangang] pampang ng Eufrates. Dahil dito, ang Hebreong tribo ni Abram, na nagmula sa estadong-lunsod ng Ur, ay maaaring tawagin bilang 'ang mga tao mula sa ibayo ng ilog.' "—1968, p. 8.

Ipinakikita rin ng isang nirebisa at binagong edisyon ng *Excavations at Ur* ni Sir Leonard Woolley na ang Eufrates ay talagang nasa K ng Ur. Hinggil sa mga depensa ng Ur, sinasabi nito: "Ang pagkalakilaking kutang ito ay lalo pang pinatibay ng bagay na ang ilog ng Eufrates (gaya ng makikita sa nakalubog na marka ng dating pinakasahig nito) ay umaabot sa paanan ng kanluraning muralya samantalang limampung yarda mula sa paanan ng silanganing muralya ay may hinukay na isang malapad na kanal upang makarating ang ilog sa hilagang dulo ng bayan, sa gayon ang Ur ay napalibutan ng isang bambang sa tatlong panig nito." (*Ur 'of the Chaldees,'* ni P. R. S. Moorey, 1982, p. 138) Kaya angkop na sabihing kinuha ni Jehova si Abraham "mula sa kabilang ibayo ng Ilog," samakatuwid nga, ang Eufrates.—Jos 24:3.

Sa maharlikang mga libingan sa Ur, ang mga naghukay ay nakasumpong ng maraming kasangkapang gawa sa ginto, pilak, *lapis lazuli,* at iba pang mamahaling materyales. Nakakita rin sila roon ng mga indikasyon na ang sinaunang mga Sumerianong hari at reyna ng lunsod ay inilibing kasama ang kanilang pangkat ng mga tagapaglingkod na lalaki at babae.

Ipinakikita ng mga nahukay na guho ng waring mga pribadong bahay sa Ur (iminumungkahi ng ilan na itinayo noong yugto sa pagitan ng ika-20 at ika-16 na siglo B.C.E.) na ang mga iyon ay yari sa

laryo, pinalitadahan at pinaputi, at may 13 o 14 na silid na nakapalibot sa isang loobang may latag ng bato. Kasama sa mga tapyas na luwad na natagpuan sa lugar na iyon ang ilan na ginamit sa pagtuturo ng sulat na *cuneiform.* Ipinakikita ng ibang mga tapyas na ang mga estudyante noon ay may *multiplication table* at *division table* at nagkukuwenta ng *square root* at *cube root.* Marami sa mga tapyas ay mga dokumento sa negosyo.

Batay sa mga paghuhukay sa Ur, maliwanag na si Abraham ay nagsakripisyo ng maraming materyal na bagay nang lisanin niya ang lunsod na iyon. Ngunit, sa pananampalataya, 'hinintay ng patriyarka ang lunsod na may tunay na mga pundasyon, na ang tagapagtayo at maygawa ng lunsod na ito ay ang Diyos.'—Heb 11:8-10.

URBANO [mula sa Lat., nangangahulugang "Pino; Elegante"]. Isang Kristiyanong taga-Roma na binati sa liham ni Pablo. (Ro 16:9) Ang pangalan ay malimit na matatagpuan sa mga inskripsiyon ng sambahayan ni Cesar, ngunit hindi sinasabi ng ulat kung ang Urbanong ito ay isang lingkod ng emperador.

URI, I. Isinisiwalat ng ulat ng paglalang, na nasa unang kabanata ng Genesis, na nilalang ng Diyos na Jehova ang nabubuhay na mga bagay sa lupa "ayon sa kani-kanilang uri." (Gen 1:11, tlb sa *Rbi8*) Sa pagtatapos ng ikaanim na araw ng paglalang, nagkaroon sa lupa ng napakaraming iba't ibang saligang "uri" na nilalang, na kinabibilangan ng napakasalimuot na mga anyo ng buhay. Pinagkalooban ang mga ito ng kakayahang magparami ng supling "ayon sa kani-kanilang uri" sa isang itinakda at maayos na paraan.—Gen 1:12, 21, 22, 24, 25; 1Co 14:33.

Ang tinutukoy ng Bibliya na mga "uri" ay waring mga dibisyon ng mga anyo ng buhay, anupat yaon lamang kabilang sa bawat dibisyon ang maaaring magkalahian. Kung gayon, ang hangganan ng bawat "uri" ay makikilala kapag hindi na posible ang pertilisasyon.

Nitong nakaraang mga taon, ang terminong *species* ay ginamit sa paraang nakalilito kapag inihambing iyon sa salitang "uri." Ang saligang kahulugan ng *species* ay "isang klase; uri; partikular na klase." Gayunman, sa terminolohiya ng biyolohiya, kumakapit ito sa alinmang grupo ng mga hayop o mga halaman na nagkakalahian at pare-parehong nagtataglay ng isa o higit pang espesipikong katangian. Dahil dito, maaaring magkaroon ng maraming gayong *species* o partikular na klase sa loob ng iisang dibisyon ng mga "uri" sa Genesis.

Bagaman ipinakikita ng ulat ng Bibliya tungkol sa paglalang at ng pisikal na mga batas na ikinintal ng Diyos na Jehova sa mga bagay na nilalang na maaaring magkaroon ng malawak na pagkakasari-sari sa loob ng mga "uri" na nilalang, walang batayan ang mga teoriya na nagsasabing may bagong mga "uri" na lumitaw pagkatapos ng panahon ng paglalang. Ang di-mababagong alituntunin na ang mga "uri" ay hindi maaaring magkalahian ay isang simulain ng biyolohiya na hindi pa kailanman napabulaanan. Kahit sa tulong ng makabagong mga pamamaraan at manipulasyon sa laboratoryo, wala pang napalitaw na bagong mga "uri." Bukod diyan, ang pagpapalahi ng magkakaibang "uri" na nilalang ay sasalungat sa layunin ng Diyos na panatilihing magkakahiwalay ang mga grupo ng pamilya at sisirain nito ang indibiduwalidad ng sari-saring uri ng nabubuhay na mga nilalang at mga bagay. Samakatuwid, dahil sa malinaw na agwat sa pagitan ng mga "uri" na nilalang, ang bawat saligang grupo ay nananatiling isang nakabukod na yunit na hiwalay sa ibang mga "uri."

Mula sa pinakamaagang rekord ng tao hanggang sa ngayon, ipinakikita ng katibayan na ang mga aso ay mga aso pa rin, ang mga pusa ay nananatiling mga pusa, at ang mga elepante ay nananatiling mga elepante. Ang kawalang-kakayahang magparami sa pagitan ng magkaibang uri ang namamalaging salik na nagsisilbing hangganan ng bawat "uri." Dahil dito, kung pagbabatayan ang salik na ito ng kawalang-kakayahang magparami, posibleng itakda ang mga hangganan ng lahat ng "uri" na umiiral sa ngayon. Sa pamamagitan ng likas na pagsubok na ito sa pertilisasyon, posibleng tuklasin kung alin-alin ang pangunahing magkakamag-anak sa gitna ng mga buhay-hayop at mga buhay-halaman. Halimbawa, ang kawalang-kakayahang magparami sa pagitan ng tao at ng mga hayop ay isang di-matawid na bangin. Ipinakikita ng mga eksperimento sa pagpapalahi na hindi hitsura ang batayan. Ang tao at ang *chimpanzee* ay waring magkahawig, anupat may magkatulad na mga kalamnan at mga buto; gayunman, ang pagiging imposible na malahian ang tao ng pamilya ng mga unggoy ay nagpapatunay na ang mga ito ay dalawang magkahiwalay na nilalang at hindi nagmula sa iisang "uri" na nilalang.

Bagaman inaasahan noon na ang *hybridization* (pagpapalahi ng dalawang magkaibang uri) ang pinakamahusay na paraan upang makalikha ng isang bagong "uri," sa bawat kaso ng *hybridization* na inimbestigahan, laging natutuklasan na ang pinagpareha ay nagmula sa iisang "uri," gaya sa pagpapalahi ng kabayo at buriko, na kapuwa kabilang sa pamilya ng mga kabayo. Maliban sa bibihirang mga kaso, ang mula na isinilang sa gayong paraan ay baog at walang kakayahang makapagparami ng naiibang anyo na ito sa likas na paraan. Dahil sa mga

katotohanang ito, maging si Charles Darwin ay napilitang umamin: "Ang pagiging bukod-tangi ng espesipikong mga anyo at ang bagay na hindi sila nagkakahalu-halo dahil sa napakaraming namamagitang kawing, ay maliwanag na isang balakid." (*Origin of Species,* 1902, Bahagi 2, p. 54) Totoo pa rin iyan hanggang sa ngayon.

Bagaman ang espesipikong mga *"uri"* na nilalang ay maaaring ilang daan lamang, mas marami ang partikular na klase ng mga hayop at halaman sa lupa. Ipinakikita ng makabagong pananaliksik na daan-daang libong iba't ibang halaman ang kabilang sa iisang pamilya. Sa katulad na paraan, sa kaharian ng mga hayop, maaaring maraming partikular na klase ng pusa, na pawang kabilang naman sa iisang pamilya ng mga pusa o 'uring' pusa. Totoo rin ito sa mga tao, mga baka, at mga aso, anupat posible ang malawak na pagkakasari-sari sa loob ng bawat "uri." Ngunit sa kabila nito, gaano man karaming partikular na klase ang lumitaw sa bawat pamilya, hindi maaaring magkahalo ang mga *gene* ng mga "uri" na ito sa pamamagitan ng pagpapalahi.

Malinaw na pinatutunayan ng pananaliksik sa heolohiya na ang mga fosil na itinuturing na kabilang sa pinakamaaagang ispesimen ng isang partikular na nilalang ay kahawig na kahawig ng kanilang mga inapo na nabubuhay sa ngayon. Ang mga ipis na natagpuang kasama ng diumano'y pinakamaaagang fosil ng mga insekto ay halos walang ipinagkaiba sa makabagong-panahong mga ipis. Walang "mga tulay" na fosil sa pagitan ng mga "uri." Ang mga kabayo, mga puno ng ensina, mga agila, mga elepante, mga *walnut,* mga pakô, at iba pa, ay pawang nananatili sa loob ng iisang "uri" anupat hindi nagbabago tungo sa iba pang mga "uri." Ang patotoo ng mga fosil ay lubusang kasuwato ng kasaysayan ng paglalang sa Bibliya, na nagpapakitang nilalang ni Jehova ang maraming bilang ng nabubuhay na mga bagay sa lupa "ayon sa kani-kanilang uri" noong huling mga araw ng paglalang.—Gen 1:20-25.

Batay sa mga nabanggit, lumilitaw na mapagkakasya ni Noe sa arka ang lahat ng kinakailangang hayop upang mailigtas ang mga ito sa Baha. Hindi sinasabi ng Bibliya na kinailangan niyang ingatang buháy ang bawat *partikular na klase* ng mga hayop. Sa halip, sinasabi nito: "Sa mga lumilipad na nilalang ayon sa kani-kanilang uri at sa maaamong hayop ayon sa kani-kanilang mga uri, sa lahat ng gumagalang hayop sa lupa ayon sa kani-kanilang uri, dalawa sa bawat uri ang papasok doon sa iyo upang maingatan silang buháy." (Gen 6:20; 7:14, 15) Alam ng Diyos na Jehova na kailangan lamang magligtas ng mga miyembro na kumakatawan sa iba't ibang "uri," yamang makapagpaparami ang mga ito tungo sa iba't ibang partikular na klase pagkatapos ng Baha.—Tingnan ang ARKA Blg. 1.

Nang kumati na ang tubig-baha, ang maituturing na iilang saligang "uri" na ito ay lumabas sa arka at nangalat sa ibabaw ng buong lupa, anupat sa kalaunan ay nagluwal ng maraming naiibang anyo ng kanilang "uri." Bagaman marami pang bagong partikular na klase ang umiral pagkatapos ng Baha, ang mga "uri" na nakaligtas ay nanatiling di-nagbabago, kasuwato ng di-mababagong salita ng Diyos na Jehova.—Isa 55:8-11.

URI, II [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "liwanag"].

1. Inapo ni Juda sa pamamagitan nina Perez, Hezron, Caleb, at Hur. Ang anak ni Uri na si Bezalel ay isang kilalang bihasang manggagawa ng tabernakulo.—Exo 31:2; 35:30; 38:22; 1Cr 2:4, 5, 9, 18-20; 2Cr 1:5.

2. Ama ni Geber na isa sa mga kinatawan ni Solomon para sa paglalaan ng pagkain.—1Ha 4:7, 19.

3. Isa sa tatlong Levitang bantay ng pintuang-daan na nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga at mga anak dahil sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 24, 44.

URIA [Ang Aking Liwanag ay si Jehova].

1. Ang Hiteong asawa ni Bat-sheba. Si Uria ay isa sa mga banyagang mandirigma ni David. (2Sa 23:39; 1Cr 11:41) Ipinahihiwatig ng kaniyang pananalita, paggawi, pag-aasawa ng isang babaing Judio, at paninirahan sa Jerusalem malapit sa palasyo ng hari na tinanggap niya ang pagsamba sa Diyos na Jehova bilang isang tinuling proselita.—2Sa 11: 3, 6-11.

Habang nakikipagbaka si Uria laban sa Ammon sa Raba, nangalunya si David sa asawa ni Uria na si Bat-sheba, at hindi kailanman natuklasan ni Uria ang bagay na ito. Pagkatapos ay nagsugo si David at pinapunta si Uria sa Jerusalem. Pagdating ni Uria, tinanong siya ng hari tungkol sa kalagayan ng digmaan at pinalabas siya upang pumunta sa kaniyang bahay nang sa gayon ay magtinging kay Uria ang anak ni Bat-sheba. Ngunit tumangging umuwi si Uria dahil ang hukbo ay nasa parang. (Deu 23:9-11; ihambing ang 1Sa 21:5.) Kahit noong lasingin siya ni David, tumanggi pa rin siyang matulog sa kaniyang bahay. (2Sa 11:1-13) Pagkatapos ay nadagdagan ang krimen ni David laban kay Uria, sapagkat pinabalik siya ni David sa digmaan taglay ang mga tagubilin kay Joab na maniobrahin nito na mapatay si Uria sa pagbabaka.—2Sa 11:14-26.

2. Isang saserdote na sumaksi sa pagsulat ni Isaias sa isang tapyas ng pangalan ng kaniyang anak na Maher-salal-has-baz. (Isa 8:1, 2) Ang pangalan

ni Uria ay binabaybay na Urias sa ibang talata. —2Ha 16:10; tingnan ang URIAS Blg. 1.

3. Ipinapalagay na isang saserdote, isa na tumayo sa kanan ni Ezra nang bumasa ito mula sa Kautusan para sa pinabalik na mga tapon na nagkakatipon sa Pintuang-daan ng Tubig sa Jerusalem.—Ne 8:1-4.

URIAS [Ang Aking Liwanag ay si Jehova].

1. Isang saserdote noong panahon ng paghahari ni Haring Ahaz ng Juda (761-746 B.C.E.). Nang pumaroon si Ahaz sa Damasco upang maghandog ng tributo kay Tiglat-pileser III, ipinadala nito kay Urias ang disenyo at parisan ng malaking altar na nakita nito roon at sinabi sa kaniya na magtayo ng isang katulad niyaon, at sa kalaunan ay iniutos sa kaniya na gamitin iyon sa halip na ang altar ni Jehova. Sumunod si Urias. (2Ha 16:8-16) Nasaksihan din ni Urias (Uria) ang isang pagsulat ni Isaias. (Isa 8:1, 2) Ipinapalagay na siya ay mataas na saserdote, bagaman hindi siya ipinakikilalang gayon, dahil sa kaniyang kahalagahan at sa kawalan ng sinumang tao na may gayong titulo nang panahong iyon.

2. Isang propeta ni Jehova, anak ni Semaias na mula sa Kiriat-jearim. Noong panahon ng paghahari ni Jehoiakim, nanghula si Urias laban sa Juda at Jerusalem gaya ng ginawa ni Jeremias. Gayunman, nang malaman ni Urias na hinahangad ni Jehoiakim na siya ay mamatay, tumakas siya patungong Ehipto, ngunit ibinalik siya at pinatay, anupat ang kaniyang bangkay ay inihagis sa isang karaniwang dakong libingan.—Jer 26:20-23.

3. Anak ni Hakoz; isang saserdote na ang anak na si Meremot ay isa sa mga saserdote na sa pangangalaga niya ipinagkatiwala ni Ezra ang ginto at ang pilak at ang mga sisidlan ng templo na dinala sa Jerusalem. Nang maglaon ay tumulong ang anak ni Urias na si Meremot na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ezr 8:33; Ne 3:4, 21.

URIEL [Ang Diyos ay Liwanag].

1. Isang Levitang inapo ni Kohat; anak ni Tahat. —1Cr 6:22, 24.

2. Pinuno ng mga Kohatita noong panahong ipag-utos ni David na dalhin ang kaban ng tipan sa Jerusalem.—1Cr 15:5, 11, 12, 15.

3. Ama ni Micaias (Maaca) na asawa ni Haring Rehoboam at ina ni Abias. (2Cr 13:1, 2; 11:21) Si Maaca ay apo ni Absalom. Yamang lumilitaw na ang tatlong anak na lalaki ni Absalom ay namatay nang bata pa at walang mga anak (2Sa 14:27; 18:18), malamang na si Micaias ang anak ng anak na babae ni Absalom na si Tamar at ni Uriel, hindi anak ni Absalom, kundi manugang.

URIM AT TUMIM. Mga bagay na ginagamit noon upang tiyakin ang kalooban ng Diyos kapag bumabangon ang mga tanong na may pambansang kahalagahan at nangangailangan ng sagot mula kay Jehova.

Gaya ng nakaulat sa Levitico 8:8, matapos niyang isuot kay Aaron ang pektoral, inilagay ni Moises sa pektoral ang Urim at ang Tumim. Bagaman ang Hebreong pang-ukol na isinalin dito bilang "sa" ay maaaring isalin bilang "sa ibabaw," gayunding salita ang ginamit sa Exodo 25:16 nang banggitin doon ang paglalagay ng dalawang tapyas na bato *sa* kaban ng tipan. (Exo 31:18) May mga nagsasabi na ang Urim at ang Tumim ay yaong 12 bato na nakakabit sa pektoral. Ngunit hindi maaaring maging gayon, yamang noong seremonya ng pagpapasinaya sa pagkasaserdote, ang Urim at Tumim ay inilagay sa pektoral *pagkatapos* na ilagay kay Aaron ang kumpletong pektoral kasama ang 12 batong nakatahi roon. Pinabubulaanan din ng Exodo 28:9, 12, 30 ang teoriya na ang Urim at Tumim ay yaong dalawang batong onix na nasa mga dugtungang pambalikat ng epod ng mataas na saserdote. (Exo 28:9-14) Maliwanag na ang Urim at Tumim ay naiibang mga bagay.

Pinaggamitan. Kapansin-pansin na ang Urim at ang Tumim ay dapat ilagay sa tapat ng puso ni Aaron kapag pumaparoon siya "sa harap ni Jehova." Walang alinlangang tumutukoy ito sa pagtayo ni Aaron sa dakong Banal sa harap ng kurtinang patungo sa Kabanal-banalang silid kapag sumasangguni siya kay Jehova. Ang lokasyon ng Urim at ng Tumim, "sa tapat ng puso ni Aaron," ay waring nagpapahiwatig na nakalagay ang mga ito sa tupi, o lukbutan, na nalikha nang itiklop ang pektoral. Ang mga ito ay para sa "mga kahatulan sa mga anak ni Israel" at ginagamit kapag ang mga lider ng bansa ay may mahalagang tanong na nangangailangan ng sagot mula kay Jehova at makaaapekto sa bansa. Si Jehova, na Tagapagbigay-Kautusan ng Israel, ay nagbibigay ng sagot sa mataas na saserdote hinggil sa tamang pagkilos na dapat gawin.—Exo 28:30.

Matapos makaligtas si Abiatar sa lansakang pagpatay sa mga saserdote ng Nob kung saan namatay rin ang kaniyang ama, tinawag siya ni David upang gamitin ang Urim at ang Tumim noong siya'y pumaroon kay David dala ang epod. Lumilitaw na ito *ang* epod ng mataas na saserdote.—1Sa 22:19, 20; 23:6-15.

Maaaring mga Palabunot. Batay sa mga pangyayaring nakaulat sa Kasulatan na doo'y sinangguni si Jehova sa pamamagitan ng Urim at Tumim, lumilitaw na ang tanong ay binalangkas sa paraang masasagot iyon ng "oo" o "hindi," o kaya'y sa napakaikli at tuwirang sagot. Bagaman noong isang

pagkakataon (1Sa 28:6) ang Urim ay binanggit nang mag-isa, maliwanag na intindido nang kalakip dito ang Tumim.

Maraming komentarista sa Bibliya ang naniniwala na ang Urim at ang Tumim ay mga palabunot. Sa salin ni James Moffatt sa Exodo 28:30, ang mga ito ay tinawag na "mga sagradong palabunot." Ipinapalagay ng ilan na tatlong piraso ang mga ito, anupat ang isa ay may sulat na salitang "oo," ang isa naman ay "hindi," at ang isa pa ay blangko. Pinagpapalabunutan ang mga ito, at sa gayo'y nasasagot ang katanungan, maliban na lamang kapag ang blangkong piraso ang nabunot, na nangangahulugang walang sagot na maaasahan. Ipinapalagay ng iba na ang Urim at ang Tumim ay dalawang lapád na bato, na ang isang panig ay puti at ang kabila naman ay itim. Kapag inihagis ang mga ito at dalawang puti ang lumabas, mangangahulugan iyon ng "oo," kapag dalawang itim ay "hindi," at ang isang itim at isang puti ay mangangahulugan naman na walang sagot. Minsan, nang si Saul ay sumangguni sa pamamagitan ng saserdote kung ipagpapatuloy ba nila ang pagsalakay sa mga Filisteo, wala siyang tinanggap na sagot. Palibhasa'y nadarama niyang may nagkasala sa gitna ng kaniyang mga tauhan, siya'y nagsumamo: "O Diyos ng Israel, ibigay mo ang Tumim!" Mula sa mga naroroon ay napili si Saul at si Jonatan; pagkatapos nito, nagpalabunutan upang magpasiya sa pagitan nilang dalawa. Sa ulat na ito, ang pagsamo na, "Ibigay mo ang Tumim," ay waring iba pa sa pagpapalabunutan, bagaman maaaring ipinahihiwatig nito na magkaugnay ang mga iyon.—1Sa 14:36-42.

Pinag-ugnay Nito ang Kaharian at ang Pagkasaserdote. Sa Deuteronomio 33:8-10, tinukoy ang Aaronikong pagkasaserdote sa pagsasabing: "Ang iyong Tumim at ang iyong Urim ay nauukol sa taong matapat sa iyo." Marahil, ang pagbanggit sa Urim at Tumim bilang nauukol "sa taong matapat sa iyo [Jehova]" ay tumutukoy sa pagkamatapat na ipinakita ng tribo ni Levi (na pinagmulan ng Aaronikong pagkasaserdote) may kaugnayan sa insidente hinggil sa ginintuang guya.—Exo 32:25-29.

Buong-karunungang inilaan ni Jehova ang Urim at ang Tumim at inilagay niya ang mga ito sa mga kamay ng mataas na saserdote. Dahil dito, sa kalakhang bahagi, ang hari ay dumedepende sa pagkasaserdote, anupat naiiwasan ang pagtataglay niya ng labis-labis na kapangyarihan. Dahil sa Urim at Tumim ay kinailangang magtulungan ang hari at ang mga saserdote. (Bil 27:18-21) Ipinabatid ni Jehova sa Israel ang kaniyang kalooban sa pamamagitan ng kaniyang nasusulat na Salita, gayundin sa pamamagitan ng mga propeta at mga panaginip. Ngunit waring ginamit ang mga propeta at mga panaginip para sa pantanging mga okasyon, samantalang ang mataas na saserdote at ang Urim at ang Tumim ay laging nasa piling ng bayan.

Hindi na Ginamit Mula Noong 607 B.C.E. Ayon sa tradisyong Judio, ang paggamit sa Urim at sa Tumim ay nahinto mula noong itiwangwang ng mga hukbong Babilonyo sa ilalim ni Haring Nabucodonosor ang Jerusalem at wasakin ng mga ito ang templo niyaon noong 607 B.C.E. (Babilonyong Talmud, *Sotah* 48*b*) Ang pangmalas na ito ay sinusuportahan ng mababasa natin sa mga aklat ng Ezra at Nehemias hinggil sa Urim at Tumim. Doon, ang mga lalaking nag-aangking sila'y nagmula sa makasaserdoteng angkan, subalit hindi masumpungan ang kanilang pangalan sa pampublikong rehistro, ay sinabihan na hindi sila makakakain mula sa mga kabanal-banalang bagay na inilaan para sa mga saserdote hanggang sa tumayo ang isang saserdoteng may Urim at Tumim. Ngunit walang ulat na ginamit nang panahong iyon ang Urim at ang Tumim, at mula noong panahong iyon ay hindi na tinukoy ng Bibliya ang mga sagradong bagay na ito.—Ezr 2:61-63; Ne 7:63-65.

Sumasangguni kay Jehova ang Lalong Dakilang Mataas na Saserdote. Sa liham ni Pablo sa mga Hebreo, si Jesu-Kristo ay inilarawan bilang ang dakilang Haring-Saserdote ayon sa paraang gaya ng kay Melquisedec. (Heb 6:19, 20; 7:1-3) Pinagsanib sa kaniya kapuwa ang pagkahari at pagkasaserdote. Ang kaniyang gawain bilang saserdote ay patiunang inilarawan ng gawain ng mataas na saserdote ng sinaunang Israel. (Heb 8:3-5; 9:6-12) Bilang Mataas na Saserdote, ang lahat ng paghatol sa sangkatauhan ay ipinagkatiwala sa kaniyang mga kamay. (Ju 5:22) Gayunpaman, noong narito si Jesus sa lupa, sinabi niya: "Ang mga bagay na sinasabi ko sa inyo ay hindi ko sinasalita nang mula sa aking sarili; kundi ang Ama na nananatiling kaisa ko ang gumagawa ng kaniyang mga gawa" (Ju 14:10) at, "wala akong ginagawang anuman sa sarili kong pagkukusa; kundi kung ano ang itinuro sa akin ng Ama, ito ang mga bagay na sinasalita ko." (Ju 8:28) Sinabi rin niya: "Kung hahatol ako, ang paghatol ko ay may katotohanan, sapagkat hindi ako nag-iisa, kundi ang Ama na nagsugo sa akin ay kasama ko." (Ju 8:16) Tiyak na sa kaniyang itinaas na makalangit na posisyon, palibhasa'y pinasakdal bilang Mataas na Saserdote magpakailanman, si Jesus ay nagpapatuloy sa landasing ito ng pagpapasakop sa kaniyang Ama, anupat umaasa sa Kaniya ukol sa patnubay sa paghatol. —Heb 7:28; ihambing ang 1Co 11:3; 15:27, 28.

USA, BABAING [sa Heb., *'ai·ya·lah'; 'ai·ye'leth;* sa Ingles, *hind*]. Ang babaing usa ay kabilang sa pamilyang *Cervidae.* Ito'y isang balingkinitan at magandang hayop, matatakutin, matatag ang paa, at matulin. Kapag kagampan na, ang babaing usa ay

pumupunta sa mga kubling dako ng kagubatan upang doon manganak. Pagkatapos ay nananatili itong nakabukod, anupat magiliw na inaalagaan at pinoprotektahan ang mumunting mga usa hanggang sa kaya na nilang pangalagaan ang kanilang sarili.—Job 39:1; Aw 29:9.

Ginamit ang maamo at magandang babaing usa sa matitingkad na paglalarawan ng Bibliya. (Kaw 5: 18, 19; Sol 2:7; 3:5; tingnan ang GASELA.) Binanggit ang bilis at katatagan ng paa ng hayop na ito, anupat natatakasan nito ang kaniyang mga kaaway. (2Sa 22:1, 34; Aw 18:32, 33; Hab 3:19) Posibleng tinutukoy ni Jacob ang husay at bilis sa pakikipagdigma nang makahula niyang ilarawan ang tribo ni Neptali bilang "isang balingkinitang babaing usa." (Gen 49:21) Nang ang salmista ay mawalan ng kalayaang makaparoon sa santuwaryo, inihambing niya ang kaniyang pananabik sa Diyos sa pananabik ng babaing usa para sa mga batis ng tubig. (Aw 42:1-4) Ipinakita ang kalubhaan ng mga tagtuyot sa Juda sa pamamagitan ng paglalarawan sa isang babaing usa na umiwan sa kaniyang bagong-silang na anak, na kabaligtaran ng bantog na pagkalinga nito sa kaniyang supling sa ilalim ng normal na mga kalagayan.—Jer 14:1, 2, 5.

USA, LALAKING [sa Heb., *'ai·yal'*; sa Ingles, *stag*]. Adultong usang lalaki. Ang *red deer* (*Cervus elaphus*), ang *fallow deer* (*Dama mesopotamica*), at ang *roe deer* (*Capreolus capreolus*) ay tatlong uri ng usa na dating katutubo sa Palestina.

Yamang ito'y ngumunguya ng dating kinain at may hati ang kuko, ang lalaking usa, ayon sa Kautusan, ay maaaring kainin basta't ibubuhos sa lupa ang dugo nito, gaya ng ginagawa sa ibang mga hayop. (Deu 12:15, 16, 22, 23; 14:4-6; 15:22, 23) Ang laman ng lalaking usa ay kasama sa mga karneng inihahanda sa mesa ni Haring Solomon.—1Ha 4: 22, 23.

Makatalinghaga ang ibang mga pagtukoy ng Kasulatan sa lalaking usa. Inihalintulad ng Shulamita ang kaniyang mangingibig na pastol sa isang batang lalaking usa at ipinahiwatig niya na matulin ang hayop na ito. (Sol 2:9, 17; 8:14) Ginamit ang kahusayan ng lalaking usa sa pag-akyat sa matatarik na lugar upang ilarawan na lubusang gagaling ang mga taong pilay. (Isa 35:6; ihambing ang Heb 12: 12, 13.) Nang mapaharap ang mga prinsipe ng Sion sa pagkubkob ng Babilonya, sila'y naging tulad ng mga lalaking usa na hinang-hina at hindi makatakbo dahil sa kawalan ng pagkain.—Pan 1:6.

USA, MALIIT NA [sa Heb., *yach·mur'*; sa Ingles, *roebuck*]. Lalaking *roe deer,* isang maliit na uri ng usa na kahawig ng gasela. Ang maliit na usa (*Capreolus capreolus*) ay may taas na mahigit sa 0.6 m (2 piye) hanggang sa balikat at may haba na mga 1.2 m (4 na piye). Mga lalaki lamang ang may mga sungay, at ang mga ito ay napapalitan taun-taon. Kapag tag-araw, ang balahibo ng maliit na usa ay mamula-mulang kayumanggi, at malamang na ito ang basehan ng Hebreong pangalan nito na *yach·mur',* na ipinapalagay na hinalaw sa salitang-ugat na nangangahulugang "mamula." Hindi gaanong mahilig makihalubilo sa iba ang hayop na ito. Makikitang nanginginaing magkakasama ang maliliit na grupong binubuo ng tatlo o apat: ang barakong usa, ang babaing usa, at isa o dalawang batang usa. Iisa lamang ang kapareha ng maliit na usa sa buong buhay niya.

Yamang ito'y ngumunguya ng dating kinain at may hati ang kuko, ang maliit na usa ay maaaring kainin ayon sa mga kundisyon ng Kautusang Mosaiko. (Deu 14:5, 6) Ang laman nito'y isa sa mga karne na regular na inihahanda sa mesa ni Haring Solomon.—1Ha 4:22, 23.

USAPIN SA BATAS. Isang kaso na nilulutas sa isang hukuman; isang legal na pagdinig o paglilitis. Ang pangunahing pandiwang Hebreo na may kinalaman sa mga usapin sa batas ay *riv,* nangangahulugang "makipagtalo; makipaglaban; ipakipaglaban ang isang usapin sa batas." (Gen 26:20; Deu 33:8; Kaw 25:8) Ang anyong pangngalan nito ay isinasalin bilang "usapin; pinagtatalunan; usapin sa batas." (Exo 23:2; Deu 17:8; Aw 35:23; Isa 34:8) Kung minsan, ang salitang Hebreo na *din* (kahatulan) ay isinasalin bilang "usapin sa batas; pag-aangkin sa batas." (Job 35:14; Aw 140:12; Kaw 22:10) Sa mga lingkod ng Diyos, ang pangunahing layunin ng isang usapin sa batas ay ang matugunan ang mga kahilingan ng Diyos at, bilang pangalawahin, ang malapatan ng katarungan ang tao o mga taong kasangkot, lakip ang pagbabayad-pinsala kung kinakailangan. Itinuturing ng Diyos na kasangkot siya maging sa personal na mga pagkakasala sa pagitan ng mga tao, gaya ng mapapansin sa mga salita ni Moises sa mga Israelitang hukom sa Deuteronomio 1:16, 17.

Isang usapin sa batas ang dininig sa hardin ng Eden, upang mapalitaw ang mga katotohanan sa kasong iyon at ang mga usaping nasasangkot, upang maihayag ang mga ito sa madla, at upang malapatan din ng sentensiya ang mga manlalabag. Tinawag ni Jehova sa harap niya sina Adan at Eva upang matanong niya sila. Bagaman alam niya ang lahat ng bagay, nagdaos siya ng pagdinig, nilinaw niya ang mga paratang, pinalitaw niya kung ano ang mga nangyari sa pamamagitan ng pagtatanong, at binigyan niya sila ng pagkakataong magsalita upang maipagtanggol nila ang kanilang sarili.

Napaamin niya ang mga manlalabag. Pagkatapos ay pinagpasiyahan ni Jehova ang kasong iyon at, taglay ang katarungan at ang di-sana-nararapat na kabaitan, inilapat niya ang batas, anupat nagpakita siya ng awa sa di-pa-naisisilang na mga supling nina Adan at Eva sa pamamagitan ng pansamantalang pagpapaliban ng hatol na kamatayan sa mga manlalabag.—Gen 3:6-19.

Dito, ang Diyos na Jehova na Kataas-taasang Hukom ay nagbigay ng parisan para sa lahat ng panghinaharap na hudisyal na paglilitis sa gitna ng kaniyang bayan. (Gen 3:1-24) Ang mga usapin sa batas na dinidinig ayon sa mga hudisyal na tuntunin ng Diyos ay upang hanapin at talakayin ang katotohanan ng mga pangyayari sa layuning makapaglapat ng katarungan—hangga't maaari, katarungan na tinimbangan ng awa. (Deu 16:20; Kaw 28:13; ihambing ang Mat 5:7; San 2:13.) Ang buong proseso ay nilayon upang mapanatiling malinis ang bansang Israel at upang paglaanan ang indibiduwal na kapakanan ng mga miyembro nito gayundin ng mga naninirahang dayuhan at mga nakikipamayan sa gitna nila. (Lev 19:33, 34; Bil 15:15, 16; Deu 1:16, 17) Kalakip sa Kautusang ibinigay sa bansa ang pamamaraang dapat sundin sa mga kasong sibil at sa mga kaso rin ng maliliit na pagkakasala o krimen (pati na yaong mga pagkakasala laban sa Diyos at sa Estado), mga di-pagkakaunawaan, personal na mga awayan, at mga suliraning pang-indibiduwal, pampamilya, pantribo, at pambansa.

Pamamaraan. Kung ang mga kaso ng pagtatalo ay personal, hinihimok ang mga nagtatalo na huwag mag-away at makipag-ayos nang sila-sila lamang. (Kaw 17:14; 25:8, 9) Kung hindi sila magkasundo, maaari silang umapela sa mga hukom. (Mat 5:25) Ganiyan ang payo na ibinigay ni Jesus. (Mat 18:15-17) Kahit noong bago ang panahong Mosaiko o noong nasa ilalim sila ng Kautusan, walang pormal o masalimuot na pamamaraang sinusunod sa pagdinig ng mga usapin sa batas, bagaman unti-unting nakapasok ang ilang pormalismo nang maitatag na ang Sanedrin. Gayunpaman, dininig ang mga kaso sa paraang maayos at may layunin. Bukás ang mga hukuman sa mga babae, mga alipin, at sa naninirahang dayuhan, upang mailapat ang katarungan sa lahat. (Job 31:13, 14; Bil 27:1-5; Lev 24:22) Kailangang presente ang akusado kapag inihaharap ang patotoo laban sa kaniya at maaari niyang ipagtanggol ang kaniyang sarili. Sa patriyarkal o sa Israelitang hukuman man, walang tumatayo na katumbas ng isang pampublikong tagausig; ni kailangan man ng abogado para sa nasasakdal. Walang bayad ang mga paglilitis sa hukuman.

Dadalhin ng taong may kasong sibil o ng taong nagrereklamo sa isang kasong kriminal ang kaniyang usapin sa mga hukom. Tatawagin naman ang kabilang partido, titipunin ang mga saksi, at kadalasang isinasagawa ang pagdinig sa isang pampublikong lugar, kalimitan ay sa mga pintuang-daan ng lunsod. (Deu 21:19; Ru 4:1) Tatanungin ng mga hukom yaong mga may-usapin at susuriin ang katibayan at patotoo. Kaagad silang magbababa ng desisyon maliban kung kulang ang katibayan, o kung napakahirap naman ang kaso, dadalhin ng mga hukom ang usapin sa mas mataas na hukuman. Ang mga sentensiya, gaya ng pagpalo at ng parusang kamatayan, ay karaka-rakang inilalapat. Walang probisyon sa Kautusan para sa pagbibilanggo. Inilalagay lamang ang akusado sa kulungan kung ang kaso ay kailangan pang isangguni kay Jehova ukol sa pasiya.—Lev 24:12; tingnan ang HUKUMAN; KRIMEN AT KAPARUSAHAN.

Laging may kaakibat na pananagutan ang pagkakasala; wala itong mga eksepsiyon. Hindi maaaring palampasin ang pagkakasala. Kapag hinihiling ng Kautusan, kailangang ilapat ang kaparusahan o, sa ilang kaso, kailangang ibigay ang kabayaran. Pagkatapos, upang ang nagkasala ay makipagpayapaan sa Diyos, kailangan siyang maghandog ng handog sa santuwaryo. Kahilingan ang mga hain para sa pagbabayad-sala ng anumang kaso ng pagkakasala. (Lev 5:1-19) Kahit di-sinasadya ang kasalanan, nagdudulot pa rin ito ng pagkakasala, at kailangang gumawa ng mga paghahandog para sa pagbabayad-sala. (Lev 4:1-35) Sa ilang pagkakasala, kabilang na ang panlilinlang, pandaraya, at pangingikil, kapag ang tao ay kusang nagsisi at nagtapat, kailangan siyang magbayad at maghandog din ng handog ukol sa pagkakasala.—Lev 6:1-7.

Katibayan. Kung ang isang tao ay nakasaksi ng mga gawang apostasya, sedisyon, pagpaslang, na nagparumi sa lupa, o ng iba pang malulubhang krimen, obligado siyang ipagbigay-alam iyon at magpatotoo tungkol sa kaniyang nalalaman, kung hindi ay mapapasailalim siya sa sumpa ng Diyos na ihahayag sa madla. (Lev 5:1; Deu 13:8; ihambing ang Kaw 29:24; Es 6:2.) Gayunman, hindi sapat ang iisang saksi upang maitatag iyon. Kailangan ang dalawang saksi o higit pa. (Bil 35:30; Deu 17:6; 19:15; ihambing ang Ju 8:17, 18; 1Ti 5:19; Heb 10:28.) Inuutusan ng Kautusan ang mga saksi na magsalita ng katotohanan (Exo 20:16; 23:7), at sa ilang kaso ay pinanunumpa sila. (Mat 26:63) Ito ay lalo nang ginagawa kapag ang tanging saksi sa bagay na iyon ay yaong pinaghihinalaan. (Exo 22:10, 11) Yamang yaong mga kasangkot sa isang usapin sa batas na nasa harap ng mga hukom o nasa santuwaryo ukol sa paghatol ng isang kaso ay itinuturing na nakatayo sa harap ni Jehova, dapat kilalanin ng mga saksi na magsusulit sila sa Diyos. (Exo 22:8; Deu 1:17; 19:17) Ang isang saksi ay hindi dapat tumanggap ng suhol, pumayag na mahikayat ng sinumang balakyot

upang magsalita nang may kabulaanan, o magpakana ng karahasan. (Exo 23:1, 8) Hindi niya dapat pahintulutang makaimpluwensiya sa kaniyang patotoo ang panggigipit ng isang pulutong o ang yaman o karalitaan niyaong mga kasangkot sa kaso. (Exo 23:2, 3) Kahit ang pinakamalapit na ugnayang pampamilya ay hindi dapat pumigil sa isa na magpatotoo laban sa isang balakyot na manlalabag ng kautusan, gaya ng isang apostata o isang mapaghimagsik.—Deu 13:6-11; 21:18-21; Zac 13:3.

Ang isa na napatunayang bulaang saksi ay tatanggap ng kaparusahan na dapat sanang tanggapin ng taong akusado kung nasumpungan itong nagkasala. (Deu 19:17-21) Ang mga saksi sa lahat ng mga kasong nahatulan ng kamatayan ang kailangang maghagis ng unang bato kapag papatayin na ang hinatulan. Sa gayon, ang mga saksi ay inuutusan ng kautusan na ipakita ang kanilang sigasig sa tunay at malinis na pagsamba at sa pag-aalis ng kasamaan sa Israel. Hahadlangan din nito ang pagbibigay ng bulaang patotoo. Magiging napakamanhid ng isang tao na gagawa ng bulaang akusasyon yamang alam niya na siya ang kailangang unang kumilos upang patayin ang akusado.—Deu 17:7.

Katibayang materyal at sirkumstansiyal. Sakaling ipinagkatiwala ang mga alagang hayop sa pag-iingat ng iba, ang nilapang katawan ng isang hayop na pinatay ng mabangis na hayop ay maaaring dalhin ng pinagkatiwalaan bilang katibayan, at sa gayon ay hindi siya papanagutin dito. (Exo 22:10-13) Kung ang isang babaing may asawa ay akusahan ng kaniyang asawang lalaki ng may-kabulaanang pag-aangking birhen noong ikasal sila, maaaring dalhin ng ama ng babae ang sapin mula sa higaang pangmag-asawa bilang katibayan ng kaniyang pagkadalaga at iharap ito sa mga hukom upang mapawalang-sala siya sa paratang. (Deu 22:13-21) Kahit sa ilalim ng kautusan ng mga patriyarka, sa ilang kaso ay tinatanggap ang katibayang materyal. (Gen 38:24-26) Isinasaalang-alang ang mga sirkumstansiya bilang katibayan. Kung ang isang babaing ipinakipagtipan ay dinahas sa lunsod, ang hindi niya pagsigaw ay ituturing na katibayan ng kusang-loob na pagpayag at pagkakasala.—Deu 22:23-27.

Lihim na pangangalunya. Kapag walang pagtatapat o saksing nakakita, maaaring dalhin ng isang lalaki sa harap ng saserdote ang kaniyang asawa na pinaghihinalaan niya ng lihim na pangangalunya, at doon ang babae ay hahatulan ni Jehova, na nakakita at nakaaalam ng lahat ng nangyari. Hindi ito isang pagsubok sa pamamagitan ng pagpapahirap. Walang anumang bahagi sa *mismong proseso* ang makapipinsala sa babae o makapaghahayag ng kaniyang kawalang-sala o pagiging may-sala, nguNnit si Jehova ang hahatol sa babae at magpapahayag ng kaniyang desisyon. Kung ang babae ay walang-sala, hindi siya mapipinsala at dapat pangyarihin ng kaniyang asawang lalaki na siya'y magdalang-tao. Kung siya ay may-sala, maaapektuhan ang kaniyang mga sangkap sa pag-aanak anupat hindi siya makapagdadalang-tao. Kung nagkaroon sana ng kahilingang dalawang saksi, hindi na dadalhin pa ang kaso kay Jehova sa ganitong paraan, kundi hahatulan siya ng mga hukom bilang may-sala at babatuhin siya hanggang sa mamatay.—Bil 5:11-31.

Mga dokumento. Iba't ibang uri ng mga rekord, o mga dokumento, ang ginagamit noon. Kailangang bigyan ng asawang lalaki ng kasulatan ng diborsiyo ang kaniyang asawa kung paaalisin niya ito. (Deu 24:1; Jer 3:8; ihambing ang Isa 50:1.) May mga rekord ng talaangkanan, gaya ng makikita natin partikular na sa Unang Cronica. Binabanggit ang mga kasulatan na pinakarehistro ng bentahan ng ari-ariang lupa. (Jer 32:9-11) Maraming liham ang naisulat, anupat ang ilan ay maaaring iningatan at ginamit sa mga usapin sa batas.—2Sa 11:14; 1Ha 21:8-14; 2Ha 10:1; Ne 2:7.

Paglilitis kay Jesus. Ang pinakamatinding paglapastangan sa katarungan kailanman ay ang paglilitis at pagsentensiya kay Jesu-Kristo. Bago pa siya litisin, nagsanggunian ang mga punong saserdote at matatandang lalaki ng bayan upang patayin si Jesus. Kaya may pagtatangi na ang mga hukom at napagpasiyahan na nila ang hatol bago pa man maganap ang paglilitis. (Mat 26:3, 4) Sinuhulan nila si Hudas upang ipagkanulo niya si Jesus sa kanila. (Luc 22:2-6) Dahil mali ang kanilang mga pagkilos, hindi nila siya inaresto sa templo nang araw, kundi, hinintay nilang makakilos sila sa kadiliman ng gabi at pagkatapos ay nagsugo sila ng isang pulutong na nasasandatahan ng mga pamalo at mga tabak upang arestuhin siya sa isang kubling dako sa labas ng lunsod.—Luc 22:52, 53.

Pagkatapos ay dinala muna si Jesus sa bahay ni Anas, ang dating mataas na saserdote, na mayroon pa ring malaking awtoridad, yamang ang manugang nito na si Caifas ang mataas na saserdote noong panahong iyon. (Ju 18:13) Doon, si Jesus ay pinagtatanong at sinampal sa mukha. (Ju 18:22) Sumunod ay nakagapos siyang dinala kay Caifas na mataas na saserdote. Naghanap ng mga bulaang saksi ang mga punong saserdote at ang buong Sanedrin. Maraming saksi ang humarap ngunit hindi magkakasuwato ang kanilang patotoo, maliban sa dalawa na pumilipit sa mga salita ni Jesus na nakatala sa Juan 2:19. (Mat 26:59-61; Mar 14:56-59) Sa katapus-tapusan ay pinanumpa si Jesus ng mataas na saserdote at tinanong kung siya ang Kristo na Anak ng Diyos. Nang positibong tumugon si Jesus

at tukuyin niya ang hula sa Daniel 7:13, hinapak ng mataas na saserdote ang kaniyang mga kasuutan at nanawagan sa hukuman na hatulan si Jesus ng pagkakasalang pamumusong. Iginawad ang hatol na ito, at sinentensiyahan siya ng kamatayan. Pagkatapos nito ay dinuraan nila siya sa mukha at sinuntok siya, anupat tinuya siya, na labag sa Kautusan. —Mat 26:57-68; Luc 22:66-71; ihambing ang Deu 25:1, 2 sa Ju 7:51 at sa Gaw 23:3.

Pagkatapos ng ilegal na paglilitis na ito sa gabi, nagtipon ang Sanedrin maaga sa kinaumagahan upang pagtibayin ang kanilang hatol at upang magsanggunian. (Mar 15:1) Pagkatapos na muling igapos, dinala si Jesus sa palasyo ng gobernador, kay Pilato, yamang sinabi nila: "Hindi kaayon ng kautusan na pumatay kami ng sinuman." (Ju 18:31) Dito ay pinaratangan si Jesus ng pagbabawal na magbayad ng mga buwis kay Cesar at ng pagsasabi na siya mismo ang Kristo na isang hari. Ang pamumusong laban sa Diyos ng mga Judio ay hindi gaanong malubhang paratang sa paningin ng mga Romano, ngunit ang sedisyon ay isang malubhang paratang. Matapos siyang mabigo na pagsalitain si Jesus ng patotoo laban sa sarili nito, sinabi ni Pilato sa mga Judio na wala siyang nasumpungang krimen dito. Gayunman, nang matuklasan niyang taga-Galilea si Jesus, nalugod si Pilato na ipadala ito kay Herodes na siyang nakasasakop sa Galilea. Pinagtatanong ni Herodes si Jesus, anupat umaasang makakita ng isang tanda na isasagawa nito, ngunit tumanggi si Jesus. Pagkatapos ay nilait ni Herodes si Jesus, anupat ginawa siyang katatawanan, at ipinabalik siya kay Pilato.—Luc 23:1-11.

Sinikap naman ni Pilato na palayain si Jesus kasuwato ng isang kaugalian noong panahong iyon, ngunit tumanggi ang mga Judio, sa halip ay hiningi nilang palayain ang isang sedisyonista at mamamaslang. (Ju 18:38-40) Kaya naman ipinahagupit ni Pilato si Jesus, at muli na naman siyang pinagmalupitan ng mga kawal. Pagkatapos nito, inilabas ni Pilato si Jesus at sinikap niyang palayain ito, ngunit ipinagpilitan ng mga Judio: "Ibayubay siya! Ibayubay siya!" Sa wakas ay inilabas niya ang utos na ibayubay si Jesus.—Mat 27:15-26; Luc 23:13-25; Ju 19:1-16.

Anong mga kautusan ng Diyos ang nilabag ng mga saserdoteng Judio sa paraan ng paglilitis nila kay Jesu-Kristo?

Ang ilan sa mga kautusan ng Diyos na lantarang nilabag ng mga Judio sa paglilitis nila kay Kristo ay ang sumusunod: panunuhol (Deu 16:19; 27:25); pagsasabuwatan at ang pagbaluktot sa katarungan (Exo 23:1, 2, 6, 7; Lev 19:15, 35); pagpapatotoo nang may kabulaanan, kasabuwat ang mga hukom (Exo 20:16); pagpapalaya sa isang mamamaslang (si Barabas), sa gayon ay nagdala ng pagkakasala sa dugo sa kanilang sarili at sa lupain (Bil 35:31-34; Deu 19:11-13); pang-uumog, o 'pagsunod sa karamihan sa paggawa ng masama' (Exo 23:2, 3); nang ipagsigawan nila na ibayubay si Jesus, nilabag nila ang kautusan na nagbabawal sa pagsunod sa mga batas ng ibang mga bansa at na nagbabawal din ng pagpapahirap ngunit may probisyon na ang isang kriminal ay dapat batuhin o patayin *bago* ibitin sa isang tulos (Lev 18:3-5; Deu 21:22); tinanggap nila bilang hari ang isa na hindi mula sa sarili nilang bansa, kundi isang pagano (si Cesar), at tinanggihan nila ang Hari na pinili ng Diyos (Deu 17:14, 15); at kahuli-hulihan, nagkasala sila ng pagpaslang (Exo 20:13).

USOK. Ang nakikitang kombinasyon ng mga partikula ng karbon at mga gas mula sa nasusunog na organikong materyal na lumilikha ng pinungpino at maitim na alikabok; gayundin, singaw o ulap na kahawig ng usok. Bukod sa pagbanggit sa literal na usok (sa Heb., *'a·shan';* sa Gr., *ka·pnos'*) sa iba't ibang pagkakataon, maraming makasagisag na gamit ang salitang ito, at maging ang paglitaw mismo ng usok ay may makasagisag na kahulugan.

Ang Presensiya ni Jehova, at ang Kaniyang Galit. May mga pagkakataong isiniwalat ni Jehova ang kaniyang presensiya sa pamamagitan ng isang ulap ng "usok," anupat kung minsa'y may kasamang apoy. (Exo 19:18; 20:18; Isa 4:5) Sa ganitong paraan niya sinagisagan ang kaniyang presensiya sa mga templong nakita sa mga pangitain ni Isaias na propeta at ni Juan na apostol.—Isa 6:1-6; Apo 15:8; tingnan ang ULAP.

Nauugnay rin ang usok sa nag-aapoy na galit ni Jehova. (Deu 29:20) Sa kabilang dako naman, yaong mga nasa Israel na humiwalay tungo sa pagsamba sa huwad na mga diyos ay tinawag na "usok" sa mga butas ng ilong ng Diyos, anupat nagpapahiwatig na pinukaw nila ang kaniyang matinding galit.—Isa 65:5.

Isang Babala o Palatandaan. Noon, ginagamit ang mga hudyat na usok sa pakikipagdigma upang maghatid ng mga mensahe sa pagitan ng mga lunsod o ng mga pangkat ng isang hukbo. (Huk 20:38-40) Katibayan din ito na may isang bagay na winawasak sa pamamagitan ng apoy, gaya halimbawa ng usok na pumapailanlang mula sa isang malayong lunsod. (Gen 19:28; Jos 8:20, 21) O bilang metapora ay maaari itong tumukoy sa isang hukbo na humahayo upang magsagawa ng pagpuksa, anupat kadalasa'y kasama rito ang pagsunog sa mga lunsod na kanilang nalupig.—Isa 14:31.

Dahil dito, nang maglaon, ang pumapailanlang na haligi o ulap ng usok ay ginamit bilang isang pahiwatig ng babala, isang palatandaan ng darating na kaabahan o ng pagkapuksa. (Apo 9:2-4; ihambing ang Joe 2:30, 31; Gaw 2:19, 20; Apo 9:17, 18.) Hinggil sa mga balakyot, ganito ang sabi ng salmista: "Sa usok ay sasapit sila sa kanilang kawakasan." (Aw 37:20) Ang usok ay sumasagisag din sa *katibayan* ng pagkapuksa. (Apo 18:9, 18) Kaya naman, maliwanag na ang usok na patuloy na pumapailanlang "hanggang sa panahong walang takda" ay pananalitang tumutukoy sa ganap na pagkalipol, gaya sa hula ni Isaias laban sa Edom: "hanggang sa panahong walang takda ay patuloy na paiilanlang ang usok nito." (Isa 34:5, 10) Napawi ang Edom bilang isang bansa at nananatili itong tiwangwang hanggang sa araw na ito, at ang katibayan ng pangyayaring ito ay nakatala sa ulat ng Bibliya at sa mga rekord ng sekular na kasaysayan. Sa katulad na paraan, ang walang-hanggang pagkapuksa ng Babilonyang Dakila ay inihula sa Apocalipsis 18:8, at isang katulad na kahatulan naman ang itinala laban sa mga sumasamba sa "mabangis na hayop" at sa larawan nito, sa Apocalipsis 14:9-11.

Iba Pang Makatalinghagang Paggamit. Ang usok ay karaniwan nang mabilis kumalat at maglaho, kaya naman kung minsan ay makasagisag itong tumutukoy sa mga bagay na pansamantala. Ginagamit ito may kinalaman sa: mga kaaway ng Diyos (Aw 68:2), mga mananamba sa idolo (Os 13:3), at sa pinaikling buhay ng isang napipighati (Aw 102:3).

"Kung paano ang sukà sa mga ngipin at kung paano ang usok sa mga mata, gayon ang taong tamad sa mga nagsusugo sa kaniya," ang sabi ng kawikaan. Kung paanong ang usok ay masakit at mahapdi sa mga mata, gayundin naman ang isa na umuupa ng isang taong tamad ay gumagawa niyaon sa ikapipinsala ng kaniyang sariling mga layunin.—Kaw 10:26.

Ang salmista, na naghihintay ng kaaliwan mula kay Jehova, ay nagsabi: "Ako ay naging tulad ng sisidlang balat sa usok." (Aw 119:83) Ang mga sisidlang balat, gaya niyaong mga ginagamit sa Gitnang Silangan, na isinasabit sa dingding kapag hindi ginagamit, ay natutuyot at nangungulubot dahil sa usok sa loob ng bahay. Ganoon ang naging kalagayan ng salmista sa kamay niyaong mga umuusig sa kaniya.

Noong inilalarawan ni Jehova kay Job ang kaniyang mga nilalang, itinawag-pansin niya ang Leviatan sa pagsasabing: "Mula sa mga butas ng kaniyang ilong ay may lumalabas na usok, tulad ng hurno na pinagniningas sa pamamagitan ng mga halamang hungko." (Job 41:20) Naniniwala ang maraming iskolar ng Bibliya na ang tinutukoy rito ng Diyos ay ang buwaya na naghihinga ng isang makapal at mainit na singaw na may dumadagundong na ingay kapag umaahon ito sa tubig.

Haing Usok. Isa pang salitang Hebreo, *qa·tar′,* ang tumutukoy naman sa paggawa ng haing usok, maaaring usok ng insenso o ng iba pang hain sa ibabaw ng altar. (1Cr 6:49; Jer 44:15) Ang gayong haing usok ay itinuturing na isang kalugud-lugod na amoy na pumapailanlang sa Isa na pinaghahandugan nito.—Gen 8:20, 21; Lev 26:31; Efe 5:2.

UTAI.

1. Isang tumatahan sa Jerusalem na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon; inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez.—1Cr 9:3, 4.

2. Ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama na kabilang sa mga anak ni Bigvai na pumaroong kasama ni Ezra sa Jerusalem noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 14.

UTAK SA BUTO [sa Ingles, *marrow*]. Isang malambot at matabang *vascular* na himaymay na nasa loob ng karamihan sa mga buto. May dalawang uri ng utak sa buto, ang dilaw at ang pula. Sa mga adulto, ang mahahaba at mabibilog na mga buto ay punô ng utak na dilaw, o di-aktibo, na pangunahin nang binubuo ng taba, at ang palapad na mga buto naman ng bungo, mga tadyang, ng *sternum,* at ng balakang ay may utak na pula, o aktibo. Ang pulang utak sa buto ay gumaganap ng mahalagang papel sa paggawa ng dugo. Dito nanggagaling ang mga pulang korpuskulo ng dugo na nagdadala ng oksiheno, ang mahahalagang sangkap na nagpapangyaring mamuo ang dugo na tinatawag na mga *platelet,* at isang malaking porsiyento ng mga puting korpuskulo, na pangunahin nang nagsisilbing mga panlaban sa impeksiyon. Bilang isang sangkap na gumagawa ng dugo, may tuwirang epekto sa kalusugan at lakas ng isang indibiduwal ang utak sa buto. Kaya naman angkop na inilalarawan ni Job (21:24) ang isang malusog na tao bilang isa na ang utak sa buto ay "nananatiling sariwa."

Lumilitaw na kinakain ng mga Israelita ang utak sa buto ng hayop. (Ihambing ang Mik 3:2, 3.) Napakasustansiya nito, palibhasa'y mayaman ito sa protina, taba, at *iron.* Dahil dito, angkop lamang na sa piging ni Jehova para sa lahat ng mga bayan ay may makasagisag na "mga putaheng malangis na punô ng utak sa buto."—Isa 25:6.

Sa Hebreo 4:12, "ang salita ng Diyos" ay inihahambing sa isang sandata na mas matalas kaysa sa anumang tabak na may dalawang talim at nakatatagos sa mga kaisipan at mga motibo ng isang indibiduwal, anupat tumatagos, wika nga, hanggang sa utak sa buto, ang kaloob-loobang bahagi ng mga buto.

UTANG, MAY UTANG. Ang utang ay tumutukoy sa isang bagay na hiniram, isang bagay na

dapat bayaran o ibalik. Sa sinaunang Israel, ang pangunahing dahilan kung bakit nagkakautang ang isang tao ay ang pagbagsak ng kabuhayan. Para sa isang Israelita, isang di-kaayaayang bagay ang pagkakaroon ng utang; sa diwa, ang nanghihiram ay nagiging lingkod ng nagpapahiram. (Kaw 22:7) Dahil dito, inutusan ang bayan ng Diyos na maging bukas-palad at huwag maging sakim kapag nagpapahiram sa mga kapuwa Israelita na nagdarahop, anupat hindi naghahangad na makinabang sa kanilang kagipitan sa pamamagitan ng pagsingil sa kanila ng interes. (Exo 22:25; Deu 15:7, 8; Aw 37:26; 112:5) Ngunit ang mga banyaga ay maaaring pagbayarin ng patubo, o interes. (Deu 23:20) Ayon sa mga Judiong komentarista, ang probisyong ito ay para sa mga pautang sa negosyo, hindi para sa mga kaso ng pagdarahop. Karaniwan na, pansamantala lamang ang pananatili sa Israel ng mga banyaga, kadalasa'y bilang mga mangangalakal, at makatuwirang asahan na magbabayad sila ng patubo, lalo na't nagpapahiram din sila sa iba nang may patubo.

Kung minsan, may ikatlong partido na umaako ng responsibilidad, o nananagot, para sa isang may utang. Paulit-ulit na nagbababala laban sa kaugaliang ito ang aklat ng Mga Kawikaan (6:1-3; 11:15; 17:18; 22:26), yamang ang taong nanagot ang daranas ng kalugihan sakaling hindi makabayad ang may utang.

Inilalahad sa Roma 13:8 ang pangmalas ng unang-siglong mga Kristiyano hinggil sa mga utang: "Huwag kayong magkautang sa kaninuman ng anumang bagay, maliban sa ibigin ang isa't isa."

Ipinagsanggalang ng Kautusan ang mga Nagpapautang at ang mga May Utang. Sa ilalim ng Kautusang Mosaiko, kahit ang magnanakaw ay kailangang magbayad ng kaniyang pagkakautang na resulta ng paggawa niya ng masama. Kung hindi niya kayang magbayad, ipagbibili siya sa pagkaalipin. (Exo 22:1, 3) Sa gayon ay nakatitiyak ang biktima na mababayaran ang nawala sa kaniya.

Kinilala ng tapat na mga Israelita na ang pagbabayad ng kanilang mga utang ay isang kahilingan ng Diyos. (Aw 37:21) Kaya naman nakasisiguro ang nagpautang na mababayaran siya. Kung ang isang Israelita ay walang materyal na mga pag-aari, maaari niyang ipagbili sa pagkaalipin ang kaniyang sarili o ang kaniyang mga anak upang mabayaran ang mga utang niya.—Exo 21:7; Lev 25:39; ihambing ang 2Ha 4:1-7.

Sa kabilang dako, ipinagsanggalang din ng Kautusan ang may utang. Hindi maaaring pasukin ng nagpautang ang bahay ng may utang sa kaniya upang agawin ang isang panagot kundi kailangan siyang maghintay sa labas hanggang sa dalhin iyon sa kaniya ng may utang. (Deu 24:10, 11) Ang kasuutan ng babaing balo ni ang mahahalagang bagay, gaya ng gilingang pangkamay o pang-ibabaw na batong panggiling nito, ay hindi maaaring agawin bilang panagot. (Deu 24:6, 17) Yamang karaniwan sa mga dukha na magkaroon ng isa lamang panlabas na kasuutan (balabal), na ipinantutulog din nila, ang kasuutang ito, kung kukunin bilang panagot, ay kailangang ibalik ng nagpautang sa paglubog ng araw. —Exo 22:26, 27; Deu 24:12, 13.

Ayon sa Deuteronomio 15:1-3, lumilitaw na kapag taon ng Sabbath (tuwing ikapitong taon), hindi maaaring pilitin ng nagpautang ang kaniyang kapuwa Israelita na magbayad ng utang nito. Di-gaya ng Israelitang nangingilin ng Sabbath, na halos walang kinikita mula sa kaniyang lupain, patuloy namang kumikita ang banyaga mula sa kaniyang gawaing di-agrikultural. Dahil dito, maaari siyang piliting magbayad ng utang kapag taon ng Sabbath. Kapag malapit na ang taon ng Sabbath, ang ilang Israelita, palibhasa'y alam nilang hindi nila mapipilit na magbayad ang may utang, ay baka tumangging magpahiram sa kanilang nagdarahop na mga kapatid. Ngunit hinatulan ng Kautusan ang gayong kaimbutan.—Deu 15:9.

Sa taon ng Jubileo (tuwing ika-50 taon), ang mga aliping Hebreo ay pinalalaya; ang lahat ng minanang pag-aari, maliban sa mga bahay na nasa loob ng napapaderang mga lunsod na hindi dating pag-aari ng mga Levita, ay ibinabalik sa orihinal na mga may-ari nito. Ang kaayusang ito ay makatutulong upang hindi mabaon sa pagkakautang at karalitaan ang mga pamilyang Israelita. Ginamit man ng isang tao sa maling paraan ang kaniyang mga pag-aari, hindi niya permanenteng maiwawala ang kaniyang mana para sa kaniyang pamilya.—Lev 25:10-41.

Kung mahigpit na susundin ng Israel ang kautusan ng Diyos, magkakaroon sila ng isang matatag na ekonomiya anupat ang bansa at ang mga mamamayan nito ay mananatiling malaya sa malalaking pagkakautang. Binigyang-katiyakan ang mga Israelita: "Sapagkat pagpapalain ka nga ni Jehova na iyong Diyos gaya ng ipinangako niya sa iyo, at tiyak na magpapahiram ka nang may panagot sa maraming bansa, ngunit ikaw ay hindi manghihiram."—Deu 15:6.

Mapang-abusong mga Pakikitungo. Nang lumihis ang Israel mula sa dalisay na pagsamba, kabilang sa mga nagdusa ang mga nagdarahop na may utang. Noong panahong nagtatago si David, ang pagsama sa kaniya ng mga taong may utang ay nagpapahiwatig na ginigipit sila ng mga nagpautang sa kanila. (1Sa 22:2) Waring naging pangkaraniwan noon ang pagpapahiram nang may patubo sa mga kapuwa Israelita. (Isa 24:2) Sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Amos, hinatulan ni Jehova ang Israel dahil ipinagbibili nila ang "dukha kapalit

ng halaga ng isang pares ng sandalyas." (Am 2:6) At sa pamamagitan ni Ezekiel, tinuligsa Niya ang mga Israelita dahil naniningil sila ng interes at nakikinabang sila sa kanilang mga kasamahan sa pamamagitan ng pandaraya.—Eze 22:12.

Pagkabalik ng mga Judio mula sa pagkatapon sa Babilonya, isang napakasamang kalagayan ang bumangon sa gitna nila dahil hindi nila sinunod ang kautusan ng Diyos na magpautang nang walang patubo sa mga kapuwa Israelita na nagdarahop. Noong panahon ni Nehemias, maraming Judio ang napilitang magbigay ng kanilang mga bahay, mga bukid, at maging ng kanilang mga anak na lalaki at mga anak na babae bilang panagot. Gayunman, pagkatapos na magpayo si Nehemias upang maituwid ang mga bagay-bagay, sumang-ayon ang mga nagpautang na isauli ang mga bagay na kinuha nila bilang interes at magpahiram nang walang patubo.—Ne 5:1-13.

Mga Ilustrasyon ni Jesus. Noong unang siglo C.E., pamilyar na pamilyar ang mga Judio sa ugnayan ng mga tagapagpautang at ng mga may utang, at kung minsan ay dito hinahalaw ni Jesus ang kaniyang mga ilustrasyon. Idiniin niya ang pangangailangang maging mapagpatawad sa pamamagitan ng pagsasalaysay tungkol sa isang balakyot na alipin na matapos palayain sa utang na 60,000,000 denario (mga $40,000,000, U.S.) ay nagpatapon ng isang kapuwa alipin sa bilangguan dahil sa utang nito na 100 denario lamang (mga $70, U.S.). (Mat 18:23-33) Sa pamamagitan naman ng ilustrasyon tungkol sa dalawang taong may utang, anupat ang isa ay pinatawad sa utang na 500 denario (mga $350, U.S.) at ang isa pa ay sa utang na 50 denario (mga $35, U.S.), idiniin niya ang simulain na: "Siya na pinatatawad nang kaunti ay umiibig nang kaunti." (Luc 7:41-47) At upang ilarawan na dapat gamitin nang may katalinuhan ang "di-matuwid" (materyal) na kayamanan sa pakikipagkaibigan sa Diyos, inilahad niya ang tungkol sa di-matuwid na katiwala na nang aalisin na ito sa katungkulan ay may-katalinuhang gumamit ng awtoridad nito upang makipagkaibigan sa mga may utang sa kaniyang panginoon sa pamamagitan ng pagbawas sa halaga ng kanilang mga utang.—Luc 16:1-9.

Iba Pang Uri ng mga Pagkakautang. Sa Kasulatan, ang mga salitang "pagkakautang [o, utang]" at "may utang" ay ginagamit din may kaugnayan sa mga obligasyon na hindi resulta ng panghihiram. Halimbawa, itinuturing na "pagkakautang" sa isang manggagawa ang kabayarang nauukol sa kaniya. (Ro 4:4) Ang mga makasalanan ay "may utang" sa mga pinagkasalahan nila kung kaya dapat silang humingi ng kapatawaran mula sa mga ito. Patatawarin ng Diyos ang "mga pagkakautang" ng isang tao kung siya mismo ay nagpapatawad sa "mga may utang" sa kaniya. (Mat 6:12, 14, 15; Luc 13:4) Dahil sa obligasyon niyang ipangaral "ang mabuting balita," tinukoy ng apostol na si Pablo ang kaniyang sarili bilang "may utang" sa lahat ng tao. (Ro 1:14, 15) Sa diwa, ang mga mananampalatayang Gentil ay "may utang" sa mga Judiong Kristiyano sa Jerusalem dahil nakinabang sila sa mga iyon sa espirituwal na paraan. Kaya naman wasto lamang na tulungan nila sa materyal na paraan ang kanilang mga dukhang kapatid na Judio.—Ro 15:26, 27.

UWAK [sa Heb., *'o·rev';* sa Gr., *ko'rax;* sa Ingles, *raven*]. Ang unang ibon na espesipikong binanggit sa Bibliya. (Gen 8:7) Ang uwak, na pinakamalaki sa mga ibong tulad-*crow,* ay may haba na mga 0.6 m (2 piye) at ang sukat ng nakabukang mga pakpak nito mula sa dulo't dulo ay umaabot nang mahigit sa 1 m (3 piye). Kapansin-pansin ang makikintab na balahibo nito dahil sa kulay nito na napakaitim (Sol 5:11) na may kisap na abuhing-asul at purpura, at kung minsa'y bahagyang kulay berde ang bandang tiyan. Sari-sari ang kinakain nito, mula sa mga nuwes, *berry,* at binutil hanggang sa mga *rodent,* reptilya, isda, at inakáy na ibon. Bagaman sumasalakay ito sa mga inakáy at sa mahihinang maliliit na hayop, mga bangkay ang pangunahin nitong kinakain. Kapag kumakain ito ng bangkay, ugali nitong kainin muna ang mga mata at ang iba pang malalambot na bahagi bago nito wakwakin ang tiyan sa pamamagitan ng kaniyang matibay na tuka. (Kaw 30:17) Matibay ito sa paglipad, anupat matatag at tuluy-tuloy nitong ikinakampay ang mga pakpak nito, o kaya nama'y walang kahirap-hirap itong pumapaimbulog at nagpapaikut-ikot sa ere samantalang naghahanap ng makakain. Nakararating ito sa pagkalayu-layong mga lugar dahil sa patuluyan nitong paghahanap ng pagkain.

Para sa mga naturalista, ang tusong uwak ang isa sa pinakamadaling makibagay at pinakamapamaraan sa lahat ng ibon. Dahil dito at dahil na rin sa kaniyang tibay sa paglipad at kakayahang mabuhay sa sari-saring pagkain, kasama na ang mga bangkay, angkop nga na uwak ang unang nilalang na pinalabas ni Noe sa arka nang magsimulang humupa ang tubig ng Baha. Ipinahihiwatig ng teksto na ang uwak ay nanatili sa labas ng arka at ginamit na lamang iyon bilang pahingahang-dako.—Gen 8:5-7.

Sa tipang Kautusan, ang uwak ay ipinahayag na marumi. (Lev 11:13, 15; Deu 14:12, 14) Ipinapalagay na saklaw ng pariralang "ayon sa uri nito" ang *crow* at iba pang tulad-*crow* na mga ibong tila kamag-anak nito, gaya ng *rook, jackdaw,* at *chough,* na pawang matatagpuan sa Palestina.

Di-tulad ng *crow,* ang uwak ay karaniwang naglalagi sa ilang, anupat kadalasa'y tumatahan sa mga

bulubunduking rehiyon at maging sa mga disyerto. Kasama ito sa mga nilalang na sa pangitain ni Isaias ay nakita niyang tumatahan sa kawalang-laman at pagkatiwangwang ng wasak na Edom. (Isa 34:11) Ugali rin ng uwak na mag-imbak ng labis na pagkain sa mga awang sa batuhan o kaya'y tabunan iyon ng mga dahon. Kaya naman angkop na ang mga ibong ito ang ginamit ng Diyos upang makahimalang magdala ng tinapay at karne kay Elias makalawang ulit bawat araw samantalang ang propeta'y nagkukubli sa agusang libis ng Kerit.—1Ha 17:2-6.

Ang mga uwak ay namumugad sa mga dalisdis o mababatong lungos, gayundin sa matataas na punungkahoy. Iisa lamang ang kanilang kapareha sa buong buhay nila at sila'y mapagkalingang mga magulang. Itinuon ng Diyos na Jehova, na siyang tunay na Tagapaglaan sa lahat ng Kaniyang nilalang, ang pansin ni Job sa Kaniyang sarili sa pamamagitan ng tanong na: "Sino ang naghahanda para sa uwak ng pagkain nito kapag ang mga inakáy nito ay humihingi ng tulong sa Diyos, kapag gumagala ang mga ito dahil walang makain?" (Job 38:41) Ipinakita rin ng salmista na ang pagkaing dinadala ng mga magulang na ibon sa kanilang sumisiyap at gutóm na mga inakáy ay bunga ng may-kabaitang paglalaan ng Maylalang. (Aw 147:7-9) Tinukoy rin ni Jesus ang mga uwak sa katulad na paraan upang tiyakin sa kaniyang mga tagasunod na walang alinlangang ilalaan ng Isa na nangangalaga sa mga ibong ito sa himpapawid ang mga pangangailangan ng Kaniyang mga lingkod na tao.—Luc 12:24; ihambing ang Aw 104:27, 28; Mat 6:26.

Maliwanag na dahil sa kamangha-manghang laki, madilim na kulay at malungkot na iyak nito, ang uwak ay itinuring ng sinaunang mga taong pagano bilang isang ibong nagbabadya ng lagim at kamatayan. Sa mga Griego, ang matapang at kadalasa'y mapangahas na uwak ay itinuring namang isang malapropetang ibon, marahil ay dahil kilalá ito na tuso at matalino. Itinuring itong sagrado sa diyos na si Apolo at sa isang nag-oorakulong orden ng mga saserdote, na ang ilan ay nagdadamit ng itim.

Isang prinsipe ng Midian noong mga araw ni Hukom Gideon ang may pangalang Oreb, na nangangahulugang "Uwak."—Huk 7:25.

UZ.

1. Isang anak ni Aram at apo sa tuhod ni Noe sa pamamagitan ni Sem.—Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17.

2. Panganay na anak nina Nahor at Milca; pamangkin ni Abraham.—Gen 22:20, 21.

3. Anak ni Disan at inapo ni Seir na Horita.—Gen 36:20, 21, 28.

4. Sariling lupain ni Job (Job 1:1), kung saan namayan si Uz, ngunit hindi masabi nang may katiyakan kung ang Uz na iyon ay anak ni Aram o anak ni Nahor. (Gen 10:22, 23; 22:20, 21) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Waring ang Uz ay malapit sa Edom, anupat dahil dito ay naging posible na palawakin nang maglaon ang nasasakupan ng Edom hanggang sa Uz, o na manirahan ang ilang mas huling mga Edomita sa "lupain ng Uz," gaya ng sinasabi sa Panaghoy 4:21. Inatasan si Jeremias na ipasa ang kopa ng poot ng Diyos sa "lahat ng hari sa lupain ng Uz," at kalakip sa kalapit na konteksto ang mga pagtukoy sa Filistia, Edom, Moab, at Ammon. (Jer 25:15, 17, 20, 21) Ang sariling lupain ni Job ay madaling salakayin ng mga Sabeano (mula sa T) at mga Caldeo (mula sa S). (Job 1:15, 17) Kung pagsasama-samahin, ipinahihiwatig ng mga salik na ito ang isang lokasyon sa S ng Lupang Pangako malapit sa Edom, sa H Arabia.

UZA [posibleng pinaikling anyo ng Uzias, nangangahulugang "Ang Aking Lakas ay si Jehova"].

1. Isang Benjamita.—1Cr 8:1, 7.

2. Isang pangalang kaugnay ng isang hardin. Ang mga haring sina Manases at Amon ng Juda ay inilibing sa hardin ni Uza sa halip na sa karaniwang maharlikang mga dakong libingan. (2Ha 21:18, 23, 26) Hindi kilala si Uza ni ang hardin. Yamang may mga taong inilibing doon, ang dako ay hindi maaaring nasa bakuran ng templo, at yamang ang maharlikang palasyo ay karatig ng templo, ang "bahay" ni Manases sa hardin ni Uza ay maaaring isang tahanang pantag-araw.

3. Ulo ng isang pamilya ng mga Netineo, na ang ilan sa mga ito ay bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43, 49; Ne 7:51.

UZAH [posibleng pinaikling anyo ng Uzias, nangangahulugang "Ang Aking Lakas ay si Jehova"].

1. Isang Meraritang Levita.—1Cr 6:29.

2. Isang anak ni Abinadab, tiyak na isang Levita. Si Uzah at ang kaniyang kapatid na si Ahio ang umakay sa karwahe na kinalululanan ng kaban ng tipan mula sa kanilang bahay noong dalhin ito ni David sa Jerusalem. Nang muntik na itong maibuwal ng mga torong humihila sa karwahe, iniunat ni Uzah ang kaniyang kamay at sinunggaban ang Kaban upang pigilan ito, at dahil dito ay pinabagsak siya ni Jehova at namatay kaagad. Pinanganlan ni David ang dakong iyon na Perez-uzah sapagkat doon "sumiklab ang galit ni Jehova laban kay Uzah."—2Sa 6:3-8; 1Cr 13:7-11.

Bagaman ipinapalagay na mabuti ang intensiyon ni Uzah nang pigilan niya ang Kaban upang hindi ito mahulog, hinatulan iyon bilang isang "walang-pitagang pagkilos." (2Sa 6:7) Ito ay sa dahilang nagkasala siya ng kusang pagsuway. Ipinag-utos ni Jehova

na sa anumang kalagayan ay hindi dapat hipuin ng di-awtorisadong mga tao ang Kaban, isang babalang alam ng lahat na may kalakip na parusang kamatayan sa mga lalabag. (Bil 4:15, 19, 20) Kung ang mga awtorisado, mga Kohatitang Levita, ang pumasan nito sa kanilang mga balikat sa pamamagitan ng mga pingga gaya ng iniutos ng Diyos, hindi sana sumapit ang galit ng Diyos.—Exo 25:13, 14; Bil 7:9.

UZAI [pinaikling anyo ng Azanias]. Isang lalaki na ang anak na si Palal ay tumulong kay Nehemias na muling itayo ang pader ng Jerusalem.—Ne 3:25.

UZAL.

1. Ang ikaanim na binanggit sa 13 anak ni Joktan; gayundin, ang tribo na nagmula sa kaniya. (Gen 10:26-29; 1Cr 1:21) Ayon sa tradisyong Arabe, ang San'a (kabisera ng Republika ng Yemen) ay tinatawag noong sinaunang panahon na 'Azal at nauugnay sa Uzal.

2. Isang lugar na binanggit kaugnay ng mga negosyante ng Tiro, sa Ezekiel 27:19. Ipinapalagay ng ilan na ito'y ang rehiyon ng Izalla, sa HS Sirya, malapit sa gawing itaas ng Ilog Tigris.

UZEN-SEERA [posible, Tainga ni Seera]. Isang lunsod na itinayo ni Seera na isang babaing Efraimita. Hindi binanggit kung sa anong diwa siya 'nagtayo.' Marahil ay malaki ang naitulong niya sa pagsulong at pag-unlad ng lunsod na ito at ng iba pang lugar na nakatala. (1Cr 7:22-24) Hindi matiyak kung saan ang lokasyon ng Uzen-seera. Gayunman, iniuugnay ito ng ilang heograpo sa Beit Sira, na mga 4 na km (2 mi) sa K ng iminumungkahing lugar ng Mababang Bet-horon at mga 21 km (13 mi) sa HK ng Jerusalem.

UZI [pinaikling anyo ng Uzias].

1. Isang anak o inapo ni Tola sa tribo ni Isacar. Si Uzi at ang ilan sa kaniyang mga inapo ay naging mga ulo ng mga sambahayan ng mga ninuno.—1Cr 7:1-3.

2. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Bela. Si Uzi ay isang ulo ng pantribong pamilya. —1Cr 7:6, 7.

3. Isang inapo ni Aaron sa pamamagitan ni Eleazar sa linya ng mga mataas na saserdote; posibleng apo sa tuhod ni Pinehas; ninuno ng manunulat ng Bibliya na si Ezra.—1Cr 6:3-6, 51; Ezr 7:1-5.

4. Isang Benjamita na ang anak o inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon.—1Cr 9:3, 7-9.

5. Tagapangasiwa ng mga Levita sa Jerusalem ilang panahon pagkaraan ng pagkatapon; inapo ni Asap.—Ne 11:22.

6. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Jedaias sa panig ng ama noong panahon ng kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua na si Joiakim. (Ne 12:1, 12, 19) Posibleng siya rin ang Blg. 7.

7. Isang saserdote na nakapuwesto kasama ni Nehemias sa templo ukol sa pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem. (Ne 12:27, 40-42) Marahil ay siya rin ang Blg. 6.

UZIA [pinaikling anyo ng Uzias]. Isang makapangyarihang lalaki sa mga hukbo ni David. Si Uzia ay isang Asteratita, samakatuwid nga, malamang na nagmula siya sa bayan ng Astarot sa S ng Jordan.—1Cr 11:26, 44; Jos 9:10.

UZIAS [Ang Aking Lakas ay si Jehova].

1. Isang Kohatitang Levita; "anak" ni Uriel.—1Cr 6:22-24.

2. Isang lalaki na ang anak na si Jonatan ay isang opisyal ni Haring David.—1Cr 27:25.

3. Hari ng Juda, tinatawag ding Azarias. Bilang anak ni Amazias sa asawa nito na si Jecolias, si Uzias ay kinikilalang naghari nang 52 taon (829-778 B.C.E.). Nang panahong iyon, sina Jeroboam (II), Zacarias, Salum, Menahem, Pekahias, at Peka ang sunud-sunod na namahala sa hilagang kaharian. (2Ha 15:1, 2, 8, 10, 13, 14, 17, 23, 25, 27; 2Cr 26:3) Ang mga propetang sina Isaias (1:1; 6:1), Oseas (1:1), Amos (1:1), at marahil pati si Joel ay mga kapanahon ni Uzias. Nasaksihan noong paghahari ng haring ito ang isang napakalakas na lindol.—Zac 14:5.

Pagkamatay ng kaniyang ama, ang 16-na-taónggulang na si Uzias ay ginawang hari ng bayan ng Juda. (2Ha 14:21; 2Cr 26:1) Ngunit ayon sa 2 Hari 15:1, si Uzias ay naging hari noong ika-27 taon ng Israelitang si Haring Jeroboam (II). Yamang dahil dito ay papatak ang pasimula ng pamamahala ni Uzias nang mga 12 taon pagkamatay ng kaniyang ama, malamang na tumutukoy ito sa 'pagiging hari' niya sa isang pantanging diwa. Maaaring noong ika-27 taon ni Haring Jeroboam, ang dalawang-tribong Judeanong kaharian ay pinalaya mula sa pagpapasakop sa hilagang kaharian, isang pagpapasakop na marahil ay nagsimula nang matalo ng Israelitang si Haring Jehoas ang ama ni Uzias na si Amazias. (2Cr 25:22-24) Kaya maaaring si Uzias ay naging hari sa ikalawang pagkakataon sa diwa ng pagiging malaya sa pamumuno ng Israelitang si Haring Jeroboam (II).

Ginawa ni Uzias ang "matuwid sa paningin ni Jehova." Ito ay pangunahin nang dahil pinakinggan niya ang mabuting turo ng isang Zacarias (hindi ang propeta na may gayong pangalan na nabuhay nang dakong huli pa). Ngunit ipinagpatuloy ng kaniyang mga sakop ang di-wastong paghahain sa matataas na dako.—2Ha 15:3, 4; 2Cr 26:4, 5.

Napabantog si Uzias dahil sa kaniyang mga tagumpay sa militar, na natamo sa tulong ni Jehova. Isinauli niya ang Elat (Elot) sa kaharian ng Juda at muling itinayo ang lunsod na iyon na nasa bukana ng Gulpo ng ʽAqaba. Matagumpay siyang nakipagdigma sa mga Filisteo, anupat sinira ang mga pader ng Gat, Jabne, at Asdod, pagkatapos ay nagtayo siya ng mga lunsod sa teritoryo ng Asdod. Nagtamo si Uzias ng mga tagumpay laban sa mga Arabe at mga Meunim, at ginawa niyang mga sakop ng Juda ang mga Ammonita. Ang kaniyang malakas at lubos na nasasandatahang hukbong pandigma ay umabot ng 307,500 katao sa ilalim ng pangangasiwa ng 2,600 ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama. Pinatibay ni Uzias ang mga kuta ng Jerusalem at nagtayo siya roon ng mga makinang pandigma. —2Ha 14:22; 2Cr 26:2, 6-9, 11-15.

Ang haring ito ay nagkaroon din ng malaking interes sa agrikultura at pag-aalaga ng mga hayop. Si Uzias ay humukay ng maraming imbakang-tubig upang maglaan ng sapat na suplay ng tubig para sa mga alagang hayop at nagtayo ng mga tore sa ilang, malamang na upang ipagsanggalang ang nanginginaing mga bakahan at mga kawan laban sa mga mandarambong. Ang mga gawain sa pagsasaka at pag-aalaga ng ubasan ay isinagawa sa ilalim ng kaniyang pangangasiwa sa mga bundok at sa Carmel. —2Cr 26:10.

Lumilitaw na ang kahanga-hangang mga tagumpay ni Uzias ay nagbunga ng pagiging palalo niya hanggang sa punto na pinasok niya ang Banal na silid ng templo upang magsunog ng insenso. Ang mataas na saserdoteng si Azarias, kasama ng 80 katulong na saserdote, ay kaagad na sumunod sa hari sa loob ng templo at pinagwikaan siya dahil sa di-matuwid na pagkilos na ito, anupat hinimok siya na lisanin ang santuwaryo. Habang hawak sa kaniyang kamay ang insensaryo para sa pagsusunog ng insenso at nagngangalit laban sa mga saserdote, si Uzias ay makahimalang kinapitan ng ketong sa kaniyang noo, sa gayon ay dali-dali siyang inilabas ng mga saserdote mula sa templo. Bilang isang maruming ketongin, si Uzias ay inihiwalay mula sa lahat ng pagsamba sa santuwaryo at hindi makagaganap ng mga tungkulin ng hari. Dahil dito, habang nananatili si Uzias sa isang bahay hanggang sa araw ng kaniyang kamatayan, ang kaniyang anak na si Jotam ang nangasiwa sa mga gawain ng estado.—2Cr 26:16-21.

May kinalaman sa kaniyang kamatayan at libing, nag-uulat ang 2 Cronica 26:23: "Sa wakas si Uzias ay humigang kasama ng kaniyang mga ninuno; kaya inilibing nila siyang kasama ng kaniyang mga ninuno, ngunit sa libingang parang ng mga hari, sapagkat sinabi nila: 'Siya ay ketongin.'" Maaaring nangangahulugan ito na, dahil sa kaniyang ketong, si Uzias ay inilibing sa lupa ng isang parang na karugtong ng maharlikang sementeryo sa halip na ilagay sa isang libingang inuka sa bato.

Isang batong-apog na plake, na natagpuan sa Jerusalem at ipinapalagay na mula pa noong unang siglo C.E., ang nagtataglay ng sumusunod na inskripsiyon: "Dito dinala ang mga buto ni Uzias, hari ng Juda. Hindi dapat buksan."—LARAWAN, Tomo 1, p. 960.

4. Isang saserdoteng Levita mula sa "mga anak ni Harim" (1Cr 24:8; Ezr 2:36, 39) na kabilang sa mga nagpaalis sa kanilang mga asawang banyaga bilang pagsunod sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 21, 44.

5. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Perez na ang "anak" na si Ataias ay nakatalang kabilang sa mga naninirahan sa Jerusalem noong panahon ni Nehemias.—Ne 11:4.

UZIEL [Ang Diyos ay Lakas].

1. Ang huling binanggit sa apat na anak ni Kohat; apo ni Levi; tiyo nina Moises at Aaron. Ang tatlong anak ni Uziel, sina Misael, El(i)sapan, at Sitri, ay naging mga ulo ng mga pantribong pamilya ng Levi. —Exo 6:16, 18, 20, 22; Lev 10:4; Bil 3:19, 30; 1Cr 6:2, 18; 23:12; tingnan ang UZIELITA, MGA.

2. Ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin; anak o inapo ni Bela.—1Cr 7:6, 7.

3. Isang Levitang manunugtog na mula sa pamilya ni Heman, inatasan upang manguna sa ika-11 pangkat ni David sa pagtugtog; tinatawag ding Azarel.—1Cr 25:1, 4, 18.

4. Levitang inapo ni Jedutun na tumulong na magtapon ng maruruming bagay na inalis sa templo noong pasimula ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 29:12, 14, 16.

5. Isa sa apat na Simeonitang anak ni Isi na nanguna sa 500 lalaki patungong Bundok Seir upang lipulin ang nalabi ng mga Amalekita at manirahan doon; kapanahon ni Hezekias.—1Cr 4:41-43.

6. Isang panday-ginto na tumulong sa pagkukumpuni ng pader ng Jerusalem na pinangasiwaan ni Nehemias; anak ni Harhaias.—Ne 3:8.

UZIELITA, MGA [Ni (Kay) Uziel]. Mga Levitang inapo ng ikaapat na anak ni Kohat na si Uziel. (Bil 3:19, 27) Nagkampo sila sa dakong T ng tabernakulo, at isa sa mga Uzielita, si El(i)sapan, ang naging pinuno ng lahat ng Kohatita. (Bil 3:29, 30) Isang daan at labindalawang Uzielita sa ilalim ni Aminadab ang sumabay sa kaban ng tipan nang iutos ni David na dalhin ito sa Jerusalem. (1Cr 15:3, 4, 10) Kasangkot din ang mga Uzielita sa pag-oorganisa ni David ng paglilingkod sa templo. —1Cr 23:6, 20; 24:24; 26:23, 24.

V

VAHEB. Lumilitaw na isang lugar na hindi na matukoy sa ngayon. Malapit ito sa Arnon, "sa Supa." —Bil 21:14.

VAIZATA. Isa sa sampung anak ni Haman. —Es 9:9, 10.

VANIAS. Anak ni Bani na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. Siya at ang marami pang ibang lalaki ay nag-asawa ng mga babaing banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito dahil sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 34, 36, 44.

VASTI. Ang reyna ni Ahasuero (Jerjes I) na hari ng Persia. Noong ikatlong taon ng kaniyang paghahari, tinawag ni Ahasuero ang lahat ng mga taong mahal, mga prinsipe, at mga lingkod mula sa mga nasasakupang distrito. Sa pagtatapos ng pagtitipon, nagdaos siya ng pitong-araw na piging. Gayundin, si Vasti ay nagdaos ng isang piging para sa mga babae sa maharlikang bahay. Noong ikapitong araw, inutusan ni Ahasuero ang kaniyang mga opisyal ng korte na dalhin si Vasti na suot ang maharlikang putong upang makita ng lahat ang karilagan nito. (Waring ang reyna ay karaniwang sumasalo sa pagkain sa mesa ng hari, ngunit hindi nagbibigay ng katibayan ang kasaysayan na ganito ang kalagayan sa malalaking piging. Bukod dito, nang panahong iyon, si Vasti ay nagdaraos ng piging kasama ng mga babae.) Sa isang kadahilanang di-binanggit, may-pagmamatigas na tumanggi si Vasti. Bumaling si Ahasuero sa kaniyang mga taong marurunong na nakaaalam ng batas, at pinayuhan siya ni Memucan, isang prinsipe, na hindi lamang ang hari ang ginawan ni Vasti ng mali kundi maging ang lahat ng mga prinsipe at mga bayan na nasa mga nasasakupang distrito. Sinabi nito na kapag narinig ng mga prinsesa ang ginawa ng reyna (isang balita na madaling kakalat sa loob ng kastilyo), tutularan nila ang pagkilos ni Vasti bilang saligan ng kanilang mapanghamak na pagkilos. (Es 1:1-22) Si Vasti ay pinatalsik sa puwesto, at pagkaraan ng mga apat na taon, si Esther na Judio ang pinili upang maging asawa ni Ahasuero at upang humawak ng maharlikang katungkulan ni Vasti.—Es 2:1-17.

VEDAN. Isa sa mga lugar na nakipagkalakalan sa Tiro. (Eze 27:19) Hindi tiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, ipinapalagay na ito ay ang Wadden na malapit sa Medina, malapit sa gitna ng kanluraning panig ng Peninsula ng Arabia.

VOPSI. Isang Neptalita na ang anak na si Nabi ay isa sa 12 Israelita na isinugo upang tiktikan ang Canaan.—Bil 13:2, 14.

W

WALANG-TAROS NA PAGSASAYA [sa Ingles, *revelry*]. Ang salitang Griego na *koʹmos,* na isinalin bilang "walang-taros na pagsasaya," ay lumilitaw nang tatlong ulit sa Kristiyanong Griegong Kasulatan at laging sa masama o di-kaayaayang diwa. Ipinakikita ng *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Joseph Thayer na sa sinaunang mga akdang Griego, kumakapit ito sa "isang magulong prusisyon sa gabi ng medyo-lasing at nagkakasayahang mga lalaki na pagkatapos ng hapunan ay nagpaparada sa mga lansangan nang may mga sulo at musika bilang parangal kay Bacchus o sa iba pang bathala [o sa isang nagwagi sa mga palaro], at kumakanta at naglalaro sa harap ng mga bahay ng kanilang mga kaibigang lalaki at babae." (1889, p. 367) Ang gayong mahalay at walang-pagpipigil na paggawi, na may kasamang mga prusisyon sa lansangan na kahawig ng makabagong mga pagdiriwang sa karnabal sa ilang lupain, ay pangkaraniwan sa mga Griegong lunsod noong panahon ng mga apostol. Kaya naman angkop at kapaki-pakinabang para sa mga tunay na mananamba ang babala at payo hinggil dito.

Ang mga walang-taros na pagsasaya ay talagang hindi para sa mga Kristiyano, yamang ang mga ito'y hinahatulan ng Salita ng Diyos. Bago sila naging mga Kristiyano, ang ilan sa mga sinulatan ni Pedro sa mga probinsiya ng Asia Minor na naimpluwensiyahan ng Gresya (1Pe 1:1) ay 'lumalakad sa mga gawa ng mahalay na paggawi, masasamang pita, mga pagpapakalabis sa alak, *mga walang-taros na pagsasaya,* mga paligsahan sa pag-inom, at mga

bawal na idolatriya.' Ngunit nang sila'y maging mga Kristiyano, inihinto nila ang mga bagay na iyon. (1Pe 4:3, 4) Dahil sa talamak na kahalayan at kalayawan nito, ang walang-taros na pagsasaya ay isang "gawang nauukol sa kadiliman" na hindi dapat lakaran ng mga Kristiyano.—Ro 13:12-14.

Hindi ipinagbabawal ng Bibliya ang pagsasaya. Ang tao ay sinasabihang magsaya sa kaniyang Maylalang, ang asawang lalaki sa kaniyang asawa, ang trabahador sa gawa ng kaniyang mga kamay, at ang magsasaka naman sa bunga ng kaniyang pagpapagal. (Aw 32:11; Kaw 5:18; Ec 3:22; Deu 26:10, 11) Ang pagsasaya ay maaaring may kasamang pagkain at inumin na nakadaragdag sa kasiyahan (Ec 9:7; Aw 104:15), ngunit dapat panatilihin ang pagiging katamtaman. (Kaw 23:20; 1Ti 3:2, 11; 1Co 10:31) Ang pagkakasayahan hanggang sa pagkalango, na may kasamang mga kaguluhan at kahalayan, ay walang-taros na pagsasaya. Inilakip ni Pablo ang mga walang-taros na pagsasaya sa "mga gawa ng laman," anupat ang mga nagsasagawa nito ay "hindi magmamana ng kaharian ng Diyos."—Gal 5:19-21.

WAW [ו]. Ang ikaanim na titik ng alpabetong Hebreo. Kapag binibigkas, ang titik na ito ay karaniwan nang katumbas ng Ingles na "w," gaya sa *"wine";* gayunman, kung minsan, sa makabagong Hebreo ay ginagamitan ito ng tunog ng Ingles na "v." Sa akdang ito, tinutumbasan ito ng transliterasyon na "w" (ו), "u" (וּ), at "oh" (וֹ). Maliban sa paggamit sa titik na ito bilang unlapi, bihira itong gamitin bilang unang titik, anupat kadalasa'y hinahalinhan ng titik na *yod* (י). Sa Hebreo, lumilitaw ito sa pasimula ng bawat isa sa walong talata ng Awit 119:41-48.

WIKA. Alinmang pamamaraan, sinasalita o iba pa, na sa pamamagitan niyaon ang mga damdamin o mga kaisipan ay naipapahayag o naitatawid. Gayunman, sa pangkalahatan, ang wika ay nangangahulugang isang kalipunan ng mga salita at mga pamamaraan ng pag-uugnay-ugnay sa mga iyon ayon sa pagkaunawa ng isang grupo ng mga tao. Ang mga salitang Hebreo at Griego para sa "dila" ay nangangahulugang "wika." (Jer 5:15, tlb sa *Rbi8;* Gaw 2:11, *Int*) Ang terminong Hebreo para sa "labi" ay ginagamit sa katulad na paraan.—Gen 11:1, tlb sa *Rbi8.*

Sabihin pa, ang wika ay may napakalapit na kaugnayan sa isip, na gumagamit ng mga sangkap sa pagsasalita—lalamunan, dila, labi, at ngipin—bilang mga instrumento nito. (Tingnan ang DILA.) Kaya naman, ganito ang sabi ng *Encyclopædia Britannica* (edisyon ng 1959): "Magkaugnay ang pag-iisíp at ang mga salita. Sapagkat ang pag-iisíp, upang maging malinaw, ay kailangang umasa sa mga pangalan [o pangngalan] at sa iba't ibang kaugnayan ng mga iyon sa isa't isa. . . . Bagaman makatuwiran naman ang ilang maliliit na pag-aalinlangan, may napakaraming katibayan . . . na sumusuporta sa nabanggit na pangangatuwiran—kung walang mga salita, walang pag-iisíp." (Tomo 5, p. 740) Pangunahin nang sa pamamagitan ng mga salita tumatanggap, nag-iimbak, nagmamanipula, at naghahatid ng impormasyon ang tao.

Pinagmulan ng Pagsasalita. Nilalang ang unang taong si Adan taglay ang isang bokabularyo, gayundin ang kakayahang lumikha ng bagong mga salita at sa gayo'y mapalalawak niya ang kaniyang bokabularyo. Kung walang bigay-Diyos na bokabularyo, tulad ng walang-katuwirang mga hayop, hindi mauunawaan ng bagong lalang na tao ang berbal na mga tagubilin mula sa kaniyang Maylalang. (Gen 1:27-30; 2:16-20; ihambing ang 2Pe 2:12; Jud 10.) Kaya, bagaman ang matalinong tao lamang sa lahat ng mga nilalang sa lupa ang may kakayahan ng tunay na pagsasalita, hindi sa tao nagmula ang wika kundi sa Marunong-sa-Lahat na Maylalang ng tao, ang Diyos na Jehova.—Ihambing ang Exo 4:11, 12.

Hinggil sa pinagmulan ng wika, ganito ang isinulat ng kilalang leksikograpong si Ludwig Koehler: "May napakaraming espekulasyon, lalo na noong unang mga panahon, tungkol sa kung paano 'umiral' ang pananalita ng tao. Sinikap ng mga manunulat na saliksikin ang 'wika ng hayop'. Sapagkat nagagawa rin ng mga hayop na ipahayag nang naririnig sa pamamagitan ng mga tunog at mga kalipunan ng mga tunog ang kanilang mga damdamin at mga pakiramdam, tulad ng pagkakontento, takot, emosyon, banta, galit, seksuwal na pagnanasa at kasiyahan kapag natutugunan iyon, at marahil marami pang ibang bagay. Gaano man kasari-sari ang mga kapahayagang ito [ng mga hayop], . . . ang mga ito ay salat sa ideya at kaisipan, ang mahalagang elemento ng wika ng tao." Pagkatapos ipakita kung paano masasaliksik ng mga tao ang pisyolohikal na aspekto ng pananalita ng tao, sinabi pa niya: "Subalit hindi natin nauunawaan kung ano talaga ang nangyayari sa pananalita, kung paano pinupukaw ng katiting na pagkaunawa ang diwa ng isang bata, o ng sangkatauhan sa pangkalahatan, upang maging salitang binibigkas. Isang lihim ang pananalita ng tao; isa itong kaloob ng Diyos, isang himala."—*Journal of Semitic Studies,* Manchester, 1956, p. 11.

Ang wika ay ginagamit na sa loob ng di-mabilang na panahon bago pa lumitaw ang tao sa tanawin ng sansinukob. Nakipagtalastasan ang Diyos na Jehova sa kaniyang makalangit na panganay na Anak at

maliwanag na ginamit Niya ito sa pakikipagtalastasan sa iba pa niyang espiritung mga anak. Dahil dito, ang panganay na Anak na iyon ay tinawag bilang "ang Salita." (Ju 1:1; Col 1:15, 16; Apo 3:14) Gumawa ang apostol na si Pablo ng kinasihang pagtukoy sa "mga wika ng mga tao at ng mga anghel." (1Co 13:1) Nagsasalita ang Diyos na Jehova sa kaniyang mga anghelikong nilalang sa kanilang "wika" at 'tinutupad nila ang kaniyang salita.' (Aw 103:20) Yamang Siya at ang kaniyang espiritung mga anak ay hindi umaasa sa isang atmospera (na nagpapaging posible sa mga *sound wave* at *vibration* na kailangan sa pagsasalita ng tao), maliwanag na hindi mauunawaan o maaabot ng kaisipan ng tao ang wika ng mga anghel. Kaya naman, bilang mga mensahero ng Diyos, gumamit ang mga anghel ng wika ng tao upang makipag-usap sa mga tao, at ang mga anghelikong mensahe ay nakaulat sa Hebreo (Gen 22:15-18), Aramaiko (Dan 7:23-27), at Griego (Apo 11:15), anupat isinulat sa mga wikang ito ang nabanggit na mga teksto ayon sa pagkakasunud-sunod.

Bakit nagkakaiba-iba ang mga wika?

Ayon sa United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO), mga 6,000 wika ang sinasalita ngayon sa buong lupa. Ang iba ay sinasalita ng daan-daang milyon katao, ang iba naman ay sinasalita ng wala pang isang libo. Bagaman maaaring halos pareho ang mga ideyang ipinapahayag at itinatawid, maraming paraan upang ipahayag ang mga ito. Tanging ang kasaysayan sa Bibliya ang nagpapaliwanag ng pinagmulan ng pambihirang pagkakaiba-ibang ito sa pakikipagtalastasan ng tao.

Hanggang sa isang panahon pagkatapos ng pangglobong Baha, ang buong sangkatauhan "ay nagpatuloy na iisa ang wika [sa literal, "labi"] at iisa ang kalipunan ng mga salita." (Gen 11:1) Ipinahihiwatig ng Bibliya na ang orihinal na 'iisang wika' na iyon ay ang wikang tinawag na Hebreo noong dakong huli. (Tingnan ang HEBREO, II.) Gaya ng ipakikita, hindi ito nangangahulugan na ang lahat ng iba pang wika ay nagmula at nauugnay sa Hebreo kundi ang Hebreo ay *nauna* sa lahat ng iba pang wika.

Inilalarawan ng ulat ng Genesis ang pagsasamasama ng ilang bahagi ng pamilya ng tao pagkaraan ng Baha sa isang proyektong salungat sa kalooban ng Diyos na sinabi noon kay Noe at sa mga anak nito. (Gen 9:1) Sa halip na mangalat at 'punuin ang lupa,' ipinasiya nilang isentralisado ang lipunan ng tao, anupat maninirahan lamang sila sa isang lugar na nakilala bilang ang Kapatagan ng Sinar sa Mesopotamia. Maliwanag, ito ay magiging isang sentro rin ng relihiyon, na may isang relihiyosong tore. —Gen 11:2-4.

Pinigilan ng Diyos na Makapangyarihan-sa-lahat ang kanilang pangahas na proyekto sa pamamagitan ng pagsira sa nagkakaisa nilang pagkilos, anupat isinagawa niya ito sa pamamagitan ng paggulo sa kanilang iisang wika. Dahil dito, naging imposible ang anumang nagkakaisang paggawa sa kanilang proyekto at humantong ito sa pangangalat nila sa lahat ng bahagi ng globo. Ang paggulo sa kanilang wika ay makahahadlang o makapagpapabagal din sa pagsulong sa hinaharap tungo sa isang maling direksiyon, isang direksiyon na salansang sa Diyos, yamang malilimitahan nito ang kakayahan ng sangkatauhan na pagsama-samahin ang intelektuwal at pisikal na lakas nila para sa ambisyosong mga pakana at sa pamamagitan din nito ay magiging mahirap na magamit ang natipong kaalaman ng iba't ibang nabuong mga grupo na may kani-kaniyang wika —kaalamang hindi mula sa Diyos kundi natamo sa pamamagitan ng karanasan at pananaliksik ng tao. (Ihambing ang Ec 7:29; Deu 32:5.) Kaya bagaman lumikha ito ng isang malaking salik na nagdudulot ng pagkakabaha-bahagi sa lipunan ng tao, sa totoo ay nakinabang ang lipunan ng tao sa paggulo sa pananalita ng tao dahil napabagal nito ang pag-abot sa mapanganib at nakapipinsalang mga tunguhin. (Gen 11:5-9; ihambing ang Isa 8:9, 10.) Kailangan lamang na isaalang-alang ng isa ang ilang pangyayari sa ating sariling panahon, na resulta ng natipong sekular na kaalaman at ng maling paggamit dito ng tao, upang matanto kung ano ang patiuna at matagal nang nakita ng Diyos na mangyayari kung hindi hahadlangan ang mga pagsisikap sa Babel.

Karaniwan na, ang mga wika ay inuuri ng pilolohiya, ang pahambing na pagsusuri sa mga wika, sa magkakaibang "mga pamilya." Kadalasan, ang "magulang" na wika ng bawat pangunahing pamilya ay hindi matukoy; bukod dito, walang anumang ebidensiya na nagtuturo sa alinmang "magulang" na wika bilang ang pinagmulan ng lahat ng libu-libong wika na sinasalita ngayon. Hindi sinasabi ng ulat ng Bibliya na ang lahat ng wika ay nagmula, o nagsanga mula, sa Hebreo. Sa karaniwan nang tinatawag na Talahanayan ng mga Bansa (Gen 10) ang mga inapo ng mga anak ni Noe (sina Sem, Ham, at Japet) ay itinala at sa bawat kaso ay pinangkat 'ayon sa kani-kanilang pamilya, ayon sa kani-kanilang wika, sa kani-kanilang mga lupain, sa kani-kanilang mga bansa.' (Gen 10:5, 20, 31, 32) Kaya nga, lumilitaw na, noong makahimala niyang guluhin ang wika ng tao, ang nilikha ng Diyos na Jehova ay hindi mga diyalekto ng Hebreo, kundi maraming ganap na bagong wika, anupat maipapahayag sa bawat isa sa mga iyon ang lahat ng uri ng damdamin at kaisipan ng tao.

Kaya matapos guluhin ng Diyos ang kanilang wika, ang mga tagapagtayo ng Babel ay hindi lamang nawalan ng 'iisang kalipunan ng mga salita' (Gen 11:1), ng iisang bokabularyo, kundi nawalan din sila ng iisang balarila, ng iisang paraan ng pagpapahayag ng kaugnayan ng mga salita. Sinabi ni Propesor S. R. Driver: "Gayunman, ang mga wika ay hindi lamang sa balarila at mga salitang-ugat nagkakaiba-iba, kundi gayundin . . . sa paraan ng pagbuo ng mga ideya upang maging isang pangungusap. Hindi pare-pareho ang paraan ng *pag-iisíp* ng iba't ibang lahi; at dahil dito ang mga anyo ng mga pangungusap sa iba't ibang wika ay hindi magkakapareho." (*A Dictionary of the Bible,* inedit ni J. Hastings, 1905, Tomo IV, p. 791) Samakatuwid nga, ang iba't ibang wika ay nangangailangan ng lubhang magkakaibang kaisipan, anupat dahil dito ay nagiging mahirap para sa isang bagong nag-aaral ng wika ang 'mag-isip sa wikang iyon.' (Ihambing ang 1Co 14:10, 11.) Ito rin ang dahilan kung bakit maaaring maging waring walang-katuturan ang *literal* na salin ng isang bagay na sinabi o isinulat sa isang di-pamilyar na wika, anupat kadalasa'y nasasabi ng mga tao, "Hindi ko maintindihan!" Kaya, lumilitaw na noong ginulo ng Diyos na Jehova ang pananalita ng mga nasa Babel, binura muna niya ang lahat ng alaala ng kanilang dating iisang wika at saka niya ipinasok sa isip nila hindi lamang ang bagong mga bokabularyo kundi gayundin ang bagong mga kaisipan, na nagbunga naman ng bagong mga balarila.—Ihambing ang Isa 33:19; Eze 3:4-6.

Bilang halimbawa, masusumpungan natin na may mga wika na *monosyllabic* (binubuo ng mga salitang may isang pantig lamang), tulad ng Tsino. Ibang-iba naman dito, ang bokabularyo ng ibang mga wika ay pangunahin nang binubuo sa pamamagitan ng *agglutination,* samakatuwid nga, pinagdidikit-dikit ang mga salita, gaya sa salitang Aleman na *Hausfriedensbruch,* na literal na nangangahulugang "pagkasira ng kapayapaan ng bahay," o, sa isang anyong mas mauunawaan ng mga nagsasalita ng Ingles, *"trespass"* (pumasok nang walang pahintulot). Sa ilang wika, napakaimportante ng sintaks, ang pagkakasunud-sunod ng mga salita sa pangungusap; sa ibang wika naman ay hindi ito gaanong mahalaga. Gayundin, may ilang wika na may maraming pagbabanghay [*conjugation*] (mga anyo ng pandiwa); ang ibang wika, tulad ng Tsino, ay wala nito. Napakaraming pagkakaiba ang maaaring banggitin, anupat bawat isa ay humihiling ng pagbabago sa paraan ng pag-iisíp, na kadalasa'y nangangailangan ng malaking pagsisikap.

Maliwanag na sa paglipas ng panahon ang orihinal na mga wikang nalikha ng pagkilos ng Diyos sa Babel ay nagluwal ng magkakaugnay na mga diyalekto, at kalimitan ang mga diyalekto naman ay nalilinang tungo sa magkakabukod na mga wika, anupat kung minsan ay halos hindi na makilala ang kaugnayan nila sa kanilang "kapatid" na mga diyalekto o sa "magulang" na wika. Maging ang mga inapo ni Sem, na lumilitaw na hindi kasama sa pulutong sa Babel, noong maglaon ay hindi lamang nagsalita ng Hebreo kundi gayundin ng Arameano, Akkadiano, at Arabe. Ayon sa kasaysayan, may iba't ibang salik na nagiging dahilan ng pagbabago ng mga wika: pagkakahiwalay dahil sa distansiya o heograpikong mga harang, mga digmaan at pananakop, pagkasira ng komunikasyon, at pandarayuhan niyaong mga may ibang wika. Dahil sa gayong mga salik, nagkawatak-watak ang sinaunang mga pangunahing wika, anupat may mga wika na bahagyang napahalo sa ibang mga wika, at may ilang mga wika naman na lubusan nang naglaho at napalitan ng mga wika ng mga mananakop.

Ang pananaliksik sa wika ay naglalaan ng katibayan hinggil sa naunang impormasyon. Sinasabi ng *The New Encyclopædia Britannica:* "Ang pinakaunang mga rekord ng nasusulat na wika, ang tanging mga fosil ng wika na makukuha ng tao, ay may edad lamang na mga 4,000 o 5,000 taon." (1985, Tomo 22, p. 567) Sinasabi ng isang artikulo sa *Science Illustrated* ng Hulyo 1948 (p. 63): "Ang mas matatandang anyo ng mga wika na kilala ngayon ay higit na mas mahirap unawain kaysa sa makabagong mga wika na nagmula sa mga iyon . . . lumilitaw na ang tao ay hindi nagsimula sa isang simpleng pananalita, at pagkatapos ay unti-unti itong ginawang mas masalimuot, kundi sa halip ay nanghahawakan sa isang napakakomplikadong pananalita sa nagdaang panahon, at pagkatapos ay unti-unting pinasimple iyon tungo sa makabagong mga anyo." Sinasabi rin ng lingguwistang si Dr. Mason na "ang ideya na ang 'mga taong-gubat' ay nagsasalita sa pamamagitan ng sunud-sunod na mga ungol, at hindi nila kayang magpahayag ng maraming 'sibilisadong' kaisipan, ay maling-mali" at na "marami sa mga wika ng mga taong di-marunong bumasa't sumulat ay mas higit na masalimuot kaysa sa makabagong mga wikang Europeo." (*Science News Letter,* Setyembre 3, 1955, p. 148) Sa gayon, ang katibayan ay salungat sa anumang ideya ng tulad-ebolusyong pinagmulan ng pagsasalita o ng sinaunang mga wika.

Tungkol sa sentro kung saan nagsimulang mangalat ang sinaunang mga wika, ganito ang sabi ni Sir Henry Rawlinson, isang iskolar ng mga wika sa Silangan: "Kung ang magiging giya natin ay ang salubungan lamang ng mga landas ng wika, at hindi sasangguni sa lahat ng pagtukoy sa rekord ng

kasulatan, aakayin pa rin tayo nito sa kapatagan ng Sinar, bilang ang pinagmulan ng iba't ibang landas ng wika."—*The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,* London, 1855, Tomo 15, p. 232.

Kabilang sa pangunahing "mga pamilya" na itinala ng makabagong mga pilologo ay: Indo-Europeo, Tsino-Tibetano, Afro-Asiano, Hapon at Koreano, Dravidiano, Malayo-Polynesian, at Black African. Maraming wika ang hanggang sa ngayon ay napakahirap uriin. Sa bawat pangunahing mga pamilya ay may nakapaloob na maraming subdibisyon, o mas maliliit na pamilya. Kaya, kabilang sa Indo-Europeong pamilya ang Germanic, Romanse (Italic), Balto-Slavic, Indo-Iraniano, Griego, Celtic, Albaniano, at Armeniano. Ang karamihan naman sa mas maliliit na pamilyang ito ay may ilang mga miyembro. Halimbawa, kalakip sa mga wikang Romanse ang Pranses, Kastila, Portuges, Italyano, at Romaniano.

Mula kay Abraham Patuloy. Maliwanag na hindi nahirapan ang Hebreong si Abraham na makipag-usap sa bayang Hamitiko ng Canaan. (Gen 14:21-24; 20:1-16; 21:22-34) Walang binabanggit na gumamit si Abraham ng mga tagapagsalin, ni may binabanggit man na gumamit siya nito noong magpunta siya sa Ehipto. (Gen 12:14-19) Malamang na marunong siya ng Akkadiano (Asiro-Babilonyo) dahil dati siyang naninirahan sa Ur ng mga Caldeo. (Gen 11:31) May panahon na naging isang internasyonal na wika ang Akkadiano. Posible na ang mga tao sa Canaan, na naninirahan malapit sa mga bayang Semitiko ng Sirya at Arabia, sa isang antas ay nakapagsasalita ng dalawang wika. Gayundin, ang alpabeto noon ay maliwanag na kakikitaan ng katibayan ng Semitikong pinagmulan niyaon, at maaaring nakaimpluwensiya rin iyon nang malaki sa paggamit ng mga wikang Semitiko ng mga taong kabilang sa ibang mga grupo na may kani-kaniyang wika, partikular na ang mga tagapamahala at mga opisyal.—Tingnan ang CANAAN, CANAANITA Blg. 2 (Wika); PAGSULAT.

Lumilitaw na naging madali rin para kay Jacob na makipagtalastasan sa kaniyang mga kamag-anak na Arameano (Gen 29:1-14), bagaman may mga pagkakataong magkaiba ang ginagamit nilang termino.—Gen 31:46, 47.

Nang una siyang makipag-usap sa kaniyang mga kapatid na Hebreo noong dumating ang mga ito sa Ehipto, si Jose, na malamang na natuto ng wikang Ehipsiyo noong isa siyang alipin ni Potipar, ay gumamit ng isang tagapagsalin. (Gen 39:1; 42:6, 23) Palibhasa'y lumaki sa mga korte ni Paraon, walang alinlangan na si Moises ay marunong ng ilang wika, gaya ng Hebreo, Ehipsiyo, malamang ng Akkadiano, at marahil ng iba pa.—Exo 2:10; ihambing ang talata 15-22.

Nang maglaon, napalitan ng Aramaiko ang Akkadiano bilang ang *lingua franca,* o internasyonal na wika, anupat ginamit ito noon maging sa mga pagliham sa Ehipto. Gayunman, noong panahon ng pagsalakay ng Asiryanong si Haring Senakerib sa Juda (732 B.C.E.), hindi naiintindihan ng karamihan sa mga Judio ang Aramaiko (sinaunang Siryano), bagaman naiintindihan iyon ng mga Judeanong opisyal. (2Ha 18:26, 27) Gayundin, sa pandinig ng mga Judio ang wikang Caldeo ng Semitikong mga Babilonyo, na lumupig sa Jerusalem nang dakong huli noong 607 B.C.E., ay parang yaong "mga nauutal ang mga labi." (Isa 28:11; Dan 1:4; ihambing ang Deu 28:49.) Bagaman ang Babilonya, Persia, at ang iba pang mga kapangyarihang pandaigdig ay nakapagtatag ng malalaking imperyo at nanupil ng mga bayang may maraming wika, hindi nila inalis ang hadlang na pagkakaiba-iba ng wika na nagdudulot ng pagkakabahabahagi.—Dan 3:4, 7; Es 1:22.

Nagpakita si Nehemias ng malaking pagkabahala nang malaman niyang ang mga anak mula sa pakikipag-asawa sa mga banyaga ng nagbalik na mga Judio ay hindi marunong ng "Judio" (Hebreo). (Ne 13:23-25) Nababahala siya para sa dalisay na pagsamba, yamang natatalos niya ang kahalagahan na maunawaan ang Sagradong Kasulatan (na hanggang noong panahong iyon ay nasa wikang Hebreo lamang) kapag binabasa at tinatalakay ang mga ito. (Ihambing ang Ne 13:26, 27; 8:1-3, 8, 9.) Sa ganang sarili, ang pagkakaroon ng iisang wika ay magsisilbi ring isang puwersa sa pagkakaisa sa gitna ng bayan. Walang alinlangan na naging isang pangunahing salik sa katatagan ng wikang Hebreo ang Hebreong Kasulatan. Sa panahon ng isang libong taon na isinusulat ang mga ito, halos walang mapansing pagbabago sa wika.

Noong nasa lupa si Jesus, ang Palestina, sa kalakhang bahagi, ay naging isang rehiyong may iba't ibang wika. May matibay na ebidensiya na pinanatili pa rin ng mga Judio ang paggamit nila ng Hebreo, ngunit nagsasalita rin sila ng Aramaiko at Koine. Ang Latin ay lumitaw rin sa opisyal na mga liham ng mga tagapamahalang Romano ng lupain (Ju 19:20) at walang alinlangang naririnig ito sa mga kawal na Romano na nakatalaga roon. Kung tungkol naman sa wikang karaniwang sinasalita noon ni Jesus, tingnan ang ARAMAIKO; gayundin ang HEBREO, II.

Noong araw ng Pentecostes, 33 C.E., ang banal na espiritu ay ibinuhos sa Kristiyanong mga alagad na nasa Jerusalem, at bigla silang nakapagsalita ng maraming wika na hindi nila kailanman pinag-

aralan at natutuhan. Ipinakita ng Diyos na Jehova sa Babel ang makahimalang kakayahan niya na maglagay ng iba't ibang bokabularyo at iba't ibang balarila sa isip ng mga tao. Muli niyang ginawa ang gayon noong Pentecostes ngunit may malaking pagkakaiba, sapagkat hindi nalimutan ng mga Kristiyanong biglang pinagkalooban ng kakayahang magsalita ng bagong mga wika ang kanilang orihinal na wika, ang Hebreo. Isang lubhang naiibang layunin din ang isinakatuparan dito ng espiritu ng Diyos, hindi kalituhan at pangangalat kundi pagbibigay-kaliwanagan at pagbubuklod sa tapat-pusong mga tao tungo sa pagkakaisang Kristiyano. (Gaw 2:1-21, 37-42) Mula noon, ang katipang bayan ng Diyos ay naging isang bayang nagsasalita ng maraming wika, ngunit ang hadlang na dulot ng pagkakaiba-iba ng wika ay napagtagumpayan sapagkat napuno ng iisang wika ng katotohanan ang kanilang pag-iisip. May pagkakaisa silang nagsalita ng papuri kay Jehova at sa kaniyang matuwid na mga layunin sa pamamagitan ni Kristo Jesus. Sa gayon, natupad ang pangako sa Zefanias 3:9 nang bigyan ng Diyos na Jehova ang 'mga bayan ng pagbabago tungo sa isang dalisay na wika, upang silang lahat ay tumawag sa pangalan ni Jehova, upang paglingkuran siya nang balikatan.' (Ihambing ang Isa 66:18; Zac 8:23; Apo 7:4, 9, 10.) Upang mangyari ito, kailangan na silang "lahat ay magsalita nang magkakasuwato" at maging 'lubos na nagkakaisa sa iisang pag-iisip at sa iisang takbo ng kaisipan.'—1Co 1:10.

Ang pagiging "dalisay" ng wikang sinasalita ng kongregasyong Kristiyano ay dahil din sa pagiging malaya nito mula sa mga salitang nagpapahayag ng mapait na saloobin, galit, poot, hiyawan, at katulad na mapang-abusong mga salita, at gayundin dahil sa pagiging malaya nito mula sa panlilinlang, kahalayan, at kabuktutan. (Efe 4:29, 31; 1Pe 3:10) Dapat na gamitin ng mga Kristiyano ang wika sa pinakamatayog na paraan, anupat pinupuri ang kanilang Maylalang at pinatitibay ang kanilang kapuwa sa pamamagitan ng mabuti at tapat na pananalita, pantangi na ang mabuting balita tungkol sa Kaharian ng Diyos. (Mat 24:14; Tit 2:7, 8; Heb 13:15; ihambing ang Aw 51:15; 109:30.) Habang papalapit na ang panahon ng paglalapat ng Diyos ng kaniyang hudisyal na pasiya sa lahat ng bansa sa sanlibutan, marami pa ang tutulungan ni Jehova na makapagsalita ng dalisay na wikang iyan.

Sinimulang isulat ang Bibliya sa wikang Hebreo, at nang maglaon ang ilang bahagi ay itinala naman sa Aramaiko. Pagkatapos, noong unang siglo ng Karaniwang Panahon, ang nalalabing bahagi ng Sagradong Kasulatan ay isinulat sa Koine, o karaniwang Griego (bagaman unang isinulat ni Mateo sa wikang Hebreo ang kaniyang Ebanghelyo). Nang panahong iyon ay mayroon na ring nagawang isang salin ng Hebreong Kasulatan sa wikang Griego. Tinawag ito na *Septuagint,* at bagaman hindi ito isang kinasihang salin, ginamit ito ng mga Kristiyanong manunulat ng Bibliya sa maraming pagsipi. (Tingnan ang PAGKASI.) Gayundin naman, ang Kristiyanong Griegong Kasulatan at noong bandang huli ang buong Bibliya ay isinalin sa ibang mga wika, anupat kabilang sa mga pinakauna ay Latin, Syriac, Ethiopic, Arabe, at Persiano. Sa kasalukuyan, ang Bibliya, buo man o ilang bahagi lamang, ay makukuha sa mahigit na 3,000 wika. Pinabilis nito ang paghahayag ng mabuting balita at sa gayon ay nakatulong upang mapagtagumpayan ang hadlang ng pagkakabaha-bahagi ng wika, sa layuning mabuklod ang mga tao mula sa maraming lupain sa dalisay na pagsamba sa kanilang Maylalang.

WIKA, PAGSASALITA NG MGA. Tingnan ang KALOOB MULA SA DIYOS ("Mga wika").

Y

YAH. Tingnan ang JAH.

YAHWEH. Tingnan ang JEHOVA.

YAYA, TAGAPAG-ALAGA [sa Ingles, *nurse*]. May dalawang uri ng yaya o tagapag-alaga noong sinaunang mga panahon. Ang "yayang babae" (sa Heb., *meh·ne'qeth;* sa Ingles, *nursing woman;* Gen 24:59; 35:8; Exo 2:7; 2Ha 11:2; 2Cr 22:11; Isa 49:23) ay nagsilbing kahalili ng ina sa pagpapasuso sa sanggol. Si Debora ay naging ganitong uri ng yaya kay Rebeka at nang maglaon ay naglingkod siya bilang kaniyang utusang babae o tagapag-alaga, anupat nanatili siyang isang alila ng pamilya kahit noong namatay na ang kaniyang among babae. (Gen 24:59, 67; 35:8) Ang isa pang uri ng yaya ay maaaring isang lalaki (sa Heb., *'o·men';* Bil 11:12; Isa 49:23 ["tagapag-alaga"]) o isang babae (sa Heb., *'o·me'neth;* 2Sa 4:4). Babae man o lalaki ay maaaring mag-alaga

ng mga bata, ng mga maysakit, o ng matatanda na. Ang matanda nang si Noemi ay naging yaya o tagapag-alaga ng kaniyang apo na si Obed gayundin ang magandang dalaga na si Abisag para naman kay Haring David.—Ru 4:13, 16, 17; 1Ha 1:1-4.

Sa 1 Tesalonica 2:7, inihahalintulad ni Pablo ang kaniyang sarili at ang kaniyang mga kasamahan sa "isang nagpapasusong ina" (sa Gr., *tro·phos′;* sa Ingles, *nursing mother*), sa gayon ay idiniin niya na sila ay naging banayad sa mga mananampalatayang taga-Macedonia.

YELO. Tubig sa solidong kalagayan nito, namuo dahil sa matinding lamig. Itinawag-pansin kay Job kapuwa ni Elihu at ng Diyos na Jehova ang kababalaghan ng yelo, anupat sinabi ng Makapangyarihan-sa-lahat: "Sa kaninong tiyan nga lumalabas ang yelo . . . ? Ang mismong tubig ay waring nagtatago sa bato, at ang ibabaw ng matubig na kalaliman ay namumuo." (Job 36:1; 37:10; 38:1, 29, 30) Ang pamumuo ng yelo na tinutukoy rito ay posible lamang dahil sa isang lubhang di-pangkaraniwang katangian ng tubig. Habang lumalamig ang tubig sa mga lawa at mga dagat, bumibigat ito. Ang tubig na mas magaan at mas mainit ay itinutulak ng tubig na mas mabigat anupat pumapaibabaw ito. Ngunit kapag ang lahat ng tubig ay umabot sa mga 4° C. (39° F.), ang prosesong ito ay nababaligtad. Ang tubig ay gumagaan kapag malapit na ito sa antas ng pagyeyelo at nananatili bilang isang suson sa ibabaw ng mas mainit na tubig na nasa ilalim. Ang suson na ito sa ibabaw ay nagiging yelo, anupat "namumuo." Palibhasa'y mas magaan kaysa sa tubig, pinananatili ng yelo ang tubig sa ilalim anupat "waring nagtatago [iyon] sa bato," sa gayon ay naiingatan ang buhay sa ilalim ng tubig. Kung hindi dahil sa penomenong ito, ang kalakhang bahagi ng tubig sa mga lawa at maging sa mga karagatan ay magiging solidong yelo, anupat magiging mahirap ang mabuhay sa lupa.

Binanggit ng salmista na "inihahagis [ni Jehova] ang kaniyang yelo na tulad ng maliliit na putol." Maliwanag na tumutukoy ito sa graniso o sa nagyelong ulan.—Aw 147:17; tingnan ang GRANISO.

Ang terminong Hebreo para sa "yelo" (*qe′rach*) ay ginagamit din upang tumukoy sa temperatura ng pagyeyelo o mas mababa pa rito, gayundin sa "matinding lamig."—Jer 36:30.

YERBABUENA [sa Gr., *he·dy′o·smon;* sa Ingles, *mint*]. Isang yerba na matapang ang amoy na ang tanging pagbanggit dito sa Kasulatan ay may kinalaman sa napakaingat na pagtupad ng mga eskriba at Pariseo sa pagbibigay ng ikasampu ng yerbabuena, samantalang winawalang-halaga naman nila ang mas mabibigat na bagay ng Kautusan. (Mat 23:23; Luc 11:42) May ilang uri ng yerbabuena na matatagpuan sa Palestina at Sirya, anupat ang *horsemint* (*Mentha longifolia*) ang pinakakaraniwan. Malamang na ang salitang Griego na *he·dy′o·smon* (sa literal, matamis ang amoy) ay hindi lamang kumakapit sa isang partikular na uri kundi sumasaklaw sa iba't ibang kilalang uri ng yerbabuena.

Ang mga tangkay ng mga halamang yerbabuena ay parisukat, anupat ang mga dahon ay tumutubo nang dala-dalawa, isa sa bawat panig ng tangkay. Ang mga bulaklak na maliit at puting mangasul-ngasul o malarosas ay nakaayos sa mga bungkos, anupat nagiging hiwa-hiwalay na mga pabilog o kaya ay tulis-tulis na mga dulo. Mula pa noong sinaunang mga panahon, ang yerbabuena ay ginagamit na sa medisina at bilang pampalasa sa pagkain; ito ay dahil sa mabangong langis na nasa mga dahon at mga tangkay ng halaman.

YESO. Sa Bibliya, ang kaisa-isang paglitaw ng salitang Hebreo na *se′redh* ay nasa Isaias 44:13, at tumutukoy ito sa "pulang yeso" na ginagamit na pangmarka ng mga bihasang manggagawa sa kahoy.

YESO, BATONG. Matatagpuan sa iba't ibang bahagi ng Palestina ang mga nakausling batong *sedimentary* na ito na malambot, madaling madurog at mataas sa *calcium carbonate.* Palibhasa'y hindi magagamit sa pagtatayo at napakadaling madurog at mapulbos, ginamit ng propetang si Isaias ang batong yeso sa isang simili para ipakita kung ano ang dapat gawin ng Israel sa idolatrosong mga altar nito upang magkamit ng kapatawaran. (Isa 27:9) Ang Aramaikong katumbas ng terminong Hebreo na *gir* (yeso) ay lumilitaw sa Daniel 5:5 at isinalin bilang "palitada."—Tingnan ang APOG; PALITADA.

YIRON. Isa sa mga nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 35, 38) Hindi tiyak kung saan ang lokasyon nito. Gayunpaman, ipinapalagay na ito ay ang makabagong-panahong Yaroun, na mga 30 km (19 na mi) sa TK ng Dan, sa Galilea.

YOD [י]. Ang ikasampung titik ng alpabetong Hebreo. Ito ang pinakamaliit sa mga titik Hebreo. Ang pangalan ng pinakamaliit na titik ng alpabetong Griego, *i·o′ta,* ay maliwanag na kahawig ng Hebreong *yod.* Yamang ang Kautusan ni Moises ay orihinal na isinulat at pinanatili sa wikang Hebreo, malamang na ang Hebreong *yod* ang tinutukoy ni Jesus nang sabihin niyang ang "pinakamaliit na titik [sa Gr., *i·o′ta*]" ay hindi lilipas nang hindi ito natutupad. (Mat 5:18) Ang titik na ito ang unang titik sa Tetragrammaton, o sa sagradong pangalang Jehova (binabasa mula sa kanan pakaliwa: יהוה), at ganito ito isinulat sa pinakaunang mga kopya ng Griegong *Septuagint.* Sa isang pilyegong *vellum* na mula pa

noong ikatlong siglo C.E. (P. Oxyrhynchus vii. 1007) na may isang bahagi ng saling *Septuagint* ng Genesis, ang banal na pangalang Jehova ay kinakatawanan ng dobleng *yod.*—Gen 2:8, tlb sa *Rbi8.*

Dahil magkahawig ang mga titik na *yod* (י) at *waw* (ו), kung minsan ay napagpapalit ng mga tagakopya ang mga ito. Sa Hebreo, ang bawat talata sa Awit 119:73-80 ay nagsisimula sa titik na *yod.*

YUNGIB. Isang guwang sa ilalim ng lupa, o kuweba na may butas sa labas. Ang salitang "yungib" ay salin ng Hebreong *me'a·rah'* (Gen 19:30) at ng Griegong *spe'lai·on.* (Ju 11:38) Ang Hebreong *chor* o *chohr* naman ay tumutukoy sa isang "butas," na kung minsan ay malaki anupat kasya ang mga tao. (1Sa 14:11; Job 30:6; 2Ha 12:9) Ang isa pang salitang Hebreo para sa "butas" ay *mechil·lah'.*—Isa 2:19.

Maraming yungib ang matatagpuan sa batong-apog na mga kabundukan ng Palestina; halimbawa, naging mabuway ang Bundok Carmel at ang kapaligiran ng Jerusalem dahil sa dami ng mga ito. Kaya naman ang mga yungib ay malimit banggitin sa Kasulatan, kung minsan ay sa makasagisag na diwa. Ang ilan sa mga ito ay napakalaki anupat kasya ang daan-daan katao at ginamit bilang permanenteng mga tirahan, gaya ng ginawa sa Petra, o ginamit bilang mga pansamantalang silungan, mga dakong libingan, mga imbakang-tubig, mga kuwadra, o mga kamalig. Maraming sinaunang kasangkapan ang nakuha sa mga yungib na ito.

Naging kanlungan ang mga yungib sa mga panahon ng panganib. Ang unang pagbanggit sa gayong lugar ay may kinalaman kay Lot at sa kaniyang dalawang anak na nanirahan sa isang yungib pagkatapos nilang lisanin ang Zoar dahil sa takot. (Gen 19:30) Sa Makeda, limang magkakakamping Amoritang hari ang nagtago mula kay Josue sa isang yungib na naging libingan nilang lahat. (Jos 10:16-27) Noong mga araw ni Haring Saul, nagtago rin sa mga yungib ang ilang Israelitang tumatakas mula sa mga Filisteo. (1Sa 13:6; 14:11) Upang matakasan ang poot ni Saul, nanganlong si David sa isang yungib malapit sa Adulam at doon ay sumama sa kaniya ang "mga apat na raang lalaki." (1Sa 22:1, 2) Nang muli siyang tugisin ni Saul, nagtago si David sa isang yungib sa ilang ng En-gedi, at dito niya pinutol ang laylayan ng damit ni Saul nang 'pumasok ito upang manabi.' (1Sa 24:1-15) Maaaring ang mga karanasan ni David sa dalawang pagkakataong ito ang nag-udyok sa kaniya na isulat ang mga Awit 57 at 142, gaya ng ipinakikita ng mga superskripsiyon ng mga ito. Nang maging hari na si David, waring ang yungib ng Adulam ay nagsilbing punong-tanggapang militar noong panahon ng isang kampanya laban sa mga Filisteo. (2Sa 23:13; 1Cr 11:15) Nang tangkain ng balakyot na si Jezebel na patayin ang lahat ng propeta ni Jehova, pinakain ni Obadias ang 100 sa mga ito na nagtatago sa mga yungib. (1Ha 18:4, 13) Tumakas din si Elias mula sa galit ni Jezebel at nagtungo sa isang yungib sa Horeb, kung saan siya tinagubilinan ng Diyos na bumalik at pahiran si Hazael pati na si Jehu. (1Ha 19:1-17) Batay sa mga halimbawang ito, naisulat ni Pablo na may mga taong may pananampalataya na "nagpagala-gala sa . . . mga yungib at mga lungga sa lupa." (Heb 11:38) Pagkaraan ng maraming taon, ginamit ng mga Kristiyanong pinag-uusig ang mga katakumba ng Roma bilang mga dakong kanlungan at pulungan sa ilalim ng lupa.

Kadalasan, ang mga patay ay inililibing sa mga yungib. Naging mahirap ang paghuhukay ng mga libingan sa Palestina dahil masyadong mabato ang lupa dito. Ang ikalawang yungib na binanggit sa Bibliya ay ang yungib ng Macpela sa Hebron na binili ni Abraham at pinaglibingan kina Sara, Abraham, Isaac, Rebeka, Jacob, at Lea. (Gen 23:7-20; 25:9, 10; 49:29-32; 50:13) Ang alaalang libingan ng kaibigan ni Jesus na si Lazaro, sa katunayan, ay "isang yungib."—Ju 11:38.

Ang mga yungib ay malimit gamitin bilang mga kamalig, lalo na sa mga panahon ng panganib. Kaya naman, upang maingatan ang kanilang ani mula sa mga manlulusob na Midianita noong mga araw ni Gideon, 'gumawa ang mga anak ni Israel para sa kanilang sarili ng mga imbakan sa ilalim ng lupa na nasa mga bundok, at mga yungib at mga dakong mahirap puntahan.' (Huk 6:2) Gayundin naman, maliwanag na ang Dead Sea Scrolls ay itinago sa mga yungib malapit sa Wadi Qumran, sa HK ng Dagat na Patay, kung saan naingatan ang mga ito sa loob ng maraming siglo hanggang sa matuklasan ang mga ito pasimula noong 1947.

Makasagisag na Paggamit. Inakusahan ni Jesus ang mga tagapagpalit ng salapi sa pagsasabing ginagawa nilang "yungib ng mga magnanakaw" ang templo. (Mat 21:13; Jer 7:11) Sa hula ni Isaias at sa Apocalipsis, sinasabi na tatangkain ng ilan na takasan ang hatol ng Diyos, ang "panghihilakbot kay Jehova," sa pamamagitan ng pagtatago sa "mga yungib," ngunit ayon kay Ezekiel, ang "mga yungib" na ginagawa nilang kanlungan ay hindi makapaglalaan sa kanila ng proteksiyon mula sa paghatol ng Diyos.—Isa 2:19-21; Apo 6:15-17; Eze 33:27.

YUNGIB NG MGA LEON. Ang lugar kung saan inihagis ang propetang si Daniel bilang parusa upang doon ito mamatay. Palibhasa'y ipinagsanggalang siya ng anghel, nang maglaon ay hinango siya mula rito nang walang pinsala. (Dan 6:7, 12, 13, 16-24) Ang yungib na ito ay may butas na maaaring takpan ng bato. (Dan 6:17) Maliwanag na isa itong lugar na lubog o nasa ilalim ng lupa, sapagkat si Daniel ay "iniahon mula sa yungib."—Dan 6:23.

Z

ZAANAN. Isang bayan na binanggit ng propetang si Mikas bilang isa sa mga lugar na daranas ng inihulang pagsalakay ng Juda. (Mik 1:11) Itinuturing ng maraming iskolar na ito rin ang Zenan sa Josue 15:37. Ipinapalagay na ito ay ang ʽAraq el-Kharba, sa rehiyon ng Sepela ng Juda, mga 6 na km (3.5 mi) sa HK ng Lakis.

ZAANANIM. Lumilitaw na ang "malaking punungkahoy sa Zaananim" ay isang lugar na nasa timugang hangganan ng teritoryo ng tribo ni Neptali. (Jos 19:32, 33) Namatay si Sisera sa tolda ni Jael, na asawa ni Heber na Kenita, "malapit sa malaking punungkahoy sa Zaananim, na nasa ["nasa tabi ng" (*JP*) o "malapit sa" (*AT, RS*)] Kedes," marahil ay ang Kedes sa TS ng Megido sa Isacar. (Huk 4:11, 17, 21; 5:19) Gayunman, hindi pa rin matukoy ang aktuwal na lokasyon ng Zaananim.

ZAAVAN. Ikalawang binanggit na anak ng Horitang si Shik Ezer at apo o inapo ni Seir na Horita.—Gen 36:20, 21, 27; 1Cr 1:42.

ZABAD [[Ang Diyos ay] Nagkaloob].

1. Isang Efraimita sa pamilya ni Sutela.—1Cr 7:20, 21.

2. Isang inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jerameel; ang kaniyang lolo sa tuhod ay isang Ehipsiyo; anak ni Natan.—1Cr 2:3, 25, 34-37.

3. Isa sa makapangyarihang mga lalaki ni David; anak ni Alai.—1Cr 11:26, 41.

4. Isa sa mga pumaslang kay Haring Jehoas ng Juda; anak ni Simeat na babaing Ammonita. (2Cr 24:26) Tinatawag din siyang Jozacar.—2Ha 12:21; tingnan ang JOZACAR.

5, 6, 7. Tatlo sa mga Israelita na hinikayat ni Ezra na paalisin ang kanilang mga asawang banyaga at mga anak; ang isa ay anak ni Zatu, ang isa naman ay ni Hasum, at ang isa pa ay ni Nebo.—Ezr 10:10, 11, 27, 33, 43, 44.

ZABAI [posibleng pinaikling anyo ng Zebadias, nangangahulugang "Ipagkaloob Nawa ni Jehova"]. Isang anak ni Bebai na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon, kabilang sa mga pumutol sa kanilang mga alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga banyaga, dahil sa payo ni Ezra. (Ezr 10:28, 44) Malamang na siya ang ama ng Baruc na gumawa sa mga pader ng Jerusalem.—Ne 3:20.

ZABBUD [Pinagkalooban]. Isa sa dalawang lider na mula sa mga anak ni Bigvai, isang sambahayan sa panig ng ama na ang mga miyembro ay pumaroon sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 14.

ZABDI [pinaikling anyo ng Zabdiel].

1. Isang inapo ni Juda sa pamilya ng mga Zerahita; lolo ni Acan.—Jos 7:1, 17, 18.

2. Ulo ng isang Benjamitang pamilya na nanirahan sa Jerusalem; anak o inapo ni Simei.—1Cr 8:1, 19-21, 28.

3. Opisyal sa mga imbakan ng alak ni Haring David sa mga ubasan; isang Sipmita. Isa pang opisyal, si Simei, ang nangasiwa sa mga ubasan mismo.—1Cr 27:27.

4. Isang Levita na mula sa mga anak ni Asap at ninuno ni Matanias, isang tagapanguna sa musika na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. (Ne 11:17) Lumilitaw na sa ibang bahagi ng Kasulatan, si Zabdi ay tinatawag na Zicri (1Cr 9:15) at posibleng Zacur.—1Cr 25:2, 10; Ne 12:35.

ZABDIEL [Ang Diyos ay Nagkaloob].

1. Ama ng Jasobeam na namahala sa unang buwanang pangkat na naglilingkod kay Haring David.—1Cr 27:2.

2. Isang prominenteng saserdote na inatasan bilang isang tagapangasiwa sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:10, 14.

ZABUD [Pinagkalooban]. Isang saserdoteng tagapayo ni Haring Solomon; anak ni Natan. (1Ha 4:5) Hindi tiyak, ngunit maaaring ang ama ni Zabud na si Natan ang propeta na isang malapít na tagapayo ni Haring David.—2Sa 7:3; 12:1.

ZACAI [posibleng pinaikling anyo ng Zacarias, nangangahulugang "Inalaala ni Jehova"]. Pinagmulan ng isang pamilya sa Israel. Pitong daan at animnapu sa kaniyang mga inapong lalaki ang bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 9; Ne 7:14.

ZACARIAS [Inalaala ni Jehova].

1. Isa sa sampung anak ni Jeiel sa tribo ni Benjamin. (1Cr 9:35-37) Ang kaniyang pangalan ay pinaikli sa Zeker sa katulad na talaan sa 1 Cronica 8:31.

2. Isang Rubenita na posibleng nakipagdigma laban sa mga Hagrita noong mga araw ni Saul.—1Cr 5:6, 7, 10.

3. Isang Levitang bantay ng pintuang-daan na pinapurihan din bilang "isang tagapayo na may karunungan." Dati siyang bantay ng pintuang-daan sa

pasukan ng tolda ng kapisanan, at nang muling organisahin ni David ang Levitikong mga paglilingkod para sa templong itatayo sa hinaharap, ang palabunot ni Zacarias ay nahulog sa dakong hilaga. Siya ang panganay na anak ni Meselemias, isang Korahita, sa Kohatitang pamilya ng mga Levita.—1Cr 9:21, 22; 26:1, 2, 14.

4. Isang Levita na inatasang tumugtog ng panugtog na de-kuwerdas kasama ng iba pang mga Levita sa prusisyong nagdala sa kaban ng tipan sa Jerusalem. Pagkatapos nito, tumugtog si Zacarias sa harap ng tolda na kinalalagyan ng Kaban.—1Cr 15:18, 20; 16:1, 4, 5.

5. Isang makasaserdoteng manunugtog ng trumpeta sa prusisyong sumabay sa kaban ng tipan patungong Jerusalem.—1Cr 15:24.

6. Isang Levita na mula sa pamilya ni Uziel na kasangkot sa muling pag-oorganisa ng paglilingkod para sa bahay ni Jehova.—1Cr 24:24, 25.

7. Isang Meraritang Levita, anak ni Hosa, na inatasan sa kalipunan ng mga bantay ng pintuangdaan noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 26:1, 10, 11.

8. Isang Manasita na ang anak na si Ido ang pinuno ng tribo sa Gilead noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:16, 21.

9. Isang Levita na ang anak na si Jahaziel ay nagbigay-katiyakan kay Jehosapat at sa bayan ng Juda na si Jehova ang makikipaglaban ng kanilang digmaan para sa kanila.—2Cr 20:13-17.

10. Isa sa mga prinsipe ng bayan na inutusan ni Jehosapat, noong 934 B.C.E., na magturo ng kautusan ni Jehova sa lahat ng lunsod ng Juda.—2Cr 17:7, 9.

11. Anak ni Haring Jehosapat. Si Zacarias at ang kaniyang mga kapatid ay pawang tumanggap ng saganang kaloob mula kay Jehosapat, ngunit ang pagkahari ay isinalin sa panganay na si Jehoram. Upang palakasin ang katayuan niya, pagkatapos na mailuklok sa trono ay pinatay ni Jehoram si Zacarias at ang iba pa sa kaniyang mga kapatid gayundin ang ilan sa mga prinsipe.—2Cr 21:1-4.

12. Anak ng mataas na saserdoteng si Jehoiada. Pagkamatay ni Jehoiada, tinalikdan ni Haring Jehoas ang tunay na pagsamba, anupat nakinig sa maling payo sa halip na sa mga propeta ni Jehova. Si Zacarias, na pinsan ni Jehoas (2Cr 22:11), ay mahigpit na nagbabala sa bayan tungkol dito, ngunit sa halip na magsisi, pinagbabato nila siya sa looban ng templo. Ang mga salita ni Zacarias bago siya mamatay ay: "Tingnan nawa ito ni Jehova at singilin." Ipinagkaloob ang makahulang kahilingang ito, sapagkat hindi lamang ginawan ng Sirya ng malaking pinsala ang Juda kundi pinatay rin si Jehoas ng dalawa sa kaniyang mga lingkod "dahil sa dugo ng mga anak ni Jehoiada na saserdote." Sinasabi ng Griegong *Septuagint* at ng Latin na *Vulgate* na si Jehoas ay pinatay upang ipaghiganti ang dugo ng "anak" ni Jehoiada. Gayunman, ang tekstong Masoretiko at ang Syriac na *Peshitta* ay kababasahan ng "mga anak," anupat posibleng ginamit ang pangmaramihang bilang upang ipakita ang kahigitan at kahalagahan ng anak ni Jehoiada na si Zacarias na propeta at saserdote.—2Cr 24:17-22, 25.

Si Zacarias na anak ni Jehoiada ang malamang na nasa isip ni Jesus nang humuhula siya na "ang dugo ng lahat ng mga propeta na nabubo mula sa pagkakatatag ng sanlibutan" ay sisingilin "sa salinlahing ito [ang mga Judio noong panahon ng ministeryo ni Jesus sa lupa], mula sa dugo ni Abel hanggang sa dugo ni Zacarias, na pinatay sa pagitan ng altar at ng bahay." (Luc 11:50, 51) Ang mga lugar na binanggit na pinangyarihan ng pagpapatay ay magkatugma. Noong unang siglo C.E., ang Mga Cronica ang huling aklat sa kanon ng Hebreong Kasulatan. Kaya ang pariralang sinabi ni Jesus, "mula kay Abel . . . hanggang kay Zacarias," ay katulad ng ating pananalitang, "mula Genesis hanggang Apocalipsis." Sa katulad na ulat sa Mateo 23:35, si Zacarias ay tinatawag na anak ni Barakias, posibleng isa pang pangalan ni Jehoiada, maliban na lamang kung tumutukoy ito sa isang salinlahi sa pagitan nina Jehoiada at Zacarias o kaya ay pangalan ng isang mas naunang ninuno. —Tingnan ang BARAKIAS.

13. Isang tagapayo ni Haring Uzias, na naghari mula 829 hanggang 778 B.C.E. Inilalarawan si Zacarias bilang isang "tagapagturo ng pagkatakot sa tunay na Diyos."—2Cr 26:5.

14. Hari ng Israel. Si Zacarias ay anak ni Jeroboam II at ang kahuli-hulihang namahala mula sa dinastiya ni Jehu. Ang kaniyang nakaulat na paghahari nang anim na buwan ay nagwakas nang paslangin siya ni Salum. (2Ha 15:8-12) Namatay ang ama ni Zacarias noong mga 803 B.C.E., noong ika-27 taon ng paghahari ni Uzias (2Ha 14:29), ngunit mga 11 taon pa ang lumipas bago naganap ang nasabing pamamahala ni Zacarias na may lawig na anim na buwan pasimula noong ika-38 taon ni Uzias (mga 792 B.C.E.). (2Ha 15:8, 13) Maaaring ito ay dahil napakabata pa niya nang mamatay ang kaniyang ama, o maaaring dahilan sa maraming pagsalansang (pangkaraniwan sa hilagang kaharian ng Israel) na kinailangang mapagtagumpayan bago siya maitatag nang matibay sa kaharian.

15. Isang saksi sa pagsulat ni Isaias ng pangalan ng anak nito sa isang tapyas; anak ni Jeberekias. —Isa 8:1, 2.

16. Lolo ni Haring Hezekias sa panig ng ina. —2Ha 18:1, 2; 2Cr 29:1.

17. Isa sa mga Levita mula sa mga anak ni Asap na tumulong sa pagtatapon ng maruruming bagay na inalis mula sa templo sa pasimula ng paghahari ni Hezekias.—2Cr 29:13, 15-17.

18. Isang Kohatitang Levita na inatasang tumulong sa pangangasiwa sa pagkukumpuni sa templo na itinaguyod ni Haring Josias.—2Cr 34:8, 12.

19. Isa sa tatlong nangungunang saserdote na nagbigay ng bukas-palad na mga abuloy na mga hayop na panghandog para sa pagdiriwang ng dakilang Paskuwa na isinaayos ni Josias.—2Cr 35: 1, 8.

20. Isang propetang nabuhay pagkaraan ng pagkatapon at manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Tinatawag ni Zacarias ang kaniyang sarili na "anak ni Berekias na anak ni Ido" (Zac 1:1, 7), ngunit sa iba pang mga pagtukoy sa kaniya ay wala ang panggitnang kawing na ito. (Ezr 5:1; 6:14; Ne 12:4, 16) Malamang na ipinanganak si Zacarias sa Babilonya, sapagkat nagsimula ang kaniyang gawaing panghuhula 17 taon lamang pagkabalik mula sa pagkatapon at makatuwirang sabihin na mahigit na siya sa 17 taóng gulang nang panahong iyon, bagaman tinatawag pa ring "kabataang lalaki."—Zac 2:4.

Sina Zacarias at Hagai ay ginamit ni Jehova upang pukawin si Zerubabel, ang mataas na saserdoteng si Jesua, at ang pinabalik na mga tapon na tapusin ang muling pagtatayo ng templo ni Jehova bagaman may bisa pa noon ang isang pagbabawal ng pamahalaan ng Persia. (Ezr 5:1, 2; 6:14, 15) Ang hula ni Zacarias ay naglalaman ng mga mensahe na binigkas niya sa layuning iyon sa loob ng dalawang taon at isang buwan. (Zac 1:1, 7; 7:1, 8) Hindi iniulat ang iba pa niyang gawaing panghuhula.—Tingnan ang ZACARIAS, AKLAT NG.

Bagaman ang pangalan ng ama ng Zacarias na ito ay B*e*r*e*kias, ang pagtukoy ni Jesus kay "Zacarias na anak ni B*a*r*a*kias" (Mat 23:35; pansinin ang pagkakaiba ng baybay) ay mas malamang na tumutukoy sa isang mataas na saserdote na nabuhay noong mas maagang panahon.—Tingnan ang Blg. 12.

21. Isa sa "mga pangulo" na isinugo ni Ezra upang kumuha ng ilang ministro para sa bahay ng Diyos noong panahon ng paglalakbay patungong Jerusalem noong 468 B.C.E. (Ezr 8:15-17) Posibleng siya rin ang Blg. 22 o Blg. 23.

22. Ulo ng sambahayan ni Paros sa panig ng ama. Si Zacarias at ang 150 lalaki mula sa sambahayang iyon sa panig ng ama ay pumaroon sa Jerusalem kasama ni Ezra. (Ezr 8:1, 3) Posibleng siya rin ang Blg. 21.

23. Ulo ng sambahayan ni Bebai sa panig ng ama na nanguna sa 28 lalaki mula sa kaniyang pamilya sa pagbabalik kasama ni Ezra. (Ezr 8:1, 11) Posibleng siya rin ang Blg. 21.

24. Isa sa mga anak ni Elam na bumuwag sa kanilang mga alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga banyaga, dahil sa payo ni Ezra.—Ezr 10:10, 11, 26, 44.

25. Isang kasamahan ni Ezra nang basahin at ipaliwanag nito ang Kautusan sa bayan. Si Zacarias, malamang na isang saserdote, ay tumayo sa kaliwa ni Ezra.—Ne 8:1, 2, 4.

26, 27. Dalawang lalaki ng Juda, ang isa ay anak ni Amarias at ang isa naman ay anak ng Shelanita, na ang mga inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya.—Ne 11:4, 5.

28. Isang saserdote, na anak ng isa ring saserdote na nagngangalang Pasur, na ang mga inapo ay nanirahan sa Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon. —Ne 11:10, 12.

29. Isang makasaserdoteng manunugtog ng trumpeta sa prusisyon sa pagpapasinaya ng muling-itinayong pader ng Jerusalem; anak ni Jonatan. —Ne 12:27, 31, 35.

30. Isa pang manunugtog ng trumpeta, na saserdote rin, na nasa pagpapasinaya ring iyon na dinaluhan ng Blg. 29.—Ne 12:40, 41.

31. Saserdoteng ama ni Juan na Tagapagbautismo. (Luc 3:2) Siya at ang kaniyang asawang si Elisabet, isang kamag-anak ng ina ni Jesus na si Maria, ay naninirahan sa mga burol ng Juda. Kapuwa sila natatakot sa Diyos at sumusunod sa kaniyang mga utos. Bagaman may kalaunan na sa mga taon, walang silang mga anak.—Luc 1:5-7, 36.

Nang maging pagkakataon ni Zacarias na maghandog ng insenso noong ang "pangkat ni Abias" ang nakaatas, malamang na sa pagtatapos ng tagsibol o sa pasimula ng tag-araw ng 3 B.C.E., pumasok siya sa santuwaryo gaya ng dati. Sa pagkakataong ito ay nagpakita sa kaniya ang anghel ni Jehova na si Gabriel, anupat ipinabatid sa kaniya na ang pagsusumamo niya ay malugod na pinakinggan, na ang asawa niyang si Elisabet ay magsisilang sa kaniya ng isang anak na lalaki, at na ang bata ay tatawaging Juan. Tinagubilinan ni Gabriel si Zacarias kung paano dapat palakihin ang bata at kung ano ang gagampanan ng anak na ito. (Luc 1:5-17) Humingi si Zacarias ng tanda sa anghel bilang karagdagang katiyakan. Dahil sa kaniyang kahinaan sa hindi paniniwala sa anghel, ipinabatid sa kaniya na siya ay magiging pipi hanggang sa maisilang si Juan. (Luc 1:18-23) Noong ikawalong araw pagkapanganak sa sanggol, tinanggihan ni Elisabet ang mga mungkahi ng mga kapitbahay at mga kamag-anak at ipinilit na ang kaniyang anak ay panganlang Juan. Nang mamanhik sila sa ama ng bata, kumuha si Zacarias ng

isang tapyas at sumulat doon: "Juan ang pangalan nito." Kaagad na nanauli ang kaniyang pagsasalita at bumigkas siya ng isang hula may kinalaman sa gawain ng kaniyang anak at niyaong Mesiyas. —Luc 1:13, 57-79.

ZACARIAS, AKLAT NG. Binabanggit sa mismong aklat na ito ng Hebreong Kasulatan na isinulat ito ni "Zacarias na anak ni Berekias na anak ni Ido na propeta." (Zac 1:1) Naglalaan din ito ng saligan upang matukoy ang panahong saklaw nito at matantiya ang petsa kung kailan ito isinulat. Ang huling binanggit na petsa sa aklat ng Zacarias ay ang ikaapat na araw ng Kislev sa ikaapat na taon ng paghahari ni Dario (mga Disyembre 1, 518 B.C.E.). (7:1) Kaya naman ang aklat na ito ay hindi maaaring isinulat bago matapos ang 518 B.C.E. Yamang "ang salita ni Jehova ay dumating kay Zacarias" noong "ikawalong buwan nang ikalawang taon ni Dario" (Oktubre/Nobyembre 520 B.C.E.) (1:1), di-kukulangin sa dalawang taon ang yugtong saklaw ng aklat.

Pasimula sa kabanata 9, ang paksa ng aklat ng Zacarias ay waring naging ibang-iba sa naunang seksiyon. Wala nang pagtukoy sa mga anghel at mga pangitain o kay Gobernador Zerubabel at sa mataas na saserdoteng si Josue. Hindi na binanggit ang muling pagtatayo ng templo, at maging ang pangalan ni Zacarias ay hindi na lumitaw. Dahil dito at sa katangian ng mga hula sa huling mga kabanata ng aklat, sinasabi ng ilang kritiko na hindi posibleng si Zacarias ang sumulat ng seksiyong

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ZACARIAS

Makahulang mga mensahe na nagpasigla sa mga Judio na ipagpatuloy ang muling pagtatayo ng templo at patiuna ring nagpaaninaw sa pagdating ng Mesiyas at sa kaniyang pamamahala bilang Haring-Saserdote

Isinulat ni Zacarias noong panahong naghahari ang Persianong si Haring Dario I, mga 19 na taon pagkabalik ng unang mga Judio mula sa Babilonya noong 537 B.C.E.

Isang panawagan na magsisi, sinundan ng walong pangitain at isang hula tungkol kay "Sibol" (1:1–6:15)

- Unang pangitain: Isang lalaking nakasakay sa pulang kabayo ang nakatigil sa gitna ng mga puno ng mirto kasama ng tatlo pang mangangabayo; sa katapusan ng pangitain, tiniyak na pagpapakitaan ng awa ang Jerusalem at na muling itatayo ang templo
- Ikalawang pangitain: Ang apat na sungay na nagpanabog sa Juda ay ibinagsak ng apat na bihasang manggagawa
- Ikatlong pangitain: Isang kabataang lalaki na may lubid na panukat ang naghandang sukatin ang Jerusalem, ngunit isang anghel ang humula na higit pang uunlad ang lunsod at na ipagsasanggalang ito ni Jehova
- Ikaapat na pangitain: Ang narumhang mga kasuutan ng mataas na saserdoteng si Josue ay inalis at pinalitan ng mariringal na kasuutan
- Ikalimang pangitain: Nakakita si Zacarias ng isang gintong kandelero na may pitong lampara na sinusuplayan ng langis mula sa dalawang punong olibo; matatapos ni Zerubabel ang muling pagtatayo ng templo sa tulong ng espiritu ng Diyos
- Ikaanim na pangitain: Isang lumilipad na balumbon na sumasagisag sa sumpa na lumalabas dahil sa lahat ng mga nagnanakaw at mga nanunumpa nang may kabulaanan sa pangalan ni Jehova
- Ikapitong pangitain: Isang babaing nagngangalang Kabalakyutan ang dinala sa Sinar samantalang nasa loob ng takal ng epa
- Ikawalong pangitain: Apat na karo ang lumabas mula sa pagitan ng dalawang bundok na tanso upang lumibot sa lupa
- Itatayo ng lalaking nagngangalang Sibol ang templo ni Jehova at maglilingkod siya bilang haring-saserdote

Tanong tungkol sa mga pag-aayuno na gumugunita sa mga kapahamakang sumapit sa Jerusalem (7:1–8:23)

- Dumating ang mga kapahamakan bilang kaparusahan sa pagkamasuwayin; ang pag-aayuno bilang paggunita sa mga ito ay hindi talaga isinasagawa para kay Jehova
- Tatamasahin ng Jerusalem ang lingap ng Diyos; ang dating mga araw ng pag-aayuno ay magiging "pagbubunyi at pagsasaya at mabubuting kapanahunan ng pista"; marami mula sa mga bansa ang paroroon upang hanapin ang lingap ni Jehova

Kahatulan sa mga bansa, Mesiyanikong mga hula, at pagsasauli sa bayan ng Diyos (9:1–14:21)

- Maraming lunsod at bansa ang daranas ng kahatulan ni Jehova
- Ang matuwid at mapagpakumbabang Hari ng Sion ay papasok sa lunsod sakay ng isang asno
- Ipinahayag ni Jehova ang kaniyang galit laban sa mga bulaang pastol
- Ang nakapangalat na bayan ng Diyos ay kukunin mula sa Ehipto at Asirya
- Tinawag si Zacarias upang maging isang pastol; ang bayan ay binigyan ng pagkakataong bayaran siya sa kaniyang paggawa, at hinalagahan nila ito ng 30 pirasong pilak
- Ang Jerusalem ay magiging isang nakapagpapabigat na bato na magdudulot ng malulubhang gasgas sa sinumang gagalaw rito
- Isang balon ang bubuksan para sa paglilinis ng kasalanan; sasaktan ang pastol, at mangangalat ang mga tupa
- Sasalakayin ang Jerusalem, ngunit makikipagdigma si Jehova laban sa mga lumulusob
- Yaong mga maiiwan mula sa mga bansang sumasalakay ay magdiriwang ng Kapistahan ng mga Kubol bawat taon at yuyukod sa harap ni Jehova bilang Hari

ito. Gayunman, dapat isaisip na si Zacarias, tulad ng iba pang mga propeta, ay sumulat alinsunod sa pagkasi ng Diyos at na hindi niya tinanggap ang lahat ng pagsisiwalat nang minsanan o sa iisang paraan lamang. (2Pe 1:20, 21) Bukod diyan, ang mga hula ay hindi kailangang tumugma sa isang partikular na balangkas ng umiiral na mga kalagayan at kabasahan ng pangalan ng propeta o ng ilan sa kaniyang mga kapanahon upang masabi na ang buong aklat ay akda ng propetang iyon. Malinaw na ipinakikita ng mga kaisipang ipinapahayag sa aklat ng Zacarias na hindi ito binubuo ng hiwa-hiwalay at di-magkakaugnay na mga bahagi na itinala ng iba't ibang manunulat; sa halip, isa itong akda na may pagkakasuwato. Sa buong aklat, itinatampok ang pagsasauli sa Jerusalem at ang pagkilos ni Jehova upang ipagtanggol ang lunsod.—Zac 1:13-21; 2:4, 5; 8:14-23; 9:11-17; 12:2-6; 14:3-21.

Tagpo sa Kasaysayan. Noong mga Pebrero 9, 519 B.C.E., narinig ng propetang si Zacarias ang mga salitang: "Ang buong lupa ay tahimik at walang kaligaligan." (Zac 1:7, 11) Nang panahong iyon, ang Jerusalem ay hindi isang sanhi ng kaligaligan para sa mga bansa, anupat sa paningin ng mga nagmamasid ay waring pinabayaan na ni Jehova ang lunsod. Bagaman nailatag na ang pundasyon ng templo noong 536 B.C.E., naging mabagal ang pagsulong ng muling pagtatayo nito dahil sa pagsalansang ng mga kaaway at nang dakong huli, noong 522 B.C.E., opisyal na ipinagbawal ang gawain. (Ezr 4:4, 5, 24) Karagdagan pa, palibhasa'y sinasalot ng mga tagtuyot at mahihinang ani dahil sa pagpapabaya nila sa muling pagtatayo ng templo, ang nakabalik na mga Judio ay nasadlak sa napakahirap na mga kalagayan. (Hag 1:6, 10, 11) Kailangan silang mapasigla na ipagpatuloy ang gawaing pagtatayo sa kabila ng gabundok na mga hadlang.

Samakatuwid, tiyak na ang mga salita ni Jehova sa pamamagitan ni Zacarias ay nagdulot sa kanila ng tunay na kaaliwan at inspirasyon. Malinaw na ipinakita ng mga pangitain ni Zacarias na kalooban ng Diyos na muling maitayo ang Jerusalem at ang templo nito. (Zac 1:16; kab 2) Dudurugin ang kapangyarihan ng mga bansang nagpanabog sa Juda. (1:18-21) Ang mataas na saserdoteng si Josue ay magtatamo ng kaayaayang katayuan sa harap ni Jehova (3:3-7), at sa tulong ng espiritu ng Diyos, matatapos ni Gobernador Zerubabel ang muling pagtatayo ng templo.—4:6-9.

Kasuwato ng Ibang mga Aklat ng Bibliya. Ang aklat ng Zacarias ay lubusang kaayon ng iba pang bahagi ng Kasulatan sa pagtukoy kay Jehova bilang ang Tagapagsanggalang ng kaniyang bayan. (Zac 2:5; ihambing ang Deu 33:27; Aw 46:11; 125:2.) Ginagantimpalaan o pinarurusahan niya ang mga indibiduwal o mga bansa ayon sa kanilang mga pakikitungo at nanunumbalik siya sa mga may-pagsisising nanunumbalik sa kaniya. (Zac 1:2-6; 7:11-14; ihambing ang Isa 55:6, 7; Jer 25:4-11; Eze 33:11; Mal 3:7; 2Pe 3:9.) Hinihilingan ni Jehova yaong mga nais magkamit ng kaniyang lingap na magsalita ng katotohanan at magpakita ng pagkamasunurin, katarungan, maibiging-kabaitan, at awa. (Zac 7:7-10; 8:16, 17; ihambing ang Deu 24:17; Aw 15:1, 2; 82:3, 4; Kaw 12:19; Jer 7:5, 6; Efe 4:25.) Hindi niya tinutugon ang paghingi ng saklolo niyaong mga hindi sumusunod sa kaniya.—Zac 7:13; ihambing ang Isa 1:15; Pan 3:42-44.

Karagdagan pa, agad na mapapansin ang malalaking pagkakahawig kapag inihambing ang mga talata sa Zacarias sa iba pang bahagi ng kasulatan.—Ihambing ang Zac 3:2 sa Jud 9; Zac 4:3, 11-14 sa Apo 11:4; Zac 4:10 sa Apo 5:6; Zac 8:8 sa Apo 21:3; Zac 14:5 sa Jud 14; Zac 14:7 sa Apo 21:25; Zac 14:8 sa Apo 22:1, 17.

Katuparan ng Hula. Pinatotototohanan ng katuparan ng mga hulang nakaulat sa Zacarias ang autentisidad ng aklat. Ang impormasyong nalalaman tungkol sa kampanya ni Alejandrong Dakila sa Sirya, Fenicia, at Filistia, kasama na ang panlulupig sa Tiro at Gaza, ay tumutugma sa mga salita ng Zacarias 9:1-8 at samakatuwid ay maaaring unawain bilang isang katuparan ng hulang ito. Marami ring hula sa aklat ng Zacarias ang natupad kay Kristo Jesus—ang pagpasok niya sa Jerusalem bilang hari, na "mapagpakumbaba, at nakasakay sa asno" (Zac 9:9; Mat 21:5; Ju 12:15), ang pagkakanulo sa kaniya sa halagang "tatlumpung pirasong pilak" (Zac 11:12, 13; Mat 26:15; 27:9), ang pangangalat ng kaniyang mga alagad (Zac 13:7; Mat 26:31; Mar 14:27), ang pag-ulos ng sibat kay Jesus habang nasa tulos (Zac 12:10; Ju 19:34, 37), at ang kaniyang papel bilang Haring-Saserdote (Zac 6:12, 13; Heb 6:20; 8:1; 10:21).

ZACUR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "alalahanin"].

1. Isang Rubenita na ang anak na si Samua ay isa sa 12 tiktik na isinugo ni Moises sa Lupang Pangako.—Bil 13:3, 4.

2. Isang Simeonita na ang mga inapo sa pamamagitan ni Simei ay naging marami.—1Cr 4:24-27.

3. Isang Meraritang Levita; anak ni Jaazias.—1Cr 24:26, 27.

4. Ulo ng ikatlong pangkat ng mga Levitang manunugtog; isang anak ni Asap, isang Gersonita. (1Cr 25:2, 10; 6:39, 43; Ne 12:35) Si Zacur ay posibleng tinawag na Zabdi (Ne 11:17) at Zicri.—1Cr 9:15.

5. Isa na gumawa sa pagtatayo ng pader ng Jerusalem sa ilalim ng pangangasiwa ni Nehemias; anak ni Imri.—Ne 3:2.

6. Isang Levita na may kinatawan sa mga lagda sa tipan ng katapatan na ipinanukala noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. Maaaring naroon mismo si Zacur, o marahil ay isa sa kaniyang mga inapo ang lumagda, sa kaniyang pangalan. (Ne 9:38; 10:1, 9, 12) Posibleng siya rin ang Blg. 7.

7. Isang Levita na ang anak na si Hanan ay pinagkatiwalaan ng wastong pamamahagi ng mga ikapu noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias. (Ne 13:10-13) Marahil ay siya rin ang Blg. 6.

ZADOK [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging matuwid"].

1. Isang saserdote na kilala bilang kasamahan ni Haring David. Si Zadok ay isang inapo ni Aaron sa pamamagitan ng linya ni Eleazar ng mga mataas na saserdote. (1Cr 6:3-8, 50-53) Tinatawag din siyang isang tagakita. (2Sa 15:27) Si Zadok, bilang isang kabataang lalaki na makapangyarihan sa kagitingan, ay isa sa mga pinuno ng tribo na sumuporta sa paghahari ni David. (1Cr 12:27, 28) Mula nang panahong iyon ay naging matapat siya kay David.—2Sa 8:15, 17; 20:25; 1Cr 18:16.

Sina Zadok at Abiatar (kapag binabanggit ang dalawang ito, si Zadok ang nauuna, marahil ay dahil isa rin siyang propeta) ay kasama sa mga naghatid sa kaban ng tipan nang iutos ni David na iahon ito sa Jerusalem, pagkatapos ay patuloy na naglingkod si Zadok nang ilang panahon sa Gibeon, na kinaroroonan noon ng tabernakulo. (1Cr 15:11, 14; 16:39) Nang maghimagsik si Absalom, tinangkang dalhin ni Zadok at ng mga Levita ang Kaban habang sinasamahan nila si David sa pagtakas niya mula sa Jerusalem, ngunit pinabalik sila ni David sa lunsod, anupat inatasan niya si Zadok at ang iba pa bilang mga tagapangalap ng impormasyon. (2Sa 15:23-29, 35, 36; 17:15, 16; 18:19-27) Nang matapos ang paghihimagsik, malaki ang naitulong nina Zadok at Abiatar upang malugod na tanggapin si David sa Jerusalem. (2Sa 19:11-14) Noong huling bahagi ng paghahari ni David, nang organisahin niya ang Levitikong mga paglilingkod para sa templo, tinulungan siya kapuwa ni Zadok at ni Ahimelec na anak ni Abiatar.—1Cr 24:3, 6, 30, 31.

Kabaligtaran ni Abiatar, hindi sinuportahan ni Zadok si Adonias nang tangkain nitong agawin ang trono; dahil dito, inatasan ni David si Zadok na siya ang magpahid kay Solomon bilang hari. (1Ha 1:7, 8, 26, 32-46) Noong panahon ng mga paghahari nina Saul at David, si Zadok ay naglingkod lamang bilang kasamang saserdote, ngunit dahil sa kaniyang pagkamatapat na kabaligtaran ng urong-sulong na katapatan ng mataas na saserdoteng si Abiatar, pinaalis ni Solomon si Abiatar mula sa Jerusalem at ginawang mataas na saserdote si Zadok. Katuparan ito ng hula ni Jehova na sinalita laban sa sambahayan ni Eli. (1Ha 2:26, 27, 35) Malamang na ang pagkakatala ng "Zadok at Abiatar" sa 1 Hari 4:4 nang dakong huli ay pag-uulat lamang ng kasaysayan. Ayon kay Josephus, si Zadok ang unang mataas na saserdote sa templo ni Solomon. (*Jewish Antiquities,* X, 152 [viii, 6]) Sa 1 Cronica 27:16, 17, nakatala si Zadok bilang lider ng sambahayan ni Aaron. Inilalaan ng Bibliya ang saligan upang matalunton ang linya ni Zadok bilang humahawak ng katungkulan ng mataas na saserdote hanggang noong panahon ni Dario na Persiano (malamang na si Dario II). (1Ha 4:2; 1Cr 6:8-15; 2Cr 31:10; Ne 12:22) Ang mga saserdoteng nakita sa templo sa pangitain ni Ezekiel ay "mga anak ni Zadok."—Eze 40:46; 43:19; 44:15; 48:11.

2. Lolo ni Haring Jotam ng Juda sa panig ng ina. —2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1.

3. Isang inapo ni Aaron sa pamamagitan ng Blg. 1 sa linya ng mga mataas na saserdote, at isang ninuno ng "dalubhasang tagakopya" na si Ezra.—1Cr 6:3, 8, 12, 13; 9:11; Ezr 7:1-6; Ne 11:11.

4. Isa sa mga muling nagtayo ng pader ng Jerusalem pagkaraan ng pagkatapon; anak ni Baana. (Ne 3:4) Siya o isang kinatawan ng isang pamilya na may gayunding pangalan ang lumagda sa pambansang tipan na ipinanukala di-nagtagal pagkatapos nito.—Ne 9:38; 10:1, 14, 21.

5. Isa pang indibiduwal na tumulong na muling itayo ang pader ng Jerusalem; anak o inapo ni Imer, na posibleng kabilang sa makasaserdoteng pamilya. —Ne 3:29.

6. Isang tagakopya na inatasan ni Nehemias na mangasiwa sa mga imbakan ng mga Levita kasama nina Selemias at Pedaias. (Ne 13:13) Marahil ay siya rin ang Blg. 5.

7. Isang ninuno ng ama-amahan ni Jesus na si Jose na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon.—Mat 1:14.

ZAHAM [Isa na Karima-rimarim]. Isang anak ni Haring Rehoboam (ipinapalagay na sa asawa nitong si Mahalat).—2Cr 11:18, 19, 23.

ZAIR. Isang lugar sa Edom o malapit dito. Sa kapaligiran ng Zair, samantalang gabi pa, sinaktan ni Haring Jehoram ng Juda ang nakapalibot na hukbong militar ng mga Edomita. (2Ha 8:20-22) Hindi alam kung saan ang aktuwal na lokasyon ng Zair.

ZALAP. Ama ng di-kukulangin sa anim na anak, na isa sa mga ito ay tumulong kay Nehemias na magkumpuni ng pader ng Jerusalem.—Ne 3:30.

ZALMON.

1. Isang Ahohitang mandirigma ni David. (2Sa 23:8, 28) Lumilitaw na tinatawag na Ilai sa 1 Cronica 11:29.

2. Isang bundok na malapit sa Sikem. Mula sa Bundok Zalmon, si Abimelec at ang kaniyang mga hukbo ay pumutol ng kahoy na magagamit nila upang sunugin ang kuta na nasa lunsod ng Sikem. (Huk 9:48, 49) Yamang ang Ebal at Gerizim lamang ang mga bundok na malapit sa Sikem, ang Zalmon ay maaaring isang taluktok o dalisdis ng isa sa mga ito, o kaya'y isang kalapit na burol na di-gaanong prominente.

3. Isang napakataas na taluktok na maliwanag na nasa Basan, sa S ng Jordan. (Aw 68:14, 15) Ito marahil ang pinakamataas na taluktok ng Bundok Hauran (Jebel ed Druz).

ZALMONA. Isang lugar na pinagkampuhan ng mga Israelita sa ilang pagkaalis nila sa Bundok Hor at bago sila humayo patungong Punon. (Bil 33:41, 42) Ang Zalmona ay walang-katiyakang iniuugnay ni Y. Aharoni sa es-Salmaneh, mga 20 km (12 mi) sa HHK ng iminumungkahing lokasyon ng Punon.

ZALMUNA. Isa sa mga hari ng Midian na ang mga hukbo at mga kaalyado ay naniil sa Israel sa loob ng pitong taon bago naging hukom si Gideon. (Huk 6:1) Nadaig ng maliit na pangkat ni Gideon ang mga mananalakay at, nang kanilang tugisin ang tumatakas na mga hukbo, nabihag nila at pinatay ang mga haring sina Zeba at Zalmuna. —Huk 6:33; 8:4-21; Aw 83:11, 12; tingnan ang ZEBA.

ZAMZUMIM [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "isaisip; magpakana"]. Ang pangalang Ammonita para sa mga Repaim; isang bayan na itinaboy ng mga Ammonita. (Deu 2:19, 20) Walang tiyak na kaugnayan sa pagitan nila at ng mga Zuzim.—Gen 14:5; tingnan ang REPAIM, MGA.

ZANOA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "bumaho"].

1. Isang Judeanong lunsod sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 34, 36) Kabilang ito sa mga lunsod na muling tinahanan pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:25, 30) Maaaring ang mga naninirahan sa Zanoa na ito ang nagkumpuni sa timugang pader ng Jerusalem at sa Pintuang-daan ng Libis. (Ne 3:13) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Zanuʽ (Horvat Zanoah), na mga 5 km (3 mi) sa TS ng Bet-semes.

2. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 56, 57) Lumilitaw na ito ang Zanoa na ang "ama" ay si Jekutiel ayon sa 1 Cronica 4:18. (Tingnan ang JEKUTIEL.) Ipinapalagay na ito ay ang Khirbet Beit Amra, na mga 10 km (6 na mi) sa TTK ng Hebron.

ZAPENAT-PANEA. Ang pangalang ibinigay ni Paraon kay Jose nang itaas niya ito sa posisyong pangalawa sa kaniya. (Gen 41:45) Sa mga nagsasalita ng Hebreo, ang bigkas ng pangalang ito ay maliwanag na nangangahulugang "Tagapagsiwalat ng mga Bagay na Nakakubli," ngunit para sa mga Ehipsiyo ay maaaring nangangahulugan ito ng "Ang Diyos ay Nagsabi: Mabubuhay Siya!"

ZAPON [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manatiling nagbabantay"]. Isang lunsod na iniatas sa Gad. (Jos 13:24, 27) Pabor ang ilan na iugnay ito sa Tell es-Saʽidiyeh, na mga 10 km (6 na mi) sa HHK ng Sucot. Ang pangalang ito rin ang lumilitaw sa ilang salin sa Hukom 12:1 sa halip na "pahilaga."—*JB, NE, RS.*

ZAQUEO [mula sa Heb., posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "malinis; dalisay"]. Isang punong maniningil ng buwis sa Jerico na naging isa sa mga alagad ni Kristo. Bilang isang opisyal na may gayong posisyon, malamang na si Zaqueo ang nangasiwa sa iba pang mga maniningil ng buwis sa loob at sa palibot ng Jerico. Ang distrito sa palibot ng Jerico ay mataba at mabunga, na nagdudulot ng malaking pasok ng buwis bilang resulta ng pangangalakal, at si Zaqueo, gaya ng ugali ng karamihan sa maniningil ng buwis, ay malamang na gumamit ng kuwestiyunableng mga pamamaraan may kaugnayan sa kaniyang posisyon upang malikom ang bahagi ng kaniyang bantog na kayamanan, sapagkat, sa katunayan ay "mayaman siya."—Luc 19:1, 2, 8; tingnan ang MANININGIL NG BUWIS.

Nang dumating si Jesus sa Jerico noong tagsibol ng 33 C.E., bago ito pumaroon sa Jerusalem at mamatay, ninais ni Zaqueo na masulyapan ito, ngunit dahil maliit siya, hindi niya ito makita dahil sa pulutong. Kaya, pagtakbo niya patungo sa isang puwesto sa harapan, may-kahusayan siyang nakakuha ng magandang puwesto sa pamamagitan ng pag-akyat sa isang puno. Siyempre pa, ang ipinakitang interes na ito ay nagpahanga kay Jesus, na nagsabi naman kay Zaqueo na makikituloy ito sa kaniya habang ito ay nasa Jerico. Gayunman, ang taong-bayan ay tumutol, na sinasabing nakikipagkaibigan si Jesus sa mga makasalanan. Palibhasa'y nagpapakita na ng nagbagong saloobin, ipinahayag ni Zaqueo na isasauli niya nang makaapat na ulit ang anumang natamo niya nang di-makatarungan

at na ibibigay niya sa dukha ang kalahati ng kaniyang mga pag-aari. Pagkatapos ay kinilala ni Jesus na ang sambahayan ni Zaqueo ay nakahanay na para sa kaligtasan. (Luc 19:3-10) Gayundin, sa pagdalaw na ito kay Zaqueo, sinalita ni Jesus ang ilustrasyon tungkol sa mga mina.—Luc 19:11-28.

ZAREPAT [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "dalisayin"]. Isang bayan ng Fenicia na "sakop ng" Sidon noong mga araw ni Elias. Sa Zarepat ay pinagpakitaan ang propeta ng pagkamapagpatuloy ng isang dukhang babaing balo, na ang harina at langis ay makahimalang tinustusan noong panahon ng isang malaking taggutom at na ang anak ay ibinangon ni Elias mula sa kamatayan sa pamamagitan ng kapangyarihan ng Diyos. (1Ha 17:8-24; Luc 4:25, 26) Nang maglaon ay nagsilbi itong palatandaan ng isang dulo ng dating teritoryong Canaanita na inihulang magiging pag-aari ng mga Israelitang tapon. (Ob 20) Ang pangalan ay pinanatili sa pangalan ng Sarafand, mga 13 km (8 mi) sa TTK ng Sidon, bagaman ang sinaunang lokasyon ay maaaring malapit sa may baybayin ng Mediteraneo.

ZARETAN. Ito ay unang binanggit sa Josue 3:16, kung saan iniulat ang makahimalang pagtigil ng tubig ng Jordan "doon sa Adan, na lunsod sa tabi ng Zaretan." Nang maglaon, ayon sa rekord, ang mga kasangkapang tanso para sa templo ay hinulma sa Distrito ng Jordan, "sa moldeng luwad, sa pagitan ng Sucot at Zaretan." (1Ha 7:46) Dahil sa luwad na makukuha sa Libis ng Jordan, naging posible ang gayong gawaing paghuhulma ng tanso sa lugar na ito.

Yamang ang lugar ng Adan ay karaniwang ipinapalagay na nasa Tell ed-Damiyeh (sa S panig ng Jordan sa tapat ng pasukan patungo sa Wadi Farʽah) at yamang ang Sucot ay itinuturing na mga 13 km (8 mi) sa HHS ng Adan, ipinahihiwatig ng mga tekstong ito na ang Zaretan ay nasa K panig ng Jordan di-kalayuan sa Adan at Sucot. Ang taluktok na may taas na 82 m (270 piye) na kilala bilang Qarn Sartabeh, at tinatawag na "ang pangunahing palatandaan ng libis ng Jordan," ay iminumungkahi ng ilan bilang ang malamang na lokasyon ng Zaretan. (*Encyclopædia Biblica,* inedit ni T. Cheyne, London, 1903, Tomo IV, tud. 5382) Ito ay nasa kabilang ibayo ng Jordan mula sa Adan, sa pasukan patungo sa Wadi Farʽah.

Gayunman, ang Qarn Sartabeh ay waring mahirap itugma sa deskripsiyon ng ikalimang administratibong distrito ni Solomon sa 1 Hari 4:12, na bumanggit sa "Taanac at Megido at buong Bet-sean, na nasa tabi ng Zaretan sa ibaba ng Jezreel, mula sa Bet-sean hanggang sa Abel-mehola hanggang sa pook ng Jokmeam." Ang Qarn Sartabeh ay nasa mas gawing T pa kung ihahambing sa ibang mga lugar na nakatala sa 1 Hari 4:12 at wala sa "tabi" ng Bet-sean sa diwa na karatig nito. Sinikap ng *The Jerusalem Bible* na baguhin ang heograpikong pagkakasunud-sunod ng mga lugar na nakatala sa 1 Hari 4:12, at ang binanggit nito ay "buong Betsean sa ibaba ng Jezreel, mula sa Bet-sean hanggang sa Abel Mehola, na nasa tabi ng Zaretan," sa gayo'y iniugnay nito ang Zaretan sa Abel-mehola sa halip na sa Bet-sean. Gayunman, yamang ang sinasabi ng ulat ay "buong Bet-sean," walang alinlangan na isang rehiyon ang tinutukoy nito at hindi ang mismong lunsod ng Bet-sean. Kung ang Zaretan ay talagang may kaugnayan sa prominenteng taluktok ng Qarn Sartabeh, maaaring saklaw ng rehiyon ng Bet-sean ang kapatagang libis sa palibot nito at bumabagtas ito patimog hanggang sa isang lugar na mula roo'y makikita na ang Zaretan, sa gayo'y nagsisilbing isang hiwalay ngunit karatig na rehiyon.

Ang iba pang mga lugar na iminumungkahi para sa Zaretan ay nasa S ng Jordan at sa gayo'y waring hindi tumutugma sa konteksto. Sa mga paghuhukay sa isa sa mga iyon, ang Tell es-Saʽidiyeh, natuklasan ang napakaraming kagamitan na yari sa bronse (isang haluang metal na pangunahin nang binubuo ng tanso at lata), na maaaring magkumpirma sa lokasyon ng gawain ni Solomon na paghuhulma ng tanso sa kalakhang lugar na ito.

Sa ulat ng 2 Cronica 4:17, na katulad ng ulat sa 1 Hari 7:46, "Zereda" ang lumilitaw sa halip na Zaretan, anupat marahil ay ibang baybay iyon ng pangalang ito.

ZATU. Ninuno ng isang malaking pamilya na bumalik sa Jerusalem kasama ni Zerubabel noong 537 B.C.E. (Ezr 2:1, 2, 8; Ne 7:13) Nang dumating si Ezra sa Jerusalem, pinaalis ng ilan sa mga inapo ng mga ito ang mga asawang banyaga na kinuha nila. (Ezr 10:10, 11, 27, 44) Di-nagtagal pagkatapos nito, isang kinatawan ng pamilyang ito, o ibang tao na nagngangalang Zatu, ang nagtatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan."—Ne 9:38; 10:1, 14.

ZAYIN [ז]. Ang ikapitong titik sa alpabetong Hebreo. Karaniwan nang katumbas ito ng titik Ingles na "z" at, sa Hebreo, masusumpungan ito sa pasimula ng bawat talata ng Awit 119:49-56.

ZAZA. Isang anak ni Jonatan na kabilang sa mga inapo ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3-5, 25, 33.

ZEBA [Hain]. Isang hari ng Midian na nakibahagi sa pagsiil sa Israel. Ipinapalagay na sina Zeba

at Zalmuna ay mga tagapamahala sa loob ng pitong taon na ang Midian ay gumagawa ng mga paglusob sa Israel, anupat naninira ng mga bukid at nagdudulot ng karalitaan. (Huk 6:1-6) Sa isang di-tiniyak na panahon, pinatay rin nila ang ilang miyembro ng sambahayan ni Gideon.—Huk 8:18, 19.

Nang matalo ni Gideon ang kanilang hukbo na may 135,000 katao, nakatakas sina Zeba, Zalmuna, at ang 15,000 habang mainitan silang tinutugis at nakarating sila sa Karkor, na malayong distansiya rin, ngunit doon ay muli silang natalo at nang bandang huli ay nabihag. Habang inaakay ni Gideon sina Zeba at Zalmuna pabalik bilang napahiyang mga bihag hanggang sa Sucot man lamang, malamang na naipaalaala sa kanila ang kanilang mapaghambog na pananalita (o ang kapahayagan man lamang ng kanilang saloobin) na naingatan sa awit na ito: "Ariin natin ang mga tinatahanang dako ng Diyos para sa ating sarili." (Aw 83:11, 12) Matapos nilang aminin na sila ang pumatay sa kaniyang mga kapatid, si Gideon mismo ang pumatay sa dalawang Midianitang hari.—Huk 8:4-21.

ZEBADIAS [Ipagkaloob Nawa ni Jehova].

1. Isang Benjamita, anak o inapo ni Berias.—1Cr 8:1, 15, 16.

2. Isang Benjamita, anak o inapo ni Elpaal.—1Cr 8:1, 17, 18.

3. Isang Benjamitang mandirigma na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag; anak ni Jeroham na mula sa Gedor.—1Cr 12:1, 2, 7.

4. Pamangkin ni Joab at pinuno ng ikaapat na buwanang karilyebong pangkat ng hukbo. Maaaring ipinahihiwatig ng kaniyang pagiging 'kasunod ng kaniyang amang si Asahel' na siya ang humalili sa katungkulan pagkaraang patayin si Asahel. (2Sa 2:23) O kung ang mga buwanang grupong ito ay inorganisa pagkamatay ni Asahel, kung gayon ay maaaring mangahulugan na ginawang tagapangasiwa si Zebadias sa isang pangkat na ipinangalan kay Asahel.—1Cr 27:1, 7; tingnan ang ASAHEL Blg. 1.

5. Isang bantay ng pintuang-daan na kasangkot sa pag-oorganisa ni David ng Levitikong mga paglilingkod; anak ni Meselemias, isang Korahita.—1Cr 26:1, 2.

6. Isa sa mga Levita na noong ikatlong taon ni Jehosapat, 934 B.C.E., ay isinugo upang magturo ng kautusan ni Jehova sa mga lunsod ng Juda.—2Cr 17:7-9.

7. Isang lider ng sambahayan ni Juda, anak ni Ismael, na kasama sa mga inatasan ni Haring Jehosapat upang mangasiwa sa mga usapin sa batas.—2Cr 19:8-11.

8. Ulo ng sambahayan ni Sepatias sa panig ng ama. Si Zebadias, na anak ni Miguel, ay nanguna sa 80 lalaki ng kaniyang sambahayan sa panig ng ama pabalik sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 8.

9. Isa sa mga saserdote ng sambahayan ni Imer na kasama sa mga pinatibay-loob ni Ezra na buwagin ang kanilang mga alyansa ukol sa pag-aasawa sa mga banyaga.—Ezr 10:19, 20.

ZEBEDEO [posibleng mula sa salitang-ugat na Heb. na nangangahulugang "magkaloob"]. Ama ng mga apostol ni Jesus na sina Santiago at Juan. (Mat 4:21, 22; 10:2; 26:37; Mar 3:17; 10:35; Luc 5:10; Ju 21:2) Karaniwan nang ipinapalagay na si Salome ay asawa ni Zebedeo at kapatid ng ina ni Jesus na si Maria. Mangangahulugan ito na si Zebedeo ay naging tiyo ni Jesus dahil sa napangasawa nito ang kaniyang tiya, at sina Santiago at Juan ay mga pinsan ni Jesus.—Mat 27:56; Mar 15:40; Ju 19:25; tingnan ang SALOME Blg. 1.

Si Zebedeo ay may hanapbuhay na pangingisda sa Dagat ng Galilea at lumilitaw na naging maunlad siya roon, sapagkat may mga taong upahan na gumagawang kasama niya. (Mar 1:16, 19, 20) Ang asawa niyang si Salome ay nakapaglingkod kay Jesus sa pamamagitan ng materyal na mga bagay. (Mar 15:40, 41) Kaya bagaman walang pahiwatig na si Zebedeo mismo ay sumunod kay Kristo, malayang nagawa iyon ng kaniyang pamilya.—Mat 20:20.

ZEBIDA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "magkaloob"]. Isang asawa o babae ni Haring Josias at ina ni Haring Jehoiakim. Si Zebida ay anak ni Pedaias na mula sa Ruma.—2Ha 23:34, 36.

ZEBINA [Natamo [samakatuwid nga, binili]]. Isang anak ni Nebo na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. Si Zebina at ang anim sa kaniyang mga kapatid ay nag-asawa ng mga babaing banyaga ngunit nagpaalis sa mga ito, ayon sa payo ni Ezra.—Ezr 10:43, 44.

ZEBOIIM. Isang lugar na binanggit may kaugnayan sa hangganan ng teritoryong Canaanita. (Gen 10:19) Ang Zeboiim ay isa sa limang estadong-lunsod ng Distrito na naghimagsik pagkatapos ng 12-taóng pamumuno sa kanila ni Kedorlaomer. Ang hari nitong si Semeber ay nakipagsanib-puwersa sa mga tagapamahala ng Sodoma, Gomorra, Adma, at Bela (Zoar). Lumilitaw na ang mga ito ay nalupig ni Kedorlaomer at ng kaniyang tatlong kakampi sa Mababang Kapatagan ng Sidim. Sa pagkatalong ito, si Lot ay nabihag. At noong da-

kong huli, natalo naman ni Abraham ang mga sumalakay. (Gen 14:1-16) Kabilang ang Zeboiim sa balakyot na mga lunsod ng Distrito na pinuksa ni Jehova kasama ng Sodoma at Gomorra. (Gen 19:24, 25; Deu 29:22, 23; Os 11:8) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Sa ngayon, naniniwala ang maraming iskolar na ang orihinal na lugar nito ay nasa ilalim na ng Dagat na Patay. Bagaman kamakailan, may mga nagsasabi na ang mga guho ng lunsod ay maiuugnay sa isang lugar na nasa kahabaan ng isang *wadi* sa dakong TS ng Dagat na Patay.

ZEBOIM [Mga Hayina].

1. Isang libis sa teritoryo ng Benjamin, malapit sa Micmash. Noong mga araw ni Haring Saul, isang pangkat ng mga mananamsam na Filisteo ang lumalabas mula sa Micmash at "lumiliko sa daan na patungo sa hangganan na nakaharap sa libis ng Zeboim, sa dakong ilang." (1Sa 13:16-18) Bagaman di-matiyak ang lokasyon nito, maaaring ang libis ng Zeboim ay ang Wadi Abu Daba' (nangangahulugang "Libis ng Ama ng mga Hayina") na mga 10 km (6 na mi) sa STS ng Micmash at mga 13 km (8 mi) sa SHS ng Jerusalem.

2. Isang bayan na tinirahan ng mga Benjamita pagkabalik nila mula sa pagkatapon sa Babilonya. Binanggit ito sa pagitan ng Hadid at Nebalat at kasama ng Lod (Lida). (Ne 11:31, 34, 35) Hindi na alam sa ngayon kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

ZEBUL [Pagpaparaya; o, posible, Marangal na Tahanan (Tirahan)]. Isang komisyonado ng lunsod ng Sikem, tagasuporta ng anak ni Gideon na si Abimelec. Nang ang isang nagngangalang Gaal at ang mga kapatid nito ay pumaroon sa Sikem at magtangkang sulsulan ang lunsod laban kay Abimelec, ipinagbigay-alam ito ni Zebul kay Abimelec at nang maglaon ay hinamon niyang makipaglaban ang mapaghimagsik na lider na si Gaal upang patunayan nito ang kaniyang ipinaghahambog. Natalo ang mapaghimagsik na mga Sikemita at pinalayas ni Zebul si Gaal at ang mga kapatid nito mula sa lunsod.—Huk 9:26-41.

ZEBULON [Pagtitiis; o, posible, Marangal na Tahanan (Tirahan)].

1. Ang ikaanim na anak ng asawa ni Jacob na si Lea. Bilang ang asawa na hindi gaanong iniibig, lubhang ikinalugod ni Lea ang kapanganakan ng bata. Ipinahihiwatig ng pangalang ibinigay niya sa bata na umaasa siyang bubuti ang kaniyang katayuan kay Jacob. Bumulalas si Lea: "Sa wakas ay pagtitiisan ako ng aking asawa, sapagkat nanganak ako sa kaniya ng anim na lalaki." (Gen 30:20; 35:23; Exo 1:1-3; 1Cr 2:1) Nang maglaon, si Zebulon ay nagkaanak ng tatlong lalaki—sina Sered, Elon, at Jahleel. (Gen 46:14) Isang malayong inapo ni Zebulon na kapangalan ng isa sa tatlong anak na ito, si Elon, ang naglingkod bilang isang hukom sa Israel.—Huk 12:11, 12.

2. Ang pangalang Zebulon ay tumutukoy rin sa tribong nagmula sa kaniya sa pamamagitan ng kaniyang tatlong anak. Mga isang taon pagkatapos na mapalaya ang mga Israelita mula sa pagkaalipin sa Ehipto, ang matitipunong lalaki ng tribong ito na mula 20 taóng gulang pataas ay may bilang na 57,400. (Bil 1:1-3, 30, 31) Ipinakikita naman ng ikalawang sensus na kinuha noong pagtatapos ng 40-taóng pagpapagala-gala ng Israel sa ilang na ang bilang ng mga rehistradong lalaki ay dumami nang 3,100.—Bil 26:26, 27.

Sa ilang, ang tribo ni Zebulon, na katabi ng mga tribo nina Juda at Isacar, ay nagkampo sa S panig ng tabernakulo. Ang tatlong-tribong pangkat na ito ang una sa pagkakasunud-sunod ng paghayo. Si Eliab na anak ni Helon ang naging pinuno ng hukbo ng Zebulon.—Bil 1:9; 2:3-7; 7:24; 10:14-16.

Mana ng Tribo. Tungkol sa mana ng tribo ni Zebulon, sinabi ng patriyarkang si Jacob noong mamamatay na siya: "Si Zebulon ay tatahan sa tabi ng baybay-dagat, at siya ay malalagay sa tabi ng baybayin na dinadaungan ng mga barko; at ang kaniyang dulong bahagi ay magiging sa dakong Sidon." (Gen 49:13) Yamang ang Sidon ay nasa gawing H ng Israel at yamang ang teritoryo ng Zebulon ay magiging sa dakong Sidon, ang lokasyon ng teritoryo ng Zebulon ay sa hilaga. Bagaman hindi aktuwal na kahangga ng dagat, ang lugar na iniatas sa Zebulon ay nasa pagitan ng Dagat ng Galilea sa S at ng Mediteraneo sa K kung kaya madaling makaparoon ang mga Zebulonita sa dalawang katubigang ito. Sa gayon ay magiging madali sa kanila ang makipagkalakalan, na maaaring siyang ipinahihiwatig ng pagpapalang binigkas ni Moises: "Magsaya ka, O Zebulon, sa iyong paglabas."—Deu 33:18.

Noong panahong binabaha-bahagi ang Lupang Pangako mula sa Shilo, ang ikatlong palabunot ay napunta sa Zebulon. (Jos 18:8; 19:10-16) Si Elisapan na anak ni Parnac, ang inatasan-ng-Diyos na kinatawan ng tribo ni Zebulon, ay tumulong sa paghahati-hati ng lupain. (Bil 34:17, 25) Nang maitatag na ang mga hangganan ng mga teritoryo, ang Zebulon ay napalilibutan ng Aser (Jos 19:24, 27), Neptali (Jos 19:32-34), at Isacar.

Ang ilang lunsod ng mga Levita ay nasa teritoryo ng Zebulon. (Jos 21:7, 34, 35; 1Cr 6:63, 77) Sa isa sa mga ito, sa Nahalol (Nahalal), ay hindi napalayas ng mga Zebulonita ang mga Canaanita, gaya rin ng nangyari sa lunsod ng Kitron.—Huk 1:30.

Namumukod-Tanging mga Mandirigma. Ang tribo ni Zebulon ay pinanggalingan ng magigiting na mandirigma. Sampung libong lalaki mula sa Neptali at Zebulon ang tumugon sa panawagan ni Barak na makipaglaban sa mga hukbong pinangungunahan ni Sisera. (Huk 4:6, 10) Pagkatapos ng tagumpay, sina Barak at Debora ay umawit: "Ang Zebulon ay isang bayan na humamak sa kanilang mga kaluluwa hanggang sa punto ng kamatayan." (Huk 5:18) Kabilang sa mga sumuporta kay Barak ang mga Zebulonita na "humahawak ng kasangkapan ng eskriba," maliwanag na mga lalaking nangangasiwa sa pagbilang at pagtatala ng mga mandirigma. (Huk 5:14; ihambing ang 2Ha 25:19; 2Cr 26:11.) Mayroon ding mga Zebulonita na pumaroon kay Hukom Gideon bilang tugon sa kaniyang panawagan ukol sa mga mandirigma. (Huk 6:34, 35) Kabilang sa mga tagasuporta ni David ang 50,000 Zebulonita, mga lalaking matapat na hindi 'salawahan ang puso.' (1Cr 12:33, 38-40) Noong panahon ng paghahari ni David, maliwanag na nagkaroon ng malaking bahagi ang mga Zebulonita sa pagsupil sa mga kaaway ng Israel.—Aw 68:27.

Saloobin sa Tunay na Pagsamba. Sa huling kalahatian ng ikawalong siglo B.C.E., may mga indibiduwal mula sa tribo ni Zebulon na nagpakumbaba at tumugon sa paanyaya ng Judeanong si Haring Hezekias na dumalo sa pagdiriwang ng Paskuwa sa Jerusalem. (2Cr 30:1, 10, 11, 18, 19) Pagkaraan ng maraming siglo, bilang katuparan ng hula ni Isaias (Isa 9:1, 2), si Kristo Jesus ay nangaral sa teritoryo ng sinaunang Zebulon at maliwanag na nakasumpong doon ng mga taong handang makinig.—Mat 4:13-16.

Tinukoy sa mga Pangitain. Sa pangitain ni Ezekiel, ang atas na lupain ng Zebulon ay nasa pagitan ng Isacar at Gad (Eze 48:26, 27), at ang isa sa mga pintuang-daan ng lunsod na "Si Jehova Mismo ay Naroroon" ay pinanganlang Zebulon. (Eze 48:33, 35) Sa pangitain ng apostol na si Juan, narinig niya na 12,000 ang tinatakan mula sa (espirituwal na) tribo ni Zebulon.—Apo 7:4, 8.

ZEBULONITA [Ni (Kay) Zebulon]. Isang miyembro ng tribo ni Zebulon. (Bil 26:26, 27) Si Hukom Elon ay isang Zebulonita.—Huk 12:11, 12.

ZEDAD. Isang lugar sa hilagaang hangganan ng Israel. (Bil 34:8; Eze 47:15) Ipinapalagay na ito ay ang Sadad, na mga 105 km (65 mi) sa HS ng Damasco.

ZEDEKIAS [Si Jehova ay Katuwiran].

1. "Anak ni Kenaana"; isang bulaang propeta na nagbigay-katiyakan kay Haring Ahab na magtatagumpay ito sa pagsisikap nitong agawin ang Ramot-gilead mula sa mga Siryano. Si Zedekias ay "gumawa para sa kaniyang sarili ng mga sungay na bakal" upang ilarawan na itutulak ni Ahab ang mga Siryano tungo sa kanilang pagkalipol. Pagkatapos nito, nang ang tunay na propeta ni Jehova na si Micaias ay humula ng kapahamakan para kay Ahab, sinampal ni Zedekias sa pisngi si Micaias.—1Ha 22:11, 23, 24; 2Cr 18:10, 22, 23.

2. Isang prinsipe noong panahon ni Haring Jehoiakim.—Jer 36:12.

3. "Anak ni Maaseias"; isang mapangalunya at sinungaling na propeta na kabilang sa mga tapon sa Babilonya. Inihula ng propeta ni Jehova na si Jeremias na iihawin ni Haring Nabucodonosor sa apoy si Zedekias at ang kasamahan nitong si Ahab.—Jer 29:21-23.

4. Anak ni Josias sa kaniyang asawang si Hamutal; huli sa mga Judeanong hari na naghari sa Jerusalem. Nang gawin siyang basalyong hari, ang kaniyang pangalang Matanias ay pinalitan ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor at ginawang Zedekias. Sa panahon ng 11 taon ng kaniyang paghahari, si Zedekias ay 'patuloy na gumawa ng masama sa paningin ni Jehova.'—2Ha 24:17-19; 2Cr 36:10-12; Jer 37:1; 52:1, 2.

Sa 1 Cronica 3:15, si Zedekias ay nakatala bilang ang "ikatlo" sa mga anak ni Josias. Bagaman ang totoo ay ikaapat na anak siya ayon sa pagkakasunud-sunod ng kapanganakan (ihambing ang 2Ha 23:30, 31; 24:18; Jer 22:11), dito ay maaaring inilagay siyang una sa kaniyang tunay na kapatid na si Salum (Jehoahaz) dahil mas matagal siyang namahala.

Nang ang kaniyang ama, si Haring Josias, ay masugatan ng ikamamatay sa pagtatangkang paatrasin ang mga hukbong Ehipsiyo sa ilalim ni Paraon Necoh sa Megido (mga 629 B.C.E.), si Zedekias ay mga siyam na taóng gulang, o mas matanda nang mga tatlong taon sa kaniyang pamangking si Jehoiakin. Nang panahong iyon, ang tunay na kapatid ni Zedekias, ang 23-taóng-gulang na si Jehoahaz, ay ginawa ng bayan na maging kanilang hari. Tatlong buwan lamang ang itinagal ng pamamahala ni Jehoahaz, sapagkat inalis siya ni Paraon Necoh sa pagiging hari, anupat inihalili sa kaniya si Eliakim (na binago ang pangalan tungo sa Jehoiakim), ang 25-taóng-gulang na kapatid sa ina nina Jehoahaz at Zedekias. Pagkamatay ng kaniyang amang si Jehoiakim, si Jehoiakin ay nagsimulang mamahala bilang hari. Lumilitaw na nang panahong iyon ay kinukubkob ng mga hukbong Babilonyo sa ilalim ni Haring Nabucodonosor ang Jerusalem. Pagkatapos maghari nang tatlong buwan at sampung araw, si Jehoiakin ay sumuko sa hari ng Babilonya (617 B.C.E.).—2Ha 23:29–24:12; 2Cr 35:20–36:10.

Unang mga Taon ng Paghahari. Pagkatapos nito, inilagay ni Nabucodonosor si Zedekias sa trono sa Jerusalem at pinanumpa ito sa pangalan ni Jehova. Ang sumpang iyon ay umuubliga kay Zedekias na maging isang matapat na basalyong hari.—2Cr 36:10, 11; Eze 17:12-14; ihambing ang 2Cr 36:13.

Maliwanag na maaga pa sa paghahari ni Zedekias ay dumating ang mga mensahero mula sa Edom, Moab, Ammon, Tiro, at Sidon, marahil ay may intensiyon na hikayatin si Zedekias na sumama sa kanila sa isang koalisyon laban kay Haring Nabucodonosor. (Jer 27:1-3; ang pagtukoy kay Jehoiakim sa talata 1 sa halip na kay Zedekias ay maaaring isang pagkakamali ng tagakopya; tingnan ang tlb sa *Rbi8*.) Hindi isinisiwalat ng Kasulatan kung ano talaga ang naisagawa ng mga mensahero. Posibleng hindi nagtagumpay ang kanilang misyon, yamang hinimok ni Jeremias si Zedekias at ang mga sakop nito na manatiling mapagpasakop sa hari ng Babilonya at nagharap din ng mga pamatok sa mga mensahero bilang sagisag na dapat ding magpasakop kay Nabucodonosor ang mga bansa na kanilang pinanggalingan.—Jer 27:2-22.

Maaga pa rin sa kaniyang paghahari ay isinugo ni Zedekias (sa isang kadahilanang hindi binanggit sa Bibliya) sina Elasa at Gemarias sa Babilonya. Kung ang insidente ay inihaharap ayon sa kronolohikal na pagkakasunud-sunod, papatak ito sa ikaapat na taon ng paghahari ni Zedekias.—Jer 28:1, 16, 17; 29:1-3.

Si Zedekias ay personal na pumaroon sa Babilonya noong ikaapat na taon ng kaniyang paghahari. Malamang na ito ay sa layuning maghandog ng tributo at sa gayon ay magbigay-katiyakan kay Nabucodonosor hinggil sa kaniyang patuloy na pagkamatapat bilang isang basalyong hari. Sa pagkakataong iyon ay sinamahan si Zedekias ng kaniyang pinunong tagapangasiwa na si Seraias, na siyang pinagkatiwalaan ng propetang si Jeremias ng isang balumbon na nagsasaad ng kahatulan ni Jehova laban sa Babilonya.—Jer 51:59-64.

Pagkaraan ng mga isang taon, si Ezekiel ay nagsimulang maglingkod bilang isang propeta sa gitna ng mga Judiong tapon sa Babilonia. (Eze 1:1-3; ihambing ang 2Ha 24:12, 17.) Noong ikaanim na buwan ng ikaanim na taon ni Zedekias bilang hari (612 B.C.E.), nakakita si Ezekiel ng isang pangitain na nagsiwalat sa idolatrosong mga gawain, kalakip ang pagsamba sa diyos na si Tamuz at sa araw, na isinasagawa sa Jerusalem.—Eze 8:1-17.

Naghimagsik Laban kay Nabucodonosor. Pagkaraan ng mga tatlong taon (mga 609 B.C.E.), salungat sa salita ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias at sa sumpa na binitiwan mismo ng hari sa pangalan ni Jehova, si Zedekias ay naghimagsik laban kay Nabucodonosor at nagsugo sa Ehipto para sa tulong na pangmilitar. (2Ha 24:20; 2Cr 36:13; Jer 52:3; Eze 17:15) Nagbunga ito ng pagparoon ng mga hukbong Babilonyo sa ilalim ni Nabucodonosor laban sa Jerusalem. Ang pagkubkob sa lunsod ay nagsimula "nang ikasiyam na taon, nang ikasampung buwan, noong ikasampung araw ng buwan."—Eze 24:1-6.

Maaaring sa pasimula ng pagkubkob na ito isinugo ni Zedekias "si Pasur na anak ni Malkias at si Zefanias na anak ni Maaseias, ang saserdote," kay Jeremias upang mag-usisa kay Jehova kung uurong si Nabucodonosor mula sa Jerusalem. Ang salita ni Jehova sa pamamagitan ni Jeremias ay nagsabing makararanas ang lunsod at ang mga tumatahan doon ng kapahamakan sa mga kamay ng mga Babilonyo. (Jer 21:1-10) Lumilitaw na pagkatapos nito, si Jeremias, bilang pagsunod sa utos ng Diyos, ay personal na pumaroon kay Zedekias upang ipaalam sa kaniya na ang Jerusalem ay wawasakin at na ang hari ay dadalhin sa Babilonya, upang doon mamatay nang payapa.—Jer 34:1-7.

Sa loob ng kinukubkob na Jerusalem, minarapat ni Zedekias at ng kaniyang mga prinsipe na kumilos upang makasunod sa kautusan ni Jehova at matamo ang Kaniyang lingap. Bagaman hindi iyon ang taon ng Jubileo, gumawa sila ng isang tipan na palayain ang kanilang mga aliping Hebreo mula sa pagkaalipin. Nang maglaon ay sinira nila ang tipang ito sa pamamagitan ng pang-aalipin doon sa mga pinalaya na nila. (Jer 34:8-22) Lumilitaw na naganap ito nang panahong dumating ang isang hukbong militar mula sa Ehipto upang ipagtanggol ang Jerusalem, anupat pansamantalang itinigil ng mga Babilonyo ang pagkubkob upang harapin ang banta ng Ehipto. (Jer 37:5) Maliwanag na dahil naniniwalang matatalo ang mga Babilonyo at hindi makakayanan ng mga ito na ipagpatuloy ang pagkubkob, nadama niyaong mga nagpalaya ng mga inaliping Hebreo na wala nang panganib at sa gayon ay muling kumuha ng mga pinalayang aliping Hebreo upang alipinin.

Noong mga panahong iyon, isinugo ni Zedekias "si Jehucal na anak ni Selemias at si Zefanias na anak ni Maaseias na saserdote kay Jeremias na propeta" taglay ang kahilingan na manalangin ang propeta kay Jehova para sa bayan, maliwanag na upang hindi dumating ang inihulang pagkawasak ng Jerusalem. Ngunit ipinakita ng sagot ni Jehova, na inihatid ni Jeremias, na ang kahatulan ng Diyos ay hindi pa rin nagbabago. Babalik ang mga Caldeo at wawasakin ang Jerusalem.—Jer 37:3-10.

Nang maglaon, nang ipasiya ni Jeremias na umalis sa Jerusalem upang pumaroon sa Benjamin, sinunggaban siya sa Pintuang-daan ng Benjamin at may-kabulaanang inakusahan ng pagkampi sa mga Caldeo. Bagaman itinanggi ni Jeremias ang paratang, hindi siya pinakinggan ni Irias, ang opisyal na nangangasiwa, kundi dinala nito ang propeta sa mga prinsipe. Humantong ito sa pagkabilanggo ni Jeremias sa bahay ni Jehonatan. Pagkalipas ng mahabang panahon at maliwanag na muli na namang kinukubkob ng mga Babilonyo ang Jerusalem, ipinasundo ni Zedekias si Jeremias. Bilang tugon sa pagtatanong ng hari, sinabi ni Jeremias kay Zedekias na ibibigay ito sa mga kamay ng hari ng Babilonya. Nang makiusap si Jeremias na huwag siyang ibalik sa bahay ni Jehonatan, ipinagkaloob ni Zedekias ang kahilingan nito at iniutos na ilagay ito sa pag-iingat sa Looban ng Bantay.—Jer 37:11-21; 32:1-5.

Ang pagiging isang napakahinang tagapamahala ni Zedekias ay ipinahihiwatig ng bagay na, nang sa kalaunan ay hilingin ng mga prinsipe na ipapatay si Jeremias dahil diumano'y pinahihina nito ang loob ng kinukubkob na bayan, sinabi ni Zedekias: "Narito! Siya ay nasa inyong mga kamay. Sapagkat sa anumang bagay ay hindi makapananaig ang hari laban sa inyo." Ngunit pagkatapos naman nito ay ipinagkaloob ni Zedekias ang kahilingan ni Ebed-melec na sagipin si Jeremias at iniutos na magsama si Ebed-melec ng 30 lalaki upang tumulong sa bagay na ito. Nang maglaon ay muling nakipag-usap nang sarilinan si Zedekias kay Jeremias. Binigyang-katiyakan niya ang propeta na hindi niya ito papatayin ni ibibigay man sa kamay niyaong mga naghahangad ng kamatayan nito. Ngunit natakot si Zedekias sa pagganti ng mga Judio na kumampi sa mga Caldeo kung kaya hindi niya pinakinggan ang kinasihang payo ni Jeremias na sumuko sa mga prinsipe ng Babilonya. Bilang karagdagang pagpapamalas ng kaniyang takot, hiniling ng hari na huwag isiwalat ni Jeremias sa mapaghinalang mga prinsipe kung ano ang kanilang pinag-usapan nang sarilinan.—Jer 38:1-28.

Pagbagsak ng Jerusalem. Nang dakong huli (607 B.C.E.), "nang ikalabing-isang taon ni Zedekias, nang ikaapat na buwan, noong ikasiyam na araw ng buwan," ang Jerusalem ay napasok. Nang kinagabihan ay tumakas si Zedekias at ang mga lalaking mandirigma. Nang maabutan sa mga disyertong kapatagan ng Jerico, dinala si Zedekias kay Nabucodonosor sa Ribla. Ang mga anak ni Zedekias ay pinatay sa paningin nito. Yamang si Zedekias ay mga 32 taóng gulang lamang nang panahong iyon, tiyak na hindi pa gaanong katandaan ang mga batang ito. Matapos masaksihan ang pagkamatay ng kaniyang mga anak, si Zedekias ay binulag, iginapos ng mga pangaw na tanso, at dinala sa Babilonya, kung saan siya namatay sa bahay-kulungan.—2Ha 25:2-7; Jer 39:2-7; 44:30; 52:6-11; ihambing ang Jer 24:8-10; Eze 12:11-16; 21:25-27.

5. Anak ni Jeconias (Jehoiakin) ngunit lumilitaw na hindi isa sa pito na ipinanganak sa kaniya habang isang bilanggo sa Babilonya.—1Cr 3:16-18.

6. Isang saserdote o ang ninuno ng isang saserdote na kabilang sa mga nagpatotoo sa pamamagitan ng tatak sa "mapagkakatiwalaang kaayusan" na binuo noong panahon ng pagkagobernador ni Nehemias.—Ne 9:38; 10:1, 8.

ZEEB [Lobo]. Isang prinsipe ng Midian na kabilang sa mga hukbong tinalo ni Gideon at ng mga Israelita. Pagkatapos ng kanilang unang pagkatalo, si Zeeb at ang kaniyang kapuwa prinsipe na si Oreb ay tumakas, ngunit nabihag sila at pinatay ng mga Efraimita. Ang tangkeng pang-alak kung saan pinatay si Zeeb ay tinawag ayon sa kaniyang pangalan.—Huk 6:33; 7:23-25; 8:1-3; Aw 83:11.

ZEFANIAS [Ikinubli (Iningatan) ni Jehova].

1. Isang Levita sa linya ng angkan mula kay Kohat hanggang kina Samuel at Heman.—1Cr 6:33-38.

2. Isang propeta ni Jehova sa Juda noong maagang bahagi ng paghahari ni Josias; manunulat ng aklat na nagtataglay ng kaniyang pangalan. Si Zefanias ay posibleng isang apo sa talampakan ni Haring Hezekias.—Zef 1:1; tingnan ang ZEFANIAS, AKLAT NG.

3. Isa sa mga pangunahing saserdote noong huling dekada ng kaharian ng Juda; anak ni Maaseias. Si Zefanias ay makalawang ulit na isinugo ni Zedekias kay Jeremias, una ay upang itanong kay Jehova kung ano ang mangyayari sa Juda at nang dakong huli ay upang hilingan ito na manalangin para sa kanila. (Jer 21:1-3; 37:3) Mula sa isang bulaang propeta sa Babilonya ay nakatanggap si Zefanias ng isang liham na humihimok sa kaniya na sawayin si Jeremias, ngunit sa halip na sumunod, binasa ni Zefanias ang liham kay Jeremias, na sumulat naman ng tugon ni Jehova. (Jer 29:24-32) Pagkatapos ng pagbagsak ng Jerusalem, si Zefanias, na noon ay ikalawang saserdote sa ilalim ni Seraias, ay dinala kay Nabucodonosor sa Ribla at pinatay.—Jer 52:24, 26, 27; 2Ha 25:18, 20, 21.

4. Ama ni Josias, o Hen, na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon at nag-abuloy ng mahahalagang metal upang gawing korona para sa mataas na saserdoteng si Josue.—Zac 6:10, 11, 14.

ZEFANIAS, AKLAT NG. Ang aklat na ito ng Hebreong Kasulatan ay naglalaman ng salita ni Jehova sa pamamagitan ng kaniyang propetang si Zefanias. Isinagawa ni Zefanias ang kaniyang gawaing panghuhula noong mga araw ng Judeanong si Haring Josias (659-629 B.C.E.). (Zef. 1:1) Noong ika-12 taon ng paghahari ni Josias, nang siya ay mga 20 taóng gulang, pinasimulan ng hari ang isang malawakang kampanya laban sa idolatriya, at mula noong ika-18 taon ng kaniyang pamamahala hanggang noong magwakas ito, ang kaniyang mga sakop ay 'hindi lumihis mula sa pagsunod kay Jehova.' (2Cr 34:3-8, 33) Samakatuwid, yamang binabanggit ng aklat ng Zefanias na masusumpungan noon sa Juda ang mga saserdote ng mga banyagang diyos at ang pagsamba kay Baal at sa mga bagay sa kalangitan, makatuwirang ipalagay na isinulat ito bago simulan ni Josias ang kaniyang mga reporma noong mga 648 B.C.E.—Zef 1:4, 5.

Laganap sa Juda ang idolatriya, karahasan, at panlilinlang nang magsimulang manghula si Zefanias. Marami ang nagsasabi sa kanilang puso: "Si Jehova ay hindi gagawa ng mabuti, at hindi siya gagawa ng masama." (Zef 1:12) Ngunit nilinaw ni Zefanias sa kaniyang panghuhula na lalapatan ni Jehova ng paghihiganti ang mga nagkasala na hindi nagsisisi. (1:3–2:3; 3:1-5) Sasapit ang kaniyang mga kahatulan hindi lamang sa Juda at Jerusalem kundi pati sa iba pang mga bayan—sa mga Filisteo, mga Ammonita, mga Moabita, mga Etiope, at mga Asiryano.—2:4-15.

Malamang na ang hula ni Zefanias ay lalo nang nakaaliw sa mga nagsisikap na maglingkod kay Jehova at lubhang napipighati dahil sa karima-rimarim na mga gawain ng mga tumatahan sa Jerusalem, kabilang na ang tiwaling mga prinsipe, mga hukom, at mga saserdote. (Zef 3:1-7) Yamang tiyak na pinananabikan ng mga taong wastong nakaayon ang paglalapat ng kahatulan ng Diyos laban sa mga balakyot, maliwanag na patungkol sa kanila ang mga salitang: "'Patuloy kayong maghintay sa akin,' ang sabi ni Jehova, 'hanggang sa araw ng aking pagbangon ukol sa pangangamkam, sapagkat ang aking hudisyal na pasiya ay ang tipunin ang mga bansa, ang pisanin ko ang mga kaharian, upang ibuhos sa kanila ang aking pagtuligsa, ang aking buong nag-aapoy na galit.'" (3:8) Sa dakong huli, ibabaling ni Jehova ang kaniyang lingap sa nalabi ng kaniyang bayang Israel, anupat isasauli sila mula sa

MGA TAMPOK NA BAHAGI NG ZEFANIAS

Mga mensahe ng kahatulan ng Diyos laban sa Juda at Jerusalem, gayundin sa iba pang mga bansa; naglalaman din ng patalastas hinggil sa pagsasauli ng Jerusalem

Isinulat ni Zefanias noong maagang bahagi ng paghahari ni Josias, bago nito simulan ang kaniyang mga reporma noong mga 648 B.C.E.

Ang araw ng paghatol ni Jehova ay malapit na (1:1–2:3)

- Papawiin ni Jehova ang lahat ng bagay mula sa ibabaw ng lupa
- Lilipulin ang lahat ng nasa Juda at Jerusalem na nagsasagawa ng idolatriya, nanunumpa kay Jehova at sa pamamagitan ng isang huwad na diyos, tumatalikod sa paglilingkod kay Jehova, o hindi humahanap sa kaniya
- Kabilang sa mga pagtutuunan ng pansin ang mga prinsipe, mga taong mararahas, at mga manlilinlang; makikita ng lahat ng mga nag-aakalang hindi kikilos si Jehova sa ikabubuti o sa ikasasama na ang kanilang kayamanan at pag-aari ay mauuwi sa wala
- Ang araw ni Jehova ay dumarating, isang araw ng poot; pilak man o ginto ay hindi makapaglalaan ng pagtakas
- Dapat hanapin ng maaamo sa lupa si Jehova, gayundin ang kaamuan at katuwiran; baka sakaling makubli sila sa araw ng kaniyang galit

Kaparusahan sa mga karatig-bayan ng Juda at sa mas malayong Etiopia at Asirya (2:4-15)

- Ang mga Filisteo ay pupuksain; ang Moab ay magiging tiwangwang na gaya ng Sodoma, at ang Ammon ay magiging gaya ng Gomorra dahil sa pandurusta nito sa bayan ni Jehova
- Mabubuwal ang mga Etiope sa pamamagitan ng tabak; wawasakin ang Asirya; gigibain ang Nineve at aariin ng mailap na hayop ang mga guho nito

Ang paghihimagsik at katiwalian ng Jerusalem (3:1-7)

- Ang mapaniil na lunsod, ang Jerusalem, ay nakatakda ring hatulan; hindi ito nagtiwala kay Jehova ni lumapit man sa kaniya; ang mga prinsipe, mga hukom, mga propeta, at mga saserdote sa lunsod ay pawang gumawi nang may katiwalian sa halip na gamitin ang kanilang impluwensiya sa ikabubuti
- Ang taong-bayan ay hindi natakot kay Jehova ni nagbago man ng kanilang mga lakad kahit pagkatapos nilang masaksihan ang paghatol niya sa ibang mga bansa

Ang pagbubuhos ng galit ni Jehova at ang pagsasauli sa isang nalabi (3:8-20)

- Ang galit ni Jehova ay ibubuhos sa mga bansa at sa mga kaharian
- Ang mga bayan ay bibigyan ng isang dalisay na wika upang makatawag sila sa pangalan ni Jehova at makapaglingkod sa kaniya nang balikatan
- Tanging ang mapagpakumbaba at mababa ang mananatili sa gitna ng Israel na bayan ng Diyos at magtatamasa ng katiwasayan sa ilalim ng Kaniyang pangangalaga
- Ang lahat ng responsable sa pagpighati sa Israel ay parurusahan; ang muling-tinipong nalabi ay gagawing "isang kapurihan sa gitna ng lahat ng mga bayan sa lupa"

pagkabihag at gagawin silang isang pangalan at isang kapurihan sa gitna ng lahat ng iba pang mga bayan.—3:10-20.

Autentisidad. Hindi mapag-aalinlanganan ang autentisidad ng aklat ng Zefanias. Ang mga kaisipang ipinapahayag sa aklat na ito ay kadalasan nang may katulad sa iba pang bahagi ng Bibliya. (Ihambing ang Zef 1:3 sa Os 4:3; Zef 1:7 sa Hab 2:20 at Zac 2:13; Zef 1:13 sa Deu 28:30, 39 at Am 5:11; Zef 1:14 sa Joe 1:15; at Zef 3:19 sa Mik 4:6, 7.) Lubusan itong kasuwato ng iba pang bahagi ng Kasulatan sa pagdiriin ng mahahalagang katotohanan. Halimbawa: Si Jehova ay isang Diyos ng katuwiran. (Zef 3:5; Deu 32:4) Bagaman nagbibigay siya ng pagkakataon para sa pagsisisi, hindi niya hinahayaan na sa habang-panahon ay manatiling dinaparurusahan ang pagsalansang. (Zef 2:1-3; Jer 18:7-11; 2Pe 3:9, 10) Ang pilak man o ginto ay hindi makapagliligtas sa mga balakyot sa araw ng poot ni Jehova. (Zef 1:18; Kaw 11:4; Eze 7:19) Upang magtamo ng proteksiyon ng Diyos ang isang tao, dapat siyang gumawi kasuwato ng matuwid na mga kahatulan ng Diyos.—Zef 2:3; Am 5:15.

Ang isa pang namumukod-tanging katibayan ng pagiging kanonikal ng aklat ay ang katuparan ng hula nito. Ang inihulang pagkawasak ay sumapit sa kabisera ng Asirya, ang Nineve, noong 632 B.C.E. (Zef 2:13-15) at sa Juda at Jerusalem naman noong 607 B.C.E. (Zef 1:4-18; ihambing ang 2Ha 25:1-10.) Bilang kaalyado ng mga Ehipsiyo, ang mga Etiope ay maliwanag na dumanas ng kapahamakan noong panahong lupigin ni Nabucodonosor ang Ehipto. (Zef 2:12; ihambing ang Eze 30:4, 5.) At ang mga Ammonita, mga Moabita, at mga Filisteo ay naglaho bilang isang bayan nang dakong huli.—Zef 2:4-11.

ZEKER [pinaikling anyo ng Zacarias]. Isang inapo ni Jeiel na "ama" ng Gibeon. (1Cr 8:29-31) Ang Zeker ay pinaikling anyo ng Zacarias, ang pangalang lumilitaw sa katulad na ulat sa 1 Cronica 9:37.

ZELA(H) [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "tadyang; tagiliran"]. Isang lunsod sa Benjamin. (Jos 18:21, 28) Ang mga buto nina Saul at Jonatan ay inilibing sa Zela. Bago nito, ang ama ni Saul na si Kis ay inilibing doon. (2Sa 21:14) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Ipinapalagay ng ilang iskolar na sa aklat ng Josue, ang "Zelah" ay dapat isama sa kasunod na pangalang "Ha-elep"; gayunman, tingnan ang HA-ELEP.

ZELEK. Isang Ammonitang mandirigma na sumama sa "makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar" ni David.—1Cr 11:26, 39; 2Sa 23:37.

ZELOPEHAD [posibleng nangangahulugang "Lilim (Silungan) Mula sa Panghihilakbot"]. Isang inapo ni Manases sa pamamagitan nina Makir, Gilead, at Heper. (Bil 26:29-33) Namatay si Zelopehad noong panahon ng 40-taóng pagpapagala-gala sa ilang, hindi kasama 'niyaong mga nagpisan laban kay Jehova sa kapulungan ni Kora, kundi dahil sa kaniyang sariling kasalanan.' (Bil 27:3) Hindi siya nagkaroon ng mga anak na lalaki ngunit may naiwan siyang limang anak na babae: sina Maala, Noa, Hogla, Milca, at Tirza, na pawang nanatiling buháy at nakapasok sa Lupang Pangako.—Bil 27:1; 1Cr 7:15.

Ang naiibang situwasyong ito ay nagbangon ng mga suliranin may kinalaman sa mana. Nang hilingin ng mga anak na babae ni Zelopehad ang bahagi ng kanilang ama sa lupain ng Manases, dinala ni Moises ang kanilang usapin sa harap ni Jehova. Bilang hudisyal na pasiya ng Diyos, sinabi niya na ang mga anak na babaing walang kapatid na lalaki ang dapat tumanggap ng mana ng pamilya. (Bil 27:1-9; Jos 17:3, 4) Nang maglaon, itinakda na ang mga anak na babaing ito ay kailangang makapag-asawa ng mga lalaking mula sa tribo ng kanilang ama upang ang mana ay manatili sa loob ng tribo.—Bil 36:1-12.

ZELZA. Isang lokasyon sa Benjamin. Bilang isang tanda na magpapatunay ng pagiging lider ni Saul sa Israel, masusumpungan niya "malapit sa libingan ni Raquel sa teritoryo ng Benjamin sa Zelza" ang dalawang lalaki at tatanggap siya ng mensahe mula sa mga ito tungkol sa nawawalang mga asnong babae ng kaniyang ama. (1Sa 10:1, 2, 7) Ang Griegong *Septuagint* ay isinalin upang kabasahan ng "lumukso nang malakas" sa halip na "Zelza." Gayunman, ang huling nabanggit na termino ang lumilitaw sa Hebreong tekstong Masoretiko. Si Raquel ay inilibing sa isang lugar na di-alam kung saan 'sa daang mula sa Bethel patungo sa Betlehem' (Gen 35:16-20), at hindi pa rin matukoy ang lokasyon ng Zelza.

ZEMARAIM.

1. Isang di-matukoy na Benjamitang lunsod na binanggit kasama ng Bethel. (Jos 18:21, 22) Iminumungkahi na ito'y isang lugar sa HS ng Bethel.

2. Isang mataas na lugar sa bulubunduking pook ng Efraim. Mula sa bundok na ito'y nagsalita si Haring Abias ng Juda. Itinawag-pansin niya na itinakwil ni Jeroboam at ng sampung tribo ng Israel ang tipan ni Jehova kay David ukol sa kaharian. Lumilitaw na ang Bethel ay nasa kapaligiran ding ito. (2Cr 13:4, 19) Posibleng ang Bundok Zemaraim ay ipinangalan sa Benjamitang lunsod ng Zemaraim, ngunit hindi pa rin matukoy ang eksaktong lokasyon ng bundok.

ZEMARITA. Isang pamilya o tribo na nagmula sa anak ni Ham na si Canaan. (Gen 10:15, 18; 1Cr 1:13, 16) Ang pagbanggit sa Canaanitang bayang ito sa pagitan ng "Arvadita" (iniuugnay sa Arvad na malapit sa baybayin ng Fenicia) at "Hamateo" (malamang na kaugnay ng Hamat sa Sirya) ay nagpapahiwatig na ang mga Zemarita ay namayan sa kahabaan ng H baybayin ng Fenicia. Alinsunod sa isang pagwawasto, binabanggit sa Ezekiel 27:8 ang "dalubhasang [marurunong na] mga lalaki ng Zemer" (*RS; BE*), iminumungkahi ng ilan bilang ang lunsod ng mga Zemarita at walang-katiyakang iniuugnay sa Tell Kazel, mga 35 km (22 mi) sa HS ng Tripoli. Gayunman, dito ay kababasahan ang tekstong Hebreo: "Ang iyong mga dalubhasa [mga lalaki], O Tiro." (*AT; RS,* tlb) Iba namang lokasyon ang itinuturo ng iba at iniuugnay nila ang mga Zemarita sa Sumra, isang bayan sa baybaying dagat sa pagitan ng Tripoli at Arvad.

ZEMIRA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "awitin"]. Isang ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin; anak o inapo ni Beker.—1Cr 7:6, 8, 9.

ZENAN. Isang bayan sa rehiyon ng Sepela ng Juda. (Jos 15:33, 37) Itinuturing ng maraming iskolar na malamang na ito rin ang Zaanan sa Mikas 1:11 at ipinapalagay nila na ito ay ang ʽAraq el-Kharba, na mga 6 na km (3.5 mi) sa HK ng Lakis.

ZENAS. Isang kakilala ni Pablo, na may kinalaman sa kaniya ay sinabi kay Tito: "Maingat mong paglaanan si Zenas . . . at si Apolos para sa kanilang paglalakbay." (Tit 3:13) Nang panahong iyon, maliwanag na si Zenas ay nasa pulo ng Creta, ngunit hindi sinabi kung saan sila pupunta ni Apolos, kung sa Nicopolis, na doon inaasahan ni Pablo na makakatagpo niya si Tito (Tit 3:12), o kung sa iba pang lugar. Sinabi ni Pablo na si Zenas ay "bihasa sa Kautusan[g Mosaiko]," na maaaring nangangahulugan na alinman sa siya ay isang Judio o isang proselitang Judio na nakumberte sa Kristiyanismo. Ang kaniyang pangalang Griego ay higit na susuhay sa huling konklusyon, ngunit hindi ito masasabi nang tiyak, yamang noong unang siglo C.E., pangkaraniwan sa mga Judio ang magkaroon ng mga pangalang Griego o Romano. Kabilang din sa ganitong mga halimbawa sina Justo, Dorcas, at Marcos. —Gaw 1:23; 9:36; 12:25.

ZEPAT [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manatiling nagbabantay"]. Isang maharlikang Canaanitang lunsod sa timugang bahagi ng teritoryo ng Juda. Lumilitaw na ito'y nasa T ng Arad, na binihag ng magkasanib na mga hukbo ng Juda at Simeon. (Huk 1:16, 17; ihambing ang Jos 15:30; 19:4.) Binago ang pangalan ng lunsod na ito at ginawang "Horma," na nangangahulugang "Pagtatalaga sa Pagkapuksa." Tulad ng iba pang mga lunsod ng mga Canaanita, ang lunsod na ito'y inilagay ni Jehova 'sa ilalim ng pagbabawal' at dapat italaga sa pagkapuksa. (Deu 7:1-4) Inilapat ng mga tribo nina Juda at Simeon ang mga kundisyon ng pagbabawal na iyon sa Zepat. Maaaring ang Zepat ang pangunahing Canaanitang lunsod ng distrito o lugar na iyon.—Tingnan ang HORMA.

ZEPATA. Isang libis na malapit sa Maresa kung saan pinangyari ni Jehova na talunin ng mga hukbo ni Haring Asa ng Juda ang mga hukbo ni Zera na Etiope (967 B.C.E.). (2Cr 14:9-12) Lumilitaw na ang Zepata ay isa sa mga libis sa H ng Maresa. Ang Griegong *Septuagint* ay isinalin upang kabasahan ng "sa libis na nasa hilaga ng Maresa" (Bagster), ngunit "Zepata" ang makikita sa Hebreong tekstong Masoretiko.

ZEPO. Ikatlong binanggit na anak ni Elipaz; apo ni Esau at shik ng isang tribong Edomita.—Gen 36:10, 11, 15; 1Cr 1:36.

ZEPON. Ang unang binanggit na anak ni Gad at pinagmulan ng pamilya ng mga Zeponita; tinatawag ding Zipion.—Gen 46:16; Bil 26:15.

ZEPONITA, MGA [Ni (Kay) Zepon]. Isang pamilyang nagmula kay Gad sa pamamagitan ni Zepon.—Bil 26:15.

ZER. Isang nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 35) Hindi alam kung saan ang lokasyon nito.

ZERA [posibleng pinaikling anyo ng Zerahias].

1. Isang Edomitang shik. Si Zera ay anak ni Reuel at apo ni Esau at ni Basemat na anak ni Ismael. (Gen 36:3, 4, 13, 17; 1Cr 1:37) Posibleng siya rin ang Blg. 2.

2. Ama ng ikalawang Edomitang hari, si Jobab; siya ay mula sa Bozra. (Gen 36:33; 1Cr 1:44) Posibleng siya rin ang Blg. 1.

3. Isang anak nina Juda at Tamar; kakambal ni Perez. (Gen 38:27-30; Mat 1:3) Si Zera ay isa sa mga "sumama kay Jacob sa Ehipto." (Gen 46:12, 26) Ang kaniyang limang anak (1Cr 2:4, 6) ay naging isang Judeanong pantribong pamilya (Bil 26:20) at nang bandang huli ay kinabilangan ng mga taong gaya ni Acan (Jos 7:1, 17, 18, 24; 22:20), ng dalawa sa mga lider ng hukbo ni David (1Cr 27:11, 13), at ng ilang tumatahan sa Jerusalem na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon (1Cr 9:3, 6; Ne 11:22, 24).

4. Isang anak ni Simeon at pinagmulan ng isang pamilya sa tribong iyon. (1Cr 4:24; Bil 26:12, 13)

Tinatawag siyang Zohar sa Genesis 46:10 at Exodo 6:15.

5. Isang inapo ni Gerson (Gersom) na anak ni Levi. (1Cr 6:16, 20, 21; ihambing ang Gen 46:11.) Maaaring ang tao ring iyon ang tinutukoy sa 1 Cronica 6:41.

6. Isang Etiope, o Cusita, na nanguna sa isang malaking hukbo na isang milyong lalaki at 300 karo patungong Juda noong panahon ng paghahari ni Asa, noong 967 B.C.E. Natalo si Zera, at ang tumatakas na mga hukbo niya ay tinugis at pinatay "hanggang sa Gerar." (2Cr 14:1, 9-15) Ang pag-uugnay kay Zera sa sinumang tagapamahalang Ehipsiyo o Etiope na kilala sa sekular na kasaysayan ay hindi pa rin matiyak.

ZERAHIAS [Si Jah ay Suminag; Si Jah ay Sumikat].

1. Isang inapo ni Aaron sa pamamagitan ni Eleazar at ni Pinehas sa linya ng mga mataas na saserdote.—1Cr 6:3, 4, 6, 50, 51; Ezr 7:4.

2. Ama ni Elieho-enai na naging ulo sa sambahayan ni Pahat-moab sa panig ng ama, na 200 lalaki sa mga ito ang bumalik sa Jerusalem kasama ni Ezra noong 468 B.C.E.—Ezr 8:1, 4.

ZERAHITA, MGA [Ni (Kay) Zera].

1. Mga inapo ng anak ni Simeon na si Zera.—Bil 26:12, 13; tingnan ang ZERA Blg. 4.

2. Ang pantribong pamilya na nagmula sa anak ni Juda na si Zera.—Bil 26:20; Jos 7:17; 1Cr 27:11, 13; tingnan ang ZERA Blg. 3.

ZERED, AGUSANG LIBIS NG. Isang agusang libis na pinagkampuhan ng mga Israelita nang lumigid sila sa hanggahan ng Moab. Naganap ito noong papatapos na ang karagdagang 38 taon ng kanilang pagpapagala-gala mula noong panahon ng paghihimagsik sa Kades-barnea. (Bil 21:12; Deu 2:13, 14) Ito ay karaniwang iniuugnay sa Wadi el-Hasa', ang pinakatimugang sangang-ilog ng Dagat na Patay. Ang libis na ito ang nagsilbing hangganan ng Moab at ng Edom. May haba na mahigit 56 na km (35 mi), ito ay papalusong nang mga 1,190 m (3,900 piye), at pumapasok sa Dagat na Patay sa TS dulo niyaon. Ang libis ay may lapad na mga 5 hanggang 6 na km (3 hanggang 4 na mi) sa itaas na bahagi nito. May katibayan na nagkaroon doon ng sunud-sunod na mga tanggulang Edomita na nagsilbing bantay sa likas na mga pasukan sa dakong T ng Wadi el-Hasa'.

ZEREDA.

1. Bayan ni Jeroboam na unang hari ng hilagang kaharian ng Israel. (1Ha 11:26) Ang tanging pagtukoy sa lokasyon nito ay ang pananalitang: "At naroon si Jeroboam na anak ni Nebat na isang Efraimita mula sa Zereda." Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Deir Ghassana (sa pook ng Efraim) kung saan napanatili sa kalapit na bukal na tinatawag na 'Ain Seridah ang pangalan nito. Ang lugar na ito ay mga 25 km (16 na mi) sa TK ng Sikem.

2. Tinukoy ang Zereda na nasa "Distrito ng Jordan" may kaugnayan sa paghuhulma ng mga tansong kagamitan para sa templong itinayo ni Solomon. (2Cr 4:17) Ipinahihiwatig ng kaugnay na teksto sa 1 Hari 7:46 na ito rin ang Zaretan, anupat ang Zereda marahil ay ibang baybay ng pangalang iyon.—Tingnan ang ZARETAN.

ZERERA. Ayon sa ulat, habang tinutugis ng mga hukbo ni Gideon ang natalong mga Midianita, ang mga ito'y patuloy na tumakas "hanggang sa Bet-sita, sa Zerera, hanggang sa mga hangganan ng Abel-mehola sa tabi ng Tabat."—Huk 7:22.

Sa dalawampung manuskritong Hebreo, "Zereda" ang mababasa sa talatang ito sa halip na Zerera. Yamang sa 2 Cronica 4:17 at 1 Hari 7:46, ang Zereda at Zaretan ay ginamit nang magkatumbas, may mga nagmumungkahi na ang Zerera at Zaretan ay iisa.—Tingnan ang ZARETAN.

Gayunman, upang maging posible ito, ang pananalitang "sa Zerera" ay dapat unawain na 'sa direksiyon ng Zerera,' yamang ang Zaretan ay waring nasa dakong T pa ng Abel-mehola. Kung hindi naman, kailangang ituring na ang Zerera ay nasa pagitan ng Bet-sita at Abel-mehola, at sa ganitong kaso, hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Zerera.

ZERES. Ang asawa ni Haman. Iminungkahi ni Zeres at ng mga kaibigan ni Haman na magtindig ito ng isang tulos na 50 siko (22 m; 73 piye) ang taas na doon ay ibibitin si Mardokeo. (Es 5:10, 14) Ngunit nang kabaligtaran ang nangyari, sinabi ni Zeres, kasama ng mga taong marurunong ni Haman: "Kung mula nga sa binhi ng mga Judio si Mardokeo na sa harap niya ay nagsimula kang mabuwal, hindi ka mananaig laban sa kaniya, kundi walang pagsalang mabubuwal ka sa harap niya."—Es 6:13.

ZERET. Unang binanggit na anak na isinilang ni Hela kay Ashur; mula sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 7.

ZERET-SAHAR. Isang lugar sa Ruben. Matatagpuan ito sa "bundok ng mababang kapatagan." (Jos 13:15, 19) Ipinapalagay na ito ay ang ez-Zarat, na nasa maiinit na bukal ng Callirrhoe sa S baybayin ng Dagat na Patay.

ZERI. Isa sa anim na anak ni Jedutun, lahat ay mga manunugtog sa templo. (1Cr 25:1, 3) Dahil may unlaping titik Hebreo na *yod,* ang kaniyang pa-

ngalan ay binabaybay na "Izri" sa 1 Cronica 25:11, kung saan ipinakikilala siya bilang ulo ng ikaapat sa 24 na pangkat sa pagtugtog sa templo na inorganisa ni David.

ZEROR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "batong pingkian"]. Isang ninuno ni Haring Saul; nakatala bilang anak ni Becorat at ama ni Abiel; mula sa tribo ni Benjamin.—1Sa 9:1.

ZERUA [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging ketongin"]. Ina ni Haring Jeroboam (I); isang balo noong panahong si Jeroboam ay nagsimulang magtaas ng kamay nito laban kay Haring Solomon.—1Ha 11:26.

ZERUBABEL [mula sa wikang Akkadiano, nangangahulugang "Binhi (Supling) ng Babel"]. Unang gobernador ng nakabalik na mga Judio (Hag 2:21); isang inapo ni Haring David at isang ninuno ni Jesu-Kristo; malamang na tunay na anak ni Pedaias ngunit legal na kinikilalang anak ni Sealtiel. (1Cr 3:19; Mat 1:12, 13; Luc 3:27; tingnan ang TALAANGKANAN NI JESU-KRISTO [Mga Suliranin sa Talaangkanan ni Jesus Ayon kay Mateo].) Sa talaan ng angkan ng 1 Cronica (3:19, 20) ay binabanggit ang mga pangalan ng pitong anak na lalaki ni Zerubabel (sina Mesulam, Hananias, Hasuba, Ohel, Berekias, Hasadias, Jusab-hesed) at isang anak na babae (si Selomit). Lumilitaw na ang opisyal o Babilonyong pangalan ni Zerubabel ay Sesbazar.—Ezr 1:8, 11; 5:14, 16; ihambing ang Ezr 3:8.

Pagkaraan ng paglaya mula sa pagkatapon sa Babilonya, pinangunahan ni Zerubabel, noong 537 B.C.E., ang mga Judiong nalabi pabalik sa Jerusalem at Juda. (Ezr 2:1, 2; Ne 7:6, 7; 12:1; MAPA, Tomo 2, p. 332) Bilang gobernador na inatasan ni Haring Ciro, ipinagkatiwala kay Zerubabel ang mga sagradong sisidlang ginto at pilak na kinuha ni Nabucodonosor mula sa templo maraming taon na ang nakararaan. (Ezr 5:14, 15) Sa Jerusalem, ang altar ng templo ay itinayo noong ikapitong buwan (Etanim, o Tisri, Setyembre-Oktubre), sa ilalim ng pangangasiwa ni Zerubabel at ng mataas na saserdoteng si Jesua (Ezr 3:1, 2), at nang ikalawang taon noong ikalawang buwan (Ziv, o Iyyar, Abril-Mayo, ng 536 B.C.E.), sinimulan ang aktuwal na pagtatayo ng templo. (Ezr 3:8) Palibhasa'y alam na may masamang motibo ang mga di-Judio na humiling na magkaroon sila ng bahagi sa muling pagtatayo ng templo, si Zerubabel, si Jesua, at ang mga ulo ng mga sambahayan sa panig ng ama ay nagsabi: "Wala kayong kinalaman sa amin sa pagtatayo ng bahay para sa aming Diyos, sapagkat kami ang magkakasamang magtatayo para kay Jehova na Diyos ng Israel, gaya ng iniutos sa amin ni Haring Ciro na hari ng Persia."—Ezr 4:1-3.

Gayunman, patuloy na pinanghina ng mga di-Judiong ito ang loob ng mga nagtatayo ng templo at nang dakong huli (noong 522 B.C.E.) ay opisyal na ipinagbawal ang gawain dahil sa sulsol nila. Pagkaraan ng dalawang taon, dahil sa pagpapasigla ng mga propetang sina Hagai at Zacarias, lakas-loob na ipinagpatuloy nina Zerubabel at Jesua (Josue) ang pagtatayo ng templo sa kabila ng pagbabawal. (Ezr 4:23, 24; 5:1, 2; Hag 1:1, 12, 14; Zac 1:1) Pagkatapos nito, bilang resulta ng pagsisiyasat sa mga artsibo ng Persia, napatunayang legal ang kanilang gawain. (Ezr 6:1-12) Samantala, patuloy na pinatitibay-loob ng mga propetang sina Hagai at Zacarias si Zerubabel, anupat pinalalakas siya para sa gawain at binibigyang-katiyakan siya na nasa kaniya ang pagsang-ayon ng Diyos. (Hag 2:2-4, 21-23; Zac 4:6-10) Sa wakas (noong 515 B.C.E.) ang templo ay natapos. (Ezr 6:13-15) Noong panahon din ng pagkagobernador ni Zerubabel, ang mga pangangailangan ng mga Levita ay inasikaso, anupat tinanggap ng mga mang-aawit at ng mga bantay ng pintuang-daan ang kanilang takdang bahagi "ayon sa pang-araw-araw na pangangailangan."—Ne 12:47.

ZERUIAS [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "balsamo"]. Kapatid ni Haring David, o maaaring kapatid lamang niya sa ina; ina nina Joab, Abisai, at Asahel. Ang kapatid ni Zeruias na si Abigail ay sinasabing "anak ni Nahas," bagaman hindi iyan tuwirang binanggit may kinalaman kay Zeruias. (2Sa 17:25) Sina Zeruias at Abigail ay sinasabi ring "mga kapatid na babae" ng mga anak ni Jesse. (1Cr 2:16) Kung gayon, posible na sila ay mga anak ng asawa ni Jesse sa isang naunang pag-aasawa kay Nahas, samakatuwid ay mga kapatid lamang sa ina ni David. (Tingnan ang ABIGAIL Blg. 2; NAHAS Blg. 2.) Lumilitaw na si Zeruias ay malayong mas matanda kay David, sapagkat ang kaniyang mga anak ay waring mga kasing-edad ni David. Ang pangalan ni Zeruias ay kadalasang iniuugnay sa kaniyang tatlong anak, na pawang magigiting na mandirigma ni David. (2Sa 2:13, 18; 16:9) Ang tanging pagbanggit lamang sa ama ng mga lalaking ito ay na inilibing ito sa Betlehem.—2Sa 2:32.

ZETAM [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "olibo; punong olibo"]. Isang Gersonitang Levita na nagmula kay Ladan. Naging ulo siya ng isang sambahayan sa panig ng ama at inatasang mangalaga sa mga kayamanan ng templo.—1Cr 23:7-9; 26:22.

ZETAN [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "olibo; punong olibo"]. Isang inapo ni Benjamin sa pamamagitan ni Jediael at ni Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

ZETAR. Isa sa pitong opisyal ng korte na isinugo ni Ahasuero upang dalhin sa harap niya si Vasti.—Es 1:10, 11.

ZEUS. Ang kataas-taasang diyos ng politeistikong mga Griego at katumbas ni Jupiter ng mga Romano. Si Zeus ay isang diyos ng kalangitan at ipinapalagay na kontrolado niya ang hangin, ulap, ulan, at kulog, at ginagamit niya ang mga puwersang ito ng kalikasan kapuwa sa mapaminsala at sa kapaki-pakinabang na mga layunin. Ayon sa sinaunang makatang si Homer (*The Iliad,* VIII, 1-25), ang lakas ni Zeus ay nakahihigit sa pinagsama-samang lakas ng lahat ng iba pang mga diyos. Gayunman, si Zeus ay hindi itinuring na kataas-taasan sa ganap na diwa at may mga pagkakataong siya'y naging biktima ng panlilinlang at napilitang sumunod sa kalooban ng Kapalaran at Tadhana.

Bukod sa paglalahad ng kaniyang kapanganakan, pagkabata, at kung paano niya natamo ang trono, itinatampok ng mga alamat ang maraming romantikong pakikipagrelasyon ni Zeus. Ikinukuwento ng mitolohikal na mga ulat ang pang-aakit niya sa mga diyosa at sa mga babae sa lupa at ang pagkakaroon niya ng napakaraming anak sa ligaw. Samantala, kakatwa naman na iniulat na pinatay ni Zeus si Iasion (isang mortal) dahil nagsagawa ito ng imoralidad sa diyosang si Demeter. Bukod sa maraming pagtataksil ni Zeus, niligalig ng iba pang mga problema ang pagsasama nila ni Hera. Sinasabing gayon na lamang ang pagdurusa ni Zeus dahil lagi siyang pinagagalitan ng kaniyang asawang si Hera anupat noong minsa'y inireklamo niya ito sa harap ng nagkakatipong mga bathala.

May mga pagkakataon na tuwirang nagkasalungatan ang dalisay na pagsamba kay Jehova at ang pagsamba sa huwad na diyos na si Zeus. Halimbawa, sa pagtatangkang pawiin ang relihiyong Judio, iniutos ni Haring Antiochus IV (Epiphanes) na lapastanganin ang templo sa Jerusalem at ialay ito kay Zeus ng Olympus. Tingnan ang Apokripal na aklat ng 2 Macabeo 6:1, 2.

Noong unang siglo C.E., nang makita ng mga taong-bayan ng Listra na pinagaling ni Pablo ang isang lalaking pilay, itinuring nilang mga diyos sina Pablo at Bernabe, anupat sinabi nilang si Pablo ay si Hermes at si Bernabe naman ay si Zeus. Naglabas pa nga ng mga toro at mga putong ang saserdote ni Zeus upang maghandog ng mga hain kasama ng pulutong. (Gaw 14:8-13) Dalawang sinaunang inskripsiyon na natuklasan noong 1909 sa Listra ang nagpapatotoo na sinamba sa lunsod na iyon ang dalawang diyos na ito. Ang isa sa mga inskripsiyon ay may tinutukoy na "mga saserdote ni Zeus," at ang isa naman ay may binabanggit na "Hermes na Pinakadakila" at "Zeus na diyos-araw."—*The International Standard Bible Encyclopaedia,* inedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1944.

Ang barkong sinakyan ni Pablo bilang isang bilanggo nang maglayag siya mula sa pulo ng Malta ay may roda na "Mga Anak ni Zeus," samakatuwid nga, ang kambal na sina Castor at Pollux.—Gaw 28:11.

ZEUS, MGA ANAK NI. Ayon sa mitolohiyang Griego at Romano, sina Castor at Pollux ay kambal na mga anak ni Leda at ng diyos na si Zeus (Jupiter), at dahil dito'y tinatawag silang Dioscuri, o "Mga Anak ni Zeus." Ipinapalagay na sila ang tagapagsanggalang ng mga marinero, anupat inililigtas nila ang mga magdaragat na nalalagay sa panganib sa dagat. Pinaniniwalaan na ang mga bathalang ito ay nagpapakita sa anyong Santelmo kapag bumabagyo. Ang barkong Alejandrino na sinakyan ng bilanggong si Pablo mula sa Malta hanggang sa Puteoli noong patungo siya sa Roma ay may roda na "Mga Anak ni Zeus." Marahil, nasa isang tagiliran ng unahan ng barko ang imahen o sagisag at pangalan ni Castor at nasa kabilang tagiliran naman ang katugma nitong representasyon at pangalan ni Pollux.—Gaw 28:11.

ZIA [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "manginig; mangatal; yumugyog nang malakas"]. Isang Gadita na nanirahan sa Basan.—1Cr 5:11, 13.

ZIBA. Ang lingkod ng sambahayan ni Saul na nagbigay-alam kay David, nang tanungin siya, tungkol kay Mepiboset na pilay na anak ni Jonatan. Dinala ni David si Mepiboset sa Jerusalem at inatasan si Ziba at ang kaniyang 15 anak at 20 lingkod na mangalaga sa mana ni Mepiboset. (2Sa 9:2-12 [Ang pagtukoy sa "aking mesa" sa talata 11 ay karaniwang ipinapalagay na isang pagkakamali ng eskriba para sa "mesa ni David"; posible rin na *inuulit* lamang ni Ziba ang eksaktong mga salita ni David.]) Nang tumakas si David mula sa Jerusalem dahil sa paghihimagsik ni Absalom, dinalhan ito ni Ziba ng kinakailangang panustos na pagkain at mga hayop. Gayunman, iniwan niya si Mepiboset, bagaman ninais nitong sumama, at sinabi niya kay David na sinadya ni Mepiboset na magpaiwan sa Jerusalem, anupat umaasa ito na mabawi ang kaharian para sa sambahayan ni Saul. Bilang tugon, bagaman hindi niya sinuri nang higit pa ang bagay na iyon, inilipat ni David kay Ziba ang ari-arian ni Mepiboset.—2Sa 16:1-4.

Nang bumalik si David matapos niyang sugpuin ang paghihimagsik, kabilang si Ziba sa mga unang bumati sa hari. Pagkatapos ay sinalubong ni Mepiboset si David, magiliw itong tinanggap, at ipinaalam dito ang tungkol sa pandaraya at paninirang-puri ni Ziba. Sa liwanag ng bagong mga pangyayaring ito, ipinasiya ni David na ang ari-arian ay dapat hatiin sa pagitan nina Mepiboset at Ziba. Ngunit sinabi ni Mepiboset: "Kunin niya [ni Ziba] kahit pa ang kabuuan, ngayong ang panginoon kong hari ay nakarating na nang payapa sa kaniyang bahay."—2Sa 19: 17, 24-30.

ZIBEON [Hayina; posible, Maliit na Hayina]. Isang shik sa lupain ng Seir. (Gen 36:20, 29, 30; 1Cr 1:38, 40b) Napangasawa ng kaniyang apong si Oholibama si Esau. (Gen 36:2, 14, 24, 25) Para sa iminumungkahing mga paliwanag kung bakit inilalarawan si Zibeon kapuwa bilang isang Hivita at isang Horita, tingnan ang HORITA.

ZIBIA [Babaing Gasela]. Ina ni Haring Jehoas ng Juda, ipinapalagay na asawa ni Haring Ahazias at kung gayon ay manugang ni Athalia. (2Ha 11: 1, 2; 12:1; 2Cr 24:1) Si Zibia ay mula sa Beer-sheba. Hindi sinasabi kung ano ang nangyari sa kaniya noong tangkaing lipulin ni Athalia ang maharlikang sambahayan ng Juda.

ZIBIAS [Gasela]. Ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin. Anak ni Saharaim sa asawa nitong si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

ZICRI [pinaikling anyo ng Zacarias, nangangahulugang "Inalaala ni Jehova"].

1. Ikatlong binanggit na anak ni Izhar; apo ni Kohat, isang Levita.—Exo 6:18, 21.

2, 3, 4. Tatlong ulo ng pamilya sa tribo ni Benjamin, mga tumatahan sa Jerusalem. Sila ay mga anak o mga inapo nina Simei, Sasak, at Jeroham. —1Cr 8:1, 19, 21, 23, 25, 27, 28.

5. Isang anak ni Asap, at ninuno ng manunugtog na si Matanias na nabuhay pagkaraan ng pagkatapon. (1Cr 9:15) Sa ibang bahagi ay maaaring tinatawag siyang Zabdi (Ne 11:17) at Zacur.—1Cr 25:2, 10; Ne 12:35.

6. Isang Levitang inapo ni Moises sa pamamagitan ni Eliezer; ama o ninuno ng Selomot na inatasan, noong panahon ng paghahari ni David, upang mamahala sa mga kayamanan ng mga bagay na sinamsam sa digmaan.—1Cr 26:25-27; 23:15, 17.

7. Isang Rubenita na ang anak na si Eliezer ay isang pinuno ng tribo noong panahon ng paghahari ni David.—1Cr 27:16.

8. Isang lalaki ng Juda na ang anak na si Amasias ay isang pinuno ng militar para kay Haring Jehosapat.—2Cr 17:12, 14, 16.

9. Ama ng Elisapat na tumulong kay Jehoiada upang pabagsakin si Athalia.—2Cr 23:1.

10. Isang makapangyarihang mandirigma mula sa Efraim sa hukbo ng hilagang kaharian na sumalakay sa Juda noong mga 760 B.C.E. Pumatay si Zicri ng tatlong prominenteng miyembro ng sambahayan ni Haring Ahaz, kabilang dito ang isang maharlikang prinsipe.—2Cr 28:6, 7.

11. Isang Benjamita na ang anak na si Joel ay naging tagapangasiwa ng mga Benjamitang nakatira sa Jerusalem pagkatapos ng pagkatapon.—Ne 11:3, 4, 7, 9.

12. Ulo ng makasaserdoteng sambahayan ni Abias sa panig ng ama noong panahon ng kahalili ng mataas na saserdoteng si Jesua na si Joiakim. —Ne 12:12, 17.

ZIDIM. Isang nakukutaang lunsod sa teritoryo ng Neptali. (Jos 19:32, 35) Hindi matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito.

ZIHA.

1. Unang nakatalang pamilya ng mga Netineo na sumama sa itinapong mga Israelita pabalik sa Juda noong 537 B.C.E.—Ezr 2:1, 2, 43; Ne 7:46.

2. Isa sa dalawang tagapangasiwa sa mga Netineo na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. —Ne 11:21.

ZIKLAG. Ayon sa orihinal na pagkakaatas, ito'y isang nakapaloob na Simeonitang lunsod sa T ng Juda. (Jos 15:21, 31; 19:1, 2, 5; 1Cr 4:24-30) Nang maglaon, ang Ziklag ay napasailalim ng kontrol ng mga Filisteo. Ibinigay ito ni Akis, na hari ng Gat, sa takas na si David bilang dakong matitirahan (at mula noo'y naging pag-aari ito ng mga hari ng Juda). (1Sa 27:6) Nilusob at sinunog ng mga Amalekita ang lunsod na ito, at kumuha sila ng mga bihag, kasama na ang mga asawa ni David na sina Ahinoam at Abigail. Pagkatapos niyang talunin ang mga mandarambong at bawiin ang mga bihag at ang mga bagay na kinuha nila, mula sa Ziklag ay nagpadala si David ng ilang samsam ng pagbabaka sa kaniyang mga kaibigan, na matatandang lalaki ng Juda sa iba't ibang lunsod. (1Sa 30) Maraming nasasandatahan at makapangyarihang mga lalaki ang sumama kay David sa Ziklag, at dito niya natanggap ang balitang patay na si Haring Saul. (2Sa 1:1, 2; 4:10; 1Cr 12:1, 2, 20-22) Pagkatapos ng pagkatapon sa Babilonya, ang ilan sa mga anak ni Juda ay nanirahan sa lunsod na ito. (Ne 11:25, 28) Iba't ibang lugar ang iminumungkahi bilang lokasyon ng Ziklag. Ngunit mas pabor si Y. Aharoni at ang iba pa na iugnay ito sa Tell esh-Shari'ah (Tel Sera'), na mga 7 km (4 na mi) sa S ng Gerar at 22 km (14 na mi) sa HK ng Beer-sheba.

ZILA [Lilim; Silungan]. Isa sa dalawang asawa ni Lamec, ang unang nagkaroon ng higit pa sa isang asawa sa ulat ng Bibliya. Siya ang ina ni Tubal-cain at ng kapatid na babae nito na si Naama. Kumatha si Lamec ng isang tula para sa kaniyang mga asawa na sina Ada at Zila.—Gen 4:19-24.

ZILETAI [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "lilim; silungan"].

1. Ulo ng isang pamilya ng mga Benjamita na tumira sa Jerusalem; anak ni Simei.—1Cr 8:1, 20, 21, 28.

2. Isang magiting na pinunong Manasita na sumama sa mga hukbo ni David sa Ziklag.—1Cr 12:19-21.

ZILPA. Alilang babae ni Lea at isa sa mga pangalawahing asawa ni Jacob. Si Zilpa ay alila ng ama ni Lea na si Laban hanggang sa mapangasawa ni Jacob si Lea noong 1774 B.C.E., kung kailan ibinigay naman kay Lea si Zilpa. (Gen 29:24) Nang akalain ni Lea na hindi na siya magkakaanak matapos siyang magsilang ng apat na lalaki, ibinigay niya si Zilpa kay Jacob bilang pangalawahing asawa. Isinilang ni Zilpa sina Gad at Aser, na nagkaroon naman ng maraming anak. (Gen 30:9-13; 35:26; 37:2; 46:16-18) Nanatili si Zilpa sa sambahayan ni Jacob sa kanilang maraming paglalakbay.—Gen 32:22; 33:1, 2.

ZIMA. Isang Gersonitang Levita. (1Cr 6:20) Posibleng siya rin ang Zima na binabanggit sa 1 Cronica 6:42. Kung maraming pangalan ang nilaktawan sa talaangkanang ito (gaya ng karaniwang ginagawa sa mga talaang ito), maaaring siya rin ang tinutukoy sa 2 Cronica 29:12, na ang inapong si Joa ay tumulong sa paglilinis ng templo noong mga araw ni Hezekias.

ZIMRAN. Unang binanggit sa anim na anak na ipinanganak ni Ketura kay Abraham. Si Zimran at ang kaniyang limang tunay na kapatid ay binigyan ng mga kaloob at pinayaon sa "lupain ng Silangan." (Gen 25:1, 2, 6; 1Cr 1:32) Ipinapalagay ng ilan na ang mga inapo ni Zimran ay kaugnay alinman sa Zabram, isang bayan na nasa K ng Mecca sa baybaying Arabe ng Dagat na Pula, o sa Zimri, na binanggit sa Jeremias 25:25.

ZIMRI.

1. Isang anak ni Zera at apo ni Juda.—1Cr 2:4, 6.

2. Ang Simeonitang pinuno, anak ni Salu, na nagdala kay Cozbi na babaing Midianita sa loob ng kampo ng Israel, anupat nakiapid dito sa kaniyang sariling tolda. Dahil dito, sina Zimri at Cozbi ay pinatay ni Pinehas, na may pagsang-ayon ni Jehova. Ang mabilis na pagkilos na ito ang tumapos sa salot na nagpangyari na ng kamatayan ng libu-libong nagkasalang Israelita.—Bil 25:6-8, 14-18.

3. Ikalimang hari ng sampung-tribong kaharian ng Israel. Si Zimri ay namahala sa Tirza sa loob ng pitong araw noong mga 951 B.C.E. Dati siyang pinuno sa kalahati ng mga karo sa ilalim ni Haring Elah, ngunit noong ang hukbo ay nasa Gibeton, at naiwan si Haring Elah, pinatay ito ni Zimri at ang lahat ng iba pa sa sambahayan ni Baasa at ginawang hari ang kaniyang sarili. Napakaikli lamang ng kaniyang pamamahala sapagkat si Omri ay ginawang hari ng hukbo at kaagad na bumalik ang hukbo upang kubkubin ang Tirza, kung saan sinunog ni Zimri ang bahay ng hari habang nasa loob siya. Si Zimri ay kilalá sa paggawa ng masama sa paningin ni Jehova. (1Ha 16:3, 4, 9-20) Ang huling mga salita ni Jezebel ay nagpaalaala sa mga pangyayaring kinahinatnan ni Zimri. Habang nakasakay si Jehu taglay ang tagumpay patungong Jezreel, si Jezebel ay nanuya mula sa bintana: "Napabuti ba si Zimri na mámamátay ng kaniyang panginoon?"—2Ha 9:30, 31.

4. Isang inapo nina Saul at Jonatan. (1Cr 8:33-36; 9:42) Iminumungkahi na maaaring siya rin ang Blg. 3; ang dahilan ay sapagkat may posibilidad na ang Zimri (Blg. 3) na ito ay nagtatangkang mabawi ang pagkahari bilang isang miyembro ng sambahayan ni Saul.

5. Lumilitaw na isang lugar na di-tiyak ang lokasyon; kung minsan, bagaman walang matibay na batayan, ay iniuugnay sa anak ni Abraham na si Zimran.—Jer 25:25; Gen 25:1, 2.

ZIN.

1. Isang ilang na binagtas ng mga Israelita noong naglalakbay sila patungong Canaan. Hindi ito tumutukoy sa Ilang ng Sin. (Bil 33:11, 36) Noong ikalawang taon pagkaalis ng Israel sa Ehipto, tiniktikan ng 12 Israelita ang Lupang Pangako, anupat nagsimula sila sa Ilang ng Zin. Nang panahong iyon, ang mga Israelita ay nagkakampo sa Kades. (Bil 13:21, 26) Nang maglaon, pagkatapos ng ilang taóng pagpapagala-gala sa ilang, ang mga Israelita ay dumating sa Kades sa Ilang ng Zin sa ikalawang pagkakataon. Ang lugar na ito ng Ilang ng Zin ay tiwangwang, hindi nahasikan ng binhi, walang igos, punong ubas, granada, at tubig. (Bil 20:1-5; ihambing ang Bil 20:28; 33:38; Deu 1:3.) May kaugnayan sa tubig ng Meriba sa Kades sa Ilang ng Zin ang nangyaring hindi pagpapabanal nina Moises at Aaron kay Jehova sa harap ng bayan, anupat naiwala nila ang pribilehiyong makapasok sa Lupang Pangako.—Bil 27:12-14; Deu 32:50, 51.

Ang Ilang ng Zin ay nasa "tabi ng Edom" (anupat nasa mismong K ng Edom) at nasa TS hangganan ng nakaatas na teritoryo ng Juda. (Bil 34:3; Jos 15:1) Yamang ang Kades ay nasa ilang ng Zin at ilang ng

Paran (Bil 13:26; 20:1), posible na ang mga ilang na ito ay magkaratig na mga rehiyon, o na ang Ilang ng Zin ay bahagi ng mas malawak na Ilang ng Paran.

2. Ang "Zin" ay makalawang ulit na lumitaw na hindi kasama ang terminong "ilang." Sa mga kasong ito, maaaring ito'y isang di-pa-matukoy na bayan sa T ng Juda sa pagitan ng sampahan ng Akrabim at Kades-barnea at siyang pinagkunan ng pangalan ng ilang sa palibot. O maaaring ito mismo ang Ilang ng Zin.—Bil 34:4; Jos 15:3.

ZINA. Isang inapo ni Gerson sa pamamagitan ni Simei. (1Cr 23:6, 7, 10) Tinatawag siyang Zizah sa 1 Cronica 23:11.—Tingnan ang ZIZAH.

ZIOR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging walang-halaga"]. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 54) Ipinapalagay na ito ay ang Si'ir, na mga 7 km (4 na mi) sa HHS ng Hebron.

ZIP.

1. Inapo ni Juda sa pamamagitan ni Jehalelel. —1Cr 4:15, 16.

2. Isang di-matukoy na lunsod sa timugang bahagi ng Juda.—Jos 15:21, 24.

3. Isang lunsod sa bulubunduking pook ng Juda. (Jos 15:20, 48, 55, 57) Lumilitaw na ito ang Zip na ang "ama" ay si Mesa. (1Cr 2:42) Karaniwan itong iniuugnay ng mga heograpo sa Tell Zif, na mga 6 na km (3.5 mi) sa TS ng Hebron. Nanganlong si David sa ilang na nakapalibot sa Zip noong tinutugis siya ni Haring Saul, at makalawang ulit namang ibinunyag ng mga lalaki ng lunsod ang kinaroroonan niya sa hari. (1Sa 23:14, 15, 19, 24, 29; 26:1, 2; ihambing ang Aw 54:Sup.) Waring ang Zip na ito ang lunsod na pinatibay ni Rehoboam nang maglaon. —2Cr 11:5-8.

ZIPA. Isang "anak" ni Jehalelel sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 16.

ZIPEO, MGA [Ng (Mula sa) Zip]. Mga naninirahan sa Zip na nasa bulubunduking pook ng Juda. —Awit 54:Sup; tingnan ang ZIP Blg. 3.

ZIPION. Tingnan ang ZEPON.

ZIPOR [Ibon]. Ama ni Haring Balak ng Moab. —Bil 22:2, 4, 10, 16; 23:18; Jos 24:9; Huk 11:25.

ZIPORA [Ibon; o, posible, Maliit na Ibon]. Ang asawa ni Moises. Nakilala ni Zipora si Moises sa tabi ng isang balon, noong pinaiinom niya at ng kaniyang anim na kapatid na babae ang mga kawan ng kanilang ama. Nang dumating ang ilang pastol at tangkain nilang itaboy ang mga babae gaya ng dati nilang ginagawa, tinulungan ni Moises ang mga babae, anupat siya pa mismo ang nagpainom sa mga kawan. Dahil sa kabaitang ito ay inanyayahan siya sa tahanan ni Zipora, at nang maglaon ay ibinigay si Zipora ng kaniyang saserdoteng amang si Jetro kay Moises upang maging asawa. (Exo 2:16-21) Si Zipora ay nagkaanak ng dalawang lalaki kay Moises—sina Gersom at Eliezer.—Exo 2:22; 18:3, 4.

Nang pabalikin ni Jehova si Moises sa Ehipto, sinamahan siya ni Zipora at ng kanilang dalawang anak. Isang napakalubhang insidente ang naganap sa daan, anupat ang medyo malabong ulat ay nagsasabi: "At nangyari sa daan, sa dakong tuluyan, na sinalubong siya ni Jehova ["anghel ni Jehova," *LXX*] at naghanap ng paraan upang patayin siya. Nang dakong huli ay kumuha si Zipora ng isang batong pingkian at pinutol ang dulong-balat ng kaniyang anak at pinasaling iyon sa kaniyang mga paa at sinabi: 'Sapagkat ikaw ay isang kasintahang lalaki ng dugo sa akin.' Sa gayon ay binayaan niya ito. Sa pagkakataong iyon ay sinabi niya: 'Isang kasintahang lalaki ng dugo,' dahil sa pagtutuli."—Exo 4:24-26.

Maraming interpretasyon ang inihaharap ng mga iskolar para sa ulat na ito, anupat ang ilan ay inilakip sa makabagong mga salin ng Bibliya. (Tingnan ang *CC, JB, Kx, La, NE, RS,* gayundin ang Aleman na *Zürcher Bibel,* ang Kastilang *Bover-Cantera* at ang mga bersiyong Pranses na *Crampon, Lienart,* at *Segond.*) Sinisikap ng gayong mga interpretasyon na sagutin ang mga tanong gaya ng kung ang buhay ba ni Moises o ng bata ang nanganib, kung sinaling ba ni Zipora ang mga paa ni Moises o ang mga paa ng bata o ang mga paa ng anghel sa pamamagitan ng dulong balat. Nagbibigay rin sila ng kanilang opinyon kung bakit sinabi ni Zipora (at kung kanino niya sinabi), "Ikaw ay isang kasintahang lalaki ng dugo sa akin."

Waring ang buhay ng bata ang nanganib batay sa isinasaad ng batas sa pagtutuli sa Genesis 17:14; na tinuli ni Zipora ang bata dahil napagtanto niya kung ano ang kailangan upang ituwid ang mga bagay-bagay; na inihagis niya ang dulong balat sa paanan ng anghel na nagbanta sa buhay ng bata upang ipakitang nasunod na niya ang kautusan ni Jehova; na nagsalita si Zipora kay Jehova sa pamamagitan ng Kaniyang kinatawang anghel nang bumulalas siya, "Ikaw ay isang kasintahang lalaki ng dugo sa akin," anupat sinabi niya iyon upang ipakitang tinatanggap niya ang katayuan ng asawang babae sa tipan ng pagtutuli na doo'y si Jehova ang asawang lalaki. —Tingnan ang Jer 31:32.

Ngunit walang paraan upang masagot nang tiyakan ang gayong mga tanong sa pamamagitan ng

Kasulatan. Ang literal na nilalaman ng tekstong iyon sa sinaunang Hebreo ay hindi na matiyak dahil sa mga idyoma na ginamit halos 3,500 taon na ang nakararaan. Ito ang dahilan kung bakit ang literal na mga salin (*NW, Ro, Yg*) at ang iba pa (*AS, KJ, Da, Dy, JP, Mo, Le*), pati na ang sinaunang Griegong *Septuagint,* ay hindi maliwanag sa mga bagay na ito.

Lumilitaw na bumalik si Zipora upang dalawin ang kaniyang mga magulang, sapagkat, pagkatapos ng Pag-alis, sinamahan ni Jetro si Zipora at ang dalawang anak nito pabalik kay Moises sa kampo sa ilang. (Exo 18:1-6) Lumilitaw na ang presensiya roon ni Zipora ay pumukaw ng paninibugho ng kapatid ni Moises na si Miriam, at ginamit niya (kasama si Aaron) ang pagiging Cusita ni Zipora bilang isang dahilan upang magreklamo laban kay Moises. (Bil 12:1) Hindi nito ipinahihiwatig na namatay na si Zipora at muling nag-asawa si Moises ng isang babaing Etiope, gaya ng karaniwang opinyon, sapagkat bagaman ang "Cusita" ay kadalasang tumutukoy sa mga Etiope, maaari rin itong kumapit sa mga taga-Arabia.—Tingnan ang CUS Blg. 2; CUSITA.

ZIPRON. Isang lugar sa hilagaang hanggahan ng Lupang Pangako. (Bil 34:9) Hindi matiyak kung saan ang eksaktong lokasyon nito. Gayunman, ipinapalagay ni Y. Aharoni na ito ay ang Hawwarin, na mga 100 km (60 mi) sa TTS ng Hamat.

ZIV. Ang pangalan ng ikalawang buwang lunar sa sagradong kalendaryo; ang ikawalong buwan sa sekular na kalendaryo ng mga Israelita. (1Ha 6:1, 37) Katumbas ito ng huling bahagi ng Abril at unang bahagi ng Mayo. Ganito ang komento sa 1 Hari 6:1 ng *Soncino Books of the Bible* tungkol sa buwan ng Ziv: "Kilala ngayon bilang Iyyar, ang ikalawang buwan pagkatapos ng Nisan. Tinatawag ito noon na *Ziv* (liwanag) dahil pumapatak ito sa bahagi ng taon na ang lupa ay 'nagliliwanag' dahil sa mga bulaklak." (Inedit ni A. Cohen, London, 1950) Ang pangalang Iyyar ay masusumpungan sa Judiong Talmud at sa iba pang mga akda pagkaraan ng pagkatapon.

Pagsapit ng buwang ito ay umaabot na ang pag-aani ng sebada sa maburol na lupain at inaani na ang trigo sa mabababang lupain. Hitik na hitik sa bulaklak ang mga burol ng Galilea. Sa buwang ito nagsisimula ang tag-araw, at agad na naglalaho ang mga ulap sa madaling araw dahil sa init ng araw. Sa panahong ito, ang mga halaman ay dumedepende sa hamog sa gabi at naghihintay sa pagtatapos ng tagtuyo sa Oktubre.—Os 6:4; Isa 18:4.

Ang ika-14 na araw ng Ziv ang ikalawang pagkakataon ng mga Israelita para ipagdiwang ang Paskuwa sakaling hindi nila nagawa iyon noong Nisan 14 dahil hindi sila nakarating sa Jerusalem o hindi sila malinis noon sa seremonyal na paraan.—Bil 9:9-13; 2Cr 30:2, 3.

Buwan ng Ziv noon nang simulan ni Solomon ang pagtatayo ng templo, at makalipas ang halos 500 taon, sa buwan ding iyon pinasimulan ni Zerubabel ang muling pagtatayo ng templo.—1Ha 6:1; Ezr 3:8.

ZIZ. Daanang tinahak ng mga hukbo ng Moab, Ammon, at Ammonim nang pumaroon sila laban sa Juda noong panahon ng paghahari ni Haring Jehosapat (936-mga 911 B.C.E.). Karaniwang ipinapalagay na ito ay ang Wadi Hasasa (Nahal Hazezon), na mga 15 km (9.5 mi) sa TS ng iminungkahing lugar ng Tekoa at mga 10 km (6 na mi) sa HK ng En-gedi.—2Cr 20:1, 2, 16, 20.

ZIZA.

1. Isang anak ni Haring Rehoboam sa apo sa tuhod ni Absalom na si Maaca. Nang maituon sa kapatid ni Ziza na si Abias ang paghalili sa pagkahari, tumanggap si Ziza ng mga kaloob na mga lunsod, pagkain, at mga asawa mula kay Rehoboam.—2Cr 11:20, 22, 23.

2. Isa sa mga Simeonitang pinuno na nagpalawak ng lupaing pinanginginainan ng kanilang mga hayop sa pamamagitan ng pagsusudlong ng Hamitang teritoryo at pagpuksa sa mga tumatahan dito noong panahon ng paghahari ni Hezekias; anak ni Sipi.—1Cr 4:24, 37-41.

ZIZAH. Ang ikalawang nakatalang anak ni Simei na ulo ng isang sambahayan sa panig ng ama ng mga Gersonitang Levita sa panig ng ama na inatasan sa ilang mga tungkulin noong panahon ng paghahari ni David. (1Cr 23:6, 7, 10, 11) Sa talata 10 ang pangalang ito ay binabaybay na Zina sa tekstong Masoretiko, Zizah sa Griegong *Septuagint* at sa Latin na *Vulgate.*

ZOAN. Isang sinaunang Ehipsiyong lunsod, itinayo pitong taon pagkatapos ng Hebron, kaya umiiral na ito noong panahong pumasok si Abraham sa Canaan (1943 B.C.E.). (Bil 13:22; Gen 12:5; 13:18) Ang pangalan sa Bibliya na Zoan ay katumbas ng Ehipsiyong pangalan (*d'n·t*) ng isang bayan na nasa hilagang-silangang bahagi ng rehiyon ng Delta, mga 56 na km (35 mi) sa TK ng Port Said. Mas kilala ito sa Griegong pangalan nito na Tanis (malapit sa makabagong-panahong San el-Hagar), at nasa sanga ng Nilo na tinatawag na sangang Tanitiko.

Sa Awit 78:12, 43, ang "parang ng Zoan" ay itinumbas sa "lupain ng Ehipto" nang isinasalaysay ang makahimalang mga gawa ni Jehova alang-alang sa Israel na humantong sa Pag-alis. Dahil dito, pinanghawakan ng ilang iskolar na ang mga pakikipagtagpo ni Moises kay Paraon ay naganap sa Zoan.

Sa katulad na paraan, pinagsikapang iugnay ang Zoan (Tanis) sa lunsod ng Rameses, gayundin sa lunsod ng Avaris, na tinukoy ni Manetho sa kaniyang ulat tungkol sa tinatawag na mga haring Hyksos. Kaya, maraming makabagong reperensiyang akda ang nagsasabing ang pangalan ng Zoan ay ginawang Avaris sa ilalim ng pamamahala ng mga "Hyksos," pagkatapos ay ginawang Rameses sa ilalim ng dinastiya ng mga Rameses, at nang dakong huli ay ibinalik sa Zoan (sa anyong Griego na Tanis). Gayunman, mapapansin na laging ginagamit ng Bibliya ang pangalang Zoan anupat ikinakapit ito bago ang Pag-alis (noong panahon ni Abraham), noong panahon ng Pag-alis, at hanggang noong ikawalo, ikapito, at ikaanim na siglo B.C.E. (noong panahon ng mga propetang sina Isaias at Ezekiel).

Kung Zoan ang dako kung saan naganap ang mga pag-uusap ni Moises at ni Paraon, tiyak na maipahihiwatig nito kung saan nagsimula ang ruta ng Pag-alis. Gayunman, dahil sa ilang salik ay kaduda-duda ang pangmalas na ito. Upang tumukoy ang Zoan sa gayong dako, ang pananalitang "parang ng Zoan" ay dapat malasin, hindi lamang bilang *katumbas* ng "lupain ng Ehipto," kundi bilang isang mas *espesipikong* pananalita, anupat tumutukoy sa eksaktong lokasyon kung saan naganap ang mga himala. Ang gayong limitadong pagkaunawa ay hindi talaga aangkop sa kalagayan, sapagkat ang Sampung Salot ay hindi naganap sa isang bahagi lamang ng Ehipto (halimbawa ay sa isang bahagi ng Delta) kundi sa buong lupain. Waring sumusuporta ito sa pangmalas na ang "parang ng Zoan" ay ginamit bilang katumbas ng "lupain ng Ehipto."

Yaong makabagong mga iskolar na nagsasabing ang Zoan (o, ayon sa tinangka nilang pag-uugnay, ang Avaris o Rameses) ang tinatahanan ni Paraon noong panahon ng Pag-alis ay napapaharap din sa kawalan ng Biblikal na suporta at pagkakasuwato sa ilang salik. Ipinakikita ng Bibliya na ang unang pagharap ni Moises ay naganap sa may gilid ng Ilog Nilo. (Exo 7:14, 15) Ang Zoan (Tanis) ay wala sa aktuwal na ilog kundi nasa dulo ng isa sa sinaunang mga sanga na humihiwalay mula sa pinakailog nito. Sa pagtatangkang ilagay ang lunsod ng Rameses sa mismong lugar ng Zoan, o Tanis, ipinagwawalang-bahala rin nila ang bagay na ang Zoan ay umiiral na bilang isang lunsod noong panahon ni Abraham, samantalang ang Raamses sa Bibliya ("Rameses," *NE*) ay sinimulang itayo ng mga Israelita sa Ehipto pagkaraan ng mga 400 taon (maliban kung ang 'pagtatayo' sa Bibliya ay nangangahulugan ng 'pagpapatibay,' o pagpapalakas).—Exo 1:11.

Sinasabi ng mga iskolar na ito na ang Zoan (Avaris-Rameses, gaya ng pagkakilala nila rito) ang kabisera ng Ehipto noong panahon ng Pag-alis, samantalang ipinakikilala ng Bibliya ang Rameses bilang isang "imbakang dako" lamang. At dahil sa pinanghahawakan nila na si Ramses II ang Paraon noong panahon ng Pag-alis dahil sa pag-aangkin nito na siya ang tagapagtayo ng lunsod ng Rameses (o, mas tumpak pa, isang dakong tinawag na Per-Ramses), ipinagwawalang-bahala nila ang bagay na ang pagtatayo ng Rameses sa Bibliya ay nagsimula 80 taon o higit pa bago ang Pag-alis (bago ang kapanganakan ni Moises [Exo 1:11–2:10]), samantalang sinasabi ng mga istoryador na si Ramses II ay namahala lamang nang mga 66 na taon.—Tingnan ang RAAMSES, RAMESES.

Sa gayon ay hindi pa rin nauunawaan kung bakit lumilitaw na ginamit ang "parang ng Zoan" bilang katumbas ng "lupain ng Ehipto" may kinalaman sa pagsasagawa ni Jehova ng makahimalang mga gawa. Bagaman hindi maaaring lubusang ipagwalang-bahala ang posibleng kaugnayan sa korte ni Paraon, talagang posible rin na dahil sa katandaan ng lunsod ay ginamit ng salmista ang Zoan sa gayong paraan, yamang lumilitaw na isa ito sa pinakamatatandang lunsod na itinatag sa Ehipto. Ang paggamit dito, kung ganito ang naging kalagayan, ay maaaring itulad sa paggamit ng "Plymouth Rock" na kumakatawan sa maagang bahagi ng kolonisasyon ng Estados Unidos. O maaaring dahil sa pagiging prominente nito at sa lokasyon nito sa may pasukan ng Ehipto sa pangmalas ng mga nanggagaling sa Palestina, anupat marahil ay ito ang unang pangunahing lunsod na narating ng pamilya ni Jacob nang paparoon sila sa Ehipto. (Ihambing ang Isa 30:2-4; tingnan ang HANES.) Palibhasa'y malapit ito sa dulong hilaga ng Ehipto, ang "parang" nito ay maaaring makasagisag na tumutukoy pa nga sa buong Libis ng Nilo na bumabagtas sa T niyaon, hanggang sa timugang hangganan ng Ehipto.

Hindi mapag-aalinlanganan ang kahalagahan ng lunsod ng Zoan (Tanis), lalo na may kinalaman sa kalakalan at mga istrakturang panrelihiyon. May katibayan ng maraming pagtatayo ng mga hari roon mula pa noong panahon ng sinaunang "mga dinastiya" ng mga Ehipsiyong hari. Nagtayo ng isang malaking templo, na may haba na mga 305 m (1,000 piye). Si Paraon Ramses II ay nagtayo ng isang pagkalaki-laking monolitikong estatuwa ng kaniyang sarili sa Tanis na may taas na mga 28 m (92 piye) at may bigat na mahigit sa 800 metriko tonelada. Tinukoy ng mga Asiryanong hari na sina Esar-hadon at Ashurbanipal ang Zoan (tinawag na *Sa'nu* o *Si'nu* sa mga inskripsiyong *cuneiform*) bilang isang maharlikang lunsod na nasa ilalim ng pamamahala ng isang prinsipe. Bago ng panahon nila, tinukoy ng propetang si Isaias, sa isang kapahayagang mula sa Diyos laban sa Ehipto, ang "mga

prinsipe ng Zoan" at inuri silang kasama ng mga taga-Nop (Memfis), sa gayon ay itinatawag-pansin din ang pulitikal na kahalagahan ng Zoan. (Isa 19:1, 11-13) Sinasabing ginamit ni Tirhaka, ang tagapamahalang Etiope sa Ehipto at isang kapanahon ni Isaias, ang Zoan (Tanis) bilang sentro ng administrasyon para sa hilagang Ehipto.

Pinatunayan ng panlulupig ng Asirya sa Ehipto sa pamamagitan nina Esar-hadon at Ashurbanipal ang "kamangmangan" ng mga tagapayong mula sa Zoan. (Isa 19:13) Pagkatapos, noong mga 591 B.C.E., nagbabala ang propetang si Ezekiel tungkol sa isa pang panlulupig sa pamamagitan ng Babilonyong si Haring Nabucodonosor, anupat 'magpapaningas ng apoy sa Zoan.' (Eze 29:17; 30:1, 10, 14) Gayunman, maliwanag na ang Zoan (Tanis) ay nakabawi at nagpatuloy na maging pangunahing lunsod ng Delta sa Ehipto hanggang noong panahon ni Alejandrong Dakila. Pagkatapos nito, inagaw ng bagong lunsod ng Alejandria ang kahalagahan ng Zoan (Tanis) sa kalakalan, at unti-unti itong humina.

ZOAR [Kaliitan]. Isang lunsod ng "Distrito." Maliwanag na ito ay dating nasa gilid ng isang matabang kapatagan. (Gen 13:10-12; tingnan ang DISTRITO NG JORDAN.) Lumilitaw na Bela ang mas naunang pangalan ng Zoar. Noong panahon ni Abraham, pinamahalaan ito ng isang hari na naghimagsik, kasama ng apat na iba pang hari mula sa Distrito, pagkatapos ng 12-taóng pamumuno sa kanila ni Kedorlaomer. Ngunit natalo ang mga ito ng monarka ng Elam at ng kaniyang tatlong kaalyado. (Gen 14:1-11) Noong pupuksain na ni Jehova ang Sodoma, si Lot ay humiling at pinahintulutang tumakas patungong Zoar. Kaya naman ang lunsod na ito ay naligtas. (Gen 19:18-25) Nang maglaon, dahil sa takot, si Lot at ang kaniyang dalawang anak na babae ay umalis sa Zoar at nanirahan sa isang yungib sa kalapit na bulubunduking pook.—Gen 19:30.

Ayon sa hula, kapag sumapit ang kasakunaan sa Moab, ang mga takas nito ay lilikas patungong Zoar at ang sigaw dahil sa pagkawasak ng bansa ay maririnig "mula sa Zoar hanggang sa Horonaim, sa Eglat-selisiya." Ipinahihiwatig nito marahil na ang Zoar ay isang Moabitang lunsod. (Isa 15:5; Jer 48:34) Binabanggit ng Griegong *Septuagint* at ng ilang makabagong salin (*AT, JB, NE, RS*) ang Zoar (Zogora) sa Jeremias 48:4 (31:4, *LXX,* Bagster). Ngunit ang mababasa sa Hebreong tekstong Masoretiko ay "ang kaniyang maliliit na bata." (*NW, JP, Le, Ro*) Nang tanawin ni Moises ang Lupang Pangako mula sa Bundok Nebo, Zoar ang nakita niyang pinakadulong dako sa T. (Deu 34:1-3) Lumilitaw na ang lunsod na ito ay nasa Moab o kaya'y malapit doon, anupat matatagpuan di-kalayuan sa bulubunduking pook ng Moab at nasa bandang TS ng Dagat na Patay. (Ihambing ang Gen 19:17-22, 30, 37.) Sinasabi ng ilang iskolar na ang Zoar ay nasa H ng Dagat na Patay, sinasabi naman ng iba na ito ay nasa Peninsula ng el-Lisan, o nasa gawing K o T lamang ng dulong T ng dagat. Iniuugnay ito ni Yohanan Aharoni sa es-Safi, na nasa delta ng agusang libis ng Zered (Wadi el-Hasa'). Noong Edad Medya, ang pangalang Zoar ay iniugnay sa isang mahalagang lugar na nasa pagitan ng Jerusalem at Elat. Gayunman, naniniwala ang ilang iskolar na ang orihinal na Zoar at ang iba pang "mga lunsod ng Distrito" ay nasa ilalim ng Dagat na Patay sa T na bahagi nito.—Gen 13:12.

ZOBA. Isang kahariang Siryano (Arameano) na kilalá rin bilang Aram-Zoba. (Aw 60:Sup) Isa sa mga naging hari nito ay si Hadadezer. (1Ha 11:23) Ang tambalang anyo na "Hamat-zoba" ay maaaring tumutukoy sa magkaratig na mga kaharian na pinanganlang Hamat at Zoba. (2Cr 8:3) Ang Zoba ay waring nasa H ng Damasco na may nasasakupan na sumasaklaw hanggang sa rehiyon ng Hamat sa H at sa ilog ng Eufrates sa S.—2Sa 8:3.

Nakipagdigma si Haring Saul laban sa mga hari ng Zoba. (1Sa 14:47) Nang maglaon, inupahan ng mga Ammonita ang mga Siryano ng Zoba at ang iba pang mga pulutong upang makipaglaban kay David, ngunit lahat ay natalo ng kaniyang hukbo. (2Sa 10:6-19; 1Cr 19:6-19) Malamang na sa digmaang ito nilupig ni David si Haring Hadadezer ng Zoba, pagkatapos ay kumuha siya rito ng samsam, kasama na ang maraming tanso (nang maglaon ay ginamit sa pagtatayo ng templo) mula sa kaniyang mga lunsod ng Beta (lumilitaw na pinanganlan ding Tibhat) at Berotai (Cun?). (2Sa 8:3-12; 1Cr 18:3-9) Ang isa sa makapangyarihang mga lalaki ng mga hukbong militar ni David ay si Igal na anak ni Natan ng Zoba.—2Sa 23:8, 36; tingnan ang ARAM Blg. 5; HADADEZER.

ZOBEBA. Isang inapo ni Koz sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 8.

ZOHAR.

1. Isang Hiteo na ang anak na si Epron ang nagbili kay Abraham ng yungib ng Macpela.—Gen 23:7-9; 25:9.

2. Ikalimang binanggit na anak ni Simeon at ama ng isang pantribong pamilya; isa sa mga kabilang sa 70 sa sambahayan ni Jacob na "pumaroon sa Ehipto." (Gen 46:8, 10, 27; Exo 6:15) Sa ibang bahagi ay tinatawag siyang Zera.—Bil 26:13; 1Cr 4:24.

ZOHELET [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "reptilya"]. Isang bato sa tabi ng En-rogel. Gayunman, hindi alam kung saan ang loka-

syon nito. Malapit sa "bato ng Zohelet," si Adonias ay naghain at ipinroklamang hari ng maraming prominenteng lalaki ng Israel. Ngunit, ang may-kapangahasang pagtatangka niya na halinhan si David sa trono ay nabigo.—1Ha 1:9, 10, 25, 49, 50.

ZOHET. Isang inapo ni Isi sa tribo ni Juda. —1Cr 4:1, 20.

ZOPA. Isang nangungunang miyembro ng tribo ni Aser. Labing-isa sa kaniyang "mga anak" ang nakatala.—1Cr 7:35-37, 40.

ZOPAI [posibleng mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "bahay-pukyutan"]. Anak ng isang Elkana at ninuno ni Samuel. Ang isa pang anyo ng pangalang ito ay Zup.—1Cr 6:26, 28, 33-35; tingnan ang ZUP.

ZOPAR. Isa sa tatlong "kasamahan" ni Job; isang Naamatita. (Job 2:11) Si Zopar ang ikatlong tagapagsalita sa pakikipagdebate kay Job. Sinusugan ng pangkalahatang diwa ng kaniyang pangangatuwiran yaong kina Elipaz at Bildad; inakusahan niya ng kabalakyutan si Job, anupat sinabihan ito na alisin ang makasalanang mga gawain nito. (Job kab 11, 20) Ngunit pagkatapos ng dalawang yugto ng debate ay huminto na si Zopar; nasabi na niya ang kaniyang mga salitang tumutuligsa at wala na siyang maidaragdag sa ikatlong yugto. Sa katapusan ay iniutos ni Jehova na siya at ang kaniyang mga kasamahan ay maghandog ng isang malaking hain at na idalangin sila ni Job.—Job 42:7-9.

ZOPIM. Isang parang sa taluktok ng Pisga. Dito nagpatayo si Balaam ng pitong altar, dito naghandog ng mga hain, at dito binigkas ng propeta ang isa sa kaniyang mga kasabihan hinggil sa Israel. (Bil 23:14-24) Ang pangalang Zopim ay waring napanatili sa Telaʽat es-Safa na malapit sa iminumungkahing lokasyon ng Pisga, sa S ng H dulo ng Dagat na Patay. Gayunman, sa halip na ituring na isang pangalang pantangi, isinasalin ng ilang iskolar ang salitang *tsoh·phim′,* anupat gumagamit ng mga pananalitang gaya ng "parang ng mga bantay."—*Le;* ihambing ang *JB, NE.*

ZORA. Isang lunsod sa Sepela na itinakda sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 33) Palibhasa'y nasa hangganan ng Dan at Juda, tinirahan ito ng mga taong-bayan ng Dan. (Jos 19:41, 48; Huk 18:2, 8, 11) Ang Danitang si Samson ay ipinanganak sa Zora at inilibing malapit dito. (Huk 13:2, 24, 25; 16:31) Ang lunsod na ito'y pinatibay ni Haring Rehoboam, marahil ay dahil sa estratehikong lokasyon nito na mga 25 km (16 na mi) sa K ng Jerusalem. (2Cr 11:5, 10) Ang Zora ay muling tinirahan ng ilan sa mga anak ni Juda na bumalik mula sa pagkatapon sa Babilonya. (Ne 11:25, 29) Ipinapalagay na ito ay ang makabagong-panahong Sarʽah (Tel Zorʽa), sa H panig ng iminumungkahing lugar ng Libis ng Sorek.

ZORATITA, MGA [Ng (Mula sa) Zora]. Mga inapo ni Sobal, mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 52, 53; 4:2.

ZORITA, MGA [Ng (Mula sa) Zora]. Mga inapo ni Salma na mula sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 54.

ZUAR [mula sa salitang-ugat na nangangahulugang "maging walang-halaga"]. Isang lalaki ng Isacar na ang "anak" na si Netanel ay isang pinuno ng tribo sa ilang.—Bil 1:8, 16; 2:5; 7:18, 23; 10:15.

ZUP [posible, Bahay-Pukyutan].

1. Isang Kohatitang Levita at ninuno ni Samuel. (1Sa 1:1; 1Cr 6:33-38) Tinawag din siyang Zopai, isa pang anyo ng pangalang ito.—1Cr 6:26.

2. Isang "lupain" sa labas ng teritoryo ng Benjamin. Binagtas ni Saul ang lupaing ito sa paghahanap sa mga babaing asno ng kaniyang ama. Sa isang lunsod sa loob ng lupain ng Zup unang nakatagpo ni Saul si Samuel. (1Sa 9:3-6, 15-18) Hindi alam kung saan ang eksaktong lokasyon ng Zup.

ZUR [Bato].

1. Isa sa limang hari ng Midian noong panahong malapit na ang Israel sa Lupang Pangako. Si Zur ay tinatawag ding isang pinuno at "isang pangulo ng mga lipi sa isang sambahayan sa Midian sa panig ng ama," at gayundin bilang isang "duke ni Sihon." Ang kaniyang anak na si Cozbi ang babaing Midianita na kinuha ni Zimri para sa imoral na pakikipagtalik at pinatay ni Pinehas. Si Zur mismo ay napatay nang parusahan ng mga Israelita ang Midian dahil sa pagbubuyo sa ibang mga lalaki ng Israel sa imoral na pakikipagtalik at huwad na pagsamba.—Bil 25:14-18; 31:1, 2, 7, 8; Jos 13:21.

2. Isang Benjamita, anak ni Jeiel at maliwanag na kapatid ni Ner, ang lolo ni Saul.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36, 39.

ZURIEL [Ang Aking Bato ay Diyos]. Ang pinuno ng mga Meraritang Levita noong nasa ilang; anak ni Abihail.—Bil 3:35.

ZURISADAI [Ang Aking Bato ay ang Makapangyarihan-sa-lahat]. Isang Simeonita na ang "anak" na si Selumiel ay pinuno ng tribo noong panahon ng paglalakbay sa ilang.—Bil 1:6, 16; 2:12; 7:36, 41; 10:19.

ZUZIM, MGA. Isang grupo ng mga tao sa S ng Ilog Jordan na tinalo ng mga hukbo ni Kedorlaomer sa Ham.—Gen 14:5.

Indise ng mga Paksa

Sa mga reperensiya sa ibaba, ang makapal na numero ay tumutukoy sa tomo; ang kasunod na mga numero naman ay sa mga pahina. Ang reperensiya sa uluhan ay malawak at kadalasa'y sumasaklaw rin sa impormasyong nasa mga pangalawahing paksa sa ilalim nito.

Indise ng mga Kasulatan

Sa ibaba, ang makakapal na numero ay tumutukoy sa tomo; ang maninipis na numero ay tumutukoy sa mga pahina.

Pinagkunan ng mga Larawan

Sa ibaba, ang mga larawan ay nakatala ayon sa numero ng pahina at, kung kinakailangan, nilagyan ng mga letrang nasa mga panaklong para ipakita ang pagkakasunud-sunod ng mga larawan sa pahina (mula sa pinakaitaas sa kaliwa pakanan)

Unang Tomo

akg-images/RIA Nowosti: 328.
Arco Images GmbH/Alamy, copyright ng: 214.
Ashworth, Richard/SuperStock, copyright ng: 946 (c).
Ben-Zvi Institute, Jerusalem; photographer: Bar Hama, Ardon; sa kagandahang-loob ng: 322 (b), 324 (d).
Bivin, David/BiblePlaces.com: 400, 950 (c).
Bolen, Todd/BiblePlaces.com: 56, 211, 331 (d), 334 (a), 488, 521, 530 (c), 534 (c), 542 (b, c), 551, 946 (b), 950 (a), 959 (a), 971, 1397 (a).
bpk, Berlin/Tomb of Nakht/Knud Petersen/Art Resource, NY, copyright ng: 1248.
bpk, Berlin/Vorderasiatisches Museum/Juergen Liepe/Art Resource, NY, copyright ng: 703.
British Museum, London; ang larawan ay mula sa kagandahang-loob ng: 229, 231, 233, 263, 323 (d), 325 (d), 372, 534 (d), 654, 655, 850, 952 (a), 955 (b), 956 (a, b, c), 957 (a), 958 (a, b, c, d), 960 (c), 1016, kaliwang pahina sa likod (a, b).
British Museum, London; copyright ng Trustees of: 533 (b), 952 (b), 955 (a), kaliwang pahina sa likod (d).
Codex Alexandrinus in Reduced Photographic Facsimile, The; 1909: 324 (b).
CPA Media Co. Ltd/Pictures From History/photographersdirect.com: 532 (b).
Crane, Ralph. Bardo Museum: 739 (b).
Curtis, Dr. J. E.: 958 (e).
Darom, Dr. David: 543 (c), 544 (c, d, f, g).
DeAgostini/SuperStock, copyright ng: 193, 1249.
dibrova/Shutterstock, ang larawan ay copyright ng: 323 (c).
Fathi, Majdi/NurPhoto/ZUMAPRESS.com/Alamy Live News, copyright ng: 741 (a).
Grinberg, Itamar/Israeli Ministry of Tourism, www.goisrael.com, sa kagandahang-loob ng: 43.
Halliday, Sonia, Photographs, copyright ng: 336 (a), 535.
Hecht Museum, University of Haifa, Israel; sa kagandahang-loob ng; larawan: Shay Levi: 92.
Isachar, Hanan/Alamy, copyright ng: 626.
Israel Antiquities Authority, Collection of the; ang larawan ay copyright ng The Israel Museum, Jerusalem, ni Nahum Slapak: 1145.
Israel Antiquities Authority, sa kagandahang-loob ng: 1147.
Istanbul Archaeological Museum, sa kagandahang-loob ng: 960 (d).
Musée du Louvre, Paris; sa kagandahang-loob ng: 270 (a, b), 325 (b), 532 (c), 946 (a, e), 948 (f, g), 955 (c).
Museo delle Antichità Egizie di Torino, Fondazione: 532 (d), 533 (d), 798.
Museum of Delphi, Delphi, Greece: 793.
NASA photo: 333.
New York Public Library, The; Rare Books Division; Astor, Lenox, and Tilden Foundations: 1151 (a).
Papilio/Alamy, copyright ng: 305.
Photograph © Israel Museum, Jerusalem; sa kagandahang-loob ng Israel Antiquities Authority: 325 (a), 476, 948 (a, c, d), 960 (a).
Roma, Museo della Civiltà Romana - Archivio Fotografico, Museo della Civiltà Romana: 208.
Sa kagandahang-loob ng Israel Antiquities Authority: 1147.
Schrempp, Heinz: 740 (b).
Shrine of the Book; ang larawan ay copyright ng The Israel Museum, ni Ardon Bar Hama: 322 (c), 1095.
Smithsonian Institution, Washington, D.C.; photo number 78-8738: 1262.
Société Royale de Papyrologie du Caire: 324 (c), 326 (b).
Tal, Duby/Albatross/Alamy, sa kagandahang-loob ng: 1245
Tal, Duby/Albatross/SuperStock, copyright ng: 170.
© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetId=250107001&objectId=282257&partId=1: 557.
© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1129969001&objectid=449197: 1194 (a).
United States Department of Agriculture, Washington, D.C.: 741 (c).
University of Manchester, copyright ng, 2014: 323 (a, b).
Walters Art Gallery, Baltimore: 86.
www.BibleLandPictures.com/Alamy, copyright ng: 335 (b), 927, 978, 1397 (b).
Zoonar GmbH/Alamy, copyright ng: 657.

Ikalawang Tomo

Acropolis, Athens: 749 (c).
Archaeological Museum of Istanbul, Turkey: 1293.
Ashmolean Museum, University of Oxford, Accession No. AN.AB251, copyright ng: 324 (b).
Beitzel, Barry/BiblePlaces.com: 1220, kaliwang pahina sa likod (c).
Bolen, Todd/BiblePlaces.com: 739 (d), 751 (c), 948 (c), 950 (a), 1001.
bpk, Berlin/Vorderasiatisches Museum/Juergen Liepe/Art Resource, NY, copyright ng: 379.
bpk/Krass, Hans Christian: 945 (c).
bpk/Vorderasiatisches Museum, SMB/Olaf M.Teßmer: 323 (b).
British Museum, London; ang larawan ay sa kagandahang-loob ng: 169, 323 (a), 324 (a, d), 325 (a), 328 (b), 436, 529 (b, d), 530 (a, b, c, d, e, g), 534 (c), 782, 1058, 1097.

British Museum, London; copyright ng Trustees of: 186, 326 (a), 328 (d), 529 (a).

Classical Numismatic Group, Inc./cngcoins.com, sa kagandahang-loob ng: 538 (b).

Codex Alexandrinus in Reduced Photographic Facsimile, The; 1909: 336 (c).

Halliday, Sonia, Photographs, copyright ng: 329 (b) 954 (a).

Israel Antiquities Authority, sa kagandahang-loob ng; ang larawan ay copyright ng The Israel Museum, Jerusalem: 741 (a), 914.

Israel Exploration Society, mula sa *Jewish Quarter Excavations*, Volume III: Plate III, 1, Area E, Stratum 4: 952 (d).

Israel Exploration Society, mula sa *Jewish Quarter Excavations*, Volume III: Plate III, 2, Area E, Stratum 4: 952 (e).

Israel Museum, Jerusalem, sa kagandahang-loob ng: 838.

Kreissparkasse, Cologne: 534 (b).

Levy, Epher: 192.

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-DIG-matpc-20757: 953 (e).

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-M305-SL12-405: 748 (a).

Library of Congress, Washington, D.C.; LC-M32-ART-144: 953 (a).

Library of Congress, Washington, D.C.; Prints & Photographs Division, LC-DIG-matpc-22242: 953 (b).

"Man and His Work" Pavilion, Eretz Israel Museum, Tel Aviv: 952 (b), 953 (c).

May-kabaitang pahintulot ng Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo—Sopraintendenza speciale per Pompei, Ercolano e Stabia: 536 (d).

Musée de Normandie, Caen, France: 534 (e, f).

Musée du Louvre, Paris; sa kagandahang-loob ng: 269, 330 (b, d), 335 (b), 424, 529 (e).

Museo delle Antichità Egizie di Torino, Fondazione: 529 (c).

National Archaeological Museum, Athens, Greece: 335 (a), 530 (f).

ROLOC Color Slides, larawan mula sa: 322 (a).

Roma Musei Capitolini—Archivio Fotografico dei Musei Capitolini: 534 (d, g).

Roma, Museo della Civiltà Romana - Archivio Fotografico, Museo della Civiltà Romana: 534 (a), 970.

Roma, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali - Musei Capitolini: 336 (b).

Safari Park, Ramat-Gan, Israel: 202, 955 (d).

SDC Colour Experience (www.sdc.org.uk), sa kagandahang-loob ng: 1313.

Smithsonian Institution, Washington, D.C.; photo number 207938: 841.

Smithsonian Institution, Washington, D.C.; sa kagandahang-loob ng: 532 (c).

Soprintendenza Speciale per il Colosseo, il Museo Nazionale Romano e l'Area Archeologica di Roma, sa kagandahang-loob ng: 536 (a, c).

Su concessione del Parco archeologico del Colosseo: 536 (b), 752 (a).

Tal, Duby/Albatross/Alamy, sa kagandahang-loob ng: 739 (b), 745 (c).

The New York Sale, sa kagandahang-loob ng: 544 (b).

© Trustees of the British Museum. Licensed under CC BY-NC-SA 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). Source: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=363671001&objectid=327188: 332 (a).

Tsvirinko, Andrei/BiblePlaces.com: 476.

Uitgeversmaatschappij Elsevier, Amsterdam, sa kagandahang-loob ng: 531 (b).

www.BibleLandPictures.com/Alamy, copyright ng: 532 (d), 538 (c).

www.LifeintheHolyLand.com: 464.

Para sa higit pang impormasyon, magpunta sa **www.jw.org/tl**
o kontakin ang mga Saksi ni Jehova.